LIETUVA

MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYBOS INSTITUTAS

I

ENCIKLOPEDIJOS LIETUVA
GLOBĖJAS KOVO 11-OSIOS
AKTO SIGNATARAS
BRONISLOVAS LUBYS

MOKSLO IR
ENCIKLOPEDIJŲ
LEIDYBOS
INSTITUTAS

LIETUVA

I

ENCIKLOPEDIJA

MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ
LEIDYBOS INSTITUTAS

VYRIAUSIOJI REDAKCIJA
Vyriausiasis redaktorius Antanas Račis
Vyriausioji mokslinė redaktorė Ona Pečiulienė
Vyriausiasis dailininkas Albertas Broga

MOKSLINĖS REDAKCIJOS

Biologijos ir medicinos mokslų redakcija
Vedėja Danutė Rimšienė, vyresn. moksl. redaktorės Valė Bartoševičienė, dr. Miglė Leonavičiūtė-Klimantavičienė, Ingrida Merkytė, moksl. redaktorė Teresa Timošikienė

Filosofijos, teologijos ir filologijos redakcija
Vedėjas Liudas Pilius, vyresn. moksl. redaktoriai Gema Bagdanavičiūtė, Gintaras Kabelka, moksl. redaktorės Kristina Abrasonytė, Ramutė Dragenytė, Teresė Paulauskytė, Danutė Valentukevičienė, redaktorė Edita Birulienė

Geografijos ir geologijos redakcija
Vedėja Rūta Kelevišienė, vyresn. moksl. redaktorės Faina Ylevičienė, Pranciška Tuomaitė, moksl. redaktorės Daiva Kapočienė, Aušra Pakalkaitė

Lietuvos istorijos redakcija
Vedėjas Vytautas Spečiūnas, vyresn. moksl. redaktoriai dr. Algirdas Matulevičius, Laimutė Rupšytė, moksl. redaktoriai Gintautas Ereminas, Arvydas Gaidys, Vytautas Smilgevičius, Antanas Šulga, jaun. redaktorė Danguolė Račkytė

Menotyros redakcija
Vedėja Vilija Kneitienė, vyresn. moksl. redaktorės Agnė Kulbytė, Vaida Tunaitienė, Birutė Žalalienė, moksl. redaktorės Justina Augustytė, Jurgita Biliukevičiūtė, Laura Blynaitė, Rasa Dargužaitė, Vitalija Jasaitė, Monika Jurkėnienė, jaun. redaktorė Danguolė Račkytė

Socialinių mokslų redakcija
Vedėja Žydruolė Jonuškienė, vyresn. moksl. redaktorės Eglė Kudirkaitė, Rima Varnienė, moksl. redaktorė Indrė Zimblytė

Tiksliųjų ir technologijos mokslų redakcija
Vedėja Aldona Krutinienė, vyresn. moksl. redaktorės Ramutė Kavaliauskaitė, Janina Kuliešienė, Regina Mudėnienė, moksl. redaktorės Ilona Minevičiūtė, Silvija Skrebytė, redaktorė Nina Šavelytė

Visuotinės istorijos redakcija
Vedėjas Stasys Lukšys, vyresn. moksl. redaktoriai Eglė Pacevičienė, Rimantas Zagreckas

Vardyno ir mokslinės patikros redakcija
Vedėjas Gintautas Klimavičius, vyresn. moksl. redaktorė Irena Stankevičienė, moksl. redaktorės Elena Baltrušaitytė, Virginija Dičiūtė, redaktorės Nijolė Romanienė, Jadzė Špokaitė

Iliustravimo ir kartografijos redakcija
Vedėja Gražina Pariokienė, meninė redaktorė Inga Marčiukaitytė-Ereminienė, vyresn. grafikė Laima Gelčiūtė, retušuotojai Ona Grigaliūnienė, Audrius Kalinauskas, Dalia Toliušienė, techninė redaktorė Elvyra Volkienė

Gamybos skyrius
Vedėja Elena Tuskenienė, maketuotojas Darius Šimkūnas, rinkėja Ramunė Kusienė, korektorės Laima Balaikienė, Rūta Šližytė, Stasė Urbonienė

Informacinis rėmėjas
LIETUVOS rytas

© MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYBOS INSTITUTAS, 2008
© ALFONSAS ŽVILIUS, 2008
UDK 030(474.5) Li-147
ISBN 978-5-420-01639-8

PRATARMĖ

Enciklopedija LIETUVA yra iliustruotas mokslinis informacinis leidinys apie Lietuvą, leidžiamas Lietuvos vardo paminėjimo tūkstantmečiui pažymėti. Ji skiriama Lietuvos visuomenei, siekiančiai turėti išsamios informacijos apie savo šalį. Enciklopediją sudaro trys tomai. Pirmame tome teikiami apžvalginiai straipsniai: Bendrosios žinios (apie valstybę), Gamta, Gyventojai, Konstitucinė santvarka, Teisėsauga, Visuomenė ir politika, Krašto apsauga, Sveikatos apsauga, Socialinė apsauga, Užsienio politika, Bažnyčia ir religija, Istorija, Mokslas, Kultūra, Švietimas, Ūkis, Sportas, Pasaulio lietuviai. Apžvalginius straipsnius papildo informacija apie svarbiausius konkrečius objektus (pvz., apžvalginis straipsnis apie Lietuvos gamtą papildytas straipsniais apie didžiausias upes, ežerus, kalnus ir kt.). Dauguma apžvalginių straipsnių teikiami (kai kurie patikslinti, papildyti) iš *Visuotinės lietuvių enciklopedijos* 12 tomo (kai kurie – iš kitų tomų), papildomi straipsniai parengti pagal *Visuotinės lietuvių enciklopedijos* kitų tomų straipsnius. Antrame ir trečiame tome teikiamos visų laikų žymesnių Lietuvos žmonių, užsienio lietuvių ir Lietuvos visuomenei, mokslui, menui bei kultūrai labiausiai nusipelniusių užsieniečių biogramos, žymiausiųjų – ir portretai. Antras ir trečias tomai – tai ir pirmasis tokios apimties lituanistinis biografinis žodynas. Daugiausia biogramų (kai kurios patikslintos, papildytos ar sutrumpintos) ir dauguma iliustracijų teikiama iš *Visuotinės lietuvių enciklopedijos*.

Enciklopedijoje LIETUVA, kaip ir *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje*, lotyniško pagrindo abėcėles vartojančių kalbų tikriniai vardai (asmenvardžiai ir vietovardžiai) rašomi autentiškai (rišliame tekste su lietuviškomis galūnėmis).

Prie trečio tomo pridedama visame leidinyje teikiamų lotyniško pagrindo abėcėles vartojančių kalbų tikrinių vardų (asmenvardžių ir vietovardžių) autentiškų formų ir pagal apytikrį tarimą adaptuotų formų su lietuviškomis galūnėmis rodyklė.

Dalis straipsnių autorių nurodoma po straipsniais. Visas straipsnių ir iliustracijų autorių sąrašas teikiamas kiekvieno tomo pabaigoje.

Rengėjai dėkoja *Visuotinės lietuvių enciklopedijos* straipsnių ir iliustracijų, pateiktų enciklopedijoje LIETUVA, autoriams ir recenzentams, *Visuotinės lietuvių enciklopedijos* Mokslinės redakcinės tarybos nariams.

RENGĖJAI

BENDROSIOS ŽINIOS

Geografinė padėtis

Lietuva yra Europos geogr. viduryje, pietrytinėje Baltijos j. pakrantėje. Toje pačioje geografinėje platumoje vakariau Lietuvos yra Danija, D. Britanija (jos geogr. srities Anglijos š. dalis), ryčiau – Baltarusija ir Rusijos centr. sritys, toje pačioje geogr. ilgumoje šiauriau yra Latvija, Estija, Suomija, piečiau – R. Lenkija, Ukrainos v. dalis, Rumunija, Bulgarija, Graikija. Gamtinės geografijos požiūriu, Lietuva yra vid. platumų šalis R. Europos lygumos v. dalyje, pereinamojo (iš jūrinio į žemyninį) klimato, R. Europos mišriųjų miškų geogr. zonoje. Šiaurėje Lietuva ribojasi su Latvija (588 km), rytuose – su Baltarusija (679 km), pietvakariuose – su Lenkija (104 km) ir RF Kaliningrado sritimi (273 km, kt. duomenimis, 267,8 km; su Kuršių mariomis). Lietuvos–Baltarusijos ir Lietuvos–Rusijos Federacijos siena yra ir ES siena. Teritoriniuose vandenyse Lietuva ribojasi su Latvija ir RF Kaliningrado sritimi. Lietuvos ek. zona Baltijos jūroje (vakaruose) siekia Švedijos ek. zoną. Lietuvai priklauso 90,66 km Baltijos j. pakrantės. Labiausiai nutolusi į rytus Lietuvos vietovė yra Ignalinos rj. s-bės teritorijoje ties Rimaldiškių ir Vosiūnų kaimais (26°51′ r. ilg.), į v. – ties Nida (20°56′ r. ilg.), į š. – Biržų rj. s-bės teritorijoje ties Aspariškių kaimu (56°27′ š. pl.), į p. – Varėnos rj. s-bės teritorijoje ties Musteikos kaimu (53°54′ š. pl.). Nuo Lietuvos teritorijos geogr. centro ties Dotnuva iki Š. ašigalio yra 3870 km, iki pusiaujo – 6130 km, iki Grinvičo dienovidinio – 1488 kilometrai. 26 km į š. nuo Vilniaus, prie Purnuškių kaimo ir Bernotų piliakalnio, yra Prancūzijos nacionalinio geografijos i-to nustatytas Europos geogr. centras (54°54′ š. pl. ir 25°19′ r. ilg.). Lietuvos teritorija iš r. į v. driekiasi 373 km, iš š. į p. – 276 km. Lietuva plotu (65,3 tūkst. km^2) yra didesnė už Olandiją (41,5 tūkst. km^2), Belgiją (30,5 tūkst. km^2), Daniją (43,1 tūkst. km^2), Šveicariją (41,2 tūkst. km^2), Estiją (45,2 tūkst. km^2), mažesnė – už Austriją (83,9 tūkst. km^2), Čekiją (78,9 tūkst. km^2) ir beveik lygi su Latvija (64,6 tūkst. km^2) ir Airija (70,3 tūkst. km^2). Saulė Lietuvos rytuose teka 23 min. 20 sek. anksčiau negu vakaruose. Lietuvos laiko juosta yra PL +2 h (kaip Helsinkio, Rygos, Atėnų, Jeruzalės). Lietuvoje naudojama sezoninė laiko skaičiavimo kaita.

Ričardas Baubinas

LIETUVA
Plotas: 65 300 km^2
Gyventojai: 3,4 mln. (2007)
Sostinė: Vilnius
Valst. kalba: lietuvių
Nac. šventė: Vasario 16
Piniginis vienetas: litas (100 centų)
Laiko juosta: PL + 2 h

Valstybės simboliai

VĖLIAVA

Lietuvos valstybės vėliava, valstybės ofic. simbolis, yra tautinė vėliava – audeklas iš trijų lygių horizontalių spalvų juostų: viršutinės – geltonos, vidurinės – žalios, žemutinės – raudonos.

Lietuvos valstybės vėliava nuolat iškelta prie, virš arba ant LR Seimo, Prezidento rezidencijos, Vyriausybės, m-jų ir apskričių viršininkų administracijų, Konstitucinio Teismo ir kitų teismų, Gen. prokuratūros, Lietuvos banko, LR vyriausiosios rinkimų k-jos, s-bių tarybų pastatų, Gedimino pilies bokšte Vilniuje, pasienio kontrolės punktuose. Vėliava iškeliama švenčių dienomis: vasario 16 – Lietuvos valstybės atkūrimo dieną, kovo 11 – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dieną, liepos 6 – Valstybės (Lietuvos karaliaus Mindaugo karūnavimo) dieną; ji keliama prie, virš arba ant kitų valstybės ir s-bių institucijų bei įstaigų, kitų įstaigų, įmonių ir org-jų pastatų, t.p. gyv. namų. Lietuvos valstybės vėliava dar nuolat keliama prie, virš arba ant LR dipl. atstovybių, konsulinių įstaigų ir jų padalinių, t.p. spec. misijų, esančių užs. valstybėse, valstybinių aukštųjų, aukštesniųjų ir bendrojo lavinimo m-lų (prasidėjus mokslo metams, jiems pasibaigus nuleidžiama) pastatų; savarankiškų kar. dalinių teritorijose, laivuose, įregistruotuose LR ar įplaukusiuose į jos terit. vandenis ir uostus; rinkimų į LR Seimą, s-bių tarybas ar Europos Parlamentą ir Respublikos Prezidento rinkimų, t.p. referendumo dieną – prie, virš arba ant pastatų, kuriuose vyksta balsavimas. Lietuvos valstybės vėliava keliama (org-jų, įstaigų ar piliečių pageidavimu) ir kai kuriais kt. atvejais (tarpt. viešųjų renginių vietose, per sporto varžybas ir kt.).

Lietuvos valstybės vėliava

Lietuvos valstybės vėliava nuolat stovi LR Seimo, Vyriausybės, Konstitucinio Teismo ir kitų teismų posėdžių salėse; Seimo vadovų, aukšč. valst. pareigūnų (tarp jų – prezidento, m-ro pirmininko, m-rų), Konstitucinio Teismo pirmininko ir teisėjų, kitų teismų pirmininkų, LR vyriausiosios rinkimų k-jos pirmininko, kariuomenės kar. dalinių vadų, dipl. atstovybių, konsulinių įstaigų, spec. misijų, esančių užs. valstybėse, vadovų darbo kabinetuose.

Laidojant Respublikos Prezidentą, Seimo ar vyr-bės narį, kitą LR nusipelniusį asmenį, t.p. asmenį, kuris žuvo atlikdamas savo tarnybines pareigas ar gelbėdamas žūvančiuosius, karstas su mirusiojo palaikais uždengiamas Lietuvos valstybės vėliava.

ISTORIJA. Lietuvos valstybės vėliava – tautinė vėliava – kurta dviem etapais: pirmuoju tautinių spalvų ieškojo demokratiškai nusiteikusi bajorija, siekianti atkurti Lietuvos ir Lenkijos unijinę valstybę, antruoju – lietuvių inteligentija, žadinusi tautinę savimonę, o vėliau kūrusi savarankišką Lietuvos valstybę. Pirmosios žinios apie Lietuvos tautines spalvas siekia T. Kosciuškos sukilimo laikus: Lietuvos tautinės aukšč. tarybos 1794 05 18 sprendimu mėlyna ir žalia tautine kokarda pasipuošė ~3000 uniformuotų Vilniaus gvardiečių. Kokardos, segamos prie uniforminių kepurių ir kitų galvos apdangalų, iki 1863 sukilimo simbolizavo tautiškumą (mėlyna spalva reiškė pastovumą, žalia – viltį). Diskusija dėl Lietuvos ir Lenkijos tautinių spalvų vėl atgijo per 1830–31 sukilimą. Buvo siūloma mėlyna, balta ir raudona (balta ir raudona simbolizavo Lenkiją, mėlyna – Lietuvą), balta ir raudona, tik balta vėliava. 1831 02 07 Lenkijos karalystės seimas nutarė tautine laikyti baltą ir raudoną (Lenkijos karalystės ir LDK herbų spalvos) kokardą. Šį sprendimą kritikavo kairiųjų atstovas J. Lelewelis, pavadinęs baltą ir raudoną Seimo spalvomis, atstovaujančiomis aristokratijai ir monarchijai, todėl vieni sukilėliai dėvėjo baltą ir raudoną, kiti – baltą, raudoną ir mėlyną kokardą. Dar kartą tautinių spalvų problema iškilo

per 1863 sukilimą – sukilėlių jungtiniame herbe Lenkijos erelis pieštas raudoname, Lietuvos raitelis – mėlyname (turėjo būti raudoname), o Rusios arkangelas Mykolas – baltame lauke. Šias spalvas imta naudoti ne tik kokardose, bet ir vėliavose, vadinti jas tautinėmis spalvomis.

Numalšinus 1863 sukilimą tautinės vėliavos kūrimu ėmė rūpintis nauja, daugiausia valstiečių kilmės, lietuvių inteligentija. Pirmosios vėliavos, naudotos kaip tautinės, dėl Rusijos valdžios vykdomos priespaudos ir persekiojimų atsirado ne Lietuvoje, o užsienyje. Jau nuo 17 a. buvo žinoma M. Lietuvos žalia, balta ir raudona vėliava. Ją 1829 perėmė Karaliaučiaus studentų korporacija *Lituania*, 1885 – *Birutės* d-ja Tilžėje. Nuo 1914 dažnai kėlė JAV lietuviai, pabėgėliai į Rusiją, lietuviai kariai I pasaul. karo Rumunijos fronte (1918). Ypač daug vėliavų bei tautinių juostų sukūrė JAV lietuvių d-jos. 1894 sukurta mėlyna ir balta, balta ir mėlyna vėliava su raiteliu viduryje; pastaroji – audeklas, padalytas į 2 lygias baltos (prie koto) ir mėlynos spalvos dalis – 1900 Susivienijimo lietuvių Amerikoje suvažiavimo paskelbta tautine. Kitos lietuvių d-jos turėjo mėlyną (1898, Westville, Ilinojaus v-ja), raudoną, geltoną ir mėlyną (1900, Niujorkas), raudoną, baltą ir mėlyną (1905, Čikaga), baltą, raudoną ir mėlyną (data nežinoma, Čikaga), raudoną, žalią ir mėlyną (data nežinoma, Baltimorė), raudoną, žalią ir geltoną (1912, Baltimorė), mėlyną, baltą ir raudoną (1914, pretendavo į tautines spalvas), geltoną, žalią ir raudoną (1914, Čikaga) ir kitokių vėliavų. Tokią įvairovę lėmė lietuvių grupelių susiskaldymas ir išsibarstymas – tautinės vėliavos idėjai įgyvendinti trūko stipraus vienijančio centro, galinčio suvienodinti tą ar kitą vėliavos variantą.

Lietuvos valstybės istorinė vėliava (projektas)

Lietuvoje tautinės vėliavos klausimas pirmą kartą iškeltas 1905 Didžiojo Vilniaus seimo išvakarėse. J. Basanavičius *Vilniaus žiniose* įrodinėjo, kad seniausia Lietuvos vėliava buvo raudona su baltu raiteliu viduryje, ją ir reikėtų laikyti Lietuvos tautine vėliava. Diskusija dėl tautinės vėliavos atgijo 1917 atkuriant Lietuvos valstybingumą. 1917 06 06 lietuvių visuomenės veikėjų pasitarime J. Basanavičius vėl siūlė vėliavą su baltu raiteliu raudoname lauke, bet daugeliui susirinkusiųjų LDK valstybės vėliava neatrodė tinkama būti tautine vėliava, be to, ji laikyta perdėm sudėtinga, nelengvai pasiuvama. Nutarta vėliavai spalvas rinktis iš tautinių drabužių: juostų, prijuosčių. 1917 09 A. Žmuidzinavičius raudonos ir žalios spalvos (tokių rado daugiausia) vėliavėlėmis išpuošė Vilniaus teatro salę, kurioje prasidėjo Lietuvių konf-ja. T. Daugirdas pasiūlė tarp raudonos (viršuje) ir žalios (apačioje) įdėti siaurą šviesiai geltoną juostelę, kuri vėliavą pagyvintų (žalia reikštų girias ir pievas, geltona – aušrą, o raudona – saulės apšviestus debesis). Konf-jos dalyviai nutarė pavesti šį klausimą aptarti Lietuvos Tarybos paskirtai k-jai (į ją pakviesti J. Basanavičius, T. Daugirdas ir A. Žmuidzinavičius). K-jos 1918 04 19 (Vilniuje) protokolas skelbė, kad tautinę vėliavą sudaro trys spalvos: raudona apačioje, žalia viduryje ir geltona viršuje; vėliavos viršutiniame kampe, prie koto arba jos viduryje, privalo būti valstybės herbas. Tokią vėliavą 1918 04 25 vienbalsiai patvirtino Lietuvos Taryba ir nutarė ją, gavus Vokietijos okup. administracijos leidimą, iškelti Vilniuje, Gedimino pilies bokšte. Spaudoje pasirodžius nepagarbiam straipsniui apie Vokietijos vėliavos nuleidimą ir lietuviškosios pakėlimą, vokiečiai į bokštą sugrąžino savo vėliavą, o trispalvę leido kelti žemiau arba šone (Lietuvos Tarybos Prezidiumas šios teisės atsisakė). Vokiečiams pasitraukus iš Vilniaus 1919 01 01 vakare Vilniaus komendanto K. Škirpos iniciatyva Lietuvos trispalvė antrą kartą iškelta Gedimino pilies bokšte, prie jos pastatyta sargyba, vėliava pagerbta šūvių salve. Trispalvė pilies bokšte plevėsavo iki 01 06 – tada Vilnių užėmė Sov. Rusijos kariuomenė (praėjus beveik 80 metų, 1997 07 03, LR Seimas sausio 1 paskelbė Lietuvos vėliavos diena).

1922 Lietuvos Konstitucija tautinėms (geltonai, žaliai ir raudonai) spalvoms (be herbo) suteikė Lietuvos valstybės spalvų statusą. Dėl spalvų daug ginčytasi. Ypač smarki diskusija kilo 1936: vieni siūlė geltoną juostą dėti į vidurį (to reikalaujanti heraldika), kiti tinkamiausia laikė M. Lietuvos žalią, baltą ir raudoną vėliavą; M. Dobužinskis siūlė

geltoną, raudoną ir baltą arba baltą, raudoną ir geltoną vėliavą, atitinkančią jo kurto herbo spalvas. Siūlyta net statmenų juostų žalia, balta ir žalia vėliava su raudonu dvigubu kryžiumi viduryje. 1938 Konstitucijoje trispalvė išliko, jos spalvos įvardytos Lietuvos tautinėmis spalvomis. 1940 05 08 Valstybės herbo k-ja pateikė Prezidentui M. Dobužinskio siūlomą geltonos, raudonos ir baltos vėliavos, kurios vienoje pusėje per vidurį pavaizduotas valstybės herbas, kitoje – Gediminaičių stulpai, projektą. Tolesnius sprendimus 1940 06 nutraukė SSRS okupacija, 1940 vasaros pab. trispalvę pakeitė sovietinė raudonoji vėliava. 1953 07–1988 10 LSSR administracijos naudota vėliava buvo raudonos, baltos ir žalios horizontalių juostų (atitinkamai 8/12, 1/12 ir 3/12 vėliavos pločio).

9 d-mečio pab. Lietuvos pasipriešinimo sov. okup. režimui dalyvių, Sąjūdžio ir kituose viešuose visuomenės renginiuose pradėta kelti tautinę vėliavą. 1988 10 07 ji oficialiai iškelta Vilniaus Gedimino pilies bokšte. Visuomenės spaudžiama LSSR AT, 1988 11 18 pakeitusi LSSR konstituciją, geltonai, žaliai ir raudonai vėliavai suteikė valstybės vėliavos statusą. Vėliavos spalvos (geltona, artima oranžinei, sodriai žalia ir raudona, artima purpurinei) atkurtos iš nepriklausomos Lietuvos vėliavų, kurias išsaugojo muziejai ir pavieniai asmenys. Geltona reiškia saulę, šviesą ir gerovę, žalia – gamtos grožį, laisvę ir viltį, o raudona – žemę, drąsą, už Tėvynę pralietą kraują. 1989 01 25 LSSR AT prezidiumas patvirtino vėliavos spalvinį etaloną ir iš sov. vėliavų perimtas ilgio ir pločio proporcijas (1:2). 1992 10 25 priimta LR Konstitucija įtvirtino tautinės trispalvės kaip valst. vėliavos statusą (15 str.). 2004 07 08 LR Seimas atkūrė senąsias vėliavos proporcijas (3:5).

Greta valstybės vėliavos, Seimas 2004 07 08 įteisino Lietuvos valstybės ist. vėliavą. Jos prototipas – per Žalgirio mūšį (1410) LDK kariuomenės naudotos vėliavos. Pasak J. Długoszo, 30 iš 40 LDK kariuomenės pulkų turėjo raudonas vėliavas su išsiuvinėtu šarvuoto raitelio, iškėlusio kalaviją, atvaizdu; kitų dešimties pulkų vėliavose buvo išsiuvinėti Gediminaičių stulpai. Lietuvos valstybės ist. vėliava – istorinis valstybės simbolis – audeklas, kurio raudoname lauke vaizduojamas sidabrinis šarvuotas raitelis ant balto žirgo, laikantis deš. rankoje virš galvos iškeltą sidabrinį kalaviją. Raitelio kair. petį dengia mėlynas skydas su dvigubu auksiniu kryžiumi, žirgo balnas, gūnia, kamanos ir diržai mėlyni, kalavijo rankena, kamanų žąslai, balno kilpa ir pentinas, makšties bei žirgo aprangos metaliniai sutvirtinimai – auksiniai. Lietuvos valstybės ist. vėliavą numatyta nuolat iškelti virš Lietuvos valdovų rūmų Vilniuje, Trakų pilyje ir Karo muziejaus skverelyje Kaune. Ist. vėliavą t.p. numatyta iškelti: vasario 16 – Lietuvos valstybės atkūrimo dieną – prie Signatarų namų pastato Vilniuje, kovo 11 – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dieną – prie LR Seimo rūmų, liepos 6 – Valstybės (Lietuvos karaliaus Mindaugo karūnavimo) dieną – prie Respublikos Prezidento rezidencijos, liepos 15 – Žalgirio mūšio dieną – prie LR krašto apsaugos m-jos, spalio 25 – Konstitucijos dieną – prie LR Seimo rūmų, Prezidento rezidencijos ir Vyriausybės. Pav. *Edmundas Rimša*

HERBAS

Lietuvos valstybės herbas yra Vytis: herbinio skydo raudonajame lauke vaizduojamas sidabrinis šarvuotas raitelis ant balto žirgo, laikantis dešinėje rankoje virš galvos iškeltą sidabrinį kalaviją. Prie raitelio kair. peties – mėlynas skydas su dvigubu auksiniu kryžiumi. Žirgo balnas, gūnia, kamanos ir diržai – mėlyni. Kalavijo rankena, kamanų žąslai, balno kilpa ir pentinas, makšties bei žirgo aprangos metaliniai sutvirtinimai – auksiniai.

ISTORIJA. Lietuvos valstybės herbas yra vienas seniausių Europos valstybės herbų ir vienas iš nedaugelio, kurių simbolika perimta ne iš dinastinių herbų, kaip daugumos Europos šalių, bet iš kun-čių portretinių antspaudų. Raitas valdovas, vienoje rankoje laikantis ietį arba kalaviją, kitoje – skydą, reiškė ir krašto suvereną, ir jo gynėją (pasak 16 a. pr. metraštininko, Lietuvos herbas reiškiąs subrendusį valdovą, galintį kalaviju apginti Tėvynę). Pirmasis save raitą galėjo pavaizduoti Ldk Algirdas. Po jo mirties d. kun-čiu tapęs Jogaila, t.p. Kaributas, Lengvenis, Skirgaila ir kiti jo broliai turėjo po kelis portre-

tinius antspaudus, kuriuose jie pavaizduoti raiti (taigi Algirdaičiai šį simbolį paveldėjo iš tėvo). Raitelis dar iki Lietuvos herbo atsiradimo simbolizavo Vilniuje valdantį Lietuvos d. kun-tį ir jo šeimos narius. 1386 Lenkijos karaliumi tapusiam Jogailai buvo sukurtas naujas herbinis spaudas, kurio pirmajame lauke pavaizduotas Lenkijos herbo erelis, o antrajame – raitelis su ietimi ir dvigubu kryžiumi skydelyje; taip asmeninis valdovo portretas įgavo bendrinę prasmę ir tapo svarbiu valdančiosios dinastijos atributu, o kartu, karaliaus rūmų Krokuvoje požiūriu, ir Lietuvos herbu. Lietuvos valdovo ir valstybės herbo prasmę raiteliui suteikė ne Jogaila, o jo pusbrolis Ldk Vytautas. Pirmiausia jis ~1382 savo herbo, paveldėto iš tėvo Kęstučio, pėstininką pakeitė raiteliu, vėliau portretą padarė heraldiniu – Vytauto majestotiniame antspaude (15 a. pr.) valdovas, apsuptas jam priklausančių žemių herbų, vienoje rankoje laiko d. kun-čio valdžią reiškiantį kalaviją, kitoje iškėlęs skydą (jame pavaizduotas raitelis), kuris lyg karalių valdžios obuolys simbolizuoja jo valdomą Lietuvos valstybę.

Lietuvos valstybės herbas

Kodėl valstybės simboliu tapo valdovo portretas, o ne Jogailos Dvigubas kryžius ar Vytauto Gediminaičių stulpai, aiškinama įvairiai. Valdovo, vėliau valstybės herbas buvo tarpt. reikšmės simbolis, todėl turėjo būti visiems aiškus ir suprantamas. To meto Europos valstybių heraldikoje vyravo simboliai, perimti iš gyvūnijos ir augalijos pasaulio (žvėrių valdovas liūtas, paukščių – erelis, augalijos karalaitė lelija ir kt.), kurie, simbolizavę imperatorius, karalius, kun-čius bei jų valdomas valstybes, buvo daug išraiškingesni ir suprantamesni nei Gediminaičių stulpai ar Dvigubas kryžius. Be to, tuo metu, kai klostėsi Lietuvos herbas, lietuviai jau ilgiau nei šimtmetį kovojo dėl valstybingumo išsaugojimo, karas tapo kasdieniu ne tik valdovų, bet ir kiekvieno krašto gyventojo reikalu. Sunkiausia našta teko eiliniam kariui ir jo nuolatiniam palydovui žirgui, aukštinamiems liaudies dainų ir padavimų. Raitelis – krašto gynėjas – ir saviems, ir svetimiems buvo aiškus ir žinomas simbolis, todėl kaip valstybės herbas bene geriausiai atspindėjo to meto šalies polit. padėtį. Krašto valdovo ir gynėjo portretas tapo valstybės, sprendžiančios savo likimą kalaviju, herbu.

Maždaug 15 a. pr. nusistovėjo herbo spalvos ir kompozicija: raudoname lauke sidabrinis šarvuotas raitelis, virš galvos iškėlęs kalaviją, prie jo kair. peties – mėlynas skydas su dvigubu auksiniu kryžiumi (valdant Kęstutaičiams – skydas raudonas su auksiniais Gediminaičių stulpais); žirgo kamanos, odiniai diržai ir trumpa gūnia – mėlyni. Herbui panaudota metalai (auksas ir sidabras) ir dvi svarbiausios vid. amžių herbų spalvos – raudona tuomet reiškė materialiąsias, arba žemiškąsias (gyvybė, drąsa, kraujas), mėlyna – dvasines, arba dangiškąsias (dangus, dieviškoji išmintis, protas), vertybes. Po 1569 Liublino unijos senosios herbo spalvos, tikriausiai veikiamos Lenkijos herbo spalvų (raudona, balta ir geltona), ėmė kisti: kartais žirgo gūnia vaizduota raudona arba purpurinė, odiniai diržai – geltoni; mažiau keitėsi mėlynas raitelio skydas su auksiniu kryžiumi.

Ankstyvojoje heraldikoje raitelis dažn. pavaizduotas tarsi pasirengęs gintis ir dar nevadinamas Vyčiu. Pirmasis Lietuvos herbą šitaip (lenk. *Pogonia*, *Pogoń*) 1551 pavadino lenkų kronikininkas M. Bielskis. Plintant lenkų kalbai ir kultūrai terminas pamažu įsitvirtino. Keitėsi ir simbolio prasmė bei išvaizda: senasis krašto gynėjas ėmė vis labiau panašėti į priešą vejantį raitelį. Ieškant lenk. terminui *Pogonia* liet. atitikmens jau 17 a. K. Sirvydo siūlymu atsirado *Vaikymo*, vėliau – *Vaiko* vardas. Pirmasis *Vyčio* terminą, tiesa, ne herbui, bet raiteliui (riteriui) apibūdinti 19 a. vid. pavartojo S. Daukantas, herbui 1884 *Aušroje* jį bandė pritaikyti M. Akelaitis.

Lietuvos herbas, ilgiau negu keturis amžius atstovavęs valstybei, buvo panaikintas 1795 Lietuvai patekus į RI. Ist. raitelis visai neišnyko – 1845 tapo Vilniaus gub. herbu, bet jo sidabriniame skyde buvo pavaizduotas naujas ideol. simbolis – auksinis stačiatikių (8 galų) kryžius.

1918 02 16 paskelbus valstybės atkūrimo aktą Vytis vėl tapo LR herbu. Pirmuosius herbo projektus sukūrė T. Daugirdas ir A. Žmuidzinavičius, naudoti A. Varno, A. Galdiko

ir kt. dailininkų sukurti herbai. Labiausiai paplito romantizuota A. Žmuidzinavičiaus herbo versija (su apvadu, auksinėmis kamanomis, diržais bei ilga trijų ragų auksine gūnia). Šią versiją sukritikavus valstybės herbui nustatyti 1929 sudaryta spec. k-ja. Jos darbe aktyviausiai dalyvavo archeol. V. Nagevičius, menotyrininkas P. Galaunė, dail. M. Dobužinskis, istorikai I. Jonynas, A. Janulaitis ir kiti. Po penkerių k-jos darbo metų M. Dobužinskis sukūrė archajiškiau atrodantį herbo projektą, pagrįstą Lietuvos senųjų monetų ir antspaudų ikonografija, bet jis nebuvo ofic. patvirtintas. Tolesnę valst. herbo raidą pusei amžiaus 1940 sustabdė SSRS okupacija. LSSR administracijos naudotą herbą sudarė pjautuvas ir kūjis baltame fone saulės spinduliuose, apgaubti varpomis ir ąžuolo lapais.

LDK herbas (~1555)

Lietuvos herbas (~1918; dail. A. Žmuidzinavičius)

LR AT/AS, 1990 03 11 paskelbusi Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimo aktą, tą pačią dieną įteisino ist. herbą. 1990 03 20 buvo patvirtinta herbo kompozicija, kurios pagrindu tapo skulptoriaus J. Zikaro 1925 Lietuvos monetoms sukurtas skulptūrinis Vyčio atvaizdas, 1990 04 09 – nustatytos 20 a. 1 pusėje naudotos herbo spalvos: raudoname lauke sidabrinis šarvuotas raitelis, laikantis virš galvos iškeltą sidabrinį kalaviją ir kairįjį petį pridengęs raudonu skydu su auksiniu dvigubu kryžiumi; kalavijo rankena ir makšties sutvirtinimai, raitelio pentinas, kamanų žąslai, žirgo pasagos, diržai ir jų pagražinimai – auksiniai. 1990 herbas tapo pereinamojo laikotarpio simboliu ir pabrėžė Lietuvos valstybės tęstinumą. Lietuvos heraldikos k-ja buvo įpareigota parengti patikslintą herbo variantą. 1991 09 04 Lietuvos AT/AS patvirtino dail. A. Každailio sukurtą ir Heraldikos k-jos patvirtintą antrąjį herbo variantą. Jame atkurtos istorinės dar Ldk Vytauto laikų herbo spalvos ir metalai (raudona, mėlyna, sidabras, auksas). Siekta įprasminti ir pirminę herbo idėją – pavaizduoti raitelį, pasirengusį kalaviju apginti savo kraštą ir valstybę. Ist. spalvų ir senosios herbo idėjos atgaivinimas reiškė, kad LR yra ne tik 1918–40 nepriklausomos Lietuvos, bet ir LDK valstybingumo tradicijų paveldėtoja bei tęsėja. Vyčio kaip valstybės herbo statusą įtvirtino 1992 10 25 priimta LR Konstitucija (15 str.). Pav.

L: E. Rimša *Heraldika*: *Iš praeities į dabartį* Vilnius 2004. *Edmundas Rimša*

HIMNAS

Lietuvos valstybės himnas yra V. Kudirkos *Tautiška giesmė*. Jis giedamas arba grojamas pradedant arba baigiant LR Seimo sesijas ir iškilmingus posėdžius, iškilmingus susirinkimus, skirtus LR švenčių ir atmintinoms dienoms, sutinkant ir palydint LR apsilankančius užs. valstybių ir vyr-bių vadovus, užs. valstybėse (kai atstovaujama LR) ir kai kuriais kt. atvejais (pvz., per sporto varžybas, jei keliama Lietuvos valstybės vėliava), per visuom. org-jų renginius, žymių žmonių laidotuves.

Vytis 10 litų monetoje (1936; dail. J. Zikaras)

ISTORIJA. Lietuvos valstybės himno, kaip ir tautinės vėliavos, idėja dėl nepalankių polit. aplinkybių kilo užsienyje. Iš pradžių kaip tautinis himnas vartoti keli kūriniai. ~1880 Seinų kunigų seminarijos klierikai nutarė lietuvišku himnu laikyti A. Mickevičiaus poemos *Ponas Tadas* eiles, prasidedančias žodžiais *Tėvyne Lietuva, tu kaip sveikata*. Iš Seinų šią giesmę į JAV nuvežė kun. P. Abromaitis. Ji kaip himnas sugiedota 1888 per lietuvių katalikų d-jų III suvažiavimą Mahanoy City (Pensilvanijos v-ja). JAV ir Kanados lietuviai kaip tautos himną vartojo ir kitas giesmes: *Tu Lietuva, tu mieliausia mūsų motinėlė* (ž. A. Baranausko; giedota ir Lietuvoje – Anykščiuose), *Kur bėga Šešupė* (ž. Maironio, muz. Č. Sasnausko). Č. Sasnauskas leidinyje *Lietuviška muzika* pasiūlė *Himną* chorui ir solo (pagal Maironio eiles *Jau slavai sukilo*). Ypač populiari buvo G. Sauerweino *Jaunųjų lietuvininkų giesmelė*, arba *Lietuviais esame mes gimę*, sugiedota dar 1895 Tilžėje. Pritaikius naują S. Šimkaus melodiją šis M. Lietuvos himnas 1911 buvo atliktas Kaune. Giedota ir daugiau giesmių, bet Lietuvos himnu tapo *Tautiška giesmė* (ž. ir muz. V. Kudirkos). Tekstas su natomis buvo išspausdintas 1898 laikr. *Varpas* 6 numeryje. Manoma, *Tautiška giesmė* pirmą kartą viešai sugiedota 1899 11 13 Sankt Peterburge per koncertą lietuviams studentams šelpti. Atgavus spaudą (1904) ji buvo giedama kone per visus

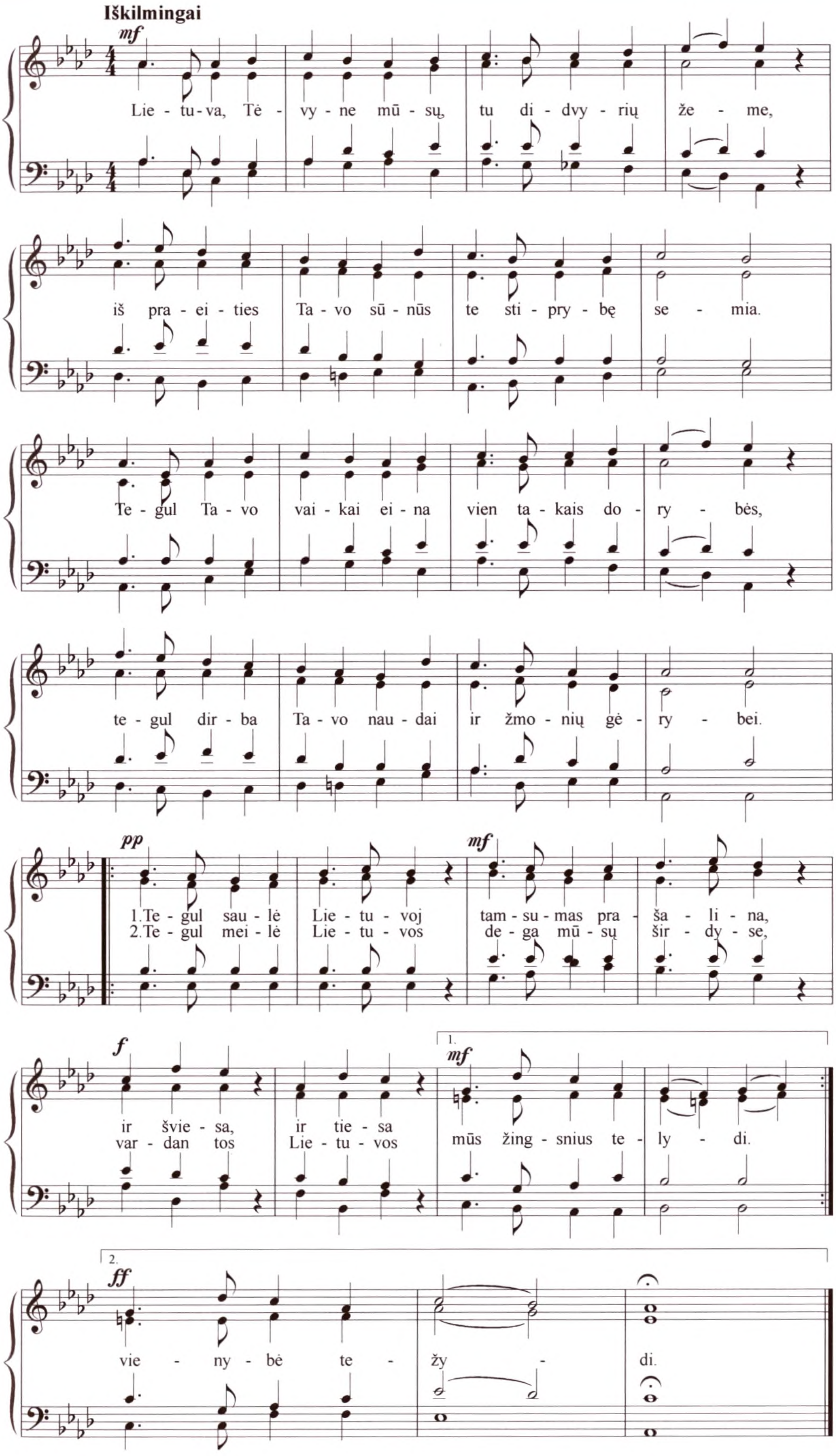
Iškilmingai
mf
Lie - tu - va, Tė - vy - ne mū - sų, tu di - dvy - rių że - me,
iš pra - ei - ties Ta - vo sū - nūs te sti - pry - bę se - mia.
Te - gul Ta - vo vai - kai ei - na vien ta - kais do - ry - bės,
te - gul dir - ba Ta - vo nau - dai ir žmo - nių gė - ry - bei.
pp
1.Te - gul sau - lė Lie - tu - voj
2.Te - gul mei - lė Lie - tu - vos
mf
tam - su - mas pra - ša - li - na,
de - ga mū - sų šir - dy - se,
f
ir švie - sa, ir tie - sa
var - dan tos Lie - tu - vos
1.
mf
mūs žing - snius te - ly - di.
2.
ff
vie - ny - bė te - žy - di.

liet. vakarus. Lietuvoje pirmą kartą viešai sugiedota M. Petrausko vadovaujamo choro 1905 06 06 per Vilniaus miesto teatre liet. visuomenės surengtą vakarą. Net 3 kartus ši giesmė sugiedota per koncertą, surengtą Didžiojo Vilniaus seimo (1905 12 04–05) išvakarėse – šis įvykis buvo ypač svarbus, nes sugrįžę namo Seimo dalyviai pagarsino *Tautišką giesmę* po visą Lietuvą. 1905 per pirmą liet. vakarą Panevėžyje choras giesmę atliko net 4 kartus. 1905 ji giedota Marijampolėje, Kudirkos Naumiestyje, 1906 – Ukmergėje, Tauragėje, Biržuose, Rokiškyje ir daugelyje kitų vietovių. Pasak amžininkų, liet. visuomenė šios giesmės noriai klausėsi, reikalavo giedoti po kelis kartus. Viešas giesmės giedojimas (ir jos klausymas atsistojus) kėlė konfliktus su Rusijos valdžia dėl liet. vakarų repertuaro; tai dar labiau padidino *Tautiškos giesmės* visuomeninę ir patriotinę reikšmę. Varžydamasi su kt. kūriniais V. Kudirkos *Tautiška giesmė* Lietuvos himnu buvo pripažinta dar iki Lietuvos valstybės atkūrimo. 20 a. pr., ypač 1917–18, dėl jo tinkamumo labai diskutuota (kritikuotos eilės, muzika, pasigesta Dievo vardo paminėjimo ir kita), bet diskusija baigėsi T. Daugirdui spaudoje paskelbus straipsnį apie kitų Europos šalių himnų kilmę.

Bene iškilmingiausia himno istorijos akimirka buvo 1920 05 15, kai Steigiamojo Seimo pirm. A. Stulginskiui perskaičius nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo deklaraciją visi Seimo posėdžio dalyviai atsistojo ir iškilmingai sugiedojo *Tautišką giesmę*, tarsi oficialiai ją įteisindami valstybės himnu. 1922, 1928 ir 1938 konstitucijose himnas neminimas. Pirmaisiais 1940 SSRS okupacijos mėnesiais himnas dar giedotas, bet jau 1940 08 31 nurodyta vietoj *Tautiškos giesmės* giedoti *Internacionalą*. 1944 įteisinus SSRS himną pradėta svarstyti ir sov. respublikų himnų klausimą. Suderinus su aukšč. valdžia Maskvoje, kol bus sukurtas LSSR himnas leista giedoti *Tautišką giesmę*. 1944 prie Lietuvos artėjant frontui, o vėliau – dėl smarkaus lietuvių pasipriešinimo sov. okup. valdžiai (nenorėta aštrinti ir taip įtemptos padėties) naujo himno tvirtinti neskubėta. Tik Lietuvos prievartinio prijungimo prie SSRS d-mečiui 1950 07 15 patvirtintas himnas *Tarybinę Lietuvą liaudis sukūrė* (ž. A. Venclovos, muz. B. Dvariono ir J. Švedo), šlovinantis SSRS, jos kūrėjus ir naująją santvarką. *Tautiška giesmė* ofic. renginiuose uždrausta giedoti, bet tapo vienu pasipriešinimo sov. valdžiai simbolių, giedota tremtyje, kalėjimuose, neretai per bažn. ir kt. šventes, per Vėlines – kapinėse (1956 – Rasų kapinėse Vilniuje).

1987 08 23 *Tautiška giesmė* viešai giedota Vilniuje per mitingą prie A. Mickevičiaus paminklo, 1988 06 24 – per Sąjūdžio mitingą Gedimino (Arkikatedros) aikštėje, vėliau per kitus Sąjūdžio mitingus ir susirinkimus. 1988 10 06 LSSR valdžia buvo priversta *Tautišką giesmę* pripažinti nac. simboliu, o 11 18 LSSR AT, pakeitusi LSSR konstituciją, suteikė jai valst. himno statusą. Iš kelių himno muz. redakcijų pasirinkta ta, kurią 1939 patvirtino spec. komisija, o simf. orkestrui instrumentavo R. Racevičius (vėliau patvirtinta autentiška V. Kudirkos redakcija). Himną įtvirtino 1992 10 25 priimta LR Konstitucija (16 str.).

Edmundas Rimša

Sostinė

Vilniaus herbas

Lietuvos Respublikos sostinė – Vilnius. Sostinėje veikia Lietuvos Respublikos aukščiausiosios valdžios ir valdymo institucijos – Prezidento institucija, Seimas, Vyriausybė, ministerijos, Aukščiausiasis ir Konstitucinis teismai, kitos centr. įstaigos, t.p. užsienio valstybių (D. Britanijos, Švedijos, Lenkijos, Ispanijos ir kitų valstybių) ambasados, atstovybės, dipl. misijos, tarpt. org-jų atstovybės. Vilnius – apskrities, miesto s-bės, rj. s-bės, arkivyskupijos centras.

Vilnius įsikūręs Lietuvos teritorijos p.r. pakraštyje, 24 km nuo Baltarusijos ir ES rytinės sienos. Nuo Vilniaus iki Briuselio, Liuksemburgo yra 1400 km, iki Londono, Paryžiaus, Romos – ~1700 km, iki Berlyno, Prahos ir Maskvos – ~800 km. 1000 km spinduliu

yra net 20 Europos valstybių sostinių, artimiausios iš jų – Baltarusijos sostinė Minskas (170 km), Latvijos – Ryga (270 km) ir Lenkijos – Varšuva (380 km). 26 km į š. nuo Vilniaus, prie Purnuškių kaimo ir Bernotų piliakalnio (54°54′ š. pl. ir 25°19′ r. ilg.), Prancūzijos nacionalinio geografijos i-to duomenimis, yra Europos geografinis centras.

Vilnius yra skirtingų žemėvaizdžių sandūroje, todėl pasižymi gamtos įvairove. Gamtinė miesto ašis yra Neries upės gilus (iki 60 m) vingiuotas slėnis, besidriekiantis iš š.r. į p.v., miesto ist. centras – Neries ir jos kairiojo intako Vilnios santakoje. Ši vietovė yra 165 km nuo Neries žiočių. Miesto r. dalis yra labai kalvota (su eroziniais kalvynais), v. dalyje vyrauja moreninės lygumos. Reljefo abs. aukščių skirtumas yra nuo 234 iki 97 metrų. Šiaurėje yra Šeškinės ozas. Miesto centrą kalvynais pasiekia miškai. Didžiausi miškų masyvai (pušynai) yra š. ir š.r. dalyse. Miesto viduryje yra Kalnų, Vingio ir kt. vaizdingi parkai, dalį teritorijos apima regioniniai parkai. Šiaurėje, Verkių regioniniame parke – miškai, Žalieji ežerai, Riešės upelio slėnis bei ist. dvarvietės, rytuose, Pavilnio regioniniame parke – Vilnios slėnis, Ribiškių erozinis kalvynas. Greta miesto yra Trakų ist. nac. parkas.

Vilnius yra istorinių Lietuvos valstybės ir tautos žemių centre. 1992 10 25 priimtos LR Konstitucijos 17 straipsnis skelbia: Vilnius – ilgaamžė istorinė Lietuvos sostinė. Čia puoselėjamos multikultūrinio miesto tradicijos. 2009 Vilnius – Europos kultūros sostinė. Vilniaus senamiestis yra vienas didžiausių R. Europoje, 1994 įrašytas į Pasaulio paveldo paminklų sąrašą. Pav. *Ričardas Baubinas*

Gedimino pilis

Namas (19 a. pab. rekonstruotas pagal archit. A. Polozovo projektą), kuriame 1918 02 16 buvo pasirašytas Lietuvos Nepriklausomybės Aktas (dab. Signatarų namai; Vilnius)

Istorinė LR prezidentūra Kaune (past. 19 a. vid.)

ISTORIJA. Lietuvoje ankstyvosios monarchijos laikais (13–14 a.), be valdovo, nebuvo kitų centrinės valdžios institucijų. D. kun-tis valstybę valdė nuolat keliaudamas po visą šalį – apsistodavo savo pilyse arba dvaruose. Atvykęs į kurią nors vietą, primindavo savo valdžią: teisdavo, jo dvariškiai surinkdavo duoklę, vėliau ir kt. mokesčius. Žinoma, ir tada buvo kelios ar viena svarbiausių monarcho rezidencijų. Mindaugo vardas siejamas su Voruta, Traidenio ir Vytenio – su Kernave, Gedimino ir Kęstučio iš pradžių su Senaisiais Trakais, vėliau su Trakais. Iki 21 a. pr. visa Lietuvos istoriografija, o 21 a. pradžioje dalis istorikų tuos miestus laiko pirmosiomis Lietuvos valstybės sostinėmis; pasak kai kurių 21 a. istorikų (R. Petrausko), tie miestai dar neturėjo svarbiausio sostinės polit. požymio – centrinės valdžios institucijų (D. kun-čio, arba Dvaro, taryba buvo tik patariamojo pobūdžio organas). Ldk Gedimino laikų laiš-

LR Prezidento rezidencija (perstatyta 1832, archit. V. Stasovas)

kuose į V. Europą Vilnius 1323 pirmąkart minimas kaip valstybės sostinė, nuo tada d. kun-čiu tapdavo tas Gediminaitis, kuris valdydavo Vilnių.

Archit. N. Kitkausko hipotezei, kad 13 a. vid. Vilnius jau buvo LDK ir Lietuvos karalystės sostinė ir kad čia Mindaugas pastatydinęs pirmąją katedrą, pritaria tik dalis tyrinėtojų. Tam tikrą konkurenciją Vilniui kaip sostinei ilgokai sudarė Trakai – iš pradžių kaip Lietuvos submonarcho (1337 gindamas nuo kryžiuočių Veliuoną žuvo Trakų kun-tis) pagr. rezidencija, nuo 14 a. pab. – kaip d. kun-čių antroji rezidencija (iki 16 a. pr. Trakų pilyje buvo laikoma Lietuvos Metrika). Tik po Lietuvos krikšto LDK pamažu virstant institucine monarchija (tokia tapo Vytauto laikais – 15 a. pirmaisiais d-mečiais) Vilnius ėmė įsitvirtinti kaip valst. institucijų centras (d. kun-čio, Ponų Tarybos, valst. centr. pareigūnų – d. kanclerio, d. iždininko, d. maršalkos, d. etmono – buveinė). Kai kurie istorikai (R. Petrauskas) visišką Vilniaus tapsmą LDK nuolatine sostine sieja su Ldk Aleksandro laikais – jis čia nuolat gyveno 1492–1501, čia veikė jo europinio pavyzdžio dvaras, turėjęs iki 1000 narių (pareigūnų, karių, rūmininkų, tarnų).

Lent. **Vilniaus gyventojų skaičius**

Data	Gyventojų
1769	17 500
1811	56 300
1818	33 600
1823	46 700
1834	52 300
1859	58 200
1875*	82 700
1897*	154 532
1909	205 200
1916	140 800
1919	128 500
1923	167 400
1931*	195 100
1939	209 400
1941 01 01	270 000
1944 01 01	110 000
1959*	236 100
1970*	372 100
1979*	481 000
1989*	576 800
2001*	542 300

* gyventojų surašymų duomenys

Vilnius – vienas pirmųjų Lietuvos miestų, gavusių savivaldą (1387 Magdeburgo teises). Jis po Lietuvos krikšto palyginti greitai plėtėsi, darėsi amatų (1495 įkurtas pirmasis LDK Vilniaus auksakalių cechas) ir prekybos, t.p. kultūros ir švietimo centru – čia 14 a. pab. įsikūrė pirmoji Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje katedros m-la, 1579 – pirmoji aukštoji m-la – Vilniaus universitetas, nuo 1522 plėtojosi knygų leidyba. 1503–22 vienintelis iš Lietuvos miestų buvo apjuostas gynybine siena.

Po Liublino unijos (1569) Vilniui, kaip LDK sostinei, tam tikrą konkurenciją sudarė Krokuva, vėliau Varšuva. Ldk Kazimieras 1447 tapęs ir Lenkijos karaliumi, dažn. gyveno Krokuvoje, ten persikėlė ir jo dvaras. Dėl šio įvykio sustiprėjo LDK polit. institucija tapusios Ponų Tarybos reikšmė, bet vis dėlto nuolatinio d. kun-čio rezidavimo stoka Vilniuje buvo juntama. Ši tendencija dar labiau stiprėjo po 1569 Liublino unijos. Lenkijos sostinę 1596, galutinai 1611 iš tolimos Krokuvos perkėlus į Varšuvą, čia, greta valdovo dvaro, o ne Vilniuje, nuo 17 a. 2 pusės ėmė kurdinti savo rezidencijas ir žymiausios Lietuvos didikų giminės (Radvilos, Sapiegos, Pacai ir kitos). Vis dėlto iki pat LDK žlugimo (1795) Vilnius išliko LDK sostine ir didžiausiu polit. ir kultūriniu valstybės centru. 1795 Lietuvos d. dalį užėmus Rusijai iki pat 1918 Vilnius prarado polit. centro reikšmę – liko tik RI gubernijos, generalgubernatorijos adm. centras. Nuo 20 a. pr. miestas virto svarbiu liet. nac. judėjimo centru – 1905 12 čia įvyko Didysis Vilniaus seimas, nuo 1917 veikė Lietuvos Taryba, kuri 1918 priėmė Vasario 16 Aktą. Čia 1918 11 02 buvo paskelbta pirmoji Laikinoji Lietuvos konstitucija, kurioje Vilnius paskelbtas Lietuvos sostine, o 1918 11 11 patvirtinta pirmoji Laikinoji Lietuvos vyr-bė. Sov. Rusijos kariuomenei, vėliau Lenkijai okupavus Vilnių, jis buvo okupacinių valst. darinių, pvz., Vidurinės Lietuvos, administracinis centras. 1919–40 Lietuvos laikinąja sostine buvo Kaunas, bet konstitucinė nuostata, kad Vilnius – LR sostinė, išliko visus tuos metus. Pagal 1939 Lietuvos–SSRS savitarpio pagalbos sutartį Lietuva atgavo Vilnių ir dalį Vilniaus krašto. 1940–41 ir 1944–90 SSRS okupacijos ir aneksijos l-piu Vilnius buvo LSSR sostinė, faktiškai – admin. centras. 1941–44 Vilnius buvo Vokietijos okup. darinio Ostlando dalies – Lietuvos gen. srities – admin. centras. Tikrąją sostinės, kaip Lietuvos polit. centro, reikšmę Vilnius atgavo tik 1990 atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Vilniaus gyventojų skaičiaus kaita parodyta lentelėje. Pav.

Vytautas Spečiūnas

Administracinis suskirstymas

Lietuvos Respublikos teritorija skirstoma į administracinius vienetus, kurie susideda iš gyvenamųjų vietovių. Administracinis vienetas yra teritorijos dalis, kurioje valdymą organizuoja Lietuvos Vyriausybė arba s-bės institucijos, jis turi savo ribas, centrą ir pavadinimą. Lietuvos teritorijos administraciniai vienetai yra apskritys ir s-bės. Gyvenamosios vietovės skirstomos į miesto ir kaimo gyvenamąsias vietoves. Miesto gyvenamosios vietovės yra miestai, kaimo gyvenamosios vietovės – miesteliai ir kaimai. Lietuvos teritorija suskirstyta į 10 apskričių, kurias sudaro 60 s-bių (7 miestų s-bės, 43 rj. s-bės ir 10 s-bių; 1 lent.). S-bių teritorijos suskirstytos į 546 s-jas (2007). Žemėlapis *Administracinis suskirstymas* 18–19 puslapyje.

ISTORIJA. <u>*LDK administracinio teritorinio suskirstymo raida*</u> (13 a. vid.–1569). Pirmieji Lietuvos admin. dariniai buvo Ldk Mindaugo (1251–63 Lietuvos karalius) suvienytos Lietuvos kunigaikštystės. 13 a. 2 pusėje–14 a. LDK priklausė daug žemių ir dalinių bei sritinių kunigaikštysčių (jų ilgainiui mažėjo).

14 a. 2 pusėje, manoma, pagal gretimų valstybių pilių apygardų pavyzdį pradėta kurti LDK admin. valdžios sistemą – seniūnijas, pvz., Paštuvos (seniūnas Girdavas), Trakų (seniūnas Pekstė), Veliuonos (seniūnas Goštautas), Vilniaus (seniūnas Dirsūnas).

1 lent. **Lietuvos admin. suskirstymas 2007**

	Plotas (km²)	Gyventojų	Miesto gyventojų (%)
Alytaus apskritis	5 425	178 955	59,0
Alytaus miesto s-bė	40	68 835	100
Alytaus rj. s-bė	1 404	31 420	10,6
Druskininkų s-bė	454	24 507	67,1
Lazdijų rj. s-bė	1 309	25 233	25,8
Varėnos rj. s-bė	2 218	28 960	35,9
Kauno apskritis	8 089	677 284	71,9
Birštono s-bė	124	5 256	59,4
Jonavos rj. s-bė	944	51 941	66,4
Kaišiadorių rj. s-bė	1 087	36 290	37,2
Kauno miesto s-bė	157	358 111	100
Kauno rj. s-bė	1 496	85 721	20,9
Kėdainių rj. s-bė	1 677	63 563	49,1
Prienų rj. s-bė	1 031	34 025	36,3
Raseinių rj. s-bė	1 573	42 377	37,3
Klaipėdos apskritis	5 209	379 472	72,8
Klaipėdos miesto s-bė	98	185 936	100
Klaipėdos rj. s-bė	1 336	49 295	35,7
Kretingos rj. s-bė	989	45 956	50,8
Neringos s-bė	90	3 132	100
Palangos miesto s-bė	79	17 632	100
Skuodo rj. s-bė	911	24 148	30,7
Šilutės rj. s-bė	1 706	53 373	39,4
Marijampolės apskritis	4 463	182 587	49,6
Kalvarijos s-bė	441	13 490	37,3
Kazlų Rūdos s-bė	555	14 615	49,2
Marijampolės s-bė	755	69 297	68,1
Šakių rj. s-bė	1 453	36 805	28,3
Vilkaviškio rj. s-bė	1 259	48 380	42,4
Panevėžio apskritis	7 881	287 119	59,0
Biržų rj. s-bė	1 476	33 491	47,5
Kupiškio rj. s-bė	1 080	23 444	39,7
Panevėžio miesto s-bė	50	114 582	100
Panevėžio rj. s-bė	2 179	43 190	4,0
Pasvalio rj. s-bė	1 289	32 961	29,7
Rokiškio rj. s-bė	1 807	39 451	45,4

	Plotas (km²)	Gyventojų	Miesto gyventojų (%)
Šiaulių apskritis	8 540	353 713	61,3
Akmenės rj. s-bė	844	28 204	62,0
Joniškio rj. s-bė	1 152	30 429	43,0
Kelmės rj. s-bė	1 705	38 615	36,1
Pakruojo rj. s-bė	1 316	27 883	27,1
Radviliškio rj. s-bė	1 635	49 705	46,0
Šiaulių miesto s-bė	81	128 397	100
Šiaulių rj. s-bė	1 807	50 480	27,2
Tauragės apskritis	4 411	128 679	41,0
Jurbarko rj. s-bė	1 507	35 622	39,2
Pagėgių s-bė	537	11 577	22,2
Šilalės rj. s-bė	1 188	30 431	19,9
Tauragės rj. s-bė	1 179	51 049	58,9
Telšių apskritis	4 350	174 573	58,9
Mažeikių rj. s-bė	1 220	65 554	67,4
Plungės rj. s-bė	1 105	43 580	53,1
Rietavo s-bė	586	10 208	38,0
Telšių rj. s-bė	1 439	55 231	57,0
Utenos apskritis	7 201	174 743	55,6
Anykščių rj. s-bė	1 765	32 629	40,3
Ignalinos rj. s-bė	1 447	20 624	34,4
Molėtų rj. s-bė	1 367	23 539	29,6
Utenos rj. s-bė	1 230	48 378	67,8
Visagino s-bė	58	28 576	99,0
Zarasų rj. s-bė	1 334	20 997	41,4
Vilniaus apskritis	9 731	847 754	78,2
Elektrėnų s-bė	509	28 093	67,4
Šalčininkų rj. s-bė	1 491	37 852	29,7
Širvintų rj. s-bė	906	19 367	36,7
Švenčionių rj. s-bė	1 692	31 130	58,8
Trakų rj. s-bė	1 208	36 429	53,9
Ukmergės rj. s-bė	1 395	46 303	60,0
Vilniaus miesto s-bė	401	554 409	99,9
Vilniaus rj. s-bė	2 129	94 171	6,2

ADMINISTRACINIS SUSKIRSTYMAS

1:1 400 000

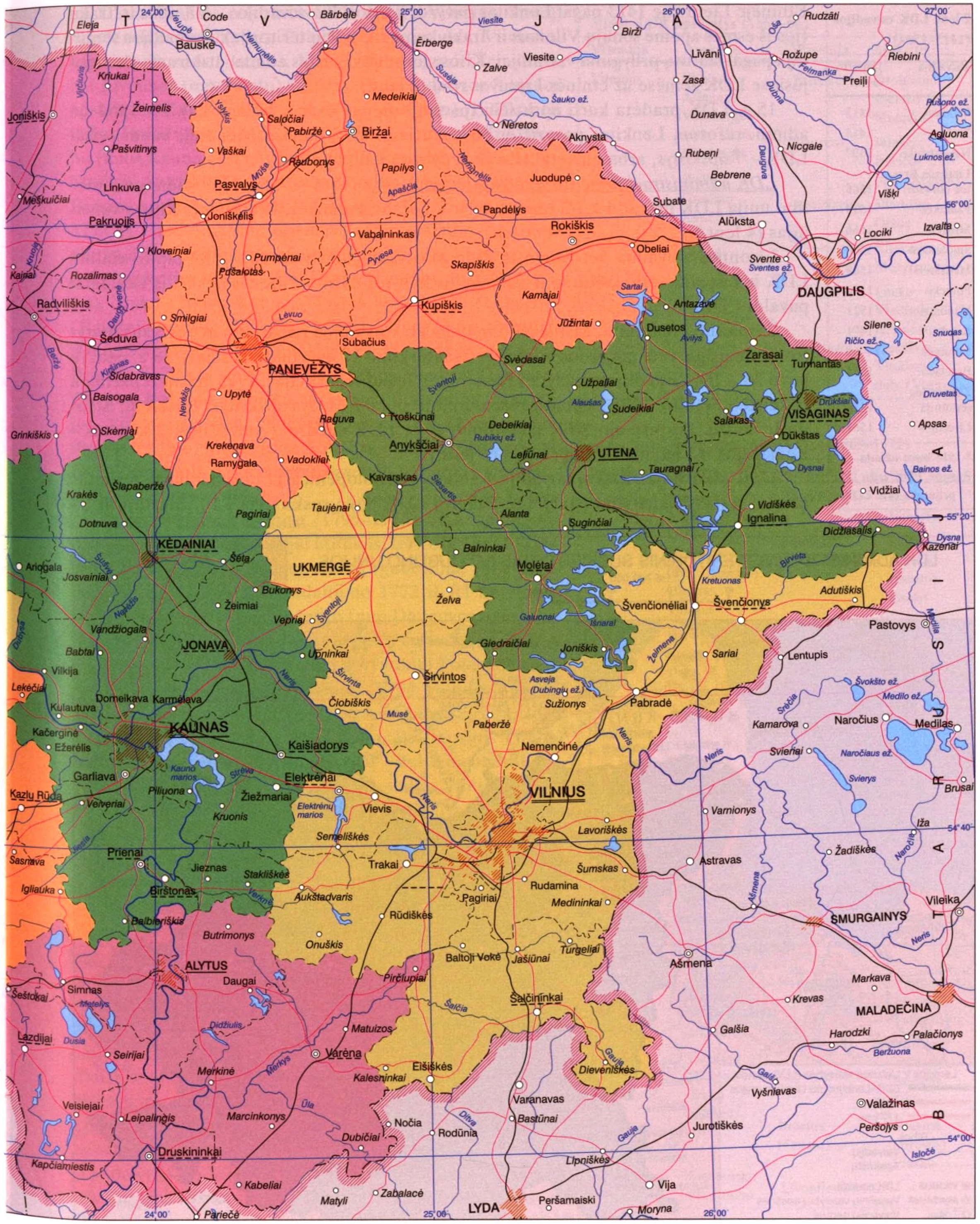

VILNIUS	Valstybės sostinė
ŠIAULIAI	Apskrities centras
Šilutė	Savivaldybės centras
Šeduva	Miestas
PREILA	Miesto dalis
Taujėnai	Miestelis, kaimas

Gyventojų skaičius

VILNIUS	> 300 000
KLAIPĖDA	100 000–300 000
ALYTUS	30 000–100 000
Varėna	10 000–30 000
Širvintos	3 000–10 000
Jieznas *Želva*	<3 000

Geležinkelis

Kelias

Valstybės siena

Apskrities riba

Rajono savivaldybės riba

2 lent. **LDK vaivadijos** (1413–1564)

Vaivadija	Įkūrimo metai
Vilniaus	1413
Trakų	1413
Naugarduko	1507
Lietuvos Brastos (Bresto)	1566
Palenkės	1514
Minsko	1566
Smolensko	1508*
Mstislavlio	1569
Polocko	1504
Vitebsko	1511
Kijevo	1471
Voluinės	1564–66
Braclavo	1564
Žemaitijos seniūnija	1413
Livonijos	1561**

* 1514 buvo užimta Rusijos, LDK grįžo 1611
** prijungta prie LDK

Etninėje Lietuvoje 1413 pagal Lenkijos pavyzdį įkurtos dvi vaivadijos – Vilniaus ir Trakų (jos iš esmės apėmė senųjų Vilniaus ir Trakų kunigaikštysčių teritoriją); Žemaitijos seniūnija pagal statusą prilyginta vaivadijai. Kitos vaivadijos įkurtos admin. atskirumą išsaugojusiose LDK žemėse už etninės Lietuvos ribų (2 lent.).

15 a. LDK pradėta kurti apskričių (pavietų) org-ja (Kauno, Trakų ir kt.). Per 1564–66 admin. reformą Lenkijos pavyzdžiu buvo kuriami nauji admin. vienetai, bendri visai LDK – ↑*apskritys*, arba pavietai. Jos išvardytos 3 lentelėje.

<u>*LDK administracinio teritorinio suskirstymo kaita*</u> (1569–1795). 1569 sudarant Liublino uniją LDK prarado >1/3 teritorijos – Voluinės, Palenkės, Braclavo ir Kijevo vaivadijas (4 lent.).

Livonijos vaivadija bei Kuršo ir Žiemgalos kunigaikštystė nuo 1589 tapo vasalinė LDK ir Lenkijos valda. Kuršo ir Žiemgalos kun-tės dalis – Piltenės apskritis tiesiogiai pavaldi LDK.

Žemaitijos seniūnija, Mstislavlio ir Polocko vaivadijos į apskritis nebuvo suskirstytos. Žemaitijos vad. mažosios apskritys (traktai) nuo 17 a. vadinti valsčiais, 18 a. pab. jų buvo 28. 1764 Žemaitija padalyta į Raseinių ir Telšių reparticijas. 1775 Telšių reparticija pakeista į Šiaulių. 1791 Žemaitijos seniūnijoje sudarytos trys apskritys: Raseinių, Šiaulių ir Telšių. Po pirmojo ATR padalijimo 1772 LDK sudarė 7 vaivadijos, 2 kun-tės – Žemaitijos ir Livonijos, 22 apskritys (5 lent.).

1790 atkurta Vitebsko vaivadija (centras – Cholopeničai). 1791 11 buvo priimtas admin. terit. suskirstymo įstatymas. Pagal jį LDK buvo suskirstyta į 10 vaivadijų ir 34

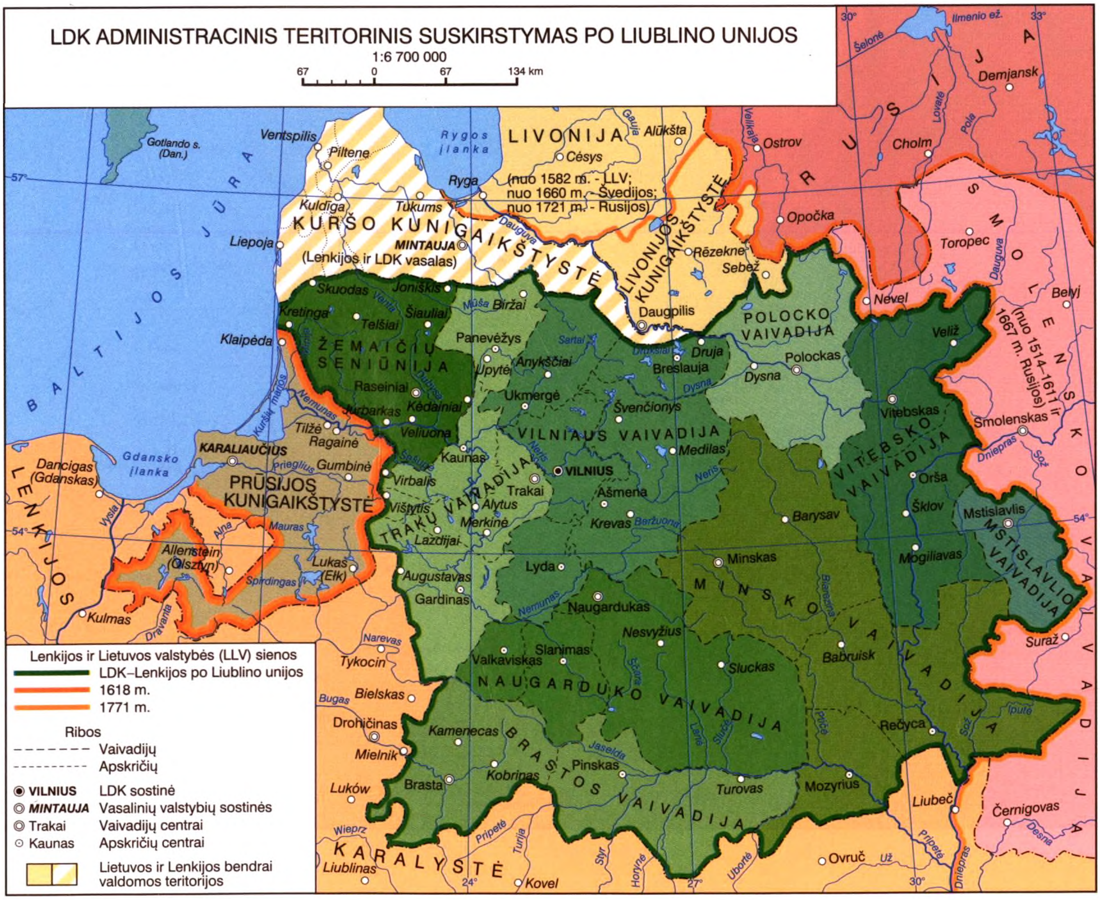

apskritis. Po šios reformos LDK sudarė Vilniaus, Trakų, Smolensko (egzuliantų), Polocko, Naugarduko, Vitebsko, Lietuvos Brastos (Bresto), Minsko vaivadijos ir Žemaitijos bei Livonijos (egzuliantų) kun-tės. Buvo sudarytos 8 naujos apskritys: Užnerio (išskirta iš Ašmenos apskr.), Eišiškių (iš dalies Lydos apskr.), Merkinės (išskirta iš Trakų apskr.), Prienų (dalis Kauno apskr.), Telšių (dalis Raseinių ir Šiaulių apskričių), Slucko (Sluckorečės), Kobrino (iš dalies Lietuvos Brastos apskr.), Užupinio Pinsko (iš dalies Pinsko apskr.). 1793 11 Gardino seime priėmus Lietuvos admin. suskirstymo įstatymą, LDK teritorija buvo suskirstyta į 8 vaivadijas ir 24 apskritis: Vilniaus (Vilniaus, Ašmenos, Lydos apskritys), Trakų (Trakų, Kauno, Upytės apskritys), Žemaitijos (Raseinių, Šiaulių, Telšių apskritys), Naugarduko (Naugarduko, Stvolovo, Slanimo apskritys), Merkinės (Merkinės, Prienų, Eišiškių apskritys), Lietuvos Brastos (Lietuvos Brastos, Kobrino, Beresko apskritys), Breslaujos (Breslaujos, Vilkmergės, dab. Ukmergė, Anykščių apskritys), Gardino (Gardino, Valkavisko, Sokolos, dab. Sokółka, apskritys). Žemėlapis *LDK administracinis teritorinis suskirstymas po Liublino unijos*. *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė*

Rusijos valdoma Lietuva (1795–1915). 18 a. pabaigoje, per ATR padalijimus Rusijai atitekusi teritorija buvo skirstoma pagal to meto Rusijos tvarką (gubernija, generalgubernatorija). Po ATR I padalijimo 1772 iš RI atitekusių LDK žemių – Livonijos, Polocko (nuo Dauguvos upės), Vitebsko, Mstislavlio vaivadijų ir Minsko vaivadijos r. bei š.r. dalies sudarytos Pskovo (vėliau pervadinta Polocko, po to Vitebsko) ir Mogiliavo gubernijos. 1796 Mogiliavo ir Vitebsko gubernijos sujungtos į Baltarusijos guberniją, 1801 ši padalyta į Baltarusijos Mogiliavo ir Baltarusijos Vitebsko gubernijas (nuo 1840 Mogiliavo ir Vitebsko gubernijos). Po ATR II padalijimo 1793 iš Minsko, dalies Vilniaus, Naugarduko bei Lietuvos Brastos vaivadijų sukurta Minsko gubernija. 1795 po ATR III padalijimo dalis LDK žemių pateko į pertvarkytą Minsko guberniją. Likusios LDK žemės (Žemaičių seniūnija, dalis Trakų, Vilniaus, Naugarduko, Lietuvos Brastos vaivadijų) 1796 padalytos į Vilniaus ir Slanimo gubernijas, sudariusias Lietuvos generalgubernatoriją. 1797 jos sujungtos į Lietuvos guberniją, kuri 1801 vėl padalyta į Lietuvos Vilniaus (Vilniaus, Trakų, Kauno, Raseinių, Telšių, Šiaulių, Upytės, Vilkmergės, dab. Ukmergė, Breslaujos, Užnerio, Ašmenos apskritys) ir Lietuvos Gardino (Gardino, Valkavisko, Pružanų, Lietuvos Brastos, Kobrino, Slanimo, Naugarduko, Lydos apskritys) gubernijas. 1819 Palanga ir jos apylinkės iš Vilniaus gubernijos buvo perduotos Kuršo gubernijai. 1835–39 Vilniaus gubernijos admin. reformos metu buvo panaikinta Trakų apskritis, jos teritorija padalyta tarp Vilniaus ir Kauno apskričių. 1840 iš Lietuvos Vilniaus ir Lietuvos Gardino gubernijų pavadinimo išbrauktas Lietuvos vardas. 1843 iš dalies Vilniaus gubernijos apskričių sukurta Kauno gubernija. Lietuviškoji Užnemunė (dalis Žemaičių seniūnijos ir Trakų vaivadijos) 1795–1807

3 lent. **LDK apskritys** (1564–66)

Vaivadija	Apskritis	Vaivadija	Apskritis
Vilniaus	Vilniaus Ašmenos Vilkmergės (dab. Ukmergė) Breslaujos	Palenkės	Drohičino Bielsko Melniko
		Minsko	Minsko Rečicos (dab. Rečyca)
Trakų	Trakų Gardino Kauno Lydos Upytės	Mstislavlio	Vitebsko Oršos
		Kijevo	Kijevo Mozyriaus
Naugarduko	Naugarduko Slanimo Valkavisko	Voluinės	Lucko Vladimiro Kremeneco
Lietuvos Brastos (Bresto)	Lietuvos Brastos Pinsko	Braclavo	Braclavo Vinicos dab. (Vinnycia)

4 lent. **LDK vaivadijos ir apskritys** (1569–1772)

Vaivadija	Apskritis	Vaivadija	Apskritis
Vilniaus	Ašmenos Breslaujos Lydos Vilkmergės (dab. Ukmergė) Užnerio Vilniaus	Vitebsko	Oršos Vitebsko
		Lietuvos Brastos (Bresto)	Lietuvos Brastos (Bresto) Pinsko
		Mstislavlio	–
Trakų	Gardino Kauno Trakų Upytės	Minsko	Minsko Mozyriaus Rečicos (dab. Rečyca)
Žemaitijos seniūnija	–	Smolensko*	– Starodubo
Polocko	–		
Naugarduko	Naugarduko Slanimo Valkavisko		

*susigrąžinta 1611 (iki 1667)

5 lent. **LDK vaivadijos, kunigaikštystės, apskritys** (po ATR I padalijimo 1772)

Vaivadija	Apskritis	Vaivadija	Apskritis
Vilniaus	Ašmenos Breslaujos Lydos Vilkmergės Vilniaus	Polocko	–
		Naugarduko	Naugarduko Slanimo Valkavisko
Trakų	Gardino Kauno Trakų Upytės	Minsko	Minsko Mozyriaus Rečicos Oršos
Žemaitijos kunigaikštystė	–	Brastos (Bresto)	Brastos (Bresto) Pinsko
Smolensko*	Smolensko Starodubo	Livonijos kun-tė*	–

*egzuliantų

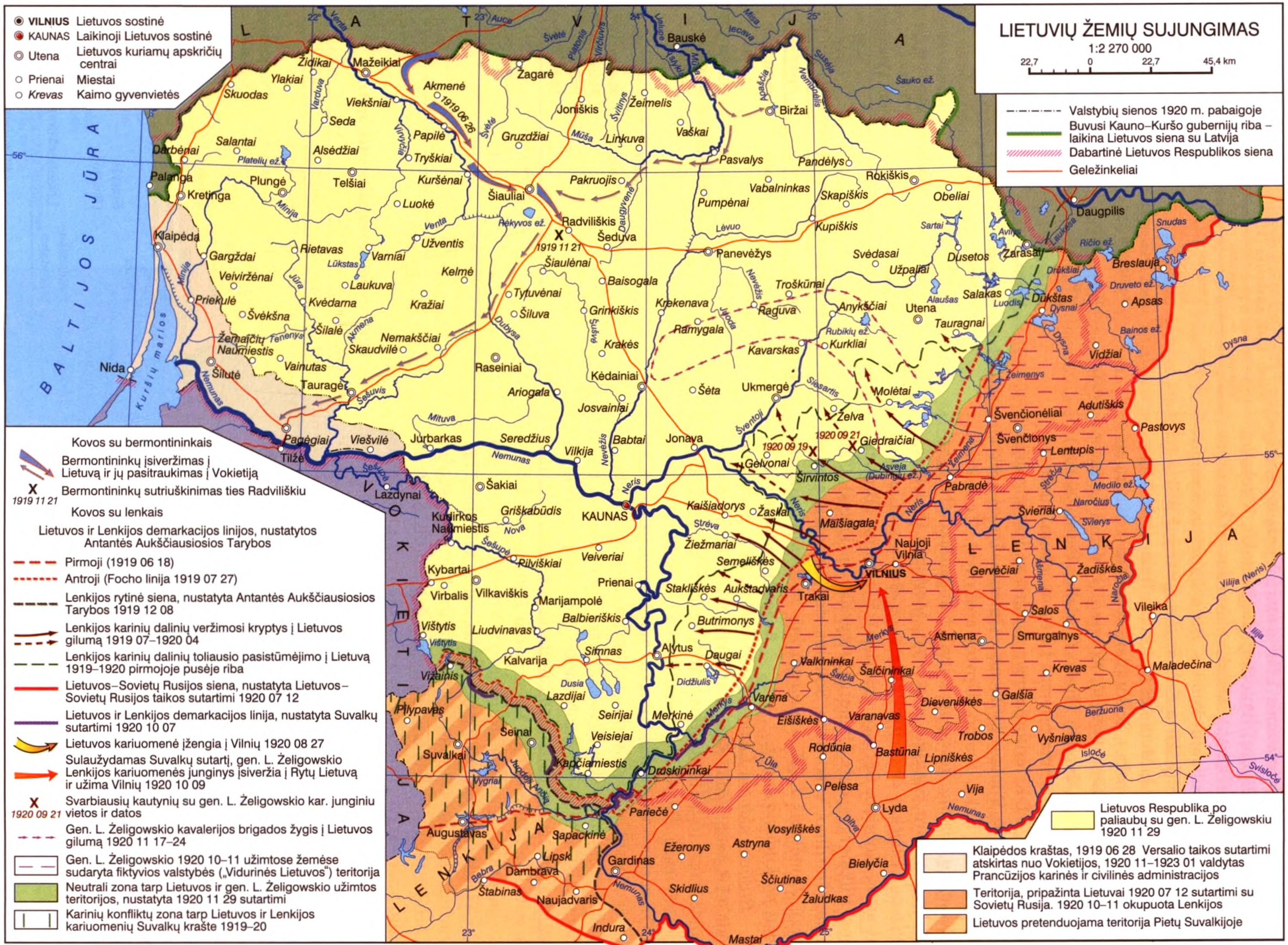
LIETUVIŲ ŽEMIŲ SUJUNGIMAS
1:2 270 000
22,7 0 22,7 45,4 km
VILNIUS Lietuvos sostinė
KAUNAS Laikinoji Lietuvos sostinė
Utena Lietuvos kuriamų apskričių centrai
Prienai Miestai
Krevas Kaimo gyvenvietės
Valstybių sienos 1920 m. pabaigoje
Buvusi Kauno–Kuršo gubernijų riba – laikina Lietuvos siena su Latvija
Dabartinė Lietuvos Respublikos siena
Geležinkeliai
Kovos su bermontininkais
Bermontininkų įsiveržimas į Lietuvą ir jų pasitraukimas į Vokietiją
1919 11 21 Bermontininkų sutriuškinimas ties Radviliškiu
Kovos su lenkais
Lietuvos ir Lenkijos demarkacijos linijos, nustatytos Antantės Aukščiausiosios Tarybos
Pirmoji (1919 06 18)
Antroji (Focho linija 1919 07 27)
Lenkijos rytinė siena, nustatyta Antantės Aukščiausiosios Tarybos 1919 12 08
Lenkijos karinių dalinių veržimosi kryptys į Lietuvos gilumą 1919 07–1920 04
Lenkijos karinių dalinių toliausio pasistūmėjimo į Lietuvą 1919–1920 pirmojoje pusėje riba
Lietuvos–Sovietų Rusijos siena, nustatyta Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartimi 1920 07 12
Lietuvos ir Lenkijos demarkacijos linija, nustatyta Suvalkų sutartimi 1920 10 07
Lietuvos kariuomenė įžengia į Vilnių 1920 08 27
Sulaužydamas Suvalkų sutartį, gen. L. Želigowskio Lenkijos kariuomenės junginys įsiveržia į Rytų Lietuvą ir užima Vilnių 1920 10 09
1920 09 21 Svarbiausių kautynių su gen. L. Želigowskio kar. junginiu vietos ir datos
Gen. L. Želigowskio kavalerijos brigados žygis į Lietuvos gilumą 1920 11 17–24
Gen. L. Želigowskio 1920 10–11 užimtose žemėse sudaryta fiktyvios valstybės („Vidurinės Lietuvos“) teritorija
Neutrali zona tarp Lietuvos ir gen. L. Želigowskio užimtos teritorijos, nustatyta 1920 11 29 sutartimi
Karinių konfliktų zona tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių Suvalkų krašte 1919–20
Lietuvos Respublika po paliaubų su gen. L. Želigowskiu 1920 11 29
Klaipėdos kraštas, 1919 06 28 Versalio taikos sutartimi atskirtas nuo Vokietijos, 1920 11–1923 01 valdytas Prancūzijos karinės ir civilinės administracijos
Teritorija, pripažinta Lietuvai 1920 07 12 sutartimi su Sovietų Rusija. 1920 10–11 okupuota Lenkijos
Lietuvos pretenduojama teritorija Pietų Suvalkijoje
LATVIJA
VOKIETIJA
LENKIJA
BALTIJOS JŪRA
Kuršių marios
1919 06 26
1919 11 21
1920 09 19
1920 09 21
Mažeikiai
Akmenė
Žagarė
Joniškis
Žeimelis
Biržai
Bauskė
Skuodas
Ylakiai
Židikai
Viekšniai
Seda
Papilė
Gruzdžiai
Linkuva
Vaškai
Salantai
Alsėdžiai
Tryškiai
Pasvalys
Pandėlys
Darbėnai
Palanga
Kretinga
Plungė
Telšiai
Kuršėnai
Šiauliai
Pakruojis
Vabalninkas
Skapiškis
Rokiškis
Obeliai
Pumpėnai
Luokė
Radviliškis
Šeduva
Kupiškis
Daugpilis
Klaipėda
Rietavas
Varniai
Užventis
Panevėžys
Svėdasai
Dusetos
Zarasai
Gargždai
Veiviržėnai
Laukuva
Kelmė
Šiaulėnai
Baisogala
Užpaliai
Breslauja
Priekulė
Švėkšna
Kvėdarna
Kražiai
Tytuvėnai
Šiluva
Grinkiškis
Krekenava
Troškūnai
Raguva
Anykščiai
Utena
Salakas
Dūkštas
Apsas
Žemaičių Naumiestis
Šilalė
Nemakščiai
Skaudvilė
Ramygala
Krakės
Kavarskas
Kurkliai
Tauragnai
Vidžiai
Nida
Šilutė
Vainutas
Tauragė
Raseiniai
Kėdainiai
Šėta
Ukmergė
Molėtai
Ariogala
Josvainiai
Želva
Adutiškis
Švenčionėliai
Pastovys
Pagėgiai
Tilžė
Viešvilė
Jurbarkas
Seredžius
Vilkija
Babtai
Jonava
Giedraičiai
Švenčionys
Lentupis
Gelvonai
Širvintos
Pabradė
Lazdynai
Šakiai
KAUNAS
Kaišiadorys
Žasliai
Maišiagala
Svieriai
Kudirkos Naumiestis
Griškabūdis
Žiežmariai
Naujoji Vilnia
VILNIUS
Gervėčiai
Žadiškės
Kybartai
Pilviškiai
Veiveriai
Semeliškės
Virbalis
Vilkaviškis
Marijampolė
Prienai
Stakliškės
Aukštadvaris
Trakai
Vileika
Vištytis
Liudvinavas
Balbieriškis
Butrimonys
Salos
Ašmena
Smurgainys
Vižainis
Kalvarija
Simnas
Alytus
Daugai
Valkininkai
Šalčininkai
Krevas
Maladečina
Lazdijai
Varėna
Dieveniškės
Galšia
Pilypavas
Seinai
Seirijai
Merkinė
Eišiškės
Varanavas
Trobos
Vyšniavas
Suvalkai
Veisiejai
Kapčiamiestis
Rodūnia
Bastūnai
Lipniškės
Druskininkai
Pelesa
Vija
Lyda
Augustavas
Sapackinė
Pariečė
Vosyliškės
Ežeronys
Astryna
Lipsk
Dambrava
Gardinas
Bielyčia
Štabinas
Naujadvaris
Skidlius
Ščiutinas
Žaludkas
Indura
Mastai
Nemunas
Neris
Venta
Dubysa
Nevėžis
Šventoji
Merkys
Šešupė

LIETUVOS VALSTYBĖS SIENŲ KAITA
1:10 150 000
101,5 0 101,5 203 km
Lietuvos valstybės sienos Mindaugo valdymo pabaigoje (1263 m.)
LDK sienos valdant Vytautui (XV a.)
Lenkijos ir Lietuvos valstybės (Respublikos) sienos po Liublino unijos 1569 m.
LDK sienos su Lenkijos karalyste po Liublino unijos 1569 m.
Lietuvos Respublikos siena, pripažinta Rusijos (1920 m.), Latvijos (1921 m.), Vokietijos (1928 m.) ir siūlyta Lenkijai (1920 m.)
Lietuvos Respublikos–Lenkijos demarkacijos (nuo 1928 m. – administracijos) linija 1923–39 m.
Dabartinė Lietuvos Respublikos siena
VILNIUS Dabartinių valstybių sostinės
KAUNAS Laikinoji sostinė 1920–39 m.
BALTIJOS JŪRA
JUODOJI JŪRA
AZOVO JŪRA
TALINAS
RYGA
KAUNAS
VILNIUS
MINSKAS
MASKVA
VARŠUVA
KIJEVAS
BRATISLAVA
BUDAPEŠTAS
KIŠINIOVAS
BELGRADAS
BUKAREŠTAS
Tartu
Polockas
Vitebskas
Karaliaučius
Marienburgas
Gardinas
Lyda
Krevas
Naugardukas
Kleckas
Brasta
Pinskas
Liublinas
Luckas
Krokuva
Hiiumos s.
Saaremos s.
Gotlando s.
Ölando s.
Bornholmo s.
Vätt ež.
Peipaus (Čiudo) ež.
Pskovo ež.
Ilmenio ež.
Seligero ež.
Balatono ež.
Rygos įlanka
Krymo p-lis
Nemunas
Neris
Merkys
Dauguva
Dniepras
Pripetė
Desna
Vysla
Dniestras
Dunojus
Volga
Oka
Berezina
Sož
Bugas
Narevas
Oderis
Warta
Noteć
Pilica
Wieprz
San
Wisłoka
Styr
Horynė
Jaselda
Teteriv
Seimas
Sula
Psiol
Vorskla
Oskol
Ugra
Inhulec
Inhul
Pietų Bugas
Prut
Siret
Olt
Murešas
Tisa
Drava
Sava
Bosna
Drina
Morava
Venta
Gauja
Pärnu
Narva
Luga
Velikaja
Prieglius
Kizil Irmak
Sakarya
16° 20° 24° 28° 32° 36°
56° 52° 48° 44°

6 lent. **Kauno, Suvalkų, Vilniaus gubernijų administracinis suskirstymas** (1843–1914)

Gubernija	Apskritis
Kauno	Kauno
	Panevėžio (buv. Upytės)
	Raseinių
	Šiaulių
	Telšių
	Vilkmergės (dab. Ukmergė)
	Novoaleksandrovsko (dab. Zarasai)
Suvalkų	Augustavo
	Kalvarijos
	Marijampolės
	Vladislavovo (dab. Kudirkos Naumiestis)
	Seinų
	Suvalkų
	Vilkaviškio
Vilniaus	Ašmenos
	Dysnos*
	Lydos**
	Švenčionių (buv. Užnerio)
	Trakų***
	Vileikos*
	Vilniaus

*Dysnos ir Vileikos apskritys prie Vilniaus gubernijos prijungtos iš Minsko gubernijos.
**Lydos apskritis prie Vilniaus gubernijos prijungta iš Gardino gubernijos.
***Trakų apskritis Vilniaus gubernijoje atkurta 1842 (1839 buvo panaikinta).

priklausė Prūsijos karalystei, 1807–13 Varšuvos hercogystei. Nuo 1815 buvo Lenkijos karalystės Augustavo vaivadijos (nuo 1837 – gubernijos), sudarytos iš Augustavo, Kalvarijos, Lomžos, Marijampolės, Seinų apskričių (apygardų), dalis. 1867 iš šiaurinės Augustavo gubernijos dalies sukurta Suvalkų gubernija. 1843–1914 Vilniaus, Kauno ir Suvalkų (nuo 1867) gubernijų apskritys išvardytos 6 lentelėje. Po 1861 apskritys suskirstytos į valsčius, Augustavo (Suvalkų) gubernijoje vadintus gminomis. *Zita Medišauskienė*

Tolesnė administracinio suskirstymo raida. Per I pasaul. karą (1914–18) Vokietijai okupavus Lietuvą 1915 buvo įkurtas naujas admin. darinys – Oberostas. Jį sudarė 6 sritys – Białystoko (Balstogės), Gardino, Kuršo, Lietuvos, Suvalkų, Vilniaus. Lietuvai 1918 02 paskelbus nepriklausomybę, buvo pradėta kurti apskritis. Oficialiai jos buvo įteisintos 1919 07. Lenkijai 1920 okupavus Vilnių ir Vilniaus kraštą, 1923 01 Lietuvai atgavus Klaipėdą ir Klaipėdos kraštą, kai kurie teritoriniai vienetai buvo pakeisti. Lietuvos teritorija buvo suskirstyta į 23 apskritis (7 lent.), 365 valsčius (valsčių sudarė seniūnijos). Žemėlapis *Lietuvos Respublikos (1918–1940) administracinis teritorinis suskirstymas*.

1940 06 SSRS okupavus Lietuvą apskričių liko tiek pat. 1941 Lietuvą užėmus Vokietijos kariuomenei 1941 07 greta apskričių įkurtas naujas administracinis darinys – Lietuvos generalinė sritis. Ji buvo suskirstyta į Vilniaus miesto, Vilniaus kr., Kauno miesto, Kauno kr., Šiaulių ir Panevėžio apygardas; jas valdė apygardų komisarai. 1942 04 Vokietijos okup. administracija prie jos prijungė Baltarusijos gen. srities Ašmenos, Svierių (Svyrių) apskritis ir kelis valsčius (prie Vilniaus, Trakų, Švenčionių apskričių), bet prie Baltarusijos gen. srities prijungė Druskininkų, Marcinkonių ir kt. apylinkes.

7 lent. **Lietuvos Respublikos apskritys** (1930)

Alytaus
Biržų
Kauno
Kėdainių
Klaipėdos
Kretingos
Marijampolės
Mažeikių
Pagėgių
Panevėžio
Raseinių
Rokiškio
Seinų (centras Lazdijai)
Šakių
Šiaulių
Šilutės
Tauragės
Telšių
Trakų (centras Kaišiadorys)
Ukmergės
Utenos
Vilkaviškio
Zarasų

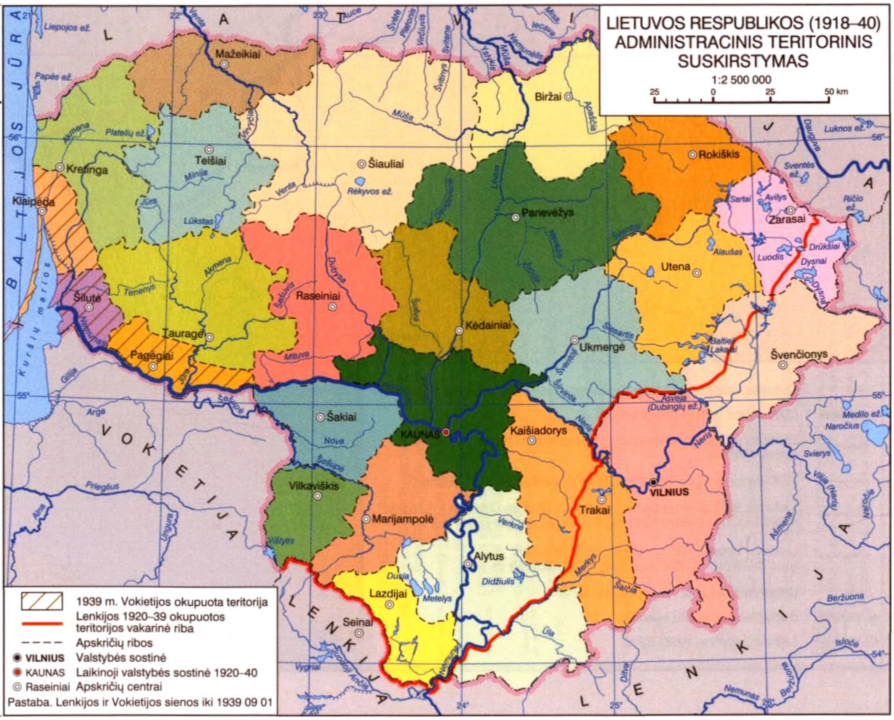

8 lent. **LSSR apskritys** (1949)

Alytaus	Kretingos	Radviliškio	Trakų
Anykščių	Kupiškio	Raseinių	Ukmergės
Biržų	Kuršėnų	Rietavo	Utenos
Joniškio	Lazdijų	Rokiškio	Varėnos
Jurbarko	Marijampolės	Šakių	Vilkaviškio
Kaišiadorių	Mažeikių	Šiaulių	Vilkijos
Kalvarijos	Pagėgių	Šilutės	Vilniaus
Kauno	Panevėžio	Širvintų	Zarasų
Kėdainių	Pasvalio	Švenčionių	
Kelmės	Plungės	Tauragės	
Klaipėdos	Prienų	Telšių	

9 lent. **LSSR rajonai** (1959–90)

Akmenės	Kelmės	Plungės	Širvintų
Alytaus	Kėdainių	Prienų	Švenčionių
Anykščių	Klaipėdos	Radviliškio	Tauragės
Biržų	Kretingos	Raseinių	Telšių
Ignalinos	Kupiškio	Rokiškio	Trakų
Jonavos	Lazdijų	Skuodo	Ukmergės
Joniškio	Mažeikių	Šakių	Utenos
Jurbarko	Molėtų	Šalčininkų	Varėnos
Kaišiadorių	Pakruojo	Šiaulių	Vilkaviškio
Kapsuko	Panevėžio	Šilalės	Vilniaus
Kauno	Pasvalio	Šilutės	Zarasų

10 lent. **LSSR respublikinio pavaldumo miestai** (1986)
Alytus
Birštonas
Druskininkai
Kapsukas (Marijampolė)
Kaunas
Klaipėda
Neringa
Panevėžys
Šiauliai
Vilnius

Po II pasaul. karo Lietuvoje buvo 26 apskritys, 320 valsčių ir 3032 apylinkės. 1946–47 buvo sudaryta 11 naujų apskričių, 1949 įkurtos dar 4 (8 lent.). Žemėlapis *Lietuvių žemių sujungimas* 22 puslapyje.

1950 06 LTSR AT Prezidiumo įsaku buvo panaikintos apskritys, Lietuva suskirstyta į 4 sritis (Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Vilniaus; gyvavo iki 1953) ir 88 rajonus. 1959–72 buvo įvykdyta admin. terit. suskirstymo reforma – iš 1950–59 buvusių 88 buvo sudaryti 44 rajonai (9 lent.); dar buvo 11 respublikinio pavaldumo miestų (10 lent.).

Lietuvai 1990 03 atkūrus nepriklausomybę 1994 buvo priimtas Lietuvos Respublikos teritorijos admin. vienetų ir jų ribų įstatymas. Pagal jį vėl sudarytos apskritys: Lietuvos teritorija suskirstyta į 10 apskričių. Žemėlapis *Lietuvos valstybės sienų kaita* 23 puslapyje.

APSKRITYS

A l y t a u s   a p s k r i t i s yra Lietuvos pietuose. Š. vakaruose ribojasi su Marijampolės, šiaurėje – su Kauno, š. rytuose – su Vilniaus apskritimis. Pietvakariuose apskritis ribojasi su Lenkija, pietuose ir pietryčiuose – su Baltarusija. Plotas 5425 km^2. 178 955 gyv. (2007). Centras – Alytus. Apskričiai priklauso Druskininkų, Alytaus

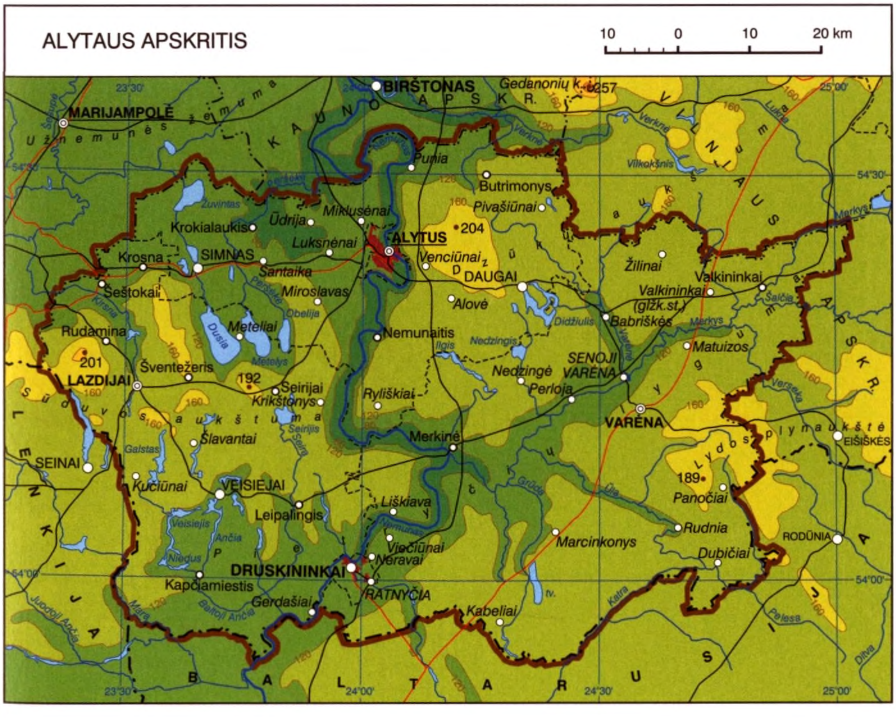

miesto, Alytaus, Lazdijų, Varėnos rajonų s-bės. Miesto gyventojų 59% (2007). Gyventojų vid. tankumas 33,3 žm./km^2.

Apskrities vid. dalyje yra Pietryčių lyguma, šiaurėje – Nemuno vidurupio plynaukštė, š. vakaruose – Sūduvos, š. rytuose – Dzūkų aukštumų dalys, pietuose – Dainavos lyguma. Didž. upės – Nemunas, Merkys. 160 valst. reikšmės ežerų, didžiausi – Dusios, Metelių, Žuvinto, Didžiulio (Daugų). 23 valst. reikšmės tvenkiniai, didžiausias – Baltosios Ančios. Alytaus apskritis – miškingiausia Lietuvoje (miškingumas 49,1%); didž. miškai – Dainavos, Kapčiamiesčio girios. Didž. pelkės – Karšvos ir Kirsnos. Saugomos teritorijos: Dzūkijos nac. parkas, Žuvinto biosferos ir Čepkelių gamtinis rezervatai, Metelių, Veisiejų regioniniai parkai bei dalis Nemuno kilpų regioninio parko.

Apskrityje pagaminama 3,8% Lietuvos pram. produkcijos. Išplėtota medienos apdirbimo, stat. medžiagų, baldų, chem. ir farm., tekstilės (medvilninių verpalų ir audinių) ir siuvimo, maisto (duonos, pieno, konditerijos, mėsos, vyno, alaus, miner. vandens pilstymo) pramonė, mašinų, buit. šaldytuvų gamyba. Ž.ū. naudmenos užima 37,1% apskrities teritorijos (2005). Grybų ir miško uogų verslas. Turizmas; Druskininkų kurortas.

Per apskritį eina Alytaus–Šeštokų glžk., plentai į Vilnių, Kauną, Marijampolę, Lazdijus, Druskininkus, Varėną. Žemėlapis 25 puslapyje.

K a u n o a p s k r i t i s yra Lietuvos viduryje. Šiaurėje ribojasi su Šiaulių ir Panevėžio, rytuose – su Vilniaus, pietuose – su Alytaus, vakaruose – su Marijampolės ir Tauragės apskritimis. Plotas 8089 km^2. 677 284 gyv. (2007). Centras – Kaunas. Ap-

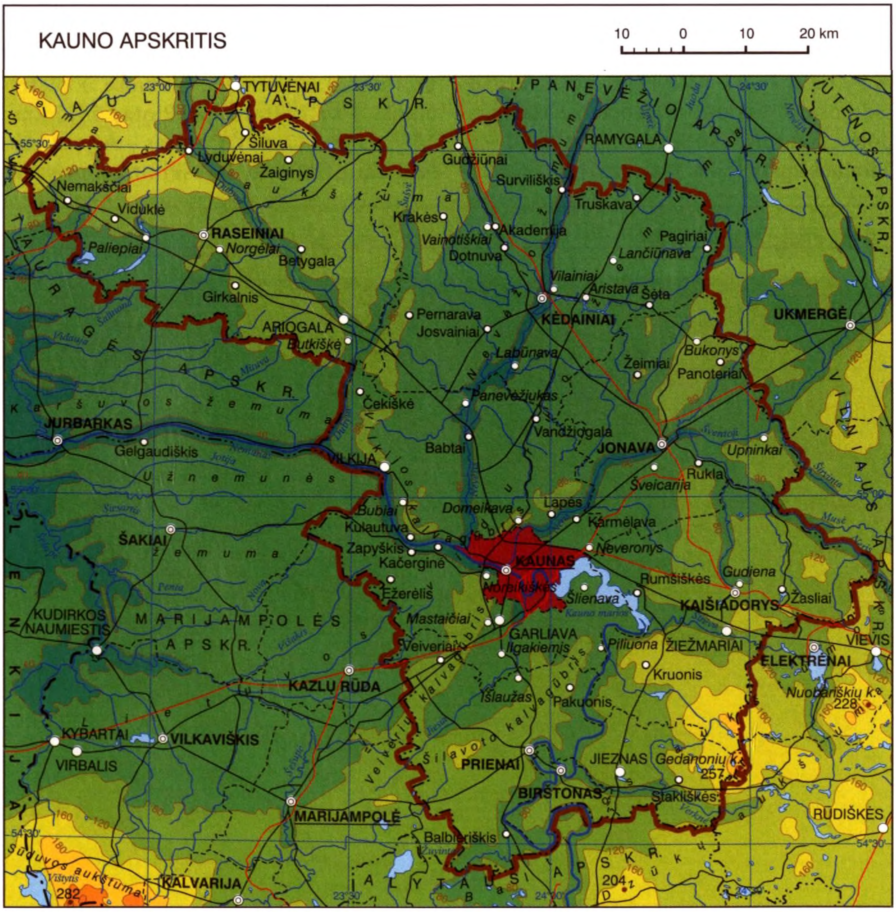

skričiai priklauso Kauno miesto, Birštono bei Jonavos, Kaišiadorių, Kauno, Kėdainių, Prienų, Raseinių rajonų s-bės. Miesto gyventojų 71,9% (2007). Gyventojų vid. tankumas 83,7 žm./km^2.

Apskrities didž. dalis yra Vidurio Lietuvos žemumoje. Š.v. pakraštys yra Žemaičių aukštumoje, šiaurinis – Nevėžio žemumoje, pietrytinis – Dzūkų aukštumoje, rytinis – Užnemunės žemumoje. Apskrities vid. dalimi tęsiasi Vilkijos, pietvakarine – Šilavoto ir Veiverių kalvagūbriai. Didž. upės – Nemunas, Neris, Nevėžis, Dubysa, Jiesia. 16 valst. reikšmės ežerų, didžiausi – Kalvių, Žaslių, Jiezno, Prienlaukio. 82 valst. reikšmės tvenkiniai, didžiausi – Kauno marios, Kruonio hidroakumuliacinės elektrinės, Angirių, Labūnavos. Miškingumas 28,1%; didžiausi yra Būdų, Zapyškio miškai, Prienų šilas. Aukštadvario, Dubysos, Kauno marių, Krekenavos, Nemuno kilpų, Panemunių, Tytuvėnų regioniniai parkai. Dubravos rezervatinė apyrubė.

Apskrityje pagaminama 20,3% Lietuvos pram. produkcijos. Išplėtota medienos apdirbimo, baldų, chemijos (miner. trąšų, sieros ir fosforo rūgšties, farmacijos), stat. medžiagų, plaušienos ir popieriaus, tekstilės, maisto (mėsos, pieno, miltų, alkoholinių ir gaiviųjų gėrimų) pramonė. Kasama molis, žvyras, durpės. Kauno laisvoji ek. zona. Kauno, Pasrėvio, Kruosto, Jundeliškių hidroelektrinės, Kauno termofikacinė ir Kruonio hidroakumuliacinė elektrinės. Ž.ū. naudmenos užima 56,1% apskrities teritorijos (2005). Turizmas; Birštono kurortas.

Per apskritį eina *Via Baltica* ir Vilniaus–Klaipėdos automobilių magistralės, Talino (Estija)–Rygos (Latvija)–Kauno–Varšuvos (Lenkija), Kijevo (Ukraina)–Minsko (Baltarusija)–Vilniaus–Klaipėdos, Kaišiadorių–Kauno–Kybartų–Karaliaučiaus (RF) tarpt. geležinkeliai. Kauno tarpt. oro uostas (Karmėlavoje). Žemėlapis.

K l a i p ė d o s   a p s k r i t i s yra Lietuvos vakaruose, prie Baltijos j. ir Kuršių marių. Š. rytuose ir rytuose ribojasi su Telšių, pietryčiuose – su Tauragės apskritimis. Šiaurėje apskritis ribojasi su Latvija, pietuose (t.p. ir Kuršių nerijoje) – su Kaliningrado sr. (RF). Plotas 5209 km^2. 379 472 gyv. (2007). Centras – Klaipėda. Apskričiai priklauso Klaipėdos ir Palangos miestų, Neringos bei Klaipėdos, Kretingos, Skuodo, Šilutės rajonų s-bės. Miesto gyventojų 72,8% (2007). Gyventojų vid. tankumas 72,8 žm./km^2.

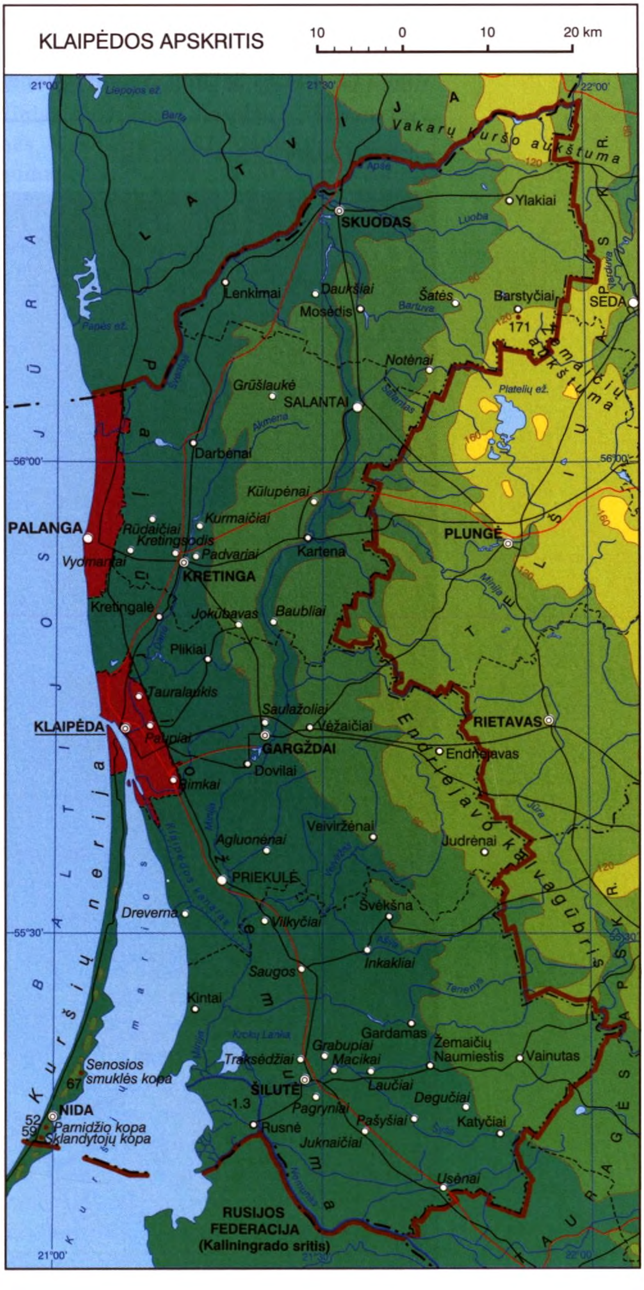

Baltijos j. kranto linija mažai vingiuota. Kuršių marių v. krante yra kyšulių (Žirgo, Ožkų, Bulvikio, Grobšto, Rasytės ragai), tarp kyšulių – įlankos (Agilos, Pervalkos, Karvaičių, Preilos, Grobšto). Kuršių marių r. krante ryškiausias – Ventės ragas. Kuršių marias nuo Baltijos j. skiria Klaipėdos sąsiauris. Apskrities didž. dalis yra Pajūrio žemumoje. Šiaurėje įsiterpia V. Kuršo ir Žemaičių aukštumų pakraščiai, rytuose – Endriejavo kalvagūbris. Didž. upės – Nemunas, Minija su intakais Salantu, Veiviržu, Teneniu, Danė, Šventoji, Bartuva su intaku Luoba. 16 valst. reikšmės ežerų, didžiausi – Krokų Lanka, Kalotės, Kapstato, Kalčių. 38 valst. reikšmės tvenkiniai, didžiausi – Lazdininkų, Skuodo, Tūbausių, Kernų, Ramučių. Miškingumas 26,3% (2005); didžiausi yra Vaineikių, Vėžaitinės miškai. Didž. pelkės: Tyrų, Svencelės, Aukštumalos. Kuršių nerijos nac. parkas, Žemaitijos nac. parko š. pakraštys, Pajūrio, Nemuno deltos regioniniai parkai, Salantų regioninio parko didž. dalis.

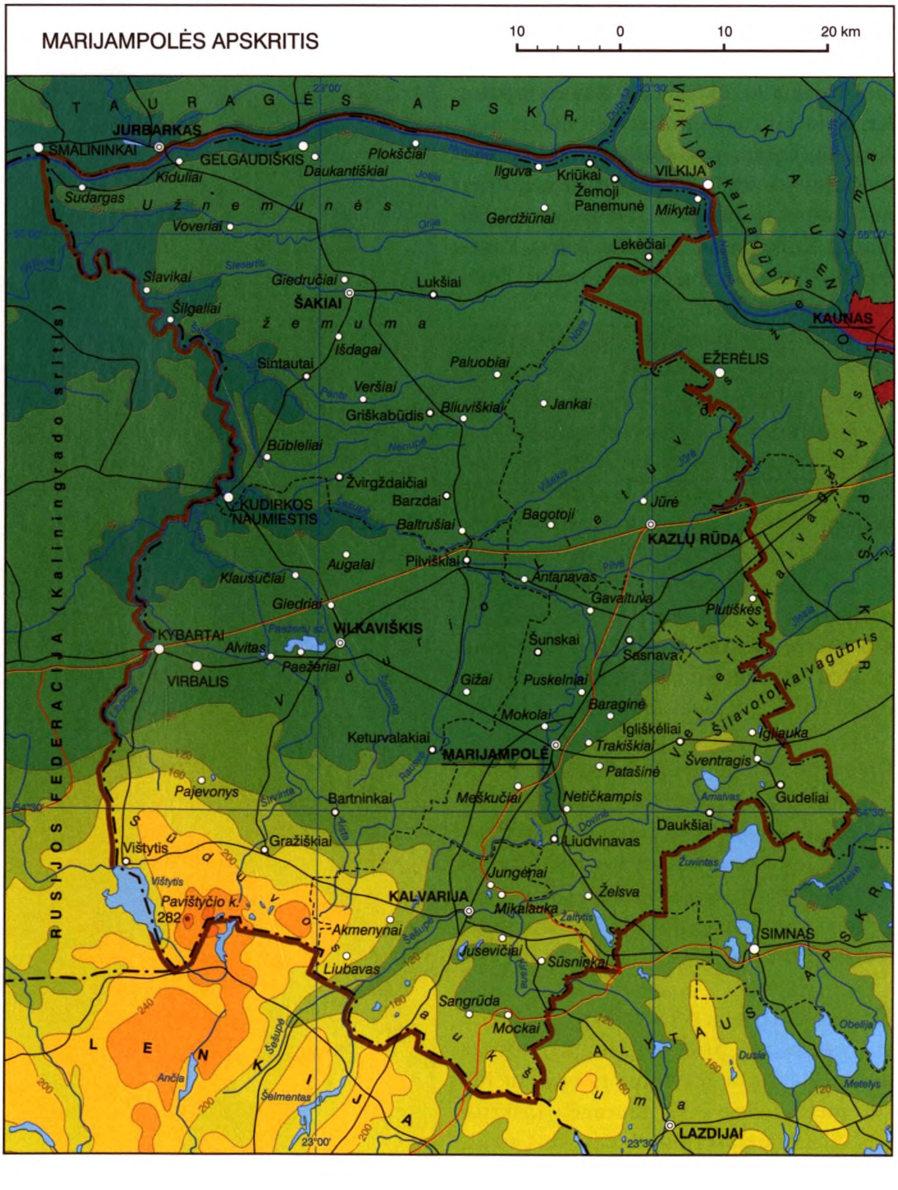

Apskrityje pagaminama 11,7% Lietuvos pram. produkcijos. Išplėtota laivų statybos ir remonto, stat. medžiagų, medienos ir metalo apdirbimo, tekstilės, maisto, gėrimų, tabako pramonė. Klaipėdos laisvoji ek. zona. Apskrityje susitelkę didžiausi Lietuvoje naftos ir gintaro ištekliai. Ž.ū. naudmenos užima 54,0% apskrities teritorijos (2005). Apskričiai priklauso ~80% Lietuvos žuvų resursų. Turizmas; Neringos, Palangos kurortai.

Per apskritį eina 2 tarpt. plentai: Tilžė (Kaliningrado sr., RF)–Pagėgiai–Šilutė–Klaipėda–Palanga–Ventspilis (Latvija), Kijevas (Ukraina)–Minskas (Baltarusija)–Vilnius–Klaipėda, t.p. Palangos–Šiaulių magistralinis plentas, Klaipėdos–Vilniaus, Klaipėdos–Pagėgių geležinkeliai. Palangos tarpt. oro uostas. Klaipėdos jūrų uostas. Būtingės naftos terminalas (naftotiekis iš Mažeikių). Žemėlapis 27 puslapyje.

M a r i j a m p o l ė s   a p s k r i t i s yra Lietuvos pietuose. Šiaurėje ribojasi su Tauragės, rytuose – su Kauno, pietryčiuose – su Alytaus apskritimis. Vakaruose apskritis ribojasi su Kaliningrado sr. (RF), pietvakariuose – su Lenkija. Plotas 4463 km^2. 182 587 gyv. (2007). Centras – Marijampolė. Apskričiai priklauso Šakių ir Vilkaviškio rajonų, Kalvarijos, Kazlų Rūdos, Marijampolės s-bės. Miesto gyventojų 49,6% (2007). Gyventojų vid. tankumas 41 žm./km^2.

Marijampolės apskrities didž. dalis yra Vidurio Lietuvos žemumoje. Pietvakarinis pakraštys yra Sūduvos aukštumoje, šiaurinis – Užnemunės žemumoje. Apskrities r. dalyje tęsiasi Šilavoto ir Veiverių kalvagūbriai. Didž. upės – Šešupė, Širvinta. 24 valst. reikšmės ežerai, didžiausi – Paežerių, Žaltytis, Amalvas. 46 valst. reikšmės tvenkiniai, didžiausi – Antanavo hidroelektrinės, Marijampolės II, Stebuliškių. Miškingumas – 21,7%; didžiausi yra Kazlų Rūdos, Varnabūdės, Buktos miškai. Panemunių, Vištyčio regioniniai parkai. Žuvinto biosferos rezervatas.

Apskrityje pagaminama 2,9% Lietuvos pram. produkcijos. Išplėtota maisto, gėrimų, tekstilės, baldų, chemijos, metalo, medienos apdirbimo pramonė. Antanavo vandens jėgainė. Ž.ū. naudmenos užima 67,1% apskrities teritorijos (2005).

Per Marijampolės apskritį eina *Via Baltica* automobilių magistralė. Marijampolės–Karaliaučiaus (RF), Vilniaus–Marijampolės, Kauno–Suvalkų (Lenkija) plentai, Kauno–Karaliaučiaus, Kauno–Suvalkų geležinkeliai. Žemėlapis.

P a n e v ė ž i o   a p s k r i t i s yra Lietuvos š. rytuose. Pietryčiuose ribojasi su Utenos, pietuose – su Vilniaus ir Kauno, vakaruose – su Šiaulių apskritimis. Šiaurėje apskritis ribojasi su Latvija. Plotas 7881 km^2. 287 119 gyv. (2007). Centras – Panevėžys. Apskričiai priklauso Panevėžio miesto, Biržų, Kupiškio, Panevėžio, Pasvalio ir Rokiškio rajonų s-bės. Miesto gyventojų 59% (2007). Gyventojų vid. tankumas 36,4 žm./km^2.

Apskrities didž. dalis yra Vidurio Lietuvos žemumoje. Pietvakariuose yra Nevėžio žemuma, pietryčiuose – Viešintų kalvagūbris, rytuose – Vakarų Aukštaičių plynaukštės š. dalis, šiaurėje – Žiemgalos ir Mūšos–Nemunėlio žemumos, kurias skiria Linkuvos kalvagūbris. Didž. upės – Nevėžis, Mūša, Lėvuo, Nemunėlis (juo eina Lietuvos–Latvijos siena), Apaščia. 42 valst. reikšmės ežerai, didžiausi – Sartų, Širvėnos, Dviragio (Salų), Rašų, Notigalės. 42 valst. reikšmės tvenkiniai, didžiausi – Kupiškio, Beičių. Miškingumas 27,3%; didž. miškai – Žalioji, Biržų, Šimonių girios. Didž. pelkės – Laukesos, Purvų-Guodžių, Žarčių, Suvainiškio, Notygalės. Biržų, Krekenavos, Sartų regioniniai parkai.

Apskrityje pagaminama 8,3% Lietuvos pram. produkcijos. >50% apskrities pram. produkcijos tenka maisto (pieno, alaus, miltų) pramonei, išplėtota medienos apdirbimo, stat. medžiagų (plytų, gelžb. gaminių), stiklo, chemijos (plastikų), tekstilės (linų) pramonė. Kėbulų, priekabų, automobilių kompresorių gamyba. Yra gipso, žvyro, durpių, dolomito, miner. vandens. Ž.ū. naudmenos užima 61,3% apskrities teritorijos (2005). Likėnų kurortas.

Per apskritį eina *Via Baltica* ir Vilniaus–Panevėžio–Palangos automobilių magistralės, Radviliškio–Panevėžio–Daugpilio (Latvija) geležinkelis. Žemėlapis 30 puslapyje.

Š i a u l i ų a p s k r i t i s yra Lietuvos šiaurėje. Vakaruose ribojasi su Telšių, pietvakariuose – su Tauragės, pietuose – su Kauno, rytuose – su Panevėžio apskritimis. Šiaurėje apskritis ribojasi su Latvija. Plotas 8540 km². 353 713 gyv. (2007). Centras – Šiauliai. Apskričiai priklauso Šiaulių miesto bei Akmenės, Joniškio, Kelmės, Pakruojo, Radviliškio, Šiaulių rajonų s-bės. Miesto gyventojų 61,4% (2007). Gyventojų vid. tankumas 41,4 žm./km².

Apskrities šiaurėje – Žiemgalos žemumos p. dalis, ją riboja Linkuvos kalvagūbris, vakaruose atskiriantis Ventos vidurupio lygumą, pietryčiuose – Mūšos–Nemunėlio žemumą. Apskrities pietuose yra R. Žemaičių plynaukštė. Didž. upės – Venta su intakais Virvyčia, Dabikine, Vadakstimi, Dubysa su intakais Šiauše, Gryžuva, Kražante, Mūša, Šventė. 37 valst. reikšmės ežerai, didžiausi – Rėkyvos, Arimaičių, Gudelių, Paežerių. 78 valst. reikšmės tvenkiniai, didžiausi – Bubių, Vaitiekūnų, Ginkūnų (Malavėnų). Miškingumas 25,9%; didžiausi yra Vainagių, Gubernijos, Didmiškio, Mažuolių miškai. Didž. pelkės: Praviršulio tyrulis, Rėkyvos, Mūšos tyrelis, Kamanos. Kamanų valst. gamtinis rezervatas, Ventos, Žagarės, Tytuvėnų, Dubysos, Kurtuvėnų, Varnių regioniniai parkai.

Apskrityje pagaminama 6,0% Lietuvos pram. produkcijos. Išplėtota stat. medžiagų (stogo dangų, betono gaminių, cemento, kalkių), baldų, chemijos (polimerinių gaminių, trąšų), odos, tekstilės (linų) ir trikotažo, maisto pramonė, mašinų (hidraulinių mašinų įrengimų, metalo pjovimo staklių, ž.ū. mašinų), dviračių, televizorių gamyba. Kasama dolomitas, klintys, smėlis, molis, žvyras, durpės. Ž.ū. naudmenos užima 62,6% apskrities teritorijos (2005). Daugiausia turistų į apskritį pritraukia Kryžių kalnas.

Per apskritį eina Vilniaus–Klaipėdos, Šiaulių–Mažeikių, Šiaulių–Tauragės geležinkeliai, Rygos (Latvija)–Karaliaučiaus (RF), Palangos–Panevėžio–Vilniaus magistraliniai plentai; Biržų–Mažeikių naftotiekis. Karinis oro uostas Zokniuose. Žemėlapis.

T a u r a g ė s a p s k r i t i s yra Lietuvos vakaruose. Šiaurėje ribojasi su Telšių, š. rytuose – su Šiaulių, š. vakaruose – su Klaipėdos, rytuose – su Kauno, pietryčiuose – su Marijampolės apskritimis. Pietvakariuose apskritis ribojasi su Kaliningrado sr. (RF). Plotas 4411 km^2. 128 679 gyv. (2007). Centras – Tauragė. Apskričiai priklauso Tauragės, Šilalės, Jurbarko rajonų ir Pagėgių s-bės. Miesto gyventojų 41 % (2007). Gyventojų vid. tankumas 29,2 žm./km^2.

Apskrities didž. dalį užima Karšuvos žemuma, vakaruose yra Pajūrio žemumos p.r. dalis, tarp jų – Vilkyškių kalvagūbris, šiaurėje – Žemaičių aukštumos p. dalis. Didž. upės – Nemunas, Mituva, Jūra, Šešuvis. 17 valst. reikšmės ežerų, didžiausi – Paršežerio, Draudenių. 40 valst. reikšmės tvenkinių, didžiausi – Jurbarkų ir Balskų. Miškingumas 33%; didžiausi – Karšuvos giria, Pagramančio miškas. Didž. pelkė – Artoji (Didžioji Plynė). Pagramančio, Rambyno, Varnių, Panemunių regioniniai parkai, Viešvilės valst. gamtinis rezervatas.

Apskrityje pagaminama 1,3% Lietuvos pram. produkcijos. Išplėtota stat. medžiagų (keraminių plytų, blokų, vamzdžių), baldų, trikotažo, maisto (mėsos, pieno, daržo-

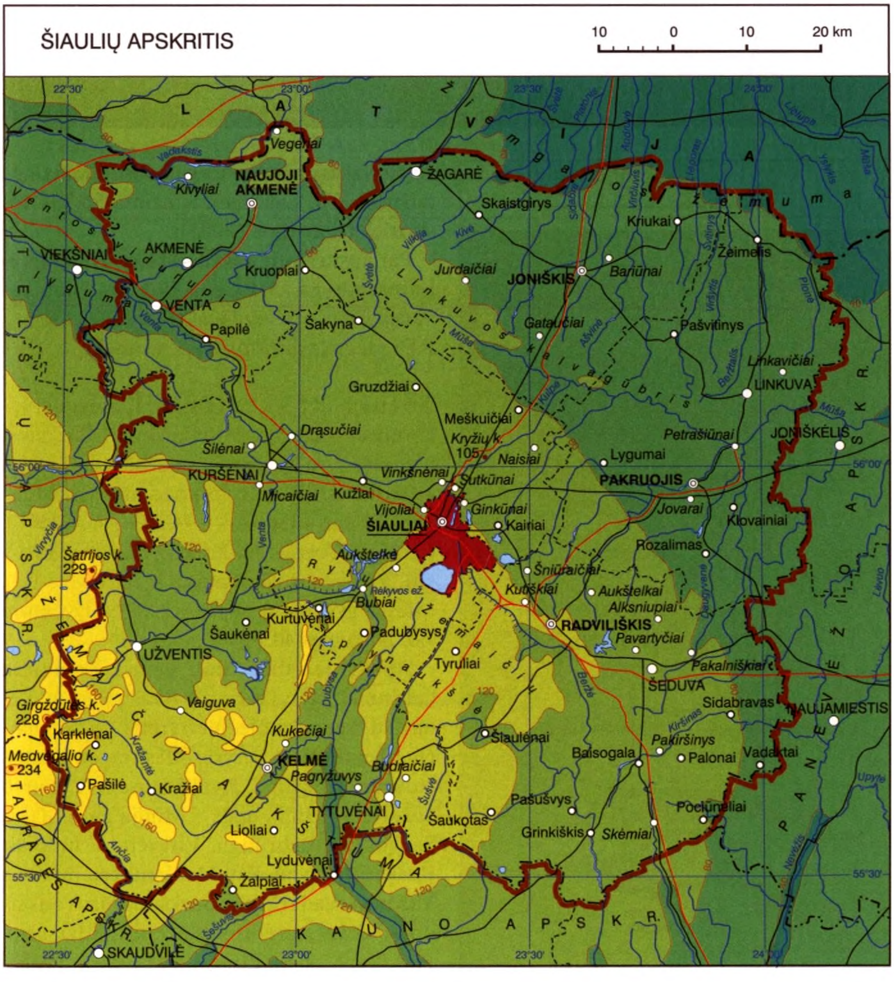

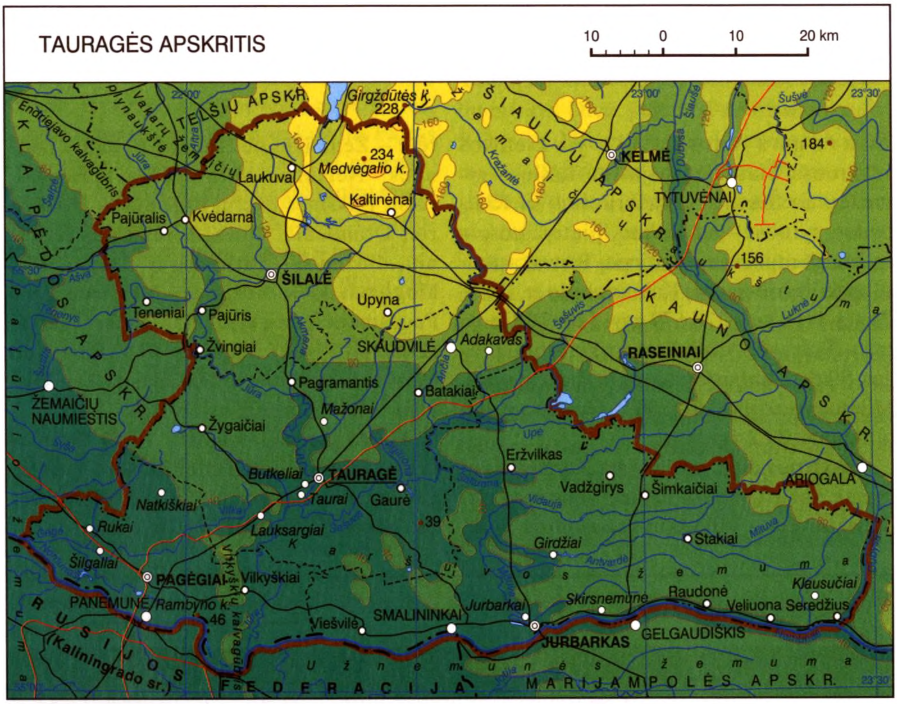

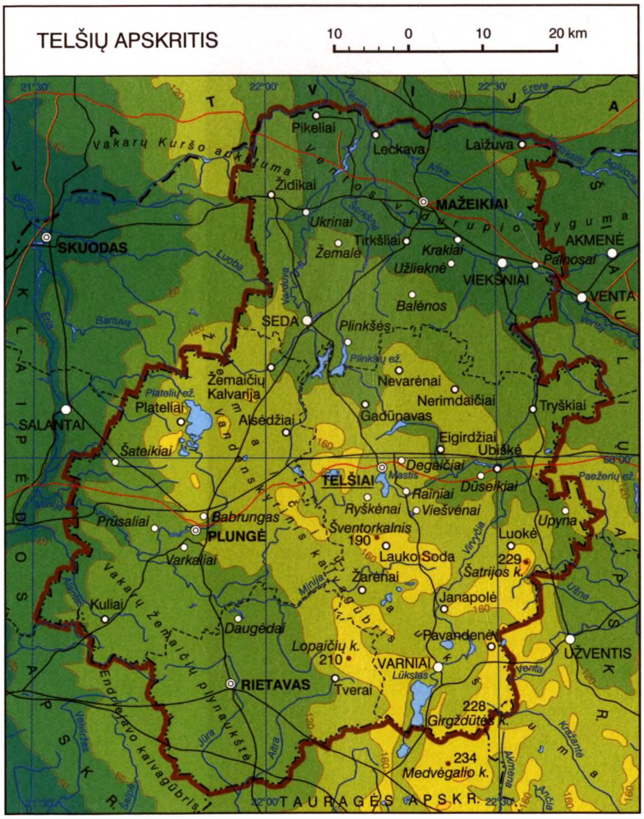

vių ir vaisių konservų) pramonė. Kasamos durpės. Ž.ū. naudmenos užima 56,3% apskrities teritorijos (2005).

Per apskritį eina Radviliškio–Tilžės (Kaliningrado sr., RF) geležinkelis, Šiaulių–Tauragės–Karaliaučiaus (Kaliningrado sr., RF) magistralinis plentas. Žemėlapis.

Telšių apskritis yra Lietuvos š. vakaruose. Vakaruose ribojasi su Klaipėdos, pietuose – su Tauragės, rytuose – su Šiaulių apskritimis. Šiaurėje apskritis ribojasi su Latvija. Plotas 4350 km^2. 174 573 gyv. (2007). Centras – Telšiai. Apskričiai priklauso Mažeikių, Plungės, Telšių rajonų ir Rietavo s-bės. Miesto gyventojų 58,9% (2007). Gyventojų vid. tankumas 40,1 žm./km^2.

Apskrities didž. dalį užima Žemaičių aukštuma, pietvakarinis pakraštys yra V. Žemaičių plynaukštėje, pietrytinis – R. Žemaičių plynaukštėje, š.rytuose įsiterpia Ventos vidurupio lyguma, š.vakaruose – V. Kuršo aukštuma. Didž. upės – Minija su intakais Sausdravu, Babrungu, Virvyčia su intakais Reškete, Upyna, Patekla, Venta su intakais Varduva, Vadakstimi, Šerkšne, Jūros aukštupys. 41 valst. reikšmės ežeras, didžiausi – Platelių, Lūksto, Plinkšių, Masčio. 50 valst.

reikšmės tvenkinių, didžiausias – Juodeikių. Miškingumas 36,1%; didžiausi yra Rietavo, Tryškių, Kulių miškai. Didž. pelkės: Kamanos, Karpėnų, Reiskių tyras. Žemaitijos nac. parkas, Kamanų valst. gamtinis rezervatas, Ventos, Salantų, Varnių regioniniai parkai.

Apskrityje pagaminama 24,0% Lietuvos pram. produkcijos. Pramonės svarb. šaka – naftos perdirbimas, t.p. išplėtota metalo apdirbimo, baldų, stat. medžiagų, odos, tekstilės ir trikotažo, maisto pramonė, med. ir techn. deguonies, meno dirbinių gamyba. Kasama žvyras, smėlis. Mažeikių termofikacinė elektrinė, Juodeikių, Renavo, Gondingos, Sukončių hidroelektrinės. Ž.ū. naudmenos užima 52,6% apskrities teritorijos (2005).

Per apskritį eina Palangos–Šiaulių–Vilniaus magistralinis plentas, Minsko (Baltarusija)–Vilniaus–Šiaulių–Klaipėdos, Šiaulių–Mažeikių–Liepojos (Latvija) geležinkeliai; Polocko (Baltarusija)–Biržų–Mažeikių naftotiekis. Žemėlapis.

Utenos apskritis yra Lietuvos rytuose. Šiaurėje ir š. vakaruose ribojasi su Panevėžio, pietvakariuose, pietuose ir pietryčiuose – su Vilniaus apskritimis. Š. rytuose apskritis ribojasi su Latvija, rytuose – su Baltarusija. Plotas 7201 km^2. 174 743 gyv. (2007). Centras – Utena. Apskričiai priklauso Anykščių, Ignalinos, Molėtų, Utenos, Zarasų rajonų ir Visagino s-bės. Miesto gyventojų 55,6% (2007). Gyventojų vid. tankumas 24,3 žm./km^2.

Apskrities didž. dalį užima Aukštaičių aukštuma, vakaruose yra Vakarų Aukštaičių plynaukštė su Viešintų kalvagūbrio p. dalimi, pietryčiuose – Švenčionių aukštumos dalis. Didž. upės – Šventoji, Virinta, Vyžuona, Dysna. 328 valst. reikšmės ežerai, didžiausi – Drūkšių (1000 ha priklauso Baltarusijai), Dysnų, Avilio, Alaušo, Rubikių, Stirnių. 18 valst. reikšmės tvenkinių, didžiausias – Antalieptės. Miškingumas 33%; didž. miškai – Ažvinčių–Minčios, Šimonių, Labanoro girios. Didž. pelkės – Galų, Paraisčių. Aukštaitijos nac. parkas, Anykščių, Gražutės, Labanoro, Asvejos, Sartų regioniniai parkai.

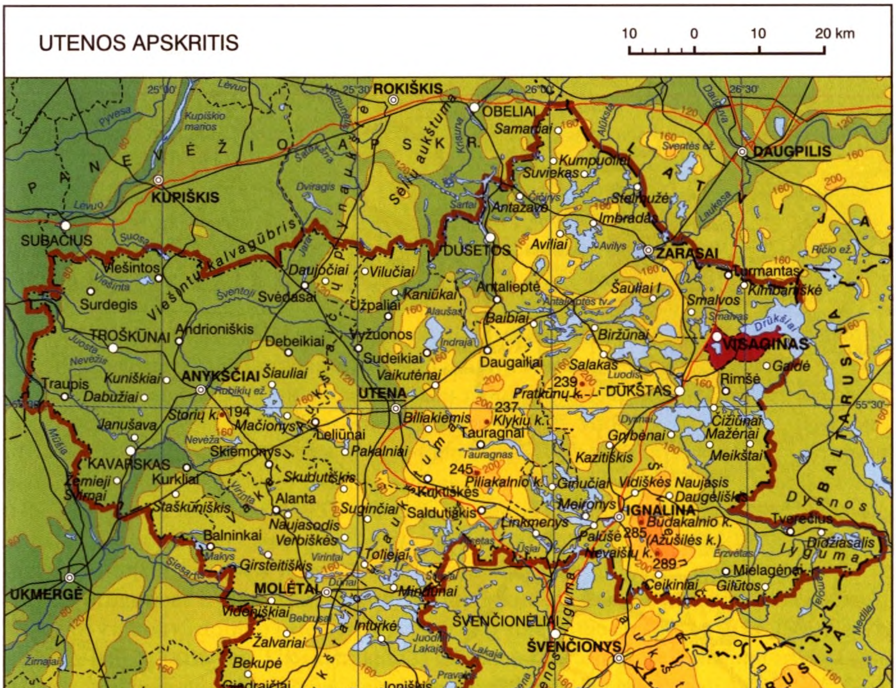

Apskrityje pagaminama 3,1 % Lietuvos pram. produkcijos. Išplėtota metalo apdirbimo, baldų, stat. medžiagų, tekstilės ir trikotažo, maisto (mėsos, pieno, krakmolo, alkoholinių ir gaivių jų gėrimų) pramonė, medinių sodo namelių, seifų, variklių filtrų, elektrodų, kontaktinių krosnių, orkaičių gamyba. Kasama kvarcinis smėlis, molis, žvyras. Ignalinos AE, Padysnio, Antalieptės, Kavarsko mažoji hidroelektrinės. Ž.ū. naudmenos užima 47% apskrities teritorijos (2005). Lietuvos žiemos sporto centras Ignalinoje.

Per apskritį eina Kauno–Utenos–Daugpilio (Latvija) automobilių magistralė, Panevėžio–Anykščių–Rubikių siaurasis geležinkelis. Žemėlapis 33 puslapyje.

Vilniaus apskritis yra Lietuvos pietryčiuose. Šiaurėje ribojasi su Utenos, vakaruose – su Kauno, pietvakariuose – su Alytaus apskritimis. Rytuose apskritis ribojasi su Baltarusija. Plotas 9731 km^2. 847 754 gyv. (2007). Centras ir Lietuvos sos-

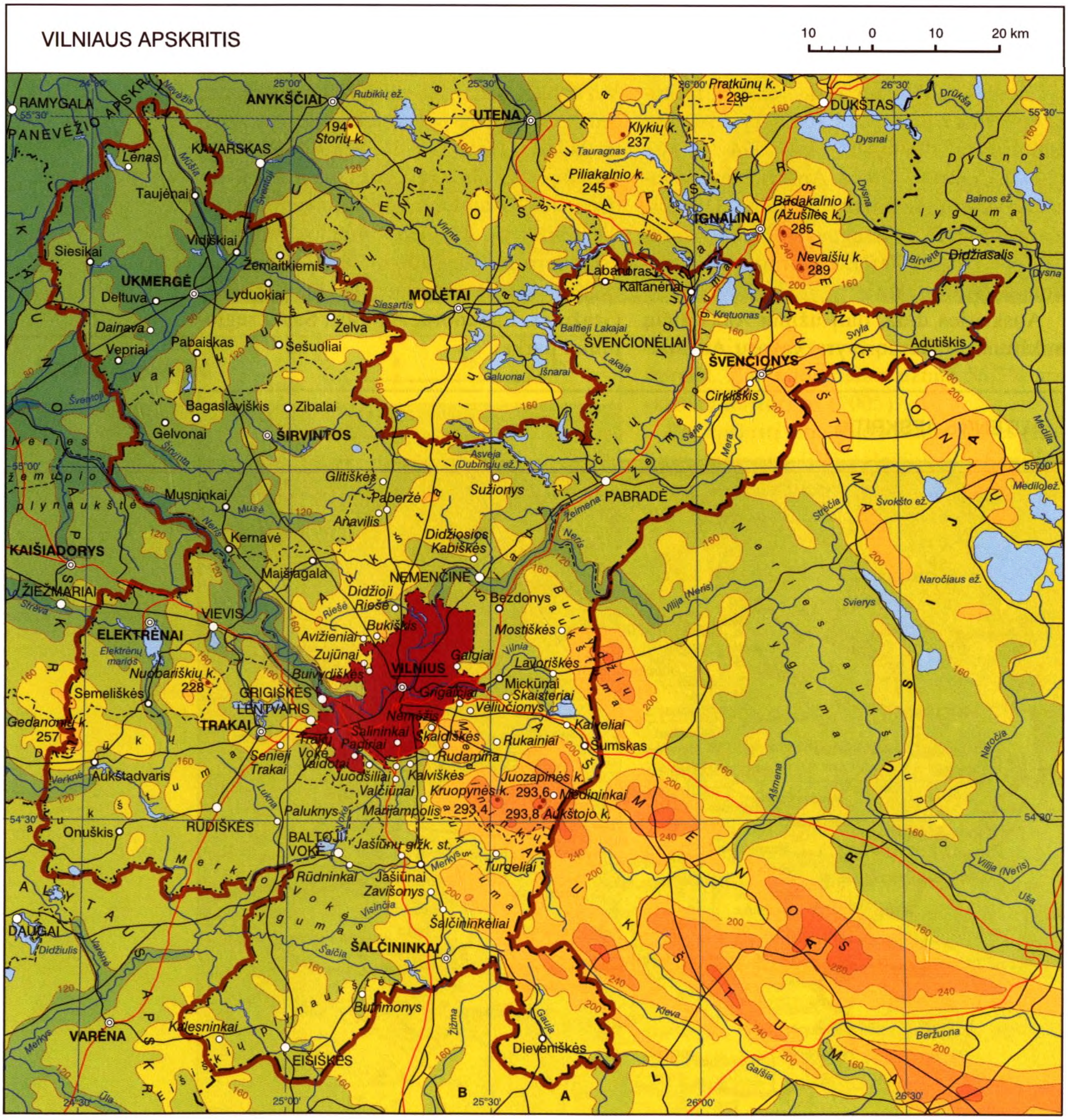

pėjimo ribą nėra sausra tikra ir vėlyvos ribos eilutė

tinė – Vilnius. Apskričiai priklauso Vilniaus miesto, Elektrėnų bei Šalčininkų, Širvintų, Švenčionių, Trakų, Ukmergės, Vilniaus rajonų s-bės. Miesto gyventojų 78,2 % (2007). Gyventojų vid. tankumas 87,1 žm./km^2.

Apskrities vid. dalyje yra Aukštaičių aukštuma, š. vakaruose – Vakarų Aukštaičių plynaukštės p. dalis, š. rytuose – Šiaurryčių lygumos, Švenčionių aukštumos dalys, tarp jų įsiterpusi Žeimenos lyguma; rytuose yra Buivydžių aukštuma, pietryčiuose – Medininkų aukštuma (joje yra aukščiausia Lietuvos vieta – 293,8 metrų Aukštojo kalnas), pietuose – Eišiškių plynaukštės, pietvakariuose – Dzūkų aukštumos dalys. Apskrities vid. dalimi teka Neris, jos intakai Šventoji, Bražuolė, Musė, Vilnia, Vokė, apskrities š. rytine dalimi – Žeimena, Birvėta, pietine – Merkys, jo intakas Šalčia. 277 valstybinės reikšmės ežerai, didžiausi – Asvejos (Dubingių), Žeimenio, Vievio, Baluošo, Kretuono, Vajuonio, Akmenos, Galvės, Vilkokšnio, Lėno. 60 valstybinės reikšmės tvenkinių, didžiausi – Elektrėnų, Eišiškių, Aukštadvario, Kadrėnų. Miškingumas 42%; didžiausi yra Lavoriškių, Labanoro, Rūdninkų girios, Rūdiškių, Ropėjų, Taujėnų miškai. Didž. pelkės: Baltosios Vokės, Naujienų, Šakos, Alionių. Aukštaitijos nac. parkas, Trakų ist. nac. parkas, Verkių, Neries, Asvejos, Pavilnių, Aukštadvario, Širvėtos, Labanoro regioniniai parkai, Dieveniškių ist. regioninis parkas. Kernavės ir Vilniaus pilių kultūriniai rezervatai.

Apskrityje pagaminama 18,6 % Lietuvos pram. produkcijos. Išplėtota medienos ir metalo apdirbimo, chem. ir farm., baldų, stat. medžiagų, plaušienos ir popieriaus, tekstilės ir siuvimo, avalynės, maisto pramonė, mašinų (metalo apdirbimo staklių, šildymo katilų, kompresorių), grąžtų, buit. svarstyklių, el. prietaisų, med. instrumentų gamyba. Kasama smėlis, molis, žvyras, durpės. Lietuvos elektrinė (Elektrėnuose), 2 šiluminės elektrinės (Vilniuje), Aukštadvario, Eišiškių, Motiejūnų, Grigiškių, Bagdanonių mažosios hidroelektrinės. Apskričiai tenka 56,1 % Lietuvos užs. investicijų (2006). Ž.ū. naudmenos užima 42,6% apskrities teritorijos (2005). Išplėtotas turizmas; daugiausia turistų pritraukia Vilniaus senamiestis ir Valstybinis Kernavės kult. rezervatas (Pasaulio paveldo paminklai), t.p. Trakų ist. nac. parkas, Europos geogr. centras, Europos parkas.

Per apskritį eina Minsko (Baltarusija)–Vilniaus–Klaipėdos, Vilniaus–Panevėžio automobilių magistralės, Sankt Peterburgo (Rusija)–Daugpilio (Latvija)–Vilniaus–Varšuvos (Lenkija), Karaliaučiaus (Kaliningrado sr., RF)–Vilniaus–Minsko (Baltarusija), Vilniaus–Klaipėdos geležinkeliai. Vilniaus tarpt. oro uostas. Žemėlapis.

Valstybinė kalba

Lietuvos Respublikos valstybinė kalba yra lietuvių kalba. Ji yra valstybės ir individo, valstybės ir visuomenės santykių kalba, oficialiai vartojama viešajame valstybės gyvenime, m-lose, įstaigose, žiniasklaidoje, reikalų raštuose. Pripažindamos kalbą valstybine aukščiausios valstybės institucijos įsipareigoja ją globoti, rūpintis jos ugdymu, mokymu, taisyklingu vartojimu visose viešojo gyvenimo srityse. Valst. kalbos oficialaus vartojimo teises, vartojimo ir priežiūros pagr. nuostatas įtvirtina Lietuvos Respublikos valstybinės kalbos įstatymas (priimtas 1995 01 31). Jo nuostatų įgyvendinimu rūpinasi Valstybinė lietuvių kalbos komisija, sudaryta 1990 prie LR AT Prezidiumo (nuo 1993 – prie LR Seimo). Ji teikia Lietuvos Respublikos Vyriausybei tvirtinti valst. kalbos vartojimo ir ugdymo programas ir jas vykdo, sprendžia kalbos kodifikacijos ir norminimo klausimus. Viešosios kalbos vartojimo priežiūrą vykdo Valstybinė kalbos inspekcija (įk. 1990), savivaldybių kalbos tarnybos. Už valst. kalbos oficialaus vartojimo reikalavimų ir viešosios kalbos taisyklingumo pažeidimus numatyta admin. atsakomybė pagal Administracinių teisės pažeidimų kodeksą. Prie viešosios kalbos ugdymo prisideda Lietuvių kalbos draugija (įkurta 1935 Kaune, atkurta 1946 Vokietijoje, 1950–68 veikė JAV, nuo 1989 veikia

vėl Lietuvoje), kitos visuom. org-jos, įvairių sričių specialistai, pedagogai. Valstybė kaip prioritetinę mokslo šaką remia liet. kalbos tyrinėjimus, sudaro sąlygas saugoti kalbos normas, asmenvardžius, vietovardžius, tarmes, rašytinius kalbos paminklus. Valst. kalbos įstatymas nereglamentuoja Lietuvos gyventojų neoficialaus bendravimo kalbos, nevaržo tautinių mažumų rel. ir kult. veiklos, mokymosi jų gimtąja kalba.

ISTORIJA. Lietuvių kalba valstybine pirmą kartą pripažinta 1922 Lietuvos Konstitucijoje, pakartotinai – 1928, 1938 Lietuvos Konstitucijose. Per pirmuosius nepriklausomos valstybės d-mečius liet. kalbos vartojimas buvo įtvirtintas visose viešojo gyvenimo srityse. Lietuvių kalba buvo kodifikuota, susiformavo bendrinės kalbos stiliai, galintys patenkinti mokslo, administravimo, lit-ros ir žiniasklaidos poreikius. Taisyklingos kalbos reikalavimai buvo privalomi visiems valstybės tarnautojams.

SSRS okupacijos l-piu valstybinės kalbos samprata buvo panaikinta, vykdyta planinga rusinimo politika. Sov. valdžia stengėsi liet. kalbą išstumti iš valstybės oficialaus gyvenimo, įstaigose, įmonėse, m-lose įtvirtinti rusų k. ir dvikalbystę. Lietuvių šviesuomenė, kalbininkai, rašytojai tam priešinosi, rūpinosi liet. kalbos taisyklingumu ir mokymu. Nuo 1987 pasipriešinimas virto protestais prieš SSKP vykdomą tautos rusinimą, buvo reikalaujama grąžinti liet. kalbai valstybinės kalbos teises. Sąjūdžio ir visuomenės spaudžiama LSSR Aukščiausioji Taryba 1988 11 18 pripažino lietuvių kalbą valstybine. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990 Laikinasis Pagrindinis Įstatymas, 1992 priimta Lietuvos Respublikos Konstitucija teisiškai įtvirtino šį liet. kalbos statusą (14 straipsnis). *Vytautas Ambrazas*

Lietuvos vardas

Pirmą kartą neabejotinai Lietuvos (*Lituae*, vard. *Litua*) vardas paminėtas 11 a. lot. kalba parašytuose Kvedlinburgo analuose (lot. Annales Quedlinburgenses). Rusios metraščiuose užfiksuoti ankstyviausi pavadinimai *Литъва*, *Литва* veikiausiai rytų slavų gauti iš lietuvių, K. Būgos nuomone, dar tada, kai rytų baltai vietoj vėlesnio *ie* tebeturėjo *ę̄*, nes tik iš **Lę̄tuvā́* galėjo rastis slavų *Литъва* (plg. giminiškų žodžių atitikmenis *žiema* – *zima*). Nuo 12 a. pab. vokiečių dokumentuose randama forma *Lettowen* (raide *e* žymimas liet. dvibalsis *ie*, priesaga *-owen-* žymima *-uva* arba *-ava*), lot. kalba rašytuose šaltiniuose – *Lethovia*. Lietuvos vardu tada galbūt buvo vadinama ne visa etninė Lietuva, o tik jos dalis, greičiausiai tarp Neries, Nemuno ir Merkio upių; čia buvo ankstyvojo l-pio Lietuvos valstybės feod. ir admin. centrai – Kernavė, Trakai, Vilnius. Jungiant žemes ilgainiui Lietuvos vardu buvo vadinamas vis didesnis plotas.

Ist. šaltiniuose ir kt. kalbose yra 3 Lietuvos vardo atmainos: su šaknimis *liet-* (lietuvių), *lit-* (slavų) ir *leit-* (latvių tradicija). Lietuvių šaknį *liet-* rodo vokiečių (*Lettowen*) ir lotynų (*Lethovia*, variantai *Lettovia*, *Lettavia* ir kt.) kalbomis rašytų šaltinių formos. Greičiausiai šiai tradicijai priklauso ir estų vartojamas Lietuvos pavadinimas *Leedu* arba *Leedumaa* (*maa* 'kraštas, šalis'); estai, kaip ir vokiečiai, Lietuvos vardą turėjo išgirsti iš lietuvių. Lietuviškosios tradicijos formoms pradžią davė senesnė liet. forma **Lietuvā́* < **Lę̄tuvā́*, jos slaviškas atliepinys su *i* vietoj *ie* < *ę̄* (iš baltų *ei*) rodo labai seną etnonimo kilmę. Slavų tradicijos formos vėliau įsigalėjo vokiškuose (*Litauen*) ir lotyniškuose (*Lituania*) šaltiniuose. Latvių forma su dvibalsiu *ei* (*leitis* 'lietuvis', bet *Lietava*), J. Endzelīno nuomone, gauta iš kuršių. Visų 3 atmainų (su *ie*, *i*, *ei*) pirminis šaltinis – liet. forma **Lietuvā́* < **Lę̄tuvā́*. Dėl jos etimologijos mokslininkai seniai ginčijasi. 15–16 a. lietuvių kilmės iš romėnų teorijos šalininkai (J. Długoszas, M. Strijkovskis ir kt.) žodį *Lietuva* kildino iš žodžio *L'Italia*. Vėliau Lietuvos vardą imta sieti su lot. k. žodžiu *lītus* 'jūros krantas'. Tokiai etimologijai buvo linkę pritarti kalbininkai E. Fraenkelis, M. Vasmeris ir kiti. Vardas *Lietuva* sietas su keltų (airių) *Letha* (vakarinis buv. Galijos pakraštys prie Atlanto,

dab. Bretanė; kalbininkai keltų vardą kildina iš kitos šaknies *$p\underset{\circ}{l}ta\underset{\frown}{u}$-), A. Šachmatovas (ir jo sekėjai) kildino iš rekonstruoto keltų vardo **Litavia* 'pakrančių šalis'. Nusivylus šiomis etimologijomis Lietuvos vardą imta sieti su liet. kalbos žodžiais. Bandyta kildinti iš žodžio *lietus* – esą Lietuva yra lietingas kraštas. S. Karaliūno teigimu, žodžiui *Lietuva* pradžią davė šaknies *liet-* bendrinis žodis, reiškęs 'kariauną'. Žodis *Lietuva* turi priesagą *-uva*, todėl turėjo būti išvestas iš nepriesaginės formos, greičiausiai iš **Lietā* (šios formos buvimą rodo ir latvių *leitis* 'lietuvis', vestinas iš **Leitā*, plg. liet. *latvis* < **Latvā*). Nepriesaginėms formoms **Lietā* < **Leitā* artimi upėvardžiai *Leità* (Graumenos intakas, Švėkšna), *Leĩtė* (Rusnės intakas), *Leitãlė* (Leitės intakas; visi upėvardžiai gali turėti kuršių *ei*), t.p. plg. *Léic-iškių* (= *Leit-iškiai*) ežero (Marijampolės s-bė) vardą (gali būti jotvingių k. palikimas). Lietuvos vardas anksti (daugiausia nuo 20 a. 7 d-mečio) imtas sieti ir su vandenvardžiais. Pradžią jam galėjo duoti *liet-* šaknies vandenvardis, buvęs tame krašte, kur pradėjo kurtis Lietuvos valstybė. K. Kuzavinio nuomone, tokia upelė galėjo būti Neries deš. intakas *Lietauka* (~30 km nuo Kernavės), ištekantis iš Lietaukos raisto. Upėvardis *Lietáuka* (*Lietãvka*, *Letáuka*, *Letãvka*, *Litavka*) yra su slavų priesaga *-ka* suslavinta lietuviško vandenvardžio forma *Lietava* (ši forma girdėta iš senų žmonių, fiksuota ir raštuose). *Lietavà* ir *Lietuvà* yra dvi gretiminės to paties vardo formos. Lietuvos vardo senesnę atmainą *Lietava* su priesaga *-ava* išlaikė latviai, Zietelos (Baltarusija) lietuviai, ji aptinkama sen. tekstuose lot. ir sl. kalbomis. Formos *Lietava* / *Lietuva* galėjo būti išvestos iš **Lietā* (gal būta ir bendrinio žodžio **lietā*). Pamatinis žodis laikytinas priesagos *-t-* vediniu, kurio ta pati šaknis kaip ir veiksmažodžio *lie-ti* 'pilti' (plg. latvių *liet* 'pilti', prūsų *pralieiton* 'pralieta', sen. sl. *li-jati* 'pilti', lot. *lītus* 'jūros krantas', tocharų A *lyäm* 'ežeras'). *Lietavos* / *Lietaukos* pirminę reikšmę galėtų rodyti ir kraštovaizdžio ypatumai: *Liet-* (*Leit-*) šaknies vardus turinčios upės teka dažn. žemose vietose, turi neaukštus krantus ir plačius klonius, todėl lengvai išsilieja iš krantų. *Zigmas Zinkevičius*

GAMTA

Paviršius

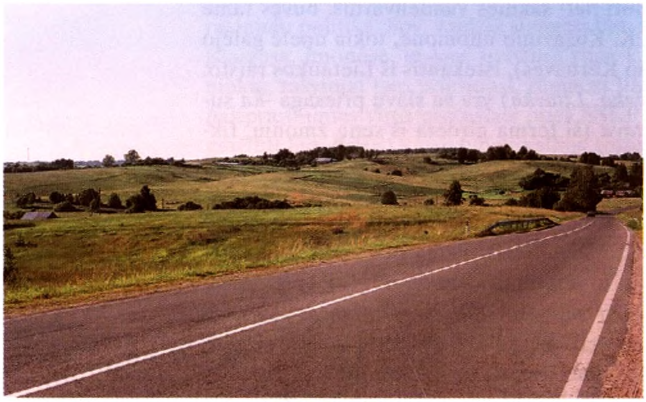

Medininkų aukštuma Vilniaus rj. s-bės teritorijoje

Lietuvos paviršiuje yra aukštumų, žemumų, plynaukščių ir kalvagūbrių.

Baltijos pajūriu tęsiasi Pajūrio žemuma, kuri pietuose išplatėja, apimdama Nemuno deltą. Toliau į r. plyti Žemaičių aukštuma, susidedanti iš 3 dalių. Aukščiausia yra vid. dalis – Vidurio Žemaičių aukštuma, kurioje iškyla aukščiausios kalvos. Š.v. pakraštyje prie Žemaičių aukštumos prisišliejęs V. Kuršo aukštumos segmentas (tarp Barstyčių ir Ylakių). Prie Vidurio Žemaičių aukštumos v. šlaito prisišliejusi V. Žemaičių plynaukštė. Jos aukštis neviršija 80–100 metrų. Vakarų Žemaičių plynaukštę nuo Pajūrio žemumos skiria aukštokas (iki 130 m aukščio) Endriejavo kalvagūbris, kuris pietuose pereina į neaukštą (60–80 m aukščio), bet labai raiškų Vilkyškių kalvagūbrį. Vidurio Žemaičių aukštumos r. pusėje plyti plati R. Žemaičių plynaukštė, pasiekianti Dubysos upę. Čia aukščiai kur kas didesni – iki 120–160 metrų. Šiaurėje prie Vidurio Žemaičių aukštumos šliejasi Ventos vidurupio lyguma, pakilusi iki 80 metrų. Labiau į rytus Žemaičių aukštuma pereina į Vidurio Lietuvos žemumą, susidedančią iš kelių dalių. Šiaurėje plyti Mūšos–Nemunėlio žemuma (40–60 m aukščio). Į š. nuo jos, atskirta Linkuvos kalvagūbrio, tęsiasi Žiemgalos žemuma (30–50 m). Piečiau Mūšos–Nemunėlio žemumos š.–p. kryptimi nutįsusi plati Nevėžio žemuma. Jos š. dalis žemesnė (40–50 m), o p. aukštesnė – 50–70 m. Panemunėje Nevėžio žemuma nutįsta vakarų link, tai Karšuvos žemuma, kurios aukštis siekia 50–70 metrų. Kairėje Nemuno pusėje plyti Užnemunės žemuma (60–80 m aukščio). Vidurio Lietuvos žemumą beveik iš visų pusių supa kalvagūbriai. Žemumos š. pusėje nutįsęs Linkuvos (aukštis 70–80 m), vakarinėje – Radviliškio (115–125 m), Šeduvos (115–125 m), Baisogalos (110–135 m), Grinkiškio (105–125 m), Krakių (90–100 m), Ariogalos (90–100 m), pietinėje – Vilkijos (80–90 m), Domeikavos (70–80 m), rytinėje – Lapių (80–100 m), Kulvos (90–105 m), Veprių (80–105 m), Vidiškių (80–90 m), Kavarsko (90–105 m), Anykščių (95–112 m), Viešintų (110–120 m), Adomynės (95–100 m) kalvagūbriai. Vidurio Lietuvos žemumos p. dalį juosia Šilavoto (110–125 m), Veiverių (80–95 m), Igliškėlių (115–125 m), Liudvinavo (110–127 m), Kalvarijos (115–123 m) kalvagūbriai. Į r. ir į p.r. nuo Vidurio Lietuvos žemumos kyla platoka 140–150 m aukščio reljefo pakopa. Rytuose ji sudaro Vakarų Aukštaičių plynaukštę (130–150 m), kurios pietinė dalis ties Širvintomis paplatėja ir pažemėja; čia aukštis siekia tik 110–130 metrų. Nemuno ir Neries tarpupyje bei Užnemunėje plyti neplačios, bet gana aukštos Nemuno vidurupio ir Neries žemupio plynaukštės. Aukštis siekia 110–140 m, Užnemunėje – 110–125 metrus. Į p. ir r. nuo Vakarų Aukštaičių ir Nemuno vidurupio bei Neries žemupio plynaukščių iškyla aukštas Baltijos aukštumų lankas. Šį lanką Ne-

muno ir Neries slėniai skaido į 3 dalis: Sūduvos, Dzūkų ir Aukštaičių aukštumas. Baltijos aukštumų p.v. dalyje (Sūduvos aukštumoje) yra aukščiausia Baltijos aukštumų dalis – Pavištyčio kalnas (282 m). Rytų link Sūduvos aukštuma žemėja: 270 m ties Vygreliais, 200 m ties Rudamina, 190 m ties Šventežeriu ir Seirijais bei 150 m ties Miroslavu. Nemuno ir Neries tarpupyje esančios Dzūkų plynaukštės paviršius dar labiau sujauktas. Čia daug nedidelių stačiašlaičių pakilumų – moreninių masyvų ir juos juosiančių moreninių lankų. Aukščiausi moreniniai masyvai: Čižiūnų, Daugų, Pivašiūnų, Aukštadvario, Beižonių, Laičių. Masyvūs supantys lankai žemesni, bet juos sudarančios kalvos didesnės. Aukščiausias Dzūkų aukštumos taškas – Gedanonių kalnas. Aukštaičių aukštumą sudaro kelios stambios pakilumos, kurios kartais vadinamos aukštumomis: Riešės, Molėtų, Utenos, Pratkūnų, Zarasų. Jos iš visų pusių apjuostos ledyno tirpsmo vandenų išplautais senkloniais, kurių dugnu dabar vingiuoja nedideli upeliai: Riešė, Siesartis, Virinta, Dubingė. Aukščiausias Aukštaičių aukštumos taškas – Piliakalnio kalnas, esantis į p. nuo Tauragnų ežero. Į rytus nuo Baltijos aukštumų plyti siaura Šiaurryčių lyguma, pietuose pereinanti į Pietryčių smėlėtąją lygumą. Šių abiejų lygumų paviršius suklotas iš smėlio arba žvirgždo, kai kur pasitaiko gargždo ir riedulių. Lygumose gausu pelkėtų daubų ir duburių. Ledyno tirpsmo vandenų išplautuose giliuose pažemėjimuose (rinose) tyvuliuoja gilūs ištęsti ežerai. Bezdonių, Rūdininkų, Varėnos, Marcinkonių apylinkėse smėlis vietomis supustytas į aukštas kopas. Į rytus nuo Šiaurryčių ir Pietryčių smėlėtųjų lygumų iškyla aukščiausios Lietuvoje Švenčionių ir Medininkų aukštumos; tai didelės Baltarusijoje iškylančios Ašmenos aukštumos pakraščiai. Aukščiausias Švenčionių aukštumos taškas – Nevaišių kalnas (aukštis 289 m). Medininkų aukštuma šiaurėje turi nedidelį kyšulį – Buivydžių aukštumą. Medininkų aukštumoje yra aukščiausias Lietuvos taškas – 293,8 m aukščio Aukštojas, 0,5 km į p. nuo Juozapinės (293,6 m). Pietvakariuose Ašmenos aukštuma leidžiasi labai plačia pakopa, sudarydama Lydos plynaukštę, kurios dalis Lietuvoje vadinama Eišiškių plynaukšte. Čia didžiausias aukštis siekia iki 180 metrų. Tarp Aukštaičių ir Švenčionių aukštumų Lietuvos teritorijoje įsiterpęs nedidelis Dysnos lygumos plotas. Lyguma nutįsusi palei Dysnos upę, Didžiasalio ir Tverečiaus apylinkėse. Šios lygumos aukštis siekia 140 metrų.

Karšuvos žemuma Jonavos rj. s-bės teritorijoje

Storių keimas Anykščių rj. s-bės teritorijoje

Lietuvos paviršius išraižytas didelių ir vidutinių upių slėnių. Giliausi slėniai yra Neries vidurupyje ir žemupyje, Nemuno vidurupyje, Dubysos ir Nevėžio vidurupyje ir žemupyje, Minijos, Jūros, Šventosios ir Ventos vidurupyje, Vilnios, Merkio ir Jiesios žemupyje. Gilių slėnių yra ir prie upelių, įtekančių į didžiąsias upes: Peršėkės, Verknės, Strėvos, Mituvos, Luokesos, Laumenos, Musės, Šušvės ir kitų. Vidutinis Lietuvos paviršiaus aukštis 99 metrai. 32% paviršiaus sudaro plokščios lygumos, 18% – banguotas ir 50% – kalvotas reljefas. Lygesnis paviršius yra vid. ir v. dalyje, įvairesnis – Žemaitijoje ir rytuose. Pav. *Gamtinis žemėlapis* 40–41 psl.

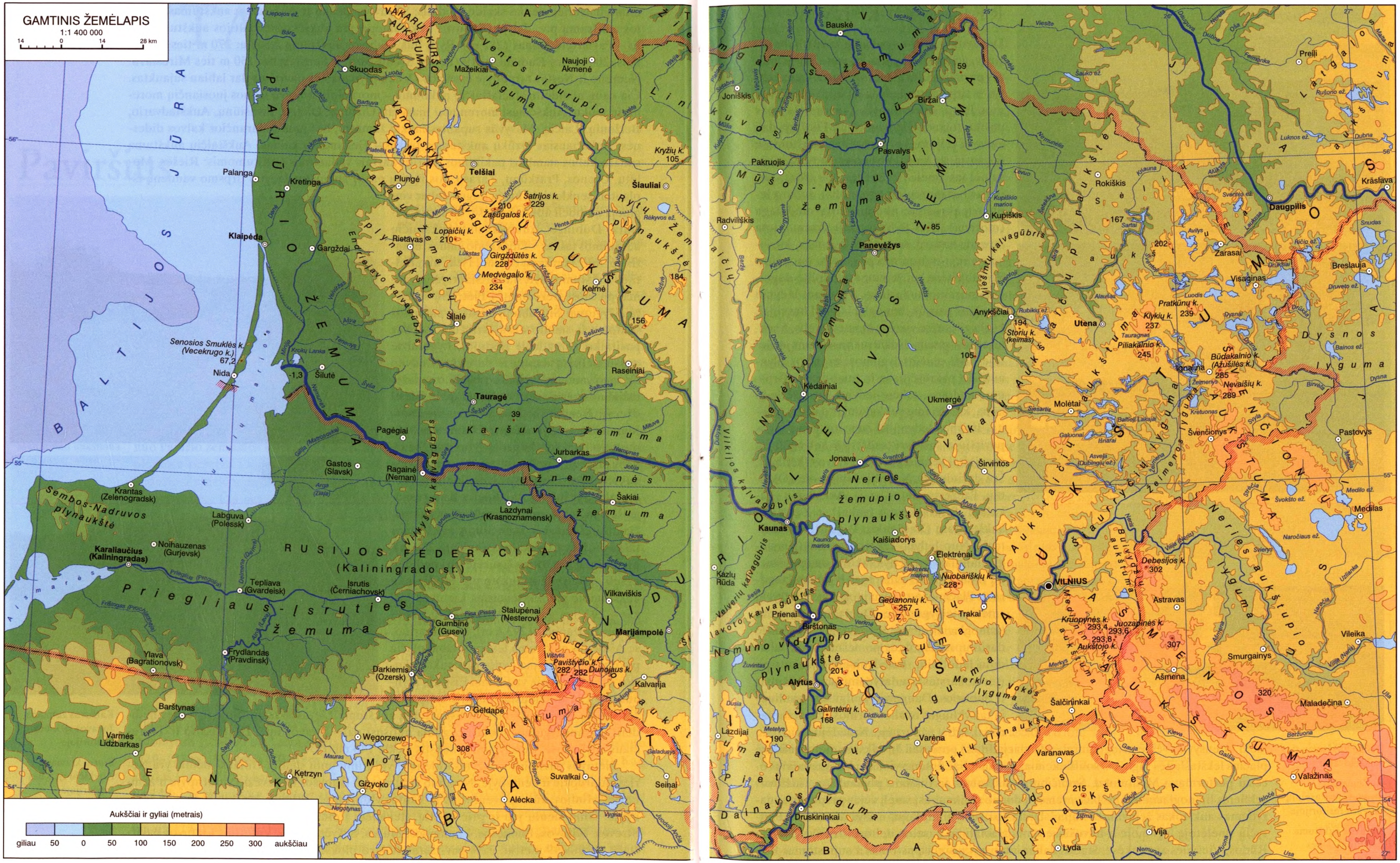
GAMTINIS ŽEMĖLAPIS
1:1 400 000
14 0 14 28 km
Aukščiai ir gyliai (metrais)
giliau 50 0 50 100 150 200 250 300 aukščiau
BALTIJOS JŪRA
PAJŪRIO ŽEMUMA
ŽEMAIČIŲ AUKŠTUMA
VAKARŲ KURŠO AUKŠTUMA
Ventos vidurupio lyguma
Rytų Žemaičių plynaukštė
Vakarų Žemaičių plynaukštė
Karšuvos žemuma
Užnemunės žemuma
Sembos-Nadruvos plynaukštė
RUSIJOS FEDERACIJA (Kaliningrado sr.)
Prieglaus-Įsruties žemuma
Sūduvos aukštuma
BALTIJOS AUKŠTUMOS
Mozūrijos aukštuma
Žiemgalos žemuma
Mūšos-Nemunėlio žemuma
VIDURIO LIETUVOS ŽEMUMA
Nevėžio žemuma
Neries žemupio plynaukštė
Nemuno vidurupio plynaukštė
DZŪKŲ AUKŠTUMA
PIETRYČIŲ LYGUMA
Dainavos lyguma
Eišiškių plynaukštė
Merkio-Vokės lyguma
AUKŠTAIČIŲ AUKŠTUMA
ŠVENČIONIŲ AUKŠTUMA
Latgalos aukštuma
Dysnos lyguma
Neries aukštupio lyguma
ASMENOS AUKŠTUMA
Medininkų aukštuma
Klaipėda
Palanga
Kretinga
Skuodas
Mažeikiai
Naujoji Akmenė
Telšiai
Plungė
Šiauliai
Gargždai
Rietavas
Šilalė
Kelmė
Raseiniai
Tauragė
Šilutė
Nida
Pagėgiai
Jurbarkas
Šakiai
Gastos (Slavsk)
Ragainė (Neman)
Krantas (Zelenogradsk)
Labguva (Polessk)
Lazdynai (Krasnoznamensk)
Karaliaučius (Kaliningradas)
Noihauzenas (Gurjevsk)
Tepliava (Gvardeisk)
Įsrutis (Černiachovsk)
Gumbinė (Gusev)
Stalupėnai (Nesterov)
Vilkaviškis
Marijampolė
Frydlandas (Pravdinsk)
Ylava (Bagrationovsk)
Darkiemis (Ozersk)
Kalvarija
Geldapė
Barštynas
Varmės Lidzbarkas
Wegorzewo
Kętrzyn
Giżycko
Suvalkai
Seinai
Alėcka
Senosios Smuklės k. (Vecekrugo k.) 67,2
Šatrijos k. 229
Žasūgalos k.
Lopaičių k. 210
Girgždūtės k. 228
Medvėgalio k. 234
Kryžių k. 105
Pavištyčio k. 282
Dunojaus k.
Bauskė
Joniškis
Biržai
Pakruojis
Pasvalys
Radviliškis
Panevėžys
Kupiškis
Rokiškis
Daugpilis
Preili
Krāslava
Zarasai
Visaginas
Breslauja
Anykščiai
Utena
Kėdainiai
Ukmergė
Molėtai
Ignalina
Švenčionys
Pastovys
Jonava
Širvintos
Kaunas
Kaišiadorys
Elektrėnai
VILNIUS
Kazlų Rūda
Prienai
Birštonas
Trakai
Alytus
Lazdijai
Varėna
Druskininkai
Šalčininkai
Astravas
Ašmena
Smurgainys
Vileika
Maladečina
Valažinas
Varanavas
Lyda
Vija
Medilas
Pratkūnų k. 239
Klykių k. 237
Piliakalnio k. 245
Būdakalnio k. (Ažušilės k.) 285
Nevaišių k. 289
Storių k. (keimas) 194
Nuobariškių k. 228
Gedanonių k. 257
Galintėnų k. 168
Kruopynės k. 293,4
Juozapinės k. 293,6
Aukštojo k. 293,8
Debesijos k. 302

Dzūkų aukštuma ties Aukštadvariu

R. Žemaičių plynaukštė Raseinių rj. s-bės teritorijoje

Sūduvos aukštuma Lazdijų rj. s-bės teritorijoje

RELJEFO KILMĖ

Dabartinį Lietuvos paviršių kūrė ir tebekuria įv. geomorfologiniai procesai. Pagrindinis paviršių suformavęs veiksnys – slenkantys ir tirpstantys ledynai. Lietuvos aukštumos buvo suformuotos (sustumtos) per pasikartojančius ledynmečius. Didžiąją dalį kalvoto reljefo, kuris paplitęs aukštumose ir gausiuose kalvagūbriuose (juose vyrauja sujauktas smėlis, žvirgždas, gargždas, rieduliai bei moreninis priemolis), sudaro ledyno pakraštyje akumuliuota medžiaga (morena). Ties ledyno padu akumuliuota morena sudarė morenines lygumas, kuriose vyrauja moreninio priemolio nuogulos. Plynaukštėse bei žemumose paplitę dugniniai moreniniai dariniai. Tirpstant ledynui tvenkėsi gausūs limnoglacialiniai baseinai, kurių gilesnėse vietose klostėsi molis, o seklesnėse – smėlis. Išdžiūvus baseinams jų vietoje plyti plačios lygumos, esančios plynaukščių pakraščiuose ir žemumose. Tirpsmo vandenys, tekėję ledynu, suraižė ledo kūną, kartu jame suklodami ir daug nešmenų. Ištirpus ledynui iš suneštos medžiagos paviršiuje susidarė sudėtingi kalvagūbriai (ozai) bei kepalo pavidalo kalvos (keimai). Šių darinių yra Nevėžio žemumoje (Okainių, Paežerių, Šėtos ozai), Aukštaičių (Pakalnių, Storių keimų laukai) ir Žemaičių aukštumose (Žąsūgalos, Pagirgždūčio keimai). Nuo ledyno tekėję tirpsmo (fliuvioglacialiniai) vandenys suklojo daug nešmenų ir suformavo smėlingas lygumas (zandrus). Plačiausia zandrų juosta yra Pietryčių smėlėtoje lygumoje. Deglaciacijos metu limnoglacialiniuose ir fliuvioglacialiniuose dariniuose liko daug po nešmenimis palaidotų ledo luitų. Poledynmetyje jie sutirpo (termokarstas), sudarydami gausias daubas ir duburius. Daugelyje jų ligi šiol tyvuliuoja taisyklingos ovalios formos ežerai ir ežerėliai, kiti – uždurpėję. Nuledėjusį paviršių labai intensyviai veikė kriogeniniai (periglacialiniai) procesai. Jų vyksmo metu susidarė plačios lėkštašlaitės raguvos, soliflіukciniai panuovoliai. Intensyviausiai kriogeniniai procesai performavo Medininkų, Švenčionių aukštumas ir Eišiškių plynaukštę. Išdžiūvus sekliems limnoglacialiniams baseinams jų dugne susikaupusį smėlį vėjas perpustė, sudarydamas aukštokas žemynines kopas. Didžiausi žemyninių kopų masyvai susidarė Pietryčių smėlėtoje lygumoje ir buvusiose limnoglacialinių baseinų deltose: Jonavos, Kazlų Rūdos, Viešvilės apylinkėse. Smėlis dabar intensyviausiai išpustomas ir supustomas Baltijos pajūryje. Išilgai jūros pakrantės dirbtinai suformuotas apsauginis kopagūbris, kurio aukštis Kuršių nerijoje siekia iki 12 metrų. Kuršių nerijoje yra keli ruožai, kur ligi

šiol eoliniai procesai performuoja reljefą: atkarpa tarp Juodkrantės ir Pervalkos bei piečiau Nidos. Nuledėjusios teritorijos paviršių intensyviai veikė tekantis vanduo. Drenuodamos ežerus ir gilindamos savo vagas, upės suformavo gilius ir plačius terasinius slėnius. Lietuvos r. ir p.r. upių slėniai turi iki devynių terasų (Neris), o v. ir š. Lietuvoje terasų mažiau – nuo trijų (Minija, Akmena) iki keturių (Venta). Poledynmetyje upių nešami nešmenys suformavo didelę Nemuno deltą, kurios š. dalis yra Lietuvoje. Upių slėniuose susidarė palankios sąlygos sufoziniams procesams vykti. Dėl smulkožemio išplovimo požeminiais vandenimis susidarė amfiteatro pavidalo reljefo įdubimai. Jų dugnai pašlapę, čia trykšta daug šaltinių. Dėl Baltijos j. vandens lygio svyravimų susidarė keletas litoralinių terasų. Dvi iš jų yra aukščiau dabartinio Baltijos j. lygio, dvi – žemiau. Dėl litoralinių procesų veiklos susidarė neaukšta, lėkšta Pajūrio žemuma. Vandens lygio svyravimai būdingi ir ežerams. Daugelis jų turi kelias ežerines terasas. Lietuvos rytuose yra iki keturių ežerinių terasų. Lietuvos reljefą intensyviai performuoja karstiniai procesai, dėl kurių Lietuvos šiaurėje tirpsta negiliai esantys gipso klodai. Per karstinius procesus susidaro gilios stačiašlaitės smegduobės, kurių gylis siekia net keliolika metrų. Stambesnėse smegduobėse tyvuliuoja ežerėliai. Didžiausias – Kirkilų bei šalia esantis mažesnis Ežerėlio ežeras. Poledynmetyje aukštumose, upių apyslėniuose labai intensyviai vyko eroziniai procesai. Jie suformavo daug išgraužų ir griovų, kurios ilgainiui virto raguvomis. Erozinius procesus sustiprino žemdirbystė ir intensyviai vykstanti urbanizacija. Poledynmetyje nuslūgus ežerų lygiui ir nusekus požemio vandenims reljefo pažemėjimuose prasidėjo pelkėjimo procesai. Didžiausi pelkynai šiuo metu yra buvusių limnoglacialinių baseinų duburiuose. Lietuvos vakaruose viena didžiausių yra Aukštumalos, Žemaičių aukštumos r. pakraštyje – D. tyrulio, Aukštaičių aukštumos v. dalyje – Šepetos, Lietuvos pietuose – Amalvo, Žuvinto pelkės ir Čepkelių raistas, rytuose – Baltosios Vokės ir Adutiškio pelkės.

Lietuva yra R. Europos lygumos v. pakraštyje. Šioje lygumoje yra kelios stambios aukštumos ir jas skiriančios žemumos.

Lietuvos aukštumos – tai ledyno pakraščio darinių akumuliacijos ruožai. Jos skirstomos į kyliškąsias (Medininkų ir Švenčionių), marginalines (Aukštaičių, Dzūkų ir Sūduvos) ir sališkąsias (Žemaičių). Seniausia – Medininkų aukštuma, kuri susidarė Ašmenos ir Lydos ledyno plaštakoms sustūmus akumuliacinius darinius. Aukštumos paviršių labai pakeitė eroziniai ir solifliukciniai procesai. Dėl jų Medininkų aukštumoje išnyko ežerai, o Lietuvos paviršių vagoja tankus raguvų tinklas. Švenčionių aukštuma susidarė Vilnios ir Žeimenos–Neries vidurupio plaštakų sąlytyje. Šioje aukštumoje t.p. vyko

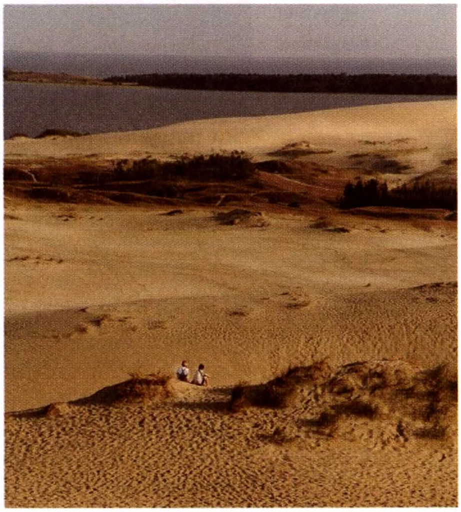

Neries žemupio plynaukštė ties Kernave

Kopos Kuršių Nerijoje

Lent. **Lietuvos aukštumų kai kurie aukščiausi kalnai**

Kalnas	Abs. aukštis (m)	Aukštuma
Aukštojo	293,8	Medininkų
Juozapinės	293,6	Medininkų
Kruopynės	293,4	Medininkų
Bajorų	290	Medininkų
Nevaišių	289	Švenčionių
Būdakalnio (Ažušilės)	285	Švenčionių
Pavištyčio	282	Sūduvos
Aukštikalnio	281	Sūduvos
Paversmio	267	Švenčionių
Gedanonių	257	Dzūkų
Piliakalnio	245	Aukštaičių
Pratkūnų	239	Aukštaičių
Klykių	237	Aukštaičių
Medvėgalio	234	Žemaičių
Šatrijos	229	Žemaičių
Girgždūtės	228	Žemaičių
Nuobariškių	228	Dzūkų

Pajūrio žemuma Klaipėdos rj. s-bės teritorijoje

intensyvūs erozijos procesai, dėl jų buvo nudrenuoti ežerai ir susikūrė tankus raguvų tinklas. Marginalinių aukštumų paviršius suformuotas per paskutinį apledėjimą. Deglaciacijos metu aukštumose susidarė daug ežeringų duburių bei ledyno tirpsmo vandenų išgraužtų klonių – rinų (dubaklonių). Marginalinės aukštumos plačiu lanku tęsiasi iš š.r. į pietvakarius. Šioms aukštumoms būdingi moreniniai masyvai, kuriuos sustūmė ledyno liežuviai. Ypač daug tokių moreninių masyvų yra Dzūkų ir Sūduvos aukštumose. Vienintelėje sališkoje Žemaičių aukštumoje deglaciacijos metu susidarė platūs gilūs ežeringi duburiai (Biržulio, Varnių). Poledynmetyje ežerų vanduo nuseko ir kai kurie duburiai supelkėjo.

Aukščiausios Lietuvos paviršiaus vietos nesiekia 300 m virš jūros lygio (lent. 43 psl.). Didž. absoliutų aukštį turi kyliškoje Medininkų aukštumoje esančios viršukalnės.

Lietuvos žemumų paviršių formavo ledyno padas. Jis ardė (Lietuvos šiaurėje) arba išgulėjo (vid. dalyje) plačias dubumas. Ištirpus ledynams paviršiaus depresijose susiformavo platūs, kai kur ir gilūs limnoglacialiniai baseinai. Jų dugnus išlygino besikaupiančios nuogulos: pakrantėse – rupesnės, gelmėse – smulkesnės. Pagal kilmę Lietuvos žemumos skirstomos į dugnines morenines ir limnoglacialines. Dugninės moreninės žemumos juosia Žemaičių aukštumą bei V. ir R. Žemaičių plynaukštes: V. Žemaičių lygumą, Ventos vidurupio lygumą. Žemaičių aukštuma pereina į kelių dalių Vidurio Lietuvos žemumą. Ją sudaro keli segmentai, kuriuos skiria neaukštų, bet stačiašlaičių kalvagūbrių ruožai. Šiaurėje esančią Žiemgalos žemumą nuo kitos dalies skiria Linkuvos kalvagūbris. Piečiau esančią Nevėžio žemumą riboja sudėtinga kalvagūbrių virtinė, pasiekianti Nemuną Kauno apylinkėse. Tarp Vilkyškių kalvagūbrio vakaruose ir Vilkijos bei Čekiškės kalvagūbrių rytuose nutįsusi Karšuvos žemuma. Nemuno kair. krante plyti Užnemunės žemuma, pasiekianti Sūduvos aukštumą. Lietuvos r. ir p. dalyse išlyginti paviršiai yra pakylėti, todėl jie vadinami lygumomis. Vienas jų – ledyno tirpsmo vandenų suformuotas paviršiaus pažemėjimas tarp Medininkų ir Švenčionių aukštumų rytuose, Aukštaičių ir Dzūkų aukštumų vakaruose; tai miškingas smėlingų lygumų ruožas. Lietuvos r. pakraštyje plyti molinga limnoglacialinė Dysnos lyguma, sudaranti didelės Polocko lygumos segmentą. Šios lygumos aukštis viršija 100 metrų. Pav. *Algimantas Česnulevičius*

Aukštojas

KALNAI

A u k š t o j a s, Aukštasis kalnas, yra Vilniaus rj. s-bės teritorijoje, 3,5 km į p.v. nuo Medininkų, 0,5 km į p. nuo Juozapinės kalno, netoli Baltarusijos sienos, Medininkų aukštumos moreniniame masyve. Aukščiausias Lietuvos taškas. Abs. aukštis – 293,8 m. Masyvo (kaip ir visos aukštumos) paviršius suformuotas per priešpaskutinį (Medininkų) ledynmetį. Suklotas iš moreninio priemolio ir priesmėlio su žvirgždo, gargždo ir riedulių priemaiša. Kalvos š. ir r. šlaitai lėkšti, o p. ir v. statesni, suraižyti raguvų. Beveik visa kalva apaugusi mišku. 2004 jos aukštį nustatė VGTU darbuotojai. 2005 Vilniaus rj. s-bės tarybos sprendimu bevardei

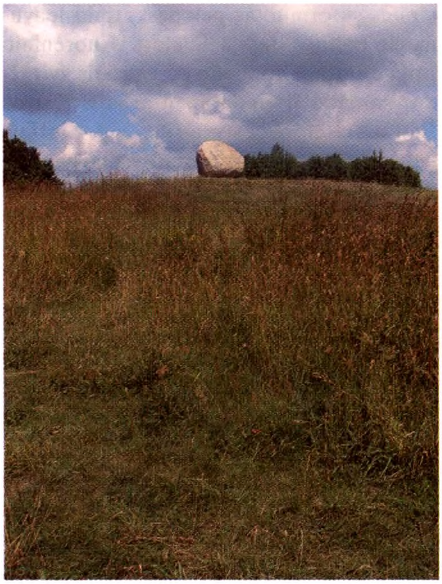

Juozapinė

Medvėgalis

Kruopynė

Šatrija

kalvai suteiktas Aukštojo vardas. Aukštojas yra Juozapinės valst. geomorfologiniame draustinyje (plotas 251 ha), kurio tikslas – saugoti ir eksponuoti Medininkų (Ašmenos) aukštumai būdingas senojo moreninio reljefo formas. Pav. *Algimantas Česnulevičius*

J u o z a p i n ė, Juozapinės kalnas, yra Vilniaus rj. s-bės teritorijoje, 3 km į p.v. nuo Medininkų, netoli Baltarusijos sienos, Medininkų aukštumos moreniniame masyve. Abs. aukštis 293,6 m (viena aukščiausių Lietuvoje). Šlaitai lėkšti, išraižyti raguvų, šiaurėje šlaitas apaugęs mišku. Kalva susidariusi iš moreninio priemolio ir priesmėlio. Susidarė priešpaskutiniame (Medininkų) ledynmetyje. Priklauso Juozapinės valst. geomorfologiniam draustiniui. Pav. *Algimantas Česnulevičius*

K r u o p y n ė, Kruopinė, Žybartonių k a l n a s, yra Vilniaus rj. s-bės teritorijoje, 5 km į š.r. nuo Rakonių, 10 km į v. nuo Juozapinės kalno, Medininkų aukštumos moreniniame masyve. Abs. aukštis 293,4 m (viena aukščiausių Lietuvoje). Apaugusi Varkalabiškių mišku. Priklauso Kruopynės kraštovaizdžio draustiniui. Pav.

M e d v ė g a l i s, kalva Šilalės rj. s-bės teritorijoje, 12 km į p. nuo Varnių. 2 viršūnės. Aukštesniojoje yra aukščiausias Žemaičių aukštumos taškas (234 m), žemesniojoje

(į p. nuo aukštesniosios), vadinamoje Pilies kalnu, yra Medvėgalio piliakalnis. Medvėgalis ir gretimos kalvos 1960 paskelbta landšaftiniu ist. draustiniu. Priklauso Varnių regioniniam parkui. Pav. 45 puslapyje.

Š a t r i j a, Š a t r i j o s k a l n a s, yra Telšių rj. s-bės teritorijoje, 2,5 km į p.r. nuo Luokės. Moreninė kalva su ant jos suformuotu piliakalniu (Žemaičių aukštumos takoskyrinėje dalyje). Abs. aukštis – 229 m. Kalva yra Šatrijos moreninio masyvo dalis. Kalvos paviršius suformuotas per paskutinio ledynmečio Baltijos stadiją. Suklota iš moreninio priemolio ir priesmėlio su gausiais žvirgždo, gargždo ir riedulių intarpais. Kalvos šlaitai statūs. Ankstyvaisiais vid. amžiais kalva buvo pritaikyta gynybai, šlaitai paaukštinti ir pastatinti. Šatrijos kalno apylinkėse įkurtas Šatrijos kraštovaizdžio draustinis (plotas 813 ha), kurio tikslas – išsaugoti ir eksponuoti moreninių masyvų kraštovaizdį su ypatingos vertės archeol. kompleksu. Pav. 45 puslapyje. *Algimantas Česnulevičius*

GEOMORFOLOGINĖS SRITYS IR RAJONAI

Geomorfologinio rajonavimo esmė – teritorijos suskirstymas į morfogenetiškai vientisus paviršiaus vienetus, kuriuos sukūrė įvairūs reljefą formavę veiksniai: tirpstančio ledyno plaštakos ir liežuviai, ledyno tirpsmo vandenys, kiti vėliau paviršių veikę egzogeniniai procesai. A. Basalyko teigimu, svarbiausias vienetas rajonuojant Lietuvos teritoriją yra geomorfologinis rajonas; tai paviršiaus fragmentas, geologiniu l-piu sukurtas to paties veiksnio, pavyzdžiui, ledyno plaštakos. Rajonų dalys, kurioms turėjo įtakos kiti reljefą kuriantys veiksniai, ir todėl pasižyminčios morfometriniais ar genetiniais skirtumais, jau sudaro žemesnio rango vienetą – mikrorajoną. Lietuvos teritorijoje tradiciškai išskiriami trijų pakopų vienetai: geomorfologinės sritys, rajonai ir mikrorajonai. Pirmoji apie Lietuvos geomorfologinius rajonus 1958 parašė V. Čepulytė straipsnyje *Lietuvos geomorfologiniai rajonai ir jų geologinė raida*. Geomorfologinio rajonavimo klasiku laikytinas A. Basalykas, 1969 pateikęs detalų Lietuvos teritorijos suskirstymą į 6 geomorfologines sritis, 22 geomorfologinius rajonus ir 242 geomorfologinius mikrorajonus (vėliau jų sumažinta iki 237). Jo sudarytas geomorfologinio rajonavimo žemėlapis buvo paskelbtas *Lietuvos TSR atlase* (1981). Naujausią geomorfologinį rajonavimą atliko P. Kavaliauskas ir R. Guobytė (žemėlapis *Geomorfologinės sritys ir rajonai*). Pateiktame žemėlapyje Lietuvos teritorijoje išskirta 15 stambių geomorfologinių vienetų – geomorfologinių sričių, sritys suskaidytos į 37 geomorfologinius rajonus, o kai kurie rajonai į smulkesnius vienetus – 33 geomorfologinius parajonius:

A – Baltijos pajūrio žemumos sritis:
- *I* – Palangos jūrinė lyguma
- *II* – Kuršių kopinė nerija
- *III* – Kuršių marių įdauba
- *1* – Kuršių marių akvatorijos duburys
- *2* – Kuršių pamario jūrinė lyguma
- *3* – Nemuno deltos lyguma

B – Vakarų Žemaičių moreninės lygumos sritis:
- *IV* – Šiaurės Vakarų Žemaičių moreninė lyguma
- *V* – Pietvakarių Žemaičių lyguma
- *4* – Pietvakarių Žemaičių limnoglacialinė lyguma
- *5* – Pietvakarių Žemaičių moreninė lyguma

C – Žemaičių sališkos aukštumos sritis:
- *VI* – Vakarų Žemaičių moreninė plynaukštė (pakiluma)
- *VII* – Šiaurės Rytų Žemaičių moreninė plynaukštė
- *VIII* – Rytų Žemaičių moreninė plynaukštė
- *IX* – Vidurio Žemaičių kalvynai
- *6* – Vidurio Žemaičių šiaurinis moreninis kalvynas
- *7* – Vidurio Žemaičių pietinis moreninis kalvynas
- *8* – Vidurio Žemaičių fliuvioglacialinis duburys
- *X* – Vidurio Žemaičių vandenskyrinis moreninis kalvynas

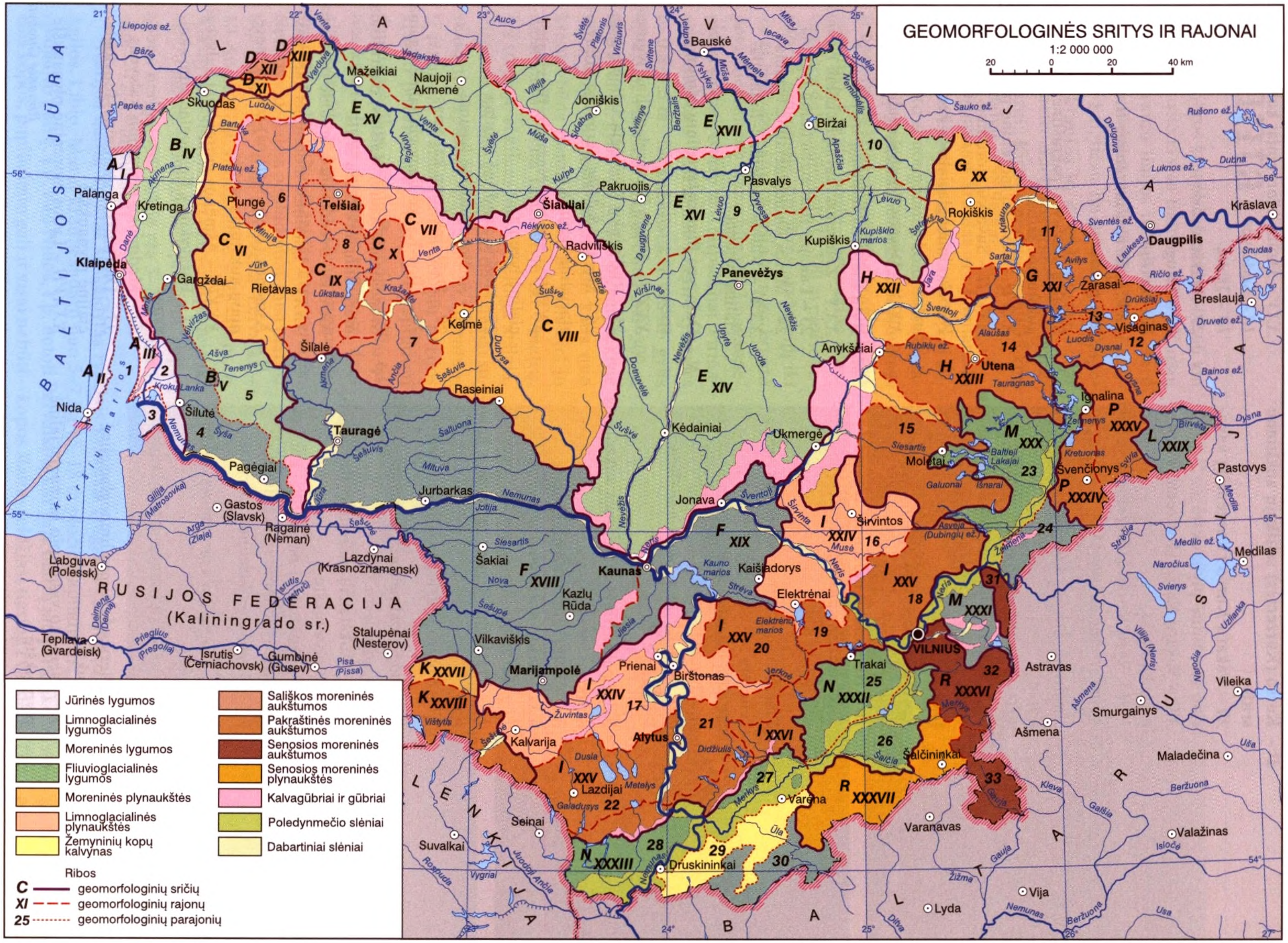
GEOMORFOLOGINĖS SRITYS IR RAJONAI
1:2 000 000
20 0 20 40 km
Jūrinės lygumos
Limnoglacialinės lygumos
Moreninės lygumos
Fliuvioglacialinės lygumos
Moreninės plynaukštės
Limnoglacialinės plynaukštės
Žemyninių kopų kalvynas
Sališkos moreninės aukštumos
Pakraštinės moreninės aukštumos
Senosios moreninės aukštumos
Senosios moreninės plynaukštės
Kalvagūbriai ir gūbriai
Poledynmečio slėniai
Dabartiniai slėniai
Ribos
C geomorfologinių sričių
XI geomorfologinių rajonų
25 geomorfologinių parajonių
BALTIJOS JŪRA
LATVIJA
BALTARUSIJA
LENKIJA
RUSIJOS FEDERACIJA
(Kaliningrado sr.)
Kuršių marios
VILNIUS
Kaunas
Klaipėda
Šiauliai
Panevėžys
Palanga
Kretinga
Gargždai
Skuodas
Mažeikiai
Naujoji Akmenė
Joniškis
Biržai
Pasvalys
Pakruojis
Radviliškis
Kupiškis
Rokiškis
Zarasai
Visaginas
Utena
Anykščiai
Ignalina
Molėtai
Švenčionys
Širvintos
Ukmergė
Jonava
Kėdainiai
Kaišiadorys
Elektrėnai
Trakai
Šalčininkai
Varėna
Druskininkai
Lazdijai
Alytus
Birštonas
Prienai
Marijampolė
Kalvarija
Vilkaviškis
Kazlų Rūda
Šakiai
Jurbarkas
Tauragė
Pagėgiai
Šilutė
Nida
Šilalė
Raseiniai
Kelmė
Telšiai
Plungė
Rietavas
Daugpilis
Krāslava
Bauskė
Breslauja
Pastovys
Medilas
Vileika
Astravas
Smurgainys
Ašmena
Maladečina
Valažinas
Varanavas
Lyda
Vija
Seinai
Suvalkai
Gastos (Slavsk)
Ragainė (Neman)
Lazdynai (Krasnoznamensk)
Labguva (Polessk)
Tepliava (Gvardeisk)
Isrutis (Černiachovsk)
Gumbinė (Gusev)
Stalupėnai (Nesterov)

D – Kuršo (Kurzemės) sališkųjų aukštumų sritis:
XI – Vakarų Kuršo (Kurzemės) vakarinė moreninė plynaukštė
XII – Vakarų Kuršo (Kurzemės) moreninis kalvynas
XIII – Rytų Kuršo (Kurzemės) vakarinė moreninė plynaukštė

E – Vidurio ir Šiaurės Lietuvos žemumų sritis:
XIV – Nevėžio moreninė lyguma
XV – Ventos vidurupio moreninė lyguma
XVI – Mūšos–Nemunėlio moreninė lyguma
9 – Mūšos moreninė limnoglacialinė lyguma
10 – Nemunėlio moreninė lyguma
XVII – Žiemgalos (Ziemgalės) moreninė lyguma

F – Pietvakarių Lietuvos limnoglacialinių žemumų sritis:
XVIII – Nemuno žemupio limnoglacialinė lyguma
XIX – Neries žemupio limnoglacialinė lyguma

G – Sėlių pakraštinės moreninės aukštumos sritis:
XX – Sėlių moreninė plynaukštė
XXI – Sėlių moreniniai kalvynai
11 – Turmanto moreninis kalvynas
12 – Pratkūnų–Rimšės moreninis kalvynas
13 – Švento fliuvioglacialinis duburys

H – Aukštaičių pakraštinės moreninės aukštumos sritis:
XXII – Aukštaičių moreninė–fliuvioglacialinė plynaukštė
XXIII – Aukštaičių moreniniai kalvynai
14 – Tauragnų moreninis kalvynas
15 – Bijutiškio moreninis kalvynas

I – Dzūkų pakraštinės moreninės aukštumos sritis:
XXIV – Dzūkų limnoglacialinės plynaukštės
16 – Neries žemupio limnoglacialinė plynaukštė
17 – Nemuno vidurupio limnoglacialinė plynaukštė
XXV – Dzūkų moreniniai kalvynai
18 – Sudervės
19 – Trakų
20 – Aukštadvario
21 – Daugų
22 – Seirijų
XXVI – Dzūkų moreninė–fliuvioglacialinė pakiluma

K – Suvalkų (Sūduvių) pakraštinės moreninės aukštumos sritis:
XXVII – Suvalkų moreninė pakiluma
XXVIII – Suvalkų moreninis kalvynas

L – Polocko limnoglacialinės žemumos sritis:
XXIX – Dysnos limnoglacialinė lyguma

M – Rytų Lietuvos žemumų sritis:
XXX – Žeimenos fliuvioglacialinė lyguma
23 – Lakajos fliuvioglacialinė lyguma
24 – Meros limnoglacialinė lyguma
XXXI – Vilijos moreninė–limnoglacialinė lyguma

N – Dainavos fliuvioglacialinių žemumų sritis:
XXXII – Vokės fliuvioglacialinė lyguma
25 – Rūdininkų fliuvioglacialinė lyguma
26 – Merkio–Šalčios perpustyta fliuvioglacialinė lyguma
XXXIII – Merkio–Nemuno fliuvioglacialinė lyguma
27– Merkio zandrinė lyguma
28 – Ančios zandrinė lyguma
29 – Dzūkijos kopų kalvynas
30 – Ūlos–Katros limnoglacialinė lyguma

P – Švenčionių (Šiaurės Nalšios) pakraštinių moreninių aukštumų sritis:
XXXIV – Švenčionių moreninė pakiluma
XXXV – Ignalinos moreninis kalvynas

R – Ašmenos (Pietų Nalšios) senųjų moreninių aukštumų sritis:
XXXVI – Ašmenos moreniniai kalvynai:
31 – Baravykinės fliuvioglacialinis kalvynas
32 – Medininkų moreninis kalvynas
33 – Dieveniškių moreninė–fliuvioglacialinė plynaukštė
XXXVII – Lydos moreninė plynaukštė

Rimantė Guobytė

Krantai

Lietuvos jūros kranto linijos ilgis 90,66 km (trumpiausias iš visų Baltijos šalių). Kuršių nerijos kranto linijos ilgis 51,03 km, tarp Klaipėdos uosto š. molo ir sienos su Latvija – 38,49 km, tiesia linija sujungus Klaipėdos sąs. krantus jo p. ir š. pusėse – dar 1,14 kilometro. Lietuvos krantai Kuršių mariose ilgesni: Kuršių nerijoje – 60,35 km, marių r. dalyje – 98,94 km.

Kuršių nerijos krantas yra jauniausias ir sudarytas iš puraus smėlio kaip ir pati nerija. Kranto zonos gamtos kompleksą sudaro kranto povandeninis šlaitas, paplūdimys ir apsauginis kopagūbris arba kranto klifas (skardis). Kranto juosta – apsauginė kranto zonos dalis, apimanti iki 300 m pločio teritoriją sausumoje, t.p. jūros akvatoriją iki 10 m gylio izobatos. Kuršių nerijos kranto povandeniniame šlaite būna 2–3 povandeniniai sėkliai, o tarp jų – tarpsėkliai. Pirmasis sėklius tįso ~100 m nuo kranto, gylis virš jo 0,8–1,5 m. Tarp sėkliaus ir kranto gylis iki 2,5 m. Antrasis sėklius būna 200–300 m nuo kranto, gylis virš jo 2–3 m, tarpsėklyje iki 3–4 m. Trečiasis sėklius kai kada nuo kranto būna nutolęs >400 m, gylis virš jo dažniausiai ~5 m, tarpsėklyje iki 7 metrų. Už trečiojo sėkliaus būna smėlinga atšlaja. Pirmasis bei antrasis sėkliai dažniausiai suskaidyti praplovų kanalais, be to, orientuoti įžambiai kranto linijai. Kuršių nerijos kranto povandeninį šlaitą bei paplūdimį dengia smulkus ir vidutingrūdis smėlis, tik ties kranto linija nuosėdos rupesnės, daugiau žvirgždo ir gargždo. Daugiau gargždo yra ir Pervalkos–Juodkrantės kranto ruože. Nerijos vid. dalies paplūdimiai gana platūs: ties Nida – 40–70 m, ties Preila–Pervalka – 30–60 m, ties Juodkrante – 25–40 m, o Alksnynės–Smiltynės ruože vėl išplatėja iki 40–70 metrų. Apsauginis paplūdimio kopagūbris nerijos vid. dalyje yra 5–7 m, šiaurinėje – 12–13 m aukščio.

Kuršių nerija. Kopgalis

Kuršių nerija. Nidos paplūdimys

Baltijos j. pakrantė prie Būtingės

Nerijos marių krantas suskaidytas ryškiais kyšuliais (ragais) – Bulvikio, Pervalkos, Agilos, Libio. Marių krantą sudaro nuo 5–7 iki 15–18 m pločio paplūdimys, pereinantis į pamario palvę. Į p. nuo Nidos, t.p. netoli Pervalkos, kur prie marių jau prislinko pustomos kopos, paplūdimio gali ir visai nebūti – kopos šlaitas leidžiasi tiesiog į vandenį. Ties nerijos g-tėmis ir Klaipėdos sąsiauryje krantas sutvirtintas krantinėmis. Marių r. dalyje vyrauja žemas krantas, kurį juosia permautalapių bei šukinių plūdžių, meldų ir nendrių

sąžalynai. Aukštesnis krantas yra tik ties Kairiais (į p. nuo Klaipėdos) ir Ventės rage. Nemuno deltos krantą, apjuostą seklumomis, skaido upių ir upelių vagos.

Į š. nuo Klaipėdos plytintis žemyno krantas sudėtingesnės sandaros. Čia kaitaliojasi akumuliaciniai kranto ruožai, kuriuose kaupiasi smėlis, su ardomais ruožais. Labiausiai ardomi moreniniai kyšuliai: Olando kepurės, iš dalies ir Nemirsetos bei Palangos. Nuo 20 a. 7 d-mečio dėl daugelio gamtinių priežasčių ir žmonių ūk. veiklos paplūdimiuose, kopagūbryje ir kranto povandeniniame šlaite sparčiai mažėjo smėlio nešmenų atsargos, todėl vis labiau įsivyrauja kranto ardos procesai, palietę Girulių, Palangos ir kitus kranto ruožus. Dažnėjančios labai stiprios audros ypač pakenkė Palangos kranto ruožui tarp tilto ir Birutės kalno. Siekiant stabilizuoti Palangos krantą taikomos inžinerinės krantosaugos priemonės bei dirbtinis kranto maitinimas nešmenimis. Be to, Lietuvos jūros krantai tvirtinami: želdinami, įrengiamos žabtvorės, profiliuojami po audrų paplauti kopagūbrio šlaitai. Pav.

Rimas Žaromskis

Geologinė sandara

Geologinė sandara yra ekosistemos, gyvenamosios aplinkos pagrindas. Jos geol. tektoniniai ypatumai lėmė naudingųjų iškasenų pasiskirstymą, tektoninį stabilumą, dab. gamtinius veiksnius. Žinių apie aplinką vertinimas svarbus žmogaus ūk. veiklai: naudingųjų iškasenų gavybai ir jos poveikio aplinkai įvertinimui, energijos šaltinių panaudojimui, geol. pavojų prognozei ir jų poveikio sumažinimui, požeminėms saugykloms įrengti, statyboms, kraštotvarkai.

REGIONINĖ PADĖTIS

Lietuva yra R. Europos prekambro platformos š.v. pakraštyje. Žemės plutos storis svyruoja nuo 40 iki 55 kilometrų. Seniausių geol. sistemų uolienos Žemės paviršiuje neatsidengia, pasiekiamos tik gręžiant gręžinius ir naudojant geofizinius tyrimo metodus. Jaunesnių ir kai kurių kitų geol. sistemų (kvartero, neogeno, kreidos, juros, devono) sluoksniai atsidengia upių atodangose, kitų sistemų (triaso, permo, devono) – karjeruose. Šalies geol. sandaroje yra visų geol. sistemų uolienų arba jų likučių. Gręžiniais pasiektose gelmėse randama kriptozojaus kristalinio pamato uolienų, susidariusių per ikiplatforminį etapą, ir nuosėdinių uolienų, nuogulų bei nuosėdų danga, susiformavusi per fanerozojaus platforminį etapą.

Žemės pluta Lietuvoje sudaryta iš 4 dalių: bazinių uolienų (ultrabazitų), slūgsančių >40 km gylyje, piroksenitų, gabrų ir amfibolitų, slūgsančių 15–40 km gylyje, granitų ir gneisų, slūgsančių 0,3–15 km gylyje, ir nuosėdinių uolienų dangos, kurios storis 0,3–2,5 kilometro. Dviejų apatinių dalių uolienos gręžiniais nepasiektos.

Lietuvos teritorija patenka į neigiamą Žemės plutos struktūrą – Baltijos sineklizės p. dalį (apima didumą šalies, išskyrus p.r. ir r. dalis), ir teigiamą – Baltarusijos–Mozūrijos anteklizės š.r. šlaitą (šalies p.r. ir r. dalys). Š.r. pakraštyje yra nedidelė Latvijos balno p.v. dalis. Šios gelmių struktūros išryškėja prekambro kristalinio pamato (sudaryto iš metamorfinių ir magminių uolienų) nelygiame paviršiuje. Lietuvos pietvakariuose, Baltijos sineklizėje, kristalinis pamatas slūgso 2300–2600 m gylyje, pietryčiuose, Baltarusijos–Mozūrijos anteklizėje, – 121–300 m gylyje. Baltijos sineklizę nuo Baltarusijos–Mozūrijos anteklizės skiria Suvalkų–Dzūkijos tektoninių lūžių zona (susidariusi proterozojuje–permo Lopingio epochoje). Pilniausi nuosėdinių uolienų geol. pjūviai yra Baltijos sineklizėje, kur Žemės pluta per geol. raidos istoriją grimzdo, ploniausia nuosėdinių uolienų danga – Baltarusijos–Mozūrijos anteklizėje. Baltijos sineklizėje yra susikaupusi geoterminė energija (Lietuvos pietvakariuose 1800–2000 m gylyje uolienų t-ra 70–100 °C).

KRISTALINIS PAMATAS

Kristalinis pamatas, suskaldytas tektoniniais lūžiais į blokus, sudaro pakopas. Jo uolienos susiformavo per karelinę tektogenezę, vykusią archėjuje ir proterozojuje. Raukšlėtieji kompleksai (Ašvos, Balninkų), storymės (Veiviržėnų), serijos (Erlėnų, Pocių) sudarytos iš granitų, gneisų, kvarcitų, amfibolitų, kristalinių skalūnų, vulkaninių ir kt. uolienų. Prekambro kristalinio pamato magminėse ir metamorfinėse uolienose rasta magnetitinės geležies, spalvotųjų metalų ir polimetalų rūdos. Išžvalgyti Marcinkonių granitų masyvai. Tikslus uolienų kompleksų amžius nenustatytas. Senosios archėjaus (>2,6 mlrd. m.) uolienos buvo perlydytos proterozojuje (prieš 0,6 mlrd. metų) vykusių procesų. Bendras kristalinio pamato banguoto paviršiaus reljefo polinkis yra p.v. krypties.

PREKVARTERO NUOSĖDINIŲ UOLIENŲ DANGA

Prekvartero nuosėdinių uolienų danga formavosi vėlyv. proterozojuje (vende), per visą fanerozojų iki kvartero. Nuosėdinės dangos sluoksniai susidarė jūrinėje arba žemyninėje aplinkoje (lent. 52 psl.). Yra daug sedimentacinių ir denudacinių pertraukų (geol. laiko tarpų), per kurias nuosėdos nesiklostė arba buvo nuardytos. Nuosėdinių uolienų dangoje skiriami 4 struktūriniai tektoniniai kompleksai: baikalinis, kaledoninis, hercininis ir alpinis. Jie susidarė skirtingose kaičiose aplinkose veikiant skirtingoms geodinaminėms ir paleogeografinėms sąlygoms. Žemės plutos grimzdimus keitė kilimo procesai. Žemės plutos vertikalaus svyravimo vid. greitis tektoniškai ramiais l-piais ±1–3 mm/metus (pav.).

Baikalinis (seniausias) nuosėdinės dangos kompleksas pradėjo formuotis vėlyv. proterozojuje, baigė – ankstyvajame kambre. Nuogulų ir uolienų yra šalies rytuose. Pirmiausia klojosi nuosėdinės uolienos, atsirado vienaląsčiai organizmai. Kompleksą sudaro nuotrupinės žemyninės kilmės nuogulos ir uolienos. Didž. storis – 300 metrų. Apatinėje dalyje slūgsantys smiltainio ir gravelito sluoksniai (iki 25 m storio) priskirti apatiniam ir viršutiniam proterozojui. Aukščiau slūgsanti konglomeratų, gravelito, smiltainio ir aleurolito storymė (iki 178 m storio) priklauso vendo l-piui (prieš 570–670 mln. m.), kai pasirodė daugialąsčiai organizmai. Šį kompleksą baigia apatinio kambro Baltijos serijos molis su smiltainio ir aleurolito tarpsluoksniais.

Fanerozojaus eono vertikalieji Žemės plutos judesiai Baltijos sineklizėje

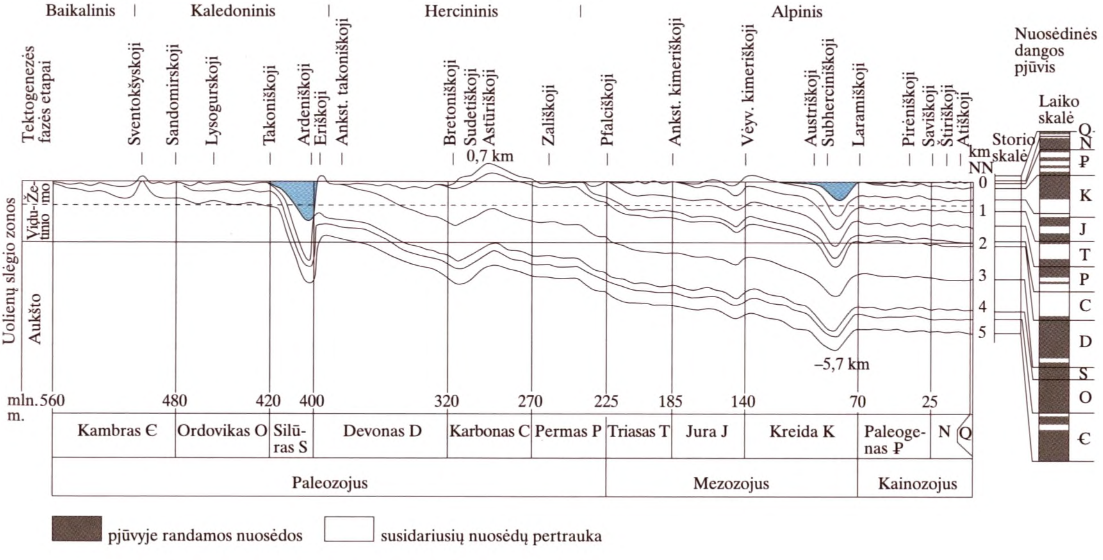

Kaledoninis struktūrinis kompleksas pradėjo formuotis kambre (nuo Aisčių ir Deimenos serijų), baigė – apatiniame devone (Gargždų serija). Uolienų yra beveik visoje Lietuvoje, bet jos nevienodo storio – nuo 250 iki 1100 m (pietvakariuose). Jį sudaro molingos ir smėlingos kambro sistemos apatinio ir vidurinio skyriaus uolienos, susiklosčiusios seklioje jūroje, kurios krantas buvo Lietuvos pietuose. Kambro uolienos dengia visą Lietuvos teritoriją; vakaruose jos yra bitumingos ir naftingos. Kambro uolienas dengia (išskyrus šalies p. pakraštį) ordoviko sistemos klintys, mergeliai, skalūnai. Ordoviko periodu šiltuose jūrų vandenyse pirmą kartą suklestėjo pečiakojai, trilobitai (vėliau išnyko), galvakojai moliuskai, graptolitai, ordoviko 2 pusėje atsirado koralai, išplito samangyviai, vėžiagyviai, jūrų pūslės, jūrų lelijos. Ordovike atsirado pirmieji bežandžiai stuburiniai, t.p. karbonatiniai ir melsvai žalieji dumbliai, reti aukštesnieji augalai. Aukščiau slūgso didžiausią komplekso dalį sudaranti silūro sistemos klinties ir mergelio storymė (Nidos gręžinyje 836 m storio).

Lent. **Fanerozojaus geochronologinė skalė ir paleogeografinė kreivė**

Eonas	Era	Periodas (sistema)		Epocha (skyrius)	Indeksai	Absoliutus amžius (Ma)	Uolienos	Aplinkos: Jūrinė	Lagūninė	Žemyninė
Fanerozojus	Kainozojus	Neogenas	Kvarteras	Holocenas	Q	0,0118	Morena, smėlis, žvyras			
				Pleistocenas		1,806				
				Pliocenas	N_2	5,332				
				Miocenas	N_1	23,03	Smėlis			
		Paleogenas		Oligocenas	₱$_3$	33,9±0,1				
				Eocenas	₱$_2$	55,8±0,2	Smėlis, aleuritas			
				Paleocenas	₱$_1$	65,5±0,3	Smėlis, smiltainis			
		Kreida		Vėlyvoji	K_2	99,6±0,9	Baltoji kreida, mergelis, aleuritas			
				Ankstyvoji	K_1	145,5±0,9	Glaukonitinis smėlis, smiltainis su fosforitais			
	Mezozojus	Jura		Vėlyvoji	J_3	161,2±0,9	Klintis, molis, aleurolitas			
				Vidurinė	J_2	175,6±2,0	Molis su anglimis			
				Ankstyvoji	J_1	199,6±0,6	Molis, smėlis			
		Triasas		Vėlyvoji	T_3	228,0±2,0				
				Vidurinė	T_2	245,0±1,5				
				Ankstyvoji	T_1	251,0±0,4	Margas molis, klintis			
	Paleozojus	Permas		Lopingis	P_3	260,4±0,7	Klintis, gipsas, akmens druska			
				Guadalupis	P_2	270,6±0,7				
				Cisuralis	P_1	299,0±0,8	Gravelitas			
		Karbonas	Pensilvanis	Vėlyvoji	C_6	306,5±1,0				
				Vidurinė	C_5	311,7±1,1				
				Ankstyvoji	C_4	318,1±1,3				
			Misisipis	Vėlyvoji	C_3	326,4±1,6				
				Vidurinė	C_2	345,3±2,1				
				Ankstyvoji	C_1	359,2±2,5	Dolomitas, molis, smiltainis, mergelis, klintis, gipsas su smėlio, smiltainio tarpsluoksniais			
		Devonas		Vėlyvoji	D_3	385,3±2,6				
				Vidurinė	D_2	397,5±2,7				
				Ankstyvoji	D_1	416,0±2,8	Smėlis, molis, smiltainis			
		Silūras		Pšidolis	S_4	418,7±2,7				
				Ludlovis	S_3	422,9±2,5				
				Uenlokis	S_2	428,2±2,3	Mergelis, klintis, dolomitas, gipsas, skalūnai, argilitas			
				Landoveris	S_1	443,7±1,5				
		Ordovikas		Vėlyvoji	O_3	460,9±1,6	Klintis, mergelis			
				Vidurinė	O_2	471,8±1,6				
				Ankstyvoji	O_1	488,3±1,7	Smiltainis			
		Kambras		Furongis	€$_4$	501,0±2,0				
				Epocha 3	€$_3$					
				Epocha 2	€$_2$		Smiltainis, molis, smėlis			
				Ankstyvoji	€$_1$	542,0 ±1,0				
Prekambras										

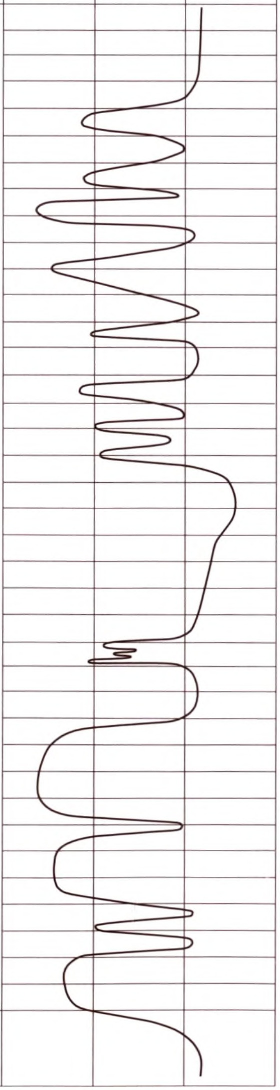

Silūre jūrose gyveno gausi ir įvairi fauna bei flora; ypač klestėjo graptolitai. Pradėjo formuotis didelė grimztanti struktūra – Baltijos sineklizė.

Hercininio struktūrinio nuosėdinių uolienų komplekso apatinę ribą žymi devono sistemos sedimentacijos pertrauka ir kampinė nedarna Ķemerių serijos (horizonto) pade. Tokio pat pobūdžio riba jį skiria nuo aukščiau slūgsančių permo sistemos viršutinio skyriaus pado uolienų. Šis kompleksas paplitęs beveik visoje Lietuvoje. Jo storis nuo 50 iki 650 m (š. vakaruose). Kompleksą sudaro 2 struktūriniai aukštai: apatinis – devono–karbono Misisipio skyriaus ir viršutinis – permo Cisuralio skyriaus. Apatinį struktūrinį aukštą sudaro 3 formacijos (storis 800 m): pirmoji, iš žemyninio smėlio ir molio (Ķemerių ir Arukülos–Šventosios horizontai), tik apačioje slūgso molingas dolomitas (Narvos horizontas), antroji, smėlinga ir molinga karbonatinė, vietomis gipsinga (mišraus tipo, priskirta devono viršutiniam skyriui), trečioji, karbonatinių ir nuotrupinių uolienų (priklauso karbono sistemos apatiniam skyriui, kt. duomenimis – viršutiniam devonui), paplitusi Lietuvos š. vakaruose. Šio struktūrinio tektoninio aukšto uolienas skiria žemyninė sedimentacijos pertrauka, trukusi 80–85 mln. metų. Viršutinio hercininio komplekso struktūrinio aukšto uolienos slūgso šalies p. dalyje ant labai nuardyto paleozojaus uolienų paviršiaus. Hercininį kompleksą sudarantys sluoksniai žemėja p.v. kryptimi Baltijos sineklizės link iki 1000 m gylio (rytuose slūgso jūros lygyje ant Mozūrijos–Baltarusijos anteklizės šlaito). Šiuo l-piu nuosėdinių uolienų dangoje susiklostė daugelis stambių geol. struktūrų, kurios pradėjo formuotis dar kaledoniniame etape. Apatinio devono–permo uolienos Lietuvos šiaurėje slūgso negiliai (čia kasamas devono sistemos dolomitas, gipsas). Devonui būdingos šarvuotos ir riešapelekės žuvys, akadontai.

Alpinis struktūrinis tektoninis kompleksas prasideda permo sistemos Lopingio skyriaus sluoksniais ir viršuje baigiasi kvartero pade. Lietuvos pietvakariuose uolienų storis 800 metrai. Šį kompleksą sudaro keli struktūriniai aukštai. Žemiausią aukštą sudaro apatinio triaso terigeninė, karbonatinė ir permo sistemos sulfatinė formacijos (bendras storis iki 270 m). Jas nedarniai perdengia terigeninė apatinio triaso formacija (storis ~200 m). Aukščiau slūgso juros sistemos formacijos: apatinės juros smėlio ir molio (~100 m storio), vidurinės juros anglingoji (iki 130 m) ir vidurinės bei viršutinės juros terigeninė karbonatinė formacijos (iki 250 m). Dar aukščiau esančiame kreidos sistemos–paleoceno skyriaus aukšte skiriamos terigeninė glaukonitinė albio–cenomanio formacija (iki 70 m storio), itin išplitusi karbonatinė kreidos (iki 200 m) ir viršuje paleoceno terigeninė (50 m), formacijos. Visos šios formacijos plyti šalies p.v. dalyje, Lietuvos–Lenkijos įdauboje. Kuo jaunesnė formacija, tuo mažesnį plotą ji užima. Alpinio struktūrinio komplekso uolienose rasta naudingųjų iškasenų: anhidrito, gipso, kreidos, opokos, gintaro, glaukonito, fosforito, kvarcinio smėlio, molio ir kitų. Skirtingose Lietuvos vietose po pleistoceno ledyninių nuogulų formacijos danga slūgso skirtingo amžiaus (nuo devono iki neogeno) prekvartero uolienų, nuosėdų ir nuogulų sluoksniai. Tik nedideliame plote, šalies r. pasienyje su Baltarusija, po kvarteru vietomis išlenda kaledoninio struktūrinio komplekso silūro sluoksniai, darniai gelmėjantys su anteklizės šlaitu į pietvakarius. Hercininio struktūrinio nuosėdinių uolienų komplekso vidurinio–viršutinio devono sluoksniai anteklizės šlaite yra palinkę š.r. ir p.v. kryptimis. Baltijos sineklizėje vidurinio devono–karbono Misisipio skyriaus sluoksniai slūgso platuminės krypties įduboje. Alpinio struktūrinio komplekso permo Lopingio skyriaus, apatinio triaso ir kreidos sluoksnių išplitimas sudaro kitokį tektoninį planą: palinkę į p.v. ir jų sluoksniai po kvartero danga tęsiasi subplatumine kryptimi. Piečiau jie perdengia devono sluoksnius. Sluoksnių ribos labai vingiuotos, nes monokliniškai palinkusių uolienų stačios pakopos pleistocene buvo intensyviai ardomos ledynų. Uolienų sluoksniai jaunėja iš r. į v. nuo silūro ir devono rytuose iki paleogeno ir neogeno pietvakariuose.

Prekvartero uolienų heterogeninis paviršius smarkiai išraižytas įv. kilmės (ledyninės egzaracijos, fliuvioglacialinės ir normalios upinės erozijos) paleoslėnių. Jo abs. aukštis kinta nuo 90–100 m virš jūros lygio iki 30–70 m žemiau jo. Paleoslėniuose altitudės svyruoja nuo 30–80 m iki 100–150 m žemiau jūros lygio, kai kur – dar giliau. *Prekvartero geologinis žemėlapis* 54–55 puslapyje.

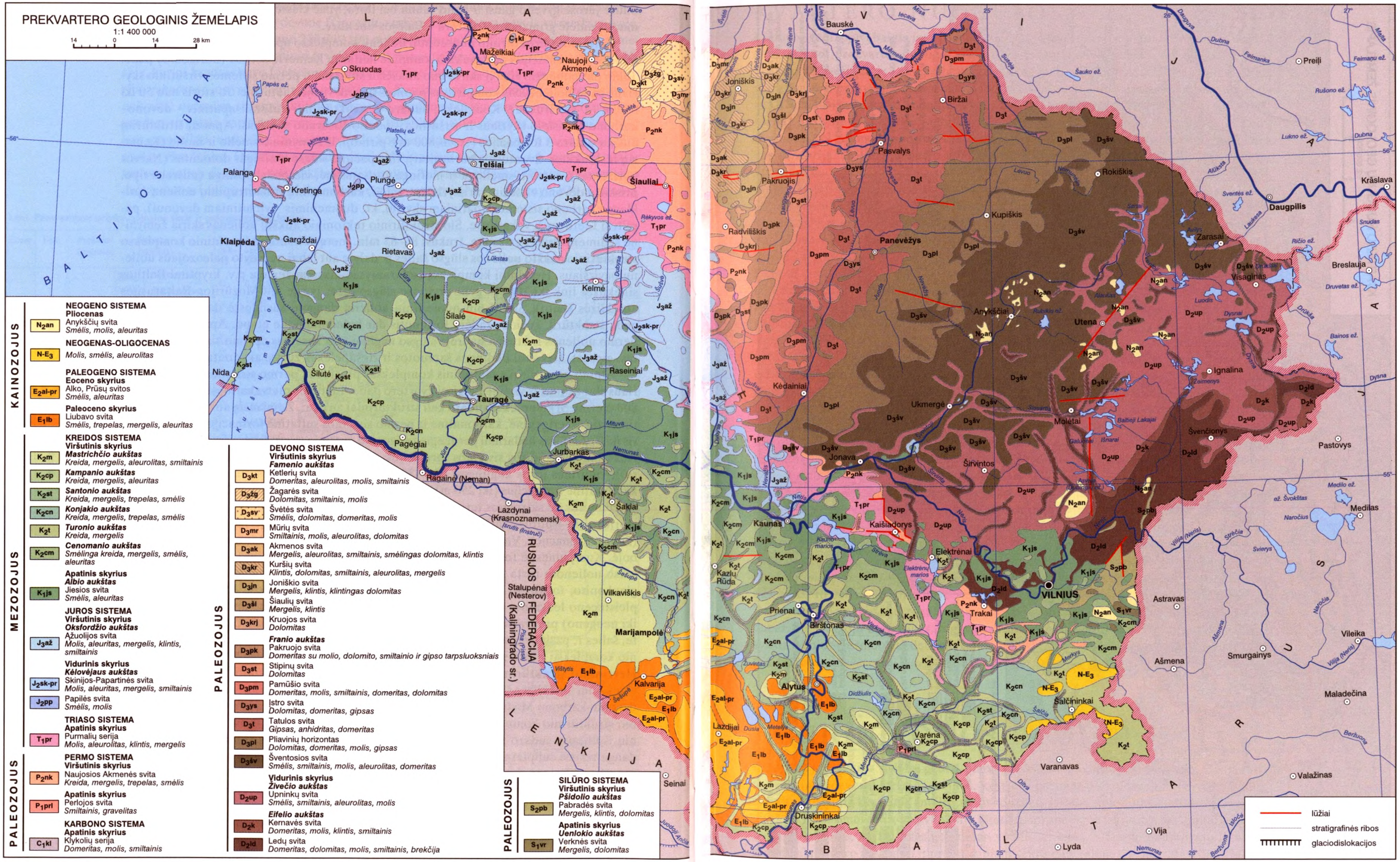
PREKVARTERO GEOLOGINIS ŽEMĖLAPIS
1:1 400 000
KAINOZOJUS
NEOGENO SISTEMA
Pliocenas
Anykščių svita
Smėlis, molis, aleuritas
NEOGENAS-OLIGOCENAS
Molis, smėlis, aleuritas
PALEOGENO SISTEMA
Eoceno skyrius
Alko, Prūsų svitos
Smėlis, aleuritas
Paleoceno skyrius
Liubavo svita
Smėlis, trepelas, mergelis, aleuritas
MEZOZOJUS
KREIDOS SISTEMA
Viršutinis skyrius
Mastrichčio aukštas
Kreida, mergelis, aleurolitas, smiltainis
Kampanio aukštas
Kreida, mergelis, aleuritas
Santonio aukštas
Kreida, mergelis, trepelas, smėlis
Konjakio aukštas
Kreida, mergelis, trepelas, smėlis
Turonio aukštas
Kreida, mergelis
Cenomanio aukštas
Smėlinga kreida, mergelis, smėlis, aleuritas
Apatinis skyrius
Albio aukštas
Jiesios svita
Smėlis, aleuritas
JUROS SISTEMA
Viršutinis skyrius
Oksfordžio aukštas
Ąžuolijos svita
Molis, aleuritas, mergelis, klintis, smiltainis
Vidurinis skyrius
Kėlovėjaus aukštas
Skinijos-Papartinės svita
Molis, aleuritas, mergelis, smiltainis
Papilės svita
Smėlis, molis
TRIASO SISTEMA
Apatinis skyrius
Purmalių serija
Molis, aleurolitas, klintis, mergelis
PALEOZOJUS
PERMO SISTEMA
Viršutinis skyrius
Naujosios Akmenės svita
Kreida, mergelis, trepelas, smėlis
Apatinis skyrius
Perlojos svita
Smiltainis, gravelitas
KARBONO SISTEMA
Apatinis skyrius
Klykolių serija
Domeritas, molis, smiltainis
PALEOZOJUS
DEVONO SISTEMA
Viršutinis skyrius
Famenio aukštas
Ketlerių svita
Domeritas, aleuritas, molis, smiltainis
Žagarės svita
Dolomitas, smiltainis, molis
Švėtės svita
Smėlis, dolomitas, domeritas, molis
Mūrių svita
Smiltainis, molis, aleurolitas, dolomitas
Akmenės svita
Mergelis, aleurolitas, smiltainis, smėlingas dolomitas, klintis
Kuršių svita
Klintis, dolomitas, smiltainis, aleurolitas, mergelis
Joniškio svita
Mergelis, klintis, klintingas dolomitas
Šiaulių svita
Mergelis, klintis
Kruojos svita
Dolomitas
Franio aukštas
Pakruojo svita
Domeritas su molio, dolomito, smiltainio ir gipso tarpsluoksniais
Stipinų svita
Dolomitas
Pamūšio svita
Domeritas, molis, smiltainis, domeritas, dolomitas
Įstro svita
Dolomitas, domeritas, gipsas
Tatulos svita
Gipsas, anhidritas, domeritas
Pliavinių horizontas
Dolomitas, domeritas, molis, gipsas
Šventosios svita
Smėlis, smiltainis, molis, aleurolitas, domeritas
Vidurinis skyrius
Živečio aukštas
Upninkų svita
Smėlis, smiltainis, aleurolitas, molis
Eifelio aukštas
Kernavės svita
Domeritas, molis, klintis, smiltainis
Ledų svita
Domeritas, dolomitas, molis, smiltainis, brekčija
PALEOZOJUS
SILŪRO SISTEMA
Viršutinis skyrius
Pšidolio aukštas
Pabradės svita
Mergelis, klintis, dolomitas
Apatinis skyrius
Uenlokio aukštas
Verknės svita
Mergelis, dolomitas
lūžiai
stratigrafinės ribos
glaciodislokacijos
BALTIJOS JŪRA
RUSIJOS FEDERACIJA (Kaliningrado sr.)
LATVIJA
LENKIJA
BALTARUSIJA
VILNIUS
Kaunas
Klaipėda
Šiauliai
Panevėžys
Daugpilis

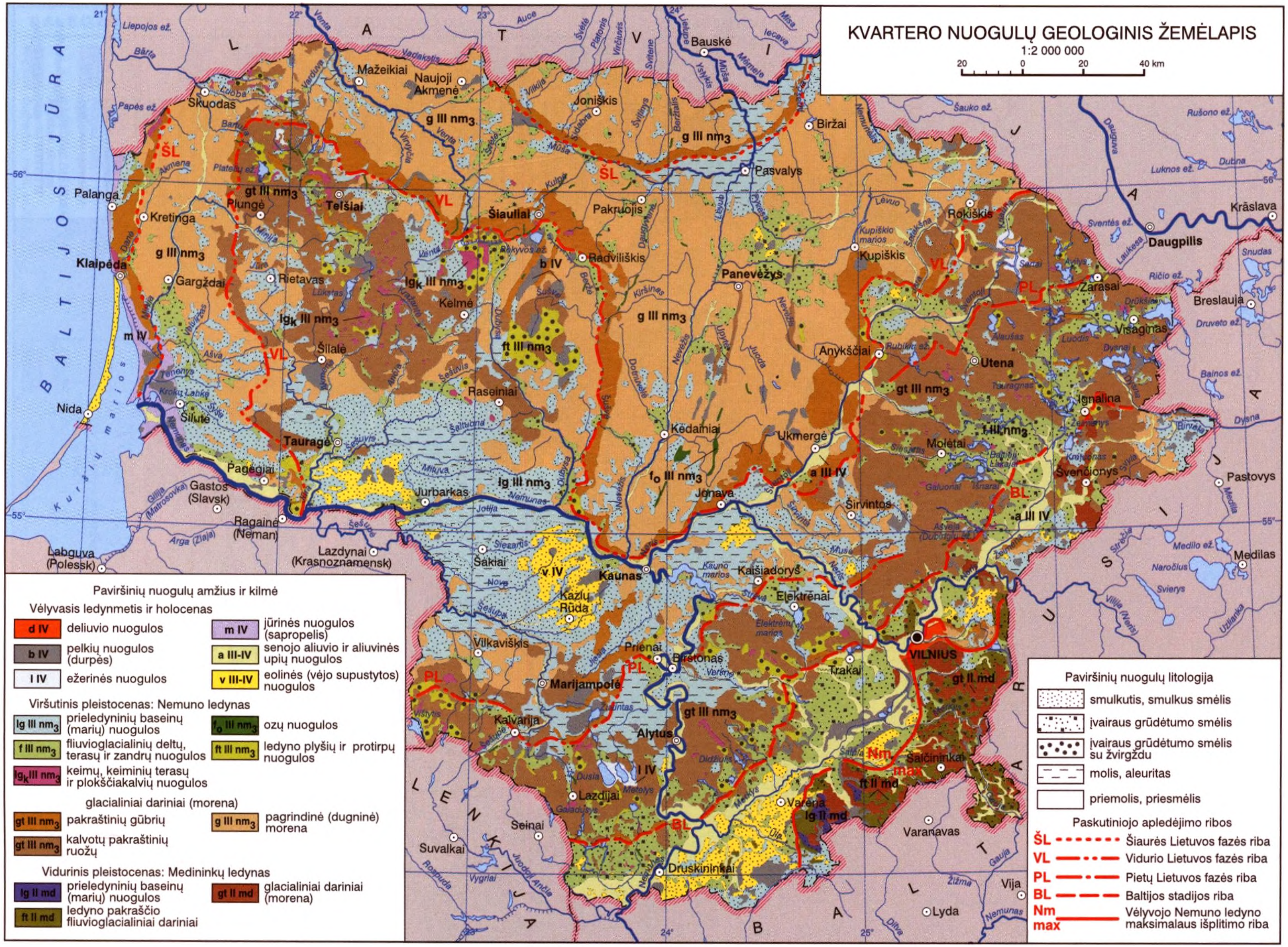
KVARTERO NUOGULŲ GEOLOGINIS ŽEMĖLAPIS
1:2 000 000
20 0 20 40 km
Paviršinių nuogulų amžius ir kilmė
Vėlyvasis ledynmetis ir holocenas
d IV deliuvio nuogulos
b IV pelkių nuogulos (durpės)
l IV ežerinės nuogulos
m IV jūrinės nuogulos (sapropelis)
a III-IV senojo aliuvio ir aliuvinės upių nuogulos
v III-IV eolinės (vėjo supustytos) nuogulos
Viršutinis pleistocenas: Nemuno ledynas
lg III nm3 prieledyninių baseinų (marių) nuogulos
f III nm3 fliuvioglacialinių deltų, terasų ir zandrų nuogulos
lgk III nm3 keimų, keiminių terasų ir plokščiakalvių nuogulos
fo III nm3 ozų nuogulos
ft III nm3 ledyno plyšių ir protirpų nuogulos
glacialiniai dariniai (morena)
gt III nm3 pakraštinių gūbrių
gt III nm3 kalvotų pakraštinių ruožų
g III nm3 pagrindinė (dugninė) morena
Vidurinis pleistocenas: Medininkų ledynas
lg II md prieledyninių baseinų (marių) nuogulos
ft II md ledyno pakraščio fliuvioglacialiniai dariniai
gt II md glacialiniai dariniai (morena)
Paviršinių nuogulų litologija
smulkutis, smulkus smėlis
įvairaus grūdėtumo smėlis
įvairaus grūdėtumo smėlis su žvirgždu
molis, aleuritas
priemolis, priesmėlis
Paskutiniojo apledėjimo ribos
ŠL Šiaurės Lietuvos fazės riba
VL Vidurio Lietuvos fazės riba
PL Pietų Lietuvos fazės riba
BL Baltijos stadijos riba
Nm max Vėlyvojo Nemuno ledyno maksimalaus išplitimo riba

KVARTERO NUOGULOS

Lietuvos geol. pjūvį baigia jauniausio geol. l-pio – kvartero – nuogulų ir nuosėdų danga, slūgsanti ant prekvartero uolienų. Šios dangos storis nevienodas – vid. 80–120 m, mažiausias šalies šiaurėje (nuo kelių iki keliolikos metrų), didžiausias Žemaičių ir Baltijos aukštumose ir prekvartero paviršiaus įdubose (200 m, palaidotuose senslėniuose >200 metrų). Didžiausias kvartero nuogulų storis 314,2 m (Vembūtų gręžinys; Telšių rj. s-bės teritorija). Ledyninės nuogulos, sudarančios ledyninę formaciją, ir priešledynmečio, tarpledynmečių bei holoceno nuosėdų sluoksniai (tarpledynmečio formacija) dengia visą Lietuvos teritoriją. Priešledynmečio upių ir ežerų smėlingos aleuritingos klimato pirmojo atvėsimo nuogulos (suklotos prieš 1,65–0,8 mln. m.), rastos Šventosios slėnyje ties Daumantais (Anykščių rj. s-bės teritorija) neogeno sluoksnių viršutinėje dalyje, priskirtos eopleistocenui. Pleistoceno skyriaus Skandinavijos apledėjimo centro ledynų 7 antslinkių paliktos (prieš 800 000–10 000 m.) morenos priskiriamos Kalvių, Dzūkijos, Dainavos, Žemaitijos, Medininkų ir Nemuno ledynmečiams; paskutinis apledėjimas turėjo 2 stadijas (Grūdos ir Baltijos). Ledynmečių paliktas morenas skiria Vindžiūnų, Turgelių, Butėnų, Snaigupėlės ir Merkinės tarpledynmečių nuogulos, suklostytos iš durpių, sapropelių, gitijų, humusingų molių, aleuritų ir smėlių. Holoceno pelkių (durpės) ir ežerų (sapropelis, dumblas, gėlavandenė klintis, molis, smėlis su org. medžiagos intarpais) nuogulos randamos reljefo pažemėjimuose. Kvartero nuogulose yra 60% požeminio vandens eksploatacinių atsargų, 98% visų smėlio, žvyro bei molio išteklių. Jos sudaro žmogaus ūk. veiklos aplinką, formuoja reljefą, lemia kraštovaizdžio ypatumus, ekologiją, gruntų inžinerines geol. sąlygas, dirvožemio tipus. Šalies teritorijos didž. dalį dengia paskutinio Nemuno apledėjimo viršutinio pleistoceno glacialinės, fliuvioglacialinės ir limnoglacialinės nuogulos, vietomis perdengtos vėlyvojo glacialo ir holoceno eolinių, upinių, ežerinių deliuvinių ir kt. nuogulų; tik nedidelėje Lietuvos pietrytinėje dalyje (Medininkų aukštuma ir Eišiškių plynaukštė) yra išlikusių Medininkų apledėjimo darinių, neperdengtų paskutinio apledėjimo nuogulomis. Paskutinio Nemuno ledynmečio, prasidėjusio po Merkinės tarpledynmečio, ledynai, Lietuvos pietrytinę dalį pasiekę prieš 22 000–16 000 m., paliko Grūdos stadijos pilkos spalvos moreną ir Baltijos stadijos rausvos arba rausvai raudonos spalvos moreną. Jie nedengė Medininkų aukštumos ir Eišiškių plynaukštės. Grūdos stadijos ledynas, atsitraukęs ir pakartotinai užslinkęs, suformavo Žiogelių fazės žvirgždingas kalvas Lietuvos pietryčiuose. Nemuno apledėjimo Baltijos stadijos ledyno pakraštyje formavosi Baltijos marginalinės aukštumos vandenskyros gūbriai. Atsitraukdamas jis paliko šalies pietinės, vidurinės ir šiaurinės dalies galinių morenų ruožus. Prieš 13 000 m. ledynas buvo sustojęs Lietuvos šiaurėje (Linkuvos galinė morena). Poledynmetyje paviršiaus reljefe ryškų pėdsaką paliko eroziniai procesai, kurie vyksta ir dabar. Jie išvagojo upių vagas, raguvas, griovas, sukūrė jų tinklą. Paviršiaus denudacija vyksta nuolat (formuojasi dabartinės nuogulos). *Kvartero nuogulų geologinis žemėlapis.*

L: J. Paškevičius *Baltijos respublikų geologija* Vilnius 1994; *Lietuvos geologija* Vilnius 1994. *Algirdas Gaigalas*

Naudingosios iškasenos

Lietuvoje aptinkama visiems geol. l-piams priskiriamų naudingųjų iškasenų. Daugiausia jų susikaupė devono, permo, kreidos, kvartero periodo uolienose. Tai – žvyras, smėlis, monomineralinis kvarcinis smėlis, molis, durpės, klintis, dolomitas, anhidritas, opoka, gipsas, kreidos mergelis, gėlavandenė klintis, sapropelis, akmens druska, gintaras, glaukonitas, granitas, nafta, gėlas bei miner. vanduo ir kitos. Gamtinį naudingųjų iškasenų potencialą sudaro išžvalgyti ir prognoziniai ištekliai. Detaliai išžvalgyti ištekliai – tai telkinio arba jo dalies naudingųjų iškasenų ištekliai, kurių kiekis, kokybė, technol. savybės, hidrogeologinės, kasybos ir slūgsojimo sąlygos yra ištirtos pakankamai, kad būtų galima

Lent. **Lietuvos svarb. naudingųjų iškasenų ištekliai** (2006)

Naudingosios iškasenos, mato vnt.	Detaliai išžvalgyti ištekliai		Parengtinai išžvalgyti ištekliai		Prognoziniai ištekliai			
					Aptikti		Spėjami	
	Telkinių skaičius	Ištekliai	Telkinių skaičius	Ištekliai	Plotų skaičius	Ištekliai	Plotų skaičius	Ištekliai
Eksploatuojamos naudingosios iškasenos								
dolomitas, mln. m^3	8	107,3	2	141,4	5	148,4	–	–
durpės, mln. t	114	213,5	716	383,4	–	–	–	–
klintis, mln. t	5	370,3	3	730,3	1	1 780,0	1	50,0
molis, mln. m^3	59	105,5	19	138,3	21	95,4	–	–
kreidos mergelis, mln. t	7	13,1		6,2		41,9	–	–
smėlis, mln. m^3	111	138,9	64	236,0	131	877,1	9	23,4
monomineralinis kvarcinis smėlis, mln. m^3	1	4,3			4	18,0		
žvyras, mln. m^3	335	566,0	160	747,0	112	2 167,0	1	0,5
sapropelis, mln. m^3	4	4,3	5	15,9	40	61,6	20	94,3
nafta, mln. t	12	12,8	6	1,5	2	0,1	12	8,2
Neeksploatuojamos naudingosios iškasenos								
akmens druska, mln. t	–	–	1	545,0	–	–	3	2 450,0
anhidritas, mln. t	1*	101,5	–	–	–	–	–	–
gipsas, mln. t	1*	23,3	1	2,2	1	9,3	–	–
geležies rūda, mln. m^3								
Fe>20%	–	–	1	219,6	–	71,0	–	201,4
Fe>45%	–	–	–	142,2	–	9,2	–	120,6
gėlavandenė klintis, mln. m^3	3	0,6	10	1,0	4	0,2	–	–
gintaras, t	–	–	1	112,0	3	227,0	–	–
glaukonitinis priesmėlis, mln. m^3	–	–	1	7,4	3	21,7	–	–
opoka, mln. t	1	33,7	–	–	–	–	–	–

*anhidrito ir gipso telkinys

sudaryti naudojimo projektą. Parengtinai išžvalgytų išteklių savybės ir slūgsojimo sąlygos ištirtos tiek, kad būtų galima atlikti pirminį poveikio aplinkai vertinimą ir apskaičiuoti ekonominę jų vertę. Prognoziniai ištekliai skirstomi į spėjamuosius ir aptiktuosius. Detaliai išžvalgytų telkinių išteklius galima vertinti kaip realų potencialą, o parengtinai išžvalgytus ir prognozinius – kaip ateities rezervą. Duomenys apie svarb. naudingųjų iškasenų išteklius Lietuvoje parodyti lentelėje. Žemėlapiai: *Prekvartero naudingosios iškasenos*, *Kvartero naudingosios iškasenos* 60 puslapyje.

EKSPLOATUOJAMOS NAUDINGOSIOS IŠKASENOS

Dolomitas

Jo klodų aptinkama daugelio geol. sistemų nuogulose. Praktinę reikšmę turi tik Lietuvos š. dalyje arčiausiai žemės paviršiaus slūgsantis viršutinio devono Pliavinių (Pļaviņių), Įstro, Stipinų, Kruojos ir Žagarės svitų dolomitas. Visi išžvalgyti telkiniai ir perspektyvūs plotai yra Pakruojo, Joniškio, Akmenės, Biržų ir Rokiškio rajonų s-bių teritorijose. Daugiausia dolomitas naudojamas skaldai, rečiau dolomitmilčiams gaminti, kaip apdailos, stat. akmuo. Kasybai svarbūs nuosėdinės dangos storis, naudingojo sluoksnio storis, šio sluoksnio apvandeninimo rodikliai, kurie skirtingi atskiruose telkiniuose. Pvz., atskirose kai kurių telkinių (Skaistgirio, Vinkšninių) vietose dangos beveik nėra, kitur jos storis siekia iki 16 m (Petrašiūnai II). Pakruojo ir Vinkšninių telkiniuose minimalus dolomito klodo storis yra 0,6 m, o Narbučių telkinyje – 7,2 m, maksimalus naudingojo sluoksnio storis svyruoja nuo 4,4 m Vinkšninių telkinio 3 sklype iki 10,6 m Klovainių telkinyje ir 10,7 m Vinkšninių telkinio 2 sklype. Beveik visuose telkiniuose naudingojo sluoksnio apačia apvandeninta. Apvandeninto naudingojo sluoksnio storis siekia 8,4 m (Narbūčių telkinyje), neapvandenintas sluoksnis yra tik Vinkšninių telkinio 2 ir 3 sklypuose.

Durpės

Įvairiu detalumo lygiu ištirti 6685 durpynai, užimantys 3200 km² plotą. 348 durpių telkiniai yra vertingi, jie pagal dydį suskirstyti į pramoninius (>100 ha dydžio, durpių klodo storis >1 m) ir vietinės reikšmės (<100 ha). Durpės, priklausomai nuo susiskaidymo laipsnio, naudojamos kaip trąša, kraikas, kuras, nedidelė jų dalis – balneologijos tikslams, dar jos eksportuojamos. Detaliai išžvalgytų durpių telkinių daugiausia yra Šiaulių (34% išteklių, 2003), Panevėžio (17,1%), Klaipėdos (13,4%), Vilniaus (8,8%) ir Utenos (8,7%) apskrityse. 5 telkiniuose detaliai išžvalgyti balneologijos tikslams tinkamų durpių ištekliai (1,6 mln. m³).

Klintis

Lietuvoje kasama viršutinio permo N. Akmenės svitos klintis, kuri slūgso 3–15 m gylyje po kvartero, rečiau – po juros arba triaso nuogulomis ir sudaro iki 30 m (dažniausiai 10–20 m) storymę. Didžiausi Karpėnų, Menčių, Narbūčių, Vegerių, Sablauskių telkiniai (visi Akmenės rj. s-bės teritorijoje). Klintis daugiausia naudojama cemento, stat. bei technol. kalkių, klintmilčių (naudojamų rūgštiems dirvožemiams kalkinti) gamybai, t.p. cukraus, odos ir kt. pramonės šakose. Pav.

Menčių klinties karjeras

PREKVARTERO NAUDINGOSIOS IŠKASENOS

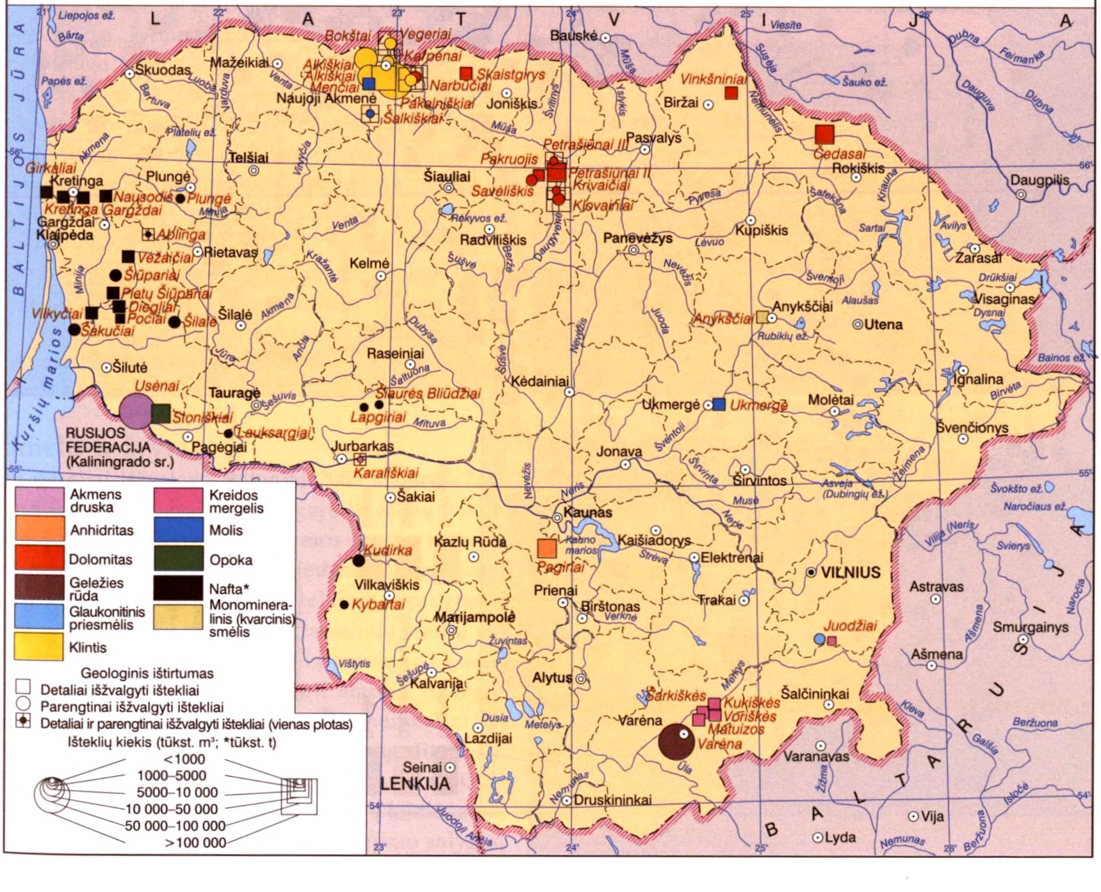

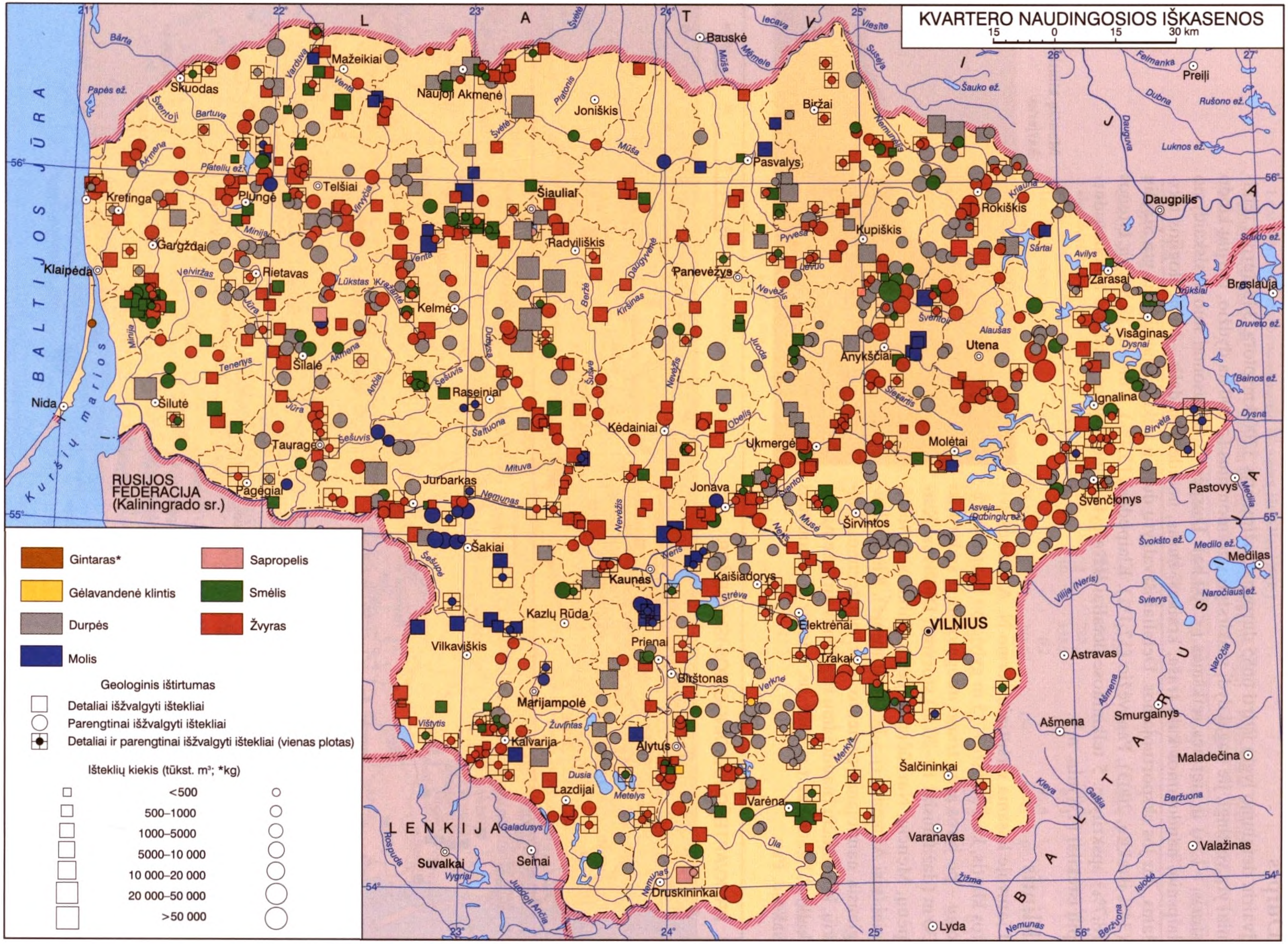
KVARTERO NAUDINGOSIOS IŠKASENOS
15 0 15 30 km
Gintaras*
Sapropelis
Gėlavandenė klintis
Smėlis
Durpės
Žvyras
Molis
Geologinis ištirtumas
Detaliai išžvalgyti ištekliai
Parengtinai išžvalgyti ištekliai
Detaliai ir parengtinai išžvalgyti ištekliai (vienas plotas)
Išteklių kiekis (tūkst. m³; *kg)
<500
500–1000
1000–5000
5000–10 000
10 000–20 000
20 000–50 000
>50 000
BALTIJOS JŪRA
Kuršių marios
LATVIJA
BALTARUSIJA
LENKIJA
RUSIJOS FEDERACIJA (Kaliningrado sr.)
VILNIUS
Kaunas
Klaipėda
Šiauliai
Panevėžys
Mažeikiai
Skuodas
Naujoji Akmenė
Joniškis
Biržai
Pasvalys
Kretinga
Plungė
Telšiai
Rokiškis
Kupiškis
Radviliškis
Gargždai
Rietavas
Kelmė
Zarasai
Visaginas
Anykščiai
Utena
Šilalė
Raseiniai
Ignalina
Nida
Šilutė
Kėdainiai
Tauragė
Ukmergė
Molėtai
Jurbarkas
Pagėgiai
Jonava
Švenčionys
Širvintos
Šakiai
Kaišiadorys
Kazlų Rūda
Elektrėnai
Vilkaviškis
Prienai
Trakai
Birštonas
Marijampolė
Kalvarija
Alytus
Šalčininkai
Lazdijai
Varėna
Druskininkai
Bauskė
Preiļi
Daugpilis
Breslauja
Pastovys
Medilas
Astravas
Ašmena
Smurgainys
Maladečina
Varanavas
Valažinas
Lyda
Suvalkai
Seinai
Nemunas
Neris
Šventoji
Nevėžis
Venta
Minija
Dubysa
Jūra
Šešupė
Merkys
Žeimena
Mūša
Lielupė

Kreidos mergelis

Jo rasta Jurbarko, Šakių, Varėnos, Vilniaus ir Kauno rajonų s-bių teritorijose. Telkiniai yra netoli žemės paviršiaus slūgsančiose kreidos sistemos nuogulose arba jų luistuose kvartero storymėje. Kreidos mergelis kasamas tik Vilniaus rj. s-bės teritorijoje, Juodžių telkinyje; išteklių likutis 52 000 t, 2003. Žaliava naudojama rūgštiems dirvožemiams kalkinti.

Molis

Jo randama visų geol. sistemų (daugiausia kambro, silūro, devono, triaso, juros, kvartero) nuogulose. Telkinių ir prognozinių plotų terit. pasiskirstymas labai netolygus. Didžiausios molio atsargos išžvalgytos Šiaulių (54,0% išteklių, 2003), Kauno (13,1%), Utenos (10,9%) ir Marijampolės (9,3%) apskrityse. Daugiausia kasamas kvartero molis, slūgsantis žemės paviršiuje arba po nestora danga, rečiau – devono ir triaso molis. Devono ir triaso molis nuo kvartero sistemos molio skiriasi kilme, slūgsojimo sąlygomis, miner., chem., granuliometrine sudėtimi. ~75% kvartero molio telkinių išžvalgytų išteklių yra paskutinio apledėjimo prieledyninių ežerų (limnoglacialinių baseinų) nuosėdose, kiti – susiję su limnoglacialiniais keimais, limnoglacialiniais kraštiniais (marginaliniais) gūbriais. Nuo paleogeografinių molio kaupimosi sąlygų, telkinio vietos sedimentaciniame baseine priklauso molio telkinių pram. reikšmė, kurią lemia telkinio dydis, klodo storis, išteklių kiekis, molio granuliometrinė, miner. bei chem. sudėtis, t.y. žaliavos kokybė bei telkinio kasybos sąlygos. Kvartero molis daugiausia naudojamas stat. keramikai, rečiau – keramzitui ir agloporitui gaminti.

Triaso molis eksploatuojamas Akmenės rj. s-bės teritorijoje, Šaltiškių telkinyje. Jame įrengtas 50 m gylio karjeras (giliausias Lietuvoje). Naudingojo sluoksnio storis iki 47,3 metrų. Molio ištekliai detaliai išžvalgyti tik viršutinėje Nemuno svitos dalyje (iki 40 m). Šiame telkinyje 2003 detaliai išžvalytų molio išteklių likutis buvo 9,6 mln. m^3, parengtinai išžvalgytų – 58,1 mln. m^3. Molis naudojamas cementui gaminti.

Viršutinio devono molis kasamas Ukmergės rj. s-bės teritorijoje, Šventosios upės slėnyje iš Šventosios svitos terigeninės storymės. Naudingojo klodo storis iki 15,2 metrų. Šiame telkinyje 2003 detaliai išžvalytų molio išteklių likutis buvo 1,5 mln. m^3. Žaliava naudojama glazūruotoms interjero plytelėms gaminti (b-vė *Dvarčionių keramika*). Pav.

Šaltiškių molio telkinys

Matuizų smėlio karjeras Varėnos rj. s-bės teritorijoje

Smėlis ir žvyras

Jų detaliai išžvalgyti telkiniai 2003 sudarė ~75% visų Lietuvos kietųjų naudingųjų iškasenų balansinių telkinių. Kvartero sistemos smėlio ir žvyro nuogulų pasiskirstymą lėmė ledyno tirpsmo sąlygos. Didžioji dalis išžvalgytų telkinių ir prognozinių plotų išteklių yra fliuvioglacialinių srautų suklostytų deltų, fliuvoglacialinių terasų ir lyguminių zandrų nuogulose. Dideli smėlio ir žvyro ištekliai slūgso didžiųjų upių – Nemuno, Neries, Šventosios, Dubysos, Minijos – slėnių aliuvinėse nuogulose. Nemaži smėlio ištekliai susiję su kontinentinių kopų nuogulomis. Nuogulų kilmė lemia smėlio ir žvyro telkinių dydį, slūgsojimo sąlygas,

Naftos gręžinys Vilkyčiuose, Šilutės rj. s-bės teritorijoje

o žaliavos kokybinei sudėčiai dar įtakos turi prekvartero nuosėdinės storymės, kurią ardė ledynas, nuogulų sudėtis.

2003 smėlio, tinkamo cementui gaminti, buvo 1,6 mln. m³ (išžvalgyti 3 telkiniai: Alkiškių Akmenės rj. s-bės teritorijoje, Paežerio ir Viduklės Raseinių rj. s-bės teritorijoje), silikatiniams dirbiniams gaminti – 72,4 mln. m³ (10 telkinių; didžiausi: Sandrupio, Beržupio, Giraitės Varėnos rj. s-bės teritorijoje, Ropėjos Trakų rj. s-bės teritorijoje), molio liesinimui (gaminant keraminius dirbinius) – 11,5 mln. m³ (12 telkinių; didžiausi Azos ir Kumšų Ignalinos rj. s-bės teritorijoje), vibroplokštėms gaminti – 0,4 mln. m³ (1 telkinys: Balceriškių Trakų rj. s-bės teritorijoje), tinkamo statybiniams skiediniams gaminti – 60,1 mln. m³ (6 telkiniai: Talokių Alytaus rj. s-bės teritorijoje, Gariūnų Vilniuje, Bagiškės Zarasų rj. s-bės teritorijoje, Šalpirčių Šiaulių rj. s-bės teritorijoje, Makštavos Jonavos rj. s-bės teritorijoje, Margių Klaipėdos rj. s-bės teritorijoje). Pagal teritorinį pasiskirstymą didžiausi ištekliai yra Vilniaus (193 mln. m³), Trakų (150 mln. m³), Zarasų (100 mln. m³), Varėnos (76 mln. m³), Jurbarko (54 mln. m³) rajonų s-bių teritorijose. Anykščių rj. s-bės teritorijoje kasamas monomineralinis kvarcinis smėlis.

Žvyras daugiausia naudojamas gelžbetoniui, betonui gaminti, keliams tiesti, įvairiems statybos darbams. Didžiausi žvyro ištekliai yra Trakų (1638 mln. m³, 2002), Jonavos (232 mln. m³), Vilniaus (170 mln. m³), Utenos (166 mln. m³), Anykščių (148 mln. m³), Lazdijų (109 mln. m³) rajonų s-bių teritorijose. Pav. 61 puslapyje.

Sapropelis

Manoma, Lietuvoje yra ~500 ežerų, kuriuose gali būti pramoninių sapropelio sankaupų, bet įv. detalumo lygio geol. tyrimai atlikti tik 69 ežeruose. Lietuvoje yra 5 detaliai išžvalgyti sapropelio telkiniai – Paežerės (Šilalės rj. s-bės teritorija), Rėkyvos (Šiaulių rj. s-bės teritorija), Medžialenkės (Mažeikių rj. s-bės teritorija), Saločių (Telšių rj. s-bės teritorija) ir Grūto (Druskininkų s-bės teritorija) ežerų. Šiuo metu sapropelis eksploatuojamas tik Paežerės telkinyje. Jo eksploatacija gamtosaugos požiūriu turi teigiamą efektą – išvalyti ežerai atsigauna.

Nafta

Jos gavyba pradėta 1990. Eksploatuojama 12 telkinių (daugiausia Klaipėdos, Kretingos, Šilutės rajonų s-bių teritorijose). ~50% visų išteklių detaliai išžvalgytuose telkiniuose jau išgauta. Be šių, sausumoje ištirtų išteklių, Baltijos jūroje yra išskirtos dar 44 perspektyvios naftos struktūros; didžiausios jų išsidėsčiusios palei valstybinę jūros sieną su Latvija bei 25–30 km pločio juostoje palei Kuršių neriją. Pav.

Geoterminė energija

Geoterminė energija – viena naujausių energijos rūšių Lietuvoje. Geoterminės energijos išteklių rasta kambro bei apatinio ir vidurinio devono hidroterminiuose horizontuose. Kambro hidroterminis horizontas Lietuvos vakaruose (Šilutės, Klaipėdos, Kretingos, Tauragės ir kitų rajonų s-bių teritorijose) slūgso 1,5–2 km gylyje, vandens t-ra siekia 60–80 °C, o ties Žemaičių Naumiesčiu – >90 °C. Einant į r., ties Šiauliais–Kaunu, vanduo atvėsta iki 30–40 °C. Vanduo stipriai mineralizuotas (iki 150–200 g/l). Arčiau žemės paviršiaus (700–800 m gylyje), t.p. Lietuvos vakaruose, slūgso vidurinio ir apatinio devono hidroterminis horizontas. Šio horizonto vandens t-ra 20–30 °C ir tik retais atvejais – Varnių, Rietavo apylinkėse – >30 °C, vanduo mažiau mineralizuotas (20–30 g/l).

NEEKSPLOATUOJAMOS NAUDINGOSIOS IŠKASENOS

Akmens druska

1972–82 naftos paieškiniuose gręžiniuose atlikti geofizikiniai (el. karotažo) tyrimai parodė, kad Lietuvos v. dalyje (Šilutės ir Šilalės rajonų s-bių teritorijose), viršutinio permo Priegliaus svitos nuogulose, turėtų būti akmens druskos išteklių, bet Baltarusijoje ir Ukrainoje buvo pigiai išgaunama daug šios žaliavos, todėl vykdyti druskos paiešką bei žvalgybą tuomet nebuvo prasmės. Šaliai atkūrus nepriklausomybę 1995 spėjamajame Usėnų akmens druskos paplitimo plote buvo išgręžti 2 gręžiniai. Nustatyta, kad Usėnų telkinys yra lėkšto kupolo formos, didžiausias nustatytas druskos klodo storis kupolo centr. dalyje siekia 56,5–69,0 m, o tikėtinas – iki 75 m, kupolo skliautas slūgso 459–467 m gylyje nuo žemės paviršiaus. Tikėtina, jog akmens druskos dar yra Šilutės rj. s-bės teritorijoje Gorainių ir Šilalės rj. s-bės teritorijoje Pajūrio bei Žvilių plotuose.

Anhidritas

Jis paplitęs Lietuvos p. ir p.v. dalyse, jo klodas (pagal susidarymo amžių priskiriamas viršutinio permo Priegliaus svitai), siekiantis nuo keliolikos iki 90 m, slūgso 150–650 m gylyje ir gelmėja p.v. ir v. kryptimis. Lietuvoje išžvalgytas Pagirių anhidrito telkinys, esantis į p.v. nuo Garliavos. Čia anhidritas slūgso vid. 305 m gylyje, klodo storis 33–35 metrai. Pagirių telkinio (ir visos Lietuvos) anhidrito prognoziniai ištekliai gali siekti kelis mlrd. tonų, nes klodas išplitęs >10 000 km^2 plote ir yra kelių dešimčių metrų storio.

Geležies rūda

Jos klodai Varėnos rj. s-bės teritorijoje buvo aptikti 1973–76 atliekant kristalinio pamato kartografavimo darbus. Rūdos telkiniai slūgso po nuosėdine danga kristalinio pamato uolienose. Lietuvoje yra vienintelis parengtinai išžvalgytas geležies rūdos telkinys. Jį sudaro 7 atskiri 4,2–141,9 m (dažniausiai 10–50 m) storio kūnai, vienas nuo kito atskirti nerūdinių uolienų intervalų. Stambiausia magnetito sankaupa yra ~0,5 km skersmens, ji 60–70° kampu nyra į žemės gelmes. Rūdos klodo kraigas slūgso 360 m, padas – 900–1000 m gylyje. Rūdoje, be magnetito, aptikta sulfidų – pirito, chalkopirito, nerūdinių mineralų – serpentino, flogopito, talko, kalcito, chlorito, špinelio.

Gėlavandenė klintis

Jos sankaupų ir išžvalgytų telkinių daugiausia yra Zarasų, Ignalinos, Švenčionių, Vilniaus, Trakų, Varėnos, Prienų, Kauno, Alytaus, Lazdijų, Vilkaviškio, Plungės rajonų s-bių ir Marijampolės s-bės teritorijose. 20 a. viduryje įv. detalumo lygiu buvo ištirta ~500 telkinių, kurių bendri ištekliai sudarė ~15 mln. m^3. Nemažai telkinių buvo iškasta, bet pasikeitus ek. sąlygoms ir telkinių eksploatacijai dėl įv. priežasčių tapus nerentabiliai, nedidelius gėlavandenės klinties telkinius nustota eksploatuoti. Šiuo metu perspektyvūs yra tik 3 detaliai išžvalgyti telkiniai: Viešintos (Anykščių rj. s-bės teritorija), Gineitiškės (Trakų rj. s-bės teritorija), Minikiai (Ukmergės rj. s-bės teritorija).

Gipsas

Gipso aptinkama silūro bei apatinio ir vidurinio devono storymėse, kur jis sudaro smiltainių cementą ir sluoksnelius. Daugiausia gipso susikaupė viršutinio devono franio aukšto Tatulos svitos bei viršutinio permo Priegliaus svitų storymėse. Iki 46 m storio Tatulos svitos uolienos, tiesiogiai po kvartero nuogulomis, arti žemės paviršiaus, aptinkamos tik Lietuvos šiaurėje, 12–20 km pločio ruožu, besitęsiančiu nuo Nemunėlio Radviliškio per Biržus, Pasvalį iki Kėdainių. Gipsas dėl sedimentacijos sąlygų ypatybių, ledynų egzaracijos, aktyvaus karstinio proceso aptinkamas lopais, luistais. 1940–83 buvo išžvalgyti keli

viršutinio devono Tatulos svitos gipso telkiniai: Naciūnai, Karajimiškis, Kirdonys (Biržų rj. s-bės teritorija) bei Pasvalys, Rimkūnai I, Rimkūnai II (Pasvalio rj. s-bės teritorija). Vėliau įvertinus, kad visuose telkiniuose yra palyginti stora danga, ištekliai nedideli, eksploatacijos sąlygos sudėtingos, o pradėjus gipso gavybą telkinių apylinkėse bei visame regione labai suaktyvėtų karstiniai procesai, viršutinio devono Tatulos svitos gipso eksploatacija pripažinta netikslinga ir pavojinga aplinkai.

Lietuvos pietvakariuose dideli gipso ištekliai žinomi viršutinio permo Priegliaus svitos nuogulose. Šių uolienų išplitimo š. riba yra šiek tiek šiauriau Klaipėdos–Kauno ruožo, rytinė – iki 40 km nutolusi į r. nuo Prienų, pietuose tęsiasi šiauriau Alytaus ir šiek tiek piečiau Vištyčio. Priegliaus svitos sulfatinė storymė gelmėja p.v. kryptimi, jos kraigas ties Pagėgiais yra ~500 m, ties Vištyčiu – >700 m gylyje. Permo gipsas yra detaliai išžvalgytas Pagirių anhidrito telkinyje, kur ši uoliena slūgso aukščiau ir žemiau anhidrito sluoksnio. Gipso sluoksnio vid. storis 4,5–9,1 m. Detaliai išžvalgyti gipso ištekliai sudaro 23,3 mln. tonų. Visoje Lietuvoje permo Priegliaus svitos viršutinis gipso sluoksnis sudaro 15–30% bendro sulfatų klodo storio, todėl jo ištekliai gali siekti >100 mlrd. t, o Kauno–Prienų ruože, kur jie yra arčiausiai žemės paviršiaus, – keliasdešimt mlrd. tonų.

Gintaras

20 a. 2 pusėje buvo atliktos gintaro telkinių paieškos Klaipėdos ir Šilutės rajonų s-bių teritorijose bei Kuršių mariose. Telkinių nerasta, bet gauta vertingos geol. informacijos. Vėliau gintaro buvo rasta gilinant Klaipėdos laivų statyklos akvatoriją bei įrengiant tarptautinę laivų perkėlą Klaipėda–Mukranas. 1992–94 Kuršių mariose buvo parengtinai išžvalgytas Juodkrantės gintaro telkinys ir ištirti 4 prognoziniai plotai, iš kurių vienas šliejasi prie išžvalgyto telkinio. Juodkrantės gintaro telkinyje (plotas ~82 ha) parengtinai išžvalgyti ištekliai (112 t) skaičiuoti tik įvertinant >5 mm skersmens gintaro gabaliukus. Naudingojo sluoksnio vid. gintaringumas – ~81 g/m^3. Kuršių marių gylis virš telkinio 0,7–4,5 m, gintaringas sluoksnis slūgso po vid. 1,8 m storio jaunesnių nuogulų danga. Gintaringo sluoksnio vid. storis 1,7 metro. Vyrauja 5–10 mm (~32% randamo gintaro svorio) ir 20–40 mm (~32%) skersmens gintaro gabaliukai.

Glaukonitas

Jo gausių nuogulų randama vendo, kambro, ordoviko, silūro, ypač dažnai – apatinės kreidos bei paleogeno sistemų terigeninėse nuogulose. Perspektyviausi glaukonito paieškoms plotai yra Lietuvos vakaruose, apatinės kreidos cenomanio storymėje, siekiančioje 55 metrus. Ši storymė slūgso maždaug 60–130 m gylyje. Spėjami prognoziniai glaukonito ištekliai gali sudaryti ~1 mlrd. tonų. Kreidos sistemos glaukonitinio priesmėlio luistai kvartero storymėje fiksuoti Šventosios (Neries baseinas) žemupyje, Neries, Nemuno, Merkio slėniuose. 2003 Lietuvoje buvo tik 1 parengtinai išžvalgytas Juodžių glaukonitinio priesmėlio telkinys (Vilniaus rj. s-bės teritorija). Glaukonitinis priesmėlis slūgso po kreidos mergelio ištekliais.

Opoka

Jos randama viršutinės kreidos santonio ir kampanio aukštų sluoksniuose, rečiau – paleogeno alko svitos nuogulose. Arčiausiai žemės paviršiaus opokos klodų yra Lietuvos vakarinėje dalyje, Šilutės rj. s-bės teritorijoje. Čia, Stoniškių ir Žemaitkiemio apylinkėse, 1954–59 buvo išžvalgyti 2 vienintelio Lietuvoje opokos telkinio sklypai (bendras plotas 36,6 ha). Telkinys (Stoniškių sklypas) karjeriniu būdu buvo eksploatuojamas 1989–93.

L: *Lietuvos žemės gelmių raida ir ištekliai* 2004; *Lietuvos Respublikos valstybinis naudingųjų iškasenų M 1:200 000 žemėlapis su aiškinamuoju raštu.* *Jonas Jonynas*

Klimatas

Lietuvoje vyrauja vidutiniškai šaltas su snieginga žiema klimatas (pagal W. Köppeno klimato klasifikaciją). Kritulių iškrinta pakankamai visais metų laikais, gausiau – šiltuoju l-piu. Šalčiausio mėnesio (pajūryje – vasario, kitur – sausio) vid. t-ra žemiau –3 °C, šilčiausio (pajūryje – rugpjūčio, kitur – liepos) – iki 18 °C. Ne mažiau kaip 4 mėnesius vid. t-ra >10 °C. Panašus klimatas būdingas R. Europos vidurinei daliai. Lietuvos vakaruose klimatas vidutiniškai šiltas, šalčiausio mėnesio vid. temperatūra aukščiau –3 °C. Šis klimato tipas vyrauja Vakarų Europoje. Klimato rodikliai pateikti lentelėje.

ZONINIAI IR AZONINIAI VEIKSNIAI

Lietuvos klimatą lemia globalūs (zoniniai) veiksniai ir vietinės geogr. sąlygos (azoniniai veiksniai). Zoniniai veiksniai: geogr. padėtis ir vyraujanti oro masių pernaša iš vakarų, apimanti visą troposferą ir žemutinę stratosferos dalį. Lietuva išsidėsčiusi vid. klimato juostos š. dalyje tarp 53°54′ ir 56°27′ š. platumos. Nuotolis nuo pusiaujo (6130 km) ir Š. ašigalio (3870 km) lemia Saulės aukštį virš horizonto, dienos trukmę ir bendrosios saulės spinduliuotės prietaką. Saulės aukštis virš horizonto Kauno platumoje kinta 47° intervale. Didžiausias (58,5°) jis būna birželio 22 d. (diena trunka >17 h), mažiausias (11,5°) – gruodžio 22 d. (diena trunka vos 7 h ir keliolika minučių). Bendrosios Saulės spinduliuotės į horizontalų paviršių per metus Lietuva gauna ~3400 MJ/m^2 (dvigubai mažiau nei pusiaujo srityse). Šis kiekis per metus pasiskirstęs labai netolygiai: birželį Saulės spinduliuotės gaunama 17%, o gruodį – tik 1% metinio kiekio. Didžiausiomis bendrosios Saulės spinduliuotės sumomis išsiskiria šalies p.v. dalis (3500 MJ/m^2), o mažiausiomis – debesuotoji Žemaičių aukštumos v. dalis (~3300 MJ/m^2). Azoniniai veiksniai, lemiantys klimato bruožus: gretimi sausumos plotai, vandenynų ir jūrų išsidėstymas, reljefo abs. aukštis, dirvožemio savybės, paklotinio paviršiaus danga. Į v. nuo Lietuvos plyti Baltijos jūros bei Atlanto vandenyno akvatorijos ir tik nedideli sausumos plotai – Skandinavijos ir Jutlandijos p-liai su salomis, į rytus kelis tūkstančius kilometrų tęsiasi Eurazijos žemynas, todėl Lietuvos, nors ji ir pajūrio šalis, klimatas nėra tipiškas jūrinis. Per metus į šalį atslenka beveik po lygiai jūrinės ir žemyninės kilmės oro masių. Iš v. į r. didėja klimato kontinentalumas: kyla t-ros metinė ir paros amplitudės, šaltesnės darosi žiemos, ilgiau išsilaiko sniego danga, sausėja oras. Prie azoninių veiksnių priskiriami ir vietiniai klimato veiksniai (reljefo formos, vandens telkiniai, dirvožemiai, augalija, urbanizuotos teritorijos, t.p. jų fizinės būklės sezoninė kaita), kurie lemia mezomasto ir mikromasto klimato elementų ypatumus.

Paklotinio paviršiaus danga – svarb. veiksnys, lemiantis paviršiaus albedą ir Saulės spinduliuotės sugėrimą. Didž. dalyje albedo metų vid. reikšmės yra ~20%, o miškinguose rajonuose sumažėja iki 17,5%. Žiemą, kai žemė pasidengia sniegu, o Saulė pakyla neaukštai, bemiškių teritorijų albedas padidėja iki 50–60% (šviežio sniego iki 90%), vasarą miškai ir juodžemio dirvos atspindi tik 10–15%, pievos ir pasėliai – 15–20% spinduliuotės.

Lent. **Klimato rodikliai** (1971–2000)

Klimato elementas	Skaitmeninis rodiklis
bendroji Saulės spinduliuotė per metus, MJ/m^2	3 300–3 500
paklotinio paviršiaus spinduliuotės (radiacijos) balansas, MJ/m^2	1 600–1 900
saulėtų valandų per metus	1 630–1 915
vid. oro t-ra, °C:	
vid. metų	5,8–7,6
sausį	–1,4– –5,2
balandį	5,3–6,7
liepą	16,4–17,6
spalį	5,9–8,9
bendrasis debesuotumas (vid. metų), balai	6,7–7,2
krituliai, mm	
per metus	570–820
šiltuoju l-piu (balandį–spalį)	410–510
šaltuoju l-piu (lapkritį–kovą)	185–325
vėjo vid. greitis per metus, m/s	
pajūryje	5,5
rytuose	2,7
dalinis vandens garų slėgis, hPa	
žiemą	4–5
vasarą	14–16
santykinis oro drėgnumas, %	
dieną	70–80
naktį	85–90
dienų skaičius su sniego danga	70–105
dienų skaičius per metus su perkūnija	19–30
dienų skaičius per metus su lijundra	9–19

Teritorijos paviršius per metus sugeria 2600–2900 MJ/m^2 Saulės energijos (daugiausia miškingi p. ir p.v. rajonai). Sugertosios spinduliuotės daugiausia tenka gegužei ir liepai (po 400–500 MJ/m^2), mažiausiai – gruodžiui ir sausiui (po 20–25 MJ/m^2). Žemėlapis *Bendroji ir sugertoji saulės spinduliuotė*.

SAULĖS SPINDULIUOTĖ

Horizontalaus paviršiaus spinduliuotės (radiacijos) balanso metinės reikšmės kinta nuo 1600 iki 1900 MJ/m^2, bet per metus jis gali būti ir teigiamas, ir neigiamas. Kai Žemės paviršiaus efektyvioji spinduliuotė (į kosminę erdvę išspinduliuota energija infraraudonosiomis bangomis) didesnė už sugertąją spinduliuotę – balansas neigiamas (lapkritį–vasarį), kai sugertoji spinduliuotė viršija efektyviąją spinduliuotę – teigiamas (kovą–spalį). Didž. teigiamos balanso reikšmės – gegužę–liepą (~300 MJ/m^2). Spinduliuotės (radiacijos) balansas kinta ir per parą, o didž. kaitos amplitudė – šiltuoju l-piu. Naktį jis priklauso tik nuo efektyviosios spinduliuotės, o ši – nuo paklotinio paviršiaus t-ros, debesuotumo, atmosferos stratifikacijos ir drėgnumo. Dieną balanso pagr. dalis – sugertoji spinduliuotė, kuri priklauso nuo Saulės aukščio virš horizonto, albedo ir debesuotumo. Giedros metu atviroje, lygioje vietovėje balansas per 0° pereina rytą, Saulei pakilus (vakare nusileidus) iki 7–8° aukščio virš horizonto. Žemėlapis *Spinduliuotės (radiacijos) balansas*.

Svarbus Saulės spinduliuotės prietakos ir spinduliuotės (radiacijos) balanso (t.p. terminių ir drėgminių klimato savybių) veiksnys – debesuotumas. Vidutinis metų bendrasis debesuotumas Lietuvoje ~70%, didžiausias – lapkritį–vasarį (80–85%), mažiausias – gegužę–rugpjūtį (~65%). Dėl debesuotumo faktinė Saulės spindėjimo trukmė (saulėtų valandų skaičius) daug mažesnė už didžiausią galimą, t.y., dienos trukmę. Faktinė Saulės spindėjimo trukmė sudaro nuo 37% (rytuose) iki 41% (pajūryje) didžiausios galimos trukmės. Iš viso per metus saulėtų valandų būna mažiausia Vilniuje (1630 h), daugiausia – pajūryje ir Kuršių nerijoje (1900–1915 h). Saulėčiausi yra gegužės–rugpjūčio mėnesiai (vid. po 230–270 h), o mažiausiai saulėtų valandų būna lapkritį–sausį (vid. po 30–45 h). Lapkritį–sausį daugiausia būna ir apsiniaukusių dienų, kai >80% dangaus skliauto padengta debesimis (vid. po 17–23 d. per mėn.), vasarą tokių dienų būna tik 5–10 per mėnesį. Iš viso per metus apsiniaukusių dienų priskaičiuojama vid. 150–160. Dienų, kai Saulė šviečia nuo patekėjimo iki laidos, būna nedaug: pavasarį ir vasarą ~10% (pajūryje dėl mažesnio debesuotumo iki 15%), o rudenį ir žiemą tik 1–2%. Vyraujant apsiniaukusiems cikloninio pobūdžio orams arba priešingai – giedriems anticikloniniams orams, kai kuriais metais galimi dideli nuokrypiai nuo Saulės spindėjimo trukmės daugiamečio vidurkio: metinės reikšmės svyruoja nuo 1260 iki 2200 h.

BENDROJI IR SUGERTOJI SAULĖS SPINDULIUOTĖ

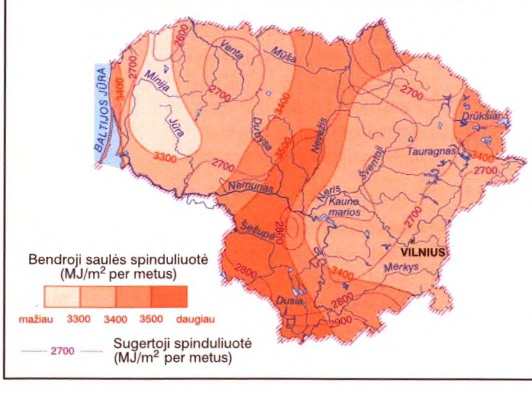

SPINDULIUOTĖS (RADIACIJOS) BALANSAS

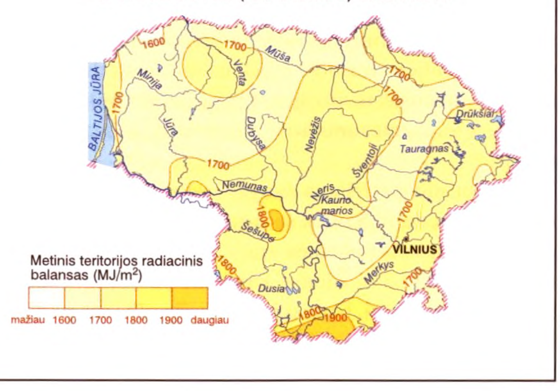

Spinduliuotės (radiacijos) balanso išteklius bei advekcinę šiluminę energiją paklotinis paviršius eikvoja drėgmei garinti ir turbulentinei šilumos apykaitai su atmosfera. Daugiausia šilumos garavimui (1000–1100 MJ/m^2) eikvojama rajonuose, kur blogesnės sąlygos paviršiniam nuotėkiui (Mūšos–Nemunėlio, Karšuvos žemumos) ir Lietuvos p. dalies priesmėlio dirvožemiuose. Mažiausiai garavimui sunaudojama šilumos kalvotuose š.v. ir š.r. rajonuose (~800 MJ/m^2). Garavimui sunaudojama ~50–65% balanso išteklių, kita jų dalis – turbulentinei šilumos apykaitai su atmosfera.

ORO MASĖS

Visoje Lietuvos teritorijoje vyrauja vid. platumų oro masės (80%), arktinės sudaro 18%, tropikų – 2%. Slenkančių oro masių savybės nuolat kinta, todėl jos gali iš vieno tipo transformuotis į kitą. Oro masių formavimosi rajonai šaltuoju ir šiltuoju metų l-piu skiriasi. Jūrinis poliarinis oras (vadinamas vid. platumų oras) iš pradžių būna žemyninis virš Kanados r. dalies (žiemą), vėliau, keliaudamas į rytus, įdrėksta ir sušyla. Vasarą jis formuojasi virš šaltų akvatorijų į r. nuo Labradoro p-lio. Vid. platumų oro masės sudaro >1/2 visų oro masių buvimo Lietuvoje laiko. Arktinės oro masės dažnesnės žiemą ir pereinamaisiais l-piais. Dažn. jų judėjimo trajektorija kerta neužšąlančias Norvegijos ar Barentso jūras, todėl Lietuvą pasiekia turėdamos jūrinio arktinio oro bruožų. Itin ekstremalia laikoma arktinė oro masė, atslinkusi nuo Vid. Arkties per Taimyrą ir Rusijos š. dalį, bet ji pasitaiko ne kasmet (vasarą jos tikimybė artima nuliui). Rečiausiai į Lietuvą užklysta tropinė žemyninė oro masė, kuriai vasarą formuotis palankios sąlygos susidaro Viduržemio j. regione arba Pakaspijo žemumoje. Žiemą tokia oro masė formuojasi Afrikos š. dalyje ir atslenka jau transformuota (didesnio drėgnumo). Jūrinės tropinės oro masės Lietuvos nepasiekia. Staigias orų permainas daugiausia lemia praslenkantys atmosferos frontai. Per metus jų gali būti net 160–170. Daugiausia (vid. po 15 per mėn.) praslenka spalį–gruodį, kai cikloninė veikla intensyviausia. Žiemą ryškiausi šiltieji frontai, kurie atneša apsiniaukusius orus ir kritulius (sniegą, šlapdribą, lietų, lijundrą). Vasa-

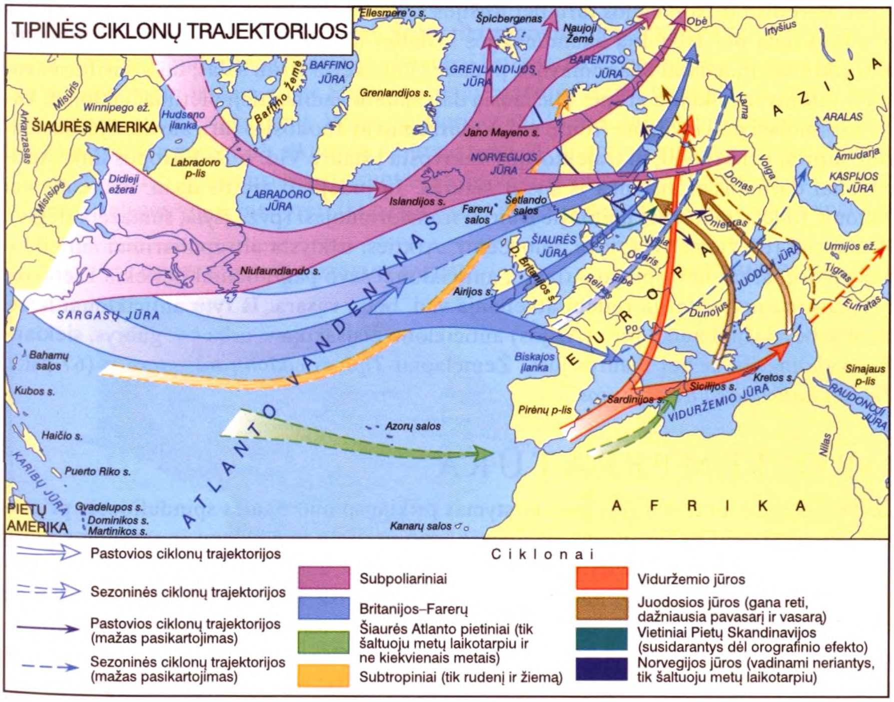

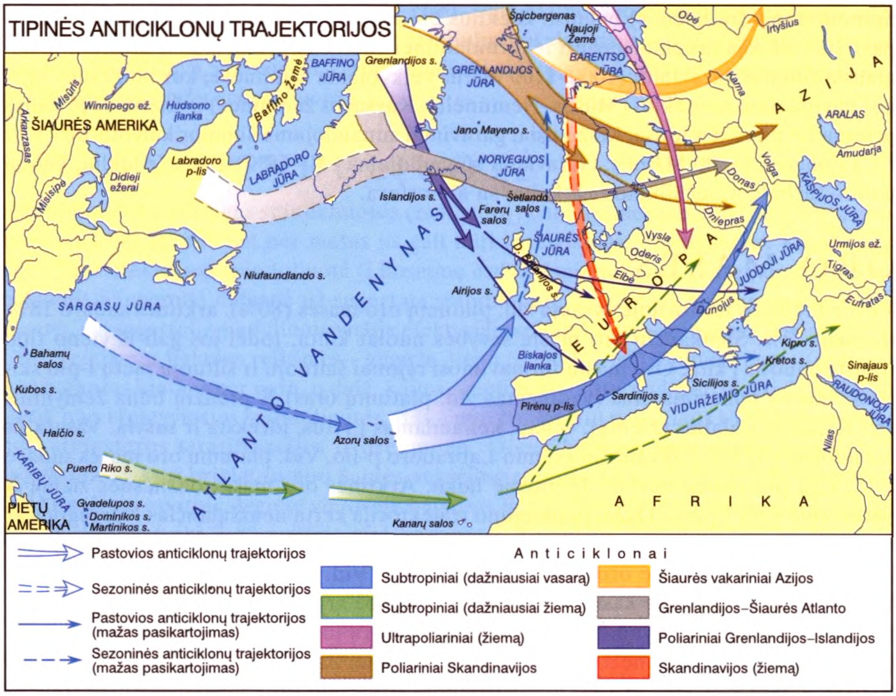

rą šie frontai retesni, neryškūs ir tik iš kas antro jų lyja. Šaltieji frontai žiemą atneša ištisinį debesuotumą, sniegą ir dažnai – šturminius vėjus. Šio tipo frontai ryškiausi vasarą: 70% atvejų iškrinta krituliai, 20% būna su perkūnijomis. Ciklonų pagr. trajektorijos Atlanto–Europos regione nusidriekia nuo rytinės Š. Amerikos pakrantės iki Skandinavijos, Barentso ir Norvegijos jūrų bei Rusijos š. dalies. Daugiausia jų nuo Grenlandijos p. dalies juda per Islandiją Skandinavijos š. dalies link (tai regeneruojantys ciklonai). Kiti ciklonai, judėdami Skandinavijos p. dalies link, kerta Britų salas, tai – susiformavusių ir intensyvių ciklonų grupė. Mažiausią dalį sudaro vadinamieji pietiniai ciklonai, kurie formuojasi poliariniame fronte virš Viduržemio ar Juodosios jūrų akvatorijų; susidarius stipriai p. pernašai, jų trajektorijos nukrypsta į šiaurę Vid. ir R. Europos link. Anticiklonai dažniausiai atslenka iš š.v. ir šiaurės. Jų judėjimo greitis dažn. mažesnis nei ciklonų, todėl slinkdami į pietus jie įvairiai transformuojasi (pvz., įšyla, sumažėja slėgis). Rečiausiai (tik žiemą) iš š. rytų, nuo Centr. Arkties, užklysta ultrapoliariniai anticiklonai. Azorų, arba subtropiniai Atlanto, anticiklonai savo pagr. dalimi nesiekia Lietuvos, bet šiaurine jų periferija rudenį atkeliauja vad. bobų vasara. Iš rytų anticiklonai neatslenka, bet dažnai nuo Sibiro (Azijos) anticiklono atsišakoja v. arba š.v. gūbrys, siekiantis Skandinaviją ar net Šiaurės jūrą. Žemėlapiai *Tipinės ciklonų trajektorijos* (67 psl.), *Tipinės anticiklonų trajektorijos*.

ORO TEMPERATŪRA

Oro t-ros rodiklių teritorinis pasiskirstymas priklauso nuo Saulės spinduliuotės prietakos, jos sugėrimo paklotiniame paviršiuje, nuo gretimų vandenynų ir sausumos plotų išsidėstymo, paklotinio paviršiaus pobūdžio, dangos ir energinės apykaitos su atmosfera, vietovės reljefo, dirvožemio tipo ir drėgnumo. Visų šių veiksnių savybių sezoninė arba paros kaita nulemia t-ros rodiklių svyravimus ir teritorinio pasiskirstymo ypatumus. Vid. metinė t-ra (1,5–2,0 m aukštyje) yra ~6–7 °C; aukščiausia – Kuršių nerijoje ir pajūryje (7,4–7,6 °C), žemėja į r. iki 5,8 °C. Uždara 6 °C izoterma apjuosia vėsesnę Že-

maičių aukštumą (žemėlapis *Vidutinė metinė oro temperatūra*). Sausio vid. t-ra kinta nuo –1,4 °C (Klaipėdoje) iki –5,2 °C (Dūkšte). Visų žiemos mėnesių izotermų konfigūracija yra meridianinio pobūdžio (tankiausios jos Pajūrio žemumoje, kur pasireiškia šildantis Baltijos j. poveikis). Toliau į r. meridianinį izotermų išsidėstymą deformuoja Žemaičių aukštuma, nes aukščiausiose jos dalyse žiemą t-ra būna ~0,5 °C žemesnė nei tiek pat nuo jūros nutolusioje Karšuvos žemumoje, todėl –3,5 °C izoterma Žemaičių aukštumą apjuosia iš vakarų, o Karšuvos ir Šešupės žemumas (kur formuojasi aukštesnės t-ros terminis slėnis) – iš rytų. Toliau į r. izotermos vėl įgauna meridianinę kryptį. Liepos vid. t-ra aukščiausia Nidoje (17,6 °C), žemiausia (dėl didesnio abs. aukščio) – Žemaičių aukštumoje (Laukuvoje 16,4 °C). Analogiškas vėsinantis reljefo poveikis pasireiškia ir rytuose – liepos t-ra 0,2–0,3 °C žemesnė nei Vidurio Lietuvos žemumoje (žemėlapis *Oro temperatūra sausio ir liepos mėnesiais*). Vasarą teritorinis t-ros gradientas sumažėja iki 1,2–1,7 °C. Vid. maks. t-ra (šilčiausių dienos valandų t-ra) tris mėnesius – birželį, liepą ir rugpjūtį – yra >20 °C (pajūryje tik liepą ir rugpjūtį). Vid. minimali oro t-ra (šalčiausio paros laiko t-ra) balandį–spalį yra teigiama (pajūryje iki lapkričio pab.), o kitu metų l-piu – neigiama. Teigiamos t-ros l-pis (paros vid. t-ra aukštesnė už 0 °C) rytuose ~53 d. trumpesnis nei pajūryje (atitinkamai 242 ir 295 d.). Žemiausia užregistruota t-ra –42,9 °C (1956 02 01 Utenoje), aukščiausia 37,5 °C (1994 07 30 Zarasuose).

VĖJAS

Vėjo vid. greitis (10 m aukštyje) didžiausias pajūryje (4,5–5,5 m/s), mažėja į rytus ir minimalias reikšmes (2,7–3,0 m/s) pasiekia miškinguose ir kalvotuose rajonuose. Šaltuoju l-piu dėl aktyvios cikloninės veiklos vėjo greičiai 1–2 m/s didesni nei vasarą. Stipriausi vėjai pučia lapkritį–sausį (pajūryje 5–6 m/s, kitur 3–5 m/s), silpniausi – gegužę–rugsėjį (pajūryje 4–5 m/s, kitur 2–3 m/s). Didžiausi vėjo greičiai per parą paprastai būna 12–18 h, kada intensyviausia terminė konvekcija, o mažiausi – 00–06 h, vyraujant inversinei atmosferos paribio sluoksnio stratifikacijai. Kalvų viršūnėse ir priešvėjinių šlaitų viršutinėse dalyse vėjo greitis 30–50% didesnis nei lygumose, o pavėjiniuose šlaituose ir neprapučiamose daubose – 20–40% mažesnis. Rudenį ir žiemą dažniausiai pučia p., p.v. ir v. vėjai, vasarą įsivyrauja v. ir š.v. vėjai. Štilių tikimybė didžiausia vasarą (pietryčiuose liepą iki 14% visų matavimų), žiemą jie dvigubai retesni. Pajūryje ramių (be vėjo) orų tikimybė visais metų laikais <1%. Stipriausi vėjai rudenį ir žiemą būna p.r., p. ir p.v. krypčių, vasarą – v. ir š.v. krypčių. Vėjas, sustiprėjęs iki 15 m/s, tampa pavojingu meteorol. reiškiniu. Tokių vėjų didž. tikimybė pajūryje (~60–70 d. per metus), mažiausia – pietryčiuose (~10 d.). Didžiausias užfiksuotas gūsių vėjo greitis yra pasiekęs 40 m/s. Palankiausios sąlygos vėjui sustiprėti iki pavojingos ribos susidaro iš vakarų atslenkančiuose

VIDUTINĖ METINĖ ORO TEMPERATŪRA

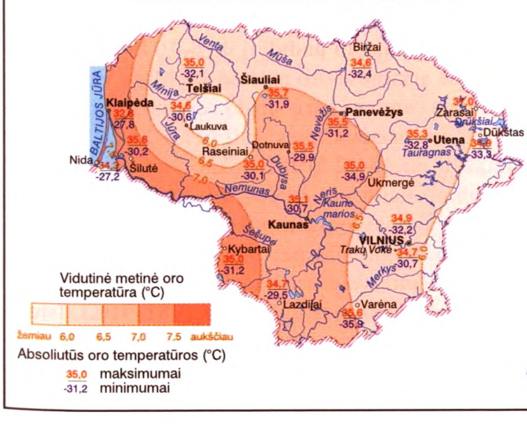

ORO TEMPERATŪRA SAUSIO IR LIEPOS MĖNESIAIS

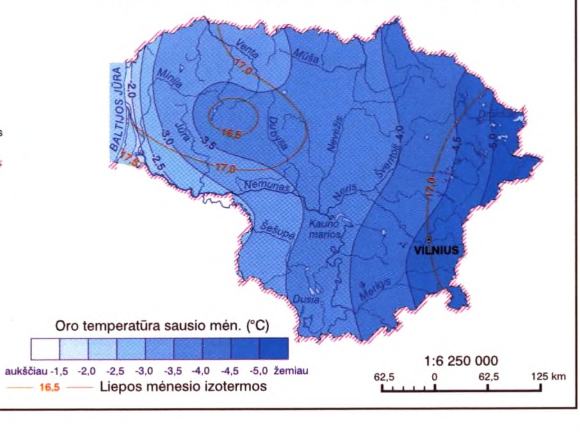

VIDUTINIS METINIS VĖJO REŽIMAS

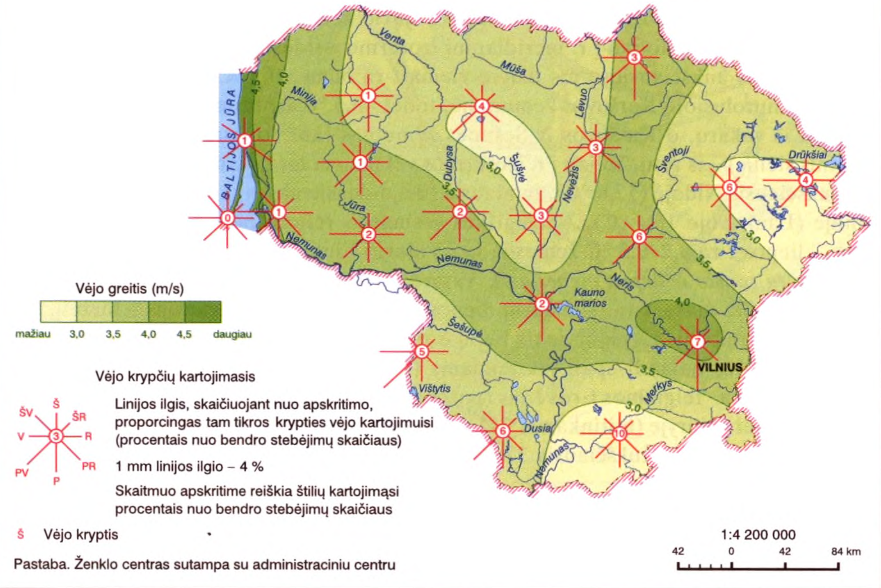

gilėjančiuose ciklonuose. Šių ciklonų judėjimo greitis siekia 30–100 km/h, o slėgis centre – 960–985 hPa. Tuo pat metu į r. ir į p. nuo Lietuvos būna išsidėstę aukšto slėgio bariniai dariniai. Susidarę slėgio gradientai šiuo atveju sukelia š.v. ir v. krypčių stiprius vėjus. Kai Š. Europoje būna įsitvirtinęs anticiklonas, o iš p.v. atslenka gilus ciklonas, kyla p. ir p.r. krypčių štorminiai vėjai. Žemėlapis *Vidutinis metinis vėjo režimas*.

VANDENS GARAI

Vandens garai, esantys atmosferoje virš Lietuvos, yra advekcinės ir vietinės kilmės. Per metus į oro erdvę atkeliauja vid. ~327 km^3 drėgmės, o per metus išgarinama 35,2 km^3 vandens. Vandens garų slėgis per metus svyruoja nuo 3,6–5,0 hPa (žiemą) iki 13,0–15,3 hPa (vasarą); teritoriniai skirtumai neviršija 1,0–1,3 hPa. Vandens garų slėgio kitimas per metus priklauso nuo oro t-ros, kuri nulemia oro imlumą drėgmei, todėl mažiausiai drėgmės atmosferoje yra tada, kai t-ra žemiausia (sausį–vasarį), o daugiausia, kai t-ra aukščiausia (liepą–rugpjūtį). Ekstremalios vandens garų slėgio reikšmės gali labai skirtis nuo vidutinių (pvz., žiemą, vyraujant šilto ir drėgno jūrinio oro advekcijai, gali padidėti iki 6–10 hPa, o sausose ir šaltose arktinėse oro masėse <2 hPa). Vasarą ekstremalios vandens garų slėgio reikšmės t.p. priklauso nuo oro masės kilmės: gali siekti 20–24 hPa arba sumažėti iki 10–12 hPa. Kitokia yra santykinio oro drėgnumo kaita per metus. Žiemą net ir nedideli drėgmės kiekiai orą gali prisotinti. Paros vid. santykinis oro drėgnumas per metus pajūryje kinta 9%, kitur 15% intervale: mažiausias būna gegužę (~66–77%), didžiausias – spalį–vasarį (~81–91%). Įsiveržus karštoms ir sausoms žemyninėms oro masėms vasarą oro drėgnumas gali nukristi iki 20%. Vasarą dienos santykinis oro drėgnumas yra daug mažesnis nei

ORO DRĖGNUMAS PER METUS

nakties: popietinėmis valandomis jis sumažėja iki 55–60%, nakties pab. vėl pakyla iki 85–95%. Žiemą paros amplitudė paprastai neviršija 5%. Didelis santykinis drėgnumas palankus susidaryti rūkams. Rūkas Žemaičių ir Baltijos aukštumose per metus susidaro atitinkamai 90–105 ir 60–80 kartų, kitur – 40–50 kartų (bendra jų trukmė kinta nuo 200 iki 600 h per metus). Dažniausiai ir ilgiausiai rūkai tvyro rugsėjį–kovą. Upių slėniuose ir virš ežerų rudens naktimis, kai oras virš vandens pakankamai atvėsta, dažnai susidaro garavimo rūkai. Jie dažn. laikosi tik virš vandens ir gretimose šlapiose pievose. Giedromis ramiomis naktimis gali susidaryti šlaitų ir slėnių rūkai. Žiemą rūkų metu dažnai susidaro kristalinis šerkšnas. Žemėlapis *Oro drėgnumas per metus*.

KRITULIAI

Kritulių pasiskirstymui didžiausią įtaką turi reljefas, šlaitų padėtis vyraujančių oro tėkmių atžvilgiu ir nuotolis nuo jūros. Per metus iškrinta ~675 mm (44 km^3) kritulių. Vid. metinis kritulių kiekis kinta nuo 907 mm (priešvėjiniuose Žemaičių aukštumos šlaituose) iki 572 mm (Vidurio Lietuvos žemumoje, Dotnuvoje). Drėgnos jūrinio oro masės, atslinkusios iš v. ir p.v., priverstos kilti Žemaičių aukštumos šlaitais, adiabatiškai atvėsta, aktyvėja debesodara, iškrinta gausesni krituliai. Priešingas procesas vyksta pavėjiniuose Žemaičių aukštumos šlaituose – oras besileisdamas adiabatiškai šyla ir kritulių sumažėja. Panašus efektas susidaro ir Sūduvos š.r. aukštumos bei Švenčionių aukštumos r. šlaituose. Tolstant nuo jūros kritulių kiekis mažėja. Dėl atmosferos cirkuliacijos ypatumų konkrečiais metais kritulių kiekis gali skirtis nuo vid. reikšmių daugiau kaip 1,5 karto: didž. metinis kritulių kiekis yra buvęs 1109,2 mm (1981, Šilutėje), mažiausias – 355,7 mm (1964, Ukmergėje). Dar didesne amplitude svyruoja mėnesių kritulių sumos: daugiametis vidurkis gali būti viršytas 2–3 kartus arba per mėnesį neiškristi nė lašo (pvz., 1994 ir 2002 sausra). 60–66% (ši dalis didėja einant iš r. į v.) kritulių iškrinta šiltuoju metų l-piu (balandį–spalį). Šiltojo ir šaltojo l-pio kritulių žemėlapių izohietų konfigūracija panaši kaip ir metinio kritulių kiekio. Pagal fazinį būvį vyrauja lietaus pavidalo (kinta nuo 72% rytuose iki 77% pajūryje), mišrieji (13–19%) ir kristaliniai (sniego ir ledo) krituliai (jų dalis didėja iš v. į r. nuo 6% iki 9%). Žemėlapiai *Vidutiniai metiniai krituliai*, *Šiltojo ir šaltojo metų laikotarpio krituliai*.

PERKŪNIJA

Perkūnija per metus griaudi vid. 19–30 dienų (kai kuriais metais 40–45). Daugiausia tokių dienų pasitaiko pietuose, nes čia šiurkštus, miškingas paklotinis paviršius ir smėlingi dirvožemiai skatina oro turbulentinį maišymąsi ir terminę konvekciją. Bendra perkūnijų trukmė per metus kinta nuo 60 h (pietuose) iki 20 h (Lietuvos vid. dalyje). Daugiausia perkūnijų pasitaiko birželį–liepą (pajūryje – rugpjūtį).

VIDUTINIAI METINIAI KRITULIAI

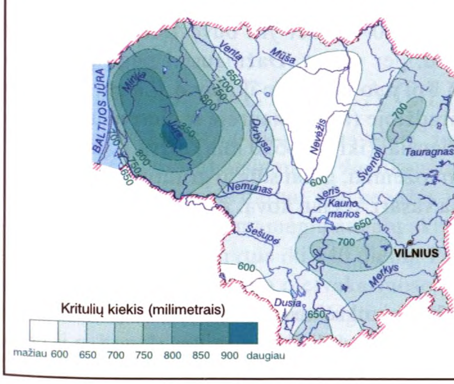

ŠILTOJO IR ŠALTOJO METŲ LAIKOTARPIO KRITULIAI

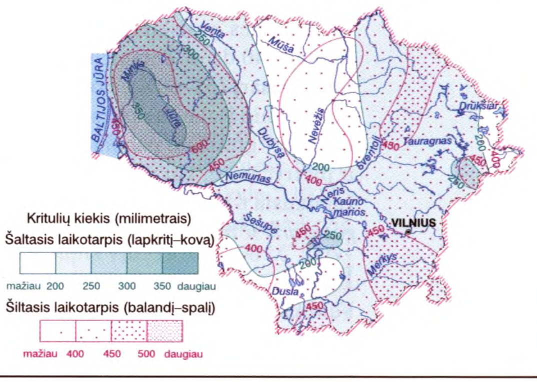

LIJUNDRA

Lietuvoje palankios sąlygos susidaryti lijundrai (didelis santykinis oro drėgnumas ir dažni t-ros svyravimai, šaltuoju l-piu dažni šiltieji atm. frontai). Lijundra per metus pasitaiko 9–19 kartų. Didžiausia jų tikimybė Žemaičių aukštumoje (trunka 100–140 h per metus), pietryčiuose jų trukmė sumažėja (iki 40 h). Lijundros apšalo sluoksnis gali būti nuo kelių milimetrų iki kelių centimetrų. Pučiant stipriam vėjui lijundra yra pavojingesnė.

METŲ LAIKAI

Žiema

Lietuvoje žiema permaininga, speigus keičia atodrėkiai, dažnos lijundros, pūgos, audros, didelė oro drėgmė. Fenoklimatinis žiemos sezonas (vid. oro t-ra nukrinta žemiau 0 ir pakyla virš 0 °C) pajūryje trunka vid. nuo gruodžio 25 d. iki kovo 5 d. (70 d.), o rytuose – nuo lapkričio 19 d. iki kovo 21 d. (123 d.). Žiemą susidaro didž. teritorinis t-ros gradientas: gruodį ji kinta nuo 0,5 °C iki –3 °C, o sausį ir vasarį nuo –1,4 °C iki –5,2 °C. Pajūryje t-ra ~3–4 °C aukštesnė nei rytuose. Stiprūs šalčiai (žemiau –20 °C) galimi lapkritį–kovą, jie daugiausia susiję su intensyvia arktinio oro advekcija. Tokių šaltų dienų daugėja į rytus: vidutiniškai nuo 1 d. (pajūryje) iki 6–7 d. (rytuose ir pietryčiuose) per sezoną. Atodrėkius (>0 °C) po ilgo šalto l-pio dažniausiai lemia dideli ir seni Š. Atlanto ciklonai, kurie atneša šiltą ir drėgną jūrinį orą, kartu iškrinta lietus arba mišraus būvio krituliai. Per atodrėkius susidaro pavojingų meteorol. reiškinių: plikledis, rūkas, ledplutė, iššunta žiemkenčiai. Ypač intensyvios šilumos advekcijos metu net viduržiemį gali ištirpti sniego danga, o t-ra pakyla >10 °C. Abs. t-ros maksimumai gruodį siekia 13,4 °C (1953), sausį 12,4 °C (1993), vasarį 16,5 °C (1990). Nuolatinė sniego danga š. rytuose susidaro gruodžio pab., pajūryje – sausio pr. ir išsilaiko ~60 d. (rytuose ~90–100 d.). Sniego dangos maks. storis būna vasario viduryje: Žemaičių aukštumoje ir Lietuvos rytuose ~250 mm, pajūryje ir pietvakariuose – 150 mm, kitur – ~200 milimetrų. Dažnos žiemos, kai nuolatinė sniego danga iš viso nesusidaro. Šalies rytuose tokių žiemų būna apie 15%, vid. dalyje ir Žemaičių aukštumoje – 20–30%, Pajūrio žemumoje – 45%. Atsižvelgiant į sniego dangos slūgsojimo trukmę bei orų atšiaurumą šaltuoju l-piu tinkamiausi slidinėti yra š.r. bei Žemaičių aukštumos vid. rajonai. Žiemą dažnos pūgos: daugiausia valandų jos siaučia Žemaičių aukštumos pietuose (100–130 h) ir šalies rytuose (60–70 h), o kitur ~30–60 valandų. Pūguotų dienų pasiskirstymas analogiškas trukmės pasiskirstymui: per metus jų būna 10–25, bet yra buvę žiemų, kai pūgos siautėjo 40 d., o Žemaičių aukštumoje – 55 d. per metus. Dažniausiai pūgų pasitaiko sausį–vasarį (55–60%), nors jos galimos visą l-pį nuo lapkričio iki kovo. Žiemą susidaro dirvožemio įšalas: anksčiausiai – gruodžio pradžioje (šalies šiaurėje ir pietryčiuose), vėliausiai – gruodžio pabaigoje (pajūryje). Giliausiai (iki 500–550 mm) dirva įšąla rytuose ir pietryčiuose, kur vyrauja sausi smėlingi dirvožemiai, giliai slūgso gruntiniai vandenys, žemiausia t-ra. Didžiausią gylį įšalas pasiekia vasarį, rečiau kovą. Žemėlapis *Sniego dangos storis ir trukmė*.

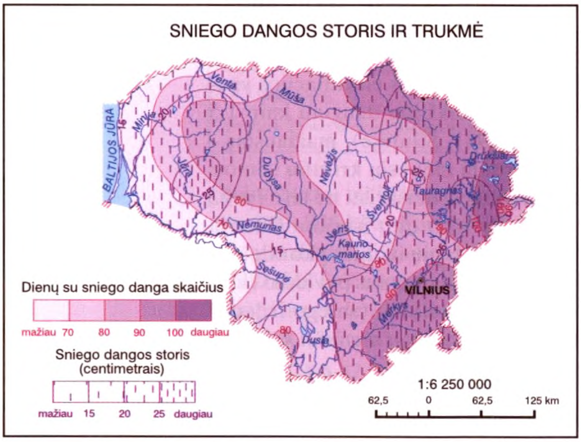

Pavasaris

Fenoklimatinis pavasaris prasideda kovo 5–20 d. (anksčiausiai pajūryje, vėliausiai š. rytuose), kai paros vid. t-ra pakyla >0 °C. Kovo 15–25 d. ištirpsta sniego danga, o iki balandžio pr. išeina įšalas. Kovo mėn. vis didesnį poveikį daro stiprėjanti Saulės spindu-

liuotė, daugėja saulėtų valandų, didėja paros t-ros svyravimai, silpnėja vėjai, spinduliuotės (radiacijos) balansas tampa teigiamas, t-ros kontrastas tarp sausumos ir jūros nyksta. Kovui būdingi itin permainingi orai: vyraujant arktinėms oro masėms naktį t-ra gali nukristi iki –25 °C (abs. kovo minimumas –31,1 °C), o nusistovėjus šiltiems anticiklonams dieną pakyla iki 15–20 °C (abs. maksimumas 21,8 °C). Stipriausias vėsinantis jūros efektas jaučiamas balandį–birželį. Pavasarį ir vasarą išryškėja reljefo poveikis – Žemaičių ir Rytų Lietuvos aukštumose t-ros 0,3–0,4 °C žemesnės nei Vidurio Lietuvos žemumoje. Kovo pab. įsivyrauja lietaus pavidalo krituliai, bet sniego gali iškristi net ir balandžio pabaigoje.

Vasara

Fenoklimatinė vasara daugelyje rajonų prasideda (vid. paros t-ra >15 °C) birželio 1 dešimtadienyje (Žemaičių aukštumoje ir pajūryje – birželio 20–26 d.) ir trunka iki rugpjūčio pabaigos (pajūryje ir Kuršių nerijoje iki rugsėjo 9 d.). Ilgiausiai vasara trunka pietuose ir pietvakariuose (90 d.), trumpiausiai – Žemaičių aukštumoje (60 d.). Vasaros pradžia (birželis) šilčiausia šalies vid. dalyje ir pietuose, o liepa–rugpjūtis – pajūryje. Vasarą per dieną saulė šviečia vid. 7–9 h, o apsiniaukusių dienų būna <10 per mėnesį. Karštų dienų (>25 °C) pasitaiko balandžio pab.–rugsėjo pr., bet didžiausia jų tikimybė yra liepą. Pajūryje tokių karštų dienų būna 11–12 per sezoną, Žemaičių aukštumoje ~20, kitoje teritorijoje – 25–30. Ypač karštų dienų, kai t-ra pakyla iki 30 °C ir aukščiau, per vasarą pajūryje būna vid. 1–2, kitur 3–4 dienos. Vasarą pučia silpniausi vėjai, orus lemia dažniausiai vid. galingumo anticiklonai bei negilūs ciklonai su ryškiais šaltaisiais frontais, kuriuose dažnos perkūnijos, pasitaiko stiprių liūčių, škvalų, krušos. Liepa ir rugpjūtis yra lietingiausi metų mėnesiai, kritulių iškrinta po 60–90 mm per mėnesį. Kasmet vasarą pasitaiko labai stiprių liūčių, kai iškrinta 30 mm per dieną ir daugiau kritulių. Gausūs lietūs daugiausia susiję su pietinių ciklonų priešakine dalimi arba centru, lėtai judančia bei besipildančia žemo slėgio sritimi ar kvazistacionariais atmosferos frontais. Stipriausia liūtis užregistruota 1980 07 01 Sartų ež. apylinkėse – per 9 h iškrito 250 mm lietaus. Pagal santykinį oro drėgnumą bei saulėtų orų pasikartojimą Lietuvos p.r. dalis vasarą yra santykinai palankiausia poilsiui ir turizmui.

Ruduo

Fenoklimatinis ruduo prasideda rugsėjo 12–20 dienomis. Rudenį Saulės spinduliuotės poveikis klimato rodikliams silpnėja, ima vyrauti oro masių advekcijos veiksnys. Dažniau atklysta Š. Atlanto ciklonai, todėl didėja apsiniaukusių ir lietingų orų tikimybė, stiprėja vėjai, naktimis vis dažniau susidaro rūkai, rugsėjį prasideda šalnos. Spalio pab. jau gali iškristi pirmasis sniegas. Rudenį pajūryje t-ra 2–3 °C aukštesnė nei rytuose. Šildanti Baltijos j. įtaka stipriausia Pajūrio žemumoje, tolstant į rytus (kaip ir žiemą) t-ra žemėja (pvz., spalį vid. t-ra Nidoje 8,9 °C, Vilniuje 6,3 °C, lapkritį atitinkamai 3,7 °C ir 0,7 °C). Dėl didesnio abs. aukščio Žemaičių aukštumoje t-ra 0,5–0,6 °C žemesnė nei gretimose žemumose.

AUGALŲ VEGETACIJA

Balandžio 5–11 d. oro t-rai pakilus >5 °C (anksčiausiai pietvakariuose, vėliausiai š. vakaruose ir š. rytuose) atsinaujina žiemkenčių bei vaiskrūmių vegetacija, laukuose prasideda pirmieji pavasario darbai. Kai gegužės 1 dešimtadienį vid. paros t-ra pakyla >10 °C, prasideda daugelio šilumamėgių augalų aktyvioji vegetacija. Ilgiausiai ji trunka pajūryje (156 d.) ir trumpėja į rytus iki 140 dienų. Per šį l-pį susikaupia vid. 1970–2190 °C aktyviųjų t-rų suma (daugiausia pietvakariuose, mažiausia Žemaičių aukštumoje). Aktyviųjų t-rų suma apibūdina augalams augti reikiamus terminius išteklius. Ši suma kai kuriais metais gali nukrypti nuo vidurkio ±600 °C. Augalų vegetaciją gali sutrumpinti šalnos. Pavasario šalnos dirvos paviršiuje pajūryje ir Lietuvos vid. dalyje baigiasi anksčiausiai –

AGROKLIMATO RAJONŲ YPATYBĖS

Rajonai	I	II					III		
Parajoniai		a	b	c	d	e	a	b	c
Aktyviųjų temperatūrų sumos (Σ>10°) – Ore	1970–2100	2200–2350	2200–2290	2100–2170	2190–2250	2220	2060–2210	2160–2190	2150–2180
Dirvoje: piemoliuose	2200–2300	2400–2550	2400–2500	2300–2400	2400–2500	2500	2300–2500	2400	–
Dirvoje: priesmėliuose	2300–2400	2600–2700	2500–2600	2500–2600	2500–2600	2600	2400–2600	2500	2600
Absoliučių temperatūros minimumų vidurkis (°C)	–19,0 –21,4	–17,0... –19,0	–20,2... –21,4	–22,0... –23,0	–21,7... –21,9	–21,5	–23,7... –24,7	–22,3... –24,0	–23,0... –25,8
Laikotarpių trukmė dienomis, kai vidutinė paros oro temperatūra aukštesnė už:									
0° C	247–270	270–295	265–274	250	250–254	250–255	242–252	245–250	250–255
5° C	190–200	200–208	208–209	190–200	199–204	200–205	189–201	195–200	202
10° C	138–150	150–156	151–154	140–145	145–151	150	140–148	146	146
15° C	60–70	70–80	78–90	80–85	86–88	87	78–87	85–87	84–85
Laikotarpių be šalnų trukmė dienomis:									
ore	152–169	180–209	154–157	152–159	157–162	157	139–155	156	112
dirvos paviršiuje	132–140	147–177	120–140	126–139	142–143	143	129–138	134	114
Drėgmės ištekliai per vegetacijos laikotarpį (kai oro temperatūra >10°C):									
kritulių suma (mm)	330–350	350–360	330–390	300–310	280–320	320	300–320	330–340	330–340
HTK*	1,6–1,8	1,5–1,6	1,4–1,8	1,4–1,5	1,3–1,4	1,4–1,6	1,4–1,5	1,5	1,5
oro prisotinimo vandens garais nepritekliaus suma (hPa)	680–720	610–630	710–750	780	770–780	820	750–810	790–800	810–840
Dirvožemio įšalimo maksimalus gylis (cm)	34–39	30	33–37	30–35	40–45	50	40–50	55	50
Dirvožemio drėgmė: balandžio mėnesio 3 dešimtadienį									
20 cm gylyje	50	50	40	30–50	50–60	35	40–55	40–50	30–40
100 cm gylyje	220–230	210	190–220	180–210	230–240	160	200–240	200	140
liepos mėnesio 3 dešimtadienį									
20 cm gylyje	40	30	30	30–35	30–35	25	30–40	30	20–25
100 cm gylyje	170–190	160	160–190	140–160	160–180	100	100–140	130	100

HTK* – hidroterminis koeficientas: $HTK = \frac{\Sigma P}{0{,}1\,\Sigma t}$, čia ΣP – kritulių suma per vegetacijos laikotarpį (kai oro temperatūra >10°), Σ – temperatūrų suma per tą patį laikotarpį

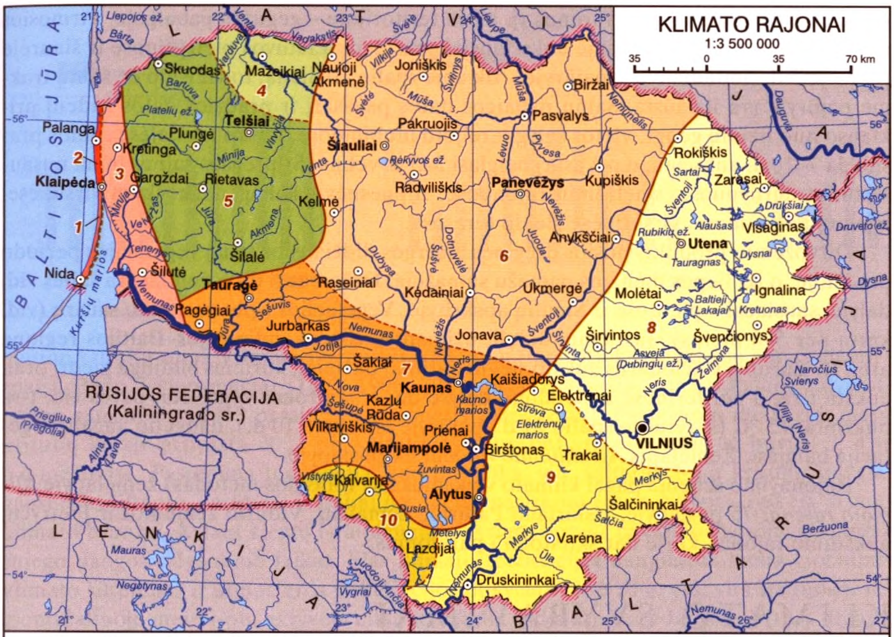

Ribos pagal meteorologinius rodiklius:
- rajonų
- parajonių

PAJŪRIO RAJONAS
- 1 Kuršių nerijos parajonis
- 2 Jūros pakrantės parajonis
- 3 Pajūrio žemumos parajonis

ŽEMAIČIŲ RAJONAS
- 4 Ventos vidurupio žemumos parajonis
- 5 Žemaičių aukštumos parajonis

VIDURIO ŽEMUMOS RAJONAS
- 6 Mūšos–Nevėžio parajonis
- 7 Nemuno žemupio parajonis

PIETRYČIŲ AUKŠTUMŲ RAJONAS
- 8 Aukštaičių parajonis
- 9 Dzūkų parajonis
- 10 Sūduvos parajonis

Rajonai		Pajūrio			Žemaičių		Vidurio žemumos		Pietryčių aukštumos		
Parajoniai		Kuršių nerijos	Jūros pakrantės	Pajūrio žemumos	Žemaičių aukštumos	Ventos vidurupio žemumos	Mūšos–Nevėžio	Nemuno žemupio	Sūduvos	Dzūkų	Aukštaičių
Terminės sąlygos (°C)	vasarą $\Sigma T>10°$	2000–2200	≈2000	2000–2200	1900–2000	2000–2100	2100–2200	2200–2300	2100–2200	2100–2300	2000–2200
	žiemą T°n(m)*	>–20	>–20	–21––22	–22––23	–23	–24––26	–24	–23––24	–24––26	–25––28
Kritulių kiekis per metus (mm)		≈750	≈700	700–800	700–900	500–600	500–600	650–750	550–650	600–700	500–700
Laikotarpių trukmė (dienomis)	su sniego danga	75–80	65–75	75–80	90–100	80–90	80–100	70–80	80–90	85–95	100–110
	be šalnų	180–190	170–180	160–170	140–150	140–150	140–160	150–160	140–150	140–150	130–150
Svarbiausieji procesai, sąlygojantys tarprajoninius klimato skirtumus		1. Jūrinio oro pernaša į žemyną 2. Pakrantės brizinė cirkuliacija			1. Drėgno oro masių kilimas vakariniais aukštumų šlaitais 2. Vietos aukščio poveikis		1. Adiabatinis oro masių leidimasis nuo gretimų aukštumų 2. Dirvožemių perdrėkimas dėl blogo vandens nutekėjimo plokščiu paviršiumi		1. Turbulentinės apykaitos ir terminės konvekcijos sustiprėjimas labai raižytoje vietovėje 2. Galingų terminių inversijų susidarymas žiemą		

* Absoliutinių temperatūros minimumų vidurkis

gegužės 1 dešimtadienį, o Varėnos rj. s-bės teritorijoje – gegužės pabaigoje. Pirmosios rudens šalnos dirvos paviršiuje anksčiausiai prasideda Lietuvos pietryčiuose ir šiaurėje (rugsėjo 3 dešimtadienyje), pajūryje – tik apie spalio 10 dieną, todėl l-pio be šalnų trukmė pajūryje yra ilgiausia. Šalnų pabaigos datos pavasarį ir pradžios datos rudenį priklauso nuo fizinių geogr. vietos sąlygų: reljefo įdubimuose, miško aikštelėse šalnos prasideda 7–10 d. anksčiau, o pavasarį baigiasi 3–5 d. vėliau. Stipresnės šalnos būna nusausintuose durpynuose, smėlžemių rajonuose, silpnesnės – kalvų ir takoskyrų viršūnėse, lygumų pakilumose, viršutinėse slėnių terasose.

Dirvožemio produktyviosios drėgmės atsargos didžiausios būna vegetacijos periodo pradžioje, o iki liepos mėn. jos pamažu sumažėja. Drėgniausi dirvožemiai yra šalies vid. dalyje, sausiausi – pietuose ir Šiaulių apskrityje. Vegetacijos l-piu pasitaiko sausrų (vid. kartą per 5–6 metus). Jas lemia dideli, užimantys visą Skandinavijos–Baltijos regioną arba R. Europą, stacionarūs aukšto slėgio bariniai dariniai, kuriems būdinga giedri orai, aukšta t-ra, o periferinėse anticiklonų dalyse dar ir stiprokas vėjas. Kai paros vid. t-ra nukrinta <5 °C (š. rytuose spalio 21 d., pajūryje lapkričio 10 d.), daugelio augalų vegetacija baigiasi. Žemėlapis *Agroklimato rajonai* 74 puslapyje.

Rajonavimo schema pagal klimato veiksnius (K. Kaušylos metodas) žemėlapyje *Klimato rajonai* 75 puslapyje. Išskiriami Pajūrio, Žemaičių, Vidurio žemumos ir Pietryčių aukštumų rajonai, kurie dar skirstomi į parajonius.

KLIMATO SVYRAVIMAI

Apie klimato svyravimus Lietuvoje galima sužinoti išanalizavus Vilniuje atliktų instrumentinių meteorol. matavimų duomenis – oro temperatūra čia buvo pradėta matuoti 1770 (duomenų išlikę nuo 1777), o krituliai – 1887. Metų oro vid. t-ra nuo 18 a. pab. pakilo ~1 °C (per 20 a. pakilo 0,4–0,5 °C). Per šį l-pį ypač atšilo žiemos ir pavasario sezonai (1,5–2,0 °C), o vasaros ir rudens sezonų t-ra pakilo tik 0,1–0,2 °C. Vėsus klimatas buvo 18 a. pab. ir 19 a. 1 d-metyje, kai užregistruotos dvi pačios šalčiausios per visą stebėjimų l-pį žiemos (1789 ir 1799 sausį), pats šalčiausias pavasaris buvo 1785 ir antras pagal šaltumą ruduo – 1786, ir tik vasarų t-ra nuo dab. beveik nesiskyrė. Tai buvo vadinamojo mažojo ledynmečio, prasidėjusio 16 a., pabaiga. 1820–60 buvo šiltų vasarų l-pis, bet vėliau šio metų laiko vid. t-ra ėmė kristi ir 20 a. pr. vasaros buvo ~0,6 °C vėsesnės negu 19 a. viduryje. 20 a. pab. vasarų oro t-ra tapo vėl panaši į 19 a. vid. vasarų t-rą. Analogiškai keitėsi ir rudens sezonų vid. oro t-ra. Pagal pavasario sezono t-ros svyravimus galima išskirti 3 šiltus (1815–36, 1890–1925 ir nuo 1966) ir 3 vėsius (1780–1814, 1837–89 ir 1940–65) l-pius. Žiemos sezono oro t-ra svyravo labiausiai – amplitudė siekia 12,5 °C (pavasario – 8,3 °C, vasaros ir rudens 6,4 °C). Ypač atšiaurios žiemos buvo 18 a. pab.–19 a. pr. ir 20 a. viduryje. Nuo 20 a. 7 d-mečio žiemos ir pavasario sezonai pastebimai ėmė šiltėti. Užregistruotas unikalus klimato reiškinys – net septynios iš eilės šiltos žiemos (1988/1989–1994/1995). Tokios ilgos anomaliai šiltų žiemų serijos Baltijos regione per pastaruosius 2 šimtmečius dar nebuvo pasitaikę. Nuo 1887

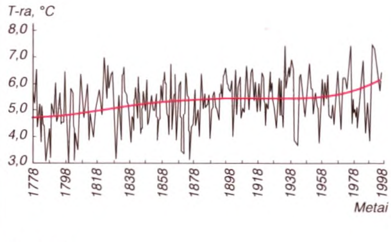

Vidutinės metinės oro t-ros kaita ir jos polinominis trendas Vilniuje (nuo 1778)

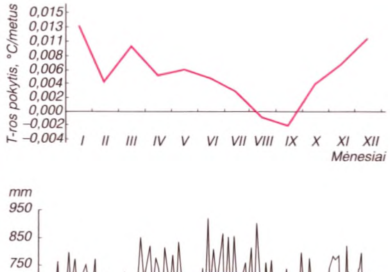

Vidutinės mėnesio oro t-ros pokytis (°C/metus) Vilniuje (nuo 1778)

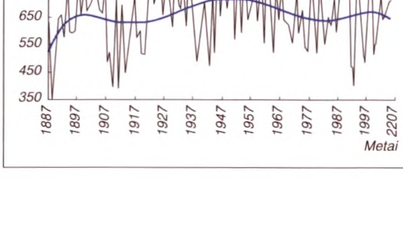

Metinio kritulių kiekio kaita ir jos polinominis trendas Vilniuje (nuo 1887)

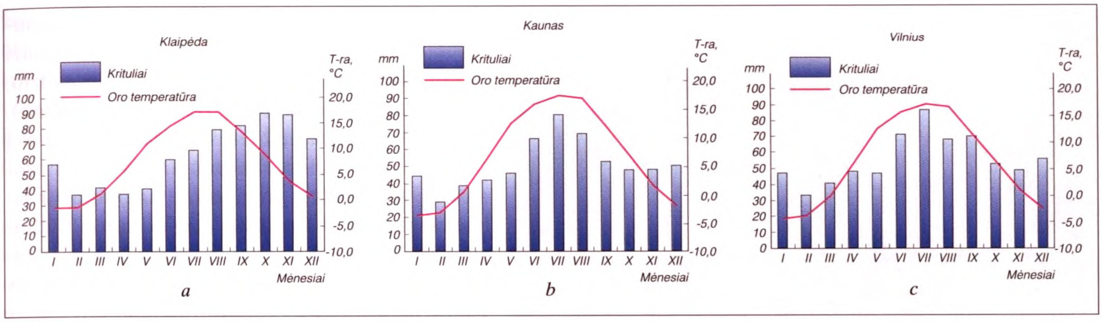

Vidutinė oro t-ra (°C) ir kritulių kiekis (mm) 1971–2000:
a – Klaipėdoje,
b – Kaune,
c – Vilniuje

metinė kritulių suma Vilniuje svyravo nuo 282 mm (lapkritį–kovą) iki 466 mm (balandį–spalį). Buvo 3 šlapymečiai (1897–1906, 1921–36 ir 1945–62), atskirti dviejų palyginti neilgų sausmečių (1963 prasidėjęs sausmetis tebesitęsia). Pastaruoju metu vid. metų kritulių kiekis prilygsta 20 a. pr. kritulių kiekiui, bet yra mažesnis už buvusį 3, 4 ir 6 d-mečiuose. Pastebima tendencija, kad nuo 20 a. vid. šaltuoju l-piu kritulių tolygiai gausėja, o šiltuoju – mažėja: krituliai per metus pasiskirsto vis tolygiau – ryškėja jūrinio klimato bruožai. Kylant žiemų t-rai daugiau iškrinta lietaus pavidalo kritulių, trumpėja sniego dangos slūgsojimo laikas. Šias klimato tendencijas daugiausia lemia globalinis klimato šiltėjimas ir atmosferos cirkuliacijos pokyčiai. Nuo 20 a. vid. virš Baltijos j. regiono šaltuoju metų l-piu aktyvėja ciklonų veikla, todėl atplūsta daugiau šiltų ir drėgnų oro masių. Pav.

Arūnas Bukantis

Vidaus vandenys

UPĖS

Lėvuo ties Pasvaliu

Lietuvoje yra ~30 000 vandentėkmių, ilgesnių kaip 0,25 km. Jų bendras ilgis ~64 000 km. Ilgesnių kaip 100 km upių yra 18 (1 lent. 78 psl.), iš jų 7 teka ir per gretimų valstybių teritorijas. Daugiausia upių jungia Nemuno upynas. Jam tenka 71,6% Lietuvos teritorijos ploto; kitas plotas priklauso Lielupės (13,4%), Ventos (8,0%), Dauguvos (2,9%) upynams ir mažesnėms upėms (4,1%), įtekančioms tiesiog į Baltijos jūrą. Upių tinklo (su kanalais) vidutinis tankis Lietuvoje – 0,99 km/km^2. Tankiausias (iki 1,5 km/km^2) jis yra priemolingoje Vidurio Lietuvos žemumoje, o rečiausias (iki 0,45 km/km^2) – smėlingose Neries–Žeimenos bei Dainavos lygumose. Gana retas vandentėkmių tinklas (0,6–0,8 km/km^2) ir Baltijos aukštumose, kurias drenuoja ir upės, ir ežerai. *Hidrografinis žemėlapis* 84 puslapyje.

Lietuvos upių tinkle ryškiai atsispindi ledynų tirpimo padariniai, prieledyninių baseinų raida, naujausi Žemės plutos svyravimai. Upių nuolydžio kryptys ne visada dera su stambių orografinių vienetų vyraujančiu nuolydžiu. Prieš vyraujantį nuolydį teka Nevėžis ir Dubysa – tai atvirkštinės upės. Nenuoseklios upės – Minija, Jūra, Šventoji (Neries baseinas) – teka skersai paviršiaus nuolydžio. Tik kai kurios upės (pvz., Šešupė ir Merkys) yra nuoseklios – jų vagų

Jiesia

Ūla

1 lent. **Ilgiausios Lietuvos upės**

	Ilgis (km)		Baseino plotas (km²)		Vid. debitas žiotyse (m³/s)
	visas	Lietuvoje	visas	Lietuvoje	
Nemunas	937	475*	97 864	46 695	634,0**
Šventoji	242	242	6 889	6 801	51,0
Neris	510	235*	24 942	13 850	180,0
Šešupė	298	209*	6 105	4 899	34,2
Nevėžis	209	209	6 140	6 140	30,1
Minija	202	202	2 942	2 942	38,2
Merkys	203	190*	4 416	3 781	36,2
Jūra	172	172	3 994	3 994	38,7
Venta	343	161*	11 800	5 140	92,8
Nemunėlis	199	160*	4 047	1 892	31,2
Lėvuo	140	140	1 629	1 629	7,0
Mūša	157	140*	5 463	5 297	26,4
Šušvė	135	135	1 165	1 165	6,4
Dubysa	131	131	1 973	1 973	14,2
Širvinta (Šventosios intakas)	129	129	918	918	6,4
Šešuvis	115	115	1 916	1 916	15,7
Mituva	102	102	773	773	5,3
Virvyčia	100	100	1 134	1 134	11,7

* su ruožu, kuriuo eina Lietuvos siena
** ties Gilija, deltos pradžioje

nuolydžiai dera su drenuojamų baseinų vyraujančiais nuolydžiais. Pačių vagų nuolydžiai maži (jie priklauso nuo upės vandeningumo ir dydžio, reljefo, kuriuo teka upė, vagos dugno šiurkštumo).

Pagal vingiuotumą Lietuvos upės skirstomos į sąlygiškai tiesias ir meandruojančias, o pastarosios – į vidutiniškai vingiuotas, vingiuotas ir labai vingiuotas. Visų rūšių vingiuotumas būdingas Šalčiai, Versekai, Ūlai, Žeimenai, Merai, Vilniai, Rudaminai. Didžiausias yra Šalčios upės vid. vingiuotumas (vingiuotumo koeficientas k=1,60), šiek tiek mažesnis – Kiaunos (k=1,58), Merkio ir Grūdos (k=1,56). Daugiausia Lietuvoje yra sąlygiškai tiesių ir vidutiniškai vingiuotų upių.

Lietuvos upių mityba yra mišri – upės plukdo baseino paviršiumi nutekėjusius lietaus bei ištirpusio sniego vandenis, t.p. požeminius vandenis, prasisunkiančius tiesiog į vagas arba slėnius. Pvz., 40% Nemuno metinio nuotėkio sudaro sniego tirpsmo vanduo, 25% – lietaus vanduo, 35% – požeminiai vandenys. Visų nuotėkio rūšių pirminis šaltinis yra krituliai, todėl jie lemia bendrojo – vidutinio metinio – nuotėkio dydį. Santykinai vandeningiausios (jų didžiausi metinio nuotėkio moduliai) yra Žemaičių aukštumos v. šlaitus drenuojančios upės. Mažiausiai vandens per metus nuplukdo Vidurio Lietuvos upės. Baltijos aukštumų ir smėlingųjų lygumų upės šiuo atžvilgiu yra tarpinės. Lietuvoje yra 155 upės, kurių vid. metinis debitas žiotyse >1 m³/s, ir tik 14 upių, kurių debitas >10 m³/s.

Pagal hidrologinį upių režimą Lietuvoje skiriamos 4 sritys: Baltijos pajūrio, Žemaičių aukštumos, Vidurio Lietuvos žemumos ir Pietryčių. Šių sričių upės skiriasi vandens lygio svyravimais, metiniu nuotėkiu, mityba ir ypač nuotėkio pasiskirstymu įvairiais metų sezonais ir laikotarpiais. Baltijos pajūrio srityje dažnesni lietūs, o žiemą – atodrėkiai. Jie upėse sukelia poplūdžius, kurių aukštis kartais yra didesnis už pavasario potvynių aukštį; pavasarį upėmis nuteka tik ~30% metinio nuotėkio. Panašus yra ir Žemaičių aukštumos upių (Minijos, Jūros) hidrologinis režimas, bet upių metiniame nuotėkyje padidėja pavasario potvynio nuotėkio dalis (~40%). Vidurio Lietuvos žemumoje iškrinta mažiau kritulių, be to, nedaug jų susigeria į požemį, nes paviršių dengia nelabai laidūs gruntai. Upių (Mūšos, Nemunėlio, Nevėžio, Mituvos, Šešupės, iš dalies Ventos ir Dubysos) metinio nuotėkio didžiausią dalį sudaro pavasario nuotėkis (50% ir daugiau); požeminis nuotėkis menkas (10–15%), todėl ma-

žesnės upės sausomis vasaromis išdžiūsta, o šaltomis žiemomis – įšąla iki pat dugno. Pietryčių srities upių (Šventosios, Žeimenos, Merkio, Strėvos) nuotėkis tolygus, nes jį reguliuoja smėlynai ir miškai, iš dalies – ežerai; požeminio nuotėkio dalis siekia 60% metų nuotėkio.

Vandeningais pavasariais Lietuvos upėse būna didelių potvynių. Dažniausiai jie prasideda kovo pab.–balandžio pr. ir trunka vid. 20–35 dienas. Aukščiausi stebėti potvyniai Nemune (Druskininkų–Smalininkų ruože) siekė 7–11 m, Neryje 6–8 m, mažesnėse upėse 5–7 metrus.

Šilčiausias vanduo Lietuvos upėse esti liepos mėnesį: šalies vid. dalies upių vandens t-ra siekia vid. 20 °C, o p.r. dalies upių, mintančių požeminiu vandeniu, ji gerokai žemesnė – apie 17,7 °C. Pastarosios upės dažną žiemą iš viso neužšąla, o pirmosios užsitraukia ledu vidutiniškai gruodžio 10–20 dienomis. Žemaitijos upės užšąla vėliau – dažniausiai sausio pirmąjį dešimtadienį. Upės būna užšalusios ~3 mėnesius. Ledonešis anksčiausiai prasideda Lietuvos pietuose – vidutiniškai kovo 11 d., vėliausiai – Lietuvos šiaurėje – kovo 31 dieną. Ledonešis trunka nuo 2 iki 15 parų (trumpiau – mažose upėse), jo metu kartais susidaro ledų sangrūdos, sukeliančios staigius potvynius. Jų pasitaiko Neries žemupyje, Nemune ties Birštonu, Seredžiumi, Jurbarku, Smalininkais, Tilže, Rusne.

Skaidriausias vanduo (vid. drumstumas <25 g/m^3) yra Lietuvos p.r. dalies upių, taip pat Šešupės, Širvintos, o drumsčiausias (50–100 g/m^3) – Ventos, Virvytės, Jiesios, Verknės. Kitų upių vandens vid. drumstumas 25–50 g/m^3. Per metus visos Lietuvos upės nuplukdo vid. 0,5 mln. t skendinčių ir dugnu velkamų nešmenų.

Mūša

Tatula

Mituva

Daugiausia vandenyje ištirpusių druskų (iki 800 mg/l) turi Lietuvos š. dalies upės (Mūša, Tatula), tekančios per sritis, kur arti žemės paviršiaus slūgso klintis, dolomitas ir gipsas. Mažiausiai mineralizuoti (vid. 200–300 mg/l) yra Lietuvos p.r dalies ir Žemaitijos upių vandenys. Per metus vandens mineralizacija kinta: pavasarį ji siekia ~150 mg/l, vasarą ir žiemą padidėja iki 400–500 mg/l, o Lietuvos š. dalies upėse – net iki 2 g/l.

Sistemingai tirti upes Lietuvoje pradėta 19 a. pr., kai Nemuno žemupyje buvo įsteigtos Rusnės (1810) ir Smalininkų (1811) vandens matavimo stotys. 1900 tokių matavimo stočių buvo 32, 1940 – 81. 2007 prie Lietuvos upių veikė 62 vandens matavimo stotys. Jose matuojama vandens lygis, t-ra, debitas, stebimi ledo reiškiniai, imami vandens mėginiai drumstumui bei chem. sudėčiai nustatyti. Pav.

N e m u n a s, didžiausia Lietuvos upė. Ilgis 937 km; iš jų 359 km Nemunas teka per Lietuvą, 17 km – Lietuvos siena su Baltarusija ir 99 km – siena su RF (Kaliningrado sr., arba Karaliaučiaus kraštu). Įteka į Kuršių marias. Baseino plotas 97 864 km^2, iš jų 46 695 km^2 yra Lietuvoje. Nemunas prasideda Baltarusijoje (ten vadinamas Niomanu), 45 km į p. nuo Minsko. Turi per 50 intakų, kurių baseino plotas >100 km^2;

Nemunas ties Balbieriškiu

Nemunas ties Merkine

Šventoji ties Šventupės kaimu (Ukmergės rj. s-bės teritorija)

didžiausi: Loša, Uša, Servečė, Maučiadis, Ščiara, Zelva, Rosė, Svisločius (Baltarusijoje), Juodoji Ančia, Baltoji Ančia, Peršėkė, Jiesia, Šešupė (Lietuvoje) – kairieji, Usa, Sula, Beržuona, Gauja, Ditva, Lebeda (Baltarusijoje), Katra, Merkys, Verknė, Strėva, Neris, Nevėžis, Dubysa, Mituva, Jūra, Šyša, Minija (Lietuvoje) – dešinieji. Nuo versmių iki Ščiaros žiočių Nemunas teka iš pradžių į pietvakarius, o susiliejęs su Usa, pasuka į š. vakarus. Slėnis platus. Vaga žemiau Ščiaros žiočių 150–280 m pločio, iki 3 m gylio. Salpa 2–4 km pločio; joje daug meandrų, senvagių. Vidutinis nuolydis 22 cm/km. Vidurupis (nuo Ščiaros iki Neries žiočių) teka daugiausia į š.v. ir šiaurę. Nuo Prienų iki Kauno HE užtvankos yra Kauno marios, tarp Punios ir Birštono – Birštono kilpa. Yra rėvų. Vidurupio vagos plotis aukščiau Kauno marių 80–200 m, gylis iki 4,0 m, vid. nuolydis 22 cm/km. Žemupys teka į vakarus. Vaga iki 420 m pločio, 1,5–5,0 m gylio, vid. nuolydis 10 cm/km. Slėnis nuo Kauno iki Jurbarko ryškus, 1,5–2,0 km pločio, šlaitai aukšti, statūs, salpos plotis iki 0,5 km. Žemiau Jurbarko slėnis neryškus. 48 km nuo žiočių (šiek tiek žemiau Tilžės, arba Sovetsko) prasideda Nemuno delta. Nemunas šakojasi į Rusnę (dešinėje) ir Giliją (kairėje, rus. Matrosovka). Rusnė – tai pagr. šaka; 13 km nuo žiočių, prie Rusnės miesto, ji šakojasi į Skirvytę (kairėje, rus. Severnaja) ir Atmatą (deš.), kuri laikoma pagr. šaka. Atmatos žiotys yra 40 km į p. nuo Klaipėdos. Nemuno vid. debitas Gardine 198 m^3/s, Druskininkuose 209, Birštone 271, Kaune ties Lampėdžiais 447, Smalininkuose 536, ties Gilija, deltos pradžioje, 634 m^3/s. Šiltomis žiemomis Nemunas neužšąla, labai šaltomis – ledo danga išsilaiko iki 5 mėnesių. Dėl salų, staigių upės vingių, nevienodo upės nuolydžio Nemune susidaro ledų sangrūdos; jos labai paaukština vandens lygį, kartais upė išsilieja iš krantų. Pav. *Algirdas Rainys*

Š v e n t o j i, upė Lietuvos rytuose ir viduryje; Neries deš. intakas. Ilgis 242 km, baseino plotas 6889 km^2, iš jų Lietuvoje 6801 km^2. Išteka iš Dūkšto ež., teka per Luodžio, Luodykščio, Asavo, Ūparto ež., Antalieptės tvenkinį, Sartų, Rašų, Paščio ež., per Dusetas, Užpalius, Anykščius, Kavarską, Ukmergę. Įteka į Nerį prie Jonavos. Didž. intakai: Vyžuona, Anykšta, Virinta, Siesartis, Širvinta (kair.), Jara, Pelyša, Mūšia, Armona (deš.). Vagos plotis iki Paščio ež. 20–40 m, iki Virintos žiočių 40–50 m, toliau 60–80 m. Dažniausias gylis ~1,5 m. Vid. debitas ties Antaliepte 4,09, ties Anykščiais 26,8, ties Ukmerge 40,4, žiotyse 51,0 m^3/s.

Vandens lygio svyravimo per metus amplitudė žemupyje vid. 3,2 m, didžiausia 5,3 m. Kanalas (nuo Kavarsko iki Traupio) jungia Šventąją su Nevėžiu; ties Kavarsku pastatyta užtvanka ir siurblinė, kuri perpumpuoja iki 4,5 m^3/s vandens iš Šventosios į kanalą. Šventosios slėnyje, Anykščių rj. s-bės teritorijoje, yra Šventosios kraštovaizdžio draustinis, Ukmergės rj. s-bės teritorijoje – Armonos geol. draustinis. Pav. *Algirdas Rainys*

N e r i s, upė Lietuvoje ir Baltarusijoje; didžiausias Nemuno intakas (dešinysis). Ilgis 510 km, Lietuvoje 235 km, iš jų 7 km ruožu eina valstybių siena. Baseino plotas 24 942 km^2, Lietuvoje 13 850 km^2. Prasideda į š. nuo Minsko, teka per pelkėtą Naročios–Neries žemumą (Baltarusijoje Neris vadinama Vilija). Vaga ties Vileikos miestu (Baltarusija) >60 m pločio. Lietuvoje, ties Buivydžiais, Neris daro kilpą. Šioje vietoje slėnis gilus, siauras, šlaitai 35–50 m aukščio. Vaga ties Žeimenos žiotimis 70 m pločio. Žemiau Žeimenos žiočių Neris teka Pietryčių lyguma. Vaga ties Vilniumi 90–110 m pločio. Slėnio plotis šioje atkarpoje iki 2 km. Nuo Vokės žiočių Neris teka per aukštumas, žemiau – per lygumas. Žiotys – Kaune; vaga iki 290 m pločio. Vidurupyje ir žemupyje gausu rėvų. Didž. intakai: Servečė, Naročia, Strėčia (Baltarusijoje), Žeimena, Nemenčia, Riešė, Dūkšta, Musė, Šventoji, Lokys (Lietuvoje) – dešinieji, Dvinasa, Ilija, Uša, Ašmena (Baltarusijoje), Vilnia, Vokė, Bražuolė, Žiežmara, Laukysta, Lomena, Šešuva (Lietuvoje) – kairieji. Srovės greitis 0,6–1,9 m/s. Vandens lygis per potvynius pakyla vidutiniškai: Vilniuje 3 m, Jonavoje 3,5 m, Kaune 4 m. Vid. debitas žiotyse 180 m^3/s. Neries slėnio deš. šlaite (Širvintų rj. s-bės teritorijoje) yra Kernavės piliakalniai ir miestelis; Valstybinis Kernavės kult. rezervatas – Pasaulio paveldo paminklas (2004). Pav. *Algirdas Rainys*

Š e š u p ė, upė Lietuvos pietvakariuose; Nemuno kair. intakas. Ilgis 298 km, Lietuvoje 209 km, baseino plotas 6105 km^2, Lietuvoje 4899 km^2. Prasideda Lenkijoje, 18 km į š. nuo Suvalkų, teka 27 km per Lenkiją, 158 km per Lietuvą – Kalvariją, Marijampolę, Kudirkos Naumiestį. Nuo Kudirkos Naumiesčio 51 km ilgio upės ruožu eina Lietuvos–Rusijos Federacijos (Kaliningrado sr., arba Karaliaučiaus krašto) siena. Toliau 62 km Šešupė teka per Karaliaučiaus kraštą (per Lazdynus, arba Krasnoznamenską) ir ties Bildviečiais (Lugovoje) įteka į Nemuną (~15 km į r. nuo Ragainės, arba Nemano). Didž. intakai: Rausvė, Širvinta (kair.), Šelmenta, Kirsna, Dovinė, Sasna, Pilvė, Višakis, Nova, Siesartis, Jotija (deš.). Slėnis negilus, 300–700 m pločio. Vagos plotis aukštupyje iki 20 m, žemiau – 25–40 m. Dažniausias gylis 1,5 m. Vid. debitas ties Marijampole 8,9, ties Kudirkos Naumiesčiu 17,4, žiotyse 34,2 m^3/s. Vandens lygio svyravimo per metus amplitudė ties Marijampole vid. 1,8, didžiausia 3,8 m, ties Kudirkos Naumiesčiu vid. 4,5, didžiausia 7,0 m. Tvenkiniai: Kalvarijoje, Marijampolėje, Antanave, Kudirkos Naumiestyje. Pav. *Algirdas Rainys*

Neris Vilniuje ties Vingio parku

Šešupė ties Marijampole

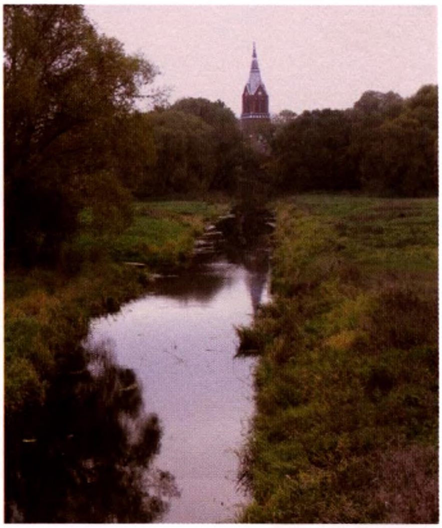

Nevėžis ties Miežiškiais

Minijos žemupys

Merkys ties Merkine

N e v ė ž i s, upė Lietuvos viduryje; Nemuno deš. intakas. Ilgis 209 km, baseino plotas 6140 km^2. Prasideda 6 km į p.r. nuo Troškūnų. Teka pro Raguvą, per Panevėžį, Krekenavą, Kėdainius, Babtus. Žiotys ties Raudondvariu. Didž. intakai: Alanta, Juoda, Molaina, Upytė, Linkava, Obelis, Barupė, Gynia (kair.), Juosta, Kiršinas, Liaudė, Kruostas, Dotnuvėlė, Smilga, Šušvė, Aluona, Striūna (deš.). Slėnio plotis iki Sanžilės žiočių 200–300 m, žemiau – iki 1 km. Aukštupys iki Miežiškių reguliuotas; vagos plotis ~8 m. Tarp Miežiškių ir Naujamiesčio vaga 15–20 m, žemiau – 25–55 m pločio. Gylis iki Kiršino žiočių 0,3–2,0 m, žemiau – 0,5–3,0 m. Nuolydis mažas, tėkmė lėta. Vid. debitas: aukštupyje (ties Kerblonimis) 1,15 m^3/s, Panevėžyje 7,23, Kėdainiuose 18,4, žiotyse 30,1 m^3/s. Vandeningiausias pavasarį. Vasarą Nevėžis labai nusenka. Staigius vasaros poplūdžius sukelia liūtys, žiemos poplūdžius – ilgesni atodrėkiai. Panevėžyje ir ties Kruostu yra tvenkiniai. Sanžilės kanalas jungia Nevėžį su Lėveniu, kanalas tarp Traupio ir Kavarsko jungia su Šventąja. Per Lėvens ir Šventosios potvynius vanduo kanalais teka į Nevėžį. Pav. *Algirdas Rainys*

M i n i j a, upė Vakarų Lietuvoje; Nemuno deš. intakas. Ilgis 202 km, baseino plotas 2942 km^2. Išteka iš Didovo ež., 3 km į r. nuo Žarėnų. Teka pro Žarėnus, Medingėnus, Stalgėnus, Karteną, Gargždus, Priekulę. Įteka į Nemuno šaką Atmatą. Didž. intakai: Pala, Alantas, Žvelsa, Agluona, Veiviržas, Tenenys (kair.), Sausdravas, Babrungas, Mišupė, Salantas (deš.). Ties Lankupiais atsišakoja Klaipėdos kanalas. Minijos vaga labai vingiuota. Vagos plotis aukštupyje 20–25 m, vidurupyje 30–35 m, žemupyje iki 50 m; dažniausias gylis 0,3–3,0 m, žemupyje 6–7 m. Daug rėvų, riedulių. Vid. debitas 38,2 m^3/s. Nuo Lankupių iki žiočių Minija tinkama laivybai. Upės ruožas nuo Sausdravo iki žiočių – Minijos ichtiologinis draustinis. Prie Minijos yra Paplienijos, Stalgėnų, Lekemės, Kartenos, Antakalnio, Gerduvėnų ir Dovilų piliakalniai, Salantų ir Nemuno deltos regioniniai parkai, Minijos pralaužos ir Minijos senslėnio kraštovaizdžio draustiniai. Pav. *Algirdas Rainys*

M e r k y s, upė Pietų Lietuvoje; Nemuno deš. intakas. Prasideda Baltarusijoje, Ašmenos aukštumoje. Ilgis 203 km, iš jų Lietuvoje 185 km ir 5 km ruožu eina valstybių siena; baseino plotas 4416 km^2, Lietuvoje

3781 km². Teka per Turgelius, Jašiūnus, Rūdninkus, Baltąją Vokę, Valkininkus, Varėną, Perloją. Žiotys ties Merkine. Didž. intakai: Šalčia, Verseka, Ūla, Grūda, Skroblus (kair.), Lukna, Spengla, Varėnė, Nedingis (deš.). Vaga labai vingiuota. Yra rėvų, riedulių. Aukštupyje (ties Žagarine) Merkys užtvenktas ir Merkio–Vokės kanalu sujungtas su Papio ežeru, iš kurio išteka Vokė. Iki kanalo Merkio vagos plotis 10–20 m, gylis 1,0–1,3 m, žemiau jo – atitinkamai 5–15 m ir 0,5–2,0 m, žemiau Versekos žiočių – 25–50 m ir 1,0–2,3 m. Vid. debitas 36,2 m³/s. Upės ruožas nuo valstybės sienos iki Dzūkijos nac. parko – Merkio ichtiologinis draustinis (saugomos upėtakių nerštavietės). Skardis prie Mardasavo – geomorfologinis paminklas. Prie Merkio yra Turgelių ir Merkinės piliakalniai. Pav. *Algirdas Rainys*

J ū r a, upė Vakarų Lietuvoje; Nemuno deš. intakas. Ilgis 172 km, baseino plotas 3994 km². Prasideda 9 km į š.v. nuo Rietavo. Teka pro Rietavą, Kvėdarną, Pajūrį, Tauragę. Didž. intakai: Aitra, Lokysta, Akmena, Šunija, Šešuvis (kair.), Letausas, Ežeruona (deš.). Vagos plotis aukštupyje 5–20 m, gylis iki 1,4 m, vidurupyje ir žemupyje plotis 20–50 m, gylis iki 1,7 m. Slėnis vingiuotas, 300–1000 m pločio; siaura salpa, ryškios terasos. Vid. debitas 38,7 m³/s. Vandens lygio svyravimo per metus amplitudė ties Taurage vid. 5,5, didžiausia 7,7 m. Balskuose ir Tauragėje yra tvenkiniai. Jūros slėnis nuo Balskų užtvankos iki Tauragės priklauso Pagramančio regioniniam parkui. Upės ruožas nuo užtvankos Tauragėje iki žiočių – Jūros ichtiologinis draustinis, į p.v. nuo Šilalės yra Jūros bot. draustinis. Jūros kair. krante yra Kvėdarnos ir du Vilkų Lauko piliakalniai. Pav. *Algirdas Rainys*

V e n t a, upė Lietuvos š. vakaruose ir Latvijoje. Įteka į Baltijos jūrą. Ilgis 343 km, Lietuvoje 161 km, iš jų 1,7 km ruožu eina Lietuvos–Latvijos siena. Baseino plotas 11 800 km², Lietuvoje 5140 km². Venta prasideda Žemaičių aukštumoje, 10 km į p.v. nuo Užvenčio. Teka per Užventį, Kuršėnus, Papilę, Viekšnius, Mažeikius, nuo Leckavos teka valstybių siena, toliau – per Latviją (per Kuldīgą). Prie žiočių – Ventspilis. Didž. intakai: Virvyčia, Šerkšnė, Varduva – kairieji, Ringuva, Dabikinė, Vadakstis (Lietuvoje), Zaņa, Ciecere, Vārme, Liekne, Abava, Vēždūka (Latvijoje) – dešinieji. Slėnio plotis 300–800 m. Vagos plotis aukštupyje 3–5 m (yra rėvų), nuo Užvenčio iki Varduvos žiočių – 30–50 m, žemupyje – 100–140 m. Dažniausias gylis 1–2 m. Žemiau Kuldīgos yra Ventos krioklys (aukštis 2 m).

Jūra ties Taurage

Venta Akmenės rj. s-bės teritorijoje

Dubysa

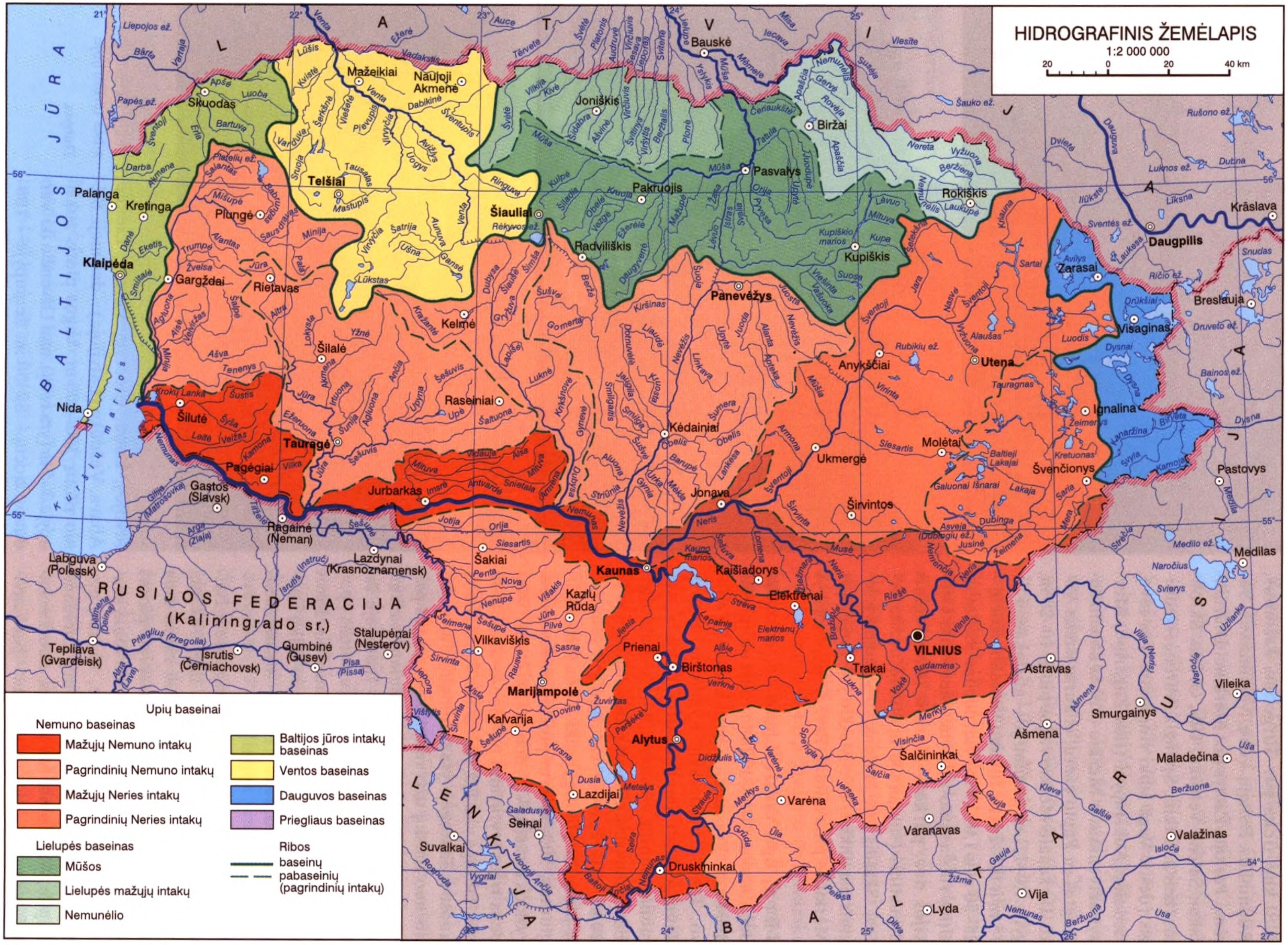
HIDROGRAFINIS ŽEMĖLAPIS
1:2 000 000
20 0 20 40 km
Upių baseinai
Nemuno baseinas
Mažųjų Nemuno intakų
Pagrindinių Nemuno intakų
Mažųjų Neries intakų
Pagrindinių Neries intakų
Lielupės baseinas
Mūšos
Lielupės mažųjų intakų
Nemunėlio
Baltijos jūros intakų baseinas
Ventos baseinas
Dauguvos baseinas
Prieglaus baseinas
Ribos
baseinų
pabaseinių (pagrindinių intakų)
BALTIJOS JŪRA
LATVIJA
RUSIJOS FEDERACIJA
(Kaliningrado sr.)
LENKIJA
BALTARUSIJA
VILNIUS
Kaunas
Klaipėda
Šiauliai
Panevėžys
Alytus
Marijampolė
Utena
Telšiai
Tauragė
Daugpilis

Vid. debitas ties Papile 10,0, prie Latvijos sienos ties Leckava 30,4, žiotyse 92,8 m^3/s. Vandens lygio svyravimo per metus amplitudė: Papilėje vid. 2,4, didžiausia 4 m, Vendzave vid. 4,5, didžiausia 6,5 m. Nuo Piltenės Venta laivuojama. Ventos slėnis ties Papile – geologinis draustinis. Pav. 83 puslapyje *Algirdas Rainys*

D u b y s a, upė Vidurio Lietuvoje; Nemuno deš. intakas. Ilgis 131 km, baseino plotas 1973 km^2. Išteka iš Bubių tvenkinio; gamtosauginis debitas (28 l/s) iš tvenkinio išleidžiamas į Dubysos vagą. Teka į p. pro Lyduvėnus, Betygalą, Ariogalą. Žiotys ties Seredžiumi. Didž. intakai: Šiaušė, Gryžuva, Lapišė, Luknė, Kirkšnovė, Gynėvė (kair.), Lukojus, Kražantė (deš.). Slėnio plotis 300–500 m, šlaitai iki 30 m aukščio, statūs (ypač ties Ariogala). Aukštupio vagos plotis 5–10 m, gylis iki 1 m; čia lygiagrečiai su vaga eina (kai kur su vaga sutampa) Dubysos–Ventos kanalas. Vidurupio vagos plotis 20–30 m, žemupio – 40–60 m, gylis iki 3 m. Vid. debitas 14,2 m^3/s. Upės ruožas nuo Ariogalos iki žiočių – Dubysos ichtiologinis draustinis (saugomos žiobrių nerštavietės). Pav. 83 puslapyje. *Algirdas Rainys*

EŽERAI IR TVENKINIAI

Ežerams tenka 1,4% Lietuvos teritorijos (920 km^2). Daugiausia ežerų yra Baltijos aukštumose (Zarasų apylinkių ežeringumas siekia 10%), mažiausia – Vidurio Lietuvos žemumoje. Iš viso yra ~6000 natūralių (ledyninės, karstinės ir upinės kilmės) ežerų, didesnių kaip 0,05 ha. Didž. ežerai išvardyti 2 lentelėje. Lietuvoje vyrauja maži ežerėliai: didesnių kaip 0,5 ha yra 2850; 150 ežerų, didesnių kaip 100 ha, sudaro 65% bendro ežerų ploto. Didž. ežerai telkšo ledyno išgulėtose ir galinių morenų patvenktose dubumose. Giliausi yra rininiai ežerai, kurių duburius išrausė nuo ledyno pakraščio srūvantys vandenys. Tik 20% Lietuvos ežerų (batimetriškai ištirtų) yra gilesni kaip 20 m. Giliausi Lietuvos ežerai – Tauragnas (62,5 m), Malkėstaitis (57,0 m), Asveja (50,2 m); ilgiausi – Asveja (21,9 km), Sartai (14,8 km). Visų ežerų vandens ištekliai (tūris) siekia 5,2 km^3. Bendras jų kranto linijos ilgis sudaro 6240 km, ežeruose esančių salų (~300) plotas – 6 km^2. Pagal savo ryšį su aktyviu hidrografiniu tinklu Lietuvos ežerai skirstomi į nuotakius, periodiškai nuotakius ir nenuotakius (nuotakius požemyje; jų daugiausia yra smėlingose lygumose, ypač upių vandenskyrose). Didžiausias nenuotakus ežeras yra Šventas (Zarasų rj. s-bės teritorijoje; plotas 4,4 km^2, didž. gylis 18,2 m).

Ežerų vandens lygis nuolat kinta. Per metus daugiausia svyruoja nuotakių ežerų, kuriuos maitina dideli baseinai, vandens lygis (Sartų ežere iki 2,2 m), o per daugelį metų – atvirkščiai – didžiausia vandens lygio svyravimų amplitudė (2,5–3,0 m) nenuotakių ežerų. 2007 ežerų vandens lygis buvo stebimas 4 vandens matavimo stotyse.

2 lent. **Didžiausi Lietuvos ežerai**

Ežeras	Plotas (ha)	Didž. gylis (m)
Drūkšiai	4 480*	33,3
Dysnai	2 439	6
Dusia	2 334	32,6
Vištytis	1 660**	50
Sartai	1 332	22
Luodis	1 287,6	18,4
Metelys	1 286	15
Avilys	1 258	13,5
Platelių ežeras	1 210	46
Rėkyvos ežeras	1 185	4,5
Alaušas	1 054	42
Žuvintas	1 027	2,5
Asveja	1 015	50,2
Lūkstas	1 000,9	7

*iš jų 1000 ha priklauso Baltarusijai
**Lietuvoje – 40 ha

3 lent. **Didžiausi Lietuvos tvenkiniai**

Tvenkinys	Upė	Plotas (ha)	Tūris (mln. m^3)	Įrengimo metai
Kauno marios	Nemunas	6 350	462,0	1959
Antalieptės	Šventoji	1 572	112,0	1959
Elektrėnų	Strėva	1 389	91,0	1962
Kupiškio	Lėvuo	828	33,2	1986
Kapčiamiesčio	Neda	717	42,3	1956
Bubių	Dubysa	418	21,2	1978
Širvėnos	Apaščia	336	5,9	1580
Aukštadvario	Verknė	293,4	19,3	1960
Balskų	Jūra	279,1	15,0	1984
Žibininkų	Varduva	276	11,8	1979
Baltosios Ančios	Baltoji Ančia	249,5	17,0	1955
Angirių	Šušvė	248	15,5	1980

Žiemą visi Lietuvos ežerai užšąla, anksčiau – seklieji, turintys mažas šilumos atsargas. Užšalimo datų skirtumai tarp Lietuvos v. ir r. dalies ežerų siekia 15–20 dienų. Storiausias ledas (Dusios ežere 1954 jis siekė 78 cm) būna vasario pabaigoje–kovo pradžioje. Limnologinė žiema (kai ežeruose yra ledo) trunka vid. 118 dienų. Ledas ištirpsta vidutiniškai balandžio 10–15 dienomis, ir prasideda limnologinis pavasaris, trunkantis tol, kol vandens paviršiaus t-ra pasiekia 10 °C. Šio sezono trukmė – maždaug 25 paros. Ilgiausias yra vasaros sezonas, kai vandens paviršiaus t-ra aukštesnė kaip 10 °C (~152 dienos).

Baluošai

Alaušas

Kertuojai

Lietuvoje daugiausia ežerų, kurių vandens skaidrumas 1–4 m, o vandens spalva – gelsvai žalia. Vyrauja ežerai, turintys vidutiniškai mineralizuotą (200–500 mg/l) hidrokarbonatinį kalcio vandenį. Biržų ir Pasvalio rajonų s-bių teritorijose karstinių ežerėlių vanduo yra labiau mineralizuotas (500–1000 mg/l), jame daug sulfatų jonų.

Lietuvoje yra ~3400 dirbtinių ežerų – tvenkinių, kūdrų. Iš jų ~340 didesni kaip 50 ha ir tik 5 – didesni kaip 500 ha (3 lent. 85 psl.), t.y. vyrauja labai maži dirbtiniai ežerėliai. Tvenkiniai būna paprasti, kai užtvankos sulaikytas vanduo užlieja upės slėnį (Kauno marios, Kupiškio tvenkiniai), ir sudėtingi, kai į užlajas patenka ir natūralių ežerų duburiai (Antalieptės, Aukštadvario, Elektrėnų tvenkiniai). Be jų, tvenkiniams gali būti priskiriami ir ežerai, kurių vandens lygis pakeltas arba reguliuojamas (Dusia, Drūkšiai, Platelių ežeras, Žuvintas). Tokių ežerų Lietuvoje yra ~80. Pav.

EŽERAI

Asveja, **Dubingių ežeras**, yra Molėtų, Švenčionių ir Vilniaus rajonų s-bių teritorijoje, 8 km į š.v. nuo Pabradės, 7 km į r. nuo Giedraičių. Plotas 1015 ha. Ilgis (iš š.v. į p.r.) 21,9 km (su įlankomis 29,7 km; ilgiausias Lietuvoje), didž. plotis 0,9 km (pietryčiuose). Paviršiaus altitudė 138 m. Didž. gylis 50,2 m (trečias pagal gylį Lietuvoje), vid. gylis 14,7 m. Ežeras rininės kilmės. Ežero p.r. dalį skiria siaura sąsmauka, kuria teka upelis. Baseino plotas 230,1 km^2. Kranto linija vingiuota, jos ilgis 72,5 km. Krantai aukšti, smėlėti, daugiausia apaugę pušynais. 6 salos (iš viso 4,4 ha). Į ežerą įteka Baluoša (iš Baluošų ež.), upelis iš Viranglio ež., Ilgelė (iš Ilgio ež.), Stirnelė (iš Suoselio ež.), Gracinė, Kirnė ir 4 bevardžiai upeliai; išteka Dubinga (Žeimenos deš. intakas). Atabradas siauras, smėlingas ir žvyringas. Eže-

ro guolyje yra 34 duburiai, iš kurių 16 gilesni kaip 35 m (giliausi yra pietryčiuose). Ežero pratakumas 46%. Ežeras priklauso Asvejos regioniniam parkui. Pav.

D y s n a i, ežeras Ignalinos rj. s-bės teritorijoje, Dauguvos baseine, į p. nuo Dūkšto. Plotas 2439 ha (antras pagal dydį Lietuvos ežeras). Ilgis (iš v. į r.) 10,6 km, didž. plotis 4,7 km. Paviršiaus altitudė 144,5 m. Didž. gylis 6 m, vid. gylis 3 m. Baseino plotas 231 km^2. Ežeras susidarė priemolių lanku užtvenktoje Dysnų dubumos p. dalyje. Kranto linija vingiuota, jos ilgis 36,7 km. Krantai žemi, smėlingi, daug kur pelkėti (Gurbų, Žąsinų pelkės); aukštesni ir sausi tik pusiasaliuose. Pakrantės apaugusios medžiais, krūmais, vietomis mišku (Dūdasalio, Padūdžio miškai). Dugne yra negilių duobių; dumblas vietomis su molio arba smėlio priemaiša. 6 salos (iš viso 25,6 ha; didžiausia Žilės s.). Įteka Svetyčia, Parsvytė ir kt. mažesni upeliai, išteka Dysnykščia (į Dysnykščio ež.). Ežero pratakumas 83%. 1958 pastačius Padysnio HE ežero vandens lygis reguliuojamas. Pav.

D r ū k š i a i (bltr. *Drysviaty*), ežeras Lietuvoje (Ignalinos ir Zarasų rajonų s-bių teritorijose) ir Baltarusijoje, 2 km į p. nuo Latvijos sienos. Plotas 4480 ha (didžiausias Lietuvos ežeras; 1000 ha priklauso Baltarusijai). Ilgis (iš š.v. į p.r.) 10,4 km, didž. plotis 9,9 km. Paviršiaus altitudė 141,6 m. Didž. gylis 33,3 m (v. dalies p. pakraštyje), vid. gylis 8,2 m. Baseino plotas 470 km^2, pelkėtumas 29%; baseinui priklauso 97 ežerai. Išilgai ežero dubens eina 500–600 m pločio rina (abipus jos yra ledyno liežuvio daubos). Kranto linija vingiuota, jos ilgis 60,5 km. Krantai daugiausia sausi, vietomis ȳra; yra pelkėtų vietų. 10 salų; didžiausios – Pilies (21 ha), Liepinė, Pušinė, Ulavis. Įteka 11 upelių (didesnieji – Apyvardė, Smalva, Gulbinė, Ričia, Karosinė), išteka Prorva (Drūkšos intakas). Atabradas žvyringas ir smėlingas, įlankose 20–50, kitur 100–150 m pločio. Ežero dugnas duobėtas (ypač rinoje ir vakaruose); vakaruose yra ir seklumų. Rytuose ir pietuose ežeras sekliausias. Ežero pratakumas 29%. Prie Drūkšių kaimo (Baltarusija) 1953 pastatyta HE; ją statant, Prorvos ištaka iš ežero buvo patvenkta, Drūkšių vandens lygis pakilo 30 cm. Į p. nuo ežero yra Ignalinos AE (ežero vanduo naudojamas brand. reaktoriams aušinti); ją pradėjus eksploatuoti ežero vandens t-ra pakilo 2–3 °C, žiemą >10% Drūkšių vandens paviršiaus neužšąla. Pav.

Asveja

Dysnai

Drūkšiai

Dusia
Tauragnas
Antalieptės tvenkinys

D u s i a, ežeras Lazdijų rj. s-bės teritorijoje, Šešupės baseine, 6 km į p. nuo Simno, 1 km į v. nuo Metelių. Plotas 2334 ha (trečias pagal dydį Lietuvos ežeras). Ilgis (iš v. į p.r.) 8,4 km, didž. plotis 4,2 km. Paviršiaus altitudė 106,4 m. Didž. gylis 32,6 m (ežero vid. dalyje), vid. gylis 15,4 m. Dusia užima ledo luisto daubos v. dalį (be Dusios, dauboje susidarė Metelio ir Obelijos ežerai). Baseino plotas 107,8 km². Kranto linijos ilgis 21,6 km. Krantai daugiausia žemi, lėkšti, su terasomis, smėlingi, tik v. ir š.v. krantai aukšti, priemolingi. Ežero š. dalyje, netoli Kojos įl., yra 0,05 ha sala. Įteka Sutrė (pietuose; iš Babrų ež.), Šventupė (pietvakariuose; iš Šventežerio ež.), Pryga (š. vakaruose). Iš Kojos įl. išteka Spernia (į Simno ež.); prie ištakos 1972 įrengtas šliuzas reguliatorius (ežero vandens lygis pakeltas ~0,4 m). Pakrantėje yra platus (50–200 m pločio) smėlingas atabradas; užima ~12% viso ežero ploto. Giliau dugne – įv. molis ir dumblas, smėlinga ir dumblinga gėlavandenė klintis (dugno nuosėdų storis 7,6 m). Dusia priklauso labai lėtos vandens apykaitos ežerų grupei (vanduo atsinaujina kas 15 m.). Ežero pratakumas 6%. Ežeras priklauso Metelių regioniniam parkui. Pav.

T a u r a g n a s, ežeras Utenos rj. s-bės teritorijoje, Žeimenos baseine, 14 km į p.r. nuo Utenos, prie Tauragnų miestelio. Plotas 503,3 ha. Tauragnas – giliausias Lietuvos ežeras, didž. gylis 62,5 m (ežero v. dalyje), vid. gylis 18,4 m. Ežeras yra kalvotame, ežeringame moreniniame reljefe. Lenktas, ištįsęs iš p.r. į vakarus. Ilgis (iš p.r. į v.) 9,5 km, didž. plotis 1,1 km. Paviršiaus altitudė 164,88 m. Ežeras rininės kilmės (toje pačioje rinoje yra Labės ir Labelės ežerai), mezotrofinis. Baseino plotas 73,6 km². Kranto linijos ilgis 24,3 km. Krantai daugiausia aukšti ir statūs. Ežero augalija skurdi – pakraščiuose siauromis juostomis. Vakaruose įteka bevardis upelis (iš Labės ež.), š.v. dalyje įteka 4 trumpi bevardžiai upeliai, p.v. ir p.r. – po vieną. Iš ežero išteka Tauragna. Ežero pratakumas 25%. Tauragnas priklauso Aukštaitijos nacionaliniam parkui. 1933 daryti ežero batimetriniai tyrimai; 2007 pakartoti, nustatyta 2 m didesnė gelmė. Pav. *Julius Taminskas*

TVENKINIAI

A n t a l i e p t ė s t v e n k i n y s, A n t a l i e p t ė s m a r i o s, yra Zarasų rj. s-bės teritorijoje, 2,5 km į p.r. nuo Antalieptės, abi-

pus Kauno–Zarasų plento. Plotas 1572 ha; antras pagal dydį (po Kauno marių) Lietuvoje. Didž. gylis 46 m, vid. gylis 7,2 m. Kranto linija 160 km ilgio, labai vingiuota. Krantai sausi, apaugę pušynais. 75 salos; didžiausios: Blėkiškių (37 ha), Šiukščių (30 ha), Skeldų (7 ha). Daug vandens paukščių. Priklauso Gražutės regioniniam parkui. Tvenkinys susidarė 1959 patvenkus Šventąją 211 km nuo žiočių. Susijungė 26 ežerai (didžiausi: Dusetos, Diegis, Jūžintas, Uolys, Alisavas, Skrindėlis, Zazubras). 1959 prie tvenkinio pastatyta HE (galia 2460 kW). Pav.

Elektrėnų tvenkinys

Kauno marios

Elektrėnų tvenkinys, Elektrėnų marios, yra Elektrėnų s-bės teritorijoje, plento Vilnius–Kaunas kairėje pusėje, prie Elektrėnų. Plotas 1389 ha; trečias pagal dydį (po Kauno marių ir Antalieptės tvenkinio) Lietuvoje. Ilgis 11 km, plotis 3,1 km. Didž. gylis 30 m, vid. gylis – 7,2 m. Baseino plotas 390,9 km^2. Kranto linija 37,4 km, vingiuota. Krantai lėkšti, šiaurėje statūs, kai kur užpelkėję; ~80% visų krantų ardomi. 19 salų ir salelių. Per tvenkinį teka Strėva. Įteka Pakriokšnis, Runga, Graželenka, Sūris ir 5 bevardžiai upeliai. Atabradas siauras, smėlingas ir žvyringas, giliau dugne – įvairių rūšių molis. Tvenkinys įrengtas 1962, užtvenkus Strėvos vidurupį. Vanduo naudojamas vandeniui aušinti Lietuvos elektrinėje. Pav.

Kauno marios, Kauno HE tvenkinys, yra Nemuno slėnyje, aukščiau Kauno HE užtvankos. Plotas 6350 ha. Ilgis 80 km, didž. plotis 3,3 km. Didž. gylis 24,6 m, vid. gylis 7,3 m. Žemutinėje dalyje (~25 km, tarp užtvankos ir Strėvos žiočių) vanduo yra užliejęs visą Nemuno slėnį. Marios čia plačiausios ir giliausios. ~22 km, tarp Strėvos žiočių ir Darsūniškio užlieta tik slėnio dalis; čia marių plotis 500–800 m, gylis 10–12 m. Aukštutinėje atkarpoje Nemunas teka savo vaga; plotis 200–300 m, gylis 4–5 m. Krantai labai vingiuoti (kranto linijos ilgis 200 km), ypač žemutinėje dalyje, vietomis aukšti, statūs, ardomi. 5 salos: dvi Dabintos, dvi Paukščių ir sala ties Arlaviškėmis. Į marias įteka: iš dešinės – Verknė, Sobuva, Astraga, Lapainia, Strėva, Pravienа, Karčiupis, Kruna, iš kairės – Šventupė, Žaisa. Vandens lygis vasarą svyruoja ~1,5 m. Prieš pavasario potvynį jis pažeminamas ~4 m. Kauno marios sulaiko pavasario ledonešį, saugo Kauną nuo potvynių, reguliuoja Nemuno nuotėkį, tiekia vandenį Kauno HE. Kauno HE pradėta statyti 1955, Nemuno vaga užtvenkta 1959. Darsūniškį ir Birštoną, esančius prie marių, nuo užliejimo saugo pylimai, sausinimo kanalai, vandens perpumpavimo stotys. Iš vietų, kurias užliejo marios, iškelta 45 g-tės, tarp jų Rumšiškės. Prie marių, netoli Rumšiškių, įkurtas Liaudies buities muziejus. Krantuose yra poilsiaviečių (lankomiausias paplūdimys ties Pažaislio vienuolynu). Gausu į Lietuvos raudonąją knygą įrašytų vandens paukščių (didysis ir mažasis baubliai, didysis dančiasnapis, juodasis peslys, jūrinis erelis) ir didžiųjų kormoranų. Žuvingas (veisiasi kuojos, ešeriai, lydekos, karšiai, lynai, sterkai, šamai). Marių deš. krante įrengta Kruonio hidroakumuliacinė elektrinė. Per užtvanką eina Kauno–Marijampolės plentas. Tvenkinio didž. dalis priklauso Kauno marių regioniniam parkui, aukštupys – Nemuno kilpų regioniniam parkui. Pav.

PELKĖS

Pelkės yra iš dalies sausumos, iš dalies – vandens objektai. Lietuvoje joms tenka ~4% teritorijos. Vyrauja žemapelkės (71% visų pelkių) – daugiausia gruntinio ir iš dalies paviršinio nuotėkio maitinamos pelkės. Be jų, dar yra kritulių vandeniu mintančių aukštapelkių (22%) ir tarpinio tipo (7%) pelkių. Lietuvoje vyrauja mažos pelkės. Yra ~30 pelkių, didesnių kaip 1000 ha. Didžiausi pelkynai susidarė aukštumų ir žemumų sandūroje. Itin pelkėta Nemuno delta (Aukštumalos, Šventelės pelkės). Didelių pelkių yra Pajūrio žemumoje (Pajūrio pelkė), Žemaičių aukštumoje (Biržulio, Kražių, Reiskių tyro pelkės) ir jos r. papėdėje (D. tyrulio, Mūšos tyrelio, Kamanų, Rėkyvos, Tytuvėnų tyrelio, Praviršulio pelkės). Didelių pelkių juosta driekiasi tarp Baltijos aukštumų ir Vidurio Lietuvos žemumos: Žuvinto, Amalvo, Igliaukos (Palios), D. Raisto, Alionių, Plačiavos, Šepetos, Notigalos pelkės. Smėlingųjų lygumų ir priešpaskutinio ledynmečio aukštumų sandūroje plyti didžiausia Lietuvos aukštapelkė Čepkelių raistas (5858 ha) ir Baltosios Vokės pelkė. Čepkelių raistas ir Kamanų pelkė paskelbta rezervatais, Žuvinto pelkė – biosferos rezervatu. Pav.

Kvyklių pelkė Utenos rj. s-bės teritorijoje

Pelkė netoli Arliškių kaimo Vilniaus rj. s-bės teritorijoje

POŽEMINIAI VANDENYS

Lietuva yra Baltijos artezinio baseino vid. dalyje. Gėlas hidrokarbonatinis požeminis vanduo slūgso iki 300–400 m gylyje. Giliau yra 200–300 m storio pereinamoji zona, kurios vandenyje vyrauja chloro ir sulfatų jonai, o mineralizacija siekia 1–35 g/l. Apatinėje artezinio baseino storymės dalyje kaupiasi natrio chloridinis vanduo, kurio mineralizacija yra 200 g/l ir didesnė. Einant gilyn kinta ir vandens t-ra (kas 100 m ji pakyla 2–5 °C). Aukščiausia t-ra (87,8 °C) užregistruota Vilkyčių gręžinyje 1920 m gylyje.

Gėlo požeminio vandens gamtiniai ištekliai Lietuvoje vertinami 13 mln. m^3 per parą, o eksploataciniai ištekliai – 3,2 mln. m^3 per parą. Svarbiausi gėlo požeminio vandens sluoksniai yra kvartero, kreidos ir devono vandeninguosiuose kompleksuose. Upių ir ežerų mitybai reikšmingiausias yra požeminis vanduo, slūgsantis virš pirmosios nuo žemės paviršiaus vandensparos, t.y. gruntinis (nespūdinis) vanduo. Jo vidutinis nuotėkis (modulis) Lietuvoje yra 2,3 l/s km^2. Palankiausios sąlygos gruntiniam vandeniui susidaryti bei didžiausias nuotėkis (4,4–6,4 l/s km^2) yra Pietryčių smėlėtosiose lygumose, o blogiausios – Vidurio Lietuvos žemumoje (~0,5 l/s km^2). Spūdinio vandens sluoksniai maitinami aukštumose, kur yra palankios sąlygos požeminiam vandeniui filtruotis gilyn pro nelabai laidžias uolienas. Šio vandens infiltracinės mitybos moduliai dažniausiai yra mažesni kaip 1 l/s km^2. Spūdinį vandenį taip pat drenuoja upės, ypač didžiosios. Registro duomenimis, Lietuvoje 2007 buvo eksploatuojama 2160 artezinių gręžinių, iš kurių kas parą paimama 450–500 tūkst. m^3 gėlo vandens. Mineralinio vandens eksploatuojami ištekliai Lietuvoje siekia ~6000 m^3 per parą.

Kęstutis Kilkus

Dirvožemiai

Lietuvos dirvožemių (išskyrus Medininkų aukštumą) absoliutusis amžius (skaičiuojamas nuo paskutiniojo ledynmečio iki dabar) yra ~10 000 metų. Tam tikro ploto dirvožemių visuma sudaro dirvožemio dangą, kurios plotas 64 520 km^2. Jos struktūrą lemia dirvožemių arealų dydis, forma, tarpusavio ryšiai. Vyrauja vienoda (44%; kontūro vid. plotas 8–12 ha) ir margoka (21,3%; kontūro vid. plotas 5–8 ha), nekontrastiška (35,3%; kontrastiškumo koeficientas 5–3) ir mažai kontrastiška (35,3%; kontrastiškumo koeficientas 7–5) dirvožemio danga. Baltijos ir Žemaičių aukštumų dirvožemių danga yra labai marga (kontūro vid. plotas <2 ha) ir kontrastiška (kontrastiškumo koeficientas 9–7), V. Lietuvos lygumos – vienoda ir nekontrastiška. Dėl margos ir kontrastiškos dirvožemio dangos negalima sudaryti didelių sėjomainos laukų, nes skirtingų savybių dirvožemiai ne vienu metu išdžiūsta, subrandina augalų derlių, nevienodai efektyvios agrotechn., agromelioracijos priemonės. Pagal humuso santykinį kiekį (%) dirvožemiai skirstomi į labai mažo humusingumo (ž.ū. naudmenų smėlio dirvožemiai iki 0,5%, priesmėlio, priemolio ir molio iki 1%, miško dirvožemiai iki 1%), mažo humusingumo (atitinkamai 0,51–1,5%; 1,01–2%; 1,01–3%), vid. humusingumo (1,51–2,5%; 2,01–3%; 3,01–4%), didelio humusingumo (2,51–3,5%; 3,01–4%; 4,01–6%), labai didelio humusingumo (daugiau kaip 3,5%, 4%, 6% suminio humuso). Vid. ir V. Lietuvos sunkesnės granuliometrinės sudėties dirvožemiai turi daugiau humuso, R. Lietuvos, ypač vidutiniškai ir labai eroduoti, dirbami smėlio bei priesmėlio dirvožemiai – mažiau humuso. Dirvožemis yra pagrindinė žemės ir miško ūkio gamybos priemonė, kuri tausojama ir saugoma nuo erozijos, degradacijos ar sunaikinimo. Dirvožemio viršutinių horizontų arba dirvodarinės uolienos irimą sukelia judantis vanduo, vėjas, įv. mechanizmai, gyvūnai ar augalai, pernešantys dirvožemio daleles į kitą vietą. Pagal sukeliančius veiksnius dirvožemio erozija skirstoma į mechaninę (labiausiai paplitusi žemės dirbimo padargais dirbamuose kalvoto reljefo laukuose), vandeninę (paplitusi nelygaus reljefo vietose), vėjinę (daug žalos padaro dideliuose smėlio ar durpių plotuose) ir mišriąją. Dirvožemiai kultūrinami, rekultivuojami (pažeisti). Lietuvoje dirvožemių rekultivacija dažn. atliekama panaudotų karjerų ir durpynų teritorijose (33 tūkst. ha). Rekultivuojamos erozinės griovos, naikinami kanalai (grioviai), seni keliai, upių senvagės, sąvartynai, uždaros lomos. Ypač sudėtinga rekultivuoti sunkiaisiais metalais ir nafta užterštą dirvožemį. Dirvožemiai kultūrinami, kad būtų derlingesni. Dirvožemiams gerinti naudojamos agrotechn. ir melioracijos priemonės. Žemės ūkyje naudojami menkai (vyrauja) ir vidutiniškai sukultūrinti įv. genetinių grupių dirvožemiai (balkšvažemiai, išplautžemiai, rudžemiai), labai sukultūrinti yra daržų, sodų ir dalis miesto dirvožemių – trąšažemiai). Dirvožemių sukultūrinimo lygį nusako nustatytas dirvožemio boniteto balas. Ž.ū. naudmenų dirvožemio vidutinis bonitetas yra 39,1 (1999); Marijampolės apskr. dirvožemių – 44,8, Kauno – 43,8, Panevėžio – 43,2, Šiaulių – 43,0, Utenos – 39,1, Tauragės – 37,2, Klaipėdos – 36,2, Alytaus – 34,6, Vilniaus – 34,2, Telšių – 33,6 balo.

Lietuvos dirvožemiai susidarė mineralinėse (daugiausia moreninėse, limnoglacialinėse, fliuvioglacialinėse, aliuvinėse, eolinėse) ir biogeninės kilmės (durpėse) dirvodarinėse uolienose. Miner. uolienos pagal granuliometrinę sudėtį daugiausia yra smėlingas lengvas priemolis (34,3%), vid. sunkumo priemolis (17,8%), smėlis (12,8%), priesmėlis (6,6%), rišlus smėlis (4,9%), dulkiškas molis (4,2%). Jų karbonatingumas įvairus. Karbonatingiausios dirvodarinės uolienos yra Vid. Lietuvos žemumoje, dažniausiai jos š. dalyje (karbonatų iki 30%). Mažiau karbonatingos yra Baltijos aukštumose (10–15%), mažai – Žemaičių aukštumos v. dalyje ir Pajūrio žemumoje (5–10%), mažiausia – Medininkų aukštumoje. Dirvodarinėse uolienose veikiant dirvodaros veiksniams (jaurėjimui, išmolėjimui, rudžemėjimui, velėnėjimui ir pelkėjimui) susidarė įv. dirvožemiai. Pagal 1999 Lietuvos dirvožemių klasifikaciją yra 12 pagrindinių dirvožemių grupių (žemėlapis *Dirvožemiai* 92 psl.).

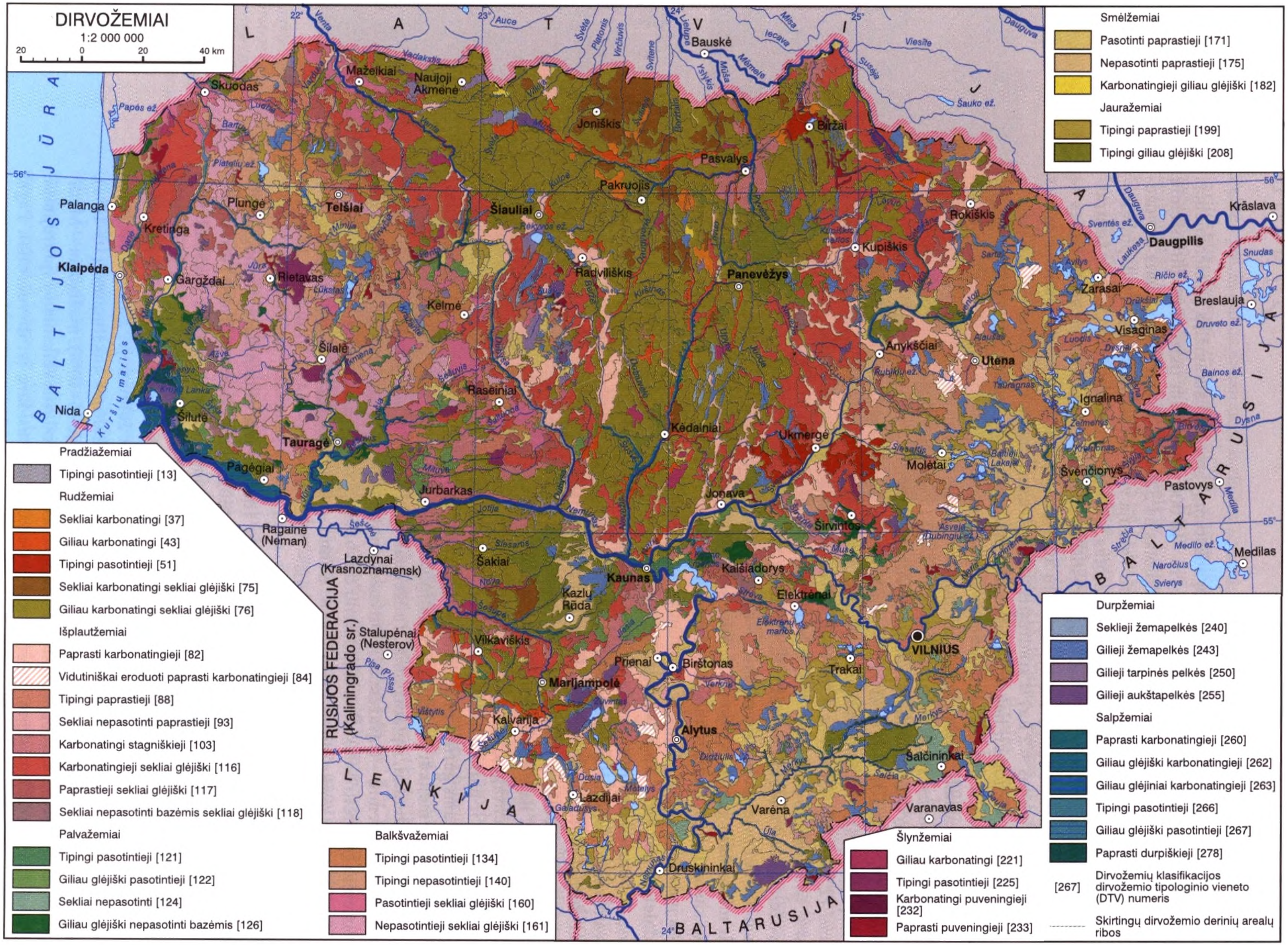
DIRVOŽEMIAI
1:2 000 000
20 0 20 40 km
Smėlžemiai
Pasotinti paprastieji [171]
Nepasotinti paprastieji [175]
Karbonatingieji giliau glėjiški [182]
Jauražemiai
Tipingi paprastieji [199]
Tipingi giliau glėjiški [208]
Pradžiažemiai
Tipingi pasotintieji [13]
Rudžemiai
Sekliai karbonatingi [37]
Giliau karbonatingi [43]
Tipingi pasotintieji [51]
Sekliai karbonatingi sekliai glėjiški [75]
Giliau karbonatingi sekliai glėjiški [76]
Išplautžemiai
Paprasti karbonatingieji [82]
Vidutiniškai eroduoti paprasti karbonatingieji [84]
Tipingi paprastieji [88]
Sekliai nepasotinti paprastieji [93]
Karbonatingi stagniškieji [103]
Karbonatingieji sekliai glėjiški [116]
Paprastieji sekliai glėjiški [117]
Sekliai nepasotinti bazėmis sekliai glėjiški [118]
Palvažemiai
Tipingi pasotintieji [121]
Giliau glėjiški pasotintieji [122]
Sekliai nepasotinti [124]
Giliau glėjiški nepasotinti bazėmis [126]
Balkšvažemiai
Tipingi pasotintieji [134]
Tipingi nepasotintieji [140]
Pasotintieji sekliai glėjiški [160]
Nepasotintieji sekliai glėjiški [161]
Šlynžemiai
Giliau karbonatingi [221]
Tipingi pasotintieji [225]
Karbonatingi puveningieji [232]
Paprasti puveningieji [233]
Durpžemiai
Seklieji žemapelkės [240]
Gilieji žemapelkės [243]
Gilieji tarpinės pelkės [250]
Gilieji aukštapelkės [255]
Salpžemiai
Paprasti karbonatingieji [260]
Giliau glėjiški karbonatingieji [262]
Giliau glėjiniai karbonatingieji [263]
Tipingi pasotintieji [266]
Giliau glėjiški pasotintieji [267]
Paprasti durpiškieji [278]
[267] Dirvožemių klasifikacijos dirvožemio tipologinio vieneto (DTV) numeris
Skirtingų dirvožemio derinių arealų ribos
L A T V I J A
B A L T A R U S I J A
BALTIJOS JŪRA
RUSIJOS FEDERACIJA (Kaliningrado sr.)
L E N K I J A
VILNIUS
Kaunas
Klaipėda
Šiauliai
Panevėžys
Daugpilis
Bauskė
Mažeikiai
Naujoji Akmenė
Skuodas
Joniškis
Biržai
Pasvalys
Pakruojis
Rokiškis
Kupiškis
Krāslava
Palanga
Plungė
Telšiai
Kretinga
Gargždai
Rietavas
Radviliškis
Zarasai
Breslauja
Kelmė
Visaginas
Šilalė
Anykščiai
Utena
Raseiniai
Ignalina
Nida
Šilutė
Kėdainiai
Tauragė
Ukmergė
Molėtai
Švenčionys
Pagėgiai
Pastovys
Jurbarkas
Jonava
Ragainė (Neman)
Širvintos
Šakiai
Lazdynai (Krasnoznamensk)
Kaišiadorys
Medilas
Kazlų Rūda
Elektrėnai
Stalupėnai (Nesterov)
Vilkaviškis
Prienai
Birštonas
Trakai
Marijampolė
Kalvarija
Alytus
Šalčininkai
Lazdijai
Varėna
Varanavas
Druskininkai

Pradžiažemiai (*Regosols*) susidarė smarkiai eroduotų kalvų šlaitų puriose sunkesnės granuliometrinės sudėties ar giliai iškastų karjerų įv. granuliometrinės sudėties miner. uolienose ir iki 50 cm nuo paviršiaus neturi glėjiškumo savybių. Skiriami pagal besusidarantį, arba užuomazginį (pradinė dirvodara), pilkšvąjį horizontą. Būna karbonatingieji, įsotintieji ir neįsotintieji bazėmis; mažo humusingumo ir derlingumo. Daugiausia paplitę Lietuvos r. ir p.r. dalies bei Žemaitijos kalvose, užima ~0,4% dirvožemio dangos.

Kalkžemiai (*Leptosols*) susidarė karbonatingame žvyre, nukastame arba negiliai slūgsančiame dolomite ar gipse. Juose >40% $CaCO_3$ turinti medžiaga randama 25 cm gylyje. Kalkžemių nedidelių plotelių yra karbonatinguose žvyrynuose (žvyriniai) arba iki dolomito ar klinčių nukastuose karjeruose (Akmenės, Joniškio, Pakruojo rj. s-bių teritorijose) ar seklaus gipso telkiniuose (Pasvalio, Biržų rj. s-bių teritorijose; uoliniai).

Rudžemiai (*Cambisols*) susidarė purioje vidutiniškai sudūlėjusioje dirvodarinėje uolienoje, turi rudžeminį diagnostinį horizontą ir iki 50 cm nuo paviršiaus neturi glėjiškumo savybių. Būna karbonatingieji, įsotintieji ir neįsotintieji bazėmis, glėjiškieji ar giliau glėjiniai; artimo neutraliam ar nuo rūgštoko iki šarmiško pH (>5,6–7,3), humusingi (>3%), turi daug augalams reikiamų maisto medžiagų. Glėjiškieji sausinami. Našiausi Lietuvos dirvožemiai, paplitę Vid. Lietuvos žemumoje, užima ~17% šalies dirvožemio dangos.

Išplautžemių (*Luvisols*) iliuviniame moliuotajame diagnostiniame horizonte susikaupia iš viršutinio eliuvinio diagnostinio horizonto išplautos molio dalelės ir druskos. Jų kiekis gilesniuose iliuvinio horizonto sluoksniuose didėja nuosekliai. Būna karbonatingieji, paprastieji, pajaurėję, stagniniai ir glėjiškieji ar giliau glėjiniai; vid. humusingumo (2–3%), mažo rūgštumo ar rūgštoki (pH 5,4–6). Glėjiškieji sausinami ir kalkinami. Paplitę Žemaičių aukštumos r. ir Aukštaičių aukštumos v. dalyje, kur mažesnis dirvodarinių uolienų karbonatingumas, užima ~21% šalies dirvožemio dangos.

Palvažemiai (*Planosols*) susidarė dėl sezoninio paviršinio įmirkimo lygiame ar įdubusiame reljefe. Turi jaurinį diagnostinį horizontą ir stagniškumo diagnostinių savybių, susijusių su sunkios granuliometrinės sudėties paklojine dirvodarine uoliena. Būna įsotintieji ir neįsotintieji bazėmis, puveningieji ir durpiškieji. Sausinami. Paplitę Lietuvos p.r. dalies limnoglacialinėse lygumose, mažų plotelių būna ir lėkštuose nuožulniuose šlaituose, užima ~1,5% šalies dirvožemio dangos.

Balkšvažemiai (*Albeluvisols*) turi eliuvinį ir moliuotąjį diagnostinius horizontus bei balkšvaliežuviškumo diagnostinę savybę iliuviniame moliuotajame horizonte. Būna įsotintieji ir neįsotintieji bazėmis, stagniniai ir glėjiškieji ar giliau glėjiniai; mažo ar vid. humusingumo (1–2,5%), vid. rūgštumo ar labai rūgštūs (pH 4–5), turintys nedaug maisto medžiagų, dažnai kalkintini ir sausintini. Paplitę Baltijos ir Žemaičių aukštumose, užima ~20,4% šalies dirvožemio dangos.

Smėlžemiai (*Arenosols*) nuo paviršiaus turi >100 cm smėlio sluoksnį. Būna karbonatingieji, rudžemiškieji, paprastieji, pajaurėję ir glėjiškieji ar giliau glėjiniai. Dirbamų ūk. vertė menka, tinka auginti mišką. Paplitę Dzūkijos fliuvioglacialiniuose ir pajūrio eoliniuose smėlynuose, užima ~11,9% šalies dirvožemio dangos.

Jauražemiai (*Podsols*) susidarė spygliuočių miškuose, nekarbonatingose, dažn. lengvos granuliometrinės sudėties dirvodarinėse uolienose. Jiems būdinga intensyvus pirminių ir antrinių mineralų dūlėjimas, tirpių dūlėjimo produktų, humuso išplovimas iš viršutinių horizontų, jaurinio ir iliuvinio humusinio geležingojo diagnostinių horizontų susidarymas. Pastarasis horizontas slūgso po jauriniu, puveninguoju durpiniu, durpėtuoju ar pilkšvuoju horizontu. Miško paklotė šiurkšti, dažnai sudurpėjusi, humuso mažai. Būna paprastieji, geležingieji ir glėjiškieji ar sekliai arba giliau glėjiniai. Paplitę įv. dydžio ploteliais (užima ~6,7% dirvožemio dangos) šalia smėlžemių fliuvioglacialiniuose ir eoliniuose smėlynuose.

Šlynžemiai (*Gleysols*) susidarė veikiami negiliai slūgsančio gruntinio arba pritekančio į reljefo pažemėjimus vandens ir turi ryškią glėjiškumo diagnostinę savybę po humusiniais miner. ar org. horizontais. Priemolio šlynžemiuose dažnai gausu geležies ir man-

gano konkrecijų. Būna karbonatingieji, įsotintieji ir neįsotintieji bazėmis, puveningieji ir durpiškieji. Sausinami. Paplitę nedideliais ploteliais žemiausiose reljefo vietose, įdubimuose, užima ~8,6% šalies dirvožemio dangos.

Durpžemiai (*Histosols*) paviršiuje turi storesnį negu 40 cm šviežios ar iš dalies susiskaidžiusios org. medžiagos durpinį diagnostinį horizontą. Jame yra daugiau kaip 20% org. medžiagos; būna žemapelkės, tarpinės pelkės ir aukštapelkės durpžemių. Užima ~9,5% šalies dirvožemio dangos įv. šalies vietose.

Salpžemiai (*Fluvisols*) susidarė upių slėnių, rečiau marių, ežerų ar jūros pakrančių aliuvinėse sąnašose. Giliau kaip 50 cm nuo paviršiaus turi aliuvinės diagnostinės medžiagos. Būna karbonatingieji, įsotintieji ir neįsotintieji bazėmis, puveningieji ir durpiškieji; derlingi. Paplitę Nemuno slėnyje ir deltoje, užima ~3% šalies dirvožemio dangos.

Trąšažemiai (*Anthrosols*) yra antropogeniniai dirvožemiai, veikiami ar pakeisti žmogaus ūk. veiklos. Tai – įv. kilmės dirvožemiai, kurių savybės priklauso nuo sukultūrinimo.

Lietuvos dirvožemiai pavadinti sudurtiniais terminais: pirmasis žodžio dėmuo nusako esminį dirvožemio skirtumą – klasifikacijos I lygio sistematinį dirvožemio vienetą. Prie jo pridedamas pastovus dėmuo *-žemis*. Klasifikacijos žemesnio lygmens sistematinį vienetą nusakantis žodis ar žodžiai, apibūdinantys dirvožemio savybių ar dirvodaros procesų mastą, rašomi prieš aukštesnio lygmens terminą. Šalia dirvožemių lietuviškų pavadinimų ir simbolių kaip lygiaverčiai vartojami ir tarptautiniai jų atitikmenys, pvz., paprastasis giliau glėjiškas išplautžemis – IDg4-p (*Hapli-Endohypogleyic Luvisol – LVg-n-w-ha*). Lietuviškas pavadinimas gali būti papildytas duomenimis apie dirvodarinę uolieną ir granuliometrinę sudėtį: priesmėlio ant moreninio lengvo priemolio paprastasis giliau glėjiškas išplautžemis – IDg4-p ps/p (*LVg-n-w-ha sl/l*).

Informacija apie tiriamos vietovės dirvožemius (dirvožemio grupių ir smulkesnių sistematinių vienetų ar dirvožemio dangos struktūros sistemų geografinį pasiskirstymą) pateikiama žemėlapiuose. Jie būna įvairaus (stambaus, vidutinio ar smulkaus) mastelio ir labai tikslūs, tikslūs, vid. tikslumo, mažo tikslumo ar labai mažo tikslumo.

Dirvožemiais rūpinasi LR aplinkos m-ja (įst. 1998; 1957–90 Gamtos apsaugos k-tas, 1990–94 Aplinkos apsaugos dep-tas, 1994–98 Aplinkos apsaugos m-ja), Lietuvos dirvožemininkų draugija, Lietuvos gamtos apsaugos draugija. Dirvožemių problemų sprendimą šalyje iš dalies reglamentuoja Lietuvos Respublikos Aplinkos apsaugos (1992), Atliekų tvarkymo (1998), Žemės gelmių (1995) ir kiti įstatymai bei poįstatyminiai aktai. *Vanda Buivydaitė, Benediktas Jankauskas, Algirdas Motuzas*

Miškai

Senovėje beveik visa dab. Lietuvos teritorija buvo apaugusi miškais. Plintant žemdirbystei miškų plotai pradėjo mažėti. 1 t-mečio pab. miškai buvo užėmę ~2/3 teritorijos. Vyravo plačialapių medžių rūšys. 11–13 a. miškai jau dengė 55% Lietuvos teritorijos, vėliau miškų plotai mažėjo. Pirmieji rašytiniai dokumentai apie valstybės rūpinimąsi miškais siekia 16 amžių. Miškų nuosavybės apsaugos klausimai buvo reglamentuoti Pirmajame (1529) ir vėlesniuose Lietuvos Statutuose. Valakų reformos įstatymu (1557) netinkami žemės ūkiui plotai buvo paliekami apaugti miškais. 1559 aprašytos d. kun-čio girios ir žvėrių perėjos, 1636–41 pertvarkytas miškų ūkis (girių ordinacija). 1567 išleistas Girininkų įstatymas. Rusijai valdant Lietuvą (1795–1915) miškai buvo alinami didelių netvarkingų kirtimų. Dideli miškų plotai buvo verčiami kitomis naudmenomis. 1914 dab. Lietuvos teritorijoje buvo 1175,0 tūkst. ha miškų. Vokietijos okupacijos metais (1915–18) miškų buvo iškirsta prie kelių, upių plynai – 26,5 tūkst. ha, pasirinktinai – 38,5 tūkst. ha. Buvo kertami ir nesubrendę medynai. Iškirstos medienos tūris – 11,7 mln. m^3, t.y. daugiau kaip 6 m. kirtimo norma. Kertama patogiose išvežti vietose (prie kelių, upių), net ir nesubrendę medynai. 1918–40 Lietuvos miškų plotai suma-

žėjo ~1,5%. Dėl II pasaul. karo ir okupacijos padarinių Lietuvos miškingumas šalies dab. teritorijoje buvo mažiausias (~20%). Vėliau jis intensyviai didėjo.

Daugiausia miškų yra Lietuvos pietrytinėje dalyje. 1998 Varėnos rj. miškingumas buvo 66,3%, Švenčionių – 53,7%, Šalčininkų – 43,5%, Trakų – 41,7%, Vilniaus – 36,2%. Mažiausiai miškų buvo šiuose rajonuose: Vilkaviškio – 9,1%, Skuodo – 14,9%, Pasvalio – 16,4%, Pakruojo – 17,8, Joniškio – 18,1%.

Didžiausi Lietuvos miškų masyvai yra Druskininkų–Varėnos (Gudų, Dainavos girios) ~145 tūkst. ha, Labanoro–Pabradės – 91,1 tūkst. ha, Kazlų Rūdos – 58,7 tūkst. ha, Karšuvos giria (Viešvilės–Smalininkų) – 42,2 tūkst. ha, Rūdninkų giria – 37,5 tūkst. ha, Lavoriškių–Nemenčinės – 31 tūkst. ha, Gaižiūnų–Rumšiškių – 30,4 tūkst. ha, Kapčiamiesčio giria – 27,7 tūkst. ha, Ažvinčių–Minčios giria – 22 tūkst. ha. Daugiau kaip 10 tūkst. ha yra 17 masyvų. 1996–2005 kasmet buvo iškertama po 4,9–6,5 mln. m^3 medienos. Miškai yra ne tik medienos, bet ir uogų, grybų, vaistinių augalų šaltinis, daugelio gyvūnų ir paukščių buveinė. Kasmet superkama vid. po 1510 t uogų, 2291 t grybų, 43 t vaistinių augalų.

2006 miškų žemės plotas buvo 2121 tūkst. ha, miškingumas – 32,5%, miškų plotas, tenkantis vienam gyventojui – 0,62 ha. Pušynai sudarė 35,8%, eglynai 21,4%, beržynai 21,1%, juodalksnynai 6,7%, baltalksnynai 6,4%, drebulynai 3,3%, uosynai 2,5%, ąžuolynai 2,0% (vyraujančios medžių rūšys nurodytos žemėlapyje *Miškai* 96 puslapyje). Želdinių (kult. kilmės medynų) buvo 471,6 tūkst. ha (23%), žėlinių – 1542,4 tūkst. ha (77%). Jaunuolynai sudarė 25%, pusamžiai medynai 42%, bręstantys 14%, brandūs 19%. Medynų vid. amžius 53 m., bonitetas I,8, skalsumas – 0,7 (lent. 97 psl.). Miškuose buvo 4220 briedžių, 14 400 tauriųjų elnių, 580 danielių, 86 360 stirnų, 32 420 šernų, 3430 barsukų, 300 vilkų. Miškai suskirstyti į keturias grupes: I grupės (rezervatiniai sudaro 1,6% visų miškų), II grupės (specialiosios paskirties – 12,8%; iš jų II A grupės ekosistemų apsaugos, daugiausia draustinių – 8,9% ir II B grupės rekreaciniai – 3,9%), III grupės (apsauginiai – 15,2%) ir IV grupės (ūkiniai – 70,4%) miškai. Pagal derlingumą ir drėgnumą miškų žemės suskirstytos augavietėmis, medynai – miško tipais.

2006 valst. reikšmės miškų buvo 1051,2 tūkst. ha (49%), privačių – 717,2 tūkst. ha (33,7%), rezervuotų nuosavybės teisėms atkurti – 332,5 tūkst. ha (16,8%). Valstybės miškų ūkį formuoja ir progra-

Eglynas Žemaitijos nacionaliniame parke

Pušų želdiniai Dubravos girioje

Kalninės pušys Kuršių nerijoje

Savaiminis beržynas

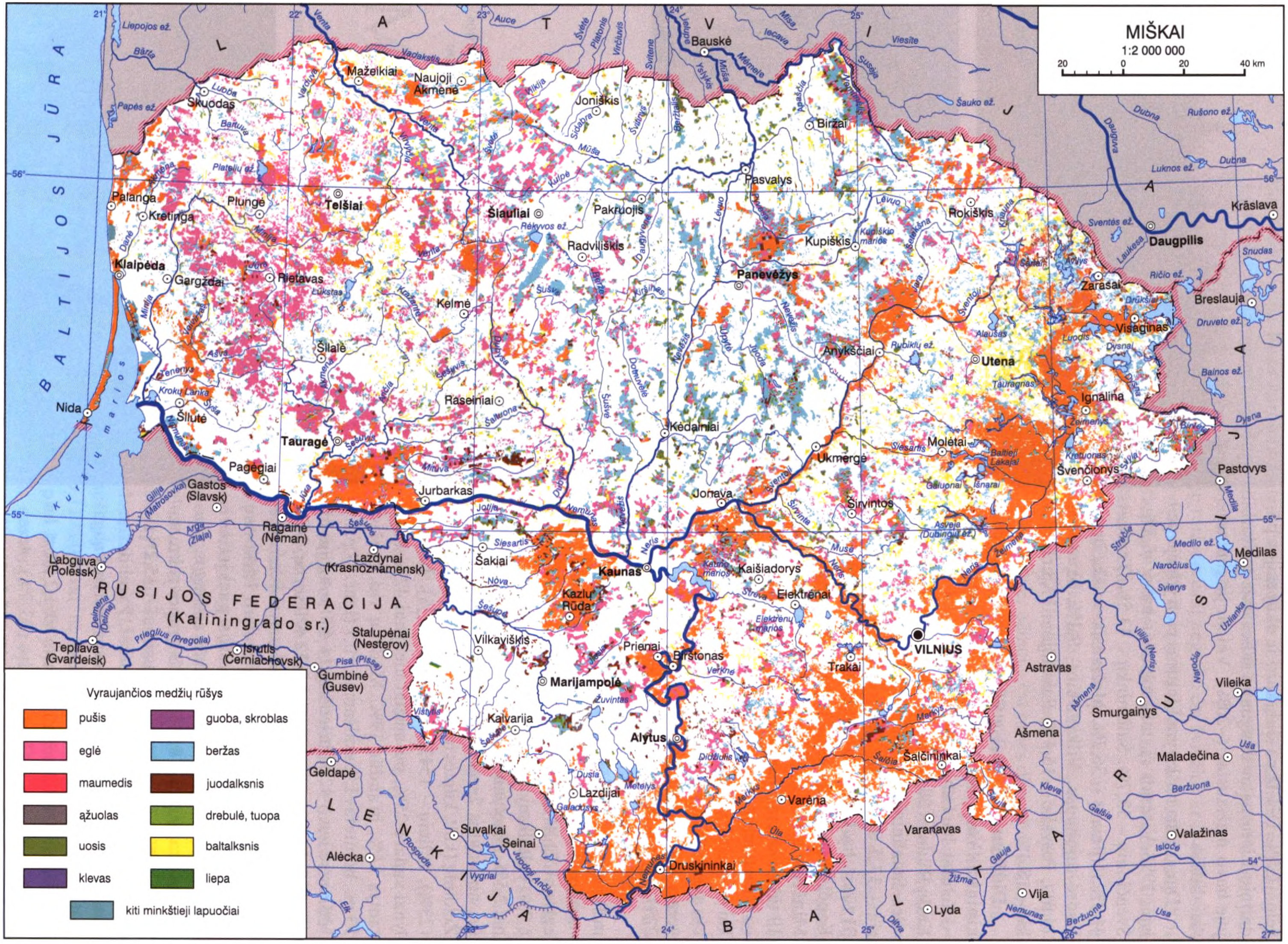
MIŠKAI
1:2 000 000
20 0 20 40 km
Vyraujančios medžių rūšys
pušis
eglė
maumedis
ąžuolas
uosis
klevas
guoba, skroblas
beržas
juodalksnis
drebulė, tuopa
baltalksnis
liepa
kiti minkštieji lapuočiai
BALTIJOS JŪRA
Kuršių marios
LATVIJA
BALTARUSIJA
LENKIJA
RUSIJOS FEDERACIJA
(Kaliningrado sr.)
VILNIUS
Kaunas
Klaipėda
Šiauliai
Panevėžys
Alytus
Marijampolė
Utena
Telšiai
Tauragė
Mažeikiai
Naujoji Akmenė
Skuodas
Joniškis
Biržai
Pasvalys
Pakruojis
Radviliškis
Kupiškis
Rokiškis
Zarasai
Visaginas
Ignalina
Anykščiai
Molėtai
Švenčionys
Ukmergė
Širvintos
Jonava
Kėdainiai
Raseiniai
Kelmė
Šilalė
Rietavas
Plungė
Kretinga
Palanga
Gargždai
Šilutė
Nida
Pagėgiai
Jurbarkas
Šakiai
Kazlų Rūda
Kaišiadorys
Elektrėnai
Trakai
Prienai
Birštonas
Vilkaviškis
Kalvarija
Lazdijai
Druskininkai
Varėna
Šalčininkai
Bauskė
Daugpilis
Krāslava
Breslauja
Pastovys
Medilas
Astravas
Smurgainys
Ašmena
Vileika
Maladečina
Valažinas
Varanavas
Vija
Lyda
Suvalkai
Seinai
Alėcka
Geldapė
Gumbinė (Gusev)
Stalupėnai (Nesterov)
Įsrutis (Černiachovsk)
Tepliava (Gvardeisk)
Labguva (Polessk)
Lazdynai (Krasnoznamensk)
Ragainė (Neman)
Gastos (Slavsk)
Nemunas
Neris
Venta
Mūša
Šventoji
Nevėžis
Dubysa
Jūra
Minija
Šešupė
Merkys
Daugava

Lent. **Vidutiniai medynų rodikliai**									
Medynai	Plotas		Amžius	Bonitetas	Skalsumas	Tūris, m³/ha		Tūrio prieaugis, m³/ha	
	1000 ha	%				visų medynų	brandžių medynų	bendras einamasis	prieaugio dalis, kaupiama medyne
pušynai	720,2	35,8	64	II,1	0,75	240	305		
eglynai	431,3	21,4	46	II,3	0,71	191	306		
kiti spygliuočiai	3,1	0,2	–	–	–	–	–	–	–
beržynai	424,0	21,1	48	I,2	0,71	165	234	6,2	3,3
drebulynai	65,8	3,3	44	Ia,7	0,71	205	275	7,0	4,0
juodalksnynai	135,0	6,7	46	I,4	0,71	196	292	6,5	3,5
baltalksnynai	129,8	6,4	33	I,7	0,71	132	155	6,8	4,0
ąžuolynai	40,1	2,0	85	I,6	0,63	195	247	5,0	2,3
uosynai	49,4	2,5	57	I,1	0,67	171	232	5,7	2,8
kiti lapuočiai	15,3	0,8	–	–	–	–	–	–	–
iš viso	2 014,0	100,0	53*	I,8*	0,72*	199*	254*	6,5*	3,4*

*pateikta duomenų vidutinė vertė

mas rengia Aplinkos m-ja (jai priklauso Miškų dep-tas). Miškų būklę, jų naudojimą, atkūrimą ir apsaugą kontroliuoja Valstybinė aplinkos apsaugos inspekcija ir jos teritoriniai miškų kontrolės padaliniai. Miškų urėdijų darbams vadovauja Gen. miškų urėdija prie Aplinkos m-jos. 2006 buvo 42 valst. miškų urėdijos. Lietuvos miškų sklypus inventorizuoja ir miškotvarkos projektus rengia Valstybinis miškotvarkos i-tas. Miškų valstybės kadastrą ir informacinę sistemą sudarančias duomenų bazes tvarko Valstybinė miškotvarkos tarnyba. Miškotyros problemos tiriamos Lietuvos miškų i-te ir LŽŪU Miškų f-te. Pav. 95 puslapyje.

Edvardas Riepšas

Augalija

ISTORINĖ RAIDA

Dabartinė Lietuvos augalija pradėjo formuotis pleistoceno epochos pabaigoje, baigiantis paskutiniam ledynmečiui. Vėlyvuoju ledynmečiu, iki pirmojo atšilimo, vadinamo biolingo l-piu, tundra plytėjo tik Lietuvos p. dalyje, ant kurios nebuvo užslinkęs ledynas. Tundroje vyravo prie žemės prigludę driados (*Dryas*) genties krūmokšniai. Biolingo l-piu tundrą pakeitė miškatundrė – beržų arba beržų ir pušų retmiškiai. Vėliau vėl prasidėjo atšalimas – vidurinio driaso l-pis. Per antrąjį atšilimą – alerodo l-pį – ledynai atsitraukė iki Skandinavijos vidurio. Aleriodo l-piu tundroje ėmė augti beržynai ir pušynai. Klimatas buvo sausas, todėl atviruose smėlynuose augo šviesomėgės žolės ir krūmai. P.v. Lietuvoje atsirado šilumamėgių medžių ir krūmų: liepų, guobų, ąžuolų, lazdynų. Klimatui atšilus ir ištirpus daugiamečiam įšalui prasidėjo pelkėjimas. Pelkėse paplito žaliosios samanos, kiminai, susidariusiuose ežeruose ėmė augti vandens augalai. Maždaug prieš 11 tūkst. metų, vėl staiga atšalus, prasidėjo vėlyvasis driasas. Pradėjo vyrauti žoliniai augalai ir žemaūgiai krūmokšniai. Maždaug prieš 10 000 metų prasidėjo iki šiol truntanti šilto klimato epocha – holocenas. Pirmajam l-piui buvo būdingas preborealinis klimatas. Tada ėmė gausėti pušų ir beržų, pradėjo augti alksniai. Dauguma prie šalto klimato prisitaikiusių augalų išnyko arba jų labai sumažėjo. Klimatas buvo palankus šilumą mėgstantiems medžiams, bet per tą laiką jie nespėjo išplisti. Borealinio klimato l-pis buvo šiltas ir sausas. Padaugėjo pušynų, juose įsigalėjo lazdynai, atsirado ąžuolų, guobų, baigiantis l-piui ėmė augti liepos. Tinkamose buveinėse išplito šilumamėgiai augalai – lieknoji plukė (*Anemone sylvestris*), plaukuotasis drugišius (*Oxytropis pilosa*). Ežerų pakrantėse gausiai augo šakotoji ratainytė (*Cladium mariscus*). Atlantinio klimato l-pis buvo šiltas ir drėgnas, todėl išplito ir įsitvirtino plačialapiai medžiai – ąžuolai, liepos,

guobos, uosiai, pamažu plito skroblai. Klimatas buvo palankus šilumamėgiams augalams. Vieni tuo metu klestėję augalai iki šių dienų jau išnykę, pvz., plūduriuojantysis agaras (*Trapa natans*), kiti dabar yra reti, pvz., miškinis eraičinas (*Festuca altissima*). Subborealinio klimato l-piu buvo šilta ir gana sausa. Apie trumpus pasausėjimus sprendžiama iš durpių kloduose aptinkamų smarkiai susiskaidžiusių durpių sluoksnelių. Tuo metu ėmė sparčiai plisti eglės. Atlantinio klimato l-pio pab. ir subborealinio klimato l-piu augalijos raidai nemažai įtakos turėjo žmonių veikla. Pradėję deginti miškus jie sudarė sąlygas plisti atvirų ir sausų buveinių augalams. Durpių kloduose aptinkama kviečių ir miežių žiedadulkių, gausu miško kirtavietėms ir degvietėms būdingų augalų (viržių, gauromečių) žiedadulkių. Maždaug prieš 2500 m. prasidėjo ir iki šiol tęsiasi vėsesnis ir drėgnesnis subatlantinio klimato l-pis. Labai išplito eglės, susidarė mišrieji miškai. Žmonių apleistuose nualintuose laukuose pirmiausia augo pušys ir beržai. Subatlantiniam l-piui būdingi ryškūs klimato svyravimai: kaitaliojosi sausesni ir drėgnesni, vėsesni ir šiltesni periodai, bet floros įvairovei, susidariusiai nuolat kintančio klimato sąlygomis, šie pokyčiai nebuvo svarbūs. Augalijos raidai vis didesnės įtakos turėjo žmonių veikla – žemdirbystė ir gyvulininkystė, nuo 20 a. vid. – prasidėjusi gamtos pertvarka, pramonės ir ž.ū. plėtra. Dabartinei floros raidai būdingas vietinių rūšių populiacijų nykimas ir spartus svetimžemių rūšių skverbimasis bei plitimas.

a

b

Savaiminiai induočiai augalai: *a* – Gorskio pūtelis, *b* – paupinė usnis

FLORA

Savaiminiai induočiai augalai

Lietuvoje savaiminių induočių yra ~1350 rūšių. 5 skyriai: pataisūnai (*Lycopodiophyta*), asiūklūnai (*Equisetophyta*), šertvūnai (*Polypodiophyta*), pušūnai (*Pinophyta*) ir magnolijūnai (*Magnoliophyta*). Pataisūnų yra 7, asiūklūnų – 8, šertvūnų – 24, pušūnų – 3 rūšys. Magnolijūnų skyrius yra didžiausias – ~1300 rūšių. Iš visų augalų šeimų didžiausia rūšių įvairove išsiskiria astrinių (*Asteraceae*), miglinių (*Poaceae*), viksvuolinių (*Cyperaceae*), erškėtinių (*Rosaceae*) šeimos. Savaiminę florą sudaro autochtoninės ir alochtoninės rūšys. Autochtoninių rūšių yra nedaug, jos atsirado poledynmečiu ir vadinamos neoendemais. Jiems priskiriama baltijinė linažolė (*Linaria loeselii*), baltijinis pūtelis (*Tragopogon heterospermum*), Gorskio pūtelis (*Tragopogon gorskianus*), didžioji kelerija (*Koeleria grandis*). Dauguma kitų savaiminių augalų rūšių iš kitų regionų pateko nuslinkus ledynams, t.y. vėlyvojo pleistoceno arba holoceno įv. laikotarpiais. Tokios rūšys vadinamos alochtoninėmis. Nemažai skirtingiems holoceno l-piams būdingų augalų rūšių dėl klimato pokyčių išnyko, bet kai kurios rūšys, vadinamos reliktinėmis, liko ir aptinkamos iki šiol. Arktinio klimato l-pio reliktai yra beržas keružis (*Betula nana*) ir pelkinis vikšris (*Juncus stygius*), borealinio klimato l-pio reliktai – ežerinė slepišerė (*Isoetes lacustris*), ežerinė lobelija (*Lobelia dortmanna*), pražangiažiedė plunksnalapė (*Myriophyllum alterniflorum*). Šių rūšių augalų aptinkama Lietuvos š. dalyje ir šiaurės rytuose. Šilto subborealinio klimato laikotarpio reliktų, pvz., stačioji dirsuolė (*Bromopsis erecta*), randama tik Lietuvos p. dalyje. Augalų geografijos požiūriu svarbios augalų rūšys, kurių paplitimo ribos eina per visą teritoriją. Lietuvoje yra ~30 rūšių, kurių pagrindinė arealo dalis plyti kalnuose. Prie kalninių rūšių priskiriama paupinė usnis (*Cirsium rivulare*), paplitusi tik Lietuvos p. dalyje, kalninė arnika (*Arnica montana*) aptinkama p.r. pakraštyje, menturinė baltašaknė (*Polygonatum verticillatum*) – tik v. dalyje. Dėl žmogaus poveikio aplinkai kinta rūšių įvairovė. Didžiausią įtaką augalijos pokyčiams turi buveinių pažeidimas. Labiausiai pastebimas spartus kai kurių vietinių augalų plitimas ir dideli jų užimti plotai, pvz., upių slėniuose, pievose, ganyklose išplito krūminis builis (*Anthriscus sylvestris*). Pav.

a

b

Archeofitai: *a* – paprastoji dedešva, *b* – ruginė dirsė

Archeofitai

Lietuvoje užregistruota ~100 rūšių. Jie pradėjo plisti holocene kartu su žmonėmis iš pietinių regionų ir yra susiję su žemdirbystės raida, todėl nemažą dalį sudaro dirbamų laukų piktžolės. Archeofitai yra kilę iš Viduržemio j. regiono ir P.v. Azijos. Ankstyvai-

siais žemdirbystės raidos l-piais dalis jų galėjo būti auginami kaip maistiniai, pvz., paprastoji dedešva (*Malva neglecta*). Savitą archeofitų grupę sudaro specializuotosios kultūrinių augalų piktžolės. Jų sėklos dažnai labai panašios į atitinkamų kultūrinių augalų sėklas, pvz., ruginės dirsės (*Bromus secalinus*) grūdai panašūs į sėjamojo rugio (*Secale cereale*) grūdus. Tokios piktžolės plito kartu su atitinkamų kultūrinių augalų grūdais, nes buvo sunkiai išvalomos priemaišos. Prie specializuotųjų piktžolių t.p. galima priskirti dirvines rauges (*Agrostemma githago*), dirvines svidres (*Lolium arvense*). Pav.

Svetimžemiai augalai

Lietuvoje užregistruota >550 rūšių. Pagal patekimo būdą galima suskirstyti į 2 grupes: atsitiktinai patekusius ir žmonių įvežtus auginti, bet vėliau sulaukėjusius. Atsitiktinai iš tolimų kraštų patenkančių augalų sėklų atvežama su grūdais arba kitais augalininkystės produktais, su iškasenomis, kailiais ir vilnomis, prikibusių prie daiktų ir drabužių. 19 a. ir 20 a. pr. nemažai sėklų patekdavo su balastiniu laivų gruntu. Svetimžemių augalų buvo aptinkama Klaipėdoje prie uosto, kai kurie iš jų natūralizavosi ir išplito (pvz., siauralapis šatreinis). Užregistruota augalų, kurių sėklos pateko su kriauklėmis, akmens anglimis, kultūrinių augalų sėklomis. Su kriauklėmis iš Kaspijos j. regiono 20 a. pab. pateko smulkioji drignė (*Hyoscyamus pusillus*) ir sibirinė arguzija (*Argusia sibirica*). Labai daug augalų sėklų patekdavo ir iki šiol patenka su importuojamais grūdais. Iš Š. Amerikos atsitiktinai buvo įvežta, pvz., dagišlapė grūstė (*Cyclachaena xanthiifolia*), kietinė ambrozija (*Ambrosia artemisiifolia*), triskiautė ambrozija (*Ambrosia trifida*). Didžiausią dalį įvežtų sulaukėjusių ir savaime plintančių svetimžemių augalų sudaro dekoratyviniai žoliniai augalai, krūmai ir medžiai, pvz., dygliavaisis virkštenis (*Echinocystis lobata*), bitinė sprigė (*Impatiens glandulifera*), uosialapis klevas (*Acer negundo*), raudonasis ąžuolas (*Quercus rubra*). Mažesnę dalį sudaro sulaukėję vaistiniai, techniniai, pašariniai, maistiniai ar kt. grupių augalai. Kelių rūšių sulaukėję augalai, pvz., smulkiažiedė sprigė (*Impatiens parviflora*), rasotasis puikūnas (*Mimulus guttatus*), buvo auginami botanikos soduose. Ypač sparčiai plintantys svetimžemiai augalai vadinami invaziniais. Yra ~70 rūšių invazinių augalų. Vieni jų, pvz., kanadinė konyza (*Conyza canadensis*), įsitvirtina tik pažeistose buveinėse, vėliau, atsikuriant augalų bendrijoms, išnyksta, aplinkai beveik nepadarydami žalos. Dauguma invazinių augalų įsikuria įvairiose buveinėse, jas labai pakeičia arba net visai sunaikina. Aplinkai labai pavojingais arba pavojingais laikomi ~30 rūšių invaziniai svetimžemiai augalai, pvz., Sosnovskio barštis (*Heracleum sosnowskyi*), gausialapis lubinas (*Lupinus polyphyllus*). Kai kurie svetimžemiai augalai išplito per trumpą laiką ir tapo įkyriomis pasėlių piktžolėmis, pvz., smulkiažiedė galinsoga (*Galinsoga parviflora*). Pav.

a

b

c

Svetimžemiai augalai: *a* – Sosnovskio barštis, *b* – blakstienotoji galinsoga, *c* – uosialapis klevas

Samanos

Lietuvoje samanų, arba brijūnų (*Bryophyta*), skyriaus augalai, priskiriami 3 klasėms: lapsamanių, arba brijainių (*Bryopsida*), kerpsamanių, arba maršantijinių (*Hepaticae*), ir ylvaisainių (*Anthocerotopsida*). Didesnė yra lapsamanių (~340 rūšių), mažesnė – kerpsamanių (~110 rūšių) klasė. Lapsamanės skirstomos į 2 poklasius: kiminai, arba kiminuočiai (*Sphagnidae*), ir žaliosios samanos, arba brijuočiai (*Bryidae*). Dar aptinkamos 3 ylvaisainių (*Anthocerotopsida*) klasės augalų rūšys. Gausiausia yra dirvožemyje augančių **lapsamanių** grupė. Maždaug pusė dirvožemyje augančių lapsamanių įsikuria miškuose. Dažniausios – purioji dvyndantė (*Dicranum polysetum*), atžalinė gūžtvė (*Hylocomium splendens*), paprastoji šilsamanė (*Pleurozium schreberi*), tribriaunė kerėža (*Rhytidiadelphus triquetrus*). Pelkėse aptinkama ~50 rūšių žaliųjų samanų ir ~30 rūšių kiminų. Būdingiausios aukštapelkių samanos yra pelkinė tranšė (*Aulacomnium palustre*), durpyninis gegužlinis (*Polytrichum strictum*), Magelano kiminas (*Sphagnum magellanicum*). Žemapelkėse samanų įvairovė didesnė. Dažniausios – pelkinė dygutė (*Calliergonella cuspidata*), žvilgančioji veltenė (*Tomentypnum nitens*), tarpinė drepanė (*Drepanocladus cossonii*). Miškuose ir pelkėse **kerpsamanės** dažn. įsiterpia tarp kitų samanų, kartais sudaro

ištisines vejas arba sąžalynus. Daug jų želia ant medžių kamienų. Dažniausios – dvišakė skirstė (*Metzgeria furcata*), puošnioji blakstienė (*Ptilidium ciliare*). Didele kerpsamanių įvairove pasižymi pūvanti mediena. Nemažai jų, pvz., riestalapė raguotė (*Nowelia curvifolia*), lancetinė tiesmė (*Liochlaena lanceolata*), plunksninė pliusnė (*Neckera pennata*), aptinkama tik senuose miškuose ir vadinama tokių miškų indikatorinėmis rūšimis. Dėl intensyvaus miškų ūkinio naudojimo ir virtuolių šalinimo ant pūvančios medienos įsikuriančios kai kurių rūšių kerpsamanės yra retos.

Pievose aptinkama ~70 rūšių samanų, bet jų įvairovė labai panaši į pelkių ir miškų samanų įvairovę. Dažniausios yra dirvoninė kėnutė (*Abietinella abietina*), palminė junetė (*Climacium dendroides*). Smėlynuose auga ~20 rūšių samanų. Dažna yra balkšvoji trumpė (*Brachythecium albicans*), paprastoji rausvutė (*Ceratodon purpureus*), dirvoninė širmūnė (*Racomitrium canescens*). Iš beveik 70 rūšių samanų, augančių vandens telkiniuose ir jų pakrantėse, tik šiurkščialapė ežerė (*Rhynchostegium riparioides*) ir kelių rūšių nertvinių (*Fontinalaceae*) šeimos samanos – trieilė nertvė (*Fontinalis antipyretica*), mažoji nertvė (*F. dalecarlica*) – yra tikrieji vandens augalai. Visos kitos samanos auga sausumoje ir negiliai vandenyje. Vietovėse, kuriose suardyta kt. augalų danga, dažn. auga brijinių (*Bryaceae*), dvyndantinių (*Dicranaceae*) ir potijinių (*Pottiaceae*) šeimų samanos. Dauguma jų yra smulkios ir trumpaamžės. ~70 rūšių samanų aptinkama ant medžių žievės. Didžioji jų dalis nelaikoma tikraisiais epifitais, nes gali augti dirvožemyje. Dažniausios epifitų rūšys yra tikroji garbuonė (*Ulota crispa*), ilgalapė kreivadantė (*Anomodon longifolius*), puošnioji šepšė (*Orthotrichum speciosum*), juostuotoji šepšė (*O. anomalum*). Užregistruota ~50 rūšių samanų, augančių ant akmenų. Vienos samanos įsikuria ant karbonatinių uolienų, kitos – ant akmenų. Dauguma samanų (augančių ant akmenų) retos arba labai retos. Dažniausios yra pailgoji grimija (*Grimmia ovalis*), blakstienotoji hedvigija (*Hedwigia ciliata*), ilgalapė sukutė (*Paraleucobryum longifolium*). Į Lietuvos raudonąją knygą įrašytos 97 rūšys samanų. Pav. *Zigmantas Gudžinskas*

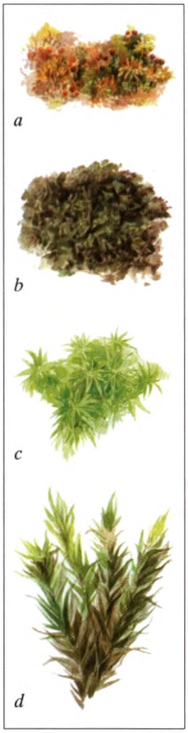

Samanos:
a – Magelano kiminas,
b – dvišakė skirstė,
c – dirvoninė širmūnė,
d – puošnioji šepšė

AUGALŲ BENDRIJOS

Lietuvos augaliją sudaro miškų, pievų, pelkių, smėlynų, vandens telkinių ir jų pakrančių bendrijų augalija bei antropogeninės bendrijos.

Miškų augalija

Lietuvos miškų ir krūmynų augalų bendrijos skirstomos į 6 klases ir ~30 asociacijų. Labiausiai paplitę spygliuočių miškai priskiriami spygliuočių miškų (*Vaccinio-Piceeyea abietis*) klasei ir sudaro 8 asociacijas. Iš spygliuočių miškų didžiausius plotus užima saliaviniai pušynai (*Peucedano-Pinetum sylvestris*) ir striepsniniai eglynai (*Melico-Piceetum abietis*), gerokai retesnės šiurinių pušynų (*Cladonio-Pinetum sylvestris*), ąžuolinių pušynų (*Querco-Pinetum sylvestris*), balzganinių pušynų (*Leucobryo-Pinetum sylvestris*) ir kimininių eglynų (*Sphagno-Piceetum abietis*) asociacijų bendrijos. Lapuočių miškai nusidriekę netoli šiaurinės jų paplitimo ribos, todėl bendrijų įvairovė nedidelė – 4 asociacijos ir 1 rango nesudaranti bendrija, nemaža dalis bendrijų yra retos arba labai retos. Šiek tiek dažnesnės tik liepinių skroblynų (*Tilio-Carpinetum betuli*) asociacijos bendrijos. Pelkiniuose dirvožemiuose įsikūrusios miškų ir krūmynų bendrijos priskiriamos eutrofinių ir mezotrofinių medžių ir krūmų bendrijų (*Alnetea glutinosae*) klasei, apimančiai 6 asociacijas. Juodalksnynų (*Alnion glutinosae*) bendrijos dažnos tose vietose, kur pavasarį ir vasaros pradžioje telkšo vanduo. Pilkųjų karklynų (*Salicion cinereae*) bendrijos dažn. užima tarpukalvių daubų apleistas pelkėtas pievas arba žemapelkes. Šlaitų termofilinių krūmynų (*Rhamno-Prunetea spinosae*) klasės bendrijos, įsikuriančios stačiuose, gerai įšildomuose upių ir ežerų šlaituose, priskiriamos asociacijoms ir kelioms į rangus neskirstomoms bendrijoms. Šios bendrijos retos. Paupinių gluosnynų (*Salicetea purpureae*) klasės bendrijos įsikuria didžiųjų ir vid. dydžio upių salpose. Jų įvairovė nedidelė, nustatytos 2 asociacijos (*Salicetum triandro-viminalis* ir *Salicetum fragilis*). Bendrijas

sudaro įv. rūšių karklai ir gluosniai. Tarpinę padėtį tarp miškų ir pelkių užima aukštapelkių ir tarpinių pelkių raistų bei plynraisčių (*Vaccinietea uliginosae*) klasei priskiriamos 2 asociacijų bendrijos, iš kurių dažniausia – gailinio pušyno (*Ledo-Pinetum sylvestris*) asociacija. Bendrijos dažn. išsidėsto pelkių pakraščiais, kartais užima visą jų plotą. Pav.

Miškų augalija. Liepinis skroblynas

Pievų augalija

Pievos skirstomos į užliejamąsias ir žemynines. Užliejamosios pievos yra savaiminės kilmės. Krūmais ir mišku jos neužželia dėl nuolat pasikartojančių potvynių. Žemyninės pievos atsiranda ganomose ir šienaujamose kirtavietėse, apleistų dirvonų ar nusausintų pelkių vietoje. Natūralios ir pusiau natūralios pievos Lietuvoje dabar užima nedidelę visų žolinių augalų sudaromų bendrijų dalį. Dėl ūkininkavimo pokyčių ir kitokios ūk. veiklos (pvz., miškų plėtros) pievos yra sparčiai nykstančios ekosistemos. Druskingų pievų (*Asteretea tripolii*) klasės bendrijų Lietuvoje likę labai maži plotai Baltijos j. ir Kuršių marių pakrantėse. Šiai klasei priskiriamos tik 1 asociacijos – druskinių vikšrynų (*Juncetum gerardii*) – bendrijos, kurias sudaro silpnai druskingame dirvožemyje augantys augalai: pajūrinė pienažolė (*Glaux maritima*), druskinis vikšris (*Juncus gerardii*), pajūrinė širdažolė (*Centaurium littorale*). Labiausiai paplitusios ir didžiausia įvairove pasižyminčios trąšių pievų (*Molinio-Arrhenatheretea*) klasės bendrijos skirstomos į 2 eiles ir 18 asociacijų. Drėgnų ir šlapių pievų (*Molinietalia caeruleae*) eilės bendrijos dažnai užima tarpinę padėtį tarp pievų ir pelkių. Purienynų bendrijos anksčiau buvo labai dažnos, bet po melioracijos jų liko labai nedaug, jos toliau nyksta. Dažnesnės yra kupstinių šluotsmilgynų (*Deschampsietum cespitosae*), neretos vingiorykštinių snaputynų (*Filipendulo-Geranietum*) bendrijos. Europinių trąšių pievų (*Arrhenatheretalia elatioris*) eilė apima tikrųjų pievų ir ganyklų bendrijas, susidariusias normalaus drėgnio dirvožemiuose, kuriuose gausu augalams prieinamų maisto medžiagų. Dažniausios yra tikrųjų eraičinynų (*Festucetum pratensis*), eraičininių kietavarpynų (*Festuco-Cynosuretum*), gardūnytinių smilgynų (*Anthoxantho-Agrostietum*) asociacijų bendrijos. Sausuose šlaituose įsikuriančios pievos priskiriamos stepinių pievų (*Festuco-Brometea*) klasei, kurios bendrijos sudaro 6 asociacijas. Dauguma bendrijų, pvz., šilagėliniai motiejukynai (*Potentillo-Phleetum*), užima labai nedidelius upių slėnių ir kalvų šlaitų plotus. Pastaraisiais d-mečiais šių pievų labai sumažėjo kalvų šlaituose ėmus želdinti miškus. Iš šilumamėgių ir šviesomėgių rūšių sudarytos pievų bendrijos priskiriamos pamiškių, miško aikštelių ir šlaitų pievų (*Trifolio-Geranietea*) klasei. Bendrijoms būdinga didelė rūšių įvairovė. Lietuvoje jos yra netoli š.r. dalies arealo pakraščio, todėl retos arba apyretės. Pamiškėse, rečiau pamiškių šlaitų papėdėse, paplitusios tik dobilinių dirvuolynų (*Trifolio-Geranietum alpestris*) bendrijos. Kitų 4 asociacijų – snaputinių plukynų (*Geranio-Anemonetum sylvestris*), katilėlinių vikynų (*Campanulo-Vicietum tenuifoliae*), notrinių kūpolynų (*Stachyo-Melampyretum nemorosi*) ir kašubinių vikynų (*Agrimonio-Vicietum cassubicae*) – bendrijos retos arba labai retos ir užima labai mažus plotus. Nujaurėjusiuose rūgščiuose smėlio, priesmėlio arba priemolio dirvožemiuose įsikuria labai savitos tyrulinių pievų (*Nardetea strictae*) klasės bendrijos. Jos beveik visada užima nedidelius plotus, dažnai kt. pievų bendrijų pakraščiuose arba pamiškėse sudaro siauras juostas. Šiek tiek didesni tyrulinių pievų plotai likę Žemaičių ir Medininkų aukštumose. Šias bendrijas sudaro daugiausia žemaūgės

Pievų augalija. Gardūnytinis smilgynas

žolės. Drėgnųjų briedgaurynų (*Juncion squarrosi*) bendrijos priskiriamos 2 asociacijoms , labai retos. Šiek tiek dažnesnės sausųjų briedgaurynų (*Violion caninae*) bendrijos, bet ir jos sparčiai nyksta. Pav.

Pelkių augalija

Dėl melioracijos ir durpių gavybos iki 20 a. pab. buvo nusausinta >70% visų pelkių. Kai kurios melioracijos nepaliestos žemapelkės, sumažėjus bendram gruntinių vandenų lygiui, t.p. apsausėjo, ėmė keistis jų augalija. Lietuvos pelkių augalų bendrijos skirstomos į 3 klases ir 26 asociacijas. Aukštapelkių bendrijos priskiriamos aukštapelkinių žolinių kiminynų (*Oxycocco-Sphagnetea*) klasei. Šios klasės bendrijos (3 asociacijos) įsikuria aukštapelkių plynėse, jų būdingas bruožas – įv. dydžio ir aukščio kemsai ir tarp jų esantys duburiai. Žemapelkinių žemųjų viksvynų (*Scheuchzerio-Caricetea nigrae*) klasės bendrijos skirstomos į 21 asociaciją. Daugelis bendrijų gana retos, kai kurios labai retos ir nykstančios. Klasės bendrijos labai svarbios gamtosaugos požiūriu, nes jose telkiasi daug retų ir nykstančių augalų. Dažniausios laibųjų viksvynų (*Caricetum lasiocarpae*) bendrijos, įsikuriančios silpnai rūgščiuose ar silpnai šarminiuose, dažnai nemažai kalcio junginių turinčiuose pelkiniuose dirvožemiuose. Liekniniai viksvynai (*Caricetum davallianae*), kurių anksčiau buvo aptinkama Lietuvos š.v. dalyje, dabar jau beveik išnykę. Pav.

Pelkių augalija. Liekninis viksvynas

Smėlynų augalija. Rugiaveidinis smiltlendrynas

Smėlynų augalija

Dažn. yra antrinės kilmės, t.y. susidarę iškirstų miškų vietoje. Smėlynų bendrijų įvairovė gana nedidelė. Visos jos priklauso 2 klasėms: baltųjų kopų (*Ammophiletea arenariae*) ir pilkųjų kopų bei žemyninių smėlynų (*Koelerio-Corynephoretea canescentis*). Baltųjų kopų bendrijos Lietuvoje įsikūrusios tik Baltijos pajūryje, ant biraus, maisto medžiagų negausaus, nuolat pustomo smėlio. Visos šios klasės bendrijos priskiriamos vienai – rugiaveidinių smiltlendrynų (*Leymo-Ammophiletum arenariae*) – asociacijai. Pilkųjų kopų ir žemyninių smėlynų (*Koelerio-Corynephoretea canescentis*) klasės bendrijos nemažus plotus užima pajūryje – pilkosiose kopose ir palvėje, žemyninėje dalyje jos mažais lopinėliais išsimėčiusios kariniuose poligonuose, kirtavietėse, pamiškėse, miško aikštelėse, šlaituose. Pajūrio kopose didžiausius plotus užima našlaitinių šepetukynų (*Violo-Corynephoretum canescentis*) ir šlamutinių austėjynų (*Helichryso-Jasionetum montanae*), nuo jūros nutolusiose vietose, ypač Lietuvos p. ir p.r. – kežinių šepetukynų (*Sclerantho-Corynephoretum canescentis*) asociacijų bendrijos. Pav.

Vandens telkinių ir jų pakrančių augalija

Jai būdinga itin didelė bendrijų įvairovė. Visos augalų bendrijos skirstomos į 8 augalijos klases ir ~90 asociacijų. Smulkiųjų pleustofitų (*Lemnetea minoris*) klasei priklauso vandens paviršiuje plūduriuojančių arba vandenyje laisvai plaukiojančių neįsišaknijančių augalų bendrijos: mažieji plūdenynai (*Lementum minoris*) ir trilypiai plūdenynai (*Lementum trisulcae*). Maurabragių bendrijų (*Charetea fragilis*) klasei priklauso maurabragūnų (*Charophyta*) skyriaus dumblių sudaromos bendrijos. Šios bendrijos dažn. įsikuria skaidriuose ežeruose iki 2–3 m, retai iki – 9 m gylyje. Nustatyta 13 asociacijų ir 1 rango nesudaranti bendrija. Dauguma bendrijų yra retos arba labai retos. Vandens telkiniuose vyrauja įsišaknijančių ir stambių plūduriuojančių hidrofitų (*Potamogetonetea pectinati*) klasės bendrijos, kurias sudaro įv. rūšių plūdės ir kiti vandens augalai. Iki šiol nustatytos

27 šiai klasei priskiriamų asociacijų bendrijos. Savitą bendrijų grupę sudaro pelkinės skendenių ir samanų (*Utricularietea intermedio-minoris*) klasės bendrijos, dažn. susidarančios neišdžiūvančiuose pelkių duburiuose, žemapelkėse. Nustatytos 4 šios klasės asociacijų bendrijos. Jūros sublitoralės (*Zosteretea marinae*) ir smulkiųjų hidrofitų (*Littoreletea uniflorae*) klasių bendrijos ypač retos. Nereguliariai susidarančios drėgnų augaviečių terofitų (*Isoëto-Nanojuncetea*) klasės bendrijos dažniau aptinkamos didžiųjų upių pakrantėse, kai kurios įsikuria ant nuolat arba laikinai šlapių miško ir lauko keliukų. Vandens ir sausumos augaliją sieja stambiųjų helofitų ir viksvų (*Phragmitetea australis*) klasės bendrijos. Iki šiol aprašytos 32 asociacijų bendrijos. Dažniausios yra paprastųjų nendrynų (*Phragmitetum australis*) bendrijos, susidarančios stovinčio ir tekančio vandens telkinių pakrantėse, dažnos plačialapių švendrynų (*Typhetum latifoliae*), vandeninių monažolynų (*Glycerietum maximae*), lieknųjų viksvynų (*Caricetum gracilis*), nendrinių dryžutynų (*Phalaroidetum arundinaceae*) bendrijos. Pav.

Vandens telkinių ir jų pakrančių augalija. Nendrynas

Antropogeninė augalija

Šiam tipui priskiriamos dirbamuose laukuose, miestuose, dykvietėse, palei geležinkelius, pakelėse, šiukšlynuose, prie pramonės įmonių susitelkusios augalų bendrijos. Antropogeninės augalijos įvairovė gana didelė, susidariusios bendrijos sunkiai klasifikuojamos. Antropogeninės augalų bendrijos priskiriamos segetalinių ir trumpaamžių ruderalinių piktžolių (*Stellarietea mediae*), ruderalinių ir pusiau ruderalinių sausų vietų ir pakrančių (*Artemisietea vulgaris*), pamiškių ir pakrančių nitrofilinių bendrijų (*Galio-Urticetea*), miško retmių (*Epilobietea angustifolii*), drėgmamėgių vienamečių nitrofilų (*Bidentetea tripartitae*) klasėms. Kai kurios šioms klasėms priklausančios bendrijos susidaro savaime, veikiamos gamtinių veiksnių. Nustatytos >30 asociacijų antropogeninės bendrijos.

Zigmantas Gudžinskas

a

b

Maistiniai augalai:
a – paprastoji bruknė,
b – paprastoji garšva

NAUDINGIEJI AUGALAI

Maistiniai augalai

Lietuvoje savaime auga ~120 rūšių. Didžiausią reikšmę turi valgomus vaisius vedantys augalai (pvz., paprastoji mėlynė, paprastoji avietė, paprastoji bruknė). Rečiau maistui vartojami kt. augalų vaisiai (pvz., miškinės obels, paprastojo šermukšnio, paprastojo putino). Kartais kaip daržovės valgomi laukinių augalų lapai (pvz., didžiosios dilgėlės, paprastosios garšvos, paprastosios kiaulpienės). Lietuvoje auginami >200 rūšių kultūriniai maistiniai augalai. Kai kurie auginami pramoniniu mastu (pvz., kviečiai, rugiai, bulvės, grikiai), soduose (pvz., obelys, kriaušės, vyšnios, serbentai), daržuose (pvz., pupelės, svogūnai, česnakai, špinatai). Pav.

Prieskoniniai augalai

Lietuvoje savaime auga ~50 rūšių, bet reikšmingais laikomi maždaug 20 rūšių augalai. Dažn. prieskoniams naudojamos paprastųjų kmynų, dirvinių čiužučių sėklos, paprastųjų kadagių kankorėžiai, valgomųjų krienų ir vaistinių šventagaršvių šaknys bei lapai, juodųjų serbentų lapai, keturbriaunių čiobrelių ir paprastųjų raudonėlių žo-

Prieskoniniai augalai:
a – dirvinė čiužutė,
b – baltažiedis barkūnas

a

b

Aliejiniai augalai. Rapsų laukas

lė. Prieskoniams t.p. naudojami paprastasis apynys, kvapioji stumbražolė, kvapusis lipikas, baltažiedis barkūnas. Dauguma Lietuvoje auginamų prieskoninių augalų introdukuoti ir auginami daržuose, pvz., paprastasis krapas, daržinis dašis, sėjamoji kalendra, sėjamoji petražolė. Pav.

Aliejiniai augalai

Lietuvoje savaime auga >10 rūšių. Daugiausia kokybiškų aliejų (iki 80%) susikaupia paprastojo lazdyno riešutų branduoliuose. Daug aliejų yra mažalapės liepos, dirvinio garstuko, paprastojo ežeinio, trikertės žvaginės sėklose. Aliejaus išspaudžiama iš auginamų kultūrinių augalų (pvz., sėjamųjų linų, rapsų). Pav.

Eterinių aliejų augalai

Lietuvoje eterinius aliejus savaime kaupia ~20 rūšių augalų. Tai – kartusis kietis, vaistinė šventagaršvė, keturbriaunis ir paprastasis čiobreliai, vaistinė ramunė, plaukuotasis beržas. Daug eterinių aliejų sukaupia kai kurie auginami augalai, pvz., pipirinė ir šaltoji mėtos, tikroji levanda, kvapusis šalavijas. Pav.

Medingieji augalai

Lietuvoje ~200 rūšių. Daugiausia nektaro išskiria mažalapė liepa (250–1000 kg/ha), siauralapis gaurometis (300–400 kg/ha), baltažiedis ir geltonžiedis barkūnai (200–600 kg/ha), šilinis viržis (iki 200 kg/ha). Daug nektaro būna čiobrelių, kiaulpienių, dobilų, šalpusnių, usnių, šermukšnių, bruknių, gluosnių ir karklų žieduose. Pagal žydėjimo laiką medingieji augalai skirstomi į pavasarinius, vasarinius ir rudeninius. Kai kurių rūšių introdukuoti medingieji augalai, pvz., bitinė facelija, sirinis klemalis, vaistinė agurklė, auginami prie bitynų. Pav.

Eterinių aliejų augalai: *a* – tikroji levanda, *b* – šaltoji mėta

a

b

Medingieji augalai: *a* – siauralapis gaurometis, *b* – bitinė facelija

a

b

Vaistiniai augalai

Lietuvoje naudojami >460 rūšių savaiminiai ir auginami vaistiniai augalai. Augančius laukinius vaistinius augalus pagal jų biol. savybes ir žaliavos išteklius galima suskirstyti į 3 grupes. Prie pirmosios grupės priskiriami visoje šalyje paplitę ir įv. buveinėse augantys vaistiniai augalai, pvz., paprastoji kraujažolė (*Achillea millefolium*), šilinis viržis (*Calluna vulgaris*), paprastoji žemuogė (*Fragaria vesca*). Šių augalų žaliavą renkant gamtoje ir racionaliai naudojant išteklius laukinėms jų populiacijoms pavojus negresia. Antrąją vaistinių augalų grupę sudaro tokios rūšys, kurios įsikuria tik tam tikro tipo buveinėse, todėl jų ištekliai nedideli, pvz., miltinė meškauogė (*Arctostaphyllos uva-ursi*), paprastoji pakalnutė (*Convallaria majalis*), vaistinis valerijonas (*Valeriana officinalis*). Šios grupės augalus gamtoje galima rinkti gana ribotai. Trečiąją grupę sudaro vaistiniai augalai, kurių ištekliai gamtoje maži arba labai maži. Tai – dažn. tik vieno ar kelių tipų buveinėse įsikuriantys, aplinkos pokyčiams jautrūs augalai, pvz., kalninė arnika (*Arnica montana*), melsvasis gencijonas (*Gentiana cruciata*), paprastasis amalas (*Viscum album*). Šios grupės 33 rūšių vaistiniai augalai įrašyti į Lietuvos raudonąją knygą. Gamtoje rinkti jų žaliavą draudžiama.

Vaistiniai augalai kaupia labai daug įvairių biologiškai aktyvių junginių (alkaloidų, glikozidų, raugų). Veikliosios medžiagos kaupiasi visame augale arba tik kai kuriose jo dalyse. Vaistams dažn.

naudojamos tos dalys, kur augalai sukaupia daugiausia veikliųjų medžiagų. Pvz., paprastojo šalpusnio (*Tussilago farfara*), didžiosios dilgėlės (*Urtica dioica*) vaistinei žaliavai renkami lapai, mažalapės liepos (*Tilia cordata*), vaistinės ramunės (*Matricaria recutita*) – žiedai ir žiedynai, vaistinio pataiso (*Lycopodium clavatum*) – sporos, paprastojo ąžuolo (*Quercus robur*), paprastojo šaltekšnio (*Frangula alnus*) – žievė. Vaistiniai augalai arba jų dalys renkamos tuo metu, kai jose daugiausia veikliųjų medžiagų. Pumpurai dažn. renkami anksti pavasarį, kol dar nepradėjo skleistis, šaknys ir šakniastiebiai – vėlai rudenį, žolė – augalui žydint, lapai – jiems išaugus. Vaisiai renkami tada, kai sunoksta arba pasiekia tam tikrą brandą. Ūkiuose išauginti vaistiniai augalai sudaro tik 5% visos farmacijos pramonėje naudojamos žaliavos. Lietuvos ž.ū. m-jos duomenimis, pramoninių vaistinių augalų auginimu užsiima tik 0,3% ūkininkų. Daugiausia auginami paprastasis kmynas, vaistinis valerijonas, vaistinė medetka, vaistinė ramunė. Pav.

a

b

c

d

Vaistiniai augalai: *a* – paprastoji kraujažolė, *b* – vaistinė ramunė, *c* – miltinė meškauogė, *d* – tamsioji plautė

Pašariniai augalai

Lietuvoje auga ~100 rūšių. Didžiausią dalį sudaro miglinių šeimos pašariniai augalai, pvz., paprastosios šunažolės, pievinės miglės, pašariniai motiejukai. Dėl susikaupusių baltymų kaip pašariniai vertinami pupinių šeimos augalai, pvz., baltieji ir raudonieji dobilai, siauralapiai vikiai, geltonžiedės ir mėlynžiedės liucernos. Naminiai paukščiai dažnai lesinami žąsinių sidabražolių, baltųjų balandų, paprastųjų garšvų ir kt. augalų lapais. Lietuvoje auginami ~30 rūšių introdukuoti pašariniai augalai, pvz., gausiažiedės svidrės, sėjamieji esparcetai. Pav.

a

b

Dažiniai augalai: *a* – paprastoji gervuogė, *b* – paprastasis erškėtis

Dažiniai augalai

Lietuvoje auga ~120 rūšių. Augalų dažai naudojami kosmetikos ir maisto pramonėje. Įv. audiniams ir odoms dažyti dažn. buvo naudojama paprastųjų ąžuolų, baltalksnių, blindžių, juodalksnių žievė, karpotųjų ir plaukuotųjų beržų, paprastųjų gervuogių, paprastųjų ievų lapai, paprastųjų erškėčių, paprastųjų mėlynių vaisiai, geltonžiedžių barkūnų, triskiaučių lakišių, kanapinių kemerų, žąsinių sidabražolių žolė, paprastųjų gervuogių, valgomųjų rūgštynių, miškinių sidabražolių šaknys ir šakniastiebiai. Iš didžiųjų dilgėlių lapuose esančio chlorofilo gaminami žali maistiniai dažai. Pav.

Rauginiai augalai. Miškinė sidabražolė

Pašariniai augalai. Paprastoji šunažolė

Rauginiai augalai

Lietuvoje savaime auga ~50 rūšių. Daugiausia raugų susikaupia gluosnių ir karklų (6–20%), eglių (7–12%) žievėje, miškinių sidabražolių (iki 30%), paprastųjų gyvatžolių (15–25%) šakniastiebiuose, pelkinių vingiorykščių (9–15%) žolėje, miltinių meškauogių (10–25%) lapuose. Kaip rauginiai augalai buvo bandomi introdukuoti tianšaninės rūgštynės, rauginiai ir skėstašakiai akonogonai. Pav.

Medieniniai augalai

Lietuvoje savaime auga ~40 rūšių. Labiausiai paplitę yra paprastoji pušis, paprastoji eglė, paprastasis ąžuolas, plaukuotasis ir karpotasis beržai, baltalksnis, juodalksnis, paprastasis uosis, drebulė. Menkos kokybės mediena dažn. naudojama kurui. Smulkiems dirbiniams,

Medieniniai augalai:
a – paprastasis klevas,
b – paprastoji pušis

a *b*

įrankių rankenoms ir drožiniams gaminti naudojama paprastojo kadagio, europinio ožekšnio, paprastojo lazdyno, miškinės obels ir kt. mediena. Iš lanksčių karklų vytelių pinami krepšiai, baldai. Lietuvoje auginama ~100 rūšių introdukuotų medieninių augalų, bet dauguma tik dekoratyviniuose želdynuose (pvz., raudonasis ąžuolas, didžioji pocūgė). Pav.

Dekoratyviniai augalai. Siauralapis šilokas

Dekoratyviniai augalai

Lietuvoje savaime augančių yra ~160 rūšių. Dažn. gėlynuose auginami gražiai žydintys augalai, pvz., paprastasis sinavadas, miškinė lelija, paprastoji pakalnutė. Dar auginami sausrai atsparūs, žemaūges vejas sudarantys augalai, pvz., šilinė perkūnropė, siauralapis ir aitrusis šilokai. Parkuose, prie sodybų, pakelėse auginama daug vietinių dekoratyvių medžių ir krūmų, pvz., paprastasis klevas, mažalapė liepa, paprastasis kadagys, raudonoji sedula. Pav.

Nuodingieji augalai:
a – vaistinė baltašaknė,
b – paprastoji durnaropė

a

b

Nuodingieji augalai

Lietuvoje savaime auga ~120 rūšių nuodingųjų augalų. Visose augalo dalyse nuodingus junginius kaupia dėmėtoji mauda, nuodingoji šunpetrė, paprastoji pakalnutė, nuodingasis vėdrynas, šlakinė kregždūnė. Daug nuodų šaknyse ar šakniastiebiuose sukaupia nuodingoji nuokana, kelminis papartis, sėklose – juodoji drignė, paprastoji durnaropė, vaisiuose – keturlapė vilkauogė, paprastasis žalčialunkis, vaistinė baltašaknė, paprastasis karklavijas. Lietuvoje auginami ~200 rūšių introdukuoti nuodingieji augalai, dauguma jų – dekoratyviniai. Ypač nuodingi yra rudeninis vėlyvis, vaistinė šunvyšnė, baltasis čemerys, europinis kukmedis. Pav.

Zigmantas Gudžinskas

LIETUVOS VARDU IR JOS VIETOVARDŽIAIS PAVADINTI AUGALAI

Iš Lietuvos vardo yra sudaryti ~20 induočių augalų rūšių moksliniai (lotyniški) pavadinimai, ~10 rūšių augalų pavadinimai susiję su kitais Lietuvos vietovardžiais. Labiausiai paplitusi yra lietuvinė monažolė (*Glyceria lithuanica*). Jos arealas apima Skandinaviją, Vid. Europos r. dalį, visą R. Europą, Sibirą, Tol. Rytus ir Japoniją. 1830 ją aprašė

S. B. Gorskis. 1984 pirmieji šios rūšies augalai buvo surinkti ir Lietuvoje – Biržų girioje, vėliau dar keliose vietovėse šalies rytinėje dalyje. C. W. von Nägelis (1817–91) ir A. Peteris (1853–1937) vanagės (*Hieracium*) genties rūšį pavadino lietuvine vanage (*Hieracium lithuanicum*). H. Zapałowiczius 1911 aprašė lietuvinę naktižiedę (*Silene lithuanica*). Kelių rūšių augalai, nors pavadinti Lietuvos vardu, dabartinėje šalies teritorijoje iki šiol neaptikti. Tai lietuvinė neužmirštuolė (*Myosotis lithuanica*), lietuvinis pūtelis (*Tragopogon lithuanicus*), lietuvinis bobramunis (*Anthemis lithuanica*). Pastarąjį paskelbė A. P. de Candolle'is pagal W. Besserio pasiūlytą augalo pavadinimą ir aprašymą. Kelios augalų rūšys pavadintos Vilniaus vardu. Viena jų yra vilniškis lendrūnas (*Calamagrostis vilnensis*). V. Galinis prie Vilniaus esančiuose Žaliuosiuose ežeruose aptiktą naują plūdės (*Potamogeton*) genties rūšį pavadino vilniške plūde (*Potamogeton vilnensis*). M. Natkevičaitė-Ivanauskienė pagal V. Andriulionytės Žuvinto pelkėje ties Saltininkų kaimu 1961 surinktus smilgų pavyzdžius aprašė naują rūšį ir pavadino ją sūduvine smilga (*Agrostis sudavica*). *Zigmantas Gudžinskas*

DUMBLIAI

Dumbliai (*Algae*), organizmų grupė. Dab. klasifikacinėje sistemoje dumblių skyriai priklauso skirtingoms karalystėms – augalams, bakterijoms, protistams ir chromistams. Lietuvoje nustatyta >2000 dumblių rūšių, iš jų daugiausia titnagdumblių, žaliadumblių ir melsvabakterių. Kasmet vidutiniškai aptinkama ~100 neužregistruotų dumblių rūšių.

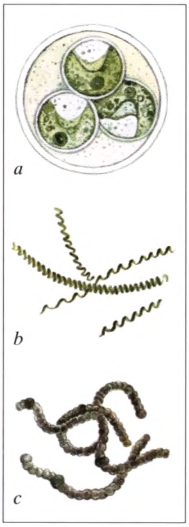

Dumbliai:
a – chlorelė,
b – vingrūnė,
c – vandenkrėtis

Vandens telkinių dumbliai

Pagal buvimo vietą vandens telkinių dumbliai yra planktoniniai ir bentosiniai. >1000 dumblių rūšių yra planktoniniai. Jie plūduriuoja arba laikosi pakibę vandenyje. Dauguma rūšių vandenyje gyvena negiliai, kur prasiskverbia fotosintezei būtina šviesa. Bentosiniai dumbliai auga ant dugno arba ant įvairių po vandeniu esančių substratų. Lietuvoje bentosiniai dumbliai pradėti tirti tik nuo 20 a. pabaigos. Ežeruose jų nustatyta ~800 rūšių. Iš visų Lietuvoje paplitusių bentosinių dumblių geriausiai ištirti gana sudėtingos sandaros, į sausumos augalus panašūs maurabragūnų (*Charophyta*) skyriaus dumbliai. Jų žinoma ~30 rūšių. Gana negausi ir specifinė yra raudondumblių (>20 rūšių) grupė būdinga srauniems upeliams, pelkėms. Kai kurie dumbliai (~45 rūšys) priskiriami prie potencialiai toksinių organizmų. Spartūs vandens telkinių teršimo ir eutrofizacijos tempai, klimato atšilimas lėmė dumblių kaitos ypatumus vandens telkiniuose: sumažėjo rūšių įvairovė, dažn. intensyviai pradėjo vystytis, sukeldami vad. vandens žydėjimą, tik kelių rūšių dumbliai. Jų išskiriami cianotoksinai (hepatotoksinai, neurotoksinai, dermatotoksinai ir kt.) sukelia ūmias ir lėtines žmonių ligas, gyvūnai gali jais apsinuodyti ir žūti. Lietuvoje vad. vandens žydėjimą dažn. sukelia žvynakrėčio (*Aphanizomenon*), vandenkrėčio (*Anabaena*), smulkiadumblio (*Microcystis*), vyburūnės (*Oscillatoria*), noduliarijos (*Nodularia*) genčių rūšys.

Kitų augaviečių dumbliai

Lietuvoje labiausiai buvo tiriami tik dirvožemio dumbliai. Jie didina derlingumą. Iš aptiktų >140 dumblių rūšių dirvožemyje vyrauja žaliadumbliai ir melsvabakterės. Nemaža yra rūšių dumblių, kurie apauga medžių kamienus, sienas, tvoras, uolas ir kita.

Dumblių panaudojimas

Iš kai kurių rūšių planktoninių ir bentosinių dumblių gaminama žaliava, nors ji panaudojama Lietuvoje ribotai. Gaunama dumblių biomasė yra labai brangi dėl netobulų dumblių auginimo, rinkimo būdų, daug kainuoja jų auginimo terpės. Dumbliai ypač vertingi kaip baltymų, lipidų, fermentų, vitaminų ir kitų fiziologiškai aktyvių junginių, retų mineralinių elementų producentai. Lietuvoje auginami dumbliai žaliadumbliai – chlorelės (*Chlorella*) ir melsvabakterės – vingrūnės (*Spirulina*). Pav.

L: **G. Jankavičiūtė** *Lietuvos vandenų vyraujantys dumbliai* Vilnius 1996. *Jūratė Kasperovičienė*

GRYBAI

Lietuvoje nustatyta ~6500 grybų rūšių (kartu su panašiais į grybus organizmais), iš jų daugiausia aukšliagrybių ir papėdgrybių. Per pastarąjį d-metį kasmet vidutiniškai užregistruojama ~120 naujų grybų rūšių, daugiausia mikromicetų iš aukšliagrybių klasės.

Grybai paplitę tiek natūraliose, tiek antropogeninėse buveinėse. Daugiausia jų auga miškuose, ypač mišriuosiuose. Vid. Lietuvos lapuočių miškuose 7000 m^2 plote auga ~1400 rūšių grybų. Vien tik su ąžuolu yra susiję >650 įvairių sistematinių ir ekologinių grybų rūšių. Palyginti negausi, bet specifinė rūšių įvairovė būdinga pelkių, pievų, pajūrio kopų, degviečių ir ekskrementų grybams. Pvz., smiltyninis ausūnis (*Peziza ammophila*), kopinė trapiabudė (*Psathyrella ammophila*) ir Hadriano poniabudė (*Phallus hadriani*) auga tik pajūrio kopose. Kultūrinių augalų aplinkoje vystosi įv. parazitiniai, dirvožemio saprotrofiniai ir mikoriziniai grybai. Nemažai grybų, ypač mikromicetų, paplitę žmogaus gyvenamoje aplinkoje, pastatuose, sandėliuose, šiltnamiuose. Beveik 400 mikromicetų rūšių nustatyta įv. pastatų, gyvenamųjų patalpų ore ir dulkėse. Žinoma ~30 rūšių dermatomicetų (žmogaus odos ligų sukėlėjų).

Valgomieji grybai

Yra ~400 rūšių valgomųjų grybų, iš jų ne mažiau kaip 50–70 rūšių tinka rinkti. Dėl nežinojimo, kai kurių grybų retumo, vaisiakūnių smulkumo, išvaizdos, kvapo ar skonio valgymui renkama tik ~30 rūšių. Maistui daugiausia renkama valgomoji voveraitė (*Cantharellus cibarius*), tikrinis baravykas (*Boletus edulis*) ir pušyninis baravykas (*B. pinophilus*), rudakepuris aksombaravykis (*Xerocomus badius*), žalsvasis baltikas (*Tricholoma equestre*), lepšė (*Leccinum scabrum*), piengrybis rudmėsė (*Lactarius deliciosus*). Rečiau renkami valgomasis briedžiukas (*Morchella esculenta*), valgomasis bobausis (*Gyromitra esculenta*), skėtinė stambiažvynė (*Macrolepiota procera*), paprastasis kelmutis (*Armillaria mellea*), įv. rūšių ūmėdės (*Russula*), piengrybiai (*Lactarius*) ir baltikai (*Tricholoma*). Grybingiausios teritorijos yra Lietuvos r. ir p.r. dalyje – Dainavos (Gudų), Rūdninkų, Labanoro ir Pabradės giriose, Kazlų Rūdos miškuose, Žaliosios ir Šimonių giriose. Grybingi Vilniaus, Kauno, Kaišiadorių, Kėdainių, Biržų, Alytaus, Jurbarko, Tauragės ir Plungės rajonų s-bių teritorijų miškai. Daugiausia valgomųjų grybų auga sausuose ar vid. drėgnumo spygliuočių miškuose, ypač pušynuose ar eglynuose su beržais ir ąžuolais. Miškuose kasmet užauga 40–50 (kartais 70) tūkst. t visų valgomųjų grybų derliaus. Dėl kenkėjų, ligų ir kt. priežasčių patiriama 30–50% nuostolių, todėl eksploataciniai ištekliai gali sudaryti 20–35 tūkst. tonų. Vid. derlingumas – 15–20 kg/ha sausos masės. Kasmet Lietuvoje superkama nuo 450 t iki 3,87 tūkst. t grybų. Daugiausia superkama voveraičių, baravykų, žaliuokių, gerokai mažiau kt. grybų – gudukų, šilbaravykių, ūmėdžių, baltikų, piengrybių. Grybų rinkos plėtrai didelę įtaką turi labai padidėjęs jų eksportas į Vokietiją, Prancūziją, Italiją, Skandinavijos ir kitas Europos šalis. Kai kurių rūšių grybai auginami, daugiausia – dvisporis pievagrybis (*Agaricus bisporus*). Realizuojami vietinėje rinkoje arba eksportuojami.

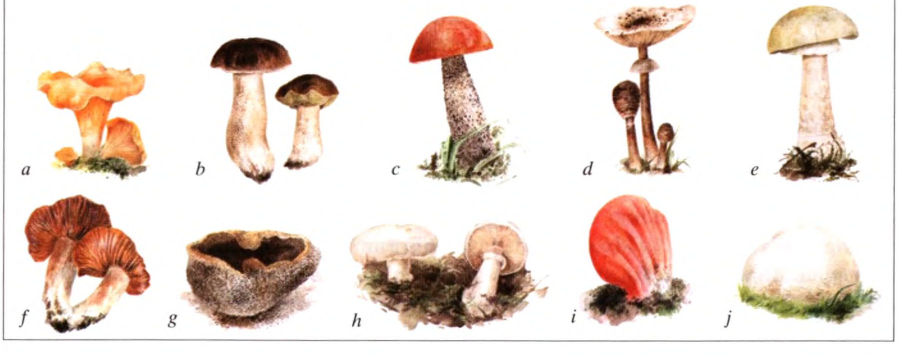

Grybai: *a* – valgomoji voveraitė, *b* – tikrinis baravykas, *c* – pušyninis baravykas, *d* – skėtinė stambiažvynė, *e* – žalsvoji musmirė, *f* – nuodingasis nuosėdis, *g* – smiltyninis ausūnis, *h* – didysis pievagrybis, *i* – ąžuolinė kepena, *j* – didysis kukurdvelkis

Nuodingieji grybai

Lietuvoje žinoma >100 nuodingųjų grybų rūšių. Mirtinai nuodingi: žalsvoji musmirė (*Amanita phalloides*), smailiakepurė musmirė (*A. virosa*), rausvėjančioji plaušabudė (*Inocybe erubescens*), nuodingasis nuosėdis (*Cortinarius orellanus*). Mažiau nuodingi: valgomasis bobausis (*Gyromitra esculenta*), puokštinė kelmabudė (*Hypholoma fasciculare*), eglinė kūgiabudė (*Galerina marginata*), margoji musmirė (*Amanita pantherina*) ir kai kurios kitos rūšys. Maisto produktuose ir pašaruose aptinkami įv. rūšių mikotoksinai (fuzariotoksinai, aflotoksinai), kuriuos išskiria mikromicetai – lielių (*Fusarium*) ir galvenių (*Aspergillus*) genčių grybai.

Parazitiniai grybai

Jie sukelia laukinių ir kultūrinių augalų, gyvūnų ir žmogaus ligas (mikozes), pvz., puvinius, miltliges. Dėl grybinių ligų kasmet netenkama 10–25% ž.ū. produkcijos. Daugiausia parazitinių grybų yra tarp rūdiečių (*Uredinales*), kūliečių (*Ustilaginales*), afiloforiečių (*Aphyllophorales*), ragangrybiečių (*Taphrinales*), milteniečių (*Erysiphales*) eilių grybų. Javus labiausiai pažeidžia juodoji (*Puccinia graminis*) ir ruginė rudoji (*P. dispersa*) rūdės, javinis miltenis (*Erysiphe graminis*), bamblinė septorija (*Septoria nodorum*), kvietinė tiletkūlė (*Tilletia caries*), daržoves – *Botrytis*, *Fusarium*, *Phoma*, *Verticilium* genčių įv. rūšys, vaismedžius – sodinis raudonspuogis (*Nectria galligena*), obelinis rauplėgrybis (*Venturia inaequalis*), kriaušinė gleivėtrūdė (*Gymnosporangium sabinae*), uogakrūmius – agrastinis valkčiagrybis (*Sphaerotheca mors-uvae*), serbentinė septorija (*Septoria ribis*), medžius – šakninė pintenė (*Heterobasidion annosum*), ąžuolinė kempinė (*Phellinus robustus*).

KILMĖ, KAITA IR APSAUGA

Dabartinė Lietuvos grybija pradėjo formuotis pasibaigus paskutiniam ledynmečiui, maždaug prieš 10 000 metų. Didelę reikšmę jos formavimuisi, ypač per paskutinius kelis tūkstančius metų, turėjo žmonių bendruomenės įtaka keičiant gamtinę aplinką ir introdukuojant nevietinius augalus. Lietuvos grybų kaita menkai tyrinėta, bet nustatyta, kad kai kurių vietinių rūšių populiacijos nyksta, kitų – plinta. Rūšių nykimas vyksta dėl pasikeitusių aplinkos sąlygų, ypač dėl buveinių naikinimo ir oro taršos. Reti ir nykstantys grybai (134 rūšys) įrašyti į Lietuvos raudonąją knygą. Kai kurie grybai pateko iš kt. šalių savaime ar dažn. tarpininkaujant žmogui kartu su introdukuotais ar atneštiniais augalais, atvežtiniais substratais ir augaliniais produktais. Pav.

Ernestas Kutorga

KERPĖS

Kerpės (*Lichenes*), nesistematinė grybų grupė, pasižyminti specifiniu simbiotiniu gyvenimo būdu. Lietuvoje nustatyta ~630 kerpių rūšių (kartu su kerpes parazituojančiais grybais). Dauguma kerpių (lichenizuotų grybų) rūšių priklauso aukšliagrybiams ir tik viena – papėdgrybiams. Kerpių parazitai priklauso įvairioms sistematinėms grupėms, bet didžiausią dalį sudaro aukšliagrybiai. Kasmet užregistruojamos kelios naujos kerpių ir jų parazitų rūšys.

Kerpės aptinkamos tiek natūraliose, tiek antropogeninėse buveinėse, pastarosiose jų gerokai mažiau. Lietuvoje kerpės daugiausia auga miškuose, ypač mišriuosiuose ir plačialapių. Gausiausiai kerpių auga ant ąžuolų ir uosių. Kerpės svarbios dirvodarai, šiek tiek dalyvauja uolienų ardyme. Pušynuose auga įvairios šiurių (*Cladonia*) genties kerpės. Ypač įdomi ir specifinė kerpių įvairovė būdinga riedulynams. Šiose buveinėse auga suodinoji saitakerpė (*Umbilicaria deusta*), geografinis rizokarpas (*Rhizocarpon geographicum*), Mužo auksakežis (*Xanthoparmelia mougeotii*). Mažai žmogaus paveiktuose upeliuose auga įvairios vandeninės kerpės: glebioji gleiviakerpė (*Collema flaccidum*), upinė odkerpė (*Dermatocarpon luridum*), vandeninė bacidina (*Bacidina inundata*). Me-

Kerpės:
a – taškuotasis auksakežis,
b – skėtrioji briedragė,
c – šilinė puvėseklė,
d – daugialakštė saitakerpė

a

b

c

d

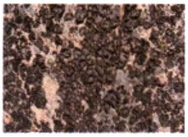

chaniškai pažeistuose molinguose ir žvyringuose dirvožemiuose aptinkamos trumpaamžės kerpės ir jas parazituojantys grybai: žiauberiškoji gleiviakerpė (*Collema limosum*), biatorinis gleivytis (*Leptogium biatorinum*), žemaitinis brėžulis (*Graphium samogiticum*).

Kerpės yra geri aplinkos kokybės indikatoriai. Jų jautrumas aplinkos pokyčiams ir ypač oro užterštumui žinomas jau nuo 19 amžiaus. Ypač jautriai jos reaguoja į užterštumą sieros dvideginiu, kerpių bendrijos smarkiai kinta ir veikiamos azoto junginių. Lietuvoje atliekami kai kurie lichenoindikaciniai tyrimai – stebimi kerpių pokyčiai didžiųjų chemijos gamyklų aplinkoje. 1999 buvo sudarytas Kauno miesto lichenoindikacinis žemėlapis. Miško kerpių įvairovę labai neigiamai veikia intensyvi miškininkystė. Lietuvoje tiriamas jautriausių miško pokyčiams kerpių paplitimas, nustatytos biologiškai įvairių miškų kerpių rūšys indikatorės.

KILMĖ, KAITA IR APSAUGA

Dabartinė Lietuvos kerpių flora pradėjo formuotis pasibaigus paskutiniam ledynmečiui, jos įvairovei ir būklei turėjo įtakos žmonių veikla. Išlikę mažai duomenų apie ankstesnę šalies kerpių įvairovę, bet nemažai rūšių, minimų 19 a. ir 20 a. pr. literatūroje, jau neberandama ar randama itin retai: nerandama juosvosios gleiviakerpės (*Collema nigrescens*), duobėtosios platužės (*Lobaria scrobiculata*) – šios rūšys ypač reiklios biologinei miško kokybei. 21 a. pr. aptikta tik po dvi šilinės puvėseklės (*Icmadophila ericetorum*) ir skėtriosios briedragės (*Evernia prunastri*) radimvietes. Kai kurios kerpės nyksta dėl klimato kaitos – nerandama putliosios šiurės (*Cladonia turgida*), gyslotosios meškapėdės (*Peltigera venosa*). Į Lietuvos raudonąją knygą (2007) įtrauktos 63 kerpių rūšys.

Kai kurių rūšių kerpės plinta. Nors nėra išsamiai tyrinėta, bet manoma, kad gausėja kalkingų akmens substratų kerpių, kurios auga ant betono, pvz., puikioji geltonkerpė (*Xanthoria elegans*), auksiškoji geltūnė (*Candelariella aurella*). Labai plinta, dažnai išstumdamos kitas kerpes, azoto junginių perteklių toleruojančios kai kurios genčių, pvz., geltonkerpės (*Xanthoria*), žiauberės (*Physcia*), žiauberuotės (*Phaeophyscia*), rūšys. Pav.

L: J. Motiejūnaitė *Kerpės* Kaunas 2002. *Jurga Motiejūnaitė*

Gyvūnija

ISTORINĖ RAIDA

Lietuvoje nuo kambro periodo aptinkama bestuburių faunos pėdsakų; tai – kirmėlės, pečiakojai, akritarchai, konodontai. Ordoviko periodo dariniuose aptinkama graptolitų, devono periodo – vėžiagyvių, spyninių pečiakojų, karbono periodo – vabzdžių, triaso periodo – pilvakojų moliuskų, kiautuotųjų vėžiagyvių. Juros periode buvo daug foraminiferų, dvigeldžių moliuskų, belemnitų. Kvartero l-piu keičiantis klimatui vienų rūšių bestuburiai išnyko, atsirado naujų rūšių, kurios ir suformavo dabartinę bestuburių fauną.

Pasitraukus iš Lietuvos teritorijos ledynams (prieš 10 000 m.) stuburinių fauna buvo arktinė. Gyveno lemingai, poliarinės lapės, šiauriniai elniai, arktiniai vandens ir pelkių paukščiai, sykinės žuvys. Pradėjus augti miškams pirmiausia atsikėlė taigos, vėliau plačialapių miškų žinduoliai ir paukščiai. Arktinės gyvūnijos liko aukštapelkėse ir jas supančiuose spygliuočių miškuose (baltasis kiškis, dirvinis sėjikas, baltasis tetervinas), kai kur giliuose ežeruose (sykas, seliava). Išplėtojus žemdirbystę ir atsiradus dideliems laukų ir pievų plotams įsikūrė stepių ir su žmonių būstais susijusių gyvūnų. Lietuvoje paplitusi taigos ir plačialapių miškų gyvūnija. Ji priklauso Vakarų palearktinei zonai.

Bestuburių gyvūniją sudaro: kirmėlės (rūšių skaičius nežinomas), 165 moliuskų, >200 vėžiagyvių, 2455 drugių ir ~18 000 vabzdžių rūšių, stuburinių – 533 rūšys (su introdu-

kuotomis): 69 žinduolių, 343 paukščių, 7 roplių, 13 varliagyvių, 81 žuvų (iš jų 19 rūšių introdukuotų arba atsitiktinai patekusių) ir 3 rūšys apskritažiomenių.

Lietuvoje yra kelių ekosistemų gyvūnija. Gausiausia miškų ekosistemos gyvūnija, kuriai, iš stuburinių, priklauso žinduoliai – elniniai, šernas, dauguma plėšriųjų, graužikai (paprastoji voverė, miegapelės, geltonkaklė pelė, miškinė pelė, rudasis pelėnas) ir paukščiai – dauguma vištinių, pelėdinių, žvirblinių, kai kurie sėjikiniai (slanka, brastinis tilvikas). Labai gausi vandenų ekosistemos gyvūnija, kuriai, be žuvų, dar priklauso ir kai kurie žinduoliai (ūdra, kanadinė audinė, upinis bebras, ondatra, vandeninis pelėnas, vandeninis kirstukas), daug paukščių (antys, gulbės, kragai, narai, vištelės, kirai, tulžys, žuvininkas), 1 roplių rūšis (balinis vėžlys). Pievų ir pelkių ekosistemos gyvūnijai priklauso graužikai (pelkinis pelėnas, pievinis pelėnas), kai kurie paukščiai (tilvikai, griežlė, gandrai, baubliai, daug žvirblinių, nendrinė lingė) ir varliagyviai. Laukų ekosistemos gyvūnijai priklauso pilkasis kiškis, paprastasis pelėnas, pelėnas dvynys, kurapka, dirvinis vieversys. Žmogaus apgyventų vietų ekosistemos gyvūnijai priskiriama pilkoji ir juodoji žiurkės, naminė pelė, šelmeninė ir langinė kregždės, naminis žvirblis.

Dėl besaikio medžiojimo daug žinduolių rūšių (stumbras, rudasis lokys, ernis, vilpišys, europinė audinė, voverė skraiduolė) išnyko. Dėl pelkių sausinimo ir Nemuno deltos užliejamų pievų kultūrinimo sparčiai ėmė nykti pelkių paukščiai. Pradėti veisti kiti gyvūnai: nuo 19 a. pab. auginamos iš Š. Amerikos kilusios lašišinės žuvys (vaivorykštinis upėtakis ir amerikinė palija). Naujų gyvūnų rūšių aklimatizacija arba išnykusių reaklimatizacija suaktyvėjo nuo 20 a. 2 pusės. Introdukuota kanadinė audinė (1950), paprastasis fazanas (1952), ondatra ir dėmėtasis elnias (1954), danielius ir muflonas (1976–77); reaklimatizuotas upinis bebras (1947), stumbras (1969).

BESTUBURIAI

Iš bestuburių gyvūnų Lietuvoje daugiausia ištirta kirmėlės, moliuskai, vėžiagyviai, drugiai ir kt. vabzdžiai.

KIRMĖLĖS

Lietuvoje kirmėlių rūšių tikslaus skaičiaus nežinoma. Kirmėlės gyvena vandenyje, dirvožemyje, augalų, gyvūnų ir žmogaus organizme. Primityviausios sandaros yra plokščiosios kirmėlės, kurioms priklauso laisvai gyvenančios blakstienotosios kirmėlės (*Turbellaria*) ir parazitai – siurbikės (*Trematoda*), monogenetinės siurbikės (*Monogenoidea*) ir kaspinuočiai (*Cestoda*). Gausiausios yra apvaliosios kirmėlės (*Nemathelminthes*), nematodai (*Nematoda*), kuriems priklauso plačiai paplitusios laisvai gyvenančios rūšys, žmogaus ir kitų gyvūnų parazitai (pvz., askaridės, spalinės, trichinos, kreivagalviai). Augalų nematodai (pvz., pievinis nematodas, svogūninis nematodai) parazituoja augalų šaknyse, stiebuose, lapuose. Įvairių stuburinių žarnyno parazitai yra dygiastraubliai (*Acanthocephala*). Dažn. aptinkamas ančių dygiastraublis (*Fillicolis anatis*), mažasis polimorfas (*Polymorphus minutus*). Velniaplaukiai (*Nematomorpha*) yra ilgos siūliškos kirmėlės (pvz., velniaplaukis *Gordius aquaticus*), kurios gyvena vandenyje. Jų lervos parazituoja vabzdžiuose. Smulkios verpetės (*Rotatoria*) gyvena gėluosiuose vandenyse (pvz., *Synchaeta longipes*, *Keratella quadrata*), jomis minta žuvys. Žieduotosios kirmėlės (*Annelida*) yra segmentuotos, joms priklauso daugiašerės (*Polychaeta*) – jūrinės, dažn. dugninės kirmėlės. Iš mažašerių žieduotųjų kirmėlių (*Oligochaeta*) plačiai paplitę sliekai (*Lumbricidae*). Jie purena dirvą, gerina dirvožemio struktūrą. Gėluosiuose lėtai tekančiuose vandenyse gyvena dėlės (*Hirudinea*). Medicininė dėlė (*Hirudo medicinalis*) seniau Lietuvoje buvo labai paplitusi, bet nusausinus pelkes jų labai sumažėjo, įrašyta į Lietuvos raudonąją knygą. Dažnesnė R. Lietuvos ežeruose. Pav. *Romualda Petkevičiūtė*

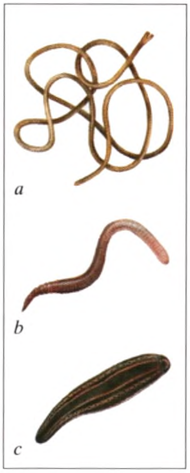

Kirmėlės:
a – velniaplaukis *Gordius aquaticus*,
b – sliekas,
c – medicininė dėlė

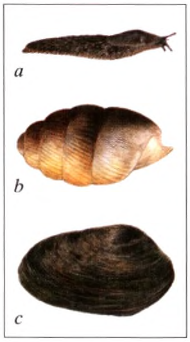

Moliuskai:
a – didysis arionas,
b – mažoji suktenė,
c – ovalioji geldutė

MOLIUSKAI

Lietuvoje yra 165 moliuskų rūšys. Jais minta daugelis paukščių, žinduolių, žuvų; kai kurios rūšys (pvz., vynuoginė sraigė) valgomos. Moliuskuose vystosi žuvų, paukščių, žinduolių ir žmogaus kai kurių parazitų lervos. Dvigeldžių moliuskų (*Bivalvia*) yra 29 rūšys. Dėl vandens užterštumo nyksta ovalioji geldutė (*Unio crassus*). Kuršių mariose, ežeruose ir daugelyje upių dažna dreisena (*Dreissena polymorpha*). Ja minta daugelis žuvų. Baltijoje, ir prie Lietuvos krantų, gyvena valgomoji širdutė (*Cerastoderma edula*), valgomoji midija (*Mytilus edulis*) bei gausiausia pajūrio rūšis – Baltijos makoma (*Macoma baltica*). Sraigių (*Gastropoda*) yra ~130 rūšių. Dauguma jų minta augalais, detritu. Sausumoje dažna vynuoginė sraigė (*Helix pomatia*), kuri yra svarbus verslo objektas. Šliužų *Deracoceras* genties rūšys dažnai kenkia daržams. Gėluosiuose vandenyse dažnos didžioji kūdrinukė (*Limnaea stagnalis*) ir kiaušininė kūdrinukė (*Radix ovata*), gyvavedės (*Viviparus contectus*, *V. viviparus*) sraigės. Yra į Lietuvos raudonąją knygą įrašytų rūšių, pvz., didysis arionas (*Arion ater*), mažoji suktenė (*Vertigo angustior*), keturdantė suktenė (*V. geyeri*), ovalioji geldutė (*Unio crassus*). Pav. *Povilas Ivinskis*

VĖŽIAGYVIAI

Vėžiagyviai:
a – dafnija *Daphnia pulex*, *b* – šoniplauka *Gammarus pulex*, *c* – vasarinis skydvėžis

Lietuvos vandenyse yra >200 rūšių. Stovinčių vandenų planktone gausūs šakotaūsiai vėžiagyviai (*Cladocera*; pvz., dafnijos, bosminos), kurie minta filtruodami vandenį ir taip reguliuoja fitoplanktono gausą, ir irklakojai vėžiagyviai (*Copepoda*; pvz., kalanidai, ciklopai). Įvairių vandens telkinių bentose ar tarp augalijos sutinkami kiautavėžiai (*Ostracoda*), kiti šakotaūsiai ir irklakojai vėžiagyviai. Jie dažn. mažesni negu 2 mm ilgio. Išdžiūvančiuose vandens telkiniuose gyvena bešarvavėžiai (*Anostraca*), skydvėžiai (*Notostraca*), dygliuotapilviai (*Spinicaudata*) ir mažapilviai (*Laevicaudata*) kriaukliavėžiai. Vidaus vandenų bentose randamos šoniplaukos (*Amphipoda*) ir mizidės (*Mysida*). Iš jų giliuose mezotrofiniuose ežeruose gyvena ledynmečio reliktinės rūšys – reliktinė mizidė (*Misis relicta*) ir keturspyglė šoniplauka (*Pallaseopsis quadrispinosa*). Kauno ir Kuršių mariose bei Nemune žemiau Kauno gyvena Ponto-Kaspijos kilmės šoniplaukos ir mizidės, kurių dauguma 1960–61 buvo introdukuotos Kauno mariose. Vidaus vandenyse iš lygiakojų vėžiagyvių (*Isopoda*) paplitęs vandens asiliukas (*Asellus aquaticus*). Sausumoje drėgnose vietose randami vėdarėliai (*Oniscidea*). Iš dešimtkojų vėžiagyvių (*Decapoda*) gyvena vietinis plačiažnyplis vėžys (*Astacus astacus*) ir trys svetimžemės rūšys – siauražnyplis (*Astacus leptodactylus*), žymėtasis (*Pacifastacus leniusculus*) ir rainuotasis (*Orconectes limosus*) vėžiai, Kuršių mariose sutinkamas apželtkojis krabas (*Eriocheir sinensis*), Baltijos j. priekrantėje – krevetės (*Caridea*).

Vėžiagyviai – svarbus daugelio žuvų maistas, vėžiai – verslo objektas. Yra nykstančių rūšių, įrašytų į Lietuvos raudonąją knygą, pvz., reliktinė mizidė, keturspyglė šoniplauka, Grubės bešarvavėžis (*Siphonophanes grubei*), pavasarinis skydvėžis (*Lepidurus apus*), vasarinis skydvėžis (*Triops cancriformis*). Pav. *Kęstutis Arbačiauskas*

VABZDŽIAI

Lietuvoje yra ~18 000 vabzdžių rūšių, priklausančių 19 būrių (1 lent.). Gausiausi yra vabalai (*Coleoptera*), dvisparniai (*Diptera*), plėviasparniai (*Hymenoptera*), drugiai (*Lepidoptera*), blakės (*Hemiptera*). Vabzdžiai yra svarbi ekosistemų sudedamoji dalis. Didelė vabzdžių įvairovė būdinga stabilioms ekosistemoms. Jie užima visas ekologines nišas, prisitaikė gyventi vandenyje, sausumoje, kituose organizmuose, augalų šaknyse, stiebuose, lapuose, vaisiuose. Minta augalinės ir gyvūninės kilmės maistu. Ypač gerai prisitaikę vabalai. 92 šeimų rūšys gyvena irstančioje medienoje, kai kurios – sūriame pajūrio smėlyje. Kitų rūšių vabalai (~10 šeimų) gyvena simbiozėje su skruzdėlėmis, graužikų, kitų žinduolių urvuose, paukščių lizduose, dalyvauja dirvodaroje. Žygiai (*Carabidae*), dusios (*Dytiscidae*), vyčiai (*Ichneumonidae*) yra svarbūs reguliuojant kitų vabzdžių rūšių gausą.

~200 vabzdžių rūšių yra sodų, miškų, daržų, pasėlių, sandėlių kenkėjai. Sandėliuojamiems maisto produktams kenkia juodvabaliai (*Tenebrionidae*), kandys (*Tineidae*), ugniukai (*Pyralidae*), šiengraužiai (*Psocoptera*). Daržo augalams kenkia kopūstinė kandis (*Plutella xylostella*), spragės (*Chrysomelidae*), amarai (*Aphidinea*). Žievėgraužis tipografas (*Ips typographus*) kenkia eglynams, didysis pušinis straubliukas (*Hylobius abietis*), pušinis pelėdgalvis (*Panolis flammea*) – pušynams. Soduose obelų ir kriaušių žiedpumpurius išgraužia obelinis žiedgraužis (*Anthonomus pomorum*), visaėdis archipsas (*Archips podana*), rožinis archipsas (*A. rosana*) pažeidžia įvairius sodo augalus. Lietuvos pietinės dalies gyventojai kenčia nuo mašalų (*Bisodon maculatus*), kurie kartu su sparvomis ir uodais puola šiltakraujus gyvūnus. Utėlės (*Phthiraptera*), blusos (*Siphonaptera*), patalinė blakė (*Cimex lectularius*) platina infekcines ligas. Didžioji dalis vabzdžių yra naudingi: bitiniai plėviasparniai (*Apoidea*), daugybė dvisparnių apdulkina įvairius laukinius augalus.

a

b

c

d

e

f

Vabzdžiai:
a – smėlinė auslinda,
b – didysis karališkasis laumžirgis,
c – keturjuostė leptura,
d – dygusis ragius,
e – gluosninis kelmagraužis,
f – mažoji nehalenija

Į Lietuvos raudonąją knygą įrašytos 32 vabalų (pvz., žiaurusis puikiažygis – *Calosoma inquisitor*, dvijuostė nendriadusė – *Graphoderus bilineatus*, ūsuotis dailidė – *Ergates faber*), 15 plėviasparnių (pvz., gauruotoji skolija – *Scolia hirta*, kopinė smiltvapsvė – *Podalonia luffii*), 13 žirgelių (pvz., mažoji nehalenija – *Nehalennia speciosa*, žaliasis laumžirgis – *Aeshna viridis*), 2 lašalų (rudasparnė efemerėlė – *Eurylophella karelica*, reliktinis lašalas – *Neoephemera maxima*), 2 tiesiasparnių (kopinis skėriukas – *Sphingonotus caerulans*, besparnis skėriukas – *Podisma pedestris*), 2 apsiuvų (kalninė apsiuva – *Philopotamus montanus*, mėlynsparnė apsiuva – *Holostomis phalaenoides*), 1 ankstyvių (kapnopsis – *Capnopsis schilleri*), 1 auslindų (smėlinė auslinda – *Labidura riparia*), 1 pusiaukietasparnių (kalninė cikada – *Cicadetta montana*) rūšys. Lietuvos raudonojoje knygoje paminėtos 9 išnykusios vabzdžių rūšys, pvz., elniavabalis (*Lucanus cervus*), pavasarinis margūnas (*Hamearis lucina*), taškuotoji kerpytė (*Setina roscida*). Pav. *Jolanta Rimšaitė*

1 lent. **Vabzdžių būriai**

Būrys	Rūšių skaičius
Lašalai (*Ephemeroptera*)	61
Žirgeliai (*Odonata*)	62
Tarakonai (*Orthoptera*)	6
Tiesiasparniai (*Orthoptera*)	56
Auslindos (*Dermaptera*)	5
Ankstyvės (*Plecoptera*)	29
Šiengraužiai (*Psocoptera*)	29
Utėlės (*Phthisanoptera*)	20
Tripsai (*Thysanoptera*)	44
Blakės (*Hemiptera*)	938
Kupriukai (*Raphidioptera*)	1
Kabasparniai (*Megaloptera*)	3
Tinklasparniai (*Neuroptera*)	24
Vabalai (*Coleoptera*)	3 386
Plėviasparniai (*Hymenoptera*)	3 125
Skorpionmusės (*Mecoptera*)	9
Blusos (*Siphonaptera*)	23
Dvisparniai (*Diptera*)	3 400
Drugiai (*Lepidoptera*)	2 455

Drugiai

Lietuvoje yra 2455 drugių rūšys, priklausančios 71 šeimai. Daugiausia rūšių turi pelėdgalvių (*Noctuidae*; 376 rūšys), lapsukių (*Tortricidae*; 364), sprindžių (*Geometridae*; 317), ugniukų (*Pyralidae*; 204), pjautasparnių čiuopiklinių kandžių (*Gelechiidae*; 154), keršųjų kandžių (*Gracillariidae*; 84) šeimos. Yra kenkėjų. Maistui kenkia kamštinė tikroji kandis (*Nemapogon cloacella*), aruodinė tikroji kandis (*N. granella*), grybinė tikroji kandis (*N. variatella*), miltinis ugniukas (*Pyralis farinalis*), malūninis siaurasparnis ugniukas (*Ephestia kuechniella*), kailiams, vilnoniams gaminiams – drabužinė kandis (*Tineola bisselliella*), kailinė kandis (*Tinea pellionella*). Daržo augalams kenkia kopūstinė kandis (*Plutella xylostella*), svogūninė kandis (*Acrolepiopsis assectella*), kaštonams – kaštoninė keršakandė (*Cameraria ohridella*). Soduose daug žalos padaro obelinė pjautasparnė kandis (*Gelechia rhom-

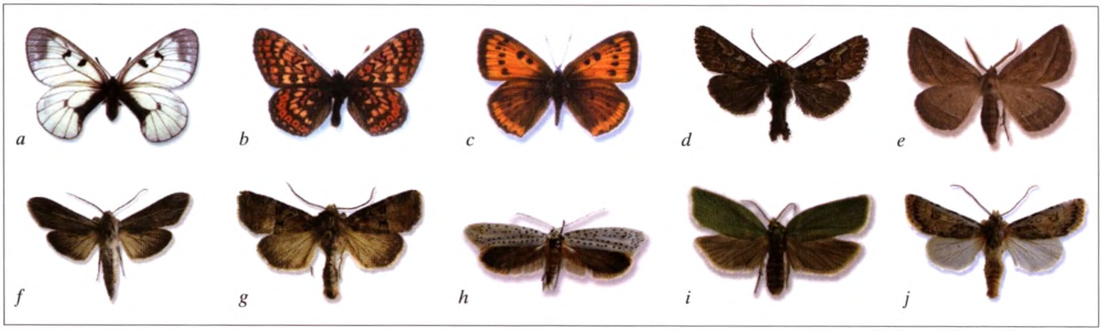

Drugiai: *a* – juodasis apolonas, *b* – auksuotoji šaškytė, *c* – didysis auksinukas, *d* – pušinis pelėdgalvis, *e* – spalvotasis pelkiasprindis, *f* – pajūrinė kukulija, *g* – pajūrinis stiebinukas, *h* – ievinė kandis, *i* – ąžuolinis lapsukis, *j* – pajūrinis dirvinukas

bella), vaismedinė keršoji kandelė (*Phyllonorycter blancardella*), serbentinis pandemis (*Pandemis cerasana*), rudoji choristoneura (*Choristoneura diversana*), visaėdis archipsas (*Archips podana*), rožinis archipsas (*Archips rosana*), obuolinis vaisėdis (*Cydia pomonella*), mažasis žiemsprindis (*Operophtera brumata*), didysis žiemsprindis (*Erannis defoliaria*), žieduotasis verpikas (*Malacosoma neustria*). Miškuose spygliuočiams kenkia pušinis sfinksas (*Sphinx pinastri*), pušinis verpikas (*Dendrolimus pini*), lapuočiams – ąžuolinis lapsukis (*Tortrix viridana*), ievinė kandis (*Yponomeuta evonymella*). Minuojančios kandelės (*Nepticulidae*) vikšrai gyvena įv. augalų lapų, stiebų, vaisių audiniuose, kuriuose išgraužia takus. Baltasis vandeninis ugniukas (*Acentria ephemerella*) vystosi po vandeniu, kiti ugniukai prisitaikę gyventi vandenyje panirusiuose augalų stiebuose, ant lapų. Stiklasparniai (*Sesiidae*) turi beveik skaidrius sparnus, jų vikšrai gyvena įv. lapuočių medienoje arba žolinių augalų šaknyse. Dieniniai drugiai (baltukai, melsviai) skraido dienos metu. Jie apdulkina įv. laukinius augalus. Į Lietuvos raudonąją knygą įrašytos 54 drugių rūšys: raudonžiedis marguolis (*Zygaena ephialtes*), juodasis apolonas (*Parnassius mnemosyne*), šiaurinis auksinukas (*Lycaena helle*), kraujalakinis melsvys (*Maculinea teleius*), pajūrinis dirvinukas (*Agrotis ripae*) ir kiti. Drugiams saugoti įsteigti Dukstynos draustinis (Ukmergės rj. s-bės teritorija), Gerdašių (Lazdijų rj. s-bės teritorija), Ringovės (Kauno rj. s-bės teritorija) draustiniai. Pav. *Povilas Ivinskis*

Vabalai

Lietuvoje yra 3386 vabalų rūšys, priklausančios 92 šeimoms. Gausiausios rūšimis yra trumpasparnių (*Staphylinidae*; 739 rūšys), straubliukų (*Curculionidae*; 386), žygių (*Carabidae*; 311), lapgraužių (*Chrysomelidae*; 287) šeimos. Daugelis vabalų minta įvairiais vabzdžiais ir kitais bestuburiais, dalis yra žolėdžių, gali kenkti pasėliams. Dauguma trumpasparnių plėšrūs, yra ir augalėdžių, kai kurios *Oxypoda* genties rūšys gyvena skruzdėlynuose. Rudagalvis trumpasparnis (*Emus hirtus*) ir šešiataškis trumpasparnis (*Creocephalus maxillosus*) yra vieni didžiausių ir dažnai randami ganyklose ant šviežio karvės mėšlo, kur medžioja musių lervas. Straubliukų lervos ir suaugėliai yra augalėdžiai. Dauguma vystosi augalų audiniuose, sėklose, vaisiuose. Obelinis žiedgraužis (*Anthonomus pomorum*) kenkia obelų, kriaušių žiedpumpuriams, riešutinis vaisiastraublis (*Curculio nucum*) – lazdynų riešutams. Žygiai dažn. aktyvūs naktį. Didžiausios rūšys priklauso puošniažygių (*Carabus*) genčiai. Puikiažygiai (*Calosoma*) aktyvūs dieną, jie laipioja medžių šakomis, kur medžioja drugių vikšrus. Šokliai (*Cicindela*) gyvena atvirose vietose, pabaidyti greit nuskrenda. Lapgraužiai (*Chrysomelidae*) pasižymi ryškiomis spalvomis. Jie visi augalėdžiai. Kai kurios rūšys, pvz., kolorado vabalas (*Leptinotarsa decemlineata*) kenkia bulvių pasėliams, spragės – kultūriniams bastutiniams, tuopinis lapgraužis (*Chrysomela populi*) – tuopoms, mėlynasis alksninukas (*Agelastica alni*) – alksniams. Kitos dažniau aptinkamos vabalų šeimos: dusios (*Dytiscidae*), mėšlavabaliai (*Geotrupidae*), plokštėtaūsiai (*Scarabaeidae*), elniavabaliai (*Lucanidae*), ūsuočiai (*Cerambycidae*), boružės (*Coccinellidae*). Dusios gyvena vandenyje. Plačioji dusia (*Dytiscus latissimus*) randama švariuose įvairaus dydžio vandens telkiniuose. Suaugėliai ir lervos plėšrūs, maitinasi įvairiais van-

dens bestuburiais (daugiausia apsiuvų lervomis). Dvijuostė nendriadusė (*Graphoderus bilineatus*) gyvena vandens augalų priaugusiuose vandens telkiniuose. Kai kurios dusių rūšys, ypač stambiosios, gali kenkti žuvų ūkiuose, kur minta mailiumi, buožgalviais, įvairiais bestuburiais. Mėšlavabaliai atlieka svarbų darbą utilizuodami stambiųjų gyvulių mėšlą. Jiems būdingas rūpinimasis savo palikuonimis. Po mėšlo krūva kasa vertikalius urvus, kuriuos užpildo mėšlu. Deda kiaušinius ir kurį laiką juos saugo. Plokštėtaūsių šeimos atstovai daugiausia žinomi kaip sodų ar miško augalų kenkėjai. Paprastojo grambuolio (*Melolontha melolontha*) lervos kenkia pušų jaunuolynams, suaugėliai apgraužia įvairių medžių lapus. Sodinis grambuoliukas (*Phyloperta horticola*) labai gausi rūšis, dažnai kenkia įvairių vaismedžių lapams. Margasis grambuolys (*Polyphylla fullo*) vienas didžiausių ir gražiausių grambuolių. Elniavabaliai minta irstančia mediena. Paprastasis elniavabalis (*Lucanus cervus*) yra ąžuolynų reliktas, pastaruosius keli dešimtmečius Lietuvoje nerandamas, todėl manoma, kad išnyko. Šiaurinis elniavabalis (*Ceruchus chrysomelinus*) gyvena eglynų sengirėse, eglių nuovirtose, pažeistose raudonojo puvinio. Ant to paties kamieno gali būti randamas daugelį metų. Ūsuočiams būdingos neįprastai ilgos antenos ir ryškios spalvos. Didžioji jų dalis vystosi sumedėjusiuose augaluose, kelios rūšys – daugiamečių žolių šaknyse, stiebuose. Naminis ūsuotis (*Hylotrupes bajulus*) gyvena sausoje medienoje ir kenkia mediniams pastatams. Didysis trumpasparnis medkirtis (*Necydalis major*) savo išvaizda imituoja parazitinį plėviasparnį. Jis vystosi senuose lapuočiuose. Dauguma boružių plėšrios ir naudojamos kovai su kai kuriais kenkėjais. Labiausiai paplitusi septyntaškė (*Coccinella septempunctata*), penkiataškė (*C. quinquepunctata*) ir dvitaškė (*Adalia bipunctata*) boružės. Dvidešimtketurtaškė boružė (*Subcoccinella vigintiquatuorpunctata*) kenkia įvairiems lauko kultūriniams augalams. Į Lietuvos raudonąją knygą įrašytos 32 vabalų rūšys: didysis puošniažygis (*Carabus coriaceus*), žiaurusis puikiažygis (*Calosoma inguisitor*), didysis trumpasparnis medkirtis (*Necydalis major*), didysis sprakšis (*Stenagostus* rufus), liepinis blizgiavabalis (*Ovalisia rutilans*), didysis skydvabalis (*Peltis grossa*), purpurinis plokščiavabalis (*Cucujus cinnaberinus*) ir kiti. Pav.

Povilas Ivinskis

a

b

c

d

Vabalai: *a* – tuopinis lapgraužis, *b* – didysis puošniažygis, *c* – dvijuostė nendriadusė, *d* – muskusinis ūsuotis

STUBURINIAI

Lietuvos stuburiniai gyvūnai yra apskritažiomeniai (*Cephalaspidomorphi*), žuvys (*Pisces*), varliagyviai (*Amphibia*), ropliai (*Reptilia*), paukščiai (*Aves*), žinduoliai (*Mammalia*).

APSKRITAŽIOMENIAI

Lietuvos vandenyse gyvena ir veisiasi 3 apskritažiomenių rūšys, kurios priklauso **nėginių apskritažiomenių** (*Petromyzontiformes*) būriui, nėginių (*Petromyzontidae*) šeimai. Tai – jūrinė nėgė (*Petromyzon marinus*; įtraukta į Lietuvos raudonąją knygą), upelinė nėgė (*Lampetra planeri*) ir upinė nėgė (*L. fluviatilis*). Suaugusios jūrinės ir upinės nėgės gyvena Baltijos j., neršia upėse, upelinės nėgės gyvena ir neršia upėse. Visos nėgės išneršusios žūva. Pav.

Apskritažiomeniai. Upinė nėgė

ŽUVYS

Lietuvos vandenyse nuolat gyvena ar veisiasi 66 žuvų rūšys (porūšiai, formos). Dar 11 žuvų rūšių kartais pasitaiko Baltijos j. ties Lietuvos pakrante, 2 rūšys išnyko, 4 nevietinės rūšys veisiamos dirbtiniu būdu. Lietuvos žuvys priskiriamos 10 būrių, 22 šeimoms ir 55 gentims. **Silkiažuvių** (*Clupeiformes*) būrio yra 3 silkinių (*Clupeidae*) šeimos rūšys: atlantinė perpelė (*Alosa fallax*), strimelė (*Clupea harengus membras*) ir bretlingis (*Sprattus sprattus balticus*). Gyvena jūroje, perpelės neršti migruoja į gėluosius vandenis. **Lašišažuvių** (*Salmoniformes*) būrio yra 11 rūšių (porūšių, formų): lašišinių (*Salmonidae*) šeimos – atlantinė lašiša (*Salmo salar*), paprastasis šlakis (*S. trutta trutta*) ir margasis

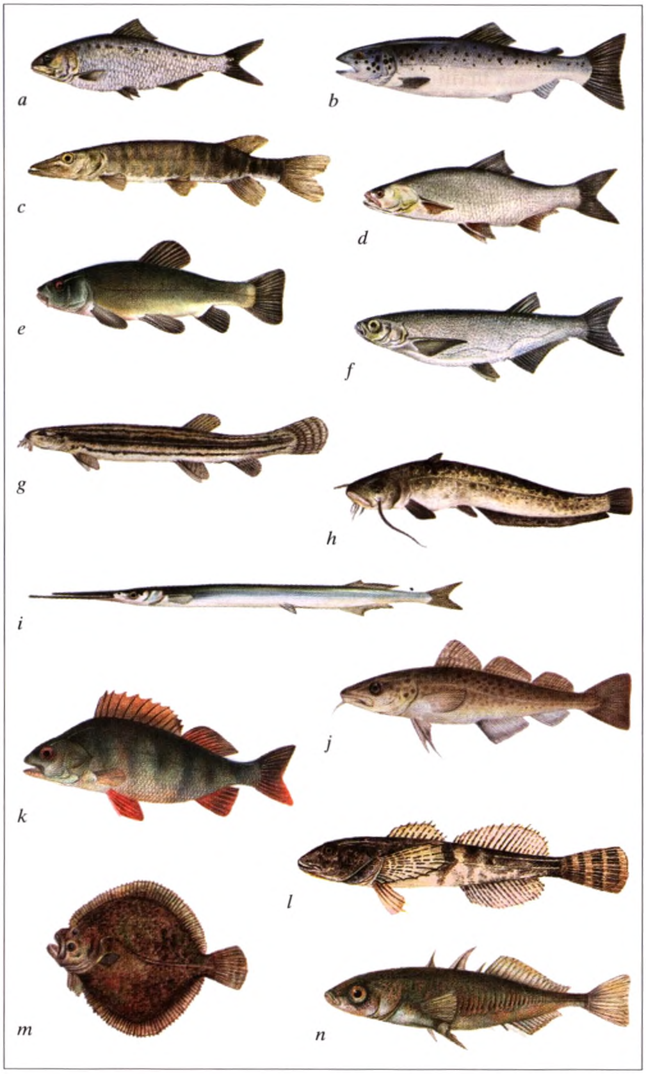

Žuvys:
a – atlantinė perpelė, *b* – atlantinė lašiša, *c* – europinė lydeka, *d* – paprastasis salatis, *e* – paprastasis lynas, *f* – paprastoji vandens ožka, *g* – paprastasis vijūnas, *h* – paprastasis šamas, *i* – paprastoji vėjažuvė, *j* – Baltijos menkė, *k* – paprastasis europinis ešerys, *l* – paprastasis kūjagalvis, *m* – paprastasis otas, *n* – trispyglė dyglė

upėtakis (*S. trutta m. fario*), sykinių (*Coregonidae*) – europinis sykas (*Coregonus lavaretus lavaretus*), ežerinis sykas (*C. lavaretus holstatus*) ir paprastoji seliava (*C. albula*), stintinių (*Osmeridae*) – praeivė europinė stinta (*Osmerus eperlanus eperlanus*), Kuršių marių stintelė (*O. eperlanus m. spirinchus*) ir ežerinė stintelė (*O. eperlanus m. relicta*), kiršlinių (*Thymallidae*) – europinis kiršlys (*Thymallus thymallus*), lydekinių (*Esocidae*) – europinė lydeka (*Esox lucius*). Atlantinė lašiša, paprastasis šlakis, europinis sykas ir praeivė europinė stinta gyvena jūroje, neršti plaukia į Kuršių marias (europinis sykas) ir upes. **Unguriažuvių** (*Anguilliformes*) būrio yra 1 upinių ungurių (*Anguillidae*) šeimos rūšis – europinis upinis ungurys (*Anguilla anguilla*). Gyvena gėluosiuose vandenyse ir Baltijos j. pakrantėje, neršti plaukia į Sargasų jūrą, po neršto žūva. **Karpžuvių** (*Cypriniformes*) būrio įvairovė pati didžiausia – 26 rūšys, beveik visos gyvena gėluosiuose vandenyse. Iš karpinių (*Cyprinidae*) šeimos sutinkamos 22 rūšys: didžiausias – paprastasis salatis (*Aspius aspius*), mažiausia – paprastoji saulažuvė (*Leucaspius delineatus*), gausiausios – paprastosios kuojos (*Rutilus rutilus*), paprastosios aukšlės (*Alburnus alburnus*), paprastieji karšiai (*Abramis brama*), paprastieji plakiai (*Blicca bjoerkna*); gyvena ežeruose ir didesnėse upėse. Europinis šapalas (*Leuciscus cephalus*), paprastasis strepetys (*L. leuciscus*), paprastoji meknė (*L. idus*), paprastasis ūsorius (*Barbus barbus*), srovinė aukšlė (*Alburnoides bipunctatus*), skersasnukis (*Chondrostoma nasus*), paprastoji rainė (*Phoxinus phoxinus*) gyvena tik upėse, paprastasis gružlys (*Gobio gobio*), paprastoji kartuolė (*Rhodeus sericeus*) – upėse ir pratakiuose ežeruose. Paprastasis žiobris (*Vimba vimba*) gyvena jūroje, neršti plaukia į upes, paprastoji vandens ožka (*Pelecus cultratus*) – tik Kuršių mariose, dalis jų neršti plaukia į upes. Paprastasis lynas (*Tinca tinca*), paprastoji raudė (*Scardinius erythrophthalmus*), auksinis karosas (*Carassius carassius*) ir mandžiūrinė ežerinė rainė (*Phoxinus percnurus*; pirmą kartą Lietuvos vandenyse aptikta 2006) sutinkami ežeruose. Sidabrinis karosas (*Carassius auratus*) į Lietuvos vandenis buvo įvežtas ir aklimatizuotas. Vijūninių (*Cobitidae*) šeimos 4 rūšys: paprastasis šlyžys (*Noemacheilus barbatulus*), paprastasis vijūnas (*Misgurnus fossilis*), paprastasis kirtiklis (*Cobitis taenia*) ir auksaspalvis kirtiklis (*Sabanejewia aurata*; pirmą kartą Lietuvoje aptiktas 2000). **Šamažuvių** (*Siluriformes*) būrio yra 1 šaminių (*Siluridae*) šeimos rūšis – paprastasis šamas (*Silurus glanis*; pati didžiausia Lietuvos žuvis). **Vėjažuvių** (*Beloniformes*) būriui priklauso 1 vėjažuvinių (*Belonidae*) šeimos rūšis – paprastoji vėjažuvė (*Belone belone*); gyvena jūroje, Lietuvos pakrantėje pasitaiko tik vasarą. **Menkiažuvių** (*Gadiformes*) būrio menkinių (*Gadidae*) šeimos 2 rūšys gyvena nuolat: paprastoji vėgėlė (*Lota lota*) – gėluosiuose vandenyse, Baltijos menkė (*Gadus morhua callarias*) – jūroje; 3 rūšys: paprastoji keturūsė vėgėlė (*Enchelyopus cim-

brius), amerikinis polakas (*Pollachius virens*) ir juodadėmė menkė (*Melanogrammus aeglefinus*) Lietuvos pakrantėje retos. **Ešeržuvių** (*Perciformes*) būrio sutinkama 20 rūšių, iš jų 15 gyvena jūroje. Iš ešerinių (*Percidae*) šeimos – paprastasis pūgžlys (*Gymnocephalus cernuus*), paprastasis europinis ešerys (*Perca fluviatilis*) ir paprastasis sterkas (*Sander lucioperca*) gyvena ir veisiasi gėluosiuose vandenyse. Iš žvynagalvinių (*Eleotrididae*) šeimos nuodėgulinis grundalas (*Percottus glehni*) į Lietuvos gėluosius vandenis pateko atsitiktinai ir aklimatizavosi. Iš plerninių (*Cottidae*) šeimos Baltijos j. gyvena builis (*Myoxocephalus scorpius*), ragys (*Triglopsis quadricornis*), upėse – paprastasis kūjagalvis (*Cottus gobio*). Iš netikrųjų vėgėlių (*Zoarcidae*) šeimos yra 1 rūšis – paprastoji gyvavedė vėgėlė (*Zoarces viviparus*); po neršto žūva. Tobinių (*Ammodytidae*) šeimos yra 2 rūšys: paprastasis didysis tobis (*Hyperoplus lanceolatus*) ir mažasis tobis (*Ammodytes tobianus*). Iš grundalinių (*Gobiidae*) šeimos 3 rūšys: smėlinis grundalas (*Pomatoschistus minutus*), paplūdiminis grundalas (*P. microps*) ir juodažiotis grundalas (*Neogobius melanostomus*); pastarasis į Baltijos j. pateko atsitiktinai ir aklimatizavosi, pirmą kartą užregistruotas 2002 metais. Kitų ešeržuvių būrio rūšių Lietuvos pakrantėje pasitaiko retai: iš taukžuvinių (*Pholididae*) šeimos – taukžuvė (*Pholis gunnellus*), spyglianugarių šunžuvių (*Stichaeidae*) – nėginis liumpenas (*Lumpenus lampretaeformis*), skumbrinių (*Scombridae*) – atlantinė skumbrė (*Scomber scombrus*), durklažuvinių (*Xiphiidae*) – durklažuvė (*Xiphias gladius*), jūrų lapučių (*Agonidae*) – europinė jūrų laputė (*Agonus cataphractus*), apvaliapelekinių (*Cyclopteridae*) – jūrų rupūžė (*Cyclopterus lumpus*), gleiviažuvinių (*Liparididae*) – europinis gleivys (*Liparis liparis*). **Plekšniažuvių** (*Pleuronectiformes*) būrio 4 rūšys: iš otinių (*Scophthalmidae*) šeimos – paprastasis otas (*Psetta maxima*), plekšninių (*Pleuronectidae*) – Baltijos upinė plekšnė (*Platichthys flesus trachurus*), Baltijos jūros plekšnė (*Pleuronectes platessa baltica*) ir paprastoji gelsvapelekė plekšnė (*Limanda limanda*; Lietuvos pakrantėje reta). Gyvena jūroje, tik upinė plekšnė įplaukia į marias ir Nemuno žemupį. **Dygliažuvių** (*Gasterosteiformes*) būrio 5 rūšys: iš dyglinių (*Gasterosteidae*) šeimos – penkiolikaspyglė dyglė (*Spinachia spinachia*), devynspyglė dyglė (*Pungitius pungitius*) ir trispyglė dyglė (*Gasterosteus aculeatus*), adatžuvinių (*Syngnathidae*) – paprastoji jūrų adata (*Syngnathus typhle*) ir paprastoji jūrų yla (*Nerophis ophidion*); visos dygliažuvių rūšys, išskyrus devynspyglę ir trispyglę dygles, gyvena Baltijos jūroje. Į Lietuvos raudonąją knygą įrašytos 7 žuvų rūšys: skersasnukis, ežerinis sykas, paprastasis vijūnas, mandžiūrinė ežerinė rainė, atlantinė lašiša, iš jų 2 rūšys – atlantinis eršketas (*Acipenser sturio*; eršketinių *Acipenseridae* šeima) ir paprastasis sparis (*Abramis ballerus*; karpinių šeima) Lietuvos vandenyse išnyko. Iš lašišinių šeimos pasitaiko, bet natūraliai nesiveisia, vaivorykštinis upėtakis (*Oncorhynchus mykiss*), sykinių – peledės (*Coregonus peled*), karpinių – paprastieji karpiai (*Cyprinus carpio*) ir baltieji amūrai (*Ctenopharyngodon idella*). Šių žuvų ištekliai vidaus vandenyse palaikomi tik dirbtinės žuvivaisos priemonėmis.

Pagal gyvenamąją vietą skiriamos jūrinės ir gėlavandenės (upinės, ežerinės) žuvys, pagal migraciją – praeivės (lašišos, šlakiai, perpelės, Baltijos sykai, unguriai, žiobriai, jūrinės ir upinės nėgės) ir sėsliosios žuvys. Kai kurios žuvys prisitaikiusios gyventi ir maitintis prie dugno (vijūninės, plerninės, grundalinės, plekšninės žuvys, gružliai, šamai, vėgėlės, skersasnukiai, ūsoriai, gyvavedės vėgėlės ir kt.) arba įsiraususios į gruntą (nėgių lervos). 4 rūšių žuvys (vandens ožkos, paprastosios aukšlės, salačiai, vėjažuvės) gyvena ir maitinasi tik paviršiniuose vandens sluoksniuose. Vienos žuvys (lydekos, salačiai, šamai, vėgėlės, otai, vėjažuvės, starkiai, ešeriai) yra plėšrios – minta žuvimis, kitos (unguriai, upėtakiai, šlakiai, lašišos, perpelės ir menkės) iš dalies plėšrios arba (skersasnukiai, kartuolės ir baltieji amūrai) minta tik augaliniu maistu, dar kitų rūšių žuvys – bestuburiais arba yra visaėdės. Vandens kokybei labai jautrūs margieji upėtakiai, lašišos, šlakiai, kiršliai, kūjagalviai, srovinės aukšlės, mažiausiai jautrios – kuojos, paprastosios aukšlės, lynai, devynspyglės ir trispyglės dyglės, paprastieji ir sidabriniai karosai, plakiai. 8–10 rūšių vietinės žuvys (lašišos, šlakiai, seliavos, vėgėlės, lydekos, starkiai, lynai, šamai) veisiamos žuvininkystės ūkiuose. Į Lietuvos ežerus beveik kasmet suleidžiama ungurių jauniklių iš Atlanto vandenyno (jų Lietuvos b-vės įsigyja iš D. Britanijos arba Prancūzijos). Pav.

Tomas Virbickas

Varliagyviai:
a – paprastasis tritonas,
b – ežerinė varlė,
c – pievinė varlė,
d – česnakė

VARLIAGYVIAI

Jų yra 13 rūšių. Negiliame stovinčiame vandenyje ir sausumoje gyvena 2 rūšys tritonų: paprastasis tritonas (*Triturus vulgaris*) ir skiauterėtasis tritonas (*T. cristatus*) ir 5 rūšys varlių: ežerinė varlė (*Rana ridibunda*), mažoji kūdrinė varlė (*R. lessonae*), didžioji kūdrinė varlė (*R. esculenta*), pievinė varlė (*R. temporaria*) ir smailiasnukė varlė (*R. terrestris*). Dėl spalvos ežerinė varlė, mažoji kūdrinė varlė, didžioji kūdrinė varlė dar vadinamos žaliosiomis. Nuo vandens telkinių šios varlės paprastai toli nenuklysta ir kilus pavojui slepiasi vandenyje. Rupūžių yra 6 rūšys. Upių senvagėse pasitaiko raudonpilvė kūmutė (*Bombina bombina*). Gausesnė Lietuvos p.r. dalyje. Dėl savotiško balso ir kunksėjimo jas lengviau aptikti. Sausose smėlėtose vietose gyvena česnakė (*Pelobates fuscus*). Minta naktį, dieną tūno užsikasusi dirvoje. Česnakės yra negausios. Daugelyje šalies vietovių dažna paprastoji rupūžė (*Bufo bufo*). Nendrinė rupūžė (*Bufo calamita*) dažnesnė Lietuvos vid. dalyje, žalioji rupūžė (*Bufo viridis*) – reta. Lietuvos p. pakraštyje aptinkama europinė medvarlė (*Hyla arborea*). Į Lietuvos raudonąją knygą įrašyta skiauterėtasis tritonas, raudonpilvė kūmutė, nendrinė rupūžė ir europinė medvarlė. Pav.

ROPLIAI

Lietuvoje yra 7 rūšys roplių. Rečiausias – balinis vėžlys (*Emys orbicularis*). Per Lietuvą ir Baltarusijos šiaurę eina šiaurinė jo arealo riba. Gyvena lėtai tekančiose upėse, jų senvagėse, durpių karjeruose, negiliuose ežeruose. Gerai plauko ir nardo, gali ilgai išbūti po vandeniu. Baliniai vėžliai nyksta dėl melioracijos ir užterštumo. Veistis trukdo rudosios lapės, usūriniai šunys, barsukai, šernai. Sausose saulėtose vietose, miško aikštelėse gyvena vikrusis driežas (*Lacerta agilis*), drėgnų miškų pakraščiuose, kirtavietėse, durpynuose, aukštapelkėse labai dažnas gyvavedis driežas (*Lacerta vivipara*). Lapuočių ir mišriuosiuose miškuose paplitęs gluodenas (*Anguis fragilis*). Upių, ežerų, tvenkinių pakrantėse dažniausiai pasitaiko geltonskruostis žaltys (*Natrix natrix*). Lygiažvynis žaltys (*Coronella austriaca*) gyvena Lietuvos p. dalies pušynuose, saulėtose miško aikštelėse, kirtavietėse, sausose pievose, upių slėniuose. Labai retas. Drėgnuose mišriuosiuose miškuose, krūmais apaugusiose kirtavietėse, aukštapelkėse, pelkių pakraščiuose dažna paprastoji angis (*Vipera berus*). Lygiažvynis žaltys ir balinis vėžlys įrašyti į Lietuvos raudonąją knygą. Pav.

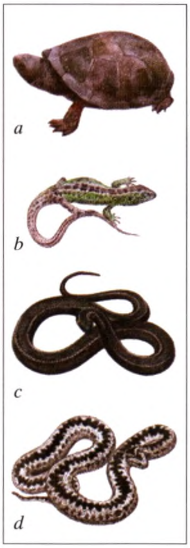

Ropliai:
a – balinis vėžlys,
b – vikrusis driežas,
c – geltonskruostis žaltys, *d* – paprastoji angis

PAUKŠČIAI

Gausiausia ir plačiausiai Lietuvoje išplitusi sausumos stuburinių klasė. Paukščiai gyvena visuose natūraliuose ir urbanizuotuose kraštovaizdžiuose. Lietuvoje aptiktos 343 rūšys (iki 2003). 21 a. pr. perėjo 206 paukščių rūšys. Nuo 20 a. 2 pusės perinčių paukščių sudėtis keitėsi. Nustojo perėti gyvatėdis, kilnusis erelis, didysis erelis rėksnys ir žvyrė. Pradėjo perėti 12 naujų paukščių rūšių. Nuo 1985 labai padaugėjo ir plačiai paplito didysis kormoranas. Didėja perinčių gulbių giesmininkių populiacija. Pradėjo perėti ir daugėja pilkųjų žąsų ir urvinių ančių. Nuo 1987 pradėjo perėti jūrinis erelis, 2003 perinčių jo porų buvo 80. Nuo 1962 plačiau išplito paprastasis kiras, šiek tiek vėliau pradėjo perėti sidabrinis kiras. Nuo 1959 išplito ir pagausėjo pietinių purplelių. Iš rytų plečiasi geltongalvės kielės ir sodinės nendrinukės veisimosi arealas, nuo 1952 paplito remeza. Labai padidėjo svilikėlio populiacija. Lietuvoje yra 18 paukščių būrių.

Narinių paukščių būrio narinių šeimos 4 rūšys. Vid. dydžio ir stamboki vandens paukščiai. Tarp trijų priekinių pirštų yra plaukiojamoji plėvė. Gerai plaukioja ir nardo, sausumoje šliaužioja pilvu. Jaunikliai viščiukiniai. Juodakaklio naro kelios poros peri R. Lietuvos ežeruose. **Kraginių** paukščių būrio kraginių šeimos 5 rūšys. Vid. dydžio ir maži vandens paukščiai. Pirštai su plaukiojamosiomis skiautėmis. Gerai plaukioja ir nardo. Lizdas plūduriuoja vandenyje. Gausiausias ausytasis kragas. Gyvena didesniuose vandens telkiniuose. **Irklakojinių** paukščių būrio 2 šeimos, 3 rūšys. Kojų keturi pirštai sujungti plaukiojamąja plėve. Kormoraninių šeimos 2 rūšys. Gyvena prie vandens. Nardo,

Paukščiai: *1* – ausytasis kragas, *2* – didysis kormoranas, *3* – baltasis gandras, *4* – gulbė nebylė, *5* – didžioji antis, *6* – vištvanagis, *7* – žuvininkas, *8* – tetervinas, *9* – kurapka, *10* – gervė, *11* – pempė, *12* – rudagalvis kiras, *13* – keršulis, *14* – gegutė, *15* – naminė pelėda, *16* – didysis genys, *17* – dirvinis vieversys, *18* – šelmeninė kregždė, *19* – baltoji kielė, *20* – strazdas giesmininkas, *21* – didžioji zylė, *22* – varna, *23* – naminis žvirblis, *24* – kikilis

minta žuvimis. Plaukiojant plunksnos peršlampa, nes neturi riebalinių liaukų. Didysis kormoranas sparčiai plinta – jų daugiausia Kuršių nerijoje. Peri didelėmis kolonijomis, lizdus krauna medžiuose. **Gandrinių** paukščių būrio 3 šeimos, 13 rūšių. Kaklas, snapas ir kojos ilgi. Jaunikliai paukščiukiniai. Garninių šeimos 8 rūšys. Vid. dydžio ir stambūs vandens pakraščių paukščiai. Skrisdami kaklą pritraukia prie kūno. Pilkasis garnys peri kolonijomis, medžiuose. Didysis baublys gyvena gausiai žoliniais augalais apaugusiuose vandenyse. Tuoktuvių balsas – labai garsus, duslus bumbsėjimas. Gandrinių šeimoje 2 rūšys. Stambūs paukščiai. Plačiai paplitęs baltasis gandras. Sinantropinė rūšis, įsikuria žmogaus kaimynystėje. 2004–05 gyveno ~13 000 porų. Lizdą krauna dideliuose medžiuose, ant pastatų stogų. Juodasis gandras gyvena dideliuose drėgnuose miškuose. Retokas. Vengia žmogaus kaimynystės. Lizdas būna dideliuose medžiuose. **Flaminginių** paukščių būrio flaminginių šeimos 1 retai užskrendanti rūšis – flamingas. **Žąsinių** paukščių būrio antinių šeimos 43 rūšys. Vid. dydžio ir dideli vandens paukščiai. Snapas suplotas. Kojų 3 pirštai sujungti plaukiojamąja plėve. Jaunikliai viščiukiniai. Gerai plaukioja, kartais nardo. Pilkoji žąsis negausiai peri užpelkėjusiuose vandens telkiniuose. Iš jos yra kilusi naminė žąsis. Pavasarį ir rudenį per Lietuvą gausiai keliauja šiaurinės rūšys – želmeninės ir baltakaktės žąsys, rečiau užklysta paprastoji ir baltaskruostė berniklės. Įv. vandenyse visur išplitusi gulbė nebylė. Peri iki 1500 porų. Lizdus krauna salelėse, seklumose, nendrių tankumynuose. Dažniausia ančių rūšis – didžioji antis. Lizdus krauna vandens pakrantėse, miško pelkėse, raistuose. Iš šios anties yra kilusi naminė antis. Mažiausia Lietuvos antis – rudagalvė kryklė. Paplitusi plačiai, bet negausi. Gyvena miškų ežerėliuose ir pelkėse. Negausi ir šaukštasnapė antis. Išsiskiria ilgu ir į galą platėjančiu snapu. Košdama juo vandenį ir dumblą minta smulkiais bestuburiais. Kitos antys vadinamos nardančiosiomis, nes maitinasi nardydamos. Būdingiausia kuoduotoji antis peri mažai apaugusiose vandens salelėse. Stipriau užaugusiuose ežeruose, tvenkiniuose paplitusi rudagalvė antis. Miškų apsuptuose ežeruose gyvena klykuolė. Peri uoksuose, inkiluose. Panašiose vietose peri ir didysis dančiasnapis. Jaunikliai patys iššoka iš uokso ir patelė nuveda juos prie artimiausio vandens telkinio. Snapas siauras, žandų kraštai su raginiais danteliais. Pajūryje pavasarį ir rudenį aptinkamos šiaurinių kraštų antys – žiloji antis, gaga, ledinė antis, nuodėgulė. **Plėšriųjų** paukščių būrio 3 šeimos, 28 rūšys. Snapas trumpas, antsnapio viršūnė nulinkusi žemyn. Kojų pirštai baigiasi riestais aštriais nagais. Jaunikliai paukščiukiniai. Žuvininkinių šeimoje 1 rūšis – žuvininkas. Skraidydamas kojomis gaudo gyvas žuvis. Lizdą krauna aukštai medžiuose. Vanaginių šeimoje 20 rūšių. Vid. dydžio ir dideli paukščiai. Snapo antsnapio ir posnapio kraštai lygūs. Dauguma minta gyvu grobiu. Būdingiausia rūšis – vištvanagis. Lizdą krauna medžiuose. Minta paukščiais. Panašus, bet mažesnis – paukštvanagis. Gausiausia rūšis – paprastasis suopis. Gyvena įv. miškuose, pamiškėse. Minta peliniais graužikais, varlėmis. Nendrinė lingė paplitusi prie užaugusių vandens telkinių. Lizdas ant žemės, tarp vandens augalų. Erelis rėksnys – didesnių mišrių ir lapuočių miškų gyventojas. Lizdą krauna medžiuose. Deda 2 kiaušinius, bet dažn. išaugina tik vieną jauniklį. Sakalinių šeimoje 7 rūšys. Abiejose antsnapio pusėse yra aiškus dantelis. Vikriai ir greitai skraido. Dažniausias iš sakalų – sketsakalis. Mėgsta pušynus su aikštėmis ir pievomis. Minta smulkiais paukščiais ir vabzdžiais. Pelėsakalis laukuose medžioja pelinius graužikus. Peri medžiuose, aukštuose pastatuose. **Vištinių** paukščių būrio 2 šeimos, 7 rūšys. Jaunikliai viščiukiniai. Įv. dydžio, masyvaus kūno paukščiai. Daugiausia laikosi ant žemės. Tetervininių šeimos 4 rūšys. Miško pakraščių, aukštapelkių gyventojas – tetervinas. Lizdas ant žemės. Minta augaliniu maistu. Didžiausias iš vištinių – kurtinys. Gyvena pušynuose, didelėse aukštapelkėse. Fazaninių šeimos 3 rūšys. Gausiausia – kurapka. Gyvena laukuose. Lizdas ant žemės, dėtyje vid. 19 kiaušinių. Mažiausia rūšis – putpelė. Gyvena laukuose. Žiemoja Afrikoje. **Gervinių** paukščių būrio 3 šeimos, 9 rūšys. Įv. dydžio ir išvaizdos paukščiai. Jaunikliai viščiukiniai. Gervinių šeimos 1 rūšis – gervė. Gyvena šlapiuose miškuose, pelkėse. Lizdas ant kupsto. Vištelinių šeimos 6 rūšys. Drėgnose pievose, žalienose gyvena griežlė. Lizdą įsiruošia ant žemės. Laukys dažnas augalais apaugusiuose vandenyse. Lizdas augalijos tankmėje.

Sėjikinių paukščių būrio 9 šeimos, 68 rūšys. Smulkūs ir vid. dydžio, skirtingos išvaizdos paukščiai. Sėjikinių šeimos 8 rūšys. Tvirto kūno sudėjimo, trumpu snapu. Gyvena pelkėse ir vandenų pakrantėse. Dėtyje 4 kiaušiniai. Upinis kirlikas įprastas smėlėtose akmenuotose vandenų pakrantėse. Lizdas – smėlio duobutė. Pempė paplitusi plačiai. Gyvena pelkėse, pievose, dirbamuose laukuose. Tilvikinių šeimos 28 rūšys. Vid. dydžio ir smulkūs paukščiai, santykinai ilgais snapais. Gyvena pelkėtose vietose. Dėtyje 4 margi kiaušiniai. Perkūno oželis paplitęs plačiai, bet negausus. Lizdą suka tarp žolių. Slanka paplitusi drėgnuose lapuočių ir mišriuosiuose miškuose. Lizdas ant žemės. Didžioji kuolinga – didžiausias mūsų krašto tilvikas, išsiskiria ilgu, žemyn lenktu snapu, gyvena didelėse pelkėse, šlapiose ir drėgnose pievose. Šlapiose pievose, žemapelkėse ir salose gyvena paprastasis griciukas. Jo ilgos kojos ir kaklas, ilgas, tiesus snapas. Pelkėse gyvena ir gaidukas, jam būdinga spalvų įvairovė. Kirinių šeimos yra 13 rūšių. Vid. dydžio ir dideli paukščiai. Veisiasi didelėmis kolonijomis. Dėtyje 2–3 kiaušiniai. Rudagalvis kiras dažniausia kirų rūšis. Peri vidaus vandenyse, dažnai maitinasi laukuose, sąvartynuose. Gausėja paprastųjų ir sidabrinių kirų. Upinė žuvėdra dažniausia žuvėdrų rūšis. Gyvena įv. ežeruose, vandenų salose. Salų smėlėtose pakrantėse veisiasi mažoji žuvėdra. Juodoji žuvėdra gyvena augalais apaugusiuose vandenyse. Lizdą krauna ant plūduriuojančių vandens augalų. **Karvelinių** paukščių būrio 2 šeimos, 6 rūšys. Vid. dydžio, maža galva paukščiai. Karvelinių šeimos 5 rūšys. Vandenį siurbia nepakeldami galvos. Dėtyje 2 balti kiaušiniai. Jaunikliai paukščiukiniai. Keršulis gyvena įv. miškuose, parkuose. Lizdą krauna medyje. Uldukas peri medžių uoksuose. Naminis karvelis yra kilęs iš uolinio karvelio. Paplitęs urbanizuotose vietose. Gyvenviečių želdiniuose, parkuose išplito pietinis purplelis. Lizdą suka medžiuose. **Gegutinių** paukščių būrio, gegutinių šeimos 1 rūšis – gegutė. Plačiai paplitusi. Kiaušinius deda į smulkių giesmininkų, dažn. liepsnelės ir paprastosios raudonuodegės lizdus. **Pelėdinių** paukščių būrio 2 šeimos, 12 rūšių. Nedideli ir dideli naktiniai paukščiai. Galva didelė, jos priekyje iš plunksnų susidaro skruostų diskas. Aktyvūs naktį ir sutemose. Minta peliniais žinduoliais, paukščiais. Pelėdinių šeimos 11 rūšių. Didžiausias didysis apuokas. Gyvena dideliuose miškuose, dažn. šalia vandens. Lizdas ant žemės, duobutėje. Dažn. pelėdų rūšis – mažasis apuokas. Gyvena spygliuočių giraitėse, parkuose. Užima varnų ir šarkų lizdus. Naminė pelėda plačiai paplitusi senuose parkuose, pamiškėse. Lizdas būna uoksuose, inkiluose. Mažiausia iš pelėdų – vieversio dydžio žvirblinė pelėda. Gyvena mišriuosiuose ir spygliuočių miškuose. Liepsnotųjų pelėdų šeimos 1 rūšis – liepsnotoji pelėda. Išsiskiria šviesia spalva, širdies pavidalo skruostais. Sinantropinis paukštis. Aptinkama miestuose, kaimuose, fermose, įv. bokštuose. **Lėlinių** paukščių būrio 1 šeima, 1 rūšis – lėlys. Snapas silpnas, žiotys plačios. Ilgi sparnai ir uodega. Aktyvus naktį. Kiaušinius deda tiesiog į žemės duobutę, dažn. ant spyglių, kerpių. **Čiurlinių** paukščių būrio čiurlinių šeimos 1 rūšis – čiurlys. Snapas suplotas, žiotys labai plačios. Lizdą suka pastogėse, nišose, inkiluose. Jaunikliai paukščiukiniai. **Žalvarninių** paukščių būrio 4 šeimos, 4 rūšys. Spalvingi ryškių spalvų. Jaunikliai paukščiukiniai. Žalvarninių šeimos 1 rūšis – žalvarnis. Gyvena miškų ir kirtaviečių pakraščiuose. Peri uoksuose, inkiluose. Tulžinių šeimos 1 rūšis – tulžys. Paplitęs prie skaidrių vandenų. Peri pakrančių skardžių urvuose. Kukutinių šeimos 1 rūšis – kukutis. Margų spalvų, su dideliu kuodu. Peri miškų ir laukymių pakraščiuose, pavieniuose medžiuose, sodybose. **Geninių** paukščių būrio geninių šeimos 9 rūšys. Miško paukščiai. Du kojų pirštai pasukti į priekį ir du – atgal. Stangri uodega. Peri uoksuose. Dažniausias didysis genys. Gyvena mišriuosiuose miškuose. Lapuočių miškuose aptinkamas mažasis genys. Brandžiuose miškuose gyvena didžiausia iš genių – juodoji meleta. Grąžiagalvė nuo genių skiriasi rusvai pilka spalva, silpnu snapu ir minkšta uodega. **Žvirblinių** paukščių būrio 22 šeimos, 125 rūšys. Gausiausias paukščių būrys. Maži ar vid. dydžio paukščiai. Monogamai. Jaunikliai paukščiukiniai. Gyvena įv. miškuose, krūmynuose, rečiau atvirose vietose. Kregždinių šeimos 3 rūšys. Žiotys plačios, sparnai ilgi. Labai gerai skraido. Plačiai paplitusi šelmeninė kregždė. Lizdą lipdo pastatų vidinėje dalyje. Langinė kregždė dažna gyvenvietėse. Uždarus lizdus lipdo pastatų išorinėje pusėje. Urvinė kregždė vei-

siasi kolonijomis. Stačiuose upių krantuose, žvyro karjeruose rausia urvelius. Vieversinių šeimos 6 rūšys. Maži paukščiai. Gyvena laukuose, pievose, kirtimuose. Greitai bėgioja. Lizdą suka ant žemės. Dirvinis vieversys – vienas gausiausių Lietuvos paukščių. Lygutė paplitusi netolygiai. Gyvena pamiškėse, kirtavietėse. Kielinių šeimos 10 rūšių. Liekni maži paukščiai. Įprasta gyvenvietėse baltoji kielė, aptinkama arčiau įv. vandens telkinių. Lizdą suka pastatų plyšiuose, malkų krūvose. Geltonoji kielė paplitusi pievose, ganyklose. Miškinis kalviukas gyvena retuose miškuose, kirtavietėse. Lizdas paslėptas ant žemės. Medšarkinių šeimos 3 rūšys. Snapas stiprus, antsnapio gale yra aštrus dantukas. Minta dideliais vabzdžiais, pelėmis, mažais paukščiais. Paprastoji medšarkė plačiai paplitusi pamiškėse, kirtavietėse, pakelėse. Lizdą suka dygiuose krūmuose. Žiemojančios plėšriosios medšarkės dažn. tupi ant laidų, pavienių medžių, neretai puola praskrendančius mažus paukščius. Volunginių šeimos 1 rūšis – volungė. Gyvena šviesiuose lapuočių ir mišriuosiuose miškuose. Lizdą krauna aukštai medžiuose. Varnėninių šeimos 2 rūšys. Varnėnas gyvena sodybose, senuose parkuose, soduose, peri inkiluose, uoksuose. Varninių šeimos 7 rūšys. Didelė galva ir snapas. Kėkštas gyvena mišriuosiuose ir spygliuočių miškuose, parkuose. Lizdą krauna medžiuose. Kuosa paplitusi miestuose, parkuose. Lizdas būna uoksuose, palėpėse. Kovas gyvena netoli žmonių. Lizdą krauna aukštai medžiuose, peri didelėmis kolonijomis. Devynbalsinių šeimos 28 rūšys. Maži ir labai maži paukščiai. Kūnas lieknas, galva nedidelė. Sodinė devynbalsė plačiai paplitusi įv. miškuose. Peri krūmuose. Rudoji devynbalsė gyvena nedideliuose pakelių, kirtaviečių, sodų krūmuose. Lizdą suka neaukštai tarp šakelių ar žolių. Juodagalvė devynbalsė pasirenka mišrius, su gausiu pomiškiu miškus. Jos giesmė labai melodinga ir skambi. Didžioji krakšlė gyvena ežerų, tvenkinių pakrantėse. Lizdą suka tarp nendrių. Upinio žiogelio buveinė drėgni aukšti krūmynai. Giesmė primena žiogo čirškimą. Vienas gausiausių paukščių žalioji pečialinda. Dengtą lizdą suka ant žemės. Nykštukinių šeimos 2 rūšys. Nykštukas – mažiausias Lietuvos paukštis (masė 5–6 g). Rutulišką lizdą suka aukštai eglėse. Musinukinių šeimos 4 rūšys. Nedideli paukščiai pilkų ar margų spalvų. Margasparnė musinukė plačiai paplitusi mišriuosiuose miškuose, parkuose. Dažn. gyvena inkiluose. Strazdinių šeimos 15 rūšių. Strazdas giesmininkas – dažnai sutinkamas miškų paukštis. Peri įv. miškuose, ypač su eglių priemaiša. Smilginis strazdas gyvena upių pakrantėse, miškeliuose, parkuose. Lizdą krauna įv. medžiuose. Lakštingala – būdingas paukštis giesmininkas. Gyvena drėgnuose krūmynuose, upių pakrantėse. Lizdą suka ant žemės. Paprastoji raudonuodegė – vienas puošniausių mūsų paukščių. Gyvena pušynuose, gyvenvietėse. Lizdą krauna uoksuose, inkiluose, pastogėse. Liepsnelė – vienas dažn. sutinkamų ir gražiausių miško giesmininkų. Zylinių šeimos 8 rūšys. Smulkūs miško paukščiai. Plačiai paplitusi didžioji zylė. Peri uoksuose, inkiluose, žiemą lankosi lesyklose. Audėjinių šeimos 2 rūšys. Smulkūs paukščiai. Žeme juda šokinėdami. Naminis žvirblis visur gyvena šalia žmogaus. Kaimo vietovėse kiek dažnesnis karklažvirblis. Kikilinių šeimos 17 rūšių. Nedideli paukščiai. Kūnas kresnas, snapas stiprus. Kikilis – gausiausia paukščių rūšis. Gyvena miškuose, parkuose, gyvenviečių želdiniuose. Lizdą krauna įv. medžiuose. Dagilis labai spalvingas. Gyvena miškų pakraščiuose, parkuose, soduose. Juodagalvė sniegena dažna miškuose, parkuose. Lizdą krauna eglėse. Startinių šeimos 9 rūšys. Smulkūs paukščiai. Snapas iš šonų kiek suplotas. Geltonoji starta gyvena pamiškėse, laukų želdiniuose. Lizdas ant žemės. Nendrinė starta aptinkama šlapiose krūmuotose pievose, vandenų pakrantėse. Lizdas ant žemės. Svirbelinių, vandeninių strazdų, karetaitinių, erškėtžvirblinių, bukutinių šeimų paukščių Lietuvoje gyvena po 1 rūšį, liputinių ir storasnapinių šeimų – po 2 paukščių rūšis.

Skiriamos kelios ekologinės paukščių grupės. Miškų ir krūmynų paukščių yra ~120 rūšių (bukutis, liputis, kikilis, pečialindos, musinukės, geniai, vanagai, pelėdos, slanka, jerubė), pelkių ir pievų paukščių – ~20 rūšių (griciukai, perkūno oželis, gaidukas, kuolingos, dirvinis sėjikas, gervė, tetervinas, geltonoji kielė, pievinis kalviukas), laukų paukščių – ~10 rūšių (dirvinis vieversys, kiauliukė, kurapka, putpelė, pievinė lingė, pelėsakalis), vandens paukščių – ~60 rūšių (narai, kragai, kormoranas, kirai, žuvėdros, laukys,

žuvininkas, antys, žąsys, gulbės). Per metus rūšinė sudėtis kinta. Pagal keičiamą buvimo vietą skiriami sėslūs, klajūnai ir migruojantys (traukiantys) paukščiai. Sėslūs paukščiai visus metus gyvena toje pačioje vietoje (naminis žvirblis, kuoduotoji zylė, bukutis, šarka, kurtinys, tetervinas, meletos, pietinis purplelis, naminė pelėda, didysis apuokas). Klajūnai paukščiai, išvedę vaikus, ieško palankesnių maitinimosi sąlygų, todėl klajoja įv. kryptimis (kryžiasnapiai, didysis genys, kranklys, liputis, alksninukas, dagilis, geltonoji starta). Didelė dalis Lietuvos paukščių yra migruojantys, jie išskrenda žiemoti į kt. šalis ar net žemynus. Tikrieji artimi migrantai skrenda žiemoti į V. Europą (dauguma ančių ir kragų, pempė, kirai, dirvinis vieversys, kielės). Tikrieji tolimi migrantai žiemoja Afrikoje (gandrai, šaukštasnapė antis, žuvininkas, gervė, žuvėdros, gegutė, kregždės, paprastoji medšarkė, devynbalsės). Į Lietuvą migruojantys paukščiai parskrenda kovo mėn.: paprastasis suopis (pirmoje mėn. pusėje), varnėnas, erelis rėksnys, pempė, dirvinis vieversys (mėn. viduryje), baltasis gandras, pilkasis garnys, gervė, didysis baublys, pilkoji žąsis, perkūno oželis, laukys, keršulis, paprastasis griciukas, baltoji kielė (antroje mėn. pusėje); balandžio mėn.: ausytasis kragas, nendrinė lingė, paprastoji raudonuodegė, slanka (pirmoje mėn. pusėje), upinis kirlikas, upinė žuvėdra, gegutė, šelmeninė kregždė, žalioji pečialinda, geltonoji kielė (antroje mėn. pusėje); gegužės mėn.: čiurlys, žalvarnis, langinė kregždė, volungė, sodinė ir rudoji devynbalsės, didžioji krakšlė, griežlė, paprastoji medšarkė. Riba tarp sėslių, klajūnų ir migruojančių paukščių yra sąlygiška. Dažn. migruoja tik rūšies š. populiacija, pietinė būna sėsli arba klajoja. 2 lent., pav. 119 puslapyje.

L: T. Ivanauskas *Lietuvos paukščiai* 3 t. Vilnius 1957–64; **V. Logminas** *Lietuvos paukščiai* Vilnius 1979; *Lietuvos fauna. Paukščiai* / sud. V. Logminas Vilnius 2 t. 1990–91; **P. Kurlavičius** *Vadovas Lietuvos paukščiams pažinti* Vilnius 2003.

Vytautas Logminas

2 lent. **Būdingesni Lietuvos paukščiai** (būriai, šeimos ir rūšys)*

nariniai paukščiai (*Gaviiformes*)
nariniai (*Gaviidae*)
- rudakaklis naras (*Gavia stellata*) P, Ž
- juodakaklis naras (*G. arctica*) V, P, Ž, Rk

kraginiai paukščiai (*Podicipediformes*)
kraginiai (*Podicipedidae*)
- mažasis kragas (*Tachybaptus ruficollis*) V, m, P
- ausytasis kragas (*Podiceps cristatus*) V, m, Žr
- juodakaklis kragas (*P. nigricollis*) V, m, Rk
- rudakaklis kragas (*P. griseigena*) V, m, Rk

irklakojiniai paukščiai (*Pelecaniformes*)
pelikaniniai (*Pelecanidae*)
- rausvasis pelikanas (*Pelecanus onocrotalus*) U

kormoraniniai (*Phalacrocoracidae*)
- didysis kormoranas (*Phalacrocorax carbo*) V, m

gandriniai paukščiai (*Ciconiiformes*)
garniniai (*Ardeidae*)
- didysis baublys (*Botaurus stellaris*) V, m, Rk
- mažasis baublys (*Ixobrychus minutus*) V, m, r, Rk
- baltasis garnys (*Egretta alba*) U, Rk
- pilkasis garnys (*Ardea cinerea*) V, m

ibisiniai (*Treskiornithidae*)
- girnovė (*Platalea leucorodia*) U

gandriniai (*Ciconiidae*)
- baltasis gandras (*Ciconia ciconia*) V, m
- juodasis gandras (*C. nigra*) V, m, Rk

flaminginiai paukščiai (*Phoenicopteriformes*)
flaminginiai (*Phoenicopteridae*)
- flamingas (*Phoenicopterus ruber*) U

žąsiniai paukščiai (*Anseriformes*)
antiniai (*Anatidae*)
- kanadinė berniklė (*Branta canadensis*) U, Ž
- baltaskruostė berniklė (*B. leucopsis*) P
- paprastoji berniklė (*B. bernicla*) P
- pilkoji žąsis (*Anser anser*) V, m, P, Rk
- baltakaktė žąsis (*A. albifrons*) P
- mažoji žąsis (*A. erythropus*) P
- želmeninė žąsis (*A. fabalis*) P
- gulbė nebylė (*Cygnus olor*) V, m, Ž
- gulbė giesmininkė (*C. cygnus*) V, P, Ž, Rk
- urvinė antis (*Tadorna tadorna*) V, m, Rk
- didžioji antis (*Anas platyrhynchos*) V, s/m, Ž
- rudagalvė kryklė (*A. crecca*) V, m
- cyplė (*A. penelope*) V, m, P
- smailiauodegė antis (*A. acuta*) V, m, P
- dryžagalvė kryklė (*A. querquedula*) V, m
- šaukštasnapė antis (*A. clypeata*) V, m, Rk
- rudagalvė antis (*Aythya ferina*) V, m
- rudė (*A. nyroca*) V, m, Rk
- kuoduotoji antis (*A. fuligula*) V, m
- žiloji antis (*A. marila*) P
- ledinė antis (*Clangula hyemalis*) P
- klykuolė (*Bucephala clangula*) V, m, P, Ž
- gaga (*Somateria mollissima*) P
- nuodėgulė (*Melanitta fusca*) P
- didysis dančiasnapis (*Mergus merganser*) V, m, P, Ž, Rk

plėšrieji paukščiai (*Falconiformes*)
žuvininkiniai (*Pandionidae*)
- žuvininkas (*Pandion haliaetus*) V, m, Rk

vanaginiai (*Accipitridae*)
- vapsvaėdis (*Pernis apivorus*) V, m
- juodasis peslys (*Milvus migrans*) V, m, Rk
- nendrinė lingė (*Circus aeruginosus*) V, m

vištvanagis (*Accipiter gentilis*) V, s/m, Rk
paukštvanagis (*A. nisus*) V, s/m, P, Ž
paprastasis suopis (*Buteo buteo*) V, m, Ž
gyvatėdis (*Circus gallicus*) U, Rk
erelis rėksnys (*Aquila pomarina*) V, m, Rk
kilnusis erelis (*A. chrysaetos*) P, Rk
jūrinis erelis (*Haliaëtus albicilla*) V, m, Ž, Rk
sakaliniai (*Falconidae*)
sakalas keleivis (*Falco peregrinus*) V, m, P, Rk
sketsakalis (*F. subbuteo*) V, m, Rk
startsakalis (*F. columbarius*) V, P, Ž, Rk
pelėsakalis (*F. tinnunculus*) V, m, Rk
vištiniai paukščiai (*Galliformes*)
tetervininiai (*Tetraonidae*)
žvyrė (*Lagopus lagopus*) U, Rk
tetervinas (*Lyrurus tetrix*) V, s, Rk
kurtinys (*Tetrao urogallus*) V, s, Rk
jerubė (*Tetrastes bonasia*) V, s
fazaniniai (*Phasianidae*)
fazanas (*Phasianus colchicus*) V, s
putpelė (*Coturnix coturnix*) V, m, Rk
kurapka (*Perdix perdix*) V, s
gerviniai paukščiai (*Gruiformes*)
gerviniai (*Gruidae*)
gervė (*Grus grus*) V, m, P, Rk
višteliniai (*Rallidae*)
ilgasnapė vištelė (*Rallus aquaticus*) V, m
švygžda (*Porzana porzana*) V, m, Rk
griežlė (*Crex crex*) V, m, Rk
nendrinė vištelė (*Gallinula chloropus*) V, m
laukys (*Fulica atra*) V, m, P
eininiai (*Otididae*)
didysis einis (*Otis tarda*) U
sėjikiniai paukščiai (*Charadriiformes*)
sėjikiniai (*Charadriidae*)
dirvinis sėjikas (*Pluvialis apricaria*) V, m, P, Rk
pempė (*Vanellus vanellus*) V, m
upinis kirlikas (*Charadrius dubius*) V, m
akmenė (*Arenaria interpres*) P
avocetiniai (*Recurvirostridae*)
avocetė (*Recurvirostra avosetta*) V, m, Rk
jūršarkiniai (*Haematopodidae*)
jūrinė šarka (*Haematopus ostralegus*) V, m, P, Rk
tilvikiniai (*Scolopacidae*)
brastinis tilvikas (*Tringa ochropus*) V, m
tikutis (*T. glareola*) V, m, Rk
raudonkojis tulikas (*T. totanus*) V, m, Rk
krantinis tilvikas (*Actitis hypoleucos*) V, m
plaukikas (*Phalaropus lobatus*) P
gaidukas (*Philomachus pugnax*) V, m, Rk
juodakrūtis bėgikas (*Calidris alpina*) V, m, P, Rk
smiltinukas (*C. alba*) P
oželis nykštukas (*Lymnocryptes minimus*) P
perkūno oželis (*Gallinago gallinago*) V, m
stulgys (*G. media*) V, m, P, Rk
slanka (*Scolopax rusticola*) V, m
didžioji kuolinga (*Numenius arquata*) V, m, Rk
paprastasis griciukas (*Limosa limosa*) P, Rk
plėšikiniai (*Stercorariidae*)
ilgauodegis plėšikas (*Stercorarius longicaudus*) P
kiriniai (*Laridae*)
mažasis kiras (*Larus minutus*) V, m
rudagalvis kiras (*L. ridibundus*) V, m, Ž
silkinis kiras (*L. fuscus*) P
sidabrinis kiras (*L. argentatus*) V, m, P
balnotasis kiras (*L. marinus*) P
paprastasis kiras (*L. canus*) V, m, Ž
tripirštis kiras (*Rissa tridactyla*) P
juodoji žuvėdra (*Chlidonias niger*) V, m, Rk
baltasparnė žuvėdra (*Ch. leucopterus*) V, m, Rk
plėšrioji žuvėdra (*Hydroprogne caspia*) V, m, P
upinė žuvėdra (*Sterna hirundo*) V, m
mažoji žuvėdra (*S. albifrons*) V, m, Rk
alkiniai (*Alcidae*)
alka (*Alca torda*) P, Ž
karveliniai paukščiai (*Columbiformes*)
karveliniai (*Columbidae*)
keršulis (*Columba palumbus*) V, m
uldukas (*C. oenas*) V, m, Rk
naminis karvelis (*C. livia*) V, s
pietinis purplelis (*Streptopelia decaocto*) V, s
paprastasis purplelis (*S. turtur*) V, m
gegutiniai paukščiai (*Cuculiformes*)
gegutiniai (*Cuculidae*)
gegutė (*Cuculus canorus*) V, m
pelėdiniai paukščiai (*Strigiformes*)
pelėdiniai (*Strigidae*)
baltoji pelėda (*Nyctea scandiaca*) U
didysis apuokas (*Bubo bubo*) V, s, Rk
mažasis apuokas (*Asio otus*) V, m, P, Ž
balinė pelėda (*A. flammeus*) V, m
lututė (*Aegolius funereus*) V, Ž, Rk
pelėdikė (*Athene noctua*) V, s, Rk
žvirblinė pelėda (*Glaucidium passerinum*) V, s, Rk
uralinė pelėda (*Strix uralensis*) V, s, Rk
naminė pelėda (*S. aluco*) V, s
laplandinė pelėda (*S. nebulosa*) U
liepsnotosios pelėdos (*Tytonidae*)
liepsnotoji pelėda (*Tyto alba*) V, s, Rk
lėliniai paukščiai (*Caprimulgiformes*)
lėliniai (*Caprimulgidae*)
lėlys (*Caprimulgus europaeus*) V, m
čiurliniai paukščiai (*Apodiformes*)
čiurliniai (*Apodidae*)
čiurlys (*Apus apus*) V, m
žalvarniniai paukščiai (*Coraciiformes*)
žalvarniniai (*Coraciidae*)
žalvarnis (*Coracias garrulus*) V, m, Rk
tulžiniai (*Alcedinidae*)
tulžys (*Alcedo athis*) V, m, Ž, Rk
bitininkiniai (*Meropidae*)
bitininkas (*Merops apiaster*) U
kukutiniai (*Upupidae*)
kukutis (*Upupa epops*) V, m, Rk
geniniai paukščiai (*Piciformes*)
geniniai (*Picidae*)
grąžiagalvė (*Jynx torquilla*) V, m
žalioji meleta (*Picus viridis*) V, s, Rk
pilkoji meleta (*P. canus*) V, s, Rk
juodoji meleta (*Dryocopus martius*) V, s
didysis genys (*Dendrocopos major*) V, s, P
vidutinis genys (*D. medius*) V, s
baltnugaris genys (*D. leucotos*) V, s, Rk
mažasis genys (*D. minor*) V, s
tripirštis genys (*Picoides tridactylus*) V, s, Rk

žvirbliniai paukščiai (*Passeriformes*)
kregždiniai (*Hirundinidae*)
- urvinė kregždė (*Riparia riparia*) V, m
- šelmeninė kregždė (*Hirundo rustica*) V, m
- langinė kreždė (*Delichon urbica*) V, m

vieversiniai (*Alaudidae*)
- kuoduotasis vieversys (*Galerida cristata*) V, Ž, Rk
- ligutė (*Lullula arborea*) V, m
- dirvinis vieversys (*Alauda arvensis*) V, m

kieliniai (*Motacillidae*)
- dirvoninis kalviukas (*Anthus campestris*) V, m, Rk
- miškinis kalviukas (*A. trivialis*) V, m
- pievinis kalviukas (*A. pratensis*) V, m
- geltonoji kielė (*Motacilla flava*) V, m
- geltongalvė kielė (*M. citreola*) V, m, Rk
- baltoji kielė (*M. alba*) V, m

medšarkiniai (*Laniidae*)
- paprastoji medšarkė (*Lanius collurio*) V, m
- juodakaktė medšarkė (*L. minor*) V, m
- plėšrioji medšarkė (*L. excubitor*) V, m, Ž, Rk

volunginiai (*Oriolidae*)
- volungė (*Oriolus oriolus*) V, m

varnėniniai (*Sturnidae*)
- varnėnas (*Sturnus vulgaris*) V, m

varniniai (*Corvidae*)
- kėkštas (*Garrulus glandarius*) V, s/m, P, Ž
- šarka (*Pica pica*) V, s
- riešutinė (*Nucifraga caryocatactes*) V, s, U
- kuosa (*Corvus monedula*) V, s/m, Ž
- kovas (*C. frugilegus*) V, s/m, Ž
- varna (*C. cornix*) V, s/m, Ž
- kranklys (*C. corax*) V, s

svirbeliniai (*Bombycillidae*)
- svirbelis (*Bombycilla garrulus*) P, Ž

vandeniniai strazdai (*Cinclidae*)
- vandeninis strazdas (*Cinclus cinclus*) P, Ž

karetaitiniai (*Troglodytidae*)
- karetaitė (*Troglodytes troglodytes*) V, m

erškėtžvirbliniai (*Prunellidae*)
- erškėtžvirblis (*Prunella modularis*) V, m

devynbalsiniai (*Sylviidae*)
- nendrinis žiogelis (*Locustella luscinioides*) V, m
- upinis žiogelis (*L. fluviatilis*) V, m
- margasis žiogelis (*L. naevia*) V, m
- ežerinė nendrinukė (*Acrocephalus schoenobaenus*) V, m
- karklinė nendrinukė (*A. palustris*) V, m
- didžioji krakšlė (*A. arundinaceus*) V, m
- tošinukė (*Hippolais icterina*) V, m
- raiboji devynbalsė (*Sylvia nisoria*) V, m
- juodagalvė devynbalsė (*S. atricapilla*) V, m
- sodinė devynbalsė (*S. borin*) V, m
- rudoji devynbalsė (*S. communis*) V, m
- pilkoji devynbalsė (*S. curruca*) V, m
- ankstyvoji pečialinda (*Phylloscopus trochilus*) V, m
- pilkoji pečialinda (*Ph. collybita*) V, m
- žalioji pečialinda (*Ph. sibilatrix*) V, m

nykštukiniai (*Regulidae*)
- nykštukas (*Regulus regulus*) V, m, Ž

musinukiniai (*Muscicapidae*)
- margasparnė musinukė (*Ficedula hypoleuca*) V, m
- mažoji musinukė (*F. parva*) V, m
- pilkoji musinukė (*Muscicapa striata*) V, m

strazdiniai (*Turdidae*)
- kiauliukė (*Saxicola rubetra*) V, m
- kultupys (*Oenanthe oenanthe*) V, m
- paprastoji raudonuodegė (*Phoenicurus phoenicurus*) V, m
- dūminė raudonuodegė (*Ph. ochruros*) V, m
- liepsnelė (*Erithacus rubecula*) V, m, Ž
- lakštingala (*Luscinia luscinia*) V, m
- mėlyngurklė (*L. svecica*) V, m, Rk
- smilginis strazdas (*Turdus pilaris*) V, m, Ž
- juodasis strazdas (*T. merula*) V, m, Ž
- baltabruvis strazdas (*T. iliacus*) V, m
- strazdas giesmininkas (*T. philomelos*) V, m
- amalinis strazdas (*T. viscivorus*) V, m

storasnapiniai (*Paradoxornithidae*)
- ilgauodegė zylė (*Aegithalos caudatus*) V, P, Ž
- ūsuotoji zylė (*Panurus biarmicus*) V, Rk

zyliniai (*Paridae*)
- remeza (*Remiz pendulinus*) V, P, Ž
- pilkoji zylė (*Parus palustris*) V, s
- šiaurinė pilkoji zylė (*P. montanus*) V, P, Ž
- kuoduotoji zylė (*P. cristatus*) V, s
- juodoji zylė (*P. ater*) V, P, Ž
- mėlynoji zylė (*P. caeruleus*) V, s/m
- didžioji zylė (*P. major*) V, s/m

bukutiniai (*Sitidae*)
- bukutis (*Sitta europaea*) V, s

liputiniai (*Certhiidae*)
- liputis (*Certhia familiaris*) V, s

audėjiniai (*Ploceidae*)
- naminis žvirblis (*Passer domesticus*) V, s
- karklažvirblis (*P. montanus*) V, s

kikiliniai (*Fringillidae*)
- kikilis (*Fringilla coelebs*) V, m
- šiaurinis kikilis (*F. montifringilla*) Vr, P
- svilikėlis (*Serinus serinus*) V, m
- žaliukė (*Chloris chloris*) V, P, Ž
- alksninukas (*Spinus spinus*) V, P, Ž
- dagilis (*Carduelis carduelis*) V, P, Ž
- čivylis (*Acanthis cannabina*) V, P, Ž
- čimčiakas (*A. flammea*) P, Ž
- raudongalvė sniegena (*Carpodacus erythrinus*) V, m
- pušinis kryžiasnapis (*Loxia pytyopsittacus*) V, U
- eglinis kryžiasnapis (*L. curvirostra*) V, U
- juodagalvė sniegena (*Pyrrhula pyrrhula*) V, m, Ž
- svilikas (*Coccothraustes coccothraustes*) V, m, Ž

startiniai (*Emberizidae*)
- pilkoji starta (*Emberiza calandra*) Vr, Rk
- geltonoji starta (*E. citrinella*) V, s/m
- nendrinė starta (*E. schoeniclus*) V, m
- sodinė starta (*E. hortulana*) V, m, Rk
- sniegstartė (*Plectrophenax nivalis*) P

Rūšies statusas: V – veisiasi, P – praskrendanti, Ž – žiemojanti, U – užklystanti, s – sėsli, m – migruojanti, s/m – dalis populiacijos sėsli, kita migruojanti, r – reta, Rk – įtraukta į Lietuvos raudonąją knygą

* Lentelė sudaryta remiantis *Lietuvos fauna. Paukščiai* 2 t. (1990–91)

ŽINDUOLIAI

Lietuvoje yra 69 žinduolių rūšys, kurios priskiriamos 8 būriams, 21 šeimai ir 46 gentims. **Vabzdžiaėdžių** (*Insectivora*) būrio žinduolių yra 5 rūšys: ežinių (*Erinaceidae*) šeimos – baltakrūtis ežys (*Erinaceus concolor*), kurminių (*Talpidae*) – kurmis (*Talpa europea*), kirstukinių (*Sorcidae*) – vandeninis kirstukas (*Neomys fodiens*), paprastasis kirstukas (*Sorex araneus*) ir kirstukas nykštukas (*S. minutus*). **Šikšnosparnių** (*Chiroptera*) būrio sutinkama 15 rūšių, visos lygianosinių (*Vespertilionidae*) šeimos. Didžiausias šikšnosparnis – rudasis nakviša (*Nyctalus noctula*), mažiausias – šikšniukas nykštukas (*Pipistrelus pipistrellus*), gausiausi – Natūzijaus šikšniukai (*P. nathusii*) ir vandeniniai pelėausiai (*Myotis daubentonii*). Žiemoja 9 rūšių šikšnosparniai – kūdrinis pelėausis (*M. dasygneme*), vandeninis pelėausis (*M. daubentoni*), Branto pelėausis (*M. brandti*), Natererio pelėausis (*M. nattereri*), rudasis ausylis (*Plecotus auritus*), europinis plačiaausis (*Barbastella barbastella*), vėlyvasis šikšnys (*Eptesicus serotinus*), šiaurinis šikšnys (*E. nilssoni*) ir dvispalvis plikšnys (*Vespertilio murinus*). Didžiausios šikšnosparnių žiemavietės yra Kauno ir Vilniaus seni vėsūs kariniai požeminiai įtvirtinimai, Panerių tunelis Vilniuje. Rudasis nakviša, mažasis nakviša (*Nyctalus leisleri*), Natūzijaus šikšniukai, šikšniukai nykštukai išskrenda žiemoti į Europos p.v. dalį. Ūsuotasis pelėausis (*Myotis mystacinus*) Lietuvoje registruotas (žuvęs) tik 1 kartą. **Graužikų** (*Rodentia*) būrys pats gausiausias – 21 rūšis. Iš voverinių (*Sciuridae*) šeimos gyvena paprastoji voverė (*Sciurus vulgaris*), bebrinių (*Castoridae*) – upinis bebras (*Castòr fiber*; stambiausias graužikas), miegapelinių (*Gliridae*) – lazdyninė miegapelė (*Muscardinus avellanarius*), miškinė miegapelė (*Dryomys nitedula*), didžioji miegapelė (*Glis glis*). Pelinių (*Muridae*) šeimos 8 rūšys: naminė pelė (*Mus musculus*), dirvinė pelė (*Apodemus agrarius*), geltonkaklė pelė (*A. flavicollis*), miškinė pelė (*A. sylvaticus*), mažoji miškinė pelė (*A. uralensis*), pelė mažylė (*Micromys minutus*; mažiausias graužikas), juodoji žiurkė (*Rattus rattus*) ir pilkoji žiurkė (*R. norvegicus*). Žiurkėninių (*Cricetidae*) šeimos 7 rūšys: rudasis pelėnas (*Clethrionomys glareolus*; gausiausi), vandeninis pelėnas (*Arvicola terrestris*), paprastasis pelėnas (*Microtus arvalis*), pelėnas dvynys (*M. rossiaemeridionalis*), pelkinis pelėnas (*M. oeconomus*), pievinis pelėnas (*M. agrestis*), ondatra (*Ondatra zibethica*). Iš šoklinių (*Dipodidae*) šeimos gyvena 1 rūšis – beržinė sicista (*Sicista betulina*). **Kiškiažvėrių** (*Lagomorpha*) būrio 2 rūšys: pilkasis kiškis (*Lepus europaeus*) ir baltasis kiškis (*L. timidus*). **Plėšriųjų** (*Carnivora*) būrio 13 rūšių. Pats stambiausias iš plėšriųjų – lokinių (*Ursidae*) šeimos rudasis lokys (*Ursus arctos*; nuolat nebegyvena, retkarčiais užklysta iš Baltarusijos). Iš šuninių (*Canidae*) šeimos gyvena vilkas (*Canis lupus*), rudoji lapė (*Vulpes vulpes*), usūrinis šuo (*Nyctereutes procyonoides*), iš kiauninių (*Mustelidae*) – žebenkštis (*Mustela nivalis*; mažiausias plėšrūnas), šermuonėlis (*M. erminea*), kanadinė audinė (*M. vison*), juodasis šeškas (*M. putorius*), miškinė kiaunė (*Martes meles*) ir akmeninė kiaunė (*M. foina*), ūdra (*Lutra lutra*) ir stambiausias kiauninis – barsukas (*Meles meles*). Iš katinių (*Felidae*) šeimos dideliuose miškuose sutinkama lūšis (*Felis lynx*). **Poranagių** (*Artiodactyla*) būrio 8 rūšys. Iš dykaragių (*Bovidae*) šeimos – stumbras (*Bison bonasus*; stambiausias Lietuvoje ir Europoje), muflonas (*Ovis ammon musimon*), elninių (*Cervidae*) – briedis (*Alces alces*), taurusis elnias (*Cervus elaphus*), dėmėtasis elnias (*Cervus nippon*), danielius (*Cervus dama*), stirna (*Capreolus capreolus*) ir kiaulinių (*Suidae*) šeimos – šernas (*Sus scrofa*). Baltijos j. prie Lietuvos krantų retkarčiais sutinkami **irklakojų** (*Pinnipedia*) būrio tikrųjų ruonių (*Phocidae*) šeimos žinduoliai: ilgasnukis ruonis (*Halichoerus grypus*), labai retai – paprastasis ruonis (*Phoca vitulina*) ir žieduotasis ruonis (*Pusa hispida*) bei **banginių** (*Cetacea*) būrio 2 rūšys – narvalinių (*Monodontidae*) šeimos baltasis banginis (*Delphinapterus leucas*) ir delfininių (*Delphinidae*) šeimos paprastoji jūrų kiaulė (*Phocaena phocaena*). Buvo išnykę, 20 a. 2 pusėje reaklimatizuoti taurusis elnias, stumbras, upinis bebras. Introdukuota ondatra, kanadinė audinė, dėmėtasis elnias, danielius ir muflonas. Usūrinis šuo (*Nyctereutes procyonoides*) 20 a. 2 pusėje atkeliavo iš gretimų valstybių, kuriose jis buvo aklimatizuotas. Į Lietuvos raudonąją knygą įrašyti 23 žinduoliai.

Žinduoliai gyvena miškuose, pievose, pelkėse, laukuose, gyvenvietėse, miestuose šalia žmogaus. Dauguma antžeminiai gyvūnai. Kiti gyvena rausdamiesi žemėje (kurmis) arba yra pusiau vandens žinduoliai (upinis bebras, ondatra, kanadinė audinė, ūdra). Kai kurie (šikšnosparniai) prisitaikę gerai skraidyti. Žinduoliai gyvena pavieniui arba šeimomis (vilkai, usūriniai šunys, rudosios lapės, lūšys, ūdros), bandomis (šernai, elniniai) arba kolonijomis (šikšnosparniai). Yra žiemą įmingančių (baltakrūtis ežys, miegapelės, šikšnosparniai). Dauguma yra sėslūs; dalis šikšnosparnių žiemai migruoja į Europos p.v. dalį. Paprastoji voverė – keliaujanti, užsibūna ilgiau ten, kur randa pakankamai maisto. Daugelis žinduolių gyvena įv. tipų miškuose (kirstukas nykštukas, paprastasis kirstukas, paprastoji voverė, rudasis pelėnas, baltasis kiškis, briedis, lūšis). Dauguma jų gausesni plačialapių miškuose (baltakrūtis ežys, geltonkaklė pelė, miegapelės, juodasis šeškas, miškinė kiaunė, stumbras ir kt.). Atviresniuose plotuose (laukuose, tarp krūmynų) gausesni pilkieji kiškiai. Prie pastatų, žmogaus būsto gyvena naminės pelės, pilkoji ir juodoji žiurkės. Kai kurie plėšrieji žvėrys prisitaikę gyventi įv. kraštovaizdyje (vilkas, šermuonėlis, žebenkštis, rudoji lapė). 26 rūšių žinduoliai yra medžiojamieji (upinis bebras, ondatra, pilkasis kiškis, vilkas, rudoji lapė, usūrinis šuo, kiaunės, kanadinė audinė, briedis, taurusis elnias, dėmėtasis elnias, danielius, stirna, šernas ir kt.). Kai kurie plėšrieji žvėrys (vilkas, rudoji lapė, kiaunės, juodasis šeškas) puola ir naminius gyvūnus; peliniai graužikai, bebras, kiškiai, elniniai neretai padaro žalos miško ir ž.ū. augalams. Peliniai graužikai gali pernešti užkrečiamąsias ligas. Nuo 20 a. vidurio plėtojama žvėrininkystė, veisiamos kanadinės audinės, rudosios lapės porūšis juodsidabrė lapė, nuo 21 a. pr. – danielių, dėmėtųjų elnių ir muflonų auginimas aptvaruose. Pav.

Žinduoliai: *a* – briedis, *b* – stirna, *c* – vilkas, *d* – rudoji lapė, *e* – šernas, *f* – pilkasis kiškis, *g* – juodasis šeškas, *h* – upinis bebras, *i* – paprastoji voverė, *j* – pilkoji žiurkė, *k* – dirvinė pelė, *l* – kurmis, *m* – baltakrūtis ežys, *n* – vandeninis pelėausis

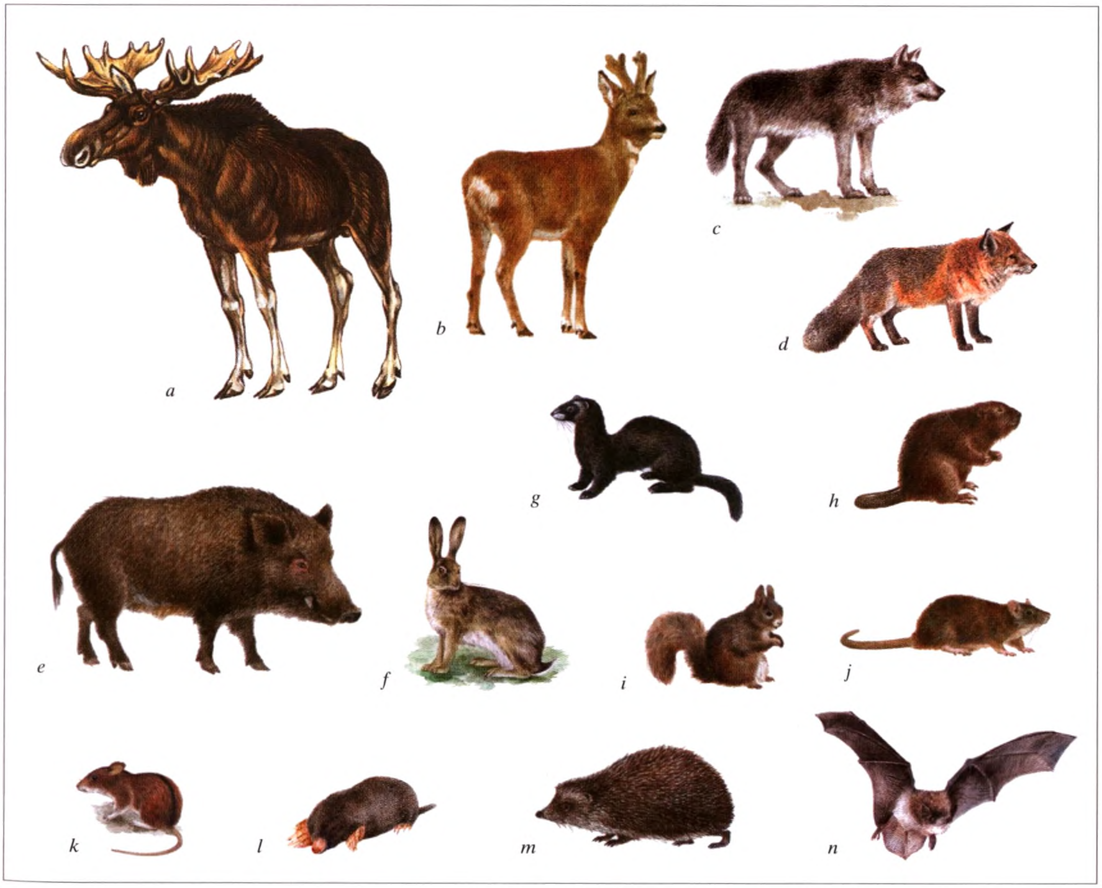

Aplinkos apsauga

Aplinka – gamtoje funkcionuojanti tarpusavyje susijusių elementų visuma (Žemės paviršius ir gelmės, oras, vanduo, dirvožemis, augalai, gyvūnai, org. ir neorg. medžiagos, antropogeniniai komponentai) ir juos vienijančios natūraliosios ir antropogeninės sistemos. Tokia aplinkos samprata apibrėžiama LR įstatymuose ir kituose teisės aktuose. LR Konstitucijos (1992) 53 ir 54 straipsniuose nurodytos valstybės ir kiekvieno asmens pareiga saugoti aplinką nuo kenksmingo poveikio, išdėstytos konstitucinės nuostatos rūpintis aplinkos apsauga, nurodyti draudimai niokoti žemę, jos gelmes, vandenis, teršti orą ir vandenis, daryti radiacinį poveikį, skurdinti augaliją ir gyvūniją. Konstitucinės nuostatos įgyvendintos parengus ir priėmus svarbiausius aplinkos apsaugos teisinės sistemos įstatymus: Mokesčių už valstybinius gamtos išteklius (1991), Mokesčio už aplinkos teršimą (1991), Aplinkos apsaugos (1992), Saugomų teritorijų (1993), Žemės (1994), Miškų (1994), Augalų apsaugos (1995), Visuomenės informavimo (1996), Aplinkos monitoringo (1997), Gyvūnų, augalų ir grybų rūšių ir bendrijų apsaugos (1997), Atliekų tvarkymo (1998), Radioaktyviųjų atliekų (1999), Aplinkos oro apsaugos (1999), Biokuro (2000), Genetiškai modifikuotų organizmų (2001) ir kitus. Daugelis aplinkos apsaugos reikalavimų įrašyti ir į kitus, ūkinę veiklą reglamentuojančius, įstatymus. Atsiradus naujoms sąlygoms ar teisinėms spragoms įstatymai arba papildomi gyvenimo aktualijas atitinkančiomis nuostatomis, arba priimami nauji (pvz., priimtas 2007 Želdynų įstatymas). 1992 priimtame ir vėliau kelis kartus papildytame LR aplinkos apsaugos įstatyme išdėstyti pagrindiniai aplinkos apsaugos principai. Pagrindinis teisinio reglamentavimo tikslas – siekti ekologiškai saugios ir sveikos aplinkos, išlaikyti Lietuvai būdingą kraštovaizdį, biologinių sistemų įvairovę. Įstatymas numato aplinkos pokyčių vertinimą, skatina piliečius ir nevyriausybines org-jas vykdyti aplinkos apsaugos reikalavimus.

Analizuojant aplinkos būklę remiamasi tam tikrų aplinkos komponentų ir ekosistemų pokyčių duomenimis. Ūkinės veiklos poveikį oro, vandens, dirvožemio, augalijos ir gyvūnijos apsaugai, žemės ir miškų išteklių pokyčiams, žmonių sveikatingumui buvo pabandyta įvertinti dar 1982–84 rengiant Lietuvos kompleksinę gamtos apsaugos schemą (iki 2000). Čia buvo pabrėžta technol., techn., teisinių priemonių, teritorijų planavimo svarba, apibūdinta užduotis didinti krašto miškingumą, saugomų teritorijų plotus ir įvairovę, statyti vandenvalos įmones, įrengti oro filtrus. Galimybių įgyvendinti daugelį šios schemos siūlymų atsirado tik atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, keičiantis ūkio struktūroms, modernizuojant gamybą, įgyvendinant LR įstatymus ir ES direktyvas.

Pirmosios visuomeninės gamtosaugos org-jos, kartu su pasaulio gamtosaugos idėjų sklaida, kūrėsi ir 1918 atkurtoje Lietuvos valstybėje. 1921 Vaižganto ir T. Ivanausko iniciatyva įkuriama Lietuvai pagražinti draugija; T. Ivanauskas buvo Medžių sodinimo komiteto iniciatorius (1923). Buvo rengiamos įspūdingos medžių sodinimo šventės, įkurta Gamtos mylėtojų draugija (1930), Žuvinto rezervatas (1937). Šios org-jos vienijo dažn. inteligentus ir kėlė svarbias idėjas, bet iki SSRS okupacijos (1940) nespėjo susiformuoti valstybės ir visuomenės sąveikos būdai gamtosaugos problemoms spręsti. Okupuotoje Lietuvoje buvo uždarytos visos gamtosaugos org-jos ir tik prasidėjus vad. atšilimo l-piui 1960 įkurta Lietuvos gamtos apsaugos draugija, bet ji neturėjo realių galimybių stabdyti ar bent reguliuoti aplinką beatodairiškai žalojančią ūk. veiklą.

1988 (kartu su Sąjūdžiu) įkurtas Lietuvos žaliųjų judėjimas. Tuo metu jo nuostatoms pritarė platūs visuomenės sluoksniai; tai buvo labai akivaizdu ekologinio protesto mitinge Kaune (1988 vasarą). Svarbiausi Lietuvos žaliųjų judėjimo steigėjai buvo jaunimas, susibūręs į gamtosauginius klubus *Atgaja* (Kaunas), *Žemyna* (Vilnius), *Žvejonė* (Klaipėda), *Aukuras* (Šiauliai), ir gamtosaugos entuziastai iš visos Lietuvos. Pirmieji Lietuvos žaliųjų judėjimo veiksmai buvo protesto akcijos prieš Baltijos jūros teršimą, Ignalinos AE III bloko statybą, beatodairišką melioraciją, naftos terminalo statybą Baltijos pajū-

ryje, Kruonio hidroakumuliacinės elektrinės statybą (kai kurios akcijos nepasiteisino). Buvo ir bado streikas, raginantis nevilkinti Kauno vandenvalos įrenginių statybos, boikotuojami nekokybiški pieno produktai, dėl aplinkos teršimo aštriai kritikuojamos stambiausios pramonės įmonės. Veiklos pradžioje buvo visuomenės konsolidavimo akcijų: Taikos žygis, tarptautinis žygis dviračiais. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę iš pradžių Lietuvos žaliųjų judėjimo aktyvumas sumažėjo, bet atsigaunant ūkiui ir stiprėjant žmogaus veiklos neigiamiems padariniams vėl padidėjo: organizuojama kampanija prieš miškų privatizavimą, miestų želdynų naikinimą, Nidos oro uosto statybą, LR Seimo nariai raginami priimti gamtos išsaugojimui palankų Saugomų teritorijų įstatymą, saugoti kraštovaizdį. Lietuvos žaliųjų atstovai dalyvauja Nacionalinės darnaus vystymosi k-jos veikloje, Seimo Aplinkos k-to posėdžiuose. Daugelis aktyvių Lietuvos žaliųjų judėjimo narių tapo profesionaliais aplinkosauginінkais, savivaldybių darbuotojais, ekologinio verslo dalyviais.

Lietuvoje veikia >100 nevyriausybinių org-jų, kurių tikslas – gamtos ir aplinkos išsaugojimas. Svarbesnės: *Gaja*, *Tatula*, *Talka tėviškei*, ekologų, geografų, mikologų, hidrologų, mikrobiologų, hidrobiologų ir daugelis kitų draugijų. Tęsia veiklą Lietuvos gamtos apsaugos d-ja, Lietuvai pagražinti d-ja, Vilniaus jaunimas įkūrė Aplinkosaugos informavimo centrą. Lietuvoje nesusidarė polit. partija (4 žalieji 1990 buvo išrinkti į AT), atstovaujanti žaliajai ideologijai, daugelyje Europos šalių (Suomijoje, Latvijoje, Vokietijoje) žaliosios partijos patenka į parlamentus, jų nariai dirba vyr-bėse. Aplinkosaugos problemos nagrinėjamos laikraščiuose *Tėviškės gamta* (1989), *Žalioji Lietuva* (1989), *Žaliasis pasaulis* (1990).

ORO APSAUGA

Nuo 1992 oro užterštumas kenksmingomis medžiagomis keleriopai sumažėjo. Pagrindinių teršalų (sieros dioksidas, azoto oksidai, anglies monoksidas, nemetaniniai org. junginiai ir kietosios dalelės) sumažėjo nuo 1,1 mln. t iki 430 tūkst. t per metus. Labiausiai sumažėjo sieros dioksido, kietųjų dalelių išmetimas. Daugiau nei du kartus sumažėjo azoto oksidų ir anglies monoksido, bet lakiųjų org. junginių – beveik nepakito. Nuo 2002, pradėjus sparčiai plėstis ekonomikai, po truputį pradėjo didėti ir oro užterštumas. Šis didėjimas kol kas yra gana lėtas ir per pastaruosius dvejus metus oro teršalų padaugėjo 5,1%. Pagrindinių teršalų vid. metinė koncentracija Lietuvos miestuose yra mažesnė už nustatytas normas, bet vidutinė paros kietųjų dalelių koncentracija dėl intensyviausio eismo Vilniaus, Kauno ir Šiaulių gatvių >35 paras (2006) buvo didesnė nei leidžiama pagal ES direktyvas ir Lietuvos teisės aktų reikalavimus. Nuo 1990 iki 2001 šiltnamio dujų kiekis mažėjo ir 2001 sudarė mažiau nei trečdalį 1990 kiekio. Nuo 2002 dėl didėjančio energijos poreikio šių medžiagų išmetimas t.p. didėjo, bet į orą išmestų šiltnamio dujų kiekis (skaičiuojant CO_2 ekvivalentu) šalyje sudaro tik ~4 t/vienam gyventojui ir yra vienas mažiausių Europos valstybėse (3–15 t/vienam gyventojui). Daugiausia šiltnamio dujų į aplinką patenka iš energetikos, transporto ir pramonės sektorių. Per pastaruosius dvejus metus sparčiausiai šiltnamio dujų išmetimas didėjo pramonės, lėčiausiai – transporto sektoriuje. Tam tikrų sunkumų įgyvendinant Kioto protokolo reikalavimus gali kilti nuo 2010, kai uždarius Ignalinos AE antrąjį bloką teks padidinti elektros gamybą deginant org. kurą. Oro kokybei vertinti bei valdyti Lietuvoje išskirta Vilniaus ir Kauno aglomeracijos bei zona – likusi šalies teritorija. Be Vilniaus ir Kauno aglomeracijų, oro kokybės tyrimai atliekami didžiausiuose zonos miestuose (Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje) bei pramonės centruose (Jonavoje, Kėdainiuose, Mažeikiuose ir Naujojoje Akmenėje), kur tikėtina, kad dėl antropogeninio poveikio oro užterštumas gali būti didžiausias. Miestų savivaldybės, kaip dėl oro kokybės atsakingos institucijos, jau pradėjo rengti oro kokybės gerinimo priemonių planus, kuriuos įgyvendinus oro kokybė turėtų atitikti ES standartus, žmonėms būtų garantuota teisė į švarų orą ir pasiekta, kad šiltnamio reiškinį sukeliančių dujų ir pagrindinių teršalų išmetimas iki 2020 sumažėtų perpus.

VANDENS APSAUGA

Lietuvos vandens ištekliai yra pakankamai dideli; atviri vidaus vandens telkiniai užima ~4% šalies teritorijos. Vien didesnių nei 0,5 ha ežerų priskaičiuojama 2850, jų bendras plotas siekia beveik 1,4% teritorijos. Bendras Lietuvos upių ilgis siekia ~64 tūkst. km. Daugiau nei 75% Lietuvos upių SSRS okupacijos metais buvo sureguliuotos ir paverstos kanalais. Paviršinio vandens paėmimas ir naudojimas per pastaruosius 5 metus labiausiai priklausė nuo energetikos reikmių ir svyravo nuo 3,4 iki 5,9 mlrd. m^3 per metus. Energetikai (Ignalinos atominėje, Kruonio hidroakumuliacinėje elektrinėse) naudojamas vanduo beveik be kokybės pokyčių grąžinamas į tą patį vandens telkinį, todėl labiau įprasta nagrinėti tik žuvininkystei ir pramonei paimamo ir sunaudojamo paviršinio vandens kiekį, kuris pastaraisiais metais kinta. Be energetikos sektoriaus, paviršinio vandens paėmimas ir sunaudojimas sumažėjo daugiau nei 5 kartus. Labai pasikeitė ir požeminio vandens paėmimo ir naudojimo parametrai. Vandens kokybė labiausiai priklauso nuo patenkančių į vandens telkinius teršalų savybių ir jų kiekio. Vandens pagr. teršėjai yra pramonė, ž.ū. (įskaitant žuvininkystę) ir namų ūkis. Susidariusių ūkio ir buities bei gamybinių nuotekų kiekis pastaraisiais metais kinta nedaug. Kasmet pradeda dirbti vis daugiau nuotekų valymo įrenginių, o veikiantieji modernizuojami, todėl pagal normatyvus išvalytų nuotekų dalis per pastaruosius dvejus metus padidėjo daugiau nei tris kartus; sumažėjo ir į atvirus vandens telkinius patenkančių teršalų kiekis. 2006–07 org. medžiagų patekimas į atvirus vandens telkinius sumažėjo trečdaliu, fosforo ir naftos produktų – beveik penktadaliu, azoto ir skendinčiųjų medžiagų – apie 10%. Į paviršinius vandens telkinius išleidžiama ne mažiau kaip 40 mln. m^3 nevalytų nuotekų, o pagal nustatytas normas jų išvaloma vos 10%. Su paviršinėmis nuotekomis į aplinką iš stacionarių taršos šaltinių patenka ~11% org. medžiagų ir ~29% naftos produktų. Daugumos miestų paviršinės nuotekos išleidžiamos nevalytos, vandenis t.p. teršia išsklaidyti taršos šaltiniai. Didėjantis automobilių srautas, statybos, kelių priežiūros darbai didina paviršinių nuotekų užterštumą. Aplinkos apsaugos agentūros duomenimis, švarių upių yra mažiau nei 40%, kitų vandens kokybė neatitinka normų pagal kurį nors vieną ar kelis rodiklius: bendrojo azoto, amonio azoto, nitratų, bendrojo fosforo, fosfatų vidutinę koncentraciją ir biocheminį deguonies suvartojimą per 7 dienas; tai nulemia mineralinių trąšų vartojimas ir gyvulininkystės ūkių teršalai. Didesniam upių vandens užterštumui vis dar turi įtakos ir ankstesniojo l-pio intensyvi nepakankamai reglamentuota ž.ū. veikla.Vertinant šalies upių vandens kokybę nustatyta, kad pastarąjį d-metį upių vandenyje mažėjo bendrojo azoto, amonio azoto ir org. medžiagų konc., mažai keitėsi nitratų, bendrojo fosforo ir fosfatų koncentracija.

Visi didesnieji Lietuvos upių baseinai yra tarptautiniai, todėl iš kitų valstybių teritorijos atplukdomi teršalai turi didelę neigiamą įtaką šalies upių kokybei, dalis teršalų į Lietuvos upes patenka iš RF Kaliningrado srities ir Baltarusijos (joms ES direktyvų reikalavimai nėra privalomi). Vertinant dabartinę ir prognozuojamąją upių vandens kokybę būtina atsižvelgti ir į tai, kad, net sumažinus upių taršą, jų vandens kokybės gerėjimą lėtins antrinis vandens teršimas dugno nuosėdose susikaupusiais teršalais.

Viena pagrindinių vandens apsaugos strategijos krypčių – mažinti Baltijos j. taršą. Nacionalinėje darnaus vystymosi strategijoje yra užsibrėžta 20% sumažinti org. ir biogeninių medžiagų prietaką į Kuršių marias ir Baltijos j., palyginti su 2000. Nuo 21 a. pr. bendroji bei org. medžiagų prietaka į Baltijos j. stabilizavosi, o azoto prietaka iki 2005–06 palyginti su 2000, padidėjo 1,5 karto. Šiek tiek didesnė org. ir biogeninių medžiagų prietaka 2004 sietina su padidėjusiu medžiagų išsiplovimu dėl kritulių kiekio, viršijusio vidutinę metinę normą ir didesnio nuotėkio. Iš pastarųjų metų bendrųjų tendencijų matyti, kad sumažinti org. ir biogeninių medžiagų prietaką į Kuršių marias bus gana sudėtinga.

Kaimo vietovėse, kur gyventojai vartoja kastinių šulinių vandenį, 40–50% šulinių vanduo yra užterštas nitratais. Įvertinus šulinių vandens taršą ir kitomis chem. medžiagomis

bei mikrobiologinius ir fizinius parametrus, neleistinai užterštų šulinių dar padaugėtų, todėl centralizuoto vandentiekio, giluminių gręžinių įrengimas ir tinkama priežiūra yra vienas svarbiausių uždavinių.

Vandens išteklių apsaugos strateginės nuostatos turi tris pagrindines kryptis: tarptautinę (susijusią su Baltijos j. taršos mažinimu), šalies (susijusią su vidaus paviršinių ir požeminių vandenų taršos mažinimu) bei tarpt. vandens taršos mažinimu į kt. valstybes ir iš kitų valstybių. Šiuolaikiškos, upių baseinų principu pagrįstos, decentralizuotos ir integralios vandens išteklių valdymo sistemos sukūrimas padės išspręsti visoms trims strateginėms kryptims iškylančius uždavinius.

DIRVOŽEMIO APSAUGA

Daugelis dirvožemio našumo, fizinių ir cheminių rodiklių gali apibūdinti aplinkos būklę ir antropogeninės veiklos sukeltus arba skatinamus dirvožemio savybių pokyčius. Atliekant dirvožemio stebėseną nustatyta, kad humusingajame horizonte randama sunkiųjų metalų (vid.): chromo 10,7, kadmio – 0,46, švino – 11,9, nikelio – 9,9, vario – 6,9, cinko – 28,5 mg/kg. Miestų dirvožemiai 2–3 kartus daugiau užteršti sunkiaisiais metalais, todėl miestų gyventojų augintose daržovėse (burokėliuose, morkose, svogūnuose, pomidoruose, agurkuose) bei bulvėse vario ir cinko koncentracija didesnė nei išaugintų užmiestyje. Iki 25 m pločio pakelių juostose, kai per parą važiuoja >15 tūkst. automobilių, labiausiai kaupiasi švinas, kadmis, cinkas, chromas ir nikelis. Dideli sunkiųjų metalų kiekiai randami buvusiose SSRS karinės technikos laikymo vietose (kar. bazės, raketų aikštelės, oro uostai, kar. poligonai), t.p. tose vietose, kur buvo netvarkingai naudojami ir laikomi ž.ū. skirti pesticidai. Dabar pesticidų sunaudojama kelis kartus mažiau, jie greičiau suyra, bet iki šiol dar randama dirvožemyje SSRS okupacijos metais naudotų heksachlorano, DDT ir kt. pesticidų likučių, nors jų kiekis mažėja gana intensyviai. 2–3 metus dirvožemyje nesuskyla ir anksčiau plačiai naudoti simazinas ir atrazinas, kurie kelia pavojų aplinkai ir jautriems ž.ū. augalams.

Nacionalinėje darnaus vystymosi strategijoje (2003) keliamas uždavinys plėsti ekologinį ūkininkavimą ir ekologinių produktų gamybą, pasiekti, kad ekologinių ūkių pagaminta produkcija sudarytų ne mažiau kaip 15% visos ž.ū. produkcijos. Valstybė didina išmokas ekologiškai ūkininkaujantiems žemdirbiams, ekologinių ūkių daugėja, bet jie užima tik ~2% visų ž.ū. naudmenų. Iki šiol nepakankamai efektyvi ekologinių ūkių išaugintos produkcijos realizavimo už tikrąją jų vertę tvarka. Per mažai ek. ir teisinėmis priemonėmis skatinama riboti mineralinių trąšų ir pesticidų vartojimą tradiciniuose ūkiuose, griežčiau kontroliuoti jų kokybę, gerinti maisto produktų ir žaliavų kokybės kontrolės infrastruktūrą.

Didelę įtaką dirvodaros procesui turi statybų plėtra ir naudingųjų iškasenų gavyba. Tiesiant automagistrales ir tvarkant kelius Lietuvoje turima pakankamai patirties išsaugoti derlingąjį dirvožemio sluoksnį, kuris naudojamas dirvožemio dangai atkurti baigus statybos darbus. Patvirtinta ir pažeistų žemių, iškasus naudingąsias iškasenas, rekultivavimo tvarka. Su naudingųjų iškasenų naudojimu susijusios pagrindinės problemos yra ankstesnės gavybos metu pažeistų ir apleistų karjerų bei durpynų lėti rekultivavimo tempai, nenaudojamų nusausintų durpynų mineralizacija ir gaisrai. Dalis tokių pažeistų teritorijų yra virtusios nelegaliais sąvartynais. Dauguma jų bus panaikinti ir rekultivuoti ES lėšomis įrengiant regioninių sąvartynų tinklą.

KRAŠTOVAIZDŽIO APSAUGA

Lietuvos kraštovaizdis yra po paskutinio ledynmečio veikiančių gamtinių veiksnių bei prieš 4–5 tūkst. m. prasidėjusios žmogaus ūk. veiklos sukurtas mozaikiškas teritorinis ir erdvinis darinys. Pagal pokyčių pobūdį, mastus ir kilmę išskiriami 3 kraštovaizdžio tipai: natūralus (sąlyginai natūralus) – miškų ir pelkių kraštovaizdis (jo raidą lemia gamtos

Aukštumalos ežerokšniai

Trispalvis astras (*Aster tripolium*) Klaipėdos uoste

dėsningumų ir procesų pokyčiai), pusiau natūralus – agrarinis kraštovaizdis (priklauso nuo gamtos dėsningumų ir procesų bei žmonių veiklos pusiausvyros), urbanizuotas kraštovaizdis – žmogaus veiklos intensyviai pakeistas kraštovaizdis.

Analizuojant Lietuvos kraštovaizdžio gamtines ypatybes (A. Basalykas, 1977) nustatyta, kad vyrauja molingų nuogulų lygumos (55,2% teritorijos). Jos skirstomos į moreninio priemolio (42%) ir limnoglacialines (molių, liosiškų priemolių) lygumas (13,2%). Ledynų tirpsmo metu susidariusioms smėlingosioms lygumoms (17,8%) priklauso senovinės smėlingos deltos (6,3%) ir prieledyninės upinės lygumos (11,5%). Kalvotosios moreninės aukštumos (21,2%) skirstomos į kalvotas moreninės ežeringas (18,8%) ir kalvotas moreninės slėniuotas aukštumas (2,4%). Baltijos pajūryje yra pajūrinės lygumos (2,2%), jungiančios jūrines (0,6%) ir deltines lygumas (1,6%). Lietuvos kraštovaizdį paįvairinantys upių slėniai užima 3,6% teritorijos. Gamtinės kraštovaizdžio ypatybės dideliu mastu lėmė kraštovaizdžio kultūrinimo procesus. Nors atkūrus Lietuvos nepriklausomybę krašto tvarkymo siekiai buvo geri, privačios žemėvaldos grąžinimo procesas vyko stichiškai, sparčiai smulkėjo žemėvaldos ir žemėnaudos sklypai, didėjo žemėvaldos kontūringumas ir naudmenų sąskaida. Savininkų kaita, investicijų stoka vedė žemės ūkį į nuosmukį, kai kur nenaudojamose žemėse pradėjo irti melioracijos sistemos, krūmyti kultūrinės pievos ir ganyklos, prasidėjo sukultūrinto kraštovaizdžio savaiminė renatūralizacija. Lietuvoje 1990–95 labai padidėjo didžiųjų miestų administruojami plotai. Sparčiai daugėja užstatytų teritorijų, didėja užstatymo intensyvumas, prarandami miestų žalieji plotai. Nereti atvejai, kai miestų individualių gyvenamųjų namų kvartalai statomi inžineriškai neparengtoje teritorijoje, vandens telkinių pakrantėse stiprėja stichiškos urbanizacijos pavojus, mažėja galimybių visuomenės reikmėms naudoti rekreaciniu požiūriu vertingiausias teritorijas.

Kraštovaizdžio apsauga, tvarkymas ir planavimas įteisintas daugelyje teisės aktų. LR teritorijos bendrasis planas (2003), apibendrinęs gamtinės morfostruktūros ir sukultūrinimo pobūdžio teritorinę sklaidą, nustatė šalies kraštovaizdžio struktūrinę įvairovę, numatė bendrąsias kraštovaizdžio tvarkymo bei saugomų teritorijų sistemos plėtotės kryptis. LR Vyriausybė patvirtino LR kraštovaizdžio politikos kryptis (2004), kurių įgyvendinimas paskatins visuomenę ir valstybės struktūras imtis racionalių veiksmų kraštovaizdžiui saugoti, planuoti ir tvarkyti. Pav.

BIOLOGINĖS ĮVAIROVĖS APSAUGA

LR biol. įvairovės išsaugojimo strategija ir veiksmų planas (1997) parengtas neturint šalies biol. įvairovės studijos, tik apibendrinus ir įvertinus rengimo metu turėtus duomenis. Daugumą biol. įvairovės objektų ir jų buveines vienija kraštovaizdis, todėl Lietuvos teisiniuose dokumentuose (Nacionalinė darnaus vystymosi strategija, Biol. įvairovės išsaugojimo strategija ir kt.) kraštovaizdis ir biol. įvairovė dažn. analizuojami kaip integrali visuma. Daugiausia duomenų turima apie rūšių biol. įvairovę. Apytiksliais duomenimis, Lietuvoje yra ~26 tūkst. vietinių gyvųjų organizmų rūšių, iš jų daugiausia gyvūnų

(ypač vabzdžių), grybų, augalų. Į Lietuvos raudonąją knygą (2007) iš viso įrašytos 767 retos arba nykstančios gyvųjų organizmų rūšys (3% visų rūšių), bet tam tikrų organizmų grupių padėtis akivaizdžiai grėsmingesnė: yra daugiau retų ir nykstančių augalų (18,9%), paukščių (24,9%), roplių (28,6%) ir žinduolių (32,9%). Šie duomenys patvirtina, kad biol. įvairovės išsaugojimo priemonės yra reikalingos, nes žmogaus artimiausioje aplinkoje esančių 1/4–1/5 organizmų gresia pavojus išnykti. Apie genetinius išteklius informacijos yra mažiau, nors mokslininkų pastangomis įkurtas Augalų genų bankas, kuris tiria dabartiniam arba būsimam ūkiui reikiamus vidurūšinius taksonus, kuria ir globoja jų kolekcijas. Daug vertingos informacijos gaunama vykdant Valstybinę mokslo programą *Genofondas*, mokslininkams dalyvaujant tarptautiniuose genofondo tyrimuose. Išskiriamos agrarinės aplinkos, urbanizuotos aplinkos, miškų, pelkių, natūralių pievų, smėlynų ekosistemos, hidroekosistemos ir ruderalinės bendrijos. Lietuvoje daug padaryta parengiant buveinių klasifikaciją ir išskiriant europinės svarbos buveines. Apleistose žemės naudmenose vyksta savaiminė renatūralizacija, didėja vietinių augalų rūšių įvairovė, miškų ir kt. gamtinių teritorijų plotai.

Biol. įvairovei išsaugoti didelę reikšmę turi natūrinė (*in situ*) apsauga, kai stengiamasi gyvuosius organizmus, jų bendrijas ir kompleksus bei ekosistemas išsaugoti jų natūraliose buveinėse. Šiam tikslui steigiamos saugomos teritorijos (rezervatai, draustiniai, nacionaliniai ir regioniniai parkai, kitų kategorijų ir s-bių steigiamos saugomos teritorijos, *Natura 2000* tinklas). Svarbu biol. įvairovę išsaugoti ne vien saugomose, bet ir ūkinėse, rekreacinėse teritorijose. Žinoma, tais atvejais, kai dėl kurių nors priežasčių biol. įvairovės negalima išsaugoti natūraliose buveinėse, naudojamos dirbtinės išsaugojimo (*ex situ*) priemonės. Joms priskiriami botanikos ir zoologijos sodai, augalų, zoologinės ir mikologinės (mikroorganizmų) kolekcijos.

ATLIEKŲ TVARKYMAS

LR paveldėjo techniškai ir technologiškai atsilikusį atliekų ūkį. Daugelis veikiančių sąvartynų neatitinka aplinkosaugos reikalavimų. Daug yra nelegalių apleistų ir iki šiol nerekultivuotų sąvartynų. Vis dar menkai išplėtota komunalinių atliekų tvarkymo sistema, nepakankamai rūšiuojamos buitinės atliekos, į sąvartynus patenka iki 85% visų komunalinių atliekų, mažai atliekų tampa antrinėmis žaliavomis. Lietuvoje vienam gyventojui tenka apie 400 kg komunalinių atliekų per metus. ES aplinkosaugos programoje numatytas 300 kg vienam gyventojui rodiklis. Pagal išleistų į vidaus rinką pakuočių, tenkančių vienam gyventojui, kiekį, 78 kg (2005), Lietuva atsilieka nuo Vakarų Europos valstybių (150–200 kg), todėl ateityje turėtų plėsti pakuočių surinkimo ir perdirbimo pajėgumus bei pakuočių daugkarčio naudojimo galimybes.

Nuo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo pavojingų atliekų sumažėjo beveik dvigubai, bet jų apskaita nepatikima. Didėja pavojingų atliekų tvarkymo mastas, naftos produktų turinčios atliekos deginamos, perdirbamos arba biologinėmis ir mechaninėmis priemonėmis šalinamos iš užteršto dumblo ar grunto. Dauguma pavojingų atliekų dar nesutvarkytos ir laikinai saugomos atliekų tvarkymo įmonėse, dalis jų vis dar patenka į sąvartynus. Pradėta spręsti pavojingų atliekų ilgalaikio saugojimo ir deginimo problemos. Jau nebekelia pavojaus pasenusiose pesticidų saugyklose daugelį metų saugoti pesticidai. Kasmet sutvarkoma iki 50 tūkst. t naudotų padangų. Didėja ir gamybinių atliekų tvarkymo mastas (4 mln. t). Susikaupė daug Ignalinos AE radioaktyviųjų atliekų ir panaudoto radioaktyvaus branduolinio kuro. Radioaktyviųjų atliekų saugyklos nėra tinkamos ilgiau naudoti. Tinkamai remiantis Europos valstybių patirtimi ir ES struktūriniais fondais pradėti įgyvendinti aplinkosaugos reikalavimus atitinkantys regioninių sąvartynų projektai, vykdomi kiti valstybiniame strateginiame atliekų tvarkymo plane numatyti darbai. Pav.

L: **R. Juknys, R. Baubinas, J. Čepinskis ir kt.** *Nacionalinė darnaus vystymosi strategija* Vilnius 2003.

Romas Pakalnis

SAUGOMOS TERITORIJOS

REZERVATAI

Lietuvoje yra 4 valstybiniai gamtiniai (Čepkelių, Kamanų, Viešvilės, Žuvinto) ir 1 kultūrinis (Kernavės) rezervatas. Valstybinių parkų (nacionalinių ir regioninių) teritorijose esančių rezervatų režimas nesiskiria nuo valstybinių rezervatų režimo.

Čepkelių rezervatas

Čepkelių rezervatas yra Varėnos rj. s-bės teritorijoje, į p.r. nuo Marcinkonių. Plotas 11 197 ha. Čepkelių rezervato pagr. dalį užima didžiausia Lietuvoje aukštapelkė (5858 ha), durpių klodo gylis siekia 6,5 m. Būdingas reljefo elementas – mišku apaugusios žemyninės kopos, iš visų pusių supančios Čepkelių raistą. Yra reliktinių ledyninės kilmės ežerėlių ir upelių, kurie lemia unikalų hidrologinį Čepkelių rezervato režimą. Didžiausias ežeras – Ešerinis (14,9 ha), didžiausia upė – Katra. Čepkelių rezervate vyrauja pušynai (daugiausia kerpšiliai ir brukniašiliai) su beržų, eglių, juodalksnių priemaiša, yra nedidelių beržynų, auga daug kadagių, gluosnių, karklų. Dideliuose plotuose auga viržiai, nemaža gailių. Gausu spanguolių. Auga ~600 aukštesniųjų augalų rūšių, iš jų >40 retų, keletas labai retų, įrašytų į Lietuvos raudonąją knygą (kalninė arnika, plačialapė klumpaitė, svogūninė dantažolė). Nemaža vaistinių augalų (paprastasis čiobrelis, pupalaiškis). ~150 paukščių rūšių; iš retų gyvena gervės, tetervinai, kurtiniai, jūriniai ereliai. Kiti reti gyvūnai: baltieji kiškiai, lūšys, šermuonėliai, lygieji žalčiai. Rezervate rengiamos mokomosios ir pažintinės ekskursijos. Čepkelių rezervatas įsteigtas 1975 (vietoj 1960 įsteigto botaninio zoologinio draustinio). Pav. *Selemonas Paltanavičius*

Kamanų rezervatas yra Š. Lietuvoje, 8 km į š.v. nuo Akmenės. Plotas 3935 ha ir 2530 ha apsauginė zona. Saugomas pelkinis kompleksas, jo augalija ir gyvūnija. Didelė pelkės dalis apaugusi pušelėmis. Pelkėje gausu ežerokšnių, Nimfėjų, Salų ežerėliai ir Kamanų ežeras, t.p. Avino, Liepų ir Treinauskinės miško plotai. Auga ~980 augalų rūšių ir formų, daugelis jų – apypelkio augalai. Auga retų, tik Kamanų rezervatui būdingų kerpsamanių. Aptinkama 179 paukščių rūšys, 41 įrašyta į Lietuvos raudonąją knygą. Rezervate peri dirviniai sėjikai, tikučiai, rudenį apsistoja gervės, žąsys, gausu tetervinų. Gyvena briedžiai, taurieji elniai, baltieji kiškiai, vilkai. Kamanų rezervatas įsteigtas 1979. *Selemonas Paltanavičius*

Kernavės kultūrinis rezervatas yra Širvintų rj. s-bės teritorijoje, Neries deš. krante, Kernavės p. pakraštyje, ir jos apylinkėse. Plotas 194,4 ha. Rezervato teritorijoje saugoma 18 archeol. ir ist. vertybių: 5 piliakalniai (Aukuro kalnas, Mindaugo Sostas, Lizdeikos kalnas, Pilies kalnas, Kriveikiškio piliakalnis), Pajautos slėnyje esančios 3 senovės g-tės (Kernavės, Semeniškių I ir II; juose gyventa skirtingais laikotarpiais – 9–7 t-metyje prieš Kr., 1 t-metyje po Kr. 1 pusėje ir 1–2 t-mečio po Kr. sandūroje), 2 senojo miesto vietos (Aukštutinis ir Žemutinis miestai), kaimavietė, kunigaikščio dvarvietė (13–14 a. buvo Aukuro kalne), 2 kapinynai (Kernavės, į p. nuo Aukuro kalno, 8–1 a. pr. Kr., ir Kriveikiškio, į š.r. nuo Kriveikiškio piliakalnio, ~1275–1390), sen. bažnyčios (past. prieš 1430) vieta (į r. nuo neogotikinės Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės bažnyčios, past. ~1920, yra išlikę jos pamatai), medinė koplytėlė (18 a., dab. bažnytinių reliktų muziejus), mūrinė vėlyv. klasicizmo Römerių mauzoliejinė koplyčia (past. 1856), klebonija (1881).

Senasis miestas (pirmą kartą 1279 paminėtas Livonijos kronikoje, 1380–90 Rusios

miestų sąraše) 13–14 a. buvo vienas svarbiausių besikuriančios Lietuvos valstybės ek., polit. ir gynybinių centrų (vienas pirmųjų Lietuvos miestų). Suklestėjo Traidenio (1269–82) ir Vytenio (1295–1316) valdymo laikais. Turėjo vid. amžių miesto bruožų: Aukuro kalne buvo įtvirtinta kun-čio rezidencija, ją saugojo priešpiliai (Lizdeikos ir Mindaugo sosto piliakalniai), įtvirtintas papilys – Viršutinis miestas (Pilies kalne). Prie rezidencijos, Pajautos slėnyje ir viršutinėje terasoje (į v. ir š. nuo piliakalnių), kūrėsi Žemutinis miestas – neįtvirtinti amatininkų ir pirklių papiliai (užėmė keliolika ha). Žem. mieste susiklostė gatvių, brastų ir prekyviečių (Neries krante) tinklas, kūrėsi miestiečių posesijos (atitvertos 8–10 arų dydžio) su mediniais gyv. pastatais ir dirbtuvėmis (gyventojai vertėsi amatais, vietine ir tarpt. prekyba; Kernavės pirkliai minimi 1290, 1303 *Rygos skolų knygoje*). 14 a. 1 pusėje, išaugus Vilniui, Kernavė tapo dalinės kun-tės (valdė Gedimino sūnus Manvydas) centru. Kernavės pilis 1365 sudegino kryžiuočiai, 1390 – atsitraukdami miesto gynėjai (vadovaujami Algirdo sūnaus Vyganto). Po Vyganto mirties (1392) Kernavė tapo Lietuvos d. kun-čio dvaru (iš pradžių valdė Traidenio giminės palikuoniai Astikai). Prie bažnyčios ir dvaro, viršutinėje terasoje, ėmė kurtis Naujoji Kernavė. Senoji Kernavė, buvusi Pajautos slėnyje, sunyko (1522 Žygimanto Senojo privilegijoje minima ten buvus bažnyčios pievas). 1571 Žygimantas Augustas Kernavei suteikė Magdeburgo teises (1792 atnaujintos, suteiktas herbas). 16 a. Kernavė buvo apskrities, nuo 17 a. vidurio – s-jos centras.

Rezervatas įsteigtas 1989 m. (1989–2003 Valstybinis Kernavės archeologijos ir istorijos muziejus–rezervatas, nuo 2003 – Valstybinio Kernavės kutūrinio rezervato direkcija) kaip unikalus archeologijos, istorijos, kultūros ir gamtos vertybių kompleksas. Jo direkcija saugo, tiria, eksponuoja ir populiarina archeologines ir istorines vertybes. Rezervatas – archeologinė vietovė, įtraukta į UNESCO Pasaulio paveldo paminklu (2004). Pav. *Aleksiejus Luchtanas*

V i e š v i l ė s   r e z e r v a t a s yra Tauragės rj. s-bės teritorijoje. Plotas 3216 ha. Saugoma vertinga, natūrali Viešvilės upelio ekosistema. Rezervatą sudaro Artosios ir Gličio pelkės su Buveinių ir Gličio ežerais, Viešvilės upelis ir įspūdinga Karšuvos girios dalis. 15 km ilgio Viešvilės upelis išteka iš pelkėto Buveinių ežero ir įteka į Nemuną. Upelyje gyvena upėtakiai, ūdros. Pelkėse peri dirviniai sėjikai, gervės, miš-

Kernavės piliakalniai

Viešvilės rezervatas. Viešvilės upelis

kuose – mažieji ereliai rėksniai, karveliai uldukai, gyvena vilkai, briedžiai, lūšys. Šalia rezervato yra Kaskalnio geomorfologinis draustinis, kuriame saugomos aukščiausios žemyninės kopos. Rezervate nutiestas pažintinis takas. Viešvilės rezervatas įsteigtas 1991. Pav. *Selemonas Paltanavičius*

Ž u v i n t o   b i o s f e r o s   r e z e r v a t a s yra Alytaus, Lazdijų ir Marijampolės rj. s-bių teritorijoje. Plotas 18 490 ha. Rezervatui priskiriamas buvęs Žuvinto valstybinis rezervatas, Žaltyčio ornitologinis ir Amalvo botaninis zoologinis draustiniai ir

Žuvinto biosferos rezervatas. Žuvinto ežeras

didelė Buktos girios dalis. Saugomas Žuvinto ežeras ir jį supančių pelkynų ekosistema, reliktinės ir retos augalų rūšys, turtingas gyvūnijos pasaulis. Žuvinto ežeras užima 975 ha, bendras pelkės plotas – 6847 ha. Rezervate auga siauralapis gencijonas, šlaitinė rūgštynė, kilnioji glindė. Gyvena žuvys (lynai, karšiai, lydekos), žinduoliai (daug šernų, stirnų, usūrinių šunų). Peri didieji baubliai, pilkosios žąsys, antys, gaidukai, gervės, laukiai. Nuo 1937 kasmet peri gulbės nebylės. Rezervate ilsisi retieji paukščiai: jūriniai ereliai, sakalai keleiviai, žuvininkai. Migracijų metu apsistoja iki 10 tūkst. baltakakčių žąsų, 1 tūkst. pilkųjų žąsų ir gervių. Biosferos rezervate išskiriamos funkcinio prioriteto zonos: konservacinė (gamtiniai rezervatai ir draustiniai) ir ekologinės apsaugos, t.p. eksperimentų, ekosistemų atkūrimo ir šiai teritorijai būdingos ūkinės veiklos zonos. Rezervate vykdomi gamtotvarkos projektai. Yra muziejus. Žuvinto biosferos rezervatas įkurtas 2002 (vietoj 1937 įkurto Žuvinto valstybinio rezervato). Pav. *Selemonas Paltanavičius*

DRAUSTINIAI

Lietuvoje iki II pasaul. karo buvo 2 draustiniai (juose buvo saugomi žinduoliai ir paukščiai): Žuvinto ež. (1000 ha) ir Kamšos miškas prie Kauno (120 ha). 1945 įsteigti paukščių (Metelių), gamtos (Punios šilo), elnių ir šernų (Žagarės) ir kai kurie kiti draustiniai; 1949 jie panaikinti. 1951 m. medžioklės ūkiui atkurti įsteigtas 151 medžioklės draustinis; jie gyvavo 10 metų. 1960 įsteigtas 91 įv. profilio draustinis. 2007 buvo 260 valst. draustinių; jų plotas 161 105 ha. Draustiniai yra botaniniai, botaniniai zoologiniai, geologiniai, geomorfologiniai, hidrografiniai, kraštovaizdžio, pedologiniai (dirvožemio), telmologiniai (pelkių) ir zoologiniai. Botaninių draustinių yra 32 (1 lent.). Plotas 5203 ha. Saugomos retų ir nykstančių augalų augavietės ir jų bendrijos. Didžiausi: Kintų, Vidzgirio draustiniai. Botaninių zoologinių draustinių yra 16 (2 lent.). Plotas 17 255 ha. Saugomos retų ir nykstančių augalų bei gyvūnų rūšys ir sudaromos sąlygos toms rūšims gyvuoti. Didžiausi: Tyrulių, Praviršulio tyrelio draustiniai. Geologinių draustinių yra 10 (3 lent.). Plotas 631 ha. Saugoma uolienų struktūra, tipiškų sluoksnių atodangos, uolienų ir fosilijų kompleksai. Didžiausia yra Nemunėlio-Apaščios draustinis, kuriame saugomos viršutinio devono periodo dolomito ir mergelio atodangos Nemunėlio ir Apaščios upių atkarpose. Geomorfologinių draustinių yra 40 (4 lent.). Plotas 22 800 ha. Saugomi tipiški ir unikalūs reljefo formų kompleksai. Didžiausias yra Zygmantiškių (2259 ha)

1 lent. **Valstybiniai botaniniai draustiniai**

Draustinis	S-bės teritorija	Draustinis	S-bės teritorija	Draustinis	S-bės teritorija
Ąžuolų	Prienų rj.	Lapgirių	Jurbarko rj.	Pravalo	Vilniaus rj.
Balkasodžio	Alytaus rj.	Latvelių	Biržų rj.	Radvilionių	Radviliškio rj.
Biržų girios	Biržų rj.	Laumekių	Pakruojo rj.	Smeltės	Klaipėdos miesto
Druskininkų	Druskininkų miesto	Lepšynės	Pasvalio rj.	Strazdynės	Radviliškio rj.
Gelednės	Švenčionių rj.	Lužijos	Klaipėdos rj.	Šilinės	Šalčininkų rj.
Gykių	Anykščių rj.	Medininkų	Vilniaus rj.	Švendrės	Šiaulių rj.
Ilgučio	Trakų rj.	Naudvario	Panevėžio rj.	Upninkų	Jonavos rj.
Jūros	Šilalės rj.	Norkaičių	Šilutės rj.	Vidzgirio	Alytaus rj.
Kintų	Šilutės rj.	Pabalių	Joniškio rj.	Vilko	Lazdijų rj.
Kražių Medžiokalnio	Kelmės rj.	Paštuvos	Kauno rj.	Viržonų	Panevėžio rj.
Lapainios	Kaišiadorių rj.	Pavirvyčių	Akmenės rj.		

draustinis, mažiausias – Tilžės (44 ha). Hidrografinių draustinių yra 34 (5 lent.). Plotas 12 890 ha. Saugomi upių, ežerų ir tvenkinių ar jų ruožų slėniai. Didžiausi: Vilnios (1222 ha), Buivydiškių (993 ha) draustiniai. Kraštovaizdžių draustinių yra 47 (6 lent. 138 psl.). Plotas 49 508 ha. Saugomi upių slėniai su atodangomis ir kitais vertingais objektais, senslėniai, ežerų kompleksai, moreninių lygumų ir kalvynų kraštovaizdžiai, šiose teritorijose esantys archeologijos, kultūros paveldo objektai. Didžiausias yra Ūlos draustinis (6794 ha), mažiausias – Karoliniškių (160 ha). Pedologinių draustinių yra 11 (7 lent. 138 psl.). Plotas 1272 ha. Saugomi natūralūs dirvožemiai. Didžiausi: Antanų draustinis, Baltkojų draustinis, Liepinės draustinis, Pagirgždutės draustinis. Telmologinių draustinių yra 39 (8 lent. 138 psl.). Plotas 23 868 ha. Saugomi tipiški ir unikalūs pelkių kompleksai. Vienas didžiausių – Alionių draustinis. Dažn. telmologiniuose draustiniuose saugomos aukštapelkės, Pušnies draustinyje – žemapelkinis kompleksas. Zoologinių draustinių yra 30. Juose saugomos retos ir nykstančios gyvūnų rūšys, jų bendrijos ir buveinės. Yra išskirtos šios zoologinių draustinių rūšys: entomologiniai draustiniai,

2 lent. **Valstybiniai botaniniai zoologiniai draustiniai**

Draustinis	S-bės teritorija	Draustinis	S-bės teritorija
Amalvo	Marijampolės	Margininkų	Skuodo rj.
Būdos	Kaišiadorių rj.	Praviršulio tyrelio	Radviliškio, Raseinių rj.
Gelžės	Šiaulių rj.	Rėkyvos	Šiaulių rj.
Kamšos	Kauno rj.	Sūdėnų	Kretingos rj.
Kaukinės	Kaišiadorių rj.	Svencelės pievų	Klaipėdos rj.
Laumenio	Pakruojo rj.	Tyrulių	Radviliškio, Šiaulių rj.
Laumių	Skuodo rj.	Virbalgirio	Vilkaviškio rj.
Liepiškių	Radviliškio rj.	Žaliosios girios	Panevėžio rj.

3 lent. **Valstybiniai geologiniai draustiniai**

Draustinis	Rj. s-bės teritorija
Akmens	Varėnos
Armonos	Ukmergės
Buožių	Kupiškio
Indubakių	Utenos
Navakonių	Šalčininkų
Nemunėlio-Apaščios	Biržų
Pelyšos	Anykščių
Stabulankių	Utenos
Vajelių	Utenos
Žalvarių	Molėtų

4 lent. **Valstybiniai geomorfologiniai draustiniai**

Draustinis	S-bės teritorija	Draustinis	S-bės teritorija	Draustinis	S-bės teritorija
Ablingos	Klaipėdos rj.	Kuosinės	Vilniaus rj.	Sudvajų	Alytaus rj.
Aguonio	Kalvarijos	Lapių	Kauno rj.	Šakynos	Šiaulių rj.
Baldono	Anykščių, Molėtų rj.	Linkuvos	Pakruojo rj.	Šarkučių	Šalčininkų rj.
Buožėnų	Plungės, Telšių rj.	Medžiakalnio	Vilniaus rj.	Šilkalnių	Kelmės, Šiaulių rj.
Dvarčionių	Vilniaus miesto	Nevaišių	Ignalinos rj.	Taučionių	Trakų rj.
Gėsalų	Skuodo rj.	Pajieslio	Kėdainių rj.	Tilžės	Zarasų rj.
Griovių	Vilniaus rj.	Pakalnių	Utenos rj.	Upynos	Šilalės rj.
Guodžių	Biržų rj.	Pipiriškių	Elektrėnų	Vaiskūnų	Utenos, Zarasų rj.
Jukainių	Raseinių rj.	Pivašiūnų	Alytaus rj.	Vanagynės	Vilniaus rj.
Junkūnų	Rokiškio rj.	Pratkūnų	Zarasų rj.	Varputėnų	Šiaulių rj.
Juozapinės	Vilniaus rj.	Prūsagalės	Kupiškio rj.	Verdeikių	Vilniaus rj.
Kaskalnio	Jurbarko rj.	Skersabalių	Vilniaus rj.	Vilkaičių	Plungės rj.
Kruopynės	Vilniaus rj.	Skriaudžių	Prienų rj.	Zygmantiškių	Šalčininkų rj.
Kulvos	Jonavos rj.				

5 lent. **Valstybiniai hidrografiniai draustiniai**

Draustinis	S-bės teritorija	Draustinis	S-bės teritorija	Draustinis	S-bės teritorija
Aitros	Plungės, Šilalės rj.	Jotijos	Šakių rj.	Smalvos	Zarasų rj.
Alšios	Prienų rj.	Juostos	Panevėžio rj.	Spenglos	Varėnos rj.
Aluonos	Kauno, Kėdainių rj.	Kampuolio	Rokiškio, Zarasų rj.	Šalčios	Šalčininkų rj.
Aukspirtos	Šakių rj.	Kenos	Vilniaus rj.	Šerkšnės	Mažeikių rj.
Avirės	Druskininkų	Kražantės	Kelmės rj.	Širvintos	Vilkaviškio rj.
Balčios	Raseinių rj.	Lietavos	Jonavos rj.	Šušvės	Radviliškio rj.
Buivydžių	Švenčionių rj.	Malkestaičio	Molėtų rj.	Vilkijos	Joniškio rj.
Daugyvenės	Pakruojo rj.	Mituvos	Jurbarko rj.	Vilnios	Vilniaus rj.
Dysnos	Ignalinos rj.	Novos	Šakių rj.	Virintos	Anykščių, Molėtų rj.
Dūburio	Zarasų rj.	Pyvesos	Pasvalio rj.	Virvytės	Telšių rj.
Glėbo	Varėnos rj.	Plaštakos	Anykščių, Ukmergės rj.	Visinčios	Šalčininkų rj.
Graumenos	Klaipėdos, Šilutės rj.				

6 lent. **Valstybiniai kraštovaizdžio draustiniai**

Draustinis	S-bės teritorija	Draustinis	S-bės teritorija	Draustinis	S-bės teritorija
Ančios	Tauragės rj.	Kuliakampio	Švenčionių rj.	Smalvo	Ignalinos rj., Zarasų rj.
Apuolės	Skuodo rj.	Laučynės	Kėdainių rj.	Stemplių	Šilalės rj., Šilutės rj.
Ažušilės	Ignalinos rj.	Liekės	Kauno rj., Šakių rj.	Strošiūnų	Elektrėnų, Kaišiadorių rj.
Baravykinės	Vilniaus rj.	Lomenos	Kaišiadorių rj., Jonavos rj.	Šešupės	Šakių rj.
Budelių	Kaišiadorių rj., Širvintų rj.	Lėvens	Kupiškio rj.	Širvintos	Jonavos rj., Širvintų rj., Ukmergės rj.
Cirkliškio	Švenčionių rj.	Minijos pralaužos	Plungės rj., Telšių rj., Rietavo	Šušvės	Kėdainių rj.
Daubėnų	Vilniaus rj.	Minijos senslėnio	Klaipėdos rj.	Šventosios	Anykščių rj.
Daugyvenės	Radviliškio rj.	Nevėžio	Kauno rj. ir miesto	Taurupio	Varėnos rj.
Draumėnų	Pakruojo rj.	Pamūšių	Pasvalio rj.	Ūlos	Varėnos rj.
Europos centro	Vilniaus rj.	Pašešuvio	Raseinių rj.	Varduvos	Mažeikių rj.
Gandingos	Plungės rj.	Plinkšių	Mažeikių rj., Telšių rj.	Veiviržo	Klaipėdos rj., Šilutės rj.
Germanto	Telšių rj.	Raigardo	Varėnos rj.	Visinčios	Šalčininkų rj.
Grūšlaukės	Kretingos rj.	Ruškio	Plungės rj.	Žeimenos	Švenčionių rj.
Jiesios	Kauno rj. ir miesto	Rūdininkų	Šalčininkų rj.	Žiezdrių	Utenos rj.
Kamastos	Molėtų rj.	Siesarties	Ukmergės rj.	Žuvintės	Ukmergės rj.
Karoliniškių	Vilniaus miesto				
Kazlų Rūdos	Kazlų Rūdos				
Kliošių	Klaipėdos rj.				

7 lent. **Valstybiniai pedologiniai draustiniai**

Draustinis	S-bės teritorija	Draustinis	S-bės teritorija
Antanų	Švenčionių rj.	Meškinės	Šilutės rj.
Ažubalės	Šalčininkų rj.	Sabališkės	Alytaus rj.
Baltkojų	Šakių rj.	Vainiškio	Kupiškio rj.
Gabriliavos	Kaišiadorių rj.	Varčios	Alytaus rj.
Glėbavo	Pakruojo rj.	Varnabūdės	Marijampolės
Liepinės	Radviliškio rj.		

9 lent. **Valstybiniai entomologiniai draustiniai**

Draustinis	S-bės teritorija
Dukstynos	Ukmergės rj.
Gerdašių	Druskininkų
Kartenalės	Kretingos rj.
Nerėpos	Kauno rj.
Ringovės	Kauno rj.
Vijuolių	Šiaulių rj.

8 lent. **Valstybiniai telmologiniai draustiniai**

Draustinis	Rj. s-bės teritorija	Draustinis	Rj. s-bės teritorija	Draustinis	Rj. s-bės teritorija
Adutiškio	Ignalinos, Švenčionių	Iženo	Kupiškio	Palaraisčio	Kaišiadorių
Algirdėnų	Švenčionių	Karniškių	Akmenės	Perūno	Švenčionių
Alionių	Širvintų, Vilniaus	Kepurinės	Kupiškio	Petriošiškio	Rokiškio
Alojos	Kupiškio	Kernavo	Šalčininkų	Pleinės	Šilutės
Aukštojo tyro	Plungės	Krakinio	Lazdijų	Pušnies	Ignalinos
Balčių	Utenos, Zarasų	Kuzapiškės	Lazdijų	Raudonosios balos	Vilniaus
Baltasamanės	Švenčionių	Laukėnų	Ukmergės	Reiskių tyro	Klaipėdos, Plungės
Barnėnų	Ukmergės	Lygiaraisčio	Širvintų	Sakonių balos	Kupiškio
Bartkuškio	Širvintų	Milašiaus	Ignalinos	Suvainiškio	Rokiškio
Eituniškės	Švenčionių	Mūšos tyrelio	Joniškio	Svencelės	Klaipėdos, Šilutės
Gėjaus	Trakų	Notigalės	Kupiškio, Rokiškio	Šernynės	Mažeikių
Girkančių	Akmenės	Paginskių	Kelmės	Šešuolėlių	Širvintų
Ilgininkų	Varėnos	Pakėvės	Kelmės	Vytėnų	Ignalinos

10 lent. **Valstybiniai ichtiologiniai draustiniai**

Draustinis	S-bės teritorija
Bartuvos	Skuodo rj.
Dubysos	Jurbarko rj., Kauno rj., Raseinių rj.
Jūros	Jurbarko rj., Tauragės rj., Pagėgių
Karklės	Kauno rj.
Merkio	Šalčininkų rj., Varėnos rj., Trakų rj.
Minijos	Klaipėdos rj., Kretingos rj., Plungės rj., Šilutės rj., Rietavo
Šventosios	Anykščių rj., Jonavos rj., Ukmergės rj.
Veiviržo	Klaipėdos rj., Šilutės rj.
Virintos	Anykščių rj.
Žeimenos	Švenčionių rj., Vilniaus rj.

11 lent. **Valstybiniai ornitologiniai draustiniai**

Draustinis	S-bės teritorija
Cimakavo	Druskininkų
Novaraisčio	Kauno rj., Šakių rj., Kazlų Rūdos
Papio	Šalčininkų rj., Trakų rj., Vilniaus rj.
Pertako	Lazdijų rj.
Sulinkių	Radviliškio rj.
Taurijos	Vilniaus rj.
Čedaso	Rokiškio rj.
Kazimieravo	Vilniaus rj.
Niedaus	Lazdijų rj.
Senosios Rusnės	Pagėgių

herpetologiniai draustiniai, ichtiologiniai draustiniai, ornitologiniai ir teriologiniai draustiniai. Entomologinių draustinių yra 6 (9 lent.). Plotas 474 ha. Saugomi vabzdžiai, jų populiacijos ir buveinės. Didžiausias yra Ringovės draustinis (214 ha), mažiausias – Gerdašių (12 ha). Herpetologinių draustinių yra 3: Baltosios Ančios, Kučiuliškės ir Stračiūnų draustiniai (visi Lazdijų rj. s-bės teritorijoje). Plotas 124 ha. Saugomos retų ir nykstančių varliagyvių ir roplių rūšys bei jų buveinės. Iš Lietuvos varliagyvių ir roplių saugomi baliniai vėžliai bei medvarlės. Ichtiologinių draustinių yra 10 (10 lent.). Plotas 10 144 ha. Saugomos lašišų, šlakių, upėtakių, kiršlių ir žiobrių nerštavietės. Ornitologinių draustinių yra 10 (11 lent.). Plotas 2900 ha. Pertako draustinyje ir Taurijos draustinyje saugomos kurtinių tuokvietės. Teriologinis draustinis yra Kauno mieste – Senajame forte saugomos šikšnosparnių žiemavietės. *Selemonas Paltanavičius*

NACIONALINIAI PARKAI

Lietuvoje yra 5 nacionaliniai parkai: Aukštaitijos, Dzūkijos, Kuršių nerijos, Trakų istorinis ir Žemaitijos.

A u k š t a i t i j o s n a c i o n a l i n i s p a r k a s yra Ignalinos, Utenos ir Švenčionių rj. s-bių sandūroje. Plotas 40 570 ha. Aukštaitijos nacionalinio parko tikslas – išsaugoti R. Lietuvos kraštovaizdžius, gamtos ir kult. paminklus, retas augalų ir gyvūnų rūšis, plėtoti turizmą. 65% parko teritorijos užima miškai, ~20% – ž.ū. naudmenos, 15% – ežerai. Aukštaitijos nacionalinio parko teritorija yra 3 fiz. geogr. rajonų sandūroje: Švenčionių-Naročiaus (senesnę) ir Aukštaičių (jaunesnę) moreninės aukštumas skiria Šiaurryčių (Žeimenos) smėlingoji lyguma. Reljefas labai įvairus. Didžiausi miškų masyvai: Ažvinčių (4603 ha) ir Minčios (2964 ha) girios, Linkmenų miškas (2621 ha). Pušynai sudaro 81% visų miškų, beržynai 8,7%, eglynai 5,2%, yra nedidelių drebulynų, ąžuolynų. Yra 126 ežerai. Didesnieji: Kretuonas (829 ha), Dringis (725 ha), Tauragnas (512 ha). Per Aukštaitijos nacionalinį parką teka Žeimena (22 km) ir 17 nedidelių upelių. ~2 000 ha parko ploto užima pelkės.

Aukštaitijos nacionalinio parko teritorijoje auga 927 augalų rūšys, iš jų 6 (šakotoji ratainytė, belapė antbarzdė, plačialapė klumpaitė, ežerinė lobelija, mažoji gegužraibė, kalninė arnika) įrašytos į Lietuvos raudonąją knygą. Rastos 543 grybų, 85 kerpių rūšys. Parke gyvena 29 žuvų, 194 paukščių (juodasis gandras, erelis žuvininkas, pelėsakalis, kurtinys, tetervinas, pilkoji meleta, karvelis uldukas, kukutis įrašyti į Lietuvos raudonąją knygą), ~60 rūšių dieninių drugių, ~600 rūšių vabalų. Nemaža gamtos (Varniškių liepa, Šuminų pušis), kultūros (kelios vid. neolito gyvenvietės, Palūšės, Vyžių pilkapynai), liaudies archit-ros (Strazdų, Salų etn. kaimai, Palūšės bažnyčia) paminklų. Stripeikių kaime veikia Senovinės bitininkystės muziejus (įk. 1984), Ginučių

Aukštaitijos nacionalinis parkas. Vaizdas nuo Ladakalnio

Palūšės bažnyčia

vandens malūno patalpose ekspozicija, pasakojanti apie duonos kelionę.

Įrengta ~20 poilsiaviečių, per metus Aukštaitijos nacionalinį parką aplanko ~15 000 turistų. 116 kaimų nuolat gyvena per 2000 gyv. Aukštaitijos nacionalinis parkas įsteigtas 1974. Pav. 139 puslapyje. *Bronius Šablevičius*

Dzūkijos nacionalinis parkas yra Varėnos rj., Alytaus rj. ir Lazdijų rj. s-bių teritorijose. Plotas 55 900 ha. Saugoma gamtos ir kult. paminklai, siekiama palaikyti Nemuno ir Merkio santakos upyno ekologinę pusiausvyrą, puoselėti Dzūkijos kultūrines tradicijas, plėtoti turizmą. Apie du trečdalius parko teritorijos yra smėlingoje lygumoje, kurią vagoja stačiašlaičiai ryškiomis terasomis upių slėniai. Didžiausi Marcinkonių, Lynežerio, Grybaulios ir Šunupio žemyninių kopų masyvai (susidarė po paskutinio ledynmečio). Vakariniu Dzūkijos nacionalinio parko pakraščiu teka Nemunas (92,4 km), šiauriniu – Merkys (37 km). Yra 48 ežerai. Didžiausias – Lizdų ežeras (27 ha).

Parko teritorijoje rasta >750 augalų, auga 300 grybų, 212 kerpių rūšių. Gyvena 38 žuvų, 150 paukščių, 40 žinduolių rūšių. Dzūkijos nacionaliniame parke yra etnokultūrinių kaimų (Zervynos, Musteika, Žiogeliai). Puoselėjami tradiciniai amatai, išliko drevinės bitininkystės, gamtos ir archeol. paminklų. Dzūkijos nacionalinis parkas įsteigtas 1991. Pav. *Selemonas Paltanavičius*

Dzūkijos nacionalinis parkas. Nemuno ir Merkio santaka

Kuršių nerijos nacionalinis parkas

Kuršių nerijos nacionalinis parkas yra Lietuvos v. dalyje, Kuršių nerijoje. Parko r. krantus skalauja Kuršių marios, v. – Baltijos jūra. Plotas 26 474 ha. Iš jų 9774 ha sudaro sausuma ir 16 700 ha vandenys (Baltijos j. – 12 500 ha ir Kuršių marių – 4200 ha). Saugoma Kuršių nerijos didysis kopagūbris, senosios parabolinės kopos ties Juodkrante, pilkosios kopos Agilos–Naglių ruože, pustomos Parnidžio kopos, užpustyti senieji dirvožemiai, pajūrio ir pamario palvės, kupstynės gamtiniai kompleksai, apsauginis pajūrio kopagūbris, savita nerijos augalija, miškai su sengire, gyvūnija. Saugomas kult. paveldas – autentiškos pamario nekilnojamosios kultūros vertybės: etnografinės žvejų sodybos, senieji vasarnamiai, nerijos g-tės, užpustytų senųjų g-čių kult. sluoksniai. 70,1% parko teritorijos užima miškai; spygliuočiai sudaro 80%, lapuočiai 20%. Kuršių nerijos nacionalinio parko teritorijoje yra 2 gamtos rezervatai: Grobšto (prie Kaliningrado sr. sienos) ir Naglių (tarp Juodkrantės ir Pervalkos), 4 kraštovaizdžio, 5 etnokultūriniai ir 2 urbanistiniai draustiniai.

Parko teritorijoje auga 576 rūšys augalų, iš jų 34 rūšys (pajūrinė zunda, tyrulinė erika, pajūrinė širdažolė, vandeninė plaumuonė) įrašytos į Lietuvos raudonąją knygą. Gyvena ~40 žinduolių rūšių, iš jų 7 rūšys (vėlyvasis šikšnys, ūdra, ilgasnukis ruonis) įrašytos į Lietuvos raudonąją knygą. Gausu briedžių, stirnų, šernų, kiaunių, bebrų, barsukų, voverių. Veisiasi 74 žuvų rūšys. Labiausiai paplitusios strimelės, menkės, plekšnės. Peri ~240 paukščių rūšių. Didelė garnių ir didžiųjų kormoranų kolonija. Nemaža vabzdžių rūšių. Parke yra gamtos

(Agilos, Karvaičių, Senosios smuklės (Vecekrugo) kopos, Angių, Raganos ir Urbo kalnai, Lygumo ir Naglių ragai) paminklų. Muziejai (Vėtrungių, Žvejo etnografinė sodyba). Kuršių nerijos nacionalinis parkas įkurtas 1991. Parkas, kaip ir visa Kuršių nerija, Pasaulio paveldo paminklas (2000). Pav.

L: **J. Bučas** *Kuršių nerijos nacionalinis parkas* Vilnius 2001; **S. Paltanavičius** *Neringa* Vilnius 2007.

Selemonas Paltanavičius

Trakų istorinis nacionalinis parkas yra Trakų mieste, Trakų rajono ir Elektrėnų s-bių teritorijoje. Unikalus, neturintis analogų nei buvusios LDK, nei viso Baltijos jūros baseino šalių teritorijoje, kultūros ir gamtos paveldo ansamblis, išsidėstęs agrarinio miškingo ežeryno teritorijoje 102–228 m aukštyje virš jūros lygio, atspindi svarbius daugiatautės Lietuvos valstybės ir R. Europos istorijos l-pius bei įvykius, kultūrines tradicijas, iškilių istorinių asmenybių gyvenimą ir veiklą. Parke išlikęs kultūrinis kraštovaizdis (iš dalies natūralus) su urbanizuotu centru (ist. miestu ir pilimis tarp ežerų) ir reliktiniais kaimais, tradicinio žemės naudojimo teritorijomis bei natūraliomis pirminės gamtos vietovėmis; ansamblio branduolys – Trakų senamiestis (169 ha) su Salos ir Pusiasalio pilimis. Plotas 8,2 tūkst. ha. Parko teritorijoje saugoma 118 kultūros paveldo objektų, tarp jų: 2 pilys (Salos ir Pusiasalio), 5 dvaro sodybos ir parkai (Kariotiškių sodyba, Lentvario sodyba ir parkas, Totoriškių sodyba, Trakų pusiasalio parkas, Užutrakio dvaro parkas, 19 a. vid.–20 a. pr., archit. E. F. Andre), 4 piliakalniai (Bražuolės, Daniliškių, Trakų, Varnikų), Senųjų Trakų piliavietė, Bražuolės (1 t-mečio pr. Kr.–14 a.po Kr.), Daniliškių (2 t-mečio po Kr.), Senųjų Trakų (12–14 a.), Varnikų (5–6 a. po Kr.) senovės g-tės, 9–12 a. Bražuolės pilkapynas, 19 a. karaimų kenesa, jų 18–19 a. gyv. pastatai, 1409 pašventinta Švč. Mergelės Marijos apsilankymo bažnyčia (1718 rekonstruota), šv. Jono Nepomuko koplytstulpis (18 a. popiežiaus Klemenso XI karūnuotas stebuklingas Dievo Motinos paveikslas), buvę dominikonų ir bernardinų vienuolynai. Šalia lietuvių kapinių yra sen. karaimų (18 a.–19 a. pab.), sen. žydų, holokausto aukų, I pasaul. karo karių, lenkų

Trakų istorinis nacionalinis parkas. Centre – Salos pilis, už ežero – Užutrakio dvaro rūmai

karių, Lietuvos pasipriešinimo sov. okup. režimui dalyvių kapinės. Parko teritorijoje esantys piliakalniai, piliavietės, dvarai, kupetiniai ir gatviniai kaimai, vienkiemiai sudaro vieningą teritorinę ir vizualinę visumą.

~1/5 parko užima ežerai (jų yra 32; 1480 ha), didžiausi – Galvės (361 ha), Skaisčio (286 ha), Bernardinų (88 ha), Totoriškių (76 ha), 1/3parko – miškai (3,9 tūkst. ha). Auga ~1320 augalų rūšių, iš jų 42 įrašytos į Lietuvos raudonąją knygą. Yra 240 paukščių rūšių. Didelės rudagalvių kirų kolonijos. Gyvena 42 žinduolių rūšys. Veikia Varnikų botaninis zoologinis, Plomėnų ornitologinis (įsteigtas 1974) draustiniai.

Manoma, Trakų gyvenvietė atsirado 12 a., 13 a. ji jau buvo miestas. Trakai buvo dalinės kun-tės (14–16 a.) ir svarbus LDK polit. centras – iš pradžių Lietuvos d. kun-čio submonarcho, vėliau Lietuvos d. kun-čių antroji, dažn. vasaros, rezidencija. Pirmą kartą paminėti Vygando Marburgiečio kronikoje 1337. Natūralioje sunkiai prieinamoje teritorijoje susikūrusi gynybinė sistema su medinėmis (Bražuolės, Daniliškių) ir mūrinėmis (Senųjų Trakų, Pusiasalio ir Salos) pilimis gynė Vilniaus prieigas. Trakų polit. reikšmė dar labiau padidėjo jį valdant Kęstučiui (Trakų kun-tis nuo 1337, d. kun-tis 1381–82). Ldk Vytauto (1392–1430) laikais buvo viena svarbiausių LDK d. kun-čio rezidencijų, jos gynybai buvo pasitelkti totoriai ir karaimai. Čia kurį laiką veikė LDK kanceliarija; iki 16 a. pr. buvo saugomas LDK archyvas (Lietuvos Metrika).

14 a. susiklostė linijinis miesto planas, 15 a. – linijinė-erdvinė kompozicija; pasta-

tyta rotušė. 1413 Trakai tapo vaivadijos centru (1496–1915 –Trakų apskrities centras). Jau 14–15 a. mieste gyveno karaimų, lenkų, rusų, totorių, vokiečių, žydų; nuo 15 a. gyvavo savivaldžios (turinčios Magdeburgo teisę) karaimų ir krikščionių bendruomenės. 16 a. pr. Trakai neteko polit. reikšmės, smuko ekonomiškai. Per ATR–Rusijos karą (1654–67) miestas apiplėštas ir sudegintas, per Šiaurės karą (1700–21) degė. Per 1794 sukilimą Rusijos kariuomenė miestą sudegino. 1915 Vokietijos kariuomenės artilerijos apšaudymai sunaikino miesto centrą.

Pusiasalio ir Salos pilys statytos 14 a. vid.–15 a. pradžioje. Pusiasalio pilis per 1654–67 ATR karą su Rusija sugriauta ir nebeatstatyta (1961 griuvėsiai konservuota). Salos pilis pradėta konservuoti 1951, restauruoti – 1953, 1987 atgavo 15 a. vaizdą. Pilyje veikia Trakų istorijos muziejaus istorijos, medžioklės ekspozicijos, karaimų etn. paroda, čia kasmet rengiama viduramžių šventė, rodoma opera *Pilėnai*. Trakuose rengiama miesto diena, Amatų dienos, vyksta muzikos festivalis *Čia mūsų namai*, Užutrakio dvare – kamerinės muzikos vakarai (nuo 2005).

1960 buvo įsteigtas Trakų landšafto draustinis, 1969 Trakų senamiestis paskelbtas urbanistikos paminklu, 1991 įsteigtas Trakų istorinis nacionalinis parkas, 1993 Užutrakio dvaro parkas paskelbtas kraštovaizdžio architektūros draustiniu. Pav. 141 puslapyje.

Žemaitijos nacionalinis parkas. Žemaičių Kalvarija

Žemaitijos nacionalinis parkas yra Plungės ir Skuodo rajonų s-bių teritorijoje. Plotas 21 904 ha. Saugoma Platelių ežeryno gamtinė ekosistema, senoviškos sodybos. Parko teritorijoje vyrauja retai kalvotas ir tankiai kalvotas reljefas bei kalvotos lygumos. Parke yra >200 kultūros paveldo vertybių, iš jų 30 archeol. paminklų (piliakalniai, senosios gyvenvietės, kapinynai). Iš archit-ros paminklų labiausiai išsiskiria Beržono, Platelių, Žemaičių Kalvarijos bažnyčios, Babrungėnų malūnas. Yra Alko šventvietė, 12 gamtos paminklų. Saugomi žemaitiški kryžiai, koplytėlės, koplytstulpiai su šventųjų skulptūromis. Parke auga augalų rūšys įrašytos į Lietuvos raudonąją knygą (mažasis varpenis, žvilgančioji riestūnė, dvilapis purvuolis). Rasta ir ledynmečio augalų reliktų (šakotoji ratainytė, raistinė viksva, daugiametė blizgė). Gyvena gandrai, vapsvaėdžiai, pilkosios meletos, ūdros, lūšys, baltieji kiškiai, šermuonėliai. Žemaitijos nac. parkas įsteigtas 1991. Pav.

Selemonas Paltanavičius

REGIONINIAI PARKAI

Lietuvoje yra 30 regioninių parkų (lent.). Didžiausias – **Labanoro regioninis parkas.** Įk. 1992 Molėtų, Švenčionių, Utenos rj. s-bių teritorijoje. Saugomas kalvotas, ežeringas, miškingas kraštovaizdis. Parke yra 285 ežerai (Stirnių, Baltųjų Lakajų), 30 upių ir upelių (Lakaja, Dumblė). Saugomas kult. paveldas – >20 pilkapių, sen. gyvenvietės, piliakalniai, dubenuotieji akmenys, medinė bažnyčia ir varpinė, kaimai ir vienkiemiai (Lakaja, Rudesa, Stirniai), Labanoro miestelis. **Biržų** regioninis parkas įk. 1992 Biržų rj. s-bės teritorijoje. Saugomi Lietuvos karstinio regiono kraštovaizdžiai, jų gamtinės ekosistemos, kultūros paveldo vertybės. Šis regionas pasižymi gausiomis smegduobėmis – karstinėmis įgriuvomis. Daugiausia jų yra Karajimiškio, Kirkilų, Drąseikių draustiniuose. Apie 5000 įgriuvų saugoma kaip kraštovaizdžio vertybės. Unikalus parke esantis gamtos paminklas – Karvės ola, turinti 5 urvus ir požeminį ežerą. **Neries** regioninis parkas įk. 1992 Vilniaus rj. s-bės teritorijoje. Saugoma Neries vidurupio kilpų sistema, miškingo

Lent. **Lietuvos regioniniai parkai**

Regioninis parkas	Plotas (ha)	S-bės teritorija	Regioninis parkas	Plotas (ha)	S-bės teritorija
Anykščių	16 256	Anykščių rj.	Nemuno kilpų	25 171	Alytaus rj., Prienų rj., Birštono mst.
Asvejos	11 704	Molėtų rj., Švenčionių rj., Vilniaus rj.	Neries	10 588	Elektrėnų, Trakų rj., Vilniaus rj.
			Pagramančio	13 644	Šilalės rj., Tauragės rj.
Aukštadvario	17 032	Kaišiadorių rj., Prienų rj., Trakų rj.	Pajūrio	5 070	Klaipėdos rj., Palangos mst.
			Panemunių	11 563	Jurbarko rj., Kauno rj., Šakių rj.
Biržų	14 534	Biržų rj., Pasvalio rj.	Pavilnių	2 153	Vilniaus mst.
Dieveniškių istorinis	8 609	Šalčininkų rj.	Rambyno	4 786	Pagėgių
			Salantų	13 630	Kretingos rj., Plungės rj., Skuodo rj.
Dubysos	11 547	Kelmės rj., Šiaulių rj.	Sartų	12 547	Rokiškio rj., Zarasų rj.
Gražutės	29 471	Ignalinos rj., Zarasų rj.	Sirvėtos	8 735	Ignalinos rj., Švenčionių rj.
Kauno marių	10 221	Kaišiadorių rj., Kauno mst. ir Kauno rj.	Tytuvėnų	10 152	Kelmės rj., Raseinių rj.
			Varnių	33 800	Telšių rj., Šilalės rj., Kelmės rj.
Krekenavos	11 968	Kėdainių rj., Panevėžio rj.	Veisiejų	12 200	Lazdijų rj.
Kurtuvėnų	15 090	Kelmės rj., Šiaulių rj.	Ventos	10 630	Akmenės rj., Mažeikių rj., Šiaulių rj.
Labanoro	55 344	Molėtų rj., Švenčionių rj., Utenos rj.	Verkių	2 673	Vilniaus mst. ir rj.
Metelių	17 729	Alytaus rj., Lazdijų rj.	Vištyčio	10 833	Vilkaviškio rj.
Nemuno deltos	28 870	Šilutės rj.	Žagarės	4 784	Joniškio rj.

Neries slėnio biocenozės, kultūros paveldo vertybės. Tarp Vilniaus ir Kernavės buvo pačios seniausios gyvenvietės. Jų liekanų aptikta prie Bradeliškių, Naujosios Rėvos, Elniakampio piliakalnių. Parke labai vaizdingas Neries upės slėnis su raiškiomis terasomis, rėvomis, raguvomis, Neries ir upelių santakomis. Įrengti pažintiniai takai Dūkštų ąžuolyne. **Rambyno** regioninis parkas įk. 1992 Pagėgių s-bės teritorijoje. Saugomas Nemuno slėnio kraštovaizdis, užliejamos pievos su tik joms būdingomis augalų bendrijomis, Rambyno kalnas, Vilkyškių kalvagūbrio ketera, Šereitlaukio dvaro aplinka, Vilkyškių miestelio senoji dalis. Yra didelė gandrų kolonija. **Vištyčio** regioninis parkas įk. 1992 Vilkaviškio rj. s-bės teritorijoje. Saugomas Suvalkų kalnyno kraštovaizdis, jo gamtinė ekosistema ir kultūros paveldo vertybės. Tarp banguoto kraštovaizdžio kyla iki 110 m aukščio kalvos. Labai vaizdingas parke esantis Kylininkų kalvynas. Daug piliakalnių (Vištyčio, Pavištyčio, Dabravolės). *Selemonas Paltanavičius*

SAUGOMOS BUVEINĖS

Lietuvoje nustatytos 53 tipų buveinės, įrašytos į vieną svarbiausių gamtos apsaugą reglamentuojančių ES dokumentų, – Gamtos buveinių, laukinės augalijos ir gyvūnijos direktyvą, dar vadinamą Buveinių direktyva. Siekiant apsaugoti retas ir nykstančias buveines kuriamas specialiųjų saugomų teritorijų tinklas, vadinamas NATURA 2000. Tarp saugomų buveinių dar išskiriamos prioritetinės buveinės (pažymėtos žvaigždute*).

Lietuvoje aptinkamos 4 tipų **jūros** ir su ja susijusios saugomos buveinės – 1110 (kodas) Smėlio seklumos, 1130 Upių žiotys, 1150 *Lagūnos ir 1170 Rifai. Šalyje saugomos 7 tipų **vidaus vandenų** buveinės: 3130 Mažai mineralizuoti ežerai su būdmainių augalų bendrijomis, 3140 Ežerai su menturdumblių bendrijomis, 3150 Natūralūs eutrofiniai ežerai su plūdžių arba aštrių bendrijomis, 3160 Natūralūs distrofiniai ežerai, 3190 Gipso karsto ežerai, 3260 Upių sraunumos su kurklių bendrijomis ir 3270 Dumblingos upių pakrantės. Vieni unikaliausių yra Gipso karsto ežerai. Jų buveinių esama šiaurės rytinėje dalyje, daugiausia Biržų ir Pasvalio rj., intensyvaus karsto regione. Dėl natūralaus gipso tirpsmo šių ežerų vanduo prisotintas Ca^{2+} ir SO_4^{2-} jonų, dėl specifinių hidrologinių ir hidrocheminių veiksnių ežeruose susidaro sąlygos sierabakterėms gyvuoti. Gipso karsto ežeruose randama sierabakterių kolonijų.

Baltosios kopos

Natūralus distrofinis ežeras

Aktyvioji aukštapelkė

Kerpinis pušynas

Vienas didžiausių šio tipo ežerų yra Kirkilų ežeras. Dauguma **smėlynų** buveinių yra vertingos biol. įvairovės požiūriu ir saugomos. Nustatytos 9 tipų tokios buveinės: 2110 Užuomazginės pustomos kopos, 2120 Baltosios kopos, 2130 *Pilkosios kopos, 2140 *Kopų varnauogynai, 2170 Kopų gluosnynai, 2180 Medžiais apaugusios pajūrio kopos, 2190 Drėgnos tarpkopės, 2320 Pajūrio smėlynų tyruliai ir 2330 Nesusivėrusios žemyninės smiltpievės. Dauguma saugomų Smėlynų buveinių telkiasi Baltijos j. pakrantėse, Kuršių nerijoje ir Lietuvos p. dalyje. Dar saugomos 2 tipų **krūmynų** buveinės, kuriose jie vyrauja: 4030 Viržynai ir 5130 Kadagynai. Į Buveinių direktyvos saugomų buveinių sąrašą įrašytos 8 tipų **pievų** buveinės: 6120 *Karbonatinių smėlynų pievos, 6210 Stepinės pievos (*svarbios gegužraibinių augalų buveinės), 6230 *Rūšių turtingi briedgaurynai, 6410 Melvenynai, 6430 Eutrofiniai aukštieji žolynai, 6450 Aliuvinės pievos, 6510 Šienaujamos mezofitų pievos ir 6530 *Miškapievės. Daugelis natūralių pievų buveinių yra retos ir dėl įvairių priežasčių sparčiai nyksta, todėl 4 tipai priskirti prioritetinių buveinių grupei. Buveinių direktyvos saugomų buveinių sąraše yra 8 tipų **pelkių** ir joms artimų buveinių: 7110 *Aktyvios aukštapelkės, 7120 Degradavusios aukštapelkės, 7140 Tarpinės pelkės ir liūnai, 7150 Plikų durpių saidrynai, 7160 Nekalkingi šaltiniai ir šaltiniuotos pelkės, 7210 *Žemapelkės su šakotąja ratainyte, 7220 *Šaltiniai su besiformuojančiais tufais ir 7230 Šarmingos žemapelkės. Labai retos ir nedidelius arba labai mažus plotus užima 8210 **Karbonatinių uolienų atodangų,** 8220 **Silikatinių uolienų atodangų** buveinės, 8310 **Olų** buveinei priskiriama viena – Karvės ola (Biržų rj. savivaldybės teritorijoje, Biržų regioniniame parke). Lietuvoje aptinkama 12 tipų Europoje saugomų **miškų** buveinių: 9010 *Vakarų taiga, 9020 *Plačialapių ir mišrūs miškai, 9050 Žolių turtingi eglynai, 9070 Medžiais apaugusios ganyklos, 9080 *Pelkėti lapuočių miškai, 9160 Skroblynai, 9180 *Griovų ir šlaitų miškai, 9190 Sausieji ąžuolynai, 91D0 *Pelkiniai miškai, 91E0 Aliuviniai miškai, 91F0 Paupių guobynai ir 91T0 Kerpiniai pušynai. Įsteigtoms specialiosioms saugomoms teritorijoms rengiami buveinių tvarkymo planai, pagal kuriuos vykdomi gamtotvarkos darbai, siekiama išsaugoti ir palaikyti palankią buveinių būklę. Pav.

L: *Europinės svarbos buveinės Lietuvoje* / sud. V. Rašomavičius Vilnius 2001. *Zigmantas Gudžinskas*

GAMTOS PAMINKLAI

Pirmasis Lietuvoje gamtos paminklų apsaugos svarbą iškėlė T. Ivanauskas žurnale *Trimitas* (1920), aprašęs senus drevėtus medžius, kurie galėtų būti pripažinti gamtos paminklais. Jo knygoje *Gamtos paminklai ir jų klausimas Lietuvoje* (1921) ir vėlesniuose straipsniuose buvo raginama steigti gamtos paminklų saugojimo org-jas. L. Vailionis (1930), K. Regelis (1937), V. Ruzgas (1938) siūlė ir tobulino gamtos paminklų nuostatus. II pasaul. karas ir Lietuvos okupacija sutrukdė šviesuomenės siekius tuomet įgyvendinti. 1960 gamtos paminklais buvo paskelbti keli šimtai medžių, vertingus gamtos objektus – parkus, medžius, akmenis ir kt. gamtos paminklus – LSSR MT skelbė 1964, 1968, 1974 ir 1984–89. 1990 Lietuvoje buvo 724 resp. ir vietinės reikšmės gamtos paminklai.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę daugelis gamtos paminklų tapo sparčiai plėtojamos saugomų teritorijų sistemos, dabar užimančios >15% krašto teritorijos, globos objektais. 1993 Lietuvos Respublikos Seimui priėmus Saugomų teritorijų įstatymą, o 2001 – naują šio įstatymo redakciją (dėl išskirtinių gamtinių kraštovaizdžio objektų apsaugos) buvo įteisinta gamtos paveldo objektų kategorija, jų sąrašą tvirtina Aplinkos m-ja. 2000 gamtos paminklais paskelbti 159 vertingiausi gamtos paveldo objektai, 2002 ir 2005 patvirtintas 446 valstybės saugomų gamtos paveldo objektų sąrašas (lent. 146 psl.). Valstybės saugomi gamtos paveldo objektai ir gamtos paminklai suskirstyti į 5 kategorijas. Daugiausia (52%) yra valstybės saugomų gyvosios gamtos paveldo objektų (medžiai) ir negyvosios gamtos paminklų (akmenys, atodangos, šaltiniai, kopos, skardžiai, ozai ir kt. reljefo formos), kurie sudaro 74,8% visų gamtos paminklų. Didelę dalį Lietuvos gamtos paminklų sudaro geol. paminklai, tarp jų vyrauja rieduliai, per paskutinį ledynmetį ledyno atvilkti iš Skandinavijos ir Baltijos j. dugno. Tai – įv. dydžio magminių ir metamorfinių uolienų (granito, diabazo, diorito, porfyro, pegmatito, gneiso, kvarcito ir kt.) luitai. Gamtos paminklai yra legendomis bei skulpt. B. Pundziaus iškaltais lakūnų S. Dariaus ir S. Girėno bareljefais ir jų testamentu plačiai išgarsėjęs Puntukas (Anykščių rj. s-bės teritorija), Vosgėlių (Utenos rj. s-bės teritorija), Gaidžio (Jonavos rj. s-bės teritorija), A. Mickevičiaus akmuo (Kaunas), Didysis Dzūkijos akmuo (Alytaus rj. s-bės teritorija) ir kt. dideli rieduliai. Gamtos paminklai yra ir atodangos; žymiausios: Papilės (Akmenės rj. s-bės teritorija) su unikaliais juros periodo radiniais (jų amžius siekia 120–150 mln. m.), Pūčkorių (Vilnius; aukštis 65 m), kurioje atsidengia priešpaskutiniojo ledynmečio (18 000–20 000 m.) klodai, Variaus kvarcinio smėlio (Anykščių rj. s-bės teritorija). Gamtos paminklų sąraše yra 2 karstinės įgriuvos: Jaronio ir Karvės ola (abi Biržų rj. s-bės teritorijoje); priklauso Š. Lietuvos karstiniam regionui. Svarb. hidrogeol. gamtos paminklai yra Smardonės šaltinis (Biržų rj. s-bės teritorija), jo vanduo naudojamas Likėnų kurorto reikmėms, Skroblaus versmės (Varėnos rj. s-bės teritorija), literatūroje aprašytas gamtos paveldo objektas – Karalienės liūnas (Anykščių rj. s-bės teritorija). Kopos, skardžiai, ozai, cirkai, kalvos sudaro geomorfologinių gamtos paminklų grupę; iš jų žymiausi: Šeškinės ozas (Vilnius), Kuršių nerijos kopos (Klaipėdos rj. s-bės teritorija; Kuršių nerija – Pasaulio paveldo paminklas), Ladakalnis (Ignalinos rj. s-bės teritorija), Rudnios cirkas (Varėnos rj. s-bės teritorija). Svarb. hidrografiniai gamtos paminklai: Platelių ež. salos ir p-liai (Plungės rj. s-bės teritorija), Ešerinio (Ignalinos rj. s-bės teritorija) ir Netiesų (Varėnos rj. s-bės teritorija) ežerai, Bajorės ir Siuvėjo rėvos Nemune (Varėnos rj. s-bės teritorija). Išskirtinę Lietuvos gamtos paminklų dalį sudaro botaniniai paminklai – seni įdomios formos ar su ist. įvykiais susiję medžiai, turintys estetinę ar mokslinę vertę. 1985 tokių medžių buvo 524, tarp jų: 353 ąžuolai, 65 liepos, 63 pušys (iš jų 39 drevėtos ir naudotos bitininkystės reikmėms), 6 eglės, 14 tuopų, 6 kadagiai, 5 guobos, 3 maumedžiai, po 2 uosius, vinkšnas, kriaušes ir po obelį, tują, gluosnį. Nuo 2000 gamtos paminklų statusą turi 28 medžiai (gamtos paveldo objek-

Pūčkorių atodanga

Šeškinės ozas

Studentai per praktiką prie Šmitos versmės (Skuodo rj. s-bė, 1999)

Stelmužės ąžuolas

Plačioji platužė

Pajūrinė zunda

Gaidukas

Boružinis storagalvis

Pilkoji žąsis

Lūšis

Lent. **Lietuvos gamtos paveldo objektai ir gamtos paminklai** (2007)

	Gamtos paveldo objektai	Gamtos paminklai
geologiniai	136	72
hidrogeologiniai	33	19
geomorfologiniai	29	28
hidrografiniai	16	12
botaniniai	232	28
iš viso:	446	159

tų sąraše yra 232 medžiai). Unikaliausias ir seniausias Lietuvos medis – Stelmužės ąžuolas (aukštis 23 m, skersmuo 3,5 m, amžius >1500 m.; Zarasų rj. s-bės teritorija). Gamtos paminklų statusą turi Lietuvos aukščiausia eglė ir aukščiausia pušis (abi Alytaus rj. savivaldybės teritorijoje), Liepa motinėlė (skersmuo 2,3 m; Kauno rj. savivaldybės teritorija), ąžuolai: Tverečiaus (aukštis 24 m, skersmuo 2,5 m), Trainiškio (23 m ir 2,2 m; abu Ignalinos rj. savivaldybės teritorijoje), Glitiškių (25 m ir 2,3 m; Vilniaus rj. savivaldybės teritorija), Bradesių (28 m ir 2,1 m; Rokiškio rj. savivaldybės teritorija), Aleknos (28 m ir 2 m; Raseinių rj. savivaldybės teritorija), Mingėlos (21 m ir 2,5 m; Plungės rj. savivaldybės teritorija), Alkūnų (28 m ir 2,1 m; Molėtų rj. savivaldybės teritorija), Storasis (25 m ir 2,2 m; Mažeikių rj. savivaldybės teritorija). Aukščiausi Lietuvos medžiai – Degsnės miško maumedžiai (iki 45 m aukščio; Prienų rj. savivaldybės teritorija) ir Punios šilo eglės (iki 42 m aukščio; Alytaus rj. savivaldybės teritorija) – priskirtos gamtos paveldo objektų grupei. Jai dar priklauso tikriausiai visoje Europoje unikalūs, senojo bitininkystės verslo (bartininkystės) paminklai – drevėtos Gudų ir Rūdninkų girių pušys (Varėnos rj. savivaldybės teritorija). Išsaugoti botaninius gamtos paveldo objektus ir paminklus yra sudėtinga, nes jie nyksta dėl gamtinių ir antropogeninių priežasčių. Pav. *Romas Pakalnis*

RAUDONOJI KNYGA

Lietuvoje retųjų objektų apsaugą reglamentavo 1959 priimtas Gamtos apsaugos įstatymas. 1962 Gamtos apsaugos k-tas patvirtino saugotinų augalų sąrašus, į juos buvo įrašyta 176 retos ir nykstančios aukštesniųjų augalų rūšys. 1976 buvo patvirtinti Lietuvos raudonosios knygos sąrašai, kurie 1981 išleisti atskiru leidiniu *Lietuvos TSR raudonoji knyga*. Į ją įtraukta 30 aukštesniųjų augalų, 41 paukščių rūšis ir viena kamanių gentis. 1992 išleistoje Lietuvos raudonojoje knygoje buvo 210 saugotinų augalų, 81 grybų ir kerpių, 210 gyvūnų rūšių. 2007 išleistoje Lietuvos raudonojoje knygoje yra 339 augalų, 175 grybų ir kerpių, 253 gyvūnų rūšys. 47 rūšys įrašytos į nulinę (išnykusių ar galbūt išnykusių) kategoriją. Šioje kategorijoje yra elniavabalis, ąžuolinis ūsuotis, europinis kukmedis, šiaurinė katuogė, plūduriuojantysis agaras. Nerandama ir seniau augusių grybų rūšių: paprastojo taukiaus, ilgakotės mikrostomos. 1 kategorijoje (159 rūšys) įrašytos nykstančios ar ties išnykimo riba esančios rūšys. Tai – šiaurinis auksinukas, gencijoninis melsvys, pietinis safyras, jūrinė nėgė, balinis vėžlys, lygiažvynis žaltys, juodakaklis naras, rudasis peslys, kilnusis erelis, ilgasnukis ruonis, lūšis, t.p. nemažai augalų: šerinė kalnarūtė, miškinis spyglainis, trilapė bligna, gauruotasis gvazdikas, beržas keružis. Iš grybų labiausiai nykstantys yra geltonžvynė guotė, kietoji guotė, gyslotoji krempliabudė, aitrusis baltikas. 2 kategorijoje (162 rūšys) įrašytos pažeidžiamos rūšys, kurių populiacijų skaičius ir individų gausumas sparčiai mažėja. Šioje kategorijoje yra didžioji miegapelė, juodasis gandras, dirvinis sėjikas, kurtinys, žuvininkas, purpurinis plokščiavabalis, ūsuotis dailidė, t.p. augalai: vėjalandė šilagėlė, pelkinė uolaskėlė. Iš grybų – lazdyninis kelmenis, geltonasis kiškiaausis. 3 kategorijoje (240 rūšių) įrašytos retos rūšys, kurių populiacijų yra mažai dėl jų biologinių savybių. Tokios rūšys – miškinė miegapelė, baltasis kiškis, gulbė gies-

mininkė, jūrinis erelis, tetervinas, ąžuolinis stiklasparnis, ilganosė smėliabitė, mažažiedė lūgnė, didžioji astrancija, pievinis šalavijas, t.p. grybai: dėmėtasis baravykas, ūmėdinė guotė, kopūstagalvis raukšlius. 4 kategorijoje (136 rūšys) yra neapibrėžtos statuso rūšys, kurių dėl duomenų stokos negalima įrašyti į kitas kategorijas. Tai – beržinė sicista, šermuonėlis, mažasis baublys, liepsnotoji pelėda, pilkoji starta, žalioji rupūžė, reliktinis lašalas, smėlinė auslinda, machaonas, paprastoji vandens lelija, t.p. grybai: didysis pievagrybis, baltoji skydabudė, tikroji raudonpintė. 23 rūšys (pvz., medicininė dėlė, gervė, meškinis česnakas) įrašytos į 5 kategoriją (išsaugotos rūšys, kurių gausumas atsikūrė). Pav. *Selemonas Paltanavičius*

BOTANIKOS IR ZOOLOGIJOS SODAI

Lietuvoje yra 4 botanikos sodai – Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Vilniaus ir Lietuvos zoologijos sodas (Kaune).

Kauno botanikos sodas, Vytauto Didžiojo universiteto Kauno botanikos sodas, yra Aukštojoje Fredoje. Plotas 62,5 ha. 5 sektoriai – Gėlininkystės (3 darbo grupės: informacijos, dekoratyvinių augalų ir oranžerijų, floros sistematikos ir sėklų mainų), Pomologijos, Vaistinių augalų, Augalų patologijos ir Dendrologijos. Sode auga 8650 augalų rūšių, veislių ir formų (2007). Sėklų mainų kataloge išvardyta 712 augalų. 8 ekspozicijos: sistematinė, dendrofloros, rožių, dviskilčių žolinių dekoratyvinių augalų (bijūnų, jurginų, flioksų kolekcijos), vienaskilčių dekoratyvinių augalų (tulpių, narcizų, vilkdalgių ir kardelių kolekcijos), vaistinių augalų, netradicinių uoginių ir vaisinių sodo augalų, atogrąžų augalų. Yra oranžerijos (510 m^2), šiltnamiai (360 m^2), bot. muziejus, biblioteka, herbariumas. Dirba 83 darbuotojai (2007), iš jų 8 mokslo darbuotojai. Sode tiriami introdukuoti dekoratyviniai, vaistiniai, prieskoniniai, vaisiniai, techniniai augalai. Atliekama gėlių ir uoginių augalų selekcija. Sodą 1923 įsteigė Lietuvos u-tas. Iki 1941 ir 1943–45 priklausė VDU, 1940–42 VU, 1945–59 – Biol. i-tui, 1959–91 – Bot. i-tui, nuo 1992 priklauso VDU. Direktoriai: K. Regelis (1923–1940), K. Grybauskas (1940–52), M. Lukaitienė (1952–61), A. Morkūnas (1961–75), A. R. Budriūnas (1975–2000), R. Daubaras (nuo 2000). Pav. *Remigijus Daubaras*

Klaipėdos universiteto botanikos sodas yra Klaipėdos miesto š. dalyje, Danės upės slėnyje. Plotas 9,3 ha. Sode auga ~3000 augalų rūšių (2007). 3 ekspozicijos: daugiamečių ir vienamečių augalų, vaistinių ir prieskoninių augalų bei dendrologinė. Dirba 19 darbuotojų (2007), iš jų 2 mokslo darbuotojai. Atliekami dekoratyvinių augalų fenologiniai stebėjimai,

Kauno botanikos sodo tvenkiniai ir administracinis pastatas

Kauno botanikos sodo augalų kolekcija

Klaipėdos universiteto botanikos sodo alpinariumas

Šiaulių universiteto botanikos sodo alpinariumas

tiriamas augalų ligų ir kenkėjų plitimas, svetimžemių augalų rūšys, veislės ir formos, vyksta gėlių puokščių parodos. Įrengtas rozariumas, yra vijoklinių augalų kolekcija. Sodas įkurtas 1993, 2000 paskelbtas saugomu gamtos objektu. Direktoriai: A. M. Olšauskas (1993–99), R. Žadeikienė (nuo 1999). Pav. *Rita Nekrošienė*

Šiaulių universiteto botanikos sodas yra Šiauliuose. Plotas 8,86 ha. 2 skyriai: Augalų sistematikos ir Arboretumas. T.p. gausios dekoratyvinių, vaistinių ir vietinių augalų kolekcijos. Sode auga beveik 2000 augalų rūšių ir veislių (2007). Sukaupta didelė rododendrų kolekcija. Dirba 15 darbuotojų (2007). Sodas įsteigtas 1997 vietoj Šiaulių ped. u-to Agrobiologinės stoties. Direktoriai: A. Vilkauskaitė (1997–2000), V. Motiekaitytė (2000–06), K. Aukselis (2006–07), A. Klimienė (nuo 2007). Pav. *Zigmantas Gudžinskas*

Vilniaus universiteto botanikos sodas yra Kairėnuose. Plotas 199 ha. 6 skyriai: Dendrologijos, Augalų geografijos ir sistematikos, Gėlininkystės, Augalų genetikos, Pomologijos ir Augalų fiziologinių ir biocheminių tyrimų laboratorija. Auga ~9000 augalų rūšių, formų ir veislių. Sode įsteigtas Lietuvos dekoratyvinių augalų genetinių išteklių koordinacinis centras.

Vilniaus u-tas botanikos sodų turėjo ir kitose Vilniaus vietose. Pirmasis buvo įkurtas 1781 arti u-to rūmų, Senamiesčio kiemelyje. Plotas ~300 m^2. Jį įkūrė ir iki 1784 jam vadovavo J. E. Gilibert'as. Sodo pagrindą sudarė Gardino medicinos m-los botanikos sodo kolekcijų dalis. 1784–87 sodui vadovavo J. G. Forsteris. Jo rūpesčiu 1787 botanikos sodui buvo nupirktas žemės sklypas Sereikiškėse (dabar Sereikiškių parkas ir jo apylinkės), bet į naują vietą sodą perkelti pradėta tik 1799. Darbams vadovavo S. B. Jundzilas. 1824 kolekcijose buvo auginami 6565 rūšių augalai. Nuo 1825 sodo tvarkymu rūpinosi J. Jundzilas. 1832 uždarius u-tą botanikos sodas atiteko Medicinos ir chirurgijos akademijai. 1832–40 sodui vadovavo S. Gorskis. 1841 botanikos sodas perduotas generalgubernatoriaus žiniai, augalai išgabenti į Kijevo ir Tartu u-tų botanikos sodus, kiti – parduoti arba neprižiūrimi sunyko. 1919 atkūrus Vilniaus u-tą 1920 botanikos sodas buvo įsteigtas Neries upės slėnyje, Vingio parko v. dalyje, buvusioje dvarvietėje. Iš pradžių sodui buvo skirtas 2 ha sklypas, vėliau padidėjo iki 7,35 ha. Sodui vadovavo P. Wiśniewskis, 1924–37 – J. Trzebińskis. Atogrąžų ir paatogrąžių augalų kolekcijoms kaupti buvo pastatytos oranžerijos. Botanikos sodas labai nukentėjo II pasaulinio karo metais (tuo metu sodu rūpinosi J. Mowszowiczius), vėliau sodui pakenkė smarkūs Neries potvyniai. 1940–49 botanikos sodo kuratoriumi buvo A. Minkevičius, 1954–74 sodui vadovavo A. Lučinskienė. Sukauptos didelės augalų kolekcijos: lauke buvo auginama ~4000, oranžerijose – ~900 rūšių ir veislių augalai. Botanikos sode buvo vaistinių augalų, sis-

tematikos, gėlininkystės, dendrologijos, augalų biologijos, daržininkystės, pomologijos, grūdinių ir techninių augalų ekspozicijos. 1974 botanikos sodas Vingio parke pertvarkytas į Augalų sistematikos ir geografijos skyrių. Botanikos sodui skirtas 150 ha sklypas Kairėnuose; sodui ir jo kūrimo darbams 1975–90 vadovavo J. Meidus. 1990–2002 botanikos sodui vadovavo E. Navys, nuo 2002 vadovauja A. Skridaila. Pav. *Zigmantas Gudžinskas*

Vilniaus universiteto botanikos sodo jurginų kolekcija

Lietuvos zoologijos sodas. Pelikanai

Lietuvos zoologijos sodas yra Kaune. Plotas 15,9 ha. Turi Veterinarijos, Plėšriųjų žinduolių, Kanopinių žinduolių, Paukščių, Šaltakraujų ir laboratorinių gyvūnų bei kt. skyrius. 266 gyvūnų rūšys, 2531 eksponatai (2007), iš jų 51 rūšis įrašyta į Tarptautinę, 12 rūšių – į Lietuvos raudonąją knygą. Yra 15 rūšių bestuburių (imperatoriškieji skorpionai, bukinės gyvalazdės), 61 rūšis žuvų (aterinos, juodieji barbusai), 1 rūšis varliagyvių (australinė medvarlė), 36 rūšys roplių (baliniai ir stepiniai vėžliai, Nilo krokodilai, apykaklėtieji driežai), 71 rūšis paukščių (raudonieji ibisai, jūriniai ereliai, kilnieji ereliai, araraunos) ir 82 rūšys žinduolių (baltieji lokiai, avijaučiai, stumbrai, žirafos, dryžuotosios gnu). Dirba >130 darbuotojų. Sode tiriama: gyvūnų kritimo etiologija ir dinamika; kai kurių paukščių ir žinduolių veisimasis nelaisvėje, ligos, gydymas ir profilaktika. Prie sodo veikia jaunųjų zoologų būrelis, zoomokyklėlė (įk. 2002). Sodas įkurtas 1938 T. Ivanausko iniciatyva. Iki 1958 vadintas Kauno zoologijos sodu. Nuo 1959 iki 1991 – Respublikinis zoologijos sodas, nuo 1992 – Lietuvos zoologijos sodas. Direktoriai: M. Želnys (1941–46), R. Tamošiūnas (1946–48), J. Skardžius (1948–49), V. Kuzminas (1950–1954), E. Šarmaitienė (1954–58), A. Andriuškevičius (1958–85), E. Čeponis (1985–88), A. Slučka (1988–90), V. Valenta (1990–91), A. Jakevičius (1991–2002), V. Dumčius (nuo 2002). Pav. *Rasa Jautakienė*

Kraštotvarka

Lietuvoje kraštotvarka prasidėjo 2–4 a. plėtojantis nuolatinėms g-tėms (daugiausia į š. nuo Nemuno ir Nevėžio). Šiuo l-piu formavosi teritorijos apgyvendinimo sistema, vyko savaiminga g-čių plano raida (įsivyravo radialinės ir linijinės struktūros), plito ariamoji žemdirbystė, prasidėjo pirmieji žemės tvarkymo darbai. 10 a. pradėjo formuotis miestų ist. sklaida. Žemės santykius ir gamtos išteklių naudojimą reguliavo paprotinė teisė, vėliau – d. kun-čių privilegijos, Kazimiero teisynas, miestų savivaldos teisės, prek. privilegijos ir Lietuvos statutai. Išskirti teritorinių bendruomenių ir susikūrusios valstybės (nuo 13 a.) raidos l-piai, kurie skyrėsi vykdomų krašto tvarkymo priemonių pobūdžiu ir intensyvumu.

Tikslingas visos teritorijos planavimas Lietuvoje prasidėjo 16 a. viduryje, kai buvo vykdoma Valakų reforma, apėmusi žemėtvarką, miškotvarką bei miestotvarką ir radikaliai pakeitusi šalies ūk. sanklodą bei kraštovaizdį. Žemės valdos buvo atskirtos pagal jų

priklausomybę. Sureguliuota žemės naudojimo tvarka, žemė suskirstyta laukais ir rėžiais, pritaikyta pažangesnė taisyklingo trilaukio sėjomaina, paženklintos vietos kaimo sodyboms bei keliams, nustatytos kaimų ribos. Vėliau buvo sudaryti ir tvarkomų dvarų žemėlapiai. Miškai buvo inventorizuoti (G. Valavičius), išleistas karališkųjų girininkų įstatymas bei karališkasis universalas, kuriais buvo sureguliuota miškų naudojimo tvarka, nustatyta jų priklausomybė. 1641 baigtas formuoti pirmasis girininkijų tinklas. Miestai buvo rekonstruojami pagal stačiakampį gotikinį planą, nustatomi minimalūs atstumai tarp miestelių, formuojama nauja kaimo apgyvendinimo struktūra, gatvinių rėžinių kaimo g-čių tinklas.

Kitas svarbus kraštotvarkos l-pis siejamas su Lietuvos prijungimu prie RI. Tuo metu pirmąkart pradėta planuoti miestus – pritaikyti klasicistiniai taisyklingo planavimo principai, stačiakampė ir vėduoklinė plano kompozicijos. Ypač aktyviai projektiniai miestų planai buvo rengiami 19 a.; kai kuriems miestams (Kaunui, Trakams, Vilniui) jų buvo parengta po 3–4. Šio planavimo palikimas yra dab. didžiųjų miestų naujamiesčiai. Miestų architektūrinį vaizdą formavo statomi barokiniai ansambliai (klasicizmo ar istorizmo pastatai tada buvo retesni). Kaimo vietovėse buvo vykdomos 2 reformos – baudžiavos panaikinimo (po 1861) ir Stolypino (po 1906). Buvo sutvarkytos kaimų ribos, patikslinta žemės naudojimo tvarka ir pradėta kaimų žemes skirstyti vienkiemiais naujos žemėvaldos pagrindu. Miškotvarkoje daugiausia dėmesio skirta miškų kirtimams reguliuoti, miškų tvarkymo ūk. dalims formuoti, miškų apsaugai organizuoti, revizijoms ir miškotvarkos instrukcijų leidybai.

Nepriklausomoje Lietuvoje kraštotvarka pasižymėjo gerai suplanuota ir sėkmingai įvykdyta žemės reforma (M. Krupavičius). Dvarų išdalijimo pagrindu buvo sukurta kapitalizmo sąlygas atitinkanti vienkieminė apgyvendinimo sistema ir žemėvalda. Lietuvos miškininkystės mokykla (P. Matulionis) sukaupė geriausią kt. šalių (daugiausia Vokietijos ir Rusijos) patirtį. Sistemiškai organizuota miškotvarka su natūrine taksacija, prie vietos sąlygų pritaikyta kirtimų sistema bei valst. miškų ploto plėtimas. Miestotvarkai būdinga nacionalinės archit. m-los (V. Dubeneckis, M. Songaila, A. Lukošaitis, V. Landsbergis-Žemkalnis ir kt.) formavimasis pagal Europoje paplitusių moderno (secesijos) bei neoklasicizmo stilius. Miestai ir miesteliai buvo numatomi statyti pagal projektinius planus, stengtasi organiškai sieti esamus ir naujus gatvių tinklus, pertvarkyti miestų centrus, numatyti naujus kvartalus. Didžiausių miestotvarkos pokyčių vyko Kaune (laikinojoje sostinėje), kuris iš provincialaus miesto tvirtovės virto urbanistiniu archit. kompleksu.

SSRS okupacijos metais Lietuvos kraštotvarkos raida buvo prieštaringa. Labiausiai politizuota tapo žemėtvarka – vyko savo pobūdžiu priešingos žemės socialistinių dalybų (1940 ir 1944) ir valstiečių ūkių kolektyvizacijos (1949–52) žemės reformos. Nuo 1949 pradėti rengti tarpūkinės žemėtvarkos projektai, skirti žemėvaldos riboms tvarkyti, nuo 1968 – ž.ū. įmonių teritorijos organizavimo (vidinės žemėtvarkos) projektai, kuriuose numatyta g-čių vietos ir gamybinių centrų statyba, vidaus kelių tiesimas, sėjomainos organizavimas. 1975–82 rengiamos ir bendrosios rajonų ž.ū. planavimo schemos (svarbiausios statybos, žemės ūkio naudmenų išdėstymas bei melioravimas). 1950 pradėta tirti ir kartografuoti dirvožemius. Pagal LKP CK nurodymus kaimuose vykdyta gamybos koncentracija ir specializacija, pertvarkytas laukų ir g-čių tinklas, naikinti vienkiemiai, vykdyta ištisinė melioracija; tai iš esmės pakeitė Lietuvos agrar. kraštovaizdį ir pažeidė jo ekol. pusiausvyrą. SSRS okupacijos pabaigoje grįžta prie agrarinių teritorijų planavimo ekologizavimo, parengtos pažangios kalvotų žemių melioravimo ir agroūkinių sklypų formavimo metodikos. Miškotvarka, neturėjusi tiesioginių politinių nuostatų, plėtota stiprinant mokslinius pagrindus ir akcentuojant miškų atkūrimo bei daugiatikslio naudojimo interesus. Įvykdyta nauja miškų inventorizacija. Miškai suskirstyti į ūk. grupes, suformuota tikslinio medyno ir ugdomųjų kirtimų sampratos, pereita prie sklypinės miškotvarkos, kuri rėmėsi natūraliomis miško augavietėmis bei dirvožemiais. 20 a. 8–9 d-metyje vidinėje miškotvarkoje kurtos spec. metodikos – projektuose ypač sustiprėjo apsauginių bei rekreacinių miško funkcijų sprendimas. SSRS okupacijos metais miškotvarka išgyveno 3 miškotvarkos projektų ciklus (2 iš jų – dirvožeminiu tipologiniu pagrindu). Bendras

Lietuvos miškingumas padidėjo >1/3. Pradėta planuoti vandentvarką. Daugiausia dėmesio skirta upių baseinų vandens išteklių ir naudojimo schemoms ir įv. melioracinių ir hidrotechn. priemonių projektams rengti. Parengta kraštotvarkai neracionalių ar net pražūtingų projektų (upių ir ežerų nuotėkio permetimo, didžiųjų upių ištisinio patvenkimo ir kt.), kurie protestuojant mokslo visuomenei buvo tik iš dalies įgyvendinti.

Miestotvarkos pradžioje (1945–50) buvo parengta dėl karo labiausiai nukentėjusių miestų ir miestelių atstatymo planai, vėliau (1951–55) ir svarbiausių Lietuvos miestų bendrieji (buv. generaliniai) planai. Juose daugiausia dėmesio skirta funkciniam zonavimui, pram. teritorijų išdėstymui ir gyv. zonų skirstymui kvartalais. 20 a. 7 d-mečio bendruosiuose planuose akcentuota masinės gyvenamosios statybos plėtra. 8–9 d-metyje parengtuose miestų bendruosiuose planuose buvo sprendžiama formuojamos urbanistinės aplinkos kokybė, derinami social., inž., konservaciniai ir ekol. interesai, akcentuotas visuomeninių centrų kūrimas. Archit-ros raiškoje įsitvirtino soc. realizmas ir industrinis funkcionalizmas, paskutiniame d-metyje reiškėsi ir postmodernistinės estetizacijos (mitologinio bei etnokultūrinio dekoro elementų panaudojimo, regionalumo stiprinimo, ekspresyvumo didinimo, standartinių formų laužymo) paieškos. Pradėti rengti specialieji senamiesčių atkūrimo projektai, miesto želdynų išdėstymo schemos, inž. statiniai derinti prie kraštovaizdžio. Ypač svarbus miestotvarkai buvo 1958–67 kompleksinis rajoninis planavimas (S. Stulginskis, V. Gubavičius, K. Šešelgis, V. Maldžiūnas) naudojant regionavimo ir policentrinės hierarchiškai organizuotos apgyvendinimo sistemos idėjas. Plėtojant kompleksinį rajoninį planavimą išsirutuliojo rekreacinių ir aplinkosauginių teritorijų planavimo kryptys – Lietuvos poilsio ir turizmo zonų bei Lietuvos kompleksinės gamtos apsaugos ir saugomų teritorijų schemos. Sukurta įv. profilio teritorijų planavimo institucijų sistema ir kraštotvarkos sampratos pagrindai (A. Končius, K. Šešelgis, K. Ėringis, A. Basalykas, P. Kavaliauskas, G. Daniulaitis ir kt.).

Pagal 1995 priimtą Teritorijų planavimo įstatymą pradėta atkurti kraštotvarkos sistemą ir kurti naują planavimo tvarką. Atskiros kraštotvarkos kryptys vystosi nevienodai sėkmingai. Žemėtvarka neteko agrar. teritorijų tvarkymo funkcijų, nes buvo paversta žemės nuosavybės atkūrimo, grąžinusio Lietuvai 1938 žemėvaldą, tvarkytoja. Miškotvarka praranda turėtą aukštą metodologinį lygį, nes pereita prie naujųjų technologijų diktuojamo mechaniško projektavimo. Visiškai nyksta rekreacinis planavimas, urbanistika vis labiau tenkina komercinius interesus, bet ima klestėti detalusis, sustiprėjo aplinkosauginis, prasidėjo intensyvus strateginis planavimas. 2002 LR Seimas patvirtino svarbiausią Lietuvos kraštotvarkos dokumentą – Lietuvos teritorijos bendrąjį planą. Pradėta sparčiai rengti apskričių ir s-bių teritorijų bendruosius planus, planuoti nac. ir regioninius parkus, ruošti turizmo trasų tinklų projektus. Archit-ros raiškoje vyrauja funkcionalizmo ir postmodernizmo stiliai, ėmė plisti ir kičo elementai. Išryškėja nustatytos teisinės planavimo bazės prieštaravimai, teisinių reglamentų nepaisymas praktikoje.

Kraštotvarkos darbus organizuoja LR Vyriausybė, Aplinkos, Ūkio, Žemės ūkio, Susisiekimo ir Kultūros m-jos arba jiems pavaldžios institucijos (dep-tai, tarnybos), taip pat apskričių viršininkų bei s-bių administracijos. Kraštotvarkos darbus rengia valstybiniai planavimo bei aukštųjų m-lų specializuoti planavimo i-tai, privačios planavimo ar projektavimo įmonės, nevyriausybinės org-jos.

Lietuvos šiuolaikinės kraštotvarkos teisinis ir metodologinis pagrindas yra tvarios (tausojančios ir subalansuotos) šalies plėtotės principas, pagal kurį visus teritorijos išteklius reikia naudoti įvertinant ateities kartų poreikius, racionaliai derinti teritorijos naudojimo social., ek. ir ekologinius interesus bei kurti harmoningą kult. kraštovaizdį. Bendrąją teritorijų planavimo raidą sunkina valstybėje šiuo metu vyraujančios laisvosios rinkos ideologijos, privataus intereso prioriteto prieš viešąjį bei populizmo principinė prieštara formaliai deklaruojamai tvarios plėtotės koncepcijai, todėl racionalios ir subalansuotos kraštotvarkos sistemos suformavimas išlieka artimiausios ateities uždavinys.

L: A. Miškinis *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis* Vilnius 1991; **K. Šešelgis** *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai* Vilnius 1996; *Žemėtvarka* Vilnius 1999; *Lietuvos miškotvarka ir jos raida* Kaunas 2002.

Paulius Kavaliauskas

GYVENTOJAI

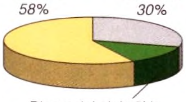

Lietuvos dirbančių gyventojų pasiskirstymas pagal ek. veiklos sritis (2006)

Lietuvoje 2007 pr. buvo 3 384 900 gyventojų, iš jų 66,8% gyveno miestuose, 33,2% – kaimuose. Vyrai sudarė 46,6%, moterys – 53,4%. Gyventojų vid. tankumas 52,1 žm./km^2. Tankiausiai gyvenama Vilniaus (87,2 žm./km^2), Kauno (84,2 žm./km^2), rečiausiai – Utenos (24,5 žm./km^2), Tauragės (29,5 žm./km^2) apskrityse.

2001 gyventojų surašymo duomenimis, Lietuvoje lietuvių buvo 83,5% (1959 – 79,3%), lenkų – 6,7% (8,5%), rusų – 6,3% (8,5%), baltarusių – 1,2% (1,1%), ukrainiečių – 0,7% (0,7%), žydų – 0,1% (0,9%), kitų – 1,5% (1,0%). Daugiausia įv. tautų gyventojų buvo Vilniuje: lietuvių 57,8% (1959 – 33,6%), lenkų – 18,7% (20,0%), rusų – 14,0% (29,4%), baltarusių – 4,0% (6,2%), ukrainiečių – 1,3% (2,8%), žydų – 0,5% (7,0%).

Lietuvoje Romos katalikų buvo 2 752 400 gyv. (79% Lietuvos gyventojų), stačiatikių – 141 800 gyv. (4,1%), sentikių – 27 100 gyv. (0,8%), ev. liuteronų – 19 600 gyv. (0,6%), ev. reformatų – 7100 gyv. (0,2%), Jehovos liudytojų – 3500 gyv. (0,1%), musulmonų – 2290 gyv. (0,1%), judėjų – 1272 gyv., baltų tikėjimo – 1270 gyv., baptistų – 1249 gyv., karaimų – 258 gyv. ir kitų. Netikinčiųjų buvo 331 100 gyv. (9,5%), nenurodė religijos 186 400 gyv. (5,4%).

15 m. ir vyresnių gyventojų išsilavinimas: aukštasis – 408 500 (14,4%), aukštesnysis – 129 400 (4,5%), spec. vidurinis – 418 000 (14,7%), povidurinis – 149 700 (5,2%), povidurinis su profes. kvalifikacija – 193 700 (6,8%), vidurinis – 586 600 (20,6%), pagrindinis su profes. kvalifikacija – 77 200 (2,7%), pagrindinis – 450 900 (16,2%), pradinis – 423 000 (14,9%).

2006 Lietuvoje buvo 2 332 100 darbingo amžiaus (15–64 m.) gyventojų. Dirbantys gyventojai (1 499 000) sudarė 94,4% ekonomiškai aktyvių gyventojų. Nedarbo lygis buvo 5,6%. Gyventojų pasiskirstymas pagal ek. veiklos sritis parodytas diagramoje.

Istorinė demografinė apžvalga

NUO SENIAUSIŲ LAIKŲ IKI 1795

Moksliniai tyrimai leidžia tvirtinti, kad pirmieji gyventojai Lietuvos dab. teritorijoje pasirodė ištirpus ledynams. M. Gimbutienės teigimu, Lietuvoje žmonės gyveno dar 18 tūkstantmetyje pr. Kr. (archeol. duomenimis, 9–10 t-metyje pr. Kr.). Pirmieji žmonės daugiausia buvo elnių medžiotojai. Vieni jų (Baltijos Madleno kultūros žmonės) atėjo iš vakarų (dab. Danijos, Vokietijos š. ir Lenkijos š. dalies), kita dalis (Svidrų kultūros žmonės) – iš pietų (dab. Lenkijos ir Baltarusijos). ~2500 pr. Kr. iš Azijos ir Europos stepių atėjo indoeuropiečių gentys, kurios maišėsi su vietiniais gyventojais ir formavosi baltų (prabaltų) gentys. Šios gentys užėmė teritoriją nuo Dauguvos upės baseino iki Dniepro baseino vidurupio ir aukštupio, nuo Vyslos iki Volgos aukštupio ir Okos (apėmė ir dab. Maskvos miesto teritoriją). Baltai susiformavo ~2 t-metį prieš Kristų. Atskiros baltų gentys iš bendro jų kamieno pirmiausia atsirado v. baltų teritorijoje. 5–6 a. jau buvo susidariusios pagrindinės baltų gentys: vakarų baltai (prūsai, jotvingiai) ir rytų baltai (latgaliai, kuršiai, žiemgaliai, sėliai, žemaičiai, aukštaičiai, lietuviai).

Lietuvių tautybė pradėjo formuotis 1 t-mečio 2 pusėje. Manoma, jos pagrindą sudarė liet. gentis, gyvenusi į r. nuo Nemuno vidurupio ir Šventosios iki Merkio, Gaujos aukštupių, Smurgainių ir Svierių (Svyrių) ežero. Liet. tautybė galutinai susiformavo 13–15 amžiuje; tam turėjo įtakos ir LDK susikūrimas.

Baltai, kaip ir kiti sen. indoeuropiečiai, gyveno didelėmis patriarchalinėmis bendruomenėmis, kurias sudarė kelių kartų šeimos. Iš Vokiečių ordino kar. žygių aprašymų žinoma, kad 14 a. pab.–15 a. pr. Lietuva jau buvo tankiai gyvenamas kraštas, nors miškai užėmė didž. dalį teritorijos. Gyventojų skaičius 1 t-metyje augo dėl natūralaus jų prieaugio ir teritorijos plėtotės (1 lent.).

Plečiantis Lietuvos valstybės teritorijai gyventojų skaičius daugiausia didėjo dėl prijungiamose žemėse gyvenusių žmonių, o lietuvių dalis mažėjo. Dėl kovų su Vokiečių ir Livonijos ordinais 13–14 a. iš pajūrio, vėliau ir iš Žemaitijos prasidėjo gyventojų migracija į ramesnes lietuvių žemes. Lietuvos v. dalyje atsirado dykra. Čia gyventojai ėmė grįžti po Melno taikos (1422). Ldk Gediminui prijungus slavų žemes Lietuvos teritorija išsiplėtė iki 350 000 km², žmonių padaugėjo iki 700 000 (~53% buvo lietuviai, ~47% – slavai). Ldk Vytautas LDK teritoriją išplėtė iki 930 000 km², žmonių padaugėjo iki 2 480 000. LDK tapo daugiataute. Įvairių tautų gyvenamose teritorijose skyrėsi gyventojų skaičius ir tankumas (2 lent.). Lietuviai sudarė mažumą, bet jų gyvenamose žemėse gyventojų tankumas buvo didžiausias. Be to, dalis lietuvių gyveno ir kitose žemėse. S. F. Kuczyńskio duomenimis (1966), Vokiečių ordino prūsiškoje dalyje, be prūsų, galėjo gyventi ~170 000 lietuvių. Bendras lietuvių skaičius buvo ~760 000. Po Ldk Vytauto mirties, stiprėjant Maskvos valstybei ir jai prisijungiant dalį slavų žemių, LDK teritorija mažėjo, keitėsi gyventojų skaičius ir tautinė sudėtis (3 lent.).

Lietuvių etninių žemių plotas mažai pakito, o lietuvių skaičius padidėjo dėl natūralaus prieaugio. 1572 mokesčių rejestrų analizė rodo, kad 16 a. į liet. etnines žemes atvyko vis daugiau kitataučių. Lietuvių etninės žemės, arba Tikroji Lietuva (*Lithuania Propria* – Vilniaus, Trakų vaivadijos ir Žemaitijos s-ja), apėmė ~100 000 km² (su lietuviškąja M. Lietuvos dalimi – 114 000 km²), joje gyveno 850 000 žmonių (su M. Lietuva – >1 mln. žm.), iš jų 680 000 (80%) – lietuvių. ~100 000 lietuvių gy-

1 lent. **Lietuvių etninis plotas ir gyventojai**

Metai	Plotas (tūkst. km²)	Gyventojų skaičius (tūkst.)	Iš jų lietuviai (tūkst.)	Lietuvių dalis (%)	Gyventojų tankumas (žm./km²)
200	400	40	...	...	0,1
500	150	70	70	100	0,5
1000	85	170	170	100	2,0
1260	105	300	270	90	2,8
1430	114	690	590	85	6,0
1572	114	1 040	850	82	9,0

2 lent. **LDK plotas ir pagrindinių etninių grupių gyventojai 1430***

Pagrindiniai gyventojai	Etninių žemių plotas (tūkst. km²)	Gyventojų skaičius (tūkst.)	Gyventojų dalis (%)**	Gyventojų tankumas (žm./km²)
lietuviai	105	590	23,8	5,6
slavai***				
baltarusiai	250	500	20,2	2,0
rusai	150	450	18,1	3,0
ukrainiečiai	210	840	33,9	4,0
totoriai	215	100	4,0	0,5
iš viso	930	2 480	100	2,7

* K. Pakšto duomenimis
** palyginti su bendru gyventojų skaičiumi
*** gentys, iš kurių vėliau susidarė šios tautos; duomenys – apytikriai

3 lent. **LDK teritorija ir pagrindiniai etniniai gyventojai 16 a. 3 d-metyje**

Etniniai plotai	Teritorija (tūkst. km²)	Gyventojų skaičius (tūkst.)	Gyventojų dalis (%)*	Gyventojų tankumas (žm./km²)
lietuvių	100	700	29,6	7
baltarusių (gudų)	185	555	23,5	3
ukrainiečių	190	950	40,2	5
lenkų	10	160	6,7	16
iš viso	485	2 365	100	4,9

* palyginti su bendru gyventojų skaičiumi

4 lent. **Lietuvos etninės dalies** (be Gardino apskr.) **plotas ir dūmai 1790**

Vaivadijos, apskritys		Plotas (km²)	Dūmų skaičius	Gyventojų skaičius	Gyventojų tankumas (žm./km²)
Vilniaus		~42 445	102 653	718 571	~16,9
	Breslaujos	5 525	12 276	85 932	15,5
	Lydos	5 200	14 625	102 375	19,7
	Ašmenos	15 925*	16 925	118 475	17,5*
	Pastovių	...	22 993	160 951	...
	Vilniaus	6 825	12 718	105 896	15,5
	Ukmergės	8 970	15 128	144 942	16,1
Trakų		23 885	41 095	287 665	12,0
	Kauno	6 045	13 021	91 147	15,0
	Trakų	8 740	16 087	112 609	12,9
	Upytės	9 100	11 987	83 909	9,2
Žemaitija		21 000	46 751	327 257	15,5
	Raseinių	21 000**	30 310	212 170	12,0**
	Šiaulių	...	16 441	115 087	...
visa Lietuva		87 330	190 499	1 333 493	15,2
etnografinė Lietuva		60 680	123 680	865 524	14,3

* su Pastovių apskritimi
** su Šiaulių apskritimi

5 lent. **Gimstamumas ir mirtingumas kai kuriose lietuviškose apskrityse 1790**

Apskritys	Lietuviai				Žydai			
	Iš viso (skaičiais)	iš jų vyrai	iš jų moterys	Iš viso (‰)*	Iš viso (skaičiais)	iš jų vyrai	iš jų moterys	Iš viso (‰)*
Šiaulių								
gimė	5 099	2 726	2 373	44,3	456	262	194	42,7
mirė	2 857	1 561	1 296	24,8	443	277	166	38,7
Trakų								
gimė	3 515	1 850	1 665	31,2	281	138	143	42,3
mirė	2 058	1 134	924	18,3	227	107	120	34,2
Ukmergės								
gimė	5 076	2 611	2 465	35,0	893	480	413	47,0
mirė	3 031	1 719	1 312	20,9	493	246	247	29,3

* gimstamumo ir mirtingumo koeficientas

veno baltarusių (gudų), prūsų, latvių ir lenkų etninėse srityse. Visoje LDK buvo 1,7 mln. gyventojų.

1667 LDK įvyko pirmasis pokario (po karo su Švedija) dūmų surašymas (laikomas labiausiai patikimu). Buvo rasta 568 000 dūmų (M. Liubavskio ir J. Jakubowskio skaičiavimu, visoje LDK gyveno 4 546 000 žm., dūme vidutiniškai po 8 žm.). Tikrojoje Lietuvoje galėjo būti 960 000 žmonių. 1690 Lietuvos valstybės gyventojų sumažėjo iki 2 835 000.

17–18 a. LDK ištiko 2 demogr. krizės. 17 a. viduryje (1657–58) prasidėjo ir iki amžiaus pabaigos (1668–69, 1677–78 ir 1695) truko didelių nederlių metai. Dėl bado, 17 a. vid. karų su Švedija ir Rusija ir iš V. Europos atėjusių maro epidemijų Lietuva neteko ~48% visų gyventojų. 18 a. pradžioje, ypač dėl 1708–11 d. maro, – ~1/3 gyventojų. Atsirado dideli plotai apleistų žemių, tuščių kaimų ir miestelių. M. Lietuvoje per marą mirė ~215 000 žm., iš kurių 160 000 (53%) buvo iš 4 lietuviškųjų apskričių. M. Lietuvos Įsruties, Ragainės ir Tilžės apskričių tuščiose žemėse apsigyveno ~17 000 kolonistų – menonitų iš Kulmo, liuteronų iš Zalcburgo, žmonių iš Škotijos, Šveicarijos ir kitur. Pasak K. Pakšto, 1772–93 LDK teritorijoje (224 000 km^2) gyveno ~2,5 mln. žm., iš jų 1,84 mln. (su M. Lietuva) – liet. etninėse žemėse (99 000 km^2). Po ATR 3 padalijimų (1772, 1793 ir 1795) Lietuvos teritorija vėl sumažėjo. 1790 tarp pirmųjų 2 padalijimų LDK įvyko gyventojų visuot. surašymas. H. Łowmiańskio teigimu (1934), buvo surašyta 436 856 dūmai, Lietuvos etninėje dalyje jų buvo 123 680. R. Jaso ir L. Truskos tyrimų duomenimis (1972), visoje to meto Lietuvoje (87 330 km^2) buvo 190 499 dūmai, iš jų 123 680 – Lietuvos etninėje dalyje; dūme gyveno 6–8 žmonės. Lietuvoje tuo metu gyveno 1 333 493 žm. (Vilniaus vaivadijoje – 718 571, Trakų – 287 665, Žemaitijoje – 327 257 žm.), iš jų 865 524 – Lietuvos etninėje dalyje (4 lent. 153 psl.).

~82% gyv. sudarė valstiečiai. Per 1790 visuot. gyventojų surašymą buvo pažymėta tikyba: 1 500 000 gyv. (39%) buvo unitai, 1 470 000 (38,2%) – katalikai, 385 000 (10%) – judėjai, 250 000 (6,5%) – stačiatikiai, 60 000 (1,6%) – sentikiai, 60 000 (1,6%) – protestantai, 40 000 (1,0%) – musulmonai, 5000 – karaimai. Pagal amžiaus grupes gyventojai (fiksuotas tik vyrų amžius) iki 18 m. – 40,5%, 18–30 m. – 25,3%, 30–50 m. – 24,7%, per 50 m. – 9,5%. Vyrai sudarė 52,8%, moterys – 47,2% visų gyventojų. Gyventojų gimstamumas ir mirtingumas buvo didelis. 1790 LDK 11 apskričių 1000 žm. teko 39,7 naujagimių ir 26,3 mirusiųjų (natūralus gyventojų prieaugis – 13–14‰). Didžiausias gimstamumas ir mirtingumas buvo žydų šeimose (42–47‰ ir 29–39‰). Gimstamumas ir mirtingumas parodytas 5 lentelėje.

RUSIJOS VALDYMO METAI (1795–1914)

Po ATR III padalijimo Lietuvos didž. dalis atiteko Rusijos imperijai. Joje gyventojų skaičius buvo nustatomas pagal revizijas (prievolinių gyventojų surašymus gubernijose). Lietuvoje RI valdžia revizijas vykdė 1795, 1811, 1816, 1834, 1850 ir 1857–58. Iš dalies buvo surašomi ir neprievoliniai žmonės – atitarnavę kareiviai, dvasininkai, rečiau bajorai ir valdininkai. Stengtasi tiksliai nustatyti žmonių tautybę ir religiją – tai buvo svarbu vykdant nutautinimo politiką. Dalis lietuvių gyventojų slėpėsi nuo surašinėtojų, todėl revizijos duomenys buvo netikslūs. A. Janulaičio tyrimų duomenimis, per Prancūzijos–Rusijos karą Lietuva neteko 1/3 gyventojų. 1823 Lietuvos etninėje dalyje (91 200 km^2) gyveno 1,94 mln. žm., iš jų ~1,55 mln. (79,9%) – lietuvių.

Po 1831 sukilimo ir nuolatinio gyventojų bruzdėjimo Rusijos valdžia vis labiau domėjosi tautybėmis, daugiausia Vilniaus gubernijoje, kurioje tautinė įvairovė buvo didžiausia. Surašinėtojai (Rusijos valdininkai ir dvasininkai), norėdami įsiteikti valdžiai, dažnai falsifikavo žmonių tautybę ir religiją, priskirdami juos rusams ir stačiatikiams, todėl įv. tyrinėtojų (M. Lebedkino, A. Korevos, R. Erkerto, M. Janžulo, P. Batiuškovo ir kt.) duomenys skiriasi (6 lent.).

6 lent. **Vilniaus gub. gyventojų tautinė sudėtis 1857–58 pagal tyrinėtojų duomenis**

Tautybė	M. Lebedkino		A. Korevos		R. Erkerto		M. Janžulo, P. Batiuškovo	
	tūkst.	%	tūkst.	%	tūkst.	%	tūkst.	%
lietuviai	418,9	50,0	386,9	46,0	386,0	45,1	210,3	23,6
baltarusiai (gudai)	169,1	20,2	247,3	29,4	–	–	418,3	46,9
lenkai	154,4	18,4	103,4	12,3	212,0	24,7	154,4	17,3
rusai	14,9	1,8	19,3	2,3	178,0	20,8	27,8	3,1
žydai	76,8	9,1	67,6	8,0	77,0	9,0	76,8	8,6
kiti	4,0	0,5	16,6	2,0	3,7	0,4	4,1	0,5
iš viso	838,1	100	841,1	100	856,7	100	891,7	100

19 a. daug lietuvių gyveno už Lietuvos teritorijos ribų. Rusijos imperijoje gyveno 1,2 mln. lietuvių, iš jų 259 600 – Lenkijos karalystėje (5,5% karalystės gyventojų); M. Lietuvoje (Gumbinės, Karaliaučiaus, Klaipėdos, Labguvos, Pakalnės, arba Lankos, Tilžės, Ragainės, Pilkalnio, Stalupėnų, Įsruties, Darkiemio, Geldapės bei Unguros apskrityse) gyveno ~500 000 lietuvių (lietuvininkų). Pagal 1861 Rusijos valdžios atliktą tikslesnį gyventojų surašymą, lietuvių buvo 1,89 milijono. Kauno gubernijoje lietuvių buvo 75%, lenkų – 3,3%, rusų, žydų ir kitų – 21,7%, Vilniaus gubernijoje lietuviai sudarė 58,5%, Gardino gubernijoje – 48% visų gyventojų. P. Eberhardtas 1997 nustatė, kad per 10 reviziją (1859) baltarusių ir lietuvių gyvenamoje teritorijoje buvo 6 540 300 gyventojų: baltarusių – 3 598 900 (55,0% visų gyventojų), lietuvių – 931 700 (14,2%), rusų – 644 700 (9,9%), žydų – 551 900 (8,4%), lenkų – 338 500 (5,2%), ukrainiečių – 278 500 (4,3%), latvių – 155 400 (2,4%), vokiečių – 21 600 (0,3%), kitų tautybių – 19 100 (0,3%). V. Vileišio duomenimis, 1861 lietuviškai kalbėjo ~137 000 (26,6%) Klaipėdos (be miesto), Šilutės, Tilžės (be miesto), Ragainės, Pakalnės (Lankos), Labguvos, Pilkalnio, Stalupėnų, Įsruties (be miesto), Gumbinės, Geldapės, Darkiemio apskričių gyventojų.

1897 atliktas pirmasis RI gyventojų surašymas, buvo nustatytas tikslesnis Lietuvos gyventojų skaičius. Surašymas apėmė daugelį gyventojų charakteristikų (skaičių, amžių, lytį, social. struktūrą, religiją ir kt.). 1897 Lietuvoje (plotas 91 200 km^2) buvo 3 785 600 gyv., iš jų 70,3% – lietuvių. Lietuviškose gubernijose ir apskrityse buvo 2 694 298 gyv. (7 lent. 156 psl.), be Seinų apskr., bet su Klaipėdos kraštu – 2 682 374 gyventojai.

Dalis lietuvių gyveno kitose RI gubernijose (daugiausia Sankt Peterburgo, Vitebsko, Kuršo ir kitur). Gyventojų vid. tankumas Lietuvos etninėje dalyje buvo 29,2 žm./km^2 (Vilniaus apskrityje – 62,9 žm./km^2, Švenčionių – 34,7 žm./km^2, Trakų – 29,2 žm./km^2). Daugiausia gyventojų buvo susitelkę Kauno gubernijoje. Ilgai trukusi baudžiava ir vėliau suvaržytas žmonių judėjimas lėmė didelį gyventojų sėslumą. Sėslūs gyventojai (gimę toje pačioje gubernijoje) sudarė 86,3% visų gyventojų. Kaimuose gyveno 88,9%, miestuose 11,1% gyventojų. Didž. miestai (tūkst. gyv.): Vilnius (154,5), Kaunas (70,9), Šiauliai (16,1), Panevėžys (13,0). Miestuose daugiausia kūrėsi Rusijos valdininkai ir jų šeimos, kariškiai, kt. atvykėliai; Kaune jie sudarė 63,1%, Vilniuje – 52,8% gyventojų. Didelė dalis miestų gyventojų buvo žydai: Suvalkų gub. miestuose ir miesteliuose jie sudarė 69,8%, Vilniaus gub. – 53,8% (Vilniuje – 40%) gyventojų. Per surašymą dėl rusifikavimo politikos stengtasi parodyti kuo daugiau nelietuvių tautybės gyventojų, kurie valdžios buvo labiau toleruojami (lietuviai, mokėję rašyti arba kalbėti lenk. ar rus. k., dažnai buvo užrašomi lenkais arba rusais). Ypač daug lietuvių kitataučiais buvo užrašyta Vilniaus ir Suvalkų gubernijose. Tikslesnė tautybių registracija Kauno gubernijoje (8 lent. 156 psl.); joje dalis lietuvių buvo užrašyti žemaičiais.

Gyventojų raštingumas (54,1%) buvo V. Europos lygio. Jis svyravo nuo 45,4% (Kauno apskr.) iki 64,0% (Panevėžio apskr.; 9 lent. 156 psl.). Raštingumu moterys nedaug nusileido vyrams. Vilniaus gubernijoje raštingi buvo 34,8% vyrų ir 22,9% moterų, Suvalkų – 54,9% vyrų ir 42,8% moterų. Kauno gubernijoje raštingų kaimo moterų buvo daugiau negu vyrų. Kauno ir Vilniaus gubernijų kaimuose moterų raštingumas buvo aukš-

7 lent. **Lietuviškų gubernijų ir apskričių gyventojai** (1897 gyventojų surašymo duomenimis)

Gubernijos, apskritys, miestai	Gyventojų skaičius	Gyventojų skaičius pagal gimimo vietą			
		Vietiniai gyventojai		Iš kitur atvykę gyventojai	
		gyventojų skaičius	gyventojų dalis (%)	gyventojų skaičius	gyventojų dalis (%)
Vilniaus gubernija					
Vilniaus apskr.*	363 313	261 992	72,1	101 321	27,9
Vilnius	154 532	72 905	47,2	81 627	52,8
Švenčionių apskr.	172 231	161 883	94,0	10 348	6,0
Švenčionys	6 025	4 902	81,4	1 123	18,6
Trakų apskr.	203 401	187 341	92,1	16 060	7,9
Trakai	3 240	2 144	66,2	1 096	33,8
iš viso:	738 945	611 216	82,7	127 729	17,3
kaime	575 148	531 266	92,4	43 882	7,6
mieste	163 797	79 950	48,8	83 847	51,2
Kauno gubernija					
Kauno apskr.	227 431	164 561	60,6	106 870	39,4
Kaunas	70 920	26 177	36,9	44 743	63,1
Vilkmergės apskr.	229 118	212 674	92,8	16 444	7,2
Vilkmergė**	13 532	9 942	73,5	3 590	26,5
Zarasų apskr.	208 487	192 524	92,3	15 963	7,7
Zarasai	6 359	5 218	82,1	1 141	17,9
Vidžiai	5 103	4 505	88,3	598	11,7
Panevėžio apskr.	222 881	200 976	90,2	21 905	9,8
Panevėžys	12 968	8 857	68,3	4 111	31,7
Raseinių apskr.	235 362	214 389	91,1	20 973	8,9
Raseiniai	7 455	6 386	85,7	1 069	14,3
Telšių apskr.	183 351	169 116	92,2	12 765	7,8
Telšiai	6 205	5 093	82,1	1 112	17,9
Šiaulių apskr.	237 934	207 173	87,1	30 761	12,9
Šiauliai	16 128	11 002	68,2	5 126	31,8
Šeduva	4 474	3 472	77,6	1 002	22,4
iš viso:	1 544 564	1 361 413	88,1	183 151	11,9
kaime	1 401 420	1 280 761	91,4	120 659	8,6
mieste	143 144	80 652	56,3	62 492	43,7
Suvalkų gubernija					
Vladislavovo apskr.	67 295	62 126	92,3	5 169	7,7
Vladislavovas***	4 595	3 244	70,6	1 351	29,4
Šakiai	2 211	1 961	88,7	250	11,3
Vilkaviškio apskr.	76 883	64 226	83,5	12 657	16,5
Vilkaviškis	5 788	3 968	68,6	1 820	31,4
Veržbolovas****	3 293	2 673	81,2	620	18,8
Kalvarijos apskr.	70 425	57 259	81,3	13 166	18,7
Kalvarija	9 378	5 064	54,0	4 314	46,0
Marijampolės apskr.	114 262	96 056	84,1	18 206	15,9
Marijampolė	6 737	3 977	59,0	5 760	41,0
Prienai	2 477	2 120	85,6	357	14,4
Seinų apskr.	81 924	73 766	90,0	8 158	10,0
Seinai	3 778	2 918	77,2	860	22,8
iš viso:	410 789	353 433	86,0	57 356	14,0
kaime	372 532	327 508	87,9	45 024	12,1
mieste	38 257	25 925	67,8	12 332	32,2
visose gubernijose	2 694 298	2 326 062	86,3	368 236	13,7
kaimuose	2 349 100	2 139 535	91,1	209 565	8,9
miestuose	345 198	186 527	54,0	158 671	46,0

* apskričių duomenys nurodomi kartu su miestais
** dab. Ukmergė
*** dab. Kudirkos Naumiestis
**** dab. Virbalis

8 lent. **Kauno gubernijos gyventojai pagal gimtąją kalbą** (1897)

Gimtoji kalba	Gyventojų skaičius	Gyventojų dalis (%)
lietuvių	1 019 714	66,0
iš jų žemaičių	44 500	2,8
rusų	74 554	4,8
baltarusių (gudų)	37 798	2,5
žydų	212 028	13,7
lenkų	139 678	9,0
latvių	35 188	2,3
vokiečių	21 762	1,4
totorių	1 612	0,1
kitos	2 230	0,2
iš viso	1 544 564	100

9 lent. **Gyventojų raštingumas Kauno gubernijos apskrityse** (1897)

Apskritis	Raštingumas (%)
Kauno	45,4
Novoaleksandrovsko*	52,8
Panevėžio	64,0
Raseinių	53,4
Šiaulių	51,7
raštingumo vidurkis	53,2

* Zarasų pavadinimas Rusijos valdymo laikais

tesnis nei miestuose. Aukštą gyventojų raštingumo lygį lėmė didelis valdiškų bei daraktorinių m-lų skaičius bei knygnešystės mastai.

Gausiausią luomą sudarė valstiečiai, kurie, norint nuslėpti tikrąjį kariuomenės skaičių lietuviškose gubernijose ir apskrityse, buvo surašyti kartu su kazokais (10 lent.).
Nemažai valstiečių ir kazokų buvo miestuose, nes dalis miestiečių dar vertėsi žemės ūkiu (19 a. taip buvo beveik visose Europos valstybėse). Ne visi valstiečiai, gyvenantys kaimuose, buvo tik žemdirbiai: Kauno gubernijoje 41 100 gyventojų (24 700 vyrų ir 16 400 moterų), besiverčiančių žemės ūkiu, turėjo ir kitus pagalbinius darbus (užsiėmė audimu, verpimu, siuvėjų, batsiuvių, račių, stalių bei dailidžių, anglininkų amatu, sielių plukdymu, žvejyba, kt. verslais). ~2200 gubernijos gyventojų buvo juodadarbiai ir padieniai darbininkai. Apdirbamojoje pramonėje Vilniaus gubernijoje dirbo 18 000, Kauno – 12 500 gyventojų (11 lent.). Dalis gyventojų (3085 žmonės) šiose gubernijose vertėsi prekyba. Gimusieji toje pačioje gubernijoje darbininkai ir tarnai sudarė 93,0%, kitose gubernijose – 6,9 %, kitose valstybėse – 0,1% šių gubernijų gyventojų. Visos RI europinėse gubernijose vietiniai gyventojai sudarė 70–78% darbininkų ir tarnautojų.

10 lent. **Vilniaus ir Kauno gubernijų gyventojai pagal luomus** (1897)

Luomai	Vilniaus gubernija		Kauno gubernija			
	Gyventojų skaičius	Gyventojų dalis (%)	Gyventojų skaičius	Gyventojų dalis (%)	Miesto gyventojų skaičius	Miesto gyventojų dalis (%)
dvarininkai ir valdininkai	77 369	4,9	105 013	6,8	14 289	10,0
pirkliai	2 630	0,2	2 430	0,2	1 590	1,1
miestiečiai	305 315	19,2	326 506	21,1	81 178	56,7
valstiečiai ir kazokai	1 197 381	75,2	1 099 800	71,2	43 219	30,2
dvasininkai	2 048	0,1	1 072	0,1	350	0,2
užsieniečiai	1 814	0,1	5 851	0,4	793	0,6
kiti	4 650	0,3	3 892	0,2	1 725	1,2
iš viso	1 591 207	100	1 544 564	100	143 144	100

11 lent. **Kauno ir Vilniaus gubernijų darbininkų ir tarnų pasiskirstymas pagal užsiėmimus** (1897)

Užsiėmimas	Vilniaus gubernija			Kauno gubernija			Iš viso	
	Gyventojų	iš jų		Gyventojų	iš jų		Gyventojų	Gyventojų
	skaičius	vyrų	moterų	skaičius	vyrų	moterų	skaičius	dalis (%)**
žemdirbystė*	39 096	22 577	16 519	107 082	58 842	48 240	146 178	81,81
gyvulininkystė	10 649	8 140	2 509	16 948	10 872	6 076	27 597	15,45
kt. ž.ū. darbai	361	296	65	734	404	330	1 095	0,61
miško ūkis	509	496	13	564	562	2	1 073	0,60
žvejyba ir medžioklė	67	67	–	45	45	–	112	0,06
kasyba	59	56	3	9	7	2	68	0,04
metalų lydymas	44	43	1	11	11	–	55	0,03
pluoštinių medžiagų apdirbimas	439	132	307	308	120	188	747	0,42
gyvulininkystės produktų perdirbimas	1 179	1 139	40	570	552	18	1 749	0,98
iš viso	52 403	32 946	19 457	126 271	71 415	54 856	178 674	100

* su gyvulininkyste
** palyginti su bendru gyventojų skaičiumi

12 lent. **Lietuviškų gubernijų ir apskričių plotas ir gyventojai** (1914)

Gubernijos, apskritys		Teritorija (km^2)	Gyventojai (tūkst.)					Miesto gyventojų dalis (%)
			iš viso	miestuose	kaimuose	gyventojų tankumas (žm./km^2)		
						1897	1914	
Kauno		40 260	1 857,1	195,1	1 662,0	38	46	10,5
	Kauno	4 029	301,8	91,1	210,7	56	75	29,3
	Ukmergės	5 866	263,6	16,9	246,7	39	45	6,1
	Zarasų	5 437	242,3	16,9	225,4	38	45	6,6
	Panevėžio	6 215	259,7	16,7	243,0	36	42	6,2
	Raseinių	6 485	279,2	14,1	265,1	36	43	5,1
	Telšių	5 306	216,0	8,3	207,7	35	41	3,8
	Šiaulių	6 922	294,5	31,1	263,4	35	43	10,0
Vilniaus		17 305	961,6	228,4	733,2	37	56	23,7
	Vilniaus	6 196	484,3	214,6	269,7	39	78	42,9
	Švenčionių	5 237	223,3	7,4	215,9	33	43	3,2
	Trakų	5 872	254,0	6,4	247,6	35	43	2,3
Suvalkų		6 571	400,7	45,3	256,3	47	61	11,3
	Naumiesčio	2 292	88,3	9,4	78,9	36	39	11,2
	Vilkaviškio	1 715	90,0	11,5	78,5	38	52	11,1
	Kalvarijos	1 257	95,0	13,7	82,2	61	76	18,3
	Marijampolės	1 307	127,4	10,7	116,7	53	97	9,3
iš viso lietuviškose gubernijose		64 136	3 219,4	468,8	2 651,5	49	50	14,6
Klaipėda ir Klaipėdos kr. (1912)		2 848	131,1	61,6	69,5	...	46	47,0
iš viso Lietuvoje		66 984	3 350,5	530,4	2 721,0	...	50	15,8

13 lent. **Lietuvių emigracija į JAV 1899–1914**

Metai	Emigrantų skaičius		
	vyrų	moterų	iš viso
1899	5 291	1 567	6 858
1900	7 683	2 628	10 311
1901	6 499	2 316	8 815
1902	8 576	3 053	11 629
1903	10 721	3 711	14 432
1904	8 854	3 926	12 780
1905	13 842	4 762	18 604
1906	9 429	4 828	14 257
1907	18 716	7 168	25 884
1908	8 522	5 198	13 720
1909	10 284	4 970	15 254
1910	15 360	7 354	22 714
1911	10 473	6 554	17 027
1912	8 098	5 980	14 078
1913	16 069	8 578	24 647
1914	12 282	9 302	21 584
iš viso	170 699	81 895	252 594

Miestiečių luomas dar buvo negausus – pirkliai Vilniaus ir Kauno gubernijose sudarė po 0,2% gyventojų. Kauno ir kt. gubernijose daugelis dvarininkų buvo smulkūs nusigyvenę bajorai (vien tik Vilniaus gubernijoje bajorų palikuonių, jau neturėjusių beveik jokios nuosavybės, buvo >2000).

Pirmojo pasaul. karo išvakarėse (1914) Kauno, Vilniaus ir Suvalkų gubernijose gyveno 3 219 400 gyventojų. Su Klaipėdos krašto gyventojais, Lietuvos dab. teritorijoje (~67 000 km²) buvo ~3 350 500 gyventojų (12 lent. 157 psl.), iš jų lietuvių – 52%. K. Pakšto teigimu, Lietuvoje (88 000 km²) buvo ~4,3 mln. gyventojų. Karo išvakarėse daugiausia gyventojų buvo Vilniaus apskrityje; Vilniuje buvo ~206 000 (be gausios įgulos karių; 1919 liko 128 500), Kaune – 96 900, Klaipėdoje – 23 500 (1912; 1905 – 20 700). Kaune ir Vilniuje dauguma gyventojų buvo kitataučiai (19 a. pab. lietuviai Kaune sudarė ~7% gyventojų).

19 a. 2 pusėje–20 a. pradžioje vyko masinė gyventojų migracija į užsienį (daugiausia į JAV) ir į kitas Rusijos imperijos gubernijas. Pirmieji emigrantai (daugiausia Rusijos valdžios persekiojami) išvyko į JAV dar 19 amžiuje. Tikslesnis emigrantų skaičius iki 19 a. pab. nėra žinomas, nes Lietuvos gyventojai užsienyje buvo registruojami daugiausia kaip Rusijos piliečiai arba katalikai (lenkai). JAV lietuvių metraštis *Vienybė* skelbia, kad iki 1899 iš Lietuvos jau buvo atvykę ~100 000 lietuvių, o su jau čia gimusiais, JAV gyveno ne mažiau kaip 300 000 lietuvių. Lietuviai imigrantai JAV pradėti registruoti tik nuo 1899. 1899–1914 į JAV emigravo ~253 000 lietuvių (13 lent.). Didžiausią emigrantų dalį (67,6%) sudarė vyrai. Be to, dalis Lietuvos gyventojų išvyko į Angliją, Vokietiją, kt. šalis.

7 d-metyje dėl padidėjusio nedarbo ir santykinio gyventojų skaičiaus pertekliaus (ypač kaimuose) prasidėjo ek. emigracija. Daug Lietuvos gyventojų išvyko uždarbiauti į kitas Rusijos gubernijas (daugiausia į didžiuosius pramonės miestus). 1897 įvairiose Rusijos gubernijose gyveno ~300 000 išeivių iš Lietuvos. Dauguma išeivių (240 500) įsikūrė europinės RI dalies miestuose (Mintaujoje, Rygoje, Vitebske, Sankt Peterburge, Liepojoje). Prieš I pasaul. karą Latvijoje gyveno ~100 000 lietuvių. Dalis lietuvių kūrėsi Rusijos kaimuose, kur gaudavo žemės. 1897 lietuviai gyveno ir Sibire: Tobolsko gubernijoje – 3200, Tomsko ir Krasnojarsko – po 2500, Irkutsko – 1700 Lietuvos gyventojų. Dalis jų (8500) iš Vilniaus ir Minsko gubernijų į Sibirą buvo ištremti po 1831 ir 1863 sukilimų. Neradę tinkamų sąlygų dalis persikėlėlių grįžo į Lietuvą. Rusijos valdžia, norėdama sparčiau rusifikuoti Lietuvą (ypač po 1863 sukilimo), čia atkeldavo daug rusų, o dalis rusų sentikių atvykdavo patys. 1897 gyventojų surašymo duomenimis, į liet. gubernijas iš kitų Rusijos gubernijų atvyko 157 300, išvyko 294 600 žmonių; tai mažino Lietuvos gyventojų skaičių.

PIRMOJO PASAULINIO KARO METAI (1914–1918)

Karo išvakarėse ir jam prasidėjus savo noru arba valdžios verčiami į Rusiją pasitraukė ~700 000 Lietuvos gyventojų: ~300 000 lietuvių, daug valdininkų, kariškių su šeimomis, mokytojų, t.p. galėjo būti ~300 000 žydų pabėgėlių (pvz., 1914 Lietuvoje buvo 560 000 žydų, o 1923 liko tik ~260 000, kurių dalis po karo emigravo). Karo metais buvo sugriauti Šiauliai, Kalvarija, Kybartai, Naumiestis, Šakiai, Tauragė ir kt. miestai bei miesteliai (iš viso ~50), sudeginta 57 080 trobesių, apgriauta bažnyčių. Visiškai sugriauta ar sudeginta 1200 kaimų, kuriuose buvo 14 270 ūkių, 2000 vienkiemių, 270 dvarų.

I pasaul. karo metais į carinės Rusijos kariuomenę buvo paimta ~75 000 Lietuvos gyventojų, iš jų žuvo 11 173 (15%), sužeisti 18 712 (25%), invalidais tapo 3871 žmogus.

Dėl karo labai padidėjo gyventojų mirtingumas: 1915–18 mirė 34 100 žmonių daugiau negu gimė. Daug gyventojų prievarta išgabenta į Vokietiją (vien tik iš Vilniaus į

priverčiamųjų darbų stovyklas iki 1917 04 išvežti 4192 žmonės). Žuvo daug lietuvių, tarnavusių Rusijos kariuomenėje (karo pabaigoje sudarytuose lietuviškuose kar. daliniuose buvo: atskirajame Vytauto Didžiojo Lietuvos batalione Sibire ~600, Vitebsko – 1500, Rovno – ~800, Smolensko lietuvių atsargos batalione – ~600, Lietuvos dragūnų divizione – ~150 lietuvių karių). Karo pabaigoje dėl pasitraukusių, žuvusių žmonių ir neigiamo natūralaus gyventojų prieaugio Lietuvos dab. teritorijoje galėjo likti ~2 500 000 gyventojų, t.y. per I pasaul. karą Lietuva prarado ~1 mln. gyventojų.

NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS METAI (1918–1940)

Pagal tarpt. sutartis Lietuvos teritorija turėjo būti 88 111 km² su 3,3 mln. gyventojų. Dėl polit. įvykių (Klaipėdos kraštas buvo perduotas Antantės kontrolei, o Vilnių su Vilniaus kraštu neteisėtai užėmė Lenkija) 1923–39 Lietuvos plotas buvo 55 700 km², 1939 Vokietijai atėmus Klaipėdos kraštą (2848 km²) Lietuvos teritorija sumažėjo iki 52 852 km², o SSRS perdavus dalį Vilniaus krašto (6880 km²) ir 1940 grąžinus kai kurias lietuvių etn. žemes Baltarusijoje, vėl padidėjo iki 62 400 km² (14 lent.).

1919 mirė 10 800 žm. daugiau negu gimė. Vienintelis gyventojų surašymas nepriklausomoje Lietuvoje buvo atliktas 1923 (15 lent. 160 psl.). Jo duomenimis, Lietuvos teritorijoje (55 807 km²) buvo 2 230 269 gyventojai. Su Klaipėdos krašto (1925 buvo 141 600 gyventojų) ir Vilniaus krašto (1931 – 546 000) gyventojais Lietuvos dab. teritorijoje gyveno ~2 700 000 gyventojų. D. Kirko (1945) ir Tautų Sąjungos skaičiavimais, 1920–39 Lietuvos gyventojų skaičius padidėjo 22%, Latvijos – 12,2%, Estijos – 1,5%. 1926–39 iš Lietuvos emigravo (daugiausia į P. Ameriką) ~71 000 žmonių (16 lent. 160 psl.).

1923 atgavus Klaipėdą ir Klaipėdos kraštą, kurį sudarė 3 apskritys – Klaipėdos, Šilutės (Šilokarčemos) ir Pagėgių, padidėjo Lietuvos teritorija ir gyventojų skaičius. 1924–38 padaugėjo ~425 000 gyventojų – po 28 000 kasmet. Gyventojų skaičiaus augimui netiesiogiai turėjo įtakos ir vidinės, ir išorinės social. ek. sąlygos (darbo užmokestis, nedarbas, švietimas, med. aptarnavimas, ūkio produktyvumas, gyvenimo higieninės sąlygos ir kt.). Bendrąjį statistinį Lietuvos gyventojų skaičiaus augimą lėmė du tiesioginiai veiksniai: natūralusis gyventojų prieaugis (17 lent. 160 psl.) ir emigracijos–imigracijos saldo.

1923 Lietuvos gyventojų amžiaus struktūra, palyginti su 1897, buvo pasikeitusi (diagrama). Daugiausia gyventojų sumažėjo dėl karo padarinių: 0–9 m. amžiaus vaikai 1897 sudarė 25,1%, 1923 – 18,9% Lietuvos gyventojų, 30–39 m. amžiaus žmonės 1897 – 12,3%, 1923 – 10,8%.

1923 moterys sudarė 52,3% Lietuvos gyventojų. 1000 vyrų teko 1095 moterys. Kai kuriuose miestuose moterų buvo mažiau negu vyrų: 1000 vyrų Alytuje teko 663, Kaune – 906, Kalvarijoje – 976, Šiauliuose – 990, Tauragėje – 978, Ukmergėje – 941 moteris. Amžiaus grupėse vyrų ir moterų santykis buvo skirtingas: 0–1 m. grupėje 1000 vyrų teko 959 moterys, 1–9 m. – 995, 10–19 m. – 1048, 20–24 m. – 1147, 25–29 m. – 1071, 30–34 m. – 1173, 35–39 m. – 1279, 40–44 m. – 1407, 50–59 m. – 1196, 60–69 m. – 1036 moterys. 35–39 m.

14 lent. **Lietuvos gyventojų skaičius 1923–40** (metų pradžioje)

Metai	Plotas (tūkst. km²)	Gyventojų (tūkst.) iš viso	iš jų vyrai	iš jų moterys	Gyventojų tankumas (žm./km²)
1923*	53,2	2 029,0	967,6	1 061,4	38,3
1924	55,7	2 176,1	1 037,2	1 138,9	39,1
1925	55,7	2 203,7	1 051,0	1 152,7	39,6
1926	55,7	2 227,5	1 062,7	1 164,8	40,0
1927	55,7	2 259,2	1 079,0	1 180,2	40,6
1928	55,7	2 286,4	1 093,0	1 193,4	41,0
1929	55,7	2 316,6	1 108,5	1 208,1	41,6
1930	55,7	2 340,0	1 120,5	1 219,5	42,0
1931	55,7	2 367,0	1 134,4	1 232,6	42,5
1932	55,7	2 393,0	1 147,8	1 245,2	43,0
1933	55,7	2 451,2	1 177,6	1 273,6	44,0
1934	55,7	2 476,2	1 190,6	1 285,6	44,5
1935	55,7	2 499,5	1 202,8	1 296,7	44,9
1936	55,7	2 526,5	1 216,8	1 309,7	45,4
1937	55,7	2 549,7	1 228,6	1 321,1	45,8
1938	55,7	2 575,4	1 242,2	1 333,2	46,2
1939	59,7	2 880,0	...	...	46,6
1940	62,4	3 084,5	1 263,4	1 179,4	47,3

* gyventojų surašymo duomenys. Vėlesni statistiniai metraščiai pateikia 2146,5 tūkst. gyventojų

Lietuvos gyventojų amžiaus struktūra 1897 ir 1923 (%)

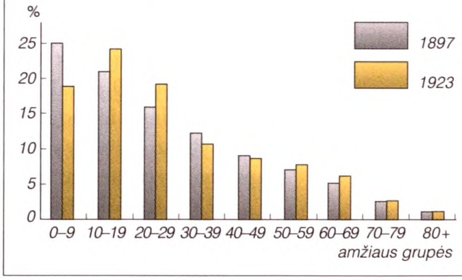

15 lent. **Lietuvos apskričių plotas, gyventojai ir jų tankumas** (1923)

Apskritys, miestai	Plotas km²	%	Gyventojai skaičiais	%	Tankumas, (žm./km²)
Alytaus apskritis	2 849	5,1	109 678	4,9	38,5
Alytus	...	...	6 322	0,3	...
Biržų–Pasvalio apskritis	3 268	5,9	115 186	5,2	35,2
Kauno apskritis	2 618	4,7	98 918	4,5	37,8
Kaunas	34	0,1	92 446	4,2	2 719,0
Kėdainių apskritis	2 403	4,3	86 099	3,9	35,8
Kėdainiai	55	0,1	7 415	0,3	135,0
Kretingos apskritis	2 579	4,6	93 875	4,3	36,4
Marijampolės apskritis	2 199	4,0	99 220	4,5	45,1
Marijampolė	14	0,0	9 488	0,4	323,5
Mažeikių apskritis	2 070	3,7	71 104	3,2	34,3
Mažeikiai	...	...	4 300	0,2	...
Panevėžio apskritis	3 972	7,1	119 720	5,5	30,1
Panevėžys	30	0,1	19 197	0,8	639,9
Raseinių apskritis	3 087	5,5	108 024	4,9	35,0
Raseiniai	...	...	5 270	0,2	...
Rokiškio apskritis	2 255	4,1	83 220	3,8	36,9
Rokiškis	...	...	4 325	0,2	...
Seinų apskritis	1 263	2,3	38 207	1,7	30,2
Šakių apskritis	1 773	3,2	67 474	3,1	38,1
Šakiai	...	...	2 044	0,1	...
Šiaulių apskritis	5 714	10,3	176 628	8,1	30,9
Šiauliai	24	0,1	21 387	0,1	891,1
Tauragės apskritis	3 351	6,0	110 965	5,1	33,1
Tauragė	...	...	5 470	0,2	...
Telšių apskritis	2 601	4,7	80 452	3,7	30,9
Telšiai	...	...	4 691	0,2	...
Trakų apskritis	2 191	3,9	78 636	3,6	35,9
Utenos apskritis	3 090	5,6	108 960	5,0	35,3
Vilkaviškio apskritis	1 412	2,5	80 609	3,7	57,1
Vilkaviškis	...	...	7 263	0,3	...
Ukmergės apskritis	3 199	5,7	115 705	5,3	36,2
Ukmergė	14	...	10 604	0,4	...
Zarasų apskritis	1 314	2,4	42 657	2,0	32,4
Zarasai	...	...	3 785	0,1	...
Klaipėdos apskritis*	823	1,9	30 026	1,3	28,2
Klaipėda	24	0,1	36 187	1,6	1 206,2
Pagėgių apskritis*	938	1,7	38 613	1,7	41,1
Šilutės apskritis	643	1,4	36 099	1,4	44,2
iš viso	55 807		2 230 269	100	40,0

* Klaipėdos miesto, Klaipėdos, Pagėgių ir Šilutės apskričių duomenys 1924 01 01. Į kai kurių apskričių plotus neįskaityti juose esančių miestų plotai

16 lent. **Lietuvos gyventojų emigracija 1926–39**

Metai	Emigrantų skaičius	Iš jų vyrų	moterų
1926	10 364	6 101	4 263
1927	18 086	10 527	7 559
1928	8 491	5 470	3 021
1929	15 999	10 114	5 885
1930	6 428	3 231	3 197
1931	1 756	684	1 072
1932	1 001	314	687
1933	1 300	513	787
1934	1 521	613	908
1935	1 911	778	1 133
1936	1 707	707	1 000
1937	979	374	605
1938	811	328	483
1939	604	283	321
iš viso	70 958	40 037	30 921

17 lent. **Natūralusis gyventojų prieaugis Lietuvoje 1915–40**

Metai	Gimė	Mirė	Natūralusis prieaugis
1915	38 722	43 596	–4 874
1916	35 565	31 512	+4 053
1917	32 266	43 047	–10 781
1918	33 176	47 522	–14 346
1919	41 095	51 930	–10 835
1920	47 642	44 487	+3 155
1921	51 864	31 915	+19 949
1922	58 064	37 598	+20 466
1923	60 689	32 432	+28 437
1924	63 764	35 493	+28 371
1925	63 743	37 179	+26 564
1926	63 655	34 380	+29 275
1927	66 114	38 897	+27 217
1928	65 945	35 698	+30 247
1929	63 083	39 669	+23 414
1930	64 164	37 151	+27 013
1931	63 419	37 478	+25 941
1932	65 371	36 577	+27 794
1933	62 145	32 749	+29 396
1934	60 770	35 789	+24 981
1935	57 970	34 595	+23 375
1936	60 446	33 440	+27 006
1937	56 393	33 260	+23 133
1938	57 951	32 256	+25 995
1939*	54 184	32 983	+21 201
1940	67 619	38 281	+29 338

* be Klaipėdos ir Vilniaus krašto

ir ypač 40–44 m. grupėse moterų skaičius, tenkantis 1000 vyrų skaičiui, yra didesnis; tai susiję su vyrų žūtimi kare ir emigracija.

Lietuva buvo agrarinė valstybė. 1923 (1923 Lietuvos, 1925 Klaipėdos kr., 1930 Vilniaus krašto) gyventojų surašymo duomenimis, kaimuose gyveno 78,5%, 1939 – 77,1% (be Vilniaus ir Klaipėdos krašto ~82,3%) gyventojų. Per ž.ū. reformą (1919–38) buvo išskirstyta (išparceliuota) 717 968 ha žemės (neišskirstyta liko tik 4400 ha); jos gavo ir 10 642 savanoriai. Kartu su ž.ū. reforma buvo tęsiamas dar 19 a. pab. pradėtas kaimų skirstymas į vienkiemius: 1919–39 buvo išskirstyti 6955 kaimai ir sudaryta 159 118 naujų ūkių. 1939 žemės ūkyje dirbo 77%, pramonėje ir statybose – 9%, įvairiose kitose gamybos šakose – 14% dirbančių gyventojų; sveikatos apsaugos, social. aprūpinimo, švietimo ir kultūros sferose darbuotojų buvo tik 1%.

1923 Lietuvoje buvo 27 miestai, 241 miestelis ir 16 388 kaimai, bažnytkaimiai, dvarai ir palivarkai (su vienkiemiais, turinčiais savo pavadinimus – 23 740 kaimų). Miestai buvo nedideli. Miestuose ir miesteliuose, turinčiuose 2000 ir daugiau gyventojų, 1923 gy-

veno tik 520 600, 1939 pab. 675 300 gyventojų. Dauguma gyventojų gyveno kaimuose (sodžiuose) ir vienkiemiuose. Kaimų tinklas buvo tankus, kaimai dideli – viename jų gyveno ~100 gyventojų, kiekviename kieme (sodyboje) po 6–7 žmones. Apskrityse šis skaičius buvo nevienodas: Zarasų apskrityje 1 kieme gyveno ~5, Alytaus ir Marijampolės – ~6, Telšių – ~7, Vilkaviškio – >11 žmonių. Didelį vienos sodybos žmonių skaičių lėmė žemas darbo našumas ir istoriškai susiklostęs g-čių tinklas. Miestuose 1 kieme (kiemu laikomas ir dviaukštis bei daugiaaukštis namas) Kaune gyveno 10–11, Panevėžyje – 5–6, Šiauliuose – 5 žmonės. Miestai didėjo lėtai. Daugiausia išsiplėtė Kaunas. Jam tapus laikinąja sostine, iš Vilniaus čia persikėlė visos valst. institucijos, kuriose dirbo daug įv. tarnautojų, buvo atidarytas Lietuvos u-tas (nuo 1930 VDU), plėtota pramonė. Vilniaus gyventojų skaičius padidėjo daugiausia dėl lenkų imigracijos. Didėjo Klaipėda, Šiauliai, apskričių centrai (18 lent. 162 psl.).

Per 1923 gyventojų surašymą savarankiški ūkiai buvo suskirstyti į 2 grupes: privačius ir valstybės bei visuom. įstaigų. Buvo 424 456 privatūs ūkiai, juose gyveno 2 000 915 gyventojų, t.y. šeimos ūkį sudarė vid. 4,7 asmens (1897 – 5,0 asmenys). Miestuose vidutinis šeimos ūkis buvo mažesnis negu kaimuose: Kaune – 3,5, Šiauliuose – 3,8, Panevėžyje – 3,9, Ukmergėje (Vilkmergėje) – 4,1 asmens. Valstybės bei visuom. ūkiams (užregistruota 356) priskirta kareivinės, ligoninės, kalėjimai, vaikų (našlaičių) namai ir kiti; vieną ūkį sudarė ~79 asmenys.

Gyventojai buvo nevienodai pasiskirstę ne tik tarp miestų ir kaimų, bet ir tarp apskričių (jos skyrėsi žmonių skaičiumi ir plotu). 1923 didžiausios pagal plotą buvo Šiaulių, Panevėžio, Biržų–Pasvalio, Ukmergės, mažiausios – Pagėgių, Klaipėdos, Šilutės apskritys (prie Lietuvos teritorijos prijungtos 1923).

1939 03 22 Vokietijai atėmus Klaipėdos kraštą, jame prasidėjo lietuvių ir žydų terorizavimas, jų turto grobimas. Visos Klaipėdos kr. auton. teisės buvo panaikintos, įsigalioję Niurnbergo įstatymai įteisino nacistinį režimą, antisemitizmą ir šovinizmą. II pasaul. karo išvakarėse dalis Lietuvos gyventojų (daugiausia žydų) emigravo. 1939 09 17 SSRS kariuomenė užėmė Vilnių ir Vilniaus kraštą. Prasidėjo suėmimai ir trėmimai, buvo deportuota ~25 000 lenkų ir žydų. 1939 10 10 Lietuvos–SSRS savitarpio pagalbos sutarties pagrindu SSRS Lietuvai perdavė dalį Vilniaus krašto – 6909 km^2 teritorijos ir 490 000 gyventojų. Lietuvoje, SSRS karinėse bazėse, įsikūrė 20 000 jos karių, kurių sparčiai daugėjo.

SSRS (1940–1941) IR VOKIETIJOS (1941–1944) OKUPACIJŲ METAI

1940 06 15 SSRS kariuomenė pradėjo Lietuvos okupaciją. Buvo nutrauktas ek. ir kūrybinis gyvenimas, įvedama sov. tvarka. Per trumpą laiką ūkis tapo komandiniu planiniu. 1941 numatyta į pramonę papildomai įtraukti 20 000 žmonių. Statistikos duomenimis, pramonės gamybinis personalas 1940–41 išaugo (19 lent. 162 psl.), bet šis augimas iš dalies buvo tariamas, nes į įv. darbus priimta daugiau žmonių, negu reikėjo. Labiausiai dirbančiųjų padaugėjo tose pramonės šakose, kurių produkcijos reikėjo SSRS ir jos kariuomenei: maisto, tekstilės pramonėje, mašinų gamyboje.

Prasidėjo suėmimai ir trėmimai: 1940 prieš pat rinkimus į vad. Liaudies seimą suimta (įkalinta arba nužudyta) ~400 ministrų, polit. partijų ir kitų visuomenės veikėjų, karininkų, o jų šeimos ištremtos į Š. Sibirą, prie Arkties vandenyno. 1941 birželį iš Lietuvos buvo ištremta 40 000 žmonių, daugiausia inteligentų ir ūkininkų. Per pirmuosius okupacijos metus ~12 000 (kt. duomenimis, 6606) Lietuvos gyventojų, vad. liaudies priešų, buvo uždaryta į kalėjimus.

SSRS ir Vokietijos susitarimu (1939) iš Klaipėdos kr. pradėta iškeldinti Lietuvos piliečius, lietuvius, neturinčius Lietuvos pilietybės, t.p. rusų, baltarusių kilmės asmenis į

18 lent. **Lietuvos miestų gyventojų skaičiaus padidėjimas 1923–39**

Miestai	Gyventojų skaičius			Gyventojų skaičiaus padidėjimas	
	1923	1931	1939	padidėjo gyventojų	%
Vilnius	167 400	195 071	209 442	42 042	25,1
Kaunas	92 446	99 530	154 109	61 663	66,7
Klaipėda	35 845	37 142	47 189	11 344	32,6
Šiauliai	21 387	23 249	31 641	29 254	47,9
Panevėžys	19 197	20 562	26 653	7 456	38,8
Marijampolė	9 488	9 991	15 768	6 280	66,2
Ukmergė	10 604	11 365	12 376	1 772	16,7
Tauragė	5 470	6 122	10 561	5 091	93,1
Alytus	6 322	7 124	9 207	2 885	45,6
Vilkaviškis	7 263	7 571	8 733	1 470	20,2
Kėdainiai	7 415	7 761	8 662	1 247	16,8
Biržai	5 315	5 705	8 281	2 966	55,8
N. Vilnia	6 961	7 247	7 712	751	10,8
Kybartai	6 300	6 731	7 337	1 037	16,5
Radviliškis	5 464	5 741	6 855	1 391	25,5
Utena	4 890	5 339	6 276	1 386	28,3
Raseiniai	5 270	5 456	6 217	947	18,0
Telšiai	4 691	4 983	5 874	1 183	25,2
Mažeikiai	4 300	4 831	5 618	1 318	30,7
Rokiškis	4 325	4 630	5 480	1 155	26,7
Šilutė	4 348	4 582	5 168	820	18,6
Žagarė	4 730	4 849	5 443	713	15,1

Vilniaus krašto miesto gyventojų skaičius pateikiamas pagal 1931 visuot. gyventojų surašymo duomenis ir 1939 skaičiavimą; Klaipėdos krašto – pagal 1925 gyventojų surašymo duomenis ir 1938 skaičiavimą

19 lent. **Lietuvos pramonės personalas** (tūkst.)

Pramonė	1940*		1941	
	gamybinis personalas	darbininkai	gamybinis personalas	darbininkai
elektros energijos gamybos	1,2	0,9	2,4	1,8
kuro (durpių) gamybos	3,0	2,8	1,6	1,5
mašinų gamybos ir metalų apdirbimo	2,5	2,1	4,6	3,7
statybinių medžiagų	4,3	4,1	6,4	5,6
medienos apdirbimo	3,9	3,5	8,0	7,2
popieriaus	3,2	2,8	2,3	1,8
poligrafijos	...	...	2,7	2,1
tekstilės ir siuvimo	7,1	6,1	16,6	13,8
odos ir avalynės	4,2	3,8	7,4	6,2
maisto	13,6	11,2	20,0	16,0
iš viso	43,0	37,3	72,0	59,7

* su cenzine pramone (įmonėmis, turinčiomis 5 ir daugiau darbininkų)

20 lent. **Lietuvos gyventojų nuostoliai II pasaul. karo išvakarėse, karo ir pokario metais** (1939–59)*

Gyventojų nuostoliai 1939–41	
1939 rudenį SSRS okup. valdžia ištrėmė iš Vilniaus krašto žydų ir lenkų	~25 000
1941 žiemą ir pavasarį repatrijavo į Vokietiją	52 600
1941 birželį SSRS okup. valdžia ištrėmė	40 000
1941 evakavo į SSRS gilumą	30 000
1941 SSRS kariuomenės ir valdžios nužudyti kaliniai	13 400**
iš viso	161 000
Gyventojų nuostoliai 1942–44	
1942–44 išvežė prievartiniams darbams į Vokietiją	30 000
1942–44 Lietuvos žydai, suvaryti į getus, išvežti ir nužudyti	~200 000
1942–44 mirė nuo epidemijų, ligų, dingo be žinios	24 600
1944 pasitraukė į Vakarus iš Lietuvos (be Klaipėdos kr.)	60 000
1944 pasitraukė į Vakarus iš Klaipėdos krašto	150 000
iš viso	464 600
Gyventojų nuostoliai 1945–59	
1944–58 repatrijavo į Lenkiją	200 000
1945–58 ištrėmė į SSRS atšiaurius rajonus	260 000***
1944–53 žuvo per ginkluotą pasipriešinimą	30 000
1955–59 repatrijavo į Vokietiją	10 000
1945–59 iškelta ar patys išvyko į kitas SSRS vietas	30 000
iš viso	530 000

* be žuvusiųjų II pasaul. kare
** kt. duomenimis, 672
*** kt. duomenimis, 1946–52 ištremta 111 308

SSRS okupuotą Lietuvą, o Lietuvos vokiečius – į Vokietiją. Daugelis lietuvių griežtai priešinosi iškėlimui iš Klaipėdos krašto. Iš persikeliančių ir prievarta iškeldinamų gyventojų buvo konfiskuojamas turtas. 1941 sausį–balandį repatrijavo dalis Klaipėdos kr. vokiečių (~52 000 žmonių). Iš Lietuvos į tikrąją savo tėvynę grįžo ne tik lenkų, bet ir kt. tautybių gyventojų.

Prasidėjus SSRS–Vokietijos karui dalis kalinių buvo žiauriai nužudyta traukiantis SSRS kariuomenei iš Lietuvos (Rainių, Červenės, Pravieniškių ir kt. masinės žudynės). Besitraukianti ji žiauriai žudė ir gydytojus, mokytojus, visuom. veikėjus. 1941 nužudyta ~1200 žmonių.

P. Zundės (1964) ir K. Pakšto (1968) skaičiavimu, 1940–41 iš Lietuvos deportuota ~65 000 (kt. duomenimis – 17 600) žmonių, su evakuacija, kuri ne visada buvo savanoriška – ~95 000 žmonių. 1939–41 Lietuva neteko 161 000 žmonių (20 lent.).

Vokietijai okupavus Lietuvą, prasidėjo žydų teroras (holokaustas). 1942–44 buvo sunaikinti beveik visi (~200 000) Lietuvos žydai (litvakai). Bendras išvežtų, nužudytų, mirusių nuo ligų ir epidemijų ar dingusių be žinios žydų skaičius dar didesnis. T. Lane'as (D. Britanija, 2001) teigia, kad jų galėjo būti ~264 600, su žydais, atbėgusiais ar atgabentais į Lietuvą iš Lenkijos, Baltarusijos ir kt. valstybių (vien tik 1939 Lietuvoje buvo užregistruota 18 000 pabėgėlių iš Lenkijos). Buvo sunaikinta ir dvasinė bei materialioji Lietuvos žydų kultūra. Po karo Lietuvoje liko ~25 000 žydų.

1941 į Vokietiją repatrijavo 52 600 žmonių, 1942–44 priverstiniams darbams buvo išvežta dar 30 000, daugiausia jaunų, sveikų, darbingų vyrų. Karui baigiantis ir SSRS kariuomenei artėjant prie Lietuvos, iš jos į Vakarus pasitraukė dar 230 000 žmonių (iš jų 150 000 – iš Klaipėdos kr.).

1942 Vokietija planavo iš Lietuvos deportuoti net 85% Lietuvos gyventojų, kurie, nacių įsitikinimu, netiko būti germanizuoti, o į jų vietą atkelti vokiečius. 1943 liepą, vykdant šį planą, iš Vokietijos į Lietuvą buvo atkelta 4700 vok. šeimų (~20 000 žmonių). 1944 buvo planuojama atkelti dar 20 000 šeimų, bet pablogėjusi Vokietijos padėtis karo frontuose sutrukdė šį planą įgyvendinti.

SSRS OKUPACIJOS METAI (1944–1990)

SSRS kariuomenei užimant ir užėmus M. Lietuvą buvo nužudyta daug lietuvininkų, likę gyvi namuose ir besitraukiantys įstrigę Meklenburge bei Pomeranijoje buvo tremiami į Sibiro lagerius. Išvengusiems trėmimo buvo uždrausta ką nors sėti ar auginti, todėl prasidėjo badas, plito ligos, žmonės mirė dešimtimis, o vėliau ir šimtais, siautėjo plėšikų gaujos, todėl kas pajėgė, patraukė į Lietuvą.

1944–58 į atšiaurius SSRS rajonus prievarta išvežta 260 000 Lietuvos gyventojų (kt. duomenimis, 1946–52 ištremta 111 308). E. Harrisonas (1952) šį skaičių padidina iki 350 000, pridėdamas prie išvežtųjų polit. ir kt. kalinius, kurie slapta buvo išvežti iš Lietuvos kalėjimų; tai patvirtina ir didelis kalinių skaičius SSRS lageriuose. Yra žinoma, kad vien tik Kengyro lageryje (Kazachija) 1954 vykusiame kalinių sukilime žuvo ~700 lietuvių. 1944–53 per ginkluotą pasipriešinimą sov. okupaciniam režimui žuvo 30 000 žmonių (iš ~100 000 dalyvavusiųjų). Liet. išeivijos tyrinėtojo A. Damušio duomenimis (1988), SSRS, antrą kartą okupavusi Lietuvą, į Sibirą ir kitur ištrėmė 480 000 gyventojų. Dalis jų dėl ligų, bado, šalčio ir kt. priežasčių mirė gyvuliniuose vagonuose pakeliui į tremties vietas arba tremtyje. SSRS okupacijos metais buvo bandoma sumažinti nepriklausomos Lietuvos gyventojų skaičių, kad nebūtų akivaizdžiai matomas gyventojų trėmimo mastas.

Pokario metais gyventojų skaičiaus kitimui turėjo įtakos ir dvišaliai SSRS susitarimai dėl repatriacijų, kurios dažnai būdavo labiau panašios į deportacijas negu į savanorišką žmonių grįžimą į savo tėvynę. Lenkų geogr. A. Mariańskio duomenimis (1966), 1944–58 iš Lietuvos į Lenkiją išvyko ~200 000 lenkais užsirašiusių repatriantų, 1955–1959 apie 10 000 žmonių repatrijavo į Vokietiją, daugiausia į Vokietijos DR. 1947 SSRS nusprendus deportuoti R. Prūsijos gyventojus į SSRS okup. zoną (vėliau Vokietijos DR), iš buvusių 250 000 žmonių (tarp jų buvo ir lietuvininkų) gyvų rasta ~100 000; 1948–1949 jie beveik visi buvo išvežti prievarta. Šis žmonių skaičius tiek VDR, tiek ir SSRS valdžiai pasirodė per mažas, todėl imta jų ieškoti Lietuvoje. Po kelių mėnesių paieškų rasta 4000 buv. rytprūsiečių; iš jų į VDR buvo deportuota 3000 žmonių. Lietuvoje likę buv. rytprūsiečiai slėpė savo kilmę, tik Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, pasivadino *vilkų vaikais* ir susibūrė į lietuvininkų draugiją *Edelveisas*.

21 lent. **Lietuvos gyventojų skaičius, jų tankumas ir pasiskirstymas tarp miestų ir kaimų** (1939–90)

Metai	Gyventojų (tūkst.)	Iš jų miestuose	Iš jų kaimuose	Gyventojų dalis (%) miestuose	Gyventojų dalis (%) kaimuose	Gyventojų tankumas (žm./km²)
1939	3 037,1	695,5	2 341,6	22,9	77,1	44,2
1940	3 084,0	675,4	2 408,6	21,9	78,1	47,3
1941	2 958,6	684,2	2 274,4	23,1	76,9	45,4
1945	2 500,0	375,0	2 125,0	15,0	85,0	38,3
1950	2 573,4	729,5	1 843,9	28,3	71,7	39,5
1959*	2 696,7	1 025,9	1 670,8	38,0	62,0	41,3
1960	2 755,6	1 082,1	1 673,5	39,3	60,7	42,3
1965	2 953,6	1 296,4	1 657,2	43,9	56,1	45,3
1970*	3 118,9	1 557,7	1 561,2	49,9	50,1	47,8
1975	3 295,0	1 855,7	1 439,3	56,3	43,7	50,5
1979*	3 391,5	2 034,9	1 356,6	60,7	39,3	51,9
1980	3 419,6	2 105,9	1 313,7	60,0	40,0	52,4
1985	3 528,7	2 298,4	1 230,3	65,1	34,9	54,0
1989*	3 674,8	2 486,8	1 188,0	67,7	32,3	56,3
1990	3 693,7	2 513,9	1 179,8	68,1	31,9	56,6

* gyventojų surašymo duomenys

KAIMO GYVENTOJŲ TANKUMAS RAJONUOSE 1959

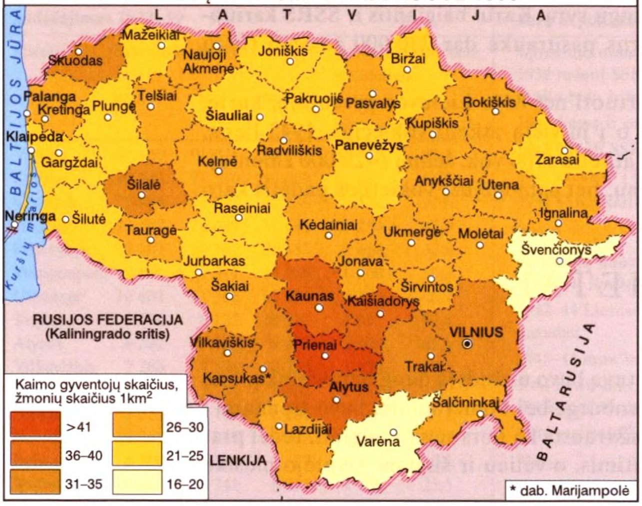

1954–59 buvo organizuotas planinis Lietuvos gyventojų siuntimas į Kazachiją ir P. Sibirą įsisavinti plėšininių žemių; išvyko (buvo išsiųsta) ~20 000 žmonių. 1959 Sovietų Sąjungoje (už Lietuvos ribų) gyveno apie 95 000–100 000 Lietuvos gyventojų.

Sov. valdžia, siekdama palaužti pasipriešinimą režimui, sunaikinti dar likusią nepriklausomybės metais išugdytą inteligentiją, pakeisti ją atvykėliais, t.p. sparčiau integruoti Lietuvos ūkį ir kultūrą į bendrą SSRS sistemą, pokario metais kėlė gyventojus į Lietuvą ir iš dalies užmaskavo didelius deportacijos mastus. Iki 1959 į Lietuvą atkėlė ~214 000 kt. tautybių gyventojų. Be to, Lietuvos gyventojai buvo organizuotai kilnojami iš vienos vietos į kitą šalies viduje: į ištuštėjusius Klaipėdos kr. namus buvo atkeliami žmonės iš kitų vietovių, daugiausia iš Dzūkijos, kur vyko stiprus ginkluotas pasipriešinimas sovietiniam okupaciniam režimui. Po J. Stalino mirties (1953) pasaulio valstybių ir visuomenės nuomonės spaudžiama SSRS vyr-bė turėjo nutraukti trėmimus, sušvelninti kai kuriuos įstatymus; tai sudarė palankesnes sąlygas gyventojų judėjimui, natūraliems demogr. procesams. Gyventojų skaičius pradėjo po truputį augti. Gyventojų daugėjo dėl didėjančio gimstamumo, ilgėjančios gyvenimo vid. trukmės ir emigracijos draudimo.

Iš viso 1939–59 Lietuvos gyventojų nuostoliai (be žuvusiųjų II pasaul. kare) sudarė 1 155 600 žmonių (20 lent. 162 psl.). P. Zundė (1964) prie šių nuostolių siūlo pridėti dar ir 1939–59 gimimų deficitą (~93 000 žmonių), kuris susidarė dėl trėmimų ir deportacijų; demogr. nuostoliai sudarytų 1,1–1,2 mln. žmonių. 1939–45 Lietuvos gyventojų sumažėjo nuo 3 037 100 iki 2 500 000 žmonių (21 lent. 163 psl.).

Lietuva prieškarinį gyventojų skaičių viršijo tik 1970 (įskaitant didelį SSRS kariuomenės kontingentą, dislokuotą Lietuvoje), t.y. paskutinė Europoje.

Mažėjo kaimų gyventojų skaičius ir 1970 Lietuvos kaimuose gyveno mažiau žmonių negu miestuose, o 1989 sudarė tik 32%. Žemėlapis *Kaimo gyventojų tankumas rajonuose 1959*.

22 lent. **Lietuvos gyventojų skaičius 1990–2007** (tūkst.)

Metai	Gyventojų skaičius	Iš jų		Gyventojų skaičiaus kitimas per metus		
		miestuose	kaimuose	iš viso	miestuose	kaimuose
1990	3 693,7	2 513,9	1 179,8	+8,3	+12,9	-4,6
1991	3 702,0	2 526,8	1 175,2	+4,3	+4,6	-0,3
1992	3 706,3	2 531,4	1 174,9	-12,4	-21,0	+8,6
1993	3 693,9	2 510,4	1 183,5	-22,6	-24,0	+1,4
1994	3 671,3	2 486,4	1 184,9	-28,3	-28,2	-0,1
1995	3 643,0	2 458,2	1 184,8	-27,8	-25,3	-2,5
1996	3 615,2	2 432,9	1 182,3	-27,2	-4,3	-22,9
1997	3 588,0	2 428,6	1 159,4	-25,7	-30,1	+4,4
1998	3 562,3	2 398,5	1 163,8	-25,9	-21,3	-4,6
1999	3 536,4	2 377,2	1 159,2	-24,3	-20,1	-4,2
2000	3 512,1	2 357,1	1 155,0	-28,1	-25,0	-3,1
2001*	3 484,0	2 332,1	1 151,9	-8,4	-5,9	-2,5
2002	3 475,6	2 326,2	1 149,4	-13,1	-9,0	-4,1
2003	3 462,5	2 317,2	1 145,3	-16,8	-19,6	+3,2
2004	3 445,9	2 297,4	1 148,5	-20,6	-16,0	-4,6
2005	3 425,3	2 281,4	1 143,9	-22,0	-12,6	-9,4
2006	3 403,3	2 268,8	1 134,5	-18,5	-8,6	-9,9
2007	3 384,8	2 260,2	1 124,6	...	...	...

* gyventojų surašymo duomenys

23 lent. **Natūralusis gyventojų judėjimas** (1990–2006)

Metai	Gyventojų (tūkst.)			1000 gyventojų		
	gimė	mirė	natūralusis prieaugis	gimė	mirė	natūralusis prieaugis
1990	56,9	39,8	17,1	15,4	10,8	4,6
1991	56,0	41,0	15,0	15,1	11,1	4,0
1992	54,4	41,5	12,9	14,7	11,2	3,5
1993	47,5	46,1	1,4	12,9	12,5	0,4
1994	42,4	46,5	-4,1	11,6	12,7	-1,1
1995	41,2	45,3	-4,1	11,4	12,5	-1,1
1996	39,1	42,9	-3,8	10,8	11,9	-1,1
1997	37,8	41,1	-3,3	10,6	11,5	-0,9
1998	37,0	40,8	-3,7	10,4	11,5	-1,1
1999	36,4	40,0	-3,6	10,3	11,3	-1,0
2000	34,1	38,9	-4,8	9,8	11,1	-1,3
2001	31,5	40,4	-8,9	9,1	11,6	-2,5
2002	30,0	41,1	-11,1	8,6	11,8	-3,2
2003	30,6	41,0	-10,4	8,9	11,9	-3,0
2004	30,4	41,3	-10,9	8,8	12,0	-3,2
2005	30,5	43,8	-13,3	8,9	12,8	-3,9
2006	31,2	44,7	-13,5	9,2	13,2	-4,0

ATKURTOS NEPRIKLAUSOMYBĖS METAI

1990 atkūrus Lietuvos nepriklausomą valstybę pradėti demokratiniai pertvarkymai, ūkio reforma, kiti neatidėliotini valstybinių institucijų ir struktūrų kūrimo darbai. Visa tai turėjo įtakos demogr. procesams. Po 11 m. juos užfiksavo 2001 įvykęs visuotinis gyventojų surašymas. Pirmaisiais metais gyventojų daugėjo ir 1992 gyveno daugiausia. Nuo 1992 gyventojų skaičius ėmė mažėti (22 lent.); tai lėmė SSRS kariuomenės išvedimas, t.p. kitataučių (daugiausia slavų) išvykimas į tikrąją savo tėvynę, vėliau – prasidėjusi emigracija.

1993–94 šiek tiek padidėjęs pradėjo mažėti ir kaimo gyventojų skaičius. Nuo 1994 (pirmą kartą taikiu metu) prasidėjo depopuliacijos procesas (diagrama 166 psl.). Tais metais 1000 gyventojų gimė 11,6, mirė 12,7, 2006 – gimė 9,2, mirė 13,2 žmonių (žemėlapis *Gimstamumas rajonų ir miestų savivaldybėse 2006*). 1990–2006 natūralusis gyventojų prieaugis sumažėjo nuo +17 100 (+4,6‰) iki –13 500 (–4‰) žmonių (23 lent.).

2006 gimė 29,6% nesantuokinių kūdikių. Gimstamumas mažėja dėl gyventojų emigracijos ilgesnio studijų l-pio, santuokų atidėjimo (pirmą kartą besituokiančios moters vid. amžius – 24,5 m.), pirmą kartą gimdančios moters amžiaus padidėjimo (1990 – 23,89 m., 2006 – 25,2 m.), padidėjusio ištuokų skaičiaus (1990 100 santuokų teko 35,1 ištuokos, 2006 – 53,2 ištuokos). Dėl šių ir kt. priežasčių 1990–2006 vienos moters pagimdytų vaikų skaičius sumažėjo nuo 2,03 iki 1,27 (diagrama 166 psl.). Sumažėjo ir vaikų skaičius šeimoje. 1990 trečiųjų šeimoje gimusių vaikų buvo 6150, 2006 – 2930. Gyventojų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė padidėjo nuo 69,40 metų (1990) iki 71,32 metų (2007; vyrų – 65,36, moterų – 77,42).

Gyventojų mirtingumas didėja (1990 – 39 800, 2006 – 44 700) daugiausia dėl vyresnio amžiaus žmonių skaičiaus augimo. Didžiausias mirtingumas yra dėl širdies ir kraujotakos sistemos sutrikimų (54,4%), piktybinių navikų (18,4%), virškinimo (4,3%) ir kvėpavimo sistemos (4%) sutrikimo. Išorinės mirties priežastys sudaro 12,7%. Nepriklausomybės metais sumažėjo kūdikių mirtingumas: iš 1000 gimusių 1990 mirė 10,3, 2006 – 6,8 kūdikių.

Vyksta intensyvus gyventojų persiskirstymas tarp miestų ir kaimų, t.p. tarp apskričių ir rajonų savivaldybių (24 lent.).

GIMSTAMUMAS RAJONŲ IR MIESTŲ SAVIVALDYBĖSE 2006

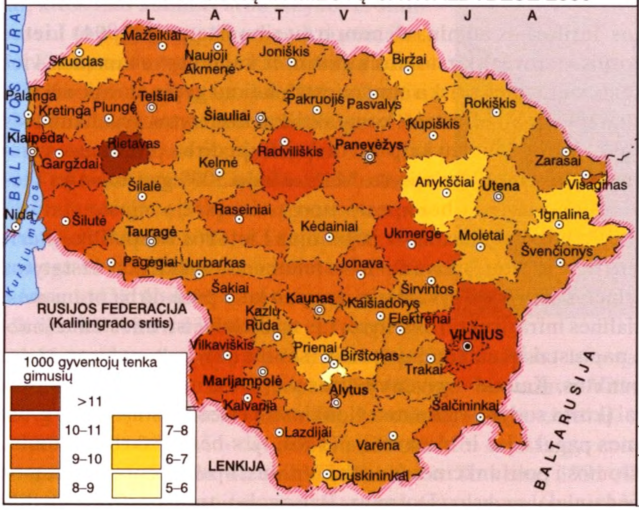

24 lent. **Gyventojų skaičiaus pasiskirstymas apskrityse 1994 ir 2007** (metų pradžioje)

Apskritis, miestai, kaimai	Plotas (km²) 1994	Plotas (km²) 2007	Gyventojų skaičius (tūkst.) 1994	Gyventojų skaičius (tūkst.) 2007	Gyventojų skaičiaus pokytis (tūkst.; 1994–2007)
Alytaus	5 425	5 425	199,5	179,0	–17,5
miestai			···	105,5	···
kaimai			···	73,5	···
Kauno	8 170	8 089	746,7	677,3	–69,4
miestai			···	486,6	···
kaimai			···	190,7	···
Klaipėdos	5 746	5 209	399,0	379,4	–19,5
miestai			···	276,0	···
kaimai			···	103,4	···
Marijampolės	4 463	4 463	195,5	182,6	–12,9
miestai			···	90,5	···
kaimai			···	92,1	···
Panevėžio	7 881	7 881	319,6	287,1	–32,5
miestai			···	169,2	···
kaimai			···	117,9	···
Šiaulių	8 751	8 540	391,5	353,7	–37,8
miestai			···	217,0	···
kaimai			···	136,7	···
Tauragės	3 874	4 411	140,2	128,7	–11,5
miestai			···	52,7	···
kaimai			···	76,0	···
Telšių	4 139	4 350	185,7	174,6	–11,1
miestai			···	102,7	···
kaimai			···	71,9	···
Utenos	7 201	7 201	200,1	174,7	–25,4
miestai			···	97,0	···
kaimai			···	77,7	···
Vilniaus	9 651	9 731	893,5	847,8	–45,7
miestai			···	663,2	···
kaimai			···	184,6	···
iš viso	65 301	65 300	3 671,3	3 385,0	–286,3
miestai			2 486,4	2 260,5	–225,9
kaimai			1 184,9	1 124,5	–60,4

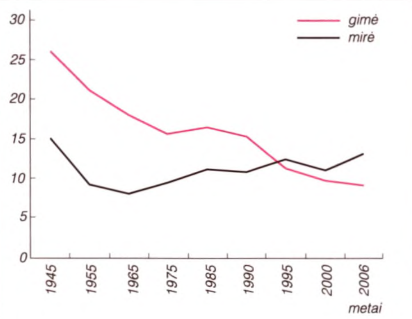

Gyventojų gimstamumas ir mirtingumas 1000 žmonių (1945–2006)

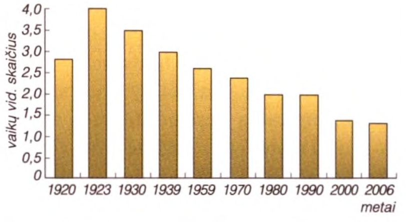

Moterų vaisingumo rodiklis (vienos moters pagimdytas vaikų vid. skaičius) 1920–2006

Šį persiskirstymą lemia ūkio šakų netolygi plėtra, naujų technologijų gamybos ir paslaugų procesuose diegimas, žmogiškųjų išteklių poreikio kitimas. Lietuvai įstojus į ES atsivėrė kelias į jos darbo rinką ir dėl to padidėjo emigracija, ypač iš tų šalies regionų, kuriuose atsirado didesnis nedarbas, nedidėjo darbo užmokestis.

Pagal emigracijos mastus Lietuva pirmauja tarp ES šalių. 2001–06 iš Lietuvos išvyko 168 700 žmonių (iš jų 99 900 nedeklaravę išvykimo). Nuo 1990 iš viso emigravo 447 000, imigravo 87 000 gyventojų; neigiamas migracinis saldo – 360 000 gyventojų. 2006 daugiausia gyventojų (67,5%) išvyko į ES šalis: į D. Britaniją (26% visų išvykusiųjų), Airiją (20%), Vokietiją (9%); į JAV emigravo 12,9%. Didžiausias neigiamas migracinis saldo (–2452) yra Kauno apskrityje. Daugiausia emigrantų (3009) yra iš Vilniaus apskrities. 2006 vyrų emigravo daugiau nei moterų (vyrų – ~53%, moterų – ~47%). 48,5% emigrantų – 25–45 m., 49,2% – turėjo vid. ir spec. vidurinį išsilavinimą.

2006 į Lietuvą atvyko 7745 žmonės, iš jų 56,4% – vyrai. 71,1% imigrantų buvo Lietuvos piliečiai, daugiausia 20–34 metų. Dauguma imigrantų (53,8%) iš ES šalių: iš D. Britanijos – 19,7%, Airijos – 9,9%, Vokietijos – 7,4%, iš kitų Europos šalių (ne ES narių) – 32,5% visų atvykusiųjų – daugiausia iš Rusijos (12,3%), Baltarusijos (12,2%), Ukrainos (4,9%).

Vidinė Lietuvos migracija sumažėjo nuo 84 058 (1990) iki 51 588 (2006) žmonių; didžiausia migracija yra Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos apskrityse. 2006 į miestus atvyko 31 979, į kaimus – 19 609 žmonės. Žemėlapis *Gyventojų tankumas savivaldybių kaimuose 2007*.

Stasys Vaitekūnas

Gyvenvietės

Pagal Lietuvos Respublikos Teritorijos admin. vienetų ir jų ribų įstatymą (1994) Lietuvos Respublikos gyvenamosios vietovės skirstomos į miesto ir kaimo gyvenamąsias vietoves. Miesto gyvenamosioms vietovėms priskiriami miestai, kaimo gyvenamosioms vietovėms priskiriami miesteliai ir kaimai. Miestai – kompaktiškai užstatytos gyvenamosios vietovės, turinčios >3000 gyv., kurių daugiau kaip 2/3 dirbančiųjų dirba pramonės, verslo bei gamybinės ir socialinės infrastruktūros srityse. Mažiau kaip 3000 gyv. turintys Lietuvos Respublikos miestai, rajonų miestai bei miesto tipo g-tės, turėję miesto statusą, kaip gyvenamosios vietovės yra laikomi miestais ir įsigaliojus Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymui. Miesteliai – kompaktiškai užstatytos gyvenamosios vietovės, turinčios 500–3000 gyv., kurių daugiau kaip pusė dirba pramonės, verslo bei gamybinės ir socialinės infrastruktūros srityse, t.p. tradiciniai ist. miesteliai (bažnytkaimiai). Miesteliuose paprastai būna administracija (seniūnija), kult. centras, m-la, b-ka, parduotuvė, med. punktas. Kaimai – gyvenamosios vietovės, nepriskiriamos prie miestų ir miestelių; atskirai įkurta sodyba vadinama vienkiemiu (viensėdžiu). Visos g-tės turi pavadinimus, skirstomos pagal f-jas ir hierarchiją (s-jos, rj. s-bės, apskrities admin. centras, sostinė), t.p. skirstomos į polifunkcines (sostinė Vilnius, apskr. centrai), pramonės (Mažeikiai, Jonava, Kėdainiai), mokslo (Dotnuva, Baisogala), transporto (Radviliš-

kis), poilsio rekreacines (Palanga, Neringa, Birštonas, Druskininkai), žemės ūkio (dauguma kaimų), paslaugų (Kelmė, Kretinga ir kt.), religines (Šiluva, Žemaičių Kalvarija). Pagal dydį skiriamos smulkios, mažos, vidutinės ir didelės g-tės; miestai ir kaimai skirstomi atskirai. 2006 buvo 103 miestai, 21 800 kaimų ir miestelių (iš jų 3400 kaimų be gyventojų).

ISTORIJA. Lietuvoje seniausių apgyvendinimo pėdsakų išlikę iš paleolito (10–9 t-metis pr. Kr.) ir mezolito (8–5 t-metis pr. Kr.). Akmens amžiui (išskyrus neolitą) būdingos laikinos (klajoklių) ir pastovesnės (medžiotojų) g-tės (stovyklavietės). Daugiausia jų rasta smėlėtose Nemuno, Neries ir Merkio pakrantėse, paežerėse, Kuršių nerijoje. Neolito ir bronzos amžiaus pradžioje (1600–500 pr. Kr.) pastovesnių g-čių būta ir toliau nuo vandens, atvirose ir prie pelkių, vandens telkinių ar kitose sunkiau prieinamose vietose. Pirmosios nuolatinės g-tės susikūrė pradėjus verstis augalininkyste ir gyvulininkyste (2 t-metis pr. Kr.). Naujajame bronzos ir ankstyvajame geležies amžiuje (1 t-metis pr. Kr.) pradėta rengti įtvirtintas g-tes – dažniausiai ant saugių kalvų (piliakalnių). 11–14 a. ant piliakalnių statytos medinės pilys. Jų papėdėse kūrėsi įtvirtinti (aptverti) kaimai (priešpiliai) arba paprastos (papilių) sodybų grupės. 10–11 a., pradėjus formuotis feodalinei santvarkai, amatai atsiskyrė nuo žemdirbystės ir prasidėjo reguliarūs mainai, prekyba. Dalis g-čių (dažniausiai priešpilių) plėtėsi kaip miestai, kitos liko kaimais arba išnyko. Iš stambesnių to l-pio g-čių žinomos Apuolė, Žardė, Kernavė, Aukštadvaris, Maišiagala, Šatrija. Kai kurios pilys tapo įtvirtintais dvarais. 13–14 a. dalis kaimų tapo miestais, gavo Europos miestų teises ir privilegijas. 1254 (ar 1258) Klaipėda gavo Liubeko miesto teisę. Kiti miestai gavo Magdeburgo miesto privilegijas (Vilnius 1387, Kaunas 1408, Vilkmergė ~1435, Trakai – manoma ~1409, Veliuona 1443). Nuo 15 a. miestams ir miesteliams LDK kun-čiai teikė prek. privilegijas. 16 a. viduryje miestų teises turėjo 13 g-čių. 15 a. pab.–16 a. savo reikšme LDK išsiskyrė vaivadijų (Vilniaus, Trakų), apskričių (Kauno, Veliuonos, Vilkmergės) ir valsčių (Aukštadvario, Darsūniškio, Giedraičių, Josvainių) admin. centrai.

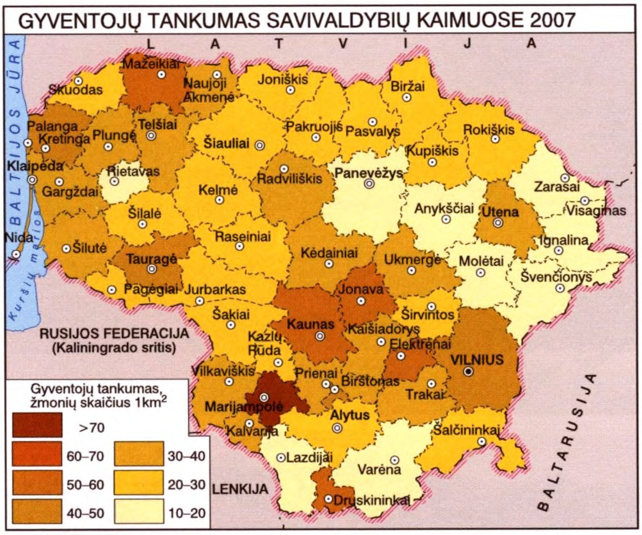

Minijos kaimas 1964

Seirijai 1968

17 a. vid.–18 a. vid. dėl polit. ir ek. suirutės miestų gyvenimas smuko. 1776 Magdeburgo teisės paliktos tik Vilniui, Kaunui ir Trakams. 1791 ATR priėmė naują miestų statutą, kurio pagrindinės nuostatos pakartojo magdeburgines teises ir kai kurias savi-

Valkininkai 1988

Trakai 1976

1 lent. **Lietuvos didž. miestų gyventojų skaičiaus kaita 1823–97** (tūkst.)

Miestai	1823	1897	Miestai	1823	1897
Vilnius	46,7	154,5	Utena	0,5	3,2
Kaunas	5,1	70,9	Radviliškis	0,3	3,9
Klaipėda	5,3	20,1	Plungė	1,4	4,5
Šiauliai	2,2	16,1	Druskininkai	–	1,3
Panevėžys	2,0	13,0	Šilutė	...	2,1
Alytus	0,6	3,5	Kretinga	1,3	4,0
Marijampolė	1,2	6,7	Biržai	2,0	4,4
Kėdainiai	3,0	6,1	Kuršėnai	0,2	3,2
Ukmergė	4,1	13,5	Palanga	0,8	2,4
Telšiai	5,0	6,2	Rokiškis	0,2	2,7
Tauragė	0,2	6,7	Raseiniai	4,0	7,4
Jonava	0,6	5,0	Vilkaviškis	2,0	5,8
Mažeikiai	–	2,0	Jurbarkas	3,0	7,4

valdos privilegijas (teisę turėti magistratą, savo teismą, patiems reguliuoti prekybą ir amatus). Pagal šį statutą 1791–92 savivaldos teisė buvo atnaujinta daugeliui miestų ir miestelių. Nuo 1808 Lietuvos g-tės, ypač miestai, pradėti valdyti pagal RI įstatymus. Naujas admin. suskirstymas skatino gubernijų (Vilniaus, Kauno) ir apskričių (Šiaulių, Panevėžio, Raseinių, Telšių, Zarasų, Ukmergės) centrų plėtrą. 19 a. 2 pusėje, nutiesus Peterburgo–Varšuvos ir kt. geležinkelius, sparčiai plėtėsi šalia jų buvusios g-tės (Pabradė, Švenčionėliai, Dūkštas, Kaišiadorys, Radviliškis, Mažeikiai). Klaipėda tapo svarbiu (1701 susikūrusios Prūsijos karalystės) ek. ir polit. centru (1807–08 buvo karalių rezidencija), gyventojų skaičiumi 19 a. pr. lenkė Kauną (1 lent.). Kai kurios g-tės, anksčiau turėjusios miestų ir miestelių teises (Varniai, Punia, Merkinė, Žiežmariai ir kt.) nunyko.

Miesteliai feodalizmo l-piu mažai kuo skyrėsi nuo nedidelio miesto, bet neturėjo jo teisių. Miesteliams dažniausiai buvo suteikiamos turgaus, mugių ir prekymečių rengimo teisės.

Kaimai ilgą laiką formavosi pagal dar jų užuomazgoje paveldėtas tradicijas. Ilgainiui susidarė kupetiniai ir vienkieminiai (viensėdžių) kaimai. Kaimų sistema labiau kito LDK laikais, per vad. Valakų reformą (Valakų įstatymas paskelbtas 1557, vėliau ne kartą buvo papildytas). Reforma vyko 1547–66 ir turėjo įtakos visų g-čių raidai. Ji buvo vykdoma ir karališkuose miestuose bei miesteliuose, neturinčiuose magdeburginių ar kt. miestų teisių. Valakų reforma, apėmusi beveik visą Lietuvą, be agrarinių pertvarkymų, pertvarkė ir kaimus. Vienkiemiai ir maži kaimeliai buvo perkelti į didesnius kaimus su sodybomis abipus kelio. Sodybų šeimininkai gaudavo 3 rėžius žemės; taip susikūrė gatviniai kaimai, kurių dalis išliko iki 20 a. vidurio. Kai kurios, daugiausia šlėktų, sodybos išliko vienkiemiais. Įsteigta nauja kaimo savivalda – vaitas, tarėjai (renkami valstiečių ir tvirtinami dvaro administracijos). Jie turėjo atsiskaityti d. kun-čio revizoriams. Savitą vietą užėmė palivarkai (seni karališkieji dvarai), kurie socialiniu ekonominiu požiūriu buvo dideli vienkiemiai, tolėliau nuo sutankėjusių kaimų. 1667 Lietuvoje buvo 927 miestai ir miesteliai (didžiausi: Kėdainiai – 345 kiemai, Alytus – 102, Merkinė – 113, Telšiai – 54, Vilkmergė – 52), 1738 – 1591, 1765 – 688 miestai ir miesteliai. Dalis jų gyventojų dirbo žemės ūkyje.

1790 lietuviškose apskrityse buvo 14 460 kaimų; juose 106 434 sodybos (dūmai), 865 760 žmonių. Miestų ir miestelių buvo 225 su 17 246 sodybomis.

Per Valakų reformą miestų ir miestelių žemės buvo išmatuotos ir atskirtos nuo kt. žemių. Bažnyčioms, kurios neturėjo žemės, buvo duodama po 2 valakus (1 valakas lygus ~21,8, kitur 23,5 ha). Miestiečių turima žemė buvo išmatuota ir įvesti mokesčiai. Reforma galutinai įtvirtino baudžiavą. Po baudžiavos panaikinimo (1861) dėl naujų ek. santy-

kių g-tės palengva ėmė keistis. Dalis sodybų (ypač Panemunėje ir Pakuršyje) išsikėlė į vienkiemius. Žymesnių g-čių pakeitimų įvyko per 1906–17 Stolypino reformą. Jos tikslas – panaikinti pasenusią Valakų reformos žemėvaldą ir sukurti stiprius ūkius. Tuo pačiu metu buvo ardomi sen. kaimai. 1907–14 buvo išskirstyti Kauno ir Vilniaus gubernijų 2154 kaimai, susikūrė 45 701 vienkiemis.

Lietuvos g-tės labai nukentėjo per I pasaul. karą. Visiškai sugriauta ir sudeginta 50 miestų ir miestelių (Šiauliai, Kalvarija, Kybartai, Naumiestis (dab. Kudirkos Naumiestis), Šakiai, Tauragė, Klaipėda ir kt.), 1200 kaimų (14 270 ūkių, 2000 vienkiemių, 270 dvarų).

1918 atkūrus Lietuvos valstybę social. ek. pertvarkymai apėmė ir g-čių sistemą. 1920–40 miestai buvo skirstomi į 2 kategorijas: turinčius apskrities teises (>10 000 gyv.; vėliau jie vadinti I eilės miestais) ir turinčius valsčiaus teises (>3000 gyv.; priskiriami ir apskr. centrai, turintys <3000 gyv.; vėliau vadinti II eilės miestais). Admin. reformos pradžioje apskr. teises turėjo 4 miestai (Kaunas, Panevėžys, Šiauliai, Ukmergė), valsčiaus – 22. Pagal 1931 Savivaldybių įstatymą apskr. miesto teises gavo 10 g-čių (Alytus, Biržai, Kaunas, Kėdainiai, Marijampolė, Panevėžys, Šiauliai, Telšiai, Ukmergė, Vilkaviškis), valsčiaus – 21. 1923 Klaipėdos kraštui prisijungus prie Lietuvos apskr. centrais tapo Klaipėda, Šilutė, Pagėgiai. Klaipėda buvo ir krašto centras, kuriame rezidavo Lietuvos Prezidento skiriamas krašto gubernatorius, veikė centriniai krašto savivaldos organai. Vilnius lenkų valdžios potvarkiu tapo vaivadijos centru (jai priklausė ir N. Vilnia, Trakai, Švenčionys, Švenčionėliai, Pabradė, Varėna, Šalčininkai). Naugarduko vaivadijai priklausė Eišiškės, Balstogės vaivadijai – Druskininkai. Lenkijos okupuotame krašte g-tės buvo tvarkomos pagal Lenkijos įstatymus. Lietuvos gyvenviečių ir gyventojų pasiskirstymas pagal apskritis 1923 pateiktas 2 lent. 171 puslapyje. 1924–25 Lietuvos statistikos metraščiuose nurodyti kai kurie didž. miesteliai (Merkinė, Kupiškis, Kuršėnai, Palanga, Viekšniai, Pilviškiai, Pabradė, Salakas, Eišiškės, Žiežmariai, Seda, Linkuva). Daliai miestelių (Kretingai, Radviliškiui, Utenai ir kt.) įtvirtinant savivaldą, buvo suteiktos miestų teisės. 1939 I eilės buvo 11 miestų, II eilės – 24 miestai (iš jų miestų teises gavo Palanga, N. Vilnia, Prienai, Šeduva, Šakiai).

1922–40 vykdant žemės reformą pertvarkyti ir kaimai. Buvo parceliuojami dvarai, kuriami vienkiemiai, savanoriams suteikiama žemės. Kaimai buvo kupetiniai, gatviniai, vienkieminiai ir mišraus tipo. G-čių sistemos reforma nutrūko 1940 SSRS ir 1941 Vokietijos okupacijos l-piu.

Medsėdžių kaimas Klaipėdos rj. s-bės teritorijoje

Gadūnavas

Seredžius

Skuodas

Rokiškis

Po II pasaul. karo Lietuva iki 1990 liko okupuota SSRS, ūkis buvo tvarkomas pagal jos įstatymus. 1946 miesto teisės suteiktos 54 g-tėms (iš jų 5 respublikinio pavaldumo – Vilnius, Kaunas, Klaipėda, Šiauliai, Panevėžys ir 49 apskr. pavaldumo). 1951 buvo 70, 1979 – 92 miestai (iš jų 11 resp. ir 81 rajoninio pavaldumo), 1989 – 114 miestų (iš jų 11 resp., 81 rajoninio pavaldumo ir 22 miesto tipo gyvenvietės; 3 lent.). Dėl pramonės ir transporto ugdymo miestai plėtėsi.

Didelę įtaką Lietuvos g-čių sistemai turėjo bandymas įgyvendinti architektų, ekonomistų ir geografų sukurtą projektą, vad. Vieningąją g-čių (apgyvendinimo) sistema. Joje buvo numatyta traukos zonų pagrindu sukurti 10 regionų, iš jų 5 didž. miestų (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio) ir 5 ugdytinų miestų (Alytaus, Marijampolės, Utenos, Jurbarko ir Telšių). Regioną sudarė mažesni nusistovėję admin. rajonai, šiuos – teritoriniai mikrorajonai. Ši programa buvo įgyvendinama 1967–80 ir vėliau. Planinio-komandinio ūkio sąlygomis daugiausia buvo ugdomi 5 mažesnieji regionų centrai. Ne visi (pvz., Jurbarkas) pasiekė numatytą 50 000 gyv. skaičių, bet buvo pritraukta didelė dalis kaimo migrantų, kartu stabdyta hipertrofinė 5 didž. miestų plėtra. Dėl pramonės įmonių statybos plėtėsi Mažeikiai, Jonava, Kėdainiai, kitos g-tės (Elektrėnai, N. Akmenė). Miesteliai ir kaimai buvo suskirstyti į 3 kategorijas: centrinės (dalis jų, ypač miesteliai, turėjo atlikti mikrorajonų centrų funkcijas), pagalbinės ir nevystytinos (neplėstinos) g-tės. Toks skirstymas stabdė statybas neplėstinose g-tėse. Prasidėjus masinei melioracijai buvo sunaikinta daug vienkiemių ir mažų kaimų. 1959–89 kaimų sumažėjo nuo 25 143 iki 19 153. 1967–83 išnyko nuo 616 iki 101 vienkiemių. Dalis jų gyventojų, gavę valstybės kompensacijas už sodybas (pastatus ir sodus), persikėlė į centrines g-tes. Dėl šių ir kt. priežasčių kaimo gyventojų 1959–89 sumažėjo nuo 1670,8 iki 1188,0 tūkst. (4 lent.). Toks g-čių sistemos pertvarkymas nutrūko 1990. Atkūrus nuosavybės teises į nekilnojamąjį turtą g-tes pradėta plėtoti naujomis laisvosios rinkos sąlygomis. Prasidėjo statybos, daugiausia didž. miestuose. Kaime plėtojama ne tik žemės ūkis, bet ir verslai, rekreacinis turizmas. Kuriasi prekiniai ūkiai, paslaugų centrai. Jų kiekybinę plėtrą stabdo gyventojų emigracija ir depopuliacija. Po 1994 admin. terit. reformos dalis miestų tapo apskričių (10), rajonų ir miestų s-bių (60) centrais. Miestuose gyvena 66,8%, kaimuose 33,2% visų Lietuvos gyventojų (2007). Lietuvos didž. miestų gyventojų skaičiaus kaita 1923–2007 parodyta 5 lentelėje 172 puslapyje. Pav. *Stasys Vaitekūnas*

2 lent. **Lietuvos gyvenviečių ir gyventojų pasiskirstymas apskrityse 1923**

Apskritys, miestai	Gyvenviečių tipai: Miestai	Miesteliai	Kaimai	Bažnytkaimiai	Dvarai, palivarkai	Vienkiemiai*	Kiti	Iš viso	Kiemų skaičius	Gyventojų skaičius (tūkst.)
Alytaus apskr.	1	15	658	6	159	208	31	1 078	17 834	109,7
Biržų–Pasvalio apskr.	1	13	775	11	235	554	23	1 612	19 129	115,2
Kaunas	1	2	21	–	9	–	12	45	8 841	92,4
Kauno apskr	1	8	524	11	210	338	15	1 107	14 861	98,9
Kėdainių apskr.	1	13	398	11	233	363	58	1 077	12 513	86,0
Kretingos apskr.	–	10	443	12	58	12	1	536	14 394	93,9
Marijampolės apskr.	3	2	734	15	63	60	15	892	15 449	99,2
Mažeikių apskr.	1	15	322	1	117	16	26	498	11 378	71,1
Panevėžys	1	–	2	–	–	–	4	7	3 540	19,2
Panevėžio apskr.	2	18	805	13	252	735	32	1 857	19 667	119,8
Raseinių apskr.	2	12	839	15	283	447	3	1 601	14 919	108,0
Rokiškio apskr.	1	14	568	5	138	745	17	1 488	13 688	83,2
Seinų apskr.	–	4	246	5	64	47	2	368	6 010	38,3
Šakių apskr.	2	1	577	13	50	20	16	679	10 065	67,4
Šiauliai	1	–	–	–	–	1	10	12	4 313	21,4
Šiaulių apskr.	1	22	1 313	12	471	547	38	2 403	27 346	176,7
Tauragės apskr.	1	16	935	12	121	97	4	1 186	17 742	110,9
Telšių apskr.	2	15	537	10	105	117	–	786	11 874	80,4
Trakų apskr.	–	11	471	7	174	569	23	1 255	13 253	78,6
Utenos apskr.	–	17	927	4	149	1 003	11	2 111	18 532	108,9
Vilkaviškio apskr.	3	2	819	5	440	931	18	547	10 309	80,7
Ukmergė**	1	–	–	–	2	6	3	12	1 920	10,6
Ukmergės apskr.	–	26	389	3	118	10	19	2 237	19 130	115,8
Zarasų apskr.	1	5	403	3	57	526	–	995	7 992	42,7
iš viso	27	241	12 706	174	3 508	7 352	381	24 389	314 699	2 029,0

* į vienkiemių sąrašą įtraukti tik tie vienkiemiai, kurie turėjo atskirą kaimo vietovės pavadinimą
** surašymo duomenyse dar vadinama Vilkmerge

3 lent. **Miesto gyventojų skaičius pagal surašymų duomenis**

Miesto dydis pagal gyventojų skaičių (%)	1959 Miestai	1959 LSSR gyventojų dalis (%)	1970 Miestai	1970 LSSR gyventojų dalis (%)	1979 Miestai	1979 LSSR gyventojų dalis (%)	1989 Miestai	1989 LSSR gyventojų dalis (%)	2001 Miestai	2001 Lietuvos gyventojų dalis (%)
≤2	46	5,9	34	2,9	24	1,8	27	0,8	27	1,5
2–3	21	5,0	19	2,9	20	2,0	18	1,5	11	1,1
3–5	18	6,9	22	5,3	15	2,7	9	1,3	8	1,2
5–10	19	11,4	18	8,1	21	8,7	21	6,0	21	6,0
10–20	7	9,3	13	11,6	18	10,5	21	11,3	20	11,4
20–50	1	4,0	4	6,3	10	10,4	11	14,6	13	17,1
50–100	2	13,6	2	10,7	1	2,7	2	5,0	1	3,0
100–250	2	43,9	1	8,7	3	19,4	2	10,9	3	19,2
250–500	–	–	2	43,5	2	41,8	2	25,2	1	16,2
≥500	–	–	–	–	–	–	1	23,4	1	23,3
iš viso:	116	1 025,9*	115	1 557,7*	114	2 034,9*	114	2 486,8*	106	2 332,1*

* gyventojų skaičius tūkstančiais

4 lent. **Kaimo gyventojų skaičius pagal surašymų duomenis**

Kaimo dydis pagal gyventojų skaičių (%)	1959 Kaimai	1959 LSSR gyventojų dalis (%)	1970 Kaimai	1970 LSSR gyventojų dalis (%)	1979 Kaimai	1979 LSSR gyventojų dalis (%)	1989 Kaimai	1989 LSSR gyventojų dalis (%)	2001 Kaimai	2001 Lietuvos gyventojų dalis (%)
≤5	1 843	0,4	2 562	0,5	3 514	0,8	4 597	1,2	4 577	1,1
6–10	2 433	1,2	2 610	1,2	2 931	1,7	2 860	1,9	2 362	1,5
11–25	5 032	5,2	5 214	5,8	5 193	6,5	4 425	6,3	4 686	6,6
26–50	5 221	11,5	4 833	11,4	4 040	10,8	2 891	8,7	2 680	8,3
51–100	5 518	23,9	4 577	21,2	3 134	16,3	1 908	11,2	1 737	10,4
101–200	3 711	30,3	3 028	27,1	1 889	19,6	1 086	12,8	1 019	12,4
201–500	1 252	21,0	1 187	21,6	1 115	24,2	983	25,9	1 009	27,7
501–1 000	109	4,4	183	7,8	243	12,1	295	17,0	288	17,2
1 001–2 000	24	1,7	28	2,4	63	6,0	87	9,9	85	10,0
2 001–3 000	–	–	7	1,0	9	1,5	13	2,5	11	2,3
≥3 000	–	–	–	–	2	0,5	8	2,6	7	2,5
iš viso:	25 143	1 670,8*	24 229	1 561,2*	22 133	1 356,6*	19 153	1 188,0*	18 461	1 151,9*

* gyventojų skaičius tūkstančiais

5 lent. **Lietuvos didž. miestų gyventojų skaičiaus kaita 1923–2007** (tūkst.)

Miestai	1923*	1939	1959*	1970*	1979*	1989*	2001*	2007
Vilnius	167,4	209,4	236,1	372,1	481,0	576,7	542,2	554,4
Kaunas	92,4	154,1	219,3	305,1	370,4	418,1	378,9	358,1
Klaipėda	35,8	47,2	89,9	140,0	175,8	202,9	193,0	185,9
Šiauliai	21,4	31,6	59,7	93,1	118,2	145,7	133,8	128,4
Panevėžys	19,2	26,7	41,1	73,3	101,5	126,5	119,7	114,6
Alytus	6,3	9,2	12,9	28,1	55,3	73,0	71,4	68,8
Anykščiai	3,5	4,4	5,4	8,2	10,6	12,8	12,0	12,0
Biržai	5,3	8,3	8,6	11,4	14,8	15,9	15,2	14,7
Druskininkai	...	–	5,8	11,2	17,0	18,9	18,2	16,5
Elektrėnai	–	–	–	6,6	8,7	15,9	14,0	13,9
Gargždai	2,1	3,1	1,5	6,4	10,0	13,4	15,2	15,9
Jonava	4,1	5,4	5,0	14,4	28,5	36,5	35,0	34,5
Joniškis	4,1	5,1	5,9	7,5	9,8	11,8	11,3	10,9
Jurbarkas	4,4	5,2	4,4	6,6	10,8	14,3	13,7	13,4
Kėdainiai	7,4	8,7	10,6	19,7	28,1	33,8	11,0	31,2
Kelmė	2,9	3,7	5,1	7,1	9,3	11,6	32,0	10,4
Kretinga	4,1	5,3	9,7	13,1	16,0	19,5	21,4	21,5
Kuršėnai	2,9	3,8	9,1	11,5	13,3	14,8	14,1	13,7
Lentvaris	2,0	2,5	4,2	8,1	10,2	12,7	11,7	11,7
Marijampolė	9,5	15,7	19,6	28,8	38,5	50,9	48,6	47,2
Mažeikiai	4,3	5,6	7,9	13,5	26,1	43,5	42,6	40,8
N. Akmenė	–	–	5,4	10,2	14,4	13,6	12,3	11,6
Palanga	2,0	2,5	5,7	8,8	13,7	17,6	17,6	17,6
Plungė	4,2	5,2	8,7	13,6	18,9	22,5	23,4	23,1
Prienai	3,3	4,2	5,4	7,8	9,7	11,9	11,3	11,0
Radviliškis	5,5	6,8	12,6	16,9	19,5	21,3	20,3	19,7
Raseiniai	5,3	6,2	6,2	8,9	11,8	13,2	12,5	12,3
Rokiškis	4,3	5,4	5,5	9,1	13,8	17,8	16,7	15,7
Šilutė	4,3	5,2	8,9	12,4	16,3	21,2	21,4	21,0
Tauragė	5,5	10,6	12,0	19,5	25,8	30,1	29,1	28,0
Telšiai	4,7	5,9	13,5	20,2	26,9	33,4	31,4	30,1
Ukmergė	10,6	12,4	14,9	21,7	27,0	30,4	28,7	27,7
Utena	4,9	6,3	7,2	13,3	23,7	34,4	33,8	32,8
Varėna	0,4	1,8	2,4	4,5	8,2	12,3	10,8	10,4
Vilkaviškis	7,3	8,7	5,1	8,6	12,1	13,8	13,2	13,0
Visaginas	–	–	–	–	6,0	32,4	29,5	28,3

* gyventojų surašymų duomenys

MIESTAI

Vilniaus herbas

V i l n i u s, Lietuvos Respublikos sostinė, apskrities, miesto ir rj. s-bių, arkivyskupijos centras. Įsikūręs Lietuvos pietryčiuose, prie Neries ir Vilnios santakos. 554 409 gyv. (2007; didžiausias Lietuvos miestas). 58% gyventojų yra lietuviai, 18% – lenkai, 14% – rusai, 4% – baltarusiai, 6% – kt. tautybių žmonės (2005). Gyventojų tankumas 1382 žm./km². 66% Vilniaus gyventojų yra katalikai, 9,8% – stačiatikiai, 1,2% – sentikiai, 0,2% – ev. liuteronai, 0,1% – ev. reformatai, 0,1% – musulmonai (2001). Plotas 401 km². 20% teritorijos užima statiniai, 44% – žalieji plotai (Vingio, Kalnų, Sereikiškių ir kt. parkai). Vilnius suskirstytas į 21 seniūniją: Antakalnio, Fabijoniškių, Grigiškių, Justiniškių, Karoliniškių, Lazdynų, Naujamiesčio, Naujininkų, N. Vilnios, Panerių, Pašilaičių, Pilaitės, Rasų, Senamiesčio, Šeškinės, Šnipiškių, Verkių, Vilkpėdės, Viršuliškių, Žirmūnų, Žvėryno. Neries kair. krante yra įsikūręs Vilniaus ist. centras – Senamiestis (vienas didžiausių R. Europoje, 360 ha), Naujamiestis, Markučiai, Naujininkai, Liepkalnis, Rasos, Ribiškės, Pavilnys, Žemieji Paneriai, Burbiškės, Kirtimai, Salininkai, Vilkpėdė, Užupis, Antakalnis, Dvarčionys ir kt. pram. ir gyv. rajonai, dešiniajame – daugiausia gyv. rajonai: Žirmūnai, Šnipiškės, Žvėrynas, Baltupiai, Jeruzalė, Santariškės, Visoriai, Verkiai, N. Verkiai, Šeškinė, Pašilaičiai, Fabijoniškės, Justiniškės, Viršuliškės, Pilaitė, Karoliniškės, Lazdynai ir kiti. Miesto teritorijoje yra Pavil-

nių, Verkių regioniniai parkai, Dvarčionių valst. geomorfologinis, Žaliųjų ežerų kraštovaizdžio ir kt. draustiniai.

Vilnius – svarbiausias Lietuvos pram., ek., fin. centras. Jame sukuriama ~30% Lietuvos ir ~80% Vilniaus apskrities bendrojo vidaus produkto. Mieste 2006 veikė ~17 000 įmonių; daugiausia prekybos (4336; 26,7% visų įmonių), finansų, draudimo, teisinių paslaugų (2210; 13,6%), pramonės (2753; 17%), transporto paslaugų bei sandėliavimo (711; 4,4%), kuro ir energetikos (189; 1,2%), žemės ūkio, miškininkystės, žuvininkystės (123; 0,8%) ir kitos. Veikė >40% šalies užsienio kapitalo įmonių. Vilniuje pagaminama 16% Lietuvos pram. produkcijos. Gaunama 31% Lietuvos pajamų už prekes ir paslaugas. Sostinėje susitelkusios didžiausios maisto (vaisių ir daržovių sulčių, konservuotų produktų, majonezo, pomidorų padažo, duonos ir pyragų, degtinės ir likerio), buitinių svarstyklių, el. variklių, baldų, medienos apdirbimo, popieriaus ir kartono, stat. medžiagų (silikatinių plytų ir blokelių) pram. įmonės. Apdirbamosios pram. didžiausios b-vės: maisto – *Vilniaus duona*, *Vilniaus pergalė*, alkoholinių gėrimų – *Vilniaus degtinė*, stat. medžiagų ir konstrukcijų – *Vilniaus gelžbetoninių konstrukcijų gamykla Nr. 3*, *Montuotojas*, tekstilės, baldinių audinių, kailių, siuvimo – *Rožė*, *Audėjas*, *Vilniaus kailiai*, *Žiemys*, baldų – *Vilniaus baldai*, *Narbutas & Ko*, medienos gaminių, popieriaus – *Grigiškės*, statybos – *Constructus*, *Eikos statyba*, *Hanner*, langų ir durų gamybos – *Hronas*, *Megrame*, keraminių gaminių – *Dvarčionių keramika*. Koncernų SBA, *Hermis Capital*, *MG Baltic*, *Sonex Holding* centr. būstinės. Didžiausios ryšio paslaugų b-vės (TEO LT, *Omnitel*, *Bitė Lietuva*, *Tele2*). 2 šiluminės elektrinės. Daugiausia eksportuojama tekstilės, medienos gaminiai, maisto produktai. Eksporto svarb. partneriai – ES, Skandinavijos šalys, Rusija. 2006 Vilniui teko 56% visų tiesioginių užs. investicijų, 35% Lietuvos materialinių investicijų Lietuvoje. Daugiausia investuojančios valstybės – JAV, Suomija, Norvegija, Rusija, Danija, D. Britanija.

Vilniuje įsikūrusios bankų centrinės būstinės – Lietuvos bankas, SEB bankas, *Snoras* ir kt., užs. bankų atstovybės, draudimo bei vertybinių popierių rinkos institucijos, nekilnojamojo turto agentūros, Vilniaus vertybinių popierių birža, naujienų agentūros – ELTA, *BNS Lietuvos skyrius*. Lietuvos kino studija, Lietuvos nac. radijas ir televizija. Komercinės televizijos: LNK, TV3, *Baltijos TV*, *5 kanalas*. Leidžiami svarbiausi Lietuvos dienraščiai – *Lietuvos rytas*, *Respublika*, *Lietuvos aidas*, *Lietuvos žinios* ir kiti. Vilniuje gausu leidyklų (didžiausios: *Alma littera*, *Vaga*, *Tyto Alba*, Mokslo ir encik-

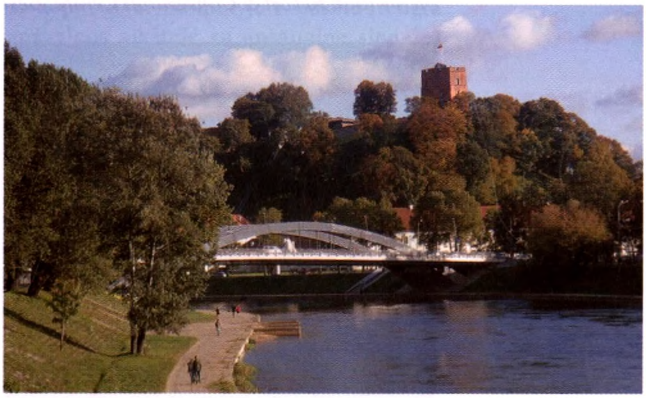

Vilniaus panorama

Vilniaus senamiestis

Karaliaus Mindaugo tiltas

Neris ties Vingio parku

lopedijų leidybos institutas, *Baltos lankos*, *Briedis*). Turizmas (mieste per metus apsilanko ~80% visų į Lietuvą atvykstančių turistų). Apgyvendinimo paslaugas teikia 88 įstaigos. Vilniaus viešbučiuose apgyvendinta 507 200 turistų (2006). Svečius aptarnauja 135 turizmo agentūros (2006); didžiausios – *Novaturas*, *Tez tour* ir kitos. Daugiausia užs. turistų atvyksta iš Vokietijos, Lenkijos, Latvijos, Italijos, Suomijos. Turistų labiausiai lankoma Senamiestis, muziejai, teatrai, kult. renginiai. Vilniuje veikia tarpt. viešbučių grupėms priklausantys viešbučiai: *Radison SAS Astorija*, *Le Meridien Villon Resort & Convention Centre*, *Best Western*, *Holiday Inn* ir kiti. Veikia 4 turizmo informacijos centrai.

Televizijos bokštas

Vilniuje troleibusai kursuoja 19, autobusai – 78 maršrutais (2007). Funikulierius kelia į Gedimino kalną. Miesto dalis skirtingose Neries pusėse jungia Karaliaus Mindaugo, Baltasis, Žaliasis ir kt. tiltai (iš viso – 11). Neries upe driekiasi turistinis vandens kelias. Vilniaus tarpt. oro uostas (2006 aptarnavo 1 451 500 keleivių). Tiesioginiai skrydžiai į Taliną, Maskvą, Frankfurtą prie Maino, Londoną, Paryžių, Berlyną ir kitur. Vilnius įsikūręs tarptautinių transporto koridorių sankirtoje: geležinkeliai į Minską, Lydą (abu Baltarusijoje), Karaliaučių (RF), Daugpilį (Latvija), Klaipėdą, Kauną, Vareną. Automobilių magistralės į Klaipėdą, Lydą, Karaliaučių, Minską, Rygą.

Veikia 23 ligoninės, 28 ambulatorinio gydymo įstaigos, 359 privačios sveikatos priežiūros, 240 privačios odontologinės priežiūros, 5 laikino gyvenimo įstaigos, 5 įstaigos pagyvenusiems žmonėms, 10 vaikų globos įstaigų (2006).

Vilniuje įsikūrę daug u-tų, a-jų, kolegijų, kt. aukštųjų m-lų: Vilniaus, Vilniaus Gedimino technikos, Vilniaus pedagoginis, M. Romerio u-tai, Lietuvos muzikos ir teatro, Generolo J. Žemaičio Lietuvos karo, Vilniaus dailės a-jos, Šv. Juozapo kunigų seminarija, Vilniaus, Vilniaus statybos ir dizaino, Vilniaus techn. kolegijos. 2007 Vilniuje buvo kons-ja, licėjus, 18 g-jų, 62 vid., 32 pagr., 21 pradinė m-la, 14 mokyklų-darželių. Veikia jaunimo, muz., meno, dailės, sporto, krepšinio, futbolo ir kitos m-los, suaugusiųjų mokymo, pedagogų profes. raidos centrai. Lietuvos mokslų, Lietuvių ka-

talikų, Lietuvos taikomųjų mokslų a-jos. Biochemijos, Biotechnologijos, Botanikos, Ekologijos, Fizikos, Geologijos ir geografijos, Imunologijos, Istorijos, Lietuvių kalbos, Lietuvių literatūros ir tautosakos, Matematikos ir informatikos, Teorinės fizikos ir astronomijos ir kt. institutai. Lietuvos valstybinis augalų veislių, Nacionalinis visuomenės sveikatos tyrimų ir kt. centrai.

Vilniuje yra 30 įv. konfesijų šventyklų (daugiausia katalikų bažnyčių): Vilniaus katedra (Šv. Stanislovo ir šv. Vladislovo arkikatedra bazilika), stačiatikių cerkvės, judėjų sinagoga, ev. liut. bažnyčia ir kt., 23 vienuolynai. Lietuvos nacionalinis operos ir baleto, Lietuvos nacionalinis dramos, Jaunimo, Lietuvos rusų dramos, Keistuolių teatras, *Lėlė* ir kt. teatrai. Lietuvos nac. filh-ja. Kino teatrai *Coca-Cola Plaza*, *Forum Cinemas Akropolis*, *Skalvijos* kino centras, *Ozo* kino salė. 30 b-kų; didžiausios – Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo, Vilniaus universiteto, Lietuvos medicinos, Lietuvos mokslų akademijos, Lietuvos technikos bibliotekos. Įvairios sporto bazės: Vilniaus *Žalgirio*, Vingio parko, Kalnų parko stadionai, Vilniaus lengvosios atletikos maniežas, universali sporto arena *Sportima*, baseinai, jojimo maniežai, jaunimo krepšinio m-la, Š. Marčiulionio krepšinio a-ja, daug įvairių sporto klubų. Tarpt. f-liai: džiazo muzikos *Vilnius City Jazz*, šiuolaikinės muzikos *Gaida*, folkloro *Skamba skamba kankliai*, šiuolaikinio šokio *Naujasis Baltijos šokis*, teatro *Sirenos*, *Kristupo vasaros festivalis*, akordeono muzikos, šviesos, kino ir kt. f-liai; vyksta nacionalinės Dainų šventės, *Sostinės dienų* renginiai. Aukštutinė (Gedimino) pilis, Vilniaus rotušė, Kongresų rūmai, Signatarų namai. Televizijos bokštas, *Siemens*, *Utenos* pramogų arenos, *Vichy* vandens parkas. Žymiausi muziejai: Lietuvos nacionalinis, Lietuvos dailės, Genocido aukų, Vilniaus Gaono žydų, Literatūrinis A. Puškino. Galerijos: *Arkos*, *Vartų*, *Lietuvos aido*, Vilniaus paveikslų, Užupio ir kitos. Šiuolaikinio meno, kultūros centrai. Vilniaus miesto s-bės kamerinis choras *Jauna muzika*, Šv. Kristoforo kamerinis orkestras. Vilniaus u-to bot. sodas, Lietuvos jaunųjų gamtininkų centras. Pav.

Šv. Mikalojaus bažnyčios (pastatyta prieš 1387) interjeras

ARCHITEKTŪRA. Miesto planas mišrus. Senamiestis (Pasaulio paveldo paminklas, nuo 1994) – savito netaisyklingo spindulinio žiedinio, Naujamiestis ir kiti miesto rajonai – taisyklingo plano. Išlikę gotikos paminklai: Aukštutinės pilies (14 a. 2 pusė–15 a. pr., 20 a. 4 d-metyje v. bokšte įrengta apžvalgos aikštelė su apsaugine sienele) fragmentai, Šv. Mikalojaus bažnyčia (pastatyta prieš 1387), žymiausias jų – Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčios (1516, 17 a. frontonas įgavo renesanso bruožų) su vienuolynu ir Šv. Onos (konsekruota 1581) bažnyčios ansamblis. Yra gotikinių gyv. namų fragmentų (Pilies g. 12, 14, M. Antokolskio g. 4, Biržų g. 3). Gotikos elementų turi pranciškonų, mažesniųjų brolių konventualų, vienuolynas (18 a. pab. įgavo klasicizmo bruožų, archit. A. Kosakauskas) su Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų, arba Pranciškonų, bažnyčia (1421, 18 a. 2 pusėje įgavo vėlyv. baroko bruožų), vėliau perstatyta Šv. Jonų, arba Šv. Jono Krikštytojo ir šv. Jono Evangelisto, bažnyčia (1426), Šv. Mikalojaus, Švč. Trejybės cerkvės (abi 1514).

Išliko nedidelė dalis miesto mūrinės gynybinės sienos (1503–22, 17 a. pr. įgijo renesanso bruožų, nugriauta 1800–05) su Medininkų, arba Aušros, vartais. Pastatyta re-

Visų Šventųjų bažnyčia (1631)

nesanso ir ankstyvojo baroko bruožų turinčios Šv. arkangelo Mykolo (1594–1627) su bernardinių vienuolyno ansambliu (17 a. 1 pusė), Šv. Stepono (1612, ~1806 rekonstruota, archit. P. de Rossi) bažnyčios, Šventosios Dvasios (16 a. pab., 1749 rekonstruota, archit. J. K. Glaubicas) cerkvė. Jonušo Radvilos (17 a. pr., 1983 atstatytas rūmų paviljonas Vilniaus g. 22, dabar LDM padalinys; Liejyklos g. 2), Pociejų (17 a.–19 a. 2 pusė; Dominikonų g. 11) rūmai, Senasis ir Naujasis arsenalai (16 a. 2 pusė–17 a. 1 pusė), VU ansamblio pastatai (17 a. pr.–20 a. pr.), Alumnatas (1622), gyv. namai Didžiojoje, Pilies, Rūdninkų gatvėse. Būdingiausias renesanso archit-ros paminklas – Vilniaus Žemutinės pilies (Valdovų, arba Lietuvos d. kun-čių) rūmai (~1530, manoma, archit. B. Z. da Gianotti, 1800 nugriauti, nuo 2002 atstatomi).

Baroko l-piu pastatyta vienuolyno ir bažnyčios ansamblių: augustinų su Švč. Mergelės Marijos Ramintojos (1746–68), bazilijonų su Švč. Trejybės (1514, po 1760 įgavo baroko bruožų, archit. J. K. Glaubicas), bonifratrų su Šv. Kryžiaus (~1725), dominikonų su Šventosios Dvasios (16–18 a.), Šv. apaštalų Jokūbo ir Pilypo (1690–1727), Šv. Kryžiaus Atradimo (1772), jėzuitų su Šv. Kazimiero (1618, archit. J. Frankevičius, perstatyta 1867, archit. N. Čiaginas), Šv. Ignoto (1622–47), Šv. Rapolo (pradėta 1702, 1730 paaukštinti bokštai, archit. J. V. Dyderšteinas), karmelitų su Visų Šventųjų (1631), Šv. Jurgio (1755, archit. P. I. Hoferis), trinitorių su Trinapolio Švč. Trejybės (17 a. pab.–18 a. pr.), Viešpaties Jėzaus (1694–1717), vizičių su Švč. Jėzaus Širdies (1729–56, pagal archit. J. Polos projektą) bažnyčia. Pagal žymiausio Vilniaus baroko m-los archit. J. K. Glaubico projektus perstatyta: Šv. Kotrynos (1743 paaukštinti bokštai, ~1746 rekonstruota Šv. Apvaizdos koplyčia), evangelikų liuteronų (1743; įrengė interjerą), Šv. Jonų (pagr. fasadas, presbiterijos frontonas, barokiniai altoriai, 1749), Žengimo į dangų, arba Misionierių (paaukštinti bokštai, pristatytas tambūras, 1756), bažnyčios, Šventosios Dvasios cerkvė (1753, sukūrė jos ikonostasą 1757), pastatyti bazilijonų vienuolyno vartai (1762). Žymiausias baroko paminklas – Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčia (1675, architektai J. Zaoras, G. Frediani, 1677–84 stiuko dekorą sukūrė skulptoriai G. P. Perti, G. M. Galli). Viena gražiausių baroko bažnyčių – Šv. Teresės (1650, archit. Ulrichas, fasadas, manoma, archit. C. Tencalla), vienas vertingiausių barokinių interjerų – Vilniaus katedros Šv. Kazimiero koplyčios (1623–36, skulpt. G. P. Perti, dail. M. A. Palloni). Barokiniai rūmai: Sapiegų (1697; L. Sapiegos g. 3), Sluškų (1700, dabar LMTA; T. Kosciuškos g. 10), Lopacinskių (18 a. pr.; Bernardinų g. 8/8), M. Paco (16 a., 17 a. 2 pusėje įgavo baroko bruožų; Didžiojoje g. 7).

Klasicizmo archit-ros formos būdingos Chodkevičių (1754–62, archit. A. Vireneris, perstatyti 1834, manoma, archit. T. Tišeckis, dabar Vilniaus paveikslų galerija; Didžiojoje g. 4), Oginskių (18 a. 1 pusė–19 a. vid., dabar Jaunimo teatras ir Vilniaus teatras *Lėlė*; Arklių g. 5), Gureckių (1775–90; Dominikonų g. 15) rūmams. M. Knakfuso projektai: Verkių dvaro sodybos r. ir v. oficinos (pradėtas ~1770), VU Astronomijos observatorijos priestatas (1788), de Reusų rūmai (19 a. pr.; S. Daukanto aikštė 2). Žymiausio klasicizmo architekto L. Gucevičiaus suprojektuoti pastatai – Vilniaus katedra (1783–1801; statybą baigė archit. M. Šulcas), Vilniaus rotušė (1799). Ampyro bruožų turi Generalgubernatoriaus, dabar

Prezidento, rūmų ansamblis (perstatymo projektas 1819, perstatyti iš Vyskupų rūmų 1832, archit. V. Stasovas).

19 a. 2 pusėje–20 a. pr. pastatyta istoristinių statinių: Žemės banko rūmai (1891, archit. V. Gorskis, dabar Lietuvos bankas; Gedimino pr. 6), Miesto salė (1899–1902, dabar Nac. filh-ja; Aušros Vartų g. 5), viešbučio *Bristolis* (su koncertų sale ir gyv. namu, 1900, dabar Vilniaus mažasis teatras ir kt.; Gedimino pr. 22 ir 24), Valst. kontrolės (1900, visų archit. K. Korojedovas, dabar b-vės *Lietuvos draudimas* admin. pastatas; J. Basanavičiaus g. 12) rūmai, miesto elektrinė (1903, inž. W. Malinowskis, dabar viešbutis *Elektra*; Žvejų g. 14 a), I. Korvino-Milevskio (perstatyta 1885, archit. F. Jasinskis, dabar Rašytojų s-gos rūmai; K. Sirvydo g. 6), K. Tiškevičienės (1888, archit. K. Maculevičius, dabar LMA b-ka; Žygimantų g. 1/8), gyd. H. Raduškevičiaus (1894–1900, archit. J. Januševskis ir kt., dabar Architektų s-gos būstinė; Kalvarijų g. 1) rezidencijos, Vileišių rūmai (20 a. pr. archit. A. Kleinas, dabar Liet. lit-ros ir tautosakos i-tas; Antakalnio g. 6), Šv. Konstantino ir šv. Michailo, dar vadinama Romanovų, cerkvė (1913, archit. V. Adamovičius, A. Špakovskis), romaninių bei rytietiškų formų choralinė sinagoga (1903, architektai D. Rozenhauzas ir A. Polozovas), rytietiškos formos kenesa (1911, archit. M. Prozorovas). Romantizmo bruožų turi Kairėnų dvaro pastatai, parkas (pertvarkytas 19 a. 1 pusėje, dabar VU Botanikos sodas), Rasų kapinių Didžioji koplyčia (1838–50), Šv. Paraskevos, arba Piatnicos, cerkvė (1345, perstatyta 1864, archit. N. Čiaginas).

20 a. pr. plėtotas modernas: A. Filipovičiaus-Duboviko vila (1903; M. Valančiaus g. 3), V. Michnevičiaus kotedžas (1913; J. Tumo-Vaižganto g. 4), Rusijos valst. banko rūmai (1909, dabar Lietuvos MA rūmai); Trijų kryžių paminklas (1916, archit. A. Vivulskis, 1989 atstatytas). Moderno ir neobaroko formos derintos Lenkų teatro rūmuose (1913, architektai V. Michnevičius ir A.Parčevskis, dabar Lietuvos rusų dramos teatras), turgaus halėje (1906, archit. V. Michnevičius). Svarbiausi 20 a. 1 pusės pastatai: Technikos m-la (1928–40, archit. L. Sokołowskis; Olandų g.), Pašto taupomųjų kasų (dabar Vilniaus banko rūmai, 1937, architektai Z. Pugetas, J. Żórawskis), Krašto ūkio banko (dabar b-vės *Fragrances International* verslo ir admin. pastatas; 1938, architektai S. Gałęzowskis, J. Pańkowskis) rūmai, funkcionalistinė m-la (1939, archit. R. Guttas; Liepkalnio g. 18).

Vilniaus rotušė (1799, archit. L. Gucevičius)

Po II pasaul. karo suprojektuoti retrospektyvinės archit-ros Mokslininkų namai (1951, archit. Dž. A. Ripa), oro uosto pastatas (1954, architektai D. Burdinas, G. Jelkinas), kino teatras *Pergalė* (1955, archit. Dž. A. Ripa, dabar pramogų centras *Pramogų bankas*), Čiurlionio menų m-la (1957, archit. L. Kazarinskis), Lietuvos nac. M. Mažvydo b-ka (1960, archit. V. Anikinas). Racionalistinės archit-ros bruožų turi buv. Miestų statybos projektavimo i-tas (1961, archit. E. Chlomauskas), Klinikinė ligoninė (1967, architektai E. Chlomauskas, Z. Liandzbergis; dabar Vilniaus miesto universitetinė ligoninė), Kompozitorių s-gos rūmai (1966), Šiuolaikinio meno centras (buv. Dailės parodų rūmai, 1967, abiejų archit. V. E. Čekanauskas), Sporto rūmai (1971, architektai E. Chlomauskas, Z. Liandzbergis, J. Kriukelis). Pastatyta reprezentacinių visuom. pastatų: OBT rūmai (1974, archit. E. N. Bučiūtė), dabartiniai Lietuvos Vyr-bės (1982, archit. V. E. Čekanauskas), Seimo rūmai (1982), viešbutis *Lietuva* (1983, abiejų architektai A. ir V. Nasvyčiai). 8–9 d-metyje pastatyta modernių pastatų, kuriems būdinga monumentalios, darnios formos, raiškus siluetas: autobusų stotis (1974, archit. V. Brėdikis), Ritualinių paslaugų rūmai (1975–88, archit. Č. Mazūras; Olandų g. 22), Centr. statistikos v-bos skaičiavimo centras (archit. A. Lukšas, abu

Lietuvos nac. operos ir baleto teatro rūmai (1974, archit. E. N. Bučiūtė)

Verslo ir prekybos centras *Europa* (2004, architektai A. Ambrasas, V. Adomonytė ir kt.)

1977, dabar Lietuvos Statistikos dep-to rūmai; Gedimino pr. 29), Ryšių m-jos ir centrinės telefonų stoties kompleksas (1978, archit. J. Šeibokas, dabar Sveikatos apsaugos m-jos rūmai; Vilniaus g. 33), parodų centras LITEXPO (1980, archit. E. Stasiulis), LDI (dabar VDA) mokomasis korpusas (architektai V. Brėdikis, V. Nasvytis ir kiti); TV bokštas (abu 1981, archit. V. Obydovas, inž. D. Basiladzė, D. Dortmanas). Suprojektuoti Žirmūnų (1962–67, architektai B. Kasperavičienė, B. Krūminis ir kt.), Lazdynų (1974, architektai V. E. Čekanauskas, V. Brėdikis; Lenino premija 1974), kiti gyv. rajonai. 10 d-mečio statiniai: haiteko krypties oro uosto keleivių terminalas (1993, architektai A. Alekna, G. Telksnys, L. Vaitys), pramogų centras *Forum Palace* (2003, architektai G. Čaikauskas, R. Palekas, M. Szejnickij). 20 a. pab.–21 a. pr. pradėta statyti aukštybiniai pastatai: b-vės *Hanner* admin. pastatas 18A (2001, archit. A. Ambrasas; Geležinio Vilko g.), biurų centras BCC (architektai S. Pamerneckis, A. Matulaitis, A. Onaitis; A. Goštauto g. 6), biurų pastatas *Victoria* (architektai R. Palekas, R. Bėčius, A. Baldišiūtė; abu 2005; Jasinskio g. 16), admin. prek. ir apartamentų centras *Helios City* (2007, archit. L. Merkinas ir kt.; Savanorių pr. 1), verslo ir prekybos centras *Europa* (architektai A. Ambrasas, V. Adomonytė ir kt.), Vilniaus miesto s-bės pastatas, (archit. A. E. Paslaitis ir kt., abu 2004), Registrų centras (archit. L. Merkinas ir kt.), oro uosto naujasis terminalas (abu 2007, architektai L. Vaitys, R. Kučinskas). Yra skulptorių P. Aleksandravičiaus (*Žemaitė*, projektas 1950, pastatyta 1970), J. Mikėno (*Pirmosios kregždės* 1964), G. Jokūbonio (A. Mickevičiaus, 1984), S. Kuzmos (*Pieta* Sausio 13 aukoms Antakalnio kapinėse, 1995), V. Kašubos (Ldk Gedimino, 1996), R. Midvikio (Karaliaus Mindaugo, 2003) sukurtų skulpt. paminklų.

Miestas plėtotas pagal 1953 (archit. V. Mikučianis ir kt.), 1967 (archit. V. Balčiūnas ir kt.), 1977 (architektai V. Balčiūnas, J. Vaškevičius, R. J. Devinduonis ir kt.) bendruosius (buv. generalinius) planus. 2007 patvirtintas bendrasis miesto planas (projektų vadovai architektai M. Pakalnis, S. Motieka ir kt.).

ISTORIJA. Pirmieji žmonių gyvenimo pėdsakai – nuo 10 t-mečio pr. Kristų (paleolitinės Madleno kultūros g-tės liekanos Eiguliuose, dab. II šiluminės elektrinės teritorijoje). 1 t-metyje po Kr. dab. miesto teritorijoje tankiausiai gyventa prie Neries ir Vilnios santakos, čia buvo įtvirtintų sodybų. Didelės g-tės buvo Kairėnuose (4–6 a.), Pūčkoriuose (1–14 a.), N. Vilnioje (1 t-mečio 2 pusė). Nuo 10–11 a. per miestą ėjo svarbūs prek. keliai. Pirmą kartą Vilniaus vardas paminėtas Ldk Gedimino į V. Europą 1323 siųstame laiške. Miestas jau tada buvo LDK sostinė, nuo Gedimino lai-

kų d. kun-čiu tapdavo tas Gediminaitis, kuris valdė Vilnių. Pasak legendomis grįstų ist. šaltinių, Vilnius buvo svarbus pagoniškos Lietuvos kulto centras. 1387 Jogaila apsikrikštijusiems miestiečiams suteikė Magdeburgo teisę; taip buvo teisiškai pradėta įtvirtinti miestiečių luomą, jie galėjo steigti magistratą. 14 a. pr. Vilnių sudarė 2 atskiri apgyventi piliakalniai: Pilies kalnas ir Kreivasis kalnas su papėdės g-tėmis. Vilnios kair. krante kūrėsi stačiatikių g-tė, į p.v. nuo jos – katalikų. 1387 suteikta savivalda skatino kurti vientisą urbanistinį darinį, bet privilegija Vilniaus vyskupui įteisino mišrią žemėvaldą, todėl ankstyvojo Vilniaus plėtra skyrėsi nuo savivaldžių miestų su vok. kolonijomis raidai būdingo planingos plėtros modelio: taisyklingo gatvių tinklo ir miesto įtvirtinimų. 15 a. 2 pusėje iš atskirų g-čių junginio miestas tapo vientisu su centru Rotušės aikštėje. Miesto centre išliko tuščių plotų; atsirado naujų g-čių, viena jų – Užupis – laikytina pirmuoju Vilniaus priemiesčiu. 16 a. daugėjo kvartalų (amžiaus pradžioje jų buvo 6, pabaigoje – 16). Vyravo 2–3 aukštų mūriniai gyv. namai.

Vilnius buvo daugiatautis miestas, vyravo lietuviai ir gudai. Iki krikščionybės įvedimo minimi Didysis (lietuvių) ir Rusų miestai, po 1397 apgyvendinta ir totorių. 16 a. apsigyveno žydai. Nuo 16–17 a. ėmė daugėti lenkų. Pasak kryžiuočių kronikų, Vokiečių ordinui 1390 puolant Kreivąją ir Žemąją pilis per kovas ir gaisrus žuvo 14 000 vilniečių. Įv. tyrinėtojų duomenimis, 16 a. Vilniuje gyveno nuo 20 000 iki 120 000 žmonių. Miestiečiais buvo laikomi tik amatininkai ir pirkliai, cechų ir gildijų nariai. Bajorai ir dvasininkai, gyvenę mieste, tokiais nelaikyti. Pirmosios gamybinio ir rel. pobūdžio miestiečių org-jos buvo brolijos (minimos 15 a.). 16 a. buvo >20 cechų. 1629 patvirtintas vad. Šešiasdešimties vyrų pirklių s-gos, atstovaujančios visiems Vilniaus pirkliams, statutas. Nuo 1489 žinoma Vilniaus monetų kalykla, 16 a. pastatyta patrankų liejykla. Buvo plėtojamas komunalinis ūkis: 13 a. svarb. gatves pradėta grįsti mediniu grindiniu, 14 a. – akmenimis, 16 a. atsirado medinių vamzdžių vandentiekis.

1397 Vilniuje veikė Katedros m-la (pirmoji žinoma m-la Lietuvoje), 15 a. – vienuolyno m-la. Nuo 16 a. pr. Vilniuje ėmė plisti renesanso ir humanizmo idėjos, daugiausia per d. kun-čio dvarą, sustiprėjo kult. ryšiai su Italija. Renesanso archit-ra ir dailė apie šimtmetį plėtojosi greta gotikos, turėjusios Vilniuje tvirtas tradicijas. 16 a. Vilnius tapo Vid. r. Europos humanistinės kultūros vienu centrų. 1522 pradėjo veikti P. Skorinos spaustuvė. Knygos buvo spausdinamos rutėnų (sen. baltarusių), lenkų, lot., latvių, liet. kalbomis; 17 a. pr. Vilniuje veikė 10 spaustuvių (žymesnės: Bazilijonų, Karcanų, Mamoničių, Vilniaus akademijos). 1539 A. Kulvietis įsteigė pirmąją aukštesniąją m-lą. 1570 čia įsteigta jėzuitų kolegija, 1579 pertvarkyta į Vilniaus u-tą. 17 a. pab. mieste veikė jėzuitų kolegija, evangelikų reformatų m-la, stačiatikių Šventosios Dvasios brolijos m-la, unitų kolegija.

Po 1610 gaisro Vilniaus planas beveik nepakito, sutankėjo užstatymas, miesto panoramoje ėmė dominuoti barokinių bažnyčių bokštai. Per 1655–61 Rusijos, 1702–09 Švedijos okupaciją miestas buvo nusiaubtas, nukentėjo ir nuo 1655–56, 1709 bado ir maro. 17 a. pab.–18 a. nugriauti sudegę kvartalai, bet iš esmės išliko senasis gatvių tinklas. 18 a. 7–8 d-metyje Vilniuje pradėjo eiti laikraščiai lenkų kalba. Per 1794 sukilimą miestą buvo užėmę sukilėliai.

Po ATR III padalijimo Vilnių užėmė Rusija. 1794–1830 miestas buvo Lietuvos generalgubernatorijos, 1801–1915 – Vilniaus gub. centras. 1808 įkurta miesto dūma. 19 a. pradžioje Vilnius buvo trečias pagal dydį RI miestas. 1812, per prancūzmetį, Vilniuje veikė Prancūzijos civ. okup. valdžios organas – Lietuvos laikinoji vyr-bė. 1812 pab. per Vilnių traukėsi Prancūzijos kariuomenė (čia palaidota ~80 000 jos karių). Po karo pagyvėjo visuom. gyvenimas, įsikūrė polit. d-jų (filomatai, filaretai, šubravcai). Miestą imta projektuoti RI miestų pavyz-

15 a. pr. gatvės grindinys

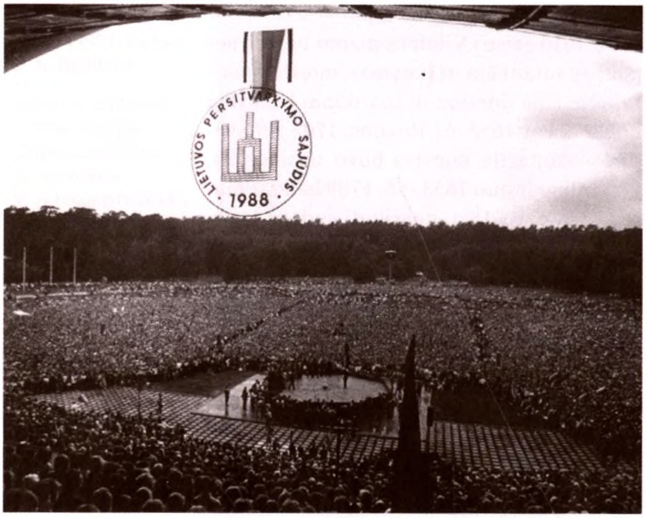

LR m-ras pirm. A. Merkys Vilniuje 1940 02 16 per Nepriklausomybės šventę

Vienas pirmųjų masinių Sąjūdžio mitingų Vilniuje, Vingio parke, 1988 08 23

džiu. 1817 patvirtintas perspektyvinis miesto planas. Naujamiestyje susidarė stačiakampio formos gatvių tinklas.

1831 Vilnių apgulė sukilėliai, bet Rusijos kariuomenė, sulaukusi pastiprinimų, miestą išlaikė. Po sukilimo uždarytas VU. 1856 atidarytas Vilniaus senienų muziejus, 1867 – viešoji b-ka, 1860 baigta tiesti Peterburgo–Varšuvos glžk. linija, ji ir kitos glžk. linijos 19 a. 2 pusėje padarė Vilnių svarbiu transporto mazgu. 1861 įvyko antirus. demonstracijų. Per 1863 sukilimą čia veikė sukilimo polit. organas – Judėjimo k-tas. 1863 įvesta kar. padėtis (panaikinta 1871). Lukiškių aikštėje generalgubernatoriaus M. Muravjovo iniciatyva buvo pakarta 1863 sukilimo ir sukilėlių dalinių 21 vadas, tarp jų K. Kalinauskas, Z. Sierakauskas.

19 a. 10 d-metyje Vilnius sparčiai plėtėsi: imta statyti daugiau mūrinių namų, užstatyti Žvėryną ir Naujininkus. 20 a. pr. gatvėse pradėti kloti betoninių plytelių šaligatviai. Kartu su istorizmo archit-ra plito modernas. 1903 pastatyta pirmoji elektrinė. 19 a. Vilniuje plėtėsi pramonė (daugiausia smulkioji), keitėsi gyventojų nac. sudėtis (lent.). 19 a. pab. čia veikė ~20 fabrikų, juose dirbo ~900 darbininkų; tuo laiku Vilnius tapo didžiausiu Lietuvos amatų ir pramonės centru. Po 1904 Vilniuje pradėjo eiti liet. spauda, įkurta Lietuvių mokslo d-ja, suaktyvėjo kita lietuvių kult. veikla.

1915 09 miestą užėmė Vokietijos kariuomenė. Nuo 1917 pab. čia veikė Lietuvos Taryba. 1918 02 16 ji paskelbė Lietuvos Nepriklausomybės Aktą. 1919 Vilnių okupavo Rusijos kariuomenė. 1920 okupuotas Lenkijos kariuomenės; 1920–22 vadinamosios Vid. Lietuvos administracinis, 1922–39 Vilniaus vaivadijos centras.

20 a. 3–4 d-metyje statyba mažai plėtota. Veikė nedidelės (vid. – 15 žm.) įmonės. Vilnius buvo Vilniaus kr. lietuvių kult. centras, čia veikė Laikinasis Vilniaus lietuvių k-tas (1919–37), Lietuvių mokslo d-ja (1907–38), *Kultūros* d-ja (1927–40), Vytauto Didžiojo g-ja, ėjo liet. laikraščiai *Rytų Lietuva*, *Vilniaus rytojus*, *Vilniaus žodis* ir kt., lenk. laikraščiai *Kurier Wileński*, *Słowo, Dziennik Wileński*. Lenkijos valdžia persekiojo liet. m-las ir d-jas, jas uždarinėjo, aktyviausi liet. veikėjai buvo įkalinami, tremiami. 1939 miestą užėmė ir apiplėšė SSRS kariuomenė. 1939 10 10 grąžintas Lietuvai, nuo 11 27 čia ėmė veikti iš Panevėžio atkeltas Ped. i-tas, nuo 12 16 pradėjo veikti VU (1919–39 veikė lenkiškasis Stepono Batoro u-tas). 1940 06 SSRS okupavus Lietuvą, 08 25 į Vilnių perkeltos vyr-bės ir valdžios įstaigos.

1941 prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, Vilniuje kilo sukilimas prieš sov. okupantus. 1941 06 24 miestą užėmė Vokietijos kariuomenė. Buvo nužudyta ~70 000 žm., daugiausia žydų. 1943 uždarytos aukštosios m-los, suimta 60 inteligentų. 1944 Vilnių užėmė SSRS kariuomenė. Per kovas miestas buvo sugriautas (iš dalies ar visiškai sunaikinta 73% įmonių). 1939–85 represuoti 7963 miesto gyventojai: 6033 suimti (iš jų 467 mirė kalinami), 1930 ištremta (49 mirė kalinami); daug tremtinių ešelonų iš Lietu-

Lent. **Vilniaus gyventojų tautinė sudėtis**

	1897*	1916	1931*	1941	1959*	1970*	1979*	1989*	2001*
lietuviai	2,1	2,6	0,8	28,1	33,6	42,8	47,3	50,5	57,8
rusai	20,1	1,4	3,8	3,6	29,4	24,5	22,2	20,2	14,0
lenkai	30,9	50,1	65,9	50,7	20,0	18,3	18,0	18,8	18,7
baltarusiai	4,2	1,4	0,9	0,9	6,2	6,5	6,4	5,3	4,0
ukrainiečiai	0,3	–	0,1	–	2,8	2,5	2,3	–	1,3
žydai	40,0	43,5	28,0	16,2	7,0	4,4	2,3	–	0,5
kt. tautybių	2,4	1,0	0,5	0,5	1,0	1,0	1,5	5,2	3,7

* gyventojų surašymų duomenys

vos buvo baigiami formuoti N. Vilnios glžk. stotyje.

Po II pasaul. karo atstatytas, pastatyta naujų įmonių (*Elfos* g-la 1945; *Lelijos* siuvimo fabrikas 1947; El. suvirinimo įrengimų g-la 1953; Verpimo ir audimo f-kas *Audėjas* 1956; *Sigmos* g-la 1956; Kuro aparatūros g-la 1959; *Plastos* g-la 1961), iš SSRS atkelta nemažai kolonistų, daugiausia rusakalbių. ~90 000 Vilniuje gyvenusių lenkų 1944–47 repatrijavo į Lenkiją. 20 a. 7–9 d-metyje naudojant stambiaplokštę statybos techniką pastatyta naujų gyv. mikrorajonų (Lazdynų, Karoliniškių, Viršuliškių, Šeškinės, Baltupių, Justiniškių, Pašilaičių). Neries deš. krante imta formuoti naują miesto centrą. Pastatyta Vilniaus centrinė universalinė parduotuvė, Rev-jos muziejus (dab. LDM), Operos ir baleto teatras, Studentų miestelis Saulėtekyje. Buvo naikinamas rel. paveldas (uždaryti vienuolynai, bažnyčios verčiamos sandėliais ar muziejų filialais). Dalis archit-ros paminklų buvo sunaikinta, mieste atsirado pseudomonumentalių neoistoristinių pastatų (Profesinių sąjungų kult. rūmai, Mokslininkų namai). Mieste buvo SSRS kar. bazių, didžiausia – vadinamajame Šiaurės miestelyje.

Vilnius tapo judėjimo už LR nepriklausomybę centru: čia 1988 susiformavo Sąjūdis ir vyko pagr. mitingai. Vilniuje 1990 03 11 AT/AS paskelbė Lietuvos nepriklausomybę. Per Sausio 13 SSRS agresiją prie TV bokšto ir RTV pastato 14 žm. žuvo ir ~700 sužeista, nuniokoti kai kurie miesto pastatai.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę bažnyčios ir kitos šventovės grąžintos tikintiesiems, pradėta grąžinti savininkams nekilnojamąjį turtą. Bankrutavo arba nutraukė veiklą į SSRS rinką orientuotos didž. g-los (*Ventos* gamybinis susivienijimas, *Vilmos* g-la, Kuro aparatūros g-la, *Sigmos* g-la, *Žalgirio* g-la). Pastatyta didelių prek. centrų (*Akropolis*, *Europa* ir kt.), modernių daugiaaukščių ir mažaaukščių gyv. pastatų ir jų kvartalų, dalis turtingesnių gyventojų statosi vilas priemiesčiuose. Miesto gatvėms grąžinti ist. vardai, pastatyti paminklai Gediminui, Mindaugui, Sausio 13 aukoms, F. Zappai, atstatomi Valdovų (Lietuvos d. kun-čių) rūmai. Atnaujinta daugelis gatvių ir pastatų.

Nusipelnę Vilniui asmenys miesto tarybos sprendimu apdovanojami Žygimanto Augusto (vyrai) ir Barboros Radvilaitės (moterys) medaliais (nuo 2001; iki 2007 apdovanota 8 asmenys); specialaus komiteto sprendimu – Šv. Kristoforo statulėlėmis (nuo 1998; apdovanota 84 asmenys). Pav. **L:** *Vilniaus miesto istorija* 2 t. Vilnius 1968–72; *Vilniaus architektūra* Vilnius 1978; **V. Drėma** *Dingęs Vilnius* Vilnius 1991; **B. Makauskas** *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais* Vilnius 1991; **K. Katalynas** *Vilniaus plėtra XIV–XVII a.* Vilnius 2006; **J. Kraszewski** *Wilno od początków jego do roku 1750* 4 t. Wilno 1838–42.

K a u n a s, miestas Lietuvos viduryje, prie Nemuno ir Neries santakos; apskrities, miesto ir rj. s-bių, arkivyskupijos centras. 358 111 gyv. (2007; antras pagal dydį Lietuvos miestas). 92,9% gyventojų yra lietuviai, 4,4% – rusai, 2,7% – kitų tautybių žmonės (2001). Gyventojų tankumas 2281 žm./km^2. 76,7% Kauno gyventojų yra katalikai, 2,5% – stačiatikiai, 0,7% – sentikiai, 0,3% – ev. liuteronai, 0,1% – ev. reformatai (2001). Plotas 157 km^2. Yra Ramybės, Vytauto, Panemunės, Kalniečių, Draugystės, Ąžuolyno ir kt. parkai. Kaunas suskirstytas į 11 seniūnijų: Aleksoto, Centro, Dainavos, Eigulių, Gričiupio, Panemunės, Petrašiūnų, Šančių, Šilainių, Vilijampolės, Žaliakalnio. Miestą sudaro 32 gyv. ir pram. rajonai. Prieš Nemuno ir Neries santaką, tarp šių upių,

Kauno herbas

Kaunas

yra seniausia dalis – Senamiestis, į r. nuo jo, Nemuno deš. krante iki geležinkelio, dabartinis miesto centras – Naujamiestis (jo ašis yra Laisvės alėja).

Kaunui tenka 14% visos Lietuvos ek. veiklos, sukuriama 11% Lietuvos bendrojo vidaus produkto. Mieste yra Kauno laisvoji ek. zona, Mokslo ir technologijų parkas *Technopolis*, Kauno aukštųjų ir informacijų technologijų parkas, KTU regioninis verslo inkubatorius. 2007 veikė 1317 apdirbamosios pramonės įmonių, kuriose dirbo 40 503 darbuotojai. Kaunui tenka 12% Lietuvoje parduodamos pram. produkcijos. 30,0% parduotos pram. produkcijos sukuria maisto ir gėrimų, 11,5% – tekstilės ir odos, 9,0% – siuvimo pramonė, kailių išdirbimas ir dažymas, 7,8% – metalų apdirbimo pramonė ir metalo gaminių gamyba, 7,0% – baldų, 34,7% – kitos pram. šakos (2005). ~1/2 produkcijos pram. įmonės realizuoja vidaus rinkoje, kitą dalį eksportuoja. Kauno HE, Kauno termofikacinė elektrinė. Ūkio banko centr. būstinė. Turizmas; daugiausia užs. turistų atvyksta iš Vokietijos, Lenkijos, Suomijos, Rusijos, Latvijos, Italijos. Veikia 3 turizmo informacijos centrai. Kaune yra 19 viešbučių, 5 moteliai.

2007 Kaune troleibusai kursavo 16, autobusai – 32 maršrutais. Funikulieriai kelia į Aleksoto ir Žaliakalnio kalnus. Kauno tarpt. oro uostas (Karmėlavoje). S. Dariaus ir S. Girėno aerodromas. Kauno dalis abipus Nemuno jungia Aleksoto, M. K. Čiurlionio, Panemunės ir kt., abipus Neries – Varnių, Vilijampolės ir kt. tiltai. Miestas įsikūręs tarptautinių transporto koridorių sankirtoje: geležinkeliai Talinas (Estija)–Ryga (Latvija)–Kaunas–Varšuva (Lenkija), Kijevas (Ukraina)–Minskas (Baltarusija)–Vilnius–Kaunas–Klaipėda, Kaunas–Karaliaučius (RF); Kauno geležinkelio stotis. Pro miestą eina *Via Baltica* ir Vilniaus–Klaipėdos automobilių magistralės.

2007 mieste veikė 11 ligoninių, 14 ambulatorinio gydymo įstaigų. KMU klinikos – didžiausia gydymo įstaiga Lietuvoje.

Vytauto Didžiojo, Kauno technol., Kauno medicinos u-tai, Lietuvos veterinarijos, Lietuvos kūno kultūros a-jos, Kauno kunigų seminarija (VDU padalinys), Kauno dailės i-tas (VDA padalinys), Kauno miškų ir aplinkos inžinerijos, Kauno technikos, Kauno verslo kolegijos, kitos aukštosios m-los. 2007 Kaune buvo 9 g-jos, 41 vid., 3 pagr., 16 pr. m-lų, dailės ir muzikos g-jos, 11 dar-

Nemuno krantinė

Laisvės alėja

želių-mokyklų, 5 muzikos, 9 sporto ir kt. m-los bei švietimo įstaigos. Lietuvos energetikos, Kauno paminklų restauravimo projektavimo, Lietuvos tekstilės, Lietuvos regioninių tyrimų i-tai. Lietuvos inovacijų centras.

Kaune yra 21 katalikų bažnyčia, Šv. apaštalų Petro ir Povilo arkikatedra bazilika, stačiatikių katedra, ev. liut. bažnyčia (Kaunas – ev. liut. parapijos centras), mečetė ir sinagoga. Dramos, Muzikinis, Lėlių, Kamerinis, Pantonimos ir plastikos, Mažasis, Jaunojo žiūrovo ir kiti teatrai. Kauno filh-ja. 3 kino salės. 32 b-kos, didžiausios – Kauno apskrities viešoji, Kauno miesto s-bės V. Kudirkos viešoji ir u-tų bibliotekos. Kauno sporto halė, S. Dariaus ir S. Girėno sporto centras. Tarpt. festivaliai: *Kaunas Jazz*, *Operetė Kauno pilyje*, jaunųjų muzikantų, moderniojo šokio, *Poezijos pavasaris*, šokių konkursas *Gintarinė pora*, Pažaislio muzikos f-lis, netradicinio folkloro f-lis *Suklegos*. Šiuolaikinio meno informacijos centras. M. K. Čiurlionio dailės muziejus, M. Žilinsko dailės galerija, Kauno paveikslų galerija, zoologijos, karo, Lietuvos sporto, IX forto, velnių, keramikos, tremties ir rezistencijos, Lietuvos aviacijos ir kt. muziejai, Istorinė LR Prezidentūra. Kauno botanikos, Lietuvos zool. sodai. Pav.

ARCHITEKTŪRA. Miesto planas mišrus. Nemuno ir Neries santakoje susiklosčiusiame stačiakampio plano senamiestyje gausu vertingų pastatų ir jų kompleksų. Gotikos l-piu pastatyta mūrinė Kauno pilis (13–16 a.), Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų (Vytauto bažnyčia, 15 a. pr.), Šv. Mikalojaus (15 a. pab.), Šv. Jurgio Kankinio su bernardinų vienuolynu (1472–16 a. pr.), Šv. Gertrūdos (15 –16 a.; turi ir renesanso elementų) bažnyčios, Kauno katedra (pradėta 15 a. pr., vėliau perstatyta, išplėsta), Perkūno namai (15 a. pab.–16 a. pr.), gyv. namai Vilniaus, Kurpių gatvėse. 16 a. suformuotą Rotušės aikštės ansamblį (1932 pertvarkytas) sudaro rotušė (pradėta 1542 pagal B. Choinauskio projektą, vėliau įgavo vėlyv. baroko ir ankstyvojo klasicizmo formas), barokinė jėzuitų Šv. Pranciškaus Ksavero bažnyčia (1720, bokštai 1725) su vienuolyno pastatais (1768, 1925 paaukštinti vienuolyno korpusai, archit. E. Peyeris), Zabielų namas (16 a., 1964 restauruotas, archit. D. Zareckienė), S. Siručio rūmai (18 a., nuo 1936 Maironio lietuvių literatūros muziejus), klasicistinis arklių pašto stoties pastatų kompleksas (19 a. pr. archit. J. Poussier, nuo 1994 Ryšių istorijos muziejus), Kunigų seminarijos rektorato rūmai su Bažnytinio meno muziejaus korpusu (1933, archit. K. Reisonas), gotikos, renesanso, baroko ir manierizmo archit-ros bruožų turinti Švč. Trejybės bažnyčia su bernardinų vienuolynu (pradėtas 16 a. pab.) ir varpinės bokštu (17 a. 2 d-metis), gotikiniai, renesansiniai gyv. namai, skulptūra *Maironis* (1984, skulpt. G. Jokūbonis, archit. K. Šešelgis).

Išliko renesansinės Kauno gynybinių įtvirtinimų liekanos (17 a. 2 pusė). Vienas žymiausių baroko archit-ros pavyzdžių – Pažaislio bažnyčios ir vienuolyno ansamblis (pradėtas 1667, archit. G. Frediani). Kiti baroko stiliaus statiniai: Ev. liut. bažnyčia (1683, 1862 pristatytas romantizmui būdingas varpinės bokštas, archit. J. Wolleris), Dievo Kūno bažnyčia (1690, 1866 rekonstravus į stačiatikių cerkvę įgavo bizantiškų formų), barokinis su klasicizmo elementais Šv. Kryžiaus bažnyčios (1690) ir karmelitų vienuolyno (1777) ansamblis. Klasicizmo archit-ros formos būdingos Aukštosios Fredos dvaro rūmams (19 a. pr.). Žymesni istorizmo l-pio statiniai: miesto teatras (1892, archit. J. Golinevičius; dabar Kauno muz. teatras), neobizantiškasis Įgulos soboras (1895, inž. K. Limarenka; dabar Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia), plytų stiliaus *Saulės* g-jos pastatas (1913, inž. F. Malinovskis, baigė E. Frykas), t.p. kariniai gynybiniai

Kauno senamiesčio vaizdas, dešinėje – ev. liut. bažnyčia (1683, varpinės bokštas 1862, archit. J. Wolleris)

Tyrimų laboratorija (1938, archit. V. Landsbergis-Žemkalnis, inž. A. Rozenbliumas; dabar KTU Chem. technologijos f-tas)

Kauno tvirtovės fortai (1889). Pagal 1847 plėtros planą Naujamiestyje suformuotas stačiakampis gatvių tinklas, šachmatiniu principu išdėstytos 3 aikštės su vyraujančia bulvaro tipo gatve (dabar Laisvės alėja; 1982 rekonstravus pagal architektų A. Paulausko, V. Paleckienės projektą paversta pėsčiųjų gatve).

Kaunui 1919 tapus Lietuvos laikinąja sostine jame buvo itin daug statoma. Pagal danų inž. M. Frandseno ir inž. A. Jokimo projektą (1923) suformuota geometrinio plano Žaliakalnio dalis. 20 a. 3 d-metyje vyravo neoklasicizmas (Kauno meno m-los statinių kompleksas, archit. V. Dubeneckis, 1925; Lietuvos banko pastatas, archit. M. Songaila, 1928; Seimo ir Teisingumo m-jos rūmai, archit. E. A. Frykas, 1930, su *art deco* stiliaus elementais, dabar Kauno filh-ja), būdinga tautinio stiliaus paieška (*Ragučio* gyv. namas, architektai V. Dubeneckis, M. Songaila, 1923). 20 a. 4 d-mečio pr. statytuose pastatuose susipynė klasikinė kompozicija ir modernizmo formos (VDU Medicinos f-to rūmai, 1933, archit. V. Dubeneckis, dabar KMU; žymiausias modernistinis pastatas – Vytauto Didžiojo karo muziejus ir NČDM rūmai, 1936, architektai V. Dubeneckis, K. Reisonas, inž. K. Krikščiukaitis), modernizmas ir tautinis stilius (Centr. pašto rūmai, archit. F. Vizbaras, 1931), modernizmo ir renesanso archit-ros principai (Karininkų ramovė, architektai S. Kudokas, K. Krikščiukaitis, 1937). Žymesni 20 a. 4 d-mečio racionalizmo krypties pastatai: Kristaus Prisikėlimo bažnyčia (archit. K. Reisonas, statyta 1934–40, atstatyta 2004), *Pažangos* (archit. F. Vizbaras, su *art deco* puošybos elementais, dabar VDU), Žemės banko (archit. K. Reisonas, inž. P. Morkūnas, 1935, dabar KTU centr. rūmai), Taupomųjų kasų (archit. A. Funkas, B. Elsbergas, A. Lukošaitis, dabar Kauno miesto s-bės pastatas) rūmai, Švč. Jėzaus Širdies bažnyčia (archit. A. Šalkauskis), Kauno klinikų statinių kompleksas (architektai U. Cassanas, E. Ouchanoffas), Sporto halė (inž. A. Rozenbliumas), kino teatras *Pasaka* (architektai J. Segalauskas, J. Rabinovičius, dabar klubas *Los Patrankos*, visi 1939), gyv. namų kompleksas V. Putvinskio g. (susiformavo 1928–37). Pagal V. Landsbergio-Žemkalnio projektus pastatyta: apskr. s-bės (1933, dabar Vyriausiasis policijos komisariatas), *Pienocentro* (su archit. K. Reisonu, dabar KTU Ekonomikos ir vadybos f-tas), Kūno kultūros (vėliau išplėsti, dabar LKKA; visi 1934), Prekybos, pramonės ir amatų (dabar Kauno apskr. viešoji b-ka) rūmai, Tyrimų laboratorija (su inž. A. Rozenbliumu, dabar KTU Chem. technologijos f-tas; abu 1938). Vienybės aikštės ansamblį (pradėtas formuoti 19 a. vid., 1970 pertvarkytas) sudaro Vytauto Didžiojo karo muziejaus rūmai (1936) su sodeliu (1923–40 pastatyti žymių asmenų biustai, dalis atstatyta 1989; paminklas *Laisvė*, skulpt. J. Zikaras, archit. V. Dubeneckis, 1928, atstatytas 1990; paminklas žuvusiems už Lietuvos laisvę, 1921, atstatytas 1989, kt. skulptūros), Žemės banko (1935), Pram. statybos projektavimo i-to (architektai A. Sprindys, V. Stauskas, 1965, dabar admin. pastatas), VDU centr. (archit. B. Zabulionis, 1974, buv. Polit. švietimo namai), Miestų statybos projektavimo i-to Kauno filialo (archit. A. Sprindys, 1975, dabar admin. pastatas *BLC*) rūmai, skulptorių K. Švažo, R. Antinio, J. Kėdainio stelos.

Po II pasaul karo statyti pseudoklasicistinių formų pastatai (glžk. stotis, archit. P. Ašastinas, 1953), sudėtingi inž. statiniai (Kauno HE, archit. P. Ryžikas, inž. D. Chrenovas ir kt., 1960, didžiausia Lietuvoje). Nuo 20 a. 7 d-mečio toliau plėtotas modernizmas. Pastatyta naujų gyv. rajonų (*Kalniečių*, archit. G. Miškinienė, A. Krasilnikova, A. Steponavičius, baigtas 1985), visuom. pastatų (Laidotuvių rūmai, archit. A. Paulauskas, 1978), prek. centrų (*Girstupis*, architektai V. Dičius, A. Lėckas, inžinieriai Č. Stankevičius, S. Byla, 1975, *Vitebskas*, architektai V. Juršys, V. Paipalas, 1980, *Kal-*

niečių, archit. E. Miliūnas, 1986), parduotuvių (*Viešnagė*, archit. K. Kisielius, 1982, *Merkurijus*, archit. A. Sprindys, 1983, *Rėda*, archit. E. Miliūnas, 1984), galerijų (Kauno paveikslų galerija, architektai L. Gedgaudienė, J. Navakas, 1978, M. Žilinsko dailės galerija, architektai E. Miliūnas, K. Kisielius, S. Juškys, 1989), mokslo įstaigų (KTU Lengvosios pramonės f-tas, archit. D. Petkelienė, 1984).

20 a. pab.–21 a. pr. Kaune pastatyta pastatų pagal archit. V. Adomavičiaus (*Ąžuolyno* sporto centro kompleksas, su architektais V. Vyšniauskiene, D. Čiuta, 2004), G. Jurevičiaus (automobilių salonai *Peugeot*, *Toyota*, *Lexus*, *Honda*, 2000–05), A. Kančo (Šv. Kazimiero bažnyčia, 1997, įmonės *Kraft Foods Lietuva* administracijos ir laboratorijos pastatų kompleksas, su archit. G. Kančaite, L. Kazakevičiūte, L. Savicku, 2001), A. Karaliaus (stat. medžiagų salonas *Iris*, 2002, daugiabučių gyv. namų kvartalas *Aušros namai*, 2005, su kt.), D. Paulauskienės (kotryniečių vienuolynas, su archit. E. Miliūnu, 2000), G. Janulytės-Bernotienės (KMU b-ka ir informacinis centras, 2007), A. Kaušpėdo, V. Klimavičiaus, V. Kuliešiaus, D. Laurinaitienės G. Natkevičiaus ir kt. projektus. Yra skulpt. V. Grybo (*Vytautas Didysis*, past. 1932 Aukštojoje Panemunėje, 1990 atstatytas Laisvės alėjoje), B. Bučo (*Sėjėjas*), B. Pundziaus (*Vandens nešėja*, abu 1939), R. Antinio (g. 1946, *Aukos laukas* 2002, skirtas R. Kalantos aukos vietai įamžinti), R. Kvinto (*D. Dolskis* 2007) sukurtų skulptūrinių paminklų.

Miestas plėtotas pagal 1953 (architektai K. Bučas, A. Slavinskas), 1970 (archit. P. Janulis), 1983 (architektai J. Petrauskas, J. Zagorskas, A. Sprindys) bendruosius (buv. generalinius) planus. 2003 patvirtintas bendrasis miesto planas (pakeistas 2006, projekto vadovas archit. S. Lukošius). Pav.

ISTORIJA. Miesto teritorijoje aptikta akmens amžiaus stovyklaviečių, yra 7 geležies a. piliakalniai, 4 dideli 10–12 a. kapinynai. 1 t-mečio 2 pusėje–14 a. Nemuno ir Neries santakoje buvo dvi g-tės. Miesto raida prasidėjo 14–15 a. sandūroje, 15 a. pr. jis apėmė ~20 ha plotą.

Kaunas minimas nuo 1361, kai kryžiuočiai puolė Kauno pilį. 1408 miestas gavo Magdeburgo teisę. LDK laikais Kaunas plė-

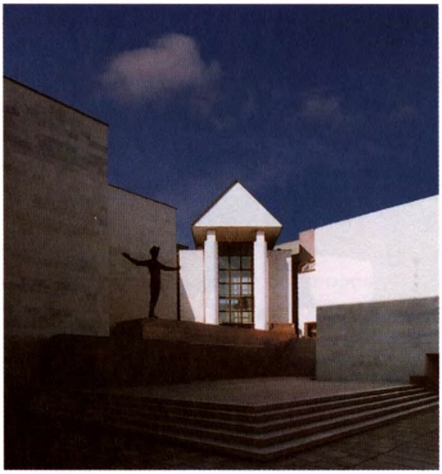

M. Žilinsko dailės galerijos (1989, architektai E. Miliūnas, K.Kisielius, S. Juškys) fragmentas su skulptūra *Žmogus* (skulpt. P. Mazūras, 1989)

tojosi kaip prek. ir amatų centras, prekybos pagr. kelias buvo Nemunas. 1441–1532 veikė Hanzos kontora. 16–18 a. buvo 23 cechai, vienįę ~36 sričių amatininkus. Miesto planas buvo stačiakampis (iš pradžių tik senojoje dalyje).

Kaunas dar 15 a. pradžioje įgijo herbą. Miesto valdžios institucijos buvo vaitas, magistratas ir suolininkų teismas. Mieste buvo didikų ir bažn. jurisdikų. Nuo 15 a. pr. kūrėsi katalikų vienuoliai, prie parapinės bažnyčios, vienuolynų, magistrato veikė m-los. 16 a. pab.–17 a. pr. Kaunas išgyveno didelį ūk. pakilimą, buvo ~15 000 gyventojų. Per ATR karus su Rusija ir Švedija miestą okupavo ir 1655–61 valdė Rusija; Kaunas smarkiai nukentėjo, 17 a. 7 d-metyje teliko ~4500 gyventojų. Beveik atstatytas miestas per Šiaurės karą 1701–07 buvo vėl nuniokotas. 18 a. Kauno teritorija nedidėjo, nors nuo 18 a. 3 d-mečio klostėsi palankesnės sąlygos amatams ir prekybai.

Po ATR III padalijimo (1795) Kaunas buvo prijungtas prie RI. 1800 gaisras sunaikino trečdalį miesto. 1808 magistratą pakeitė miesto dūma. 1812 06–12 Kauną buvo užėmusi Prancūzijos kariuomenė. 1843 miestas tapo Kauno gub. centru, jame kūrėsi admin. įstaigos. Pagal 1847 Kauno plėtros planą į r. nuo senamiesčio pradėta statyti naujamiestį. 1882–1914 vyko Kauno tvirtovės statyba, ji darė įtaką miesto raidai. 1889 prie Kauno prijungtas Žaliakalnis. 19 a. 2 pusėje Kaune pastatyta metalo apdirbimo įmonių. 1880 mieste buvo 45 pram. įmonės. 1861–62 pro miestą nuties-

Lietuvos prezidentas ir vyriausybės nariai išlydi karius į frontą (1919 pab.)

Kaunas (1940)

tas glžk. Lentvaris–Prūsijos siena, tam iškastas tunelis. 1897 buvo 67 800 gyventojų. 1900 pradėjo veikti elektrinė, elektrifikuotos pagr. gatvės.

1864 į Kauną iš Varnių perkelti Žemaičių (Telšių) vyskupijos centras ir Žemaičių kunigų seminarija. Nuo 1904 pagyvėjo Kauno lietuvių visuom. gyvenimas. 1904 atidarytas pirmasis liet. knygynas, 1905 – spaustuvė. Kaune veikė daugelio liet. d-jų centr. v-bos. Per I pasaul. karą 1915–18 miestą okupavo Vokietijos kariuomenė.

Sov. Rusijos kariuomenei veržiantis į Lietuvą, 1918 12 31 iš Vilniaus į Kauną persikėlė Lietuvos vyr-bė ir kariuomenės vadovybė. Prasidėjo išskirtinis miesto ist. l-pis – Kaunas tapo laikinąja valstybės sostine: 1919–40 čia veikė Lietuvos vyr-bė, 1920–27 ir 1936–40 – Seimas, 1920–40 – Prezidentūra. 1919 prie miesto prijungta Vilijampolė, Žemieji Šančiai ir Žaliakalnio š.r. teritorija, 1931 – Aukštoji Panemunė, Aleksotas ir Aukštieji Šančiai. 1918–40 Kaunas buvo didžiausias Lietuvos pram. centras. Išsiplėtė maisto, baldų, poligrafijos ir ypač tekstilės, sunyko metalo apdirbimo pramonė. Įsikūrė svarb. b-vių (*Maistas*, *Pienocentras*, *Lietūkis* ir kt.) centrai. 1940 pr. veikė 412 įmonių ir dirbtuvių, Lietuvos didž. bankai. Įv. org-jos čia rengė kongresus, suvažiavimus, konf-jas, šventes. 1926 Kauno radijo stotis pradėjo Lietuvos radijo transliacijas. 1921 atidarytas Karo muziejus, 1925 – M. K. Čiurlionio meno galerija. 1922 įsteigtas Lietuvos u-tas (nuo 1930 VDU), 1922 – Meno, 1931 – Aukštoji karo m-los, 1936 – Veterinarijos a-ja, 1934 – Aukštieji kūno kultūros kursai. 1939 Kaune veikė 20 g-jų, 6 aukštesniosios m-los. Mieste buvo leidžiami visi svarbiausi LR periodiniai leidiniai. 1939 Kaune įvyko Europos krepšinio čempionatas.

Lent. **Kauno gyventojų tautinė sudėtis** (surašymų duomenys, %)

	1897	1923	1959	1970	1979	1989	2001
lietuviai	6,6	59,0	80,0	84,3	88,7	88,0	92,9
rusai	25,8	3,2	11,5	10,5	8,3	8,3	4,4
ukrainiečiai	0,3	–	1,1	1,2	0,8	–	0,5
lenkai	22,7	4,5	1,3	1,0	0,7	0,6	0,4
žydai	35,2	27,1	2,2	1,4	0,5	0,3	0,1
baltarusiai	1,4	0,2	0,9	0,8	0,5	0,7	0,3
vokiečiai	4,7	3,5	–	–	–	–	0,1
kitų tautybių	3,3	2,5	3,0	0,8	0,5	2,0	1,3

1924 pradėjo kursuoti autobusai, 1929 įrengtas vandentiekis, 1931 Žaliakalnyje, 1935 Aleksote įrengti keltuvai (funikulieriai). 20 a. 4 d-metyje pastatyta daug modernios archit-ros statinių, suformuoti nauji Kauno centr. dalies gatvių, Žaliakalnio kvartalai. 1934 buvo 104 000 gyv., miestas lietuviškėjo (lent.).

1940 06 15 Kauną okupavo SSRS kariuomenė. Per 1941 06 14–19 masinį trėmimą iš Kauno ištremti 1849 gyventojai. Prasidėjus SSRS–Vokietijos karui 1941 06 23 LAF Kaune pradėjo Birželio sukilimą. Sukilėliai paskelbė, kad atkuriama Lietuvos nepriklausomybė, Laikinosios vyr-bės sudėtį. 1941 06 25–1944 08 01 Kauną okupavo Vokietijos kariuomenė, naciai tvirtovės fortuose vykdė masines žydų ir SSRS karo belaisvių žudynes, į karo pabaigą traukdamiesi susprogdino strateginius objektus – elektrines, tiltus ir kita. Tuojau po karo sov. valdžios nurodymu suniokotas Karo muziejaus sodelis su valstybingumo simboliais (Lietuvai 1990 atkūrus nepriklausomybę pamažu atkurtas), įkurdinta sov. kar. junginių.

20 a. 6–9 d-metyje plėtota sunkiosios ir lengvosios pramonės šakos. 1960 pastatyta Kauno HE. 1946 prie Δ prijungti Petrašiūnai, Marvelė, Lampėdžiai, 1959 – Kleboniškis, 1961 – Palemonas. 20 a. 8–9 d-metyje š. ir š.r. kryptimi sparčiai statyti gyv. rajonai. 1950 Kauno u-tas reorganizuotas (jo pagrindu įkurti KPI ir KMI, hum. f-tai perkelti į Vilnių), veikė LŽŪA, LKKI, Veterinarijos a-ja, kunigų seminarija.

1919–50 Δ buvo apskrities, 1950–53 – Kauno srities, nuo 1955 Kauno rajono centras.

Po II pasaulinio karo Kaunas buvo svarbus dvasinės opozicijos sov. okup. režimui centras. 1955 ir 1956 antisovietinėmis demonstracijomis virto Vėlinių išvakarių šventimas, daugiausia masinių demonstracijų įvyko 1972 05 14 Laisvės alėjoje susideginus R. Kalantai. 1988 06 įsikūrė Kauno Sąjūdžio rėmimo grupė. 1989 atkurtas VDU. 1996 vėl įkurta Kauno apskritis.

20 a. 10 dešimtmetyje–21 a. pr. sumažėjo didžiųjų pramonės įmonių gamybiniai pajėgumai. Įsteigta nedidelių ir vidutinių lengvosios, baldų, maisto pramonės įmonių. 2001 buvo 378 900 gyventojų. 2003 patvirtintas naujas Kauno savivaldybės teritorijos bendrasis planas. 21 a. 1 dešimtmečio 2 pusėje miesto plėtra paspartėjo. Pav.

L: *Kauno istorija* Kaunas 1995; *Kaunas. Istorija, praeitis, dabartis* / sud. R. Viedrynaitis Kaunas 2006.

K l a i p ė d a, miestas Lietuvos vakaruose, prie Baltijos j. ir Kuršių marių; apskrities, miesto s-bės, kat. dekanato, ev. liut. parapijos centras. Uostamiestis. 185 936 gyventojai (2007; trečias pagal dydį Lietuvos miestas). Įsikūrusi Pajūrio žemumoje ir Kuršių nerijos š. dalyje; mieste į Klaipėdos sąs. įteka Danė. 71,3% gyventojų yra lietuviai, 21,3% – rusai, 7,4% – kitų tautybių žmonės (2001). Gyventojų tankumas 1897 žm./km². 58,5% Klaipėdos gyventojų yra katalikai, 15,5% – stačiatikiai, 1,6% – sentikiai, 1,1% – ev. liuteronai, 0,2% – ev. reformatai, 0,2% – Jehovos liudytojai (2001). Plotas 98 km². 1 seniūnija – Melnragės ir Girulių; miestą sudaro 60 gyv. rajonų. Danės kair. krante, netoli žiočių, yra Senamiestis, į p. nuo jo, prie Kuršių marių – Smeltė. Danės deš. krante yra Naujamiestis (miesto centras), į š. nuo jo, prie Baltijos j., – Girulių vasarvietė, Kuršių nerijoje – Smiltynė. Pramonė sutelkta daugiausia palei Kuršių marių pakrantę (uosto teritorija). Danės deš. krante, į r. nuo Naujamiesčio, yra geležinkelio pram. rajonas. Miesto š. dalyje yra Girulių ir Klaipėdos, Kuršių nerijoje – Smiltynės ir Neringos miškai. Klaipėdai priklauso Kuršių nerijos nac. parko dalis. M. Mažvydo skulptūrų parkas.

Klaipėda – svarbiausias V. Lietuvos pram. centras. Pagaminama 7,1% Lietuvos ir ~60,5% Klaipėdos apskrities pram. produkcijos. 70% Klaipėdos BVP sukuria paslaugos ir administravimas, 30% – apdirbamoji pramonė ir statyba. Veikia >5000 įmonių, iš jų >220 savo pagamintą produkciją eksportuoja į užsienį. Pramonės svarb. šakos: transporto priemonių, maisto, tekstilės, metalo ir medienos apdirbimo, baldų, popieriaus, kartono. Klaipėdos jūrų uostas – šiauriausias neužšąlantis uostas Baltijos j. rytinėje pakrantėje. Uoste dirba ~20 didelių krovos, laivų remonto ir statybos bendrovių (didžiausios: Klaipėdos jūrų krovinių kompanija, *Klaipėdos nafta*, *Klaipėdos Smeltė*, Baltijos laivų statykla, *Vakarų laivų remontas* ir kitos). Uostas per metus gali perkrauti iki 30 mln. t krovinių. Veikia geoterminė elektrinė. Klaipėdoje įsikūrusi naftos gavybos b-vė *Genčių nafta*. Klaipėdos laisvoji ekonominė zona. Klaipėdos mokslo ir technol. parkas, Klaipėdos prekybos, pramonės ir amatų rūmai.

Apgyvendinimo paslaugas teikia 27 įstaigos, svečius aptarnauja 30 turizmo agentū-

Klaipėdos herbas

Klaipėda

Lietuvos jūrų muziejus

rų (2007). Veikia keleivinių laivų terminalas, Klaipėdos turizmo ir kultūros informacijos centras, Kuršių nerijos nac. parko lankytojų centras.

Kaipėdoje autobusai kursuoja 19 maršrutų. Geležinkelio mazgas aptarnauja Klaipėdos jūrų uostą. Per miestą eina 2 tarpt. plentai: Tilžė (Kaliningrado sr., RF)–Pagėgiai–Šilutė–Klaipėda–Palanga–Ventspilis (Latvija), Kijevas (Ukraina)–Minskas (Baltarusija)–Vilnius–Klaipėda. Keltai į Vokietiją (Kylį, Mukraną), Daniją (Kopenhagą, Fredericiją, Åbenrå, Århusą), Švediją (Karlshamną), Lenkiją (Gdanską), t.p. į Neringą. Klaipėdą aptarnauja Palangos tarpt. oro uostas.

Klaipėdoje yra 4 ligoninės, Visuomenės sveikatos centras. Klaipėdos u-tas, Klaipėdos, Klaipėdos verslo ir technologijų, Lietuvos jūreivystės, Klaipėdos social. mokslų, Klaipėdos verslo, V. Lietuvos verslo kolegijos, Lietuvos krikščioniškojo fondo aukštoji m-la, Klaipėdos S. Šimkaus kons-ja, Klaipėdos aukštesnioji policijos m-la. 6 g-jos, 8 vid., 15 pagr., 1 pr. m-la, 11 mokyklų-darželių. Sporto mokymo įstaigos: Klaipėdos miesto, *Viesulo* ir *Gintaro* sporto centrai, futbolo, V. Knašiaus krepšinio m-los. Strateginės savivaldos, Profes. mokymo ir vadybos i-tai, Klaipėdos meteorologijos centras.

Buv. rotušė (1877 perstatyta neorenesanso stiliumi iš 18 a. pab.–19 a. pr. gyv. namo; dabar Klaipėdos apskr. viršininko administracija)

Klaipėdoje yra 4 katalikų bažnyčios, 4 kitų religinių bendruomenių maldos namai. Klaipėdos dramos, muzikinis, lėlių teatrai, vaikų ir jaunimo teatras *Aušra*, Klaipėdos krikščioniškasis teatras *Viltis*. 4 kino teatrai. Miesto koncertų salė. Kultūros centras *Žvejų rūmai*. Klaipėdos apskrities viešoji, Klaipėdos u-to, Klaipėdos miesto s-bės viešoji ir kitos b-kos. Kasmet vyksta tarpt. festivaliai *Skambanti banga*, *Vargonų vasara*, *Klaipėdos muzikos pavasaris*, Klaipėdos pilies džiazo festivalis, *Muzikinis rugpjūtis pajūryje*, rengiama Klaipėdos krašto vaikų ir jaunimo dainų šventė *Pavasario balsai*, *Jūros šventė*. Klaipėdos centrinis, *Baltijos*, *Moksleivio* stadionai, lengvosios atletikos maniežas, irklavimo, buriavimo centrai, *Gintaro* plaukimo baseinas, dviračių sporto trekas, 2 ledo arenos ir kitos sporto bazės. Lietuvos jūrų, Laikrodžių, Mažosios Lietuvos ist. muziejai, Prano Domšaičio galerija, Klaipėdos dailės parodų rūmai. Klaipėdos universiteto bot. sodas. Pav.

ARCHITEKTŪRA. Miesto planas linijinis, ištįsęs Kuršių marių ir Baltijos j. pakrantėmis. Pagrindinės miesto dalys: Danės kair. krante – Senamiestis (jame 13–15 a. susiformavo stačiakampis gatvių tinklas), dešiniajame – Naujamiestis (centr. dalis suskirstyta pailgais kvartalais), nauji gyv. rajonai (Pempininkai, Naujakiemis, Alksnynė, Gedminai ir kt.; statyti nuo 1945). Uostamiesčio specifiką paryškina krantinės, sandėliai, Klaipėdos kraštui būdingi fachverkiniai, pramonės pastatai. Išliko fortifikacinių statinių ir įrenginių: Klaipėdos pilies (13–18 a.) ir bastionų (statyti nuo 1559) liekanos (Danės kairiajame krante; nuo 2002 restauruotoje dalyje veikia Pilies muziejus), bastionų kompleksas (Danės dešiniajame krante; 15–18 a.).

Senamiestyje išliko senųjų visuom. pastatų (Teatro rūmai, past. 1857 sudegusio klasicistinio pastato vietoje, 1893 perstatant įgavo neoklasicizmo bruožų, dabar Klaipėdos dramos teatras), fachverkinių ir mūrinių sandėlių (Aukštoji g. 3, 3a, 3b, dabar Klaipėdos dailės parodų rūmai, Daržų g. 10, visi 18–19 a.), gyv. namų (barokinis, 1774,

dabar M. Lietuvos istorijos muziejus, fachverkinis Sukilėlių g. 19, 18 a. pab.; Aukštoji g. 5–13, 18–19 a.). Po 1854 gaisro miestas intensyviai atstatinėtas. 19 a. 2 pusėje susiklosčiusiame Naujamiestyje pastatyta istorizmo l-pio pastatų; žymesni – vadinamojo arkadų stiliaus Valst. bankas (1858), Teismo rūmai (1862), glžk. stotis (1875), Luizės g-ja (1891), neogotikiniai Pašto rūmai (1890, archit. H. Schoede), kareivinių kompleksas (1907, dabar KU centr. rūmai). Šiuo l-piu pastatyta daug gyv. namų (neobarokinė rezidencija Liepų g. 7, neoklasicistiniai rūmai Liepų g. 12, ~1820, 19 a. pab. išplėsti, dabar Laikrodžių muziejus, pirklio H. Gerlacho neorenesansinė vila, 1874, dabar Klaipėdos apskr. I. Simonaitytės viešoji b-ka, 2006 rekonstruota, archit. N. Blaževičienė), pramonės pastatų (fachverkinis *Union* chem. trąšų f-kas, 1869–80, celiuliozės f-kas, 1900, vėliau išplėstas, nuo 1994 b-vė *Klaipėdos kartonas*), tiltų (pasukamas tiltas per kanalą tarp pilies ir Danės, 1855). 20 a. pr. plito jugendo stiliaus pastatai (namai Tiltų g. 13, H. Manto g. 30, vila Smiltynės g. 11).

Nepriklausomos Lietuvos metų pastatai (su racionalizmo bruožais): Raudonojo Kryžiaus ligoninė (1933, archit. R. Steikūnas; dabar Klaipėdos apskr. ligoninė), Vytauto Didžiojo g-ja (1934, archit. H. Reissmannas), Klaipėdos ped. i-to sporto rūmai (1937, archit. V. Landsbergis-Žemkalnis, nuo 2005 Klaipėdos kūno kultūros ir rekreacijos centras), Miesto taupomoji kasa (1938), Elektrinės kompleksas (20 a. 3–4 d-metis, kai kurių pastatų archit. H. Reissmannas).

Per II pasaul. karą sugriauta 60% pastatų. Po karo naikinti Klaipėdos vokiškumą primenantys statiniai, nugriauta subombarduotų katalikų, ev. reformatų bažnyčių liekanos. SSRS okupacijos l-piu Klaipėdos ist. dalis perplanuota. Pastatyta Švč. Mergelės Marijos Taikos Karalienės bažnyčia (pradėta statyti 1957 tikinčiųjų lėšomis, archit. J. Baltrėnas, 1960 atimta, 1963 joje įsteigtas LSSR filh-jos filialas, 1988 grąžinta tikintiesiems), Kultūros rūmai (1963, archit. A. Mikėnas, dab. Klaipėdos muz. teatras), Santuokų rūmai (1980, archit. R. V. Kraniauskas), Lietuvos jūrų muziejus ir akvariumas (1979, archit. P. Lapė, L. Šliogerie-

Gyv. namai (18 a. 2 pusė)

Skulptūra *Žvejas* (1971, skulpt. K. Kisielis)

Lietuvos jūrų muziejaus delfinariumas (1994, archit. P. Lapė)

nė; įrengti Kopgalio tvirtovėje, 1866), viešbutis *Klaipėda* (1986, archit. G. Tiškus). Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pastatyta Lietuvos jūrų muziejaus delfinariumas (1994, archit. P. Lapė), didelių prek. centrų, admin. pastatų, viešbučių, gyv. namų.

Yra paminklinių skulptūrų: S. Dacho su statula *Taravos Anikė* (1912, skulpt. A. Kühnas, po 1939 nugriauta, 1989 atstatyta, skulpt. H. Haacke), *Žvejas* (1971, skulpt. K. Kisielis), K. Donelaičio (1973, skulpt. P. Deltuva; abiejų archit. P. Šadauskas), Herkaus Manto (1986, skulpt. V. Mačiuika), Martyno Mažvydo (1997, skulpt. R. Midvikis, archit. V. Mazurkevičius), paminklas vieningai Lietuvai *Arka* (2003, skulpt. A. Sakalauskas, archit. R. Krištapavičius). Martyno Mažvydo skulptūrų parkas (1977; Klaipėdos senųjų kapinių vietoje). Pav.

L: **J. Tatoris** *Senoji Klaipėda: Urbanistinė raida ir architektūra iki 1939 metų* Vilnius 1994.

ISTORIJA. 1252 Livonijos ordinas pastatė Klaipėdos pilį, šalia įsikūrė Klaipėdos (vok. Memel) miestas. 1254 (ar 1258) Klaipėda gavo Liubeko, 1475 – Kulmo miesto teisę. 13–15 a. buvo puolama ~20 kartų (dažn. žemaičių), dėl to menkai tesiplėtė. Iki 16 a. 2 pusės joje kar. sumetimais nebuvo leidžiama mūrinė statyba.

1525 Klaipėda tapo Prūsijos kun-tės apskrities centru (juo buvo iki 1950). Dab. Senamiesčio gatvių tinklas susiformavo po 1540 gaisro. 1571 Prūsijos kun-tis Albrechtas Friedrichas padovanojo miestui naujų žemių. 1627–29 Klaipėda apjuosta gynybiniais pylimais su įtvirtinimais, tapo miestu tvirtove. Vidinėje pylimų pusėje kūrėsi miesto branduolys – Senamiestis ir Odų priemiestis (nuo 1693 – Frydricho miestas). 16 a. Klaipėda sparčiau plėtojosi kaip uostamiestis. Nuo 16 a. vid. kūrėsi amatininkų cechai. Miesto plėtrą skatino stiprėjanti LDK prekyba su Vakarų šalimis. 1629–35 Klaipėdą valdė švedai. Panaikinus apribojimus pagyvėjo prekyba: eksportuota ž.ū. produkcija, importuota druska ir kolonijinės prekės.

1722 prie Klaipėdos prijungtas Frydricho miestas. Per Septynerių metų karą 1757–62 miestą užėmė Rusijos kariuomenė. Po karo Klaipėda prarado tvirtovės statusą, plėtojosi medienos eksportas (1772 įrengtas medienos uostas) ir apdirbimas. 18 a. mieste daugėjo parapinių m-lų.

1807–08 Klaipėda buvo Prūsijos karalių rezidencija,1807 joje išleistas įsakas dėl baudžiavos panaikinimo. 19 a. vid. miestas išgyveno ek. pakilimą. 19 a. 2 pusėje susiformavo naujas admin. centras – Naujamiestis. 1856 prijungtas Vitės priemiestis, 1900 – Smiltynė. Daugėjo gyventojų (1890 – 19 200). 19 a. 2 pusėje laivininkystės verslas silpnėjo, plėtojosi stambioji pramonė, 1875 nutiestas glžk. Klaipėda–Tilžė, 1904 pradėjo kursuoti el. tramvajus. 19 a. pab.–20 a. pr. Klaipėda darėsi vokietinamos M. Lietuvos š. dalies kult. ir ek. centru, į ją kėlėsi liet. spaustuvės, miesto ir apylinkių lietuvninkai gynė liet. kalbos teises.

1918 prie Klaipėdos prijungta Smeltė ir Bomelsvitė. 1919 Versalio sutartimi miestas ir Klaipėdos kraštas atskirtas nuo Vokietijos, 1920–23 jį valdė prancūzai. 1923 po Klaipėdos krašto sukilimo miestas prijungtas prie LR ir tapo autonominio Klaipėdos krašto centru. Buvo plečiamas Klaipėdos uostas, sukurta tekstilės, susilpnėjo medienos pramonė. 1938 mieste buvo 13% Lietuvos (be Vilniaus kr.) įmonių, jose dirbo 26% Lietuvos pram. darbuotojų. Per Klaipėdą ėjo 75,6% Lietuvos eksporto ir 64,8% importo. 1924–32 nutiesta Kretingos–Kužių glžk. atšaka, 1938 – Žemaičių plentas sujungė Klaipėdą su visa Lietuva. 20 a. 3–4 d-metyje pastatyta modernios archit-ros gyv. namų kvartalų ir admin. pastatų. Daugėjo gyventojų (1925 – 35 000), keitėsi jų tautinė sudėtis (lent.). Skatinta liet. kultūros plėtra – leisti liet. laikraščiai, 1923 atidaryta Muzikos m-la, 1934 įkurtas Prekybos i-tas, 1935 – Valstybės teatro Klaipėdos skyrius (1939 perkelti į Šiaulius), 1935 – Pedagoginis i-tas (1939 perkeltas į Panevėžį).

Lent. **Klaipėdos gyventojų tautinė sudėtis** (surašymų duomenys, %)

	1925	1959	1970	1979	1989	2001
lietuviai	30,3	55,2	60,9	61,5	63,0	71,3
vokiečiai	57,3	–	–	–	–	0,2
rusai	–	35,7	30,9	29,5	28,2	21,3
baltarusiai	–	3,0	2,9	2,9	2,8	1,9
ukrainiečiai	–	2,8	3,0	3,9	–	2,4
žydai	–	0,9	0,6	0,4	0,3	0,2
lenkai	–	0,5	0,7	0,6	0,5	0,4
kitų tautybių	5,4	1,9	1,0	1,2	5,2	2,3
svetimšaliai*	7,0	–	–	–	–	–

* gyventojai, kurie nepriėmė Lietuvos Respublikos pilietybės (daugiausia vokiečiai)

1939 03 23 Klaipėdą užgrobė nacių valdoma Vokietija, miestas tapo jos karine baze. 1945 01 28 Klaipėdą užėmė SSRS kariuomenė.

Per karą sugriauta ar sudeginta 60% pastatų, mieste liko tik 6 senieji gyventojai. Į ištuštėjusį miestą atsikėlė daug gyventojų iš kitų SSRS regionų ir iš Lietuvos. 1946 prie miesto prijungti Giruliai ir Melnragė. 1950–53 Klaipėda buvo srities centras. 1952 įkurta Baltijos laivų statykla, 1952 – jūrų žvejybos uostas, 1966 – Vakarų laivų remonto įmonė, 1986 pradėjo veikti tarpt. jūrų perkėla Klaipėda–Mukranas. Plėtota medienos apdirbimo, stat. medžiagų, maisto, lengvoji pramonė. 1986 Klaipėdoje buvo gaminama 13% LSSR pramonės produkcijos. 20 a. 8–9 d-metyje daugėjo gyventojų (1989 – 202 900), miestas plėtėsi p. kryptimi. 1945 atkurtas Dramos teatras (iki 1949 vadinosi Muzikinės komedijos teatru), 1979 atidarytas Jūrų muziejus. 1960 iš tikinčiųjų atimta baigiama statyti kat. bažnyčia. 1988 07 11 įsteigta Sąjūdžio rėmimo grupė.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę miesto ek. plėtrą labai skatino užs. investuotojai. Lietuvos žvejybos laivynas dėl nevykusios privatizacijos bankrutavo, bet kuriam laikui per uostą padidėjo žaliavų reeksportas. 1992 įkurta LR karinių jūrų pajėgų pagr. bazė. 1997 Klaipėdoje sukurta laisvoji ek. zona. 1991 ŠPI Klaipėdos vakarinio, Muzikos ir Ikimokyklinio auklėjimo f-tų pagrindu įkurtas Klaipėdos u-tas, 2005 mieste veikė 7 aukštosios m-los. 1992 pagal sen. antspaudų ikonografiją atkurtas šiuolaikinis miesto herbas. 2001 patvirtintas Klaipėdos plėtros strateginis planas. 1996 miestas tapo vėl įkurtos apskrities centru. Pav. **L:** *Klaipėda: istorija populiariai* Klaipėda 2002; **V. Žulkus** *Viduramžių Klaipėda: miestas, pilis, archeologija, istorija* Vilnius 2002.

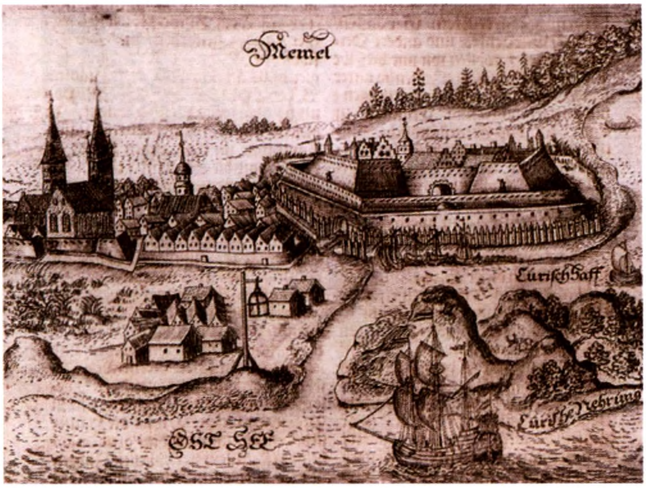

Klaipėdos miestas ir pilis (iš Chr. Hartknocho kn. *Senoji ir Naujoji Prūsija* 1684)

LR ministras pirmininkas E. Galvanauskas (ketvirtas iš kairės) ir kiti vyriausybės nariai Klaipėdoje (1923)

Š i a u l i a i, miestas Lietuvos šiaurėje; apskrities, miesto ir rj. s-bių, vyskupijos centras. 128 396 gyv. (2007; ketvirtas pagal dydį Lietuvos miestas). 93,6% gyventojų yra lietuviai, 5,3% – rusai, 1% – ukrainiečiai, 0,1% – kt. tautybių žmonės (2001). Gyventojų tankumas 1585 žm./km². 74% Šiaulių gyventojų yra katalikai, 2,5% – stačiatikiai, 0,4% – sentikiai, 0,3% – ev. liuteronai (2001). Plotas 81 km². Yra Didždvario, Gubernijos, Rėkyvos ir kt. parkai. 2 seniūnijos: Medelyno ir Rėkyvos.

Šiauliuose pagaminama 4,3% Lietuvos pram. produkcijos (2003). Svarb. pram. šakos: maisto ir gėrimų, tekstilės, baldų pramonė, televizorių, dviračių gamyba, durpių gavyba. Šiaulių banko centrinė būstinė. Turizmas; daugiausia užs. turistų atvyksta iš Vokietijos, Latvijos, D. Britanijos. Šiauliuose yra 11 viešbučių, 2 moteliai. Svečius aptarnauja 14 turizmo agentūrų (2007).

Šiauliuose autobusai kursuoja 29 maršrutais. Karinis oro uostas Zokniuose. Geležinkeliai į Mažeikius, Telšius, Panevėžį; geležinkelio stotis. Per Šiaulius eina Rygos (Latvija)–Karaliaučiaus (RF), Palangos–Panevėžio magistraliniai plentai.

Šiaulių u-tas, 3 kolegijos, kons-ja, 4 g-jos, 12 vid., 11 pagr., 7 pradinės m-los, dailės, muzikos ir kt. m-los bei švietimo įstaigos. Sporto mokymo įstaigos: 4 sporto, teniso, atletikos, plaukimo, kūno kultūros m-los.

Šiaulių herbas

Šiauliai. Vilniaus gatvė

Didždvario gimnazija (past. 1898)

4 stadionai, lengvosios atletikos maniežas, plaukimo baseinai, *Šiaulių* sporto rūmai, sporto bazės (2007).

Šiauliuose yra 4 kat. bažnyčios, kt. religinių bendruomenių 3 maldos namai. Šiaulių dramos teatras, lėlių teatras *Avilys*, 2 kino teatrai, filh-ja, kult. centrai. Šiaulių apskrities P. Višinskio viešoji, Šiaulių miesto s-bės viešoji ir kt. b-kos. Kasmet vyksta tarpt. f-liai (Mažųjų kino formų, džiazo, folkloro). Valst. kamerinis choras *Polifonija*. *Aušros* (su padaliniais; įk. 1923), katinų (1990), vandentvarkos (1974), geležinkelio (1971) ir kt. muziejai. Dailės, gintaro galerijos. Šiaulių u-to bot. sodas. Pav.

S. Kuzmos skulptūra *Šaulys* (1986) Saulės laikrodžio aikštėje

ARCHITEKTŪRA. Miesto planas mišrus. Iki 18 a. pab. klostėsi spindulinis planas, 1774 pradėta miesto centro rekonstrukcija pagal klasicistinės archit-ros principus (archit. G. de Sacco): centras suplanuotas stačiakampiais kvartalais, susiklostė taisyklingas gatvių tinklas. Gyv. namų statyba vyko pagal miesto projektinius planus (žinomi 1872, 1877, 1912 metų). Renesansinė Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus katedra (iki 1997 bažnyčia, 19 a. perstatyta, 1953 atstatyta) 1625 pastatyta buv. medinės bažnyčios (1445) vietoje. Žymesni kiti pastatai: klasicizmo bruožų turintys Zubovų rūmai (17 a. pab.–19 a., dabar ŠU Menų f-tas), Šiaulių g-ja (1847, archit. T. Tišeckis, dabar J. Janonio g-ja), istorizmo stiliaus mergaičių g-ja (1898, dabar Didždvario g-ja), renesanso bruožų turinti Talmud-Toros m-la (1899, dabar ŠU Kvalifikacijos i-tas), Šiaulių sinagoga (1907, dabar Šv. Pijaus X kunigų d-ja), moderno stiliaus Ch. Frenkelio vila (1908), S. ir K. Venclauskių namas (1927, archit. K. Reisonas, abu priklauso *Aušros* muziejui), neobizantiškojo stiliaus Įgulos cerkvė (1908, nuo 1919 Šv. Jurgio bažnyčia), centr. pašto rūmai (1939, archit. A. Rozenbliumas), ligoninė (1940, archit. V. Landsbergis-Žemkalnis). Per I pasaul. karą sugriauta 65% miesto pastatų. 1919–29 vykdyti miesto atstatymo darbai, centre statyti 2–3 aukštų mūriniai namai, gatvės grįstos akmenimis. Per II pasaul. karą miestas vėl buvo sugriautas. Žymesni 20 a. 2 pusės pastatai: Santuokų rūmai (1975, archit. I. Laurušas, A. Nistelienė), P. Višinskio viešoji b-ka (archit.

V. Tamoševičius, K. Laurikietis), parodų rūmai (archit. A. Petrikauskas, dabar Dailės galerija, abu 1977), viešbutis *Šiauliai* (1979, archit. R. Kamaitis). 6–8 d-metyje pastatyta gyv. rajonų: Draugystės prospektas (1959, architektai A. Ratnikas, P. Marengolcas, E. Raupys, B. Semaška), Lieporiai (1966, archit. A. Kuosa), Dainai (1975, architektai A. Kuosa, V. Naujikas). 1976 Vilniaus g. pertvarkyta į pėsčiųjų alėją (architektai V. Taujinskienė, V. Puronas), 2005 pradėti atnaujinimo darbai (architektai R. Stuopelis, R. Stuopelienė, G. Stuopelytė). 21 a. pr. pastatai: Vilniaus banko filialas (2000, architektai D. Jakubauskas, A. Vernys, R. Regesas , Š. Sabaliauskas), Šiaulių arena (2007, architektai A. Bublys, E. Miliūnas). Žymiausi skulpt. objektai: miesto laikrodis *Gaidys* (1974, skulpt. V. Puronas), skulptūra *Šaulys* (Saulės laikrodžio aikštėje, 1986, skulpt. S. Kuzma), fontanai – *Pelikanai* (1978, skulpt. B. Kasperavičienė), Rūdės fontanas (1986, abu skulpt. R. Kasperavičius), *Saulės diskai* (2006, skulpt. G. Lukošaitis). Pav.

ISTORIJA. Šiaulių vardas pirmą kartą minimas 1236 Livonijos kronikoje, aprašant Šiaulių (Saulės) mūšį. 13–14 a. miesto teritorijoje buvo kelios g-tės, minima Šiaulių žemė. 15 a. susikūrė Lietuvos d. kun-čio Šiaulių dvaras, kuris tapo ir valsčiaus centru. 1445 pastatyta medinė, 1634 – mūrinė bažnyčia. 1524 minimas Šiaulių miestelis. 1567 Šiauliai įrašyti į neprivilegijuotų miestų sąrašą. Čia dėl prek. kelių sankryžos plėtojosi prekyba ir amatai, 16 a. pab. buvo >1000 gyventojų. 1589 miestas tapo Lietuvos d. kun-čio Šiaulių valdos (nuo 1619 – ekonomijos) centru. Pagal 1616 (kartoti 1635 ir 1639) nuostatus Šiaulių miestiečiai buvo laisvi, bet miestas neturėjo savivaldos, jį tvarkė ekonomijos administracija. Manoma, dar iki 1589 Šiauliai gavo Magdeburgo teisę (pakartotinai – 1713), bet savivaldą sukūrė tik ją 1791 atnaujinus. Nuo 1617 minima parapinė m-la. Nuo 1765 Šiaulių ekonomijos valdytojo A. Tyzenhauzo rūpesčiu miesto planas iš spindulinio pakeistas į taisyklingą stačiakampį, pastatyta mūrinių namų, bet miestiečiai paversti baudžiauninkais. Šiauliai tapo stambiu amatų centru (>100 amatininkų), 1774 įkurta audinių manufaktūra (>300 darbininkų). 1775 į

Per SSRS ir Vokietijos kariuomenių kovas sunaikintas Šiaulių centras (1944)

Lent. **Šiaulių gyventojų tautinė sudėtis** (surašymų duomenys, %)

	1897	1923	1959	1970	1979	1989	2001
lietuvių	27,8	70,4	81,6	84,5	85,1	85,0	92,8
rusų	9,6	1,4	13,0	11,4	11,0	10,5	4,8
lenkų	15,4	0,6	0,3	0,4	0,4	0,3	0,2
žydų	43,3	25,0	1,4	0,8	0,4	0,3	0,1
baltarusių	0,6	0,1	0,9	0,9	0,8	0,9	0,4
vokiečių	2,4	0,9	–	–	–	–	–
kitų tautybių	0,9	1,6	2,8	2,0	2,3	3,0	1,3

Šiaulius perkelti bajorų seimeliai, žemės ir pilies teismai, miestas tapo Žemaičių kun-tės dalies – Šiaulių reparticijos, 1791 – apskrities centru (buvo iki 1950).

1795 Lietuvą prijungus prie Rusijos Šiauliai priklausė Vilniaus, nuo 1843 Kauno gubernijai. 1839 per miestą nutiestas Rygos–Karaliaučiaus plentas, 1871 – Liepojos–Romnų geležinkelis. 19 a. 2 pusėje plėtojosi pramonė – pastatyta odos, t.p. maisto ir statybinių medžiagų įmonių. Šiauliai tapo ir vienu Š. Lietuvos prekybos centrų. Daugėjo gyventojų (1863 – 6400, 1897 – 16 100).

1883–1905 miestas buvo draudžiamosios liet. period. spaudos tranzito ir paskirstymo punktas. 1904 surengtas pirmas viešas liet. vaidinimas, 1908–14 veikė liet. kultūros d-ja *Varpas.* Per I pasaul. karo kovas 1915 04–07 tarp Vokietijos ir Rusijos kariuomenių sunaikinta 65% miesto pastatų.

1919 03 Lietuvos kariuomenė ir jai talkinę vokiečiai išlaisvino miestą nuo Sov. Rusijos kariuomenės, bet 1919 10 Šiauliuose įsigalėjo bermontininkai. 1919 12 08 Lietuvos kariuomenė ir juos išvijo iš miesto.

20 a. 3–4 d-metyje miesto pramonė ir kultūra plėtojosi toliau. 1938 čia buvo gaminama 85% Lietuvos odos dirbinių, 60%

avalynės, 75% linų pluošto, 35% saldainių ir šokolado. Iki 1940 suformuoti admin., gyv., pramonės ir prekybos rajonai. 1926–1932 nutiestas Šiaulių–Kretingos geležinkelis. Daugėjo gyventojų (1939 – 31 600).

1931 įkurtas Valstybės teatro Šiaulių skyrius, 1939 iš Klaipėdos atkeltas Prekybos i-tas.

1940 06 SSRS okupavus Lietuvą per 1941 06 14–18 trėmimus iš Šiaulių buvo ištremta 351 šeima ir pavieniai asmenys. 1941–44 per Vokietijos okupaciją mieste nužudyta ~40 000 žydų ir SSRS karo belaisvių. 1944 07–08 per SSRS ir Vokietijos kar. junginių kovas sugriauta 85% miesto pastatų. 1949–51 Šiauliuose buvo dislokuotas su liet. partizanais kovojančios MGB 2 šaulių divizijos štabas ir kai kurie daliniai.

Nuo 1950 Šiauliai tapo rajono (1950–53 – ir srities) centru. 20 a. 6–9 d-metyje pramonė toliau plėtojosi, atsirado naujų jos šakų (dviračių, televizorių ir kita gamyba), 6–9 d-metyje pastatyta naujų (Lieporių, Dainų ir kt.) gyv. rajonų. 1954 įkurtas Pedagoginis i-tas (nuo 1997 u-tas). Daugėjo gyventojų (1989 –145 600).

1988 07 26 susikūrė Sąjūdžio rėmimo grupė. 1990 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę 20 a. pab. buv. SSRS rinkai gaminusią Šiaulių pramonę ištiko krizė – įmonės dirbo neritmingai, dalis jų bankrutavo, 1993 mieste buvo pagaminama 6,3% Lietuvos pramonės produkcijos, 1998 – tik 2%. Kai kurios įmonės, pirmiausia dviračių, maisto produktų gamybos, ilgainiui prisitaikė prie rinkos ekonomikos salygų.

1991 parengtas (pagal 1791 originalą) dabartinis miesto herbas. 1995 vėl įkurta Šiaulių apskritis. 2001 buvo 133 900 gyventojų. Pav.

L: *Šiaulių miesto istorija* Šiauliai 1991.

Panevėžio herbas

P a n e v ė ž y s, miestas Lietuvos šiaurėje, abipus Nevėžio; apskrities, miesto ir rj. s-bių, vyskupijos centras. 114 568 gyv. (2007; penktas pagal dydį Lietuvos miestas). 96,9% gyventojų yra lietuviai, 2,9% – rusai, 0,2% – kt. tautybių žmonės (2001). Gyventojų tankumas 2292 žm./km². 79% Panevėžio miesto gyventojų yra katalikai, 1,4% – stačiatikiai, 0,4% – sentikiai, 0,3% – ev. reformatai, 0,1% – ev. liuteronai (2001). Plotas 50 km². Panevėžyje pagaminama 5,1% Lietuvos pramonės produkcijos (2003). Svarb. pram. šakos: maisto (miltų, cukraus, pieno, mėsos, alaus), tekstilės (linų) pramonė. Dalį produkcijos pram. įmonės realizuoja vidaus rinkoje, kitą dalį eksportuoja į Europos, Azijos ir NVS šalis. Veikia Panevėžio prekybos, pramonės ir amatų rūmai. Apgyvendinimo paslaugas teikia 7 įstaigos (2005). Svečius aptarnauja 9 turizmo agentūros (2007). Panevėžio autobusai kursuoja 16 maršrutų. Pro miestą eina Vilniaus–Panevėžio–Klaipėdos ir *Via Baltica* automobilių magistralės. Radviliškio–Daugpilio (Latvija) geležinkelis.

Panevėžys

Panevėžyje yra kolegija, 2 g-jos, 14 vid., 5 pagr., pradinė m-los, mokykla-darželis, jaunimo, internatinė, gamtos, dailės, sporto, muzikos, menų, prekybos ir verslo paslaugų, technologinė m-los, moksleivių namai. KTU Panevėžio filialas, M. Romerio u-to Teismo medicinos i-to Panevėžio skyrius.

Panevėžyje yra 3 kat. bažnyčios, stačiatikių, sentikių cerkvės, ev. liut. bažnyčia. Teatras *Menas*, J. Miltinio dramos, lėlių vežimo, muzikinis teatrai. Kult. centrai: Panevėžio bendruomenių rūmai, *Garsas*. Panevėžio miesto s-bės viešoji b-ka. Vyksta tarptautiniai keramikos simpoziumai. Kraštotyros muziejus, Pasipriešinimo sov. okupacijai ir Sąjūdžio muziejus, dailės, fotografijos galerijos. Pav.

ARCHITEKTŪRA. Miesto planas mišrus; senosios dalies su centru – spindulinis, naujųjų rajonų – stačiakampis. Nevėžio kair. krante – pramonės zona (susiklostė 19 a. pab.). Miestas plėtotas pagal 1947, 1962 (archit. I. Daujotaitė), 1973 (archit. V. Bugailiškis) bendruosius (buv. generalinius) planus. Nauji gyv. rajonai pastatyti 20 a. 7–9 d-metyje (Tulpių – architektai S. Katilius, N. Garbaliauskienė, Klaipėdos – architektai I. Mumšienė, G. Bimbienė, Kniaudiškių – architektai V. Andriuška, M. Steponavičius ir kt.). Seniausias Panevėžio pastatas – renesansinis Upytės pavieto žemės ir pilies teismo archyvas (1614, po 1807 gaisro rekonstruotas, dabar Panevėžio kraštotyros muziejaus padalinys). Klasicistinė akmeninė Švč. Trejybės bažnyčia (1803, 1847 pertvarkyta į cerkvę, 1918 grąžinta katalikams), medinė ev. liuteronų bažnyčia (1850). Istorizmo l-piu apstatyta Laisvės aikštė: pastatai dviaukščiai, tinkuoti, puošti orderiniais elementais arba raudonų plytų su smulkiu gausiu plytų dekoru. Kiti pastatai: bazilikinė Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčia (1884, archit. U. Golinevičius), Panevėžio mkt. seminarija Klaipėdos g. 3 (1886, dabar Vadybos mokymo centras), Panevėžio realinė m-la Respublikos g. 47 (1889, archit. A. Bykovskis, dabar J. Balčikonio g-ja). 1892 pastatyta medinė Kristaus Prisikėlimo cerkvė. Neoklasicistiniai su moderno stiliaus bruožais Panevėžio kredito d-jos rūmai (1915, archit. A. Przigodskis, 2003–06 rekonstruota, archit. S. Juškys, dabar Panevėžio apskr. G. Petkevičaitės-Bitės viešoji b-ka), mūrinė sinagoga M. Valančiaus g. 4 (20 a. pr., dabar b-vė *Svertuvas*), modernizuotų neobaroko formų bazilikinė Kristaus Karaliaus katedra (1929, archit. R. Steikūnas, inž. A. Gordevičius, interjerą dekoravo dailininkas P. Puzinas, freskas tapė J. Mackevičius), modernistiniai Lietuvos banko sk. rūmai (1930, archit. M. Songaila, skulpt. J. Zikaras), apskr. s-bės rūmai (1938–39, inž. P. Lelio projektas, dabar poliklinika), Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo koplyčia (1939).

20 a. 2 pusės–21 a. pr. statiniai: sporto (1965, archit. J. Putna), funkcionalistiniai Juozo Miltinio dramos teatro (1968, archit. A. Mikėnas) rūmai, viešbutis *Nevėžis* (1972, archit. A. Paulauskas, dabar *Panevėžys*), Panevėžio dailės galerija (1990, archit. G. Korizna), Naujoji apaštalų bažnyčia (2001, architektai R. Skamarauskas, V. Stankevičius). Yra paminklinių skulptūrų: Lietuvos didžiojo kun-čio Aleksandro (2003, skulpt. S. Kuzma), J. Miltinio (2007, skulpt. R. Midvikis); dekoratyvinių skulptūrų skveras prie Nevėžio senvagės. Pav.

Kristaus Karaliaus katedra (1929, archit. R. Steikūnas, inž. A. Gordevičius)

Panevėžio apskr. G. Petkevičaitės-Bitės viešosios b-kos interjeras (2003–06 rekonstruota, archit. S. Juškys)

Viena centrinių Panevėžio gatvių per Vokietijos 1915–18 okupaciją

Lent. **Panevėžio gyventojų tautinė sudėtis** (surašymų duomenys, %)

	1897	1923	1959	1970	1979	1989	2001
lietuvių	12,1	53,3	84,7	88,9	90,9	91,8	95,7
rusų	12,1	3,3	11,5	8,3	6,7	5,9	2,9
baltarusių	1,0	0,2	0,7	0,6	0,5	0,4	0,2
lenkų	19,6	5,1	0,8	0,6	0,4	0,4	0,2
žydų	50,5	35,6	0,6	0,2	0,1	0,1	0,02
kitų tautybių	4,7	2,5	1,7	1,4	2,3	1,5	0,8

ISTORIJA. 1503 Ldk Aleksandras Nevėžio deš. krante dovanojo Ramygalos klebonui žemės, joje 1507 pastatyta medinė bažnyčia, šalia kūrėsi Senojo Panevėžio miestelis, kuris tapo bažn. jurisdika, 16 a. vid. įsteigta parapija. 16 a. 1 pusėje Nevėžio kair. krante buvo valst. dvaras (1564–66 tapo Upytės apskr. centru), jo teritorijoje kūrėsi Naujojo Panevėžio miestelis; 16 a. 2 pusėje jis atsiskyrė nuo dvaro. 1661 Senasis Panevėžys gavo turgaus privilegiją. 17 a. vid. Naujajame Panevėžyje veikė apskrities teismas, archyvas ir kalėjimas, atsirado Upytės seniūno, 1727 – pijorų jurisdika (1727–1832 veikė pijorų kolegija). 1781 Nevėžio deš. krante pastatyta nauja bažnyčia, greta kūrėsi Mikalojevo miestelis. Manoma, Ketverių metų seimo l-piu, 1791–92, Panevėžys įkūrė savivaldą. Po ATR III padalijimo (1795) priklausė Vilniaus (nuo 1843 Kauno gubernijai; tapo Panevėžio apskr. centru). 19 a. 1 pusėje Senasis Panevėžys ir Mikalojevas tapo Panevėžio priemiesčiais (galutinai prie jo prijungti 1915). Per 1831 m. sukilimą miestą keletą kartų užėmė sukiliai. 19 a. pab. atsirado modernių to meto įmonių su mech. varikliais, buvo statomi malūnai. 1840–58 veikė bajorų m-la, 1882–1915 – realinė g-ja, 1872–1915 – mokytojų seminarija. 1873 pro miestą nutiestas Radviliškio–Daugpilio platusis, 1898 – Panevėžio–Pastovių siaurasis geležinkeliai. Nuo 1905 mieste pradėti rengti liet. vakarai, 1906–27 veikė liet. kultūros d-ja *Aidas.* 1914 buvo baigiama statyti elektrinė. Daugėjo gyventojų: 19 a. pr. buvo ~ 800, 1897 – 13 000.

I pasaul. karo metu 1915–18 per gaisrus sudegė ~1/3 miesto. 1919 05 19–23 Lietuvos kariuomenė per Kurklių–Panevėžio operaciją išvadavo Panevėžį nuo Sov. Rusijos kariuomenės. 1919–50 Panevėžys buvo apskrities centras. Toliau plėtojosi ūkis, švietimas ir kultūra. 1940 veikė 69 pramonės įmonės (stambiausios – mėsos, cukraus, muilo f-kai), 2 g-jos , 1919–36 – mokytojų seminarija. 1923 buvo 19 200, 1939 – 26 600 gyventojų.

Po 1940 06 SSRS okupacijos ir SSRS–Vokietijos karo (1941–45) pradžioje SSRS kariai nukankino 4 Panevėžio medikus, enkavedistai nužudė 19 polit. kalinių. Naciai Kaizerlingo miške ir Žaliojoje girioje žudė miesto gyventojus (~8000, daugiausia žydus). 1944 07 traukdamasi Vokietijos kariuomenė susprogdino malūnus, šiek tiek vėliau subombardavo gyv. namų kvartalus apie Turgaus (dab. Laisvės) aikštę. Po karo veikė liet. partizanams talkinusios *Baltosios Lelijos* ir kitos antisov. pasipriešinimo org-jos.

1950 Panevėžys tapo rajono centru. 20 a. 7–9 d-metyje pastatyta didelių pramonės įmonių (kabelių, kineskopų, stiklo ir kitų), gyv. rajonų (Tulpių ir kt.), miesto teritorija plėtėsi, gyventojų daugėjo (1990 buvo 130 000). Išgarsėjo Panevėžio dramos teatras (įk. 1940).

1988 07 28 įsteigta Sąjūdžio rėmimo grupė. 20 a. pab.–21 a. pr. dalis įmonių (*Ekrano* kineskopų g-la, b-vė *Panevėžio maistas* ir kt.) bankrutavo, kitos prisitaikė prie rinkos ekonomikos reikalavimų. Panevėžys liko stambiu regiono pramonės ir kultūros centru. 1993 pagal sen. antspaudo ikonografiją atkurtas miesto herbas. 1995 miestas tapo vėl įkurtos apskrities centru. Pav.

L: *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.* Panevėžys 2003.

Lietuviai

Lietuviai yra Europos tauta, Lietuvos pagr. gyventojai (~2,9 mln., 2001). Lietuviai dar gyvena: JAV (ofic. duomenimis, ~0,74 mln. lietuvių ir liet. kilmės žmonių; 2000), D. Britanijoje (neofic. duomenimis, 0,35 mln.; 2006), Brazilijoje (ofic. duomenimis, ~0,15 mln.; 2000), Rusijos Federacijoje (ofic. duomenimis, 45 570; 2002), Vokietijoje (ofic. duomenimis, 10 000; 2002, neofic. duomenimis, ~25 000), Argentinoje (ofic. duomenimis, ~40 000 lietuvių ir liet. kilmės žmonių; 1998), Kanadoje (ofic. duomenimis, 36 850; 2001), Latvijoje (ofic. duomenimis, ~32 000; 2006), Airijoje (ofic. duomenimis, 24 000; 2006), Lenkijoje (ofic. duomenimis, 5000, Lenkijos LB duomenimis, ~20 000; 2002), Ispanijoje (ofic. duomenimis, 15 000; 2006, neofic. duomenimis, ~50 000), Australijoje (ofic. duomenimis, 12 000; 2001), Kazachijoje (ofic. duomenimis, 9000; 2004), Baltarusijoje (ofic. duomenimis, 7600; 1999). 21 a. pr. iš viso yra ~3,62 mln. lietuvių ir lietuvių kilmės žmonių. Kalba lietuvių kalba. Dauguma tikinčiųjų – katalikai (85%), yra ev. liuteronų, ev. reformatų ir kitų (plačiau skyriuje BAŽNYČIA IR RELIGIJA).

Lietuviai sudaro 87,7% Lietuvos kaimo, 81,4% miesto gyventojų (2002). Dalis etninių liet. žemių priklauso Baltarusijai, Latvijai, Lenkijai, Rusijos Federacijai. Daugelis ten gyvenančių lietuvių šliejasi prie tų valstybių pagr. tautos.

ANTROPOLOGINIS TIPAS

Apie lietuvių išvaizdą šiek tiek žinių yra 18 a. pab.–19 a. pr. keliautojų, geografų, etnografų ir statistikų veikaluose. Pirmuosius lietuvių antrop. tyrimus 1882 atliko latvių gyd. I. Brensonas (ištyrė 100 Zarasų apylinkių gyventojų: 60 vyrų ir 40 moterų). 1892 Gardino, Kauno, Minsko, Suvalkų ir Vilniaus gub. lietuvius tyrė J. Talko-Hryncewiczius, Alytaus apyl. gyventojus – V. Olechnowiczius. Tautinio atgimimo laikotarpiu (19 a. pab.–20 a. pr.) Lietuvos įv. vietų gyventojus tyrė P. Avižonis, J. Baronas, D. Bukantas, R. Šliūpas, P. Višinskis. Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–40) J. Žilinskas su bendradarbiais antropometriškai matavo naujokus karius (šių tyrimų lietuvių antrop. tipo charakteristikai nepakako). 1952–55 SSRS MA surengė kompleksinę Baltijos šalių ekspediciją, kuri 14 rajonų ištyrė po 100 vyrų (1322 žmones), tyrimų duomenis lygino su gretimų regionų tyrimo rezultatais. Buvo nustatyta, kad didžiojoje Lietuvos dalyje – Žemaitijoje, Klaipėdos kr., Užnemunėje ir V. Aukštaitijoje (daugiausia Nevėžio ir Neries baseinuose) – gyvenantys žmonės yra aukštesni negu vid. ūgio (vyrų ūgis 169–171 cm), plaukai pilkšvi arba kaštoniniai, rečiau – geltoni, šiek tiek banguoti, akys daugiausia šviesios (žydros), žalsvos, pilkos (rudos labai retos), veidas ir kūnas gana plaukuoti, galvos smegeninė dalis plati (brachicefališka), kakta statoka, veidas siauras (leptoprozopinis), nosis ilgoka, smarkiai išsišovusi, tiesi ar su kuprele, tarpuakis aukštas, skruostai į plotį nuolaidūs. Tokios išvaizdos žmonės t.p. gyvena Lenkijoje, Čekijoje, Slovakijoje ir Vokietijos p.r. dalyje, priklauso Vid. Europos antrop. tipui.

R. Aukštaitijos (ir Dzūkijos) gyventojų išvaizda šiek tiek kitokia: ūgis mažesnis (vyrų 168–169 cm), plaukai tamsesni, dažniau kaštoniniai, akys šviesios (kaip ir kitų lietuvių; šiek tiek tamsėlesnės tik Ukmergės ir Šalčininkų apyl. gyventojų). Galva pailgesnė (ne tokia brachicefališka), veidas siauras. Toks fiz. požymių derinys, anot Baltijos šalių ekspedicijos dalyvių, susidarė sumišus dviem rasiniams tipams (jie vyrauja gretimose teritorijose): R. Baltijos tipui, paplitusiam Karelijoje, Suomijos p.r., Estijos r. dalyse bei Latvijoje, su Valdajaus tipu (pavadinimas kilęs iš Valdajaus aukštumų, kur šio tipo žmonės dažniausi).

P.r. Lietuvos (Varėnos ir Šalčininkų) gyventojų išvaizdai, matyt, įtakos bus turėję glaudūs ryšiai su r. ir p. kaimynais – Naugardo srities, Baltarusijos š. dalies, Dniepro aukštupio gyventojais. Šių Lietuvos vietovių gyventojų akys ir plaukai tamsesni, veidas siaurėlesnis, galvos proporcijos grakštesnės negu šiauresnių kaimynų. Šį rasinių požymių

derinį antropologai vadina Ilmenio-Dniepro tipu. Gyd. A. Kazlauskas, 1940 tyręs Lietuvos mokinių akių spalvą, nustatė, kad R. Lietuvos gyventojų akys dažniau esti tamsesnės.

Š.v. Lietuvoje, daugiausia Kretingos ir Mažeikių rajonuose, greta daugumai lietuvių būdingų savybių, Baltijos šalių ekspedicija nustatė ir tokių požymių: aukštą ūgį (vyrų >172 cm), labai šviesias akis ir plaukus, stambius galvos matmenis, grubokas galvos ir veido proporcijas, nuožulnią kaktą, ryškius antakių lankus ir tarpantakį, smarkiai išsišovusią, dažn. kumpą, nosį; tai V. Baltijos rasinis tipas, vyraujantis Baltijos j. pakrantėse, Estijos ir Latvijos pajūryje, Š. Vokietijoje.

Pagrindinis lietuvių antropologinis tipas – Vid. Europos ir Valdajaus bei Ilmenio-Dniepro tipas (šių tipų įtaka jaučiama R. ir P.r. Lietuvoje) – priklauso tarpinei Europos šatenų juostai, jos kraštiniams (šiauriniams) variantams. Baltijos rasiniam tipui priklausantys lietuviai priklauso Š. Europos mažajai rasei; šios rasės bruožai vyrauja Latvijoje ir Estijoje.

20 a. 10 d-metyje, A. Adomaičio duomenimis, vidutinis Lietuvos gyventojų ūgis buvo: vyrų 178,9 cm, moterų 166,3 cm, kaimo gyventojų atitinkamai 178,6 cm ir 164,9 cm, vilniečių studentų – 179,3 cm ir 167,8 cm.

I. Balčiūnienė, 1975–81 ištyrusi 44 Lietuvos rajonų 106 kaimo vietovių 5421 vaiko dantų morfologines ypatybes ir kramtomųjų paviršių raštą, nustatė, kad lietuviams yra būdingas Vid. Europos odontologinis tipas su visai mažomis kitokio tipo priemaišomis Lietuvos pakraščiuose; tai leidžia manyti, kad lietuvių formavimuisi turėjo įtakos gretimų pietvakarinių teritorijų rasiniai tipai. *Gintautas Česnys*

KILMĖ IR RAIDA

Lietuvių ištakos siejamos su liet. gentimi ir Lietuvos žeme, 1009 Kvendlinburgo analų vadinta *Litua*, 11–12 a. rusų metraščiuose – *Litva*, buvusia į r. nuo Šventosios, Nemuno vidurupio, Merkio ir Gaujos aukštupių. Rytinė lietuvių riba nėra aiški. Lenkų kalbininkas ir etnologas J. Safarewiczius pagal sen. liet. vietovardžių su priesaga *-išk-* paplitimą ją vedė apytikriai pro Gardiną, Ščiutiną, Lydą, Valažiną, Svierius (Svyrius), Breslaują. Ji panaši buvo ir pagal archeol. požymius – nustatyta 15 a. tarp R. Lietuvos ir krivičių pilkapių, t.p. tarp katalikų ir stačiatikių tikinčiųjų.

Dėl slavų ir avarų ekspansijos, Dniepro baltams ir kt. gimingingoms gentims slenkant į šiaurės vakarus, joms asimiliuojantis su vietinės, manoma, panašios kalbos ir kultūros gentimis, 5–8 a. būsimos lietuvių tautos genetinis fondas kūrėsi iš 4 pagrindinių antrop. tipų: Vid. Europos, R. Baltijos, Ilmenio-Dniepro, V. Baltijos. Dalis stambių dolichocefalinių (pailgagalvių) plačiaveidžių griežtos veido profiliuotės žmonių, brūkšniuotosios keramikos kultūros atstovų, pasiekė Dubysą ir apėmė aukštaičių, latgalių, dalies sėlių ir žiemgalių protėvių žemes. Rytuose iki pat Šventosios gyvenę vietiniai dolichocefaliniai siauraveidžiai žmonės pasislinko į vakarus Baltijos link, sumišo su prie jūros gyvenusiais smulkiais dolichocefaliniais siauraveidžiais žmonėmis. Pietryčių Lietuvoje išnyko smulkių mezokraninių (pusapvalės galvos formos), vidutiniaveidžių žmonių (jotvingių protėvių) pėdsakai. 15–17 a. susiformavo pagrindinis lietuvių antrop. tipas.

12–15 a. lietuviai tapo žemdirbių tauta, kurios pagr. verslai – lydiminė ir pūdyminė žemdirbystė bei gyvulininkystė. Arė jie arklu ir žagre su verstuve, kartais ir su geležiniais noragais, javus pjovė pjautuvu ir į jį panašiu peiliu, augino grikius, kanapes, linus, miežius, pupas, soras, rugius ir žirnius, laikė arklius, galvijus, ožkas, avis ir kiaules. Lietuviai pirmieji iš baltų genčių sukūrė savo valstybę – LDK, į kurią įėjo aukštaičiai (ir suslavėjusieji rytuose), žemaičiai, p. kuršiai, š. jotvingiai, š. skalviai, p. sėliai, p. žemgaliai. Trijuose LDK admin. vienetuose – Žemaičių seniūnijoje, Trakų ir Vilniaus vaivadijose – spartėjo nelietuvių telkimasis į tautą ir lietuvėjimas.

14 a. valstybės raštija iš pradžių buvo kuriama slavų kanceliarine (sen. rusų, rutėnų) ir lot. kalba. Lietuvos d. kun-čio raštinėje dirbo ir raštingų lietuvių. Nuo 16 a. rašomoji liet. kalba daugiausia vartota katalikų ir protestantų rel. lit-roje. Vilniaus u-te ir Žemaičių vyskupijos centre Varniuose būrėsi lituanistikos puoselėtojai. 16 a. pab. LDK išleis-

tos pirmosios knygos liet. kalba: M. Daukšos išverstas isp. jėzuito J. Ledesmos *Katekizmas* (1595) ir lenkų jėzuito J. Wujeko *Postilė* (1599). K. Sirvydas ~1620 parengė originalų trikalbį lenkų–lotynų–lietuvių kalbų žodyną. Spėjama, kad jis parašė pirmąją neišlikusią liet. k. gramatiką. Po Liublino unijos daugelis lietuvių didikų, vėliau ir kt. bajorų, ėmė pamažu šlietis prie prestižinės lenkų kultūros, virto dvikalbiais, ilgainiui liet. kalba prarado galimybę įsitvirtinti valstybės viešajame gyvenime. 1697 lenkų k. įteisinta kaip LDK raštinių ofic. kalba. Ji formavosi kaip lietuviška lenkų k. atmaina, kurioje buvo daug liet. ir bltr. kalbų elementų. 18 a. dauguma lietuvių bajorų jau buvo perėmę lenkų k., jų savimonę rodo būdingas posakis: *gente lituanus, natione polonus*. 1922 liet. kalba įteisinta kaip Lietuvos Respublikos valstybinė kalba.

19 a. prasidėjo liet. tautinis atgimimas, pagrįstas 18 a. europinėmis (ištakos – Prancūzijos rev-jos 1789 Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija ir vėlesnė tiek rev., tiek kontrrev. istoriografija) idėjomis apie tautą kaip visus luomus apimančią bendriją ir jos dvasią, atsiskleidžiančią per liaudies kalbą, papročius, mitologiją ir folklorą. Buvo įrodinėjama, kad liet. kalba pajėgi būti civilizuotos tautos kalba, o tautos istorija ir kultūra verta pagarbos. Po 1831 sukilimo švietimo sistemos griovimas ir VU uždarymas bei pradėta rusifikacija susidūrė su lituanistiniu sąjūdžiu ir Kat. bažnyčios pasipriešinimu. Varnių dvasinėje seminarijoje vysk. M. Valančiaus pastangomis susibūrė nemažai liet. kultūros ir raštijos puoselėtojų. Valdžiai uždraudus liet. spaudą (draudimas galiojo 1864–1904) ir steigti parapines liet. m-las, M. Valančius įpareigojo kunigus mokyti vaikus katekizmo lietuviškai, draudė naudotis rusiškų maldaknygių tekstais, organizavo nelegalios lietuviškos spaudos gabenimą iš R. Prūsijos, įkūrė pirmąją 1867–70 veikusią knygnešių d-ją, pats parašė ir išspausdino 9 knygeles (jose parodė Rusijos valdžios kėslus). Nors prie lituanistinio sąjūdžio prisidėjo daug šviesuomenės ir buvo sukurtas modernios liet. tautos pagrindas, tautos polonizacija ir kalbos slavinimas tęsėsi ir 20 a. pradžioje.

ŪKIS

16 a. 1 pusėje lietuvių gyventose vietose ž. ū. naudmenos prieledyninių upių ir moreninėse lygumose užėmė iki 30%, moreniniuose kalvynuose ir ežeringose vietose – 30–50% ploto, prieledyninėse ežerinėse lygumose buvo išsimėčiusios atskiromis salelėmis. ~31,4% lietuvių g-čių buvo kalvotuose moreniniuose žemėvaizdžiuose, 30,9% – molingose lygumose, 25% – slėniuose, 9,5% – smėlingose lygumose, 3,2% – pajūryje. Valakų reforma prisidėjo prie ilgalaikių liet. kultūros tapatumų susidarymo ir išlikimo iki pat 20 amžiaus. Per ją buvo sukurta uždara baudžiavinio ūkio sistema. Nuo geogr. sąlygų priklausanti ūk. veikla bajorų žemėvaldos ir baudžiavinių santykių stiprėjimo sąlygomis sparčiai keitė Lietuvos kraštovaizdį ir gyvenseną. Pagyvėjus prekybai, ypač miško eksportui, 16 a. 2 pusėje–17 a. 1 pusėje iškirstose molingose lygumose įsikūrė 63% visų g-čių. 25% jų buvo kalvoto moreninio kraštovaizdžio duburiuose ar pakilumose prie ežerų, pelkių, paupiuose. Valakais išmatuotoje geriausioje žemėje kurdinti palivarkai, aplink juos – kaimai. Trilaukės sėjomainos laukams – rugių, vasarojaus ir pūdymo – buvo skirti lygiais rėžiais padalyti ir kelio jungiami 3 sklypai. Viduriniame vienoje kelio pusėje stovėjo gyv. namai ir klėtys, kitoje – aptvaras su pašiūrėmis (vėliau – su tvartais) gyvuliams, atokiau – kluoniena su javų žardais ir aikštele jiems kulti, klojimas. Ilgainiui susidarė didelei LDK daliai būdingi gatviniai kaimai su atskirais dvigaliais gyv. namais, viduryje turinčiais priemenę, ir ūkio inventorius, rodantis, kad gyvulių patalpos ir pastatai pašarams laikyti buvo toli vienas nuo kito – pašarams nešioti buvo naudojamos baltiško tipo rezginės. Trilaukis daug kur išliko iki pat per 1861 Valstiečių reformą skirtų išperkamųjų žemės mokesčių panaikinimo (1907) – iki tol valstiečiai negalėjo laisvai disponuoti savo žeme, o R. Lietuvos dalyje (ypač Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte), kurios nepalietė P. Stolypino (1906) ir LR žemės reforma (1919–39), išliko rėžiniai gatviniai kaimai. Per Valakų reformą kaimo gyventojams įvesta kolektyvinių prievolių: drauge rengti lydymus žiemkenčiams sėti, drauge sausinti žemę apie sodybas, laukų kelius ir kaimo gatves grįsti akmenimis, apipilti smėliu, rūpintis tiltų statyba ir remontu. Buvo įteisinta kaimy-

nų talkos, pakeitusios bendrą didžiosios šeimos darbą. Ilgainiui jos tapo liet. gyvensenos ir kasdienės buities elgesio norma. Vyriausias vyras pagal tradiciją buvo šeimos ofic. galva ir tarpininkas tarp jos ir aukštesnės valdžios. Tokie bendruomeniniai ir šeimos narių santykiai gatviniuose ir kupetiniuose kaimuose išliko iki pat 20 a. vidurio.

Naikinant baudžiavą plėtėsi naujai ūkininkavimo sistemai taikoma žemėtvarka ir žemėnauda, ir su jomis susijusi 19 a. linijinio, 20 a. ir spindulinio plano kaimo g-čių plėtra. Vienkiemių sistema turėjo savų pranašumų – buvo galima geriau išnaudoti dirbamąją ir sodybos žemę, sudėtingesni darėsi kaimo statyba ir pastatų planai. Gausėjo universalių pastatų, turinčių keletą ar daugiau patalpų su aiškiu funkciniu ryšiu ir paskirtimi. Panaikinus baudžiavą įgyta asmens laisvė leido valstiečiams verstis ne tik žemės ūkiu, bet plačiau užsiimti amatais, migruoti. 1906 11 19 paskelbus P. Stolypino žemės reformą, imta masiškai naikinti gatvinius kaimus, jų irimą sustabdė ir kita linkme nukreipė 1940 prasidėjusi SSRS okupacija, žemės nacionalizavimas ir 20 a. 2 pusėje įgyvendinta prievartinė ž.ū. kolektyvizacija, visuotinė melioracija. Buvo sunaikinta didelė dalis liet. kaimo pastatų ir tradicinės agrar. kultūros paveldo, pakeistas kraštovaizdis ir išplėtota profesionali kaimamiesčių statyba, suteikusi kaimui naują urbanizuotos industrinės kultūros formą ir kaimo gyvenseną priartinusi prie miestietiškos.

ETNOGRAFINĖS SRITYS

Pagal buities ir kalbos ypatumus skiriamos 5 etn. sritys: Aukštaitija, Dzūkija, Suvalkija (Sūduva), Žemaitija, M. Lietuva. Geogr. aplinka ir ist. sąlygos, tarpt. ryšiai darė įtaką liet. gyvensenai ir kult. sritiniams savitumams, kurie kūrėsi sen. baltų materialinės ir dvasinės kultūros pagrindu, – visuot. paplitusi ruginė duona, kvietinės kruopos, rūgštaus pieno varškė ir sūriai, sūdyta, o vėliau ir rūkyta (taip konservuota) kiauliena, tunikinio kirpimo marškiniai, rinktinės juostos, dainos ir pasakos. Nemaža dalis etn. sritims priskiriamo paveldo (pvz., įvairi audimo technika) įsiterpė ir į kt. sritis arba į kt. tautų gyv. teritoriją (išilgadryžiai žemaičių ir latvių dekiai, raštuotos lietuvininkų, žemaičių ir š. aukštaičių pirštinės).

Aukštaitijos branduolį sudarė Vilniaus–Ašmenos aukštumos, arba buvusių Nalšios (13 a.) ir Deltuvos (11–13 a.) žemių teritorija. 6–15 a. šiauriau Pasvalio, Subačiaus, Svėdasų, Utenos, Salako gyveno sėliai, už Mūšos 5–13 a. – žiemgaliai. Vok. ordino kronikininkai aukštaičių ir žemaičių riba laikė Nevėžio upę. Pietvakariuose buvo Sūduva, vėliau vadinta Užnemune ir Suvalkija. Ilgainiui etn. sričių ribos kito, didėjo tarmių plotai, bet kult. skirtumų išliko.

Senasis lietuvių agrar. kultūros klodas geriausiai išliko nederlingose lygumose į r. nuo Nemuno vidupio ir Šventosios, nusitęsė į Baltarusiją, kur gyveno labiausiai nuo RI ir Lenkijos tautinės politikos, slavų infiltracijos ir paribio tautinės asimiliacijos nukentėjusi lietuvių dalis, pirmiausia tautinę savimonę pakeitusi į vietinę (*tuteiši*). Dėl skurdaus baudžiavinio lažinio ūkio, vėliau – ūkių skaldymosi, suvėlinto skirstymosi vienkiemiais ir 20 a. Lenkijos okupacijos, atskyrusios nuo visos Lietuvos kult. raidos, čia lietuviai išsaugojo archajines kultūros formas: miško verslus, senuosius gyvulininkystės produktų perdirbimo būdus (kiaulės skerdimą ant suolo, trumpalaikį mėsos sūdymą ir sūdytos mėsos apdžiovinimą saulėkaitoje, įdarytas lašinukais po dvi susiūtas taukines (įsnaujas), maisto gaminimą duonkepėje krosnyje). Išliko saviti tikėjimai ir naminės apeigos: išgenant perginimas per kiaušinius, sudavimas verba gyvuliams per pirmąjį išginimą, gyvulių užrakinimas vad. spyna (t.y. simbolinės spynos nešimas aplink bandą, siekiant ją apsaugoti), duonos su druska užarimas pirmojoje pavasarinio arimo vagoje, supimasis nuo Užgavėnių iki Sekminių, kad geriau augtų linai.

Piečiau Neries susiformavo Dzūkijos etn. regionas. Dzūkai turėjo sen. papročių: vad. šokimas lenton, t.y. šokinėjimas ant lentos poromis iki Velykų, kad derėtų linai, pavasarį išgenant gyvulius ganykloje surinktų saugų (t.y. apsaugą suteikiančių akmenukų, dažn. atitinkančių avių kiekį ir spalvą) pakasimas tvarte, per rugiapjūtę rugienoje paskutiniame rugių kuokšte paliekama duonos su druska, vežant javus vad. prapjovų diedo statymas javų apsaugai klojimo kertėje ir kiti.

Į vakarus nuo Šventosios, derlingose Pienionių ir Upytės apskrityse, tarpo javai ir linai, buvo gausu pievų, bet daug kur iki panaikinant baudžiavą vyravo lažas. Čia pirmiausia dėl dirvas alinančio linų ūkio pradėjo plisti mėžiniui kaupti pritaikyti tvartai su diendaržiais, uždaros plano struktūros tvartai su arklidėmis. Laikyta daug pieno galvijų, mokėta gaminti šustinę grietinę (iškaitinama specialiame inde, išrūgos nusiurbiamos per šiaudą), iš rūgštaus pieno – kastinę grietinę (naudota vietoje sviesto), pariebintus ir kiaušiniais pagardintus varškės sūrius, kimštas avienos skilandis. Iki 20 a. išliko amžiaus grupių papročių, pvz., Sekmines atskirai švęsdavo vaikai (piemenys), jaunimas ir vedusieji. Iki 20 a. vid. vestuvių papročiuose išliko baudžiavos laikų liekanų (pinigų rinkimas nuotakai – vad. mezliava, t.y. jų metimas ant vainiko, vad. sodo pirkimas ir kt.).

16 a. savitu ūkiu išsiskyrė Žemaitija, kurios admin. terit. ribos iki 19 a. mažai keitėsi. Didelė jų dalis priklausė Lietuvos d. kun-čio valsčiams, vėliau čia vyravo činšininkai ir laisvieji žmonės, turėję gana didelę ūk. veiklos ir judėjimo laisvę. Jų kultūra buvo labiausiai susijusi su gyvulių ir linų ūkiu. Žemaičiai sukūrė ir ilgiausiai išlaikė daugialypės paskirties namą su patalpomis gyvuliams, tvartus sujungė su daržinėmis, anttvartyje pradėjo įrengti įvažiuojamas pašarų ir pakratų talpyklas. Jie naudojo savitą, pritaikytą mėsos produktams džiovinti ir rūkyti, gyv. pastato apšildymo sistemą su pakuromis iš ūkinės priemenės (vėliau – iš židinio virtuvės) ir į ją išvestais krosnių dūmtraukiais. Žemaičių varškės ir sūrių gaminimo technologija pagrįsta saldaus pieno kaitinimu ant atviros ugnies. Jie darė kanapių pieną, kanapių varškę ir spirgynę. Turėjo sudėtingą linų apdirbimo (ypač mynimo) techniką, pritaikytą kolektyviniam darbui, naktines linaminio talkas su savitais apeiginiais ir žaidybiniais veiksmais, sudėtingų bendruomeninių Užgavėnių papročių, parodijuojančių visuom. grupes.

Suvalkijos gyventojų dauguma buvo 13 a. kryžiuočių užkariauti, išžudyti ir iškeldinti. Po karų 15–16 a. Lietuvai atitekusioje Užnemunėje apsigyvenę lietuviai sudarė suvalkiečių etn. grupę. Po ATR III padalijimo (1795) čia Prūsijos valstybė įkūrė N. Rytprūsių provinciją, įvedė griežtą prūsų teisėtvarką, kuri sumažino bajorų ir padidino valstiečių teises. 1807 Tilžės sutartimi Užnemunė priskirta Varšuvos kun-tei, įvestas Napoleono kodeksas ir panaikinta baudžiava, suteikiant teisę išsipirkti žemę. 1864 valstiečių naudojama žemė pripažinta jų nuosavybe, prievolės ir nesumokėti mokesčiai panaikinti. Čia pirmiausia radosi iš valstiečių kilusi liet. inteligentija, kuri subrandino nepriklausomos Lietuvos idėją ir padėjo pamatus liet. bendrinei lit. kalbai. 19 a. 2 pusės tradicinės kultūros formų įvairovė suvalkiečius sieja su lietuvininkais (moterų kepurėlės, siuvinėti adinuke baltai, kryželiu juodai ir peltakiuoti marškiniai), aukštaičiais (auksiniai ir sidabriniai galionai), dzūkais (raštuoti kaspinai ir metaliniai lankeliai). Iki 20 a. kaimuose austos kaišytinės ir siuvinėtos margaspalvės vilnonės prijuostės ir juostos, mėgtos iš karoliukų suvertos moterų galvos puošmenos.

Vokiečių ordinui priklausančioje Mažojoje Lietuvoje 15–16 a. susidarė lietuvių etn. grupė (dar laikoma potaute) – lietuvininkai. Jų ypač archajiška ir gana gryna liet. kalba 16–19 a. 1 pusėje buvo plačiau negu Lietuvoje vartojama viešajame gyvenime, valst. įstaigose, m-lose; čia išleista pirmoji liet. knyga (1547), pirmoji liet. kalbos gramatika (1653), pirmą kartą išversta į liet. kalbą ir išleista Biblija (1735). Įkūrus Vokietijos imperiją labai padaugėjo lietuvininkų varžymų, pradėta persekioti liet. kalbą. 19 a. pab.– 20 a. 1 pusėje dalis jų suvokietėjo, po II pasaul. karo daugelis likusių gyvų repatrijavo į Vokietiją; jų grupinės savimonės liekanų išliko Lietuvoje šiauriau Nemuno žemupio.

Plačiau apie lietuvių etninę kultūrą skyriuje ETNINĖ KULTŪRA.

L: *Lietuvių etnografijos bruožai* Vilnius 1964; **R. Kulikauskienė** *Lietuviai IX–XII amžiais* Vilnius 1970; *Lietuvių materialinė kultūra IX–XII amžiuje* Vilnius 1971; **R. Rimantienė** *Pirmieji Lietuvos gyventojai* Vilnius 1972; **A. Vyšniauskaitė, J. Laniauskaitė** *Valstiečių linininkystė ir transportas* Vilnius 1977; **A. Daniliauskas** *Lietuvos miesto gyventojų materialinė kutūra XX a.* Vilnius 1978; *Lietuvos socialistinio kaimo gyvenviečių formavimasis* Vilnius 1980; *Iš lietuvių etnogenezės* Vilnius 1981; **P. Dundulienė** *Lietuvių etnografija* Vilnius 1982, *Lietuvių etnologija* Vilnius ²1991; **J. Kudirka, V. Milius, A. Vyšniauskaitė** *Valstiečių verslai* Vilnius 1983; *Lietuvių etnogenezė* Vilnius 1987; **R. Merkienė, V. Milius** *Žemės ūkio inventorius* Vilnius 1989; **R. Mer-**

kienė *Gyvulių ūkis XVI a.–XX a. pirmojoje pusėje. Etninės patirties ištakos* Vilnius 1989; **A. J. Greimas, S. Žukas** *Lietuva Pabaltijy. Istorijos ir kultūros bruožai* Vilnius 1993; **R. Detlefzenas** *Rytų Prūsijos kaimo namai ir medinės bažnyčios* Vilnius 1995; **A. Vyšniauskaitė, P. Kalnius, R. Paukštytė** *Lietuvių šeima ir jos papročiai* Vilnius 1995; *Vakarų baltai* Vilnius 1997; **R. Kulikauskienė** *Senovės lietuvių drabužiai ir jų papuošalai (I–XVI a.)* Vilnius 1997; **P. Kalnius** *Etniniai procesai pietryčių Lietuvoje XX a. antrojoje pusėje* Vilnius 1998; **V. Savoniakaitė** *Audiniai kaimo kultūroje (Lietuvių geometriniai raštai XIX–XX amžiuje)* Vilnius 1998; **R. Paukštytė** *Gimtuvės ir krikštynos Lietuvos kaimo gyvenime* Vilnius 1999; **Ž. B. Šaknys** *Kalendoriniai ir darbo papročiai Lietuvoje XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje. Etninė kultūra ir tapatumo išraiška: konferencijų medžiaga. Vilnius 1992 gruodžio 3–4 d., 1993 gruodžio 2–3 d., 1995 gruodžio 14–15 d.* Vilnius 1999; **V. Tumėnas** *Lietuvių tradicinių juostų ornamentas: tipologija ir semantika* Vilnius 2002. *Regina Merkienė*

A u k š t a i č i a i, didžiausia lietuvių etnografinė grupė. Nesutampa su aukštaičiais pagal tarmę – dzūkai ir suvalkiečiai sudaro atskiras etnografines grupes. Gyvena į r. nuo Dubysos ir į š. nuo Nemuno ir Neries. Pagal 19 a. 2 pusės–20 a. 1 pusės materialinės kultūros ir papročių skirtumus skirstomi į rytų ir vakarų aukštaičius. R y t ų a u k š t a i č i a i gyvena Šventosios baseine ir į r. nuo jo. Apytikriai atitinka liet. kalbos tarmių klasifikacijos r. aukštaičius. 16 a.–20 a. vid. gyveno gatviniuose kaimuose (jų yra likę apie Ignaliną, Švenčionis). Sodybos dažn. buvo mažos, nes pagal paprotį tėvų ūkį dalydavosi visi sūnūs. Gyv. namai (pirkios; iki 19 a. vidurio dūminės, vėliau su dūmtraukiais) turėjo 3 patalpas: pirkią, priemenę ir pirkaitę (kamarą, seklyčią). Svirnai (kai kada dvigubais stogais) buvo daugiausia vienos patalpos, su įėjimu iš galo ar šono. Klojimai (kluonai) – trumpi, platūs; viduryje moliu plūktas padas (grendymas) javams kulti, šonuose – šalinės javams ir pašarams sukrauti, įvažiavimas iš galo. Rugius iki 20 a. pr. pjaudavo pjautuvais. Tradiciniams moterų drabužiams būdingas šviesių spalvų derinys (baltos prijuostės, baltas nuometas), skersadryžiai sijonai. Iki 20 a. vid. austi dekoratyviniai audiniai (lovatiesės, staltiesės, rankšluosčiai). Būdingi valgiai: pusryčiams – blynai su dažiniu, kruopų sriuba, pietums – barščių arba kopūstų sriuba su duona, mėsa su duona ir raugintais kopūstais, vakarienei – pieniška kruopų sriuba. Gatviniuose kaimuose iki 20 a. pr. buvo išlikę bendruomeninio gyvenimo reiškinių: bendras gyvulių ganymas, bendros kelių sodybų pirtys. Rytų aukštaičių materialinė kultūra turi bendrų bruožų su R. Latvijos ir V. Baltarusijos kaimo kultūra. V a k a r ų a u k š t a i č i ų gyv. plotas apima Nevėžio baseiną, v. siekia Dubysą, š. – Latviją, p. – Nemuną. Apytikriai atitinka tradicinės liet. kalbos tarmių klasifikacijos vidurio aukštaičius. 16 a.–19 a. pab. gyveno gatviniuose kaimuose. Gyv. namai (gryčios) iš išorės primena žemaičių trobas, o patalpų planas panašus į rytų aukštaičių pirkių. Svirnai kelių patalpų, įėjimas iš šono. Klojimų įvažiavimai t.p. iš šoninės pusės. Š.v. aukštaičiai, be dalgio, naudojo ir dalgelę su grėbliuku. Tradiciniams moterų drabužiams t.p. būdinga šviesi spalva, sijonai languoti; puošėsi sidabro karoliais. Vyrų drabužiams būdingos klostuotos rudinės, sujuostos plačiu odiniu diržu, dėvėtos veltos plačiomis atbrailomis skrybėlės. Vakarų aukštaičių valgiai turėjo regioninių ypatumų. Š. dalyje (apie Biržus, Joniškį, Pakruojį) pusryčiams virdavo bulves su padažu arba miltinius skrylius, miltinius virtinius su varškės, mėsos, spirgų ar bulvių košės įdaru, pietums – barščių arba kopūstų sriubą, mėsą su bulvėmis ir raugintais kopūstais, vakarienei – pienišką kukulaičių sriubą arba bulvienę, miltų košę su pienu. Darydavo stiprų miežių salyklo alų. P. dalyje (tarp Šiaulių, Panevėžio, Raseinių, Kėdainių, Jurbarko, Kauno) pusryčiams virta rūgšti kopūstų arba burokėlių sriuba su mėsa, pietums pašildydavo nuo pusryčių likusius valgius, vakarienei – pieniška sriuba. Pav. *Vacys Milius*

Aukštaičių pirkia 18 a. pab.–19 a. (LNM 1968 įrengtos ekspozicijos fragmentas)

Dzūkai, lietuvių etnografinė grupė. Etninės kultūros požiūriu sąlyginė dzūkų teritorija (Dzūkija) yra tarp Nemuno vidurupio ir Neries. Dzūkams dar priskiriama Lazdijų rj. s-bės teritorija ir Seinų krašto r. dalis, t.p. liet. kaimai į p. nuo Varėnos rj. s-bės. Šiaurėje aiškios ribos nėra, nes abiejų Neries krantų gyventojų ist. ir geogr. sąlygos buvo panašios. Ist. sąlygos pakito po I pasaul. karo. Lenkijos okupuotoje r. dalyje išliko gatviniai kaimai su senąja ūkininkavimo ir buities sankloda: trilauke žemdirbystės sistema, bendru kaimo gyvulių ganymu, vakarojimais. V. dalyje, priklausančioje Lietuvos Respublikai, kaimai buvo išskirstyti į vienkiemius. Varėnos rj. s-bės teritorijos pietuose, kur didžiąją dalį užima miškai, dzūkai per pastaruosius 150 m., be žemdirbystės ir gyvulininkystės, vertėsi grybų ir uogų rinkimu, vyrai dirbo miške, plukdydavo sielius. Dėl gausių šeimų ir žemės trūkumo 19 a. pab.–20 a. pr. daug dzūkų emigravo į Š. Ameriką. Iki 20 a. vid. moterys rugius pjaudavo pjautuvais; be įprastinių ž.ū. darbų, šeštadieniais dzūkai organizuodavo plunksnų plėšymo talkas. Vyrai patys darydavosi padargus ir statydinosi trobesius. Senųjų pastatų stogai buvo keturšlaičiai, 20 a. paplito dvišlaičiai. Sodybą sudarė pirkia, prieš ją stovintis svirnas, už pirkios – tvartas (šie trobesiai galu atsukti į gatvę), ją užbaigdavo į eilę sustatyti kluonai. Toliau, dažn. prie upės ar ežero, stovėjo bendra kelių sodybų pirtis. Pirkios – dvigalės su priemene viduryje, nuo šios dar atitverta kamara. Senųjų trobesių stogai – šiaudiniai. 20 a. juos imta dengti ir skiedromis, 3 ketvirtyje – šiferio plokštėmis. Nedideli svirnai buvo vienos patalpos, su durimis iš galo, turėjo priesvirnį. Kai kurie svirnai dėl saugumo

Dzūkų pirkios vidus (Liaudies buities muziejus, Rumšiškės)

statyti su dvigubu stogu – iš rąstelių ir šiaudų. 2 ar 3 patalpų tvartai turėjo tiek pat durų. Senieji kluonai buvo su įvažiavimu iš galo, jų viduryje buvo moliu plūktas grendymas, šonuose – šalinės. 20 a. statyti kluonai dažn. turėjo dvejas duris, 2 grendymus, už jų dažnai buvo įrengiama išsikišusi peludė. 20 a. 2 pusėje dzūkės dar audė servetine technika keturnytes ar aštuonnytes lovatieses, rankšluosčius, be ankstesnių geom. raštų, plito rinktiniai augaliniai ir gyvūniniai. Būdingi valgiai: pusryčiams – rūgšti kopūstų ar burokėlių sriuba, dideli – per visą keptuvę – blynai ir pieniška kruopų sriuba; pietums – nuo pusryčių likę krosnyje šiltai išlaikyti valgiai, vakarienei – bulvienė su pienu ar virtos bulvės su rūgusiu, rečiau saldžiu, pienu. Pavasarį mėgta rūgštynių sriuba. Skilandis laikytas sunkiesiems vasaros darbams. Iki I pasaul. karo pasitaikydavo neišsidalijusių šeimų (draugių) – su tėvais dažn. gyvendavo vedusių sūnų šeimos. Rudenį ir žiemą būdavo užsakomos bendros kaimo šv. Mišios už artimuosius, elgetos apdalijami maisto produktais, po pamaldų giminės ir kaimynai rinkdavosi pietų į atminimą rengusius namus. Iki 20 a. vid. buvo paplitusios raudos. Pav. *Vacys Milius*

Suvalkiečiai, sūduviai, užnemuniečiai, liet. etnografinė grupė, gyvenanti Užnemunėje, išskyrus jos p.r. dalį. Manoma, kad susidarė 16–17 a. iš autochtonų jotvingių (sūduvių), gyvenusių Užnemunės vid. dalyje, lietuvių (aukštaičių), gyvenusių pačiame Užnemunės š. ruože (prie Nemuno), o daugiausia – iš atsikėlėlių, kurių dauguma 15–16 amžiuje atsikraustė iš Kauno apylinkių ir Žemaitijos. Be to, į šią etn. grupę įsiliejo 13 a. pab.–14 a. pradžioje į Užnemunę atkelti žiemgaliai, vėliau čia apgyvendinti totoriai, atvykę lenkai (mozūrai), M. Lietuvos gyventojai lietuvininkai ir vokiečiai. Dėl ankstesnio baudžiavos panaikinimo (1807) ir spartesnės rinkos ekonomikos plėtros 19 a. čia greičiau nei kitur Lietuvoje susiklostė pasiturinčių valstiečių sluoksnis, iš jo kilo daugiau inteligentų. Suvalkiečių šnektos (v. aukštaičių tarmės) pagrindu ilgainiui susiklostė lietuvių bendrinė kalba. 19 a. iš gatvinių kaimų išsiskirstyta į vienkiemius. Sodybos buvo apželdintos lapuočiais. Trobesiai (gyv. namas – stuba,

Suvalkiečių stuba (~1880, Lukšiai, Šakių rj. s-bė, 1943 nuotrauka)

svirnas, tvartai, klojimas) statomas apie keturkampį kiemą. Stubos viduryje buvo virtuvė ir priemenė, viename gale šeimyninė stuba, kitame – seklyčia ir miegamieji kambariai. Svirnai 2 arba 3 patalpų (rakandams ir mantai laikyti, miegoti); aruodai įrengti ant aukšto. Klojimas (kluonas) su šoniniais įvažiavimais, kartais šalia jo buvo pristatoma maniežinė vilktui (maniežui) laikyti. Neturtingo valstiečio sodybą paprastai sudarė 1 galo gyv. namas (vad. stubelė) ir 1 ūk. pastatas. 19 a. pab. didesnių ūkių pastatus imta dengti čerpėmis. Būdingi valgiai: pusryčiams – mėsa, raugintų kopūstų arba barščių sriuba, pietums pašildomi tie patys valgiai, vakarienei valgoma balinta kukulaičių sriuba, bulvės su rūgusiu pienu. Tradiciniams vyrų drabužiams būdingos durtos rudinės su klostėmis nugaroje žemiau liemens, plačiais kraštais veltinės skrybėlės, moterų drabužiams – sijonai su plačių siaurų vertikalių dryžių deriniais, kaišytinės, lelijų raštais puoštos prijuostės, brokatiniai gàlionai. Suvalkiečių ir lietuvininkų materialioji kultūra turi daug bendrumų. Pav.

L: U. Žemaitienė *Suvalkiečių vestuvės* Cleveland 1953; *Iš lietuvių kultūros istorijos* t. 11 *Šiuolaikinis Suvalkijos kaimas* Vilnius 1981, *Užnemunė: visuomenė ir dvasinio gyvenimo procesai* Vilnius 2005. *Vacys Milius*

Ž e m a i č i a i, liet. etnografinė grupė, kalbanti žemaičių tarme. Gyvena apytikriai į vakarus nuo Dubysos. Žemaičių vardas pirmą kartą paminėtas 13 a. pradžioje Ipatijaus metraštyje kalbant apie 1215 įvykius. Nei Mindaugas, nei vėliau Lietuvos d. kun-čiai žemaičių nuo kt. lietuvių neskyrė. Iš pradžių Žemaičiais vadinta Žemaitija (teritorija, kuriai vardą davė Vid. Lietuvos Nevėžio baseino žemuma, sudaranti tos teritorijos branduolį). Ilgainiui žemaičiais imta vadinti Žemaičių kun-tės gyventojus – visus lietuvius, gyvenančius į v. nuo Nevėžio. Vieni tyrinėtojai (A. Tautavičius) žemaičius laiko autochtonais, kiti (R. Kulikauskienė) juos kildina iš Nemuno ir Neries baseinų, Dubysos žemumų v. dalies. Žemaičių tarmė (taip ją imta vadinti nuo 19 a. vid.) susidarė vakarinėje Žemaičių kun-tės dalyje, kur gyvenantys kuršiai jai darė didž. įtaką. 12 a. pab.–13 a. žemaičiai įsitvirtino ir kuršių (Ceklio, Mėguvos, Pilsoto), skalvių žemėse, patys nuo 13 a. priklausė Lietuvos valstybei. 13 a. vid. ir 2 pusėje per kovas su Livonijos ir Vokiečių ordinais į žemaičių gyvenamus plotus pasitraukė dalis skalvių, kuršių, persikėlė daug žiemgalių. Visi jie susiliejo su žemaičiais. Ilgainiui Žemaitijos ribos plėtėsi žemaičiams pradėjus skverbtis į ištuštėjusias per karus, dykra paverstas ir labai sunaikintas pasienio sritis palei Nemuną, t.p. į kuršių žemes – 13–16 a. žemaitėjant p. ir p.v. kuršiams.

Žemaičių troba (19 a., Jakštaičiai, Kretingos rj. s-bė, 1973 nuotrauka)

Žemaičių etn. riba tik apytikriai sutampa su tarmės riba. 20 a. pr. žemaičiai nuo kt. lietuvių skyrėsi daugeliu kultūros reiškinių. Nuo 16 a. dalis valstiečių buvo perkeldinti į gatvinius kaimus, kiti ir toliau gyveno vienssėdžiuose. Sodybos – erdvios, su 2 kiemais (ūkiniu ir geruoju), daugeliu pastatų (troba, klėtis, tvartai, klojimas, žardinė, rūsys, rečiau pirtis), aptvertų tvoromis. Seniausias gyv. namas (numas) – su atviru ugniakuru ir ant vašo kabinamu katilu. 16–17 a. numą pakeitė troba. Mažažemių valstiečių sodybos, kurias sudarydavo trobelė ir tvartelis, kurdavosi kaimo žemės pakraštyje. Sodyboms, pakelėms ir kapinėms bū-

dinga stogastulpiai, koplytstulpiai, kryžiai, koplytėlės (ir kabinamos medžiuose), jose apstu dievdirbių sukurtų medinių polichromuotų skulptūrų. Tradicinė vyrų apranga: ryškiai dryžuotos ir languotos kelnės, liemenės, durtiniai, pilkos ar samaninės spalvos rudinės, nuo juosmens gausiai klostuotos. Viršutiniai šiltieji drabužiai juosiami odiniu diržu ar žičkiniu raiščiu. Kaklas aprišamas balta ar spalvota skarele. Išeiginė galvos danga – įv. formų skrybėlės, puoštos povo plunksna. Moterų drabužiai: išilgai dryžuoti sijonai ir prijuostės, trumpa liemenė, kelios skarelės, skaros ant pečių – skersdryžės arba languotos. 19 a. ir 20 a. pr. kasdien avėta medinėmis klumpėmis, naginėmis, 19 a. pab.–20 a. 1 pusėje – medpadžiais. Būdingos ilgadryžės juodos, žalios, violetinės, raudonos lovatiesės. Būdingi valgiai: pusryčiams košė su riebalų mirkalu, pietums rūgšti bulvienė su mėsa arba šutynė su užtrinu, vakarienei pieniška miltų arba kukulaičių sriuba, kruopienė. Pasninkų dienomis iš sviesto ir grietinės buvo daromas kastinys. Tradicinės žemaičių kultūros reiškiniai (ypač liaudies archit-ra) t.p. būdingi M. Lietuvos gyventojų lietuvininkų, Kuršo latvių kultūrai. Iki 20 a. vid. buvo išlikę nemaža senųjų trobesių. Europinio tipo drabužiai įsigalėjo 19 a. 2 pusėje. Pav.

L: **L. Jucevičius** *Raštai* Vilnius 1959; **P. Višinskis** *Antropologinė žemaičių charakteristika / Raštai* Vilnius 1964; **A. Pakalniškis** *Žemaičiai: Etnografija* Chicago 1977.

L i e t u v i n i n k a i, Mažosios Lietuvos lietuviai, mažlietuviai, v. lietuvių etninė ir etnokultūrinė grupė, Mažosios Lietuvos gyventojai. Kartais laikomi lietuvių potaute. Lietuvininkų vardas vartojamas nuo 16 a., mažlietuvių – nuo ~19 a. 2 pusės (atskyrimui nuo D. Lietuvos lietuvių, arba didlietuvių). Lietuvininkai susidarė iki 15–16 a. Prūsijoje iš vietinių gyventojų (v. lietuvių – skalvių ir nadruvių), v. sūduvių, dalies sulietuvėjusių p. kuršių ir prūsų (sembų, š. bartų, š. notangų, galbūt ir š. varmių), t.p. LDK karių (Vokiečių ordino belaisvių, likusių gyventi Prūsoje ir M. Lietuvoje), migrantų didlietuvių, daugiausia žemaičių. Dauguma lietuvininkų kalbėjo v. aukštaičių, tik gyvenantieji palei Kuršių marias – v. žemaičių tarme.

Dauguma kryžiuočių 13 a. užkariautų žemių gyventojų nuo 14–15 a. buvo paversti stambių valst. dvarų baudžiauninkais (turėjo eiti lažą ir atlikti šarvarką). Lietuvininkai sudarė nemažą Prūsijos kun-tės gyventojų dalį; pvz., net sostinėje Karaliaučiuje, kur telkėsi dauguma vok. miestiečių, 16 a. lietuvininkai su prūsais sudarė ~20% miesto gyventojų, 18 a. pr. lietuvininkų ūkiai Įsruties apskrityje – sudarė ~93%, Tilžės ir Ragainės – 97–98%, Klaipėdos – beveik 100% ūkių, bet dėl 1709–11 d. maro bei bado lietuvininkų labai sumažėjo. Po Didžiosios vok. kolonizacijos (18 a. 1 pusėje) Įsruties, Tilžės ir Ragainės apskrityse įsikūrusios vok. kaimiečių g-tės tapo lietuvininkų asimiliacijos židiniais.

Tilžės giedotojų d-jos 30-mečio minėjimas. Viduryje – choro vadovas Vydūnas (1925)

Lietuvininkės grėbėjos tautiniais drabužiais (nuotrauka iki 1939)

Valdant Vokiečių ordinui, ofic. religija buvo katalikybė, bet lietuvininkai iki 16 a. stengėsi išlaikyti sen. tikėjimą, tik 1525 ordinui tapus pasaulietine Prūsijos kun-te ir valst. religija paskelbus liuteronybę, dauguma jų netrukus tapo liuteronais. Prūsijos karalystėje (nuo 1701) polit. sumetimais plėtotas prūsiškasis-lietuviškasis patriotizmas: visi gyventojai – ir sen. prūsų palikuonys, ir lietuvininkai, ir vokiečiai – save vadino prūsais, arba n. prūsais (tuo skirdamiesi nuo kryžiuočių ir nuo etninės Vokietijos vokiečių). Tai skatino plėtoti ir liet. raštiją,

švietimą. Jau 18 a. 2 pusėje visi Prūsijos gyventojai (tarp jų ir lietuvininkai) formaliai pripažinti piliečiais. 1807 Prūsijoje panaikinta baudžiava skatino ankstesnę bei spartesnę nei D. Lietuvoje ūkio raidą. Dėl visų šių veiksnių susiformavo kitokie nei didlietuvių papročiai, buitis, savita materialioji kultūra.

Lietuvininkai gražino namų stogus iš medžio pjaustytais žirgeliais, paukščiais. Sodybos puošmena būdavo klėtis, kuriai būdingi laužti čiukuriniai stogai su žirgeliais ir vėjarodėmis, įdomiau apkaltas stogo skliautas ir kita. Nuo seno pastatai buvo išdėstomi laisvai – aplink kiemą ar visoje sodyboje, vėliau plito vad. prūsiškasis sodybų planas – pastatai rikiuojami aplink stačiakampį kiemą, paliekant saugius gaisro saugos tarpus. Kapinėse lietuvininkai statė krikštus. Moterų drabužiams būdinga tamsesnės spalvos: sijonai tamsūs, dryžuoti, klostuoti, juoda spalva derinta su žalia ar mėlyna, mergaitės galvas puošė juodais aksominiais kaspinais. Vyrai ir moterys vilkėjo rudines stačiomis apykaklėmis. 19 a. 2 pusėje–20 a. pr. pusryčiams valgyta miežinių miltų putra su duona, vėliau – kepta žuvis, lašiniai, mėsa su duona ir užsigeriama kava, priešpiečiams – duona su taukais, spirgais, užsigeriama kava ar arbata, srėbta pikliuotų miltų gnaibytų kukulaičių sriuba, pietums – bulvienė, žirnynė, sausai virtos bulvės su žuvimis, mėsa, vakarienei – virta ropynė su pasukomis, virti sausi žirniai ar pupos su bulvėmis, rūgusiu pienu, kartais – pieniška kruopų (miežinių, avižinių) sriuba. Gaminta burokų sriuba ir avižinis kisielius, tarkuotų bulvių košė su spirgais bei rūgusiu pienu. Gyvenusieji prie jūros maistui vartodavo daug žuvų: virdavo žuvienę, sūdydavo, kepdavo.

1871 susikūrus Vokietijos imperijai, lietuvininkų bendruomenė sparčiai mažėjo ir dėl prievartinės germanizacijos, ir dėl akultūracijos, didėjančios migracijos, bet sudarė savitą tautinę bendriją, kuri lėmė ir viso M. Lietuvos regiono išskirtinumą Vokietijoje. Išliko labai paplitusi liet. spauda, buvo daug b-kų, kurios tapo vienu svarbiausių tautinės bendruomenės sutelkimo ir jos vidinių santykių reguliavimo veiksnių. Nors daugelis lietuvininkų ilgainiui perėmė vok. kultūrą, iš dvikalbių virto vokietkalbiais, buvo ištikimi Prūsijos monarchui (jis buvo ir Ev. liut. bažnyčios vyr. vadovas), etniškai dar nesusitapatino su vokiečiais – laikė save Vokietijos piliečiais, bet ne vokiečiais. 19 a. 2 pusėje prasidėjus kult. sąjūdžiui daugiatūkstantinėmis peticijomis Prūsijos karaliaus, vėliau Vokietijos imperatoriaus (kaizerio) buvo prašoma grąžinti gimtąją kalbą į viešąjį gyvenimą, pirmiausia į m-las (valdžios pašalinta 1872–76). Lietuvininkams stiprų poveikį darė konservatyvus religingumas (surinkimininkų veikla). Dalis jų, išskyrus kult. sąjūdžio vadovus bei ideologus, nesuvokė D. Lietuvos lietuvių katalikų nac. išsivadavimo kovos iš Rusijos imperijos tikslų, priešinosi glaudesniam bendradarbiavimui su didlietuviais.

Po I pasaul. karo susiklostė sąlygos D. Lietuvos lietuviams ir lietuvininkams suartėti. To siekė ir lietuvių (J. Basanavičius, V. Kudirka, J. Šliūpas, kt.), ir lietuvininkų (M. Jankus, V. Gaigalaitis, J. Mikšas, E. Jagomastas, J. Smalakys, M. Šernius, J. Vanagaitis, D. Zaunius) veikėjai. Lietuvai 1918 pr. tapus nepriklausoma valstybe, lietuvininkų elitas netrukus (1918 11 30) pasirašė Tilžės aktą – M. Lietuvos nepriklausomybės deklaraciją, kuria reikalaujama *prisiglausti* prie tautos kamieno – D. Lietuvos. Klaipėdos kraštui 1923 susijungus su LR, 1925 dalis lietuvininkų, norėdami pabrėžti savo skirtingumą, užsirašė ne lietuviais, bet klaipėdiškiais. Po II pasaul. karo dėl sov. genocido bei etnocido, dėl deportacijų ir etninio valymo, t.p. evakuacijos į Vakarus lietuvininkų M. Lietuvos pagr. dalyje – Karaliaučiaus krašte neliko. Labai ištuštėjo Klaipėdos kr., jame likę lietuvininkai išsisklaidė po Lietuvą, integravosi į lietuvių tautą, nors ir išlaikė kai kuriuos savitumus; tai būdinga ir lietuvininkams, emigravusiems į JAV, Kanadą, Australiją. Daugelis apsigyvenusių Vokietijoje lietuvininkų labiau integravosi į vokiečių visuomenę, kai kurie jų save laiko naujaisiais prūsais. Pav. 205 puslapyje.

L: T. Lepner *Der Preusche Littauer* Danzig 1744; **W. Wielhorski** *Etnografiniai klausimai Rytų Prūsuose* Kaunas 1958; *Lietuvininkai* Vilnius 1970; **A. Juška, J. Mališauskas, V. Pupšys** *Lietuvininkų kraštas* Klaipėda 1994; **A. Matulevičius** *Mažoji ir Didžioji Lietuva* / *Lietuvos mokslas* t. 2 kn. 2–3 Vilnius 1994; *Lietuvininkų* kraštas Kaunas 1995; *Lietuvininkų žodis* Kaunas 1995; **S. Pocytė** *Mažlietuviai Vokietijos imperijoje, 1871–1914* Vilnius 2002.

Algirdas Matulevičius

LIETUVIŲ KALBA

Lietuvių kalba priklauso ide. šeimos baltų kalbų grupės rytiniam pogrupiui. Viena iš dviejų (su latvių k.) išlikusių gyvųjų baltų kalbų. Nuo 2004 viena ES ofic. kalbų. Lietuvos Respublikos valst. kalba; kalbančiųjų Lietuvoje 2006 buvo ~3 mln. (be lietuvių, ją vartoja ~350 000 kitų tautybių gyventojų). Dar vartojama liet. tautinių mažumų Latvijos pietrytinėje (daugiausia Latgaloje), Lenkijos šiaurrytinėje (Punsko, Seinų ir kt. apylinkėse), Baltarusijos šiaurvakarinėje (Apso, Gervėčių, Pelesos, Rodūnios ir kt. apylinkėse) dalyje, išeivių bendruomenių Airijoje, Argentinoje, Australijoje, Brazilijoje, D. Britanijoje, Estijoje, Ispanijoje, JAV, Kanadoje, Kazachijoje, Rusijoje, Ukrainoje, Vokietijoje ir kitur. 36 valstybėse veikia lietuvių bendruomenės, priklausančios Pasaulio lietuvių bendruomenei, 32 – 177 lietuvių švietimo įstaigos, iš jų 7 yra lietuvių bendrojo lavinimo mokyklos Baltarusijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Rusijoje ir Vokietijoje. Įkurta 12 lietuvių kultūros centrų Baltarusijoje, Ispanijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Rusijoje, Vokietijoje. Didesnės lietuvių bendruomenės dažn. leidžia lietuvišką spaudą. Iš viso kalbančiųjų ~3,6 milijono.

KILMĖ IR RAIDA

Baltų kalbomis šnekėta dideliame plote į rytus nuo Baltijos jūros. Tai rodo baltiškos kilmės vandenvardžiai (žemėlapis *Baltiškos kilmės vandenvardžių paplitimas*). Daug kur jie yra patys seniausi, todėl toje teritorijoje ir ieškotina baltų protėvynės. Baltų kalbų gramatinę sandarą ir raidą daugiausia galima nustatyti remiantis tebevartojamomis latvių ir lietuvių kalbomis bei 18 a. pr. išnykusios prūsų k. negausiais ir prastai užrašytais tekstais, t.p. vienu kitu kalbos faktu, paliktu ist. laikus pasiekusių jotvingių, kuršių, sėlių, žiemgalių genčių. Tūkstantmečius gyvenę toli nuo tautų mišimo židinių baltai išlaikė archajišką kalbos modelį. ~1 t-mečio pr. Kr. vid. baltai sudarė 2 kalbinius vienetus, sąlygiškai vadinamus vakarų (išlaikė sveiką dvibalsį *ei*) ir rytų (tam tikrais atvejais *ei* išvertė į *ie*). Liet. kalba kilo iš r. baltų pogrupio ir beveik tūkstantį metų mažai kito. ~1 t-mečio po Kr. vid. r. baltų š. dalies kalba dėl finų substrato (baltai buvo pasitraukę į jų teritoriją) ėmė sparčiai kisti ir tolti nuo p. dalies kalbos, kuri dar ilgai išliko kokia buvusi. Iš

BALTIŠKOS KILMĖS VANDENVARDŽIŲ PAPLITIMAS

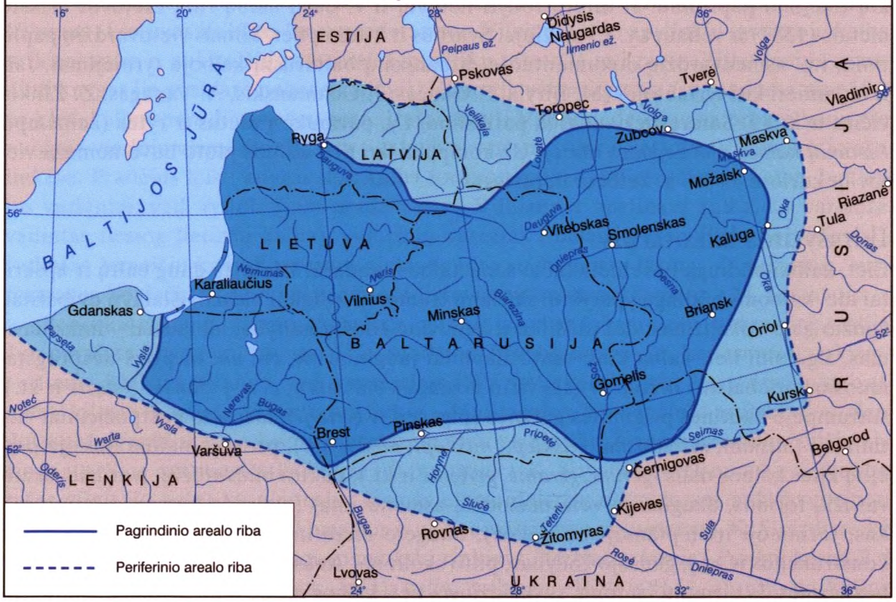

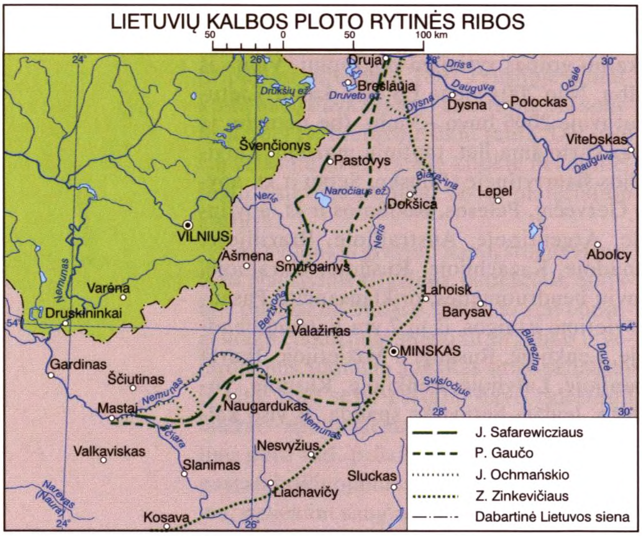

LIETUVIŲ KALBOS PLOTO RYTINĖS RIBOS

r. baltų š. dalies ilgainiui išsirutuliojo kuršių (manoma, iš pradžių priklausiusių v. baltams, vėliau įgavusių ir r. baltams būdingų ypatybių), žiemgalių, sėlių ir latgalių (jos palikuonė yra dab. latvių kalba, kitos kalbos išnyko ~14–16 a.) kalbos. Nuo r. baltų p. dalies kalbos nutolus š. daliai p. dalies kalba mažiau pakito. Iš jos ir kilo liet. kalba. Nelengva nustatyti, kada r. baltų pogrupio tam tikroje dalyje susidarė liet. kalbai būdinga struktūra. Archeologai lietuviams būdingo kult. sluoksnio požymių aptinka nuo 2–3 a.; greičiausiai nuo tada ėmė formuotis ir liet. kalba. Šią prielaidą patvirtina Lietuvos vardo su balsiu *i* slaviška forma *Litva*, ją slavai turėjo perimti dar tuomet, kai tebebuvo išlaikę dvibalsį *ei* (arba jo vienbalsinimo l-piu). Nelengva nustatyti ir plotą, kuriame susiklostė liet. kalba. Vakarinės ribos maždaug aiškios: pietuose ir pietvakariuose liet. kalbos plotas siekėsi su jotvingių ir prūsų, vakaruose – su kuršių, š. vakaruose – su žiemgalių, toliau į rytus nuo jų – su sėlių ir latgalių teritorija. Sunkiau nustatyti liet. kalbos senojo ploto r. ribas. Beveik nieko nežinoma apie toliau rytuose (Dniepro aukšt. baseine ir gretimose žemėse) gyvenusių ir seniai išnykusių baltų genčių, vadinamų Dniepro baltais, kalbas. Į šią teritoriją ~1 t-mečio vid. palei Dnieprą ir jo intakus pradėję veržtis slavai maždaug iki 10–13 a. iš dalies Dniepro baltus sunaikino, iš dalies asimiliavo. Ist. šaltiniuose nėra aiškių duomenų, kur ėjo lietuvių ir r. slavų riba. Archeologijos faktų analizė rodo ano meto lietuvių materialinės (ir dvasinės) kultūros išplitimą, kuris gali ir nesutapti su to paties l-pio kalbos riba. Remiamasi daugiausia vietovardžių studijomis. Lenkų kalbininkas J. Safarewiczius tyrinėjo liet. kilmės vietovardžių su priesaga *-išk-* (iš seno būdinga tik lietuviams) paplitimą rytuose. Jo išvesta riba eina zigzagais maždaug pro Gardiną, Ščiutiną, Lydą, Valažiną, Svierius (Svyrius), Breslaują ir iš dalies sutampa su katalikų ir stačiatikių tikėjimo paplitimu. Ji turėtų rodyti lietuvių ir r. slavų kalbų ribą Lietuvos krikšto metais (1387) ir vėliau, t.y. 15 amžiuje. Svarbūs ir kitokių liet. kilmės vietovardžių paplitimo, t.p. asmenvardžių dokumentuose, lituanizmų baltarusių kalboje tyrinėjimai. Jais remdamiesi kiti tyrinėtojai (M. Biryla, P. Gaučas, J. Ochmańskis, A. Vanagas, Z. Zinkevičius ir kt.) J. Safarewicziaus ribą patikslino, t.y. patraukė į pietus ir rytus (žemėlapis *Lietuvių kalbos ploto rytinės ribos*). Už kompaktiško liet. kalbos ploto buvo nemaža vietovių, kuriose 14–16 a. kalbėta lietuviškai.

Ikirašytinis laikotarpis

Liet. kalbai būdinga paveldėta labai sena kalbos sandara. Išlaikyta daug baltų ir apskritai ide. kalboms būdingų ypatybių: skiriami trumpieji ir ilgieji balsiai, išlaikyti dvibalsiai, žodžio galo vokalizmas, dėl to išliko ir senovinė žodžių kaityba, labiausiai – linksniavimas. Ilgainiui liet. kalba kito: tautosilabiniai junginiai *an*, *en*, *un*, *in* prieš nesprogstamuosius priebalsius ir žodžio gale virto nosiniais balsiais *ą*, *ę*, *ų*, *į* (*žansis* > *žąsis* ir kt.), sutrumpėjo akūtinės prigimties galūnės (plg. *gerì* ir *geríe-ji*), atsirado postpoziciniai vietininkai (*miškañ*, *miškúosna*, *miškíepi*, *miškópi*, *miškum̃pi*), pronominalinė fleksija perėjo į kitas kalbos dalis (*gerám*, *geramè*, *geríems* ir kt.), pakito būdvardžių, įvardžių, skaitvardžių formos, daugiausia veiksmažodžių asmenavimas (atsirado būtasis dažninis laikas, tariamoji ir liepiamoji nuosakos), daugėjo analitinių elementų (prielinksninės konstrukcijos ir kt.), gausėjo žodynas, plito skoliniai. Anksti pradėjo formuotis liet. kalbos tarmės. Iš pirmųjų izofonų, suskaldžiusių liet. kalbos plotą, nurodytina: nosinių bal-

sių *ą*, *ę* susiaurėjimas ir virtimas *ų*, *į* (pradžia ~9 ar 10 a.), *an*, *am*, *en*, *em* > *un*, *um*, *in*, *im* (11–13 a.), junginio *lẽ* veliarizacija (~10 a.), samplaikų **ti̯*, **di̯* virtimas afrikatomis (11–14 a.) ir *t*, *d* > *c*, *dz* prieš *i* tipo vokalizmą (po 14 a.), junginio **i̯a* priešakėjimas ir virtimas *e* (prasidėjo prieš 13 a.). Liet. kalbos plotas dėl *ą*, *ę* siaurėjimo ~9–10 a. ėmė skilti į 2 dalis: vakarinę (*ą*, *ę* liko nepakitę) ir rytinę (susiaurėjo). ~11–13 a. *an* tipo junginiai siaurėdami r. dalį suskaldė į dabartines p. ir r. aukštaičių patarmes. Vakarinės dalies pakraštyje Baltijos jūros link dar iki 13 a. junginys **i̯a* buvo virtęs *e* ir davė pradžią žemaičių tarmės nuo aukštaičių pagal afrikatas skyrimuisi, išryškėjusiam tik po **ti̯*, **di̯* afrikacijos. Plisdama į vakarus žemaičių tarmė patyrė kuršių kalbos substrato poveikį ir ilgainiui nutolo nuo kitų liet. kalbos tarmių. Kita vakarinė liet. kalbos ploto dalis, išlaikiusi senąją kalbos sandarą, davė pradžią dabartinei v. aukštaičių patarmei. Ji mažiausiai nutolusi nuo pralietuviško modelio, ypač jos p. dalis, kuri buvo arčiau senąją baltų kalbų sandarą išlaikiusios prūsų kalbos. Iš visų aukštaičių labiausiai nuo pralietuviško modelio nutolo r. aukštaičiai. Jų skilimo į šnektas svarb. priežastis – iš šiaurės atėjęs galūnių trumpinimas, kirčio atitraukimas ir kiti pakitimai, kurie atsirado daugiausia dėl žiemgalių ir sėlių kalbų substrato. Gana vientiso patarmės ploto vakaruose atsirado inovacijų, kurios davė pradžią dab. panevėžiškių (daugiausia šiaurinių), kupiškėnų ir anykštėnų šnektoms. Pokyčiams įtakos galėjo turėti ir žiemgalių (šiaurės panevėžiškiams) bei sėlių (kupiškėnams ir anykštėnams) kalbų substratas. Kitų r. aukštaičių (uteniškių ir vilniškių) kalba nedaug kito, jie išlaikė sveikesnį senąjį kalbos modelį.

Rašomoji kalba

Liet. kalba LDK (ir viešiesiems valstybės reikalams) ir Prūsijos kun-tės gyventojų lietuvių buvo vartojama tik kaip šnekamoji kalba. LDK rašomoji kalba, kaip ir daugelio to l-pio valstybių, buvo lotynų, t.p. senosios bažnytinės slavų kalbos tam tikros atmainos (slavų kanceliarinė kalba), vėliau ir lenkų kalba, kuri nuo 17 a. išstūmė slavų kanceliarinę kalbą ir tapo Lietuvos aukštuomenės, ilgainiui ir bajorijos rašomąja bei šnekamąja kalba, nuo 18 a. – Lietuvos m-lų dėstomąja kalba. Kada pradėta lietuviškai rašyti, tiksliai nežinoma. Greičiausiai liet. raštijos pradžia sietina su krikščionybės įvedimu. Iki tol lietuviai turėjo tik mnemotinių ženklų, padedančių ką nors įsiminti. Manoma, poterius į liet. kalbą pranciškonų vienuoliai išvertė per Mindaugo krikštą (1250–51). Išliko vertimų iš vok. kalbos elementų (galbūt buvo išversta ir kitų maldų bei giesmių). Visa tai turėjo būti užrašyta tuo liet. kalbos variantu, kuriuo šnekėjo krikštijamieji, t.y. sostinės Vilniaus (Lietuvos krikštas buvo pradėtas nuo Vilniaus) ir jo apylinkių gyventojų kalba, priklausančia r. aukštaičių patarmei. Lietuviškų tekstų iš to l-pio neišliko (ėmus spausdinti knygas jie pasidarė nebereikalingi). Išliko tik vėlesnių įrašų (jų randama nuo 16 a. pr.) lot. kalba spausdintose knygose. Įrašai daryti Vilniuje, daugiausia pranciškonų vienuolyne vietinių vienuolių. Rašyta tuo kalbos variantu, kuris vartotas Vilniuje ir jo apylinkėse. Pradėjus leisti knygas liet. kalba formavosi ne vientisa rašomoji kalba, bet trys jos variantai: vad. rytinis (jam pradžią davė Vilniaus ir apylinkių kalba, šis variantas vadintas tiesiog lietuvių kalba), vidurinis, vartotas Žemaičių vyskupijos poreikiams ir vadintas žemaičių kalba (neturėjo nieko bendra su žemaičių tarme), ir vakarinis, susiformavęs Vokiečių ordino nukariautose lietuvių gyvenamose žemėse – M. Lietuvoje.

Senosios lietuvių rašomosios kalbos rytinis variantas pratęsė rankraštinę raštiją. Juo parašytų knygų yra tik nuo 17 a. pradžios. Pirmoji knyga – J. Ledesmos katekizmo vertimas, išleistas Vilniuje, vad. anoniminis 1605 metų katekizmas. Versta nežinomo asmens, kilusio iš artimų Vilniaus apylinkių – Maišiagalos, Nemenčinės ar Pabradės. Naudotasi M. Daukšos J. Ledesmos katekizmo vertimu (1595). Žymėta daugelio žodžių kirčio vieta. Šios rašomosios kalbos svarb. autorius – K. Sirvydas, kilęs nuo Anykščių, bet rašęs vilniečių kalba su gimtosios tarmės elementais (jų daugiau yra ankstyvuosiuose raštuose, vėlesnius taisė J. Jaknavičius ir nežinomas asmuo ar asmenys). K. Sirvydo reikšmingiausi išspausdinti veikalai (pamokslų rinkinys *Punktai sakymų* / *Punkty kazań* 2 d. 1629–44 ir 2 trikalbiai liet., lot., lenkų kalbų žodynai, ~1620 ir 1631, antrojo paskutinis

leidimas 1713) įtvirtino vilniečių rašomąją kalbą. Jo žodynas davė pradžią lietuvių leksikografijai, F. W. Haacko žodynas M. Lietuvoje pasirodė maždaug po 100 metų. K. Sirvydo žodynas LDK buvo vienintelis iki 19 a. pab. ir kartu pagr. knyga, iš kurios mokytasi lietuvių kalbos. Prie rytinio varianto įtvirtinimo prisidėjo ir J. Jaknavičius. Jo pamokslams skirtas veikalas *Lenkiškos ir lietuviškos evangelijos* (*Ewangelie polskie y litewskie*, išlikęs 1647 leidimas, 17–19 a. išėjo >40 leidimų), kaip ir K. Sirvydo veikalai, buvo žinomas visoje etninėje Lietuvoje. R. Bellarmino mažojo katekizmo nežinomo asmens vertimas (1677), pamaldų ir apeigų liturginės tvarkos sąvadai (*Agenda parva* 1616 ^{2}1630, *Rituale sacramentorum*, 1633–1799 išėjo ~40 leidimų) su liet. apeiginiais tekstais vilniečių rašomąja kalba buvo skirti irgi visai Lietuvai. Ist. sąlygos tarpti rašomosios kalbos rytiniam variantui (vilniečių kalbai) buvo nepalankios. Dėl aukštuomenės sulenkėjimo ir dėmesio liet. kalbai stokos 18 a. pr. ši rašomoji kalba sunyko, Vilniuje nebeliko lietuviškai rašančiųjų. LDK ne tik rašomosios, bet ir šnekamosios kalbos f-jas vis dažniau atliko lenkų kalba, nors smulkioji bajorija liet. kalbą išlaikė iki 19 a. pab. ar 20 a. pradžios. ~1705 ši rašomoji kalba nustojo egzistavusi, nors Vilniaus miesto prastuomenė ir toliau šnekėjo lietuviškai. Kitaip susiklosčius Lietuvos valstybės ir Vilniaus miesto ist. sąlygoms, ši rašomoji kalba, kilusi krašto ek. ir kult. centre ir valstybės sostinėje, būtų galėjusi tapti visos Lietuvos bendrine kalba.

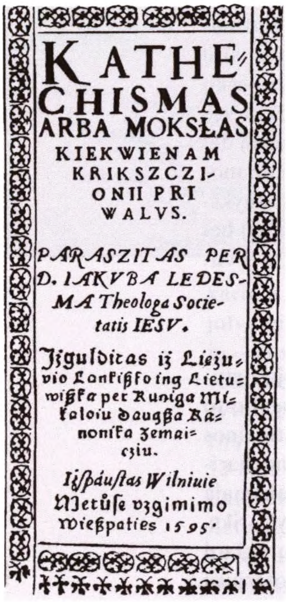
KATHE-
CHISMAS
ARBA MOKSŁAS
KIEKWIENAM
KRIKSZCZI-
ONII PRI
WALVS.

PARASZITAS PER
D. IAKVBA LEDES-
MA Theologa Socie-
tatis IESV.

Jsguldytas iž Liežu-
vio Lankißko ing Lietu-
wißka per Kuniga Mi-
koloiu Daugßa Ka-
nonika Zemai-
cziu.

Jßspaustas Wilniuie
Metuse vzgimimo
Wießpaties 1595.

M. Daukšos verstas *Katekizmas* (1595, Vilnius) – pirmoji išlikusi lietuvių kalba LDK išleista knyga

Senosios rašomosios kalbos v i d u r i n i s v a r i a n t a s, anuomet vadintas žemaičių kalba, klostėsi to meto Žemaičių vyskupijos, paveldėjusios Žemaičių kunigaikštijos tradicijas, centre – Vid. Lietuvos žemumose, nors juo parašytos knygos iš pradžių buvo leidžiamos Vilniuje (tik ten buvo spaustuvių), vėliau – Kėdainiuose. Ši rašomosios kalbos atmaina kilo iš v. aukštaičių patarmės rytinių pakraščių (tartas kietasis *l* prieš *e* tipo vokalizmą, pvz., *łēdas* > *łādas* ‘ledas’). Pradininkas ir svarbiausias šios rašomosios kalbos atstovas – kėdainiškis M. Daukša. Jo verstas katekizmas (1595) – pirmoji išlikusi LDK išleista liet. knyga. Svarb. veikalo *Postilės* (1599) prakalboje, parašytoje lenkų k., M. Daukša aukštino gimtąją kalbą, pabrėžė jos svarbą tautos vienybei ir išlikimui, valstybės savarankiškumui, ragino Lietuvos aukštuomenę neišsižadėti gimtosios kalbos. Šia rašomąja kalba savo knygas leido ir Lietuvos evangelikai reformatai – M. Petkevičius (*Lenkiškas ir lietuviškas katekizmas* / *Polski z litewskim katechizm* 1598), J. Morkūnas (jis išleido pamokslų rinkinį *Postila lietuviška* 1600, vertėjas nežinomas). S. M. Slavočinskio katalikiškas giesmynas (1646) iš pradžių buvo parašytas p. žemaičių patarme, vėliau perrašytas rašomosios kalbos viduriniu variantu. Iš vėlesnių evangelikų reformatų raštų svarbiausi – *Knyga nobažnystės krikščioniškos* (1653) ir S. B. Chylinskio į liet. kalbą 1656–59 išversta Biblija (pradėta spausdinti 1660 Londone, 1662 spausdinimas sustabdytas, išliko NT vertimo rankraštis ir dalis ST išspausdinto teksto). Prov-joje aukštuomenei lėčiau lenkėjant ši rašomoji kalba, ilgainiui įgavusi įv. tarmių, daugiausia žemaičių tarmės, elementų, išliko iki lietuvių tautinio atgimimo 19 a. ir įsiliejo į besiformuojančią dab. bendrinę kalbą.

Senosios rašomosios kalbos v a k a r i n i s v a r i a n t a s vartotas už Lietuvos valstybės ribų – Prūsijoje, kurios gyventojų didelę dalį sudarė lietuviai (M. Lietuva). Pradžią davė tenykštės v. aukštaičių tarmės pietinė patarmė (būsimieji baltsermėgiai; žemėlapis *Mažosios Lietuvos tarmės*), geriausiai iš visų liet. kalbos tarmių išlaikiusi kalbos senąją struktūrą. Šios patarmės buvo mažiausiai pakitęs garsynas, nesutrumpėjusios galūnės, išlaikyta pirminė linksniavimo ir asmenavimo sistema. M. Lietuvoje raštijos atsiradimą lėmė reformacijos sąjūdis (Lietuvoje ji atsirado su kontrreformacija). Čia anksčiau negu kitur pradėtos leisti liet. knygos, kolektyviai rūpintasi liet. raštų rengimu, šių raštų kalbos tvarkymu. 1544 įkurtame Karaliaučiaus u-te studijavo nemažai LDK lietuvių (1718–1944 veikė Lietuvių kalbos seminaras, pirmą kartą liet. kalba aukštojoje m-loje dėstyta kaip savarankiška disciplina; 1579 įkurtame VU tik 1822 buvo parengtas projektas steigti Liet. kalbos katedrą, projektas liko neįgyvendintas). 1547 pasirodė M. Mažvydo (pirma-

sis žinomas lietuvis, baigęs Karaliaučiaus u-tą) *Katekizmas* – pirmoji lietuviška spausdinta knyga. Tuo liet. kalbai buvo pripažintos rašomosios kalbos teisės, joje randama rašybos, rašomosios kalbos normų, jos kodifikacijos užuomazgų. M. Mažvydo kalbos pagrindas – gimtoji (jis atvyko iš Lietuvos) p. žemaičių patarmė su gausiomis aukštaitybėmis, kurių vėlesniuose M. Mažvydo raštuose vis daugėjo. B. Vilentas (t.p. kilęs iš Lietuvos) rašė gimtąja pažemaičio v. aukštaičių patarme (nekietintas priebalsis *l* prieš *e* tipo vokalizmą, bet redukuotos nekirčiuotos galūnės). 1579 jis išleido *Enchiridioną* ir *Evangelijas bei epistolas* – pirmuosius liet. kalba spausdintus evangelijų tekstus. Rankraštinė *Wolfenbüttelio postilė* (seniausias žinomas liet. pamokslų rinkinys, skirtas kunigams) tarp 1563 ir 1573 parengta nežinomo p. aukštaičio iš Lietuvos (jo kalba M. Lietuvos lietuviams buvo svetima, todėl pamokslų tekstas artintas prie vietinės v. aukštaičių tarmės). Rankraštis nebuvo išspausdintas, jį persirašinėjo įv. tarmių kunigai ir įrašė savo tarmės ypatybių. J. Bretkūnas, pirmasis iš M. Lietuvos kilęs liet. raštijos darbuotojas, rašė gimtąja v. aukštaičių tarmės p. patarme su š. patarmės (čia ilgai gyveno) ir žemaičių tarmės (bendravo su savo parapijos žemaičiais) priemaišomis. 1589 išleido giesmyną, 1591 – 2 d. pamokslų rinkinį, 1590 baigė versti Bibliją, kuri dėl nežinomų priežasčių nebuvo išspausdinta. Žemaitis iš Lietuvos S. Vaišnoras, 1600 išleidęs knygą *Žemčiūga teologiška*, rašė M. Lietuvos v. aukštaičių tarmės šiaurine patarme su žemaičių tarmės elementais. Iki 17 a. pr. M. Lietuvos raštuose maišyti vietinės v. aukštaičių tarmės abiejų patarmių – archajiškos pietinės ir nekirčiuotas galūnes trumpinančios šiaurinės – elementai su žemaičių tarmės priemaišomis.

Nuo 17 a. pr. M. Lietuvos lietuvių raštuose ėmė įsigalėti pietinė patarmė. Pirmoji knyga, kurioje ji vyravo, buvo J. Rėzos išspausdintas psalmynas *Psalteras Dovydo* (1625; J. Bretkūno išverstas psalmes J. Rėza naujai perrašė ir suredagavo). Galutinai M. Lietuvos lietuviams bendrą rašomąją kalbą pietinės patarmės pagrindu įtvirtino D. Kleino gramatikos (*Grammatica Litvanica* 1653 lot. k., seniausia išlikusi spausdinta liet. kalbos gramatika, ir jos trumpesnis variantas vok. k. *Compendium Litvanico-Germanicum* 1654). D. Kleinas siekė suvienodinti liet. raštų kalbą, ją kodifikuoti ir tobulinti, normino rašybą. 1666 išleistame giesmyne D. Kleinas pritaikė savo gramatikose nustatytas rašomosios kalbos normas. D. Kleino gramatikomis rėmėsi vėlesni gramatikų autoriai.

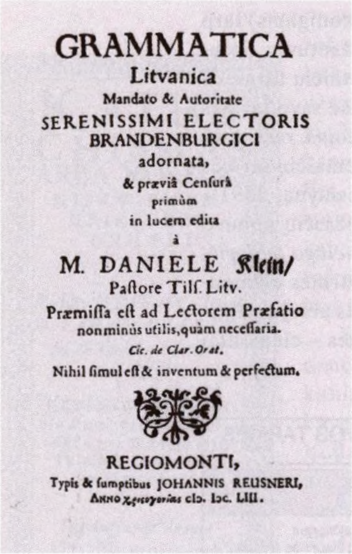
GRAMMATICA
Litvanica
Mandato & Autoritate
SERENISSIMI ELECTORIS
BRANDENBURGICI
adornata,
& prævia Cenſurâ
primùm
in lucem edita
à
M. DANIELE Klein/
Paſtore Tilſ. Litv.
Præmiſſa eſt ad Lectorem Præfatio
nonminùs utilis, quàm neceſſaria.
Cic. de Clar. Orat.
Nihil ſimul eſt & inventum & perfectum.
REGIOMONTI,
Typis & ſumptibus JOHANNIS REUSNERI,
ANNO χριστογονίας clↄ. Iↄc. LIII.

D. Kleino *Grammatica Litvanica* – seniausia išlikusi 1653 Karaliaučiuje išspausdinta lietuvių kalbos gramatika

Prūsijoje liet. kalba vartota ir viešiesiems krašto reikalams, ja buvo leidžiami valdžios įsakai (Lietuvos valstybėje to nebuvo daroma). Seniausi žinomi paskelbti 1578, vėliau įsakų išleista ir daugiau – formavosi lietuviškos raštinės kalbos (kanceliarinio stiliaus) užuomazgos.

Ilgainiui M. Lietuvos rašomoji kalba ėmė tolti nuo šnekamosios. Reikėjo ją reformuoti, artinti prie šnekamosios kalbos. M. Mörlino 1706 paskelbtas lot. k. traktatas *Pagrindinis lietuvių kalbos principas* (*Principium primarium in lingva Lithvanica*) sukėlė pirmąją kalbinę diskusiją. Reikalauta rašyti taip, kaip žmonės šneka, vengti svetimybių, susirūpinta kalbos grynumu. M. Mörlino reikalavimus praktiškai pritaikė J. Šulcas – jis tokia kalba išvertė kelias Ezopo pasakėčias (1706); tai buvo pirmoji pasaulietinio turinio lietuviška knyga. Rel. lit-ros leista daug: 1735 Biblija (vėliau ne kartą kartota), nemažai giesmynų, katekizmų, didaktinio turinio knygų. 18 a. pasirodė ir kalbotyros veikalų: F. W. Haacko žodynas su trumpa liet. k. gramatika (1730), Pilypo Ruigio knyga *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas* (*Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften* 1745), žodynas (1747), jo sūnaus P. F. Ruigio gramatika (1747), G. Ostermejerio gramatika (1791), K. G. Milkaus žodynas ir gramatika (1800). Liko neišspausdintas J. Brodovskio žodynas, kurio rankraščiu naudojosi vėlesnių žodynų autoriai. G. Ostermejeris ir K. G. Milkus, rengdami spaudai savo giesmynus, sukėlė polemiką, kuri paskatino labiau rūpintis rašomąja kalba. Visa tai sudarė sąlygas grožinei lit-rai liet. kalba atsirasti. K. Donelaitis poemoje *Metai* (išleido M. L. G. Rėza 1824, praėjus 38 metams po autoriaus mirties) panaudojo daug gyvų, raiškių šnekamosios kalbos žodžių ir jais praturtino rašomąją kalbą. M. L. G. Rėza išleido pirmąjį liet. liaudies dainų rinkinį (*Dainos* 1825), naują Biblijos vertimą (1816).

19 a. pr. atsiradus lyginamajai kalbotyrai susidomėta liet. kalba kaip mažiausiai iš gyvųjų kalbų nutolusia nuo rekonstruojamos ide. prokalbės. Indoeuropeistai daugiausia domėjosi seniausią sandarą išlaikiusiu jos variantu, vartotu pietinėje Prūsijos dalyje (jo pagrindu buvo sukurta M. Lietuvos lietuvių rašomoji kalba). Vok. kalbininkas A. Schleicheris vyko į Prūsiją, tyrinėjo šnekamąją liet. kalbą, 1856 Prahoje išleido pirmąją mokslinę *Lietuvių kalbos gramatiką* (*Litauische Grammatik*). Kitas vok. kalbininkas G. H. F. Nesselmannas išleido liet. kalbos žodyną (1851), liet. liaudies dainų rinkinį (1853), mokslinį K. Donelaičio raštų leidimą (1869) ir prūsų kalbos tyrinėjimų 2 knygas, kurios įvedė šią kalbą į indoeuropeistiką.

1871 susikūrus Vokietijos imperijai M. Lietuvoje sustiprėjo germanizacija. Liet. kalbą uždrausta vartoti m-lose ir valdžios įstaigose. Sparčiai mažėjo ja kalbančiųjų. Sumenko rašomoji kalba, įsivyravo daug skolinių iš vok. kalbos, vokiškos konstrukcijos. Tokiomis sąlygomis gyveno ir dirbo M. Lietuvos kalbininkas F. Kuršaitis, daug nusipelnęs ne tik liet. kalbos mokslui, bet ir lyginamajai kalbotyrai. Jo svarb. veikalai – *Lietuvių kalbos gramatika* (*Grammatik der littauischen Sprache* 1876) ir 2 dalių vokiečių–lietuvių (2 t. 1870–74) ir lietuvių–vokiečių (1883) kalbų žodynas.

Bendrinės kalbos susiformavimas

LDK vartota rašomoji kalba 18 a. labai sumenko. Liet. raštų autoriai mažai rūpinosi rašomosios kalbos ugdymu. Viduriniame variante daugėjo įv. tarmių elementų (priklausė nuo to, iš kurio krašto kilęs knygos autorius). Atsirado ir tarmiškai rašytų knygų, jose nedaug buvo tradicinės rašomosios kalbos elementų. Pamažu raštuose įsivyravo žemaičių tarmė: jos plotas mažiausiai buvo polonizuotas, išliko lietuviškai mokančių išsilavinusių žmonių, galinčių rengti knygas. Siūlyta žemaičių tarmės pagrindu kurti visiems lietuviams bendrą rašomąją kalbą. Pastangos sukurti žemaičių tarmės pagrindu rašomąją kalbą nedavė rezultatų – kiekvienas siūlė savąją šnektą. Rytų ir vakarų aukštaičių patarmių atstovai irgi kiekvienas protegavo savąją šnektą. Bandyta kurti rašomąją kalbą tarmių derinimo principu (K. Jauniaus, J. Juškos, A. Baranausko veikalai). 19 a. 2 pusėje sustiprėjus lietuvių tautiniam atgimimui ir rengiantis leisti liet. period. spaudą buvo būtina turėti visiems bendrą rašomąją kalbą. Dauguma tautinio atgimimo veikėjų buvo kilę iš pietinių v. aukštaičių, kurie vartojo kalbą, artimą M. Lietuvos lietuvių rašomajai kalbai. Pavyzdžiu buvo imama ne 19 a. 2 pusės M. Lietuvos lietuvių raštų kalba, užteršta germanizmais ir vokiškomis konstrukcijomis, o jos tobulesnis variantas, aprašytas A. Schleicherio ir F. Kuršaičio gramatikose, vartotas lyg. kalbotyros mokslininkų; taip M. Lietuvos lietuvių rašomoji kalba buvo perkelta į atgimstančią Lietuvą. Šį darbą atliko kalbininkai, daugiausia J. Jablonskis, vadinamas lietuvių bendrinės kalbos tėvu. Daug prisidėjo kalbotyros Lietuvoje kūrėjas K. Būga ir kiti 20 a. pr. kalbininkai. Šią kalbą vartojo *Aušra* (1880–81), *Varpas* (1889–1906), visa to meto lietuvių spauda, daugiausia leidžiama M. Lietuvoje (Lietuvoje spauda lot. rašmenimis buvo uždrausta). Lietuvių bendrinės kalbos (terminą pirmasis 1927 pavartojo P. Skardžius) kilmę iš M. Lietuvos rodo dabartinės bendrinės kalbos lyginimas su M. Lietuvos lietuvių rašomąja kalba ir dabartinės v. aukštaičių patarmės pietine šnekta – kauniškiais. A. Schleicherio ir F. Kuršaičio aprašytai M. Lietuvos lietuvių rašomajai kalbai būdinga nesutrumpėjusios linksnių ir asmenų formos (*akimì*, *akyjè*, *geramè*, *nẽšame*, *nẽšate* ir kt.) – kauniškiai sako *akim̃*, *akỹ*, *geram̃*, *nẽšam*, *nẽšat* ir kt., vietoj *gyvénti*, *gyvénk*, *gyvéntų*, *gyvénsiu*, *gyvéndavau*, *gyvéndamas* kauniškiai turi *gyvę́ti*, *gyvę́k*, *gyvę́tų*, *gyvę́siu*, *gyvę́davau*, *gyvę́damas*. Yra ir daugiau kalbos ypatybių, kuriomis kauniškių šnekta skiriasi nuo bendrinės kalbos, sutampančios su M. Lietuvos lietuvių rašomąja kalba.

Lietuvos valstybės atkūrimas 1918 ir liet. kalbos paskelbimas 1922 valstybine kalba (pakartotinai 1928 ir 1938) padėjo įsitvirtinti dabartinei bendrinei kalbai. Sparčiai tobulėjo bendrinė rašomoji ir šnekamoji kalba. 1922 Kaune įkūrus Lietuvos u-tą susidarė palankios sąlygos Lietuvoje tyrinėti liet. kalbą. Kaunas tapo svarbiausiu lituanistikos centru. Didelį darbą atliko Lietuvos u-to (nuo 1930 VDU) kalbininkai P. Skardžius, A. Salys, P. Jonikas ir kiti. Liet. kalbos vartojimo sritis labai pasikeitė, kūrėsi kalbos funkciniai stiliai, norminta rašyba, tartis, kirčiavimas, sintaksė, žodynas, ypač terminai. 1935 įkurta Lietuvių kalbos draugija, pradėta leisti žrn. *Gimtoji kalba*. Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte (1919–39) toliau vyko lenkinimas ir rusinimas, M. Lietuvoje – vokietinimas. Uždraudus M. Lietuvoje liet. m-las per 8 d-mečius (1862–1944) liet. kalba čia buvo bemaž visai sunaikinta.

Lietuvoje bendrinės kalbos, daugiausia šnekamosios, tolesnę raidą pakeitė SSRS (1940–41 ir 1944–90) ir Vokietijos (1941–44) okupacijos bei rusifikacija ir dvikalbystė. Liet. kalba neteko valstybinės kalbos statuso, jos vartojimo sritis nuolat siaurinta. Dvikalbystės sąlygomis į šnekamąją (rašomąją mažiau) kalbą brovėsi rusicizmai ir rusiškos konstrukcijos. Didelėmis kalbininkų pastangomis pavyko pratęsti bent rašomosios kalbos ugdymo tradicijas (šnekamoji kalba, susiaurėjus jos vartojimui, patyrė labai didelę žalą), suintensyvinti liet. kalbos tyrinėjimą. Svarbiausiais liet. kalbos tyrinėjimo centrais tapo Lietuvių kalbos institutas ir aukštosios m-los, daugiausia VU. SSRS okupacijos l-piu kalbų vartojimo santykis Lietuvoje pakito dėl lietuvių trėmimų, žudymo, priverstinės emigracijos, šalies kolonizavimo. Liet. kalbos vartojimo plotas per 20 a. paskutiniuosius d-mečius susiaurėjo daugiau negu trečdaliu. Labiausiai nukentėjo Pietryčių Lie-

tuva (buvo panaikintos beveik visos liet. m-los, įsigalėjo rusų, lenkų kalbos), liet. kalbos vartojimo plotas šalies r. pakraštyje mažėjo iki 1990.

Prasidėjus tautinio atgimimo sąjūdžiui liet. kalba 1988 vėl buvo paskelbta valstybine. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990 Laikinasis Pagrindinis Įstatymas,1992 priimta Lietuvos Respublikos Konstitucija teisiškai įtvirtino šį liet. kalbos statusą. Liet. kalbos tyrinėjimui taikomos naujos technologijos. Rengiamos žodynų ir kitų leidinių elektron. versijos. Į elektron. laikmenas perkelta didelė dalis 16–17 a. liet. tekstų. Liet. kalbos i-te kaupiami ir saugomi tarmių, vietovardžių, terminų ir kt. duomenys. VDU Kompiuterinės lingvistikos centre sudarinėjamas liet. kalbos tekstynas. Leidžiami liet. kalbos problemoms skirti period. leidiniai: *Acta linguistica Lithuanica* (nuo 1957; iki t. 43 – *Lietuvių kalbotyros klausimai*), *Archivum Lithuanicum* (nuo 1999), *Baltistica* (nuo 1965), *Gimtoji kalba* (nuo 1933), *Kalbos kultūra* (nuo 1958), *Kalbotyra* (nuo 1958), *Terminologija* (nuo 1994). Apie liet. kalbos tyrinėjimus daugiau duomenų yra skyriuje KALBOTYRA.

Zigmas Zinkevičius

RAŠYBA

Dabartinė liet. kalbos rašyba nusistovėjo 19 a. pab.–20 a. pr.; prie jos tobulinimo prisidėjo A. Schleicheris, F. Kuršaitis, daugiausia J. Jablonskis ir K. Būga. Pagal vyraujantį raidžių vartojimo principą liet. kalbos rašyba yra morfonologinė, arba morfologinė, bet yra ir fonologinės bei istorinės (tradicinės, daugiausia balsių rašyba) rašybos elementų. Dabartinė liet. kalbos abėcėlė turi 32 raides: balsiams žymėti 12, priebalsiams – 20 vienalyčių raidžių ir 3 raidžių junginius, arba digrafus (*ch*, *dz*, *dž*); junginiais su *i* žymimi visi priebalsiai, turintys fonologiškai reikšmingą minkštumą (*skambios*, *plačius*), raidės *c*, *č* žymi sudėtinius priebalsius, sudarytus iš 2 garsinių elementų (*ts*, *tš*), priebalsės *f*, *h* ir dviraidis *ch* vartojama nelietuviškos kilmės žodžiuose. Abėcėlė, visiškai sutampanti su dabartine, yra J. Jablonskio 1901 Tilžėje išleistoje *Lietuviškos kalbos gramatikoje*. Pirmųjų liet. raštų autoriai liet. kalbai ėmė taikyti lenkų ir vokiečių vartotus kiek modifi-

Dabartinė lietuvių abėcėlė

Raidės: spausdintinės	Raidės: rašytinės	Raidžių pavadinimai	Raidės: spausdintinės	Raidės: rašytinės	Raidžių pavadinimai
A a	Aa	a	M m	Mm	em
Ą ą	Ąą	a nosinė	N n	Nn	en
B b	Bb	bė	O o	Oo	o
C c	Cc	cė	P p	Pp	pė
Č č	Čč	čė	R r	Rr	er
D d	Dd	dė	S s	Ss	es
E e	Ee	e	Š š	Šš	eš
Ę ę	Ęę	e nosinė	T t	Tt	tė
Ė ė	Ėė	ė	U u	Uu	u trumpoji
F f	Ff	ef	Ų ų	Ųų	u nosinė
G g	Gg	gė	Ū ū	Ūū	u ilgoji
H h	Hh	ha	V v	Vv	vė
I i	Ii	i trumpoji	Z z	Zz	zė
Į į	Įį	i nosinė	Ž ž	Žž	žė
Y y	Yy	i ilgoji	Dviraidžiai		
J j	Jj	jot (as)	Dz dz	Dz dz	dzė
K k	Kk	ka	Dž dž	Dž dž	džė
L l	Ll	el	Ch ch	Ch ch	cha

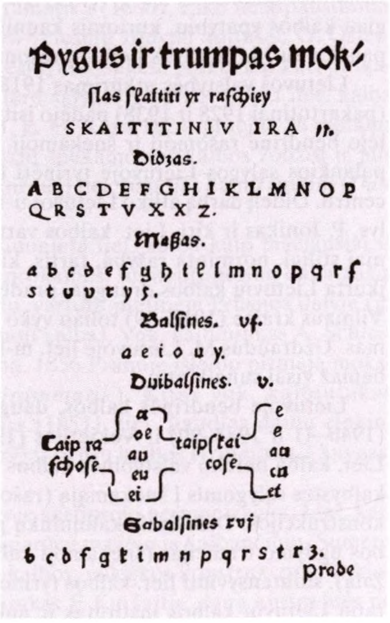
Pygus ir trumpas mok/
ſlas ſkaititi yr raſchiey
SKAITITINIV IRA 11.
Didzas.
A B C D E F G H I K L M N O P
Q R S T V X Y Z.
Maßas.
a b c d e f g h i k l m n o p q r ſ
s t u v x y z.
Balſines. vſ.
a e i o u y.
Dvibalſines. v.
Taip raschoſe a oe au eu ei taipſtai coſe e e aa ea et
Gabalſines xvi
b c d f g k l m n p q r s t r z.
Probe

Pirmoji lietuvių abėcėlė, paskelbta 1547 Karaliaučiuje M. Mažvydo *Katekizme* – pirmojoje lietuvių kalba spausdintoje knygoje

kuotus lot. rašmenis. 1547 M. Mažvydo pateiktame raidyne buvo 23 didžiosios ir 25 mažosios raidės. Ilgai įvairavo kai kurių fonemų (*č*, *š*, *ė* ir kt.) žymėjimas. Lietuvių abėcėlė susidarė 16–20 amžiuje. Lot. kalbos abėcėlė buvo papildyta nosinėmis balsėmis (*ą*, *ę*, *į*, *ų*) ir raidėmis su diakritiniais ženklais (*č*, *š*, *ž*, *ė*, *ū*). Be raidžių, rašte vartojami kirčio, skyrybos ir kt. ženklai. Po ATR III padalijimo, 1830–31, 1863 sukilimų Lietuvoje 1864–1904 buvo uždrausta vartoti lot. rašmenis, vietoj jų liet. kalbai buvo pritaikytas reformuotas kirilikos variantas graždanka. Šis raidynas buvo boikotuojamas, M. Lietuvoje ir kitur buvo spausdinami leidiniai lot. rašmenimis. Lietuvoje iki 18 a. vid., M. Lietuvoje iki II pasaul. karo pabaigos kartu su lot. rašmenimis vartoti ir gotikiniai.

LIETUVIŲ KALBOS SANDARA

Fonologija

Bendrinės liet. kalbos fonologinę sistemą sudaro fonemos ir prozodiniai elementai, arba prozodemos. Ryškiausi jos bruožai: keturkampė balsių sistema, turinti tiek pat aukštutinių (bei vidutinių) ir žemutinių fonemų; priebalsių tembrinė (minkštumo, palatalizacijos) koreliacija, aprėpianti visas fonemas (išskyrus /*j*/); laisvas distinktyvinis kirtis kartu su laisva funkcionuojančia kirčiuotuose ir nekirčiuotuose skiemenyse balsių kiekybės koreliacija; priegaidės – tonams artimi skiemens fonologiniai požymiai, skiriami tik kirčiuotuose skiemenyse.

Fonemų sistemoje priešinami centr. elementai – balsiai, vieni patys galintys funkcionuoti kaip skiemenys, ir periferiniai, arba marginaliniai, elementai – priebalsiai – fonemos, kurios tokių f-jų neatlieka. Iš viso bendrinėje liet. kalboje yra 14 balsinių fonemų: /*i· ie ę e· a· o· uo u· i* <*ę*> *e a* <*ɔ*> *u*/. Fonemos <*ę*> ir <*ɔ*> – periferinės, galimos tik svetimos kilmės žodžiuose; be to, <*ę*> yra fakultatyvi, arba vad. dviveidė, fonema, dažn. sutampanti su /*e*/ (pvz., žodį *mètras* galima tarti [*m̂ętræs*] ir [*m̂ètræs*]). Iš dvibalsių ir dvigarsių savarankiškomis fonemomis laikytini tik / *ie uo*/ – visi kiti dvibalsiai [*ai au ei* ir kt.] ir mišrieji dvigarsiai yra 2 fonemų junginiai (1 lent.). Svarbiausi balsių poziciniai variantai, arba alofonai, priklauso nuo gretimų priebalsių tembro, kirčio ir priegaidžių. Po minkštųjų priebalsių balsiai (bent jų pradžia ar pabaiga) būna aukštesnio tembro ir priešakesnės artikuliacijos negu greta kietųjų, plg. *kùro* [*kù̠ro·*] ir *kiùro* [*k̂ùro·*], *žalóji* [*žałó·ji*] ir *žalióji* [*žal̂ó·ji*]. Prieš kietuosius priebalsius daugelis balsių atviresni ir žemesnio tembro, prieš minkštuosius – uždaresni ir aukštesnio tembro, plg. *nẽša* [*n̂æ̃·ša*] ir *nẽšė* [*n̂ẽ·ŝę·*], *geràs* [*ĝe̠ràs*] ir *gerì* [*ĝęrì̠*], *rìša* [*r̂ì̠ša*] ir *rìši* [*r̂ìŝi*]; tokiais atvejais labai varijuoja [*ie uo*] pabaiga. Tvirtagalių ir nekirčiuotų dvifonemių dvibalsių pirmasis dėmuo /*e a*/ redukuojamas, pvz.: *keĩčia* [*k̂ęĩ.t̠ŝe̠*], *taĩkai* [*tαĩ.kαi*], *daũg* [*då̃ũ.k̂*].

Kiekybės – ilgųjų (įtemptųjų) ir trumpųjų (neįtemptųjų) balsių – priešprieša (opozicija) galimà visose pozicijose (nors nekirčiuoti ilgieji balsiai ir linkę trumpėti, jie išlaiko akustinio ir artikuliacinio įtempimo požymį); įtempimo–neįtempimo požymiai lemiami ir tada, kai balsiai pailgėja dėl intonacijos. Daugelyje nevienskiemenių žodžių ir formų negaliniai kirčiuoti /*e a*/ ilginami (*kepù* → *kẽpa*, *vakaraĩ* → *vãkaras*, bet plg. *kèpti* ir *pàkepė*, *gerèsnis* ir *geràsis*, įvardis *màno* ir veiksmažodžio esamojo laiko 3 asmuo *mãno*). Priešakiniams (priešakinės eilės) balsiams būdinga tai, kad prieš juos neutralizuojama priebalsių tembrinė koreliacija. Balsių junginiai lietuvių kalbai nebūdingi. Hiatas pasitaiko tik tarptautiniuose ar kitų neliet. žodžių šaknyse (*aeròbika*, *aũlas*, *poèzija*, *Gaònas*, bet plg. *soci*[*i̯*]*ològija*, *archã*[*i̯*]*ika*) ir priešdėlio bei šaknies ar dūrinio dėmenų sandūroje (*neateĩs*, *tebeū̃žė*, *juodaãkis*).

1 lent. **Bendrinės lietuvių kalbos balsių sistema**

Pakilimas			Trukmė ir eilė			
			ilgieji (įtemptieji)		trumpieji (neįtemptieji)	
			prieš-akiniai	nepriešakiniai	prieš-akiniai	nepriešakiniai
nežemutiniai	aukštutiniai		/*i·*/	/*u·*/	/*i*/	/*u*/
	neaukštutiniai	kintamieji	/*ie*/	/*uo*/		
		nekintamieji	/*ę·*/	/*o·*/	<*ę*>	<*ɔ*>
žemutiniai			/*e·*/	/*a·*/	/*e*/	/*a*/

<table>
<tr><td colspan="8">2 lent. Bendrinės lietuvių kalbos priebalsių sistema</td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="4">Tarimo būdas</td><td colspan="5">Tarimo vieta</td></tr>
<tr><td rowspan="3">lūpiniai
(ir lūpų dantiniai)</td><td colspan="4">nelūpiniai</td></tr>
<tr><td colspan="3">liežuvio priešakiniai</td><td rowspan="2">nepriešakiniai (gomuriniai)</td></tr>
<tr><td>dantiniai</td><td colspan="2">alveoliniai</td></tr>
<tr><td rowspan="3">trankieji (nesklandieji)</td><td colspan="2">pučiamieji</td><td><<i>f</i>>–<<i>f̂</i>></td><td>/<i>s</i>/–/<i>ŝ</i>/
| |
/<i>z</i>/–/<i>ẑ</i>/</td><td colspan="2">/<i>š</i>/–/<i>š̂</i>/
| |
/<i>ž</i>/–/<i>ž̂</i>/</td><td><<i>x</i>>–<<i>x̂</i>>
| |
<<i>h</i>>–<<i>ĥ</i>></td></tr>
<tr><td rowspan="2">sprogstamieji</td><td>afrikatos</td><td></td><td>/c/–/ĉ/
| |
/ʒ/–/ʒ̂/</td><td colspan="2">/č/–/č̂/
| |
/ǯ/–/ǯ̂/</td><td></td></tr>
<tr><td>neafrikatos</td><td>/<i>p</i>/–/<i>p̂</i>/
| |
/<i>b</i>/–/<i>b̂</i>/</td><td>/<i>t</i>/–<<i>t̂</i>>
| |
/<i>d</i>/–<<i>d̂</i>></td><td colspan="2"></td><td>/<i>k</i>/–/<i>k̂</i>/
| |
/<i>g</i>/–/<i>ĝ</i>/</td></tr>
<tr><td rowspan="3">balsingieji (sklandieji)</td><td colspan="2">pučiamieji</td><td>/v/–/v̂/</td><td colspan="4">/j/</td></tr>
<tr><td rowspan="2">nepučiamieji</td><td>nenosiniai</td><td></td><td>/l/–/l̂/</td><td colspan="2">/r/–/r̂/</td><td></td></tr>
<tr><td>nosiniai</td><td>/m/–/m̂/</td><td colspan="4">/n/–/n̂/</td></tr>
</table>

Bendrinės liet. kalbos priebalsių sistemą sudaro 45 fonemos: / *p p̂ b b̂ t* <*t̂*> *d* <*d̂*> *k k̂ g ĝ c ĉ ʒ ʒ̂ č č̂ ǯ ǯ̂* <*f f̂*> *s ŝ z ẑ š š̂ ž ž̂* <*x x̂ h ĥ*> *v v̂ j m m̂ n n̂ l l̂ r r̂*/. 8 fonemos <*t̂ d̂ f f̂ x x̂ h ĥ*> yra periferinės (galimos beveik tik nesenų svetimos kilmės žodžių kamiene): dėl <*t̂ d̂*> plg. *tiùlis*, *Diùseldorfas*; jei ne tokie atvejai, garsai [*t̂ d̂*], pvz., *tiẽsiai* [*t̂iẽŝẹi*], *didýbė* [*d̂id̂í·b̂ẹ·*], būtų tik fonemų /*t d*/ alofonai. Periferinėms fonemoms artimos afrikatos (priebalsiniai dvigarsiai) / *c ĉ ʒ ʒ̂ č ǯ* / [*t͡s t͡ŝ d͡z d͡ẑ t͡š d͡ž*]. Liet. kalbos priebalsiams labai būdinga tembrinė koreliacija – žemesnio tembro kietųjų ir aukštesnio tembro minkštųjų fonemų priešpriešа. Visi priebalsiai, išskyrus palatalinį (liežuvio vidurinį) [*j*], prieš užpakalinius balsius gali būti minkšti (palatalizuoti) arba kieti (nepalatalizuoti – veliariniai ar veliarizuoti). Šie požymiai ir juos turinčios fonemos čia atlieka skiriamąją (distinktyvinę) f-ją, pvz., *kiùro* ir *kùro*, *siùsti* ir *sùsti*, *švariùs* ir *švarùs*. Ši koreliacija neutralizuojama prieš priešakinius balsius, priebalsius ir pauzę. Svarbi ir trankiųjų (nesklandžiųjų) priebalsių duslumo–skardumo koreliacija – /*p*/ : /*b*/ = /*t*/ : /*d*/ = /*k*/ : /*g*/ = /*s*/ : /*z*/ = /*p̂*/ : /*b̂*/ ir kiti. Ji galimà tik prieš balsius ir balsinguosius (sklandžiuosius) priebalsius /*v j n l r* ir kitus/ (plg. *tvarùs* ir *dvarùs*, *klósto* ir *glósto*, *prastà ir brastà*). Prieš trankiuosius ir žodžio gale ji neutralizuojama: prieš pauzę visi trankieji suduslėja (plg. *daugumà* : *daũ*[*k̂*]), prieš trankiuosius skardumą ar duslumą lemia tolesnio priebalsio skardumas ar duslumas (2 lent.). Svarbesni priebalsių alofonai: liežuvio užpakalinis [*ɴ ŋ*] ← /*n n̂*/ prieš /*k g k̂ ĝ*/, pvz., *bangà* [*baɴgà*], *brangiaũ* [*braŋĝåũ.*]; neskiemeniniai [*i̯ u̯*] ← /*j v*/ žodžio gale ir prieš priebalsius, pvz., *žolėjè* : *žolẽj* [*žo·l̂ẹ̃·i̯*], *sudiẽu* (← *su Dievù*), dažnai – ir tarp balsių: *vijìmas* = [*v̂ijì-mɑs*] / [*v̂ii̯ìmɑs*], *bùvo* = [*bùvo·*] / [*bùu̯o·*]; nosiniai ir šoniniai sprogstamieji [*p̰ ḇ ṯ ḏ*] ir kiti prieš /*m n l*/ tipo fonemas, pvz., *apmáuti* [*ap̰má.ut̂i*], *liũdnas* [*l̂ũ·ḏnɑs*], *putlùs* [*puṯłùs*], *vedlỹs* [*veḏl̂ĩ·s*]. Žodžių pradžios trinariai priebalsių junginiai užrašomi formule *STR-* (*S* – pučiamasis trankusis priebalsis, *T* – sprogstamasis priebalsis, *R* – balsingasis, arba sklandusis, priebalsis, pvz., ***skl**aidýti*, ***spj**áuti*, ***str**áipsnis*, ***stv**árstyti*). Iš jų praleidžiant po vieną elementą išvedami dvinariai: *TR-* (pvz., ***bl**ãkė*, ***kr**áuti*, ***pj**áuti*, ***tv**ãnas*), *SR-* (pvz., ***sl**ãptas*, ***sr**áigė*, ***šv**arùs*, ***žm**ogùs*), *ST-* (pvz., ***sk**abýti*, ***sp**alvà*, ***št**aĩ*). Galiniai junginiai yra pradinių veidrodinis atspindys, prie kurio kartais šlyja fonemos /*k t*/: *STR-* → *-RTS* (*či**r̃kš***, *ciu**l̃ps***), *TR-* → *-RT* (*pì**lk***, *ta**r̃p***), *SR-* → *-RS* (*page**l̃s***, *vi**r̃š***), *ST-* → *-TS* (*là**ks***, *šnỹ**pš***); plg. dar *švì**lp**-t*, *pabé**ls**-k*, *numè*[***ks***]*-k*. Prieš didž. junginį, kurio struktūrinis tipas galimas žodžio pradžioje (tai gali būti ir vienas priebalsis), eina fonologinio skiemens riba, pvz., *ai-**str**a*, *tì-**kr**as*, *šiùk-**šl**ės*, *žvir̃g-**žd**as*, *tir̃p-**t**i*, *stãb-**d**o*.

Žodžio bei skiemens prozodiniai elementai yra kirtis ir priegaidės. Bendrinės liet. kalbos (ir visų tarmių) kirtis yra vieno skiemens paryškinimas žodyje, kontrastuojantis ne tokiam ryškiam kitų skiemenų tarimui. Kaip fonologinė viršūnė jis gali būti bet kuriame skiemenyje (***pér**sikraustydavome*, *nebepa**sì**kvietėme*, *nebeparsigabe**naũ***) ir atlikti distinktyvinę, žodžių ir formų skiriamąją (plg. *gìria* ir *girià*, *kìlimas* ir *kilìmas*, *susùkti* ir *susuktì*, būsimojo laiko 2 asmuo *rìši* ir esamojo laiko *rišì*, dgs. gal. *šìrdis* ir vns. vard. *širdìs*), ir kulminatyvinę, savarankiškų žodžių signalo (plg. *dù jõs* ir *dùjos*, *ką̃ ràs* ir *kãras*, *kur̃ šìs* ir *kur̃šis*), f-ją. Tam tikrais atvejais, be pagrindinio, galimas ir šalutinis kirtis (atitinkamai „ʻ“, „ˌ“, pvz., *ʻ**kẽ**turias ˌ**dẽ**šimt*, *ʻ**Grì**ška ˌ**bū̃**dis*, *ˌ**pa**buʻ**čiú**oti*, *ʻ**pér**si ˌ**kḗ**lė*). Liet. kal-

bos žodžių ir formų kirčio vietą nustato morfonologijos specialus skyrius. Kirčiuotuose ilguosiuose (sunkiuosiuose) skiemenyse, t.y. skiemenyse, turinčiuose ilgąjį balsį arba dvifonemį dvibalsį ar mišrųjį dvigarsį, galimà distinktyvinė priegaidžių (skiemens intonacijų, tonemų) priešprieša. Priegaidės yra dvi: akūtas – tvirtapradė, arba staiginė, priegaidė (beveik visada žymima dešininiu ženklu akūtu, retkarčiais – kairiniu ženklu graviu), ir cirkumfleksas – tvirtagalė, arba tęstinė, priegaidė (žymima riestiniu ženklu cirkumfleksu), plg. veiksmažodį *klóstė* ir daiktavardį *klõstė*, *rū́gti* [*rú·kt̂i*] ir *rū̃kti* [*rũ·kt̂i*], *ríetenos* 'barniai' ir *riẽtenos* 'vijokliai', *šáuk* ir *šaũk*, *gìnti* ir *giñti*. Trumpieji (lengvieji) skiemenys, t.y. skiemenys, kurių pagrindas yra trumpasis balsis, priegaidės neturi – kairinis ženklas, kuriuo jie žymimi, rodo tik kirčio vietą.

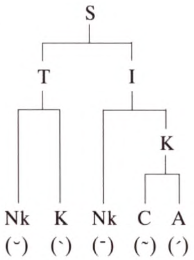

skiemens prozodinių požymių ir jų santykių schema:
S – skiemuo,
T – trumpasis,
I – ilgasis,
K – kirčiuotas,
Nk – nekirčiuotas,
C – cirkumfleksas,
A – akūtas

Aiškiai skiriasi dvigarsiniai ir balsiniai priegaidžių poziciniai variantai, arba alotonai. Cirkumfleksas paryškina ir pailgina antrąjį dvibalsio arba mišriojo dvigarsio sandą, o pirmąjį susilpnina, pvz., *taĩkai* [*tαĩ.kαi*], *šaũk* [*šåũ.k̂*], *giñti* [*ĝiñ.t̂i*], *kuř̃pė* [*kuř̃.p̂ẹ·*], *kaĩtas* [*kαĩ.tαs*], *pavef̃kti* [*pav̂ẹ̃ř.kt̂i*]. Atitinkami akūto alotonai pabrėžia pirmąjį dėmenį: [*a e*] tais atvejais įtempti ir pailgėję, pvz., *táikai* [*tá.ikαi*], *šáuk* [*šá.uk̂*], *káltas* [*ká.łtαs*], *pavérgti* [*pav̂ẹ́.řkt̂i*]); tik [*i u* <ɔ> (<ẹ>)] linkę išlaikyti neįtemptą artikuliaciją, pvz., *gínti* = [*gíñt̂i*], *kúrpė* = [*kúřp̂ẹ·*], *spórtas* = [*spɔ́rtαs*]). Vienabalsiniai priegaidžių alotonai (ir tie, kurių pagrindas / *ie uo*/) tolygesni negu dvigarsiniai; juos tariant tokio kiekybinio ir kokybinio skiemens pabaigos ir pradžios kontrasto nebūna – akūtą nuo cirkumflekso skiria tik staigesnis pagr. tono bei intensyvumo kitimas ir kiek mažesnė trukmė.

Morfonologija

Pagrindinis liet. kalbos šaknų struktūros modelis yra *CVC* (priebalsis–balsis–priebalsis, pvz., *beř̃-ti*, *kàs-ti*, *pėd-à*, *rãt-as*, *sót-us*), daug retesnės vienskiemenės *VC* tipo šaknys (*ak-ìs*, *ár-ti*, *õš-ti*, *ū̃k-as*). Prieš vienskiemenės šaknies balsį gali būti iki 3 priebalsių (*plàk-ti*, *snùk-is*, *spãl-is* – *CC-*; *skrõbl-as*, *spjáu-ti*, *stropùs* – *CCC-*), po balsio – iki 4 (*éng-ti*, *kakt-à*, *lìzd-as*, *spránd-as*, *šarm-à* – *-CC*, *aštr-ùs*, *vabzd-ỹs*, *varšk-ė̃* – *-CCC*, *gar̃gžd-as*, *vìnkšn-a* – *-CCCC*); balsiu formaliai gali baigtis tik veiksmažodžių šaknys (*dė́-ti*, *griū́-ti*, *kló-ti*), bet ir jas galima interpretuoti su galiniu -/*j v*/, netariamu prieš priebalsį: *dė́-ti* ← {*dẹ́·j-*}-{*-ti*}, *džiū́-ti* ← {*d̂ū́v-*}-{*-ti*} ir kiti. Vardažodžiuose pasitaiko ir dviskiemenių (*ą́žuol-as*, *gãbal-as*, *kū̃dik-is*) ar (ypač retai) triskiemenių (*dẽdervin-ė*, *kankórėž-is*, *lagamìn-as*) šaknų; neskiemeninės (vieno priebalsio šaknys) būdingos tik įvardžiams ir jų vediniams (*j-ìs*, *k-às*, *š-ìs*, *t-às*). Afiksų (priešdėlių, galūnių, priesagų) sandara gerokai paprastesnė negu šaknų, jie turi labai nedaug fonemų.

Morfonologinė kaita nuo fonologinės skiriasi tuo, kad priklauso ne vien nuo garsų fonetinės, bet ir nuo morfologinės padėties, todėl turi išimčių. Jos yra kelių tipų. Svarbiausias – šaknies balsių kaita, arba apofonija (*plė̃čia* : *plė̃tė* : *platùs* : *plõtis*, *riẽčia* : *raĩto*, *skrìdo* : *skraĩdė* : *skrỹdis*, *daũžia* : *dùžo* : *dū̃žis*). Panašus yra galūnės trumpojo balsio pailginimas prieš einantį po jos enklitinį sangrąžos ar įvardžiuotinės formos afiksą $-\breve{V} \rightarrow -\bar{V}$ / — {enkl.} (*gerà* → *geró-ji*, *geràs* → *gerą́s-ias*, *nẽšame* → *nẽšamė-s*, *nešì* → *nešíe-s(i)*, *gerù* → *gerúo-ju*); prie šio reiškinio šlyja [*i*] įterpimas tarp žodžio kamieno galinio priebalsio ir sangrąžos afikso (*knìs* : *knìs-i-s*, *nèš* : *nèš-i-s*, *sùkant* : *sùkant-i-s*, *sukìmas* : *sukìmas-i-s*, *dìrbęs* : *dìrbęs-i-s*). Galima ir vad. automatinė kaita: ilgojo balsio trumpėjimas prieš balsingojo (sklandžiojo) ir trankiojo (nebalsingojo) priebalsio junginį ($\bar{V}R \rightarrow \breve{V}R$ / — *C*, plg. *septyn-ì* → *septiñ-tas*, *púol-ė* → *pùl-ti*, *kū́l-ė* → *kùl-ti*, *bẽr-ė* → *beř̃-ti*, *kór-ė* → *kár-ti*, *grióv-ė* → *griáu-ti*, bet plg. *šė̃l-sta*, *tõl-sta*, *septyn-mẽtis*, *kortà* [*ko·rtà*], *morkà* [*mo·rkà*], *Mõrkus*, *Mortà* [*Mo·rtà*]); junginių [*i-j*], [*u-v*] virtimas ilgaisiais panašiomis sąlygomis ([*i-j*] → [*i·*] / — *C* ir kt., plg. *gìj-o* → *gý-ti*, *griùv-o* → *griū́-ti*; čia galima įžvelgti ir 2 krypčių reiškinį – [*i·*] ⇄ [*i-j*], [*u·*] ⇄ [*u-v*]); dvigarsių *balsis* + [*n*] keitimas ilguoju balsiu prieš balsinguosius ir trankiuosius pučiamuosius priebalsius ($Vn \rightarrow \bar{V}$ / —{$^{R}_{S}$}, pvz., *sán-kaba* : *są́status* (ir *są́lytis*, *są́rašas*), *kándo* : (*kánd-snis* →) *kánsnis* → *ką́snis*, *skleñd-ė* : (*skleñd-ti* →) *skleñsti* → *sklę̃sti*, *liñdo* : (*liñd-ti* →) *liñsti* → *lį̃sti*, *siuñtė* : (*siuñt-ti* →) *siuñsti*

→ *siųsti*, *eĩnantį* : (*eĩnant-s* →) *eĩnans* → *eĩnąs* (ir *einą̃s*), *mýlintį* : (*mýlint-s*) → *mýlins* → *mýlįs* (ir *mylį̃s*), *šãlo* : *ša-ñ-la* (*-n-* – intarpas) → *šą̃la*, *klẽro* : *kle-ñ-ra* → *klę̃ra*, *kìlo* : *ki-ñ-la* → *kỹla*, *spùro* : *spu-ñ-ra* → *spū̃ra* – plg. *rãdo* : *ra-ñ-da*, *gẽdo* : *ge-ñ-da*, *švìto* : *švi-ñ-ta*, *bùdo* : *bu-ñ-da*, bet *benzìnas*, *planšètė*, *gyvénti* : *gyveñs*, *pasénti* : *pasénsiu*, *tìnti* : *tìnsta*, *skánskoniai*, *šùnsnukis*, vns. kilm. *akmeñs*, *šuñs*); kirčiuoto trumpojo balsio [*a e*] išlaikymas bendratyje ir iš jos padarytose formose, veiksmažodžių priešdėliuose ir kai kuriais kt. atvejais, pvz., *šlàpti*, *nèšti*, *šlàpdavo*, *nèšdavo*, *šlàpsiu*, *nèšiu*, *šlàptų*, *nèštų*, *šlàpsią*s, *nèšdamas* (bet *rãstas*, *nẽštas*), *àt-veda*, *nè-neša*, *tebè-guli*, *tè-neša*, *trèpsi*, *sàpalioti*, *šlèptelėti*, *aukštèsnis*, *geràsis*, *màno*, *tàvo*, *sàvo*, *anàpus*, *šiàpus*, arba išimtinis jų pailginimas žodžio gale (*kasmẽt*, *kasnãkt*, *pernãkt*).

Svarbiausi priebalsių morfonologiniai pokyčiai yra disimiliacija (*met-+-ti* → *mèsti*, *žaid-+-da* → *žaizdà*), kontrakcija (*riš-+-siu* → *rìšiu*, *mėž-+-slas* → *mė̃šlas*), metatezė (*drẽskė* → *drẽksti*, *mẽzg-a* → *mègz-damas*, *čiřškia* → *čirkšlỹs*), eliminacija – priebalsio išmetimas šaknies ir afikso sandūroje (*met-+-siu* → *mèsiu*, *juod-+-svas* → *juõsvas*), kontrakcija – [*t*]+[*ŝ*] junginio sutraukimas į afrikatą /*ĉ*/ = [*t͡ŝ*] priešdėlio ir sangrąžos afikso sandūroje (*atsisakýti* = [*at͡ŝisak̂íˑt̂i*], *atsitráukti* = [*at͡ŝitrá.uk̂t̂i*]). Priebalsių neautomatinė kaita, funkciškai primenanti šaknies balsių kaitą, yra palatalizacija (minkštinimas) ir, rečiau, depalatalizacija (kietinimas), plg. *geraĩ* : *geriaũ* = *vėlaĩ* : *vėliaũ* = *blogaĩ* : *blogiaũ*, *širdìs* [*ŝir̂d̂ìs*] : *širdùžė*, *šlãpias* : *šlapùmas*; ypatingesne palatalizacijos rūšimi laikytina afrikacija, kuri morfonemas {*t̂ d̂*} pakeičia alveolinėmis (žvarbiosiomis) afrikatomis prieš galūnių ir priesagų užpakalinius balsius ({*t̂ d̂*} → [*t͡ŝ d͡ẑ*] /— V^u), plg. *aukštai* → *aukš*{*t̂*}*-aũ* → *aukščiaũ*, *juodaĩ* → *juo*{*d̂*}*-iáusias* → *juodžiáusias*. Tai morfonologiniai reiškiniai, nes juos sukelia tam tikri afiksai: pvz., priebalsis visada minkštinamas prieš aukščiausiojo laipsnio priesagą (*gẽras* → *geriáusias*, *tir̃štas* → *tirš*{*t̂*}*áusias* → *tirščiáusias*), visada kietinamas prieš būdvardinių daiktavardžių priesagą *-umas*: *žãlias* (plg. *žãlio*, *žalių̃*) → *žalùmas*, *plókščias* (= *plókš*{*t̂*}*as*) → *plokštùmas*). Liet. kalbos kirtis yra laisvas (distinktyvinis), todėl jos morfonologijai priklauso ir kirčiavimas. *Aleksas Girdenis*

Morfologija

Liet. kalbos gramatinė sandara yra fleksinio tipo. Pagal kaitybą (fleksiją) skiriamos šios žodžių gramatinės klasės: linksniuojami vardažodžiai (daiktavardžiai, būdvardžiai), įvardžiai ir dalyviai; asmenuojami veiksmažodžiai; kaitybinių formų neturintys prieveiksmiai, prielinksniai, dalelytės, jungtukai, jaustukai ir ištiktukai, t.p. ir nekaitomos veiksmažodžių bendratys.

Kaitybos priemonės yra galūnės ir priesagos. Galūnės daugiausia rodo žodžių tarpusavio santykius sakinyje. Ta pati galūnė gali turėti 2 ar kelias reikšmes (daiktavardžio formos *stógas* galūnė *-as* žymi vns. vardininko linksnį ir vyriškąją giminę, formos *rankà* galūnė *-a* – vns. vardininką, įnagininką ir moteriškąją giminę). Kaitybos priesagos daugiausia rodo žodžio formos paradigminius santykius su kitomis to žodžio formomis. Jomis žymimi būdvardžių laipsniai, veiksmažodžių laikai, nuosakos ir neasmenuojamosios formos; prie jų dažn. prisijungia ir galūnės, teikiančios kitų gramatinių reikšmių (pvz., dalyvių priesagos žymi rūšį ir laiką, galūnės – giminę, skaičių ir linksnį: *nẽša-nt-is*, *-i*, *nèšdav-ę*, *-us-ios*, *nẽša-m-as*, *-à*). Kaitybos formų skirtumus kartais papildomai išryškina šaknies balsių kaita, arba apofonija (plg. *gìr-ia* : *gýr-ė*, *kùr-ia* : *kū́r-ė*, *vãg-ia* : *võg-ė*).

D a i k t a v a r d ž i a i yra 2 giminių: vyriškosios ir moteriškosios. Daugelis jų skiriasi kaitybos kamienais: vyriškajai giminei būdingi *(i)a*, *(i)u* kamienai (*laũkas*, *kẽlias*, *dangùs*), moteriškajai – *(i)o*, *ė* kamienai (*dainà*, *martì*, *katė̃*); *i* kamieno daiktavardžių giminė įvairuoja (plg. *širdìs* ir *vagìs*). Gyvus daiktus žyminčių daiktavardžių giminės skiriamos ir pagal lytį (plg. vyr. g. daiktavardžius su mot. g. galūnėmis *-a*, *-ė*: *viršilà*, *dė̃dė*). Šios galūnės būdingos ir grupei daiktavardžių, apibūdinančių ir vyriškosios, ir moteriškosios lyties asmenis su neigiamais požymiais (*mušeikà*, *válkata*, *mėmė̃*). Dauguma daiktavardžių turi 2 skaičius – vienaskaitą ir daugiskaitą. Tarmėse ir grož. lit-roje su skaitvardžiu *du*, *dvi* dar pavartojama ir dviskaita (*dù vaikù*, *dvì sẽseri*). Skaičiais nekaitomi vienaskaitiniai

daiktavardžiai turi tik vienaskaitą (*sviestas*, *vãris*, *drąsà*, *jaunìmas*), daugiskaitiniai – tik daugiskaitą (*mìltai*, *žìrklės*, *dùjos*, *dùrys*, *tymaĩ*). Daiktavardžių 6 linksniai, žymintys žodžių santykius (vardininkas, kilmininkas, naudininkas, galininkas, įnagininkas ir vietininkas), sudaro priešpriešą šauksmininkui, žyminčiam kreipimosi objektą ir turinčiam tik vienaskaitos formas. Tarmėse ir grož. lit-roje vartojamas ir krypties linksnis – iliatyvas, kurio sustabarėjusios formos jau laikomos prieveiksmiais (*laukañ*, *píevon*; *laukúosna*, *píevosna*). Linksniavimo skirtumus lemia kamiengalio balsiai, vad. kaitybos kamienai, dažn. jau susilieję su linksnių galūnėmis (geriausiai matomi iš dgs. naudininko). Pagal kaitybos kamienus skiriamos 5 daiktavardžių linksniuotės: *(i)a* (*darbáms*, *bróliams*), *(i)u* (*sūnùms*), *(i)o* (*mergóms*, *marčióms*), *ė* (*katéms*), *i* (*ausìms*); tik *iu* kamieno negalima nustatyti iš dgs. naudininko, nes jis yra gavęs produktyviausio *(i)a* kamieno galūnes (*vaĩsiams*, *skaĩčiams* kaip *arkliáms*, *svečiáms*). Prie *i* linksniuotės prisišliejo senojo priebalsinio kamieno formos (*piemenìms*, *seserìms*). Remiantis vyraujančiomis *(i)a* ir *(i)o* linksniuotėmis linkstama daryti ir kai kurias *u* ir *i* linksniuočių formas (dgs. vard. *sūnaĩ* kaip *vaikaĩ*, vns. įn. *žvériu*, *pečiù*, *ãkmeniu* kaip *árkliu*; *šìrdžia*, *nakčià* kaip *žinià*); beveik visai į *(i)a* linksniuotę perėjo daiktavardis *ménuo*.

Būdvardžiai kaitomi giminėmis, skaičiais ir linksniais. Jų formos priklausomos nuo daiktavardžių ar įvardžių, su kuriais derinamos. Dalis būdvardžių yra išlaikę ir bevardės giminės formas su *-(i)a* ir *-u*, daugiausia vartojamas apibendrinto požymio reikšme (*čia šálta*, *gyventi gẽra*, *pienas skanù*). Linksniavimas aiškiai skiriamas pagal giminę: visi vyriškosios giminės būdvardžiai yra *(i)a* ir *iu* linksniuočių (*gývas*, *stãčias*, *medìnis*, *lýgus*), moteriškosios – *(i)o* (*gyvà*, *stačià*) arba *ė* linksniuočių (*medìnė*, *apýmažė*). Būdvardžiai beveik neturi šauksmininko (jį atstoja vardininkas) ir nuo daiktavardžių skiriasi kai kurių linksnių galūnėmis, perimtomis iš įvardžių (vyr. g. vns. naud. *gyvám*, *drąsiám*, vns. viet. *gyvamè*, *drąsiamè*, dgs. vard. *gerì*, dgs. naud. *geríems*). Savitos yra būdvardžių įvardžiuotinės formos su priaugusiais įvardžių linksniais, turinčios apibrėžiamąją, išskiriamąją ir pabrėžiamąją reikšmes (*baltàsis*, *baltóji*, *gražùsis*, *gražióji*). Dauguma būdvardžių laipsniuojami, t.y. gali turėti aukštesniojo (su priesaga *-esn-* – *didèsnis*, *-ė*) ir aukščiausiojo laipsnio formas (su priesaga *-iaus-* – *didžiáusias*, *-a*). Bevardės giminės, įvardžiuotinių ir laipsnių formų neturi santykiniai būdvardžiai (*auksìnis*, *-ė*, *dvilỹpis*, *-ė*, *baltaõdis*, *-ė*).

Skaitvardžiai vieni morfologinėmis ypatybėmis artimi daiktavardžiams (*dešimtìs*, *trẽjetas*), kiti – būdvardžiams (*víenas*, *-à*, *pìrmas*, *-à*), bet skiriasi apibrėžta skaitine reikšme, kai kurie – ir savita forma. Kiekiniai skaitvardžiai žymi abstraktų skaičių arba skaičiais reiškiamą daiktų kiekį; jie skirstomi į pagrindinius (*dù*, *trỹs*, *dvìdešimt* ir kt.), dauginius (nuo 1 iki 9), vartojamus su daugiskaitiniais daiktavardžiais (*dvejì*, *trejì*, *ketverì*), kuopinius (*dvẽjetas*, *trẽjetas*, *kẽtvertas*) ir trupmeninius (*vienà antróji*, *dvì ketvir̃tosios*). Kelintiniai skaitvardžiai žymi daiktų skaičiaus vietą eilėje (*pìrmas*, *-à*, *añtras*, *-à*). Jie turi būdvardžiams būdingas giminių, skaičių ir linksnių, t.p. įvardžiuotines formas. Dešimčių pavadinimai (*dẽšimt–devýniasdešimt*) linksniais nekaitomi, skaitvardžių *vienúolika–devyniólika* galininkas sutampa su vardininku (*mačiau vienúolika / dvýlika vaikų*).

Įvardžiai, galintys nurodyti ir atstoti įv. daiktavardžius ir būdvardžius, turi giminę, skaičių ir linksnį. Kai kurie giminėmis kaitomi (vad. gimininiai) įvardžiai yra išlaikę bevardę giminę (*vìsa*, *kìta*). Asmeniniai įvardžiai *àš*, *tù*, *mẽs* linksniuojami supletyviškai (skirtingų kamienų pagrindu, plg. *àš*, *manę̃s*, *mán*; *tù*, *tavę̃s*, *táu*; *mẽs*, *mū́sų*, *mùms*, *mùs*); jie turi ir dviskaitos formas (*mùdu*, *mùdvi*; *jùdu*, *jùdvi*). Be kilmininko objektinių formų *manę̃s*, *tavę̃s*, *savę̃s*, vartojamos savybinės (posesyvinės) formos *màno*, *tàvo*, *sàvo*, o sangrąžinis įvardis *savę̃s*, neturintis vardininko, siejamas su visais asmenimis (plg. *tù / jìs / jì / jiẽ / jõs nemė́gsta savę̃s*, *myli savè*). Gimininiai įvardžiai nuo daiktavardžių skiriasi 4 linksnių galūnėmis: vyr. g. vns. naudininko (*tám*, *visám*), vietininko (*tamè*, *visamè*), dgs. vardininko (*tiẽ*, *visì*) ir naudininko (*tíems*, *visíems*); šias galūnes iš jų yra perėmę ir būdvardžiai. Kai kurie įvardžiai gali būti ir įvardžiuotiniai (*jisaĩ*, *jinaĩ*; *tasaĩ*, *tóji*; *manàsis*, *-óji*).

Veiksmažodžiai turi asmens, skaičiaus, laiko, nuosakos ir rūšies formas. Jos daromos iš esamojo, būtojo kartinio laiko ir bendraties. Esamojo laiko yra 3 kaitybos ka-

mienai (*a*, *i* ir *o*: *nẽša*, *tỹli*, *rãšo*), būtojo kartinio – 2 (*o* ir *ė*: *bė́go*, *nẽšė*). Būtasis dažninis laikas yra tam tikras veikslinis būtojo laiko variantas, daromas iš bendraties su priesaga *-dav-* ir turintis *o* kamieną (*nèš-dav-o*, *rašý-dav-o*). Būsimasis laikas daromas iš bendraties su priesaga *s(i)* (*bė́g-si-me*, *bė́g-si-te*, *bė̃g-s*). Nuosakos skiriamos pagal kalbėtojo santykį su pasakymo turiniu. Tiesioginė nuosaka neturi spec. rodiklių, į ją įeina visos laikų formos. Tariamoji nuosaka daroma iš bendraties kamieno su priesagomis *-čia-* (*eĩ-čia-u*), *-tum(ė)-* (*eĩ-tu(mė)-me*), *-tų* (*eĩ-tų*). Liepiamoji nuosaka (išskyrus 3 asmenį) daroma iš bendraties kamieno su priesaga *-k(i)* (*nèš-k*, *skubė́-k*; *nèš-ki-te*, *skubė́-ki-te*); 3 asmens forma (vadinama ir geidžiamąja nuosaka) daroma iš esamojo laiko kamieno su priešdėliu *te-* ir galūne *-ie* (*te-neš-iẽ*) arba *-i* (*te-dãra-i*). Veiksmažodžio asmenį ir skaičių rodo prie kaitybos kamieno pridedamos galūnės: vns. 1 asmens *-u* / *uo* (esamasis laikas *neš-ù*, *neš-úo-si*; *tiki-ù*, *tiki-úo-si*; *raša-ũ*, *raša-ũ-si*, būtasis kartinis *rašia-ũ*, *rašia-ũ-si*), 2 asmens *-i* / *ie* (esamasis laikas *neš-ì*, *neš-íe-si*; *tik-ì*, *tik-íe-si*; *raša-ĩ*, *raša-ĩ-si*, būtasis kartinis *raše-ĩ*, *raše-ĩ-si*), dgs. 1 asmens *-me* / *mė* (esamasis laikas *nẽša-me*, *nẽša-mė-s*; *tìki-me*, *tìki-mė-s*; *rãšo-me*, *rãšo-mė-s*, būtasis kartinis *rãšė-me*, *rãšė-mė-s*), 2 asmens *-te* / *tė* (esamasis laikas *nẽša-te*, *nẽša-tė-s*; *tìki-te*, *tìki-tė-s*; *rãšo-te*, *rãšo-tė-s*, būtasis kartinis *rãšė-te*, *rãšė-tė-s*). Vienaskaitos ir daugiskaitos 3 asmens formos yra be galūnių, jos sutampa su grynais balsiniais kamienais. Prieš vienaskaitos 1 ir 2 asmenų galūnes kamiengalio balsis *a* iškrinta (*neša-u* → *neš-ù*, *neša-i* → *neš-ì*), ilgieji kamiengalio balsiai *o*, *ė* virsta *a*, *e* (*rašo-u* → *raša-ũ*, *rašė-i* → *raše-ĩ*). Tik keletas priebalsinio kamieno veiksmažodžių turi esamojo laiko 3 asmens vienaskaitos ir daugiskaitos galūnę *-ti*: *peř̃š-ti*, *niẽž-ti*, *ẽs-ti*, retkarčiais ir *miẽg-ti*, *sniẽg-ti* (greta *miẽga*, *sniñga*). Veiksmažodžio *bū́ti* formos daromos iš skirtingų kamienų, t.y. supletyviškai (*esù*, *yrà*, *bùvo*, *bū́davo*).

Be asmenuojamųjų formų ir bendraties, į veiksmažodžio sistemą įeina dalyviai ir padalyviai. D a l y v i a i turi veiksmažodžio ir būdvardžio ypatybių. Jie yra svarb. priemonė reikšti veikiamosios ir neveikiamosios rūšies skirtumams. Veikiamieji dalyviai yra 4 laikų: esamojo su priesaga *-nt-* (*dìrbąs* / *dìrbantis*, *-i*), prie jų priklauso ir pusdalyvis su priesaga *-dam-* (*dìrbdamas*, *-à*), būtojo kartinio ir būtojo dažninio su priesaga *-us-* (*dìrbęs*, *-usi*, *dìrbdavęs*, *-usi*) ir būsimojo su priesaga *-siant-* (*dìrbsiąs*, *-ianti*). Neveikiamieji dalyviai yra 3 laikų: esamojo su priesaga *-m-* (*dìrbamas*, *-à*), būtojo su priesaga *-t-* (*dìrbtas*, *-à*), būsimojo su priesaga *-si-m-* (*dìrbsimas*, *-à*). Dalyviai linksniuojami kaip *(i)a* (vyr. g.) arba *(i)o* (mot. g.) būdvardžiai; jie yra išlaikę bevardę giminę (*ẽsą*, *bùvę*, *bū́davę*; *dìrbama*, *dìrbta*) ir gali turėti įvardžiuotines formas (*dìrbantysis*, *dìrbusysis*). P a d a l y v i a i – sustabarėjusios veikiamųjų dalyvių formos. Jie daromi su tomis pačiomis priesagomis kaip atitinkamų laikų veikiamieji dalyviai, bet nelinksniuojami. Yra 4 laikų: esamojo (*dìrbant*), būtojo kartinio (*dìrbus*), būtojo dažninio (*dìrbdavus*) ir būsimojo (*dìrbsiant*).

Dalyviai su pagalbiniu veiksmažodžiu *bū́ti* sudaro tariniu einančias konstrukcijas, vadinamas sudėtinėmis laikų ir nuosakų formomis. Sudėtinės formos su esamojo laiko neveikiamaisiais dalyviais pagal rūšį priešinamos atitinkamų laikų ir nuosakų vientisinėms formoms (plg. *esù nẽšamas – nešù*, *buvaũ* / *bū́čiau nẽšamas – nešiaũ* / *nèščiau*, *bū́k nẽšamas – nèšk*), su būtojo laiko neveikiamaisiais dalyviais – sudėtinėms formoms su būtojo kartinio laiko veikiamaisiais dalyviais, tam tikrais atvejais – ir vientisinėms formoms (plg. *esù* / *buvaũ* / *bū́siu nẽštas – esù* / *buvaũ* / *bū́siu nẽšęs*, *nešiaũ*; *bū́čiau nẽštas – bū́čiau nẽšęs*; *bū́k nẽštas – bū́k nẽšęs*, *nèšk*). Su esamojo laiko veikiamaisiais dalyviais, turinčiais priešdėlį *be-*, daromos sudėtinės pradėtinės formos (*buvaũ* / *bū́davau* / *bū́siu benešą̃s*, *bū́čiau* / *bū́k benešą̃s*). Veikiamieji dalyviai, einantys tariniu be pagalbinio veiksmažodžio, sudaro netiesiogiai patirtą veiksmą ar būseną reiškiančių formų paradigmą, vadinamą netiesiogine nuosaka (*jis dìrbąs* / *dìrbęs* / *dìrbdavęs* / *dìrbsiąs*).

P r i e v e i k s m i a i nelinksniuojami ir neasmenuojami. Daugelis jų sudaro grupes produktyvių darinių su priesagomis *-(i)ai*, *-yn*, *-te* (*aukštaĩ*, *žaliaĩ*, *aukštỹn*, *bėgtè*), kai kurie gali turėti laipsnių formas (*aukščiaũ*, *aukščiáusiai*). Savita ir liet. kalboje gausi žodžių klasė yra i š t i k t u k a i; kai kurie jų išvesti iš veiksmažodžių (*krỹpti* : *krýpt*, *pèšti* : *pèšt*, *drìbti* : *drìbt*).

Sintaksė

Lietuvių kalba geriausiai iš ide. gyvųjų kalbų yra išlaikiusi sintetinę sakinio sandarą. Sintaksiniai ryšiai joje daugiausia reiškiami tarp savęs santykiaujančiomis žodžių formomis.

S a k i n i o d a l i ų sintaksinių ryšių viršūnė yra tarinys. Tipiška jo forma – veiksmažodis. Su tariniu tarpusavio sąsajos (abipusio priklausymo) ryšiu siejamas veiksnys, kurio tipiška forma – daiktavardžio ar įvardžio vardininkas (*Vaikai dainavo*; *Jie buvo grįžę*). Tam tikrais atvejais veiksniu gali eiti ir bendratis (*Rūkyti draudžiama*) ar padalyvis (*Pro langą buvo girdėti dainuojant*). Veiksniu einantis 1 ar 2 asmens įvardis dažn. pasakomas pačia veiksmažodžio atitinkamo asmens forma (*Einu ir nežinau, į kur nueisiu*; *Čia liksite ir ilgai gyvensite*). Tarinio savarankiškumą rodo ir dažnai vartojami beasmeniai sakiniai (*Sninga ir pusto*; *Šulinyje pritrūko vandens*). Papildinys ir aplinkybės priklauso nuo tarinio. Jo valdomu papildiniu dažn. eina daiktavardžių ar įvardžių galininkas (*Matau mišką*; *Pakvietėme ir juos*), rečiau – kilmininkas (*Lauksime svečių*); juo gali eiti ir veiksmažodžio bendratis (*Atnešiau užkąsti*) ar padalyvis (*Girdėjome šaudant*). Kai veiksmažodis eina su neiginiu, jo valdomas papildinio galininkas keičiamas neiginio kilmininku (plg. *Statau namus* ir *Nestatau namų*). Kilmininko formą gauna ir papildinys, reiškiantis daikto dalį ar neapibrėžtą daiktų kiekį (plg. *Pasėjom rugius* ir *Pasisėjom rugių*). Kai veiksniu ar papildiniu eina neigiamas įvardis (*niekas*, *nė vienas*, *joks*, *nė koks*), tarinys irgi vartojamas su neiginiu (dvigubas neiginys: *Nė vienas namo negrįžo*; *Nieko ten nemačiau*). Aplinkybės šliejamos prie tarinio. Jų tipiška forma yra prieveiksmiai, bet dažnai jomis eina ir vieni ar prielinksnių valdomi daiktavardžių linksniai (*Kaimynas parvažiavo naktį*; *Ilgai ėjom pamariu*; *Grįžk į tėviškę*). Dvejybinius sintaksinius ryšius – su tariniu ir kartu su veiksniu ar papildiniu – sakinyje turi tarininiai pažyminiai, arba predikatyvai (*Gandras parlėkė linksmas*; *Radom arklį negyvą*). Tariniu eina ir vardažodžiai (*Višta ne paukštis*; *Genys margas, gyvenimas dar margesnis*); su jais dažnai siejamos pagalbinio veiksmažodžio *būti* formos (*Tėvas yra / buvo / bus mokytojas*).

Žodžių formos, siejamos su sakinio dalimis, tiesiogiai priklausomomis nuo tarinio, sudaro įv. tipų ž o d ž i ų j u n g i n i u s. Lietuvių kalbai būdingi vardažodiniai žodžių junginiai su kilmininku, reiškiantys priklausymą kam nors (*klevo lapas*, *paukščio sparnas*), daikto santykį su medžiaga (*aukso žiedas*), paskirtimi (*duonos miltai*), vieta (*vandens augalas*), laiku (*rudens gėlė*), kiekiu (*minių minios*) ir pavadinimu (*eglės medis*, *Velykų šventė*). Junginiuose su veiksmažodiniais daiktavardžiais kilmininkas gali reikšti veikėją (*žmonių darbas*, *tavo rašymas*) ir veiksmo objektą (*tavęs laukimas*, *laiško rašymas*). Daiktų ar asmenų požymiams reikšti vartojami įnagininko formos junginiai (*eglė nulinkusiomis šakomis*, *vyras aukšta skrybėle*). Savitus junginius sudaro priesagos *-inas*, *-a* veiksmažodiniai būdvardžiai su objekto reikšmės įnagininku (*motina vaikais vedina*, *senis maišu nešinas*).

Liet. kalbos sintaksinei sistemai būdingos b e n d r a t i e s i r d a l y v i ų k o n s t r u k c i j o s, dažn. atliekančios šalutinių sakinių vaidmenį. Bendratis, išriedėjusi iš veiksmažodinių daiktavardžių naudininko, yra gerai išlaikiusi pirminę tikslo ir paskirties reikšmę (plg. *atsikėlėm čia gyventi / gyvenimui*). Ji dažnai siejama su daiktavardžio ar įvardžio naudininku, kuris gali reikšti bendraties veiksmo atlikėją (*Įpyliau pieno kačiukams užlakti*) ir jo objektą (*Atvežiau kárčių tvorai tverti*). Kai veiksmažodis reiškia judėjimą ar būsenos kitimą, bendratis siejama su kilmininku (*Atėjom rugių kirsti*). Netekusi linksnio reikšmės bendratis sudaro glaudžius junginius su modaliniais ir faziniais veiksmažodžiais (*turiu / galiu eiti*, *noriu miegoti*, *pradedu / baigiu rašyti* ir kt.). Dalyvių vardininko konstrukcijos dažn. atstoja laiko šalutinius sakinius (*Išėję iš miško pamatėme ežerą*), rečiau žymi priežastį (*Jaunystėje sunkiai dirbęs, jis pasidarė taupus*), sąlygą (*Tavimi dėtas būčiau kitaip pasielgęs*), nuolaidą (*Dešimtmečius persekioti, jie nesuklupo*), veiksmo pobūdį (*Motina raudojo rankas užlaužusi*). Šias f-jas turi ir padalyviai, su veikėjo ar būsenos turėtojo naudininku sudarantys absoliutinio (savaiminio) naudininko konstrukciją (*Saulei leidžiantis / nusileidus pasukome namo*). Aiškinamojo sakinio f-ją turi nuo jutimo, suvokimo, sakymo veiksmažodžių priklausomas vardininkas su dalyviu (*Brolis jautėsi / sakė sergąs*)

ir galininkas su dalyviu arba (dažniau) su padalyviu (*nujaučiau jį sergantį / sergant*). Neveikiamųjų dalyvių bevardės giminės formos su veikėjo kilmininku gali reikšti netiesiogiai ar netikėtai patirtą, iš rezultatų numanomą veiksmą (*Čia žmonių gyvenama*; *Per kelią vilko bėgta*; *Jo susidėta daiktai ir išvažiuota*).

S u d ė t i n i a i s a k i n i a i su jungiamaisiais žodžiais skirstomi į sujungiamuosius ir prijungiamuosius. Sujungiamųjų sakinių yra kelios grupės: sudedamieji su jungtukais *ir*, *ir...ir*, *nei...nei*, *tai...tai*, gretinamieji ir priešpriešiniai su jungtukais *o*, *bet*, *tačiau*, *tik*, *vis dėlto*, *vis tiek*, skiriamieji su *ar*(*ba*), *ar*(*ba*)...*ar*(*ba*), paremiamieji su *tai*, *taigi*, *tad*, *nes* ir santykiniais prieveiksmiais *todėl*, *dėl to*, *užtat*. Prijungiamieji sakiniai, kurių šalutinis dėmuo priklauso nuo kurio nors pagr. dėmens žodžio, skirstomi į aiškinamuosius (veiksnio ar papildinio) sakinius su jungtukais *kad*, *jog* arba santykiniais įvardžiais (*Visiems atrodė, kad netrukus lis*; *Sužinok, ką jie daro*), pažymimuosius su santykiniais įvardžiais *kuris*, *-i*, *koks*, *-ia*, *katras*, *-a* ir kitais (*Gavau žinių, kurios ilgai laukiau*) ir nusakomuosius su jungtukais *kad*, *jog*, koreliuojamais su pagr. dėmens įvardžiais *toks*, *-ia*, *tas*, *ta*, prieveiksmiais *taip*, *tiek* (*Šulinys toks gilus, kad dugno nematyti*; *Jis atsakė taip, jog niekas nesuprato*). Prijungiamieji sakiniai, kurių šalutinis dėmuo siejamas su visu pagr. dėmeniu, skirstomi į laiko (su jungtukais *kai*, *kada*, *kol*, *iki*, *ligi*), priežasties (su *kadangi*, *kad*), sąlygos (su *jei*(*gu*), *kad*, *nebent*), nuolaidos (su *nors*, *kad ir*, *tegul*), tikslo (su *kad*, *idant*), vietos (su *kur*) ir lyginamuosius sakinius (su *kaip*, *lyg*, *tartum*, *it*, *negu*, *juo...juo*). Sudėtinių sakinių dėmenys gali būti siejami ir be jungiamųjų žodžių (*Toli kaime lojo šuo, paskui sužvingo arklys*). Sujungiamųjų, prijungiamųjų ir bejungtukių sakinių dėmenys, įvairiai santykiaudami tarp savęs, sudaro mišriojo tipo sudėtinius sakinius.

Ž o d ž i ų t v a r k a liet. kalboje yra variacinio tipo; tai sudaro sąlygas ją taikyti aktualiajai sakinio skaidai ir išskirti vyraujančius bei žymėtus (inversinius) modelius. Bendrinėje kalboje vyrauja polinkis veiksnį pasakyti prieš tarinį, papildinį – po tarinio (modelis SVO). Tam tikrais atvejais papildinys dažniau eina prieš tarinį (*Kiškis visų bijojo*; *Darbas darbą veja* – SOV). Kai sakinyje nenorima atskirti žinomos informacijos nuo naujos (pvz., pasakojimo pradžioje), tarinys eina prieš veiksnį (*Gyveno trys broliai*), bet tęsiant toliau – po jo (*Jie turėjo mažą trobelę*). Netiesioginio papildinio įprastinė (neutrali) vieta – prieš tiesioginį (*Motina atleido mums visus prasižengimus*). Labiau apibrėžta daugelio vardažodinių žodžių junginių dėmenų tvarka. Juose priklausomasis dėmuo dažn. eina prieš pagrindinį (*obels žiedai*, *srauni upė*, *pirmieji metai*). Aplinkybėmis einančius prieveiksmius irgi linkstama pasakyti prieš veiksmažodį (*Ten gyvenom trejus metus*); visada pradinę vietą turi klausiamosios dalelytės ir neiginys. Prielinksniai beveik visada eina prieš valdomą linksnį (*prie namų*, *į jūrą*, *su draugais*). Polinkis nukelti priklausomąjį junginio dėmenį po pagrindinio pastebimas ir lyginamuosiuose posakiuose (*didesnis už kalną*, *baltas kaip sniegas*). *Vytautas Ambrazas*

Leksika

Šis kalbos lygmuo yra labiausiai kintantis. Vieni žodžiai išnyksta, vietoj jų atsiranda naujų. Dabartinėje liet. kalboje ypač daug atsiranda įv. sričių terminų. Liet. kalbos leksiką sudaro senieji, dar iš ide. prokalbės paveldėti žodžiai, skoliniai, paveldėtų ir skolinių pagrindu sudaryti naujadarai. Iš ide. prokalbės paveldėti tie žodžiai (gali būti mažiausiai 4 t-mečių senumo), kurių atitikmenų yra ir baltų, ir kitų ide. šeimos daugelio grupių kalbose (liet. *akìs*, latv. *acs*, prūsų *ackis* ‘akys’, sen. sl. *oko*, rusų *oko*, sen. indų *ākṣī* ‘dvi akys’, gr. *ósse* < **oqįe*, lot. *oculus*, gotų *augō*, arm. *akn* ‘akis, skylė’, alb. *sy*, tocharų A *ak*, tocharų B *ek*). Šis leksikos sluoksnis gerai išlaikytas: kūno dalys (*alkū́nė*, *ausìs*, *dantìs*, *nósis*, *smākras*, *širdìs* ir kt.), giminystės terminai (*brólis*, *broterė̃lis*, *dieverìs* ‘vyro brolis’, *duktė̃*, *mõtė*, *móteris*, *pàts* ‘vyras’, *sesuõ*, *sūnùs*, *šeimà* ir kt.), gyvūnai (*angìs*, *ántis*, *ašvà* ‘kumelė’, *avìs*, *bēbras*, *élnias*, *lašišà*, *lū́šis*, *ožỹs*, *par̃šas*, *šuõ*, *ver̃šis*, *vil̃kas*, *žąsìs*, *žuvìs* ir kt.), augalai (*al̃ksnis*, *béržas*, *javaĩ*, *úosis* ir kt.), negyvoji gamta (*akmuõ*, *aušrà*, *debesìs*, *laũkas*, *mãrios*, *miglà*, *rasà*, *sáulė*, *sniẽgas*, *vanduõ*, *žiemà* ir kt.), žemės ūkis, buitis, technika (*árti*, *dìrti*, *málti*, *sė́ti*, *vèžti*, *ašìs*, *dùrys*, *gar̃das*, *gìrnos*, *jùngas*, *medùs*, *pelaĩ*, *rãtas*,

tiñklas, *vìlna* ir kt.), skaičiai (*dù*, *añtras*, *trỹs*, *keturì*, *dẽšimt*, *šimtas* ir kt.), ypatybių pavadinimai (*aštrùs*, *dešinỹs*, *jáunas*, *kéršas*, *pal̃vas*, *raũdas*, *sẽnas* ir kt.). Daug liet. kalbos (ar baltų) žodžių atitikmenų turi tik slavų kalbos (plg. liet. *galvà*, latv. *galva*, prūsų *galwo* ir sen. sl., bulg., serbų, kroatų, slovėnų *glava*, čekų, slovakų *hláva*, lenkų *głowa*, aukštaičių lužitėnų *hłowa*, žemaičių lužitėnų *głowa*). Šiam leksikos sluoksniui priskiriamų žodžių (*délnas*, *pir̃štas*, *plaũčiai*, *rãgas*, *rankà*, *kiáunė*, *líepa*, *dirvà*, *ẽžeras*, *geležìs*, *klė́tis*, *pirtìs*, *talkà*, *taukaĩ*, *áiškus*, *kreĩvas*, *saldùs*, *álkti*, *brìsti*, *vìrti* ir kt.) dalis galėjo atsirasti tuo metu, kai baltų ir slavų protėviai sudarė tam tikrą gana artimą bendruomenę. Kita dalis galėjo būti vartota ir kitose ide. kalbose, bet jose dėl vienų ar kitų priežasčių išnyko. Išskiriamas tam tikras leksikos sluoksnis, būdingas tik baltų, slavų ir germanų kalboms (plg. liet. *tū́kstantis*, latv. *tūkstošs*, prūsų *tūsimtons*, sen. sl. *tysęšti*, rusų *tysjača*, lenkų *tysiąc*, čekų, slovakų *tisíc*, serbų, kroatų *tìsuća*, aukštaičių lužitėnų *tysac*), šiai grupei t.p. priklauso liet. kalbos žodžiai *draũgas*, *ẽpušė*, *ešerỹs*, *rugiaĩ*, *vãbalas*, *vãškas*, *stóras*, *sūrùs*, *grū́sti* ir kiti. Dalis liet. kalbos žodžių būdinga tik baltų kalboms (plg. liet. *móša* 'vyro sesuo', latv. *māsa* 'sesuo', prūsų *moazo* 'teta'): *bríedis*, *genỹs*, *kíelė*, *lydekà*, *mẽdis*, *pelẽ*, *žir̃gas*, *žolẽ*, *drū́tas*, *mãžas*, *pjáuti*, *rìšti* ir kiti. Esama liet. kalbos žodžių, kurie tikslesnių atitikmenų neturi jokioje kitoje kalboje, pvz., *arklỹs*, *audrà*, *giltinẽ*, *gyvãtė*, *mìškas*, *paũkštis*, *plaukaĩ*, *šiáudas*.

Didžiausia liet. kalbos leksikos dalis yra iš paveldėtos leksikos liet. kalbos darybos priemonėmis sukurti žodžiai (pvz., *akìs* – *akẽlė*, *akýlas*, *akìmirka*, *akìmojis*, *akiniaĩ*, *ãkinti*, *akìplėša*, *akìratis*, *akivaizdùs* ir kt.). Esama žodžių, žinomų, kas juos sukūrė ar pritaikė bendrinei kalbai; ypač daug bendrinėje kalboje įsigalėjusių žodžių yra sukūręs J. Jablonskis (*ateitìs*, *atvirùkas*, *bendradar̃bis*, *degtùkas*, *deguõnis*, *geróvė*, *į́spūdis*, *į́taka*, *kastùvas*, *ligóninė*, *mokyklà*, *mokinỹs*, *nedárbas*, *nepriklausomýbė*, *nẽtvarka*, *pažangà*, *pieštùkas*, *pirklỹs*, *pirmãdienis* ir kitos savaitės dienos, *pìrmininkas*, *pójūtis*, *praeitìs*, *sviedinỹs*, *švietìmas*, *tamsuõlis*, *teĩsmas*, *turinỹs*, *vadovẽlis*, *valdiniñkas* ir kt.). Iš liet. kalbos skolinių daugiausia yra slavizmų (*agur̃kas*, *arbatà*, *bajõras*, *baravỹkas*, *bãtas*, *bažnýčia*, *cùkrus*, *česnãkas*, *karãlius*, *Kalẽdos*, *kãminas*, *knygà*, *krìkštyti*, *krỹžius*, *kùmetis*, *morkà*, *pagõnis*, *põnas*, *põpierius*, *rõjus*, *rū̃bas*, *rūdà*, *rūtà*, *sãkalas*, *seĩmas*, *suknià*, *tabãkas*, *Velýkos* ir kt.). Pirmieji skoliniai iš slavų kalbų į liet. kalbą pateko 9–11 a. (*muĩlas*, *muĩtas*, *ridìkas*, *stìklas*, *tur̃gus*). Į liet. kalbą iš slavų atėję žodžiai dažn. pačių slavų buvo gauti iš kitų kalbų. Kur kas mažiau yra germanizmų (*ãmatas*, *bùdelis*, *dùrpė*, *klùmpės*, *kùnigas*, *pìnigas*, *rū́mas*, *ruñkelis*, *spìnta*, *tùlpė*), skolinių iš finų ir kitų kalbų. Bendrinėje kalboje paplito ir JAV lietuvių sukurti žodžiai *skaĩdrė*, *žiniãsklaida* ir kiti. *Algirdas Sabaliauskas*

TARMĖS

Liet. kalbos tarmės susidarė dėl per ilgus amžius vykusios kalbos vidinės raidos ir įvairių išorės veiksnių (politinės, administracinės, įv. valdų, parapijų ribos, gamtinės kliūtys), trukdančių žmonėms bendrauti. Didesnių tarmių plotai beveik sutampa su pagr. etninėmis sritimis: sūduvių (kauniškiai), dzūkų (pietų aukštaičiai), r. aukštaičių, žemaičių ir kitų. Liet. kalbos susiskaidymas į smulkesnes tarmes (patarmes, šnektas, pašnektes), lyginant su kt. kalbomis, gana didelis, nes dauguma Lietuvos gyventojų buvo kaimo žmonės, jie ilgą laiką gyveno sėsliai ir mažai bendravo su tolimesnių vietų žmonėmis. Iki atkuriant nepriklausomą Lietuvos valstybę (1918) dar tvirtai nesusiformavusi ir ribotai vartojama bendrinė kalba tarmių raidai poveikio beveik neturėjo. Jos įtaka didėjo nuo 20 a. 3 d-mečio, suaktyvėjus žmonių bendravimui, dėl didelių ekonomikos, kultūros, švietimo pokyčių, kaimo ir žemės ūkio reformų. Daugelio, daugiausia ryškesnių, tarminių ypatybių pradėta vengti, tarmės ėmė sparčiai panašėti ir nykti.

Liet. kalbos tarmės viena nuo kitos ir nuo bendrinės kalbos skiriasi įv. ypatybėmis: fonetikos, morfologijos, sintaksės, leksikos. Jas visas sieja ir daug bendrų bruožų: laisvasis kirtis, priegaidžių, ilgųjų ir trumpųjų balsių (bent kirčiuotoje galūnėje), kietųjų ir minkštųjų priebalsių prieš užpakalinius balsius opozicija, tos pačios gramatinės kategorijos, tas pats žodyno branduolys. Nedaug tarmių skiriasi priebalsiais; beveik visos jų

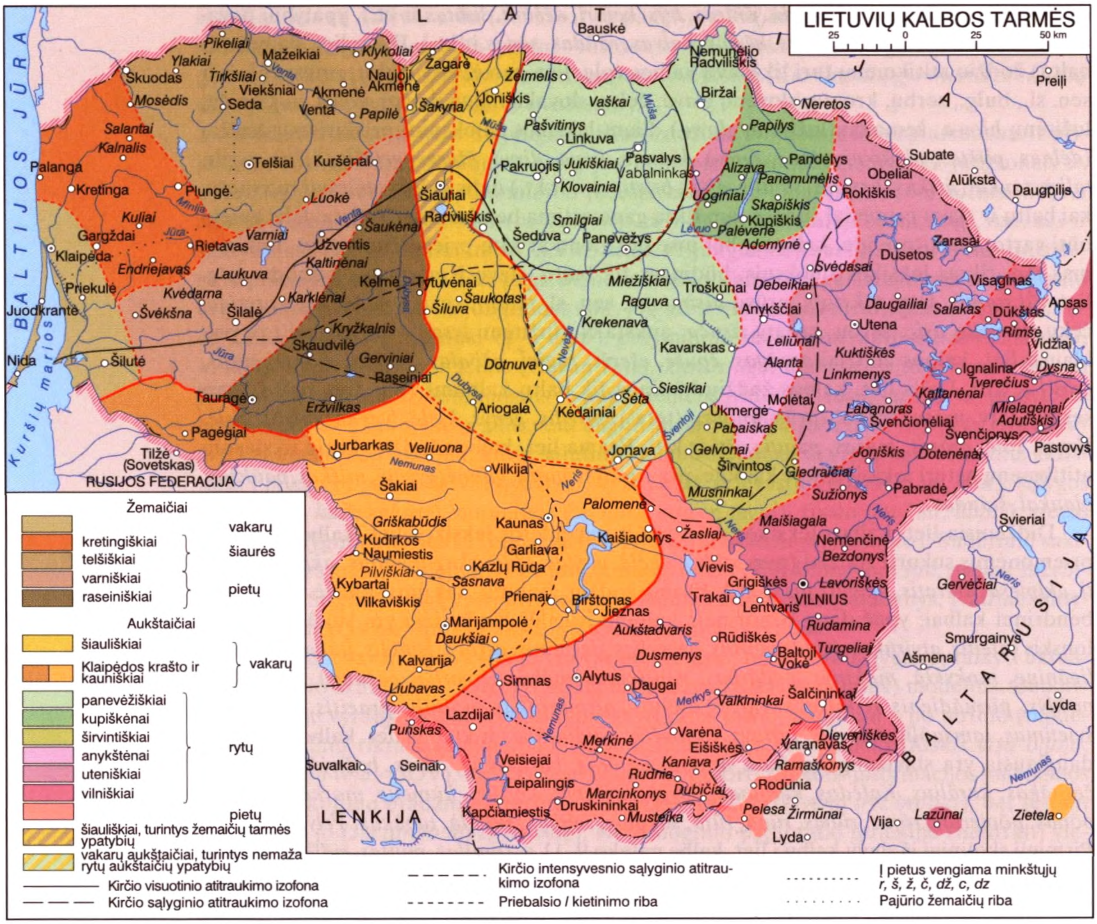

turi tiek pat (be vienos kitos šnektos, neskiriančios *s* ir *š*, *z* ir *ž*). Daugiau skiriasi priebalsių tarimas tam tikrose pozicijose, pvz., *l* prieš *e* ir *ė* didelėje p. ir r. aukštaičių dalyje (į rytus nuo Daunoravos, Šiaulių, Josvainių, Babtų, Prienų, Simno, Rudaminos) tariamas kietai (*łãdas*, *pełẽda*), kitur – minkštai (*lẽdas*, *pelẽda*). Kai kur, pvz., pietrytinėse šnektose (Leipalingis, Marcinkonys, Rudamina, Veisiejai), priebalsiai *r*, *š*, *ž*, *č*, *dž*, *c*, *dz* tariami kietai ir prieš priešakinės, ir prieš užpakalinės eilės balsius (*raĩkia* 'reikia', *šašъ* 'šeši', *šáudas* 'šiaudas', *vėžaĩ* 'vėžiai'). Pietryčių šnektose labai minkštai tariamos *t*, *d* ir *k*, *g* priebalsių poros neretai painiojamos, t.y. tariamos beveik vienodai (*kė́vas* 'tėvas', *gẽga* 'dega', *gẽgė* 'dėdė', rečiau *tir̃vis* 'kirvis', *delažìnis* 'geležinis'). Ne visos tarmės vienodai vartoja afrikatas *č*, *dž*: į rytus ir pietus nuo Turmanto, Kirdeikių, Giedraičių, Vievio, Alytaus, Simno, Rudaminos jos pasitaiko tik garsažodžiuose (*čẽža*, *džìrkšt*), skoliniuose (*bačkà*, *česnãkas*), kai eina po priebalsių *š*, *ž* (*aukščiaũ*, *ber̃gždžias*); kitais atvejais vietoj jų tariama *c*, *dz* (*cià* 'čia', *dziaũgias* 'džiaugiasi'). Ten pat, išskyrus š. dalį (Dūkštas, Ignalina, Kaltanėnai), *c*, *dz* tariami ir vietoj bendrinės kalbos *t*, *d* prieš *(v)i*, *(v)y*, *į*, *(v)ie* (*cìk* 'tik', *cviñksta* 'tvinksta', *mẽdzį* 'medį', *dzvýlika* 'dvylika'). Žemaičiai vietoj senųjų junginių *tja*, *dja* taria *te*, *de* (*sveteĩ* / *svètẽ* 'svečiai', *gaideĩ* / *gaĩdẽ* 'gaidžiai'), šiaurės vakaruose (pajūrio žemaičiai) afrikatų prieš galūnę netaria ir kt. atvejais (*jáutiôu* 'jaučiui', *mèdiôu* 'medžiui'). Daugiau tarmės skiriasi vokalizmo ir kirčiavimo ypatybėmis – balsių, dvibalsių, dvigarsių tarimu, kirčio vietos žodyje išlaikymu ar atitraukimu, priegaidžių sistema. Vokalizmo ir kirčiavimo įvairavimas dažn. yra pagrindinis liet. kalbos tarmių skirstymo

kriterijus (rečiau vienos ar kitos tarmės skyrimo požymiu laikomos konsonantizmo ypatybės). Viena tarmė dažn. priešinama kitai ar kitoms tos pačios kalbos tarmėms. Tokį požiūrį į liet. kalbos tarmes išdėstė ir pirmosios liet. kalbos gramatikos (*Grammatica Litvanica* 1653), išleistos Karaliaučiuje, autorius D. Kleinas. Jis nurodė, kad vienokia yra kuršių, kitokia žemaičių ir klaipėdiškių ar LDK lietuvių tarmė; iš šios dar išskyrė Vilniaus, Kėdainių ar Kauno krašto tarmes. Pirmiausia priešinamos dvi didžiausios, daugiausia skirtumų turinčios liet. kalbos tarmės: aukštaičių tarmė ir žemaičių tarmė. Didesnės tarmės dar skirstomos į patarmes, šios – į šnektas, pašnektes ir dar mažesnes atmainas, nors tokio jų skirstymo ne visuomet laikomasi – didesnės ir mažesnės teritorinės kalbos atmainos dažn. vadinamos tarmėmis.

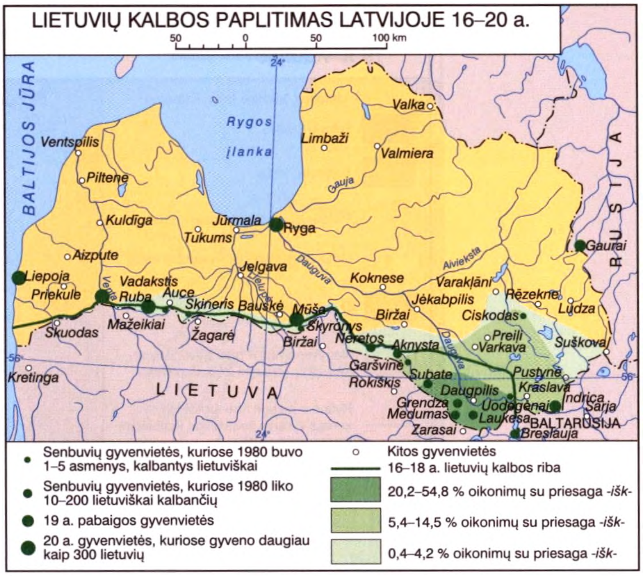

Domėjimąsi liet. kalbos tarmėmis, jų visuma, klasifikacija paskatino 19 a. kalbotyroje pradėtas taikyti lyg. metodas (ypač buvo svarbūs gyvųjų kalbų duomenys). Vienas žymiausių šio metodo taikytojų indoeuropeistas A. Schleicheris pirmojoje mokslinėje liet. kalbos gramatikoje (*Litauische Grammatik* 1856) pagal nevienodą dvibalsių *ie*, *uo*, balsio *o*, senųjų junginių *tj*, *dj* tarimą išskyrė 2 pagr. tarmes – aukštaičių ir žemaičių. Jis daugiausia tyrinėjo aukštaičių tarmę, paplitusią į pietus nuo Nemuno. J. Juška (kn. *Kalbos lietuviško liežuvio ir lietuviškas statrašimas arba ortograpija* 1861) pateikė kitokį skirstymą: pagal balsio *e*, dvibalsių *ie*, *uo*, *ai*, *ei*, dvigarsių *an*, *en*, junginių *tj*, *dj*, priebalsio *l* nevienodą tarimą jis skyrė 4 svarbiausias tarmes: žemaičių, M. Lietuvos, ariogališkių ir rytiečių. Daugiausia administraciniu ir geografiniu požiūriu tarmes skyrė F. Kuršaitis (*Lietuvių kalbos gramatika / Grammatik der littauischen Sprache* 1876): RI priklausiusius lietuvius (Kauno ir Vilniaus gub.) laikė žemaičiais ir dalijo į vakarinius (į vakarus nuo Nevėžio) ir rytinius. Vakarinius jis dar skirstė į š. vakarų (Kretinga, Salantai, Telšiai, Viekšniai) ir p. vakarų (Raseiniai, Tauragė, Varniai), rytinius – į š. rytų (Anykščiai, Kupiškis, Panevėžys, Zarasai) ir p. rytų (Kaunas, Ukmergė, Vilnius). Daugiau ir tikslesnių duomenų sukaupęs iš liet. kalbos ploto įv. vietų A. Baranauskas pateikė gerai pagrįstą liet. tarmių skirstymą (1898). Jis išskyrė 11 didesnių tarmių pažymėdamas jas raidėmis ir skaičiais: Žt – žemaičiai telšiečiai (Kretinga, Mažeikiai, Telšiai), Žr – žemaičiai raseiniečiai (Laukuva, Raseiniai, Užventis), Wž – vakariečiai žiemiečiai (siaurame ruože į š. ir p. nuo Šiaulių), Wp – vakariečiai pietiečiai (Jurbarkas, Seredžius, Skirsnemunė, buv. Suvalkų gub. vakarinė ir R. Prūsijos dalis), R1ž – rytiečiai pirmieji žiemiečiai (Joniškis, Kėdainiai, Radviliškis, Šeduva), R1p – rytiečiai pirmieji pietiečiai (Upninkai, Vepriai, buvusios Trakų ir Vilniaus apskr. dalis ir buvusios Suvalkų gub. rytiniai pakraščiai), R2 – rytiečiai antrieji (Joniškėlis, Linkuva), R3 – rytiečiai tretieji (Biržai, Raguva, Ukmergė, Vabalninkas), R4 – rytiečiai ketvirtieji (Anykščiai, Balninkai, Kurkliai, buvusios Vilniaus gub. kai kurios apyl.), R5 – rytiečiai penktieji (Kupiškis, Pandėlys, Skapiškis, Viešintos), R6 – rytiečiai šeštieji (Rokiškis, Švenčionys, Utena, Zarasai). A. Baranauskas pateikė daug svarbių kiekvienos tarmės fonetikos, kartais ir morfologijos, ypatybių, bet kuo jos skiriasi viena nuo kitos, aiškiai nenurodė. Daugiau duomenų turėjo apie r. aukštaičius, mažiau – apie kitus aukštaičius ir žemaičius, šių labiau ir nedetalizavo. K. Jaunius, 1890–99 aprašęs kelias tarmes, savaip suskirstė ir visą liet. kalbos plotą. Pagal nevienodą senųjų junginių *tja(i)*, *dja(i)* tarimą skyrė 2 pagr. tarmes: aukštaičių (*jáučiai / jáučei* 'jaučiai', *mẽdžiai / mẽdžei* 'medžiai') ir žemaičių (*jáutei / jáutê·*, *mẽdei / mèdê·*).

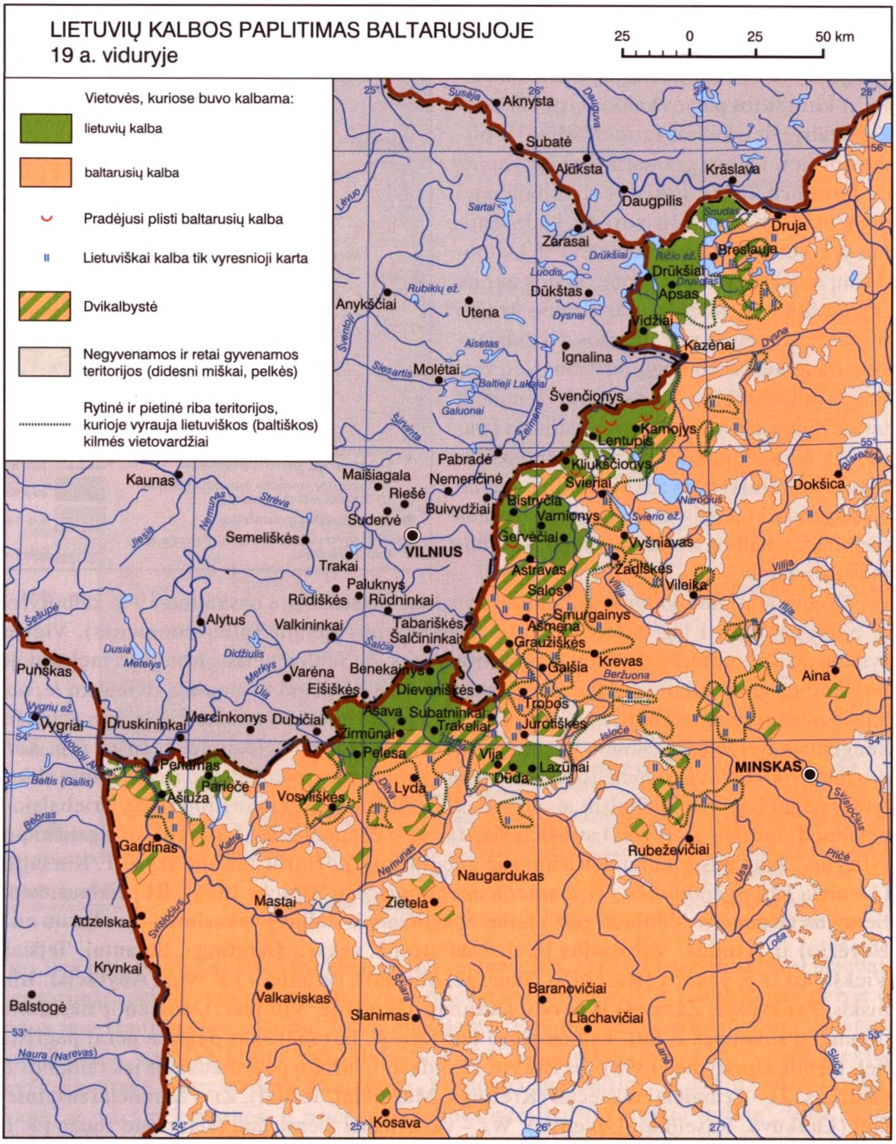

Svarbia jų skiriamąja ypatybe laikė ir balsių *ė*, *o* tarimą (aukštaičių *ė́dėm(e)*, *brólis*, žemaičių *jíediem*, *brúolis*). Abi tarmes K. Jaunius suskirstė į 3 patarmes: aukštaičius į vakariečius (išlaiko dvigarsius *an*, *am*, *en*, *em*, priebalsį *l* prieš *ė* taria minkštai: *kam̃pas*, *lė̃kti*), viduriečius (dvigarsius išlaiko, *l* prieš *ė* taria kietai: *kam̃pas*, *łė̃kt*) ir rytiečius (neišlaiko dvigarsių ir *l* prieš *ė* taria kietai: *kom̃p's* / *kum̃pas*, *łė̃kt*); žemaičius pagal dvibalsių *ie*, *uo* tarimą skirstė į p. vakariečius (*dėna* ‘diena’, *dona* ‘duona’), š. vakariečius (*dėina*, *douna*) ir p. rytiečius (*dyna*, *dūna*). K. Jauniaus tarmių klasifikaciją, pagrįstą aiškiomis skiriamosiomis ypatybėmis, savo gramatikose teikė J. Jablonskis, ja remiantis buvo skaitomos dialektologijos paskaitos aukštosiose m-lose, vartota kalbos mokslo ir praktikos darbuose. Kiti kalbininkai K. Jauniaus tarmių skirstymą tikslino, papildė. K. Būga aukštaičius dalijo į vakariečius ir rytiečius; vakariečius pagal žodžio galūnės nekirčiuotų *ė*, *o* nevienodą tarimą skirstė į žiemių ir pietų vakariečius. A. Salys v. aukštaičius skirstė dar

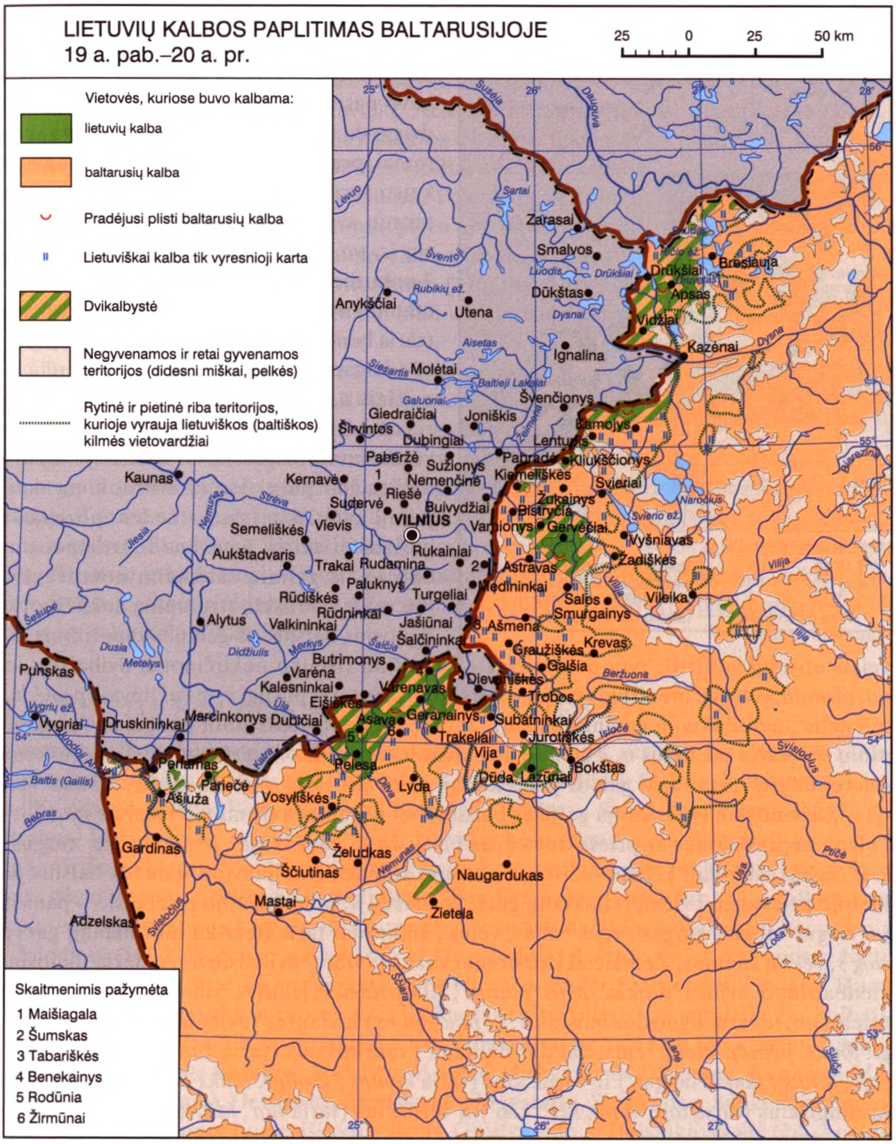

smulkiau: į žiemiečius (taria *kárve* ‘karvė’, *sãka* ‘sako’), veliuoniečius (*kárvi*, *sãku*) ir pietiečius (*kárvė*, *sãko*). Pietiečių plote skyrė kapsų, zanavykų, baltsermėgių šnektas. Smulkiau suskirstytos aukštaičių rytiečių patarmės šnektas pavadino pagal tam tikrų žodžių (garsų) tarimą: žodžio *pántis* tarimą – pantininkai, pontininkai (*póntis*), puntininkai (*púntis*), žodžio *rãtai* – rotininkai (*rõtai*), žodžio *dėdė* – dadininkai (*dãda*), *žõdis* – žadininkai (*žãdis* / *žā̃dis*), *žolė̃* – žalininkai (*žałẽ* / *žałã*). Atskira aukštaičių patarme laikė dzūkus ir skyrė rytų ir vakarų šnektų grupes. Šį liet. kalbos tarmių skirstymą, dažn. vadinamą tradiciniu, arba K. Jauniaus ir A. Salio, tikslino ir kiti kalbininkai. Skirstymo trūkumas – vienų tarmių (patarmių, šnektų) skyrimas pagal balsių, kitų pagal priebalsių tarimo ypatybes. Taip vienodos ar panašios balsių sistemos tarmės atskiriamos (pvz., v. ir vidurio aukštaičių), o skirtingos sujungiamos (r. ir v. dzūkai). A. Girdenis ir Z. Zinkevičius 1964, remdamiesi A. Baranausko liet. kalbos tarmių skirstymu, pasiūlė naują liet.

LIETUVIŲ KALBOS PAPLITIMAS ŠIAURĖS LENKIJOJE 21 a. pr.

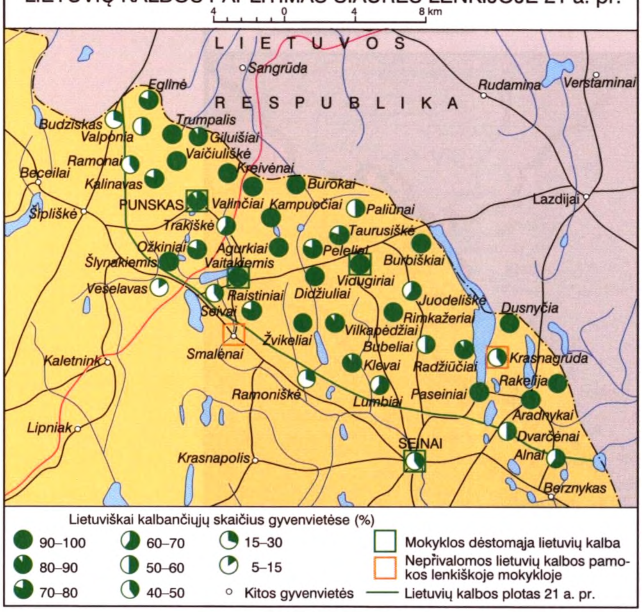

kalbos tarmių klasifikaciją (nuo 1965 ji pradėta taikyti mokslo darbuose ir mokymo programose). Tarmių skirstymo kriterijais buvo pasirinktas balsių, dvibalsių, mišriųjų dvigarsių tarimas, kartais ir kirčiavimo skirtumai, pravardiniai tarmių pavadinimai pakeisti teritoriniais. Aukštaičių ir žemaičių tarmių svarb. skiriamoji ypatybė – dvibalsių *ie*, *uo* tarimas. Kiekviena jų dalijama į 3 patarmes. Aukštaičiai (išlaiko žodžio kamieno kirčiuotus *ie*, *uo*) skirstomi į vakarų (taria bendrinės k. *an*, *am*, *en*, *em*, *ą*, *ę*), pietų (dvigarsius išlaiko, balsius *ą*, *ę* verčia ilgaisiais *ū*, *y*; Alytaus, Prienų, Kaišiadorių rj. s-bės) ir rytų (dvigarsius ir balsius *ą*, *ę* verčia kitais dvigarsiais ir balsiais). Vakarų aukštaičiai pagal kirčio atitraukimą dalijami į kauniškių (visose žodžio pozicijose geriausiai skiria ilguosius ir trumpuosius balsius, iš galinių skiemenų neatitraukia kirčio) ir šiauliškių (trumpina nekirčiuotus ilguosius balsius, iš galūnės tam tikrais atvejais atitraukia kirtį), rytų aukštaičiai – į vilniškių (išlaiko nekirčiuotus dvibalsius *ie*, *uo*: *piemuõ*, *suolaĩ*), uteniškių (vietoj nekirčiuotų *ė*, *ie* taria pusilgį *e*: *te.vaĩ* ‘tėvai’, *pe.nė.li.s* ‘pienelis’, neredukuoja galūnės balsių), anykštėnų (vietoj kirčiuotų pailgėjusių negalūninių *a*, *e* taria pusilgius *o*, *ė* su *a*, *e* atspalviu: *rɔ̀.tas* ‘ratas’, *mẹ̀.dis* ‘medis’), kupiškėnų (vietoj balsių *e*, *ė* žodžio gale ir prieš kietąjį priebalsį taria *a*: *dãda* ‘dėdė’, *madùs* ‘medus’), širvintiškių (redukuoja galūnės balsius, bet nesuplaka trumpųjų balsių *a* ir *u*, *e* ir *i* į vieną nepriešakinės ar priešakinės eilės balsį: *kasà*, *kãsɑ* ‘kāsa’, *pirštù*, *tur̃gɑs* ‘turgus’, *žalè* ‘žalia’, *žalì* ‘žali’), panevėžiškių (pietiniai suplaka trumpuosius galūnės balsius po kietojo priebalsio į vieną redukuotą garsą, panašų į *u*, po minkštojo priebalsio – panašų į *i*: *stógvs* ‘stogas, stogus’, *vė́jɪs* ‘vėjas, vėjus’, šiauriniai taria neaiškų murmamąjį garsą: *stóg’s*, *vė́j’s*), šnektas. Žemaičiai skirstomi į vakarų (vietoj dvibalsių *uo*, *ie* taria ilguosius vienbalsius *o*, *ė*: *jõks* ‘juokas’, *pê̄ns* ‘pienas’; Klaipėdos, Priekulės, Šilutės rj. s-bės), pietų (vietoj *uo*, *ie* taria ilguosius balsius *u·*, *i·*: *jū·ks*, *pí·ns*) ir šiaurės (dvibalsius *uo*, *ie* taria *ọu*, *ẹi*: *jõ̩uks*, *pê̩ins*). Pietų žemaičiai dar dalijami į raseiniškius (taria *kam̃ps* / *kãm̃ps* ‘kampas’, *lánks* / *lânks* ‘langas’) ir varniškius (taria *kọ̃mps* / *kum̃ps*, *lộnks* / *lùnks*), šiaurės – į kretingiškius (taria *lọ̀p*^{i} ‘lupi’, *kẹ̀š*^{i} ‘kiši’) ir telšiškius (taria *lùp*^{i}, *kìš*^{i}; žemėlapis *Lietuvių kalbos tarmės* 224 psl.).

Už LR ribų išlikusios (baigia nykti ar išnykusios) šnektos yra pagrindinio liet. kalbos ploto (išskyrus p. žemaičių, p. panevėžiškių, anykštėnų, širvintiškių) tęsinys. Šiaurėje galima skirti Aknystos, Bauskės, Ciskodo, Daugpilio, Neretų, Uodegėnų, Skyronių, Vadaksties ir kt. (Latvijos p. pakraštys; žemėlapis *Lietuvių kalbos paplitimas Latvijoje 16–20 a.* 225 psl.) negausias liet. kalbos šnektas. Jos yra šiaurinių liet. kalbos tarmių (žemaičių telšiškių, v. aukštaičių šiauliškių, r. aukštaičių panevėžiškių, kupiškėnų, uteniškių) tęsinys. Į š. rytus nutolusioje Ciskodo šnektoje nustatyta vilniškiams būdingų ypatybių. Rytuose esančios Apso, Gervėčių, Kamojų, Lazūnų (Baltarusija) šnektos yra vilniškių tąsa; pietryčiuose ir pietuose – Azierkų, Nočios, Pelesos, Varanavo (žemėlapiai *Lietuvių kalbos paplitimas Baltarusijoje 19 a. viduryje*, *Lietuvių kalbos paplitimas Baltarusijoje 19 a. pab.–20 a. pr.* 226–227 psl.), Punsko, Seinų (žemėlapis *Lietuvių kalbos paplitimas Šiaurės Lenkijoje 21 a. pr.*) šnektos – p. aukštaičių tąsa; pietvakariuose Vižainio (Lenkija) ir išnykusios M. Lietuvos šnektos (baltsermėgiai, striukiai) – v. aukštaičių kauniškių tąsa.

Šiai šnektai artima ir Zietelos (Baltarusija) lietuvių šnekta. Dalis liet. salų (Latvijoje Ciskodo, Neretų, Skyronių, Snikerių, Vadaksties, Baltarusijoje Kliukščionių, Lazūnų, Vidžių, Zietelos, M. Lietuvoje visos) išnyko 20 a. pabaigoje. Garšvinės, Indricos, Subatės, Uodegėnų (Latvija), Armanavičių, Azierkų, Kamojų, Načios, Ramaškonių (Baltarusija), Eglinės–Vižainio (Lenkija) šnektos 21 a. pr. baigia nykti. Aknystos, Daugpilio (Latvija), Apso, Breslaujos, Rodūnios (Baltarusija) šnektomis kalba nuo 3 iki 30 žmonių, Gervėčiuose, Pelesoje gali kalbėti ~1000–2000 žmonių. Už senojo etninio ploto ribų ilgiau ar trumpiau gyvavo Čiornos Padinos kaimo (Samaros sr., Rusija) ištremtų po 1863 sukilimo, Malkavos kaimo (Mogiliavo sr., Baltarusija) iš Linkmenų ir jų apylinkių 1885 atsikėlusių lietuvių šnektos.

Lietuvių kalbos atlasas

Tarmių duomenų rinkimą bei tyrinėjimą organizuoja ir atlieka Lietuvių kalbos i-tas. Jame 2002 įkurtame Tarmių archyve sukaupta pagal spec. programas *Lietuvių kalbos atlasui*, *Europos kalbų atlasui* ir kt. darbams surinkti duomenys, gyvosios kalbos įrašų magnetinėse juostose ir kompaktinėse plokštelėse. Saugomi išnykusių liet. kalbos tarmių pavyzdžiai iš dab. Baltarusijos, Latvijos teritorijų. Regionų tarmes tyrinėja aukštųjų m-lų lituanistinės katedros, Šiauliuose įkurtas Dialektologijos centras. Aprašytos kai kurios aukštaičių, žemaičių ir už Lietuvos ribų esančios tarmės. Išleista apibendrinamųjų veikalų, tarmių žodynų, tekstų rinkinių. Nuo 19 a. pab. liet. kalbos tarmes tyrinėjo, duomenis skelbė ir kt. šalių kalbininkai. Pav. *Kazys Morkūnas*

LIETUVIŲ KALBOS STUDIJOS UŽSIENYJE

Dėl archajiškos sandaros ir žodyno liet. kalba 19 a.–20 a. pr. susidomėjo žymiausi Europos indoeuropeistai, daugiausia Vokietijos, Lenkijos, Rusijos ir kt. šalių kalbininkai. Liet. kalbą pradėta dėstyti Berlyno, Jenos, Leipcigo, Maskvos, Sankt Peterburgo, Paryžiaus, Prahos, Vienos ir kt. u-tuose. 21 a. pr. įv. valstybėse (daugiausia Europos) buvo >30 lituanistikos (kartais ir baltistikos) institucijų, kuriose liet. kalbą (ir kultūrą) tyrinėja ir (ar) dėsto vienas ar keliolika kalbininkų. ~20 jų liet. kalba (kartais ir lit-ra, folkloras ar kult. istorija) dėstoma kaip pasirenkamasis ar laisvasis dalykas, kartais kaip bendresnių filologinių (ist. kalbotyros, slavistikos) ar kitų studijų (R. Europos, Š. Europos ir baltų kalbų bei kultūrų studijos) programų dalis (Prahos, Pisos, Florencijos, Berlyno Humboldtų, Budapešto ir kt. u-tuose). Liet. kalba (ar baltų kalbos), lituanistika (ar baltistika) studijuojama (veikia savarankiškos katedros ir i-tai ar katedros struktūrinis padalinys) šiuose u-tuose: Latvijos, Varšuvos, Adomo Mickevičiaus (Poznanė; Lenkija), Masaryko (Brno; Čekija), Helsinkio, Greifswaldo, Münsterio, Stokholmo, Sankt Peterburgo, Ilinojaus, Vašingtono; juose, išskyrus Brno, Greifswaldo ir Helsinkio u-tus (čia 2 pakopų – bakalauro ir magistro), yra 3 pakopų (bakalauro, magistro ir doktorantūros) lituanistikos ar baltistikos studijų programos. Liet kalbą (kartais ir lituanistiką) kaip pasirenkamąjį ar laisvąjį dalyką galima rinktis ir kituose u-tuose, neturinčiuose lituanistikos (baltistikos) programų: Liepojos ped. a-joje, Daugpilio, Kaliningrado, Maskvos, Parmos, Lundo, Krokuvos Jogailos, Zagrebo, Milano Švč. Širdies, Merilando, Seattle'o, Leideno, Balstogės u-tuose, t.p. kai kuriuose Japonijos ir Australijos u-tuose. Liet. kalba tyrinėjama kitų šalių mokslo įstaigose: Latvijos u-to Latvių kalbos, Rusijos MA Slavistikos (Maskva; leidžiamas period. leidinys *Balto-slavjanskie issledovanija*) ir Kalbotyros (Maskva, Sankt Peterburgas, Novosibirskas), Čekijos MA Kalbotyros, Ukrainos MA Kalbotyros, Baltarusijos MA Kalbotyros i-tuose. Daugelis užsienio lituanistikos (baltistikos) centrų rengia moksl. ir metodines konf-jas, yra įsitraukę į kult. veiklą (remiami Lietuvos ambasadų ir konsulatų, kitų LR institucijų rengia susitikimus su rašytojais, aktoriais, kt. kult. veikėjais, Lietuvos dienas, kultūros festivalius, studentų ekskursijas), rengia ir leidžia leidinius. Užsienyje yra >100 mokslininkų, kurie dėsto ir tyrinėja arba

tik tyrinėja lietuvių (baltų) kalbą ir kultūrą: G. Bense, R. Eckertas, B. Forssmanas, W. Hockas, J. D. Range, F. Scholzas ir kt. (Vokietija), L. Bednarczukas, M. Hasiukas, W. Smoczyńskis ir kt. (Lenkija; leidžiamas žurnalas *Linguistica Baltica*, mokslo darbų serija *Baltica Varsoviensia*, rengiamos baltistų konf-jos), T. Hoskovecas, J. Marvanas (Čekija), M. T. Ademollo Gagliano (leidžia žrn. *Ponto-Baltica*), P. U. Dini (leidžia baltistikos žrn. *Res Balticae*), G. Michelini (Italija), K. A. K. Liukkonenas (Suomija), J. P. Locheris (Šveicarija), E. Bojtáras (Vengrija), L. Balodė, O. Bušas, P. Vanagas (leidžia žrn. *Baltu filoloģija*) ir kt. (Latvija), A. Andronovas, A. Anikinas, V. Ivanovas, J. Otkupščikovas, J. Stepanovas, M. Zavjalova ir kt. (Rusija), S. Youngas, V. Kelertienė, A. Klimas, J. Levinas, W. Schmalstiegas ir kt. (JAV). Liet. kalbą ir kultūrą užsienyje studijuoja ~600 studentų (daugiausia Lenkijoje, Čekijoje, Vokietijoje); iš jų ~200 magistrantų ir 19 doktorantų. Veikia *Baltnexus* projektas, VU kuruojamas projektas *Lituanistika pasaulio universitetuose*.

Bonifacas Stundžia

P: *Lietuvių kalbos žodynas* 20 t. Vilnius 1941–2002. **L: J. Jablonskis** *Rinktiniai raštai* 2 t. Vilnius 1957–59; **K. Būga** *Rinktiniai raštai* 3 t. Vilnius 1958–61; *Lietuvių kalbos gramatika* 3 t. Vilnius 1965–76; **Z. Zinkevičius** *Lietuvių dialektologija: Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija* Vilnius 1966, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 2 t. Vilnius 1980–81, *Lietuvių kalbos istorija* 6 t. Vilnius 1984–94, *Lietuvių kalbos dialektologija* Vilnius 1994, *Lietuvių tautos kilmė* Vilnius 2005; *Lietuvių tarmių kilmė* Vilnius 2006; **J. Pikčilingis** *Lietuvių kalbos stilistika* 2 t. Vilnius 1971–75; **V. Grinaveckis** *Žemaičių tarmių istorija (fonetika)* Vilnius 1973; *Lietuvių kalbos atlasas* 3 t. 1977–91; **A. Piročkinas** *Prie bendrinės kalbos ištakų* Vilnius 1977, *J. Jablonskis – bendrinės kalbos puoselėtojas* Vilnius 1978; **V. Urbutis** *Žodžių darybos teorija* Vilnius 1978; **A. Sabaliauskas** *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija* 2 d. Vilnius 1979–82, *Lietuvių kalbos leksika* Vilnius 1990; **A. Salys** *Raštai* 4 t. Roma 1979–92; **K. Morkūnas** *Pažintis su lietuvių kalbos tarmėmis* Vilnius 1980; **P. Jonikas** *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje* Čikaga 1987; **A. Pakerys** *Akcentologija* 2 d. Vilnius 1994–2002; **J. Palionis** *Lietuvių rašomosios kalbos istorija* Vilnius 1995; **P. Skardžius** *Rinktiniai raštai* 5 t. Vilnius 1996–99; **P. U. Dini** *Baltų kalbos* Vilnius 2000; **V. Labutis** *Lietuvių kalbos sintaksė* 2 d. Vilnius 2002; **A. Girdenis** *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai* Vilnius 2003; *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija* Vilnius 2004; *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* Vilnius 2005; **K. Garšva** *Lietuvių kalbos paribio šnektos (Fonologija)* Vilnius 2005; **A. Pupkis** *Kalbos kultūros studijos* Vilnius 2005; **V. Ambrazas** *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė* Vilnius 2006; **G. Gerullis** *Litauische Dialektstudien* Leipzig 1930; **E. Fraenkel** *Litauisches etymologisches Wörterbuch* Heidelberg–Göttingen 1955–65; **J. Otrębski** *Gramatyka języka litewskiego* 3 t. Warszawa 1956–65; **V. Toporov, O. Trubačiov** *Lingvističeskij analiz gidronimov verchnego podnieprovja* Moskva 1962; **Chr. S. Stang** *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen* Oslo–Bergen–Tromsö 1966, *Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen* Oslo–Bergen–Tromsö 1972.

Kitos tautos

Totorių ir karaimų bendruomenių atstovai, 600 m. apsigyvenimo Lietuvoje proga apdovanoti Gedimino ordinais ir medaliais, su prezidentu Algirdu Mykolu Brazausku (1997)

Lietuvoje kartu su lietuviais gyvena ir kitų tautų žmonės. Vienų tautų protėviai čia apsigyveno 13–14 a., kitų – 20 a. viduryje. Lietuva kai kurioms tautoms tapo tėvyne, bet jos išsaugojo tikėjimą, savitą kultūrą ir tradicijas, papročius bei kalbą. Mažėjant gyventojų kiekvienai tautinei mažumai gresia asimiliacija bei nutautėjimas, todėl Lietuva, kaip ir kitos ES šalys, yra įsipareigojusi saugoti tautinių mažumų kultūrinį savitumą, sudaryti galimybes vartoti gimtąją kalbą, puoselėti kultūrą bei išpažinti savo tikėjimą. Tautinių mažumų veiklą Lietuvoje koordinuoja Tautinių mažumų ir išeivijos dep-tas.

2001 Lietuvoje gyveno ~115 tautybių žmonių. Iš jų geriau žinomos tos tautinės

1 lent. **Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis** (surašymų duomenys, %)

Tautybė	1857	1897	1923*	1959	1970	1979	1989	2001
lietuviai	75,6	61,6	69,2**	79,3	80,1	80,0	79,6	83,5
lenkai	5,6	9,7	15,3	8,5	7,7	7,3	7,0	6,7
rusai	1,4	4,8	2,5	8,5	8,6	8,9	9,4	6,3
baltarusiai	0,3	4,7	0,4	1,1	1,5	1,7	1,7	1,2
ukrainiečiai	0,1	0,1	0,0	0,7	0,8	0,9	1,2	0,7
žydai	10,7	13,1	8,3	0,9	0,8	0,4	0,3	0,1
vokiečiai	5,1	4,4	3,4	0,4	0,1	0,1	0,1	0,09
totoriai	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,09
latviai	1,0	1,3	0,6	0,2	0,1	0,1	0,1	0,08
romai (čigonai)	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,07
kitų tautybių	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	0,4	0,4	0,18

* Klaipėdos kr. – 1925, Vilniaus kr. – 1931
** iš jų 1,3 % vad. klaipėdiečiai

2 lent. **Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal tautybę ir kalbą** (2001)*

Tautybė	Gyventojų	Gimtąja kalba laiko					
	skaičius	tautybės k.	liet. k.	lenkų k.	rusų k.	kt. k.	nenurodė
lietuviai	2 907 293	2 810 684		2 478	7 837	533	85 761
lenkai	234 989	187 918	17 233		22 439	1 120	6 279
rusai	219 789	196 042	13 954	389		212	9 192
baltarusiai	42 866	14 603	1 622	2 494	22 386	16	1 745
ukrainiečiai	22 488	7 912	1 330	91	11 737	34	1 384
žydai	4 007		621	13	2 411	591	371
vokiečiai	3 243	804	1 587	12	544	5	291
totoriai	3 235		1 012	144	1 448	485	146
latviai	2 955	1 590	846	8	409	7	95
čigonai (romai)	2 571	1 883	273	2	61	5	347
armėnai	1 477	754	108	9	487	1	118
azerbaidžaniečiai	788	420	70	2	186	4	106
moldavai	704	379	58	2	207	12	46
gruzinai	437	167	76	6	140		48
estai	419	177	69		149	1	23
karaimai	273	118	97	2	46	1	9
čiuvašai	264	92	6		147	1	18
kitų tautybių	3253		304	13	1112	1525	299

*parengta pagal Statistikos departamento duomenis

mažumos, kurių tėvynė turi tiesioginę sieną su Lietuva (lenkai, rusai, baltarusiai ir latviai) arba nuo seno joje gyvena (žydai, romai, totoriai, karaimai). Daugiausia nelietuvių tautybės žmonių gyvena R. ir P.r. Lietuvoje bei miestuose (Vilniuje, Klaipėdoje, Visagine). Pav.

LENKAI

Gausiausia kitataučių gyventojų grupė. Lietuvoje 2001 gyveno ~235 000 lenkų (6,7% visų gyventojų); daugiausia gyvena Vilniuje (104 446), Šalčininkų (31 223), Vilniaus (54 322), Trakų (12 403), Švenčionių (9089), Visagino (2541), Varėnos (2067) ir Molėtų (2053) rj. s-bėse. Dauguma lenkų (Šalčininkų, Vilniaus rj. s-bės pietrytinės dalies, Trakų ir Švenčionių rj. s-bės rytinės dalies gyventojai) kalba baltarusių, arba vadinamąja paprastąja (*prosta mova*) kalba, kurioje daug polonizmų, ryškus lietuviškas substratas (SSRS okupacijos metais tarp jaunimo paplito rusų k.). Lenkų k. tarme kalba Vilniaus rj. s-bės š. dalies (į š. nuo Neries, apie Buivydžius), Švenčionių, Molėtų, Širvintų rj. s-bių pakraščių, Trakų rj. s-bės vid. dalies (apie Kariotiškes, Vievį, Aukštadvarį, Rūdiškes, Šklėrius) gyventojai. 80% lenkų (2001) gimtąja k. nurodė paprastąją kalbą (laiko ją lenkų k. tarme), 9,5% – rusų, 7,3% – lietuvių k. (manoma, dauguma jaunų lenkų studijuoja liet. k. u-tuose ir kolegijose). Tikintieji – išpažįsta katalikų tikėjimą.

Pagal kilmę Lietuvos lenkus galima suskirstyti į dvi grupes: lenkus, kilusius iš Lenkijos, ir sulenkėjusius lietuvius. Lietuvos lenkai yra daugiausia sulenkėję vietiniai gyventojai – lietuviai, baltarusiai ir Rusijos valdymo l-piu (18 a. pab.–20 a. pr.) subaltarusėję

Vilniaus lenkų dainų ir šokių meno ansamblio *Wilia* pasirodymas Lietuvių tautinių bendrijų meno festivalyje *Čia mūsų namai* (Trakai, 2005)

Lenkų kultūros centras Jašiūnuose (Šalčininkų rj. s-bė)

lietuviai. Pirmieji lenkai Lietuvos teritorijoje galėjo apsigyventi dar LDK laikais (13–15 a.). Nuo 16 a. (ypač po Liublino unijos) pradėjo lenkėti Lietuvos didikai, vėliau lenkų k. pramoko vidutiniai ir smulkieji bajorai, miestiečiai. Nuo 18 a. lenkiškai kalbėti ėmė ir valstiečiai, gyvenantys arčiau dvarų, vienuolynų, miestų. Svarbiausi lietuvių lenkinimo židiniai buvo bažnyčia ir dvaras, 1920 Lenkijai okupavus Vilnių ir Vilniaus kr., jais tapo ir m-la bei valdžios administracija. Lenkų nuolat daugėjo: 1857 jie sudarė 5,6%, 1897 – 9,7%, 1923 – 15,3% (400 000 žm.; su R. Lietuva) Lietuvos gyventojų. 1920–39 į Vilniaus kr. atsikėlė ~100 000 lenkų kolonistų. 1919–40 Lietuvoje veikė įvairios lenkų profes., ek., sporto org-jos, studentų korporacija, buvo leidžiama spauda (*Dzień Polski*, *Chata Rodzinna* ir kt.). 1937 veikė 4 lenkų g-jos, 44 pr. m-los, 7 vaikų darželiai.

Po II pasaul. karo lenkų Lietuvoje sumažėjo. 1945–48 ir 1955–58 į Lenkiją repatrijavo 218 000 lenkų. SSRS okupacijos metais atvyko naujų kolonistų (Lietuvoje, nei kitur SSRS, buvo palankesnės sąlygos puoselėti tautinį, kalbinį ir kultūrinį identitetą) daugiausia iš Baltarusijos v. rajonų (1989 gyventojų surašymo duomenimis, iš 12,8% Lietuvos lenkų, gimusių ne Lietuvoje, 10,2% buvo gimę Baltarusijoje). Lenkų k. buvo leidžiama periodinė spauda (1953–90 Vilniuje ėjo dienraštis *Czerwony sztandar*, vėliau pervadintas *Kurier Wileński,* eina iki šiol), transliuotos radijo laidos (nuo 1947), veikė lenkiškos m-los, VPI – Lenkų kalbos ir lit-ros katedra (nuo 1961). Vėliau lenkų mažėjo pradėjus lietuvėti nutautėjusiems lietuvių–lenkų paribio gyventojams; labiausiai lietuvėjo Vid. Lietuva (Kaunas, Babtai, Vandžiogala, Jonava, Kėdainiai, Dotnuva, Pociūnėliai, Vadaktai) ir kitos polonizuotos vietovės – Aukštadvaris, Vievis, Širvintos, Giedraičiai, Dubingiai; 1959 lenkai sudarė 8,5%, 1970 – 7,7%, 1979 – 7,3%, 1989 – 7%, 2001 – 6,7% visų gyventojų.

Lietuvos atgimimas (1988–90) paskatino lenkus tautinei veiklai. Lenkai ėmė burtis į d-jas, rūpintis kultūros, švietimo, gimtosios k. reikalais, puoselėti savo tradicijas. Atgijo meno saviveikla, tautodailė, kultūrinė ir sportinė veikla; veikia ~70 meno saviveiklos kolektyvų (dainų ir šokių, folkloro, estradinių ansamblių, chorų, kapelų, teatrų), sporto s-ga *Polonia*. Nuo 1989 kasmet rengiamas Vilniaus kr. lenkų dainų festivalis *Kwiaty Polskie*. Veikia 56 visuom. org-jos (2007), gausiausia visuom. polit. org-ja – Lietuvos lenkų sąjunga (1988, turi 11 skyrių); lenkų interesams atstovauja dvi polit. partijos – Lietuvos lenkų rinkimų akcija (1995) ir Lietuvos lenkų liaudies partija (2002). Švietimu rūpinasi Lietuvos lenkų mokytojų d-ja *Macierz szkolna*. Lenkų kultūrą ir tautinį savitumą puoselėja Lietuvos lenkų S. Moniuškos kultūros centras (rengia tradicinį gabių vaikų ir jaunimo tarptautinį muzikinį S. Moniuškos festivalį), Lietuvos lenkų mokslininkų d-ja, labdara rūpinasi Lenkų medikų d-ja, Lietuvos lenkų invalidų ir pensininkų d-ja, Lietuvos lenkių moterų d-ja, Katalikiška Lietuvos lenkų d-ja. Lenkų k. mokoma 64 bendrojo lavinimo m-lose, dar 35 m-lose yra klasės su mokomąja lenkų k. (2006); lenkų k. mokosi ~21 700 mokinių. Dalis lenkų vaikų lanko šeštadienines ir sekmadienines m-las (veikia 14). Lenkų k. leidžiami: dienraštis *Kurier Wileński*, žrn. *Magazyn Wileński* (nuo 1990), savaitraštis *Nasza gazeta* (eina nuo 1989, leidžia Lietuvos lenkų s-ga). Nuo 1992 veikia radijo stotis *Znad Wilii*, Lietuvos radijas kasdien rengia 30 min laidą lenkų kalba. Nuo 1988 lenkų k. per Lietuvos TV (45 min.) kas savaitę buvo rodoma inform. publicistinė laida *Rozmowy Wileńskie*, nuo 2002 – laida *Album Wileński.* Pav.

RUSAI

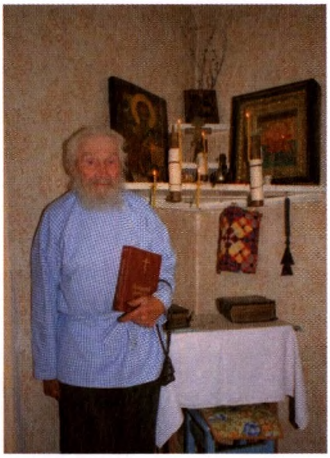

Kauno rusų kultūros centro *Mokslas-Šviesa* vokalinis ansamblis *Russkaja pesnia* (2005)

Sentikis Michailas Anisimovičius Prasakovas (g. 1906) savo namuose prie ikonų (Dūkštas, Ignalinos rj. s-bė, 1996)

Lietuvoje 2001 gyveno ~219,800 rusų (6,3% visų gyventojų) – tai antra pagal gausumą tautinė mažuma. Daugiausia (87,2 %) rusų gyvena Vilniuje (77 698), Klaipėdoje (41 110) ir kituose didžiuosiuose Lietuvos miestuose. Rusai sudaro daugiau nei pusę 20 a. 2 pusėje pastatyto atomininkų miesto Visagino gyventojų (52,4%). Dauguma (89,2 %) rusų tautybės gyv. kalba rusų k., dalis (6,3 %) gimtąja k. laiko lietuvių kalbą. Tikintieji – stačiatikiai ortodoksai ir sentikiai.

Pirmieji rusai į dab. Lietuvos teritoriją (daugiausia į Vilnių) atsikėlė 14–16 a. iš LDK rus. sričių – Naugarduko (Naugardo), Minsko, Polocko, Vitebsko. 17 a. 2 pusėje Lietuvos kaimuose įsikūrė rusų sentikių, atsikėlusių iš Rusijos dėl rel. persekiojimų (atsisakiusieji pripažinti Rusijos patriarcho Nikono 1653–66 rel. Reformą 1667 buvo atskirti nuo bažnyčios). Pirmoji sentikių bendruomenė ir cerkvė įsikūrė 1709 Girelėje (netoli Anykščių), netrukus atsirado ir sentikių vienuolynų –1728–55 veikė Gudiškėse (prie Ignalinos), 1755–1841 – Degučiuose (dab. Zarasų rj. s-bė); 19 a. 2 pusėje Kauno gub. buvo 13 sentikių maldos namų. Po Lietuvos prijungimo prie RI (1795) rusų Lietuvoje daugėjo: atkelta valdininkų ir kariškių (daugiausia stačiatikių). Po 1863 sukilimo rusus pradėta apgyvendinti ištremtų sukilėlių ūkiuose (1857 rusai sudarė 1,4 %, 1897 – 4,8% Lietuvos gyventojų). Per I pasaul. karą daug rusų pasitraukė į Rusiją, po karo atvyko susituokusių su lietuviais (vad. baltieji emigrantai); 1939 Lietuvoje gyveno ~90 000 rusų (~3% gyv.). Ypač daug rusų Lietuvoje įsikūrė SSRS okupacijos metais (1945–89). 1944–45 į Lietuvą buvo atsiųsta 6116 darbuotojų, kurie organizavo Lietuvos ūkio sov. pertvarkymą, gyventojų trėmimą į Sibirą. Pirmaisiais pokario metais, daugiausia R. Lietuvoje (po lenkų repatriacijos) ir Klaipėdoje, buvo apgyvendinta ~100 000 rusų. Vykdant šalies industrializavimą (buvo statomos stambios pram. įmonės) ir urbanizaciją atvyko įv. šakų specialistų; 1945–59 į Lietuvą atkelta ~150 000 kolonistų, daugiausia rusų. Ypač daug rusų apsigyveno Vilniuje – dirbo valst. įstaigose, ir Klaipėdoje – rekonstravo ir plėtė uostą. 1959–65 į Lietuvą atvyko dar 241 700 migrantų, 46,8 % jų buvo iš Rusijos. Lietuvoje likdavo ir daug demobilizuotų SSRS kariuomenės karių. 1959 rusai sudarė 8,5%, 1970 – 8,6%, 1979 – 8,9%, 1989 – 9,4% Lietuvos gyventojų; 1989 m. duomenimis, Lietuvoje gyvenančių rusų 50,3% buvo gimę ne Lietuvoje (daugiausia Rusijoje). Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo (1990) dalis rusų šeimų iš Lietuvos išvyko (2001 rusų gyveno 124 700 mažiau nei 1989); 1989 rusai sudarė 9,4%, 2001 – 6,3% Lietuvos gyventojų.

Lietuvoje rusų inteligentai kūrė d-jas ir org-jas: Vilniuje (1873) ir Kaune (1884) buvo įsteigti Rusų muzikos d-jos skyriai, nuo 19 a. 2 pusės iki 1915 Vilniuje veikė Rusų dramos teatras. Kaune 1920–40 rusų k. ėjo dienraštis *Echo* (*Aidas*). SSRS okupacijos metais rusų k. buvo leidžiami net 25 laikraščiai, tarp jų *Sovetskaja Litva* (*Tarybų Lietuva*), *Komsomol'skaja pravda* (*Komjaunimo tiesa*), *Ėcho Litvy* (*Lietuvos aidas*), *Večernie novosti* (*Vakarinės naujienos*), 8 žurnalai – *Kommunist* (*Komunistas*), *Russkij jazyk v škole* (*Rusų kalba mokykloje*), *Sobytija i vremia* (*Įvykiai ir laikas*) ir kt. Rusų k. buvo tapusi beveik ofic. k. daugelyje ūkio šakų. Ja mokėsi 13,6 % (1,5 karto daugiau negu buvo rusų) Lietuvos mokinių (rusų k. mokėsi ir kt. tautybių vaikai).

Nuo 1990 atgijo sentikių ir stačiatikių bendruomenės ir cerkvės (dalis SSRS okupacijos metais buvo uždaryta); veikia 59 sentikių bendruomenės (turi 44 maldos namus;

maldos namai pastatyti Palangoje, Šiauliuose, Utenoje, Zarasuose), 51 stačiatikių bendruomenė (50 cerkvių, po 2 moterų ir vyrų vienuolynus). Rusų interesams atstovauja dvi polit. partijos: Lietuvos rusų sąjunga (1997), Politinė partija *Rusų aljansas* (2002). Rusų kult., rel. ir visuom. org-jos veikia Vilniuje (37), Klaipėdoje, Šiauliuose, Druskininkuose, Šilutėje, Visagine (2006 buvo 68); Vilniuje veikia Lietuvos stačiatikių švietimo d-ja *Živoj kolos* bei Rusų kult. centras ir knygynas *Russkaja knyga*, Kaune – M. Dobužinskio rusų kult. ir estetinio lavinimo centras, kt. miestuose rusų d-jos dažn. kuriasi prie rusų m-lų. Veikė 47 rusų k. mokyklos (mokėsi ~23 000 mokinių, 2006); dalis vaikų lanko sekmadienines rusų m-las (veikia Alytuje, Kėdainiuose, Klaipėdoje ir Vilniuje). Rusų k. leidžiami laikraščiai: *Ekspress-nedelia*, *Litvoskij kurjer*, *Obroz*, *Respublika* (visi Vilniuje), *Fakty I Novosti*, *Sudargas* (abu Visagine). Lietuvos radijas rusų k. kasdien rengia inform. visuomeninę politinę 30 min laidą. Veikia radijo stotis *Russkoje Radio*. Lietuvos TV rengia savaitinę laidą *Rusų gatvė* (*Russkaja ulica*). Pav. 233 puslapyje.

BALTARUSIAI

Trečia pagal gausumą yra baltarusių (gudų) tautinė mažuma – jų Lietuvoje gyvena 42 900 (1,2% visų gyventojų; 2001); su Lietuva baltarusius sieja bendra istorija (dab. Baltarusija 14–18 a. priklausė LDK). Gyvena daugiausia Vilniuje (21 484), Klaipėdoje (3606) ir P.r. Lietuvoje – Vilniaus (3869), Švenčionių (1453), Šalčininkų (1139), Trakų (880) rj. s-bių teritorijose. Kalba rusų (52,2%), baltarusių (34,1%), lenkų (5,7%), lietuvių (3,9%) ir kt. kalbomis. Išpažįsta katalikų ir stačiatikių tikėjimą.

Visagino baltarusių ansamblis *Svitanak*

Dab. Lietuvos teritorijoje baltarusių gyveno jau LDK laikais. Nuo 17 a. vid. baltarusiai telkėsi Vilniuje ir jo apylinkėse. 18 a. baltarusių daugėjo; po 1709–11 maro į ištuštėjusius dvarus (daugiausia R. Lietuvoje) buvo atkelta daug baltarusių baudžiauninkų. Dėl šios priežasties dauguma P.r. Lietuvos lietuvių valstiečių Rusijos okupacijos metais baltarusėjo, o 1920 Lenkijai okupavus Vilniaus kr. kartu su baltarusiais ėmė lenkėti. Ilgainiui čia susiklostė savita etninė grupė, vadinanti save tuteišiais (t.y. čionykščiais). Dauguma Lietuvoje gyvenančių baltarusių įsikūrė po II pasaul. karo (1989 gyv. surašymo duomenimis, 73,1% Lietuvos baltarusių gimę ne Lietuvoje, 66,3% – buvo gimę Baltarusijoje). Į Lietuvą baltarusiai migravo iki 1990: 1959 jie sudarė 1,1%, 1970 – 1,5%, 1979 ir 1989 – 1,7% Lietuvos gyventojų. Po Nepriklausomybės atkūrimo (1990) baltarusių ėmė mažėti, dalis jų išvyko į Baltarusiją ir kitas NVS šalis (1989 Lietuvoje gyveno 63 169, 2001 – 42 866 baltarusiai, t.y 20 303 mažiau).

Lietuvos nepriklausomybės l-piu atgimė baltarusių kultūra. Veikia ~20 org-jų: Gudų kultūros draugija, Baltarusių liaudies kūrybos mylėtojų klubas *Siabryna* (*Draugystė*),Visagino baltarusių kult. centras *Krok* ir kitos. Vilniuje atidaryta baltarusių P. Skorinos vid. m-la (1994), veikia 3 sekmadieninės m-los (Klaipėdoje, Visagine ir Šalčininkuose). Baltarusių k. leidžiamas laikraštis *Naša niva* (*Mūsų vaga*, nuo 1991) ir mėnraštis *Runj*, Lietuvos TV rengia savaitinę laidą *Vilniaus sąsiuvinis* (*Vilenskij ššytak*), Lietuvos radijas 2 kartus per savaitę transliuoja baltarusiams skirtą kultūrinę laidą. Laidas baltarusių k. transliuoja *Baltijos bangų radijas*. Lietuvos baltarusiai švenčia Kupalos šventę (birželio 24 d.). Pav.

UKRAINIEČIAI

Lietuvoje gyvena 22 500 ukrainiečių (0,7% visų gyventojų; 2001). Daugiausia jų telkiasi didž. miestuose: Vilniuje (7200), Klaipėdoje (4700), Kaune (1900), dalis gyvena Visagine (1583), Vilniaus rj. s-bės teritorijoje (619). Kalba ukrainiečių (35,2%), rusų (52,2%), lietuvių (5,9%) ir kt. kalbomis. Išpažįsta stačiatikių ir unitų tikėjimus.

Ukrainiečių protėviai (ukrainai) į Lietuvą, manoma, atvyko LDK laikais, ieškodami prieglobsčio nuo mongolų-totorių antpuolių. Nuo 18 a. pab. ukrainiečiai čia kėlėsi ieškodami darbo, geresnių gyvenimo salygų arba buvo atsiųsti Rusijos valdžios dirbti įvairių darbų (dalis dirbo valdininkais). Iki 1949 ukrainiečių Lietuvoje buvo mažai (1897 jie sudarė ~0,1% gyv., 1923 – neminimi). Jų daugėjo SSRS okupacijos metais: atvyko darbininkų (į Klaipėdos uostą), specialistų (į Ignalinos atominę elektrinę), kariškių: 1959 sudarė 0,7%, 1970 – 0,8%, 1979 – 0,9%, 1989 – 1,2% Lietuvos gyventojų. Dauguma Lietuvos ukrainiečių (78,9%, 1989 surašymo duomenimis) buvo gimę Ukrainoje. Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo (1990) dalis ukrainiečių, daugiausia karininkai su šeimomis, išvyko į Ukrainą ar Rusiją, kai kurie asimiliavosi su kt. tautybėmis, ypač rusais, baltarusiais ir lenkais; Lietuvos ukrainiečių tautinė mažuma sumažėjo perpus (1989 gyveno 44 800, 2001 – 22 500 ukrainiečių). Likusieji buriasi į bendrijas, kurios telkia tautiečius, puoselėja kalbą ir kultūrą. Veikia 19 visuom. org-jų, aktyviausios – Lietuvos ukrainiečių bendrija (1989), Lietuvos ukrainiečių kult. centras Vilniuje (1997), Ukrainiečių kult. centras *Barvinok* Visagine. Ukrainiečių vaikai daugiausia lanko rusiškas m-las, gimtosios k. mokosi sekmadieninėse m-lose (po 1 yra Vilniuje, Visagine, Jonavoje ir Klaipėdoje). Ukrainiečių kultūrą propaguoja folkloro ansambliai Vilniuje – *Veselka* ir *Svitlicia*, Kaune – *Smerička*. Lietuvos ukrainiečių bendrija rengia ukrainiečių kult. dienas, įv. parodas, konf-jas, propaguoja T. Ševčenkos kūrybą (mini gimimo – kovo 9, ir mirties – kovo 10 dienas), švenčia Ukrainos nepriklausomybės dieną (rugpjūčio 24 d.). Ukrainiečių k. leidžiamas inf. biuletenis *Prolisok*, vienkartiniai leidiniai – *Homi Litvy* (1991), *Naša cerkva* (1992), 2 kartus per savaitę laidas transliuoja Lietuvos radijas, savaitinę laidą *Trembita* rengia Lietuvos TV. Ukrainiečių rel. centras yra unitų Švč. Trejybės cerkvė Vilniuje. Pav.

Kauno ukrainiečių ansamblis *Smerička*

ŽYDAI

Lietuvoje 2001 gyveno 4007 žydai (0,1% visų gyventojų; jų skaičius nuolat kinta). Gyvena didž. miestuose – Vilniuje (2769), Kaune (427), Klaipėdoje (335), Šiauliuose (131). Kalba – jidiš (1989 surašymo duomenimis, iš 12400 žydų jidiš gimtąja kalba laikė 35,7%). 2001 surašymo duomenimis, dauguma žydų kalba rusų (60,2%) ir lietuvių (15,5%) kalbomis. Tikintieji – judaistai.

Spėjama, pirmieji žydai Lietuvoje apsigyveno 12 a. ieškodami prieglobsčio nuo persekiojimų per Kryžiaus karus. Gedimino valdymo metais (1316–41), manoma, atvyko žydų amatininkų ir pirklių. Jie kūrėsi bendruomenėmis. Vytauto Didžiojo 1388 ir 1399 privilegijomis žydų bendruomenės tapo pavaldžios d. kun-čiui. Žygimantas Senasis šias privilegijas patvirtino (1507 ir 1514), jos įrašytos į Lietuvos I Statutą (1529); įtvirtinta žydų tradicinė savivalda. Žygimantas Augustas leido Lietuvoje apsigyventi iš Čekijos ir kitų Vid. bei V. Europos šalių išvarytiems žydams. Jų LDK nuolat daugėjo: 16 a. pr. buvo 6000, 16 a. vid. – ~10 000, 1676 – ~32 000, 1766 – daugiau kaip 150 000 žydų. Po Liublino unijos (1569) žydams leista gyventi laisvai; pradėjo kurtis bajorų žemėse, prekia-

Žydų ansamblio *Fajerlach* pasirodymas švenčiant Chanuką

Vilniaus žydų bendruomenės *Sukkot* šventė Vilniaus choralinėje sinagogoje

vo smulkiomis prekėmis, vertėsi amatais, perpardavimu, laikė krautuvėles ir smukles. Lietuvos III Statutas (1588) sulygino pasikrikštijusių žydų ir bajorų teises.

Lietuvos žydai nukentėjo 17 a. per karus su švedais ir rusais; dalis jų iš rytinių Lietuvos regionų persikėlė į Žemaitiją, o turtingesni emigravo į V. Europą. Lietuvą 1795 prijungus prie RI buvo įvestas žydų sėslumo ribos įstatymas, draudęs laisvai pasirinkti gyv. vietą (leista laisvai gyventi Lietuvoje ir kt. RI vakarinėse gubernijose – buv. LDK ir Lenkijos karalystėje); Lietuvoje 1857 žydai sudarė 10,7%, 1897 – 13,1% miestų (1897 Vilniuje – 40%) ir miestelių gyventojų. Vilnius tapo svarbiausiu R. Europos žydų kultūros židiniu; 1847 įsteigta rabinų seminarija (1871 pertvarkyta į mkt. seminariją), 19 a. įkurta žydų b-ka, veikė spaustuvės, leidusios rel. žydų knygas, periodinę spaudą. Per I pasaul. karą dalis žydų pasitraukė į Rusiją; 1923 sudarė 8,3% Lietuvos gyventojų. 1920 Lenkijai okupavus Vilnių žydų kult. centras persikėlė į Kauną.

Nepriklausomybės l-piu Lietuvos žydų (vadinamų litvakais) – kult. ir ek. klestėjimo metas. Žydai įgijo daug kult. ir ek. teisių bei laisvių: 1924–25 veikė ~300 žydų m-lų, 20 gimnazijų (5 Kaune) ir progimnazijų. M-lose dėstyta jidiš arba hebrajų kalba. Kaune buvo žydų mkt. seminarija, Kaune ir Telšiuose – rabinų akademijos, VU (1940–41) – jidiš kalbos ir lit-ros katedra. Veikė Kauno žydų teatras, o miestuose ir miesteliuose – mėgėjų trupės, Žydų istorijos etnografijos d-ja (1922–40 turėjo muziejų Kaune), Žydų mokslo mėgėjų d-ja (1924–40), Lietuvos žydų švietimo d-ja (1925–40). Žydų kalbomis buvo leidžiama daug knygų, žurnalų, laikraščių ir kitų periodinių leidinių: dienraščiai *Idiše štime* (*Žydų balsas*, 1918–40), *Folksblat* (1929–40), vakarinė laida *Ovn-blat* (*Vakarinis laikraštis*), savaitraščiai *Najer veg* (1931–40), *Najes* (1921–40), *Idišes lebn* (1921–40). Sportininkai buvo susibūrę į sporto org-ją *Makabi*. Žydai valdė ~77% (1923) visos Lietuvos prekybos, veikė Centralinis žydų bankas, Žydų liaudies bankų s-ga. Žydai dalyvavo ir valstybės valdyme: Steigiamajame Seime buvo 7 (šis Seimas suteikė žydams teisę autonomiškai tvarkytis), I Seime – 3, II Seime – 7, III Seime – 3 žydų atstovai. III Seime (1926–27) parlamentarai žydai sudarė koaliciją su valdančiomis partijomis, Vyriausybėje buvo ministras žydų reikalams. Vilniuje 1916–23 veikė žydų teatro trupė, 1932–41 – marionečių teatras *Maidim*, 1924–40 – Žydų muzikos i-tas, 1925–41 – Žydų mokslo i-tas. 1938 jidiš ir hebrajų k. ėjo 6 dienraščiai.

Vokietijos okupacijos metais prieš žydus vykdytas *holokaustas*; buvo suvaryti į getus (dirbo vermachtui reikalingus darbus fabrikuose, remontavo kelius, ruošė kurą; daug žmonių mirė nuo sunkaus darbo ir ligų), vėliau dauguma jų sušaudyta Vilniuje – Paneriuose, Šiauliuose – Kužiuose, Kaune – IX forte. 1943 pavasarį pradėta likviduoti Lietuvos getus; dalis žydų buvo išvežti į nacių konc. stovyklas Latvijoje, Estijoje, Lenkijoje, Vokietijoje, Austrijoje, kiti – nužudyti (iš viso sušaudyta ar nukankinta 195–196 tūkst. Lietuvos žydų; iš jų 170–190 tūkst. nužudyta Lietuvoje). ~3000 Lietuvos žydų buvo išgelbėta (Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyve saugomas vardinis sąrašas). II pasaul. karo metais ir pokario l-piu nukentėjo žydų kultūros paveldas: vokiečių okupacijos metais buvo uždarytas S. An-skio istorijos-etnografijos muziejus, konfiskuotas Žydų ist. ir etn. d-jos turtas, sunaikinta daug knygų, žurnalų, laikraščių. 1941–44 išgrobti svarb. žydų kult. centrai – M. Strašūno b-ka, Žydų mokslo i-tas, Kauno ir Vilniaus žydų muziejai; dauguma žydų kult. vertybių išvežta į Frankfurtą prie Maino.

Po II pasaul. karo iš SSRS į Lietuvą atsikėlė keli tūkstančiai žydų, buvo atkurti žydų vaikų darželiai, našlaičių namai, pradžios m-los, Valst. žydų muziejus. Nuo 5 d-mečio pab. sov. valdžia pradėjo uždarinėti žydų kult. įstaigas, nacionalizuoti jų knygynus ir maldos namus. Po Stalino mirties (1953), prasidėjus vadinamajam atšilimo l-piui, ėmė kurtis žydų meno saviveiklos kolektyvai, dalis žydų išvyko į Izraelį, V. Europos valstybes. Lietuvoje jų ėmė mažėti: 1959 žydai sudarė 0,9% , 1970 – 0,8%, 1979 – 0,4%, 1989 – 0,3%, 2001 – 0,1% Lietuvos gyventojų.

Lietuvoje prasidėjus atgimimui Vilniuje 1988 įkurta Lietuvos žydų kult. rėmimo d-ja, įsteigtas Žydų i-tas, VU veiklą pradėjo Judaikos studijų centras. Atkurtas Žydų valst. muziejus (vėliau pavadintas Vilniaus Gaono valst. žydų muziejumi), įsteigtas Z. Lipšico muziejus, 1991 įkurta žydų lit-ros ir kult. leidykla *Yad* (jidiš, liet., rusų ir anglų k. leidžia laikr. *Lietuvos Jeruzalė*, žrn. *Makabi*). Vilniuje veikia vaikų darželis (1988), valstybinė Šalom Aleichemo žydų m-la (1989), privati rel. žydų m-la *Menachemo namai*, Kaune, Klaipėdoje ir Šiauliuose – sekmadieninės m-los (po 1). Veikia meno kolektyvas *Fajerlach*, sporto klubas *Makabi* (pirmą kartą Lietuvos žydai pasaul. Makabiadoje Izraelyje dalyvavo 1989). Lietuvos radijas liet. ir rusų kalbomis (2 kartus per mėn.) transliuoja žydams skirtas laidas, televizija – kartą per savaitę liet. k. rengia laidą *Menora*. Nuo 1994 vyksta tarpt. šiuolaikinis muzikos festivalis *Šalom*. Žydams grąžintos 28 sinagogos, 46 toros (2002 – 309 toros). Atstatomas žydų kvartalas Vilniuje. Rugsėjo 23 d. – paskelbta Lietuvos žydų genocido diena (minima valstybės). Pav.

VOKIEČIAI

Lietuvoje 2001 gyveno 3243 vokiečiai (0,09% visų gyventojų). Daugiausia jų gyvena V. Lietuvoje: Klaipėdoje (399) ir Klaipėdos (148), Šilutės (394), Marijampolės (111), Šiaulių (109), Tauragės (95), Vilkaviškio (91), Jurbarko (73) rj. s-bių teritorijose bei didž. miestuose – Vilniuje (352), Kaune (378). Kalba vokiečių, lietuvių ir rusų k.; 2001 vokiečių kalbą gimtąja k. nurodė 804 (25%), lietuvių – 1587 (49%), rusų – 544 (16,8%) vokiečių. Tikintieji – evangelikai liuteronai ir evangelikai reformatai.

Vokiečių vokalinė grupė (Visaginas)

Lietuvoje (Klaipėdoje ir jos apylinkėse) vokiečiai pradėjo kurtis 13 a. prasidėjus Vokiečių ordino antpuoliams; 13 a. vid. Livonijos ordinas nukariavęs Kuršą, jo p. dalyje pastatė Klaipėdos pilį, kurioje apsigyveno pirmieji šio krašto kolonistai. 13–14 a. Vokiečių ordinui užėmus Nadruvą, Skalvą ir Pilsotą vokiečių daugėjo. Iki 18 a. vokiečiai dažniausiai kūrėsi Klaipėdoje, po 1709–11 maro pradėta šio krašto kolonizacija – į kaimus atkelta vokiečių valstiečių. Klaipėdos krašte, kaip ir visoje M. Lietuvoje, vokiečiai sudarė privilegijuotą gyventojų sluoksnį. Dėl aktyvios vokietinimo politikos, ypač 19 a. 2 pusėje, vietos gyventojai lietuvininkai sparčiai vokietėjo; 1905 surašymo duomenimis, vokiečių kalbą gimtąja k. nurodė 50,8% gyventojų, 1912 bažn. statistikos duomenimis, – 48,1% visų evangelikų. 1925 Klaipėdos kr. vokiečiais užsirašė 45,2% gyventojų, 24,2% – nurodė esą *memelenderiai* (klaipėdiečiai).

Į LDK miestus vokiečių pirkliai ir amatininkai kėlėsi nuo 14 a. 1 pusės (daugiausia apsigyvendavo Vilniuje). 18 a. pab.–19 a. pr. vokiečių apsigyveno Užnemunės v. dalyje, kai šis kraštas 1795 (po ATR III padalijimo) atiteko Prūsijos karalystei. Dab. Lietuvos teritorijoje (be Klaipėdos kr.) 1897 vokiečiais užsirašė 4,4%, 1923 – 3,4% gyventojų. Daugiausia vokiečių gyveno Lietuvos v. dalyje: Vilkaviškio apskrityje vokiečiai sudarė 12,6%, Šakių – 4,3%, Marijampolės – 3,5%, Tauragės – 3,4%, Raseinių – 1,9% gyventojų. 1941 pradžioje dauguma D. Lietuvos vokiečių (50 700) pagal SSRS–Vokietijos sutartį repatrijavo į Vokietiją. Vokiečių Lietuvoje vėl padaugėjo Vokietijos okupacijos metais – grįžo dalis repatrijavusiųjų, atkelta naujų kolonistų. Baigiantis II pasaul. karui vokiečiai iš

Lietuvos vėl traukėsi, pirmaisiais metais po karo repatrijavo. 1959 surašymo duomenimis, vokiečiai sudarė 0,4%, 1970, 1979, 1989 – 0,1% Lietuvos gyventojų.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę vokiečiai ėmė burtis į bendrijas (veikia 16 visuom. org-jų), didžiausia – Klaipėdos vokiečių-lietuvių kultūros d-ja (turi ~600 narių); veikia choras, rengia įv. kult. renginius (svarbiausias – Vokiečių kultūros dienos), vok. k. kursus, leidžia laikraštį *Vokiečių žinios Lietuvoje* (vok. ir liet. kalbomis). 1991 įkurta bendrija *Edelweiss-Wolfskinder* (*Edelveiso-Vilko vaikai*), kuri vienija karo metais Lietuvoje apsigyvenusius vokiečius. Klaipėdoje veikia H. Zudermano vid. m-la vokiečių dėstomąja k. (vienintelė Lietuvoje, atidaryta 1992). Šilutėje yra vokiečių d-ja *Heide* (Šilas), Kaune – vokiečių bendrija *Kulturverband* (*Kultūros draugija*; veikia ansamblis, sekmadieninė m-la, dailės studija). Vilniuje, Klaipėdoje, Šilutėje ir kitur vokiečių kilmės asmenims rengiami vokiečių k. kursai, Vilniuje, Šiauliuose, Visagine ir Kaune veikia sekmadieninės m-los. Lietuvos vokiečiai švenčia Vokietijos susivienijimo dieną (spalio 3 d.), Kalėdas, Velykas. Pav. 237 puslapyje.

TOTORIAI

Lietuvoje 2001 gyveno 3235 totoriai (0,09% visų gyventojų). Daugiausia jų gyvena miestuose (Vilniuje 1060, Visagine 263, Klaipėdoje 227, Kaune 200, Alytuje 195) ir Lietuvos p.r. dalies rj. s-bių teritorijose (Vilniaus 364, Alytaus 231, Švenčionių 95, Trakų 65); totorių gyvena Nemėžyje, Keturiasdešimt Totorių kaime, Grigiškėse, Elektrėnuose, Trakuose, Raižiuose ir Butrimonyse. Senieji Lietuvos totoriai kalba lenkų, lietuvių ir rusų k., atvykę po II pasaul. karo – totorių ir rusų k.: 2001 surašymo duomenimis, gimtąja kalba rusų k. nurodė 1448 (44,8%), lietuvių – 1012 (31,3%) totorių. Tikintieji, daugiausia musulmonai sunitai, meldžiasi mečetėse.

Lietuvos totorių bendruomenės susibūrimas Raižiuose (Alytaus rj. s-bė)

Pirmieji totoriai (kariai) apsigyveno LDK dar 14 amžiuje. Juos Vilniaus apylinkėse (netoli Trakų) įkurdino Ldk Vytautas (laikomas totorių globėju); išliko Keturiasdešimt Totorių, Kolnolarų, Kozaklarų kaimai. Beveik visi Lietuvos d. kun-čiai totoriams už karo tarnybą suteikė tam tikrų teisių ir privilegijų, garantavo laisves, dovanojo žemių (leno teise). Ilgainiui d. kun-čio totoriai ėmė naudotis Lietuvos bajorų arba vad. pavietų bajorų teisėmis. Neturtingi totoriai gyveno miestuose uždaromis bendruomenėmis, dažn. priemiesčiuose (miestų galuose), vertėsi odininkyste, siuvimu, daržininkyste, arklių auginimu ir prekyba, dirbo vežėjais. Prie mečečių steigė m-las (mektebes), kuriose parapijos vyresnysis mula ir jo padėjėjas (muedzinas) mokė vaikus skaityti Koraną arabų kalba. Ilgainiui totoriai perėmė vietos žmonių k. ir papročius, bet išlaikė musulmonų tikėjimą ir tautinę savimonę.

Daug totorių žuvo per karus su Rusija ir Švedija (1600–65), išmirė per epidemijas (ypač maro); 1795 surašymo duomenimis, LDK gyveno 2332 totoriai, iš jų dab. Lietuvoje – 939. Per I pasaul. jų sumažėjo. 1925 totoriai įkūrė autokefalinę tikybos org-ją, vadovaujamą muftijaus, įsteigė kultūros ir švietimo s-gą, b-kų ir skaityklų. Lenkų k. leido tris leidinius: *Rocznik Tatarski*, *Życie Tatarskie*, *Przegląd Islamski*. 1920–40 veikė trys musulmonų parapijos: Kaune, Raižiuose (Alytaus apskr.) ir Vinkšniukuose (Kalvarijos valsč.).

SSRS okupacijos metais totorių sparčiai daugėjo, daugiausia dėl migracijos: 1959 buvo 3023, 1970 – 3460, 1979 – 4006, 1989 – 5188 totoriai; dalis jų atkūrus Lietuvos nepriklausomybę išvyko. Dabar veikia 19 totorių visuom. org-jų: Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga ir Vilniaus kr. Lietuvos totorių bendruomenė (abi įk. 1994 vietoj Lietuvos totorių kultūros d-jos). Totorių vaikai gimtosios k. mokosi sekmadieninėse m-lose (veikia Alytuje, Nemėžyje, Visagine, Vaidotuose, Vilniaus apskrityje). Nuo 1995 Lietu-

vos totorių bendruomenių sąjunga leidžia mėnraštį *Lietuvos totoriai*. Lietuvos radijas du kartus per mėnesį liet. ir rusų k. transliuoja totorių bendruomenei skirtas laidas. Lietuvos totoriai švenčia Naujuosius metus pagal Mėnulio kalendorių, *Ramazan bairam* (pasninko pabaigos) ir *Kurban bairam* (gyvulių aukojimo) šventes. Pav.

LATVIAI

Vilniaus latvių draugijos narės tautiniais drabužiais

Lietuvoje 2001 gyveno 2955 latvių (0,08% visų gyventojų). Daugiausia jų gyvena Vilniuje (467), Akmenėje (285), Klaipėdoje (232), Palangoje (220), Kaune (211), Mažeikiuose (170). Kalba latvių, lietuvių ir rusų k.; latvių k. gimtąja laiko 1883 (53,8%; 2001), lietuvių – 846 (28,5%) latviai. Tikintieji daugiausia evangelikai liuteronai.

Dab. Lietuvos teritorijoje latviai, manoma, apsigyveno 13 a. (Šventojoje). 19 a. pab. Lietuvoje gyveno ~35 000 (1,3% gyv.), prieš I pasaul. karą – 40 000 latvių; gyveno daugiausia Lietuvos š. dalyje, Biržų, Radviliškio, Mažeikių, Akmenės, Šiaulių, Joniškio apylinkėse. 1923 surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno 14 883 (0,73% gyv.) latvių; 20 a. pr. susikūrus nepriklausomai Latvijos valstybei daugelis išvyko į Latviją. Po II pasaul. karo latvių dėl migracijos, iš dalies ir asimiliacijos, mažėjo: 1959 gyveno 6300 (0,2%), 1970 – 5100, 1979 – 4400 ir 1989 – 4200 (0,1%) latvių.

Nepriklausomoje Lietuvoje latviai kūrėsi daugiausia miestuose, steigė d-jas ir m-las: 1920–40 veikė 14 latvių pradžios m-lų, 26 latvių d-jos, buvo 9 liuteronų, 3 katalikų, 3 baptistų, 2 adventistų ir 1 ev. reformatų parapijos; 1921–38 iš pradžių Joniškyje, vėliau Žeimelyje, veikė latvių vid. m-la. 1925–1926 ėjo laikraštis *Lietavas Latvis* (*Lietuvos latvis*). 1922 Lietuvos latvių s-gos atstovas pateko į Seimą. 1920–40 aktyviai veikė: Lietuvos latvių s-ga (Joniškis, 1921), Kauno Vytauto Didžiojo u-to latvių studentų korporacija *Sidrabenia* (1927), kuri vėliau išsirutuliojo į Kauno latvių d-ją. SSRS okupacijos metais kult. veikla buvo nutrūkusi. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę (1990) vėl atgimė latvių visuom. org-jos; veikia 9 latvių org-jos, aktyviausios – Akmenės latvių d-ja *Sakta*, Būtingės latvių bendrija, Joniškio latvių d-ja *Avots*, Klaipėdos apskr. latvių asociacija *Atpūta*, Klaipėdos kr. latvių tautinė bendrija, Vilniaus latvių d-ja, Panevėžio latvių bendrija. Akmenėje, Joniškyje, Klaipėdoje veikia sekmadieninės m-los. Lietuvos latviai švenčia Latvijos nepriklausomybės (lapkričio 18), Lačplėsio (lapkričio 11) dienas, Jonines, Kalėdas, Velykas. Pav.

ROMAI (ČIGONAI)

Lietuvoje 2001 gyveno 2571 (0,07% visų gyventojų) romų (čigonų). Daugiausia gyveno didž. miestuose – Vilniuje (640), Kaune (364), Šiauliuose (170), Panevėžyje (141), Marijampolėje (76). Kalba romų, liet. ir rusų k.; gimtąja k. laiko romų k. 1883 (73,3%), liet. – 273 (10,6%), rusų – 61 (2,4%) romų. Romų k. yra daug skolinių iš kitų k., ypač iš slavų. Jų gyvensenoje išlikę senųjų papročių, o tikėjime daug senųjų tikėjimų (į gamtos jėgas) elementų; nuo seno Lietuvoje gyvenantys romai laiko save katalikais, o po II pasaulinio karo į Lietuvą atsikėlę iš Moldavijos (Besarabijos) – stačiatikiais.

Lietuvos romai priklauso kalderašų atšakai *kotliarams*, kurie skirstomi į tris etn. grupes: istorinė ir gausiausia grupė yra *Litovska roma* (Lietuvos romai); jiems priklauso ir buv. Vilniaus kr. *Polska roma* (Lenkijos romai). Lietuvos pasienyje su Latvija (Žagarėje, Biržuose) gyvenantys romai vadina save *Lotfitka roma* (Latvijos romai). Dažn. gyvena taborais, kartais atskirai šeimomis (bet palaiko glaudų ryšį su bendruomene). Didžiausias romų taboras yra Kirtimuose prie Vilniaus, vadinamas Vilniaus taboru.

Klaipėdos romų d-jos *Pašek jak* ansamblio dalyviai Lietuvos tautų festivalyje *Kultūros tiltai* (Kaunas, 2007)

Lietuvoje romai gyvena nuo 15 a.; manoma, 15 a. vid. atėjo iš Lenkijos ir įsikūrė Lietuvos p.r. dalyje. 16 a. pr. suteikta laisvė ir teisė kilnotis (Ldk Aleksandro 1501 privilegija, manoma, klastotė); nuo 16 a. 1 pusės romai keliavo po visą Lietuvą, vertėsi amatais, prekyba (ypač arkliais), būrimu, elgetavo. 16 a. 2 pusėje romų daugėjo (į Lietuvą kėlėsi romai 1557 išvaryti iš Lenkijos, vėliau ir kt. kraštų – Besarabijos, Vengrijos, Rusijos). Nuo 16 a. vid. imta reikalauti, kad jie gyventų sėsliai, tačiau nesėkmingai. 1590 buvo suteikta savivalda. Po ATR padalijimo daug romų išvyko iš Lietuvos; likusieji neteko savo org-jos ir valdžios. Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–40) romams buvo suteiktos LR piliečių teisės, išduoti pasai, vaikai skatinami lankyti m-lą; 1923 surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno ~1500 romų. Dažn. jie kūrėsi miestų ir miestelių pakraščiuose. Labai nukentėjo nacių okupacijos metais. Sov. okupacijos metais daugėjo: 1959 gyveno 1238, 1970 – 1880, 1979 – 2306, 1989 – 2718 (Vilniuje 564) romų.

Po Nepriklausomybės atkūrimo (1990) imta rūpintis svarb. romų problemomis – neraštingumo mažinimu (0,3% neraštingi; 2001), soc. problemų sprendimu ir integravimu į Lietuvos visuomenę. Dalis romų vaikų ėmė lankyti m-lą (1997 mokėsi 276, 2005 – 597 vaikų). Išleistas pirmasis romų k. vadovėlis – *Romane bukvi. Romų kalbos elementorius* (2003). Kaune veikia *Roma* informacinis biuras (1998), VU Kultūrinių bendrijų centras (1999), Romų visuom. centras (Kirtimuose, 2001). Buvo surengtas II Lietuvos romų festivalis (Vilnius, 2001), skirtas pirmojo Lietuvos romų paminėjimo ist. šaltiniuose 500 metų jubiliejui. Kai kuriose romų bendruomenėse veikia etn. ansambliai. Pav.

Lietuvos karaimų kultūros bendrijos ansamblis *Sanduhač*

Trakų istorijos muziejaus Karaimų etnografinė paroda

KARAIMAI

Lietuvoje 2001 gyveno 273 karaimai: Vilniuje (151), Trakuose (75), Panevėžyje (31), Grigiškėse (6), Kaune, Noreikiškėse (Kauno rj. s-bė), Lentvaryje. Kalba karaimų (43,5%), liet. (35,6%), rusų (16,9%) kalbomis. Tikintieji priklauso karaimų rel. bendruomenei (karaitai).

Į Lietuvą karaimus atsivedė Vytautas Didysis 14 a. pab.–15 a. pr.; daugumą apgyvendino Trakuose), kitus (vėliau) Vilniuje, Biržuose, Naujamiestyje, Panevėžyje, Pasvalyje, Upytėje. Ėjo pilių tarnybą, vertėsi daržininkyste, prekyba, amatais (verpimu). Lietuvos karaimai sudarė atskirą bendruomenę (*džymat*); 1441 Ldk Kazimieras suteikė savivaldą. Daug karaimų žuvo per karus ir mirė per epidemijas. 1923 surašymo duomenimis, karaimų Lietuvoje (be Vilniaus kr.) buvo 141 (60 vyrų ir 81 moteris). Dauguma (110) gyveno Panevėžyje. Po II pasaul. karo dalis Vilniaus kr. karaimų išvyko į Lenkiją. Nuo 20 a. vid. jų nuolat mažėja: Lietuvoje 1959 gyveno 433, 1970 – 388, 1979 – 352, 1989 – 289, 2001 – 273 karaimai.

Veikia dvi karaimų visuom. org-jos: Lietuvos karaimų religinė bendruomenė (*Lietuvanyn Karaj džymaty*) ir Lietuvos karaimų kultūros d-ja (1988), veikia folkloro ansamblis *Sanduhač*, sekmadieninė m-la. Karaimų kenesos veikia Trakuose ir Vilniuje. Trakuose

veikia Karaimų muziejus (įk. 1938). Lietuvos karaimų bendruomenės pastangomis 1904 Kijeve išleista S. Kobeckio poezijos rinkinys *Irlar* (*Dainos*) – pirmoji pasaulietinės karaimų poezijos knyga, Maskvoje 1911–12 ėjo žrn. *Karaimskaja žizn'* (*Karaimų gyvenimas*) ir 1913–14 – *Karaimskoe slovo* (*Karaimų žodis*), Vilniuje 1924–39 – žrn. *Myśl Karaimska* (*Karaimų dūmos*). Panevėžio karaimų bendruomenė 1934–39 leido žurn. karaimų k. *Onarmach* (*Pažanga*). 20 a. 2 pusėje išleista *Karaimų–rusų–lenkų kalbų žodynas* (1974), Trakų karaimų poezijos rinktinė *Karaj jyrlary* (1989), proginių maldų rinkinys *Karaj koltchalary* (1993). Karaimai švenčia šeštadienį, jauno mėnulio dieną (kiekvieno mėn. pirmąją dieną) ir metines šventes. Pav.

KITOS TAUTINĖS MAŽUMOS

Lietuvoje 2001 gyveno armėnų (1477), azerbaidžaniečių (788), moldavų (704), gruzinų (437), estų (419), čiuvašų (264), graikų (164), osetinų (152), bulgarų (138), suomių (116), uzbekų (124), kazachų (116), baškirų (117), mordvių (95), vengrų (93), rumunų (84), korėjiečių (69) ir kitų tautybių. Šios tautinės bendruomenės t.p yra įsteigusios visuomeninių ir kultūros org-jų ir, pagal amžių, lytį, profesiją ir pomėgius, susitelkusios į tautines asociacijas. Veikia graikų (9), armėnų (8), azerbaidžaniečių (4), uzbekų (3), bulgarų, estų, gruzinų, rumunų ir vengrų (po 1). Gausesnės tautinės bendruomenės turi sekmadienines mokyklas arba klases bendruose tautinių bendrijų centruose veikiančiose mokyklose: Vilniuje veikia armėnų, azerbaidžaniečių, estų, graikų, rumunų ir uzbekų mokyklos. Armėnų sekmadieninės mokyklos dar veikia Kaune ir Klaipėdoje, armėnų klasė yra Visagino tautinių bendrijų centre *Gimtoji mokykla*. Apie negausias tautines mažumas Lietuvos televizija lietuvių kalba rengia laidas *Labas* ir *Krikščionio žodis*, o Lietuvos radijas lietuvių ir rusų kalbomis transliuoja kultūrinę laidą *Santara*. Dauguma šių tautinių bendrijų mini savo šalies nepriklausomybės dienas, svarbiausias tautines ir krikščioniškas šventes.

L: S. Kričinskis *Lietuvos totoriai* Vilnius 1993; **T. Bairašauskaitė** *Lietuvos totoriai XIX amžiuje* Vilnius 1996; **H. Kobeckaitė** *Lietuvos karaimai* Vilnius 1997; *Čigonai Lietuvoje ir Europoje* Vilnius 1998; *Lietuvos čigonai: tarp praeities ir dabarties* Vilnius 2001; *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas* Vilnius 2001; **A. Eidintas** *Žydai, lietuviai ir holokaustas* Vilnius 2002; **S. Vaitekūnas** *Lietuvos gyventojai: Per du tūkstantmečius* Vilnius 2006; **S. Atamukas** *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios* Vilnius 2007.

Petras Gaučas, Stasys Vaitekūnas

KONSTITUCINĖ SANTVARKA

Konstitucija

LR Konstitucija yra pilietinės Tautos – steigiamosios valdžios subjekto – nustatyta ypatinga aukščiausioji teisė, kuri nubrėžia valstybinės bendruomenės gyvenimo norminį pagrindą, nustato teisės sistemos, visų kitų aktų gaires. Konstitucinės nuostatos yra įtvirtintos vientisame, kodifikuotame, didžiausios teis. galios tiesiogiai taikomame akte, kurį sudaro preambulė, pagr. dalis, baigiamieji nuostatai ir sudedamosios dalys: 1991 02 11 Konstitucinis įstatymas *Dėl Lietuvos valstybės*, 1992 06 08 Konstitucinis aktas *Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines Rytų sąjungas*, 1992 10 25 referendume kartu su Konstitucija priimtas įstatymas *Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos* ir 2004 07 13 Konstitucinis aktas *Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje*.

Preambulėje (ypač didelės teis. reikšmės konstitucinio teksto dalyje) glaustai įtvirtinti svarb. principai – atvira, teisinga, darni piliet. visuomenė ir teis. valstybė, puoselėjanti tautinę santarvę, bei esminės vertybės – Lietuvos valstybės ir jos teisės tęstinumas, gimtosios (lietuvių) kalbos, rašto, papročių perimamumas, žmogaus teisių prigimtiškumas, neatsiejama asmens teisės į saviraišką dalis – teisė laisvai gyventi ir kurti savo tėvų ir protėvių žemėje. Preambulėje nustatytas tam tikrų teisės tradicijų, valstybingumo ir jo įtvirtinimo teisėje tęstinumas – lietuvių tauta Lietuvos valstybės teis. pamatus grindė Lietuvos Statutais ir LR Konstitucijomis.

Pagr. dalis susideda iš 14 skirsnių (149 straipsniai). I skirsnyje *Lietuvos valstybė* (1–17 str.) nustatyti valstybės santvarkos pagrindai: nepriklausomumas, valdymo forma (respublika), dem. režimas, teritorijos vientisumas (Lietuvos valstybės teritorija yra vientisa ir nedaloma į jokius valst. darinius), suverenas (Tauta), kuriam priklauso steigiamoji valdžia, aukščiausių valst. valdžios institucijų sistema (valst. valdžią Lietuvoje vykdo Seimas, Prezidentas ir Vyriausybė, Teismas), valdžių padalijimas ir valdžių galių ribos (valdžios galias riboja Konstitucija), pilietybės įgijimo pagrindai (gimimas ir kiti įstatymo nustatyti pagrindai), valst. simboliai (vėliava, herbas, himnas), valst. kalba (lietuvių), valst. sostinė (Vilnius). II skirsnyje *Žmogus ir valstybė* (18–37 str.) nustatyta, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės, įtvirtintos pilietinės ir politinės asmens teisės ir laisvės – teisė į gyvybę, žmogaus laisvės, asmens ir jo orumo, priv. gyvenimo, būsto, nuosavybės neliečiamumas, teisė turėti ir reikšti įsitikinimus, gauti ir skleisti informaciją, minties, tikėjimo ir sąžinės laisvė, visų asmenų lygybė prieš teismą ir kitas valst. institucijas ar pareigūnus, privilegijų draudimas, teisė kreiptis į nepriklausomą ir nešališką teismą, laisvai kilnotis ir pasirinkti gyv. vietą, dalyvauti šalies valdyme, stoti į valst. tarnybą, kritikuoti valst. įstaigų ar pareigūnų darbą, teikti peticijas, t.p. garantuota aktyvioji ir pasyvioji rinkimų teisės, bendrijų, polit. partijų ar asociacijų laisvė, teisė į susirinkimus ir kita. III skirsnyje *Visuomenė ir valstybė* (38–45 str.) įtvirtintos kai kurios socialinės ir kultūrinės asmens teisės ir laisvės – valstybinė šeimos, motinystės, tėvystės ir

vaikystės sauga ir globa, teisė į nemokamą mokymą valstybinėje bendrojo lavinimo, profesinėje ir aukštesniojoje m-loje, gerai besimokantiems – ir valstybinėje aukštojoje m-loje, kultūros, mokslo ir mokslo tiriamosios bei ped. veiklos laisvė, valstybės parama kultūrai ir mokslui ir kita. IV skirsnyje *Tautos ūkis ir darbas* (46–54 str.; 47 str. keistas 1996 ir 2003) nustatyti ek. santvarkos pagrindai (ūkis grindžiamas priv. nuosavybės teise, asmens ūk. veiklos laisve ir iniciatyva, nustatyti išimtinės valst. nuosavybės objektai ir kt.), t.p. įtvirtintos kai kurios ekonominės ir socialinės asmens teisės ir laisvės – asmens ūk. veiklos laisvė ir iniciatyva, teisė laisvai pasirinkti darbą ir verslą, vartotojo interesų gynimas, teisė gauti senatvės ir neįgalumo pensijas, social. paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymo nustatytais atvejais, valstybės laiduojama pagalba ir paslaugos žmogui susirgus ir nemokama med. pagalba įstatymo nustatyta tvarka valstybės gydymo įstaigose ir kita. V skirsnyje *Seimas* (55–76 str.; 57 str. keistas 2004) nustatyta reikalavimai kandidatams į jo narius, eilinių Seimo rinkimų laikas, pirmalaikių rinkimų skelbimo pagrindai ir tvarka, narių įgaliojimų laikas, statusas, sesijų laikas ir posėdžių vedimo tvarka, įgaliojimai, nurodoma, kad Seimo statutas turi įstatymo galią ir nustato Seimo struktūrą bei darbo tvarką. VI skirsnio *Respublikos Prezidentas* (77–90 str.; 84 str. keistas 2003) nustatyti reikalavimai kandidatams į Prezidentus, eilinių Prezidento rinkimų laikas, Prezidento statusas, įgaliojimai, jų trukmė, pirmalaikių rinkimų skelbimo pagrindai ir tvarka bei kita. VII skirsnyje *Lietuvos Respublikos Vyriausybė* (91–101 str.) nustatyta Vyriausybės sudėtis, sudarymo tvarka, įgaliojimai, sprendimų priėmimo tvarka, atsakomybė, įgaliojimų trukmė, atsiskaitomybė, m-rų statusas ir kita. VIII skirsnyje *Konstitucinis Teismas* (102–108 str.) nustatyta Konstitucinio Teismo sudėtis, sudarymo tvarka, įgaliojimai, reikalavimai kandidatams į teisėjus, teisėjų statusas, jų įgaliojimų trukmė, sprendimų galia ir padariniai ir kita. IX skirsnyje *Teismas* (109–118 str.; 118 str. keistas 2003) nustatyta bendrosios kompetencijos teismų sistema, reikalavimai kandidatams į teisėjus, teisėjų skyrimo ir atleidimo tvarka, statusas, jų įgaliojimų trukmė, teismo proceso principai ir kita. X skirsnyje *Vietos savivalda ir valdymas* (119–124 str.; 119 str. keistas 1996 ir 2002) įtvirtinta valstybės teritorijos admin. vienetų savivaldos teisė, s-bių tarybų viršenybės ir jų sudarytų vykdomųjų institucijų atskaitingumo atstovybei, s-bių veiklos laisvės ir savarankiškumo, valstybės ir s-bių interesų derinimo, valstybės paramos s-bėms, jų veiklos teis. priežiūros principai, s-bių teisių apsaugos garantijos (savarankiški biudžetai, teisė ginti teises teisme, teritorijos ribų apsauga ir kita). XI skirsnyje *Finansai ir valstybės biudžetas* (125–132 str.; 125 str. keistas 2006) nustatyti valst. finansų ir biudžeto pagrindai. XII skirsnyje *Valstybės kontrolė* (133–134 str.) nustatyta valst. kontrolės kompetencija, valst. kontrolieriaus skyrimo tvarka. XIII skirsnyje *Užsienio politika ir valstybės gynimas* (135–146 str.) nustatyti užs. politikos (vadovavimasis visuot. pripažintais tarpt. teisės principais ir normomis, karo propagandos draudimas, dalyvavimas tarpt. org-jose, jei tai neprieštarauja valstybės interesams ir jos nepriklausomybei, draudimas LR teritorijoje laikyti masinio naikinimo ginklus, dislokuoti užs. valstybių kar. bazes, nurodytos tarpt. sutartys, kurias turi ratifikuoti ar denonsuoti Seimas) ir valstybės gynimo (kiekvieno piliečio teisė ir pareiga ginti Lietuvą nuo užs. ginkl. užpuolimo, atlikti karo ar alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą, Valstybės gynimo tarybos sudėtis, jos veiklos tvarka ir įgaliojimai, draudimas kar. tarnybų pareigūnams būti renkamiems į Seimą ar s-bių tarybas, eiti pareigas civ. valst. tarnyboje, dalyvauti polit. partijų ir org-jų veikloje, Seimo ir Prezidento priimami sprendimai ginkl. užpuolimo ir kt. atvejais, teisių ir laisvių apribojimo pagrindai įvedus karo ar nepaprastąją padėtį) pagrindai. XIV skirsnyje *Konstitucijos keitimas* (147–149 str.) nustatyta Konstitucijos keitimo tvarka – pateikti Seimui sumanymą keisti ar papildyti Konstituciją turi teisę 1/4 visų Seimo narių grupė ar ne mažiau kaip 300 000 rinkėjų;

nepaprastosios ar karo padėties metu Konstitucija netaisoma; skirsnių *Lietuvos valstybė* ir *Konstitucijos keitimas* nuostatos gali būti keičiamos tik referendumu; pataisos dėl Konstitucijos kt. skirsnių turi būti svarstomos ir dėl jų balsuojama Seime 2 kartus, tarp balsavimų darant ne mažesnę kaip 3 mėn. pertrauką; įstatymo projektas dėl Konstitucijos keitimo laikomas Seimo priimtu, jei kiekvieno balsavimo metu už tai balsavo ne mažiau kaip 2/3 visų Seimos narių; nepriimta Konstitucijos pataisa Seimui iš naujo svarstyti gali būti teikiama ne anksčiau kaip po metų; priimtą įstatymą dėl Konstitucijos keitimo pasirašo Prezidentas ir oficialiai paskelbia ne vėliau kaip per 5 dienas; nurodytu laiku Prezidentui nepasirašius ir nepaskelbus įstatymo, toks įstatymas įsigalioja, kai jį pasirašo ir oficialiai paskelbia Seimo Pirmininkas; įstatymas dėl Konstitucijos keitimo įsigalioja ne anksčiau kaip po mėnesio nuo jo priėmimo.

Baigiamuosiuose nuostatuose (150–154 str.; 150 str. keistas 2004, įtrauktas Konstitucinis aktas *Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje*) nurodyta Konstitucijos sudedamosios dalys, nustatyta jos pasirašymo, paskelbimo (per 15 dienų) tvarka, keitimo taisyklės. Konstitucinio įstatymo *Dėl Lietuvos valstybės* teiginys *Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika* yra pamatinis principas, kuris gali būti pakeistas tik plebiscitu, jei tam pritartų ne mažiau kaip 3/4 Lietuvos piliečių, turinčių aktyvią rinkimų teisę. Pagal Konstitucinį aktą *Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines Rytų sąjungas* bet kokie mėginimai įtraukti Lietuvą į buvusios SSRS pagrindu kuriamas valstybių s-gas ar sandraugas laikomi priešiška Lietuvos nepriklausomybei veikla, uždraustas Rusijos, NVS ar jai priklausančių valstybių kar. bazių ir dalinių buvimas Lietuvos teritorijoje. Įstatyme *Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos* įtvirtintos nuostatos dėl priimtos Konstitucijos pasirašymo ir paskelbimo tvarkos, pateiktas Seimo nario priesaikos tekstas. Konstituciniu aktu *Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje* įtvirtintas konstitucinis Lietuvos narystės ES pagrindas, nustatyta galimybė perleisti dalį valst. institucijų kompetencijos ES institucijoms, apibrėžtas ES ir nac. teisės santykis, įteisintas Vyriausybės ir Seimo bendradarbiavimas Lietuvai dalyvaujant ES teisės aktų priėmime; Vyriausybės sprendimų priėmimui netaikomas Konstitucijos 95 straipsnis.

Lietuvos Konstitucija priimta 1992 10 25 referendumu, jai pritarė daugiau kaip pusė visų Lietuvos piliečių, turinčių rinkimų teisę. Pagal Konstitucijos 151 str. ji įsigaliojo 1992 11 02, t.y. kitą dieną po oficialaus referendumo rezultatų paskelbimo. Konstitucijos ir jos įsigaliojimo įstatymo tekstą 1992 11 06 pasirašė LR AT Pirmininkas V. Landsbergis. 1992 11 10 Konstitucija buvo paskelbta valstybės laikraštyje *Lietuvos aidas*, o 1992 11 30 – *Valstybės žiniose*.

ISTORIJA. Lietuvos valstybingumo rašytiniai šaltiniai ir pirmieji konstitucinės reikšmės dokumentai, t.y. valstybės suverenumą, jos teis. pagrindus, bajorų luomo teises įtvirtinantys, absoliučią monarcho valdžią varžantys aktai yra Lietuvos Statutai (I Lietuvos Statutas įsigaliojo 1529, II – 1566, III – 1588), 1791 05 03 priimta ATR konstitucija – Gegužės trečiosios konstitucija – ir 1791 10 20 Varšuvoje pasirašytas ir ATR valdovo Stanislovo Augusto vardu paskelbtas Abiejų Tautų tarpusavio įžadas – dvišalis susitarimas dėl LDK statuso Abiejų Tautų Respublikoje, kurio ypatingą reikšmę liudija šio akto forma, archajiška kalba, o svarbiausia – karaliaus bei jo įpėdinių pareiga laikytis šio akto ir jam prisiekti įžengiant į sostą. Šiuolaikinės valstybės konstitucionalizmo raidai pirmasis konstitucinės reikšmės dokumentas yra 1917 Lietuvių konf-joje Vilniuje išrinktos Lietuvos Tarybos 1918 paskelbtas Vasario 16 Aktas. Jame Lietuva skelbiama nepriklausoma dem. valstybe su sostine Vilniumi, laisva nuo visų valst. ryšių, kurie yra buvę su kt. tautomis, deklaruojamas tikslas sušaukti dem. būdu renkamą Steigiamąjį Seimą, kuris turi nustatyti valstybės pagrindus, santykius su kt. valstybėmis. 1918 11 02 Valstybės Taryba priėmė pirmąją laikinąją konstituciją – Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatinius Dėsnius. Ši konstitucija turėjo galioti tol, kol Steigiamasis Seimas nuspręs dėl Lietuvos valdymo formos ir nuolatinės konstitucijos. Įstatymų leidžiamoji valdžia pavesta Valstybės Tarybai, vykd. valdžia – Prezidiumui, kurį sudarė Prezidentas ir 2 vice-

prezidentai, ir M-rų Kabinetui, kurio nariai kontrasignavo Prezidiumo skelbiamus aktus. Prezidiumas tvirtino M-rų Kabineto sudėtį ir abi valdžios institucijos buvo solidariai atsakingos Valstybės Tarybai. Iki I pasaul. karo galioję teisės aktai palikti galioti tiek, kiek neprieštarauja Laikinosios Konstitucijos Pamatiniams Dėsniams. Panaikintos luomų privilegijos, paskelbta piliečių lygybė prieš įstatymus, nuosavybės neliečiamybė, žodžio, tikybos laisvė ir kita. 1919 01 24 Konstitucija buvo papildyta straipsniu, nustatančiu, kad įstatymų leidybos teisė suteikiama vykd. valdžiai. 1919 04 04 Valstybės Taryba priėmė 1918 Laikinosios Konstitucijos naują redakciją. Kar. grėsmė valstybingumui vertė sustiprinti vykd. valdžią – kolegialų Valstybės Tarybos Prezidiumą pakeitė jos renkamas Valstybės Prezidentas, kuris tvirtino Valstybės Tarybos kontroliuojamą M-rų Kabinetą. 1920 06 02 Steigiamasis Seimas priėmė antrą Laikinąją Lietuvos Valstybės Konstituciją. Lietuva paskelbta dem. respublika, suverenių galių įgyvendinimas pavestas Steigiamajam Seimui, vykd. valdžia – Prezidentui ir M-rų Kabinetui, kuris atsakingas Steigiamajam Seimui. 1922 08 01 Steigiamasis Seimas priėmė pirmąją nuolatinę Lietuvos Valstybės Konstituciją. Preambulėje skelbiama, kad Konstituciją priėmė Lietuvos Tauta per savo įgaliotuosius atstovus, susirinkusius į Steigiamąjį Seimą. Lietuva skelbiama dem. respublika, kurioje suvereni valstybės valdžia priklauso Lietuvos Tautai. Valstybės valdžios vykdymas pavedamas Seimui, Vyr-bei ir Teismui. Skelbiamas teismų savarankiškumo principas, Konstitucijos viršenybė, kurios įgyvendinimas pavedamas įstatymų leidėjui. Konstitucijoje įtvirtinta parlamentinė valstybės santvarka. Atstovaujamoji valdžia priklausė Seimui, renkamam 3 metams pagal proporcinę rinkimų sistemą. Vykd. valdžia pavesta Vyr-bei, t.y. Seimo išrinktam Prezidentui ir M-rų Kabinetui, kuris privalo turėti Seimo pasitikėjimą. Seimui suteikta teisė 2/3 balsų dauguma nušalinti Prezidentą nuo pareigų. Prezidentui pavesta skelbti įstatymus, suteikta teisė grąžinti įstatymus pakartotiniam svarstymui Seime, išskyrus Seimo pripžintus skubotais. Konstitucijoje įtvirtintos pamatinės žmogaus teisės, skelbiama valstybės garantuojama apsauga senatvėje, ligos, nedarbo atvejais. 1928 05 25 buvo oficialiai paskelbta ir įsigaliojo Prezidento pasirašyta antroji (oktrojuotoji) nuolatinė Lietuvos Valstybės Konstitucija, kurioje nustatyta, kad ne vėliau kaip per 10 m. Konstitucija turės būti tikrinama referendumu. Konstitucijoje įtvirtinti autoritarinio valstybės valdymo pagrindai, valdžios sutelkimas Prezidento, kurį 7 m. renka spec. rinkikų kolegija – ypatingieji Tautos atstovai (išrinkti s-bių tarybų narių apskrityse) rankose. Prezidentui (nesant Seimo ar tarp Seimo sesijų) suteikti įgaliojimai vykdyti Seimo f-jas: leisti įstatymus, tvirtinti biudžetą, ratifikuoti tarpt. sutartis, kelti m-rams baudž. bylas. Numatyta, kad Seimas bus renkamas proporcine sistema 5 m. kadencijai, bet nenustatytas pirmųjų rinkimų terminas. Valstybės valdymas grindžiamas Tautos solidarumo, ypatingo valstybės vaidmens, visuomenės ir jos vado vienybės principais. 1938 02 11 Prezidentui lojalus Seimas priėmė trečiąją nuolatinę Lietuvos Konstituciją, kuri įsigaliojo 1938 05 12, t.y. po 3 mėnesių (pagal 1928 Konstitucijoje nustatytą Konstitucijos keitimo tvarką, po preliminaraus Konstitucijos projekto paskelbimo nesulaukus Prezidento arba 50 000 piliečių reikalavimo teikti ją referendumui, ji buvo pasirašyta Prezidento, kontrasignuota M-ro pirmininko ir oficialiai paskelbta). Lietuvos Respublikos pavadinime neliko žodžio *demokratinė*. Valstybės valdžia skelbiama nedaloma, ją vykdo Prezidentas, Seimas, Vyr-bė ir Teismas. Prezidentą 7 metams renka Tautos atstovai. Prezidentui suteikti įgaliojimai paleisti Seimą ir skelbti naujo Seimo rinkimus, šaukti ir uždaryti Seimo sesijas, jis gali šaukti M-rų Tarybos posėdžius, skirti ir atleisti m-rus, Seimui nesant ar tarp jo sesijų leisti įstatymus. Seimui nesuteikta teisė reikalauti M-rų Tarybos atsistatydinimo, Seimas tik svarstydavo ir priimdavo įstatymų projektus, kuriuos tvirtindavo ir skelbdavo Prezidentas. Prezidentui suteikta teisė vetuoti Seimo siūlomus įstatymus, šį *veto* (Prezidentui nepritarus Seimo nutarimui atmesti *veto*) galėjo įveikti tik naujai išrinktas Seimas. 1940 okupacinis SSRS režimas apgaulingai, valstybės vadovui esant užsienyje, pasinaudojo jo asmenine, autoritarine galia paleisti Seimą, išleido naują rinkimų įstatymą ir inkorporavo Lietuvą į SSRS sudėtį. Lietuvos konstitucionalizmo raidą nutraukė 1940–90 SSRS okupacija. 1940 ir 1978 okup.

valdžios primestose konstitucijose buvo įformintas Lietuvos valstybės teritorijos užgrobimas (aneksija) ir neteisėtas prievartinis įtraukimas į svetimos valstybės sudėtį. 20 a. 9 d-mečio pab. pasinaudojus SSRS skelbiama kova su biurokratizmu, *viešumo*, *pertvarkos* idėjomis buvo priimti politiniam Tautos suvereniteto įtvirtinimui ir valstybingumo atkūrimui svarbūs pereinamojo l-pio teisės aktai. 1988 10 22–23 Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (LPS) suvažiavime buvo priimta rezoliucija *Dėl LTSR suvereniteto sampratos*, suformuluotas tikslas – laisvai veikti tarpt. santykiuose, pasirinkti visuom., polit. sistemą. LPS polit. spaudimas paskatino ofic. valdžią priimti LSSR AT 1989 05 18 deklaraciją *Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą*, kurioje paskelbtas Lietuvos prievartinio prijungimo prie SSRS neteisėtumas, Lietuvos įstatymų viršenybė prieš SSRS teisės aktus, siekis tarpvalst. sutartimis nustatyti Lietuvos santykius su SSRS. Padaryti esminiai LSSR polit. teis. santvarkos pakeitimai – panaikintas KP išskirtinis statusas, nustatyti vienodi teisiniai pagrindai visų polit. partijų veiklai, šalies turtas paskelbtas išimtine Lietuvos nuosavybe, įtvirtinta Lietuvos pilietybė, deklaruotas žmogaus teisių teisminės gynybos principas. 1990 02 07 priimtas LSSR AT nutarimas *Dėl 1939 m. Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių likvidavimo*, nustatyta, kad Liaudies Seimo 1940 06 21 Lietuvos stojimo į SSRS deklaracija yra neteisėta ir negaliojanti, todėl SSRS 1940 08 03 įstatymas *Dėl LTSR priėmimo į TSR Sąjungą* yra neteisėtas ir Lietuvos su SSRS nesaisto. SSRS primestas režimas buvo nutrauktas naujai AT 1990 03 11 priėmus aktą *Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo*, įstatymą *Dėl 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo*, Lietuvos Respublikos Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą. Juos priėmė 1990 02 24–03 10 Lietuvos žmonių laisva valia išrinktoji LSSR AT, todėl teisiškai ir kokybiškai tikra atstovaujamosios valdžios institucija, kuri pagal 1990 03 11 deklaraciją *Dėl LTSR AT deputatų įgaliojimų* buvo laikinai pavadinta Lietuvos AT. Pagal 1990 03 11 įstatymą *Dėl valstybės pavadinimo ir herbo* Lietuvos AT pavadinta LR AT (vėliau AT/AS). Vadovaudamasi 1991 02 09 plebiscito rezultatais, kai daugiau kaip 3/4 rinkimų teisę turinčių Lietuvos gyventojų pasisakė už Lietuvą, kaip nepriklausomą dem. valstybę, AT/AS 1991 02 11 priėmė konstitucinį įstatymą *Dėl Lietuvos valstybės*, jame teiginys *Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika* įtvirtintas kaip konstitucinė norma ir pamatinis valstybės principas, kurie gali būti pakeisti tik plebiscito būdu, jei už tai pasisakytų ne mažiau kaip 3/4 Lietuvos piliečių, turinčių aktyvią rinkimų teisę. AT/AS 1992 06 08 priėmė konstitucinį aktą *Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines Rytų sąjungas*, pagal kurį bet kokie mėginimai įtraukti LR į buvusios SSRS pagrindu kuriamas valstybių s-gas ar sandraugas laikomi priešiška Lietuvos nepriklausomybei veikla, t.p. uždraustas Rusijos, NVS ar jai priklausančių valstybių kar. bazių ir kariuomenės dalinių buvimas Lietuvos teritorijoje. Šie du konstituciniai aktai tapo Lietuvos piliečių 1992 10 25 referendume priimtos nuolatinės Konstitucijos sudedamąja dalimi. Pirmą kartą Lietuvos istorijoje steigiamoji valdžia – Tauta – referendume priėmė didžiausios teis. galios pirminį ir tiesiogiai taikomą aktą, kuriuo grindžiami visi kitų valstybės institucijų išleisti teisės aktai.

Kęstutis Jankauskas, Ernestas Spruogis

PILIETYBĖ

Pagal Pilietybės įstatymą (įsigaliojo 2003 01 01) Lietuvos piliečiai yra liet. kilmės asmenys, jei jie nėra kitos valstybės piliečiai (liet. kilmės asmeniu laikomas asmuo, kurio tėvai ar seneliai arba vienas iš tėvų ar senelių yra ar buvo lietuviai ir pats asmuo pripažįsta save lietuviu), asmenys, įgiję Lietuvos pilietybę pagal anksčiau galiojusius Pilietybės įstatymus, t.p. kiti įstatyme nurodyti asmenys. Lietuvos pilietybę patvirtinantys dokumentai yra Lietuvos piliečio pasas arba asmens tapatybės kortelė.

Pilietybė įgyjama gimus (filiacija), įgyvendinus teisę į pilietybę, suteikus pilietybę (natūralizacija), ją pasirinkus (optacija), kitais tarpt. sutarčių ir Pilietybės įstatymo nustatytais atvejais. Įgyjant Lietuvos pilietybę gimimu prioritetas teikiamas vadinamajam kraujo teisės principui. Natūralizacijos būdu pilietybė gali būti suteikiama asmeniui, ku-

ris gyvena Lietuvoje pastaruosius 10 m., išlaikė valst. kalbos ir Konstitucijos pagrindų egzaminus, turi Lietuvoje legalų pragyvenimo šaltinį, yra asmuo be pilietybės ar pilietis tokios valstybės, pagal kurios įstatymus Lietuvos pilietybės įgijimo atveju prarandama tos valstybės pilietybė. Lietuvos pilietybė išsaugoma sudarius ar nutraukus santuoką su kitos valstybės piliečiu ar su asmeniu be pilietybės. Lietuvos pilietis, gyvenantis kitoje valstybėje, savaime nepraranda Lietuvos pilietybės.

Pilietybės įstatymas reglamentuoja pilietybės suteikimą išimties tvarka, sudarius santuoką su Lietuvos piliečiu, t.p. pilietybės neteikimo pagrindus, teisę į pilietybės išsaugojimą, pilietybės netekimą ir grąžinimą.

Pilietybės klausimams preliminariai svarstyti Prezidentas sudaro Pilietybės reikalų k-ją. Pilietybės grąžinimo ar teisės į Lietuvos pilietybę įgyvendinimo problemas sprendžia vidaus reikalų m-ras.

Piliečiai turi visas Konstitucijos nustatytas teises, laisves, juos gina ir globoja valstybė. Jie negali būti kitos valstybės piliečiais, išskyrus Pilietybės įstatyme nustatytas išimtis. Konstitucijoje įtvirtintas dvigubos pilietybės draudimo principas nėra absoliutus. Konstitucinis Teismas 2006 11 13 priėmė nutarimą *Dėl teisės aktų, reguliuojančių Lietuvos Respublikos pilietybės santykius, nuostatų atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai*, kuriuo konstatavo, kad dviguba pilietybė negali būti paplitęs reiškinys.

ISTORIJA. Pagal LDK įstatymus buvo griežtai skiriami čiabuviai, kraštiečiai, vietiniai ir svetimšaliai, ateiviai. Svetimšaliai buvo skiriami nuo svetimtaučių: svetimšalis buvo kitos valstybės pilietis, svetimtautis – kitos tautos, bet tos pačios valstybės (Lietuvos) pilietis. Piliečiais (čiabuviais) buvo laikomi asmenys, turintys Lietuvoje žemės nuosavybę, tarnybą ar garbės titulą, o jų tėvai buvo piliečiai (čiabuviai). Užsieniečiai buvo tik nobiliai, kurie siekė įsigyti Lietuvoje dvarų ir pilietybę. Pagal 1566 Lietuvos Statutą *žemės pilietis* dar nereiškė *kraujo piliečio*. Piliečiu (tautos nariu) galėjo tapti tik trečios ar ketvirtos kartos jo palikuoniai. 16 a. vid. baigus formuotis bajorų luomui ir šiam luomui tapus uždaru (bajorų luomui atsiskyrus nuo valstiečių), valstiečiai nebuvo laikomi savo valstybės piliečiais, nedalyvavo valstybės valdyme. Lietuvių polit. tautą sudarė bajorai. Po Liublino unijos ATR galiojo dviguba pilietybė – Respublikos ir Lietuvos. Lietuvos pilietybė rėmėsi vadinamąja indigenato teise. Indigenais buvo laikomi tie, kuriems priklausė nuosavybė vaivadijoje, kurioje turėjo urėdą ar garbės titulą. 1794 prie Rusijos prijungtoje LDK teritorijoje Lietuvos pilietybė buvo panaikinta; jos piliečiai tapo RI valdiniais, jie buvo įpareigoti būti jai ištikimi ir paklusti jos valdžiai.

Pilietybės šiuolaikinė samprata atsirado atkūrus nepriklausomą valstybę. 1918–40 Lietuvos pilietybės institutas buvo įtvirtintas visose 5 konstitucijose. Priimti keli Pilietybės įstatymai. Pagal 1919 01 09 Laikinąjį įstatymą apie Lietuvos pilietybę LR piliečiais buvo laikomi asmenys, kurių tėvai ir seneliai nuo seno gyveno Lietuvoje ir kurie patys joje nuolat gyvena, tokių asmenų vaikai, grįžę į Lietuvą, kiti asmenys, jei jie iki 1914 išgyveno Lietuvoje ne mažiau kaip 10 m. ir turėjo turto ar nuolatinį darbą (išskyrus Rusijos valdininkus, karius), t.p. Lietuvos piliečių vaikai, jų žmonos ar našlės, svetimšaliai, kuriems suteikta Lietuvos pilietybė. Šis įstatymas buvo grindžiamas kraujo teisės principu. 1922 Konstitucija draudė dvigubą pilietybę, 1928 Konstitucija leido asmenims tam tikromis sąlygomis būti Lietuvos ir, pagal Konstituciją, kurios nors Amerikos valstybės piliečiu. 1938 Konstitucija numatė, kad įstatymo nustatytais atvejais pilietis, turėdamas ir kitos valstybės pilietybę, nepraranda Lietuvos pilietybės. Pagal 1938 08 08 Pilietybės įstatymą pilietybė galėjo būti įgyjama gimstant (gimus iš Lietuvos piliečių ar Lietuvoje, jei tėvai nežinomi), šeiminiu ryšiu, optacijos (jei motina atgavo Lietuvos pilietybę), natūralizacijos būdu (jei užsienietis pats prašo ir atitinka įstatymo nustatytas sąlygas – pastaruosius 10 m. be pertraukos gyveno Lietuvoje, išlaikė save ir šeimą, moka kalbėti ir rašyti lietuviškai, nėra kitos valstybės pilietis). Buvo nustatytos ir pilietybės netekimo, jos atėmimo ir atgavimo sąlygos.

Pagal 1939 10 27 Vilniaus miesto ir srities tvarkymo įvedamąjį įstatymą Vilniaus krašto gyventojai atgavo Lietuvos pilietybę.

SSRS okupavus Lietuvą LR pilietybės institutas buvo prievarta panaikintas, visi Lietuvos gyventojai buvo paskelbti SSRS piliečiais. Tarpt. teisės požiūriu prievartinis pilietybės primetimas yra neteisėtas, todėl Lietuvos piliečiams SSRS pilietybė buvo ir yra niekinė.

Lietuvos SSR AT, veikiama Sąjūdžio, 1989 11 03 priėmė Lietuvos SSR pilietybės įstatymą, kuris nereguliavo tikrų pilietybės santykių, bet jo turinys prilygo savarankiškos valstybės pilietybės įstatymui. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę šis įstatymas tapo Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymu, galiojo iki 1991 11 04. Pagal jį Lietuvos piliečiais laikyti asmenys, kurie buvo jos piliečiai iki 1940 06 15, jų vaikai ir vaikaičiai, t.p. kiti iki tos datos buvę nuolatiniai dab. Lietuvos teritorijos gyventojai, jų vaikai ir vaikaičiai, jei jie nuolat gyvena Lietuvoje. Įstatymas įtvirtino ir vadinamąjį nulinį variantą – asmenys, kurie iki 1989 11 03 nuolat gyveno Lietuvoje ir turėjo nuolatinį darbą ar legalų pragyvenimo šaltinį, per 2 m. (iki 1991 11 04) galėjo laisvai apsispręsti dėl Lietuvos pilietybės priėmimo. Šiomis lengvatinėmis sąlygomis pasinaudojo dauguma žmonių, po 1940 06 15 apsigyvenusių Lietuvoje. 1991 12 05 priimtas Pilietybės įstatymas (su pakeitimais galiojo iki 2003 01 01), pagal kurį Lietuvos piliečiais laikyti: asmenys, kurie iki 1940 06 15 turėjo Lietuvos pilietybę, jų vaikai ir vaikaičiai, jei jie neįgijo kt. valstybės pilietybės; 1919 01 09–1940 06 15 nuolat gyvenę dabartinės Lietuvos teritorijoje, t.p. jų vaikai ir vaikaičiai, jei jie šio įstatymo įsigaliojimo dieną nuolat gyveno Lietuvoje ir nėra kitos valstybės piliečiai; iki 1991 11 04 įgiję Lietuvos pilietybę pagal 1989 Pilietybės įstatymą; įgyvendinę teisę į Lietuvos pilietybę ar ją susigrąžinę pagal 1991 Pilietybės įstatymą; kiti asmenys, kurie įgijo pilietybę pagal 1991 Pilietybės įstatymą.

PILIEČIŲ TEISĖS IR LAISVĖS

1992 Konstitucijoje įtvirtintos politinės (teisė dalyvauti valdant savo šalį apima aktyviąją ir pasyviąją rinkimų, įstatymų iniciatyvos, referendumo inicijavimo, vienijimosi į polit. partijas teisę ir kt.), pilietinės (teisė į gyvybę, orumą, asmens, priv. gyvenimo neliečiamybę, saviraiškos laisvė, religijos laisvė ir kt.) bei socialinės, ekonominės ir kultūrinės (teisė į social. apsaugą, sveikatos priežiūrą, darbą, tinkamas darbo sąlygas, social. integraciją, mokslą, teisė puoselėti savo kalbą, kultūrą ir kt.) teisės ir laisvės. Žmogaus teisės yra universalios ir valstybė privalo jas garantuoti visiems asmenims, esantiems jos jurisdikcijoje, nepaisant jų pilietybės, išskyrus polit. teises, kurios suteikiamos tik piliečiams.

Konstitucijoje (18 str.) nustatyta, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės. Prigimtinio teisių ir laisvių pobūdžio įtvirtinimas reiškia, kad neįrašytos konkrečios teisės nėra paneigiamos, jų reikšmė nesumenkinama. Nuo visuomenės raidos priklauso jų teis. įtvirtinimas. Prigimtinio teisių ir laisvių pobūdžio pripažinimas suteikia teisę ir konstitucinės justicijos institucijai, kuri, spręsdama konkrečių teisės normų atitikimo Konstitucijai klausimus, gali remtis visa pagr. teisių konstitucine sistema. Įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, žmogus privalo laikytis Konstitucijos ir įstatymų bei nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių.

Kintant visuomenės gyvenimo būdui, kinta ir žmogaus teisių standartai, turinys ir ribos, jų sąrašas papildomas naujomis teisėmis. Konstitucijos normos daugeliu atvejų yra suformuluotos abstrakčiai ir lakoniškai, todėl įstatymų leidžiamosios institucijos pareiga priimti kitas teisės normas, kurios detalizuotų, konkretintų ar plėtotų Konstitucijos nuostatas, bet ji privalo nuosekliai laikytis Konstitucija įtvirtintos žmogaus ir valstybės santykių koncepcijos.

Įstatymų leidžiamoji institucija, įtvirtindama žmogaus teises, nustato ne tik jų turinį ir apimtį, bet ir galimybes riboti šias teises. Dauguma žmogaus teisių nėra absoliučios. Žmogaus teises leidžiama riboti norint apsaugoti kt. konstitucines vertybes (valstybės saugumą, viešąją tvarką, kt. žmonių teises ir laisves, sveikatą ir kt.), bet tik tada, kai toks ribojimas yra būtinas dem. visuomenėje bei proporcingas siekiamam tikslui, o tokio ribojimo galimybė yra nustatyta įstatymų.

Žmogaus teisėms apsaugoti labai svarbus jų įgyvendinimo mechanizmas: kokia yra reali galimybė pasinaudoti žmogaus teisėmis ir jas apginti. Svarbiausias žmogaus teisių gynimo būdas yra Konstitucijoje įtvirtinta asmens, kurio teisės ir laisvės pažeidžiamos, teisė kreiptis į teismą. Teismo sprendimas yra privalomas valstybinės valdžios ir valdymo institucijoms, įmonėms, įstaigoms, org-joms, fiz. asmenims ir turi būti vykdomas visoje Lietuvos teritorijoje. Valstybės pareiga yra suteikti žmogui galimybę ginti pažeistas teises ir ikiteismine tvarka. Šiuo atveju didelę reikšmę turi Seimo kontrolierių bei kitų kontrolierių institucijos. Konstitucijoje (73 str.) nustatyta, kad piliečių skundus dėl valstybės ir savivaldybių pareigūnų piktnaudžiavimo ar biurokratizmo tiria Seimo kontrolieriai, prireikus Seimas steigia ir kitas kontrolės institucijas, kurių sistemą ir įgaliojimus nustato įstatymas. Yra įsteigtos nepriklausomos specializuotos Vaiko teisių kontrolieriaus (2000), Lygių galimybių kontrolieriaus (1999), Žurnalistų etikos inspektoriaus (2001) institucijos, aktyviai ginančios žmogaus teises.

ISTORIJA. Žmogaus teisių doktrinos formavimąsi lėmė Europoje įsitvirtinusi prigimtinių teisių teorija. 16 a., greta paprotinės teisės, atsirado rašytinė teisė, kuri apėmė įvairias valst. ir visuom. gyvenimo sritis. Sudarant I Lietuvos Statutą (1529) buvo apžvelgtos visos bendrosios privilegijos, jos performuluotos ir pritaikytos naujoms sąlygoms, suvienodinti privilegijų dėsniai. I Lietuvos Statuto preambulėje įtvirtintas principas, kad Statutas skirtas visiems pavaldiniams, nesvarbu, kokiam luomui jie priklausytų. Statute Ldk įsipareigojo saugoti visų valdinių teises ir laisves, laikytis senųjų privilegijų ir papročių, o naujus taikyti tik pritarus Ponų Tarybai. I Lietuvos Statute įtvirtintos žmogaus teisės: vienodos sąlygos ginčo šalims teismo procese, atsakomybės be kaltės nebuvimas, nekaltumo prezumpcija (tik teismas gali nustatyti kaltę ir skirti bausmę), religijos laisvė, turto ir asmens neliečiamybė, turtinis ir visuomeninis moters statusas (moters teisė paveldėti turtą, ištekėti laisva valia ir kt., bet polit. teisių neturėjo net ir stambiausios žemvaldės). Šis Statutas buvo bajorų teisės kodeksas, kt. luomams priklausančių žmonių teises Statutas reglamentavo tiek, kiek tai buvo susiję su bajorų luomo ir jo valdomos valstybės interesais. I Statutas nustatė mirties bausmę valstiečiams už bajorų nužudymą ar dokumentų suklastojimą. III Lietuvos Statute (1589) nustatyta, kad mirties bausmė gali būti skiriama valstiečiams už pasipriešinimą feodalams, bet už žmogaus nužudymą galėjo būti skiriama piniginė bauda, kurios dydis tiesiogiai priklausė nuo aukos social. padėties. II Lietuvos Statute (1566) bajorų reikalavimu buvo panaikintas tėvonijų ir užtarnautų dvarų naudojimosi teisių ribojimas, pakeista dvarų paveldėjimo tvarka, įsteigtas teismas žemės ežių ginčams spręsti.

Po ATR III padalijimo (1795) Lietuvos žmogaus teisių doktrinos raida nutrūko.

Atkurtos Lietuvos valstybės Laikinosios konstitucijos (1918, 1920) skelbė visų piliečių lygybę prieš įstatymą, asmens neliečiamybę, sąžinės, tikybos, spaudos, žodžio, org-jų laisvę ir streiko teisę. Buvo panaikinta mirties bausmė. 1922 Konstitucija rėmėsi liberaliosios filosofijos nuostatomis, daugiausia 1789 Prancūzijos žmogaus ir piliečio teisių deklaracija. Ši Konstitucija įtvirtino pilietybės institutą (teisė į Lietuvos pilietybės įgijimą, praradimą, dvigubos pilietybės nepripažinimą). Nustatydama piliečių teis. padėtį Konstitucija pirmiausia pabrėžė jų lygiateisiškumą nepaisant lyties, kilmės, tautybės ir tikėjimo, buvo įtvirtintas dem. teisių ir laisvių sąrašas: asmens ir būsto neliečiamumas, tikėjimo ir sąžinės laisvė, susirašinėjimo slaptumas, žodžio ir spaudos, susirinkimų ir sąjungų laisvės, peticijos bei įstatymų iniciatyvos teisės. 1928 Konstitucijoje iš esmės buvo pakartotos 1922 Konstitucijos nuostatos, reglamentuojančios žmogaus teises. 1938 Konstitucijoje pabrėžtas valstybės viršenybės principas. Pagrindines piliečių laisves Konstitucija sujungė į visuom. veikimo laisvę. Visuom. veikla, ypač spaudoje, org-jose ir susirinkimuose, turėjo atitikti ištikimybės valstybei reikalavimą. Konstitucija skelbė asmens ir būsto neliečiamumą, persikėlimo ir gyv. vietos pasirinkimo laisvę. Teisių ir laisvių realizavimo priežiūrą Konstitucija pavedė tam tikroms valstybės institucijoms.

SSRS okupacija sutrikdė Lietuvos žmogaus teisių doktrinos raidą. Tuo l-piu pasaulyje buvo paskelbti žmogaus teisių svarb. dokumentai: 1948 Visuotinė žmogaus teisių

deklaracija, kuri tapo daugelio tarpt. sutarčių ir valstybių konstitucijų pagrindu, 1950 Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, 1966 Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, Tarptautinis socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių paktas ir kt. svarbios JT bei ET priimtos daugiašalės tarpt. sutartys.

20 a. 2 pusėje žmogaus teisės tapo tarpt. teisės objektu. Šiuolaikiniame pasaulyje pagrindinių žmogaus teisių ir laisvių garantija nebėra tik suverenių šalių vidaus reikalas, ji tapo vienu pagr. tarpt. santykių klausimu. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1992 Konstitucija buvo rengiama atsižvelgiant į pagrindinius JT ir ET dokumentus bei susiformavusius žmogaus teisių tarpt. standartus. *Edita Žiobienė*

Aukščiausios valstybinės valdžios institucijos

Pagal 1992 10 25 priimtą Lietuvos Respublikos Konstituciją valstybės valdžią vykdo Seimas, Prezidentas ir Vyriausybė, Teismas (apie teismus skyriuje TEISMAI).

SEIMAS

Lietuvos Respublikos Seimą sudaro Tautos atstovai – 141 Seimo narys. Jie renkami 4 metams vienmandatėse ir daugiamandatėje rinkimų apygardose remiantis visuotine ir lygia rinkimų teise, slaptu balsavimu tiesioginiais mišriosios sistemos rinkimais.

Seimo rinkimų įstatyme (1992, nauja redakcija 2000) nustatyta, kad kiekvienas Lietuvos pilietis, rinkimų dieną sukakęs 18 metų, turi po vieną balsą vienmandatėje ir daugiamandatėje rinkimų apygardose bei lygią teisę pareikšti savo nuomonę dėl kandidatų, įrašytų į tą kandidatų sąrašą, už kurį jis balsuoja daugiamandatėje rinkimų apygardoje. Seimo nariais gali būti renkami ne jaunesni kaip 25 m. Lietuvos piliečiai, nesusiję priesaika ar pasižadėjimu su kt. valstybe ir nuolat gyvenantys Lietuvoje. Seimo nariais negali būti renkami asmenys, kurie likus 65 d. iki rinkimų yra nebaigę atlikti bausmės pagal teismo paskirtą nuosprendį, asmenys, teismo pripažinti neveiksniais arba nepakaltinamais, asmenys, rinkimų dieną atliekantys tikrąją karo arba alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą, t.p. likus 65 d. iki rinkimų neišėję į atsargą krašto apsaugos sistemos, policijos ir vidaus tarnybos karininkai, puskarininkiai ir liktiniai, kitų sukarintų ir saugumo tarnybų mokami pareigūnai. Seimo nariu negali būti renkamas ir asmuo, kurį Seimas apkaltos proceso tvarka pašalino iš einamųjų pareigų ar panaikino jo Seimo nario mandatą.

Eilinius Seimo rinkimus skelbia Prezidentas, pirmalaikius Seimo rinkimus gali paskelbti Seimas ar Prezidentas. Eiliniai Seimo rinkimai rengiami Seimo narių įgaliojimų pabaigos metais spalio mėn. antrą sekmadienį. Juos Prez identas skelbia ne vėliau kaip likus 6 mėn. iki Seimo narių įgaliojimų pabaigos. Pirmalaikiai Seimo rinkimai gali būti rengiami Seimo nutarimu, priimtu ne mažiau kaip 3/5 visų Seimo narių balsų dauguma, juos gali skelbti Prezidentas, jei Seimas per 30 d. nuo pateikimo nepriėmė sprendimo dėl naujos Vyriausybės programos ar nuo Vyriausybės programos pirmojo pateikimo per 60 d. 2 kartus iš eilės nepritarė Vyriausybės programai, t.p. Vyriausybės siūlymu, jei Seimas pareiškė tiesioginį nepasitikėjimą Vyriausybe. Nauji rinkimai turi būti surengti ne vėliau kaip per 3 mėn. priėmus sprendimą dėl pirmalaikių rinkimų.

Rinkimams rengti ir vykdyti Lietuvos teritorija skirstoma į 71 vienmandatę rinkimų apygardą. Vyriausioji rinkimų k-ja, likus ne mažiau kaip 95 d. iki rinkimų, nustato ir, likus ne mažiau kaip 90 d. iki rinkimų, *Valstybės žiniose* skelbia rinkimų apygardas sudarančių rinkimų apylinkių sąrašą, jų balsavimo būstinių adresus ir kita. Sudaroma 1 dau-

giamandatė rinkimų apygarda, kurioje balsuoja visi turintys rinkimų teisę Lietuvos piliečiai. Šioje apygardoje pagal proporcinę rinkimų sistemą renkama 70 Seimo narių. Rinkimus į Seimą organizuoja ir vykdo Vyriausioji, apygardų ir apylinkių rinkimų k-jos.

Kandidatus į Seimo narius gali kelti: vienmandatėse ir daugiamandatėje rinkimų apygardose partija, įregistruota pagal Politinių partijų ir politinių organizacijų įstatymą (2004) ne vėliau kaip prieš 65 d. iki rinkimų; vienmandatėje rinkimų apygardoje kiekvienas Lietuvos pilietis, kuris gali būti renkamas Seimo nariu, gali išsikelti kandidatu į Seimo narius, jei jo išsikėlimą parašais paremia ne mažiau kaip 1000 tos apygardos rinkėjų; daugiamandatėje rinkimų apygardoje partija kandidatus į Seimo narius kelia pateikdama kandidatų sąrašą. Kandidatų sąraše (jungtiniame sąraše) negali būti mažiau kaip 25 ir daugiau kaip 141 kandidatas. Likus ne mažiau kaip 30 d. iki rinkimų Vyriausioji rinkimų k-ja *Valstybės žiniose* paskelbia rinkimuose dalyvaujančių partijų ir koalicijų kandidatų sąrašus, kandidatų sąrašams burtais suteiktus rinkimų numerius, šių sąrašų kandidatų rinkimų numerius, t.p. vienmandatėse rinkimų apygardose iškeltus kandidatus. Nuo kandidatų paskelbimo dienos prasideda rinkimų agitacijos kampanija (draudžiama likus 30 valandų iki rinkimų pradžios ir rinkimų dieną iki balsavimo pabaigos).

Seimo rūmai (past. 1982, archit. A. ir V. Nasvyčiai)

Galutinius rinkimų rezultatus ne vėliau kaip per 7 d. nuo rinkimų arba pakartotinio balsavimo skelbia Vyriausioji rinkimų k-ja. Jei renkant naują Seimą yra rengiamas pakartotinis balsavimas, galutiniai rinkimų daugiamandatėje rinkimų apygardoje rezultatai skelbiami kartu su pakartotinio balsavimo rezultatais.

Vienmandatėje rinkimų apygardoje išrinktu laikomas kandidatas, jei rinkimuose dalyvavo ne mažiau kaip 40% į tos rinkimų apygardos rinkėjų sąrašus įrašytų rinkėjų ir tas kandidatas gavo daugiau kaip pusę rinkimuose dalyvavusių rinkėjų balsų. Jei rinkimuose dalyvavo mažiau kaip 40% į tos rinkimų apygardos rinkėjų sąrašus įrašytų rinkėjų, išrinktu laikomas tas kandidatas, kuris gavo daugiausia, bet ne mažiau kaip 1/5 visų į tos rinkimų apygardos rinkėjų sąrašus įrašytų rinkėjų balsų. Jei rinkimuose dalyvavo daugiau kaip 2 kandidatai ir nė vienas iš jų negavo reikiamo skaičiaus rinkėjų balsų, po 2 savaičių nuo rinkimų dienos rengiamas pakartotinis balsavimas, kuriame dalyvauja 2 kandidatai, gavę daugiausia balsų. Pakartotinio balsavimo datą Vyriausioji rinkimų k-ja skelbia kartu su rinkimų rezultatais. Per pakartotinį balsavimą išrinktu laikomas kandidatas, gavęs daugiau balsų neatsižvelgiant į rinkimuose dalyvavusių rinkėjų skaičių. Jei abu kandidatai gavo vienodą balsų skaičių, Seimo nariu tampa tas kandidatas, kuris pirmą kartą balsuojant buvo gavęs daugiau balsų. Jei abu kandidatai pirmą kartą balsuojant buvo gavę vienodą balsų skaičių, Seimo narys išrenkamas burtų būdu. Daugiamandatėje rinkimų apygardoje rinkimai laikomi įvykusiais, jei juose dalyvavo daugiau kaip 1/4 visų rinkėjų. Partijos kandidatų sąrašas gali gauti Seimo narių mandatų (dalyvauja skirstant mandatus) tik tuomet, jei už jį balsavo ne mažiau kaip 5% rinkimuose dalyvavusių rinkėjų. Jungtinis kandidatų sąrašas gali gauti Seimo narių mandatų (dalyvauja skirstant mandatus) tik tuomet, jei už jį balsavo ne mažiau kaip 7% rinkimuose dalyvavusių rinkėjų.

Pakartotiniai rinkimai vyksta rinkimų apygardose, kuriose rinkimai neįvyko ar pripažinti negaliojančiais. Jie rengiami ne vėliau kaip po pusės metų, o po neįvykusių pakartotinių rinkimų – ne vėliau kaip po metų.

Seimas laikomas išrinktu, kai Vyriausioji rinkimų k-ja paskelbia, kad yra išrinkta ne mažiau kaip 3/5 Seimo narių. Po rinkimų rezultatų paskelbimo Vyriausioji rinkimų k-ja per 3 d. išrinktiems kandidatams įteikia Seimo nario pažymėjimus. Seimo narių įgaliojimų laikas pradedamas skaičiuoti nuo tos dienos, kurią naujai išrinktas Seimas susirenka į pirmąjį posėdį. Nuo šio posėdžio pradžios baigiasi anksčiau išrinktų Seimo narių įga-

liojimų laikas. Išrinktas Seimo narys visas Tautos atstovo teises įgyja tik Seimo posėdyje prisiekęs būti ištikimas Lietuvai. Seimo nario priesaiką priima Konstitucinio Teismo pirmininkas.

Seimo statute (1994, nauja redakcija 1999) nustatyta, kad Seimo nario pareigos nesuderinamos su jokiomis kitomis pareigomis valstybės įstaigose ir org-jose, t.p. su darbu verslo, komercijos ir kitose priv. įstaigose ar įmonėse. Seimo narys gali būti skiriamas tik Ministru Pirmininku ar m-ru. Seimo narys negali gauti jokio kito atlyginimo, išskyrus Seimo nariui nustatytą atlyginimą ir atlyginimą už kūrybinę veiklą. Seimo narys turi teisę pateikti klausimus ir paklausimą Ministrui Pirmininkui, m-rams, kitų valst. institucijų, kurias sudaro ar išrenka Seimas, vadovams. Per Seimo sesiją ne mažesnė kaip 1/5 Seimo narių grupė gali pateikti interpeliaciją Ministrui Pirmininkui ar m-rui.

Seimo narys privalo dalyvauti Seimo posėdžiuose. Kiekvienas Seimo narys, išskyrus Seimo Pirmininką ir Ministrą Pirmininką, turi būti kurio nors Seimo k-to narys ir dalyvauti jo darbe. Seimo narys gali būti tik vieno k-to narys, išskyrus Europos reikalų k-tą ir Užs. reikalų k-tą, kuriuos gali sudaryti ir kitų k-tų nariai. Seimo narys privalo dalyvauti Seimo v-bos, Seniūnų sueigos, Seimo k-tų, k-jų ir pakomitečių, kurių narys jis yra, posėdžiuose. Seimo nario asmuo neliečiamas, jis negali būti persekiojamas už balsavimus ar kalbas Seimo, Seimo k-tų, k-jų ir frakcijų posėdžiuose. Už asmens įžeidimą ar šmeižtą Seimo narys gali būti traukiamas atsakomybėn bendra tvarka. Seimo narys be Seimo sutikimo negali būti traukiamas baudž. atsakomybėn, suimamas, negali būti kitaip suvaržoma jo laisvė, išskyrus atvejus, kai jis užtinkamas bedarantis nusikaltimą. Šiais atvejais gen. prokuroras apie tai nedelsdamas praneša Seimui. Išklausęs gen. prokuroro pranešimą Seimas sprendžia, ar sudaryti tyrimo k-ją dėl sutikimo Seimo narį patraukti baudž. atsakomybėn ir ar pradėti apkaltos parengiamuosius veiksmus.

Seimo nario įgaliojimai nutrūksta pasibaigus įgaliojimų laikui ar susirinkus į pirmąjį posėdį pirmalaikiais rinkimais išrinktam Seimui, Seimo nariui mirus, atsistatydinus, teismui pripažinus jį neveiksniu, Seimui panaikinus jo mandatą apkaltos proceso tvarka, rinkimus pripažinus negaliojančiais ar šiurkščiai pažeidus rinkimų įstatymą, perėjus jam dirbti ar neatsisakius darbo, nesuderinamo su Seimo nario pareigomis, netekus Lietuvos pilietybės.

1 lent. **Lietuvos Respublikos Seimai ir jų Pirmininkai**

Seimas	Seimo Pirmininkas
Steigiamasis Seimas 1920–22	Aleksandras Stulginskis
I Seimas 1922–23	Leonas Bistras
II Seimas 1923–26	Antanas Tumėnas (1923 06 05–1923 06 29)* Justinas Staugaitis (1923 08 10–1925 01 27)* Leonas Bistras (1925 01 27–1925 09 25)* Vytautas Petrulis (1925 09 25–1926 06)*
III Seimas 1926–27	Jonas Staugaitis (1926 06 02–1926 12 19)* Aleksandras Stulginskis (1926 12 19–1927 04 12)*
IV Seimas 1936–40	Konstantinas Šakenis
Aukščiausioji Taryba/ Atkuriamasis Seimas 1990–92	Vytautas Landsbergis
VI Seimas 1992–96	Česlovas Juršėnas (laikinai einantis pareigas 1992 11 25–1993 02 25)
VII Seimas 1996–2000	Vytautas Landsbergis
VIII Seimas 2000–04	Artūras Paulauskas (2000 10 19–2004 04 06, 2004 07 12–2004 11 14)* Česlovas Juršėnas (laikinai einantis pareigas 2004 04 06–2004 07 11)*
IX Seimas 2004–08	Artūras Paulauskas (2004 11 15–2006 04 11)* Vydas Gedvilas (laikinai einantis pareigas 2006 04 11–13) Viktoras Muntianas (nuo 2006 04 13)

* pareigų pradžios ir pabaigos data

Seimo darbui vadovauja ir Seimui atstovauja Seimo Pirmininkas (1 lent.). Seimo posėdžiui gali vadovauti Seimo Pirmininko pavaduotojas (Seimo Pirmininko pavaduotojų gali būti ne daugiau kaip 6, vienas jų gali būti I pavaduotojas). Seimo Pirmininkas ir jo pavaduotojai išrenkami pirmajame išrinkto Seimo posėdyje. Kandidatus į Seimo Pirmininko pareigas raštu gali siūlyti ne mažiau kaip 1/10 Seimo narių. Pasitaręs su frakcijomis Seimo Pirmininkas siūlo 2 ar 3 Seimo opozicijos atstovus kandidatais į Seimo Pirmininko pavaduotojų pareigas.

Seimas įstatymų projektams nagrinėti ir kt. klausimams spręsti iš savo narių sudaro k-tus – Aplinkos apsaugos, Audito, Biudžeto ir finansų, Ekonomikos, Europos reikalų, Informacinės visuomenės plėtros, Kaimo reikalų, Nac. saugumo ir gynybos, Social. reikalų ir darbo, Sveikatos reikalų, Švietimo, mokslo ir kultūros, Teisės ir teisėtvarkos, Užs. reikalų, Valstybės valdymo ir s-bių, Žmogaus teisių. K-tai sudaromi pir-

mojoje sesijoje. K-tus sudaro 7–17 (Europos reikalų k-tą sudaro 15–25) Seimo narių pagal proporcinio frakcijų atstovavimo principą. K-tai svarbiausioms veiklos kryptims iš savo narių gali sudaryti pakomitečius, kuriuos turi sudaryti ne mažiau kaip 5 nariai.

Seime sudaromos nuolat veikiančios Etikos ir procedūrų, Peticijų, Operatyvinės veiklos parlamentinės kontrolės ir kt. k-jos. Trumpalaikiams ar mažiau svarbiems klausimams spręsti, konkretiems pavedimams vykdyti Seimas iš savo narių gali sudaryti tyrimo, kontrolės, revizijos, parengiamąsias, redakcines ir kt. laikinąsias k-jas. Seimo v-ba t.p. gali sudaryti parengiamąsias, redakcines laikinąsias k-jas, o Seniūnų sueiga – derinimo k-jas. K-tų ir k-jų darbui vadovauja jų pirmininkai.

Polit. tikslams įgyvendinti Seimo nariai gali jungtis į frakcijas. Frakciją gali sudaryti ne mažiau kaip 7 Seimo nariai. Kiekvienas Seimo narys gali būti tik vienos frakcijos narys. Seimo narių frakcijai vadovauja ir jai Seime atstovauja frakcijos seniūnas ar seniūno pavaduotojas, pasisakyti frakcijos vardu gali kiekvienas jos įgaliotas Seimo narys. Seimo nariai, neįsiregistravę į frakcijas, pripažįstami vienos mišrios Seimo narių grupės, kuri turi frakcijos teises, nariais. Seimo nariai t.p. gali jungtis į laikinąsias grupes.

Seniūnų sueiga (ją sudaro Seimo v-bos nariai ir frakcijų atstovai) svarsto Seimo sesijos darbų programas, posėdžių darbotvarkes, derina Seimo k-tų ir frakcijų darbo organizavimo klausimus, teikia sprendimų šiais klausimais projektus Seimui ir v-bai, pataria Seimo Pirmininkui.

Seimo 2007 rudens sesijos atidarymas

Seimo v-ba (sudaroma iš Seimo Pirmininko, jo pavaduotojų ir Seimo opozicijos lyderio, jos sudėtį nutarimu tvirtina Seimas) sprendžia organizacinius Seimo darbo klausimus ir teikia patarimus Seimo Pirmininkui. Seimo kanceliarijai vadovauja Seimo kancleris, kurį 5 metams skiria ir iš pareigų atleidžia Seimas Seimo Pirmininko siūlymu.

Išrinktą Seimą susirinkti į pirmąjį posėdį, kuris turi įvykti ne vėliau kaip per 15 d. po Seimo išrinkimo, kviečia Prezidentas. Pirmąjį po rinkimų posėdį pradeda vyriausias pagal amžių Seimo narys. Seimas kasmet renkasi į eilines – pavasario (03 10–06 30) ir rudens (09 10–12 23) – sesijas, kurios Seimo nutarimu gali būti pratęstos. Neeilines sesijas (ne mažiau kaip 1/3 Seimo narių siūlymu) šaukia Seimo Pirmininkas, o Konstitucijos nustatytais atvejais – Prezidentas. Seimo sesijos metu dažn. rengiami 4 posėdžiai per savaitę (po 2 antradienį ir ketvirtadienį), kas 3 savaitės daromos vienos savaitės plenarinių posėdžių pertraukos. Kitomis savaitės dienomis ir tą savaitę, kai nėra plenarinių posėdžių, Seimo v-bos nustatytu laiku rengiami Seimo v-bos, Seniūnų sueigos, frakcijų, k-tų ir k-jų posėdžiai, Seimo narių susitikimai su rinkėjais, s-bių atstovais. Seimo posėdžiai dažn. yra atviri. Seimui nutarus, Prezidentui, Seimo Pirmininkui pareikalavus, išimties tvarka gali būti rengiamas uždaras posėdis, kuriame, be Seimo narių, dalyvauja tik specialiai į šį posėdį kviesti asmenys ir, prireikus Posėdžių sekretoriato darbuotojai. Teisę siūlyti surengti uždarą posėdį turi Seimo v-ba, frakcijos, k-tai.

Seimas svarsto ir priima Konstitucijos pataisas, leidžia įstatymus, priima nutarimus dėl referendumų, skelbia Prezidento ir s-bių tarybų rinkimus, steigia valstybės institucijas, skiria ir atleidžia jų vadovus. Pritaria ar nepritaria Prezidento teikiamai Ministro Pirmininko kandidatūrai, svarsto Ministro Pirmininko pateiktą Vyriausybės programą ir sprendžia, ar jai pritarti, Vyriausybės siūlymu steigia ir panaikina m-jas, prižiūri Vyriausybės veiklą, gali pareikšti nepasitikėjimą Ministru Pirmininku ar m-ru. Skiria Konstitucinio Teismo teisėjus, Aukšč. Teismo teisėjus ir šių teismų pirmininkus, skiria ir atleidžia valstybės kontrolierių, Lietuvos banko v-bos pirmininką, sudaro Vyriausiąją rinkimų k-ją ir keičia jos sudėtį. Tvirtina valstybės biudžetą ir prižiūri, kaip jis vykdomas, nustato valst. mokesčius ir kt. privalomus mokėjimus. Ratifikuoja ir denonsuoja Lietuvos tarpt.

sutartis, svarsto kitus užs. politikos klausimus. Steigia valst. apdovanojimus, leidžia amnestijos aktus. Nustato Respublikos admin. suskirstymą. Seimas gali įvesti valstybėje tiesioginį valdymą, karo ir nepaprastąją padėtį, skelbti mobilizaciją, spręsti ginkl. pajėgų panaudojimo klausimus.

Dėl Seimo posėdžiuose svarstomų klausimų balsuojama atvirai, slaptai ar vardiniu balsavimu. LR Konstituciniai įstatymai priimami, jei už juos balsuoja daugiau kaip pusė visų Seimo narių, o keičiami ne mažiau kaip 3/5 visų Seimo narių balsų dauguma. Įstatymai, Seimo nutarimai ir kt. sprendimai priimami Seimo posėdžiuose paprasta posėdyje dalyvaujančių Seimo narių balsų dauguma. Įstatymai priimami, kai Seimo posėdyje dalyvauja ne mažiau kaip pusė visų Seimo narių. Sprendimai dėl protokolinių (įrašomų į posėdžio protokolą) Seimo nutarimų, tam tikrų svarstomo klausimo nuostatų, įstatymo straipsnių ar teiginių, sesijos darbo tvarkos klausimų priimami balsavusių Seimo narių dauguma, šie sprendimai t.p. gali būti priimti ir be balsavimo (bendru sutarimu).

Seimui atskaitingos institucijos (2007): Etninės kultūros globos, Konkurencijos, Lietuvos mokslo ir Nacionalinė sveikatos tarybos, Gen. prokuratūra, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Lietuvos bankas, Lietuvos radijo ir televizijos, Privatizavimo, Valstybinė kainų ir energetikos kontrolės, Valstybinė kultūros paveldo, Valstybinė lietuvių kalbos, Vertybinių popierių, Vyriausioji rinkimų, Vyriausioji tarnybinės etikos k-jos, Lygių galimybių kontrolieriaus, Ryšių reguliavimo, Specialiųjų tyrimų, Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnybos, Seimo kontrolierių, Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaigos, Spaudos, radijo ir televizijos rėmimo fondas, Valstybės kontrolė, Valstybės saugumo dep-tas. Pav.

PREZIDENTAS

Lietuvos valstybės vadovas, vykdomosios valdžios atstovas yra Prezidentas. Juo renkamas ne jaunesnis kaip 40 m. Lietuvos pilietis pagal kilmę, ne mažiau kaip 3 pastaruosius metus gyvenęs Lietuvoje, jei pagal Konstituciją gali būti renkamas Seimo nariu. Kandidatas turi surinkti ne mažiau kaip 20 000 rinkėjų parašų. Prezidentą kas 5 m. renka (ne daugiau kaip 2 kadencijoms iš eilės) Lietuvos piliečiai pagal visuotinę, lygią, tiesioginę rinkimų teisę, slaptu balsavimu. Eiliniai rinkimai organizuojami paskutinį sekmadienį likus 2 mėn. iki Prezidento kadencijos pabaigos. Prezidento rinkimų tvarką reglamentuoja Prezidento rinkimų įstatymas (1993). Išrinktu laikomas tas kandidatas, kuris pirmą kartą balsuojant ir dalyvaujant ne mažiau kaip pusei visų rinkėjų gavo daugiau kaip pusę visų rinkimuose dalyvavusių rinkėjų balsų. Jei rinkimuose dalyvavo mažiau kaip pusė visų rinkėjų, išrinktu laikomas tas kandidatas, kuris gavo daugiausia, bet ne mažiau kaip 1/3 visų rinkėjų balsų. Jei pirmajame balsavimo rate nė vienas kandidatas nesurenka reikiamos balsų daugumos, po 2 savaičių rengiamas pakartotinis balsavimas, dalyvauja 2 kandidatai, gavę daugiausia balsų. Išrinktu laikomas kandidatas, surinkęs daugiau balsų. Jei pirmajame rate dalyvavo ne daugiau kaip 2 kandidatai ir nė vienas negavo reikiamo balsų skaičiaus, rengiami pakartotiniai rinkimai.

Prezidento vėliava

Pirmalaikius Prezidento rinkimus gali skelbti po Prezidento paskelbtų pirmalaikių Seimo rinkimų išrinktas Seimas 3/5 visų Seimo narių balsų dauguma per 30 d. nuo pirmosios posėdžio dienos. Prezidentas, pageidaujantis dalyvauti pirmalaikiuose rinkimuose, iš karto įregistruojamas kandidatu. Tokiuose rinkimuose pakartotinai išrinktas Prezidentas laikomas išrinktu antrajai kadencijai, jei iki pirmalaikių rinkimų praėjo >3 metai jo pirmosios kadencijos laiko. Jei praėjo <3 metai jo pirmosios kadencijos laiko – Prezidentas renkamas tik likusiam pirmosios kadencijos laikui, kuris nelaikomas antrąja kadencija. Jei pirmalaikiai Prezidento rinkimai skelbiami jo antrosios kadencijos metu, tai esamas Prezidentas gali būti išrinktas tik likusiam antrosios kadencijos laikui.

Prezidento įstatyme (1993) nustatyta, kad po Prezidento rinkimų rezultatų oficialaus paskelbimo Vyriausioji rinkimų k-ja ne vėliau kaip per 7 d. išrinktajam Prezidentui įteikia LR Prezidento pažymėjimą. Kitą dieną jis turi sustabdyti savo veiklą polit. partijoje ar org-joje iki kitos Prezidento rinkimų kampanijos pradžios. Išrinktasis Prezidentas savo pareigas pradeda eiti rytojaus dieną pasibaigus Prezidento kadencijai ir Seimo posėdyje prisiekęs Tautai (prisiekia ir perrinktasis Prezidentas). Prezidento priesaiką priima Konstitucinio Teismo pirmininkas.

Prezidentas negali būti Seimo nariu, eiti jokių kitų pareigų ir gauti kitokį atlyginimą, išskyrus Prezidentui nustatytą atlyginimą ir atlyginimą už kūrybinę veiklą. Prezidento asmuo neliečiamas – kol eina savo pareigas, jis negali būti suimtas, patrauktas baudž. ar admin. atsakomybėn. Prezidentas gali būti prieš laiką pašalintas iš pareigų tik šiurkščiai pažeidęs Konstituciją ar sulaužęs priesaiką, t.p. paaiškėjus jo nusikalstamai veikai. Prezidento pašalinimo iš pareigų klausimą sprendžia Seimas apkaltos tvarka.

Prezidento darbo kabinetas

2 lent. **Lietuvos Respublikos Prezidentai**	
Prezidentas	Metai
Antanas Smetona	1919 04 04–1920 06 19
Aleksandras Stulginskis	1920 06 19–1922 12 21 (einantis Prezidento pareigas)
Aleksandras Stulginskis	1922 12 21–1926 06 07
Kazys Grinius	1926 06 07–1926 12 19
Antanas Smetona	1926 12 19–1940 06 15
Algirdas Mykolas Brazauskas	1992 11 25–1993 02 25 (einantis Prezidento pareigas)
Algirdas Mykolas Brazauskas	1993 02 25–1998 02 26
Valdas Adamkus	1998 02 26–2003 02 25
Rolandas Paksas	2003 02 26–2004 04 06, pašalintas iš pareigų apkaltos proceso tvarka
Artūras Paulauskas	2004 04 06–2004 07 12 (einantis Prezidento pareigas)
Valdas Adamkus	nuo 2004 07 12

Prezidentas sprendžia pagrindinius užs. politikos klausimus ir kartu su Vyriausybe vykdo užs. politiką, pasirašo tarpt. sutartis ir teikia jas Seimui ratifikuoti, Vyriausybės teikimu skiria ir atšaukia Lietuvos dipl. atstovus užs. valstybėse ir prie tarpt. org-jų, priima užs. valstybių dipl. atstovų įgaliojamuosius ir atšaukiamuosius raštus, teikia aukščiausius diplomatinius rangus ir specialius vardus. Seimo pritarimu skiria Ministrą Pirmininką, paveda jam sudaryti Vyriausybę ir tvirtina jos sudėtį, Seimo pritarimu atleidžia Ministrą Pirmininką, priima Vyriausybės grąžinamus įgaliojimus išrinkus naują Seimą ir paveda jai eiti pareigas, kol bus sudaryta nauja Vyriausybė, priima Vyriausybės atsistatydinimą ir prireikus paveda jai toliau eiti pareigas arba paveda vienam m-rų eiti Ministro Pirmininko pareigas, kol bus sudaryta nauja Vyriausybė, priima m-rų atsistatydinimą ir gali pavesti jiems eiti pareigas, kol bus paskirtas naujas m-ras. Vyriausybei atsistatydinus ar jai grąžinus įgaliojimus ne vėliau kaip per 15 d. teikia Seimui svarstyti Ministro Pirmininko kandidatūrą, Ministro Pirmininko teikimu skiria ir atleidžia m-rus, nustatyta tvarka skiria ir atleidžia įstatymų nustatytus valstybės pareigūnus. Teikia Seimui Aukšč. Teismo teisėjų kandidatūras, o paskyrus visus šio teismo teisėjus, iš jų teikia Seimui skirti Aukšč. Teismo pirmininko kandidatūrą, skiria Apeliacinio teismo teisėjus, o iš jų – Apeliacinio teismo pirmininką, jei jų kandidatūroms pritaria Seimas, skiria apygardų ir apylinkių teismų teisėjus ir pirmininkus, keičia jų darbo vietas, teikia Seimui atleisti teisėjus, Seimo pritarimu skiria ir atleidžia gen. prokurorą, teikia Seimui Konstitucinio Teismo trijų teisėjų kandidatūras, o paskyrus visus šio teismo teisėjus, iš jų teikia Seimui skirti Konstitucinio Teismo pirmininko kandidatūrą, teikia Seimui valstybės kontrolieriaus, Lietuvos banko v-bos pirmininko kandidatūrą, gali teikti Seimui pareikšti nepasitikėjimą jais. Prezidentas yra vyriausiasis valstybės ginkluotųjų pajėgų vadas, jis šaukia Valstybės gynimo tarybos posėdžius, Seimo pritarimu skiria ir atleidžia kariuomenės vadą ir saugumo tarnybos vadovą, suteikia aukšč. kar. laipsnius, sprendžia gink. gynybos, karo, nepaprastosios padėties įvedimo, mobilizacijos klausimus. Skaito Seime metinį pranešimą apie padėtį Lietuvoje, Lietuvos vidaus ir

užs. politiką. Šaukia neeilinę Seimo sesiją, skelbia eilinius Seimo rinkimus, o Konstitucijos nustatytais atvejais – pirmalaikius Seimo rinkimus. Įstatymų nustatyta tvarka teikia LR pilietybę, malonę nuteistiesiems, skiria valst. apdovanojimus, pasirašo ir skelbia Seimo priimtus įstatymus arba grąžina juos Seimui. Prezidentas savo įgaliojimams įgyvendinti leidžia aktus – dekretus.

Prezidento įgaliojimai nutrūksta pasibaigus laikui, kuriam jis buvo išrinktas, įvykus pirmalaikiams Prezidento rinkimams. Prezidentui atsistatydinus iš pareigų, mirus, Seimui jį pašalinus iš pareigų apkaltos tvarka, Seimui, atsižvelgus į Konstitucinio Teismo išvadą, 3/5 visų Seimo narių balsų dauguma priėmus nutarimą, kuriuo konstatuojama, kad Prezidento sveikatos būklė neleidžia jam eiti savo pareigų, jo pareigas laikinai eina Seimo Pirmininkas. Šiuo atveju Seimo Pirmininkas netenka savo įgaliojimų Seime, kur jo pareigas Seimo pavedimu laikinai eina jo pavaduotojas. Prezidentą, laikinai išvykusį į užsienį ar susirgusį ir dėl to laikinai negalintį eiti pareigų, pavaduoja Seimo Pirmininkas.

Lietuvos Respublikos Prezidentų sąrašas pateiktas 2 lent. 255 puslapyje. Pav.

VYRIAUSYBĖ

Vykdomąją valdžią Lietuvoje įgyvendina Vyriausybė. Ją sudaro Ministras Pirmininkas ir m-rai. Ministrą Pirmininką Seimo pritarimu skiria ir atleidžia Prezidentas. Ministro Pirmininko teikimu Prezidentas skiria ir atleidžia m-rus.

Paskirtasis Ministras Pirmininkas ne vėliau kaip per 15 d. pristato Seimui savo sudarytą ir Prezidento patvirtintą Vyriausybę ir pateikia svarstyti jos programą. Jei Seimas motyvuotu nutarimu nepritaria šiai programai, Ministras Pirmininkas ne vėliau kaip per 15 d. nuo nepritarimo dienos pateikia svarstyti naują programą. Vyriausybė gauna įgaliojimus veikti, kai Seimas posėdyje dalyvaujančių narių balsų dauguma pritaria jos programai. Seimui pritarus Vyriausybės programai, ji per 3 mėn. privalo parengti ir patvirtinti konkrečias priemones šiai programai įgyvendinti.

Pradėdami eiti pareigas Ministras Pirmininkas ir m-rai prisiekia Seimo posėdyje. Priesaiką priima Seimo Pirmininkas.

Vyriausybė tvarko krašto reikalus, rūpinasi teritorijos neliečiamybe, valstybės saugumu ir viešąja tvarka, vykdo įstatymus ir Seimo nutarimus, Prezidento dekretus, koordinuoja m-jų ir kitų Vyr-bės įstaigų veiklą. Rengia valstybės biudžeto projektą ir teikia jį Seimui, vykdo valstybės biudžetą, teikia Seimui biudžeto įvykdymo apyskaitą, rengia ir teikia Seimui svarstyti įstatymų projektus. Užmezga diplomatinius santykius, palaiko ryšius su užs. valstybėmis ir tarpt. org-jomis, vykdo kt. f-jas.

Vyriausybė valstybės valdymo reikalus sprendžia posėdžiuose visų Vyriausybės narių balsų dauguma priimdama nutarimus. Vyriausybės nutarimus pasirašo Ministras Pirmininkas ir tos srities m-ras. Vyriausybės darbo tvarką nustato Vyriausybės įstatymas (1994, nauja redakcija 1998).

Už visą savo veiklą Vyriausybė solidariai atsakinga Seimui, ji ne rečiau kaip kartą per metus pateikia Seimui savo metinę veiklos ataskaitą. M-rai už jiems pavestas valdymo sritis atsako Seimui, Prezidentui ir yra tiesiogiai pavaldūs Ministrui Pirmininkui.

Vyriausybė grąžina savo įgaliojimus Prezidentui po Seimo rinkimų ar išrinkus Prezidentą. Pasikeitus daugiau kaip pusei m-rų Vyriausybė turi iš naujo gauti Seimo įgaliojimus, priešingu atveju Vyriausybė turi atsistatydinti. Vyriausybė t.p. privalo atsistatydinti Seimui 2 kartus iš eilės nepritarus naujai sudarytos Vyriausybės programai, visų Seimo narių balsų dauguma slaptu balsavimu pareiškus nepasitikėjimą Vyriausybe ar Ministru Pirmininku, atsistatydinus ar mirus Ministrui Pirmininkui, po Seimo rinkimų, kai sudaroma nauja Vyriausybė. M-ras privalo atsistatydinti, kai nepasitikėjimą juo slaptu balsavimu pareiškia daugiau kaip pusė visų Seimo narių. Prezidentas priima Vyriausybės ar m-ro atsistatydinimą; prireikus paveda Vyriausybei toliau eiti pareigas arba paveda vienam m-rų eiti Ministro Pirmininko pareigas, kol bus sudaryta nauja Vyriausybė.

Ministras Pirmininkas ir m-rai negali užimti jokių kitų renkamų ar skiriamų pareigų, dirbti verslo, komercijos ar kitokiose priv. įstaigose ar įmonėse, t.p. gauti kitokį atlyginimą, išskyrus jam nustatytą pagal pareigas Vyriausybėje bei užmokestį už kūrybinę veiklą.

Ministras Pirmininkas ir m-rai negali būti patraukti baudž. atsakomybėn, suimti, negali būti kitaip suvaržyta jų laisvė be išankstinio Seimo sutikimo, o tarp Seimo sesijų – be išankstinio Prezidento sutikimo.

Ministras Pirmininkas atstovauja Vyriausybei ir vadovauja jos veiklai. Kol nėra Ministro Pirmininko ar jis negali eiti savo pareigų, Prezidentas ne ilgesniam kaip 60 d. laikui Ministro Pirmininko teikimu paveda vienam iš m-rų jį pavaduoti, kai tokio teikimo nėra, Prezidentas vienam iš m-rų paveda pavaduoti Ministrą Pirmininką. Ministras Pirmininkas potvarkiais skiria ir atleidžia iš pareigų Ministro Pirmininko politinio (asmeninio) pasitikėjimo valstybės tarnautojus, Vyriausybės įstaigų vadovus.

M-ras vadovauja m-jai, sprendžia jos kompetencijai priklausančius klausimus, t.p. vykdo kitas įstatymų nustatytas f-jas. M-rą laikinai gali pavaduoti Ministro Pirmininko paskirtas kitas Vyriausybės narys. M-jų veiklą reglamentuoja Vyriausybės tvirtinami nuostatai. M-jas Vyriausybės siūlymu steigia ir panaikina Seimas, priimdamas įstatymą.

Vyriausybei ir Ministrui Pirmininkui jų f-jas vykdyti padeda Vyriausybės kanceliarija, vadovaujama Ministro Pirmininko skiriamo Vyriausybės kanclerio.

Vyriausybės atstovas tiesiogiai pavaldus ir atskaitingas Vyriausybei, jį skiria Vyriausybė 4 m. kadencijai viešo konkurso būdu. Vyriausybės atstovo veiklą reglamentuoja Savivaldybių administracinės priežiūros įstatymas (1998, nauja redakcija 2004). Vyriausybė kiekvienoje apskrityje skiria vieną Vyriausybės atstovą, kuris atlieka s-bių admin. priežiūrą. Vyriausybės atstovas tikrina s-bių priimamus teisės aktus, neteisėtus teisės aktus siūlo panaikinti ar pakeisti, reikalauja, kad būtų laikomasi įstatymų. Jei s-bė, apsvarsčiusi Vyriausybės atstovo teikimą, atsisako savo priimtą teisės aktą pakeisti ar panaikinti, Vyriausybės atstovas šį aktą skundžia teismui. Vyriausybės atstovas turi teisę dalyvauti s-bės tarybų posėdžiuose, motyvuotu teikimu siūlyti s-bės tarybai svarstyti neteisėto teisės akto pakeitimo ar panaikinimo klausimą, pateikti rašytinį reikalavimą neatidėliojant įgyvendinti įstatymą ar vykdyti Vyriausybės sprendimą. Vyriausybės atstovas savo potvarkiu gali sustabdyti s-bės priimtų teisės aktų vykdymą, jei šių teisės aktų pagrindu gali būti sudaromi neteisėti ir viešąjį interesą pažeidžiantys sandoriai.

Vyriausybės rūmai (1982, archit. V. E. Čekanauskas)

Vyriausybės posėdžių salė

Vyriausybė per apskrities viršininką, m-jas ir kitas Vyriausybės institucijas organizuoja apskričių valdymą. Apskričių valdymas yra sudėtinė valstybės valdymo dalis. Apskrities viršininką skiria ir atleidžia Vyriausybė Ministro Pirmininko teikimu. Apskrities viršininko veiklą reglamentuoja Apskrities valdymo (1994), Regioninės plėtros (2000) įstatymai ir kt. teisės aktai.

Įstaigos, veikiančios prie Vyriausybės (2007): Informacinės visuomenės plėtros k-tas, Kūno kultūros ir sporto, Lietuvos archyvų, Narkotikų kontrolės, Statistikos, Tautinių mažumų ir išeivijos dep-tai, LR ginklų fondas, Valstybinė atominės energetikos saugos, Valstybinė duomenų apsaugos inspekcijos, Valstybinė maisto ir veterinarijos, Valstybinė tabako ir alkoholio kontrolės, Viešųjų pirkimų tarnybos.

Vyriausybei atskaitingos valstybės institucijos ir įstaigos (2007): Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas, LR draudimo priežiūros, Mokestinių ginčų, Valstybinė lošimų priežiūros, Vyriausioji administracinių ginčų k-jos, Lietuvių grįžimo į Tėvynę informacijos centras, Ryšių reguliavimo tarnyba, Valstybės turto fondas.

Aplinkos ministerija vykdo aplinkos apsaugos, kraštovaizdžio ir biologinės įvairovės apsaugos, gamtos ir rekreacinių išteklių naudojimo, geologijos, miškų ūkio, teritorijų planavimo, urbanistikos ir architektūros, statybos, būsto ir komunalinio ūkio, poveikio aplinkai vertinimo, valstybės admin. ir kitų negyvenamųjų patalpų bei pastatų naudojimo, standartizacijos ir metrologijos sričių valstybės valdymo f-jas ir įgyvendina šiose srityse valstybės politiką. Jai pavaldžios institucijos (2007): Aplinkos apsaugos, Aplinkos projektų valdymo agentūros, Augalų genų bankas, Aplinkos apsaugos regioniniai dep-tai (Alytaus, Kauno, Klaipėdos, Marijampolės, Panevėžio, Šiaulių, Utenos ir Vilniaus), Valstybinė aplinkos apsaugos, Valstybinė teritorijų planavimo ir statybos inspekcijos, Lietuvos geologijos, Lietuvos hidrometeorologijos, Miško sanitarinės apsaugos, Miško genetinių išteklių, sėklų ir sodmenų, Valstybinė miškotvarkos, Valstybinė metrologijos, Valstybinė saugomų teritorijų tarnybos, Nacionalinis akreditacijos biuras, Generalinė miškų urėdija ir kitos.

Finansų ministerija formuoja fiskalinę politiką, garantuoja efektyvų ir racionalų valstybės ir ES lėšų valdymą ir naudojimą, finansų sektoriaus plėtrą ir sklandų kitų finansų srities priemonių įgyvendinimą. Prie m-jos veikia (2007) Muitinės dep-tas, Valstybinė mokesčių inspekcija, Valstybės dokumentų technologinės apsaugos tarnyba, Finansų m-jos mokymo centras. M-jos reguliavimo sričiai priskirtos bendrovės *Būsto paskolų draudimas*, *Turto bankas*, įmonė *Indėlių ir investicijų draudimas*, Audito, apskaitos ir turto vertinimo i-tas, Centrinė projektų valdymo agentūra, Prabavimo rūmai, Apskaitos i-tas.

Krašto apsaugos ministerija atsakinga už krašto apsaugos sistemos ir kariuomenės gynybinio pajėgumo plėtrą, kariuomenės ir kitų krašto apsaugos sistemos institucijų parengimą Lietuvos valstybės ir bendrai NATO valstybių gynybai, kitų NATO uždavinių, ES bendrosios gynybos politikos ir kitų tarpt. įsipareigojimų vykdymą. Prie m-jos veikia (2007) Antrasis operatyvinių tarnybų dep-tas, Krizių valdymo centras, Ryšių ir informacinių sistemų tarnyba ir kt. institucijos.

Kultūros ministerija formuoja ir įgyvendina valstybės kultūros politiką profesionalaus ir mėgėjų meno, teatro, muzikos, dailės, kino, muziejų, bibliotekų, leidybos, autorių teisių ir gretutinių teisių ir kultūros vertybių apsaugos srityse. Prie m-jos veikia (2007) Lietuvos nac. filharmonija, Lietuvos valstybinis simfoninis orkestras, Lietuvos kultūros darbuotojų tobulinimosi, Lietuvos liaudies kultūros centrai, Vilniaus pilių direkcija, Kultūros paveldo dep-tas, Lietuvos nacionalinė UNESCO k-ja, Valstybinė kalbos inspekcija ir kitos.

Socialinės apsaugos ir darbo ministerija įgyvendina darbo ir social. apsaugos politiką, siekia sukurti kokybiško užimtumo galimybes ir garantuoti visuomenės social. saugumą ir social. sanglaudą. Prie m-jos veikia (2007) Valstybinė social. draudimo fondo v-ba, Lietuvos darbo birža, Social. paslaugų priežiūros, Neįgaliųjų reikalų, Jaunimo reikalų dep-tai, Valstybinė darbo inspekcija, Lietuvos darbo rinkos mokymo, Neįgalumo ir darbingumo nustatymo, Valstybinė vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos, Pabėgėlių priėmimo, Lygių galimybių plėtros centrai, Darbo ir social. tyrimų i-tas ir kt. įstaigos.

Susisiekimo ministerija atlieka transporto (oro, vandens, geležinkelių, kelių), pašto ir elektroninių ryšių sričių valdymo f-jas. M-jos reguliavimo sričiai priskirtos įmonės, įstaigos, bendrovės (2007): Tarptautinis Vilniaus, Tarptautinis Palangos oro uostai, b-vė *Kauno aerouostas*, Vidaus vandens kelių, Klaipėdos valstybinis jūrų uostai, Lietuvos automobilių kelių, Transporto investicijų, Pasienio kontrolės punktų direkcijos, Transporto ir kelių tyrimo i-tai, b-vė *Lietuvos paštas*, Valstybinė kelių transporto, Valstybinė geležinkelio, Valstybinė vidaus vandenų laivybos inspekcijos, bendrovės *Lietuvos geležinkeliai*, *Lietuvos radijo ir televizijos centras* ir kt. institucijos.

S v e i k a t o s a p s a u g o s m i n i s t e r i j a formuoja ir įgyvendina sveikatos politiką, garantuojančią visuomenės sveikatą, sveikatinimo veiklos kokybę ir racionalų išteklių panaudojimą. M-jai pavaldžios institucijos (2007): VU ligoninės Žalgirio klinika, VU Santariškių, Kauno med. u-to klinikos, VU Onkologijos, Higienos i-tai, VU vaikų, Vilniaus universitetinė Antakalnio, Klaipėdos Jūrininkų ir kt. ligoninės, Lietuvos AIDS, Valstybinis patologijos, Lietuvos sveikatos informacijos, Nacionalinis kraujo, Radiacinės saugos, Valstybinis aplinkos sveikatos, Respublikinis mitybos, Užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės, Nacionalinis visuom. sveikatos tyrimų centrai, Nacionalinis organų transplantacijos, Visuomenės informavimo biurai, Valstybinė teismo psichiatrijos, Valstybinė vaistų kontrolės, Valstybinė visuom. sveikatos priežiūros tarnybos, Valstybinė med. audito inspekcija, Farmacijos dep-tas, Valstybinė ligonių kasa ir kt. institucijos.

Š v i e t i m o i r m o k s l o m i n i s t e r i j a nustato bendrojo lavinimo, profesinio mokymo ir studijų svarb. reikalavimus, atsako už švietimo kokybės, švietimo prieinamumo ir social. teisingumo garantijas, švietimo kokybės vertinimą ir visuomenės informavimą apie tai. M-jai pavaldžios švietimo ir mokslo institucijos (2007): aukštosios m-los, moksl. tyrimų įstaigos, aukštesniosios, profesinės, bendrojo lavinimo, neformaliojo švietimo, m-los, švietimo pagalbos įstaigos.

T e i s i n g u m o m i n i s t e r i j a rengia įstatymų ir Vyriausybės nutarimų, kitų teisės aktų projektus, teikia teis. išvadas dėl įstatymų koncepcijų, tarpt. dvišalių ir daugiašalių sutarčių ir šių sutarčių projektų, dalyvauja įgyvendinant Lietuvos integravimosi į ES politiką, rengia tarpt. dvišalių teis. pagalbos sutarčių projektus, organizuoja prisijungimą prie daugiašalių tarpt. sutarčių ir garantuoja jų vykdymą, organizuoja teis. sistemos reformos metmenų įgyvendinimą, kryptingai vykdo teis. institucijų reformą ir kita. M-jai pavaldžios įstaigos (2007): Europos teisės, Kalėjimų dep-tai, Teis. informacijos, Lietuvos teismo ekspertizės, Registrų centrai, Centrinės hipotekos įstaiga, Teisės i-tas, Valstybinis patentų biuras, Lietuvos metrologijos inspekcija ir kitos.

Ū k i o m i n i s t e r i j a įgyvendina Lietuvos ūkio plėtros politiką ir ilgalaikę strategiją, numatančią šalies ūkio sektorių plėtojimo perspektyvas ir nustatančią prioritetus, skirtus sparčiam Lietuvos ekonomikos augimui ir konkurencingumui pasaulinėje rinkoje garantuoti, įgyvendina pramonės plėtros politiką, Nacionalinę energetikos strategiją, tobulina verslą reglamentuojančią teis. bazę, derina ją su ES teise, įgyvendina derybose su ES prisiimtus įsipareigojimus, koordinuoja ES vidaus rinkos politikos įgyvendinimą Lietuvoje, dalyvauja formuojant ir įgyvendinant valstybės turto privatizavimo bendrąją, investicijų, kurortų plėtros, valstybės prekybos, valstybės cheminių medžiagų ir preparatų valdymo politiką, vykdo strateginį šalies turizmo veiklos planavimą, garantuoja stabilų energijos išteklių tiekimą ir kita. M-jai priklauso (2007) Įmonių bankroto valdymo, Valstybinis turizmo dep-tai, Valstybinė ne maisto produktų, Valstybinė energetikos inspekcijos ir kitos institucijos.

U ž s i e n i o r e i k a l ų m i n i s t e r i j a įgyvendina užs. politiką, atstovauja Lietuvai, gina Lietuvos, jos jurid. ir fiz. asmenų teises ir teisėtus interesus užsienyje ir kita. M-jai tiesiogiai pavaldžios institucijos yra (2007) Lietuvos diplomatinės atstovybės (38 ambasados, 6 gen. konsulatai, 3 konsulatai, 7 atstovybės prie tarpt. org-jų, 1 specialioji misija).

V i d a u s r e i k a l ų m i n i s t e r i j a formuoja visuomenės saugumo valst. politikos įgyvendinimo strategiją ir organizuoja jos vykdymą, dalyvauja formuojant ir įgyvendinant valstybės tarnybos, regionų plėtros politiką, racionalią viešojo admin. sistemą, įgyvendina efektyvią valst. administravimo politiką, siekia garantuoti valstybės ir s-bių interesų derinimą, kurti teis. ir ek. sąlygas, tinkamas teritorinei gyventojų bendruomenei funkcionuoti, dalyvauja formuojant valstybės informacinės politikos strategiją. Prie m-jos veikia (2007) Informatikos ir ryšių, Migracijos, Policijos, Priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo, Turto valdymo ir ūkio, Vadovybės apsaugos, Valstybės tarnybos dep-tai, Asmens dokumentų išrašymo centras, Fin. nusikaltimų tyrimo, Gyventojų registro, Sveikatos priežiūros, Valstybės sienos apsaugos, Viešojo saugumo tarnybos.

Žemės ūkio ministerija formuoja žemės, maisto, žuvininkystės ūkio ir kaimo plėtros politiką, siekia sudaryti teis. ir ek. sąlygas sparčiai žemės, maisto, žuvininkystės ūkio restruktūrizacijai, nuosekliai ir planingai plėtoti ūkį integruojantis į ES, sukurti efektyvią žemės ir maisto ūkio valdymo sistemą ir kita. Įstaigos prie m-jos (2007): Nacionalinė žemės, Valstybinė gyvulių veislininkystės priežiūros, Valstybinė sėklų ir grūdų, Valstybinė augalų apsaugos tarnybos, Žuvininkystės dep-tas, Nacionalinė mokėjimo, Lietuvos žemės ūkio ir maisto produktų rinkos reguliavimo agentūros, Lietuvos valstybinis augalų veislių tyrimo, Lietuvos valstybinis žuvivaisos ir žuvininkystės tyrimų, Programos *Leader* ir žemdirbių mokymo metodikos, Žemės ūkio informacijos ir kaimo verslo centrai, Lietuvos agrarinės ekonomikos, Valstybinis žemėtvarkos i-tai, Valstybinė kiaulių veislininkystės, Valstybinė mašinų bandymų stotys ir kitos institucijos. Pav.

ISTORINĖ APŽVALGA

1918 02 16 atkūrus Lietuvos valstybę, 1918 11 02 Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniuose Dėsniuose laikinuoju parlamentu buvo paskelbta Valstybės Taryba. Jai buvo pavesta įstatymų leidyba ir tarpt. sutarčių tvirtinimas; vykd. valdžia patikėta Valstybės Tarybos Prezidiumui, kuris buvo kolegialus valstybės vadovas, atstovaujantis valstybei, skelbiantis įstatymus, skiriantis aukštesniuosius valdininkus, ir M-rų (Ministerių) Kabinetui, privalėjusiam turėti Valstybės Tarybos pasitikėjimą. Jaunos valstybės likimui kilusi kar. grėsmė privertė stiprinti vykd. valdžios galią: 1919 01 24 (papildžius 1918 Laikinąją Konstituciją) M-rų Kabinetas gavo teisę tarp Valstybės Tarybos sesijų leisti laikinuosius įstatymus. 1919 04 04 Valstybės Tarybos Prezidiumas (remdamasis 1918 Laikinosios Konstitucijos nauja redakcija) valstybės vadovo f-jas perdavė vienasmeniam Prezidentui, išrinktam Valstybės Tarybos; greta galių, kuriomis anksčiau naudojosi Valstybės Tarybos Prezidiumas, jis gavo teisę skelbti ne tik Valstybės Tarybos, bet ir M-rų Kabineto leidžiamus įstatymus, jam suteikta teisė šaukti ir paleisti Valstybės Tarybos sesijas (jos tapo ypač retos).

1920 05 15 darbą pradėjęs demokratiškai išrinktas Steigiamasis Seimas nustatė valstybės valdymo formą (dem. respublika). Jo parengta ir 1920 06 02 priimta Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija įstatymų leidybą sutelkė išimtinai Steigiamojo Seimo rankose, vykd. valdžią pavedė dvinarei Vyr-bei, susidedančiai iš Steigiamojo Seimo renkamo Prezidento (faktiškai Prezidentas nebuvo renkamas, jo pareigas ėjo Steigiamojo Seimo pirmininkas) ir M-rų Kabineto, atsakingo Steigiamajam Seimui ir turinčio turėti jo pasitikėjimą.

Pagal Steigiamojo Seimo 1922 08 01 priimtą Lietuvos Valstybės Konstituciją valstybės valdžią vykdė Seimas, Vyr-bė (Prezidentas ir M-rų Kabinetas) ir Teismas. Didž. galios patikėtos vienų rūmų Seimui, renkamam visuot. rinkimais (aktyviąją rinkimų teisę pripažįstant piliečiams, sulaukusiems 21, pasyviąją – 24 m.) pagal proporcinę sistemą 3 metams. Jis vienintelis leido įstatymus, tvirtino valstybės biudžetą ir jo vykdymą, ratifikavo svarbiausias tarpt. sutartis, sprendė karo ir taikos klausimus, prižiūrėjo Vyr-bės darbus, tvirtino nepaprastosios padėties įvedimą. Įstatymų iniciatyvos teisę turėjo M-rų Kabinetas, Seimo narių grupė ir 25 000 Seimo rinkimų teisę turinčių piliečių, įstatymų skelbimo teisė pavesta Prezidentui. Seimas prižiūrėjo Vyr-bės veiklą, teikdamas jai paklausimus ir interpeliacijas, skirdamas revizijas; absoliučia visų atstovų dauguma jis galėjo kelti Prezidentui ir bet kuriam m-rui baudž. bylą dėl tėvynės išdavimo ir tarnybinių nusikaltimų. Savo įgaliojimų laikui Seimas rinko Prezidentą, kuris Seimą galėjo paleisti ir anksčiau laiko, bet susirinkęs naujas Seimas t.p. turėjo rinkti Prezidentą. Prezidentas reprezentavo valstybę, galėjo dalyvauti M-rų Kabineto posėdžiuose ir jiems pirmininkauti, skyrė aukštuosius pareigūnus, vadovavo ginkl. pajėgoms, naudojosi bausmės dovanojimo teise; jam pavesta kviesti m-rą pirmininką, patikėti jam sudaryti Kabinetą, jį tvirtinti ir priimti atsistatydinimą. M-rų Kabinetui pasiūlius, Prezidentas galėjo skelbti nepaprastąją padėtį, sustabdyti piliečių teisių garantijas, bet apie tai turėjo pranešti

Steigiamojo Seimo narių grupė prie Nežinomo kareivio kapo Kaune

Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo deputatai sveikina Kovo 11 Akto priėmimą

Seimui; Prezidentas turėjo nesunkiai įveikiamą veto teisę Seimo priimtiems įstatymams, išskyrus įstatymus, Seimo pripažintus skubiais. Mandato gavimas iš Seimo ir visiškas kadencijų sutapimas Prezidentą darė priklausomą nuo Seimo. Prezidento aktus kontrasignavo M-rų Kabineto atstovas, taip dalyvaudamas visuose valstybės valdymo aktuose ir prisiimdamas už juos atsakomybę Seimui. Kabinetas buvo solidariai atsakingas Seimui už bendrąją Vyr-bės politiką, privalėjo turėti Seimo pasitikėjimą.

Po Gruodžio 17 perversmo (1926) 1928 Lietuvos Valstybės Konstitucija formaliai išsaugojo Seimą, bet renkamą jau 5 metams, kartu padidinti reikalavimai rinkėjams (aktyvioji rinkimų teisė suteikta sulaukusiems 24, pasyvioji – 30 m.). Didž. galios suteiktos Prezidentui, jau mažiau priklausomam nuo Seimo: Prezidento rinkimai pavesti specialiai tam tikslui išrinktiems rinkikams, jo kadencija pailginta iki 7 metų, jos nebesiejant su Seimų kaita. Prezidentas kaip institucija buvo jau ne tik sudedamoji Vyr-bės dalis, bet ir aktyvus savarankiškas įstatymų leidėjas: Konstitucija skelbė, jog Seimo nesant arba tarp jo sesijų Prezidentas pats leidžia įstatymus, tvirtina valstybės biudžetą, ratifikuoja tarpt. sutartis ir kita. Konstitucijos nuostata, kad pirmam Seimui rinkti jokie terminai netaikomi, sudarė sąlygas 1927 paleisto Seimo nešaukti iki 1936 ir visą šį laiką Prezidentui būti vieninteliu įstatymų leidėju. Nepasitikėjimą M-rų Kabinetu Seimas galėjo pareikšti tik 3/5 atstovų balsų, o Prezidento aktui, kuriuo atleidžiamas Kabinetas, nebuvo reikalinga Kabineto atstovo kontrasignacija. Tam tikrą vaidmenį įstatymų leidyboje Konstitucija pavedė naujai konstitucinei institucijai – Valstybės Tarybai, kurios viena pagr. f-jų buvo rengti jų projektus ir kodifikuoti esamus; jos narius skyrė ir atleido Prezidentas.

1938 Lietuvos Konstitucija skelbė, kad valstybei vadovauja Prezidentas. Pagal Konstituciją Prezidentas už savo galios veiksmus neatsako, už kitus veiksmus, kol vadovauja valstybei, t.p. negali būti traukiamas atsakomybėn. Jis įvardijamas savarankiška įstatymų leidžiamąja institucija, veikiančia šalia Seimo; ši Prezidento teisė ir toliau buvo siejama su Seimo ar jo sesijos nebuvimu. Prezidentas galėjo paleisti Seimą savo nuožiūra arba kilus konfliktui tarp Prezidento ir Seimo ar tarp Seimo ir Vyr-bės. Prezidentas galėjo užbaigti Seimo sesiją prieš baigiantis jai skirtam laikui, o nepaprastąją sesiją – neapsvarsčius visų tai sesijai numatytų reikalų. Pačiam Seimui pavesta svarstyti ir priiminėti tik įstatymų projektus, įstatymais tampančius Prezidentui juos patvirtinus ir paskelbus. Pabrėžiant Prezidento savarankiškumą jis eliminuotas iš Vyr-bės sudėties, kuri dabar susidėjo iš m-ro pirmininko ir m-rų, sudariusių M-rų Tarybą. Konstitucija realiai nustatė Vyr-bės polit. atsakomybę Prezidentui ir reikalavo turėti jo pasitikėjimą: sprendimą dėl m-ro pirmininko skyrimo ir atleidimo, dėl sutikimo iškelti jam baudž. bylą Prezidentas galėjo daryti savarankiškai, tam skirtiems jo aktams nereikėjo kontrasignacijos. Apie Seimo pasitikėjimą Vyr-be ir teisę reikalauti jos atsistatydinimo Konsti-

3 lent. **Lietuvos Respublikos Ministrai pirmininkai 1918–40**

Ministras pirmininkas	Paskyrimo data	Partija, sąjunga ir atstovai
Augustinas Voldemaras	1918 11 11	*Pažanga*, *Santara*
Mykolas Sleževičius	1918 12 26	Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija, Lietuvos krikščionių demokratų partija, *Pažanga*, *Santara*, Lietuvos socialdemokratų partija, žydų ir gudų atstovai
Pranas Dovydaitis	1919 03 12	Lietuvos krikščionių demokratų partija, *Pažanga*
Mykolas Sleževičius	1919 04 12	Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija, Lietuvos krikščionių demokratų partija, *Pažanga*, *Santara*, Lietuvos socialdemokratų partija, žydų ir gudų atstovai
Ernestas Galvanauskas	1919 10 07	Pažanga, Lietuvos krikščionių demokratų partija, žydų ir gudų atstovai
Kazys Grinius	1920 06 19	Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija, Lietuvos krikščionių demokratų partija, *Santara*, žydų ir gudų atstovai
Ernestas Galvanauskas	1922 02 02	Lietuvos krikščionių demokratų partija, žydų atstovai
Ernestas Galvanauskas	1923 02 23	Lietuvos krikščionių demokratų partija, žydų atstovai
Ernestas Galvanauskas	1923 06 19	Lietuvos krikščionių demokratų partija, Lietuvos valstiečių liaudininkų s-ga, žydų atstovai
Antanas Tumėnas	1924 06 18	Lietuvos krikščionių demokratų partija
Vytautas Petrulis	1925 02 04	Lietuvos krikščionių demokratų partija
Leonas Bistras	1925 09 25	Lietuvos krikščionių demokratų partija
Mykolas Sleževičius	1926 06 15	Lietuvos valstiečių liaudininkų s-ga, Lietuvos socialdemokratų partija
Augustinas Voldemaras	1926 12 17	Lietuvos tautininkų s-ga, iki 1927 05 03 dar Lietuvos krikščionių demokratų partija, Lietuvos ūkininkų s-ga
Juozas Tūbelis	1929 09 23	Lietuvių tautininkų s-ga
Juozas Tūbelis	1934 06 12	Lietuvių tautininkų s-ga
Juozas Tūbelis	1936 09 06	Lietuvių tautininkų s-ga
Vladas Mironas	1938 03 28	Lietuvių tautininkų s-ga
Vladas Mironas	1938 12 05	Lietuvių tautininkų s-ga
Jonas Černius	1939 03 28	Lietuvių tautininkų s-ga, Lietuvos krikščionių demokratų partija, Lietuvos valstiečių liaudininkų s-ga
Antanas Merkys (pavad. Kazys Bizauskas)	1939 11 21–1940 06 17	Lietuvių tautininkų s-ga, Lietuvos krikščionių demokratų partija, Lietuvos valstiečių liaudininkų s-ga

tucijoje nebeužsiminta. 3 lentelėje nurodyta 1918–40 LR ministrai pirmininkai, 4 lentelėje – ministerijos ir ministrai.

SSRS okupuotoje Lietuvoje 1940 06 17 pažeidžiant 1938 Konstituciją buvo sudaryta vadinamoji Liaudies vyriausybė (jos sudėtį parinko SSRS ambasada Lietuvoje ir LKP). Ji 1940 07 05 priėmė Seimo rinkimų įstatymą, pagal kurį 1940 07 14–15 buvo parinktas Liaudies seimas, 1940 08 25 priėmęs SSRS konstitucijos (1936) pagrindu parengtą LSSR konstituciją. Pagal šią konstituciją Liaudies seimas pavadintas LSSR AT, prezidento institucija pakeista į LSSR AT Prezidiumą, Liaudies vyr-bė pertvarkyta į Liaudies komisarų tarybą (nuo 1946 Lietuvos SSR Ministrų Taryba). Per Vokietijos okupaciją (1941–44) 1941 06 23 veiklą pradėjo Lietuvos laikinoji vyr-bė, kuriai vadovavo m-ras pirmininkas J. Ambrazevičius (nuo 1955 Brazaitis). Dėl okupantų valdžios spaudimo 1941 08 05 jos veikla nutraukta.

1978 04 20 LSSR AT priėmė antrąją LSSR konstituciją, kuri buvo 1977 10 07 SSRS konstitucijos analogas. 1978 Konstitucija skelbė, kad aukščiausia atstovaujamoji valst. valdžios institucija yra LSSR AT su jos sudedamąja institucija – LSSR AT Prezidiumu, vykdomoji valst. valdžios institucija – M-rų Taryba. Sov. okupacijos metais visos valst. valdžios struktūros faktiškai vykdė sov. okup. valdžios nurodymus.

1990 02 24–1990 03 10 demokratiniais rinkimais išrinktas Lietuvos parlamentas – LSSR AT – 1990 Kovo 11 Aktu paskelbė, kad atkuriamas 1940 svetimos jėgos panaikintas Lietuvos valstybės suverenių galių vykdymas ir nuo šiol Lietuva yra nepriklausoma valstybė. Pagal Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą nuo 1990 03 11 valst. valdžią Lietuvoje vykdė Lietuvos AT (1996 Seimo deklaracija pavadinta Aukščiausiąja Taryba–Atkuriamuoju Seimu, AT/AS), Vyr-bė ir Teismas. AT – aukščiausioji valst. valdžios institucija, turėjusi teisę priimti Konstituciją ir kt. teisės aktus, tvirtinti biudžetą, steigti jai atskaitingas institucijas, nustatyti teismų, prokuratūros sistemą ir įgaliojimus, sudaryti Vyr-bę, kurti savivaldos teis. pagrindus, keisti teritorijos admin. struktūrą, nustatyti užs. politikos pagr. principus, rengti referendumus, vykdyti Vyr-bės veiklos parlamentinę kontrolę ir kita. AT sudarė 141 deputatas. AT sudėtinė dalis buvo jos Prezidiumas (jį sudarė 11 AT deputatų). Jis šaukė naujojo šaukimo AT pirmąją sesiją, organizavo AT sesijų rengimą, koordinavo jo nuolatinių k-jų veiklą, teikė pilietybę ir sprendė klausimus dėl pilietybės netekimo, prieglobsčio suteikimo, teikė malonę ir kita. Vyr-bė (M-rų Taryba) buvo atsakinga ir atskaitinga AT, o tarp sesijų – jos Prezidiumui. M-rų Taryba privalėjo turėti AT pasitikėjimą.

4 lent. **Lietuvos Respublikos ministerijos ir ministrai 1918–40**

Ministerija	Ministrai ir pareigų pradžia
Užsienio reikalų	A. Voldemaras (1918 11 11), J. Purickis (1920 06 19), V. Jurgutis (1921 06 19)*, P. Klimas (1921 12 20)*, V. Jurgutis (1922 01 01*, 1922 02 02), E. Galvanauskas (1922 09 28), V. Čarneckis (1924 06 18), M. Reinys (1925 09 25), L. Bistras (1926 04 21), M. Sleževičius (1926 06 15), A. Voldemaras (1926 12 17), J. Tūbelis (1929 09 23), D. Zaunius (1929 11 08), S. Lozoraitis (1934 06 12), J. Urbšys (1938 12 05–1940 06 17)***
Vidaus reikalų	V. Stašinskas (1918 11 11), J. Vileišis (1918 12 26), A. Stulginskis (1919 03 12), P. Leonas (1919 04 12), E. Draugelis (1919 10 07), R. Skipitis (1920 06 19), K. Oleka (1922 02 02), K. Žalkauskas (1923 06 29), A. Tumėnas (1924 06 18), Z. Starkus (1924 07 08), A. Endziulaitis (1925 02 04), V. Požėla (1926 06 15), I. Musteikis (1926 12 17), P. Aravičius (1929 11 30), S. Rusteika (1931 04 01), J. Čaplikas (1935 09 06), S. Leonas (1938 03 24), K. Skučas (1939 03 28–1940 06 13)***
Krašto apsaugos	M. Velykis (1918 11 11), A. Merkys (1919 03 12), P. Liatukas (1919 10 07)**, K. Žukas (1920 06 19), J. Šimkus (1921 04 11), B. Sližys (1922 02 02), T. Daukantas (1924 06 18), L. Bistras (1925 09 25), J. Papečkys (1926 06 15), A. Merkys (1927 12 17), T. Daukantas (1927 08 09), A. Voldemaras (1928 11 22), J. Variakojis (1929 09 23), B. Giedraitis (1930 06 27), P. Šniukšta (1934 06 12), S. Dirmantas (1935 10 31), S. Raštikis (1938 03 24)*, K. Musteikis (1938 12 05–1940 06 17)***
Teisingumo	P. Leonas (1918 11 11), L. Noreika (1919 03 12), V. Karoblis (1920 06 19), A. Tumėnas (1923 06 19), V. Karoblis (1925 09 25), M. Sleževičius (1926 06 05), S. Šilingas (1926 12 17), A. Žilinskas (1928 02 04), S. Šilingas (1934 06 12), B. Masiulis (1938 03 24), V. Stašinskas (1938 10 01), J. Gudauskis (1938 12 05), A. Tamošaitis (1939 03 28–1940 06 17)***
Prekybos ir pramonės	M. Yčas (1918 11 11), J. Šimkus (1918 12 26–1919 04 12)***
Finansų, prekybos ir pramonės	E. Galvanauskas (1919 10 07), J. Dobkevičius (1922 02 02), V. Petrulis (1922 08 21–1923 06 29)***
Finansų	M. Yčas (1918 12 26), J. Vileišis (1919 04 12–1919 10 07)***, V. Petrulis (1923 06 29), P. Karvelis (1925 09 25), A. Rimka (1926 06 15), P. Karvelis (1926 12 17), J. Tūbelis (1927 10 03), J. Indrišiūnas (1938 03 24), J. Sutkus (1939 03 28), E. Galvanauskas (1939 11 21–1940 06 17)***
Žemės ūkio ir valstybės turtų	J. Tūbelis (1918 11 11–1919 03 12)***, A. Stulginskis (1919 04 12), J. Tūbelis (1919 10 07)**, J. Aleksa (1920 06 19–1923 06 29)***
Žemės ūkio	P. Matulionis (1919 03 12–1919 04 12)***, M. Krupavičius (1923 06 29), J. Krikščiūnas (1926 06 15), J. Aleksa (1926 12 17), S. Putvinskis (1935 09 06), J. Tūbelis (1938 03 24), V. Mironas (1938 10 01), J. Skaisgiris (1938 12 05), J. Krikščiūnas (1939 03 28), J. Audėnas (1939 11 21–1940 06 17)***
Švietimo	J. Yčas (m-jos valdytojas nuo 1918 11 11), M. Biržiška (1918 12 26), J. Yčas (1919 03 12), J. Tūbelis (1919 04 12), K. Bizauskas (1920 06 19), P. Juodakis (1922 02 02), L. Bistras (1923 06 29), K. Jokantas (1925 02 04), V. Čepinskis (1926 06 15), L. Bistras (1926 12 17), K. Šakenis (1927 05 03), J. Tonkūnas (1934 06 08), L. Bistras (1939 03 28), K. Jokantas (1939 11 21–1940 06 17)***
Gudų reikalų	J. Voronka (1918 11 11–1919 03 12***, 1919 04 12), D. Siemaška (1920 06 19–1922 02 02)***, E. Galvanauskas (1923 02 23–1924 06 18)***
Žydų reikalų	J. Vygodskis (1918 11 11–1919 03 12)***, M. Soloveičikas (1919 04 12), B. Fridmanas (1923 02 23), S. Rozenbaumas (1923 06 29–1924 02 12)***
Susisiekimo	J. Šimoliūnas (1918 12 26)**, V. Čarneckis (1919 04 12), E. Galvanauskas (1920 06 19), P. Vileišis (1922 02 02), B. Tomaševičius (1923 02 23), T. Norus-Naruševičius (1923 06 29), B. Sližys (1924 06 18), B. Tomaševičius (1926 06 15)**, J. Jankevičius (1926 12 17), S. Čiurlionis (1927 05 03**, 1928 02 04), J. Variakojis (1928 11 22)**, V. Vileišis (1928 09 23), J. Stanišauskas (1934 06 12), K. Germanas (1938 12 05), J. Mailiūnas (1939 11 21–1940 06 17)***
Maitinimo ir viešųjų darbų	J. Paknys (1918 12 26)**, A. Stulginskis (1919 03 12–1919 04 12)***
Tiekimo ir maitinimo	S. Kairys (1919 04 12–1919 10 07)***
Darbo ir socialinės apsaugos	J. Paknys (1919 04 12–1919 10 07)***
M-ras be portfelio	J. Šernas (1919 04 12–1919 10 07)***

* ėjo m-ro pareigas
** ėjo m-jos valdytojo pareigas
*** pareigų pradžios ir pabaigos data

1992 10 29 AT priėmė aktą *Dėl atkuriamo Lietuvos Respublikos Seimo*. Juo konstatuota, kad Lietuvos parlamentas pagal 1992 Konstituciją atgauna ist. tikrąjį vardą – Seimas. Išrinktas Seimas yra ankstesnių Lietuvos Seimų ir 1990 išrinktos AT, pagal Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą 1990–92 turėjusios šį sąlyginį vardą, teisių ir tradicijų tęsėjas. Tuo jis išreiškia nepriklausomos valstybės – 1918–40 Lietuvos Respublikos – tęstinumą.

Nuo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 iki 2007 buvo sudaryta keturiolika Lietuvos Respublikos Vyriausybių; Vyriausybių sudėtis nurodyta 5–18 lentelėse 264–266 puslapiuose. Pav. 261 puslapyje. *Mindaugas Maksimaitis, Laimonas Markauskas*

5 lent. **LR Vyriausybė 1990 03 17–1991 01 10**

Ministrė pirmininkė	K. D. Prunskienė
Ministrės pirmininkės pavaduotojai	A. M. Brazauskas, R. Ozolas
Ministerija	Ministras
Ekonomikos	V. Navickas
Energetikos	L. V. Ašmantas
Finansų	R. Sikorskis
Kultūros ir švietimo	D. Kuolys
Materialinių išteklių	R. Kozyrovičius
Miškų ūkio	V. Antanaitis
Pramonės	R. Jasinavičius
Prekybos	A. A. Sinevičius
Ryšių	K. Birulis
Socialinės apsaugos	A. Dobravolskas
Statybos ir urbanistikos	A. Nasvytis
Susisiekimo	J. Biržiškis
Sveikatos apsaugos	J. Olekas
Teisingumo	P. Kūris
Užsienio reikalų	A. Saudargas
Vidaus reikalų	M. Misiukonis
Žemės ūkio	V. Knašys

6 lent. **LR Vyriausybė 1991 01 10–1991 01 13**

Ministras pirmininkas	A. Šimėnas
Ministerija	Ministras
Ekonomikos	V. Navickas
Energetikos	L. V. Ašmantas
Finansų	R. Sikorskis
Kultūros ir švietimo	D. Kuolys
Materialinių išteklių	R. Kozyrovičius
Miškų ūkio	V. Antanaitis
Pramonės	R. Jasinavičius
Prekybos	A. A. Sinevičius
Ryšių	K. Birulis
Socialinės apsaugos	A. Dobravolskas
Statybos ir urbanistikos	A. Nasvytis
Susisiekimo	J. Biržiškis
Sveikatos apsaugos	J. Olekas
Teisingumo	P. Kūris
Užsienio reikalų	A. Saudargas
Vidaus reikalų	M. Misiukonis
Žemės ūkio	V. Knašys

7 lent. **LR Vyriausybė 1991 01 13–1992 07 21**

Ministras pirmininkas	G. Vagnorius
Ministro pirmininko pavaduotojai	Z. Vaišvila, V. Pakalniškis, iki 1992 07 23 ir teisingumo m-ras, A. Dobravolskas, iki 1992 07 23 ir social. apsaugos m-ras
Ministerija	Ministras
Ekonomikos	V. Navickas, nuo 1991 05 30 A. Šimėnas
Energetikos	L. V. Ašmantas
Finansų	E. J. Kunevičienė
Krašto apsaugos	Audrius Butkevičius
Kultūros ir švietimo	D. Kuolys
Miškų ūkio	V. Antanaitis, nuo 1992 01 23 J. R. Klimas
Prekybos	A. A. Sinevičius, iki 1991 12 02
Prekybos ir materialinių išteklių	V. Židonis, nuo 1991 10 03
Ryšių ir informatikos	K. Birulis, nuo 1991 12 04 laikinasis m-ras A. A. Basevičius
Statybos ir urbanistikos	A. Nasvytis
Susisiekimo	J. Biržiškis
Sveikatos apsaugos	J. Olekas
Tarptautinių ekonominių santykių	V. Aleškaitis
Užsienio reikalų	A. Saudargas
Vidaus reikalų	P. Valiukas
Žemės ūkio	R. R. Survila
M-ras be portfelio	A. A. Abišala

8 lent. **LR Vyriausybė 1992 07 21–1992 11 26**

Ministras pirmininkas	A. A. Abišala
Ministro pirmininko pavaduotojas	B. Lubys
Ministerija	Ministras
Ekonomikos	A. Šimėnas
Energetikos	L. V. Ašmantas
Finansų	A. Misevičius
Krašto apsaugos	Audrius Butkevičius
Kultūros ir švietimo	D. Kuolys
Miškų ūkio	J. R. Klimas
Prekybos ir materialinių išteklių	R. Ramoška*
Ryšių ir informatikos	G. Žintelis
Socialinės apsaugos	T. Medaiskis
Statybos ir urbanistikos	A. Nasvytis
Susisiekimo	J. Biržiškis
Sveikatos apsaugos	J. Olekas
Tarptautinių ekonominių santykių	V. Aleškaitis
Teisingumo	Z. Juknevičius*
Užsienio reikalų	A. Saudargas
Vidaus reikalų	P. Valiukas
Žemės ūkio	R. R. Survila
M-ras be portfelio	L. Kadžiulis, S. Kropas, G. Šerkšnys

* laikinai einantis m-ro pareigas

9 lent. **LR Vyriausybė 1992 12 12–1993 03 10**

Ministras pirmininkas	B. Lubys
Ministerija	**Ministras**
Ekonomikos	J. Veselka
Energetikos	L. V. Ašmantas
Finansų	E. Vilkelis
Krašto apsaugos	Audrius Butkevičius
Kultūros ir švietimo	D. Trinkūnas
Miškų ūkio	J. R. Klimas
Pramonės ir prekybos	A. A. Sinevičius
Ryšių ir informatikos	G. Žintelis
Socialinės apsaugos	T. Medaiskis
Statybos ir urbanistikos	A. Vapšys
Susisiekimo	J. Biržiškis
Sveikatos apsaugos	V. Kriauza
Teisingumo	J. Prapiestis
Užsienio reikalų	P. Gylys
Vidaus reikalų	R. Vaitiekūnas
Žemės ūkio	R. Karazija
M-ras be portfelio s-bių reikalams	A. Matulevičius

11 lent. **LR Vyriausybė 1996 02 23–1996 11 19**

Ministras pirmininkas	L. M. Stankevičius
Ministerija	**Ministras**
Aplinkos apsaugos	B. Bradauskas
Ekonomikos	A. Z. Kaminskas
Energetikos	S. A. B. Kutas
Finansų	A. Križinauskas
Krašto apsaugos	L. Linkevičius
Kultūros	J. Nekrošius
Miškų ūkio	A. Vasiliauskas
Pramonės ir prekybos	K. J. Klimašauskas
Ryšių ir informatikos	V. B. Abraitis
Socialinės apsaugos ir darbo	M. Mikaila
Statybos ir urbanistikos	A. Baranauskienė
Susisiekimo	J. Biržiškis
Sveikatos apsaugos	A. Vinkus
Švietimo ir mokslo	V. Domarkas
Teisingumo	J. Prapiestis, nuo 1996 04 23 A. Valys
Užsienio reikalų	P. Gylys
Valdymo reformų ir s-bių reikalų	P. Papovas
Vidaus reikalų	V. V. Bulovas
Žemės ūkio	V. Einoris

13 lent. **LR Vyriausybė 1999 06 01–1999 10 27**

Ministras pirmininkas	R. Paksas
Ministerija	**Ministras**
Aplinkos	D. Lygis
Kultūros	A. Bėkšta
Finansų	J. Lionginas
Krašto apsaugos	Č. V. Stankevičius
Socialinės apsaugos ir darbo	I. Degutienė
Susisiekimo	R. Didžiokas
Sveikatos apsaugos	R. Alekna
Švietimo ir mokslo	K. Platelis
Teisingumo	G. Balčiūnas
Ūkio	E. Maldeikis
Užsienio reikalų	A. Saudargas
Valdymo reformų ir s-bių reikalų	S. Kaktys
Vidaus reikalų	Č. Blažys
Žemės ūkio	E. Makelis

10 lent. **LR Vyriausybė 1993 03 10–1996 02 08**

Ministras pirmininkas	A. Šleževičius
Ministerija	**Ministras**
Aplinkos apsaugos	B. Bradauskas
Ekonomikos	J. Veselka, nuo 1994 06 09 Aleksandras Vasiliauskas, nuo 1995 10 05 V. Navickas
Energetikos	A. V. Stasiukynas, nuo 1995 05 15 A. K. Leščinskas
Finansų	E. Vilkelis, nuo 1995 02 10 R. Šarkinas
Krašto apsaugos	Audrius Butkevičius, nuo 1993 10 28 L. Linkevičius
Kultūros ir švietimo, nuo 1994 07 01 Kultūros	D. Trinkūnas, nuo 1994 11 15 J. Nekrošius
Miškų ūkio	G. Kovalčikas, nuo 1994 06 09 Albertas Vasiliauskas
Pramonės ir prekybos	A. A. Sinevičius, nuo 1993 06 01 K. J. Klimašauskas
Ryšių ir informatikos	G. Žintelis
Socialinės apsaugos	T. Medaiskis, 1993 10 21–1994 07 12 L. M. Stankevičius
Socialinės apsaugos ir darbo	M. Mikaila nuo 1994 05 19
Statybos ir urbanistikos	A. Vapšys, nuo 1994 02 03 J. Laiconas
Susisiekimo	J. Biržiškis
Sveikatos apsaugos	J. Brėdikis, nuo 1994 11 10 A. Vinkus
Švietimo ir mokslo	V. Domarkas nuo 1994 05 19
Teisingumo	J. Prapiestis
Užsienio reikalų	P. Gylys
Valdymo reformų ir s-bių reikalų (nuo 1994 07 12)	L. M. Stankevičius
Vidaus reikalų	R. Vaitiekūnas
Žemės ūkio	R. Karazija, nuo 1994 09 26 V. Einoris

12 lent. **LR Vyriausybė 1996 12 04–1999 05 03**

Ministras pirmininkas	G. Vagnorius
Ministerija	**Ministras**
Aplinkos apsaugos, nuo 1998 05 06 Aplinkos	I. Lazdinis, nuo 1998 03 25 A. Čaplikas, nuo 1999 04 08 D. Lygis
Ekonomikos, nuo 1996 12 19 Ūkio	V. Babilius
Energetikos	L. V. Ašmantas
Finansų	R. Matiliauskas, nuo 1997 02 19 A. Šemeta
Krašto apsaugos	Č. V. Stankevičius
Kultūros	S. Šaltenis
Pramonės ir prekybos, nuo 1996 12 19 Ūkio	L. Andrikienė, iki 1996 12 19
Europos reikalų, 1996 12 19–1998 03 25	L. Andrikienė
Ryšių ir informatikos	R. Pleikys, iki 1998 03 25
Socialinės apsaugos ir darbo	I. Degutienė
Statybos ir urbanistikos	A. Čaplikas, 1998 03 25–1998 05 06
Susisiekimo	A. Žvaliauskas, nuo 1999 01 06 R. Didžiokas
Sveikatos apsaugos	J. Galdikas, nuo 1998 03 25 L. M. Stankevičius
Švietimo ir mokslo	Z. Zinkevičius, nuo 1998 05 01 K. Platelis
Teisingumo	V. Pakalniškis
Užsienio reikalų	A. Saudargas
Valdymo reformų ir s-bių reikalų	K. Skrebys
Vidaus reikalų	V. Žiemelis, nuo 1998 05 22 S. Šedbaras
Žemės ūkio, nuo 1996 12 19 Žemės ir miškų ūkio, nuo 1998 05 06 Žemės ūkio	V. Knašys, nuo 1998 05 06 E. Makelis

14 lent. **LR Vyriausybė 1999 11 03–2000 11 09**

Ministras pirmininkas	A. Kubilius
Ministerija	**Ministras**
Aplinkos	D. Lygis
Finansų	V. Dudėnas
Krašto apsaugos	Č. V. Stankevičius
Kultūros	A. Bėkšta
Socialinės apsaugos ir darbo	I. Degutienė
Susisiekimo	R. Didžiokas
Sveikatos apsaugos	R. Alekna
Švietimo ir mokslo	K. Platelis
Teisingumo	G. Balčiūnas
Ūkio	V. Milaknis
Užsienio reikalų	A. Saudargas
Valdymo reformų ir s-bių reikalų	J. Rudalevičius
Vidaus reikalų	Č. Blažys
Žemės ūkio	E. Makelis

15 lent. **LR Vyriausybė 2000 10 27–2001 06 20**

Ministras pirmininkas	R. Paksas
Ministerija	**Ministras**
Aplinkos	H. Žukauskas
Finansų	J. Lionginas
Krašto apsaugos	L. Linkevičius
Kultūros	G. Kėvišas
Socialinės apsaugos ir darbo	V. Blinkevičiūtė
Susisiekimo	G. Striaukas, nuo 2001 01 24 D. A. Barakauskas
Sveikatos apsaugos	V. Janušonis, nuo 2001 05 15 K. R. Dobrovolskis
Švietimo ir mokslo	A. Monkevičius
Teisingumo	G. Bartkus
Ūkio	E. Maldeikis, nuo 2001 02 15 E. Gentvilas
Užsienio reikalų	A. Valionis
Vidaus reikalų	V. Markevičius
Žemės ūkio	K. Kristinaitis

16 lent. **LR Vyriausybė 2001 07 12–2004 12 14**

Ministras pirmininkas	A. M. Brazauskas
Ministerija	**Ministras**
Aplinkos	A. Kundrotas
Finansų	D. Grybauskaitė, nuo 2004 05 04 A. Butkevičius
Krašto apsaugos	L. Linkevičius
Kultūros	R. Dovydėnienė (Žakaitienė)
Socialinės apsaugos ir darbo	V. Blinkevičiūtė
Susisiekimo	Z. Balčytis
Sveikatos apsaugos	K. R. Dobrovolskis, nuo 2003 03 10 J. Olekas
Švietimo ir mokslo	A. Monkevičius
Teisingumo	V. Markevičius
Ūkio	P. Čėsna
Užsienio reikalų	A. Valionis
Vidaus reikalų	J. Bernatonis, nuo 2003 05 13 V. V. Bulovas
Žemės ūkio	K. Kristinaitis, nuo 2001 10 03 J. Kraujelis

17 lent. **LR Vyriausybė 2004 12 14–2006 06 01**

Ministras pirmininkas	A. M. Brazauskas
Ministerija	**Ministras**
Aplinkos	A. Kundrotas
Finansų	Algirdas Butkevičius, nuo 2005 05 13 Z. Balčytis
Krašto apsaugos	G. Kirkilas
Kultūros	V. Prudnikovas
Socialinės apsaugos ir darbo	V. Blinkevičiūtė
Susisiekimo	Z. Balčytis, nuo 2005 06 10 P. Čėsna
Sveikatos apsaugos	Ž. Padaiga
Švietimo ir mokslo	R. Motuzas
Teisingumo	G. Bužinskas
Ūkio	V. Uspaskichas, nuo 2005 06 29 K. Daukšys
Užsienio reikalų	A. Valionis
Vidaus reikalų	G. J. Furmanavičius
Žemės ūkio	K. D. Prunskienė

18 lent. **LR Vyriausybė nuo 2006 07 18**

Ministras pirmininkas	G. Kirkilas
Ministerija	**Ministras**
Aplinkos	A. Kundrotas
Finansų	Z. Balčytis, nuo 2007 05 16 R. Šadžius
Krašto apsaugos	J. Olekas
Kultūros	J. Jučas
Socialinės apsaugos ir darbo	V. Blinkevičiūtė
Susisiekimo	Algirdas Butkevičius
Sveikatos apsaugos	R. Turčinskas
Švietimo ir mokslo	R. Žakaitienė
Teisingumo	P. Baguška
Ūkio	V. Navickas
Užsienio reikalų	P. Vaitiekūnas
Vidaus reikalų	R. Šukys
Žemės ūkio	K. D. Prunskienė

SAVIVALDA

Vietos (teritorinė) savivalda yra admin. vienetų teritorinių bendruomenių valdžia, formuojama ir funkcionuojanti kitokiais nei valstybės valdžia konstituciniais pagrindais – savarankiškumo ir veiklos laisvės, ribotos administracinės priežiūros, s-bių ir valstybės interesų derinimo, vykdomųjų s-bės institucijų atskaitingumo juos sudariusioms s-bių taryboms ir kita.

Aukštesniuosiuose valstybės teritorijos admin. vienetuose (apskrityse) valdymą organizuoja Vyriausybė per apskrities viršininką, m-jas ir kitas centrinės vykd. valdžios institucijas.

Valstybės teritorijos admin. vienetams (gyventojų bendruomenėms) Konstitucija įtvirtinta savivaldos teisė įgyvendinama per jų atstovaujamąsias institucijas – s-bių tarybas. Jos sudaromos 4 metams remiantis visuot., lygia ir tiesiogine rinkimų teise. Pagal 1994 Savivaldybių tarybų rinkimų įstatymą (nauja redakcija 2006 12 21) s-bių tarybų nariai renkami tiesioginiais rinkimais daugiamandatėse rinkimų apygardose slaptu balsavimu pagal proporcinę rinkimų sistemą. Kiekvienas nuolatinis s-bės gyventojas, rinkimų dieną sukakęs 18 metų, turi vieną balsą ir jį atiduoda už vieną kandidatų į tarybos narius sąrašą. Kandidatu į tarybos narius gali būti nuolatinis s-bės gyventojas (nuo 20 metų), kurį iškėlė partija, pateikdama sąrašą, kuriame kandidatai surašyti vadovaujantis partijų vidaus taisyklėmis. S-bių tarybų nariais negali būti renkami asmenys, atliekantys privalomąją karo arba alternatyviąją tarnybą, t.p. neišėję į atsargą krašto apsaugos sistemos, policijos ir vidaus tarnybos karininkai, puskarininkiai ir liktiniai, kitų sukarintų ir saugumo tarnybų pareigūnai, asmenys, tuo pat metu vykdantys valstybės valdžios įgyvendinimo ir s-bių tarybų f-jas (dvigubo mandato draudimo principas), valstybės pareigūnai (tarnautojai ar kiti asmenys, nepriklausomai nuo to, kaip juos apibrėžia įstatymai), kurie turi įgaliojimus kontroliuoti ar prižiūrėti s-bių veiklą, t.y. priimti tokius sprendimus, nuo kurių priklauso s-bių tarybų sprendimų priėmimas ir įgyvendinimas. S-bės tarybos nariais negali būti renkami asmenys, kurie likus 65 dienoms iki rinkimų yra nebaigę atlikti bausmės pagal teismo nuosprendį, asmenys, teismo pripažinti neveiksniais ar nepakaltinamais, t.p. negali būti renkamas užs. valstybės pilietis, kurio pasyvioji rinkimų teisė yra teismo apribota toje valstybėje, kurios pilietis jis yra. Iki 2006 12 30 įsigaliojusio Savivaldybių tarybų rinkimų įstatymo pakeitimo teisę kelti kandidatus į tarybos narius turėjo ne tik polit. partijos, bet ir kt. polit. org-jos (Konstitucinis Teismas 2007 02 09 nustatė, kad S-bių tarybų rinkimų įstatymo nuostata dėl išimtinės polit. partijų teisės sudaryti kandidatų sąrašus prieštarauja Konstitucijai). Kiekvienas kandidatas į s-bės tarybos narius anketoje turi nurodyti savo teistumą (neatsižvelgiant, ar teistumas pasibaigęs, ar panaikintas). Suskaičiavus kiekvienam kandidatų sąrašui atiduotus rinkėjų balsus nustatoma, kiek kas gauna (ar negauna) tarybos nario mandatų. Be to, kiekvienas rinkėjas turi teisę reitinguoti kandidatų sąrašą, t.y. 5 pasirinktiems sąrašo kandidatams atiduoti pirmumo balsus. Pagal kandidato surinktų pirmumo balsų sumą nustatoma kiekvieno kandidato vieta sąraše po rinkimų.

S-bės tarybos narių skaičius priklauso nuo tos s-bės gyventojų skaičiaus: pvz., mažiausioje – Neringos – s-bėje (~2000 rinkėjų) ir s-bėse iki 20 000 gyventojų renkamas 21 tarybos narys, o didžiausioje – Vilniaus (daugiau kaip 400 000 rinkėjų) – ir s-bėse, kuriose yra daugiau kaip 500 000 gyventojų, renkamas 51 tarybos narys.

Pagal Laikino tiesioginio valdymo savivaldybės teritorijoje įstatymą (1995, nauja redakcija 2003 05 27) s-bės taryba ir jos nariai netenka įgaliojimų laikinai įvedus tiesioginį valdymą s-bės teritorijoje. Tiesioginis valdymas gali būti laikinai įvedamas Seimo nutarimu (kartu nustatoma naujų rinkimų į s-bės tarybą data), jei s-bės taryba savo veiksmais kėsinasi į valstybės teritorijos vientisumą bei konstitucinę santvarką; Vyr-bei (remiantis teismų sprendimais) konstatavus, kad s-bės taryba šiurkščiai pažeidinėja Konstituciją bei įstatymus; s-bės taryba per 2 mėn. neišrenka mero ir nepaskiria mero pavaduotojo bei s-bės administracijos direktoriaus; 2 ketvirčius iš eilės nevyksta s-bės tarybos posė-

džiai; Vyriausioji rinkimų k-ja pakartotinių rinkimų į s-bės tarybą rezultatus pripažino negaliojančiais; s-bės taryba negali vykdyti savo įgaliojimų dėl aplinkybių, susijusių su nepaprastosios padėties įvedimu s-bės teritorijoje (šiuo atveju tarybos ir jos narių įgaliojimai tik sustabdomi, todėl pasibaigus laikino tiesioginio valdymo terminui s-bės taryba tęsia įgaliojimų vykdymą iki kadencijos pabaigos).

Pagal Vietos savivaldos įstatymą (1994, nauja redakcija 2000 10 12) savivaldybės tarybos įgaliojimai prasideda, kai į pirmąjį posėdį susirenka tarybos nariai – demokratiškai išrinkti terit. bendruomenės atstovai – ir baigiasi, kai į pirmąjį posėdį susirenka naujo rinkimo tarybos nariai. Per 2 mėn. nuo pirmojo naujo rinkimo s-bės tarybos posėdžio sušaukimo dienos turi būti išrinktas s-bės meras, paskirti mero pavaduotojas (pavaduotojai) ir s-bės administracijos direktorius, sudaryta s-bės tarybos kolegija (jei nusprendžiama ją sudaryti). S-bės taryba kolegialiai svarsto klausimus ir priima sprendimus per tarybos posėdžius, kuriuos prireikus arba to pareikalavus ne mažiau kaip 1/3 tarybos narių, bet ne rečiau kaip kas 3 mėn., šaukia tarybai pirmininkaujantis ir jos darbotvarkę sudarantis meras (ar jo pavaduotojas). Svarstytinus klausimus, t.p. tarybos sprendimų projektus teikia tarybos nariai, jos struktūriniai padaliniai (k-tai, k-jos), s-bės kontrolierius, s-bės vykd. institucijos vadovas – s-bės administracijos direktorius.

S-bės taryba savo įgaliojimų laikui iš tarybos narių slaptu balsavimu išrenka merą – s-bės vadovą ir tarybos pirmininką. Meras ir jo pavaduotojai gali būti tik Lietuvos piliečiai. Meras yra atskaitingas s-bės tarybai ir bendruomenei (ne rečiau kaip kartą per metus jis atsiskaito s-bės tarybai už savo veiklą, pateikdamas savo veiklos metinę ataskaitą, o rinkėjams – už visos s-bės institucijų darbą viešuose susirinkimuose s-bės seniūnijose, ataskaitos santrauka skelbiama žiniasklaidos priemonėse). Meras teikia s-bės tarybai sprendimų projektus, koordinuoja jos struktūrinių padalinių – tarybos k-tų ir k-jų – veiklą, pasirašo tarybos sprendimus ir posėdžių protokolus, atstovauja s-bei teisme, bendradarbiaujant su kitomis s-bėmis, valstybės ar užs. šalių institucijomis, kitais jurid. ir fiz. asmenimis. Meras vadovauja s-bės tarybos sekretoriato darbui, tvirtina sekretoriato nuostatus, skiria ir atleidžia sekretoriato darbuotojus, kontroliuoja ir prižiūri s-bės viešojo administravimo institucijų bei įstaigų ir įmonių vadovų veiklą, atlieka kitas jam priskirtas f-jas.

Pasibaigus s-bės tarybos įgaliojimams baigiasi ir šios tarybos išrinkto mero, jo pavaduotojų įgaliojimai. Mero, mero pavaduotojo įgaliojimai gali nutrūkti, jei jie netenka tarybos nario mandato. S-bės taryba gali svarstyti šių pareigūnų atleidimo iš pareigų iki termino klausimą, kai ne mažiau kaip 1/3 visų tarybos narių pareiškia jais nepasitikėjimą (pvz., dėl polit. motyvų). Meras ar jo pavaduotojas atleidžiami iš pareigų, jei tokiam sprendimui pritaria bent pusė s-bės tarybos narių, jei ne – šis klausimas pakartotinai gali būti svarstomas tik po metų.

S-bės tarybos sprendimų projektams rengti, nagrinėti ir išvadų dėl tarybos sprendimų projektams rengti mero siūlymu gali būti steigiamas s-bės tarybos sekretoriatas. Sekretoriatas gali būti sudaromas iš politinio (asmeninio) pasitikėjimo valstybės tarnautojų, karjeros valstybės tarnautojų ir darbuotojų, dirbančių pagal darbo sutartis. Jei sekretoriatas nesudaromas, savo įgaliojimų l-piu meras gali turėti politinio (asmeninio) pasitikėjimo valstybės tarnautojų.

Vietos savivaldos įstatymu įtvirtinta s-bių vykd. institucijų sistema – s-bės administracija, kuriai vadovauja s-bės administracijos direktorius, teritoriniai s-bės administracijos padaliniai – seniūnijos, kurioms vadovauja seniūnai, iš vietos bendruomenės atstovų gali būti sudaroma visuom. pagrindais dirbanti patariamoji institucija – seniūnijos taryba.

Savivaldybės administracija yra s-bės valdžios ir viešojo administravimo įstaiga, kurią sudaro struktūriniai, struktūriniai terit. padaliniai (filialai) – seniūnijos. S-bės administracijos struktūrą, jos veiklos nuostatus, darbo užmokesčio fondą mero teikimu tvirtina s-bės taryba, bet s-bės administracijos įgaliojimai nesusiję su s-bės tarybos įgaliojimų pabaiga. S-bės administracijos valstybės tarnautojai negali būti s-bės, kurioje jie

dirba, tarybos nariai. S-bės administracija organizuoja ir kontroliuoja s-bės turto valdymą, biudžeto pajamų ir išlaidų buhalterinės apskaitos tvarkymą, s-bės institucijų sprendimų įgyvendinimą arba pati juos įgyvendina, rengia s-bės institucijų teisės aktų projektus ir kita. S-bės administracijai vadovauja s-bės administracijos direktorius – įstaigos vadovas, pavaldus s-bės tarybai ir atskaitingas merui. S-bės administracijos direktoriaus, jo pavaduotojo kadencijų skaičius neribojamas, į pareigas jie skiriami mero siūlymu, s-bės tarybos sprendimu jos įgaliojimų l-piui politinio (asmeninio) pasitikėjimo pagrindu.

Seniūnija yra s-bės administracijos struktūrinis teritorinis padalinys – jurid. asmens teises turintis s-bės vykd. valdžios filialas, veikiantis tam tikroje s-bės teritorijos dalyje. Seniūnijų skaičių, jų pavadinimus, priskirtos teritorijos ribas ir seniūnijoms perduodamas s-bės administracijos f-jas nustato s-bės taryba. Seniūnijos veiklą reglamentuoja s-bės administracijos direktoriaus patvirtinti seniūnijos veiklos nuostatai. Seniūnijai vadovauja seniūnas, kurį konkurso būdu (palanki gyventojų nuomonė yra kandidato privalumas) skiria ir atleidžia s-bės administracijos direktorius. Seniūnas administruoja seniūnijos veiklą, jai skirtus asignavimus, atlieka jam priskirtas personalo valdymo f-jas, išduoda seniūnijai priskirtos teritorijos gyventojams pažymas, patvirtinančias šeimos sudėtį, gyv. vietą ir kt. faktus, kaimo gyv. vietovių seniūnijose ir miestuose, kuriuose nėra civ. metrikacijos skyrių ir notaro biurų, registruoja gimimus ir mirtis, įstatymų nustatyta tvarka atlieka notarinius ir kt. veiksmus, nustatyta tvarka prižiūri prekybą viešosiose vietose, teikia siūlymus s-bės administracijos direktoriui dėl kitų s-bės administracijos struktūrinių padalinių valstybės tarnautojų ir s-bės įstaigų vadovų veiklos seniūnijai priskirtoje teritorijoje tobulinimo, s-bei priklausančių kelių, g-čių gatvių, šaligatvių ir aikščių tvarkymo, vietinio susisiekimo transporto organizavimo, s-bei priklausančių pastatų ir statinių remonto, paminklų, kapinių priežiūros, viešųjų paslaugų teikimo gyventojams organizavimo, atlieka kitas jam priskirtas f-jas. Seniūnas gali inicijuoti bendruomenės atstovų susirinkimą dėl seniūnijos tarybos sudarymo. Jos nuostatus tvirtina s-bės meras pagal vidaus reikalų m-ro įsakymu (2002) patvirtintus pavyzdinius nuostatus.

S-bės tarybos nustatyta tvarka gyv. vietovės ar kelių gyv. vietovių (kaimo ar kelių kaimų, miesto ar miestelio) bendruomenės gyventojai gali rinkti gyvenamosios vietovės bendruomenės atstovą, kuris visuom. pagrindais atstovauja bendruomenės interesams seniūnijoje, s-bės institucijose ir s-bės teritorijoje veikiančiose valstybės įstaigose. Gyv. vietovės bendruomenės atstovas teikia informaciją gyventojams, skatina prižiūrėti gyv. vietovės teritoriją, plėtoti ir organizuoti kult. ir sport. gyvenimą, rūpinasi įvairiais bendruomenės interesais, atstovauja bendruomenei s-bės institucijose, praneša seniūnui apie viešus bendruomenės reikalus.

S-bei nuosavybės teise priklausančio turto (ilgalaikio materialiojo – s-bės pastatų, statinių, įrenginių, ne žemės ūkio paskirties žemės sklypų, paminklų, nematerialiojo – s-bės įmonių, įstaigų, org-jų vardu gautų patentų, licencijų ir kt., finansinio turto – s-bei priklausančių vertybinių popierių, s-bės įmonių kapitalo ir grynojo šių įmonių pelno ir kita) bei patikėjimo teise valdomo valstybės turto naudojimo kontrolę, s-bės biudžeto vykdymo, asignavimų valdytojų išlaidų, turto apskaitos, fin. atskaitomybės auditą, s-bės institucijų, įmonių ir įstaigų finansinį ir veiklos auditą vykdo savivaldybės kontrolierius. S-bės kontrolieriaus teikimu s-bės taryba gali steigti, o kai s-bėje gyvena daugiau nei 30 000 gyventojų, privalo steigti s-bės kontrolieriaus tarnybą. S-bės kontrolierius į pareigas priimamas konkurso būdu. S-bės taryba, tvirtindama s-bės administracijos struktūrą, įsteigia centralizuotą s-bės vidaus audito tarnybą.

Skiriamos kelios s-bių f-jų rūšys: savarankiškosios (s-bės biudžeto sudarymas ir tvirtinimas, ikimokyklinis vaikų ugdymas, vaikų ir jaunimo papildomas ugdymas ir užimtumas, profes. mokymas, suaugusiųjų neformalusis švietimas, maitinimo paslaugų teikimas ikimokyklinio ugdymo ir bendrojo lavinimo įstaigose, s-bės gyventojų sveikatos priežiūros rėmimas, gyventojų užimtumo, kvalifikacijos įgijimo ir perkvalifikavimo rengimas, viešųjų ir sezoninių darbų organizavimas, dalyvavimas užtikrinant viešąją tvarką

ir gyventojų rimtį, kūno kultūros ir sporto plėtojimas, turizmo ir gyventojų poilsio organizavimas ir kita), priskirtosios ar ribotai savarankiškos (vaikų, jaunimo ir suaugusiųjų bendrojo lavinimo organizavimas, kaimo bendrojo lavinimo m-lų moksleivių, gyvenančių toli nuo m-los, nemokamo vežimo į m-las ir į namus organizavimas, vaikų iki 16 metų mokymosi bendrojo lavinimo ar kitokioje švietimo sistemos m-loje užtikrinimas, social. paslaugų planavimas ir teikimas, sąlygų neįgalių gyventojų social. integravimui į bendruomenę sudarymas, s-bių sveikatos programų rengimas ir įgyvendinimas, gyventojų bendrosios kultūros ugdymas ir etnokultūros puoselėjimas, statinių naudojimo priežiūra, statinio projektavimo sąlygų sąvado ir statybos leidimų išdavimas, valstybės paramos būstui įsigyti tvarkymas, social. būstų suteikimas ir kita), valstybinės ar perduotos s-bėms (civ. būklės aktų registravimas, civ. saugos, gaisro saugos tarnybų organizavimas, dalyvavimas valdant valst. parkus, kompensacijų skaičiavimas ir mokėjimas, valst. kalbos vartojimo ir taisyklingumo kontrolė, s-bei priskirtos valst. žemės ir kito valst. turto valdymas, naudojimas ir disponavimas juo patikėjimo teise, dalyvavimas atrenkant šauktinius į karo tarnybą ir kita) ir sutartinės (s-bės f-jos atliekamos pagal su valstybės institucijomis ar įstaigomis sudarytas sutartis, šios f-jos dažn. yra trumpalaikės ar sezoninės; bendriems tikslams s-bė gali sudaryti jungtinės veiklos sutartis ar bendrų viešųjų pirkimų sutartis su valstybės institucijomis ir kitomis s-bėmis). Kiekviena s-bė turi savarankišką biudžetą, kuris sudaromas ir tvirtinamas 1 metams.

S-bių administracinę priežiūrą, t.y. ar s-bės, priimdamos teisės aktus, laikosi Konstitucijos ir įstatymų, ar vykdo Vyriausybės sprendimus, atlieka Vyriausybės atstovas.

ISTORIJA. Lietuvoje savivalda pradėjo formuotis vid. amžiais. Pirmosios savivaldos teises įgijo miestų bendruomenės, leidus jų g-tėms naudotis modifikuotomis kai kurių Vidurio Europos miestų (Magdeburgo, Kulmo) teisėmis (Klaipėda 1254, Vilnius 1387, Kaunas 1408, Trakai ~1444; iš viso ~40 miestų). 1388 savivaldos teisės pradėtos teikti žydų bendruomenėms (kahalams), 1441 – Lietuvos karaimų bendruomenei; tai buvo feod. valstybės tam tikras privilegijas (totoriai ir karaimai už karo tarnybą negalėjo būti įbaudžiavinti) turinčių visuomenės sluoksnių ir grupių savivalda. Bajorų savivalda (seimeliai, teismai) patvirtinta per 1564–66 valst. reformą (1564 Bielsko privilegija, 1565 Vilniaus privilegija) įtvirtinta Lietuvos Statute (1566); vėliau savivalda buvo išplėsta (Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo 1581), įtvirtinta Lietuvos Statute (1588). RI valdomoje Lietuvoje bajorų savivaldos elementų išliko iki 1863. 1844–45 ribotą savivaldą gavo valstybiniai, o po baudžiavos panaikinimo – ir kt. valstiečiai. Luominės valstiečių savivaldos vienetas buvo valsčius; jo institucijos – sueiga ir joje renkamas viršaitis, v-ba, teismas. M. Lietuvoje nuo 19 a. pr., Užnemunėje nuo 1864, Kauno ir Vilniaus gub. nuo 1876 savivaldą imta teikti terit. principu – atsirado vietos savivaldos bendruomenės – s-bės.

Nepriklausomoje Lietuvoje 1919 12 17 Vidaus reikalų m-jos aplinkraščiu buvo nustatytos laikinos taisyklės vietos s-bėms organizuoti ir veikti. Valsčių savivaldos institucija paskelbti valsčiaus susirinkimai, vykdomąja institucija – viršaičiai, jų padėjėjai ir valsčiaus k-tai. Valsčių ir miestų, turinčių valsčių teisę, atstovai buvo renkami į apskrities seimelius, jų vykd. institucijos buvo apskrities k-tai. Dalyvauti valsčiaus susirinkime, rinkti ir būti išrinkti galėjo vietos gyventojai, sulaukę 21 metų. Pagal 1919 Savivaldybių įstatymą ir 1921 Savivaldybių rinkimų įstatymą vietos savivaldos institucijos buvo valsčiaus, apskrities ir miesto tarybos. Jas proporcine rinkimų sistema 3 metams rinko ne jaunesni kaip 20 m. piliečiai, gyvenantys tame valsčiuje ar mieste ir turintys jame būstą bei nuolatinį darbą; renkami galėjo būti asmenys, sulaukę 24 metų. Įstatymas nustatė tiesioginius apskrities tarybų rinkimus, bet faktiškai jas sudarė valsčiaus tarybų išrinkti atstovai. Tarybos rinko v-bas, kurioms vadovavo valsčiaus viršaičiai, apskrities v-bų pirmininkai ir miesto burmistrai. S-bių veiklą kontroliavo vidaus reikalų m-ro skiriami apskrities viršininkai (nuo 1924 jie buvo ir apskrities v-bų pirmininkai) ir Vidaus reikalų m-jos S-bių dep-tas. Pagal 1929 ir 1931 vietos savivaldos įstatymus valsčių savivaldos institucijos buvo valsčiaus taryba, viršaitis, seniūnijos krivūlė ir seniūnai, apskričių – apskrities taryba

ir v-ba (pirmininku liko apskrities viršininkas), miestų – miesto taryba ir burmistras. Rinkimuose galėjo dalyvauti ne jaunesni kaip 24 m. piliečiai, išgyvenę valsčiuje ar mieste ne mažiau kaip metus, be to, mokantys (ar privalantys mokėti) nekilnojamojo turto, žemės, prekybos, pramonės, amato, asmens pajamų ar buto s-bės mokesčius, arba valstybės ar s-bės tarnautojai bei baigusieji aukštąjį arba specialųjį ž.ū. mokslą. Krivūlė atviru balsavimu rinko seniūną ir seniūnijos atstovą į valsčiaus tarybą, o ši – valsčiaus viršaitį ir atstovą į apskrities tarybą. Tik miesto tarybos buvo renkamos tiesioginiais rinkimais, slaptu balsavimu. Tarybos buvo renkamos 5 metams, vykd. institucijos (miesto burmistras, apskrities v-ba ir valsčiaus viršaitis) – 7 metams. Viršaičiais, burmistrais ir jų padėjėjais galėjo būti ne jaunesni nei 30 m. asmenys.

S-bės rūpinosi švietimu, komunaliniu ūkiu, kultūra, sveikatos apsauga, social. globa ir kt. sritimis, rinko mokesčius. Pagal 1931 Respublikos prezidento rinkimų įstatymą s-bėms pavesta rinkti prezidento rinkikus – ypatingus tautos atstovus; pagal 1936 Seimo rinkimų įstatymą joms patikėtas kandidatų sąrašų siūlymas.

Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte (1920–39) veikė seniūnijų, valsčių, apskričių teritorinės s-bės. Klaipėdos kr. 1923–39 buvo sudaromi apskrities seimeliai ir apskrities k-tai, miesto taryba ir magistratas, valsčiaus susirinkimai ir kaimo v-bos.

SSRS okupacijos metais Lietuvoje s-bės panaikintos. Apskrityse, valsčiuose, miestuose, miesteliuose, apylinkėse turėjo būti sudarytos vietinės tarybos ir jų vykd. k-tai, bet iš pradžių buvo sudaromi vad. laikinieji vykd. k-tai, kurie vietose vykdė valdžios ir valdymo f-jas.

Vokietijos okupacijos metais (1941–44) vietos admin. įstaigų organizavimo teis. pagrindą formaliai sudarė nepriklausomos Lietuvos s-bių įstatymai, tik atsisakyta renkamų ir kolegialių institucijų, palikti nacių admin. valdžios skiriami ir jai atskaitingi apskrities viršininkai, miesto burmistrai, valsčiaus viršaičiai ir seniūnai, oficialiai įteisinti 1942 03 07.

1944 okupavus Lietuvą grįžta prie SSRS vėl 1940–1941 buvusios vietos valdžios institucijų sistemos. Pirmieji vad. rinkimai į vietines tarybas įvyko 1948. Naujas admin. terit. suskirstymas pagal sov. pavyzdį į sritis (Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Klaipėdos; 1953 jų atsisakyta), rajonus (miestus) ir apylinkes įvestas 1950. Atitinkamai buvo organizuota vietos valdžios institicijų sistema, kurios pagrindą sudarė formaliai renkamos rajono (miesto) darbo žmonių dep-tų tarybos ir jų vykd. k-tai.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę s-bių sistemą ir jų teis. statusą reglamentavo 1990 02 12 Vietos savivaldos pagrindų įstatymas ir 1990 03 11 Laikinasis Pagrindinis Įstatymas. Valstybės valdžią įgyvendino liaudies deputatų tarybos (renkamos 4 metams) ir taryboms atskaitingos jų sudarytos valdymo institucijos: aukštesniosios pakopos s-bėse (44 rajonų ar apskričių, 11 miestų) – rajono (apskrities) valdytojas, miesto meras ir tam tikros jų vadovaujamos v-bos, žemesniosios pakopos s-bėse (80 rajonų ar apskrities miestų, 19 miesto tipo g-čių, 427 apylinkių) – apylinkės g-tės (valsčiaus) viršaitis, rajono (apskrities) miesto meras ir jo pavaduotojai. 1992 11 02 įsigaliojus LR Konstitucijai buvo pakeistas valstybės teritorijos admin. suskirstymas, pertvarkyta vietos valdymo ir savivaldos sistema. Aukštesniųjų admin. vienetų (apskričių) valdymą pavesta organizuoti Vyr-bei, valstybės teritorijos admin. vienetams laiduota savivaldos teisė. Pagal Teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymą (1994 07 19) buvo įsteigtos 12 miestų ir 44 rajonų s-bės (nuo 1999 12 24 – 60). Pagal 1994 07 07 Vietos savivaldos įstatymą vykd. valdžią s-bėse pavesta įgyvendinti merui, jo vadovaujamai s-bės v-bai ir administracijai, kuriai vadovauja s-bės merui atskaitingas administratorius. Merui suteikti įgaliojimai vadovauti s-bės tarybai (šaukti posėdžius, teikti svarstytinus klausimus, rengti posėdžių darbotvarkę, pasirašyti priimtus dokumentus ir kita). Nuo 2003 01 31 panaikintos s-bių v-bos, merui suteikti s-bės tarybos pirmininko įgaliojimai, vykd. valdžią s-bėse pavesta įgyvendinti s-bės administracijai.

Kęstutis Jankauskas, Mindaugas Maksimaitis

VALSTYBĖS KONTROLĖ

Valstybės kontrolės įstatyme (1995, nauja redakcija 2002) nustatyta, kad Valstybės kontrolė audituoja valstybės biudžeto vykdymą, valstybės piniginių išteklių naudojimą, turto valdymą, naudojimą ir disponavimą juo, Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto vykdymą, Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžeto vykdymą ir kita. Įstatyme suformuluoti 2 pagr. uždaviniai: prižiūrėti, ar teisėtai ir efektyviai valdomas ir naudojamas valstybės turtas, kaip vykdomas valstybės biudžetas ir garantuoti, kad valst. auditas atitiktų Tarptautinės aukščiausiųjų audito institucijų org-jos priimtus tarpt. standartus ir įtvirtintų teigiamą valst. audito poveikį valstybei ir visuomenei.

Valstybės kontrolės vėliava

Valstybės kontrolės ženklas

Valstybės kontrolė, būdama atskaitinga Seimui, kasmet teikia jam išvadas dėl valstybės biudžeto įvykdymo apyskaitos, dėl valstybės skolos, suteiktų paskolų iš valstybės vardu pasiskolintų lėšų ir suteiktų valstybės garantijų ataskaitos, dėl valstybei nuosavybės teise priklausančio turto ataskaitos, Valstybės kontrolės veiklos ataskaitą.

Valst. auditą atliekantys Valstybės kontrolės pareigūnai turi teisę savarankiškai pasirinkti audito procedūras, gauti auditui atlikti reikiamus dokumentus ir informaciją, ekspertizės įstaigų išvadas pagal pateiktus audito dokumentus, pasitelkti atitinkamų sričių specialistus ir audito įstaigas, kai atliekamas specifinių sričių auditas, atlikti kontrolinius matavimus, materialinių vertybių inventorizaciją ar kitaip tikrinti audituojamo subjekto turtą, gauti iš audituojamo subjekto darbuotojų reikiamus rašytinius paaiškinimus, surašyti administracinių teisės pažeidimų protokolus.

Valstybės kontrolierių Prezidento teikimu 5 metams skiria Seimas. Pav.

ISTORIJA. Valstybės kontrolės institucija įsteigta 1918 12 26. Jos veiklą reglamentavo 1919 02 20 Valstybės Tarybos priimtas Įstatymas valstybės kontrolei tvarkyti. Šio įstatymo nuostatos perkeltos į 1919 04 04 redakcijos Laikinosios Konstitucijos Pamatinius Dėsnius. Ypač reikšmingas dokumentas buvo 1926 02 16 Valstybės kontrolės įstatymas. Valstybės kontrolės f-jas vykdė Valstybės kontrolieriaus įstaiga, kurios kompetencijai priklausė valstybės pajamų ir išlaidų, turto, skolų ir apskaitos priežiūra, jai turėjo atsiskaityti valstybės ir s-bių įstaigos, naudojančios valstybės lėšas, t.p. visuom. org-jos ir priv. įstaigos, b-vės ir įmonės, disponuojančios valstybės turtu, gavusios valstybės kreditus ar garantijas. Įstaiga Seimui privalėjo pateikti praėjusių metų valstybės biudžeto vykdymo apskaitą. Valstybės kontrolierius tarnybos ir atlyginimo požiūriu buvo prilygintas m-rui, jį skyrė ir atleido Prezidentas, jis privalėjo turėti Valstybės Tarybos, vėliau – Seimo, dar vėliau – ir Prezidento pasitikėjimą, patariamojo balso teise dalyvavo M-rų Kabineto posėdžiuose, bet nebuvo jam pavaldus. Įstaigą sudarė Biudžeto vykdymo apskaitos skyrius, Bendroji revizija, Susisiekimo revizija ir Krašto apsaugos revizijos dep-tas. 1920 Valstybės kontrolėje dirbo 102, 1930 – 155 darbuotojai.

SSRS okupacijos metais (1940–41) Valstybės kontrolė pertvarkyta į Valstybės kontrolės liaudies komisariatą, darbuotojai atleisti, paskirti lojalūs okup. valdžiai. Vietoj atleisto (ir ištremto į Sibirą) Valstybės kontrolieriaus K. Šakenio Valstybės kontrolės liaudies komisaru paskirtas L. Adomauskas (iki 1941 04 22). Vokietijos okupacijos (1941–44) pr. veikusioje Lietuvos laikinojoje vyr-bėje Valstybės kontrolieriumi buvo paskirtas P. Vainauskas, kartu ėjęs prekybos m-ro pareigas. 1944 Valstybės kontrolė vėl pertvarkyta pagal SSRS modelį: atnaujintas sąjunginis respublikinis Valstybės kontrolės liaudies komisariatas (vadovavo Z. Tverkus 1944 06 15–1946 03 25), 1946 pertvarkytas į Valstybės kontrolės m-ją (Z. Tverkus 1946 03 25–1948 04 03, A. Jefremovas 1948 04 03–1958 02 20), po 1958 įstaiga ne kartą buvo pertvarkoma, keitėsi pavadinimai – Tarybinės kontrolės k-ja (P. Olekas 1958 02 25–1961 10 07), Valstybinės kontrolės k-ja (P. Olekas 1961 10 07–1962 12 26), Partinės-valstybinės kontrolės k-tas (A. Barauskas 1962 12 26–1965 12 25),

Liaudies kontrolės k-tas (A. Barauskas 1965 12 25–1982 12 02, A. Kairelis 1982–85, J. Lukauskas 1985–90). Valstybės kontrolės sistema buvo paini, savavališkai veikianti, sudaryta remiantis SSKP direktyvomis; ji buvo SSKP komandinio biurokratinio diktato įrankis.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990 04 05 Lietuvos Aukščiausioji Taryba priėmė įstatymą *Dėl Lietuvos Respublikos Aukščiausiajai Tarybai atskaitingų valstybės organų įsteigimo*, kuriuo buvo įkurtas Valstybės kontrolės departamentas. 1990 05 31 Valstybės kontrolės dep-to įstatymas galutinai įteisino Lietuvoje 1918–40 buvusį institucijos pavadinimą *Valstybės kontrolė*, instituciją apibrėžė kaip atsakingą už valstybės turto apsaugą ir Aukščiausiajai Tarybai atskaitingą instituciją, tikrinančią valstybės finansinių ir materialiųjų išteklių naudojimo teisėtumą, tikslingumą ir efektyvumą, t.p. nustatė Valstybės kontrolės departamento struktūrą (sudarė centrinis aparatas ir apygardų valstybės kontrolės skyriai).

1996 buvo patvirtintas pirmasis Valstybės kontrolės pareigūnų profesinės etikos kodeksas. 2001 05 17 Lietuvos heraldikos k-ja prie Respublikos Prezidento patvirtino Valstybės kontrolės vėliavą ir ženklą.

2001 12 13 Seimas priėmė naujos redakcijos Valstybės kontrolės įstatymą (įsigaliojo 2002 03 01), kuriuo Valstybės kontrolė apibrėžta kaip Seimui atskaitinga aukščiausioji valstybinio audito institucija. 2003 07 01 Valstybės kontrolei pavesta Lietuvos tarpt. sutarčių, teisės aktų, 2004 05 01 (narystės ES dieną) – ir ES teisės aktų nustatyta tvarka atlikti Lietuvoje gaunamos ES fin. paramos auditus. 2003 11 25 jai pavesta audituoti valstybės biudžeto lėšų, skiriamų s-bių biudžetams, naudojimą. 2005 12 22 papildžius Valstybės kontrolės įstatymą patikslinti Valstybės kontrolės veiklos tikslai ir uždaviniai, sustiprinta valstybės kontrolieriaus ir jo pavaduotojų svarba ir atsakomybė valst. audito procese.

Lent. **Valstybės kontrolieriai 1918–40 ir 1990–2007**

Valstybės kontrolierius	Metai
V. Stašinskas	1918 12 26–1919 01 16
K. Daugirdas	1919 01 16–1919 02 23
J. Zubrickas	1919 02 23–1924 02
V. Karoblis	1924 03–1925 09
Z. Starkus	1925 10–1926 05
J. Mašiotas	1926 08 01–1926 12 17
A. Milčius	1926 12 17–1928 05 01
V. Matulaitis	1928 05 07–1934 06 09
K. Šakenis	1934 06 12–1940 06 15
K. Uoka	1990 06 21–1992 11 26
V. Kundrotas	1993 01 04–1999 09 23
J. Liaučius	1999 09 23–2005 02 04
R. Budbergytė	nuo 2005 02 04

Nuo 1992 10 Valstybės kontrolė yra Tarptautinės aukščiausiųjų audito institucijų organizacijos (*International Organization of Supreme Audit Institutions*, INTOSAI), nuo 1993 06 – Europos aukščiausiųjų audito institucijų organizacijos (*European Organization of Supreme Audit Institutions*, EUROSAI) narė. 2002 Valstybės kontrolė buvo išrinkta EUROSAI valdymo tarybos nare 6 metams. Buvo sudarytos bendradarbiavimo sutartys su daugelio užsienio šalių panašiai veikiančiomis institucijomis. Valstybės kontrolierių sąrašas pateiktas lentelėje.

Vytautas Kurpuvesas, Mindaugas Maksimaitis

VISUOMENĖ IR POLITIKA

Politinės partijos

Politinė partija yra turintis pavadinimą, pagal LR Konstituciją (35 str. įtvirtino piliečių teisę laisvai vienytis į bendrijas, polit. partijas ir asociacijas), polit. partijų įstatymą, LR Civilinį kodeksą ir kitus LR teisės aktus įsteigtas viešasis juridinis asmuo. Jos tikslas – padėti išreikšti LR piliečių polit. valią, siekti dalyvauti LR Prezidento, Seimo ir s-bių, ES Parlamento rinkimuose. Rinkimų metu visoms dalyvaujančioms polit. partijoms ir jų kandidatams į LR Prezidento postą, Seimo, s-bių tarybų, t.p. ES Parlamento narius suteikiama teisė vienodomis galimybėmis nemokamai naudotis Lietuvos radiju ir televizija, kitomis žiniasklaidos priemonėmis. Polit. partijos turi teisę sudaryti koalicijas, s-gas.

Polit. partijas gali steigti ne mažiau kaip 1000 (iki 2005 01– ne mažiau kaip 400) steigėjų grupė (partijos steigėjai ir nariai gali būti LR piliečiai, sulaukę 18 metų), turinti savo suvažiavimo ar konf-jos patvirtintą statutą (įstatus), programą, išrinktus vadovus. Jos gali steigti filialus, atstovybes ir kt. padalinius, kurie nėra juridiniai asmenys ir veikia pagal polit. partijos patvirtintus nuostatus. Partijas registruoja Teisingumo m-ja, jeigu jų įstatuose, programoje nurodyti tikslai ir uždaviniai, veiklos būdai neprieštarauja LR įstatymams, draudžiama steigti polit. partijas, kurių programose skleidžiama rasinė, tautinė, rel. ar social. nelygybė ir neapykanta, valdžios užgrobimo prievarta metodai, karo ir smurto propaganda, žmogaus teisių bei laisvių, viešosios tvarkos pažeidimai, siekiama autoritarinio ar totalitarinio valdymo. LR teritorijoje negali būti steigiamos ir veikti kt. valstybių polit. partijos ir org-jos, jų padaliniai. Polit. partijos organai ir buveinė turi būti LR teritorijoje. Politinės partijos turi teisę steigti žiniasklaidos priemones, t.p. nekliudomai raštu, žodžiu ar kt. būdais skleisti informaciją apie savo veiklą, idėjas, tikslus ir programą, rengti mitingus, demonstracijas, palaikyti ryšius su kt. valstybių polit. partijomis, tarpt. ir kt. org-jomis. Jeigu polit. partijoje <1000 narių, apie narių sumažėjimą informuojamas Juridinių asmenų registras. Polit. partija išregistruojama LR Civilinio kodekso nustatyta tvarka, jeigu per 6 mėn. nenusprendžiama jos pertvarkyti. Sprendimą pertvarkyti arba likviduoti polit. partiją priima jos suvažiavimas (susirinkimas, konf-ja), kt. atvejais – teismas. Susijungianti su kita polit. org-ja arba nutraukusi savo veiklą polit. partija pateikia Teisingumo m-jai dokumentus dėl jos išregistravimo. Susijungiant steigiama nauja polit. partija, kuri yra nutraukusios veiklą partijos teisių perėmėja, pateikia dokumentus dėl jos įregistravimo. Valstybės, s-bių institucijoms, jų pareigūnams, kt. juridiniams bei fiziniams asmenims draudžiama kištis į polit. partijų vidaus reikalus.

ISTORIJA. 19 a. pab.–20 a. pradžioje plėtojantis ir darantis sudėtingesnei visuomenės struktūrai, atgimstant ir formuojantis lietuvių ir kitoms čia gyvenančioms tautoms, Lietuvoje susiklostė prielaidos polit. partijoms kurtis. Liet. tautiniam judėjimui įtaką darė gretimos didesnės tautos (lenkai, rusai, vokiečiai), anksčiau pradėjusios telktis į nacijas. 19 a. pabaigoje–20 a. pradžioje polit. org-jas ir partijas ėmė kurti ir Lietuvos mažumos, viena svarbesnių partijų buvo 1897 Lietuvos žydų org-jų pagrindu įkurtas Bundas. Dau-

1 lent. **Lietuvos politinės partijos 1990–2007**

Politinė partija	Įkūrimo metai	Pastabos
Darbo partija	2003	
Krikščionių demokratų sąjunga	1989	išregistruota 2001, susijungus su LKDP ir įkūrus LKD
Krikščionių konservatorių socialinė sąjunga	2000	
Liberalų demokratų partija	2002	išregistruota 2006, įkūrus partiją *Tvarka ir teisingumas* (liberalai demokratai)
Liberalų ir centro sąjunga	2003	
Lietuvių tautinio jaunimo sąjunga *Jaunoji Lietuva*	1989	išregistruota 2005, įkūrus partiją *Jaunoji Lietuva*
Lietuvių tautininkų sąjunga	1924	atkurta 1989
Lietuvos centro partija	2005	
LCS	1993	išregistruota 2003, susijungė su Lietuvos demokratų partija
LDDP	1990	išregistruota 2001, susijungė su LSDP
Lietuvos demokratų partija	1902	atkurta 1989, išregistruota 2001, su kt. įkūrė Lietuvos dešiniųjų sąjungą
Lietuvos dešiniųjų sąjunga	2001	išregistruota 2003, susijungė su TS(LK)
Lietuvos gyvenimo logikos partija	1996	
Lietuvos humanistų partija	1990	
Lietuvos komunistų partija (savarankiška)	1989	išregistruota 1990, įkūrus LDDP
Lietuvos komunistų partija (SSKP)	1918	
Lietuvos krikščioniškosios demokratijos partija	2001	
Lietuvos krikščionys demokratai	1917	atkurta 1988
Lietuvos laisvės sąjunga	1992	
Lietuvos lenkų liaudies partija	2002	
Lietuvos lenkų rinkimų akcija	1995	
Lietuvos liaudies partija	1996	išregistruota 2000 įkūrus Lietuvos liaudies sąjungą *Už teisingą Lietuvą*
Lietuvos liberalų sąjunga	1990	išregistruota 2003, įkūrus Liberalų ir centro sąjungą
Lietuvos nacionaldemokratų partija	1999	
Lietuvos pensininkų partija	2006	
Lietuvos piliečių sąjunga	1996	išregistruota 2006, įkūrus Pilietinės demokratijos partiją
Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga	1991	išregistruota 2004, susijungus su TS(LK)
Lietuvos politinių kalinių partija	1995	
Lietuvos protėvių atgimimo partija	1993	
Lietuvos reformų partija	1996	
Lietuvos Respublikos liberalų sąjūdis	2006	
Lietuvos respublikonų partija	1922	atkurta 1991
Lietuvos rusų sąjunga	1991	
LSDP	1896	atkurta 1989
Lietuvos socialdemokratų sąjunga	1999	
Lietuvos socialinio teisingumo partija	1996	
Lietuvos socialistų partija	1994	
Lietuvos teisingumo partija	1995	išregistruota 2006, susijungus su Naująja sąjunga (socialliberalais)
Lietuvos ūkio partija	1995	
Lietuvos valstiečių liaudininkų partija	2005	
Lietuvos valstiečių partija	1990	išregistruota 2001, susijungus su Naujosios demokratijos partija
Lietuvos žalioji partija	1989	
Moderniųjų krikščionių demokratų sąjunga	2000	išregistruota 2003, įkūrus Liberalų ir centro sąjungą
Moterų partija (Lietuvos Moterų partija)	1995	1998 pakeitė pavadinimą – Naujoji demokratija–Moterų partija
Naujoji sąjunga (socialliberalai)	1998	
Naujosios demokratijos–Moterų partija	2001	išregistruota 2001, susijungus su Lietuvos valstiečių sąjunga
Nepriklausomybės partija	1990	išregistruota 2002, susijungus su Lietuvos dešiniųjų sąjunga
Nuosaikiųjų konservatorių sąjunga	2000	įkurta 2000, susijungus Nuosaikiųjų konservatorių s-gai ir Jaunųjų krikščionių demokratų lygai
Partija *Jaunoji Lietuva*	2005	
Partija *Tvarka ir teisingumas* (liberalai demokratai)	2002	
Pilietinės demokratijos partija	2006	
Politinė partija *Rusų aljansas*	2002	
Smulkaus ir vidutinio verslo partija	2006	
Tautinė partija *Lietuvos kelias*	2001	
Tautos pažangos partija, *Pažanga*	1916	atkurta 1994
Tėvynės liaudies partija	1999	išregistruota 2001, susijungus su Lietuvos demokratų, Nepriklausomybės partijomis ir Lietuvos laisvės lyga, įkūrus Lietuvos dešiniųjų sąjungą
Tėvynės sąjunga (konservatoriai, politiniai kaliniai ir tremtiniai, krikščioniškieji demokratai)	2004	
TS(LK)	1993	išregistruota 2004, patikslinus pavadinimą

2 lent. **Politinės partijos ir jų iškeltų kandidatų, išrinktų LR Seimo nariais, skaičius** (nuo 1990)

Politinė partija	1990	1992	1996*	2000	2004
Darbo partija	–	–	–	–	39
Jaunosios Lietuvos koalicija	–	–	–	1	0
Krikščionių demokratų sąjunga	–	–	1	1	–
LCS	–	–	13	2	–
LDDP	0	76	12	42	–
Lietuvių tautininkų s-gos koalicija	–	4	3	0	0
Lietuvių tautinio jaunimo s-ga *Jaunoji Lietuva*	–	1	1	–	–
Lietuvos centro judėjimas	–	2	–	–	–
Lietuvos demokratų partija	3	3	0	0	–
Lietuvos laisvės sąjunga	–	–	–	1	0
Lietuvos lenkų rinkimų akcija	–	–	1	2	2
Lietuvos lenkų sąjunga	–	4	–	–	–
Lietuvos liberalų ir centro sąjunga	–	–	–	–	18
Lietuvos liberalų sąjunga	–	0	1	34	–
Lietuvos moterų partija	–	–	1	–	–
Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga	–	–	1	0	–
Lietuvos valstiečių partija	–	–	1	4	–
Lietuvos žaliųjų partija	4	–	–	–	–
LKDP	2	12	15	2	–
LKP (savarankiška)	40	–	–	–	–
LKP (SSKP)	5	–	–	–	–
LSDP	9	9	12	7	20
Moderniųjų krikščionių demokratų sąjunga	–	–	–	1	–
Naujoji sąjunga (socialliberalai)	–	–	–	29	11
Naujosios demokratijos partija	–	–	–	2	–
Nuosaikiųjų konservatorių sąjunga	–	–	–	1	0
Partija *Tvarka ir teisingumas* (liberalai demokratai)	–	–	–	–	10
Sąjūdžio koalicija	70	27	–	–	–
TS(LK)	–	–	70	9	25
Valstiečių ir naujosios demokratijos partijų sąjunga	–	–	–	–	10
nepartiniai	–	2	4	3	6
Iš viso	133**	140***	137****	141	141

* pakartotiniai rinkimai į 1996 LR Seimą vyko 1997–99
** 142. Iš jų 1990 02–03 buvo išrinkti 133, 1990 04 – 7 1990 11 – 1, 1991 09 – 1, mirė 1 (1991 06), atsisakė 1 (1992 05), buvo suspenduoti – 2 nariai. Sąjūdis ir jo koalicija (Lietuvos demokratų partija, LKDP, LSDP, Lietuvos žalioji partija) šiuose rinkimuose gavo daugumą
*** 148. Iš jų 1993 buvo išrinkti 4, 1995 – 2 nariai. LR Seimo nario mandato 1992 atsisakė 1, 1993 – 4, 1995 – 4, 1996 – 6 nariai
**** 151. Iš jų 1997 buvo išrinkta 6, 1998 – 2, 2000 – 2. LR Seimo nario mandato 1997 atsisakė 6, 1998 – 3, 1999 – 3, 2000 – 2 nariai

gelis liet. partijų kūrėsi iš tautinio judėjimo srovių. 1896 A. Domaševičiaus ir A. Moravskio iniciatyva įkurta Lietuvos socialdemokratų partija savo programoje pirmoji įrašė Lietuvos Nepriklausomybės siekį. 1902 *Varpo* ir *Ūkininko* bendradarbių suvažiavime iš liet. tautinio judėjimo pasaulietinės srovės (varpininkų) K. Griniaus, J. Šaulio, P. Višinskio ir kt. iniciatyva įkurta pirmoji demokratinė ir liberali Lietuvos demokratų partija. Iš liet. tautinio judėjimo krikščioniškosios srovės 19 a. pab. išsiskyrė krikščionys demokratai, kurie 1905 įkūrė Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimą (remiantis jo 1904 parengtu statutu 1917 06 Rusijoje buvo įkurta LKDP org-ja). Didžiojo Vilniaus seimo metu susikūrė nuo Lietuvos demokratų partijos priklausoma Lietuvos valstiečių sąjunga (vadovas E. Galvanauskas). A. Smetonos, J. Basanavičiaus, J. Tumo-Vaižganto, V. Mirono iniciatyva 1916 įkurta Tautos pažangos partija. 1917 09 Lietuvių konferencijos metu K. Bizausko, P. Dovydaičio, J. Staugaičio iniciatyva Lietuvoje įkurta Lietuvos krikščionių demokratų partija, priimta programa. 1918 11 ji susijungė su LKDP Rusijos org-ja. LKDP įtaką plėtė per Lietuvos darbo federaciją, t.p. Lietuvos ūkininkų sąjungą.

1917 Rusijoje įkurta Lietuvos socialistų revoliucionierių (eserų) partija 1927–40 Lietuvoje veikė nelegaliai kaip Lietuvos socialistų revoliucionierių maksimalistų sąjunga (veikėjai – K. Boruta, K. Jakubėnas, V. Karosa); ji surengė teroristinių išpuolių (prieš A. Voldemarą ir kt.). Nuosaikesnė – Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija (M. Sleževičius, F. Bortkevičienė, A. Klimas) – įkurta 1917 11 Voroneže. Vilniuje 1918 08 įvyko partijos I suvažiavimas. Partijos deš. ir kair. sparnas nesutarė, todėl dešinieji, arba liberalai (J. Baltrušaitis, P. Leonas, S. Šilingas), 1917 03 įkūrė Demokratinę tautos laisvės santarą. Lietuvoje 1925 ji tapo Ūkininkų partija.

Rusijoje kair. pažiūrų lietuvius veikė ir RSDDP(b) idėjos. Sugrįžę į Lietuvą jie (P. Eidukevičius, A. Jakševičius, K. Kernovičius, R. Pileris ir kt.) 1918 10 Vilniuje sušaukė suvažiavimą ir įkūrė Lietuvos komunistų partiją, kuri priešinosi Lietuvos nepriklausomybei ir iki 1940 06 Lietuvos Respublikoje veikė kaip nelegali antivalstybinė polit. org-ja. 1922 12 įvyko Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos ir Lietuvos valstiečių sąjungos bendras suvažiavimas, per jį K. Griniaus, A. Rimkos, P. Rusecko, M. Sleževičiaus, J. Staugaičio iniciatyva įkurta Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga. 1924 prie Tautos pažangos partijos prisijungus Ekonominei politinei žemdirbių sąjungai ir kt. org-joms A. Smetonos, J. Šerno, V. Mirono iniciatyva įkurta Lietuvių tautininkų sąjun-

ga. Taip susiformavo LR polit. partijų sistema. Be liet. partijų, jai priklausė ir tautinių mažumų (lenkų, rusų, vokiečių, žydų) polit. org-jos. 1934 įkurta Lietuvių nacionalistų partija, kuri vienijo radikalesnius tautininkus (pirmininkai K. Mačius, A. Mačiuika). 1936 autoritarinė A. Smetonos valdžia uždarė LKDP, LSDP, Valstiečių liaudininkų s-gą, kt. partijas ir jų padalinius. Toliau veikė tik LTS.

1940 SSRS okupavus Lietuvą buvo legalizuota tik LKP, kitos partijos uždraustos; 1945 S. Kairys, K. Bielinis organizavo LSDP veiklą užsienyje – ji (daugiausia JAV) veikė kaip LSDP užs. delegatūra. Lietuvos valstiečių liaudininkų s-gos atstovai veikė VLIK, PLB ir kitose liet. bei tarpt. org-jose. Nepriklausomos Lietuvos partijų tradicijas išeivijoje t.p. tęsė Lietuvių krikščionių demokratų sąjunga (įk. 1946), Amerikos lietuvių tautininkų sąjunga (įk. 1949). 1940 07 paskelbta apie Lietuvos darbo liaudies sąjungos veiklos pradžią; tai buvo fiktyvi org-ja, kuria siekta prisidengti aneksuojant ir sovietinant šalį. Iki 20 a. 8 d-mečio Lietuvoje legaliai veikė tik LKP, Lietuvos komjaunimas. Visos kitos polit. partijos ir org-jos galėjo būti tik nelegalios. 1985 M. Gorbačiovui pradėjus pertvarką, Lietuvoje nuo 1988 ėmė klostytis palankesnės sąlygos viešai polit. veiklai. 1988 06 susikūrė Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio iniciatyvinė grupė, 1988 10 įvyko jo I suvažiavimas (1988 11–1990 Sąjūdžio Seimo tarybos pirm. V. Landsbergis). 1988 10 V. Keturakio, P. Šilo, V. Petkaus, K. Kryževičiaus ir kt. iniciatyva veiklą atnaujino LKDP. 1988 pab. S. Pečeliūno ir kt. iniciatyva paskelbta apie Lietuvos demokratų partijos veiklos pradžią. 1989 R. Matulio ir kt. iniciatyva atsikūrė Lietuvių tautininkų sąjunga, K. Antanavičiaus, V. P. Andriukaičio, A. Bagdono, G. Iešmanto, D. Kirvelio, A. Sakalo, J. Šato ir kt. iniciatyva – LSDP. 1989 11 LKP atsiskyrė nuo SSKP ir pasiskelbė savarankiška partija (CK I sekr. A. M. Brazauskas); 1990 ji buvo pertvarkyta į Lietuvos demokratinę darbo partiją. Kiti, likę LKP (SSKP platformos, vadovas – CK I sekr. M. Burokevičius) nariais, priešinosi Lietuvos nepriklausomybei, prisidėjo prie SSRS Sausio tryliktosios agresijos Lietuvoje (1991).

1990 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę toliau formavosi dabartinė polit. partijų sistema. Iš pradžių didžiausi oponentai buvo visuom. polit. judėjimas *Sąjūdis* ir savarankiška LKP (nuo 1990 pab. LDDP). Per pirmuosius rinkimus 1990 Sąjūdis laimėjo abs. dau-

3 lent. **Politinės partijos ir jų iškeltų kandidatų, išrinktų LR savivaldybių nariais, skaičius** (nuo 1990*)

Politinė partija	1990	1995	1997	2000	2002	2007
Darbo partija	–	–	–	–	–	111
Jaunosios Lietuvos koalicija	–	16	9	6	2	–
Koalicija *Už Neringos ateitį*	–	–	–	–	–	7
Krikščionių demokratų sąjunga	–	–	5	16	–	–
Krikščionių konservatorių socialinė sąjunga	–	–	–	–	–	6
LCS	–	74	135	173	156	–
LDDP	–	297	212	172	–	–
Lietuvos centro partija	–	–	–	–	–	18
Lietuvos demokratų partija	–	9	7	9	–	–
Lietuvos dešiniųjų sąjunga	–	–	–	–	2	–
Lietuvos laisvės lyga	–	–	–	4	–	–
Lietuvos laisvės sąjunga	–	6	6	15	5	0
Lietuvos lenkų liaudies partija	–	–	–	–	1	0
Lietuvos lenkų rinkimų akcija	–	69	56	53	50	53
Lietuvos liaudies sąjunga *Už teisingą Lietuvą*	–	–	–	–	3	0
Lietuvos liberalų sąjunga	–	40	44	166	160	–
Lietuvos liberalų ir centro sąjunga	–	–	–	–	–	182
Lietuvos moderniųjų krikščionių demokratų sąjunga	–	–	–	–	9	–
Lietuvos moterų partija	–	–	14	10	–	–
Lietuvos nacionaldemokratų partija	–	–	–	–	5	–
Lietuvos nepriklausomybės partija	–	2	–	–	–	–
Lietuvos nuosaikiųjų konservatorių sąjunga	–	–	–	–	16	–
Lietuvos partija *Socialdemokratija-2000*	–	–	–	2	1	6
Lietuvos piliečių aljansas	–	–	20	3	–	–
Lietuvos pilietinės demokratijos partija	–	–	–	–	–	17
Lietuvos politinių tremtinių ir kalinių sąjunga	–	56	20	27	24	–
Lietuvos Respublikos liberalų sąjūdis	–	–	–	–	–	51
Lietuvos respublikonų partija	–	5	–	1	–	–
Lietuvos rusų sąjunga	–	–	7	7	11	5
Lietuvos ūkio partija	–	–	5	0	–	–
Lietuvos valstiečių liaudininkų partija	–	104	84	209	190	141
LKDP	–	247	180	99	116	95
LKP (savarankiška)	2 718	–	–	–	–	–
LKP (SSKP)	462	–	–	–	–	–
LSDP	–	72	136	104	332	302
LTS	–	49	23	13	11	3
Naujoji sąjunga (socialliberalai)	–	–	–	270	138	97
Partija *Jaunoji Lietuva*	–	–	–	–	–	2
Partija *Tvarka ir teisingumas* (liberalai demokratai)	–	–	–	–	129	181
Politinė partija *Rusų aljansas*	–	–	–	–	3	3
Sąjūdis	4 628	–	–	–	–	–
Tautos pažangos partija	–	14	3	1	3	0
Tėvynės liaudies partija	–	–	–	1	–	–
TS(LK)	–	428	493	199	193	256

* 1990 03 įvyko rinkimai į LR liaudies deputatų tarybas. Pakartotiniai rinkimai vyko 1990 03–04. Rinkimuose, greta Sąjūdžio, LKP, SSKP kandidatų, į LR liaudies deputatų tarybas buvo išrinkti 28 kt. partijų atstovai

gumą mandatų AT/AS, bet 1991 susiskaldė į frakcijas ir daugumą faktiškai prarado. Per 1992 rinkimus daugumą (76 vietas iš 141) laimėjo LDDP, o 1996 – TS(LK), 1993 susikūrusi iš Sąjūdžio daugumos. Jau per pirmąjį nepriklausomybės d-metį polit. partijų ir org-jų itin padaugėjo, vienu metu jų buvo įregistruota >40, į 10 d-mečio pabaigą jų ėmė mažėti. Greta minėtų, svarbesnės parlamentinės partijos yra LKDP, LSDP, Lietuvos liberalų s-ga, Naujoji s-ga (socialliberalai). Politinės partijos, veikusios ar tebeveikiančios po 1990, vardijamos 1 lent. 192 psl., jų iškeltų kandidatų, išrinktų Seimo nariais, skaičius nurodomas 2 lentelėje 193 puslapyje, s-bių nariais skaičius – 3 lentelėje. 21 a. pr. prasidėjo polit. partijų jungimosi procesas. Iš žymesnių vienijimųsi minėtini: LDDP ir LSDP susijungimas į vieną partiją (LSDP; 2001), Naujosios demokratijos–Moterų partijos ir Lietuvos valstiečių partijos (2001), Lietuvos dešiniųjų s-gos (2003) ir Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių s-gos (2004), dalies buv. LKDP narių prisijungimas prie TS(LK), Liberalų ir centro s-gos įkūrimas (2003) iš Lietuvos liberalų s-gos, LCS ir Moderniųjų krikščionių demokratų s-gos. Vyko ir atvirkštiniai procesai: suskilo LKDP, nuo TS(LK) 1999 atskilo Tėvynės liaudies partija, 2000 – Nuosaikiųjų konservatorių s-ga. Dėl itin didelės socialinės skaidos ir vidurinio gyventojų sluoksnio lėto kūrimosi nuo 20 a. pab. partinės sistemos stabilumą silpnina naujų partijų, iškeliančių žinomus polit. vadovus ar populiarius šūkius, atsiradimas. Žymiausios jų – Darbo partija (įk. 2003), per 2004 rinkimus laimėjusi 39 Seimo narių vietas, ir 2002 įkurta Liberalų demokratų partija, nuo 2006 partija Tvarka ir teisingumas (liberalai demokratai); jos lyderis R. Paksas 2003 buvo išrinktas Lietuvos prezidentu. Užsienio politologai pabrėžia tam tikrą Lietuvos politinės sistemos stabilumą: valdžia laimėjusioms partijoms perduodama taikiai, R. Paksas iš LR prezidento posto pašalintas 2004 per LR Seimo apkaltą, Darbo partija, nors pati 2004–05 priklausė valdančiajai koalicijai, netapo valdančiąja, jos polit. įtaka sumažėjo (2006 frakcija Seime suskilo), gerai vertinamas 2005 suformuotos mažumos vyr-bės ir iki 2007 09 ją pagal sutartį rėmusios opozicinės Tėvynės sąjungos polit. bendradarbiavimas.

L: *Politinės partijos Lietuvoje: atgimimas ir veikla* Kaunas 1996; *Politinės partijos demokratinėje visuomenėje* Vilnius 1998.

Nevyriausybinės organizacijos

Nevyriausybinės organizacijos, iki 2004 visuomeninės organizacijos ir judėjimai, yra privatūs LR piliečių ir (ar) užsieniečių, nuolat gyvenančių Lietuvoje, savanoriški susivienijimai, įkurti tarnauti visuomenės ar jos grupių labui nesiekiant pelno, t.p. siekiant tikslų, neprieštaraujančių LR Konstitucijai ir kt. įstatymams. Į nevyriausybines org-jas ir judėjimus piliečiai telkiasi skatinami amžiaus, bendravimo su kt. valstybių piliečiais, darbo, kultūros, lyties, mokslinių-techninių, pažintinių, profesinių, religijos, sporto, švietimo, tautybės, turizmo ir kt. interesų ar pomėgių. Nevyriausybinės org-jos veikia atskirai nuo polit. partijų (jos siekia savo atstovų išrinkimo LR Seimo ir s-bių tarybų nariais), profs-gų ir rel. bendruomenių. Nevyriausybinės org-jos skirstomos į asociacijas (pvz., Lietuvos žmogaus teisių asociacija), labdaros ir paramos fondus (pvz., Mstislavo Rostropovičiaus labdaros ir paramos fondas), viešąsias įstaigas, t.p. menininkų org-jas (pvz., Lietuvos tautodailininkų sąjunga, Lietuvos teatro sąjunga, Lietuvos meno kūrėjų asociacija), tautines bendrijas (Lietuvos armėnų sąjunga, Lietuvos karaimų kultūros bendrija), daugiabučių namų savininkų ir sodininkų, medžiotojų ir žvejų bendrijas (pvz., Medžiotojų ir žvejų draugija, įk. 1947, Lietuvos gamtos draugija, įk. 1991), pramonės, prekybos ir amatų rūmus, kūrybines org-jas (pvz., Lietuvos kaimo rašytojų sąjunga, Lietuvos rašytojų sąjunga, Nepriklausomų rašytojų sąjunga, Lietuvos žurnalistų sąjunga) ir kitas (pvz., Lietuvos mokslininkų sąjunga, Lietuvos mokslo istorikų ir filosofų bendrija).

Pagrindinės nevyriausybinių org-jų funkcijos yra šios: teikti LR įstatymais nustatytų tipų paslaugas, atstovauti visuom. interesams ir dalyvauti sprendžiant jos reikalus, teikti

pagalbą kitoms nevyriausybinėms org-joms, koordinuoti veiklą ir išteklius, plėtoti veiklą vietos bendruomenėse, regionuose nac. arba tarpt. mastu. Jų vaidmuo visuomenėje susijęs su vykdoma veikla: socialine-politine, ekonomine, vieša ar privačia. Socialinis-politinis nevyriausybinių org-jų vaidmuo pasireiškia org-jų narių galimybe savarankiškai reikšti savo nuomonę, sukuriant erdvę piliet. teisėms garantuoti. Nevyriausybinės org-jos kuria tolerantišką aplinką, garantuoja teisinį stabilumą, kai atstovaujami įv. org-jų narių požiūriai, viešai reiškiama interesų įvairovė. Nevyriausybinių org-jų savireguliavimo funkcijos – vidaus taisyklių, principų, reikalavimų ir nuostatų taikymas ir priežiūra. Ekonominė nevyriausybinių org-jų reikšmė susijusi su org-jos dalyvių priv. iniciatyva ir savanoryste bei parama nevyriausybinių org-jų sektoriuje (jos sušvelnina rinkos krizės padarinius, prisideda prie rinkos infrastruktūros plėtros). 2005 Lietuvoje buvo įregistruota 16 270 nevyriausybinių org-jų. Jų veiklą reglamentuoja LR Konstitucija (35 str.), Visuomeninių org-jų įstatymas (galiojo 1995–2004), t.p. Asociacijų, Labdaros ir paramos fondų, Viešųjų įstaigų įstatymai (priimti 1996), įtvirtina 2004 įsigaliojęs LR civilinis kodeksas ir naujos Asociacijų, Labdaros ir paramos fondų įstatymų redakcijos.

ISTORIJA. 19 a. 2 pusėje Rusijos valdomoje Lietuvoje sustiprėjęs lietuvių tautinis sąjūdis subrandino liet. spaudą: pradėta leisti *Aušrą*, *Varpą*, *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgą*, *Tėvynės Sargą*. Liberalių pažiūrų pasauliečiai inteligentai (varpininkai) būrėsi apie *Varpą*. Katalikiškai judėjimo srovei atstovavo *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga* ir *Tėvynės Sargas*. 19 a. pab. iš V. Europos ir RI u-tų, kuriuose mokėsi lietuvių studentų, sklido soc. idėjos; joms įtakos turėjo ir J. Šliūpo pažiūros, jo redaguojama *Apšvieta* (1892–93). 20 a. pradžios pokyčiai išryškino visuom. judėjimų organizuotumo ir polit. konsolidacijos trūkumus. Didysis Vilniaus seimas (1905) suaktyvino visuom. gyvenimą, paspartino polit. srovių formavimąsi.

RI valdymo l-piu po 1905–07 Rusijos rev-jos Lietuvoje viešai veikė valdžios įregistruotos visuomeninės labdaros ir šalpos (pvz., *Motinėlės* d-ja, įk. 1907), mokslo (pvz., Lietuvių mokslo draugija, įk. 1907) org-jos. Slaptos, legalios ir pusiau legalios lietuvių kult. ir švietimo, tautinės, religinės ir šalpos org-jos kūrėsi ne tik Lietuvoje (1905 buvo įkurta Šv. Kazimiero draugija, 1906 – Laukaitis, Dvaranauskas, Narjauskas ir bendrovė, lietuvių švietimo draugijos – *Saulė*, *Žiburys*, 1912 – Vilniaus kr. – *Rytas*), bet ir V. Europos šalyse bei JAV, kur studijavo ar dirbo lietuviai. Šios org-jos vadintos d-jomis (pvz., Lietuvoje *Aušros*, Šveicarijoje – *Rūtos*), ir kitaip – *Lituanijos susišelpimo fondas*, *Susivienijimas lietuviškos jaunuomenės užrubežyje*, JAV – *Motinėlė*.

I pasaul. karas, Vokietijos okupacija Lietuvoje (1915–18), Rusijos 1917 Vasario rev-ja ir Spalio perversmas suaktyvino lietuvių visuom. polit. veiklą. 1914 buvo įkurta Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti, 1917 – Lietuvių tautos taryba.

1919–40 Lietuvoje susiformavo polit. sistema, buvo garantuojama visuom. org-jų laisvė, reglamentuota 1919 įstatymu (1936 pakeistas Draugijų įstatymu). Veikė (oficialiai iki 1930) ateitininkai, Lietuvių katalikų jaunimo s-ga *Pavasaris* (įk. 1911), Lietuvių katalikių moterų draugija, zitietės, Lietuvių moterų globos draugija, Lietuvių katalikų blaivybės draugija. Be kat. jaunimo ir moterų, dar veikė vaikų org-jos: Angelo Sargo vaikų s-ga, Eucharistijos karžygiai, Marijos vaikai. Katalikai vyrai buvo suburti į Lietuvos katalikų vyrų sąjungą (įk. 1934). Kovai su vargu ir skurdu 1920 buvo įkurta Šv. Vincento Pauliečio draugija. Mokytojus vienijo Lietuvių katalikų mokytojų sąjunga, darbininkus – juozapiečiai, Lietuvos darbo federacija. Katalikų mokslininkams telkti, sudaryti palankias sąlygas jų darbui tikintis ateityje įkurti Lietuvos katalikų u-tą, 1922 buvo įsteigta Lietuvių katalikų mokslo akademija. Visas katalikų org-jas vienijo Katalikų veikimo centras, kuris išlaikė ir Katalikų spaudos biurą. LSDP įkūrė Lietuvos sd. jaunimo s-gą *Žiežirba* (1922), Lietuvos u-to (nuo 1930 – VDU) studentų d-ją *Žaizdras* (1925), liberalai – švietėjišką d-ją *Žiburėlis* (įk. 1894), moksleivių org-ją *Aušrininkai* (įk. 1910), Socialistinės jaunuomenės sąjungą *Draugas* (įk. 1920), Lietuvos jaunimo sąjungą (įk.1922). Vilniaus krašte veikė švietimo ir kultūros org-ja Kultūra (įk. 1927). Buvo įkurta naujų partijas ir jų ideologiją remiančių visuom. org-jų, pvz., tautininkų ideologiją nuo 1922

rėmė Lietuvių studentų tautininkų korporacija *Neo-Lithuania*, nuo 1924 ji vadinta *Jaunosios Lietuvos* korporacija, nuo 1926 veikė ir *Neo-Lithuania* korporacijos filisterių s-ga, t.p. nuo *Neo-Lithuania* 1928 atsiskyrusi studenčių merginų korporacija *Filiae Lithuania*, o po 1926 Gruodžio septynioliktosios perversmo – ir *Geležinio Vilko* org-ja. Nuo 1930 autoritarinė tautininkų valdžia apribojo arba uždraudė kd., sd. ir kitų krypčių visuom. org-jų veiklą (pvz., buvo uždrausta moksleivių ateitininkų org-ja). Kitoms (pvz., Lietuvai pagražinti draugija, įk. 1921, atkurta 1995, Medžioklės ir žūklės d-ja, veikė 1922–40, Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Birutės karininkų šeimų moterų draugija, įk.1925, Lietuvos gamtininkų draugija, įk.1931) iš esmės netrukdyta veikti.

SSRS okupacijos metais visuom. org-jos buvo uždarytos arba pajungtos kom. totalitarinei sistemai, veikė griežtai kontroliuojamos valstybės ir jos saugumo institucijų. Org-jų nariai turėjo mažai savarankiškumo viešajai nuomonei reikšti ar priimti ir juo labiau įgyvendinti viešus sprendimus, susijusius su visuom. org-jų veikla. Org-jos oficialiai buvo skirstomos į masines politines (Lietuvos komunistų partija, komjaunimas), profesines (profs-gas), kooperatines (kolūkiai, vartotojų, gyv. namų statybos kooperatyvai), kūrybines s-gas (rašytojų, dailininkų, kompozitorių, žurnalistų), t.p. d-jas ir klubus (sporto, mokslo ir technikos, kultūros), vad. savaveiksmes org-jas (namų v-bų k-tai, tėvų k-tai), vad. visuomeninius organus (ministerijų moksl. techn. tarybos, vykd. k-tų komisijos). 41% Lietuvos gyventojų priklausė vienai, 12% dviem, 6% trims ir daugiau org-jų.

Nuslopinus 1944–53 ginkluotą ir kitokį Lietuvos pasipriešinimą sovietiniam okupaciniam režimui tik 20 a. 8 d-metyje ėmė rastis didesnių nelegalių arba pusiau viešai veikiančių tautinio, kult. bei rel. judėjimo sambūrių ir org-jų, keliančių pasipriešinimo sov. valdžiai tikslus, pvz., 1976 V. Petkaus ir kitų įkurta Lietuvos Helsinkio grupė, 1978 A. Terlecko ir kitų įkurta Lietuvos laisvės lyga, t.p. 1978 įkurtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas, jėzuitų, marijonų, pranciškonų vienuolių ordinų leisti katalikiški tęstiniai leidiniai ir žurnalai *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika* (1972–89; jos platinimą rėmė Čikagoje įkurta Lietuvių katalikų religinės šalpos rėmėjų sąjunga), *Dievas ir Tėvynė* (1976–81), *Rūpintojėlis* (1977–90) ir kiti. Aktyviausiai pusiau vieša organizuota pasipriešinimo veikla reiškėsi 1987–88: kūrėsi nuo valdžios institucijų nepriklausomos paminklosaugos (pvz., *Talka* ir *Santarvė*, abi įk.1987) ir žaliųjų (klubai *Aukuras*, *Atgaja*, *Žemyna*, *Žvejonė*) org-jos, Vilniuje pradėjo veikti intelektualų diskusijų klubai, įkurtas ir įregistruotas Lietuvos kultūros fondas. 1988 10 22–23 įvyko visuom. judėjimo *Sąjūdis* steigiamasis suvažiavimas, priimta veiklos programa (1990–93 Sąjūdis veikė kaip visuom. politinis, po to – visuom. judėjimas). Jo svarb. leidiniai iki 1990 – *Atgimimas*, *Respublika*, *Sąjūdžio žinios*. 1989 įsikūrė priešiška Lietuvos nepriklausomybei org-ja *Jedinstvo*.

1990 atkūrus Lietuvos nepriklausomybę iki 1994 įregistruota 1487 visuomeninės organizacijos, bet iš jų tik ~70% atitiko visuomeninių organizacijų statusą, kitos dažn. buvo valstybės ir s-bių įsteigtos biudžetinės viešosios įmonės. 1990 vid. įkurtas Lietuvos Ateities forumas, vienijantis kairiąsias, ir Lietuvos Respublikos piliečių chartija, vienijanti dešiniąsias visuomenines politines organizacijas. Daugiausia viešųjų org-jų įregistruota 1996–2003. 2004 įsigaliojus naujam LR civiliniam kodeksui visuom. polit. organizacijų ir judėjimų statusas buvo pakeistas – juos imta vadinti nevyriausybinėmis org-jomis.

L: **R. Šimašius** *Ne pelno organizacijos: prigimtis ir reglamentavimas Lietuvoje ir Vakarų patirtis* Vilnius 1999; *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis* Vilnius 2006. *Daiva Kristina Kuzmickaitė*

Profsąjungos

Veikia 3 nacionaliniai profs-gų centrai (2007): Lietuvos profs-gų konfederacija (pirm. A. Černiauskas, įk. 2002, vienija 82 475 narių, 2007, 1 lent.), Lietuvos profs-ga *Solidarumas* (pirm. A. Jašinskienė, įk. 2002, vienija ~3500 narių, 2007), Lietuvos darbo fed-ja (pirm. V. Puskepalis, įk. 1991, 2003 vienijo ~20 000 narių). Šios org-jos bendradarbiauja tarpusavyje, yra Trišalės tarybos (įk. 1995 LR vyr-bės, profs-gų atstovų ir darbdavių org-jų iniciatyva siekiant spręsti svarbiausias socialines ir ekonomines valstybės problemas) narės, nuo 2004 priklauso Europos profesinių s-gų konfederacijai. Lietuvos profs-gos bendradarbiauja su Estijos, Gruzijos, JAV, Latvijos, Lenkijos, Rusijos, Skandinavijos šalių, Ukrainos profs-gomis. Regioninei veiklai koordinuoti įkurta Baltijos šalių profs-gų taryba. Didžiausia Lietuvos šakinė profs-ga – švietimo darbuotojų s-ga, veikliausia pirminė profs-gų org-ja – b-vės *Mažeikių nafta* profs-ga. Vyko keli profs-gų organizuoti streikai – neilgalaikiai įspėjamieji visuom. transporto, darbuotojų, mokytojų ir medikų, t.p. bado akcija Kauno gamykloje *Koordinatė*. Profs-gos leidžia laikraščius *Lietuvos Profsąjungos* (nuo 1994), *Solidarumas* (nuo 2006), šakinius, regioninius leidinius, veikia profs-gų interneto svetainės.

ISTORIJA. Lietuvos profs-gų pirmtakės – 19 a. pab. nelegaliai įkurtos kovos kasos. Jų pagrindu pradėjo kurtis darbininkų profs-gos. Pirmoji profs-ga įsteigta 1891 Vilniuje. Iki 20 a. pr. Vilniuje įsikūrusioms profs-goms ir kovos kasoms priklausė ~1400 darbininkų. 1902 Vilniuje veikė odos, siuvėjų, stalių, vėliau buvo įkurtos kepyklų, malūnų, plytinių, šerininkų, lentpjūvių, puodžių ir kitų pramonės bei amatų darbininkų profs-gos. 1905–07 profs-gos kūrėsi jau visoje Lietuvoje. Vilniuje susikūrė ~15 profs-gų, joms priklausė >38% pramonės darbininkų. 1906 03 Rusijos valdžia profs-gas legalizavo. 1906 Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijose buvo įregistruotos 23 profs-gos (iš jų žinomiausios krikščioniškos – juozapiečiai, zitietės LSDP įkurtos Dvarų ir sodžių darbininkų, Laukų darbininkų s-gos). 1905 streikais Vilniaus darbininkai išsikovojo 8 val. darbo dieną, didesnius atlyginimus, kolektyvinių sutarčių pripažinimą (jiems buvo pripažinta teisė prižiūrėti vidinę tvarką darbovietėse). 1908–09 vyko Vilniaus odininkų streikas, nukreiptas prieš darbdavių ketinimus pailginti darbo dieną nuo 8 iki 10 val., sumažinti darbo užmokestį 30%, panaikinti profs-gų teisę kontroliuoti darbininkų priėmimą ir atleidimą iš darbo. Odininkus savišalpos kasų lėšomis rėmė visos Vilniaus profs-gos. Streikas truko 5 mėnesius. Nors jam pasibaigus darbo diena buvo pailginta, atlyginimas sumažėjo 20%, bet profs-gų teisės liko nesuvaržytos, jos ir toliau kontroliavo darbininkų įdarbinimą ir atleidimą, išsaugojo jų darbo vietas. 1912 Rusijoje buvo priimtas darbininkų socialinio draudimo įstatymas (tam įtakos turėjo ir Vilniaus darbininkų peticija Valst. Dūmos sd. frakcijai, pasirašyta 296 asmenų). 1912 Vilniuje profs-gos vienijo ~700 narių. 1913 susikūrė pram. ir prek. profs-ga (400 narių), 1914 – metalo pramonėje dirbančių darbininkų profs-ga (250 narių).

Per I pasaul. karą (1914–18) Lietuvą okupavus Vokietijos kariuomenei dauguma profs-gų buvo uždaryta, įregistruotos tik kai kurios vilniškės. Buvo sudarytas Vilniaus profs-gų centro biuras (pirm. P. Eidukevičius); veikė pusiau legaliai. 1918 jam priklausė 10 profs-gų (~5000 narių). 1918 pab., susikūrus marionetinei LSSR, LKP organizavo kair. profs-gas. 1919 01 Vilniuje buvo sudarytas jų laikinasis centro biuras (CB).

Lietuvai apgynus nepriklausomybę liet. darbininkai ėmė aktyviau jungtis į profs-gas. Steigiant profs-gas aktyviai veikė LSDP ir LKDP vadovaujama Lietuvos darbo federacija. 1919 pab. Lietuvoje veikė 77 darbininkų ir tarnautojų profs-gos (~20 000 narių), 1920 vid. – 136 (45 000). 1919 įkurta darbo inspekcija, Lietuvos profs-gų centro biuras (1926–27 jo pirmininkas buvo J. Paplauskas), pram. įmonėse įvesta 8 val. darbo diena, įsteigta darbo birža, ligonių kasos, priimti darbo samdos sutarties įstatymai. 1920 pab. profs-gos veikė 19 apskričių, joms priklausė 17% samdomų darbininkų. Jas kuravo Darbo ir soc. apsaugos m-ja (įk. 1919). 1919 pab. buvo sudaryti Kauno, t.p. Suvalkijos darbi-

1 lent. **Lietuvos profesinių sąjungų konfederacijos šakinės organizacijos** (2007)

Profesinės sąjungos pavadinimas	Narių skaičius	Profesinių org-jų skaičius
Chemijos pramonės darbuotojų profs-gų fed-ja	2 937	11
Energetikos darbuotojų profs-gų fed-ja	4 735	41
Geležinkelininkų profs-gų fed-ja	3 000	24
Kelių ir autotransporto darbuotojų profs-gų fed-ja	1 600	29
Komercijos ir kooperacijos darbuotojų profs-ga	2 000	41
Kultūros darbuotojų profs-gų fed-ja	700	21
Lengvosios pramonės profs-ga	4 300	24
Maistininkų profs-ga	3 050	26
Metalistų profs-gų susivienijimas	1 780	15
Miško ir miško pramonės darbuotojų profs-gų fed-ja	3 016	44
Lietuvos mokytojų profs-ga	1 300	94
Nacionalinio radijo ir televizijos kūrybinių darbuotojų profesinis susivienijimas	420	2
Nacionalinio operos ir baleto teatro profs-ga	214	–
Nepriklausomų profs-gų org-jų asociacija	1 800	8
Paslaugų sferos darbuotojų profs-ga	2 800	15
Radioelektronikos pramonės profs-gų org-jų fed-ja	3 900	31
Ryšių darbuotojų profs-ga	4 515	58
Slaugos specialistų org-ja	9 000	204
Statybininkų profs-ga	2 150	32
Sveikatos apsaugos darbuotojų profs-ga	3 642	42
Švietimo darbuotojų profs-ga	10 152	50
Valstybės tarnautojų profs-ga	3 130	38
Vandens transporto darbuotojų profs-gų fed-ja	734	3
Vidaus reikalų sistemos respublikinė profs-ga	4 000	25
Visuomeninių paslaugų profs-gų fed-ja	3 100	38
Žemės ūkio darbuotojų profs-gų fed-ja	4 500	147

2 lent. **Lietuvos profsąjungų šakinės organizacijos** (1926 07)

Profsąjungos pavadinimas	Narių skaičius	Skyrių skaičius
Lietuvos ž.ū. darbininkų profs-ga	2 000	75
Bendra darbininkų profs-ga	6 000	54
Odos pramonės darbininkų profs-ga	700	5
Metalo pramonės darbininkų profs-ga	760	4
Maisto pramonės darbininkų profs-ga	1 100	6
Geležinkelio darbuotojų ir tarnautojų profs-ga	4 500	32
Valstybės ir savivaldybių tarnautojų profs-ga	2 000	19
Mokytojų profs-ga	1 000	10
Prekybos, pramonės, visuomeninių įmonių tarnautojų profs-ga	600	6
Spaudos darbininkų profs-ga	600	2
Pašto, telefono ir telegrafo tarnautojų profs-ga	1 200	–
Rūbų, skalbinių ir kepurių amato darbininkų profs-ga	300	4
Tabako, papirosų ir gilzių darbininkų profs-ga	400	–
Kooperatyvų tarnautojų profs-ga	150	–
Vandens transporto tarnautojų ir darbininkų profs-ga	150	–
Nešikų ir juodadarbių profs-ga	80	–
Kauno miesto savivaldybės tarnautojų profs-ga	–	–
Lietuvos artistų ir muzikų profs-ga	100	–

ninkų profs-gų CB. 1920 06 Kaune vykusio Lietuvos profs-gų I suvažiavimo (jis atstovavo 40 000 organizuotų narių) metu Lietuvos profs-gų kontrolę perėmė nelegaliai veikianti antivalstybinė LKP, todėl 1921 01 Lietuvos vyr-bė uždarė Lietuvos profs-gų CB ir LKP kontroliuojamas profs-gas. Vietoj jų LSDP ėmė steigti naujas. Nuo 1921 sd. įtaka joms ėmė silpnėti, nemažai darbininkų perėjo į LR vyr-bės remiamą Lietuvos darbo federaciją. Be kd. vadovaujamos Lietuvos darbo federacijos, socialdemokratinių (prie jų dažn. priskiriamos ir tarnautojų profs-gos), t.p. LKP kontroliuojamų profs-gų, Lietuvoje nuo 1922 veikė ir nacionalinės. Tai – lenkų *Vienybė* (1922–28), Bendroji lenkų darbo žmonių profs-ga (1926–37), Klaipėdoje bei Klaipėdos krašte vokiečių Bendroji, Transporto, Žemės ūkio, Komunalinio ūkio, Statybos darbininkų profs-gos (visos 1923). Pastarosioms vadovavo Visuotinis vokiečių profs-gų susivienijimas, centr. būstinę turintis Vokietijoje. Lenkijos valdomo Vilniaus kr. profs-gos buvo tos valstybės profs-gų dalis. Veikė darbdavių org-jos – Katalikų verslininkų d-ja, Žydų darbdavių s-ga ir kitos. Nuo 1921 LR priklausė Tarptautinei darbo organizacijai (ILO), į jos sesijas buvo siunčiamos delegacijos (jų sudėtį kontroliavo LR vyr-bė). 1919–21 veikė 2 pagrindiniai prof s-gų susivienijimai, jiems vadovavo sd. krypties Darbininkų ir tarnautojų CB bei kd. – Lietuvos darbo federacija. Profs-gų veikloje aktyviai dalyvavo socialdemokratai S. Kairys, V. Požela, J. Pakalka, K. Venclauskis, A. Purėnas, J. Sonda-Sondeckis, K. Bielinis, J. Paknys (pastarasis M. Sleževičiaus vyr-bėje 1919 04–10 vadovavo Darbo ir socialinės apsaugos m-jai), Lietuvos darbo federacijos veikėjai – P. Raulinaitis, P. Radzevičius, K. Ambrozaitis, P. Dovydaitis. 1923 prof-gos buvo pertvarkytos į šakines org-jas. 1926 07 Lietuvos profesinių s-gų centro biuras vienijo 18 šakinių org-jų (2 lent.)

1922 ir 1926 į LR Seimą išrinkti į LSDP sąrašus įtraukti profsąjungų atstovai P. Mikulskas, V. Galinis, J. Kedys, J. Markelis, V. Sakalauskas, į Lietuvos darbo sąrašus įtraukti P. Raulinaitis, P. Radzevičius, K. Ambrozaitis, P. Jočys, A. Milčius, V. Kasakaitis. Po Gruodžio septynioliktosios perversmo (1926) Darbininkų ir tarnautojų profs-gų CB 1927 buvo uždarytas (kai kurios jo šakos dar veikė iki 1932), tautininkų valdžia ėmė steigti savo kontroliuojamas profs-gas, kurti korporatyvinę sistemą. Buvo leidžiami laikraščiai *Profesinės žinios* (1922–23), *Darbininkų žodis* (1924). Profs-gų pozicijai iš dalies atstovavo ir laikr. *Lietuvos žinios*.

1940 SSRS okupavus Lietuvą buvo įkurtos 25 marionetinės profs-gos, joms priklausė ~30 000 darbininkų ir tarnautojų. Sov. profs-gos iškart buvo kuriamos kaip sov. kom. totalitarinio režimo dalis ir turėjo rūpintis ne tiek darbininkų ar tarnautojų reikalais, kiek darbo našumo kėlimu, darbininkų pajungimu sov. valdžios sistemai. Jų veiklai oficialiai vadovavo Lietuvos profs-gų organizacinis CB (pirm. J. Stimburys). 1940 11 profs-gos buvo pertvarkytos į 16 šakinių profs-gų. 1941 01 Lietuvos profs-gos buvo įjungtos į SSRS profs-gų organizaciją. 1941 Lietuvą užėmus Vokietijos kariuomenei profs-gų veikla buvo uždrausta, leista veikti tik vokiečių okup. administracijos kontroliuojamoms darbininkų ir tarnautojų profs-goms. 1943 Vilniuje veikė 12 nelegalių profs-gų. Joms vadovavo Vilniaus sr. k-tas, buvo leidžiamas nelegalus laikr. lenkų k. *Związkowiec*.

Sov. profesinės s-gos vykdė dalį profesinėms s-goms nebūdingų f-jų: su jomis buvo derinamas butų dirbantiesiems skirstymas, 1957 joms perduotas valstybinis social. draudimo biudžetas, 1960 – visos sanatorijos (išskyrus tuberkuliozės) ir poilsio namai. 1964 profs-gų pirminės org-jos įkurtos kolūkiuose. 1986 profs-gos turėjo 9258 pirmines org-jas; 735 jų veikė kolūkiuose, 170 – spec., profes. techn. ir aukštosiose m-lose, 82 – pram. įmonių gamybiniuose susivienijimuose. Formaliai aukščiausias profs-gų atstovaujamasis organas – suvažiavimas, o tarp suvažiavimų jų veiklai vadovavo Profs-gų taryba, faktiškai profs-goms vadovavo kompartija, jų veiklą prižiūrėjo KGB.

Sov. S-goje 1985 pradėtai pertvarkai 1988 pasiekus Lietuvą, 1989 A. Januškos, R. Dagio, D. Paukštės ir kt. iniciatyva buvo įkurtas Profesinių s-gų persitvarkymo sąjūdis. 1989 kaip alternatyva sov. profs-goms įkurta Lietuvos darbininkų s-ga (2002 pakeitė pavadinimą – Lietuvos profs-ga *Solidarumas*), nutraukti ryšiai su SSRS profs-gų centro taryba.

1990 atkūrus Lietuvos nepriklausomybę įvyko Lietuvos profesinių sąjungų suvažiavimas (1990 04), kuris LSSR profesinių sąjungų tarybos org-jų pagrindu įkūrė vad. Lietuvos laisvųjų profesinių sąjungų konfederaciją (šios org-jos pagrindu susikūrė Lietuvos profs-gų centras). Susikūrė naujų org-jų, vienijančių policininkus, gaisrininkus, muitininkus, mokesčių inspektorius, LR Seimo ir prokuratūros tarnautojus, tardytojus, bankų ir draudimo, kazino, privačios saugos, degalinių, vadovybės apsaugos darbuotojus. Dalis profesinių sąjungų šakų ir org-jų 1992 įkūrė Lietuvos profs-gų susivienijimą; 2002 Lietuvos profesinių sąjungų centras ir Lietuvos profesinių sąjungų susivienijimas susijungė į Lietuvos profesinių sąjungų konfederaciją (vienija 26 šakines profs-gų org-jas, 2007).

L: M. Cheis *Profesinės darbininkų sąjungos* Kaunas 1922; **S. Čepulienė** *Profsąjunginis judėjimas Lietuvoje* Vilnius 1964, *Už kovingas profsąjungas: LKP vaidmuo organizuojant profsąjungų judėjimą buržuazinėje Lietuvoje (1919 m. antroji pusė–1940.VI.15)* Vilnius 1981; **S. Černiauskas** *Profsąjunginio judėjimo vystymasis Lietuvoje 1927–1940* Vilnius 1966; **V. Vilčinskas** *Lietuvos socialdemokratija* London 1981.

Valstybės apdovanojimai

LR valstybės apdovanojimai yra pasižymėjimo ženklai, skirti pasižymėjusiems asmenims, kar. daliniams ar gyvenvietėms pagerbti. Valst. apdovanojimų sistemą sudaro 4 ordinai – Vytauto Didžiojo ordinas, Vyčio Kryžiaus ordinas, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino ordinas ir Už nuopelnus Lietuvai – Vyčio Kryžiaus ordino vėliava ir 6 medaliai – Žūvančiųjų gelbėjimo kryžius, keturių minėtų ordinų medaliai ir Sausio tryliktosios atminimo medalis. Aukščiausias Lietuvos valstybės apdovanojimas yra Vytauto Didžiojo ordinas su aukso grandine (jį Seimo pirmininkas įteikia ir išrinktam bei pradedančiam eiti valstybės vadovo pareigas Lietuvos Respublikos Prezidentui po šio priesaikos). Vyčio Kryžiaus ordino vėliava yra kar. dalinio, miesto ar kitokios g-tės vėliava, papuošta Vyčio kryžiaus juosta; taip apdovanojami kar. daliniai, miestai ar kt. gyvenvietės už karinius ar šalies gynybos nuopelnus. Visų ordinų ženklai pagal svarbą skirstomi vienodai: Ordinas su aukso grandine (tokį ženklą turi tik Vytauto Didžiojo ordinas), Didysis kryžius (1 laipsnio ordinas), Komandoro didysis kryžius (2 laipsnio ordinas), Komandoro kryžius (3 laipsnio ordinas), Karininko kryžius (4 laipsnio ordinas), Riterio kryžius (5 laipsnio ordinas).

1 a

1 b

1 c

1 d

1 e

1 f

1 g

1 h

1 i

1 – Vytauto Didžiojo ordinas (įst. 1930): *a* – Vytauto Didžiojo ordino kryžius su aukso grandine (fragmentas) ir *b* – šio ordino žvaigždė, *c* – Vytauto Didžiojo ordino Didysis kryžius (vyrams, aversas) ir *d* – šio ordino žvaigždė, *e* – Vytauto Didžiojo ordino Komandoro didysis kryžius (moterims, aversas), *f* – šio ordino žvaigždė, *g* – Vytauto Didžiojo ordino Komandoro kryžius (vyrams, aversas), *h* – Vytauto Didžiojo ordino Karininko kryžius (aversas), *i* – Vytauto Didžiojo ordino Riterio kryžius (aversas)

2 a

2 b

2 c

2 d

2 e

2 f

2 – Vyčio Kryžiaus ordinas (įst. 1919): *a* – Vyčio Kryžiaus ordino Didysis kryžius (vyrams, aversas) ir *b* – šio ordino žvaigždė, *c* – Vyčio kryžiaus ordino Komandoro didysis kryžius (vyrams, aversas), jo žvaigždė tokia pati kaip Didžiojo kryžiaus, *d* – Vyčio Kryžiaus ordino Komandoro kryžius (vyrams, aversas), *e* – Vyčio Kryžiaus ordino Karininko kryžius (aversas), *f* – Vyčio Kryžiaus ordino Riterio kryžius (aversas)

3 a

3 b

3 c

3 d

3 e

3 f

3 – Gedimino ordinas (įst. 1928): *a* – Gedimino ordino Didysis kryžius (vyrams, aversas) ir *b* – šio ordino žvaigždė, *c* – Gedimino ordino Komandoro didysis kryžius (vyrams, aversas), jo žvaigždė tokia pat kaip ir Didžiojo kryžiaus, *d* – Gedimino ordino Komandoro kryžius (vyrams, aversas), *e* – Gedimino ordino Karininko kryžius (aversas), *f* – Gedimino ordino Riterio kryžius (aversas)

4 a

4 b

4 c

4 d

4 e

4 f

4 – ordinas *Už nuopelnus Lietuvai* (įst. 2002): *a* – ordino *Už nuopelnus Lietuvai* Didysis kryžius (vyrams, aversas) ir *b* – šio ordino žvaigždė, *c* – ordino *Už nuopelnus Lietuvai* Komandoro didysis kryžius (vyrams, aversas), jo žvaigždė tokia pati kaip ir Didžiojo kryžiaus, *d* – ordino *Už nuopelnus Lietuvai* Komandoro kryžius (moterims, aversas), *e* – ordino *Už nuopelnus Lietuvai* Karininko kryžius (aversas), *f* – ordino *Už nuopelnus Lietuvai* Riterio kryžius (aversas)

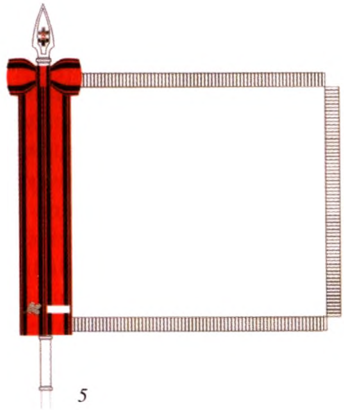
5

6

7

8

9

10

11

5 – Vyčio Kryžiaus ordino vėliava (įst. 1926) – ja apdovanoto kar. dalinio arba gyvenvietės vėliava su Vyčio Kryžiaus ordino juosta, vėliavos koto antgalyje – Vyčio Kryžiaus ordinas, *6* – Žūvančiųjų gelbėjimo kryžius (įst. 1930), *7* – Vyčio Kryžiaus ordino medalis (įst. 2002, aversas), *8* – Vytauto Didžiojo ordino medalis (įst. 2002, aversas), *9* – Gedimino ordino medalis (įst. 2002, aversas), *10* – ordino *Už nuopelnus Lietuvai* medalis (įst. 2002, aversas), *11* – Sausio tryliktosios atminimo medalis (įst. 1991, aversas)

Apdovanojant Didysis kryžius kabinamas ant muaro (specialiai austo šilko) juostos, Komandoro didysis ir Komandoro kryžiai – ant muaro kaspino, Karininko ir Riterio kryžiai – ant muaro kaspinėlio. Aukšč. laipsnių apdovanojimų sudedamoji dalis yra tų ordinų žvaigždė. Vietoj ordinų ir medalių nešiojama ir jų miniatiūros (sumažinti ordinų ženklų ir medalių variantai), juostelės arba rozetės (iš kaspinėlio padaryti sutartiniai ženklai ordino laipsniui žymėti). Ordinu apdovanotas asmuo vadinamas to ordino kavalieriumi.

Pagal 2002 įstatymą nustatyta tokia valst. ordinų, medalių ir kt. pasižymėjimo ženklų svarbumo eilė: Vytauto Didžiojo ordinas su aukso grandine, Vyčio Kryžiaus ordino Didysis kryžius, Vytauto Didžiojo ordino Didysis kryžius, Gedimino ordino Didysis kryžius, ordino *Už nuopelnus Lietuvai* Didysis kryžius, Vyčio Kryžiaus ordino Komandoro didysis kryžius, Vytauto Didžiojo ordino Komandoro didysis kryžius, Gedimino ordino Komandoro didysis kryžius; ordino *Už nuopelnus Lietuvai* Komandoro didysis kryžius, Vyčio Kryžiaus ordino Komandoro kryžius, Vytauto Didžiojo ordino Komandoro kryžius, Gedimino ordino Komandoro kryžius, ordino *Už nuopelnus Lietuvai* Komandoro kryžius, Vyčio Kryžiaus ordino Karininko kryžius, Vytauto Didžiojo ordino Karininko kryžius, Gedimino ordino Karininko kryžius, ordino *Už nuopelnus Lietuvai* Karininko kryžius, Vyčio Kryžiaus ordino Riterio kryžius, Vytauto Didžiojo ordino Riterio kryžius, Gedimino ordino Riterio Kryžius, ordino *Už nuopelnus Lietuvai* Riterio kryžius, Žūvančiųjų gelbėjimo kryžius, Vyčio Kryžiaus ordino medalis, Vytauto Didžiojo ordino medalis, Gedimino ordino medalis, ordino *Už nuopelnus Lietuvai* medalis, Sausio tryliktosios atminimo medalis.

Skyrimo tvarką nustato 2002 LR valstybės apdovanojimų įstatymas, pakeitęs 1930 ir 1991 Ordinų, medalių ir kitų apdovanojimų įstatymą. Apdovanojamųjų kandidatūras svarsto Lietuvos valstybės apdovanojimų taryba – Lietuvos Respublikos Prezidento sudaroma visuomeninė patariamoji institucija. Ją trejiems metams sudaro Prezidentas iš devynių ordino kavalierių. Valstybės apdovanojimus, dažn. Vasario 16 ir Liepos 6 d., skiria Prezidentas, jų etalonus saugo Lietuvos valstybės ordinų kancleris (juo yra Prezidento kanceliarijos kancleris). Yra nustatytos ordinų ir medalių nešiojimo taisyklės. Teisę teikti kandidatus apdovanoti Vytauto Didžiojo, Gedimino, Vyčio Kryžiaus, *Už nuopelnus Lietuvai* ordinų Didžiaisiais, Vyčio Kryžiaus ordino Komandoro didžiuoju kryžiumi turi LR Vyriausybė, teikti kandidatus apdovanoti Vytauto Didžiojo, Gedimino, *Už nuopelnus Lietuvai* ordinų kitais laipsniais ir medaliais – Seimo Pirmininkas ir jo pavaduotojai, M-ras Pirmininkas, Vyr-bės nariai, teikti apdovanoti Vyčio Kryžiaus ordino Komandoro, Karininko ir Riterio kryžiais bei šio ordino medaliu – krašto apsaugos, teisingumo, vidaus reikalų m-rai. Valst. apdovanojimai užs. valstybių piliečiams turi būti suderinti su užs. reikalų m-ru. Prezidentas gali apdovanoti valst. apdovanojimais ir be minėtų institucijų bei pareigūnų teikimo. Jeigu apdovanotųjų veikla žemina apdovanotojo vardą, Prezidentas gali juos išbraukti iš ordinų kavalierių arba medaliais ir kitais pasižymėjimo ženklais apdovanotųjų sąrašo.

ISTORIJA. LDK valdovai valstybei ar asmeniškai jiems nusipelniusius asmenis dažn. apdovanodavo materialiai – žemės sklypu, priklausomais valstiečiais, skirdavo beneficiją ar kitaip, kartais skirdavo į aukštesnes pareigas, nuo 15 a. pr. skirdavo d. kun-čio rūmininkais, suteikdavo aukštesnį rūmininko titulą. ATR valdovai nuo 18 a. pradžios ėmė kurti modernesnę apdovanojimų sistemą. 1705 Augustas II įsteigė Baltojo erelio, 1765 Stanislovas Augustas – Šv. Stanislovo, 1792 – *Virtuti militari* ordinus. Šis ordinas buvo teikiamas už kar. nuopelnus, averse – Erelis, reverse – Vytis. Rusijos reikalavimu 1794 panaikintas, 1807 Varšuvos kun-tėje atkurtas, buvo 5 klasių (spėjama, kad jo pavyzdžiu naudotasi 1918–40 kuriant ir atnaujinant Vyčio Kryžiaus ordiną); po 1815 Lenkijos karalystėje Rusijai reikalaujant Vytis ordino reverse buvo panaikintas. Po 1831 sukilimo Rusija *Virtuti militari* ordiną panaikino, o Baltojo erelio ir Šv. Stanislovo ordinus padarė Rusijos apdovanojimais.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1919 04 Krašto apsaugos m-ja paskelbė kar. ordino kūrimo konkursą. Buvo remiamasi Rusijos, Vokietijos imperijų bei D. Britanijos

kar. ordinų pavyzdžiais. 1919 įsteigtas kryžius *Už Tėvynę* (buvo 3 laipsnių). 1920 jis buvo pakeistas Vyties Kryžiumi. Buvo 2 rūšių – su kardais ir be kardų – ir 3 laipsnių. 1927 Vyties Kryžius buvo pakeistas Vyties Kryžiaus ordinu, 1930 panaikinta jo antroji rūšis. 1919 įsteigtas Vyčio Kryžiaus, 1928 – Gedimino, 1930 – Vytauto Didžiojo ordinai. Įsteigta ir medalių. 1930 priimtas Ordinų, medalių ir kitų apdovanojimų įstatymas (jame numatyta 32 apdovanojimai).

1990 atkūrus LR nepriklausomybę 1991 priimtas Ordinų, medalių ir kitų pasižymėjimo ženklų įstatymas beveik be pakeitimų kartojo 1930 įstatymo redakciją (daugelio pasižymėjimo ženklų teikimas buvo sustabdytas iki naujo įstatymo priėmimo; buvo teikiami tik Vyčio Kryžiaus ordinas ir Žūvančiųjų gelbėjimo kryžius).

2002 priimtu LR valstybės apdovanojimų įstatymu buvo siekiama padidinti apdovanojimų vertę, pakelti jų autoritetą, dėl to supaprastinta valst. apdovanojimų sistema, atsisakyta nuo 20 a. 3–4 d-metyje ir 1991–2002 buvusių Lietuvos kariuomenės kūrėjo savanorio, Lietuvos nepriklausomybės, Dariaus ir Girėno medalių. Vietoj Vyčio Kryžiaus įsteigtas Vyčio Kryžiaus ordino medalis. Kitų Europos šalių pavyzdžiu įsteigtas ordinas *Už nuopelnus Lietuvai*, kiekvienam ordino ženklui suteikti tarptautiniai ordinų pavadinimai (Riterio, Karininko, Komandoro didysis ir Didysis kryžiai). Pav. 284–285 puslapyje.

Valstybinės šventės ir atmintinos dienos

Valstybines švenčių dienas (1 lent.) nustato Darbo kodeksas (2003), atmintinas dienas (2 lent.) – Atmintinų dienų įstatymas (1997). Iki SSRS okupacijos švenčių dienas (3 lent. 288 psl.) nustatė 1930 Švenčių ir poilsio įstatymas.

1 lent. **Švenčių (ir nedarbo) dienos**

Šventės pavadinimas	Data
Naujieji metai	sausio 1
Lietuvos valstybės atkūrimo diena	vasario 16
Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo diena	kovo 11
Velykos	sekmadienis ir pirmadienis po pirmos mėnulio pilnaties po pavasario lygiadienio (gali būti tarp kovo 22 ir balandžio 25 d.)
Tarptautinė darbo diena	gegužės 1
Motinos diena	gegužės pirmasis sekmadienis
Joninės (Rasos)	birželio 24
Valstybės (Lietuvos karaliaus Mindaugo karūnavimo) diena	liepos 6
Žolinė (Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų diena)	rugpjūčio 15
Visų Šventųjų diena	lapkričio 1
Kalėdos	gruodžio 25 ir 26

2 lent. **Atmintinos dienos**

Atmintinos dienos pavadinimas	Data
Lietuvos vėliavos diena	sausio 1
Laisvės gynėjų diena	sausio 13
Klaipėdos krašto diena	sausio 15
Pasaulinė ligonių diena	vasario 11
Lietuvos globėjo šv. Kazimiero diena	kovo 4
Tarptautinė moterų solidarumo diena	kovo 8
Žemės diena	kovo 20
Lietuvos įstojimo į NATO diena	kovo 29
Saugaus eismo diena	balandžio 6
Pasaulinė sveikatos diena	balandžio 7
Kultūros diena	balandžio 15
Medicinos darbuotojų diena	balandžio 27
Pasaulinė gyvybės diena	balandžio paskutinis sekmadienis
Lietuvos įstojimo į Europos Sąjungą diena	gegužės 1
Spaudos atgavimo, kalbos ir knygos diena	gegužės 7
Antrojo pasaulinio karo aukų atminimo diena	gegužės 8
Europos diena	gegužės 9
Pilietinio pasipriešinimo diena	gegužės 14
Steigiamojo Seimo susirinkimo diena, Tarptautinė šeimos diena	gegužės 15
Pasaulinė informacinės visuomenės diena	gegužės 17

lentelės tęsinys 288 puslapyje

2 lent. **Atmintinos dienos** tęsinys

Atmintinos dienos pavadinimas	Data	Atmintinos dienos pavadinimas	Data
Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės diena	gegužės trečiasis sekmadienis	Baltų vienybės diena	rugsėjo 22
Tarptautinė dingusių vaikų diena	gegužės 25	Lietuvos žydų genocido diena	rugsėjo 23
Tarptautinė vaikų gynimo diena	birželio 1	Lietuvos socialinių darbuotojų diena	rugsėjo 27
Sąjūdžio diena	birželio 3	Tuskulėnų aukų atminimo diena	rugsėjo 28
Tėvo diena	birželio pirmasis sekmadienis	Tarptautinė pagyvenusių žmonių diena	spalio 1
Gedulo ir vilties diena	birželio 14	Tarptautinė mokytojų diena	spalio 5
Okupacijos ir genocido diena	birželio 15	Vietos savivaldos diena	spalio 10
Birželio sukilimo diena	birželio 23	Derliaus diena	spalio antrasis šeštadienis
Žalgirio mūšio diena	liepos 15		
Jūros diena	liepos paskutinis sekmadienis	Mažosios Lietuvos gyventojų genocido diena	spalio 16
Tarptautinė jaunimo diena	rugpjūčio 12	Konstitucijos diena	spalio 25
Juodojo kaspino ir Baltijos kelio diena	rugpjūčio 23	Mirusiųjų atminimo diena (Vėlinės)	lapkričio 2
Laisvės diena	rugpjūčio 31	Lietuvos kariuomenės diena	lapkričio 23
Mokslo ir žinių diena	rugsėjo 1	Mažosios Lietuvos prisijungimo prie Didžiosios Lietuvos akto diena	lapkričio 30
Šilinė (Švč. Mergelės Marijos gimimo diena), Vytauto Didžiojo karūnavimo ir Padėkos už Lietuvos nepriklausomybės ir laisvės apgynimą diena	rugsėjo 8	Tarptautinė žmogaus teisių diena	gruodžio 10

3 lent. **Švenčių ir poilsio dienos** (pagal 1930 įstatymą)

Švenčių ir poilsio dienos pavadinimas	Data	Švenčių ir poilsio dienos pavadinimas	Data
Naujieji metai	sausio 1	Sekminės (Šventosios Dvasios Atsiuntimo šventė)	septintos savaitės po Velykų sekmadienis ir pirmadienis
Trys Karaliai	sausio 6	Devintinės (Švč. Kristaus Kūno ir Kraujo šventė)	devintoji diena po Sekminių
Lietuvos nepriklausomybės šventė	vasario 16	Šv. Petro ir Povilo diena	birželio 29
Šv. Kazimiero diena	kovo 4	Žolinė (Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų šventė)	rugpjūčio 15
Didysis šeštadienis	paskutinis šeštadienis prieš Velykas	Tautos šventė	rugsėjo 8
Velykos	sekmadienis ir pirmadienis po pirmos mėnulio pilnaties po pavasario lygiadienio (gali būti tarp kovo 22 ir balandžio 25 d.)	Visų Šventųjų diena	lapkričio 1
		Nekalto Prasidėjimo diena	gruodžio 8
		Kūčios	gruodžio 24
		Kalėdos	gruodžio 25 ir 26
Šeštinės (Viešpaties Žengimo į dangų šventė)	šeštos savaitės po Velykų ketvirtadienis		

TEISĖSAUGA

Teisinė sistema

TEISINIAI ŠALTINIAI

Lietuvoje teisės aktų sistemą sudaro Konstitucija kaip aukšč. teisė ir visos teis. sistemos pagrindas, visi jai neprieštaraujantys įstatymai, tarpt. sutartys ir kiti teisės aktai (Seimo priimti teisės aktai, Prezidento dekretai, Vyriausybės nutarimai, m-rų, Vyriausybės įstaigų, kitų valstybės valdymo institucijų vadovų ir kolegialių institucijų norminiai teisės aktai ir kita).

Negalioja joks įstatymas ar teisės aktas, prieštaraujantis Konstitucijai. Įstatymu *Dėl įstatymų ir kitų teisės aktų skelbimo ir įsigaliojimo tvarkos* (1993, nauja redakcija 2002) buvo patikslinta konstitucinė nuostata, kad galioja tik paskelbti įstatymai. Ši nuostata taikoma visiems norminiams aktams. Oficialiu laikomas teisės aktų paskelbimas *Valstybės žiniose*. Kasmet leidžiama Teisingumo m-jos parengta galiojančių įstatymų ir kitų teisės norminių aktų rodyklė. Įstatymų ir kitų teisės norminių aktų rengimo tvarkos įstatyme (1995) įtvirtintos teisės aktų kokybiško rengimo taisyklės.

CIVILINĖ TEISĖ

Civilinė teisė įtvirtina rinkos ekonomikai reikalingas teis. prielaidas – priv. nuosavybę, sutarčių laisvę ir kita. Pirmąkart Lietuvoje 2000 07 18 priimtas nacionalinis Civ. kodeksas (įsigaliojo 2001 07 01, iki tol galiojo 1964 LSSR civ. kodeksas su pataisymais ir pakeitimais) – ypač didelės apimties teisės aktas (sudaro 6 kn.), reguliuojantis plačią visuom. santykių sritį – turtinius ir asmeninius neturtinius santykius. Šio kodekso III kn. *Šeimos teisė* nustato šeimos santykių teis. reglamentavimo bendruosius principus ir reglamentuoja santuokos sudarymo, jos galiojimo bei nutraukimo pagrindus ir tvarką, sutuoktinių turtines ir asmenines neturtines teises, vaikų kilmės nustatymą, vaikų ir tėvų bei kitų šeimos narių tarpusavio teises ir pareigas, įvaikinimo, globos ir rūpybos, civ. būklės aktų registravimo tvarkos pagrindines nuostatas. Jo normos darbo santykiams taikomos tiek, kiek jų nereglamentuoja spec. įstatymai. Civ. kodekse įtvirtintos ir komercinės teisės normos. Civ. kodekse pabrėžiama, kad civ. santykių subjektai, įgyvendindami savo teises ir atlikdami pareigas, t.p. teismas, aiškindamas įstatymus ir juos taikydamas, privalo vadovautis teisingumo, protingumo ir sąžiningumo principais; t.p. nustatyti subjektų lygiateisiškumo, nuosavybės neliečiamumo, sutarties laisvės, nesikišimo į priv. santykius, teis. apibrėžtumo, proporcingumo ir teisėtų lūkesčių, neleistinumo piktnaudžiauti teise ir kiti principai. Buvo priimti ir kiti civ. teisės aktai: įmonių, kredito ir fin. įstaigų veiklą reglamentuojantys įstatymai – Akcinių bendrovių (1990, 1994, nauja redakcija 2000), Individualių įmonių (2003), Bankų (2004, iki tol galiojo Komercinių (akcinių) bankų, 1992, Komercinių bankų, 1994), Finansų įstaigų (2002), Socialinių įmonių (2004), Ūkinių bendrijų (2003), Žemės ūkio bendrovių (1991, nauja redakcija 2001), Valstybės ir savivaldybės įmonių (1994, nauja redakcija 2003), Kredito unijų (1995, nauja redakcija 2000), Kooperatinių bendrovių (kooperatyvų) (1993, nauja redakcija 2002), Europos bendrovių (2004), Europos kooperatinių bendrovių (2006), kitų jurid. asmenų statusą ir

veiklą reguliuojantys įstatymai – Asociacijų (2004), Viešųjų įstaigų (1996, nauja redakcija 2004), Biudžetinių įstaigų (1995), Daugiabučių namų savininkų bendrijų (1995, nauja redakcija 2000), Sodininkų bendrijų (2003), Religinių bendruomenių ir bendrijų (1995), Profesinių sąjungų (1991), Politinių partijų (1990, nauja redakcija 2004), Labdaros ir paramos fondų (1996, nauja redakcija 2003), autorines, gretutines teises reglamentuojantis Autorių teisių ir gretutinių teisių įstatymas (1999, nauja redakcija 2003), pram. nuosavybę reguliuojantys įstatymai – Patentų (1994), Prekių ženklų (2000, iki tol galiojo Prekių ir paslaugų ženklų įstatymas, 1993), Dizaino (2002, iki tol – Pramoninio dizaino įstatymas, 1995), draudimo teisės normas nustatantis Draudimo įstatymas (1990, 1996, nauja redakcija 2003), įmonių bankrotą reglamentuojantis Įmonių bankroto įstatymas (1992, 1997, nauja redakcija 2001), restruktūrizavimą – Įmonių restruktūrizavimo įstatymas (2001), investicijas – Investicijų įstatymas (1999, iki tol – Užsienio investicijų Lietuvos Respublikoje, 1990), Užsienio kapitalo investicijų Lietuvos Respublikoje įstatymas (1995), kt. įstatymai, įtvirtinantys įv. visuom. santykius reguliuojančias normas. Pav.

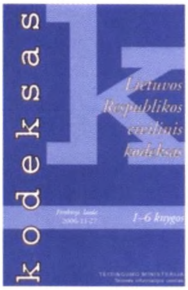

LR civilinis kodeksas

CIVILINIO PROCESO TEISĖ

Nacionalinis Civ. proceso kodeksas priimtas 2002 02 28 (įsigaliojo 2003 01 01, iki tol galiojo 1964 LSSR civ. proceso kodeksas su pataisymais ir pakeitimais), nustato civilinius, darbo, šeimos, intelektinės nuosavybės, konkurencijos, bankroto, restruktūrizavimo bylų ir kt. bylų dėl privatinių teis. santykių ir ypatingosios teisenos bylų nagrinėjimo ir sprendimų priėmimo bei vykdymo, prašymų dėl užs. teismų ir arbitražų sprendimų pripažinimo ir vykdymo Lietuvoje nagrinėjimo tvarką. Vienas svarbiausių jo bruožų – teismo aktyvumas. Kodekse įtvirtinti teisės į teisminę gynybą, asmenų lygybės prieš įstatymą ir teismą, proceso koncentracijos ir ekonomiškumo, kooperacijos, teismo posėdžio ir bylos medžiagos viešumo, rungtyniškumo, dispozityvumo, betarpiškumo, žodiškumo, proceso kalbos ir kt. principai. Pav.

LR civilinio proceso kodeksas

DARBO TEISĖ

Nacionalinis Darbo kodeksas priimtas 2002 06 04 (įsigaliojo 2003 01 01, iki tol galiojo 1972 LSSR darbo įstatymų kodeksas su pataisymais ir pakeitimais), susistemino darbo teisės normas. Jame įtvirtintos darbo teisės pagr. nuostatos: darbo teisės subjektų lygybė, priverstinio darbo draudimas, teisingas apmokėjimas už darbą ir kita. Priimti ir kiti įstatymai, įtvirtinantys darbo teisės normas: Darbo tarybų (2004), Europos darbo tarybų (2004), Užimtumo rėmimo (2006, iki tol galiojo Bedarbių rėmimo įstatymas, 1990), Darbuotojų saugos ir sveikatos (2003, iki tol galiojo Žmonių saugos darbe įstatymas, 1993). Pav.

LR darbo kodeksas

Social. apsaugą ir paramą reglamentuoja šie įstatymai: Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sandaros (2001, nauja redakcija 2006, iki tol galiojo Valstybinio socialinio draudimo fondo biudžeto sandaros laikinasis įstatymas, 1999), Valstybinio socialinio draudimo (1991, nauja redakcija 2004), Valstybinių socialinio draudimo pensijų (1994, nauja redakcija 2005), Ligos ir motinystės socialinio draudimo (2000), Nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialinio draudimo (1999, nauja redakcija 2003), Nedarbo socialinio draudimo (2003), Valstybinių šalpos išmokų (2004, nauja redakcija 2005, iki tol galiojo Šalpos (socialinių) pensijų įstatymas, 1994), Žalos atlyginimo dėl nelaimingų atsitikimų darbe ar susirgimų profesine liga laikinasis (1997), Neįgaliųjų socialinės integracijos (2004, iki tol galiojo Invalidų socialinės integracijos įstatymas, 1991), Socialinių paslaugų (1996, nauja redakcija 2006), Išmokų vaikams (2004, iki tol galiojo Valstybinių pašalpų šeimoms, auginančioms vaikus, įstatymas, 1994), Socialinės paramos mokiniams (2006) ir kiti.

Sveikatos apsaugą reglamentuoja šie įstatymai: Sveikatos sistemos (1994, nauja redakcija 1998), Sveikatos draudimo (1996, nauja redakcija 2002), Psichikos sveikatos priežiūros (1995), Medicinos praktikos (2004, iki tol galiojo Gydytojo medicinos praktikos

įstatymas, 1996), Narkologinės priežiūros (1997), Odontologijos praktikos (2003, iki tol galiojo Stomatologinės priežiūros (pagalbos), 1993), Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo (1996, nauja redakcija 2004) ir kiti.

BAUDŽIAMOJI TEISĖ

Pirmąkart Lietuvoje 2000 09 26 priimto nacionalinio Baudž. kodekso (įsigaliojo 2003 05 01, iki tol galiojo 1961 LSSR baudž. kodeksas su pataisymais ir pakeitimais) paskirtis – baudž. teisės priemonėmis ginti žmogaus ir piliečio teises bei laisves, visuomenės ir valstybės interesus nuo nusikalstamų veikų. Jame apibrėžta, kokios veikos yra nusikaltimai ir baudž. nusižengimai, nustatytos bausmės, baudž. ir auklėjamojo poveikio priemonės, baudž. atsakomybės pagrindai ir sąlygos, t.p. pagrindai ir sąlygos, kuriais atleidžiama nuo baudž. atsakomybės ar bausmės, nustatytos priverčiamosios med. priemonės, jurid. asmens baudž. atsakomybė. Padariusiam nusikaltimą asmeniui gali būti skiriamos šios bausmės (nuo švelniausios iki griežčiausios): viešųjų teisių atėmimas, teisės dirbti tam tikrą darbą ar užsiimti tam tikra veikla atėmimas, viešieji darbai, bauda, laisvės apribojimas, areštas, terminuotas laisvės atėmimas, laisvės atėmimas iki gyvos galvos, už baudž. nusižengimą – visos bausmės, nesusijusios su laisvės atėmimu, išskyrus areštą. Bausmės neskirstomos į pagrindines ir papildomąsias. Pav.

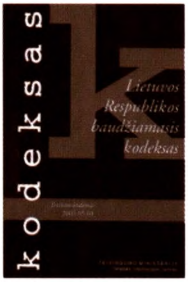

LR baudžiamasis kodeksas

BAUDŽIAMOJO PROCESO TEISĖ

Nacionalinio Baudž. proceso kodekso, priimto 2002 03 14 (įsigaliojo 2003 05 01, iki tol galiojo 1961 LSSR baudž. kodeksas su pataisymais ir pakeitimais), paskirtis – ginant žmogaus ir piliečio teises bei laisves, visuomenės ir valstybės interesus greitai, išsamiai atskleisti nusikalstamas veikas ir tinkamai pritaikyti įstatymą, kad būtų teisingai nubaustas nusikalstamą veiką padaręs asmuo, o nekaltas asmuo nebūtų nuteistas.

Nacionalinis Bausmių vykdymo kodeksas, priimtas 2002 06 27 (įsigaliojo 2003 05 01, iki tol galiojo LSSR pataisos darbų kodeksas su pataisymais ir pakeitimais, 1971), nustato bausmių vykdymo ir atlikimo tvarką, sąlygas ir principus. Pagal šį kodeksą bausmių vykdymo institucijos yra antstoliai, pataisos inspekcijos, areštinės, pataisos namai, nepilnamečių pataisos namai, kalėjimai, atvirosios kolonijos. Pav.

LR baudžiamojo proceso kodeksas

ADMINISTRACINĖ TEISĖ, ADMINISTRACINIO PROCESO TEISĖ

Šios teisės tebereformuojamos. 2007 su pakeitimais ir papildymais galiojo 1984 LSSR admin. teisės pažeidimų kodeksas. Admin. bylų teisenos įstatymas (1999, nauja redakcija 2000), nustatantis admin. bylų dėl ginčų, kylančių iš admin. teis. santykių, nagrinėjimo tvarką, bus keičiamas kodifikuojant admin. justiciją.

FINANSŲ TEISĖ

Ji yra suderinta su ES teisės reikalavimais. Pagrindiniai jos šaltiniai: Biudžeto sandaros (1990, nauja redakcija 2004), Valstybės iždo (1994, nauja redakcija 2005), Valstybės skolos (1996, nauja redakcija 2005), Pinigų plovimo prevencijos (1997, nauja redakcija 2004), Užsienio valiutos Lietuvos Respublikoje (1993), Lietuvos banko (1994, nauja redakcija 2001), Mokesčių administravimo ir Muitinės įstatymai (abu 2004).

Plėtojantis visuom. santykiams, plėtojasi esamos, atsiranda naujos teisės šakos ir institutai – ekologinė teisė, konkurencijos teisė, vartotojų teisių gynimo teisė, priimami jų normas nustatantys teis. aktai. *Ernestas Spruogis*

ISTORINĖ APŽVALGA

Iki 14 a. pab. Lietuvoje vyravo paprotinė teisė, kuri susiformavo įsigalint stambiesiems feodalams. Valstybėje prireikė naujus besiklostančius santykius reguliuoti rašytine forma. Iš pradžių jie buvo tvarkomi pavieniais teisės aktais, apimančiais tam tikrą teisės i-tą, bei aktais, skirtais social. grupėms ar net pavieniams asmenims. Taip pereita prie naujo teisės raidos etapo – kai kuriuos santykius pradėta reguliuoti darant išimtis iš papročių nustatytų reikalavimų ir nustatant kitas taisykles, kurios buvo vadinamos privilegijomis. Vietos paprotinės teisės vyravimo laikais svarb. rašytiniai LDK teisės šaltiniai buvo d. kun-čio leidžiami privilegijų raštai bajorų luomui, Bažnyčiai, LDK miestams ir sritims. Bajorų luomui skirti privilegijų raštai galiojo visoje valstybės teritorijoje, jie vadinti žemės privilegijomis. Tai buvo vienašaliai d. kun-čio įsipareigojimai saugoti svarbiausias luomines bajorų teises (žinoma 16 Žemės privilegijų). Pirmuoju žinomu rašytinės teisės aktu laikomos 1387 Jogailos Žemės privilegijos bajorams. Greta žemės privilegijų buvo leidžiamos valstybės prov-jų, LDK vadinamų žemėmis ar sritimis, nuo 16 a. pr. – vaivadijomis, privilegijos (žinomos 23). Šalia privilegijų buvo kuriami ir nauji teisės aktai, skirti reguliuoti naujiems susiklosčiusiems santykiams, vad. nutarimai ir nuostatai. Šiam teisės raidos etapui įsitvirtinant valstybėje atsirado poreikis sisteminti naująją privilegijų, nutarimų ir nuostatų teisę ir ją kodifikuoti bendravalstybinio pobūdžio teisynuose. Pirmasis bandymas kodifikuoti buvo 1468 Kazimiero teisynas. Jame buvo daugiausia baudž. proceso ir baudž. teisės normų, nesuteikiančių bajorams kokių nors naujų teisių. Kazimiero teisynu buvo siekiama suvienodinti d. kun-čio urėdų ir žemvaldžių feodalų, 1447 gavusių teisę teisti jiems priklausančius žmones, teisingumo vykdymo f-jas.

16 a. Lietuvos valstybės istorijoje yra įstatymų leidybos klestėjimo amžius. Bajorai, pasiekę tam tikrą luomo konsolidaciją, stengėsi savo privilegijas surašyti kaip teis. aktus ir pagaliau sudaryti ištisą įstatymų sąvadą. Taip sudarytas I Lietuvos Statutas buvo kodifikuojamas 1522–29 ir vadinamas *Rašytinėmis teisėmis*. Nuorašuose ir į lot. kalbą išverstuose egzemplioriuose jis jau vadinamas LDK Statutu. II Lietuvos Statutas buvo kodifikuojamas beveik 15 m. ir priimtas 1566, III Lietuvos Statutas iš esmės pradėtas kodifikuoti tuoj pat po 1569 Liublino unijos, priimtas 1588. Statutai – LDK įstatymų pagr. sąvadas ir kartu savotiška bajorų luomo konstitucija, kurioje įrašytos visos jų laisvės, teisės ir pareigos.

Po 1588 nuolat vyko LDK visuomenės kaita ir visuom. santykius reguliuojančių teisės aktų leidyba. Keitėsi jų priėmimo ir įsigaliojimo tvarka, nes LDK teisę buvo mėginta tiesiogiai sieti su Lenkijos teise, po Liublino unijos buvo vienas Lietuvos ir Lenkijos Seimas, priimantis įstatymus, vadinamus konstitucijomis. Seime LDK ir Lenkijos atstovai atskirai rengė savo valstybių konstitucijas, atskirai jas priėmė, jos galiojo tik tam tikroje valstybėje. Po ATR II padalijimo (1793) buvo kuriami nauji valstybiniai teisės i-tai. Imp. Jekaterinos II 1794 10 30 įsake nurodyta, kad Lietuvos gyventojams dovanojama laisvė vykdyti teisingumą pagal jų senovinę teisę, t.y. pagal III Lietuvos Statutą ir po jo priimtas seimų konstitucijas. Buvo palikti kai kurie teisės i-tai, bet jų buvo laikomasi tik tiek, kiek jie netrukdė Rusijos politikai Lietuvoje. Šalia senųjų LDK teisės šaltinių pamažu įsigaliojo Rusijos teisės aktai, keisdami ir naikindami senąsias lietuvių teisės normas. Iš senosios LDK teisės liko tik civ. įstatymai, o kiti Lietuvos įstatymai pasikeitus aukšč. valdžiai buvo panaikinti kaip nesuderinami su Rusijos valst. valdymo principais. 1846 įsigaliojo Pabaltijo gubernijų vietinių įstatymų sąvado I (Gubernijų valdymų administracijos ir vietos įstaigos) ir II (Įstatymų apie luomus Pabaltijo gubernijose sąvadas), 1865 – III (Civiliniai įstatymai) dalis. Vakarinių gubernijų vietinių įstatymų sąvadas buvo pradėtas rengti 1830. 1837 parengtas sąvado projektas turėjo būti patvirtintas 1838 ir įsigalioti 1839 01 01, bet dėl polit. aplinkybių neįsigaliojo. Imp. Nikolajus I įsakė parengti įsaką (pasirašė 1840 06 25) dėl kitų straipsnių bei juos papildančių teisės aktų galiojimo panaikinimo ir visų bendrųjų RI įstatymų įvedimo Vakarų gubernijose. Buvo panaikintas ne tik III Lietuvos Statutas, bet ir pagal jį išleistos seimų konstitucijos ir nutarimai. Įsigaliojo RI įstatymai, jais vadovaujantis buvo nagrinėjamos bylos.

1918 11 02 Lietuvos Valstybės Taryba priėmė laikiną Lietuvos konstitucinį aktą – Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatinius Dėsnius. Jame įtvirtinta nuostata, kad teis. reguliavimo srityse, kuriose Lietuvos valstybė neišleido naujų įstatymų, laikinai paliekami tie įstatymai, kurie yra buvę prieš I pasaul. karą, kiek jie neprieštarauja Laikinosios Konstitucijos Pamatiniams Dėsniams. Tai reiškė, kad laikinai paliekant buvusius įstatymus, atsisakyta neilgai galiojusių teisės aktų, išleistų vokiečių okup. metais (1915–18). 1920 06 02 Steigiamasis Seimas priėmė Laikinąją Lietuvos Valstybės Konstituciją. Joje nebuvo užfiksuota šio akto viršenybė prieš kitus teisės šaltinius, bet joje buvo deklaruota, kad lieka galioti iki šios Konstitucijos paskelbimo dienos veikę ir jai neprieštaraujantys įstatymai.

Kitaip nei daugumos kitų teis. reguliavimo sričių, konstitucinės santvarkos srityje buvo vadovaujamasi nac. teisės aktais. Steigiamasis Seimas 1922 08 01 priėmė nuolatinę Lietuvos Valstybės Konstituciją. Šalia konstitucijų veikė ir kt. įstatymai: Laikinasis įstatymas apie Lietuvos pilietybę (1919 01 09), 1919–20 priimti Draugijų, Susirinkimų ir Spaudos įstatymai su vėlesnėmis pataisomis ir papildymais, Seimo rinkimų (1922 07 19), Sustiprintos apsaugos (1925 05 19) ir kt. įstatymai. Po 1926 perversmo tautininkai, likę valdžioje vieni, ėmė skelbti, kad būtina 1922 Konstitucijos reforma. 1928 05 25 buvo oficialiai paskelbtas Prezidento su M-ro pirmininko kontrasignacija deklaruotas dokumentas, pavadintas Lietuvos Valstybės Konstitucija. Galiojant 1928 Konstitucijai išleista reikšmingų konstitucinės teisės normas reglamentuojančių teisės aktų (Prezidento, Seimo rinkimų įstatymai). 1938 02 11 Seimas priėmė naują Konstituciją, kurioje buvo remiamasi autoritarizmo idėjomis (įsigaliojo 1938 05 12). Įgyvendinant konstitucines nuostatas 1939 įsigaliojo naujas Pilietybės įstatymas.

Civilinės teisės srityje 1918–40 galiojo buvusios RI privatinės teisės įstatymai. Pagrindinis civ. teisės šaltinis nuo 1840 Lietuvoje buvo Rusijos Įstatymų sąvado X tomo I dalis. Lietuvos Užnemunėje galiojo 1807 Prancūzijos civilinis (Napoleono) ir 1808 Prekybos kodeksai, kt. įstatymai. Palangoje ir nedidelėje Zarasų apskr. dalyje civ. teisės šaltinis buvo Pabaltijo gubernijų civ. įstatymų rinkinys. 1923–39 Klaipėdos kr. galiojo teisės aktai, kurių veikimą sankcionavo tarpt. teisės aktas – Klaipėdos krašto konvencija ir vienas šio dokumento priedėlių – Klaipėdos krašto statutas (abu 1924). Klaipėdos kr. t.p. liko galioti Vokietijos imperijos 1900 Civilinis ir Prekybos kodeksai, kiti 19 a. pab.–20 a. pr. Vokietijos ir Prūsijos teisės šaltiniai. Buvo palikti ir pokario prancūzų administracijos 1920–23 bei Lietuvos Vyr-bės įgaliotinio Klaipėdos krašte 1923–24 išleisti norminiai aktai.

Lietuvos Valstybės Taryba 1918 11 26 nutarė nebeatnaujinti visų ikikarinių baudž. kodeksų galiojimo ir toliau vadovautis I pasaul. karo metais vokiečių okup. administracijos Lietuvos teritorijoje įvestu Rusijos baudž. statutu (Baudžiamasis statutas 1903). Reikšmingas baudž. teisės šaltinis buvo 1869 RI Karo baudž. statutas. Pagal šio statuto normas už padarytus nusikaltimus buvo teisiami kariškiai, o karo padėties metu – kai kuriais atvejais ir civiliai asmenys.

SSRS okupuotoje ir aneksuotoje Lietuvoje 1940 08 03 įsigaliojo 1936 SSRS konstitucija, t.p. sąjunginiai įstatymai ir kt. teisės aktai. Pirmąjį sovietinį Lietuvos konstitucinį aktą – LSSR konstituciją – Liaudies seimas priėmė 1940 08 25. Sovietų S-gos įstatymai turėjo galią visoms respublikoms, šių įstatymai, prieštaraujantys sąjunginiams, buvo skelbiami kaip neturintys galios. LSSR AT prezidiumo įsaku nuo 1940 12 01 Lietuvoje laikinai įsigaliojo 1922–26 išleisti Rusijos SFSR Civilinis, Civ. proceso kodeksai, Darbo, Santuokos, šeimos ir globos įstatymai, Baudžiamasis ir Baudž. proceso kodeksai. 1941 prasidėjus Vokietijos ir Sovietų S-gos karo veiksmams lietuviai sukilo prieš sovietinį bolševikų terorą ir birželio 23 dieną 1938 Lietuvos Konstitucijos pagrindais buvo paskelbtas Lietuvos valstybingumo atkūrimas. 1941 07 02 Laikinojo Lietuvos M-rų kabineto nutarimu *Dėl bolševikinių įstatymų panaikinimo* buvo panaikinti SSRS okupacijos metu Lietuvoje įvesti įstatymai. Šiuo nutarimu buvo atkurti LR įstatymai, galioję iki 1940 06 15. LR įstatymai su kai kuriomis nacių okup. valdžios nustatytomis išimtimis galiojo iki pat

antrosios sov. okup. pradžios. Reokupuotoje Lietuvoje buvo atkurtas 1940 LSSR konstitucijos galiojimas. 1978 priimta nauja sovietinė LSSR konstitucija, kartojusi 1977 SSRS Konstitucijoje įtvirtintus principus ir nuostatus. SSRS AT 1958 patvirtino Sov. S-gos ir sąjunginių respublikų Baudž. įstatymų ir Baudž. proceso, 1961 12 08 – Civ. įstatymų ir Civ. proceso, 1970 07 15 – Darbo įstatymų pagrindus. Jais remiantis parengti tam tikrų teisės šakų Lietuvos SSR kodeksai: 1964 Civilinis, 1969 Santuokos ir šeimos, 1972 Darbo įstatymų, 1961 Baudž. kodeksas.

20 a. 9 dešimtmetyje pertvarka suteikė daugiau savarankiškumo sąjunginėms respublikoms. 1988 Lietuvoje prasidėjo dem. sąjūdis (Sąjūdis). Sąjūdžio iniciatyva LSSR AT reformavo principines 1978 LSSR Konstitucijos nuostatas paskelbdama, kad vietoj bendros sąjunginės pilietybės nustatomas savarankiškas pilietybės i-tas, o migraciją į Lietuvą reguliuoja Lietuvos įstatymai, kad Lietuvoje galioja tik Lietuvos AT ar referendumu priimti įstatymai, t.y. buvo atsiribota nuo SSRS įstatymų galiojimo. Buvo panaikintas KP valst. monopolis ir įteisinta daugiapartinė sistema. Lietuvos AT 1990 03 11 priėmė aktą *Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo*, kuriuo teisiškai atkurta Lietuvos valstybės nepriklausomybė ir pradėta teis. sistemos reforma. Nepriklausomybei atkurti būtinas teis. prielaidas sudarė AT 1990 03 11 priimta deklaracija *Dėl Lietuvos SSR AT deputatų įgaliojimų* ir įstatymas *Dėl valstybės pavadinimo ir herbo*. Šiais dokumentais 1990 02 24–03 10 Lietuvos žmonių laisva valia išrinkta LSSR AT paskelbta aukščiausia Lietuvos valdžios institucija, turinti įgaliojimus atkurti valstybės nepriklausomybę, atsisakyta Lietuvos SSR AT pavadinimo ir nutarta ją vadinti LR AT. Kovo 11 Aktu AT, reikšdama tautos valią ir konstatuodama valstybės tęstinumą, paskelbė, kad atkuriamas 1940 SSRS okupacinės valdžios panaikintas Lietuvos valstybės suverenių galių vykdymas, pabrėžė iš valstybės tęstinumo kylantį nepriklausomybę atkūrusios Lietuvos identitetą – tapatumą su 1918–40 nepriklausoma LR – ir patvirtino nepriklausomybę atkūrusios Lietuvos teis. sistemos pagrindus bei nubrėžė šios sistemos pagr. gaires. Kovo 11 Akte nustatyta, kad Lietuvos Tarybos 1918 02 16 *Lietuvos valstybės nepriklausomybės paskelbimo aktas* (Vasario 16 Aktas) ir 1920 05 15 Steigiamojo Seimo rezoliucija *Dėl atstatytos Lietuvos demokratinės valstybės* niekada nebuvo nustoję teis. galios ir yra Lietuvos valstybės konstitucinis pamatas, kad Lietuvoje neveikia jokios kitos valstybės konstitucija, kad Lietuvos valstybė pabrėžia savo ištikimybę visuotinai pripažintiems tarpt. teisės principams, garantuoja žmogaus, piliečio ir tautinių bendrijų teises. AT 1990 03 11 t.p. priėmė du Kovo 11 Aktą lydinčius konstitucinius aktus – įstatymą *Dėl 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijos galiojimo atstatymo* ir įstatymą *Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo*. Pirmuoju nutrauktas svetimos valstybės (SSRS ir jos sukurto darinio – Lietuvos SSR) konstitucinių aktų veikimas ir, remiantis valstybės tęstinumu ir identitetu, pratęstas Lietuvos Respublikos paskutinės Konstitucijos galiojimas sustabdant galiojimą tų jos nuostatų, kurios reguliuoja neišlikusių valst. institucijų veiklą, t.p. savaime neatkuriant iki 1940 06 15 veikusių įstatymų. Antruoju įstatymu sustabdytas kitų 1938 Konstitucijos nuostatų galiojimas ir patvirtinta laikinoji valstybės konstitucija – Laikinasis Pagrindinis Įstatymas, atitinkantis susiklosčiusius visuom. santykius ir valst. valdymo struktūrą, t.p. palikti galioti Kovo 11 Aktui ir Laikinajam Pagrindiniam Įstatymui neprieštaraujantys teisės aktai. Pagal Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą faktiškai išliko valdžios sov. struktūra, todėl buvo būtina priimti naują konstituciją, atitinkančią Lietuvos dem. tradicijas ir dem. valstybių lyginamosios konstitucinės teisės svarbiausias nuostatas. AT Prezidiumui 1990 11 07 priėmus nutarimą *Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimo* pradėta rengti nauja konstitucija. 1991 11 05 AT priėmė nutarimą *Dėl Lietuvos Respublikos konstitucingumo raidos*. Suderintam Konstitucijos projektui 1992 10 13 pritarė AT. Konstitucija buvo priimta 1992 10 25 referendumu, kartu buvo priimtas įstatymas *Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos*. Šiuo įstatymu nustatyta, kad įstatymai, kiti teisės aktai ar jų dalys, galioję Lietuvos teritorijoje iki Konstitucijos priėmimo, galioja tiek, kiek jie neprieštarauja Konstitucijai, ir galios tol, kol nebus pripažinti netekusiais galios ar suderinti su Konstitucijos nuostatomis; Lietuvos įstatymų

nuostatos, reglamentuojančios Lietuvos aukščiausiųjų valst. valdžios ir valdymo institucijų, deputatų, s-bių tarybų statusus, galioja tol, kol išrinktas Seimas nenuspręs ką kita; t.y. buvo sudarytos teis. prielaidos atlikti nuoseklią teis. sistemos reformą. Seimas 1993 12 14 priėmė nutarimą *Dėl Teisinės sistemos reformos metmenų ir jų įgyvendinimo*. Pagal šiuos metmenis teis. sistemos reforma buvo įgyvendinama dviem etapais: pirmuoju (pereinamuoju) etapu buvo kuriama reformos teis. bazė (materialinės teisės, proceso kodeksai ir kt. įstatymai), rengiami specialistai, kuriama būtina fin. ūk. ir materialinė bazė, per antrąjį etapą pradėjo funkcionuoti pertvarkytos ar naujai sukurtos teis. institucijos. Metmenyse ypač daug vietos skirta pagrindinių teis. institucijų (teismų, policijos, prokuratūros, advokatūros ir kt.) reformai.

Seimas 1998 06 25 priėmė nutarimą *Dėl Teisinės sistemos reformos metmenų (nauja redakcija) ir jų įgyvendinimo*. Metmenų nauja redakcija nustatė teis. reformos tolesnio įgyvendinimo pagr. nuostatas ir gaires pagal tęstinumo ir perimamumo principus, atsižvelgiant į JT, ES ir ET reikalavimus ir rekomendacijas. *Snieguolė Matulienė, Ernestas Spruogis*

TARPTAUTINIAI ĮSIPAREIGOJIMAI

Kovo 11 Akte nustatyta, kad Lietuvos valstybė pabrėžia savo ištikimybę visuot. pripažintiems tarpt. teisės principams. Konstitucijoje įtvirtinta, o Lietuva, įgyvendindama užs. politiką, vadovaujasi visuotinai pripažintais tarpt. teisės principais ir normomis, kad tarpt. sutartys, kurias ratifikavo Seimas, yra sudedamoji Lietuvos teis. sistemos dalis ir turi įstatymo galią. Konstitucijoje įtvirtintas principas, kad Lietuva laikosi sava valia prisiimtų tarpt. įsipareigojimų ir gerbia visuotinai pripažintus tarpt. teisės principus, t.y. tais atvejais, kai nac. teisės aktuose nustatomas toks teis. reguliavimas, kuris konkuruoja su nustatytuoju tarpt. sutartimi, turi būti taikoma tarpt. sutartis. Be to, jei Lietuva sava valia prisiima tarpt. įsipareigojimus dėl savo nac. teisės derinimo su tarpt. teise, ji privalo tokių įsipareigojimų laikytis, pvz., žmogaus teisių apsaugos srityje nac. teisė turi nustatyti ne mažesnes žmogaus teisių ir laisvių apsaugos garantijas negu pagal tarpt. įsipareigojimus. Šia prasme ne tik Kovo 11 Aktas, Konstitucija, bet ir tarpt. sutartys brėžia gaires visai Lietuvos teis. sistemai. Ypač dideli tarpt. įsipareigojimai Lietuvai tenka pagal daugiašales tarpt. sutartis, prie kurių prisijungė ir (ar) kurias ratifikavo Lietuva (dalyvaudama tarpt. org-jose, jei tai neprieštarauja valstybės interesams ir jos nepriklausomybei).

1991 03 12 Lietuva prisijungė prie Jungtinių Tautų žmogaus teisių chartijos dokumentų – Tarptautinio piliet. ir polit. teisių pakto, jo fakultatyvaus protokolo, Tarptautinio ek., social. ir kult. teisių pakto ir įsipareigojo nac. teisėje nustatyti ne mažesnes žmogaus teisių ir laisvių apsaugos garantijas nei šiuose aktuose. Seimas 1995 07 03 ratifikavo Jungtinių Tautų vaiko teisių konvenciją, pagal kurią Lietuva įsipareigojo užtikrinti vaiko teises, 2002 11 12 – Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencijos 2000 fakultatyvinį protokolą dėl vaikų dalyvavimo ginkl. konfliktuose, pagal kurį įsipareigojo, kad jos nac. ginkl. pajėgose gali tarnauti ne jaunesni kaip 18 m. piliečiai, 2004 06 10 – Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencijos fakultatyvinį protokolą dėl vaikų pardavimo, vaikų prostitucijos ir vaikų pornografijos, pagal kurį draudžiamas vaikų seksualinis išnaudojimas, jų pardavimas.

1993 05 14 Lietuva įstojo į ET. Seimas 1995 04 27 ratifikavo Žmogaus teisių ir pagr. laisvių apsaugos konvenciją ir jos pirmą, ketvirtą, septintą ir vienuoliktą protokolus (vėliau šeštą, tryliktą ir keturioliktą). Lietuva įsipareigojo garantuoti kiekvienam jos jurisdikcijoje esančiam žmogui jo teises ir pagr. laisves. Žmogaus teisių ir pagr. laisvių apsaugos konvencijos laikymąsi Lietuvoje nagrinėdamas bylas pagal skundus dėl teisių ir laisvių pažeidimų ir oficialiai aiškindamas šią konvenciją, garantuoja ir Europos Žmogaus Teisių Teismas. 2001 05 15 Seimas ratifikavo ET parengtą Europos socialinę chartiją, pagal kurią Lietuva įsipareigojo garantuoti Chartijoje nustatytas žmogaus social. teises, išskyrus įstatymo nustatytas išimtis.

Vykdant Šiaurės Atlanto sutartimi prisiimtus įsipareigojimus buvo sudarytos NATO valstybių narių daugiašalės tarpt. sutartys, būtinos NATO veiklai garantuoti.

Lietuvos ir ES oficialių santykių ir bendradarbiavimo rezultatas – Lietuvos visateisė narystė ES nuo 2004 05 01, kai įsigaliojo Stojimo į Europos Sąjungą sutartis, kurią Lietuva pasirašė 2003 04 16. Pagal sutartis, priimtas iki įstojimo į ES, ypač Europos sutartį su Lietuva (sudaryta 1995 07 12), Lietuvos teisės normos buvo pradėtos derinti su ES teise: 1996 09 06 Vyriausybė nutarimu *Dėl Nacionalinės teisės harmonizavimo darbų programos patvirtinimo* patvirtino Nacionalinės teisės derinimo darbų programą. Joje nustatytos pagrindinės teis. reguliavimo sritys, kurios turi būti suderintos (muitai, įmonių teisė, bankininkystė, įmonių sąskaityba ir apmokestinimas, intelektinė nuosavybė, konkurencijos taisyklės, sveikatos apsauga, gyvulininkystės ir augalininkystės sanitarija, vartotojų apsauga, netiesioginiai mokesčiai, techn. taisyklės ir standartai, brand. energijos panaudojimas, transportas, telekomunikacijos, gamtinė aplinka, viešieji pirkimai, statistika ir atsakomybė už produktų kokybę). Siekiant garantuoti visų Lietuvos teisės aktų projektų atitiktį ES teisyno reikalavimams 1997 buvo įkurtas Europos teisės dep-tas prie LR Vyriausybės. 2004 07 13 Konstituciniame akte *Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje* nustatyta, kad ES teisės normos yra sudedamoji Lietuvos teis. sistemos dalis. ES teisės normos, įtvirtintos ES grindžiančiose sutartyse, taikomos tiesiogiai, teisės normų kolizijos atveju jos turi viršenybę prieš Lietuvos įstatymus ir kitus teisės aktus, išskyrus Konstituciją. Vyriausybė privalo informuoti Seimą apie pasiūlymus priimti ES teisės aktus. Dėl pasiūlymų priimti ES teisės aktus, reglamentuojančius teisės sritis, kurios pagal Konstituciją susijusios su Seimo kompetencija, Vyriausybė konsultuojasi su Seimu. Tokiais atvejais Seimas gali teikti Vyriausybei rekomendacijas dėl Lietuvos pozicijos. Seimo Europos reikalų k-tas ir Užs. reikalų k-tas Seimo statuto nustatyta tvarka Vyriausybei gali pareikšti Seimo nuomonę dėl pasiūlymų priimti ES teisės aktus. Vyriausybė įvertina Seimo ar jo k-tų teikiamas rekomendacijas ar nuomones ir informuoja Seimą apie jų vykdymą teisės aktų nustatyta tvarka. Vyriausybė nagrinėja pasiūlymus priimti ES teisės aktus. Dėl šių pasiūlymų Vyriausybė gali priimti sprendimus ar rezoliucijas.

Lietuvoje galiojantys ES institucijų teisės aktai (supranacionalinė teisė) yra reglamentai, direktyvos, sprendimai, rekomendacijos ir nuomonės. Pagal konsoliduotą EB steigimo sutartį reglamentai taikomi visuotinai ir tiesiogiai, jie privalomi visoms valstybėms narėms. Pagal šią sutartį direktyvos privalomos valstybėms narėms, kurioms jos skirtos, nac. valdžios institucijos gali pasirinkti jų įgyvendinimo būdus ir metodus. Sprendimai privalomi tiems, kuriems skirti. Rekomendacijos ir nuomonės nėra privalomos. Itin svarbūs ES teisės aiškinimui Europos Teisingumo Teismo sprendimai. *Ernestas Spruogis*

Teisinės institucijos

TEISMAI

Svarbiausia teis. sistemos institucija – teismai. Pagal Konstituciją, Konstitucinio Teismo (1993) ir Teismų (1994, nauja redakcija 2002) įstatymus Lietuvoje yra trys teismų sistemos: Konstitucinis Teismas (vykdo konstitucinę teisminę kontrolę), bendrosios kompetencijos teismai, administracinių, darbo, šeimos ir kitų kategorijų byloms nagrinėti gali būti įsteigti specializuoti teismai. Administracinių teismų įsteigimo įstatymu (1999) yra įsteigta ir nuo 1999 05 01 veikia administracinių teismų sistema, kurią sudaro apygardų admin. teismai (5) ir Vyriausiasis administracinis teismas.

Pagal Konstituciją vykdydami teisingumą teismai ir teisėjai yra nepriklausomi, sprendimai ir nuosprendžiai priimami LR vardu, teisėjai negali taikyti Konstitucijai prieštaraujančio įstatymo. Draudžiama valdžios ir valdymo institucijoms, Seimo nariams ir pareigūnams, partijų, polit. ir visuom. org-jų nariams, piliečiams kištis į teisėjo ar teismo veiklą. Kišimasis užtraukia įstatymo nustatytą atsakomybę. Teisme procesas vyksta valst.

kalba. Teisėju gali būti tik Lietuvos pilietis. Teisėjai skiriami ir atleidžiami, teisėjas negali būti suimtas, patrauktas baudž. atsakomybėn be Seimo, o tarp Seimo sesijų – be Prezidento sutikimo. Teisėjas negali eiti kt. pareigų, dirbti verslo, kt. įstaigose, įmonėse, dalyvauti polit. org-jų veikloje. Tinkamas teismų darbo sąlygas garantuoja valstybė. Teismo posėdžių salėje turi būti valstybės vėliava ir herbas. Teismas yra jurid. asmuo, turi savo antspaudą su valstybės herbu.

KONSTITUCINIS TEISMAS

Konstitucinį teisingumą ir teisėtumą Lietuvoje vykdo Konstitucinis Teismas. Jis nepriklauso bendrosios kompetencijos teismų sistemai, neturi įgaliojimų tikrinti ar panaikinti kitų teismų sprendimų, bet esama Konstitucinio Teismo ir kitų (bendrosios kompetencijos ir specializuotų) teismų sąsajų – kiekvienas teismas, suabejojęs byloje taikytino akto konstitucingumu, turi įgaliojimus ir privalo inicijuoti konstitucinės justicijos bylą. Be teismų, į Konstitucinį Teismą su prašymais dar gali kreiptis Seimas (ne mažesnė kaip 1/5 Seimo narių grupė), Prezidentas, Vyr-bė. Seimas 2007 07 04 priėmė nutarimą *Dėl Individualaus konstitucinio skundo instituto įtvirtinimo koncepcijos patvirtinimo*, kuriuo siekiama įgyvendinti asmens konstitucinę teisę į teisminę gynybą Konstituciniame Teisme. Konstitucinis Teismas bylos tyrimo rezultatus įtvirtina priimdamas baigiamuosius aktus – nutarimus ir išvadas; įvairiais procesinės veiklos klausimais priima sprendimus. Konstitucinio Teismo baigiamieji aktai ir sprendimai privalomi visoms valdžios institucijoms, teismams, įmonėms, įstaigoms, org-joms, pareigūnams ir piliečiams, t.p. ir Konstituciniam Teismui – jis negali jų pakeisti arba peržiūrėti, jei tam nėra konstitucinio pagrindo. Konstitucinį Teismą sudaro 9 teisėjai. Juos skiria Seimas 9 metams ir tik vienai kadencijai (išskyrus pirmosios sudėties teisėjus, kurie buvo paskirti 3 ir 6 metų kadencijai ir po ne mažesnės kaip 3 m. pertraukos galėjo užimti šias pareigas likusiai kadencijos daliai). 1/3 teisėjų kas 3 m. atnaujinama. Po 3 kandidatus į Konstitucinio Teismo teisėjus teikia Prezidentas, Seimo pirmininkas ir Aukšč. Teismo pirmininkas. Konstitucinio Teismo pirmininką iš šio Teismo teisėjų skiria Seimas Prezidento teikimu.

BENDROSIOS KOMPETENCIJOS TEISMAI

Apylinkių ir apygardų teismai, Apeliacinis teismas, Aukšč. Teismas yra bendrosios kompetencijos teismai, nagrinėjantys civ. ir baudž. bylas; apylinkių teismai dar nagrinėja ir jų kompetencijai įstatymų priskirtas administracinių teisės pažeidimų bylas. Bendrosios kompetencijos teismas, nagrinėdamas civ. bylą, kartu gali nuspręsti ir dėl individualaus admin. akto teisėtumo.

Apylinkės teismas

Jis yra pirmoji instancija civilinėms, baudžiamosioms, hipotekos teisėjams priskirtoms ir administracinių teisės pažeidimų byloms, t.p. byloms, susijusioms su sprendimų ir nuosprendžių vykdymu. Apylinkės teismo teisėjas atlieka ikiteisminio tyrimo teisėjo, vykdymo teisėjo ir kt. f-jas. Apylinkės teismą sudaro: teismo pirmininkas, jo pavaduotojas (jei teisme yra ne mažiau kaip 10 teisėjų) ir kt. teisėjai. Apylinkės teisme gali būti hipotekos skyrius, vadovaujamas hipotekos teisėjo, turinčio tokias pat teises kaip ir kt. teisėjai. 2007 veikė 54 apylinkių teismai, juose dirbo 465 teisėjai.

Apygardos teismas

Pirmoji instancija civ. ir baudž. byloms, priskirtoms jo kompetencijai, apeliacinė instancija apylinkių teismų sprendimams, nuosprendžiams, nutartims ir nutarimams, atlieka kitas su teisingumo vykdymu susijusias f-jas. Analizuoja jo veiklos teritorijoje esančių apylinkės teismų praktiką. Bylas nagrinėja 3 teisėjų kolegija (įstatymų nustatytais atvejais – 1 teisėjas). Apygardos teismą sudaro teismo pirmininkas, Civ. bylų ir Baudž. bylų skyrių pirmininkai, kt. teisėjai. 2007 veikė 5 apygardų teismai: Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Panevėžio ir Šiaulių, juose dirbo 147 teisėjai.

Apeliacinis teismas

Apeliacinė instancija byloms, kurias kaip pirmosios instancijos teismas išnagrinėjo apygardos teismas, t.p. nagrinėja prašymus dėl užs. valstybių ir tarpt. teismų bei arbitražų sprendimų pripažinimo ir vykdymo Lietuvos teritorijoje, atlieka kitas įstatymu jam priskirtas f-jas. Bylas nagrinėja 3 teisėjų kolegija. Apeliacinį teismą sudaro teismo pirmininkas, Civ. bylų ir Baudž. bylų skyrių pirmininkai, kt. teisėjai. 2007 teisme dirbo 27 teisėjai.

Aukščiausiasis Teismas

Vienintelė kasacinė instancija įsiteisėjusiems teismų sprendimams, nuosprendžiams, nutarimams ir nutartims. Šiame teisme (priklausomai nuo bylos sudėtingumo) bylą nagrinėja 3 teisėjų kolegija, išplėstinė 7 teisėjų kolegija ar plenarinė sesija. Aukšč. Teismą sudaro teismo pirmininkas, Civ. bylų ir Baudž. bylų skyrių pirmininkai, kt. teisėjai. Teisme yra Senatas (sudaro Aukšč. Teismo pirmininkas, skyrių pirmininkai ir po 7 skyrių teisėjus, turinčius didesnį Aukšč. Teismo teisėjo darbo stažą). Senatas analizuoja teismų praktiką, Aukšč. Teismo pirmininko pavedimu nagrinėja kt. klausimus. 2007 teisme dirbo 33 teisėjai.

ADMINISTRACINIAI TEISMAI

Apygardų admin. teismai ir Vyriausiasis admin. teismas nagrinėja bylas dėl ginčų, kylančių iš admin. teis. santykių.

Apygardos administracinis teismas

Kaip pirmosios instancijos teismas, be išankstinio nagrinėjimo ne teismo tvarka procedūros, nagrinėja bylas dėl teritorinių ar s-bių administravimo subjektų priimtų norminių admin. aktų, dėl aktų ar veiksmų, pažeidžiančių gyventojų ir org-jų teises, teisėtumo, dėl turtinės ir moralinės žalos, padarytos fiz. ar jurid. asmeniui teritorinių valstybės ar vietos savivaldos institucijų, įstaigų, tarnybų ir jų tarnautojų, einančių tarnybines pareigas, neteisėtais veiksmais ar neveikimu viešojo administravimo srityje, atlyginimo, dėl tarnybinių ginčų, kai viena ginčo šalis yra valstybės ar s-bės tarnautojas, turintis viešojo administravimo įgaliojimus (jei įstatymai nenustato kitokios atitinkamų ginčų sprendimo tvarkos), dėl ginčų, kilusių tarp nepavaldžių vienas kitam viešojo administravimo subjektų, dėl valstybės institucijų (pareigūnų) nutarimų administracinių teisės pažeidimų bylose, dėl admin. ginčų k-jų sprendimų vykdymo užtikrinimo ir kitas bylas. Prieš kreipiantis į apygardos admin. teismą, įstatymo nustatytų viešojo administravimo subjektų priimti individualūs teisės aktai ar veiksmai gali būti ginčijami ikiteismine tvarka (s-bių visuomeninėse, apskričių admin. ginčų k-jose ir Vyriausiojoje admin. ginčų k-joje). Apygardos admin. teismą sudaro pirmininkas, pirmininko pavaduotojas (skiriamas, jei teisme yra ne mažiau kaip 10 teisėjų) ir kt. teisėjai. 2007 veikė 5 apygardų admin. teismai: Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Panevėžio ir Šiaulių, juose dirbo 46 teisėjai.

Vyriausiasis administracinis teismas

Pirmoji ir galutinė instancija admin. byloms, įstatymų priskirtoms jo kompetencijai, apeliacinė instancija byloms dėl apygardų admin. teismų sprendimų, nutarimų ir nutarčių bei administracinių teisės pažeidimų byloms dėl apylinkių teismų nutarimų, jis nagrinėja prašymus dėl proceso atnaujinimo baigtose admin. bylose įskaitant administracinių teisės pažeidimų bylas, formuoja vienodą admin. teismų praktiką aiškinant ir taikant įstatymus, kitus teisės aktus, atlieka kitas su teisingumo vykdymu susijusias f-jas. Vyriausiajame admin. teisme bylas nagrinėja 3 teisėjų kolegija, išplėstinė 5 teisėjų kolegija ar Vyriausiojo admin. teismo plenarinė sesija. Vyriausiąjį admin. teismą sudaro teismo pirmininkas, jo pavaduotojas ir kt. teisėjai. 2007 teisme dirbo 14 teisėjų.

TEISĖJAS

Apylinkės teisme teisėju gali būti skiriamas nepriekaištingos reputacijos ne jaunesnis kaip 25 m. asmuo, turintis aukštąjį universitetinį teis. išsilavinimą, atitinkantis įstatymų nustatytus kvalifikacinius reikalavimus, turintis ne mažesnį kaip 5 m. teis. darbo stažą ir išlaikęs pretendentų į teisėjus egzaminą. Nuo pretendentų į teisėjus egzamino atleidžiamas social. m. (teisė) daktaras ir habilituotas daktaras, t.p. asmuo, turintis ne mažesnį kaip 5 m. teisėjo darbo stažą, jei nuo darbo teisėju pabaigos praėjo ne daugiau kaip 5 metai. Apygardos, apygardos admin. teismo teisėju gali būti skiriamas Teisėjų karjeros siekiančių asmenų registre (jį sudaro Nacionalinė teismų administracija) įrašytas teisėjas, turintis ne mažesnį kaip 5 m. apylinkės teismo teisėjo darbo stažą, t.p. social. m. (teisė) daktaras ar habilituotas daktaras, turintis ne mažesnį kaip 5 m. teis. ped. darbo stažą. Apeliacinio teismo ar Vyriausiojo admin. teismo teisėju gali būti skiriamas Teisėjų karjeros siekiančių asmenų registre įrašytas teisėjas, turintis ne mažesnį kaip 4 m. apygardos ar apygardos admin. teismo teisėjo darbo stažą, t.p. social. m. (teisė) daktaras ar habilituotas daktaras, turintis ne mažesnį kaip 10 m. teis. ped. darbo stažą. Vyriausiojo admin. teismo teisėju gali būti skiriamas Apeliacinio teismo teisėjas, o Apeliacinio teismo teisėju – Vyriausiojo admin. teismo teisėjas neatsižvelgiant į darbo stažą Apeliaciniame teisme ar Vyriausiajame admin. teisme. Aukšč. Teismo teisėju gali būti skiriamas apygardos, apygardos admin. teismo teisėjas, turintis ne mažesnį kaip 8 m. šių teismų teisėjo darbo stažą, Apeliacinio teismo, Vyriausiojo admin. teismo teisėjas, turintis ne mažesnį kaip 5 m. šių teismų teisėjo darbo stažą, social. m. (teisė) daktaras ar habilituotas daktaras, turintis ne mažesnį kaip 15 m. teis. ped. darbo stažą. Apylinkės teismo teisėją iš asmenų, įrašytų į pretendentų į laisvas apylinkės teismo teisėjų vietas sąrašą, skiria Prezidentas, jam pataria Teisėjų taryba (vykdomoji teismų savivaldos institucija, įsteigta 1994, ją sudaro 15 narių). Apygardos, apygardos admin. teismo, Vyriausiojo admin. teismo teisėją iš įrašytų Teisėjų karjeros siekiančių asmenų registre asmenų skiria Prezidentas, Apeliacinio teismo teisėją iš Registre įrašytų asmenų – Prezidentas Seimo pritarimu. Dėl šių teismų teisėjų skyrimo Prezidentui pataria Teisėjų taryba. Aukšč. Teismo teisėjus skiria Seimas Prezidento teikimu. Kandidatūras į Aukšč. Teismo teisėjus Prezidentui parenka ir siūlo Aukšč. Teismo pirmininkas (šis siūlymas Prezidento nesaisto). Asmuo į apylinkės teismo teisėjo pareigas pirmą kartą skiriamas 5 metams. Pasibaigus 5 m. l-piui Prezidentas tokį asmenį gali skirti teisėju iki jam sukaks 65 metai. Kitų teismų teisėjai iš karto skiriami iki jiems sukaks 65 metai (Aukšč. Teismo, Apeliacinio teismo ir Vyriausiojo admin. teismo teisėjo, sukakusio 65 metus, įgaliojimus jį paskyrusi institucija gali pratęsti iki 70 metų).

Teisėjai iš savo pareigų gali būti atleidžiami savo noru, pasibaigus teisėjo įgaliojimų laikui ar jam sulaukus pensinio amžiaus, dėl sveikatos, išrinkus į kitas pareigas ar jo sutikimu perkėlus į kitą darbą, pažeminus teisėjo vardą, įsiteisėjus apkaltinamajam nuosprendžiui. Teisėjas drausminėn atsakomybėn traukiamas už aplaidų darbą, už pareiginį nusižengimą, kenkiantį teismo autoritetui, už teisėjo vardą žeminantį poelgį, už administracinį teisės pažeidimą. Drausmines nuobaudas skiria Teisėjų garbės teismas, kuris, išnagrinėjęs drausmės bylą, gali nutraukti ją nesant drausminės atsakomybės pagrindo, t.p. jei praleistas terminas šiai bylai iškelti, gali apsiriboti drausmės bylos svarstymu, paskirti drausminę nuobaudą (pareikšti pastabą, papeikimą, griežtą papeikimą), siūlyti Prezidentui ar Seimui skirti teisėją žemesnės pakopos teismo teisėju, atleisti jį iš pareigų, pradėti teisėjo apkaltos procesą. Teisėjų garbės teismo sprendimas per 10 dienų nuo jo priėmimo gali būti skundžiamas Aukšč. Teismui.

Teisėju paskirtas asmuo prieš pradėdamas teisėjo darbą pasirašytinai prisiekia jį paskyrusiam Seimui ar Prezidentui. Seimo pirmininkas ar Prezidentas įteikia teisėjo valdžios simbolį – ženklą su valstybės herbo atvaizdu; jį kartu su mantija teisėjas dėvi nagrinėdamas bylą. Teisėjai gali laisvai vienytis į teisėjų asociacijas ar kitas nepolit. org-jas, atstovaujančias teisėjų interesams.

TEISMO PIRMININKAS

Apylinkės, apygardos, apygardos admin. teismų pirmininkus, pirmininkų pavaduotojus, skyrių pirmininkus 5 metams, Vyriausiojo admin. teismo pirmininką, pirmininko pavaduotoją 6 metams skiria Prezidentas Teisėjų tarybos patarimu. Apeliacinio teismo pirmininką Seimo pritarimu skiria Prezidentas, šio teismo skyrių pirmininkus skiria Prezidentas; visus 6 metams. Dėl Apeliacinio teismo pirmininko, skyrių pirmininkų Prezidentui pataria Teisėjų taryba. Aukšč. Teismo pirmininką iš paskirtų šio teismo teisėjų skiria Seimas Prezidento teikimu. Aukšč. Teismo skyrių pirmininkus iš paskirtų šio teismo teisėjų skiria Seimas Prezidento teikimu, patarus Aukšč. Teismo pirmininkui. Aukšč. Teismo pirmininkas, skyrių pirmininkai skiriami 7 metams.

Teismų pirmininkai vadovauja teismų organizaciniam darbui, kontroliuoja teisėjų admin. veiklą, priima ir atleidžia teismo raštinės darbuotojus, vykdo kitas jiems pavestas f-jas. Teismų pirmininkai, jų pavaduotojai, skyrių pirmininkai nagrinėdami bylas turi tokias pat teises ir pareigas kaip ir kt. teisėjai. Teismų, kuriuose yra skyriai, raštinės darbui vadovauja skyriaus pirmininkas. Teismuose kaupiami teismo archyvai.

ISTORINĖ APŽVALGA

Seniausių kuopos teismų kilmė siejama su ikivalstybiniu l-piu. Teismas galėjo nagrinėti bet kurio luomo asmeniui pareikštą net ir dėl sunkiausio nusikaltimo bylą. Teismų sistemos kūrimasis susijęs su bajorams teiktomis privilegijomis. 11–12 a. jau būta valst. junginių (kunigaikštysčių, žemių), turinčių valst. valdžios struktūros ir teismų sistemos elementų. Teisėjais buvo kun-čiai ir didikai. Kuriantis LDK d. kun-čiai ilgainiui atėmė iš sričių kun-čių ir kt. didikų aukšč. teisminę valdžią, palikdami jiems tik tam tikrų teisminių privilegijų. Didžiojo kunigaikščio teismas (13–16 a.) buvo LDK aukščiausia teismo institucija. D. kun-tis buvo aukščiausias valstybės teisėjas, aukšč. apeliacinė instancija. Konkrečioms žemės ginčų byloms spręsti 15 a. d. kun-tis ėmė skirti teisėjais pareigūnus: susiformavo komisarų teismas. Kunigaikštystės teritorijoje jo vardu teisė vietininkai: veikė seniūnų (apskrityse nagrinėjo bajorų baudž. bylas), vaivadų (vaivadijose teisė valst. dvarų valstiečius ir bajorus, išskyrus stambiausius didikus), tijūnų (teisė jo prižiūrimų d. kun-čio dvarų gyventojus) ir kt. teismai. Valstybės valdymui darantis vis sudėtingesniam, formuojantis bajorų luomui ir iškilus daugiau miestų, turinčių Magdeburgo teises, atsirado maršalkos teismas (veikė nuo 16 a. iki 1766; iki 1564 teismų reformos sprendė d. kun-čio pavedamas bylas įv. klausimais, vėliau – tik bylas, susijusias su d. kun-čio saugumu; veikė d. kun-čio buvimo vietoje), suolininkų teismas (veikė 16–18 a. ATR miestuose, turinčiuose savivaldą; sudarė kasmet miestiečių renkami suolininkai, pirmininkavo miesto vaitas; sprendė baudž. bylas), bet dar išliko kuopos teismai. Nuo 16 a. vidurio (1564–66), po teismų reformų (jas įtvirtino II ir III Lietuvos Statutai), susiklostė sudėtinga, luominiu principu pagrįsta teismų santvarka, kuri gyvavo iki valstybės žlugimo 18 a. pabaigoje. Ją sudarė žemės teismas (veikė 1566–1831 LDK ir jos buv. teritorijoje, sprendė apskrities bajorų civ. bylas), pilies teismas (veikė 1566–1791 LDK, vadovavo apskrities seniūnas arba vaivada, sprendė apskrities bajorų baudž. bylas), pakamario teismas (veikė 16–18 a. LDK, sprendė bylas dėl žemės ginčo objekto vietoje, lauke; vadovavo pakamaris), trečiųjų teismas (buvo sudaromas šalių susitarimu, joms pačioms parenkant teisėjus), Lietuvos Vyriausiasis Tribunolas (veikė 1581–1794, LDK aukšč. teismas, buvo žemesniųjų teismų išspręstų bylų apeliacinė instancija, kaip pirmosios instancijos teismas nagrinėjo žemesniųjų teismų teisėjų Lietuvos Statuto normų ir teisminės praktikos bei precedentų pažeidimų, pareigūnų tarnybinių nusikaltimų bylas; teisėjus rinko pavietų ir vaivadijų bajorų seimeliai) ir kt. teismai. Veikė ir specialūs teismai – Dvasinis tribunolas (veikė 1585–1795 LDK, savarankiškas Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo padalinys, susidedantis iš Vyriausiojo Tribunolo ir dvasininkų atstovų, nagrinėjo dvasininkų bylas su bajorais), iždo tribunolas (veikė 1613–1764 LDK, nagrinėjo bylas

dėl mokesčių nemokėjimo ir fin. ginčus, tikrino iždininko apskaitą; iš pradžių narius rinko Seimas, nuo 1703 – seimeliai), Iždo komisijos teismas (veikė 1765–94 LDK, nagrinėjo bylas, susijusias su prekybos, pramonės, muitų, mokesčių ir kitais valstybės iždo reikalais; sudarė Lietuvos didysis ir rūmų iždininkai bei vad. komisoriai), kaptūriniai teismai (buvo sudaromi 1587–1768 ATR, veikė l-piu, kai vadovui mirus nustodavo veikti visi kiti teismai; nariai dažn. rinkti iš apskrityje neveikiančio žemės ar pilies teismo teisėjų), etmono teismas (veikė 16 a.–1764 LDK karo arba kariuomenės rinkimo, jos žygio ar stovyklavimo metu, nagrinėjo karių bylas dėl nusikaltimų, žalos padarymo civ. asmenims; teisėjus skirdavo d. etmonas), karo k-jos teismas (nuo 1764 perėmė etmono teismo f-jas), Vilniaus u-to teismas (teisė nepriklausiusius kt. teismų kompetencijai studentus ir profesūrą), Edukacinės k-jos teismas (1775–94 nagrinėjo bylas dėl k-jos turto ir jai pavaldžių m-lų mokytojų ir mokinių nusižengimų) ir kiti. Lietuvos senuosiuose teismuose vartota slavų kanceliarinė kalba, nuo 1696 – lenkų kalba. Gegužės trečiosios konstitucija (1791) panaikino žemės ir pilies teismus, numatė įsteigti apskrities žemės nuolatinį teismą ir naujus miestų teismus, bet reforma neįvykdyta dėl prasidėjusių neramumų, Lenkijos ir LDK bajorų konfederacijų, pagreitinusių ATR žlugimą.

Prie Rusijos prijungtoje LDK teritorijoje kurį laiką veikė iš esmės tie patys teismai, nagrinėję bylas pagal III Lietuvos Statutą. 1840 panaikinus Statutą ir pagal jį veikiančius teismus Lietuvoje įvesta RI teismų sistema: apskričių ir zemskiniai teismai sprendė bajorų, miestų ir gubernijų magistratai – miestiečių, žemesnieji ir aukštesnieji teismai – valstybinių valstiečių bylas. 1864 įvykdžius RI teismų reformą įsteigti vietiniai (taikos teismai) ir bendrieji (miesto ir apygardos) teismai bei Teismo rūmai Vilniuje. Apygardos teismų teritorija dažn. sutapo su gubernijos ribomis. Teismo rūmai buvo apeliacinė instancija Vilniaus, Kauno, Minsko ir Gardino apygardų teismams bei pirmosios instancijos tvarka nagrinėjo polit. bylas. Aukšč. ir kasacinis teismas buvo RI Senatas.

Vokietijos okupacijos metais (1915–18) veikę civ. teismai – taikos, valsčiaus ir Vyriausiasis – vadovavosi vok. kariuomenės vadovybės nurodymais; įsteigti kar. teismai, kurie teisė ne tik karius, bet ir civilius asmenis.

Nepriklausomos Lietuvos valstybės teismų sistema pradėta formuoti pagal Valstybės Tarybos 1918 11 28 priimtą Laikinąjį Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymą (papildytas 1921 06 15). Žemiausią teismų sistemos grandį sudarė taikos teisėjai, nagrinėję civ. bylas dėl nedidelės vertės ieškinių ir baudž. bylas dėl nusikaltimų, už kuriuos galėjo būti skirta ne didesnė kaip paprasto kalėjimo bausmė. Pirmosios instancijos teismu svarbesnėms byloms ir apeliacine instancija taikos teisėjų išnagrinėtoms byloms buvo apygardos teismai. Pradžioje sudaryti Kauno, Marijampolės (vadinamasis Suvalkų) ir Vilniaus (nepradėjo veikti) apygardos teismai, netrukus įsteigti Šiaulių (1922) ir Panevėžio (1924). Teismų sistemos aukšč. grandimi buvo Lietuvos Vyriausiasis Tribunolas, apeliacine tvarka nagrinėjęs apygardos teismuose spręstas bylas, nuo 1921 jam t.p. pavesta kasacine tvarka nagrinėti apygardos teismuose apeliacine tvarka išnagrinėtas bylas. Taikos teisėjams ir apygardos teismams t.p. pavesta nagrinėti skundus dėl kai kurių admin. aktų. Taikos teisėjai bylas nagrinėjo vienasmeniškai, apygardos teismuose ir Vyriausiajame Tribunole posėdžiavo 3 teisėjų kolegijos. Pagal 1922 ir vėlesnes Konstitucijas, teismas buvo viena valst. valdžios šakų greta Seimo, Vyr-bės ir (nuo 1938) Prezidento. Visos Konstitucijos nustatė, kad teismai vadovaujasi tik įstatymu, sprendimus daro Lietuvos Respublikos vardu, juos keisti ar naikinti t.p. gali tik teismas. Pagal 1933 07 11 Teismų santvarkos įstatymą, žemutine teismų grandimi tapo apylinkės teismai (įsteigti vietoj taikos teismų), nagrinėję visas civ. ir tas baudž. bylas, kuriose teisiamajam grėsė lengvesnė nei sunkiųjų darbų kalėjimas bausmė. Kitas baudž. bylas, išskyrus politines, pavesta nagrinėti apygardos teismams, kurie t.p. tapo apeliacine instancija apylinkės teismo išnagrinėtoms byloms. 1933 įsteigti Apeliaciniai rūmai – apygardos teismų išnagrinėtų bylų apeliacinė ir nusikaltimų valstybės saugumui bylų pirmoji instancija. Vyriausiasis Tribunolas liko tik kasacinis teismas, t.p. baudž. bylų, iškeltų Prezidentui (iki 1938)

ir Vyr-bės nariams dėl tarnybinių nusikaltimų ar valstybės išdavimo, pirmoji instancija. Plečiant Vyriausiojo Tribunolo kompetenciją, jis ėmė vykdyti kai kurias admin. teismo f-jas, aiškinti įstatymus. Apylinkės teismuose bylos teisėjų buvo nagrinėjamos vienasmeniškai, kituose – kolegialiai. Pagal 1918 įstatymą taikos teisėjus skirdavo ir atleisdavo teisingumo m-ras, aukštesniųjų teismų narius – Prezidentas (iki 1919 – Valstybės Tarybos Prezidiumas), pagal 1933 įstatymą visų grandžių teisėjus skyrė Prezidentas teisingumo m-ro siūlymu.

1919 pradėjo veikti kar. teismai. Kariuomenės teismas (iki 1922 – Armijos), be karo bylų, nagrinėjo kai kurių sunkių nusikaltimų, padarytų civ. asmenų karo padėties sąlygomis, bylas; jį sudarė 2 nuolatiniai nariai, skiriami Prezidento, ir 10 laikinųjų, skiriamų krašto apsaugos m-ro. Šio teismo nuosprendžius buvo galima skųsti Vyriausiajam Tribunolui apeliacine ir kasacine (nuo 1928 – tik kasacine) tvarka. Prie didesnių kar. dalinių ir įstaigų veikė pulko teismai (sudarė pirmininkas ir 4 nariai), kurie nagrinėjo karių bylas. Karo (karo lauko) teismo sudėtį (3 karininkai ir 2 kareiviai) galėjo sudaryti krašto apsaugos m-ras, kariuomenės vyr. vadas, kai kurie žemesni vadai ir karo komendantai konkrečiai bylai skubiai spręsti karo veiksmų ar karo padėties vietose; jų nuosprendžiai, patvirtinti teismą sudariusio asmens, buvo galutiniai.

Klaipėdos krašte 1924–39 veikė pagal Vokietijos 1877 Teismų santvarkos įstatymą sudaryta teismų sistema su nedideliais Direktorijos padarytais pakeitimais. Ją sudarė 5 valsčiaus (pavadinimas nesusijęs su admin. valsčiais) teismai (jų kompetencija kiek platesnė nei apylinkės teismų Lietuvoje) ir Klaipėdos apygardos teismas (apeliacinė instancija valsčių teismų išnagrinėtoms byloms ir pirmosios instancijos teismas byloms, nepriklausančioms valsčių teismų kompetencijai); jų teisėjus skyrė Direktorija, dauguma baudž. bylų juose spręstos dalyvaujant 2 posėdininkams. Bylos dėl nusikaltimų valstybės saugumui Klaipėdos krašto teismams nepriklausė, jas sprendė prie Vyriausiojo Tribunolo veikiantis specialus Klaipėdos krašto bylų skyrius; jo narius iš Klaipėdos krašto teisėjų skyrė LR Prezidentas.

Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte 1920–39 veikė pagal RI Teismų santvarkos įstatymą (1864) sudaryti teismai; karo teismai veikė pagal Lenkijos Teismų santvarkos įstatymą. Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą, 1939 įvesta Lietuvos teismų sistema, įsteigtas Vilniaus apygardos teismas.

1940 pr. buvo 54 apylinkių teismai, juose dirbo 87 teisėjai, apygardos teismuose (Kauno, Marijampolės, Šiaulių, Panevėžio ir Vilniaus) dirbo 53, Apeliaciniuose rūmuose – 10, Vyriausiajame Tribunole – 15 teisėjų.

SSRS okupavus Lietuvą LSSR AT 1940 08 25 išrinko Aukšč. Teismą, pradėta organizuoti sov. teismų sistemą. Visi buvę teisėjai atleisti. Apylinkių teismai pertvarkyti pagal SSRS modelį į liaudies teismus. Juos sudarė liaudies teisėjai ir liaudies tarėjai; liaudies teisėjus rinko apskričių (miestų) vykd. k-tai, liaudies tarėjus – formaliai darbininkai, tarnautojai ir valstiečiai savo susirinkimuose. Liaudies teismai nagrinėjo visas baudž. ir civ. bylas, išskyrus tas, kurios priklausė aukštesniųjų teismų kompetencijai, t.p. kai kurias bylas dėl admin. pažeidimų ir kita. Aukšč. Tarybos renkami apygardų teismai tapo kasacine instancija liaudies teismų išnagrinėtoms ir pirmąja instancija svarbesnėms civ. ir baudž. byloms. Apskrities teismai panaikinti. Ėmė veikti geležinkelių linijiniai teismai (rinko Aukšč. Tarybos Prezidiumas, tvirtino Aukšč. Taryba) ir karo tribunolai (organizuoti pagal SSRS karo tribunolo nuostatus). Aukšč. Teismo Civ. ir Baudž. bylų teisminės kolegijos, kaip pirmoji instancija, nagrinėjo itin svarbias bylas, kaip vienintelė kasacinė instancija – liaudies teismų išspręstas bylas, prezidiumas ir plenumas nagrinėjo bylas teisminės priežiūros tvarka.

Vokietijos okupacijos metais (1941–44) Lietuvoje atkurta iki 1940–41 SSRS okupacijos buvusi teismų sistema (tik Lietuvos Vyriausiasis Tribunolas netrukus buvo panaikintas).Gen. komisaro potvarkiu buvo paskelbta apie iki 1940 06 15 galiojusių Lietuvos teisės aktų, kiek jie neprieštarauja vok. administracijos nuostatoms ir nėra pakeisti po

1941 06 21, galiojimą. Lietuvos teismų kompetencijai nepriskirtos bylos dėl vokiečių ir žydų bei jų turto, politinės ir kai kurios kitos bylos. Okupantų interesams ginti lygiagrečiai veikė Vokiečių aukštesnysis (bendra Ostlandui apeliacinė ir teismų priežiūros instancija; būstinė Rygoje), Vokiečių (vok. kilmės asmenų ir nacių pareigūnų byloms; veikė prie gen. komisaro Kaune; skyriai buvo Vilniuje ir Šiauliuose), Ypatingasis (vok. prokuroro ar policijos teismo perduotoms baudž. byloms), kariniai (veikė prie karo komendantų ar dalinių) ir policijos (veikė prie saugumo policijos, skirti vietos gyventojams už nepaklusnumą okup. valdžiai bausti) teismai. Jų nuosprendžiai buvo galutiniai.

SSRS okupacijos metais (1944–90) teismų sistemą sudarė liaudies teismai ir LSSR Aukšč. Teismas, 1951–53 dar veikė Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Klaipėdos sričių teismai. Nuo 1949 liaudies teismų rinkimai formaliai vykdyti kaip visuot. rinkimai. 1951 išrinkta 119 liaudies teisėjų. Sprendžiant bylas bet kuriame pirmosios instancijos teisme, bylos nagrinėtos dalyvaujant liaudies tarėjams. Apeliacinis skundų teikimas iš viso nebuvo praktikuojamas. Lietuvoje veikė SSRS specialūs teismai – karo tribunolai (nagrinėjo bylas dėl karių nusikaltimų, civilių asmenų kai kurių veiksmų, padarytų nacių okup. l-piu, dėl rezistencinės, antisovietinės veiklos, šnipinėjimo) ir transporto (geležinkelių ir vandens) teismai. Iki 1957 veikė neteisminė baudž. nagrinėjimo institucija – vad. Ypatingasis pasitarimas prie SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro (vėliau – prie Valstybės saugumo žinybos vadovo), kuris nagrinėjo (dažn. už akių) sov. saugumo institucijų pateiktą medžiagą ir remdamasis ja priimdavo nuosprendžius. 1958 apylinkių liaudies teismai pertvarkyti į rajonų (miestų) liaudies teismus. Pagal 1960 Teismų santvarkos įstatymą veikė: rajonų (miestų) liaudies teismai, Aukšč. Teismas ir karo tribunolai. Šią sistemą paliko galioti Teismų santvarkos (1981, 1987) bei Teismų santvarkos ir teisėjų statuso (1990 02 13) įstatymai. Sov. teismai buvo sovietinės polit. sistemos dalis ir praktiškai gynė SSKP interesus.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę Laikinuoju Pagrindiniu Įstatymu (1990 03 11) buvo nustatyta, kad teisingumą vykdo tik teismai ir kad teismai su ypatingais įgaliojimais nesteigiami. Pagal šį įstatymą teismų sistemą sudarė rajonų (miestų) teismai ir Aukšč. Teismas (aukšč. teisminės valdžios institucija). Aukšč. Teismo teisėjus ir tarėjus bei rajonų (miestų) teismų teisėjus rinko AT, o rajonų (miestų) teismų tarėjus – liaudies deputatų tarybos. 1992 02 06 priėmus Teismų įstatymą pradėta teismų reforma. Šis įstatymas, atkūręs iki SSRS okupacijos galiojusią teismų sistemą ir patvirtinęs nepriklausomos Lietuvos teismų organizavimo ir veiklos perimamumą ir tęstinumą, nustatė teismų sudarymo tvarką ir kompetenciją. Pagal šį įstatymą bendrosios kompetencijos teismų sistemą sudarė: apylinkių teismai, apygardų teismai, Apeliacinis teismas ir Aukščiausiasis Teismas. Visuose teismuose, išskyrus apylinkių, įsteigti baudž. ir civ. bylų skyriai. Apylinkių teismuose bylas nagrinėjo 1 teisėjas (1992 liaudies tarėjų institucija panaikinta), kituose – 3 teisėjų kolegijos. Aukšč. Teismo Lietuvos teisėjų senatas (nuo 1995 Aukšč. Teismo senatas) nagrinėjo teismų praktiką, skundus, teisėjų garbės teismo sprendimus, teikė rekomendacijas teismams. Prie apylinkių teismų nuo 1992 pradėjo dirbti antstoliai. 1992 10 25 priimta Konstitucija įtvirtino Teismų įstatymo nustatytą bendrosios kompetencijos teismų sistemą, pirmą kartą Lietuvos istorijoje įteisino Konstitucinio Teismo įsteigimą, numatė galimybę administracinių, darbo, šeimos ir kt. bylų nagrinėjimui steigti specializuotus teismus. 1994 priimtas Teismų įstatymas pagrindinius teismų veiklos principus papildė techn. priemonių naudojimo teisme principu. Prie visų bendrosios kompetencijos teismų, išskyrus Apeliacinį, sudarytos prokuratūros. 1999 Administracinių teismų įsteigimo įstatymas nustatė trijų pakopų (penkis apygardos admin. teismus, Aukštesnįjį admin. teismą ir Apeliacinio teismo Admin. bylų skyrių) admin. teismų sistemą, nuo 2001 veikia dviejų pakopų admin. teismai. *Stanislovas Dvareckas, Mindaugas Maksimaitis, Ernestas Spruogis*

PROKURATŪRA

Pagal 1994 Prokuratūros įstatymą (nauja redakcija 2003) prokurorai, prokuratūros valstybės tarnautojai ir darbuotojai priklauso vientisai prokuratūros sistemai, kurią sudaro Generalinė prokuratūra ir terit. prokuratūros – Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio apygardų prokuratūros, 51 miestų ir rajonų apylinkių prokuratūra. Gen. prokuratūra, vadovaujama generalinio prokuroro, veikia visoje Lietuvoje, apygardų prokuratūros – apygardos teismo veiklos teritorijoje, apylinkės prokuratūros – apylinkės teismo veiklos teritorijoje. Terit. prokuratūrai vadovauja terit. prokuratūros vyr. prokuroras. Prokuratūra organizuoja ikiteisminį tyrimą ir jam vadovauja, atlieka ikiteisminį tyrimą ar tam tikrus jo veiksmus, kontroliuoja ikiteisminio tyrimo pareigūnų veiklą baudž. procese, palaiko valst. kaltinimą baudž. bylose, kontroliuoja nuosprendžių pateikimą vykdyti ir jų vykdymą, koordinuoja ikiteisminio tyrimo įstaigų veiksmus tiriant nusikalstamas veikas, gina viešąjį interesą, pagal kompetenciją nagrinėja asmenų prašymus, pareiškimus ir skundus, rengia medžiagą civ. bylai teismuose iškelti ir dalyvauja ją nagrinėjant, t.p. dalyvauja teisėkūros procese, rengiant ir įgyvendinant nacionalines ir tarptautines nusikalstamų veikų prevencijos programas, atlieka kitas įstatymų nustatytas f-jas. Į prokuroro pareigas gali būti paskirtas LR pilietis, turintis nepriekaištingą reputaciją, aukštąjį universitetinį teis. išsilavinimą ir įgijęs teisės magistro ar teisininko profesinį kvalifikacinį laipsnį arba teisės krypties social. m. daktaro ar habilituoto daktaro laipsnį, išlaikęs pretendentų į prokurorus egzaminą ir turi Atrankos k-jos teikimą. Gen. prokurorą 7 metams skiria ir iš pareigų atleidžia Prezidentas Seimo pritarimu, gen. prokuroro pavaduotojus – Prezidentas gen. prokuroro teikimu, prokurorą – gen. prokuroras Atrankos (sudaroma 3 metams iš 5 prokurorų) ar Atestacijos (sudaroma 3 metams iš 7 prokurorų, turinčių ne mažesnį kaip 7 m. tarnybos prokuroru stažą) k-jos teikimu.

Prokuratūros ženklas

1 lent. **Generaliniai prokurorai 1990–2007**

Generalinis prokuroras	Metai
A. Paulauskas	1990–1994
V. Nikitinas	1994–1997
K. Pėdnyčia	1997–2000
A. Klimavičius	2000–2005
A. Valantinas	nuo 2005

2007 prokuratūroje dirbo 885 prokurorai, iš jų Gen. prokuratūroje – 100, Vilniaus apygardoje – 226, Kauno – 210, Klaipėdos – 130, Šiaulių – 115, Panevėžio – 104. Pav.

ISTORIJA. Prokurorų – valstybės pareigūnų, atstovaujančių viešiesiems interesams, – hierarchinė sistema pradėjo formuotis 1840, įvedus RI teismų sistemą. Prokuratūra buvo įstatymų laikymosi priežiūros institucija. 1918–33 įstatymų laikymosi priežiūros pareigūnai pagal Laikinąjį Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymą (1918) buvo vadinami valstybės gynėjais. Ši pareigybė buvo įsteigta prie apygardos teismų ir Vyr. Tribunolo. 1933, priėmus Teismų santvarkos įstatymą, pavadinti prokurorais, pradėjo veikti ir prie Apeliacinių rūmų. Prokuroru galėjo būti skiriamas Lietuvos pilietis, turintis aukštąjį teis. išsilavinimą ir tam tikrą teismo praktikos stažą. Prokuroro padėjėju buvo skiriamas Lietuvos pilietis, atlikęs praktiką ir išlaikęs teisėjo egzaminą. Prokurorus ir jų padėjėjus teisingumo m-ro siūlymu skyrė ir atleido Prezidentas. Aukštesniojo teismo prokuroras (aukštesnysis prokuroras) vadovavo žemesniųjų prokurorų ir jų padėjėjų veiklai ir ją kontroliavo. Visų teismų prokurorams vadovavo teisingumo m-ras (kaip Lietuvos Respublikos prokuroras). Teisingumo m-ras galėjo pavesti aukštesniojo teismo prokurorui ar jo padėjėjui pavaduoti žemesniojo teismo prokurorą (jo padėjėją). Teisingumo m-ras, krašto apsaugos m-ro prašymu, galėjo įsakyti apygardos teismo, Apeliacinių rūmų, Vyr. Tribunolo prokurorams (jų padėjėjams) dalyvauti Karo teisme. Prokuroras bet kada galėjo perimti savo padėjėjo f-jas ar jas perduoti kitam padėjėjui. Prokurorų drausmės bylas nagrinėjo Teisėjų drausmės teismas (bylas galėjo kelti teisingumo m-ras, aukštesnysis prokuroras). Prokurorai atliko baudž. bylų kaltintojų f-ją (baudž. persekiojimas, kvotos ir tardymo priežiūra, kaltinamojo akto rašymas, neteisingų nuosprendžių protestavimas ir kt.), vadovavo jiems pavaldiems tardytojams, galėjo reikalauti paaiškinimų, tikrinti bylos tyrimą.

Klaipėdos krašto prokurorams vadovavo Vyr. Tribunolo prokuroras. Lenkijos valdomame Vilniaus krašte prokuratūra 1919–39 veikė pagal Lenkijos įstatymus.

SSRS okupavus Lietuvą 1940 07–08 nepriklausomos Lietuvos prokuratūra panaikinta, įkurta Lietuvos SSR prokuratūra. 1940–46 generalinio prokuroro f-jas vykdė LSSR prokuroras (vėliau gen. prokuroras), jį skyrė LSSR AT. Be respublikinės prokuratūros, Lietuvoje iš pradžių veikė 5 apygardų prokuratūros, 1941 vietoj jų įsteigtos 22 apskričių ir 4 miestų prokuratūros, 1950 vietoj apskričių prokuratūrų įsteigtos 88 rajonų ir 4 sričių (veikė iki 1953) prokuratūros. Dar veikė 3 transporto, 3 tarprajoninės prokuratūros, įstatymų vykdymo pataisos darbų įstaigose priežiūros prokuratūros. Sov. teisėsaugos sistemos prokuratūros kompetencija buvo aukštesnė nei teismo. Formaliai ji buvo nepriklausoma institucija, bet ją, kaip ir visą valst. aparatą, kontroliavo SSKP. Lietuvos SSR prokuratūra buvo visiškai pavaldi SSRS prokuratūrai. Lietuvos SSR prokurorą skyrė ir atleido SSRS gen. prokuroras, miestų, rajonų, tarprajoninius prokurorus skyrė ir atleido Lietuvos SSR prokuroras, tvirtino SSRS gen. prokuroras. Veikė ir SSRS karinė prokuratūra (į Lietuvos prokuratūros sistemą neįėjo).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę Laikinuoju Pagrindiniu Įstatymu (1990) prokuratūra buvo paskelbta aukščiausiąja LR įstatymų laikymosi priežiūros institucija ir įteisintas jos atsiskyrimas nuo SSRS prokuratūros. Prokuratūros organizavimo ir veiklos tvarką nustatė 1990 Prokuratūros įstatymas (pirmasis prokuratūros įstatymas Lietuvos valstybės istorijoje). Prokuratūros sistemą sudarė Generalinė prokuratūra ir jai pavaldžios teritorinės (rajonų ir miestų) prokuratūros. 1 lentelėje išvardyti LR gen. prokurorai.

Stanislavas Dvareckas

POLICIJA

Pagal Policijos veiklos įstatymą (2000) policijos sistemą sudaro Policijos dep-tas prie Vidaus reikalų m-jos, vadovaujamas generalinio komisaro, policijos teritorinės įstaigos, policijos profes. ugdymo ir specializuotos policijos įstaigos. Policijos pagr. uždaviniai yra žmogaus teisių ir laisvių apsauga, viešosios tvarkos ir visuomenės saugumo užtikrinimas, neatidėliotinos pagalbos teikimas asmenims, kai ji būtina dėl jų fiz. ar psichinio bejėgiškumo, t.p. asmenims, nukentėjusiems nuo nusikalstamų veikų, kitų teisės pažeidimų, stichinių nelaimių ar panašių veiksnių, nusikalstamų veikų ir kitų teisės pažeidimų prevencija, atskleidimas ir tyrimas, saugaus eismo priežiūra.

Policijos dep-tas yra policijos įstaiga, padedanti policijos gen. komisarui formuoti policijos veiklos strategiją ir kontroliuoti jos įgyvendinimą, t.p. organizuoti ir įgyvendinti teritorinių policijos įstaigų valdymą. Gen. komisarą vidaus reikalų m-ro siūlymu ir Vyriausybės teikimu 5 m. kadencijai skiria ir atleidžia Prezidentas. Gen. komisaras nustato jam tiesiogiai pavaldžių policijos įstaigų vidaus struktūrą, prižiūri ir koordinuoja vadovaujamų įstaigų veiklą, steigia teritorines, specializuotas policijos ir policijos profes. mokymo įstaigas.

Policijos vėliava

Policijos ženklas

Teritorinės policijos įstaigos yra policijos komisariatai, vykdantys teisės aktais jiems pavestas f-jas nustatytoje teritorijoje. Policijos komisariatai yra aukštesnės ir žemesnės pakopos. Aukštesnės pakopos policijos komisariatai steigiami apskričių centruose ir garantuoja policijos uždavinių įgyvendinimą visoje apskrities teritorijoje. Yra 5 aukštesnės pakopos komisariatai (policijos vyr. komisariatai) – Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio. Jų struktūrą dažn. sudaro kriminalinės policijos padaliniai (nusikaltimų tyrimo tarnyba, organizuoto nusikalstamumo tyrimo tarnyba, operatyvinės veiklos tarnyba, kriminalistinių tyrimų skyrius), administravimo padaliniai ir viešosios policijos padaliniai (eismo priežiūros tarnyba, viešosios tvarkos tarnyba, migracijos skyrius, patrulių rinktinė). Žemesnės pakopos policijos komisariatai steigiami s-bių admin. centruose tam tikrų s-bių teritorijai aptarnauti; 2007 buvo 78. Šių komisariatų struktūra yra panaši į aukštesnės pakopos policijos komi-

sariatų, tik vietoj skyrių yra tam tikrų tarnybų poskyriai. Bendru policijos komisariatui vadovaujančio policijos pareigūno ir s-bės mero sprendimu tam tikroms s-bių teritorijos dalims prižiūrėti gali būti steigiamos policijos nuovados.

Policijos veiklos įstatymu nustatytos 2 sudėtinės policijos dalys – kriminalinė (vad. neuniformuotoji) ir viešoji policija. Policijos dep-to Kriminalinės policijos v-ba formuoja operatyvinės ir ikiteisminio tyrimo veiklos strategiją ir kontroliuoja jos įgyvendinimą policijos įstaigose, organizuoja ir įgyvendina teritorinių policijos įstaigų kriminalinės policijos padalinių valdymą. Policijos dep-to Viešosios policijos v-ba formuoja viešosios policijos padalinių veiklos strategiją užtikrinant viešąją tvarką, ginklų, civilinių pirotechnikos priemonių ir kitų policijos kontroliuojamų daiktų apyvartos kontrolę, užkardant nusikalstamas veikas ir kitus teisės pažeidimus, nepilnamečių daromas nusikalstamas veikas ir teisės pažeidimus, organizuoja, koordinuoja ir kontroliuoja konvojavimo padalinių, areštinių veiklą.

Prie Vilniaus, Klaipėdos, Kauno ir Šiaulių aukštesnės pakopos policijos komisariatų veikia Transporto policijos komisariatai. Transporto policija garantuoja geležinkelio transporto, geležinkelio įmonių, užsiimančių keleivių ir krovinių vežimu, saugumą, vykdo kt. uždavinius, susijusius su šiomis įmonėmis.

Policijos dep-tui pavaldžios specializuotos ir profes. ugdymo policijos įstaigos: Lietuvos policijos logistikos centras, Lietuvos policijos antiteroristinių operacijų rinktinė *Aras*, Lietuvos policijos operatyvinės veiklos tarnyba, Lietuvos policijos liudytojų ir nukentėjusiųjų apsaugos tarnyba, Lietuvos kriminalinės policijos biuras, Lietuvos policijos kriminalistinių tyrimų centras, Lietuvos policijos mokymo centras.

Logistikos centras sprendžia šalies policijos aprūpinimo transportu, patalpomis, uniformine apranga, ginkluote, spec. priemonėmis ir kt. klausimus.

Rinktinė *Aras* vykdo specialias antiteroristines, įkaitų išlaisvinimo ir pavojingų nusikaltėlių sulaikymo operacijas, kurioms reikia kryptingai parengtų pajėgų, spec. technikos ir įrangos, ieško ir neutralizuoja savadarbius sprogstamuosius užtaisus ir kar. sprogmenis, naudotus teroristiniais ar nusikalstamais tikslais. Rinktinę sudaro štabas, Sprogmenų paieškos ir neutralizavimo poskyris, specialusis būrys ir 6 didžiausiuose šalies miestuose dislokuotos kuopos.

Operatyvinės veiklos tarnyba savarankiškai arba kartu su kitais kriminalinės policijos padaliniais atskleidžia ir užkardo nusikaltimus. Ji renka, kaupia, tikrina ir analizuoja informaciją apie padarytus ar ketinamus padaryti nusikaltimus, įtariamus padarius nusikaltimą asmenis. Tarnyba įkurta 1991, savarankišku specializuotu šalies policijos sistemos padaliniu ji tapo 2003.

Liudytojų ir nukentėjusiųjų apsaugos tarnyba garantuoja kompleksinę liudytojų ir nukentėjusiųjų apsaugą nuo nusikalstamo poveikio, operatyvinių priemonių ir veiksmų vykdymą šalyje ir už jos ribų. Tarnyba įkurta 1999, nuo 2003 – savarankiškas struktūrinis policijos padalinys.

Kriminalinės policijos biuras vykdo labai sunkių ir sunkių nusikalstamų veikų, t.p. veikų, sukėlusių visuomenėje atgarsį arba susijusių su nusikalstamų susivienijimų ir organizuotų grupių veikla ir nariais, prevenciją, atskleidimą, tyrimų koordinavimą. Biuro pareigūnai vykdo besislapstančių nuo teisėsaugos institucijų ar teismo asmenų, dėl kurių padarytų nusikalstamų veikų padaliniuose atliekamas ikiteisminis tyrimas, ir dingusių be žinios asmenų, dėl kurių dingimo be žinios aplinkybių padaliniuose atliekamas ikiteisminis tyrimas, paiešką, bendradarbiauja su užs. šalių teisėsaugos institucijomis.

Kriminalistinių tyrimų centras yra specializuota policijos įstaiga, teikia visapusę moksl. techn. pagalbą šalies ikiteisminio tyrimo įstaigų pareigūnams, tiriantiems nusikalstamas veikas bei vykdantiems jų prevenciją. Centro specialistai atlieka įvykio vietų tyrimus, suranda, užfiksuoja ir paima nusikalstamų veikų žymes ir nusikaltėlių paliktus pėdsakus bei kitus objektus, turinčius reikšmės nusikaltimams atskleisti ir ištirti, atlieka nusikaltimų žymių ir kitų objektų laboratorinius tyrimus, kaupia ir tvarko centrines kriminalistines kartotekas bei kolekcijas ir jas panaudoja nusikalstamoms veikoms tirti.

Mokymo centras rengia specializuotus policijos pareigūnų kvalifikacijos kėlimo kursus. Mokymai vyksta pagal policijos taktikos, šaudybos, kovinės savigynos, pirmosios medicinos pagalbos, kalbos kultūros ir raštvedybos, žmogaus teisių apsaugos ir kitas programas, kurios rengiamos atsižvelgiant į policijos pareigūnų praktinio darbo specifiką. Centras veikia nuo 1992.

Viešosios policijos v-bos struktūriniai padaliniai yra specializuotos policijos įstaigos: Lietuvos policijos Eismo priežiūros tarnyba, Lietuvos viešosios policijos rinktinė *Vytis*, Lietuvos policijos kinologijos centras, Viešosios policijos apsaugos skyriai, Lietuvos policijos žrn. *Policija* (leidžiamas nuo 2004) redakcija.

Eismo priežiūros tarnyba (1991–2001 Lietuvos kelių policija) pagal suteiktus įgaliojimus įgyvendina policijos uždavinius, susijusius su valstybine eismo saugumo sistema, kartu su kitomis institucijomis formuoja ir įgyvendina valstybės politiką palaikydama viešąją tvarką, užtikrindama kelių eismo saugumą, vykdo šalies kelių eismo priežiūrą ir kita.

Rinktinė *Vytis* (įk. 1993) garantuoja viešąją tvarką prie užs. šalių dipl. atstovybių ir saugomų objektų, patruliuoja prie saugomų objektų, vykdo nusikaltimų ir kitų teisės pažeidimų prevenciją, kelių eismo priežiūrą, piliečių, įstaigų, įmonių, org-jų teisėtų interesų ir turto apsaugą. *Vytis* 2007 garantavo viešąją tvarką prie 77 objektų (iš jų – 69 užs. šalių dipl. atstovybių ir konsulinių įstaigų patalpos) Lietuvoje ir LR dipl. atstovybių bei konsulinių įstaigų užsienyje vidaus apsaugą.

Kinologijos centras teikia moksl. ir praktinę pagalbą policijos įstaigoms ir kitoms šalies teisėsaugos ir teisėtvarkos institucijoms, rengiančioms kinologijos specialistus, testuoja tarnybinius šunis dėl tinkamumo policijos reikmėms, tiriant nusikalstamas veikas bei vykdant jų prevenciją.

Apsaugos skyriai, arba apsaugos policija, veikia visose šalies apskrityse. Jie atlieka ir bendrąsias, ir specialiąsias policijos f-jas – garantuoja viešąją tvarką, kovoja su nusikalstamumu, vykdo nusikaltimų ir kitų teisės pažeidimų prevenciją, organizuoja ir vykdo asmenų (ar jų grupių), įmonių, įstaigų, org-jų kilnojamojo ir nekilnojamojo turto, transporto priemonių, pinigų ir kitokių vertybių, gabenamų krovinių apsaugą Respublikoje.

Policijos pareigūno statusą įgyja asmuo, įstatymų bei kitų teisės aktų nustatyta tvarka priimtas į tarnybą policijoje. Policijos pareigūno statusą įrodo tarnybinis pažymėjimas, speciali apranga (uniforma) arba specialus tarnybinis ženklas. Policijos pareigūnai negali būti polit. partijų ar org-jų nariais, dalyvauti polit. veikloje. 2006 pab. Lietuvos policijoje dirbo 11 301 pareigūnas. Pav.

ISTORIJA. 1918 pab. gyventojų iniciatyva prie besikuriančių s-bių pradėta kurti piliečių apsaugos sistema – savanoriški milicijos būriai. 1918 12 vidaus reikalų m-ro aplinkraščiais pavesta jo skiriamiems apskričių viršininkams organizuoti miliciją, steigti jos nuovadas ir skirti nuovadų viršininkus. Milicijai esant dar menkai organizuotai ir silpnai, dalį f-jų (pvz., viešosios tvarkos palaikymą, valstybės sienų bei geležinkelio apsaugą, valstybės saugumo užtikrinimą) kurį laiką vykdė formuojama kariuomenė. 1920 05 14 priėmus Milicijos įstatymą, ją imta centralizuoti, ji įpareigota saugoti viešąją tvarką, vykdyti įstatymus ir įsakymus. Nuo 1920 milicijai vadovavo Vidaus reikalų m-jos Piliečių apsaugos dep-tas. Žemutinė viešosios milicijos organizacinė grandis buvo teritorinės nuovados milicija, jai apskrities mastu vadovavo milicijos vadas, pavaldus apskrities viršininkui. Kovai su nusikalstamumu kūrėsi slaptoji – kriminalinė – policija. 1923 Vidaus reikalų m-jai perduotos valstybės saugumo f-jos ir Piliečių apsaugos dep-te įkurtas Kriminalinis skyrius B. 1924 miliciją imta vadinti policija, Kriminalinis skyrius B pertvarkytas į Polit. policijos skyrių. 1927 kriminalinė ir politinė slaptoji policija sujungtos į savarankišką, Piliečių apsaugos dep-tui nepavaldžią Kriminalinės policijos v-bą su skyriais A (polit. policija) ir B (kriminalinė policija). 1933 v-ba pertvarkyta į savarankišką Valstybės saugumo dep-tą (jį sudarė valstybės saugumo ir kriminalinė policija), kasdieninei jo veiklai vykdyti valstybės teritorija buvo suskirstyta į 6 apygardas, šios – į rajonus (Klaipėdos apygardoje veikė tik valstybės saugumo policija, kriminalinės policijos veiklos sfera priklausė autonominei administracijai). Krašto apsaugos m-jai priklausė karo policija,

prižiūrėjusi karių elgesį viešumoje. Veikė privati policija, išlaikoma s-bių ir privačių org-jų bei asmenų, bet administravimo atžvilgiu ji buvo pavaldi Vidaus reikalų m-jai. Iš Krašto apsaugos m-jos perimta valstybės sienos ir geležinkelių apsauga, iš Susisiekimo m-jos – vandens kelių apsauga, įsteigta pasienio, geležinkelių ir vandens kelių policija (nuo 1936 pastaroji vėl priklausė Susisiekimo m-jai), sudarytas raitasis policijos rezervas, 1932 – eismo policijos, 1938 – nepilnamečių nusikaltėlių policijos nuovados. Visa viešoji policija buvo pavaldi Vidaus reikalų m-jos Piliečių apsaugos dep-tui, 1935 pertvarkytam į Policijos dep-tą.

1922 įkurta Policijos m-la (iki 1926 – Kauno aukštesnioji policijos m-la), 1923–26 veikė Žemesnioji policijos m-la Rokiškyje. Buvo leidžiamas laikr. *Milicijos žinios* (1922 09–1923 05), žrn. *Policija* (1924 09–1940 06 ir 1943 11–1944 06).

Klaipėdos kr. policija, priklausiusi policijos direkcijai, buvo pavaldi krašto Direktorijai (prižiūrėjo apskrities viršininkas), veikė pagal Vokietijos policijos sistemą ir tradicijas. Tik kai kurios spec. policijos rūšys (valst. saugumo, pasienio, jūros apsaugos, geležinkelio) buvo pavaldžios centrui Lietuvoje.

SSRS okupacijos metais (1940–41) Lietuvos policija buvo panaikinta. 1940 07 01 prie policijos nuovadų pradėta steigti vadinamuosius liaudies milicijos būrius. Sienų apsaugą perėmė SSRS kariuomenė. 1940 07 29 M-rų Tarybos nutarimu policija pavadinta milicija, o liaudies milicija – pagalbine milicija, bet išliko policijos senoji struktūra, rūšys, teis. reglamentavimas. 1940 08 26 sudarius LSSR liaudies komisarų tarybą, įsteigtas Vidaus reikalų liaudies komisariatas (VRLK), rugsėjo viduryje kaip analogiškos SSRS struktūros dalis įkurta VRLK milicijos v-ba. Ją sudarė daugiausia iš SSRS atsiųsti milicijos darbuotojai. Iki 1940 pab. visoje Lietuvos teritorijoje suformuoti sovietų milicijos padaliniai, buvę Lietuvos policijos pareigūnai atleisti. VRLK 1940 11 28 įsakymu visi buvę Lietuvos policijos pareigūnai priskirti vadinamųjų liaudies priešų kategorijai ir pradėti represuoti. Iki Sov. S-gos–Vokietijos karo represuota ir ištremta dalis buvusių polit. ir kriminalinės policijos darbuotojų (viešosios policijos darbuotojų ištremti nespėta).

Vokietijos okupacijos (1941–44) pradžioje Lietuvos laikinoji vyr-bė (1941 06 23–1941 08 05) policiją atkūrė. Okup. valdžiai nušalinus Lietuvos laikinąją vyr-bę, lietuvių policija liko pavaldi vok. policijos vadovybei (SS ir policijos vadui Lietuvoje bei vidaus reikalų gen. tarėjui). Veikė ir vokiečių polit. policija gestapas.

1944 SSRS okup. valdžia vėl atkūrė miliciją, kuri priklausė Vidaus reikalų liaudies komisariato, 1946–49, 1953–62 ir nuo 1968 – Vidaus reikalų, 1949–53 Valstybės saugumo, 1962–68 – Viešosios tvarkos apsaugos m-jų sistemai. Ją sudarė viešosios tvarkos apsaugos, kriminalinės paieškos, kovos su socialistinės nuosavybės grobstymu, automobilių inspekcijos, pasų, vizų registracijos ir kt. tarnybos.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990 12 11 priimtas Policijos įstatymas (neteko galios 2000 10 27 įsigaliojus Policijos veiklos įstatymui) ir iki 1991 07 01 milicija pertvarkyta į policiją. Iš sov. okup. metais veikusių svarbiausių milicijos tarnybų (kriminalinės paieškos, kovos su socialistinės nuosavybės grobstymu ir spekuliacija, 6 skyriaus, skirto kovai su organizuotu nusikalstamumu) padalinių buvo suformuota kriminalinė policija. 1995 09 buvo įsteigta Kriminalinės policijos savarankiška Kvotos tarnyba. 1996 01 įsteigti specializuoti kvotos padaliniai miestų ir rajonų policijos komisariatuose. 2003 05 01 įsigaliojus Baudž. proceso kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymui, kvotos padaliniai buvo panaikinti, jų f-jos perduotos ikiteisminio tyrimo įstaigoms.

1991 04 22 vietoj viešosios tvarkos apsaugos milicijos buvo įsteigta viešoji policija. Viešosios policijos v-bą sudarė vadovybė, Patrulinės tarnybos, Konvojavimo ir specialiųjų įstaigų skyriai, Leidimų sistemos sektorius, Analitinis sektorius ir raštinė. 2001 10 01 buvo įsteigta Lietuvos viešosios policijos biuras, 2003 05 01 – Policijos dep-to prie Vidaus reikalų m-jos Valdymo tarnybos Viešosios tvarkos ir eismo priežiūros v-ba.

Siekiant tobulinti Vidaus reikalų m-jos Policijos dep-to valdymo sistemą, 1996 03 19 patvirtintuose Transporto policijos nuostatuose nustatyta, kad Transporto policijos v-ba

yra Policijos dep-to struktūrinis padalinys, vadovaujantis padaliniams, kurie vykdo kriminalinės ir viešosios policijos f-jas geležinkelio, oro ir vandens transporto linijose bei šioms susisiekimo tarnyboms priklausančiose teritorijose. Transporto policijos struktūrą sudarė Transporto policijos tarnyba, 6 transporto policijos komisariatai su 19 punktų, 3 sektoriais ir 2 postais. 2001 07 Transporto policijos tarnyba buvo panaikinta. Transporto policijos struktūra pakeista – Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Klaipėdos transporto policijos komisariatai perėjo šių miestų vyriausiųjų policijos komisariatų žiniai. Oro uostų transporto policijos komisariatas buvo pertvarkytas į punktą, vėliau panaikintas, šių uostų apsauga perduota teritoriniams policijos padaliniams. Klaipėdos jūrų uosto saugumu pradėjo rūpintis Klaipėdos miesto vyriausiojo policijos komisariato Jūrų uosto policijos skyrius.

1991 11 04 Lietuva buvo priimta į Interpolą, 1991 11 30 įkurtas Interpolo Lietuvos nacionalinis biuras (ILNB). Lietuvos policija bendradarbiauti su Europolu tam tikrose srityse pradėjo 1996: buvo vykdomos bendros mokymo programos, tam tikri kriminologiniai tyrimai. 2004 04 22 Lietuva ratifikavo Europolo konvenciją ir jos papildomus protokolus, 2004 09 01 ji tapo visateise Europolo nare. Lietuvos policijos pareigūnai dalyvauja tarpt. org-jų rengiamose misijose (civilinių krizių valdymo operacijose, taikos palaikymo, taikos įvedimo ir stebėjimo tarpt. misijose).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę policija dėvėjo seną sov. milicijos uniformą, pakeista tik simbolika. 1991 08 02 patvirtinta policijos pareigūnų uniforma, simbolika, skiriamieji ir pareigūnų laipsnių ženklai, 1991 10 09 buvo patvirtintos jų dėvėjimo taisyklės. 2004 06 14 patvirtintos naujo pavyzdžio pareigūnų tarnybinės uniformos ir skiriamieji ženklai. 2 lentelėje išvardyti LR gen. komisarai. *Mindaugas Maksimaitis, Snieguolė Matulienė*

2 lent. **Generaliniai komisarai 1991–2008**

Generalinis komisaras	Metai
P. Liubertas	1991–1994
J. Liaudanskas	1994–1997
K. Šalkauskas	1997–1998
E. Gružas	1998–1999
V. Račkauskas	1999–2000
V. Grigaravičius	2001–2007*
V. Telyčėnas	nuo 2008

* 2007 11 atsistatydino

ADVOKATŪRA

Advokatūros veiklą reglamentuoja Advokatūros įstatymas (2004), Lietuvos advokatų etikos kodeksas (2005), Lietuvos advokatūros įstatai (2006) ir kiti teisės aktai. Kiekvienas advokatas yra Lietuvos advokatūros narys. Asmuo pripažįstamas advokatu, jei jis yra Lietuvos ar ES valstybės narės pilietis, turi aukštąjį teis. universitetinį išsilavinimą, ne mažesnį kaip 5 m. teis. darbo stažą ar atliko ne trumpesnę kaip 2 metų advokato padėjėjo praktiką, yra nepriekaištingos reputacijos, moka valst. kalbą, išlaikė advokato kvalifikacinį egzaminą (šis reikalavimas netaikomas asmenims, kurie turi ne mažesnį kaip 7 m. teisėjo stažą ar yra teisės krypties social. m. dr. ar habil. dr.), neturi sveikatos sutrikimų, dėl kurių negalėtų atlikti advokato pareigų. Advokatas privalo apsidrausti profesinės civ. atsakomybės draudimu (minimali suma 100 000 Lt), turėti nuolatinę darbo vietą (kontorą), sąžiningai atlikti savo pareigas, laikytis Lietuvos advokatų etikos kodekso reikalavimų, elgtis dorai ir pilietiškai, savo veikloje laikytis duotos advokato priesaikos ir įstatymų, saugoti advokato veiklos metu jam patikėtą informaciją ir jos neatskleisti, per teismo posėdį dėvėti mantiją, nuolat tobulinti profesinę kvalifikaciją, saugoti advokato veiklos dokumentus. Advokatas teisės aktų nustatyta tvarka už atlyginimą gali teikti bankroto, restruktūrizavimo, turto ir palikimo administratoriaus, lobisto, likvidatoriaus, testamento vykdytojo turto patikėtinio, patentinio patikėtinio paslaugas, būti arbitru, tarpininku, taikintoju ar teisės ekspertu, kai sprendžiami komerciniai ginčai, jis t.p. gali būti jurid. asmens valdymo ar priežiūros institucijos nariu, negaudamas už tai jokio atlyginimo, išskyrus tantjemas.

Advokatas neturi teisės būti atstovu ar gynėju byloje, iškeltoje jo tėvams (įtėviams), sutuoktiniui (sugyventiniui), vaikams (įvaikiams), broliams ir seserims. Advokatas, kuris byloje yra ar buvo vienos šalies atstovas arba gynėjas, negali būti šioje byloje kitos šalies atstovu ar gynėju, t.p. jis negali būti atstovu ar gynėju byloje, kurioje jis dalyvavo kaip teisėjas, arbitras, prokuroras, ikiteisminio tyrimo pareigūnas, privatus kaltintojas. Advokatas negali būti atstovu ar gynėju teisme ar ikiteisminio tyrimo įstaigose, kuriose teisėjais ar ikiteisminio tyrimo pareigūnais dirba jo sutuoktinis (sugyventinis), vaikai

(įvaikiai), tėvai (įtėviai), broliai, seserys. Advokatui draudžiama reklamuoti advokato veiklą, dalyvauti operatyvinėje veikloje, dirbti ar eiti kitas mokamas pareigas, išskyrus darbą Lietuvos advokatūroje ir mokslinę, kūrybinę ar pedagoginę veiklą.

Advokatas išbraukiamas iš Lietuvos praktikuojančių advokatų sąrašo, jei jis raštu prašo būti išbrauktas, pripažįstamas negaliojančiu sprendimas pripažinti asmenį advokatu, jei paaiškėja, kad jį įrašant į Lietuvos praktikuojančių advokatų sąrašą buvo pateikti tikrovės neatitinkantys duomenys, jei advokatas yra išrenkamas į mokamas pareigas valstybės ar s-bių institucijose ar įstaigose, jei advokatas neatitinka sąlygų, suteikiančių teisę verstis advokato veikla. Advokatas Lietuvos advokatūros sprendimu gali būti laikinai išbrauktas iš Lietuvos praktikuojančių advokatų sąrašo, jei jis yra įtariamas ar kaltinamas padaręs nusikalstamą veiką.

2006 buvo 1500 advokatų.

ISTORIJA. Pirmą kartą Lietuvos teisės šaltiniuose asmens atstovas teisme, vadinamas prokuratoriumi, minimas 1529 I Lietuvos Statute. Asmens atstovu byloje galėjo būti asmuo, turintis nuolatinę gyv. vietą LDK. Pagal II ir III Lietuvos Statutus prokuratoriumi negalėjo būti teisėjas, pateisėjis ir raštininkas, t.p. svetimšalis, kuris negyveno LDK. Bylose, kuriose galėjo būti pritaikyta mirties bausmė, buvo leidžiama turėti ir svetimšalį atstovą. Asmeniui, nesugebančiam ginti savo teisių teisme, teismas privalėjo skirti prokuratorių. Našlėms ir našlaičiams prokuratorius būdavo skiriamas nemokamai. Sosto įžeidimo bylose atstovą skirdavo d. kun-tis. 1864 Lietuvoje įsteigtos 2 advokatų kategorijos: privatusis ir prisiekusysis. Advokatai vadovavosi 1864 RI teismų statutais. 1864–74 buvo sudarytos prisiekusiųjų advokatų tarybos. Nuo 1874 advokatams vadovavo apygardų teismai.

Nepriklausomoje Lietuvoje advokatūros sistema pradėjo veikti 1918 12 03, Valstybės Tarybos Prezidiumo atstovams ir vokiečių okup. valdžios įgaliotiniui susitarus dėl nacionalinių teismų perdavimo Lietuvos žiniai. 1918–1933 advokatai vadovavosi ir RI, ir Lietuvos teisės aktais. Privačiuoju advokatu galėjo būti tik išpirkęs patentą asmuo. Prisiekusiuoju advokatu galėjo tapti ne jaunesnis kaip 25 m. nepriekaištingos reputacijos asmuo, turintis aukštąjį teis. išsilavinimą, 5 m. darbo teismo įstaigose stažą ar prisiekusiojo advokato padėjėjo 7,5 m. praktiką. Prisiekusiesiems advokatams ir jų padėjėjams vadovavo Lietuvos prisiekusiųjų advokatų taryba (įk. 1920). Privatieji advokatai turėjo prisiekusiųjų advokatų statusą, tik jie neprivalėjo atstovauti beturčiams ir ginti kaltinamųjų, jei baudž. byloje turėjo dalyvauti teismo paskirtas gynėjas. Prisiekusiųjų ir privačiųjų advokatų institutai buvo panaikinti 1933 07 11 priėmus Teismų santvarkos įstatymą. Prisiekusieji advokatai ir jų padėjėjai, kurių darbo stažas buvo 5 ar daugiau metų, tapo advokatais, o privatieji advokatai – priv. gynėjais. Priėmimo į advokatūrą klausimus nagrinėdavo teisingumo m-ras. Advokatai turėjo teisę atstovauti asmeniui visuose teismuose, priv. gynėjai – tik savo apygardos teisme ir to teismo apylinkės teismuose. Apeliaciniuose rūmuose priv. gynėjai turėjo teisę atstovauti asmeniui tik tose bylose, kuriose jam atstovavo apygardos teismuose. Vyriausiajame Tribunole atstovauti klientui byloje advokatas galėjo tik gavęs Vyriausiojo Tribunolo leidimą.

1940 Sov. S-gai okupavus Lietuvą advokatų ir priv. gynėjų institutai buvo panaikinti, o Lietuvos advokatūra pertvarkyta SSRS advokatūros pavyzdžiu. Advokato darbą teisininkai galėjo dirbti tik teisingumo liaudies komisarui leidus. Į Advokatų kolegijos (įk. 1946) narius priimdavo ir šalindavo Advokatų kolegijos prezidiumas. 1961 buvo patvirtinti Lietuvos SSR advokatūros nuostatai, kuriuose, išskyrus pilietybę, išsilavinimą ir praktinį darbą, nebuvo numatyta jokių kitų reikalavimų asmeniui, norinčiam tapti advokatu (pvz., advokato teistumas nebeturėjo reikšmės jo karjerai). 1979, 1980 priimti advokatūros įstatymai detaliai reglamentavo Advokatų kolegijos narių teises ir pareigas, darbo apmokėjimą.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę advokatūros veiklą reglamentuojantys įstatymai buvo keičiami dažnai. 1990 03 11–1992 10 31 Lietuvoje su išimtimis galiojo 1980 priimti Lietuvos SSR advokatūros nuostatai. 1992 priimtas Advokatūros įstatymas, pagal kurį

Lietuvos advokatų taryba perėmė Lietuvos SSR advokatų kolegijos prezidiumo teises. Advokatu galėjo būti Lietuvos pilietis, turintis aukštąjį teis. universitetinį išsilavinimą, ne mažesnį kaip 5 m. teis. darbo stažą ir iš jų ne mažiau kaip 1 m. dirbęs advokato padėjėju bei išlaikęs egzaminą. 1994 šis įstatymas buvo pakeistas – į Lietuvos advokatų sąrašą galėjo būti įrašomi amenys, turintys teisės dr. arba habil. dr. laipsnį ar įgiję teisės docento arba profesoriaus vardą, teisėjai, turintys ne mažesnį kaip 7 m. teisėjo darbo stažą, prokurorai, turintys ne mažesnį kaip 7 m. prokuroro darbo stažą, ir kt. asmenys, turintys ne mažesnį kaip 7 m. teis. darbo stažą. 1998 Advokatūros įstatymo pakeitimai nustatė, kad advokatūra yra nepriklausoma Lietuvos teis. sistemos dalis, o advokatas yra nepriklausomas savo kliento patarėjas ir atstovas teisės klausimais. Buvo supaprastinta pripažinimo advokatu tvarka (5 m. teis. darbo stažas ar 1 m. advokato padėjėjo praktika), nustatyti papildomi reikalavimai: nepriekaištinga reputacija, valstybinės kalbos mokėjimas, psichinės sveikatos sutrikimų neturėjimas. 2005 Lietuvos advokatų taryba pertvarkyta į Lietuvos advokatūrą. *Laimonas Markauskas*

NOTARIATAS

Notariato įstatyme (1992) nustatyta, kad teisė juridiškai įtvirtinti neginčijamas fiz. ir jurid. asmenų subjektines teises ir jurid. faktus, garantuoti šių asmenų ir valstybės teisėtų interesų apsaugą suteikiama notarams. Asmuo pripažįstamas notaru, jei jis yra Lietuvos pilietis, turi aukštąjį teis. universitetinį išsilavinimą, ne mažiau kaip 1 m. buvo kandidatu į notarus ir išlaikė notaro kvalifikacinį egzaminą arba yra teisės krypties social. m. daktaras ar habilituotas daktaras, turi ne mažesnį kaip 5 m. pedagoginio ar mokslinio darbo stažą ir atliko ne trumpesnę kaip 3 mėn. notaro praktiką arba turi ne mažesnį kaip 5 m. teis. darbo stažą, išlaikė notaro kvalifikacinį egzaminą ir atliko ne trumpesnę kaip 3 mėn. notaro praktiką, yra nepriekaištingos reputacijos, ne vyresnis kaip 65 metų, laimėjo viešą konkursą, neturi sveikatos sutrikimų, dėl kurių negalėtų atlikti notaro pareigų. Notarus skiria ir atleidžia teisingumo m-ras. Jis t.p. nustato notarų skaičių ir priskiria notarams veiklos teritorijas. Notaras privalo apsidrausti profesinės civ. atsakomybės draudimu (minimali suma 100 000 Lt), garantuoti notarinių veiksmų slaptumą, atsakyti už savo, savo atstovo ir notaro biuro darbuotojų kaltais veiksmais fiz. ir jurid. asmenims padarytą žalą vykdant notaro profesinę veiklą ir kita. Notarai, kaip valstybės įgalioti asmenys, atlieka šiuos notarinius veiksmus: tvirtina sandorius, išduoda paveldėjimo teisės, nuosavybės teisės į dalį sutuoktinių bendro turto liudijimus, liudija dokumentų nuorašų ir jų išrašų, parašo dokumentuose, dokumentų vertimo iš vienos kalbos į kitą tikrumą, tvirtina faktą, kad fiz. asmuo yra gyvas ir yra tam tikroje vietovėje, priima saugoti oficialiesiems testamentams prilyginamus testamentus ir asmeninius testamentus, tvirtina dokumentų pateikimo laiką, perduoda vienų fiz. ir jurid. asmenų pareiškimus kitiems fiz. ir jurid. asmenims, priima į depozitinę sąskaitą pinigines sumas, jūrinius protestus, protestuoja vekselius ir čekius, daro vykdomuosius įrašus užprotestuotuose arba neprotestuotinuose vekseliuose ir čekiuose, tvirtina jurid. asmenų steigimo dokumentų atitiktį įstatymų reikalavimams ir kita. Notarine forma patvirtintuose dokumentuose esantys faktai yra nustatyti ir neįrodinėjami, iki šie dokumentai (jų dalys) įstatymų nustatyta tvarka nėra pripažinti negaliojančiais. Notarui draudžiama atlikti notarinius veiksmus sau ir savo vardu, savo sutuoktiniams ir jų vardu, sutuoktinių ir savo giminaičiams – tokie notariniai veiksmai negalioja. Notaras neturi teisės patvirtinti ar paliudyti dokumentų, kuriuose yra taisymų, prirašymų, užbrauktų žodžių ir kitų neaptartų taisymų, t.p. pieštuku parašytų dokumentų. Notaras privalo atsisakyti atlikti notarinį veiksmą, jei tokio veiksmo atlikimas prieštarauja įstatymams ar neatitinka jų reikalavimų. Notarui draudžiama tiesiogiai ar netiesiogiai reklamuoti savo profesinę veiklą. Visi notariniai veiksmai yra registruojami viename notariniame registre. Už notarinio veiksmo atlikimą, sandorių projektų parengimą, konsultacijas ir

techn. paslaugas notaras ima atlygį, kurio dydį (įkainius) nustato Teisingumo m-ja, suderinusi su Finansų m-ja. Atlygio dydis turi garantuoti notaro pajamas, kurios leistų jam būti ekonomiškai nepriklausomam, sudaryti geras klientų aptarnavimo sąlygas, įdarbinti reikiamus darbuotojus ir turėti techniškai įrengtą biurą. Notaras negali gauti jokio kito atlyginimo, išskyrus notaro atlyginimą, kompensaciją už darbą Lietuvos notarų rūmuose, užmokestį už pedagoginę ar kūrybinę veiklą. Notarų įgaliojimai baigiasi notarui mirus, netekus Lietuvos pilietybės, notaro prašymu, kai jis turi sveikatos sutrikimų, dėl kurių negali atlikti notaro pareigų, įsiteisėjus teismo nuosprendžiui, kuriuo notaras nuteistas už sunkų ar labai sunkų nusikaltimą (nepaisant to, ar išnyko teistumas), ar teistas už kitą nusikalstamą veiką (jei neišnyko teistumas), teisingumo m-rui pritarus Notarų garbės teismo siūlymui atleisti notarą iš pareigų, kai jis netinka eiti pareigas pagal atestavimo rezultatus, notarui sukakus 65 metų, t.p. jei notaras daugiau kaip 2 mėn. iš eilės nemoka mokesčių į valstybės biudžetą, nesilaiko įstatymo nustatytų notaro veiklos apribojimų, sistemingai daugiau kaip 4 mėn. iš eilės nemoka mokesčių Notarų rūmams.

Notarų savivaldos institucija yra Lietuvos notarų rūmai. Kiekvienas notaras yra Lietuvos notarų rūmų narys.

2007 Lietuvoje dirbo 248 notarai.

ISTORIJA. 14 a. notarų f-jas vykdė raštininkai, dažn. vienuoliai. Lietuvos d. kun-tis Vytautas pertvarkė valstybės raštinę, buvo pradėti registruoti visi dokumentai ir daromi jų nuorašai. III Lietuvos Statute (1588) buvo nustatyta, kad teismai registruoja įvairius jurid. aktus, sutartis, išduoda raštininkų patvirtintus aktų knygų išrašus. Po ATR III padalijimo (1795) Rusijai atitekusioje Lietuvos dalyje notariato raida buvo siejama su Rusijos teise; 1866 Notariato įstatymu įsteigta notaro pareigybė.

1918–40 notarai buvo valstybės pareigūnai, negaunantys atlyginimo iš valstybės biudžeto. Notarų veiklą reglamentavo RI Notariato įstatymas su vėlesniais pakeitimais ir papildymais. Notariato struktūrą sudarė notarai ir vyresnysis notaras, juos skyrė ir atleido teisingumo m-ras (jis t.p. nustatydavo notaro buveinę), veiklą prižiūrėjo apygardų teismai. Vyresnysis notaras buvo teismo pareigūnas, jo skyrimo ir atleidimo tvarka buvo tokia pati kaip ir apygardos teismo teisėjų. Notarais galėjo būti skiriami neteisti pilnamečiai Lietuvos piliečiai, išlaikę tam tikrą egzaminą. Notarinius veiksmus notaras galėjo atlikti tik toje apygardos teismo veiklos teritorijoje, kurioje buvo įregistruota jo būstinė, bet savo apygardoje jis galėjo atlikti notarinius veiksmus visiems į jį besikreipiantiems asmenims (t.p. kitoje apygardoje gyvenantiems asmenims).

1940 Sov. S-gai okupavus Lietuvą buvo įvesta valstybinio notariato sistema: notaras buvo valstybės tarnautojas, gaunantis valstybės nustatytą algą ir dirbantis valstybinėje notarų kontoroje, išlaikomoje iš valstybės biudžeto. 1950 buvo patvirtinti Lietuvos SSR valstybinio notariato nuostatai, kurie reglamentavo notarų veiklą iki 1973, kai buvo priimtas įstatymas *Dėl valstybinio notariato*. Notarų veiksmams atlikti buvo organizuojamos notarų kontoros. Jų tinklą tvirtino Lietuvos SSR m-rų taryba, o kontorų etatus – Teisingumo m-ja. Notarus skyrė teisingumo m-ras. Žala, padaryta notariniais veiksmais, buvo atlyginama iš valstybės biudžeto, konkretaus notaro (kaip ir valstybės tarnautojo) atsakomybė buvo ribojama, todėl jam galima buvo pareikšti ieškinį tik regreso tvarka.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę Lietuvoje buvo įvesta lotyniškojo notariato (notaras yra valstybės įgaliotas priv. asmuo, vykdantis valstybės f-jas) sistema. 1992 09 15 priimtas Notariato įstatymas, pagal kurį notarų skaičius ribojamas ir nustatomas teisingumo m-ro įsakymu pagal tam tikrus kriterijus, užtikrinančius normalų notarų biurų darbą ir notaro paslaugų kokybę (aptarnaujamų gyventojų skaičius, ek. ir social. veiksniai, darantys įtaką atliekamų notarinių veiksmų skaičiui ir struktūrai). *Laimonas Markauskas*

ANTSTOLIAI

Pagal Antstolių įstatymą (priimtas 2002) antstoliu gali būti skiriamas nepriekaištingos reputacijos Lietuvos pilietis, turintis aukštąjį teis. universitetinį išsilavinimą, ne mažiau kaip 1 m. buvęs antstolio padėjėju ir laimėjęs viešą konkursą (kvalifikacinis antstolio egzaminas ir pretendentų privalumų vertinimas) arba ne mažiau kaip 5 m. dirbęs teis. darbą ir laimėjęs viešą konkursą. Social. mokslų teisės krypties daktarui ir habilituotam daktarui nereikia laikyti kvalifikacinio antstolio egzamino. Antstolius skiria (įrašo į antstolių sąrašą) ir atleidžia (išbraukia iš antstolių sąrašo) teisingumo m-ras. Jis t.p. nustato antstolių skaičių ir priskiria antstoliui veiklos teritoriją.

Antstolio veikla apima jo vykdomas f-jas ir teikiamas paslaugas. Antstolis privalo atlikti jam valstybės pavestas f-jas: vykdyti įstatymų nustatytus vykd. dokumentus, teismo pavedimu konstatuoti faktines aplinkybes, perduoti ir įteikti dokumentus Lietuvoje esantiems fiz. ir jurid. asmenims, atlikti kitas f-jas. Bausmių vykdymo kodekse (2002) nustatyta, kad antstolis priverstinai išieško teismo nuosprendžiu paskirtą baudą, t.p. vykdo jurid. asmens veiklos apribojimo ir likvidavimo bausmes. Pagal Civ. kodeksą (2000) antstolis teismo pavedimu (testamento vykdytojui ar palikimo administratoriui kreipusis į teismą) sudaro palikimo apyrašą.

Antstolis, sudaręs sutartį su klientu, teikia šias paslaugas: vykdymo proceso metu saugo (administruoja) turtą, konstatuoja faktines aplinkybes, perduoda ir įteikia dokumentus Lietuvoje esantiems fiz. ir jurid. asmenims nesant teismo pavedimo, teikia teis. konsultacijas, išskyrus atstovavimą teismuose bei atstovavimą santykiuose su trečiaisiais asmenimis, aukciono tvarka realizuoja įkeistą kilnojamąjį turtą, tarpininkauja vykdant turtines prievoles. Teikdamas paslaugas antstolis neturi valdinių galių (jo reikalavimai neprivalomi). Jis turi vengti interesų konflikto ar kitų aplinkybių, kurios galėtų kelti abejonių antstolio objektyvumu ir nešališkumu. Paslaugų teikimas neturi trukdyti atlikti įstatymų nustatytų antstolio f-jų.

Antstolis negali eiti kitų mokamų pareigų įmonėse, įstaigose ir org-jose ar dirbti kito darbo, išskyrus darbą antstolių savivaldos institucijose ir mokslinę, kūrybinę ar ped. veiklą.

Antstolio įgaliojimai baigiasi jam mirus arba atleidus jį iš antstolių. Asmuo atleidžiamas iš antstolių, kai netenka Lietuvos pilietybės, jo prašymu, įsiteisėjus teismo nuosprendžiui, kuriuo antstolis nuteistas už nusikalstamą veiką, paskyrus drausminę nuobaudą (atleidimą iš antstolių), kai dėl sveikatos būklės pagal med. k-jos išvadą negali dirbti antstoliu ir kita. Pasibaigus antstolio įgaliojimams asmuo išbraukiamas iš Lietuvos antstolių sąrašo.

Veiklai vykdyti vienas ar keli antstoliai veiklos teritorijoje įkuria antstolių kontorą. Antstolis privalo apsidrausti profesinės civ. atsakomybės draudimu (minimali suma 200 000 Lt). Už įstatymų ar kitų teisės aktų pažeidimus, padarytus atliekant antstolio f-jas, už kurias taikoma baudž. ar admin. atsakomybė, antstolis atsako kaip valstybės pareigūnas.

Teisę antstolio vardu ir esant jo rašytiniam įgaliojimui perduoti ir įteikti dokumentus, atlikti kai kuriuos procesinius veiksmus vykdant teismo sprendimus turi antstolio padėjėjas. Antstolio padėjėju gali būti nepriekaištingos reputacijos Lietuvos pilietis, turintis aukštąjį teis. išsilavinimą, sudaręs darbo sutartį su antstoliu dėl darbo antstolio padėjėju ir turintis teisę vykdyti antstolio padėjėjo veiklą. Teisę vykdyti antstolio padėjėjo veiklą asmuo įgyja teisingumo m-rui jį įrašius į antstolių padėjėjų sąrašą.

Antstolių savivaldą įgyvendina Lietuvos antstolių rūmai.

2007 Lietuvoje buvo 115 antstolių kontorų, jose dirbo 124 antstoliai ir 169 antstolių padėjėjai.

ISTORIJA. 14 a. teismo pareigūnas, be kitų teisėjo pavedimų, vykdęs teismo sprendimus, buvo diečkus (veikė iki 16 a. pab.). Lietuvos Statutuose, be diečkaus, nurodomi ir kiti teismo sprendimus padedantys vykdyti pareigūnai – vižas (15 a. pab.–16 a. pr. skirdavo ir prisaikdindavo vaivada, Žemaitijoje – seniūnas; vykdydavo teismo sprendimus,

būdavo ofic. liudytojas, teismų urėdininkų pasiųstas apžiūrėdavo padarytus nuostolius; pareigas atlikdavo su 2 kviestiniais šlėktomis, kurie būdavo jo veiksmų liudytojai ir tvirtintojai), vaznys (16 a. pab. kiekvienoje apskrityje skyrė vaivada, vykdė žemės, pilies, pakamario, Didžiojo kunigaikščio teismo, Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo ir kt. teismų sprendimus). I Lietuvos Statutu (1529) buvo nustatytas reikalavimas įvykdyti teismo sprendimą geruoju, mokestis už teismo sprendimų vykdymo veiksmus. II (1566) ir III (1588) Statutuose buvo įtvirtinta nuostata, kad teismo sprendimas vykdomas bylą išsprendus apeliaciniame teisme. III Lietuvos Statute buvo nustatyti ieškinio užtikrinimo, sprendimo įvykdymo išdėstymo institutai. Teismo sprendimo įvykdymo garantija galėjo būti atsakovo turto dalies perdavimas ieškovui valdyti tol, kol nebus atlyginta žala ar įvykdytas teismo sprendimas.

Prie Rusijos prijungtoje LDK teritorijoje kurį laiką galiojo III Lietuvos Statutas, nuo 1840 pradėti taikyti RI įstatymai, pagal kuriuos teismo sprendimus vykdė policija. 1864 įvykdžius RI teismų reformą, policijos veikla vykdant teismų sprendimus tapo pagalbinė, bet išliko kai kurios prieš asmenį nukreiptos vykdymo priemonės: skolininko areštas išieškotojui reikalaujant, draudimas išvykti iš gyvenamosios vietos, iškvietimas į teismą pranešti apie pragyvenimo šaltinius. Prie apygardų, apskričių ir apylinkių taikos teismų buvo įsteigta teismo vykdytojo (rinko teismo pirmininkas, kiekvienam teismui teismo vykdytojų skaičius buvo nustatomas atskirai, prieš pradėdamas eiti pareigas jis privalėjo sumokėti piniginį užstatą) pareigybė. Teismo vykdytojas privalėjo pranešti teismo pirmininkui apie visus jo atliekamus vykdymo veiksmus (visi atliekami procesiniai veiksmai turėjo būti užrašomi spec. žurnale). Teismo vykdytojo veiksmais padaryta žala būdavo atlyginama teismo sprendimu iš sumokėto užstato. Neužtekus užstato sumos, žala būdavo atlyginama iš viso teismo vykdytojo turto. Įstatymai nustatė teismo vykdytojų savivaldos sukūrimą. Apygardos teismo vykdytojai iš savo tarpo rinko 5–9 narių tarybą ir vyresnįjį teismo vykdytoją. Taryba prižiūrėjo teismo vykdytojų darbą, nagrinėjo tarpusavio ginčus, gaunamus skundus, turėjo teisę skirti teismo vykdytojams pastabas, papeikimus ir siūlyti teismo pirmininkui skirti griežtesnę bausmę. Procesinius teismo sprendimų vykdymo klausimus reglamentavo RI priklausančioje Lietuvos dalyje galiojantis 1864 RI civ. proceso įstatymas. Dėl sprendimo vykdymo išieškotojas turėjo kreiptis į teismo pirmininką, kurio teismo teritorijoje reikėjo atlikti vykdymo veiksmus. Teismo pirmininkas paskirdavo teismo vykdytoją. Išieškotojui pasirinkus vykdymo būdą, visus procesinius veiksmus teismo vykdytojas atlikdavo savarankiškai ir išieškotojas negalėjo duoti jokių nurodymų.

Nepriklausomoje Lietuvoje 1919 01 16 buvo priimtas Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo įstatymas, kuriuo buvo nustatyta, kad teismų sprendimus vykdo apygardos teismo pirmininko skiriami teismo antstoliai. Teismų sprendimus ir įsakymus vykdyti galėjo būti pavesta ir policijos pareigūnams. Didžiojoje Lietuvos teritorijos dalyje tuo metu galiojo ir buvo taikomas RI civ. proceso įstatymas su nepriklausomoje Lietuvoje priimtais pakeitimais ir papildymais. Teismo antstoliai vykdė teismų sprendimus, įteikdavo bylos dalyviams teismo šaukimus ir teismo raštus bei vykdė teismo pirmininko ar pirmininkaujančiojo įsakymus per teismo posėdį. Teismo antstoliais negalėjo būti skiriami nepilnamečiai, svetimšaliai, asmenys, paskelbti neišsimokančiais skolininkais, valstybės tarnautojai ir kiti. Tose vietovėse, kur nebuvo teismo antstolio, teismo pirmininkas jo pareigas galėjo pavesti policijos pareigūnams. Vykdydami sprendimus policijos pareigūnai vadovavosi bendromis teismo sprendimų vykdymo normomis, juos prižiūrėjo teismo pirmininkas. 1933 Teismų santvarkos įstatymu buvo nustatyti nauji reikalavimai teismo antstoliams: amžiaus (ne jaunesnis kaip 25 m. Lietuvos pilietis), išsilavinimo (baigęs aukštesnįjį mokslą ir išlaikęs teismo antstolio egzaminus ar turintis įstatymo nustatytą aukštojo teisių mokslo cenzą ir ne mažiau kaip 6 mėn. darbo stažą) cenzas. Teismo antstoliais negalėjo būti asmenys, teismo sprendimu atleisti iš valstybės tarnybos ar pašalinti iš advokatų, paskelbti neišsimokančiais skolininkais ir kiti. Teismo antstolius

skyrė teisingumo m-ras, jų darbą prižiūrėjo apygardos teismo pirmininkas. Vykdydamas teismo antstolių priežiūrą apygardos teismo pirmininkas galėjo jiems skirti įspėjimus, papeikimus ir siūlyti teisingumo m-rui atleisti iš pareigų. Išliko 1864 atsiradęs reikalavimas prieš pradedant teismo antstolio darbą sumokėti užstatą galimiems nuostoliams atlyginti. Užstato dydį ir jo laikymo tvarką nustatydavo teisingumo m-ras.

1936 pakeitus Teismų santvarkos įstatymą teismo antstoliai tapo labiau priklausomi nuo apylinkės teismų teisėjų. Be teismo sprendimų ir nutarimų vykdymo, apylinkės teismo teisėjas galėjo teismo antstoliui pavesti ir apylinkės teismo raštinės darbą. Teismo antstolio darbą tiesiogiai kontroliavo apylinkės teismo teisėjas. Jis skirdavo teismo antstoliui užduotis, nustatydavo jų eilę. Prižiūrėdamas teismo antstolius apylinkės teismo teisėjas galėjo jiems pareikšti įspėjimus ir papeikimus ar per apygardos teismo pirmininką siūlyti teisingumo m-rui atleisti juos iš teismo antstolio tarnybos. Teismo antstolį, negalintį eiti pareigų, apylinkės teismo teisėjo įsakymu pavaduodavo apylinkės teismo sekretorius, sekretoriaus padėjėjas ar teismo kandidatas.

1940 SSRS okupavus Lietuvą buvo palikti galioti civ. procesiniai įstatymai, bet jie buvo taikomi tiek, kiek neprieštaravo sov. pertvarkymams. Siekiant kvalifikuotus teismų darbuotojus pakeisti prokomunistiškai nusiteikusiais, nors ir mažiau išsilavinusiais asmenimis, 1940 07 01 buvo pakeistas Teismų santvarkos įstatymas ir nustatyta, kad teismo antstoliu gali būti skiriamas asmuo, kuris nėra baigęs aukštesniojo mokslo. 1940 11 30 LSSR AT prezidiumas nutarė nuo 1940 12 01 laikinai taikyti 1923 Rusijos SFSR civ. proceso kodeksą, kuriame buvo reglamentuotas teisingumo m-jos skiriamų teismo vykdytojų atliekamas vykdymo procesas. Teismai prižiūrėjo jiems priskirtų teismo vykdytojų darbą. Be teismo vykdytojų, tam tikrus teismų sprendimus vykdė Valst. banko skyriai, SSRS paruošų, finansų m-jos inspektoriai, finansų, draudimo, inspektoriai, kaimo tarybų pirmininkai. 1960 LSSR teismų santvarkos įstatymas reglamentavo teismo vykdytojų institucinę tvarką. Šis įstatymas iš esmės pakeitė ir teismų sistemos pagr. grandies – liaudies teismų – struktūrą. Vietoj apylinkių liaudies teismų rajonuose ir miestuose buvo sudaryti bendri rajono ir miesto (neturinčio rajoninio padalijimo) liaudies teismai. Prie jų dirbo teismo vykdytojai. Nuo 1964 vykdymo procesą reglamentavo Civ. proceso kodeksas (galiojo iki 2003 01 01). 1981 12 04 priimtas LSSR teismų santvarkos įstatymas įtvirtino teismo vykdytojų įgaliojimų ir reikalavimų privalomumą. Vienodą visoje SSRS teismo ir kitų institucijų paliepimų vykdymą užtikrino 1973 04 24 Teismo sprendimų vykdymo tvarkos instrukcija (pakeista 1978 08 01; 1985 patvirtinta nauja, kuri be esminių pakeitimų galiojo iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę Lietuvoje liko galioti 1964 Civ. proceso kodeksas su priimtais esminiais pakeitimais. Ypač dažnai buvo keičiamos teismų sprendimų vykdymo procesą reguliuojančios normos. Teisiškai įtvirtinus priv. nuosavybę, kuri sudaro tautos ūkio pagrindą, suteikus ūkio subjektams ūk. veiklos laisvę ir iniciatyvą, susiformavo sudėtingesni ūk. santykiai. Susiformavus priv. nuosavybės santykiams tapo būtina peržiūrėti vykdymo procesą reglamentuojančias normas. 1999 12 27 buvo patvirtintas Sprendimų vykdymo ir teismo antstolių kontorų institucinės reformos metmenų projektas, kuriame numatyta Prancūzijos pavyzdžiu sukurti privačių antstolių kontorų sistemą. 2000 10 10 priimtas Teismo antstolių įstatymas reglamentavo teismo antstolių statusą, jų priėmimo į tarnybą ir atleidimo iš jos tvarką, jų teises ir pareigas, atsakomybę ir kitus teismo antstolių veiklos ir teismo antstolių kontorų sistemos funkcionavimo ypatumus. Teismo antstolių įstatymas nustojo galioti 2003 01 01 įsigaliojus Antstolių įstatymui, kuriame antstoliai apibrėžiami kaip savarankiškai veikiantys profes. paslaugas teikiantys asmenys. Procesinį sprendimų vykdymo reglamentavimą nustatė 2003 Civ. proceso kodeksas.

Vigintas Višinskis

Operatyvinės veiklos institucijos

VALSTYBĖS SAUGUMAS

Valstybės saugumo dep-to įstatyme (1994) nustatyta, kad Lietuvos suverenitetą ir jos konstitucinę santvarką saugo valstybės institucija – Valstybės saugumo dep-tas, atskaitingas Seimui ir Prezidentui. Saugumo dep-to pagr. uždavinys yra laiku atskleisti veikas, keliančias grėsmę valstybės saugumui, jos suverenitetui, teritorijos neliečiamybei ir vientisumui, konstitucinei santvarkai, valstybės interesams, gynybinei ir ek. galiai, t.p. užkirsti kelią šių veikų atsiradimui, šalinti jų atsiradimo priežastis bei sąlygas ir kovoti su jomis įstatymų nustatyta tvarka. Saugumo dep-tas atlieka žvalgybą ir kontržvalgybą, tiria, analizuoja ir prognozuoja visuom. polit. bei ek. procesus, susijusius su valstybės saugumu, kovoja su terorizmu, keliančiu grėsmę valstybės saugumui, rengia ir įgyvendina projektus, skirtus valstybei pavojingų veikų užkirtimui energetikos, svarb. komunikacijų, ryšių bei kituose objektuose, turinčiuose strateginę reikšmę nac. saugumui, tiria Saugumo dep-to kompetencijai priskirtus nusikaltimus ir kitus teisės pažeidimus, vykdo asmenų, įtariamų padarius tokius teisės pažeidimus, paiešką, tiria asmenų veikas, dėl kurių gali būti padaryta ar daroma žala valstybės saugumui, jos ek. ir strateginiams interesams, organizuoja ir garantuoja vyriausybinį ryšį bei jo techn. apsaugą, kontroliuoja LR įslaptintos informacijos, žymimos slaptumo žymomis *Visiškai slaptai*, *Slaptai*, *Konfidencialiai*, apsaugą valstybės viduje bei jos įstaigose užsienyje, savarankiškai ar kartu su kitomis įgaliotomis valstybės ar s-bių institucijomis ar įstaigomis rengia ir įgyvendina priemones užs. diplomatinių įstaigų Lietuvoje ir LR įstaigų užsienyje apsaugai organizuoti ir garantuoti, valstybės saugumo klausimais teikia informaciją, išvadas bei rekomendacijas Prezidentui, Seimui, Vyr-bei, prireikus ir kitoms valstybės institucijoms. Seimas atlieka Saugumo dep-to veiklos parlamentinę kontrolę. Saugumo dep-to sistemą sudaro Saugumo dep-to centrinis aparatas, teritorinės įstaigos ir specialios paskirties įstaigos prie Saugumo dep-to.

Valstybės saugumo departamento vėliava

Valstybės saugumo departamento ženklas

Saugumo dep-tui vadovauja generalinis direktorius, kurį 5 m. kadencijai Seimo pritarimu skiria ir atleidžia Prezidentas. Generalinio direktoriaus pavaduotojus skiria ir atleidžia Prezidentas generalinio direktoriaus teikimu. Saugumo dep-te sudaryta kolegija, kuri, kaip generalinio direktoriaus patariamoji institucija, svarsto ir apibendrina Saugumo dep-to darbą, nagrinėja kitus generalinio direktoriaus jai pavestus bei kolegijos narių iškeltus klausimus.

Saugumo dep-to f-joms vykdyti gen. direktorius, atsižvelgdamas į Lietuvos admin. teritorinį suskirstymą, steigia Saugumo dep-to teritorines įstaigas. Saugumo dep-to tam tikroms f-joms (vyriausybinių ryšių apsauga, specialios informacijos apsauga ir kitos) atlikti prie Saugumo dep-to gali būti steigiamos spec. paskirties įstaigos. Šias įstaigas steigia, likviduoja, jų veiklos nuostatus tvirtina Vyr-bė.

Vyriausybinių ryšių centras prie Valstybės saugumo dep-to teikia vyriausybinio ryšio paslaugas valstybės ir s-bių institucijoms, valstybės įstaigoms bei įmonėms ir įrenginiams, nurodytiems Strateginę reikšmę nacionaliniam saugumui turinčių įmonių ir įrenginių bei kitų nacionaliniam saugumui užtikrinti svarbių įmonių įstatyme (2002 10 10). Konkretų tokių institucijų, įstaigų, įmonių ir pareigybių, kurias einantiems asmenims suteikiama teisė naudotis vyriausybinio ryšio paslaugomis, sąrašą tvirtina Vyr-bė.

Gen. direktorius Seimo Nacionalinio saugumo k-to pritarimu tvirtina Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, veiklos vertinimo tarpžinybinės k-jos sudėtį (4 nariai) ir skiria jos pirmininką. Iš Valstybės saugumo dep-to darbuotojų sudaryta darbo grupė renka vertinimui reikalingą medžiagą, padeda k-jai.

Saugumo dep-to pareigūnams suteikiami saugumo pareigūnų tarnybiniai rangai: saugumo instruktorius, saugumo jaunesnysis konsultantas, saugumo konsultantas, saugumo vyresnysis konsultantas, saugumo III, II, I rango patarėjai, saugumo vyresnysis valstybės patarėjas, saugumo vyriausiasis valstybės patarėjas. Saugumo dep-to pareigūnai gali dalyvauti visuom. org-jų, d-jų ir kitų nepolit. susivienijimų veikloje. Saugumo dep-te draudžiama polit. partijų ir org-jų veikla. Saugumo dep-to pareigūnai negali būti polit. partijų, org-jų bei visuom. polit. judėjimų nariais, rėmėjais, negali dalyvauti jų veikloje, jiems draudžiama streikuoti ir piketuoti. Pav.

ISTORIJA. 1918 atkūrus nepriklausomą valstybę priešišką veiklą Lietuvoje organizavo Rusijos, Lenkijos ir kt. užs. šalių žvalgybos, LKP. Siekiant apsisaugoti nuo antivalst. jėgų pradėta kurti valst. saugumo tarnyba. Rūpintis jos organizavimu krašto apsaugos sistemoje Valstybės Tarybos Apsaugos k-ja pavedė Karo tarybos nariui L. Girai, šis 1918 10 27 (Lietuvos žvalgybos, arba polit. sekimo tarnybos, įkūrimo diena) to imtis įpareigojo Lietuvos kariuomenės savanorį buvusį Rusijos armijos karininką J. Žilinską. Prie Vyriausiojo kariuomenės štabo Rikiuotės skyriaus buvo sudaryta vadinamoji Žinių dalis, 1919 05 12 pertvarkyta į atskirą Žvalgybos skyrių, kuriame nustatytos žvalgybos kryptys – kontržvalgyba (Kontržvalgų dalis, veiklą plėtojo valstybės viduje) ir žvalgyba (Žvalgų dalis, veikė užsienyje). 1923 08 13 Žvalgybos skyrius dar kartą pertvarkytas: Žvalgų dalis ir toliau priklausė Vyriausiajam štabui ir buvo pavadinta jo III skyriumi (1923 08–12 – Generalinio štabo II skyrius, 1924–29 – Informacijų skyrius, nuo 1929 vidurio iki 1940 – II skyrius), Kontržvalgų dalis buvo priskirta prie Vidaus reikalų m-jos Piliečių apsaugos dep-to ir pavadinta Kriminaliniu skyriumi B, nuo 1924 – Polit. policijos skyriumi. Kartu su kontržvalgybos f-jomis Polit. policijos skyrius perėmė pareigą kovoti su visais valstybės vidaus priešais. 1927 polit. policija sujungta su kriminaline į vieną Piliečių apsaugos dep-tui nepavaldžią Kriminalinės policijos v-bą, kurioje veikė Polit. policijos (A) ir Kriminalinės policijos (B) skyriai. 1933 06 01 v-ba pertvarkyta į Valstybės saugumo dep-tą, kuriame, šalia kriminalinės policijos, veikė valstybės saugumo policija. Dep-to – depolitizuotos institucijos – veiklą reglamentavo statutas. Valstybės saugumo darbui Lietuvoje parengtų žmonių nebuvo, todėl į tarnybą priimti buvę RI ir kaizerinės Vokietijos žvalgybos darbuotojai, kurie savo patirtį perteikė liet. žvalgybininkams. Iki 4 d-čio vid. savo darbo metodais bei techn. priemonių įvaldymu valstybės saugumo tarnyba sugebėjo pasiekti V. Europos valstybių analogiškų tarnybų lygį. Ji sugebėjo demaskuoti nemaža antivalstybinių org-jų, tarp jų – 1919 rengusią sukilimą lenkų kar. org-ją (*Polska organizacja wojskowa*, POW), komunistinių pogrindinių grupių ir spaustuvių, kovojo su vad. voldemarininkais, plečkaitininkais, kitomis pavojų valstybei keliančiomis grupėmis ir agentais, nors kartais, ypač po 1926 12 17 perversmo, buvo naudota ir opozicijai bei jos spaudai slopinti.

1 lent. **Valstybės saugumo tarnybų vadovai 1990–2007**

Vadovas	Metai
M. Laurinkus	1990 03 26–1991 03 19
V. Zedelis	1991 03 19–1991 09 27
Z. Vaišvila	1991 09 27–1992 04 22
B. Gajauskas	1992 04 22–1992 08 11
P. Plumpa	1992 08 11–1993 01 04
J. Jurgelis	1993 01 04–1998 06 03
M. Laurinkus	1998 06 03–2004 04 30
A. Pocius	2004 04 30–2007 06 20
P. Malakauskas	nuo 2007 06 20

1918–40 valstybės saugumo tarnybai vadovavo: J. Žilinskas, L. Gira, M. Lipčius, J. Budrys, A. Račys, I. Paškevičius, A. Vėžys, A. Survila, S. Rusteika, J. Statkus, A. Povilaitis.

SSRS okupavus Lietuvą Valstybės saugumo dep-tas buvo panaikintas. Įkurti sovietinių saugumo institucijų – Vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD), nuo 1941 – Valstybės saugumo liaudies komisariato (NKGB), nuo 1946 – m-jos (MGB), nuo 1954 – Valstybės saugumo k-to (KGB) – Lietuvos padaliniai sekė ir slopino antisovietinį pasipriešinimą ir apskritai tautinę, rel., patriotinę veiklą, žvalgė emigrantų veiklą ir kita.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990 03 26 įsteigtas Valstybės saugumo dep-tas prie Vyr-bės. 1990–91 valst. saugumo svarb. uždavinys buvo rinkti informaciją apie nepriklausomybei priešiškų jėgų ketinimus grąžinti Lietuvą į SSRS. Nuo 1991 valst. saugumas tyrė antivalst. ir kitas valstybei pavojingas nusikalstamas veikas. 1991 05 24 buvo patvirtinti Valstybės saugumo dep-to nuostatai. 1991 08 23 nutraukta KGB padalinio Lietuvoje veikla. Iš LR Vyr-bės ir SSRS valstybės saugumo k-to įgaliotų atstovų sudary-

ta Derinimo k-ja, kuri sprendė SSRS valstybės saugumo k-to padalinio Lietuvoje darbuotojų įdarbinimo ir kt. social. klausimus, t.p. klausimus, susijusius su laikinais SSRS saugumo interesais Lietuvos Respublikoje. 1991 pab.–1992 pr. Valst. saugumo dep-tas pertvarkytas į Nacionalinio saugumo tarnybą, iš jos atleista nemažai buvusių KGB Lietuvos padalinio darbuotojų. 1992 07 31 Nac. saugumo tarnyba pertvarkyta ir pavadinta Saugumo tarnyba. Dėl dažnų pertvarkymų, vadovų keitimo 1992 jos darbas buvo sutrikdytas. 1994 01 20 priimtas Valst. saugumo dep-to įstatymas, kuriame buvo apibrėžtos tarnybos veiklos sritys. 1994 05 09 vietoj Saugumo tarnybos buvo įsteigtas Valstybės saugumo departamentas. 1994 pabaigoje patvirtintas Valstybės saugumo departamento statutas (naujas priimtas 2002 07 05). Šie dokumentai nustatė tarnybos struktūrą ir funkcijas, jos veiklos metodus, pareigūnų atsakomybę ir social. garantijas, sukūrė spec. tarnybos veiklos teisinį pagrindą. Valstybės saugumo tarnybų vadovai po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo išvardyti 1 lent. 317 puslapyje. *Vytautas Kurpuvesas, Mindaugas Maksimaitis*

MUITINĖ

Muitinė savo veiklą grindžia Muitinės įstatymu (2004), Tarnybos Lietuvos Respublikos muitinėje statutu (2000), Viešojo administravimo (1999), Mokesčių administravimo (2004) įstatymais ir kitais Lietuvos teisės aktais, t.p. EB muitų teisės ir kitais ES teisės aktais, tarpt. sutartimis. Muitinės sistemą sudaro Muitinės dep-tas prie Finansų m-jos, teritorinės muitinės, veikiančios 5 didž. miestuose (Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje), ir muitinės spec. įstaigos. Muitinės dep-tas kuria, rengia ir įgyvendina muitinės veiklos strategiją, koordinuoja ir kontroliuoja muitinės veiklą, organizuoja ir kontroliuoja muitinės administruojamų muitų, kitų mokesčių ir valstybės rinkliavų rinkimą, muitinės kompetencijai priskirtų importo, eksporto ir tranzito draudimų bei apribojimų taikymą, importo ir eksporto bei prekybos su kitomis ES valstybėmis narėmis statistinių duomenų rinkimą, apdorojimą ir teikimą, vykdo Lietuvos tarpt. sutarčių ir susitarimų įpareigojimus muitinei ir kita. Muitinės dep-tui vadovauja gen. direktorius, skiriamas finansų m-ro 5 metams. Muitinės dep-tas steigia teritorines muitines, kurios organizuoja ir garantuoja muitų teisės aktų įgyvendinimą ir kitų Muitinės dep-to joms pavestų f-jų vykdymą. Teritorinėse muitinėse veikia muitinės postai (teritorinių muitinių padaliniai, veikiantys nustatytose vietose ir atliekantys jų kompetencijai priskirtas f-jas) ir muitinės mobiliosios grupės (mobilieji teritorinių muitinių ar muitinės spec. įstaigų padaliniai, veikiantys teritorinių muitinių veiklos zonoje ar gen. direktoriaus nustatytose zonose ir vykdantys muitinių priežiūrą, atliekantys jų kompetencijai priskirtas f-jas. Prie muitinės spec. įstaigų priskiriama: Muitinės mokymo centras, Muitinės laboratorija, Muitinės kriminalinė tarnyba ir Muitinės informacinių sistemų centras. Muitinė atlieka šias f-jas: administruoja importo ir eksporto muitus ir kitus muitinės administruojamus importo ir eksporto mokesčius, kontroliuoja bendrojo muitų tarifo, muitų ir kitų muitinės administruojamų mokesčių bei jų lengvatų, t.p. muitų teisės aktų nustatytų importo, eksporto ir tranzito draudimų bei apribojimų taikymą, atlieka muitų teisės aktų pažeidimų prevenciją ir tyrimą, taiko operatyvinius veiksmus ir naudoja operatyvinės veiklos priemones su muitinės veikla susijusioms nusikalstamoms veikoms nustatyti ir šių veikų ikiteisminiam tyrimui atlikti, tvarko prekių importo ir eksporto bei prekybos su kitomis ES valstybėmis narėmis statistiką, tikrina Lietuvos muitų teritorijoje veiklą vykdančių asmenų ūk. komercinę veiklą, jos apskaitą, su muitų teisės aktų taikymu susijusią fin. atskaitomybę.

Muitinės vėliava

Muitinės ženklas

Lietuvai įstojus į ES Lietuvos muitinė kartu su kitų ES narių muitinėmis yra atsakinga už vadovavimą Muitų Sąjungai, dalyvauja įgyvendinant EB normatyvus, susijusius su išorine prekyba, muitų ir prekybos reguliavimu, aplinkosauga, antidempingu,

vartotojų apsauga ir kita. Atsižvelgdama į nacionalinius įpareigojimus, muitinė įgyvendina kovos su prekyba narkotikais, pornografija ir organizuotu nusikalstamumu priemones, remia kitų tarnybų (policijos, imigracijos tarnybų ir kitų) darbą. EB ir šalies nustatytas pareigas muitinė dažniausiai vykdo tuo pačiu metu. Lietuvos muitinė Europos Bendrijoje veikia pagal bendrą teis. sistemą, pagrįstą bendrų nuostatų taikymu ir bendruoju muitų tarifu. Muitinė atsakinga už rinkimą mokesčių, sudarančių pagrindinį indėlį į EB biudžetą.

2007 muitinių sistemoje dirbo ~2700 pareigūnų ir darbuotojų. Pav.

ISTORIJA. Muitinės sistema pradėjo formuotis ~13 amžių. Iš pradžių muitines turėjo tik d. kun-tis. Vėliau kai kuriems miestams ir bajorams gavus mokestinių privilegijų prie jų valdų sienų atsirado ir vietinių rinkliavų punktų. Iki 15 a. vid. formavosi muitai, jų tarifai ir rinkimo būdai. 16 a. pr. visiškai susiformavo muitinių sistema. Jų buvo visame LDK pasienyje, net ir prie Lenkijos sienos (pirkliai, veždami prekes iš Lenkijos į Lietuvą ir atgal, mokėjo muitus). Svarb. valst. muitinės buvo: Kaune, Breste, Gardine, Polocke, Jurbarke, Tauragėje ir kitur. 1795–1914 muitinės dirbo pagal RI muitinės įstatymus. Prasidėjus I pasaul. karui muitinių veikla nutrūko.

Atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę už muitinių sistemą buvo atsakingas Prekybos ir pramonės m-jos Muitinių dep-tas, pradėjęs funkcionuoti 1919 pradžioje (pirmasis jo vadovas O. Baldamus). Pirmosios 7 muitinės (Virbalio, Jurbarko, Tauragės, Kretingos, Naumiesčio, Naujamiesčio, Pilypavo-Račkų) ir 13 sienos perėjimo punktų 1919 buvo įsteigta prie sienos su Vokietija. 1919 05 08 įsigaliojo Laikinieji Lietuvos muitinių įstatai bei Laikinieji Lietuvos muitinių tarifai (ši data laikoma Lietuvos muitinės teis. veiklos pradžia). Laikinuosiuose įstatuose buvo numatyta įkurti 21 sienos perėjimo punktą ir pirmosios bei antrosios kategorijų muitines. Įstatais t.p. buvo nustatytas muitinių pavaldumas Prekybos ir pramonės m-jai bei Muitinės dep-tui, o perėjimo punktų – dep-tui ir muitinėms. Muitinės buvo steigiamos prie sienos su Vokietija, Latvija ir (iki 1923) prie sienos su Klaipėdos kraštu. Prie sienos su Lenkija muitinių nebuvo, nes Lietuva nepripažino vienašališkai nustatytos sienos, vadindama ją tik demarkacine linija. Visa muitinių sistema buvo patvirtinta 1920 05 14 įstatymu. Nusistovėjo muitinėse dirbančių valdininkų skaičius: pirmosios kategorijos muitinėje dirbo ~20 žmonių, antrosios kategorijos – ~10, perėjimo punkte – 4. Didžiausia buvo pirmosios kategorijos Virbalio muitinė, joje dirbo >60 žmonių. Iš viso tuo metu muitinės sistemoje dirbo >300 valdininkų ir tarnautojų. 1923 prie Lietuvos prijungus Klaipėdos kraštą muitinių sistemą iš viso sudarė 26 muitinės ir 31 perėjimo punktas (dirbo ~700 žmonių). Naujas muitinių veiklos etapas prasidėjo 1924. Muitinėms vadovauti ėmė Prekybos dep-tas. Iš esmės pertvarkius muitinių struktūrą Lietuvoje liko veikti 16 muitinių ir 34 perėjimo punktai. 1924 09 Kaune įvyko pirmasis muitinių viršininkų suvažiavimas, kuriame buvo aptarti 1924 04 priimti nauji nuolatiniai Muitinių įstatai, šiuo 18 kartų keistu ir pildytu dokumentu muitinės vadovavosi iki pat jų panaikinimo 1940. 1927 pirmą kartą visi Lietuvos muitinių pareigūnai tapo uniformuoti.

Muitai sudarė ~20% Lietuvos biudžeto pajamų. Iki pasaulį sukrėtusios Didžiosios depresijos muitinių pajamos kasmet didėjo. Daugiausia muitų surinkta 1931 – >73 mln. litų. Didžiausią dalį muitinių pajamų (~94%) sudarė muitai už įvežamas prekes. Muitų politika skatino eksportą. Įvežamoms prekėms nustatyti apsaugos ir fiskaliniai (jais buvo didinamos biudžeto pajamos) muitai. Už įvežamus gatavus gaminius muitai buvo didesni nei už žaliavas. Fiskaliniai maisto produktų, svaigalų, prabangos prekių muitai buvo draudžiamojo pobūdžio. Kovai su kontrabanda Ukmergėje ir Alytuje buvo įsteigti specialūs kontrabandos persekiojimo punktai. Už kontrabanda gabenamas prekes grėsė piniginė bauda ir areštas arba sunkiųjų darbų kalėjimas.

1938 03 17 Lietuva gavo Lenkijos ultimatumą, kuriuo buvo reikalaujama užmegzti dipl. santykius bei grasinama ginkl. puolimu. Užmezgus santykius pradėtos kurti naujos muitinės prie sienos su Lenkija. 1939 03 20 Vokietija įteikė Lietuvai ultimatumą dėl Klaipėdos krašto. Lietuvos Vyr-bei priėmus šį ultimatumą vokiečiai užėmė šio krašto

valst. įstaigas, uostą, pasienio policijos postus, muitines. 1939 09 29 buvo grąžintas Vilnius ir Vilniaus kr., reikėjo kurti muitines prie sienos su Sovietų S-ga. 1940 buvo sukurta nauja muitinių sistema, bet ji veikti nepradėjo. 1940 06 15 Sovietų S-gai okupavus Lietuvą įsigaliojo sovietų muitinės įstatymai ir nepriklausomos Lietuvos muitinė nustojo veikti. 1940–41 ir 1944–90 galiojo SSRS muitų kodeksas. Lietuvos respublikinė muitinė buvo SSRS muitinės padalinys, priklausė SSRS užs. prekybos m-jai.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990 04 18 kaip valst. institucija atkurta ir Lietuvos muitinė. 1990 10 09 AT/AS priėmė Muitinės laikinąjį įstatymą, 1990 10 11 įsteigtas Muitinės dep-tas. Muitinės dep-te dirbo 30 darbuotojų, pradėjo veikti pirmosios 7 muitinės: Vilniaus, Lazdijų, Varėnos, Skuodo, Zarasų, Šalčininkų ir Joniškio. SSRS nepripažino Lietuvos nepriklausomybės, todėl SSRS vidaus tarnybos kariai, Vidaus reikalų m-jos Ypatingosios paskirties milicijos būriai (OMON) niokojo, degino atkurtas Lietuvos muitines ir jų postus, terorizavo darbuotojus. 1991 07 31 naktį Vilniaus muitinės Medininkų pasienio poste buvo nužudyti 7 muitinės ir policijos pareigūnai. Po nepavykusio SSRS pučo (1991 08 19) sovietinė Lietuvos respublikinė muitinė 1991 08 26 veiklą nutraukė ir savo f-jas perdavė LR Muitinės dep-tui. 1991 04 12 buvo patvirtinta LR muitinės emblema ir pareigūnų uniforma (naujos uniformos, skiriamieji, identifikavimo, tarnybos ženklai patvirtinti 2003 12 19). Pagrindiniai muitinės uždaviniai tuo metu buvo vykdyti muitų politiką nustatančius įstatymus, taikyti muitų tarifus ir imti muitų rinkliavas, užkirsti kelią kontrabandai ir kitokiems muitų taisyklių pažeidimams. 1991 Muitinės dep-te įkūrus Informatikos tarnybą buvo pradėta kurti Muitinės informacinė sistema, 1992 – kaupti krovinių deklaracijų duomenis, kurti deklaracijų apdorojimo sistemą. 2001 įsteigtas Muitinės informacinių sistemų centras. 2003 įdiegtos sistemos, garantuojančios spartesnį krovinių judėjimą, geresnę prekybos su trečiosiomis šalimis kontrolę. Darbuotojų kvalifikacijai kelti 1992 buvo įkurta Muitinės m-la (2001 pertvarkyta į Muitinės mokymo centrą).

2 lent. **Muitinės departamento vadovai 1990–2007**

Vadovas	Metai
V. Valickas	1990 09 27–1992 01 16
K. Pėdnyčia	1992 01 17–1993 08 09
V. Geržonas	1993 08 09–1996 12 31
A. Budrys	1996 12 31–1998 12 21
S. Stažys	1999 01 29–1999 10 01
V. Valickas	2002 02 08–2003 03 31
R. Klevečka	nuo 2003 07 17

1992 06 18 Lietuva tapo Muitinių bendradarbiavimo tarybos (nuo 1994 Pasaulio muitinių organizacija, *World Customs Organization*, įk. 1952), turinčios didelę įtaką ES muitų politikai, nare.

1993 teis. bazę sustiprino nuolatiniai Muitinės ir Muitų tarifų įstatymai, muitų tarifais pradėta reguliuoti užs. prekyba. 1993 buvo patvirtintas pirmasis Tarnybos Lietuvos Respublikos muitinėje statutas (nauja statuto redakcija įsigaliojo 2003 06 19) ir muitinės taisyklės, o Muitinės dep-tas Vyr-bės nutarimu pertvarkytas į Muitinės dep-tą prie Finansų m-jos. 1993 įregistruoti pirmieji muitinių sandėliai, pradėjo veikti muitinių tarpininkai. 1996 04 18 priimtas Muitinės kodeksas, parengtas pagal EB muitinės kodekso nuostatas ir suderintas su šiuo kodeksu bei muitinių pagr. veiklą reglamentuojančiomis tarpt. konvencijomis. Muitinės juo vadovavosi nuo 1998 iki 2004 05 01, Lietuvai įstojus į ES jų veiklą pradėjo reglamentuoti EB muitinės kodeksas (patvirtintas 1992 ET).

1996 muitinių sistema pertvarkyta. Siekiant kvalifikuotos teisės aktais nustatytos prekių priežiūros, muitinės įstaigų darbo centrai buvo perkelti iš pasienio į teritorijos viduje esančias muitines. Vietoj 14 veikiančių įsteigta 10 teritorinių muitinių (rengiantis narystei ES, 10 teritorinių muitinių 2002 07 01 pertvarkytos į 5, veikiančias didž. miestuose – Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje), apibrėžtos jų veikimo zonos, įsteigti 74 postai ir jų padaliniai. Lietuvos narystės ES dieną (2004 05 01) nutraukta muitinių postų veikla prie valst. sienos su Lenkija ir Latvija.

1992 muitinė į valstybės biudžetą surinko 9,9 mln. litų, 1997 – 2 mlrd. 904 mln. litų, 2003 – 3 mlrd. 432 mln. litų, 2004 – 2 mlrd. 338,9 mln. litų, 2005 – 3 mlrd. 209,8 mln. litų, 2006 – 3 mlrd. 828 mln. litų mokesčių. Muitinės departamento vadovai išvardyti 2 lentelėje.

Snieguolė Matulienė

VALSTYBĖS SIENOS APSAUGA

Valstybės siena nustatoma ir keičiama LR tarpt. sutartimis, kurias turi ratifikuoti 4/5 visų Seimo narių. Valst. sienos ilgis su Latvija yra 588,1 km, Baltarusija – 678,81 km, Lenkija – 103,7 km, Rusijos Federacija – 272,2 km (iš jų Kuršių mariomis – 18,5 km), teritorinėje jūroje – 119,64 km. Lietuvos pasienis sudaro 1070,65 km ES išorinės sienos. Valst. sieną kerta 54 upės ir upeliai, 306 plentai, keliai ir vieškeliai (59 pravažiuojami ir 247 nepravažiuojami), 15 geležinkelių ir 83 tiltai. Valstybės sieną galima pereiti tik po patikrinimo pasienio kontrolės punkte. Pasienio kontrolės punkte patikrinimą atlieka Valstybės sienos apsaugos tarnyba, muitinė ir kt. įgaliotos valst. institucijos. Pasienio kontrolės punktai Vyriausybės nutarimu įrengiami tarptautiniame oro uoste (aerodrome), atvirame tarpt. laivybai jūrų ir upių (vidaus vandenų) uoste, glžk. stotyje. Valstybės sienos perėjimo punktas apima LR priklausantį pasienio kontrolės punktą ir analogiškos paskirties gretimos valstybės objektą. Jie įrengiami pagal LR ir kaimyninės valstybės tarpt. sutartį ir skirti valstybės sienos kirtimui sausuma. Pasienio teis. režimas galioja pasienio ruože ir terit. jūroje, jo taisykles tvirtina Vyriausybė (2002 Pasienio teis. režimo taisyklės). Pasienio ruožas gali būti nustatomas iki 5 km pločio į LR teritorijos gilumą nuo valst. sienos, einančios sausuma, pasienio vandenimis. Pasienio ruožo ribos žymimos įspėjamaisiais ženklais. Teritorijoje, kurioje galioja pasienio teis. režimas, draudžiama būti asmenims be asmens tapatybę patvirtinančių dokumentų. Pasienio ruožo teritorijoje Vyriausybė gali nustatyti valstybės sienos apsaugos zoną, į kurią asmenys ir transporto priemonės gali patekti tik su Valstybės sienos apsaugos tarnybos išduotais vienkarčiais terminuotais atvykimo ir buvimo valstybės sienos apsaugos zonoje leidimais. Asmenims, gyvenantiems ar dirbantiems valst. sienos apsaugos zonoje, gali būti išduoti nuolatiniai atvykimo ir buvimo valstybės sienos apsaugos zonoje leidimai. Leidimų išdavimo tvarką nustato vidaus reikalų m-ras. Pasienio juostos plotis turi būti ne mažesnis kaip 5 m į LR teritorijos gilumą. Prireikus sustiprinti valstybės sienos apsaugą, sienos apsaugos tarnybai į pagalbą gali būti siunčiama kariuomenė.

Valstybės sienos apsaugos tarnybos vėliava

Valstybės sienos apsaugos tarnybos ženklas

Valstybės sienos apsaugos tarnybos įstatyme (2000) nustatyta, kad Valstybės sienos apsaugos tarnyba prie Vidaus reikalų m-jos saugo valstybės sieną sausumoje, jūroje, Kuršių mariose ir pasienio vidaus vandenyse, kontroliuoja asmenis ir transporto priemones, kertančias valstybės sieną, garantuoja pasienio teis. režimą ir nenutrūkstamą pasienio kontrolės punktų funkcionavimą ir, pagal kompetenciją, valst. muitų režimą, garantuoja aplinkos apsaugos režimą valst. sienos apsaugos objektuose ir kontroliuoja gamtos išteklių naudojimo priemonių vykdymą pasienio ruože, dalyvauja įgyvendinant migracijos procesų valst. kontrolę, vykdant paieškos ir gelbėjimo darbus jūroje, Kuršių mariose ir pasienio vidaus vandenyse, palaikant viešąją tvarką, vykdo kitas įstatymų nustatytas teisėtvarkos f-jas pasienio ruože, dalyvauja tarpt. org-jų misijų veikloje. Tarnybos organizacinę struktūrą sudaro vadas (jį skiria vidaus reikalų m-ras 5 metams, ne daugiau kaip 2 kadencijoms iš eilės), štabas (tarnybos centr. struktūrinis padalinys), rinktinės (struktūrinis tarnybos padalinys, įgyvendinantis f-jas nustatytame pasienio ruože; jų yra 7 – Ignalinos, Vilniaus, Varėnos, Lazdijų, Pagėgių, Pakrančių apsaugos ir Šiaulių), užkardos (rinktinės struktūrinis padalinys, įgyvendinantis valst. sienos apsaugos f-jas paskirtoje pasienio ruožo, teritorinės jūros dalyje, jūrų ir oro uoste). 2007 Lietuvos pasienyje veikė 76 pasienio kontrolės punktai. Lietuvai tapus Šengeno (Schengeno) erdvės nare pasienyje su Lenkija ir Latvija pasienio kontrolė naikinama (išsaugant galimybę ją atkurti). Kiti struktūriniai padaliniai – Ignalinos atominės elektrinės apsaugos, Specialiųjų užduočių, Aviacijos rinktinės, Visagino pasieniečių m-la ir Užsieniečių laikymo rinktinė Pabradėje. Sieną su Baltarusija saugo Ignalinos, Lazdijų, Varėnos ir Vilniaus rinktinės,

su Lenkija – Lazdijų, su Rusijos Federacijos Kaliningrado sritimi – Lazdijų, Pagėgių ir Pakrančių apsaugos, su Latvija – Ignalinos, Šiaulių ir Pakrančių apsaugos rinktinės. Lietuvos jūros sieną ir teritorinius vandenis saugo Pakrančių apsaugos rinktinė. Ignalinos atominę elektrinę, kaip ypatingos paskirties objektą, nuo 1996 04 saugo Ignalinos atominės elektrinės apsaugos rinktinė.

Pasienio kontrolės punktų direkcija prie Susisiekimo m-jos (įk. 2005) yra atsakinga už pasienio kontrolės punktų infrastruktūrą, naujų punktų statybą, esamų punktų priežiūrą.

2007 Valstybės sienos apsaugos tarnyboje dirbo ~5000 pareigūnų. Pav.

ISTORIJA. Baltų genčių pasienio apsauga buvo minima jau 10 amžiuje. Apie pasienio apsaugą užsiminta Kvedlinburgo analuose (1009), kuriuose pirmą kartą paminėtas ir Lietuvos vardas. Valst. sienos priedangos būriai, saugoję valstybės sieną ir muitines, atsirado 13 amžiuje. Pasienyje buvo įrengta Nemuno pilių sistema, 13 a. pab. ją sutvirtino d. kun-tis Vytenis. Jis organizavo sistemingą ir nuolatinę valstybės sienų apsaugą. Pietinį LDK pasienį saugojo Gardino ir Naugarduko pilys. Šiaurinės LDK sienos, pasienio pilių ginamos nuo Livonijos ordino puolimų, ėjo pagal dabartinės Lietuvos ir Latvijos sienos ribas. Pasienio pilyse nuo 15 a. pab. budėjo šauktiniai ir vietos ar užsienio samdinių algininkų (lenkų, vokiečių, vengrų) įgulos. Iki 17 a. pab. valstybės rytines ir pietines sienas saugojo totorių vėliavos ir kazokų šimtinės. LDK, nuo 1569 ATR, pasienį saugojo šauktinės ir samdomos kariuomenės daliniai bei pilių ir tvirtovių sistema. 1795 LDK siena tapo vakarine RI siena su Prūsija. Prie šios sienos buvo steigiamos RI muitinės, joms pavaldžios buvo pasienio sargybos, kurių veiklą reglamentavo kar. statutas. RI ir Prūsijos sieną Virbalio muitinės apygardoje saugojo 2 pasienio sargybos – Tauragės (tarnavo 2100 eilinių sargybinių) ir Virbalio (tarnavo 2400 eilinių sargybinių). Jos kontroliavo atitinkamai 254 km ir 374 km ilgio valst. sienos ruožus. Nuo 1893 buvusios LDK sieną su Rytų Prūsija saugojo RI finansų m-jai pavaldaus pasienio apsaugos korpuso 6 Tauragės ir 7 Virbalio brigados. Jos 1915 kartu su RI kariuomene pasitraukė į Rytus.

3 lent. **Valstybės sienos apsaugos vadovai 1990–2007**

Vadovas	Metai
V. Česnulevičius	1990–1991
S. Stancikas	1991–1992
J. A. Paužolis	1992–1994
S. Stancikas	1994–1996
A. Beišys	1996–1998
A. Songaila	1998–2004
J. Jurgelis	2004–2005
S. Stripeika	nuo 2005

Nepriklausomoje Lietuvoje valstybės siena ne kartą keitėsi, todėl keitėsi ir jos apsauga. 1918–19 valstybės sieną saugojo muitinių ginkluotos sargybos, nepriklausoma milicija, buvo ir nesaugomų valstybės sienos ruožų. Nuo 1920 Lietuvos ir Vokietijos sieną pradėjo saugoti I pasienio pulkas, sieną su Latvija nuo 1922 – II pasienio pulkas, nuo 1923 sienos su Vokietija apsaugą perėmė valstybinė policija. 1923 iš 3 pėstininkų pulkų ir I pasienio pulko buvo suformuota Pasienio apsaugos divizija. Ji perėmė visą (išskyrus sienos su Vokietija) valstybės sienos apsaugą. Nuo 1924 01 01 valstybės sienos apsauga rūpinasi Pasienio policija, pavaldi Vidaus reikalų m-jai. Valstybės sienos apsauga buvo suskirstyta į barus, kurie sutapo su apskričių ribomis. Sienos apsaugos būdai su kiekviena gretima valstybe buvo skirtingi. Lietuvos ir Latvijos ek. gyvenimo sąlygos mažai skyrėsi, todėl sienos apsauga buvo minimali: 576 km ilgio sieną saugojo 200 pasieniečių. Sausumos siena su Vokietija ėjo Šakių ir Vilkaviškio apskritimis ir beveik nesikeitė >500 metų, bet buvo pagrindinis kontrabandos kelias, todėl šį sienos ruožą (~70 km trumpesnį nei su Latvija) saugojo 200 pasieniečių. Baltijos jūra ir Kuršių marios dėl čia plukdomų įv. kontrabandinių prekių tapo nuolatine pasieniečių ir kontrabandininkų ginkl. susirėmimų vieta. Valstybės sienos su Lenkija apsauga buvo sudėtingiausia, nes iki 1920 pab., kol buvo nustatyta neutralioji linija, vyko ginkl. susirėmimai, 1923 nustatyta demarkacijos, 1929 – administracijos linija. Šiame valstybės sienos ruože buvo neramu iki 1939, kai Vilniaus kraštas buvo grąžintas Lietuvai. Tokia Lietuvos valstybės siena išliko iki 1940 SSRS okupacijos, kai pasienio policijos pareigūnai buvo atleisti arba represuoti, valstybės sienos apsaugos sistema suardyta.

Sieną su Vokietija ėmė kontroliuoti SSRS kariuomenė. Po II pasaul. karo tuometinė Sovietų S-gos valdžia saugojo tik dabartinę Lietuvos sieną su Lenkija.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę buvo būtina garantuoti valstybės sienos saugumą ir neliečiamumą. 1990 10 prie tuometinio Krašto apsaugos dep-to pradėta formuoti Pasienio apsaugos tarnyba. 1990 11 pradėta valstybės sienos ek. apsauga: prie visų kraš-

to pagr. kelių įrengti 64 pasienio kontrolės punktai. Nuo pat valst. sienos kontrolės pradžios beginkliai liet. pasieniečiai buvo užpuldinėjami SSRS represinių struktūrų (sužalota ~40 Lietuvos pasieniečių). 1991 05 19 Lietuvos ir Baltarusijos pasienyje tarnybos metu nušautas Krakūnų pasienio posto pamainos viršininkas G. Žagunis (pirmasis Lietuvos pasienietis, žuvęs po nepriklausomybės atkūrimo). 1991 07 31 įvyko Medininkų žudynės – SSRS Vidaus reikalų m-jos Ypatingosios paskirties milicijos būrys (OMON) nužudė 7 muitininkus ir policininkus, einančius tarnybą šalies pasienyje su Baltarusija. Pradėta ginkluoti pasienyje budinčius pareigūnus, pagal galimybes aprūpinti juos ryšių technika. 1992 Pasienio apsaugos tarnyba pervadinta Valstybės sienos apsaugos tarnyba, o 1994 07 18 pertvarkyta į Pasienio policijos dep-tą prie Vidaus reikalų m-jos. 1993–97 pasirašytos sutartys su gretimomis valstybėmis Latvija, Baltarusija, Lenkija ir Rusija dėl valstybių sienų nustatymo ir delimitavimo. 2001 05 01 Pasienio policijos dep-tas pertvarkytas į Valstybės sienos apsaugos tarnybą prie Vidaus reikalų m-jos. Kalvarijos–Budzisko pasienio kontrolės punkte 2002 atidarytas kontaktinis Lietuvos ir Lenkijos pasieniečių punktas (pirmasis toks punktas Lietuvos pasienyje). Jame kartu visą parą dirbantys abiejų šalių sienos apsaugos tarnybų pareigūnai naudojasi abiejų šalių duomenų bazėmis. Nuo 2004 05 01 Valstybės sienos apsaugos tarnyba pradėjo saugoti išorinę ES sieną su RF Kaliningrado sritimi bei Baltarusija.

2000 12 01 siekiant laiku ir tinkamai pasirengti narystei Šengeno (Schengeno) erdvėje Lietuvoje pradėtas įgyvendinti PHARE projektas. 2004 05 01 įstojusi į ES Lietuva tapo faktine Šengeno sutarties nare, bet jos priėmimo procedūra baigėsi 2007 pabaigoje. Lietuvai prisijungus prie Šengeno grupės į jai priklausančias valstybes Lietuvos piliečiai vyks be jokios dokumentų kontrolės pasienyje.

Valstybės sienos apsaugos vadovai išvardyti 3 lentelėje. *Snieguolė Matulienė*

SPECIALIOSIOS TARNYBOS

ANTRASIS OPERATYVINIŲ TARNYBŲ DEPARTAMENTAS

Dep-tas pagal Antrojo operatyvinių tarnybų dep-to prie Krašto apsaugos m-jos statutą (2006) vykdo žvalgybą ir kontržvalgybą gynybos, kar. polit., kar. ek. ir kar. techn. srityse, dalyvauja kovoje su terorizmu, tikrina pretendentų į tarnybą krašto apsaugos sistemoje ir krašto apsaugos sistemos personalo pateiktą informaciją, atlieka kt. f-jas. Dep-to direktorių skiria krašto apsaugos m-ras. Pav.

Antrojo operatyvinių tarnybų departamento vėliava

ISTORIJA. Kuriantis Lietuvos Respublikai žvalgybos ir kontržvalgybos tarnyba pirmiausia buvo įsteigta kariuomenėje. 1918 10 27 Valstybės Tarybos Apsaugos k-jai ėmė vadovauti Lietuvos kariuomenės savanoris buvęs Rusijos armijos karininkas J. Žilinskas (pirmasis specialiosios tarnybos – Žinių dalies – viršininkas). Prie Vyriausiojo kariuomenės štabo Rikiuotės skyriaus veikusi nedidelė Žinių dalis 1919 05 12 pertvarkyta į gerai organizuotą žvalgybos tarnybą – Žvalgybos skyrių. 1923 08 13 Žvalgybos skyrius dar kartą buvo pertvarkytas: Žvalgų dalis ir toliau priklausė Vyriausiajam štabui ir buvo pavadinta III skyriumi (1923 08 – Generalinio štabo II skyrius, 1924–29 – Informacijų skyrius, nuo 1929 vidurio iki 1940 – II skyrius), Kontržvalgų dalis buvo priskirta Vidaus reikalų m-jai (tapo valstybės saugumo institucija). Kar. žvalgybos tarnyboje liko labiausiai patyrę ir išsilavinę karininkai, tai padėjo išsaugoti tuometinę Lietuvos padėtį atitinkančią kar. žvalgybos tarnybą.

Iki SSRS okupacijos kar. žvalgybos pagr. įstaigą – II skyrių – sudarė 3 dalys (Informacijų, Žinių tvarkymo ir Žinių rinkimo), turėjusios po kelias sekcijas.

Antrojo operatyvinių tarnybų departamento ženklas

SSRS okupavus Lietuvą jos kar. žvalgybos veikla iš karto nutrūko. Dauguma buvusių kar. žvalgybos darbuotojų buvo represuoti. 1940 07 10 buvo suimtas ir netrukus sušaudytas paskutinis nepriklausomos Lietuvos kar. žvalgybos viršininkas plk. K. Dulksnys ir kiti žvalgybos darbuotojai.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę vėl pradėta rūpintis žvalgybos informacijos rinkimu. 1990 rudenį Krašto apsaugos dep-te atkurtas Informacijos skyrius. 1991 pavasarį Informacijos skyrius pertvarkytas į Informacijos tarnybą, joje įkurtas A skyrius, kuris perėmė žvalgybos f-jas. 1991 spalio mėn. Krašto apsaugos dep-tas pertvarkytas į Krašto apsaugos m-ją. Buvusios Informacijos tarnybos A skyriaus f-jas perėmė Antroji tarnyba, 1993 04 22 prie jos prijungtas Kontržvalgybos dep-tas ir ji pavadinta Žvalgybos-kontržvalgybos dep-tu. 1994 05 04 Žvalgybos-kontržvalgybos dep-tas reorganizuotas į Antrąjį dep-tą, nuo 1997 07 23 – Antrasis operatyvinių tarnybų dep-tas prie Krašto apsaugos m-jos.

Dep-to vadovai išvardyti 4 lentelėje.

Specialiųjų tyrimų tarnybos vėliava

SPECIALIŲJŲ TYRIMŲ TARNYBA

Specialiųjų tyrimų tarnybos (STT) veiklą reglamentuoja Specialiųjų tyrimų tarnybos įstatymas (2000). STT saugo ir gina asmenį, visuomenę, valstybę nuo korupcijos, atlieka jos prevenciją ir nustato korupcijos atvejus. STT vykdo veiklą trimis viena kitą papildančiomis kryptimis: korupcijos prevencijos, baudžiamojo persekiojimo ir antikorupcinio visuomenės švietimo bei informavimo, t.p. siekia nustatyti ir šalinti korupcijos priežastis ir sąlygas, greitai, išsamiai ir teisėtai atskleisti korupcinio pobūdžio nusikalstamas veikas. STT direktorių Seimo pritarimu skiria Prezidentas 5 m. kadencijai (tas pats asmuo gali būti skiriamas ne daugiau kaip 2 kadencijoms iš eilės). Be Vilniuje įsikūrusios centrinės būstinės, veikia 5 terit. padaliniai (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio v-bos). Pav.

ISTORIJA. Kovai su korupcija, organizuotu nusikalstamumu ir nusikaltimais valst. tarnybai 1997 02 18 prie Vidaus reikalų m-jos buvo įsteigta STT. Siekiant padidinti STT veiklos savarankiškumą, efektyvumą ir išplėsti kovos su korupcija aukščiausios valdžios sferoje galimybes, po poros veiklos metų buvo nuspręsta padaryti ją nepavaldžią vykd. valdžiai ir pertvarkyti į instituciją, atskaitingą tik Prezidentui ir Seimui. 2000 05 02 priėmus Specialiųjų tyrimų tarnybos įstatymą sudarytos sąlygos stiprinti antikorupcinę STT veiklą.

STT vadovai išvardyti 5 lentelėje.

Specialiųjų tyrimų tarnybos ženklas

VADOVYBĖS APSAUGOS DEPARTAMENTAS

Pagal Vadovybės apsaugos įstatymą (2002) Vadovybės apsaugos dep-tas prie Vidaus reikalų m-jos organizuoja ir vykdo saugomų asmenų (Prezidento, Seimo Pirmininko, Ministro Pirmininko, jų šeimos narių, t.p. Prezidentą, Seimo Pirmininką, Ministro Pirmininką pavaduojančių asmenų, Lietuvos oficialių svečių ir kitų asmenų) apsaugą Lietuvoje, užtikrina fizinę vadovybės apsaugą už Lietuvos ribų, koordinuoja Vidaus reikalų m-jos tarnybų ir kitų institucijų, padedančių užtikrinti saugomų asmenų bei objektų saugumą, veiksmus, vykdo operatyvinę veiklą, kad įgyvendintų jam pavestus uždavinius, nustato ir užtikrina specialų režimą saugomuose objektuose, kontroliuoja asmenų, teisėtai turinčių su savimi ginklų, šaunamųjų ginklų dalių ar šaudmenų, patekimą į saugomus objektus, renka, kaupia, analizuoja ir apibendrina informaciją, susijusią su jo uždavinių įgyvendinimu ir f-jų atlikimu. Dep-tą sudaro skyriai, poskyriai ir kiti padaliniai. Dep-to direktorių 5 metų kadencijai skiria vidaus reikalų m-ras. Pav.

Vadovybės apsaugos departamento ženklas

ISTORIJA. 1990 06 05 AT Prezidiumo nutarimu buvo įkurtas AT apsaugos skyrius ir suformuoti jo padaliniai. 1990 į parlamento apsaugą buvo priimami visi norintieji. Iki 1991 sausio įvykių skyriuje dirbo tik 20 žmonių. Po 1991 sausio įvykių Apsaugos skyriui

buvo surengti pirmieji mokymo kursai, stažuotės Prancūzijoje ir JAV. 1993 05 18 AT apsaugos skyrius buvo pertvarkytas į LR Prezidento, Seimo Pirmininko, Ministro Pirmininko ir oficialių svečių apsaugos dep-tą (Vadovybės apsaugos dep-tą), jis buvo priskirtas Vidaus reikalų m-jai. 1996 pab. Vadovybės apsaugos dep-to pareigūnai pirmieji pradėjo vykdyti liudytojų apsaugos programą, 2000 03 liudytojų apsaugos f-ja perduota Policijos dep-tui.

Dep-to vadovai išvardyti 6 lentelėje.

PRIEŠGAISRINĖS APSAUGOS IR GELBĖJIMO DEPARTAMENTAS

Priešgaisrinės saugos įstatyme (2002) nustatyta, kad Priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo dep-tas prie Vidaus reikalų m-jos vadovauja civilinės saugos ir gelbėjimo sistemos veiklai, ją organizuoja ir koordinuoja, pagal kompetenciją teikia pagalbą visuomenei, organizuoja gaisrų ir kitų ekstremalių situacijų prevenciją ir kontroliuoja, kaip laikomasi jos reikalavimų, rengia gaisrinės ir civilinės saugos mokymus. Dep-tą sudaro struktūriniai padaliniai: Plėtros, Operatyvaus valdymo ir Civilinės saugos, Vyriausioji valst. priešgaisrinės priežiūros inspekcija, 8 savarankiški skyriai (Tarptautinių ryšių, Teisės, Bendrasis, Visuomenės informavimo, Incidentų valdymo, Situacijų koordinavimo, Finansų ir Organizacinis), ir Vidaus audito tarnyba. Dep-tui pavaldžios įstaigos: Bendrasis pagalbos centras, Gaisrinių tyrimų centras, Ugniagesių gelbėtojų m-la ir Specialioji priešgaisrinė gelbėjimo tarnyba. Visose apskrityse veikia teritorinės priešgaisrinės gelbėjimo tarnybos (iš viso 51 miestų ir rajonų priešgaisrinė gelbėjimo tarnyba). Veikia 3 priešgaisrinės gelbėjimo tarnybos svarbių objektų apsaugai (Visagino m-la, Ignalinos AE, AB *Mažeikių nafta*, Elektrėnų ir Lietuvos elektrinės). Dep-tui vadovauja vidaus reikalų m-ro skiriamas direktorius, kuris turi 4 pavaduotojus ir patarėjų grupę. 2007 Dep-te dirbo 154, jam pavaldžiose įstaigose – 4855 pareigūnai. Pav.

Priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo departamento vėliava

Priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo departamento ženklas

ISTORIJA. Ldk Žygimanto Senojo 1522 privilegija buvo patvirtinta Vilniaus miesto įgula, kuri turėjo saugoti gyventojus nuo gaisrų, vagysčių ir plėšimų. 1530 Vilniaus miesto magistrato įsakymu visų namų savininkai turėjo įsigyti gesinimo inventorių. Pirmoji Lietuvoje profesionalių ugniagesių dalis iš samdomų miesto gyventojų buvo sudaryta Vilniuje 1802 06 07, joje buvo 45 ugniagesiai (1842 – 42, 1920 – 109, 1939 – 106 ugniagesiai). Ji buvo pavaldi policijos viršininkui. Pirmoji ugniagesių dalis Kaune buvo įsteigta 1815. Apskričių miestuose ugniagesių dalis pradėta steigti nuo 19 a. 8 d-mečio. 19 a. pr. Vilniaus ugniagesių dalis turėjo rankinių vandens siurblių, ~20 spec. vežimų gesinimo įrankiams, vandeniui vežti, 1870 įsigijo pirmąjį garu varomą siurblį, 1891 Vilniuje buvo įrengta elektrinė gaisrinė signalizacija, ji veikė daugiau nei 11 metų, t.y. kol Vilniuje išplito telefoninis ryšys. 1925 Vilnius, 1926 Kaunas įsigijo pirmuosius gaisrinius automobilius. 1924 Kaune įvyko pirmasis Lietuvos ugniagesių org-jų suvažiavimas. Lietuvos ugniagesių s-ga 1925 tapo viena Pabaltijo ugniagesių susivienijimo steigėjų. 1918–40 Lie-

4 lent. **Antrojo operatyvinių tarnybų departamento* vadovai 1990–2007**

Vadovas	Metai
P. Ivoškis	1990–1991
M. Ravinskas	1991–1993
V. Česnulevičius	1993–1997
K. Mickevičius	1997–2001
G. Bagdonas	2001–2007
J. Kačergius	nuo 2007

* iki 1997 veikė kitais pavadinimais

5 lent. **Specialiųjų tyrimų tarnybos vadovai 2000–2007**

Vadovas	Metai
J. Gaudutis	1998
A. Pečkys	1999–1999
V. Junokas	2000–2004
P. Malakauskas	2004–2007
Ž. Pacevičius	nuo 2007

6 lent. **Vadovybės apsaugos departamento* vadovai 1990–2007**

Vadovas	Metai
A. Skučas	1990–1993
A. Pečkys	1993–1999
R. Kairys	nuo 1999

* iki 1993 veikė kitais pavadinimais

tuvoje veikė valstybinės, s-bių, visuom. ir privačios ugniagesių org-jos. 1941 ugniagesyba pertvarkyta pagal Sovietų S-gos gaisrinės saugos sistemą. Ugniagesių tarnybos dalys įsteigtos visuose Lietuvos miestuose, kai kuriose pram. įmonėse, prie geležinkelių.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę Priešgaisrinės apsaugos dep-tas prie Vidaus reikalų m-jos buvo įsteigtas 1990 05 29. Pagal 1992 Valstybinės priešgaisrinės priežiūros nuostatus, Respublikinė valst. priešgaisrinės priežiūros institucija buvo Priešgaisrinės apsaugos dep-tas prie Vidaus reikalų m-jos. 1999 01 07 Priešgaisrinės apsaugos dep-tas pertvarkytas į Priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo dep-tą, 2005 01 01 prie jo prijungtas Civilinės saugos dep-tas, 2006 07 01 – Bendrasis pagalbos centras.

Dep-to vadovai išvardyti 7 lentelėje.

FINANSINIŲ NUSIKALTIMŲ TYRIMO TARNYBA

Pagal Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnybos įstatymą (2002) Fin. nusikaltimų tyrimo tarnyba prie Vidaus reikalų m-jos (FNTT) siekia apsaugoti valstybės fin. sistemą nuo nusikalstamo poveikio, tiria nusikalstamas veikas, kitus teisės pažeidimus, susijusius su ES ir užs. valstybių fin. paramos lėšų gavimu ir naudojimu, vykdo nusikaltimų ir kitų teisės pažeidimų fin. sistemai prevenciją ir kita. FNTT vadovauja direktorius (jis turi pavaduotojus, patarėjus), kurį 5 m. skiria vidaus reikalų m-ras. FNTT turi Dokumentų valdymo ir korespondencijos, Finansų, Organizacinį, Teisės ir personalo, Tarptautinių ryšių, Ūkinės fin. veiklos tyrimo metodinį konsultacinį, Vidaus audito skyrių, Ikiteisminio tyrimo veiklos kontrolės ir metodikos, Ūkio poskyrį, Vidaus tyrimų grupę, t.p. centrinius (Informacinių technologijų, Neteisėto paramos panaudojimo tyrimo, Operatyvinės veiklos, Pinigų plovimo prevencijos, Specialiųjų užduočių skyriai) ir teritorinius (apskričių skyriai ir ūk. fin. veiklos tyrimo apskričių skyriai Kauno, Klaipėdos, Panevėžio, Šiaulių, Vilniaus apskrityse ir poskyriai Alytaus, Marijampolės, Tauragės, Telšių, Utenos apskrityse) padalinius. 2007 FNTT dirbo 463 pareigūnai. Pav.

Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnybos vėliava

Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnybos ženklas

ISTORIJA. Nuo 1924 panašias į mokesčių policijos f-jas Lietuvoje vykdė viešoji policija. Po 1932–33 įvykdytos viešosios policijos reformos buvo įsteigtos 263 miestų ir valsčių viešosios policijos nuovados, t.y. kiekviename valsčiuje buvo sukurta policijos nuovada. Kaune buvo įsteigta speciali mokesčių nuovada. Didesniuose miestuose prie pagr. nuovadų buvo įsteigtos mokesčių policijos nuovados. Pvz., Kaune 1932 buvo įsteigta speciali mokesčiams surinkti 5 policijos nuovada. 1934 priimtas Valstybės mokesčių mokėjimo tvarkos įstatymas, kuriuo policija įpareigota išieškoti mokesčius, rūpintis mokesčiais, patenkančiais į ligonių kasas, Lietuvos Raudonąjį Kryžių, Darbo rūmus, ir kt. mokesčiais. Mokesčių išieškojimo f-jas atliko ir priv. policija, kuri dažn. buvo steigiama prie s-bių. Viena šios policijos darbo sričių buvo s-bės mokesčių išieškojimas. Pagal 1935 Kainų priežiūros įstatymą policija turėjo vykdyti kainų priežiūrą. 1935 buvo patvirtintos Mokestinių liekanų priverstinojo ieškojimo išlaidoms atlyginti sumų atskaitomybės ir Mokestinių liekanų ieškojimo iš kilnojamojo turto išlaidoms atlyginti taisyklės, 1936 – Valiutos išvežimui per administracinę liniją tvarkyti taisyklės.

SSRS okupuotoje Lietuvoje fin. nusikaltimų tyrimą vykdė Kovos su socialistinės nuosavybės grobstymu tarnyba, kurią sudarė miestų skyriai ir poskyriai.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1997 02 04 buvo įsteigtas Mokesčių policijos dep-tas prie Vidaus reikalų m-jos. Mokesčių policijos dep-tas tyrė veikas, susijusias su mokesčių mokėtojų apgaulingu ir aplaidžiu apskaitos tvarkymu, klaidingų duomenų apie pajamas ir pelną teikimu, mokesčių ir valst. social. draudimo įmokų vengimu, nustatyta tvarka patvirtintų ataskaitų nepateikimu, neteisėtomis fin. operacijomis ir kita. Mokesčių policijai buvo pavesta tirti mokesčių administratorių bei valst. social. draudimo fon-

do įstaigų darbuotojų piktnaudžiavimo tarnyba, tarnybos įgaliojimų viršijimo, pareigų neatlikimo faktus ir kitus pažeidimus, susijusius su mokesčiais ir valst. social. draudimo įmokomis.

Pinigų plovimo prevencijos įstatymu (1998) Mokesčių policijai pavesta įgyvendinti pinigų plovimo prevencijos priemones. 2002 04 01 įsigaliojo Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnybos įstatymas, pagal kurį Mokesčių policijos dep-tas prie Vidaus reikalų m-jos pertvarkytas į FNTT. Įstatymu nustatytos naujos, labiau valstybės finansų apsaugai pritaikytos šios tarnybos f-jos, panaikintas mokesčių administravimo sistemos institucijų revizijų ir kvotos f-jų dubliavimas, nustatyti specialūs, t.y. skirti tiesiogiai valstybės finansų apsaugos f-jai vykdyti, tarnybos pareigūnų įgaliojimai. 2002 05 24 FNTT pradėjo bendradarbiauti su Europos kovos su sukčiavimu tarnyba (*European Anti-Fraud Office*, OLAF). 2002 07 01 prie FNTT prijungtas buvęs Revizijų dep-tas prie Finansų m-jos. Įgyvendinant 2003 05 01 įsigaliojusių Baudž. kodekso ir Baudž. proceso kodekso nuostatas tarnyba pertvarkyta į ikiteisminio tyrimo įstaigą, parengti žinybiniai dokumentai, reglamentuojantys FNTT tam tikros veiklos sritis: ikiteisminio tyrimo, ūk. fin. veiklos objektų tyrimo ir specialisto išvados teikimo, tikrinimų, atliekamų įgyvendinant EB fin. interesų apsaugą, organizavimo ir kita. Pinigų plovimo prevencijos įstatymo 2004 01 01 pakeitimai praplėtė FNTT įgaliojimus įgyvendinant pinigų plovimo prevencijos priemones. Buvo papildytas sąrašas įstaigų ir kt. subjektų, kurie privalo vykdyti pinigų plovimo prevencijos priemones, aiškiau apibrėžtos pinigų plovimo prevencijos priemonės.

FNTT vadovai išvardyti 8 lentelėje.

Vytautas Kurpuvesas

7 lent. **Priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo departamento* vadovai 1990–2007**

Vadovas	Metai
J. Kraujelis	1990–1994
K. Zulonas	1994–2006
R. Baniulis	nuo 2006

* iki 1999 veikė kitais pavadinimais

8 lent. **Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnybos* vadovai 1997–2007**

Vadovas	Metai
D. Samuolis	1997–2003
R. Boreika	nuo 2003

* iki 2002 veikė kitais pavadinimais

Ginkluotosios pajėgos

Ginkluotosios pajėgos – svarbiausia valstybės krašto apsaugos organizacija, ginanti šalies suverenitetą, terit. neliečiamybę ir piliečius nuo kitos šalies (šalių) agresijos. Jas taikos metu sudaro visos kariuomenės rūšys ir jos aktyvusis rezervas. Įvedus kar. padėtį ar ginkl. gynybos nuo agresijos (karo) metu joms priskiriama Valstybės sienos apsaugos, Viešojo saugumo tarnybos, koviniai Lietuvos šaulių s-gos būriai bei kiti koviniai piliečių ir jų organizacijų ginkluoto pasipriešinimo (partizanų) būriai, pavaldūs ginkl. pajėgų vadovybei. Lietuvos ginkluotųjų pajėgų vyriausiasis vadas – Respulikos Prezidentas. Ginkluotosios pajėgos.gina valstybę veikdamos savarankiškai ir kartu su valstybių sąjungininkių pajėgomis.

Kariuomenė – valstybės ginkluotos gynybos institucija – ginklu gina valstybę nuo agresijos arba kitokio ginkl. užpuolimo, saugo teritorijos ir oro erdvės neliečiamybę, vykdo kar. užduotis pagal tarpt. įsipareigojimus. Kariuomenę sudaro reguliariosios pajėgos, Krašto apsaugos savanorių pajėgos ir aktyvusis rezervas.

REGULIARIOSIOS PAJĖGOS

Reguliariąsias pajėgas sudaro sausumos pajėgos, karinės oro pajėgos (KOP) ir karinės jūrų pajėgos (KJP). Kariuomenei tiesiogiai vadovauja kariuomenės vadas ir jam pavaldus Gynybos štabas. Ginkl. pajėgų daliniai išvardyti 1 lentelėje.

Reguliariosios pajėgos komplektuojamos iš šauktinių ir profesinės karo tarnybos karių. Šauktiniai į tarnybą imami nuo 19 m., tarnauja 12 mėnesių. Krašto apsaugos savanorių pajėgos (KASP) komplektuojamos iš savanorių (nuo 18 m.) ir profesinės karo tarnybos karių. Aktyvusis rezervas – atsargos kariai, įrašyti į kariuomenės atsargos personalo aktyviojo rezervo įskaitą ir nustatyta tvarka periodiškai atliekantys kar. užduotis bei dalyvaujantys kar. pratybose arba mokymuose.

1 lent. **Lietuvos ginkluotųjų pajėgų daliniai** (2007)

Pavadinimas	Įkūrimo metai
Geležinio Vilko motorizuotoji pėstininkų brigada (Ldk Algirdo, Karaliaus Mindaugo mechanizuotieji, Birutės, Ldk Kęstučio motorizuotieji pėstininkų, Generolo R. Giedraičio artilerijos batalionai)	2002
Inžinerijos batalionas	1995
Kunigaikščio Vaidoto tiesioginės paramos logistikos batalionas	1992
Ldk Butigeidžio dragūnų mokomasis batalionas	1992
Mokomasis pulkas (du batalionai)	1998
Oro gynybos batalionas	2000
Specialiųjų operacijų junginys (Jėgerių batalionas, Ypatingosios paskirties tarnyba)	2000
Štabo batalionas	1992
Vytenio bendrosios paramos logistikos batalionas	1993

SAUSUMOS PAJĖGOS

Sausumos pajėgas (>4400 žm., >1100 jų – šauktiniai, 2007) sudaro štabas, Motorizuotuoji pėstininkų brigada *Geležinis Vilkas* – Karaliaus Mindaugo mechanizuotasis pėstininkų batalionas, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo mechanizuotasis pėstininkų batalionas, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kęstučio motorizuotasis pėstininkų batalionas, Didžiosios kunigaikštienės Birutės motorizuotasis pėstininkų batalionas, Generolo Romualdo Giedraičio artilerijos batalionas; Juozo Vitkaus inžinerijos batalionas, Krašto apsaugos savanorių pajėgos (KASP; štabas ir 5 rinktinės, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Butigeidžio dragūnų mokomasis batalionas, Aviacijos rinktinė ir kelios specializuotosios kuopos, 2007). Sausumos pajėgoms tiesiogiai vadovauja lauko (sausumos) pajėgų vadas.

Sausumos pajėgos apginkluotos pėstininkų ginkluote (pistoletai – COLT, GLOCK, automatiniai šautuvai – M16A1, M14, AK-4MT, G-36, snaiperiniai šautuvai – SAKO, M1982A1, kulkosvaidžiai – MG3, FN MAG, M2HB, granatsvaidžiai, minosvaidžiai, haubicos), prieštankine ginkluote – granatsvaidžiai CARL GUSTAV ir prieštankinės valdomosios raketos JAVELIN. Naudoja pėstininkų šarvuočius (M113 A1, A2, BV-206), lengvuosius visureigius (HMMWV, LAND ROVER DEFENDER), sunkvežimius.

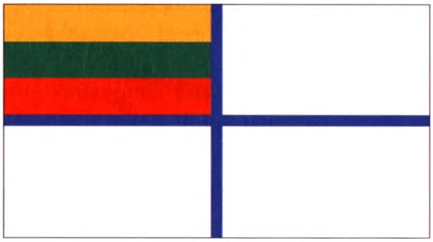

Sausumos pajėgų vėliava

Karinių oro pajėgų vėliava

Karinių jūrų pajėgų vėliava

KARINĖS ORO PAJĖGOS

Karines oro pajėgas (>1200 žm., 190 jų – šauktiniai, 2007) sudaro štabas, Aviacijos bazė, Oro erdvės stebėjimo ir kontrolės v-ba, Oro gynybos batalionas, Ginkluotės ir technikos remonto depas (2007). KOP apginkluotos oro gynybos artilerine (M-48) ir raketine ginkluote (RBS-70, STINGER), naudoja transporto orlaivius L410, An-26, C-27J SPARTAN, lengvuosius treniruočių lėktuvus L39ZA, sraigtasparnius Mi-8. Karinėms oro pajėgoms tiesiogiai vadovauja jų vadas.

KARINĖS JŪRŲ PAJĖGOS

Karines jūrų pajėgas (>660 žm., 260 jų – šauktiniai, 2007) sudaro štabas, Karo laivų flotilė, Jūros ir pakrančių stebėjimo tarnyba, Logistikos tarnyba (2007). KJP naudoja lengvąsias fregatas, patrulinius ir minų paieškos laivus, vadovavimo ir aprūpinimo laivą, uosto katerius (2007). Karinėms jūrų pajėgoms tiesiogiai vadovauja jų vadas.

Kariuomenei priklauso Specialiųjų operacijų junginys (Vytauto Didžiojo jėgerių batalionas, Ypatingos paskirties tarnyba), Logistikos v-ba (Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytenio bendrosios paramos logistikos batalionas, Kunigaikščio Vaidoto tiesioginės paramos logistikos batalionas, Sandėlių tarnyba, Materialinių resursų dep-tas, Generolo leitenanto Motiejaus Pečiulionio arsenalas, Judėjimo kontrolės centras, Ruklos įgulos aptarnavimo tarnyba, Karo medicinos tarnyba, Karo kartografijos centras), Mokymo ir doktrinų v-ba (Didžiojo Lietuvos etmono Jonušo Radvilos mokomasis pulkas, susidedantis iš dviejų mokomųjų batalionų, Divizijos generolo Stasio Raštikio puskarininkių m-la, Centrinis poligonas, Žvalgų m-la, Karo inžinerijos m-la, Generolo Adolfo Ramanausko kovinio rengimo centras), Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo a-ja, Lietuvos d. kun-čio Gedimino štabo batalionas, Karo policija (2007).

Krašto apsaugos sistemoje tarnauja 7150 profesinės karo tarnybos karių (2373 jų – karininkai, 4777 – puskarininkiai, seržantai ir kareiviai), 2738 šauktiniai, 214 kariūnų, 4864 kariai savanoriai, 2457 civiliai (2007).

2007 KAM asignavimai sudaro 1115,5 mln. Lt, arba 1,25% BVP (2007).

ISTORINĖ APŽVALGA

LDK kariuomenė (13 a.–1795). 12 a. 2 pusėje–13 a. pr. karius telkė kiekviena žemė, su įsiveržusiu priešu turėjo kovoti visi vyrai, galintys naudoti ginklą. Kariuomenė buvo šaukiama priešui užpuolus arba patiems rengiantis į žygį, kar. veiksmams pasibaigus arba užpuolimo pavojui praėjus ji išsiskirstydavo. Rengiantis stambesniems žygiams susijungdavo kelių žemių kariai. Iš dalies šiuo pagrindu, manoma, 12 a. pab. susikūrė Lietuvių žemių konfederacija, vadovaujama vyresniųjų kun-čių. Žygio karo vadai (dažn. žemių kun-čiai) buvo renkami, per karo žygį turėjo didelę valdžią. Privalėjo asmeniškai daly-

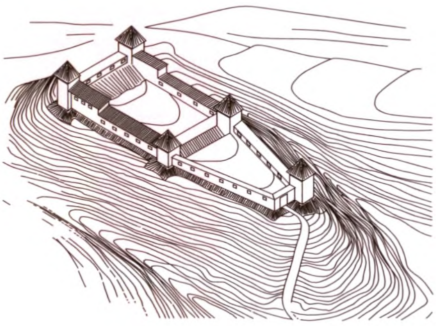

Kernavės Mindaugo Sosto piliakalnio medžio ir žemės įtvirtinimų (13–14 a.) rekonstrukcija

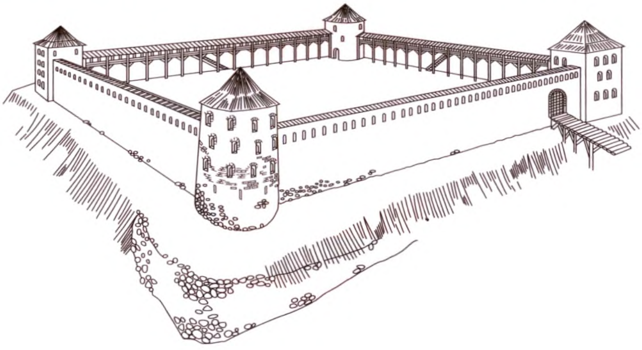

Mūrinė Kauno antroji pilis (14 a. 2 pusė, retrospektyvinis brėžinys, archit. J. Minkevičius)

vauti kautynėse. Nuolatinės buvo kun-čių kariaunos. 13 a. 4 d-metyje sukūręs Lietuvos valstybę valdovas Mindaugas turėjo savo kariauną, domene šaukė kariuomenę, jam buvo paklusnios (nors ir gana savarankiškos) žemių kariuomenės. 13–14 a. sandūroje gerieji žmonės, pilėnai, raiteliai, karo tarnai LDK įgijo didesnę reikšmę, jų pagrindu kūrėsi nuolatinė kariuomenė. Karo vadui dalyvauti mūšyje buvo nebeprivaloma. 14 a. visuot. kar. pareiga kovoti su įsiveržusiu priešu išliko, bet prastuomenė pamažu buvo nuginkluojama – vis labiau plito darbo prievolė. Į atsakingas kar. operacijas žygiuodavo rinktiniai kariai (dažn. 4 minėtų grupių). Nuo 13 a. pab. kūrėsi pilių gynybinė sistema (ypač prie Nemuno), prie pilių susidarė pilių apygardos. Pilims ir apygardoms vadovavo d. kun-čio skiriami vietininkai, jas gynė pilėnai ir spėję į pilis subėgti apylinkių vyrai.

13 a. susikūrusios LDK kariuomenė, nors ir turėjo priešo vertinamų ginklų (pvz., vad. trumpąjį kalaviją, liet. skydą), iš ikivalstybinio l-pio paveldėjo, palyginti su gretimų valstybių kariuomenėmis, menkesnę ginkluotę. Lietuviai nuo seno naudojo kalaviją, bet 13 a. jį turėdavo paprastai kilmingieji, ir lanką, bet tik 14 a. jį plačiau ėmė naudoti LDK kariuomenės rusų lankininkai. Pagr. ginklai buvo svaidomoji ietis, kovos kirvis, kovos peilis, skydas. 13 a. 2 pusėje pradėta naudoti pilių apgulties mašinas, 1382 pirmąkart minima paraku šaudanti liet. artilerija (bombardos). Iš apsaugos priemonių, greta skydo, 13–14 a. buvo naudojami šalmai, šarvai – krūtinę arba visą kūną dengiantys grandininiai šarvai (14 a. ėmė plisti plokšteliniai ir žvyniniai), apsauginė liemenė iš storo kailio, veltinio. Pasak 13 a. pr. ist. šaltinių, liet. kariai į karo žygius vykdavo raiti, o kaudavosi dažn. pėsti, išsirikiavę trimis eilėmis. Į pirmą eilę stodavo labiausiai patyrę, geriausiai ginkluoti ir stipriausi kariai, į paskutinę – atitinkamai lengviausiai ginkluoti ir mažiausiai patyrę. Manoma, nauja kariuomenės rūšis – kavalerija – susiformavo 13 a. pabaigoje. Ginkluotė buvo nuolat tobulinama, 14 a. jos atsilikimas nuo svarb. priešo – Vokiečių ordino – gerokai sumažėjo. 13 a. pab.–14 a. vid. Vilniuje, Kaune, Trakuose, Medininkuose, Krėvoje, Lydoje buvo pastatytos pirmosios mūrinės pilys.

13–14 a. kovodami su Vokiečių ordinu, ginkluote ir taktika pranašesniu priešu, lietuviai stengdavosi suardyti jo rikiuotę, sunkiai šarvuotus riterius priversti kautis pėsčiomis, įtraukti priešą į kovą jam nepalankiomis gamtinėmis sąlygomis. LDK teko kovoti didelėje teritorijoje – su Vokiečių ordinu vakaruose ir Livonijos ordinu šiaurėje, Maskvos kun-te ir Aukso orda rytuose, totorių chanatais pietuose – todėl jos kariuomenė turėjo būti judri.

Lietuva daug kariavo (12 a. pab.–13 a.) su V. ir P.v. Rusios, Haličo-Voluinės kun-tėmis, Mazovija, niokojo Padauguvio ir kt. žemes. Tie žygiai dažn. buvo grobiamieji – siekta prisiplėšti turto, paimti belaisvių. Nuo 13 a. pr. lietuviai kovojo su Kalavijuočių, nuo 1237 su Livonijos, nuo 13 a. 2 pusės ir su Vokiečių ordinu. 13 a., nors vokiečiai turėjo pranašesnę ginkluotę, lietuviai įveikdavo juos. Jie laimėjo Saulės, arba Šiaulių, mūšį (1236, žuvo Kalavijuočių ordino magistras, 48 riteriai, po mūšio sukilo kuršiai, žiemgaliai, sėliai, sumušto ordino likučiai prisijungė prie Vokiečių ordino); Durbės mūšį (1260,

žuvo Livonijos ordino krašto magistras, Vokiečių ordino didysis maršalas, Švedijos karalaitis, ~150 riterių, po mūšio sukilo kuršiai, žiemgaliai, estai, prasidėjo Didysis prūsų sukilimas, laikinai buvo sustabdytas Vokiečių ordino veržimasis į rytus, tai leido Lietuvos valstybei sustiprėti), Karusės mūšį (1270, žuvo Livonijos ordino krašto magistras ir 52 riteriai), Aizkrauklės mūšį (1279, žuvo Livonijos ordino magistras ir 71 riteris) ir kitus lauko mūšius. Vis dėlto Lietuvos kariuomenė sunkiai įveikdavo priešo įtvirtinimus, ypač mūrines pilis. Ilgainiui nusistojo kovų fronto linija, šiaurėje su Livonijos ordinu ėjusi maždaug dabartine Lietuvos–Latvijos siena, pietvakariuose su Vokiečių ordinu – Nemunu. Prie jo, Lietuvos pusėje, buvo sukurta Panemunės pilių sistema.

Durbės mūšis (dail. V. Norkus, aliejus, 20 a. 4 d-metis, VDKM)

14 a. kito kar. veiksmų pobūdis, svarb. tikslu tapo nebe plėšimas, stengtasi padaryti kuo didesnių nuostolių priešo kariuomenei, jo ūkiui, naikinti pilis. Abu ordinai reguliariai rengdavo niokojamuosius žygius į Lietuvą, lietuviai irgi atsakydavo žygiais į jų valdas (tik tų žygių buvo dvigubai mažiau). 14 a. lietuviai laimėjo Medininkų mūšį (1320), bet pralaimėjo Strėvos mūšį (1348). Vokiečių ordinas vis labiau ardė Panemunės pilių gynybinę sistemą, šalia liet. pilių statė savas. Vien kar. priemonėmis gintis nuo ordinų kariuomenės, nuolat gaunančios pastiprinimą iš krikščioniškosios Europos šalių, darėsi vis sunkiau. Naujos kartos d. kun-čiai Jogaila ir Vytautas ėmėsi ne tik karinių, bet ir diplomatinių bei politinių gynybos priemonių (1385 Lietuva su Lenkija sudarė Krėvos sutartį, 1387 priėmė krikštą). 1410 bendromis Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių pastangomis viename didžiausių Vid. r. Europos vid. amžių mūšių – Žalgirio mūšyje – Vokiečių ordino kar. pajėgos buvo sumuštos. Žuvo ordino didysis magistras, didysis komtūras, maršalas, dauguma kitų aukštų ordino pareigūnų, ~200 riterių; Vokiečių ordinas ėmė silpnėti, liovėsi tiesioginiai LDK puldinėjimai. Vakaruose atremdama vok. riterių agresiją, LDK rytuose ir pietuose 13–14 a. prisijungė mongolų-totorių susilpnintos Rusios žemių, 1362 rudenį įveikė Aukso ordos kariuomenę per Mėlynųjų Vandenų mūšį, bet 1399 totoriams pralaimėjo Vorsklos mūšį. 1368, 1370 ir 1372 Ldk Algirdo vadovaujama LDK kariuomenė žygiavo į Maskvos valdas (tolimiausi žygiai į rusų žemes), bet užimti Maskvos (mūro Kremliaus) ar labiau susilpninti Maskvos d. kun-tę nesugebėjo. 1426 Ldk Vytauto kariuomenė puolė Pskovo, 1428 – Naugardo žemes.

14 a. 2 pusės LDK karys (pagal to meto antspaudą)

Nuo 14 a. pab.–15 a. LDK kariuomenės pobūdis kito – V. Europos pavyzdžiu imta kurti riterių tipo šauktinę bajorų kariuomenę (jos ekipuotė ir ginkluotė – kalavijas, sunkioji ietis, lakštiniai (lėkštiniai) šarvai, šalmas, skydas ir kovos žirgas); 15 a. pab.–16 a. 1 pusėje ji sudarė kariuomenės pagrindą. Čia svarbus buvo bajorų luomo susidarymas. 1387 Jogailos privilegijoje bajorams nurodyta vienintelė – kar. prievolė (tarnyba su ginklu ir žirgu). Už kar. tarnybą bajorams buvo skiriami priklausomi valstiečiai – veldamai, tai stiprino jų ūk. potencialą ir teikė galimybę įsigyti geresnę ginkluotę. Į karą turtingesni bajorai eidavo su palydovais. 15 pab.–16 a. bajorai rinkdavosi į terit. principu sudaromus kar. vienetus – vėliavas, pradžioje maždaug to meto valsčių ribose, nuo 1566 – apskričių (pavietų). Be bajorų, dar buvo didikų šauktinė kariuomenė (~1/3 visos LDK kariuomenės), pranašesnė ginkluote ir aprūpinimu. Geriausiai ginkluota ir apmokyta dalis buvo d. kun-čio dvaro pulkas. 1529 I Lietuvos Statutas išsamiai reglamentavo kar. tarnybos sąlygas, skelbė, kad bajorų kar. tarnyba – visuotinė, nustatė jos pobūdį. Nuo 16 a. 2 pusės pradėta leisti kar. tarnybą nustatantys etmonų artikulai. Buvo įteisinta nauja kariuomenės vadovavimo tvarka – ją šaukė d. kun-tis, tiesiogiai vadovavo didysis (nuo 1497), vėliau – ir lauko etmonai.

Chotino mūšis 1673 (dail. J. Kossakas, piešinys, 19 a.)

LDK kariuomenės skaičius ir sudėtis nuolat kito: 1528 kariuomenėje buvo >19 800, 1567 – 27 700 raitelių, dauguma jų – husarai. 15–16 a. ginkluotės tobulinimas dažn. sietinas su parako, šaunamojo ginklo, pirmiausia arkebuzų, šaudynių, muškietų ir artilerijos, plitimu. 16 a. vid. Vilniaus gynybai buvo laikomi 245 art. pabūklai.

15 a. 1 pusėje LDK įvyko keli vidaus karai, 1435 Pabaisko mūšyje d. kun-čio Žygimanto Kęstutaičio kariuomenė sumušė varžovo dėl sosto Švitrigailos ir jį remiančio Livonijos ordino kariuomenes, ordino kar. galia buvo palaužta. Nuo 15 a. pab. stiprėjanti Maskvos valstybė pradėjo beveik nepaliaujamus karus dėl rytinių LDK žemių. 1514 Oršos mūšyje lietuviai sumušė gausesnę Maskvos kariuomenę, bet dėl didelės Rusijos kar. jėgų persvaros LDK prarado dalį r. žemių, tarp jų svarbiausią regiono tvirtovę – Smolenską. LDK kariuomenė dalyvavo 1558–83 Baltijos jūros baseino valstybių Livonijos kare su Rusija, 1564 sumušė gausesnes jos pajėgas Ulos ir Oršos mūšiuose ir sužlugdė Rusijos kariuomenės puolimą Vilniaus link; nuo 16 a. 8 d-mečio pab. drauge su Lenkijos kariuomene dalyvavo ATR valdovo S. Batoro žygiuose į Rusiją; per tą karą ATR įgijo didesnę dalį Livonijos. 16 a. kariauta ir su Krymo totoriais, 1506 laimėtas Klecko mūšis.

18 a. LDK kariuomenės pėstininkų regimento (pulko) karininkas (kairėje) ir eilinis

Nuo 15 a. pab. LDK kariuomenėje atsirado kar. samdinių – algininkų, nuo 16 a. 2 pusės šauktinės bajorų kariuomenės reikšmė ėmė mažėti. Nuo 17 a. pr. LDK svarbiausia tapo reguliari samdomoji kariuomenė, tačiau išliko ir šauktinė. 16–18 a. atsirado specializuotų dalinių, pvz., dragūnai, 17 a. artilerija tapo atskira kariuomenės rūšimi. 17 a. LDK algininkų kariuomenė pradėta skirstyti į tautinį (lenkų) ir svetimšalių autoramentus. Kariuomenė rūpinosi ir valst. sienos apsauga – buvo pasienio pilys, iki 17 a. pab. tam skirtos totorių vėliavos ir kazokų šimtinės, kurios vėliau buvo sutelktos į lengvosios kavalerijos, vad. Priešakinės sargybos, pulkus. Po 1717 Rusijai reikalaujant LDK buvo leista turėti 6000 karių (3800 raitelių ir 2200 pėstininkų bei kitų ginklo rūšių; 2 lent.). Iš tiesų 1717–75 LDK kariuomenėje buvo ~4000 karių, 1786 – 4775, įskaitant ir Priešakinės sargybos pulkus. Ji tiko tik vidaus tvarkai palaikyti, sienas saugoti ir paradams. 18 a. vid. tautinio autoramento kavalerija terit. požiūriu buvo suskirstyta į Žemaitijos, Lietuvos ir Baltarusijos divizijas. Per 1775–76 kariuomenės organizavimo reformą 5 atskiros kavalerijos (husarų ir petihorų) vėliavos buvo suskirstytos į tautinės kavalerijos brigadas, visa LDK kariuomenė – į 2 divizijas. Dideles privačias kariuomenes turėjo LDK didikai Radvilos, Sapiegos ir Oginskiai. 18–19 a. Prūsijos karalystės kariuomenėje (M. Lietuvoje) buvo atskiri lietuvininkų kar. daliniai – dragūnų, ulonų, 2 art. pulkai. Nuo 19 a. 9 d-mečio jie buvo vokietinami.

Per LLV–Švedijos karą (1600–29) Salaspilio mūšyje (1605) 3400 riteriškai parengtų ir ginkluotų LDK raitelių sumušė 14 000 švedų pėstininkų kariuomenę; vis dėlto karas išryškino bendrą valstybės silpnumą – negebėjimą pasisamdyti ir išlaikyti pakankamai karių, geriau apginkluoti kariuomenę šaunamaisiais ginklais bei tobulinti jų panaudojimo būdus – ir didesnė Livonijos dalis atiteko Švedijai. Per 17 a. 1 pusės ATR karus su Rusija LDK susigrąžino Smolenską. 17 a. LDK kariuomenė kartu su Lenkijos kariuomene kovojo su turkais, 1621 ir 1673 pasiekė pergales prie Chotino (dab. Ukraina). LLV–Rusijos karas (1654–67) ir Šiaurės karas (1655–60) parodė ATR kar. silpnumą. LDK kariuomenė 1655 nesugebėjo apginti Vilniaus nuo Rusijos kariuomenės – ji ir Švedijos kariuomenės užėmė didelę Lietuvos dalį. LDK galiausiai atsilaikė – išvadavo Vilnių, Kauną, Žemaitiją ir r. vaivadijas, bet neatkovojo Smolensko vaivadijos ir kai kurių kt. žemių. LDK kar. požiūriu ėmė silpti. Per Šiaurės karą (1700–21) LDK kariuomenė jau nebuvo jėga, ginanti šalies teritoriją. Faktiškai didikų kar. daliniai rėmė LDK teritorijoje kariaujančias Rusijos ir Švedijos pajėgas. Per 18 a. ATR teritorijoje veikė įv. polit.

tikslų siekusios konfederatų kariuomenės. Baro konfederacija (1768–72, veikė ir LDK) kovojo prieš stiprėjančią Rusijos įtaką, jai pralaimėjus įvyko ATR I padalijimas; po 1792 nesėkmingo ATR–Rusijos karo 1793 – ir ATR II padalijimas.

Iškilus pavojui ATR prarasti valstybingumą per Ketverių metų seimą (1788–92) buvo vykdomos jos ginkl. pajėgų reformos. LDK kariuomenė padidėjo keleriopai, 1792 siekė 17 500 karių – vėl tapo skirta kovai. Padaryti ATR kariuomenę pajėgią atsispirti gretimų absoliutinių monarchijų kariuomenėms pritrūko laiko. Pe 1794 sukilimą ATR ginkl. pajėgos smarkiai priešinosi RI ir Prūsijos kar. pajėgoms. LDK, be jos reguliarios kariuomenės, kovojo ir apskričių daliniai, Vilniaus miesto gvardija bei Vilniaus miesto milicija. 1794 rudenį gindama Varšuvos priemiestį Pragą žuvo didesnė LDK kariuomenės dalis. Sukilimui pralaimėjus ATR 1795 žlugo, jos (ir LDK) ginkl. pajėgos buvo paleistos.

2 lent. **LDK kariuomenės daliniai** (1717)

Tautinis (lenkų) autoramentas
kavalerija:
husarai: 6 vėliavos
petihorai: 26 vėliavos
totoriai ir kazokai: 20 vėliavų
Svetimšalių autoramentas
4 dragūnų regimentai
3 pėstininkų regimentai
Artilerijos korpusas
2 vengrų (janičarų) vėliavos

Per 1830–31 sukilimą ir 1863–64 sukilimą Lietuvoje susidarė sukilėlių dalinių, kovojančių dėl šalies nepriklausomybės. 1831 Lietuvos sukilėlius parėmė iš Lenkijos karalystės atžygiavęs A. Gelgaudo korpusas, 1863–64 sukilimas Lietuvoje buvo partiz. karo pobūdžio – išsiskyrė Z. Sierakausko rinktinės žygis į Kuršą.

Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–40 metais. 1918 atsikuriant Lietuvos valstybei buvo rūpinamasi ir jos ginkl. pajėgomis. Jų ištakos – 1917–19 Rusijos kariuomenėje suformuoti keli liet. daliniai (lietuvių atskirasis batalionas Rovne, lietuvių atskirasis batalionas Vitebske, lietuvių atsargos batalionas, lietuvių dragūnų divizionas, lietuvių Sibiro batalionas, 226 lietuvių lauko ligoninė Ungėnuose (dab. Moldavija). 1918 Vokietijos okupuotoje Lietuvoje buvo registruojami savanoriai. 1918 10 16 į Vilnių atvyko pirmieji 11 savanorių. 11 01 pradėtas formuoti 1, o 12 05 – 2 pėstininkų pulkas.

1918 11 23 paskelbtas pirmas įsakymas Apsaugos m-jai (ši data laikoma Lietuvos kariuomenės atkūrimo diena). 1918 12 31 prie Vilniaus artinantis Sov. Rusijos kariuomenei Lietuvos Vyr-bė (m-ras pirm. M. Sleževičius) ir Krašto apsaugos ministerija (KAM) persikėlė į Kauną. 1919 01 buvo kuriami atskiri pėstininkų batalionai, pradėta formuoti artileriją, kavaleriją, kar. aviaciją, karo technikos dalis. Pirmieji kariai buvo savanoriai, nuo 1919 03 pradėta telkti pagal mobilizaciją (karininkų ir kar. specialistų mobilizacija paskelbta dar 1919 01). Iki 1920 pab. buvo 13 pėstininkų pulkų. Pirmieji junginiai buvo pėstininkų brigados: Atskiroji (nuo 1919 03, nuo 1919 07 – Antroji), Pirmoji (nuo 1919 07), Trečioji (nuo 1919 12); 1920 brigados pertvarkytos į divizijas, 1920 10 pradėta formuoti ir Ketvirtąją diviziją. Brigadoms ir divizijoms priklausę pulkai ne kartą keitėsi, joms priklausė ir artilerijos bei kavalerijos daliniai ir padaliniai. Iki 1920 pab. buvo suformuota 12 art. baterijų (2 jų – haubicų), 1919 02 pradėta kurti Art. pulką, 1920 12 jis pertvarkytas į brigadą, baterijos sujungtos į divizionus. 1921 artilerija pertvarkyta į keturis art. pulkus. Iki 1920 pab. suformuotas Husarų, pradėti kurti Ulonų ir Dragūnų kavalerijos pulkai. Nuo 1919 veikė Atskirasis aviacijos dalinys, trumpai – karo aviacijos mokykla. 1920 karo technikos dalims priklausė Elektrotechnikos, Inž., Automobilių batalionai. Buvo atskiras Šarvuočių būrys. Svarbi buvo Vietinės kariuomenės brigada (1920–23). Jai priklausė visi per karą formuojami atsargos daliniai ir komendantūros, KAM mobili-

Pirmojo raitelių (vėliau Husarų) pulko 1 eskadronas pulko šventėje (1919)

Penktojo pėstininkų LDK Kęstučio pulko kariai Vievio miškuose per kovas su Lenkijos kariuomenės L. Želigowskio junginiu (1920)

Šarvuočių rinktinės tankų kuopa (1926)

Skrenda tolimosios žvalgybos lėktuvų grandis (1930)

Trečiojo art. pulko kariai Gaižiūnų poligone (1930)

zacijos skyrius, brigada papildė kareiviais visus kar. dalinius ir kar. įstaigas, brigados štabas buvo atsakingas už kar. belaisvių stovyklas. Lietuvos kariuomenei priklausė Gudų pulkas (1918 12–1919 06), Gudų batalionas (1919 03–1923 08) ir Gudų atskirasis eskadronas (1918 pab.–1919 09). Neilgai veikė ir kiti (13 pėst. savanorių pulkas, Atskiras Šiaulių batalionas) daliniai.

1919 12–1924 01 Lietuvos kariuomenė saugojo ir valst. sienas. Iki 1920 01 sieną su Vokietija saugojo pėstininkų pulkai, nuo 02 – 1 parubežinis (vėliau – pasienio), nuo 1922 09 sieną su Latvija – 2 pasienio pulkai. 1923 07–12 veikė Pasienio sargybų divizija (keturi pasienio pulkai), trumpai iki 1924 01 – Pasienio apsaugos brigada, vėliau sienų apsauga perduota Vidaus reikalų m-jai. 1919–23 kaip ginkl. pajėgų dalis veikė ir Lietuvos šaulių s-ga – dalyvavo kovose su Sov. Rusijos ir Lenkijos kariuomenėmis ir Klaipėdos krašto sukilime (1923).

1920 pab. kariuomenėje buvo 41 763 kariai, 2119 laisvai samdomi tarnautojai, tarp jų ~400 kar. valdininkų, ~100 gydytojų, 16 kunigų. Vyr. vadas buvo prezidentas, nesant šio posto – m-ras pirmininkas. Iki 1919 kuriant kar. junginius atskiriems kar. vienetams vadovavo KAM. 1919 07 sukurta Kariuomenės vado institucija. Kariuomenė buvo organizuojama ir mokoma daugiausia Rusijos kariuomenės pavyzdžiu. Pėstininkų ginkluotė buvo mišri (dažn. vok. gamybos). 1920 Art. brigadoje buvo 72 art. pabūklai, kar. aviacijoje – 11 kovos lėktuvų, turėta 4 šarvuoti automobiliai ir šarvuotasis traukinys *Gediminas.*

1919 02 Lietuvos kariuomenė pradėjo kovas su Sov. Rusijos kariuomene. Talkinama vokiečių Alytaus kautynėse, Jiezno kautynėse ir Kėdainių kautynėse ji sužlugdė Sov. Rusijos kariuomenės planą apsupti ir užimti Kauną. Pavasarį ir vasarą Lietuvos kariuomenė (gegužės mėn. suformuota 2 rinktinės – Ukmergės ir Panevėžio), saksų savanorių padedama, puolė š.r. ir r. kryptimi, 05 03 užėmė Ukmergę, 05 18–23 per Kurklių–Panevėžio ir Kupiškio–Utenos operacijas – Anykščius, Kurklius, Panevėžį. 08 24 per Zarasų operaciją kariuomenės brigados (buv. rinktinės) pralaužė sustiprintą Sov. Rusijos kariuomenės gynybą ties Zarasais, iki 08 30 baigė vaduoti šalies teritoriją, 09 pasiekė Dauguvą į š.v. nuo Daugpilio, ten iki 1920 pr. kovojo greta Latvijos ir Lenkijos kariuomenių. Lietuvai grėsmę kėlė bermontininkai – 1919 10–11 jie užėmė Šiaulius, Biržus, Radviliškį. 1919 11 Lietuvos kariuomenė juos sumušė per Radviliškio kautynes. 1919 Lenkijos kariuomenė užėmė Vilnių, skverbėsi į kitas vietoves. Per Lenkijos–Sovietų Rusijos karą Sov. Rusijos kariuomenė užėmė Vilnių ir Vilniaus kraštą. Pagal Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartį (1920) Sov. Rusija Vilnių perdavė Lietuvai. Pagal susitari-

mą su Lenkija Lietuvos kariuomenė 1920 liepą laikinai užėmė Seinus, Suvalkus, Augustavą, vėliau jų nenorėjo perduoti Lenkijai ir rugpjūtį bei rugsėjį prie Augustavo ir Seinų patyrė pralaimėjimą nuo perėjusios į puolimą Lenkijos kariuomenės. Pagrindinės šalies kariuomenės jėgos buvo sutelktos Užnemunėje, todėl Lenkijos kariuomenės L. Želigowskio rinktinė puolė Vilnių, 1920 10 09 jį užėmė, skverbėsi gilyn į šalį. 1920 11 lietuviams laimėjus Giedraičių mūšį netrukus kovos su ja baigėsi. Lietuvos kariuomenė įvykdė pagr. uždavinį – apgynė atsikūrusią valstybę, bet neįstengė apginti sostinės Vilniaus, Vilniaus ir Seinų kraštų. 1923 01 šalies savanoriai (kariai ir šauliai) dalyvavo Klaipėdos krašto sukilime.

1921–24 taikos sąlygomis kariuomenė buvo sumažinta – palikti 9 pėstininkų, 4 art., 2 kav. pulkai, karo aviacija, karo technikos dalys. 1926 buvo išformuoti dar 2 pėstininkų ir 1 art. pulkai, minosvaidžių batalionas. Labai kito karo technikos dalių sudėtis – suformuotos Šarvuočių ir Automobilių rinktinės, įgytas (nuo 1935) mokomasis kar. laivas *Prezidentas Smetona*. 1935, didėjant karo grėsmei Europoje, pradėtas vykdyti 7 metų kariuomenės modernizavimo planas, vėl suformuoti 2 pėstininkų, 1 kavalerijos, 1 art. pulkai, Priešlėktuvinės apsaugos rinktinė ir Raitosios artilerijos grupė, kariuomenė pagal šalies fin. galimybes apginkluota modernesniais ginklais.

1940 06 kariuomenėje buvo 28 005 žmonės: 22 265 kareiviai, 1728 karininkai, 2091 liktinis, 2031 civ. tarnautojas (iš jų – 110 karininkų pareigose).

Kariuomenė buvo ginkluota belgiškais, čekoslovakiškais ir vokiškais *Mauser* sistemos šautuvais ir karabinais, sunkiaisiais *Maxim* kulkosvaidžiais, šveicariškais automatiniais 20 mm kalibro pabūklais *Oerlikon*, vok. ir pranc. gamybos patrankomis ir haubicomis (3 ir 4 lent.). Šarvuotosios technkos turėta nedaug – 6 švediškus *Landswerk-182* ir 4 vok. *Daimler* tipo šarvuočius bei 24 angliškus *Vickers-Carden Loyd* ir 12 pranc. *Renault FT-17* tipo lengvųjų tankų ir tankečių. Kar. aviacijoje buvo 118 įv. tipo lėktuvų, ~1/2 jų pagaminta Lietuvoje.

1940 06 pr. kariuomenės sudėtis buvo tokia: krašto apsaugos m-rui tiesiogiai pavaldūs: kariuomenės vadas, kariuomenės tiekimo viršininkas, kariuomenės teismo pirmininkas, kar. prokuroras, Karo muziejaus viršininkas, KAM juriskonsultas, Karininkų ramovė, karininkai ypatingiems reikalams; kariuomenės vadui pavaldūs buvo Kariuomenės štabas, trys pėstininkų divizijos, kavalerija, kar. aviacija, Karo technikos v-ba su kar. technikos viršininkui pavaldžiomis karo technikos dalimis, Priešlėktuvinės apsaugos rinktinė, pėst. ir art. inspektoriai, Aukštoji karo mokykla, Karo mokykla (su pavaldžia art. grupe), kar. atstovai užs. valstybėse, kar. kapelionai ir Lietuvos šaulių s-ga.

Ginklų rūšimis buvo laikoma pėstininkai, kavalerija, kar. aviacija, kar. technikos dalys ir Priešlėktuvinės apsaugos rinktinė. Pirmajai pėst. divizijai priklausė štabas, 3 pėstininkų ir 2 art. pulkai, Vilniaus miesto ir Biržų, Kėdainių, Panevėžio, Raseinių, Rokiškio, Švenčionėlių, Trakų, Ukmergės, Utenos, Zarasų apskričių komendantūros. Antrąją pėstininkų diviziją sudarė 3 pėstininkų ir 1 art. pulkas, Kauno miesto ir Alytaus, Marijampolės, Seinų, Šakių, Vilkaviškio apskričių komendantūros. Trečiajai pėstininkų divizijai priklausė štabas, 3 pėstininkų ir 1 art. pulkas, Kretingos, Mažeikių, Šiaulių, Tauragės,

3 lent. **Lietuvos kariuomenės šaunamieji pėstininkų ir šaltieji ginklai** (1940)

Ginklai	Skaičius
šautuvai	147 501
pistoletai	12 000
kulkosvaidžiai	5 000
sunkieji kulkosvaidžiai	924
kardai	6 688
durtuvai	3 000
minosvaidžiai*	36

*Lietuvos kariuomenėje minosvaidžiai iki 1940 buvo priskiriami pėstininkų ginklams

4 lent. **Lietuvos kariuomenės artilerija** (1940)

Artilerijos pabūklai (kalibras)	Skaičius
lengvieji pabūklai 20 mm	350
patrankos 75 mm	114
patrankos 76 mm	19
haubicos 105 mm	109
haubicos 155 mm	2
priešlėktuviniai pabūklai 75 mm	9

5 lent. **Lietuvos kariuomenės daliniai** (1940 06)

Dalinio pavadinimas	Veikimo metai
Pėstininkai	
Pirmasis pėstininkų pulkas	1918–1940
Antrasis pėstininkų pulkas	1918–1940
Trečiasis pėstininkų pulkas	1919–1926, 1935–1940
Ketvirtasis pėstininkų pulkas	1919–1940
Penktasis pėstininkų pulkas	1919–1940
Šeštasis pėstininkų pulkas	1919–1940
Septintasis pėstininkų pulkas	1919–1940
Aštuntasis pėstininkų pulkas	1919–1940
Devintasis pėstininkų pulkas	1919–1940
Artilerija	
Pirmasis artilerijos pulkas	1919–26, 1935–1940
Antrasis artilerijos pulkas	1921–1940
Trečiasis artilerijos pulkas	1921–1940
Ketvirtasis artilerijos pulkas	1921–1940
Kavalerija	
Husarų pulkas	1919–1940
Ulonų pulkas	1920–1940
Dragūnų pulkas	1920–1924, 1935–40
Kiti daliniai	
Priešlėktuvinės apsaugos rinktinė	1935–1940
Automobilių rinktinė	1927–1940
Šarvuočių rinktinė	1924–1940
Ryšių batalionas	1919–1940
du inžinerijos batalionai	1919–1940

Telšių apskričių komendantūros. Kavaleriją sudarė 3 kav. pulkai, kiekvienam jų buvo priskirta raitosios art. grupė. Kar. aviacijoje buvo štabas, kar. aviacijos komendantūra, 3 aviacijos grupės su aerodromo kuopa kiekvienoje, kar. aviacijos m-la, tiekimo skyrius su Karo aviacijos dirbtuvėmis ir karo meteorologijos tarnyba. Karo technikos dalims priklausė Kar. technikos v-ba, ryšių, du inž. batalionai, Automobilių ir Šarvuočių rinktinės bei mokomasis karo laivas *Prezidentas Smetona*. Priešlėktuvinę apsaugą sudarė Priešlėktuvinės apsaugos rinktinė ir 5 priešlėktuvinės apsaugos kuopos. Artilerija nebuvo atskira ginklų rūšis – mobilizacijos ir operatyvinio valdymo klausimais ji buvo pavaldi pėstininkų divizijų vadams. Lietuvos kariuomenės daliniai vardijami 5 lentelėje 335 puslapyje.

Susiklosčius nepalankiai tarpt. padėčiai (dėl sėkmingo Vokietijos kariuomenės puolimo Prancūzijoje) LR Vyr-bė 1940 06 15 priėmė Sovietų Sąjungos ultimatumą Lietuvai ir kariuomenė nepasipriešino SSRS okup. pajėgoms. SSRS okupavus Lietuvą 1940 07 ji buvo pavadinta Lietuvos liaudies kariuomene ir sovietizuojama. 1940 07 uždaryta Lietuvos šaulių s-ga. 1940 08 03 SSRS aneksavus Lietuvą Lietuvos liaudies kariuomenę pradėta likviduoti, ji performuota į SSRS ginkl. pajėgų Dvidešimt devintąjį teritorinį šaulių korpusą. SSRS įkurtos Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos žiniai perduota visa buvusios Lietuvos kariuomenės ginkluotė, pastatai ir kitas kar. turtas, kar. įstaigos su archyvais, komendantūros pertvarkytos į kar. komisariatus.

Buv. Lietuvos kariuomenės kariai 1941 dalyvavo Birželio sukilime, 1944 stojo į Vietinę rinktinę (mėginta atkurti kariuomenę), 1944–53 prisidėjo prie Lietuvos pasipriešinimo sovietiniam okupaciniam režimui, dalyvavo Lietuvos laisvės kovos sąjūdyje. 1988–1998 Sąjūdžio mitinguose tvarką palaikė vad. žaliaraiščių būriai – Krašto apsaugos savanorių pajėgų pradininkai.

Vadovavimo ir aprūpinimo laivas *Jotvingis* (2006, Krašto apsaugos m-jos archyvas)

Karinių visureigių vairavimo pratybos (2006, Krašto apsaugos m-jos archyvas)

<u>*Lietuvos ginkluotųjų pajėgų kūrimasis ir raida po 1990.*</u> 1990 paskelbus Lietuvos valstybės atkūrimą prasidėjo krašto apsaugos sistemos ir kariuomenės kūrimas. 1990 01 priimtas Savanoriškosios krašto apsaugos tarnybos įstatymas. 1990 04 įsteigtas Krašto apsaugos departamentas (KAD). 1990, nesant sąlygų kurti kariuomenę, prie KAD įkurtas kar.-techninis sporto klubas. 1990 8 zonose įsteigti KAD skyriai, kurie vėliau tapo apskričių komendantūromis. 1991 įsteigtos ir 37 rajonų komendantūros. 1991 08 pradėta steigti komendantinius būrius. 1990 08 įkurta KAD Apsaugos tarnyba – sukarintas padalinys ypač svarbiems objektams saugoti. 1990 09 pradėta formuoti Pasienio apsaugos tarnyba, 1990 12 įsteigti Karininkų kursai ir Atskiras apsaugos būrys. Per 1991 01 SSRS agresiją prieš Lietuvą AT/AS rūmų ir kt. svarb. objektų gynybai buvo sutelkti savanoriai (KASP pradininkai) ir pasieniečiai, 01 13 įkurta LR laikinoji gynybos vadovybė, 01 17 – Savanoriškoji krašto apsaugos tarnyba, 02 22 – Mokomasis junginys (nuo 11 14 – Greitojo reagavimo brigada, nuo 1992 06 06 – Lauko kariuomenės 1 motorizuotoji desantinė brigada *Geležinis Vilkas*, tapo sausumos pajėgų pagrindu). Brigados svarb. kar. vienetas – batalionas. 1991 10 vietoj KAD įkurta KAM. 1992 sukurtos karinių oro pajėgų tarnyba ir karinių jūrų pajėgų flotilė. 1992 11 19 LR AT/AS aktu įteisintas Lietuvos kariuomenės atkūrimas. 1993 sukurtos KOP, 1995 – KJP. Nuo 1994 Lietuvai pradėjus rengtis stoti į NATO, kariuomenėje buvo siekiama įdiegti tokias pat kaip NATO šalių kar. procedūras ir standartus, keičiamos mokymo programos, atnaujinama ginkluotė. Nuo 1994 šalies kariai dalyvauja tarpt. operacijose. Siekiant tobulinti kariuomenės mokymo sistemą 1998 08 įsteigta Mokymų ir doktrinų v-ba (nuo 1999 – Lietuvos kariuomenės Mokymų ir doktrinų v-ba). 1999–2004 veikė *Žemaitijos* motorizuotoji pėstininkų brigada. Nuo 1992 Lietu-

vos ginkluotę ir kar. įrangą (tik pėst. ginklus, ryšių įrangą, pėstininkų šarvuočius ir lengvąsias transporto priemones) pirko iš kitų valstybių. Didesnę ginkluotės ir kar. įrangos dalį padovanojo draugiškosios šalys (pirmiausia Čekija, JAV, Norvegija, Švedija, Šveicarija ir Vokietija). Daugiausia jos iš perteklinių kar. atsargų pateikė Švedija. 2001 Lietuvos kariuomenė pradėjo prieštankinių raketinių sistemų JAVELIN ir 2002 oro gynybos raketinių sistemų STINGER įsigijimo iš JAV procedūras (gautos 2004 ir 2007) – perėjo į modernios ir kokybiškos ginkluotės įsigijimo lygį.

2004 Lietuvai įstojus į NATO pasikeitė šalies gynybos koncepcija: nuo terit. gynybos pereita prie kolektyvinės gynybos principo – šalies kariuomenė kartu su sąjungininkų pajėgomis turi būti pasirengusi atgrasinti ir atremti agresorių tiek savo teritorijoje, tiek už jos sienų. Lietuvos valstybės gynyba yra ir kolektyvinė visų NATO narių gynyba. Nauji šalies kariuomenės uždaviniai ir įsipareigojimai NATO gynybiniam aljansui lemia kariuomenės pertvarkymą pagal naujus reikalavimus: efektyvumo – gera ginkluotė ir įranga, sklandi sąveika su sąjungininkų pajėgomis, nuolatinis nustatytos kovinės parengties lygis, mobilumo – visi kar. vienetai turi būti parengti tarpt. operacijoms už šalies sienų ir greitai perdislokuojami, išsilaikymo – logistikos sistema turi garantuoti kar. operacijose dalyvaujančių pajėgų gebėjimą išsilaikyti nustatytą laiką, išlikimo – apsaugos priemonės nuo masinio naikinimo ginklo poveikio, tobulas vadovavimas ir valdymas. Lietuvos kariuomenė t.p. pertvarkoma visada būti pasirengusi teikti pagalbą kt. valstybės ir savivaldybių institucijoms teroristinių įvykių atvejais, padėti likviduoti gamtos stichijos padarinius ir reaguoti į kitokias ne tik karinio pobūdžio grėsmes, kurios pranoksta civilinių institucijų galimybes imtis atitinkamų priemonių.

Kariuomenės vadai: J. Andriškevičius (1993–99), J. Kronkaitis (1999–2004), V. Tutkus (nuo 2004); Gynybos štabo viršininkai: N. Vidrinskas (1991–92), V. Tutkus (1992–93, 1994–96), S. Knezys (1993–94), A. Jurgaitis (1996–2003), V. Vaikšnoras (nuo 2003); lauko (sausumos) pajėgų vadai: V. Tutkus (2001–04), A. Pocius (2004–07), laikinai einantis vado pareigas J. Žukas (nuo 2007); karinių oro pajėgų vadai: Z. Vegelevičius (1993–2000), E. Mažeikis (2000–04), J. Patašius (laikinai einantis vado pareigas, 2002), E. Adomynas (laikinai einantis vado pareigas, 2002–03), J. Marcinkus (2004–2005), A. Leita (nuo 2005); karinių jūrų pajėgų vadai: R. Baltuška (1995–99), K. Macijauskas (nuo 1999). Pav.

Arvydas Gaidys, Stasys Knezys, Vytautas Spečiūnas

Lietuvos kariuomenės šarvuotis M113 per pratybas (2007, Krašto apsaugos m-jos archyvas)

Lietuvos kariuomenės kariai per lauko pratybas (2007, Krašto apsaugos m-jos archyvas)

KRAŠTO APSAUGOS SAVANORIŲ PAJĖGOS

Krašto apsaugos savanorių pajėgos (KASP) – Lietuvos kariuomenės, nuo 2003 jos sausumos pajėgų sudėtinė dalis. Veikia savarankiškai arba kaip sausumos pajėgų dalis sąveikauja su kitomis ginkl. pajėgų rūšimis. Taikos metu KASP uždaviniai yra papildyti reguliariuosius kariuomenės dalinius ir padalinius kariais ir kar. vienetais, rengti ir siųsti į taikos rėmimo operacijas karius specialistus ir kar. vienetus, teikti paramą civ. valdžiai gaivalinių nelaimių atveju, saugoti strateginius objektus, administruoti ir rengti aktyvųjį kariuomenės rezervą. Per karą KASP daliniai vykdo jiems skirtas gynybos užduotis. 2004 LR įstojus į NATO vykdo ir šios gynybos org-jos užduotis (tarp jų teikia priimančiosios šalies paramą atvykstančioms NATO pajėgoms).

Krašto apsaugos savanorių pajėgų vėliava

Kariais savanoriais priimami LR piliečiai nuo 18 m., kurie pagal išsilavinimą, fizinį pasirengimą, sveikatos būklę bei dorines savybes atitinka rikiuotės kario reikalavimus. Stojantiems asmenims, neatlikusiems privalomosios pradinės karo tarnybos, bandomuoju l-piu skiriami pradiniai kar. mokymai. Kariams savanoriams, pašauktiems į pratybas, mokymus ar vykdyti tarnybos užduočių, iš Krašto apsaugos m-jos biudžeto lėšų mokamas rezervo kario atlyginimas. KASP sudaro štabas, 5 pėstininkų rinktinės (Dainavos, Dariaus ir Girėno, Žemaičių, Vyčio, Didžiosios Kovos), aviacijos rinktinė, Ldk Butigeidžio dragūnų mokomasis batalionas, kelios specializuotos kuopos (inžinerijos, kar. medicinos, kar. policijos, civilių ir karių bendradarbiavimo ir kt.). 2006 05 patvirtinus Lietuvos kariuomenės aktyviojo rezervo reformos koncepciją, KASP pertvarkomos į kariuomenės aktyvųjį rezervą, kuris turi atitikti visai kariuomenei keliamus reikalavimus – būti integruotas į reguliariąsias pajėgas, didelio pajėgumo, gebantis greitai reaguoti, lankstus, plačiai panaudojamas, greitai perdislokuojamas, per kar. operaciją galintis išsilaikyti numatytą laiko tarpą, sklandžiai bendradarbiaujantis su sąjungininkais įv. masto, tipo ir intensyvumo kar. operacijose Lietuvoje ir už jos ribų bei vykdantis visas kitas pavestas užduotis šalies viduje. Yra ~7000 karių savanorių ir ~900 profes. tarnybos karių (karininkų ir liktinių). Nuo 2004 dalyvavimas taikos rėmimo operacijoje Kosove patikėtas KASP kariams. Vyksta vienas būrys, kurį po pusės metų keičia kitas. KASP bendradarbiauja su analogiškomis užsienio šalių (Danijos, D. Britanijos, Estijos, JAV, Latvijos, Norvegijos, Švedijos) kar. pajėgomis. KASP ugdo visuomenės ir savo karių pilietiškumą bei tautinę savimonę: veikia KASP muziejus, orkestras, nuo 1991 leidžiamas *Savanorio* laikraštis, palaikomi ryšiai su visuom. org-jomis, m-lomis, organizuojami įv. renginiai, šventės, konkursai ir kíta. Nuo 1991 kasmet vyksta Savanorių sporto žaidynės.

ISTORIJA. KASP ištakos siekia Sąjūdžio laikus, kai jo organizuojamuose mitinguose tvarkai palaikyti buvo suburti saugos (vad. žaliaraiščių) būriai. Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 Sąjūdžio miestų ir rajonų būstinėse prasidėjo savanorių registracija. Šie žmonės vėliau sudarė kuriamos krašto apsaugos sistemos darinių pagrindą. 1990 Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje susikūrė savanorių rinktinės. 1990 09 Klaipėdos savanoriai Šilutės rajone vykdė rekognoskuotę, ėmė žymėti valst. sieną ir įrenginėti pasienio postus, 1990 10 02 Lazdijų savanoriai kartu su Pasienio apsaugos tarnyba įkūrė pirmąjį laikinąjį pasienio kontrolės postą Lazdijuose, vykdžiusį sienos kontrolės ir muitinės užduotis. Miestuose ir rajonuose savanoriai pradėjo saugoti svarbius valstybinius ir savivaldybių objektus. 1991 01 prasidėjus SSRS agresijai prieš Lietuvos valstybę apie 1000 savanorių iš visos šalies susitelkė į LR AT/AS rūmus. 1991 01 11 sudarytas LR AT rūmų gynybos štabas. 1991 01 17 LR AT priėmė Savanoriškosios krašto apsaugos tarnybos (SKAT) įstatymą, kuriuo remiantis sukurta SKAT. Patvirtina struktūra ir etatai, numatytas štabas, operatyvinis būrys, SKAT m-la, 8 rinktinės, 200 kuopų. Iš pradžių stigo kvalifikuotų vadų, programų, mokymo priemonių, ginklų, tinkamų patalpų. 1991 08 19 Maskvoje prasidėjus kom. pučui krašto apsaugos daliniai, Lietuvos laikinosios gynybos vadovybės sprendimu, turėjo ginklu ginti AT/AS ir Vyr-bės rūmus, o šalies okupacijos atveju – organizuoti ir vykdyti pilietinio pasipriešinimo akcijas visoje Lietuvos teritorijoje. Per pučą žuvo savanoris A. Sakalauskas. 1991 pab. įkurtas SKAT aviacijos junginys. Vyr-bės sprendimu savanoriai perėmė energetikos ir kitų svarb. objektų apsaugą.

1992 įsteigtas Vadų mokymo centras, vėliau mokymo centrai įkurti visose rinktinėse. Jaunesn. karininkai mokėsi LR karininkų kursuose, Krašto apsaugos m-loje (nuo 1994 Karo a-joje). Rusijos kar. vadovybei ignoruojant 1992 01 08 LR Vyr-bės sprendimą drausti atvykti į Lietuvos teritoriją pašauktiems į kar. tarnybą naujokams bei kitam papildomam kariuomenės kontingentui be Lietuvos valdžios leidimo, savanoriai blokavo LR teritorijoje esančius rusų kar. dalinius ir aerodromus. Naujokų įvežimą pavyko sužlugdyti, manoma, blokada pagreitino Rusijos kariuomenės išvedimą iš Lietuvos. 1992 savanorių

padaugėjo iki 12 000, imta kurti batalionus. 1993 pr. karo komendantūrų f-jos perduotos savanorių rinktinėms, kurios tapo apskričių terit. gynybos rinktinėmis, sudaryti apskričių ir rajonų terit. gynybos štabai. Nuo 1993 KASP dalyvauja visose svarbiausiose kariuomenės ir tarpt. pratybose. Savanoriai vykdo ir kitas įstatymų numatytas užduotis: palaiko viešąją tvarką masinių susibūrimų vietose (pvz., 1993 per popiežiaus Jono Pauliaus II vizitą į Lietuvą), padeda pašalinti nelaimių ir katastrofų padarinius (gesina degančius miškus, durpynus, valo užterštus vandens telkinius). 1992–93 LDDP laimėjus Seimo ir Prezidento rinkimus prieš naująją LR valdžią 1993 bandyta sukelti grupės savanorių Pakaunės maištą. Nuo 1993 SKAT kariai vyksta mokytis į kt. šalis, o užs. savanoriai – į Lietuvą. JAV ir D. Britanijos kariai padėjo perimti Vakarų valstybių kar. standartus, suvokti vakarietišką ginkl. pajėgų modelį. Nuo 1994 savanoriai Lietuvos kariuomenės būriuose pradėjo dalyvauti tarpt. operacijose Kroatijoje, vėliau – Serbijos Kosovo provincijoje, Afganistane ir Irake. 1998 SKAT pertvarkyta į KASP. Nuo pat pradžių rengtasi terit. gynybai, siekta turėti kuo daugiau karių savanorių ir padalinių visoje šalies teritorijoje. 2004 Lietuvai įstojus į NATO ir kintant KASP uždaviniams karių mažėja, panaikinti 3 rinktinių štabai, J. Lukšos vadų ir rinktinių mokymo centrai, Krašto apsaugos savanorių pajėgoms perduotas ir į mokomąjį pertvarkytas Ldk Butigeidžio dragūnų batalionas.

Krašto apsaugos savanorių pajėgų Šiaulių rinktinės kariai per šaudymo pratybas (1994)

Krašto apsaugos savanorių pajėgų savanoriai palaiko viešąją tvarką Vilniuje, Vingio parke, per popiežiaus Jono Pauliaus II vizitą Lietuvoje (1993)

Krašto apsaugos savanorių pajėgų vadai: J. Gečas (1991–93 KASP štabo viršininkas, iki 1994 vado pareigybės nebuvo), A. Pocius (1993–94 KASP štabo viršininkas, 1994–2003 vadas), B. Juozaitis (1996–97 KASP laikinasis vadas), A. Plieskis (nuo 2003). Pav.

L: *Krašto apsaugos savanorių pajėgos* / sud. P. Dabulevičius, V. Voveris Vilnius 2001; **V. Voveris** *Trečioji savanorių karta* Vilnius 2007.

Vytautas Voveris

Lietuvos šaulių sąjunga

Lietuvos šaulių s-ga – sukarinta visuomeninė org-ja. Jos uždaviniai yra stiprinti Lietuvos valstybės nepriklausomybę, rengtis pilietinei savigynai ir krašto ginkl. gynybai, visuot. pasipriešinimui okupacijos atveju, padėti krašto apsaugos struktūroms rengti mobilizacinį rezervą, teikti pagalbą policijai palaikant viešąją tvarką, kovojant su nusikalstamumu bei stiprinant valst. sienų apsaugą, padėti civ. saugos ir gelbėjimo institucijoms, ugdyti pilietiškumą, pagarbą LR Konstitucijai ir pasitikėjimą valstybe, puoselėti etninę tautos kultūrą. Per karą šaulių koviniai būriai įtraukiami į LR ginkluotąsias pajėgas ir vykdo vadovybės pavestas gynybos užduotis.

Lietuvos šaulių sąjungos vėliava

Šaulių veiklą reglamentuoja 1997 priimtas Lietuvos Respublikos šaulių sąjungos įstatymas ir 2000 patvirtintas statutas. Šauliais gali būti LR piliečiai nuo 12 metų. Yra jaunieji (12–18 metų) ir rikiuotės (18–45 metų, sudaro atsargos kariai) šauliai. Lietuvos šaulių s-gai vadovauja vadas, kurį krašto apsaugos m-ro teikimu tvirtina jos suvažiavimas. Paskelbus karo

Šauliui įteikiamas Lietuvos visuomenės paaukotomis lėšomis nupirktas ginklas (20 a. 3–4 d-metis)

Pratybos Jaunųjų šaulių vadų ir instruktorių rengimo centre Rukloje (Jonavos rj. s-bė, 2001)

Šauliai per karinius mokymus J. Radvilos mokomajame pulke (Rukla, Jonavos rj. s-bė, 2001)

padėtį jos vadas vadovauja tik nekoviniams padaliniams. Šaulių sąjungos struktūra pagrįsta LR admin.-terit. suskirstymu – visose apskrityse yra po vieną rinktinę, kurią sudaro kuopos ir atskirieji būriai. Yra 126 kuopos (iš jų 32 – jaunųjų šaulių) ir 21 atskirasis būrys (iš jų 10 – jaunųjų šaulių), juose – >10 000 šaulių (2008). Šaulių sąjungos štabas įsikūręs Kaune. Šaulių padalinių vadai ir instruktoriai rengiami Puskarininkių m-loje ir savanorių mokymo centruose. Prie Lietuvos karo a-jos veikia Jaunųjų šaulių vadų ir instruktorių centras, sukurtos jaunųjų šaulių mokymo programos. Sudaryta Lietuvos jaunųjų šaulių vadų taryba. Padėti policijai palaikyti viešąją tvarką atrinkta ~1000 Šaulių sąjungos narių, dauguma jų baigė spec. mokymus ir tapo policijos rėmėjais. Šauliai talkina Valstybės sienos apsaugos tarnybai ir Civilinės saugos valdybai. Nuo 2001 Lietuvos šaulių s-ga rengia mobiliąsias vasaros stovyklas moksleiviams. Veikia meno saviveiklos kolektyvai (ansambliai, chorai, kapelos), rengiamos sportinės varžybos, konkursai. Kaune leidžiamas žrn. *Trimitas* (ėjo 1920–40, atkurtas 1990). Palaikomi ryšiai su D. Britanijos, Estijos, Latvijos, Švedijos analogiškomis org-jomis.

ISTORIJA. Lietuvos šaulių s-ga įkurta 1919 06 27. Ją kūrę liet. inteligentai siekė prisidėti prie Lietuvos nepriklausomybės gynimo ir išsaugojimo. Pradininkas – M. Šalčius, ideologas – V. Putvinskis. 1919–23 šauliai dalyvavo kovose su Sov. Rusijos ir Lenkijos kariuomenėmis ir Klaipėdos krašto sukilime, 81 jų žuvo, 146 buvo sužeisti. 1940 s-gai priklausė >62 000 narių, daugiausia ūkininkų ir darbininkų, nemažai tarnautojų. Veikė atskiri moterų, moksleivių, rėmėjų padaliniai. Į Šaulių sąjungą galėjo stoti 16 m. sulaukę asmenys. Šaulių padaliniai sudarė 22 rinktines. Buvo ginkluoti lengvaisiais ginklais, kuriuos šauliai laikydavo namuose. Šauliai lavino Lietuvos gyventojų kar. ir fizinį pasirengimą, stiprino valstybės gynimo pareigos supratimą, talkino įveikiant gaivalines nelaimes, rūpinosi moterų veikla. S-gai dalį lėšų skyrė valstybė, kitos gautos iš nario mokesčio, pajamų iš turimo turto, pramogų pelno ir aukų. SSRS 1941 06 okupavus Lietuvą 1940 07 13 Lietuvos šaulių s-ga buvo uždaryta, ~90% vadų ir tūkstančiai eilinių narių represuoti. Likę įsitraukė į kovą su sov. okup. režimu – kūrė slaptas org-jas, platino pogrindžio spaudą, atsišaukimus, keldavo trispalves vėliavas. Daugelis šaulių dalyvavo Birželio sukilime, prov-joje jie buvo pagrindinė sukilimo jėga. Per Vokietijos okupaciją 1941–44 daug šaulių dalyvavo lietuvių antinaciniame pasipriešinime. 1944–53 daug s-gos narių įsitraukė į kovą su sov. okup. režimu, vadovavo būriams, rinktinėms, Z. Drunga, D. Jėčys, V. Montvydas – apygardoms. Į Vakarus pasitraukę šauliai 1954 suorganizavo Lietuvos šaulių s-gą tremtyje, kuriai priklausė 30 kuopų (16 – JAV, 9 – Kanadoje, 5 – Australijoje). Ilgainiui jų mažėjo, 2004 dar veikė 15 kuopų.

Lietuvoje s-ga atkurta 1989 09 25. Pirmasis būrys sudarytas Kaune, vėliau – Kelmėje, Šeduvoje, Skriaudžiuose, Panevėžyje ir kitur. 1990 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę užmegzti ryšiai su Estijos, Latvijos, Ukrainos panašiomis org-jomis. Moralinę ir fin. pa-

ramą teikė šauliai išeivijoje. 1991 01 prasidėjus atvirai SSRS agresijai šauliai dalyvavo LR AT/AS rūmų gynyboje, saugojo RTV pastatą Vilniuje, radijo stotį Sitkūnuose (prie Kauno), kitus svarbius objektus. Gindami Lietuvos nepriklausomybę žuvo s-gos nariai – D. Gerbutavičius, I. Šimulionis, G. Žagunis. Stiprinant krašto apsaugą daugelis šaulių perėjo į Savanoriškąją krašto apsaugos tarnybą, kuriamą *Geležinio Vilko* brigadą, Valstybės sienos apsaugos tarnybą. 1998 pradėtas reguliarus jų rengimas vadovaujantis Piliečių pasirengimo visuotiniam ginkl. ir neginkl. pasipriešinimui mokymo programa.

Lietuvos šaulių s-gos aukščiausias pasižymėjimo ženklas *Šaulių žvaigždė*

Lietuvos šaulių s-gos centro v-bos pirmininkai (buvo 1919–35): V. Putvinskis (1919–22 ir 1928–29), V. Krėvė (1922–24), S. Šilingas (1924–25), M. Šalčius (1925–26), T. Daukantas (1926), I. Vailionis (1926–27 ir 1934–35), R. Skipitis (1927–28), A. Žmuidzinavičius (1929–34).

Lietuvos šaulių s-gos vadai (iki 1935 viršininkai): V. Putvinskis (1919–22), P. Klimaitis (1922–25), M. Kalmantas (1925–35), P. Saladžius (1935–40), R. Zykus (Laikinosios tarybos pirmininkas, 1989–90), A. Bendinskas (Centro v-bos pirmininkas, 1990), G. Jankus (1990–94), R. Mintautas (1994–97), L. Bakaitis (1997–99), J. Gečas (1999–2000), B. Vizbaras (2000–01, laikinai einantis pareigas), J. Širvinskas (nuo 2001).

Lietuvos šaulių s-gos užsienyje vadai: A. Mantautas (1954–62), J. Giedrikas (1962–64), A. Valatkaitis (1964–67), V. Išganaitis (1967–73), V. Tamošiūnas (1973–76), K. Milkovaitis (1976–87), M. Abarius (nuo 1987). Pav.

L: *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004* / sud. V. Kavaliauskas, J. Širvinskas, S. Jegelevičius Kaunas 2005.

Vytautas Voveris

Tarptautinis saugumas

Tarptautinis saugumas – užsienio valstybių gynybinės garantijos Lietuvai ir Lietuvos veikla užtikrinant tarptautinį saugumą. 1990 atsikūrusi LR (ir Estija bei Latvija) yra padidintos geopolit. įtampos zonoje, todėl jai labai svarbios kolektyvinio saugumo garantijos.

NARYSTĖ NATO

1992 09 AT/AS pirmininkas V. Landsbergis susitiko su NATO gen. sekretoriumi M. Wörneriu ir kreipėsi pranešimu į NATO Tarybą pareikšdamas apie Lietuvos norą prisidėti prie kolektyvinio saugumo pastangų ir prašydamas NATO stebėti sutartą Rusijos kariuomenės išvedimą. 1994 01 LR prez. A. Brazauskas laišku kreipėsi į M. Wörnerį prašydamas priimti Lietuvą į šią gynybinę org-ją. 1994 LR prisidėjo prie NATO Partnerystė taikos labui programos, skirtos Euroatlantinės erdvės bendradarbiavimui, stabilumui ir saugumui didinti. 1999 NATO Lietuvai pateikė veiksmų planą, skirtą narystės šioje tarpt. org-joje siekiančioms valstybėms padėti pertvarkyti ginkl. pajėgas bei įgyvendinti teis. reformas. 2002 Prahoje vykusiame NATO šalių vadovų susitikime Lietuva kartu su Bulgarija, Estija, Latvija, Rumunija, Slovakija ir Slovėnija buvo pakviestos stoti į org-ją. Visoms NATO narėms ratifikavus sutartį dėl naujų narių priėmimo 2004 03 29 visos 7 valstybės (ir Lietuva) tapo visateisėmis NATO narėmis. Iki narystės NATO Lietuvos ginkl. pajėgos buvo rengiamos ginti šalies teritoriją nuo išorinės grėsmės (terit. gynybos principas). Kariuomenė turėjo būti pasirengusi viena priešintis agresoriui. Atitinkamai buvo sudaroma Krašto apsaugos sistema, jos struktū-

Danijos naikintuvai F-16 Zoknių (Šiauliai) aerodrome per NATO oro policijos operaciją Baltijos šalyse (2004)

6 lent. **Lietuvos kariai tarpt. operacijose ir misijose**

Operacija	Laikotarpis	Žmonių skaičius*
JT operacijos ir misijos		
taikos palaikymo operacija Kroatijoje	1994–1996	90
taikos misija Afganistane	2002–2003	6
JT karinių stebėtojų misija Gruzijoje	nuo 2007	2
JT paramos misija Afganistane	nuo 2007	1
NATO vadovaujamos operacijos ir misijos		
palaikymo pajėgų (IFOR) operacija Bosnijoje ir Hercegovinoje	1996	175
stabilizavimo pajėgų (SFOR) operacija Bosnijoje ir Hercegovinoje	1996–2004	679
humanitarinė operacija Albanijoje	1999	10
Kosovo pajėgų (KFOR) operacija Kosovo provincijoje (Serbija ir Juodkalnija)	1999–2007	735
KFOR ir SFOR operacijų užduotims vykdyti (transporto lėktuvas su įgula ir aptarnaujančiu personalu)	2001–2003	98
taikos įvedimo misija Afganistane	nuo 2005	615
mokymo misija Irake	nuo 2005	12
humanitarinė operacija Pakistane	2005–2006	10
Europos saugumo ir bendradarbiavimo org-jos (ESBO)operacijos ir misijos		
verifikacijos misija Kosove	1998–1999	3
sienos stebėjimo misija Gruzijoje	2000–2005	6
ESBO paramos apmokant Gruzijos pasieniečius programa	2005–2007	1
ES operacijos		
karinė Makedonijoje	2003	1
karinė Bosnijoje ir Hercegovinoje	nuo 2004	6
JAV vadovaujamų koalicijų operacijos		
karinė Irake	2003	12
pokarinė Irake	nuo 2003	709
antiteroristinė Afganistane	2002–2006	162

* dėl rotacijos (dažn. kas pusę metų) dalis žmonių operacijose dalyvavo pakartotinai

Krašto apsaugos savanorių pajėgų kariai Kosove (2004)

Lietuvos karių dalinio Afganistane šaudymo pratybos (2005, Krašto apsaugos m-jos archyvas)

Karinių oro pajėgų transporto lėktuvas *C-27J Spartan* Afganistane (2007, Krašto apsaugos m-jos archyvas)

ra ir f-jos. Rengiantis narystei NATO buvo siekiama įdiegti bendras kar. procedūras ir NATO standartus, užtikrinti sąveiką su kitomis gynybinės org-jos valstybių pajėgomis, buvo atnaujinta ginkluotė, pakeistos kareivių ir karininkų mokymo programos. Lietuvai tapus NATO nare pagrindiniai jos kariuomenės uždaviniai: kartu su sąjungininkais užtikrinti patikimą agresoriaus atgrasinimą, o nepavykus atgrasinti – kartu su NATO pajėgomis ginti šalies suverenitetą, teritoriją, terit. vandenis bei oro erdvę ir atremti bet kokį ginkl. užpuolimą, užtikrinti Lietuvos prisiimtų kolektyvinių įsipareigojimų įgyvendinimą, dalyvauti NATO, ES, JT vadovaujamų ir šių org-jų tikslus įgyvendinančių koalicijų tarpt. operacijose. Kariuomenei keliami nauji reikalavimai: pajėgos turi būti efektyvios (gerai aprūpintos ir parengtos), operatyviai perdislokuojamos (galinčios veikti tarpt. operacijose), plataus panaudojimo (galinčios reaguoti į visų tipų grėsmes ir dalyvauti visų tipų operacijose). Pagrindinis veiklos principas – Lietuva, kaip NATO narė, neplanuoja tik terit. gynybos, o kuria ir stiprina pajėgumus, kurių reikia kolektyviniams tikslams įgyvendinti (NATO narių teritorijoms ginti, dalyvauti tarpt. operacijose, užtikrinančiose tarpt. saugumą).

Lietuva, kaip NATO narė, nėra tik kolekyvinio saugumo garantijų gavėja, ji kartu su sąjungininkais garantuoja tarpt. saugumą. Pajėgas tarpt. operacijoms skiria NATO narės, kurios su org-jos vadovybe planuoja ir kuria pajėgumus atsižvelgdama į esamą ir potencialią grėsmę. Pajėgumai plėtojami nuolat, nes kinta grėsmė ir gynybiniai poreikiai. LR, kaip ir kitos sąjungininkės, yra įsipareigojusi skirti 2% BVP savo ginkl. pajėgoms išlaikyti. Vienas naujų NATO garantų Lietuvai yra 2002 pradėtos kurti jos greitojo reagavimo pajėgos, kurios per <30 dienų gali būti perdislokuojamos į konflikto rajoną ir vykdyti kar. arba humanitarines operacijas. Greitojo reagavimo pajėgos pirmą kartą buvo panaudotos 2005 Pakistane, kur teikė pagalbą žemės drebėjimo ištiktiems žmonėms (operacijoje dalyvavo ir Lietuvos kariai). Svarbus garantas Lietuvai yra nuo 2004 vykdoma oro policijos operacija – LR, Estijos ir Latvijos oro erdvę saugo 4 vienos iš NATO valstybių naikintuvai, skiriami rotacijos principu, kurių bazė – Zoknių (Šiaulių miestas) aerodromas. Po 4 mėn. kovinio budėjimo juos keičia kitos valstybės įgulos ir lėktuvai.

NARYSTĖ JT IR ES

1991 Lietuva tapo JT nare. Jai tai garantuoja dipl. paramą, o prireikus ir JT narėms priėmus sprendimą, ir kar. pagalbą – ši org-ja turi savo kar. kontingentą ir stebėtojus.

1995 12 08 LR vyr-bė įteikė ofic. prašymą priimti Lietuvą į ES. Lietuva buvo pakviesta derėtis dėl narystės, derybos baigėsi 2002 12. Netrukus (2003 04 16) buvo pasirašyta stojimo į ES sutartis. Per referendumą Lietuvos piliečiai pritarė stojimui į ES. 2004 05 01 Lietuva (su Čekija, Estija, Kipru, Latvija, Malta, Slovakija, Slovėnija, Vengrija) tapo visateise ES nare. Nuo 2003 ES valstybių kar. vienetai vykdo tarpt. kar. operacijas (dalyvauja ir lietuviai). 2004 nutarta kurti Europos greitojo reagavimo pajėgas – kovines grupes, kurios turi tapti ir Lietuvos saugumo garantu. Joms ES valstybės skirs savo kar. vienetus, kiekvienoje kovinėje grupėje ~1500 karių. Pirmosios kovinės grupės sukurtos 2005. 2006 nutarta kurti bendrą Lietuvos, Latvijos, Lenkijos, Slovakijos ir Vokietijos kovinę grupę.

LIETUVOS VEIKLA STIPRINANT TARPTAUTINĮ SAUGUMĄ

Tapusi JT, NATO ir ES nare, Lietuva nėra tik tiesioginės kar. arba hum. pagalbos gavėja, ji pati nuo 1994 dalyvauja tarpt. operacijose, taip stiprindama ir savo saugumą; 1994–2006 jose dalyvavo ~2500 Lietuvos karių. Į tarpt. kar. ir hum. operacijas arba stebėtojais buvo siunčiami kar. vienetai, karių grupės ir pavieniai kariai (6 lent). Lietuva, kaip NATO valstybė, nuo 2005 vadovauja Afganistano Goro prov-jos atkūrimui. Pav.

SVEIKATOS APSAUGA

Pirmieji gydytojai Lietuvoje pradėjo dirbti 15 a. pradžioje valdovo ir didikų šeimose. Jie dažn. būdavo svetimšaliai, mokęsi V. Europos u-tuose. Medicinos praktika dar vertėsi barzdaskučiai chirurgai; jie gydydavo žaizdas, odos ir kt. ligas, atlikdavo kai kurias operacijas, 1509–1733 įv. pavadinimais veikė Vilniaus barzdaskučių-chirurgų cechas. 16 a. pradėta organizuotai kovoti su infekcinėmis ligomis, daugiausia karantino priemonėmis, įsteigtos špitolės – pirmosios ligoninių tipo įstaigos. 1792 ATR 194 špitolėse buvo išlaikomi ir gydomi 2159 paliegėliai ir ligoniai. 1799 Špitolių k-ja panaikino kai kurias nuskurdusias Vilniaus špitoles, jų turtas ir inventorius atiteko Šv. Pilypo ir Jokūbo špitolei, kuri pavadinta Generaline Šv. Jokūbo ligonine. 1781 VU įkurtas Med. f-tas, kuris uždarius u-tą 1832 pertvarkytas į Vilniaus medicinos-chirurgijos a-ją (veikė iki 1842). Šiose aukštosiose m-lose parengta ~1500 gydytojų. 1803 Vilniuje pradėta skiepyti nuo raupų. 1808 įkurtas Vakcinacijos i-tas; jis gamino raupų vakciną ir aprūpindavo ja gretimas gubernijas. 1809 Vilniuje įsteigtas Motinystės i-tas – labdaringa motinos ir vaiko globos org-ja, teikianti kvalifikuotą pagalbą neturtingoms gimdyvėms. Ligoninės pradėjo veikti ir kituose Lietuvos miestuose: Šiauliuose (1843), Telšiuose, Raseiniuose (1845), Ukmergėje (1846), Zarasuose, Panevėžyje (1847). 1887 Vilniuje įsteigta Bakteriologijos ir chemijos laboratorija, 1897 – L. Pasteuro stotis. 1896 Lietuvos gyventojų vidutinė gyvenimo trukmė buvo 32 m., mirtingumas 1000 gyventojų – 23–28.

Per I pasaul. karą gydytojų labai sumažėjo, daug gydymo įstaigų uždaryta. Kilo dėmėtosios šiltinės, dizenterijos epidemijos. 1920 Lietuvoje (be Vilniaus ir Klaipėdos kr.) buvo tik 216 gydytojų, 98 dantų gydytojai, 163 felčeriai, 75 akušerės. Dauguma jų vertėsi priv. praktika. Veikė 27 ligoninės, jos turėjo 1215 lovų. 1920 Aukštuosiuose kursuose Kaune įsteigtas Medicinos skyrius. 1922 įkurtame Lietuvos u-te (nuo 1930 VDU) veikė Med. f-tas, kuriam 1932 buvo pastatyti nauji rūmai, 1930 – Akių ligų, Ausų nosies ir gerklės ligų klinikos. Kitos u-to klinikos 1940 perkeltos į naujai pastatytą 1200 lovų ligoninę, vieną moderniausių Europoje. 1939 įregistruoti 154 susirgimai dėmėtąja šiltine, 1771 – trachoma, 2030 – difterija (nuo jos kasmet mirdavo ~500 vaikų). 1922–44 Med. f-tas parengė 1070 gydytojų, 547 dantų gydytojus, 229 provizorius; 26 medikams suteiktas daktaro moksl. laipsnis. 1925 priimtas Ligonių kasų (ligonių social. draudimo) įstatymas. 1938 Ligonių kasos buvo apdraudusios ~108 000 asmenų. Gydymas ligoninėse santykinai buvo pigus; negalintieji sumokėti gaudavo vietos s-bės pašalpą. Pastatyta nemaža naujų ligoninių, tarp jų – 12 apskričių ligoninių, įsteigtos kelios priv. ligoninės. Lovų ligoninėse daugėjo: 1920 jų buvo 1185, 1940 – ~5000. Steigta apylinkių sveikatos punktai, kuriuose dirbo gydytojas ir akušerė. 10 tūkst. gyventojų 1940 teko 6,7 gydytojo, 30 ligoninių lovų; gimstamumas tūkstančiui gyventojų buvo 23, mirtingumas – 13.

1940 SSRS okupavus Lietuvą pakeista jos sveikatos sistema: ~50 m. ji buvo plėtojama pagal sovietinį ekstensyvų A. Semaškos (pirmojo Rusijos sveikatos komisaro) sveikatos apsaugos organizavimo modelį. Stengtasi parengti kuo daugiau gydytojų (1986 jų buvo 15 300), statyti kuo daugiau ligoninių. 1986 veikė 199 ligoninės su 45 300 lovų, beveik visų rajonų centruose veikė centrinės rajonų ligoninės, turinčios ~300 lovų, poli-

klinikos ir greitosios pagalbos stotis arba skyrius. Šios ligoninės teikė terapijos, bendrosios chirurgijos, akušerijos bei ginekologijos stacionarinę ir 15–18 rūšių ambulatorinę pagalbą. Kai kuriose jų veikė didesni specializuoti (pvz., narkologijos, traumatologijos) skyriai. Labai specializuotą med. pagalbą teikė Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio ligoninės. Med. pagalbą teikė ~400 ambulatorijų ir poliklinikų, 1035 felčerių ir akušerių punktai, 277 moterų konsultacijos, vaikų poliklinikos, ambulatorijos, 28 dispanseriai (6 tuberkuliozės, 6 odos ir venerinių ligų, 2 psichoneurologijos, 7 narkologijos, 5 gydomosios fiz. kultūros, 2 onkologijos). Buvo 5 greitosios pagalbos stotys ir 44 skyriai, 2 kraujo perpylimo stotys, 56 sanitarijos ir epidemiologijos stotys bei skyriai, 1 dezinfekcijos stotis, 81 laboratorija (bakteriologijos, darbo higienos, toksikologijos). Veikė 374 vaistinės, 1141 vaistinių punktas. Kurortuose (Birštone, Druskininkuose, Likėnuose, Palangoje) ir kurortinėse vietovėse veikė 27 sanatorijos, turinčios 8800 lovų, 31 profilaktoriumas. 1986 dirbo 15 300 įv. specialybių gydytojų (su dantų gydytojais), 43 400 vid. med. išsilavinimo specialistų.

RESPONSUM
STEPHANI BISII
AMICUM PHILOSOPHUM
ODPOWIEDZ
STEFANA BISIO
DANA
PRZYIACIELOWI FILOZOFOWI

S. L. Bizijo veikalo apie melancholiją, maniją ir kaltūną viršelis (1772)

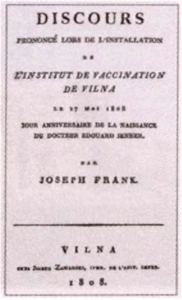
DISCOURS
PRONONCÉ LORS DE L'INSTALLATION
DE
L'INSTITUT DE VACCINATION
DE VILNA
LE 17 MAI 1808
JOUR ANNIVERSAIRE DE LA NAISSANCE
DU DOCTEUR EDOUARD JENNER.
PAR
JOSEPH FRANK.
VILNA
1808.

Dokumentų rinkinio apie Vakcinacijos instituto įkūrimą 1808 Vilniuje antraštinis lapas

Med. mokslo ir mokymo įstaigose 1986 veikė 16 med. mokymo, gydymo ir profilaktikos centrų, 6 MTI, Kurortologijos laboratorija. Gydytojus rengė 2 aukštosios m-los – VU ir KMI (1989–98 KMA, nuo 1998 KMU). Leisti žurnalai *Sveikatos apsauga* (1956–90), *Sveikata* (1991–2005), *Lietuvos sveikata* (1991–99), tęstiniai aukštųjų med. m-lų ir MTI leidiniai (*Medicina*, *Onkologija* ir kt.).

1945–85 VU Med. f-te ir KMI parengta >16 000 gydytojų ir dantų gydytojų (stomatologų), >2000 farmacininkų, 6 med. m-lose – >44 160 specialistų. Likviduota daug užkrečiamųjų ligų (trachoma, bruceliozė, poliomielitas). Vidutinė moterų gyvenimo trukmė 1985 buvo 76 m., vyrų – 66 m. (vidurkis – 71 metai).

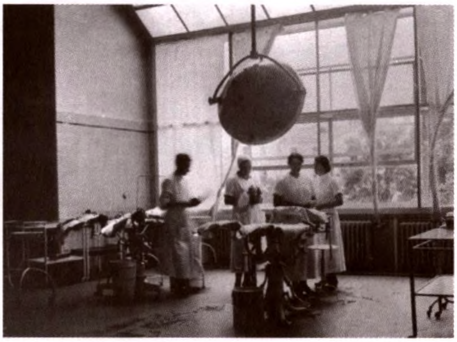

Lietuvos Raudonojo kryžiaus draugijos ligoninės Akušerijos ir ginekologijos klinikos operacinė (1932, Kaunas)

Kauno medicinos universiteto klinikos (1950)

SSRS okupacijos l-pio sveikatos apsaugos organizavimo modelis, greta privalumų, turėjo ir daug trūkumų – ideologizaciją, ribotus išteklius, labai specializuotą (brangią) sveikatos priežiūros sistemą. Jie itin išryškėjo pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais. Centralizuoto valdymo nepakankamai finansuojama sistema neskatino vietos valdžios iniciatyvos ir atsakomybės, nebuvo sveikatos įstatymų, medikų atlyginimas buvo labai mažas. Išryškėjo pasenusių med. technologijų, t.p. medikų žinių trūkumai. Social. ir med. problemos 1992 lėmė natūralaus gyventojų prieaugio spartų sumažėjimą, kūdikių mirtingumo padidėjimą. Pirmaisiais nepriklausomybės metais sparčiai ėmė gausėti vad. social. ligų – tuberkuliozės, sifilio, gonorėjos, didėjo gyventojų, daugiausia kaimo, mirštamumas nuo lėtinio alkoholizmo, padaugėjo savižudybių. Sveikatos apsaugos ištekliai naudoti neefektyviai ir neracionaliai.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę sveikatos politikos kūrėjai ėmėsi sveikatos sistemos struktūros ir institucijų, sveikatos priežiūros finansavimo, pirminės sveikatos priežiūros, visuomenės sveikatos reformų. 1991 Aukščiausioji Taryba-Atkuriamasis Seimas patvirtino Lietuvos nacionalinę sveikatos koncepciją, kurioje nustatė sveikatos sistemos plėtojimo pagr. kryptis. Koncepcijai įgyvendinti 1998 patvirtinta Lietuvos sveikatos programa, numatanti sveikatos priežiūros reformos kryptis, siektinus gyventojų sveikatos rodiklius, prioritetines sveikatos sistemos plėtojimo programas, jų artimuosius (iki 2005) ir tolimuosius (iki 2010) uždavinius. Priimtas Farmacijos ir Social. draudimo įstatymas

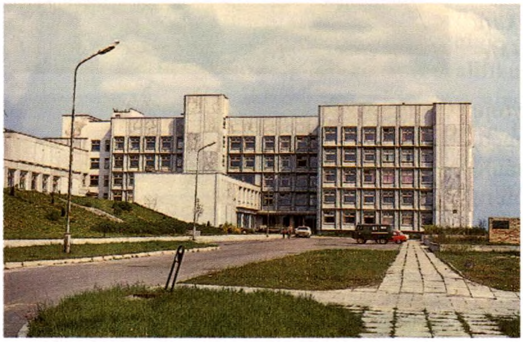

VU Santariškių ligoninė (1980)

Valkininkų vaikų sanatorija (1970)

VU vaikų ligoninė (1979)

(1991), pradėtas valstybinės sveikatos priežiūros decentralizavimas: pirminės, t.p. dauguma antrinės sveikatos priežiūros įstaigų perduota s-bėms, jas finansuoti imta per s-bių biudžetą. Viena sparčiausiai 1990–93 įvykdytų pertvarkų –aukštųjų m-lų specialistų rengimo reforma. Sekta nepriklausomos Lietuvos laikų tradicija ir remtasi užsienio, daugiausia Skandinavijos bei Š. Amerikos šalių, patirtimi. Įsteigta pirminė ir antrinė gydytojo rezidentūra, šiek tiek vėliau daugiapakopiu principu (bakalauro, magistro, doktorantūros studijos; podiplominis tobulinimasis) pradėti rengti ir kiti sveikatos priežiūros specialistai. Ligoninės, kuriose mokėsi ir praktiką atlikdavo studentai ir buvo vykdomi moksl. tyrimai, pertvarkytos į universitetines. 1992 įkurta Valstybinė ligonių kasa. 1993 įsteigtas Sveikatos apsaugos reformos biuras, kuriame veikė 13 darbo grupių, rengiančių sveikatos apsaugos pertvarkos modelius. 1994 priimtas Sveikatos sistemos įstatymas. Vėliau priimta Psichikos sveikatos priežiūros (1995), Alkoholio kontrolės (1995), Tabako kontrolės (1996), Stomatologinės priežiūros (1996), Pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo (1996), Sveikatos priežiūros įstaigų (1996) įstatymai. 1996 patvirtintas ir 1997 07 01 įgyvendintas Sveikatos draudimo įstatymas. Iki 2007 priimta ~30 sveikatą ir jos priežiūrą reglamentuojančių įstatymų. Visos sveikatos priežiūros įstaigos pagal juridinį statusą suskirstytos į ne pelno siekiančias – viešąsias ir biudžetines, pagal teikiamų paslaugų rūšį – į asmens ir visuomenės sveikatos priežiūros įstaigas. Pagal pavaldumą sveikatos priežiūros įstaigos skirstomos į pavaldžias Sveikatos apsaugos m-jai, apskritims ir s-bėms. Pagal sveikatos priežiūros paslaugų tiekimą, sveikatos priežiūra yra pirminio, antrinio ir tretinio lygio. Nuo 1992 pradėta rengti ir perkvalifikuoti bendrosios praktikos (šeimos) gydytojus. 1995 priimta Pirminės sveikatos priežiūros strategija, jos plėtojimo investicinė programa pradėta 1996. 1994 KMA įkurtas Visuomenės sveikatos f-tas, kuriame pradėta rengti visuomenės sveikatos bakalaurus, nuo 1997 įsteigta ir visuomenės sveikatos magistrantūra.

Lietuvos sveikatos apsaugos sistema koordinuojama aukščiausių šalies polit. ir admin. institucijų: Prezidento institucijos, Seimo, Vyriausybės, apskričių ir s-bių administracijų. 1998 06 16 LR Seimo nutarimu įsteigta Nacionalinė sveikatos taryba sveikatos politikai koordinuoti. Sveikatos apsaugos m-ja formuoja ir įgyvendina sveikatos politiką, garantuojančią asmens ir visuomenės sveikatos priežiūros prieinamumą, sveikatos paslaugų kokybę, racionalų išteklių naudojimą, rūpinasi, kad Lietuvos rinkoje būtų tik geros kokybės, saugūs, efektyvūs ir įperkami vaistai, atitinkantys ES reikalavimus.

Pertvarkant sveikatos priežiūros įstaigas pirminė sveikatos priežiūra atskirta nuo antrinės, kai kurios s-bių ligoninės pertvarkytos į slaugos ligonines ir ilgalaikės social. globos įstaigas, išplėstos ambulatorinės paslaugos, įkurta dienos stacionarų. Nuo 2003 pradėta intensyviau teikti specializuotą pagalbą, o pirmines sveikatos priežiūros įstaigas – decentralizuoti skatinant privačių šeimos gydytojų, dirbančių pagal sutartis su teritorinėmis ligonių kasomis, veiklą. Daugelis ligoninių yra valstybinės. 2006 pab. sveikatos apsaugos sistemoje buvo 158 ligoninės ir 444 ambulatorinės įstaigos. Lovų skaičius ligo-

ninėse mažėjo: nuo 46 175 (124 / 10 000 gyv.) 1990 iki 27 114 (80,1 / 10 000 gyv.) 2006.

Daugelis gydytojų ir kitų sveikatos priežiūros specialistų rengiami Lietuvoje pagal programas, atitinkančias V. Europos standartus. 2006 Lietuvoje dirbo 13 510 gydytojų arba 39,9 / 10 000 gyv. (1990 – 15 100 arba 40,8 /10 000 gyv.), iš jų vien privačiose įstaigose – 8%. Odontologų skaičius padidėjo nuo 2019 (5,5 / 10 000 gyv.) 1990 iki 2249 (6,6 / 10 000 gyv.) 2006. Beveik pusė (48%) jų dirbo privačiose įstaigose. Specialistų su aukštesniuoju ir aukštuoju medicinos išsilavinimu (ne gydytojų) skaičius sumažėjo nuo 47 300 (127,8 / 10 000 gyv.) 1990 iki 32 600 (96,4 / 10 000 gyv.) 2006.

1 lent. **Gydytojų, kitų medicinos specialistų ir ligoninių lovų skaičius 10 000 gyv.**

	1940	1950	1970	1980	1985	1990	2006
gydytojų	6,7	10,7	27,4	38,9	42,4	40,8	39,9
kitų med. specialistų	6,9	22,6	78,0	108,3	119,8	127,8	96,4
lovų	30,0	42,1	102,2	119,8	123,7	124,0	80,1

2 lent. **Gyventojų gimstamumas ir mirtingumas 1000 gyv.**

	1940	1950	1970	1980	1985	1990	2000	2005
gimė	23,0	23,6	17,6	15,1	16,5	15,4	9,8	8,9
mirė	13,0	12,0	8,9	10,5	10,9	10,8	11,1	12,8

Visuomenės sveikatos priežiūros įstaigų veiklą koordinuoja Valstybinė visuomenės sveikatos priežiūros tarnyba prie Sveikatos apsaugos m-jos. 2006 buvo 36 visuomenės sveikatos (1991–94 higienos centrai, iki 1991 – sanitarijos ir epidemiologijos stotys) centrai bei jų filialai, veikė 4 sveikatos mokymo centrai ir 7 specializuotos visuomenės sveikatos priežiūros įstaigos (Respublikinis mitybos, Lietuvos AIDS, Valstybinis aplinkos sveikatos, Užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės, Lietuvos sveikatos informacijos, Valstybinis psichikos sveikatos ir Nacionalinis visuomenės sveikatos tyrimų centras). 2006 buvo 370 asmens sveikatos priežiūros įstaigų, sudariusių sutartis su teritorinėmis ligonių kasomis, 173 iš jų valstybinės ir 197 privačios (1998 privačių pirminės sveikatos priežiūros įstaigų buvo 2,3 karto mažiau). Pirmines psichikos sveikatos paslaugas 2007 teikė 72 pirminės psichikos sveikatos centrai. 2007 visuomenės sveikatos centrų pagr. specialistai tapo valstybės tarnautojais, s-bėse pradėjo kurtis visuomenės sveikatos biurai, kurių pagr. uždavinys – aptarnaujamoje teritorijoje planuoti ir koordinuoti sveikatos ugdymo veiklą. Kai kurie sveikatos apsaugos rodikliai pateikti 1 ir 2 lentelėse. Pav. *Romualdas Gurevičius*

Slauga

Po Lietuvos krikšto pradėjus statyti bažnyčias netoli jų buvo steigiami namai ligoniams ir beglobiams seneliams; jie vadinti špitolėmis. 16 a. ir vėliau prieglaudų bei slaugos namų daugėjo. Špitoles išlaikydavo parapijos didikai; kaimo žmonės atnešdavo maisto. 1598 Ldk Zigmantas Vaza dalį miestų turgaus mokesčio skyrė špitolėms išlaikyti. Nuo 1635 špitoles, kuriose buvo slaugomi psichikos ligoniai, išlaikė vienuoliai bonifratrai. 1715 įkurtos Šv. Roko (Vilniuje) ir Šv. Lozoriaus (Vilniuje ir Kaune) špitolės. 1744 Vilniuje, Bokšto gatvėje, gailestingosios seserys vienuolės šaritės įkūrė ligoninę. 1775 LDK įkurta Špitolių k-ja, kuri rūpinosi ligonių slauga ir senelių globa, svarbią gailestingumo misiją vykdė vienuolynai: Liškiavoje – dominikonai, Marijampolėje – marijonai, Raseiniuose – pijorai. 1795 Lietuvai netekus valstybingumo Špitolių k-ja buvo panaikinta.

Pirmųjų žinių apie gailestingųjų seserų (slaugos), daugiausia apie akušerių, m-las Lietuvoje aptinkama nuo 18 a. pabaigos. 1775–1842 Vilniuje prie VU ir Gardine (čia buvo kviečiamos mokytis jaunos merginos iš Šiaulių ir Alytaus) veikė akušerių kursai. Mokslas truko 2 m., kiekvienoje m-loje mokėsi ~10 moterų. Stengdamasi nušalinti Bažnyčią nuo ligonių slaugos RI valdžia 1797 įkūrė Vilniaus gub. gydymo valdybą. Po 1831 ir 1863 sukilimų daug vienuolynų, bažnyčių ir špitolių buvo uždaryta.

1906 Vilniuje įkurta trimetė Centrinė felčerių m-la, į kurią kasmet buvo priimama iki 20 moksleivių. Vilniaus Raudonojo Kryžiaus d-jos gailestingųjų seserų bendruomenė 1888–1915 organizavo kursus gailestingosioms seserims rengti. Mokslas truko 2 m., programa buvo sudaryta iš teor. dalies ir praktikos, kurią kursantės atlikdavo Karo, Savičiaus, Šv. Jokūbo ligoninėse ir Vaikų chirurgijos ligoninėje Antakalnyje. 1897 Kauno

Vilkpėdės slaugos ligoninė (1912) Vilniuje

Ariogalos slaugos ligoninė (20 a. pr.)

miesto ligoninėje įkurti Gailestingųjų seserų kursai. Kaune Šv. Luko ligoninėje dirbo Karaliaučiuje mokslus baigusios vienuolės. 1921 įsteigta Žydų sveikatos apsaugos d-ja *Oze*, kuri rengė slaugytojų kursus. 20 a. 2–4 d-metyje špitolės vėl atgavo globos ir slaugos namų f-ją, ligoniais ir seneliais ėmė rūpintis katalikiškos org-jos. 1916 Žemaičių vyskupas P. Karevičius skatino kunigus steigti labdaringas prieglaudas pavargėliams, seneliams ir sergantiesiems šelpti. Siekta, kad jose dirbtų 25–35 m. merginos arba našlės, apmokytos gydytojų ir atlikusios praktiką ligoninėse.

Nepriklausomoje Lietuvoje 1918–40 nemažai kunigų pagarsėjo karitatyvine (globėjiška) veikla. Kun. S. Morkūno iniciatyva Kaune pastatyti globos ir slaugos namai, kun. J. Tilvytis įkūrė 6 prieglaudas. 1918–20 slaugos veikloje aktyviai dalyvavo vienuolės seserys samarietės. Jos lankydavo kaimo gyventojus, mokė žmones higienos, teikė pirmąją pagalbą. 1919 Kauno karo ligoninėje įkurti 4 mėn. trukmės Gailestingųjų seserų kursai. 1921 B. Kristutienė organizavo Lietuvos gailestingųjų seserų sąjungą (LGSS), kurios pirmininke išrinkta M. Aleksandravičiūtė. Nuo 1930 ši s-ga leido period. leidinį *Lietuvos sesuo*. 1920 P. Mažylis Kaune įsteigė Akušerių ir 2 m. trukmės Lietuvos Raudonojo Kryžiaus gailestingųjų seserų kursus. Iki 1940 iš kursų išsiplėtojusi Valstybinė akušerių m-la parengė 765 akušerius, 1920–44 Raudonojo Kryžiaus kursus baigė 630 gailestingųjų seserų. Kursų pagrindu įkurta Kauno aukštesnioji med. m-la. 1923 K. Grinius įsteigė *Pieno lašo* d-ją, kuri šelpė neturtingas motinas, kūdikiams papildomai parūpindavo maisto ir pieno, dirbančių motinų kūdikiams – priežiūrą darželiuose. 1934 prie Klaipėdos ligoninės įsteigti 2 m. Gailestingųjų seserų kursai, 1939 Vokietijai okupavus Klaipėdą perkelti į Kauną. Nuo 1936 Lietuvoje veikė Lietuvos gailestingųjų seserų s-ga ir Raudonojo Kryžiaus seserų d-ja. 1939 Lietuvoje buvo 394 akušerės.

1940 SSRS okupavus Lietuvą visos špitolės ir dauguma vienuolynų buvo uždaryta, ligoniai ir neįgalieji iškeldinti į prieglaudas. 1940 įkurta Vilniaus akušerių m-la, panaikinta Lietuvos gailestingųjų seserų s-ga, daugelis gailestingųjų seserų ištremtos į Sibirą. 1941 03 01 Panevėžyje pradėjo veikti Gailestingųjų seserų kursai (vadovas – M. Marcinkevičius). 1941 06 Vokietijai okupavus Lietuvą buvo steigiami slaugytojų kursai, kurie turėjo rengti slaugos personalą Vokietijos kariuomenės ligoninėms.

Po II pasaul. karo med. m-lose, be akušerių ir med. seserų, atsirado felčerių, laborantų ir sanitarijos felčerių studijos. 1957 Vilniaus 1 ir 2 med. m-los buvo pertvarkytos į Vilniaus med. m-lą. 1945 įkurta Klaipėdos med. m-la, 1971 pavadinta J. Kupčinsko med. m-la. 1954 įkurta Utenos med. m-la. Panevėžio Gailestingųjų seserų kursai petvarkyti į med. m-lą, kuri 1965 pavadinta A. Domaševičiaus med. m-la. 1957 surengta pirmoji med. seserų konf-ja Klaipėdoje. 1945–83 felčerių ir akušerių punktų skaičius padidėjo nuo 11 iki 1023. 1972 Kauno med. m-loje pradėtos rengti med. seserys stomatologų padėjėjos. 1989 savo veiklą atkūrė Gailestingųjų seserų s-ga. Iki 1990 kiekviena aukštesnioji med. m-la kasmet parengdavo po 120–300 med. seserų, akušerių ir felčerių.

1991 Lietuvos sveikatos apsaugos m-ja ir Danijos slaugytojų org-ja pasirašė pagalbos sutartį, pagal kurią sukurti nauji mokymo planai med. m-loms (projekto vadovė L. Kaalund-Jorgensen). 2000–02 visos 6 med. m-los buvo įtrauktos į miestų vietines kolegijas ir tapo Sveikatos f-tais; į slaugos studijas kasmet priimama po 60–90 studentų, suteikiamas bakalauro laipsnis.

1990 KMU įkurtos universitetinės bakalauro slaugos studijos, į kurias kasmet priimama 30–40 studentų (Slaugos f-to įkūrėjas ir pirmasis dekanas – A. Šeškevičius). 1999 įkurta slaugos magistrantūra (priimama 10, nuo 2007 – 20 studentų). 2003 įsteigtos neakivaizdinės studijos (60–70 studentų).

1996 VU Med. f-te pradėta vykdyti slaugos bakalauro studijų 4 m. programa (vadovė – D. Kalibatienė); kasmet priimami 25–28 studentai. Slaugos magistrantūros studijos įk. 2001 (20 studentų). KU Sveikatos mokslų f-te (įk. 1998, vadovas – A. Kirkutis) 2001 įkurta Reabilitacijos ir slaugos katedra, kurioje įsteigtos bakalauro dieninės (25 studentai) ir neakivaizdinės (27–40 studentų), 2004 – slaugos magistrantūros studijos (į dienines ir neakivaizdines studijas kasmet priimama 12 studentų). 1999 KMU įkurta Slaugos doktorantūra; iki 2007 daktaro disertacijas apgynė 7 slaugytojai.

2005 įkurtas Tarpuniversitetinis slaugos mokslo ir studijų k-tas, kuriam priklauso KMU, VU ir KU atstovai. Slaugos f-tai dalyvauja slaugos, kineziterapijos, ergoterapijos, social. darbo studijų, t.p. tarpt. programose (Leonardo da Vinci, Erasmus / Socrates ir kitose). 2007 Lietuvoje Slaugos ir palaikomojo gydymo paslaugoms teikti akredituotos ir turi licencijas veiklai 75 ligoninės.

Slaugos specialistus vienija Lietuvos slaugos specialistų organizacija (LSSO; įk. 1992, prezidentė A. Čiočienė). Pav.

Arvydas Šeškevičius

Farmacija

1506 Vilniuje, d. kun-čio dvare, įkurta vaistinė, į kurią iš Krokuvos vaistų, medžiagų ir darbo priemonių atsivežė vaistininkas A. Balińskis. Kauno magistrato knygose vaistininkai minimi nuo 1540. Pirmoji vaistinė Kėdainiuose įsteigta 1655, Klaipėdoje – 1677, Panevėžyje – 1781, Šiauliuose ir Telšiuose – 18 a. pabaigoje. Vaistininkai būdavo rengiami vaistinėse (kaip ir kt. amatininkai – pradedant mokiniu ir baigiant meistru) 12–15 metų. Jie mokėsi lot. kalbos, chemijos, botanikos, vaistų gamybos, vaistinių augalų auginimo. 1662 jėzuitų ordinas gavo ATR karaliaus privilegiją savo vaistinėse rengti vaistininkus. Vaistinėse pardavinėta įv. vaistažolės, jų šaknys, vaisiai, brangakmeniai, džiovintos varlės, kurmiai, gyvūnų kraujas, ragai ir kanopos, vilkų kepenys ir tulžis, gyvačių nuodai ir taukai, Egipto mumijų milteliai ir kita, t.p. pardavinėti saldumynai, prieskoniai ir alkoholis. Gaminta ir pardavinėta muilas, žvakės, lakai, dažai, klijai. Buvo populiarūs vid. amžiais naudoti vaistai – priešnuodžiai: vad. terijakai (jų sudėtyje turėjo būti gyvatės mėsos) ir mitridatai (turėjo būti opalo). Kiekvienas vaistininkas koktorijoje (vaistų ruošimo patalpoje) ruošdavo specialų tokio pobūdžio vaistą, kurio sudėtis nebuvo skelbiama (dažn. buvo vadinamas to vaistininko vardu). Nuo 1523 vaistines pradėjo periodiškai tikrinti gydytojai; 1570 įvesta vaistinių taksa (mokestis). 1764 vaistinėse uždrausta pardavinėti alkoholį.

Žinyno *Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński* viršelis, 1821

19 a. Lietuvos miesto vaistinės koktorija (Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos muziejaus ekspozicija)

Moksl. farmacijos pradžia Lietuvoje – 1785, kai J. Sartorijus VU Med. f-te (įk. 1781) pradėjo dėstyti farmacijos kursą. Jo paskaitų klausė ne tik studentai, bet ir miesto vaistininkai. 1798–1803 farmaciją VU dėstė A. Sniadeckis, 1807–31 – J.Volfgangas, kuris nuo 1804 vadovavo u-to vaistinei, prie jos įkūrė laboratoriją. 1810 įkurta Farmakologijos ir farmacijos

K. Stropaus vaistinė Laukuvoje (20 a. pr.)

V. Vadausko *Panemunės* vaistinė Kaune (1938)

katedra. 1819 prie Vilniaus med. d-jos įsteigtas Farmacijos sk., kuris 1820–22 leido *Vilniaus farmacijos žinyną (Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński)*. Jame buvo spausdinami farmakologijos, farmakognozijos, farmacijos straipsniai, duomenys apie to meto vaistininkų moksl. darbus. 1822–24 ir 1830 Vilniaus med. d-ja leido žrn. *Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacii*. 1832 uždarius VU Vilniaus medicinos-chirurgijos a-joje farmacijos kursą iki 1842 dėstė S. B. Gorskis. 1842 uždarius Vilniaus medicinos-chirurgijos a-ją dauguma Lietuvos farmacininkų aukštąjį išsilavinimą įgydavo Rusijos u-tuose. Rusijos valdomoje Lietuvos dalyje farmacija buvo reguliuojama pagal RI vaistinių statutą.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomą valstybę farmacininkai buvo rengiami Lietuvos u-to (1930–46 VDU, 1946–50 Kauno u-tas) Med. f-to Farmacijos skyriuje, kuriam 1922–39 vadovavo P. Raudonikis. 1934 Farmacijos skyriuje įsteigta vaistinė ir įkurtas Analizių sk., kuris vykdė vaistų ir maisto produktų kokybės valst. kontrolę; šis kompleksas vėliau pavadintas Farmacijos i-tu. Baigusieji Farmacijos sk. įgydavo chemiko vaistininko specialybę. Farmacija Lietuvos Respublikoje buvo tvarkoma pagal šiek tiek pakeistus RI įstatymus. 1937 Seime buvo priimtas Vaistinių, vaistų gamybos ir prekybos įstatymas. 1938 išleista Lietuvos farmakopėja. 1938 Lietuvoje veikė 327 vaistinės, 11 chemijos ir farmacijos laboratorijų, 17 urmo sandėlių. 1923–40 veikė Lietuvos vaistininkų draugija, Lietuvos farmaceutų sąjunga ir kitos farmacininkų profesinės organizacijos. 1923–40 buvo leidžiamas periodinis leidinys *Lietuvos farmacijos žinios*. 1919–39 VU (S. Batoro u-te) Medicinos f-te buvo Farmacijos skyrius.

SSRS okupavus Lietuvą 1940 vaistinės, urmo sandėliai ir farmacijos pramonės įmonės nacionalizuotos, farmacijos sistema pradėta reguliuoti pagal SSRS įstatymus. 1940–50 (su 1943–44 pertrauka) farmacininkai buvo rengiami Vilniaus ir Kauno u-tuose, nuo 1951 – KMI (1989–98 KMA, nuo 1998 KMU) Farmacijos f-te. Baigusieji šį f-tą iki 1998 įgydavo provizoriaus specialybę. Kauno aukštesniojoje med. m-loje iki 1991 buvo rengiami provizorių padėjėjai. 1984 Lietuvoje veikė 410 vaistinių, 5 vaistų sandėliai, 4 kontrolinės analizės laboratorijos, 6 farmacijos pramonės įmonės. Farmacijos sistemai vadovavo LSSR sveikatos apsaugos m-jos Vyriausioji farmacijos v-ba. 1975 KMI įkurtas Lietuvos farmacijos (nuo 1987 Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos) muziejus.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990 farmacinė veikla reglamentuojama LR farmacijos įstatymais (1991, 2006). Nuo 1991 Kauno kolegijoje (iki 2001 Kauno aukštesnioji med. m-la) rengiami farmakotechnikai, nuo 1998 KMU – farmacijos magistrai vaistininkai. Farmacijos sistemai vadovauja Farmacijos dep-tas ir Valstybinė vaistų kontrolės tarnyba (abu prie Sveikatos apsaugos m-jos). 2006 veikė 1602 vaistinės, 14 farmacijos pramonės įmonių, vaistus tiekė 78 didmenininkai. Leidžiami žurnalai *Lietuvos farmacijos žinios* (nuo 1991) ir *Farmacija ir laikas* (nuo 1999). Veikia Lietuvos farmacijos sąjunga (nuo 1990), Lietuvos vaistininkų sąjunga (nuo 2001) ir kt. profesinės organizacijos. Pav.

Tauras Mekas, Vitalija Miežutavičiūtė

Kurortai

Lietuvoje jau 1587 veikė Smardonės (dab. Likėnai, prie Biržų) miner. vandens gydykla. Stakliškėse, garsėjančiose gydomuoju miner. vandeniu, gydykla veikė nuo 1847, bet 1857 kilus gaisrui pastatai sudegė ir nebuvo atstatyti. 19 a. pab. gydytis žmonės vykdavo į Birštoną, Druskininkus, Palangą. Lietuvoje 1933 buvo 11 kurortinių vietovių: Palanga, Birštonas, Likėnai, Zarasai, Aukštoji Panemunė, Kačerginė, Kulautuva, Lampėdžiai, Berčiūnai, Anykščiai. 1940 kurortinių vietovių sąrašas papildytas – įrašyta Alytus, Bubiai, Juodšiliai, Paneriai, Pasvalys, Švenčionėliai, Šventoji, Trakai, Varėna II. SSRS okupacijos metais (po II pasaul. karo) 4 kurortai – Birštonas, Druskininkai, Likėnai ir Palanga – buvo vad. sąjunginės reikšmės.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990 neliko oficialaus kurorto statuso. Pasikeitus šalies ek. sąlygoms, nuosavybės statusui ir disponavimo pobūdžiui, kai kurios kurortų ūkio dalys priklauso teritorinės savivaldos subjektams, akcininkų b-vėms, privatiems asmenims (t.p. užsieniečiams). 2001 LR teritorijos admin. vienetų įstatyme minimi 4 miestai, turintys kurorto statusą – Birštonas, Druskininkai, Neringa, Palanga. Kurortų gamtinių išteklių pakanka intensyvesnei rekreacinei veiklai plėtoti: Druskininkuose ir Birštone šių išteklių pagrindą sudaro upės, miner. vandenys ir rekreaciniai miškai, Palangoje – Baltijos jūra, jūros paplūdimiai, miner. vandenys, rekreaciniai miškai, unikalus botanikos parkas, Neringoje – Baltijos jūra, Kuršių marios, paplūdimiai ir kopos, rekreaciniai miškai. Birštono, Druskininkų, Palangos kurortai teikia reabilitacinio sanatorinio gydymo, sveikatinimo ir grožio paslaugas ištisus metus. Taikoma sanatorinė dienotvarkė, dietinė mityba, kūno kultūra, mineralinės vonios, dušai, gydomojo purvo kompresai, klimatoterapija, kineziterapija, fizioterapija, aromaterapija, muzikos terapija, gydymas vaistais. Veikia specializuoti skyriai – juose gydomi sergantieji virškinimo, nervų, judėjimo ir atramos sistemos, inkstų, endokrininėmis, onkologinėmis, kvėpavimo sistemos ligomis, paveikti jonizuojančiosios spinduliuotės, streso, psichiškai ir fiziškai pervargę pacientai. Kurortų gydomosios durpės gerina periferinę kraujotaką, audinių mitybą, spartina lėtinių uždegiminių židinių nykimą, desensibilizuoja organizmą, jų kompresais gydomos įvairios uždegiminės ir degeneracinės ligos: sąnarių, ginekologinės, periferinės nervų sistemos ir kitos.

2002 10 29 LR Seimo nutarimu buvo patvirtintos rekreacinės teritorijos, kuriose yra galimybė plėtoti sanatorinio gydymo paslaugas (Anykščiai, Aukštadvaris, Likėnai, Salantai, Smalininkai, Zarasai, Ignalina, Molėtai, Trakai, Varniai ir kitos).

2007 07 kurortinės teritorijos statusas suteiktas Anykščių ir Ignalinos miestams bei Strigailiškio ir Palūšės gyvenamosioms vietovėms (Ignalinos rj. s-bė), atsižvelgiant į šių vietovių išskirtines Lietuvoje gamtines ir klimatines sąlygas, tinkamas kurortinio poilsio organizavimui tiek žiemą, tiek vasarą.

B i r š t o n a s, miestas, balneologinis, klimato ir purvo terapijos kurortas Lietuvos pietuose, Nemuno deš. krante; įsikūręs Nemuno kilpų regioniniame parke. 3127 gyv. (2007). Neogotikinė Šv. Antano Paduviečio bažnyčia (1899–1909, archit. A. Michnevičius). Didž. įmonė – *Birštono mineraliniai vandenys ir Co*. G-ja, meno m-la, kultūros centras, viešoji b-ka, muziejus (įk. 1967), sakralinis muziejus (2000), senjorų rezidencija (atidaryta 2007). Kas dveji metai rengiamas Birštono džiazo f-lis. Miestas tvarkomas pagal 1978 bendrąjį (buv. generalinį) planą (archit. A. Pucas ir kt.). Į Birštoną ligoniai jau 19 a. atvykdavo gydytis mineralinio vandens voniomis. J. Balińskis 1846 sėkmingai gydė pirmąją pacientę; šie metai laikomi kurorto pradžia. 1853 Birštone gydėsi ~60 šeimų. 1855 pastatytos pirmosios gydyklos ir namai besigydantiems, 1857 buvo nuomojami 7 namai, veikė 28 vonios, gydėsi ~150 šeimų.

19 a. pab.–20 a. pr. pastatyta vad. rusiškųjų ir vad. šveicariškųjų vilų. Iki 1917 kas-

Birštono herbas

Birštonas

met gydėsi ~2000 žmonių, atvykdavo šeimų iš Sankt Peterburgo, Maskvos, Varšuvos. Per I pasaul. karą kurortas nuniokotas, 1924 Lietuvos Raudonojo kryžiaus d-jos pastangomis pradėtas atgaivinti. 1927 pastatyta purvo gydyklos, 1933 – kurorto poliklinika, 1939 – *Kauno ligonių kasų* sanatorija ir Kaišiadorių vyskupijos sanatorija *Baltoji tulpė* (1940 SSRS okupavus Lietuvą nacionalizuota). Iki II pasaul. karo Birštone gydėsi ir poilsiavo pacientai iš R. ir V. Europos šalių, JAV, Palestinos; kurortas veikė ištisus metus. Po II pasaul. karo išgręžti miner. vandens gręžiniai, pastatyta sanatorijų korpusų, veikė miner. vandens pilstymo įmonė. 1947 įkurtos 2 sanatorijos. 1959 purvo gydyklos ir sanatorija Nr. 1 pavadinta *Tulpės*, sanatorija Nr. 2 – *Spalio* sanatorija; 1975 jos sujungtos į *Spalio* sanatoriją. 1975 įkurta sanatorija *Versmė*. 1967–92 Birštone veikė Kurortologijos moksl. tyrimo laboratorijos filialas. 1984 Birštone veikė 9, 2007 – ~17 miner. vandens gręžinių. 1989–90 dalis *Spalio* sanatorijos pastatų tapo santorija *Tulpė*, 1991 vienas pastatas grąžintas vyskupijai. Birštono miner. vandenyje vyrauja natrio ir chloro jonai, yra kalio sulfatų ir hidrokarbonatų jonų, daug bromo, šiek tiek jodo, geležies ir kt. chem. elementų, kai kurių gręžinių vandenyje – dar ir nemažai magnio, kalio jonų. Gydomasis durpių purvas kasamas netoli Birštono. Gydomosioms vonioms naudojamas vidutinės mineralizacijos miner. vanduo *Versmė* (bendra mineralizacija 8,14 g/l), *Danutė* (9,49 g/l) ir didelės mineralizacijos – *Vaidilutė* (27,6 g/l, jo sudėtyje yra didžiausias bromo kiekis). Mineralinio vandens vonios ypač veiksmingos gydant kai kurias kraujotakos, kvėpavimo, virškinimo, nervų, sąnarių ir ginekologines ligas. Gėrimui naudojamas miner. vanduo *Vytautas* (bendra mineralizacija 7,31–8,49 g/l), kuris reguliuoja skrandžio sulčių sekreciją, rūgštingumą, skatina tulžies susidarymą, gerina jos biochem. sudėtį, kepenų ir žarnyno f-ją. Pav.

Sanatorijos *Tulpė* gydyklos (1927)

Sanatorija *Versmė* (1975)

Vaizdas nuo Druskonio ež. kranto

Druskininkai, miestas, balneologinis, purvo ir klimato terapijos kurortas Lietuvos pietuose, ~7 km nuo Baltarusijos sienos, įsikūręs abipus Nemuno, jo intako Ratnyčios. 16 453 gyv. (2007). Miestas buvo plečiamas pagal 1957 (archit. A. Mačiulis ir kt.) ir 1978 (archit. P. Janulis ir kt.) bendruosius (buv. generalinius) planus, tvarkomas pagal 2000 bendrąjį planą (archit. S. Čereškevičius, N. Dičiuvienė, V. Stauskas ir kt.). Mūrinė neogotikinė Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės (1931, archit. S. Szylleris) ir Ratnyčios Šv. apaštalo Baltramiejaus (1910) bažnyčios, *Dievo Motinos ikonos Visų liūdinčiųjų džiaugsmo* cerkvė (1865). Laivų prieplauka. G-ja, 2 vid., pagr., dailės, muzikos, sporto m-los, kultūros centras, viešoji b-ka. Miesto (įk. 1999), M. K. Čiurlionio (1963), Ž. Lipšico (1996) memorialiniai, Rezistencijos ir tremties relikvijų (1996) muziejai, miško muziejus *Girios aidas* (1972), Mažoji ir V. K. Jonyno galerija. Druskininkų miner. versmių gydomosios savybės pastebėtos 18 a.; vietinius ir atvykėlius gydydavo liaudies gydytojai Sūručiai (Sūrmiečiai, Suraučiai). 1789 Druskininkus aplankiusio Ldk ir Lenkijos karaliaus Stanislovo Augusto Poniatovskio įsakymu ~1790 rūmų gydytojas pradėjo tirti miner. vandens gydomąsias savybes. 1794 Druskininkai paskelbti gydomąja vietove. 1837 Rusijos caras Nikolajus I leido įkurti kurortą. 1838 pradėjo veikti 12 vonių gydykla. 1841 įsteigta Druskininkų gydytojų d-ja. 1843 Druskininkuose gydėsi ~2000 žmonių.

Gyd. K. Volfgango pastangomis 1844 Gardine pradėtas leisti žrn. *Druskininkų šaltinių undinė*. 1856 įsteigta sezoninė 30 lovų ligoninė. 1894 vietoj 1884 sudegusios gydyklos pastatyta didesnė balneologinė 150 vietų gydykla. 19 a. pab. Druskininkai buvo garsūs ir už Rusijos imperijos ribų; kasmet gydėsi ~5000 žmonių. Per I pasaul. karą Druskininkai labai nukentėjo, 1920 okupuoti Lenkijos. 1923 vėl pradėjo gydytis atvykėliai, kurortas atkurtas tik 1930, jį perėmus Lenkijos krašto bankui: išgręžta naujų gręžinių, sparčiai daugėjo besigydančiųjų (1930 buvo ~7900, 1937 – ~11 000 ligonių), pastatyta naujų poilsio namų. 1924–39 bu-

Druskininkų herbas

Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės bažnyčia (1931, archit. S. Szylleris)

Druskininkų sanatorija *Lietuva* (1973, archit. V. Balčiūnas, A. Paslaitis ir kt.)

Druskininkų sveikatos ir poilsio centras *SPA Vilnius* (1976, archit. A. ir R. Šilinskai)

Druskininkų gydykla (1960, archit. V. Ulitka)

Druskininkų Sveikatos parkas (1951)

vo ypač populiarus gyd. E. Levickos gydymo saule, oru ir judėjimu parkas, kuriame veikė vyrų, moterų ir vaikų sektoriai.

Po II pasaul. karo kurortas labai išplėstas, pastatyta naujų sanatorijų, gydyklų, kasmet gydėsi ~10 000 žmonių. 1951 K. Dineika atkūrė ir išplėtė E. Levickos parką (dab. Sveikatos parkas). 8 d-metyje veikė 10 sanatorijų: purvo gydykla (dab. *Druskininkų gydykla*, 1960, archit. V. Ulitka), *Nemunas* (1970, archit. E. Tamoševičius, P. Adomaitis), *Lietuva* (1973, archit. V. Balčiūnas, A. Paslaitis ir kt.), *Vilnius* (1976, archit. A. ir R. Šilinskai, dab. Sveikatos ir poilsio centras *SPA Vilnius*), buvo pastatytos miner. vandens ir gydomojo purvo bei fizioterapijos gydyklos; kasmet ilsėdavosi ~400 000 žmonių. 1980 pastatyta raiškios plastikos ir originalių konstrukcijų balneologijos ir fizioterapijos gydykla (archit. A. ir R. Šilinskai, 2006 rekonstruota, archit. K. Kisielius, V. Kančiauskas, dabar Druskininkų vandens pramogų parkas).

Druskininkuose veikia (2008) sanatorijos *Eglė*, *Lietuva*, *Nemunas*, *Sūrutis*, *Belorus* (*Baltarusija*), *Dainava*, *Draugystė*, sveikatos ir poilsio centras *SPA Vilnius*, vaikų reabilitacijos sanatorija *Saulutė*, *Druskininkų gydykla*, karių reabilitacijos centras.

Miner. vanduo gaunamas iš 9 gręžinių, kurių gylis 100–320 m, vandens t-ra 11°C, jo sudėtyje daugiausia natrio ir kalio chloridų (mineralizacija 3,8–53,4 g/l), yra šiek tiek dujų, org. medžiagų, mikroelementų (jodo, geležies, magnio, bromo), kai kurių gręžinių vandenyje yra truputį sulfatų. 7 miner. vandens šaltiniai. Miner. vanduo geriamas, naudojamas vonioms, inhaliacijoms. Gydomasis durpių purvas kasamas Didžiasalio durpyne (Lazdijų rj. s-bė). Kurorto gydymo įstaigose gydomos virškinamojo trakto, širdies ir kraujagyslių, nervų sistemos, kvėpavimo organų, ginekologinės ligos, medžiagų apykaitos sutrikimai, t.p. atliekamos fizioterapijos procedūros, gydoma terenkūru, kūno kultūra, angliarūgštės, vaistažolių voniomis. Gydomoji fiz. kultūra ir klimato terapija taikoma Ratnyčios pakrančių *Saulės take* (archit. V. Urnevičius), Druskonio ež. pakrančių takuose. Pav.

Neringos herbas

N e r i n g a, miestas, pajūrio kurortas Lietuvos vakaruose, Kuršių nerijoje, tarp Smiltynės (Klaipėdos miesto dalies) ir sienos su RF Kaliningrado sr., apimantis 4 turizmo ir poilsio g-tes – Nidą, Preilą, Pervalką ir Juodkrantę (admin. centras – Nida). Neringa priklauso 1991 įkurtam Kuršių nerijos nac. parkui (Kuršių nerija – Pasaulio paveldo paminklas, nuo 2000). 3129 gyv. (2007). Neringos g-tės, kaip vasarvietės, plėtojamos nuo 19 a. (jų senosios dalys paskelbtos urbanistikos paminklais). Jos, kaip ir visa Kuršių nerijos š. dalis (52 km ilgio), 1933 atiteko Lietuvai, bet 1939 buvo užgrobtos Vokietijos. 1944 pab. artėjant SSRS kariuomenei į Vokietiją pasitraukė beveik visi gyventojai. 1961 g-tės sujungtos į Neringos miestą. 20 a. pab.–21 a. pr. plėtojamos pagal 1968, 1980 ir 1994 bendruosius (buv. generalinius) planus (vadovas archit. V. Stauskas).

N i d a – didžiausia Neringos g-tė: ev. liuteronų bažnyčia (1888), katalikų Švč. Mergelės Marijos, Krikščionių Pagalbos, bažnyčia (2003, archit. R. Krištapavičius, A. Zaviša). Vid., meno, sporto m-los, kultūros centras, viešoji b-ka, istorijos (įk. 1966), T. Manno kultūros centras (įk. 1995), žvejo etn. sodyba (įrengta 1974), gintaro galerija-muziejus (1995), meno galerija. Nida, kaip vasar-

Nidos vaizdas iš kopų

vietė, tvarkoma nuo 19 a. 2 pusės. Į pagr. gatvę sueina keliolika (daugiausia aklagatvio tipo) šalutinių gatvių. Daug 19 a. vid.–20 a. 1 pusės kuršių žvejų gyv. namų (jie stovi galu į Kuršių marias, dažn. su laužytais, keturšlaičiais čiukuriniais, nendrėmis dengtais stogais, dažyti rusva arba melsva spalva, frontonai puošti ornamentais), 19–20 a. sen. kapinės su krikštais. 19 a. pab.–20 a. pr. pradėta statyti vilas, viešbučius, restoranus. Po II pasaul. karo ant Urbo kalno pastatytas gelžb. švyturys (pirmasis past. 1874), 1967 restauruotas T. Manno namelis (nuo 1995 T. Manno kultūros centras). Sukurtas naujas gyv. kvartalas, išplėstas Nidos uostas. Pastatyta gyvenamųjų, admin. pastatų, poilsio namų (*Žuvėdra*, *Nerija* ir kt.) pagal architektų R. Kraniausko, A. Paulausko, V. Stausko, G. Tiškaus, A. Zavišos ir kt. projektus.

Juodkrantė – ankstyviausia Neringos vasarvietė (nuo 19 a. 1 pusės) – linijinio plano, 2 km išsitęsusi palei Kuršių marias. Vienbokštė ev. liuteronų bažnyčia (1885, archit. F. A. Stüleris); joje meldžiasi ir katalikai. Pagr. m-la, kultūros centras, Miniatiūrų muziejus (1973), vėtrungių galerija. 19 a. 2 pusėje–20 a. pr. pastatyta vilų (*Villa Flora*, 1863, *Villa Monbijou*, dar vadinama Göringo vila, 1865–81, dabar admin. pastatas), viešbučių (*Kuršių kiemas*, buv. poilsio namai *Gintaras*, *Hotel May*, įk. 1879). Išliko kuršių žvejų gyv. ir ūk. pastatų. Po II pasaul. karo pastatyta poilsio namų (*Ąžuolynas* ir kt.), admin., prek. pastatų pagal architektų E. Arkušausko, L. Gedgaudienės, A. Lamausko, J. Panavo, G. Tiškaus, A. Zavišos ir kt. projektus. Raganų kalno medinės skulptūros (1979–81 ir 1988; darbų vadovas skulpt. S. Šarapovas, archit. A. Nasvytis). Juodkrantės krantinė-parkas su akmens skulptūrų ekspozicija (1995, archit. R. Krištapavičius). L. Rėzos paminklas (1994, skulpt. A. Sakalauskas). Pastatyta nauja prieplauka ir molas.

Pervalkos ir Preilos dauguma pastatų išdėstyta palei pagr. gatvę išilgai Kuršių

Juodkrantės ev. liut. bažnyčia (1885, archit. A. Stüleris)

Juodkrantės *Villa Flora* (past. 1863)

Neringos s-bės pastatas Nidoje (1976, archit. G. Tiškus)

Žvejo etnografinė sodyba Nidoje (19 a. pab.–20 a. pr.)

marių; Pervalkoje gatvė apstatyta iš abiejų pusių. Išliko medinių vienaukščių žvejų gyv. namų; Preiloje du jų past. 1890, visi kiti Preiloje ir Pervalkoje – iš 20 a. 1 pusės (kai kurie 20 a. 2 pusėje rekonstruoti arba restauruoti). Pervalkoje 20 a. 2 pusėje pastatyta poilsio namų pagal architektų P. Grecevičiaus, V. Guogio, V. Makaraičio, V. Stausko, A. Zavišos projektus. Šalia Neringos, ant Skirpsto kalno – L. Rėzos skulptūra (1975, skulpt. E. Jonušas). Preiloje 20 a. 2 pusėje poilsio namų suprojektavo L. Gedgaudienė, J. Putna, G. Prikockas, G. Tiškus ir kiti. Pervalkoje pastatyti du nedideli uostai ir molas.

Vyksta kasmetiniai tarptautiniai folkloro, T. Manno, kamerinės muzikos festivaliai. Neringoje kasmet atostogauja ~50 000 poilsiautojų, kurortas veikia ištisus metus. Klimatas, ramybė, jūra, saulė, paplūdimių smėlis, pušynai teigiamai veikia poilsiautojų sveikatą, padeda gydytis nuo daugelio ligų. Kurorte veikia Lietuvos invalidų draugijos Neringos miesto socialinės reabilitacijos centras (Nidoje). Pav.

Vladas Stauskas (Neringos architektūra)

Palangos herbas

Palanga, miestas, balneologinis, klimato, purvo ir hidroterapijos kurortas Lietuvos vakaruose, 25 km į š. nuo Klaipėdos, prie Baltijos jūros. Palangai priklauso (nuo 1972–74) buvusios atskiros g-tės: Nemirseta, Vanagupė, Kunigiškiai, Mančiškė, Šventoji. 17 627 gyv. (2007). Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų (1897–1907, archit. K. E. Strandmannas), Švč. Mergelės Marijos, Jūrų žvaigždės (Šventojoje), bažnyčios, stačiatikių cerkvė. Tarptautinis oro uostas. Hipodromas. G-ja, 2 vidurinės, pagrindinė (Šventojoje), 2 pradinės m-los, 2 mokyk-

Palanga

Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios interjeras (1897–1907, archit. K. E. Strandmannas)

los-darželiai, sanatorinė, muzikos, sporto m-los. Kult. centras, viešoji b-ka. Gintaro dirbtuvės (įk. 2003). Gintaro muziejus (1963), A. Mončio namai-muziejus (1998), Dr. J. Šliūpo memorialinė sodyba (1989). Bot. sodas, Birutės kalnas. Vyksta kasmetinės *Horn Grand Prix 1003* lenktynės, tarptautinis muzikos f-lis *Palangos vasara*.

19 a. pirmaisiais d-mečiais ėmė lankytis vasarotojai, jų nuolat gausėjo, tai paskatino Palangos savininkus grafus Tiškevičius kurti kurorto infrastruktūrą. 19 a. 2 pusėje pastatytas vasarnamių kompleksas, viešbutis, vasaros teatras, maudyklės, 1884–88 – tiltas, 1886 – gimnazija. 1888 įkurtas Palangos kurortas. 19 a. pab. susiformavo stačiakampio plano miesto centras. 19 a. statiniai: senoji kurorto vaistinė – seniausia Lietuvos vaistinė mediniame pastate (1827, išplėsta 19 a., interjeras restauruotas 1971), Birutės kalno koplyčia (1869, archit. H. Meyeris), purvo gydyklos (1888), Palangos kurhauzas (~1877, ~1910 prie medinio pastato pristatyta mūrinė dalis, 2002 pastatas sudegė). Grafų Tiškevičių pastatydinti neobarokiniai Palangos dvaro rūmai (1897–1902, archit. F. H. Schwechtenas, nuo 1963 rūmuose Gintaro muziejus) su botanikos parku (19 a. pab., archit. E. F. André), jame – *Laiminančio Kristaus* skulptūra (~1901, 1952 nugriauta ir sunaikinta, 1993 atkurta, skulpt. S. Žirgulis). Istorizmo l-pio žymesnės medinės vilos: *Jūros akis*, *Anapilis*, Vilniaus u-to (19 a. pab.–20 a. pr.). 1932–38 pastatyta ~150 daugiausia vienaukščių medinių vilų, 1938–39 – kino teatras, autobusų stotis, vasarnamių.

1945 įkurta Kurorto direkcija, 1959 miestas pradėtas pertvarkyti į visus metus veikiantį gydomąjį kurortą. Plėtotas pagal 1954 (archit. B. Revzinas ir kt.), 1959 (archit. P. Janulis, V. Stauskas ir kt.), 1972 (archit. J. Vaškevičius, N. Urmonienė ir kt.), 1986–91 (archit. J. Vaškevičius, S. Motieka ir kt.) bendruosius (buv. generalinius) planus. Pastatyta sanatorijų ir reabilitacijos gydyklų, išgręžta mineralinio vandens gręžinių (pvz., *Palangos*, *Jūratės*, *Žilvino*, *Eglės*).

Žymesni 20 a. 2 pusės statiniai: modernios archit-ros restoranas *Vasara* (1967, archit. A. Eigirdas, 2003 rekonstruotas), Lietuvos nac. M. Mažvydo b-kos Palangos vasaros skaitykla (1968, archit. A. Čepys),

VU vila Birutės alėjoje (20 a. pr.)

Poilsio namai *Palangos žuvėdra* (1964)

Palanga (tolumoje – poilsio namai *Palangos linas*, 1978, ir Palangos reabilitacijos ligoninė, įk. 1992)

Poilsio namai *Baltija* (1972, archit. V. Ražaitis)

Vaikų reabilitacijos sanatorija *Palangos gintaras* (1990)

poilsio namai *Žilvinas* (1969, archit. A. Lėckas), *Gintaras* (1972, archit. R. Šilinskas), *Linas* (1979, Vanagupėje, archit. A. Lėckas; dab. *Palangos linas*), S. Vainiūno muz. m-la (1982, archit. I. Likšienė). Skulptūros: *Eglė – žalčių karalienė* (1960, skulpt. R. Antinis), *Jūratė ir Kastytis* (1961, skulpt. N. Gaigalaitė), *Birutė* (1965, skulpt. K. Petrikaitė-Tulienė), *Žvejo dukros* (1982, Z. Pranaitytė), J. Basanavičiaus paminklinis biustas (2002, skulpt. J. Zikaras).

Viena seniausių sanatorijų – *Palangos žuvėdra* (įk. 1964) – teikia reabilitacijos ir sveikatą grąžinamojo gydymo paslaugas sergantiesiems kvėpavimo, nervų sistemos, sąnarių, onkologinėmis ligomis. Poilsio ir reabilitacijos centras *Pušynas* (įk. 1972) gydo sergančiuosius belatakių liaukų ir onkologinėmis ligomis, sanatorija *Palangos linas* (įk. 1978) – sergančiuosius kvėpavimo, nervų, širdies ir kraujagyslių, virškinimo sistemos, ginekologinėmis ligomis, turinčius judėjimo ir atramos sistemos pažeidimų (po traumų, ligų, ortopedinių operacijų). Sveikatos centras *Energetikas* (1966 įkurta vasaros poilsio bazė, 1986 – visus metus veikianti gydymo įstaiga) dar gydo ir sergančiuosius profesinėmis ligomis, paveiktus jonizuojančiosios spinduliuotės. 1990 įkurta Palangos sveikatos mokykla (vadovas D. Kepenis), pastatyta vaikų reabilitacijos sanatorija *Palangos gintaras*. 1991 atidaryta Palangos reabilitacijos ligoninė, gydanti pacientus po ypač sunkių stuburo traumų, galvos ir nugaros smegenų insultų, 1992 – Klaipėdos jūrininkų ligoninės Reabilitacijos centras, *KMU Psichofiziologijos institutas* (gydo sergančiuosius kardiovaskulinėmis ir nervų sistemos ligomis, miego sutrikimais). Poilsio namų *Baltija* reabilitacijos centras *Vyturys* (įk. 1992) – vienintelis Lietuvoje teikia reabilitacinį gydymą akliesiems ir silpnaregiams bei kurtiesiems. 1997 įkurta sanatorija *Žvorūnė*. Palangoje veikia Landšafto terapijos ir rekreacinis centras (įk. 1996), skirtas žmonėms su negalia, rengiantis vasaros stovyklas paralyžiuotiesiems. Pav.

SOCIALINĖ APSAUGA

V. Europoje formuojantis social. apsaugos sistemai, Lietuva buvo industriniu požiūriu atsilikusios Rusijos agrarinė prov-ja. Social. apsaugos užuomazgos Lietuvoje atsirado pradėjus steigti fabrikus. Juose dirbančių žmonių social. apsauga iki I pasaul. karo buvo reglamentuota Rusijos social. apsaugos įstatymų: įstatymo, pagal kurį visi fabrikai turėjo suteikti nemokamą med. pagalbą savo darbuotojams (1866), Nelaimingų atsitikimų gamyboje įstatymo (1903), Sveikatos ir nelaimingų atsitikimų įstatymo (1912).

Nepriklausomos Lietuvos Konstitucija (1922) pabrėžė darbo žmogaus apsaugos ir globos reikšmę. Ji skelbė, kad valstybė įstatymais saugo darbininką ištikus ligai, senatvėje, nelaimingų atsitikimų atveju ir netekus darbo. Ši nuostata buvo pakartota ir vėlesnėse Konstitucijose (1928 ir 1938).

1918–40 nebuvo spėta sukurti gyventojų daugumą aprėpiančios social. pagalbos sistemos. Pensijų sistemos buvo sukurtos tik nepriklausomybės kovų dalyviams, karininkams, valstybės tarnautojams ir pasižymėjusiems asmenims. Priimti Pasižymėjusių visuomenės veikėjų pensijų, Karių pensijų (abu 1925), Valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų (1926) įstatymai. Pensinis amžius nebuvo nustatytas, išeiti į pensiją buvo galima turint 25 m. darbo stažą. Jei iš tarnybos buvo pasitraukiama dėl sveikatos, šio stažo nebuvo reikalaujama. Prie Vidaus reikalų m-jos 1926 buvo įkurta Vyriausioji social. draudimo valdyba, kuri steigė ir prižiūrėjo teritorines ligonių kasas, nuo 1936 kuravo ir draudimo nuo nelaimingų atsitikimų kasą, t.p. rūpinosi social. globa – steigė ir prižiūrėjo našlaičių bei senelių prieglaudas.

Per 20 m. social. apsaugą mėginta garantuoti pagrindinėms social. rizikos grupėms. To padaryti nepavyko: ligonių kasose buvo apdrausta tik ~3% gyventojų, sveikatos draudimas nebuvo taikomas ž.ū. darbuotojams, dirbantieji priv. sektoriuje pensijų negaudavo. Social. apsaugos plėtrai trukdė archajinė agrarinė visuomenės sankloda, išoriniai valstybingumo pavojai, ūkio nestabilumas dėl pasaul. ek. krizės.

Lietuva rinkosi vadinamąjį vokiškąjį social. gerovės modelį: plačiausiai buvo įgyvendintas social. draudimas ligos ir nelaimingų atsitikimų atveju. Pensinis darbininkų ir laisvųjų profesijų atstovų aprūpinimas buvo tik svarstomas. Pirmenybė buvo teikiama pramonės darbininkų draudimui ligos ir nelaimingų atsitikimų atveju, mažiau rūpintasi neįgalumo ir senatvės draudimu (tai būdinga korporacinei, arba vokiškajai, social. apsaugos krypčiai). Draudimo priv. fondų nebuvo.

SSRS okupacijos metais galiojo Sov. S-gos įstatymai ir veikė centralizuotos social. apsaugos institucijos. Industrializacija, kuri laikoma šiuolaikinės social. apsaugos sistemos formavimosi pagr. veiksniu, Lietuvoje vyko pokario metais. Nuo 1956 visos gimdančios moterys gaudavo 112 kalendorinių dienų mokamų atostogų, t.p. iš esmės pertvarkyta darbininkų ir tarnautojų pensijų sistema, nuo 1965 pensija buvo mokama ir kolūkiečiams. Pensinis amžius buvo 55 m. moterims ir 60 m. vyrams. Kai kurių profesijų (kurios buvo laikomos nepalankiomis sveikatai) darbuotojams buvo taikomos išimtys, jie į pensiją buvo išleidžiami keleriais metais anksčiau (priklausomai nuo individualios situacijos). Parama šeimai buvo labai maža, mokama tik didelėms šeimoms (turinčioms

4 ir daugiau vaikų). Iš dalies buvo plėtojama neįgaliųjų ir vaikų institucinė globa. Pastaroji buvo taikoma ir šeimai skurstant. Sov. social. apsaugos kt. bruožas buvo įmonių įtraukimas į pagalbos teikimą darbuotojų šeimoms ir social. apsaugos kai kurių f-jų perdavimas profs-goms (tai vertintina kaip Vakarų šalių social. apsaugos profes. sistemų ir social. savivaldos imitavimas). Ek. reikalai kai kuriais atvejais t.p. buvo siejami su social. apsauga (dirbtinai palaikomas kainų stabilumas ir visuotinis užimtumas, pirmojo būtinumo prekių mažos kainos). Sov. social. apsauga turėjo panašumų su korporacine (vokiškąja) gerovės sistema. Sov. social. apsaugos tikslas buvo išlaikyti visuomenėje susiklosčiusius social. sluoksnius, o korporacinė (vokiškoji) deklaruoja principą *kiekvienam pagal darbą*, bet abiem social. apsaugos rūšims taikytini panašūs teisių į apsaugą ir apsaugos paskirstymo kriterijai – tai darbo stažas ir darbo užmokestis nepatyrus social. rizikos.

Atkūrus nepriklausomybę paveldėta social. apsaugos sistema struktūriškai buvo derinama prie rinkos ekonomikos ir dem. polit. sistemos. Privatizuotos įmonės neteko social. atsakomybės; tai ypač pajuto kaimo gyventojai, nes iki tol teikta kolūkių social. parama jiems buvo labai reikšminga. 1990 LR AT priėmė nutarimą social. draudimą iš profs-gų perduoti valstybei, prie Darbo ir social. aprūpinimo m-jos buvo sukurta Vyriausioji valstybinio socialinio draudimo fondo v-ba (SODRA). V-bai pavesta vykdyti social. draudimo f-jas. V-ba ir jos teritoriniai skyriai pradėjo registruoti draudėjus, rinkti įmokas, organizuoti ir kontroliuoti išmokų operacijas, vykdyti valst. social. draudimo biudžetą. 1991 priimtas Valstybinio socialinio draudimo įstatymas (nauja redakcija 2005) įtvirtino social. draudimo rūšis, finansus ir valdymą. Buvo skubiai parengti ir priimti LR social. apsaugos įstatymai, bet iki 1994 pensijos buvo skiriamos ir mokamos pagal 1956 Pensijų įstatymą (jį nuolat papildant ir taisant). 1994 priimtas Socialinio draudimo pensijų įstatymas.

Iš pradžių social. apsauga buvo keičiama lyginant su paveldėta sov. sistema, t.y. didinant paramą (priimti įstatymai įtvirtino labai panašios struktūros ir panašaus masto social. apsaugos priemones, galiojusias sov. sistemoje). Nuo 1995, kai ypač pasireiškė ūkio pertvarkymo sunkumai, gamybos smukimas, hiperinfliacija, nedarbas, šešėlinės ekonomikos ir mokesčių vengimo padariniai, paramos šeimai ir naujojoje pensijų sistemoje atsirado griežtų reikalavimų pretenduojantiems į social. išmokas, o infliacijos nulemti išmokų dydžiai buvo įtvirtinti ir įstatymais. Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatymas (2000, pakeistas 2007) nustatė teisę į ligos ir motinystės (tėvystės) social. draudimo pašalpas, jų skyrimo, apskaičiavimo, mokėjimo ir kt. sąlygas. Šis social. draudimas kompensuoja apdraustiems asmenims dalį dėl jų pačių arba šeimos narių ligos, motinystės, tėvystės prarastų ar dėl dalyvavimo profes. reabilitacijos programoje negautų darbo pajamų.

Dėl naujų ek. ir polit. sąlygų 1990 buvo pripažinta nedarbo social. rizika ir sukurta bedarbių rėmimo sistema, pripažinta infliacijos grėsmė ir sukurta minimalių garantijų sistema mažas pajamas gaunantiems asmenims. Skurdo sąvoka nebuvo (ir nėra) įtvirtinta teisės aktuose, bet skurdas buvo pripažintas kaip reiškinys ir sukurta piniginės paramos bei išlaidų kompensavimo skurstantiesiems sistema. 2003 priimtas Nedarbo social. draudimo įstatymas.

1997 sveikatos draudimo f-jos atskirtos nuo social. draudimo ir perduotos ligonių kasoms. 1999 priimtas Pensijų fondų įstatymas (nauja redakcija 2003), sudaręs galimybes steigtis priv. pensijų fondams, bei Nelaimingų atsitikimų darbe ir profes. ligų social. draudimo įstatymas (nauja redakcija 2004). 2003 pradėta pensijų reforma, nuo 2004 dalį social. draudimo įmokų galima savarankiškai skirti pensijoms kaupti (Papildomo savanoriško pensijų kaupimo įstatymas, 2006). Social. draudimas t.p. apima kai kurias valst. pensijas: nukentėjusių asmenų, mokslininkų, Prezidento, LR I ir II laipsnio (gauna piliečiai, ypač nusipelnę Lietuvai kurdami ir plėtodami jos valstybingumą, ūkį, kultūrą, mokslą, meną ir sportą, gindami valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą ir konstitucinę santvarką, labiausiai pasižymėję pasipriešinimo SSRS okupacijai dalyviai,

t.p. motinos, pagimdžiusios ir išauginusios iki 8 m. 7 ir daugiau vaikų), pareigūnų ir karių, teisėjų, artistų. Lėšų šioms pensijoms skiriama iš valstybės biudžeto.

Valst. social. draudimas finansuojamas darbdavių ir apdraustųjų įmokomis, skaičiuojamomis nuo atlyginimo. Iki 2000 social. draudimui darbdaviai mokėjo 30% iš samdomų darbuotojų atlyginimo išskaičiuojamas įmokas savo lėšomis ir 1% buvo išskaičiuojamas iš darbuotojų algų. 2000 įmokos darbdaviams padidintos iki 31%, o darbuotojams – iki 3%. 2006 darbdavių įmokos suskirstytos į 3 grupes (pagal per metus įvykusių nelaimingų atsitikimų skaičių), įmokų dydis nustatomas kiekvienais metais (2007 – 31,7%, 31,14% ir 30,98%). Iki 2006 gyventojų pajamų mokestis buvo 33% nuo darbo užmokesčio, 2006 sumažintas iki 27%. Nuo 2004 kiekvienas gyventojas iki 2% valstybei sumokėto gyventojų pajamų mokesčio gali skirti pasirinktai org-jai. Kiekvieno apdraustojo įmokų dydis nurodomas Valst. social. draudimo fondo duomenų bazėje. Pagal šiuos duomenis apskaičiuojamos social. draudimo išmokos. Dalis social. draudimo lėšų skiriama Gyventojų užimtumo fondui (įk. 1991, administruoja Darbo birža) ir Privalomojo valstybinio sveikatos draudimo fondui (administruoja Valstybinė ir teritorinės ligonių kasos).

1 lent. **Social. draudimo pensijų gavėjų skaičius ir pensijų vid. dydis 2007 01**

Pensijas gaunantys asmenys	Pensijų gavėjų skaičius	Pensijos dydis, Lt
senatvės pensininkai	587 754	507,78
netekto darbingumo pensijos gavėjai	86 064	401,53
netekto darbingumo pensijos gavėjai, sulaukę senatvės pensinio amžiaus	69 751	509,73
netekto darbingumo pensijos gavėjai, nesulaukę senatvės pensinio amžiaus	55 433	424,22
našlių pensijos gavėjai	197 824	64,02

2 lent. **Social. draudimo senatvės pensijos vid. dydis**

Metai	Pensijos dydis, Lt
2001	317,61
2002	323,05
2003	340,50
2004	371,55
2005	420,29
2006	476,88

Lietuvoje social. apsaugą sudaro social. draudimas ir social. parama. Social. draudimas apima pensijų, ligos ir motinystės, sveikatos, nedarbo draudimą ir draudimą nuo nelaimingų atsitikimų darbe bei profes. ligų. Social. parama apima piniginę social. paramą – šalpos (social.) pensija, šeimos pašalpos, laidojimo, šildymo ir kt. išlaidų (transporto, ryšių) kompensacijos – ir social. paslaugas – social. globos įstaigos, senelių, neįgaliųjų, našlaičių globos, nakvynės namai, dienos centrai, t.p. pagalba ir slauga namuose. Pagr. teises į social. apsaugą apibrėžia LR Konstitucija (1992). Ji skelbia, kad valstybė garantuoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, social. paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir įstatymų numatytais kt. atvejais. Nustatyta, kad kiekvienas žmogus turi teisę į social. apsaugą nedarbo atveju. Social. apsaugos pagr. dalis grindžiama vad. nuopelnų darbo rinkoje principu: teisė į social. apsaugą siejama su darbo stažu, nes dirbantieji privalomai draudžiami social. draudimu. Apsaugos lygis siejamas su dėl social. rizikos prarasto darbo užmokesčio dydžiu. Tokios apsaugos organizacinė forma – social. draudimas, kuris apima senatvės, ligos, našlystės, motinystės, nedarbo, sužalojimo rizikos grupes, o jo finansai sudaro ~80% viso social. apsaugos biudžeto.

Pagal gavėjų skaičių ir išlaidas reikšmingiausios social. draudimo išmokos – senatvės, netekto darbingumo, našlių ir našlaičių pensijos. Valst. social. draudimo senatvės pensijas gali gauti asmenys, sulaukę pensinio amžiaus (60 m. moterys ir 62,5 m. vyrai; numatoma pensinį amžių ilginti, moterų ir vyrų pensinį amžių suvienodinti) ir turintys minimalų social. draudimo stažą (15 m.). Ilgalaikiai bedarbiai, turintys 30 m. pensijų valst. social. draudimo stažą, gali pretenduoti į sumažintą ankstyvąją senatvės pensiją (ne anksčiau kaip likus 5 m. iki senatvės pensinio amžiaus). Senatvės pensiją sudaro pagrindinė ir papildoma pensija. Pensijos pagr. dalis lygi valst. social. draudimo bazinei pensijai ir yra vienoda visiems asmenims, turintiems pensijų valst. social. draudimo būtinąjį stažą, jo neturintiems ji proporcingai mažinama. Bazinę pensiją nustato Vyr-bė (2007 pab. – 266 Lt). Pensijos papildoma dalis susieta su pensininko buvusiu atlyginimu. Už kiekvienus dirbtus metus prie papildomos pensijos dalies asmeniui pridedama 0,5% jo mėnesinio atlyginimo. Netekto darbingumo (iki 2005 vadinta invalidumo) pensija mokama asmeniui, kuris pripažįstamas nedarbingu. Našlaičiams, našlėms ir našliams mokamos social. draudimo pensijos tik tuo atveju, jei miręs tėvas, motina ar sutuoktinis mirties dieną turėjo teisę į nedarbingumo pensiją. Sutuoktiniams keliami tam tikri amžiaus ir santuokos trukmės reikalavimai. Šios pensijos dydis t.p. siejamas su mirusiojo

3 lent. **Gyventojų užimtumas 1998–2007** (vid. metinis skaičius, tūkst.)

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007*
darbo jėga	1 716	1 705,5	1 671,5	1 635,8	1 630,3	1 641,9	1 620,6	1 606,8	1 588,3	1 609,8
užimti gyventojai	1 489,4	1 456,5	1 397,8	1 351,8	1 405,9	1 438	1 436,3	1 473,9	1 499	1 543,8
bedarbiai	226,7	249	273,7	284	224,4	203,9	184,4	132,9	89,3	66
nedarbo lygis, %	13,2	14,6	16,4	17,4	13,8	12,4	11,4	8,3	5,6	4,1

* iki 2007 06 01

gauto atlyginimo dydžiu. Social. draudimo pensininkų skaičius ir pensijų vid. dydis pateikta 1 lent. 361 puslapyje. Social. draudimo senatvės pensijos vid. dydžio kitimas 2001–06 parodyta 2 lent. 361 puslapyje.

Social. parama garantuojama nėščioms moterims, šeimoms, auginančioms vaikus, tėvų globos netekusiems ir įvaikintiems vaikams, nepasiturinčioms šeimoms, vieniems gyvenantiems asmenims, mokiniams iš mažas pajamas gaunančių šeimų, privalomosios pradinės karo tarnybos karių šeimoms.

Social. apsaugos sistemai ir ypač social. draudimui didelę reikšmę turi darbo rinka. 1997–2007 darbo jėgos Lietuvoje sumažėjo daugiau kaip 100 000 dirbančiųjų. Kita vertus, sumažėjo ir nedarbas, bet užimtumas padidėjo daug mažiau. 3 lentelėje nurodyta gyventojų užimtumo raida 1998–2007.

Social. apsaugos plėtros bendrasis rodiklis – social. apsaugos išlaidos (skaičiuojant nuo BVP). ES šalių šio rodiklio vidurkis yra 27,3% BVP (2004). Lietuvoje augančios ekonomikos l-piu BVP dalis social. apsaugai sumažėjo nuo 15,8% (2000) iki 13,3% (2004).

Susiklostė social. apsaugos diferenciacija pagal nuopelnus darbo rinkoje, bet neišvengta visai socialiai neapsaugotų žmonių sluoksnių. Nedarbo atveju išryškėjo tokios apsaugos neigiami padariniai. Dirbantys žmonės draudžiami nuo pajamų praradimo pavojaus nedarbo atveju, bet reikalavimas gauti išmoką labai griežtas, o pačios pašalpos vidutinis dydis ilgą laiką (iki 2004) sudarė tik ~20% vid. algos. Nepaisant didžiulio nedarbo 2004, Lietuva bedarbių paramai išleido tik 0,2% BVP (ES šalių vidurkis buvo 1,7% BVP).

L: Č. Mančinskas *Socialinis draudimas Lietuvoje ir kova dėl jo 1919–1940 metais* Vilnius 1971; **R. Lazutka** *Sveikatos draudimas tarpukario Lietuvoje / Sveikatos draudimas Lietuvoje* Vilnius 1996; *Lietuvos valstybės konstitucijos* Vilnius 1989; **E. Overbye** *Comparative Review of Social Insurance and Social Assistance Schemes in Europe* Oslo 1994.

Romas Lazutka

UŽSIENIO POLITIKA

Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas S. Lozoraitis (vyresnysis) savo darbo kabinete Romoje apie 1968

Lietuvos užs. politikos pirmuoju tiksliai datuojamu dokumentu laikoma besikuriančios Lietuvos valstybės pirmtakės – Lietuvos žemių konfederacijos – kun-čių 1219 taikos sutartis su r. slavų Haličo ir Voluinės kun-te. Išsamiau LDK ir Lietuvos Respublikos (1918–40) užs. politika bei Lietuvos atstovavimas SSRS okupacijos metais (1940–41, 1944–90) aptariama skyriuje ISTORIJA. 1940 SSRS įvykdytos Lietuvos aneksijos nepripažino 26 valstybės, per visą šį l-pį veikė Lietuvos dipl. tarnyba. Jai vadovavo S. Lozoraitis (vyresnysis), po jo mirties (1983 12 24) – S. A. Bačkis (1991 09 06 perdavė dipl. tarnybos įgaliojimus LR vadovybei).

1988–89 didėjant SSRS polit. ir ek. krizei susidarė sąlygos ir Lietuvai (Sąjūdžiui) viešai iškelti savo užs. politikos tikslus. 1990 02 Sąjūdis užtikrintai laimėjo rinkimus į AT. Nepriklausomos valstybės atkūrimas buvo įteisintas 1990 03 11 LR AT Aktu *Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo*. Lietuva buvo atkurta su faktinėmis sienomis, kartu deklaruota ištikimybė visuotinai pripažintiems tarpt. teisės principams, tarp jų – ir sienų neliečiamumo principui, suformuluotam 1975 Helsinkio konf-jos baigiamajame akte. Lietuva nuosekliai laikosi deklaruotų principų ir niekada nereiškė terit. pretenzijų gretimoms valstybėms.

Sov. S-ga į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą reagavo labai priešiškai: pareikalavo Kovo 11 Aktą atšaukti, vėliau – sustabdyti jo veikimą. Į Lietuvos siūlymą Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo klausimą spręsti derybomis SSRS atsakė ek. blokada. Nors 1990 spalį prasidėjo valst. delegacijų susitikimai, tikros derybos neprasidėjo iki pat SSRS suirimo. Kartu tartasi su Rusijos dem. valdžia. Po 1990 07 27–28 Jūrmaloje įvykusio Rusijos ir Baltijos šalių vadovų susitikimo prasidėjo Lietuvos ir Rusijos derybos, 1991 07 29 Maskvoje pasirašyta dvišalė sutartis (įsigaliojo 1992 05 04), kuria Rusija pripažino Lietuvos nepriklausomybę ir terit. integralumą. 1991 08 19–21 Maskvoje žlugus pučui paspartėjo Lietuvos tarpt. pripažinimas. Palankiausios Lietuvai buvo Šiaurės valstybės – Islandija ir Danija. Jos pirmosios (1991 02 11 ir 1991 08 24) pripažino vėl esant nepriklausomą Lietuvą. Pirmoji dipl. santykius su Lietuva užmezgė Islandija (1991 08 26), tos pačios dienos vakare – Danija. Nors dabartinės Lietuvos sienos neapima visų lietuvių etninių žemių, bet pirmą kartą tarpt. mastu pripažintas Lietuvos suverenitetas jos dabartinėje teritorijoje su Vilniumi ir Klaipėda.

1990 05 12 Lietuvos, Latvijos ir Estijos vadovų susitikime buvo atnaujinta 1934 Baltijos valstybių santarvės ir bendradarbiavimo sutartis ir įkurta Baltijos Valstybių Taryba (jos posėdžiuose rengiama bendra užs. politikos pozicija). Tarpusavio pripažinimui atskirų dokumentų nereikėjo.

1991 09 17 Gen. Asamblėjos 46 sesijoje Lietuva buvo priimta į JT. 1991 pab.–1992 pr. Lietuva įstojo į JT specializuotąsias įstaigas: UNESCO (Švietimo, mokslo ir kultūros org-ja), FAO (Jungtinių Tautų maisto ir žemės ūkio org-ja), TDO (Tarptautinė darbo

Lietuvos priėmimas į Jungtines Tautas 1991 (Niujorkas)

Lietuvos Respublikos Prezidentas V. Adamkus ir Prezidentas A. M. Brazauskas su Lietuvos diplomatais (1998)

org-ja), ITU (Tarptautinė telekomunikacijų s-ga) ir kitas. 1991 09 Europos Tarybos Parlamentinė Asamblėja suteikė Lietuvai specialaus svečio statusą. 1993 05 13 Lietuva priimta į Europos Tarybą, 1991 09 10 tapo Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos nare, 1991 10 15 pasirašė Helsinkio baigiamąjį aktą, 1991 12 05 – Europos Chartiją.

Pasiekus tarpt. pripažinimą Lietuvos užs. politikos prioritetais tapo santykiai su Rusija, Lenkija, Baltarusija, t.p. santykių su EEB (nuo 1993 ES), NATO ir jų šalimis narėmis plėtojimas. Per tarpt. org-jas ir derybas su Rusija siekta, kad iš Lietuvos būtų išvesta Rusijos kariuomenė. Rusijos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos grafikas patvirtintas 1992 09 08 Maskvoje dvišale Lietuvos ir Rusijos sutartimi. Susitarimą pasiekti padėjo per Europos saugumo ir bendradarbiavimo konf-jos viršūnių susitikimą 1992 07 10 Helsinkyje į deklaraciją įrašytas reikalavimas visiškai išvesti Rusijos kariuomenę iš Baltijos šalių. Iki 1993 08 31 Rusijos kariuomenė iš Lietuvos buvo išvesta. 1997 10 24 buvo pasirašyta sutartis su Rusija dėl valstybės sienos.

Su Lenkija oficialiai pradėta tartis 1991 pradžioje. 1992 01 13 pasirašyta Deklaracija bei Konsulinė konvencija, 1992 02 27 – Lietuvos ir Lenkijos sutartis *Dėl prekybos ir ekonominio bendradarbiavimo*, pasiekta kitų susitarimų. Po ilgų derybų 1994 04 26 buvo pasirašyta Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos draugiškų santykių ir gero kaimyninio bendradarbiavimo sutartis. 1997 07 02 įsteigta Lietuvos Respublikos Seimo ir Lenkijos Respublikos Seimo narių Asamblėja.

1991 09 01 prasidėjo Lietuvos ir Baltarusijos derybos. 1991 10 24 Vilniuje valstybių vadovai pasirašė Deklaraciją dėl Lietuvos Respublikos ir Baltarusijos Respublikos geros kaimynystės santykių principų. 1995 02 06 buvo pasirašytos sutartys dėl geros kaimynystės ir bendradarbiavimo bei dėl valstybės sienos.

Su EEB 1992 05 Lietuva pasirašė sutartį *Dėl prekybos bei komercinio ir ekonominio bendradarbiavimo*. Visos Lietuvos vyr-bės nuosekliai siekė kuo greitesnės Lietuvos narystės ES. 1995 buvo pasirašyta Europos (asociacijos) sutartis, 1999 12 Lietuva buvo pakviesta pradėti derybas dėl narystės ES. Lietuva derybas pradėjo 2000 02 ir sėkmingai jas baigė 2003 04 16. 2004 05 01 Lietuva tapo ES nare. Tolesnis Lietuvos tikslas yra visapusė integracija į bendrąsias ES transporto, energetikos ir telekomunikacijos sistemas, į euro zoną, įtvirtinti Lietuvą kaip tarpregioninio bendradarbiavimo centrą, remti tolesnę ES valstybių integraciją atsižvelgiant į Lietuvos nac. interesus, plėtoti ES vidaus rinką, skatinti stabilumo ir demokratijos plėtrą į Rytus, stiprinti ES valstybių solidarumą.

1991 12 Lietuva prisijungė prie Šiaurės Atlanto bendradarbiavimo tarybos, 1994 01 – prie Partnerystės taikos labui (*The Partnerschip for Peace*, PfP) iniciatyvos. Visos pagr. polit. jėgos Lietuvoje sutarė dėl kuo greitesnės narystės NATO. Susitarimas buvo įtvirtintas 1996 12 Nacionalinio saugumo pagrindų įstatymu, kuriame integracija į Europos ir transatlantines struktūras pavadinta prioritetiniu Lietuvos užs. politikos tikslu ir nacionalinio saugumo garantijų priemone. Lietuva vykdė aktyvią užs. politiką šia linkme. 1997 08 įsteigta Lietuvos misija prie NATO. 2000 05 Vilniuje įvyko 9 kandidačių į NATO

Lent. **Valstybės, su kuriomis Lietuva yra užmezgusi (arba atkūrusi) diplomatinius santykius** (iki 2008)

Valstybė	Užmezgimo (arba atkūrimo) data	Valstybė	Užmezgimo (arba atkūrimo) data	Valstybė	Užmezgimo (arba atkūrimo) data
Afganistanas	2005 03 31	Indonezija	1993 07 15	Namibija	2005 12 22
Airija	1991 09 02	Irakas	2006 01 19	Naujoji Zelandija	1992 01 10
Albanija	1992 04 27	Iranas	1993 11 04	Nepalas	2005 02 08
Alžyras	1994 04 15	Islandija	1991 08 26	Nigerija	2001 01 17
Andora	1997 05 13	Ispanija	1991 10 07	Nikaragva	1994 03 23
Angola	2002 06 04	Italija	1991 08 30	Norvegija	1991 08 27
Antigva ir Barbuda	2004 09 23	Izraelis	1992 01 08	Olandija	1991 12 03
Argentina	1991 09 25	Jamaika	1995 10 20	Omanas	1992 09 22
Armėnija	1991 11 21	Japonija	1991 10 10	Pakistanas	1994 05 31
Australija	1991 11 06	JAV	1991 09 06	Panama	1992 11 19
Austrija	1991 08 28	Jemenas	1992 05 22	Paragvajus	1993 03 03
Azerbaidžanas	1995 11 20	Jordanija	1994 07 05	Peru	1997 06 09
Bahamos	2005 08 11	Jugoslavija*	2000 12 27	Pietų Afrikos Respublika	1991 11 20
Bahreinas	1995 07 03	Jungtiniai Arabų Emyratai	1992 10 16	Portugalija	1991 10 04
Baltarusija	1992 12 30	Juodkalnija	2006 07 18	Prancūzija	1991 08 29
Bangladešas	1992 11 02	Kambodža	2005 03 30	Rumunija	1991 09 13
Belgija	1991 09 05	Kanada	1991 09 02	Rusija	1991 10 09
Belizas	2004 12 30	Kataras	1992 11 25	Salvadoras	1999 10 15
Beninas	2005 09 02	Kazachija	1992 06 12	San Marinas	2003 03 06
Bolivija	1994 01 12	Kenija	1997 07 28	San Tomė ir Prinsipė	2003 07 08
Bosnija ir Hercegovina	1992 11 06	Kinija	1991 09 14	Saudo Arabija	2005 10 31
Botsvana	2004 02 17	Kipras	1992 12 03	Seišeliai	1993 07 01
Brazilija	1991 11 05	Kirgizija	1992 07 03	Senegalas	1992 05 04
Brunėjus	2001 04 27	Kolumbija	1993 08 05	Sent Vinsentas ir Grenadinai	2007 02 05
Bulgarija	1991 09 10	Kongas	2005 12 05	Singapūras	1993 10 10
Burkina Fasas	1998 09 23	Korėjos Respublika	1991 10 14	Sirija	1993 05 25
Burundis	1993 05 17	Korėjos Liaudies DR	1991 09 25	Slovakija	1991 09 09
Čadas	1994 08 10	Kosta Rika	1992 05 17	Slovėnija	1991 11 22
Čekija	1991 09 09	Kroatija	1992 03 18	Suomija	1991 08 29
Čilė	1991 12 05	Kuveitas	1994 04 05	Šri Lanka	1996 08 20
Danija	1991 08 24	Laosas	1994 09 01	Švedija	1991 08 28
Didžioji Britanija	1991 09 04	Latvija	1991 10 05	Šveicarija	1991 09 05
Dominikos Respublika	1995 05 02	Lenkija	1991 09 05	Tadžikija	1992 08 13
Dramblio Kaulo Krantas	1997 10 21	Lesotas	2000 07 20	Tailandas	1993 04 09
Džibutis	1999 06 09	Libanas	1993 03 18	Tanzanija	1993 11 11
Egiptas	1992 01 22	Lichtenšteinas	2001 03 27	Tunisas	1992 06 30
Ekvadoras	1992 10 20	Liuksemburgas	1992 07 02	Turkija	1991 09 03
Eritrėja	1998 08 29	Makedonija	1995 07 11	Turkmėnija	1992 07 21
Estija	1991 10 05	Malaizija	1994 03 09	Ukraina	1991 12 12
Etiopija	1998 10 19	Maldyvai	1999 12 02	Urugvajus	1993 03 08
Filipinai	1991 12 15	Malis	1995 11 21	Uzbekija	1992 08 05
Gabonas	1994 03 03	Malta	1994 02 07	Vatikanas	1991 09 30
Gambija	2000 02 17	Maltos Ordinas**	1992 07 09	Venesuela	1992 02 10
Gana	1992 07 10	Marokas	1992 05 07	Vengrija	1991 09 02
Graikija	1992 01 07	Mauricijus	1999 09 20	Vietnamas	1992 03 18
Gruzija	1994 09 16	Mauritanija	1992 09 11	Vokietija	1991 08 28
Gvatemala	1993 12 14	Meksika	1991 11 05	Zambija	2001 07 13
Gvinėja	1992 04 27	Moldova	1992 07 08	Zimbabvė	1992 06 18
Hondūras	2005 01 26	Mongolija	1991 12 11	Žaliojo Kyšulio Salos	1992 05 28
Indija	1992 04 27	Mozambikas	1994 03 30		

* iki 2003
** humanitarinės pagalbos org-ja

užs. reikalų m-rų susitikimas. Priimta bendra deklaracija dėl NATO plėtros ir įvardyti Vilniaus grupės bendradarbiavimo principai. 2002 11 21 Prahoje 7 NATO kandidatės – Bulgarija, Estija, Latvija, Lietuva, Rumunija, Slovakija ir Slovėnija – pakviestos pradėti derybas su Šiaurės Atlanto Sutarties Organizacija dėl narystės. 2004 03 29 Lietuva tapo NATO nare. Dar besirengdama narystei Lietuva aktyviai įsitraukė į besikeičiančios ir prie naujos pasaulinės saugumo aplinkos prisitaikančios NATO veiklą. Dalyvauja taikos

palaikymo ir stabilizavimo operacijose, remia demokratinę šalių raidą, prisideda prie partnerysčių plėtojimo. Svarbiausias Lietuvai išlieka kolektyvinės gynybos principas, įvardytas Šiaurės Atlanto sutartyje.

1994 05 09 Vakarų Europos Sąjungos M-rų Taryba, susitikusi Liuksemburge, priėmė Kirchbergo deklaraciją, pagal kurią Lietuvai ir dar 8 Vid. ir Rytų Europos valstybėms buvo suteiktas asocijuotųjų partnerių statusas.

1995 12 07 Zermatte (Šveicarija) Europos laisvosios prekybos asociacija pasirašė su Baltijos šalimis laisvosios prekybos sutartis (su Lietuva ši sutartis įsigaliojo 1997).

Jau pirmaisiais atkurtos nepriklausomybės metais (1991–92) pasirašyta >30 tarpt. konvencijų. 1992 02 Lietuva prisijungė prie Vienos konvencijų dėl dipl. santykių, dėl konsulinių santykių ir dėl tarpt. sutarčių teisės. Pasirašyta dvišalių ek., prek., kult. bendradarbiavimo sutarčių su Rusija, JAV, Izraeliu, Švedija, Kinija, Vatikanu ir kt. valstybėmis.

Lietuva vykdo aktyvią užs. politiką, jos iniciatyva vyksta reikšmingi tarpt. susitikimai, pvz., Vilniaus konf-jos (aukšč. lygio Vid. ir R. Europos šalių, ES, NATO vadovų susitikimai, rengiami nuo 1997), vadinamojo Vilniaus dešimtuko susitikimai (narystės NATO siekusios Baltijos šalys ir Vid. Europos valstybės; rengiami nuo 2000), Tarptautinis intelektualų forumas (nuo 2005; dalyvauja Baltijos šalių, R. ir Vid. Europos valstybių, nevyriausybinių org-jų atstovai) ir kita.

2007 galiojo 1001 tarpt. teisės aktas, iš jų – 30 trišalių, 522 dvišaliai, 449 daugiašaliai, pasirašyti ir neįsigalioję – 128, nebegalioja 190.

2007 Lietuvoje veikė 36 užs. valstybių ambasados, 2 konsulinės įstaigos ir 10 tarpt. org-jų atstovybių, užs. valstybėse rezidavo 43 Lietuvos ambasadoriai. 39 užs. valstybėse veikė 56 Lietuvos atstovybės. 2007 Lietuva buvo užmezgusi dipl. santykius su 149 pasaulio valstybėmis (lentelė 365 psl.). Pav. *Algirdas Saudargas*

TARPTAUTINĖS ORGANIZACIJOS

Lietuva 1919 kreipėsi į Tautų Sąjungą prašydama priimti ją į šią org-ją. Prašymas patenkintas 1921. Tais pačiais metais LR įstojo į Tarptautinę darbo org-ją (narystė atkurta 1991). 1922 LR tapo Pasaulinės pašto s-gos nare (narystė atkurta 1992), 1923 – Tarptautinės Raudonojo Kryžiaus ir Raudonojo Pusmėnulio draugijų fed-jos nare (atkurta 1991), 1924 – Tarptautinio olimpinio k-to nare (atkurta 1991), 1932 įstojo į Tarptautinį epizootijos biurą (atkurta 1992) ir Pasaulinę elektros ryšių s-gą (narystė atkurta 1992). 1934 pasirašyta Baltijos antantės sutartis su Estija ir Latvija. 1940 06 SSRS okupavus Lietuvą narystė tarpt. org-jose nutrūko.

1990 atkūrusios nepriklausomybę Lietuvos strateginis tikslas buvo narystė ES ir kitose europinio masto org-jose (Europos Taryboje, Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijoje ir kitose), šis siekis patvirtintas 2004 10 pasirašytame 13 Lietuvos polit. partijų susitarime dėl pagrindinių užs. politikos krypčių, numatančių puoselėti Lietuvos ir ES ryšius, stiprinti bendradarbiavimą su JAV. Susitarime pabrėžta nuostata, kad NATO – svarbiausia Lietuvos saugumą garantuojanti kolektyvinio saugumo org-ja, išreikštas pasiryžimas sąžiningai vykdyti įsipareigojimus tarpt. misijose, aktyviai remti ES ir NATO plėtros politiką. Stodama į tarpt. org-jas Lietuva siekia puoselėti euroatlantinį bendradarbiavimą regione ir pasaulyje, tapti efektyvia ES, NATO, JT nare, stiprinti valstybės autoritetą pasaulyje, skleisti demokratijos, tolerancijos ir dialogo vertybes. LR yra (2007) ~60 tarpt. org-jų narė (lent.), dalyvauja įvairių vyriausybinių ir nevyriausybinių tarpt. org-jų veikloje.

JUNGTINĖS TAUTOS

Siekdama prisidėti prie pasaul. problemų sprendimo Lietuva nuo 1991 09 17 dalyvauja JT veikloje. 1992 Vilniuje įsteigta JT koordinatoriaus atstovybė. 1993 07 12 buvo pasirašyta LR Vyr-bės ir JT plėtros programą vykdančių institucijų bendradarbiavimo sutar-

tis. 1992–2004 Lietuva gavo paramą pagal šią programą, nuo 2004 pakeitė savo statusą iš šalies paramos gavėjos į donorės. 1991 Lietuva tapo UNESCO nare. Lietuva aktyviai dalyvauja rengiant ir svarstant UNESCO konvencijas. LR prisidėjo prie UNESCO 12 konvencijų (2007), yra UNESCO Pasaulio paveldo k-to narė, jos atstovai išrinkti į 2 kitus k-tus, atsakingus už paveldo globą per ginkl. konfliktus. UNESCO Pasaulinio paveldo paminklais yra paskelbusi keturias Lietuvos vietoves: 1994 – Vilniaus senamiestį, 2000 – Kuršių neriją, 2004 – Kernavės archeol. vietovę, 2005 – Struvės geodezinį lanką, t.p. lietuvių kryždirbystės tradiciją (2001) ir dainų šventes (kartu su Estijos ir Latvijos dainų šventėmis, 2003) – žodinio ir nematerialaus paveldo pasaulio šedevrais. Prez. V. Adamkus 2003 buvo inauguruotas UNESCO geros valios ambasadoriumi žinių visuomenei.

Lent. **Svarbiausios tarptautinės organizacijos, kurių narė yra Lietuva** (2007)

Pavadinimas	Org-jos įsteigimo metai	Lietuvos įstojimo ir narystės atkūrimo (po 1990) metai
Baltijos Valstybių Taryba	1990	1990
Baltijos Asamblėja	1991	1991
Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija	1975	1991
Jungtinės Tautos	1945	1991
Tarptautinis olimpinis komitetas	1894	1991 (buvo įstojusi 1924)
Tarptautinė civilinės aviacijos organizacija	1947	1991
Tarptautinė darbo organizacija	1919	1991 (buvo įstojusi 1921)
Tarpparlamentinė sąjunga	1889	1991
Tarptautinė telekomunikacijų sąjunga	1932	1991
JT švietimo, mokslo ir kultūros organizacija (UNESCO)	1949	1991
JT pramonės plėtros organizacija	1966	1991
INTERPOL	1923	1991
JT maisto ir ž.ū. organizacija (FAO)	1945	1991
Tarptautinė Raudonojo Kryžiaus ir Raudonojo Pusmėnulio draugijų federacija	1919	1991 (buvo įstojusi 1923)
Pasaulinė sveikatos organizacija	1948	1991
Tarptautinė kelių federacija	1948	1991
Pasaulinė pašto sąjunga	1874	1992 (buvo įstojusi 1922)
Pasaulinis epizootijos biuras	1924	1992 (buvo įstojusi 1932)
Tarptautinė standartizacijos organizacija	1947	1992
Europos rekonstrukcijos ir plėtros bankas	1990	1992
JT plėtros programa	1965	1992
Baltijos jūros valstybių taryba	1992	1992
Tarptautinė finansų korporacija	1956	1992
Tarptautinis valiutos fondas	1945	1992
Pasaulinė intelektinės nuosavybės apsaugos organizacija	1967	1992
Pasaulinė muitinių organizacija	1952	1992
Pasaulinė meteorologijos organizacija	1950	1992
Pasaulio bankas (Tarptautinis rekonstrukcijos ir plėtros bankas)	1991	1992
Tarptautinė investicijų draudimo agentūra	1988	1992
Tarptautinė jūrų organizacija	1958	1992
Tarptautinė finansų korporacija	1956	1992
Geležinkelių bendradarbiavimo organizacija	1956	1992
Pasaulinė elektros ryšių sąjunga	1865	1992 (buvo įstojusi 1932)
Europos civilinės aviacijos konferencija	1955	1992
JT (UNCTAD) prekybos ir plėtros konferencija	1964	1992
Europos augalų apsaugos organizacija	1951	1992
JT vaikų fondas	1946	1993
Tarptautinė sėklų tyrimo organizacija	1924	1993
Europos Taryba	1949	1993
Atominės energetikos agentūra (TATENA)	1957	1993
Tarptautinė cukraus organizacija	1992	1993
Europos valstybių pašto operatorių asociacija	1993	1993
Baltijos Ministrų Taryba	1994	1994
Baltijos Prezidentų Taryba	1994	1994
Baltijos pašto sąjunga	1994	1994
Tarptautinė migracijos organizacija	1951	1995
Tarptautinė jūrų organizacija	1948	1995
Tarptautinė asociacija bendradarbiavimui su naujų nepriklausomų buv. Sovietų Sąjungos valstybių mokslininkais skatinti	1993	1995
Centrinės ir Rytų Europos privatizavimo tinklas	1993	1998
Lietuvos Respublikos Seimo ir Lenkijos Respublikos Seimo narių Asamblėja	1997	1997
Cheminių ginklų uždraudimo organizacija	1997	1998
Visuotinė branduolinių bandymų uždraudimo sutarties organizacija	1997	1999
Tarptautinė frankofonijos organizacija	1970	1999 (stebėtojos teisėmis)
Pasaulio prekybos organizacija	1995	2001
Pasaulio turizmo organizacija	1925	2003
NATO	1949	2004
Europos Sąjunga	1967	2004
Jungtinė aviacijos administracija	1970	2004
Europos aviacijos saugos organizacija	2003	2004
Europos meteorologinių palydovų eksploatacijos organizacija	1983	2004
Europos saugios navigacijos organizacija	1963	2006
Tarptautinė jūrų tyrinėjimo taryba	1902	2006

1993 05 14 pasirašyta sutartis su JT tarptautinę narkotikų kontrolės programą vykdančiomis institucijomis. Siekdama stiprinti taiką ir saugumą Lietuva 1998 pasirašė Supratimo memorandumą dėl dalyvavimo JT nuolatinės parengties sistemoje ir taip įsitraukė į pasaulio taikos palaikymo pajėgų veiklą. 2007 LR pirmininkavo JT Ekonominei ir Socialinei Tarybai, siekia tapti JT Saugumo Tarybos nenuolatine nare.

EUROPOS SĄJUNGA

Fin. paramą nuo 1991 Lietuva gavo pagal Pasirengimo narystei (PHARE; per metus skiriama ~42 mln. eurų) bei Paramos transportui ir aplinkai programas. 1995 LR Vyr-bė ES Tarybai įteikė ofic. prašymą priimti Lietuvą į ES. 1999 LR buvo pakviesta pradėti derybas, jos prasidėjo 2000 ir oficialiai baigėsi 2002. 2003 05 Lietuvos piliečiai referendumu pritarė Lietuvos narystei Europos Sąjungoje.

Su Europos Bendrija pasirašytos 6 tarpt. bendradarbiavimo sutartys: dėl Lietuvos dalyvavimo Europos aplinkos agentūroje bei Europos informacijos ir stebėjimo tinkle (2000 11 24), memorandumas dėl LR dalyvavimo Bendrijos programoje *Muitinė 2007* (2003 05 12), memorandumas dėl LR dalyvavimo daugiametėje Bendrijos programoje Europos skaitmeniniam turiniui kurti ir naudoti (2003 02), sutartis dėl LR dalyvavimo Bendrijos elektroninio keitimosi duomenimis tarp administracijų programoje (2003 11 20). Kaip ES narė, Lietuva prisidėjo prie specialiosios ž.ū. ir kaimo plėtros programos SAPARD, 2001 03 pasirašė ilgametę sutartį dėl šios programos finansavimo nuo 2003. Rengdamasi stoti į ES ir būdama jos narė, Lietuva prisidėjo prie stabilumo palaikymo ES Policijos misijoje Bosnijoje ir Hercegovinoje (2002), t.p. buvusioje Jugoslavijos respublikoje Makedonijoje (2003).

Įstojusi į ES Lietuva pasinaudojo fin. galimybėmis, kurias suteikė narystė. Stambius projektus – *Via Baltica* magistralės statyba, Vilniaus oro uosto rekonstrukcija ir kt. – finansavo Europos investicijų bankas. Sutartis su juo dėl veiklos Lietuvoje pasirašyta 1998 03 19, visateise banko nare Lietuva tapo tik įstojusi į ES.

2004–06 LR gavo ~6,5 mlrd. Lt ES paramos. Iš šių lėšų finansuojama 3529 projektai, iš kurių 2001 baigtas, buvo įsisavinta ~58% ES paramos (2007 pab.). ES parama teikiama 4 veiksmų programoms: Techninės paramos (skirta 1,4% ES lėšų), Žmogiškųjų išteklių plėtros (13,8%), Sanglaudos skatinimo (39,08%), Ekonomikos augimo (45,72%).

Lietuvai 2007–13 metais numatyta 23 mlrd. Lt ES struktūrinė parama, visos teikiamos paramos dydis – 36 mlrd. litų

NATO

Strateginis LR partneris, garantuojantis tarpt. saugumą, yra NATO. Dėl savo geopolitinės padėties Lietuva buvo ir yra suinteresuota naryste šioje tarpt. org-joje ir nuosekliai jos siekė, 1991 prisidėjo prie Bendradarbiavimo tarybos (ofic. Šiaurės Atlanto bendradarbiavimo taryba, įkurta kaip pagr. forumas dėl konsultacijų tarp NATO ir šiai org-jai nepriklausančių valstybių, 1997 pervadinta Euroatlantinės partnerystės taryba), 1994 – prie programos *Partnerystė taikos labui*, 1997 įsteigė LR misiją prie NATO. Su NATO fin. ir techn. parama 1994–2000 buvo įgyvendinti keli Baltijos šalių saugumo stiprinimo ir jų ginkl. pajėgų parengimo narystei NATO projektai (apie juos detaliau poskyryje REGIONINIS BENDRADARBIAVIMAS). 1996 Lietuvos siekis tapti NATO nare buvo iškeltas kaip prioritetinis Lietuvos užs. politikos tikslas ir nac. saugumo garantavimo priemonė. Polit. veiklą įprasmino sutartys: susitarimas dėl valstybių, dalyvaujančių programoje *Partnerystė taikos labui*, susitarimas dėl jų kar. pajėgų statuso (1996 01 31), šios sutarties Papildymas (1997 12 19), NATO sutartis (2004 03 29). 2002 LR ir dar 6 valstybės kaip kandidatės buvo pakviestos pradėti derybas dėl narystės NATO. 2004 03 10 LR pasirašė Šiaurės Atlanto sutarties ratifikavimo įstatymą ir prisijungimo prie Šiaurės Atlanto sutarties dokumentą. 2004 06 Lietuva, kaip visateisė NATO narė, dalyvavo org-jos vadovų susitikime. Lietuvai dalyvaujant NATO misijose pasirašyta sutartis dėl priimančios valstybės pa-

ramos NATO vykdomoms operacijoms (2005 04 05). Konkrečius bendradarbiavimo aspektus aptaria 8 sutartys, pasirašytos 2004. Svarbiausias teises ir pareigas apibrėžia Saugumo sutartis bei Elgesio kodeksas, pasirašyti 1994 06 13 ir 1994 07 07. Lietuva, vykdydama įsipareigojimus NATO, dalyvauja tarpt. taikos palaikymo misijose Afganistane, Irake ir Kosove: ne tik gauna NATO tarpt. saugumo garantijas, bet ir prisideda prie org-jos veiklos ir tarpt. taikos palaikymo (plačiau – skyriuje TARPTAUTINIS SAUGUMAS). Nuo 2004 vykdoma oro policijos operacija – LR, Estijos ir Latvijos oro erdvę saugo 4 vienos iš kitų NATO valstybių naikintuvai, skiriami pagal rotacijos principą. Jų bazė – Zokniai (Šiaulių m.).

KITOS ORGANIZACIJOS

1991 Lietuva tapo Interpolo nare, įkurtas Interpolo Lietuvos nacionalinis biuras. Nuo 1991 dalyvaudama Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos darbe, Lietuva siunčia rinkimų stebėtojus į valstybes, susikūrusias 1991 pab. suirus SSRS. Energetikos srityje Lietuva bendradarbiauja su Atominės energetikos agentūra (TATENA), su ja 1992 10 12 pasirašė Sutartį dėl garantijų taikymo, susijusio su brand. ginklo neplatinimo sutartimi, bei 1998 – papildomą šios sutarties protokolą. 1993 tapusi ET nare Lietuva prisidėjo prie Europos žmogaus teisių ir pagr. laisvių apsaugos konvencijos. Šių laisvių laikymąsi nuo 2003 prižiūri ET komisarai. Su ET 2001 02 09 pasirašyta sutartis dėl jos informacijos biuro Vilniuje. 1995 Lietuva tapo Tarptautinės policijos asociacijos nare. Saugumo sutartis 1997 04 24 pasirašyta su Vakarų Europos sąjunga. Su Europos brand. moksl. tyrimų org-ja 2004 11 09 pasirašyta Sutartis dėl tolesnio moksl. ir techn. bendradarbiavimo didelių energijų fizikos srityje.

EKONOMINIS FINANSINIS BENDRADARBIAVIMAS

Nuo Nepriklausomybės atkūrimo Lietuva siekė narystės pasaulinėse ūk. org-jose. LR nuo 1991 bendradarbiauja su Šiaurės šalių aplinkos apsaugos finansų korporacija. Ši korporacija nuo 1998 lengvatinėmis sąlygomis finansavo Lietuvoje ekologinių gamybos projektų diegimą (tai davė ~33 mln. Lt ekonominį efektą). Nuo 1992 Lietuva bendradarbiauja su Pasaulio banku. Iš jo 1992–2002 LR gavo ~0,5 mlrd. JAV dol. paskolų. Pasaulio banko paskolų lėšomis Lietuvoje buvo finansuojami investiciniai projektai sveikatos priežiūros, švietimo, infrastruktūros plėtojimo ir kt. srityse, remiamos šalyje vykdomos struktūrinės reformos. Ekonomikos liberalizavimą remia Europos rekonstrukcijos ir plėtros bankas (nuo 1993 finansuoja Lietuvos energetikos, transporto, s-bių ir priv. verslo projektus, teikia konsultacinę ir techn. paramą). Pagrindinė su juo pasirašyta sutartis Dėl tarptautinio Ignalinos AE eksploatavimo nutraukimo fondo veiklos Lietuvoje (2001 04 05). Nuo 2002 Lietuva nebesiskolina iš Pasaulio banko, o nuo 2006 pakeitė savo statusą iš šalies paramos gavėjos į donorės. 2002 11 11 su Pasaulio banku pasirašyta sutartis dėl regioninės misijos įkūrimo (atstovybė Vilniuje uždaryta 2006). LR bendradarbiauja ir su viena įtakingiausių pasaulio fin. institucijų – Tarptautiniu valiutos fondu. Lietuva į šią org-ją įstojo 1992 04 29. Įstojusiai į šią org-ją Lietuvai buvo svarbu pasinaudoti fin. ištekliais ir kita parama. Ekonominės politikos memorandumai pasirašyti 1992–2002, po 2002 memorandumai nebepasirašomi. Nebeliko poreikio bendradarbiauti finansinėse fondo programose, svarbesnė tapo konsultacinė pagalba. Lietuvos pažangą stebi fondo atstovai. Investicijų apsaugos sutartis 1992 pasirašyta su Daugiašale investicijų garantijų agentūra. Nuo 1995 pradėtos derybos dėl Lietuvos stojimo į Pasaulio prekybos organizaciją. 2001 LR tapo šios org-jos nare – pasirašė steigimo sutartį, sutartį dėl muitų ir prekybos, kitas sutartis. Narystė Pasaulio prekybos org-joje padarė Lietuvą patrauklesnę užs. investuotojams, o prekyba su trečiosiomis šalimis tapo liberalesnė, skaidresnė ir prognozuojama. Lietuva nuo 1996 siekia narystės Ekonominio bend-

radarbiavimo ir plėtros organizacijoje. Org-ja sukūrė Baltijos regioninę programą, kurią Lietuva vykdė 1998–2005. 2007 LR buvo visateisė org-jos trijų programų dalyvė, turėjo 4 programų stebėtojos statusą ir siekė gauti tokį statusą dar 4 programoms. Nuo 1996 LR yra ET Plėtros, arba Vystymo, banko narė. Lietuvoje bankas finansuoja grįžtančių tremtinių aprūpinimo gyv. plotu programą, mokslo ir studijų įstaigų renovavimo, rekonstravimo ir pagr. priemonių įsigijimo ir kitas programas.

Nuo 2005 Lietuva yra Šiaurės investicijų banko narė. Bankas skatina šalių ūkio plėtrą, finansuoja infrastruktūros, gamtosaugos projektus. Lietuvoje banko paskolų lėšomis finansuojami infrastruktūros, energijos taupymo, aplinkosaugos bei privataus verslo projektai. LR pasirašė daugiašalę sutartį dėl Šiaurės investicijų banko teis. padėties (2004 02 11), t.p. mokėjimo susitarimą, numatantį Lietuvos, kaip būsimos banko narės, pasirašyto kapitalo ir įmokų į banko rezervus grafiką. Paskutinė įmoka už pasirašytą kapitalą numatyta 2007 03 31, už banko rezervus – 2010 09 30.

REGIONINIS BENDRADARBIAVIMAS

Lietuvos, Estijos ir Latvijos bendradarbiavimui 1990 buvo įkurta Baltijos Valstybių Taryba, kuri 1990–92 koordinavo visų 3 šalių dipl. kovą dėl laisvės. Nuo 1991 veikia Baltijos Asamblėja – Baltijos valstybių parlamentų bendradarbiavimo tarpt. org-ja. 1994 sudaryta Baltijos Ministrų Taryba. 1994 įkurta Baltijos Prezidentų Taryba – šių valstybių vadovų bendradarbiavimo forumas. Baltijos šalys yra įsteigusios bendrą taikos palaikymo batalioną (Baltbat; 1994), jūrų eskadrą (Baltron; 1998), kar. koledžą (Baltijos gynybos koledžas; 1999), oro erdvės stebėjimo sistemą (Baltnet; 2000) sutarusios dėl tarpusavio konsulinės pagalbos ir kitais klausimais.

Aukšč. lygio bendradarbiavimui su Lenkija 1997 buvo įkurta Prezidentų konsultacinis komitetas, Lenkijos ir Lietuvos Seimų narių Asamblėja, vyriausybių Bendradarbiavimo taryba. Prez. V. Adamkus 2007 padėjo sureguliuoti Lenkijos vadovybės, ypač prez. L. Kaczyńskio, ir ES viršūnių pasitarimo daugumos nesutarimus dėl ES Konstitucinės sutarties.

Lietuva aukščiausiu lygiu bendradarbiauja su Ukraina: 2002 įkurta Prezidentų taryba, 2003 – vyriausybių Bendradarbiavimo taryba, Aukščiausiosios Rados ir Seimo narių Asamblėja. Lenkijos prez. A. Kwaśniewskis ir Lietuvos prez. V. Adamkus, t.p. abiejų šalių diplomatinės tarnybos, veikdami kartu su ES, 2004 pab. prisidėjo prie Ukrainos prez. V. Juščenkos ir Aukščiausiosios Rados konflikto sprendimo. 20 a. pabaigoje ir 21 a. pradžioje (iki 2007 pabaigos) įvyko 2 bendri Lietuvos ir Ukrainos verslininkų forumai.

L: *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis* 2 t. Kaunas 1930–39; *Tarptautinės organizacijos* Vilnius 1993; *Lietuva ir tarptautinės organizacijos* Kaunas 1998; *Lietuvos kelias į Europos Sąjungą ir NATO* Kaunas 2004; **V. Landsbergis** *Lietuvos kelias į NATO* Vilnius 2005.

BAŽNYČIA IR RELIGIJA

Tradicinių rel. bendruomenių kategorijai Lietuvoje priskiriama: lotynų apeigų katalikai, graikų apeigų katalikai, evangelikai liuteronai, evangelikai reformatai, stačiatikiai, sentikiai, judėjai, musulmonai, karaizmo išpažinėjai.

Apytikriais skaičiavimais, Lietuvoje veikia dar ~300 rel. bendruomenių ir grupių, kurios nepriklauso tradicinių rel. bendruomenių kategorijai. Jos registruojamos pagal 1995 priimtą Rel. bendruomenių ir bendrijų įstatymą kaip *kitos religinės bendruomenės ir bendrijos* (t.y. nepriklausančios nė vienai iš 9 tradicinių rel. bendruomenių ar bendrijų). 2001 visuotinio gyventojų surašymo duomenimis (1 lent. 373 psl.), joms priklauso ~0,36% Lietuvos gyventojų. Šias grupes labai apytiksliai galima suskirstyti į ~60 religinių judėjimų. 2007 buvo įregistruota ~160 netradicinių religinių organizacijų, jas galima suskirstyti į ~27 religines kryptis. Prie religinių bendruomenių ir grupių, kurios nepriklauso tradicinių religinių bendruomenių kategorijai, priskiriama: krikščioniškos kilmės įvairios rel. grupės, pvz., nepriklausomos baptistų, sekmininkų bendruomenės, naujieji rel. judėjimai, didžiųjų pasaulio religijų – budizmo ir hinduizmo sekėjai.

Katalikų bažnyčia

Lotynų apeigų katalikų bendruomenė yra didžiausia tradicinė rel. bendruomenė Lietuvoje. Yra ~2,741 mln. narių, 841 kunigas, 684 parapijos, 52 dekanatai, 5 vyskupijos, 2 arkivyskupijos (2 lent. 374 psl.), 2 bažn. prov-jos (žemėlapis *Lietuvos katalikų bažnyčios provincijos ir dekanatai* 372 psl.), 113 vyrų (3 lent. 375 psl.) ir 38 moterų (4 lent. 376 psl.; 853 vienuolės, be novicijų) pašvęstojo gyvenimo i-tai (2006).

Pagr. admin. teritorinis vienetas – parapija (valdo klebonas), kelios ar keliolika parapijų sudaro dekanatą (tvarko dekanas), keli dekanatai – vyskupiją (valdo vyskupas ordinaras), kelios vyskupijos – bažn. prov-ją, jos centr. vyskupija turi arkivyskupijos laipsnį. Bažn. prov-ja yra didžiausias Katalikų bažnyčios admin. terit. vienetas, vadovaujamas arkivyskupo metropolito; nuo 1992 yra dvi bažn. prov-jos: Kauno bažnytinė provincija (priklauso Kauno arkivyskupija, Šiaulių, Telšių ir Vilkaviškio vyskupijos; provincijai vadovauja arkivyskupas metropolitas Sigitas Tamkevičius) ir Vilniaus bažnytinė provincija (priklauso Vilniaus arkivyskupija, Kaišiadorių ir Panevėžio vyskupijos; provincijai vadovauja arkivysk. metropolitas kardinolas Audrys Juozas Bačkis).

ISTORIJA. LDK katalikybė pradėjo plisti 13 amžiuje. Ldk Mindaugas ir dalis aukštuomenės apsikrikštijo 1251, popiežius Inocentas IV Mindaugą pripažino Lietuvos karaliumi ir 1254 įsteigė Lietuvos vyskupiją. Po Mindaugo mirties Treniota, valdęs Lietuvą nuo 1263, ėmė persekioti krikščionis. 1264 Treniotą nužudžius Lietuvą valdė stačiatikiai – Mindaugo sūnus Vaišvilkas, po jo – Mindaugo žentas Švarnas. Po Švarno valdė pagonys – Vytenis, po jo Gediminas. Vytenis Naugarduke pastatydino bažnyčią ir jai administruoti prašė atsiųsti 2 pranciškonus, bet bažnyčią kryžiuočiai sudegino. Gediminas su Rygos

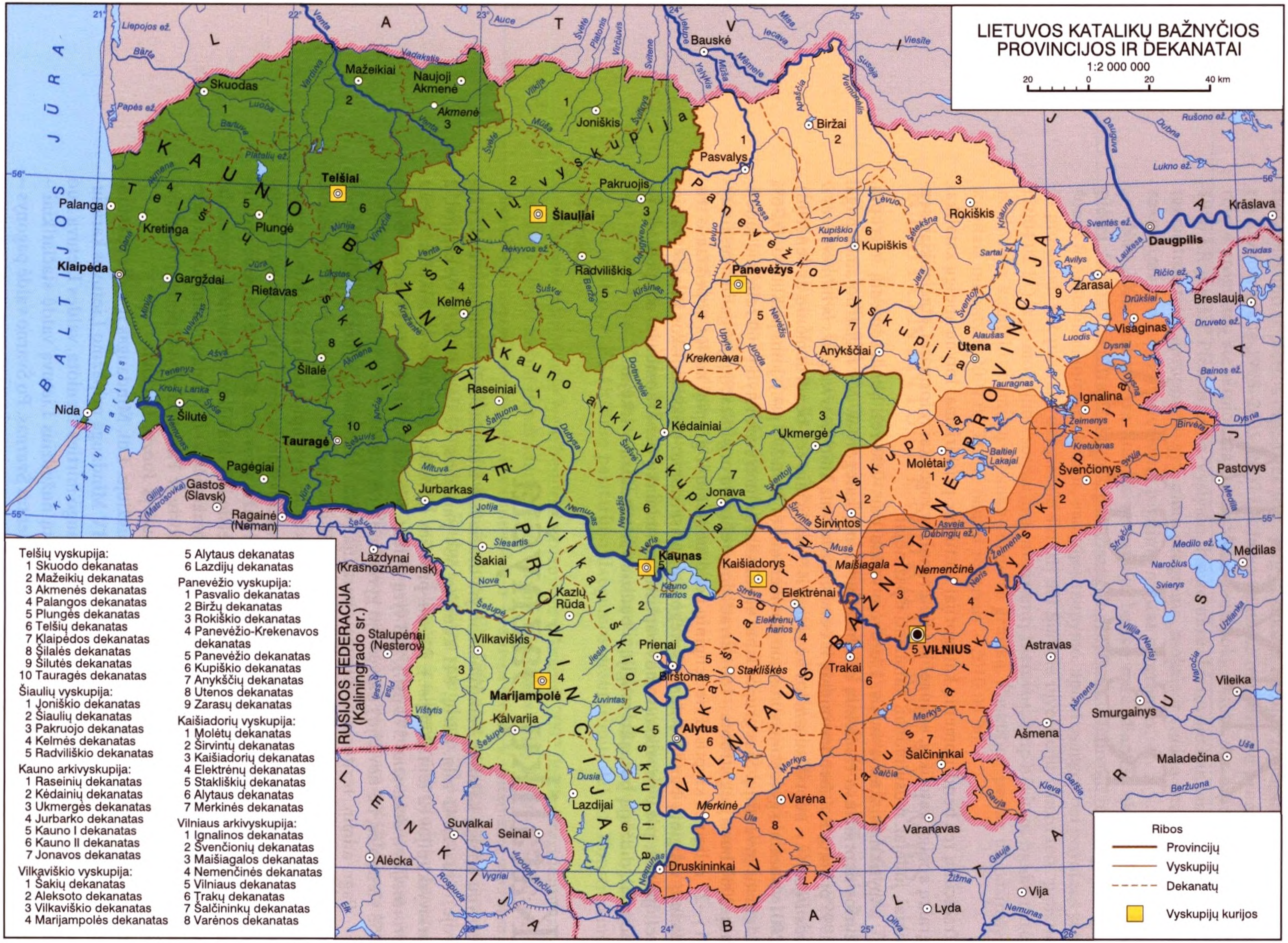
LIETUVOS KATALIKŲ BAŽNYČIOS
PROVINCIJOS IR DEKANATAI
1:2 000 000
20 0 20 40 km
Telšių vyskupija:
1 Skuodo dekanatas
2 Mažeikių dekanatas
3 Akmenės dekanatas
4 Palangos dekanatas
5 Plungės dekanatas
6 Telšių dekanatas
7 Klaipėdos dekanatas
8 Šilalės dekanatas
9 Šilutės dekanatas
10 Tauragės dekanatas
Šiaulių vyskupija:
1 Joniškio dekanatas
2 Šiaulių dekanatas
3 Pakruojo dekanatas
4 Kelmės dekanatas
5 Radviliškio dekanatas
Kauno arkivyskupija:
1 Raseinių dekanatas
2 Kėdainių dekanatas
3 Ukmergės dekanatas
4 Jurbarko dekanatas
5 Kauno I dekanatas
6 Kauno II dekanatas
7 Jonavos dekanatas
Vilkaviškio vyskupija:
1 Šakių dekanatas
2 Aleksoto dekanatas
3 Vilkaviškio dekanatas
4 Marijampolės dekanatas
5 Alytaus dekanatas
6 Lazdijų dekanatas
Panevėžio vyskupija:
1 Pasvalio dekanatas
2 Biržų dekanatas
3 Rokiškio dekanatas
4 Panevėžio-Krekenavos dekanatas
5 Panevėžio dekanatas
6 Kupiškio dekanatas
7 Anykščių dekanatas
8 Utenos dekanatas
9 Zarasų dekanatas
Kaišiadorių vyskupija:
1 Molėtų dekanatas
2 Širvintų dekanatas
3 Kaišiadorių dekanatas
4 Elektrėnų dekanatas
5 Stakliškių dekanatas
6 Alytaus dekanatas
7 Merkinės dekanatas
Vilniaus arkivyskupija:
1 Ignalinos dekanatas
2 Švenčionių dekanatas
3 Maišiagalos dekanatas
4 Nemenčinės dekanatas
5 Vilniaus dekanatas
6 Trakų dekanatas
7 Šalčininkų dekanatas
8 Varėnos dekanatas
Ribos
Provincijų
Vyskupijų
Dekanatų
Vyskupijų kurijos
KAUNO BAŽNYTINĖ PROVINCIJA
VILNIAUS BAŽNYTINĖ PROVINCIJA
Telšių vyskupija
Šiaulių vyskupija
Kauno arkivyskupija
Vilkaviškio vyskupija
Panevėžio vyskupija
Kaišiadorių vyskupija
Vilniaus arkivyskupija
BALTIJOS JŪRA
LATVIJA
BALTARUSIJA
LENKIJA
RUSIJOS FEDERACIJA (Kaliningrado sr.)
Telšiai
Šiauliai
Panevėžys
Kaunas
Marijampolė
Kaišiadorys
VILNIUS
Klaipėda
Palanga
Skuodas
Mažeikiai
Naujoji Akmenė
Akmenė
Joniškis
Pakruojis
Radviliškis
Kelmė
Plungė
Kretinga
Gargždai
Rietavas
Šilalė
Šilutė
Nida
Tauragė
Pagėgiai
Jurbarkas
Raseiniai
Kėdainiai
Ukmergė
Jonava
Šakiai
Kazlų Rūda
Vilkaviškis
Kalvarija
Prienai
Birštonas
Alytus
Lazdijai
Druskininkai
Merkinė
Varėna
Trakai
Elektrėnai
Stakliškės
Širvintos
Maišiagala
Nemenčinė
Molėtai
Švenčionys
Ignalina
Visaginas
Utena
Anykščiai
Krekenava
Kupiškis
Rokiškis
Zarasai
Biržai
Pasvalys
Šalčininkai
Bauskė
Daugpilis
Krāslava
Breslauja
Pastovys
Medilas
Vileika
Astravas
Smurgainys
Ašmena
Maladečina
Varanavas
Vija
Lyda
Suvalkai
Seinai
Alėcka
Gastos (Slavsk)
Ragainė (Neman)
Lazdynai (Krasnoznamensk)
Stalupėnai (Nesterov)

1 lent. **Lietuvos gyventojai pagal tikybą** (2001 gyventojų surašymo duomenys)

Tikyba	Gyventojų skaičius	Gyventojų skaičius procentais	Tikyba	Gyventojų skaičius	Gyventojų skaičius procentais
Romos katalikų	2 752 447	79	Pastarųjų dienų šventųjų Jėzaus Kristaus bažnyčios (mormonų)	197	<0,01
stačiatikių (ortodoksų)	141 821	4,07	Šri Satja Sai Babos organizacijos	107	<0,01
sentikių	27 073	0,78	nedenominacinių krikščioniškų bažnyčių	75	<0,01
evangelikų liuteronų	19 637	0,56	Kristaus bažnyčios	52	<0,01
evangelikų reformatų	7 082	0,2	bahajų	31	<0,01
Jehovos liudytojų	3 512	0,1	Armėnų apaštališkosios bažnyčios	30	<0,01
musulmonų sunitų	2 860	0,08	Scientologijos bažnyčios	15	<0,01
Visos evangelijos bažnyčios	2 207	0,06	Ošo meditacijos centrų	12	<0,01
sekmininkų	1 307	0,04	Suvienijimo bažnyčios	4	<0,01
judėjų	1 272	0,04	nurodė		
baltų tikėjimo	1 270	0,04	evangelikas, protestantas	660	<0,02
baptistų (ir laisvųjų bažnyčių)	1 249	0,04	krikščionis	275	<0,01
Septintosios dienos adventistų	547	0,02	kitų tikybų	515	<0,01
Naujosios apaštalų bažnyčios	436	0,01	netikintis	239	<0,01
budistų	408	0,01	nė vienai	331 087	9,50
graikų apeigų katalikų (unitų)	364	0,01	nenurodė	186 447	5,35
Krišnos sąmonės judėjimo	265	<0,01			
karaimų	258	<0,01			
metodistų	211	<0,01			

arkivyskupu sudarė s-gas prieš Vokiečių ordiną, statė bažnyčias, į Lietuvą kvietė vienuolius ir kunigus. Pirmoji s-ga sudaryta 1298 – nuo tada Rygos pranciškonai ir dominikonai galėjo laisvai veikti Lietuvoje. Vėliau Rygos arkivysk. Frydrichas iš Pernšteino Lietuvos miestuose norėjo įkurti pranciškonų ir dominikonų vienuolynus: jo sąjungininko Gedimino dvare veikė pranciškonai ir dominikonai; dominikonams Gediminas pastatydino bažnyčią Vilniuje, o pranciškonams – Naugarduke ir Vilniuje. Skatinamas šių vienuolių ir siekdamas polit. tikslų Gediminas 1322 parašė laišką popiežiui žadėdamas priimti kat. tikėjimą, 1323 – laiškų V. Europos vienuolijų viršininkams kviesdamas atvykti kunigus, vienuolius ir krikščionis pasauliečius bei žadėdamas jiems tikėjimo laisvę. Popiežius 1324 06 Gediminui pažadėjo atsiųsti legatus. Jie rudenį atvyko į Rygą ir pas Gediminą nusiuntė savo įgaliotinius; šis krikštytis atsisakė (apie savo pažadą krikštytis dėjosi nieko nežinąs ir apkaltino popiežiui laišką rašiusį pranciškoną), bet katalikybę Lietuvoje toliau skleidė vienuoliai. Gedimino sūnūs Algirdas ir Kęstutis katalikybės nepriėmė. Algirdas, 1318 vedęs Vitebsko kunigaikštytę Mariją, 1320 paveldėjęs Vitebsko kunigaikštystę, vaikus leido krikštyti stačiatikiais, Lietuvos teritorijai priklausančioje Rusioje įkūrė stč. metropoliją. Kęstutis laikėsi senojo liet. tikėjimo, bet jo duktė Ona pasikrikštijo ištekėdama už Mozūrijos kun-čio. Kęstutį priimti krikštą ragino popiežius, Lenkijos ir Vengrijos karaliai, pirmiausia Lenkijos karalius Kazimieras III Didysis. 1351 Vengrijos (vėliau ir Lenkijos) karalius Liudvikas I Didysis siekė, kad Kęstutis priimtų krikštą. Jis krikštytis sutiko su sąlyga, kad karalius Liudvikas I Didysis jam grąžins ordino užgrobtas žemes ir išrūpins karaliaus vainiką; sutartį abi pusės patvirtino priesaikomis, bet Kęstutis krikšto nepriėmė. 1358 Algirdą ir Kęstutį per pasiuntinius ragino krikštytis ir imp. Karolis IV Liuksemburgas. Jie pažadėjo krikštytis su sąlyga, kad jiems bus grąžintos ordino užgrobtos žemės, o pats ordinas bus iškeltas į rytus kovoti su totoriais. Sąlygos nebuvo priimtos, todėl krikštas neįvyko. Nesėkmingos buvo ir popiežiaus Grigaliaus XI pastangos 1373 apkrikštyti Lietuvą.

Šv. Mikalojaus bažnyčia Vilniuje (past. iki 1387)

Lietuvos krikštu rūpinosi naujos kartos valdovai Lietuvos d. kun-čiai Jogaila ir Vytautas. Jogaila 1382 10 31 derėjosi dėl krikšto su Vokiečių ordinu; Ldk Jogaila ir jo brolis Skirgaila buvo parengę

2 lent. **Katalikų bažnyčia** (2006 duomenys)

(Arki)vyskupijos vyskupai	Dekanatai	Parapijų ir bažnyčių skaičius	Neparapinių bažnyčių ir koplyčių skaičius	Diecezinių kunigų skaičius	Kunigų vienuolių skaičius
Kauno arkivyskupija	Jonavos	7	4	8	–
arkivysk. metropolitas	Jurbarko	12	–	6	–
S. Tamkevičius SJ,	Kauno I	11	16	46	21
vysk. augziliaras	Kauno II	12	1	7	–
J. Ivanauskas,	Kėdainių	17	3	13	–
vysk. emeritas	Raseinių	16	2	12	–
V. Michelevičius	Ukmergės	15	–	14	–
Šiaulių vyskupijos	Joniškio	9	–	5	–
vysk. E. Bartulis	Kelmės	15	1	8	–
	Pakruojo	10	–	6	–
	Radviliškio	15	–	10	–
	Šiaulių	19	1	18	1
Telšių vyskupijos	Akmenės	9	–	8	–
vysk. J. Boruta SJ,	Klaipėdos	14	2	27	3
vysk. emeritas	Mažeikių	17	3	13	–
A. Vaičius	Palangos	14	5	14	4
	Plungės	16	3	13	2
	Skuodo	10	3	6	–
	Šilalės	14	2	10	–
	Šilutės	17	6	14	–
	Tauragės	14	1	10	–
	Telšių	21	7	19	–
Vilkaviškio vyskupijos	Aleksoto	18	13	22	–
vysk. R. Norvila,	Alytaus	10	3	17	–
vysk. emeritas	Lazdijų	16	2	14	–
J. Žemaitis MIC	Marijampolės	23	6	23	7
	Šakių	21	5	17	–
	Vilkaviškio	16	7	15	–
Vilniaus arkivyskupija	Ignalinos	18	8	11	–
arkivysk. metropolitas	Maišiagalos	8	3	6	–
kardinolas A. J. Bačkis,	Nemenčinės	12	14	12	1
vysk. augziliaras	Šalčininkų	11	8	9	–
J. Tunaitis	Švenčionių	9	7	9	1
	Trakų	8	3	8	–
	Varėnos	10	6	8	–
	Vilniaus	19	16	43	31
Kaišiadorių vyskupijos	Alytaus	6	4	7	–
vysk. J. Matulaitis	Elektrėnų	10	3	9	–
	Kaišiadorių	11	4	13	–
	Merkinės	9	1	5	–
	Molėtų	15	2	11	–
	Stakliškių	5	1	6	–
	Širvintų	12	1	8	1
Panevėžio vyskupijos	Anykščių	14	3	10	–
vysk. J. Kauneckas,	Biržų	10	14	6	–
vysk. emeritai	Kupiškio	11	13	7	–
R. Krikščiūnas,	Panevėžio	11	10	10	1
J. Preikšas	Panevėžio-Krekenavos	12	9	13	1
	Pasvalio	13	5	8	2
	Rokiškio	19	7	12	–
	Utenos	12	4	12	–
	Zarasų	11	2	6	1

Dubysos sutarčių su Vokiečių ordinu projektą, pagal kurį už pagalbą kovojant su Kęstučiu ir Vytautu Jogaila žadėjo atiduoti kryžiuočiams lietuvių žemes tarp Vokiečių ordino ir Dubysos, t.p. žadėjo be kryžiuočių sutikimo nepradėti karo, teikti jiems paramą ir per 4 m. priimti kat. tikėjimą. Jogailai kt. metais sutarties neratifikavus ordinas pradėjo remti Vytautą. Jis 1383 10 21 Tepliavoje priėmė krikštą, Vokiečių ordinui užrašė Žemaitiją iki Nevėžio ir gavo valdyti 3 pilis prie Nemuno.

Jogaila su didikais Krėvos sutartimi (1385) priėmė lenkų didikų siūlymą vesti Lenkijos karalienę Jadvygą, karūnuotis ir priimti Kat. bažnyčios tikėjimą. Jis apsikrikštijo 1386 02 15 Krokuvoje kartu su keliais broliais ir pusbroliu Vytautu. 1387 Jogaila, lydimas vysk. Andriaus, atvyko į Vilnių. Vysk. Andriui krikštyti padėjo lietuviškai mokantys Vilniaus pranciškonai. Jogailos iniciatyva apkrikštyta etninė Lietuva – 1387 Aukštaitija, jo ir Vytauto – 1413 Žemaitija. Jogailos rūpesčiu buvo statoma Vilniaus katedra ir siekiama įkurti vyskupiją (Vilniaus vyskupija įkurta 1388), jis t.p. rūpinosi Maišiagalos, Medininkų, Obolcų (dab. Abolcai, Baltarusija) ir kt. parapijų bažnyčių statyba, įsteigė kapitulą, kurią sudarė prepozitas, dekanas ir 10 kanauninkų. Dauguma dvasininkų buvo lenkai.

1417 Žemaitijos bajorų delegacija dalyvavo Konstanco susirinkime, kuriame siekta įrodyti, kad Vytautas su Jogaila rūpinasi žemaičių krikštu, ir prašyta, kad susirinkimas Žemaitiją paliktų Vytauto valdžioje, o Lvovo ir Vilniaus vyskupams pavestų įkurti Žemaičių vyskupiją. Vokiečių ordinui neleidus Konstanco susirinkimo sudarytai delegacijai vykti krikštyti žemaičių, juos pakrikštyti buvo pavesta Lvovo ir Vilniaus vyskupams, t.p. pašventinti katedrą, konsekruoti vyskupą ir įsteigti vyskupiją. 1421 popiežius Martynas V įsteigė Žemaičių vyskupiją (iki 1795 Vilniaus ir Žemaičių vyskupijos priklausė Gniezno bažn. prov-jai) su centru Medininkuose (dab. Varniai). Buvo įsteigta kapitula (sudarė 6 kanauninkai), vyskupu konsekruotas Motiejus Trakiškis (6 lent. 382 psl.).

Valdovams (Vytautui, Jogailai ir kt.) padedant Lietuvoje sparčiai daugėjo bažnyčių: 14 a. pab. Vilniaus vyskupijoje buvo 17 bažnyčių, iš jų 5 Vilniuje, 15 a. pab. Lietuvoje buvo 109 bažnyčios, iš jų 91 Vilniaus, 18 Žemaičių vyskupijoje. Iki 16 a. vid. Vilniaus vyskupijoje dar buvo pastatytos 103, Žemaičių vyskupijoje – 38 bažnyčios. Steigiant vyskupijas daugiausia bažnyčių statydino ir fundavo valdovai, vėliau – didikai. Valdovų fundacijose dažn. būdavo užrašoma žemė, iš kurios gaunamos pajamos atiteko parapijos dvasininkų ir pastatų išlaikymui, didikų – lėšos, bažn. reikmenys. Bažnyčių fundatoriai didikai ir jų įpėdiniai dažn. paveldėdavo ir patronato teisę, užtikrinančią dvasininko teikimą į parapiją.

Krikščioniškajai kultūrai plisti padėjo ir m-los. Jos veikė prie pranciškonų vienuolyno ir katedros Vilniuje. Vytautas 1409 Senuosiuose Trakuose įkurdino benediktinus, buvo siekiama, kad jie atidarytų ir m-lą. Vilniuje 1413 prie Šv. Jono bažnyčios buvo įkurta parapijos m-la miestiečiams. Vilniaus sinodas 1534 nurodė klebonams steigti m-las.

3 lent. **Lietuvoje veikiančios vyrų vienuolijos** (2007)

Vienuolija	Veiklos Lietuvoje pradžia	Centras
Pamokslininkų ordinas (OP)	13 a. 1 pusė	Vilnius
Mažesniųjų brolių ordinas (OFM; pranciškonai)	1387	Vilnius
Mažesniųjų brolių konventualų (pranciškonų) ordinas (OFM Conv.)	1517–1863, nuo 1995	Vilnius
Šv. Benedikto ordinas (OSB; benediktinai)	15 a. pradžia	Palendriai (Kelmės rj. s-bė)
Jėzaus Draugija (JS; jėzuitai)	1569	Vilnius
Šv. Juozapato bazilijonų ordinas (OSBM; bazilijonai)	1617	Vilnius
Švč. Marijos Nekaltojo Prasidėjimo kunigų marijonų vienuolija (MIC; marijonai)	1750	Kaunas
Šv. Pranciškaus mažesniųjų brolių kapucinų ordinas (OFM Cap.; kapucinai)	1928	Kaunas
Šv. Jono Bosko draugija (SDB; saleziečiai)	1934	Kaunas
Šv. Jono kongregacija (FJ; joanitai)	1993	Vilnius
Šv. Pranciškaus Ksavero brolija (CFX)	1996	Vilnius
Tiberiados bendruomenė	2001	Baltriškės (Zarasų rj. s-bė)
Vilniaus šv. Pilypo Nerio oratorija	2004	Vilnius

1530–40 iš M. Lietuvos į D. Lietuvą pradėjo plisti reformacija ir humanistinės idėjos. LDK reformacija labiausiai išplito ~1570. III Lietuvos Statutas (1588) įtvirtino lygias katalikų, reformatų ir stačiatikių polit. ir piliet. teises. Per reformaciją suaktyvėjo švietėjiška veikla, m-lų steigimas, knygų leidyba (M. Mažvydo *Katekizmas* 1547).

Per kontrreformaciją, priešinantis arijonizmui ir kitoms protestantizmo kryptims, Kat. bažnyčios veikla pagyvėjo, ypač į Vilnių vysk. V. Protasevičiaus kvietimu atvykus jėzuitams. Jie 1570 Vilniuje įsteigė kolegiją (1579 perorganizuota į u-tą, iki 1773 jam vadovavo jėzuitai), joje buvo rengiami lietuviai dvasininkai, leidžiama rel. lit-ra ir liet. kalba). Dauguma LDK didikų atsivertė į katalikybę, daugiausia Radvilų giminės Nesvyžiaus šaka (iš jos kilę Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis ir kardinolas Jurgis Radvila). 1582 kardinolas Jurgis Radvila įkūrė Vilniaus teol. seminariją. Žemaitijoje apaštališku uolumu pasižymėjo vysk. Merkelis Giedraitis – steigė naujas kat. parapijas, pastatydino 12 bažnyčių. 1596 sudaryta ATR stačiatikių ir katalikų Brastos bažnytinė unija. Tuo metu protestantų bažnyčios ir m-los buvo uždarinėjamos, 17–18 a. didikai labai rėmė kat. bažnyčių statybą; prie jų kūrėsi m-los, ligoninės, prieglaudos. Iki ATR III padalijimo (1795) švietimu daugiausia rūpinosi Kat. bažnyčia; uždarius jėzuitų ordiną (1773) Edukacinė k-ja perėmė vadovavimą Vilniaus u-tui ir aukštesniosioms m-loms. Bažnyčios vadovybė 1607 įsakė visose parapijose įsteigti pr. m-las (aukštesniąsias m-las išlaikė jėzuitai, pijorai ir kt. vienuoliai). 18 a. Lietuvoje buvo ~300 parapinių m-lų, 5000 mokinių.

Šiuo metu itin sustiprėjo vienuolijos – vienuoliai dalyvavo visose apaštalavimo ir kult. gyvenimo srityse.

Po ATR III padalijimo (1795) didžioji dalis Lietuvos, vėliau ir visa, atiteko Rusijai. Kat. bažnyčios ir Rusijos santykius apibrėžė imp. Jekaterinos II dar 1766 išleistos taisyklės, kuriomis vadovavosi Sankt Peterburgo kat. parapija, ir 1772 dekretas bei 1773 potvarkis. Šias taisykles ir nuostatus Jekaterina II 1795 pritaikė ir Lietuvos kat. bažnyčiai (RI stengėsi kontroliuoti vyskupijų valdymą ir silpninti Lietuvos katalikų santykius su Apaštalų Sostu ir Lenkijos kat. bažnyčia). Jekaterina II uždraudė be vyr-bės sutikimo skelbti popiežiaus raštus, panaikino vienuolynų autonomiją uždrausdama jiems palaiky-

4 lent. **Lietuvoje veikiančios moterų vienuolijos** (2007)

Vienuolija	Veiklos Lietuvoje pradžia	Centras
Šv. Pranciškaus Asyžiečio trečiojo reguliariojo ordino seserų vienuolija (bernardinės)	1494	Rudamina (Vilniaus rj. s-bė)
Šv. Benedikto seserų vienuolija (benediktinės)	1622	Vilnius
Kauno seserų benediktinių kongregacija	1624	Kaunas
Šv. Kotrynos, mergelės ir kankinės, seserų kongregacija (kotrynietės)	1645	Kaunas
Skaisčiausiosios Mergelės Marijos Širdies dukterų kongregacija	1885	Kaunas
Angelų seserų kongregacija	1889	Vilnius
Švč. Jėzaus Vardo seserų kongregacija	1891	Lentvaris
Nekaltosios Marijos dukterų kongregacija	1894	Vilnius
Skaistyklos vėlėms gelbstinčių seserų kongregacija	1915	Vilnius
Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo vargdienių seserų kongregacija	1918	Vilnius
Švenčiausiosios Jėzaus Širdies tarnaičių seserų kongregacija (širdietės)	1920	Kaunas
Švenčiausiosios Jėzaus Širdies mažųjų tarnaičių seserų kongregacija	1920	Kaunas
Lietuvos Šv. Kazimiero seserų kongregacija (kazimierietės)	1920	Pažaislis
Švč. Nekaltosios Mergelės Marijos seserų tarnaičių kongregacija	1923	Panevėžys
Jėzaus Eucharistijoje tarnaičių seserų kongregacija	1923	Vilnius
Šv. Elžbietos seserų kongregacija (elžbietietės)	1924	Kaunas
Dievo Apvaizdos seserų kongregacija (apvaizdietės)	1927	Panevėžys
Šv. Šeimos misionierių seserų kongregacija	1927	Vilnius
Dieviškosios Jėzaus Širdies seserų pranciškonių kongregacija (pranciškonės)	1930	Kaunas
Šv. Šeimos seserų kongregacija	1931	Marijampolė
Gailestingumo Motinos seserų kongregacija	1937	Vilnius
Pamokslininkų ordino seserų vienuolynas (dominikonės)	1938	Vilnius
Marijos, Krikščionių Pagalbos, dukterų institutas (salezietės)	1939	Kaunas
Švč. Mergelės Marijos, Nepaliaujamos Pagalbos, šv. Pranciškaus seserų kongregacija	1939	Kretinga
Eucharistinio Jėzaus seserų kongregacija (eucharistietės)	1947	Kaunas
Kristaus Karaliaus merginų diakonių seserų kongregacija	1957	Kernavė
Kristaus Karaliaus seserų kongregacija	1957	Vilnius
Dievo Meilės misionierių seserų kongregacija (Motinos Teresės seserys)	1991	Vilnius
Šv. Pranciškaus Dievo Apvaizdos seserų kongregacija	1992	Utena
Švč. Mergelės Marijos, Nuliūdusiųjų Paguodos, seserų vienuolinė bendruomenė	1993	Kaunas
Marijos Dangun Ėmimo seserų kongregacija (asumpcionistės)	1993	Vilnius
Betliejaus, Mergelės Marijos Ėmimo į dangų ir šv. Bruno vienuolija	1994	Paparčiai
Šv. Juozapo ir šv. Kūdikėlio Jėzaus Teresės basųjų karmeličių vienuolynas (karmelitės)	1994	Paštuva
Švč. Širdies pranciškonių misionierių kongregacija	1995	Kretinga
Šv. Klaros seserų vienuolynas (klarisės)	1998	Kretinga
Šv. Jono seserų kongregacija (jonitės)	1998	Vilnius
Gailestingojo Jėzaus seserų kongregacija	2001	Vilnius
Šv. Vincento Pauliečio gailestingųjų seserų kongregacija (vincentietės)	2005	Miroslavas
Nukryžiuotojo Kristaus bendruomenė	2005	Vilnius

ti ryšius su savo centrais užsienyje, pati skyrė vyskupus, panaikino Vilniaus vyskupiją (ją sujungė su Kuršu ir pavadino Livonijos vyskupija), atėmė daug bažn. žemių (jas išdalijo Rusijos valdininkams ir kariškiams). Rusijos valdžia daugelį bažnyčių (daugiausia Vilniaus vyskupijoje) pavertė cerkvėmis arba uždarė, neleista statyti naujų bažnyčių.

Jekaterinos II sūnus caras Pavelas I (1796–1801) buvo palankesnis Kat. bažnyčiai, naujai prijungtose prie Rusijos prov-jose jis siekė pertvarkyti Kat. bažnyčios organizaciją. 1798 įkurta Mogiliavo metropolinė arkivyskupija, kurios jurisdikcijai priskirtos atkurtos Vilniaus ir Žemaičių vyskupijos, iki tol priklausiusios Gniezno bažn. prov-jai.

Užnemunėje gyvenę katalikai priklausė Vilniaus ir Žemaičių vyskupijoms. Ji po ATR III padalijimo atiteko ir iki 1807 priklausė Prūsijai, kuri nenorėjo, kad jos žemėse gyvenančius katalikus valdytų RI vyskupai. Todėl 1797 buvo įkurta Vygrių vyskupija (pirmasis vyskupas M. P. Karpavičius; joje buvo 14 dekanatų, iš jų Alvito, Prienų, Zapyškio, Simno, Virbalio ir Vygrių grynai lietuviški). 1818, kai Užnemunė jau priklausė Lenkijos karalystei (t.y. RI auton. vienetui), pertvarkytos vyskupijos ribos – atskirta Balstogės sritis, įtraukta Lomžos apskritis, vyskupijos centras iš Lomžos perkeltas į Seinus, vyskupija pavadinta Seinų, arba Augustavo, vyskupija (pirmasis vyskupas J. K. Golaševskis, 1897–1902 vyskupu buvo A. Baranauskas), tapo pavaldi Varšuvos arkivyskupijai. Vyskupijoje 1826–1915 ir 1918–19 veikė Seinų kunigų seminarija, kurioje mokėsi daug žymių liet. kultūros ir visuomenės veikėjų.

Kitatikių, vėliau ir katalikų admin. reikalams tvarkyti Sankt Peterburge įkurta Justicijos kolegija, bet tam nepritarė Mogiliavo arkivysk. metropolitas S. J. Bohušas-Sestšencevičius. Naudodamasis caro Pavelo I malone jis išrūpino, kad 1798 būtų įsteigtas atskiras katalikų reikalų tvarkymo dep-tas. Caras Aleksandras I vietoj šio dep-to įsteigė Romos kat. kolegiją; ji veikė iki I pasaul. karo). Rusijos valdžia kišosi į Kat. bažnyčios valdymą skirdama vyskupus ir įv. potvarkiais bei įstatymais varžė jų veiklą. Vyskupams buvo uždrausta be valdžios leidimo susirašinėti su popiežiumi, išvykti už diecezijos ribų, steigti naujas parapijas

ar keisti esamų ribas, skirti joms klebonus ar vikarus, priimti kandidatus į kunigų seminarijas, prie bažnyčių steigti rel. d-jas, spausdinti bažn. kalendorius ir kitas rel. knygas.

Po 1831 ir 1863 sukilimų Rusijos valdžios represijos prieš Kat. bažnyčią Lietuvoje sustiprėjo – imta masiškai uždarinėti vienuolynus (jie buvo išplėtę rel. ir kult. veiklą visame krašte, turėjo m-lų, b-kų, labdaros įstaigų). Žemaičių vyskupijoje 1832–93 uždaryti 46 vienuolynai, Lietuvoje iš viso buvo uždaryti 352 vienuolynai. Jų pastatai paversti kareivinėmis, karo ligoninėmis, rusų m-lomis, kai kurios bažnyčios paverstos cerkvėmis. Iki I pasaul. karo Lietuvos vyskupijose bebuvo likę 6 vienuolynai: pranciškonų Gardine ir Kretingoje, benediktinų Vilniuje ir Kaune, kotryniečių Krakėse ir marijonų Marijampolėje. 1841–42 Rusijos valdžia konfiskavo bažn. turtą – vyskupijų, kapitulų, seminarijų, parapijų ir labdaros įstaigų žemes. Dvasininkams, siekiant padaryti juos priklausomus nuo Rusijos valdžios, paskirtos algos. Vilniaus generalgubernatorius M. Muravjovas uždarė 32 parapines ir filines bažnyčias ir 52 koplyčias, uždrausta statyti naujas ir remontuoti senas bažnyčias, ~100 bažnyčių paversta cerkvėmis. Imta labiau kontroliuoti kunigus, be apskrities kar. viršininko leidimo jie negalėjo išvykti iš savo parapijos, vyskupams be valdžios leidimo buvo uždrausta lankyti savo vyskupijos parapijas (vysk. M. Valančiui Rusijos valdžia apskritai buvo uždraudusi lankyti savo parapijas), be Apaštalų Sosto leidimo valdžia 1863 perkėlė vyskupijos centrą, kapitulą ir kunigų seminariją iš Varnių į Kauną, nuo 1863 iki 1870 į kunigų seminariją neleido priimti nė vieno klieriko. Caras Nikolajus I 1832 kunigams uždraudė laisvai sakyti pamokslus, kiekvieno pamokslo tekstas turėjo būti patvirtintas valdžios paskirto cenzoriaus. 1868 potvarkiu vikarams ir filinių bažnyčių kunigams uždrausta sakyti pamokslus. Uždrausta bažn. procesijos, eiti kryžiaus kelius Vilniaus ir Žemaičių kalvarijose, statyti kryžius pakelėse, pardavinėti devocionalijas. Vilniaus generalgubernatorius K. Kaufmanas 1865 išleido įsakymą, kuriuo reikalaujama ofic. susirašinėjimuose su vyskupo raštine vartoti rusų kalbą. Uždrausta spauda liet. rašmenimis. 1842 uždarytos visos nevalst. g-jos, o 1864 – ir parapinės m-los (1853 Žemaičių vyskupijoje buvo 197 parapinės m-los, 5910 mokinių), vietoj jų įsteigtos valst. m-los, mokytojais paskirti rusai.

Švč. Trejybės bažnyčios (buvusi dominikonų) Liškiavoje didysis altorius (past. 1720)

Lietuvos stačiatikių metropolito J. Semaškos pastangomis įsteigta brolija stačiatikybei platinti, kiekvienas jos narys per metus buvo įpareigotas į stačiatikybę atversti bent 3 katalikus. 19 a. pab. liet. gubernijose jau buvo 4 stč. vyskupijos (jų vyskupai gyveno Vilniuje, Pažaislio vienuolyne, Gardine ir Suvalkuose).

Rusijos valdymo metais Kat. bažnyčioje kilo kova už tikėjimo ir lietuvybės teises, jas atkakliai gynė vysk. M. Valančius. Jis ragino nenaudoti liet. knygų rusiškais rašmenimis, neleisti vaikų į valst. m-las, ginti Bažnyčios ir tikinčiųjų teises. Lietuvoje nelegaliai veikė vienuolijos ir maldingosios brolijos, suaktyvėjo tretininkų veikla. Prūsijoje buvo spausdinamos knygos liet. kalba ir slapta gabenamos į Lietuvą. 1878 Rusijos valdžia atšaukė draudimą statyti kryžius, 1897 atšaukė įsakymą, verčiantį katalikus mokinius eiti į cerkves per Rusijos valstybines šventes, draudimą statyti bažnyčias, visoje šalyje pradėtos statyti naujos bažnyčios, kurioms daugiausia lėšų paaukojo prakutę valstiečiai. 1897–1914 Žemaičių ir Vilniaus vyskupijose bei Užnemunėje buvo pastatyta 14 bažnyčių. 1904 buvo grąžinta spaudos liet. rašmenimis laisvė. Caras Nikolajus II 1905 paskelbė konstitucinį valdymo būdą, tikėjimo, asmens ir sąžinės laisvę. Kat. bažnyčia atgavo veiklos ir tikėjimo laisvę, plėtė savo veiklą įv. srityse. Knygoms ir laikraščiams leisti Kaune įkurta kat. visuomeninė spaudos org-ja Šv. Kazimiero d-ja (jos atstovas kun. P. Januševičius ir 170 lietuvių maldininkų 1908 lankėsi pas popiežių), suorganizuotos *Saulės* (Kauno gub.), *Žiburio* (Suvalkų gub.) ir *Ryto* (Vilniaus kraštui) švietimo d-jos, kurios rūpinosi liet. kat. m-lų steigimu. Kūrėsi rel. brolijos, atgijo legali vienuolijų veikla. Bažnyčios sulietuvinimo

Eucharistinio Išganytojo bažnyčia Kybartuose (past. 1928, archit. V. Landsbergis-Žemkalnis)

Šv. Jono Bosko (saleziečių) bažnyčia Vilniuje (past. 1995, archit. V. E. Čekanauskas)

siekis tapo vienu aktualiausių lietuvių nac. sąjūdžio uždavinių, ypač stipri kova dėl lietuvių kalbos teisių vyko Vilniaus vyskupijoje. 1906 J. Basanavičius parašė memorandumą popiežiui Pijui X ir kardinolams *Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose* dėl lenkų dvasininkų lietuviams daromų skriaudų Vilniaus bažnyčiose; memorandume dar buvo reikalaujama įkurti savarankišką Lietuvos bažnytinę provinciją su Vilniumi – metropolijos centru.

Katalikų bažnyčia atliko svarbų vaidmenį atkuriant Lietuvos valstybingumą. 1917 į Lietuvos Tarybą buvo išrinkti ir Vasario 16 Aktą pasirašė 8 krikščionys demokratai, iš jų – 4 kunigai. Žymūs dvasininkai vykdė ir tarpininkų tarp Vokietijos valdžios ir Lietuvos Tarybos f-ją; 1918 Lietuvos Tarybos prašymu vysk. P. Karevičius ir kanauninkas K. Olšauskas buvo nuvykę į Berlyną tartis su Vokietijos valdžia dėl Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo.

1918 paskelbus Lietuvos nepriklausomybę Lietuvos teritorijoje gyvenančios kat. bendruomenės priklausė Vilniaus, Žemaičių ir Seinų vyskupijoms. 1920 lenkams okupavus Vilnių su dalimi Vilniaus vyskupijos (valdė vysk. J. Matulaitis), Lietuvoje iš šios vyskupijos liko 5 dekanatai, 63 bažnyčios. 1920 nuo Žemaičių vyskupijos (valdė vysk. P. Karevičius) atskirtas Kuršas su Žiemgala ir prijungti prie naujai įsteigtos Rygos vyskupijos. Žemaičių vyskupijos š.r. dalis 1925 prijungta prie Vilniaus vyskupijos. Administraciškai Vilniaus ir Žemaičių vyskupijos priklausė Mogiliavo, Seinų vyskupija – Varšuvos arkivyskupijai, Klaipėdos katalikai – Varmijos vyskupijai.

Lietuvos vyskupų ir apaštalinio vizitatoriaus arkivysk. J. Matulaičio pastangomis 1926 įkurta tiesiogiai Apaštalų Sostui pavaldi Lietuvos bažnytinė provincija. Ją sudarant naujai pertvarkytos Lietuvos vyskupijos. Žemaičių vyskupija padalyta į Panevėžio, Telšių (su Klaipėdos prelatūra) vyskupijas ir Kauno arkivyskupiją. Sukurta Kaišiadorių vyskupija (anksčiau buvo Vilniaus vyskupijos dalis), Lietuvos vyr-bei pageidaujant, Lietuvos bažn. prov-ja sudaryta taip, kad jos ribos rodytų, jog Vilniaus vyskupijos klausimas dar neišspręstas. Panaikinta 1818–1926 buvusi Seinų vyskupija. Iš jos dekanatų, buvusių LR teritorijoje, sudaryta Vilkaviškio vyskupija. 1926 vysk. J. Skvireckas paskirtas pirmuoju Lietuvos arkivyskupu metropolitu; Vilkaviškio vyskupu – Seinų vyskupas A. Karosas (jo koadjutoriumi – vysk. M. Reinys), Panevėžio vyskupu – K. Paltarokas, Kaišiadorių – J. Kukta, Telšių – J. Staugaitis. Vyskupai reguliariai rinkdavosi į konferencijas, jose spręsdavo bendrus Bažnyčios reikalus, daugiausia santykių su valstybe klausimus. 1927 pasirašytas Lietuvos ir Apaštalų Sosto konkordatas, pagal kurį buvo nustatyta Katalikų bažnyčios teis. padėtis, pareigos ir privilegijos Lietuvos valstybėje – įtvirtintas tikybos mokymas m-lose, patvirtinta Lietuvos katalikų bažnyčios teisė valdyti savo turtą, naudotis mokesčių lengvatomis ir kita.

Lietuvos visuomenėje Katalikų bažnyčia turėjo didelę įtaką, kurią jai padėjo skleisti platus katalikiškų pasaulietinių org-jų tinklas (Katalikų veikimo centras, Lietuvių katalikių moterų draugija, Lietuvių katalikų mokytojų sąjunga, Lietuvos katalikų vyrų sąjunga), kat. spauda, rel. org-jos (Šv. Vincento pauliečio draugija). Iki 1926 kat. dvasininkai neretai buvo renkami į Seimą, užėmė aukštus valst. postus.

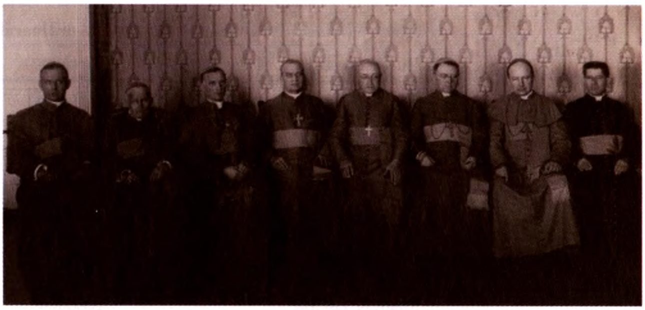

Lietuvos bažn. prov-jos vyskupai 1926: iš kairės – K. Paltarokas, A. Karosas, J. Skvireckas, apaštalinis administratorius arkivysk. J. Matulaitis, P. Karevičius, J. Staugaitis, J. Kukta, M. Reinys

Vilniaus Kalvarijos (2006)

Po 1918 sparčiai stiprėjo vienuolijų veikla. Į Lietuvą sugrįžo jėzuitai (1922), atsikūrė pranciškonai, kotrynietės, kazimierietės. Dauguma moterų vienuolių dirbo m-lose, senelių ir našlaičių prieglaudose, vyrų vienuolijos rūpinosi ir pasauliečių telkimu į rel. pasauliečių d-jas ir brolijas. 4 d-mečio pab. veikė 6 vyrų ir 12 moterų vienuolijų.

1940–90 Katalikų bažnyčia patyrė sunkią sov. okup. režimo priespaudą. 1940 SSRS okupavus Lietuvą prasidėjo Kat. bažnyčios persekiojimai, pradėta represuoti kat. dvasininkus, diskriminuoti visus tikinčiuosius, rel. gyvenimas išstumtas iš viešojo gyvenimo, varžomas ir rel. bendruomenių vidaus gyvenimas, trukdoma viešai atlikti rel. apeigas, draudžiama katechezė; Bažnyčia atskirta nuo valstybės, nutrauktas konkordatas ir dipl. santykiai su Apaštalų Sostu, konfiskuota Bažnyčios nuosavybė, m-lose nutrauktas tikybos mokymas, uždrausta rel. spauda ir rel. knygų leidyba, uždarytos krikščioniškos org-jos, vienuolynai (1940 buvo 771 amžinuosius vienuolystės įžadus davęs asmuo – 490 moterų ir 281 vyras), vienuolius imta persekioti. Vienuolijos veikė pogrindyje (vienuolės gyveno mažomis grupelėmis butuose), slapta vykdė katekizaciją, prisidėjo prie pogrindinės rel. lit-ros leidybos ir platinimo, net vykdė misijas kitose sov. respublikose. 1940 sov. okup. valdžia uždarė Kauno kunigų seminarijos Teol.-filos. f-tą, 1941 nacionalizavo jo pastatus (tuo metu paskaitos vyko jėzuitų, marijonų vienuolynuose, bažnyčiose). 1944 seminarijai leido įsikurti buv. saleziečių vienuolyno patalpose prie Švč. Trejybės bažnyčios (pati bažnyčia paversta sandėliu). Tais pačiais metais seminarijoje atidarytas savarankiškas 3 studijų pakopų Teol. f-tas, buvo teikiami teol. daktaro ir teol. mokslų licenciato laipsniai. Sov. valdžia represavo dalį dėstytojų ir klierikų, kišosi į seminarijos vidaus tvarką, nuolat keitė rektorius ir dėstytojus, sov. valdžios institucija – Religijos reikalų taryba – reguliavo klierikų priėmimą, nustatinėjo priėmimo limitus (iš pradžių 150, vėliau – 75, 45, 1962 – 25 klierikus). 1940 07 11–12 suimta daug žymių liet. visuomenės veikėjų, tarp jų ir kat. kunigų bei įv. rel. org-jų vadovų. 1941 06 14–15 per masinį trėmimą iš Lietuvos išvežti 9 kat. kunigai. 1941 06 22 NKVD kariškiai Būdavonės miške (Bartninkų vlsč.) nukankino kunigus J. Dabrilą, V. Balsį ir J. Petriką; SSRS–Vokietijos karo pradžioje iš viso nužudyta 15 liet. kat. kunigų. Nuo antrosios sov. okupacijos 1944 ypač paaštrėjo Bažnyčios persekiojimas (ir dėl Bažnyčios dalyvavimo antisov. pasipriešinime), imta labiau varžyti jos veiklą (ypač kontroliuotas dvasininkų rengimas), vykdyti masiniai kunigų ir tikinčiųjų areštai, deportacijos. 1946 suimtas ir nuteistas mirti Telšių vysk. V. Borisevičius, suimti ir įkalinti vyskupai T. Matulionis, P. Ramanauskas, Vilniaus arkivyskupas M. Reinys. 1944–53 buvo nuteisti 364 kunigai.

1965 02 10 Telšių vysk. P. Maželis jurid. aktu įteisino Lietuvos teritorinę bažn. vyresnybę – kol daugumą joje sudarė vyskupijų valdytojai be vyskupo šventimų, buvo vadinama Lietuvos vyskupijų ordinarų kolegija. Pagausėjus vyskupų kolegija pagal Kanonų teisės kodeksą pertvarkyta į Lietuvos vyskupų konferenciją.

5 lent. **Vilniaus (arki)vyskupijos vyskupai ordinarai, administratoriai ir valdytojai**

Vardas, pavardė	Pareigos	Vadovavimo metai
Andrius	vyskupas	1388 vasara–1398 11 14
Jokūbas Plichta	vyskupas	1399 05 05–1407 02 07
Mikołaj I Gorzkowski (Mikalojus I Gožkovskis)	vyskupas	1408 01 (16)–1414
Petras Kustyniškis	vyskupas	1415 02 15–1421 12 22
Motiejus Trakiškis	vyskupas	1422 05 04–1453 05 09
Mikalojus iš Šalčininkų	vyskupas	1453 10 17–1467 09 29
Jonas Losovičius	vyskupas	1468 05 04–1481
Andriejus Šeliga	vyskupas	1481 08 27–1491
Albertas Taboras	vyskupas	1492 04 01–1507 03 27
Albertas Radvila	vyskupas	1507 09 10–1519 04 19
Jonas iš Lietuvos kun-čių	vyskupas	1519 09 23–1536 03 15
Paulius Algimantas Alšėniškis	vyskupas	1536 03 15–1555 09 04
Jonas Domanovskis	valdytojas	1555–1556
Valerijonas Protasevičius	vyskupas	1556 04 10–1579 12 31
Jurgis Radvila	vyskupas	1579 12 31–1591 08 09
Benediktas Vaina	valdytojas	1591–1592
Kiprijonas	administratorius	1592–1593
Benediktas Vaina	valdytojas	1594–1600
Benediktas Vaina	vyskupas	1600 07 31–1615 10 22
Eustachijus Valavičius	vyskupas	1616 05 18–1630 01 09
Jurgis Tiškevičius	administratorius	1630–1631
Abraomas Vaina	vyskupas	1631 03 24–1649 04 14
Jurgis Tiškevičius	vyskupas	1649 12 09–1656 01 17
Jonas Karolis Daugėla Zaviša	vyskupas	1656 10 16–1661 03 09
Jurgis Bialozoras	vyskupas	1661 11 21–1665 05 17
Gotardas Jonas Tyzenhauzas	administratorius (vyskupas koadjutorius)	1665–1666
Aleksandras Sapiega	vyskupas	1667 07 18–1671 05 22
Mikalojus Slupskis	administratorius (vyskupas sufraganas)	1671–1672
Mikalojus Steponas Pacas	vyskupas	1682 05 25–1684 05 08
Mikalojus Slupskis	vyskupas koadjutorius, administratorius	1684–1685
Aleksandras Kotovičius	vyskupas	1685 04 09–1686 11 30
Konstantas Kazimierzas Brzostowskis	vyskupas	1687 11 24–1722 10 24
Motiejus Juozapas Ancuta	vyskupas	1722 10 24–1723 01 18
Boguslavas Gosievskis	vyskupas administratorius	1723–1724
Karolis Piotras Pancerzyńskis	vyskupas	1724 09 11–1729 02 19
Boguslavas Gosievskis	vyskupas administratorius	1730
Mykolas Jonas Zenkavičius	vyskupas	1730 10 02–1762 01 23
Tomas Zenkavičius	vyskupas administratorius	1762
Ignacas Jokūbas Masalskis	vyskupas	1762 03 29–1794 06 28
Dovydas Pilchovskis	valdytojas	1793–1796
Jonas Nepomukas Kosakovskis	vyskupas	1798 08 09–1808 08 26
Nikodemas Puzina	administratorius (vyskupas)	1808–1814
Hieronimas Stroynowskis (Jeronimas Stroinovskis)	vyskupas	1814 09 26–1815 08 05
Nikodemas Puzina	administratorius (vyskupas)	1815–1816
Stanislovas Jonas Bohušas-Sestšencevičius	administratorius (vyskupas)	1816–1826
Vincentas Mikuckis	valdytojas	1826–1827
Kasperas Kazimierzas Cieciszowskis	vyskupas administratorius	1827–1828
Andrius Benediktas Klongevičius	vyskupas administratorius	1829–1839
Andrius Benediktas Klongevičius	vyskupas	1840 12 14–1841 12 27
Janas Cywiński (Jonas Civinskis)	vyskupas administratorius	1842–1846
Antonis Fijałkowskis (Antanas Fijalkovskis)	valdytojas	1846
Vaclovas Žilinskis	valdytojas	1846–1848
Vaclovas Žilinskis	vyskupas	1848 07 03–1856 10 27
Adamas Stanisławas Krasińskis	vyskupas	1858 09 27–1883 03 15, nuo 1863 *impeditus**

5 lent. tęsinys

Vardas, pavardė	Pareigos	Vadovavimo metai
Juozapas Bovkevičius	valdytojas	1863–1866
Petras Žilinskis	valdytojas	1866–1883
Karolis Hryniewieckis	vyskupas	1883 03 15–1889 12 30, nuo 1885 *impeditus**
Liudvikas Zdanavičius	valdytojas	1886–1890
Antanas Pranciškus Audzevičius	vyskupas	1889 12 30–1895 06 10
Liudvikas Zdanavičius	valdytojas	1895–1897
Stefanas Zwierowiczius (Steponas Aleksandras Žvėravičius)	vyskupas	1897 07 21–1902 09 02
Viktoras Radzyminskis-Fronckevičius	valdytojas	1902–1904
Edwardas Roppas (Edvardas Ropas)	vyskupas	1903 11 09–1917 07 25, nuo 1907 *impeditus*
Viktoras Radzyminskis-Fronckevičius	valdytojas	1907–1908
Kazimieras Mikalojus Michalkevičius	valdytojas	1908–1918
Jonas Hanusevičius	valdytojas	1918
Jurgis Matulaitis	vyskupas	1918 10 23–1925 07 14
Kazimieras Mikalojus Michalkevičius	valdytojas	1925–1926
Janas Cieplakas	arkivyskupas	1925 12 14–1926 02 17
Romualdas Jałbrzykowskis	arkivyskupas	1926 06 24–1955 06 19, 1942–1944 *impeditus* nuo 1945 rezidavo Balstogėje
Mečislovas Reinys	apaštalinis administratorius (arkivyskupas)	1942–1944, 1945–1946
Edmundas Basys	valdytojas	1946–1949
Juozapas Vaičiūnas	valdytojas	1949
Kazimieras Paltarokas	vyskupas administratorius	1949–1958
Julijonas Steponavičius	apaštalinis administratorius (vyskupas)	1958–1961, 1988–1989
Česlovas Krivaitis	valdytojas	1961–1979
Algirdas Kazimieras Gutauskas	valdytojas	1979–1988
Julijonas Steponavičius	arkivyskupas	1989 02 07–1991 06 18
Audrys Juozas Bačkis	arkivyskupas	nuo 1991 12 24

Kaišiadorių vyskupijos vyskupai ir valdytojai

Vardas, pavardė	Pareigos	Valdymo metai
Juozapas Kukta	vyskupas	1926–1942
Juozapas Matulaitis-Labukas	valdytojas	1942–1943
Teofilius Matulionis	vyskupas	1943–1946 ir 1956–1959
Bernardas Sužiedėlis	valdytojas	1946–1949
Juozapas Stankevičius	valdytojas	1949–1956
Juozapas Meidus	valdytojas	1959–1962
Povilas Bakšys	valdytojas	1962–1973
Juozapas Andrikonis	valdytojas	1973–1982
Vincentas Sladkevičius	apaštalinis administratorius (vyskupas)	1982–1989
Juozas Matulaitis	apaštalinis administratorius (vyskupas)	1989–1992
	vyskupas	nuo 1992

Panevėžio vyskupijos vyskupai ir valdytojai

Vardas, pavardė	Pareigos	Valdymo metai
Kazimieras Paltarokas	vyskupas	1926–1958
Julijonas Steponavičius	vyskupas	1958–1960
Povilas Bakšys	valdytojas	1962–1969
Romualdas Krikščiūnas	apaštalinis administratorius (vyskupas)	1969–1983
Kazimieras Dulksnys	valdytojas	1983–1989
Juozas Preikšas	vyskupas	1989–2002
Jonas Kauneckas	vyskupas	nuo 2002

* *impeditus* – dėl pasaulietinės valdžios trukdymų negalėjo eiti pareigų

Jubiliejinių 2000 metų iškilmės Vilniaus arkikatedroje: iš kairės – Vilniaus stč. arkivysk. Chrizostomas, Vilniaus arkivysk. kardinolas metropolitas A. J. Bačkis, ev. liuteronų vysk. J. Kalvanas jaunesnysis, vysk. J. Tunaitis, Vilniaus Šventosios Dvasios stč. vienuolyno vietininkas archimandritas Nikita, vysk. J. Boruta SJ

6 lent. **Žemaičių vyskupijos vyskupai ir valdytojai**

Vardas, pavardė	Pareigos	Valdymo metai
Motiejus Trakiškis	vyskupas	1417–1421
Mikalojus Komendanskis	vyskupas	1423–1436
Jokūbas Trakiškis	vyskupas	1436–1453
Martynas I Luokiškis	vyskupas	1453–1454
Baltramiejus I Pultuskietis	vyskupas	1459–1460
Jurgis	vyskupas	1460–1464
Motiejus II Topolietis	vyskupas	1464–1470
Baltramiejus II Svirenkavičius	vyskupas	1471–1482
Martynas II	vyskupas	1483–1492
Martynas III Lintfaras	vyskupas	1492–1515
Mikalojus Radvila	vyskupas	1515–1529
Mikalojus Viešgaila	vyskupas	1531–1533
Vaclovas Virbickis	vyskupas	1534–1555
Jonas Domanovskis	vyskupas	1556–1563
Stanislovas Narkuskis	vyskupas	1564–1565
Viktoras Virbickis	vyskupas	1565–1567
Jurgis Petkevičius	vyskupas	1567–1574
Merkelis Giedraitis	vyskupas	1576–1609
Mikalojus Pacas	vyskupas	1610–1614
Stanislovas Kiška	vyskupas	1619–1626
Abraomas Vaina	vyskupas	1626–1630
Merkelis Geišas Elijaševičius	vyskupas	1630–1633
Jurgis Tiškevičius	vyskupas	1633–1649
Piotras Parczewskis (Petras Parčevskis)	vyskupas	1650–1659
Aleksandras Sapiega	vyskupas	1659–1667
Kazimieras Pacas	vyskupas	1668–1695
Jonas Jeronimas Krišpinas-Kiršenšteinas	vyskupas	1696–1708
Jonas Zgierskis	vyskupas	1709–1714
Povilas Pranciškus Sapiega	vyskupas	1714–1715
Aleksandras Gorainis	vyskupas	1715–1736
Juozapas Mykolas Karpis	vyskupas	1736–1739
Antanas Tiškevičius	vyskupas	1740–1762
Jonas Domininkas Lopacinskis	vyskupas	1762–1778
Steponas Jonas Giedraitis	vyskupas	1778–1803
Juozas Arnulfas Giedraitis	vyskupas	1803–1838
Motiejus Valančius	vyskupas	1850–1875
Mečislovas Paliulionis	vyskupas	1883–1908
Gasparas Cirtautas	vyskupas	1910–1913
Pranciškus Karevičius	vyskupas	1914–1926

Sov. valdžios metais gana aktyviai (atsižvelgiant į to meto Bažnyčios teisių varžymus) veikė vienas Lietuvos vyskupų konferencijos padalinys – 1965 įsteigta Lietuvos vyskupijų Liturginė k-ja, kuri rengė liturginių knygų vertimus į liet. kalbą ir prisidėjo prie kitų rel. leidinių rengimo bei leidybos.

8 d-metyje suaktyvėjo Kat. bažnyčios pogrindinė veikla: 1971 Vilkaviškio vyskupijoje buvo parengtas Septyniolikos tūkstančių memorandumas dėl rel. laisvės varžymo ir kunigų persekiojimo SSRS bei per JT išsiųstas SSKP CK gen. sekretoriui L. Brežnevui, 1972 Vilkaviškio vyskupijos kunigų iniciatyva pradėta leisti *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*. Pirmasis redaktorius – kun. S. Tamkevičius SJ (dabar Kauno arkivyskupas), 1983 jį areštavus *Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką* iki 1989 redagavo kun. J. Boruta SJ (dabar Telšių vyskupas); artimiausi redaktorių bendradarbiai buvo P. Plumpa, kun. K. J. Ambrasas SJ, seserys vienuolės E. Šuliauskaitė, B. Mališkaitė, B. Briliūtė ir kt., bendraminčiai ir talkininkai – kan. B. Antanaitis, kunigai J. Kauneckas, J. Lauriūnas SJ, P. Račiūnas MIC, sesuo vienuolė N. Sadūnaitė, kunigai A. Svarinskas, J. Zdebskis, K. Žemėnas ir kiti. *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika* rinko ir skelbė faktus apie sov. okup. valdžios antibažn. politiką: Katalikų bažnyčios veiklos varžymą, kunigų ir tikinčiųjų persekiojimą bei diskriminavimą sov. Lietuvoje, spausdino sov. valdžiai rašytus kolektyvinius kunigų kreipimusis ir pareiškimus, tikinčiųjų ir žmogaus teisių pažeidimo faktus, pranešimus apie prievartinę jaunimo ateizaciją, *Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos* leidėjų ir talkininkų tardymus, kratų protokolus, teismų nutartis, 1940–41 m. nužudytų, suimtų, ištremtų kunigų sąrašus, kt. dokumentus, straipsnius. 20 a. 8 d-metyje pradėti leisti nelegalūs kat. laikraščiai ir žurnalai, pogrindyje ėmė veikti vyrų ir moterų vienuolijos, kunigų seminarija. 1978 kovai su katalikų diskriminavimu kunigų A. Svarinsko, S. Tamkevičiaus ir J. Zdebskio iniciatyva įkurtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų k-tas (nariai – kunigai A. Svarinskas, S. Tamkevičius, J. Zdebskis, J. Kauneckas, V. Vėlavičius). 1983 sov. saugumo areštuoti jo nariai A. Svarinskas ir S. Tamkevičius, Tikinčiųjų teisėms ginti k-tas likviduotas, vėliau J. Zdebskio iniciatyva k-tas atkurtas pogrindyje, jo nariai sov. valdžios buvo persekiojami.

Prasidėjus Atgimimui 1988 Kat. bažnyčiai grąžinta Vilniaus arkikatedra bazilika (sov. valdžios metais buvo paversta muziejumi), 1989 03 04 į jos Šv. Kazimiero koplyčią iš Šv. Petro ir Povilo bažnyčios Vilniuje iškilmingai perkeltas šv. Kazimiero karstas su palaikais. Imta pertvarkyti Bažnyčios institucijas: 1989–91 sureguliuota Lietuvos bažn. prov-jos ribos ir valdymas, 1988 kardinolu pakeltas kun. V. Sladkevičius, 1989 arkivyskupu – J. Steponavičius, konsekruoti 6 nauji vyskupai, visose vyskupijose apaštalinius administratorius pakeitė vyskupai ordinarai. 1992 sudarytos 2 bažn. prov-jos – Vilniaus ir Kauno (5 lent. 380–381 puslapyje ir 7 lentelėje nurodyta šių bažn. prov-jų vyskupai, administratoriai ir valdytojai nuo vyskupijos įkūrimo). 1991 atkurti LR ir Apaštalų Sosto dipl. san-

Šv. Kūdikėlio Jėzaus Teresės relikvijos įnešamos į Šv. Juozapo ir šv. Kūdikėlio Jėzaus Teresės basųjų karmeličių vienuolyną Paštuvoje (Kauno rj. s-bė) 2007 06 21

tykiai, Vilniuje įkurta Apaštalinė nunciatūra, 1992 Vilniuje pradėjo reziduoti apaštalinis nuncijus Lietuvai, Latvijai ir Estijai. 1993 Lietuvą aplankė popiežius Jonas Paulius II, apaštalinę kelionę po Lietuvą pradėjo (09 04) Vilniaus arkikatedroje bazilikoje susitikimu su Lietuvos kunigais, vienuoliais ir klierikais, vėliau lankėsi Kaune, Šiauliuose ir Šiluvoje.

9 d-metyje Lietuvoje veiklą atnaujino iki tol pogrindyje veikusios vienuolijos, ėmė kurtis naujos ir iš kt. šalių atvykusios vienuolijos, laisvai pradėjo veikti kat. žiniasklaida: leidžiami žrn. *Katalikų pasaulis* (ėjo 1989–97, 2002–04), *Artuma* (iki 1997 *Caritas*, įst. 1989), Lietuvos vyskupų konf-jos dvisavaitinis period. leidinys *Bažnyčios žinios* (įst. 1996), veikia Lietuvos vyskupų konf-jos leidykla *Katalikų pasaulis* (įst. 1990), Katalikų radijo *Mažoji studija* (įst. 1995), *Marijos radijas* (įst. 2003).

1989 vysk. A. Vaičiaus iniciatyva atkurta Telšių kunigų seminarija, 1993 Vilniaus arkivysk. metropolito A. J. Bačkio – Vilniaus kunigų seminarija (nuo 1998 Vilniaus šv. Juozapo kunigų seminarija), 1997 vysk. J. Žemaičio MIC – Vilkaviškyje Palaimintojo Jurgio Matulaičio kunigų seminarija (veikė iki 2005 pab.). Suformuota universitetinė tikybos mokytojų ir teologų rengimo sistema, pradėjo veikti tarpdieceziniai ir vyskupijų bei daugelio dekanatų katechetikos, Lietuvos šeimos centras (įst. 1990), jaunimo centrai, parapijų ir rekolekcijų namai, Lietuvos katalikų bažnyčios informacijos centras (įst. 1992), ėmė plėtotis karitatyvinė, socialinė (*Caritas*, 1991 Lietuvoje įkurta Maltos Ordino pagalbos tarnyba, Kolpingo draugija), evangelizacinė veikla, atsikūrė iki SSRS okupacijos veikusios kai kurios visuom. rel. org-jos ir bendrijos (ateitininkai, skautai) ir susikūrė naujų. 1995 įkurta Lietuvos moterų vienuolijų aukštesniųjų vyresniųjų ir Vyrų vienuolijų vyresniųjų konf-jos. 1997 įvesta intensyvaus rengimo bažnytiniam Santuokos ir kitiems sakramentams tvarka.

7 lent. **Kauno (arki)vyskupijos vyskupai ir valdytojai**

Vardas, pavardė	Pareigos	Valdymo metai
Juozapas Skvireckas	vyskupas	1926–1944
Stanislovas Jokūbauskis	valdytojas	1944–1947
Juozapas Stankevičius	valdytojas	1947–1965
Juozapas Matulaitis-Labukas	apaštalinis administratorius (vyskupas)	1965–1979
Liudvikas Povilonis	apaštalinis administratorius (vyskupas)	1979–1988
Juozapas Preikšas	apaštalinis administratorius (vyskupas)	1988–1989
Vincentas Sladkevičius	vyskupas	1989–1996
Sigitas Tamkevičius	vyskupas	nuo 1996

Telšių vyskupijos vyskupai ir valdytojai

Vardas, pavardė	Pareigos	Valdymo metai
Justinas Staugaitis	vyskupas	1926–1943
Jonas Borisevičius	vyskupas	1944–1946
Justinas Juodaitis	kapitulinis vikaras, valdytojas	1946 12 20–1949 12 20
Petras Maželis	kapitulinis vikaras apaštalinis administratorius (vyskupas)	1950–1965 nuo 1955
Juozapas Pletkus	kapitulinis vikaras apaštalinis administratorius (vyskupas)	1966–1975 09 29, 1968 02 25–1975 09 29
Bronius Barauskas	kapitulinis vikaras, valdytojas	1975 10 02
Antanas Vaičius	kapitulinis vikaras apaštalinis administratorius (vyskupas) vyskupas	1975 10 03–1982 07 04 1987 07 05–1989 1989–2002
Jonas Boruta	vyskupas	nuo 2002

Šiaulių vyskupijos vyskupai

Vardas, pavardė	Pareigos	Valdymo metai
Eugenijus Bartulis	vyskupas	nuo 1997 06 26

Vilkaviškio vyskupijos vyskupai ir valdytojai

Vardas, pavardė	Pareigos	Valdymo metai
Antanas Karosas	vyskupas	1926–1947
Vincentas Vizgirda	valdytojas	1947–1949
Juozas Stankevičius	valdytojas	1949–1965
Juozapas Matulaitis-Labukas	apaštalinis administratorius (vyskupas)	1965–1979
Liudvikas Povilonis	apaštalinis administratorius (vyskupas)	1979–1988
Juozas Preikšas	apaštalinis administratorius (vyskupas)	1988–1989
Juozas Žemaitis	apaštalinis administratorius (vyskupas) vyskupas	1989–1991 1991–2002
Rimantas Norvila	vyskupas	nuo 2002

Nuo 2000 Katalikų bažnyčios ir Lietuvos valstybės santykiai tvarkomi konkordatą pakeitusiomis 3 specialiomis LR ir Apaštalų Sosto sutartimis: *Dėl santykių tarp Katalikų Bažnyčios ir Valstybės teisinių aspektų*, *Dėl bendradarbiavimo švietimo ir kultūros srityje*, *Dėl kariuomenėje tarnaujančių katalikų sielovados*. Jomis vadovaujantis 2000 įsteigtas Lietuvos kariuomenės ordinariatas (personalinė vyskupija); ordinaras vysk. E. Bartulis (nuo 2000). 2001 Vilniaus arkivyskupas metropolitas A. J. Bačkis pakeltas kardinolu. Pav.

P: *Žemaičių vyskupijos vizitacija* 1759 Vilnius 1998; Vyskupo *I. J. Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.* Vilnius 2001; *Concilia Poloniae: Źródła i studia krytyczne. Synody diecezji wileńskiej i ich statuty* T. 2 Warszawa 1948; *Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Dioceseos Vilnensis* V. 1 Kraków 1948; *Relationes status diocesium in Magno Ducatu Lithuaniae* 2 V. / Redigit P. Rabikauskas Romae 1971–78; *Codex Mednicensis seu Samogiatae diocesis* 2 V. Romae 1984–89. **L:** *Krikščionybės Lietuvoje istorija* / sud. V. Ališauskas Vilnius 2006.

Graikų apeigų katalikai

Vyskupas (manoma, pavaizduotas G. Camblakas) aukoja Mišias pagal graikų apeigas (dail. U. von Richentalio raižinys, išsp. *Konstanco susirinkimo kronikoje* 1483)

Įeina į Katalikų bažnyčios Vilniaus arkivyskupijos sudėtį; centras – Švč. Trejybės bažnyčia Vilniuje. Yra 5 bendruomenės, 4 vienuoliai kunigai, 364 nariai (2007). Nuo 1999 gr. apeigų katalikams vadovauja kun. P. Jachimecas OSBM. Rel. apeigos atliekamos ukr. kalba. Gr. apeigų katalikų yra Vilniuje, Jonavoje, Kaune, Klaipėdoje, Visagine, Elektrėnuose, Panevėžyje ir kitur.

ISTORIJA. Unijos tarp Stačiatikių ir Katalikų bažnyčių pradėta siekti po Lietuvos krikšto (1387). 1415 Naugardo sinode Lietuvos stačiatikių bažnyčia atsiskyrė nuo Maskvos patriarchato, metropolitu buvo išrinktas G. Camblakas. Vėliau bažnyčių susivienijimo siekė Ldk Žygimantas Kęstutaitis ir Švitrigaila. 1589 Stačiatikių bažnyčios patriarchu paskelbus Maskvos metropolitą, ATR stč. vyskupai vėl pradėjo kelti unijos klausimą. 1588–89 Konstantinopolio patriarchas Jeremijas stačiatikybei stiprinti ragino ATR kurti pasauliečių brolijas, žadėjo joms suteikti autonomiją nuo stč. vyskupų. Šie brolijų kūrimuisi pasipriešino ir 1590 sušaukė Brastos (dab. Brestas) sinodą, kuriame pritarė unijos idėjai. Projektą pagal Florencijos uniją (1439) parengė jėzuitai; yra prisidėję Vilniaus a-jos rektorius P. Skarga, popiežiai Grigalius XIII, Sikstas V, Klemensas VIII bei bltr., rusų ir ukr. žemėse įsitvirtinti siekę ATR valdovai Steponas Batoras ir Zigmantas Vaza. Uniją pasirašė 4 ATR stč. vyskupai ir Kijevo metropolitas M. Ragoza, siekę su kat. vyskupais lygiateisės valdžios. 1595 Kobrino sinode parašytas prašymas popiežiui, Lucko ir Vladimiro vyskupai pasiųsti pas Zigmantą Vazą ir popiežių. Unija paskelbta Brastos bažn. susirinkime 1596 10 06. ATR stačiatikiai pripažino popiežiaus primatą, katalikybės pagr. tikėjimo tiesas, bet pasiliko savo liturgiją, bažn. hierarchiją ir papročius.

Gr. apeigų katalikams dar priklauso bazilijonai ir bazilijonės. Šios vienuolijos LDK minimos nuo 15 a., pirmasis jų vienuolynas įkurtas 1497 Kobrine. 16 a. daugiausia jų įsikūrė Vilniaus vyskupijoje. Šv. Bazilijaus Didžiojo ordinas praktiškai įgyvendino Brastos bažnytinę uniją. Juozapatas Kuncevičius (pirmas gr. apeigų katalikas, paskelbtas šventuoju) 1604 įstojo į tuomet apleistą Švč. Trejybės vienuolyną Vilniuje, tapo bazilijonų reformos dvasiniu vadu. Jo pakviestas metropolitas V. Rutskis (1574–1637), remdamasis šv. Bazilijaus Didžiojo regula, parengė ordino įstatus bei struktūrą ir jau tapęs Kijevo metropolitu (1613–37) vyskupijoje pradėjo reformą. 1617 metropolitas V. Rutskis į Rutos dvarą (netoli Naugarduko) sukvietė tuo metu vyskupijoje veikiančių bazilijonų vienuolijų (Vilniaus, Bytenės, Naugarduko, Minsko, Žirovičių) vyresniuosius. Pritarus

įstatams ir išrinkus vadovybę, šie vienuolynai buvo sujungti į Švč. Trejybės kongregaciją ir 1617 įkurtas Šv. Bazilijaus Didžiojo ordinas su centru Vilniuje. Ordino veikla greitai ėmė plėstis, kūrėsi nauji vienuolynai.

Bazilijonų vienuolyno Vilniuje vartai (pastatyti po 1761, archit. J. K. Glaubicas)

Brastos bažn. unijos šalininkų ir jos priešininkų prieštaravimai vyko dar prieš unijos priėmimą. Juos paaštrino 1620 atnaujinta stačiatikių hierarchija. Metropolitas V. Rutskis, siekdamas sutaikyti prieštaraujančias puses, joms pasiūlė susijungti į vieną Kijevo Rusios patriarchatą. 1626, 1629, 1636–37, 1680 nesėkmingai buvo bandyta sutaikyti stačiatikius su unitais išrenkant bendrą patriarchą. 1623 11 01 karaliaus Vladislovo Vazos potvarkiu nuo Kijevo ir Visos Rusios unitų metropolijos atsiskyrė Lucko vyskupija ir dalis Polocko (sukurta nauja stačiatikių Mogiliavo vyskupija), visos Kijevo bažnyčios, po 4 bažnyčias Vilniuje ir Mstislavlyje, keletas vienuolynų. Kartu su Lvovo ir Peremislio vyskupijomis jie tapo pavaldūs stačiatikių metropolitui P. Mohylai. Pagal Andrusovo paliaubas 1667 į stačiatikybę perėjo ir Smolensko vyskupija. Po 1685, kai Kijevo metropolitas, reikalaujant Maskvos valdžiai, buvo priverstas pripažinti aukščiausio Maskvos patriarchato valdžią, 3 vyskupijos (Peremislio – 1693 sinodas, Lvovo – 1711 Unevo susirinkimas ir Lucko – 1702), Lvovo Stavropigijos brolija (1708) ir Počiajevo vienuolynas (1721) sudarė uniją su Katalikų bažnyčia. 1720 Zamojskio sinode sureguliuota ir priimta kanoninė unitų Bažnyčios tvarka iš dalies suartino juos pagal apeigas ir bažn. organizaciją su lot. apeigų Katalikų bažnyčia. 1739 įkurta Švenčiausiosios Dievo Motinos Globėjos vienuolių bazilijonų kongregacija (vadinta ir rusėnų kongregacija), kuri sujungė ~130 vienuolynų (iš kurių 65 priklausė Lvovo bei Peremislio vyskupijoms). 1743 Dubnioje sušauktoje kapituloje visi bazilijonų vienuolynai, priklausę Švč. Trejybės bei Švenčiausiosios Dievo Motinos Globėjos kongregacijoms, buvo sujungti į vieną Šv. Bazilijaus Didžiojo ordino rusėnų ordiną, vadovaujamą vieno archimandrito (tada abi kongregacijos tapo prov-jomis). Šį susijungimą patvirtino popiežius Benediktas XIV breve *Inter plius* (1744) suteikdamas Šv. Bazilijaus Didžiojo Rutėnų ordino (lot. *Ordo Sancti Basilii Magni Ruthenorum*) pavadinimą. 1743–1772 (iki ATR I padalijimo) laikomi bazilijonų ordino klestėjimo laikotarpiu. 1749 bazilijonai buvo pakviesti į Padubysį, prie Šiaulių (Žemaičių vyskupijoje įsikūrė tik šis vienuolynas). Čia jie pastatė Šv. Bazilijaus Didžiojo bažnyčią, vienuolyną, įkūrė m-lą, jai turėjo įtakos Vilniaus Švč. Trejybės vienuolyno bazilijonai. Gyvenvietei plečiantis, vietos gyventojai ją pradėjo vadinti vienuolių bazilijonų vardu – Bazilionais. 18 a. vid. į Kijevo unitų metropoliją įsijungė Polocko, Lucko-Ostrogo, Lvovo-Galicijos, Chełmo-Belzo, Peremislio, Pinsko-Turovo vyskupijos.

Skiriami du Gr. apeigų kat. bažnyčios raidos l-piai: iki 18 a. pab. – Kijevo ir Visos Rusios metropolija (lent.), nuo 1807 – Galicijos metropolija. Kijevo ir Visos Rusios metropolija plėtėsi Ukrainos, Baltarusijos, Lenkijos ir kitose LDK teritorijos žemėse, išskyrus Lvovo ir Peremislio vyskupijas, kurių vyskupai nepripažino Brastos bažn. unijos.

Rusijai, Austrijai ir Prūsijai pasidalijus ATR žemes, Kijevo metropolija buvo padalyta į dvi dalis: viena atiteko Austrijai, kita – Rusijai. Žemėse, atitekusiose RI, imp. Jekaterinos II įsakymu 1795 pradėta persekioti unitus, ypač bazilijonų vienuolijas. Ji panaikino prov-jas, uždarė vienuolynus, iš kurių negaudavo pajamų, pradėjo reguliuoti vienuolių gyvenimą: be Rusijos valdžios leidimo nebuvo galima duoti vienuolinių įžadų, įšventinti kunigais ir kita. Imp. Jekaterinai II mirus, Pavelo I ir Aleksandro I laikais kai kurios gr. apeigų kat. vyskupijos buvo atgaivintos. Carų paskirti metropolitais I. Lisovskis (1806–09), G. Kachovičius (1809–14), J. Bulgaras (1817–38) tapo Dvasinės kolegijos nariais, bet negavo popiežiaus apaštalinio palaiminimo.

Lent. **Kijevo ir Visos Rusios metropolijos metropolitai**

Vardas, pavardė	Valdymo metai
M. Ragoza	1596–1599
A. I. Pociejus	1600–1613
V. Rutskis	1613–1637
R. Korsakas	1637–1640
A. Seliava	1641–1655
G. Kolenda	1656–1674
K. Žochovskis	1674–1693
L. Zelenskis-Sliubičius	1694–1708
J. Vinickis	1708–1713
L. Kiška	1714–1728
A. Šeptickis	1728–1746
F. Grebnickis	1748–1762
F. P. Volodkovičius	1762–1778
L. Šeptickis	1778–1779
J. Smogorževskis	1780–1788
T. Rostockis	1788–1805
I. Lisovskis	1806–1809
G. Kachovičius	1809–1814
J. Bulgaras	1817–1838

Gr. apeigų katalikų bažnyčia buvo sunaikinta caro Nikolajaus I valdymo metais (1825–55) talkinant metropolitui J. Semaškai. 1827 caro įsakymu bazilijonų vienuolynai buvo paversti stč. vienuolynais. Paskutiniais Brastos bažn. unijos likvidavimo metais bazilijonų vienuolynai buvo naikinami ypač intensyviai. Iki 1828 visose trijose Lietuvos, Baltarusijos ir Rusijos prov-jose veikė 83 bazilijonų vienuolynai, 1832–35 buvo uždaryti 2/3. 1832 panaikinti bazilijonų provincijolai, 1833 Počiajevo vienuolynas atiduotas stačiatikiams. Iki 1839 RI uždrausta ir kt. bazilijonų vienuolynų veikla – tais metais caras Nikolajus I pasirašė Brastos bažn. unijos panaikinimo RI ir unitų prijungimo prie Stačiatikių bažnyčios aktą. 1864 11 naktį iš 15 į 16 visi bazilijonų vienuoliai, buvę keliuose Chełmo vyskupijos vienuolynuose, Rusijos valdžios įsakymu išvežti į 1768 įkurtą Varšuvos vienuolyną. 1872 panaikintas ir Varšuvos vienuolynas, vienuolyno bažnyčia tapo parapine. 1875 panaikinta ir ši Chełme esanti paskutinė gr. apeigų kat. bažnyčia (atiduota stačiatikiams). Vienuolynus Rusijos valdžiai uždaryti pavyko, nes gr. apeigų kat. kunigus į parapijas pradėjo skirti gubernatoriai, Rusijos valdžios reformoms nepritarę keturi gr. apeigų katalikų vyskupai nužudyti, o naujai išrinktieji (paskirtieji) vyskupai buvo lojalūs caro vykdomai politikai. Kiek ilgiau bazilijonai išsilaikė Galicijoje. 1939 R. Galiciją, arba V. Ukrainą, užėmė SSRS ir prijungė prie Ukrainos SSR, čia bazilijonų veikla uždrausta per II pasaul. karą.

1946 Lvovo soboras paskelbė Brastos bažn. unijos likvidavimą ir Gr. apeigų kat. bažnyčios sujungimą su Rusijos stč. bažnyčia. 1949 regioniniame Bažnyčios suvažiavime Mukačeve paskelbta apie unijos su Roma nutraukimą ir perėjimą Maskvos patriarchato priklausomybėn. Lvovo soborą Katalikų bažnyčia pripažino nekanoniniu ir Gr. apeigų kat. bažnyčios panaikinimas paskelbtas neteisėtu, negaliojančiu (popiežiaus enciklika *Rytų Bažnyčios* 1958).

Lietuvoje nuo 1989 kun. V. Prokopivas OSBM (1912–1997) ir kun. V. Aliulis MIC ragino Lietuvos ukrainiečių d-ją atkurti Švč. Trejybės parapiją Vilniuje. 1991 įregistruota Gr. apeigų kat. bažnyčia Vilniuje. Ją aptarnavo kunigai A. Avramenko ir A. Lisovskis. V. Prokopivui siūlant naujai sukurta Rytų apeigų kat. bendrija kreipėsi atviru laišku į Galicijos prov-jos bazilijonus Lvove prašydama, kad būtų atsiųstas dvasininkas aptarnauti katalikus ukrainiečius, t.p. išreikšta viltis, kad dvasininkų ir graikų apeigų katalikų tikinčiųjų poreikiams valdžia sugrąžins Švč. Trejybės bažnyčią ir vienuolyną. Atsiliepdamas į prašymus tuometinis Galicijos prov-jos protoigumenas kun. V. Mendrunas OSBM išsiuntė į Vilnių du vienuolius bazilijonus: kun. P. Jachimecą OSBM ir kun. V. Pelešką OSBM dirbti sielovados darbą. 1991 06 25 jie atvyko į Vilnių ir apsigyveno pas seseris bernardines. Švč. Trejybės bažnyčia SSRS okupacijos metais buvo suniokota, nedidelės parapijos pastangomis suremontuota viena koplyčia ir zakristija. 1991 Švč. Trejybės bažnyčia Vilniuje oficialiai sugrąžinta graikų apeigų katalikams. 1992 Lietuvoje oficialiai įregistruota Šv. Bazilijaus Didžiojo ordino atstovybė, kuri 2000 tapo Šv. Juozapato bazilijonų ordino Vilniaus vienuolynu. 1999 06 08 Vilniaus graikų apeigų katalikų bendruomenė buvo perregistruota į Graikų apeigų katalikų bažnyčią. 1994 Lietuvos Vyriausybė Romos katalikų bažnyčios Vilniuje kurijai sugrąžino dalį bazilijonų vienuolyno, 2002 bazilijonams sugrąžintas 1/4 viso buvusio vienuolyno komplekso. Pav.

L: M. Buika *Ukrainos kankinių beatifikacija / Kristus ir pasaulis* 2001 nr. 3; **V. Medvitas** *Ukrainos Graikų katalikų Bažnyčia (statistinių duomenų apžvalga) / LKMA Metraštis* Vilnius 1998 t. 12; *Vienuoliai bazilijonai ir Bazilionai* Vilnius 2003; *Naris istoriji Vasilijans'kogo činu Svjatogo Josafata* Rim 1992; *Blaženni novomučeniki činu Svjatogo Vasilija Velikogo* L'viv 2002; *Ijeromonach Sevastijan Dmitruch: Žitja jak podvig dlja Christa monacha redemptorista miscebljustitelja i pravljačogo archijereja Kijevo-Galic'koji mitropoliji Volodimira Sternjuka* L'viv 2007.

Aldona Vasiliauskienė

Stačiatikių bažnyčia

Yra 3 dekanatai (Vilniaus, Kauno-Klaipėdos ir Visagino), 52 parapijos (žemėlapis *Stačiatikių cerkvės 2007*), 37 kunigai, 7 diakonai, ~141 000 tikinčiųjų, 1 vyrų, 1 moterų vienuolynas (2007). Centras Vilniuje, aukšč. vadovas – Vilniaus ir Lietuvos stačiatikių metropolitas (nuo 2000 Chrizostomas). Lietuvos stč. bažnyčia turi metropolijos titulą (nuo 1935), priklauso Maskvos ir Visos Rusios patriarchatui.

ISTORIJA. Stačiatikybė į Lietuvą pradėjo plisti po Kijevo Rusios krikšto (988). Vėliau, po 1054, krikščionybė Lietuvoje plito iš dviejų tarpusavyje konkuruojančių šalių – katalikiškų Lenkijos ir Livonijos bei stačiatikiškos Kijevo Rusios. 11 a. lietuvių prekybiniai ryšiai su slavais Lietuvos pasienyje turėjo įtakos stačiatikybei pažinti ir plisti visoje Lietuvos teritorijoje, net tarp lietuvių (1994 per archeol. kasinėjimus Kernavėje rasta Mindaugo laikų laidojimo vieta, kurioje žmonės palaidoti pagal stč. tradicijas). 13 a. Mindaugui pradėjus vienyti lietuvių žemes, imta slaviškas stačiatikių žemes prijungti prie Lietuvos. Pasak legendomis paremtų ist. šaltinių, Traidenio sūnus Rimantas, tapęs stačiatikių vienuoliu (vienuolinis vardas Jelisiejus), prie Naugarduko įkūrė Lavriševo (Laurušavo) vienuolyną, į jį buvo įstojęs ir Mindaugo sūnus Vaišvilkas (Vaišelga). Ldk Gedimino valdymo laikais, kai Lietuva buvo prisijungusi gana daug rusų žemių, 2/3 jos gyventojų buvo stačiatikiai. Nuo 14 a. 56 kun-čiai lietuviai buvo stačiatikiai, nors dažn. krikštydavosi (katalikais ar stačiatikiais) dėl polit. motyvų, t.p. 15 lietuvių kunigaikštyčių ištekintos už stč. kunigaikščių ir 16 slavų stč. kunigaikštyčių buvo ištekėjusios už lietuvių. 1316 ar 1317 įkurta ir pirmoji Lietuvos stč. metropolija (spėjama, Gedimino

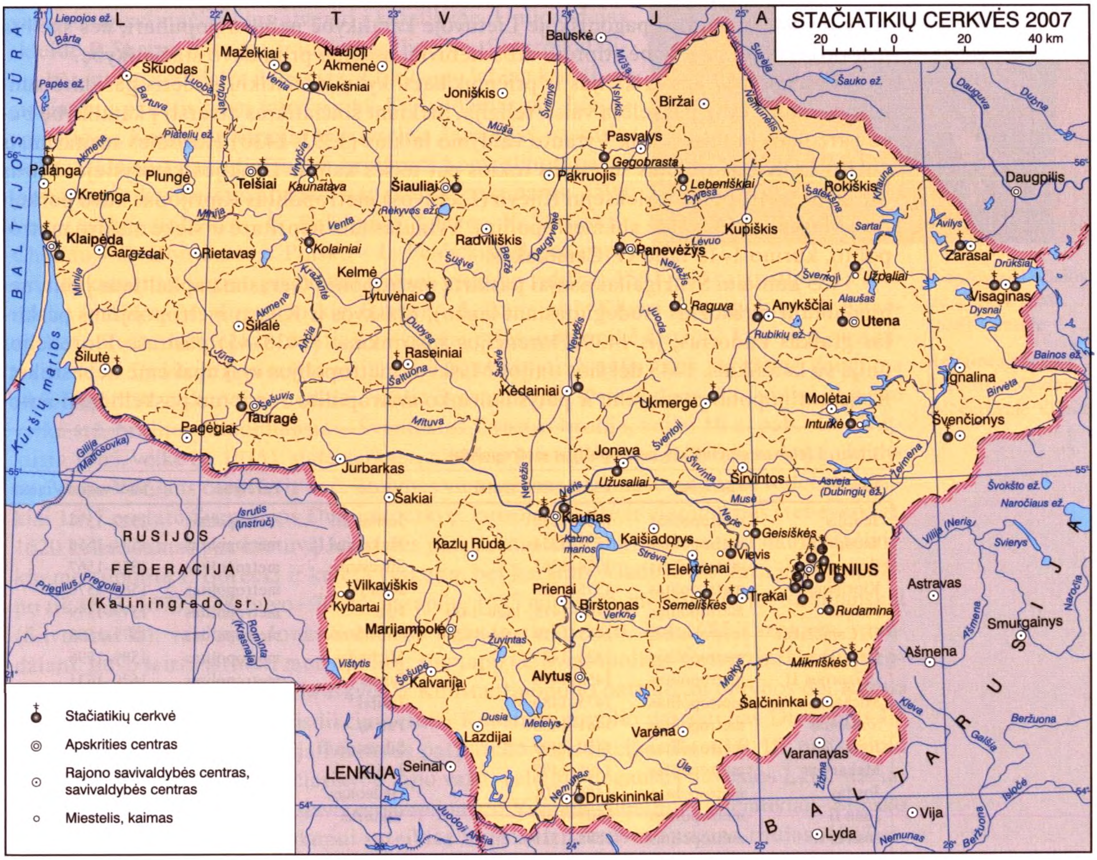

brolis kun-tis Vytenis dėl to kreipėsi į Konstantinopolio patriarchą). Tikėtina, kad pirmuoju Lietuvos metropolitu buvo Teofilis (1327 ir 1329 pasirašė Konstantinopolio sinodo aktus; 1 lent.). Lietuvos metropolija priklausė Konstantinopolio patriarchato jurisdikcijai. Tolesnė metropolijos ateitis priklausė nuo polit. įvykių – Maskvos metropolitai ir kun-čiai siekė, kad į Lietuvą nebūtų skiriamas atskiras metropolitas, stačiatikiai priklausytų Maskvos metropolijai, o Lietuvos (vėliau ir ATR) valdovai siekė nepriklausomos stč. metropolijos. Ldk Algirdas norėjo Kijeve paskirti metropolitą, kuris valdytų ir Maskvos metropoliją. Interesų nesutapimas atsiliepė LDK stačiatikiams – metropolija buvo tai panaikinama, tai atkuriama, kartais per nesusipratimus būdavo paskiriami 2 metropolitai (iš abiejų pusių ir tarpusavyje konkuruojantys, pvz., Ldk Algirdo valdymo laikais – metropolitai Aleksijus ir Romanas).

Gedimino sūnus Ldk Algirdas (motina buvo rusė), prieš tapdamas d. kun-čiu, vedė Vitebsko kunigaikštytę Mariją ir persikėlė gyventi į Vitebską. Yra duomenų, kad ten jis buvo krikštytas stačiatikiu ir suteiktas Aleksandro vardas. Tapęs Lietuvos d. kun-čiu jis dėl polit. motyvų nebuvo uolus krikščionis, bet palankus stačiatikiams – Vilniuje 1345 leido pastatyti Šv. Paraskevos cerkvę (joje palaidota jo žmona Marija). 1346 Vilniuje pastatyta Dievo Motinos Ėmimo į dangų cerkvė; vėliau tapo stč. katedra. 1347 pagonims reikalaujant Ldk Algirdas, bijodamas nuteikti prieš save didelę pagoniškos senosios Lietuvos gyventojų dalį, sutiko, kad būtų nukankinti stačiatikybę priėmę trys jo dvariškiai lietuviai – Antonijus, Joanas ir Jevstafijus. Jie pakarti ąžuolų giraitėje Vilniaus p. dalyje – toje vietoje 1392 pastatyta Švč. Trejybės cerkvė ir vienuolynas (dabar priklauso unitams). Algirdo antroji žmona Tverės kunigaikštytė Julijona ~1383 siekė apvesdinti savo sūnų Jogailą su Maskvos kun-čio Dmitrijaus Doniečio dukterimi Sofija ir Lietuvą apkrikštyti pagal Bizantijos apeigas. 1397 Vokiečių ordino didysis magistras Konradas von Jungingenas teigė, kad pagoniškoje Lietuvoje katalikybė nebuvo populiari, nes skelbta prievarta, todėl pagonybė stiprėjo arba lietuviai mieliau priimdavo stačiatikybę.

Lietuvai 1387 apsikrikštijus ir priėmus katalikybę stačiatikių padėtis pasidarė sunkesnė – katalikybė paskelbta valst. religija. Siekiant stačiatikius atversti į katalikybę buvo varžomos jų teisės. Ldk Vytauto valdymo laikais (1392–1430) Horodlės susitarimais (1413) LDK Bažnyčioms suteiktos tokios pat teisės kaip ir Lenkijos karalystėje. Mirus Maskvos metropolitui Aleksejui Kijevo (Lietuvos) metropolitas Kiprijonas buvo perkeltas į Maskvą, iš jos valdė abi metropolijas. Vytautas tam nepritarė ir siekė atskiro metropolito, kuriuo 1415 tapo G. Camblakas.

1435 kun-čiui Švitrigailai naujai paskirtą metropolitą Gerasimą apkaltinus polit. nelojalumu ir nužudžius (sudegintas ant laužo), Maskvos ir Kijevo metropolijoms paskirtas graikas Izidorius; jis 1439 Florencijos susirinkime (1438–45) pasirašė Florencijos uniją su katalikais. 1448 dėl šios unijos Maskvos metropolijos vyskupai ėmė nepasitikėti Konstantinopolio patriarchu ir patys išsirinko metropolitu Joną, tuo paskelbdami auto-

1 lent. **Lietuvos stačiatikių metropolijos metropolitai**

Vardas	Pareigos	Vadovavimo metai	Vardas	Pareigos	Vadovavimo metai
Teofilis	metropolitas	1315–1330	Josifas III	metropolitas	1522–1534
Teodoritas	metropolitas	1352–1354	Makarijus II	metropolitas	1534–1556
Romanas	metropolitas	1354–1362	Silvestras	metropolitas	1556–1567
Kiprijonas	metropolitas	1375–1389	Jona III	metropolitas	1568–1576
Fotijus	metropolitas	1409–1415, 1420–1431	Ilija	metropolitas	1577–1579
G. Camblakas	metropolitas	1415–1419 (arba 1420)	Onisiforas	metropolitas	1579–1588
Gerasimas	metropolitas	1433–1435	Michailas	metropolitas	1589–1596
Grigorijus II	metropolitas	1458–1473	Ijovas	metropolitas	1620–1631
Michailas	metropolitas	1475–1480	Izaijas	metropolitas	1631–1633
Simeonas	metropolitas	1481–1488	Petras	metropolitas	1633–1647
Jona	metropolitas	1489–1499	Silvestras II	metropolitas	1647–1657
Makarijus	metropolitas	1495–1497	Josifas	metropolitas	1664–1675
Josifas	metropolitas	1498–1501	Gedeonas	metropolitas	1685–1690
Jona II	metropolitas	1503–1507	Viktoras	arkivyskupas	1795–1839
Josifas II	metropolitas	1507–1521			

kefaliją (nepriklausomybę nuo Konstantinopolio patriarchato). Lietuva pripažino naujo metropolito valdžią, bet vėliau į Lietuvą buvo paskirtas pabėgusio metropolito Izidoriaus mokinys Grigorijus II, kurį pašventino buvęs Konstantinopolio patriarchas (dėl pasirašytos unijos išvytas, gyveno Romoje). Lietuvos metropolijos vyskupai priėmė metropolitą Grigorijų II, nuo jo valdymo laikų Lietuvoje buvo keliolika nepriklausomų nuo Maskvos ir pavaldžių Konstantinopolio patriarchui metropolitų. Nuo tada nepriklausomi Rusios metropolitai imti vadinti Maskvos ir Visos Rusios (iki tol buvo vadinami Kijevo ir Visos Rusios, kaip ir Lietuvoje), o Lietuvos metropolitai ir toliau tituluojami Kijevo, arba Kijevo ir Haličo, metropolitais (rezidencija Naugarduke). Metropolitas Grigorijus II greitai atsisakė unijos ir vėl grįžo į Konstantinopolio patriarcho jurisdikciją.

15 a. Vilniuje buvo 14 didelių ir 8 mažesnės (koplyčios) cerkvės. 1480 Ldk Kazimieras Jogailaitis uždraudė statyti naujas ir remontuoti senas cerkves. 1530 Surdegyje apsireiškė Dievo Motina; toje vietoje 1550 įkurtas stč. vienuolynas (1915 uždarytas; šio vienuolyno Dievo Motinos ikona saugoma stačiatikių Apreiškimo katedroje Kaune). Vilniaus Seime 1563 stačiatikių prašymu panaikinti Horodlės susitarimai ir visoms religijoms suteiktos lygios teisės. Po Liublino unijos (1569) valdovai vėl ėmė siekti bažn. unijos, įv. apribojimais, draudimais stengtasi stačiatikius atversti į katalikybę. Unijos idėjas skleidė P. Skarga. Greitai ši idėja pasklido ne tik tarp katalikų, bet ir tarp nedidelės dalies stačiatikių, juo labiau kad 16 a. stačiatikių padėtis buvo labai sunki. Keliaudamas per Lietuvą į Rusiją Konstantinopolio patriarchas Jeremijas pasirašė įsaką, leidžiantį pasauliečių rel. brolijoms kontroliuoti bažn. gyvenimą ir kai kuriais atvejais nepaklusti vyskupams. 1590 keturi vyskupai (Lvovo – G. Balabanas, Lucko – K. Terleckis, Chełmo – D. Zbiruiskis ir Pinsko – L. Pelčickis) slapta pasirašė dokumentą, kuriuo pripažino Romos vyskupo valdžią. 1594 prie jų prisijungė Peremislio vyskupas M. Kopystenskis, Brastos – I. Pociejus ir Kijevo metropolitas M. Ragoza, bet apie tai sužinojo ir tikintieji – aktyviai prieš uniją veikė Ostrogo kun-tis Konstantinas. 1596 Brastoje pasirašyta unija (Brastos bažnytinė unija), jos nepriėmė dauguma tikinčiųjų, tik vyskupai ir nedidelė dalis dvasininkijos. Priešindamosios unijai aktyviai veikė stč. brolijos (žinomiausia – Šventosios Dvasios brolija, veikė 16 a. pab.–18 a., atkurta 1865, veikė iki 1915): statė cerkves, užsiėmė švietėjiška veikla, labdara, knygų leidyba. Visos Vilniaus cerkvės ir Švč. Trejybės vienuolynas priklausė unitams, todėl stačiatikiai 1597 pastatė Šventosios Dvasios cerkvę, kurioje įsikūrė ir vienuolynas (tebeveikia). 1620 keliaudamas per Lietuvą Jeruzalės patriarchas Teofanas pašventino naują stačiatikių metropolitą I. Boreckį ir keletą vyskupų, bet karalius Vladislovas Vaza juos pripažino tik 1633. 1670 LDK buvo ~70 stč. parapijų. 1675 mirus stč. metropolitui J. Šumlianskui (Silvestrui II), valdovas Jonas Sobieskis neleido rinkti kito, kol 1685 kazokams spaudžiant, buvo leista išrinkti metropolitą. Juo tapo G. Sviatopolkas-Četvertinskis (Gedeonas), bet tuo pat metu vyko Maskvos ir Konstantinopolio patriarchų derybos dėl Kijevo (Lietuvos) metropolijos jurisdikcijos. 1686 Konstantinopolio patriarchas Dionisijus IV pripažino Kijevo metropoliją Maskvos patriarcho jurisdikcijai. Po ATR III padalijimo visa Lietuva atiteko RI, stačiatikybė tapo valst. religija, negausūs buvusios LDK stačiatikiai priklausė Minsko ir Zaslavlio vyskupijoms, o Vilniaus gubernijos stačiatikiai – Minsko vyskupijai. 1799 Minsko vyskupui suteiktas Minsko ir Lietuvos vyskupo titulas. 1833 at-

Šventosios Dvasios stč. cerkvė (past. 1638) Vilniuje

Religinės apeigos Šventosios Dvasios stč. cerkvėje Vilniuje

kurta Polocko ir Vitebsko vyskupija, kuriai priklausė Vilniaus gub. teritorija, Lietuvos stačiatikiai tapo pavaldūs Polocko vyskupui. Dauguma Vilniaus gub. gyventojų buvo katalikai arba unitai. Polocko vyskupas S. Kryžanovskis po vyskupijos vizitacijos teigė, kad Vilniaus gubernijoje yra ~1000 stačiatikių, kurie dar nevisiškai suburti į parapijas. Vilniuje nebuvo nė vienos stč. parapijos, išskyrus Šventosios Dvasios vienuolyną ir jo filiją – Šv. Eufrosinijos cerkvę. Unitų bažnyčia nuo 18 a. vid. patyrė nuosmukį; unitų vyskupas J. Semaška siekė prisijungti prie Stačiatikių bažnyčios. 1839 Polocko unitų ir Polocko bei Vitebsko vyskupijų bažn. susirinkime buvo pasirašytas unitų prisijungimo prie Stačiatikių bažnyčios aktas (prisijungė ~1 mln. unitų). 1839 įkurta Lietuvos vyskupija (nuo 1840 Lietuvos ir Vilniaus, nuo 1945 – Vilniaus ir Lietuvos; 2 lent.), kurios pirmuoju arkivyskupu paskirtas J. Semaška (nuo 1852 metropolitas). 1845 vyskupo rezidencija perkelta iš Žirovičių vienuolyno (Gardino sr., Slanimo rj.) į Vilnių, įkurtos augziliarinės Bresto ir Kauno vyskupijos. Vilniuje 1864 įkurtas Šv. Marijos Magdalietės moterų vienuolynas. 1865–69 restauruotos beveik visiškai sunykusios metropolinė Skaisčiausiosios Dievo Motinos katedra, Šv. Paraskevos, Šv. Mikalojaus cerkvės (visos Vilniuje). 1851 Šventosios Dvasios vienuolyno kriptoje įrengta cerkvė, kurioje buvo saugomos šventųjų kankinių Antonijaus, Joano ir Jevstafijaus relikvijos. 19 a. 6 d-metyje Lietuvos ir Vilniaus vyskupijoje buvo ~450 stč. parapijų. Nuo 1899, įkūrus Gardino ir Valkavisko vyskupijas, Gardino sr. jau nebebuvo pavaldi Vilniaus Lietuvos vyskupijai, o Bresto augziliarinė vyskupija panaikinta.

Dievo Motinos ikonos *Visų liūdinčiųjų džiaugsmas* stč. cerkvė Druskininkuose (past. 1865)

2 lent. **Stačiatikių bažnyčios Vilniaus ir Lietuvos vyskupijos* vadovai**

Vardas	Pareigos	Vadovavimo metai
Josifas	metropolitas	1839–1867
Makarijus	arkivyskupas	1868–1879
Aleksandras	arkivyskupas	1879–1885
Aleksijus	arkivyskupas	1885–1890
Donatas	arkivyskupas	1890–1894
Jeronimas	arkivyskupas	1894–1898
Juvenalijus	arkivyskupas	1898–1904
Nikandras	arkivyskupas	1904–1910
Agafangelas	arkivyskupas	1910–1913
Tichonas	arkivyskupas	1913–1917
Eleuterijus	metropolitas	1917–1940
Sergijus	metropolitas	1941–1944
Danijilas	arkivyskupas	1944 04–1944 06
Kornilijus	arkivyskupas	1945–1948
Fotijus	arkivyskupas	1948–1951
Filaretas	arkivyskupas	1952–1954
Aleksijus	arkivyskupas	1955–1959
Romanas	arkivyskupas	1959–1963
Antonijus	arkivyskupas	1963–1971
Germogenas	vyskupas	1971–1972
Anatolijus	vyskupas	1972–1974
Germanas	vyskupas	1974–1978
Viktorinas	arkivyskupas	1978–1989
Antonijus	vyskupas	1989–1990
Chrizostomas	arkivyskupas	1990–2000
Chrizostomas	metropolitas	nuo 2000

* 1839–40 Lietuvos, 1840–1945 Lietuvos ir Vilniaus vyskupija

Unitų dvasinė seminarija Žirovičių vienuolyne tapo stč. seminarija ir 1845 perkelta į Vilniaus Švč. Trejybės vienuolyną, tuo metu vėl grąžintą stačiatikiams (veikė iki 1915). 1839–1915 joje kasmet mokėsi ~170–195 klierikų. Dėstyta lenkų, vėliau rusų kalba. Seminarijos b-ka 1885 turėjo ~12 500 įv. leidinių (tarp jų ir retų 15–17 a. leidinių). 1915 seminarija evakuota į Riazanę, 1921 atsikūrė Vilniuje, 1947 perkelta į Žirovičių vienuolyną. Nuo 1884 buvo organizuojamos sekmadieninės stč. m-los, 1895 jų buvo 148. M-los veikė ir Pažaislio, Surdegio, Antalieptės, Berezvečės ir Barūnų nedideliuose vienuolynuose. 1909 prie Šventosios Dvasios stč. brolijos buvo įkurtas Bažn. statybos k-tas, kuris ėmė rūpintis lėšų rinkimu cerkvėms statyti ir remontuoti. 1913–17 Lietuvos stč. arkivyskupas buvo T. Belavinas (Tichonas, nuo 1917 Maskvos patriarchas). Jis per I pasaul. karą (1915) evakavo į Rusiją Vilniaus kankinių relikvijas (po 1917 konfiskuotos ir laikytos muziejuje Maskvoje) ir Vilniaus Dievo Motinos ikoną (dingo, Vilniuje yra kopija).

1918 Lietuvai paskelbus nepriklausomybę stačiatikių Lietuvos ir Vilniaus vyskupijos teritorija sutapo su Lietuvos valstybės sienomis. Arkivyskupu paskirtas Eleuterijus (nuo 1928 metropolitas); Lenkijai okupavus Vilnių jis titulavosi Lietuvos ir Vilniaus arkivyskupu, nors katedra laikinai buvo perkelta į Kauną. Lenkijos okupuotoje teritorijoje įkurta Vilniaus ir Lydos vyskupija, vėliau ji buvo Lenkijos stačiatikių autokefalinės bažnyčios jurisdikcijoje (Lietuvai grąžinus Vilnių 1939 vyskupijos sujungtos į vieną).

1940 12 31 mirus metropolitui Eleuterijui paskirtas metropolitas Sergijus (Voskresenskis; titulas – Lietuvos ir Vilniaus

metropolitas, Latvijos ir Estijos egzarchas). Jis siekė atnaujinti bažn. gyvenimą. 1944 04 29 pakeliui į Rygą netoli Kauno nužudytas. 1946 Vilniaus ir Lietuvos metropolijoje buvo 76 stč. dvasininkai. 1946–58 sov. valdžia uždarė 16 cerkvių.

Po II pasaul. karo stačiatikių padėtis Lietuvoje santykinai buvo stabili, Vilniuje veikė Šventosios Dvasios vienuolynas (1965 nacionalizavus Šv. Marijos Magdalietės moterų vienuolyno patalpas, šis vienuolynas persikėlė į Šventosios Dvasios vienuolyną, čia ir tebeveikia). 1946 leista parsivežti iš Maskvos kankinių relikvijas. Sov. valdžios skleidžiamas ateizmas lėmė ir stč. parapijų sunykimą, buvo uždarytos kelios parapijos ir atimtos cerkvės, konfiskuotas visas Lietuvos stč. bažnyčios nekilnojamasis turtas. 1950 sov. valdžia kėsinosi uždaryti Šventosios Dvasios vienuolyną, į Lietuvą neleido atvykti stč. dvasininkams iš Baltarusijos, Ukrainos, 1962 uždraudė Lietuvos stačiatikiams priimti materialinę paramą iš Maskvos ir Visos Rusios patriarchato, toliau uždarinėjo cerkves (1960–1965 uždaryta 13 cerkvių), draudė oficialiai teikti Krikšto ir Santuokos sakramentus, varžė dvasininkų veiklą. 1970 Lietuvoje buvo ~30 stč. dvasininkų, 1988 veikė 41 parapija.

1990 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę stačiatikiai buvo pripažinti tradicine religija Lietuvoje, jiems grąžintas nacionalizuotas turtas. 1995 atkurta Lietuvos stačiatikių brolija, imta rengti jaunimo stovyklas, veikia stačiatikių švietimo Šv. Eufrosinijos ir *Živoj kolos* d-jos, vyskupijoje veikia 10 sekmadieninių m-lų, rengiami seminarai tikybos mokytojams. 1997 Lietuvoje pirmą kartą lankėsi Rusijos stačiatikių bažnyčios vadovas, Maskvos ir Visos Rusijos patriarchas Aleksijus II. Pastatytos ar statomos kelios naujos cerkvės (Palangoje, Klaipėdoje). Pav. *Vitalijus Karikovas*

Sentikių bažnyčia

Lietuvos sentikių bažnyčios visas pavadinimas – Lietuvos senųjų stačiatikių pomorų bažnyčia. Yra ~27 000 narių (2001; Bažnyčios vadovybės nuomone, ~45 000), 60 parapijų (2007; žemėlapis *Sentikių cerkvės 2007*, psl. 392). 2007 įsisteigė dar viena Vilniaus sentikių bendruomenė, ji neįeina į Lietuvos sentikių bažnyčios sudėtį. Aukščiausia valdymo institucija – Soboras (Suvažiavimas). Vilniuje veikia aukščiausia valdymo institucija tarp Soborų – Bažnyčios Aukščiausioji Taryba (pirmininkas – Vilniaus dvasios tėvas G. Bojarovas; nuo 1994). 2007 Sobore išrinktas naujos sudėties Dvasinis teismas, jis sprendžia kanoninius, pamaldų ir rel. dorovinius klausimus.

Dievo Motinos Užtarėjos sentikių cerkvė (past. 1901–05) Vilniuje

Lietuvos sentikiai pomorai, kaip ir visi sentikiai, nepripažįsta 17 a. Rusijos stačiatikių bažnyčios Nikono reformos. Nuo Rusijos stačiatikių bažnyčios (Maskvos patriarchato) sentikiai skiriasi ne tiek dogmatika, kiek liturgija ir apeigomis, bažn. struktūra bei savitu Biblijos ir Tradicijos kai kurių elementų aiškinimu. Sentikiai tradiciškai žegnojasi dviem pirštais, pripažįsta tik senąsias ikonas, pamaldų knygas ir apeigas, aštuongalį kryžių, neturi dvasininkų (taigi ir tripakopės bažn. hierarchijos). Pamaldas veda ir rel. apeigas atlieka iš jų pačių išsirinkti parapijiečiai arba dvasios tėvai. Sentikių požiūriu, jų Bažnyčia iki 17 a. vid. išlaikė visas Stačiatikių bažnyčios tikėjimo tiesas ir apeigas. Perėmusi Solovkų vienuolyno ir Vygo (Karelija) bendruomenės tradicijas, išsaugojo Krikšto, Atgailos ir Santuokos sakramentus.

ISTORIJA. Pirmieji sentikiai LDK (dab. Lietuvos teritorijoje) apsigyveno 1679. Fedosejininkų (bepopininkų atšaka, nepripažįstanti Santuokos sakramento) bendrijos LDK susikūrimas 18 a. buvo masinės sentikių emigracijos, susijusios su valstie-

čių social. priespauda ir pasipriešinimu Rusijoje, padarinys. Emigracijos vieni svarb. veiksnių buvo griežtas sentikių persekiojimas Rusijoje ir santykinis pakantumas ATR (joje 1772 gyveno ~180 000 sentikių). Pirmoji sentikių cerkvė pastatyta 1710 Puščioje (dab. Rokiškio rj. s-bė), 1819 ji perkelta į Bobriškius (Rokiškio rj. s-bė). 18 a. Lietuvoje daugiausia buvo sentikių, atsikėlusių iš Pskovo, Naugardo gubernijų ir Tverės gub. p.v. dalies. Pagrindiniai sentikių centrai Lietuvos š.r. ir vid. bei p. dalyse susiformavo 18 a. 8–9 d-metyje. 1728–55 (arba iki 1758) veikęs Gudiškių vienuolynas (dab. Ignalinos rj. s-bė) buvo svarbus ATR fedosejininkų rel. centras. Šiam vienuolynui sunykus, 1756 ar 1758–1851 kitas jų rel. centras buvo Degučiuose (dab. Zarasų rj. s-bė). 18 a. pab. dab. Lietuvos teritorijoje buvo ~16 sentikių parapijų. Po ATR III padalijimo Lietuvoje Rusijos valdžia sentikius ėmė persekioti. 1825–55 Lietuvoje iš 33 cerkvių uždaryta 13 (iš jų 8 sunaikintos), 1840 uždaryta sentikių cerkvė Degučiuose (vėliau ji paversta stč. cerkve).

Social. ir kult. pokyčiai, vidinė polemika 19–20 a. paskatino bepopininkų eschatologinių nuotaikų susilpnėjimą, atsisakyta asketiškų apribojimų. Nuo 1823 Lietuvos fedosejininkų palikuoniai pradėjo pripažinti bažn. santuoką, nuo 20 a. pr. beveik visos sentikių parapijos krašte priklausė nuosaikesnių sentikių pomorų srovei. 19 a. pab.–20 a. pr. Vilniaus sentikių bendruomenė (pirmininkas A. Pimonovas) tapo pomorų rel. centru. 1901 Vilniuje įvyko pirmasis pomorų dvasios tėvų suvažiavimas, 1906 Vilniuje įvyko dab. Lietuvos, Latvijos, Estijos, Lenkijos ir Baltarusijos pomorų dvasios tėvų ir bendruomenių atstovų suvažiavimas (Baltijos regiono bepopininkams įtvirtinta santuokos institucija). Lietuvos sentikiai dalyvavo Rusijos sentikių pomorų suvažiavime Maskvoje (1909) ir jo išrinktoje Rusijos Pomorų Soborų ir Suvažiavimų Taryboje. Prieš I pa-

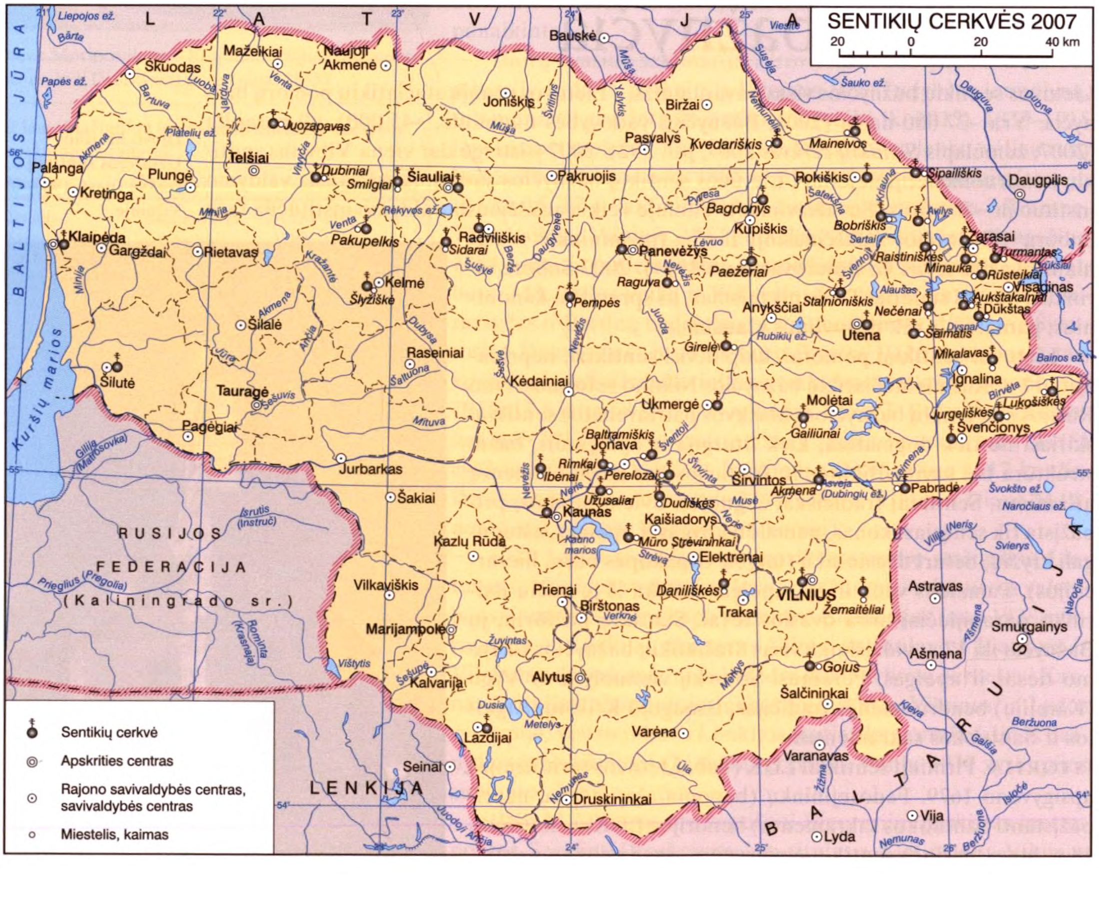

Sentikių cerkvės 2007

saulinį karą Vilniaus ir Kauno gubernijose veikė ~68 sentikių parapijos (iš jų – 11 įkurtos po 1905). Per I pasaul. karą, ypač 1915, daug sentikių buvo priversti evakuotis iš Lietuvos į Rusiją.

Nepriklausomos Lietuvos valstybė pirmą kartą sentikybės istorijoje oficialiai pripažino sentikių rel. org-ją – 1923 išleido Laikinas taisykles, reguliuojančias Lietuvos sentikių organizacijos ir Lietuvos vyr-bės santykius, kuriomis Sentikių bažnyčiai buvo suteikta autonomija. Nuo 1925 Lietuvos vyr-bė Lietuvos sentikių bažnyčiai teikė tam tikrą fin. paramą. 1918–40 Kaunas buvo sentikių rel. ir kult. centras. 1922 Kaune įvyko pirmasis Sentikių pomorų bažnyčios Lietuvoje suvažiavimas, išrinkta aukščiausioji Bažnyčios valdymo institucija tarp suvažiavimų – Sentikių Centro Taryba (pirmininkas V. Prozorovas, 1934–38 – A. Jefremovas, nuo 1938 – I. Prozorovas). 1923 prie Sentikių Centro Tarybos įsteigta Dvasinė k-ja (sprendė kanonų, pamaldų tvarkos ir drausmės klausimus). 20 a. 3–4 d-metyje Kaune įvyko aštuoni Lietuvos sentikių suvažiavimai. 1937 Lietuvoje buvo 42 485 sentikiai, 53 parapijos, 51 dvasios tėvas.

Sentikių bažnyčios soboras Vilniuje 1988

Dievo Motinos Užtarėjos sentikių cerkvės Vilniuje ikonostasas

Prasidėjus II pasaul. karui ir 1939 Lietuvai atgavus dalį Vilniaus kr. Lietuvos teritorijoje buvo ~60 sentikių parapijų, >70 000 sentikių. SSRS okupavus Lietuvą sentikius imta persekioti, draustas tikybos dėstymas m-lose, dvasios tėvams neleista atlikti rel. apeigų tikinčiųjų namuose. Sov. valdžios buvo suimti, įkalinti ir deportuoti žymesni sentikių rel. veikėjai (Bažnyčios Aukšč. Tarybos pirmininkas I. Romanovas, ~10 dvasios tėvų ir daug pasauliečių sentikių), uždrausta sentikių rel. spauda ir rel. lit-ros leidyba.

1943 įvyko Lietuvos sentikių suvažiavimas, išrinkta nauja Sentikių Aukšč. Taryba ir Dvasinis teismas. 1949 buvo 58 registruotos bendruomenės, 16 neregistruotų, jas netrukus sov. valdžia uždarė. Po 1964 nustota tiesiogiai persekioti sentikius; išrinkta nauja Lietuvos sentikių vadovybė, kuri siekė suvienyti SSRS sentikius. 1940–90 sentikiams Lietuvoje vadovavusi Bažnyčios Aukšč. Taryba buvo vienintelis sentikių rel. centras SSRS. 1948–65 visų sentikių Bažnyčios Aukšč. Tarybos pirmininkas buvo Vilniaus parapijos dvasios tėvas F. Kuznecovas, 1965–68 – Kauno parapijos dvasios tėvas J. Nikitinas, 1965–93 – Vilniaus parapijos dvasios tėvas I. Jegorovas. Vilniuje vyko sentikių soborai 1966, 1974, 1988. 20 a. 5–9 d-metyje smarkiai sumažėjo sentikių skaičius kaimo parapijose, bet tikinčiųjų padaugėjo Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Zarasų, Panevėžio parapijose.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę Lietuvos sentikių bendruomenė vėl yra savarankiška religinė organizacija, 1990 priimtas naujas Lietuvos sentikių pomorų bažnyčios statutas. Įsteigtos penkios naujos ir atkurtos keturios buvusios sentikių parapijos, pastatytos cerkvės Zarasuose, Utenoje ir Lazdijuose, dar penki pastatai bei patalpos pritaikyta maldos namams. Didžiausios sentikių parapijos yra Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje. Pav.

L: *Lietuvos sentikiai: duomenys ir tyrimai 1996–1997* Vilnius 1998; **G. Potašenko** *Sentikių bažnyčia Lietuvoje 17–19 a. pradžioje* Vilnius 1999.

Grigorijus Potašenko

Evangelikų liuteronų bažnyčia

Lietuvos ev. liut. bažnyčios vyskupo konsekracijos procesija 2004 06 16 (trečias iš dešinės – vysk. *electus* M. Sabutis)

Ev. liut. bažnyčios Vilniuje 450 m. jubiliejaus pamaldos (2005)

Yra 54 parapijos (žemėlapis *Evangelikų liuteronų bažnyčios 2007*), 18 kunigų, ~20 000 tikinčiųjų (2007); centras Tauragėje. Dauguma kunigų rūpinasi keliomis parapijomis, pamaldos kai kuriose nedidelėse bažnyčiose vyksta ne kiekvieną sekmadienį. Pamaldas reguliariai lanko ~3000 narių. Visos parapijos yra finansiškai savarankiškos ir rūpinasi savo kunigo išlaikymu. Dauguma jų nedidelės (po 100–200 narių), didelės yra tik Vilniaus, Klaipėdos, Kauno ir Tauragės parapijos (po >500 narių). Daugiausia ev. liut. bažnyčių yra Klaipėdos, Tauragės apskrityse. Š. Lietuvoje pamaldos bažnyčiose vyksta ir latvių, Klaipėdoje – ir vokiečių kalba. Ev. liut. parapijoms vadovauja renkamos tarybos. Visos šalies ev. liut. bažnyčių reikalais rūpinasi aukšč. organas – sinodas, renkamas parapijų. Sinodas renkasi kas 3 m. ir skiria daugiausia iš kunigų sudarytą konsistoriją – Bažnyčios vadovavimo instituciją. Konsistorijos vadovas – t.p. sinodo renkamas vyskupas (nuo 2004 vysk. M. Sabutis). Nuo 1968 Lietuvos ev. liut. bažnyčia yra Pasaulinės liuteronų s-gos narė.

ISTORIJA. Lietuvoje pirmosios protestantizmo apraiškos atsirado 16 a. 3 d-metyje. Didelę įtaką liuteronybei plisti LDK turėjo jos įsitvirtinimas Prūsijoje 1525. Miestuose greitai ėmė gausėti reformacijos šalininkų. Liuteroniškus pamokslus Šilalėje 1536 pradėjo sakyti Jonas Tartilavičius Batakietis, 1538–42 Vilniuje reformacijos idėjas skelbė A. Kulvietis. 16 a. 5 d-metyje represijų prieš liuteronus ėmėsi karalius Žygimantas Senasis. Jis išleido griežtų draudimų, o pagrindinius reformacijos vadovus A. Kulvietį, S. Rapolionį ir M. Mažvydą privertė pasitraukti į Prūsiją, todėl 1544 evangelikų liuteronų centru tapo Karaliaučiaus universitetas. Prūsijoje veikė ir J. Bretkūnas, vėliau K. Donelaitis, M. L. G. Rėza, kurie, kaip ir M. Mažvydas, buvo evangelikų liuteronų kunigai liet. bažnyčiose.

Po Žygimanto Senojo mirties pradėjus valdyti Žygimantui Augustui (nuo 1544) evangelikai liuteronai nustota persekioti. Jis savo rūmuose leido veikti ev. liut. pamokslininkams. Liuteronybę priėmė nemažai bajorų; žinomiausias – Mikalojus Radvila Juodasis. Bajorai leisdavo savo valdose rengti evangeliškas pamaldas liet. kalba. Evangelikai neturėjo lygių teisių su katalikais, bet 1563 aukštuomenei suteikta tikybos laisvė (patvirtinta III Lietuvos Statute 1588). 1573 krikščioniškųjų konfesijų tolerancija buvo įtvirtinta ATR Varšuvos konfed-jos akte.

Pirmosios evangelikų liuteronų parapijos kūrėsi Lietuvos miestuose (tikintieji daugiausia buvo vokiečiai), pamokslininkai atvykdavo iš Prūsijos ir Vokietijos. 1540 Žeimelyje pastatyta pirmoji ev. liut. bažnyčia. 1555 evangelikų liuteronų bendruomenė įsikūrė Vilniuje, 1558 – Kaune. 7–8 d-metyje dalis bajorų tapo ev. reformatais. Iki 1600 LDK įsikūrė ~200 protestantiškų bendruomenių (daugiausia ev. reformatų). 17 a. 1 pusėje–18 a. vid. buvo ~10 ev. liut. bendruomenių.

Po Žygimanto Augusto Lietuvą valdę Steponas Batoras ir Zigmantas Vaza vėl pradėjo labai remti Kat. bažnyčią. Dauguma bajorų sugrįžo į katalikybę, tam didelę įtaką padarė ir jėzuitų ordinas. 1569 pradėję steigti m-las jėzuitai švietėjišką veiklą išplėtė visoje Lietuvoje; jie 1570 Vilniuje įsteigė kolegiją (1579 perorganizuota į u-tą, iki 1773 jam vadovavo jėzuitai), joje buvo rengiami lietuviai dvasininkai, leidžiama katalikiška rel. lit-ra liet. kalba. Netrukus pradėta riboti protestantų veiklą: nuo 1632 uždrausta statyti naujas bažnyčias, nuo 1668 neleista pereiti į protestantų tikėjimą. Katalikai atsiėmė daugumą bažnyčių pastatų.

Rusijos valdžios metais ev. liut. bendruomenių vėl padaugėjo. 1795–1860 Prūsijos pasienyje įsikūrė daug lietuvininkų ir vokiečių evangelikų liuteronų. Užnemunėje 1825–1840 atsirado 6 naujos parapijos. 19 a. pab. Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernijose buvo ~50 000 evangelikų liuteronų, Suvalkų gubernijoje – ~30 000. Beveik visos ev. liuteronų parapijos tautiškai buvo mišrios: kaime labiau lietuviškos (š. dalyje – latviškos), o miestuose daugumą sudarė vokiečiai. Dvasininkai beveik visi buvo vokiečiai.

Po I pasaul. karo ~5% Lietuvos gyventojų buvo protestantai. Buvo ~50 ev. liut. parapijų ir jų filijų, ~80 000 tikinčiųjų (iš jų 40% kalbantys vokiškai). Iki II pasaul. karo Ev. liut. bažnyčios veiklą sunkino tautiniai nesutarimai: nuo 1920 lietuviai, latviai ir vokiečiai turėjo atskirus sinodus ir savo senjorus, bendra buvo tik konsistorija. Siekiant sustiprinti protestantų lietuviškumą 1925 Lietuvos u-te atidarytas Evangelikų teol. f-tas, kuris rengė kunigus.

Nuo 1923 Lietuvoje veikė ir Klaipėdos krašto (nuo 1923 priklausė Lietuvai) ev. liut. bažnyčia (~144 000 tikinčiųjų), ji 1925 tapo autonomiška.

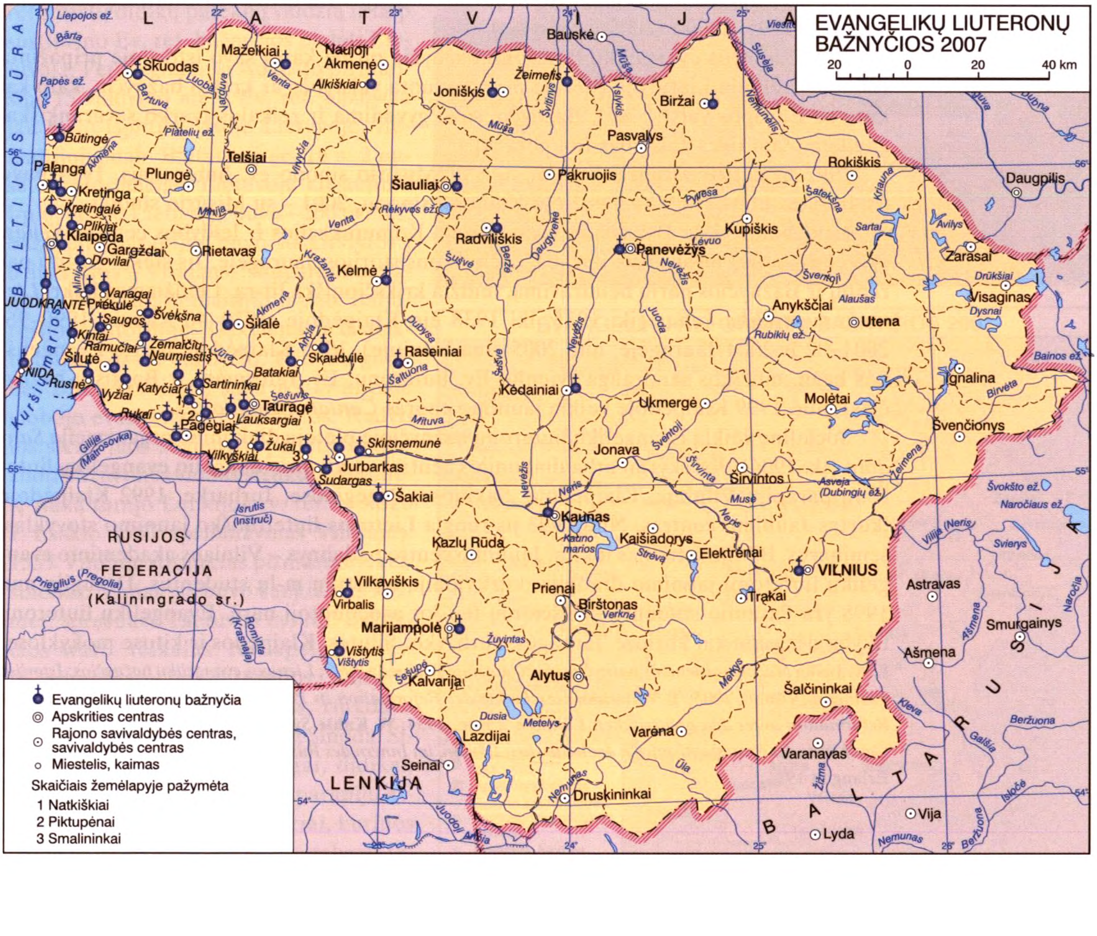

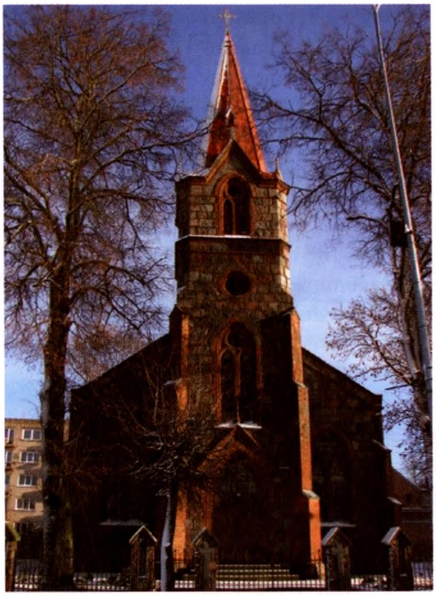

Kretingos evangelikų liuteronų bažnyčia (past. 1899)

Per 1941 repatriaciją Lietuvos ev. liut. bažnyčia neteko ~50 000 narių ir 27 (iš 32) kunigų, daug tikinčiųjų buvo evakuota 1944–45 bei ~7000 emigravo į Vokietiją 1958–60. Sov. valdžia 1948 nacionalizavo bažnyčios turtą, uždraudė rengti konfirmantus, smarkiai varžė spaudą (nereguliariai ėjo tik *Evangelikų Bažnyčios kalendorius*). Po karo Klaipėdos kr. parapijos prisijungė prie Lietuvos ev. liut. bažnyčios. 1951 jai priklausė 33 parapijos, 6 kunigai, 15 000 lietuvininkų ir vokiečių (Klaipėdos krašte), 10 000 lietuvių ir 5000 latvių. 1980 pab. Lietuvos ev. liut. bažnyčia turėjo ~20 000 narių.

1955–58 Bažnyčioje buvo vidaus nesutarimų: pietistai Klaipėdos krašte nesutarė su ortodoksinės liuteronybės atstovais. Šie didelę reikšmę teikė Bažnyčios institucijai ir kunigams. Pietistai labiau pabrėžė bendruomenių savarankiškumą ir skeptiškai žiūrėjo į Bažnyčią kaip instituciją. Per pirmąjį pokario sinodą 1955 ~10 bendruomenių pasitraukė į opoziciją ir boikotavo visus vėlesnius sinodus.

1970 J. Kalvanas vyresnysis išrinktas senjoru, nuo 1976 (įvedus vyskupo pareigybę) jis buvo ir pirmasis Lietuvos ev. liut. bažnyčios vyskupas, vadovavo didžiausiai evangelikų liuteronų parapijai Lietuvoje – Tauragės ev. liut. bažnyčiai. 1990 Lietuvoje buvo 38 ev. liut. parapijos. Lietuvai 1990 atkūrus nepriklausomybę pradėta atstatyti ev. liut. bažnyčias, rengti naujus kunigus (KU Teol. katedroje). Steigti leidybos ir jaunimo centrai, atkurtos parapijos. 1990 priimtas naujas Lietuvos ev. liuteronų bažnyčios statutas (1995, 2000 ir 2005 pataisytas).

1990 Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčia pirmą kartą savo istorijoje pripažinta tradicine religija Lietuvoje (bet ne privilegijuota valstybės ar krašto bažnyčia, kaip kai kuriose Europos valstybėse). Bažnyčia savo gyvenimą ir reikalus tvarko savarankiškai gaudama tam tikrą valstybės fin. paramą.

1992 užmegzti artimi santykiai su JAV Misūrio sinodo ev. liuteronais. 1994 buvo pasirašyta sutartis su JAV Didžiojo Kanjono sinodu, 2001 – su Misūrio sinodu.

Leidybinę veiklą Bažnyčioje organizuoja Komunikacijos ir leidybos centras *Kelias*, veikiantis prie Lietuvos ev. liut. bažnyčios konsistorijos Tauragėje. Jis siekia gerinti parapijų ir Bažnyčios narių bendravimą, leidžia krikščionišką lit-rą. Leidžiamas laikr. *Lietuvos evangelikų kelias* (įk. 1935, iki 1938 ėjo Klaipėdoje, 1939–40 Kaune, 1990–96, 2001–02 ir 2004 Tauragėje, nuo 2005 eina Vilniuje). 1995 Klaipėdoje įkurta Evangeliškos bažn. muzikos sandrauga (vienija Ev. liuteronų, Ev. reformatų ir Baptistų bažnyčias), nuo 1999 Klaipėdoje veikia jaunimo choras *Cantate Domino*.

Socialinę veiklą Evangelikų liuteronų bažnyčioje plėtoja diakoninė organizacija *Sandora* (įk. 1904). Jos skyriai arba diakonijos centrai veikia prie daugelio evangelikų liuteronų parapijų Vilniuje, Klaipėdoje, Šakiuose, Pagėgiuose, Jurbarke. 1992 Klaipėdoje įkurtas Jaunimo centras. Nuo 1993 jis rengia Lietuvos liuteroniško jaunimo stovyklas, seminarus, Biblijos studijas ir kita. Jaunimo centro padalinys – Vilniaus akademinio evangelikų liuteronų jaunimo draugija, kuri vienija aukštųjų m-lų studentus. Draugija nuo 1998 yra Pasaulio studentų krikščionių fed-jos asocijuotoji narė. Evangelikų liuteronų tikyba dėstoma kai kuriose Tauragės, Jurbarko, Šilutės, Klaipėdos ir kitose mokyklose.

L: A. Juška *Mažosios Lietuvos bažnyčia 16–20 amžiuje* Klaipėda 1997; *Lietuvos evangelikų bažnyčios: Istorijos metmenys* Vilnius 2003; **T. Wotschke** *Geschichte der Reformation in Polen* Leipzig 1911; **J. Bertuleit** *Die Reformation unter den preussischen Litauern* 2 Bde. 1934; **W. Kahle** *Symbiose und Spannung: Beiträge zur Geschichte des Protestantismus in der baltischen Lädern, im Innern des Russischen Reiches und der Sowjetunion* Erlangen 1991.

Holger Lahayne

Evangelikų reformatų bažnyčia

Lietuvos ev. ref. bažnyčios *Unitas Lithuaniae* Sinodui priklauso 11 parapijų (žml. *Evangelikų reformatų bažnyčios Lietuvoje*), ~7000 tikinčiųjų (2002), daugiausia Biržų rj. s-bėje, Vilniuje, Kėdainiuose, Klaipėdoje; centras Biržuose. Aukšč. institucija – kasmetiniai eiliniai Sinodo suvažiavimai (nuo 1998) Biržuose, tarp suvažiavimų – vyriausiasis dvasininkas gen. superintendentas (nuo 2003 kun. R. Mikalauskas). Parapijose veikia vaikų, jaunimo, diakoninės grupės, sekmadieninės m-los Biržuose ir Vilniuje. Dvasininkai rengiami KU ir užsienyje. Nuo 1924 Lietuvos ev. ref. bažnyčios *Unitas Lithuaniae Sinodas* yra Pasaulinės reformatų bažnyčių sąjungos (*World Alliance of Reformed Churches*, WARC) narys. Nuo 2003 dar veikia Lietuvos ev. ref. bažnyčia (aukšč. vadovas kun. A. Kvedaravičius).

ISTORIJA. LDK pirmieji evangelikai buvo liuteronai, bet nuo 16 a. vid. ėmė gausėti evangelikų reformatų šalininkų. Reformacijos l-piu evangelikai reformatai buvo gausiausia protestantų bendruomenė, tam didelę įtaką padarė Mikalojaus Radvilos Juodojo perėjimas į Ev. ref. bažnyčią (~1556); jis ir jo pusbrolis Mikalojus Radvila Rudasis leido kurtis ev. ref. bendruomenėms ir įv. būdais rėmė jų veiklą. Žygimantui Augustui 1563 privilegija suteikus visoms Lietuvoje esamoms konfesijoms tikėjimo laisvę ir lygias teises užimti aukštų valstybės pareigūnų vietas, daug evangelikų reformatų didikų pateko į valdžią ir taip sustiprino Ev. ref. bažnyčios padėtį Lietuvoje. Per Žygimanto Augusto pirmuosius 15 valdymo metų Ev. ref. bažnyčia jau buvo išplitusi visoje Lietuvoje, Žemaitijoje, dab. Baltarusijoje. 16 a. 2 pusėje, reformacijos Lietuvoje klestėjimo l-piu, visoje Lietuvoje buvo ~200 ev. ref. bažnyčių; parapijos buvo suskirstytos į 6 distriktus – Vilniaus, Naugarduko, Pagirio, Užnerio, Žemaitijos ir dab. Baltarusijos teritorijoje. Kiekviename distrikte buvo ~20–40 bažnyčių. Radvilų giminės Biržų-Dubingių šaka iki 17 a. pab. globojo evangelikus reformatus. Radvilos siekė juos suvienyti, padėti organizuoti bažnytines vidaus struktūras (didelę įtaką turėjo Lenkijos ev. ref. teologo J. Łaskio 1557 apsilankymas Vilniuje). 1557 Vilniuje sušauktas pirmasis ev. ref. sinodas. Vėliau jis buvo šaukiamas kasmet, spręsdavo Lietuvos ev. ref. bažnyčios svarb. reikalus: rel. apeigų mokslo, administracijos, liturgijos, įstatymų klausimus, skirdavo kunigus, rinkdavo superintendentus ir atstovus į Sinodą. Sinoduose dalyvaudavo kunigai, didikai, bajorai, miestų, nuo 1864 ir parapijų atstovai, nuo 1636 – ir kuratoriai, kuriuos sinodas išrinkdavo iki gyvos galvos. Iki

Evangelikų reformatų bažnyčia (past. 1653) Kėdainiuose

Lietuvos evangelikų reformatų Sinodas Biržų bažnyčioje 1932

Lietuvos ev. ref. bažnyčios 450 jubiliejinis Sinodo suvažiavimas Biržuose (2007). Sėdi iš kairės: JAV Lietuvių kolegijos viceprezidentė kun. djakonė E. Brooks-Dilytė, Lietuvos ev. ref. sinodo konsistorijos viceprezidentas kun. T. Šernas, kun. M. Stademannas (Vokietija), Pasaulinės reformatų bažnyčios s-gos viceprezidentas kun. dr. Löcheris (Šveicarija), Lietuvos ev. ref. gen. superintendentas kun. R. Mikalauskas, Vengrijos ev. ref. vyriausiasis vyskupas ir Europos ev. ref. bažnyčių tarybos prezidentas kun. dr. G. Bölcskei, Apaštalų Sosto nuncijaus pavaduotojas monsinjoras J. F. Lantheaume, Šveicarijos ambasadorė Latvijai ir Lietuvai A. Bauty, už jų stovi antras iš kairės ev. ref. djakonas R. Stankevičius

1583 sinodo susirinkimo vieta buvo Vilnius, vėliau paeiliui buvo šaukiamas distriktų centruose. Iš pradžių Vilniaus, nuo 1635 kiekvieno distrikto superintendentas paeiliui būdavo išrenkamas gen. superintendentu. Iki 1618 Sinodui pirmininkavo du asmenys – dvasininkas ir pasaulietis, 1618 sinodas Vilniuje nustatė, kad jam turi pirmininkauti tik pasaulietis.

Lietuvos ev. ref. bažnyčia palaikė glaudžius ryšius su Lenkijos evangelikais reformatais. Delegatai dalyvaudavo vieni kitų Sinoduose. 1557 Lietuvos ev. ref. bažnyčia dar vadinta *Unitas Lithuaniae* (*Lietuvos vienetas*). Ji siųsdavo atstovus į ATR gen. Sinodus, bet administraciškai buvo savarankiška. 1565 nuo Lietuvos evangelikų reformatų atsiskyrė arijonai. 1570 Sandomiero susitarimu evangelikai reformatai, čekų broliai ir evangelikai liuteronai įsipareigojo gerbti vieni kitų tikėjimą ir apeigas.

1580–1664 reformatai aktyviai dalyvavo viešajame šalies gyvenime. Vienas žymiausių to meto ev. reformatų ir visuom. veikėjų buvo A. Volanas. Prie ev. ref. bažnyčių dažn. veikdavo ir m-los (tai atitiko Radvilų ir kt. bajorų interesus) – veikė aukštesniosios m-los Vilniuje (įst. 1562), Biržuose (įst. 16 a. 2 pusėje; joje dirbo pedagogas ir literatas A. Rasijus), Kėdainiuose (įst. 1625), Slucke (įst. 1626), Kelmėje, Šiluvoje, Brastoje, Nesvyžiuje, Siemiatyczėse ir Zabłudówe (dab. Palenkės vaivadija); per kontrreformaciją jos buvo panaikintos. 16 a. evangelikai reformatai daugiausia iš visų konfesijų užsiėmė rel. knygų leidyba; 1553–1554 Mikalojaus Radvilos Juodojo spaustuvėje Brastoje išspausdinti (daugiausia lenkų kalba) pirmieji protestantiški katekizmai, Brastos Biblija (1563), 1598 M. Petkevičius Vilniuje įsteigė spaustuvę evangelikų reformatų knygoms spausdinti; joje išspausdino pirmąją D. Lietuvoje evangelikų reformatų knygą liet. kalba – savo parengtą dvikalbį (lenkų ir liet. k.) *Katekizmą* (didžiąją dalį maldų ir giesmių vertė pats). 1653 S. Jaugelis Telega Kėdainiuose išspausdino vieną svarbiausių evangelikų reformatų knygų liet. kalba pavadinimu *Knyga nobažnystės krikščioniškos*. 1701 S. Bitneris parengė ir išspausdino NT liet. kalba. Išleista evangelijų – M. Rėjaus *Postila Lietuviška* (1600) ir J. J. Rheto *Summa arba trumpas išguldimas Evangeliu Šventu* (1653–54). J. K. Krainskis parengė ir išspausdino *Didžiąją agendą* (1637). Rel. knygų liet. kalba vis tiek stigo, tai trukdė evangelikų reformatų tikėjimui plisti Lietuvoje. Mirus Mikalojui Radvilai Juodajam jo sūnus Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis grįžo į katalikybę, pradėjo stiprinti Katalikų bažnyčios įtaką ir silpninti Ev. ref. bažnyčią. 17 a. 1 pusėje ev. reformatų centru tapo Kėdainiai. 17 a. karai ir kontrreformacija susilpnino Ev. ref. bažnyčią visoje ATR. 1733 protestantams buvo uždrausta dalyvauti Seime ir eiti valst. pareigas. 18 a. vid. liko ~30 evangelikų reformatų parapijų.

Rusijos valdymo metais evangelikų reformatų teisės buvo mažiau varžomos. 19 a. pab. Vilniaus sinodui priklausė 18 parapijų; iki 1918 Sinodų posėdžiai vyko lenkų kalba, bet buvo ir grynai lietuviškų bendruomenių.

20 a. pr. daug evangelikų reformatų prisidėjo prie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir lietuvybės stiprinimo. Kun. J. Šepetys leido žrn. *Pasiuntinys*. Lenkijai okupavus Vilnių ev. ref. centru tapo Biržai (Vilniaus sinodas 1920–40 veikė atskirai). 1919 buvo pertvarkyta Ev. ref. bažnyčia, superintendentu išrinktas P. Jakubėnas (Ev. ref. bažnyčios dvasiniu vadovu jis buvo iki 1940). 1924 buvo ~15 000 narių ir 5 kunigai. 1922 pradėtas leisti mėnraštis *Mūsų žodis* (ėjo iki 1937), 1926 – *Sėjėjas* (ėjo iki 1940). 1925–36 prie VDU (iki 1930 Lietuvos u-tas) veikė Evangelikų teol. f-tas. Bažnyčios valdyme moterys gavo lygias teises su vyrais – galėjo dalyvauti balsavime bei būti kuratorės. 1929 K. Šepetienė įkūrė Evangelikių moterų d-ją. 1930 įsteigtos Studentų evangelikų ir Krikščionių studentų d-jos. Nuo 1931 ypač suaktyvėjo jaunimo veikla, įsteigta jaunimo d-ja *Radvila*, ji daugiausia rūpinosi jaunimo švietimu. Suaktyvėjo Evangelikų reformatų ir Evangelikų liuteronų bažnyčių bendradarbiavimas – 1936 įkurta Lietuvių evangelikų s-ga, vienijanti šalies evangelikus liuteronus ir evangelikus reformatus. 1939 susijungė Biržų ir Vilniaus evangelikų reformatų sinodai. II pasaulinio karo išvakarėse buvo ~10 000 tikinčiųjų.

Per II pasaul. karą ~3000 evangelikų reformatų pasitraukė iš Lietuvos. SSRS okupacijos metais Lietuvoje veikė 5 ev. ref. parapijos, buvo 5 kunigai. 1982 mirė paskutinis iki II pasaul. karo įšventintas evangelikų reformatų kun. P. Jašinskas. Nuo 1983 evangelikais reformatais rūpinosi ev. liut. kunigas djakonas R. Moras. 1988 sušauktas Sinodo suvažiavimas. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę Evangelikų reformatų bažnyčia yra viena iš 9 tradicinių šalies religinių bendruomenių. 2007 įvyko Sinodo suvažiavimas Biržuose. Pav.

L: K. Gudaitis *Lietuviai evangelikai* Hamilton 1957; **I. Lukšaitė** *Lietuvių kalba reformaciniame judėjime 17 a.* Vilnius 1970; *Protestantizmas Lietuvoje: istorija ir dabartis* Vilnius 1994; **I. Lukšaitė** *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje* Vilnius 1999; *Lietuvos evangelikų bažnyčios* / sud. A. Hermann Vilnius 2003; **A. Baublys** *Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios sinodas: Organizacija, bažnytinė savivalda ir konfesinės inteligentijos formavimas 1795–1830 metais* Vilnius 2006.

Holger Lahayne

Islamas

Lietuvoje islamą išpažįsta ~2860 žmonių; didžioji jų dalis – totoriai. Vilniuje veikia aukščiausia valdymo institucija – Lietuvos musulmonų sunitų dvasinis centras muftiatas; muftiato pirmininkas (muftijus) – R. Krinickis (nuo 1998). 21 a. pr. veikė Lietuvos musulmonų jaunimo bendrija (centras Kaune), islamo sekmadieninės m-los (jose dėstoma arabų kalba), 4 mečetės – Kaune, Keturiasdešimt Totorių kaime, Nemėžyje, Raižiuose (žemėlapis *Lietuvoje veikiančios mečetės, kenesos, sinagogos* 400 psl.).

Mečetė Kaune

Pirmąją musulmonų bendruomenę (ją sudarė totoriai) apsigyventi Lietuvoje pakvietė Ldk Vytautas Didysis 14 amžiuje. Įkurdino Trakuose, Alytuje, Semeliškėse (Elektrėnų s-bė). LDK valdovai visada buvo tolerantiški musulmonams, šie statė mečetes ir netrukdomi išpažino islamą. 20 a. vid. didžiausios musulmonų bendruomenės buvo Kaune, Raižiuose (Alytaus rj. s-bė), Keturiasdešimt Totorių ir Nemėžio kaimuose (abu Vilniaus rj. s-bė), Vilniuje. Lietuvių tautinis atgimimas ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas sudarė sąlygas totorių bendruomenei puoselėti savo tautos etninę kultūrą ir religiją. 1988 įsteigta Lietuvos totorių kultūros d-ja, 1998 atkurtas muftiatas, jo v-bos nariais renkami visų bendruomenių imamai (bendruomenės rel. vadovai), muedzinai (imamo pagalbininkai, mečetės tarnautojai) arba kiti bendruomenių atstovai – po du iš kiekvienos bendruomenės. Pav.

L: S. Kričinskis *Lietuvos totoriai* Vilnius 1993.

Judaizmas

Sinagoga Vilniuje

Lietuvoje judaizmą išpažįsta ~1270 žmonių; laikosi misnagdiškosios ir chasidiškosios (*Chabad Liubavič* atšaka, jai priklauso mažuma Lietuvos žydų) tradicijos. Lietuvos žydų bendruomenės pirmininkas – S. Alperavičius (nuo 1992). Iš likusių po II pasaul. karo sinagogų veikiančios yra Vilniuje ir Kaune (žemėlapis *Lietuvoje veikiančios mečetės, kenesos, sinagogos*).

Pirmieji judaizmo išpažinėjai (priklausė aškenaziams) Lietuvos dab. teritorijoje apsigyveno, manoma, 12 amžiuje. Ldk Gedimino valdymo l-piu gyveno atskiromis bendruomenėmis. Ldk Vytautas Didysis 1388–89 suteikė privilegijas Trakų, Brastos, Gardino žydams. 1495 žydai buvo išvaryti iš Lietuvos, po 8 m. jiems leista sugrįžti. 16 a. pr. LDK buvo ~6000, 16 a. vid. – ~10 000 žydų. Privilegijas vėliau patvirtino kiti Lietuvos d. kun-čiai, pagr. teiginiai įrašyti I Lietuvos Statute (1529). ATR 16 a. atsirado pirmosios ješivos (judėjų mokslo įstaigos, kuriose studijuojama Talmudas, halachos ir rabinų kitokio pobūdžio veikalai). 16–17 a. suklestėjo rabinų (žymesni – Saliamonas Lurija, 1510–73, Joelis Sirkesas, 1561–1640, Šabtajus H. Hakohenas, 1621–63, Aharonas Samuelis Koidanoveris, 1614–76) raštija. Lietuvoje svarbiausi dvasiniai autoritetai buvo Vilniaus Gaonas (Šlomo Zalmanas ben Elijahu, 1720–97), Chaimas iš Valažino (1749–1821), Izraelis Salanteris (1810–83). Buvo priešinamasi chasidizmo plitimui Lietuvoje (ypač priešinosi Vilniaus žydų bendruomenė, kuri rėmėsi Vilniaus Gaono autoritetu). Vilniaus Gaonas 1772 Vilniaus didžiojoje sinagogoje paskelbė cheremą (atskyrimą nuo bendruomenės) Lietuvos chasidams. Nuo 18 a. 2 pusės litvakiškasis judaizmas tapo misnagdiniu (priešišku chasidizmui). Vilniaus Gaono mokinys Chaimas iš Valažino knygoje *Gyvybės siela*, remdamasis lurianiška terminologija ir koncepcijomis, bandė pagrįsti antichasidišką (misnagdišką) judaizmo viziją, kurios esminiai elementai – mistinis Toros studijavimo ir įstatymų laikymosi (kosminės) reikšmės suvokimas; tai sudarė ideologines prielaidas 19 a. pab.–20 a. pradžioje litvakiškam ortodoksiniam judaizmui susiformuoti. 19 a. 2 pusėje kilo *Musar* judėjimas (siekė atnaujinti rel. gyvenimą, skatino individualią dievoiešką, asmeninį tobulėjimą ir social. aktyvumą), jo pradininku laikomas Izraelis Salanteris. *Musar* judėjimo šalininkai įsteigė daug Didžiųjų ješivų (ješivas ir jose besimokančiuosius išlaikė rėmėjai). Į mokymo programas, be tradicinių, buvo įtraukti *Musar* judėjimo šalininkų veikalai. 19 a. vid.–20 a. pr. svarbesnės ješivos veikė Kaune, Kelmėje, Panevėžyje, Telšiuose, Vilniuje. Susikūrus nepriklausomai Lietuvos valstybei žydai ėmė siekti, kad būtų įteisinta jų tautinė autonomija. 1925 ši idėja žlugo (visiška autonomija išliko tik religijos srityje). Veikė sinagogos, chederiai (pradinės rel. m-los), rel. gyvenimui vadovavo litvakiškas ješivas baigę rabinai. Per holokaustą išliko apie 9–10% Lietuvos žydų. Pav.

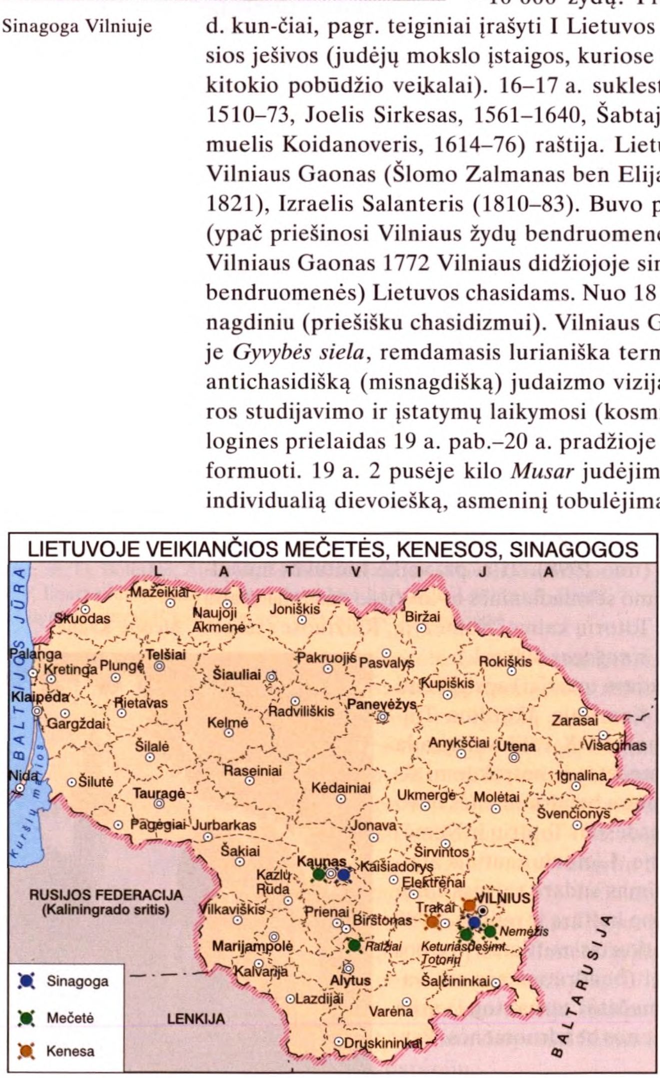

L: **A. Pažėraitė** *Litvakiško ortodoksinio judaizmo formavimasis* Vilnius 2005; **D. Katz** *Lithuanian Jewish Culture* Vilnius 2004.

Karaizmas

Lietuvoje karaizmą išpažįsta ~260 žmonių; Lietuvos karaimų rel. bendruomenės (*Lietuvanyn Karaj džymaty*; jai priklauso visi Lietuvos gyventojai karaimai) pirmininkas ir *ullu hazann* (vyresnysis dvasininkas nuo 2001 – J. Firkovičius. Veikia 2 kenesos – Vilniuje ir Trakuose (žemėlapis *Lietuvoje veikiančios mečetės, kenesos, sinagogos*), bendruomenės namai – Trakuose.

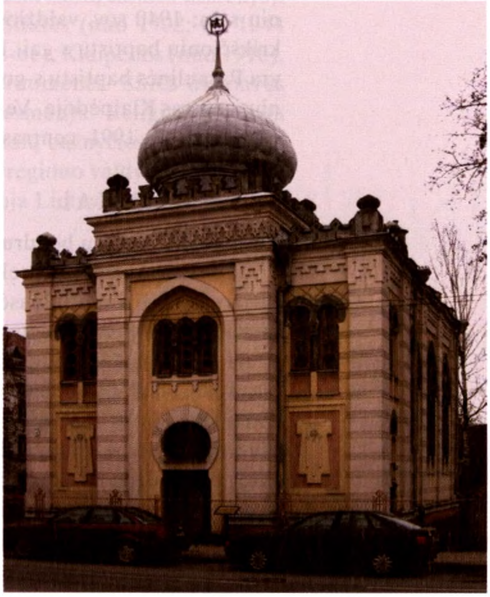

Kenesa Vilniuje

LDK karaimai nuo įsikūrimo (14 a.) sudarė atskirą rel. bendruomenę. 15 a. Trakuose pastatyta (atstatyta ~1825, atnaujinta 1997) pirmoji kenesa. Nuo 1863 buvusioje LDK teritorijoje gyvenantys karaimai buvo pavaldūs hachanui (religiniam ir pasaulietiniam bendruomenės vadovui) ir dvasinei valdybai (veikė Trakuose). 1927 atkūrus Trakuose hachano pareigybę buvo paskelbta Lietuvos ir Lenkijos karaimų autokefalija. Iki II pasaul. karo kenesos veikė Biržuose, Naujamiestyje, Panevėžyje (nugriauta 1970), Vilniuje (pastatyta 1923, nacionalizuota 1949, atgauta 1989, po remonto atšventinta 1993). Trakuose, Panevėžyje ir Vilniuje šalia kenesų buvo bendruomenės namai, juose veikė rel. ir kalbos m-los. SSRS okupacijos metais karaimų rel. tradicija Lietuvoje nebuvo nutrūkusi, Trakuose veikė vienintelė Europoje kenesa. Paskutinis hachanas buvo Chadži Seraja Chan Šapšalas (1873–1961), *ullu hazzan* – S. Firkovičius (1897–1982). 1992 priimti nauji Lietuvos karaimų rel. bendruomenės įstatai, tęsiantys ankstesnes bendruomenės tradicijas, *ullu hazzan* išrinktas M. Firkovičius (pareigas ėjo iki mirties – 2000). Jis sudarė maldynus – *Karaimų maldos* (*Karaj koltchalary* 1993), *Karaimų maldynai* (*Karaj Dinliliarnin Jalbarmach Jergialiari* 2 t. 1998–99), *Karaimų kalendorių* (*Karaj Kalendary, 2000–2051* 2001), parengė giesmyną *Karaliaus Dovydo šlovinimo giesmės* (*David Bijnin Machtav Čozmachlary* 1994), knygą *Patarlių knyga, arba Saliamono patarlės* (*Šelomonun Mašallary* 2000). Pav.

L: **H. Kobeckaitė** *Lietuvos karaimai* Vilnius 1997.

Kitos religinės bendruomenės, bendrijos

Lietuvoje, be 9 tradicinių religijų, dar yra iš jų kilusių ar turinčių su jomis bendrumų, t.p. gamtos jėgų garbinimo bei kitų religinių bendruomenių, bendrijų.

KRIKŠČIONIŠKOS KILMĖS BENDRUOMENĖS IR BENDRIJOS

Didžiausios krikščioniškos kilmės religinės bendruomenės ir bendrijos yra baptistų, sekmininkų, metodistų, Septintosios dienos adventistų, Naujoji apaštalų bažnyčia, Visos evangelijos bendrija, Jehovos liudytojų, Pastarųjų dienų šventųjų Jėzaus Kristaus bažnyčia (mormonai), dar yra nedenominacinės krikščioniškos bažnyčios, Suvienijimo bažnyčia (munistai).

BAPTISTAI

Pirmoji bendruomenė įkurta 1841 Klaipėdoje. Vėliau bendruomenės įsikūrė Kaune, Mažeikiuose, Šilutėje, Rokiškyje ir kitur. 1933–40 veikė Lietuvos ev. baptistų bendruomenių s-ga; 1940 sov. valdžios uždrausta. 1945–89 Lietuvos baptistai priklausė SSRS ev. krikščionių baptistų s-gai. 1998 Lietuvos ev. baptistų bendruomenių s-ga veiklą atkūrė; yra Pasaulinės baptistų s-gos ir Europos baptistų fed-jos narė. 2002 buvo 11 bendruomenių; centras Klaipėdoje. Veikia baptistų bendruomenių, nepriklausančių s-gai (Gerosios naujienos, įk. 1991, centras Kaune, Vilniaus *Malonės* baptistų bažnyčia, įk. 1993).

SEKMININKAI

Pirmoji sekmininkų bendruomenė įsteigta 1923 Biržuose (neformaliai veikė nuo 1912). Po II pasaul. karo SSRS sekmininkai buvo prievarta sujungti su baptistais, iki 1989 Lietuvos sekmininkai priklausė SSRS ev. krikščionių baptistų s-gai. 1989 atkūrė savarankiškumą, 1991 įsijungė į Lietuvos evangelinio tikėjimo krikščionių sąjungą (LETKS). Dalyvauja ekumeniniame judėjime (buvo viena Lietuvos Biblijos d-jos steigėjų), karitatyviniuose ir social. pagalbos projektuose, nuo 1989 reguliariai teikia pagalbą nuteistiesiems. 2002 buvo 30–40 bendruomenių, 21 jų priklauso Lietuvos evangelinio tikėjimo krikščionių s-gai; centras Vilniuje. Bendruomenės yra savarankiškos LETKS narės. Aukščiausia valdymo institucija – kas 4 m. rengiamas suvažiavimas. Tarp suvažiavimų s-gai vadovauja pastorių taryba ir jai pavaldi admin. taryba. S-gos suvažiavime iš pastorių tarybos narių renkamas vyskupas. LETKS yra Europos sekmininkų bendrijos, Pasaulinės Dievo asamblėjų d-jos, Tarptautinės evangelijos tikėjimo krikščionių asamblėjos narė.

METODISTAI

Pirmoji metodistų bendruomenė Lietuvoje įk. 1900 Kaune, vėliau įsikūrė Pilviškiuose (1921), Tauragėje (1923), Biržuose (1923), Šiauliuose (1929), Būtingėje (įk. 1920; 1939 susijungė su Šiaulių bendruomene), Marijampolėje (1937), Klaipėdoje. Lenkijos okupuotame Vilniuje nuo 1927 veikė metodistų kunigų seminarija (turėdavo ~12 klausytojų). 1938 Lietuvoje veikė 8 metodistų parapijos (~1000 parapijiečių), grupelių būta ir mažesniuose miesteliuose. Metodistai buvo įsteigę visoje Lietuvoje veikusią blaivybės d-ją, užsiėmė karitatyvine veikla (1927 Vilniuje įsteigė internatą baltarusių g-jos mergaitėms), veikė jaunimo doros ugdymo org-ja *Epvorto lyga* (*Epworth League*), sekmadieninės m-los. 1923–32 leido period. leidinį *Krikščionystės sargas*, lit-rą apie savo tikėjimą.

1941 į Vokietiją repatrijavo daugelis kunigų ir vok. kilmės parapijiečių. 1944 SSRS okupavus Lietuvą bendruomenių veikla nutrūko. 1995 atkurta. 1996 įregistruota Šiaulių jungtinė metodistų Bažnyčia, 1997 – visos Lietuvos jungtinė metodistų Bažnyčia. 2001 buvo ~300 narių, 7 bendruomenės: Biržų, Kauno, Kybartų, Pilviškių, Šiaulių, Tauragės, Vilniaus; centras Kaune. Metodistai dalyvauja ekumeninėje Lietuvos Biblijos d-jos veikloje, kun. K. Burbulis išvertė Bibliją, parašė jos komentarų.

SEPTINTOSIOS DIENOS ADVENTISTAI

Pirmieji atvyko 1919. 1920 įkurtos bendruomenės Klaipėdoje ir Žagarėje; iki SSRS okupacijos 1940 veikė 11 bendruomenių (Šiauliuose, Panevėžyje, Mažeikiuose ir kitur). Po II pasaul. karo slapta veikė Kaune ir Šiauliuose. Po 1990 išplėtojo savo veiklą, pradėjo rengti viešas Biblijos paskaitas, seminarus sveikatos temomis, įsitraukė į ekumeninį judėjimą, buvo vieni Lietuvos Biblijos d-jos steigėjų ir narių. 2000 buvo 13 bendruomenių; centras Kaune. Bažnyčios darbui vadovauja bendruomenių delegatų išrinktas Bažnyčios k-tas. Lietuvos, Estijos ir Latvijos septintosios dienos adventistų bažnyčios sudaro Baltijos uniją; ji yra Transeuropinio diviziono dalis. Aukščiausia Bažnyčios institucija – Gen. konferencija.

NAUJOJI APAŠTALŲ BAŽNYČIA

Pirmoji Naujosios apaštalų bažnyčios (irvingistų) bendruomenė Lietuvos dab. teritorijoje susikūrė 19 a. 4 d-metyje Klaipėdoje (ją sudarė daugiausia škotų kilmės asmenys). Po 1923, Klaipėdos kraštą prijungus prie Lietuvos, veikė Šilutės (nuo 1902; iki 1944 turėjo maldos namus), Priekulės, Paleičių, Saugų (Šilutės rj. s-bė), Klaipėdos (nuo 1910), Kybartų (nuo 1914) ir kt. parapijos. Iki 1940 buvo 9 bendruomenės. SSRS okupavus Lietuvą veikla nutrūko. Atkurta 1992. 2001 buvo 4 jurid. asmenys: Religinė bendrija Lietuvos naujoji apaštalų bažnyčia, Lietuvos naujosios apaštalų bažnyčios religinis centras Vilniuje, Lietuvos naujosios apaštalų bažnyčios Vakarų regiono valdyba ir Lietuvos naujosios apaštalų bažnyčios Rytų regiono valdyba. Vadovauja Lietuvos naujosios apaštalų bažnyčios rel. centras Vilniuje.

VISOS EVANGELIJOS BENDRIJA

Visos (pilnos) evangelijos bendruomenė Vilniuje susikūrė 1988, nuo 1989 vadinasi *Tikėjimo žodžiu*. Visos evangelijos judėjimo bendruomenės įsikūrė Kaune, Šiauliuose (1990, pavadinimu *Tiesos žodis*), Klaipėdoje (1991, *Meilės žodis*). 1991 Vilniuje įkurtas Biblijos centras *Tikėjimo žodis* (nuo 2001 – Krikščionių bendrija *Tikėjimo žodis*), jungiantis visas bendruomenes Lietuvoje. 2001 Krikščionių bendrija *Tikėjimo žodis* turėjo 34 bendruomenes.

JEHOVOS LIUDYTOJAI

Veikia nuo 1912, bendrija įkurta 1934. 2001 veikė 21 bendrija. Centras Giraitėje (Kauno rj. s-bė).

PASTARŲJŲ DIENŲ ŠVENTŲJŲ JĖZAUS KRISTAUS BAŽNYČIA (MORMONAI)

1992 iš JAV atvyko pirmieji mormonų misionieriai. 1993 įsteigta Pastarųjų dienų šventųjų Jėzaus Kristaus bažnyčia. 2001 buvo 3 bendruomenės (Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje). Užsiima labdaros veikla (nemokamos anglų k. pamokos), remia vaikų globos org-jas, turi sekmadieninių m-lų.

NEKRIKŠČIONIŠKOS KILMĖS RELIGINĖS BENDRUOMENĖS, BENDRIJOS

Lietuvoje yra budistų (pirmoji bendruomenė įsikūrė ~1972), veikia Tarptautinė Krišnos sąmonės organizacija (ISKCON, nuo 1980, buvo persekiojamas KGB), Šri Satja Sai Babos organizacija (nuo 1990), Ošo meditaciniai centrai (įv. pavadinimais; pirmieji įkurti 1992), yra bahaizmo išpažinėjų (pirmieji įsikūrė 1990), veikia įv. religijų ir sekuliarių mąstymo srovių mokymus jungianti Scientologijos bažnyčia (jai atstovauja visuom. org-ja *Vilniaus Dianetikos centras*). Senąjį baltų tikėjimą propaguoja rel. bendruomenė *Romuva* (nuo 1992), susikūrusi iš d-jos *Romuva* (įk. 1930, atsikūrė 1967 ir veikė kaip etnokultūrinė).

ISTORIJA

Ikivalstybinis laikotarpis

Laikotarpis nuo pirmųjų žmonių apsigyvenimo Lietuvoje (10–9 t-metis pr. Kr.) iki 13 a. pirmųjų d-mečių (valstybės susidarymo pradžios) pažįstamas daugiausia iš archeol. tyrimų, todėl dar vadinamas p r o i s t o r e, p r i e š i s t o r e. Šis >10 000 m. l-pis pagal būdingus požymius skirstomas į akmens amžių (~10 t-metis pr. Kr.–1600 pr. Kr.), bronzos amžių (1600–550 pr. Kr.) ir geležies amžių (5 a. pr. Kr.–12 a. po Kr.), o šie skirstomi į dar smulkesnius periodus, kartais vadinamus archeologinių kultūrų vardais.

PIRMIEJI LIETUVOS GYVENTOJAI. KLAJOKLIŲ GENTYS

Titnaginiai paleolito strėlių antgaliai (11–9 t-metis pr. Kr., LNM)

Lietuvos teritoriją pirmieji žmonės – medžiotojai – pasiekė paleolito pabaigoje; spėjama, žmonės čia galėjo gyventi ir anksčiau, bet jų pėdsakus greičiausiai sunaikino ledynai (paskutinio didesnio Würmo-Valdajaus ledynmečio vėlyvoji fazė baigėsi ~11 t-metį pr. Kr., kai ledynas pasitraukė iš Š. Lietuvos). Pirmųjų medžiotojų grupės Lietuvos dab. teritoriją pasiekė iš pietų, sekdamos paskui šiaurinių elnių bandas; jų paliktų laikinų g-čių liekanų dažn. randama P. Lietuvoje (Dzūkijoje). Jose aptinkama dirbinių, gamintų iš vietinio titnago, būdingo teritorijai į pietus nuo Nemuno ir Neries upių; žinomos paleolitinės titnago kasyklos prie Ežeryno, Margionių kaimų ir Titno ežero.

Lietuvos dab. teritorijoje iš vėlyvojo paleolito l-pio aptikta dviejų kult. grupių dirbinių, priskiriamų Svidrų ir Baltijos Madleno kultūroms. Svidrų kultūros žmonių dažn. naudotas įrankis – iš siauros ilgos skeltės (atskeltos nuo titnaginių dvigalių skaldytinių tiesioginio mušimo technika minkštu akmeniu) pagamintas strėlės antgalis, įkotės vietoje retušuotas plokščiu retušu. Laikinose g-tėse prie Nemuno (Eigulių, Ežeryno, Šilelio g-tės), Neries (Pasienių g-tė) ar smulkių vandens telkinių (Kabelių, Katros, Paramėlio g-tės; visi Varėnos rj. s-bės teritorijoje) dar randama galinių gremžtukų, vidurinių arba šoninių rėžtukų. Baltijos Madleno kultūros žmonės naudojo įrankius, turinčius gretimų regionų kultūroms būdingų bruožų; tai Brommės-Lyngby kultūros žmonių gamintos netaisyklingos skeltės, tiesioginio mušimo technika nuskeltos nuo vienagalių skaldytinių, Krasnoseljės kultūros – vienašoniai strėlių antgaliai, Ahrensburgo kultūros – dvigaliai skaldytiniai. Šiai kult. grupei būdingas dirbinys – iš nuoskalos ar netaisyklingos skeltės pagamintas įkotinis antgalis, kurio statmenai retušuota įkotė rodo, kad vėlyvajame paleolite Lietuvos p. dalyje buvo įv. kult. grupių atstovų, atsikėlusių iš rytų ir vakarų.

Šio l-pio kult. grupę (gentį) galėjo sudaryti ~500 žmonių. Gentis, manoma, susidėjo iš giminystės ryšiais susijusių 10–20 bendruomenių, kurių kiekvienai priklausė 5–7 šeimos. Šeimoje galėjo būti 5–7 žmonės (nustatyta pagal archeol. radinių sankaupas). Mažą gyventojų skaičių lėmė menkos galimybės prasimaitinti; verstasi sezonine šiaurinių elnių medžiokle, kuri vykdavo jiems migruojant (dažn. keliantis per upių brastas), ir maisto rinkimu. Manoma, vėlyvojo paleolito l-piu dab. Lietuvos teritorijoje galėjo gyventi ~1000 žmonių. Pav.

LIETUVOS TERITORIJOS APGYVENIMAS

Apie 8800 pr. Kr. Baltijos ledyninio ežero vanduo susiliejo su vandenynu, jo vietoje iki 8000 pr. Kr. susidarė Joldijos jūra (Baltijos jūros raidos stadija). Sušvelnėjo Šiaurės Europos klimatas ir iš esmės pasikeitė gamtinė aplinka. Prasidėjo mezolito epocha. Spygliuočių miškus pamažu keitė mišrūs ir lapuočių miškai; mezolito pabaigoje plito ąžuolynai, liepų giraitės, nyko šiauriniai elniai, paplito briedžiai, taurieji elniai, stirnos, šernai. Klimatui šylant, gausėjant augmenijai šiauriniai elniai patraukė į šiaurės rytus, paskui juos patraukė ir dalis vėlyvojo paleolito gyventojų grupių, likę gyventi prisitaikė prie besikeičiančių aplinkos sąlygų. Paleolitinę Svidrų kultūrą 8 t-mečio pr. Kr. 1 pusėje pakeitė mezolitinė Kundos kultūra, kurios žmonės ėmė naudoti iš taisyklingų skelčių gaminamus dirbinius – mikrolitinius ašmenėlius, trikampius mikrolitus. Mezolito pradžioje iš vakarų į Lietuvos teritoriją pateko Maglemosės kultūros (būdingi ovalūs kirveliai, kaulo dirbiniai, mikrolitai) nešėjai, kurie netrukus susiliejo su vietos gyventojais; šios kultūros g-čių nėra daug, būdingiausia – Maksimonių g-tė. Lietuvoje mezolito l-piu vyravo 7 t-metyje pr. Kr. susiklosčiusi Nemuno kultūra (būdingi lancetiniai strėlių antgaliai, ovalūs kirveliai), kuri 5 t-mečio pr. Kr. viduryje atsiradus keramikai išsirutuliojo į neolitinę Nemuno kultūrą.

Kauliniai žeberklai (8–4 t-metis pr. Kr., LNM)

Šio l-pio žmonės gyveno mažose laikinose g-tėse (~200–500 m² dydžio; jose buvo po kelis pastatus; žinoma >100 g-čių), kurias kūrė upių ir ežerų pakrantėse, jų vietas dažnai keisdavo, bet į patogesnes gyventi po kurio laiko grįždavo (kai kur randama nuo kelių iki keliolikos kult. sluoksnių). Gyveno mažuose būstuose su židiniu (būstų vietas rodo židiniai). Vertėsi medžiokle (lankais ir strėlėmis bei medinėmis ietimis medžiojo briedžius, elnius, stumbrus ar taurus, stirnas, lokius, šernus, bebrus); medžiojo su prijaukintais šunimis. Didėjo žūklės svarba, iš pradžių žuvys gaudytos žeberklais, vėliau – tinklais ir bučiais, naudoti skobtiniai luotai su irklais. Įrankius darė iš medžio, akmens, kaulo ir rago; plito titnaginiai dirbiniai (vyravo mikrolitinė technika) – siauros tiesios skeltės (atskeltos nuo skaldytinių), naudotos kaip įvairių kaulo, rago ir medžio dirbinių ašmenėliai. Iš kaulo ir rago gaminti žeberklai, ietigaliai, durklai, peikenos, kalteliai, kirveliai, kirvių įtvaros.

Šeimų, bendruomenių ir genčių dydis beveik nepakito – tai lėmė klajoklinė medžiotojų gyvensena. Vėlyvojo mezolito l-piu ji darėsi sėslesnė; tai rodo keli šio l-pio kapai, aptikti prie Biržulio ežero (Duonkalnio kapinynas). Mirusieji (30–40 m.) laidoti aukštielninki, ištiesti, su įkapėmis (rasta titnaginių strėlių antgalių ir amuletų iš pragręžtų žvėrių dantų); į kapo duobę priberta ochros. Pav.

NUOLATINIAI GYVENTOJAI. GAMYBINIO ŪKIO ATSIRADIMAS IR RAIDA

6 t-mečio pr. Kr. pradžioje ėmus gyventi sėsliau žmonės galėjo daugiau laiko skirti būstui ir namų ūkiui, bet darėsi sunkiau apsirūpinti maistu; tai skatino gamybinio ūkio – žemdirbystės ir gyvulininkystės bei keramikos – atsiradimą (R. Baltijos šalyse dažn. su keramikos pasirodymu siejama neolito pradžia). ~5500–4300 pr. Kr. ūkio ir visuom. raida Lietuvos pajūryje ir žemyninėje dalyje ėmė skirtis: dėl gamtinių sąlygų ir maisto žaliavų išteklių pajūryje ji vyko sparčiau, krašto gilumoje – lėčiau.

Dauguma bendruomenių vertėsi žvejyba, medžiokle ir maisto rinkimu, naudojo lipdytą keramiką. G-tės dažn. kūrėsi prie miško juosiamų žuvingų vandens telkinių; prie didelių telkinių įsikūrusios bendruomenės vertėsi daugiausia žvejyba, kitur – ir medžiokle;

medžiotojų bendruomenės iš dalies dar klajojo (žiemą gyveno žeminėse, kitu metų laiku – laikinuose sezoniniuose būstuose – palapinėse). Nemuno žemupyje, Kuršių nerijoje ir Baltijos j. pakrantėse 4300–2700 pr. Kr. atsirado žemdirbystės ir gyvulininkystės pradmenų. Gamybinio ūkio atsiradimas keitė bendruomenių socialinę struktūrą. Susiklostė Narvos kultūra, Nemuno kultūra, Šukinės-duobelinės keramikos kultūra.

Pajūryje gyvenančios Narvos kultūros (~5300–1600 pr. Kr.) bendruomenės vertėsi žvejyba ir jūrų žinduolių (dažn. ruonių) medžiokle; ruonių mėsa naudota maistui, oda – apavui, drabužiams, stogo ir palapinių dangai, taukai – apšvietimui. Žmonės gyveno stulpinės konstrukcijos arba poliniuose, jeigu g-tės kurtos drėgnose ar užliejamose vietose (Kretuonų, Šventosios, Žemaitiškės g-tės; iš viso žinoma >50 g-čių), pastatuose. Naudojo daug kaulo ir rago (kūginius, lapo formos, su užbarzdomis šonuose strėlių antgalius; vienašonius, eglutės formos ir adatinius su viena užbarzda žeberklus, meškerių kabliukus, durklus, įtveriamuosius kirvius, kaltus), medžio (Šventosios ir Kretuono apyežerio g-tėse rasta daug medinių dirbinių: irklų, bučių, plūdžių, šakių žuvims gaudyti, kultuvių, šaukštų, samčių, geldelių, tošinių kraitelių), šiek tiek titnago (titnagas buvo atvežamas daugiausia iš Valdajaus, Baltarusijos) dirbinių. Žmonės mokėjo lipdyti ir degti molinius puodus (keramikos molio masė – su organinės kilmės priemaišomis); lipdė plačiaangius katilo formos smailiu ar užapvalintu dugnu puodus (žemiau briaunos viena ar dviem eilėmis puošti plonais pailgais keturkampiais įspaudais, aštriomis trumpomis įraižomis, įspaustomis apvaliomis duobutėmis) ir pailgus apvaliais dugnais dubenėlius. ~4300–2700 pr. Kr. pradėjo auginti kanapes, soras, turėjo didesnių, aštresnių, dailesnių kirvių, kaplių ir medinių arklų žemei purenti, laikė naminius gyvulius (galvijus, kiaules).

Pamarių kultūros puodas (3 t-mečio pr. Kr. pab.–2 t-mečio pr. Kr. pradžia, LNM)

Akmeninis kirvis su skyle kotui (3 t-mečio pr. Kr. pab.–2 t-mečio pr. Kr. pradžia, LNM)

Lietuvos š. rytuose ~4300–3800 pr. Kr. prie didesnių vandens telkinių (Kretuonų, Jaros, Žemaitiškės g-tės) kūrėsi Šukinės-duobelinės keramikos kultūros (tradiciškai tapatinama su finougrais; buvo paplitusi Š.r. Europoje) žmonės. Vertėsi medžiokle ir žvejyba, 2700–1600 pr. Kr. plito gamybinis ūkis. Naudojo katilo formos puodus, ištisai puoštus šukiniais ir gilių duobučių įspaudais. G-tėse rasta strėlių antgalių, žeberklų, kirvių, meškerių kabliukų.

P. Lietuvoje 4300–1600 pr. Kr. gyvavo neolitinė Nemuno kultūra (Dubičių, Kabelių, Kašėtų, Katros g-tės; žinoma >15 g-čių). Žmonės vertėsi medžiokle, naudojo titnaginius dirbinius, būdingiausi – plokščiai retušuoti trikampiai strėlių antgaliai. Lipdė smailiadugnius puodus (molio masė – su augalinėmis, grūsto akmens ir kvarcito priemaišomis), juos gerai išdegdavo, puošė ties angos pakraštėliu prilipdytu rumbeliu, šonus – juostelių, stulpelių įspaudais, įrėžtomis susikertančiomis įstrižomis linijomis.

Baltijos pajūrio ruože 2700–1600 pr. Kr. buvo paplitusi vietinė Pamarių kultūra, kurios gyventojai jūros įlankų pakrantėse (atokiau atviros jūros) kūrė g-tes; išlikę stori kult. sluoksniai, pastatų (buvo ilgi, su židiniu) liekanos rodo jas buvus nuolatines ir ilgalaikes. Vertėsi žvejyba ir gyvulininkyste (augino kiaules). Naudojo įvairius molinius indus: dideliuose plačiomis angomis saugojo maisto atsargas, pailguose dubenėliuose-lemputėse degino ruonių taukus, amforose laikė skystas medžiagas. G-tėse randama daug keramikos, puoštos virvelių ornamentu (siejama su virveline keramika).

3 t-mečio pr. Kr. viduryje Lietuvos teritoriją iš Europos p.r. stepių pasiekė Virvelinės keramikos kultūros žmonės – klajokliai, tradiciškai tapatinami su pirmaisiais į Lietuvos teritoriją patekusiais indoeuropiečiais (vad. antroji indoeuropiečių migracijos banga), kurie vertėsi klajokline gyvulininkyste. Atsikėlę į jau vietinių kultūrų (P. Lietuvoje – Nemuno kultūros, V. Lietuvoje – Pamarių kultūros) žmonių apgyventas teritorijas veikiausiai susiliejo su vietos gyventojais, bet jų įtaka buvo jaučiama ~1000 metų (naudota keramika puošta virvučių įspaudais). Lietuvoje aptinkama pavienių kapų (Gyvakarų, Plinkaigalio kapinynai, Kuršių Nerija), kurių laidosena panaši į virvelininkų – mirusieji laidoti suriesti, ant šono, su įkapėmis: laiviniu kovos kirviu, titnaginiu įtveriamuoju kirveliu ir peiliu. G-tės nežinomos, manoma, virvelininkai gyveno laikinose g-tėse. Pastarųjų d-mečių tyrimai leidžia manyti, kad būta kelių virvelinės keramikos plitimo bangų ir krypčių: viena jų siejama su virvelinės keramikos kultūra, plitusia P. ir V. Lietuvoje, ki-

ta – su į v. nuo Lietuvos gyvavusia Rutulinių amforų kultūra, 2500–2100 pr. Kr. plitusia R. Lietuvoje (Jaros, Jakšiškio, Kretuono g-tėse rasta amforų liekanų).

Neolito l-piu (4500–1600 pr. Kr.) žmonės išmoko šlifuoti ir gręžti akmenį, dailiai retušuoti titnaginius įrankius (aptinkama lęšio formos kirvelių šlifuotais ašmenimis, kaplių su skyle kotui, ovalaus skersinio pjūvio kirvelių šlifuotu paviršiumi). Vid. neolite (4300–2700 pr. Kr.) atsirado gyvulininkystės pradmenų (auginti galvijai, ožkos, kiaulės), vėlyvajame neolite (2700–1600 pr. Kr.) buvo prijaukintas arklys. Nuo vid. neolito pradžios pradėta rinkti gintarą, jį šiek tiek apdirbti ir naudoti mainų prekybai (iš pradžių gintaru prekiauta su š. ir š. rytuose, vėliau – ir su pietuose gyvenančiomis gentimis). Vėlyvajame neolite žmonės jau vertėsi gyvulininkyste (iš Nemuno kultūros g-tėse randamų kaulų – 5% naminių gyvulių) ir žemdirbyste (tiriant žiedadulkes nustatyta, kad buvo auginama kviečiai, soros, kanapės), plito akmens gręžimo technika. Manoma, žmonės garbino Žvėrių viešpatį, kultui naudojo apeigines lazdas su žvėrių galvutėmis ir stulpines skulptūras su Žmogaus galva, puošėsi žvėrių dantų ir gintaro kabučiais (manoma, juos nešiojo kaip amuletus). Pav.

METALŲ ATSIRADIMAS. GYVENSENOS KAITA

1800–1600 pr. Kr. iš Vid. Europos į Lietuvos teritoriją – Narvos ir Pamarių kultūras, mainų prekybos būdu (keičiant į gintarą) pateko pirmieji bronzos dirbiniai – kotinis durklas iš Veliuonos, siejamas su dab. Čekijoje gyvavusia Únětice kultūra, rombų ir virvelių ornamentu puošti indai, būdingi Trzcinieco kultūrai (veikiausiai juos paliko mažos žemdirbių bendruomenės; kartu aptinkama titnaginių pjautuvų bei akmeninių gyvatgalvių kaplių). Manoma, Trzcinieco kultūra turėjo įtakos Vakarų baltų pilkapių kultūros (vakarų baltai) ir brūkšniuotosios keramikos kultūros (rytų baltai) susidarymui.

Bronzos amžiaus įmovinis kirvis (1 t-mečio pr. Kr. 1 pusė, LNM)

Lietuvoje 16–6 a. pr. Kr. bronzos dirbiniai buvo reti ir brangūs (rasta ~300 vnt.). Iš pradžių mainais iš Š. Vokietijos, Skandinavijos ir kitų vietų į Lietuvą pateko bronzinių ginklų (durklų, ietigalių, kirvių), papuošalų, skulptūrėlių, vėliau ir žaliavos (daugiausia iš Vid. Europos). Nuo 2 t-mečio pr. Kr. pabaigos vietoje imta perlydyti susidėvėjusius ar sulūžusius bronzinius dirbinius, vėliau pradėta gaminti bronzinius įrankius, papuošalus. Nedideli bronzinių dirbinių kiekiai beveik neveikė krašto ūk. raidos, visą bronzos amžių dauguma įrankių buvo gaminami iš tradicinių medžiagų: akmens, kaulo, rago, medžio. Bet bronzos naudojimas pakeitė visuom. santykius: jai lydyti ir lieti reikėjo tam tikrų žinių, todėl metalo apdirbimo būdus įvaldę meistrai neišvengiamai pradėjo skirtis iš bendruomenės; metalo apdirbimo būdai ir tolesnė agrar. ūkio, pirmiausia gyvulininkystės, plėtra skatino turtinės diferenciacijos atsiradimą ir ginkl. susidūrimus. Siekiant apsiginti ir apsaugoti turtą pradėta tvirtinti g-tes; 2–1 t-mečių pr. Kr. sandūroje R. Lietuvoje (brūkšniuotosios keramikos kultūros areale), kalvose, ėmė rastis įtvirtintos g-tės – piliakalniai (Lietuvoje žinoma ~1000). Pirmieji piliakalniai buvo medinėmis tvoromis apjuostos stačių kalvų viršūnės (Narkūnų piliakalnis), vėliau iš lengviau prieinamų pusių buvo kasami grioviai, pilami pylimai, ant jų statomos gynybinės sienos (Sokiškių, Velykuškių piliakalniai). Daugėjant gyventojų (pradėjo trūkti vietos; gyventa tankiai sustatytuose stulpinės konstrukcijos pastatuose su akmenimis apkrautais židiniais), nuo 1 t-mečio pr. Kr. vidurio, g-tes imta kurti piliakalnių papėdėse. Piliakalnis liko g-tės centru, kuriame gaminti įrankiai, lydyta bronza (randama daug ak-

Liūdiškių piliakalnis (Anykščių rj. s-bės teritorija), skiriamas brūkšniuotosios keramikos kultūrai

meninių ir kaulinių įrankių, molinių bronzos liejimo formų). Dauguma gyventojų buvo žemdirbiai ir gyvulių augintojai (augino kiaules, avis, ožkas, galvijus, arklius), dalis medžiojo. Buityje naudojami įrankiai daryti iš akmens (kirviai) ir kaulo (adikliai, ylos, smeigtukai, ietigaliai, strėlių antgaliai), puodai lipdyti iš geresnės kokybės molio, storesnėmis sienelėmis, mažiau profiliuotais šonais; jų paviršius lygintas žolių gniūžte (liko brūkšnių žymės). Pradėjo stiprėti protėvių kultas; mirusiuosius imta laidoti pilkapiuose, dažn. sudegintus. Pav.

GELEŽIES GAVYBA. AMATAI IR PREKYBA

5 a. pr. Kr. Lietuvoje pasirodė pirmieji dirbiniai iš geležies. Nuo 5 iki 1 a. pr. Kr. (l-pis tradiciškai vadinamas ankstyvuoju geležies amžiumi) geležinių įrankių turėta mažai, jų gauta tik mainais (rasta ~20 dirbinių). Šiuo l-piu sumažėjo ir bronzos dirbinių (žinoma ~30, dalis jų smulkūs). Manoma, bronzos į Lietuvos teritoriją pateko mažiau dėl pasikeitusios padėties – į p.v. nuo Lietuvos nuo 2 t-mečio pr. Kr. gyvavusią Lužitėnų kultūrą 4 a. pr. Kr. sužlugdė skitų antpuoliai, jos vietoje susiklosčiusi Pamarėnų kultūra trukdė gabenti bronzą. Vakarų ir rytų baltų bendruomenės gyveno palyginti ramų gyvenimą, pakilo gyvenimo lygis (išplito gyvulininkystė; manoma, ~2 a. pr. Kr. vakarų baltai mokėjo išgauti geležį, čia naudoti geležiniai papuošalai), daugėjo gyventojų (tai rodo daug kapų pilkapiuose ir stori piliakalnių kult. sluoksniai).

Romos monetos (1–3 a., Saulažolių lobis, LNM)

Ūkinis-kultūrinis gyvenimas pagyvėjo 1 t-mečio pr. Kr. pab.–1 t-mečio po Kr. sandūroje ir plėtojosi visą senąjį geležies amžių (1–4 a.). Šiuo l-piu iš amatininkų išsiskyrė kalviai ir juvelyrai (mokėjo apdoroti bronzą, padengti ją kitais metalais ir emaliu), didėjo piliakalnių reikšmė, juos imta labiau įtvirtinti. Kalvių tam tikrą bendruomeninę padėtį rodo išskirtiniai kapai, kuriuose mirusieji palaidoti su kalvystei būdingais įrankiais.

Gausėjant gyventojų piliakalnių papėdėse didėjo g-čių plotas; tai veikiausiai lėmė Romos imperijos klestėjimo laikais padidėjęs gintaro poreikis. Manoma, buvo rengiamos ekspedicijos tiesiogiai pirkti gintaro, dėl to baltai galėjo vėl gauti bronzos žaliavos ir susipažinti su geležimi, kuri nuo 1–2 a. pradėta išgauti vietoje iš pelkių rūdos. Išplitus geležies dirbiniams (įrankiams ir ginklams) ėmė sparčiau plėtotis ūkis, įsigalėjo gyvulininkystė ir žemdirbystė, kito visuomeniniai santykiai. Romos istorikas Tacitas veikale *Germanija* (98 m.), rašydamas apie baltus (juos mini aisčių – *Aestiorum gentes* vardu), nurodo, kad jie verčiasi žemdirbyste, garbina Dievų Motiną ir iš jūros renka gintarą. Prekybą su Romos imperija liudija Lietuvos teritorijoje aptinkami 1–3 a. romėniški dirbiniai: segės, monetos, spalvoto stiklo karoliai (daugiausia iš 2–3 a.; žinoma >80 radimviečių); 3 a. viduryje jų ėmė mažėti, veikiausiai dėl gotų skverbimosi į Romos imperiją. Pav.

BALTŲ GENČIŲ KULTŪRINIŲ GRUPIŲ IŠSISKYRIMAS

Gotų kraustymasis iš š. į p. darė įtaką baltų genčių raidai bei jų laidojimo papročiams (degintinį mirusiųjų laidojimo paprotį pakeitė nedegintinis); 1 a. eidami į p. per dab. Lenkijos teritoriją jie stūmė į šalis ten buvusias gentis; tai veikiausiai lėmė baltų skaidymąsi į mažesnes gentis. Aleksandrijos geografas Klaudijas Ptolemajas veikale *Geografija* (2 a.) mini galindus (*galindae*), sudinus (*sudini*, manoma, tai sūduviai), spėjama – ir kuršius (*kareotai*) bei sėlius (*saloi*); 3–4 amžiaus romėnų kelių žemėlapyje (išliko žemėlapio vid. amžių kopija) pažymėta *fluvius selliani* (sėlių upė), tapatinama su Dauguva, neabejotinai rodo ten buvus sėlių genties žemes. Gotų istorikas Jordanas (6 a.) rašė, kad baltai (aisčiai) gyvenę didžiuliuose plotuose, 4 amžiaus 2 pusėje buvę nukariauti ostgotų valdovo Hermanariko (351–376), romėnų istorikas Kasiodoras mini, kad ~525 metus jie atsiuntę pasiuntinius pas ostgotų karalių Teodoriką į Ravenną ar Romą.

Drabužninkų pilkapynas (Trakų rj. s-bės teritorija), skiriamas Rytų Lietuvos pilkapių kultūrai

Baltų gentys sparčiau skyrėsi V. ir Vid. Lietuvoje. Čia nuo 2 a. išsiskyrė 4 atskiros kultūros (genčių, palikusių šias kultūras, vardai nežinomi). Lietuvos pajūryje Vakarų baltų pilkapių kultūrą pakeitė Vakarų Lietuvos kapinynų su akmenų vainikais kultūra. Jos žmonės 2–7 a. gyveno teritorijoje tarp Minijos žiočių pietuose ir Šventosios – šiaurėje bei Salantų apylinkių ir Jūros aukštupio – rytuose. Naudojo įvairius įrankius (daugiausia geležinius įmovinius kirvius, dalgeles, ylas, peilius, molinius verpstukus), nešiojo daug papuošalų (žalvarines antkakles, smeigtukus, seges, bronza puoštas kepurėles, stiklo karolius). Mirusiuosius laidojo su įkapėmis (darbo įrankiais, papuošalais, lipdytais miniatiūriniais indeliais, Romos monetomis), kapą apdėdavo susijungiančiais akmenų vainikais (Baitų, Palangos, Tūbausių kapinynai); dažnai greta žmonių laidota žirgai arba tik jų dalys. Žemaičių aukštumoje bei Lielupės baseine išplito (gyvavo 2–5 a.) Žemaitijos ir Žiemgalos Pilkapių kultūra. Jos gyventojai mirusiuosius laidojo su darbo įrankiais (kirviais, peiliais, ylomis), ginklais (ietigaliais), papuošalais (antkaklėmis, segėmis, smeigtukais), ant kapo supildavo aukštą sampilą, o pilkapio pagrindą apdėdavo stambių akmenų vainikais (Paalksnių, Pajuostės, Paragaudžio pilkapynai); viename pilkapyje dažn. laidoti keli nedeginti mirusieji. Vid. Lietuvoje – panemunėje (tarp Jurbarko ir Kauno) ir Dubysos bei Nevėžio baseinuose – 1 a. susiklostė Vidurio Lietuvos kapinynų kultūra, kurios gyventojai nedegintus mirusiuosius laidojo kapinynuose, veikiausiai karstuose (kapo duobėse dažnai randama po kelias poras akmenų, kuriais jie galėjo būti paremti), su keliomis įkapėmis: daugiausia bronziniais papuošalais (Marvelės, Sargėnų, Seredžiaus kapinynai). 3–4 a. pilti ir pilkapiai (kelių jų, su akmenų vainikais, liekanų rasta Marvelės kapinyne). Nemuno žemupyje 1 a. išsiskyrė Nemuno žemupio kultūra. Jos žmonių gyventa teritorija šiaurėje siekė Jūros vidurupį, pietuose – Tilžės ir Ragainės apylinkes, rytuose – Ančios ir Šešuvies baseinus. Šio regiono gyventojai, palyginti su kitais, klestėjo. Čia mirusieji laidoti su itin gausiomis įkapėmis: geležiniais ietigaliais, kirviais, peiliais, bronzinėmis antkaklėmis su kabučiais, segėmis, apyrankėmis, smeigtukais, stiklo karoliais (Dauglaukio, Greižėnų, Šaukėnų kapinynai).

Rytų Lietuvoje, teritorijoje į r. nuo Nemuno vidurupio ir p.r. nuo Šventosios, iki 3 a. gyvavo brūkšniuotosios keramikos kultūra. Jos žmonės telkėsi apie piliakalnius ir prie jų esančiose kelių hektarų dydžio papėdžių g-tėse (piliakalniai buvo vietiniai centrai). 2–3 a. gyventojai jau naudojo geležinius peilius-pjautuvėlius, ylas, peilius. 3 a. čia ėmė plisti pilkapių pylimo paprotys, manoma, atėjęs iš sūduvių krašto (klostėsi Rytų Lietuvos pilkapių kultūra). Pilkapiai buvo įrengiami dvejopai: supilami iš žemių ir apjuosiami akmenų vainikais (Mėžionių, Pakalnių pilkapynai) arba sampilai kraunami iš akmenų, o tarpai tarp jų pripilami žemių (Dirmiškių, Eitulionių, Mošos pilkapynai); pastarieji pilkapiai labiau buvo paplitę P.r. Lietuvoje.

4 a. pab. Europoje prasidėjo Didysis tautų kraustymasis (kai iš Azijos 375 atklydę hunai žemutinėje Padnieprėje sumušė gotus), kuris neaplenkė ir Lietuvos teritorijos. Ji liko nuošaliau nuo hunų, germanų, avarų, slavų ir kitų tautų žygių bei tarpusavio susidūrimų, bet 5 a. 1 pusėje stepių klajokliai nusiaubė R. ir Vid. Lietuvą; sudegintose g-tėse (Kernavės, Aukštadvario piliakalniai) ir žuvusių gyventojų kūnuose (Plinkaigalio kapinynas) aptikta tribriaunių strėlių antgalių. 5 a. tarp rytinių ir pietinių baltų genčių pradėjo plisti mirusiųjų deginimo paprotys (sudegintų mirusiųjų palaikai su įv. įkapėmis buvo laidojami žemėje iškastoje duobutėje). Piliakalniai tapo slėptuvėmis (įtvirtinimuose pastebima gaisrų ir po jų vykusių stiprinimų žymių), kuriomis naudotasi kilus pavojui.

Žmonės gyveno šalia jų esančiose papėdžių g-tėse arba atokiau kūrė neįtvirtintas g-tes (daugiausia žemdirbiai). Pastarosios buvo nedidelės, jose galėjo gyventi 5–7 šeimos (pagal Plinkaigalio kapinyno tyrimų duomenis, tuo l-piu tokioje g-tėje galėjo gyventi ~50 žmonių). Greta žemdirbių neįtvirtintų g-čių atsiranda ir amatininkų g-čių (Lieporių g-tė, kurios gyventojai vietoje kasė ir apdirbo geležies rūdą). Daugėjant geležinių įrankių žemdirbystė (ariamoji) tapo svarbiausiu verslu. Pav.

BALTŲ GENČIŲ SUSIDARYMAS

6 a. R. Europoje ėmus sparčiai plisti slavų gentims (jos iš r., p. ir v. spaudė baltų gentis, mažino jų užimamą teritoriją), 6–7 a. pradeda išsiskirti r. baltų gentys (tai rodo išlikę laidojimo paminklai ir laidosena – saviti laidojimo papročiai, būdingos įkapės), kurių pavadinimai aptinkami 8–15 a. rašytiniuose šaltiniuose. Į r. nuo Nemuno vidurupio ir į p.r. nuo Šventosios gyveno lietuviai (1040 minimi rusų metraštyje); jų kultūros formavimosi pradžia siekia 3 a. (3–5 a. nedeginti mirusieji laidoti duobėse po pilkapio sampilu). Nuo 6 a. išplitus mirusiųjų deginimo papročiui imta laidoti įvairiose pilkapio vietose. Įkapės panašios į ankstesnes, tik dalis jų apdegusios (daugiausia papuošalai); randama keramikos, verpstukų, diržų sagčių, kartais šalia kapo būdavo įsmeigiamas peilis ar ietigalis. Pilkapių sampilus juosia duobės, vėlyvesnių – grioviai (Čiobiškio, Kapitoniškių, Žvirblių pilkapynai). Greta mirusiųjų, atskiruose pilkapiuose laidoti nedeginti ar sudeginti žirgai su pakinktais ar jų dalimis, daiktais (rasta geležinių balnakilpių, žąslų, pjautuvų, stambių diržų sagčių, bronzinių karčių įvijų).

Žemaitės įkapės: apgalvis, įvijos, sidabrinė antkaklė, smeigtukai, puošti sidabro plokštelėmis, su kabučiais, apyrankės (6 a., iš Šarkų kapinyno, LNM)

Neries ir Dubysos žemupiuose bei Nevėžio baseine gyvenusios gentys tradiciškai laikomos aukštaičiais (aukštaičiai pirmą kartą paminėti 1420 kaip priešingybė žemaičiams). Jie savo mirusiuosius laidojo kapinynuose (Marvelės, Plinkaigalio, Veršvų kapinynai) sudegintus (nedegino iki 6 a.); mirusiuosius degino kartu su įkapėmis (bronziniai dirbiniai susilydydavo). Į kapą dėdavo darbo įrankių (kirvį, pjautuvą, ylą, verpstuką) ir papuošalų (antkaklę, karolių, segę, apyrankių); ginklų beveik neaptinkama. Kartu su mirusiuoju arba greta jo laidotas žirgas, kartais – keli (rasta iki 8 žirgų). Žirgų apranga turtinga: balnakilpės (kartais ornamentuotos), žąslai (rasta su figūriniais laužtukais), skambalai, įvijos.

Dubysos ir Akmenos upių baseinuose gyveno žemaičiai (pirmą kartą paminėti 1294). Jų kultūriniame areale mirusieji iki 12 a. laidoti kapinynuose nedeginti, vyrai gerai ginkluoti (randama kalavijas, kovos peilis, 2–3 ietigaliai, kartais kirvis, antkaklė, segių, apyrankių, diržas, pentinas; dėta žirgo kūno dalis: galva arba kojos), moterys su daug papuošalų (antkaklėmis, segėmis, karoliais, apgalviais, smeigtukų poromis); kapuose randama ir darbo įrankių: peilių, ylų, verpstukų (Pagrybio, Žąsinų, Žvilių kapinynai).

Šešupės aukštupys, Baltosios Ančios ir Peršėkės upių baseinai buvo jotvingių (dar vadinami dainaviais arba sūduviais; Dainavos žemė minima nuo 1253) genties apgyventi plotai. Jie mirusiuosius laidojo sudegintus iš akmenų krautuose pilkapiuose (Kaziulių, Papiškės, Vilkiautinio pilkapynai). Įkapės negausios, kapuose aptinkama ginklų (ietigalių, kalavijų), papuošalų (segių, žiedų, apyrankių), molinių indų.

Pisos, Įsros ir Šešupės upių baseinuose gyveno nadruviai (minimi nuo 1254). Jų paminklai M. Lietuvos teritorijoje beveik netyrinėti, ankstyviesiems nadruviams galima skirti Baraučiznos ir Stanaičių kapinynus. Nadruvių kapuose aptinkama bronzinių segių, molinių indų, geležinių balnakilpių, žąslų, sagčių.

Abipus Nemuno žemupio, jo deš. krante, tarp Mituvos ir Kamonos upių buvo skalvių (minimi nuo 1254) žemės. Iki 7 a. skalviai mirusiuosius laidojo nedegintus, vėliau aptinkami sudegintų mirusiųjų kapai (Greižėnų, Kreivėnų, Viešvilės kapinynai). Kapuose

gausu įkapių: geležinių ietigalių, kovos peilių, kalavijų, peilių, bronzinių antkaklių, segių, apyrankių, apgalvių, smeigtukų. Tarp jų yra ir susijusių su žirgu: geležinių žąslų, balnakilpių.

Tarp Apaščios ir abipus Dauguvos upių buvo įsikūrusi sėlių gentis (minima nuo 1208). Jie pylė pilkapius, kuriuose laidojo ilgą laiką (Pajuostės, Miškinių, Visėtiškės pilkapynai). Iš pradžių mirusieji laidoti nedeginti, nuo 10 a. – sudeginti, su įkapėmis (kapuose randama geležinių įtveriamųjų ietigalių, siauraašmenių kirvių, apgalvių iš bronzinių įvijų ir grandinėlių, antkaklių, segių, apyrankių, kaklo apvarų iš *kauri* kriauklelių, stiklo karolių, kryželių, žvangučių, kabučių).

Sudeginto mirusiojo įkapės: peilis, kirvis, sagtis ir ietigalis (9–10 a., iš Varliškių pilkapyno, Kernavės archeol. ir ist. muziejus)

Pajūrio regione tarp Danės ir Ventos upių baseinų gyveno kuršiai (minimi 853 aprašant Apuolės puolimą). Jie 8–9 a. mirusiuosius laidojo nedegintus (Laivių, Lazdininkų, Palangos kapinynai); kapuose gausu įkapių: geležinių kalavijų, ietigalių (dažn. po 2), dalgių, peilių, ylų, bronzinių segių, smeigtukų, antkaklių, apyrankių, geriamųjų ragų, gintarinių karoliukų, šukų formos kabučių, verpstukų, molinių puodelių. Į kapą įdedamos kamanos. Būdingos miniatiūrinės įkapės: juostų pynimo įrankiai, buityje naudotų daiktų sumažintos kopijos. Nuo 10 a. mirusiuosius pradėta deginti. Kapuose padaugėja ginklų ir papuošalų (jie masyvesni). L-pio pabaigoje aptinkami kolektyviniai kapai didelėse duobėse.

Lielupės baseino lygumose gyveno žiemgaliai (minimi nuo 870). Jie iki 11 a. mirusiuosius laidojo nedegintus kapinynuose eilėmis (Jauneikių, Pamiškių, Šukionių kapinynai). Žiemgalių kapams būdingi platieji kovos peiliai-kalavijai, kapliai, plokšteliniai apgalviai, juose gausu ietigalių (kape randama po 4–6 vnt.), antkaklių, segių, smeigtukų, apyrankių. Žiemgalių žemėse nuo 12 a. ėmė plisti mirusiųjų deginimo paprotys. Pav.

BALTŲ GENČIŲ VIENIJIMASIS. KOVOS SU VOKIEČIŲ ORDINU

9–12 a. – vėlyvajame geležies amžiuje – ėmė kurtis baltų genčių sąjungos. Joms susikurti įtakos turėjo 9 a.–11 a. 1 pusėje Europoje vykusi vikingų ekspansija, kuri veikė prūsus, kuršius ir šiek tiek žiemgalius, o vėliau – susikūrusios krikščioniškos valstybės: Kijevo Rusia puolė jotvingių (983) ir lietuvių (1040), Lenkijos valstybė – prūsų (1018) žemes. Prasideda pirmosios krikščionių misijos: iš pradžių tik į prūsų žemes – čia 997 žuvo šv. Adalbertas (Vaitiekus), 1009 – šv. Brunonas (Bonifacas; buvo pasiekęs Lietuvos pasienį, jos vardas pirmą kartą minimas Kvedlinburgo analuose), vėliau ir kitas baltų žemes. R. Baltijos pakrantėje gyvavusios gentys 9–10 a. pateko (po nesėkmingo 853 Apuolės puolimo) į vikingų prekybos su arabų valstybėmis sferą (dėl įvežamų arabiškų monetų dirhemų krašte pagausėjo sidabro); nuo 10 a. vyko kuršių ekspansija į krašto gilumą. Susilpnėjus Švedijos ir Danijos valstybėms kuršiai 11–12 a. sėkmingai piratavo Baltijos jūroje ir puldinėjo Skandinavijos pakrantes. 12 a. 2 pusėje, veikiausiai dėl Danijos įsigalėjimo Baltijos j. regione, kuršių galybė sumenko.

Medvėgalio piliakalnis (Šilalės rj. s-bės teritorija); čia stovėjusią medinę pilį 1329 sudegino Vokiečių ordinas

Rygoje 1202 įsikūręs Kalavijuočių ordinas pradėjo ekspansiją į baltų žemes. 1208 užėmęs prie Dauguvos upės Sėlpilio pilį ir nukariavęs šiaurinius sėlius, 1219 ordinas pradėjo karo veiksmus prieš žiemgalius (13 a. 1 d-metyje buvo ordino sąjungininkai), jie iki 1290 priešinosi (užėmė Vokiečių ordinas). 1229–31 Vokiečių ordinas, už-

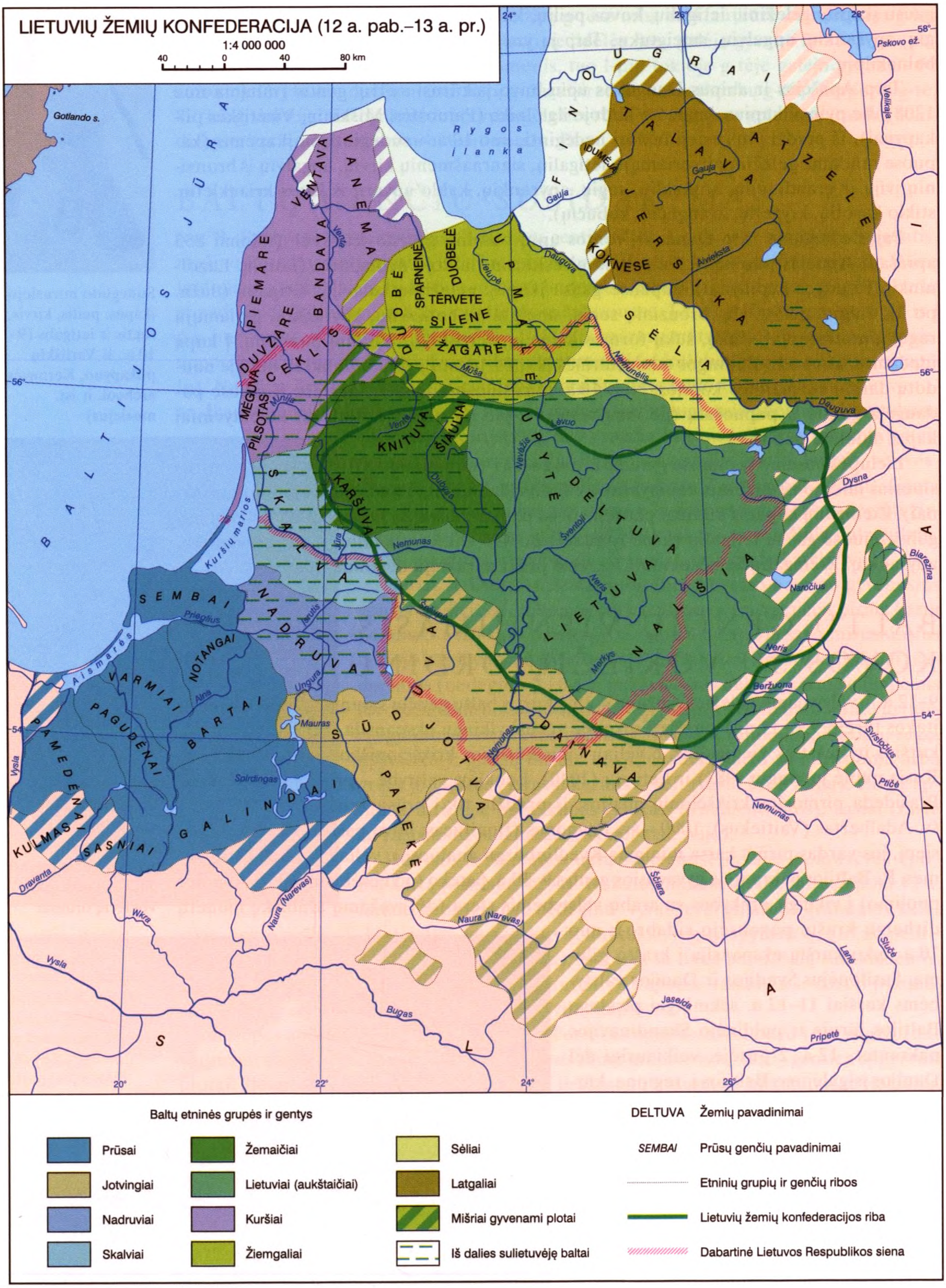
LIETUVIŲ ŽEMIŲ KONFEDERACIJA (12 a. pab.–13 a. pr.)
1:4 000 000
40 0 40 80 km
BALTIJOS JŪRA
Gotlando s.
Rygos įlanka
Pskovo ež.
FINOUGRAI
PIEMARE
BANDAVA
VENTAVA
VANEMA
DUVZARE
CEKLIS
MEGUVA
PILSOTAS
DUOBĖ
SPARNENE
DUOBELĖ
TĖRVETE
SILENE
ŽAGARE
UPMALĖ
IDUMĖJA
TALAVA
ATZELE
JERSIKA
KOKNESE
SĖLA
KNITUVA
ŠIAULIAI
KARŠUVA
UPYTĖ
DELTUVA
LIETUVA
NALŠIA
SKALVA
NADRUVA
SEMBAI
NOTANGAI
VARMIAI
BARTAI
PAGUDĖNAI
PAMEDĖNAI
KULMAS
SASNIAI
GALINDAI
SŪDUVA
JOTVA
DAINAVA
PALEKĖ
S
L
A
V
Kuršių marios
Aismarės
Dauguva
Gauja
Aiviekste
Lielupė
Mūša
Nemunėlis
Venta
Minija
Dubysa
Nevėžis
Šventoji
Nemunas
Neris
Merkys
Jūra
Šešupė
Prieglius
Alna
Ungura
Isrutis
Mauras
Spirdingas
Vysla
Dravanta
Wkra
Naura (Narevas)
Bugas
Ščiara
Lanė
Slučė
Jaselda
Pripetė
Ptičė
Svisločius
Beržuona
Naročius
Biarezina
Dysna
Lėvuo
Velikaja
24°
26°
28°
20°
22°
58°
56°
54°
Baltų etninės grupės ir gentys
Prūsai
Jotvingiai
Nadruviai
Skalviai
Žemaičiai
Lietuviai (aukštaičiai)
Kuršiai
Žiemgaliai
Sėliai
Latgaliai
Mišriai gyvenami plotai
Iš dalies sulietuvėję baltai
DELTUVA Žemių pavadinimai
SEMBAI Prūsų genčių pavadinimai
Etninių grupių ir genčių ribos
Lietuvių žemių konfederacijos riba
Dabartinė Lietuvos Respublikos siena

kariavęs kuršius, 1230–49 – prūsus, nuo 13 a. vid. pradėjo ekspansiją į gretimas skalvių, nadruvių ir jotvingių žemes; jį pristabdė Didysis prūsų sukilimas. Vokiečių ordinui 1254 ėmė priešintis nadruviai (1274 buvo užkariauti), 1274 – skalviai (užkariauti 1276), 1274 – jotvingiai (užkariauti 1283).

Spaudžiamos iš išorės baltų gentys – lietuviai, aukštaičiai ir žemaičiai – ėmė vienytis, sudarydamos Lietuvos valstybės branduolį. 13 amžiaus viduryje susikūrė Lietuvos valstybė (1253 Mindaugas vainikuotas Lietuvos karaliumi); kai kurias Vokiečių ordino nukariautų baltų genčių (dalis jų gyventojų pasitraukė į Lietuvą) kadaise gyventas teritorijas vėliau pasidalijo Vokiečių ordinas ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Pav.

L: *Lietuvos archeologijos bruožai* Vilnius 1961; **R. Volkaitė-Kulikauskienė** *Lietuviai IX–XII amžiais* Vilnius 1970, *Lietuva valstybės priešaušriu* Vilnius 2001; **M. Michelbertas** *Senasis geležies amžius Lietuvoje* Vilnius 1986; **A. Girininkas** *Baltų kultūros ištakos* Vilnius 1994; **E. Grigalavičienė** *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje* Vilnius 1995; **G. Zabiela** *Lietuvos medinės pilys* Vilnius 1995; **R. Rimantienė** *Akmens amžius Lietuvoje* Vilnius 1996; **A. Tautavičius** *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje* Vilnius 1996; **A. Kuncevičius** *Lietuvos viduramžių archeologija* Vilnius 2005; *Lietuvos istorija* t. 1 *Akmens amžius ir ankstyvasis metalų laikotarpis* Vilnius 2006, t. 2 *Geležies amžius* Vilnius 2007.

Gintautas Zabiela

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė nuo 13 a. vidurio iki Liublino unijos (1569)

ANKSTYVOSIOS MONARCHIJOS LAIKAI (13 a. vid.–14 a. pab. ir 15 a. pr.)

VALSTYBĖS SUSIDARYMAS IR RAIDA IKI KRIKŠTO (13 a. vid.–14 a. 3 ketvirtis)

Lietuvos valstybė buvo sukurta 13 a. viduryje etninėse lietuvių ir dalies suslavėjusių baltų (vėlesnėse senrusių, dar vadinamų rusėnais, rusinais, rutėnais) žemėse. Nuo sen. laikų Lietuva buvo kult. ryšių tarp įv. civilizacijos centrų pakraštys, ilgą laiką ist. šaltiniuose nepastebėta net kaimynų lenkų ir senrusių. Lietuvos (*Litua*) vardas pirmą kartą paminėtas 1009 Kvedlinburgo analuose (Vokietija). Europai šalis labiau tapo žinoma nuo 12–13 a. sandūros dėl brandžiaisiais vid. amžiais labai paspartėjusios V. Europos civilizacijos plėtros ir su tuo susijusio Š. Vokietijos Bažnyčios, kun-čių ir miestų aktyvumo. 13 a. pr. Baltijos jūros r. pakrantėje susiklostė nauja polit. padėtis. Lietuvos kaimynystėje – Prūsoje ir Latvijoje – įsikūrė kolonijinės vokiečių valstybės – Vokiečių ordinas (1230–1525) ir Kalavijuočių ordinas (1202–36); susidarė nauji valdžios ir valst. junginiai, tarp kurių išsiskyrė prūsų ir kitas baltų gentis užkariavęs Vokiečių ordinas. Šis staigus Vakarų civilizacijos priartėjimas iš esmės pagreitino valdžios telkimąsi Lietuvoje. Itin svarbi buvo monarchijos idėja, kuri liet. gentis vienijančio Mindaugo dvarą pasiekė iš Šventojo Sosto per Livonijos ordiną (1237–1561). Šis ordinas susidarė iš žlugusio Kalavijuočių ordino kariuomenės likučių, kai pastarasis 1236 09 22 Šiaulių, arba Saulės, mūšyje buvo sumuštas kun-čio Vykinto vadovaujamų žemaičių; žuvo ordino magistras Volkewinas ir 48 riteriai. Liet. tautos ir Lietuvos valstybės kūrimasis panašus į kitų Europos tautų etnogenezę ir valstybių tapsmą. Ypač svarbi buvo antikos tradiciją menan-

ti Krikščionių bažnyčios sandara ir jos sukurtas organizacinis valst. modelis – krikščioniška karalystė. Sėkminga krikščionybės sklaida buvo įmanoma tik ten, kur gyvavo tvirtesni polit. dariniai. 13 a. 1 pusėje tokia padėtis susiklostė ir Lietuvoje. Henriko Latvio kronikoje minimi savarankiškai veikiantys liet. kun-čiai (Dangerutis, Stakys), 21 liet. kun-čio 1219 sudaryta Lietuvos–Voluinės sutartis rodo gana brandžią Lietuvių žemių konfederaciją (liet. genčių polit. junginys, gyvavęs 12 a. pab.–13 a. 4 d-metyje, iš kurio susidarė Lietuvos valstybė; žemėlapis 412 psl.).

Karaliaus Mindaugo paminklas Vilniuje (skulpt. R. Midvikis, 2003)

Šioje sutartyje pirmą kartą minimas vienas vyresniųjų konfederacijos kun-čių Mindaugas su savo kariauna iš paveldėto domeno (iš Lietuvos žemės siaurąja prasme; dab. P. Lietuva) pradėjo vienyti baltų žemes. Mindaugo valdžia susidūrė su rimta legitimacijos problema, kuri iki tol veikiausiai sutrukdė jau ne vienam liet. kun-čiui bandymą sukurti vieningą polit. darinį. Mindaugo ir aplinkos 1251 kat. krikštas ir 1253 karūnacija išsprendė dvilypę liet. valdovo polit. problemą. Mindaugas buvo vainikuotas karaliaus karūna – taip jis patvirtino savo, kaip suverenaus valdovo, padėtį tarp Europos krikščionių karalių, o šalies viduje išsiskyrė iš kitų į valdžią pretenduojančių kun-čių. Nors Mindaugo ir jo aplinkos krikštas neįtvirtino krikščionybės, karūnacija netapo tęstinė – karalius Mindaugas ir jo tiesioginiai palikuoniai 1263 buvo išžudyti, šalyje kilo pagoniška reakcija, vėlesni valdovai titulavosi tik d. kun-čiais, – jo sukurta Lietuvos valstybė gyvavo šimtmečius. Nors ir buvo polit. suiručių, suvereni d. kun-čio valdžia išliko vyraujanti valdymo forma. Mindaugui valdant stiprėjančiai Lietuvai svarbi buvo žemaičių kariuomenės pergalė 1260 07 13 Durbės mūšyje (kuršių žemėje, Latvija) su Vokiečių ordino (žuvo maršalas Heinrichas Botelis) ir jo auton. šakos Livonijos ordino (žuvo krašto magistras Burhardtas von Hornhausenas) kariuomene (vien ordinų riterių žuvo ~150); tai buvo didžiausias 13 ir 14 a. lietuvių laimėjimas per karus su ordinais ir jų talkininkais kryžininkais. Po Durbės mūšio sukilo ordinų pavergti baltai, estai, prasidėjo Didysis prūsų sukilimas (1260–74). Ldk Traidenio laikais (valdė 1269 ar 1270–82) klostėsi naujos Lietuvos užs. politikos kryptys, kurių svarb. principas buvo gebėjimas vienu metu kariauti ir vykdyti dipl. akcijas Rytuose ir Vakaruose.

Nuo 13 a. pabaigos Lietuvą pradėjus valdyti Gediminaičių dinastijai (pirmieji tikrai žinomi jos valdovai buvo broliai Butigeidis, m. 1290 ar 1293, ir Butvydas, m. 1294 ar 1295; paskutinis – 1572 miręs Žygimantas Augustas) įsigalėjo paveldima ir gana tvirta d. kun-čio dinastinė valdžia. Lietuvos valstybė, įsitvirtindama senrusių kun-tėse, per kelis d-mečius virto Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. 13 a. 5 d-metyje Lietuvos plotas buvo ~70 000 km^2, 14 a. pr. – 120 000 km^2. 14 a. 1–3 ketvirtyje prie LDK prijungus Palenkę, Voluinę, dalį Podolės ir Polocko žemių, Minsko, Vitebsko, Kijevo, Černigovo žemes, jos plotas padidėjo iki 650 000 km^2. Didžiausias LDK senrusių kun-tes valdė Gediminaičiai, sudarę sutartis su vietos diduomene (sričių kun-čiai nekeitė jų žemėvaldos, vietos didikus skyrė į svarbias pareigas; daugelis Gediminaičių čia priėmė stačiatikybę). Rusios kraštuose įsigalėję valdančiosios Gediminaičių giminės nariai išsaugojo polit. siuzerenitetą. Susidarius dinastijai (ją sudarė kunigaikščių giminės) ir jai bendraujant su etninės Lietuvos ir Rusios diduomene sutvirtėjo valst. sandara ir, nors etniniu bei tikybos atžvilgiu LDK gyventojai buvo skirtingi, spartėjo valstybės raida.

13–14 a. Lietuvos raidą ypač veikė nuolatiniai karai su Vokiečių ordinu, kuris 13 a. pabaigoje, numalšinęs prūsų sukilimus, pasiekė Lietuvos pasienį (Nemuną) ir su Livonijos ordinu ėmė ją pulti (nors žemaičiai pasiekė pergales prieš kalavijuočius 1236 Šiaulių, Saulės ir prieš abu ordinus 1260 Durbės mūšiuose). Kryžiuočiams Prūsijoje sukūrus te-

ritorinę valstybę, 1309 Vokiečių ordino d. magistro rezidencija iš Venecijos buvo perkelta į Prūsijoje pastatytą Marienburgą. 13 a. į Baltijos r. pakrantę, į baltų žemes rengiami kryžiaus žygiai 14 a. viduryje virto to ordino organizuojamais V. ir Vid. Europos riterių kryžiaus karais Baltijos regione. Vokiečių ordinas nuolatiniais žygiais pirmiausia siaubė Lietuvos pasienio g-tes, pasienio ruožas tarp jo bei Livonijos ordino valdų ir Lietuvos ilgainiui virto dykra (14–15 a. rečiau gyvenamų arba visai negyvenamų žemių juosta M. Lietuvoje, Sūduvoje, Žemaitijoje ir Aukštaitijoje). Kai iš V. ir Vid. Europos suvažiuodavo daugiau ordinų talkininkų, vadinamų kryžininkais, būdavo rengiami tolimi kar. žygiai į šalies gilumą; 14 a. 2 pusėje pasiekta ir LDK sostinė Vilnius. Puldinėjimų (*reizų*) taktikos svarbą rodo ir ta aplinkybė, kad didesni mūšiai (1348 Strėvos, 1370 Rūdavos) buvo gana reti. Vykdyti tokią karo taktiką Vokiečių ordinui padėjo tai, kad 14 a. žygiai į Lietuvą tapo svarbiu V. Europos kilmingųjų kultūros reiškiniu – karaliai, princai, kun-čiai ir kiti didikai vyko į Prūsą dalyvauti kryžiaus žygiuose prieš pagonis prūsus ir lietuvius. Ordino vadovybė sugebėjo sukurti žygiams rengti pritaikytą ir iš jų besilaikantį ūkį (kryžininkų aprūpinimas, karo belaisvių panaudojimas ūkio reikmėms, išpirkos). Lietuvos valdovai ir didikai ilgainiui t.p. išplėtojo karo ekonomiką. Šalies resursų telkimas karo reikmėms padėjo atlaikyti 14 a. ordino puolimus, kartu vykdyti ekspansiją į Rusios žemes. Kryžiaus karai prieš Lietuvą oficialiai baigėsi, kai popiežius Bonifacas IX 1403 09 09 uždraudė Vokiečių ordinui puldinėti jau krikščionišką Lietuvą, bet ordinas dar puldinėjo Žemaitiją. Karai stabdė LDK ūk. raidą, iš dalies izoliavo ją nuo kitų Baltijos šalių ir Vid. Europos, bet nuolatinė abiejų ordinų keliama grėsmė darė įtaką Lietuvos polit. vienijimuisi. Be kar. valdžios, kitas svarbus liet. kun-čių valdžios svertas buvo šalį kertančių naujų prekybos kelių tarp V. ir R. Europos kontrolė. 14 a. prie upių pastatyti Lietuvos miestai (Vilnius, Kernavė) nuo pat pradžių buvo daugiakultūriai prekybos bei amatų centrai, kartu ir d. kun-čio rezidencijos.

Per karą su Vokiečių ordinu Lietuvos d. kun-čiai vis dažniau imdavosi dipl. metodų. Jau Ldk Vytenis (apie 1295–1316) 13 a. pab. palaikė taikius santykius su Rygos miestu ir arkivyskupu. Jo brolis ir įpėdinis Ldk Gediminas (1316–41) pirmą kartą nuo Mindaugo laikų pakėlė Lietuvos diplomatiją į europinį lygį. 1322–24 laiškuose popiežiui, Š. Vokietijos miestams ir vienuolijoms jis siūlė Lietuvos krikšto ir vidinės kolonizacijos idėjas. Nors Gedimino programa nebuvo įgyvendinta, o lietuviškas valstybės branduolys (liet. etninės žemės) iki 1387 liko pagoniškas, derybų dėl krikšto strategija ir toliau buvo svarbi LDK diplomatijai. Algirdo ir Kęstučio laikais žinomi 4 krikšto bandymai. Derybų partnerių įvairovė (Lenkijos karalius Kazimieras III Didysis, Vengrijos karalius Liudvikas I Didysis, Šv. Romos imperatorius ir Čekijos karalius Karolis IV) rodo, kad liet. aukštuomenė ėmė geriau suprasti vėlyvųjų vid. amžių Europos tarpt. politiką. Kita Gediminaičių diplomatijos kryptis – dinastinės vedybos. Jos nemaža dalimi lėmė senrusių žemių integracijos į LDK sėkmę, per jas buvo užmegzti pirmieji taikūs santykiai su krikščioniškomis Mazovija ir Lenkija: pirmoji santuoka (1279) buvo Ldk Traidenio dukters Gaudemundos (Gaudimantės) ir Mazovijos kun-čio Boleslovo II. Dėl dažnų Gediminaičių ir Mazovijos kun-čių dinastinių santuokų ši 14 a. tapo svarb. keliu, jungiančiu LDK su kat. Europa.

Iš Gedimino laikų išliko ir pirmosios rašytinės LDK taikos sutartys su kt. šalimis: 1323 su Livonija, 1338 taikos ir prek. sutartis su Livonijos ordinu. Dar iki 1387 Lietuvos krikšto rašytinės sutartys buvo sudarytos su Maskvos kun-te, Vokiečių ordinu, Mazovijos kun-čiais; tai formavo naujoviškos valstybės sampratą: LDK valdovas esąs suverenus, sudarant sutartis su užs. šalimis dalyvauja diduomenė, teritorinės valstybės kūrimo pradžia (sienų samprata, vidinė kolonizacija).

VALSTYBĖS VALDYMAS IR VISUOMENĖ IKI KRIKŠTO

Ankstyvoji Lietuvos monarchija funkcionavo ne kaip institucijų valdoma terit. valstybė, bet kaip žmonių tarpusavio ryšių pagrindu kuriamas polit. darinys. Institucinis d. kun-čio valdžios stiprėjimas pirmiausia buvo susijęs su šalies teritorijos plėtra. D. kun-čio ir jo tiesioginių įpėdinių teisės į visą valstybės teritoriją samprata (*tėvoniniai valdovai*) klostėsi pamažu. Valdovo tikslas iš pradžių buvo įtvirtinti visuomenėje savo aukšč. valdžios sampratą. Didelę reikšmę turėjo išskirtinių valdovo teisių – regalijų – perėmimas (recepcija). Manoma, pirmiausia įsitvirtino pilių statymo ir vad. niekieno žemės regalijos. Nuo Mindaugo laikų Lietuvos valstybės branduolys nekito, bet silpnos terit. konsolidacijos sąlygomis dar ilgai nebuvo pastovesnių valdovo rezidencijų. Jis valdė nuolat keliaudamas po visoje šalyje esančius valdžios centrus, kuriuose buvo įkūręs pilis ir dvarus su seniūno (vietininko) administracija; pasirodydamas kaskart primindavo savo valdžią ir pasinaudodavo jos teikiamomis ūk. galimybėmis. Ist. šaltinių užuominos apie valdovų ryšį su tam tikromis pilimis (Mindaugo – su Voruta, Traidenio – su Kernave) yra atsitiktinės ir vienkartinės, šiose pilyse dar nebuvo sostinės svarb. požymio – centro valdžios institucijų. Valdant Gediminui atsirado sostinės sąvoka, nuo tada didžiuoju tapdavo Lietuvos kun-tis, valdantis Vilnių. Valstybės sandara ilgai išliko nevienalytė. Net vad. tikrojoje Lietuvoje (*Lithuania propria*), kuri 13–16 a. išliko valstybės branduoliu, greta valdovo domeno, buvo tėvoninių diduomenės valdų. Alodines didikų paveldėjimo teises ribojo tik giminaičiai, valdovas į jas tokių neturėjo. Dvarų administracija dažn. valdydavo valstiečių bendruomenes, tuo tarpu d. kun-čio valdžia diduomenei rėmėsi ne terit. admin. pavaldumu, o asmeniniais santykiais. Tik 14 a. 2 pusėje imta kurti vietinės valdžios sistemą (pirmieji ist. šaltiniuose minimi seniūnai: 1363 Veliuonos – Goštautas, 1365 Vilniaus – Dirsūnas, 1369 Paštuvos – Girdavas, 1377 Trakų – Pekstė); tai buvo iš gretimų šalių perimtos europinės pilių apygardų sistemos pradmenys, iš kurių Ldk Vytauto laikais buvo sukurta vietinės valdžios organizacija.

Lietuvos didysis kunigaikštis soste (piešta apie 1555; Arsenalo b-ka Paryžiuje)

Kilmingųjų ir valstiečių žemėvaldos pagrindas buvo alodas – asmeniškai valdomas ir paveldimas žemės sklypas. Atsirado V. Europoje formuojantis feodalizmui. 12 a. pab.–13 a. 1 pusėje (nuo 15 a. alodas vadinamas tėvonija) Lietuvoje bendruomeninę nuosavybę keitė individuali šeimos žemės nuosavybė. Luomų – visuomenės socialinių grupių, turinčių paveldimas, papročių ar įstatymo nustatytas teises ir pareigas – formavimasis buvo tik prasidėjęs, bet kilmingumo samprata jau buvo įsitvirtinusi. Buvo daug kilmingųjų ir valstiečių grupių. Iš kilmingųjų, kuriuos pradėta vadinti iš Rusios perimtu bajoro terminu, išsiskyrė aukštutinis sluoksnis – diduomenė. Tai buvo senosios baltų žemių aristokratijos palikuoniai, per tarnybą Lietuvos d. kun-čiui sugebėję išsaugoti valdžią vietos bendruomenėms. Liet. bajorų tauta daugiausia kūrėsi iš lietuvių ir žemaičių, vėliau, prie LDK prijungus senrusių kraštų – ir iš jų polit. elito.

Mažai institucijų turinčioje valstybėje nebuvo ir institucinės religijos. Apie pagonišką liet. tikėjimą išliko nedaug patikimų duomenų. Neaišku, ar buvo hierarchinė dvasininkų korporacija arba vientisa tikėjimo sistema. Liet. kun-čiai gamtameldžių (pagonių) tikėjimo laikėsi ne dėl tariamo prisirišimo prie tėvų papročių, bet pirmiausia dėl susiklosčiusios polit. padėties.

Nuo 13 a. nemažoje buv. Kijevo Rusios (9 a. pab.–12 a. 1 pusė) žemių dalyje įsitvirtinę Lietuvos d. kun-čiai patyrė Stačiatikių bažnyčios įtaką. Stačiatikybė darė poveikį liet. visuomenei – ją priėmė pirmojo Lietuvos valdovo Mindaugo sūnus Vaišelga (Vaišvilkas) ir kai kurie didikai. Lietuva, kaip ir daugelis kitų Vid. R. Europos valstybių, kuriam laikui buvo atsidūrusi ties katalikų ir stačiatikių sklaidos riba. Ldk Algirdo (jo abi žmonos buvo stačiatikės) susidorojimas Vilniuje su 3 naujakrikštais stačiatikiais (vėliau Stačiatikių bažnyčios paskelbti šventaisiais kankiniais) parodė krikščionių misijos ir

pagonių valdovo pakantumo ribas: pavaldinių pagonių tikėjimo keitimas buvo valdovo kompetencija. LDK senrusių žemėse stačiatikių tikėjimas klestėjo. Liet. kun-čiai, išvykę valdyti senrusių kraštų, patys priimdavo stačiatikybę ir tapdavo uoliais jos globėjais. Antai 14 a. Polocke buvo pastatyta tiek cerkvių, kiek per tris ankstesnius šimtmečius. Kartu Lietuvos d. kun-čiai stačiatikių dvasininkijos hierarchus bandė panaudoti savo valdžiai senrusių žemėse stiprinti, siekė, kad Konstantinopolio patriarchas visos Rusios stačiatikių metropolitu skirtų jų kandidatą.

Dėl gretimų krikščioniškų šalių poveikio liet. elito pasaulėžiūra sparčiai kito. Pirmiausia kito karyba – buvo perimami riteriški kariavimo papročiai, kilmingųjų ženklai, kariavimo taktika ir elgesys su belaisviais. Lietuvių ir krikščionių bendravimas (prek. santykiai, asmeninės draugystės ryšiai, perbėgėliai, belaisviai) rodo, kad valst. sutarties su Lenkija ir Lietuvos krikšto išvakarėse lietuviai gana gerai pažino kaimynus krikščionis.

INSTITUCINĖS MONARCHIJOS LAIKOTARPIS (14 a. pab. ir 15 a. pradžia–1795)

KRĖVOS SUTARTIS IR LIETUVOS VIRSMAS KRIKŠČIONIŠKA VALSTYBE

1385 08 14 Krėvos sutartimi tarp LDK ir Lenkijos karalystės dėl dinastinės s-gos ir 1386 02 14 Jogailos (Lietuvos d. kun-čiu buvo iki 1392) krikšto, vedybomis su Lenkijos karaliene Jadvyga bei vainikavimu Krokuvoje Lenkijos karaliumi prasidėjo kelis amžius trukusi Lenkijos ir LDK unija. Ji iš esmės pakeitė Lietuvos istoriją. Jogaila, susiejęs savo ir tautos likimą su krikščioniška karalyste, sudarė galimybę sparčiam Lietuvos krikščioninimui ir europeizacijai. Krėvos sutartis iki 1569 Liublino unijos išliko asmeninė dviejų valstybių unija, kuri būdavo vis atnaujinama (1413 Horodlėje, 1432 Gardine): kartais unija virsdavo dinastine – kai LDK valdydavo atskiras, nors ir tos pačios giminės, d. kun-tis (1392–1430 Vytautas, 1430–32 Švitrigaila, 1432–40 Žygimantas Kęstutaitis, 1440–47 Kazimieras Jogailaitis, 1492–1501 Aleksandras). 1392 Astravos, 1401 Vilniaus–Radomo ir 1413 Horodlės susitarimais Ldk Vytautas pasiekė, kad būtų išsaugota savarankiško LDK valdovo institucija, kartu ir atskira valstybės valdymo org-ja. Lietuvos kun-čiai ir didikai vykdė savarankišką vidaus ir užs. politiką, kiekviena šalis atskirai rinko valdovą, Horodlės susitarimų dokumentuose numatytų bendrų bajorų suvažiavimų tradicija nesusiklostė. Tik nuo 15 a. pab. pamažu pradėjo megztis Lenkijos ir Lietuvos didikų bei bajorų asmeniniai (giminystės) ryšiai. 15 a. pr. LDK plotas tapo didžiausias – prijungus Smolensko žemę (visiškai 1404) jis siekė iki 1 mln. km^2, gyveno ~1 mln. žmonių. 1411–22 buvo atsiimta Žemaitija (1401–03, 1404–09 ją valdė Vokiečių ordinas). Nusistojo politinė pusiausvyra su Maskvos d. kun-te.

Per Žalgirio mūšį (įvyko 1410 07 15 Vokiečių ordino valdose Prūsijoje, ~80 km į p.r. nuo Marienburgo) jungtinė LDK ir Lenkijos kariuomenė (vadai Ldk Vytautas ir Lenkijos karalius Jogaila) sumušė Vokiečių ordino kariuomenę; žuvo ~200 ordino riterių bei tūkstančiai eilinių karių, ordino d. magistras Ulrichas von Jungingenas, maršalas Friedrichas Wallenrodas, d. komtūras Konradas Lichtensteinas, beveik visi pilių komtūrai, į nelaisvę paimtas maršalas Michaelis Küchmeisteris von Sternbergas (būsimasis d. magistras).

Krėvos sutarties (1385) aktas (saugomas Krokuvos kapitulos archyve)

LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ
13 a.–15 a. viduryje
1:8 825 500
88,25 0 88,25 176,5 km
Vakarų Voluinės ir Vakarų Podolės žemės priklausė:
1 LDK 1340–1366, 1370–1569, Lenkijai 1366–1370
2 LDK 1340–1366, Lenkijai 1366–1795
3 LDK 1362–1366, 1413–1430, Lenkijai 1366–1413, 1430–1793
4 LDK 1362–1430, Lenkijai 1430–1793
Valstybių sienos 15 a. viduryje
LDK vaivadijų (nuo 1413) ir žemių ribos
Rusų kunigaikštysčių ribos
LDK svarbesnių pusiau savarankiškų kunigaikštysčių ir sričių (žemių) ribos
Lietuva Mindaugo valdymo pradžioje
Žemės, įėjusios į Mindaugo valdomą Lietuvos valstybę; kryžiuočių nuo 1283
Prie LDK prijungtos žemės:
Mindaugui valdant (iki 1263)
Traideniui valdant (1269 ar 1270–1282), Vyteniui (apie 1295–1316) ir Gediminui (1316–1341) valdant
Mindaugo įtakoje buvusios žemės, prie LDK prijungtos Algirdo
Mindaugo įtakoje buvusios LDK žemės, atitekusios Livonijos ordinui
Gedimino įtakoje buvusios žemės, prie LDK prijungtos Algirdo
LDK priklausomos žemės valdant Algirdui (1345–1377)
Algirdo įtakoje retsykiais buvusios žemės, prie LDK prijungtos Vytauto
LDK priklausomos žemės valdant Vytautui (1392–1430)
LDK ir Maskvos didžiajai kunigaikštystei pakaitomis priklausomos Okos aukštupio kunigaikštystės
LDK ir Lenkijai pakaitomis priklausomos Vakarų Voluinė ir Vakarų Podolė
Vokiečių ordino valdomos prūsų ir kt. baltų žemės
Livonijos ordino valdomos latvių ir estų žemės
Vyskupų valdoma likusi Livonija
Rygos magistrato valda
VILNIUS Valstybių sostinės
MASKVA Rusų kunigaikštysčių ir kitų pusiau savarankiškų valdų centrai
Trakai LDK vaivadijų ir žemių centrai
Sluckas LDK pusiau savarankiškų kunigaikštysčių ir sričių (žemių) centrai
LDK svarbiausios pilys
mūrinės
medinės
1362 Svarbiausių mūšių vietos ir datos
DIDŽIOJO NAUGARDO ŽEMĖ
PSKOVO ŽEMĖ
TVERĖS KUNIGAIKŠTYSTĖ
MASKVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ
RIAZANĖS KUNIGAIKŠTYSTĖ
SMOLENSKO ŽEMĖ
POLOCKO ŽEMĖ
VITEBSKO ŽEMĖ
OKOS AUKŠTUPIO KUNIGAIKŠTYSTĖS
ČERNIGOVO-SEVERIANŲ ŽEMĖ
KIJEVO ŽEMĖ
VOLUINĖ
PODOLĖ
DYKRA
KRYMO CHANATAS
AUKSO ORDA
MOLDAVIJOS KUNIGAIKŠTYSTĖ
VENGRIJOS KARALYSTĖ
TRANSILVANIJA
VOKIEČIŲ ORDINAS
LIVONIJA
BALTIJOS JŪRA
JUODOJI JŪRA
AZOVO JŪRA
VILNIUS
KROKUVA
MARIENBURGAS
SUCEAVA
MASKVA
Trakai
Kernavė
Kaunas
Gardinas
Naugardukas
Polockas
Smolenskas
Kijevas
Černigovas
Lvovas
Rygos įlanka
RYGA
Talinas
Narva
Tartu
Pskovas
Baltoji pakrantė

LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ
15 a. viduryje–16 amžiuje
1:8 825 500
88,25 0 88,25 176,5 km
MASKVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ
(nuo 16 a. vid. Rusija)
KURŠO KUNIGAIKŠTYSTĖ
ŽEMAIČIŲ SENIŪNIJA
POLOCKO VAIVADIJA
VITEBSKO VAIVADIJA
MSTISLAVLIO VAIVADIJA
TRAKŲ VAIVADIJA
VILNIAUS VAIVADIJA
MINSKO VAIVADIJA
NAUGARDUKO VAIVADIJA
BRASTOS VAIVADIJA
PALENKĖS VAIVADIJA
VOLUINĖS VAIVADIJA
KIJEVO VAIVADIJA
PODOLĖS VAIVADIJA
KARALIAUČIUS
PRŪSIJOS KUNIGAIKŠTYSTĖ
HABSBURGŲ VALDOS (nuo 1526)
VENGRIJOS KARALYSTĖ
TRANSILVANIJOS KUNIGAIKŠTYSTĖ (Turkijos vasalas nuo 1541)
MOLDAVIJOS KUNIGAIKŠTYSTĖ (Turkijos vasalas nuo 1456, 1487, 1504)
KRYMO CHANATAS (Turkijos vasalas nuo 1475)
EDISANAS (Turkijos nuo 16 a. vidurio)
BUDŽAKA (Turkijos nuo 1484 ir 1538)
ZAPOROŽĖ (nuo 16 a. vidurio)
BALTIJOS JŪRA
JUODOJI JŪRA
AZOVO JŪRA
VILNIUS
MASKVA
KROKUVA (sostinė iki 1596)
Varšuva (sostinė nuo 1596)
Valstybių sienos 16 a. pabaigoje
Vasalinių valstybių sienos
LDK vaivadijų ribos
LDK apskričių ribos
1494 Maskvos užimta LDK teritorija
1503 Maskvos užimta LDK teritorija
1514 Maskvos užimta LDK teritorija
LDK grąžintos Liubečo (a; 1508) ir Gomelio (b; 1537) žemės
1536 Maskvos užimtos Sebežo ir Zavoločės žemės
Palenkės, Kijevo, Voluinės ir Podolės vaivadijos, Lenkijos atimtos iš LDK Liublino unijos (1569) išvakarėse
LDK teritorija po Liublino unijos
Lenkijos karalystė iki Liublino unijos
Livonijos konfederacijos teritorija, 1561 prijungta prie LDK (nuo 1569 – bendra ATR valda)
Livonija ir Piltenės žemė
Vasalinė Kuršo kunigaikštystė
LDK ir Livonijos žemės, Rusijos užimtos per Livonijos karą (1558–1583)
iki 1570
1572–1577
Veližo žemė, grąžinta LDK pagal Zapolskij Jamo paliaubas (1582)
Vokiečių ordino valdos, pagal Torunės taiką (1466) atitekusios Lenkijai
Vokiečių ordino valdos (nuo 1525 – Prūsijos kunigaikštystė), pagal Torunės taiką vasališkai priklausomos nuo Lenkijos
VILNIUS Valstybių sostinės
JASAI Vasalinių valstybių sostinės
Trakai LDK vaivadijų centrai
Orša LDK apskričių centrai
Svarbiausios LDK pilys
1506 Svarbiausių mūšių vietos ir datos

Vytauto kariuomenė buvo užėmusi dalį Prūsijos. Buvo sužlugdyti ordino planai Baltijos r. regione sukurti didelę valstybę ir įsigalėti visoje Vid. r. Europoje. Baigėsi ~200 m. trukę vok. riterių tiesioginiai Lietuvos puldinėjimai. Žalgirio pergalė pakėlė LDK ir Lenkijos tarpt. autoritetą ir sustiprino jų galią. 1422 09 27 LDK ir Lenkijos sudaryta su Vokiečių ordinu Melno taikos sutartimi ordinas galutinai atsisakė Užnemunės (Sudūvos) ir Žemaitijos. Prasidėjo LDK taikaus sugyvenimo su ordinu l-pis. LDK ir Lenkiją valdant netgi tam pačiam valdovui LDK polit. elitas toliau vykdė Vytauto savarankiškos politikos tradiciją (pvz., LDK nedalyvavo 1454–66 Lenkijos Trylikamečiame kare su ordinu). Bendrų valdovų l-piu (ypač nuo Žygimanto Senojo laikų; LDK valdė 1506–44) intensyvėjo abiejų šalių polit., ek. ir kult. bendradarbiavimas, pamažu ugdoma vad. bendros gerovės (lot. *res publica*) samprata.

Miniatiūra *Žalgirio mūšis* (1410) iš D. Schillingo kronikos (1485)

LDK SANTYKIAI SU MASKVOS DIDŽIĄJA KUNIGAIKŠTYSTE IR RUSIJA

LDK polit. stabilumą sukrėtė 15 a. pab.–16 a. karai su stiprėjančia Maskvos d. kun-te, kuri 16 a. pr. virto Rusija: 14 a.–15 a. pr. vyko Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės–Maskvos karas, 15 a. pab.–16 a. 1 pusėje – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės–Rusijos karai. Dar valdant Algirdui (1345–77) prasidėjo LDK ir Maskvos konfliktas dėl Kijevo Rusios palikimo – dėl stačiatikių kraštų valdymo. Per pirmąjį karą Ldk Algirdo kariuomenė 1368 (buvo apgulusi mūrinį Maskvos kremlių), 1370 ir 1372 įvykdė 3 žygius į Maskvą. Ldk Jogailos ir Aukso ordos chano Mamajaus s-ga prieš Maskvos d. kun-tę baigėsi nesėkmingu 1380 kar. žygiu, per kurį Jogailos pagalbos nesulaukęs Mamajus Kulikovo mūšį pralaimėjo Maskvos d. kun-čiui Dmitrijui Doniečiui. Jogailos motinai stačiatikei tarpininkaujant 1384 mėginta sudaryti LDK ir Maskvos d. kun-tę tenkinančią sutartį, kurią sudarius galėtų įvykti Riurikaičių (10–16 a. Kijevo Rusios, Rusijos valdovų dinastija; pradininkas – vikingų, arba variagų, kariaunos vadas Riurikas) ir Gediminaičių dinastijų narių vedybos ir stačiatikiškas Lietuvos d. kun-čio krikštas. Šiam planui nepritarė valdantysis Lietuvos elitas. 14 a. pab.–15 a. – gana ramus LDK santykių su Maskva l-pis. Santykių iniciatyvą ilgai išlaikė LDK valdovai, bet Maskvos kun-čiai sugebėjo naudotis bendru stačiatikių tikėjimu ir manipuliuoti ist. tradicija, ypač 1453 Konstantinopolį užkariavus Turkijai ir žlugus Bizantijos imperijai. Maskvos d. kun-tis Ivanas III ėmė skelbtis Bizantijos imperatoriaus įpėdiniu, pradėta propaguoti teoriją Maskva – trečioji Roma (nuo 1472 Ivano III antroji žmona buvo paskutinio Bizantijos imp. Konstantino XI dukterėčia Sofija iš Paleologų dinastijos). Per 15 a. pab.–16 a. pr. karus LDK neteko >1/4 teritorijos (nors ir mažai gyvenamos): Okos Aukštupio kunigaikštysčių, Černigovo, Starodubo, Gomelio, Severianų Naugardo žemių, dalies Mstislavlio, Kijevo, Smolensko žemių. Juodosios jūros š. pakrantę iki 16 a. vid. užvaldė Krymo totoriai, kurie puldinėjo ir kitas LDK žemes. 16 a. vid. LDK plotas sumažėjo iki 700 000 km^2; gyventojų iš viso buvo ~3,5 mln., ~1 mln. jų gyveno etninėje Lietuvoje. LDK persvaros nesusigrąžino ir po 1514 pergalės per Oršos mūšį (vyko per 1512–22 LDK ir Rusijos karą), kuriame LDK kariuomenė (vadas – d. etmonas Konstantinas Ostrogiškis) nugalėjo keliskart gausesnes Maskvos d. kun-tės pajėgas.

1558 prasidėjo Livonijos karas tarp LDK ir Rusijos (Maskvos d. kun-tės įpėdinės), vėliau – dar ir Rusijos su Lenkija, Švedija. Jį sukėlė LDK ir Rusijos siekiai įsigalėti Livonijos (Livonijos ordino, Rygos arkivyskupijos, Kuršo vyskupijos, Saaremos-Läänemos ir

Tartu vyskupijų konfederacija) uostuose, kilę dėl didėjančios tarpt. prekybos reikšmės. Vieno galingiausių LDK didikų Mikalojaus Radvilos Juodojo aplinkoje kilo idėja prijungti Livoniją prie LDK vasalinės sutarties sąlygomis, t.y. siekta sukurti santykius, panašius į Lenkijos ir Prūsijos po 1525 (žlugus Vokiečių ordinui) sutarties. Livonijos ordino sekuliarizavimo siekius skatino ir reformacijos įtaka. LDK ir Livonija sudarė 1557 tris Pasvalio sutartis, 1559 ir 1561 – Vilniaus sutartis, pagal kurias diduma Livonijos – Uždauguvio kunigaikštystė (Latvijos Vidžemė ir Latgala, P. Estija su Tartu ir Pärnu) ir Kuršas – auton. srities teisėmis buvo prijungta prie LDK. Tuo metu Livonijoje jau vyko karas su įsiveržusia Rusijos kariuomene. LDK nepajėgė viena kovoti su Rusija. 1564 Rusijos kariuomenė užėmė Polocką ir rengėsi pulti Vilnių. Kovai su Rusija prireikė Lenkijos pagalbos, o ši sutiko padėti tik sudarius uniją, kuri ir buvo sudaryta 1569 Liubline.

Lucko (Liubarto) Aukštutinės pilies (14 a. 1 pusė) d. bokštas (2006 nuotrauka)

Livonijos karas atskleidė reikšmingus LDK polit. ir kar. gyvenimo pokyčius. Dar 1508 LDK kun-čio Mykolo Glinskio maišto (sukilimo) prieš Ldk Žygimantą Senąjį, per kurį mėginta inspiruoti stačiatikių nepasitenkinimą, nesėkmė patvirtino LDK stačiatikių elito integraciją į LDK visuomenę. Stačiatikiai bajorai savo interesus vis labiau tapatino su Lietuvos valstybės reikalais, gausėjo tarpkonfesinių santuokų, LDK buvo naikinami polit. apribojimai stačiatikiams. Stačiatikių kilmės kun-čių ir didikų Chodkevičių, Ostrogiškių, Sapiegų pasiekti aukšti valst. postai rodė šios LDK visuom. grupės atstovams atsiveriančias naujas galimybes, be to, per karus su Maskvos d. kun-te ir Rusija sustiprėjo lenkų ir liet. bajorų ryšiai. LDK kariuomenei buvo svarbūs iš Lenkijos atvykstantys samdinių daliniai. Per Livonijos karą stiprėjantys LDK ir Lenkijos ryšiai skatino abiejų valstybių derybas dėl realios unijos. Karai vertė pertvarkyti LDK kariuomenę: įsteigta nauja etmono (didžiojo ir lauko) pareigybė, didėjo vėliavininkų reikšmė, gausėjo samdomosios kariuomenės (samdiniai vadinti algininkais).

LDK vakarietiškai užs. politikai darė įtaką 15 a. 2 pusėje iš Lietuvos kilusios Gediminaičių šakos Jogailaičių – Lenkijos karalių ir Lietuvos d. kun-čių – dinastijos valdovų (Kazimiero Jogailaičio palikuoniai) įsitvirtinimas Čekijos, Vengrijos, Lenkijos ir Lietuvos sostuose, iš esmės didžiojoje Vid. R. Europos dalyje. Būti Čekijos ir Vengrijos karaliais juos kvietė vietos diduomenė, kuri tikėjosi palankesnės nei vok. dinastijų politikos. Jogailaičių dinastijos centras buvo Prahoje ir Krokuvoje, bet jos natūrali atrama buvo LDK. Tik čia Jogailaičiai buvo tėvoniai (save laikė ir kitų buvo pripažįstami LDK paveldėtojais, todėl Lietuvos d. kun-čiu galėjo būti išrinktas tik šios dinastijos narys), kitur jie tebuvo renkami monarchai. Didesnė valdžios galia skatino kurti savarankišką dinastijos politiką, kuri kartais skyrėsi nuo valdomų šalių polit. elito interesų. Vis dėlto bendros Jogailaičių politikos visiškai suderinti nepavyko, lemiamais klausimais valdovai visuomet atsižvelgdavo į vietos bajorijos norus. Didesnis buvo kult. gyvenimo bendrumas, klostėsi bendras šių šalių paveldas.

Rusijos grėsmė, LDK bajorijos siekis gauti tokias pat teises ir privilegijas, kokias turėjo Lenkijos bajorai (šlėktos), LDK ir Lenkijos diduomenės asmeninis ir kult. suartėjimas (tarpusavio giminystės ryšiai, Krokuvos u-to ir lenkų intelektualų įtaka, lenkų k. plitimas) lėmė realios Liublino unijos (1569) sudarymą. Jos sudarymo išvakarėse Lenkijos ponų ir karaliaus Žygimanto Augusto valia LDK neteko Ukrainos (Kijevo, Voluinės ir Braclavo) ir Palenkės vaivadijų, kurios buvo prijungtos prie Lenkijos. LDK plotas sumažėjo iki 300 000 km^2, gyventojų – iki ~2 000 000. Bendrame Lenkijos ir LDK atstovų Seime buvo nuspręsta kartu valdyti 1566 galutinai prijungtą Livoniją. Liublino unija LDK ir Lenkija sudarė federacinio tipo valst. junginį, kuriame LDK turėjo gana didelį polit. savarankiškumą.

VALDYMO SISTEMOS POKYČIAI

Ankstyvosios monarchijos polit. org-ja gyvavo iki Ldk Vytauto valdymo pabaigos. Tuo l-piu baigėsi Lietuvos polit. izoliacija, intensyvesni tapo kontaktai su gretimomis šalimis, susidarė sąlygos vykdyti terit. ir valdymo reformas. Visoje valstybėje toliau buvo įtvirtinama suvereno valdžia, spartėjo vidinė kolonizacija, įsteigta naujų valst. pareigybių. 15 a. 1 pusėje LDK ėmė klostytis nauja institucinė kultūra. Ji iš esmės buvo bendra visoms Europos vėlyvųjų vid. amžių valstybėms. LDK ji pradėjo plisti šiek tiek vėliau ir buvo stipriai veikiama gretimų šalių įtakos. Asmeniniais santykiais paremtą valdymo org-ją keitė nuolatinius valst. i-tus įsteigusi suvereno valdžia.

Svarb. reforma – Vytauto įsteigtas didžiojo kunigaikščio dvaras; tai buvo jo palyda. Rinktasi tam tikromis progomis, pvz., į Didžiojo kun-čio tarybą; įvesta iškilmingas, griežtai reglamentuotas garbingų užs. svečių priėmimas, pakėlimo į riterius ceremonija. Įsteigus dvaro svarb. pareigybes, visų pirma maršalkos, arba maršalo, ir iždininko, pradėta kurti centrinę valdymo sistemą. Krašto, arba žemės (nuo 1569 – didysis), maršalka atsakė už viešąją tvarką ir saugumą d. kun-čio aplinkoje, pirmininkavo LDK Ponų Taryboje ir iškilmėse. Jo pavaduotojas vadinosi dvaro, arba rūmų, maršalka. Dvaro (rūmų) iždininkas tvarkė d. kun-čio biudžetą, vėliau – ir valst. žemės valdas ekonomijas. Didysis (krašto) iždininkas tvarkė valst. iždą, mokesčius, miestus, valst. dvarus ir įmones, rūpinosi LDK artilerija ir arsenalais. Vytautas, sekdamas kitų vėlyvųjų vid. amžių valdovų pavyzdžiu, sukūrė nuolatinių tarėjų i-tą ir nuolatinę Didžiojo kunigaikščio tarybą (Dvaro taryba); jos veikloje svarbesniais klausimais dalyvaudavo įtakingiausi LDK didikai. Didelę reikšmę valdymui turėjo Didžiojo kunigaikščio raštinė (kanceliarija), baigta kurti valdant Vytautui. Buvo įsteigta nuolatinių raštininkų (sekretorių) pareigybės, sutvirtėjo ryšiai su Pasiuntinybių tarnyba. Raštinė buvo svarbi ne tik vidaus gyvenimo raidai, bet ir dipl. ryšių plėtrai.

Iš valdovo dvaro ilgainiui susidarė LDK svarb. institucijos: iš D. kun-čio tarybos – Ponų Taryba ir Seimas, iš dvaro tarnybininkų – valst. pareigybės (1441 kanclerio, 15–16 a. sandūroje – karo vado etmono). Nuo 15 a. vid. išsiskyrė valdovo dvaro ir visos LDK (žemės) pareigybės: krašto (žemės) maršalka, iždininkas, etmonas ir LDK kancleris tapo šalies aukšč. pareigūnais; tuo tarpu dvaro pareigybių reikšmė sumažėjo. Valdovo raštinė virto LDK kanceliarija. Didėjant jos ir rašytinių dokumentų reikšmei kancleris (nuo 15 a. pab. jis dažn. kartu būdavo ir Vilnaus vaivada) tapo svarbiausiu valst. pareigūnu. Jis vadovavo D. kun-čio raštinei (jo žinioje buvo Lietuvos Metrika, valstybės d. antspaudas, valst. reikšmės raštai), LDK aukščiausiajam teismui – D. kun-čio teismui (veikė iki Lietuvos vyr. tribunolo įkūrimo 1581), vėliau pirmininkavo asesorių teismui. Iki Liublino unijos kanclerio pareigybė LDK buvo aukščiausia po d. kun-čio: vadovavo Ponų Tarybai ir visai LDK politikai (valdovui dažn. gyvenant Lenkijoje). Etmonas buvo LDK pašauktinės (bajorų) ir algininkų (samdinių) kariuomenės vadas. Iš pradžių buvo keli etmonai, vienas jų per karą valdovo buvo skiriamas vyriausiuoju. 16 a. pr. liko du – didysis (vyriausiasis; pavaldus d. kun-čiui) ir rūmų (kiemo, arba dvaro, vėliau vadinamas lauko etmonu) etmonai. Etmonu paprastai tapdavo Vilniaus arba Trakų vaivada, kaštelionas, rečiau – LDK kancleris.

Institucinio dvaro sukūrimas buvo svarbiausia Ldk Vytauto pradėta valdymo reforma, ji padėjo sutelkti valdžios elitą ir įtvirtinti monarcho valdžią. Dėl įvairiatautės valdovo dvaro sudėties Lietuvoje pamažu plito europinė gyvensena ir pasaulėžiūros normos. Valdovo dvaro poveikį polit. įvykiams rodo Ldk Aleksandro laikų permainos LDK – tuomet po ilgesnės pertraukos 1492–1501 buvo atkurtas nuolatinis Lietuvos d. kun-čio dvaras. Valdovo raštinėje labai padaugėjo visą formuliarą turinčių valstybės vidaus gyvenimui skirtų dokumentų, suintensyvėjo korespondencija su užs. šalimis, paspartėjo raštininkų ir diplomatų specializacija, bene svarbiausia – buvo sudarytas valstybės archyvas – Lietuvos Metrika. Buvo saugomi D. kun-čio raštinės archyvo dokumentai. Seniausi įrašai iš 1387, vėliausi – iš 18 a. pabaigos. Reikšminga naujovė – 1495 įsteigta

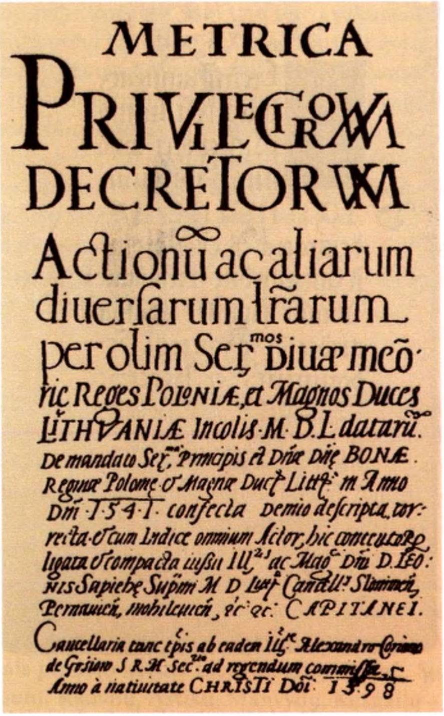

a

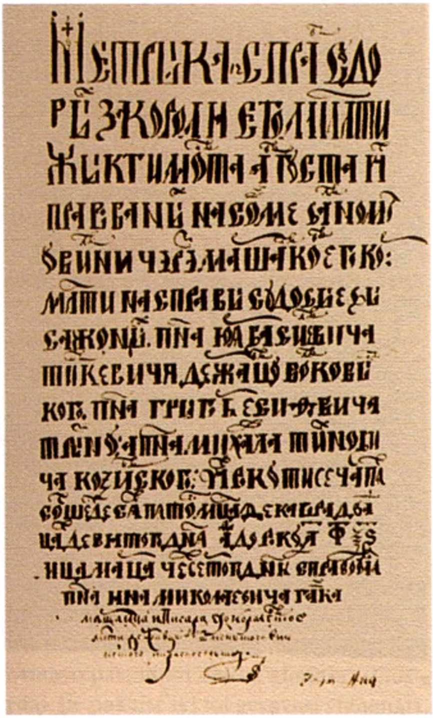

b

Lietuvos Metrika (1387–1546): *a* – Užrašymų 25 knygos viršelis (1598; lot. kalba); *b* – 264 knygos su 1565–66 m. dokumentais titulinis lapas (16 a. pab.; LDK slavų kanceliarine kalba)

Trakų vaivadijos herbas (1555; Arsenalo b-ka Paryžiuje)

Vilniaus monetų kalykla (joje daug kaldinta liet. pusgrašių ir denarų) buvo svarbi LDK monetinei politikai. Pradėtos rašyti dvaro sąskaitų knygos rodo gerėjančią raštvedybą ir rūpinimąsi krašto iždu.

Kita Vytauto pradėtų reformų dalis, sparčiai plėtota jo įpėdinių, buvo vietinių teritorinių valdymo institucijų atnaujinimas. Vytautas, keisdamas iki tol gana savarankiškai Rusios kun-tėse valdžiusius giminaičius savo bajorais ir skirdamas juos vietininkais, labai paspartino didelės valstybės vidinę integraciją. LDK branduolio nuo pagoniškų laikų išlikusiose pilių apygardose susidarė vietinė administracija, vadovaujama seniūnų, vėliau – ir vaivadų. Seniūnams (vietininkams) pavaldžią teritoriją imta vadinti iš Lenkijos perimtu pavieto (apskrities) terminu. 15 a. greta apskričių, buvo ir kitų admin. terit. vienetų, todėl seniūnų valdžia iš pradžių labiau reiškė admin. ir teis. kompetenciją tos teritorijos visuom. grupėms. Ilgainiui klostėsti vietinės valdžios pareigybių hierarchija: vaivados ir seniūnai, pilininkai (horodničiai), raktininkai, vėliavininkai, vaiskiai. Ankstesnius asmeninius d. kun-čio ir bajorų santykius pakeitė terit. admin. lygio santykiai, valdovas įgijo galių savo terit. valdžiai stiprinti. Vytautas ir kiti d. kun-čiai, kurdami naują valdymo org-ją, naudojosi nuo seno susiklosčiusiais social. ir polit. santykiais, t.y. vietinės diduomenės valdžia. Lietuvos valdymo sistemos pokyčiai buvo struktūriniai, o ne asmeniniai.

Nuo 1413 Lenkijos pavyzdžiu pradėta steigti naujo tipo didesnius vietinės valdžios admin. terit. vienetus – vaivadijas, valdomas vaivadų su pavaduotojais – kaštelionais. Pirmosios vaivadijos, Vilniaus ir Trakų (įk. 1413), apėmė Lietuvos branduolio teritoriją ir iš esmės atitiko senųjų Vilniaus ir Trakų kunigaikštysčių ribas. Pagal statusą vaivadijoms prilygo Žemaitijos seniūnija (sudaryta 1411). Vaivada buvo LDK vietos valdžios aukšč. pareigūnas, jo kompetencija buvo kur platesnė nei sen. slavų karo vado vaivados. Ilgainiui vaivadijų įsteigta ir savarankiškumą išsaugojusiose LDK rusėnų žemėse: 1471 Kijevo, 1504 Polocko, 1507 Naugarduko, 1508 Smolensko, 1511 Vitebsko. 1514 vaivadi-

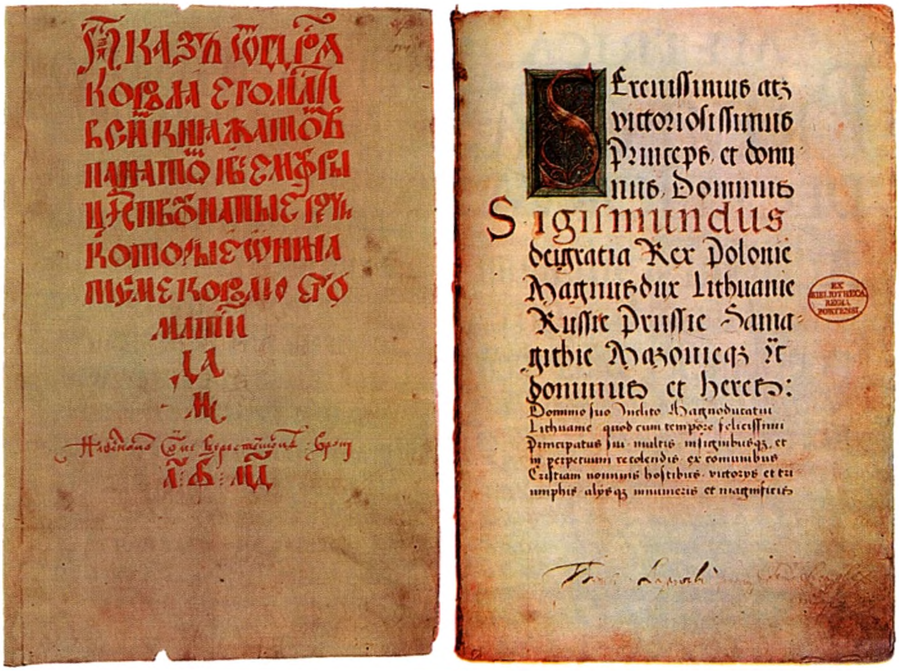

a b

I Lietuvos Statutas: *a* – 1544 LDK Seimo nutarimų pradžia; Działyńskio nuorašas (16 a. 7 d-metis; LDK slavų kanceliarine kalba); *b* – Lauryno nuorašo (1531) pirmas puslapis (lot. kalba)

ja tapusioje lenkų kolonizuojamoje Palenkėje (centras – Drohičinas) galiojo lenkų teisė. Vėliausiai, per 1564–66 admin. terit. ir teismų reformas, LDK vaivadijomis tapo Voluinės žemė (centras – Luckas; joje ligi tol aukšč. pareigūnas buvo Voluinės krašto maršalka ir Lucko seniūnas), rytinė Podolė (Podolės seniūną pakeitė Braclavo vaivada), nuo Vilniaus vaivadijos atskirtos Minsko ir Mstislavlio žemės. Vaivadijų įsteigimas spartino rusėniškų žemių integraciją į LDK. Ta pati sistema panaudota dar likusioms dalinių Gediminaičių kilmės kun-čių paveldimai valdomoms LDK sritims naikinti (pvz., 1471 tėvoninį Kijevo kun-tį pakeitė Kijevo vaivada). Vientisos vietos valdžios sistemos sukūrimas padėjo pamažu labiau sutelkti LDK teritoriją ir sudarė prielaidas vėlesnei admin. terit. reformai.

Po valstybės vidinės integracijos tik didž. sritys išlaikė autonomiją. Žemaitijos autonomija buvo net plečiama. Žemaitijos bajorai 1441–42 išsirūpino privilegiją, kuri įteisino krašto savarankiškumą. Žemaitijos, kaip ir kitų LDK sričių (Kijevo, Voluinės, Smolensko, Polocko, Vitebsko ir kt.), bajorai išsaugojo teisę dalyvauti sudarant vietos valdžią. Sričių privilegijose (jas Lietuvos d. kun-tis kiekvienai skelbdavo atskirai) buvo suderinti centrinės valdžios ir vietos kilmingųjų interesai.

15 a. 2 pusėje ilgai valdant Ldk Kazimierui Jogailaičiui (1440–92, nuo 1447 Lenkijos karalius), kai valdovas nuolat nereziduodavo LDK, asmeninė D. kun-čio taryba virto LDK Ponų Taryba. 15 a. 2 pusėje–16 a. 1 pusėje ji išplėtė savo kompetenciją, bet visose gyvenimo srityse negalėjo veiksmingai pavaduoti Lietuvos d. kun-čio. Po 1492 Ldk Aleksandro privilegijos be Ponų Tarybos sutikimo nebuvo galima rinkti mokesčių, skelbti karo, sudaryti su kt. šalimis sutarčių. Valdovo retomis progomis kviečiamas bajorų suvažiavimas nuo 15 a. pab. virto LDK bajorų seimu (pirmą kartą bajorai atstovavo savo žemėms per 1492 Aleksandro elekciją). Seimo reikšmę didino lenkiškų institucijų poveikis ir karo su Maskvos d. kun-te finansavimo poreikiai (mokėti neeilinius, arba ekstraordinarius, mokesčius bajorai sutikdavo tik patys), Ponų Tarybos narių noras suteikti jų planuojamiems veiksmams didesnį legitimumą. Nuo 16 a. 1 pusės visi LDK gyvenimo svarb. sprendimai (pvz., 1529 I Lietuvos Statutas) būdavo skelbiami Seime. Jis tapo svar-

biu polit. forumu, kuriame buvo sukurta LDK bajorijos polit. programa: panaikinti atskirą ponų jurisdikciją, vaivaidijose ir apskrityse sukurti bajorų renkamus admin. ir teismų organus, Seimui suteikti aukšč. valdžios prerogatyvą. Programa įgyvendinta per 1564–66 reformas. Buvo sukurti visai valstybei bendri admin. vienetai ir teismai. Šalies svarbiausiu terit. admin. vienetu tapo naujo tipo apskritys (pavietai; ~30), jose telkėsi viešasis bajorų gyvenimas. Apskričių seimeliuose imta svarstyti būsimo LDK Seimo darbotvarkę ir rengti instrukcijas renkamiems atstovams, o žemės, pilies ir pakamario teismuose vietos teisėjai ėmė nagrinėti visas LDK ponų ir bajorų bylas. Po reformų visi bajorai (Lietuvoje jie sudarė net iki 6–7% gyventojų), nepaisant jų turto ar padėties skirtumo, tapo valstybės piliečiais. Lenkijos ir LDK valdymo sistemos vienodinimas buvo svarbi Liublino unijos prielaida.

SOCIALINĖ RAIDA

Vid. amžių pabaigoje, 15–16 a., LDK visuomenė sparčiai kito. Ilgam nusistojo jos svarbiausios social. grupės – bajorai ir valstiečiai. Lietuvos bajorijos raidai didelę įtaką darė lenkų bajorų luominė org-ja, iš kurios ji gavo bajorų herbus (1413 Horodlėje liet. ponų ir bajorų 47 šeimoms suteikti lenkų bajorų herbai) ir perėmė privilegijų tradiciją. Lietuvos d. kun-čių žemės privilegijos (1387, 1413, 1434, 1447, 1492, 1506, 1529, 1547) įformino luomines ponų ir bajorų teises.

Valstybę valdė aukštutinis bajorijos sluoksnis – didikai. Svarb. sprendimai būdavo priimami tariantis valdovui ir diduomenei, vėliau, valdovui nuolat nereziduojant LDK, – dažnai vad. siaurojoje Taryboje, kurią sudarė keli įtakingiausi didikai. Ldk Vytauto laikais pradėjo keistis Lietuvos diduomenė. Susiformavo paveldimi didikų giminių – Goštautų, Radvilų, Astikų, Manvydų, Kęsgailų – vardai, jie pakeitė iki tol gyvavusį vienanarį ir iš kartos į kartą neperduodamą įvardijimą. Jie plito ne dėl to, kad atsirado nauja bajorija (visų jų tėvai ir iki Jogailos bei Vytauto buvo įtakingi LDK didikai), – šiuo l-piu keitėsi LDK diduomenės giminės samprata, svarbiausia tapo vyriška paveldėjimo linija perduodama genealoginė savimonė, kartu ir giminės vardas. Ankstyvojoje monarchijoje paplitusias plačiąsias vad. klano tipo gimines keitė sutelktos tik kelias šakas jungiančios agnatinės didikų ir bajorų giminės. Giminių politika lėmė, kad 16 a. pr. LDK valdžioje įsitvirtino kelios didikų giminės (Goštautai, Radvilos, Kęsgailos), kurios viena su kita bendraudamos ir konkuruodamos kartu su Gediminaičių dinastija lėmė šalies raidą. Tarp įtakingiausių buvo ir kai kurios sen. kun-čių giminės (Alšėniškiai, Olelkaičiai). Išskirtinio diduomenės sluoksnio klostymąsi ir jo polit. įtakos didėjimą rodo polit. organo – Ponų Tarybos – institucijos sukūrimas, vedybų politika dažn. tik tarp to sluoksnio narių, titulų siekis (iš Šv. Romos imperatorių Radvilos gavo kun-čių, Goštautai, Kęsgailos, Iljiničiai – grafų titulus), iš tarnybinių bajorų sutelkti asmeniniai didikų kar. daliniai ir administracija, bendros kilmės (romėniškoji lietuvių kilmė) teorija. Ši diduomenės socialinė raida 16 a. vid. patyrė nesėkmę: išmirė nemaža dalis žymiausių giminių, dėl to pakito LDK valdantysis elitas, Jogailaičių dinastijos valdovai stengėsi stabdyti didikų įtakos didėjimą, poveikį darė ir Lenkijos valdžios institucijos.

Spalvotas koklis su LDK herbu (Vilniaus Žemutinė pilis, 16 a.; Pilių tyrimo centro *Lietuvos pilys* saugykla)

Vytautui valdant susidarė svarbi ir ilgainiui itin gausi socialinė kilmingųjų grupė – smulkioji bajorija. Ji atsirado iš d. kun-čio tarnybinių žmonių (pilėnų, leičių), iškilo Vytautui jiems suteikus privilegijų ir užrašius valstiečių veldamų tarnybų. Veldamai atsirado, kai nuo 14 a. pab. d. kun-tis dalies laukininkų (kaimo bendruomenės laisvieji žemdirbiai) jam duodamas duokles ėmė perleidinėti bajorams už kar. tarnybą. 1434 Ldk Žygimanto Kęstutaičio, 1447 Ldk Kazimiero, 1492 Ldk Aleksandro, 1507 Ldk Žygimanto Senojo privilegijomis veldamai pateko į visišką bajorų valdžią, neteko išeivystės teisės. 16 a. 2 pusėje jie susiliejo su kt. baudžiauninkais. 16 a. smulkiosios bajorijos atsto-

vai, įrodinėdami savo bajoriškąsias teises, visų pirma remdavosi Ldk Vytauto jų protėviams suteiktomis privilegijomis. Ūkio raidai svarbi Vytauto reformų dalis – žemėvaldos politika. Valdovas, suteikdamas feodalams naujų žemės valdų ir patvirdindamas diduomenės nuosavybės teisę į tėvonijas, padėjo pagrindą europinei beneficijų sistemai. LDK klostėsi savita feod. sistema, vyravusius asmeninius d. kun-čio ir diduomenės santykius keitė naujas beneficinis karine ir kitokia tarnyba už žemės valdą paremtas d. kun-čio ir kilmingųjų ryšys.

Žygimanto Kęstutaičio ir Kazimiero privilegijomis veldamai atleisti nuo visų prievolių valdovui, jos buvo perleistos bajorams. Valstiečiai pamažu prarado išeivystės teisę, o bajorai įgijo savo valdų imuniteto teises, t.y. jie tapo vieninteliais savo valstiečių administratoriais ir teisėjais; tai matyti iš 1468 Kazimiero teisyno, pagal kurį valdovas ir bajorai įsipareigojo grąžinti vieni kitiems pabėgusius valstiečius. Vis labiau plito individualios prievolės – valstiečių asmeninis lažas ir piniginis mokestis – sidabrinė. Piniginiais santykiais paremtą ūkio plėtrą 15 a. stabdė dar neintensyvi prekyba (ypač Nemunu).

16 a. Lietuvos bajorai ir valstiečiai (16 a. pr. Vilniaus pieštinio plano fragmentas, Brauno atlaso kn. 3)

16 a. 1 pusėje V. Europos šalių ūk. pakilimas skatino prekybą ir su Europos periferijos šalimis. Galimybė padidinti pajamas iš eksporto skatino vėl imtis reformų. LDK valstiečių gyvenseną labiausiai pakeitė 16 a. vid. įgyvendinta Valakų reforma (1557 Valakų nuostatai). Buvo perimti europinės agrar. sistemos (V. Europoje susiklostė dar brandžiaisiais vid. amžiais) svarb. bruožai: taisyklingasis trilaukis, visoms šeimoms bendras pastovus ploto vienetas – valakas (~21 ha) ir kaimai su išplėtotomis valstiečių bendruomenėmis. Pagal naują žemėtvarkos formą reikėjo nuolat derinti ž.ū. darbus, tai įgyvendinti galėjo tik bendra ir iš dalies savavaldė teritorinė kaimo bendruomenė. Susiformavus gatviniams kaimams pagyvėjo viešasis valstiečių gyvenimas, daugelį reikalų nuo šiol tvarkė ne pono dvaras, o kaimo bendruomenė. Per Valakų reformą valstiečiai buvo paversti baudžiauninkais. Valstiečiai už jiems duotus naudoti žemės sklypus turėjo atidirbti savo pono (d. kun-čio, bažnyčios ar bajoro) dvare. Reforma modernizavo valstiečių gyvenseną, lėmė ūk. pakilimą (be ypatingų techn. naujovių, tik dėl restruktūrizacijos, pajamos iš ž.ū. padidėjo 3–4 kartus), bet padidino valstiečių išnaudojimą. Vis dėlto alodinė liet. visuomenės struktūra nebuvo visiškai panaikinta – Lietuvos valstiečiai žemės nuosavybės teisę prarado, bet paprotinę teisę paveldimai naudotis savo žemės sklypais išsaugojo.

14 a. pab.–16 a. pr. iš esmės pakito miestiečių social. gyvenimas. 1387 Ldk Jogailos Vilniaus miestui suteikta Magdeburgo privilegija Lietuvos miestams pradėta taikyti Europos miestų savivaldos modelį. Pradžia – Vokietijos prekybos centro Magdeburgo savivaldos teisė, susiklosčiusi 12–13 amžiuje. Ji įtvirtino miestiečių kovoje su feodalais iškovotą teisę turėti miesto valdžią – magistratą, atskirą teismą, patiems tvarkyti prekybą ir amatus. Nuo Jogailos laikų Magdeburgo teisė tapo miesto savivaldos LDK sinonimu. Vytautas savivaldos privilegijas 1390 suteikė Lietuvos Brastai, ~1400 – Trakams, 1408 – Kaunui, 1441 šias teises Ldk Kazimieras Jogailaitis suteikė ir Trakų karaimams. 15 a. Magdeburgo teises gavo Palenkės miestai Mielnikas, Suražas, Bielskas, Drohičinas ir kiti. 15–16 a. ši teisinė sistema įsitvirtino visuose LDK svarb. miestuose (16 a. vid. tokių buvo ~20). Dėl Lietuvos d. kun-čio teikiamų privilegijų V. Europos miestų savivalda paplito ir senuosiuose miestuose – Gardine, Lucke, Kremenece, Kijeve, Polocke, Minske. Magdeburgo teisė miestiečiams garantavo asmens ir turto teises, miesto bendruomenei – admin. ir teisminę autonomiją. Miestą valdydavo pačių miestiečių renkama Miesto taryba, miestiečius teisė iš jų pačių sudarytas suolininkų teismas. Valdovo interesams atstovavo vaitas. Miestai turėjo žemės nuosavybės teisę, visateisiais miestie-

čiais tapdavo gyventojai, mieste turintys nekilnojamojo turto ir prisiekę miesto bendruomenei. Privilegijų paprastai gaudavo jau gyvuojantys miestai, savivalda labai spartino jų raidą ir savitos miestietiškos savimonės atsiradimą. Vakarietišku pavyzdžiu kūrėsi įv. korporacinės d-jos (brolijos, cechai; pirmasis LDK – 1495 įsteigtas Vilniaus auksakalių cechas), derinančios rel., globos ir profes. interesus. Nors magdeburginės privilegijos kiekvienam miestui būdavo suteikiamos atskirai, Lietuvoje susiformavo aktyvus, savo teises suvokiantis ir jas ginantis miestiečių luomas. Luomo raidą stabdė įsigalėjusi baudžiava, itin išplėstos bajorų laisvės, vėliau ir karai. Iki 18 a. pab. LDK miestiečiai neturėjo polit. teisių.

Aktyvi Vytauto tarpt. politika, dažni svetimšalių kvietimai keitė LDK gyventojų tautinę sudėtį. 14 a. pab.–15 pr. pirmosios žydų, totorių ir karaimų imigracijos bangos bei sąmoningas jų apgyvendinimas paveikė Lietuvos, ypač jos miestų, etnokonfesinę sudėtį. Kitaip nei kitose Vid. R. Europos valstybėse, Lietuvoje ir visoje LDK beveik neįsikūrė vokiečių. Įtakingesnė vok. bendruomenė apsigyveno tik Kaune, 15–16 a. čia vok. kalba turėjo lygiateisės miesto bendruomenės kalbos statusą. Vokiečių ordino d. magistrai prašydavo išversti totoriškus laiškus, nes Lietuvos d. kun-čio raštinėje dirbo keli totoriai. Etnokonfesinės mažumos gavo jų statusą garantuojančias Lietuvos d. kun-čio privilegijas ir ilgainiui virto integralia LDK visuomenės dalimi.

CHRISTIANIZACIJOS PRADŽIA IR KONFESINĖ POLITIKA

To meto visuomenė valdovo krikštą suvokė kaip jo priėmimą į Bažnyčios palaimintų karalių šeimą ir šalies christianizacijos pradžią. Kaip ir kitose Europos valstybėse, Lietuvoje krikščionybė plito iš viršaus, pamažu apimdama vis naujus ir vis toliau nuo valstybės centro gyvenančius visuomenės narius. 1387 pr. iš Krokuvos į Lietuvą atvykęs Lenkijos karalius ir Lietuvos d. kun-tis Jogaila savo dalyvavimu krikštui suteikė polit. reikšmę. Krikštijant Lietuvą (Aukštaitiją) 1387 Jogailos privilegija Vilniaus vyskupui pradėta kurti Kat. bažn. org-ja, Jogailos privilegijos krikštą priėmusiems Lietuvos bajorams katalikams ir Vilniaus miestui sudarė sąlygas ir padėjo teisinius, social., ek. pagrindus naujai krikščioniškai visuomenei kurtis. Naujosios religijos ir valdžios ryšį rodo vyskupo katedros (gavusios lenkų globėjo šv. Stanislovo vardą) statyba šalia valdovo rezidencijos Vilniuje, anksčiau buvusios gamtameldžių (pagonių) šventyklos vietoje. Valdovas skyrė lėšų ir pirmosioms kat. parapinėms bažnyčioms. Jo pavyzdžiu didikai dvaruose ėmė statyti bažnyčias savo bei tėvų atminimui, gretimų vietovių žmonių krikščioninimui. Atokesnes vietoves pirmieji pasiekdavo misijų tradicijas puoselėjantys elgetaujantys vienuoliai pranciškonai. Pirmieji dvasininkai ir vienuoliai dažn. buvo atvykėliai iš Lenkijos, atvyko ir vokiečių (jie vyko dar valdant Mindaugui) bei čekų. Gausios 15 a. bažnyčių fundacijos ir donacijos (dovanojimai) vienuolynams rodo diduomenės christianizaciją. Valstiečių christianizacija buvo labiau paviršutiniška – dar 16–17 a. kaimuose buvo daug pagonybės liekanų. Jų mažėjo bažn. ir pasaulietinei vadovybei reikalaujant, kad kunigai mokėtų vietos žmonių kalbą, dėl vyskupų vizitacijų stiprėjant dvasininkų ir parapijų priežiūrai.

Svarb. užduotis buvo sukurti Lietuvos (vietinę) bažn. org-ją. Jogailos ir Vytauto laikais veikė 4 kat. vyskupijos: Vilniaus (įk. 1387–88; pirmasis vysk. Andrius), Žemaitijos (Medininkų, 1416–17; Motiejus), Vladimiro (vėliau – Lucko) ir Kijevo. D. kun-tis naudojosi kat. pasaulyje susiklosčiusia valdovo teise siūlyti kandidatus į vyskupo sostą. Vytautui nepavyko sukurti atskiros bažn. prov-jos, LDK vyskupijos tapo pavaldžios Gniezno (Lenkija) arkivyskupui. Gausėjo parapijų (16 a. vid. Vilniaus vyskupijoje ~260, Žemaičių – ~45), bet jų buvo dar mažai (16 a. vid. vienai bažnyčiai valstybės branduolyje tekdavo 600–800 km^2), jų f-jas iš dalies atlikdavo vienuolijos. Aktyviausios buvo elgetaujančių vienuolijų regulas turintys pranciškonai ir jų atšaka bernardinai (LDK veikė nuo Ldk Kazimiero Jogailaičio laikų), dar veikė dominikonai, benediktinai, augustinai, karmelitai.

Reformacijos judėjimas LDK iš esmės vyko tuo pat metu kaip ir V. bei Vid. R. Europoje. Lietuvai didelę reikšmę turėjo gretimos Vokiečių ordino valstybės, 1525 tapusios pasaulietine Prūsijos kun-te, priimta liuteronybė: paskutinis Vokiečių ordino d. magistras Albrechtas Brandenburgietis panaikino vok. vienuolių riterių ordiną ir pasiskelbė pasaulietiniu valdovu – Prūsijos kun-čiu (hercogu). Reformacijos Lietuvoje spartų plitimą skatino ir aktyvūs lietuvių kult. kontaktai su kat. Europa, visų pirma didikų jaunuomenės studijos V. Europos u-tuose. Reformacija prasidėjo jau 16 a. 4 d-metyje: 1536 Šilalėje ev. liut. pamokslus pradėjo sakyti klebonas Jonas Tartilavičius Batakietis. 1540–42 Vilniuje veikė liet. raštijos ir reformacijos vienas pradininkų Abraomas Kulvietis. Iš pradžių reformacija plito iš esmės kaip liuteronybės sklaida, susikūrė Evangelikų liuteronų bažnyčia. Socialiniu pobūdžiu reformacija buvo smulkiųjų bajorų ir miestiečių (ypač vok. kilmės) judėjimas, greta religinių, turėjęs ir social. bei polit. motyvų (kova su oligarchija). Dėl Ldk Žygimanto Senojo (1506–48) nepalankumo reformatoriams liuteronybė Lietuvoje neįsigalėjo; Abraomas Kulvietis, Stanislovas Rapolionis ir jų bendraminčiai intelektualai turėjo trauktis į Prūsiją; jie tapo 1544 įsteigto Karaliaučiaus u-to profesoriais. Valdant Ldk Žygimantui Augustui (1548–72) sąlygos reformacijai plisti buvo palankesnės, žymiausiu jos vadovu tapo įtakingiausias LDK didikas Mikalojus Radvila Juodasis. Per reformacijos antrąjį etapą LDK plito kalvinizmas, susikūrė Evangelikų reformatų bažnyčia, dauguma didikų perėjo į protestantizmą. Ev. reformatų bažnyčią skaldė radikalūs arijonai. Dėl vidinių nesutarimų, Mikalojaus Radvilos Juodojo mirties (1565), Katalikų bažnyčios reformos ir jos organizuotos kontrreformacijos 16 a. 2 pusėje reformacinis judėjimas nusilpo, vėliau buvo užgniaužtas.

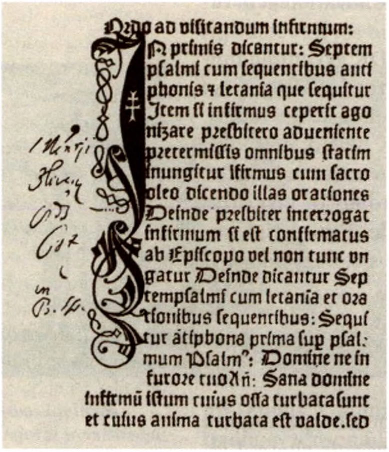
Ordo ad visitandum infirmum:
Primis dicantur: Septem
psalmi cum sequentibus anti
phonis et letania que sequitur
Item si infirmus ceperit ago
nizare presbitero aduenientе
preter missis omnibus statim
inungitur ipsimus cum sacro
oleo dicendo illas orationes
Deinde presbiter interrogat
infirmum si est confirmatus
ab Episcopo vel non tunc vn
gatur Deinde dicantur Sep
tem psalmi cum letania et ora
tionibus sequentibus: Sequi
tur atipbona prima sup psal:
mum Psalm: Domine ne in
furore tuo A ñ: Sana domine
infirmum istum cuius ossa turbata sunt
et cuius anima turbata est valde.sed

Vilniaus kapitulos kanauninko Martyno parašytos kn. *Agenda* (išsp. 1499 Dancige) – pirmosios LDK parengtos ir jos gyventojams skirtos knygos – puslapis

Lietuvos katalikiškas krikštas keitė tikybinę padėtį valstybėje. Iš pradžių stačiatikių bajorai negavo lygių teisių su katalikais. Neleista platinti stačiatikybės tarp lietuvių, drausta stačiatikių ir katalikų santuokos, neleista etninėje Lietuvoje statyti naujų cerkvių. Ilgainiui dauguma draudimų panaikinta. I Lietuvos Statutas (1529) įteisino abiejų konfesijų tikinčiųjų lygybę. Miestuose tokia lygybė praktikuota dar anksčiau (Vilniuje miesto magistratą sudarė 10 katalikų ir 10 stačiatikių). Nepaisant valdovų Algirdo ir Vytauto pastangų atskira nuo Maskvos LDK (Kijevo) metropolija ilgesniam laikui buvo įkurta tik 1458 (pirmasis metropolitas – Grigalius Bulgaras). Kijevo metropolijai priklausė 7 vyskupijos: 4 LDK ir 3 Lenkijoje. Metropolijos ofic. centras buvo Kijevas, bet metropolitai reziduodavo Naugarduke arba Vilniuje. Stačiatikių bažnyčios padėtis valstybėje apibrėžta 1499 Ldk Aleksandro nuostatais, kuriais įteisintas nepriklausomas bažn. teismas ir pasauliečių teisė skirti dvasininkus į savo įsteigtas cerkves.

Sudėtinga tikybinė padėtis valstybėje skatino Lietuvos d. kun-čius įsitraukti į atsinaujinusį svarstymą dėl Katalikų ir Stačiatikių bažnyčių unijos. Jogaila, Vytautas ir Švitrigaila tapo net tam tikrais pasaulietiniais autoritetais. Unijos idėją Konstanco susirinkime (1414–18) propagavo Vytauto paskirtas LDK stačiatikių metropolitas Grigalius Camblakas, vėliau šiuo reikalu su Bazelio susirinkimu (1431–49) susirašinėjo Švitrigaila; unijos idėja buvo svarstoma kai kurių įtakingų LDK didikų dvaruose. 1439 Florencijos susirinkime (1438–45) abiejų bažnyčių atstovai pasirašė unijos dokumentą, bet iš esmės ji nebuvo įgyvendinta. Nesutarimus didino dalies katalikų hierarchų reikalavimas pakartotinai krikštyti stačiatikius (rebaptizacija). 1501 popiežius Aleksandras VI paskelbė, kad stačiatikių krikštas galioja; taip buvo baigti ginčai, bet bažn. unijos problema atidėta. 15–16 a. svarstymai dėl unijos artino katalikus su stačiatikiais, jie padėjo 1596 sudaryti Brastos bažnytinę uniją. Paskelbta Brastos (dab. Brestas) bažn. susirinkime. ATR stačiatikiai unitai pripažino popiežiaus primatą, katalikybės svarb. dogmas, bet pasiliko savo liturgiją, bažn. hierarchiją ir papročius.

KULTŪROS PERMAINOS

Christianizacija buvo ne tik religinis, bet ir kultūrinis reiškinys. Ji iš esmės pakeitė liet. pasaulėžiūrą ir gyvenseną. Imta užrašinėti iki tol praktikuotą išimtinai žodinę teisinę reglamentaciją (valdovų privilegijos, Lietuvos Statutas), valstybėje plito rašytiniai dokumentai (Lietuvos Metrika), kūrėsi vietinė Lietuvos istoriografija, įkurtos pirmosios m-los, klostėsi miestų savivalda. Istoriografijos Lietuvoje pradmenys siekia pasakojamąjį l-pį (14 a. pab.–16 a. 3 d-metis), kai Lietuvos metraščiuose ir kronikose buvo kaupiami ist. faktai ir bandoma atkurti LDK praeities įvykius. Lietuvoje vėlyvųjų vid. amžių pabaigoje susidarė katalikiškai Europai įprasta kultūra: lot. raštija, got. archit-ra ir dailė, septynių laisvųjų menų mokymo sistema, krikščioniška ist. savimonė, šventųjų kultas, riterių ideologija. Lietuvos d. kun-čiai laiškais lot., vok., rutėnų ir čekų kalbomis bendravo su visų Europos kraštų valdovais, vėliau šį bendravimą piligriminėmis, riterystės ir studijų kelionėmis plėtojo LDK didikai. Nuo 16 a. vid. imta daugiau spausdinti knygų (pirmoji R. Europoje P. Skorinos spaustuvė Vilniuje veikė 1522–25): protestantų spaustuvė Brastoje, VU – jėzuitų spaustuvė ir kitos.

Vienas svarbiausių kult. sklaidos veiksnių buvo rašto kultūros perėmimas. Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinėje (kanceliarijoje) sutelkti išsilavinę tarėjai ir sekretoriai padėjo valdovui ir diduomenei apmąstyti ir įgyvendinti valdymo reformas. Raštinėje subrendo LDK polit. minties kūrėjai (Vaclovas Mikalojaitis, arba Mykolas Lietuvis, Vaclovas Agripa ir kt.), 16 a. pr. sukurtas pirmasis ištisinis Lietuvos istorijos pasakojimas – plačioji Lietuvos metraščių red-ja (Bychovco kronika, parašyta 16 a. 3 d-metyje; čia pateikta liet. kilmės iš romėnų teorija).

LDK teisės surašymas buvo dalis vėlyvaisiais vid. amžiais vykstančios bendros rašto sklaidos. LDK teisės kodifikacija prasidėjo kur kas vėliau nei kitose Europos šalyse, 16 a. LDK kult., polit., social. ir teisinė raida apibendrinta universaliajame teisyne – I (1529), II (1566) ir III (1588) Lietuvos statutuose. Pasinaudota kt. kraštų patirtimi: statutuose akivaizdi lenkų, rusų, vok. ir rom. teisės įtaka, bet jų formuluotės, palyginti su daugeliu ankstesnių Europos teisynų, yra labiau išbaigtos. I Statutas parengtas LDK kancleriui ir to meto diduomenės lyderiui kat. didikui Albertui Goštautui vadovaujant. Antrojo autoriai – Lietuvoje apsigyvenę lot. kultūros propaguotojai svetimtaučiai: lenkas Augustinas Rotundas, ispanų kilmės kunigas, teisininkas ir poetas Petras Roizijus. Trečiojo rengimui vadovavo iš stačiatikybės per kalvinizmą į katalikybę perėjęs rutėnų kilmės didikas Leonas Sapiega. Šiame jau po Liublino unijos (1569) priimtame III Lietuvos Statute savotiškai įteisintas LDK valst. savarankiškumas.

LDK buvo daugiatautė valstybė, jos sritys ir gyventojų etnosocialinės grupės išsaugojo polit. ir kult. savarankiškumą, todėl jos paveldas reikšmingas liet., lenkų, baltarusių (gudų), ukrainiečių, rusų, žydų, totorių, karaimų ir kitoms tautoms. LDK regionas išsaugojo kult. ir polit. autonomiją, policentrizmas netrukdė įv. tautų ir kultūrų tarpusavio sąveikai. Dėl jos susidarė išskirtinių ist. reiškinių: rutėnų k. buvo surašyta ir įv. etnokonfesinėms grupėms perduota Romos teisė ir lotyniška istorijos samprata, pastatyta got. bruožų turinčių stačiatikių cerkvių. Lietuvos totoriai savo religinius tekstus (*kitabus*) rašė ne arabiškais rašmenimis, bet iš pradžių rutėnų, vėliau lenkų kalba; Vytauto rezidenciniame mieste Trakuose apgyvendinti tiurkų kilmės karaimai, savo gyvenamai miesto teritorijai įgijo dažniausiai tik krikščionių miestams teikiamą savivaldą (Magdeburgo teisę).

LDK susidarymas suformavo politinę liet. bajorų tautą, į kurią ilgainiui įsiliejo ir rutėnų žemių bajorija. 13–16 amžiuje LDK iš esmės paveikė moderniųjų rytų slavų tautų – baltarusių ir ukrainiečių – genezę, darė įtaką Lenkijos ist. raidai. Tvirtėjanti LDK ir Lenkijos unija 16 amžiuje buvo svarbus veiksnys ir viso Vid. R. Europos regiono raidai. Pav.

Rimvydas Petrauskas

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Abiejų Tautų Respublikoje (1569–1795)

LIUBLINO UNIJA

1569 Liublino unija buvo sudaryta federacinė (konfederacinė) valstybė, ofic. Lenkijos ir Lietuvos Valstybė, arba Abiejų Tautų Respublika. Ją valdė bendras renkamas valdovas, turintis Lenkijos karaliaus ir LDK d. kun-čio titulus, ir bendras Seimas. Unija savarankiškos LDK valstybės org-jos nepanaikino: išliko LDK teritorija (per Liublino seimą Lenkijos didikai ir valdovas Žygimantas Augustas, siekdami priversti LDK sudaryti uniją, atėmė iš jos Palenkės, Kijevo, Podolės (Braclavo) ir Voluinės vaivadijas, t.y. >1/3 teritorijos), administracija, iždas, mokesčiai, kariuomenė, teismai ir teisė. Liublino unija buvo kompromisas tarp Lenkijos siekių inkorporuoti LDK į Lenkijos sudėtį ir LDK pastangų, įgijus Lenkijos paramą per karą su Rusija bei įtvirtinus lygias LDK ir Lenkijos bajorų teises valstybės valdymui, išlaikyti LDK savarankiškumą.

TERITORINĖ ADMINISTRACINĖ SANDARA

1569 (po Liublino unijos) LDK teritorija buvo ~297 000 km². LDK siena su Prūsija ir Kuršu nepakito. LDK ir Lenkijos sieną pakoregavo Palenkės ir Ukrainos atplėšimas. Ji tapo fed. valstybės vidaus siena ir iki 1795 išlaikė visus valst. sienos požymius. LDK teritorija buvo suskirstyta į 9 vaivadijas: Vilniaus (Ašmenos, Breslaujos, Lydos, Ukmergės ir Vilniaus apskritys, arba pavietai), Trakų (Gardino, Kauno, Upytės ir Trakų apskritys), Naugarduko (Naugarduko, Slanimo ir Valkavisko apskritys), Lietuvos Brastos (Lietuvos Brastos ir Pinsko apskritys), Minsko (Minsko ir Rečycos apskritys), Mstislavlio, Polocko ir Vitebsko (Oršos ir Vitebsko apskritys). Žemaitija (formaliai suskirstyta į 29 mažąsias apskritis, arba valsčius) išsaugojo išskirtinio terit. admin. vieneto – seniūnijos – statusą, kuris atitiko vaivadijos rangą. 1569 Livonijos vaivadija tapo Lenkijos ir LDK bendra valda (1561–69 valdė LDK), Kuršo kun-tė – bendra vasale (1561–69 siuzerenas buvo LDK). Kuršo kun-tės dalis – Piltenės apskritis – buvo tiesiogiai pavaldi LDK. 1611 LDK atgavo Smolensko vaivadiją (per 1512–22 LDK ir Rusijos karą buvo užėmusi Rusija). 1667 ATR ir Rusijos Andrusovo paliaubų sutartimi Smolensko vaivadija su Starodubo apskritimi atiteko Rusijai ir liko jai 1686 sudarius Amžinosios taikos sutartį. Iki ATR I padalijimo (1772) LDK siena su Rusija iš esmės nesikeitė (žemėlapis *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Abiejų Tautų Respublikoje 17 a.–18 a. 1 pusėje*).

Per ATR I padalijimą LDK neteko Mstislavlio vaivadijos, dalies Minsko, Polocko ir Vitebsko vaivadijų (žemėlapis *Lenkijos ir Lietuvos Valstybės padalijimai* 432 psl.). Po 1772 LDK sudarė 7 vaivadijos (Lietuvos Brastos, Minsko, Naugarduko, Polocko, Trakų, Vilniaus ir Smolensko-egzuliantų) ir 2 kun-tės (Livonijos-egzuliantų ir Žemaitijos). Egzuliantais buvo vadinami LDK bajorai, nepanorėję gyventi žemėse, kurios per 16–17 a. karus atiteko Rusijai, ir persikėlę gyventi į tas, kurias toliau valdė LDK. Vaivadijos buvo suskirstytos į 22 apskritis. 1764 Žemaitijos kun-tė buvo suskirstyta į 2 teismų reparticijas, arba apskritis, – Raseinių ir Telšių. 1775 Telšių reparticija pakeista į Šiaulių, į Šiaulius iš Telšių perkelti pilies bei žemės teismai. 1790 atkurta Vitebsko vaivadija.

LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ
ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOJE
17 a.–18 a. 1 pusėje
1:8 825 500
88,25 0 88,25 176,5 km
Valstybių sienos 17 a. pradžioje
Vasalinių valstybių sienos
LDK vaivadijų ribos
LDK 17 a. pradžioje
Lenkija ir jos vasalas 17 a. pradžioje
Lenkijos ir LDK bendras vasalas
Lenkijos ir LDK bendros valdos
1618 Deulino paliaubų sutartimi Lenkijai ir LDK pripažintos žemės
1629 Altmarko paliaubų sutartimi Lenkijos ir LDK prarastos žemės
1634 Polianovkos taikos sutartimi Lenkijos ir LDK prarastos žemės
1667 Andrusovo paliaubų sutartimi ir 1686 Amžinosios taikos sutartimi Lenkijos ir LDK prarastos žemės
VILNIUS Valstybių sostinės
JASAI Vasalinių valstybių sostinės
Trakai LDK vaivadijų centrai
Per 1654–67 karą Rusijos ir Ukrainos kariuomenių užimtos teritorijos tolimiausia riba
Per 1655–60 karą Švedijos kariuomenės užimtos teritorijos tolimiausia riba
1648 Svarbiausių mūšių vietos ir datos

1791 LDK, kaip ir D. bei M. Lenkija, buvo suskirstyta į 10 vaivadijų ir 34 apskritis. LDK sudarė Vilniaus, Trakų, Smolensko (egzuliantų seimelio vieta – Alytus), Polocko, Naugarduko, Vitebsko, Lietuvos Brastos, Minsko vaivadijos ir Žemaitijos bei Livonijos (egzuliantų) kun-tės. Sudarytos 8 naujos apskritys: Užnerio (išskirta iš Ašmenos apskrities), Eišiškių (išskirta iš Lydos apskrities), Merkinės (išskirta iš Trakų apskrities), Prienų (dalis Kauno apskrities), Telšių (dalis Raseinių ir Šiaulių reparticijų), Slucko (išskirta iš Naugarduko apskrities), Kobrino (išskirta iš Lietuvos Brastos apskrities) ir Užupinio Pinsko (išskirta iš Pinsko apskrities).

Per ATR II padalijimą (1793) Rusija užgrobė LDK žemes į rytus nuo linijos Druja–Pinskas (po I padalijimo LDK likusias Polocko bei Vitebsko vaivadijų dalis; Minsko vaivadiją, Lietuvos Brastos, Vilniaus bei Naugarduko vaivadijų r. dalis), t.y. maždaug pusę LDK teritorijos. 1793 LDK teritorija buvo suskirstyta į 8 vaivadijas: Vilniaus (Ašmenos, Lydos ir Vilniaus žemės/apskritys), Trakų (Kauno, Upytės ir Trakų žemės/apskritys), Žemaitijos (Raseinių, Šiaulių ir Telšių žemės/apskritys), Naugarduko (Naugarduko, Slanimo ir Stvolovo žemės/apskritys), Merkinės (Eišiškių, Merkinės ir Prienų žemės/apskritys), Lietuvos Brastos (Beresko, Lietuvos Brastos ir Kobrino žemės/apskritys), Breslaujos (Anykščių, Breslaujos ir Ukmergės žemės/apskritys), Gardino (Gardino, Sokolo, dab. Sokółka, ir Valkavisko žemės/apskritys). 1795 per ATR III padalijimą Rusija užgrobė LDK teritoriją iki Nemuno, Prūsija – Užnemunę.

BAJORŲ POLITINĖ TAUTA. TEISĖS IR LYGYBĖ

Po Liublino unijos LDK bajorijos sluoksniuose esminių etninių pakitimų neįvyko, ją sudarė lietuviai ir gudų kilmės bajorai, tik gudų liko mažiau. Praradus Palenkę sumažėjo lenkų, iš Livonijos atsikėlė vokiečių. Etnokonfesinius bajorų ryšius pamažu stelbė ryšiai apskrityje, bajorų savivaldos org-joje, su kuria bajoras buvo susijęs kaip žemvaldys ir karo prievolininkas. Nyko sritiniai luomo skirtumai, visiškai susiformavo LDK bajorų tauta. Gudai (baltarusiai), savo interesais persiėmę LDK valstybės idėja, politiškai virto lietuviais. LDK bajorų polit. tautos atskirumas nuo Lenkijos bajorijos rėmėsi instituciniais ir tam tikrais subjektyviais savimonės komponentais: lietuvių bajorų kilmės iš rom. legenda, didžiųjų valdovų, ypač Vytauto, garbinimo tradicija bei sava teis. sistema, įtvirtinta III Lietuvos Statuto (1588).

Ružanų rūmai 18 a. 2 pusėje (19 a. litografija)

Įstatymais garantuota visų LDK bajorų teis. lygybė (žemės nuosavybės neliečiamybė, asmens laisvės, polit. teisė rinkti valdovą ir Seimą, liberum veto, t.y. Seimo nario teisė protestuoti ir panaikinti bet kokį Seimo nutarimą) buvo dar didesnė fikcija nei Lenkijoje. Bajorų luomo viduje reiškėsi ryški diferenciacija ir social. prieštaravimai. LDK ponų teis. išskirtinumas buvo panaikintas dar Liublino unijos išvakarėse, bet jie išlaikė visuom. ir valst. pozicijas. Formaliai smulkus bajoras ir didikas turėjo lygias teises, bet didikas galėjo remtis turtu, visuom. įtaka, valdžia ir jėga. LDK bajorija neišugdė savarankiško polit. judėjimo ir tapo didikų kreipiama jėga. Valstybės likimą lėmė kelios įtakingiausios didikų šeimos, kurių valdžia rėmėsi išplėtotu klientelinės sistemos tinklu. Šis tinklas pamažu išsiplėtė už LDK ribų. Pradėjo formuotis abiejų valstybės dalių – Lenkijos ir LDK – didikų bei bajorijos abipusiai priklausomybės ryšiai. Ilgainiui įsitvirtino didikų oligarchija. Iki 17 a. vid. LDK vyravo Radvilos, 17 a. 2 pusėje – Pacai ir Sapiegos. 17–18 a. sandūroje, palaužus Sapiegų hegemoniją, neiškilo giminė, kuri sutelktų LDK valdžią ir ją reprezentuotų. 18 a. viduryje LDK, kaip ir Lenkijoje, pradėjo įsigalėti visoje ATR šalininkų turinčios 2 didikų grupuotės – Potockių vadovaujami respublikonai, siekiantys išlaikyti senąsias bajorų laisves ir teises (LDK šiai grupuotei priklausė Radvilos, Višnioveckiai, Sapiegos), bei Familija, kurios vadai buvo broliai Čartoriskiai (Lietuvos kancleris F. M. Čartoriskis ir Rusios vaivada Lenkijoje A. K. Čartoriskis), siekiantys reformuoti valstybę. Šiai grupuotei priklausė etmonas M. Masalskis su sūnumi Vilniaus vyskupu I. J. Masalskiu.

16–18 a. viešasis bajorų gyvenimas telkėsi terit. admin. vienete – apskrityje. Ji tapo svarbiausia bajorijos valst. organizavimo ir savivaldos institucija. Apskričių seimeliuose, į kuriuos privalėjo rinktis visi bajorai, buvo nagrinėjami valst. bei apskr. reikalai: Seimo darbotvarkė, rengiamos instrukcijos renkamiems Seimo atstovams, per kuriuos apskrities bajorai įsitraukdavo ne tik į tam tikros social., etninės, konfesinės ar terit. dalies, bet ir visos valstybės, viso luomo polit. gyvenimą. Apskričių seimeliuose buvo renkami apskričių bajorų pareigūnai, svarstomi mokesčių rinkimo, vadinamųjų apskričių kar. dalinių ir kt. reikalai. 17 a. bajorijai vis labiau vengiant visuotinio šaukimo karo tarnybos ir stengiantis atsipirkti mokesčiais, buvo steigiama apskrities iždas, kuris rūpinosi kareivių samda. Galiojant *liberum veto* teisei užtekdavo turėti vienos apskrities atstovų balsus, kad Seime būtų galima sutrukdyti priimti bet kurį svarstomą įstatymą. Priešseiminiai seimeliai tapdavo didikų vadovaujamų polit. grupuočių interesų susidūrimo vieta ir žlugdė valstybės valdymą.

VALSTYBĖS VALDYMAS

Pagal Liublino unijos nuostatas ATR valdovas, tituluojamas Lenkijos karaliumi ir Lietuvos d. kun-čiu, turėjo būti renkamas bendro Lenkijos ir LDK Seimo. Valdovas buvo valstybės suverenumo reiškėjas, aukščiausioji vykd. valdžia. Valdovo galia pradėjo silpnėti po Žygimanto Augusto (nepaliko įpėdinių) mirties 1572, kai baigėsi Gediminaičių dinastija ir valdovą ėmė rinkti Seimas. Nuo 1573 valdovai sudarydavo su bajorais *Pacta conventa* – valstybės valdymo sutartį, kurioje buvo nustatyti jo įsipareigojimai ir valdžios apimtis; *Pacta conventa* pastovioji dalis, sauganti ATR santvarką ir bajorų teises, vadinta Henriko artikulais. 1573–75 ATR valdovu buvo Henrikas Valua, 1576–86 – Steponas Batoras. Valdovo valdžia labai susilpnėjo valdant Vazų dinastijai – Zigmantui Vazai (Zigmantas III; 1587–1632, dinastijos pradininkas), jo sūnums Vladislovui IV Vazai (1632–48) ir Jonui Kazimierui Vazai (Jonas II Kazimieras; 1648–68). Valdovas neteko įstatymų leidžiamosios teisės. Be Seimo pritarimo jis negalėjo įsigyti dvarų (nuo 1631), išvykti į užsienį (nuo 1641), vesti. Valdovo svarb. teisės buvo skirti iki gyvos galvos valst. pareigūnus, seniūnijų valdytojus (seniūnus), vadovauti užs. politikai ir valstybės finansams (kontroliuojant Seimui), skelbti nurodymus miestams ir valst. valstiečiams. Valdovas šaukė Seimą, teikė garbės titulus, dalijo ordinus. Valstybėje įsitvirtinant didikų oligarchijai į kovą dėl sosto kišdavosi užs. valstybės, kurios rėmėsi didikų grupuotėmis. 1669 valdovu buvo išrinktas Austrijos Habsburgų remiamas Mykolas Kaributas Višnioveckis (1669–73), 1674 – Prancūzijos remiamas Jonas Sobieskis (Jonas III; 1674–96). Jam valdant sustiprėjo ATR politinė decentralizacija, centr. valdžia degradavo. Bajorų anarchija tapo didikų valdžios įtvirtinimo ir jų tarpusavio kovos įrankiu. 1697 valdovu buvo išrinktas Austrijos ir Rusijos remiamas Saksonijos kun-tis Frydrichas Augustas (Augustas II; 1697–1706 ir 1709–33). Jo laikais dėl valdovo, didikų ir bajorų nesugebėjimo derinti polit. siekius ir užs. valstybių kvietimosi spręsti vidaus reikalus smuko ATR tarpt. autoritetas, ji virto kaimynų prižiūrima valstybe, ėmė prarasti suverenumo požymius. 1734–63 ATR valdė Augusto II sūnus Augustas III, iškeltas į sostą ir jame įtvirtintas Austrijos ir Rusijos kariuomenių. Augusto III valdymo metais sutriko įstatymų leidyba – iš 14 seimų iširo 13.

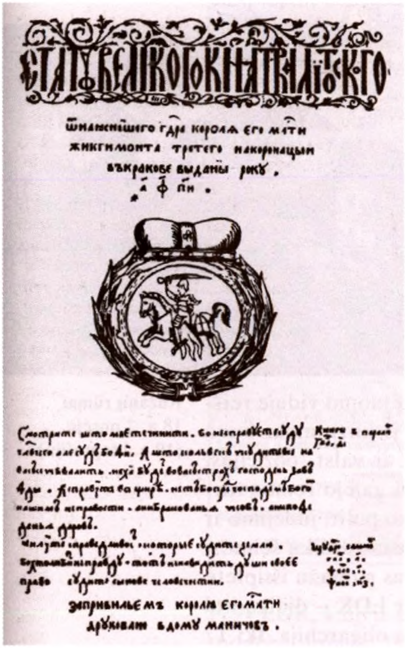

1588 Lietuvos Statuto titulinis lapas (VU b-ka)

Po unijos sudarymo veikė bendras ATR Seimas, kurį sudarė valdovas, Senatas ir Atstovų rūmai (bajorų deputatai). Senatas ir Atstovų rūmai buvo bajorų institucijos, kt. luomai į Seimą nebuvo įleisti, išskyrus kat. vyskupus Senate. Senate posėdžiavo Lenkijos ir LDK vaivados bei m-rai: didieji ir rūmų maršalai, didieji ir lauko etmonai (nuo 1768), kancleriai, vicekancleriai, didieji ir rūmų (nuo 1775) iždininkai bei kaštelionai. LDK atstovai Senate nesudarė atskiro vieneto ir pagal savo rangą buvo išblaškyti tarp Lenkijos senatorių. Vyravo Lenkijos atstovai: 16 a. 2 pusėje iš 140 senatorių LDK atstovų buvo 27, 17 a. 2 pusėje iš 146 senatorių – 28, Stanislovo Augusto valdymo l-piu iš 153 senatorių – 34. 1697 Elekciniame seime priimtas Teisių sulyginimo įstatymas, kuriuo buvo sumažintos LDK m-rų – d. etmono ir iždininko – galios (jos sulygintos su Lenkijos m-rų įgaliojimais), esminių pokyčių nusistojusiems LDK ir Lenkijos santykiams neturėjo.

Į Seimo Atstovų rūmus buvo renkama po 2 bajorus nuo kiekvienos apskrities (nuo 1764 Žemaitijoje į Seimą renkami 3, nuo 1776 – 6 atstovai). 16 a. pab.–17 a. pr. Lenkijos atstovų Seime buvo ~130, LDK – 48. Po ATR I padalijimo dėl atplėštų teritorijų sumažėjus atstovų skaičiui iš 177 Seimo narių LDK atstovavo 50. 1791 buvo nustatyta po 68 atstovus nuo D. Lenkijos, M. Lenkijos ir LDK. Seimas vyko Lenkijoje, tik 1653 – Lietuvos Brastoje. 1673 Seime nutarta, kad kas trečias Seimas, kuriam pirmininkauja LDK atstovas, posėdžiaus Gardine; taip formaliai buvo sulaužyta Liublino unijos nuostata

dėl Seimo posėdžiavimo vietos. Seime įstatymai buvo priimami vienbalsiai, apskričių seimelių instrukcijų laikymasis ir *liberum veto* trukdė priimti įstatymus, paralyžiavo jo darbą. Iš 1573–1763 susirinkusių 137 ATR seimų iširo 53.

LDK atstovai seimuose laikėsi sutartinai ir vieningai, saugodami LDK interesus. Pirmaisiais d-mečiais po Liublino unijos, ypač valdant Steponui Batorui, LDK laisvinosi iš Lenkijos pirmavimo unijoje gniaužtų, greta bajorų suvažiavimų tarpuvaldžiu buvo įteisinti unijos panaikinti, bet valdovo šaukiami LDK faktiškieji seimai, konvokacijos (arba LDK generaliniai suvažiavimai). LDK apskričių atstovai ir senatoriai rinkdavosi į priešseiminius suvažiavimus, kuriuose būdavo svarstomi aktualūs LDK, nors Seimo darbotvarkėje ir nenumatyti, reikalai, aptariama LDK laikysena; tai stiprino LDK poziciją bendrame Seime. LDK atstovų suvažiavimai buvo teisėta institucija, sankcionuota 1588 Lietuvos Statuto. 16 a.–17 a. 1 ketvirtyje šie suvažiavimai buvo reguliarūs, vėliau juos pakeitė atskiri LDK seimo narių posėdžiai Seime (vad. LDK provincinės Seimo sesijos), vykę visą ATR gyvavimo laiką. LDK provincinėse Seimo sesijose būdavo rengiami įstatymai, derinami atstovų veiksmai. Steponas Batoras ir Zigmantas III Vaza, siekę pasinaudoti LDK ir Lenkijos nesutarimais, 1577–1624 konvokacijas šaukė bent 20 kartų. Per 17–18 a. sandūros vidaus kovas ir vėliau 18 a. konvokacijas iš dalies pakeitė LDK generalinės konfederacijos. Atskiri priešseiminiai suvažiavimai, atskirų LDK ir Lenkijai įstatymų priėmimas Seime, atskiri Seimo atstovų posėdžiai leido išlaikyti ATR Seimo dualizmą.

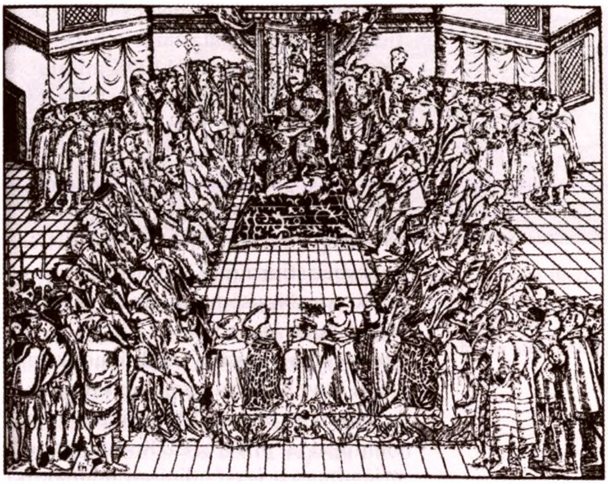

Lenkijos ir Lietuvos Valstybės Senato vaizdas (iš III Lietuvos Statuto 1619 leidimo)

16 a. pab.–18 a. (iki 1792) LDK, kaip ir Lenkijos, apskrityse nuolatos veikė 3 tipų bajorų luominiai teismai: žemės teismai (civ. byloms), pilies teismai (baudž. byloms) ir pakamario teismai (žemės nuosavybės byloms). 1587–1768 bekaralmečiu, kai valdovo vardu veikiančių apskrities teismų veikla būdavo sustabdoma, laikinai veikė kaptūriniai teismai. Iki 1581 aukščiausiąja apeliacine teismo instancija buvo D. kun-čio teismas. 1581 vietoj jo įkurtas Lietuvos vyriausiasis tribunolas. Šio teismo teisėjai buvo renkami apskričių seimeliuose. Karališkųjų žemių (seniūnijų ir ekonomijų) gyventojų bylas nagrinėjo Lietuvos d. kun-čio rūmų Asesorių teismas. Priv. dvarų valstiečius teisė jų savininkai. Teismai vadovavosi 1588 Lietuvos Statutu.

1764 valdovu išrinktas Rusijos remiamas vad. Familijos kandidatas Stanislovas Augustas Poniatovskis (Stanislovas Augustas; 1764–95) ėmėsi reformų: siekė panaikinti *liberum veto* ek. klausimais, keisti Seimo darbo tvarką, didinti kariuomenę, stiprinti valdžios aparatą. Įkurtos Lenkijos ir LDK Iždo ir Karo k-jos. Pastangos stiprinti valstybę kėlė Rusijos ir Prūsijos nepasitenkinimą, prisidengdamos disidentų (protestantų ir stačiatikių) teisių gynimu jos kišosi į ATR vidaus reikalus ir siekė užkirsti kelią reformoms. 1767 Vilniuje ir Radome buvo sudarytos prieš reformas nukreiptos konfederacijos. 1768 Varšuvos konfederacinis seimas disidentams suteikė polit. teises, ATR santvarkos garante buvo pripažinta Rusija. ATR pateko į valstybės suverenitetą ribojančią priklausomybę nuo Rusijos. 1768–72 pralaimėjus prieš Rusijos kišimąsi į ATR vidaus reikalus kovojančiai Baro konfederacijai, ATR buvo pirmą kartą pasidalyta tarp Austrijos, Prūsijos ir Rusijos. 1773–75 ATR Seimas buvo priverstas pripažinti teritorijų atidavimą.

I padalijimas nesustabdė pastangų reformuoti valstybę. 1775 Seimas įkūrė Nuolatinę tarybą – pirmąjį bendrą vykd. valdžios aukšč. organą (LDK turėjo 1/3 narių). Jos dep-tai – užsienio, policijos, karo, teisingumo, iždo – gavo teisę kontroliuoti savo srities vykd. valdžios veiklą. Nuolatinės tarybos veiklos l-piu buvo modernizuota ir padidinta

kariuomenė, sudrausminta vykd. valdžia, bandoma pertvarkyti teis. sistemą. Merkantilistinės ūkio ir fin. reformos (įvesta bendra svorio ir tūrių sistema, pertvarkyti mokesčiai, sudarytos palankios tarptautinės prek. sutartys ir kt.) pagyvino ATR ek. gyvenimą. Nuolatinės tarybos įkūrimas buvo tik mėginimas daliniais pertvarkymais modernizuoti ATR santvarką. 1788–92 Varšuvoje posėdžiavęs Ketverių metų seimas pradėjo esminius pertvarkymus: priėmė nutarimą išvesti iš ATR teritorijos Rusijos kariuomenę, padidinti savo kariuomenę, panaikinti Nuolatinę tarybą, apmokestino bajorų (10%) ir bažnyčių (20%) valdas, įkūrė apskričių savivaldos vykd. organus, išplėtė miestų teises (miestiečiai gavo asmens neliečiamybės teisę iki teismo sprendimo, teisę įgyti žemės ir būti išrinktiems į Seimą su patariamojo balso teise, dirbti valst. aparate, teismuose ir kita). 1791–92 savivaldos teisę gavo 74 LDK miestai. 1791 05 03 Seimas priėmė Gegužės trečiosios konstituciją, kuri tautos valią skelbė valdžios šaltiniu; įtvirtino valdžių padalijimą į įstatymų leidžiamąją (dvejų rūmų seimas), vykdomąją (m-rų taryba, vadinama Įstatymų sargyba) ir teisminę. ATR tapo konstitucine monarchija. Patvirtintas 1791 04 18 priimtas miestų įstatymas; garantuota valst. valdžios globa valstiečiams. Gegužės trečiosios konstitucija buvo priimta pažangiosios Lenkijos ir LDK bajorijos pastangomis, pasiekus polit. kompromisą, reformų šalininkams susivienijus prieš konservatyviąją bajoriją. Suvokdami valstybės stiprinimo Rusijos agresijos akivaizdoje svarbą LDK ir Lenkijos reformatoriai sutiko su abipusėmis nuolaidomis. LDK atstovų siekiai užkirsti kelią valstybės unitarizavimui buvo įgyvendinti 1791 10 20 Seimui priėmus Abiejų Tautų tarpusavio įžadą. Šis dokumentas įteisino modifikuotą dualistinę ATR, kurioje bendrose valst. institucijose LDK buvo atstovaujama ne santykiu 1:2, bet 1:1. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje konstitucija buvo sutikta palankiau nei Lenkijoje. Visi 1792 02 susirinkę LDK seimeliai vieningai jai pritarė. LDK visuomenės teigiamą požiūrį į reformas rodo greitas naujovių priėmimas ir įgyvendinimo tempai: iki 1792 03 buvo sėkmingai sukurtos ir veikė visos naujos valst. administracijos, teismų, seimelių institucijos. LDK bajorija, turėdama sieną su Rusija ir stipriau jausdama iš jos kylantį pavojų, aiškiau nei Lenkijos bajorai suvokė būtinybę stiprinti valstybę.

Konservatyvioji bajorija priešinosi reformoms. 1792 susikūrė Targowicos konfederacija, kurią suorganizavo Rusijos imp. Jekaterina II. ATR karą su Rusija pralaimėjo ir buvo jos okupuota. Targowicos konfederatų ir LDK gen. konfederacijos vidaus ir užs. politika nepadėjo išsaugoti valstybės terit. vientisumo. 1793 Prūsija ir Rusija pasirašė ATR II padalijimo sutartį. 1793 Gardine posėdžiavęs ATR Seimas patvirtino pagrindines bajorų teises, nutarė sumažinti kariuomenę, bet paliko galioti kai kuriuos Ketverių metų seimo nutarimus (dėl miestiečių teisių ir kt.); jie nebuvo įgyvendinti. 1794 03 Krokuvoje prasidėjo T. Kosciuškos vadovaujamas sukilimas, kurį Austrijos, Prūsijos ir Rusijos kariuomenės nuslopino. 1795 buvo įvykdytas ATR III padalijimas. ATR (ir LDK) kaip valstybė nustojo gyvavusi.

UŽSIENIO POLITIKA

Liublino unija nustatė bendrą ATR užs. politiką, bet LDK polit. savarankiškumas ryškėjo ir užs. politikoje; Lenkija ir LDK turėjo savo interesų. Lenkija labiau rūpinosi santykiais su Osmanų imperija ir Šv. Romos imperija, LDK – su Rusija ir Švedija. Viena šalis kitai šaliai užs. politikos klausimais padėdavo tik už tam tikras nuolaidas. Delegacijos į užsienį būdavo siunčiamos mišrios (iš Lenkijos ir LDK atstovų), pirmininkaudavo ir skaičiumi persvarą turėdavo ta šalis, su kurios kaimynais buvo deramasi. Neretai LDK politikai savarankiškai (nederindami veiksmų su Lenkija) derėdavosi su užs. valstybėmis, sudarydavo sutartis ar paliaubas (1655 Kėdainių sutartimi dalis LDK didikų ir bajorų nutraukė uniją su Lenkija ir sudarė su Švedija). LDK didikai ir politikai savarankiškai susirašinėjo su užs. valdovais, siųsdavo savus ir priimdavo jų pasiuntinius. ATR santykius su Rusija daugiausia tvarkė LDK pareigūnai, dokumentus antspauduodavo LDK kancleriai, o sutartis saugodavo LDK archyve. Vis dėlto unijos sudarymas padėjo

LDK išspręsti kai kuriuos jai svarbius užs. politikos klausimus. 1582 Lenkija ir LDK sėkmingai baigė Livonijos karą su Rusija. Zapolskij Jamo paliaubų sutartimi joms atiteko diduma Livonijos, o Kuršo kun-tė tapo bendra vasale. 1600 prasidėjo Lenkijos ir Lietuvos Valstybės karas su Švedija dėl Livonijos. Švedijos kariuomenė įsiveržė į Livoniją, pasiekė Rygą, bet 1605 Salaspilio mūšyje buvo sumušta. Pergalė kaip reikiant nebuvo išnaudota. 1607 Švedija vėl pradėjo pulti. 1621 ji užėmė didž. dalį Uždauguvio ir Kuršo, Rygą. 1629 Altmarko paliaubų sutartimi Švedijai atiteko diduma Livonijos (su Ryga). 17 a. pr. komplikavosi padėtis Rusijoje. Joje kilo dinastinė krizė (nutrūko Riurikaičių dinastija), šalį apėmė badas, prasidėjo bruzdėjimai; tai sudarė palankias sąlygas apsišaukėliams. 1604 iš ATR į Rusiją įsiveržė Dmitrijaus Apsišaukėlio I kar. rinktinė (ją sudarė kai kurių ATR didikų daliniai). 1605 Dmitrijus Apsišaukėlis I įžengė į Maskvą ir buvo karūnuotas caru. Jo politika sukėlė gyventojų nepasitenkinimą. Dmitrijus Apsišaukėlis I buvo nuverstas. 1609 Rusija ir Švedija sudarė prieš ATR nukreiptą sutartį. 1609 ATR kariuomenė įsiveržė į Rusiją ir 1610 09, padedama kai kurių bojarinų, užėmė Maskvą. Rusijoje kilo patriotinis rusų sąjūdis prieš užsieniečių įsigalėjimą šalyje ir ATR kariuomenė iš jos centr. rajonų buvo išstumta. 1618 Deulino paliaubų sutartimi ATR atiteko Smolensko, Černigovo, Severianų Naugardo ir Starodubo žemės. 1621 Lenkija ir LDK kartu kariavo su Osmanų imperija (mūšis prie Chotino), 1633–34 gynė Smolenską. 1648–54 LDK kariuomenė padėjo Lenkijai malšinti ukr. kazokų sukilimą. 1654 prasidėjo ATR karas su Rusija dėl Ukrainos. 1654–55 Rusijos ir ukr. kazokų daliniai užėmė didž. dalį LDK (ir Vilnių). 1655 Švedija užėmė likusią dalį Lietuvos ir didumą Lenkijos. 1656 Lietuvoje ir Lenkijoje prasidėjo sukilimas prieš švedus. 1660 ATR ir Švedija sudarė Olyvos taikos sutartį, kuri atstatė iki karo buv. padėtį. 1660–61 iš Rusijos buvo išvaduotas Vilnius ir diduma Baltarusijos. Karas išsekino kariaujančias puses ir labai nuniokojo LDK. Joje kilo badas ir maras. 1667 Andrusovo paliaubų sutartimi ATR neteko Smolensko ir Kairiakrantės Ukrainos. ATR (ir LDK) pavyko apginti nepriklausomybę, bet valstybės tarpt. autoritetas ir įtaka smuko. 1700 ATR ir Rusija, siekdamos išstumti iš Livonijos ir Karelijos Švediją, pradėjo su ja karą. Per 1700–21 Šiaurės karą LDK vėl buvo okupuota Švedijos ir kariaujančių pusių labai nuniokota. 1709–11 šalyje kilo badas ir maras. Pasibaigus šiam karui ATR, nors ir išsaugojo savo žemes, tapo gretimų valstybių prižiūrima valstybe.

Švedai puola Biržų pilį 1704 (raižinys, Švedijos karo archyvas Stokholme)

LDK nuosekliai, nepriklausomai nuo valdovų ir Lenkijos, vengė karų prie savo sienų, siekė su kaimynais palaikyti taiką. LDK užs. politikai įtaką darė bajorų, susiejusių savo gyvenimą su žeme, pacifizmas. Po 17 a. vid. ir 18 a. pr. pralaimėtų karų ėmė plisti nuostatos, kad silpna valstybė nepavojinga ir niekas jos nepuls. Tokia bajorų pozicija trukdė vykdyti aktyvią užs. politiką.

GYVENTOJAI. SOCIALINĖ STRUKTŪRA

1569 LDK gyveno ~4 mln. gyventojų (vid. tankumas ~13,4 žm./km^2), 17 a. vid. – ~4,5 mln. gyv. (vid. tankumas 15,3 žm./km^2). 17 a. vid.–18 a. pr. dėl karų, nederliaus, bado, epidemijų LDK patyrė 2 demogr. krizes. 17 a. vid. ji neteko ~48%, 18 a. pr. – 35% gyventojų. 18 a. 2 pusėje LDK gyventojų daugėjo sparčiau nei V. Europoje, prieaugis sudarė 13–16%. 18 a. pab. LDK gyventojų tankumas viršijo 1650 lygį. 1790 per pirmąjį gyventojų surašymą LDK gyveno ~3,6 mln. gyventojų. Demogr. krizės neturėjo didelės

įtakos gyventojų social. pasiskirstymui – nuo bado daugiau kentėjo valstiečiai ir miestiečiai, nuo karo veiksmų – bajorai ir miestiečiai. LDK visą laiką gyveno labai daug bajorų – ~5–6% (liet. žemėse – 10–11%, gudų – ~3–3,5%). Iki 17 a. vid. krizės miestuose gyveno ~15% gyv., po karo – tik 12%. Gyventojų didž. dalį sudarė valstiečiai (~75–80%).

ŪKIO PLĖTRA

16 a. 2 pusėje tęsėsi ūkio pakilimas. Valst. žemėse buvo baigta Valakų reforma, kuri pajamas padidino iki 4 kartų. Stambūs ir vidutiniai žemvaldžiai stengėsi savo valdose didinti gamybą, plėtė palivarkus. Didelė grūdų ir miško medžiagos paklausa V. Europoje skatino prek. gamybą bei miškų kirtimą. Bajorams laisvai disponuojant žeme didėjo apyvarta. Beveik visur bajorą karį keitė bajoras ūkininkas, kuris rūpinosi gamyba savo ūkyje ir gaminių pardavimu, ieškojo papildomų pajamų, bet nenoriai ėjo į visuot. šaukimą ar mokėjo mokesčius karo reikalams. Susiklostė stambios žemėvaldos sistema, kuriai apsaugoti 1586 įvesta ordinacija (nuosavybės paveldėjimo sistema, pagal kurią visą turtą paveldi vyriausias sūnus).

16 a. pab.–17 a. pr. miestai ir miesteliai plėtėsi, susidarė jų tinklas. Miestai turėjo savivaldą, buvo amatų, admin., kult. ir švietimo centrai. Prekių iš LDK paklausa ir pinigų apyvarta buvo tokia didelė, kad miestai atlaikė bajorų prek. konkurenciją, jų tinklas darėsi tankesnis, daugėjo savavaldžių miestų. Vilnius buvo didžiausias prek. kelių centras, į kurį prekes sausuma pirkliai veždavo iš R. ir V. Europos, Kaunas – svarbiausias prekybos Nemuno baseino vandens keliais centras. LDK r. dalyje didėjo Mogiliavo reikšmė. Svarbus buvo Dauguvos vandens kelias į Rygą. Antrąja baudžiavos laida vadinamos palivarkinės baudžiavinės sistemos ir bajorų ek. hegemonijos reiškiniai – valstiečių įbaudžiavinimas ir atodirbinės rentos (lažo) vyravimas (išskyrus Žemaitiją) – mažino valstiečių perkamąją galią. Bajorų prek. privilegijos sunkino miestų padėtį, siaurino vidaus rinką. 17 a. 3 d-metyje V. Europoje ėmė mažėti grūdų ir miško medžiagos paklausa, smuko pinigų vertė. 17 a. vidurio polit. ir demogr. krizė paskatino iš dalies atsisakyti palivarkų, vėl ėmusi vyrauti piniginė renta gaivino vidaus rinką. Šios ūkininkavimo krypties nepakeitė ir Šiaurės karo (1700–21) sukelta didelė krizė. 18 a. viduryje LDK kaimas atsigavo ir pasiekė 17 a. 1 pusės lygį.

18 a. 2 pusėje ūkio sistema išliko agrar. pobūdžio, pramonė plėtojosi labai menkai. Dvaruose labiausiai plito maisto pramonė, ypač degtinės ir alaus gamyba. Beveik kiekvienas dvaras turėjo savo degtinės varyklą. Antra pagal intensyvumą dvarų pramonės šaka buvo statybinių medžiagų gamyba (plytinės, lentpjūvės), t.p. geležies, stiklo manufaktūros.

KONFESINIAI SANTYKIAI

Skatinama jėzuitų pirmaisiais d-mečiais po Liublino unijos intensyviai vyko Kat. bažnyčios reforma. Tuo metu V. Europoje vyko katalikų ir protestantų rel. karai, o LDK buvo pripažįstama rel. laisvė. 1573 konvokaciniame seime buvo priimtas Varšuvos konfederacijos aktas, kuris pripažino visišką tikėjimo laisvę ir garantavo, kad niekas dėl tikėjimo nebus persekiojamas. Šis aktas buvo įtrauktas į 1588 Lietuvos Statutą. 1596 Lietuvos Brastoje buvo sudaryta Kat. ir ATR stč. bažnyčių unija. Unitai, arba Rytų apeigų katalikai, pripažino popiežiaus valdžią ir svarbias Kat. bažnyčios apeigas. Nugalėjusi kontrreformacija veikė polit. gyvenimą, bajorų laisves. Katalikybė galutinai įsitvirtino valdant Zigmantu III Vazai. Bažnyčia vykdė kult. gyvenimo ir m-lų kontrolę. 1640 po rel. riaušių uždarius Vilniaus protestantų m-lą LDK protestantų kult. centrais tapo Kėdainiai ir Sluckas. Vilniuje, Polocke, Minske ir kt. miestuose veikė stč. m-los. Nuo 17 a. vid. prasidėjo disidentų rel. persekiojimas. 1658 iš ATR buvo išvaryti protestantai arijonai, 1678 uždrausta atsisakyti katalikybės, 1673 priimtas įstatymas dėl nobilitacijos aktų suteikimo tik katalikams, 1689 Varšuvoje buvo sudegintas LDK bajoras K. Liščinskis (Dievą laikė žmogaus proto ir vaizduotės kūriniu). 17 a. plačiai vyko kova su liaudies tikėjimais,

daugiausia pasireiškusi raganų teismais. 1718 uždrausta statyti protestantų bažnyčias, 1718, 1733 apribotos nekatalikų teisės eiti valst. pareigas, būti renkamiems į Seimą. 1776 Seimo nutarimu, kuriam įtakos turėjo Šviečiamojo amžiaus nuostatos, Lenkijoje ir LDK buvo panaikinta mirties bausmė už kerėjimą.

KULTŪROS RAIDA

16 a. pab.–18 a. LDK kult. gyvenime reiškėsi 3 epochos – Renesansas, barokas ir Šviečiamasis amžius, – paveikusios archit-ros, dailės, lit-ros, muzikos raidą. 16 a. vid. LDK išryškėjo visuomenės poreikis turėti aukšt. m-lą. 1579 įkurtas Vilniaus universitetas, kuris tapo svarbiausiu šalies švietimo, kult. ir mokslo, katalikybės stiprinimo centru. 16 a. 2 pusėje–17 a. pr. reformatų ir kat. kovos skatino raštijos raidą. Nuo 18 a. 3 d-mečio LDK ėmė plisti su jėzuitais konkuruojančių pijorų m-los, kuriose buvo daugiau dėstoma gamtos ir visuom. mokslų dalykų, mokiniai ugdomi piliet. dvasia. 1751, pertvarkydami mokymo sistemą, Vilniuje jėzuitai įkūrė bajorų m-lą *Collegium Nobilium.* 18 a. 3–4 dešimtmetyje pradėjo kurtis žinių skleidimo sistema. Vilniaus u-to spaustuvė pradėjo kasmet spausdinti kalendorių-skaitinių knygas. 1760 Vilniuje buvo išspausdinti pirmieji laikraščiai (lenkų k.). Populiarėjo ist. ir polit. lit-ra. Pradėta sudaryti ir spausdinti dokumentų rinkinius. M. Dogelis parengė ir išleido pirmąjį moksl. leidinį, skirtą teisės studijoms – *Lenkijos karalystės ir LDK aktų kodeksą* (*Codex diplomaticus regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae* t. 1 1758, t. 5 1759, t. 4 1764).

1773 ATR Seimo nutarimu buvo įkurta pirmoji Europoje pasaulietinė švietimo m-jos pobūdžio ir pirmoji Lenkijos ir LDK bendra admin. institucija – Edukacinė komisija. Jai buvo perduotos visos ATR m-los, pavesta rūpintis mokslu. Švietimui ir mokslui finansuoti pajamos buvo skirtos iš buv. jėzuitų turtų (ATR jėzuitų turtai siekė 40 mln. auksinų). Sukurta 3 pakopų m-lų sistema: parapinės pradinės, vid. ir aukšt. m-los. 1775 LDK švietimo prov-ja buvo suskirstyta į 2 dep-tus: Lietuvos ir Baltarusijos. 1781 Lenkijos ir LDK švietimo prov-jos buvo suskirstytos į švietimo apygardas: Lenkijos – 6, LDK – 4 (Lietuvos, Naugarduko, Palenkės ir Žemaitijos). Kiekviena prov-ja turėjo po vieną aukštąją arba vyriausiąją m-lą: Lenkija – Krokuvos, LDK – Vilniaus. 1781 Vilniaus u-tas buvo pavadintas LDK vyriausiąja m-la ir kontroliavo 32 vid. m-las, kurios buvo 2 tipų: apygardinės (6 klasių septynmetės) ir paapygardinės (3 klasių šešiametės). Apygardinės m-los buvo įkurtos Lietuvos Brastoje, Gardine, Kražiuose ir Naugarduke. >25 žemesnės pakopos vid. m-los veikė įvairiose LDK vietose. Mokytojus rengė prie u-to įkurtos mokytojų seminarijos (Vilniuje 1775 buvo įkurta pr. m-lų, 1783–97 veikė trimetė vid. m-lų mokytojų seminarija).

Įgyvendinant nacionalinės m-los idėją ir siekiant, kad m-la padėtų kultūriškai integruoti visą valstybę, padaryti ją nacionaliniu atžvilgiu vienalytę, nebuvo atsižvelgta į ATR politinį dvylipumą bei kultūrinę įvairovę. 18 a. pabaigoje LDK vidurinių m-lų mokiniai buvo ugdomi unitarinės, lenkiškos ATR pilietiškumo ir patriotizmo sekėjais. Lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių kalbos buvo laikomos prastuomenės kalbomis. Vidurinėse ir aukštosiose m-lose vyravo lenkų kalba. Lietuvių kalba išliko tik pradinėse mokyklose.

Š: *Lietuvos Metrika* Knyga Nr. 530 Vilnius 1999, Knyga Nr. 534 Vilnius 2006 ir kt.; *Lietuvos vyriausiojo tribunolo sprendimai 1583–1655* Vilnius 1988; *1791 m. gegužės 3 d. konstitucija* Vilnius 2001. **L: A. Šapoka** *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų unijos* Kaunas 1938; **K. Avižonis** *Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais* Kaunas 1940; **J. Jurginis, I. Lukšaitė** *Lietuvių kultūros istorijos bruožai: Feodalizmo epocha. Iki XVIII amžiaus* Vilnius 1981; **A. Tyla** *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje–XVII a. pradžioje* Vilnius 1986; **D. Butėnas** *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinių ir visuomeninių institucijų istorijos bruožai, XII–XVIII a.* Vilnius 1997; **I. Lukšaitė** *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje* Vilnius 1999; **M. Jučas** *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid.–XIX a. pr.)* Vilnius 2000; **G. Sliesoriūnas** *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: didikų grupuočių kova 1690–1697 metais* Vilnius 2000; **H. Wisner** *Rzeczpospolita Wazów* Warszawa 2002; **R. Šmigelskytė-Stukienė** *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais* Vilnius 2003; **M. Niendorf** *Das Grossfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795)* Wiesbaden 2006.

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Rusijos imperijos valdoma Lietuva (1795–1915)

RUSIJOS VALDŽIA LIETUVOJE

Po 1795 10 įvykusio ATR III padalijimo RI aneksavo likusias LDK žemes (išskyrus Prūsijai atitekusią Užnemunę). Bajorų luominės politinės teisės buvo gerokai apribotos (1908 smulkieji bajorai jas prarado visiškai), bet jie išsaugojo ek. ir kultūrinį viešpatavimą. Teisėjus (išskyrus baudž. bylų), apskričių bajorų vadovus ir bajorų savivaldos pareigūnus, kurie skirstė mokesčius bei prievoles, ir toliau rinko bajorų seimeliai. Bajorų luominės įstaigos (iki 1863) veikė greta valstybinių, paliktas apribotas Lietuvos Statuto veikimas. Dauguma mažų miestų ir apie pusę apskričių centrų laikinai buvo priskirti miestelių kategorijai ir atiduoti į dvarininkų nuosavybę. Miestuose magistratų admin. f-jos perduotos miestų dūmoms. Rusijos administracija perėmė LDK valst. žemes: visas 3 karališkąsias ekonomijas ir visas 20 seniūnijų; daugumą jų išdalijo rusams – Jekaterinos II favoritams, didikams ir aukštiesiems karininkams. Įvesta rekrūtų prievolė.

Jekaterinos II sūnaus Pavelo I valdymo metais (1796–1801) Rusijos režimas Lietuvoje padarė nuolaidų. Buvo amnestuota dauguma 1794 sukilimo dalyvių, jiems grąžinti dvarai. Iš dalies atkurtas Vyriausiasis Lietuvos tribunolas (pavadintas Vyriausiuoju Lietuvos teismu). 1797 aneksuota šalis buvo sujungta į vieną Lietuvos guberniją. 1798 Pavelas I be popiežiaus sutikimo įsteigė Mogiliavo metropolinę arkivyskupiją ir Rusijos vyr-bei pavaldžią Romos katalikų kolegiją.

Imp. Aleksandro I (valdė 1801–25) valdymo pradžioje Rusijos režimas Lietuvoje palengvėjo. 1802–04, remiantis 18 a. pab. Edukacinės komisijos m-lų reformos principais, vykdyta švietimo reforma. Tarp kitų 6 imperijos švietimo apygardų įsteigta ir Vilniaus švietimo apygarda, kuri apėmė Lietuvos Vilniaus, Lietuvos Gardino (įsteigta 1801), Minsko, Vitebsko, Mogiliavo, Kijevo, Voluinės ir Podolės gubernijas. Apygardai vadovavo Vilniaus u-tas (1803 pertvarkytas iš Lietuvos vyr. m-los), jos globėju (kuratoriumu) paskirtas Aleksandro I draugas kun-tis A. J. Čartoriskis. U-tas tęsė 18 a. pab. pradėtą lenkų kultūros ir pilietiškumo ugdymo darbą, per jį buvo įgyvendinama kult. autonomijos politika. A. J. Čartoriskis (remdamasis Vilniaus švietimo apygardos įkūrimu), o nuo 1811 – Mykolas Kleopas Oginskis puoselėjo planus atkurti Rusijos globojamą LDK. Per Prancūzijos–Rusijos karą 1812 06–12 Lietuvą okupavo Prancūzijos imp. Napoleono I kariuomenė. Napoleono I įsaku 1812 07 buvo sudaryta marionetinė Lietuvos laikinosios vyr-bės komisija. Faktinę valdžią turėjo Vilniaus dep-to gubernatorius gen. A. H. Jomini. Kraštas privalėjo maitinti Prancūzijos kariuomenę, kurti naujus kariuomenės ir policijos dalinius. Po 1815 Vienos kongreso Rusijos imperijoje buvo sukurta Lenkijos karalystė; jai priklausė ir Užnemunė. Aleksandras I ėmėsi griežtesnės politikos – pradėjo riboti kult. autonomiją, sparčiau unifikuoti valdymo organus. Vilniaus švietimo apygardos plotas buvo sumažintas rusiškų švietimo apygardų naudai. 1824 Vilniaus švietimo apygardos globėju paskirtas N. Novosilcevas radikaliai siaurino kult. autonomiją, m-lose kaip dalykas ir valdymo svarb. įstaigose, greta lenkų kalbos, buvo įvesta rusų kalba. Dar 1802 panaikintas Vyriausiasis Lietuvos teismas ir sukurti gubernijų teismai. 1812 įvesta Rusijos mokesčių (pagalvės ir kt.) sistema.

Imp. Nikolajaus I valdymo metais (1825–55) režimas sugriežtėjo visoje Rusijos imperijoje, po 1830–31 sukilimo ypač Lietuvoje (ir Lenkijoje). Sustiprėjo šalies rusifikacija. Buvo vykdoma nulenkinimo, arba vadinamoji lenkų pradų naikinimo, politika. Konfiskuoti 1831 sukilimo dalyvių dvarininkų dvarai, iš kitų pareikalauta papildomų mokesčių. Visose valdžios įstaigose įvesta rusų kalba. Į svarb. valdžios ir valdymo postus pradėta skirti tik rusų bajorus. 1840 galutinai panaikintas Lietuvos Statutas ir įvesta

Rusijos teisė. 1832 uždarytas Vilniaus u-tas (1832–42 Vilniuje dar veikė Vilniaus medicinos-chirurgijos akademija, 1833–42 – Dvasinė katalikų akademija; perkelta į Sankt Peterburgą). M-lų valdymo universitetinė org-ja pakeista paprasta administracine. Po 1831 panaikinta Vilniaus švietimo apygarda (jos teritorija perduota Baltarusijos švietimo apygardai), 1850 Vilniaus švietimo apygarda atkurta. Nuo 1839 vid. m-lose, išskyrus katalikų tikybą, viską imta dėstyti rusų kalba. Į m-las pradėta siųsti rusus, nors jų trūkstant palikta ir vietinių, vietoj Lenkijos ir Lietuvos buvo mokoma Rusijos istorijos. Po 1831 nustojo ėjusi beveik visa lenkiška Vilniaus periodika. Represijas patyrė ir Kat. bažnyčia – buvo uždarinėjami vienuolynai (1832 visoje RI uždaryti 196 vyrų vienuolynai), sekuliarizuotos bažn. žemės, klebonijoms palikta po 33 dešimtines. Ilgainiui Rusijos vyr-bė padarė nuolaidų katalikams ir 1847 sudarė konkordatą su Apaštalų Sostu. Pagal jį dalis Vilniaus vyskupijos buvo prijungta prie Telšių (Žemaičių) vyskupijos. Imta ieškoti istorinio rusifikacijos pagrindimo – pradėta įrodinėti, kad iki Krėvos sutarties ir liet. krikšto Lietuva buvo lietuvių-rusų, o iš esmės – V. Rusijos valstybė, kurioje vyravusi rusų tautybė, jos civilizacija ir kultūra. Rusifikacija visų pirma buvo taikoma buvusiai LDK polit. tautai – lenkiškai kalbantiems bajorams. Ji mažiau palietė liet. liaudį, kuri nelaikyta visuomenės dalimi, bet tik valst. ir dvarininkų valdiniais. Žemaičių vyskupijos parapinėse m-lose buvo mokoma lietuviškai, Vilniuje leidžiamos liet. knygos. Nuo 5 d-mečio buvusią LDK (be Užnemunės) oficialiai vis dažniau imta vadinti Šiaurės vakarų kraštu. 1840 iš abiejų gubernijų išbraukta Lietuvos vardas – liko Vilniaus gubernija ir Gardino gubernija. 1843 iš dalies Vilniaus gub. sudaryta Kauno gubernija. Depolonizacija ir rusifikacija pristabdė kult. plėtrą, bet nepakeitė aukštesnės kultūros Lietuvos gyventojų etnosocial., etnopolit. ir etnodemografinės padėties.

Imp. Aleksandras II (valdė 1855–81) po 1856 pralaimėto Krymo karo sušvelnino režimą visoje Rusijoje ir Lietuvoje. Buvo amnestuoti visi polit. tremtiniai – 1830–31 sukilimo dalyviai. Praplėstos Lietuvos bajorų galimybės užimti tarnybą savo šalyje. Vilniaus generalgubernatoriumi paskirtas nuosaikių pažiūrų V. Nazimovas. 1861 buvo paskelbta valstiečių reforma, pagal kurią valstiečiai laikinai palikti dvarininkų prievolininkais; dvaruose kilo neramumų. Be to, Lenkijoje ir Lietuvoje brendo sukilimas. Rusijos valdžia ėmėsi kar. ir policinių priemonių. Į kai kuriuos dvarus buvo įvesta kariuomenė, 1862 08 Kauno gubernijoje dėl polit. rel. manifestacijų paskelbta karo padėtis. Per 1863–64 sukilimą Vilniaus generalgubernatoriumi paskirtas N. Muravjovas pradėjo nuožmią šalies rusifikaciją, kuri neaplenkė ir lietuvių. Negailestingai baudė sukilėlius (pramintas Koriku). Valdžios įstaigose vietiniai pareigūnai keisti rusais, galutinai panaikinta vietos bajorų luominė savivalda. Nuo 1864 pradėta įgyvendinti vad. rusų pradų atkūrimo programą (ją patvirtino Aleksandras II), Vakarų kraštą (t.y. visas RI aneksuotas ATR žemes) imta skelbti *nuo amžių rusų žeme.* Manyta, kad surusintos švietimo ir kult. įstaigos, rus. spauda, stačiatikybės protegavimas ir katalikybės varžymas, rusų valstiečiai ir dvarininkai kolonistai įstengs lietuvius palenkti rusų kultūrai ir civilizacijai. Vietos gyventojams katalikams uždrausta be valdžios leidimo pirkti žemę. Buvo steigiamos rusiškos (liaudies) pr. m-los, jų mokytojais skiriami rusai iš etninės Rusijos vidinių gubernijų, mokoma tik rusiškai (išskyrus Užnemunę), lietuviams krašte uždrausta gauti valstybines valdininkų ir tarnautojų vietas. Nuo 1864 buvo įgyvendinamas lietuvių spaudos draudimas. Imta smarkiau varžyti Kat. bažnyčią: 1863–66 liet. gubernijose uždarytos 32 bažnyčios ir koplyčios, uždrausta statyti naujas ir remontuoti senas, statoma daug cerkvių arba jomis verčiamos bažnyčios, uždrausta iš kitų konfesijų pereiti į katalikybę, kat. kunigai buvo nuolat prižiūrimi policijos, mokiniai per valst. šventes vedami į cerkves, 1864 iš Varnių į Kauną perkeltas Žemaičių vyskupijos centras. 1872 atšaukta kar. padėtis, bet Lietuva buvo valdoma ne pagal bendrus RI įstatymus, o pagal laikinąsias taisykles. Šalis liko be ribotų savivaldos organų žemietijų. Nuo 1872 buvo vykdoma teismų reforma: įvesta taikos teisėjų institucija, 1883 įkurti Vilniaus ir Kauno apyg. teismai bei Vilniaus teismo rūmai apeliacinėms ir polit. byloms. 1867 iš Augustavo gubernijos (1837–67) dalies sudaryta Suvalkų gubernija, kuriai priklausė ir lietuviška Užnemunė.

Griežtas Aleksandro III valdymo (1881–96) režimas Lietuvoje nepajėgė sustabdyti stiprėjančio lietuvių tautinio judėjimo. Rusifikacinė politika patyrė nesėkmę. Valdant imp. Nikolajui II (1896–1917) 1904–06 buvo atsisakyta vad. rusų pradų atkūrimo programos: 1903 pažadėta tikėjimo laisvė, 1904 panaikintas liet. spaudos draudimas, nuo 1905 leista m-lose mokyti tikybos lietuviškai, lietuviams dirbti mokytojais. Rusijos 1905–07 revoliucija privertė daryti polit. nuolaidų visoje Rusijos imperijoje, tai darė įtaką ir Lietuvos visuom. gyvenimui: 1905 leista steigti kai kurias polit. partijas, nuo 1906 buvo renkama Valstybės Dūma (iš viso buvo keturios, atstovais išrinkta ir lietuvių), 1906 leista steigti visuom. d-jas, bet 1905–09 Kauno, 1905–10 Vilniaus gubernijoje galiojo sustiprintos apsaugos padėtis, 1905–08 Suvalkų gubernijoje – kar. padėtis ir iki 1909 – sustiprinta apsaugos padėtis. Rusijos valdžia labiau negu socialdemokratines ir liberalias toleravo nuosaikesnes kat. krypties d-jas ir spaudą.

GYVENTOJŲ SKAIČIUS, LUOMAI IR TAUTINĖ SUDĖTIS

Iki 1795 ATR III padalijimo LDK buvo likę 132 500 km^2 teritorijos su 1,8 mln. gyventojų. Jai priklausė dauguma liet. etninių žemių, kurių r. pakraštys maždaug sutapo su ATR III padalijimo riba. 1795–1858 Lietuvoje (be Užnemunės) vyriškosios lyties gyventojų, pasak ne visai patikimos ofic. statistikos, padaugėjo nuo 463 100 iki 616 900. 1858 Augustavo gub. liet. apskrityse jų buvo ~332 000.

1791 Konstitucija įteisino bajorų ir miestiečių luomus, valstiečiams paskelbė valstybės globą. 18 a. pab. bajorai sudarė ~6,5% visų gyventojų, Žemaitijoje ~10%. Dėl Rusijos politikos 19 a. bajorija silpo. Dalis Lietuvos bajorų luomo narių buvo priimta į Rusijos bajorų luomą. Seimeliams buvo palikta teisė svarstyti nereikšmingas regionines arba savo luomo problemas. Įvestos rangų lentelės vertė bajorus paklusti rusų biurokratams, buvo ribojamos jų pilietinės teisės. Nuo 19 a. pradžios visi bajorai turėjo įrodyti savo kilmę. Pagal 1834 įstatymą, ypač palietusį Vakarų gubernijas, buvo sudarytos komisijos bajorų teisėms tikrinti. Pašalintieji iš bajorų buvo pervedami į vienkiemininkų, miestuose – į vad. piliečių luomą. Dvarininkų, kurie rėmė sukilimus ar juose dalyvavo, dvarai buvo nusavinami, po 1863 sukilimo visi dvarai apdėti kontribucija. Mokesčiai ir 1861 valstiečių reforma smarkiai pakirto dvarų ūkį. 1795 bajorų vyrų (be Užnemunės) buvo 41 482, 1858 – 65 218. 19 a. 2 pusėje stiprėjant lietuvių ir lenkų tautiniam susipratimui, bajorams teko apsispręsti, kurios tautybės jie esą.

Valstiečiai buvo gausiausias, turtiniu ir teisiniu atžvilgiu labiausiai diskriminuojamas gyventojų sluoksnis (po 1861 reformos sudarytas valstiečių luomas gavo ribotas piliet. teises). 1795 dvarininkams priklausė 56% valstiečių, valstybinių buvo 33%, bažnytinių – 10%. Rusijai aneksavus Lietuvą pagausėjo valst. valstiečių. Dar buvo valstiečių – laisvųjų žmonių. 1795 Lietuvoje (be Užnemunės) buvo 335 515, 1858 – 425 082 vyriškosios lyties valstiečiai. 1861 ir 1863 įstatymai įteisino valstiečių luomą. Panaikinus baudžiavą atsirado skirtinė ir privati valstiečių žemėvalda. Valstietija socialiniu požiūriu ėmė sparčiau skaidytis, kūrėsi ūkininkų ir ž.ū. darbininkų (1897 – ~189 000) sluoksniai.

19 a. 1 pusėje miestiečių luomas pasipildė žydais, – jie gavo šio luomo teises. 1795 buvo 49 433, 1858 – 82 483 vyriškosios lyties miestiečiai. Miestiečiams buvo artimi pirklių ir piliečių luomai. 19 a. (iki 1893) veikė amatininkų cechai. 19 a. 2 pusėje plėtojantis pramonei miestų gyventojų daugė-

Dvarininkai 1899 medžioja Vaitkuškio dvaro (prie Ukmergės) miškuose (NČDM)

jo – 1857 Vilniuje jų buvo 58 000, 1897 – 155 000, Kaune 1857 – 23 000, 1897 – 71 000, kituose didesniuose miestuose – po keliolika tūkstančių. Atsirado buržuazijos ir samdomųjų darbininkų (1897 – ~130 000) sluoksniai.

Atskirą luomą sudarė dvasininkai. 18 a. pab.–19 a. pr. kunigai daugiausia buvo bajoriškos kilmės. Dėl vysk. M. Valančiaus (1801–75) veiklos ir po 1861 valstiečių reformos gausėjo kunigų iš valstiečių ir miestiečių, dalis jų įsitraukė į liet. taut. judėjimą. 1834–42 sekuliarizavus bažnytines ir dvasininkų žemes, dvasininkams išlaikyti buvo skiriama lėšų iš iždo. 19 a. 2 pusėje dėl Rusijos valdžios politikos (1863–70 iš viso neleista priimti į seminarijas naujų klierikų) kunigų mažėjo: 1861 Telšių, arba Žemaičių (apėmė ir Kuršo gub.), Seinų ir Vilniaus (apėmė ir Gardino gub.) vyskupijose buvo 1445, 1895 – 1296 kunigai.

1897 apskrityse, kurių centrai įeina į dab. Lietuvos teritoriją (be Klaipėdos kr.) gyveno 2,7 mln. žmonių, 87,3% iš jų kaimuose ir miesteliuose, 12,7% – miestuose. 73,4% gyventojų priklausė valstiečių, 20% – miestiečių, 5,2% – kilminių bajorų luomui.

Lietuviai daugumą sudarė Kauno gubernijoje, lietuviškos buvo vakarinės Vilniaus ir šiaurinės Suvalkų gubernijų dalys. 19 a. lietuviškai kalbančių teritorija mažėjo – traukėsi į vakarus ir šiaurę. Paribyje plito vad. paprastoji kalba (baltarusių k. su lituanizmais) – taip buvo lengviau kalbėtis bažnyčiose, dvaruose, po 1861 – ir valdžios įstaigose. 19 a. vid. kompaktinis liet. k. plotas nebesiekė Gardino, Lydos, Ašmenos, Svierių (Svyrių), Breslaujos, paprastoji kalba pleištu paplito nuo Ašmenos per Vilnių iki Trakų ir Vievio (iš pradžių palei svarb. kelius). 19 a. pab.–20 a. pr. suslavėjo plačios Vilniaus apylinkės, Vilnius, Trakų ir Švenčionių apskričių r. dalys. Lietuviškas buvo Kuršo gub. pajūrio ruožas su Palanga (nuo 1819 atskirtas nuo Kauno gub.) ir Gardino gub. Druskininkų apylinkės. 1897 liet. kalbą gimtąja laikė 1,6 mln., arba 58,3% visų gyventojų, 93,3% jų – valstiečiai, 3,9% – miestiečiai, 2,5% – kilminiai bajorai.

Panošiškių kaimo (prie Rūdiškių) valstiečiai per šventadienį (žrn. *Vairas* 1914 nr. 2)

Vilkmergė (dab. Ukmergė) 1902 (NČDM)

Dauguma baltarusių stačiatikių Vilniuje surusėjo, katalikų – sulenkėjo. Lenkų daugiausia gyveno Vilniuje, 19 a. atsirado kompaktiškos lenkų kalbos salos apie Babtus, Kėdainius, Riešę, Smalvas ir kitur.

1804 žydams iš kaimų buvo įsakyta keltis į miestus ir miestelius, jie gyveno uždarą gyvenimą, turėjo savo administraciją – kahalą. Miestuose jie vertėsi prekyba ir amatais, todėl ilgainiui daugumą turtingųjų pirklių ir verslininkų, t.p. beturtės darbininkijos sudarė žydai. 19 a. 2 pusėje Vilniuje jų buvo 43–47%, 1897 Kaune – 35%, kituose miestuose – apie pusę gyventojų. 1897 gimtąja žydų k. laikė 13,3% gyventojų.

Miestuose atsirado didelis rusų valdininkų ir tarnautojų sluoksnis, po 1863–64 sukilimo į kai kuriuos kaimus (į š. nuo Kauno, Varėnos apylinkėse ir kitur) buvo atkelta rusų kolonistų valstiečių, dauguma jų neprisitaikė prie šalies gyvenimo ir grįžo į Rusiją. 1897 gimtąja rusų k. laikė jau 14,6% gyventojų.

Lietuvoje gyveno ir šiek tiek vokiečių, totorių bei karaimų.

ŪKIO RAIDA

19 a. 1 pusėje valstiečiai augino tradicines ž.ū. kultūras – daugiausia rugius, t.p. kviečius, avižas, žirnius. Didėjo prek. kultūrų – linų, miežių, bulvių (jos labiau paplito 3 d-metyje) – plotai. 19 a. ž.ū produkcija daugiausia buvo išvežama į V. Europą. Vyravo dvi feod. rentos formos – atodirbinė (lažas) ir piniginė (činšas). Piniginė renta skatino valstiečių savarankiškumą, ūkio intensyvinimą. 18 a. pab. činšininkai buvo 42,6% valstiečių, juos papildė valst. valstiečiai. 1860 Kauno gub. buvo 54%, Vilniaus gub. – 38% valstiečių buvo činšininkai. Valstiečiai sudarė kaimo bendruomenę. 1803 Aleksandro I įsaku dvarininkams leista savo valstiečiams duoti asmens laisvę; įsaku pasinaudojo nedaugelis dvarininkų (P. K. Bžostovskis, I. Karpis, kai kurie išlaisvino pavienius asmenis). 1840–57 per P. Kiseliovo valst. valstiečių reformą Kauno gubernijoje lažas činšu pakeistas 50%, Vilniaus gubernijoje – 54% šių valstiečių. 1846–48 privačiuose dvaruose įvesti privalomi inventoriai. 1861 panaikinus baudžiavą valstiečiai gavo teisę kurti luominę savivaldą. Visa dvaro žemė paskelbta dvarininko nuosavybe, skirtinis sklypas su sodyba paliktas valstiečiui nuolatiniam naudojimui už tam tikras prievoles (laikinas), suteikta teisė išpirkti sodybą, ir tik dvarininkui sutikus – visą sklypą. Dėl sukilimo Rusijos valdžia Lietuvoje 1863 kovo mėn. panaikino lažą ir įvedė privalomą žemės išpirkimą. 1870 Vilniaus gubernijoje patvirtinta 91,5%, Kauno – 47,7% išpirkimo aktų. 1864 valstiečių reforma prasidėjo ir Užnemunėje (čia jie buvo asmeniškai laisvi nuo 1807, bet neturėjo žemės nuosavybės). 19 a. pab. dvarininkams dar liko ~1/3 visos žemės, kurią nuomojo arba įdirbdavo samdydami ž.ū. darbininkus. Kai kurie dvarai tobulino ūkininkavimą – įvedė daugialaukę sėjomainą, įsigijo modernios ž.ū. technikos, veislinių gyvulių, pradėjo orientuotis į pieno ir mėsinių galvijų ūkį, plėtė degtinės varyklas. Valstiečiai, greta grūdinių kultūrų, ėmė auginti ir technines – linus, kanapes, penėti mėsinius galvijus. 20 a. pr. valstiečių prek. ūkis plėtojosi sparčiau nei dvarininkų, pradėta steigti kooperatyvus. Svarbi buvo ir Stolypino reforma (kaimų skirstymas į vienkiemius).

Nuo 18 a. pab. iki 19 a. 7 d-mečio išsiplėtė miestų smulkioji pramonė – joje dirbančiųjų padaugėjo ~50%. Vyravo cechai. 1811 akcizo įstatymas sužlugdė stambiąją degtinės ir alaus pramonę, nuo 1827 dvari-

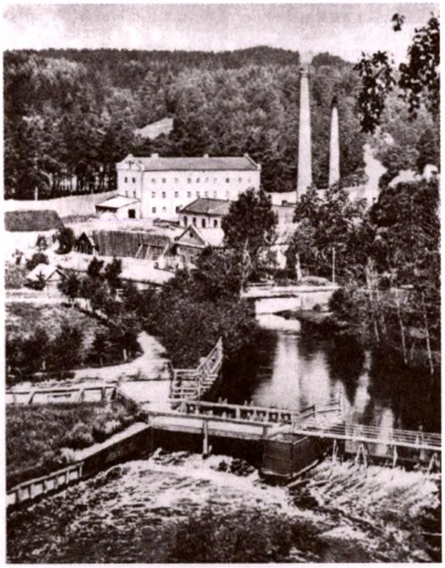

Kučkuriškių popieriaus įmonė prie Vilniaus (19 a. pab., fot. S. F. Fleury)

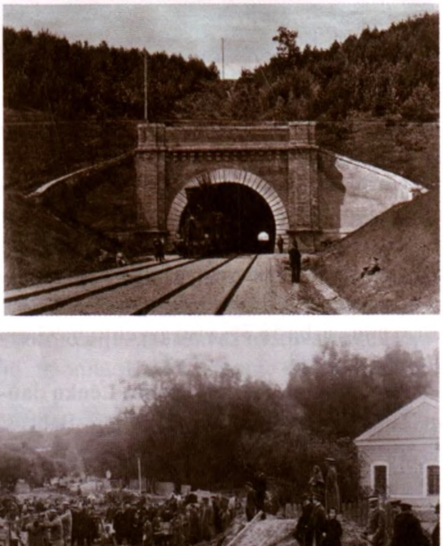

Geležinkelio tunelis Paneriuose prie Vilniaus (1879, fot. J. Čechavičius)

Kanalizacijos tiesimas Vilniuje palei Nerį (19 a. 2 pusė, fot. J. Čechavičius)

ninkai gavo monopolinę propinacijos teisę. 19 a. 3 d-metyje Vilniuje ir Kaune ėmė kurtis tabako ir tekstilės, Vilniuje susitelkė poligr. pramonė (1860 – 12 spaustuvių, 2 litografijos ir raidžių liejykla). Dvarų pramonės įmonės gamino audinius, plytas, degtinę, alų, čia t.p. buvo malūnų. Pramonė pradėjo augti nuo 19 a. 8 d-mečio, ypač 1894–1900: 1894 buvo 848 įmonės, kuriose dirbo 7800 darbininkų, 1899 – 1426 ir 13 200. 19 a. pab. maisto pramonę pralenkė metalo pramonė (ji telkėsi Kaune), toliau pagal apimtį sekė statybinių medžiagų, odos, popieriaus ir poligr., trikotažo ir siuvimo, miško pramonė.

Nuo 19 a. 7 d-mečio Lietuvą palietė Rusiją apėmęs geležinkelių statybos bumas. Iki I pasaul. karo sukurtas pagrindinių geležinkelių tinklas – 1861–62 nutiestas Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelis per Vilnių su atšaka į Karaliaučių (per Kauną), 1871–73 – Liepojos–Romnų geležinkelis – per Šiaulius, 1873 – Radviliškio–Daugpilio, 1884 – Polesės (Vilniaus–Rovno), 1899 – Varėnos–Gardino (per Alytų), t.p. siaurieji geležinkeliai, iki 1836 nutiesta Sankt Peterburgo–Varšuvos plento Suvalkų–Zarasų atkarpa. 1854 Nemune pasirodė pirmieji garlaiviai.

1854 nutiesta pirmoji telegrafo, 1882–96 – pirmosios telefonų linijos Lietuvoje. 19 a. pab. ir 20 a. pradžioje miestuose atsirado kanalizacija ir el. apšvietimas. Kūrėsi bankai arba jų skyriai, taupomosios-skolinamosios kasos.

PASIPRIEŠINIMO IR IŠSIVADAVIMO KOVOS

RI okupaciją LDK (ir visos ATR) bajorų dauguma sutiko priešiškai. 19 a. pr. pagal Europos šalių (Italijos valstybių, Prancūzijos ir kt.) patyrimą kūrėsi slaptos d-jos, masonų ložės, buvo rengiami sąmokslai ir sukilimai. 18 a. pab. Faustino, Felikso ir Sebastiano Ciecerskių iniciatyva buvo įsteigta Vilniaus asociacija (visos org-jos centras buvo Lvove), kuri po ATR III padalijimo ėmė rengti sukilimą. 1797 Ciecerskiai buvo suimti.

1812 Lietuvos visuomenė daug tikėjosi iš Prancūzijos imp. Napoleono I ir jo kariuomenę sutiko palankiai. Tačiau Napoleonas I nežadėjo ATR atkurti. Per visą jo valdymo l-pį Prancūzijos pusėje kovėsi ~200 000 buv. ATR (ir buv. LDK) vyrų. Po 1812 Lietuvoje sustiprėjo masonų veikla – Vilniuje, Ukmergėje ir Raseiniuose įsikūrė keliolika įv. laipsnio tarpusavyje susijusių masonų ložių. Svarbiausia buvo *Uoliojo lietuvio* ložė (1816 turėjo 114 narių). 1817 Vilniaus u-te susikūrė studentų ir dėstytojų slaptos Šubravcų, Filomatų, Filaretų ir Spindulingųjų slaptos d-jos (filaretai, filomatai, Spindulingųjų draugija, šubravcai). Iš pradžių jos rūpinosi doriniu tobulėjimu, saviaukla, švietimu, vėliau kai kurios (filomatai) tapo rev. org-jomis. 19 a. 3 d-metyje masonų ložės ir susektos slaptos d-jos buvo uždarytos, dalis narių nubausti.

1830 prasidėjo sukilimas Lenkijos karalystėje (t.p. ir Užnemunėje) 1831 pr. – ir D. Lietuvoje. 1831 01 Vilniuje sukilimui vadovauti įkurtas Vyr. k-tas. Iš pradžių sukilėliai užėmė daugumą apskričių centrų, bet RI kar. junginiai sukilėlius išblaškė, iki vasaros jie išlaikė tik 1 apskrities centrą – Panevėžį. Birželio mėn. į Lietuvą atžygiavo A. Gelgaudo vadovaujamas lenkų korpusas (12 700 karių); greitai užėmė Kauną, tikėdamasis miestiečių sukilimo, šturmavo Vilnių, kuriame buvo sutelkti dvigubai gausesni Rusijos kariuomenės junginiai, bet Panerių kautynėse patyrė pralaimėjimą (žuvo ~600 sukilėlių, pateko į nelaisvę – ~600), skubiai traukėsi (ilgiau gynėsi ties Šiauliais ir prie Prūsijos sienos), dalis korpuso perėjo į Prūsiją ir ten buvo internuota, kita prasiveržė į Lenkiją. Lietuvos sukilėliai aiškių polit. nuostatų nesuformavo, bet vyravo unijinės tendencijos. Sukilimo pralaimėjimą lėmė Rusijos kariuomenės persvara, t.p. siaura jo social. bazė: sukilimo vadovai žadėjo valstiečiams laisvę tik po pergalės, telkė juos prievarta, jiems vadovavo – Žemaitijoje įvyko valstiečių maištų prieš sukilėlių administraciją.

19 a. 4–5 d-metyje buvo rengiami sąmokslai, juos siekė organizuoti S. Konarskio, P. Savičiaus ir kitų org-jos (Jaunosios Lenkijos org-ja, brolių Dalevskių vadovaujama Lietuvos jaunimo brolybės sąjunga).

Nuo 1861 Lenkijoje ir Lietuvoje pradėta rengtis naujam sukilimui – susikūrė baltųjų ir raudonųjų partijos (grupuotės). Baltieji (Lietuvoje jiems vadovavo J. Geištoras), konservatyvusis dvarininkų sluoksnis, manė, kad pirma reikia išsivaduoti iš Rusijos valdžios, o jau tada imtis socialinių reformų. Sukilimą jie laikė svarbia kar. demonstracija, kurią parems Vakarų valstybės. Raudonieji siekė Lietuvos autonomijos bendroje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, skelbė socialines reformas: suteikti valstiečiams nuosavybėn jų dirbamą žemę, duoti jiems piliečių teises kaip ir bajorams. Į sukilimą kėlė plačius liaudies sluoksnius. Jie tikėjosi, kad sukilimą pavyks sukelti ir Rusijoje. 1863–64 sukilimas sausį per anksti prasidėjo Lenkijoje, vasarį – ir Lietuvoje. Susikūrė daug būrių. Balandį suformuota Z. Sierakausko rinktinė žygiavo į dab. Latviją ten sukilėliams padėti, bet gegužę per Biržų kautynes buvo sumušta. Vėl buvo grįžta prie padrikų partiz. karo metodų. Vilniaus generalgubernatoriumi paskirtas N. Muravjovas sukilimą malšino žiauriai, bet kartu agr. priemonėmis siekė patraukti į savo pusę valstiečius. Sukilimui netekus perspektyvos ir negavus Vakarų valstybių kar. paramos, vasaros pabaigoje nuo jo pradėjo trauktis dvarininkai baltieji. 1863 03 Lietuvoje užėmę sukilėlių vadovybę, baltieji 07 vėl perleido ją raudoniesiems. Iki 1863 pab. buvo suimti ir nužudyti sukilimo Lietuvoje pagr. vadai raudonieji – Z. Sierakauskas, K. Kalinauskas, ir A. Mackevičius. 1864 žiemą sunaikinti paskutiniai sukilėlių būriai. Šiuo sukilimu baigėsi bajoriškasis išsivadavimo kovų etapas Lietuvoje. Bajorų luomas patyrė sunkų Rusijos valdžios smūgį, prarado kult. vyravimą. Po sukilimo išsivadavimo kovų pobūdis iš esmės ėmė keistis.

Per 1863–64 sukilimą kalviai kala ir tiesina sukilėliams dalgius (dail. A. Grottgerio piešinys)

1864–1904 lietuvių tauta priešinosi lietuvių spaudos draudimui. Knygnešiai slapta per Rusijos ir Vokietijos imperijų sieną gabeno draudžiamąją liet. lit-rą, platino ją, steigė knygnešių organizacijas (žinomos 26). Įkliuvę buvo Rusijos valdžios baudžiami (įkliuvo >2850 žmonių, kai kurie ne kartą, dauguma jų buvo represuoti – tremiami, kalinami, mokėjo pinigines baudas). Slaptų m-lų mokytojai – daraktoriai mokė vaikus liet. rašto. Iki 2004 surinkta žinių apie 6123 knygnešius ir daraktorius. Po 1863–64 sukilimo Kat. bažnyčia buvo vienintelė organizuota institucija, kuri priešinosi etnokonfesinei Rusijos politikai Lietuvoje. Žemaičių vysk. M. Valančius (1850–75) netrukus atsisakė aprobuoti vad. graždanka (reformuotas rus. raidyno – kirilikos – variantas) leidžiamas maldaknyges, 1867–69 suorganizavo slaptą liet. rel. knygų leidybą M. Lietuvoje ir jas į D. Lietuvą gabenančių knygnešių tinklą (ir pirmąją knygnešių d-ją – Valančiaus lietuviškų knygų leidimo ir platinimo organizaciją), visų pirma įtraukdamas jaunosios kartos kunigus. 19 a. pab.–20 a. pirmaisiais d-mečiais kūrėsi slapti katalikų vienuolynai: 1897 Žemaičių, Seinų, Vilniaus vyskupijose jų buvo 3, 16 ir 2, 1914 atitinkamai 11, 29 ir 6. Šalia lenk. vienuolijų veikė 3 lietuviškos (Marijos tarnaičių, Švč. Jėzaus ir Skaisčiausios Mergelės Marijos Širdies dukterų).

Per Rusijos 1905–07 revoliuciją Lietuvoje įvairiatautei miestų darbininkijai didelę įtaką darė LSDP, Bundas, Lenkijos socialistų partija ir RSDDP. Dėl didelės LSDP ir iš dalies LDP įtakos rev-ja Lietuvos kaime virto tautiniu sukilimu. Pavasarį valstiečiai pradėjo šalinti rusų administraciją valsčiuose ir keisti ją lietuviška, naikino monopolius (valstybines alkoholio parduotuves); judėjimas pasiekė apogėjų rudenį. Rusų administracija buvo panaikinta 82 Kauno gub. (iš 145), 33 (iš 80) lietuviškuose Suvalkų gub. ir 10 (iš 55) lietuviškuose Vilniaus gub. apskričių valsčiuose. Valdžios įstaigas neretai pašalindavo ginkl. būriai. Rudenį, bijodami iš Latvijos atžygiuosiančių juodašimčių, masiškai ėmė ginkluotis ir burtis Š. Lietuvos valstiečiai. Per 1905 12 04–05 įvykusį Didįjį Vilniaus sei-

mą buvo priimti nutarimai, siekiantys plačios Lietuvos autonomijos. Iš Seimo grįžę atstovai ragino valstiečius šalinti rusų policiją, valdininkus, mokytojus, neleisti jaunimo į kariuomenę. Rev-ja Lietuvoje neįgavo plataus ginkl. sukilimo pobūdžio. Nuo 1905 pab. kaimuose siautė Rusijos kariuomenės baudž. daliniai. 1906–07 veikė lietuvių, lenkų ir žydų teroristinės grupuotės. Rev-ją slopinant daugiausia nukentėjo LSDP, bet 1907 liet. socialdemokratai dar gavo daugumą per rinkimus į II Valst. Dūmą. Rev-ja pralaimėjo, bet Rusijos valdžios padarytos nuolaidos atvėrė liet. tautai laisvesnės kultūrinės ir politinės raidos kelią.

KULTŪRA IR ŠVIETIMAS

19 a. Lietuvos kaime plėtojosi universalioji ir liaudies kultūros, kurios ilgainiui susiliejo į vieną. Dauguma bajorų laikė save liet. kilmės, bet lenk. tautybės (*gente lituanus, natione polonus*) asmenimis. Dvaro ir kaimo dvasinis gyvenimas buvo artesnis nei dvaro ir miesto. Plėtojantis tautiniam sąjūdžiui kaimo kultūrai ugdyti skirta daugiausia dėmesio, nes liaudis geriausiai išsaugojo savo senąją kalbą ir papročius.

Miestų kultūra nebuvo vienalytė – lenkai, žydai, lietuviai, rusai, totoriai, karaimai dėl kalbinių ir konfesinių skirtumų buvo iš dalies atsiriboję. 19 a. Vilniaus u-tas buvo svarbiausias kultūros ir švietimo centras Lietuvoje, savo moksl. darbais, pažangiomis studentų d-jomis jis pagarsėjo visoje Europoje. Dėstė žymūs mokslininkai – I. Danilavičius, G. E. Groddeckas, J. Lelewelis, A. Sniadeckis, J. Sniadeckis (1807–15 – u-to rektorius), H. Stroynowskis (1799–1806 – u-to rektorius) ir kiti. Iš pradžių vyravo lot., nuo 19 a. 2 d-mečio – lenkų kalba. Studentų daugėjo (1824 imatrikuliuota 900, 1830 – 1321), mokėsi ir lietuvių, daugiausia žemaičių bajorai. U-to profesūros pastangomis Vilniuje įsikūrė moksl. ir kult. d-jų: Medicinos (1805), Labdarybės (1808), Spaudos (vad. Tipografijos, 1818) ir kitų. Vilnius tapo svarbiu lenkų kultūros židiniu, šia kalba buvo leidžiama daug spaudos. Po 1803–04 švietimo reformos veikė parapinės mokyklos (pradinės), apskrities mokyklos ir gimnazijos. Pagrindine mokymo kalba tapo lenkų. Po 1830–31 sukilimo kai kurios dviejų pastarųjų tipų m-los buvo uždaromos: 1809 Vilniaus gub. jų buvo 15, 1839 – 10, 1858 Vilniaus ir Kauno gub. – 13. 1804 parapinių m-lų 1804 Vilniaus gub. buvo 153, 1839 – 67, 1856 Vilniaus ir Kauno – 94 (nuo 19 a. 6 d-mečio dalis priklausė Valstybės turtų m-jai). Žemaičių vyskupijos parapinėse ir kaimo daraktorinėse m-lose buvo mokoma lietuviškai. Po 1831 sukilimo Vilniuje lenkų kalba leista nedaug leidinių – dvikalbis pusiau oficialus laikr. *Vilenskij vestnik–Kurier Wileński* (1841–1915), unijinės krypties žrn. *Athenaeum* (1841–51), keletas kitų. 1832 uždarius Vilniaus u-tą, vėliau ir kitas aukštąsias m-las, krašto kult. ir moksl. gyvenimą telkė Vilniaus laikinoji archeologijos komisija (1855–64) ir Senienų muziejus. 19 a. lit-roje ir dailėje vyravo (kaip ir V. Europoje) romantizmas, jį skatino ir nepriklausomybės siekis, kūrė talentingas poetas A. Mickevičius. 19 a. 1 pusėje atsirado demokratinės lietuvių tautinės kultūros židinių: 19 a. 3 d-metyje Vilniaus u-te susibūrė lituanistinis studentų būrelis, Sankt Peterburge 5 d-metyje veikė lietuvių būrelis – dalyvavo S. Daukantas, J. K. Gintila, M. Valančius ir kiti; 1845–64 Varniuose M. Valančius telkė apie save liet. intelektualus, išrūpindavo jiems valst. ir bažn. tarnybas; Svirlaukio (Kuršo gub.) dvarininkas P. Smuglevičius priglausdavo liet. intelektualus, buvo jų mecenatas. Gausėjo liet. spaudos: 1801–50 išleisti 227 liet. spaudiniai, 1851–61 – 205.

Po 1863 sukilimo vykusios represijos neigiamai paveikė Lietuvos kultūrą ir švietimą. Parapinės m-los uždarytos, jų vietoje buvo steigiamos rusiškos pradinės (liaudies) m-los, į jas skiriami tik mokytojai rusai, mokoma tik rusų kalba (išskyrus Užnemunę). Lietuviai nenoriai leisdavo į ją savo vaikus, mokė juos slaptose m-lose. Mokytojams rengti įsteigtos Maladečinos (1864), Panevėžio (1872), Veiverių (1872, lietuviai buvo priimami tik į ją) mokytojų seminarijos. Buvo pertvarkytas vid. m-lų tinklas: 19 a. pab. Kauno gubernijoje teveikė 4, Vilniaus gub. liet. apskrityse – 4 (ir 1 realinė m-la), Suvalkų gubernijoje – 3 g-jos. Įvedus spaudos draudimą liet. liaudis boikotavo graždanka išspausdintą liet.

spaudą, jos išleista nedaug. M. Lietuvoje susitelkė necenzūruojamos liet. spaudos leidyba (nuo 1886 – ir periodinės). Liet. kalba mokoma slaptose m-lose, klojimo teatruose vyko nelegalūs liet. vaidinimai. Atsiskleidė rašytojų ir poetų V. Kudirkos, Maironio, Žemaitės ir kitų talentai.

Gausėjant iš Rusijos atvykusių valdininkų plėtojosi rusų kultūra – buvo leidžiama ofic. spauda, vadovėliai, rel. lit-ra. 1864–1915 veikė Vilniaus archeografijos komisija, išleido 39 t. aktų, skirtų buv. LDK teritorijai (daugiausia jos stačiatikių gyvenimui). 1867 įkurtas Rusijos geografų d-jos Š.v. skyrius.

1904–06 Rusijos valdžios padarytos nuolaidos atvėrė kelią lietuvių ir lenkų kultūros plėtotei. Daugėjo liet. d-joms priklausančių m-lų: 1907–14 *Saulės* d-ja (neofic. duomenimis) įsteigė 62 pr. m-las ir kursus suaugusiesiems, 1907 – ped. kursus; 1907–14 *Žiburio* d-ja – 20 pr. m-lų, 1907 – mergaičių prog-ją. Pagausėjo liet. spaudos (1905–15 išleista 3632 liet. knygos). 1907–14 Vilniuje veikusi Lietuvių dailės draugija iki 1914 surengė 8 dailės parodas (dalyvavo ir M. K. Čiurlionis). 1907 įsteigta Lietuvių mokslo draugija tyrė liet. kalbą, rinko tautosaką, plėtojo antrop., archeol., archeografinius ir ist. tyrinėjimus. 1907 įsteigta lenkiška (artima krajovcams – LDK bajorų palikuonims, ist. Lietuvą laikiusiems vientisu kraštu) Vilniaus mokslo bičiulių draugija atliko panašias funkcijas. 1905 įsteigta *Vilniaus kanklių* d-ja propagavo muz. ir dramos kūrinius, tokį tikslą turėjo ir 1905 Kaune legalizuota *Dainos* draugija (įk. 1899), kitos d-jos; prie jų veikė chorai, b-kos-skaityklos ir kitos kultūros įstaigos. 20 a. pirmaisias d-mečiais liet. kultūra gerokai subrendo – pagausėjo liet. rašytojų, kurie orientavosi į naujausios V. Europos, lenkų ir rusų lit-ros kryptis, savo kūrybą skyrė ne tik kaimo žmogui, bet ir intelektualesniam skaitytojui. Pasirodė spec. lit-ros ir meno žurnalų bei almanachų. Buvo padėti profesionalios muzikos ir teatro pagrindai, atsirado profesionali meno kritika. Liet. kultūros plėtotė glaudžiai siejosi su lietuvių tautiniu judėjimu.

LIETUVIŲ TAUTINIS JUDĖJIMAS

19 a. pr. atsiradus lituanistiniam sąjūdžiui prasidėjo dalies lietuviškai kalbančių bajorų tautinis atgimimas (pabudo jų tautinė savimonė). Jie daugiausia buvo kilę iš Žemaitijos – čia bajorai ir praturtėję valstiečiai rūpinosi savo vaikų išsilavinimu, šie – dvasinį liaudies gyvenimą pradėjo pripažinti kultūra. Įtaką darė ir iš V. Europos plintančios šviečiamosios idėjos, M. Lietuvos liet. kultūra. A. Strazdas, S. Stanevičius ir kiti liet. kalba kūrė grožinę lit-rą, vysk. J. A. Giedraitis ir grupė kunigų – religinę. 19 a. 3 d-metyje prasidėjo lietuvių tautinis judėjimas – tautiškai susipratę žmonės įsitraukė į kult. darbą, pradėjo kovą dėl asmens ir tautos teisių (tautinis atgimimas plėtojosi toliau ir apėmė platesnius valstietijos ir bajorijos sluoksnius); 1822–23 Vilniaus u-te susikūrė neformalus studentų lietuvių būrelis (dalyvavo S. Daukantas, K. R. Nezabitauskis-Zabitis, S. ir E. Stanevičiai bei kiti. Kilo moksl. susidomėjimas liet. praeitimi ir kalba (veikalų paskelbė K. P. Bogušas, J. Čiulda, S. Daukantas, T. Narbutas, J. Plateris, senienas kaupė D. Poška). Į visuom. sąmonę skverbėsi nauja tautos samprata (bajorai atsigręžė į savo etn. šaknis, į tautos keitimąsi buvo įtraukti lietuviškai skaitantys valstiečiai), bet ji dar buvo silpna. 19 a. viduryje liet. tautinio judėjimo centras buvo Varniai, Žemaičių vyskupija. Iki 1863 liet. tautinis sąjūdis reiškėsi bajoriškosios kultūros formomis. 19 a. 6–7 d-metyje vyraujančią įtaką liet. tautiniam atgimimui ir judėjimui turėjo dvasininkija. 19 a. 1 pusėje ištikta dorovinio nuopuolio ir sumaterialėjusi, amžiaus viduryje ji buvo veikiama V. Europos bažnyčių siekio pakelti katalikybės prestižą ir apsivalyti nuo feod. apnašų; dvasininkijos demokratėjimą lėmė ir patirtos represijos. Bažnyčios buv. LDK teritorijoje demokratėjimo pradininkas – Mogiliavo arkivyskupas (1851–55) I. Hołowińskis. Jo mokinys Varnių kunigų seminarijos rektorius (1845–50) ir Žemaičių vyskupas (1850–75) M. Valančius toliau stengėsi demokratizuoti Bažnyčią, ją lituanizuoti. Į svarb. parapijas jis stengėsi paskirti liet. kunigus – Varnių seminarijos auklėtinius, rūpinosi liet.

parapinių m-lų steigimu, liet. knygų leidyba, reikalavo, kad kunigai bendrautų su tikinčiaisiais lietuviškai, 1858–64 vadovavo blaivybės brolijų, kurios telkė valstiečius ir miestelėnus į bendrą org-ją, veiklai.

Nuo 19 a. vid. lietuvių tautiniame sąjūdyje atsirado idėjinių ir polit. prieštaravimų, klostėsi srovės, siekiančios skirtingų tikslų: dvasininkija siekė pradinio mokslo ir didaktinės lit-ros plėtojimo, pasaulietinė inteligentija laikė tokią programą per siaura. 19 a. 7 d-metyje–20 a. pr. tautinis judėjimas stiprėjo, tapo masinis, lietuvių liaudis ėmė virsti modernia tauta. Judėjimui buvo būdinga slaptumas ir kova dviem kryptimis – su rusifikacija ir polonizacija. Priešinantis rusifikacinėms užmačioms susiklostė Rusijos valdžios neįveikiamas keturkampis: pasaulietinė ir dvasininkų inteligentija rengė liet. spaudinius, redagavo period. leidinius, siuntė jiems straipsnius ir korespondencijas, M. Lietuvos spaustuvės pajėgė patenkinti draudžiamosios liet. lit-ros paklausą, knygnešiai gabeno ir platino šią lit-rą, tauta (1897 48% lietuvių buvo raštingi) draudžiamąją lit-rą skaitė, savo lėšomis ją rėmė, iš draudžiamų liet. elementorių mokė savo vaikus. Nuo 19 a. 9 d-mečio lietuviai valstiečiai siuntė kolektyvinius prašymus dėl spaudos draudimo panaikinimo ir teisių liet. kalbai. 19 a. 8 d-mečio pradžioje tautiniame judėjime įsivyravo naujos kartos pasaulietinė inteligentija, kilusi daugiausia iš Suvalkijos, kuri tapo svarbiausiu liet. tautinio judėjimo regionu, ūkininkų. 19 a. 2 pusėje susidarė liet. tautinio judėjimo židiniai Maskvos, Sankt Peterburgo ir Varšuvos u-tuose – neofic. d-jose ir būreliuose liet. studentai platino, skaitė draudžiamąją liet. spaudą, rūpinosi jos legalizavimu. 19 a. 8 d-metyje M. Lietuvoje pradėta leisti liet. period. spaudą, leidinių red-jos tapo taut. judėjimo organizaciniais centrais, turėjo savo korespondentų ir platintojų tinklą D. Lietuvoje. Jau leidžiant *Aušros* mėnraštį (1883–86; redaktoriai J. Basanavičius, J. Šliūpas, J. Mikšas, M. Jankus, J. Andziulaitis-Kalnėnas) pradėjo didėti ideologinė visuom. srovių – konservatyviosios katalikiškosios ir pasaulietinės liberalios – diferenciacija. Liet. pasaulietinė inteligentija dvasininkijos veikloje įžvelgė stiprėjantį klerikalizmą. Nors *Varpas* (1889–1905; redaktoriai V. Kudirka, J. Adomaitis-Šernas, J. Kriaučiūnas, S. Matulaitis, J. Bagdonas, Jurgis Šaulys, Jonas Vileišis, P. Višinskis) ir skelbė tautos vienybės idėją, bet liko liberalios pakraipos žurnalu. Jis ragino lietuvius priešintis rusifikacijai ir polonizacijai, svarstė Lietuvos polit. ateities ir valstybingumo klausimus. 1888 įsikūrus varpininkų grupuotei baigė formuotis liberali liet. tautinio judėjimo srovė. Kat. žurn. *Šviesa* (1887–88; faktiškai redagavo J. Angrabaitis, P. Urbonavičius, K. Pakalniškis) ir laikr. *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga* (1890–1904) priešinosi rusifikacijai, bet nekėlė anticarinių polit. siekių. J. Tumo-Vaižganto iniciatyva leidžiamas žrn. *Tėvynės Sargas* (1896–1904) buvo kovingesnis, jis padėjo visiškai susiformuoti moderniai katalikiškai liet. tautinio judėjimo srovei. 19 a. pab.–20 a. pr. kova su polonizuotojais dėl liet. kalbos teisių bažnyčiose t.p. buvo tautinio judėjimo išraiška. Dėl kalbos vartojimo per pamaldas bažnyčiose kildavo muštynių, tautiškai susipratę kunigai, užsitraukdami vyskupijų kurijų nemalonę, sakydavo pamokslus lietuviškai. 1906 liberalių ir katalikiškų pažiūrų inteligentai nusiuntė popiežiui Pijui X memorandumą *Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose.* 19 a. 2 pusėje Kauno ir Seinų kunigų seminarijose slapta nuo lenkiškos jų vadovybės veikė liet. klierikų d-jos, jose buvo skaitoma ir platinama draudžiamoji liet. lit-ra. Nuo 19 a. 9 d-mečio liet. inteligentai jau puoselėjo Lietuvos valstybės atkūrimo idėjas (J. Basanavičius, P. Matulaitis, J. Šliūpas), 19 a. pab. besikuriančios nelegalios lietuvių polit. partijos t.p. kėlė Lietuvos valstybingumo klausimus: 1896 įkurta Lietuvos socialdemokratų partija siekė suverenios Lietuvos, apimančios Vilniaus, Kauno, Suvalkų ir Gardino gubernijas bei sujungtos su gretimomis valstybėmis fed-jos pagrindu. LSDP idealas buvo Vakarų šalių socialdemokratijos traktuojamas socializmas be proletariato diktatūros, pirmiausia siekta dem. teisių ir laisvių. 1902 įsikūrusi Lietuvos demokratų partija atstovavo liberaliajai liet. tautinio judėjimo srovei. Artimiausias jos tikslas buvo terit. autonomija Rusijos sudėtyje, galutinis – nepriklausoma Lietuva. 20 a. pr. jau buvo (nors negalutinai) susiformavusi moderni lietuvių tauta. Sustiprėjo lietuvių valstiečių tautinė ir piliet. savimonė,

atsirado moderniai tautai būdinga social. ir polit. sandara – gana gausi liet. inteligentija, polit. partijos bei ideol. srovės, nedidelis verslininkų sluoksnis, buvo samdančiųjų darbo jėgą, t.p. ją parduodančiųjų. V. aukštaičių tarmės pagrindu klostėsi bendrinė liet. kalba. Savo kilme tauta iš esmės buvo valstietiška, į ją įsiliejo mažesnė dalis Lietuvos bajorų.

Nuo 1905 lietuvių tauta pradėjo aktyvų polit. gyvenimą. 1905–06 buvo mėginama įkurti Lietuvos krikščionių demokratų partija, nors ji neįsikūrė, bet liko stipri katalikiška krikščionių demokratų srovė. Veikiama popiežiaus Leono XIII enciklikų ir krikščioniškojo demokratinio judėjimo Europoje ji puoselėjo tautinę kultūrą, siekė spręsti social. klausimą. Krikščionys demokratai savo gausia spauda, d-jomis, m-lomis, koop. judėjimu oponavo 1905–07 didelę įtaką įgavusiems socialdemokratams, siekė iš jų atkovoti įtaką lietuvių visuomenei. 1905–07 nuosaikieji liberalai telkėsi į Tautiškąją lietuvių demokratų partiją, siekė autonomijos, propagavo nac. valstybės ir tautos vienybės idėją, vad. realią polit. taktiką (parlamentinę reformistinę kovą). Apie laikr. *Viltis* (1907–15) susitelkę Vilniaus inteligentai liberalai ir Kauno krikščionys demokratai sudarė viltininkų (būsimųjų tautininkų) tautinio judėjimo srovę, pagr. tikslu jie laikė kovą su lenk. nacionalizmu. Kauniečiams labiau pabrėžiant klerikalizmą ir praktinį socialinį darbą vilniečiai 1914 susitelkė apie žrn. *Vairas* (1914–15, 1923–24, 1929–40), sudarė vairininkų grupuotę. Apie dienraštį *Vilniaus žinios* (1904–09) iki 1907 telkėsi liberalai ir krikščionys demokratai, vėliau – liberalai ir socialdemokratai. Liberalai, kaip ir socialdemokratai, buvo už Bažnyčios atskyrimą nuo valstybės, krikščionių demokratų social. darbą vadino klerikalizmu, juos pačius – atžagareiviais, save – pirmeiviais. Spaudoje tarp jų vyko aštri polemika, kaip priešpriešą pirmeiviai steigė savo d-jas (daugiausia Suvalkijoje) – *Šviesą* (1906–09), *Marijampolės ūkininkų draugovę* (1907–40). Socialdemokratai (jie patyrė didelį Rusijos valdžios smūgį slopinant 1905–07 rev. įvykius) ir liberalai veikė sunkesnėmis sąlygomis – Rusijos valdžia uždarinėjo jų d-jas ir period. leidinius. Lietuvoje veikė beveik visų lenkų polit. partijų padaliniai. Lenkiškai kalbantys krašto inteligentai – krajovcai – norėjo atkurti modernizuotą LDK, kurioje lygias teises turėtų lietuviai, lenkai ir baltarusiai. Dem. pažiūrų liet. inteligentai 1905 su jais sudarė Vilniaus autonomistų būrelį, kuris, lietuviams laikantis tautinės valstybės kūrimo koncepcijos, iširo. 1914 vasarą prasidėjus I pasaul. karui M. Yčas Valst. Dūmoje išdėstė Gintarinę deklaraciją, kuria argumentavo lietuvių etnopolit. savarankiškumą, linkėjo RI sutelkti visas liet. etnines žemes (ir M. Lietuvą).

20 amžiaus pirmaisiais dešimtmečiais lietuvių tauta toliau modernėjo – išsiskleidė visas politinių partijų ir ideologinių srovių spektras, išaugo politinė sąmonė ir valstybingumo idėja, lietuviai jau valdė dalį prekinio ir finansinio kapitalo. Pav.

Š: *LTSR istorijos šaltiniai* t. 1–2 Vilnius 1955–65; *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla* / sud. A. Tyla Vilnius 2004. **L: A. Tyla** *1905 revoliucija Lietuvos kaime* Vilnius 1968; **V. Merkys** *Lietuvos pramonės augimas ir proletariato formavimasis XIX a.* (tekstas rus. kalba) Vilnius 1969, *Knygnešių laikai 1864–1904* Vilnius 1994, *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias 1864–1904* Vilnius 1994, *Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo* Vilnius 1999, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.* Vilnius 2006; **P. Čepėnas** *Naujųjų laikų Lietuvos istorija* t. 1 Chicago 1977; *Lietuvių atgimimo istorijos studijos* t. 1–17 1990–2001; **R. Vėbra** *Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje* Kaunas 1992; **E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas** *Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje* Vilnius 1996; **R. Laukaitytė** *Lietuvos vienuolijos: XX a. istorijos bruožai* Vilnius 1997; **L. Mulevičius** *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje* Vilnius 2003; **B. Kaluškevičius, K. Misius** *Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai* Vilnius 2004; **I. Šenavičienė** *Dvasininkija ir lietuvybė* Vilnius 2005.

Lietuva I pasaulinio karo metais (1915–1918)

KARO VEIKSMAI

I pasaul. karo pradžioje Kaune ir į v. nuo jo, prie Alytaus, Merkinės, Varėnos, Druskininkų buvo dislokuota Rusijos Š.v. fronto kariuomenės 1 armija (vadas P. Rennenkampfas). Po nesėkmingos Rusijos kariuomenei R. Prūsijos operacijos (1914 08 17–09 15) ir kautynių ties Augustavu (09 17) Vokietijos kariuomenė įsiveržė į Užnemunę, bet 1914 pab. buvo iš ten išstumta. 1915 02 Lietuvoje sutelktą Rusijos kariuomenę puolė Vokietijos Rytų fronto 8 (vėliau – *Nemuno*) armija (vadas O. von Belowas) ir 10 armija (vadas H. Eichhornas). 1915 07 21 Vokietijos kariuomenė užėmė Šiaulius, 07 27 – Panevėžį, 08 18 – Kauną (puldama Kauno tvirtovę ji panaudojo 420 mm kalibro art. pabūklus). 1915 08 30 Vokietijos 10 armija prie Vilniaus puolė Rusijos 10 armiją; bandydama ją apsupti 09 09 pralaužė Rusijos kariuomenės gynybą ir 09 19 užėmė Vilnių. Karo veiksmai padarė didelių materialinių nuostolių, sukėlė demografinių pokyčių. Buvo visiškai sugriauti Šiauliai, ~50 mažesnių miestų ir miestelių, ~1200 kaimų. Į Rusijos gilumą evakuota 160 (~1/3) pramonės įmonių su įrengimais, dalis įstaigų, čia buvo perkelti su įmonėmis ir įstaigomis, išvaryti iš pafrontės sričių ar pasitraukė patys ~300 000 Lietuvos gyventojų. ~60 000 vyrų buvo mobilizuota į Rusijos kariuomenę.

KARINĖ OKUPACINĖ VOKIETIJOS VALDŽIA LIETUVOJE

Vokietijos kariuomenės užimtoje teritorijoje buvo kuriama kar. administracija. Lietuva priklausė sukurtam kar. okup. vienetui Oberostui, kurį sudarė Vilniaus, Lietuvos (centras Kaunas), Suvalkų, Kuršo, Gardino ir Balstogės sritys. Oberostui vadovavo Vokietijos Rytų kariuomenės vyr. vadas, kiekvienai sričiai – vok. kar. viršininkas; kar. valdybos tvarkė visą sričių gyvenimą (valdžios aparatą centre ir vietose sudarė vokiečiai, vietos gyventojai galėjo būti skiriami tik kaimo seniūnais). 1916 05 01 Vilniaus ir Suvalkų sritys buvo sujungtos. 1917 03 15 prie Lietuvos sr. buvo prijungta Vilniaus-Suvalkų, 1918 01 30 – ir Balstogės-Gardino sritis. Lietuvos ūkis buvo pajungtas Vokietijos kariuomenei išlaikyti ir Vokietijos ūkiui remti. Didžioji dalis Lietuvos ž.ū. produkcijos buvo sunaudojama Vokietijos kariuomenės arba išvežama į Vokietiją, todėl Lietuvos gyventojams, ypač miestiečiams, trūko maisto – įvesta kortelių sistema. Daug žmonių mirė nuo užkrečiamųjų ligų. Demontuotų įmonių (~40% visų į Rusiją 1914–15 neišvežtų Lietuvos įmonių) įrengimai, mašinos, žaliavos irgi buvo gabenami į Vokietiją. Likusios įmonės, daugiausia perdirbančios miško medžiagą ir ž.ū. produktus, gamino produkciją tik okupantų reikmėms tenkinti. Okupantai perėmė be šeimininkų likusius dvarus, iškirto daug Lietuvos miškų (vien tik 1918 atkurtos Lietuvos valstybės teritorijoje – 65 600 ha). Okup. režimas, net ir atsižvelgiant į karo sąlygas, buvo sunkus: valstiečiams nustatytos didelės pieno, mėsos, kt. produktų ir žaliavų pristatymo normos (paimamas beveik visas derlius), prekybininkus varžė muitai ir daugybė monopolių, darbininkai kentėjo nuo pramonės nuosmukio, dauguma gyventojų – nuo įv. mokesčių ir rinkliavų bei naujų pinigų – ostmarkių – infliacijos. Nuo 1916 daug vyrų buvo mobilizuojama į priverstinio darbo batalionus, nemažai išvežta dirbti į Vokietiją. Okupantai varžė bet kokį visuomeninį (politinė lietuvių veikla buvo nelegali) bei kult. gyvenimą. 1915–16 nebuvo leidžiama liet. spauda (išskyrus okup. administracijos 1915–16 Tilžėje, vėliau Kaune leistą laikr. *Dabartis*). Be okup. administracijos leidimo vietos gyventojai negalėjo nuvykti net į gretimą apskritį.

LIETUVIŲ POLITINIS SĄJŪDIS

Lietuvos ateities klausimą liet. politikai pradėjo svarstyti jau 1914 vasarą (1914 08 M. Yčas Rusijos Valst. dūmoje kalbėjo apie lietuvių lojalumą Rusijai, kartu kalboje ir tą patį mėnesį paskelbtoje vad. Gintarinėje deklaracijoje buvo užmaskuota forma keliami liet. tautos etnopolit. siekiai). 1914 12 Vilniuje įkurta Lietuvių d-ja nukentėjusiems dėl karo šelpti turėjo užsiimti ne vien šalpa, bet, jos priedangoje, ir polit. veikla. Rusijos kariuomenei traukiantis iš Lietuvos šios d-jos Centro k-tas pasidalijo: liet. pabėgėlių Rusijoje reikalais rūpinosi M. Yčo vadovaujamas Petrogrado skyrius, dalis k-to narių, vadovaujamų A. Smetonos, bandė toliau veikti Vilniuje. Laisviau aptarti ir kelti liet. tautos etnopolit. siekius galėjo ir tą darė liet. emigrantai JAV, liet. politikas J. Gabrys-Paršaitis juos populiarino pranc., anglų, Šveicarijos spaudoje – čia itin svarbu buvo pabrėžti lietuvių tautos atskirumą nuo lenkų. 1915 09 23 įvairių liet. partijų (išskyrus LSDP) atstovai Vilniuje įkūrė pusiau legaliai veikiantį Lietuvių k-tą politikos klausimams svarstyti (Politikos k-tą), kuriame buvo nuolat svarstoma Lietuvos polit. ateitis ir valstybingumo atkūrimo galimybė. Lietuvių polit. aktyvumą skatino ir Vokietijos planai atkurti Lenkijos valstybę (tai paskelbta 1916 11) – bijota šios pretenzijų į Lietuvą. 1916 06 10 lietuvių memorandume okup. valdžiai buvo siūloma liet. etn. žemių savivalda, bet Vokietija spręsti Lietuvos polit. statuso klausimą delsė. Pirmą kartą liet. tautos teisės į nepriklausomybę viešai išdėstytos ir pagrįstos 1916 06 27–29 Lozanos konf-joje. Lietuvos nepriklausomybės siekis buvo suformuluotas ir Vokietijos veikiamos Rusijos pavergtų tautų lygos laiške JAV prezidentui W. Wilsonui.

Didelės įtakos padėčiai Lietuvoje turėjo 1917 Vasario rev-ja Rusijoje – Laikinoji vyr-bė žadėjo vadovautis tautų apsisprendimo principu, bet iš tiesų siekė išlaikyti Lietuvos priklausomybę Rusijai. Įvairių lietuvių polit. partijų bei grupių atstovų 1917 03 26 Petrograde sudaryta Lietuvių tautos taryba 06 09–16 sušaukė Rusijos lietuvių seimą, kurio rezoliucijos skelbė, kad Lietuvos klausimas yra tarpt. politikos objektas, spręstinas būsimajame Taikos kongrese. Dėl nesutarimų – dauguma siekė nepriklausomybės, kiti – autonomijos arba federacijos su Rusija – šis seimas išsiskirstė nepriėmęs nutarimo. Lietuvoje 1917 gegužės pab.–birželio pr. liet. politikai svarstė Vokietijos institucijų pasiūlymą sudaryti Patikėtinių tarybą, kuriai būtų perduotos kai kurios krašto valdymo f-jos (Vokietija Lietuvą, kuri faktiškai gautų tik kult. autonomiją, valdytų dar 10 m.). Liet. politikams atmetus Patikėtinių tarybos idėją jiems leista 1917 09 18–22 Vilniuje sušaukti Lietuvių konf-ją.

Vokietijos okupacija faktiškai truko iki Lietuvos valstybės atkūrimo ir jos valst. institucijų susiformavimo – 1918 pabaigoje (kai kuriose apskrityse iki 1919 pavasario) besikuriančios Lietuvos valst. įstaigos pamažu perėmė admin. f-jas iš okup. valdžios institucijų.

Lietuvos Respublika (1918–1940)

VALSTYBĖS ATKŪRIMAS

20 a. 2 d-mečio vid., per I pasaul. karą griūvant Europos imperijoms, susidarė objektyviai palankios prielaidos kurtis tautinėms valstybėms. Nuo 1915 Lietuvos teritorija buvo okupuota Vokietijos. Stiprėjančio Vokietijos okup. valdžios spaudimo ir lenkų didžiavalstybinių siekių Vilniaus krašte sąlygomis liet. politikai subrandino valstybingumo atkūrimo projektą. Žlugus Rusijos monarchijai Vokietija ėmė labiau atsižvelgti į buvusios RI tautų interesus, kartu siekė panaudoti stiprėjančius tautinius sąjūdžius savo tikslams. Nepriklausomybės šūkis buvo iškeltas 1917 vasarą kaip atsakas vokiečiams į jų siūlomą Lietuvos autonomiją Vokietijos sudėtyje. Nuo 1915 veikęs lietuvių interesams atstovaujantis Vykd. k-tas (A. Smetona, J. Šaulys, J. Stankevičius, P. Klimas, A. Janulaitis)

1917 08 01–04 sušaukė lietuvių susirinkimą, kuris Vilniuje 1917 09 18–22 surengė Lietuvių konferenciją (pirm. J. Basanavičius). Ji priėmė rezoliuciją, apibūdinančią Lietuvos polit. strategines nuostatas: pirmojoje dalyje suformuluotas valstybės suvereniteto siekis, antrojoje numatoma kar. s-ga su Vokietija. Šias nuostatas įgyvendinti buvo pavesta dvidešimties narių Lietuvos Tarybai (pirm. A. Smetona). Vokiečiai ją traktavo kaip nesavarankišką, jiems ateityje išlaikyti okup. teritorijas padėsiančią instituciją, o konf-jos nutarimus panaudojo kaip sau naudingą argumentą per 1917 12 prasidėjusias Bresto taikos derybas su bolševikais (šiose derybose Vokietija ir Sov. Rusija deklaravo tautų apsisprendimo teisę, taigi, Sov. Rusija atsisakė buvusios RI v. teritorijų – ir Baltijos šalių). Lietuvos Tarybos iniciatyva įvyko lietuvių konf-jos Berne, Stokholme, buvo palaikomi ryšiai su lietuvių org-jomis Rusijoje, JAV ir kt. šalyse – siekta suvienyti pasaulio lietuvių pastangas. Svarbiausias Lietuvos Tarybos uždavinys buvo derybos su Vokietija dėl Lietuvos polit. statuso. Nuspręsta laikinai sutikti su Vokietijos reikalavimu sudaryti polit. s-gą. 1917 12 11 susitarta dėl Lietuvos suverenumo pripažinimo ir jos nuolatinės s-gos su Vokietija, bet netrukus paaiškėjo, kad ši nesirengia laikytis susitarimo ir pripažinti net riboto Lietuvos savarankiškumo.

1918 01 08 P. Klimas parengė naują nutarimą, kuriame s-gos su Vokietija jau atsisakyta. 1918 02 01 Lietuvos Taryba kreipėsi į pasaulio tautas, prašydama pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę jos etnografinėmis sienomis. Lietuvių pozicijos radikalėjimas aiškintinas tarpt. padėties permainomis: 1918 02 nutrūkus Vokietijos ir Sov. Rusijos taikos deryboms nuspręsta skelbti Lietuvos nepriklausomybę. Šiam sprendimui prieštaravęs A. Smetona atsistatydino iš Lietuvos Tarybos pirmininko pareigų (jį pakeitė J. Basanavičius), bet netrukus vėl juo buvo išrinktas. 1918 02 16, 12 val. 30 min., Vilniuje buvo priimtas Vasario 16 Aktas, kuriuo Lietuvos Taryba paskelbė atkurianti nepriklausomą dem. pagrindu sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi ir tą valstybę atskirianti nuo visų valst. ryšių, kurių yra buvę su kt. tautomis; Lietuvos valstybės pagrindus ir jos santykius su kt. valstybėmis privalėjo galutinai nustatyti kuo greičiau sušauktas visų jos gyventojų demokratiškai išrinktas Steigiamasis Seimas. Vokiečių okup. valdžia konfiskavo *Lietuvos aido* numerio su Akto tekstu tiražą, bet jis buvo išspausdintas Vokietijos laikraščiuose. Vokietija savo santykius su Lietuva ir toliau grindė 1917 12 11 deklaracija, o Vasario 16 Aktas įgijo reikšmės tik į 1918 pabaigą, Vokietijai pralaimėjus I pasaul. karą. Iki 1918 11 Lietuvos Taryba tebuvo formali admin. įstaiga, vokiečių laikyta patariamąja, ir sprendė tik kai kuriuos kult. ir švietimo klausimus. Lietuvai kilo grėsmė tapti vokiečių valdoma prov-ja. Tokiomis aplinkybėmis Taryboje subrendo mintis įvesti šalyje monarchinę santvarką – tikėtasi išvengti Lietuvos prijungimo prie Prūsijos ar kitų Vokietijos žemių ir išlaikyti polit. savarankiškumą. 1918 07 13 Lietuvos Tarybos deš. dauguma Lietuvos karaliumi Mindaugu II išrinko Würtembergo (Vokietija) hercogą Wilhelmą von Urachą – jo, ne prolenkiškų pažiūrų kataliko, neturinčio galimybių užimti Würtembergo sostą, kandidatūrą Šveicarijos lietuvių delegatams dar 1917 rudenį pasiūlė Vokietijos Reichstago katalikų frakcijos vadovas M. Erzbergeris. W. von Urachas pradėjo mokytis liet. kalbos ir jau rengėsi atvykti į Lietuvą, bet monarchijos atkūrimui nepritarė kair. pažiūrų Lietuvos Tarybos nariai – laikė tokį sprendimą būsimojo Steigiamojo Susirinkimo prerogatyva, o paties W. von Uracho per 1918 pr. vykusias slaptas derybas su Lietuvos Tarybos duotas garantijas (karalius vadovauja vyr-bei, nuolat gyvena Lietuvoje, 2 rūmų parlamentas) – netvirtomis.

Vokietijoje 1918 rudenį kilus vidaus krizei ir patyrus kar. nesėkmių jos pozicija švelnėjo – 1918 10 05 okupuotoms tautoms buvo leista sudaryti savo vyr-bes. Lietuvos Taryba tokį leidimą gavo 1918 10 20. Jai 1918 11 02 priėmus Laikinąją Lietuvos Konstituciją ir kitą dieną perėmus krašto valdymą ankstesnis sprendimas dėl monarchijos atkūrimo 1918 11 08 buvo atidėtas. 1918 11 11 patvirtinta A. Voldemaro vadovaujama pirmoji Lietuvos vyr-bė (1918–40 veikusių Lietuvos vyr-bių m-rai pirmininkai vardijami skyriuje VYRIAUSYBĖ). Jos paskelbta deklaracija numatė tautinę ir konfesinę lygybę. Tą pačią dieną pradėta sudaryti komitetus – vietinės valdžios institucijas, kurios turėjo garantuo-

ti gyventojų saugumą, palaikyti šalyje tvarką ir drausmę. Teisininkai P. Leonas, T. Petkevičius, K. Jablonskis parengė savivaldybių įstatymo projektą. 1918 pab.–1919 pr. susikūrė šalies administravimo sistema, bet Lietuva tebebuvo okupuota, dar nebuvo aiškiai apibrėžta valstybės teritorija. Vilniuje gyvavo kelios administracijos, atstovavusios skirtingoms ir viena kitai priešiškoms jėgoms – teisėta Lietuvos laikinoji vyr-bė, prosovietinė Vilniaus darbininkų atstovų taryba, laukianti kar. paramos iš Sov. Rusijos, ir Varšuvos palaikoma Lenkų kar. org-ja; pastaroji, Vokietijos kariuomenei atsitraukus, jau 1919 01 01 paskelbė perimanti vykd. valdžią. Lietuvos laikinoji vyr-bė persikėlė į Kauną, Vilniuje pasiliko jos atstovas M. Biržiška. 1919 01 05–06 Vilnių užėmė Sov. Rusijos kariuomenės Pskovo divizija.

NEPRIKLAUSOMYBĖS KOVOS

Nepriklausomybės kovų (1918–20) pagr. etapai: kovos su Sov. Rusijos kariuomene (1919 1 pusė), su bermontininkais – P. Bermondto vadovaujama kariuomene, sudaryta iš provok. orientacijos rusų baltagvardiečių ir vok. karių (1919 2 pusė), karas su Lenkija dėl Lietuvos p.r. teritorijų (1920).

Vokietija, siekdama neprileisti Sov. Rusijos kar. junginių prie savo sienų, suteikė Lietuvai 100 mln. markių fin. paskolą. Lietuvos kariuomenė pradėta kurti pagal Krašto apsaugos m-jos 1918 11 23 įsakymą. 1918 12 29 naujos vyr-bės m-ras pirm. M. Sleževičius kreipėsi į Lietuvos gyventojus, kviesdamas juos savanoriais stoti į kariuomenę. Buvo paskelbta karininkų mobilizacija. Lietuvos kariuomenės pirminį branduolį sudarė ~100 iš Rusijos grįžusių karininkų bei gydytojų ir ~50 savanorių (1919 03 savanorių jau buvo 3000, karių ir toliau daugėjo). 1919 03 01 suformuota pirmoji aviacijos kuopa, turinti 8 vok. lėktuvus.

1919 pirmojoje pusėje Sov. Rusijos kariuomenė (3 divizijos, ~20 000 žm.) užėmė apie 2/3 Lietuvos teritorijos (Rokiškį, Telšius, Šiaulius, Uteną, Daugus, Mažeikius, Varėną, Radviliškį ir kt. miestus), siekė užimti Kauną ir priartėti prie R. Prūsijos sienos. Tuo metu vyko Rusijos piliet. karas, be to, Sov. Rusijos kariuomenė veržėsi ir į Lenkiją bei Latviją. Ginti nuo jos Kauną ir Lietuvos v. dalį padėjo ir Vokietijos kariuomenė (vėliau – saksų savanorių daliniai). Jau per pirmąsias rimtesnes Kėdainių ir Alytaus kautynes (1919 02, savanoriams talkino vietos gyventojai, sudarę partizanų dalinius) pavyko sustabdyti Sov. Rusijos kariuomenės puolimą. Vilniuje nuo 1918 12 08 veikiančios kom. marionetinės V. Kapsuko vyr-bės (1919 02 Lietuvos Sovietų Respublika buvo suvienyta su Baltarusijos SSR į vieną valstybę – Lietuvos ir Baltarusijos SSR arba Litbelą, turinčia tapti atrama kovose su Lenkija) skelbti demagoginiai valstiečių ir darbininkų išlaisvinimo šūkiai negalėjo būti įgyvendinti, nes Lietuvoje pram. darbininkų sluoksnis dar nebuvo gausus, o prievartinės maisto produktų rekvizicijos netrukus nuteikė šalies valstiečius priešiškai. Kaimuose prasidėjo masiniai neramumai. 1919 04 Lenkijos kar. pajėgos išstūmė Sov. Rusijos kar. dalinius iš Vilniaus. Lietuviai išlaisvino Panevėžį ir Ukmergę. Giedraičių užėmimas (1919 05 09) tapo lūžiu Lietuvos kariuomenės kovose su Sov. Rusijos kariuomene – lietuviai perėmė iniciatyvą, 1919 vasarą išstūmė Sov. Rusijos kar. junginius iš Lietuvos š. dalies, 1919 08 pab. užėmė Zarasus, rudenį pasiekė Dauguvą, užėmė Daugpilio priemiestį.

1919 vasarą į Lietuvos teritoriją įžengė bermontininkai (~50 000 žm., tarp jų ~10 000 rusų baltagvardiečių; siekė Baltijos šalyse sukurti provokišką valst. darinį). 1919 10–11 jie užėmė Biržus, Radviliškį, Šiaulius, Linkuvą, Raseinius, Jurbarką. Kovodami su jais lietuviai derino savo veiksmus su latviais, veikė ne tik Lietuvos, bet ir Latvijos teritorijoje. 1919 11 11 Latvijos kariuomenė ties Ryga sudavė bermontininkams lemiamą smūgį, per 1919 11 21–22 Radviliškio kautynes Lietuvos kariuomenė išlaisvino Radviliškį, o 12 07 – Šiaulius. Tautų S-gos reikalavimu bermontininkai apleido Baltijos šalių teritoriją ir pasitraukė į R. Prūsiją; iš Lietuvos jie pasitraukė 1919 12 15.

Kovos su Lenkija prasidėjo 1919 pavasarį. Lietuvoje dar nuo ATR laikų gyvavo didelę įtaką turintis sulenkėjusių dvarininkų sluoksnis. Prasidėjus I pasaul. karui daugelis

dvarininkų pasitraukė į RI teritoriją, vėliau į Lietuvą negrįžo, bet apsigyveno Lenkijoje, puoselėjo Lenkijos su Vilniaus kraštu atkūrimo planus ir propagandos tikslais kūrė nepriklausomos Lietuvos kaip nevisavertės prosovietinės valstybės įvaizdį. 1919 04 19, pasinaudojusi Lietuvos kariuomenės silpnumu ir jos kovomis su Sov. Rusijos kariuomene, Lenkijos kariuomenė užėmė Vilniaus kraštą. Paryžiaus taikos konf-joje (1919 01 18–1920 01 21) Lietuvos delegacijai nebuvo leista dalyvauti lygiomis teisėmis su Lenkijos delegacija. Prasidėjus ginkluotiems Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių susidūrimams konf-ja 1919 05 01 pasiūlė konfliktą spręsti taikiai ir sudaryti bendrą frontą prieš Sov. Rusijos kariuomenę. Nepaisydama šio raginimo Lenkija pradėjo puolimą Alytaus ir Kaišiadorių kryptimis. Nebuvo paisoma ir Antantės AT sprendimu prancūzų spec. karo misijos 1919 06 18 ir 1919 07 27 nustatytų laikinųjų demarkacijos linijų (pagal abi jas Varšuvos–Daugpilio geležinkelio ruožas, t.y. Vilnius ir didesnė Vilniaus kr. dalis, liko Lenkijai). Lenkų karinė organizacija (vad. peoviakai, lenk. *Polska Organizacja Wojskowa*, arba POW) Lietuvoje varė prolenkišką agitaciją, rinko žvalgybinę informaciją apie Lietuvos kar. pajėgas ir rengė sukilimą: planuota nors trumpam paėmus Kaune valdžią į savo rankas paskelbti Lietuvos Tarybą likviduotą ir sudaryti s-gą su Lenkija (perversmas turėjo įvykti 1919 08 28–29 naktį), pakviesti Lenkijos kariuomenę užimti Kauną. Lietuvos saugumas sąmokslą atskleidė, org-jos archyvas konfiskuotas, organizatoriai suimti.

II Ministrų Kabinetas (1918 12 26–1919 03 12). Iš kairės: J. Vileišis – vidaus reikalų ministras, M. Yčas – finansų ministras, M. Velykis – krašto apsaugos ministras, J. Šimkus – pramonės ir prekybos ministras, M. Sleževičius – ministras pirmininkas, J. Tūbelis – žemės ūkio ir valstybės turtų ministras, P. Leonas – teisingumo ministras, K. Daugirdas – valstybės kontrolės valdytojas (iki 1919 02 23)

1920 vid. fronto linija sustojo ties Žiežmariais, Molėtais, Širvintomis. 1920 07 12 Maskvoje buvo pasirašyta Lietuvos–Sov. Rusijos taika. Pagal ją Lietuva įgijo tam tikrą saugumą rytuose: Maskva pripažino Lietuvos nepriklausomybę, teritoriją su sostine Vilniumi, LR neutralumą, įsipareigojo atlyginti Lietuvai jos patirtus nuostolius ir grąžinti karo metu išvežtas kult. vertybes (šios sąlygos Sov. Rusija iš esmės neįvykdė). Buvo nustatyta Lietuvos r. siena, kuri atitiko Antantės AT rekomenduotą Lenkijos r. sienos liniją (Kazėnai, Pastovys, Medilo ir Naručio ežerų r. pakrantės, Nemuno ir Svisločės upės). Lietuvai pagal šią sutartį turėjo atitekti Trakų, Švenčionių, Vilniaus, Ašmenos, Lydos, Gardino apskritys. Per Lenkijos–Sov. Rusijos karą (1919–21) Lietuva leido Sov. Rusijai laikinai naudotis šiomis teritorijomis. Lenkija, karui r. fronte pakrypus jos nenaudai, 1920 07 04 Lietuvą pripažino *de facto*. Vakarų valstybėms spaudžiant ji sutiko atitraukti savo kariuomenę už vad. Curzono linijos. Lenkijos kariuomenei pasitraukus iš Vilniaus miestą užėmė Sov. Rusijos kariuomenės junginiai. 1920 08 27 pagal 1920 07 sutartį Vilnius buvo perduotas Lietuvai; čia pradėjo keltis Lietuvos valdžios įstaigos.

Netrukus padėtis vėl pakito: Lenkijos kariuomenės prie Varšuvos 1920 08 sumušti Sov. Rusijos kar. junginiai pradėjo trauktis. Prasidėjo Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių kova. Per 08 30–31 mūšius dėl Suvalkų ir Seinų Lietuva neteko 400 karių. 1920 09 20 Tautų S-gos raginimu pasirašytos paliaubos, bet sumažėjus pavojui iš rytų Lenkija tikėjosi išnaudoti savo kar. pranašumą. Per 1920 09 22 Nemuno operaciją ji užėmė Seinus ir kt. teritorijas. Po 1920 09 30–10 07 Lietuvos ir Lenkijos derybų (vyko stebint JAV ir Tautų S-gos atstovams) pasirašyta Suvalkų sutartis. Tautų S-gos reikalavimu karo veiksmai nutraukti 10 06, skiriamąja riba pripažinta Curzono linija. Vykstant deryboms Lenkija planavo staigų Vilniaus puolimą. Jai buvo palanki ir Sov. Rusijos politika (ji per Rygoje vykusias derybas užleido Lenkijai dalį r. teritorijų). 1920 10 08 Lenkijos gen. L. Želigowskio vadovaujama rinktinė puolė Vilnių iš r. pusės ir 10 09 jį užėmė. L. Želigowskis (Lenkija netrukus paskelbė apie tariamą jo maištą ir oficialiai atsiribojo) paskelbė, kad

Pirmieji Lietuvos savanoriai (1919 01)

įkuriamas naujas polit. darinys – Vidurinė Lietuva, pats pasiskelbė šios valstybės galva ir karo vadu. Vilniuje liko tik Lietuvos įgaliotinis I. Jonynas. Tautų S-ga L. Želigowskio žygį pasmerkė, bet po kurio laiko Vakarai (D. Britanija ir Prancūzija buvo Lenkijos sąjungininkės) susitaikė su Vilniaus kr. užgrobimu. L. Želigowskio daliniams pradėjus veržtis Ukmergės link Lietuvos kariuomenė juos įveikė per Giedraičių mūšį (1920 11 17–21; atkakliausios kovos vyko į š.v. nuo Giedraičių ir prie Širvintų). 1920 11 29 Kaune sudarytos paliaubos, karo veiksmai sustabdyti dalyvaujant Tautų S-gos Karo k-jai. Abi pusės atitraukė savo kar. dalinius 3 km atstumu, 6 km ruožas paskelbtas neutralia zona. Ši data pagal tradiciją laikoma laisvės kovų pabaiga.

Pasirašius paliaubas nebuvo užmegzti Lietuvos ir Lenkijos dipl. santykiai. Nepavyko išspręsti Vilniaus miesto ir krašto statuso klausimo: Tautų S-gos pirmininko P. Hymanso 1921 05 20 pateiktas projektas, numatantis Lietuvos teritoriją padalyti į Kauno ir Vilniaus kantonus (lenkų·k. antra valstybinė), bendrą Lietuvos ir Lenkijos ek. ir užs. politiką bei kar. vadovybę, netenkino nei Lietuvos (labai apribojo jos suverenumą ir suteikė lenkams daugiau teisių Vilniaus krašte), nei Lenkijos. Lietuvai netiko ir antrasis Hymanso projekto variantas (1921 09 20), numatantis autonominį Vilniaus kantoną ir Lenkijos teisę naudotis Nemunu. 1922 01 08 Lenkijos kar. okupacijos sąlygomis įvyko rinkimai į Vid. Lietuvos seimą, kuris 02 20 nutarė prisijungti prie Lenkijos (03 24 šį sprendimą patvirtino Lenkijos Seimas). 1923 03 15 Ambasadorių konf-ja priskyrė Vilnių ir Vilniaus kr. Lenkijai ir nutarė demarkacijos liniją, susidariusią padalijus neutraliąją zoną, laikyti Lietuvos ir Lenkijos valstybine siena. Lietuva nepripažino savo r. teritorijų aneksijos ir iki 1938 neturėjo su Lenkija dipl. santykių.

PARLAMENTINĖ IR DEMOKRATINĖ LIETUVA (1920–1926)

Atgimusi Lietuvos valstybė neapėmė visų istorinių ir etninių lietuvių žemių (žemėlapis *Lietuvos Respublika 1920–40*). 1923 ofic. duomenimis, šalyje (be Vilniaus ir Klaipėdos kraštų) buvo 2 028 971 gyventojas (84% jų – lietuviai). Tautinės mažumos įgijo kult. autonomiją – galimybę mokytis gimtąja kalba, steigti org-jas ir kita.

Kovos dėl nepriklausomybės trukdė dėsningą jaunos valstybės raidą. 1919 04 04 pirmuoju šalies prezidentu (Lietuvos prezidentai vardijami skyriuje PREZIDENTAS) išrinktas A. Smetona perėmė dalį Lietuvos Tarybos f-jų. 1919 11 20 buvo priimtas Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymas, atitinkantis formalius demokratijos reikalavimus (slaptų, lygiateisių, visuotinių, tiesioginių rinkimų teisę įgijo 21 m. piliečiai). Kelti kandidatus į Seimą galėjo polit. partijos, tautinės mažumos ir pavieniai asmenys. 1920 04 14–15 rinkimus į Steigiamąjį Seimą (1920–22) laimėjo LKDP (įk. 1917), jų polit. nuostatos pasirodė labiausiai priimtinos valstietijai, t.y. gyventojų daugumai. Steigiamojo Seimo (ir to meto vyr-bės) pagr. uždavinys buvo organizuoti šalies gynybą, pasibaigus laisvės kovoms – įvesti savo valiutą, parengti žemės reformą, konstitucijos projektą, sukurti švietimo, sveikatos apsaugos sistemas. 1920 05 15 Lietuva paskelbta dem. respublika. 1920 06 12 priimta nauja Laikinoji konstitucija. 1920–22 Lietuvos prezidento pareigas ėjo Seimo pirmininkas kd. A. Stulginskis (1922 12 išrinktas prezidentu). 1922 08 01 priimta pirmoji nuolatinė Konstitucija. 1922 08 16 įstatymu įvesta (apyvartoje nuo 1922 09 25) auksu padengta nac. valiuta – litas (1 Lt – 0,150462 g gryno aukso). Lito kursas ostmarkių (auk-

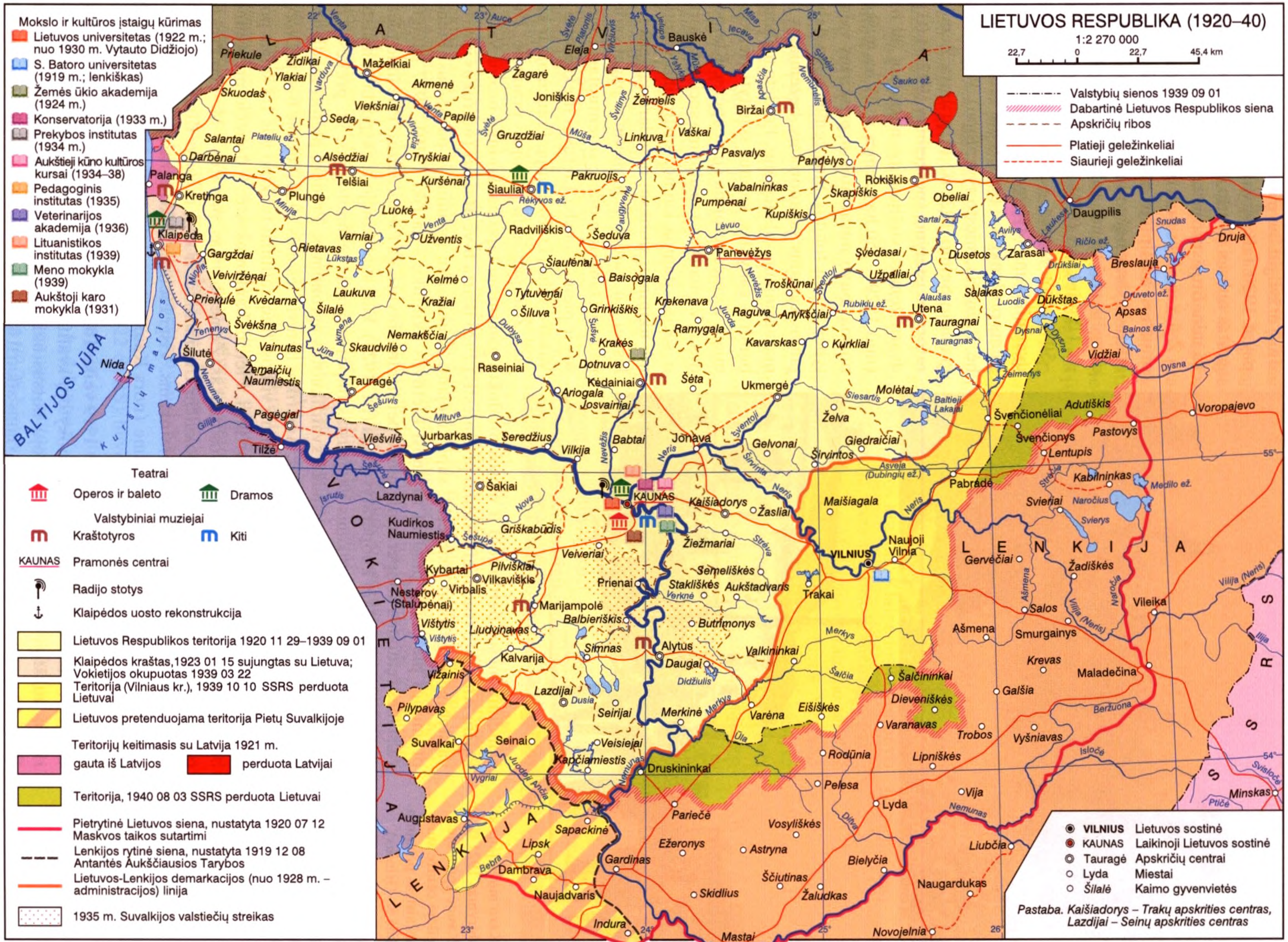
LIETUVOS RESPUBLIKA (1920–40)
1:2 270 000
22,7 0 22,7 45,4 km
Mokslo ir kultūros įstaigų kūrimas
Lietuvos universitetas (1922 m.; nuo 1930 m. Vytauto Didžiojo)
S. Batoro universitetas (1919 m.; lenkiškas)
Žemės ūkio akademija (1924 m.)
Konservatorija (1933 m.)
Prekybos institutas (1934 m.)
Aukštieji kūno kultūros kursai (1934–38)
Pedagoginis institutas (1935)
Veterinarijos akademija (1936)
Lituanistikos institutas (1939)
Meno mokykla (1939)
Aukštoji karo mokykla (1931)
Valstybių sienos 1939 09 01
Dabartinė Lietuvos Respublikos siena
Apskričių ribos
Platieji geležinkeliai
Siaurieji geležinkeliai
Teatrai
Operos ir baleto
Dramos
Valstybiniai muziejai
Kraštotyros
Kiti
KAUNAS Pramonės centrai
Radijo stotys
Klaipėdos uosto rekonstrukcija
Lietuvos Respublikos teritorija 1920 11 29–1939 09 01
Klaipėdos kraštas,1923 01 15 sujungtas su Lietuva; Vokietijos okupuotas 1939 03 22
Teritorija (Vilniaus kr.), 1939 10 10 SSRS perduota Lietuvai
Lietuvos pretenduojama teritorija Pietų Suvalkijoje
Teritorijų keitimasis su Latvija 1921 m.
gauta iš Latvijos
perduota Latvijai
Teritorija, 1940 08 03 SSRS perduota Lietuvai
Pietrytinė Lietuvos siena, nustatyta 1920 07 12 Maskvos taikos sutartimi
Lenkijos rytinė siena, nustatyta 1919 12 08 Antantės Aukščiausios Tarybos
Lietuvos-Lenkijos demarkacijos (nuo 1928 m. – administracijos) linija
1935 m. Suvalkijos valstiečių streikas
VILNIUS Lietuvos sostinė
KAUNAS Laikinoji Lietuvos sostinė
Tauragė Apskričių centrai
Lyda Miestai
Šilalė Kaimo gyvenvietės
Pastaba. Kaišiadorys – Trakų apskrities centras, Lazdijai – Seinų apskrities centras
L A T V I J A
L E N K I J A
V O K I E T I J A
S S R S
BALTIJOS JŪRA
Kuršių marios
Priekulė
Mažeikiai
Žagarė
Eleja
Bauskė
Joniškis
Akmenė
Židikai
Ylakiai
Skuodas
Viekšniai
Seda
Papilė
Žeimelis
Biržai
Vaškai
Linkuva
Gruzdžiai
Salantai
Darbėnai
Alsėdžiai
Tryškiai
Pasvalys
Pandėlys
Palanga
Kretinga
Telšiai
Plungė
Kuršėnai
Šiauliai
Rėkyvos ež.
Pakruojis
Vabalninkas
Rokiškis
Skapiškis
Obeliai
Pumpėnai
Kupiškis
Luokė
Klaipėda
Gargždai
Rietavas
Varniai
Užventis
Radviliškis
Šeduva
Panevėžys
Svėdasai
Dusetos
Zarasai
Daugpilis
Druja
Veiviržėnai
Šiaulėnai
Baisogala
Troškūnai
Užpaliai
Breslauja
Priekulė
Kvėdarna
Laukuva
Kelmė
Kražiai
Tytuvėnai
Krekenava
Anykščiai
Salakas
Dūkštas
Švėkšna
Šilalė
Šiluva
Grinkiškis
Raguva
Utena
Tauragnai
Apsas
Nemakščiai
Ramygala
Kavarskas
Kurkliai
Vidžiai
Vainutas
Skaudvilė
Raseiniai
Krakės
Šilutė
Nida
Žemaičių Naumiestis
Tauragė
Dotnuva
Kėdainiai
Šėta
Ukmergė
Molėtai
Ariogala
Josvainiai
Pagėgiai
Švenčionėliai
Adutiškis
Voropajevo
Želva
Tilžė
Viešvilė
Jurbarkas
Seredžius
Vilkija
Babtai
Jonava
Gelvonai
Giedraičiai
Švenčionys
Pastovys
Širvintos
Lentupis
Šakiai
KAUNAS
Kaišiadorys
Žasliai
Maišiagala
Pabradė
Kabilninkas
Lazdynai
Kudirkos Naumiestis
Gelgaudiškis
Griškabūdis
Veiveriai
Žiežmariai
VILNIUS
Naujoji Vilnia
Svieriai
Gervėčiai
Žadiškės
Kybartai
Pilviškiai
Vilkaviškis
Virbalis
Nesterov (Stalupėnai)
Prienai
Semeliškės
Stakliškės
Aukštadvaris
Trakai
Marijampolė
Balbieriškis
Butrimonys
Salos
Vileika
Vištytis
Liudvinavas
Alytus
Daugai
Valkininkai
Ašmena
Smurgainys
Kalvarija
Simnas
Krevas
Maladečina
Vižainis
Lazdijai
Šalčininkai
Dieveniškės
Galšia
Pilypavas
Seirijai
Merkinė
Varėna
Eišiškės
Varanavas
Trobos
Vyšniavas
Suvalkai
Seinai
Veisiejai
Kapčiamiestis
Druskininkai
Rodūnia
Lipniškės
Pelesa
Lyda
Vija
Minskas
Augustavas
Sapackinė
Lipsk
Pariečė
Vosyliškės
Ežeronys
Astryna
Liubčia
Gardinas
Dambrava
Bielyčia
Naujadvaris
Skidlius
Ščiutinas
Želudokas
Naugardukas
Indura
Mastai
Novojelnia

Karo muziejaus atidarymas 1921 02 16 Kaune (pirmoje eilėje centre stovi ministras pirmininkas K. Grinius)

Ministras pirmininkas E. Galvanauskas priima sukilėlių paradą Klaipėdoje (1923)

sinų) atžvilgiu buvo nustatomas Fin. m-jos, pagal 1920 taikos sutartį su Sov. Rusija gautas auksas (3 mln. aukso rublių prilygo 15 mln. litų) sustiprino litą.

Ž.ū. reformos poreikis, kilęs dar iki 20 a. pradžios, sustiprėjo po I pasaul. karo, kai atsirado daug bežemių karo pabėgėlių, padaugėjo mažažemių valstiečių, apleistų dvarų. Ūkininkams (80% gyventojų) priklausė ~50% visos žemės, ~26% – bajorų kilmės dvarininkams (4% gyv.), dažn. nusiteikusiems prolenkiškai (kitą žemę valdė valstybė, Bažnyčia, miesto gyventojai). Pagal Steigiamojo Seimo 1922 02 15 priimtą Žemės reformos įstatymą (paskelbtas 1922 04 03), dvarų žemės, viršijančios nustatytą 80 ha (nuo 1929 – 150 ha) žemės ir 25 ha miško normą, buvo nusavintos ir priskirtos valstybės žemių fondui. Šios žemės buvo dalijamos kariams savanoriams, bežemiams ir mažažemiams valstiečiams. Pradėta naikinti bendras ganyklas, kaimus skirstyti vienkiemiais. Žemės reforma (ji neapėmė Klaipėdos ir Vilniaus kr.) susilpnino social. atskirtį ir social. įtampą kaime, sustiprino vidutinių ūkininkų sluoksnį ir sudarė sąlygas tolesnei ž.ū. raidai. Ž.ū. plėtotas pagal vadinamąjį Danijos modelį: orientuotasi į mėsos ir pieno gamybą Lietuvai ir eksportui į Vakarų šalis (D. Britaniją, Prancūziją ir kitas). Ž.ū. pagrindu plėtojosi pramonė. Pagrindiniu mėsos perdirbėju ir mėsos produktų gamintoju tapo bankininkų brolių Vailokaičių Aleksote (tuo metu Kauno priemiestis) 1923 įkurta b-vė *Maistas* (netrukus ji virto valstybine ir gerokai išsiplėtė), supirkinėjanti iš ūkininkų gyvulius ir paukščius. Pieno pramonės plėtote iš pradžių rūpinosi Lietuvos ūkininkų s-ga (įk. 1919), 1927 įsteigta valstybės remiama kooperatinių pieno perdirbimo b-vių s-ga *Pienocentras*. Prie ūkio plėtros prisidėjo *Lietūkio* kooperatyvų s-ga (įst. 1923), kuri supirkinėjo ir eksportavo maisto produkciją, tiekė ūkininkams naujausias importuojamas technologijas, kt. prekes, t.p. rūpinosi ūkininkų švietimu, išlaikė kvalifikuotus agronomus. Pradėta plėtoti medienos apdirbimo, tekstilės pramonės šakas. Amerikos lietuvių lėšomis 1920 įkurtoje b-vėje *Drobė* (~200 darbininkų) ir kt. įmonėse gaminti vilnos, linų audiniai tenkino vos 1/3 šalies poreikių, todėl šių gaminių teko importuoti. Plėtota bankininkystė: 3 d-mečio pr. Kaune buvo 6 bankai (valstybiniai – Lietuvos bankas, Žemės bankas, privatūs – M. Yčo Prekybos ir pramonės bankas, brolių Vailokaičių Ūkio bankas ir kt.), turintys filialų kt. miestuose. Jie teikdavo kreditus pramonininkams. Visgi Lietuva išliko agrar. šalimi – dauguma (76%) jos gyventojų gyveno kaime (nors Kauno gyventojų 1918–40 padaugėjo nuo 70 000 iki 154 000).

Plėtota kultūra ir švietimas. Jau 1919 veikė 1036 pradinės ir 38 vid. m-los, vėliau jų daugėjo. Pirmaisiais metais iškilo mokytojų kvalifikacijos problema: trūko žmonių, turinčių aukštąjį išsilavinimą, mokytojų kursus baigusieji stokojo ped. darbo patirties. R. Lietuvos praradimas neleido lietuviams atkurti istorinio Vilniaus u-to. Lietuvių mokslo d-ja 1920 Kaune įkūrė pirmąją nepriklausomos Lietuvos aukštąją m-lą – Aukštuosius kursus; 1922 jie pertvarkyti į Lietuvos u-tą (nuo 1930 VDU). Jo personalą sudarė Rusi-

jos, Vokietijos ir kt. šalių aukštąsias m-las baigę ir mokslo laipsnį įgiję asmenys. Aukštąjį mokslą plėtoti padėjo mokslininkai iš Vokietijos, Šveicarijos, t.p. kitose Europos šalyse gyvenantys rusų emigrantai. 4 d-mečio pr. pradėjo dirbti jaunieji mokslininkai – u-to auklėtinių kartos, turėjusios galimybę tobulintis užs. aukštosiose m-lose ir taikančios vakarietiškus studijų modelius, atstovai (dauguma jų II pasaul. karo pab. pasitraukė į Vakarus).

Žemaičių naujakurio sodyba Kaltinėnų valsčiuje (20 a. 3–4 d-metis, fot. B. Buračas)

Lietuvos tarpt. padėtis buvo sudėtinga. Pirmosios ją pripažinusios valstybės buvo Vokietija ir Sov. Rusija, Vakarų valstybės (Prancūzija, D. Britanija, Olandija ir kt.) neskubėjo LR pripažinti *de jure*. 1920 Baltijos šalys prašėsi priimamos į Tautų S-gą, buvo priimtos po metų – Lietuva visateise Tautų S-gos nare tapo 1921 09 22.

Po I pasaul. karo tarpt. ginčo objektu tapo Klaipėdos kraštas. Klaipėdos uostu buvo suinteresuota ne tik Vokietija ir Lietuva, bet ir Lenkija, kuri tikėjosi Prancūzijos paramos. 1918 11 30 Prūsų lietuvių tautos taryba, dar vadinama M. Lietuvos tautine taryba, Tilžės aktu išreiškė siekį atsiskirti nuo Vokietijos ir prisijungti prie Lietuvos. Versalio sutartis (1919 06 28), po I pasaul. karo nustačiusi Europos valstybių sienas, atskyrė M. Lietuvos š.r. teritoriją su Klaipėda, ją administruoti laikinai pavedė Prancūzijai, kuri įvedė čia savo kar. pajėgas. 1921 11 11 Steigiamasis Seimas priėmė nutarimą prijungti prie Lietuvos valstybės M. Lietuvą (autonomijos teisėmis). 1922 krašte imta rengti LR valdžios remiamą sukilimą. 1923 01 10 liet. kariai ir šauliai, remiami vietos gyventojų, įžengė į Klaipėdos kr., po kautynių 01 15 privertė Prancūzijos pajėgas (~60 žm.) pasiduoti ir užėmė Klaipėdos miestą. 1923 01 19 paskelbta, kad Klaipėdos kr. jungiasi prie Lietuvos (01 24 Seimas tai patvirtino). Prancūzija atšaukė savo atstovus, 1923 02 16 Ambasadorių konf-jos sprendimu Klaipėdos kr. pripažintas Lietuvai, kuri įsipareigojo garantuoti laisvą tranzitą Nemunu ir kompensuoti Antantės šalims laikino administravimo išlaidas. 1924 05 08, pritarus JAV, Antantės ir LR atstovai Paryžiuje pasirašė Klaipėdos krašto konvenciją. Ji *de facto* perdavė kraštą Lietuvai (autonomijos teisėmis) ir nustatė, kad LR suverenumo krašte teisė be signatarinių valstybių sutikimo negali būti perduota jokiai šaliai. Pasak daugumos tyrinėtojų, Klaipėdos kr. prijungimas prie Lietuvos buvo vienas drąsiausių, didelę ist. reikšmę turinčių nepriklausomos LR žingsnių, svarbus polit. ir ek. požiūriu. Lietuva prisijungė palyginti nedidelę teritoriją (Klaipėdos kr. sudarė 5,5% to meto LR teritorijos), bet gavo vienintelį uostą. Padidėjo Lietuvos, kaip sugebančios savarankiškai ginti savo interesus, tarpt. autoritetas. Pamažu Klaipėdos kr. integruotas į Lietuvos ūkį (uostas pagyvino prekybą su užsieniu), Klaipėdos mieste ir krašte buvo steigiamos m-los, vietos lietuviai įsitraukė į krašto valdymą. Vis dėlto įtampa išliko – vietos vokiečių teisės nebuvo aiškiai apibrėžtos, dėl to Vokietija darė Lietuvai spaudimą, rėmė provokiškas jėgas. Klaipėdos kr. prijungimas nebuvo LR įvykdyta aneksija ar okupacija: sukilime gana aktyviai dalyvavo vietos lietuviai, pačią akciją objektyviai lėmė įtempta to meto tarpt. padėtis, per I pasaul. karą neišspręstų tarpt. santykių problemos ir d. valstybių tarpusavio prieštaravimai. Klaipėdos kr. sukilimas buvo Lietuvos laisvės kovų tąsa.

Santykiai su Sov. Rusija (nuo 1922 SSRS) buvo grindžiami 1920 taikos sutartimi. SSRS ateityje planavo įtraukti Baltijos šalis į savo įtakos sferą, todėl buvo suinteresuota Lietuvos nepriklausomybe, ypač tuo, kad Lietuvai kuo mažesnę įtaką darytų Lenkija. Vilniaus kr. klausimu ji palaikė Lietuvos pusę, notomis demonstratyviai reiškė jai palankumą. Ši nuostata buvo išreikšta 1926 09 28 Lietuvos–SSRS nepuolimo ir neutraliteto sutarties notoje, kuri dar kartą patvirtino 1920 sutartimi nustatytas sienas – Vilniaus kr. pripažintas Lietuvos dalimi. Kartu SSRS nevykdė 1920 sutarties sąlygų: taip ir neatlygi-

no Lietuvai jos patirtų nuostolių ir negrąžino daugelio kult. vertybių, pirmiausia Lietuvos Metrikos, svarbiausio LDK archyvo.

Vilniaus vyskupiją 1925 priskyrus Lenkijai pablogėjo santykiai su Vatikanu – Lietuvos atstovas paliko Vatikaną, o popiežiaus nuncijus išvyko iš Lietuvos (santykiai normalizuoti 1927 09 27 sudarius konkordatą).

1920–26 l-piui būdinga partijų kova dėl polit. valdžios ir dažna vyr-bių kaita. LKDP (ir jai artimos org-jos), sudarydama I Seime (1922–23) daugumą, vis dėlto viena negalėjo išrinkti prezidento ir sudaryti vyr-bės. Opozicinės partijos – LSDP ir Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga (įk. 1922) – nepasitikėjo prez. A. Stulginskiu ir 1923 02 sudaryta E. Galvanausko vyr-be. Dėl šių nesutarimų prez. A. Stulginskis I Seimą 1923 03 12 paleido. Per 1923 05 12–13 rinkimus į II Seimą (1923–26) krikščionys demokratai laimėjo abs. daugumą. 1923 06 19 prezidentu vėl išrinktas A. Stulginskis. Kd. vyr-bėms pavyko pagerinti daugelį ūkio rodiklių, sustiprinti litą, bet buvo labai išplėstas admin. aparatas, kd. kaltinti valdžios uzurpavimu ir fin. machinacijomis, kunigų kišimusi į politiką.

Po 1926 05 08–10 rinkimų gausiausią III Seimo (1926–27) frakciją vėl sudarė krikščionys demokratai (30 iš 85), bet daugumos jie jau neturėjo. Vyr-bę (m-ras pirm. M. Sleževičius) sudarė kairiosios – valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų – bei tautinių mažumų partijos. 1926 06 08 prezidentu išrinktas valstiečių liaudininkų atstovas K. Grinius. Panaikinta dar laisvės kovų l-piu įvesta karo padėtis, paskelbta polit. amnestija, liberalizuotas spaudos įstatymas, laisviau pradėjo reikštis tautinės mažumos (Švietimo m-ja leido įsteigti 75 lenkų m-las), siekta riboti dvasininkų privilegijas, planuota Bažnyčią atskirti nuo valstybės. Tokiems pertvarkymams nepritarė konservatyvi visuomenės dauguma. Suaktyvėjo radikaliųjų polit. jėgų, pirmiausia SSRS kurstomų komunistų, antivalst. veikla. Kd. ir Lietuvių tautininkų s-ga (įk. 1924) vyr-bės politikoje įžvelgė lenkų ir komunistų (LKP 1919 buvo uždrausta) įtakos Lietuvos užs. ir vidaus politikai stiprėjimą.

AUTORITARINIO VALDYMO METAI (1926–1940)

1926 12 17 karininkų grupuotė, tautininkų ir kd. politiškai remiama, įvykdė valstybės perversmą, prezidentas ir vyr-bė buvo nušalinti. Prezidentu paskelbtas A. Smetona, m-ru pirmininku – A. Voldemaras. 1927 04 Seimas buvo paleistas (kitas išrinktas tik 1936). >100 asmenų (daugiausia komunistų) buvo apkaltinta antivalst. veikla ir suimta, keturiems jų įvykdyta mirties bausmė. Pagal 1928 su prezidento ir vyr-bės parašais paskelbtą naują konstituciją, Seimas nebebuvo vienintelis tautos valios reiškėjas, Prezidento institucija tapo praktiškai nepriklausoma nuo Seimo. Dėl demokratijos principų nesilaikymo visuomenėje kilo nepasitenkinimas m-ru pirmininku A. Voldemaru, kėsintasi į jo gyvybę. Tautininkų partija skilo į radikaliųjų (vad. voldemarininkų) ir nuosaikiųjų (vad. smetonininkų) grupuotes. 1929 09 A. Smetona privertė A. Voldemarą išeiti iš vyr-bės (siekdami jį sugrąžinti į valdžią voldemarininkai 1930–34 surengė keletą sąmokslų). M-ru pirmininku tapo J. Tūbelis (pareigas ėjo iki 1938). Šalyje per kelerius metus įsitvirtino autoritarinė A. Smetonos polit. valdžia, bet buvo stabilizuota padėtis šalies viduje, užkirstas kelias SSRS inspiruojamiems vietos komunistų veiksmams. Didesnę reikšmę įgavo s-bės, nuo 1931 tiesiogiai pavaldžios Vidaus reikalų m-jai. Opozicinių partijų įtaka sumažėjo, o 1936 Seimo rinkimų išvakarėse LKDP, Valstiečių liaudininkų partija ir LSDP buvo uždraustos (pagal 1936 05 įstatymą kandidatus į Seimą siūlė apskričių ir miestų tarybos). Tautininkams atiteko visa valdžia. Seimo įtaka A. Smetonos valdymo metais buvo nedidelė, jis paprastai tik priimdavo vyr-bės siūlomus įstatymus. 1938 02 11 Seimas priėmė Konstituciją, kuri suteikė prezidentui įstatymų leidžiamąją teisę, jam tapo atsakinga vyr-bė. Nuo 1933 prezidentas tautininkų buvo vadinamas Tautos Vadu. Ideologine prezidento ir valdančiosios partijos doktrina tapo tautos vienybės idėja, kuria bandyta pateisinti 1926 Gruodžio septynioliktosios perversmą, demokratijos varžymus

ir kuri pirmiausia reiškė visišką paklusnumą centr. valdžiai. Tuo remdamasi SSRS istoriografija A. Smetonos režimą vadino fašistiniu, bet iš tiesų to meto Lietuvos polit. santvarka buvo panašesnė į gretimų Latvijos ir Lenkijos autoritarinę santvarką, o ne į Italijos ar Vokietijos fašistinius režimus. 4 d-mečio pab., pablogėjus tarpt. padėčiai, valstybę imta demokratinti (buvo plečiama vyr-bių polit. sudėtis), bet tai neturėjo didesnio poveikio šalies vidaus gyvenimui.

4 d-metyje Lietuva ėmė glaudžiau bendradarbiauti su kitomis Baltijos valstybėmis ir Vakarų šalimis. 1934 09 12 sudaryta Lietuvos, Latvijos ir Estijos polit. ir dipl. s-ga Baltijos antantė – siekta plėsti šių valstybių bendradarbiavimą ir stiprinti jų tarpt. padėtį. Lenkija siekė priversti Lietuvą užmegzti dipl. santykius, bet ši atsisakė sudaryti bet kokias ofic. sutartis (tai būtų suvokta kaip jos silpnumas). 1927 Ženevos konf-joje Lenkijos reikalavimu Tautų S-ga apkaltino Lietuvą tranzito trukdymu, bet 1931 Nuolatinis tarpt. teisingumo tribunolas Hagoje Lietuvą išteisino. 1938 03 17 Lenkija pasinaudojo pasienyje įvykusiu incidentu ir ultimatyviai pareikalavo užmegzti dipl. santykius. Vakarų šalys ragino Lietuvą nusileisti Lenkijai. Vokietija, kilus Lietuvos ir Lenkijos kar. konfliktui, rengėsi užimti Klaipėdos kr. ir Žemaitiją iki Dubysos. Tokiomis aplinkybėmis Lietuva neatsispyrė spaudimui ir 1938 03 19 užmezgė dipl. santykius su Lenkija, bet ir vėliau abiejų valstybių santykiai išliko šalti, nors buvo pasirašytos kelios sutartys.

1928 Lietuvos–Vokietijos sutartimi buvo nustatyta abiejų valstybių siena – Klaipėdos kr. liko Lietuvai; sureguliuoti krašte gyvenančių vokiečių karo veteranų pensijų, Nemuno priežiūros ir kt. klausimai. 1933 Vokietijoje į valdžią atėjus nacionalsocialistams abiejų šalių santykiai blogėjo – vėl iškilo Klaipėdos kr. klausimas (A. Hitleris siekė peržiūrėti Versalio sutartį ir prijungti šį kraštą prie Vokietijos). 1932 Klaipėdos gubernatorius atleido mažai su Lietuvos valdžia tesiskaičiusį direktorijos pirmininką O. Böttcherį. Klaipėdos seimeliui išreiškus nepasitikėjimą paskirtu pirmininku E. Simonaičiu buvo paleistas ir seimelis. Nuolatinis tarpt. teisingumo tribunolas nepaklusnaus direktorijos pirmininko atlei-

Šarvuočiai prie Vyriausiojo štabo rūmų Kaune (1926 12 17)

Prezidentas A. Smetona ir Lietuvos įgaliotasis ministras Italijoje V. Čarneckis tarp Lietuvos kariuomenės karininkų (iš kairės: gen. štabo plk. P. Kubiliūnas, gen. ltn. V. Grigaliūnas-Glovackis, plk. P. Jackevičius, gen. ltn. T. Daukantas, plk. K. Skučas, gen. štabo plk. Z. Gerulaitis; Ukmergė, 1929)

Lakūnų S. Dariaus ir S. Girėno laidotuvės Kaune (1933 07 20)

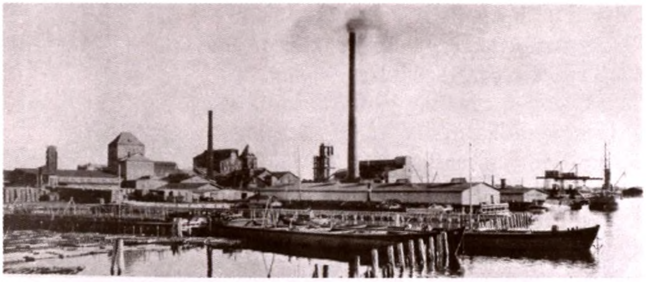

Klaipėdos celiuliozės ir kartono (faneros) fabrikas (20 a. 4 d-metis)

Lietuvos kariuomenė įžengia į Vilnių (1939 10 28)

dimą pripažino teisėtu, tik seimelio paleidimą – neteisėtu (iš esmės laimėjusi Klaipėdos krašto bylą LR vyr-bė įgijo teisę reikalauti, kad Vokietija šiurkščiai nesikištų į šio krašto autonomijos reikalus). Vokietija darė Lietuvai ir ek. spaudimą – apribojo prekybą (tai labai paveikė šalies žemės ūkį; dėl to, t.p. ir dėl pasaul. ek. krizės padarinių 1935 kilo Suvalkijos valstiečių streikas; streikuojantieji pateikė ir polit. reikalavimų: demokratiškai išrinkto Seimo ir dem. vyr-bės). Santykiai su Vokietija dar labiau pablogėjo Klaipėdoje susikūrus 2 nacionalsocialistinės krypties polit. partijoms (vadinamieji noimanininkai ir zasininkai), kurios 1934 pradėjo rengti sukilimą, siekdamos atplėšti Klaipėdos kr. nuo Lietuvos. Sąmokslą atskleidus nacionalsocialistų kėslai žlugo. Kaune įvyko pirmasis pasaulyje nacių teismas – Klaipėdos kr. nacių 4 vadovai 1935 03 buvo nuteisti mirties bausme, dar 84 – kalėti (Vokietijos reikalavimu mirties bausmė pakeista kalėjimu iki gyvos galvos, visi maištininkai iki 1938 buvo paleisti). Prisijungusi Austriją ir okupavusi Čekiją Vokietija 1939 03 20 įteikė Lietuvai ultimatumą, kuriuo, grasindama kar. invazija, pareikalavo Klaipėdos krašto. Po 2 dienų Lietuva buvo priversta šį reikalavimą įvykdyti. Vokietija pažadėjo neremti prieš Lietuvą nukreiptos trečiosios jėgos, bet šio pažado netesėjo – 1939 08 23 sudarė slaptą sutartį su SSRS (vadinamasis Molotovo–Ribbentropo paktas), kuria pasidalijo Rytų Europą į įtakos sferas (Lietuva pateko į Vokietijos, Latvija ir Estija – į SSRS įtakos sferą). Netekusi Klaipėdos Lietuva prarado vienintelį jūrų uostą ir 1/3 šalies pramonės. Jai teko rūpintis Klaipėdos krašto pabėgėliais (>10 000 žm.).

Po Molotovo–Ribbentropo pakto pasirašymo Vokietijai 1939 09 užpuolus Lenkiją Lietuva laikėsi neutraliteto, atmetė Vokietijos siūlymą užimti Vilniaus kr. ir priglaudė ~14 000 lenkų karo pabėgėlių, karių ir civilių. Iš esmės pasikeitė jėgų balansas regione. Pagal 1939 09 28 sutartį su Vokietija, SSRS užleido jai teritorijas į r. nuo Vyslos, o Vokietija sutiko, kad Lietuva, kaip ir kitos dvi Baltijos šalys, patektų į SSRS įtakos sferą. Tą pačią dieną SSRS primetė Estijai, o 10 05 – Latvijai savitarpio pagalbos sutartis, pagal kurias įgijo teisę įvesti į šių šalių teritoriją savo kar. junginius (po 25 000–30 000 karių). 1939 10 10 analogišką savitarpio pagalbos sutartį su SSRS buvo priversta pasirašyti ir Lietuva; jos teritorijoje buvo įkurdinta ~20 000 (vėliau daugiau) SSRS karių. SSRS kar. junginių įvedimas buvo žingsnis į nepriklausomybės praradimą. Lietuva faktiškai prarado polit. veiklos savarankiškumą ir virto tarsi SSRS protektoratu. Mainais SSRS, neva laikydamasi 1920 taikos sutarties, 10 09 perdavė Lietuvai Vilniaus miestą (215 000 gyv.) ir dalį Vilniaus krašto (7000 km^2; kitą dalį – Baltarusijai). 1939 10 28 Lietuvos kariuomenė įžengė į Vilnių, kurį Lenkijai žlugus jau kelias savaites buvo užėmusi SSRS kariuomenė. Vilniečiai buvo įbauginti jos plėšikavimų, NKVD suėmė bei ištrėmė nemažai vietos lenkų ir lietuvių politikos ir kultūros veikėjų. Vilniaus krašto ūkis buvo apleistas, todėl Lietuvai teko nemažai į jį investuoti lėšų. Trūkstant maisto mieste buvo steigiami maitinimo punktai, parduotuvės. Vilniaus krašte prisiglaudė ~100 000 lenkų karo pabėgėlių.

SANTYKIAI SU SSRS. VALSTYBINGUMO PRARADIMAS

SSRS skelbė vykdanti Lietuvos–SSRS savitarpio pagalbos sutartį (1939 10) ir griežtai atmetė gandus, kad gali kėsintis į LR suverenitetą. Apie Lietuvai kylančią realią grėsmę prez. A. Smetoną, vyr-bę 1939 11 memorandume ir ne kartą vėliau įspėjo bei veiklos agresijos atveju planą siūlė užs. valstybėse reziduojantys nepaprastieji pasiuntiniai ir įgaliotieji ministrai S. Lozoraitis vyresnysis, P. Klimas, B. K. Balutis. Jie patarė stiprinti šalies vidaus padėtį, geriau aprūpinti kariuomenę, vienyti polit. jėgas, agresijos atveju numatyti vyr-bės pasitraukimą į užsienį. A. Smetona į šiuos įspėjimus ir rekomendacijas iš esmės neatsižvelgė. Jis, m-ras pirm. A. Merkys ir kiti aukšti pareigūnai viešose kalbose 1939 pab.–1940 pr. ramino visuomenę tikindami, kad Lietuva yra saugi, nes Sov. S-ga jos atžvilgiu vykdanti draugišką politiką. 1940 02 paaiškėjus, kad SSRS yra pagrindinis Lietuvos priešas, planuota ginklu priešintis galimai agresijai, bet tam rengtasi vangiai, konkrečios priemonės neįgyvendintos. Kai Vokietijos kariuomenė per II pasaul. karą nuo 1940 05 10 sėkmingai puolė Š. Prancūzijoje, 05 25 SSRS vadovybė nota apkaltino Lietuvą rengiant provokacijas prieš Lietuvoje dislokuotas SSRS kar. įgulas ir 06 07 Sov. S-ga pasienyje pradėjo telkti kar. junginius. SSRS dar kaltino Lietuvą pažeidus Lietuvos–SSRS savitarpio pagalbos sutartį ir sudarius su Latvija ir Estija slaptą prieš SSRS nukreiptą kar. s-gą (iš tikrųjų 1934 buvo sudaryta trijų valstybių polit. ir dipl. s-ga – Baltijos antantė, kuria siekta stiprinti šalių tarpt. padėtį, plėsti ek., social., teis. ir administracinį bendradarbiavimą; dėl to anksčiau SSRS jokių pretenzijų nereiškė). Per derybas Maskvoje SSRS vyr-bė, šiurkščiai laužydama Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos (1920) sutartį ir Lietuvos–SSRS nepuolimo ir neutraliteto sutartį (1926), 06 14 vėlų vakarą Lietuvai įteikė ultimatumą, kurio svarb. reikalavimai buvo: atiduoti teismui vid. reikalų m-rą K. Skučą, Valst. saugumo dep-to dir. A. Povilaitį, sudaryti naują Sov. S-gai priimtiną vyr-bę, įsileisti neribotas SSRS kar. įgulas. Buvo reikalaujama atsakyti iki kitos dienos 9 val. ryto (dažniausias ultimatumo terminas – 48 val.). Ultimatumas gautas, kai Lietuvos polit. jėgos buvo labiausiai susipriešinusios, nusivylusios A. Merkio vadovaujamos vyr-bės darbu, o pasaulio visuomenės dėmesys buvo nukreiptas į II pasaul. karo įvykius (06 14 Vokietijos kariuomenė užėmė Paryžių). Valdžia nedarė nuolaidų opozicijai, todėl voldemarininkai planavo perversmą, kd. ir valstiečiai liaudininkai tikėjosi pasinaudoti SSRS spaudimu ir atsikratyti A. Smetonos valdžios bei atkurti demokratiją. Vyr-bės dauguma (jai pritarė ir kariuomenės vadovybė) 06 15 naktį ultimatumą priėmė ir net neįvardijo agresijos, nepareiškė ofic. protesto (prezidento siūlymui priešintis SSRS kariuomenei dauguma m-rų nepritarė). Tikėdamasis sutrukdyti perversmo legalizavimą A. Smetona prezidento pareigas pavedė laikinai eiti m-rui pirm. A. Merkiui ir pasitraukė į Vokietiją.

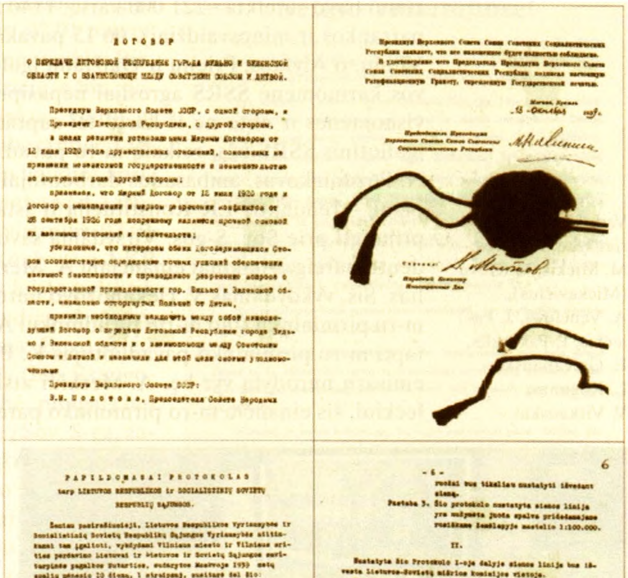
ДОГОВОР

PAPILDOMASAI PROTOKOLAS

1939 10 10 Lietuvos–SSRS sutarties ir jos papildomo protokolo dėl sienų fragmentų faksimilės

Du nepriklausomo gyvenimo d-mečiai buvo labai reikšmingi Lietuvos vidaus raidai ir santykiams su užsieniu. Pasiekta didelė ž.ū., pramonės, mokslo, kultūros pažanga: Lietuva pasiekė vidutinių Vid. r. Europos šalių lygį. Ji tapo visateise pasaulio tautų bendrijos nare. Lietuvos Respublikos metais išaugo ir subrendo nauja karta, kurios sąmonėje įsitvirtinusi nepriklausomybės idėja padėjo išgyventi SSRS okupaciją ir jai priešintis. Pav.

Š: *Lietuvos aneksija: 1940 metų dokumentai* Vilnius 1990; *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai 1917–1918* Vilnius 1991; *Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16.–1940.VI.15.)* Vilnius 1996. **L: R. Žepkaitė** *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1939 m.* Kaunas 1986; **A. Eidintas** *Lietuvos Respublikos prezidentai* Kaunas 1991; **J. Jakštas** *Nepriklausomos Lietuvos istorija* Chicago 1992; **Č. Laurinavičius** *Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis* Vilnius 1992; **A. Kasparavičius** *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje: 1926 metų Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties analizė* Vilnius 1996; *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai 1918–1940 m.* Vilnius 1997; **G. Vaskela** *Žemės reforma Lietuvoje 1918–1940 m.* Vilnius 1998; **A. Gaigalaitė, J. Skirius, A. Kasparavičius, A. Veilentienė** *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940* Vilnius 1999; **D. Mačiulis** *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais* Vilnius 2005.

Povilas Lasinskas

SSRS okupacija ir aneksija (1940–1941)

Birželio 15 po pietų į Lietuvą įžengė Sov. S-gos 15 divizijų (~150 000 karių; iš viso įsiveržimui buvo sutelkta ~221 000 karių, 1140 karo lėktuvų, 1513 tankų, 245 šarvuočiai, 2946 patrankos ir minosvaidžiai). 06 15 pavakarę N. Vilnioje buvusi SSRS kar. įgula užėmė Vilnių, o Alytaus, Prienų ir Gaižiūnų įgulos – Kauną. SSRS savo tikslą pasiekė – Lietuvos kariuomenė SSRS agresijai nepasipriešino. Prasidėjo SSRS okupacija, nors dalis visuomenės ir elito ne iš karto tai suprato. Į Kauną atvykęs SSRS vyr-bės ypatingasis įgaliotinis SSRS užs. reikalų m-ro pavad. V. Dekanozovas, SSRS ambasadorius Kaune N. Pozdniakovas, ambasados darbuotojai ėmė vykdyti iš anksto parengtą LR aneksijos planą – remiantis LR Konstitucija ir įstatymais sudarius teisėtumo regimybę Lietuvą prijungti prie Sov. S-gos. Viršydama savo įgaliojimus 06 16 nutarimu LR vyr-bė prezidento pareigas laikinai einančiam A. Merkiui suteikė visas konstitucines prezidento galias. Šis, vykdydamas V. Dekanozovo nurodymus ir pažeisdamas LR Konstituciją, 06 17 m-ru pirmininku (juo m-rui pirmininkui A. Merkiui perėmus prezidento pareigas turėjo tapti m-ro pirmininko pavaduotojas K. Bizauskas) paskyrė J. Paleckį, patvirtino SSRS emisarų nurodytą vyr-bę. A. Merkiui atsistatydinus prezidento pareigos atiteko J. Paleckiui, šis einančiu m-ro pirmininko pareigas paskyrė V. Krėvę, kuris SSRS atstovų valia daugiausia iš žinomų visuomenės veikėjų (dalis, išskyrus E. Galvanauską, nuo seno turėjo ryšių su SSRS ambasada ir joje dirbusiais žvalgybininkais) sudarė vad. Liaudies vyriausybę. Jos m-rai ne iš karto suprato tapę Sov. S-gos marionetėmis, tikėjo galėsią išlaikyti demokratinę Lietuvos valstybę. Liaudies vyr-bės teisėtumą pripažino LR Seimo prezidiumas, kariuomenės, Lietuvos šaulių s-gos, LKDP, valstiečių liaudininkų, daugelio visuom. org-jų atstovai, užs. valstybių diplomatai, 06 21 vizitavę V. Krėvę. SSRS vadovybei trumpam pavyko daliai visuomenės sudaryti iliuziją, kad žlugo ne valstybė, o buvusi tautininkų valdžia. Sov. S-gos vadovybė ir jos emisarai Lietuvoje, meistriškai remdamiesi 1938 LR Konstitucija

Vad. Liaudies vyriausybė: iš kairės – M. Mickis, V. Krėvė (Mickevičius), A. Venclova, J. Paleckis, P. Pakarklis, E. Galvanauskas, L. Koganas, V. Vitkauskas

ir įstatymais, maskavo šalies okupaciją ir aneksiją. Iš pradžių net LKP buvo laikoma nuošalėje, jai neleista rengti mitingų, demonstracijų. Lietuvoje neatsirado pasipriešinimą okupantui organizuoti galinčios polit. jėgos: A. Smetonai pasitraukus tautininkai buvo demoralizuoti, 1936 uždraustos dem. partijos vegetavo, didelė visuomenės dalis laukė permainų ir buvo vyr-bės narių raminama, kad SSRS nekeisianti Lietuvos santvarkos, negriausianti valstybės. Ofic. propaganda visaip gyrė sov. santvarką. Lietuvos žydams SSRS buvo svarbi kaip gynėja nuo nacių valdomos Vokietijos.

J. Paleckio aktu nuo 06 22 paskelbtas valstybės sustiprintos apsaugos metas suteikė plačius įgaliojimus vidaus reikalų m-rui. Svarbiausi vyr-bės nutarimai buvo priimami ne kolegialiai, bet V. Dekanozovo nurodymus uoliai vykdžiusių J. Paleckio ir vidaus reikalų m-ro M. Gedvilo sutarimu. Liaudies vyr-bė faktiškai atliko Sov. S-gos okup. administracijos funkcijas. Pagal V. Dekanozovo nurodymus tuojau pradėtas valstybės pertvarkymas – 06 18 iš kalėjimų paleisti polit. kaliniai, daugiausia komunistai; 06 19 jų jau buvo vyr-bėje (A. Sniečkus – Valst. saugumo dep-to direktorius, M. Gedvilas – vidaus reikalų m-ras). Liepos pradžioje, kai vyr-bės nariais tapo M. Junčas-Kučinskas, S. Pupeikis, A. Gudaitis-Guzevičius, K. Didžiulis ir kiti, komunistų joje jau buvo dauguma. Buvo uždrausta Lietuvių tautininkų s-ga, tautininkų jaunimo org-ja *Jaunoji Lietuva*, neleista veikti dem. partijoms, 07 01 paleistas Seimas, 07 11 sustabdyta Lietuvos šaulių s-gos veikla. Birželio pabaigoje imta atleidinėti iš pareigų apskričių, s-bių, policijos vadovus, aukštus valdininkus ir karininkus, vietoj jų įdarbinti komunistus, komjaunuolius, kt. kolaborantus. Lietuvos aneksijai užmaskuoti, pavaizduoti ją kaip liaudies apsisprendimą turėjo 07 06 paskelbti ir 07 14 įvyksiantys vad. Liaudies seimo rinkimai. Jų scenarijus buvo patvirtintas 07 01 SSRS pasiuntinybėje vykusiame pasitarime (dalyvavo LKP vadovai, kai kurie vyr-bės nariai). Kandidatus leista kelti tik komunistų vadovaujamai Lietuvos darbo liaudies sąjungai, paskelbta jos, iš tikrųjų LKP, rinkimų programa. Buvo skleidžiama klaidinama, net melaginga propaganda (bus išsaugota Lietuvos nepriklausomybė, privati nuosavybė, pinigai) bei agitacija, neužsimenama apie Lietuvos stojimą į Sov. S-gą, žadamos piliečių teisės ir laisvės. Be to, prieš rinkimus griebtasi bauginimo ir gąsdinimo – 07 11–12 prasidėjo pirmieji vad. liaudies priešais paskelbtų aktyvių piliečių, partijų veikėjų ir paprastų narių masiniai suėmimai. Dėl menko rinkėjų aktyvumo rinkimus pratęsus 07 15, suklastojus jų rezultatus, visi kandidatai (dauguma – komunistai; į Seimo atstovo 1 vietą buvo keliamas tik 1 kandidatas) buvo išrinkti į Liaudies seimą. Šis, priešingai nei iki rinkimų buvo žadėta, pažeisdamas Seimo darbo procedūras (posėdžių salėje buvo daug pašalinių žmonių, balsai neskaičiuoti) 07 21 priėmė neteisėtas deklaracijas, kad Lietuvoje įvedama sov. santvarka, LR skelbiama sov. socialistine respublika, Sov. S-gos AT prašoma ją priimti į SSRS. 07 22 buvo paskelbta apie žemės nacionalizavimą, žemės reformą, 07 26–27 – apie bankų, stambių pram. ir prek. įmonių nacionalizavimą. SSRS vadovybė, jos emisaras Lietuvoje V. Dekanozovas, pasitelkę LKP ir kolaborantus, mėgino klaidinti Lietuvos bei pasaulio visuomenę ir LR aneksiją pavaizduoti kaip piliečių valios išraišką. 08 03 SSRS AT sesijoje LSSR buvo priimta į Sov. S-gą. Sov. požiūriu,

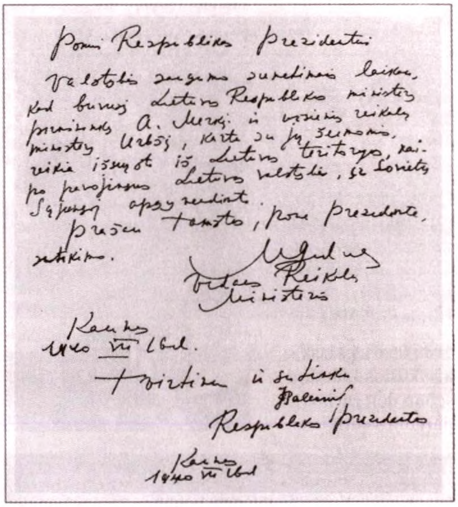
Pone Respublikos prezidente

Valstybės saugumo sumetimais laikau, kad buvusį Lietuvos Respublikos ministrų pirmininką A. Merkį ir užsienių reikalų ministrą Urbšį, kartu su jų šeimomis, reikia išsiųsti iš Lietuvos teritorijos, kaipo pavojingus Lietuvos valstybei, su Sovietų Sąjunga apsigyvendinant.

Prašau tamstos, pone prezidente, sutikimo.

M. Gedvilas
Vidaus Reikalų Ministeris

Kaunas
1940 VII 16 d.

Tvirtinu ir sutinku
J. Paleckis
Respublikos Prezidentas

Kaunas
1940 VII 16 d.

J. Paleckio patvirtintas M. Gedvilo raštas dėl buv. ministro pirm. A. Merkio ir buv. užs. reikalų m-ro J. Urbšio ištrėmimo su šeimomis (1940 07 16)

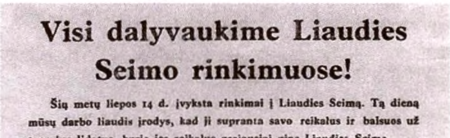
Visi dalyvaukime Liaudies Seimo rinkimuose!

Šių metų liepos 14 d. įvyksta rinkimai į Liaudies Seimą. Tą dieną mūsų darbo liaudis įrodys, kad ji supranta savo reikalus ir balsuos už tuos kandidatus, kurie jos reikalus geriausiai gins Liaudies Seime.

Yra sudaryta Lietuvos Darbo Liaudies Sąjunga, į kurią įeina geriausi ir ištikimiausi darbininkai, valstiečiai ir darbo inteligentai. Darbo Liaudies Sąjunga išstatė visuose rinkimų apygardose savo kandidatus, kurie pasižada reikalauti Seime, kad bežemiai ir mažažemiai gautų žemės, kad mažažemiai būtų atleisti nuo mokesčių ir bankinių skolų, kad darbininkams būtų padidintas atlyginimas ir pagerintos darbo sąlygos, kad būtų tinkamai aprūpinti darbininkai senatvėje ir ligoje, kad būtų dvarininkų ir spekuliantų nusavinta žemė, kad būtų sumažinti aukštųjų valdininkų atlyginimai ir kt.

Kas nebalsuoja arba kursto kitus nebalsuoti, tai tas kenkia liaudies reikalams ir yra liaudies priešas.

Tad valstiečiai, darbininkai ir darbo inteligentija, visi kaip vienas liepos 14 d. eikime prie urnų ir atiduokime savo balsus už darbo Liaudies Sąjungos kandidatus, nes tik jie vieni kuo geriausia gins visų mūsų reikalus.

Korteles ir vokus balsavimui ir, jeigu kas neturi paso, laikiną pažymėjimą gali gauti savo apylinkės rinkimų komisijoje iki rinkimų dienos.

Tegyvuoja Liaudies Seimas!

Tegyvuoja valstiečių, darbininkų, darbo inteligentų ir karių vienybė!

Darbo Liaudies Sąjungos
Ukmergės Komitetas.

Liaudies seimo rinkimų plakatas, kuriame nebalsuojantys arba raginantys kitus nebalsuoti vadinami liaudies priešais

Okupantų ir kolaborantų suorganizuota demonstracija Liaudies seimo nutarimams remti (Kaunas, 1940 07)

1940 08 01 į Maskvą atvykusios Liaudies seimo delegacijos paradinis sutikimas

taip buvo įteisinta Lietuvos sov. aneksija. Gyventojus trikdė ir klaidino žinomų Lietuvos žmonių (M. ir V. Biržiškų, K. Borutos, P. Cvirkos, L. Dovydėno, L. Giros, V. Grybo, V. Kašubos, J. Keliuočio, S. Nėries, B. Pundziaus, P. Šalčiaus ir daugelio kitų rašytojų, teatralų, menininkų) elgesys, kai kurių jų liaupsės Sov. S-gai, J. Stalinui, SSRS kariuomenei.

Rugpjūčio 25 Liaudies seimas priėmė sov. konstituciją, kuri fiktyviai deklaravo LSSR valstybingumą, teisę išstoti iš SSRS, piliečių teises ir laisves. Lietuvos valdžios ir valdymo institucijos buvo pertvarkytos į LSSR AT, Liaudies komisarų tarybą (LKT), kitas Sov. S-gos valdžios nurodymus vykdančias sovietines admin. įstaigas. Panaikinta prezidento institucija. 10 08 prie VKP(b) srities org-jos teisėmis prijungta LKP. Nepasitikint LSSR vadovais praktikuota vadinamoji antrųjų asmenų (pavaduotojų – Maskvos emisarų), dažn. turėjusių lemiamą balsą, sistema. Iki 1941 06 pab. iš SSRS į Lietuvą atsiųsta ~1500 sov. darbuotojų. Aneksavusi Lietuvą Sov. S-ga pradėjo naikinti Lietuvos liaudies kariuomene pavadintą Lietuvos kariuomenę. 1940 08 į SSRS kariuomenės 29 terit. šaulių korpusą (jį sudarė 179 ir 184 šaulių divizijos) pertvarkytoje Lietuvos kariuomenėje (32 000 karių) po nepatikimų karių ir karininkų suėmimų ir kt. akcijų 1941 06 liko ~8000 žmonių.

Social. pertvarkymų tikslas buvo dangstantis soc. rev-jos šūkiais panaikinti priv. nuosavybę ir jos savininkų social. sluoksnį, Lietuvos ūkį padaryti SSRS ūkio dalimi. Remiantis 1940 07 22–27 nacionalizavimo įstatymais iki 1941 06 buvo nacionalizuota dauguma prekybos ir pramonės įmonių, suvalstybinti bankai, geležinkeliai, ryšiai, koop. įmonės. Likusių pramonės ir prekybos įmonių savininkams buvo sudaromos nepakeliamos verslo sąlygos. Žemės savininkai tapo žemės valdytojais, negalinčiais ja laisvai disponuoti. Siekdama plėsti social. bazę kaime sov. valdžia ėmė vykdyti žemės reformą. Nustačius vienam ūkiui 30 ha, parapijų klebonams 3 ha normą, į valst. žemės fondą iš 24 000 stambesnių ūkių atimta virš tokios normos turėta, o iš vadinamųjų feod. dvarininkų, valdininkų, į užsienį pabėgusių asmenų – visa žemė (~608 000 ha). Iki 1940 11 pr. ~393 700 ha (68,3%) fondo žemės atiduota ~70 000 šeimų, 181 700 ha – valst. miškų ūkiui, valst. įstaigoms ir ūkiams, visuom. org-joms, >31 000 ha liko neišdalyta. Stambesni ūkiai buvo žlugdomi iki 2 kartų padidintais žemės ir įvestais papildomais natūriniais mokesčiais. Agituota kurti kolektyvinius ūkius. Lietuvos ūkio aneksija buvo baigta iki 1941 03 25 išėmus iš apyvartos litą. LR rinkos ekonomikos pagrindais tvarkomas ūkis buvo paverstas SSRS centralizuoto planinio valst. ūkio dalimi.

Sparčiai buvo sovietinamos admin. institucijos, švietimas, kultūra, varžoma Bažnyčios veikla, persekiojami, suimami, tremiami (ypač 1941 06 14–18) dvasininkai, vienuoliai, uždrausta rel. spauda, naikinami rel. turinio meno kūriniai, pakeisti LR valst. simboliai – herbas, himnas (vietoj *Tautiškos giesmės* nurodyta giedoti *Internacionalą*), trispalvė vėliava pakeista raudonu audeklu, kurio viršutiniame kampe pavaizduotas kūjis ir pjautuvas, virš jų užrašas – *Lietuvos TSR*. Didelių nuostolių padaryta tautinių mažumų, daugiausia žydų, kultūrai (buvo uždaromos m-los, kult. ir visuom. organizacijos, spauda). LKP(b) 1940 09 nutarimu buvo įvesta griežta ideologinė spaudos ir lit-ros kontrolė ir

cenzūra (tam įsteigtas SSRS vyriausiosios lit-ros ir leidybos reikalų v-bos – Glavlit – padalinys). Vykdydamas VKP(b) politiką LKP(b) CK biuras, kaip aukščiausioji LSSR admin. institucija, reglamentavo ir kontroliavo 1940 08 24 sudaryto laikinosios AT prezidiumo, LKT, Aukšč. Teismo ir kitų institucijų veiklą, 11 12 priėmė nutarimą sudaryti vietos admin. įstaigas – laikinuosius vykd. k-tus. LSSR valdžios institucijoms faktiškai vadovavo ir jas kontroliavo SSRS atstovai.

LSSR represinės institucijos (NKGB, NKVD) vis labiau plėtė vad. liaudies priešų paieškas ir suėmimus. Dar iki Liaudies seimo rinkimų 07 07 buvo patvirtintas pagal Maskvos instrukcijas Valst. saugumo dep-to parengtas Priešvalstybinių partijų: tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikščionių demokratų, jaunalietuvių, trockininkų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir kitų vadovaujančiųjų veikėjų likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planas, sudaromi suimtinų asmenų sąrašai. Iki 1941 05 į juos įtraukta 28 600, iš viso planuota įtraukti >320 000 suimtinų vadinamųjų antisov. ir socialiai svetimų elementų. 07 11–19 suimta 504 žmonės (suiminėti pradėta dar iki Liaudies seimo rinkimų ir per juos) – daugiausia uždraustų polit. partijų, visuom. org-jų veikėjai, policininkai, aukštieji valdininkai. Lietuvos piliečiams pradėta taikyti Lietuvoje formaliai dar negaliojančius Rusijos Fed-jos įstatymus, ypač jos BK 58 straipsnį. Juo remiantis kiekvienas buvęs LR valst. veikėjas galėjo būti nuteistas už ankstesnes pareigas kaip už antisov. veiklą. 1940 09 pr. Lietuvoje kalinta >4100 žm., 1941 04 – ~6200 žm., ~85% jų – už vadinamąją antisov. veiklą pagal RSFSR BK 58 straipsnį. Suimti buvę Lietuvos valst. veikėjai – m-rai pirmininkai P. Dovydaitis, A. Merkys, užs. reikalų m-ras J. Urbšys (su šeimomis), vidaus reikalų m-rai K. Skučas, J. Čaplikas, S. Leonas, Valst. saugumo dep-to direktoriai J. Statkus ir A. Povilaitis, aukšti žvalgybos karininkai K. Dulksnys, P. Kirlys, J. Matusaitis ir kiti – buvo išvežti į SSRS kalėjimus. Pagal VKP(b) CK ir SSRS LKT 1941 05 16 nutarimą Dėl socialiai svetimo elemento iškeldinimo iš Pabaltijo respublikų, V. Ukrainos, V. Baltarusijos ir Moldavijos 06 14–18 įvykdytas pirmasis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas. Iš anksto į tremiamųjų sąrašus buvo įtraukta 21 214, iki SSRS–Vokietijos karo suspėta ištremti ~17 600 žmonių.

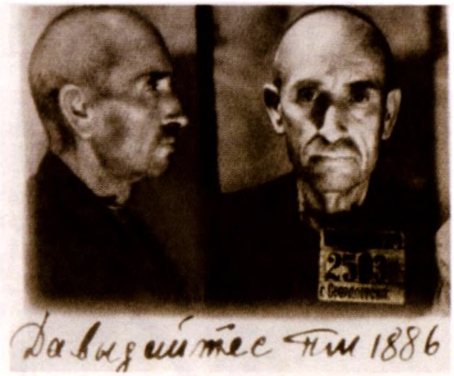

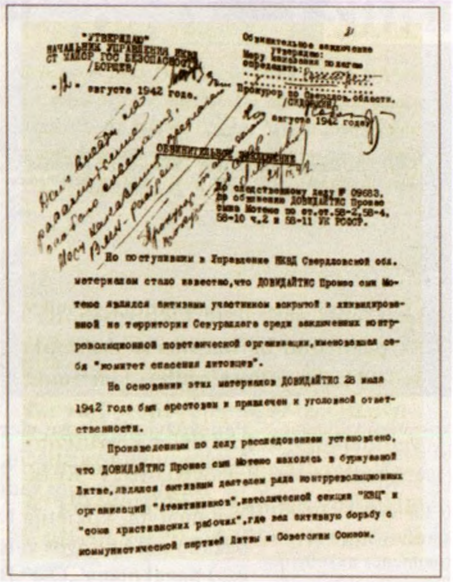

"УТВЕРЖДАЮ"

... августа 1942 года.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По следственному делу № 09683. По обвинению ДОВИДАЙТИС Провас сын Мотеюс по ст.ст.58-2, 58-4, 58-10 ч.2 и 58-11 УК РСФСР.

По поступившим в Управление НКВД Свердловской обл. материалам стало известно, что ДОВИДАЙТИС Провас сын Мотеюс являлся активным участником вскрытой и ликвидированной на территории Севураллага среди заключенных контрреволюционной повстанческой организации, именовавшей себя "комитет спасения литовцев".

На основании этих материалов ДОВИДАЙТИС 28 июля 1942 года был арестован и привлечен к уголовной ответственности.

Произведенным по делу расследованием установлено, что ДОВИДАЙТИС Провас сын Мотеюс находясь в буржуазной Литве, являлся активным деятелем ряда контрреволюционных организаций "Атейтининков", католической секции "КВЦ" и "союза христианских рабочих", где вел активную борьбу с коммунистической партией Литвы и Советским Союзом.

Buvęs Lietuvos Respublikos m-ras pirm. P. Dovydaitis Sverdlovsko kalėjime ir NKVD Sverdlovsko srities v-bos kaltinamoji išvada, kurioje Ypatingajam pasitarimui siūloma jį nubausti mirties bausme (1942 08)

Lietuvos diplomatų S. Lozoraičio, P. Klimo ir kt. pastangomis D. Britanija, JAV ir kt. valstybės (išskyrus Vokietiją, Italiją ir Švediją) Lietuvos aneksijos nepripažino. Lietuvos pasiuntinio Vokietijoje K. Škirpos iniciatyva 1940 11 17 Berlyne įkurtame Lietuvos aktyvistų fronte susitelkė Vokietijoje tuo metu buvę įv. polit. srovių veikėjai, siekiantys atkurti Lietuvos valstybę. LAF nariai nebuvo nacių ideologijos šalininkai, bet neturint kitos išeities pasipriešinimas sov. okup. režimui buvo siejamas su būsimu SSRS–Vokietijos karu, rengiamas sukilimas Sov. S-gos kariuomenės užnugaryje. Tikėtasi, kad Vokietija pripažins Lietuvos valstybės atkūrimą. Lietuvoje irgi prasidėjo pasipriešinimo sov. okup. režimui judėjimas. Miestuose ir miesteliuose kūrėsi neleg. pasipriešinimo būreliai ir org-jos (1940 10 Vilniuje, 1940 12 Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga Kaune). 1941 pavasarį pasipriešinimo judėjimas apėmė visą Lietuvą, jį koordinavo LAF kar. polit. štabas Vilniuje ir organizacinis štabas Kaune. SSRS–Vokietijos karo išvakarėse (1941 06 22) daugelyje vietovių jau veikė ginkluoti partizanų būriai, buvo rengiamas sukilimas. Pav.

P: *Lietuvos okupacija ir aneksija*: *Dokumentų rinkinys* Vilnius 1993. **L: A. Anušauskas** *Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui*: *Pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)* Vilnius 2006; *Okupacija ir aneksija*: *Pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)* Vilnius 2006; *Lietuva 1940–1990*: *Okupuotos Lietuvos istorija* Vilnius [2]2007.

Vokietijos okupacija (1941–1944)

Vokietijos kariuomenė įžengia į Lietuvą (1941 06 22)

Iš Lietuvos besitraukiančios SSRS kariuomenės nužudytų Panevėžio cukraus f-ko darbininkų laidotuvės (1941 06)

Jau per pirmąją SSRS–Vokietijos karo, prasidėjusio 1941 06 22, savaitę Vokietijos kariuomenė (40 divizijų, ~700 000 karių) užėmė Lietuvą. Pirmosiomis karo dienomis prasidėjo Lietuvių aktyvistų fronto parengtas Birželio sukilimas. 06 23 sukilėliai per Kauno radiją paskelbė, kad atkuriama Lietuvos valstybė ir sudaroma Lietuvos laikinoji vyriausybė; taip duotas signalas sukilimą pradėti visoje Lietuvoje. 06 24 į Vilnių, 06 25 į Kauną įžengę Vokietijos kar. junginiai miestus rado sukilėlių užimtus. Vok. kar. vadovybė nepripažino sukilėlių sąjungininkais, nors jie lengvino Vokietijos kariuomenės puolimą – SSRS kariuomenei pasitraukus užėmė namažai Vid., R. ir Š.r. Lietuvos miestų bei miestelių, ardė SSRS kariuomenės komunikacijas ir ryšius, neleido naikinti tiltų ir kitų objektų. Sukilėlius imta nuginkluoti, kai kurie jų net sušaudyti. Negalutiniais duomenimis, sukilime dalyvavo 16 000–20 000 sukilėlių, iš jų 600–650 žuvo. Per sukilimą žuvo 3–5 tūkst. sov. aktyvistų. Traukdamasi SSRS kariuomenė griebėsi teroro – Rainiuose, Pravieniškėse, Panevėžyje ir kitose vietose nužudė >1000 žmonių (polit. kalinių, dėl nesumokėtų mokesčių suimtų valstiečių, keletą kunigų, medikų, kitų profesijų gyventojų).

Nacių Vokietijos vadų planuojamoje vad. Naujojoje Europoje Lietuvos valstybei vietos nenumatyta. Vokietija Lietuvą traktavo kaip okupuotą SSRS dalį ir per visą karą vengė pažadų dėl Lietuvos valstybingumo. Jos vadai (A. Hitleris, H. Himmleris, A. Rosenbergas) pagal planą „Ost“ Baltijos šalis įtraukė į vadinamąją vok. gyvybinę erdvę; tai reiškė, kad šias šalis planuota kolonizuoti – apgyvendinti vokiečius ir kitus vadinamosios germanų rasės žmones, didesnę vietos gyventojų dalį ištremti toliau į rytus (į Baltarusiją ir į Rusiją), o mažesnę (lietuvių ~1/3) – suvokietinti. Baltijos šalių žydus ir čigonus (romus) numatyta sunaikinti. Laimėjus karą Baltijos šalys turėjo būti visiškai germanizuotos ir prijungtos prie Trečiojo reicho. Dalį šių strateginių nacių planų pradėta įgyvendinti jau per SSRS–Vokietijos karą. Pradėjus vykdyti Lietuvos kolonizaciją gyventojai buvo iškraustomi iš savo ūkių ir butų, o į jų vietą atkeliami vokiečiai. Vokietija planavo V. Lietuvą paversti kolonizacijos tiltu tarp Rytų Prūsijos ir Latvijos. Vokietijos okupacijos l-piu į Lietuvą buvo atkelta ~30 000 vok. kolonistų, jiems stengtasi sudaryti geresnes negu vietos gyventojų gyvenimo sąlygas. Vokiečiai gaudavo didesnes maisto normas, geresnius ūkius ir butus, ūk. inventorių, pinigines pašalpas. Žlugus vadinamajam žaibo karui Vokietijos okup. politika švelnėjo.

Vokietijos okupacija Lietuvoje truko >3 metus. Po pirmųjų SSRS okupacijos ir aneksijos metų sovietinimo ir teroro didesnė liet. tautos dalis draugiškai sutiko Vokietijos kariuomenę, bet J. Brazaičio (Ambrazevičiaus) vadovaujamą Lietuvos laikinąją vyr-bę vokiečiai ignoravo, o 1941 08 13 privertė nutraukti veiklą. Vietoj jos buvo įsteigta okupantų kontroliuojama lietuvių savivalda su jos aukšč. pareigūnų generalinių tarėjų (jie vadovavo vietoj m-jų sudarytoms 9 valdyboms) institucija. Okup. valdžia 1941 09 t.p. uždraudė LAF; liet. sukilėliai nuo 06 pab. iš pradžių buvo nuginkluojami, vėliau iš dalies

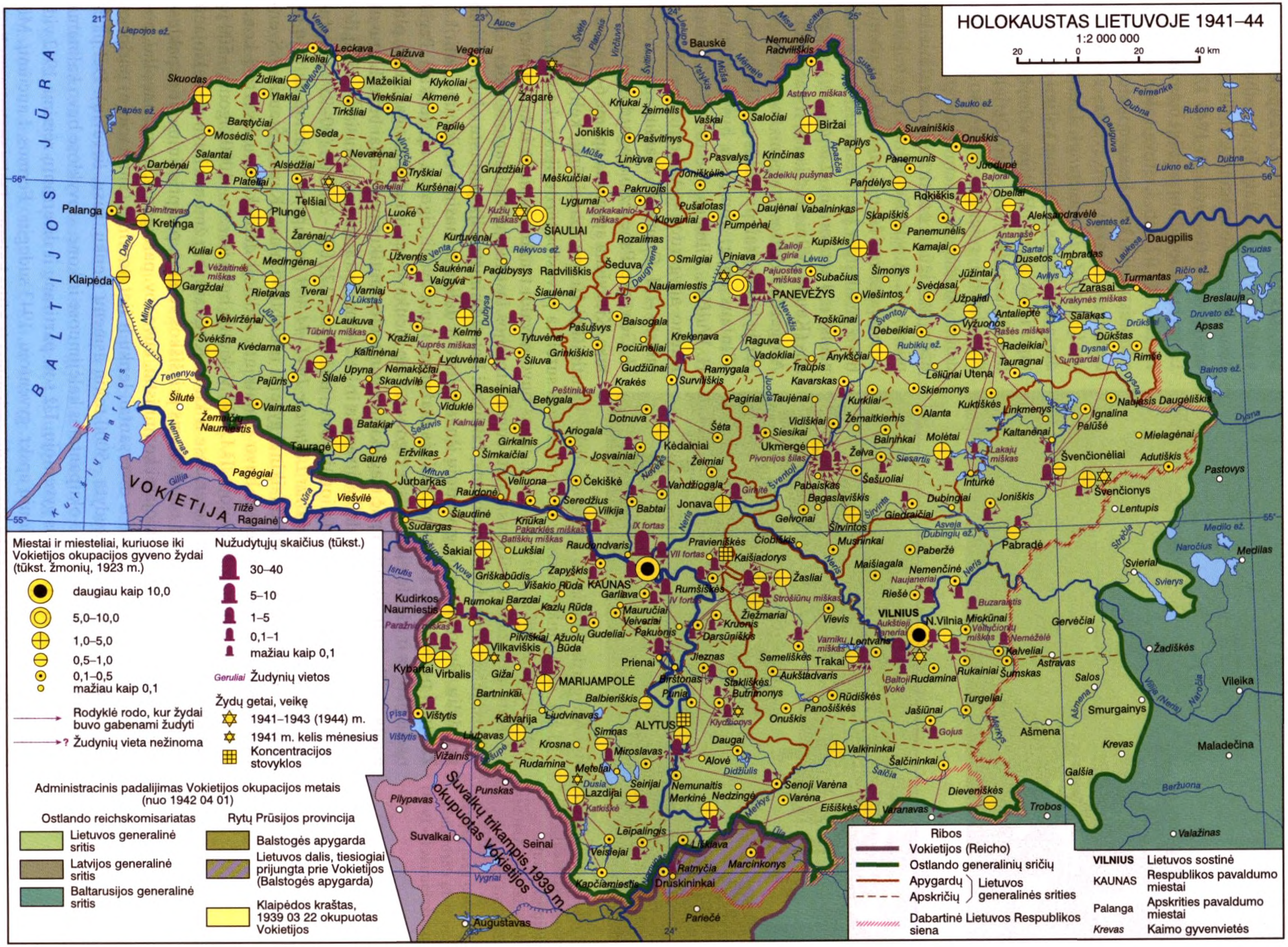

HOLOKAUSTAS LIETUVOJE 1941–44
1:2 000 000
20 0 20 40 km
BALTIJOS JŪRA
VOKIETIJA
Kuršių marios
Miestai ir miesteliai, kuriuose iki Vokietijos okupacijos gyveno žydai (tūkst. žmonių, 1923 m.)
daugiau kaip 10,0
5,0–10,0
1,0–5,0
0,5–1,0
0,1–0,5
mažiau kaip 0,1
Nužudytųjų skaičius (tūkst.)
30–40
5–10
1–5
0,1–1
mažiau kaip 0,1
Geruliai Žudynių vietos
Žydų getai, veikę
1941–1943 (1944) m.
1941 m. kelis mėnesius
Koncentracijos stovyklos
Rodyklė rodo, kur žydai buvo gabenami žudyti
? Žudynių vieta nežinoma
Administracinis padalijimas Vokietijos okupacijos metais (nuo 1942 04 01)
Ostlando reichskomisariatas
Lietuvos generalinė sritis
Latvijos generalinė sritis
Baltarusijos generalinė sritis
Rytų Prūsijos provincija
Balstogės apygarda
Lietuvos dalis, tiesiogiai prijungta prie Vokietijos (Balstogės apygarda)
Klaipėdos kraštas, 1939 03 22 okupuotas Vokietijos
Suvalkų trikampis, 1939 m. okupuotas Vokietijos
Ribos
Vokietijos (Reicho)
Ostlando generalinių sričių
Apygardų
Apskričių
Lietuvos generalinės srities
Dabartinė Lietuvos Respublikos siena
VILNIUS Lietuvos sostinė
KAUNAS Respublikos pavaldumo miestai
Palanga Apskrities pavaldumo miestai
Krevas Kaimo gyvenvietės
VILNIUS
KAUNAS
ŠIAULIAI
PANEVĖŽYS
MARIJAMPOLĖ
ALYTUS
Klaipėda
Palanga
Kretinga
Skuodas
Mažeikiai
Telšiai
Plungė
Tauragė
Jurbarkas
Raseiniai
Kėdainiai
Jonava
Ukmergė
Utena
Rokiškis
Biržai
Zarasai
Švenčionys
Švenčionėliai
Trakai
Prienai
Lazdijai
Kalvarija
Vilkaviškis
Kybartai
Virbalis
Šakiai
Joniškis
Žagarė
Radviliškis
Kelmė
Pagėgiai
Šilutė
Tilžė
Ragainė
Daugpilis
Bauskė
Augustavas
Suvalkai
Seinai
Punskas
Druskininkai
Varėna
Eišiškės
Ašmena
Smurgainys
Vileika
Maladečina
Krevas
Lentupis
Pastovys
Apsas
Breslauja
Ignalina
Molėtai
Anykščiai
Kupiškis
Pasvalys
Pakruojis
IX fortas
VII fortas
IV fortas
Paneriai
Pravieniškės
Kaišiadorys
Žasliai
Rumšiškės
Naujaneriai
N.Vilnia
Rudamina
Kudirkos Naumiestis
Seredžius
Veliuona
Vilkija
Babtai
Čekiškė
Žemaičių Naumiestis
Rietavas
Gargždai
Kuliai
Darbėnai
Salantai
Seda
Viekšniai
Akmenė
Linkuva
Pumpėnai
Ramygala
Širvintos
Gelvonai
Musninkai
Žiežmariai
Semeliškės
Aukštadvaris
Butrimonys
Daugai
Simnas
Merkinė
Veisiejai
Kapčiamiestis
Leipalingis
Liškiava
Marcinkonys
Valkininkai
Šalčininkai
Turgeliai
Jašiūnai
Rūdiškės
Pabradė
Nemenčinė
Maišiagala
Riešė
Dūkštas
Salakas
Dusetos
Obeliai
Vabalninkas
Subačius
Troškūnai
Šeduva
Baisogala
Krekenava
Kavarskas
Giedraičiai
Dubingiai
Alanta
Kaltanėnai
Linkmenys
Adutiškis
Mielagėnai
Daugėliškiai

Lietuvos laikinosios vyr-bės posėdis. Pirmininkauja J. Brazaitis (Ambrazevičius)

Į Kauno getą grįžtančių žydų darbininkų patikrinimas (~1943)

buv. sukilėlių suformuoti okupantams pavaldūs ne mažiau kaip 26 pagalbinės policijos daliniai (batalionai). Polit. partijų ir org-jų veikla (išskyrus iki 1941 12 veikusią Lietuvių nacionalistų partiją) buvo uždrausta. Iki 1941 07 pab. Lietuvą valdė vok. kar. administracija (karo lauko ir vietos komendantūros), paskui buvo įvestas civ. okup. valdymas (*Zivilverwaltung*). Lietuva pavadinta Lietuvos generaline sritimi (LGS) ir tapo iš okupuotų Baltijos valstybių ir dalies Baltarusijos sudaryto Ostlando, arba Rytų krašto, reicho komisariato sudėtine dalimi. Aukščiausiu Lietuvos okup. vok. valdžios pareigūnu paskirtas generalinis komisaras T. A. von Rentelnas ir gen. komisaro įstaiga rezidavo Kaune. LGS teritorija buvo suskirstyta į 2 miesto (Kauno ir Vilniaus) ir 4 teritorinės (*Landgebiet*) apygardas (Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Panevėžio). Apygardų valdžios įstaigoms vadovavo apygardų komisarai, pavaldūs gen. komisarui. Vilniaus apyg. komisaru buvo paskirtas H. Wulffas, Vilniaus miesto – H. Hingstas, Kauno apygardos – A. Lentzenas, Kauno miesto – H. Crameris, Šiaulių apygardos – H. Gewecke, Panevėžio apygardos – W. Neumas. Kiekviena apygarda apėmė 6–7 apskritis. Apygardų komisarų įstaigose dirbo vidutiniškai 10 vok. pareigūnų, keli vertėjai ir ~10 ž.ū. valdininkų. Apygardų komisarams suteikta pavestos teritorijos vykdomoji, įsakymų leidžiamoji ir teisminė galia, jiems buvo pavaldi tvarkos policija ir žandarmerija.

Karo pradžioje susikūrusių liet. administracijos institucijų, vadinamosios liet. savivaldos, teisės buvo labai apribotos, faktiškai liet. administracija paversta okup. režimo priedėliu. Buvo vykdoma gyventojų išnaudojimo ir dalies jų masinio naikinimo politika. Žiauriai persekiotos Lietuvos tautinės mažumos (ypač žydai, čigonai, t.p. lenkai). Pagal nacių planus ir ideologiją žydus ir čigonus, kaip menkavertes ir kenksmingas rases, planuota visiškai sunaikinti. Ypač tragiški šios genocido politikos padariniai buvo Lietuvos žydams. Ją vykdyti buvo iš dalies įtraukta ir liet. administracija (pirmiausia įv. rūšių lietuvių policija ir policijos batalionai). Buvo nužudyta ~175 000–200 000 (90–95%) Lietuvos žydų (žemėlapis *Holokaustas Lietuvoje 1941–44* 469 puslapyje). Didžioji dalis jų išžudyta iki 1941 12, kiti palikti laikinai gyventi ir dirbti Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių getuose. 1943–44 getai buvo panaikinti, didžioji dalis kalinių išvežta į konc. stovyklas Vokietijoje ir Lenkijoje. Iš LGS į Vokietiją buvo išvežta ~1000 čigonų, ~500 jų nužudyta Kauno IX forte, Paneriuose ir kitur. Kitų tautybių žmonės buvo persekiojami dėl polit. priežasčių, t.y. dėl okupantams priešiškos veiklos, pasipriešinimo ir nepaklusnumo. Žiauriai buvo persekiojami komunistai, buvę sov. pareigūnai, komjaunuoliai, pogrindininkai, sov. partizanai ir diversantai, lenkų ir liet. tautinio (antinacinio) pasipriešinimo dalyviai. Iš viso nužudyta ~5000 tokių asmenų (lenkų, rusų, lietuvių). Dėl pasipriešinimo ir nepaklusnumo okupantams kalėjimuose ir konc. stovyklose buvo kalinama ~30 000 įv. tautybių Lietuvos gyventojų. Už sov. partizanų ir diversantų rėmimą 1942 vid. naciai sušaudė >400 Švenčionių apskr. gyventojų, 1943 sudegino Fermos, Lauciūnų, Miliūnų, 1944 – Pirčiupių (119 gyventojų sudegino) ir kitus kaimus. Dėl nepakeliamų kalinimo sąlygų (bado, ligų, šalčio) Lietuvoje žuvo ~170 000–190 000 SSRS karo belaisvių.

Okup. režimas vykdė ne tik fizinio teroro, bet ir ek. išnaudojimo bei kultūros varžymo politiką. Lietuvos ūkis pirmiausia turėjo tenkinti Vokietijos karo ir Rytų fronto kariuomenės aprūpinimo poreikius. Normaliai galėjo dirbti ir išsilaikyti tik tos pramonės ir amatų įmonės bei įstaigos, kurios vykdė Vokietijos kar. ar civ. valdžios užsakymus. Kitoms įmonėms žaliavų beveik nebuvo tiekiama. Okupantai nepanaikino sovietinių žemės nacionalizacijos įstatymų. Lietuvos ūkininkams skyrė dideles prievoles, už jų nevykdymą grėsė griežtos bausmės; vis dėlto okupantų ek. politika nesugriovė Lietuvos ž.ū. sanklodos ir pajėgumo atsikurti. Lietuvos ūkyje įsigalėjo vok. monopolinės b-vės. Daugeliui svarbių įmonių buvo paskirti vok. valdytojai ir patikėtiniai. Gyventojų aprūpinimas maistu, pramonės ir kitomis prekėmis buvo labai varžomas, įvesta maisto kortelių sistema. Ypač sunki buvo miesto gyventojų padėtis. Jiems nuolat trūko maisto ir kuro. Dėl menkų ir nuolat nuvertėjančių atlyginimų žmonės buvo priversti spekuliuoti, išparduoti savo daiktus, o okup. administracija persekiojo jos pačios sukurtą vad. juodąją rinką. Dėl sunkių buitinių gyvenimo sąlygų, maisto, vaistų ir gydytojų trūkumo plito ligos ir epidemijos, didėjo mirtingumas.

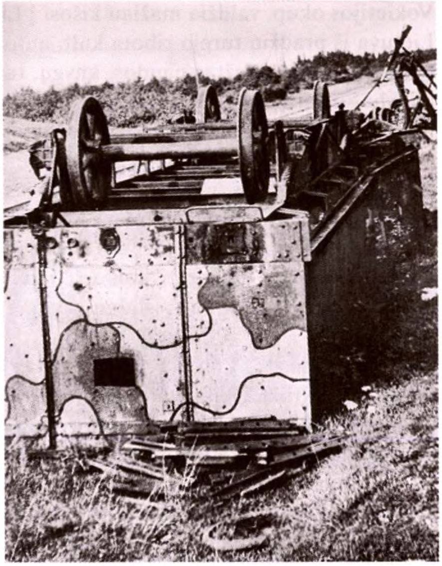

Sovietinių diversantų Švenčionių apskrityje susprogdinto traukinio liekanos (~1944)

Per SSRS–Vokietijos karą 1944 vasarą sugriauta Vokiečių g-vė Vilniuje

Nusižengdami tarptautinės teisės normoms okupantai vykdė Lietuvos gyventojų darbo ir karo mobilizacijas. Į policijos ir kar. dalinius, manoma, buvo paimta ~30 000 Lietuvos gyventojų, o prievartinių darbų į Vokietiją išvežta ~60 000–70 000 žmonių, kt. duomenimis – 30–40 tūkst. žmonių. 1943 planuota darbams į Vokietiją mobilizuoti ~270 000–280 000 (10%) Lietuvos gyventojų. Daugiausia dėl Lietuvos antinacinio pasipriešinimo beveik visos karo ir darbo mobilizacijos buvo nesėkmingos, žlugo planai įsteigti Lietuvių SS legioną. Vokietijos vyr-bei ir okup. administracijai t.p. nepavyko joms leidus 1944 02 pradėtą formuoti liet. kar. junginį – Vietinę rinktinę – išsiųsti kariauti iš Lietuvos. P. Plechavičiaus vadovaujamos rinktinės karių dauguma (~7500) 1944 05 vid. su ginklais ir amunicija išsiskirstė (SSRS kariuomenei užėmus Lietuvą dalis dalyvavo pasipriešinime sov. okup. režimui), ~80 karių okupantai sušaudė Paneriuose, dalį išvežė dirbti į Vokietiją.

Lietuvoje nebuvo sąlygų sukurti bendrą antinacinį pasipriešinimo judėjimą. Jis buvo susiskaldęs pagal nacionalinį, partinį, valst. ir kt. požymius. Lenkijos valstybės ikikarinėmis sienomis (t.p. ir Lietuvoje, daugiausia Vilniaus krašte) veikusi slapta kar. org-ja Armija Krajowa pripažino Lenkijos emigracinės vyr-bės valdžią, siekė atkurti Lenkiją ikikarinėmis sienomis, vėl užimti Vilnių ir Vilniaus kraštą, todėl negalėjo bendrai veikti su lietuvių antinacinio pasipriešinimo org-jomis. Sovietiniai partizanai ir diversantai ne tik ginklu kovojo su okupantais, bet ir siekė Lietuvoje atkurti sov. okup. valdžią, tad irgi negalėjo bendrai nei su lietuviais, nei su lenkais kovoti prieš Vokietijos okup. režimą. Pavieniui veikė ir žydų antinacinio pasipriešinimo org-jos. Iš getų pabėgę jų nariai ir kt. žydai dažn. prisidėdavo prie sov. partizanų ir diversantų.

Vokietijos okup. valdžia mažiau kišosi į Lietuvos kult. ir švietimo reikalus, karo metais Lietuva iš pradžių turėjo ribotą kult. autonomiją, bet ir čia buvo vykdoma vokietinimo politika. Įvesta griežta spaudos, knygų, radijo laidų cenzūra. Sumažėjo grožinės lit-ros leidyba, dažn. leistos okupantų propagandinės brošiūros. Okupantai stengėsi mažinti liet. m-lų (pr. m-lų padaugėjo) ir mokytojų seminarijų. Artėjant frontui daug m-lų pastatų buvo užimta Vokietijos kariuomenės reikalams. Lietuvos m-lose buvo stengiamasi stiprinti vok. kalbos mokymą ir skleisti nacių ideologiją. Keršydama už Lietuvių SS legiono steigimo sužlugdymą Vokietijos okup. administracija 1943 03 uždarė Lietuvos u-tus ir kitas aukštąsias m-las, suėmė ir išvežė į Stutthofo koncentracijos stovyklą 46 Lietuvos intelektualus (V. R. Jurgutį, kun. A. Lipniūną, B. Sruogą ir kt.). Okupantai apiplėšė daug muziejų, b-kų ir kitų kult. įstaigų, vertingas knygų ir meno vertybių kolekcijas išvežė į Vokietiją.

Traukdamasi iš Lietuvos Vokietijos kariuomenė iš dalies vykdė vadinamąją išdegintos žemės taktiką. Daug svarbių pramonės įmonių, tiltų, geležinkelių buvo susprogdinta, įrenginiai ir inventorius, žaliavų ir prekių atsargos išvežtos į Vokietiją, miestuose ir kaimuose sugriauta tūkstančiai gyvenamųjų ir ūkinių pastatų. Vokietijos okupacija Lietuvai padarė sunkiai apskaičiuojamos materialios žalos ir neatlyginamų nuostolių dėl nužudytų žmonių. Lietuvių antinacinio pasipriešinimo neginkluotos kovos taktika iš dalies apsaugojo lietuvių tautą nuo masinių represijų ir dar didesnių žmonių nuostolių. Pav.

L: J. Bulavas *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944 m.)* Vilnius 1969; **J. Brazaitis** *Vienų vieni* Vilnius [2]1990; **A. Gražiūnas** *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944 m.* Vilnius 1996; **A. Bubnys** *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)* Vilnius 1998; **C. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas** *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944* Vilnius 2005; *Lietuva Antrajame pasauliniame kare* Vilnius 2007; **A. Dallin** *Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945: eine Studie über die Besatzungspolitik* Düsseldorf 1958; **S. Myllyniemi** *Die Neuordnung der baltischen Ländern 1941–1944* Helsinki 1973. *Arūnas Bubnys*

SSRS okupacija ir aneksija (1944–1990)

STALININIO REŽIMO METAI (1944–1953)

SOVIETINĖS VALDŽIOS ATKŪRIMAS

1944 06 SSRS kariuomenės junginiai per Baltarusijos operaciją priartėjo prie Lietuvos. 07 04 peržengė Š.r. Lietuvos sieną ir po kelių dienų užėmė Švenčionis bei Uteną, 07 13 po 5 dienų kautynių – Vilnių, 07 22 – Panevėžį, 07 27 – Šiaulius (čia kovos veiksmuose dalyvavo 16 lietuviškoji šaulių divizija, 08 01 – Kauną, 08 vid. pasiekė Vokietijos sieną. 10 05 SSRS kariuomenės I Pabaltijo fronto armijos pradėjo puolimą Žemaitijoje Klaipėdos kryptimi. Čia su Vokietijos kariuomene kovėsi ir 16 lietuviškosios šaulių divizijos daliniai, o Vokietijos pusėje – iš lietuvių sudaryta Tėvynės apsaugos rinktinė. Per Klaipėdos operaciją 10 10 SSRS kariuomenės tankų daliniai prie Palangos pasiekė Baltijos j. ir blokavo Klaipėdą, miestą SSRS kariuomenė po atkaklių mūšių užėmė 1945 01 28, Kuršių neriją – 02 04.

1944 vasarą–1945 pr. Vokietijos okupaciją Lietuvoje pakeitė SSRS okupacija. 1940 08 SSRS aneksuotos Lietuvos teritorija po karo padidėjo nuo 56 000 iki 65 000 km^2. Pirmą kartą istorijoje Lietuvai kartu atiteko dalis Vilniaus krašto ir Klaipėdos kraštas. Po II pasaul.

karo pasikeitė geopolitinė Lietuvos padėtis: užėmusi ir kolonizavusi Karaliaučiaus kraštą (dab. RSFSR Kaliningrado sritis) Rusija tapo tiesiogine Lietuvos kaimyne.

Nuo 1944 antrosios pusės vėl įsivyravo totalitarinis sov. kom. režimas, kuris rėmėsi kom. partija, valst. saugumo (NKGB, NKVD) institucijomis, kariuomene, stribų daliniais, sov. valdininkais, prokuratūra, teismais, karo tribunolais. Po karo ne kartą buvo keičiamas Lietuvos SSR admin. suskirstymas: vietoj iki karo Lietuvoje (su Klaipėdos kraštu) buvusių 25 apskričių, suskirstytų į 267 valsčius, 1947 pab. buvo sudarytos 37 apskr. su 320 valsčių, suskirstytų į 2900 apylinkių. 1950 06 panaikinus apskritis ir valsčius buvo sudaryti 87 rajonai, kurie priklausė Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Klaipėdos sritims, jos 1953 panaikintos. Didinant admin. vienetų, kartu ir valdininkų, represinių institucijų darbuotojų (saugumiečių, stribų ir kt.) skaičių siekta labiau kontroliuoti gyventojus, ypač 1944–53 – organizuoto ginkl. pasipriešinimo sov. okup. režimui ir prievartinės kolektyvizacijos (1948–53) metais. 1944 07 Vilniuje pradėjo veikti iš Maskvos grįžusios Lietuvos SSR valdžios institucijos – LKP(b) CK, Lietuvos komisarų taryba (LKT) ir AT prezidiumas. Kartu su įtvirtinama sov. polit. sistema Lietuvoje buvo vykdoma stalininė kadrų, arba vadinamosios partinės sov. nomenklatūros skyrimo, politika. Pagr. jos tikslas – į vadovų postus neleisti patekti sov. valdžiai klasiniu ir polit. požiūriu nepatikimiems žmonėms. Per trumpą laiką taip buvo išplėsta ir sustiprinta LKP(b) įtaka visoms valst., ūkio, kult. ir kitoms įstaigoms. Darbuotojai centr. ir vietinės valdžios įstaigoms buvo rengiami karo metais Maskvoje ir kitur, į Lietuvą buvo siunčiama nemažai rusakalbių darbuotojų (vien iki 1945 pavasario atsiųsta 6100, iki 1947 rudens – 12 300). Tarp daugelio menkos kvalifikacijos ir dorovės atvykėlių atsiųsta ir kvalifikuotų specialistų (teisininkų, ekonomistų, inžinierių), bet svarbiausia buvo partinių nomenklatūrinių kadrų (1952 buvo >275 VKP(b) CK, >2000 LKP(b) CK, 4900 sričių, 35 100 miestų ir rajonų partijos k-tų nomenklatūrai priskiriamų pareigybių) lojalumas sov. valdžiai. 1951 iš 2577 LKP(b) CK nomenklatūrai priklausančių vadovaujančių darbuotojų 1379 (46%) buvo atsiųsti VKP(b) CK, daugiausia rusakalbiai. Kai kurie labiau išsilavinę ir patyrę, paskirti į aukštas pareigas (LSSR prokuroro, ministrų, CK sekretorių, CK bei Valst. saugumo k-to skyrių vedėjų, viršininkų), vietoje analizavo padėtį ir teikė Maskvai siūlymų, kaip kovoti su liet. partizanais, slopinti antisov. pasipriešinimą; tarp siūlymų – masiškai įbauginti tautą, plačiau taikyti teroro priemones – organizuoti masinius trėmimus. VKP(b) CK ir LKP(b) CK surengė masines vadovaujančių darbuotojų, daugiausia lietuvių, atleidimo iš darbo dėl polit. motyvų kampanijas. Atleistieji neretai buvo suimami, tardomi, kalinami (represinių institucijų duomenimis, 1944–53 buvo suimti 6267 tarnautojai). Partinė nomenklatūra kartu su represinėmis institucijomis Lietuvoje tapo svarbiausia sov. okup. režimo atrama.

SSRS kariuomenė 1944 08 žygiuoja per Šiaulius (1944 08)

Per SSRS–Vokietijos karą sugriautas Klaipėdos centras (1945 01)

Demogr. padėtį Lietuvoje sparčiai keitė per karą nuniokotam ūkiui, sugriautiems Vilniui, Klaipėdai, Šiauliams atstatyti iš SSRS siunčiami darbininkai. Be to, 1945–47 miestuose apsigyveno >16 000 demobilizuotų SSRS kariuomenės karių, tūkstančiai rusakalbių kolonistų, iš viso 1945–53 – 130 000 žmonių. Iš viešojo miestų gyvenimo buvo stumiama liet. kalba, kilo grėsmė liet. tautos egzistencijai. Aukšč. valdžia Lietuvoje, kaip ir Sov. S-goje, buvo kom. partija: centre – LKP(b) CK, vietose – miestų, apskričių ir valsčių partijos k-tai. Jų veiklą kontroliavo iš Maskvos siunčiami LKP(b) CK antrieji sekretoriai. SSKP vadovybė nepasitikėjo vietos komunistais, todėl 1944 11–1947 03 Lietuvos sovietinimui per LKP CK, LSSR AT ir LSSR MT (iki 1946 03 Liaudies komisarų taryba – LKT) vadovavo Maskvoje sudarytas VKP(b) CK Lietuvos biuras (pirmininkai M. Suslovas, 1946–47 – V. Ščerbakovas, į jį įėjo iš Maskvos atsiųsti valdininkai, iš Lietuvos biure buvo tik A. Sniečkus ir M. Gedvilas), faktiškai Lietuvoje jis buvo aukščiausia sov. valdžios institucija. Partijos narių, kurių pokariu sparčiai gausėjo (1945 buvo 3500, 1949 – 24 500, 1953 – 36 200), daugumą sudarė valdžios ir represinių institucijų žmonės. Lietuvių partijoje iš pradžių buvo nedaug, vėliau daugėjo – 1948 jie sudarė ~18,5%, 1953 – 38%; tai rodo, kad dalis visuomenės ėmė taikstytis su SSRS okupacija ar net ją palaikyti, siekti karjeros, naudotis sov. sistemos teikiamomis galimybėmis. 1953 net 88% vadovaujančių LSSR darbuotojų buvo komunistai ir komjaunuoliai. Lietuvos SSR AT – formali aukščiausioji valdžios institucija – realios valdžios neturėjo, sesijose (jos trukdavo kelias dienas) svarstydavo m-jų ir kt. institucijų parengtus, su LKP CK biuru suderintus įstatymų projektus. MT turėjo šiek tiek daugiau vykdomosios valdžios galių, 1947 vadovavo 27 m-joms, kurių dauguma buvo sąjunginio pavaldumo, tik 5, vėliau 6 – respublikinio pavaldumo. Sov. valdžios atstovai reikalavo klastoti pirmųjų po karo 1946 surengtų SSRS AT rinkimų rezultatus. Per vėlesnius Lietuvos SSR AT (1947), vietinių tarybų (1948), teisėjų ir tarėjų (1949) ir kitus formalia procedūra tapusius rinkimus rezultatų klastojimas tapo norma – oficialiai dažn. buvo skelbiama, kad už tariamo neformalaus komunistų ir nepartinių bloko kandidatus (kitų ir negalėjo būti) balsavo 99,99% rinkėjų.

GINKLUOTAS PASIPRIEŠINIMAS SOVIETINIAM OKUPACINIAM REŽIMUI

Nuo 1944 vasaros visuomenės padedamas Lietuvos jaunimas okupantams atkakliausiai priešinosi slapstydamasis nuo prievartinės mobilizacijos į SSRS kariuomenę. Pažeisdama 1907 Hagos konvenciją SSRS okupuotoje Lietuvoje 1944 07–1945 06 mobilizavo >108 300 vyrų, iš jų >44 500 – prievarta. Nepagrįstai tikėtasi, kad veiks 1941 08 14 D. Britanijos premjero W. Churchilio ir JAV prez. F. D. Roosevelto pasirašyta tautų apsisprendimo principus skelbianti Atlanto chartija (1942 jai pritarė 26 antihitlerinės koalicijos šalys, 1945 ji įtraukta į JT pagrindinių veiklos principų deklaraciją), kad Vakarų valstybės kariaus su SSRS ir Lietuva išsilaisvins iš SSRS okupacijos. Lietuvos žmonės realios paramos nesulaukė: kai kurios Vakarų valstybės nepripažino Lietuvos aneksijos, bet Lietuvos ir kitų Baltijos šalių reikalai tarpt. org-jose nebuvo svarstomi. Vis dėlto buvo atkakliai priešinamasi prievartinei kolektyvizacijai, boikotuojami rinkimai, vengiama stoti į LKP(b), komjaunimą, vis labiau lankoma ir palaikoma okup. valdžios persekiojama Bažnyčia.

Neatpažintas Algimanto apygardos partizanas

Aukščiausioji liet. tautos pasipriešinimo sov. okup. režimui forma buvo Lietuvos partizaninis karas su SSRS. Visą Lietuvą apėmusio karo tikslas – susidarius palankioms tarpt. aplinkybėms išvaryti sov. okupantus ir atkurti nepriklausomą valstybę. Priešintis sov. okup. režimui rengtasi dar Vokietijos okupacijos metais: 1943 susikūręs VLIK Vokietijos okupuotoje Lietuvoje suvienijo neleg. org-jas, iki SSRS okupacijos veikusias partijas ir pretendavo tapti pasipriešinimo lyderiu, bet 1944 pavasarį naciams suėmus kai kuriuos VLIK vadovybės narius, kitiems pasitraukus iš Lietuvos, ši org-ja didesnės įtakos neturėjo. Bekompromisę ginkl. kovą su artėjančia SSRS okupacija, kaip svarb. uždavinį, skelbė LLA (įk. 1941). LLA organizuoti ir savarankiškai susikūrę (dažnai iš vyrų, besislapstančių nuo neteisėtos mobilizacijos į SSRS kariuomenę) partizanų bū-

riai veikė jau SSRS–Vokietijos karo pabaigoje. 1944–45 NKVD suėmus ir nužudžius daugelį LLA vadų ji netapo viską apimančia pasipriešinimo org-ja. Vìsos Vokietijos okupacijos l-piu veikusios neleg. kar. ir politinės org-jos Lietuvos pagr. priešu laikė SSRS ir ragino jai priešintis iki taikos konf-jos Lietuvai palankių sprendimų, bet bendros vadovybės, pasipriešinimo strategijos ir taktikos nesukūrė. Partiz. karas truko 10 m., keitėsi jo organizacija, taktika, veikimo sąlygos.

Pirmiausia į kovą stojo buvę Lietuvos antinacinio pasipriešinimo dalyviai, Vietinės rinktinės kariai, buvę lietuvių savivaldos įstaigų tarnautojai, policininkai, LR kariuomenės kariai ir karininkai, vėliau įsitraukė valstiečiai, inteligentai, daugiausia prov-jos mokytojai, studentai, vyresniųjų klasių moksleiviai – faktiškai visų visuomenės sluoksnių žmonės. Iš viso 1944–54 veikė ~50 000 (kt. duomenimis, 60 000 ar dar daugiau) ginkl. partizanų, dar ~50 000 žm. buvo neleg. org-jų nariai, partizanų ryšininkai, rėmėjai. Vienu metu veikė nuo kelių iki keliolikos tūkst. partizanų. Iš pradžių jie buvo organizuoti pagal LR kariuomenės statutus, dėvėjo jos uniformas, būriai, kuopos, batalionai veikė partiz. rinktinėse, apygardose ir srityse, į kurias buvo suskirstyta Lietuvos teritorija. Partizanas vidutiniškai išsilaikydavo 2–3 metus. 1944–45 bendros vadovybės neturintys dideli 100–300 partiz. būriai kaudavosi su NKVD kar. daliniais (juose 1945 buvo ~20 000, 1946 – ~14 000, vėliau iki 1951 – ~10 000 karių, be to, iki 1945 vid. jiems talkino kiti Lietuvoje dislokuoti ir iš Latvijos, Baltarusijos, RSFSR atsiųsti SSRS kar. junginiai), puldavo ir užimdavo miestelius, naikindavo sov. įstaigas, paimdavo jų dokumentus, laisvindavo kalinius. Partizanai rengėsi mobilizacijai ir per visuot. sukilimą išlaisvinti Lietuvą. Pasipriešinimo polit. vadovybę bandyta organizuoti miestuose – 1946 06 06 paskelbta, kad įsteigtas partiz. judėjimą koordinuojantis Bendras demokratinis pasipriešinimo sąjūdis (BDPS), bet jau 1947 01 atskleista, kad jo vadovas J. Markulis – MGB agentas. SSRS vadovybės nurodymu iki kar. padėties atšaukimo Lietuvoje 1946 viduryje itin brutalus NKVD kariuomenės elgesys, civ. žmonių šaudymas kilus mažiausiam įtarimui, suimtųjų kankinimas tardant daugelį gyventojų vertė imtis ginklo ir gintis.

1944–45 daugelio partiz. gyvybių pareikalavusi ginkl. pasipriešinimo sov. okup. režimui taktika 1945 rudenį iš esmės keitėsi: nedideli partiz. daliniai daugiausia veikė pasalose, naikino šnipus ir aktyvius kolaborantus. Atsisakyta miestelių puolimų, atvirų susirėmimų su SSRS kar. daliniais ir padaliniais, susiformavo partizanų kar. apygardos, stiprinti ryšiai tarp jų, platinta daugiau partiz. spaudos (per visą ginkl. pasipriešinimo l-pį ėjo ~80 period. leidinių nuo keliasdešimties iki kelių tūkst. egz. tiražu). Partizanai siekė įkurti bendrą polit. ir kar. pasipriešinimo vadovybę. 1947 buvo užmegzti ryšiai su užsienyje veikiančiu VLIK, kitomis liet. org-jomis, tarp jų ir su Lietuvos diplomatine tarnyba (LDT), kuri baigiantis II pasaul. karui kai kurioms vyr-bėms (JAV, D. Britanijos, Argentinos, Vatikanui ir kitoms) įteikė notas, kuriose pabrėžė, kad Lietuvos sov. okupacija pažeidžia Atlanto chartiją. Ieškota Vakarų valstybių paramos, atgauti laisvę

Dainavos apyg. vadas A. Ramanauskas (Vanagas) 1948 apdovanoja Kazimieraičio rinktinės partizanę S. Budėnaitę (Ramunę)

Partizanų V. Lietuvos (Jūros) srities vadovybė: iš kairės – V. Lietuvos srities Agitacijos ir propagandos sk. viršininkas A. Liesys (Idenas), LLKS Tarybos prezidiumo pirm. J. Žemaitis (Vytautas), Kęstučio apyg. Butageidžio rinktinės vadas J. Nuobaras (Lyras), V. Lietuvos srities štabo viršininkas V. Gužas (Kardas) ir neatpažintas partizanas (~1949)

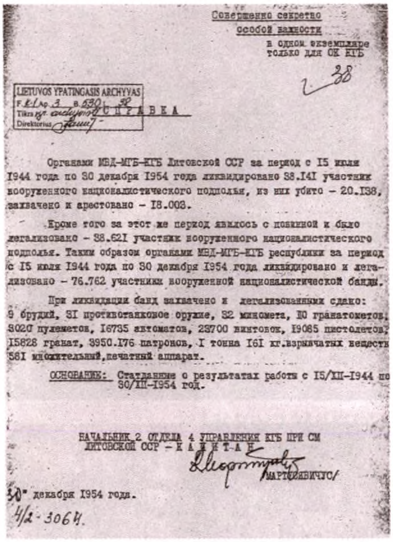
Совершенно секретно
особой важности
в одном экземпляре
только для ОК КГБ

LIETUVOS YPATINGASIS ARCHYVAS
F. K-1 Ap. 3 B. 530 L. 38
Tikra kopija
Direktorius

СПРАВКА

Органами МВД-МГБ-КГБ Литовской ССР за период с 15 июля 1944 года по 30 декабря 1954 года ликвидировано 38.141 участник вооруженного националистического подполья, из них убито – 20.138, захвачено и арестовано – 18.003.

Кроме того за этот же период явилось с повинной и было легализовано – 38.621 участник вооруженного националистического подполья. Таким образом органами МВД-МГБ-КГБ республики за период с 15 июля 1944 года по 30 декабря 1954 года ликвидировано и легализовано – 76.762 участника вооруженной националистической банды.

При ликвидации банд захвачено и легализованными сдано: 9 орудий, 31 противотанковое оружие, 32 миномета, 10 гранатометов, 3020 пулеметов, 16735 автоматов, 23700 винтовок, 19085 пистолетов, 15828 гранат, 3950.176 патронов, 1 тонна 161 кг. взрывчатых веществ 581 множительный, печатный аппарат.

ОСНОВАНИЕ: Статданные о результатах работы с 15/VII-1944 по 30/XII-1954 год.

НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛА 4 УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ ЛИТОВСКОЙ ССР – КАПИТАН
/МАРТАВИЧЮС/

30" декабря 1954 года.
4/2-3064.

Lietuvos SSR MVD 1954 12 30 pažyma apie 1944–54 nužudytus ir suimtus Lietuvos pasipriešinimo sov. okup. režimui dalyvius ir paimtus jų ginklus

tikėtasi taikos konf-jose, vėliau – kilus jų ir SSRS kar. konfliktui. Trėmimais, teroru, plėsdami MGB agentų tinklą sov. okupantai ir jų talkininkai vietiniai kolaborantai siekė įbauginti liet. tautą, pirmiausia antisov. pasipriešinimo dalyvius partizanus, jų šeimas ir rėmėjus. 1946–48 partizanų sumažėjo iki kelių tūkstančių, bet jie tapo organizuotesni – buvo sudaryti tvirti terit. junginiai, partiz. apygardos, sritys.

1949 02 02–22 netoli Radviliškio vykusiame visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavime, kuriame dalyvavo P. Lietuvos sričiai atstovaujantys srities ir Dainavos apyg. vadas A. Ramanauskas ir Tauro apyg. vadas A. Grybinas, Karaliaus Mindaugo (Š.r. Lietuvos, Kalnų) sričiai atstovaujantis BDPS prezidiumo visuom. dalies viršininkas J. Šibaila, V. Lietuvos sričiai atstovaujantys BDPS prezidiumo pirm. J. Žemaitis, sekretorius P. Bartkus, srities štabo viršininkas V. Gužas, Prisikėlimo apygardos vadas L. Grigonis ir štabo viršininkas B. Liesys, buvo įkurta bendra polit. ir kar. vadovybė – Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) Taryba (pirm. ir laikinasis Ginkluotųjų pajėgų vadas J. Žemaitis), priimta Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos deklaracija, kuri skelbė, kad teisėta aukščiausioji valdžios institucija Lietuvoje yra partiz. vadovybė, kovos tikslas – nepriklausomos, demokratinės, parlamentinės LR atkūrimas. LLKS keitė kovos strategiją; ilgalaikės okupacijos perspektyva vertė saugoti žmones, dvasines vertybes ir ek. išteklius, nuspręsta į partiz. dalinius nepriimti naujų žmonių. Nuo 1949 dėl prievartinės kolektyvizacijos, trėmimų partizanų padėtis sunkėjo, dėl MGB agentų ardomosios veiklos, išdavysčių ginkl. kova silpo – partizanų gretos retėjo, jų org-ja buvo ardoma iš vidaus, naikinami štabai. 1951 09 04 žuvo vienas aktyviausių partizanų J. Lukša, 1952 pab. ryšius su vadovybe prarado LLKS pajėgų vadas A. Ramanauskas (suimtas 1956, sušaudytas 1957 11 29), 1953 05 30 suimtas J. Žemaitis (sušaudytas 1954 11 26). Organizuotos partiz. kovos etapas 1953 baigėsi, 1954–56 dar veikė pavieniai būriai.

Per vieno atkakliausių, ilgiausiai trukusių pasipriešinimo sov. okup. režimui kovas, LSSR MGB duomenimis, 1944–53 žuvo ~20 000 partizanų (manoma, kad iš 1944–45 nužudytų ir partizanams priskirtų žmonių 30–50% buvo civiliai, dažn. nuo mobilizacijos į SSRS kariuomenę besislapstantys vyrai), 18 800 partizanų suimta (dauguma jų t.p. slapstėsi nuo mobilizacijos į SSRS kariuomenę, daugelis suimtųjų buvo traktuojami kaip partizanai, t.p. partizanų ryšinininkai, rėmėjai; manoma, iš tikrųjų ginkl. partizanų suimta ~2000). Dar >38 600 ginkl. pasipriešinimo dalyvių slapstėsi, vėliau legalizavosi. LSSR valst. saugumo duomenimis, ginkl. pasipriešinimui priklausė >76 700 (kitais duomenimis, ~73 000) žmonių. Sov. valdžios duomenimis, 1944 07–1953 10 partizanai nukovė ~13 000 žm., iš jų 1000 NKVD kareivių, 500 MVD, MGB darbuotojų, 1300 stribų, ~2300 ginkl. sov. aktyvistų, 8000 (kt. duomenimis, mažiau) civ. gyventojų (manoma, kad daugelis jų buvo NKVD ir NKGB, vėliau – MGB agentai, represinių institucijų talkininkai, dalis – pačios MGB ir jos agentų smogikų aukos, priskirtos partizanams). Nors ir pralaimėję partizanai ir visa tauta pasiekė moralinę pergalę – nesitaikstė su Lietuvos okupacija ir nepriklausomybės praradimu, paneigė mitą, kad Lietuva savanoriškai įstojo į SSRS.

KATALIKŲ BAŽNYČIOS PADĖTIS

Sov. valdžia siekė Bažnyčią prievarta išstumti iš šalies visuom. gyvenimo, neleisti Apaštalų Sostui tvarkyti jos reikalų. LKP(b) CK biuro arba skyrių ir SSRS Liaudies komisarų tarybos institucijos – Religinių kultų reikalų tarybos – įgaliotinio posėdžiuose buvo svarstoma, kaip pakenkti Bažnyčiai, imtis dvasininkų bauginimo, šantažo, represijų politikos. Jau 1945 vid. kaltinami bendradarbiavimu su ginkl. pasipriešinimu sov. okup. režimui kat. kunigai, vyskupai buvo verčiami viešai jį pasmerkti. Kunigijai nesutikus to daryti

1946–47 dauguma vyskupų buvo represuoti (vysk. V. Borisevičius 1946 sušaudytas, suimtas arkivysk. M. Reinys 1953 mirė Vladimiro kalėjime, vyskupai T. Matulionis 1946, P. Ramanauskas 1947 – ištremti), Lietuvoje liko vienintelis pareigas einantis vyskupas K. Paltarokas. Ilgainiui tarp Bažnyčios hierarchų ėmė vyrauti atviros konfrontacijos vengimo, prisitaikymo prie režimo nuostatos, tikintis Bažnyčią apsaugoti nuo dar didesnių represijų. Vyskupijų valdytojai sutiko viešai pasisakyti dėl ginkl. pasipriešinimo sov. okup. režimui nutraukimo. Nuo 1948 vid. sov. valdžios institucijos dar aktyviau puolė Bažnyčią: įvedė rel. bendruomenių ir dvasininkų registraciją, uždarė vienuolynus, vengiančių registruotis kunigų aptarnaujamas bažnyčias, nacionalizavo rel. bendruomenių pastatus. Iš 1945 pr. veikusių 711 bažnyčių iki 1948 pab. buvo įregistruotos 677, uždarytos 34. Ofic. duomenimis, 1950 buvo 42, faktiškai (uždarius visus vienuolynus ir paleidus ~14 000 vienuolių) – ~130 uždarytų bažnyčių ir koplyčių. Dažn. apkaltinus ryšiais su ginkl. pasipriešinimu 1944–53 nuteisti 364 kunigai. 1948–49 sov. valdžia nesėkmingai bandė sugriauti Bažnyčios hierarchinę sandarą, įkurti nuo Apaštalų Sosto nepriklausomą tariamai tautinę bažnyčią. Siekiant žlugdyti kunigų rengimą ir taip neleisti Bažnyčiai atsinaujinti, 1950–53 imtasi represijų prieš vienintelę neuždarytą Kauno kunigų seminariją – represuoti rektorius A. Vaitiekaitis, profesoriai J. Grubliauskas, A. Krušas, kat. filosofas P. Kuraitis, atleisti keli patyrę dėstytojai. Dėl perdėto Bažnyčios persekiojimo organizatorių – A. Sniečkaus, M. Gedvilo, K. Preikšo, A. Gailevičiaus, B. Pušinio ir visų Lietuvos SSR NKVD, NKGB, MGB vadovų – uolumo Bažnyčia patyrė didesnę prievartą, negu reikalavo SSRS pareigūnai.

SOVIETINIS TERORAS 1944–1953. GYVENTOJŲ KALINIMAS IR TRĖMIMAI

1944–45 sov. teroras buvo pats nuožmiausias. NKVD kar. daliniai baudž. operacijas prieš liet. ginkluotą pasipriešinimą arba tuo įtariamus gyventojus pradėjo 1944 07, o labiausiai išplėtė nuo 1944 pabaigos, kai buvo sutelkta NKVD kariuomenės ~16 pulkų, tarp jų ir gen. P. Vetrovo vadovaujama 4 divizija, kuri Lietuvoje veikė iki 1951, o pavieniai daliniai – ir vėliau. Pirmaisiais metais NKVD baudžiamosioms operacijoms sutelkdavo net kelių divizijų dalinius, apsupdavo kelis valsčius, suimdavo, žudydavo įtariamuosius, žudė menkiausiu pretekstu, degino sodybas, net kaimus. 1944 12 Alytaus (Kūčių vakarą), Kauno ir kitose apskrityse sudeginti 144 ūkiai, nužudyti 265 lietuviai (kai kurie sudeginti savo namuose). Vien 4 divizijos baudėjai nuo 1944 12 13 iki 1945 03 31 nužudė >1800 žmonių. Sov. valdžios ofic. duomenimis, 1944–45 NKVD daliniai nužudė >12 200 Lietuvos gyventojų, iš jų 5000 galėjo būti civ. gyventojai. Ir vėliau, iki 1953 NKVD (MVD) ir MGB kar. baudž. operacijos buvo pagrindinis liet. ginkl. pasipriešinimo slopinimo būdas.

Siekdama greičiau palaužti Lietuvos žmonių ginkl. ir kitokį pasipriešinimą sov. okup. režimui, kuo skubiau sovietinti šalį, SSRS vadovybė griebėsi Lietuvos gyventojų masinio kalinimo ir trėmimų. Tik prievarta ir teroru sunaikinus patriotiškiausią ar ūkiškai nepriklausomą liet. tautos dalį buvo įmanoma pertvarkyti visuomenę pagal kom. ideol. nuostatas. Vien 1944–45 ilgam buvo įkalinta ~54 000 žmonių, ~32 000 jų išvežta į SSRS lagerius. 1944–47 ir 1950–53 (1947–50 mirties bausmė buvo panaikinta) Lietuvoje nužudyta >1100 (daugiausia politinių) kalinių. Dėl kankinimų, ligų, nežmoniškų kalinimo sąlygų iki 1952 Lietuvos kalėjimuose >700 kalinių mirė. 1944–52 į SSRS lagerius iš Lietuvos išvežta >142 500 kalinių, iš jų iki 20 000 tuose lageriuose mirė.

Lietuviai politiniai kaliniai Taišeto lageryje (Irkutsko sr., 1958)

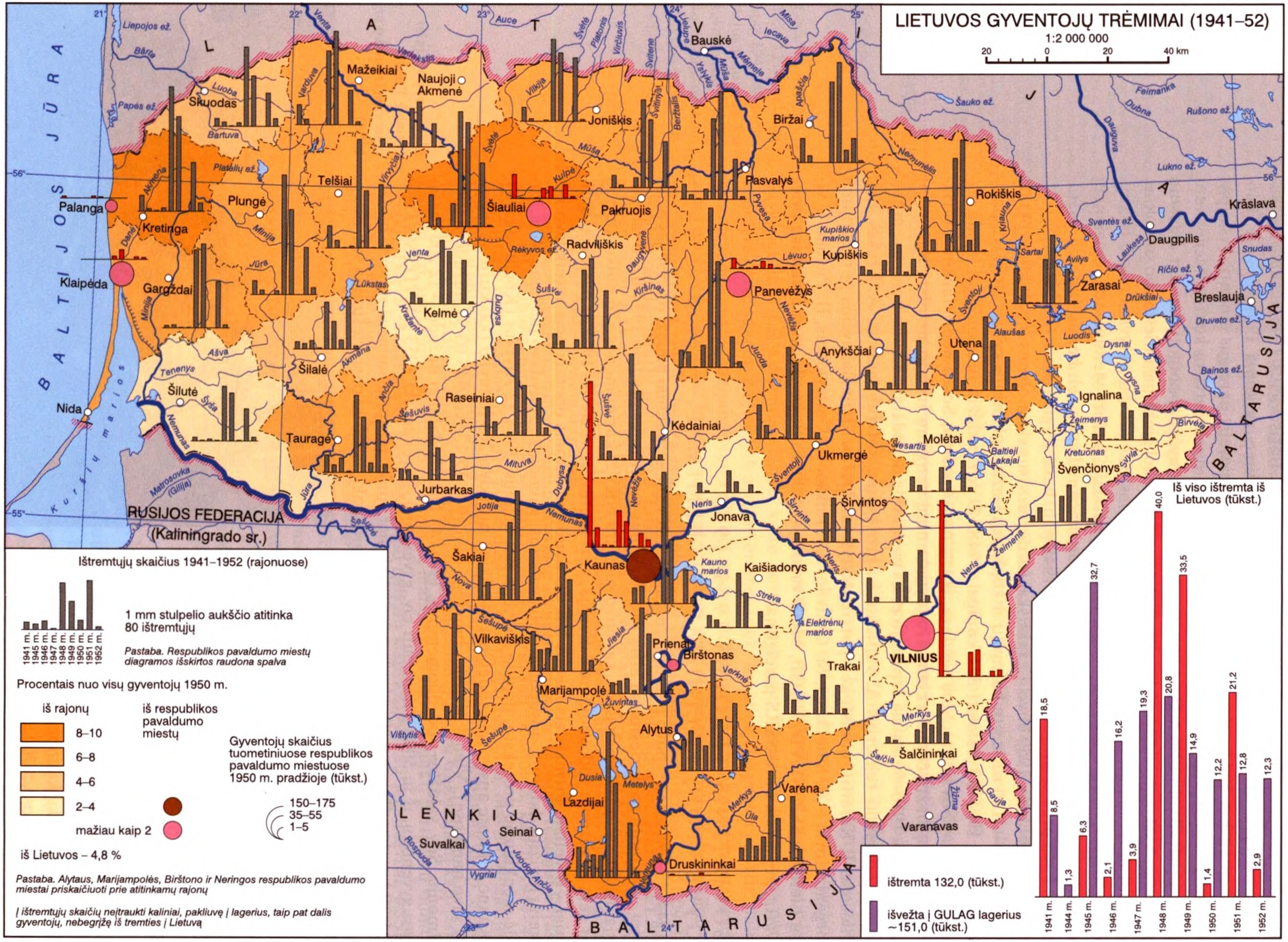
LIETUVOS GYVENTOJŲ TRĖMIMAI (1941–52)
1:2 000 000
20 0 20 40 km
Ištremtųjų skaičius 1941–1952 (rajonuose)
1941 m. 1945 m. 1946 m. 1947 m. 1948 m. 1949 m. 1950 m. 1951 m. 1952 m.
1 mm stulpelio aukščio atitinka 80 ištremtųjų
Pastaba. Respublikos pavaldumo miestų diagramos išskirtos raudona spalva
Procentais nuo visų gyventojų 1950 m.
iš rajonų
iš respublikos pavaldumo miestų
8–10
6–8
4–6
2–4
mažiau kaip 2
iš Lietuvos – 4,8 %
Gyventojų skaičius tuometiniuose respublikos pavaldumo miestuose 1950 m. pradžioje (tūkst.)
150–175
35–55
1–5
Pastaba. Alytaus, Marijampolės, Birštono ir Neringos respublikos pavaldumo miestai priskaičiuoti prie atitinkamų rajonų
Į ištremtųjų skaičių neįtraukti kaliniai, pakliuvę į lagerius, taip pat dalis gyventojų, nebegrįžę iš tremties į Lietuvą
Iš viso ištremta iš Lietuvos (tūkst.)
ištremta 132,0 (tūkst.)
išvežta į GULAG lagerius ~151,0 (tūkst.)
1941 m. 18,5 8,5
1944 m. 1,3
1945 m. 6,3 32,7
1946 m. 2,1 16,2
1947 m. 3,9 19,3
1948 m. 40,0 20,8
1949 m. 33,5 14,9
1950 m. 1,4 12,2
1951 m. 21,2 12,8
1952 m. 2,9 12,3
BALTIJOS JŪRA
LATVIJA
BALTARUSIJA
LENKIJA
RUSIJOS FEDERACIJA (Kaliningrado sr.)
Kuršių marios
Palanga
Klaipėda
Nida
Šilutė
Skuodas
Kretinga
Gargždai
Plungė
Telšiai
Mažeikiai
Naujoji Akmenė
Šiauliai
Joniškis
Pakruojis
Radviliškis
Kelmė
Šilalė
Tauragė
Raseiniai
Jurbarkas
Kėdainiai
Panevėžys
Pasvalys
Biržai
Kupiškis
Rokiškis
Anykščiai
Utena
Zarasai
Ignalina
Molėtai
Ukmergė
Švenčionys
Širvintos
Jonava
Kaunas
Kaišiadorys
Šakiai
Vilkaviškis
Marijampolė
Prienai
Birštonas
Alytus
Trakai
VILNIUS
Šalčininkai
Varėna
Lazdijai
Druskininkai
Bauskė
Daugpilis
Krāslava
Breslauja
Varanavas
Suvalkai
Seinai
Nemunas
Neris
Venta
Dubysa
Nevėžis
Šventoji
Merkys
Minija
Jūra
Šešupė
Mūša
Daugava
Žeimena
Kauno marios
Elektrėnų marios
Platelių ež.
Rėkyvos ež.
Lūkstas
Drūkšiai

Jau 1945 SSRS vadovybės nutarimu prasidėjo trėmimai. Nutarimą tremti priimdavo SSRS vadovybė, konkrečius nutarimus – LSSR aukšč. institucijos, pasirašydavo LKP CK I sekretorius A. Sniečkus ir MT pirm. M. Gedvilas. Trėmimus tiesiogiai vykdė LSSR admin. ir represinės institucijos (MVD ir MGB daliniai ir stribai), joms vadovavo ir jas planavo SSRS valdžia. Tremiamų šeimų sąrašus sudarydavo sov. saugumas (dažn. *post factum* juos įformindavo vietos valdžios organai), tremiamųjų turtą konfiskuodavo vietinės sov. institucijos. Tremiamieji gyvuliniais vagonais buvo vežami į Sibirą, RSFSR šiaurę, Kazachiją ir kitur, įdarbinami kolūkiuose, miško paruošų, kasybos įmonėse. 1945–48 pr. pirmiausia buvo tremiamos partizanų, kitų nelegaliai veikusių pasipriešinimo sov. okup. režimui dalyvių, Lietuvos vok. šeimos: ištremta ~11 600 žmonių. Lietuvos kaimui priešinantis kolektyvizacijai, nesiliaujant partiz. kovoms sov. valdžia pradėjo masinius valstiečių trėmimus: per 1948 05 22–23 trėmimo operaciją *Vesna* ištremta 11 350 šeimų (40 002 žmonės), per 1949 03 25–30 trėmimo operaciją *Priboj* – 8800 šeimų (28 981 žmogus), per 1951 10 02–03 trėmimo operaciją *Osen* – 4000 šeimų (16 150 žmonių). 1944–53 per šiuos masinius ir kt. trėmimus (iš viso jų buvo 34) iš Lietuvos ištremta ~132 000 žmonių (>5% gyventojų). Žemėlapis *Lietuvos gyventojų trėmimai (1941–52).*

Partizanų ir kitų pasipriešinimo dalyvių naikinimas, masiniai trėmimai priskiriami SSRS valdžios ir LSSR administracijos vykdytam Lietuvos gyventojų genocidui. Stalininio teroro (nuo jo tiesiogiai labai nukentėjo >300 000 Lietuvos žmonių) planus kūrė ir vykdė SSRS valdžia, bet ir LSSR, LKP, sov. aktyvistai prie to daug prisidėjo ir yra atsakingi. Po J. Stalino mirties (1953 03 05) Lietuvoje dar kelerius metus vyko pavienių partizanų kovos: Suvalkijoje paskutinis ginkluotas partizanas J. Balčius (Plutonas) žuvo 1957, Žemaitijoje P. Končius ir Aukštaitijoje A. Kraujelis – 1965.

ŪKIO ATKŪRIMAS PO KARO

SSRS kariuomenei vėl okupavus Lietuvą toliau buvo vykdomi vad. soc. pertvarkymai, kurių tikslas – visose ek. šakose panaikinti priv. nuosavybę. Okup. režimas turėjo slopinti liet. tautos pasipriešinimą, atkurti per karą sugriautą ūkį (sov. statistikos duomenimis, jis patyrė 17 mlrd. rb nuostolių 1941 kainomis). Atkuriamam Lietuvos ūkiui mašinų, įrenginių, medžiagų ir žaliavų buvo atvežama iš Rusijos, kitų SSRS vietų, okupuotos Vokietijos. Iš Lietuvos vežta daug maisto produktų, linų, statybinės miško medžiagos. Iki 1948 pab. atstatytos didžiausios pramonės įmonės, Petrašiūnų, Klaipėdos, Rėkyvos šiluminės elektrinės. Sov. valdžios ofic. duomenimis, 1948 Lietuva pasiekė, o 1951 2,3 karto viršijo prieškarinį pram. gamybos lygį (faktiškai lyginti nelyginami LR be Klaipėdos kr. rinkos ekonomikos ir sov. planinio ūkio rodikliai). Ūkio sovietinimą lengvino per SSRS–Vokietijos karą nacių neatšaukta 1940–41 vykdyta sov. nacionalizacija. Pirmaisiais pokario metais dar veikusios privačios amatininkų dirbtuvės ir parduotuvės (1945 jų buvo ~2500) greitai užsidarė dėl itin padidintų mokesčių. Verslinė kooperacija, į kurią buvo suvaryti amatininkai, iš esmės nesiskyrė nuo valst. pramonės.

KPI studentai hidroelektrinės statyboje (Marijampolės rj., 1951)

SOVIETINIS ŽEMĖS ŪKIO PERTVARKYMAS

Pagrindinė ūkio šaka ir toliau buvo žemės ūkis. Dėl gink1. pasipriešinimo sov. okup. režimui Lietuvoje kuriam laikui buvo atidėta kolektyvizacija. 1944–1948 sovietine žemės reforma siekta kaime plėsti sov. valdžios social. atramą ir sukiršinti valstiečius. Į valst. žemės fondą buvo paimta 1,6 mln. ha be šeimininkų likusios, pasitraukusiųjų į Vakarus,

Arklių, ž.ū. inventoriaus ir padargų rekvizicija per kolektyvizaciją (Mančiūnai, Miroslavo vlsč., 1949–50)

išvykusiųjų į Lenkiją, partizanų, tremtinių ir tų valstiečių žemės, kurios sov. valdžios buvo priskirtos vad. buožių ūkių kategorijai. Žemė valstiečiams buvo primygtinai siūloma, daugelis jos nenorėjo imti nujausdami artėjančią kolektyvizaciją, vengdami partizanų skelbiamų griežtų sankcijų (net mirties bausmės). 688 000 ha žemės išdalyta 98 000 bežemių ir mažažemių šeimų, 500 000 ha – valst. ūkiams, mašinų ir traktorių stotims, įv. įstaigoms, ~400 000 ha liko neišdalyta. Remiantis VKP(b) CK 1947 05 21 ir LKP(b) CK 1948 03 20 nutarimais Lietuvoje pradėjus masinę prievartinę kolektyvizaciją (t.y. varyti į kolektyvinius ūkius – kolūkius) nuo pasiturinčios valstietijos (vad. buožių) apribojimo pereita prie jos, kaip klasės, panaikinimo. Dar 1947 12 LSSR MT ir LKP(b) CK patvirtino buožių požymius (pasiturintys ūkininkai, turintys arba turėję samdomų darbininkų, mašinų, malūnų, lentpjūvių, nuomojantys gyvulius ir kt.), įpareigojo apskričių vykd. ir LKP(b) k-tus sudaryti buožių sąrašus (iš pradžių į juos įtraukta ~15 000 šeimų, vėliau trauktos ir į kolūkius nestojančios buožių požymių neatitinkančios vadinamųjų buožių pakalikų šeimos). Dauguma į sąrašus įtrauktų šeimų buvo ištremta, dalis kėlėsi į miestus, kitas SSRS vietas. Masinis teroras, nepakeliami mokesčiai, pyliavos privertė valstiečius atsisakyti savo turto ir stoti į kolūkius. 1951 ž.ū. kolektyvizacija iš esmės buvo baigta, Lietuvos valstiečiai iš savarankiškų ūkininkų paversti beveik beteisiais kolūkiečiais. Panaikinus priv. nuosavybę morališkai palaužti (plito vagystės, girtuoklystė) kaimiečiai ėmė keltis į miestus, kur trūko darbininkų.

KULTŪROS RAIDA

1944–45 pr. SSRS kariuomenei vėl okupavus Lietuvą imtasi vykdyti vad. kult. revoliuciją. Jos uždavinys – slopinti žmonių tautinę, rel. sąmonę – piršti vad. proletarinį internacionalizmą. Iš esmės tai reiškė visko, kas rusiška, liaupsinimą ir liet. tautinio menkavertiškumo ugdymą, praeities meno, lit-ros atmetimą. Kultūros sovietinimui kontroliuoti SSRS pavyzdžiu įkurtos kom. partijos politiką vykdančios Lietuvos rašytojų sąjunga, Lietuvos dailininkų sąjunga, Lietuvos kompozitorių sąjunga, Lietuvos teatro draugija ir kitos org-jos. Jas prižiūrėjo LSSR meno reikalų v-ba, LSSR kultūros ir švietimo įstaigų k-tas. Aukščiausioji kontrolės bei vadovavimo grandis buvo LKP(b) CK Kultūros ir mokslo bei Propagandos ir agitacijos skyriai (iš pradžių jiems vadovavo VKP(b) CK iš Rusijos atsiųsti pareigūnai). Prie kultūros, mokslo sovietinimo daug prisidėjo LKP(b) ir vietiniai aukštieji sov. įstaigų veikėjai V. Niunka, K. Preikšas, A. Sniečkus, A. Venclova, G. Zimanas, J. Žiugžda ir kiti. Buvo kuriamas ideol. institucijų tinklas. Jos ir visos kult. įstaigos turėjo skleisti sov. ideologiją, propagandą, garbinti sov. kultūrą, kovoti su religija ir Bažnyčia. Tęstas 1940 pradėtas b-kų valymas. 1944–51 iš fondų buvo išimta ~600 000 egz. rel. turinio, nemarksistinės filosofijos, užs. autorių, t.p. kitų nepriklausomą Lietuvą ir jos kult. laimėjimus primenančių knygų. Dauguma jų sunaikinta, tik kai kurios pateko į b-kų specialiuosius fondus. Konfiskuotiną lit-rą slepiantieji buvo griežtai baudžiami. Viešosios inform. priemonėse, lit-roje uždrausta minėti į Vakarus pasitraukusių rašytojų, mokslininkų ir kt. asmenų pavardes.

LKP(b) iniciatyva buvo naikinami kultūros paminklai (paminklas *Laisvė*, Nežinomo kareivio kapas ir kt. skulptūros Kaune, visoje Lietuvoje – Vytauto Didžiojo ir kiti paminklai, Trijų Kryžių monumentas, Vilniaus arkikatedros frontono skulptūros ir kiti), buvo uždaromos ir sandėliais verčiamos bažnyčios. Iki 6 d-mečio pr. sunaikinti, išniekinti arba suniokoti 526 istoriniai, ypač Nepriklausomybės karo (1918–20) kovų atminimui

pastatyti paminklai. Vengdami sov. represijų į Vakarus pasitraukė ~60 000 Lietuvos gyventojų, tarp jų – ~400 inžinierių, 300 gydytojų, 350 teisininkų, >1000 mokytojų, 400 aukštųjų m-lų dėstytojų, 2000 studentų ir g-jų vyresniųjų klasių moksleivių. Tarp pasitraukusiųjų buvo pusė Lietuvos rašytojų d-jos narių. Dauguma Lietuvoje likusių inteligentų neragino priešintis sov. okup. režimui, menkai prisidėjo prie pasipriešinimo, bet ir nešlovino sov. sistemos, nepritarė sov. valdžios politikai. Senąją inteligentiją imtasi perauklėti, grasinimais represuoti bandyta priversti ją tarnauti sov. valdžiai. 1944–53 suimtas 1651 kūrybinės ir moksl. inteligentijos atstovas (dauguma ištremti arba kalinti, kai kurie nužudyti). 6 d-mečio pradžioje imta persekioti socialdemokratinės orientacijos inteligentus – buvusius LSDP ir liaudininkų partijų narius. Už tylėjimą ir kitas vad. nuodėmes daugelis rašytojų, kai kurie istorikai buvo nuolat barami, gąsdinami (juos kartais bandydavo užstoti J. Paleckis), už dalyvavimą pasipriešinime K. Boruta, V. Drazdauskas, K. Inčiūra, P. Juodelis, A. Miškinis, E. Viskanta ir kai kurie kt. rašytojai bei kritikai atsidūrė GULAG lageriuose, poetas K. Jakubėnas sov. saugumo nužudytas. Rašytojai privalėjo kurti vad. socialistinio realizmo, t.y. klasių kovos praeityje ir utopinio, išgražinto socializmo vaizdavimo, metodu. Grubiam sov. diktatui turėjo paklusti dailininkai, skulptoriai, teatralai, muzikai ir kompozitoriai. Nuo 1948 iki J. Stalino mirties (1953) truko Lietuvos mokslininkų – J. Balčikonio,V. Girdzijausko, T. Ivanausko, A. Janulaičio, V. Kairiūkščio, V. Lašo, J. Lebedžio, P. Pakarklio, A. Purėno, V. Ruokio ir kitų – puolimas. Buvo suimti ir įkalinti arba ištremti L. Karsavinas, V. Sezemanas, D. Cesevičius, P. Šalčius, J. P. Aleksa, S. Stulginskis, V. Vilkaitis, A. Žvironas ir kiti. L. Karsavinas, V. Vilkaitis lageriuose, J. P. Aleksa ir nemažai kitų Sibiro tremtyje mirė.

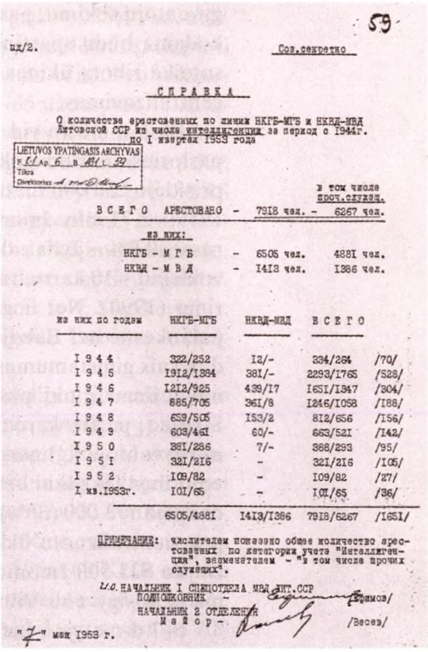
59

пд/2. Сов.секретно

СПРАВКА

О количестве арестованных по линии НКГБ-МГБ и НКВД-МВД Литовской ССР из числа интеллигенции за период с 1944г. по I квартал 1953 года

LIETUVOS YPATINGASIS ARCHYVAS
F. 1-1 Ap. 6 B. 181 L. 59
Tikra
Direktorius

		в том числе проч.служащ.
ВСЕГО АРЕСТОВАНО	7918 чел.	6267 чел.
из них:		
НКГБ - МГБ	6505 чел.	4881 чел.
НКВД - МВД	1413 чел.	1386 чел.

из них по годам	НКГБ-МГБ	НКВД-МВД	ВСЕГО	
I944	322/252	I2/-	334/264	/70/
I945	I9I2/I384	38I/-	2293/I765	/528/
I946	I2I2/925	439/I7	I65I/I347	/304/
I947	885/705	36I/8	I246/I058	/I88/
I948	659/505	I53/2	8I2/656	/I56/
I949	603/46I	60/-	663/52I	/I42/
I950	38I/286	7/-	388/293	/95/
I95I	32I/2I6	-	32I/2I6	/I05/
I952	I09/82	-	I09/82	/27/
I кв.I953г.	I0I/65	-	I0I/65	/36/
	6505/488I	I4I3/I386	79I8/6267	/I65I/

ПРИМЕЧАНИЕ: числителем показано общее количество арестованных по категории учета "Интеллигенция", знаменателем – "в том числе прочих служащих".

И.О. НАЧАЛЬНИК I СПЕЦОТДЕЛА МВД ЛИТ.ССР ПОДПОЛКОВНИК – /Ефимов/
НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛЕНИЯ Майор – /Весев/
"7" мая I953 г.

Lietuvos SSR MVD 1953 05 07 pažyma apie 1944–53 suimtus inteligentus ir tarnautojus

POLITINIO ATŠILIMO IR STAGNACIJOS LAIKOTARPIS (1953–1987)

SOVIETINĖ POLITINĖ SISTEMA 6–9 DEŠIMTMETYJE

Po J. Stalino mirties (1953 03) prasidėjus jo bendražygių kovoms dėl valdžios SSRS vidaus reikalų m-ras L. Berija bandė vykdyti reformas ir remtis sov. respublikomis, pradėjo atšaukti iš Lietuvos kai kuriuos iš SSRS atsiųstus pareigūnus rusus, skyrė lietuvius, inspiravo SSKP CK 1953 05 26 nutarimą, kuriame LSSR administraciją kritikavo dėl nac. kadrų, liet. kalbos ignoravimo, nesugebėjimo sunaikinti partizanus. LKP CK I sekretorius A. Sniečkus laviruodamas pasmerkė savo ir LKP klaidas ir ėmė įgyvendinti L. Berijos kursą. Motyvuojant liet. kalbos nemokėjimu, menku išsilavinimu, kompetencijos stoka iš Lietuvos į Rusiją buvo atšaukta >3000 iš SSRS atsiųstų sov. admin. darbuotojų. Į jų vietą buvo priimami lietuviai su aukšt. išsimokslinimu – kūrėsi nauja nomeklatūrinių darbuotojų karta. LKP vadovai netrukus prisidėjo prie L. Berijos smerkimo kampanijos, kai šis 1953 06 26 buvo nušalintas nuo valdžios, bet ir toliau iš dalies vykdė tylią nomenklatūros lietuvinimo politiką. Naujojo SSKP CK I sekretoriaus N. Chruščiovo iniciatyva buvo vykdoma vad. atšilimo politika – nutraukti masiniai suėmimai, trėmimai ir kitos represijos, 1956 02 per SSKP XX suvažiavimą pasmerkta J. Stalino diktatūra. Tai buvo ne sov. sistemos pasmerkimas, bet dalinis jos pertvarkymas: nutrauktas masinis teroras, režimui bandyta suteikti teisinį pagrindimą. Sov. valdžios totalitarinis pobūdis išliko – ji liko vienpartinė su privaloma ofic. ideologija, valstybės uždarumu, visuotiniu

gyventojų sekimu, pasipriešinimo sov. režimui slopinimu. Kovodama dėl valdžios ir ieškodama būdų spartinti ūkio raidą SSRS vadovybė *atšilimo* l-piu respublikų vadovams suteikė ribotą ūkinės veiklos laisvę, bet vėliau ją vis labiau varžė viso SSRS gyvenimo centralizavimas.

Iki 6 d-mečio vid. Lietuvos demografinė būklė blogėjo: prie Vokietijos okupacijos, pasipriešinimo sov. okup. režimui l-piu, trėmimų padarytų nuostolių 1945–46 ir 1956–58 prisidėjo 250 000 Lietuvos lenkų repatrijacija į Lenkiją. 1950 Lietuvoje gyveno 2,57 mln., 1959 – 2,71 mln. žmonių, 38,6% jų – miestuose, 79,3% buvo lietuviai, po 8,5% – lenkai ir rusai, 0,9% – žydai, 0,4% – vokiečiai. Palyginti su 1939–40, lenkų sumažėjo 2, žydų ir vokiečių – 10 kartų, rusų padaugėjo 3,5 karto. Panaši gyventojų sudėtis liko iki LR atkūrimo (1990). Net ir griežto sov. okup. režimo sąlygomis Lietuvoje klostėsi lietuviams palankesnė nei Latvijoje latviams arba Estijoje estams demografinė situacija; tai lėmė didesnis gimstamumas, racionalesnė miestų ir pramonės plėtra, vietinių darbuotojų panaudojimas, ginkl. pasipriešinimas sov. okup. režimui ir neigiamas Lietuvos įvaizdis Sov. S-goje (į partiz. karo apimtą Lietuvą rusai vyko nenoriai), vienkiemių naikinimas ir kaimo gyventojų kėlimasis į miestus. Imigracijos iš SSRS neskatino ir daugiausia iš Lietuvos kilusi faktiškai lietuviška vietinė sov. administracija. 1959–89 Lietuvoje lietuvių padaugėjo 773 000 (36%). Imigracija į Lietuvą sustiprėjo nuo 7 d-mečio vid., kai buvo pereita prie centralizuoto ūkio valdymo. 1960–1989 iš SSRS į Lietuvą gyventi atvyko 733 000, išvyko 525 500 žmonlų. Lietuvoje liko 207 000 žmonių (beveik visi rusakalbiai), dauguma jų apsigyveno Vilniuje, Klaipėdoje ir Visagine.

6–7 d-metyje į Lietuvą grįžo ~60 000 tremtinių ir ~20 000 polit. kalinių, bet dėl tam tikrų SSRS valdžios nuostatų ir LSSR vadovybės požiūrio daugelis jų ir jų vaikų buvo ir toliau KGB persekiojami, sov. valdžios diskriminuojami: neregistruojami, nepriimami į darbą, jiems nebuvo leidžiama mokytis, apsigyventi ankstesnėse vietose. ~50 000 tremtinių LSSR valdžios iniciatyva pagal su Maskva suderintus LSSR AT prezidiumo nutarimus ilgai arba visai nebuvo leidžiama grįžti į Lietuvą.

Sov. žmonių gyvenimas pakito, bet režimo Sov. S-goje liberalizavimas nepakeitė sov. sistemos, centralizuotos imperinės SSRS pagrindų. Nepakito ir aneksuotos Lietuvos polit. padėtis. LSSR valdžios institucijos ir toliau vykdė tik administravimo f-jas. Visa polit. valdžia priklausė SSKP, LKP buvo jos terit. padalinys, turintis srities partinės org-jos teises. Partija visiškai kontroliavo valst. institucijų, įmonių, ūkių, visuom. org-jų ir d-jų veiklą. Dėl N. Chruščiovo destalinizacijos kurso didesnių LKP vadovybės pakeitimų neįvyko, bet keitėsi partijos sudėtis: 1952 iš 34 000 narių lietuvių buvo 12 000, 1958 iš 44 000 – 23 000. LKP svarb. postuose daugumą sudarė senosios kartos komunistai. Dėl dažnų po karo į Lietuvą iš SSRS atsiųstų rusų skundų 1959 SSKP CK nutarimu Dėl LKP CK darbo su kadrais buvo pasmerktos proliet. polit. apraiškos, nuo kritikos apsaugoti valdininkai rusai. 6 d-mečio pab. aukštus postus LSSR admin. valdymo ir represinėse institucijose vis dar užėmė atsiųsti kitataučiai, dažn. rusai, todėl daugelyje valst. institucijų vyravo raštvedyba rusų kalba. Svarbų LKP CK II sekretoriaus, tvarkiusio ir kadrų reikalus, postą nuolat užėmė SSKP CK atsiųsti pareigūnai: V. Aronovas (1952–56), B. Šarkovas (1956–61), B. Popovas (1961–67), V. Charazovas (1967–78), N. Dybenka (1978–86), N. Mitkinas (1986–1988). Jų, vietos žmonių (ir net liet. nomenklatūrininkų) dažn. vadinamų tiesiog generalgubernatoriais, nurodymais Lietuva buvo rusinama, persekiojama tautinė kultūra, į pareigas skiriami okupantams paklusnūs asmenys.

DVASINĖ PRIESPAUDA IR PRIEŠINIMASIS JAI PO J. STALINO MIRTIES

Dvejopą dvasinį gyvenimą gyvenančios didelės visuomenės dalies atsparumą sov. režimui, jo vykdomai propagandai mažino nesėkmingi bandymai priešintis sov. priespaudai Vokietijos DR (1953), Vengrijoje (1956), Čekoslovakijoje (1968), Lenkijoje (1956, 1980–81), bet didino pasipriešinimo sov. okup. režimui judėjimas. Jis stiprėjo, kai nuo 1955 ėmė

grįžti buvę polit. kaliniai ir tremtiniai, kunigai (pastarųjų 1954–60 grįžo ~250). Vad. atšilimo l-piu nė kiek nemažėjo SSKP pastangos kontroliuoti žmonių pasaulėžiūrą, slopinti jų tautinę, piliet., rel. sąmonę. 1958 A. Sniečkus LKP X suvažiavime reikalavo įtikinamiau demaskuoti Bažnyčios vaidmenį liet. tautos istorijoje. 1953–85 uždarytos 42 katalikų bažnyčios. Iki 1956 nebuvo leidžiama legali rel. lit-ra. Labai varžyta vienintelės neuždarytos Kauno kunigų seminarijos veikla. Rel. gyvenimą, kunigus budriai sekė LKP, LLKJS, KGB valdžios institucijų darbuotojai, prižiūrėjo Rel. reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinis. Dvasininkams drausta dalyvauti valst., kult., visuom. gyvenime, imtis labdaros, organizuoti rel. būrelius, rengti susirinkimus, mokyti vaikus tikėjimo pagrindų. Kunigai negalėjo lankytis ligoninėse, m-lose, jų pamokslus užrašinėdavo slaptieji agentai. 1957 nuo pareigų nušalinti ir išsiųsti į prov-ją vyskupai T. Matulionis ir V. Sladkevičius, 1961 – J. Steponavičius. 1972 už vaikų katekizavimą nuteisti kunigai P. Bubnys, A. Šeškevičius, J. Zdebskis.

Ypač akylai buvo sekama kūrybinė inteligentija. Dėl režimo dalinio liberalizavimo vietoj atviros prievartos imtasi modernesnių, rafinuotesnių dvasinio gyvenimo pavergimo ir kult. sovietinimo formų – vad. dialogo, propagandinės demagogijos. Mokslininkai, rašytojai ir menininkai pasijuto saugesni – jau nebuvo naujų trėmimų, iš lagerių bei tremties po amnestijų grįžo rašytojai ir literatai A. Miškinis, K. Inčiūra, K. Jankauskas, J. Keliuotis, V. Gustainis, mokslininkai P. Juodelis, V. Sezemanas, P. Šalčius, valst. ir visuom. veikėjai P. Klimas, A. Stulginskis, Z. Toliušis, J. Tonkūnas ir kiti. 1955–60 KGB susekė keliasdešimt neleg. antisov. org-jų; vien 1955–58 buvo suimta ir nuteista 226 jų nariai. 1954–60 veikė 108 neleg. jaunimo pasipriešinimo org-jos ir grupės, kurios vienijo 700 narių. SSRS represinėms institucijoms sunaikinus partizanų organizaciją neleg. neginkl. pasipriešinimas, nors jam ir buvo ruoštasi, liko stichiškas, individualus, neorganizuotas visos Lietuvos mastu.

Viena svarbiausių liet. tautos pasipriešinimo peršamai sov. ideologijai, rusifikacijai priemonių išliko kalba. Prie tautos gyvybingumo išlaikymo prisidėjo nac. kultūros ir mokslo raida. Sov. ideologų peršama ofic. kultūra turėjo būti socialistinė pagal turinį, nacionalinė pagal formą, bet kultūros kūrėjai dažnai peržengdavo sov. valdžios nustatytas klasių kovos ir komunizmo kūrimo koncepcijų ribas, pabrėždavo bendražmogiškus, rečiau – tautinius principus.

1955 Kaune, 1956 Kaune ir Vilniuje, 1957 Kaune per Vėlines vyko pirmosios po ginkl. pasipriešinimo nuslopinimo atviros protesto akcijos prieš sov. okup. režimą. VU rektorius J. Bulavas ir kitų aukštųjų m-lų rektoriai nesutiko sov. valdžios reikalavimu atleisti akcijose dalyvavusius 285 studentus. Su panašiomis protesto apraiškomis ir vadinamaisiais nukrypimais nuo partijos linijos LKP vadovybė griežtai kovojo – 1958 už pastangas lietuvinti VU iš rektoriaus pareigų buvo atleistas J. Bulavas, 1961 dėl nemarksistinių tendencijų Liet. lit-ros katedroje atleista jos vedėja M. Lukšienė, dėstytojos V. Zaborskaitė, I. Kostkevičiūtė, A. Rabačiauskaitė. Buvo draudžiami spektaklių pastatymai, stiprinama cenzūra. Ne vienam liet. kūrėjui ilgesniam ar trumpesniam laikui drausta leisti savo kūrinius, liet. lit-rai ir menui primesta vad. soc. realizmo metodo reikalavimai. Visose gyvenimo srityse brukta primityvaus materializmo ir karingojo ateizmo ideologija. Skelbdami kovą su vad. buržuaziniais nacionalistais (taip buvo vadinami tautos gynėjai ir patriotai, opozicija sov. okup. režimui), vad. reakciniu klerikalizmu, t.y. su tradicine tautine ir krikščioniškąja kultūra, sov. ideologai piršo liet. tautai nevisavertiškumo kompleksą, stengėsi tautą palikti be ist. atminties, praeities paveldo. Bandymai ginti tautines vertybes būdavo vertinami kaip buržuazinis nacionalizmas. SSKP ir LKP buvo aukščiausioji mokslo, lit-ros, meno, kritikė, kult. paveldo vertintoja. Nihilistinį požiūrį į liet. tautos ir valst. praeitį sov. ideologai stengėsi formuoti per istorijos mokslą: klastota 19 a. liet. tautos atgimimo, Nepriklausomybės karo, LR, jos okupacijos istorija, kt. įvykiai.

Jau 5 d-mečio pab. daugeliui Lietuvos gyventojų tapo aišku, kad sov. okup. režimo Lietuvoje greitai atsikratyti nėra vilties. Po J. Stalino mirties režimo liberalizavimas tei-

kė vilčių, kad priešintis režimui galima ir legaliomis priemonėmis: rūpintis išsaugoti liet. kalbą, m-lą dėstomąja liet. kalba, tautinius kultūros bruožus, religiją. Gyventojai slaptai ar pusiau slaptai šventė draudžiamas tautines, valst. ir rel. šventes, lankė bažnyčią, viešai dalyvavo rel. apeigose, mokė vaikus religijos pradmenų, klausėsi Vakarų radijo stočių. Silpnėjant okup. režimui nuo 7 d-mečio pab. atsirado naujų priešinimosi jam formų, aktyviau veikė Katalikų bažnyčia. LSSR ir SSRS valdžiai siunčiamuose daugelio kunigų ir tikinčiųjų pasirašytuose memorandumuose buvo protestuojama dėl Bažnyčios, dvasininkų ir tikinčiųjų persekiojimo. 1972 toks memorandumas (su 17 000 parašų) buvo pasiųstas JT gen. sekretoriui ir per jį – SSKP CK. Didžiausia ir geriausiai organizuota pasipriešinimo akcija buvo *Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos* leidyba (1972–89). Iš viso 8–9 d-metyje leista ~20 neleg. periodinių ir tęstinių leidinių: *Aušra*, *Alma Mater*, *Laisvės šauklys*, *Lietuvių balsas*, *Lietuvos ateitis*, *Perspektyvos*, *Sietynas*, *Varpas*, *Vytis* ir kiti. Nelegaliai buvo dauginama maldynai, katekizmai, kitos rel. turinio knygos, net A. Šapokos redaguota *Lietuvos istorija*. Ilgainiui imta palankiau žiūrėti į tautiškumą skleidžiančią kūrybą, dainų šventes, jei cenzūra jose neįžvelgdavo antisov. ir antirusiškų motyvų; taip buvo bandoma sklaidyti visuomenės nepasitenkinimą sov. tikrove.

Lietuvos Katalikų bažnyčios kronikos pirmo numerio (1972) atsklanda (t. 1, Čikaga 1974, dail. P. Jurkus)

Lietuvos laisvės klausimą tarpt. org-jose, Vakarų šalių vyr-bėms nuolat kėlė liet. tautos dalies, atsidūrusios emigracijoje, polit. ir visuom. org-jos (LDT, ALT, VLIK, PLB, Australijos, JAV, Kanados ir kt. šalių liet. bendruomenės). Jų iniciatyva vyr-bėms, JT įteikta memorandumų, tų šalių visuomenei paskleista atsišaukimų, surengta demonstracijų. Susitelkus į 1981 Los Andžele lietuvių iniciatyva įkurtą R. Baltijos šalių kilmės JAV piliečių org-ją Amerikos baltų laisvės lygą, dar 1943 švedų mokslininkų ir politikų sudarytą Baltų komitetą ir kt. org-jas veikta drauge su estais ir latviais. Naujų bruožų suteikė jau Vakaruose subrendusios kartos įsitraukimas į laisvinimo veiklą. Ši karta daug prisidėjo, kad JAV ir kt. šalyse 1982–91 būtų minima Baltų laisvės diena (06 14), 1985 Kopenhagoje įvyktų Baltijos tribunolas, kuris pasmerkė Baltijos šalių sov. okupaciją, 1985 būtų surengtas Baltijos taikos ir laisvės kruizas (Baltijos tribunolo dalyvių kelionė laivu iš Stokholmo į Helsinkį ir atgal) tai okupacijai priminti. Šios akcijos, t.p. liet. dvasinio pasipriešinimo neleg. leidinių perspausdinimas, vertimas į anglų, ispanų, prancūzų ir kt. kalbas, jų medžiagos platinimas pasaulyje, skelbimas per *Laisvės*, *Laisvosios Europos*, *Amerikos balso*, Vatikano ir kitas radijo stotis ne tik priminė tarpt. visuomenei Baltijos šalių laisvės bylą, bet ir skatino aneksuotų šalių gyventojų priešinimąsi sov. valdžiai.

8 d-mečio pr. valdžia Lietuvoje jau nepajėgė kontroliuoti Vakarų pasaulio jaunimo idėjas perimančių gausių neformalių jaunimo grupių. Po protestuojančio prieš sov. tikrovę susideginusio R. Kalantos laidotuvių 1972 05 18–19 Kaune kilo neramumų (jėga išvaikytos tūkstantinės demonstracijos, suimta ir nuteista jų dalyvių). Neleg. antisov. grupių 7 d-metyje mažėjo, bet polit. antisov. judėjimas darėsi įvairesnis, savo tikslus formulavo atsižvelgdamas į realią Lietuvos ir tarpt. padėtį, užmezgė ryšius su Rusijos disidentais. 1976 įsikūrusi Lietuvos Helsinkio grupė pasiskelbė, kad, remdamasi 1975 visų Europos valstybių (išskyrus Albaniją), JAV ir Kanados Helsinkio pasitarime priimtu Helsinkio baigiamuoju aktu, kartu su SSRS disidentais stebi žmogaus teisių padėtį SSRS. 1978 A. Terleckas įkūrė Lietuvos laisvės lygą (LLL), kuri veikė slapta, siekė Lietuvos nepriklausomybės, skelbė tiesą apie 1939 08 23 SSRS ir Vokietijos pasirašytą Molotovo–Ribbentropo paktą, jo slaptuosius protokolus ir 1940 Lietuvos okupaciją. Nuo 1972 kun. S. Tamkevičiaus leidžiamoje nelegalioje *Lietuvos katalikų bažnyčios kronikoje* buvo registruojami sov. valdžios nusikaltimai Bažnyčiai, tikinčiųjų teisių pažeidimai. Nuo 1975 Lietuvoje imta leisti ir daugiau įv. srovių neleg. antisov. spaudos. 1978–83 veikęs kat. kunigų suburtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas skleidė informaciją apie Bažnyčios persekiojimą Lietuvoje, telkė tikinčiuosius ginti savo reikalų. Iki 1983 KGB beveik visas nelegalias grupes ir leidinius (išskyrus *Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką*) susekė, išsklaidė. 9 d-mečio pradžioje Sov. S-goje, t.p. ir Lietuvoje, daugėjo neostalinizmo apraiškų, buvo vis labiau persekiojami kitaminčiai, 1984–85 beveik sunaikintas disi-

dentų judėjimas. Daugelis neleg. spaudos leidėjų, bendradarbių ir rėmėjų – P. Cidzikas, B. Gajauskas, G. Iešmantas, P. Pečeliūnas, V. Petkus, P. Plumpa, N. Sadūnaitė, J. Sasnauskas, V. Skuodis, A. Statkevičius, S. Stungurys, A. Terleckas, A. Žilinskas, kunigai A. Svarinskas, S. Tamkevičius – buvo represuoti: įkalinti arba ištremti.

ŪKIO RAIDA 6–9 DEŠIMTMETYJE

N. Chruščiovo bandymai greitinti SSRS ūkio raidą Lietuvoje iš pradžių apčiuopiamų rezultatų nedavė; kuriamai stamb. pramonei trūko darbininkų, kolūkiai merdėjo dėl prievartinio darbo pobūdžio. Galimybių savarankiškiau ir efektyviau ūkininkauti ėmė rastis, kai SSRS pramonės ir statybos šakinis valdymas 1957–65 buvo pakeistas teritoriniu ir veikė LSSR liaudies ūkio taryba. SSRS planų vykdymo būdus rinktasi vietoje, iš dalies sėkmingai bandyta stiprinti žemės ūkį, buvo apginta valstiečių teisė turėti 0,6 ha pagalbinį ūkį ir gyvulių. Dėl nenašaus priverstinio kolūkiečių darbo, nesuinteresuotumo jo rezultatais (piniginis atlyginimas kolūkiuose įvestas tik 1966, iki tol natūra – grūdais – dažn. mokėta simboliškai) ūkių vadovų nekompetencijos, pagal pagr. rodiklius Lietuvos žemės ūkis prieškarinį lygį pasiekė tik 7 d-mečio viduryje. 6 d-mečio pab. kolūkiams perdavus iki tol jiems darbus atlikti padedančių mašinų ir traktorių stočių (1957 jos turėjo 8518 traktorių, 1764 automobilius, 1827 javų kombainus) ž.ū. techniką, panaikinus valst. privalomuosius produktų pristatymus, elektrifikavus visus ūkius (1964), padidinus produkcijos supirkimo kainas, 7 d-mečio pabaigoje LSSR ž.ū. pagal gamybos rodiklius vienam gyventojui pralenkė kitus SSRS regionus. SSRS valdžia buvo suinteresuota pasinaudoti Lietuvos žemdirbių aukštesne gamybos kultūra, senomis gyvulininkystės tradicijomis: didelėmis dotacijomis Lietuvos žemės ūkį specializavo gaminti mėsą ir pieną. SSRS biudžetas finansavo melioraciją, gyventojų perkėlimą iš vienkiemių į g-tes, prisidėjo prie tarpūk. susivienijimų, pram. tipo gyvulininkystės kompleksų statybos (pvz., 8 d-metyje tam išleista 6 mlrd. rb). Ž.ū. buvo vis geriau aprūpinamas technika, trąšomis, cheminėmis augalų apsaugos priemonėmis, didėjo gamybos koncentracija, gerėjo veislininkystė ir selekcija. Stiprėjant dalies kolūkių ekonomikai (ypač nuo 8 dešimtmečio pr.) kaime radosi didesnių pokyčių – pastatyta SSRS mastu gana modernių g-čių, kultūros namų, klubų, b-kų, m-lų, vaikų darželių, ambulatorijų, parduotuvių, kolūkiečių pensinis amžius sulygintas su tarnautojų ir darbininkų amžiumi. Keitėsi kaimo gyventojų social. struktūra – daugėjo išsilavinusių ir kvalifikuotų žmonių. 1984 vienam LSSR gyventojui gaminta 137 kg mėsos (skerdienos), 810 kg pieno.

Didž. dalis prekinės ž.ū. produkcijos buvo išvežama į kitas SSRS vietas (Maskvą, Leningradą ir kitur), tiekiama SSRS kariuomenei. Lietuvoje jos, ypač mėsos produktų, dažnai trūkdavo. LSSR ž.ū. produkcijos savikaina buvo didelė, kasmet iš vakarų šalių, dažn. iš JAV, buvo įvežama ~1 mln. t pašarinių grūdų. Nuo 9 d-mečio vid. dėl bendros SSRS ūk. krizės kai kurie ž.ū. gamybos rodikliai ėmė mažėti.

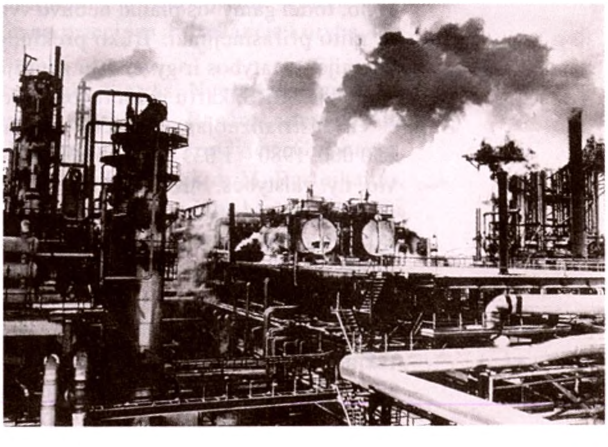

Gamybinis susivienijimas *Azotas* (1975, dab. b-vė *Achema*)

Visos LSSR vyr-bės – M. Gedvilo (1944–56), M. Šumausko (1956–67), J. Maniušio (1967–81), R. Songailos (1981–85), V. Sakalausko (1985–90) turėjo labai ribotą veikimo laisvę. Jos buvo nušalintos nuo užs. politikos, gynybos, susisiekimo, energetikos, sunkiosios pramonės ir mašinų gamybos reikalų. Juos tvarkė sąjunginės m-jos. Lietuvoje šeimininkavo sąjunginės-respublikinės m-jos (1954 iš 24 jų buvo 19). 1967 tik 5 m-jos iš 25 buvo pavaldžios LSSR. Tada SSRS pavaldumo įmonės gamino ~60%, 9 d-mečio vid. – ~90% produkcijos. Dėl sąlyginio darbingų žmonių pertekliaus, melioracijos

Iš melioruojamų kaimų atkeltų Dainavos kolūkio kolūkiečių gyvenvietė (Alytaus rj., 20 a. 8 d-metis)

Kaišiadorių paukštyno broilerių cechai (20 a. 8 d-metis)

ir vienkiemių nukėlimo vajaus didėjo kaimiečių (1959 kaime gyveno 61%, 1966 – 55,1%, 1983 – 35,7% Lietuvos gyventojų) migracija į miestus (juose 1970 buvo 50,2%, 1989 – 68% gyventojų), nyko ankstesnės ūkininkavimo ir valstietijos gyvensenos tradicijos. Vis dėlto Lietuvoje pavyko įgyvendinti šaliai svarbių priemonių. Nuo 7 d-mečio pagal LSSR administracijos parengtą regioninį ek. plėtros planą pramonė labiausiai buvo plėtojama ne didžiuosiuose, o prov-jos miestuose (Alytuje, Jonavoje, Kėdainiuose, Marijampolėje, Mažeikiuose, N. Akmenėje, Tauragėje, Utenoje). Buvo įdarbinami daugiausia iš kaimų atvykę lietuviai, nenorėjo kurtis iš SSRS atvykę rusakalbiai. Atsikūrė per II pasaul. karą sunaikintas lietuviškasis miestiečių sluoksnis, lietuviškėjo net Vilnius ir Klaipėda. Tautos išlikimui labai svarbūs buvo glaudūs naujosios miestiečių kartos ryšiai su kaimu. Kilo pramonės ir ž.ū. gamyba, buvo plėtojamas mokslas (ypač kar. pramoniniam kompleksui svarbūs taikomieji mokslai), bet Maskvoje planuojama Lietuvos pramonė, mokslas turėjo vis labiau tenkinti SSRS imperinius poreikius (kar. tikslams steigiami mokslo tyrimo i-tai, statomos gamyklos). Po A. Sniečkaus mirties (1974) LKP CK I sekretoriai P. Griškevičius (1974–87) ir R. Songaila (1987–88) neįstengė bent šiek tiek ginti Lietuvos interesus, savarankiškiau administruoti šalį.

SSRS centr. žinybas Lietuvoje viliojo palyginti gera social. infrastruktūra, geogr. padėtis, tinkama darbo jėga, aukštesnė nei kitur gamybos kultūra, specialistus ir darbininkus iš kitų SSRS vietų – aukštesnis gyvenimo lygis, geresnės buities sąlygos. Dėl glaudžių ryšių su žaliavų tiekėjais, produkcijos realizavimo ribojimų Lietuvos pramonė tapo priklausoma nuo kitų SSRS regionų. Gana spartų pramonės augimą lėmė naujų įmonių statyba. Didelių įmonių pastatyta ir Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, šiluminės elektrinės Elektrėnuose, Kaune. 8–9 d-metyje pramonės plėtrą lėmė ne darbo našumo didėjimas, bet didelių objektų – Ignalinos atominės bei Kaišiadorių hidroakumuliacinės elektrinių, Mažeikių naftos gamyklos, kt. įmonių – statyba. Į Lietuvą, ypač lengvosios ir viet. pramonės įmonėms, siunčiama technika ir technologijos dažn. buvo atsilikusios nuo pasaul. lygio, todėl gamybos planai nebuvo vykdomi, juos tekdavo nuolat tikslinti, dažn. mažinti, plito prirašinėjimai. Trūko prekių, jų kokybė buvo prasta. Dėl didelių įmonių (ypač chemijos) statybos ir gyventojų gausėjimo didž. miestuose ėmė rastis ekol. problemų. 9 d-metyje SSRS, kartu ir Lietuvos, ūkio raida sulėtėjo.

Industrializuojamoje Lietuvoje daugėjo darbininkų: 1960 jų buvo 490 000, 1970 – 850 000, 1980 – 1 031 000. Absoliuti dauguma darbininkų visiškai priklausė nuo darbdavio, t.y. valstybės, buvo valdžios ir administracijos kontroliuojami. Valstybės reglamentuota darbininkų social. padėtis mažai priklausė nuo jų pačių pastangų, iniciatyvos, kvalifikacijos, jų teisių negynė jokios org-jos. Per visą Lietuvos okup. l-pį SSRS, dažn. ir LSSR vadovybė skatino rusų ir rusakalbių darbininkų migraciją į Lietuvą. Daug jų apsigyveno Vilniuje, Klaipėdoje, Visagine ir kitur. Vis dėlto migraciją Lietuvoje labiau nei Latvijoje ir Estijoje stabdė iki 6 d-mečio vid. trukęs ginkl. pasipriešinimas sov. okup. režimui, 6–7 d-metyje buvęs didelis natūralus gyventojų prieaugis, gana vėlyva industrializacija, sėkminga pramonės decentralizacija. Lietuvos kolonizacija neįgavo tokio masto kaip, pvz., Estijos ir Latvijos: 1990 lietuviai sudarė ~80% Lietuvos gyventojų.

KULTŪROS RAIDA (1953–1987)

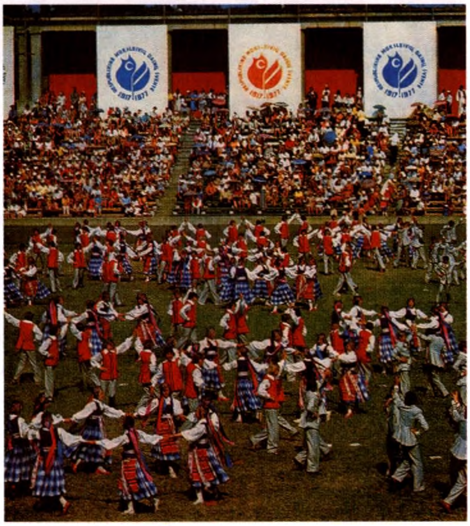

Kadras iš kino filmo *Herkus Mantas* (1972, rež. M. Giedrys, priekyje Herkus Mantas – akt. A. Šurna)

Moksleivių dainų šventės Šokių diena *Žalgirio* stadione Vilniuje (1977)

Po J. Stalino mirties prasidėjusio *atšilimo* l-piu liet. kultūra plėtojosi idėjinių ir dorovinių kompromisų pagrindu. Kultūroje, kuri buvo bene vienintelis tautos saviraiškos būdas, pynėsi laisvėjimo iliuzijos, savarankiškumo siekiai, tautiškumas ir lojalumas valdžiai, kartu kultūra buvo svarbia okup. režimo dekoracija. Didesni kultūros pokyčiai prasidėjo 6 d-mečio viduryje, kai imta palankiau vertinti kūrybinį palikimą – buvo reabilituotas V. Krėvė, išleista jo, J. Baltrušaičio, M. Katiliškio, F. Kiršos, V. Mačernio, V. Mykolaičio-Putino, Maironio, B. Sruogos, J. Tysliavos, A. Vienuolio kūrinių, M. K. Čiurlionio kūrybos, tautodailės albumų.

Po J. Stalino mirties tikėtasi, kad sov. režimo kult. politika bus laisvesnė. Vyresnieji rašytojai V. Mykolaitis-Putinas, J. Grušas, J. Marcinkevičius, V. Sirijos Gira, vėliau jaunesnieji – J. Avyžius, A. Baltakis, K. Saja, M. Sluckis, P. Širvys ir kiti parašė su socialistiniu realizmu mažiau susijusių kūrinių. Lietuvoje daugėjo pareigūnų lietuvių, ėmė rastis patriotizmo tendencijų, bet buvo išsaugota kultūros admin. priežiūros sistema. Kūrybines org-jas prižiūrėjo KGB, visi leidiniai buvo cenzūruojami. Bandymai siekti kult. autonomijos valdžiai kėlė nerimą, todėl po 1956 Vengrijos rev-jos ir 1956 Poznanės darbininkų sukilimo LKP vadovybė leido suprasti, kad kult. kontrolės sistema iš esmės nesikeis. Tai 1958 02 patvirtino LKP X suvažiavimas, kai kurių kult. darbuotojų, VU Lietuvių lit-ros katedros mokslininkų, nuo 6 d-mečio pabaigos stiprėjantis literatų, menininkų ideol. puolimas. Daugėjo kaltinimų vad. burž. nacionalizmu, neigiama Vakarų įtaka. Nors LKP plenumuose ir suvažiavimuose kūrybinė inteligentija buvo barama, mokoma, bet 7 d-metyje kult. padėtis ir perspektyvos buvo palankesnės nei prieš d-metį. Kūrėjai vis dažniau atsiribodavo nuo soc. realizmo, nederindavo politikos ir propagandos su menu, ieškojo modernesnių lit-ros, meno metodų ir formų. Su soc. realizmu mažai ką bendra turėjo K. Sajos, J. Mikelinsko, R. Lankausko, J. Apučio, J. Grušo, Just. Marcinkevičiaus, B. Radzevičiaus kūriniai. Vis dėlto iki atgimimo liko galioti rašytojų, režisierių, leidėjų neretai apeinami pokario draudimai: nekritikuoti rusų, nesmerkti stribų, neužsiminti apie kalinimus ir trėmimus stalinizmo l-piu, nepriklausomą Lietuvos valstybę, nespausdinti bažnyčių ir kryžių nuotraukų. Nusižengėliai 7 d-metį dažn. buvo kaltinami formalizmu, modernizmu, abstrakcionizmu ir svetimomis koncepcijomis. Vėliau LKP labiau toleravo pastangas sumoderninti soc. realizmo principus atitinkančią kūrybą, leido vaizduoti realesnes visuomenės problemas.

Lietuvos visuomenę ir jos kult. gyvenimą labai veikė teatras. Nuolat susidurdamas su valdžios diktatu režisierių J. Miltinio, I. Bučienės, J. Jurašo, A. Ragauskaitės, J. Vaitkaus, H. Vancevičiaus, aktorių R. Adomaičio, D. Banionio, O. Juodytės, G. Karkos, H. Kurausko, A. Masiulio, J. Meškausko, M. Mironaitės, L. Noreikos, M. Rasteikaitės, A. Roseno, E. Šulgaitės, V. Tomkaus ir daugelio kitų dėka novatoriškas Lietuvos teatras Sov. S-goje tapo žinomas ir vertinamas. *Atšilimo* l-piu ideologizuojamą kultūrą bandyta susieti su kult. tradicija ir LSSR kult. pagrindu padaryti (ypač nuo 7 d-mečio) liaudies kultūrą: įsteigtas Liaudies buities muziejus Rumšiškėse, įkurtos liaudies meno ir kraštotyros d-jos, legalizuoti etn. tyrimai, leista kurti folkloro ansamblius. Slapta plito naujasis folkloras – partizanų ir tremtinių dainos. Po SSRS intervencijos į Čekoslovakiją (1968), ypač po 1972 neramumų Kaune per R. Kalantos laidotuves, imta varžyti kult. gyvenimą, menininkams buvo priekaištaujama dėl kūriniuose vyraujančio pesimizmo, pakeisti lei-

Vilniaus u-to 400 m. jubiliejaus šventė (1979)

dyklų ir period. kult. leidinių redaktoriai, kai kurie šios srities valdininkai. Ypač atkakliai buvo persekiojama neleg. spauda, griežtai baudžiami jos leidėjai. 7 d-mečio pabaigoje–8 d-mečio pradžioje LKP CK ir kitose ideol. priežiūros institucijose pradėjus dirbti kvalifikuotesniems žmonėms (S. Šimkus, J. Bielinis, S. Renčys, L. Šepetys) formos modernizmas liet. lit-roje ir mene buvo faktiškai ofic. pripažintas. Nors Geležinė uždanga ir sov. cenzūra, Maskvos diktatas visą laiką vertė ieškoti kompromisų, vienais geriausių liet. tautos savasties, identiteto reiškėjų tapo režisierių M. Giedrio, A. Grikevičiaus, R. Vabalo, V. Žalakevičiaus, A. Žebriūno sukurti kino filmai, kuriuose vaidino R. Adomaitis, D. Banionis, J. Budraitis, V. Tomkus ir kiti aktoriai. Kaip sudėtinė liet. tautos kultūros dalis, nevaržoma sov. priespaudos, nors nuo tautos daugumos atskirta Geležine uždanga, plėtojosi į Vakarus pasitraukusių liet. menininkų kūryba (dar skyriuje PROFESIONALUSIS MENAS: Literatūra. Architektūra. Dailė. Muzika. Teatras. Kinas).

7 d-mečio viduryje pasibaigus N. Chruščiovo inspiruotam moderniojo meno puolimui Lietuvos kūrėjai aktyviau ėmė perimti Vakarų šalių kultūros ir meno metodus bei formas, į Lietuvą skverbėsi Vakarų masinė kultūra. 9 d-mečio pradžioje SSRS prasidėjo nauja viešojo gyvenimo ideologizavimo banga – imta griežčiau kontroliuoti teatrų repertuarą, labiau ideologizuoti kiną, reglamentuoti estradinės muzikos raidą. Bet ideol. varžtai, cenzūra ir kontrolė nesustabdė Lietuvos kult. plėtros. Lietuvos menininkai turėjo palyginti daugiau laisvių negu kitų sov. respublikų kūrėjai. Partinė nomenklatūra vadovavo kūrybinių org-jų veiklai, kišosi į kūrybą, bet Lietuvos mokslininkai (ypač lituanistai), rašytojai, menininkai, kompozitoriai, architektai ir kiti kultūros kūrėjai, neperžengdami sov. sistemos nustatomų ribų (daugelį varžė vidinė cenzūra, ne vieną – prisitaikymo prie sov. sistemos, arba vadinamojo *homo sovieticus*, sindromas), siekė turtinti tautinę kultūrą, puoselėti ir ginti liet. kalbą. Vis dėlto sov. administracijai Lietuvoje iš esmės pavyko atitraukti kūrybinę inteligentiją nuo antisov. pasipriešinimo judėjimo.

SOVIETINĖS SISTEMOS KRIZĖS APRAIŠKOS LIETUVOJE

L. Brežnevo valdymo (1964–82), arba vad. stagnacijos l-piu (iki 1985), vis labiau įsigalėjo grubi propaganda, neapykanta kitamaniams, visuot. įtarumas, šnipinėjimas, buvo atgaivinami represiniai režimo priešų persekiojimo metodai. Visiškai nepriklausoma nuo kitų valdžios institucijų tapo KGB. Tariamas LSSR valstybingumas su išoriniais atributais ir institucijomis buvo fikcija, dangsčiusi realųjį aneksuotos Lietuvos statusą. Pagal Lietuvai primestas SSRS ir LSSR konstitucijas šalies gyventojų išrinkta aukščiausioji valdžios institucija LSSR AT Lietuvoje tik pritaikydavo SSRS įstatymus. Be to, formaliai priimdavo SSRS valdžios aprobuotus ūk. planus, biudžetą. Tik 1957–65, kai veikė LSSR liaudies ūkio taryba, Maskvai leidus veikti savarankiškiau, LSSR AT pati priimdavo metinius ūk. planus, vietinės tarybos tvirtindavo savo biudžetus.

Šaltojo karo l-piu Lietuva buvo paversta didžiule SSRS kar. baze (>400 kar. objektų – raketų bazių, kar. aerodromų, poligonų, ginkluotės ir kt. sandėlių). SSRS kariuomenei tiesiogiai buvo priskirta >1%, iš viso ji naudojo ~6% Lietuvos teritorijos. Lietuvoje dislokuoti SSRS kar. junginiai ir į juos prievarta paimti Lietuvos gyventojai 1968 buvo pasiųsti agresijai prieš Čekoslovakiją, 1979–89 – Afganistaną, Černobylio atominės elektrinės avarijos (1986) likvidavimo darbams.

LSSR vadovai (A. Sniečkus, M. Gedvilas, M. Šumauskas ir kt.) ištikimai tarnavo Sov. S-gai stalinizmo l-piu ir po J. Stalino mirties (1953), dažn. buvo visiškai priklausomi nuo SSRS valdžios, jos atsiųstų emisarų – LKP CK II sekretorių ir kitų valdininkų. Lietuvos

ūkio plėtrą varžė nesubalansuotas centralizuotas planavimas, prastas tiekimas. Net A. Sniečkus ir jo kartos sov. veikėjai, veikdami kaip idėjiniai sov. kolaborantai, kartais piktindavosi SSRS ir SSKP vadovais (dažn. buvusiais). Vis daugiau naujosios kartos LSSR vadovų ir valdininkų linko į konformizmą, kai kurie bandė pasinaudoti jo teikiamomis galimybėmis savo ir dažn. iš to meto ideol. pozicijų suvokiamų visuomenės ir tautos interesų labui. Susidarė tik nedidelė visuomenės grupė manančiųjų, kad liet. tauta, susiliejusi, kaip buvo numatyta SSKP programoje, su rusų ir kitomis tautomis, turi sudaryti rusakalbę sov. liaudį. Daugiau buvo Sov. S-gai lojalių, jos interesus laikančių svarbiausiais, bet liet. tautos išnykimo nesiekiančių, daugiausia – sistemai išoriškai lojalių, bet viešai nerodomo liet. patriotizmo nuostatomis besivadovaujančių žmonių.

Visuomenės opozicija sov. okup. režimui didėjo. 9 d-mečio vid. SSRS ūkį ir visuomenę ištikusią krizę didino ir valdžios vykdoma nelanksti, agresyvi užs. politika. Krizės ištiktos sistemos pertvarkos ėmėsi 1985 SSKP CK gen. sekretoriumi tapęs M. Gorbačiovas.

PERTVARKOS LIETUVOJE PRADŽIA IR ATGIMIMO SĄJŪDIS (1987–1990)

M. Gorbačiovo 1985 pradėtos pertvarkos tikslas buvo liberalizuoti SSRS, bet išlaikyti SSKP polit. monopolį. Lietuvoje vėluojančią pertvarką LSSR ir LKP vadovybė sutiko priešiškai, šalininkų joje buvo nedaug. SSRS valdžios veiksmais nepasitikinčią Lietuvos visuomenę SSRS pradėtą pertvarką sieti su Lietuvos reikalais paskatino 1987 08 23 LLL iniciatyva surengtas pirmas viešas mitingas Vilniuje, prie A. Mickevičiaus paminklo, minint 48 Molotovo–Ribbentropo pakto metines. Sov. valdžios suorganizuota mitingo smerkimo kampanija išgarsino jo svarb. reikalavimą – nutraukti sovietinę Lietuvos okupaciją, o mitingo organizatoriai ir veikėjai visuomenės nuostabai nebuvo nei įkalinti, nei ištremti, nors įv. gąsdinti. Lietuvoje kūrėsi naujos visuom. org-jos ir judėjimai – Lietuvos kultūros fondas (1987), paveldosaugos, intelektualų klubai, žaliųjų judėjimas ir kiti – jos skatino liet. visuomenę vis aktyviau veikti, ginti gyvybinius tautos interesus. 1987 pradėjo laisvėti ir kult. gyvenimas. Leisdama įkurti Lietuvos kultūros fondą ir jame kaupti lėšas kult. vertybių apsaugai bei kult. projektams finansuoti, valdžia iš dalies atsisakė kult. reikalų monopolio. M. Gorbačiovui paskelbus viešumo politiką nebebuvo iš anksto cenzūruojami grožinės lit-ros kūriniai, dauguma žurnalų, visi steigiami period. leidiniai. Iš b-kų spec. fondų į bendruosius viešai naudoti pradėta perkelti anksčiau neprieinamas knygas. Pamažu leista viešai svarstyti anksčiau draustas visuom. gyvenimo, t.p. ir Lietuvos istorijos temas. Susidarė sąlygos grąžinti per SSRS okupaciją mėgintą ištrinti ist. atmintį. Ji tapo vienu svarbiausių tautinio atgimimo veiksnių. 1987 pradėjo steigtis neformalios org-jos, kurios rūpinosi paminklosauga, kėlė į viešumą kult. ir istorijos paminklų naikinimo faktus. Nuo 1988 vid. visuom. pastangas ginti ir gaivinti taut. kultūrą sutelkė Lietuvos Sąjūdis. Radosi gausi be jokių leidimų leidžiama ir platinama spauda. 1989 Lietuvos menininkai, muzikai, literatai, architektai atsikratė tiesioginės kontrolės (Kompozitorių, Dailininkų, Rašytojų, Architektų, Žurnalistų s-gos atsiskyrė nuo atitinkamų SSRS org-jų), aktyviausieji – S. Geda, R. Gudaitis, A. Kaušpėdas, V. Landsbergis, Just. Marcinkevičius,

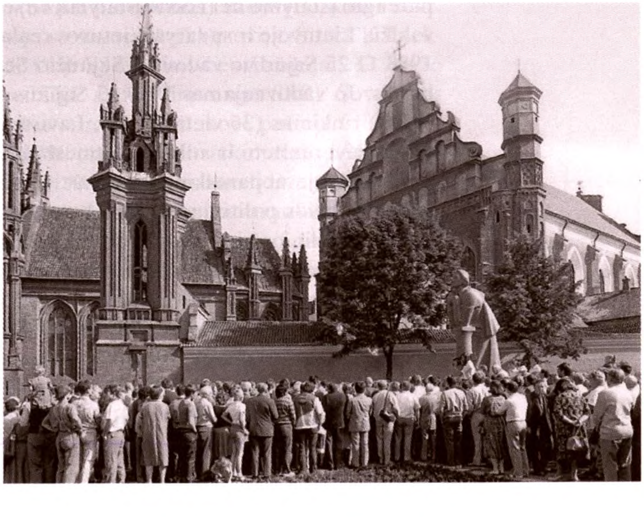

Mitingas prie A. Mickevičiaus paminklo minint Molotovo–Ribbentropo pakto 48 metines (Vilnius, 1987 08 23)

Sąjūdžio mitingas Vingio parke Vilniuje (1988 07 09)

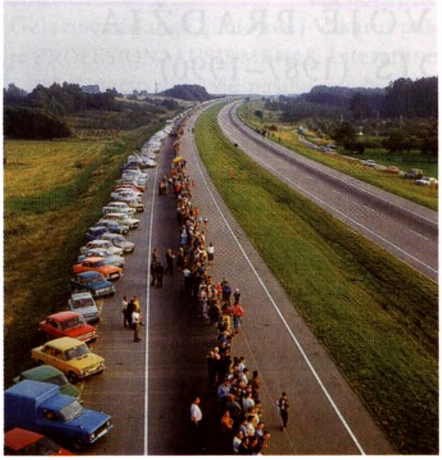

Baltijos kelias 1989 08 23

M. Martinaitis, A. Nasvytis, A. Žebriūnas ir daugelis kitų – prisidėjo prie Sąjūdžio veiklos ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Laisvėjančioje žiniasklaidoje (ypač nuo 1988) atskleisti iki tol drausti arba iškraipomi Lietuvos ist. faktai, svarstyta liet. k. padėtis, SSRS ek. plėtros poveikis Lietuvos visuomenei, ūkiui, žala gamtai. SSRS okupacijos metais šeimos, tradicijų, kult. žmonių ugdyta, Bažnyčios palaikoma liet. tauta per trumpą laiką tapo tautiškai nusiteikusia aktyvia visuomene.

1988 06 03 Vilniuje 35 žymūs kultūros ir mokslo žmonės (tarp jų 17 LKP narių) įkūrė Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio iniciatyvinę grupę. Netrukus Sąjūdžio grupių įsisteigė visoje šalyje; iš pradžių Sąjūdis veikė kaip visuom. judėjimas, nariu laikytas kiekvienas remiantis judėjimo idėjas ir dalyvaujantis akcijose. Formaliai atsiradęs kaip parama M. Gorbačiovo reformoms Sąjūdis iš pradžių vengė jam, kaip kovotojui su SSKP ortodoksais, pakenkti. 1988 06 24 ir 07 09 pirmuosiuose sankcionuotuose Sąjūdžio mitinguose LSSR ir LKP vadovybei kelti nuosaikūs reikalavimai – siekti didesnio Lietuvos savarankiškumo. 08 23 mitinge (~150 000 dalyvių) jau reikalauta panaikinti Molotovo–Ribbentropo pakto ir SSRS agresijos (1940) padarinius. 1988 09 28 Vidaus reikalų m-jos daliniams brutaliai išvaikius LLL mitingą Sąjūdis atvirai stojo prieš LSSR ir LKP vadovybę, reikalavo ją keisti. 10 19 LKP CK I sekretoriumi išrinktas pertvarkos šalininkas A. M. Brazauskas. 10 22–23 vykęs Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas nepritarė radikaliems reikalavimams skelbti Lietuvos nepriklausomybę, priėmė nuosaikią programą – siekti Lietuvos savarankiškumo SSRS sudėtyje. Sąjūdis perėjo į opoziciją, kai 11 18 LSSR AT nepriėmė Sąjūdžio parengto įstatymo dėl LSSR įstatymų viršenybės, kuriuo siekta apriboti SSRS institucijų valdžią Lietuvoje ir sudaryti Lietuvos realaus savarankiškumo SSRS sudėtyje prielaidas. 1988 11 25 Sąjūdžio vadovu – Sąjūdžio Seimo tarybos pirmininku – išrinktas V. Landsbergis. Jo vadovaujamas 1989 03 Sąjūdis laimėjo SSRS liaudies deputatų suvažiavimo (LDS) rinkimus (36 vietas iš 42). Laviruodama LSSR AT 05 18 priėmė deklaraciją dėl LSSR suvereniteto ir anksčiau atmestą įstatymą dėl LSSR įstatymų viršenybės. Formaliai Lietuvoje nepanaikintą vienpartinę sistemą griovė atsirandančios naujos polit. jėgos – Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, žaliųjų judėjimas – ir atkuriamos senosios polit. org-jos: Lietuvos demokratų partija, Krikščionių demokratų sąjunga, Lietuvos socialdemokratų partija, Jaunoji Lietuva. Pastarosios 3 org-jos ir LLL nerėmė nuosaikios Sąjūdžio taktikos per rinkimus į SSRS LDS bijodamos, kad šis gali įteisinti Lietuvos buvimą Sov. S-goje. 1989 06 pr. SSRS liaudies deputatų suvažiavime Lietuvos, Latvijos ir Estijos delegacijų reikalavimu buvo sudaryta k-ja Molotovo–Ribbentropo pakto (1939) slaptųjų protokolų (SSRS neigė juos buvus) problemai tirti. Tyrimo tikslas – teisiškai įrodyti, kad 1940 SSRS okupavo Baltijos valstybes. Preliminarią išvadą apie slaptųjų protokolų buvimą LDS k-ja paskelbė 09 29, suvažiavimas 12 24 išvadai pritarė. Remdamasi 1,8 mln. Lietuvos žmonių parašais patvirtinta peticija dėl respublikų sava-

rankiškumą ribojančių SSRS konstitucijos pataisų Lietuvos delegacija suvažiavime priešinosi M. Gorbačiovo siekiams keisti SSRS konstituciją ir taip išlaikyti centralizuotą valdymą. Sąjūdžio deputatai netrukus įsitikino, kad M. Gorbačiovas nelinkęs arba negali respublikoms suteikti savarankiškumo, jį gąsdina nepriklausomybės siekiai. Kaip priešprieša Sąjūdžiui 1988 11 04 SSKP CK veikėjų iniciatyva buvo įkurta org-ja *Jedinstvo*, turėjusi Lietuvos visuomenę skaldyti ne tik dėl požiūrio į Lietuvos valstybingumą, bet ir etniniu pagrindu. Org-ja netapo masiniu judėjimu, buvo tik SSRS represinių institucijų ir SSKP vadovybės įrankis.

SSKP CK gen. sekretoriaus M. Gorbačiovo susitikimas su vilniečiais (Vilnius, 1990 01 11)

Nuo 1989 vasaros Lietuvoje stiprėjo valstybės nepriklausomybės atkūrimo nuotaikos, kurias skatino kai kurie radikalesni Sąjūdžio, LLL nariai. Būdama atsakinga už Lietuvos polit. raidą ir santykius su SSRS nuosaiki Sąjūdžio vadovybė žengė vis radikalesnius žingsnius – minint Molotovo–Ribbentropo pakto 50-metį Sąjūdžio Seimas kvietė Lietuvos tautą (t.y. visus Lietuvos žmones) taikiu būdu atkurti nepriklausomą demokratinę Lietuvos Respubliką. Baltijos respublikų nepriklausomybės judėjimų automagistralėje Vilnius–Ryga–Talinas surengta manifestacija *Baltijos kelias* (08 23) SSRS vadovybei parodė, kad nepriklausomybės siekia ne menkos, kaip teigė M. Gorbačiovas, ekstremistų grupės, bet pavergtos Baltijos šalių tautos. Sąjūdžio spaudžiama LSSR AT 1989 08 pab. paskelbė išvadas apie Molotovo–Ribbentropo pakto slaptuosius protokolus, 1940 SSRS agresiją prilygino tarpt. nusikaltimams, sudarė k-ją Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo planui rengti, 1989 12 pr. pakeitė Lietuvos SSR konstituciją – panaikino SSKP polit. monopolį ir įteisino daugiapartinę sistemą. 1990 02 nutarimais AT anuliavo 1940 07 21 Liaudies seimo ir 08 03 SSRS AT aktus.

Sparčiai keičiantis polit. aplinkybėms komplikavosi LSSR ir LKP vadovybės padėtis. LKP (pertvarkos l-piu joje buvo >200 000 narių), kaip SSKP padalinio, turinčio vykdyti jo politiką, įtaka visuomenei silpnėjo, ji vis labiau atsiliko nuo Lietuvos įvykių. Partijoje stiprėjo dem. ir tautines nuostatas perimančių konformistų ir imperinių pažiūrų narių priešprieša. Didelė dalis komunistų buvo aktyvūs Sąjūdžio nariai. Daugiausia jie partijoje kėlė LKP statuso, programos keitimo, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo (su išlygomis) idėjas. SSKP vadovybė joms kategoriškai nepritarė. Ilgokai delsusi, artėjant rinkimams į LSSR AT ir vis stiprėjant Sąjūdžio įtakai – 1989 pab. jis tapo masiškiausiu ir organizuočiausiu išsivaduojamuoju judėjimu R. Europoje – 1989 12 19–22 LKP 20 suvažiavime pasiskelbė savarankiška, organizacinius ryšius su SSKP nutraukusia partija, pritariančia su SSRS derinamam Lietuvos valstybingumo atkūrimui. Su tuo nesutinkantys suvažiavimo delegatai 12 23 sudarė LKP (SSKP platformos) vadovybę, CK I sekr. M. Burokevičius. LKP skilo, dauguma narių ėjo su savarankiška partija. Šios CK I sekretorius A. M. Brazauskas ir kiti jos vadovai, kaip SSKP vienybės griovėjai, 12 25–26 buvo griežtai kritikuojami SSKP CK plenume. LKP atsiskyrimas nuo SSKP Sov. S-gos vadovybei rodė Lietuvos visuomenės vienybę, bet stiprino polit. kovą pačioje Lietuvoje.

Sukūrus daugiapartinę sistemą 1989 pab.–1990 pr. rengtasi rinkimams į LSSR AT – pirmiems nuo 1926 demokratiniams, laisviems, su alternatyviais kandidatais rinkimams. Stipriausi polit. varžovai buvo Sąjūdis ir reformų keliu pasukusi savarankiška LKP, bet didelės jų priešpriešos nebuvo. Būdamas atviras visuom. judėjimas Sąjūdis iki rinkimų veikė kaip polit. partija, kuri rinkimų programoje kėlė svarb. tikslą – atkurti nepriklausomą demokratinę Lietuvos Respubliką. Apie tokį tikslą, tik su taktinėmis išlygomis, kalbėjo ir LKP (ji kėlė šūkį *Lietuva be suvereniteto – Lietuva be ateities*) kandidatai. Visuomenė labiau tikėjo ir pasitikėjo Sąjūdžio iškeltais su sov. nomenklatūra nesusijusiais žmonėmis, jų skelbiamomis Lietuvos ateities idėjomis. Nerimaudamas dėl Sov. S-gai nepalankios įvykių raidos Lietuvoje M. Gorbačiovas, čia atvykęs 1990 01 11–14, nesėkmingai bandė paveikti liet. visuomenę. SSKP CK plenumas 02 07 pasmerkė savarankišką LKP ir SSKP atrama Lietuvoje paskelbė LKP (SSKP platforma). Skubiai rengti tokie

SSRS respublikų išėjimo iš jos įstatymai, kurie neleistų pasinaudoti išėjimo teise. 02 24 Lietuvos AT rinkimus (dalyvavo 71,7% rinkėjų) laimėjo Sąjūdis. 03 04–10 po pakartotinio balsavimo (dalyvavo 66,4% rinkėjų) Sąjūdis iš 141 gavo 96 mandatus, LKP – 40, LKP(SSKP) – 5 mandatus. Pagal Sąjūdžio sąrašą išrinkti 9 LSDP nariai, 4 Lietuvos žaliųjų partijos nariai, 3 LDP, 2 LKDP nariai. 03 10 buvo sušaukta AT sesija. Sąjūdis gavo tautos mandatą atkurti Lietuvos valstybę ir prisiėmė atsakomybę dėl tautos likimo. Tuo metu Maskvoje rinkosi Liaudies deputatų suvažiavimas, kuris turėjo priimti SSRS jurisdikciją išplečiančius ir sov. respublikoms išeiti iš SSRS faktiškai neleidžiančius įstatymus. Pav.

P: *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose: dokumentų rinkinys* Vilnius 1995, Kaunas 1999; *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais* Kaunas 1996; *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.: Sovietų Sąjungos politinių struktūrų, vietinių jų padalinių bei kolaborantų vaidmuo vykdant nusikaltimus 1944–1953 m.* 3 t. Vilnius 2003. **L:** **K. Meškauskas** *Lietuvos ūkis 1940–1990 m.* Vilnius 1994; **A. Anušauskas** *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais* Vilnius 1996; **J. R. Bagušauskas** *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas* Vilnius 1999; **K. Kasparas** *Lietuvos karas* Kaunas 1999; *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija* Vilnius [2]2007.

Antanas Šulga, Vytautas Tininis

Lietuvos Respublika (nuo 1990)

NEPRIKLAUSOMYBĖS ATKŪRIMAS (1990–1991)

1990 03 10 susirinkusi per demokratinius, laisvus ir su alternatyviais kandidatais rinkimus išrinkta LSSR AT antrajame posėdyje 03 11 AT pirmininku išrinko Sąjūdžio Seimo tarybos pirm. V. Landsbergį, jo pavaduotojus (B. Kuzmickas, K. Motieka, Č. V. Stankevičius), vėliau AT prezidiumo nariais – grupę aktyvių Sąjūdžio veikėjų; AT pradėjo įgyvendinti Sąjūdžio parengtą Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo planą. Lietuvos valstybingumo atkūrimą grindė ne išstojimo iš SSRS procedūromis, o 1918 02 16 paskelbto ir 1940 06 15 prasidėjus SSRS okupacijai sukliudyto vykdyti valstybingumo atkūrimu (savarankiškoji LKP siūlė vad. žingsnis po žingsnio taktiką). Jau pačioje pradžioje konstatuota, kad tauta, kaip Lietuvos suverenių galių turėtoja, per rinkimus suteikė AT deputatams tautos atstovų mandatą visiškam Lietuvos valstybingumui atkurti. Tuo remiantis LSSR AT pavadinta Lietuvos Aukščiausiąja Taryba (1996 Seimas, atsižvelgdamas į jos nuveiktų darbų reikšmę, pavadino ją Aukščiausiąja Taryba / Atkuriamuoju Seimu) ir šiuo žingsniu atsiribota nuo SSRS jurisdikcijos. Sąjūdžio ir savarankiškosios LKP deputatai už svarbiausius aktus balsavo vieningai, pvz., priimdami pagrindinį LR AT/AS aktą Dėl Lietuvos Nepriklausomos valstybės atstatymo, arba Kovo 11 Aktą, už balsavo 124 deputatai, 6 – LKP(SSKP) atstovaujantys – susilaikė, niekas nebalsavo prieš. Dokumente teisiškai ir istoriškai pagrindžiamas Lietuvos valstybingumo nepertraukiamumas. Kartu pabrėžiama, kad Lietuvos valstybė atkuriama su esamomis sienomis, garantuojamos žmogaus ir tautinių bendrijų teisės.

AT/AS posėdžių salėje priėmus Kovo 11 Aktą (1990)

Dar kartą LR gyvavimo tęstinumą AT/AS pabrėžė tą pačią dieną sustabdydama 1978

LSSR ir 1977 SSRS konstitucijos veikimą Lietuvoje bei atkurdama 1938 Lietuvos Konstitucijos galiojimą, išskyrus straipsnius apie Prezidento, Seimo, Valstybės Tarybos, Valstybės kontrolės statusą. Šiuo aktu AT/AS teisiniu požiūriu grąžino Lietuvą į padėtį iki 1940 06 15 SSRS okupacijos. Simboliškai atkūrus 1938 Konstitucijos galiojimą, jos veikimas sustabdytas. Siekiant suderinti teisinį atkuriamos valstybės statusą su realia tikrove buvo priimtas LR Laikinasis Pagrindinis įstatymas. Specialiu įstatymu AT/AS nustatė, kad buvusių SSRS sąjunginio-respublikinio pavaldumo m-jų įmonės, įstaigos ir org-jos, esančios Lietuvoje, tampa pavaldžios Lietuvos Respublikai, pereina į jos Vyr-bės kompetenciją. Buvo sudaryta LR Vyr-bė, jos m-re pirmininke paskirta į Sąjūdžio veiklą įsitraukusi ir jo veikėja tapusi ekonomistė K. Prunskienė, pavaduotojais – savarankiškosios LKP CK I sekr. A. M. Brazauskas ir R. Ozolas. Atkūrusiai nepriklausomybę Lietuvos Respublikai buvo svarbu sulaukti tarpt. pripažinimo ar bent palankaus užs. valstybių požiūrio, t.p. informuoti SSRS vadovybę. Atitinkamais laiškais – Į pasaulio tautas, Į TSRS tautas, Į Lietuvos tautines bendrijas – AT/AS kreipėsi į pasaulio ir Lietuvos visuomenę, užs. valstybių ir vyr-bių vadovus, t.p. ir į SSRS AT pirmininką M. Gorbačiovą bei MT pirmininką N. Ryžkovą, siūlydama sureguliuoti visus klausimus (ek. ryšiai, valst. sienos, kurias kontroliavo SSRS kar. junginiai, kiti), susijusius su Lietuvos valstybės atkūrimu.

Prie Lietuvos AT/AS rūmų 1990 03 12 vietoj LSSR herbo kabinamas Vytis

SSRS Liaudies deputatų suvažiavimas ir SSRS prezidentas M. Gorbačiovas (išrinktas 03 14), remdamiesi SSRS konstitucija, Lietuvos nepriklausomybės nepripažino, LR AT aktus paskelbė negaliojančiais – bijota, kad Lietuvos pavyzdžiu seks kitos SSRS sąjunginės respublikos. SSRS vadovybė ėmėsi didinti spaudimą Lietuvai, skatino aktyviau veikti LKP(SSKP), gąsdino kariuomene (vyko intensyvus jos, ypač šarvuočių ir tankų, judėjimas, padažnėjo karo lėktuvų ir sraigtasparnių skraidymų, desantininkų reidų). Pagal 03 21 prez. M. Gorbačiovo įsaką SSRS piliečių teisių ir interesų gynimo dingstimi SSRS užs. reikalų m-jai, KGB ir Vidaus reikalų m-jos institucijoms pavesta sugriežtinti per Lietuvą einančios SSRS valst. sienos apsaugą, sustiprinti užs. piliečių Lietuvoje vizų kontrolę, surinkti iš gyventojų šaunamuosius ginklus, uždrausti juos pardavinėti. 03 pab. sov. desantininkai ir vidaus kariuomenės daliniai užėmė LR prokuratūrą, Vilniaus oro uostą, LKP CK, kai kurias kt. įstaigas. 04 18 SSRS paskelbė Lietuvos ekonominę blokadą – nutraukė energetikos resursų, prekių tiekimą į Lietuvą, kontroliavo LR sienas, susisiekimą, ryšius. Pradėjusi blokadą SSRS faktiškai pripažino, kad Lietuva nepriklauso SSRS jurisdikcijai.

Lietuvoje artėjant ūkio krizei Sąjūdžio vadovai ir liet. tauta tikėjosi demokratinių Vakarų valstybių paramos, bet M. Gorbačiovą ir jo pertvarkos politiką (jos tikslas iš tikrųjų buvo stiprinti SSRS ek. ir kar. galią) remiančių valstybių vadovams nepriklausomybę įtvirtinti siekianti Lietuva buvo nepatogi. Be to, jau akivaizdžiai stiprėjo SSRS decentralizacijos tendencijos: pereinamąjį l-pį iki nepriklausomybės atkūrimo 03 30 paskelbė Estija, 05 04 – Latvija, 06 12 suvereniteto deklaraciją Rusijos Fed-ja, vėliau – Baltarusija ir Ukraina. Beveik visur SSRS vietos admin. elitas siekė sustiprinti savo įtaką arba perimti polit. valdžią. Ypač svarbi buvo Rusijos pozicija. Jos AT savo pirmininku išrinko atkaklų M. Gorbačiovo priešininką B. Jelciną, siekusį kiek galima susilpninti SSRS centr. valdžią, – tokia politika sutapo su kitų SSRS sąj. respublikų vadovybės siekiais ir objektyviai buvo palanki Lietuvai. Jos visuomenė, pirmiausia deš. sparno, bijodama M. Gorbačiovo konstitucinių pinklių, nepatikliai vertino d. valstybių vadovų siūlymus pristabdyti Kovo 11 Akto veikimą. Vis dėlto 06 29 AT priėmė nutarimą dėl derybų su SSRS ir iš Kovo 11 Akto kylančių veiksmų moratoriumo. Ūk. ryšiai pamažu atgijo, bet SSRS vadovybė nebuvo linkusi derėtis. Ūk. ir polit. įtampa Lietuvoje neslūgo, aktyviai veikė kolaboruojanti LKP(SSKP), jos smogiamoji jėga *Jedinstvo* org-ja, SSRS kariuomenė. Padėtis komplikavosi vyr-bei nepakankamai apgalvotu sprendimu 1991 pra-

Visuomenė atsisveikina su Sausio 13 aukomis (Vilnius, Katedros aikštė, 1991 sausis)

džioje staiga padidinus pagrindinių maisto produktų kainas. Tuo kaip pretekstu pasinaudojo LKP(SSKP) ir *Jedinstvo*. Jos sausio 5 prie AT/AS rūmų surengė savo šalininkų protesto mitingą, jo dalyviai bandė veržtis į rūmus. Vyr-bę t.p. spaudė radikalių pažiūrų AT/AS deputatai, LLL vadovybė. 1991 01 08 m-rė pirmininkė K. Prunskienė atsistatydino. Lietuvoje įtampą toliau didino *Jedinstvo*, įvesti nauji SSRS spec. paskirties kar. daliniai.

1991 01 10 M. Gorbačiovas kaip ultimatumą pateikė Lietuvai reikalavimą grąžinti SSRS konstitucijos galiojimą. 01 11 LKP(SSKP) paskelbė įkūrusi Lietuvos SSR nacionalinio gelbėjimo komitetą. Vyr-bės vadovu AT/AS 1991 01 10 patvirtino A. Šimėną, o šiam negalint eiti pareigų, 01 13 – G. Vagnorių (m-ras pirmininkas iki 1992 07); 01 12 priėmė nutarimą Dėl priemonių Lietuvos Respublikai ginti, kuriuo SSRS veiksmus įvertino kaip atvirą kar. agresiją prieš LR, sudarė Laikinąją gynybos vadovybę, kitu nutarimu pavedė užs. reikalų m-rui A. Saudargui sudaryti vyr-bę emigracijoje, jei Lietuvos AT/AS būtų sutrukdyta vykdyti savo įgaliojimus. Kritiškomis 1991 sausio dienomis, kaip ir pirmosiomis savaitėmis po Kovo 11 Akto, Lietuvos AT/AS buvo pagrindinė Lietuvos žmonių telkėja ir nepriklausomybės išsaugojimo organizatorė. Jos kvietimu daugiatūkstantinės žmonių minios gyvu žiedu apjuosė AT/AS rūmus, t.p. Radijo ir televizijos pastatų kompleksą, televizijos bokštą. 01 13 SSRS kar. daliniai šturmu užėmė Vilniaus televizijos bokštą, Lietuvos radijo ir televizijos k-to, kai kuriuos kitus pastatus. Žuvo 14 beginklių žmonių, ~700 sužeista arba sužalota. Agresija sutelkė tautą, neišdrįsęs viešai pasirodyti kolaborantinis Gelbėjimo k-tas buvo visuotinai pasmerktas, visur veikė LR valdžios institucijos ir įstaigos. Beginklių žmonių žudynes pasmerkė pasaulio visuomenė, Vakarų valstybių vadovai, t.p. SSRS dem. jėgos. M. Gorbačiovas kratėsi atsakomybės, esą SSRS kariuomenė veikusi be prezidento sankcijos. Kariuomenės puolimas buvo sustabdytas, ji neužėmė Lietuvos AT/AS rūmų, bet ir nesitraukė.

Lietuvoje buvo kuriamos paralelinės kolaborantinės valdžios institucijos (saugumo, teismų, prokuratūros ir kitos). Išpuolius prieš LR įstaigas rengė SSRS spec. paskirties kariuomenės ir milicijos ginkl. daliniai (per 1991 07 31 Medininkų žudynes Rygos ypatingosios paskirties rinktinės milicininkai nužudė 7 beginklius pasienio apsaugos ir muitinės pareigūnus). Į agresiją gyventojai Lietuvos vadovybės iniciatyva atsakė 02 09 surengta visuotine apklausa – 75% balsavo už konstitucinę nuostatą, kad Lietuvos valstybė yra nepriklausoma dem. respublika ir akivaizdžiai parodė pasaulio visuomenei Lietuvos žmonių siekį gyventi nepriklausomai. 02 11 Lietuvos valstybę *de jure* pirmoji pripažino Islandija, netrukus – Zimbabvė, Kroatija 06 25, Moldavija 08 27. 1991 06 12 per visuot. rinkimus išrinktas RF prezidentu B. Jelcinas siekė įgyti dar daugiau galių ir toliau silpninti SSRS polit. centrą. Tokia jo ir Rusijos polit. elito dem. sparno politika buvo naudinga Lietuvai – 1991 07 29 Maskvoje pasirašyta sutartimi Rusija faktiškai pripažino LR suverenitetą. Lietuvos ir Sov. S-gos priešpriešа išliko. Tik pralaimėjus Rugpjūčio pučui Maskvoje (1991 08 19–21 Maskvoje vykęs antidemokratinis senųjų komunistinių jėgų pučas, bandęs atkurti senąjį sov. totalitarinį režimą) SSRS kariuomenė, pirmiausia jos spec. daliniai, ėmė trauktis iš Lietuvos. LR AT/AS 1991 08 uždraudė antivalstybinės LKP(SSKP) ir SSRS represinių institucijų Lietuvoje veiklą, LR pareigūnai pradėjo kontroliuoti su SSRS siena sutampančią Lietuvos valst. sieną, muitines, t.y. Lietuvos valstybė ėmė iš tikrųjų kontroliuoti savo teritoriją. Po žlugusio Rugpjūčio pučo LR *de jure* ėmė pripažinti daugelis valstybių (iki 1991 pab. pripažino ~90), 1991 09 06 pripažino ir SSRS, 07 17 LR tapo JT nare. Taigi drąsi, ryžtinga, nors ir rizikinga AT/AS Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo politika buvo įgyvendinta. Pav.

TOLESNĖ POLITINĖ RAIDA (1991–2007)

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę nebeliko bendro visiems gyventojams tokio masto tikslo, visuomenė ėmė skaidytis pagal interesų grupes. Įtaką darė pereinamojo l-pio ek. sunkumai, žlungančios iliuzijos. Šalyje sparčiai kūrėsi daugiapartinė sistema (plačiau žr. skyrių POLITINĖS PARTIJOS). 1991 dėl skirtingo požiūrio į šalies vidaus ir užs. politiką vieninga didžioji Sąjūdžio frakcija skilo į kelias. Sąjūdis faktiškai prarado daugumą, AT/AS prezidiumas ir AT/AS pirm. V. Landsbergis nebegalėjo organizuoti tolesnio parlamento darbo pagal savo polit. nuostatas. 1992 07 po G. Vagnoriui AT/AS pareikšto nepasitikėjimo m-ru pirmininku tapo A. Abišala (iki 1992 11). Vis dėlto AT/AS 1991–92 sugebėjo priimti labai svarbius įstatymus, kurie leido pradėti visuomenės ūk., social. ir polit. pertvarką. Didelę įtaką tolesnei šalies raidai padarė bendru visų partijų sutarimu atitinkamos AT/AS k-jos parengtas Konstitucijos projektas, pradėjusios formuotis bendros visų polit. partijų užs. politikos svarb. krypčių nuostatos – dėl Lietuvos geopolitinės padėties suartėti su Vakarų valstybėmis ir stoti į svarbiausias Vakarų polit. org-jas – ES, NATO ir kitas. Ši nuostata savaip buvo įtvirtinta ir 1992 06 18 priimtu konstituciniu įstatymu Dėl Lietuvos nesijungimo į postsovietines Rytų sąjungas.

20 a. 10 d-metyje šalies polit. gyvenimui ir žmonių nuotaikoms didelę įtaką darė polit. partijų ir polit. veikėjų skirstymas ne pagal pažiūras, polit. programą ir vykdomą politiką, o pagal veiklą SSRS okupacijos metais – jei kovojo prieš okupaciją – tai dešinieji, jei prisitaikė prie jos ar, juo labiau, kolaboravo – kairieji. Šią iš dalies dirbtinę priešpriešą skatino aktyvių pasipriešinimo dalyvių ir jų šalininkų įsitraukimas į polit. veiklą. Ta, šiaip jau neeuropietiška priešpriešа, ypač plačiai naudota polit. agitacijai vad. dešiniųjų – kai kurie jų išties nesuprato, kiti nenorėjo suprasti, kad vad. kairieji, tapę įmonių savininkais, aukštais nepriklausomos LR polit. veikėjais, laisvaisiais menininkais, ūkininkais ar tiesiog LR piliečiais, įgijo iš nepriklausomybės kur kas daugiau, nei turėjo SSRS okupacijos l-piu, ir tapo LR nepriklausomybės šalininkais bei gynėjais. Tik susiformavus naujajam polit. ir ek. elitui toks skirstymas ilgainiui ėmė blėsti.

Lietuvos visuomenė pritarimą parlamentinės respublikos valdymo formai parodė per 1992 05 23 referendumą, kuriame Sąjūdžio buvo siūlomi įstatymų projektai Dėl Lietuvos Respublikos prezidento ir Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio įstatymo pakeitimo ir papildymo (šiais projektais siekta įvesti prezidentinės respublikos valdymo formą) – projektams nepritarta. Tuo tarpu per 1992 06 14 referendumą dauguma piliečių pritarė (*už* balsavo 68,9% rinkėjų) Rusijos kariuomenės (jai atiteko 1991 12 suirusios SSRS kar. junginiai Lietuvoje) išvedimui iš šalies dar 1992 metais.

Rusijos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos grafiko pasirašymas. Iš kairės – stovi LR AT/AS pirm. V. Landsbergis, RF prezidentas B. Jelcinas, RF AT pirmininkas R. Chasbulatovas; sėdi – LR krašto apsaugos m-ras A. Butkevičius, RF gynybos m-ras armijos gen. P. Gračiovas (Maskva, 1992)

Vilniaus konferencijos *Tautų sambūvis ir geri kaimynų santykiai – saugumo ir stabilumo Europoje garantas* (1997) dalyviai. Iš kairės prezidentai: Vengrijos – Á. Gönczas, Lenkijos – A. Kwaśniewskis, Baltarusijos – A. Lukašenka, Latvijos – G. Ulmanis, Rumunijos – E. Constantinescu, Bulgarijos – P. Stojanovas, LR – A. M. Brazauskas, Ukrainos – L. Kučma, Estijos – L. Meri, Moldavijos – P. Lucinschi; RF m-ras pirm. P. Černomyrdinas

JAV karinių oro pajėgų naikintuvas F16 NATO oro policijos misijoje Baltijos šalyse (Kaunas, 2005; Krašto apsaugos m-jos archyvas)

D. Britanijos karalienė Elžbieta II su vyru Edinburgo hercogu Filipu ir prezidentas Valdas Adamkus su žmona Alma po apsikeitimo valstybiniais apdovanojimais per oficialų D. Britanijos karalienės vizitą Lietuvoje 2006 10 17

1992 10–11 vad. dešiniųjų iniciatyva surengtus pirmalaikius Seimo rinkimus laimėjo LDDP (taip 1990 pab. pasivadino savarankiška LKP). Šios partijos pergalę lėmė daugelio rinkėjų 1988–90 euforijos ir perdėtų lūkesčių (tikėtasi greitai pasiekti Švedijos social. ir ek. lygį) žlugimas, realūs pereinamojo iš centralizuotos planinės į laisvosios rinkos ekonomiką sunkumai - 1990–92 pramonės gamybai smukus >30% sumažėjo realus darbo užmokestis, padidėjo nedarbas, prasidėjo didelė infliacija. Prisidėjo ir nepakankamai apgalvotos, kartais chaotiškos ankstesnės valdžios reformos, ypač ž.ū. srityje, be to, rinkėjai patikėjo LDDP propaganda, kad ši partija turinti gerų specialistų ir sugebėsianti pagerinti padėtį. Drauge su Seimo rinkimais įvyko referendumas dėl naujos LR Konstitucijos. Dauguma rinkėjų referendumui teiktą projektą parėmė. Pagal naująją Konstituciją (įsigaliojo 1992 11 02) Lietuvoje įsigalėjo parlamentinė valdymo forma su kai kuriais prezidentinės respublikos bruožais (Lietuvos prezidentas renkamas visuotiniais rinkimais).

1993 02 LR prezidentu išrinktas LDDP pirm. A. Brazauskas (pareigas ėjo iki 1998 02). LDDP valdymo metais (1992–96; m-rai pirmininkai 1992 12–1993 03 B. Lubys, 1993 03–1996 02 A. Šleževičius, 1996 02–11 L. M. Stankevičius) sustabdytas ūkio smukimas, ėmė didėti eksportas ir importas, buvo toliau vykdoma privatizacija. Kartu padažnėjo korupcijos reiškinių, išaugo nusikalstamumas; valdymo pabaigoje (1995–96) daugelis indėlininkų dėl bankų ir investicinių bendrovių bankroto iš dalies ar visai prarado savo indėlius. Objektyvūs pereinamojo l-pio sunkumai lėmė vad. dešiniųjų - 1993 iš Sąjūdžio įkurtos TS(LK) partijos (pirm. V. Landsbergis) pergalę per 1996 rinkimus. Veikė vadinamasis rinkimų švytuoklės principas. TS(LK) su LKDP sudarė koalicinę G. Vagnoriaus (m-ras pirmininkas 1996 11–1999 05) vyr-bę (Seime ją rėmė centristai). 1998 prezidento rinkimus laimėjo 1944 pasitraukęs į Vokietiją, 1949 išvykęs į JAV ir įgyvendintais gamtosaugos projektais pasižymėjęs bei baigęs sėkmingą valdininko karjerą aktyvus JAV lietuvių visuom. veikėjas V. Adamkus, nuosaikiai liberalių pažiūrų politikas. 1999 06–10 m-ru pirmininku dirbęs R. Paksas atsistatydino, nes nesutiko pasirašyti Mažeikių naftos įmonės pardavimo JAV AB *Williams International* dokumentų. M-ru pirmininku tapo A. Kubilius (pareigas ėjo 1999 11–2000 11). Nors per 2000 rinkimus daugiausia balsų gavo LDDP, prez. V. Adamkaus iniciatyva buvo sudaryta Lietuvos liberalų ir Centro s-gų bei Naujosios s-gos (socialliberalų), vad. Naujosios politikos vyr-bė. Šiai koalicijai suirus 2001 naują vyr-bę sudarė LDDP ir socialliberalai (m-ras pirm. A. Brazauskas iki 2006); dar iki šios vyr-bės sudarymo (2001 01) LDDP ir LSDP susijungė į vieną partiją (LSDP). Taigi 20 a. 9 d-metyje–21 a. 1 d-metyje, TS(LK) ir LSDP, įskaitant ir jų pirmtakus - Sąjūdį bei savarankišką LKP, vėliau LDDP, buvo pagrindinės valdančiosios, valdančiosios koalicijos arba opozicijos partijos.

LR vidaus politikai 20 a. 10–21 a. 1 d-metyje didelę įtaką darė tarpt. padėtis ir visų svarb. partijų sutartas siekis stoti į pagrindines Vakarų šalių polit., ek. ir gynybines org-jas, pirmiausia į ES ir NATO. Su pastarąja org-ja LR 1994 01 27 pasirašė Partnerystės taikos labui sutartį, 1994 11 30 Individualios narystės programą, su ES - 1994 07 18 Laisvosios

prekybos sutartį. 1995 05 29 Lietuva tapo asocijuotąja ES nare, 1995 12 08 pateikė paraišką stoti į ES. LR valst. institucijoms teko daug dirbti pertvarkant Lietuvos įstatymų bazę, kad ji atitiktų ES ir ET reikalavimus – buvo panaikinta mirties bausmė, parengta ir pertvarkyta tūkstančiai teis. aktų, sutartimis su gretimomis valstybėmis visiškai įteisintos LR valst. sienos (išimtis – Latvijos Seimo iki 2007 neratifikuotas 1999 Susitarimas dėl teritorinės jūros, išskirtinės ek. zonos ir kontinentinio šelfo atribojimo; plačiau apie LR santykius su kt. šalimis skyriuje UŽSIENIO POLITIKA). Pagal Partnerystės programą LR iš ES rengimuisi gavo didelę fin. paramą. Su NATO parama buvo pertvarkomos Lietuvos ginkl. pajėgos, dažnai drauge su kitomis Baltijos šalimis įgyvendinami įvairūs gynybos stiprinimo projektai (Baltbat, Baltnet, Baltron, Baltijos gynybos koledžas; plačiau skyriuje KRAŠTO APSAUGA). Atlikus didelį ir įvairiapusį parengiamąjį darbą, per 2003 05 10–11 referendumą 89,95% dalyvavusių piliečių parėmus Lietuvos narystę Europos Sąjungoje, LR 2004 04 01 tapo visateise NATO, 2004 05 01 – ES nare. Narystė šiose org-jose sustiprino LR tarpt. padėtį, saugumą, paspartino social., ek. ir kult. raidą.

Prekybos centro *Europa* Vilniuje interjeras (2007; archit. A. Ambrasas ir kiti)

Kuriamas Vilniaus admin. ir verslo centras (2007)

Daugelio jaunų ir aktyviausių Lietuvos rinkėjų emigracija (dažn. darbo emigracija) į Vakarus, ypač pagausėjusi Lietuvai tapus ES nare, didelė socialinė atskirtis ir gana lėtas vidurinio gyventojų sluoksnio kūrimasis, santykinai didelis ir vis didėjantis aktyvioje ek. ir polit. veikloje nedalyvaujančių rinkėjų (pensininkų) skaičius leidžia iškilti naujoms populiarius rinkimų šūkius ar programas skelbiančioms, arba populiarius, žinomus lyderius išsirinkusioms partijoms. Iš tokių pažymėtinos dvi: 2002 įkurta Liberalų demokratų partija (nuo 2006 partija *Tvarka ir teisingumas*) ir 2003 įkurta Darbo partija (pirm. V. Uspaskichas). Pirmosios lyderis R. Paksas 2003 buvo išrinktas Respublikos prezidentu. Konstituciniam Teismui pripažinus, kad jis šiurkščiai pažeidė Konstituciją, Seimas apkaltos tvarka jį iš užimamų pareigų 2004 pašalino; prezidentu antrajai kadencijai išrinktas V. Adamkus. Per 2004 Seimo rinkimus Darbo partija surinko daugiausia balsų ir turėjo didžiausią frakciją Seime. Ji su LSDP sudarė koalicinę vyriausybę. Darbo partijos frakcijai skilus, teisėsaugai pačiai partijai pareiškus įtarimus dėl nesąžiningo partijos buhalterijos tvarkymo, koalicija suiro. Nuo 2006 Lietuvą valdo LSDP, Pilietinės demokratijos partijos, Valstiečių liaudininkų sąjungos, Liberalų ir centro sąjungos koalicija, sudariusi mažumos vyriausybę (nuo 2006 ministras pirmininkas G. Kirkilas). Iki 2007 rudens vyriausybei paramą teikė opozicinė TS(LK), vadovaujama A. Kubiliaus. Pav.

P: **S. Paškevičius** *Sausio 13 stenogramos* Vilnius 2006. **L:** *Penkeri Lietuvos valstybingumo atkūrimo metai* / sud. V. Kašauskienė, red. Č. Bauža Vilnius 1997; *Lietuvos Respublikos Konstitucija penkerių metų retrospektyvoje* / sud. D. Blažytė, V. Kašauskienė, red. Č. Bauža Vilnius 1998, *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais* Vilnius 2000; **Č. Bauža, P. Setkauskis** *Lietuvos valstybingumas XX amžiuje: atkūrimas ir tęstinumas* Vilnius 2002.

Vytautas Spečiūnas

SVARBIAUSI LIETUVOS ISTORIJOS ĮVYKIAI

Chronologinė lentelė

10–9 t-metis prieš Kr.	pirmieji žmonių gyvenimo Lietuvos teritorijoje pėdsakai
10–9 t-metis prieš Kr.	vėlyvasis paleolitas (Baltijos Madleno, Svidrų ir hibridinių kultūrų grupės)
8 t-metis–5 t-mečio prieš Kr. vid.	mezolitas
8 t-mečio prieš Kr. pradžia	epipaleolitinės kultūros
7 t-metis prieš Kr.	Maglemosės kultūra
7–5 t-metis prieš Kr.	mezolitinė Nemuno kultūra
5 t-mečio vid.–2 t-mečio prieš Kr. pradžia	neolitas
4300–2700 pr. Kr.	vidurinio neolito laikotarpis – pirmieji žemdirbystės ir gyvulininkystės pėdsakai
4–2 t-metis prieš Kr.	neolitinė Narvos kultūra*
4–3 t-metis prieš Kr.	neolitinė Nemuno kultūra
2 t-mečio pr. Kr. pradžia	virvelinės keramikos kultūra
3 t-mečio pab.–2 t-mečio prieš Kr. 1 pusė	Pamarių kultūra. Baltų susidarymas
16 a.–6 a. prieš Kr.	bronzos amžius
1 t-mečio prieš Kr. 1 pusė–1 t-mečio po Kr. 1 pusė	brūkšniuotosios keramikos kultūra. Lietuvių genčių išsiskyrimas iš kitų baltų
5 a. prieš Kr.–12 a. po Kr.	geležies amžius
1–2 a. po Kr.	geležies lydymo iš pelkių rūdos pradžia, geležinių įrankių ir ginklų masinis plitimas
4–7 a.	spėjamas lietuvių kalbos išsiskyrimas iš baltų prokalbės
4–9 a.	baltų susiskaidymas į gentis
10–11 a.	paplito rugiai, plačiaašmeniai kirviai, žagrės, rankinės sukamosios girnos, žiedžiamieji ratai, sidabro lydiniai
1009	rašytiniuose šaltiniuose (Kvedlinburgo analuose) pirmąkart paminėtas Lietuvos vardas
1040	Kijevo kun-čio Jaroslavo žygis į Lietuvą
1219	Lietuvių žemių konfederacijos kun-čių sutartis su Voluinės kun-te
1236 09 22	Saulės, arba Šiaulių, mūšis (su Kalavijuočių ordinu per kryžiaus žygį į Lietuvą)
13 a. 2 ketvirtis	Mindaugas tapo Lietuvos valdovu; sukūrė LDK
13 a. 2 ketvirtis–14 a. pab. ir 15 a. pradžia	Lietuvos ankstyvoji monarchija
13 a. vid. ir 2 pusė	spėjama mūro statybos pradžia Lietuvoje
1251	Mindaugo krikštas
1253 (07 06?)	Mindaugas karūnuotas Lietuvos karaliumi
1260 06 13	Durbės mūšis (su Vokiečių ordino ir jo vasalo Livonijos ordino kariuomene)
1260–74	Didysis prūsų sukilimas
1263	nužudytas Mindaugas. 13 a. 7 d-mečio kovų dėl valdžios Lietuvoje pradžia
1269–82	Traidenio valdymas
1270	Ledo mūšis prie Karusės (su Livonijos ordino, Livonijos vyskupų ir Danijos vietininko Taline kariuomene)
1279	Aizkrauklės mūšis (su Livonijos ordino kariuomene)
1274–84	Vokiečių ordinas užgrobia v. lietuvių (skalvių ir nadruvių) bei jotvingių žemes ir pasiekia LDK sieną
1285/89–1295	Butigeidžio ir Pukuvero-Butvydo valdymas; Gediminaičių dinastijos pradžia
1291	žiemgalių priešinimosi Livonijos ordinui pabaiga. Žiemgalą pasidalijo Lietuva ir Livonija (Žiemgala – paskutinė į Livonijos, arba į Vokiečių, ordino ir į Lietuvos valstybes įjungta baltų žemė)
1295–1316	Vytenio valdymas
1316–41	Gedimino valdymas
1322–24	Gedimino laiškai V. Europos miestams, tikintiesiems, popiežiui
1323	pirmąkart rašytiniuose šaltiniuose (Gedimino laiškuose) minimas Vilnius – Lietuvos sostinė
1325	sudaryta Lietuvos ir Lenkijos s-ga prieš Vokiečių ordiną (galiojo iki 1339)
1336	Pilėnų gynimas
1341–45	Jaunučio valdymas
1345–77	Algirdo valdymas
1348	Strėvos mūšis (su Vokiečių ordino kariuomene)
1362	Kauno gynimas nuo Vokiečių ordino kariuomenės
1363	Mėlynųjų Vandenų mūšis (su Aukso ordos kariuomene) – pirmasis 14 a. didelis totorių pralaimėjimas R. Europoje
1368, 1370, 1372	Algirdo žygiai į Maskvos d. kun-tę – LDK nesėkmingo bandymo užvaldyti visas rusų žemes kulminacija, pasibaigusi Liubutsko taika
1370	Rūdavos mūšis (su Vokiečių ordino kariuomene)
1377–81, 1382–92	Jogailos valdymas
1381–82	Kęstučio valdymas. Kęstutaičių ir Algirdaičių kovų dėl valdžios pradžia
1385	Krėvos sutartis (dinastinės unijos sutartis su Lenkija)
1386	Jogaila tampa Lenkijos karaliumi
1387	Lietuvos (Aukštaitijos) krikštas. Jogailos privilegijos lietuvių bajorams (jų luomo įforminimo pradžia), Vilniaus miestui (gavo Magdeburgo teises), Katalikų bažnyčiai – tarptautinis LDK pripažinimas krikščioniška valstybe

lentelės tęsinys

1392	Astravos sutartis. Vidaus kovų Lietuvoje pabaiga: Jogaila išsaugo aukščiausiojo Lietuvos kun-čio titulą, Vytautas įgyja faktinę valdžią
1392–1430	Vytauto valdymas
14 a. pabaiga– 15 a. pradžia	LDK tapsmas institucine monarchija
1397	pirmąkart paminėta Vilniaus katedros mokykla
1399	Vorsklos mūšis (su totorių kariuomene)
1401, 1409	žemaičių sukilimai prieš Vokiečių ordiną
1410 07 15	Žalgirio mūšis
1411	Torunės taika
1413	Horodlės unija
1413–17	Žemaičių krikštas
1418	Žemaičių valstiečių sukilimas
1422 09 27	Melno taika (karų su Vokiečių ordinu pabaiga; Lietuvos v. sienos nustatymas)
1429–30	parašytas Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštis
1429	Lucko suvažiavimas
1430–32	Švitrigailos valdymas
1432–40	Žygimanto Kęstutaičio valdymas
1434	Žygimanto privilegija, sulyginanti katalikų ir stačiatikių bajorų teises
1435	Pabaisko (Ukmergės) mūšis. Kovų su Livonijos ordinu pabaiga
1440–92	Kazimiero Jogailaičio valdymas
1447	Ldk Kazimiero, išrinkto ir Lenkijos karaliumi, privilegija bajorams. Ponų Tarybos galių įteisinimas
1468	Kazimiero teisynas
1492–1506	Aleksandro valdymas
1492	Aleksandro privilegija bajorams. Ponų Tarybos teisių išplėtimas
1492–94	LDK karas su Maskvos didžiąja kunigaikštyste, arba Rusija
1495	patvirtintas Vilniaus auksakalių cecho statutas (pirmasis Lietuvoje)
1499	Vilniaus kapitulos kanauninko Martyno užsakymu Gdanske išspausdinta katalikų bažn. apeigų kn. *Agenda* – pirmoji Lietuvoje parengta ir Lietuvai skirta knyga
15 a.–16 a. pr.	Vokiečių ordino Prūsijos valdose susidarė ist. sritis – M. Lietuva, joje – lietuvių etninė grupė – lietuvininkai
1503–22	Vilnius apjuostas gynybine siena (pirmasis ir vienintelis LDK miestas, turintis tokią sieną)
1506 08 05	Klecko mūšis (su Krymo chanato totoriais)
1506–48	Žygimanto Senojo valdymas
16 a. 2 d-metis	parašyta Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios kunigaikštystės kronika, arba Platesnysis Lietuvos metraščių sąvadas
1514 09 08	Oršos mūšis (su Rusijos kariuomene)
1522	rutėnų kalba išleista P. Skorinos *Mažoji kelionių knygelė* – pirmoji Vilniuje ir LDK spausdinta knyga
16 a. 3 d-metis	parašytas Lietuvos metraščių sąvado Platusis variantas, arba Bychovco kronika
1529	I Lietuvos Statutas

16 a. 3 d-metis– 17 a. 1 d-metis	reformacijos judėjimas LDK
1547	Karaliaučiuje išspausdintas M. Mažvydo evangelikų liuteronų katekizmas – pirmoji knyga liet. kalba
1548–72	Žygimanto Augusto valdymas; jam mirus, baigėsi Gediminaičių dinastija
1557 04 01	paskelbti Valakų reformos įstatai
1558–83	Livonijos karas
1561	prie LDK prijungiama Livonija
1564	Ulos mūšis (su Rusijos kariuomene)
1564–66	administracijos ir teismų reforma; bajorų ir ponų teisių sulyginimas, jie tapo vieno privilegijuoto bajorų luomo nariais
1566	II Lietuvos Statutas
1569 07 01	Liublino unija (Lietuva ir Lenkija sudarė konfederacinę Lenkijos ir Lietuvos Valstybę, LLV, arba Abiejų Tautų Respubliką, ATR)
1569 08	Vilniaus vyskupo V. Protasevičiaus kviečiami į Lietuvą atvyksta jėzuitai (kontrreformacijos pradžia)
1570 05 08	prasidėjo mokslas jėzuitų vadovaujamoje Vilniaus kolegijoje
1572–73	pirmasis tarpuvaldis LLV (po Žygimanto Augusto mirties 1572). Pirmieji LLV valdovo rinkimai
1574	Henriko Valua valdymas
1576–86	Stepono Batoro valdymas
1579	Vilniaus kolegija pertvarkyta į Vilniaus universitetą
1581	įsteigtas Lietuvos Vyriausiasis Tribunolas
1587–1632	Zigmanto Vazos valdymas. ATR Vazų dinastijos pradžia
1588	III Lietuvos Statutas
1595	išspausdintas M. Daukšos katalikų katekizmas – pirmoji LDK knyga liet. kalba
1596	Brastos bažnytinė unija
1600–29	ATR karas su Švedija (dėl Livonijos)
1604–18	dėl Dmitrijų Apsišaukėlių kilusi suirutė Rusijoje. ATR karai su Rusija
1605	Salaspilio mūšis (su Švedijos kariuomene)
1632–48	Vladislovo Vazos valdymas
1632–34	Smolensko karas (su Rusija)
1641	Vilniaus u-te įsteigtas Teisės fakultetas
1648–68	Jono Kazimiero valdymas. ATR Vazų dinastijos pabaiga
1652	pirmasis ATR seimas nutrauktas panaudojus *liberum veto* teisę
1654–67	ATR karas su Rusija (su pertraukomis)
1655–60	ATR karas su Švedija (Šiaurės karas)
1655 10 20	Kėdainių unija (su Švedija)
1656 04–05	lietuvių sukilimas prieš okupantus švedus (neteko reikšmės Kėdainių unija)
1667	Andrusovo paliaubos (su Rusija)
1669–73	Mykolo Kaributo Višnioveckio valdymas
1674–96	Jono Sobieskio valdymas
1686	taika su Rusija
1697	Lietuvos ir Lenkijos teisių sulyginimo aktas (*Coaequatio iurium*); lenkų kalba tapo oficialiąja LDK įstaigų ir raštų kalba

lentelės tęsinys

1697–1706 ir 1709–33	Augusto II valdymas; ATR Saksų dinastijos pradžia	1889–96	leidžiamas žrn. *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga*
1700–21	Didysis Šiaurės karas	1893 11 22 (10)	Kražių skerdynės
1704–09	Stanislovo Leščinskio valdymas	1893	Lietuvoje panaikinti amatininkų cechai
1708–10	maras M. Lietuvoje ir LDK	1894–97	veikė *Sietyno* knygnešių d-ja (centras Marijampolėje)
1710–36	vokiečiai pradeda sparčiai kolonizuoti M. Lietuvą	1896–1904	leidžiamas žrn. *Tėvynės sargas*
1717	Nebylusis seimas	1896	įkurta LSDP – pirmoji politinė partija Lietuvoje
1760	pirmieji Vilniaus laikraščiai (lenkų k.)	1899 08 20	pirmas viešas liet. spektaklis – Palangoje suvaidinta Keturakio komedija *Amerika pirtyje*
1764–95	Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymas	1902	įkurta Lietuvos demokratų partija
1765–75	K. Donelaitis parašė poemą *Metai* (grožinės liet. lit-ros pradžia)	1904	Lietuvos krikščionių demokratų srovės veiklos suaktyvėjimas
1768–72	Baro konfederacija, karas su Rusija	1904 05 07	panaikintas lietuvių spaudos lot. rašmenimis draudimas
1769	Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimas	1904–09	Vilniuje leidžiamas pirmasis liet. dienraštis *Vilniaus žinios*
1772	ATR I padalijimas	1905–07	Rusijos 1905–07 revoliucijos įvykiai Lietuvoje (tautinė revoliucija)
1773	panaikintas Jėzuitų ordinas ir įsteigta Edukcinė komisija (pirmoji Europoje švietimo m-jos tipo įstaiga)	1905 11–12	Lietuvos gyventojai perrinko ~120 valsčių valdybas
1789–92	Ketverių metų seimo reformos	1905 12 04–05	Didysis Vilniaus seimas, arba Lietuvių suvažiavimas Vilniuje
1791 05 03	priimta Gegužės trečiosios konstitucija	1906 1 pusė	rinkimai į Rusijos Valstybės dūmą
1791 10 20	pasirašytas Abiejų tautų tarpusavio įžadas (*Zaręczenie wzajemne Obojga Narodów*), atkuriantis ATR federacinę sistemą	1906 11 06	Vilniuje pastatyta pirmoji liet. opera – M. Petrausko *Birutė*
1792	Targovicos konfederacija ir LDK generalinė konfederacija, karas su Rusija	1907 01 09	Vilniuje atidaryta pirmoji liet. dailės paroda
1793	ATR II padalijimas	1907 04 20	įkurta Lietuvių mokslo draugija (centras Vilniuje)
1794	T. Kosciuškos sukilimas	1907 09 15	įkurta Lietuvių dailės d-ja (centras Vilniuje)
1795	ATR III padalijimas; diduma Lietuvos teritorijos atitenka Rusijai; ATR ir LDK žlugimas	1914 08 01–1918 11 01	I pasaul. karas
1796–1801	Rusija pertvarko Lietuvos admin. teritorinį padalijimą	1914 12–1918 02	veikė Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti
1812 06 24–1812 12	prancūzmetis	1915 08 01	Vokietijos kariuomenė užėmė Kauną
1817–25	opozicinė Rusijos valdžiai VU ir jaunimo org-jų veikla	1915 10 02	Vokietijos kariuomenė užėmė Vilnių
1830–31	sukilimas prieš Rusijos valdžią Lenkijoje ir Lietuvoje	1916 pab.	Rusijoje susikūrė Lietuvių tautos pažangos partija
1832	Rusijos valdžia uždarė VU	1917 09 18–22	Vilniuje įvykusi Lietuvių konf-ja išrinko Lietuvos Tarybą
1840	vietoj Lietuvos Statuto įvedami Rusijos imperijos įstatymai	1917 12 11	Lietuvos Tarybos deklaracija dėl Lietuvos valstybės (susietos su Vokietija) atkūrimo
1841	Žemaičių vyskupijoje leista steigti parapines pradines m-las lietuvių dėstomąja kalba	1918 02 16	Lietuvos Nepriklausomybės Aktas
1858–64	masinis blaivybės sąjūdis Lietuvoje	1918 03 23	Vokietija pripažįsta Lietuvos nepriklausomybę
1861	panaikinta baudžiava	1918 11 02	priimti pirmosios Lietuvos Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai dėsniai
1861–62	baigta tiesti Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelį per Lietuvą	1918 11 11	pradėjo darbą Lietuvos laikinoji vyriausybė
1863–64	sukilimas prieš Rusijos valdžią Lenkijoje ir Lietuvoje	1918 11 23	pirmas įsakymas Lietuvos kariuomenei – oficiali Lietuvos kariuomenės įkūrimo diena
1864	uždrausta lietuvių spauda lot. rašmenimis ir liet. m-los	1919–20	Nepriklausomybės karas
1865–68	veikė pirmoji M. Valančiaus įkurta knygnešių d-ja	1919 04 04	Lietuvos Taryba A. Smetoną išrinko pirmuoju Lietuvos Prezidentu
1868	masinės lietuvių emigracijos į V. Europą ir Š. Ameriką pradžia	1919 08 25	Lietuvos kariuomenė išvadavo iš Sov. Rusijos kariuomenės Zarasus – paskutinį Lietuvos apskrities centrą
1883–86	leidžiamas žrn. *Aušra*	1919 11 21–22	Radviliškio kautynės (sumušti bermontininkai)
1883 (ar 1884)–1895	veikė Garšvių knygnešių d-ja		
1885–1914	Tilžėje veikė liet. kult. d-ja *Birutė*		
1889–1905	leidžiamas žrn. *Varpas*		

lentelės tęsinys

1920 01 27	įsteigti Aukštieji kursai – pirmoji Nepriklausomos Lietuvos aukštoji m-la
1920 05 15	pradėjo darbą Steigiamasis Seimas, Seimo pirmininku ir Lietuvos Respublikos prezidentu (iki 1922 einantis pareigas) išrinktas A. Stulginskis
1920 06 02	priimta Laikinoji Lietuvos valstybės Konstitucija
1920 07 12	Lietuvos–Rusijos taikos sutartis
1920 10 07	Suvalkų sutartis su Lenkija
1920 10 09	Vilnių užgrobė Lenkijos kariuomenės gen. L. Želigowskio junginys
1920 11 17–21	Giedraičių mūšis (su L. Želigowskio junginiu)
1920 12	Kaune pradėjo veikti profesionalūs dramos ir operos teatrai
1921 09 22	Lietuva tapo Tautų S-gos nare
1922 02 16	įkurtas Lietuvos universitetas (pertvarkytas iš Aukštųjų kursų)
1922 02 25	Žemės reformos įstatymas
1922 08 01	priimta nuolatinė Lietuvos Konstitucija
1922 08 16	į apyvartą išleisti litai
1922 11 03–05	įkurta Lietuvos valstiečių liaudininkų partija
1923 01 10–15	Klaipėdos krašto sukilimas; krašto prijungimas prie LR
1924 05 08	pasirašyta Klaipėdos konvencija
1924 08 21–24	pirmoji Lietuvos dainų šventė
1926 04 04	įsteigta Lietuvos bažn. prov-ja
1926 06 07	Lietuvos Respublikos prezidentu išrinktas K. Grinius
1926 06 12	Kaune pradėjo veikti Lietuvos radijo stotis
1926 06 15	sudaryta liaudininkų ir socialdemokratų vyriausybė
1926 12 17	valst. perversmas. Prezidentu tampa A. Smetona
1927 04 12	prezidentas A. Smetona paleido Seimą
1927 09 27	Lietuvos ir Vatikano konkordatas įteisino Lietuvos bažn. prov-ją
1927 09 09	Tauragės sukilimas
1928 05 15	prezidentas su viso Ministrų Kabineto kontrasignacija (t.y. nusižengdami 1922 Konstitucijos nuostatams) paskelbė naują Konstituciją, išplėtusią vykd. valdžios, ypač Prezidento, teises
1929 09 23	sudaryta J. Tūbelio vyriausybė (Ministrų Kabinetui vadovavo iki 1938 03)
1933 06 15–17	lakūnų S. Dariaus ir S. Girėno skrydis per Atlantą
1935 08 11–17	I pasaulio lietuvių kongresas Kaune
1935 08–09	Suvalkijos valstiečių streikas
1936 02–06	uždrausta Krikščionių demokratų, Liaudininkų, Socialdemokratų ir kitų opozicinių tautininkams partijų veikla
1936 06 09–10	išrinktas Seimas (jo kandidatus kėlė miestų ir apskričių tarybos)
1936 06 17–20	Kaune streikavo ~10 000 darbininkų
1938 03 17	Lenkijos ultimatumas Lietuvai. Po jo užmegzti dipl. santykiai
1938 05 12	paskelbta nauja Lietuvos Konstitucija, kuria prezidentui faktiškai perduota visa valst. valdžia
1939 03 22–23	Vokietija aneksavo Klaipėdos kraštą
1939 08 23	sudarytas Molotovo–Ribbentropo paktas. Pagal jo slaptuosius protokolus Lietuva priskirta Vokietijos įtakos zonai
1939 09 01–1945 05 08	II pasaul. karas (Europoje)
1939 09 28	pagal SSRS ir Vokietijos sutartį Lietuva priskirta SSRS įtakos zonai
1938 10 10	vadinamoji Lietuvos ir SSRS savitarpio pagalbos sutartis. Pagal ją Lietuva atgavo Vilnių su aplinkiniais rajonais, bet į Lietuvą buvo įvesta ~20 000 SSRS karių
1940 06 14	SSRS ultimatumas Lietuvai
1940 06 15	SSRS okupuoja Lietuvą
1940 06 17	sudaryta marionetinė Lietuvos liaudies vyriausybė
1940 06 pab.	uždarytos polit. partijos ir org-jos, išskyrus komunistines
1940 07 11–12	suimta daug įžymių Lietuvos polit. ir visuom. veikėjų
1940 07 21	vad. Liaudies seimas Maskvos reikalavimu priėmė deklaracijas Dėl Lietuvos pavertimo LSSR ir Dėl stojimo į SSRS
1940 07–08	Lietuvos diplomatų protestai užs. valstybių vyriausybėms dėl Lietuvos aneksijos – išlikusios nepriklausomos Lietuvos dipl. tarnybos savarankiškos veiklos pradžia
1940 08 03	SSRS AT ofcialiai priėmė Lietuvos SSR į SSRS sudėtį – sov. požiūriu įformino Lietuvos aneksiją
1940 vasara–1941 06 22	Lietuvos sovietizacija
1940 ruduo	susikūrė pasipriešinimo org-ja – Lietuvių aktyvistų frontas (LAF)
1940 12 26	įkurta pasipriešinimo org-ja – Lietuvos laisvės kovotojų s-ga
1941 01 16	įsteigta Lietuvos MA
1941 06 14–18	pirmoji masinė Lietuvos žmonių deportacija į SSRS gilumą (į Sibirą ir kitur)
1941 06 22	Vokietija pradėjo karą su SSRS
1941 06 22–27	Birželio sukilimas siekiant atkurti Lietuvos nepriklausomybę
1941 06 22–25	SSRS NKVD kariuomenės įvykdytos žudynės Rainiuose, Pravieniškėse ir kitur
1941 06 23	Vokietijos kariai sušaudė 42 Ablingos ir Žvaginių kaimų gyventojus
1941 06 23–08 05	veikė Lietuvos laikinoji vyriausybė
1941 07 17–1944	veikė civilinė Vokietijos okup. admin. vieneto Ostlando Lietuvos gen. srities administracija
1941 vasara–ruduo	masinės Lietuvos žydų žudynės – holokausto dalis
1941 09 22	Vokietijos okup. administracija uždraudė LAF veiklą
1941 pab.	įsteigta pasipriešinimo organizacija Lietuvių frontas
1941 12–1942 pr.	pradėjo veiklą ginkluota pasipriešinimo org-ja LLA
1942 05 20	SSRS baigta formuoti 16 lietuviškoji divizija. 1943–45 dalyvavo kovose su Vokietijos kariuomene; išformuota 1956
1943 11 25	įkurtas pogrindinis aukščiausias pasipriešinimo vadovavimo centras – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo k-tas (toliau VLIK)

lentelės tęsinys

1944 06 03	vokiečiai baudėjai sudegino Pirčiupių kaimą su 119 gyventojų
1944 07 10	V. Lietuvoje įkurti ir kovėsi su SSRS kariuomene lietuvių pulkai (Tėvynės apsaugos rinktinė)
1944 vasara	~60 000 Lietuvos gyventojų, tarp jų daug inteligentų, pasitraukė į Vakarus nuo SSRS kariuomenės
1944 07 13	SSRS kariuomenė užėmė Vilnių
1944 11–1947 03	veikė SSRS aukšč. okupacinis Lietuvos administravimo organas – VKP(b) CK Lietuvos biuras
1944 2 pusė–1945	Lietuvos partizanų kovos pradžia – kuriami būriai, rinktinės
1945 01 28	SSRS kariuomenė užėmė Klaipėdą
1945–52	masinės Lietuvos gyventojų represijos ir trėmimai (didieji trėmimai: 1948 05 22–23, 1949 03 25–30, 1951 10 02–03)
1946 06 06	įkurtas Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdis (BDPS), išrinktas jo k-tas
1946–48	aktyviausios liet. partizanų kovos su sov. okupantais I-pis – didelių organizuotų partizanų junginių (apygardų, sričių) veikla
1948 03–1951	prievartinė Lietuvos kaimo kolektyvizacija
1949 02 02–22	partizanų vadų suvažiavime įkurtas Lietuvos laisvės kovos sąjūdis; priimta jo Deklaracija ir Statutas
1949 06 14	VLIK paskelbė Lietuvių chartą ir Laikinuosius PLB įstatus
1949–53	Lietuvos partizanų sąjūdžio silpimas – organizuotų jų junginių ardymas; perėjimas prie smulkių dalinių ir pavienių kovos veiksmų
1954–65	SSRS totalitarinio režimo sušvelnėjimas (vadinamasis N. Chruščiovo atšilimas)
1955–60	iš Sibiro ir kitų tremties vietų leista grįžti kelioms dešimtims tūkstančių Lietuvos gyventojų
1955 11 01	Kaune įvyko Vėlinių demonstracija
1956 11 01	Kaune ir Vilniuje įvyko Vėlinių demonstracijos
1957	*Santaros–Šviesos* org-jos (JAV) veiklos pradžia
1958 08 28–31	PLB I seimas (Niujorke)
1961 11 11	įkurta Lietuvos kultūros paminklų ir kraštotyros d-ja
1972–89	leidžiamas neleg. tęstinis leidinys *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*
1972 05 14	Kaune, protestuodamas prieš Lietuvos okup. priespaudą, susidegino R. Kalanta; didelės jaunimo demonstracijos
1976	įkurta Lietuvos Helsinkio grupė
1977 06 02	ofic. užregistruotas S. Ašmanto, J. Požėlos, K. Repšio moksl. atradimas iš puslaidininkių fizikos
1978	įkurta pasipriešinimo organizacija – Lietuvos laisvės lyga (LLL)
1978 11	įkurtas Katalikų k-tas tikinčiųjų teisėms ginti
1987 08 23	LLL iniciatyva surengtas mitingas Vilniuje prie A. Mickevičiaus paminklo – pirmoji SSRS okupacijos metais vieša pasipriešinimo SSRS okupacijai ir aneksijai demonstracija
1988 06 03	įkurta Sąjūdžio iniciatyvinė grupė
1988 07 30	įkurtas Politinių kalinių ir tremtinių klubas, jis 1990 tapo Polit. kalinių ir tremtinių s-ga
1988 08 23	Vilniuje Vingio parke Sąjūdžio sušauktas didžiulis mitingas pasmerkė Molotovo–Ribbentropo paktą
1988 10	A. M. Brazauskas tampa LKP CK I sekretoriumi
1988 10 22–23	Sąjūdžio I suvažiavimas Vilniuje Sporto rūmuose
1988 pab.	Sąjūdis laimi rinkimus į SSRS liaudies deputatų suvažiavimą
1989 02 05	Vilniuje įvyko Lietuvos demokratų partijos atkuriamoji konferencija (atkurta pirmoji nekomunistinė partija SSRS aneksijos sąlygomis)
1989 02 16	atkurta LKDP
1989 03 16	atkurta polit. partija Lietuvių tautininkų s-ga
1989 07 12	atkurta LSDP
1989 08 23	Baltijos kelio nuo Vilniaus iki Talino akcija
1989 12	LKP atsiskyrė nuo SSKP, tapo savarankiška
1990 02–03	Sąjūdis laimėjo pirmus demokratinius per SSRS okupaciją rinkimus į Lietuvos SSR AT (jos pirmininku išrinktas V. Landsbergis)
1990 03 11	Lietuvos Nepriklausomybės Atkūrimo Aktas
1990 05 08	AT pareiškimas Dėl žydų tautos genocido Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais
1990 05 12	įkurta bendra Estijos, Latvijos ir Lietuvos Baltijos Valstybių Taryba (veikė iki 1992 pab.)
1990 06 12	priimtas Lietuvos katalikų bažnyčios restitucijos aktas
1990 10 10	įregistruoti atkurtos Lietuvos valstiečių s-gos (nuo 1994 – polit. partija) įstatai
1990 11 24–25	įkurta polit. partija Lietuvos liberalų s-ga
1990 12 08–09	savarankiškoji LKP reorganizavosi į LDDP
1991 01 11–13	SSRS agresija Lietuvoje
1991 02 09	per visuotinę apklausą 75% balsavusiųjų parėmė nuostatą, kad Lietuva – nepriklausoma dem. valstybė
1991 02 11	Islandija pirmoji pripažino Lietuvos nepriklausomybę
1991 02 28	Lietuvos AT priėmė valst. turto pirminio privatizavimo įstatymą
1991 06 18	Lietuvos AT priėmė įstatymą Dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų
1991 07 05	Lietuvos AT priėmė Lietuvos žemės reformos įstatymą
1991 07 29	Maskvoje pasirašyta Lietuvos–Rusijos sutartimi pastaroji pripažino Lietuvos nepriklausomybę
1991 07 31	SSRS Rygos ypatingosios paskirties dalinio (OMON) milicininkai Medininkų muitinės poste nužudė 7 Lietuvos pareigūnus
1991 08 19–21	SSRS (ir Lietuvoje) žlugo antidemokratinis kom. pučas

lentelės tęsinys

1991 08 30	atkurti Lietuvos Respublikos ir Apaštalų Sosto (Vatikano) dipl. santykiai
1991 09–10	daugelis valstybių pripažino Lietuvos nepriklausomybę ir užmezgė su ja dipl. santykius
1991 09 06	SSRS pripažino Lietuvos nepriklausomybę
1991 09 17	Lietuvos Respublika tapo JT nare
1991 12 24	vietoj Lietuvos bažn. prov-jos sudarytos Vilniaus ir Kauno bažn. prov-jos
1992 10 25–11 15	rinkimus į Lietuvos Seimą laimėjo LDDP
1992 11 02	įsigaliojo Lietuvos Konstitucija, priimta per 1992 10 25 referendumą
1993 02 03	priimtas įstatymas dėl Konstitucinio Teismo įkūrimo
1993 02 14	Lietuvos Respublikos prezidentu išrinktas A. M. Brazauskas (pirmasis po Nepriklausomybės atkūrimo)
1993 05 04	steigiamojoje konferencijoje įkurta polit. partija Tėvynės s-ga (Lietuvos konservatoriai)
1993 05 11	Lietuva tampa visateise Europos Tarybos nare
1993 06 15	įkurta polit. partija Lietuvos centro s-ga
1993 06 25	į apyvartą išleisti litai
1993 08 31	iš Lietuvos išvestas paskutinis Rusijos kariuomenės dalinys
1993 09 04–08	lankėsi Popiežius Jonas Paulius II (pirmasis popiežiaus vizitas į Lietuvą)
1994 01 27	su NATO pasirašyta Partnerystės taikos labui sutartis
1994 04 26	pasirašyta Lietuvos–Lenkijos draugiškų santykių ir geros kaimynystės sutartis
1994 06 11	pasirašyta Estijos, Latvijos ir Lietuvos sutartis dėl Baltijos Asamblėjos ir Baltijos Ministrų Tarybos įkūrimo
1994 07 18	Lietuva su Europos S-ga pasirašė Laisvosios prekybos sutartį (įsigaliojo nuo 1995 01 01)
1995 02 06	pasirašytos Lietuvos–Baltarusijos sutartys Dėl valstybinės sienos ir Dėl geros kaimynystės ir draugiškų santykių
1995 05 29	Lietuva tapo asocijuota Europos S-gos nare
1995 12 08	Lietuvos Respublikos paraiška dėl stojimo į Europos Sąjungą
1996 03 05	pasirašyta Lenkijos ir Lietuvos sutartis dėl bendros valstybinės sienos, su ja susijusių teisinių santykių, t.p. dėl bendradarbiavimo ir abipusės pagalbos šioje srityje
1997 07 02	įkurta Lenkijos ir Lietuvos Seimų narių Asamblėja, Prezidentų konsultacinis k-tas, vyr-bių Bendradarbiavimo taryba
1997 10 24	pasirašyta Lietuvos ir RF sutartis dėl išskirtinės ek. zonos ir kontinentinio šelfo atribojimo Baltijos jūroje (įsigaliojo 2003, sutartį ratifikavus RF Valst. Dūmai)
1997 10 24	pasirašyta Lietuvos ir RF sutartis dėl Lietuvos ir Rusijos valstybės sienos (įsigaliojo 2003, sutartį ratifikavus RF Valst. Dūmai)
1998 02 26	Lietuvos Respublikos prezidentu išrenkamas V. Adamkus
1999 07 09	pasirašytas Latvijos ir Lietuvos susitarimas dėl teritorinės jūros, išskirtinės ekonominės zonos ir kontinentinio šelfo atribojimo (Latvijos Respublikos Seimo iki 2008 neratifikuotas)
2000 02 15	Lietuva su Europos S-ga pradėjo oficialias derybas dėl narystės
2000 05 05	pasirašytos Apaštalų Sosto (Vatikano) ir LR 3 sutartys (LR Seimas jas ratifikavo 2000 09)
2001 02 01	lito bazine valiuta tampa euras
2003 02 26	Lietuvos Respublikos prezidentu išrinktas R. Paksas (2004 iš pareigų Seimo apkaltos tvarka atleistas)
2003 05 12	pasirašyta Lietuvos ir RF sutartis dėl asmenų, neteisėtai esančių LR teritorijoje ir RF teritorijoje, priėmimo ir grąžinimo (Readmisijos susitarimas)
2004 04 01	Lietuva tapo NATO nare
2004 05 01	Lietuva tapo Europos s-gos nare
2004 07 12	Lietuvos Respublikos prezidentu (antrai kadencijai) išrinktas V. Adamkus
2004 10 05	13 Lietuvos polit. partijų pasirašė susitarimą dėl pagrindinių LR užs. politikos krypčių (puoselėti LR ir ES ryšius, plėtoti bendradarbiavimą su JAV, aktyviai remti NATO ir ES plėtros programą)
2007 12 02	Europos S-gos teisingumo ir vidaus reikalų m-rų taryba pritarė Lietuvos prisijungimui prie Šengeno (Schengeno) erdvės

* Lietuvoje vėlyvosios Narvos kultūros dirbiniai, daugiausia iš akmens, pasak kai kurių tyrinėtojų, išliko ir bronzos amžiuje

Vytautas Spečiūnas

Švietimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

LDK pirmosios m-los pradėtos steigti prie bažnyčių 14 a. pab. įvedus krikščionybę (iki tol vaikai mokėsi namų m-lose prie dvarų). Pirmoji žinoma m-la veikė prie Vilniaus katedros (minima 1397, manoma, įkurta ~1387). 15 a. prie parapijos bažnyčių ir vienuolynų pradėtos steigti vienos pakopos (2 m.) pr. m-los, vadinamosios parapinės mokyklos (1409 Naujuosiuose Trakuose, ~1469 Varniuose, 1472 Senuosiuose Trakuose, ~1473 Kaune), ir vienuolynų mokyklos (Vilniaus pranciškonų m-la, įk. 15 a.). Jose visų luomų berniukai (išskyrus baudžiauninkus) mokėsi lietuviškai ir lenkiškai (gabesni mokiniai dar ir lot. k.) skaityti, rašyti, skaičiuoti ir tikėjimo pradmenų, dažn. mokytojavo kunigai. Manoma, šiuo l-piu veikė daug ir namų m-lų, nes lietuvių studentų daugėjo užs. u-tuose. 16 a. 3 d-metyje prasidėjęs humanizmo ir reformacijos judėjimas paskatino švietimo plėtotę, t.p. nulėmė katalikų ir reformatų, siekiančių ugdyti jaunimą pagal savo pažiūras, konkurenciją, iškilo poreikis mokyti vaikus Šv. Rašto gimtąja kalba. Sukurta trijų pakopų švietimo sistema: pradinė, aukštesnioji ir aukštoji m-la. Pr. m-las kūrė katalikai, protestantai, stačiatikiai, unitai, judėjai, karaimai. Jas daugiausia lankė neprivilegijuotųjų luomų vaikai (t.p. ir mergaitės), bajorų vaikus mokė namų mokytojai. Pr. m-lose buvo mokoma tikybos, skaityti, rašyti (ne visada), skaičiuoti. Katalikų m-lose rašto daugiausia buvo mokoma lotyniškai ir lenkiškai, kai kur (daugiausia Žemaitijoje) – ir lietuviškai, kai kuriose evangelikų reformatų pr. m-lose – lenkiškai ir lietuviškai. 16 a. 1 pusėje Lietuvos teritorijoje žinomos 11 katalikų ir 6 protestantų pr. m-los, 16 a. 2 pusėje – 53 katalikų ir 32 protestantų pr. m-los.

1539–42 Vilniuje veikė A. Kulviečio įkurta aukštesnioji ev. liut. m-la (pirmoji vid. m-la), joje mokėsi ~60 jaunuolių (bajorų ir miestiečių). Katalikų bažnyčios persekiojamas už reformacijos idėjų skelbimą A. Kulvietis buvo priverstas išvykti į Karaliaučių. Aukštosios m-los steigimu pirmieji pradėjo rūpintis reformatai. 1565 Mikalojus Radvila Juodasis testamentu skyrė tam lėšų, bet valdžiai nedavus sutikimo reformatų sumanymas nebuvo įgyvendintas. 1569 Vilniaus vyskupo V. Protasevičiaus kvietimu į Lietuvą kovoti su reformacija atvykę jėzuitai 1570 įkūrė Vilniaus jėzuitų kolegiją. Joje galėjo mokytis ir žemesniųjų luomų – miestiečių, valstiečių – vaikai, buvo mokoma pagal Europos jėzuitų kolegijų mokymo modelį (Ratio Studiorum). 1579 kolegija pertvarkyta į pirmąją aukštąją m-lą Lietuvoje – Vilniaus Jėzaus draugijos a-ją ir universitetą (Vilniaus universitetas). 16–18 a. mokymui vadovavo valdžios remiami jėzuitai. 17 a. jėzuitai LDK įsteigė ~20 kolegijų (vid. m-lų), žymiausios: Kražių kolegija (1614), Kauno (1648), Pašiaušės (Kelmės rj. s-bė, 1655) ir kitos. Panašios į kolegijas buvo bernardinų, dominikonų, pranciškonų, trinitorių, unitų, stačiatikių vienuolynų m-los. Iki 17 a. vid. reformatai, stengdamiesi atsilaikyti prieš kontrreformaciją, steigė vid. m-las (gimnazijas) dvaruose. Tokias m-las ev. liuteronai steigė Vilniuje, ev. reformatai – Vilniuje (1570), Šiluvoje (1592), Biržuose (17 pr.), ypač išgarsėjo LDK lauko etmono Kristupo II Radvilos Kėdainiuose 1625 įkurta m-la (turėjo >30 000 t. b-ką). Reformatai reikalavo, kad m-las

lankytų visi dvaro apylinkių 9–15 m. vaikai, tėvams, neleidžiantiems vaikų mokytis, skirdavo bausmių. Kolegijose ir kitose aukštesniosiose m-lose mokėsi daugiausia bajorų ir miestiečių vaikai. Mokymas buvo scholastinis. Buvo mokoma lot., gr. kalbų, retorikos, stilistikos, antikinės lit-ros. Pagr. dėstomoji kalba buvo lotynų. 16–17 a. kai kuriose ev. reformatų vid. m-lose šalia lenkų kalbos buvo vartojama liet. k. kaip pagalbinė mokantis lot. kalbos. 17 a. 1 pusėje liet. kalba kaip mokomasis dalykas buvo dėstoma Kėdainių, Biržų, Papilio aukštesniosiose m-lose. 18 a. 1 pusėje kolegijų įsteigė pijorai (1728 Vilniuje, 1742 Raseiniuose, 1745 Ukmergėje). Jas lankė miestiečių ir valstiečių vaikai, daugiausia buvo mokoma pasaulietinių mokslo dalykų: užs. kalbų, tiksliųjų ir gamtos mokslų.

Kražių kolegija (19 a. raižinys)

Iki aukštosios m-los įkūrimo (iš dalies ir vėliau) lietuviai aukštąjį mokslą įgydavo V. Europos u-tuose. Anksčiausiai studentai iš Lietuvos pradėjo studijuoti Prahos universitete (įk. 1344). 1387 šiame u-te imatrikuliuoti 2 lietuviai studentai Baltramiejus Kęstutaitis ir Mikalojus Kirsmantas, 1397 karalienė Jadvyga paskyrė 200 kapų grašių 12 vietų liet. studentų bursai steigti. 1409 bursa įsteigta Krokuvos u-te (įk. 1364, nuo 1817 Jogailos universitetas); 1410–30 šiame u-te studijavo >30, 15–16 a. ~700 studentų iš LDK. Nuo 16 a. pr. Lietuvos didikai savo sūnus siuntė į Italijos, Austrijos, Prancūzijos, Šveicarijos, daugiausia – į Vokietijos (Leipcigo, Wittenbergo, Heidelbergo, Jenos) u-tus. 16 a. užsienyje studijavo >600, 17 a. – >700 studentų iš LDK.

Panaikinus jėzuitų ordiną Seimo nutarimu 1773 ATR įkurta Edukacinė komisija (pirmoji Europoje švietimo m-ja), kuri pradėjo kurti valstybinę švietimo sistemą remdamasi D. Hume'o, J. Locke'o pozityvizmo, J.-J. Rousseau šviečiamosiomis idėjomis. 1773–75 įvykdyta svarbių reformų: m-los perimtos iš bažnyčių ir supasaulietintos, įvesta visų luomų vaikų mokymas, pr. ir vid. m-lose – gamtos ir tiksliųjų mokslų dėstymas, kūno kultūra, vietoj lotynų – gimtoji kalba (vid. ir aukštojoje m-loje – lenkų k.). 1775 vietoj kai kurių kolegijų ir g-jų K-ja įsteigė šešiametę vaivadijos mokyklą (nuo 1783 – 6 klasių septynmetė apygardos mokykla) ir 3 klasių apskrities mokyklą (1783–1803 apygardėlės mokykla). Baigusieji šias m-las galėjo stoti į aukštąją m-lą. 1777 LDK veikė 330 parapinių m-lų, kuriose mokėsi 4956 mokiniai, iš jų 77% valstiečių ir miestiečių vaikai.

1783 Edukacinė komisija, pertvarkiusi m-lų admin. struktūrą, ATR suskirstė į Lenkijos ir Lietuvos švietimo prov-jas, šias – į 10 švietimo apygardų. Lietuvos prov-jai priklausė Lietuvos, Naugarduko, Polesės ir Žemaičių švietimo apygardos. Švietimą tvarkyti paskirta supasaulietintai aukštajai m-lai – Vilniaus u-tui, 1781 pertvarkytam į Lietuvos vyriausiąją m-lą (1795–1803 Vilniaus vyriausioji m-la). 1781 Vyriausioji m-la kontroliavo 32 vid. m-las ir ~200 parapinių m-lų ir 100 namų m-lų, kurias lankė valstiečių vaikai, jose buvo mokoma tik lietuviškai. Edukacinės komisijos išlaikomos vid. m-los buvo vadinamos akademinėmis. Dalį vid. m-lų ir toliau išlaikė vienuoliai, bet ir jos iš dalies buvo pavaldžios Edukacinei komisijai. 18 a. pab. Lietuvos ir Žemaičių švietimo apygardose buvo 9 akademinės, 5 pijorų ir 2 dominikonų m-los. 1782–91 daugelyje vid. m-lų labai pagausėjo mokinių (Kauno m-loje – nuo 79 iki 128, Kražių – nuo 114 iki 383, Kretingos – nuo 108 iki 242, Vilniaus – nuo 87 iki 576). Dauguma mokinių buvo bajorų vaikai, bet buvo ir miestiečių bei valstiečių vaikų. 1775 Vilniuje įkurta mokytojų seminarija, kuri rengė parapinių m-lų mokytojus, nuo 1780 vid. m-lų mokytojus rengė Lietuvos vyriausioji m-la, nuo 1783 – prie jos įkurta Mokytojų seminarija. Pav.

Rusijos valdymo metai

Po ATR III padalijimo 1795 Lietuvą (1815 ir Užnemunę) prijungus prie Rusijos, švietimo sistema kurį laiką nekito. Po 1802–04 Rusijos švietimo reformos RI buvo įsteigtos 6 švietimo apygardos, viena jų – Vilniaus švietimo apygarda, kuriai buvo priskirtos 8 gubernijos – Vilniaus, Gardino, Minsko, Mogiliavo, Vitebsko, Kijevo, Voluinės ir Podolės. Kiekvienai gubernijai nustatytas m-lų skaičius – po 2 g-jas ir kelias apskričių m-las. Beveik visos vid. m-los priklausė vienuolynams (iki 1831 Vilniaus švietimo apygardoje veikė 59 apskrities m-los). Vilniaus švietimo apygardos centru tapo Vilniaus švietimo apygardos kuratoriui pavaldus Vilniaus u-tas, kuris tvarkė vidurines, iš dalies ir pr. m-las. Lietuvoje veikė šių tipų m-los: parapinės, apskrities m-los, g-jos ir aukštoji m-la (nuo 1803 Vilniaus imperatoriškasis u-tas; jis tapo šalies švietimo, kultūros centru, nuo ~1820 – viena garsiausių R. Europos aukštųjų m-lų). Pr. m-la (skirta žemesnio luomo vaikams) buvo vienklasė (mokslas trukdavo 2–3 m.) ir dviklasė (4–5 m.). Labiausiai paplitusios buvo vienklasės pr. m-los, kuriose buvo mokoma skaityti, rašyti, aritmetikos, tikybos, ž.ū. darbų. Dviklasėse pr. m-lose dar buvo mokoma lotynų ir užs. kalbų, geografijos. Šiose m-lose dėstomoji kalba buvo ir lietuvių (dažn. Žemaitijoje), ir lenkų. Pr. m-las išlaikė patys valstiečiai, mokytojus parinkdavo dvarininkai. 1804 buvo 154 pr. m-los, daugiausia jų Žemaitijoje.

Vid. m-lose vyravo Edukacinės komisijos patvirtintos mokymo programos ir vadovėliai, buvo ryšku Šviečiamojo amžiaus tautinės idėjos, plačiai dėstyti gamtos ir tikslieji mokslai. Vid. mokslas buvo mokamas. Mokomoji kalba – lenkų (mokiniams buvo draudžiama kalbėti lietuviškai). Vid. m-la buvo skirta dvarininkų vaikams, valstiečiai neturėjo lėšų tolesniam vaikų mokslui, t.p. trukdė kalbos barjeras, m-lą galėjo lankyti tik slapčiomis (svetimomis pavardėmis), nes tokius mokinius dvarininkai dažnai gaudydavo ir atiduodavo į rekrūtus. Dar sunkiau valstiečių vaikams buvo baigti aukštąjį mokslą. 1813 Vilniaus imperatoriškojo u-to vadovybei buvo įsakyta reikalauti iš stojančiųjų bajorystės dokumentų. Apskrities m-las ir g-jas lankė tik berniukai, mergaitės mokėsi pensionuose, dažn. privačiuose. Jų buvo Vilniuje, Kaune, Šiauliuose (1860 Vilniuje, vėliau ir Kaune, įkurta pirmoji mergaičių 8 klasių vid. m-la su visu g-jos kursu).

18 a.–19 a. 1 pusėje, be pr. m-lų, veikė neoficialios kaimo mokyklėlės, vadinamos bakalorijomis (lietuvių tautinės m-los užuomazgos), kuriose valstiečių pasamdytas mokytojas (bakalorius) mokė (dažn. lietuviškai) kaimo arba kelių šeimų vaikus rašto. Pamokos vykdavo vienoje erdvesnių kaimo trobų arba bakalorius ėjo per trobas. 19 a. daugiausia Užnemunėje veikė dviklasės realinio profilio, vad. elementarinės, m-los (jose gamtos ir tiksliųjų mokslų dėstymas buvo siejamas su praktikos darbais, nebuvo mokoma lot. kalbos).

Po 1830–31 sukilimo m-lų ir švietimo sistema pertvarkyta pagal 1828 RI švietimo sistemos nuostatas. 1831 panaikinta Vilniaus švietimo apygarda. Vilniaus ir Gardino gubernijos bei Balstogės sritis buvo priskirtos Baltarusijos švietimo apygardai (1836 jos centras iš Vitebsko perkeltas į Vilnių). Sugriežtinta m-lų biurokratinė kontrolė (vid. m-lose įsteigti inspektorių etatai, pr. m-las kontroliavo švietimo apygardos skiriami prižiūrėtojai). Įvestas mokestis už mokslą, parapinės m-los uždarytos, vietoj jų imta steigti valdines su dėstomąja rusų kalba (leista mokyti skaityti lenkiškai), sumažinta vid. m-lų mokymo programa (atsisakyta lenkų k. ir lit-ros, Lenkijos ir Lietuvos istorijos, gamtos mokslų, nuo 1848 – lot. k.), rusų k. padaryta dėstomąja, pradėta taikyti luominius varžymus (valstiečiams, smulkiesiems bajorams). Vid. m-las imta skirstyti luominiu principu: dalis apskrities m-lų buvo pavadintos bajorų m-lomis, dalis – miestiečių m-lomis (nepilnos vid. m-los). 1834 Vilniuje įsteigta g-ja, 1839 tapo uždara m-la – Vilniaus bajorų i-tu, kuriame mokytis galėjo ~100 turtingųjų bajorų vaikų. Iki 1831 Vilniaus švietimo apygardoje vienuolynų išlaikomos veikė 59, po sukilimo – 22 apskrities m-los. 1831 Vilniaus gubernijoje buvo uždarytos 6 (iš 15), Gardino gubernijoje 3 (iš 7) vid. m-los. 1840 Vilniaus gubernijoje veikė 91 pr. m-la.

1841 S. Daukanto ir kt. visuom. veikėjų pastangomis vėl buvo leista privatiems asmenims ir bažnyčioms steigti pr. mokyklėles, kuriose šalia tikybos pradžiamokslio būtų mokoma skaityti lietuviškai (su sąlyga, kad vaikai bus supažindinami su rusų abėcėle). Iš pradžių tokių mokyklėlių buvo nedaug, 1850 vyskupo M. Valančiaus rūpesčiu jų padaugėjo. 1853 Kauno gubernijoje buvo 197 liet. pr. m-los (jose nemokamai mokėsi ~6000 mokinių), 1859 Vilniaus gubernijoje – 36 pr. m-los. M. Valančius t.p. rengė liet. vid. m-los projektą (1865 carinė valdžia jį atmetė), jo iniciatyva imta rūpintis ir suaugusiųjų švietimu. Liet. m-los kūrimu, liet. vadovėliais ir liet. knygų leidyba rūpinosi ir kiti kult. veikėjai. Padaugėjo mokančių skaityti žmonių, kai kuriose Žemaitijos vietovėse mokančiųjų skaityti vyresnių nei 10 metų 1852 buvo ~25%, 1853 – 30% (1853 Rietavo dekanate jų buvo 11 296, 1863 – 24 330). 19 a. vid. ėmė kurtis žemės ūkio (Rietave, Joniškėlyje), piešimo ir muzikos (Vilniuje), muzikos (Rietave, Plungėje, Rokiškyje), medicinos (Vilniuje) ir amatų m-los. 1832 uždarytas Vilniaus u-tas (liko Med. f-tas, pertvarkytas į Vilniaus medicinos-chirurgijos akademiją, veikė iki 1842, ir Teologijos f-tas, pertvarkytas į Vilniaus dvasinę akademiją, 1842 perkelta į Sankt Peterburgą). Po 1842 Lietuvoje neliko aukštosios m-los. Šiuo l-piu jaunimas daugiausia studijavo Rusijos ir Lenkijos, 19 a. pab.–20 a. pr. Vokietijos, Austrijos, Šveicarijos ir kitų Europos šalių aukštosiose m-lose.

P. Rimšos skulptūra *Lietuvos mokykla 1864–1904* (1914, NČDM)

Numalšinus 1863–64 sukilimą sustiprėjo rusifikacija. Uždrausta spauda lot. raidėmis, įvesta graždanka (reformuotas kirilikos variantas), pertvarkytos vid. m-los (nuo 1872 apskrities m-los tapo aukštesniojo tipo dviklasėmis pradinėmis miesto m-lomis žemesniųjų luomo vaikams), uždarytos vienuolynų (Švenčionyse, Kėdainiuose, Telšiuose ir kt.) vid. m-los, Vilniaus bajorų i-tas, vietoj pr. m-lų imta kurti valdines rusiškas, vadinamąsias liaudies, m-las, uždrausta mokyti liet. kalba ir mokytojauti katalikams lietuviams. Katalikai mokiniai turėjo atskiras tikybos pamokas, bet juos vertė melstis prieš klasėse kabančias ikonas, per valst. šventes jie privalėjo eiti į pamaldas stačiatikių cerkvėse (1897 valdžia atšaukė nutarimą versti katalikus mokinius per šventes eiti į stačiatikių cerkves). Vengdami rusifikacijos daugelis lietuvių mokėsi Rygos švietimo apygardos vid. m-lose (jose pagrindinė dėstomoji kalba buvo vokiečių): Liepojos, Mintaujos, Rygos g-jose, Daugpilio realinėje m-loje. Vid. mokslas buvo sunkiai prieinamas nekilmingųjų ir nestačiatikių vaikams, m-las lankyti galėjo tik pasiturinčių tėvų vaikai (daugiau kaip pusė vid. m-los mokinių buvo dvarininkų ir rusų valdininkų, daugiau kaip ketvirtadalis – miestiečių vaikai), buvo padidintas mokestis už mokslą. 1864 Vilniaus gubernijoje pr. m-lų mokytojams rengti įkurta Maladečinos mokytojų seminarija (buvo priimami rusų tautybės jaunuoliai ir stačiatikių tikėjimą priėmę lietuviai, nuo 1874 buvo uždrausta mokytis lietuviams), 1872 Kauno gubernijoje – Panevėžio mokytojų seminarija (1878 imta dėstyti ir liet. kalba, kad mokytojai galėtų susikalbėti su atėjusiais į m-lą mokiniais).

Nuo 1864 Užnemunėje lietuviai galėjo steigti lietuviškas pr. m-las ir mokyti gimtąja kalba (liet. k. mokytis skaityti ir rašyti reikėjo iš graždanka spausdintų vadovėlių), rusų ir lenkų kalbos turėjo tik fakultatyvo statusą. M-lų steigėjai galėjo pasirinkti mokytojus. Nuo 1867 (atkūrus Varšuvos švietimo apygardą) caro įsakymu šiose m-lose pradėta dėstyti rusų kalbą kaip privalomąjį dalyką, nuo 1871 mokyti rusų kalba (liet. k. liko kaip mokomasis dalykas). Veikė Marijampolės, Suvalkų ir Seinų berniukų g-jos (jose mokėsi daug valstiečių vaikų). Užnemunėje pr. m-lų mokytojus rengė 1866 įkurti Veiverių pedagoginiai kursai, 1872 pertvarkyti į mokytojų seminariją. Šioje rusiškoje m-loje galėjo mokytis ir vietos lietuviai, buvo dėstomas liet. kalbos kursas, todėl Veiverių mokytojų seminarija tapo svarbiu naujosios liet. inteligentijos rengimo židiniu.

Liet. valstiečiai priešinosi Rusijos valdžios vertimo į stačiatikybę politikai ir rusifikacijai, dažnai neleisdavo savo vaikų į valdines m-las (1868 Kauno gubernijoje veikė 209 pr. m-los, jas lankė tik 5650 mokinių). Jie organizavo slaptąsias mokyklas (išskirtinis reiškinys pasaulio švietimo istorijoje), kuriose jų pačių samdomi mokytojai – daraktoriai – mokė gimtąja kalba. Liet. vadovėliai, knygos ir spauda buvo slapta gabenama knyg-

nešių iš M. Lietuvos. Slaptosios m-los buvo valdžios persekiojamos (1884–1906 Kauno gubernijoje susektos 223), bet jų sparčiai daugėjo, daugėjo ir raštingų valstiečių (1897 Kauno gubernijos valdinėse m-lose mokėsi tik 6,9% mokyklinio amžiaus vaikų, o mokančių skaityti 9–49 m. žmonių buvo 54,2%). 20 a. pr., kai valdžia ėmė steigti daugiau m-lų už iždo pinigus, valdinių pr. m-lų padaugėjo beveik ketvirtadaliu, 1904 jas lankė Kauno gubernijoje 15,7%, Vilniaus gubernijoje 14% mokyklinio amžiaus vaikų (lietuvių raštingumas buvo vienas aukščiausių RI). Aukštąjį mokslą lietuviai įgydavo Maskvos, Sankt Peterburgo, Tartu, Kijevo, Odesos, Kazanės, Varšuvos u-tuose.

Po 1905–07 rev-jos Rusijoje buvo leista mokyti liet. kalba valdinėse pr. m-lose ir kaip neprivalomąjį dalyką dėstyti vid. m-lose, mokytojauti lietuviams. Šituo leidimu pasinaudojo liet. kultūros ir visuom. veikėjai, jų iniciatyva buvo kuriamos priv. m-los. Daugiausia lietuvių pr. m-lų įsteigė katalikiškosios švietimo org-jos: Kauno gubernijoje – *Saulės*, Suvalkų gubernijoje – *Žiburio*. 1907 *Žiburio* d-ja Marijampolėje įsteigė mergaičių g-ją dėstomąja liet. kalba (iki 1914 buvo vienintelė lietuvių vid. m-la). Mergaičių vid. m-lų mokymo programa buvo gerokai siauresnė nei berniukų, neorientuota į studijas aukštojoje m-loje. 1906 *Saulės* d-ja suorganizavo mokytojų kursus. 1910 oficialiai veikė ~70 privačių liet. pr. m-lų. 1907 dviklasė liet. pr. m-la įkurta ir Vilniuje (Vilniuje, kaip ir visoje Vilniaus gubernijoje, dauguma privačių katalikams skirtų pr. m-lų buvo lenkiškos, liet. m-las čia steigti rūpinosi tik 1913 įkurta lietuvių švietimo d-ja *Rytas*). 1905 Marijampolėje įkurtas pirmasis liet. vaikų darželis.

1914 dab. Lietuvos teritorijoje veikė (su žydų m-lomis) 1620 pradinių, 45 nepilnosios vidurinės, 37 vid. m-los, kelios spec. vid. m-los, iš viso jas lankė ~20% mokyklinio amžiaus vaikų, daugiausia berniukų. Kaimuose veikė ir slaptosios m-los (nors ši mokymo forma išliko nelegali, ji nebuvo persekiojama). Mokytojams rengti Naujojoje Vilnioje (dab. Vilniaus dalis) 1914 įkurta mokytojų seminarija (buvo priimti 36 mokiniai). Buvo gautas valdžios leidimas steigti mokytojų seminariją Šiauliuose, bet sutrukdė karas. Pav.

I pasaulinio karo metai

Pastatas Vilniuje, Jakšto g. 9, kuriame 1915 buvo įkurta pirmoji liet. g-ja Vilniuje (past. 1898 pagal inž. M. Prozorovo projektą)

Prasidėjus I pasaul. karui daugelis m-lų dėl mokinių ir pedagogų trūkumo uždarytos, dalis jų buvo evakuota į Rusiją. Nemažai liet. mokinių ir pedagogų susitelkė Voroneže. Čia 1915 buvo atidarytos berniukų ir mergaičių g-jos (jose kai kurie dalykai buvo pradėti dėstyti liet. kalba), 1917 įsteigtas privatus Lietuvių mokytojų i-tas (pirmoji liet. pedagogų rengimo ir tobulinimo institucija). 1917–18 i-tas turėjo 50 klausytojų (iš jų J. Vokietaitis, J. Damijonaitis, A. Geniušas, S. Matjošaitis ir kiti). Liet. kalbos, Lietuvos istorijos, pedagogikos, psichologijos ir didaktikos paskaitas jame skaitė J. Jablonskis, J. Balčikonis, J. Yčas ir kt. žymūs Lietuvos visuom. veikėjai. J. Jablonskio ir kitų iniciatyva parengti ir išleisti skaitiniai *Vargo mokyklai* (1917), jų priedas *Mūsų žodynėlis* (1918), liet. k. rašybos taisyklių rinkinys *Mūsų rašyba* (1917). Liet. vid. m-lų dar veikė Sankt Peterburge, Tambove, Jaroslavlyje. 1915 Lietuvoje privačių asmenų iniciatyva pradėjo veikti ~1000 liet. pr. m-lų, įsteigtos pirmosios liet. vid. m-los Vilniuje, Kaune, Panevėžyje, 1917 – progimnazijos Kupiškyje ir Biržuose. Vok. valdžia greitai uždraudė savavališkai steigti m-las, dalį jų uždarė. M-lų reikalais rūpinosi Lietuvos krašto tarybos 1917 Vilniuje įkurta Švietimo komisija (pirmininkas J. Yčas). Okupacijos pab. veikė ~20 g-jų ir prog-jų (daugiausia jų išlaikė *Saulės* ir *Žiburio* d-jos); tos m-los sudarė pagrindą nepriklausomos Lietuvos švietimui kurti. Pav.

Švietimas Mažojoje Lietuvoje

M. Lietuvoje, daugiausia Semboje, m-los prie bažnyčių pradėtos steigti 13 amžiuje. Skalvoje, Pilsote ir Nadruvoje prie miestų bažnyčių veikė vad. lotyniškosios m-los, kurtos pagal bažnytinės valdžios nuostatas. Nuo 1530 visuomenės ir kultūros veikėjų pastangomis lietuvininkų vaikus parapinėse m-lose pradėta mokyti liet. kalba, nors M. Lietuvos valdžia mėgino ją uždrausti m-lose. 16 a. 2 pusėje buvo 20 liet. parapinių m-lų (Rusnėje, Tilžėje, Klaipėdoje, Priekulėje, Šilutėje, Vilkyškiuose ir kitur). 1574 M. Mažvydo *Katekizme* išspausdintas pirmasis lietuviškas elementorius – *Pygus ir trumpas mokslas skaititi yr rašity*. 17 a. pab.–19 a. buvo parengta ir išleista daug originalių ir verstinių elementorių, mokyklinių chrestomatijų, sieninių elementorių (lentelių) abėcėlei mokytis. Svarbesni elementoriai: *Pradzia pamoksla del mazu weikialu* (1680), *Skaitynės* (1708), *Naujas pibelis* (1808).Vid. m-lose liet. kalba nebuvo dėstoma. Liet. kalbos mokyta keliose aukštesnėse m-lose: 1586 įkurtoje Tilžės kunigaikštiškojoje m-loje (ji rengė dvikalbius krašto valdininkus), Karalienės mokytojų seminarijoje (įk. 1811), kurioje dirbo liet. pedagogų, iš jų – rektoriai J. Romeikis (1891–98), V. Tomušaitis (1898–1904). Pasirinktinai liet. kalba dėstyta Karaliaučiaus Frydricho kolegijoje (įk. 1732), Gumbinės aukštesniojoje m-loje (įk. 1736), Klaipėdos g-joje (įk. 1879), Ragainės mokytojų seminarijoje (įk. 1882), Pilkalnio (įk. 1868), Įsruties (įk. 1880), Klaipėdos (įk. 1900) preparandumuose (parengiamuosiuose kursuose mokytojams) ir Klaipėdos mokytojų seminarijoje (įk. 1903). 1541 Karaliaučiuje įkurta aukštesnioji akad. m-la – partikuliaras (jos vedėjas buvo A. Kulvietis), 1544 pertvarkyta į Karaliaučiaus universitetą. Jis tapo svarbiu mokslo ir kultūros centru, jame studijavo M. ir D. Lietuvos lietuvių, iš LDK kilusiems studentams ir M. Lietuvos lietuviams studentams buvo mokamos stipendijos; iki 20 a. vid. u-tas darė įtaką D. Lietuvos protestantams.

Tipinis M. Lietuvos m-los pastatas (past. 1853, Pašyšiai)

Švietimo plėtrai trukdė kraštą alinantys karai su Švedija (17 a.) ir 1709–11 maro epidemija (po šios epidemijos labai sumažėjo lietuvininkų, jų gyvenamose vietose pradėjo kurtis kolonistai). 18 a. m-los supasaulietintos. Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas I šalyje vykdė švietimo reformą: 1718 didesniuose kaimuose nurodė steigti vadinamąsias žemininkų m-las (siūlyta dėstyti vok. kalba, mokyti iš vok. vadovėlių, tokiai germanizacijai pasipriešino liet. kunigai), vienas pirmųjų Europoje bandė įgyvendinti visuotinį pr. mokslą 7–14 m. vaikams (mergaitėms ir berniukams). 1737 išleido privalomojo mokymo įstatymą – *Reguliuojamieji principai* (*Principia regulativa*). Iki 1741 Lietuvos provincijoje (Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties apskrityse) veikė 275 liet. pr. m-los. Mišriatautėse apylinkėse sudarytos atskiros liet. ir vok. klasės. 18 a. M. Lietuvoje dėstyta lietuvių, lenkų, vokiečių kalbomis arba mišriai. 1800 buvo 411 liet. m-lų: Įsruties apskrityje – 127, Klaipėdos – 85 (iš jų 8 mišrios, t.y. mokyti ir lietuvių, ir vokiečių vaikai), Ragainės – 69, Gumbinės – 58, Tilžės – 52, Labguvos – 20. 1864 Gumbinės ir Karaliaučiaus apygardose pr. m-las lankė ~17 160 liet. mokinių, iš jų ~12 240 kalbėjo tik lietuviškai, 4920 mokėjo ir vokiškai. 1718 įkurtas Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras (1723–1859 lankė ~1300 jaunuolių), 1727 – Hallės lietuvių kalbos seminaras. 1872 suvienytosios Vokietijos kanclerio O. E. L. von Bismarcko *Bendruosiuose nurodymuose* (*Allgemeine Bestimmungen*) germanizacija paskelbta svarbiausiu valstybės siekiu. Dėstomoji liet. kalba pr. m-lose buvo pradėta keisti vok. kalba. Tėvams priešinantis germanizacijai, daugelyje pr. m-lų liet. kalba (greta vok. k.) išliko iki 19 a. pabaigos. 1875 Gumbinės apygardoje veikė 352 mišrios vokiečių ir lietuvių pr. m-los. 1886 pr. m-las lankė 20 778, 1911 – 15 893 lietuvininkų vaikai. Pav.

Nepriklausomos Lietuvos metai

Pirmoji nepriklausomos Lietuvos vyr-bė švietimą laikė vienu svarbiausių dalykų. Švietimo sistema buvo kuriama pagal Suomijos, Šveicarijos ir kitų šalių švietimo modelį. Lietuvos Tarybos Švietimo k-ja pasitelkė žymiausius to meto liet. šviesuomenės atstovus (J. Jablonskį, M. Biržišką, P. Mašiotą, A. Žmuidzinavičių, V. Čepinskį, T. Ivanauską, J. Vabalą-Gudaitį ir kt.), sudarė Švietimo m-jos aparatą ir ėmė kurti organizacinę švietimo struktūrą. M-ja paskyrė apskričių švietimo įgaliotinius, sudarė apskričių ir didesnių miestų švietimo k-jas. Su m-jos žinia s-bės, švietimo d-jos pradėjo steigti m-las. 1920 buvo 16 g-jų, 22 prog-jos, 16 vid. m-lų, iš jų 15 privačių. 1922 Steigiamasis Seimas priėmė Pradžios mokyklų įstatymą, pagal kurį nemokamas keturmetis pradinis mokslas tapo privalomas visiems 7–11 m. vaikams. Įstatymas pradėtas įgyvendinti 1927–28, oficialiai įgyvendintas 1930. Veikė 4 klasių pr. m-los, nepilnosios 4 klasių vid. m-los (prog-jos) ir 8 klasių vid. m-los (g-jos). Prog-jos atitiko 4 žemesniąsias g-jos klases. G-jos buvo kelių tipų. Daugiausia veikė klasikinės g-jos (buvo mokoma lot. kalbos ir 2 užs. kalbų). Be klasikinių, buvo realinių, komercinių, meno, muzikos g-jų. Į prog-jas ir g-jas stodavo baigusieji 4 klasių pradinę m-lą. 1926 buvo 2360 pr. m-lų (131 700 mokinių), 65 prog-jos (7400 mokinių), 46 g-jos (15 400 mokinių). 1929/30 buvo 2386 pr. m-los (iš jų 2158 lietuvių, 122 žydų, 25 lenkų, 16 vokiečių, 13 rusų, 7 latvių, 45 mišrios), 3777 mokytojai, 15 288 mokiniai. Beveik visos pradinės, apie pusę vidurinių ir visos aukštosios m-los buvo valstybinės. Mokslas vid. m-lose buvo mokamas (g-jų mokiniai už mokslą mokėdavo ~100 Lt per metus; pažangūs mokiniai būdavo nuo mokesčio visiškai arba iš dalies atleidžiami). Visoms m-loms vadovavo Švietimo m-ja. Tautinių mažumų (žydų, lenkų, vokiečių, latvių, rusų) m-lose buvo dėstoma tų mažumų gimtąja kalba; jų m-los buvo privačios. 1935 (be Klaipėdos ir Vilniaus krašto) žydų m-lų buvo 29, lenkų – 18, vokiečių – 13, latvių – 14, rusų – 4, mišrių – 14. Po 1936 Švietimo reformos pr. m-los pertvarkytos į 6 klasių, pailgėjus pr. m-lų mokymo laikui g-jose mokslas sutrumpėjo iki 7, progimnazijose – iki 3 metų. Nustatyti g-jų 5 tipai: humanitarinė (sustiprintas lot. kalbos mokymas), realinė (sustiprintas gamtos mokslų ir matematikos mokymas), klasikinė (sustiprintas senųjų kalbų mokymas), sustiprinto užs. kalbų mokymo, komercinė g-ja.

Ikimokykliniu ugdymu rūpinosi įv. d-jos (Lietuvos vaiko draugija, *Caritas*, Šv. Vincento, žydų bendruomenės ir kt.) ir privatūs asmenys. 1936 buvo įteisintas vaikų darželis, ikimokyklinio ugdymo programomis ir ugdymo turiniu ėmė rūpintis Švietimo m-ja. 1940 veikė 197 vaikų darželiai, juos lankė 7000 vaikų.

Ūkininkų švietimu rūpinosi Žemės ūkio rūmai (įk. 1926). 1929 pradėti steigti jaunųjų ūkininkų rateliai (1939 buvo 46 000 narių). 1929 buvo priimtas Amatų įstatymas, 1931 nustatyti amatų m-lų 2 tipai: žemesnioji (2–3 m.; daugiausia ž.ū., namų ruošos ir amatų, buhalterijos, medicinos) ir vidurinė (4 m.) m-la. Į amatų m-las stodavo baigusieji pr. m-lą. 1939 jų buvo 126, lankė 7500 mokinių. 20 a. 3 d-metyje pradėtos steigti specialiosios (g-jos tipo) m-los (technikos, meno, muzikos, kai kurios ž.ū. m-los). Į jas stodavo baigusieji prog-jas. 1930 jų buvo 13, lankė 2400 mokinių, 1939 – 25 m-los, 4200 mokinių. 20 a. 3 d-mečio pab. pradėtos steigti m-los neįgaliems vaikams. 1927 Kaune P. Daunio iniciatyva įkurtas Aklųjų i-tas – pr. internatinė m-la. 1931 Kaune įkurta pagalbinė m-la protinę negalią turintiesiems, 1935 Rusnėje – kurčnebylių m-la (1936 perkelta į Klaipėdą). Nuo 1938 protinę negalią turintiesiems pradėtos steigti klasės prie Kauno, Panevėžio, Šiaulių, Rokiškio m-lų.

Mokytojams rengti buvo steigiami kursai ir seminarijos. 1918–40 Kaune veikė *Saulės* d-jos išlaikoma *Saulės* mergaičių mokytojų seminarija. Švietimo m-ja 1919 įsteigė keturmetes mokytojų seminarijas (į jas buvo priimami baigusieji prog-ją arba g-jos 4 klases) Panevėžyje ir Marijampolėje, 1920 – Šiauliuose, 1922 – Telšiuose, 1923 – Tauragėje, 1936 – Ukmergėje. 1927 Lietuvoje (be Klaipėdos ir Vilniaus kraštų) veikė 11 mokytojų seminarijų.

1919 Kaune įkurta Aukštųjų mokslų draugija, kurios tikslas – steigti ir remti aukštąsias m-las, rengti paskaitas, leisti mokslo darbus, knygas, vadovėlius (vadovėlių ir ped. lit-ros leidyba rūpinosi ir Švietimo m-ja). 1920 Kaune ši d-ja įsteigė pirmąją nepriklausomos Lietuvos aukštąją m-lą – Aukštuosius kursus, kurie 1922 pertvarkyti į Lietuvos u-tą (1930–46 Vytauto Didžiojo universitetas). Turėjo 6 f-tus (Humanitarinių mokslų, Matematikos ir gamtos, Medicinos, Technikos, Teisės, Teologijos ir filosofijos); 1925 pradėjo veikti Evangelikų teologijos f-tas. 1922 Lietuvos u-te buvo 1168 studentai, 102 dėstytojai, 1931 – 4475 studentai, 220 dėstytojų; dalį studentų u-tas siuntė studijuoti į užsienį. 1924 Dotnuvoje įkurta Lietuvos žemės ūkio akademija (nuo 1996 Lietuvos žemės ūkio universitetas), 1927 privati Telšių kunigų seminarija (1940–41 ir 1946–89 uždaryta, 1989 atkurta), 1931 Kaune – Aukštoji karo mokykla (veikė iki 1940), 1933 – Kauno konservatorija (veikė iki 1949, 1943–44 uždaryta), 1934 – Aukštieji kūno kultūros kursai (veikė iki 1938), 1936 – Lietuvos veterinarijos akademija (abu Kaune). Aukštosiose m-lose mokslas buvo mokamas (tik 4–5% studentų gaudavo stipendiją).

Pasvalio P. Vileišio g-ja (past. 1935; 1938 nuotrauka)

1918–40 sukurti suaugusiųjų švietimo pagrindai. Šiuo l-piu daug rūpintasi švietimo įstaigų kūrimu, suaugusiųjų raštingumo didinimu, švietimo paslaugų plėtra. 1919 Vilniuje Lietuvių mokslo draugija (veikė 1907–40) įkūrė mokslo kursus suaugusiesiems, buvo dėstoma matematika, filosofija, psichologija, istorija, gamtos mokslai. Paskaitas lankė ~120 klausytojų.

1920 prie Švietimo m-jos įkurtas Pagrindinio mokslo dep-tas, jame buvo įsteigtas Suaugusiųjų mokymo skyrius. Pagrindinės suaugusiųjų švietimo formos buvo vakariniai ir šventadienio suaugusiųjų kursai, suaugusiųjų m-los, amatų centrai, liaudies u-tai. 1921 suaugusiesiems šviesti buvo pradėtos kurti suaugusiųjų m-los žemesniesiems valdininkams, mokytojams ir kt. specialybėms rengti. 1939 parengto Suaugusiųjų švietimo įstatymo dėl SSRS okupacijos nespėta priimti.

1919 Klaipėdos kraštą atskyrus nuo Vokietijos lietuvininkai reikalavo grąžinti liet. kalbą į m-las (liet. kalba buvo mokomasis dalykas), 1923 Klaipėdos kraštui tapus LR dalimi Direktorijos įsakymu liet. ir vok. kalbos buvo pripažintos oficialiomis, bet valdininkai ir mokytojai vokiečiai (krašte jų buvo dauguma) liet. k. nemokėjo. 1923–25 Klaipėdoje, Šilutėje, Pagėgiuose, Viešvilėje, Smalininkuose ir Vilkyškiuose įsteigti liet. k. kursai (nuo 1925 išmokusiems liet. kalbą mokėta 20% algos priedas). Švietimo m-ja rūpinosi liet. vadovėlių leidyba, liet. kalbos, Lietuvos istorijos dėstymu m-lose, siekė suvienodinti D. ir M. Lietuvos m-lų programas. 1923–39 veikė Klaipėdos muzikos mokykla. 1926 įkurta Klaipėdos krašto mokyklų draugija steigė ir išlaikė privačias liet. m-las (iki 1939 ši d-ja įsteigė 60 pr. m-lų, jose mokėsi 2350 mokinių), finansiškai rėmė valstybinių liet. m-lų mokinius. LR valdžios vykdomai švietimo pertvarkai ir pastangoms gerinti lietuvininkų švietimą priešinosi Klaipėdos krašto vokiečiai. 1929 iš Direktorijos išlaikomų pr. m-lų tik 57 (25,7%) buvo mokoma liet. kalba. 20 a. 3–4 d-metyje Klaipėdos krašte veikė kiek pertvarkyta Vokietijos švietimo sistema. Vaikai (6 m.) privalėjo lankyti 8 skyrių (klasių) liaudies m-lą. Ji apėmė dvimetę žemutinę, dvimetę vidurinę ir keturmetę aukštesniąją pakopas. Baigusieji žemutinę ir vidurinę pakopą galėjo toliau mokytis g-joje ar kt. aukštesnėje m-loje. Vaikai, lankantys vok. m-las, liet. kalbos (kaip mokomojo dalyko) mokėsi nuo 5 skyriaus. 1933 Klaipėdos kr. veikė 23 amatų m-los, nuo 1936 – dvimetė valstybinė amatų m-la, 3 liet. g-jos. 1934 LR valdžia įsteigė Prekybos institutą (1934–39 veikė Klaipėdoje, 1939–43 Šiauliuose), 1935 – Klaipėdos pedagoginį institutą (1939 perkeltas į Vilnių). Vokietijai aneksavus Klaipėdos kraštą liet. mokyklos uždarytos.

Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte dauguma valstybinių m-lų buvo lenkų (1925 buvo 669 lenkų, 46 lietuvių, 11 lenkų ir lietuvių, 16 kitų pr. m-lų). 1924–40 veikė Karłowicziaus kons-ja, Žydų muzikos i-tas. *Ryto* ir *Kultūros* d-jos išlaikė privačias liet. m-las (1927 buvo ~150 pr. m-lų ir 3 vid. m-los). Lenkų valdžia trukdė liet. m-lų veiklai,

priešinosi jų steigimui, 1938 beveik visas uždarė (liko tik 2 privačios liet. pr. m-los ir 1 liet. g-ja). Liet. org-jos steigė slaptas, vadinamąsias tėvų m-las, skaityklas. 1919 atkurtame VU (S. Batoro u-tas) lietuvių studijavo labai mažai (1938 studijavo 3110 studentų, iš jų 2,7% lietuvių); jų padaugėjo 1940 iš VDU į VU atkėlus Humanitarinių mokslų ir Teisės f-tus. Pav.

SSRS (1940–1941) ir Vokietijos (1941–1944) okupacijos metai

SSRS okupavus 1940 Lietuvą švietimas buvo pertvarkytas pagal SSRS švietimo sistemos modelį: priv. m-los ir ikimokyklinės įstaigos nacionalizuotos, m-la atskirta nuo Bažnyčios, tautinių mažumų m-los (išskyrus rusų) uždarytos, iš visų m-lų mokymo programų pašalinta tikyba, lot. kalba, pradėta mokyti SSRS istorijos, SSRS konstitucijos, rusų kalbos. Panaikintas mokestis už mokslą visose mokymo įstaigose. 1940–41 prog-jos ir g-jos pradėtos pertvarkyti į septynmetes nepilnąsias vidurines ir vienuolikametes vid. m-las, kurios apėmė ir keturmetę pr. m-lą. Pradėjo veikti specialiosios vid. m-los (rengiančios specialistus pramonei, žemės ūkiui, statybai, m-lai), į jas buvo priimami baigusieji nepilnąsias vidurines arba vid. m-las. 1940 Kaune, 1941 Vilniuje pradėjo veikti Pionierių ir moksleivių rūmai. Pradėta skatinti mokytis darbininkų vaikus (įsteigta bendrabučių, prie VU ir VDU – parengiamieji darbininkų f-tai). Kauno meno m-la (įk. 1922) 1940 pertvarkyta į Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės m-lą, 1941 – į Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės institutą (veikė iki 1951), 1940 įkurta Vilniaus dailės m-la, 1941 pertvarkyta į Vilniaus dailės akademiją (1944–92 Vilniaus dailės institutas). Švietimo sistema buvo ideologizuojama, politizuojama, centralizuojama, įvesta totali kontrolė. Nei mokytojai, nei mokiniai neturėjo teisės reikšti kitokią nuomonę negu oficialioji, mokytojai vieni pirmųjų buvo įtraukti į tremiamųjų sąrašus, laikyti potencialiai pavojingais santvarkai. 1941 ištremta >1450 mokytojų.

Vokietijai užėmus Lietuvą sovietiniai švietimo sistemos pertvarkymai panaikinti: m-lose panaikinti SSRS okupacijos metais įvesti mokomieji dalykai, vėl pradėta dėstyti tikyba, mokyti vokiečių kalbos. Vok. okupacinė valdžia iš aukštųjų m-lų pašalino visus dėstytojus ir studentus žydus (vėliau lenkus ir rusus); dauguma jų buvo sušaudyti arba nukankinti konc. stovyklose. Atleisti sovietizacijos procese aktyviau pasireiškę darbuotojai. Buvo uždrausta gintis disertacijas, teikti mokslo laipsnius, išduoti aukštojo mokslo diplomus, apribotas mokslinis darbas. Prasidėjusiame antinaciniame lietuvių pasipriešinime aktyviai dalyvavo dėstytojai ir studentai. Lietuvos jaunimui boikotavus šaukimą stoti į Vokietijos organizuojamą SS lietuvių legioną, 1943 03 17 aukštosios mokyklos uždarytos ir apiplėštos, t.p. uždaryta 19 gimnazijų ir 17 progimnazijų. Mokyklos dirbo nereguliariai, 2–3 pamainomis.

SSRS okupacijos (1944–1990) metai

SSRS vėl okupavus Lietuvą buvo kuriama sovietinė švietimo sistema. 1945–48 ištremta ~1200 mokytojų. Iškėlus šūkį *Kiekvienam kolūkiui – po vaikų darželį*, buvo išplėsta ikimokyklinių įstaigų statyba: kaime 1960 jų buvo 42, 1986 – 976. 1944–49 veikė 4 klasių prog-jos ir 8 klasių g-jos (vid. mokslas truko 8 m.). 1945–49 veikė 3241 pr. m-la, 242 prog-jos, 131 g-ja. 1949 įvestas privalomas septynmetis vid. mokslas 7–14 m. vaikams, g-jos vėl pertvarkytos į 11 klasių vid. m-las, prog-jos – į septynmetes m-las (apėmė ir keturmetes pr. m-las). Nuo 1949 m-los buvo stambinamos, daugelis pradinių prijungta

prie vidurinių, įsteigta naujų vid. m-lų, prie jų veikė bendrabučiai. 20 a. 6 d-metyje bendrojo lavinimo programas papildė profes. ir gamybinis mokymas, sustiprinta m-lų darbinio mokymo ir auklėjimo materialinė bazė, buvo kuriami tarpmokykliniai mokymo-gamybiniai kombinatai (juose aukštesniųjų klasių mokiniai galėjo įgyti pirminių pasirinktos profesijos darbo įgūdžių). 1960–65 ~70% vyresniųjų klasių mokinių turėjo gamybinio mokymo programą. 1958–59 pradėtos steigti neakivaizdinės m-los ir neakivaizdiniai skyriai. 1945 buvo įkurta neakivaizdinė bendrojo lavinimo m-la partiniams darbuotojams – Respublikinė partinė m-la (nuo 1956 Vilniaus aukštoji partinė mokykla).

Vilniaus Užupio g-ja (past. 1954)

1959 SSKP XX suvažiavime nutarta kurti vadinamąją ateities m-lą – internatinę mokyklą, kurioje vaikai būtų ugdomi pagal sovietinio žmogaus idealą. 1956 įsteigtos 3 pirmosios internatinės m-los Kaune, Kapsuke (dab. Marijampolė), Klaipėdoje, 1963 jų jau buvo 47. 1959 įvestas visuotinis aštuonmetis (įgyvendintas 1962), 1987 – devynmetis mokslas (7–15 m. mokiniams). 1971 įvestas 3 klasių (vietoj 4) pr. mokslas, 1975 įgyvendintas visuotinis vidurinis mokymas (buvo numatyta suvienodinti m-los struktūrą, įvesti kaip visoje SSRS dešimtmetį vid. mokslą, Lietuva išsikovojo teisę turėti vienuolikametę vid. m-lą; m-los rusų dėstomąja kalba buvo dešimtmetės). 1986/87 pereita prie dvylikamečio vid. mokslo (m-lose rusų dėstomąja kalba – prie vienuolikamečio vid. mokslo) ir keturmečio pr. mokslo 6–10 m. vaikams (1 lent.). Mokymo turinys buvo vienodas visose SSRS m-lose. Vadovėliai, išskyrus liet. k. ir lit-ros bei Lietuvos istorijos, buvo verčiami iš rusų kalbos. Komunistinį auklėjimą m-lose diegė privalomos spaliukų, pionierių, komjaunimo org-jos. Žmogus ugdomas pagal vieną – vadinamojo komunizmo statytojo – modelį, m-la buvo kom. ideologijos propaguotoja. Mokytojus rengė ped. m-los (iki 1949 mokytojų seminarijos), Vilniaus ir Šiaulių ped. i-tai, VU. 1946–50 mkt. tobulinimosi kursus rengė Respublikinis ped. kabinetas, nuo 1950 Respublikinis mokytojų tobulinimosi i-tas. 1950–84 kursuose tobulinosi 215 350 mokytojų.

1944–59 įv. sričių darbininkus rengė valstybinių darbo rezervų m-los (1940 pertvarkytos amatų m-los), jų moksleiviai buvo valstybės išlaikomi. 1959 jos pertvarkytos į miesto ir kaimo profesines technikos mokyklas (rengė darbininkus su vid. išsilavinimu). Į jas buvo priimami baigę nepilnąją vidurinę (mokslas truko 3 m.) ir vidurinę (mokslas truko 1 m.) m-lą. Nuo 1967 prie jų veikė vakariniai skyriai. 1985 buvo 97 profesinės technikos m-los (58 760 mokinių), 1986 – 104 vidurinės profes. technikos m-los (63 400 mokinių). 1945 pradėti kurti neakivaizdiniai, 1954 – vakariniai spec. m-lų skyriai. 1945–85 spec. m-los parengė 396 500 specialistų.

1948/49 veikė 54 suaugusiųjų vakarinės g-jos ir prog-jos, 18 kaimo jaunimo g-jų ir prog-jų, 2 darbininkų jaunimo prog-jos. 1949 kaimo jaunimo prog-jos ir darbininkų jaunimo g-jos pertvarkytos į septynmetes ir vidurines darbininkų ir kaimo jaunimo m-las, 1959 darbininkų jaunimo m-los pavadintos vakarinėmis mokyklomis, 1961 kaimo jaunimo m-los pertvarkytos į vakarines sezonines m-las.

Aukštasis mokslas buvo politizuotas (dėstytas privalomas marksizmo-leninizmo kursas), aukštosios m-los pertvarkytos pagal SSRS aukštųjų m-lų sistemą. Dėstytojai buvo sekami, tikrinami, dėl ideologinių

1 lent. **Lietuvos bendrojo lavinimo m-lų*, mokinių ir mokytojų skaičius 1940–87****

Mokyklos tipas	Mokslo metai					
	1940/41	1950/51	1960/61	1970/71	1980/81	1986/87
pradinės m-los	2 723	2 673	2 667	2 297	986	829
mokinių, tūkst.	335,3	168,1	81,4	64,5	18,1	14,7
nepilnosios vid. m-los	39	705	913	793	635	614
mokinių, tūkst.	5,6	126,5	112,0	118,2	76,8	58,9
vid. m-los	67	194	449	493	584	627
mokinių, tūkst.	35,0	120,1	220,4	351,9	429,4	450,1
vaikų su fizine ir protine negalia m-los		4	15	28	52	54
mokinių, tūkst.		0,2	1,8	5,0	11,2	12,7
iš viso:						
m-lų	2 833	3 577	4 044	3 611	2 257	2 124
mokinių, tūkst.	376,1	415,4	415,6	539,6	535,5	536,4
mokytojų, tūkst.	9,0	16,1	24,6	29,3	30,3	34,6

* be vakarinių ir neakivaizdinių m-lų
** mokslo metų pradžioje

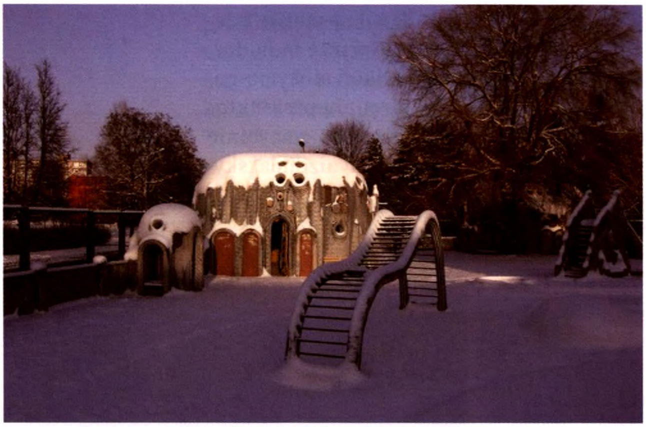

Vilniaus specialiojo lopšelio-darželio *Čiauškutis* žaidimų aikštelė

motyvų šalinami, į jų vietas buvo siunčiami dėstytojai iš Rusijos. 1944 buvo atgaivintos ankstesnės aukštosios m-los: Lietuvos veterinarijos a-ja, Lietuvos žemės ūkio a-ja, Vilniaus dailės i-tas, Vilniaus pedagoginis i-tas, VDU, VU. Įkurta naujų aukštųjų m-lų: Lietuvos kūno kultūros i-tas (įk. 1945, nuo 1992 Lietuvos kūno kultūros akademija), Vilniaus konservatorija (įk. 1945, 1949 jos ir Kauno koservatorijos pagrindu įkurta Lietuvos konservatorija, nuo 1992 Lietuvos muzikos akademija, nuo 2004 Lietuvos muzikos ir teatro akademija), Šiaulių ped. i-tas (įk. 1954, nuo 1997 Šiaulių universitetas), Vilniaus inžinerinis statybos i-tas (įk. 1969, nuo 1990 Vilniaus Gedimino technikos universitetas). 1950 vietoj Kauno u-to įkurti Kauno med. i-tas (nuo 1989 Kauno med. a-ja, nuo 1998 Kauno medicinos universitetas) ir Kauno politechnikos i-tas (nuo 1990 Kauno technologijos universitetas). Aukštosios m-los buvo labai išplėstos, padaugėjo f-tų, specialybių, studentų. 1940–41 buvo 7 aukštosios m-los, 6000 studentų, 1987 – 12 aukštųjų m-lų, 64 900 studentų. Nemaža lietuvių jaunuolių mokėsi Maskvos, Leningrado (dabar Sankt Peterburgas), Minsko ir kitose SSRS aukštosiose m-lose.

Prasidėjus Sąjūdžiui 1988 imta reformuoti švietimo sistemą. Tautinės švietimo sistemos modelis buvo kuriamas atsižvelgiant į etninę, demografinę, profesinę ir socialinę Lietuvos gyventojų struktūrą, ek. raidos tendencijas, politinius tautos ir valstybės stiprinimo tikslus. 1988 pab. paskelbta Tautinės m-los koncepcija (parengė M. Lukšienė ir L. M. Tupikienė), 1989–90 parengti teoriniai švietimo reformos pagrindai (m-lų tipų, ugdymo turinio koncepcijos) ir juridiniai reformos dokumentai (Švietimo įstatymo projektas, mokyklų nuostatai ir kt.). 1989 atkurtas Vytauto Didžiojo universitetas. Pav.

Atkurtos nepriklausomybės metai

1990 atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pradėta reformuoti švietimo sistema: pertvarkyta švietimo valdymo struktūra (m-ja, s-bių švietimo skyriai ir kt.), bendrojo lavinimo, profesinių, aukštesniųjų ir aukštųjų m-lų sistema. 1991 paskelbtas Švietimo, 1997 Profesinio mokymo įstatymai. 1991 pradėtos steigti priv. m-los, 1992 – g-jos, 1995 įkurtas Studijų kokybės vertinimo centras (valstybinių ir privačių mokslo ir studijų institucijų mokslinės ir ped. veiklos savianalizės procesui koordinuoti ir įvertinti), 1996 – Nacionalinis egzaminų centras (valstybiniams brandos egzaminams organizuoti). 1998 įvestas privalomas dešimtmetis pagr. mokslas (7–16 m. mokiniams), 2000 – profilinis mokymas (suderintas su valstybinių brandos egzaminų sistema, ši – su stojimo į aukštąsias m-las sistema) bendrojo lavinimo m-lų dviejose paskutinėse klasėse.

Vyriausybė tvirtina ilgalaikes valstybines švietimo programas, koordinuoja Švietimo ir mokslo m-jos, kt. m-jų ir Vyriausybės įstaigų veiklą švietimo klausimais, steigia, pertvarko, likviduoja neuniversitetines aukštąsias m-las, švietimo valdymo subjektus, reglamentuoja būtinus reikalavimus mokymo programoms, palikdama m-loms ir s-bėms galimybę nustatyti dalį ugdymo turinio, kvalifikacinius reikalavimus pedagogams, mokymo sąlygas, įgytų žinių ir įgūdžių vertinimo kontrolę, profesijų registrą. Švietimo ir mokslo m-ja formuoja ir vykdo valstybinę švietimo, mokslo ir studijų politiką, atsako už švietimo kokybę, rengia strateginius švietimo planus, teikia Vyriausybei siūlymų ir nutarimų projektus dėl įstatymų, teisės aktų rengimo ir tobulinimo, švietimo finansavimo, m-lų

2 lent. **Lietuvos bendrojo lavinimo m-lų, mokinių skaičius 1990–2007***

Mokyklos tipas	Mokslo metai				
	1990/61	1995/96	2000/01	2003/04	2006/07
darželiai-mokyklos	–	141	151	146	117
mokinių, tūkst.	–	14,9	14,0	11,9	10,3
pradinės m-los	778	836	808	448	105
mokinių, tūkst.	14,8	36,8	38,6	33,4	24,5
pagrindinės mokyklos	590	695	808	448	582
mokinių, tūkst.	48,8	56,7	66,9	120,0	120,5
vidurinės mokyklos	674	695	624	476	444
mokinių, tūkst.	438,1	410,2	389,8	315,8	302,3
gimnazijos	–	14	80	91	132
mokinių, tūkst.	–	8,3	68,5	74,7	77,2
jaunimo mokyklos	–	19	24	24	21
mokinių, tūkst.	–	2,5	2,6	2,4	2,0

* mokslo metų pradžioje

materialinės bazės, valst. aukštųjų m-lų steigimo, pertvarkymo, uždarymo, leidimų vykdyti studijas išdavimo, nustato mokslo metų pradžią ir trukmę formaliojo švietimo m-lose (išskyrus privačias ir aukštąsias), derina stojančiųjų priėmimo į valst. aukštąsias m-las sąlygas ir taisykles, organizuoja brandos egzaminus, tvirtina formaliojo švietimo bendrąjį ugdymo, mokymo turinį, tvirtina aprūpinimo bendrojo lavinimo ir profes. mokymo dalykų vadovėliais ir mokymo priemonėmis tvarką. S-bės vykdo švietimo politiką savo teritorijoje, analizuoja švietimo būklę, formuoja ikimokyklinio, priešmokyklinio, pradinio, pagrindinio ir vid. ugdymo m-lų tinklą, steigia jaunimo, suaugusiųjų, muzikos, dailės, sporto m-las, kitas papildomojo ugdymo įstaigas, pedagogines psichologines tarnybas, mokytojų švietimo centrus ir privačias švietimo įstaigas.

Mokslas valstybinėse ir s-bių bendrojo lavinimo, profesinėse ir aukštesniosiose m-lose nemokamas. Mokoma liet. kalba; yra m-lų lenkų, rusų dėstomąja kalba. Švietimo sistema apima formalųjį švietimą (pradinį, pagrindinį, vid. ugdymą, profes. mokymą, aukštesniąsias ir aukštojo mokslo studijas), neformalųjį švietimą (ikimokyklinį, priešmokyklinį ugdymą ir kitą vaikų ir suaugusiųjų švietimą), savišvietą (nuolatinis savarankiškas mokymasis b-kose, internetu, iš mokomųjų televizijos programų, knygų ir kt. spaudinių), pagalbą mokiniui (informacinę, psichologinę, social. pedagoginę, specialiąją pedagoginę ir specialiąją pagalbą bei sveikatos priežiūrą m-loje), pagalbą mokytojui ir m-lai (informacinę, konsultacinę, kvalifikacijos tobulinimo ir kitokią).

Ikimokyklinių įstaigų veiklą, ugdymo tvarką, veiklos organizavimą, valdymą ir kt. reglamentuoja Ikimokyklinės ugdymo įstaigos nuostatai (1998). Ikimokyklinis ugdymas apima neprivalomus lopšelius-darželius, vaikų darželius (1–6 m. vaikams) ir vienmetį priešmokyklinį ugdymą (nuo 2000; nuo 2008 planuojama padaryti privalomą) vaikų darželiuose, darželiuose-m-lose, bendrojo lavinimo m-lų priešmokyklinėse grupėse (6–7 m. vaikams). 2007 buvo 620 ikimokyklinių įstaigų (iš jų 6 privačios): 531 lopšelis-darželis, 89 darželiai (90 550 vaikų, t.y. ikimokyklines įstaigas lankė 50,3% šio amžiaus vaikų, iš jų 10 650 kaime, šiose įstaigose iš viso dirbo 11 900 pedagogų), 1154 priešmokyklinio ugdymo grupės ikimokyklinio ugdymo įstaigose, 896 priešmokyklinio ugdymo grupės bendrojo lavinimo m-lose.

Bendrojo lavinimo sistemą sudaro keturmetė pradinė (7–11 m. vaikams), trimetė žemesnioji (11–14 m.), dvimetė aukštesnioji (14–16 m.) pagr. m-los pakopos ir dvimetė vidurinė (16–18 m.) m-la (2 lentelė). Pradinis ugdymas apima mokyklą-darželį, pr. m-lą, pagr. m-lą (I–X klasės), vid. m-lą (I–XII klasės). Pagr. m-la gali būti šešiametė pagrindinė, dešimtmetė pagrindinė (kartu su pr. klasėmis) arba dvylikametė vidurinė (kartu su pradine ir dešimtmete m-la). Vid. ugdymas apima dvylikametę vidurinę (vykdo pr., pagr. ir vid. ugdymo programas), aštuonmetę vidurinę (vykdo pagr. ir vid. ugdymo programas), dvimetę vidurinę m-lą, g-ją (dažn. būna keturmetė IX–XII klasių mokiniams, t.p veikia g-jos su pr., pagr. ir vid. mokymo arba pagr. ir vid. mokymo programomis, dvylikametė arba dešimtmetė menų g-ja, dvimetė technologinė g-ja – autonomiškas profes. m-los padalinys) ir keturmetę profes. m-lą (į ją priimami ne jaunesni nei 14 m. mokiniai, baigę žemesniąją arba aukštesniąją pagr. m-los pakopą). Baigusieji bendrojo lavinimo m-lą ir siekiantys įgyti profesiją gali mokslus tęsti vienmetėje arba dvimetėje profes. m-loje (2007 iš viso buvo 80 profes. m-lų, 46 350 mokinių, 4900 pedagogų). 1993 pradėtos steigti jaunimo m-los, skirtos 12–16 m. jaunuoliams, turintiems mokymosi sunkumų ir mokymosi motyvacijos problemų. 2007 buvo 105 pr. m-los (24 590 mokinių), 582 pagr.

3 lent. **Bendrojo lavinimo mokyklų mokytojų skaičius 1990–2007***

Mokslo metai	Mokytojų skaičius (tūkst.)
1990/91	43,1
1995/96	48,2
2000/01	51,9
2003/04	49,5
2006/07	48,5

* mokslo metų pradžioje

4 lent. **Lietuvos valstybinės universitetinės aukštosios mokyklos 2007**

Aukštoji mokykla	Įkūrimo metai	Miestas
Kauno medicinos universitetas	1950	Kaunas
Kauno technologijos universitetas	1950	Kaunas
Klaipėdos universitetas	1991	Klaipėda
Lietuvos karo akademija	1994	Vilnius
Lietuvos kūno kultūros akademija	1945	Kaunas
Lietuvos muzikos ir teatro akademija	1949	Vilnius
Lietuvos veterinarijos akademija	1936	Kaunas
Lietuvos žemės ūkio akademija	1924	Dotnuva
Mykolo Romerio universitetas	1990	Vilnius
Šiaulių universitetas	1954	Šiauliai
Vilniaus dailės akademija	1951	Vilnius
Vilniaus Gedimino technikos universitetas	1969	Vilnius
Vilniaus pedagoginis universitetas	1935	Klaipėda
Vilniaus universitetas	1579	Vilnius
Vytauto Didžiojo universitetas	1922	Kaunas

5 lent. **Lietuvos privačios universitetinės aukštosios mokyklos 2007**

Aukštoji mokykla	Įkūrimo metai	Miestas
Europos humanitarinis universitetas	1992	Minskas, nuo 2005 Vilniuje
ISM Vadybos ir ekonomikos universitetas	1999	Vilnius ir Kaunas
Kauno kunigų seminarija (VDU padalinys)	1864	Kaunas
Lietuvos krikščioniškojo fondo aukštoji mokykla	2003	Klaipėda
Telšių kunigų seminarija	1927	Telšiai
Vilniaus šv. Juozapo kunigų seminarija	1582	Vilnius
Vilniaus verslo teisės akademija	2003	Vilnius
VU Tarptautinio verslo mokykla	1989	Vilnius

m-lų (120 445), 444 vid. m-los (302 300 mokinių), 132 g-jos (77 230), 21 jaunimo m-los (2100); mokytojų skaičius parodytas 3 lentelėje. 2005 veikė 64 lenkų, 55 rusų, 1 baltarusių ir 1 prancūzų bendrojo lavinimo m-la (iš viso 46 670 mokinių). Privačiose bendrojo lavinimo m-lose mokėsi 2330 mokinių (0,4% visų mokinių). Baigusieji vid. m-lą ir išlaikę brandos egzaminus į aukštąją m-lą priimami be stojamųjų egzaminų.

1991 pradėta labiau rūpintis specialiuoju vaikų ugdymu, jų socializacija ir integracija į visuomenę (SSRS okupacijos metais vaikai, kuriems buvo nustatytas vidutinis ir sunkus protinis atsilikimas, dažniausiai buvo laikomi nemokytini ir siunčiami į neįgaliųjų globos namus), įkurtos pirmosios ikimokyklinės įstaigos specialiųjų poreikių turintiems vaikams, kuriems būdingas vidutinio ir sunkaus laipsnio protinis atsilikimas, t.p. įkurtos neįgalių vaikų grupės darželiuose; šių vaikų poreikiams tenkinti įkurtos įv. tarnybos. 1998 priimtas Specialiojo ugdymo įstatymas, pagal kurį mokyklinio amžiaus (nuo 7 iki 18–20 m.) specialiųjų poreikių vaikai yra ugdomi namuose, ikimokyklinio ugdymo įstaigų bendrosiose arba spec. grupėse, spec. ugdymo centruose (vaikai nuo 3 m.), bendrojo lavinimo m-lų bendrosiose arba spec. klasėse, spec. m-lose. Į specialiąją m-lą vaikas siunčiamas tik tuo atveju, kai m-los psichologo, vaiką mokančio pedagogo, specialaus pedagogo korekcinė pagalba neduoda laukiamų rezultatų. Vaikai iš spec. m-los gali pereiti į bendrojo lavinimo m-lą. 2006 spec. m-lose mokėsi 11,7% specialiųjų poreikių turinčių vaikų, 88,3% – bendrojo lavinimo m-lų bendrosiose arba spec. klasėse.

1992 reformuotos suaugusiųjų švietimo institucijos, pradėta steigti suaugusiųjų švietimu, andragogų rengimu besirūpinantys padaliniai. 1992 Vilniuje įkurta Lietuvos suaugusiųjų švietimo asociacija, 1995 Vilniuje – Trečiojo amžiaus u-tas. Pagal 1991 Švietimo įstatymą ir 1997 Neformaliojo švietimo įstatymą suaugusiųjų mokymas yra formalusis (apima suaugusiųjų bendrojo lavinimo, profes. mokymo ir ugdymo bei aukštąsias m-las ir nuotolinius centrus) ir neformalusis (apima suaugusiųjų mokymo centrus, profes. mokymo m-las, mokytojų kvalifikacijos tobulinimo, nevyriausybinių org-jų institucijas). 2006 veikė 31 suaugusiųjų bendrojo lavinimo m-la ir mokymo centras, mokėsi 17 820 žmonių.

1991 priimtas Mokslo ir studijų įstatymas, reglamentuojantis mokslo institucijų ir aukštųjų m-lų veiklą. 1997 priimta Mokslo sričių, krypčių ir šakų klasifikacija. 1999 Lietuva prisidėjo prie Bolonijos deklaracijos, kuria siekiama sukurti bendrą Europos aukštojo mokslo erdvę. 1999 patvirtinta Bendroji studentų priėmimo į valstybines aukštąsias m-las sąlygų derinimo tvarka. 2000 priimtas Aukštojo mokslo įstatymas, pradėta povidurinio mokymo reforma: atsisakyta aukštesniojo mokslo, dauguma aukštesniųjų m-lų pertvarkytos į kolegijas (2007 veikė 1 privati aukštesnioji m-la). 2001 priimtas Naciona-

6 lent. **Valstybinės kolegijos 2007**

Kolegija	Įkūrimo metai	Miestas
Alytaus kolegija	2000	Alytus
Kauno kolegija	2000	Kaunas
Kauno miškų ir aplinkos inžinerijos kolegija	2002	Kaunas
Kauno technikos kolegija	2002	Kaunas
Klaipėdos kolegija	2001	Klaipėda
Klaipėdos verslo ir technologijų kolegija	2002	Klaipėda
Lietuvos jūreivystės kolegija	2001	Klaipėda
Marijampolės kolegija	2001	Marijampolė
Panevėžio kolegija	2002	Panevėžys
Religijos studijų kolegija	2002	Kaunas
Šiaulių kolegija	2002	Šiauliai
Utenos kolegija	2000	Utena
Vilniaus kolegija	2000	Vilnius
Vilniaus statybos ir dizaino kolegija	2002	Vilnius
Vilniaus technikos kolegija	2002	Vilnius
Žemaitijos kolegija	2002	Rietavas

7 lent. **Privačios kolegijos 2007**

Kolegija	Įkūrimo metai	Miestas
V. A. Graičiūno aukštoji mokykla	2002	Kaunas
Klaipėdos socialinių mokslų kolegija	2001	Klaipėda
Klaipėdos verslo kolegija	2001	Klaipėda
Kolpingo kolegija	2001	Kaunas
Šiaulių krašto vadybos, teisės ir kalbų kolegija	2002	Šiauliai
Šiaurės Lietuvos kolegija	2002	Šiauliai
Vakarų Lietuvos verslo kolegija	2001	Klaipėda
Vilniaus dizaino kolegija	2005	Vilnius
Vilniaus kooperacijos kolegija	2000	Vilnius
Vilniaus teisės ir verslo kolegija	2001	Vilnius
Vilniaus vadybos aukštoji mokykla	2000	Vilnius
Vilniaus verslo kolegija	2001	Vilnius

linis studijų krypčių klasifikatorius, reglamentuojantis kiekvienos studijų krypties, pagr. studijų turinį. Aukštosios m-los turi autonomiją, apimančią akademinę, administracinę, ūkio ir finansinę veiklą, grindžiamą savivaldos principais, akademine laisve. Jos gali nustatyti studijų tvarką, savo struktūrą, vidaus darbo tvarką, konkretų administracijos ir kt. tarnautojų skaičių, pasirinkti studijų, moksl. tyrimų, profesionaliosios meninės veiklos formas ir kryptį, teikti kvalifikacinius ir mokslo laipsnius bei pedagoginius vardus. Aukštosios m-los dalyvauja ES finansuojamose mokslo ir studijų programose (SOCRATES ERASMUS, LEONARDO DA VINCI ir kt.). Aukštasis mokslas iš dalies mokamas.

Nuo 1991 aukštosios m-los skirstomos į neuniversitetines (kolegijos) ir universitetines (u-tai, a-jos). Universitetinės studijos yra 3 pakopų: pirmoji – 4 m., antroji – 2–3 m., trečioji (doktorantūra, meno aspirantūra – 3–4 m.). Teisės, medicinos ir odontologijos studijos yra vientisos (apima 1 ir 2 pakopas.). 2007 veikė 15 valstybinių universitetinių aukštųjų m-lų (4 lent.), 7 privačios universitetinės aukštosios m-los (5 lent.), 16 valstybinių kolegijų (6 lent.), 12 privačių kolegijų (7 lent.). 2007 universitetinėse aukštosiose m-lose buvo 143 200 studentų, 9640 dėstytojų, neuniversitetinėse aukštosiose m-lose – 56 300 studentų, 3605 dėstytojai.

Lietuviškos mokyklos užsienyje

Pirmosios liet. m-los už Lietuvos ribų pradėtos steigti 19 a. pab.–20 a. pr., daugiausia JAV (pirmasis lietuvis, 1888 įsteigęs liet. m-lą Pulaski miestelyje, Viskonsino v-ja, buvo pranciškonas vienuolis A. Zaicas). Iki tol lietuviai emigrantai nusisamdydavo raštingą lietuvį, kuris juos mokė lietuvių, anglų kalbų, skaityti, rašyti, skaičiuoti. Stiprėjančios liet. parapijos pradėjo steigti parapines m-las, kuriose mokė liet. kalbos, skaityti, rašyti, tikybos (dažn. dėstė vargonininkai, klebonai, kiti raštingi žmonės). 1894–1907 JAV buvo įsteigta 10 parapinių m-lų. 20 a. pr. pradėjus kurtis liet. vienuolynams padaugėjo m-lų, buvo įsteigtos 2 aukštesniosios mergaičių m-los, vadinamos akademijomis (jose mokėsi ~200 lietuvaičių) ir 2 berniukų kolegijos. Veikė M. Petrausko ir A. Pociaus įsteigtos liet. muzikos m-los (kons-jos). 20 a. 3–4 dešimtmetyje veikė JAV lietuvių org-jų išlaikomos *Ateities žiedo* mokyklos. 1919 buvo 30, 1935 – 72 liet. m-los.

Po II pasaul. karo pirmosios liet. m-los 1945 pavasarį ir vasarą buvo steigiamos karo pabėgėlių stovyklose Vokietijoje (daugiausia) ir Austrijoje. Iš pradžių švietimu rūpinosi

Lietuvių sąjunga Vokietijoje, nuo 1946 prie Lietuvių tremtinių bendruomenės sudaryta Švietimo valdyba. M-lų darbas buvo organizuotas pagal nepriklausomos Lietuvos įstatymus, mokymo programas bei tradicijas, stengtasi puoselėti lituanistinius dalykus, raginta daugiau mokyti amatų ir profes. dalykų. 1945–46 buvo 71 vaikų darželis (2314 vaikų, 110 pedagogų), 112 pr. m-lų (4087 mokiniai, 327 mokytojai), 14 prog-jų (502; 143), 20 g-jų (2442; 455), 1 spec. m-la (81; 27), 1948–49 – 61 vaikų darželis (1935 vaikai, 115 pedagogų), 79 pr. m-los (3691 mokinys, 296 mokytojai), 11 prog-jų (354; 128), 26 g-jos (2504; 487), 5 spec. m-los (213; 60). 1950 Vokietijos lietuvių bendruomenė įsteigė Vasario 16 gimnaziją Diepholze, 1954 ji perkelta į Hüttenfeldą, nuo 1968 tapo atvira ir kitų šalių lietuviams.

Punsko S. Dariaus ir S. Girėno pagrindinė mokykla ir gimnazija (past. 2007)

Be pradinių ir vid. m-lų, Vokietijoje buvo įsteigta ir aukštesniųjų bei aukštųjų m-lų: Aukštieji technikos ir Aukštieji hidrometrijos ir hidrologijos akademiniai kursai Kemptene, Dailės ir amatų mokykla Freiburge, aukštesniosios technikos m-los Kirchheime, Schwäbisch Gmünde ir Augsburge, jūrininkų m-la Flensburge, gailestingųjų seserų m-los Schwäbisch Gmünde ir Dillingene, prekybos m-los Ravensburge ir Cellėje, trijų tautų – lietuvių, latvių, estų – Pabaltijo universitetas (įk. 1946 Hamburge, nuo 1947 veikė Pinneberge); 1947 u-te studijavo 440 liet. studentų, dėstė 65 liet. dėstytojai, iš jų – V. Manelis (1946–47 rektorius), J. Puzinas (1947–48), V. Stanka (1948–49), F. Bintakys (1949), V. Čepas, J. Čiurlys, Mykolas, Vaclovas ir Viktoras Biržiškos, S. Kairys, J. Krikščiūnas, V. Mačiūnas, B. Povilaitis, J. Šimoliūnas, J. Vengris ir kiti. 1945 Miunchene įkurtas UNRRA (Jungtinių Tautų pagalbos ir atkūrimo administracijos) u-tas (dėstė J. Gimbutas, S. Kolupaila, J. Šimoliūnas ir kt.); čia buvo įsteigtas Baltistikos skyrius (dėstė A. Salys, P. Skardžius). 1945 Vakarų valstybių kar. okup. valdžios įsakymu 10% visų Vokietijos u-tų studentų turėjo būti perkeltieji asmenys. 1947 įvairiuose V. Europos u-tuose (Austrijos, Italijos, Prancūzijos, Švedijos, Šveicarijos, daugiausia Vokietijos) studijavo ~2200 liet. studentų; iki 1950 Vakarų šalių u-tuose ~200 lietuvių apgynė disertacijas (F. Bintakys, V. Daugirdaitė-Sruogienė, J. Gimbutas, M. B. Gimbutienė, A. J. Greimas, P. Kaladė, B. Nemickas ir kt.). 1947 Nürtingene įkurta Lietuvių profesorių užsienyje sąjunga (100 narių; pirmininkas S. Dirmantas), kurios tikslas buvo kelti ir ugdyti lietuvių tautinę kultūrą, remti ir skatinti liet. mokslinę, meninę ir žurnalistinę veiklą. Vėliau šios s-gos dauguma profesorių persikėlė į JAV ir 1950 įkūrė Lietuvių profesorių draugiją Amerikoje.

1947 pradėjus uždarinėti karo pabėgėlių stovyklas, dauguma lietuvių iki 1950 persikėlė į JAV, kiti į Australiją, Kanadą ir kt. šalis. Nuo 1949 JAV lietuvių bendruomenės Švietimo taryba pradėjo steigti lituanistines mokyklas. 1950 įsteigta Čikagos aukštesnioji lituanistinė mokykla. Lituanistiniam švietimui organizuoti ir mokytojams rengti 1949 įsteigta Amerikos lietuvių mokytojų sąjunga Čikagoje. 1960 buvo 40 lietuviškų mokyklų (2689 mokiniai, 163 mokytojai), 1980 – 31 (1726; 262), 1990 – 26 (1135; 216), 2007 – 29 (1787; 247) lietuviškos mokyklos.

Atkūrus nepriklausomybę LR Vyriausybė ir užs. lietuvių bendruomenės siekia stiprinti užs. lietuvių ryšį su Lietuva, skatina juos mokytis liet. kalbos, puoselėti lietuvybę, rūpinasi lituanistiniu švietimu. 32 pasaulio šalyse veikė 177 lietuvių švietimo įstaigos (2007), iš jų – 170 lituanistinių m-lų, vaikų darželių, liet. kalbos ir etnokultūros fakultatyvų, kursų (iš viso mokėsi ~5660 mokinių), 7 bendrojo lavinimo m-los: Pelesos nevalstybinė bendrojo lavinimo m-la dėstomąja lietuvių k. (įk. 1992), Rimdžiūnų vid. m-la dėstomąja lietuvių k. (įk. 1996; abi Baltarusijoje), Rygos lietuvių vid. m-la (įk. 1991), Punsko Kovo 11 bendrojo lavinimo licėjus (įk. 1956), Punsko S. Dariaus ir S. Girėno pagr. m-la ir g-ja (įk. 1999), Seinų lietuvių *Žiburio* m-la (įk. 2005), Vasario 16 g-ja ir Maskvos J. Baltrušaičio lietuvių etninės kultūros bendrojo lavinimo m-la Nr. 1247 (įk. 1994); iš viso mokėsi 1338 mokiniai. LR švietimo m-ja ir Tautinių mažumų ir išeivijos dep-tas organi-

zuoja užs. lietuvių mokymą vid. internatinėje m-loje *Lietuvių namai* Vilniuje, kasmet rengia užs. lituanistinių m-lų mokytojų kvalifikacijos tobulinimo seminarus, mokinių konkursus ir olimpiadas, vaikų švietimo ir kultūrinio bendradarbiavimo stovyklas, aprūpina užsienio liet. m-las tautine atributika, liet. kalbos ir etnokultūrinio mokymo metodinėmis ir vaizdinėmis priemonėmis. Nuo 2003 Vilniaus Ozo vidurinė mokykla organizuoja X klasės, nuo 2006 – VIII–XII klasių mokymą nuotoliniu būdu; čia mokosi 220 mokinių iš Norvegijos, Airijos, Anglijos, Ispanijos, Belgijos, Gruzijos, Italijos ir kt. šalių. Pav.

L: M. Lukšienė *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. I pusėje* Kaunas 1970; *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai* Vilnius 1983; *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis: istorijos šaltinių antologija*: t. 1 *XIII–XVII a.* Vilnius 1994, t. 2 *XIX a. antroji pusė–XX a. pradžia* Kaunas 2002, t. 3 *1918–1940* Vilnius 1996; **J. Bielskis, P. Beresnevičius, I. Tkačiukienė** *Lietuviška mokykla svetur* Vilnius 1997; **K. Pečkus** *JAV lituanistinio švietimo ir lietuvių egzodo pedagogikos istorijos bruožai* Vilnius 1997.

AUKŠTOSIOS MOKYKLOS
(akademijos ir universitetai)

Kauno medicinos universitetas, KMU, valst. aukštoji mokykla. 5 f-tai (2008): Farmacijos, Medicinos, Odontologijos, Slaugos, Visuomenės sveikatos, 4 mokslo i-tai: Endokrinologijos, Kardiologijos (abu nuo 1991), Biomed. tyrimų, Psichofiziologijos ir reabilitacijos (abu nuo 1992), Tarptautinių ryšių ir studijų centras, b-ka, Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos muziejus (įk. 1985). mokomoji vaistinė ir odontologijos poliklinika, funkciniai akademiniai centrai. Vykdomos trijų pakopų – pagrindinių, vientisųjų, antrosios ir trečiosios – studijos; ikidiplominėse studijose vykdoma 15 studijų programų. 2007/2008 pagrindinių, vientisųjų ir antrosios pakopos studijų programose mokėsi 5010 studentų (294 iš užsienio), trečiosios pakopos studijų programose – 240 gydytojų internų, 542 rezidentų, 222 doktorantai, tęstinėse studijose – 6629 sveikatos priežiūtos specialistai. Dirbo 115 habilituotų daktarų, 755 daktarai. Dėstė (2008) 100 profesorių ir 161 docentas. Klinikinę veiklą (2008) vykdė KMU klinikos, kuriose veikė 34 profilinės klinikos su 39 stacionaro skyriais, 8 reanimacijos ir intensyviosios terapijos skyriai, 3 filialai (Romainių tuberkuliozės, Viršužiglio reabilitacijos ir Onkologijos ligoninės), konsultacinė poliklinika, laboratorijos, vaistinė ir kt. padaliniai. KMU klinikose 2008 dirbo 6330 darbuotojų (1323 gydytojai ir 2444 slaugos specialistai).

Įkurtas 1950 vietoj Kauno u-to Med. f-to. 1950–89 Kauno medicinos institutas (KMI), 1989–98 Kauno medicinos akademija (KMA), nuo 1998 KMU. Rektoriai: J. Kupčinskas (1950–53), Z. Januškevičius (1953–84), A. Praškevičius (1984–91), V. Grabauskas (1991–2002), R. Žaliūnas (nuo 2002).

Kauno technologijos universitetas, KTU, valst. aukštoji m-la. Viena didžiausių aukštųjų m-lų Lietuvoje, didžiausias techninis u-tas Baltijos šalyse. 2008 veikė 11 f-tų (Cheminės technologijos, Dizaino ir technologijų, Ekonomikos ir vadybos, Elektros ir valdymo inžinerijos, Fundamentaliųjų mokslų, Humanitarinių mokslų, Informatikos, Mechanikos ir mechatronikos, Socialinių mokslų, Statybos ir architektūros, Telekomunikacijų ir elektronikos), Tarpt. studijų centras (įk. 1991), Panevėžio i-tas (nuo 2001), 74 katedros (67 Kaune, 6 Panevėžyje), 22 fakultetų centrai, 71 laboratorija. 2007 buvo 18 500 studentų, 1500 dėstytojų (150 habil. daktarų, 700 daktarų; 150 profesorių, 438 docentai). 12 i-tų (Aplinkos inžinerijos, Aukštųjų technologijų plėtros, Biomedicininės inžinerijos, Energetikos technologijų, Europos, Gynybos technologijų, Informacinių technologijų plėtros, Medžiagų mokslo, Metrologijos, Prof. K. Baršausko ultragarso mokslo, Sintetinės chemijos, Technologinių sistemų diagnostikos), 6 fakultetų i-tai, 5 centrai. U-te vykdomos 36 bakalauro (pagrindinių), 57 magistrantūros, 10 specialiųjų profesinių studijų programų, rengiami 17 mokslo krypčių daktarai. Prie u-to veikia g-ja (įk. 1989), b-ka, muziejus (įk. 1965), leidykla. Meno

kolektyvai: tautinio meno ansamblis *Nemunas* (įk. 1949), akademinis choras *Jaunystė* (įk. 1926), sportinių šokių kolektyvas *Viesulas* (įk. 1963), folkloro ansamblis *Goštauta* (įk. 1986), KTU teatras (įk. 1948). Leidžia 11 tęstinių ir teminių mokslo žurnalų.

1950 reorganizavus Kauno u-tą Inžinerijos f-to pagrindu įkurtas Kauno politechnikos i-tas (1974–89 Kauno Antano Sniečkaus politechnikos i-tas). Iš pradžių turėjo 5 f-tus: Chemijos technologijos, Elektrotechnikos, Hidrotechnikos (nuo 1965 Santechnikos), Mechanikos ir statybos. 1956 įkurtas Vilniaus vakarinis skyrius (1960–61 Vilniaus vakarinis f-tas, 1961–69 Vilniaus filialas, 1969 tapo VISI), 1959 – Klaipėdos vakarinis (veikė iki 1991) ir Šiaulių vakarinis (veikė iki 1967) f-tai, 1961 – Panevėžio skyrius (1965–89 Panevėžio vakarinis f-tas, 1989–98 Panevėžio f-tas, 1998–2001 Panevėžio filialas). 1960–83 buvo pastatytas pastatų kompleksas. 1990 i-tas tapo Kauno technologijos u-tu.

Rektoriai: K. Baršauskas (1950–64), M. Martynaitis (1964–83), Vl. Domarkas (1983–92), K. Kriščiūnas (1992–2000), R. P. Bansevičius (2000–07), R. Šiaučiūnas (nuo 2007).

Klaipėdos universitetas, KU, valst. aukštoji m-la. 2008 veikė 7 f-tai (Gamtos ir mat. mokslų, Hum. mokslų, Jūrų technikos, Menų, Pedagogikos, Social. mokslų, Sveikatos mokslų), Jūreivystės ir Tęstinių studijų i-tai, 60 katedrų, 14 f-tų centrų. Yra dieninis, vakarinis ir neakivaizdinis skyriai. U-tui priklauso 5 MTI (Baltijos pajūrio ir aplinkos tyrimų, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos, Regioninės politikos ir planavimo, Jūrinio kraštovaizdžio mokslo, Mechatronikos mokslo). Moksl. tyrimų kryptys: gamtinės ir kult. aplinkos sisteminiai, kalbų, Lietuvos kultūros ir istorijos, jūrų transporto energetikos ir aplinkosaugos, Lietuvos ek., social. ir polit. potencialo tarpdisciplininiai, Baltijos jūros regiono, V. Lietuvos ir Mažosios Lietuvos kultūros, istorijos, archeologijos ir kult. antropologijos tyrimai, šiuolaikinių technologijų kūrimas ir diegimas, sudėtingų sistemų duomenų analizė ir mat. modeliavimas, V. Lietuvos meno ypatumai ir raidos perspektyvos, žmogaus tapsmas ir social. integracija, šiuolaikinių sociol. ir biomed. metodikų, technologijų kūrimas ir diegimas, tranzitinių vandens ekosistemų struktūra ir funkcionavimas, Lietuvos regionų formavimo politika ir kita. U-te vykdomos 62 bakalauro (pagrindinių), 46 magistrantūros, 3 specialiųjų profes. studijų programos, rengiami 3 mokslo krypčių daktarai. 2007 buvo 9240 studentų, 696 dėstytojų. Prie u-to veikia b-ka, muziejus, leidykla, bot. sodas (įk. 1993). Meno kolektyvai: sportinių šokių kolektyvas *Žuvėdra* (įk. 1965), ist. šokių ansamblis *Saltanda* (įk. 1986), šokių ansamblis *Vėtrungė* (įk. 1967), dainų ir šokių ansamblis *Vytinė* (įk. 1994), lėlių teatras (įk. 1992), bigbendas *Doudi Jazz Band* (įk. 1978), Klojimo teatras (įk. 1980). Nuo 1993 leidžiama *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, nuo 1997 *Tiltai* ir *Sociologija*, nuo 1999 *Jūra ir aplinka* bei kt. leidiniai.

Įk. 1991 KPI Klaipėdos vakarinio f-to (įk. 1959), ŠPI Klaipėdos Muzikos f-to (įk. 1971, nuo 1973 Lietuvos kons-jos Klaipėdos Teatro meno, Kultūros ir Ped. f-tai), ŠPI Klaipėdos ikimokyklinio auklėjimo f-to (įk. 1975) pagrindu. Iš pradžių turėjo 3 f-tus (Humanitarinių ir gamtos mokslų, Jūrų technikos ir Pedagogikos), nuo 1995 – 7 f-tus. Rektoriai: D. Švitra (1991–93), S. Vaitekūnas (1993–2002), V. Žulkus (nuo 2002).

Lietuvos karo akademija, LKA, valst. aukštoji m-la Vilniuje. Veikia Baziniai karininkų kursai (Taktikos, Kovinio aprūpinimo, Kovinės paramos, Vado ugdymo, Ginkluotės, Fiz. rengimo sekcijos) ir universitetinės (Hum. mokslų, Inž. vadybos, Politikos mokslų, Taikomųjų mokslų, Vadybos) katedros, Užs. kalbų i-tas, Vadų ir jaunesniųjų štabo karininkų kursai, Nuotolinio mokymo centras, Neakivaizdinis skyrius. 2008 buvo 263 kariūnai (iš jų 26 kariūnės), 47 dėstytojai (6 habil. dr., 20 daktarų; 9 profesoriai, 26 docentai). Turi Mokslo centrą (įk. 1994, 1997–98 Mokslo skyrius, 1998–2001 neveikė), kuriam priklauso Karo istorijos (turi skyrių Kaune) ir Strateginių tyrimų (abu įk. 2002) centrai, Redakcinį skyrių (įk. 1992), b-ką, Karo muziejų

(įk. 1999), Kariūnų ramovę. Meno kolektyvai: vyrų choras *Kariūnas* (įk. 1995), Karių teatras (įk. 2002), vokalinis ansamblis (įk. 1995), sportinių šokių kolektyvas. 2001 įrengta koplyčia. 1992–2006 išleido >250 vadovėlių, žodynų, žinynų, monografijų, mokomųjų, metodinių, moksl. konf-jų ir inform. leidinių, leidžia žrn. *Kariūnas* (nuo 1995), tęstinį moksl. leidinį *Karo archyvas* (1925–40 leido LR kariuomenės Vyriausiojo štabo Mokslo skyrius, 12 t., 1992–2005 išleista t. 13–20).

1992 reorganizavus Karininkų kursus (įk. 1990 Kaune; juose buvo perkvalifikuojami SSRS kariuomenėje tarnavusieji jaunieji atsargos karininkai) įkurta Krašto apsaugos m-la. Buvo mokoma 2 specialybių – motorizuotųjų šaulių ir pasienio apsaugos. Nuo 1994 a-ja, 1998 jai suteiktas liet. partizanų vado generolo J. Žemaičio vardas. Viršininkai: A. Vaitkaitis (1992), J. Andriškevičius (1992–93), Z. Kulys (1993–2002), A. Vaičeliūnas (2002–03), A. Vyšniauskas (2003–05), A. Balčiūnas (nuo 2005).

Lietuvos kūno kultūros akademija, LKKA, valst. universitetinė aukštoji m-la Kaune. Rengia kūno kultūros, sporto, kineziterapijos, taikomosios kūno kultūros, sveikatos ir fiz. aktyvumo, sporto ir turizmo vadybos specialistus, socialinius pedagogus. 2008 veikė 3 f-tai (Sporto edukologijos, Sporto biomedicinos, Rekreacijos ir sporto vadybos), 16 katedrų, 5 laboratorijos, Neakivaizdinių bei Tęstinių studijų centrai. 2007 mokėsi 2532 studentai, dirbo 209 dėstytojai (9 profesoriai, 52 docentai). 1992 įsteigta edukologijos, 1993 – biol. doktorantūra. Moksl. darbo kryptys: kūno kultūros, sporto istorija ir terminologija, žmogaus kūno kultūra, fiz. aktyvumas ir sveikata, neįgaliųjų reabilitacija ir taikomoji fiz. veikla, sporto fiziologija, judesių valdymas, sportininkų ir komandų rengimo modeliavimas ir kita. Yra b-ka, uždari plaukimo, irklavimo, baidarių ir kanojų irklavimo baseinai, lengvosios atletikos mokomoji bazė, bokso, gimnastikos, fechtavimo, imtynių, sunkumų kilnojimo, žaidimų, aerobikos salės. Nuo 1998 leidžiamas periodinis mokslo žrn. *Ugdymas. Kūno kultūra. Sportas* (1968–96 žrn. *Kūno kultūra*).

LKKA ištakos – 1934 įsteigti Aukštieji kūno kultūros kursai Kaune. 1945 įkurtas Lietuvos valstybinis kūno kultūros i-tas (nuo 1990 Lietuvos kūno kultūros i-tas, nuo 1999 Lietuvos kūno kultūros a-ja). Rektoriai (iki 1962 direktoriai): laikini – A. Šimanas (1945–46), J. Uloza (1946), A. Čepas (1946), G. Alachverdovas (1946–1947), nuolatiniai – E. Sizis (1947–51), J. Palaima (1954–61), A. Gudanovičius (1951–54 ir 1961–78), S. Stonkus (1978–1990), V. Jasiūnas (1990–92), K. Miškinis (1995–2001), A. Skurvydas (1992–95 ir nuo 2001).

Stanislovas Stonkus

Lietuvos muzikos ir teatro akademija, LMTA, valst. aukštoji universitetinė m-la Vilniuje. 2008 veikė 4 f-tai: Fortepijono ir muzikologijos, Instrumentinės ir chorinės muzikos, Teatro ir kino bei Kauno f-tas (nuo 1989). Rengia muz. atlikėjus, kompozitorius, muzikologus, teatrologus, pedagogus, kino, teatro, TV specialistus, meno vadybininkus. Studijos yra 3 pakopų. Įgyjama menų (muzikos, teatro), muzikologijos ar teatrologijos bakalauro (I pakopa), magistro (II pakopa) laipsnis bei profesinė kvalifikacija (atlikėjo, mokytojo, aktoriaus, režisieriaus, operatoriaus, vadybininko). III pakopa – meno aspirantūra (2 metai; nuo 1982) ar doktorantūra (4 metai; nuo 1993); įgyjamas meno licenciato arba hum. mokslų (muzikologijos ar teatrologijos) daktaro laipsnis. 2007 Vilniuje mokėsi 927, Kaune – 182 studentai; dirbo 422 pedagogai (52 profesoriai, 124 docentai; 4 habil. daktarai, 56 daktarai), 6 mokslo darbuotojai (5 daktarai). Veikia 30 katedrų (7 Kaune), Kūno kultūros centras (Vilniuje), Muzikologijos i-tas (nuo 1993 Vilniuje; turi Muzikos teorijos, istorijos, pedagogikos ir Etnomuzikologijos skyrius, pastarajame sukaupta >100 000 muz. folkloro kūrinių). Veikia 2 b-kos, Garso ir vaizdo (~35 000 muzikos įrašų) bei interneto centras, Studijų, Tarptautinių ryšių, Doktorantūros ir meno aspirantūros, Koncertų ir praktikos, Leidybos skyriai, Mokomasis teatras, Operos, Mokomoji kino studijos, Eksperimentinė liaudies muzikos instrumentų laboratorija, Elektroninės muzikos studija, Foniatrijos

kabinetas, Muzikos terminų k-ja, muziejus, vaikų muzikos m-la studija. Nuo 2000 a-ja leidžia mokslo leidinį *Lietuvos muzikologija* (t. 1–2 su Kultūros ir meno i-tu; sud. G. Daunoravičienė).

Meno kolektyvai: mišrus choras (įk. 1949), simfoninis, liaudies muz. instrumentų (abu įk. 1953), pučiamųjų (įk. 1961), akordeonų (įk. 1967), kamerinis (įk. 1971), džiazo (įk. 1993) orkestrai.

1949 vietoj Kauno (veikė 1933–43 ir 1944–1949) ir Vilniaus (veikė 1945–49) kons-jų įkurta LSSR valst. kons-ja (1963–64 LSSR valstybinis meno i-tas), 1990–92 Lietuvos valst. kons-ja, 1992–2004 Lietuvos muzikos a-ja); dab. pavadinimas nuo 2004. 1975–95 veikė Klaipėdos f-tai. Rektoriai: J. Karnavičius (1949–83), V. Laurušas (1983–94), J. Antanavičius (1994–2005), E. Gabnys (nuo 2005).

Lietuvos veterinarijos akademija, LVA, valst. aukštoji universitetinė m-la Kaune. 2 f-tai: Veterinarijos ir Gyvulininkystės technologijos, 12 mokslo centrų ir laboratorijų, Stambiųjų gyvulių klinika, L. Kriaučeliūno smulkiųjų gyvūnų klinika, Praktinio mokymo ir bandymų, Tęstinio mokymo centrai, b-ka. A-jai priklauso Gyvulininkystės ir Veterinarijos i-tai. 11 katedrų. 2008 mokėsi 1709 studentai (1308 mokosi dieninėse studijose, 401 – neakivaizdinėse studijose), dirbo 120 dėstytojų (8 habil. daktarai ir 87 daktarai; 11 profesorių, 36 docentai). Pagal 5 studijų programas rengiami bakalaurai, magistrai, daktarai. A-joje tiriama: gyvūnų fiziol. ir patologiniai procesai, neužkrečiamosios ir užkrečiamosios ligos, jų prevencija, gyvūninės žaliavos ir produktai, maisto saugos priemonės, gyvūnų produktyvumo mechanizmai, biotechnologijos, ekologinės ir gyvūnų gerovės priemonės gyvulininkystės plėtrai, produkcijos kokybei ir maisto saugai gerinti. Leidžiamas tęstinis leidinys *Veterinarija ir zootechnika*, laikr. *Gyvulininkystės specialistas*. Meno kolektyvai: liaudies šokių kolektyvas *Džigūnas* (įk. 1946), folkloro ansamblis *Kupolė* (įk. 1983), mišrus choras *Juventus* (įk. 2004).

A-ja įk. 1936 prie Veterinarinės bakteriologijos i-to; iki 1946 a-joje veikė Serologijos i-tas. Rektoriai: S. Jankauskas (1938–1940), J. Nainys (1940–41), J. Motiejūnas (1941–44), J. Žemaitis (1944–47), J. Čygas (1947–59), J. Šulskis (1959–76), R. Karazija (1976–92), V. Bižokas (1992–2003), H. Žilinskas (nuo 2003). *Albina Aniulienė*

Lietuvos žemės ūkio universitetas, LŽŪU, valst. aukštoji m-la. Yra Akademijos miestelyje (Kauno rj. s-bė). 5 f-tai: Agronomijos, Ekonomikos ir vadybos, Miškų, Vandens ūkio ir žemėtvarkos ir Žemės ūkio inžinerijos. U-tas turi Aplinkos, Kaimo kultūros ir Fundamentinių mokslų studijų i-tus, 32 katedras, 8 laboratorijas, Bandymų stotį, Ž.ū. mokslo ir technologijų parką, Agroekologijos, Geografinių informacinių sistemų mokymo ir mokslo bei Dvasinio ugdymo centrus. Yra b-ka, muziejai, mokomasis ūkis, pomologijos sodas. Prie u-to veikia Vandens ūkio ir Ž.ū. inžinerijos i-tai (nuo 2002). 2008 mokėsi ~7300 studentų, dirbo 443 dėstytojai (63 habil. daktarai ir profesoriai, 291 daktaras ir docentas). Pagal 35 studijų programas rengiami 3 mokslo krypčių – biomed., technol. ir social. mokslų – bakalaurai, magistrai, daktarai. U-te tiriama: aplinkos (oro, vandens, dirvožemio, ekosistemų), ž.ū. produkcijos laikymo ir kokybės vertinimo metodologija; ž.ū. augalų auginimo *in vitro* technologijos, augalų veislės ir jų genetinis potencialas; biotechnologijų energetiniai procesai; kaimo plėtros metodologinis pagrindimas; žemės, vandens ir miško ūkio technologijos. Leidžiami mokslo darbų rinkiniai: *Vagos*, *Baltic Rural Development*. Meno kolektyvai: liaudies choras *Daina* (įk. 1922), liaudies teatras *Jovaras* (įk. 1950), tautinių šokių ansamblis *Sėja* ir kaimo kapela *Ūkininkas* (įk. 1945); sporto klubas *Pilėnai* (įk. 1929).

1924 Dotnuvos ž.ū. technikumo rūmuose įkurta Ž.ū. a-ja. Veikė Agronomijos ir Miškininkystės skyriai, nuo 1930 – ir Namų ūkio sekcija. 1940–41 veikė 3 f-tai (Agronomijos, Miškininkystės ir Namų ūkio). 1944 a-ja vėl pradėjo veikti, nuo 1946 Lietuvos žemės ūkio a-ja, 1947 perkelta į Kau-

ną, 1964 – į Noreikiškes. 1996 akademija tapo universitetu. Rektoriai: P. Matulionis (1924–28), J. Tonkūnas (1928–34), V. Vilkaitis (1934–40), J. Kriščiūnas (1940–41 ir 1944–45), B. Vitkus (1941–44), M. Mickis (1945–53), J. Tatoris (1953–57), Jonas Bulavas (1957–62), Z. Urbonas (1962–75), J. Dromantas (1975–89), R. Urbonas (1989–1994), A. Kusta (1994–2004), R. Deltuvas (nuo 2004). *Algirdas Motuzas*

Mykolo Romerio universitetas, MRU, valst. aukštoji m-la Vilniuje. Viena didžiausių aukštųjų m-lų Lietuvoje. 2008 veikė 6 f-tai (Ekonomikos ir finansų valdymo, Socialinės politikos, Strateginio valdymo ir politikos, Teisės, Viešojo administravimo, Viešojo saugumo), Teismo medicinos institutas, 41 katedra, 8 centrai. 2008 mokėsi 18 413 studentų, dirbo 802 dėstytojai ir mokslo darbuotojai. U-te vykdomos 64 studijų programos: 10 bakalauro (pagrindinių), 1 neuniversitetinė, 35 magistrantūros studijų programos, 18 magistrantūros specializacijų, rengiami 5 mokslo krypčių daktarai. U-te plėtojamos šios mokslo kryptys: ekonomika, teisė, vadyba ir administravimas, psichologija, sociologija. Prie u-to veikia b-ka, meno kolektyvai (mišrus choras, lengvosios muzikos orkestras *Big Bendas*, pop vokalinė grupė, folklorinis ansamblis, sportinių šokių studija *Bolero*). Leidžiami 3 tęstiniai ir teminiai mokslo žurnalai.

2000 įkurtas Lietuvos teisės u-tas, nuo 2004 – Mykolo Romerio u-tas.

Rektorius A. Pumputis (nuo 2000).

Šiaulių universitetas, ŠU, valst. aukštoji m-la. 2008 buvo 9 f-tai: Edukologijos, Gamtos mokslų, Humanitarinis, Matematikos ir informatikos, Menų, Social. gerovės ir nėgalės studijų, Social. mokslų, Technologijos. Veikia Lyčių studijų ir Tęstinių studijų i-tai, 11 moksl. centrų: Biol. tyrimų, Biomed. inžinerijos, Edukacinių tyrimų, Energetikos ir ekologiškai švarių technologijų, Fizikinių procesų modeliavimo, Gamtamokslinio ugdymo tyrimų, Menotyros, Social. tyrimų, Spec. ugdymo, Technol. bandymų, Visuomenės sveikatos. ~12 000 studentų, ~550 dėstytojų (2007). Veikia b-ka, u-to, zoologijos muziejai, botanikos sodas, Meno kolektyvai: liaudiškos muzikos ansamblis *Saulė* (įk. 1972), merginų chorai *Pavasaris* (įk. 1959) ir *Littera* (įk. 1991), kamerinis orkestras (įk. 1994), mišrus choras *Studium* (įk. 1974), styginių instrumentų ansamblis (įk. 1998), folkloro studija *Dolija* (įk. 1996), akordeonisčių ansamblis (įk. 1997). Leidžia laikr. *Šiaulių universitetas* (nuo 1997), *Parkas* (nuo 2003) ir kitus mokslo leidinius.

1948 įkurtas Mokytojų i-tas, 1954–97 – Šiaulių pedagoginis i-tas (1962–89 – Šiaulių Kazio Preikšo ped. i-tas). 1959–97 veikė Kauno technologijos u-to Šiaulių politechnikos f-tas. 1997 reorganizavus šį f-tą ir Šiaulių pedagoginį i-tą įkurtas Šiaulių u-tas.

Rektoriai: V. Germanas (1948–57), K. Žukauskas (1957–67), J. Vaitkevičius (1967–1975), V. Bendikas (1975–91), A. Gudavičius (1991–97), V. Laurutis (1997–2007), V. Lauruška (nuo 2007).

Vilniaus dailės akademija, VDA, valst. aukštoji m-la. 2008 veikė 5 f-tai: 3 f-tai Vilniuje – Vizualiojo ir taikomojo meno (Tapybos, Skulptūros, Grafikos, Keramikos, Piešimo, Tekstilės, Monumentaliosios tapybos ir scenografijos, Fotografijos ir medijos meno katedros), Archit-ros ir dizaino (Architektūros, Interjero dizaino, Dizaino, Kostiumo dizaino, Klaipėdoje – Vizualinio dizaino ir Dailės pagrindų katedros), Hum. ir social. mokslų (Dailės istorijos ir teorijos, UNESCO kultūros vadybos ir kultūros politikos, Paminklotvarkos katedros, Dailės edukacijos ir Kalbų mokymo centrai, Dailėtyros i-tas, Doktorantūros ir meno aspirantūros centras) ir Kauno (Architektūros, Vizualaus meno, Dizaino, Grafikos, Tekstilės, Keramikos, Stiklo, Humanitarinių mokslų katedros) bei Telšių (Metalo plastikos, Dizaino, Dailės pagrindų ir teorijos katedros) dailės f-tai. A-jai priklauso Kauno dailės i-tas. A-ja turi b-ką, muziejų, leidyklą, spaustuvę, dailės galeriją *Akademija*, juvelyrikos galeriją *Argentum*, Tekstilės galeriją, Anastazijos ir Antano Tamošaičių galeriją *Židinys,*

Dizaino inovacijų centrą. 2008 mokėsi 1983 studentai, dirbo 235 dėstytojai (49 profesoriai, 115 docentų; 1 habil. daktaras, 48 daktarai). 3 pakopų studijos: pagrindinės (bakalauro), aukštosios (magistro), meno aspirantūros, doktorantūros.

Kildinama iš vad. Vilniaus meno m-los – prie VU (LDK vyriausiosios m-los) veikusių Archit-ros (1793–1832), Tapybos (1797–1832), Skulptūros (1803–26) ir Raižybos (1805–32) katedrų. 1940 įkurta Vilniaus dailės m-la (nuo 1941 Vilniaus dailės a-ja) vietoj VU (Stepono Batoro u-to) Dailės f-to (veikusio 1919–39); dir. V. Vizgirda (1941–1943). 1944 perorganizuota į Vilniaus dailės i-tą su Tapybos, Grafikos ir Skulptūros skyriais (1945 įsteigtas Architektūros skyrius). 1951 i-tą sujungus su Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės i-tu įsteigtas LSSR valst. dailės i-tas; 1990 jam grąžintas VDA vardas. 1991 vietoj VDA Kauno pramoninės dailės f-to įkurtas Kauno dailės i-tas, 2002 jis tapo VDA padaliniu. 1994 įkurtas Dailėtyros i-tas. Rektoriai: M. Bulaka (1945), V. Jurkūnas (1945–53), V. Mackevičius (1953–74), V. Gečas (1974–88), V. Brėdikis (1988–94), A. Šaltenis (1994–2004), A. Butrimas (nuo 2004). *Helmutas Šabasevičius*

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, VGTU, valst. aukštoji m-la. Viena didžiausių aukštųjų m-lų Lietuvoje. 2008 veikė 8 f-tai (Aplinkos inžinerijos, Architektūros, Elektronikos, Fundamentinių mokslų, Mechanikos, Statybos, Transporto inžinerijos, Verslo vadybos), 2 i-tai (A. Gustaičio aviacijos, Humanitarinis), 3 studijų centrai (Tarptautinių studijų centras, Kalbų ir Kokybės vadybos), 59 katedros, 16 laboratorijų. Yra 8 MTI, 5 mokslo centrai. 2007/08 mokėsi 15 000 studentų, dirbo 962 dėstytojai (115 profesorių ir habil. daktarų, 506 daktarai ir docentai). U-te vykdomos 40 bakalauro (pagrindinių), 43 magistrantūros ir 5 specialiųjų profesinių studijų programos, rengiami 15 mokslo krypčių daktarai. U-tas turi b-ką, Skaičiavimo centrą, leidyklą *Technika*, knygyną, VGTU istorijos muziejų. Meno kolektyvai: tautinių šokių kolektyvas *Vingis* (įk.1962), choras *Gabija* (įk. 1964), liaudies dainų klubas *Raskila* (įk. 1970), teatro studija *Palėpė* (įk. 1999). Leidžia 13 tęstinių mokslo žurnalų, nuo 1973 – laikr. *Inžinerija*.

1956 įsteigtas KPI Vilniaus vakarinis skyrius, 1960 reorganizuotas į KPI Vilniaus vakarinį f-tą, 1961 – į KPI Vilniaus filialą su 2 skyriais (dieniniu ir vakariniu), 1969 – į Vilniaus inžinerinį statybos i-tą, 1990 – į Vilniaus technikos u-tą. 1996 u-tui suteiktas Ldk Gedimino vardas. 1968–85 pastatytas pastatų kompleksas.

Rektoriai: A. Čyras (1969–90), E. K. Zavadskas (1990–2002), R. Ginevičius (nuo 2002).

Vilniaus pedagoginis universitetas, VPU, valst. aukštoji m-la. 2008 veikė 10 f-tų (Fizikos ir technologijos, Gamtos mokslų, Istorijos, Lituanistikos, Matematikos ir informatikos, Pedagogikos ir psichologijos, Slavistikos, Social. mokslų, Užs. kalbų, Sporto ir sveikatos), 3 i-tai (Kultūros ir meno edukologijos, Profes. kompetencijų tobulinimo, Social. komunikacijos), 52 katedros. 2008 mokėsi ~13 000 studentų, dirbo 593 dėstytojai (86 profesoriai ir habil. daktarai, 334 daktarai ir docentai). Veikia Audiovizualinės technikos, Kultūros, Sporto centrai. Yra Agrobiologinė stotis, b-ka, leidykla (įk. 1992). Meno kolektyvai: dainų ir šokių ansamblis *Šviesa* (įk. 1954), akad. mišrus choras *Ave vita* (įk. 1935), styginis kamerinis ansamblis *Credo* (įk. 1994), modernaus šokio studija (įk. 1974), dramos studija *Kibiras* (įk. 1997). Leidžia žrn. *Istorija* (nuo 1958), *Pedagogika* (nuo 1962, iki 1980 *Pedagogika ir psichologija*), *Ugdymo psichologija* (nuo 1998), *Žmogus ir žodis*, *Socialinis ugdymas* (abu nuo 1999), monografijas ir kt. leidinius.

1935 Klaipėdoje įkurtas Respublikos ped. i-tas, 1939–43 veikė Vilniaus valst. ped. i-tas, nuo 1992 – Vilniaus ped. u-tas. Rektoriai: V. Soblys (1935–37), M. Mačernis (1937–40), J. Laužikas (1940–41 ir 1945–46), A. Liaugminas (1941–43), J. Alekna (1944), P. Brazdžiūnas (1944–45), A. Šurkus (1946–47), A. Jucys (1947–48), J. Šalkauskas (1948–50), M. Ročka (1951–1955), J. Mickevičius (1955–60), V. Uogintas (1960–79), J. Aničas (1979–89), S. Razma (1989–93), A. Pakerys (1993–2003), A. Gaižutis (nuo 2003).

Vilniaus universitetas, VU, seniausia ir didžiausia Lietuvos aukštoji m-la. Rengia hum., social., fizikinių, biomed. ir technol. mokslų specialistus. 2008 veikė 12 f-tų (Chemijos, Ekonomikos, Filologijos, Filososfijos, Fizikos, Gamtos mokslų, Istorijos, Kauno humanitarinis, Komunikacijos, Matematikos ir informatikos, Medicinos, Teisės), f-tų lygio padaliniai – Tarptautinių santykių ir politikos mokslų i-tas bei Užsienio kalbų i-tas. Turi 10 studijų ir tyrimų centrų (Aplinkos studijų, A. J. Greimo semiotinių studijų ir tyrimų, Informacinių technologijų taikymo, Kultūros, Lyčių studijų, Orientalistikos, Religijos studijų ir tyrimų, Sveikatos ir sporto, Tarptautinių žinių ekonomikos ir žinių vadybos,Vilniaus nuotolinių studijų), Ekologijos, Eksperimentinės ir klinikinės medicinos, Imunologijos, Onkologijos, Fizikos ir astronomijos i-tus. 2007/08 mokėsi 23 650 studentų, dirbo 2870 dėstytojų (206 habil. daktarai; 174 profesoriai, 547 docentai). Veikia seniausia Lietuvoje b-ka (įk. 1570), viena seniausių Europoje astronomijos observatorija (įk. 1753), Botanikos sodas (turi filialus Kairėnuose ir Vingio parke). Yra VU Tarptautinio verslo m-los, Studijų užsienyje informacijos, Strateginių studijų, Europos integracijos studijų centrų, Nacionalinės plėtros i-to, VU teisės klinikos, VU ligoninės Santariškių klinikos, VU ligoninės Žalgirio klinikos, VU vaikų ligoninės, Visorių informacinių technologijų parko, VU leidyklos ir kt. įstaigų steigėjas. Leidžia 29 tęstinius mokslo darbus. Meno kolektyvai: Dainų ir šokių ansamblis (įk. 1944), Kiemo teatras (įk. 1954), mišrus choras

Lent. **Vilniaus universiteto rektoriai**

	Metai		Metai		Metai
P. Skarga	1579–82*	B. Rogalskis	1672–75	J. Jankovskis	1769–72
	1579–80 vice-	P. Bochenas	1675–78	A. Skorulskis	1772–74
	rektorius **	A. Ribskis	1678–81 ir	J. Chevalier	1779–80
P. Bokša	1600–02		1691–94	M. Počobutas	1780–99
	1582–84 vice-	W. Rudzinskis	1681–82	H. Stroynowskis	1799–1806
	rektorius	P. Kitnowskis	1682–83	J. Sniadeckis	1807–15
G. Alabijanas	1584–92		1682–83 vice-	J. Lobenveinas	1815–17 ėjo
F. Bartschas	1592–95		rektorius		rektoriaus
L. Krakeris	1595–1600	M. Mazoveckis	1683–84		pareigas
A. Brokas	1602–05	P. Kucevičius	1688–91	S. Malevskis	1817–22
M. Ortizas	1605–09	B. Dankvartas	1694–97	J. Tvardovskis	1823–24
S. Vlošekas	1609–11	(Danquartas)		V. Pelikanas	1824–32
S. Niklevičius	1611–14 ir	K. Losievskis	1697–1701	M. Siedleckis	1919–21
	1625–29	J. Hladovickis	1701–04	W. Staniewizcius	1921–22
M. Salpa	1614–18	M. Godebskis	1704–05 vice-	A. Parczewskis	1922–24
	1614–15 vice-		rektorius	W. Dziewulskis	1924–25
	rektorius	T. Arentas	1704–10,	M. Zdziechowskis	1925–27
J. Gruževskis	1618–25 ir		1716–20 ir	S Pigońis	1927–28
	1641–43		1721–24	Cz. Falkowskis	1928–30
P. Frisius	1629–32	M. Karskis	1710–13	A. Januszkiewiczius	1930–32
S. Ugnievskis	1632–38	K. Limontas	1713–16	K. Opoczińskis	1932–33
M. Šmelingas	1638–41	K. Goršvila	1720–21	W. Staniewiczius	1933–36 ir
B. Soksas (de Soxo)	1643–46	S. Sokulskis	1724–27 ir		1937
W. Cieciszewskis	1646–49		1731–35	W. Jakowickis	1936–37
J. Rivockis	1649–50	V. A. Daukša	1727–31 ir	A. Wójcickis	1937–39
G. Šionhofas	1650–53		1741–45	S. Ehrenkreutzas	1939
A. Kojalavičius-	1653–55	K. Bartoldas	1735–38	M. Biržiška	1940–43
Vijūkas		J. Sadovskis	1738–41	K. Bieliukas	1944–46
Ž. Liauksminas	1655–57 vice-	F. Rościszewskis	1745–52	Z. Žemaitis	1946–48
	rektorius	J. Juraha Giedraitis	1752–55	J. Bučas	1948–56
K. Kojalavičius-	1657–62	M. Brzozowskis	1755–59	J. Bulavas	1956–58
Vijūkas	1657–59 vice-	S. Haslovskis	1759–60 vice-	J. Kubilius	1958–90
	rektorius		rektorius	R. Pavilionis	1990–2000
M. Ginkevičius	1662–63	I. Žaba	1760–63 ir	B. Juodka	nuo 2002
D. Butvilas	1663–66		1774–79		(2001–02 ėjo
A. Valavičius	1666–69	K. Vazgirdas	1763–66		rektoriaus
S. Tupikas	1669–72	K. Pšecišsevskis	1766–69		pareigas)

* laikomas pirmuoju universiteto rektoriumi, nors iki 1579 07 31 rektorius buvo Vilniaus kolegijos rektorius J. Wujekas
** vicerektorius ėjo rektoriaus pareigas jam ilgesnį laiką išvykus iš Vilniaus arba mirus

(įk.1940), merginų choras *Virgo* (įk. 1980), folklorinis ansamblis *Ratilio* (įk. 1968), liaudies kapela *Jaunimėlis* (įk. 1971), instrumentinis orkestras *Oktava* (įk. 1950).

1569 Vilniaus vysk. V. Protasevičiaus kvietimu į Lietuvą atvykę jėzuitai 1570 įkūrė Vilniaus jėzuitų kolegiją. 1579 04 01 Lenkijos karalius ir Ldk Steponas Batoras suteikė privilegiją ir 1579 10 30 popiežius Grigalius XIII išleido bulę, patvirtinančią Vilniaus kolegijos reorganizavimą į Vilniaus Jėzaus draugijos akademiją ir universitetą (lot. *Academia et Universitas Vilnensis Societatis Jesu*). Iš pradžių u-tą sudarė kolegija (parengiamasis skyrius) ir 2 f-tai (Filosofijos ir Teologijos). U-tas turėjo spaustuvę (veikė 1586–1805). Panaikinus jėzuitų ordiną Seimo nutarimu 1773 ATR įkurta Edukacinė komisija perėmė tvarkyti u-tą. 1781 jis pavadintas LDK vyriausiąja mokykla (lot. *Schola Princeps Magni Ducatus Lithuaniae*). 1780 įsteigtas Medicinos f-tas. 1783 nustota dėstyti filosofiją, Filosofijos, Teologijos ir Teisės f-tai reorganizuoti į 2 kolegijas: Fizinių mokslų ir Moralinių mokslų. 1783 prie m-los įkurta Mokytojų seminarija. 1795 Lietuvą (be Užnemunės) prijungus prie RI, LDK vyriausioji m-la 1797 buvo pertvarkyta ir pavadinta Vilniaus vyriausiąja mokykla. Vietoj kolegijų buvo sudaryti 3 f-tai (Moralinių, Fizinių ir Medicinos mokslų). 1803 Rusijos imp. Aleksandro I aktu m-la pavadinta Vilniaus imperatoriškuoju u-tu. Po 1830–31 sukilimo 1832 Rusijos imp. Nikolajaus I aktu u-tas uždarytas (liko Med. f-tas, pertvarkytas į Vilniaus medicinos-chirurgijos akademiją, veikė iki 1842, ir Teologijos f-tas, pertvarkytas į Vilniaus dvasinę akademiją, 1842 perkelta į Sankt Peterburgą). Po 1842 Lietuvoje neliko aukštosios m-los. 1919 Lenkijos okup. valdžia atkūrė u-tą ir pavadino jį Stepono Batoro u-tu (*Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie*); veikė 6 f-tai (Hum. mokslų, Teologijos, Teisės ir visuom. mokslų, Matematikos ir gamtos, Medicinos, Dailės). Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą 1939 vietoj šio lenkiško u-to buvo suorganizuotas lietuviškas VU. 1940 iš VDU į VU atkelti Humanitarinių mokslų ir Teisės f-tai. 1940–41 veikė 4 f-tai (Humanitarinių mokslų, teisės, Ekonomikos, Matematikos ir Gamtos). 1943 Vokietijos okup. valdžia u-tą uždarė. 1944 u-tas atkurtas ir pavadintas Vilniaus valst. u-tu, nuo 1955 Vilniaus valstybinis V. Kapsuko u-tas, nuo 1990 – Vilniaus u-tas. U-to rektoriai nurodyti lentelėje 525 puslapyje.

Vytauto Didžiojo universitetas, VDU, valst. aukštoji m-la. 2008 veikė 6 f-tai (Ekonomikos ir vadybos, Gamtos mokslų, Hum. mokslų, Informatikos, Kat. teologijos, Social. mokslų) ir 4 i-tai (Menų, Politikos mokslų ir diplomatijos, Social. darbo, Teisės). Veikia 24 bakalauro, 45 magistrantūros ir 11 tęstinių studijų programų, t.p. spec. profes., vientisosios teisės studijos, 17 mokslo krypčių doktorantūra. Mokėsi ~9000 studentų, dirbo ~550 dėstytojų (52 profesoriai, 123 docentai; 37 habil. daktarai, 52 daktarai). Veikia 12 mokslo centrų: Česlovo Milošo slavistikos, Nuotolinių studijų, Europos studijų, Išeivijos studijų, Japonistikos studijų, Karo istorijos, Letonikos, Menų, Sporto, Studijų kokybės, Tęstinių studijų, Užs. kalbų. U-tui priklauso Kauno botanikos sodas, turi b-ką, leidyklą, S. ir S. Lozoraičių, Č. Milošo muziejus. Meno kolektyvai: akademinis studentų teatras (įk. 2006), folkloro ansamblis *Linago* (įk. 1991), tautinių šokių ansamblis *Žilvitis* (įk. 1997), kamerinis merginų choras (įk. 1988). 14 akad. klubų. Leidžia laikr. *Universitas Vytauti Magni* (nuo 1994), *Sparnai* (nuo 2007), moksl. leidinius.

1922 reorganizavus Aukštuosius kursus (įk. 1920) įkurtas Lietuvos u-tas, nuo 1930 Vytauto Didžiojo u-tas, nuo 1946 – Kauno u-tas. 1950 sov. valdžios uždarytas; įkurtas Kauno politechn. i-tas ir Kauno med. i-tas. Atkurtas 1990. 1992 prie u-to prijungta Kauno kunigų seminarija (įk. 1864). 2000 u-tas įsteigė Lietuvių išeivijos i-tą. Rektoriai: J. Šimkus (1922–23), V. Čepinskis (1923–24 ir 1929–33), P. Būčys (1924–25), P. Avižonis (1925–26), M. Biržiška (1926–1927), M. Römeris (1927–28 ir 1933–39), P. Jodelė (1928–29), S. Šalkauskis (1939–1940), A. Purėnas (1940–41 ir 1944–46), J. Gravrogkas (1941–43), J. Kupčinskas (1947–50), A. Avižienis (1990–93), R. Vaškelis (1993–96), V. Kaminskas (1996–2006), Z. Lydeka (nuo 2006).

MOKSLAS

Lietuvoje Mokslo sričių, krypčių ir šakų klasifikacija priimta 1997 (iš dalies pakeista 1998, 2003), sudaryta pagal ES mokslų klasifikaciją. Skiriamos 5 mokslo sritys: humanitariniai mokslai (filosofija, teologija, menotyra, muzikologija, teatrologija, filologija, istorija, komunikacijos ir informacijos mokslai, etnologija), socialiniai mokslai (teisė, politikos mokslai, vadyba ir administravimas, ekonomika, sociologija, psichologija, edukologija), fiziniai mokslai (matematika, statistika, fizika, chemija, biochemija, geologija, geografija, paleontologija, astronomija, informatika), biomedicinos mokslai (biologija, biofizika, ekologija ir aplinkotyra, botanika, zoologija, agronomija, medicina, odontologija, farmacija, visuomenės sveikata, slauga, veterinarinė medicina, zootechnika, miškotyra), technologijos mokslai (elektros ir elektronikos inžinerija, statybos inžinerija, transporto inžinerija, aplinkos inžinerija ir kraštotvarka, chemijos inžinerija, energetika ir termoinžinerija, informatikos inžinerija, medžiagų inžinerija, mechanikos inžinerija, matavimų inžinerija). Pagrindinės mokslo tyrimus koordinuojančios įstaigos – Lietuvos mokslų akademija, Lietuvos mokslo taryba. Veikia Lietuvių katalikų mokslo akademija.

LIETUVOS MOKSLŲ AKADEMIJA (LMA)

Svarbiausia valstybės mokslo įstaiga, vienijanti žymiausius šalies ir moksl. veikla su Lietuva susijusius užs. mokslininkus. Telkia moksl. pajėgas svarbiausioms Lietuvos mokslo, kultūros, kalbos, ūkio ir social. pažangos problemoms spręsti, skatina ir palaiko Lietuvoje moksl. tyrimų ir studijų lygį, vykdo bendrus įv. disciplinų fundamentinius tyrimus, padeda organizuoti mokslinį Lietuvos ir kt. šalių bendradarbiavimą, sudaro moksl. tyrimo ekspertų grupes, k-jas, k-tus, laikinus kolektyvus mokslo ir studijų, ūkio, kultūros, social. raidos, aplinkosaugos, sveikatos apsaugos ir kt. klausimais. Vyr-bės nustatyta tvarka gali vykdyti moksl. tyrimų įstaigų, mokslo ir technologijų institucijų steigėjo f-jas. Steigia premijas ir apdovanojimus už svarbius mokslo laimėjimus, skatina (skiria stipendijas) jaunųjų mokslininkų ir studentų moksl. veiklą, siunčia jaunus mokslininkus stažuoti ir dirbti į užs. mokslo centrus, rengia moksl. kongresus, konf-jas, simpoziumus, seminarus ir kt. renginius. Aukščiausia a-jos institucija – visuotinis narių susirinkimas, šaukiamas ne rečiau kaip 2 kartus per metus. Tarp susirinkimų a-jos veiklai vadovauja prezidentas (renkamas 5 metams, ne daugiau kaip 2 kadencijoms) ir prezidiumas.

A-ja susideda iš tikrųjų narių (akademikų; iki 40 narių), narių korespondentų (iki 60 narių), narių ekspertų (iki 50 narių) ir užs. narių (skaičius neribojamas). Tikraisiais nariais ir nariais korespondentais (iki gyvos galvos) renkami Lietuvos mokslininkai (išimtiniais atvejais – žymūs menininkai ir rašytojai), kurių veikla labai svarbi mokslui ir kultūrai, nariais ekspertais (5 m. ir ne daugiau kaip 2 kadencijoms iš eilės) – žymūs mokslo sričių specialistai, užs. nariais (iki gyvos galvos) – žymūs užs. mokslininkai, savo veikla susiję su Lietuva. 2007 buvo 39 tikrieji nariai, 57 nariai korespondentai, 43 nariai ekspertai, 51 užs. narys (1–2 lentelėse 528, 529 puslapyje nurodyti visi tikrieji nariai ir nariai korespondentai).

Veikia 5 skyriai. Hum. ir social. mokslų skyrius (pirm. L. Sauka, nuo 2005) turi Hum. mokslų sekciją (Kalbotyros ir liet. kalbos, Liet. lit-ros ir tautosakos, Ist. ir archeol., Filos., menotyros ir archit-ros, Knygotyros pasekcijės), Social. mokslų sekciją (Ek. mokslų, Sociologijos, Teisės mokslų, Edukologijos pasekcijės). Mat., fiz. ir chem. mokslų skyrius (pirm. V. Razumas, nuo 2005) turi Mat. mokslų, Fiz. mokslų, Chem. mokslų sekcijas.

1 lent. **Lietuvos mokslų akademijos tikrieji nariai (akademikai)**

	Išrinkimo metai
J. Balčikonis (kalbotyra)	1946 (†1969)
S. Banaitis (medicina)	1946 (†1954)
R. Bansevičius (mechanika)	1998
K. Baršauskas (fizika)	1956 (†1964)
K. Bieliukas (geografija)	1946 (†1991)
M. Biržiška (lit-ros istorija)	1941 (†1962)
Vaclovas Biržiška (teisės mokslas)	1941 (†1956)
P. Brazdžiūnas (fizika)	1956 (†1986)
J. Brėdikis (medicina)	1994
Dz. Budrys (ekonomika)	1941 (†1971)
A. Buračas (ekonomika)	1976
A. Čyras (statybos mechanika)	1985 (†2001)
J. Dalinkevičius (geologija)	1941 (†1980)
A. Gaižutis (menotyra)	1998
J. Gaudrimas (menotyra)	1972 (†1994)
L. Gira (poetika)	1946 (†1946)
B. Grigelionis (matematika)	1987
E. Gudavičius (istorija)	2000
V. Gudelis (geografija)	1994 (†2007)
J. Indriūnas (tekstilės technologija)	1968 (†1989)
T. Ivanauskas (zoologija)	1941 (†1970)
Z. Ivinskis (istorija)	1941 (†1971)
K. Jablonskis (istorija)	1956 (†1960)
J. Janickis (fizikinė chemija)	1956 (†1998)
A. Janulaitis (istorija)	1941 (†1950)
Z. Januškevičius (biofizika)	1968 (†1984)
A. Jucys (teorinė fizika)	1953 (†1974)
B. Juodka (biologija)	1990
J. Jurginis (istorija)	1968 (†1994)
V. R. Jurgutis (ekonomika)	1941 (†1966)
L. Kairiūkštis (miškininkystė)	1972
S. Kolupaila (hidrologija)	1941 (†1964)
V. Kontrimavičius (biologija)	1980
K. Korsakas (liet. lit-ra)	1949 (†1986)
V. Krėvė (lit-ros mokslas)	1941 (†1954)
J. Kriščiūnas (žemės ūkis)	1946 (†1973)
J. Kubilius (matematika)	1962
A. Kudzys (statybos mechanika)	1990
J. Kulys (fizikinė cheminė biologija)	1996
P. Kūris (teisė)	1996
V. Kuzma (medicina)	1941 (†1942)
J. Lankutis (liet. lit-ra)	1985 (†1995)
B. Larinas (kalbotyra)	1949 (†1964)
V. Lašas (fiziologija)	1946 (†1966)
J. Lazauskas (ž.ū. mokslai)	1990
V. Mališauskas (ekonomika)	1980 (†1996)
A. J. Marcinkevičius (medicina)	1990
Just. Marcinkevičius (liet. lit-ra)	1990
J. Matulis (fizikinė chemija)	1941 (†1993)
P. Mažiulis (medicina)	1946 (†1966)
V. J. Mažiulis (kalbotyra)	1976
A. Merkys (augalų fiziologija)	1976
V. Merkys (istorija)	1990
K. Meškauskas (ekonomika)	1962
V. Mykolaitis-Putinas (lit-ros mokslas)	1941 (†1967)
J. Minkevičius (filosofija)	1990 (†1996)
J. Mockus (kibernetika)	1976
V. Niunka (filosofija)	1976 (†1983)
R. Pavilionis (filosofija)	1994 (†2006)
A. P. Piskarskas (fizika)	1996
J. Požela (eksperimentinė fizika)	1968
L. Pranevičius (medžiagų inžinerija)	2007
A. Praškevičius (medicina)	1990
A. Purėnas (organinė chemija)	1941 (†1962)
K. Ragulskis (mechanika)	1987
R. L. Rajeckas (ekonomika)	1987 (†1997)
V. Razumas (chemija)	2006
A. Rimka (social. ir ek. mokslai)	1941 (†1944)
Z. R. Rudzikas (fizika)	1994
P. Sadauskas (ž.ū. mokslai)	1990
A. Salys (kalbotyra)	1941 (†1972)
L. Sauka (liet. lit-ra)	1996
V. J. Sirvydis (medicina)	1998
P. Skardžius (kalbotyra)	1941 (†1975)
P. Slavėnas (astronomija)	1968 (†1991)
V. Statulevičius (matematika)	1972 (†2003)
P. Šalčius (ekonomika)	1942 (†1958)
S. Šalkauskis (filosofija)	1941 (†1941)
A. Šileika (fizika)	1985
P. Šivickis (zoologija)	1956 (†1968)
M. A. Šliogeris (filosofija)	2007
A. L. Telksnys (elektronika ir informatika)	1994
K. Vasiliauskas (technika)	1941 (†1957)
V. Vasiliauskienė (agrariniai mokslai, agronomija)	1998
A. P. Vaškelis (chemija)	1998
J. Vilemas (energetika)	1987
E. Vilkas (matematika, taikomoji matematika)	1985 (†2008)
J. Viščakas (eksperimentinė fizika)	1976 (†1990)
R. Višomirskis (elektrochemija)	1976 (†1995)
Z. Zinkevičius (kalbotyra)	1990
J. Žiugžda (istorija)	1946 (†1979)
A. Žukauskas (šiluminė technika)	1962 (†1997)

Biol., med. ir geomokslų skyrius (pirm. V. A. Tamošiūnas, nuo 2005) turi Biol. mokslų, Med. mokslų, Geomokslų sekcijas, Alergologijos, Motinos ir vaiko, Žmogaus morfologijos, Krantotyros, Biotechnologijos k-jas. Ž.ū. ir miškų mokslo skyrius (pirm. A. Kusta, nuo 2005) turi Agronomijos mokslų, Miškininkystės ir miškų mokslų, Zootechn. ir vet. medicinos mokslų, Ž.ū. inžinerijos mokslų, Agrarinės ekonomikos ir kaimo sociologijos sekcijas, Augalininkystės, žemdirbystės ir augalų apsaugos, Dirvotyros ir agrochemijos, Hidroenergetikos, Melioracijos, Hidrologijos ir hidrogeologijos, Sodininkystės, daržininkystės ir biotechnologijos, Maisto kokybės ir saugos, Vandens išteklių naudojimo ir apsaugos k-jas, LMA Vandens problemų tarybą. Techn. mokslų skyrius (pirm. V. Ostaševičius, nuo 2005) turi Elektron. ir inform. mokslų, Energetikos mokslų, Mech. moks-

2 lent. **Lietuvos mokslų akademijos nariai korespondentai**

	Išrinkimo metai		Išrinkimo metai		Išrinkimo metai
J. Ambrazevičius-Brazaitis	1941 (†1974)	V. Kaminskas (informatika)	1998	K. Sasnauskas (biologija)	2003
(liet. kalba)		S. Kanopkaitė (biochemija)	1976	L. Simanavičius (chemija)	1994 (†2006)
V. Basys (medicina)	1996	R. Karazija (fizika)	2000	V. K. Sirvydis (agrariniai	1998
V. Bižokas (veterinarija)	2000	S. Karazija (miškininkystė)	1996	mokslai, gyvulininkystė)	
J. Bučas (ekonomika)	1946 (†1973)	D. Kaunas (istorija)	2007	A. Skirkevičius (biologija)	1990
Jonas Bulavas (žemės ūkis)	1956 (†1984)	R. Kulikauskienė (archeologija)	1972 (†2007)	A. Sliesaravičius (agronomija)	2000
Juozas Bulavas (valstybės ir	1953 (†1995)	A. Kusta (žemės ūkis)	1996	A. Smailys (medicina)	1990 (†1995)
teisės istorija)		M. Lasinskas (vandens	1980	B. Styra (atmosferos fizika)	1976 (†1993)
V. A. Bumelis (biotechnologija)	2000	problemos)		V. P. Straižys (astronomija)	1996
J. Burneikis (energetika)	1976 (†2005)	J. Macevičius (filosofija)	1953 (†1999)	M. Strukčinskas (biologija)	1985
J. Dagys (botanika)	1956 (†1993)	A. Malinauskas (chemija)	2007	D. Surgailis (matematika)	1990
R. Dagys (teor. fizika)	1985 (†1996)	A. Mickis (medicina)	1990 (†2006)	K. Šalkauskis (teisė)	1942 (†1960)
V. Daujotytė-Pakerienė	2007	A. Minkevičius (botanika)	1956 (†1998)	A. Šapoka (istorija)	1941 (†1961)
(liet. lit-ra)		A. Miškinis (architektūra)	1996	R. Šarmaitis (istorija)	1972 (†1995)
V. Daukšas (chemija)	1990	J. R. Naujalis (biologija)	2003	L. Šepetys (filosofija)	1987
M. Daunys (mechanika)	1994	K. Navickas (istorija)	1985 (†2006)	V. A. Tamošiūnas (biologija)	1996
V. Dienys (eksperimentinė	1987	E. Nekrašas (filosofija)	1994	J. Tonkūnas (žemės ūkis)	1956 (†1968)
fizika)		A. Nemura (automatika ir	1962	K. Ulvydas (lietuvių kalba)	1972 (†1996)
V. Domarkas (radioelektronika,	1985	elektronika)		E. Ušpuras (energetika)	2006
ultragarso technika)		V. Nešukaitis (automatika ir	1962 (†1975)	G. Uždavinys (medicina)	2007
D. Eidukas (radiotechnika)	1976	elektronika)		S. Vabalevičius (statyba,	1956 (†1985)
A. S. Girdenis (liet. kalba)	1996	V. Ostaševičius (mechanika)	2000	sanitarinė technika)	
V. Girdzijauskas (bakteriologija)	1946 (†1972)	P. Pakarklis (valstybės ir	1946 (†1955)	B. Vaitkevičius (istorija)	1980 (†2002)
J. Grigas (fizika)	2000	teisės istorija)		J. V. Vaitkus (fizika)	1985
R. Grigas (sociologija)	2003	V. Paulauskas (matematika)	1990	G. Valkiūnas (biologija)	2007
A. Grigelis (geologija)	1994	G. J. Pauliukevičius (ekologija)	1987 (†2000)	A. Vanagas (liet. kalba)	1990 (†1995)
F. Ivanauskas (matematika)	2007	H. Pragarauskas (matematika)	1994	E. V. Vanagas (teor. fizika)	1976 (†1990)
V. Janickis (chemija)	2003	A. Prokopčikas (fizikinė chemija)	1972 (†2001)	P. Vasinauskas (žemės ūkis)	1956 (†1995)
E. A. Janulaitis	1987	J. Puzinas (istorija)	1941 (†1978)	A. Venclova (lit-ros mokslas)	1949 (†1971)
(biotechnologija)		V. Rajeckas (pramonės	1990	J. Virbickas (biologija)	1994 (†2006)
A. Jasaitis (biochemija)	1976 (†1999)	technologija)		V. Zaborskaitė (liet. lit-ra)	1990
Č. Jukna (ž.ū. mokslai)	1990	V. P. Rančelis (genetika)	1990	E. K. Zavadskas (statyba)	1994
V. Juodkazis (geologija)	1998	L. Rasteikienė (biochemija)	1972	M. Žalakevičius (biologija)	2000
L. Kadžiulis (augalininkystė)	1985	V. Ruokis (agrochemija)	1946 (†1971)	A. Žilėnas (ekonomika)	1976 (†2005)
A. Kairys (ž.ū. mokslai)	1990	A. Sabaliauskas (liet. kalba)	1998	G. Žintelis (skaičiavimo	1990
J. Kairiūkštis (medicina)	1946	M. Sapagovas (matematika)	1987	technika ir informatika)	

lų, Medžiagų technologijos mokslų, Statybos mokslų sekcijas, Statinių ir tiesinių inž. problemų, Transporto tyrimų tarybas, Atsinaujinančiųjų energijos šaltinių k-ją. Prie a-jos veikia Lietuvos chemikų, biochemikų, dirvožemininkų, imunologų, fizikų, matematikų, augalų fiziologų, Skandinavijos–Baltijos parazitologų d-jos, statistikų, Lietuvos alergijos ir astmos, Lietuvos netiesinių reiškinių tyrėjų asociacijos. Asocijuotieji mokslo i-tai: KTU Architektūros ir statybos, VU Ekologijos, VU Imunologijos ir Lietuvos miškų. A-ja yra LMA b-kos, archyvo, Mokslininkų rūmų, Užs. kalbos katedros, Tarptautinio mokslinės kultūros centro-Pasaulinės laboratorijos Lietuvos skyriaus, Ekonomikos i-to, LMA leidyklos ir žrn. *Mokslas ir technika* steigėja. Bendradarbiauja su 22 užsienio MA ir 24 mokslo centrais. Leidžia 11 mokslo žurnalų (*Acta Medica Lituanica*, *Biologija*, *Chemija*, *Ekologija*, *Energetika*, *Filosofija*, *Geografija*, *Geologija*, *Lituanistica*, *Menotyra*, *Žemės ūkio mokslai*), inform. leidinius *Lietuvos mokslų akademijos žinios*, *Lietuvos mokslų akademijos veikla*.

A-jos steigimo idėja buvo iškelta 18 a. pabaigoje. M. Počobutas ir kiti VU darbuotojai parengė a-jos kūrimo programą, bet jų sumanymas nebuvo įgyvendintas. A-jos – svarbiausios Lietuvos mokslo ir kultūros įstaigos – steigimo idėją 19 a. pab.–20 a. pr. puoselėjo Lietuvių mokslo draugijos kūrėjai J. Basanavičius, J. Šliūpas ir kiti. Idėja buvo pradėta įgyvendinti tik 1939 Kaune įsteigus A. Smetonos Lituanistikos i-tą. A-ja, kaip moksl. tyrimų centras, įkurta 1941 01 16. Veikė 3 skyriai – Hum., Social. ir Gamtos mokslų. Prie Hum. mokslų skyriaus įkurti Liet. kalbos, Liet. lit-ros, Lietuvos istorijos, Etnologi-

jos i-tai. A-ja veikė ir Vokietijos okupacijos metais (tik 1944 vid. uždaryta). 1945 atkurta pagal SSRS MA modelį, ji priklausė SSRS MA, moksl. veikla buvo reglamentuojama sov. valdžios ir KP institucijų, mokslininkai varžomi sov. ideologijos. Vis dėlto a-ja išaugo į svarbiausią nacionalinį mokslo centrą. Sparčiausiai plėtoti fizikos, matematikos ir kai kurie gamtos mokslai, formavosi jų prioritetinės kryptys, buvo pasiekta pasaulyje pripažintų moksl. rezultatų.

1945 veikė 9 i-tai: Liet. kalbos, Liet. lit-ros, Lietuvos istorijos, Ek., Teisės, Geol. ir geogr., Chemijos ir chem. technologijų, Biol., Eksperimentinės medicinos. 1946 02 20–23 įvyko pirmoji a-jos visuot. susirinkimo sesija, buvo išrinkta prezidiumas, nauji tikrieji nariai ir nariai korespondentai, i-tų direktoriai, priimti moksl. tyrimo planai, numatytos svarbiausios darbo kryptys. 1985 a-ja turėjo 11 i-tų Vilniuje, 1 Kaune, veikė 3 skyriai (Chem. ir biol., Fiz., techn. ir mat., Visuom. mokslų); jiems priklausė 12 MTI. Prasidėjus Atgimimui, 1989 a-ja atsiskyrė nuo SSRS MA, 1990 atsisakė žinybinio statuso ir pasiskelbė nuo valst. ir polit. institucijų nepriklausoma moksl. org-ja. 1991 priėmus LR mokslo ir studijų įstatymą įtvirtintas naujas a-jos statusas, jai priklausiusios mokslo tyrimo įstaigos tapo savarankiškomis. 1993 LR Seimas patvirtino a-jos statutą (naujas patvirtintas 2003).

Prezidentai: V. Krėvė (1941–44), J. Matulis (1946–84), J. Požela (1984–92), B. Juodka (1984–2003), Z. R. Rudzikas (nuo 2003).

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

Valst. įstaiga, patarianti Seimui ir Vyr-bei mokslo, studijų ir eksperimentinės plėtros politikos klausimais. 1991 Vilniuje įsteigė Seimas. Tarybos tikslai: skatinti akad. bendruomenę kurti ir palaikyti efektyvią, konkurencingą ir socialiai orientuotą mokslo, technologijų, eksperimentinės plėtros ir nacionalinį identitetą ugdančią mokslo ir studijų sistemą, efektyviai naudoti valstybės biudžeto lėšas moksl. tyrimų ir eksperimentinės plėtros, studijų bei kultūros srityse, kurti žiniomis grįstą ekonomiką, ugdyti pilietinę visuomenę, didinti ūkio subjektų tarpt. konkurencingumą, skatinti ir plėtoti akademinės ir verslo bendruomenių bendradarbiavimą, skatinti aukštojo mokslo ir moksl. tyrimų bei taikomosios mokslo veiklos plėtrą, didinti mokslo poveikį valstybės raidai. Taryba teikia Seimui, Vyr-bei, mokslo ir studijų institucijoms bei jų asociacijoms siūlymus mokslo ir studijų sistemai tobulinti, analizuoja situaciją mokslo ir studijų institucijų padėtį, t.p. mokslininkų, kitų mokslo ir studijų sričių darbuotojų, studentų siūlymus mokslo ir studijų veiklos klausimais ir teikia Seimui bei Vyr-bei išvadas, teikia siūlymus Vyr-bei dėl mokslo ir studijų finansavimo, valstybės biudžeto projekto, dalyvauja rengiant Lietuvos mokslo ir studijų sistemos teisės aktų projektus, teikia siūlymus dėl valstybės paramos moksl. knygų leidybai, valstybės stipendijų studentams ir mokslininkams, dėl mokslo programų valst. finansavimo ir kt. klausimais, dėl kvalifikacinių reikalavimų mokslininkams, aukštųjų m-lų dėstytojams, kt. tyrėjams.

Tarybą sudaro 6 nuolatinės k-jos (Mokslo strategijos ir valdymo, Mokslo prioritetų ir vertinimo, Mokslininkų kvalifikacijų, Studijų, Finansavimo, Verslo, mokslo ir studijų bendradarbiavimo) ir Vadovėlių k-ja (nustato aukštųjų m-lų vadovėlių leidybos taisykles, terminus, patvirtina recenzentus). Tarybos sudėtį tvirtina Seimas. Nuo 2003 tarybą sudaro 32 nariai (renkami 4 metams, ne daugiau kaip 2 kadencijas iš eilės), >80 ekspertų (mokslo ir studijų institucijų, m-jų, asociacijų ir kt. org-jų išrinkti asmenys). 15 narių (po 3 kiekvienos mokslo srities) renka ekspertai, 6 narius siūlo Švietimo m-ja, 6 – Lietuvos MA, Lietuvos u-tų rektorių konf-ja, Lietuvos mokslininkų s-ga, Lietuvos mokslo institucijų direktorių, Lietuvos kolegijų direktorių, Lietuvos mokslo ir studijų institucijų senatų (tarybų) pirmininkų konf-jos, 3 – Lietuvos studentų, Lietuvos studentų atstovybių ir Lietuvos jaunųjų mokslininkų sąjungos, 2 – Lietuvos pramonininkų konf-ja ir Lietuvos ž.ū. rūmai. Taryba bedradarbiauja su Norvegijos moksl. tyrimų taryba, Latvijos mokslo taryba ir kt. org-jomis. Pirmininkai: R. Sližys (1991–93), L. Kadžiulis (1993–99), K. Makariūnas (1999–2003), E. Butkus (nuo 2003).

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA (LKMA)

Liet. kat. mokslininkų org-ja. Įsteigta 1922. Veikė iki 1940 (centras Kaune), 1956–92 (centras Romoje), nuo 1990 atkurta Lietuvoje (nuo 1992 centras Vilniuje). A-jos veiklai vadovauja centro v-ba (nuo 2001 a-jos narių renkama 6 m. kadencijai). Yra skyriai Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, mažesnės grupės – Šiauliuose, Telšiuose, Panevėžyje, Anykščiuose, Alytuje, Utenoje; skyriuose veikia sekcijos. A-jos nariai yra 4 kategorijų: nariai akademikai (labiausiai pasižymėję mokslininkai), nariai, nariai pagalbininkai (neturintys mokslo laipsnio), garbės nariai. 2008 buvo 21 narys akademikas (3 lent.), ~300 narių, ~250 narių pagalbininkų, 1 garbės narys. A-ja organizuoja moksl. darbą ir populiarina mokslą, telkdama visų mokslo sričių kat. pasaulėžiūros mokslininkus, gyvenančius Lietuvoje ir užsienyje, siekiančius mokslo ir krikščioniškosios minties bei kultūros vienovės, siekia sudaryti palankesnes sąlygas jų moksl. tyrimams ir moksl. darbui.

3 lent. **LKMA akademikai** (2008 03 01)

	Išrinkimo metai
V. Aramavičiūtė (edukologija)	2006
A. J. Bačkis (kanonų teisė)	2003
J. Boruta SJ (fizika)	1997
K. Girnius (filosofija)	2000
B. Grigelionis (matematika)	1991
M. Jučas (istorija)	2006
S. Kanopkaitė (biochemija)	2000
K. N. Kitkauskas (architektūra)	2006
V. Landsbergis (muzikologija)	1997
I. R. Merkienė (etnologija)	2006
V. Merkys (istorija)	2003
V. Pavilanis (Kanada; medicina)	1970
J. Pikūnas (JAV; psichologija)	1961
A. Prašmantaitė (istorija)	2006
P. V. Subačius (filologija)	2006
A. Tyla (istorija)	1991
G. Uždavinys (medicina)	1991
S. Vaitekūnas (geografija)	2006
R. Zalubas (JAV; astrofizika)	1959
Z. Zinkevičius (filologija)	1991
V. Žekonienė (agronomija)	2003

Idėją steigti a-ją 1908 iškėlė kun. P. Būčys (sumanymas tuo metu neįgyvendintas). 1922 10 22 steigiamajame susirinkime Kaune išrinkta a-jos v-ba. Iki II pasaul. karo a-ja surengė 3 suvažiavimus Kaune (1933, 1936, 1939), nuo 1930 prisidėjo prie *Lietuviškosios enciklopedijos* rengimo, leido *Suvažiavimo darbus* (3 t. 1935–40), biografijų leidinį *Užgesę žiburiai* (1930). 1927 A. Jakšto (Dambrausko) iniciatyva pradėta rengti žymių žmonių enciklopedinį žodyną (iki 1940 mašinraščiu parengti 5 t.). Sov. valdžia 1940 a-ją uždarė.

Po II pasaul. karo Lietuvos atstovas Paryžiuje S. A. Bačkis laiškais ragino į užsienį pasitraukusius a-jos narius ir vyskupus ją atkurti. Romoje 1954 a-jai atkurti sudaryta Reorganizacinė k-ja (a-jos tęstinumą paliudyti į k-jos narius pasiūlyti buvę a-jos centro v-bos nariai Z. Ivinskis ir J. Eretas). 1956 pasirašytas a-jos su centru Romoje atkūrimo aktas ir įregistruoti jos įstatai. Įsteigti a-jos skyriai (vad. židiniai) Čikagoje, Niujorke, Bostone, Detroite, Montréalyje, Toronte, Daytone, Miunchene, Otavoje, Putname, Saint Petersburg Beache (Floridos v-ja), Los Andžele. Visi skyriai priklausė centro v-bai Romoje. Ten veikė a-jos padalinys – Dokumentinės medžiagos apie Lietuvos rel. padėtį centras. 1965 Romoje kunigų K. Razmino, P. Jatulio ir R. Krasausko iniciatyva įkurtas a-jos Istorijos ir rel. kultūros liet. i-tas. Kas 3 m. (1957–88) buvo rengiami a-jos suvažiavimai JAV, Vokietijoje, Kanadoje ir Italijoje. 1973 prel. P. M. Juras a-jai perleido savo įkurtą Amerikos liet. kultūros archyvą. A-ja dar skelbė mokslo veikalus ir šaltinius: leido *Metraštį* (nuo 1965), biografijų seriją *Negęstantieji žiburiai*, ist. šaltinių seriją *Fontes Historiae Lithuaniae*, K. Avižonio, A. Salio, S. Šalkauskio, Z. Ivinskio raštus, kt. veikalus, daugiausia ist. ir lit-ros temomis. Iš viso a-jos narių 1956 buvo 85, 1965 – 188, 1977 – 226, 1985 – 263.

Lietuvoje atkurti a-ją sumanyta 1989. 1990 02 17 sušaukta steigiamoji konf-ja, išrinkta krašto v-ba (pirm. G. Uždavinys). Ji 1991 Vilniuje surengė XV suvažiavimą. 1992 išeivijos ir Lietuvos nariai bendrai išrinko naują centro v-bą, buvo įsteigtos Istorijos, Pedagogikos, Psichologijos, Etnologijos, Katechetikos, Informatikos, Archit-ros, Medicinos ir kt. sekcijos. Vilniaus skyriuje veikė Bažnyčios istorijos studijų grupė, 2006 reorganizuota į Krikščionybės istorijos Lietuvoje studijų centrą. 2007 a-ja įsteigė Humanitarinių tyrimų i-tą. A-ja inicijuoja mokslinių tyrimų projektus, skiria premijas studentams. Nuolat leidžia *Suvažiavimo darbus*, LKMA *Metraštį* (nuo 1998 du tomus per metus), Bažnyčios istorijos studijas, moksl. darbų rinkinius, t.p. ist. šaltinius, atsiminimus, humanitarinės tematikos moksl. knygas (iki 2008 išleido 154 leidinius).

10 Lietuvių katalikų mokslo akademijos narių buvo pakelti į akademikus iki II pasaulinio karo, 23 a-jos nariai – po II pasaulinio karo išeivijoje ir 20 – po 1991. Pirmininkai: vysk. J. Skvireckas (1922–25), prel. A. Jakštas (Dambrauskas; 1926–37), S. Šalkauskis (1938–40), vysk. V. Padolskis (1956–58), kun. A. Liuima (1958–92), G. Uždavinys (1992–97), kun. J. Boruta (nuo 2002 Telšių vyskupas; 1997–2006), P. Subačius (nuo 2006).

L: A. Vasiliauskienė *Lietuvių katalikų mokslo akademija* Vilnius 1992. *Aldona Vasiliauskienė*

Humanitariniai mokslai

FILOSOFIJA

VĖLYVOJI VIDURINIŲ AMŽIŲ FILOSOFIJA (14 a. pab.–16 a. 1 pusė)

Su filosofija pirmieji susipažino Lietuvos didikų ir bajorų jaunuoliai, kurie nuo 14 a. pab. studijavo Vid. ir V. Europos (Prahos, Krokuvos, Leipcigo, Bazelio, Wittenbergo, Bolonijos, Paryžiaus, Romos, Leideno, Paduvos ir kt.) u-tuose ir įgijo filos. bakalauro ir magistro laipsnius. Pirmieji žinomi lietuviai užsienyje mokėsi Prahos u-te. Apsikrikštijusi Lietuva atsivėrė krikščioniškajai intelektualinei kultūrai, kūrėsi Lietuvos intelektualios kultūros prielaidos. Kol nebuvo aukštosios m-los ar kolegijos su filos. studijomis, filos. mokslui Lietuvoje atsirasti nebuvo sąlygų. Lietuvoje įsikūrusios vienuolijos ėmė steigti m-las prie bažnyčių ir vienuolynų. M-lą su filos. ir teol. studijomis Vilniuje 1507 įkūrė dominikonai. Joje dėstyta laisvieji menai, filosofija ir teologija. Filosofija pagrindė teol. studijas, laisvieji menai – filos. studijas. Nėra duomenų, ar m-lą lankė pasauliečiai – manoma, ji buvo skirta lavinti būsimuosius dominikonų vienuolius, filosofijos dėstymas buvo siauro pobūdžio. Vėlyvoji vid. amžių filosofija aiškinta tomistiniu požiūriu.

RENESANSO FILOSOFIJA (15 a. pab.–17 a. 1 pusė)

Renesanso kultūra Lietuvoje telkėsi miestuose, didikų ir d. kun-čio dvaruose. Juose inteligentai supažindino šviesuomenę su Europos u-tuose skleidžiamomis humanizmo idėjomis ir Renesanso filosofija. Šias idėjas skelbė ir Lietuvoje gyvenantys arba joje besilankantys kt. šalių humanistai. Filosofija laikyta asmens savirealizacijos tautoje ir valstybėje priemone, leidžiančia plėsti asmens galimybes, gerinti LDK social. org-ją ir valst. santvarką, ugdyti patriotizmą. Plėtota praktinė – teisės, moralės, social., polit. filosofija, įprasminanti visuom. org-ją ir asmens veiklą pasaulietinio humanizmo nuostatomis. Filos. idėjos daugiausia reikštos ist., grož. lit-roje, publicistikoje, memuaruose. Ši raštija orientavosi ne į antgamtiškumą, bet į natūralumą, asmens gyvenimą žemiškoje visuomenėje. Filos. antropologijos nepakankamumą kompensavo filol. ir ist. antropologija. Humanistai propagavo veikiančiąją asmenybę, valdančią situaciją apsišvietusio asmens galia, fiz. ir dvasinėmis pastangomis. Garbė ir atminimas visuomenėje tapo asmens pasaulietiškai suvoktos gyvenimo prasmės esmingiausiais sandais – šlovės geidžianti renesansinė asmenybė ją tikėjosi pelnyti veikdama tautoje ir valstybėje. Tauta tapatinta su piliet. bendruomene ir valstybės gyventojų mažuma – piliečiais laikytu kilmingųjų luomu. Šviesuomenė siekė suvienyti LDK piliečio ir etnokult. savimonę, visuomenės ir valstybės tapatybės bei kult. raidos veiksniu laikydama gimtąją šnekamąją lietuvių arba lot. kalbą. M. Daukša gimtosios kalbos vartojimą priskyrė net bendrajai pasaulio tvarkai. Nutautėjimo laikais įsivyravo lenkiškasis piliet. savimonės modelis. Ist. pažinimą apmąstydamas M. Strijkovskis kūrė pamokomąją istoriką (istorijos teoriją), praeitį perkeliančią į dabartį ir apeliuojančią ne tik į protą, bet ir į jausmus. Teigė, kad žmonijos pagr. problemos yra tos pačios, todėl savo epochą įmanoma pažinti per ankstesnes epochas. Ist. pažinimas nėra savaiminis tikslas – tai žmogaus pasaulio kūrimo priemonė, kult. egzistencijos pagrindas. Tikėta, kad ist. tiesa yra viena ir nereliatyvi. Pamokomoji istorika laiką, kaip ist. sąmonės elementą, išplėtė ir į ateitį: lietuvių romėniškosios kilmės legendą plėtojantys liet. publicistai tautos ateitį įsivaizdavo kaip grįžimą prie protėvių – lot. kalbos ir sen. papročių natūralumo. Įsitvirtino iškalbos figūromis papuošta retorinė istorika, nukreipta į teiginių ekspresinę (išreiškiančią jausmus ir išgyvenimus) ir vertinančiąją f-jas, atsisakanti ist. panteizmo ir ist. determinantu laikanti Kūrėjo suteiktą žmogaus prigimtį. Ši esanti geriausiai išreikšta didžiųjų asmenybių valinguose charakteriuose,

kai jų sukurtas ist. įvykis lemia kt. įvykį. Psichol. genetiniame istorijos aiškinimo modelyje, greta oligarchų, ist. įvykių determinantu laikoma ir tauta, pasižyminti šlovingoms pergalėms pasiekti būtinais papročiais ir charakterio savybėmis, kurių svarbiausios – laisvės ir Tėvynės meilė.

Žmogaus esmę ir jo paskirtį nagrinėjanti reformacijos sąjūdžio filosofija Lietuvoje pirmiausia siekė asmens rel. atsinaujinimo ir turėjo reikšmingų social. ir kult. padarinių. Profesionaliosios filosofijos raštiją kūrė reformatų administruojamų m-lų filos. dėstytojai. Vilniaus, Biržų, Kėdainių ir kitose ev. ref. m-lose filosofija dėstyta protestantiškojo aristotelizmo interpretacija, jos veikalų išleido B. Krosnevičius, A. Rasijus. Radikaliųjų ev. reformatų (arijonų) racionalizmas peržengė tikėjimo ribas, įgavo pasaulietinį pobūdį, teigė individo proto galią mąstyti savarankiškai. Jie logiką laikė tikėjimo teiginių įrodymo priemone. F. Krauze (16 a. pab.–~1646) teigė, kad išlavintas žmogaus protas yra patikimas tikėjimo vadovas, Šv. Raštas išdėstytas protui neprieštaraujant. J. Licinijus Namyslovietis skelbė viršprotinių tiesų ir proto laisvės sambūvį. Proto laisvę sudaro racionali asmens veiksena, deramai įprasminanti jo pajėgumą santykyje su Dievu. S. Przypkowskis (~1592–1670) teigė religijos ir proto reikalavimų atitikimą – apreiškimas ir protas yra giminingi, apreiškimas protą patobulina. Protas yra negatyvus apreiškimo kriterijus, nustatantis, kad tai, kas prieštarauja prigimtiniam sveikam protui, nėra apreiškimo tiesa. Nuteisinimo tikėjimu protestantiškąjį aiškinimą pirmieji pateikė A. Kulvietis ir S. Rapolionis, pabrėždami ne kulto nustatyto ritualo atlikimą, bet vidinę asmens sąsają su transcendencija. Tikėjimas įgyvendinamas vidinėmis asmens pastangomis, o rel. bendruomenė šias pastangas palaiko ir stiprina. Vidinis tikėjimo turinys – racionalus asmens įsitikinimas, kad Šv. Rašto turinys atitinka tikrovę, ir šiuo įsitikinimu pagrįstas širdies balsas. Tikėjimas skatina daryti gerus darbus ir rūpintis, kad dalyvavimas rel. gyvenime būtų autentiškas. Reformacijos teorijos naikino katalikybės tiesos monopolį, propagavo toleranciją, ragino atsisakyti prievartos tikėjimo srityje. Arijonas S. Budnas veikale *Apie kalaviją naudojantį urėdą* (*O urzędzie miecza używającem* 1583) gynė mąstymo ir žodžio laisvę, t.p. pagrindė prievarta besiremiančių valst. institucijų reikalingumą. S. Przypkowskis teigė, kad valstybės nesikišimas į tikėjimo sritį yra natūrali jos pozicija.

Visuom. teorija klostėsi veikiama Renesanso ir naujųjų amžių polit. teorijų. A. Volanas veikale *Apie politinę arba pilietinę laisvę* (*De libertate politica sive civili* 1572) formulavo moderniosios visuom. sutarties teorijos esmines dalis, piliet. visuomenės susidarymo iš prigimtinės būklės pagr. priežastimi laikydamas nuosavybės i-tą ir jo apsaugą, nes prigimtinės būklės sąlygomis nebuvo galimybės laisvai ir teisingai naudotis gėrybėmis. A. Volanas ikipiliet. būklės sąvoką taikė ir piliet. visuomenės krizinėms situacijoms analizuoti. A. A. Olizarovskis veikale *Apie politinę žmonių sąjungą* (*De politica hominum societate libri tres* 1651) pasaulietiškai nagrinėjo piliet. visuomenės susidarymą ir funkcionavimą. Skyrė piliet. bendruomenę ir valstybę, kaip piliet. bendruomenės polit. org-ją. Valstybę apibrėžė kaip ta pačia teise suvienytų daugelio greta gyvenančių žmonių susivienijimą, turintį tikslą gerai ir laimingai gyventi. Valdžios ir valst. institucijas kildino ne iš visuom. sutarties, bet iš prigimties prado natūralioje gyvenimo tėkmėje, kai valdžią užima labiausiai pasižymėję dorybėmis. Polit. filosofijos pradininkai siekė apginti Lietuvos valstybės suverenumą nuo iš Lenkijos plintančių Lietuvą ir jos valdovus žeminančių prasimanymų (A. Rotundas *Lenko pasikalbėjimas su lietuviu* / *Rozmowa polaka z litwinem* 1565), išdėstė valdovui būtinas etines ir polit. dorybes.

Teisės filosofijos pradininkai formulavo konstitucinio valdymo principus bajoriškos demokratijos sąlygomis, pasaulietiškai pagrindė teisę, laikė ją aukštesne už polit. valdžią, teisingumą – už teisėtumą, prigimtinę teisę – už žmonių nustatytą teisę. Teisingumą sudaro bendroji piliečių nauda – jų laisvė. Valst. valdžią laikė bendrosios laisvės saugotoja, veikiančia ne savavališkai, bet pagal įstatymus. Prigimtinės teisės šaltiniais laikė papročius, protą, politinės tautos valią, kuriamus įstatymus suprato kaip deramą gėrio ir blogio atpažinimą. Įstatymai savaime prigimtinio įstatymo negali nei sukurti, nei panai-

kinti, tik jį palaikyti. Gerai tvarkomos valstybės visuomenę įsivaizdavo kaip bendra teritorija, papročiais ir teise susijusių individų polit. org-ją. Plėtojo visuot. santarvės (lot. *consensus omnium*) sampratą, krikščioniškosios polit. filosofijos stiliumi aptarė meilės svarbą vienijant luomus ir įtvirtinant jų santaiką. Teoretikai siūlė išplėsti luominę laisvės sampratą – kilmingumą pakeisti aktyvia individo veikla susikurtu iškilnumu, valstiečiams ir miestiečiams suteikti piliet. teises, kad būtų visiškai įgyvendintas visuom. teisingumas. A. Rasijus veikale *Politinis teisinis traktatas apie kilmingumą ir prekybą* (*Tractatus politico juridicus de nobilitate et mercatura* 1619 ²1624) kūrė turtėjančios Lietuvos valstybės projektą, nuosavybę siejo su žmogaus gyvybe ir gyvenimu kaip prigimties faktu. Pabrėžė pirklių luomo vertingumą, siūlė juos ir inteligentiją laikyti kilmingaisiais. Bajoriją ragino imtis verslo ir išplėsti kilmingųjų nuosavybės sritį, prekybą laikė iškilniu, valstybę turtinančiu ir stiprinančiu veiksniu. Lietuviškojo Renesanso teoretikai pabrėžė viso arba dalies trečiojo luomo visuom. vertę.

SCHOLASTINĖ FILOSOFIJA (16 a. 2 pusė–18 a. vid.)

Profesionalioji filosofija Lietuvoje atsirado scholastikos pavidalu. Pasauliečių filos. lavinimą pradėjo jėzuitai, pakviesti įveikti reformaciją Lietuvoje. 1571 įsteigtas Filos. skyrius Vilniaus, vėliau Kražių, Kauno, Naugarduko, Nesvyžiaus, Polocko, Vitebsko, Oršos, Minsko, Slucko ir kitose LDK kolegijose. Didž. reikšmę turėjo VU įkūrimas 1579. Jo Filos. f-te (svetimtaučius profesorius netrukus pakeitė lietuviai ir lenkai) buvo daugiausia studentų, teikta laisvųjų menų ir filosofijos bakalauro bei magistro (nuo 18 a. pr. daktaro) laipsniai. 3 metų filos. kursą (kolegijose dažn. dvimetį) sudarė logikos, gamtos filosofijos (arba fizikos), metafizikos ir etikos disciplinos. Nuo 17 a. 4 d-mečio jas dėstė 3, nuo 1677 (įkūrus Etikos katedrą) – 4 profesoriai. Jų vadovaujami studentai rengė ir skelbė disputų ir moksl. laipsniams įgyti skirtas tezes. 1583–1781 VU suteikė filos. bakalauro laipsnį 1810, filos. magistro (daktaro) – 1700 asmenų (duomenys negalutiniai). Vilniaus, Kauno, Seinų, Paparčių, Raseinių, t.p. LDK slaviškųjų žemių vienuolynų m-lose filos. studijas įkūrė dominikonai, pranciškonai, karmelitai, trinitoriai, augustinai, bazilijonai, pijorai ir kiti. Jie laikėsi instrumentinio požiūrio į filosofiją – ši esanti teol. išsilavinimui būtina parengiamoji priemonė, leidžianti perprasti plačią filos. teologijos problematiką. Po Tridento susirinkimo (1545–63), kuriame teor. pagrindu katalikybei atnaujinti įžvelgtas vid. amžių scholastikos filos. sistemų modernizavimas, Lietuvos m-lose įsitvirtino scholastinis aristotelizmas, vad. antrosios scholastikos (susiformavusios 16–17 a.) teorijos. Scholastinis mąstymas filosofijos pažangą suprato kaip savo tradicijos saugojimą ir gilinimą bei turiningesnį jos aiškinimą – tai proto dedukcinis aktyvumas iš pripažintų principų išvedant naujus sekmenis ir analitiškai tikslinant pažinimo instrumentarijų. Vyravo autoritarinis metodas, faktų nepaisymas, spekuliatyvus dedukcinis teiginių išvedimas iš kt. teiginių, o ne iš tikrovės tyrimo. Diskutuoti abejotinais klausimais nebuvo draudžiama, bet nereikėjo kategoriškai ginti nė vienos pažiūros – nurodyti jos tikėtinumą ir priešingą požiūrį. Scholastikos atstovai pirmiausia sukurdavo koncepciją, po to ieškodavo ją patvirtinančių faktų. Aiškindami sąvokas jas skirstydavo sukurdami ir tokių jų reikšmių, kurios neturėjo atitikmenų tikrovėje. Pažinimo teorija žinojimo siekį laikė natūraliu, kylančiu iš žmogaus prigimties galių. Pažinimo subjektas yra individas, gebantis pažinti daiktus, jų įforminimą intelektinėmis konstrukcijomis ir pačias pažintines priemones. Plėtotas pažintinis realizmas – tai, kas pažįstama, būtinai viršija pažinimą; pažįstama iš būties einant į jos pažinimą, o ne iš pažinimo akto į būtį. Pažinimas atskleidžia substancijos prigimtį. Nagrinėta pažinimo formų, arba vad. specijų (lot. *species*), problema. Specija yra tarpininkas tarp daikto ir to jo vaizdo, kuris gaunamas pašalinus iš specijų juslines ir individualias priemaišas. J. Kimbaras nepripažino, kad aktyvusis intelektas sukuria intelektines specijas – mąstoma be specijų, svarbiausia yra mąstymą determinuojanti svarstančioji vaizduotė.

Diskusijoje dėl universalijų polemizavo nuosaikieji realistai (tomistai) ir konceptualistai. Tomizmui pritariantys P. Vijana (1549–1609) ir M. Smigleckis nepripažino univer-

salijų egzistavimo iki daiktų Dievo prote – dieviškosios idėjos nėra universalijos, pastarosios glūdi atskirybėse ir yra joms esmingos; tai bendrybė, bendroji daiktų prigimtis. Rūšinė vienovė atskirybėse negali egzistuoti savaime, už intelekto veiklos. Konceptualizmą plėtojantys J. Ortizas (1564–1625) ir T. Požeckis bendrybę laikė ne ontiniu, bet proto sukuriamu esiniu, universalijoms priskyrė ne egzistavimo, o tik žymimąjį statusą. Modizmo koncepcija teigė savarankiškai egzistuojančius modus kaip būties jungtis – tai realiai skirtingos nuo daiktų ir reiškinių modalios esmės, materijos ir formos vienovė. Šios koncepcijos kritikai (T. Požeckis, J. Sadkovskis, ~1630–83, ir kt.) tai neigė remdamiesi paprastumo principu, vadino nereikalingu esinių dauginimu. Aristotelio *Apie sielą* ir mažųjų biol. psichol. traktatų nagrinėjimas sudarė animastiką, t.y. scholastinę psichologiją. Jos pagr. sąvoka buvo siela, kurią nagrinėjo kaip substanciją, neatsižvelgiant į jos raidą. Teigė, kad siela yra nemateriali, protaujanti substancija, esmės ir egzistavimo vienovė, sąveikauja su kt. esiniais nematerialiu būdu. Sielos pobūdį kūne vadino savibūtimi – jai būdinga nuosavas būties aktas, savita, kūno nereikalaujanti veiksena. Gamtos filosofiją sudarė Aristotelio veikalo *Fizika* ir traktatų *Apie atsiradimą ir nykimą*, *Apie dangų*, *Apie pasaulį*, *Meteorologika* aiškinimas. Gamtos filosofija nagrinėjo gamtos kūną, kaip judančią substanciją, jo pradus, gamtos reguliarumus. Prigimtis yra gamtos kūnuose glūdinti judėjimo jėga, ji yra substancialaus pobūdžio kaip kitimų centras, kokybių nešėja. Priežastingumą aiškino kaip poveikiu besireiškiančią sąsają, priskyrė jam kuriamąjį poveikį – tai savojo būtiškumo suteikimas kam nors kitam. Judėjimą laikė galimybės virtimu tikrove, kitimu, formos arba vietos pasikeitimu, kuris paaiškinamas tam tikra kūnui išorine kokybe – impulsu, arba impetu. Plėtojo vidinės vietos koncepciją – tai savarankiškas esinys, būdas, kuriuo daiktas užima vietą. Diskutavo dėl bilokacijos – buvimo sudvigubėjimo, kūno buvimo keliose vietose tuo pačiu metu. Nagrinėjo tuštumą – laikėsi jos negalimybės principo, netapatino įsivaizduojamos erdvės ir tuštumos. Laiką skirstė į specialųjį (atskirų judančių objektų) ir bendrąjį (visos pasaul. sferos). Laikas nėra amžinas, jis sukurtas kartu su pasauliu. Vidinis laikas, trukmė (lot. *duratio*), yra vidinė objekto forma, dėl kurios jis egzistuoja laike. Nepripažino aktualios begalybės materialiame pasaulyje. Elementu laikė kūną, į kurį skaidomi kt. kūnai, o jis pats neskaidomas į specifiškai skirtingas dalis. Ryšku gamtos filosofijos sąsajos su teologija, kuri antgamtinių veiksnių dalyvavimą gamtos procesuose laikė būtina gamtos įprasminimo prielaida. Atsižvelgta ir į naujausius gamtos mokslų laimėjimus. J. Markvartas (1583–1658), A. Novacijus (1568–1629), T. Rostoga (1589–1650) aiškino Renesanso ir naujųjų amžių anatomijos, fiziol., biol., astr. atradimus – G. Cardano, J. Fernelio, G. Fracastoro, G. Galilei, T. Brahe's, A. Kircherio, G. Rondeleto, Chr. Rothmanno, A. Vesalijaus ir kitų. 1645 O. Krügeris pritarė M. Koperniko sistemai, ją laikė tiksliausiu dangaus kūnų judėjimo nustatymu. Naujosios gamtotyros laimėjimų aiškinimas gamtos filosofijai padėjo išsivaduoti iš metafizikos įtakos.

Metafizikos, kaip mokslo apie būties pradus, reikšmė sumenko. Filosofai būties neprieštaringumą, substanciją, savibūtį, esmę ir egzistavimą, vienį, tiesą ir gėrį aiškino kaip būties požymius, apmąstė galimą būtį, būties teoriją dėstė atsietai nuo gamtos mokslų; tai buvo spekuliatyviausia scholastinės filosofijos disciplina. Svarbiausiu būties bruožu laikė neprieštaringumą, skyrė vidinius ir išorinius būties pradus. Galimybę laikė svarbesne už aktualų egzistavimą – metafizika tirianti pradinio, grynai galimo, pavidalo tikrovę. Teigė, kad materialias substancijas sudaro materija, forma, esmė ir egzistavimas. Individus aptarė pagal būties pradus, formulavo individuacijos principą kaip paaiškinantį atskirybių egzistavimą. Dalis filos. dėstytojų pritarė škotistinei formų daugio koncepcijai ir skiriamuoju individo požymiu laikė individualią formą (lot. *haecceitas*), kiti sekė F. Suarezo teigtu individuacijos determinantu – materijos ir formos junginiu. Antropologija žmogaus padėtį pasaulyje suprato kaip natūralios ir antnatūralios tvarkos harmoniją – žmogus Kūrėjo aprūpintas priemonėmis, leidžiančiomis užimti deramą vietą kūrinijos hierarchijoje; asmens aukštinimą užgožė kolektyvistinė nuostata.

Polit. filosofija orientavosi į Aristotelio polit. teoriją kaip tinkamiausią ATR polit. santvarkai pagrįsti – renkamoji monarchija įkūnijo aristokratinį (valstybė, didikai, senatoriai) ir demokratinį (bajorija) pradus. Valstybę įsivaizdavo kaip religija grindžiamą bendruomenę, valstybės stabilumą stiprinančia priemone laikė rel. vienybe grindžiamą piliet. santarvę. F. Suarezas teigė valst. valdžios dieviškąjį pobūdį, valdžios principą aiškino kaip valdovo ir valdinių teisingą sutartį. Jėzuitai formulavo nuosaikią popiežiaus viršenybę – Bažnyčia, kaip visuomenės dvasinis vadovas, turi teisę kontroliuoti pasaulietinę valdžią ir nukreipti ją deramiems tikslams. VU rektorius B. de Soxo (1586–1658) teisės filosofijos veikale *Teisės raktai Vilniaus akademikams* (*Claves iuris Academicis Vilnensibus* 1648) tyrė teisės sąvoką ir objektą, skirstymą, pagrindimą, šaltinius, įstatymų leidybos galią, jų interpretaciją, piliet. būklės, kaip įstatyminės, susiformavimą ir pobūdį. Teisę grindė išoriniais veiksniais – dorove, papročiais, tikėjimu ir bažn. autoritetu. Social. filosofija aiškino ek. santykių krikščioniškąjį teisingumą, pagrindė priv. nuosavybės būtinumą, smerkė monopolį, diskutavo dėl valst. valdžios teisės reguliuoti kainodarą ir pelno normą; ek. veikimo laisvę grindė polit. ir etiniais argumentais. Nuosavybės valdymą apibrėžė kaip naudojimąsi daiktu pagal pagrįstai nustatytus įstatymus. Svarstė palūkanų problemą: M. Smigleckis manė, kad už piniginę paskolą, kaip geradarybę, turi būti atlyginta, bet ne palūkanomis, o veikla – naudojimusi turtu. Po 17 a. vid. karų ir krašto nuniokojimo J. Chodzinskis siūlė visos valstybės reformą pagal pirmaujančių Europos šalių senjorinės žemėvaldos ir stiprios centr. valdžios pavyzdį. Social. santykių gerinimo priemonėmis laikė įstatyminės teisės gerbimą ir veiksmingą neteisingumo atskleidimą.

Scholastinės filosofijos atstovai Lietuvoje supažindino su naujausiais mokslo laimėjimais ir filos. idėjomis, sukūrė nemažai veiksmingų intelektinių nuostatų, bet ATR patiriant krizę aiškėjo, kad aristoteline scholastika grindžiamas pasaulėvaizdis neatitinka gyv. meto poreikių.

NAUJŲJŲ AMŽIŲ FILOSOFIJOS PLITIMAS (18 a. 2 pusė)

Naujas požiūris į švietimo reikšmę visuom. gyvenimui vertė vienuolijas pertvarkyti mokslų dėstymą jų administruojamose m-lose. Pirmieji persitvarkė pijorai. Scholastika žlugo užleisdama vietą naujųjų amžių filosofijai ir gamtos mokslams. Lietuvos filosofai ieškojo analitinio ir sintetinio, dedukcinio ir indukcinio metodo dermės. Pirmuosius naujosios filosofijos veikalus Vilniuje išleido A. Skorulskis (*Filosofijos apybraiža* / *Commentariolum philosophiae* 1755) ir B. Dobševičius (*Dabartinių filosofų pažiūros* / *Placita recentiorum philosophorum* 1760). Įsitvirtino Chr. Wolffo filos. sistema, m-lose buvo diskutuojama dėl R. Descartes'o, G. W. Leibnizo, J. Locke'o teorijų. Metafiziką sudarė ontologija, kosmologija, psichologija ir prigimtinė teologija, fiziką – bendroji ir specialioji fizika. Ontologija buvo grindžiama Chr. Wolffo metafizika. Ji tapatino būties ir pažinimo pradus, būties būvių (esmės, tapatybės, būtinumo, atsitiktinumo, galimybės) ieškojo ir mąstyme. Pirmieji pradai turi būti aksiomų pobūdžio – akivaizdūs, lengvai suprantami sveikam protui, neišvedami iš kt. pradų. Log. galimybę tapatino su ontine, šioje skyrė išorinį ir vidinį aspektą. Teigė, kad antgamtinis veiksnys egzistuoja ir funkcionuoja logiškai neprieštaringai, kritikavo G. W. Leibnizo monadologijoje numatytą pasaulio determinaciją. Kosmologijoje aiškino G. W. Leibnizo atrastą pakankamo pagrindo principu grindžiamą reiškinių visuot. sąryšį, jį siejo su priežastingumu, vienalaikiu arba nuosekliu objektų egzistavimu. Visatą vaizdavo kaip nuolatinį priežasčių grandžių ir jas valdančių taisyklingumų susipynimą. Pasaulio tobulumą sudaro jo įv. dalių ir sistemų į visumą susietas egzistavimas, kurio autorius yra pasaulio Kūrėjas. A. Skorulskis kritikavo išankstinės pasaulio harmonijos trūkumus – deizmą, mechanicizmą, negalimybę pagrįsti žmogaus laisvę.

Psichologijoje aiškinta kūniškoji prigimtis ir veiklusis dinaminis sielos procesų pobūdis. Nerviniai procesai nagrinėti pagal dekartiškąjį reflekso modelį. A. Skorulskis gyvybinių dvelkimų spaudimu smegenims aiškino vaizduotės dinamiką. Matematikos tai-

kymas aprašant psichinių procesų dinamiką vadintas psichometrija, kurios tikslas – tiksliai matematiškai išreikšti psichinių reiškinių kiekybinius santykius, nustatyti jų dėsningumus. Teigtas sielos substancialumas, aiškintas jos atsiradimas – siela žmogui sukuriama tam tikru laiku, netrukus prieš gimimą, kai kūno embrionas geba atlikti gyvybines f-jas ir yra pasirengęs priimti sielą. Iš sielos gebėjimų plačiausiai aiškino mąstymą ir valią. Prigimtinėje teologijoje kritikavo ateizmą, aiškino Dievo pobūdį ir jo buvimo įrodymus, antgamtinę pasaulio determinaciją. Skyrė teor. ir praktinį ateizmą, pabrėžė jo kilmės iracionalumą ir žalą. Dievo buvimo įrodymus skirstė į moralinius, fizikinius ir metafizinius. Prigimtinės teologijos svarb. paskirtis yra egzistencinė – aiškinti Dievo egzistavimą ir jo santykį su žmonių veikla, jų laisve ir būtinumu, aksiologiškai apibūdinti pasaulį.

Fizikoje materija ir forma pradėta laikyti ne filosofiniais, vientisais, bet fiziniais, empiriniais, sudėtiniais gamtos kūnų pradais. Dalumas yra patyrimu nustatoma gamtos kūnų visuot. savybė. Plėtota judėjimo, kaip būvio, samprata. Aiškinta kūnų statika, dinamika, akustika, optika, gravitacija, el. reiškinių ir chemijos pagrindai. Dėstyta I. Newtono fizika ir jo gamtos tyrimo metodologiniai principai, R. J. Boškovićiaus dinaminio atomizmo teorija. Ypač moderniai fizika dėstyta VU ir Vilniaus trinitorių kolegijoje, kurioje buvo įsteigtas Filos. f-tas – jo prof. A. J. Dzialtovskis supažindino su naujausiais gamtos mokslų atradimais. Pripažintas heliocentrizmas, formuotas ist. požiūris į gamtą – fluidų chemijos, fizikos ir gamtos filosofijos sąvokomis aiškinta Žemės evoliucija, jos reljefo susidarymas. Diskutuota dėl neptūnizmo ir plutonizmo hipotezių, preformizmo biologijoje. Naujųjų amžių filosofija ir gamtos mokslai parengė dirvą šviečiamosioms idėjoms Lietuvoje.

ŠVIEČIAMOJO AMŽIAUS FILOSOFIJA (18 a. 2 pusė–19 a. 1 pusė)

Šio l-pio idealą (protas–prigimtis–pažanga) vienas pirmųjų siekė įgyvendinti K. Narbutas, teigdamas sveiku protu grindžiamą samprotavimų laisvę, įrodinėdamas filosofijos atskyrimo nuo teologijos tikslingumą. Tautiškai sąmoninga dvasininkija siekė leisti raštus gimtąja kalba (K. Lukauskas *Pamokslai*, par. 1797). Edukacinės k-jos veiklos l-piu VU nebuvo filosofijos katedros ir paskaitų. H. Stroynowskis išsakė fiziokratų pažiūras į teisę, valstybę ir visuomenę, kūrė prigimtinės, polit. ir tarpt. teisės sistemą, gynė priv. nuosavybės ir individo laisvės idėjas. P. Karpis (1744–1803) kūrė valstybingumo išsaugojimo projektą. Valstybei žlugus VU pateko į Rusijos švietimo sistemą. Jame buvo atkurta Filosofijos katedra (turėjo tik 1 profesorių) ir studijos. 19 a. 1 pusėje ėmė plisti vokiečių klasikinė filosofija. J. H. Abichtas psichologizmo požiūriu aiškino I. Kanto filosofiją, ją papildė sensualizmo (pojūčiai lemia mąstymo turinį) ir empirizmo elementais. Plėtojo dvasiškumo, traktuojamo kaip tiesiogiai suvokiamas sąmonės faktas, principą, nagrinėjo dvasiškojo prado galias – pažinimą, jausmus ir valią. Modifikavo daikto paties savaime sampratą. Remdamasis švietėjiškuoju racionalizmu kantizmą kritikavo J. Sniadeckis. Jis teigė episteminį fundamentalizmą, nepripažino dogmatizmo filosofijoje – ji turi būti grindžiama gamtos mokslų duomenimis, o ne primesti jiems savo apriorinius principus. Kūrė mokslo ir mat. filosofijos (jos pradininkas Lietuvoje) metmenis. Mokslo filosofiją laikė proto aukšč. kūriniu, kurį sukurti gali tik savo tyrimų srityje pasižymėjęs mokslininkas. Mat. filosofiją apibrėžė kaip matematikos taikomų metodų ir gautų rezultatų apmąstymą, pamatinių tiesų grynojoje matematikoje paieškas. A. Daugirdas orientavosi į škotų sveiko proto filosofiją, kritikavo apriorizmą ir subjektyvųjį idealizmą, nagrinėjo pažintinius gebėjimus – pojūčius, suvokimus, vaizduotę ir kita. Teigė, kad apreiškimo religija ir filosofija negali prieštarauti teor. mąstymui. VU gamtininkai L. H. Bojanus, E. K. Eichvaldas skelbė evoliucionizmą, ieškojo gyvybės procesų materialių pagrindų. S. B. Jundzilas negyvosios ir gyvosios gamtos sąsają priskyrė reiškinių visuot. sąryšiui. Pritarė žmogaus, kaip dvasiškojo ir kūniškojo pradų sąveikos, dualistinei sampratai – sielos funkcionavimą siejo su fiziol. procesais, kartu pripažino jos nemirtingumą.

ROMANTINĖ FILOSOFIJA (19 a. vid.–19 a. 2 pusė)

Pirmasis romantikas J. Gołuchowskis laimėjo VU Filos. katedros profesoriaus konkursą ir 1823 pradėjo skaityti paskaitas. Siekė įveikti Šviečiamojo amžiaus racionalizmą remdamasis F. W. J. Schellingo romantizmu ir tautine filosofija: kiekviena tauta turi savo dvasią, filosofija yra jos išraiška. Visuom. sutarties teorijai priešpriešino valstybės-tautos sampratą – valstybė-tauta yra Dievo kūrinys, kiekviena asmenybė yra visuom. organizmo būtina dalis. 1824 Rusijos valdžia atleido J. Gołuchowskį iš u-to dėl jo idėjų populiarumo. A. Mickevičius skleidė romantinio mesianizmo idėjas, kritikavo racionalizmą ir juo pagrįstą vertybių sistemą, aukštino intuiciją kaip tikrąją pažinimo priemonę. Kvietė rel. atsinaujinimui, pagrindė lenkų (vėliau ir prancūzų) tautų mesianistinę paskirtį. Mesianizmą propagavo A. T. Bukota. Veikiami šviečiamųjų ir romantizmo idėjų S. Daukantas ir kiti kult. veikėjai valstiečių išlaisvinimą grindė prigimtinės teisės ir visuom. sutarties teorijomis, jas papildė romantiniu praeities idealizavimu. 1832 uždarius VU filos. gyvenimas susilpnėjo, bet neišnyko. Filos. straipsnius spausdino Vilniuje leidžiama periodika, daugiausia hėgelizmą populiarinantis J. I. Kraszewskio žrn. *Athenaeum*. Dvasininkijos filos. lavinimo židiniu tapo Dvasinė kat. a-ja, pasauliečiai filosofiją studijavo Rusijos ir V. Europos u-tuose.

TAUTINIO SĄJŪDŽIO FILOSOFIJA (19 a. pab.–20 a. pr.)

Tautinių klausimų sprendimą šviesuomenė grindė ir filosofija – nurodant tautai naujas raidos gaires jas reikėjo pagrįsti polit. filosofijos principais ir sąvokomis. J. Adomaitis-Šernas, V. Kudirka, J. Šliūpas propagavo pozityvizmą, teigė naujovių reikalingumą, krašto gamybinių pajėgumų, švietimo ir kultūros plėtrą. Remdamiesi evoliucionizmu jie siekė pagrįsti Lietuvos social. pažangos neišvengiamumą. Šviesuomenė įveikė filosofijos skleidimo gimtąja kalba sunkumus parodydama, kad liet. kalba tinka reikšti sudėtingas filos. teorijas. Vienas pirmųjų profesionalių 20 a. filosofų R. Bytautas plėtojo kalbos filosofiją, pradėjo kurti lietuvių filos. ir psichol. terminijos teoriją, tyrė tautos ir tautinės sąmonės problemas. Pabrėžė mąstymo ir kalbos vienovę – kiekviena tauta turi savo mąstymo būdą, kuris išreiškiamas jos kalba; kalbos aiškumas ir apibrėžtumas priklauso nuo mąstymo logiškumo. Tautiškumo aktyvumą lemiančiu veiksniu laikė individualizmą. A. Jakštas (Dambrauskas), kurio filos. pažiūroms turėjo įtakos lenkų mesianistas J. M. Hoene-Wrońskis ir rusų filos. V. Solovjovas, siūlė moderninti katalikiškąją filosofiją, neapriboti jos tomizmu. Naujausius gamtos mokslų laimėjimus aiškino antgamtiniais veiksniais, teigė tikėjimo ir mokslo harmoniją. Dalyvaudamas tautiniame sąjūdyje aktyviai gynė lietuvybės idealą, skatino sulenkėjusių lietuvių tautinę savimonę. M. Lietuvos filosofą Vydūną paveikė tuometinė idealistinė vokiečių filosofija, platonizmas, misticizmas, hinduizmo filos. m-la vedanta. Jis teigė idealistinį panteizmą, kuris gamtą, visuomenę ir žmogų sujungia dvasiniame absoliute. Iš dvasios kilusi materija dvasingumo nepraranda, gamta yra sąmoninga, tik kt. būdu. Materialųjį pasaulį Vydūnas vadino pažmoniškuoju. Tautai priskyrė ne tik socialinę, bet ir transcendentinę būtį, teigė, kad visa kultūra yra tautiška, o tautiškumo biol. dalis yra paveldima. Tikėjo kosminiu kūrybos vyksmu, menkinančiu žmonių, kaip istorijos kūrėjų, vaidmenį. Tautinio sąjūdžio filosofija įgalino tolesnę Lietuvos filosofijos raidą. I pasaul. karo išvakarėse pirmuosius filos. straipsnius paskelbė P. Kuraitis, P. Dovydaitis ir kiti.

MODERNIOJI FILOSOFIJA (20 a. 1 pusė)

Reikšmingiausias įvykis filosofijos plėtotei buvo Lietuvos u-to įkūrimas 1922. Jame buvo grupė asmenų, V. Europos u-tuose įgijusių filos. daktaro laipsnį ir pasirengusių plėtoti profesionaliąją filosofiją. Filos. studijas vykdė Teologijos-filosofijos ir Hum. mokslų f-tai. Filos. straipsnius spausdino tęstinis leidinys *Eranus*, žurnalai *Logos*, *Židinys*, *Naujoji Romuva*, *Vairas*, *Kultūra*, gamtos mokslų žrn. *Kosmos*, leisti filos. veikalai, plėtotos beveik visos filos. šakos. Teologijos-filosofijos f-tas plėtojo katalikiškąją filosofiją (dau-

giausia neotomizmą), Hum. mokslų f-tas – filos. antropologiją, fenomenologiją, realizmą ir kt. kryptis. Pažinimo problemas analizavo P. Kuraitis, V. Sezemanas, S. Šalkauskis – manyta, kad gnoseologijos kryptys (empirizmas, racionalizmas, realizmas, fenomenalizmas ir kt.) yra vienpusiškos, neotomistinė gnoseologija turi perimti tik jų pozityvius elementus. V. Sezemanas tyrinėjo racionalumo ir iracionalumo, dalykinio ir nedalykinio žinojimo problemas. Nedalykine sąmonės nuostata pažįstamas žmogaus dvasinis pasaulis, etinės, estetinės vertybės ir kita. P. Kuraitis gnoseologijoje vienpusiškai laikėsi neotomizmo principų, nepasinaudojo modernių teorijų galimybėmis. Ontologinę problematiką išsamiai nagrinėjo veikale *Ontologija* (2 t. 1931–33). Dėl daugelio tuometinės filosofijos krypčių neigiamo požiūrio į ontologiją svarb. problema buvo jos pagrindimas. Modernesni katalikiškos pakraipos filosofai nepripažino formos, tikslingumo, tobulumo ir kitų senųjų filos. kategorijų. P. Dovydaitis nagrinėjo gamtos mokslų filos. problemas. Jo redaguojamame žrn. *Kosmos* buvo skelbiamos gamtos mokslų pasaul. naujienos, rengiamos diskusijos evoliucijos, reliatyvumo teorijų, kvantinės fizikos interpretacijos, kosmologijos klausimais. P. Dovydaitis gamtotyros laimėjimus aiškino katalikiškosios filosofijos požiūriu, gamtos raidoje įžvelgė idealių veiksnių poveikį. Su gamtos mokslų modernių pažintinių procedūrų filos. interpretacija supažindino gamtininkai, pirmiausia fizikai ir astronomai A. Puodžiukynas, P. Jucaitis, P. Slavėnas, A. Juška. A. Žvironas plėtojo neopozityvistinį fiz. indeterminizmą. J. Kairiūkštis knygoje *Gamtos mokslų filosofija* (1926) propagavo gamtamoksl. materializmą, nagrinėjo materijos, gyvybės, sielos, žmogaus kilmės problemas – pritarė evoliucionizmui, neigė sielos nemirtingumą, pabrėžė žmogaus ir gyvūnų psichikos bendrumą.

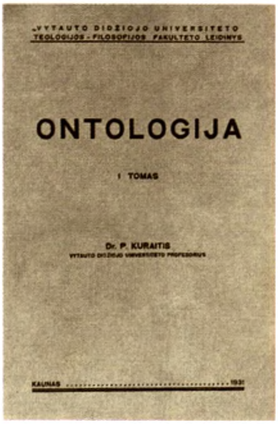

P. Kuraičio veikalo *Ontologija* (t. 1, 1931) viršelis

S. Šalkauskis parašė daugiausia kult. filosofijos veikalų, kūrė filos. terminijos teoriją, sudarė pirmąjį lietuvišką filos. terminų žodyną (1938; ~1500 terminų su atitikmenimis pranc., vok., rusų k.). Sukūrė liet. kultūros, kaip Rytų ir Vakarų kultūrų sintezės, koncepciją. S. Šalkauskis ir A. Maceina teigė, kad religija neabsorbuojanti kultūros, o tik nukreipianti ją pažangos keliu. A. Maceina kultūrą suprato kaip gamtos sužmoginimą, teigė 3 dvasių koncepciją – buržuazinės (nekūrybiškos, utilitarinės, hedonistinės), prometėjiškos (polinkio savęs teigimu priešintis Kūrėjui), krikščioniškosios (žmogus yra gamtos tobulintojas, dieviškosios kūrybos tęsėjas). Kėlė social. teisingumo, įgyvendinamo evoliucijos būdu ir reformomis, klausimą. P. Kuraitis tyrė metodologinę ir socialinę filosofijos paskirtį, profesionaliosios filosofijos ir sveiko proto santykį, filosofijos tautiškumą ir kita, sukūrė liet. filos. terminų. A. Maliauskis ir K. Paltarokas tyrė social. filosofiją remdamiesi katalikiškąja social. doktrina. P. Dielininkaitis paskelbė studijų apie korporacinę santvarką. Katalikų social. teoretikai siūlė social. santykius reguliuoti pagal krikščioniškosios dorovės principus, neprievartinėmis reformomis. Jaunesnieji katalikiškosios krypties atstovai Lietuvos valst. santvarkos gerinimo projektą išdėstė vadinamojoje romuviečių deklaracijoje (1936), kuria siūlyta liberalizuoti valst. gyvenimą kuriant korporacinę tautinę valstybę. L. Karsavinas kūrė rel., kult. ir ist. filosofijos (*Istorijos filosofija* / *Filosofija istorii* 1923) teorijas, pagrįstas visuotinybės idėja, reiškusia ontinę Kūrėjo ir pasaulio vienovę. Teigė, kad kultūra ir jos istorija (*Europos kultūros istorija* 5 t. 1931–37 ^{2}1991–98) yra nuo religijos neatsiejamo dvasingumo raiška žmonių veikloje. I. Tamošaitis ir K. Dausa supažindino su fenomenologija ir filos. antropologija. V. Šilkarskis palaikė ryšius su VU filosofais, skelbė straipsnius Lenkijos filos. spaudoje, tyrinėjo V. Solovjovo filosofiją. Egzistencinės filosofijos pradininkas Lietuvoje J. Girnius kritiškai vertino egzistencinio humanizmo pastangas pagrįsti žmogaus būties vertę.

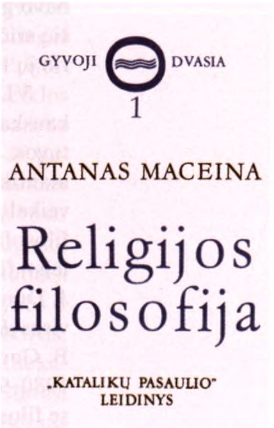

A. Maceinos veikalo *Religijos filosofija* (^{2}1990) viršelis

Nepriklausomos Lietuvos filos. tradicija buvo tęsiama išeivijoje. J. Girnius veikale *Žmogus be Dievo* (1964) filosofiškai ir psichologiškai analizavo netikinčio asmens situaciją, katalikiškos mąstysenos principais siekė nusakyti žmogiškosios būties prasmę. Parašė reikšmingų tautiškumui ir tautos išlikimui skirtų veikalų. A. Maceina rėmėsi įv.

filos. prielaidomis, plėtojo religijos filosofiją (*Religijos filosofija* 1976 [2]1990) – nagrinėjo jos rūšis, santykį su apreiškimu, žmogaus santykio su Dievu formas, Dievo įv. sampratas. Kūrė teistinio egzistencializmo veikalus (*Filosofijos kilmė ir prasmė* 1978), siekė interpretuoti krikščionybę kaip egzistencinę pasaulėžiūrą. Egzistencinę filosofiją t.p. kūrė V. Vyčinas, A. Lingis, fenomenologiją – V. Doniela, A. Mickūnas. K. Girnius tyrė metaetiką, I. K. Skrupskelis – filos. istoriją. Lietuvos Respublikos ir išeivijos filosofai dalyvavo sprendžiant social. problemas, ugdant pilietinę, tautinę ir dorovinę savimonę. Pav.

MARKSISTINĖ FILOSOFIJA. FILOSOFIJA SSRS OKUPACIJOS METAIS

Marksistinė filosofija pradėta skleisti 19 a. pabaigoje. V. Kapsukas ir Z. Angarietis iš pradžių marksizmą pateikė K. Kautsky, vėliau – sov. marksizmo-leninizmo pavidalu, teigė vad. materialistinę visuom. raidą, karingąjį ateizmą, dviejų kultūrų buvimą nac. kultūroje ir kt. dogmas. Marksistinės filosofijos straipsnių žrn. *Kultūra* 1931–33 paskelbė J. Galvydis.

SSRS okupacija sunaikino Lietuvos filosofijos tradiciją. Į SSRS lagerius ištremti P. Dovydaitis, L. Karsavinas, V. Sezemanas ir kiti. Marksizmas pirmiausia įsitvirtino stalinizmo pavidalu, vėliau – rusišku dogminiu marksistinės filosofijos modeliu, polemizuojančiu su Vakarų marksizmu. Filosofija (dialektinis ir ist. materializmas), vėliau dar ateizmas ir komunizmo teorija dėstyti visose aukštosiose m-lose kaip privalomi dalykai. Filosofijos specialistai Lietuvoje nebuvo rengiami. Žlugus stalinizmui lietuviškai nepramokusius svetimtaučius filosofijos katedrose pakeitė baigusieji sovietinius filosofijos f-tus ir VU įgijusieji gamtos mokslų, filol., psichol. ir kt. specialybes. VU Filosofijos katedroje buvo filos. aspirantūra, teikta filos. kandidato ir daktaro moksl. laipsniai. Lietuvos MA 1969 prie Istorijos i-to įsteigė Filos., teisės ir sociol. skyrių (1977 pertvarkytas į i-tą, nuo 1991 Lietuvos filos. ir sociol. i-tas, nuo 2002 Kultūros, filos. ir meno i-tas). 1961 įsteigtas kasmetinis leidinys *Filosofija* (išėjo 8 t.), nuo 1968 vietoj jo leidžiami mokslo darbai *Problemos*. Filosofijos specialistai neturėjo kūrybinės laisvės, buvo varžomi marksistinės filosofijos doktrininio pobūdžio ir Maskvoje parengtų programų bei instrukcijų. Kai kurie orientavosi ne į Vakarų marksizmą, bet į marksizmo dogmatiką ir pranašystes. Laisviau buvo galima dirbti visuot. filosofijos, Lietuvos filos. istorijos, logikos srityse – parengta šių sričių disertacijų, straipsnių, monografijų. Šių veikalų teor. lygis nevienodas, kai kurie jų neturi išliekamosios vertės.

VU Filosofijos katedroje vyravo kūrybinės paieškos, kurias skatino vedėjas E. Meškauskas. J. Repšys tyrė egzistencinę, A. Lozuraitis – socialinę, R. Plečkaitis – senąją Lietuvos, B. Kuzmickas – 19–20 a. katalikiškąją filosofiją. R. Pavilionis paskelbė log. semantikos ir kalbos filosofijos, E. Nekrašas – mokslo filosofijos ir neopozityvizmo analizės veikalų (*Loginis empirizmas ir mokslo metodologija* 1979), A. Šliogeris – egzistencinės filosofijos analizės studiją *Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas* (1985). Pradėta leisti filos. palikimą liet. kalba: V. Sezemanas išvertė Aristotelio veikalą *Apie sielą* (1959), J. Dumčius – *Nikomacho etiką* (1990), R. Plečkaitis – I. Kanto *Prolegomenus* (1972) ir visas *Kritikas* (1982–91). Išėjo *Filosofijos istorijos chrestomatija* (6 t. 1974–1987, sud. B. Genzelis). Filos., sociol. ir teisės i-tas išleido *Lietuvos filosofinės minties šaltinius* (2 t. 1980–91). Filosofai rengė konf-jas, dalyvavo SSRS konf-jose, kai kurie ir tarptautiniuose filos. kongresuose, tobulinosi užs. mokslo centruose. Siekta, kad filos. gyvenimas Vilniuje nebūtų uždaras.

ŠIUOLAIKINĖ FILOSOFIJA (nuo 20 a. pab.)

Sov. režimo žlugimas suteikė kūrybos laisvę. 1989 atkurtas VU Filos. f-tas, atkurto VDU Hum. mokslų f-te – filos. specialybė. Etikos ir filos. mokytojus ėmė rengti VPU, nuo 1999 KTU įkurta filos. magistrantūra. Atkurti filos. straipsnius spausdinantys žurnalai *Darbai ir dienos*, *Logos*, *Soter*, *Naujasis židinys-Aidai*. A. Šliogeris išleido keletą monografijų (svarbiausios – *Būtis ir pasaulis* 1990 [2]2006, *Transcendencijos tyla* 1996, *Niekis ir*

Esmas 2 t. 2005), kuriose tyrinėjo daiktiškosios tikrovės patyrimo būdus, jusliškai suvokiamo pasaulio ir antjuslinės, proto veikla kuriamos būties (dažn. tapatinamos su niekiu) santykį, įvairius mąstymo būdus išreiškiančios kalbos ontologinį pobūdį. T. Sodeika straipsniuose fenomenologiškai nagrinėjo teksto (žmogaus sukurtų prasmių) ir nekalbinės tikrovės įv. reiškinių santykį, A. Sverdiolas paskelbė hermeneutikos, kult. filosofijos (*Steigtis ir sauga* 1996, *Hermeneutinės filosofijos studijos* 2 t. 2002), A. Andrijauskas – meno ir kult. filosofijos (*Grožis ir menas* 1995, *Kultūros, filosofijos ir meno profiliai* 2004), kultūrų komparatyvistikos tyrinėjimų. E. Nekrašas išleido vadovėlį *Filosofijos įvadas* (1993 ²2004), Z. Norkus – veikalus *Istorika* (1996), *Max Weber ir racionalus pasirinkimas* (*Max Weber und Rational Choice* 2001, liet. 2003), R. Plečkaitis – monografiją *Tolerancija* (1998), A. Degutis – libertarizmu pagrįstą šiuolaikinės polit. filosofijos veikalą *Individualizmas ir visuomeninė tvarka* (1998), analitinės filosofijos tyrinėjimų (straipsnių rink. *Kalba, pažinimas ir veiksmas* 2007). Išleista filosofijos klasikų (G. W. F. Hegelio, M. Heideggerio, J. Locke'o, Platono, K. R. Popperio, A. Schopenhauerio, Tomo Akviniečio ir kt.) veikalų liet. vertimų. Filosofijos specialistai įgijo galimybę tobulintis ir studijuoti garsių pasaulio universitetų filosofijos fakultetuose, dalyvauti užsienio mokslo institucijų projektuose. Nuo 1988 veikia Lietuvos filosofų draugija (pirm. E. Nekrašas), ji rengia kasmetines konferencijas. Pav.

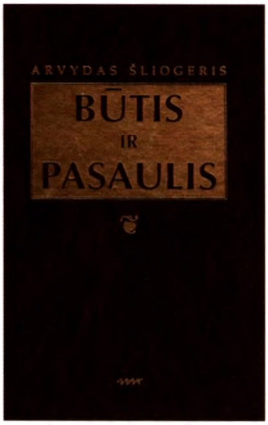

A. Šliogerio veikalo *Būtis ir pasaulis* (²2006) viršelis (dail. A. Petrikauskas)

L: *Filosofija Vilniaus universitete 1579–1832* Vilnius 1979; **A. Sverdiolas** *Kultūros filosofija Lietuvoje* Vilnius 1983; **V. Bagdonavičius** *Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai* Vilnius 1987; **D. Kuolys** *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas, barokas* Vilnius 1992; **K. Masiulis** *Moderniojo mokslinio pasaulėvaizdžio formavimasis Lietuvoje* Vilnius 1992; **I. Lukšaitė** *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje* Vilnius 1999; **R. Plečkaitis** *Lietuvos filosofijos istorija* t. 1 *Viduramžiai–Renesansas–Naujieji amžiai* Vilnius 2004; **S. Tunaitis** *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys* Vilnius 2004.

Romanas Plečkaitis

ESTETIKA

Estetikos elementų atsirado 16 a. LDK m-lose skaitytose poetikos, retorikos, muzikos teorijos paskaitose – pirmieji estetines idėjas dėstė P. Fabricijus, D. Dymus, T. Zdelaričas, J. Hejus. VU estetika dėstyta nuo jo įkūrimo 1579. Renesanso estetikai būdingas skatinimas sekti antikos meno pavyzdžiais ryškus M. Husoviano, Mykolo Lietuvio, P. Roizijaus, J. Radvano, A. Rotundo, M. Strijkovskio veikaluose. Pirmieji estetinės veiklos apraiškų originalūs teor. aiškinimai Lietuvoje pasirodė 17–18 a. Renesanso ir baroko epochų sandūroje ir buvo artimi normatyvinei estetikai: M. K. Sarbievijaus 1617–30 parašyti veikalai *Apie tobulą poeziją* (*De perfecta poesi*) ir *Apie aštrius ir šmaikščius posakius* (*De acuto et arguto*), Ž. Liauksmino *Oratorinė praktika ir retorikos meno taisyklės* (*Praxis oratoria sive praecepta artis rhetoricae* 1648), K. Kojalavičiaus-Vijūko, K. P. Bogušo, K. P. Bžostovskio, M. Radau ir kt. autorių veikalai. Buvo sekama Aristoteliu, laikomasi tomizmo principų, aptarinėjamos antikinės estetikos idėjos, meno specifikos, kūrybos ir suvokimo klausimai, mimezės ir meno kūrinio samprata, meno prigimtis ir paskirtis, mėginama apibūdinti meno šakų savitumus, jų tikrovės imitavimo specifiką ir atliekamas f-jas. Grožis sietas su aiškumu, darna, menas laikytas gamtos imitacija, priešintasi baroko meno emocingumui ir pompastikai, propaguota meninės išraiškos dailumas, taurumas ir išradingumas, buvo aprašomi užs. šalių meno kūriniai. 18 a. pab.–19 a. pr. M. Lietuvoje susidomėta liet. tautosaka, joje imta ieškoti estetinio pagrindo savitam liet. žodiniam menui kurti, atkreiptas dėmesys į liet. kalbos grožį, turtingas poet. išraiškos galimybes. K. G. Milkus liet. k. gramatikos *Lietuvių kalbos mokslo pradmenys* (1800) priede *Trumpas lietuvių poezijos įvadas* vienas pirmųjų svarstė apie lietuvių pasaulietinę poeziją, poetui kėlė reikalavimus būti talentingam ir žinoti poetikos taisykles. Remdamasis J. G. Herderiu, M. L. G. Rėza liet. liaudies dainas aprašė kaip estetinę vertybę, liaudies meno ypatybėmis laikė gyvenimo tiesą, natūralumą ir paprastumą.

18 a. pab.–19 a. pr. suintensyvėjo estetikos plėtotė VU. Įsteigtos Lit-ros ir retorikos, Archit-ros, Piešimo ir tapybos, Skulptūros, Grafikos katedros, jų profesoriai paskaitose nagrinėjo grožio prigimties, meno specifikos, estetinio skonio ir suvokimo, vaizduotės klausimus. Retorika ir poetika ilgainiui buvo išplėtotos į estetikos teoriją, kuri apėmė ir kitas estetinės veiklos ir meninės kūrybos sritis, daugiausia vaizduojamąją dailę. F. N. Golańskis estetikos kursą priartino prie klasicizmo reikalavimų ir meninės kūrybos teor. apmąstymų. Jis teigė, kad meno uždavinys yra mokyti, šviesti, jaudinti, patraukti, suteikti malonumo, padėti bendrauti, reikšti mintis ir jausmus. Menininkas turi mokytis iš gamtos, kūrybai svarbu tiesa, protas, jausmai, vaizduotė, įgimti gabumai ir skonis. J. Sniadeckis kritikavo romantizmą, plėtojo klasicizmo ir šviečiamąsias idėjas, aptarė proto, jausminių išgyvenimų reikšmę, talentą, skonį, vaizduotę. Pasak jo, tik mokslas gali atskirti tikrą, gilų grožį nuo reliatyvaus gražumo. G. E. Groddeckas išsamiai aptarė Aristotelio, Platono, Horacijaus, Cicerono estetikos koncepcijas, pabrėžė poet. įkvėpimo, vaizduotės, išmonės svarbą, skleidė grožio ir tiesos vienovės idėją. Derindamas klasicizmo ir romantizmo estetikos elementus L. Borovskis siekė sukurti universalią estetiką. Jis pabrėžė grožio subjektyvųjį aspektą, nurodė grožio ryšį su jausmais ir vaizduote, grožio reiškimosi svarb. sritimi laikė kūrinio formą. VU Estetikos katedros vedėjas E. Słowackis rėmėsi antikinės estetikos autoriais, A. G. Baumgarteno, Chr. Wolffo veikalais. Pasak E. Słowackio, estetika, arba mokslas apie gerą skonį, remiasi gamtoje ir dailės kūriniuose pamatytais grožio reiškiniais. Estetikos tikslas – atrasti ir skelbti visuotinius skonio dėsnius, atskleisti jų įtaką grožio, grakštumo, gėrio ir tobulumo suvokimui. Tik proto ir išgyvenimų patirtimi pagrįstas ištobulintas skonis geba skirti grožio atmainas. Normatyvinės estetikos tradicijai priešinosi romantikai (A. Mickevičius), vėliau – laikr. *Aušra* bendradarbiai.

V. Sezemano veikalo *Estetika* (išl. 1970) antraštinis lapas

1832 Rusijos valdžiai uždarius VU buvo pristabdyta estetikos plėtra ir profesionalėjimas. Estetines idėjas skelbė rašytojai, menininkai. J. Biliūnas formulavo realizmo estetikos principus, kritikavo natūralizmo apraiškas mene, M. K. Čiurlionis pabrėžė liaudies meno estetinę vertę, kėlė profesionaliojo meno problemas.

20 a. 1 pusėje pradėta itin sparti pasaul. estetikos recepcija ir originalūs estetikos problemų tyrinėjimai. Lietuvos u-to (nuo 1930 VDU) Teologijos-filosofijos ir Hum. mokslų f-tuose buvo dėstomas estetikos kursas. Estetines idėjas ir koncepcijas skleidė J. Eretas, J. Grinius (*Grožis ir menas* 1938), A. Jakštas (Dambrauskas), A. Maceina, V. Mykolaitis-Putinas, S. Šalkauskis, Vydūnas ir kiti, t.p. meno ir lit-ros kritikai – J. Baltrušaitis (sūnus), J. A. Herbačiauskas, V. Jakubėnas, J. Keliuotis, K. Korsakas, J.Lindė-Dobilas, S. Kymantaitė-Čiurlionienė, B. Sruoga, I. Šlapelis, J. Vienožinskis ir kiti. Pasukta nuo normatyvinės į modernizmo estetiką su aiškiais subjektyvumo ir didesnio dėmesio išraiškai akcentais. Atstovauta beveik visoms Europos estetikos kryptims ir metodologijoms, nagrinėtos avangardinio meno apraiškos, beveik nesidomėta praktinės (techninės) estetikos ir dizaino problematika. Daugiausia nagrinėta grožio teorija, meninės kūrybos, meno būties, estetinės tikrovės ir specifikos, meno f-jų ir paskirties, meno tautiškumo problemos. Ryškus lenkų moderniosios kultūros ir lit-ros sąjūdžio *Jaunoji Lenkija* idėjų poveikis. Meno ir grožio teorijos aiškintos integraliu požiūriu, dažn. tapatintos su estetika interpretuojant jas kult. filosofijos kontekste (S. Šalkauskis, A. Maceina). A. Jakštas (Dambrauskas) meninės kūrybos kriterijumi laikė grožį, suderintą su krikščioniškaisiais idealais, meno kritikoje laikėsi konservatyvių pažiūrų. Nuosekliai derindamas fenomenologinę estetinio suvokimo analizę su kitais interpretavimo būdais V. Sezemanas parodė, kad estetikos sėkmingą raidą lemia filos. interpretavimo derinimas su realios estetinės veiklos, estetinio suvokimo tyrimais (svarb. veikalas – *Estetika*, išl. 1970). M. Geigerio ir R. Ingardeno teorijoms artima V. Sezemano koncepcija buvo viena perspektyviausių bei iškiliausių 20 a. Europos estetikos interpretacijų ir padarė didelę įtaką Lietuvos estetikai.

Lietuvos estetikos raidą pristabdė SSRS okupacija. Dėl sov. valdžios ideol. ir fizinės prievartos (V. Sezemanas buvo nuteistas kalėti už klasinio požiūrio nesilaikymą) okupaci-

jos pirmąjį d-metį jokių svarbesnių estetikos tyrinėjimų nebuvo, nors estetika dėstyta visose aukštosiose m-lose; trūko ir specialistų. Po J. Stalino mirties sušvelnėjus režimui mokslininkai surado būdų formaliai patenkinti konjunktūrinius reikalavimus neprarandant tiriamų problemų teor. vertės. Su pasaulio estetinių teorijų įvairove supažindino chrestomatiniai leidiniai *Poetika ir literatūros estetika* (sud. V. Zaborskaitė, 2 kn. 1978–89), *Grožio kontūrai* (sud. B. Kuzmickas, 1980), teminis leidinys *Estetinė kultūra* (4 kn. 1981–89; jame spausdinta ir originalių tyrimų); taip plačiai nemarksistinės estetikos koncepcijos buvo pateiktos pirmą kartą visoje SSRS. Nepaisant ideol. trukdymų pradėti liet. estetikos istorijos tyrinėjimai (A. Andriuškevičius, A. Gaižutis, A. Jurgutienė, J. Mureika, G. Vaitkūnas, P. Veljataga, O. Žukauskienė ir kt.).

Išeivijoje estetikos problemas tyrinėjo J. Grinius, J. Girnius, A. J. Greimas (*Iš arti ir iš toli*: *Literatūra, kultūra, grožis* 1991), V. Kavolis (*Meninė išraiška*: *Sociologinė analizė* / *Artistic Expression*: *A Sociological Analysis* 1968, *Istorija meno požiūriu*: *Meno žydėjimo laikotarpių socialinė dinamika* / *History on Art's Side*: *Social Dynamics in Artistic Efflorescences* 1972), F. Jucevičius ir kiti. *Fluxus* sąjūdžio teoretikas ir praktikas J. Mačiūnas plėtojo savitą postmodernizmo koncepciją.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę estetikos visuot. istorijos reikšmingų darbų paskelbė A. Andrijauskas, A. Gaižutis, Ž. Jackūnas, V. Rubavičius ir kiti. A. Andrijauskas veikale *Grožis ir menas*: *Estetikos ir meno filosofijos idėjų istorija. Rytai–Vakarai* (1995) pirmasis iš lietuvių estetikų aprašė Rytų estetikos istoriją, jos sąvokas ir idėjas, papildė lyg. tyrinėjimus. A. Gaižučio veikale *Estetika tarp tobulumo ir mirties* (2004) pateikta estetikos idėjų istorijos apžvalga, analizuojama postmodernizmo estetika. Estetikos istorijos tyrinėjimai liet. estetikų taikomi motyvuoti naujoms interpretacinėms galimybėms ir tyrinėjimams, integruoti metodologinei ir metodinei įvairovei, iškelti ir formuluoti teor. problemoms, besikeičiantiems estetikos uždaviniams; tai rodo Lietuvos estetikos konceptualinę brandą. Estetikos teorijoje vyrauja metodologinė problematika, įv. teor. prieigų paieškos. Siekiama konceptualiai skirti estetiką ir meno filosofiją, plėtoti komparatyvistinę estetiką, nagrinėti kultūrologijos, estetikos ir civilizacijų teorijos sąveikas, atsiriboti nuo eurocentristinių klasikinės metafizinės Vakarų estetikos nuostatų, į europinę kultūrą integruoti neeuropinių tautų estetines vertybes, kurti universalesnį požiūrį į estetikos istoriją ir į dabartinę postmoderniąją estetiką, kurioje glaudžiai sąveikauja įv. civilizacijų estetinės vertybės, simboliai ir idealai (A. Andrijauskas), formuluoti originalią estetinio suvokimo ir meno specifikos argumentaciją (A. Katalynas). Tyrinėjama estetinių vertybių problematika ir meninės kūrybos savitumai, estetinio ugdymo, postmodernizmo estetikos interpretacinės problemos (A. Gaižutis), meno epistemologijos ir prasmės santykiai (Ž. Jackūnas), meninio ugdymo teorinės, metodinės ir edukologinės problemos (V. Matonis), estetikos raidos ir jos interpretacijų metodologinis sąlygotumas ir jo specifika, prielaidos naujai estetikos sampratai, galimam estetikos tapimui estetologija, t.y. pajautos, jos santykių su pažintine veikla ir įv. prasmėmis tyrinėjimu (J. Mureika), prieštaringas filos. hermeneutikos ir dekonstrukcijos giminingumas pabrėžiant meno ir estetikos svarbą šiuolaikinei filosofijai ir dvasinei kultūrai (V. Rubavičius), meno kūrinio tyrinėjimo semiotiniai principai, estetiškumo ir grožio teorijos samprata, estetikos ryšys su meno kritika (K. Stoškus). Sprendžiamos asmenybės ir tautos estetinės kultūros, kvalifikuotų specialistų rengimo ir švietimo sistemos problemos atsižvelgiant į svarbių estetikos sąvokų ist. ir teor. interpretacijas bei kt. problemos. Lietuvos estetikos tyrimų centrai, vienijantys įvairių mokslo institucijų estetikos specialistus, yra Kultūros, filosofijos ir meno i-tas (įk. 2002) bei VPU Kultūros ir meno edukologijos i-tas (įk. 2004). Svarbesni 20 a. 2 pusės–21 a. pr. estetikos teorijos ir istorijos veikalai: L. Šepečio *Daiktų grožis* (1965), *Žmogus. Menas. Aplinka* (1978), *Modernizmo metmenys* (1982), G. Vaitkūno *Estetinės minties raidos Lietuvoje apybraiža* (1972, rusų k.), *Švietimo epochos estetinės kultūros metmenys* (1987), A. Gaižučio *Menas ir humanizmas* (1979), *Vaikystė ir grožis* (1982), *Kūrybinė menininko galia* (1989), *Kultūros vertybės ir erzacai* (1993), *Menų giminystė*, *Meno sociologija* (abu 1998), *Žvilgsnis* (2001), J. Mureikos *Lietuvių materialistinė*

estetika 1900–1940 (1981), *Pajaustos mintys*: *Estetikos virsmas estetologija* (2006), A. Šliogerio *Daiktas ir menas*: *Du meno kūrinio etiudai* (1988), A. Andriuškevičiaus *Grožis ir menas lietuvių estetikoje 1918–1940* (1989), A. Andrijausko *Meno filosofija* (1990), *Tradicinė japonų estetika ir menas*, *Lyginamoji civilizacijos idėjų istorija* (abu 2001), *Kultūros, filosofijos ir meno profiliai* (2004), V. Matonio *Muzika. Asmenybė. Kultūra* (1991), *Moksleivių meninių nuostatų formavimas* (su kt., 2003), S. Juknevičiaus *Eksperimentinė estetika* (1994), G. Mažeikio *Renesanso simbolinis mąstymas* (1998), V. Daujotytės *Literatūros filosofija* (2001), *Literatūros fenomenologija* (2003), A. Katalyno *Estetinis suvokimas* (2003), V. Martinkaus *Literatūra ir paraliteratūra* (2003), V. Rubavičiaus *Postmodernusis diskursas*: *Filosofinė hermeneutika, dekonstrukcija, menas* (2003), Ž. Jackūno *Menas – prasmė – pažinimas* (2004), L. Poškaitės *Estetinė būtis daoizme* (2004), O. Žukauskienės *Meno formų metamorfozės* (2007). Estetinei kultūrai ir estetinės veiklos įv. aspektams reikšmingų veikalų paskelbė kultūrologai, vad. menotyrinės estetikos atstovai, gyvenimo ir kultūros humanizavimo ir estetinimo šalininkai: D. Sauka (*Tautosakos savitumas ir vertė* 1970), E. Ališanka (*Vaizdijantis žmogus*: *Sacrum sklaida kultūroje* 1998), A. Jurgutienė (*Naujasis romantizmas – iš pasiilgimo* 1998), D. Striogaitė (*Avangardizmo sūkuryje* 1998), R. Guzevičiūtė (*Europos kostiumo tūkstantmetis (X–XX a.)* 2000), R. Gudelis (*Chorinis menas lietuvių tautos kultūroje* 2001), V. Kinčinaitis (*Interpretacijos*: *Postmodernizmas, vizualinė kultūra, dailė* 2001), D. Šiaulytienė (*Projektų metodas meniniame ugdyme* 2001), A. Vilkelienė (*Ypatingųjų vaikų integruotas muzikinis ugdymas* 2003), R. Brūzgienė (*Literatūra ir muzika*: *Paralelės ir analogai* 2004), A. Samalavičius (*Idėjos ir struktūros architektūros istorijoje* 2004). Su įvairių meno šakų teor. problemomis susijusias estetikos problemas nagrinėja menotyrininkai, muzikologai, literatūrologai, architektūrologai, teatrologai (G. Bačiauskaitė, J. Černevičiūtė, V. Jaskūnas, Ž. Gaižutytė-Filipavičienė, R. Goštautienė, A. Kapočiūtė, D. Karatajienė, S. Mostauskis, E. Stankevičius, A. Tereškinas, P. Veljataga), filosofai (A. Beinorius, N. Juršėnas, B. Kuzmickas, A. Lozuraitis, K. Stoškus, A. Sverdiolas, R. M. Vabalaitė, A. Uždavinys) ir kiti. Lietuvos estetikos tyrinėjimai ir interpretacijos plėtojama įv. kryptimis, dažn. krypstama į estetologiją. Išleistos estetikos antologijos *Estetikos istorija. Antologija*: *Senovės Rytai, Antika* (sud. A. Andrijauskas, 1999), *Šiuolaikinės meninio ugdymo koncepcijos* (sud. V. Matonis, 2000). Kult., filos. ir meno i-tas leidžia serijas *Estetikos studijos* (nuo 2003 išėjo 2 kn.), *Estetikos ir meno filosofijos tyrinėjimai* (nuo 2005 išėjo 3 kn., sud. A. Andrijauskas). ~30 specialistų rengia *Estetikos enciklopediją* (projekto vadovas J. Mureika). Lietuvos estetikų straipsniai publikuojami žurnaluose *Filosofija. Sociologija*, *Kultūros barai*, *Logos*, *Metai*, *Menotyra*, *Problemos* ir kituose. Veikia Lietuvos estetikų asociacija (įk. 1988, prez. A. Andrijauskas), rengiamos kasmetinės jos konf-jos. Pav. *Juozas Mureika*

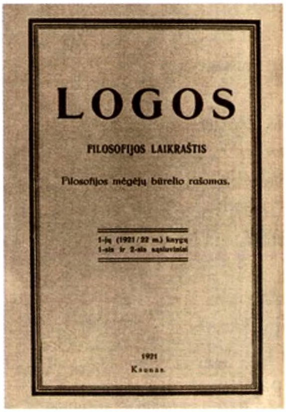

Pirmojo filosofijos žurnalo *Logos* (1921) viršelis

ETIKA

Su vėlyvosios vid. amžių etikos teorijomis pirmieji susipažino Lietuvos bajorai ir pasiturintys miestiečiai, kurie po Lietuvos krikšto studijavo Vid. ir V. Europos u-tuose. Dorovės mokslo pradmenys galėjo būti dėstomi 14 a. pab. įkurtoje Vilniaus katedros m-loje ir 1507 įkurtoje Vilniaus dominikonų vienuolyno m-loje, kurioje buvo filos. ir teol. studijos. Manoma, etikos problematika aiškinta teologijos, daugiausia moralinės, studijose. Galimas problemų aiškinimas šioje m-loje veikiausiai buvo siauro pobūdžio, skirtas būsimiesiems vienuoliams, pasauliečiai m-los greičiausiai nelankė.

RENESANSO ETIKA (16 a.–17 a. 1 pusė)

Etikos problemas aptarė Renesanso pasaulietinės raštijos kūrėjai M. Husovianas, Mykolas Lietuvis, J. Radvanas, A. Rotundas, E. Vitelijus ir kt., kurie rėmėsi natūralumo principu. A. Volanas veikale *Apie politinę arba pilietinę laisvę* (*De libertate politica sive*

civili 1572) valstybę traktavo ne tik kaip politinę, bet ir kaip dorovinę piliečių org-ją. Publicistai, istorikai ir poetai supasaulietino žmogaus prigimties sampratą – asmens vertę lemia ne tik tai, kuo jis gimsta, bet kuo tampa intelektinėmis ir dorovinėmis pastangomis. Lietuvių prigimtines dorovines savybes aukštino legendų apie lietuvių kilmę skleidėjai, o Lietuvos valdovų ir didikų savybes – jų dvarų poetai. Prigimties apibūdinimus siedami su gyvenimo konkretybėmis literatai ir istorikai pavyzdžių ieškojo didžiavyrių asmenybėse, jais laikė Lietuvos gerovei nusipelniusius įv. social. sluoksnių asmenis. Skelbė laisvos, valingos, šlovės geidžiančios asmenybės siekius, smerkė visuomenės dorovines ydas, dorybe laikė darbą valstybės ir visuomenės gerovei. M. Strijkovskio pamokomoji istorika (istorijos teorija) šlovės siekį grindė dorybės primatu. Etikos idėjų sklaidą skatino reformacijos sąjūdis, reikalaujantis asmens rel. atsinaujinimo. Remiantis protestantiškuoju aristotelizmu etika dėstyta Vilniaus ir Kėdainių reformatų g-jose. S. Rapolionis gėrio problemą aiškino nuteisinimo tikėjimu ir protestantiškojo teol. optimizmo sąvokomis. Kėdainiuose dėstantis ortodoksinio kalvinizmo atstovas J. Szydłowskis skelbė visišką predestinaciją asmens moralumui, asmenį traktavo kaip netekusį saviraiškos laisvės. Teigė, kad Kūrėjas yra ne tik gėrio, bet ir blogio suverenas, kuris savo valia steigia teisingumą ir turi absoliučią valdžią savo kūriniams. Kalvinizmo teoretikai A. Volanas ir A. Rasijus plėtojo protestantiškąją tikrovės išdaiktinimo nuostatą – tikrovė laimima aktyvia veikla bei doru gyvenimu ir taip įsitikinama išrinktumu išganymui. A. Volanas veikale *Dialogas apie laimingą gyvenimą arba aukščiausiąjį žmogaus gėrį* (*De vita beata sive summo hominis bono dialogus* 1596) protestantiškojo stoicizmo stiliumi teigė, kad iškilnumą sukuria veiklumas vadovaujantis proto šviesa, darbštumas ir santūrumas. A. Rasijus veikale *Apie moralines dorybes* (*De virtutibus moralibus* 1606) aiškino supratingumą, santūrumą, dosnumą, kuklumą, didžiadvasiškumą ir kt. dorybes bei jų priešybes. Veikale *Politinis teisinis traktatas apie kilmingumą ir prekybą* (*Tractatus politico juridicus de nobilitate et mercatura* 1619 ²1624) tyrė vertybių problematiką, kilmingumą aiškino kaip sėkminga veikla susikuriamą iškilnumą, dorovines vertybes siejo su turtėjančia visuomene, kvietė išplėsti asmens ir piliet. laisves. Arijonai skatino rel. toleranciją – S. Przypkowskis ją laikė laisvės problemos dalimi, ne tik dorovės principu. Radikaliųjų arijonų social. utopija tikrovę traktavo kaip gėrio ir blogio globalų susidūrimą ir savąjį idealą pateikė kaip negatyvią, nedalyvavimo utopiją. Skelbė nesipriešinimą blogiui, social. problemas aiškino kaip dorovines, kūrė išsižadėjimo ideologiją. Ši utopija reikšminga tuo, kad kvestionavo įprastinius social. ir dorovinius santykius.

SCHOLASTINĖ ETIKA (16 a. 2 pusė–18 a. 1 pusė)

Etika, arba moralės filosofija, buvo ketvirtoji filos. disciplina, užbaigianti filos. kursą VU ir LDK kolegijose; vienuolynų m-lose etika dėstyta ne visuomet. VU Filos. f-to studentai gynė etikos tezes bakalauro ir magistro laipsniams įgyti (pirmosios žinomos tezės gintos 1585). Etikos veikalų išleido VU profesoriai L. Zaluskis (*Visuotinė filosofija / Philosophia universa* 1640, studento M. Mniszeko vardu), J. Gruževskis (*Aukščiausias ir didžiausias žmogaus pasikeitimas, arba Apie paslaptingąją vienybę su Dievu / Ultima et maxima hominis mutatio, sive De mystica cum Deo unione* 2 t. 1641–44), A. Tylkowskis (*Apie blogį, jo priežastis ir apsaugą nuo jo / De malo, malique causis et remediis* 1675). Etikos problematika nagrinėta ir nefilos. kūriniuose – pamoksluose, teisės veikaluose. 1677 VU įsteigta Etikos katedra, bet nuolatinių etikos profesorių nebuvo, jie keisdavosi kas metai arba kas keletą metų. Etikos kursą sudarė individualaus elgesio teorija, šeimos, namų gėrio (ekonomika) ir valstybės gėrio (politika) aiškinimas. Dėstytojai rėmėsi vid. amžių ir vad. antrosios scholastikos filosofų – Tomo Akviniečio, J. Dunso Škoto, F. Suarezo, R. Arriagos, F. Oviedo, P. Huartado ir kt. – teorijomis. Teigė, kad etika reiškiasi praktiškai – ja siekiama žmogų padaryti laimingą. Aiškinta scholastinio aristotelizmo dorovės teorija žmogų traktavo kaip savo siekių įgyvendintoją ir laimės kūrėją, derinantį praktinius ir pažintinius veiksnius. Šie veiksniai vyravo, ugdomieji buvo ne tokie svarbūs (do-

rovinių principų pažinimas atskleidžia asmens ir bendruomenės dorovinę tvarką, teikia dorovinius nurodymus). Finalizmas, kaip aiškinimo principas, scholastinėje etikoje įsitvirtino kartu su tobulumo principu – dorovinio tobulumo siekiama kaip laimės (krikščioniškąja prasme), galutinio ir tarpinių tikslų siekis reiškiamas laisvu sprendimu – asmuo atsakingas už naudojimąsi laisve. Scholastinė etika pabrėžė ir prigimties veiksnį, kurį aiškino tradiciškai – dorovėje natūralu tai, kas atitinka moralumo esmę, kas kyla iš asmens psichofiz. ir dvasinės org-jos. Asmens veikla yra veiksnys, kuris išskleidžia ir įgyvendina dorovinius įgymius. Prigimties sklaidoje lemiamas yra intelektinis veiksnys – jutimiškoji prigimties dalis pavaldi protingajai. Moralumą sudaro laisvė, intelekto ir valios dorovinė nuostata bei praktinė veikla; ši turi dorovinę vertę, kai atliekama laisvai apsisprendus. Laisvė suprasta kaip individo laisvos valios problema, kai jo savarankiškumas nevaržomas prievartos. Laisvai apsisprendžiantį žmogų remia malonė, bet savanoriškai renkamasi tik valios aktu, už kurį pirmesnis yra pažinimo aktas. Scholastinė etika svyravo tarp nuosaikaus aristotelinio racionalizmo ir augustiniškojo voliuntarizmo. Jos atstovai aukšč. gėriui – laimei – priskyrė veiklą ir ja pasiektą tobulumą, turtą ir sveikatingumą. Atsitiktinumas ir likimas nėra laimės priežastis – aukšč. gėrio negali lemti atsitiktinės priežastys. Dorybę apibrėžė kaip teisingą veikimą, kuris tobulina veikiantįjį ir jo veiksmus paverčia gerais. Scholastinio aristotelizmo tradicines dorybes (supratingumą, narsumą, teisingumą, pamaldumą, pareigingumą, dėkingumą, draugiškumą ir kt.) laikė priemonėmis laimei pasiekti, jas nagrinėjo taikydami vidurio doktriną (dorybė yra vidurys tarp klaidingų kraštutinumų). Aiškino emocijas ir aistras, emocijų sąsajas. Psichologiškai orientuota scholastinė etika emocijų tyrimą plėtojo kaip moralinę psichologiją, kuri aiškino dorovinius jausmus. Emocijos daro įtaką doroviniam apsisprendimui, todėl jas būtina kontroliuoti susivaldymu, santūrumu ir didvyriškumu, puoselėti gėrio siekį lydinčias emocijas. Dorovinio blogio problematika dėstyta kaip ydų (dorybių priešybių) tyrimas. Jų kilmė aiškinta proto pažintinio gebėjimo susilpnėjimu, blogųjų aistrų pergale ir valios išėjimu iš proto kontrolės. Blogio priežastis yra ne prigimtis, bet laisvo sprendimo galia, kai pasirenkama klaidingai. Optimistinis požiūris į blogį kaip atsitiktinį reiškinį tuometinėmis sąlygomis, kai didžioji visuomenės dalis kentėjo nuo blogio, buvo nepagrįsta idealizacija. Etikos paskaitos ir veikalai buvo reikšmingi visuom. gyvenime, sveiku protu žinomas ir auklėjimu įdiegtas dorybes leido suvokti teor. lygiu, pagrindžiant moralumo turinį ir principus. Eudemonistinė scholastinė etika buvo kognityvi, teigė principinę galimybę pažinti gėrį, laimės struktūrą ir jos siekimo priemones. Jos svarb. trūkumas – atitrūkimas nuo gyv. tikrovės, dorovės social. sąlygų. Senaisiais principais pagrįsta etika negebėjo naujai nagrinėti asmens dorovinio statuso ir jo padėties pasaulyje, ji išsisėmė.

ŠVIEČIAMOJO AMŽIAUS ETIKA (18 a. 2 pusė–19 a. 1 pusė)

Žlugus scholastikai Lietuvoje, Šviečiamojo amžiaus pradiniu l-piu (iki 1773) etika VU, kolegijose ir vienuolynų m-lose sumodernėjo, aiškintos naujųjų amžių teorijos. Dalį jų dėstytojai laikė neatitinkančiomis krikščioniškosios dorovės principų, jų nepripažino ir kritikavo. Plėtojo antgamtiniais veiksniais pagrįstą prigimties ir natūralumo sampratą, kuri teigė moralumo objektyvumą – jo nepriklausomybę nuo samprotavimų ir nuomonių. Įsitvirtino genezės principas – tiriant dorovę pirmiausia aiškinta jos normų kilmė. Katalikiškoji etika Lietuvoje dorovės normas kildino iš prigimties dėsnio, arba prigimties įstatymo, kuris yra protui žinoma bet kurios veiksenos norma. Normose glūdi imperatyvas – liepiamoji galia, privalėjimas; jis yra motyvo ir veiksenos ryšys. Normos yra liepiamosios, draudžiamosios ir leidžiamosios, arba neutralios. Jų paskirtis – būti patikimomis gėrio siekio, kaip gyvenimo tikslo, priemonėmis, reguliuoti šio siekio veikseną. Aiškinant dorovinį gėrį laikytasi krikščioniškosios sampratos: vienas gėris yra natūralus, žemiškas (sveikata, turtas, garbė), kitas – tai pomirtinės amžinosios palaimos nusipelnymas doru gyvenimu. Tirta metaetikos problematika – dorovės teiginių f-jos, nagrinėta

deskripcinė, preskripcinė (privalėjimas), vertinančioji (sąžinės tyrimas) ir ekspresinė (normų realizavimą lydinčios emocijos) f-jos. Teor. sąžinei atliekant vertinančiąją f-ją, praktinė sąžinės paskirtis yra preskripcinė. Metaetikos svarb. problema – dorovės normų ir vertinimų pagrindimas – spręsta remiantis krikščioniškojo optimizmo nuostata: kūrimo veiksniu garantuotas ir žmogaus ontinės bei dorovinės būties tikrumas, juo galima pagrįsti normas ir vertinimus.

Pirmuosius etikos tekstus lenkų k. paskelbė K. Narbutas rink. *Rinktiniai filosofijos teiginiai* (*Z filozofii wybrane zdania* 1771). Liet. kalba etikos problemas išdėstė K. Lukauskas *Pamoksluose* (par. 1797). Edukacinei k-jai supasaulietinus švietimą įsivyravo Šviečiamojo amžiaus natūralizmas. K-jos veikėjai manė gebantys deramai vertinti visuom. ir dorovinę tikrovę – žmogaus prigimtį, social. ir dorovinę tvarką. Siekdama patriotiškai auklėti jaunimą Edukacinė k-ja įvedė etikos mokymą vid. m-lų visose klasėse. A. Popławskis parengė etikos vadovėlį pirmosioms 3 klasėms *Moralės mokslas tautos mokykloms* (*Moralna nauka dla szkół narodowych* 1793 ^{2}1799), kuriame dorovės normas ir elgesio principus siejo su kasdieniu gyvenimu, juos aiškino remdamasis prigimtine dorove. H. Stroynowskis, remdamasis fiziokratizmo principais, dorovinę tvarką siejo su pasaulio fiz. tvarka – pirmoji t.p. yra natūrali.

Edukacinės k-jos veiklos l-piu VU nebuvo etikos studijų, ji negalėjo plėtotis. 19 a. pr. atkūrus Filos. katedrą, 1804–16 jos profesorius J. H. Abichtas etikos problemas aiškino modifikuoto kantizmo požiūriu. Po jo Logikos, metafizikos ir moralės filosofijos katedros profesorius A. Daugirdas buvo Šviečiamojo amžiaus Lietuvoje baigiamojo tarpsnio atstovas, jis kritikavo etinį utilitarizmą remdamasis katalikiškosios etikos principais. Veikale *Traktatas apie logiką, metafiziką ir moralės filosofiją* (*O loice, metafizyce i filozofii moralney rozprawa* 1821) aukšč. dorovės nuostatos problemą sprendė kantizmo požiūriu.

ROMANTIZMO ETIKA (19 a. vid. ir 2 pusė)

Ji atsisakė Šviečiamojo amžiaus racionalizmo ir natūralizmo, etikos problemas aiškino intuicijos ir tautos dvasios principais. Pirmasis romantikas J. Gołuchowskis 1823–24 VU filosofiją dėstė tik kelis mėnesius, Rusijos valdžia jį atleido. A. Mickevičius plėtojo romantinį mesianizmą, svarb. uždaviniu laikė asmens dorovinį tobulėjimą, kvietė reformuoti krikščioniškąją dorovę – aktyvus ištobulėjęs asmuo kuria pozityvų pasaulį įgyvendindamas gėrį. Šviečiamojo amžiaus ir romantizmo idėjų veikiami S. Daukantas ir kt. kult. veikėjai idealizavo sen. lietuvių dorovinius papročius ir tautinį charakterį. M. L. G. Rėza pabrėžė lietuvių papročių ir įpročių dorovingumą. *Romanas Plečkaitis*

MODERNIOJI ETIKA (20 a. pr.–21 a. pr.)

Remdamasis vokiečių klasikinio idealizmo ir sen. Indijos filosofija savitą etikos koncepciją sukūrė Vydūnas. Jis dorovei suteikė ontologinį statusą, dora laikė žmoniškumo esmės vyravimą. Doros reiškimosi svarb. prielaida yra valia, per ją ugdomos dorybės, padėsiančios pasiekti asmeninę laimę ir įveikti social. blogybes. Nuo 1922 etika dėstyta VDU (iki 1930 Lietuvos u-tas). Neotomistai teigė, kad žmogui būdingas gėrio siekimas, blogį laikė gėrio trūkumu. P. Kuraitis ontinio gėrio ir blogio tyrimą taikė dorovės sričiai. Remdamasis neotomizmo principais A. Maliauskis veikale *Etika* (kn. 1 1935) eksplikavo moralumo pobūdį ir elgesio normas, kūrė katalikiškąją deontologinę etiką. Ją laikė mokslu, kuris pagrindžia žmogaus elgesio taisykles. I. Tamošaitis nagrinėjo vertybės ir būties santykį, vertybių prigimties, jų objektyvumo, įgyvendinimo problemas, apžvelgė vertybių filosofijos pagr. kryptis, kritikavo skepticizmą ir reliatyvizmą etikoje, pritarė M. Schelerio fenomenologinei etikai. J. Vabalas-Gudaitis nagrinėjo valios laisvės, sąžinės, atsakomybės, dorovinio auklėjimo problemas, kritikavo idealistines etikos kryptis, dorovės prigimties rel. aiškinimą, pritarė religijos nevaržomai etikai. Psichiatras J. Blažys tyrinėjo toleranciją (*Tolerancija kaip kultūros*

A. Maliauskio veikalo *Etika* (kn. 1, 1935) viršelis

principas 1936). Plito gamtamokslinio materializmo etika (P. Avižonis, J. Kupčinskas ir kt.), Lietuvos laisvamanių etinės kultūros d-jos idėjos.

SSRS okupacijos l-piu įsitvirtino marksistinė etika, jos plėtotė ypač suintensyvėjo 7–8 d-metyje. Etika dėstoma (nuo 1976) visose aukštosiose m-lose. 1982 Lietuvos MA Filos., sociol. ir teisės i-te (nuo 1991 Lietuvos filos. ir sociol. i-tas, nuo 2002 Kult., filos. ir meno i-tas) įkurtas Etikos skyrius. Leisti etikos problemoms skirti įv. leidiniai (*Etikos etiudai* 10 kn. 1977–87 ir kt.), išėjo etikos antologija *Gėrio kontūrai* (1989). Veikalų paskelbė Č. Kalenda (*Dorovės samprata* 1981), B. Kuzmickas (*Žmogus ir jo idealai* 1975), K. Stoškus (*Etiketas ir žmonių bendravimas* 1981), V. Žemaitis (*Pasaulietinė etika Lietuvoje* 1986) ir kiti.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę etikos problemas nagrinėja L. Anilionytė-Lozuraitienė, V. Bagdonavičius, J. Balčius (*Dorovinio lietuvių identiteto prigimtis ir prasmė* 2005), J. Baranova, Č. Kalenda (*Ekologinė etika: Ištakos ir dabartis* 2002), G. Miniotaitė, R. Plečkaitis, N. Putinaitė, D. M. Stančienė (*Gėrio ženklai būtyje* 2006), R. M. Vabalaitė, G. Vyšniauskas ir kiti. Tyrinėjami visuotinės etikos istorijos įvairūs laikotarpiai, vertybių, ekologinės etikos problemos, dorovės ir social. srities sąsajos, leidžiamos mokomosios knygos. Etika dėstoma visose aukštosiose ir vidurinėse mokyklose, kolegijose. Pav.

L: R. Plečkaitis *Lietuvos filosofijos istorija* t. 1 *Viduramžiai–Renesansas–Naujieji amžiai* Vilnius 2004.

LOGIKA

Su logikos mokslu pirmiausia susipažino Lietuvos bajorai ir pasiturintys miestiečiai, kurie po Lietuvos krikšto Vid. ir V. Europos u-tuose studijavo vėlyvųjų vid. amžių log. teorijas. Kol Lietuvoje nebuvo m-los su filosofijos studijomis, logikos mokslas negalėjo atsirasti.

SCHOLASTINĖ LOGIKA (16 a. pr.–18 a. 1 pusė)

Iškalbos menui reikalingi logikos pradmenys galėjo būti dėstomi 14 a. pab. įsteigtoje Vilniaus katedros m-loje. 1507 dominikonų vienuolyne Vilniuje įkurta m-la su filos. ir teol. studijomis, joje buvo lavinami būsimieji vienuoliai. Pirmoji filos. disciplina buvo logika. M-loje dėstė užsienio u-tus baigusieji bakalaurai ir magistrai, t.p. išsilavinimą įgijusieji dominikonų mokslo centruose. Pasauliečius lavino reformaciją įveikti į Lietuvą pakviesti jėzuitai. Jie Vilniuje įsteigė aukštesniąją m-lą – kolegiją, kurioje 1571 atidarė Filos. skyrių, ėmė dėstyti logiką, rengti log. disputus ir skelbti jų tezes. 1574 išspausdinti pirmieji Lietuvoje žinomi logikos raštai – kolegijos dispute gintos teol. ir filos. tezės, kurių dvi skirtos aristotelinei įrodymo teorijai. Logikos studijomis garsėjo VU – Filos. f-te ji buvo pirmoji disciplina, dėstyta ištisus metus. Logika dėstyta Kražių ir Kauno jėzuitų kolegijose, vienuolynų m-lose Vilniuje, Kaune, Raseiniuose, Paparčiuose, Seinuose, kolegijose ir vienuolynų m-lose LDK slaviškose žemėse – Gardine, Minske, Slucke, Naugarduke, Nesvyžiuje, Pinske, Polocke, Vitebske ir kt., t.p. Vilniaus ir Kėdainių reformatų g-jose. VU studentai gynė logikos tezes filos. bakalauro ir magistro laipsniams įgyti. Aristotelinę logiką interpretavo sekdami naujosios ir moderniosios vid. amžių logikos teorijomis. Pirmojoje logikos dalyje, vadintoje dialektika, aiškino sąvokas, teiginius, samprotavimus, log. seką, įrodymus, antrojoje dalyje, vadintoje racionaliąja filosofija, – pažinimą ir logikos filos. problemas: mąstymo ir jo teorijos pobūdį, pažinimo empirinius ir apriorinius veiksnius, jo priemones, universalijas, vad. Porfirijo penkiažodį, tiesą ir teiginių teisingumo sąlygas, tikėtinumą, samprotavimų ir įrodymų pagrindimą, mokslo teoriją. Aiškinta, kad logikos požiūriu tiesą pasiekti galima samprotavimu iš žinomų prielaidų gaunant nežinomas ar mažai žinomas išvadas. Prielaidose esančios žinios įgyjamos patyrimu, indukciniu samprotavimu, apibrėžimu, intuicija – tie-

M. Smigleckio veikalo *Logika* (1618) antraštinis lapas

siogine proto įžvalga. Log. indukcijos problematika laikyta mažai reikšminga, susitelkta prie dedukcinių veiksnių ir sintezių. Teigta, kad moksl. žinios reiškiamos implikacija, pagrindo ir sekmens ryšys grindžiamas būtina seka – iš turimų žinių (pagrindo) būtinai išvedamos kt. žinios (sekmuo). Log. formų koncepcija rėmėsi pakankamai išplėtota sintakse ir semantika. Aiškinta, kad log. formą sudaro kategorematiniai ir sinkategorematiniai terminai – tai atitinka šiuolaikinę pastoviųjų ir kintamųjų log. dydžių perskyrą. Mąstymo formos vaidmenį (egzistuoja minčių ryšiai, teikiantys teisingumą nepaisant mąstymo turinio) grindė Aristotelio formos aktyvumo samprata. Netaikant formalizacijos metodo, log. formos ir išvedimai perteikti įprastine kalba, naudojant log. kvadrato schemą, mnemonines priemones. Perėmusi vid. amžių logikos laimėjimus scholastinė logika Lietuvoje tiksliai apibrėžė teiginių logikos operatorius – neigimą, konjunkciją, disjunkciją, implikaciją, lygiavertumą, formulavo visada teisingų, visada klaidingų ir įvykdomų išraiškų sampratą. Įprastine kalba formulavo nemažai tapačiai teisingų teiginių logikos išraiškų, aiškino log. sekos principus, predikatų logikos ir klasių teorijos užuomazgas, tyrė modalinę logiką. Modalumą suprato šiuolaikine prasme – tai tvirtinimo sustiprinimas arba susilpninimas. Log. semantikoje dėstė referencinę reikšmės teoriją, tyrė paradoksus. Reikšmės problemą apribojo vardų, terminų sritimi, teiginio reikšmės netyrė. Vardo reikšmę apibrėžė kaip žymėjimą – tai vardo ir juo žymimo objekto santykis. Prasmės problema įvardyta kaip atvaizdavimas (lot. *repraesentatio*) – išreikšdamas objekto požymius vardas teikia žinių apie jį. Diskutuodami dėl universalijų pobūdžio ir jas pateikdami kaip visumos išraiškos schemas Lietuvos logikai kūrė sistemų tyrimo užuomazgas. M. Smigleckis išgarsėjo veikalu *Logika* (*Logica* 1618), kuris, išleistas Ingolstadte (Oksforde 1634, 1638, 1658), paplito Europos u-tuose. Jame Aristotelio log. veikalai komentuojami pagal Tomo Akviniečio interpretaciją, logika nelaikoma teor. mokslu, o mokslų įrankiu, nagrinėjamos logikos filos. problemos. 1668–69 VU aukšto lygio logikos paskaitas skaitė A. Čirskis, jose plačiai aiškino log. seką, modalinę logiką, tyrė semantines antinomijas. Pav.

NAUJŲJŲ AMŽIŲ LOGIKA (18 a. 2 pusė–19 a.)

Plintant Šviečiamojo amžiaus idėjoms švietimas ATR imtas laikyti valstybės polit. ir ek. nuosmukį galinčiu sustabdyti veiksniu. Švietimas buvo pertvarkomas – scholastika žlugo, m-lose paplito naujųjų amžių gamtos mokslai ir filosofija. Logikos paskaitos VU, kolegijose ir vienuolynų m-lose sumodernėjo, aiškintos F. Bacono, R. Descartes'o, J. Locke'o, G. W. Leibnizo ir jo sekėjo Chr. Wolffo teorijos. Logika buvo pateikiama kaip pažinimo mokslas, tiriantis pažinimo principus, tiesą ir jos kriterijus, tiesos paieškų metodus. Ryšku naujųjų ir scholastinės logikos koncepcijų sintezės bandymai. ATR m-lose paplito B. Dobševičiaus veikalas *Logikos paskaitos* (*Praelectiones logicae* 1761), kuriame pritariama dekartiškajai įgimtųjų idėjų teorijai ir dekartiškajam intuicionizmui kaip tiesioginei aiškiai įžvalgai protu. Teigta, kad intelekte yra įgimtų samprotavimo dėsnių, leidžiančių sutvarkyti jutiminio patyrimo medžiagą. Patikimiausiu tiesos kriterijumi laikytas akivaizdumas, tirta moksl. metodo problematika, pateiktos analitinio ir sintetinio metodų taisyklės. M-lose buvo aptariama G. W. Leibnizo siekis sukurti visuotinę log. kalbą mokslo problemoms spręsti, log. kombinatorika, supažindinama su novatoriškomis idėjomis (log. skaičiavimo, formaliųjų sistemų ir kt.), kurias taikyti tuo metu nebuvo prielaidų – mokslo ir technikos deramos plėtros.

Naujųjų amžių logikos teorijos parengė dirvą Šviečiamojo amžiaus log. idėjoms. Ši epocha galutinai sužlugdė scholastiką, panaikino lot. kalbos, kaip mokslo kalbos, monopolį. Vilniaus pijorų kolegijos prof. K. Narbutas išleido pirmąjį lenkų k. parašytą logikos veikalą – vadovėlį *Logika, arba Mąstymo ir daiktų apgalvojimo mokslas* (*Logika czyli rozważania y rozsądzania rzeczy nauka* 1769), kuris parengtas Šviečiamojo amžiaus log. idėjų pagrindu, skirtas m-loms ir pla-

B. Dobševičiaus veikalo *Logikos paskaitos* (*Praelectiones logicae* 1761) antraštinis lapas

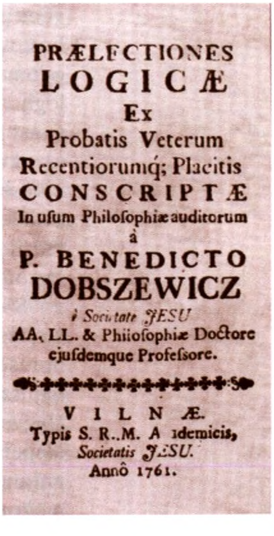
PRÆLECTIONES LOGICÆ Ex Probatis Veterum Recentiorumq; Placitis CONSCRIPTÆ In usum Philosophiæ auditorum à P. BENEDICTO DOBSZEWICZ è Societate JESU AA. LL. & Philosophiæ Doctore ejusdemque Professore.

VILNÆ. Typis S. R. M. Academicis, Societatis JESU. Annô 1761.

čiajai visuomenei. Jame skelbiama samprotavimų laisvė, pabrėžiama sveiko proto reikšmė, logika dėstoma kaip tiesos paieškų metodas. K. Narbutas logiką traktavo kaip pažinimo teoriją pagrįsdamas ją psichol. argumentais. Naujųjų amžių logikos pobūdis lėmė, kad Lietuvos m-lose ji virto psichologizuota pažinimo teorija, log. būvius siejančia su psichinėmis būsenomis, nagrinėjančia plačią epistemologinę problematiką. Scholastinės logikos pažangios idėjos nebuvo perimamos, ignoruotos, logika ėmė prarasti tikrąją problematiką. Švietimą supasaulietinusios Edukacinės k-jos veikėjai klaidingai manė, kad samprotavimo būdo patikimumą galima pagrįsti nevartojant formaliosios logikos priemonių. Ši k-ja logikos pavadinimu iš tikrųjų įtvirtino filos. propedeutikos dėstymą m-lose. Jos prašymu pranc. švietėjas É. B. de Condillacas parašė vadovėlį ATR m-loms *Logika, arba Mąstymo meno raidos pradai* (*La logique ou les premiers développements de l'art de penser* 1780, lenkų k. 1802 ^{3}1819). Tai ne logikos, bet pažinimo teorijos mokomoji knyga, joje atsisakoma logikos tradicinės problematikos, dėstomas analitinis metodas, aiškinama pažinimo kilmė iš jutiminio patyrimo duomenų. Logiką, kaip psichologizuotą pažinimo teoriją, pateikė 19 a. VU filos. profesoriai J. H. Abichtas ir A. Daugirdas. J. H. Abichtas logikos filos. problemas aiškino remdamasis modifikuotu kantizmu. Teigė, kad teisingas mąstymas yra vaizdinių jungimas ir skyrimas, pateikė šių veiksmų taisykles. Tiesą traktavo kaip žinių apibrėžtumą, arba nekintamumą. A. Daugirdas rėmėsi škotų filosofijos (su ja susipažino per pranc. filosofiją) pabrėžtais sveiko proto visuot. principais. Jis svarb. veikale *Prigimtinių mąstymo taisyklių išdėstymas, arba Teorinė ir praktinė logika* (*Wykład przyrodzonych myślenia prawideł czyli logika teoretyczna i praktyczna* 1828) postulavo prigimtinių mąstymo taisyklių nepaneigiamumą. Pažinimo problematiką traktuodamas psichol. požiūriu A. Daugirdas logiką laikė psichologijos dalimi. J. Sniadeckis logikos problemas siejo su mat. filosofija, tyrė tikimybinius samprotavimus. Uždarius VU, o Dvasinę kat. a-ją perkėlus į Sankt Peterburgą, logikos mokslas Lietuvoje negalėjo plėtotis. Tradicinė logika dėstyta g-jose. Pav.

MODERNIOJI LOGIKA (20 a. pr.–21 a. pr.)

Nepriklausomoje Lietuvoje logika buvo dėstoma Lietuvos u-to (nuo 1930 VDU) Teologijos-filosofijos ir Hum. mokslų f-tuose, g-jose, mokytojų ir kunigų seminarijose. Pirmąjį logikos veikalą liet. kalba – vadovėlį kunigų seminarijai ir g-joms *Logika* (1919, 2 papild. leid. 1922) išleido A. Jakštas (Dambrauskas); tai nesavarankiškas, nors reikšmingas lietuviškajai logikos terminijai tradicinės logikos veikalas, kuris supažindino ir su mat. logika. V. Sezemanas išleido mokomąją knygą *Logika* (1929), joje aiškino tradicinę logiką, jos epistemines problemas. Jis dar tyrinėjo log. paradoksus (juos aiškino epistemologijos požiūriu), sąvokas, logikos filos. problemas – log. konstruktų (loginės, arba idealiosios, būties) ontologinį statusą ir kita. J. Budzinskas parašė tradicinės logikos vadovėlį g-joms ir mkt. seminarijoms *Logika* (1932). VDU tirta mat. logikos problematika. Teologijos-filosofijos f-to absolventas K. Raičinskis licenciato darbe *Matematinis logikos metodas* (1933, rankraštis) sistemingiau apibrėžė mat. logikos objektą ir tikslus, nagrinėjo sąvokų struktūrą, aptarė logikos matematizavimo, intensionalių savybių formalizavimo, mokslų klasifikacijos, simbolinės mokslo kalbos kūrimo idėjas. Moderniosios logikos problemas nagrinėjo VDU matematikai, ją taikė tirdami matematikos pagrindus, aibių teorijos paradoksus. Aptarė matematikos pagrindų tyrimo kryptis – logicizmą, formalizmą, intuicionizmą ir jų naudojamas log. priemones.

SSRS okupacijos l-piu VPI rengė logikos ir psichol. mokytojus, tradicinė logika buvo dėstoma pagal rusiškas programas ir vadovėlius. Panaikinus logikos dėstymą vid. m-lose, nuo 1954 logikos specialistus nustota rengti. Sov. ideologai ją įtraukė į vad. juodąjį sąrašą kartu su kai kuriomis kitomis perspektyviomis mokslo kryptimis. 7 d-metyje žlugus šiai nihilistinei nuostatai susiklostė sąlygos reikštis logikų kūrybinei iniciatyvai. Nepaisyta centralizuotų, visoms SSRS aukštosioms m-loms skirtų logikos dėstymo programų – VU pradėta dėstyti modernioji logika. R. Plečkaitis parašė pirmąjį jos veikalą – mokomąją knygą *Logikos įvadas* (1968, 2 papild. leid. 1978), Lietuvos ir V. Europos log.

istoriją nagrinėjo šiuolaikinių log. teorijų požiūriu. R. Pavilionis analizavo log. semantikos – kalbos išraiškų prasmės, referencijos, nuomonės, galimų pasaulių ir kt. – problemas, kėlė individualios konceptualios sistemos idėją (*Kalba. Logika. Filosofija* 1981, *Prasmės problema / Problema smysla* 1983). A. Vaišvila tyrė 20 a. 1 pusės Lietuvos logikos istoriją. Lietuvos MA Mat. ir kibernetikos i-te buvo tiriamos mat. įrodymų problemos, plėtoti mat. logikos srities, susijusios su informacinių ir valdymo sistemų kūrimu, tyrimai, log. sistemos pritaikytos automatizuotoms mat. įrodymo paieškoms formaliosiose sistemose (veikalų paskelbė R. Pliuškevičius ir kiti). Lietuvos logikai skaitė pranešimus logikos, metodologijos ir mokslo filosofijos pasaul. kongresuose.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę modernioji logika dėstoma universitetuose ir kitose aukštosiose mokyklose, plėtojami logikos tyrimai, analizuojamos jos sąsajos su kalbos ir mokslo filosofija, leidžiamos mokomosios knygos (R. Plečkaitis *Logikos pagrindai* 2004 ²2006 ir kt.). R. Plečkaitis, V. Valatka ir kiti tyrinėja Lietuvos logikos istoriją.

L: A. Vaišvila *Logikos mokslas Lietuvoje* Vilnius 1980; **R. Plečkaitis** *Lietuvos filosofijos istorija* t. 1 *Viduramžiai–Renesansas–Naujieji amžiai* Vilnius 2004.

Romanas Plečkaitis

TEOLOGIJA

LDK nuo katalikybės įvedimo iki 16 a. vid. teologai daugiausia buvo svetimšaliai. Lietuviai (daugiausia ponų ir bajorų luomo) studijuoti teologijos vykdavo į Krokuvos u-tą ir Prahos u-tą, prie kurio iki 15 a. pr. veikė Liet. studentų kolegija. Lietuvoje kunigai rengti prie Vilniaus katedros ir Trakų bažnyčios veikiančiose vienuolynų m-lose. 1507 įsteigta Vilniaus dominikonų vienuolyno m-la su filos. ir teol. studijomis.

Tridento susirinkime (1545–63) vyskupai buvo įpareigoti steigti seminarijas kunigams rengti. Jų studijų programos buvo derinamos su u-tų Teol. f-tų programomis, todėl baigusieji seminarijas galėdavo tęsti teol. studijas u-tuose.

1570 jėzuitai Vilniuje įsteigė kolegiją, 1579 jai suteiktas akademijos statusas (vysk. V. Protasevičius ganytojiškame laiške apie a-jos steigimą pirmą kartą Lietuvoje pavartojo *teologijos* terminą). A-joje buvo dėstoma poleminė teologija, moralinė teologija, Biblijos egzegezė, homiletika. 1578 pradėtos teologijos akad. studijos – imtas dėstyti visas 4 m. teologijos kursas, įsteigtos Dogminės teologijos ir Šv. Rašto katedros. 1579 a-ją perorganizavus į VU jis tapo europinio lygio teol. mokslų centru. 1581 VU Teol. f-te dar buvo įsteigtos Moralinės ir Poleminės teologijų katedros. Teol. f-tas VU buvo laikomas svarbiausiu, 1598 jame dirbo 4 teologijos profesoriai, t.p. dėstytojai, teol. išsilavinimą įgiję Romoje *Collegium Romanum*, kurioje tuo metu vyravo isp. teologijos kryptis. VU t.p. dėstė iš kt. šalių atvykę teologai – lenkai S. Grodzickis, L. Krakeris, M. Smigleckis, ispanai G. Alabijanas, P. Viana, A. Arijas, portugalas E. de Vega, anglas A. Fontas. ~17 a. vid. VU pradėjo dėstyti ir liet. profesoriai J. Gruževskis, M. Grinkevičius, Ž. Liauksminas, A. Kojalavičius-Vijūkas.

16 a. Europos u-tuose ir VU atsisakyta Petro Lombardo teol. vadovėlio *Sentencijos*, imta remtis Tomo Akviniečio veikalais, daugiausia *Summa theologiae*. Laikantis scholastinio metodo dėstyti dogminės teologijos (visų teol. disciplinų pagrindas, su ja glaudžiai susijusi moralinė teologija ir asketika, mistinė teologija ir etika) dalykai apie Dievą, Atpirkimą, Bažnyčią. Filos. studijos susietos su terminais, sudarančiais dogmų pagrindą, filos. sąvokas, principus; to meto teologijoje vartota scholastinės filosofijos terminai – *materija*, *forma* ir *priežastingumas*. Filos. diskusijose remtasi Tomo Akviniečio parašytais Aristotelio veikalų komentarais. Bendroji VU Teol. f-to tvarka – mokymo metodika su disputais ir akad. laipsnių teikimas – t.p. perimta iš Europos u-tų.

Popiežiaus Grigaliaus XIII įsakymu Vilniuje 1582 įsteigta Vilniaus diecezinė kunigų seminarija (steigimo aktą pasirašė vysk. Jurgis Radvila, veikė iki 1945) ir Vilniaus popiežiaus kunigų seminarija (veikė iki 1798). 1622 įsteigta Žemaičių kunigų seminarija (iki 1628 ir 1745–1864 veikė Varniuose, 1628–1745 – Kražiuose, nuo 1864 – Kauno kunigų seminarija; keturi šios seminarijos teol. kursai vėliau buvo perkelti į VDU Teol.-filos.

f-tą). 1614–1844 veikė jėzuitų įsteigta Kražių kolegija, prie jos veikianti Aukštoji filos. ir teol. m-la rengė jėzuitų dvasininkus, joje tobulinosi dvasininkai ir iš kt. apylinkių. Seinų kunigų seminariją 1826 įsteigė vysk. P. A. Marciejewskis. Greta vyskupijų kunigų seminarijų, veikė ir vienuolynų kunigų seminarijos: Vilniuje nuo 1601 Švč. Trejybės unitų kunigų seminarija, nuo 1773 vienuolių misionierių kunigų seminarija, Balstogėje nuo 1819 Mogiliavo arkivyskupo metropolito įsteigta seminarija. 18 a. teologijos sklaidai Lietuvoje reikšmingos buvo vienuolynų įsteigtos ir jų vadovaujamos kolegijos (jose studijavo ir pasauliečiai); studijų programose buvo nemažai teol. disciplinų. Daug kolegijų buvo įsteigę ir joms vadovavo jėzuitai (Vilniaus, Polocko, Nesvyžiaus, Kražių, Oršos, Smolensko, Gardino, Naugarduko, Vitebsko, Kauno, Pašiaušės ir kt.; iš viso 28), pijorai turėjo 17, dominikonai – 15, bazilijonai – 13, bernardinai – 5, konventualai – 3 kolegijas. 1803 įsteigus Vilniaus imperatoriškąjį u-tą Moralinių ir polit. mokslų f-te veikė Teol. skyrius, šalia u-to – Vilniaus dvasinė seminarija, joje t.p. buvo Teol. skyrius. 1806 įsteigta Lietuvos vyriausioji dvasinė seminarija, į ją buvo priimami klierikai iš visų vyskupijų seminarijų ir vienuolijų m-lų. Vilniaus dvasinės seminarijos ir Lietuvos vyriausiosios dvasinės seminarijos absolventai mokslo laipsnius galėjo įgyti Vilniaus imperatoriškojo u-to Moralinių ir polit. mokslų f-to Teol. skyriuje. U-te, be biblistikos, dogminės ir moralinės teologijų, dar buvo dėstoma Bažnyčios istorija, pastoracinė teologija, kanonų teisė, homiletika ir hebr. kalba; teologijos studentams buvo privalomos hum. ir gamtos mokslų paskaitos – gr., lot. ir lenkų lit-ros, filos., gamtos istorijos, fizikos, botanikos, agronomijos ir higienos. Šv. Raštą dėstė F. N. Golańskis (iki 1814 vadovavo Šv. Rašto katedrai, išleido Biblijos komentarų, pamokslų ir kt.), 1815–17 ir 1821–24 – M. Bobrowskis (jis dėstė filol., ist. ir archeologiniu, bet ne dogminiu požiūriu; kurį laiką jis dar dėstė ir biblinę archeologiją). 1817–21 Bibliją ir arabų bei hebr. kalbas dėstė J. K. Gintila (parengė hebr.–lenkų kalbų žodyną; rankraštis), iki 1814 dogminę teologiją – bazilijonas K. Tomaševskis, 1815–28 – A. B. Klongevičius (vėliau Vilniaus vyskupas), moralinę teologiją – J. Skydelis. Visas bažn. teisės kursas įvestas 1816; kanonų teisę dėstė A. Kapelis (pasaulietis). U-to teologai orientavosi į Šviečiamajame amžiuje Austrijos imperijoje paplitusį jozefinizmą, u-te buvo naudojami M. Danenmajerio, J. Jano, A. K. Reibergerio vadovėliai (popiežius netrukus juos uždraudė kaip per daug liberalius).

1832 Rusijos valdžiai uždarius VU vėl iškilo kunigų aukštesnio teol. išsilavinimo klausimas. Po vyskupų derybų su Rusijos valdžia caro Nikolajaus I įsaku 1833 panaikinta Vilniaus vyriausioji kunigų seminarija (įst. 1803), 1834 vietoj jos įsteigta Romos kat. kolegijai Sankt Peterburge pavaldi Dvasinė katalikų akademija. 1842 caro įsakymu ji perkelta į Sankt Peterburgą, 1844 suteiktas imperatoriškosios a-jos titulas. Ją sudarė 3 skyriai: Aukštosios teologinės studijos (40 studentų), Diecezinė seminarija (60 klierikų) ir Armėnų katalikų bažnyčios skyrius (7 klierikai). Veikė 10 katedrų: Dogminės, Moralinės, Pastoracinės teologijos, Bažnyčios istorijos, Kanonų, Šv. Rašto, Biblinės archeologijos, Hermeneutikos, Homiletikos, Lenkų lit-ros ir istorijos; privalomi buvo ir hum. dalykų kursai – logikos, moralės filosofijos, sen. gr. ir lot. lit-ros. Mokslas a-joje iš pradžių truko 3, vėliau 4 metus. A-jos studentai ir klierikai paskaitų klausė atskirai. Kai kurie dėstytojai (A. Kapelis, L. Borovskis, J. Skydelis) perėjo į a-ją iš uždaryto VU. A-joje studijavo A. Baranauskas, L. Paliulionis, G. Cirtautas, A. Jakštas (Dambrauskas), V. Mykolaitis Putinas ir kiti, dėstė A. P. Audzijonis, P. Būčys, G. Cirtautas, B. Čėsnys, A. Jakštas (Dambrauskas), Maironis, J. Matulaitis, J. Totoraitis, M. Valančius ir kiti. Svarbi to meto teol. istorijai J. Matulaičio (vėliau arkivyskupo, palaimintojo) daktaro disertacija *Rusų teologų mokymas apie pirminio teistumo būklę* (1902).

Po I pasaul. karo Lietuvoje veikė Žemaičių (nuo 1926 Kauno), Seinų (nuo 1926 Vilkaviškio kunigų seminarija) ir Telšių (nuo 1927) kunigų seminarijos. Lietuvos u-te (nuo 1930 VDU) Kaune 1922 įsteigtas Teol.-filos. f-tas, kanoniškai patvirtintas 1928. F-tas gavo teisę teikti teol. ir filos. mokslo laipsnius, turėjo ir kt. privilegijų, kuriomis naudojasi Apaštalų Sosto įsteigtos mokslo įstaigos. P. Jakubėnas (su kt.) 1925 Lietuvos u-te įsteigė Evangelikų teol. f-tą, buvo jo dekanas, 1929–36 profesorius.

VDU Teol.-filos. f-tas ir kunigų seminarijos iki II pasaul. karo buvo svarbiausi teol. mokslo centrai Lietuvoje. To l-pio svarb. teologai buvo moralinės ir dogminės teologijų dėstytojai prelatas Maironis (*Krikščioniškasis socialinės tvarkos mokslas pagal Leono XIII encikliką* 1909, *Historiškoji moralinės teologijos apžvalga* 1908, *Žemės savastis teologijos supratimu* 1919), prelatas A. Jakštas (Dambrauskas; *Mokslas ir tikėjimas* 1930), nuo 1926 Panevėžio vyskupas, daugelio tikybos vadovėlių autorius K. Paltarokas (*Vadovas sakyklai* 3 t. [2]1931–33, *Depopuliacija ir pastoracija* 1932), B. Andruška SJ (*Kristus, jo mesianizmas ir dievybė* 1935), aktyvus *Katalikų veikimo* dalyvis kun. S. Ūsorius, Žemaičių vyskupo pagalbininkas, vėliau Kauno arkivyskupas metropolitas Šv. Rašto profesorius ir vertėjas į liet. kalbą J. Skvireckas. Teologijos srityje dirbo vysk. P. Būčys (*Trumpa apologetika* 1922, *Fundamentalinės teologijos kursas* 1923, *Teologijos enciklopedijos kursas* 1925), broliai J. ir A. Grigaičiai, V. Brizgys, V. Padolskis (šie du teologai 1940 konsekruoti vyskupais), P. Malakauskis (*Baudžiamosios teisės* 1928 [2]1934, *Bažnytinių teisių šaltiniai*, *Viešosios bažnytinės teisės*, abi 1931, *Moterystės teisės* [2]1932), istorikai kun. J. Totoraitis (žymiausias veikalas – *Sūduvos Suvalkijos istorija* 1938) ir kun. J. Stakauskas (*Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje* 1934, *Naujieji nacionalizmai ir Katalikų Bažnyčia Lietuvoje*, išl. 2003), kun. P. Manelis (*De Regia Christi Potestate ad mentem Sancti Roberti Bellarmini* 1939). VDU Teol.-filos. f-tas veikė iki 1940. Teol. problemas nagrinėjo filosofai F. Kemėšis, A. Maceina, S. Šalkauskis, V. Šilkarskis, I. Tamošaitis. Ėjo teol. žrn. *Vadovas* (1908–14), *Soter* (1924–39, atkurtas 1999), *Tiesos kelias* (1925–40).

1922 įkurta Lietuvių katalikų mokslo akademija (veikė iki 1940, atkurta išeivijoje Romoje 1956, Lietuvoje veikia nuo 1990).

Iki II pasaul. karo Lietuvoje buvo populiarūs užsienio autorių dažn. lot. ar kt. kalbomis parašyti teol. veikalai: H. Noldino *Moralinės teologijos suma* (*Summa theologiae moralis* 3 t. 1910), A. Tanquerey *Dogminės teologijos apžvalga* (*Synopsis theologiae dogmaticae* 1911), *Moralinės ir pastoracinės teologijos apžvalga* (*Synopsis theologiae moralis et pastoralis* 1924). Po II pasaul. karo šių ir kt. veikalų pagrindu Lietuvoje buvo platinami mašinraščiu dauginti teol. užrašai. 1945 12 arkivysk. J. Skvirecko ir kt. iniciatyva Romoje įsteigta Šv. Kazimiero kolegija liet. kunigams rengti ir jų kvalifikacijai kelti (jos auklėtiniai studijuoja popiežiškuosiuose Romos u-tuose).

Pogrindinėje kunigų seminarijoje naudoti (1975–90) teol. vadovėliai, platinti savilaidos būdu, mašinraščiu (Vilniaus jėzuitų namai)

Žymesni liet. teologai, 1944 2 pusėje okupuojant Lietuvą pasitraukę į Vakarus: Biblijos vertėjas į liet. kalbą kun. A. Rubšys (parašė monografinių biblistikos veikalų *Šventojo Rašto kraštuose* 2 d. 1982–90 [2]1998, *Raktas į Senąjį Testamentą* 3 d. 1995–96, *Raktas į Naująjį Testamentą* 2 d. [2]1997 ir kt.), prel. A. Tulaba, jėzuitai A. Liuima ir P. Rabikauskas (*Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*, *Krikščioniškoji Lietuva*, abu išl. 2002), kun. P. Jatulis.

SSRS okupavus Lietuvą Teol.-filos. f-tas buvo atskirtas nuo u-to. Seminarijų ir u-tų studijų kongregacija Vatikane sutiko, kad Teol.-filos. f-tas būtų perkeltas į vienintelę Lietuvoje likusią Kauno tarpdiecezinę kunigų seminariją; taip jis tapo juridiškai savarankiškas. Pritrūkus kvalifikuotų filosofijos dėstytojų 1953 f-tas pertvarkytas į Teol. f-tą; tokiu statusu veikė iki 1990. Seminarijoje sov. valdžia netrukus įvedė apribojimų: sistemingai mažintas kandidatų į seminariją skaičius, jie buvo kontroliuojami, turėjo atlikti privalomą kar. tarnybą, sov. valdžia kišosi į seminarijos vidaus gyvenimą ir kontroliavo netgi seminarijos vadovybę bei profesūrą. Kauno tarpdiecezinėje kunigų seminarijoje dėstė kun. V. Butkus (rektorius 1961–89; veikalai: *Dievo karalystė – Kristaus įsteigtoji Ecclesia* 1957, *Theologia moralis specialis* 3 d. 1976, rankraštis, *Fundamentinė teologija* d. 1 1975 [2]1990, d. 2 1975 [2]1991) ir kun. P. Vaičekonis (*Katalikų dvasininkijos juridinė padėtis 19 a. Lietuvoje / De Statu Iuridico Cleri Catholici in territorio Lituaniae Saec. XIX* 1972 Roma, liet. 1999, *Santuokinė teisė* 1988; rankraštis), kun. P. Tamulevičius (1923–2006), kun. A. Kajackas (*Bažnyčia*

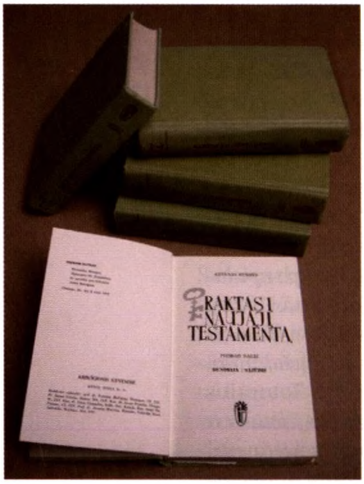
A. Rubšio teologijos veikalai (20 a. 2 pusė)

liturgijoje: *Liturgijos raida istorijoje* 1997, *Bažnytinio meno įvadas* 2007), V. Vaičiūnas (*Pamokslų rengimas ir retorika* 2007) ir kiti.

SSRS okupacijos l-piu f-tas parengė teologijos mokslo daktarų (L. Lešinskas, P. Puzaras, T. Kondrusevičius ir kt.), keliasdešimt licenciatų. ~1975 pradėjo veikti jėzuitų, marijonų ir pranciškonų vienuolijų organizuota pogrindinė kunigų seminarija. Joje daugiausia mokėsi tie asmenys, kurių sov. valdžia neleido priimti į Kauno tarpdiecezinę kunigų seminariją. Toks kunigų rengimo pogrindyje būdas, kurio negalėjo kontroliuoti sov. valdžia, privertė ją didinti priimamų kandidatų į Kauno kunigų seminariją skaičių, juo labiau kad pogrindyje baigusių studijas ir gavusių šventimus kunigų sov. valdžia negalėdavo kontroliuoti – daryti įtakos jų paskyrimui, misijoms ir kita. Pogrindžio seminarijoje nebuvo stacionarių studijų ar įprastinės seminarijos struktūros. Besimokantieji studijuodavo savarankiškai, vėliau konsultuodavosi su jiems paskirtais teologais, laikydavo egzaminus. Tokios studijos vyko visą okupacijos l-pį. SSRS okupacijos metais Lietuvoje Bibliją į liet. kalbą vertė ir redagavo kun. Č. Kavaliauskas (parašė kn. *Trumpas teologijos žodynas*, išl. 1992), kun. A. Liesis MIC, Biblijos vertimus į liet. kalbą redagavo ir parašė straipsnių bei recenzijų apie Biblijos vertimus kun. V. Aliulis MIC.

1989 po Lietuvos ir lietuvių išeivių mokslininkų konf-jos *Tautinė aukštosios mokyklos koncepcija ir Kauno universitetas* Kaune buvo atkurtas VDU. 1990 senato nutarimu jame atkurtas ir Teol.-filos. f-tas. 1994 Katalikiškųjų studijų kongregacijos buvo rekomenduota, kad Kaune veiktų vienas kanoniškai patvirtintas Teol. f-tas, todėl Lietuvos vyskupų konf-jos 1994 05 24 ir VDU senato 1994 06 01 sprendimu nutarta VDU Teol.-filos. f-tą ir Teologijos f-tą tarpdiecezinėje kunigų seminarijoje pertvarkyti į vieną Katalikų teologijos f-tą VDU. F-te teikiami bakalauro, magistro, licenciato ir daktaro laipsniai. Pirmasis šio f-to dekanas buvo kun. V. Butkus, vėliau prel. V. Vaičiūnas.

1989 vysk. A. Vaičiaus iniciatyva atkurta Telšių kunigų seminarija, 1993 Vilniaus arkivysk. metropolito A. J. Bačkio – Vilniaus kunigų seminarija (nuo 1998 Vilniaus šv. Juozapo kunigų seminarija), 1997 vysk. J. Žemaičio MIC – Palaimintojo Jurgio Matulaičio kunigų seminarija Vilkaviškyje (veikė iki 2005 pab.).

KU Hum. mokslų f-te 1992 KU senato sprendimu įsteigtas Evangeliškosios teologijos centras, 1994 – Teologijos katedra (vadovas A. Baublys); teikia bakalauro kvalifikacinį laipsnį. Pedagogikos f-te 1995 įsteigta Katechetikos katedra (vadovas kun. A. Ramonas); teikia bakalauro ir magistro kvalifikacinius laipsnius. VU 1992 įsteigtas tarpdisciplininis ir tarpkonfesinis Religijos studijų ir tyrimų centras (vadovė R. Šerpytytė). Nuo 1995 vykdoma tarpdisciplininė rel. studijų magistro programa: dėstomos rel. filosofijos, teologijos, biblistikos, Bažnyčios istorijos ir kt. disciplinos. VPU Istorijos f-te pagal Vilniaus arkivyskupo metropolito A. J. Bačkio ir universiteto rektoriaus sutartį 1993 įkurta Katalikų tikybos katedra; teikia bakalauro ir magistro kvalifikacinius laipsnius. Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo (1990) daug kunigų ir pasauliečių teologiją studijuoja Italijos, Vokietijos, JAV ir kituose užsienio universituose. Pav. *Algimantas Kajackas, Kęstutis Žemaitis*

ARCHITEKTŪROLOGIJA

Architektūrologija apima archit-ros istorijos, teorijos, kritikos ir paveldosaugos sritis. Įkūrus VU (1579), manoma, pirmiausia Filosofijos, vėliau ir kituose f-tuose, pradėta dėstyti architektūros pažinimo pagrindai. Pirmasis dėstytojas, spėjama, buvo P. Bokša, vėlesni – O. Krügeris, C. Spampani, M. Kisieliauskas, M. Knakfusas. 1782 leista *Efemeridės* – pirmosios Lietuvoje spausdintos kritinės pastabos apie archit-rą. Architektūrologijos ištakos Lietuvoje – VU Archit-ros katedroje (įk. 1793) dirbusių archit-ros profesorių edukaciniai rašiniai apie archit-ros prigimtį ir joje susikertančius meno ir mokslo pradus (L. Gucevičiaus archit-ros kurso programa, M. Šulco paskaitos tekstas *Pokalbis*

Veikalo *Lietuvos architektūros istorija* 3 tomai (1987–2000)

apie architektūrą / *Mowa o architekturze* išsp. 1801, K. Podčašinskio vadovėlis *Architektūros pradmenys akademiniam jaunimui* / *Początki architektury dla użytku młodzieży akademickiej* 3 t. 1828–57). 1832 uždarius VU neliko archit-ros teoriją ugdančios institucijos, bet čia skleistos idėjos ir toliau buvo plėtojamos – skelbti straipsniai apie Vilniaus meno m-los katedrų veiklą, parašyta atsiminimų apie katedrų dėstytojus, auklėtinius, jų kūrybą. Susidomėjimą meno istorija kėlė ir 19 a. 2 ketvirtyje plintantis romantizmas. A. H. Kirkoras, J. I. Kraszewskis, V. Sirokomlė, E. Tiškevičius, M. Valančius kelionių ir lankytinų vietų aprašymuose pirmieji atkreipė dėmesį į Lietuvos archit-ros palikimą. Jų rašiniai laikytini profesionalių archit-ros tyrinėjimų priešistore. Pirmasis profesionalus rašinys apie Lietuvos archit-rą, manoma, yra Krokuvos menotyros m-los auklėtinio M. Sokolowskio straipsnis *Dvi gotikos*: *Vilniaus ir Krokuvos architektūroje ir auksakalystėje ir jų būdingų bruožų šaltiniai* (*Dwa gotycyzmy*: *Wilenski i Krakowski w architekturze i zlotnictwie i zródla ich znamion charakterystycznych*, išsp. 1907 Krokuvoje). Panašiu metu ir Lietuvoje rašyta archit-ros istorijos klausimais (V. Zahorskio knygelės ir straipsniai apie Vilniaus katedrą, Šv. Onos, Šv. Mikalojaus, Šv. Mykolo bažnyčias, t.p. vadovas po Vilnių; visi išleisti 1904–11 lenkų k.). Kultūrinėje spaudoje (J. Obsto redaguotas žurnalas *Litwa i Rus*) pradėta spausdinti straipsnius apie statomus naujus pastatus. Lietuvos etn. archit-ros moksl. tyrinėjimo pradininkas M. E. Brenšteinas 1906 Krokuvoje išleido veikalą *Žemaičių kryžiai ir koplytėlės* (*Krzyże i kapliczki żmudzkie*), kuriame pateikė memorialinių statinių klasifikaciją. Iki I pasaul. karo Lietuvos etn. palikimą ir archeologiją Vilniuje tyrė Lietuvių mokslo d-ja (įk. 1907). Mokslo ir pramonės muziejaus Kaune vadovas T. Daugirdas lietuviškoje spaudoje skatino rūpintis sen. pastatų išsaugojimu, 1919 buvo įsteigta Valstybinė archeologijos k-ja.

Po I pasaul. karo Kaune įsteigus Čiurlionio galeriją (atidaryta 1925), P. Galaunės iniciatyva pradėta nuosekliai rinkti ir sisteminti tautodailės (tarp jų ir etn. archit-ros) eksponatus. 1938 Vytauto Didžiojo karo muziejaus iniciatyva pradėta sudarinėti archit-ros paminklų sąrašus. Archit-ra dėstyta VDU Technikos f-te (dėstė V. Dubeneckis, K. Kaušinis, J. Kova-Kovalskis, K. Krikščiukaitis, S. Kudokas, V. Landsbergis-Žemkalnis, J. Okunis, M. Songaila, S. Stulginskis, V. Verbickas) ir Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės i-to Dekoratyvinės archit-ros studijoje (J. Kova-Kovalskis). 1925 įsteigta Lietuvos inžinierių ir architektų s-ga. Tyrinėta daugiausia etn. statiniai, į ATR paveldą – dvarų kultūrą – žvelgta kaip į svetimą. Domėtasi tik nedaugeliu profesionaliosios archit-ros objektų, dažn. išsaugojimo arba populiarinimo tikslais. To meto periodiniuose leidiniuose kelti nac. stiliaus paieškos, tautiškumo ir modernumo darnos archit-roje klausimai. P. Galaunė veikale *Lietuvių liaudies menas* (1930) apžvelgė archit-rą, vaizduojamąją ir taikomąją dailę, pabrėždamas jose meninės formos raidos aspektą. H. Kairiūkštytė-Jacinienė parašė reikšmingą monografiją *Pažaislio vienuolynas ir jo meninės vertenybės* (1930), kurioje vienuolyno ansamblio archit-ra nagrinėjama formaliosios ir stilistinės analizės priemonėmis, M. Vorobjovas – įtaigią Vilniaus archit-ros stilių apybraižą *Vilniaus menas* (1940), kurioje į archit-rą pažvelgė kaip į estetinio išgyvenimo objektą. Visuotinės meno istorijos veikalų parašė K. Jasėnas (*Visuotinė meno istorija* 3 t. 1923–38), I. Šlapelis (*Meno istorijos metmenys* 1930), J. Baltrušaitis (*Visuotinė meno istorija* 2 t. 1934–39). Svarbus ir J. Griniaus veikalas *Vilniaus meno paminklai* (1940). Vilniuje archit-ros tyrimai plėtoti VU ir Vilniaus mokslo bičiulių d-joje susitelkusių architektų ir menotyrininkų; straipsnių parašė P. Bohdziewiczius, J. Kłosas, E. Łopacińskis, S. Lorentzas, M. Morelowskis, P. Śledziewskis ir kiti.

SSRS okupacijos l-piu archit-ros tyrimus organizavo valstybė. Taikyta ideologizuoti sov. estetikos principai. Archit-ros teorijos straipsniuose bandyta pagrįsti šio l-pio

archit-ros privalumus, archit-ros kritika visai neplėtota. Įsteigta Moksl. restauracinės gamybinės dirbtuvės Vilniuje (1950, nuo 2002 Projektavimo ir restauravimo i-tas; jame plėtoti taikomieji tyrimai) ir Architektūros ir statybos i-tas Kaune (1956; jame plėtota archit-ros teorija, archit-ros istorijos tyrimai). Paveldosaugoje vyko prieštaringas procesas. Restauravimo darbų valst. finansavimas sudarė sąlygas plėtoti taikomuosius tyrimus ir sukaupti daug informacijos, bet praktikoje vadovautasi improvizuojančio atkūrimo metodika – neišlikusias pastatų dalis restauratoriai atkurdavo pagal analogus. V. Jurkštas pasiūlė tuo metu naują senamiesčio pastatų vertinimo metodiką (balais pagal pastato meniškumą). Leisti archit-ros tęstiniai leidiniai: *Statyba ir architektūra* (13 t. 1962–82), *Lietuvos TSR architektūros klausimai* (9 t. 1960–88), *Architektūros paminklai* (13 t. 1970–93), *Architektūra ir miestų statyba* (6 t. 1971–78), *Lietuvos TSR urbanistikos paminklai* (1978–88), *Urbanistika ir architektūra* (1971–1995 ėjo pavadinimu *Urbanistika ir rajoninis planavimas*), žurnalas *Statyba ir architektūra* (1922–57 ėjo pavadinimu *Statybos menas ir technika*). Daugiausia tirta liaudies archit-ra, išleista knygų: *Lietuvių liaudies menas*: *Architektūra* (2 kn. 1957–65), *Lietuvių liaudies menas*: *Mažoji architektūra* (1970), *Lietuvių liaudies architektūra* (2 d. 1965–68). Jose buvo atitolta nuo P. Galaunės propaguoto sintetinio požiūrio į liaudies meną, gana sausai aprašinėta pastatų planavimas, konstrukcijos, tūriai, dekoras. 1966 Rumšiškėse įkurtas Liaudies buities muziejus, 1968 Vilniuje – Architektūros muziejus. Išleista akad. leidinių, kurie parengė dirvą tolesniems Lietuvos archit-ros istorijos tyrinėjimams: *Vilniaus architektūra* (1985) ir *Kauno architektūra* (1991), T. Adomonio ir K. Čerbulėno *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija* (t. 1 1987), *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas* (t. 1 1988), pradėta leisti *Lietuvos architektūros istorija* (t. 1 1987, t. 2 1994, t. 3 2000). Leidiniuose vyravo konstatuojamojo pobūdžio, priežasties ir kilmės ryšiais nesusietų ist. faktų ir meninių formų aprašinėjimas. 20 a. 2 pusėje knygų archit-ros klausimais ir moksl. straipsnių parašė S. Abramauskas, J. Baršauskas, F. Bielinskis, J. Bučas, E. Budreika, K. Čerbulėnas, V. Jurkštas, N. Kitkauskas, J. Minkevičius, S. Pinkus, S. Samalavičius, V. Stauskas, A. Tauras, V. Zubovas ir kiti.

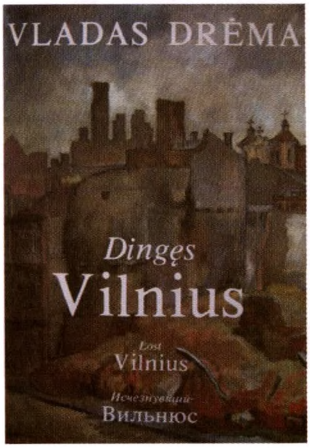

V. Drėmos monografijos *Dingęs Vilnius* (1991) viršelis (dail. R. Gibavičius)

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę susidarė palankesnės salygos archit-ros tyrinėjimo krypčių ir būdų įvairovei. Renkantis tyrinėjimų objektus ir metodologiją siekta aprėpti sov. okupacijos l-piu dėl ideol. apribojimų nepakankamai ištirtas sritis ir l-pius (LDK, 19 a., 20 a. 3–4 d-mečio archit-rą). Svarbi buvo V. Drėmos monografija *Dingęs Vilnius* (1991), kurioje dokumentuoti faktai derėjo su plačiu kontekstu; ši knyga praplėtė kultūros paveldo suvokimo ribas, paskatino paminklosaugos sąjūdį. 1994 įkurtas VDA Dailėtyros i-tas. Išleista *Kultūros paminklų enciklopedija* (2 t. 1996–98), T. Adomonio ir N. Adomonytės *Lietuvos dailės ir architektūros istorija* (d. 2 1997). Parašyti archit-ros (A. Mačiulio *Architektūra. Stiliai, kompozicija, menų sąveika* 1997), paveldosaugos (J. R. Glemžos *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas* 2002), urbanistikos (J. Vanago *Miesto teorija* 2003) vadovėliai. Archit-ros istorijos veikalų ir monografijų apie architektus parašė V. Levandauskas (*Architektas Karolis Podčašinskis* 1994), V. Drėma (*Vilniaus Šv. Jono bažnyčia* 1997), A. Jankevičienė (*Lietuvos medinė sakralinė architektūra* 1998), N. Lukšionytė-Tolvaišienė (*Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje* 2000, *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje*: *Svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)* 2001, *Antanas Vivulskis (1877–1919)*: *Tradicijų ir modernumo dermė* 2002), R. Buivydas (*Architektas Gediminas Baravykas*: *Kūrybos pulsas* 2000). Urbanistikos teorijos veikalų, vadovėlių parašė K. Šešelgis (*Miestų raidos sąlygos ir rezultatai*, *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai*: *Nuo seniausių laikų iki 1918*, abi 1996), J. Vanagas (*Urbanistika ir architektūra* 1995, *Miesto sociologijos pagrindai* 1996). Urbanistikos istoriją tyrinėja A. Miškinis (*Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, eina nuo 1995, iki 2007 išleista 7 knygos). Padaugėjo leidinių, skirtų tam tikrų architektūrologijos šakų ir laikotarpių problematikai (A. Mačiulio *Dailė architektūroje*, T. Račiūnaitės *Vizijos ir atvaizdai*: *Basųjų karmeli-

tų palikimas, abi 2003, V. Levandausko *Napoleonas Orda*: *Senosios Lietuvos architektūriniai peizažai* 2006, su R. Vaičekonyte-Kepežinskiene). Išsiskiria A. Jankevičienės su bendraautoriais parengtas straipsnių rinkinys *Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės gotika*: *Sakralinė architektūra ir dailė* (2002), jame gretinama kelių autorių tyrinėjimai ir jų požiūriai. Etninės architektūros tyrinėjimus plėtoja R. Bertašiūtė (*Lietuvio sodyba* 2007) ir kiti. Išleista architektų biografijų žinynas *Lietuvos architektai* (2002), archit-ros terminų žodynų (*Anglų–lietuvių kalbų aiškinamasis architektūros žodynas* 2004, *Iliustruotas architektūros istorijos žodynas* 2007), istorinės archit-ros katalogų bei žinynų (*Lietuvos vienuolynai*, A. R. Čaplinsko *Vilniaus gatvių istorija*, abu 1998), vadovų po Lietuvos miestus (T. Venclova *Vilnius*: *Vadovas po miestą* 2001, *Vilnius 1900–2005*: *Naujosios architektūros gidas* 2005, red. D. Osteika, J. Tutlytė), dvarus, parkus. 20 a. pab.–21 a. pr. architektūrologijos temomis straipsnių parašė J. Kančienė, D. Puodžiukienė, J. Markevičienė, I. Mažeikienė, V. Petrušonis. Moksl. straipsniai skelbiami žrn. *Menotyra*, mokslo darbų serijoje *Darbai ir dienos* (nuo 1989 leidžia VDU), serijoje *Vilniaus dailės akademijos darbai* (nuo 1994 leidžia VDA).

Archit-ra populiarinama, archit-ros kritikos straipsniai spausdinami žurnaluose *Architektas* (leistas 1996–98), *Archiforma* (nuo 1996), laikr. *Statybų pilotas* (eina nuo 1998 su pertraukomis). Archit-ros tematiką populiarina ir kt. šalių meno istorikų (E. H. J. Gombricho, J. Baltrušaičio, R. Krautheimerio, H. Wölfflino) veikalų vertimai į liet. kalbą.

Architektūrologijos magistrantūros studijos vyko 1997–2003 Vytauto Didžiojo u-to Menų i-te (iki 2002 Menų f-tas), nuo 2003 vyksta VGTU Architektūros f-te. Architektūrologijos dalykai dėstomi VDU, Vilniaus dailės a-joje ir Kauno technologijos u-te. Pav.

L: P. Galaunė *Vilniaus meno mokykla (1793–1831)*: *Jos istorija, profesoriai ir mokiniai* Kaunas 1928; *Vilniaus architektūros mokykla XVIII–XX a.* Vilnius 1993; *Vilniaus meno mokykla ir jos tradicijos* / sud. J. Malinowski, M. Woźniak, R. Janonienė Torunė–Vilnius 1996. *Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, Jūratė Tutlytė*

DAILĖTYRA

Lietuvos dailėtyros pradmenys susiję su VU, kuriame nuo pat įkūrimo dėstyta archit-ros istorija. Nuosekliau dailėtyros pradėta mokyti 18 a. pab. Vilniaus meno mokykloje (VU Archit-ros, įk. 1793, Tapybos, įk. 1797, Skulptūros, įk. 1803, ir Raižybos, įk. 1805, katedros, kurios propagavo šviečiamąsias idėjas). Dėstytojai L. Gucevičius, K. Podčašinskis, J. Saundersas, P. Smuglevičius, M. Šulcas paskaitose supažindindavo su meno istorija; J. Saundersas dėstė visuotinės archit-ros ir dailės istorijos kursą. M-loje puoselėtoje estetikoje susipynė klasicizmo, romantizmo ir besiklostančio realizmo bruožai. 1832 su VU uždarius ir Vilniaus meno m-lą, neliko dailę ir estetinę kultūrą ugdančios institucijos, bet m-loje skleistos idėjos ir toliau buvo plėtojamos. Dailės mokyta Vilniaus bajorų i-te veikiančioje K. Rusecko studijoje (1831–60), privačioje Vilniaus tapybos a-joje (1856–63), V. Dmachausko, K. Ripinskio ir kt. dailininkų dirbtuvėse; čia buvo supažindinama ir su dailės istorija. Susidomėjimą meno istorija didino ir 19 a. 2 ketvirtyje plintantis romantizmas, kylanti patriotizmo banga. 19 a. pirmaisiais d-mečiais periodikoje skelbti straipsniai apie archit-ros paminklus, Vilniaus meno m-los katedrų veiklą, rengiamas mokinių parodas, uždarius u-tą – prisiminimai apie katedrų vedėjus ir profesorius, auklėtinius, jų kūrybą. Išleista L. A. Jucevičiaus, A. H. Kirkoro, J. I. Kraszewskio, V. Sirokomlės kraštotyrinės ir etn. studijos. S. Daukantas veikale *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* (išsp. 1845) aprašė liaudies archit-rą ir meninę kūrybą. 19 a. 2 pusėje Lenkijoje išleistose Z. Glogerio, J. Kołaczkowskio, E. Rastawieckio enciklopedijose pateikta informacijos apie Lietuvos archit-ros, dailės paminklus ir čia dirbusius dailininkus. 19 a. Krokuvoje prie Lenkų MA įsteigta Lenkijos meno istorijos tyrimo k-ja savo tyrinėjimuose siekė aprėpti ir Lietuvos paminklus. Rusijos geografų d-ja (įk. 1845) Vilniuje įsteigė Šiaurės vakarų skyrių, kuris rengė etn. ekspedicijas po Lietuvą ir rinko žinias apie liaudies verslus, archit-rą, drabužius, kita. D-jos narys E. Volteris per 1882–87 eks-

pedicijas po Vitebsko ir Vilniaus gubernijas, M. Lietuvą ir Žemaitiją surinktą medžiagą skelbė d-jos ataskaitose, knygose, straipsniuose. Imperatoriškosios rusų technikų d-jos Vilniaus skyrius (įst. 1897) leido tęstinį leidinį *Imperatoriškosios rusų technikų draugijos Vilniaus skyriaus užrašai* (*Zapiski Vilenskogo otdelenija Imperatorskogo russkogo techničeskogo obščestva* 1900–06), kuriame skelbė straipsnius apie tradicinius kaimų ir miestelių amatus. 1906 Krokuvoje išleista kultūrologo M. E. Brenšteino kn. *Žemaičių kryžiai ir koplytėlės* (*Krzyże i kapliczki żmudzkie*).

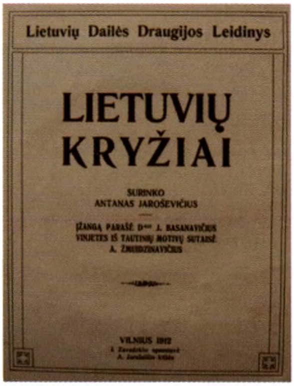

A. Jarošević̌iaus albumo *Lietuvių kryžiai* (1912) antraštinis lapas

20 a. pr. dailėtyra susijusi su Lietuvių dailės draugijos ir Lietuvių mokslo draugijos (abi įk. 1907) veikla, daugiausia su Lietuvių dailės d-jos rengtomis liet. dailės parodomis. Periodikoje (*Vilniaus žinios*, *Lietuvos žinios*, *Viltis*, kt.) rašytojai (L. Gira, S. Kymantaitė-Čiurlionienė, G. Petkevičaitė-Bitė, Vydūnas, Žemaitė) ir dailininkai (M. K. Čiurlionis, A. Jarosevičius, P. Rimša, A. Varnas, A. Žmuidzinavičius) spausdino parodų recenzijas, straipsnius apie d-jų veiklą ir kultūros aktualijas. Jų rašiniuose yra profesionaliosios dailės kritikos pradmenų, nagrinėjami svarbūs dailės raidos klausimai (tautinio stiliaus, dailės funkcionavimo visuomenėje, tradicijų perimamumo, meninės formos, tautodailės išsaugojimo ir kt.). A. Jaroševičius ir T. Daugirdas pabrėžė taikomosios dailės plėtojimo ir tautodailės tęstinumo būtinybę. Gilesnė meninių kūrybos klausimų analizė išryškėjo P. Galaunės, J. Vienožinskio, A. Varno kritikos straipsniuose. Konservatyviai dailės procesus vertino kai kurie dvasininkai (daugiausia A. Jakštas). Liet. dailės d-jos pastangomis išleistas A. Jaroševičiaus pieštų kryžių albumas *Lietuvių kryžiai* (1912) su J. Basanavičiaus įvadu. Etn. kultūros puoselėjimu rūpinosi ir Lietuvių dailės, Lietuvių mokslo d-ja, Vilniaus d-ja naminei pramonei ir liaudies dailei remti (įk. 1914).

2–4 d-metyje dailėtyra įgijo savarankiškos mokslo srities statusą. 1921 Kaune įsteigus Čiurlionio galeriją (atidaryta 1925), P. Galaunės iniciatyva pradėta nuosekliai rinkti ir sisteminti tautodailės eksponatus. Atsirado profesionalių, V. Europoje studijavusių dailėtyrininkų ir dailės problemas nagrinėjančių entuziastų (daugiausia dailininkų). Vien tik dailėtyroje specializavosi P. Galaunė, H. Kairiūkštytė-Jacinienė, I. Šlapelis, M. Vorobjovas. Dinamiški meno procesai skatino estetinių koncepcijų įvairovę. Dažn. kelti dailės esmės ir paskirties, jos metodų, kūrybiškumo, nac. savitumo klausimai. Reikšmingų veikalų apie liet. dailę paskelbė A. Rūkštelė (*Lietuvių tautodailė* 1929), H. Kairiūkštytė-Jacinienė (*Pažaislio vienuolynas ir jo meninės vertenybės* 1930), P. Galaunė (*Lietuvių liaudies menas* 1930, *Lietuvių liaudies skulptūros problemos* 1932, *Pirmųjų Lietuvos litografijų bruožai*, *Mūsų knygos kultūrėjimas*, abu 1933), M. Vorobjovas (*Vilniaus menas* 1940), J. Grinius (*Vilniaus meno paminklai* 1940). Visuotinės meno istorijos veikalų parašė K. Jasėnas (*Visuotinė meno istorija* 3 t. 1923–38), I. Šlapelis (*Meno istorijos metmenys* 1930), J. Baltrušaitis (*Visuotinė meno istorija* 2 t. 1934–39). M. K. Čiurlionio kūrybą tyrinėjo P. Galaunė, M. Vorobjovas (*M. K. Čiurlionis, lietuvių tapytojas ir muzikas* / *M.K. Čiurlionis: der litausche Maler und Musiker* 1938). Tautodailę populiarino Žemės ūkio rūmų leidinių serija *Sodžiaus menas* (sud. A. Tamošaitis, 8 t. 1931–39). Straipsnių dailės raidos klausimais parašė V. Bičiūnas, M. Dobužinskis, J. Grinius, A. Tamošaitis, A. Valeška, V. Vizgirda, M. Vorobjovas ir kiti. Analizuota Vakarų ir Lietuvos dailės raida, tautiškumo ir modernumo santykis liet. dailėje, supažindinta su parodomis, žymesnių dailininkų kūryba. Vilniuje dailėtyrą plėtojo Lietuvių mokslo d-ja, archit-rą ir dailę tyrinėjo P. Bohdziewiczius, J. Kłosas, E. Łopacińskis, S. Lorentzas, M. Morelowskis, P. Śledziewskis ir kiti. Estetika ir meno istorija dėstyta Kauno meno m-loje ir VDU. J. Baltrušaitis, P. Galaunė, J.Grinius, V. Mykolaitis-Putinas, V. Sezemanas, B. Sruoga, I. Šlapelis paskaitose formavo akad. jaunimo estetines pažiūras.

SSRS okupacijos l-piu (1940–41) dailėtyroje atsispindėjo pasikeitusio gyvenimo aktualijos. Periodikoje skelbtuose straipsniuose daugiausia rašyta apie meno liaudiškumo ir partiškumo principus, kūrinio real. formą, meninės veiklos sąsajas su žmonių estetiniu auklėjimu. Vokietijos okupacijos metų (1941–44) negausi meninė kūryba, tapusi opozi-

cija okupacijos ir germanizacijos politikai, atspindėta karo l-pio spaudoje (*Naujoji Lietuva*, *Ateitis*, *Kūryba*). Dailės parodas lydėjo išsamios P. Galaunės, V. K. Jonyno, J. Keliuočio, J. Vienožinskio ir kt. recenzijos. Daugiausia plėtota dailės kritika. SSRS vėl okupavus Lietuvą iš liet. dailėtyros reikalauta ideologizuotų marksistinės estetikos principų taikymo. Iškeltas meno liaudiškumas, jo klasinio turinio ir partiškumo aspektas. Iki 1951 dailėtyrininkai buvo rengiami VU Ist. ir filologijos f-to Muzeologijos (nuo 1949 Archeologijos ir etnografijos) katedroje. Dailėtyrininkais 6 d-metyje tapo dailininkai A. Dūda, P. Gudynas, V. Uloza, dailės straipsnius rašė dailininkai K. Bogdanas, V. Jurkūnas, J. Kuzminskis, V. Mackevičius, J. Mackonis, E. Pranckūnas, A. Savickas. 1959 dailės istorijos ir teorijos specialistus pradėjo rengti LDI. 5–6 d-mečio sandūroje dailės kritikos straipsniuose vyravo formalizmo kritika, nac. dailės palikimas skirstytas į real. demokratinį ir formalistinį reakcinį, kritiškai vertinta M. K. Čiurlionio kūryba. Nuo 6 d-mečio vid. dailėtyros mintis pradėjo laisvėti, plėtėsi tyrinėjimai, reikšti įvairesni požiūriai, dalykiškiau buvo apibūdinamas meninis procesas, aptariami ir dailės teorijos klausimai. Pradėta reabilituoti M. K. Čiurlionio kūryba. Sov. dailėtyroje pradėjus pabrėžti kūrybos individualumą, atsisakant standartizuotos realizmo sampratos teigiami poslinkiai atsispindėjo ir liet. dailėtyroje. Vis dažniau rašyta apie nac. savitumą, tradicijos tęstinumą (A. Gudaičio, V. Mackevičiaus, V. Ulozos straipsniai). Pradėta rengti *Lietuvių liaudies meno* albumų serija (išl. 1956–70). Išleista J. Kairiūkštytės-Jacinienės ir J. Baršausko monografija *Pažaislis*, J. Jurginio *Lietuvos meno istorijos bruožai* (abi 1960). 1963 MA Istorijos i-te įsteigtas Menotyros sektorius. 1964 Lietuvos dailininkų s-goje įkurta Menotyros sekcija. Pagausėjo dailėtyrininkų, dailės leidinių, straipsnių apie meną mokslinėje (leidinių serija *Iš lietuvių kultūros istorijos*, nuo 1958, tęstinis leidinys *Menotyra*, nuo 1967) ir specialiojoje (tęstinis leidinys *Dailė*, nuo 1960; leidinių serija *Šiuolaikiniai lietuvių dailininkai*, nuo 1969) spaudoje, įvairių dailės šakų albumų serijų (*Lietuvių grafika* 1960–85, *Skulptūra* 1961–74, *Tapyba* 1966–87, *Taikomoji dekoratyvinė dailė* 1965–80). Aktyvesnę moksl. tiriamąją veiklą plėtojo Lietuvos muziejai, rengtos grupinės ir individualios parodos, leisti jų katalogai. Moksl. leidiniuose ir str. rinkiniuose buvo paskelbtos reikšmingos T. Adomonio, K. Čerbulėno, V. Drėmos, P. Galaunės, K. Kairiūkštytės-Galaunienės, H. Kairiūkštytės-Jacinienės, G. Jasiulienės, A. Mikėnaitės, S. Pinkaus, P. Svičiulienės, V. Ulozos, Z. Žemaitytės studijos. Monografijų apie dailininkus arba kai kurių dailės šakų plėtotę parašė T. Adomonis (*Vincas Grybas* 1959, *Jonas Mikėnas* 1969), S. Budrys (*Juozas Zikaras* 1960, *Robertas Antinis*, *Lietuvių vitražas*, abi 1968, *Bronius Pundzius* 1969), S. Červonaja (*Lietuvių dailės ryšiai* 1977), V. Drėma (*Pranciškus Smuglevičius* 1973), A. Gedminas (*Antanas Kučas* 1971), P. Gudynas (*Vytautas Mackevičius* 1971), L. Jasiulis (*Vytautas Jurkūnas* 1966, rus. k., 1969 liet. k.), V. Kisarauskas (*Lietuvos knygos ženklai, 1518–1918* 1984), I. Korsakaitė (*Jonas Kuzminskis* 1964, rus. k., *Gyvybinga grafikos tradicija* 1970, *Arūnas Tarabilda* 1971, *Albina Makūnaitė* 1972, rus. k., *Antanas Gudaitis. Piešiniai* 1973), I. Kostkevičiūtė (*Vincas Svirskis* 1966, *Jonas Švažas* 1985), J. Mackonis (*Lietuvos scenografija* 1968), M. Matušakaitė (*Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje* 1984), A. Savickas (*Peizažas lietuvių tapyboje* 1965), L. Šepetys (*Daiktų grožis* 1965, *Modernizmo metmenys* 1967, papild. 1982, *Žmogus. Menas. Aplinka* 1978), N. Tumėnienė (*Vincentas Gečas* 1977, *Stasys Ušinskas* 1978, *Petras Kalpokas* 1983), J. Umbrasas (*Lietuvių dailininkų organizacijos 1900–1940*, su E. Kunčiuviene, 1980, *Juozas Mikėnas*, su N. Murelyte, 1984, rus. k.), G. Vaitkūnas (*M. K. Čiurlionis* 1975, vok. k., *Stasys Krasauskas* 1983), A. Valiuškevičiūtė (*Kauno meno mokykla* 1970), Z. Žemaitytė (*Domicėlė Tarabildienė* 1973, *Paulius Galaunė* 1988; vadovas *300 kultūros paminklų* 1980, 1984 rus. k.) ir kiti. Čiurlionistiką plėtojo J. Bruveris, V. Landsbergis, J. Umbrasas.

9 d-metis išsiskyrė dailėtyros akad. leidiniais, kurie sudarė prielaidas tolesniems Lietuvos dailės istorijos tyrinėjimams. Išleista *XX a. lietuvių dailės istorija* (3 t. 1982–90), T. Adomonio ir K. Čerbulėno *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija* (t. 1 1987), *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas* (t. 1 1988). 20 a. 1 pusės liet. tapybos raidą probleminiu požiūriu nagrinėjo J. Umbrasas (*Lietuvių tapybos raida 1900–1940*:

Po 1990 išleisti dailėtyros veikalai

Srovės ir tendencijos 1987). 20 a. 2 pusės tekstilės raida apibendrinta kn. *Lietuvos gobelenas* (1983, sud. D. Rekertaitė-Načiulienė). Menotyrininkų straipsniai skelbti leidiniuose *Dailėtyra* (kn. 1 1981, kn. 2 1987) ir *Menotyra*. Prie dailėtyros plėtros prisidėjo muziejininkai S. Bernotienė, V. Čiurlionytė-Karužienė, P. Juodelis, A. Mikėnaitė, A. Stravinskienė, V. Žilėnas ir kt., istorikai ir archeologai R. Rimantienė, J. Jurginis, R. Kulikauskienė, P. Kulikauskas, A. Tautavičius ir kiti.

Dailės populiarinimo ir kritikos srityje aktyviai reiškėsi J. Adomonis, A. Aleksandravičiūtė, A. Andriuškevičius, L. Cieškaitė, K. Čerbulėnas, R. Jurėnaitė, G. Kliaugienė, I. Korsakaitė, I. Kostkevičiūtė, N. Lukšionytė-Tolvaišienė, G. M. Martinaitienė, L. Petrusevičiūtė, S. Pinkus, E. Pranckūnas, V. Rimkus, N. Tumėnienė, V. Uloza, A. Uždavinys, Z. Žemaitytė ir kiti. Dailės kritikos straipsnių ir studijų parašė dailininkai K. Abramavičius, K. Bogdanas, V. Daujotas, F. Daukantas, S. Jusionis, V. Kisarauskas, J. Kuzminskis, J. Mackonis, B. Motuza, A. Savickas, L. Tuleikis, I. Žemaitytė-Geniušienė ir kiti. Dailę populiarino rašytojo T. Sakalausko knygos apie žymius liet. dailininkus ir kult. veikėjus. SSRS okupacijos metais dailėtyros tyrinėjimų kryptis ir pobūdį sunkino sov. cenzūra, profes. lit-ros stygius, tiesioginių kontaktų su Vakarų šalimis ribojimas, bet tuo metu pradėti ir fundamentalūs LDK bei naujųjų ir naujausiųjų laikų dailės tyrinėjimai.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę susidarė palankios sąlygos nac. dailei plėtoti ir dailėtyrininkų profes. kvalifikacijai kelti. Vilniuje 1990 iš Istorijos i-to Menotyros sektoriaus suformuotas Kultūros ir meno i-tas (veikė iki 2002; nuo 2002 04 reorganizavus jį ir Filosofijos ir sociologijos i-tą – Kultūros, filosofijos ir meno i-tas), 1994 įkurtas VDA Dailėtyros i-tas. Šiuolaikinės dailės sklaidą skatino Soroso šiuolaikinio meno centras Vilniuje (veikė 1992–2000; dabar LDM Šiuolaikinės dailės informacijos centras). Renkantis tyrinėjimų objektą ir metodologiją siekiama aprėpti sovietmečiu dėl ideol. apribojimų nepakankamai ištirtas sritis (bažn. dailę, Vakarų dailės ir moderniosios liet. dailės sąsajas) ir l-pius (LDK, 19 a., 20 a. 3–4 d-metį).

10 d-metyje išleista reikšmingų dailės registravimo ir sisteminimo spragas užpildančių dailės istorijos leidinių: *Kultūros paminklų enciklopedija* (2 t. 1996–98), *Lietuvos sakralinės dailės katalogas* (t. 1 kn. 1–5 1996–2003; nuo kn. 4 – *Lietuvos sakralinė dailė*), T. Adomonio ir N. Adomonytės *Lietuvos dailės ir architektūros istorija* (t. 2 1997), *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas* (sud. D. Ramonienė, 1997), *Dailės žodynas* (1999). Istorinės liet. dailės tyrinėjimams svarbi I. Vaišvilaitės monografija *Baroko pradžia Lietuvoje* (1995); joje suformuota savita baroko kilmės Lietuvoje koncepcija. Pradėta skelbti šaltinius, rengti dailininkų biografijų akad. žodyną (*Lietuvos dailininkų žodynas* t. 1 2005).

Dailėtyrininkų monografijos pasižymi naujomis interpretacijomis, neskelbtais faktais, iki tol netaikyta dailėtyros metodologija. Monografijų apie žymius dailininkus paskelbė R. Janonienė, I. Korsakaitė, I. Kostkevičiūtė, V. Liutkus, N. Lukšionytė-Tolvaišienė, D. Ramonienė, N. Tumėnienė, Z. Žemaitytė ir kiti. M. K. Čiurlionio kūrybos tyrinėjimus papildė R. Andriušytė-Žukienė (*M. K. Čiurlionis. Tarp simbolizmo ir modernizmo* 2004). Tyrinėjama dailėtyros idėjų ir metodų istorija (A. Aleksandravičiūtė, A. Andrijauskas, G. Bačauskaitė, Ž. Gaižutytė, G. Jankevičiūtė, E. Stankevičius, S. Trilupaitytė, O. Žukauskienė ir kt.). 21 a. 1 d-metyje intensyviai plėtojama komparatyvistinė dailėtyra ir Rytų kraštų dailės studijos (A. Andrijauskas, I. Diemantaitė, V. Jaskūnas, A. Niunkaitė-Račiūnienė, S. Skaisgirytė-Makselienė ir kiti.).

Iki tol Lietuvos dailėtyrai nebūdingu sociokultūriniu kontekstu ir nauja problematikos plėtote pasižymi L. Laučkaitės, G. Jankevičiūtės ir J. Mulevičiūtės monografijos apie 20 a. 1 pusės dailės gyvenimą. Išleista J. Adomonio, J. Galkaus, I. Kuizinienės, A. Mačiulio leidiniai, skirti tam tikrų dailės šakų (keramikos, plakato, tekstilės, dekoratyvinės

dailės) problematikai. Vertingų LDK dailės tyrinėjimų paskelbė D. Klajumienė, J. Liškevičienė, G. M. Martinaitienė, M. Paknys, T. Račiūnaitė, L. Šinkūnaitė, B. R. Vitkauskienė. Didelį postūmį istorinės dailės tyrinėjimams suteikė išleisti anksčiau parašyti V. Drėmos veikalai ir M. Matušakaitės knygos apie senąją skulptūrą, portretus, aprangą, bažnytinę įrangą.

Anksčiau fragmentiškai analizuotas išeivijos meninės kūrybos palikimas nagrinėjamas kolektyvinėje monografijoje *Išeivijos dailė*: *Tarp prisirišimo ir išsilaisvinimo* (2003). Tautodailės tyrinėjimus plėtoja D. Bernotaitė-Beliauskienė, T. Jurkuvienė, M. Kuodienė, V. Rimkus, V. Tumėnas ir kiti. Dailėtyrą populiarina ir kt. šalių žymių meno istorikų (J. Baltrušaičio, E. H. J. Gombricho, A. Grabario, R. Krautheimerio, T. Munro, E. Panofsky, O. Paechto, H. Reado, H. Wölfflino) veikalų liet. vertimai. Išleista O. Žukauskienės monografija *Meno formų metamorfozės: komparatyvistinė Focillono ir Baltrušaičio menotyra* (2006).

Dailės muziejuose surengta nemažai parodų, išleista moksl. katalogų (sudarytojai – L. Bialopetravičienė, V. Gasiūnas, N. Nevčesauskienė, O. Mažeikienė, R. Rutkauskienė, D. Skromanienė, A. Tamonytė, D. Tarandaitė, R. Urbonienė, kt.), nuo 1996 leidžiamas *LDM metraštis*. Parodos *Krikščionybė Lietuvos mene* (1999–2003) proga surengta moksl. konf-ja, išleisti bažn. dailės (tapybos, grafikos, skulptūros, tekstilės, auksakalystės) moksl. katalogai praplėtė bažn. meno tyrinėjimus.

Svarbios A. Andriuškevičiaus kn. *Lietuvių dailė*: *1975–1995* (1997), *Lietuvių dailė*: *1996–2005* (2006), G. Kliaugienės *Straipsniai* (1999). Moksl. straipsniai skelbiami žrn. *Menotyra*, VDA serijoje *Vilniaus dailės akademijos darbai* (įst. 1994), VDU mokslo darbų serijoje *Darbai ir dienos* (įst. 1989), žrn. *Logos*, dailę populiarinančios publikacijos – 1997 atnaujintame žrn. *Dailė*, nuo 2001 serijos *Šiuolaikiniai lietuvių dailininkai* leidiniuose, kultūros savaitraščiuose, periodikoje. Reikšmingų konceptualių parodų surengė A. Andriuškevičius, R. Andriušytė-Žukienė, L. Bialopetravičienė, V. Gelūnienė, R. Jurėnaitė, L. Jablonskienė, G. Jankevičiūtė, R. Janonienė, E. Komkaitė, L. Kreivytė, R. Kogelytė-Simanaitienė, K. Kuizinas, L. Laučkaitė, V. Liutkus, E. Lubytė, J. Mulevičiūtė, R. Pileckaitė, R. Rutkauskienė, J. Širkaitė, S. Trilupaitytė, J. Valatkevičius ir kiti. Dėl intensyvių mokslinių tyrimų ir dailės populiarinimo dailėtyra išaugo į humanitaristikos sritį, kurios plati problematika teikia medžiagos gretutinių lituanistikos sričių plėtrai.

Dailėtyrininkai rengiami Vilniaus dailės akademijoje ir Vytauto Didžiojo universitete. Nuo 1993 Lietuvoje veikia Tarptautinės dailės kritikų asociacijos (AICA, centras Paryžiuje) Lietuvos skyrius, 1997 įsteigta Lietuvos dailės istorikų draugija. Pav.

L: **P. Galaunė** *Dailės ir kultūros baruose* Vilnius 1970, *Justinas Vienožinskis* Vilnius 1970; *XX a. lietuvių dailės istorija* 3 t. Vilnius 1982–90; *Meno kritika* / sud. Ž. Jackūnas Vilnius 1986; *Vilniaus architektūros mokykla XVIII–XX a.* Vilnius 1993; **V. Milius** *Mokslo draugijos ir lietuvių etnografija*: *XIX a. antroji pusė–XX a. pirmoji pusė* Vilnius 1993; *Vilniaus meno mokykla ir jos tradicijos* / sud. J. Malinowski, M. Woźniak, R. Janonienė Torunė–Vilnius 1996; *Lietuvių dailėtyrinė knyga 1990–2000* / sud. J. Kudarauskienė Vilnius 2000; *Lietuvos dailės istorikų draugija. Bibliografija 1995–2004* / sud. A. Giniūnienė, D. Vasiliūnienė Vilnius 2004; *Lietuvos dailės istorikų draugijos biuletenis* Vilnius 2006. *Lijana Šatavičiūtė*

MUZIKOLOGIJA

Lietuvos muzikologijos pradmenys – 17 a. VU prof. Ž. Liauksmino veikalas *Muzikos teorija ir praktika* (*Ars et praxis musica* 1667), N. Dileckio (*Muzikos gramatika* / *Gramatyka muzyczna*, parašyta Vilniuje 1675), A. Tylkowskio (*Įdomioji fizika* / *Physica curiosa*, išl. Krokuvoje 1669) teoriniai veikalai, J. D. Hollando *Akademinis traktatas apie tikrąjį muzikos meną* (*Traktat akademicki o prawdziwej sztuce muzyki*, išsp. Vroclave 1806, Vilniuje 1813 su priedu). 19 a. pradėta rinkti ir tirti liet. liaudies muziką (M. L. G. Rėza, G. H. F. Nesselmannas, S. Stanevičius, O. Kolbergas, Chr. Bartschas, L. Nastas, A. R. Niemi, A. Sabaliauskas ir kt.). Muzikologijos klausimus epizodiškai nagrinėjo ir kai kurie 19 a. pab.–20 a. pr. liet. kompozitoriai (Č. Sasnauskas, M. K. Čiurlionis, M. Petrauskas). 1909–10 J. Naujalis leido tik muzikai skirtą žrn. *Vargonininkas*.

Nepriklausomybės l-piu (1918–40) Lietuvoje susiklostė pagrindinės muzikologijos sritys. Etnomuzikologija iki 20 a. 8 d-mečio vadinta muz. folkloristika. T. Brazys surinko ~2000 liaudies dainų, išleido rink. *Lietuvių tautinių dainų melodijos* (1927), jas tyrė, 1920 parašė kn. *Apie tautines lietuvių dainų gaidas (melodijas)*. Lietuvių tautosakos archyve (veikė 1935–39 Kaune) J. Čiurlionytė tyrė, sistemino liet. liaudies melodijas, 1940 *Tautosakos rinkėjo vadove* paskelbė jų sisteminimo principus, Z. Slaviūnas tvarkė ir fonografavo melodijas, paskelbė studijas *Lietuvių kanklės* (1937) ir *Lankas – pirmykštis lietuvių liaudies muzikos instrumentas* (1939). Liet. autorių muzikos istorijos ir muzikos teorijos tyrinėjimai dažn. buvo ir ped. bei šviečiamosios paskirties. Išleista J. Strolios *Trumpa muzikos istorija* (1936), monografijų apie kompozitorius (J. Ereto *Beethoveno jaunystė* 1927, J. Žilevičiaus *Česlovas Sasnauskas* 1936, K. Kavecko *Juozo Naujalio gyvenimas ir kūryba*, A. Kučiūno *Wagneris*, abi 1939) ir atlikėjus (B. Sruogos ir V. Žadeikos *Kipras Petrauskas* 1929). Muzikos teorijai ir edukologijai didelę reikšmę turėjo T. Brazio vadovėliai (*Muzikos teorija*, *Giedojimų mokykla*, abu 1920, *Choralo mokykla*, *Harmonija*, abu 1926). Geriausiu muz. vadovėliu bendrojo lavinimo m-loms laikoma J. Banaičio ir J. Švedo *Muzika* (5 d. 1938–40). Aktualias muz. gyvenimo ir kūrybos problemas specialiojoje muz. spaudoje nagrinėjo J. Žilevičius, S. Šimkus, J. Gruodis, V. Bacevičius, J. Kačinskas, V. Jakubėnas, K. V. Banaitis ir kiti. Leisti muz. žurnalai: *Muzikos menas* (1924–25), *Muzika* (1925), *Muzikos aidai* (1926), *Muzikos barai* (1931–1933, 1938–40), *Muzika ir teatras* (1933); straipsnius apie muziką spausdino ir meno bei kultūros žurnalai (*7 meno dienos*, *Meno dienos*, *Meno kultūra*, *Gairės*, *Vairas*, *Židinys*, *Naujoji Romuva*), kai kurie dienraščiai.

Lietuvos muzikologijos plėtotę sutrikdė II pasaul. karas, SSRS ir Vokietijos okupacija. Daugeliui žymių muzikų pasitraukus į Vakarus muzikologijos darbai buvo tęsiami užsienyje, daugiausia JAV. Pagrindiniu muzikologijos tyrimų centru tapo Lietuvių muzikologijos archyvas Čikagoje (įk. 1929 ir iki 1961 veikė Elizabethe, N. Džersio v-ja); Š. Amerikos lietuvių muzikos s-ga nuo 1934 leidžia žrn. *Muzikos žinios*.

SSRS okupacijos metais Lietuvoje muzikologija buvo valdžios institucijų prižiūrima ir ideologizuojama, bet ilgainiui atsirado daug reikšmingų tyrimų. 1945 Vilniaus kons-joje, nuo 1949 Lietuvos kons-joje pradėta rengti muzikologus, muzikologija tapo savarankiška Lietuvos mokslo šaka. Sistemingi muzikologijos tyrimai pradėti Lietuvos kons-jos katedrose, specialiai tam tikslui įsteigtuose Liaudies muzikos kabinete (įst. 1948, nuo 1973 Liaudies muzikos laboratorija), Muzikos teorijos laboratorijoje (įst. 1964). Liaudies muzika tirta Liet. kalbos ir lit-ros i-to Tautosakos sektoriuje.

Kvalifikuotų muzikologų rengimą skatino aspirantūros studijos SSRS aukštojo muzikos mokslo institucijose, ten gintos disertacijos. Menotyros daktaro disertacijas apgynė muzikologai J. Gaudrimas (1968), J. Čiurlionytė (1969), J. Juzeliūnas (1972), A. Ambrazas (1991). Apgintų muzikologijos disertacijų itin padaugėjo prie Lietuvos kons-jos 1980 įsteigus Specializuotą tarybą mokslo laipsniams teikti (iki 1990 dvylika liet. muzikų čia apgynė menotyros kandidato disertacijas). 1948 Lietuvos kompozitorių s-goje įsteigta Muzikologų sekcija. Nuo 1967 pradėtos rengti Baltijos šalių muzikologų konf-jos (iki 2007 įvyko 40).

SSRS okupacijos metais parašyta reikšmingų muzikos ist. knygų, tarp jų – J. Gaudrimo *Iš lietuvių muzikinės kultūros istorijos* (kn. 1–2 1958–64, kn. 3, su kt., 1967), žinynas *Tarybų Lietuvos kompozitoriai ir muzikologai* (1971 ^{2}1988), A. Tauragio *Lietuvių muzika vakar ir šiandien* (anglų ir vok. k., 1972), monografijų apie žymius liet. kompozitorius, tarp jų – A. Ambrazo apie J. Gruodį (1960, 1964, 1981, 1985), V. Landsbergio apie M. K. Čiurlionį (1965, 1971, 1973, 1975, 1976, 1980, 1986, 1992, 1997), Č. Sasnauską (1978, 1980, 2002), O. Narbutienės apie J. Naujalį (1968, 1989), E. Balsį (1971, 1975, 1999), J. Indrą (1975), K. Brundzaitę (1983), J. Gruodį (1984), S. Vainiūną (1991), K. V. Banaitį (1996), D. Palionytės apie A. Račiūną (1970), V. Juodpusio apie J. Pakalnį (1972), L. Tamulytės-Venclauskienės apie V. Klovą (1973), atlikėjus, tarp jų – J. Vyliūtės apie E. Čiudakovą (1983), V. Adamkevičių (1986), O. Narbutienės apie A. Kučingį

(1971, 1993), D. Katkaus apie Lietuvos kvartetą (1971), D. Palionytės apie Lietuvos kamerinį orkestrą (1972), K. Jasinsko apie koncertinį gyvenimą Lietuvoje 1919–40 (1989), V. Jakelaičio (1970, 1985), B. Zubricko (1979, 1984, 1988, 1991, 1994, 1999), A. Armino (1988, 1998) studijos apie Lietuvos chorinę kultūrą. LDK muz. gyvenimą tyrė V. P. Jurkštas (parašė studiją apie komp. M. Kreczmerį, parengė ir 1977 išleido Ž. Liauksmino veikalą *Ars et praxis musica*).

Muzikos teorijai reikšmingi muz. kūrybos bendrųjų dėsningumų tyrimai, tarp jų – A. Venckaus daugiadermiškumo ir daugiatonalumo koncepcija (paskelbta *Menotyroje* 1967 t. 1), J. Juzeliūno naujas akordo sandaros interpretavimas (kn. *Akordo sandaros klausimu* 1972), R. Janeliausko funkcinės dinamikos teorija (1983). Naujų įžvalgų yra SSRS okupacijos metų metodiniuose muz. teorijos veikaluose (A. Daunoro *Harmonija* 1964, A. Ambrazo, B. Ambraziejaus, J. Antanavičiaus, A. Venckaus *Muzikos kūrinių analizės pagrindai* 1977, V. Bičiūno *Muzikos akustikos pagrindai* 1988). Pradėta istoriškai ir teoriškai tirti šiuolaikinę užs. muziką (A. Tauragio *Bendžaminas Brittenas*, rusų k., 1965, A. Ambrazo *Muzika ir dabartis* 1969).

Etnomuzikologijai itin reikšmingos J. Čiurlionytės liet. muz. folkloro (kn. *Lietuvių liaudies dainų melodikos bruožai* 1969), Z. Slaviūno sutartinių, S. Paliulio liaudies instr. muzikos studijos. Liet. liaudies melodijų klasifikacijos sistemą sukūrė G. Četkauskaitė (kn. *Lietuvių liaudies dainų melodijų tipologija* 1998). Pradėtas skelbti moksliškai apibendrintas Lietuvos regionų muz. folkloras (*Dzūkų melodijos* 1981, *Aukštaičių melodijos* 1990). Nuo 1980 Liet. lit-ros ir tautosakos i-tas leidžia akademinį sisteminį dainų sąvadą *Lietuvių liaudies dainynas* (iki 2008 išleista 19 tomų).

Muzikos suvokimo problematikai skirti A. Piličiausko, Z. Rinkevičiaus tyrinėjimai. Daugiausia E. J. Balčyčio muzikos edukologijos pagrindu sukurta savita muz. ugdymo sistema Lietuvos bendrojo lavinimo m-lose. Muzikos leksikografijai reikšmingas A. Krutulio *Muzikos terminų žodynas* (1960 ²1975). Studijų apie muz. terapiją parašė A. Jurgutytė ir G. Gudaitė.

SSRS okupacijos metais ideologiškai labiausiai buvo varžoma muzikos kritika. Nepaisant KP institucijų diktato vertinant kūrybą, atlikimą, muz. gyvenimo reiškinius, reikšmingų muz. kritikos straipsnių parašė V. Landsbergis, V. Venckus, O. Narbutienė, I. Mikšytė, E. Gedgaudas, R. Naktinytė, Ž. Ramoškaitė ir kiti. Muzikologijos studijos buvo skelbiamos tęstiniuose leidiniuose *Menotyra* (nuo 1967), *Muzika ir teatras* (1962–77), *Muzika* (1979–92), *Liaudies kūryba* (nuo 1969), t.p. bendresnio pobūdžio kultūrinėje spaudoje (*Kultūros barai*, *Pergalė*, *Literatūra ir menas* ir kt.).

Muzikologijos situacija iš esmės pasikeitė Lietuvai 1990 atkūrus nepriklausomybę. Išsiplėtė muzikologinių tyrimų apimtis ir kryptys, jie išsivadavo nuo ideol. suvaržymų, atsivėrė galimybės bendrauti su Vakarų pasauliu. Sustiprėjo seni ir atsirado naujų muzikologinių tyrimų centrų: Lietuvos kultūros filosofijos ir meno i-to Muzikologijos skyrius, Lietuvių lit-ros ir tautosakos i-to Tautosakos sektorius, LMTA Muzikologijos i-tas (įst. 1993), KU Muzikologijos i-tas (įst. 1997). Muzikologiniai tyrimai atliekami LMTA Muzikos istorijos, Muzikos teorijos, Etnomuzikologijos katedrose, VDU Etnologijos ir folkloristikos katedroje ir kt. aukštosiose m-lose.

Pagrindinė muzikos istorijos tyrimų kryptis – Lietuvos muz. kultūros raida. Sistemingai tiriamas LDK muz. paveldas (V. Bakutytė, L. Budzinauskienė, J. Trilupaitienė), 19–20 a. muzikos situacija Lietuvoje. Pradėta tirti rel. muziką ir jos poveikį liet. kompozitorių kūrybai (D. Kalavinskaitė, V. Tumasonienė, J. Vilimas). Bendradarbiaujant įv. institucijoms ir pavieniams muzikologams įgyvendinamas fundamentalus moksl. projektas – rengiama daugiatomė akademinė Lietuvos muzikos istorija (kn. 1 *Tautinio atgimimo metai. 1883–1918*, išl. 2002, kn. 2 *Nepriklausomybės metai. 1918–1940* parengta spaudai 2007). Išleista reikšmingų veikalų apie muziką M. Lietuvoje ir Klaipėdos krašte, tarp jų – D. Kšanienės *Muzika Klaipėdos krašte*: *Muzikinis gyvenimas iki 1939* (1996), *Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto muzikos bei kultūros veikėjai. XVI a.–XX a. pirmoji pusė* (2000), *Muzika Mažojoje Lietuvoje*: *Lietuvių ir vokiečių kultūrų sąveika (XVI a.– XX a. 4 dešimt-*

J. Bruverio kn. *Lietuvos nacionalinis operos ir baleto teatras* (2006)

metis) (2003), D. Petrauskaitės *Klaipėdos muzikos mokykla 1923–1939* (1998), apie lietuvių muz. veiklą emigracijoje JAV ir Vokietijoje (J. Vyliūtės *Čikagos lietuvių opera* 1999, *Lietuvių muzikai Vokietijoje 1944–1949* 2005), apie liet. operos ir baleto raidą (J. Bruverio *Lietuvos nacionalinis operos ir baleto teatras* 2006), lengvąją muziką Lietuvoje (L. Šaltenio *Mūza su mikrofonu* 1985), monografijų apie žymius 20 a. liet. kompozitorius (J. Kačinską, O. Balakauską, F. Bajorą, B. Kutavičių), atlikėjus ir pedagogus (A. Žiūraitį, K. Griauzdę, H. Perelšteiną, P. Armoną, A. Staškevičiūtę, E. Dirsienę, S. Vaidžiūnaitę, S. Barą, L. Baltrų, J. D. Aleksą ir kt.).

Muzikos teorijos veikaluose, neapsiribojant nac. problematika, aprėpiamas platus praeities ir dabarties muzikos kalbos ir formos principų spektras (muz. retorika, muz. numerologija, įvairių komponavimo sistemų ir metodų tyrimas). Originalią komponavimo teoriją dodekatoniką, grindžiamą dvylikagarsės sistemos tonų tarpusavio santykiais, sukūrė O. Balakauskas (kn. *Osvaldas Balakauskas: muzika ir mintys* 2000). Muzikos žanro ir formos teoriją išplėtojo G. Daunoravičienė. Jos iniciatyva LMTA Muzikos teorijos katedros pedagogai ir mokslo darbuotojai rengia daugiatomį studijų vadovą *Muzikos kalba* (t. 1 skirtas vid. amžiams ir Renesansui, 2002, t. 2 – barokui, 2005).

Etnomuzikologijos tyrimai neapsiriboja Lietuvos etnografinių sričių (Dzūkijos, Aukštaitijos, Žemaitijos, Suvalkijos) muz. folkloro medžiaga, lokalinius vokalinės ir instr. muzikos žanrus imta nagrinėti atsižvelgiant į platesnį geografinį kontekstą, jie siejami su liaudies materialinės ir dvasinės kultūros apraiškomis (R. Apanavičiaus, D. Vyčinienės, jų mokinių darbai). Reikšmingi liet. liaudies melodikos derminės struktūros tyrinėjimai (R. Sliužinskas, A. Nakienė); sukurta tobulesnė etninės muzikos notacijos ir transkripcijos sistema (R. Ambrazevičius). Susiklostė nauja liet. etnomuzikologijos sritis – etnochoreografija (D. Urbanavičienė). Tiriamos ir kai kurios neeuropinės muzikos kultūros (E. Veličkos, D. Tamošaitytės, K. Firkavičiūtės studijos).

Nagrinėjant muzikos edukologijos problemas svarbūs tyrėjų ryšiai su muzikos estetika (V. Matonis), muzikos psichologija (L. Dubosaitė, V. Umbrasienė), etnomuzikologija (E. Velička). Muz. kūrinių atlikimo teorijos – muzikos interpretologijos – studijų paskelbė D. Katkus (kn. *Muzikos atlikimas* 2006), S. Gerulis, L. Navickaitė.

Reikšmingiausias muzikos leksikografijos darbas – autorių kolektyvo parengta pirmoji universali trijų tomų *Muzikos enciklopedija* (2000–07). B. Zubrickas parengė žinynus *Pasaulio lietuvių chorvedžiai* (1999) ir *Lietuvių kompozitoriai* (2004). LMTA Muzikos terminų k-ja parengė dvitomį sisteminį norminamąjį muzikos terminų žodyną. JAV išleistas J. Žilevičiaus parengtas vardynas *Lietuviai muzikai Vakaruose* (1999). Išleista muzikos bibliografijos ir diskografijos leidinių (E. E. Marčėnienės, V. Strolios knygos). Susiklostė ir Lietuvoje nauja muzikologijos sritis – natų rankraščių moksl. tyrinėjimas – muzikinė tekstologija (D. Kučinskas).

20 a. 7 d-metyje Lietuvoje išryškėjo muzikos semiotikos pradmenys. Muziką kaip ženklų sistemą, jos egzistavimo erdvėje ir laike specifiką tiria I. Jasinskaitė-Jankauskienė (kn. *Pagoniškasis avangardizmas. Teoriniai Broniaus Kutavičiaus muzikos aspektai* 2001), R. Goštautienė, V. Gruodytė. Šios muzikologės dalyvauja Tarptautiniame muzikos signifikacijos tyrimo projekte IRPMS.

Nepriklausomoje Lietuvoje tapo tradicija rengti tarptautines įv. sričių muzikologų konf-jas. Šalia tradicinių Baltijos šalių muzikologų konf-jų nuo 1989 rengiamos lietuvių ir lenkų muzikologų konf-jos, nuo 1999 – kasmetinė tarpt. konf-ja *Muzikos komponavimo principai*. Tarpt. konf-jas t.p. rengia LMTA, jos ir KU Muzikologijos i-tai (LMTA – tradicines etnomuzikologų konf-jas J. Čiurlionytei atminti) ir kiti. Daugelio konf-jų medžiaga skelbiama teminiuose leidiniuose. Lietuvos muzikologai priklauso Europos etnomuzikologijos seminarui (nuo 1991), Tarptautinei liaudies meno org-jai (nuo 1991; tarpt. k-jų prezidiumų nariai Z. Kelmickaitė ir R. Astrauskas), Tarptautinei muzikologų d-jai (nuo 1992), Tarptautinei šiuolaikinės muzikos d-jai (Lietuvos sekcija įkurta 1936,

narystė atnaujinta 1989; Lietuvos atstovė taryboje R. Goštautienė), Tarptautinės tradicinės muzikos tarybai (Lietuvos k-to pirm. R. Astrauskas), dalyvauja tarpt. suvažiavimuose, simpoziumuose, konferencijose.

Šalia SSRS okupacijos metais rašiusių muz. kritikų, reiškiasi G. Daunoravičienė, R. Gaidamavičiūtė, A. Žiūraitytė, A. Žigaitytė, V. Gerulaitis, R. Nomicaitė, V. Markeliūnienė, E. Gudžinskaitė, R. Povilionienė, V. Janatjeva, B. Baublinskienė ir kt. muzikologai.

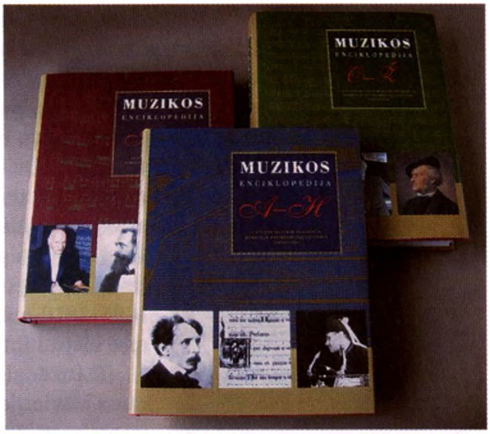

Muzikos enciklopedija (3 t. 2000–07)

Muzikologijos (muzikos teorijos, muzikos istorijos, etnomuzikologijos) darbams skelbti 2000 pradėtas leisti metinis tęstinis mokslo leidinys *Lietuvos muzikologija* (iki 2008 išėjo 8 tomai). Be *Menotyros*, muzikologijos straipsniai skelbiami Klaipėdos u-to tęstiniame leidinyje *Tiltai*, almanache *Baltos lankos* (1997 nr. 9 skirtas muzikologijai), Šiaulių u-to mokslo darbų žrn. *Kūrybos erdvės*. Etnomuzikologijos studijos skelbiamos Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto leidinyje *Tautosakos darbai*, Vytauto Didžiojo u-to leidinyje *Darbai ir dienos*. Muzikologijos straipsnius spausdina 1989 atgaivintas žurnalas *Muzikos barai*, muz. švietimo žrn. *Gama* (nuo 1992), kultūros žurnalai *Krantai*, *Naujasis židinys*, *Dienovidis*, savaitraščiai *Literatūra ir menas*, *7 meno dienos* ir kiti.

L: **V. Landsbergis** *Geresnės muzikos troškimas* Vilnius 1990; **R. Apanavičius** *Baltų etnoinstrumentologija* Vilnius 1992; *Dvidešimtojo amžiaus muzikologijos akiratyje* / sud. A. Žiūraitytė, K. Firkavičiūtė Vilnius 1998; *Vytautas Landsbergis. Kultūros darbai: bibliografija 1956–1996* / sud. L. Jasiukevičiūtė, O. Voverienė Vilnius 1999; *Muzika kaip kultūros tekstas* / sud. R. Goštautienė Vilnius 2007. *Algirdas Ambrazas*

TEATROLOGIJA

Lietuvoje teatro teorijos pradmenų yra M. K. Sarbievijaus veikalo *Poetika* dalyje *Apie tobuląją poeziją, arba Vergilijus ir Homeras* (*De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus* 1626). Romoje matytus arba sužinotus dalykus (apšvietimo įrengimas, scenos sutvarkymas ir įrenginiai, dekoracijos, kostiumai, muz., vokaliniai ir choreografiniai spektaklio elementai) M. K. Sarbievijus siekė pritaikyti ir Lietuvos mokykliniame jėzuitų teatre – jis teatrą aptarė kaip savitą meno rūšį tik su jai būdingais bruožais, daug reikšmės teikė mokyklinių spektaklių organizatoriui (retorikos arba poetikos profesoriui, kuris dažn. būdavo ir dramų autorius). M. Balinskio veikaluose *Vilniaus miesto istorija* (*Historya miasta Wilna* 2 t. 1836–1837) ir *Senoji Vilniaus akademija* (*Dawna Akademja Wileńska* 1862) paskelbta faktografinės medžiagos apie mokyklinį teatrą. J. I. Kraszewskio monografijos *Vilnius nuo jo pradžios iki 1750 m.* (*Wilno od początków jego do r. 1750*) t. 4 (1842) pateikiama žinių apie įv. pobūdžio mokyklinio jėzuitų teatro (jam priskiriama ir deklamacijos, monologai, dialogai, gyvieji paveikslai, inscenizacijos) vaidinimus.

18–19 a. Lietuvoje lenkų ir rusų k. leistuose period. leidiniuose spausdintos teatro recenzijos dažn. neturėdavo vertinamojo aspekto, stengtasi tik informuoti apie įvykius. 1785 W. Bogusławskiui įkūrus nuolatinį Vilniaus miesto teatrą muz. spektakliai vaidinti kartu su dramomis, trupė nebuvo padalyta į dramos ir operos kolektyvus, plėtota tik operos kritika. Recenzijose buvo rašoma apie aktorių vaidybą ir dainavimą, labiau domėtasi spektaklio lit. puse, muz. spektaklio visuma pradėta vertinti tik nuo 19 a. 3 d-mečio pabaigos.

19 a. 9 d-metyje pradėjus leisti laikraščius liet. kalba 1897 laikr. *Tėvynės sargas* išspausdintame J. Tumo-Vaižganto str. *Apie „komediją" ir „teatrą"* populiariai pristatytas teatras ir jo kūrimo pagr. principai: kaip įsirengti teatrą su scena, dekoracijomis, uždanga, kaip surasti aktorius, išmokti vaidmens tekstą, repetuoti ir vaidinti žiūrovams. Nuo 1904 (panaikinus liet. spaudos draudimą) miestuose liet. kultūrinių d-jų rengtuose vakaruose tebevaidinamos slaptų lietuviškųjų vakarų pjesės tapo tik pramoga. Spaudoje

vis dažniau rašyta apie teatrą, kuris neatitinka visuomenės kult. poreikių. 20 a. 1 d-mečio pab. straipsniuose ir paskaitose G. Landsbergis-Žemkalnis pirmasis iškėlė aktorinio meistriškumo, režisūros, teatro kritikos (rašė ir apie mėgėjiško teatro recenzijų menką profesionalumą) svarbą, pabrėžė estetinį teatro poveikį. Apie teatrą rašantys A. Smetona, J. Tumas-Vaižgantas, S. Kymantaitė-Čiurlionienė, L. Gira, O. Pleirytė-Puidienė, B. Sruoga, Vydūnas, V. Bičiūnas spektaklius ėmė vertinti remdamiesi konkretesniais kriterijais, kėlė naujus reikalavimus mėgėjų vaidinimams. 1911–14 Vilniuje leistas pirmasis liet. teatrui skirtas leidinys *Teatras* (red. J. Strazdas; daugiausia spausdinta pjesės), 1914–15 Čikagoje – teatro klausimams skirtas žrn. *Veidrodis* (red. B. Laucevičius-Vargšas). M. Biržiška paskelbė keletą teatro istorijos straipsnių apie 1895–1910 mėgėjiškų vaidinimų repertuarą, pateikė statistinių duomenų, nagrinėjo Lietuvos mokyklinio jėzuitų teatro istoriją.

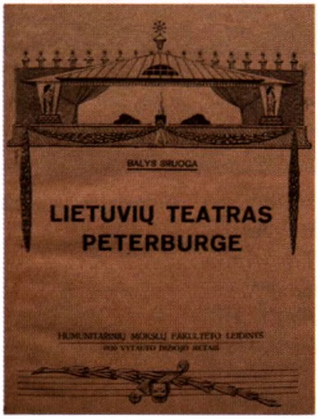

B. Sruogos veikalo *Lietuvių teatras Peterburge* (išl. 1930 Kaune) viršelis (dail. P. Rimša)

Teatrologijos (Europoje kaip mokslas susiklostė 19 a. pab.–20 a. pr.) raida Vokietijoje ir Rusijoje turėjo įtakos ir liet. profesionaliajai teatrologijai atsirasti. Jos pradžia laikomas Lietuvos u-te B. Sruogos iniciatyva įsteigtas Teatro seminaras (veikė 1926–40 Kaune, 1940–43 Vilniuje, į jį perkėlus Hum. mokslų f-tą). B. Sruoga studentus supažindindavo su naujomis Europos meno ir kultūros kryptimis, dėstė teatro istoriją, nagrinėjo užsienio ir liet. teatro istorijos klausimus, Valstybės teatro spektaklius. 1926 B. Sruogos ir V. Krėvės iniciatyva Hum. mokslų f-te įkurtas teatro muziejus (1936 perkeltas į Valstybės teatrą; vadovas S. Pilka).

20 a. 3–4 d-metyje plėtoti liet. teatro istorijos moksl. tyrinėjimai; reikšmingiausia studija – B. Sruogos *Lietuvių teatras Peterburge 1892–1918*: *Lietuvių teatro istorijai medžiaga* (1930). Joje pateikta išsami Sankt Peterburgo liet. d-jų, jų spektaklių analizė, režisūros, vaidybos savitumai, reikšmė Lietuvos kult. ir visuom. gyvenimui. B. Sruoga suformulavo bendresnius teatrologijos tikslus, teatro istorijos tyrinėjimo metodologiją (daugiausia rėmėsi vok. ir rusų patirtimi), teigė, kad aptariant lietuviškuosius vakarus reikia ne rekonstruoti kiekvieną vaidinimą, o grupuoti juos ir išskirti bendruosius bruožus (šį metodą pavadino tautosakiškuoju). B. Sruoga liet. teatro istorijos temomis paskatino rašyti ir su Teatro seminaru susijusius žmones – V. Maknį (iki 1939 V. Maknickas; *Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis* 1936), A. Vengrį (*Kastantas Glinskis* 1937), J. Būtėną (*Lietuvių teatras Vilniuje*: *1900–1918* 1940). Jų knygoms būdinga faktologinis medžiagos dėstymas, kūrybos išsamesnės analizės stoka.

B. Sruoga parašė ir daug analitinių straipsnių teatro teorijos klausimais. Juose aptarė teatrologijos mokslo raidą Europoje, nagrinėjo teatro istorijos ir kritikos padėtį Lietuvoje, jų tolesnės plėtotės gaires, supažindino su naujausiais teatro mokslo metodais, 20 a. V. Europos teatro kryptimis, nagrinėjo teatro estetikos klausimus, dramos ir teatro vidinius dėsningumus. A. Sutkus, veikiamas romantinės simbolinės krypties šalininkų, K. Stanislavskio teatro oponentų rež. F. Komissarževskio, V. Sachnovskio estetinių principų (pasisakyta prieš scenos meno natūralizmą, režisūros, vaidybos dirbtinumą ir pompastiką), skleidė sąlygiškumo principus teatre (šią sąvoką pavartojo vienas pirmųjų liet. teatre), nagrinėjo teatro nac. savitumo problemas. A. Jakševičiaus straipsnių paskelbta nedaug (daugiau liko rankraščių), juose siekta sintetinti įvairių teatro m-lų ir režisūrinių braižų patirtį, bet išeities tašku laikyta K. Stanislavskio sistema (į liet. k. išvertė K. Stanislavskio kn. *Aktoriaus saviruoša*, išsp. 1940 [2]1947). Išleista rež. B. Dauguviečio kelionių įspūdžių kn. *Teatrališkoji Maskva* (1929). Teatro terminijos klostymuisi reikšminga rinktinė *Apie aktoriaus kūrybą* (1936, sud. J. Grybauskas ir H. Kačinskas; sudaro K. Stanislavskio, V. Nemirovičiaus-Dančenkos, J. Vachtangovo, M. Čechovo, M. Reinhardto ir kitų svarstymai apie vaidybos meno prigimtį).

20 a. 3–4 d-metyje inform. recenzijas apie teatrą dažn. rašydavo žurnalistai, recenzijų turinys priklausė nuo leidinio polit. pakraipos, asmeninių simpatijų ar antipatijų kūrėjams, dažn. būdavo atpasakojamas pjesės turinys, spektaklio meninė visuma neanali-

zuojama. B. Sruoga recenzijose aptardavo pjesės ypatybes, spektaklio koncepciją ir jo stilistiką, scenografiją, muziką, aktorių vaidybą. Jis pabrėžė ypatingą teatro kritikos svarbą, recenzentų atsakomybę, pasisakė prieš trafaretines, be gilesnės analizės ir aiškesnės minties parašytas recenzijas; kritikus jis skatino išsiaiškinti pjesės interpretacinius variantus ir režisieriaus pasirinktą koncepciją. 1929–35 esminiai kūrybiniai pokyčiai Valstybės teatre buvo susiję su novatoriška A. Olekos-Žilinsko ir M. Čechovo režisūra, teigiamų poslinkių atsirado ir teatro kritikoje. Teatro seminaro dalyviai (P. Andriušis, L. Kalvelis, A. Rūkas) pradėjo dirbti period. leidinių nuolatiniais korespondentais, teatro recenzentais. B. Sruoga parašė mokslines studijas apie A. Olekos-Žilinsko režisuotus spektaklius *Šarūnas* (pagal V. Krėvę; knyga išl. 1930) ir Ch. Dickenso *Varpai* – siekta atskleisti spektaklių režisūros, vaidybos, scenografijos ir muzikos pritaikymo novatoriškumą; autorius jas vertino kaip ateities liet. teatro istorijos studijoms skirtus aprašymus, siejo su vok. teatrologo M. Herrmanno rekonstrukcijos metodu. 4 d-metyje meninio gyvenimo reiškinius spaudoje imta vertinti ir vadovaujantis tam tikra ideologija, polit. konjunktūra, klostėsi polit. opozicija prieš iš SSRS atvykusius menininkus (režisieriai A. Oleka-Žilinskas, M. Čechovas, kiti). Dažnai svarstyta repertuaro formavimo, spektaklių meninės vertės klausimai (P. Andriušis, A. Jasiūnas, L. Kalvelis, J. Miltinis, A. Rūkas ir kiti). 1933–35 Šiauliuose leistas teatro, lit-ros, dailės, muzikos ir kino žrn. *Menas* (išėjo 3 sąs.), 1937–39 Klaipėdoje – mėnesinis žrn. *Teatras* (abiejų red. J. A. Šaltenis; išėjo 17 nr.). Teatro recenzijose vis dažniau buvo aptariama spektaklio koncepcija, nagrinėjama ir scenografija, muzika.

1940–41 VU Hum. mokslų f-te veikusiai Teatrologijos katedrai vadovavo B. Sruoga. Iki 1943 veikusį teatro seminarą lankė literatai K. Bradūnas, B. Krivickas, V. Mačernis, A. Nyka-Nyliūnas, V. Zaborskaitė ir kiti. 1941–44 teatro recenzijas rašė L. Kalvelis, J. A. Šaltenis, A. Vengris, S. Vykintas ir kiti. 1944 į Vakarus pasitraukė 3–4 d-metyje apie teatrą rašę P. Andriušis, J. Blekaitis, J. Kardelis, A. Rūkas, S. Vykintas ir kiti, rezistencinėse kovose žuvo B. Krivickas.

SSRS okupavus Lietuvą ribota laisvė rinktis tyrimo objektus ir metodus, drausta kritiškai vertinti kai kuriuos teatrus ir teatro veikėjus, teatro istorijos ir teorijos tyrinėjimus ribojo sov. cenzūra (trumpinti rankraščiai, vilkinta daugelio knygų leidyba), menkai palaikyti kontaktai su Vakarų šalimis. Teatro seminaro dalyvis J. A. Šaltenis parašė 1899–1949 l-pį apimantį liet. teatro istorijos veikalą (parašytas 1948–49; cenzūros uždraustas spausdinti), jame kėlė ir liet. teatro istorijos periodizacijos, tyrimo ir metodikos klausimus. 6–7 d-metyje liet. teatro kritikos ir istorijos srityje pradėjo dirbti specialiąsias studijas (daugiausia A. Lunačiarskio teatro meno i-te Maskvoje ir Leningrado teatro, muzikos ir kinematografijos i-te) baigę teatrologai. Teatrologijos tyrimų centru tapo Lietuvos MA Istorijos i-to Menotyros sektorius (nuo 1967, 1963–67 Menotyros grupė); čia išleista kolektyvinių (*Lietuvių tarybinis teatras*: *1940–1956* 1979, *Lietuvių tarybinis dramos teatras*: *1957–1970* 1987) ir autorinių (*Lietuvių teatras*: *1918–1929* 1981, skyriaus apie dramos teatrą autorius A. Vengris) teatro istorijos veikalų. V. Maknys parašė liet. teatro istorijos veikalą *Lietuvių teatro raidos bruožai* (2 kn. 1972–79). Reikšmingų liet. ir užs. teatro veikėjų teor. samprotavimų išspausdinta kn. *Teatrinės minties pėdsakais* (2 kn. 1969–1982, sud. A. Vengris). Teatrologijos raidai svarbios J. Lankučio monografijos *Lietuvių dramaturgijos raida* (1974, papild. 1979), *Lietuvių dramaturgijos tyrinėjimai* (1988). Išleista monografijų ir studijų apie teatrus (M. Petuchausko *Teatras – amžininkas* 1965, *Premjerų keliais* 1967, *Teatro akimirkos* 1977, V. Zaborskaitės *Prie Lietuvos teatro ištakų*: *XVI–XVIII a. mokyklinis teatras* 1981, I. Jukovos *Tarybų Lietuvos rusų dramos teatras* 1988, rusų k., R. Jakučionio *Teatrinių vilčių metai* 1989), režisierius (A. Vengrio – apie K. Glinskį, 1965, I. Aleksaitės – apie B. Dauguvietį, 1966, A. Girdzijauskaitės – apie K. Kymantaitę, 1983), aktorius (I. Aleksaitės – apie E. Bindokaitę, 1960, S. Jukną, 1974, M. Petuchausko – apie J. Laucių, 1965, D. Banionį, 1970 ^{2}1976), spektaklius (D. Judelevičiaus *Gyvasis Šekspyras* 1964), straipsnių rinkinių apie teatrą (E. Jansono *Etiudai apie teatrą*

1988, V. Vasiliausko *Teatras be iliuzijų* 1989). Daugialypę B. Sruogos veiklą nagrinėjo A. Samulionis (*Balys Sruoga – dramaturgijos ir teatro kritikas* 1968, *Balys Sruoga* 1986). Išleista memuarų ir populiarių knygų (A. Sutkaus *Vilkolakio teatras* 1969, *Petras Kubertavičius* 1970, sud. A. Vengris, T. Vaičiūnienės *Scena ir gyvenimas* 1975 ir *Literatūros ir meno pasaulyje* 1986, A. Radzevičiaus *Teatrinio gyvenimo etiudai* 1983, T. Sakalausko esė *Monologai* 1981 ir *Miltinio apologija* 1999), premjerinių spektaklių programos (6 sąs., publikuota 1920–90 programėlės), teatro dokumentų rinkiniai (*Teatras*: *1940–1960* 1986, sud. E. Banionis, A. Guobys, *Vilniaus skrajojamas teatras „Vaidila“* 2001, sud. R. Kazlauskaitė).

6–9 d-metyje teatro kritikos straipsnių parašė I. Aleksaitė, P. Česnulevičiūtė, A. Girdzijauskaitė, E. Jansonas, D. Judelevičius, J. Lankutis, J. J. Lozoraitis, G. Mareckaitė, M. Petuchauskas, T. Rostovaitė, D. Rutkutė, I. Veisaitė, A. Vengris ir kiti, recenzijas rašė ir rašytojai, publicistai, teatro veikėjai. Teatro klausimai gvildenti leidinyje *Lietuvos teatrai* (1958–60), inform. biuletenyje *Teatras* (1964–90), almanache *Muzika ir teatras* (1962–77), serijiniame leidinyje *Teatras* (1982–90), leistos *Lietuvos TSR teatrų programos* (1956–58). 1957–64 veikė Lietuvos teatro d-jos (nuo 1961 Aktorių namų) muziejus (1964–92 LDM Teatro ir muzikos skyrius, nuo 1992 Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus).

1990 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę išleista monografijų, apybraižų, straipsnių rinkinių, kuriuose nagrinėta sov. metais draustos temos (20 a. 3–4 d-metis, išeivijos teatras, teatro veikėjų kūryba), rengtos tarpt. moksl. konf-jos. 1990 Vilniuje iš Lietuvos MA Istorijos i-to Menotyros sektoriaus suformuotas Kultūros ir meno i-tas (veikė iki 2002; nuo 2002 04 reorganizavus jį ir Filosofijos ir sociologijos i-tą – Kultūros, filosofijos ir meno institutas). Teatrologijos skyriaus autorių kolektyvas (I. Aleksaitė, A. Girdzijauskaitė, D. Judelevičius, G. Mareckaitė, R. Vasinauskaitė ir kiti) rengia akademinę lietuvių teatro istoriją (iki 2008 išėjo *Lietuvių teatro istorija*: *1929–1935* 2000, *Lietuvių teatro istorija*: *1935–1940* 2002, *Lietuvių teatro istorija*: *1970–1980* 2006). Išleista reikšmingų teatro istorijos ir teorijos straipsnių rinkinių (A. Vengrio *Teatro pašauktieji* 1996, V. Maknio *Teatro dirvonuose* 1997), monografijų ir apybraižų apie režisierius (A. M. J. Sluckaitės – apie J. Jurašą, 1994, I. Aleksaitės – apie R. Juknevičių, 1998, J. Blekaičio – apie A. Jakševičių, 1999, G. Aleknonio – apie A. Oleką-Žilinską, 2001, R. Marcinkevičiūtės – apie E. Nekrošių, 2002, D. Šabasevičienės – apie J. Vaitkų, 2007), aktorius (A. Vengrio – apie O. Rymaitę, 1990, L. Tapino – apie B. Babkauską, 1991, R. Balevičiūtės – apie H. Kačinską, 2006), straipsnių rinkinių apie režisierius ir aktorius (apie B. Lukošių, J. Jurašą, abu 1995, O. Koršunovą, angl. k. 2002, pranc. k. 2003, M. Mironaitę, 2002, H. Kurauską, H. Vancevičių, abu 2004), teatrą (G. Mareckaitės *Gyvenimo teatras* 2001). Nemaža duomenų teatro istorijai teikia išleisti teatrologų (I. Aleksaitės, D. Rutkutės, A. Vengrio), režisierių (A. Ragauskaitės) ir aktorių (R. Adomaičio, U. Babickaitės, D. Banionio, G. Dauguvietytės, B. Juškevičiaus, D. Kazragytės, A. Masiulio, L. Noreikos, K. Tumkevičiaus) atsiminimai, dienoraščiai, laiškai. Paskelbta teatro istorijos šaltinių (B. Sruogos *Apie tiesą ir sceną* 1994, sud. A. Samulionis, A. Olekos-Žilinsko *Vaidybos džiaugsmas* 1995, sud. R. Andrašiūnaitė, *Juozo Miltinio repeticijos* 3 kn. 1997–99, sud. J. Glinskis, V. Drėmos *Iš Lietuvos teatro istorijos šaltinių*: *1761–1853* 2007, sud. G. Drėmaitė, H. Šabasevičius). Nagrinėjama teatro ir lit-ros sąveika (P. Česnulevičiūtės *Dramos pasaulis* 1996 ir *Daugiaveidis dramos gyvenimas teatre* 1998, G. Mareckaitės *Laisvoji zona*: *Juozo Glinskio teatras* 2002, *Romantizmo idėjos lietuvių teatre*: *Nuo XIX iki XXI amžiaus* 2004, A. Martišiūtės *Pirmasis lietuvių dramaturgijos šimtmetis* 2006), lėlių teatras (*Lėlė ir kaukė* 1999, sud. A. Gir-

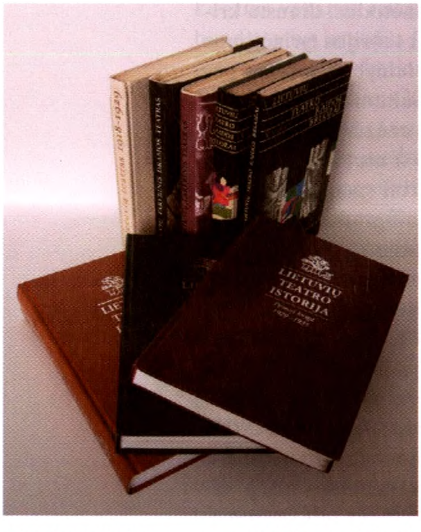

20 a. 2 pusėje–21 a. pradžioje išleisti Lietuvos teatro istorijos veikalai

dzijauskaitė), išeivijos teatras (B. Vaškelio *Žvilgsnis iš atokiau II*: *Lietuviškoji scena Jungtinėse Amerikos Valstijose 1889–1990* 2006). Teatro terminijai plėtotis vertingi ir kt. šalių teatro veikėjų veikalų vertimai (P. Brooko *Tuščia erdvė* 1992, A. Artaud *Teatras ir jo antrininkas* 1999), straipsnių rinkinys *Modernus teatras* (1995, sud. R. Marcinkevičiūtė, G. Mareckaitė). Nuo 10 d-mečio teatro kritikos straipsnių parašė vyresnės, vidurinės (E. Bajorinienė, J. Lozoraitis, R. Marcinkevičiūtė, R. Oginskaitė, R. Vanagaitė, V. Vasiliauskas, J. Visockaitė) ir jaunesnės (V. Gedgaudas, V. Jauniškis, A. Liuga, R. Paukštytė, D. Šabasevičienė, R. Vasinauskaitė) kartos kritikai.

Leisti žurnalai *Teatras* (1997–2006), *Lietuvos teatras* (1998–2001), leidžiamas *Lietuvos scena* (nuo 2006). Teatro istorijos ir teorijos straipsniai skelbiami žrn. *Menotyra*, VDU mokslo darbų serijoje *Darbai ir dienos* ir kituose. 1989–94 VU rengti teatrologijos pakraipos lietuvių filologijos specialistai. Nuo 1995 teatrologai (bakalaurai ir magistrai) rengiami LMA (nuo 2004 LMTA). Teatrologijos magistrantūros studijos įsteigtos 1996 VDU Menų institute (iki 2002 VDU Menų fakultetas), 1997 – KU Hum. mokslų fakultate. Pav.

L: A. Samulionis *Balio Sruogos raštų bibliografija* Vilnius 1970; *Teatrologiniai eskizai* Kaunas 2002–06; **L. Blynaitė** *Iš lietuvių teatro kritikos istorijos (1920–1940)* / *Kultūros barai* 2004 nr. 3, 4, *Lietuvių teatro kritikos žingsniai (1904–1914 m.)* / *Menotyra* 2005 nr. 4(41), *Lietuvių tarpukario režisūros poslinkiai teatro kritikos veidrodyje* / *Menotyra* 2006 nr. 4(45). *Laura Blynaitė*

KINOTYRA

Lietuvoje pirmosios kino filmų recenzijos parašytos 20 a. 3 d-metyje. Kelis d-mečius spaudoje vyravo kino filmo anotacija ir vertinimas, nuolat filmų recenzijos spausdintos žrn. *Naujoji Romuva*. Kaune ėjo savaitinis kino žrn. *Kino naujienos* (1931–32, išl. 29 nr.), dvisavaitinis iliustruotas kino, teatro ir dailės žrn. *Kinas* (1934–35, išl. 3 nr.); juos redagavo ir daugelį straipsnių parašė V. K. Alseika. Išleistos knygos: V. Kurnatausko *Kinematografijos menas* (1928), L. Žurausko *Garsinė kinematografija*: *Josios atsiradimo istorija ir šių dienų technika* (1931), V. K. Alseikos *Filmų priežiūra Lietuvoje* (1938). 6 d-metyje pradėta leisti anotuotus filmų katalogus, spaudoje pagausėjo kino filmų pristatymų, anotacijų, kritinių straipsnių. Kino menas buvo tyrinėjamas Istorijos i-to Menotyros sektoriuje, Kultūros ir meno i-to (veikė 1989–2002) Teatrologijos ir kinotyros skyriuje. Vilniuje leistas savaitinis inform. biuletenis *Ekrano naujienos* (1959–72), nuo 1972 (su pertrauka 1994–98) leidžiamas žrn. *Kinas* (1972–91 su reklaminiu priedu *Savaitės ekranas*, iki 1994 kartą per mėnesį, 1998–2004 kartą arba du per metus, nuo 2004 ketvirtinis almanachas). Monografijų, kino kūrėjų biografijų, ist. pobūdžio knygų parašė V. Mikalauskas (*Anapus ekrano* 1967, *Nepaprasti kino aktoriai* 1973, *Kinas Lietuvoje*: *Nuo atrakciono iki nacionalinio kino meno* 1999, *Stebukladaris iš Kauno*, išl. 2005), M. Malcienė (*Lietuvos kino istorijos apybraiža*: *1919–70* 1974, *Tarybų Lietuvos kinas* 1980, rusų k.), L. Tapinas (*Žmogus ir laikas lietuvių kine* 1980, vok. ir anglų k., *Lietuvos kinas* 1981, rusų k., *Lietuvos kinematografininkai* 1986, vok. ir anglų k. 1988), JAV lietuvis R. M. Lapas (*Ten, ekrane sužibus*: *Amerikos lietuvių kinematografija 1909–79* 1983 Čikaga), S. Macaitis (*25 seansai*: *Vienos kartos kino biografija* 1990, *100 žymiųjų pasaulio filmų* 2000, *Šviesos sukurti*: *Profesija kino aktorius* 2002). Išleista str. rink. *Lietuvių kino menas šiandien* (1981), *Ekrane ir už ekrano* (1993), filmografijos sąvadai *Lietuvos TSR kinematografija*: *1940–85* (sud. N. Visockaitė, 1987), *Lietuvių filmai*: *1990–2002* (sud. G. Arlickaitė, 2002), *XX a. lietuviški vaidybiniai filmai* (sud. Ž. Pilipavičienė, 2003). Kino istorijos, kritikos, teorijos straipsnių, recenzijų paskelbė N. Andrijauskienė, G. Arlickaitė, E. Aukštikalnis, T. Bancevičiūtė, V. Baniulis, R. Birštonaitė, R. Gudaitis, A. Jablonskienė, V. Jauniškis, N. Jonušaitė, I. Keidošiūtė, A. Liuga, J. Lozoraitis, S. Macaitis, M. Malcienė, V. Mikalauskas, R. Oginskaitė, R. Paukštytė, R. Pauraitė-Puplauskienė, Ž. Pilipavičienė, Ž. Pipinytė, G. Svilienė, L. Tapinas, S. Valiulis, A. Vėsulas, L. Vildžiūnas, J. Visockaitė, kino kūrėjai S. Beržinis, J. Gricius, R. Vabalas, V. Žalakevičius. *Živilė Pipinytė*

KALBOTYRA

Kalbotyros užuomazgų yra pirmojoje lietuviškoje knygoje – 1547 Karaliaučiuje išspausdintame M. Mažvydo *Katekizme*. Knygoje, be katekizmo, giesmių, yra ir elementorius *Pygus ir trumpas mokslas skaititi ir rašity*, kuriame pateikta lietuviškų kalbotyros terminų. 15–16 a. atsirado mėginimų aiškinti liet. kalbos kilmę. Populiari tapo romėniškos liet. kalbos kilmės istorija, grindžiama tam tikrais lingvistiniais duomenimis – liet. ir lot. (vėliau ir kitų) kalbų žodžių panašumu (Lietuvoje nuo pat VU įkūrimo 1579 buvo dėstoma sen. gr., lot., hebrajų kalbos). 1615 Bazelyje išleistoje (parašyta 16 a. vid.) anoniminėje knygoje *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius* (*De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum*) pateiktas 74 lot. žodžių, turinčių labai panašius atitikmenis liet. kalboje (tuo norėta pagrįsti romėnišką lietuvių kilmę, dėl daugumos žodžių giminystės nekyla abejonių), sąrašas, kuris kaip lyginamosios kalbotyros užuomazga pateko į šios kalbotyros istorijos veikalus. Autoriumi pasirašęs Mykolas Lietuvis (Michalo Lituanus) veikiausiai buvo Lietuvos kanceliarijos sekretorius liet. bajoras Vaclovas Mikalojaitis. ~1620 Vilniuje išleistas K. Sirvydo parengtas pirmasis liet. kalbos žodynas; trikalbiame (lenkų–lotynų–lietuvių) žodyne yra ~6000 liet. kalbos žodžių. 1653 Karaliaučiuje D. Kleinas lot. kalba išleido pirmąją liet. kalbos gramatiką (*Grammatica Litvanica*, trumpesnis variantas vok. k. 1654). Jis daugiausia rėmėsi ano meto lot. kalbos gramatikos tradicine schema, kūrybiškai pasinaudojo ir kai kuriomis gr., hebrajų kalbų gramatikomis, faktinę medžiagą ėmė iš gyvosios liet. kalbos ir pirmųjų lietuviškų raštų. Anksčiau už D. Kleino parašyta K. Sapūno liet. kalbos gramatika (1673 išleido T. G. Šulcas) neprilygo D. Kleino gramatikoms. Jomis daugiausia rėmėsi ir 18 a. vok. kalba rašę M. Lietuvos liet. kalbos gramatikų autoriai (K. G. Milkus, G. Ostermejeris, P. F. Ruigys ir kt.). D. Lietuvoje išleista pirmoji liet. kalbos gramatika yra lot. kalba parašyta *Lietuvos kalbų visuma* (*Universitas lingvarum Litvaniae* 1737); autorius nežinomas. Joje pirmą kartą liet. kalbos gramatikos istorijoje gana nuosekliai žymimos liet. kalbos priegaidės. Pirmoji spausdinta gramatika, parašyta liet. kalba, – S. Daukanto Sankt Peterburge 1837 išleista *Prasma lotynų kalbos* (gretinama liet. ir lot. kalbų sandara). 17–18 a. autorių veikalai davė pradžią kai kurioms kalbotyros šakoms: akcentologijai, dialektologijai, fonetikai, gramatikai ir kitoms. Pilypo Ruigio 1745 Karaliaučiuje išleistoje knygoje *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas* (*Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*) yra samprotavimų apie liet. kalbos kilmę ir santykius su gr., lot., lenkų, latvių, prūsų ir kt. kalbomis; giminystei įrodyti knygos autorius rėmėsi ne tik žodžių, bet ir tam tikrų gramatinių formų panašumu. Liet. kalbos kilmės aiškinimus mėgino aptarti K. P. Bogušas 1808 Varšuvoje lenkų k. išleistoje studijoje *Apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę* (*O początkach narodu i języka litewskiego rozprawa*; tuo metu buvo populiarus veikalas, 1811 paskelbtas rusų k., verčiamas į vok., pranc. kalbas), bandė etimologizuoti ir kai kuriuos liet. kalbos žodžius.

19 a. 1 pusėje Europoje susiformavus kalbotyrai kaip savarankiškam mokslui prasidėjo naujas kalbų tyrinėjimo tarpsnis ir Lietuvoje. Lyginamosios kalbotyros kūrėjai F. Boppas ir R. K. Raskas domėjosi liet. kalba dėl jos archajiškumo, pabrėžė liet. kalbos savarankiškumą. Daugiausia įtakos turėjo 1856 Prahoje A. Schleicherio išleista pirmoji mokslinė *Lietuvių kalbos gramatika* (*Litauische Grammatik*). Daug kur ja remdamasis F. Kuršaitis parašė savo *Lietuvių kalbos gramatiką* (*Grammatik der littauischen Sprache* 1876); joje nuosekliai aprašytos liet. kalbos priegaidės. Liet. kalbotyrai svarbus ir F. Kuršaičio *Lietuvių kalbos žodynas* (*Wörterbuch der littauischen Sprache* 2 d.; vokiečių–lietuvių kalbų žodyno dalies 2 t. išėjo 1870–74, lietuvių–vokiečių – 1883); tai reikšmingiausias M. Lietuvos leksikos paminklas. 18–19 a. M. Lietuvoje buvo išleista ir daugiau mažesnių liet. kalbos žodynų. Iš rankraštinių žodynų išsiskiria J. Brodovskio vok.–liet. ir liet.–vok. kalbų žodynas (*Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum*; dalis žodyno neišliko). Jame sukaupta daug šnekamosios kalbos žodžių. M. Lietuvoje liet. kalbos tyrinėjimą, lituanistinės medžiagos kaupimą skatino Tilžėje 1879–1923 veikusi

Lietuvių literatūros draugija, Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras (1718–1944); liet. kalba pirmą kartą aukštojoje m-loje dėstyta kaip savarankiška disciplina. RI valdomoje Lietuvos dalyje 19 a. pab. daugiausia liet. kalbos problemomis domėjosi A. Baranauskas ir K. Jaunius. Pradėjęs liet. kalbą dėstyti Kauno kunigų seminarijoje A. Baranauskas į liet. kalbą išsivertė A. Schleicherio liet. kalbos gramatiką. Ne su visais teiginiais sutikdamas pats rašė gramatiką (~1872–78), jos tekstą diktavo savo klausytojams (remdamasis užrašais, nenurodęs autoriaus ir be jo žinios, gramatiką *Kalbamokslis lietuviškos kalbos* 1896 Tilžėje su daugybe klaidų išleido F. Sereika). A. Baranauskas sukaupė daug liet. kalbos tarmių tekstų (dalis jų pateko A. Schleicheriui), suklasifikavo tarmes (šiuo skirstymu iš esmės remiamasi ir dabar). Liet. kalbos tarmes tyrinėjo ir jo buvęs mokinys K. Jaunius; parašė ir *Lietuvių kalbos gramatiką* (1911 išleido Peterburgo MA; K. Būgos išversta į rusų k. *Grammatika litovskogo jazyka* išėjo 1916). Šiek tiek anksčiau prie liet. kalbos studijų prisidėjo ir Charkovo u-to auklėtinis J. Juška. Veikale *Kalbos lietuviško liežuvio ir lietuviškas statrašimas arba ortografija* (1861) pateikė išsamesnę liet. kalbos tarmių klasifikaciją, mėgino suformuluoti tarmių svarb. ypatybes. Rašydamas liet. kalbos šaknų žodyną (nebaigė) lygino liet., latvių ir prūsų kalbų žodžius, pateikė ir sl. kalbų atitikmenų. Pirmasis iš liet. kalbininkų domėjosi sanskrito ir liet. kalbos santykiais, sudarė liet. kalbos ir sanskrito atitikmenų žodynėlį. Brolis A. Juška parengė gyvosios kalbos faktais pagrįstą didelį liet. kalbos žodyną, jo dalį (A–K raides) išleido Peterburgo MA (*Litovskij slovar′ A. Juškeviča s tolkovaniem slov na russkom i pol′skom jazykach* 3 d. 1897–1922). Lituanistinės medžiagos kaupimą, kartu ir domėjimąsi liet. kalba skatino 1907 Vilniuje daugiausia J. Basanavičiaus iniciatyva įkurta Lietuvių mokslo draugija. 1918 atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę ir 1922 Kaune įkūrus Lietuvos u-tą susidarė palankesnės sąlygos kalbotyrai ir Lietuvoje. Sugrįžo Rusijos mokslo įstaigose dirbę Sankt Peterburgo u-to auklėtinis K. Būga ir Maskvos u-to auklėtinis, liet. kalbos normintojas J. Jablonskis. Abu kalbininkai kalbotyros dalykus ėmė dėstyti Lietuvos u-te. Prie jų prisidėjo kitas Sankt Peterburgo u-to absolventas J. Balčikonis. Lietuvos u-te kalbotyros dalykus dėstė ir Rusijoje liet. kalbos tyrinėjimais pasižymėjęs E. Volteris, iš Šveicarijos atvykęs A. Sennas, F. Brenderis ir kiti. Liet. kalba pirmą kartą buvo dėstoma ir tyrinėjama lietuviškoje aukštojoje m-loje. K. Būga buvo pirmasis, turėjęs puikų lingvistinį išsilavinimą, į Lietuvą grįžo turėdamas profesoriaus vardą. Jis, svarbių lietuvių (ir kt. baltų) kalbų tyrinėjimų atlikęs dar Rusijoje, pradėjo rengti *Lietuvių kalbos žodyną* (1924–25 pasirodė 2 sąs. – A–Anga), paskelbė reikšmingų akcentologijos, ist. gramatikos, leksikos, onomastikos, baltų ir sl. kalbų santykių tyrinėjimų. Po K. Būgos mirties, J. Jablonskio iniciatyva studijuoti į Leipcigo u-tą buvo pasiųsti Lietuvos u-to studentai P. Skardžius ir A. Salys (studijoms vadovavo prof. J. Gerulis). Grįžę jie Lietuvos u-te (nuo 1930 VDU), vėliau VU skaitė pagrindinius kalbotyros kursus, A. Salys buvo Lyginamosios kalbotyros katedros vedėjas. P. Skardžius paskelbė studiją *Slavų skoliniai senojoje lietuvių kalboje* (*Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen* 1931), knygas *Daukšos akcentologija* (1935), *Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimas* (1936), *Lietuvių kalbos žodžių daryba* (1941, 1943), A. Salys – svarbių liet. kalbos dialektologijos tyrinėjimų, organizavo kalbinės medžiagos rinkimą, įkūrė eksperimentinės fonetikos laboratoriją. Šie kalbininkai daug rašė apie liet. kalbos norminimą, kalbos kultūrą. Su jais sietinas liet. kalbotyros suklestėjimas paskutiniais nepriklausomybės metais. K. Alminas 1934 apgynė daktaro disertaciją *Lietuvių kalbos germanizmai* (*Die Germanismen des Litauischen*). Liet. dialektologijos raidai svarbūs ir 1931–33 Kaune J. Gerulio surengti dialektologijos kursai (jis liet. kalbos tarmių tekstams pritaikė tarpt. fonetinę transkripciją, aprašė tarmių priegaides). Iš Lietuvos u-te parengtų kalbininkų tyrinėjimais ir veikla išsiskyrė P. Jonikas. 1930 J. Balčikonis organizavo Liet. kalbos žodyno red-ją (joje dirbo N. Grigas, A. Lengvinas, A. Lyberis, E. Mikalauskaitė, E. Samaniūtė, J. Senkus ir kt.), perėmė K. Būgos sukauptą liet. kalbos žodyno kartoteką, ją beveik trigubai papildė ir ėmė rūpintis šio veikalo leidyba (1930–52 *Lietuvių kalbos žodyno* vyr. red.). Leisti liet. kalbotyrai ir apskritai filologijai skirti leidiniai: *Archivum Philologicum* (8 t. 1930–39, red. P. Skar-

džius), *Tauta ir žodis* (7 kn. 1923–31, red. K. Būga, V. Krėvė), bendrinės kalbos problemoms skirtas žrn. *Gimtoji kalba* (1933–41, red. J. Talmantas, L. Dambrauskas, P. Jonikas). 1939 kalbotyrai ir kitoms lituanistikos sritims puoselėti įkurtas Antano Smetonos lituanistikos i-tas, 1941 šio i-to Lietuvių kalbos skyriaus pagrindu – Lietuvių kalbos i-tas (veikė iki 1944 pr.). Liet. kalbotyros raidai reikšmės turėjo Lietuvių kalbos draugija (įkurta J. M. Laurinaičio, A. Salio, P. Skardžiaus iniciatyva 1935 Kaune, veikė iki 1940, 1946–49 Vokietijoje, 1950–68 JAV, nuo 1989 vėl Lietuvoje). Lietuvos u-te (nuo 1930 VDU) 1926–1940 veikė ir Semitologijos katedra (vadovavo N. Šapira, paskelbė hebraistikos darbų, be hebrajų, buvo dėstomos arabų, sirų kalbos). Vilniuje 1925 buvo įkurtas Žydų mokslo i-tas daugiausia tyrinėti ir norminti jidiš (M. Vainraichas parašė 4 t. jidiš kalbos istoriją).

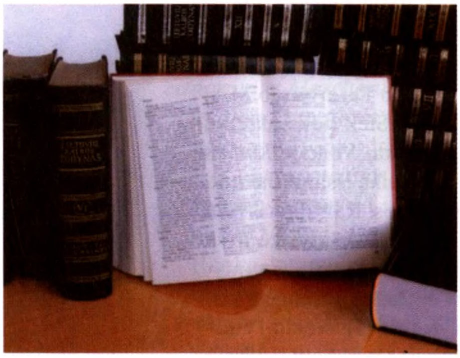

Lietuvių filologijos svarbiausias veikalas – *Lietuvių kalbos žodynas* (20 t., 1941–2002)

Po II pasaul. karo, pirmaisiais SSRS okupacijos metais, Lietuvoje kalbos mokslo situacija buvo sunki – žymiausi liet. kalbos tyrinėtojai (P. Skardžius, A. Salys, P. Jonikas) pasitraukė iš Lietuvos, likusiems Lietuvoje kalbininkams dirbti trukdė vadinamasis N. Marro naujasis kalbos mokslas, marksistinis ideologizavimas. Pamažu padėtis gerėjo. Pradėti taikyti nauji tyrinėjimo metodai, daugėjo sinchroninių ir diachroninių kalbotyros tyrinėjimų. Svarbiausiais liet. ir kitų kalbų tyrinėjimo centrais tapo Lietuvių kalbos institutas (atkurtas 1945, 1952–90 Liet. kalbos ir lit-ros i-tas, nuo 1990 Lietuvių kalbos i-tas) ir VU. Kiek vėliau į kalbotyros tyrinėjimus įsijungė ir kitos aukštosios m-los. VU ir kt. aukštosiose m-lose susidarė objektyvios sąlygos tęsti liet. ir kt. baltų (latvių, prūsų ir kt.), germanų (anglų, vok. ir kt.), romanų (it., pranc. ir kt.), slavų (baltarusių, lenkų, rusų ir kt.) kalbų, baltų ir slavų bei kitų ide. kalbų santykių, liet. ir kitų kalbų gretinimo tyrinėjimus. Susiformavo arealinė, gretinamoji, taikomoji kalbotyra ir kt. jos šakos. Tam tikros įtakos liet. kalbotyrai turėjo 1961 įkurta Lietuvių kalbos komisija (nuo 1990 Valstybinė lietuvių kalbos komisija).

Lietuvių kalbos institute iš pradžių dirbo dar nepriklausomoje Lietuvoje brendę kalbininkai: J. Kruopas (leksikografija, leksikografijos istorija, liet. k. istorija), A. Lyberis (leksikografija), K. Ulvydas (gramatika, leksikografija, kalbos kultūra), Z. Jonikaitė, A. Kučinskaitė, B. Vosylytė (leksikografija), J. Senkus (dialektologija) ir kiti. Prie jų prisidėjo vėliau studijas baigusieji kalbininkai: V. Ambrazas (gramatika, ist. sintaksė), E. Grinaveckienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris (dialektologija), S. Karaliūnas (baltistika, etimologija, ist. gramatika, sociolingvistika; nuo 1996 pagr. darbovietė yra VDU), K. Gaivenis, S. Keinys (terminologija, leksikografija), P. Kniūkšta (gramatika, kalbos kultūra), V. Maciejauskienė (onomastika), K. Pakalka (leksikografija, leksikografijos istorija), J. Paulauskas (leksikografija), A. Sabaliauskas (leksika, liet. kalbos tyrinėjimo istorija), N. Sližienė, A. Valeckienė (gramatika), V. Vaitkevičiūtė (fonetika; dirbo iki 1970), E. Valiulytė (sintaksė), A. Vanagas (onomastika), V. Vitkauskas (leksikografija, dialektologija) ir kiti. Baigtas leisti prieš šimtmetį (jo pradininku pagrįstai laikomas K. Būga, žodyno kartotekos pradžia – 1902) pradėtas rengti liet. filologijos svarb. veikalas – *Lietuvių kalbos žodynas* (1941–2002 išl. t. 1–20, vyr. red. J. Balčikonis, J. Kruopas, K. Ulvydas, V. Vitkauskas; aprašyta ~0,5 mln. žodžių, žodyną rašė 69 leksikografai, redagavo 23 redaktoriai); parengtas ir elektroninis žodyno variantas (2005). Išleista *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (1954 ⁴2000, elektron. leidimas ⁷2008), kolektyviniai veikalai: *Lietuvių kalbos gramatika* (3 t. 1965–76, red. K. Ulvydas), vienatomė liet. kalbos gramatika rusų (1985), anglų (1997 ²2006) kalbomis, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* (1994 ⁴2005, visų red. V. Ambrazas), *Lietuvių kalbos tarmės*: *Chrestomatija* (1970, red. E. Grinaveckienė, K. Morkūnas), *Lietuvių kalbos atlasas* (3 t. 1977–91, ats. red. K. Morkūnas), *Lietuvių pavardžių žodynas* (2 t. 1985–89, ats. red. A. Vanagas), *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija* (2004, moksl. red. L. Grumadienė). Išėjo liet. kalbotyrai reikšmingi veikalai: S. Ambrazo *Daiktavardžių darybos raida* (2 t. 1993–2000), V. Ambrazo *Lietuvių kalbos*

dalyvių istorinė sintaksė (1979), *Baltų kalbų dalyvių lyginamoji sintaksė* (1990, rusų k.), *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė* (2006), K. Gaivenio *Lietuvių terminologija*: *Teorijos ir tvarkybos metmenys* (2002), K. Garšvos *Lietuvių kalbos paribio šnektos*: *Fonologija* (2005), S. Karaliūno *Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė* (1987), *Kalba ir visuomenė*: *Psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai* (1997), *Baltų praeitis istoriniuose šaltiniuose* (2 t. 2004), S. Keinio *Dabartinė lietuvių terminologija* (2005), J. Klimavičiaus *Leksikologijos ir terminologijos darbai*: *Norma ir istorija* (2005), P. Kniūkštos *Kalbos vartosena ir tvarkyba* (2001), V. Maciejauskienės *Lietuvių pavardžių susidarymas* (1991), D. Mikulėnienės *Cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos vardažodžiuose ir jos kilmė* (2005), A. Sabaliausko *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija* (2 t. 1979–82), *Lietuvių kalbos leksika* (1990), N. Sližienės *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas* (t. 2 1994–2004, t. 2 2 d.), G. Subačiaus *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos*: *XIX amžiaus pradžia* (1998), A. Valeckienės *Lietuvių kalbos gramatinė sistema*: *Giminės kategorija* (1984), *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika* (1998), E. Valiulytės *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksiniai sinonimai* (1998), A. Vanago *Lietuvos TSR hidronimų daryba* (1970), *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas* (1981), A. Vidugirio *Zietelos šnektos žodynas* (1998), *Zietelos lietuvių šnekta* (2004), V. Vitkausko *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai* (2001), *Lietuvių kalbos žodyno taisymai* (2006) ir kiti. 1957 i-tas pradėjo leisti tęstinį leid. *Lietuvių kalbotyros klausimai* (nuo t. 43 *Acta linguistica Lithuanica*), 1961 – *Kalbos kultūra*. Rengiamas Lietuvos vietovardžių žodynas, nauja liet. kalbos gramatika (vadovas A. Holvoetas). Kaupiama ir skaitmenuojama lituanistinė medžiaga, tarmių, bendrinės kalbos, terminų, Lietuvos vietovardžių ir kt. duomenys pateikiami internetinėje duomenų bazėje. 2002 įkurtas Tarmių archyvas, 2007 – Lituanistikos židinys. Leidžiami liet. kalbos senieji paminklai, į elektron. laikmenas perkelta didelė dalis 16–17 a. liet. tekstų. Nuo 1999 kartu su aukštosiomis m-lomis leidžiamas liet. filologijos mokslo darbų leidinys *Archivum Lithuanicum* (įkurtas G. Subačiaus iniciatyva).

Lietuvos kalbininkų kolektyvinis veikalas – *Lietuvių kalbos gramatika* (3 t., 1965–76)

Vilniaus universitete 1951 iš Liet. kalbos katedros kaip ideologiškai nepatikimi buvo atleisti kalbininkai J. Kruopas ir J. Senkus. Iš vyresnės kartos lituanistų liko tik prof. J. Balčikonis. 1951 pradėjo dirbti J. Kabelka ir K. Ulvydas (netrukus perėjo į Liet. kalbos ir lit-ros i-tą). VU pradėjo dėstyti ir liet. kalbą tyrinėti u-to auklėtiniai: Z. Zinkevičius (nuo 1950, mokslo sritis – dialektologija, liet. kalbos istorija, onomastika), J. Palionis (nuo 1951, liet. bendrinės kalbos istorija), A. Laigonaitė (nuo 1953, akcentologija, morfologija), J. Pikčilingis (lingvistinė stilisika – jos, kaip savarankiškos liet. kalbotyros šakos, pradininkas, kalbos kultūra), V. Urbutis (etimologija, leksika, leksikografijos istorija, žodžių daryba; abu nuo 1954), V. Mažiulis (nuo 1955, baltų kal̃bos, baltų ir sl. kalbų santykiai), J. Kazlauskas (nuo 1957, ist. gramatika, fonologija, akcentologija). Šiek tiek vėliau VU pradėjo dėstyti ir kartu tyrinėti liet. kalbą J. Z. Balkevičius (sintaksė, latvių k.), A. Girdenis (dialektologija, fonologija, morfonologija, K. Donelaičio eilėdaros tyrinėjimai), E. Jakaitienė (leksika, leksikografija, leksikologija), V. Labutis (sintaksė), A. Paulauskienė (morfologija), A. Piročkinas (liet. bendrinės k. raida), A. Rosinas (morfologija, baltų kalbos), B. Stundžia (akcentologija, baltų kalbos), R. Venckutė (dialektologija, bendroji kalbotyra) ir kiti. 1958 pradėtas leisti tęstinis kalbotyros leid. *Kalbotyra* (nuo 1997 tomo antras sąsiuvinis skirtas slavistikai ir pavadintas *Slavistica Vilnensis*, trečias – germanų ir romanų kalboms). J. Kazlauskas VU pirmasis pradėjo skaityti fonologijos paskaitas, daugiausia jo rūpesčiu 1965 įkurtas tarptautinis baltų kalbotyros žrn. *Baltistica*, pradėtos rengti tarptautinės baltistų konf-jos. Z. Zinkevičius parengė K. Būgos *Rinktinius raštus* (3 t. ir rodyklė, 1958–62), J. Palionis – J. Jablonskio *Rinktinius raštus* (2 t. 1957–59), A. Rosinas – P. Skardžiaus *Rinktinius raštus* (5 t. 1996–99). 1964 (paskelbta 1966) Z. Zinkevičius ir A. Girdenis, remdamiesi A. Baranausko liet. kalbos tarmių skirstymu, pasiūlė naują dab. liet. kalbos tarmių klasifikaciją.

K. Būgos *Rinktiniai raštai* (3 t. ir rodyklė, 1958–62)

1973 įkurta Baltistikos katedra – svarbiausias baltų kalbotyros centras Lietuvoje. Išleisti reikšmingi kalbotyros veikalai: A. Girdenio *Fonologija* (1981 ^{2}1995 pavadinimu *Teoriniai fonologijos pagrindai*, šio leidinio ^{2}2003 pavadinimu *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*), *Taip šneka tirkšliškiai*: *Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais* (1996), *1759 metų „Ziwato" indeksas* (su D. Girdeniene, 1997), *Kalbotyros darbai* (3 t. 2000–01), E. Jakaitienės *Lietuvių kalbos leksikologija* (1980), *Leksinė semantika* (1988), *Leksikografija* (2005), J. Kabelkos *Kristijono Donelaičio raštų leksika* (1964), *Baltų filologijos įvadas* (1982), *Latvių–lietuvių kalbų žodynas* (su J. Z. Balkevičiumi, 1977), J. Kazlausko *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*: *Kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis* (1968), R. Koženiauskienės *Retorika*: *Iškalbos stilistika* (1999 ^{2}2001), V. Labučio *Lietuvių kalbos sintaksė* (2 d. 1994 ^{3}2002), V. Mažiulio *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai*: *Deklinacija* (1970), *Prūsų kalbos paminklai* (2 t. 1966–81, su išsamiais komentarais), *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* (4 t. 1988–97), J. Palionio *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* (1967), *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija* (1979 ^{2}1995 pavadinimu *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*), *Kalbos mokslo pradmenys* (1985), *XVI–XVII a. lietuviškų raštų atrankinis žodynas* (2004), *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai* (naujas fotografuotinis leidimas 2000), A. Paulauskienės *Lietuvių kalbos morfologija* (su E. Jakaitiene ir A. Laigonaite, 1976), *Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos* (1979), *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos* (1989), *Pirmosios lietuvių kalbos gramatikos* (2006), J. Pikčilingio *Lietuvių kalbos stilistika* (2 t. 1971–75), A. Piročkino *Prie bendrinės kalbos ištakų* (1977), *J. Jablonskis – bendrinės kalbos puoselėtojas* (1978), *Čekų–lietuvių, lietuvių–čekų kalbų žodynas* (2004), A. Pupkio *Kalbos kultūros pagrindai* (1980), *Kalbos kultūros studijos* (2005), A. Rosino *Baltų kalbų įvardžiai* (1988), *Baltų kalbų įvardžiai*: *Morfologijos raida* (1995), *Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai*: *Funkcijos ir semantika* (1996), *Mikalojaus Daukšos tekstų įvardžių semantinė ir morfologinė struktūra* (2001), *Latvių kalbos daiktavardžio linksniavimo sistema*: *Sinchronija ir diachronija* (2005), B. Stundžios *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema* (1995), V. Urbučio *Žodžių darybos teorija* (1978), *Baltų etimologijos etiudai* (1981), Z. Zinkevičiaus *Lietuvių dialektologija* (1966), *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* (2 t. 1980–81), *Lietuvių kalbos istorija* (6 t. 1984–94, sutrumpintas variantas anglų k. *The History of the Lithuanian Language* 1996 ^{2}1998), *Rytų Lietuva praeityje ir dabar* (1993, rusų k. 1996), *Lietuvių poteriai* (2000), *Rinktiniai straipsniai* (4 t. 2002–04), *Lietuvių tautos kilmė* (2005), *Lietuvių tarmių kilmė* (2006). Liet. kalbotyros problemas VU nagrinėja ir užs. kalbų specialistai (E. Geniušienė, O. Poliakovas, D. Tekorienė, L. Valeika ir kt.). Be baltų kalbų (2008 VU atidarytas Letonikos centras), tyrinėjamos ir kitos, daugiausia ide., kalbos. Iš slavų kalbų tyrinėjamos baltarusių, lenkų, rusų kalbos: A. Antanovičius (baltarusių k. istorija), V. Čekmonas (sl. kalbų istorija, dialektologija, baltų ir sl. kalbų santykiai), E. Galnaitytė (rusų ir liet. kalbų tipologija), O. Poliakovas (baltų ir sl. kalbų santykiai), M. Sivickienė (Baltarusijos lietuvių, Lietuvos rusų šnektos), V. Stašaitienė (Lietuvos Metrikos leksika), L. Sudavičienė (Lietuvos Statuto leksika), S. Temčinas (sen. slavų kalbos) ir kiti (1993 įkurta Lenkų filologijos katedra, dab. Polonistikos centras). Pirmąją anglų k. tyrinėjimų disertaciją 1954 apgynė A. Laučka. Anglų k. tyrinėjimų tematika įvairi: anglų k. istorija (A. Steponavičius ir kt.), gramatika, anglų ir liet. kalbų gretinimas, skoliniai (O. Armalytė, N. Bražėnienė, M. L. Drazdauskienė, E. Geniušienė, J. Grigaliūnienė, R. Idzelis, L. Pažūsis, M. Strimaitienė, A. Stungienė, B. Svecevičius, I. Šeškauskienė, D. Tekorienė, A. Usonienė, D. Vabalienė, L. Valeika ir kt.). Iš kitų germanų kalbų dar tyrinėjama vok. kalba (vok. k. istorija, vok. ir liet. kalbų santykiai – V. Balaišis, J. Kilius, S. Lapinskas, I. M. Norkaitienė, A. Tekorius ir kt.), danų ir kitos skandinavų kalbos (veikia Skandinavistikos centras). Iš romanų kalbų daugiausia tyrinėjamos pranc., ispanų ir italų kalbos. D. Čebelis tyrinėjo senosios pranc. kalbos istoriją, S. M. Liberienė, L. A. Skūpas – dab. pranc. kalbos įvairias problemas. Nuo seno dėstomos ir tyrinėjamos sen. graikų, lotynų kalbos (J. Dum-

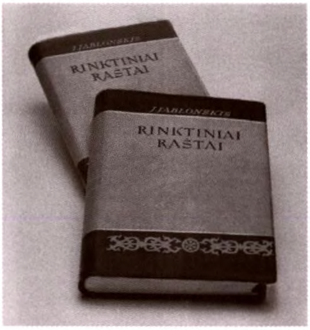

J. Jablonskio *Rinktiniai raštai* (2 t., 1957–59)

čius, R. Mironas, L. Valkūnas ir kt.), sanskritas (R. Mironas). Lietuvoje gyvenančių kitų tautų (čigonų, karaimų, totorių, žydų ir kt.) kalbai ir kultūrai tyrinėti VU 1999 įkurtas Kultūrinių bendrijų studijų centras, 2001 – Vilniaus jidiš i-tas, 2004 – Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimų centras. Azijos šalių kultūrai tyrinėti 1993 įkurtame Orientalistikos centre pradėti rengti arabistikos, indologijos, iranistikos, japonologijos, sinologijos specialistai, nuo 2002 prie jo veikia Rytų kalbų m-la, galima mokytis arabų, farsi, hindi, japonų, kinų, korėjiečių, sanskrito, turkų (VU veikia ir Turkų kalbos centras) kalbų. Leidžiamas žrn. *Acta Orientalia Vilnensia*.

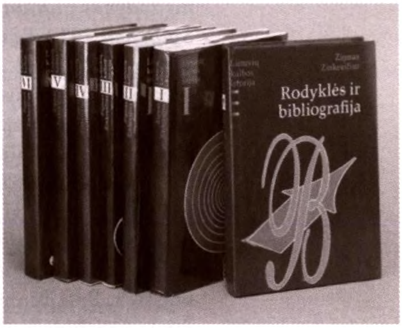

Z. Zinkevičiaus *Lietuvių kalbos istorija* (6 t., *Rodyklės ir bibliografija*, 1984–95)

Iš kitų aukštųjų mokyklų minėtini VPU kalbininkai: G. Blažienė (onomastika), V. Drotvinas (leksikografijos istorija, leksikologija), V. Grinaveckis (dialektologija; *Žemaičių tarmių istorija (fonetika)* 1973), J. Jurkėnas (onomastika), A. Koneveckis (rusų k. istorija), K. Kuzavinis (etimologija, leksikografija; *Lotynų–lietuvių kalbų žodynas* 1996 ²2007), E. Lassan (kognityvinė kalbotyra), Ž. Urbanavičiūtė-Markevičienė (dialektologija), K. Musteikis (gretinamoji rusų ir liet. kalbų morfologija), A. Pakerys (akcentologija, eksperimentinė fonetika; *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija* 1982, *Akcentologija* 2 d. 1994–2002), B. Piesarskas (leksikografija; *Didysis anglų–lietuvių kalbų žodynas* 1998, *Dabartinės anglų kalbos žodynas* 2001), J. Šukys (dialektologija, gramatika, kalbos kultūra; *Lietuvių kalbos linksniai ir prielinksniai*: *Vartosena ir normos* 1998). KU dirba kalbininkai A. Drukteinis (sintaksė, kalbos kultūra), A. Kaukienė (liet. kalbos ist. gramatika, baltų kalbos; *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija* 2 t. 1994–2002, *Prūsų kalbos tyrinėjimai* 2004), D. Kiseliūnaitė (kuršininkų kalba ir kultūra), ŠU – A. Gudavičius (semasiologija; *Leksinė semantika* 1994, *Etnolingvistika* 2000, *Gretinamoji semantika* 2007), G. Kačiuškienė (fonologija), J. Pabrėža (dialektologija), V. Sirtautas (sintaksė), S. Valentas (sintaksė, poezijos kalba), K. Župerka (stilistika; *Lietuvių kalbos stilistika* 1983), VDU – A. Butkus (dialektologija, onomastika, latvių k.), R. Marcinkevičienė (tekstynų lingvistika) ir kiti. KU 1991 įkurtas Skandinavistikos, 1996 – Baltistikos ir Orientalistikos (dėstoma hindi, japonų kalba, sanskritas), 1997 – Anglų kalbos, 2001 – Slavistikos centras, VDU veikia Kompiuterinės lingvistikos, Česlovo Milošo slavistikos, Letonikos (įk. 1995), Japonistikos studijų (2000), Azijos studijų (2001) centras. VDU Užsienio kalbų centre dėstoma arabų, japonų, kinų, turkų kalba. ŠU 1996 įkurtas Dialektologijos centras. Fonetikos ir leksikografijos veikalų paskelbė iš pradžių Liet. kalbos ir lit-ros i-te, vėliau LMA dirbusi V. Vaitkevičiūtė (*Bendrinės lietuvių kalbos priegaidės* 1995, *Tarptautinių žodžių žodynas* 2001, *Lietuvių kalbos tarties pagrindai ir žodynas* 2001, *Didysis lenkų–lietuvių kalbų žodynas* 2 t. 2003).

LIETUVIŲ KALBOS TYRINĖJIMAI UŽSIENYJE

Liet.kalbos tyrinėjimus, nors ir neturėdami palankių sąlygų, tęsė artėjant SSRS kariuomenei 1944 iš Lietuvos pasitraukę kalbininkai. P. Skardžius iš Lietuvos pasitraukusiems lietuviams parengė *Lietuvių kalbos vadovą* (su S. Barzduku ir J. M. Laurinaičiu, 1950), paskelbė liet. kalbos istorijos, onomastikos studijų. A. Salys su A. Sennu baigė M. Niedermanno pradėtą *Lietuvių rašomosios kalbos žodyną* (*Wörterbuch der litauischen Schriftsprache* 5 t. 1932–68). LKMA Romoje išleido A. Salio *Raštus* (4 t. 1979–92). P. Jonikas paskelbė veikalus *Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos kūrimasis antrojoje XIX a. pusėje* (1972), *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*: *Visuomeniniai lietuvių kalbos istorijos bruožai* (1987). L. Dambriūnas tyrinėjo liet. kalbos veikslus, A. Klimas – liet. kalbos istoriją, onomastiką, J. Rėklaitienė – liet. kalbos raidą (morfologija).

Užsienio šalių kalbininkai liet. kalbą (ir kitas baltų kalbas) tyrinėja daugiausia nuo lyg. kalbotyros atsiradimo. Pirmąją mokslinę liet. kalbos gramatiką (1856) parašė vokiečių kalbininkas A. Schleicheris; parengė ir pirmąjį mokslinį K. Donelaičio raštų leidimą (1865). Liet. kalbotyrai daug nusipelnė ir kiti vokiečių kalbininkai: E. Bernekeris

(etimologija, ist. sintaksė, prūsų k.), A. Bezzenbergeris (akcentologija, senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas, prūsų k.), K. F. Chr. Brugmannas (dialektologija, ist. gramatika), R. Eckertas (frazeologija, žodžių daryba, baltų ir sl. kalbų santykiai, prūsų k.), V. Falkenhahnas (sen. raštijos tyrinėjimas, prūsų k., svarb. veikalas – *Lietuviškos Biblijos vertėjas Jonas Bretkūnas ir jo talkininkai / Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer* 1941), E. Fraenkelis (etimologija, ist. gramatika, daugiausia sintaksė, santykiai su kt. ide. kalbomis, senieji tekstai; svarb. veikalai – *Lietuvių kalbos etimologinis žodynas / Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1955–62, *Baltų kalbos / Die baltischen Sprachen* 1950, liet. 1969), J. Gerulis (dialektologija, senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas, prūsų k.), E. Hermannas (ist. sintaksė, bendrinės kalbos raida, prūsų k.), A. Leskienas (liet. kalbos žodžių daryba, akcentologija, baltų ir kt. ide. kalbų santykiai; suformulavo dėsnį, siejantį priegaides su balsių ir dvibalsių trumpėjimu liet. kalbos žodžių gale, svarb. veikalai – *Lietuvių kalbos žodžių šaknies kaita / Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen* 1884, *Lietuvių kalbos žodžių daryba / Die Bildung der Nomina im Litauischen* 1891), G. H. F. Nesselmannas (leksikografija, K. Donelaičio raštų leidimas, prūsų k.; *Lietuvių kalbos žodynas / Wörterbuch der littauischen Sprache* 1851), J. D. Range (senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas, stilistika), W. P. Schmidas (ist. gramatika, onomastika, kuršininkų k.), J. Schmidtas (ist. gramatika, liet. k. santykiai su kt. ide. kalbomis), F. Scholzas (baltų kalbos, senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas, svarbiausias iš jų – kartu su J. D. Range, t. 3 ir su F. Kluge, parengtas ir nuo 1991 leidžiamas J. Bretkūno Biblijos vertimas), F. Spechtas (dialektologija, ist. gramatika, senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas), R. Trautmannas (etimologija, onomastika, prūsų k.), M. Vasmeris (etimologija, onomastika) ir kiti. Liet. kalbą tyrinėjo lenkų kalbininkai: J. Baudouinas de Courtenay (teikė pagalbą liet. kalbininkams, padėjo parengti A. Juškos liaudies dainų rinkinius), L. Bednarczukas (etimologija, liet. ir lenkų kalbų santykiai, onomastika), A. Brückneris (baltų kalbų slavizmai, baltų ir sl. kalbų santykiai, senųjų tekstų tyrinėjimas, prūsų k.), T. Buch (liet. kalbos gramatikos istorija, K. Donelaičio raštų kirčiavimas; dirbo ir Lietuvoje), M. Hasiukas (dialektologija, fonologija), Cz. Kudzinowskis (senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas, svarb. veikalas – *„Daukšos Postilės" žodynas-indeksas / Indeks-słownik do „Daukšos Postilė"* 2 t. 1977), J. Kuryłowiczius (ist. gramatika, daugiausia akcentologija, baltų ir slavų kalbų santykiai, poetika), J. S. Otrębskis (dialektologija, ist. gramatika, onomastika, senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas; svarb. veikalai – *Lietuvių kalbos gramatika / Grammatyka języka litewskiego* 3 t. 1956–65, *Rytų lietuvių tverečėnų tarmė / Wschodniolitewskie narzecsze twereckie* 2 d. 1932–34), W. Porzezińskis (dialektologija, baltų kalbų veiksmažodžio istorija; dėstė ir Maskvos u-te), J. Rozwadowskis (dialektologija, baltų ir sl. kalbų santykiai, senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas), J. Safarewiczius (onomastika, baltų ir sl. kalbų santykiai; surado M. Mažvydo akrostichus), W. Smoczyńskis (dialektologija, leksika, prūsų k.), H. Turska (dialektologija) ir kiti. Iš rusų kalbininkų minėtini: A. Aleksandrovas (žodžių daryba, K. Donelaičio raštų kalba), A. Andronovas (dabartinių liet. ir latvių kalbų gramatika), A. Anikinas (etimologija), T. Bulygina (morfologija), V. Dybo (akcentologija), F. Fortunatovas (akcentologija, dialektologija, leksikografija, senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas, prūsų k.; suformulavo kirčio nukėlimo dėsnį), V. Illič-Svityčius (akcentologija), V. Ivanovas (veiksmažodžio istorija, mitologija, baltų ir sl. kalbų santykiai, prūsų k.), B. Larinas (dialektologija, leksikografija, leksikografijos istorija), J. Otkupščikovas (etimologija, onomastika), M. Petersonas (gramatika, K. Donelaičio raštų kalba), J. Stepanovas (baltų kalbų veiksmažodžio istorija), T. Sudnik (dialektologija), V. Toporovas (etimologija, onomastika, mitologija, veiksmažodžio istorija, baltų ir sl. kalbų santykiai, prūsų k.; svarb. veikalai – *Aukštutinės Padnieprės hidronimų lingvistinė analizė / Lingvističeskij analiz gidronimov Verchnego Podneprov'ja*, su O. Trubačiovu, 1962, *Prūsų kalba / Prusskij jazyk* 5 t. 1975–90), O. Trubačiovas (etimologija, onomastika, baltų ir sl. kalbų santykiai), G. Uljanovas (veiksmažodžio istorija) ir kiti. Liet. kalbotyrai reikšmingų tyrinėjimų atliko ir kitų tautų kalbininkai: latvių – A. Augstkalnas (senieji rašto paminklai, poetika), L. Balode (leksi-

kografija, onomastika), R. Bērtulis (semantika), E. Blese (onomastika, baltarusių kalbos lituanizmai), V. Dambe (onomastika), J. Endzelīnas (istorinė gramatika, onomastika, baltų ir sl. kalbų santykiai, prūsų ir kt. išnykusios baltų kalbos; svarb. veikalai – *Latvių kalbos gramatika* / *Lettische Grammatik* 1922, latv. k. pavadinimu *Latviešu valodas gramatika* 1951, *Senovės prūsų kalba* / *Senprūšu valoda* 1943, vok. 1944, *Baltų kalbų garsai ir formos* / *Baltu valodu skaņas un formas* 1948, liet. 1957, angl. 1971), J. Plāķis (akcentologija, ist. gramatika, kuršininkų k.), V. Rūķe-Draviņa (dialektologija, ist. gramatika, leksika), P. Vanagas (ist. gramatika); liet. kalbotyrai svarbūs ir kai kurie A. Ābelės, A. Blinkenos, A. Breidako, R. Grabio, E. Hauzenbergos-Šturmos, K. Karulio, B. Laumanės, A. Ozolo, A. Reķēnos, J. Rosenbergo, M. Rudzītės, P. Šmito, D. Zemzarės ir kitų veikalai, ukrainiečių – L. Bulachovskis (akcentologija, baltų ir sl. kalbų santykiai), A. Nepokupnas (leksika, baltų ir sl. kalbų santykiai, prūsų k.), čekų – A. Erhartas (etimologija, veiksmažodžio istorija, baltų ir sl. kalbų santykiai), L. Geitleris (dialektologija, senųjų tekstų tyrinėjimas), T. Hoskovecas (gramatika), V. Machekas (etimologija, ist. gramatika), J. Marvanas (dab. liet. kalbos linksniavimas, baltų ir sl. kalbų santykiai), P. Trostas (ist. gramatika, K. Donelaičio raštų kalba, baltų ir sl. kalbų santykiai), J. Zubatý (etimologija, ist. fonetika ir sintaksė), bulgarų – A. Doričius (dialektologija), I. Duridanovas (baltų ir trakų-dakų kalbų santykiai), rumunų – A. Vraciu (baltų ir kt. ide. kalbų santykiai), vengrų – E. Bojtáras (*Baltistikos įvadas* / *Bevezetés a baltisztikába* 1997, anglų k. 1999, Lietuvių–vengrų kalbų žodynas 2007), Šveicarijos – J. P. Locheris (leksika, S. Daukanto raštų kalba), M. Niedermannas (arealinė kalbotyra, leksikografija, liet. k. tyrinėjimo istorija; svarb. veikalas – *Lietuvių rašomosios kalbos žodynas* / *Wörterbuch der litauischen Schriftsprache*, su F. Brenderiu ir A. Sennu, vėliau A. Saliu, 5 t. 1932–68), F. de Saussure'as (akcentologija, ist. gramatika, prūsų k., suformulavo kirčio nukėlimo dėsnį), italų – M. T. Ademollo Gagliano (leksika, prūsų k.), G. Bonfante (ist. akcentologija, prūsų k.), G. Devoto (leksika, baltų ir kt. ide. kalbų santykiai), P. U. Dini (liet. kalbos tyrinėjimo istorija, senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas, baltų kalbų istorija; svarb. veikalas – *Baltų kalbos* / *Le lingue baltiche* 1997, liet. ir latvių k. 2000, rusų k. 2002), G. Michelini (senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas, baltų kalbų ist. gramatika, prūsų k.), V. Pisani (etimologija, ist. gramatika, baltų ir kt. ide. kalbų santykiai), prancūzų – R. Gauthiot (dialektologija, ist. gramatika), A. Meillet (ist. gramatika, baltų ir sl. kalbų santykiai; veikalas *Lyginamasis metodas istorinėje kalbotyroje* / *La méthode comparative en linguistique historique* 1925, liet. kalba išleistas 1956), R. Schmittleinas (onomastika; svarb. veikalas – *Lietuvių toponimija* / *Toponymie Lituanienne* 1948), D. Petit (liet. k. gramatika, baltų kalbų apofonija), D. Britanijos – W. K. Matthewsas (fonologija, baltų ir sl. kalbų santykiai;), olandų – R. Derksenas (akcentologija, etimologija), F. Kortlandtas (akcentologija, prūsų k.), N. van Wijkas (ist. gramatika, daugiausia akcentologija, prūsų k.), danų – L. T. Hjelmslevas (akcentologija, dialektologija, ist. fonetika), H. Pedersenas (ist. gramatika, baltų ir sl. kalbų santykiai), V. Thomsenas (baltų ir finų kalbų santykiai; svarb. veikalas – *Finų ir baltų (lietuvių bei latvių) kalbų ryšiai* / *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog*, išl. 1893), norvegų – O. Brochas (dialektologija), T. Mathiassenas (ist. fonetika, dab. liet. kalbos gramatika, leksikografija), H. D. Rinholmas (semantika), Chr. S. Stangas (dialektologija, leksika, ist. gramatika, daugiausia akcentologija, senųjų kalbos paminklų tyrinėjimas, baltų ir sl. kalbų santykiai, svarb. veikalas – *Baltų kalbų lyginamoji gramatika* / *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen* 1966), švedų – R. Ekblomas (akcentologija, eksperimentinė fonetika, baltų ir sl. kalbų santykiai), K. O. Falkas (etimologija, onomastika, baltų ir sl. kalbų santykiai), L. G. Larssonas (baltų ir finų kalbų santykiai), T. Torbiörnssonas (akcentologija, baltų ir sl. kalbų santykiai), islandų – J. Hilmarssonas (ist. gramatika), suomių – J. L. Kalima (baltų ir finų kalbų santykiai), J. J. Mikkola (baltų ir finų kalbų santykiai, baltų kalbų įtaka sl. kalboms, prūsų k.), V. Kiparsky (kuršių k., baltų ir finų kalbų santykiai, prūsų k.), K. A. K. Liukkonenas (ist. gramatika, baltų ir finų kalbų santykiai), E. V. K. Nieminenas (ist. gramatika, baltų ir finų kalbų santykiai), estų – P. Ariste

(baltų ir finų kalbų santykiai), P. Arumaa (dialektologija, ist. gramatika, baltų ir sl. kalbų santykiai), L. Vaba (baltų ir finų kalbų santykiai), japonų – T. Inoue (prūsų k., baltų ir sl. kalbų santykiai, senųjų tekstų tyrinėjimas ir skelbimas), I. Murata (ist. gramatika, leksikografija, liet. kalbos tekstų skelbimas), JAV – H. H. Benderis (etimologija, ist. gramatika, svarb. veikalas – *Etimologinis lietuvių kalbos indeksas / A Lithuanian Etymological Index* 1921), G. B. Fordas (senųjų kalbos paminklų tyrinėjimas ir skelbimas), E. P. Hampas (dialektologija, fonologija, ist. gramatika, prūsų k.), S. R. Youngas (akcentologija, etimologija), B. Jēgeris (etimologija, baltų kalbų istorija; latvių kalbininkas, dėstęs JAV), M. Kenstowiczius (fonologija), J. F. Levinas (etimologija, fonologija, prūsų k.), D. T. Robinsonas (akcentologija, leksikografija), W. R. Schmalstiegas (ist. gramatika, daugiausia sintaksė, liet. kalbos istorija, liet. kalbos tyrinėjimo istorija, prūsų kalba; svarb. veikalai – *Senovės prūsų kalbos gramatika / An Old Prussian Grammar* 1974, *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė / A Lithuanian Historical Syntax* 1988), A. Sennas (dialektologija, ist. gramatika, leksikografija, baltų ir kt. indoeuropiečių kalbų santykiai; dėstė ir Lietuvos universitete), V. Zepas (onomastika, prūsų kalba, baltų ir finų kalbų santykiai; latvių kalbininkas, dėstęs JAV). Lietuvių kalbotyrai iš dalies svarbūs ir Australijos kalbininko T. G. Fennello senųjų latvių kalbos paminklų skelbimai ir tyrinėjimai.

L: A. Sabaliauskas *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija* 2 d. Vilnius 1979–82, *Baltų kalbų tyrinėjimai: 1945–1985 m.* Vilnius 1986; **J. Palionis, A. Sabaliauskas** *Rytų slavų kalbininkai lituanistikos baruose* Vilnius 1990; **Z. Zinkevičius** *Lietuvių kalbos istorija* t. 6 *Lietuvių kalba naujaisiais laikais* Vilnius 1994; **J. Endzelīns** *Ievads baltu filoloģijā* Rīgā 1945.

Algirdas Sabaliauskas

LITERATŪROLOGIJA

Liet. literatūrologijos užuomazgos susijusios su 1544 įsteigtu Karaliaučiaus u-tu, inicijavusiu lituanistinius darbus: Biblijos vertimus ir tyrimus, žodynų ir gramatikų rašymą, vėliau Donelaičio *Metų* vertimą ir tyrimą bei folkloro publikacijas (A. Kulvietis, S. Rapolionis, M. Mažvydas, J. Bretkūnas, M. Giedraitis, G. Ostermejeris, K. Milkus, J. Šulcas, P. Ruigys, M. L. G. Rėza). Literatūrologijos pradžia sietina su VU (įst. 1579) ir jo profesoriais (M. K. Sarbievijumi, Ž. Liauksminu, K. Sirvydu, J. Sniadeckiu, G. E. Groddecku, L. Borowskiu, J. Leleweliu ir kt.) bei jį baigusiais žymiais kultūros veikėjais, sukūrusiais 19 a. romantinį patriotinį lituanistinių tyrimų sąjūdį (S. Daukantas, A. Mickevičius, L. A. Jucevičius, D. Poška, K. R. Nezabitauskis-Zabitis ir kt.), kuris paveikė pirmųjų nelegalių liet. žurnalų *Aušra* (1883–86) ir *Varpas* (1889–1905) patriotinę kūrybą ir buvo įtrauktas į pirmąją viešą romantikų idealistų ir realistų pozityvistų diskusiją.

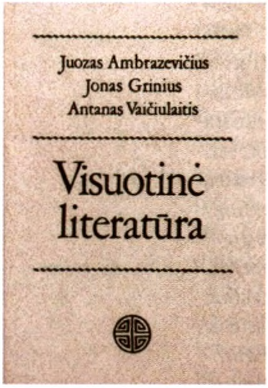

J. Ambrazevičiaus, J. Griniaus, A. Vaičiulaičio *Visuotinė literatūra* (⁶1991)

Panaikinus spaudos draudimą J. Basanavičius subūrė beveik visus to laiko šviesuolius (J. Šliūpą, J. Tumą-Vaižgantą, M. Römerį ir kt.) ir Vilniuje įsteigė Lietuvių mokslo d-ją (1907–40), kuri tyrė lituanistinę lit-rą, rankraščius, period. leidinius ir kita. Ji pradėjo mokslo leidinių seriją *Lietuvių tauta* (1907–36), įsteigė b-ką, archyvą ir muziejų (per visą savo veiklos l-pį d-ja suvienijo ~2000 narių). 1940 d-ja įtraukta į Vilniuje įsteigtą Lietuvos MA.

20 a. pr. Fribūro u-te studijavę M. Gustaitis ir P. Augustaitis parašė pirmąsias daktaro disertacijas (apie A. Mickevičiaus sonetus ir liet. elementus lenkų romantizme), vėliau u-te disertacijas apgynė V. Mykolaitis-Putinas (apie V. Solovjovo estetiką), S. Šalkauskis (apie liet. kultūrą Rytų ir Vakarų pasaulių sandūroje). Į Lietuvoje besikuriančią literatūrologiją bei kritiką įsitraukė ir kt. šalių u-tų, dvasinių a-jų absolventai – A. Jakštas (Dambrauskas), S. Kymantaitė-Čiurlionienė, R. Bytautas, L. Gira ir kiti.

Šiuolaikinės literatūrologijos šakos (istorija, teorija, kritika) susiformavo nepriklausomybės l-piu, lit-ros tyrėjams pradėjus dirbti Lietuvos u-te (įst. 1922, nuo 1930 VDU). Hum. mokslų f-te susitelkė liberalių pažiūrų profesoriai: M. Biržiška, J. Tumas-Vaižgantas, V. Mykolaitis-Putinas (nuo 1929), B. Sruoga, J. A. Herbačiauskas, V. Dubas, V. Krė-

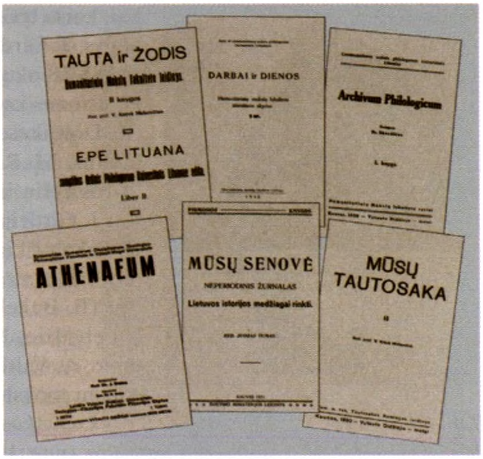

Lietuvos universiteto (nuo 1930 VDU) moksliniai tęstiniai leidiniai

vė, V. Šilkarskis, N. Šapira, V. Maciūnas. Jame daugiau tyrinėta lit-ros istorija, leisti keli tęstiniai mokslo leidiniai: *Tauta ir žodis*, *Humanitarinių mokslų fakulteto raštai*, *Darbai ir dienos*. Teol.-filos. f-te susitelkė kat. pažiūrų inteligentijos atstovai: Maironis, S. Šalkauskis, V. Mykolaitis-Putinas, J. Eretas, J. Brazaitis (Ambrazevičius), A. Vaičiulaitis, J. Grinius. Teol.-filos. f-te daugiau reikšmės teikta neokat. krypties estetikos ir kult. filosofijos tyrimams. Jame buvo rengiami mokslo žurnalai *Logos*, *Athenaeum*.

Liet. literatūrologiją labiausiai veikė kult. ist. m-la, vok. fenomenologijos, hermeneutikos ir egzistencializmo kryptys (W. Dilthey, O. Walzelis, F. Strichas, M. Heideggeris), pranc. neotomizmas ir modernizmas (J. Maritaine'as, H. Bergsonas, B. Croce) ir rusų formalizmas bei marksizmas (I. Erenburgas, V. Šklovskis, G. Plechanovas). Lietuvos u-to palaikyti glaudūs ryšiai su Europos u-tais (Berlyno, Fribūro, Sorbonos ir kt.). Prie Lietuvos u-to dar veikė Hum. mokslų ir lit-ros d-ja (įst. 1927), lit-ros mokslu rūpinosi ir LKMA (įst. 1922), išleidusi savo trijų suvažiavimų darbus. Susiformavo akad. literatūrologijos pagalbinės disciplinos: tekstologija, šaltinių kritika, knygotyra, archyvistika. 4 d-mečio pab. ir II pasaul. karo metais J. Girnius VDU studentams lituanistams vedė filos. seminarus, kuriuose buvo aptariami S. Kierkegaard'o, F. Nietzsche's, F. Dostojevskio veikalai.

Lit. periodikoje suklestėjo lit-ros kritika ir diskusijos. Žrn. *Skaitymai* (1920–23, red. V. Krėvė, L. Gira) ir *Baras* (1925, red. F. Kirša) telkė neoromantikus, *Keturi vėjai* (1924–28, red. J. Petrėnas, slap. P. Tarulis) – avangardizmo ir futurizmo kūrybos šalininkus. Žrn. *Pjūvis* (1932, red. P. Juodelis) skelbta romantinio idealizmo sugrįžimo programa, lit. almanache *Granitas* (1930, red. J. Keliuotis) ir žrn. *Naujoji Romuva* (1931–40, red. J. Keliuotis) – naujojo modernizmo su tautinėmis ir kat. idėjomis straipsniai. Žrn. *Kultūra* (1923–29, 1930–41), *Trečias frontas* (1930–31), *Literatūra* (1936, red. V. Krėvė) telkė rašytojus, praktikuojančius futuristinio bei real. stiliaus kūrybą ir pritariančius kairiajai ideologijai, marksizmui.

Baigiantis II pasaul. karui beveik visi Lietuvos u-tų lit-ros mokslo ir filosofijos profesoriai ir moksl. darbą pradėję tyrėjai pasitraukė į Vakarus. Dalis pasilikusių Lietuvoje profesorių ir rašytojų (L. Karsavinas, V. Sezemanas, K. Boruta, A. Miškinis) buvo įkalinti lageriuose. Kiti (J. Dumčius, B. Sruoga, V. Mykolaitis-Putinas, J. Lebedys ir kt.) buvo priversti taikytis prie vulgarizuoto marksistinio lit-ros dėstymo. SSRS okupacijos l-piu Lietuvoje buvo sukurta literatūrologijos institucijų sistema. 1952 įsteigtas Lietuvos MA Lietuvių lit-ros ir kalbos i-tas (nuo 1990 Liet. lit-ros ir tautosakos bei Liet. kalbos i-tai) tyrė atskiras lit-ros mokslo problemas (daugiausia žanrus) ir liet. lit-ros istoriją. VU Liet. lit-ros katedra (įst. 1940, jai vadovavo V. Mykolaitis-Putinas, K. Korsakas, M. Ročka, M. Lukšienė, J. Lebedys, B. Pranskus-Žalionis, J. Zinkus, P. Česnulevičiūtė, V. Areška, V. Daujotytė-Pakerienė, G. Viliūnas, D. Pociūtė-Abukevičienė; vėliau tokios katedros įkurtos ir VPI, ŠPI) daugiausia rūpinosi lit-ros studijomis ir lituanistų pedagogų rengimu. 1961 VU Liet. lit-ros katedroje buvo atliktas vadinamasis ideol. valymas, iš jos atleisti kai kurie dėstytojai (M. Lukšienė, V. Zaborskaitė, I. Kostkevičiūtė, A. Rabačiauskaitė). Lietuvių kalbos ir lit-ros i-tui beveik visą okupacijos l-pį vadovavo K. Korsakas, kuris, glaudžiai bendradarbiaudamas su LKP ideologais, suformavo marksistinę liet. lit-ros raidos koncepciją ir svarbiausias lit-ros tyrimo kryptis. Ideol. prievartos ir persekiojimo sąlygomis lit-ros mokslas negalėjo normaliai plėtotis. Prievarta palaikoma marksistinė ideologija blokavo bet kokį platesnį metodų taikymą ir tyrimą (K. Ambraso, B. Pranskaus-Žalionio, K. Preikšo, G. Zimano ideol. darbai). Lit-ros tyrinėtojai privalėjo laikytis marksistinės metodologijos, bet daugelis puoselėjo humanistines bei tautines kultūros istorijos tyrimų tradicijas. Mažiausiai nuo ideologijos nukentėjo mokslinin-

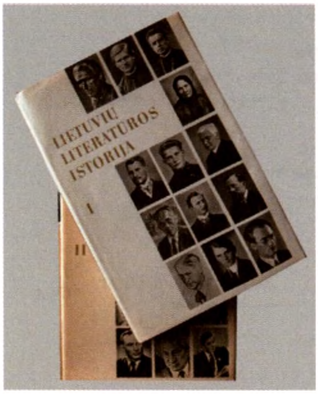

Lietuvių literatūros istorija (2 t., 1979–82)

kai, kurie tyrinėjo sen. lit-ros istoriją, eilėdaros ar folkloro estetiką (J. Lebedys, J. Girdzijauskas, D. Sauka).

SSRS okupacijos l-pio lit-ros tyrinėjimai buvo atliekami keliomis svarbiausiomis kryptimis. Parašyta darbų istorijos periodams ir lit-ros kryptims (K. Doveikos, V. Galinio, L. Gineičio, K. Korsako, I. Kostkevičiūtės, V. Kubiliaus, M. Ročkos, E. Ulčinaitės, V. Vanago, V. Zaborskaitės veikalai), lit-ros ryšių ir žanrų problemoms (V. Areškos, A. Bučio, P. Česnulevičiūtės, J. Girdzijausko, A. Kalėdos, A. Krasnovo, V. Kubiliaus, K. Nastopkos, R. Pakalniškio, J. Stonio, K. Umbraso, A. Zalatoriaus, J. Žėkaitės veikalai). Išleista rašytojų gyvenimui ir kūrybos visumai aptarti skirtų monografijų (E. Bukelienės, V. Daujotytės, A. Jovaišo, V. Kubiliaus, J. Lankučio, J. Lebedžio, M. Lukšienės, R. Mikšytės, A. Samulionio, J. Stonio, R. Šaltenio, A. Vaitiekūnienės, V. Vanago, V. Zaborskaitės, J. Žėkaitės). Buvo leidžiami mokslo ir kritikos tęstiniai leidiniai: *Literatūra ir kalba* (1956–95), *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, serijos *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai* leidinys *Literatūra* (nuo 1958), lit. žurnalas *Pergalė* (1942–90, nuo 1991 *Metai*), laikr. *Literatūra ir menas* (nuo 1946) ir kiti.

Išeivijoje parašyti ir išleisti lit-ros mokslo darbai buvo atsvara liet. literatūrologijos nuosmukiui SSRS okupuotoje Lietuvoje, kuris ypač ryškus pirmuoju pokario d-mečiu. Didžiausia išeivių dalis apsigyveno JAV ir bendromis jėgomis leido lit-ros istorijas, LE, monografijas, dirbo ir dėstė u-tuose. Svarbus lituanistikos židinys buvo Pensilvanijos u-tas Filadelfijoje, jame dėstė V. Krėvė, A. Sennas, A. Salys, studijavo A. Klimas, K. Ostrauskas. U-to b-koje buvo kaupiama spausdinta lituanistinė medžiaga ir rankraščiai. Čikagoje 1952 buvo įsteigtas Lituanistikos i-tas (pirmininkai P. Jonikas, J. Balys, A. Plateris, V. Maciūnas, J. Gimbutas, R. Šilbajoris, B. Vaškelis, V. Kelertienė), kuris išleido dvi mokslo darbų serijas: *Lituanistikos darbai* (5 t. 1966–86) ir *Lituanistikos instituto suvažiavimo darbai* (7 t. 1971–89). Šis i-tas t.p. išleido V. Biržiškos kn. *Senųjų lietuviškų knygų istorija* (2 t. 1953–57), J. Puzino *Rinktinius raštus* (2 t. 1983) ir kt. LKMA savo veiklą pratęsė Romoje, darydama didelę įtaką išeivijoje kuriamai literatūrologijai (1956–90). Kas treji metai buvo rengiami a-jos suvažiavimai, per kuriuos nemažai perskaityta ir literatūrologinių pranešimų (jie buvo išspausdinti darbų serijoje *Suvažiavimo darbai* (18 t.). Lituanistikos i-to ir LKMA nariai rašė straipsnius *Lietuvių enciklopedijai*, buvo jos redaktoriai. Svarbūs buvo *Santaros–Šviesos* fed-jos rengiami metiniai suvažiavimai (nuo 1954), mokslo ir kūrybos simpoziumai, ateitininkų savaitgaliai, poezijos dienos Čikagoje. 1984 Ilinojaus u-te Čikagoje įsteigta Lituanistikos katedra (vedėjas B. Vaškelis, vėliau V. Kelertienė). Literatūrologijoje bandyta taikyti, nors ir neintensyviai, naujosios kritikos, formaliosios mokyklos, literatūros sociologijos, fenomenologijos, feminizmo ir postkolonializmo metodai. Žrn. *Literatūros lankai* (1952–59) ambicingai reiškėsi Vakarų lit-ros kontekstui atvira žemininkų karta, kurios atstovai akcentavo kūrybos estetinę vertę, vyresnės kartos kult. veikėjus kritikavo už perdėtas patriotines intencijas. Žrn. *Metmenys* (nuo 1959) susitelkė akademinė kritika, kuri analizavo išeivijos ir SSRS okupuotoje Lietuvoje išleistas naujausias knygas. JAV išeivijos žymiausi literatūrologai ir lit-ros kritikai – A. Antanaitis, K. Bradūnas, J. Brazaitis (Ambrazevičius), A. J. Greimas, V. Kavolis, V. Kelertienė, V. Maciūnas, R. Šilbajoris, A. Vaičiulaitis, T. Venclova.

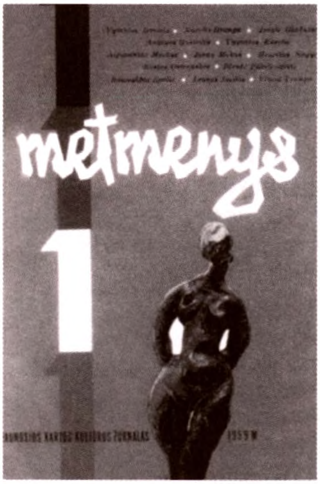

Žurnalo *Metmenys* pirmojo numerio (1959) viršelis (dail. A. Kurauskas)

Lietuvių lit-ra ir žymiausi rašytojai buvo pristatomi anglų k.: R. Šilbajorio kn. *Tremties geriausieji*: *Keturiolika šiuolaikinių lietuvių rašytojų* (*The Perfection of Exile*: *Fourteen Contemporary Lithuanian Writers* 1970), autorių kolektyvo kn. *Mintys prieš sieną*: *Esė apie Lietuvos kultūrą sovietinės okupacijos metais* (*Mind against the Wall*: *Essays on Lithuanian Culture under Soviet Occupation* 1983). Literatūrologiniai tyrimai skelbti period. spaudoje – *Aidai*, *Lituanus*, *Literatūros lankai*, *Metmenys*, laikr. *Draugas* kult. priede, *Jour-*

nal of Baltic Studies, *World Literature Today* ir kituose (per Lenkijoje gyvenusį J. Kėkštą ir per privačius išeivių vizitus žurnalai ir kt. leidiniai pasiekdavo SSRS okupuotos Lietuvos mokslininkus ir rašytojus).

1990 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę dem. aplinka, atsivėrę kontaktai su kt. šalių mokslininkais skatino mokslo tyrimų atsinaujinimą ir pakilimą (įsisteigė naujų u-tų ir lituanistikos katedrų, pagausėjo literatūrologų). Mokslininkai susitelkė prie nac. lit-ros istorijos kompleksinių ir monografinių tyrinėjimų, juose siekė ištaisyti SSRS okupacijos l-pio ideologizuotą liet. lit-ros vertinimą ir analizę. Parašyta naujų knygų, skirtų lit-ros istorijai ir atskirų periodų tyrimams, lit-ros rūšims ir žanrams. Atgaivinti kai kurie nepriklausomos Lietuvos tęstiniai ir period. leidiniai (*Darbai ir dienos*, *Naujoji Romuva*), kai kurių išeivijos leidinių leidyba perkelta į Lietuvą (*Naujasis Židinys-Aidai*). Pradėti leisti ir nauji tęstiniai leidiniai (*Senosios literatūros studijos, Semiotika*, *Baltos lankos*, *Žmogus ir žodis*, *Teksto slėpiniai*, *Respectus philologicus*, *Inter-studia humanitatis* ir kiti). VU buvo tęsiama žrn. *Literatūra* 3 krypčių (lietuvių, visuotinės ir antikinės lit-ros tyrimų) serija. Didelę paramą liet. literatūrologijai suteikė išeivijos mokslininkai (A. J. Greimas, V. Kavolis, B. Vaškelis ir kt.), kai kurie jų padėjo atkurti VDU ir ėmė skaityti paskaitų kursus kituose Lietuvos u-tuose, t.p. buvo perspausdinti jų svarbiausi veikalai. Lietuvių lit-ros ir tautosakos i-to (dir. L. Sauka, A. Kalėda, M. Kvietkauskas) mokslininkai darbus publikavo naujose serijose *Senoji Lietuvos literatūra*, *Naujosios literatūros studijos*, *Colloquia*, išleista *Lietuvių literatūros enciklopedija* (2001). VU 1992 įsteigtas A. J. Greimo semiotinių studijų centras ir su juo susijęs *Santaros–Šviesos* fed-jos ir *Baltų lankų* sambūris savo žurnalais, konf-jomis, studijų savaitėmis inspiravo semiotinius ir tarpdisciplininius lit-ros tyrimus (N. Keršytės, L. Mačianskaitės, K. Nastopkos, D. Satkauskytės, D. Vaitiekūno, S. Žuko darbai). 1992 įsteigtas Moterų (nuo 2002 Lyčių) studijų centras, feministinės analizės straipsnių paskelbė S. Daugirdaitė, V. Daujotytė, M. Pavilionienė, R. Pociūtė. Lietuvos lyg. lit-ros asociacija (nuo 2005) skatino moksl. ryšius su Europos literatūrologais ir metodologinių lit-ros tyrimų atnaujinimą, interdisciplinines studijas (N. Arlauskaitė, G. Bernotienė, R. Brūzgienė, G. Dručkutė, N. Kašelionienė, V. Martinkus). VDU 1994 įsteigtas Išeivijos studijų centras (nuo 2000 Lietuvių išeivijos i-to padalinys, vadovas E. Aleksandravičius) rūpinasi išeivijos paveldo perkėlimu į Lietuvą ir jo tyrimu. Nuo 1994 veikia ir konsoliduojantį vaidmenį atlieka Pasaulio lituanistų asociacija (iki 2000 Pasaulio lituanistų bendrija; 1994–99 pirm. A. Zalatorius, nuo 2000 – J. Girdzijauskas), jos konf-jų medžiaga paskelbta penkiais straipsnių rinkiniais. Per pirmąjį nepriklausomybės d-metį buvo išversta ir išleista (daugiausia *Baltų lankų* ir *Alma littera* leidyklų) užs. autorių literatūrologijos knygų, žodynų ir vadovėlių, kurie svariai prisidėjo prie liet. literatūrologijos atnaujinimo (M. Bachtino, R. Barthes'o, J. Derrida, T. Eagletono, U. Eco, W. Iserio, J. Lotmano ir kt. veikalai).

Išeivijos literatūros kritikos veikalai

Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą nacionalinės literatūros tyrimai glaudžiau siejami su visuotinės literatūros tyrimais, plečiamos lit. ryšių istorijos studijos, tyrinėjamos naujausios visuotinės literatūros srovės (V. Butkaus *Latvių literatūros eskizai: iki XIX a. pabaigos* 1998, S. Gaižiūno *Baltų Faustas ir Europos literatūra* 2002, L. Jonušio *Laisvės šiokiadienis* 2007, D. Zabielaitės *Nuo Prousto iki Beigbederio*: *Egzistencija romano tinkluose*: *Daugiaveidis XX a. užsienio romanas lietuviškai* 2006, J. Bajarūnienės, V. Bikulčiaus, D. Kuizinienės, G. Lazdyno, A. Samalavičiaus, S. Skrodenio, L. Stepanausko ir kitų veikalai).

L: I. Skrupskelis *Literatūros mokslas, jo esmė, istorija ir metodai* / *Athenaeum* 1930 t. 1; *Lietuvių literatūra svetur, 1945–1967* Chicago 1968; *Lietuvos universitetas 1579–1803–1922* Chicago 1972; **L. Gineitis** *Lietuvių literatūros istoriografija ligi 1940 m*. Vilnius 1982; *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990* Čikaga 1992, Vilnius 1997; **G. Viliūnas** *Lietuvių literatūros mokslas XX amžiaus pirmoje pusėje* / *Darbai ir dienos* 2003 nr. 36; *XX amžiaus literatūros teorijos* Vilnius 2006.

LITERATŪROS ISTORIJA

Pirmųjų ist. žinių apie raštiją yra giesmynų (G. Ostermejerio), Biblijos vertimų (J. J. Quandto, M. L. G. Rėzos), žodynų (P. Ruigio), kalbinių raštų (D. Kleinas) pratarmėse. 18–19 a. Vakaruose išpopuliarėjo nac. lit-ros istorijos, o Lietuvoje jai atsirasti dar nebuvo sąlygų – lietuvių grož. lit-ra tuo metu tik pradėta kurti (K. Donelaitis, A. Strazdas, S. Stanevičius, D. Poška); 19 a. 2 pusėje liet. spaudos draudimas ją dar labiau suvaržė. 19 a. pab. nelegaliai išėjo J. Šliūpo pirmoji pozityvistinė lit-ros istorijos apžvalga *Lietuviški raštai ir raštininkai* (1890). Panaikinus spaudos draudimą patriotiniams jausmams ugdyti ir praktiniais mokymosi tikslais buvo parašytos ir išleistos Maironio *Trumpa lietuvių rašliavos apžvalga* (1906), J. Gabrio-Paršaičio *Lietuvių literatūros apžvalga* (2 d. 1913–16 ²1924), S. Kymantaitės-Čiurlionienės estetiniu psichol. aspektu parašytas *Lietuvių literatūros istorijos konspektas* (1918).

Akademinis istorinis liet. lit-ros tyrimas buvo pradėtas Lietuvos nepriklausomybės metais įsteigus Lietuvos u-tą (jame dėstytas lit-ros istorijos kursas). Buvo parašyta M. Biržiškos pozityvistinė studija *Mūsų raštų istorija* (1920, papild. leid. 1925), *Duonelaičio gyvenimas ir raštai* (1918 ³1927), B. Sruogos *Rusų literatūros istorija* (2 t. 1931–33), V. Dubo *Prancūzų literatūros istorija* (2 t. 1929–30), J. Ambrazevičiaus, J. Griniaus, A. Vaičiulaičio *Visuotinės literatūros literatūra* (2 d. 1931–32, pavadinimu *Visuotinė literatūra* ⁶1991). Išleistos J. Tumo-Vaižganto biografinės psichol. pakraipos paskaitos apie A. Baranauską, Maironį, A. Vienažindį, L. Ivinskį, V. Kudirką, J. Griniaus monografijos *O. V. Milašius – poetas* (1930), *Putino lyrika* (1932) ir kt., V. Mykolaičio-Putino paskaitų apie 20 a. kūrybą pagrindu parengta vadinamos diltėjiškos (pagal W. Dilthey) krypties knyga *Naujoji lietuvių literatūra* (d. 1 1936), M. Miškinio *Lietuvių literatūra* (d. 1 1939), V. Maciūno *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje* (1939). Pasirodė jaunų tyrinėtojų veikalai – J. Brazaičio (Ambrazevičiaus) *Vaižgantas* (1936), *Lietuvių rašytojai* (1938), A. Vaičiulaičio *Natūralizmas lietuvių literatūroje* (1932). Be moksl. tiriamųjų lit-ros istorijos veikalų, išleista vadovėlių (slapyvardžiu M. ir A. išspausdinta A. Iešmantos ir M. Iešmantienės *Lietuvių literatūros istorija* 1923, V. Zajančkausko *Lietuvių literatūros vadovėlis* 1924, Z. Kuzmicko *Lietuvių literatūra* 5 d. 1931–34). Nepriklausomybės l-piu lit-ros istoriografijoje vyravo dvi tyrimų kryptys: pozityvistinė kultūrinė istorinė (M. Biržiška) ir antipozityvistinė – dvasios istorijos (V. Mykolaitis-Putinas). Antrosios krypties tyrimams, šalia konkrečių biogr. ir kūrybos faktų, buvo svarbu pateikti epochos dvasios įvertinimus, psichologinius kūrėjų portretus ir jų kūrybos estetinius savitumus. Didelis dėmesys buvo skirtas tautos dvasios raiškos kūryboje aptarimui.

Pradėtus lit-ros istorijos rengimo ir leidybos darbus nutraukė II pasaul. karas ir SSRS okupacija. Lietuvos MA Liet. kalbos ir lit-ros i-te buvo parengta pirmoji akademinė daugiatomė *Lietuvių literatūros istorija* (4 t. 1957–68, red. K. Korsakas, LSSR valst. premija 1969), joje vyravo pozityvistinis siekis pateikti kuo daugiau su visuom. gyvenimu susietų lit-ros istorijos faktų ir vulgarusis marksizmas, lit-rą tendencingai vertinantis klasiniu požiūriu, daug reikšmės teikta socialinei rašytojo kilmei, real. lit-rai, siekta ist. faktus pritaikyti prie sov. visuom. poreikių ir paversti lit-rą kom. ideologijos propagandine priemone. Vėliau to paties i-to išleistoje *Lietuvių literatūros istorijoje* (2 t. 1979–82, red. J. Lankutis) marksistinės propagandos mažiau, daugiau reikšmės teikta estetinei kūrinių analizei ir vertinimui. Moksl. profesionalumu išsiskyrė J. Lebedžio *Senoji lietuvių literatūra* (1977). Liet. lit-ros lyg. istorijai skirta V. Kubiliaus kn. *Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas* (1983).

Parašyti darbai istorijos periodams ir lit-ros kryptims aptarti: V. Galinio *Naujos kryptys lietuvių literatūroje* (1974), L. Gineičio *Klasicizmo problema lietuvių literatūroje* (1972), L. Gudaičio *Platėjantys akiračiai* (1977), *Laiko balsai* (1985), *Permainų vėjai* (1986), I. Kostkevičiūtės *Kritinis realizmas lietuvių prozoje XIX a. pab.–XX a. pradžioje* (1956), *Literatūros dienovidžiai* (1964), V. Kubiliaus *XX amžiaus lietuvių lyrika* (1982), J. Stonio *Psichologizmas ir lietuvių proza* (1979), E. Ulčinaitės *Retorikos teorija Lenkijoje ir Lietu-

voje XVII amžiuje (*Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku* 1984), V. Vanago *Realizmas lietuvių literatūroje* (1978), J. Žėkaitės *Impresionizmas ir ekspresionizmas lietuvių prozoje* (1977). Išleistos monografijos: E. Bukelienės *Jonas Avyžius* (1975), V. Daujotytės *Jurgis Baltrušaitis* (1974), L. Gineičio *Kristijonas Donelaitis ir jo aplinka* (1964), A. Jovaišo *Liudvikas Rėza* (1969), V. Kubiliaus *Salomėjos Nėries lyrika* (1968), *Kazio Borutos kūryba* (1980), J. Lankučio *Vinco Mykolaičio-Putino kūryba* (1961, papild. 1986), J. Lebedžio *Mikalojus Daukša* (1963), L. Lisenkaitės *Aleksandras Gudaitis-Gudzevičius* (1980), M. Lukšienės *Jono Biliūno kūryba* (1956), R. Mikšytės *Antano Baranausko kūryba* (1964), M. Ročkos *Mykolas Lietuvis* (1988), A. Samulionio *Balys Sruoga* (1986), I. Slavinskaitės *Jono Strielkūno kūryba* (1990), A. Vaitiekūnienės *Vaižgantas* (1982), V. Vanago *Antanas Strazdas* (1968), V. Zaborskaitės *Maironis* (1968), J. Žėkaitės *Šatrijos Ragana* (1984).

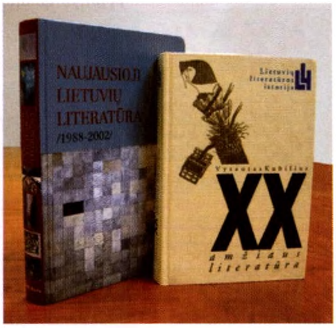

V. Kubiliaus kn. *XX amžiaus literatūra* (1996) ir kn. *Naujausioji lietuvių literatūra 1988–2002* (2003)

Išeivijoje, kaip priešprieša marksistinei lit-ros istorijai, išleista P. Naujokaičio *Lietuvių literatūros istorija* (4 t. 1972–76), joje chronologiniu pozityvistiniu požiūriu apžvelgiama išeivijoje ir SSRS okupuotoje Lietuvoje parašyta lit-ra. Išleistos kelios istorijos, skirtos išeivijoje sukurtai lit-rai, jose istorija suskirstyta rašytojų kartų kaitos ir asmenybių gyvenimo bei kūrybos apžvalgos principu. Kult. ist. metodą jose praplečia nauji formalizmo, naujosios kritikos, fenomenologijos, feminizmo ir kt. metodiniai aspektai (*Lietuvių literatūra svetur*: *1945–1967* 1968, red. K. Bradūnas, *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990* 1992 ²1997, redaktoriai K. Bradūnas, R. Šilbajoris). JAV liet. išeivijos išleisti lit-ros istorijos tyrimai ir kūrybos rinkiniai: *Egzodo rašytojai* (1994, sud. A. T. Antanaitis, A. Mickienė), *Lietuvių poezija išeivijoje* (1971 sud. K. Bradūnas), V. Kavolio *Egzilio pasaulėjautos eskizai* (1968), *Kultūros dirbtuvė* (1996) ir kt., K. Keblio studija *Romanas išeivijoje* (išsp. kn. *Lietuvių literatūra svetur*: *1945–1967* 1968), V. Kelertienės parengta kn. *Išėjęs negrįžti*: *Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje* (1986), liet. prozos vertimų antologija *Įeikite į mano laiką* (*Come into my Time* 1992), V. Kulboko *Lietuvių religinė poezija* (1982), V. Maciūno parengtos kn. *Pluoštas dokumentų apie Antaną Strazdą* 1967, *Vincas Krėvė savo laiškuose*: *1944–1954* (1970), V. Krėvės *Raštai* (6 t. 1956–61), parašė kn. *Vilniaus universitetas ir lietuviškasis XIX amžiaus pradžios sąjūdis* (1981; išleisti *Rinktiniai raštai* 2003), išleista A. Vaičiulaičio *Knygos ir žmonės* (1992), B. Vaškelio *Teatrologiniai eskizai* (2000).

Svarbūs išeivijos lit-ros istorijos kontekstiniai veikalai – V. Biržiškos liet. rašytojų biogr. sąvadas *Aleksandrynas* (3 t. 1960–65), V. Kavolio *Sąmoningumo trajektorijos*: *Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai* (1986), R. Šilbajorio *Trumpa lietuvių literatūros istorija* (*A Short History of Lithuanian Literature* 2002). A. Vaičiulaičio, J. Griniaus, B. Ciplijauskaitės, T. Venclovos pastangomis liet. lit-ros istorija buvo pateikta kt. kalbomis. Išleista monografijų ir monografinių straipsnių: V. Kavolio apie V. Kudirką (*Žmogaus genezė*: *Psichologinė Vinco Kudirkos studija* 1963 ²1997), K. Keblio apie V. Ramoną (*Vincas Ramonas*, išsp. kn. *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990* 1992), V. Kelertienės apie M. Katiliškį (*Marius Katiliškis*, išsp. kn. *Lietuvių egzodo literatūra*: *1945–1990* 1992), P. Orintaitės apie S. Nėrį (*Ką laumės lėmė* 1965). Išspausdintas A. Šešplaukio-Tyruolio komparatyvistinis veikalas *Lietuvių ir pasaulinės literatūros baruose* (2 d. 1994–2000).

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę po 1990 išleista veikalų, skirtų lit-ros istorijos ir krypčių tyrimams. Suintensyvėjo senosios LDK ir 19 amžiaus lit-ros tyrinėjimai (D. Dilytės-Staškevičienės *Kristijonas Donelaitis ir Antika* 2005, A. Jovaišo *Senoji Lietuvos literatūra* 1998 ³2001, V. Kubiliaus *Romantizmo tradicija lietuvių literatūroje* 1993, D. Kuolio *Asmuo, tauta, valstybė LDK istorinėje kultūroje* 1992, S. Narbuto *Lietuvos Renesanso literatūra* 1997, *Tradicija ir originalumas Jono Radvano „Radviliadoje“* 1998, *Nuo Mindaugo raštų iki Karpavičiaus pamokslų* 2000, E. Patiejūnienės *Brevitas ornata*: *Mažosios literatūros formos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose* 1998, D. Pociūtės *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės* 1995, B. Speičytės *Poetinės kultūros formos*: *LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje* 2004, *Senosios raštijos profiliai* 2005, E. Ulčinaitės

Retorinės kultūros ir embleminio mąstymo modeliai 1997). Publikuotos naujos 20 amžiaus lit-ros studijos (D. Čiočytės *Biblija lietuvių literatūroje*: *Santykio variantai: imitacija, transformacija, deformacija* 1999, D. Jakaitės *„Šatrijos" draugija lietuvių literatūros istorijoje* 2003, A. Jurgutienės *Naujasis romantizmas – iš pasiilgimo* 1998, V. Kubiliaus *Neparklupdyta mūza* 2001, M. Kvietkausko *Vilniaus literatūrų kontrapunktai*: *Ankstyvasis modernizmas, 1904–1915* 2007, G. Lazdyno *Romano struktūrų formavimasis Lietuvoje*: *Nuo „Algimanto" iki „Altorių šešėly"* 1999, D. Striogaitės *Avangardizmo sūkuryje* 1998, M. Šidlausko *Poetas ir visuomenė XIX–XX amžių sankirtose* 1994, R. Tamošaičio *Kelionė į laiko pradžią*: *Indų idealizmas, Vydūnas, Krėvė* 1998, G. Viliūno *Lietuvių istorinis romanas* 1992, A. Zalatoriaus *Literatūra ir laisvė* 1998, Chr. Zürcherio *Lietuvių avangardo pavasaris* 1998). Monografijas išleido P. Bražėnas (*Petras Cvirka* 1998, *Juozo Apučio kūryba* 2007), V. Daujotytė (*Šatrijos Raganos pasaulyje* 1997), R. Karmalavičius (*Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė* 1992), V. Kubilius (*Jonas Aistis* 1999), A. Martišiūtė (*Vydūno dramaturgija* 2000), D. Mitaitė (*Tomas Venclova*: *Biografijos ir kūrybos ženklai* 2002), D. Sauka (*Jurgis Savickis*: *XX amžiaus literatūros šifras* 1994), R. Šaltenis (*Tikras netikras A. Vienuolis* 1994), R. Tūtlytė (*Antanas Miškinis* 1997), J. Žėkaitė (*Jurgis Savickis* 1994, *Ignas Šeinius* 1999).

Išleisti fundamentalūs veikalai – V. Kubiliaus *XX amžiaus literatūra* (1995 ^{3}1996) ir *Lietuvių literatūra* (*Lithuanian literature* 1997), *Lietuvių literatūros istorija*: *XIX amžius* (2001, sud. ir vyr. red. J. Girdzijauskas), *Lietuvių literatūros istorija*: *XIII–XVIII amžius* (2003, sud. E. Ulčinaitė, A. Jovaišas). Juose pateikta vientisa išsami daugiakalbės liet. lit-ros interpretacija, bet iškilo metodologijos atnaujinimo problema. Pareikšta abejonių dėl šiuose veikaluose nekritiškai taikomų 19 a. pozityvistinių ar dvasios istorijos metodų. VU dėstytojų pastangomis parašyta pirmųjų atkurtos nepriklausomybės metų lit-ros apžvalga (*Naujausioji lietuvių literatūra 1988–2002* 2003, sud. G. Viliūnas), joje lit-ra klasifikuojama pagal rašytojų kartas ir lit-ros rūšis. Pasaulio lituanistų bendrijos suvažiavimų rinkiniuose (*Lituanistika XXI amžiaus išvakarėse* kn. 2 1997, *Lituanistika pasaulyje šiandien: darbai ir problemos* kn. 3 1998), *Senosios Lietuvos literatūros* (*Literatūros istorija ir jos kūrėjai* kn. 17 2004, *Istorijos rašymo horizontai* kn. 18 2005) ir kt. knygose pareikšta kritika bendrajai SSRS okupacijos l-pio, išeivijos liet. lit-ros istoriografijos stagnacijai ir poreikis ją atnaujinti recepcijos, naujojo istorizmo, feminizmo, kultūros istorijos kryptimis. Istoriografijoje sustiprėjo metodologinio atsinaujinimo poreikis. Išsiplėtė lit-ros istorijos vadovėlių m-lai leidyba (E. Bukelienė, V. Daujotytė, N. Šervenikaitė, R. Tamošaitis, R. Tūtlytė, K. Urba, G. Viliūnas, V. Zaborskaitė, A. Žentelytė, S. Žukas ir kt.). Pav.

L: L. Gineitis *Lietuvių literatūros istoriografija*: *Ligi 1940 m.* Vilnius 1982; **G. Viliūnas** *Lietuvių literatūros mokslas XX amžiaus pirmoje pusėje* / *Darbai ir dienos* 2003 nr. 36; **H. R. Jauss** *Literatūros istorija kaip literatūros mokslo provokacija* / *Literatūros istorija ir jos kūrėjai* Vilnius 2004; **A. Jurgutienė** *Hermeneutinis istorizmas*: *Psichologinis, fenomenologinis, naratologinis* / *Literatūros istorija ir jos kūrėjai* Vilnius 2004; **J. Girdzijauskas** *Lietuvių literatūros vagoje* Vilnius 2006.

LITERATŪROS TEORIJA

Pirmieji originalūs lit-ros teorijos veikalai pasirodė lot. k. baroko epochoje (M. K. Sarbievijaus *Apie tobuląją poeziją* / *De perfecta poesi* 1617–30 ir kt.). Išleista nemažai retorikos veikalų (Ž. Liauksmino *Oratorinė praktika ir retorikos meno taisyklės* / *Praxis oratoria sive praecepta artis rhetoricae* 1648, K. Kojalavičiaus-Vijūko *Retorikos pagrindai* / *Institutiones rhetoricae* 2 t. 1654–59), parašyta įv. tekstams filol. komentarų. 17–18 a. vad. poezijos meno knygose lenkų k. buvo pristatoma normatyvinė klasicistinė kūrybos samprata, grožinė lit-ra vertinta naudos ir malonumo kriterijais. Pirmieji svarstymai apie pasaulietinę liet. poeziją pateikti K. G. Milkaus poetikoje (*Trumpas lietuvių poezijos vadovas* / *Kurze Anleitung zur littauischen Poesie*, išsp. *Lietuvių kalbos gramatikoje* / *Anfangsgründe einer littauischen Sprachlehre* 1800), M. L. G. Rėzos dainų rinkinio *Dainos, Oder littauische Volkslieder* (1825) pabaigos straipsnyje apie liet. liaudies dainų tyrinėjimą. M. L. G. Rėza, remdamasis J. G. Herderiu, iškėlė liaudies dainų estetinę vertę, pabrėžė jų lyr. prigimtį ir vad. moralinį skaistumą. Biblijos vertimų komentarai ir dėl jų

kilusi polemika – svarbus egzegetinės kritikos palikimas (J. Bretkūnas, M. Daukša, J. J. Quandtas, P. Ruigys, A. F. Šimelpenigis, S. M. Slavočinskis, J. A. Giedraitis, M. Valančius, vėliau – J. Skvireckas, Č. Kavaliauskas, A. Rubšys ir kt.). 19 a. pr. VU profesoriai (G. E. Groddeckas, L. Borowskis) tebedėstė normatyvinę klasikinės kūrybos pavyzdžiais paremtą poetiką. VU jaunieji romantikai su lyderiu A. Mickevičiumi klasicistinei poetikai priešino romantizmo estetines idėjas. Dėl RI įvesto spaudos draudimo estetinės minties raida stokojo visuomeninės raiškos, buvo praktikuojama eklektinė Šviečiamojo amžiaus, klasicizmo ir romantizmo forma. 19 a. pab. nac. pasipriešinimo spaudoje kilo romantinės (G. Sauerweinas, S. Dagilis) ir pozityvistinės (J. Šliūpas, P. Višinskis, V. Kudirka) lit-ros sampratos atstovų polemika. Ji paskatino V. Kudirką parašyti teorinį traktatą *Tiesos eilėms rašyti* (išsp. žrn. *Varpas* 1898), kuriame aptartos pagrindinės eilėdaros sistemos, paaiškinta *licentia poetica*. Lit-ros teorijos straipsnių padaugėjo panaikinus liet. spaudos draudimą (1904). J. A. Herbačiausko knygoje *Erškėčių vainikas* (1908) ir S. Kymantaitės-Čiurlionienės kn. *Lietuvoje* (1910) reikštos liet. lit-ros ir kultūros modernizavimo pastangos, svarstytas nac. kultūros savitumo klausimas. A. Jakštas (Dambrauskas) knygoje *Meno kūrybos problemos* (1931) dėstė racionaliosios kūrybos nuostatas. VDU Teol.-filos. f-to dėstytojai daugiau reikšmės teikė neokat. krypties estetikos ir kult. filosofijos studijoms. S. Šalkauskis išleido veikalus *Kultūros filosofijos metmenys* (1926), *Grožis filosofijos šviesoje* (1928) ir kt., kuriais pradėjo kultūros meno filosofijos raidą Lietuvoje. S. Šalkauskio tradiciją tęsė A. Maceina (*Kultūros filosofijos įvadas* 1936, *Prometėjizmo problema* 1938), J. Girnius. Kultūros filosofijos studijoms įtakos turėjo vok. hermeneutika ir fenomenologija, meno ir istorijos filosofija, romantinė kūryba. Ji buvo sutelkta į žmogaus, kaip svarbiausio kultūros veikėjo, apmąstymus. Kūryba hermeneutiškai traktuota kaip subjekto ir objekto sąveika, apimanti išgyvenimo, išraiškos ir supratimo procesus. Kultūros filosofijoje buvo kuriama tautinės dvasios ir kūrybos tobulėjimo vizija, ieškota, kaip pasipriešinti Vakarų kultūros krizei, iškeltos Rytų ir Vakarų kultūros integracijos idėjos, puoselėtas modernaus tautinio ir kat. meno idealas. Kūrybos psichologinę (vad. dvasinę) traktuotę ir tyrimus keitė fenomenologinė stilistinė formalioji samprata. J. Lindė-Dobilas savo straipsniuose propagavo W. Dilthey, B. Croce's, H. A. Taine'o estetines idėjas. Liet. kalba parašytų pirmųjų lit-ros teorijos veikalų paskirtis buvo edukacinė: išleisti vadovėliai – K. Bizausko *Literatūros teorija* (1922, 1923 Tilžėje), M. Gustaičio *Stilistika*: *Vadovėlis literatūros teorijai* (1923 [2]1927), S. Čėšūno *Poezijos ir prozos teorija* (1925), V. Dubo *Literatūros įvadas* (1927 [3]1931). VDU išleista J. Brazaičio (Ambrazevičiaus) *Literatūros teorija* (1930 [4]1948 Scheinfelde).

Ž. Liauksmino kn. *Oratorinė praktika ir retorikos meno taisyklės* (1682, išl. Frankfurte prie Maino)

SSRS okupuotoje Lietuvoje buvo plėtojama marksistinė lit-ros teorija, lit-ra aiškinta kaip ideologinė klasių kovos priemonė, labiausiai vertinta jos visuomeninė auklėjamoji f-ja (*Socialistinis realizmas ir šiuolaikiniai meniniai ieškojimai* 1981, *Lietuvių literatūra šiuolaikinėmis socializmo sąlygomis* 1986, K. Ambraso *Literatūra – gyvenimo atspindys* 1960 [2]1963, J. Bielinio *Žmogaus koncepcijos bruožai dabartinėje lietuvių literatūroje* 1969, B. Pranskaus *Proletarinė lietuvių literatūra* 1964, S. Renčio *Ištikimybė žmogui* 1979, J. Stepšio *Poezijos socialumas* 1986).

8–9 d-metyje išleista keletas akademinėms studijoms skirtų lit-ros teorijos veikalų: V. Zaborskaitės *Literatūros mokslo įvadas*, Liet. lit-ros ir kalbos i-to mokslininkų parašyta *Literatūros teorijos apybraiža* (abu 1982). V. Zaborskaitė parengė antologiją *Poetika ir literatūros estetika* (2 t. 1978–89), V. Daujotytė parašė kn. *Lyrikos teorijos pradmenys* (1984). Lit-ros mokslui turėjo įtakos išleista V. Sezemano *Estetika* (1970). Daugiausia parašyta darbų, skirtų lit-ros rūšių ir žanrų problemoms: V. Areškos *Lietuvių tarybinė lyrika* (1983), P. Bražėno *Romano šiokiadieniai ir šventės* (1983), A. Bučio *Romanas ir dabartis* (1973 [2]1977), *Literatūros savimonė* (1985), V. Daujotytės *Lietuvių filosofinė lyrika* (1977), J. Girdzijausko *Lietuvių eilėdara* (1967), A. Kalėdos *Komizmas lietuvių tarybi-*

nėje prozoje (1984), A. Krasnovo *Vidinio monologo proza* (1983), V. Kubiliaus *Žanrų kaita ir sintezė* (1986), J. Lankučio *Lietuvių dramaturgijos raida* (1974 ²1979), *Lietuvių egzodo dramaturgija, 1940–1990* (1995), K. Nastopkos *Lietuvių eilėraščio poetika*: *XX amžius* (1985), R. Pakalniškio *Lietuvių poema*: *Pagrindinės žanrinės formos* (1981, papild. 1990), A. Zalatoriaus *Lietuvių apsakymo raida ir poetika* (1971), *XX amžiaus lietuvių novelė* (1980), A. Žalio *Lietuvių literatūrinė baladė* (1988), J. Žėkaitės *Lietuvių romanas*: *Žanro raida iki 1940 m.* (1970), S. Žuko *Tautosaka dabartinėje lietuvių poezijoje* (1983). Šio l-pio parašytiems teoriniams darbams įtakos turėjo iš dalies toleruotas vok. ir pranc. egzistencializmas (M. Heideggeris, J.-P. Sartre'as), vok. imanentinė m-la (E. Steigeris, W. Kayseris), Tartu struktūralizmo m-la (J. Lotmanas), M. Bachtino veikalai, lenkų literatūrologai (R. W. Ingardenas), t.p. sov. rusų kritika.

20 a. 2 pusėje išeivijos lit-ros teorijos srityje daugiausia dirbo A. J. Greimas, V. Kavolis, R. Šilbajoris. A. J. Greimas Paryžiuje inicijavo semiotikos m-lą ir parašė fundamentalius šios krypties veikalus *Struktūrinė semantika* (*Sémantique structurale* 1966, liet. 2005), *Apie prasmę* (*Du sens* 2 kn. 1970–83), *Pasijų semiotika* (*Sémiotigue des passions*, su J. Fontanille'iu, 1991). V. Kavolis išleido sociologijos, kult. istorijos, lit-ros studijų (*Nužemintųjų generacija*: *Egzilio pasaulėjautos eskizai* 1968, *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje* 1992). R. Šilbajoris struktūralistiniu metodu aptarė T. Venclovos poeziją ir A. J. Greimo semiotinės analizės metodą. B. Ciplijauskaitė perskaitė pirmą feministinį pranešimą *Istorinis romanas iš moters perspektyvos*, J. Kaupas savo straipsniuose taikė S. Freudo ir C. G. Jungo koncepcijas.

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo didžiausias dėmesys skirtas tyrimų ir kritikos metodologiniam atnaujinimui, 20 a. lit-ros teorijos ir kritikos metodai tapo universitetinėmis disciplinomis. Verčiamos ir leidžiamos Vakarų teoretikų knygos (R. Barthes'o *Teksto malonumas* 1991, vert. G. Baužytė-Čepinskienė; D. Maingueneau *Literatūros kūrinio kontekstas*: *Sakymas, rašytojas, visuomenė*, vert. J. Skersytė; D. Bergezo ir kt. *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, abi 1998; H.-G. Gadamerio *Istorija. Menas. Kalba* 1999, vert. A. Sverdiolas; J. Kristevos *Maišto prasmė ir beprasmybė*: *Psichoanalizės galios ir ribos* 2003, vert. G. Baužytė-Čepinskienė; G. Dessons'o *Poetikos įvadas*: *Literatūros teorijų apžvalga* 2005, J. Derrida *Apie Gramatologiją* 2006, vertė N. Keršytė). Svarbios filosofų literatūrinės kūrybos refleksijos (J. Baranovos, T. Sodeikos, A. Sverdiolo, A. Šliogerio). Išpopuliarėjo feministiniai (S. Daugirdaitės *Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai*: *Moteriškumo reprezentacija naujausioje lietuvių moterų prozoje* 2000, V. Daujotytės *Parašyta moterų* 2001, A. M. Pavilionienės *Lyčių drama* 1998, R. Pociūtės *Modernizmas lietaus šaly* 2006), semiotiniai (L. Mačianskaitės *Antano Škėmos „Balta drobulė"*: *Pasaulis ir diskursas* 1998, K. Nastopkos *Reikšmių poetika*: *Semiotikos bandymai* 2002, D. Vaitiekūno *Pasakojimas Broniaus Radzevičiaus „Priešaušrio vieškeliuose"* 2004, S. Žuko *Vaižganto „Dėdžių ir dėdienių" kulminacija*: *Semiotinė analizė* 1999), fenomenologiniai (V. Daujotytės *Literatūros filosofija* 2001, *Literatūros fenomenologija* 2003), filosofiniai (J. Baranovos *Filosofija ir literatūra* 2006, T. Sodeikos straipsniai), intertekstiniai ir komparatyvistiniai (G. Bernotienės *Menų sąveikos ieškojimai*: *Judita Vaičiūnaitė ir Leonardas Gutauskas* 2005, R. Brūzgienės *Literatūra ir muzika*: *Paralelės ir analogai* 2004, N. Kašelionienės *Komparatyvistikos pagrindai* 2006, I. Melnikovos *Intertekstualumas*: *Teorija ir praktika* 2003), postkolonijiniai (D. Lapkaus *Poteksčių ribos*: *Uždraustos tapatybės devintojo dešimtmečio lietuvių prozoje* 2003, P. Subačiaus *Lietuvių tapatybės kalvė* 1999), sociologiniai (L. Jakonytės *Rašytojo socialumas* 2005, M. Šidlausko *Orfėjas mokėjo lietuviškai* 2006), postmodernistiniai ir dekonstrukciniai (E. Ališankos *Dioniso sugrįžimas*: *Chtoniškumas, postmodernizmas, tyla* 2001, A. Jurgutienės *Dekonstrukcija* 2003, V. Rubavičiaus *Postmo-*

Literatūros teorijos veikalai, išleisti po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo

dernusis diskursas: *Filosofinė hermeneutika, dekonstrukcija, menas* 2003, A. Tereškino *Kūno žymės*: *Seksualumas, identitetas, erdvė Lietuvos kultūroje* 2001, A. Žukauskaitės *Anapus signifikanto principo*: *Dekonstrukcija, psichoanalizė, ideologijos kritika* 2001). Autorių kolektyvo parašytas vadovėlis u-tams *XX amžiaus literatūros teorijos* (2006, sud. A. Jurgutienė).

Tęsiami lit-ros rūšims ir žanrams skirti tyrimai: A. Kalėdos *Romano struktūros matmenys*: *Literatūrinės komunikacijos lygmuo* (1996), D. Satkauskytės *Lietuvių poezijos kalbinė savimonė*: *Raidos tendencijos* (1996), J. Sprindytės *Lietuvių apysaka* (1996), P. Subačiaus *Tekstologija*: *Teorijos ir praktikos gairės* (2001), S. Valento *Lingvistinis pasaulis poezijoje* (1997), *Mė(lynojo)nulio lingvistika Vlado Braziūno ir Sigito Gedos poezijoje* (2007). Pav.

L: *Literatūros teorijos apybraiža* Vilnius 1982; **V. Zaborskaitė** *Literatūros mokslo įvadas* Vilnius 1982; **T. Eagleton** *Įvadas į literatūros teoriją* Vilnius 2000; *XX amžiaus literatūros teorijos* Vilnius 2006.

LITERATŪROS KRITIKA

Lit-ros kritikos pradmenys – filologiniai tekstų komentarai ne liet. kalba rašytų knygų pratarmėse ir jų prieduose kartu su kitais teologiniais, lingvistiniais, folkloristiniais, bibliografiniais svarstymais (D. Kleino, M. Merlino, P. Ruigio ir kt.). Apie lit-ros kritiką plačiausiai pirmą kartą rašė S. Vaišnoras kn. *Žemčiūga teologiška* (1600) prakalboje. Karaliaučiaus u-te pradėti Šventojo Rašto ir giesmių vertimai paskatino egzegetiką (J. Bretkūnas, M. Mažvydas, D. Kleinas, M. Merlinas, P. Ruigys). Istorinės reikšmės turi G. Ostermejerio ir K. G. Milkaus polemika apie giesmynų kalbą ir jos stiliaus redagavimą. K. G. Milkaus poetikoje (1800) išdėstytos ir pirmosios pastabos apie liet. poeziją (pateikta pavyzdžių iš K. Donelaičio poemos *Metai* ir I. Kanto prierašas, pabrėžiantis liet. k. senumą ir savitumą).

19 a. reikšminga buvo VU studento A. Mickevičiaus pradėta polemika su Varšuvos kritikais (rink. *Poezija* / *Poezje* t. 1 1822 išspausdintas str. *Apie romantinę poeziją*, 1829 leidime – str. *Apie Varšuvos kritikus ir recenzentus*; abu liet. lakba kn. *Adomas Mickevičius*: *Laiškai, esė, proza* 1998), pabrėžti klasicistinės ir romantinės lit-ros krypčių estetiniai skirtumai. Svarbesni M. L. G. Rėzos (apie K. Donelaičio *Metus*), S. Stanevičiaus, S. Daukanto, L. A. Jucevičiaus (apie A. Strazdą ir S. Valiūną) kritikos darbai. 19 a. pab. buvo pradėta leisti nelegali liet. spauda, išsiplėtė lit. kritikos veikla. Pasirodė G. Sauerweino, S. Dagilio, J. Mačio-Kėkšto, P. Višinskio V. Kudirkos kritikos straipsniai – juose polemizavo pozityvistinės ir romantinės kūrybos šalininkai. 20 a. pr. kritikoje buvo marksistinių (V. Kapsukas, J. Janonis), realistinių (J. Biliūnas, G. Petkevičaitė-Bitė), romantinių (M. Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana, J. Tumas-Vaižgantas, Vydūnas), modernistinių (J. A. Herbačiauskas, S. Kymantaitė-Čiurlionienė, B. Sruoga, K. Puida, V. Bičiūnas) tendencijų. 2–4 d-metyje susiklostė neoromantinė, tautiškumo ir humanizmo idealus puoselėjanti kritika, kurios atstovai diskutavo su didaktinės, normatyvinės kritikos šalininkais (V. Mykolaičio-Putino ir A. Jakšto polemika). V. Mykolaitis-Putinas iškėlė šūkį, kad menas yra universali žmogiškoji kūryba ir gynė jį nuo A. Jakšto (Dambrausko) racionalistinių aiškinimų. A. Maceina spaudoje dėstė prometėjinės kultūros koncepciją. Autoritetingu lit-ros ir dramos kritiku tapo B. Sruoga. Pagrindiniu kūrybos svarstymo objektu buvo tautos, grožio ir gėrio idealams įsipareigojusi menininko asmenybė. 4 d-metyje neoromantizmo šalininkai susilaukė kritikos iš avangardistinės ir marksistinės kult. spaudos (*Keturi vėjai*, *Trečias frontas*). Žurnale *Naujoji romuva* paskelbta straipsnių, kuriuose ieškota naujojo modernizmo formos, galinčios sutaikyti polemizuojančias puses, propaguota neok. ir modernistinio estetizmo sąsaja. Naujausios estetinės idėjos ir teor. nuostatos daugiausia atsispindėjo kultūrinėje periodinėje spaudoje – žurnaluose *Logos*, *Židinys*, *Vairas*, *Naujoji Romuva*, *Kultūra* ir kt. Avangardinės krypties kritikoje iškilo pirmosios formalistinės ir marksistinės idėjos. Dažn. kritikos formos – straipsnis, recenzija, kandi replika, impresinis vaizdelis, informacinė apžvalga. Tuo l-piu išleistos svarbesnės knygos: L. Giros *Kritikos raštai* (1928), A. Jakšto (Dambrausko) *Mūsų naujoji literatūra:*

1904–1923 (2 t. 1923–24), *Meno kūrybos problemos* (1931), K. Korsako *Straipsniai apie literatūrą* (1932), *Kritika* (1936), *Rašytojai ir knygos* (1940), V. Mykolaičio-Putino *Literatūros etiudai* (1937), J. Brazaičio (Ambrazevičiaus) *Lietuvių rašytojai* (1938). II pasaul. karo metais kritika buvo spausdinama žrn. *Kūryba*, *Varpai* (abu 1943–44), reikšmingos B. Krivicko (*Kančia ir džiaugsmas J. Aisčio-Aleksandriškio kūryboje*), M. Indriliūno (*V. Mykolaičio-Putino lyrikos kelias*) publikacijos.

Išeivijoje lit-ros kritika ir apžvalgos spausdintos laikr. *Draugas* kult. priede, *Tėviškės žiburiuose*, *Akiračiuose*, *Literatūros lankuose*, *Metmenyse*, *Aiduose*, *Tėvynės sarge* ir kt. period. spaudoje. Formavosi gausi poleminė kritika. J. Brazaičio-Ambrazevičiaus (*Raštai* 6 t. 1980–85), J. Griniaus (*Veidai ir problemos lietuvių literatūroje* 2 d. 1973, 1977), A. Vaičiulaičio (*Knygos ir žmonės* 1992), J. Aisčio (*Milfordo gatvės elegijos* 1968) kritikoje lit-ra traktuota kaip kovojančios tautos balsas. *Literatūros lankų* žurnale lit-ros kritikos estetinio vertinimo tikslus ir egzistencines idėjas daugiausia skelbė H. Nagys, K. Bradūnas, A. Nyka-Niliūnas, A. Maceina. Jaunieji rašytojai save pristatė antologijoje *Žemė* (1951), jie griežčiau atsiribojo nuo vyresnės kartos, kuriai svarbiausia buvo patriotizmo tema. *Literatūros lankų* rašytojai kritikai siekė kūrybą priartinti prie Vakarų konteksto, laikytis estetinio vertinimo kriterijų. Žrn. *Metmenys* (R. Šilbajoris, V. Kavolis, Ž. Bilaišytė, V. Kelertienė) akad. analitinė kritika, nors buvo paveikta naujosios kritikos, formalizmo, struktūralizmo, feminizmo, postkolonijinių teorijų ir metodų, laikėsi nuosaikesnės kultūrinės istorinės, psichologinės ir estetinės tyrimų krypties. Aktyvūs kritikai – A. T. Antanaitis, K. Keblys, A. Landsbergis, A. Staknienė, V. Skrupskelytė, A. Vaičiulaitis, B. Vaškelis. Išleisti kritikos straipsnių rinkiniai: B. Ciplijauskaitės *Literatūros eskizai* (1995), I. Gražytės-Maziliauskienės *Idėjų inventorius* (2005), A. J. Greimo *Iš arti ir iš toli* (1991), V. A. Jonyno *Rinktiniai raštai* (2007), V. Kelertienės *Kita vertus* (2006), A. Nykos-Niliūno *Temos ir variacijos*: *Literatūra, kritika, polemika* (1996), B. Railos *Tave mylėti tegalima iš tolo*: *Radijo prakalbos į Lietuvą, 1983–1985* (1986), *Rašalo ašaros* (1996), R. Šilbajorio *Žodžiai ir prasmė*: *Literatūra šiandien Lietuvoje* (1982), *Netekties ženklai*: *Lietuvių literatūra namuose ir svetur* (1992), *Poezijos skaitymai* (2004), T. Venclovos *Tekstai apie tekstus* (1985), *Vilties formos* (1991). V. Kulbokas išleido apžvalginę išeivių kritikos studiją *Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje* (2 t. 1982, 1987).

Literatūrologijos veikalai (20 a. 9 d-metis–21 a. pr.)

SSRS okupacijos metais lit-ros kritiką Lietuvoje smarkiai veikė kom. ideologija, paversdama ją kom. partijos politikos vykdytoja ir soc. realizmo įtvirtintoja (G. Zimanas, K. Preikšas). K. Korsakas išleido kn. *Literatūra ir kritika* (1949), kuri buvo sukritikuota už vad. buržuazinę kritiką. A. Sprindis išleido kn. *Lietuvių literatūrinė kritika 1861–1905* (1957). Lietuvių kalbos ir lit-ros i-tas parengė kritikos antologiją *Lietuvių literatūros kritika* (2 t. 1971–72). Kom. režimui švelnėjant lit-ros kritika atsigavo, ideologiniam lit-ros nuvertinimui priešpriešindama jos estetinius ir formaliuosius aspektus, humanistines vertybes (V. Daujotytės *Lyrikos būtis* 1987, I. Kostkevičiūtės *Literatūros dienovidžiai* 1964, V. Kubiliaus *Naujų kelių ieškant* 1964, A. M. Sluckaitės-Jurašienės *Kritikos štrichai* 1963, J. Sprindytės *Kritikos akvarelės* 1980, V. Sventicko *Eilėraščio keliais* 1978). Kritikos str. rinkinius išleido rašytojai A. Baltakis (*Poetų cechas* 1975), S. Geda (*Ežys ir Grigo ratai* 1989), M. Martinaitis (*Poezija ir žodis* 1977). Neoficialiai kritikoje įsitvirtino ideologinės, artimos soc. realizmo doktrinai (K. Ambrasas, V. Areška, A. Bučys, P. Braženas, J. Bielinis, J. Stepšys), ir vadinamosios estetizuojančios, arba formaliosios (K. Nastopka, T. Venclova), priešprieša. Gausiausia buvo vadinama kompromisinė kritika, kūrybą vertinusi pagal estetinius, aktualius tautinius ir etinius kriterijus (V. Daujotytė, V. Daunys, V. Kubilius, A. Samulionis, V. Zaborskaitė, A. Zalatorius).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę imta labiau domėtis Vakarų kritikos teorijomis. Perleisti ir naujai sudaromi išeivijos kritikų rinkiniai. Išleista naujų lit-ros kritikos veikalų ir straipsnių rinkinių: V. Daujotytės *Tekstas ir kūrinys* (1998 ²1999), *Esė apie poeziją ir esimą* (2001), J. Juškaičio *Lyra ant gluosnio* (1998), V. Kubiliaus *Problemos ir situacijos* (1990), V. Kukulo *Didžiadvasių žodžių eros pabaiga* (2004), V. Martinkaus *Literatūra ir paraliteratūra* (2003), K. Nastopkos *Išsprūstanti prasmė* (1991), A. Peluritytės-Tikuišienės *Senieji mitai, naujieji pasakojimai* (2006), R. Skeivio *Kodėl neklausi* (2007), J. Sprindytės *Prozos būsenos 1988–2005* (2006), A. Tereškino *Intymios erdvės, vieši gyvenimai: Kūnas, viešuma, fantazija šiuolaikinėje Lietuvoje* (2002), *Esė apie skirtingus kūnus: Kultūra, lytis, seksualumas* (2007), V. Sventicko *Keturi portretai* (1991). Kritikoje pradėtos drąsiau taikyti metodinės naujovės, žrn. *Metai* rengiamos diskusijos įv. lit-ros klausimais. Savaitraštyje *Šiaurės Atėnai* skelbiama anoniminė kritika, nukreipta prieš akademinės kritikos standartus (išl. str. rink. *Rašytojų kūjis* 2007). Postsovietinė kritika susidūrė su masinės kultūros komercinimo problema. Šalia elitinės akademinės kritikos atsirado reklaminės užsakomosios ir šviečiamųjų informacinių tikslų turinčios kritikos. Pav.

L: *Šiuolaikinės kritikos problemos* Vilnius 1975; **V. Kulbokas** *Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje* 2 t. Roma–Čikaga 1982–87; *Egzodo literatūros atšvaitai: Išeivių literatūros kritika 1946–1987* Vilnius 1989; **E. Baliutytė** *Laiko įkaitė ir partnerė: Lietuvių literatūros kritika 1945–2000* Vilnius 2002; **V. Daujotytė** *Lietuvių literatūros kritika* 2007.

Aušra Jurgutienė

ISTORIJA

LIETUVOS ISTORIJA

Lietuvoje labiausiai plėtojama Lietuvos istorija. Tiriami visi Lietuvos visuomenės raidos l-piai: priešistorė, viduriniai amžiai, naujieji laikai. Istorikai tiria Lietuvos visuomenės įv. sričių polit., social., kult., rel., tautinių bendrijų ir kt. raidą.

Lietuvos istorijos pradmenys siekia pasakojamąjį l-pį (14 a. pab.–16 a. 3 d-metis), kai Lietuvos metraščiuose ir kronikose buvo kaupiami ist. faktai ir bandoma atkurti LDK praeities įvykius. Pirmąją išsamią LDK istoriją parašė (lenkų k.) ir 1582 Karaliaučiuje išspausdino M. Strijkovskis. Remdamasis ja ir kitais šaltiniais, pirmąją Lietuvos istoriją lot. k. parašė A. Kojalavičius-Vijūkas (1650 ²1669). Tik 1741 Lietuvos istorija kaip disciplina įrašyta į Lietuvos jėzuitų prov-jos m-lų programas. P. Paprockis lenkų k. parašė pirmąjį Lietuvos ist. vadovėlį (1760 ⁴1775). 18 a. vid. pradėta skelbti Lietuvos istorijos šaltinius (M. Dogelis). 1783 VU įkurta Visuot. istorijos katedra (prof. T. Husaževskis). Iki uždarymo (1832) VU buvo ist. mokslo centras Lietuvoje, čia susikūrė Vilniaus istorikų m-la. J. Lelewelis (VU dėstė 1815–18 ir 1822–24) pirmasis į dėstomą visuot. istorijos kursą įtraukė ir Lietuvos vid. amžių istorijos svarb. faktus, o jo *Istorika* (1815) skelbė naują istorijos sampratą. Lietuvos (kartu ir Lenkijos) istorijos kursą VU pirmasis 1820 ėmė skaityti I. Onacevičius. Teisininkas ir ist. J. Jaroszewiczius buvo vienas pirmųjų Lietuvos kult. istorijos tyrinėtojų, I. Danilavičius kruopščiai išstudijavo Lietuvos ist. šaltinius ir juos publikavo. Rusijos valdžiai uždarius VU, nuo 19 a. 4 d-mečio iki 20 a. 3 d-mečio istorijos mokslo centro Lietuvoje nebuvo, bet tuo metu parašyti svarbūs T. Narbuto, S. Daukanto, M. Valančiaus, J. Basanavičiaus, A. Aleknos Lietuvos istorijos veikalai. LDK ist. šaltinių paskelbė Vilniaus archeografijos komisija (1864–1914). 20 a. pr. tyrinėtojai telkėsi Lietuvių mokslo draugijoje (1907–40), kuri leido tęstinį moksl. leidinį *Lietuvių tauta* (5 kn. 1907–36).

LR l-piu (1918–40) prasidėjo profesionalios Lietuvos istorijos etapas. 1922–41 centras buvo VDU. Istorikus rengė Hum. m. f-to istorijos skyrius (veikė Lietuvos istorijos, Visuot. istorijos, Archeol. katedros) ir Teol.-filos. f-to filos. skyrius.

Prioritetinės buvo LDK polit. istorijos problemos: liet. kovos su Vokiečių ordinu, santykiai su Lenkija, d. kun-čių biografijos. Kai kurie istorikai tyrinėjo ir social. ek. santykius. Rašant 19 a. istoriją prioritetas teiktas tautinio atgimimo temai. Ėjo (su pertrau-

komis) tęstiniai leidiniai: *Praeitis* (3 t. 1930–92), *Senovė* (4 t. 1935–38), *Mūsų senovė* (3 t. 1921–22 ir 1937–40), *Lietuvos praeitis* (2 t. 1940–41). Istorikų straipsnių išspausdinta *Athenaeume 2* (9 t. 1930–38). Lietuvos istoriją plėtojo ir LKMA, Lituanistikos institutas, Lietuvos istorijos d-ja. Naujosios kartos liet. istorikai parašė kolektyvinę mokslinę *Lietuvos istoriją* (1936, red. A. Šapoka). 1938 Lietuvos istorikai pirmąkart dalyvavo VIII tarptautiniame istorikų kongrese Ciuriche.

Lietuvos istorijos mokslo natūralią plėtrą 1940 06 nutraukė SSRS okupacija. Per ją (1940–90) bandyta sukurti ir įtvirtinti vad. marksistinę lenininę liet. tautos istorijos koncepciją. Nesėkmingas siekis suderinti SSKP polit. ir ideol. tikslus ir moksl. objektyvumą atsispindi apibendrinamuosiuose Lietuvos ist. veikaluose, kurių periodizacijos pagrindas – social. ek. santykių raida. Ypač ideologizuota 19 a. 2 pusės–20 a. istorija, o 1940 SSRS įvykdyta Lietuvos okupacija ir liet. tautos pasipriešinimas sov. okup. režimui po II pasaul. karo falsifikuoti. Prioritetas teiktas SSRS okupacijos l-piui, LKP vaidmeniui sovietizuojant bei aneksuojant Lietuvą. Vis dėlto tiriant priešistorę, vid. amžius ir social. ek. santykių raidą apskritai pasiekta pažanga, marksistinė metodologija čia dažnai buvo tik moksl. tyrimo priedanga. Paskelbta nemaža ist. šaltinių kompleksų bei rinkinių. 9 d-mečio pab. bandyta įveikti sov. istoriografijos stereotipus bei modelį. Reikšmingą poveikį Lietuvos mokslui turėjo LR istorikų (Z. Ivinskio, A. Šapokos, V. Trumpos) kūrybinio palikimo publikavimas serijoje *Lietuvos istoriografija*.

1990 atkūrus Lietuvos nepriklausomybę prasidėjusi Lietuvos mokslo decentralizacija sudarė sąlygas kūrybinei konkurencijai ir laisvai mokslo plėtotei. Per pirmąjį d-metį daugiausia tirtos sov. okupacijos metais netoleruotos temos, siekta užpildyti vad. *baltas dėmes*. Lietuvos istorijos tyrimų centras – Lietuvos istorijos institutas. Tyrimus atlieka aukštųjų m-lų ist. katedros, VDU Išeivijos studijų centras, KU Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas (iki 2003 Vakarų Lietuvos ir Prūsijos istorijos tyrimo centras) Klaipėdoje, ŠU Šiaurės Lietuvos istorijos centras, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras Vilniuje. Tyrimuose dalyvauja Lietuvos muziejų (ypač LDM ir LNM) ir archyvų darbuotojai.

Lietuvos istorija dėstoma vid. ir aukštosiose m-lose. Kvalifikuoti istorikai (bakalaurai ir magistrai) rengiami VU ir VPU Istorijos f-tuose, VDU, KU ir ŠU Hum. m. f-te. Lietuvos studijų ir mokymo programų registre 2004 įregistruota 14 (su archeologija 16) ist. krypties aukštojo universitetinio mokslo studijų programų, kurių pagrindas – Lietuvos istorijos studijos.

Išleista apibendrinamųjų veikalų: *Lietuvos istorija* (1936 ^{2}1989), *Lietuvos TSR istorija* (4 t. 1957–75), Z. Ivinskio *Lietuvos istorija: iki Vytauto Didžiojo mirties* (1978 ^{2}1991), *Lietuvos TSR istorija* (1 t. 1985), M. Jučo, I. Lukšaitės, V. Merkio *Lietuvos istorija* (1988), Z. Kiaupos, J. Kiaupienės ir A. Kuncevičiaus *Lietuvos istorija iki 1795 metų* (1995 ^{2}1998), E. Aleksandravičiaus ir A. Kulakausko *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva* (1996), E. Gudavičiaus *Lietuvos istorija* (t. 1 1999), Z. Kiaupos *Lietuvos valstybės istorija* (2004), A. Bumblausko *Senosios Lietuvos istorija* (2005) ir kitų. Skelbiami Lietuvos istorijos šaltiniai.

Svarb. leidiniai: *Istorija* (nuo 1958), *Lietuvos istorijos metraštis* (nuo 1971), *Lituanistica* (nuo 1990), *Lietuvos istorijos studijos* (nuo 1992), *Acta historica Universitatis Klaipedensis* (nuo 1993), *Lithuanian Historical Studies* (nuo 1996), *Genocidas ir rezistencija* (nuo 1997), *Kauno istorijos metraštis* (nuo 1998). 1988 atkurta *Lietuvos istorijos draugija* nuo 1990 leidžia tęstinį leidinį *Mūsų praeitis*.

Irena Valikonytė

VISUOTINĖ ISTORIJA

Istorija kaip atskiras dalykas į VU mokymo programas buvo įtraukta 1741, bet dėstymo lygis iš pradžių buvo primityvus. Kursas pradedamas pasaulio sukūrimu bei tvanu ir dėstomas fragmentiškai, bet ir daugelyje V. Europos u-tų istorija buvo panašiai dėstoma; 18 a. u-tai dar nebuvo istorijos mokslo centrai. VU Visuot. istorijos katedra pradėjo veikti 1783, jos pirmasis ilgametis profesorius kunigas T. Hussarzewskis iki 1806 plačiai

dėstė senovės – siauriau vid. amžių ir naujųjų laikų iki 18 a. vidurio istoriją, bet neparašė mokslo veikalų ar vadovėlių. 1807–15 Visuot. istorijos katedra neveikė, paskaitos nebuvo skaitomos. 1815–18 katedrai vadovavo J. Lelewelis. Kitaip nei kiti 19 a. pradžios VU istorikai, J. Lelewelis nagrinėjo ir visuot. istorijos bei jos metodologijos problemas. Vilniaus l-piu jo žymiausi veikalai, išleisti lenkų kalba: *Senovės Indijos istorija* (*Dzieje starożytnej Indii* 1820) ir *Senovės istorija* (*Dzieje starożytne* 1818). Pastaroji buvo ne tik vadovėlis, bet ir konceptualus apžvalginis veikalas. Iki VU uždarymo (1831) katedroje dirbę profesoriai I. Onacevičius ir P. Kukolnikas visuot. istorijos problemų netyrinėjo, vadovėlių neparašė.

1919 atkurtame VU (S. Batoro u-te) veikė 3 visuot. istorijos katedros: Vid. amžių istorijos ir pagalbinių istorijos disciplinų, N. amžių istorijos, R. Europos istorijos. Dėstymas atitiko 20 a. Europos u-tų lygį, bet moksl. darbo kryptis buvo LDK istorija kaip sudėtinė Lenkijos istorijos dalis. Visuotinės istorijos tematika rašė F. Koneczny, bet jo garsieji istoriosofiniai veikalai buvo sukurti po 1929, kai dėl polit. motyvų Lenkijos valdžia jį atleido iš darbo.

1922 Kaune atidaryto Lietuvos u-to Hum. mokslų f-te veikė Visuot. istorijos katedra, Teologijos-filosofijos f-te – Visuot. istorijos ir istorijos filosofijos katedra. Lietuvos u-tas parengė produktyvių istorikų, bet jie kūrė nacionalinę Lietuvos istorijos istoriografiją kaip atsvarą lenkiškajai ir visuot. istorijos temomis praktiškai nerašė. Išsiskyrė tik vyresniosios kartos istorikų – egiptologės M. Rudzinskaitės-Arcimavičienės apie senovės Egiptą (lot. vadovėlis *Senovės Rytų istorija d. 1 Aigiptas* 1936) ir L. Karsavino *Europos kultūros istorija* (5 t. 1931–37) – veikalai. Lietuvos u-to auklėtinis J. Jakštas apgynė daktaro disertaciją apie Vakarų krikščionių požiūrį į Romos imperiją iki 5 a. (1938), kuri buvo išspausdinta tęst. leidinyje *Senovė* (3 t. 1938). B. Dundulis Paryžiuje apgynė disertaciją ir 1940 išleido kn. *Napoleonas ir Lietuva 1812* (*Napoléon et la Lituanie en 1812*), kuri buvo svarbus indėlis į napoleonistiką. Vokietijos okupacijos metais (1944) A. Kimša apgynė daktaro disertaciją, skirtą Popiežiaus valstybės įkūrimo problemai. Išeivijoje po II pasaul. karo iš istorikų, nagrinėjusių ne išimtinai Lietuvos istorijos problematiką, paminėtini K. Čeginskas, P. Rabikauskas (lot. paleografijos bei popiežių diplomatikos žinovas, 1955–94 dėstęs Popiežiškajame Grigaliaus u-te Romoje) ir V. Trumpa su monografija *Napoleonas–Baltija–Amerika* (1973). Sov. metais veikė VU ir VPI Visuot. istorijos katedros, šių aukštųjų m-lų ist. f-tuose buvo dėstomi platūs, nors ir ideologizuoti senovės, vid. amžių, naujųjų amžių, naujausiųjų laikų, Azijos ir Afrikos šalių istorijos kursai, studentai galėjo naudotis iš rusų k. verstais akad. vadovėliais. Visuot. istorijos tematika originalių veikalų nebuvo parašyta, tik apgintos dvi disertacijos – A. Vaitkūno, skirta 19 a. pab.–20 a. pr. agrar. klausimui Anglijoje (1962), ir A. Kasperavičiaus apie 20 a. 3 d-mečio Prancūzijos vidaus politiką (1983).

1990 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę iš esmės pasikeitė mokymo proceso struktūra (VU Ist. f-to katedrose Visuot. ir Lietuvos istorija dėstoma integruotai). Išsiplėtė visuot. istorijos dėstymo turinys, atsirado daug daugiau galimybių susipažinti su Vakarų šalių mokslo laimėjimais, bet tiek aukštųjų m-lų, tiek Lietuvos ist. i-to mokslininkai įvairiapusiškai nagrinėja tik Lietuvos istoriją, t.p. santykius su gretimomis tautomis ir valstybėmis. Labiau su bendraeuropine tematika susijusi N. Šepečio disertacijos pagrindu išleista kn. *Molotovo–Ribbentropo paktas ir Lietuva* (2006). E. Gudavičius monografijose ir moksl. straipsniuose, nagrinėdamas pirmiausia LDK istoriją, suformulavo idėjų bei įžvalgų apie ikifeodalinę Europos visuomenę ir feodalizmo genezę, alodo problemą, plėtojo dviejų istorinių civilizacijos modelių traktuotę. Jis VU Istorijos f-te skaito visuot. istorijai skirtinus *Civilizacijos pagrindų* ir *Europos civilizacijos įvado* kursus. VDU 1998–2007 civilizacijų istorijos ir Rytų šalių istorijos kursus dėstė bei vadovavo Azijos studijų i-tui orientalistas A. Prazauskas. Nuo 1967 jis dirbo SSRS MA (dab. Rusijos MA) Rytų šalių studijų i-te, kur apgynė dr. (mokslų kandidato) disertaciją apie Indijos ir Nepalo santykius naujausiais laikais (1970), habil. dr. disertaciją, skirtą naujųjų bei naujausių laikų Indijos etnopolitiniams procesams.

Vietoj sov. l-piu vid. m-lose naudotų iš rusų k. verstų vadovėlių leidžiami originalūs integruoti istorijos vadovėliai. Juose visuot. istorijos temas pateikia E. Bakonis, R. Jokimaitis, A. Kasperavičius, E. Manelis, B. Šetkus ir kiti istorikai. Klaipėdos u-te tyrinėjami ir kai kurie bendresni Rytpūsių istorijos klausimai, pvz., 19 amžiaus kultūriniai procesai. *Algis Kasperavičius*

ARCHEOLOGIJA

Lietuvos archeologija tiria l-pį nuo 10 t-mečio pr. Kr. iki 15–17 amžiaus. 16 a. pradėta rinkti archeol. radinius, nuo 19 a. pr. archeol. paminklus (daugiausia laidojimo vietas) pradėta kasinėti (D. Poška, L. A. Jucevičius, A. H. Kirkoras, V. Sirokomlė, A. Plateris ir kt.). E. Tiškevičiaus iniciatyva 1855 įsteigta Vilniaus laikinoji archeol. k-ja ir Vilniaus senienų muziejus sukaupė dalį privačių archeol. kolekcijų. 19 a. 2 pusėje–20 a. pr. Rusijos imperatoriškosios archeol. k-jos (1859–1919) ir Maskvos archeol. d-jos (1864–1922) remiami (ir savo lėšomis) archeol. paminklus kasinėjo I. Abramovas, J. Basanavičius, T. Daugirdas, C. Grewingkas, V. Kaširskis, L. Krzywickis, V. Nagevičius, F. Pokrovskis, V. Šukevičius, E. Volteris, J. Žiogas. 19 a. vid. buvo pradėti tyrinėti LDK paminklai (vid. amžių archeologija); 1854 E. Tiškevičius tyrė Trakų p-lio pilies kalną, domėjosi Biržų pilies bei miesto raida. 1893 Vilniuje ir 1896 Rygoje įvyko Rusijos archeologų suvažiavimai. Suvažiavimų darbuose paskelbta straipsnių apie Lietuvos pilkapynus, F. Pokrovskis paskelbė Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernijų archeol. žemėlapius. Vok. archeologai A. Bezzenbergeris, E. Frölichas, A. Götze, O. Tischleris, padedami V. Gaigalaičio, H. Scheu (Šojaus), nuo 1886 kasinėjo Klaipėdos kr. kapinynus, Kuršių nerijos neolito g-tes. 1908 E. Hollackas išleido R. Prūsijos archeol. žemėlapį su Klaipėdos kr. paminklais. Iki I pasaul. karo Lietuvos archeol. paminklų tyrimų duomenys buvo skelbiami rusų, lenkų ir vok. kalbomis. 1923 rusų archeol. A. Spicynas parašė pirmąją Lietuvos archeol. apžvalgą *Lietuvos Senienos* (*Tauta ir Žodis* kn. 3 1925). P. Tarasenka paskelbė *Lietuvos archeologijos medžiagą* (1928) su Lietuvos archeol. žemėlapiu.

Lietuvos vyr-bė 1919 08 18 įsteigė Valstybės archeol. k-ją (veikė su pertraukomis iki 1934), bet ji veiklos neišplėtojo. Paminklus ir toliau ardė smalsuoliai, senienų mėgėjai, ūkininkai, statybininkai. Iki 1934 kasinėjimai buvo pavieniai, vyko daugiausia priv. iniciatyva; didesni – Pryšmančių kapinyno (1921), Įpilties (1933–34, abu tyrė V. Nagevičius) ir Velikuškių piliakalnių (1933, tyrė P. Tarasenka) bei Apuolės piliakalnio ir kapinyno (1928–32, tyrė E. Volteris, B. Nermanas, F. Balodis, V. Ģinteras ir V. Nagevičius). Šiek tiek plačiau tyrinėta Kauno pilis (1930, E. Volteris). Lenkijos okupuotame Vilniaus kr. 1925, 1933–39 tirta keletas pilkapynų, Vilniaus Aukštutinė pilis ir Kalnų parko teritorija (H. ir V. Hołubowicziai) bei Bekešo kalnas, Trakų salos pilis.

Archeol. darbai suintensyvėjo J. Puzinui 1935 VDU pradėjus skaityti Lietuvos archeol. paskaitas, nuo 1936 u-te ruošti archeologus. Vytauto Didžiojo kult. muziejuje įkurtas Priešistorės skyrius (ekspozicija atidaryta 1938), imta sistemingiau tirti kapinynus. 1938 išleista J. Puzino Lietuvos archeol. paminklų apžvalga *Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys*. Per II pasaul. karą nukentėjo daug archeol. paminklų, daugelio muziejų rinkiniai. 1944 iš Lietuvos pasitraukė archeologai J. Puzinas, M. B. Gimbutienė.

1947 VU (P. Kulikausko ir R. Kulikauskienės iniciatyva) vėl imta rengti archeologus, 1948 žvalgyti bei kasinėti archeol. paminklus. 1952 Lietuvos ist. i-te įkurtas Archeologijos-etnografijos sektorius (nuo 1962 – Archeologijos sk.). 6 d-metyje plėtojosi miestų pilių archeol. tyrimai (1955–61 ir 1964 tyrinėta Vilniaus Žemutinės pilies teritorija, Trakų pilys; vadovas A. Tautavičius). Pradėta archeol. tyrimų duomenis tipologizuoti ir vertinti (*Lietuvos pilys* 1971); organizuojama vid. amžių paminklų apsauga – įv. darbų vietose atliekami archeol. tyrimai. Nuo 6 d-mečio pab. ypač išaugo laidojimo paminklų archeol. tyrinėjimai: gausiai kasinėti kapinynai (vien 14–17 a. ~200). Daugiausia duomenų gauta iš senkapių – Ažugirių kapinyno, Jakštaičių-Meškių kapinyno, Narkūnų (netoli Utenos), Obelių, Rumšiškių ir kt. Tyrinėti Nemenčinės, Narkūnų, Maišiagalos, Pu-

nios, Aukštadvario, Imbarės (į p. nuo Salantų) ir kt. piliakalniai. Pastaraisiais d-mečiais tiriama Senųjų Trakų ir Dubingių piliavietės (vadovas A. Kuncevičius), Kernavės piliakalnių kompleksas (vadovas A. Luchtanas) bei Trakų, Kėdainių, Biržų, Klaipėdos ir kt. senamiesčiai, nuo 1987 Vilniuje, Žemutinės pilies teritorijoje, atliekami kompleksiniai tyrimai, kuriuose, be archeologų, dalyvauja archit-ros istorikai, istorikai ir kt. specialistai. Šie tyrimai pateikia medžiagos apie pilių ir prie jų besikuriančių g-čių tarpusavio poveikį, miestų formavimosi pradžią. Tiriamos apeigų kulto vietos ir bažnyčios. Imta tirti netradicinius paminklus, pvz., kasinėta (vadovė I. Ivaškevičiūtė) 1944–47 sov. aukų kapavietė Tuskulėnų parke (Vilnius). Žvalgomos malūnų ir manufaktūrų vietos.

Archeol. tyrimų centrai: Lietuvos ist. i-tas, 1991 Vilniuje įkurtas Lietuvos pilių tyrimų skyrius (nuo 1993 Pilių tyrimų centras *Lietuvos pilys*), VU Archeologijos (įk. 1940), VPU Baltų proistorės (1991) katedros, KU Baltijos regiono ist. ir archeol. i-tas (2003) ir Kultūros paveldo centras (1991). Archeol. paminklus t.p. tiria Kauno paminklų restauravimo projektavimo i-to, Archeologijos projektų centro *ANTIQUA*, viešosios įstaigos *Kultūros paveldo išsaugojimo pajėgos* archeologai. Jie sistemingai žvalgo ir registruoja archeol. paminklus, nustato jų teritoriją ir kasinėja. Šį darbą atlieka ir dalis Lietuvos muziejų: LNM (Vilnius), *Alkos* (Telšiai), *Aušros* (Šiauliai), VDKM (Kaunas) ir kt.; šiuose muziejuose bei M. Lietuvos istorijos muziejuje (Klaipėda) sukaupta ir daugiausia archeol. rinkinių. Nuo 1997 veikia Mokslinė archeologijos komisija.

Lietuvos archeologai nagrinėja teor. klausimus, tyrimų rezultatus skelbia moksl. period. spaudoje, apibendrinamojo pobūdžio darbuose, leidžia archeol. veikalus, dalyvauja Lietuvos ir tarptautinėse archeol. konf-jose (nuo 1932). Išleista Lietuvos archeol. apžvalga *Lietuvos archeologijos bruožai* (P. Kulikauskas ir kt., 1961), monografijų: R. Volkaitės-Kulikauskienės *Lietuviai 9–12 a.* (1970), R. Rimantienės *Akmens amžius Lietuvoje* (1984 ^{2}1996), M. Gimbutienės *Baltai priešistoriniais laikais* (1985), M. Michelberto *Senasis geležies amžius Lietuvoje* (1986), A. Girininko *Baltų kultūros ištakos* (1994), E. Grigalavičienės *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje* (1995), G. Zabiela *Lietuvos medinės pilys* 1995, A. Tautavičiaus *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje* (1996), A. Kuncevičius *Lietuvos viduramžių archeologija* 2005, *Lietuvos istorija* t. 1 *Akmens amžius ir ankstyvasis metalų laikotarpis* 2006, t. 2 *Geležies amžius* 2007. Lietuvos archeol. straipsnių ir studijų išspausdinta leidiniuose: *Lietuvos TSR MA darbai*, A serija (1954–90, nuo 1990 *Lituanistica*), *Istorija* (nuo 1958), *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje* (1970–74), *Lietuvos istorijos metraštis* (nuo 1971), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje* (nuo 1978), *Lietuvos archeologija* (nuo 1979), *Baltų archeologija* (nuo 1994), *Archaeologia Baltica* (nuo 1995), *Archaeologia Lituana* (nuo 1999), straipsnių – *Kultūros paminklų enciklopedijoje*: *Rytų Lietuva* (2 d. 1996–98). *Adolfas Tautavičius, Gintautas Zabiela*

KOMUNIKACIJOS IR INFORMACIJOS MOKSLAI

Komunikacijos ir informacijos mokslų ištakos yra 19 a. pr. VU dėstytojų ir bibliotekininkų A. W. Bohatkiewicziaus ir J. Lelewelio mokomieji ir moksliniai veikalai, vėliau – liet. žurnalistikos metodikos ir teorijos pradininkų J. Adomaičio-Šerno, A. Kaupo, V. Kudirkos ir kitų veikalai. Jie nagrinėjo senosios raštijos, knygų ir periodinės spaudos leidybos, spausdinimo, leidinių repertuaro, platinimo, prekybos, bibliotekininkystės ir bibliografijos problemas, susijusias su besiformuojančiais tyrimo objektais – komunikacijos ir informacijos reiškiniais (komunikacijos ir informacijos mokslų disciplinos nebuvo susiformavusios). 1918–40 imta tyrinėti bibliografiją, bibliotekininkystę ir knygotyrą (Vaclovas Biržiška, A. Ružancovas). Žurnalistikos mokslo ir metodikos tyrimus plėtojo J. Keliuotis, J. Šliūpas, J. Tumas-Vaižgantas ir kiti. Bandyta kurti mokslo centrus (pvz., 1924–44 prie VDU b-kos veikė Lietuvos bibliografijos i-tas). 1940 09 01 VU įkurtas pirmasis akademinis komunikacijos ir informacijos mokslų padalinys – Bibliologijos katedra (1941 12 01 perkelta į VDU, 1943 uždaryta).

SSRS okupavus Lietuvą labiau plėtoti knygotyros, skaitybos, bibliotekininkystės tyrimai. 1949 VU pradėtos žurnalistikos ir bibliotekininkystės studijos, įsikūrė šių mokslų katedros. 20 a. 8 d-mečio vid. pradėjo formuotis komunikacinis požiūris ir social. mokslų metodai, plėtotis informacijos sistemos, informatikos tyrimai. Mokslo tyrimus vykdė Lietuvos mokslinės techninės informacijos ir techninės ekonominės analizės i-tas (veikė 1957–2003), Knygų rūmai (veikė 1945–92), Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo b-ka ir kai kurios didžiosios mokslinės, akademinės, techninės b-kos (pvz., VU, MA b-kos), aukštosios m-los, techninės informacijos centrai. Reikšmingų tyrimų atliko ir tradicines disciplinas konceptualiai transformavo: bibliotekininkai, bibliografai ir knygotyrininkai – J. Basiulis, S. Dubauskas, N. Feigelmanas, A. Kancleris, E. Laucevičius, V. Lyrovas, S. Matulaitytė, A. S. Miežinienė, I. Petrauskienė, G. Raguotienė, V. Rimša, R. Rozet, A. Samėnas, K. Sinkevičius, V. Stonienė, A. Ulpis, V. Urbonas, O. Ž. Zaveckienė, L. Vladimirovas, V. Žukas, informologai – R. K. Broniukaitis, O. Voverienė, J. Zujus, žurnalistai – J. Bulota, V. Juodakis, S. Makauskas, B. Raguotis, L. Tapinas, V. Užtupas, istorikai – V. Merkys, A. Tyla, L. V. Žeimantas ir kiti. Jie išugdė komunikacijos ir informacijos mokslų sampratą įtvirtinusių mokslininkų kartą.

Po nepriklausomybės atkūrimo komunikacijos ir informacijos mokslai daugiausia plėtojami VU Komunikacijos f-te (įk. 1991). Šio f-to Bibliotekininkystės ir informacijos mokslų, Knygotyros ir dokumentotyros, Žurnalistikos i-tuose, Informacijos ir komunikacijos katedroje atliekami komunikacijos ir informacijos žinių visuomenėje, Lietuvos knygotyros ir knygos kultūros tyrimai. VU leidžia žrn. *Informacijos mokslai* (nuo 1990) ir *Knygotyra* (nuo 1961, iki 1969 *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai*).

1997 Lietuvos mokslo taryba, patvirtindama mokslo sričių klasifikaciją, hum. mokslų sričiai dar priskyrė komunikacijos ir informacijos mokslų kryptį. Jie apima archyvistiką, bibliografiją, bibliotekininkystę, dokumentotyrą, epigrafiją, informaciją, knygotyrą, paleografiją, papirusologiją. Kai kurios šių mokslų šakų (pvz., epigrafija, papirusologija) tik pradeda formuotis. Komunikacijos ir informacijos mokslų tyrimo problematika apima informacijos ir komunikacijos istoriją, teoriją, politiką ir mokymą, informacijos ir žinių visuomenės politiką ir strategiją, informacijos visuomenės technologijas, žinių ekonomiką, žiniasklaidos raidą, ryšius su visuomene, informacijos, informacijos sistemų ir žinių vadybą, organizacinę komunikaciją, politikos komunikaciją, mokslinę komunikaciją, tarptautinę ir tarpkultūrinę komunikaciją, viešąją nuomonę, archyvistiką, bibliografiją, bibliotekininkystę, dokumentotyrą, knygotyrą, muzeologiją, kultūros paveldą ir kitas mokslo šakas. VU Komunikacijos f-te organizuojamos archyvistikos, bibliotekininkystės ir informacijos, bibliotekų ir informacijos centrų vadybos, informologijos, knygotyros, komunikacijos mokslo, leidybos, muzeologijos, ryšių su visuomene, verslo informacijos vadybos, informacijos vadybos, tarptautinės komunikacijos, informacijos sistemų ir žurnalistikos studijų programos.

Komunikacijos ir informacijos mokslų tyrimus t.p. atlieka kiti VU, KU, VDU, Mykolo Romerio u-to padaliniai, kai kurie MTI. Mokslo šakų integraciją į bendrą komunikacijos ir informacijos mokslų kryptį plėtoja bibliotekininkai A. Augustinaitis (žinių visuomenės valdymas, žinių vadybos modeliai ir strategija), A. Glosienė (ES informacijos politika, b-kų paslaugos žinių visuomenei), R. Gudauskas (ES žinių visuomenės plėtra, žinių vadyba ir žinių ekonomika), V. Gudonienė (komunikacijos, masinių komunikacijų teorijos, tarptautinė ir tarpkultūrinė komunikacija), t.p. reikšmingų darbų atliko bibliotekininkai Z. O. Atkočiūnienė (informacijos išteklių valdyba, žinių vadyba), A. Budrevičius (kognityvinės informacijos sistemos, žinių teorija), J. Čepytė (informacijos tvarkyba leidyboje, knygotyros heuristika), O. Janonis (bibliografinė heuristika, informacijos tvarkyba ir ieška), D. Kaunas (dokumentinis paveldas tapatumo sklaidoje), E. Macevičiūtė (informacijos išteklių vadyba, informacijos strategija, tarptautinė ir tarpkultūrinė komunikacija), R. Misiūnas (leidybos vadyba, informacijos rinkodara, leidybos organizavimas), A. Pacevičius (informacijos įstaigų istorija, komunikacijos ir informacijos istorija), M. Prokopčik (informacijos tvarkyba ir ieška, deskriptorinės informacijos pa-

ieškos sistemos ir kalba), R. Varnienė (informacinių sistemų projektavimas ir plėtra), žurnalistai A. Balčytienė (komunikacijos ir informacijos politika), A. Nugaraitė (ES masinių komunikacijos priemonių politika), Ž. Pečiulis (šiuolaikinės visuomenės informavimo priemonių raidos tendencijos, efektyvi komunikacija), A. Vaišnys (komunikacijos ir informacijos politika), sociologė K. Juraitė (visuomeninės žiniasklaidos kūrimasis), filosofas M. P. Šaulauskas (žinių visuomenės samprata) ir kiti. Svarb. veikalai: J. Bulavas, R. Gudauskas, R. Varnienė *Lietuvos integrali bibliotekų informacijos sistema*, A. Budrevičius *Semognostika. Intelekto reiškiniai ir informacija* (abu 1994), Z. O. Atkočiūnienė *Informacijos resursai* (1998), V. Gudonienė *Įvadas į masinės komunikacijos teorijas* (1999), *Komunikacija* (2002), O. Janonis ir E. Macevičiūtė *Bibliografinė heuristika* (1999), M. P. Šaulauskas *Skaitmeninės Lietuvos profiliai*, A. Vaišnys *Komunikacijos ir informacijos politika* (abu 2002), R. Misiūnas *Knygų leidyba pasaulyje* (2003), *Informacinių kovų kryžkelėse: JAV lietuvių informacinės kovos XIX a. pabaigoje–1922 m.* (2004), Ž. Pečiulis *Iki ir po televizijos: žvilgsnis į XX amžiaus audivizualinės masinės komunikacijos fenomeną* (2007).

Elena Macevičiūtė

ARCHYVISTIKA

Archyvistika Lietuvoje plėtojama nuo 19 a. 2 pusės. Ją 19 a. 2 pusėje–20 a. kūrė ir plėtojo rusų istorikai bei archyvarai N. Gorbačevskis, N. Berežkovas, V. Pašuta, N. Bžostovskaja, lenkų – S. Ptaszyckis, R. Mienickis, latvių – J. Sprogis, lietuvių – K. Jablonskis. SSRS okupacijos pabaigą tą darbą dirbo A. Baliulis, D. Būtėnas, S. Jegelevičius, E. Banionis. Pirmieji trys tiria ir Lietuvai 1990 atkūrus nepriklausomybę. Daugiausia tiriama Lietuvos archyvų nuo 16 a. istorija. Lietuvos archyvistai 1957–90 buvo rengiami Maskvos istorijos archyvistikos i-te (dab. Rusijos hum. u-tas). Vilniaus u-te 1990–96 buvo rengiami specialistai archyvistai, nuo 1966 studentams istorikams skaitomi archyvistikos spec. kursai, jie rašo bakalauro, magistro darbus.

BIBLIOGRAFIJA

Lietuvoje pirmosios bibliografijos priemonės (asmeniniai, dvarų, vienuolynų ir kt. b-kų katalogai) atsirado 16 amžiuje. Bibliografija susidomėta 19 a. pradžioje. 1803 VU pradėtas skaityti bibliografijos kursas. Pirmieji bibliografijos darbai: J. Lelewelio *Dvi bibliografijos knygos* (*Bibliograficznych ksiąg dwoje* 2 t. 1823–26), A. W. Bohatkiewicziaus *Svarstymas apie visuotinę bibliografiją* (*Rzecz o bibliografii powszechnej* 1830), K. R. Nezabitauskio-Zabičio *Surinkimas visokių raštų lietuviškų* (išsp. 1824 elementoriuje *Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikelių*). Lietuvoje leidžiama spauda buvo registruojama rusų valst. bibliografijos leidiniuose (1837–55) ir Vilniaus spaudoje (1858–62); K. J. T. Estreicherio *Bibliografia Polska* (t. 1–34, 1870–1999) suregistravo dalį 16–19 a. lietuviškų ir Lietuvoje išleistų knygų, lituanikos. Spaudos draudimo l-piu (19 a. 2 pusėje–20 a. pr.) domėtasi liet. spauda ir lit-ra apie Lietuvą. Buvo parengti liet. spaudos ist. ir bibliogr. darbai: M. Stankevičiaus *Lietuvių literatūros bibliografinės studijos* (*Studya bibliograficzne nad literaturą litewską* 1886–89), S. Baltramaičio *Lietuvių ir senųjų prūsų knygų sąrašas* (1891 ²1904, rusų k.). Liet. spaudos repertuarinės rodyklės rengimo klausimus nagrinėjo M. Stankevičius, S. Baltramaitis, E. Volteris, P. Klimas, Vaclovas Biržiška. Pasirodė spaudos draudimo metų leidinių rodyklių (J. Angrabaičio, M. Zauniūtės, J. Žiliaus), R. Prūsijos liet. spaudos sąrašų ir apžvalgų (M. Zauniūtės, A. Bruožio), pirmieji bibliografijos istorijos (M. Stankevičiaus, Vaclovo Biržiškos) darbai. Panaikinus spaudos draudimą pagausėjo rekomendacinės ir populiariosios bibliografijos darbų (A. Rimkos, B. Sruogos, S. Matulaičio, M. Biržiškos rodyklės). Lietuviškus knygų prekybos katalogus R. Prūsijoje pradėta leisti 1891, Lietuvoje – 1905. 19 a. pab.–20 a. pr. einamąją spaudą registravo žrn. *Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft* (1880–1912). Bibliografjos metodikos ir organizaciniai klausimai buvo svarstomi Lietuvių mokslo d-jos susirinkimuose, K. Griniaus, Vaclovo Biržiškos straipsniuose. 1924 prie Lietuvos u-to

b-kos įsteigtas Lietuvos bibliografijos institutas (veikė 1924–44). 1922–26 ėjo žrn. *Knygos*, 1928–43 *Bibliografijos žinios*. Pasirodė darbų apie šakinės, rekomendacinės bibliografijos reikšmę savišvietai. Parengta rekomendacinės (A. Rimkos *Skaitymo vadovėlis* 1922), liet. spaudos retrospektyviosios (Vaclovo Biržiškos *Lietuvių bibliografijos* 4 d. 1924–39, apima 1547–1910), šakinės (J. Elisono zoologijos, 1927; P. Tarasenkos archeologijos, 1928; A. Venclovos užs. lit-ros vertimų, dalis išsp. 1936–40; Z. Ivinskio senovės lietuvių religijos, 1938) bibliografijos darbų, regioninių bibliografijos rodyklių (K. Korsako *Lettica* 1932–33, M. Urbšienės apie Klaipėdos kraštą, 1934, ir Vilnių, 1939). Išspausdintos šakinės einamosios lit-ros rodyklės: K. Jablonskio (Lietuvos istorijos, išsp. leidinyje *Praeitis* 2 t. 1930–33); M. Šneideraitienės ir L. Kalvelio (tautosakos, 1935–39), K. Regelio (Lietuvos floros, 1931–43), S. Kolupailos (Lietuvos hidrologijos, 1935–41) ir kitų. Išleista įv. sričių personalinių rodyklių (J. Basanavičiaus, E. Volterio, M. Biržiškos, A. Smetonos ir kt.). Išėjo ~100 prekinių katalogų (svarbiausias – I. Kisino sisteminis katalogas, 1938) ir biuletenių (*Spaudos naujienos* 1929–30, *Knygų lentyna* 1939–40).

SSRS okupuotoje Lietuvoje 1941 priimtas Privalomojo egzemplioriaus įstatymas. 1945 įsteigti LSSR knygų rūmai rengė lietuvių nac. bibliografijos darbus, leido einamosios bibliografijos apskaitos leidinius *Knygų metraštis* (1547–56), *Žurnalų ir laikraščių straipsnių metraštis* (1949–56), *Spaudos metraštis* (1957–91), retrospektyviąsias rodykles *Lietuvos TSR spauda* (3 t. 1962–92; apima 1940–65 spaudą), period. straipsnių rodykles. Lietuviškos 1547–1904 knygos suregistruotos *Lietuvos TSR bibliografijos* serijos A (*Knygos lietuvių kalba*) t. 1–2 (1969–88, t. 1 papildymai 1990). Išleista 1905–17 liet. knygų kontrolinis sąrašas (d. 1–2, 1977), informaciniai biuleteniai: *Naujos knygos* (1959–88, nuo 1989 *Knygnešys*), *Naujos užsienio knygos Lietuvos TSR bibliotekose* (1967–74) ir kiti, šakinės, šalityros, kraštotyros, personalinės, populiariosios ir kitų bibliografijos rūšių darbų. Nuo 1951 bibliografijos mokslas dėstomas VU.

Bibliografiją rengė ir išeivijos lietuviai. Nuo 1945 išeivijos spauda buvo registruojama Vokietijoje, 1949–65 JAV leistame žrn. *Knygų lentyna*, *Lietuvių išeivių spaudos metraštyje* (1967–73). Išleista: P. Lavinsko *Amerikos lietuvių laikraščiai 1879–1955* (1956), *Lietuvių išeivijos bibliografija* (d. 1–2, 1977–84; apima 1970–79 spaudą), Vaclovo Biržiškos *Amerikos lietuvių spauda* (*Lithuanian Publications in the United States 1874–1910* 1994).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę nuo 1992 liet. ir užs. spaudą registruoja Lietuvos nac. M. Mažvydo padalinys b-kos Bibliografijos ir knygotyros centras, VU Knygotyros ir Informacijos sistemų katedros, ist. bibliografijos darbą dirba MA ir VU b-kos, Istorijos i-tas. Svarbiausios tyrimų kryptys: valst. ir nac. bibliografijos teorijos, organizacija, metodika, b-kų integralinės informacijos sistemos kūrimas, liet. terminija, tarptautinių bibliografijos standartų taikymas Lietuvoje, naujų technologijų diegimas, naujos bibliografinės paslaugos, bibliografijos priemonių formos, bibliografinių paslaugų ek. problemos. Išleistas kontrolinis sąrašas *Lietuviški periodiniai leidiniai 1823–1940* (1993), *Lietuvos bibliografijos* serijos A t. 3 *1905–1917* (2006), baigiamas spausdinti knygų sąrašas *Knygos lietuvių kalba 1918–1940* (knygos A–Ž, 1997–2002; smulkūs spaudiniai A–O, 2005–07). Leidžiama (nuo 1991) nac. bibliografijos serija C *Lietuviškų periodinių leidinių publikacijos*, 16–17 a. senųjų Lietuvos knygų kt. kalbomis sąrašai, bibliografijos rodyklė *Bibliografijos žinios*. 2002 išleista S. Vėlavičienės, B. Poškutės, E. Karalienės *Lietuvių išeivijos spaudos bibliografija 1945–2000*. Rengiami retrospektyviosios nac. bibliografijos leidiniai: *Lietuvos bibliografija*, metraštis *Lietuvos bibliografinės priemonės*.

BIBLIOTEKININKYSTĖ

Lietuvoje bibliotekininkyste išsamiau susidomėta 19 amžiuje. VU bibliotekininko G. E. Groddecko iniciatyva bibliografijos istorijos, teorijos, praktikos klausimais imta domėtis nuo 1804. J. Lelewelis parengė pirmąjį Lietuvoje ir Lenkijoje bibliotekininkystės ir bibliografijos vadovėlį *Dvi bibliografijos knygos* (*Bibliografycznych ksiąg dwoje* 2 t. 1823–26). 1829 A. V. Bohatkiewiczius VU pradėjo skaityti bibliografijos kursą. Panaikinus spaudos draudimą atsirado liet. b-kų ir buvo atkreiptas dėmesys į b-kų veiklos, orga-

nizavimo klausimus, bibliotekininkų profes. rengimą. 1931 įkurta Lietuvos bibliotekininkų d-ja (1941–89 neveikė). 1936 Kaune surengti pirmieji bibliotekininkų kursai. Apie bibliotekininkystę buvo rašoma žurnaluose *Knygos* (1922–26) ir *Bibliografijos žinios* (1928–44). Svarb. darbai (iki 1940): V. Biržiškos *Apie knygas ir knygynėlius* (1918), R. Buroko *Vadovėlis kariuomenės bibliotekoms tvarkyti* (1927), J. Slapšinsko-Rimanto *Bibliotekos ir jų tvarkymo bruožai* (1935), *Viešųjų bibliotekų organizacija* (1937), V. Ruzgo *Bibliotekoms vadovėlis* (1937). Nuo 1940 bibliotekininkystė dėstoma, nuo 1949 VU pradėti sistemingai rengti aukštos kvalifikacijos bibliotekininkystės specialistai. VU rengia moksl. darbus *Mokslinės bibliotekos metraštis* (nuo 1958), *Knygotyra* (nuo 1961, iki 1969 *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai*). Nuo 1991 Bibliotekininkystės katedra kasmet rengia moksl. seminarą *Vaclovo Biržiškos skaitymai*, Knygotyros katedra – Knygotyros moksl. seminarą. Nacionalinė M. Mažvydo b-ka leidžia mėnesinį žrn. *Tarp knygų* (nuo 1949, iki 1991 *Bibliotekų darbas*), 1993 – moksl. darbus *Bibliografija* (nuo 1993), *Bibliotekininkystė* (nuo 1998), ketvirtinį inform. leidinį *Bibliotekininkystės naujienos* (nuo 2000; nuo 2004 elektronine forma). Svarb. darbai: L. Vladimirovo *Knygos istorija* (1979), K. Sinkevičiaus *Lietuvos TSRS bibliotekų istorija1940–1980* (1983), G. Raguotienės *Šimtas knygos mįslių* (1974, [2]1981), *Spaudą atgavus* (1996), *Žodžiai apie knygą* (1998), *Lietuvos vaikų lektūra 1918–1940* (2001), G. Raguotienės, A. Augustinaičio, S. Dubausko, A. Miežinienės, R. Gudausko *Teoriniai bibliotekininkystės pagrindai* (1990, [2]1995), O. Voverienės *Informatikos teorinės minties raida Lietuvoje 1957–1990* (1996), *Bibliometrija* (1999), D. Kauno *Mažosios Lietuvos knyga: lietuviškos knygos raida 1547–1940* (1997), V. Stonienės *XX a. Lietuvos knyga* (2000). Nuo 1936 Lietuvos bibliotekininkų d-ja yra Tarptautinės b-kų asociacijų ir institucijų fed-jos narė. *Audronė Glosienė*

KNYGOTYRA

Knygotyros pradininkai Lietuvoje buvo 19 a. pr. VU mokslininkai ir jo ugdytiniai – J. Lelewelis, A. W. Bohatkiewiczius, J. Plateris. 19 a. pab.–20 a. pr. knygas tyrė S. Baltramaitis, A. Bruožis, V. Gaigalaitis, M. Stankevičius, E. Volteris. 1918–40 M. Arcimavičienė, Vaclovas Biržiška, P. Galaunė, V. Lastauskis, V. Ruzgas, A. Ružancovas, J. Tumas-Vaižgantas, M. Urbšienė tyrinėjo pasaulio ir liet. knygos, spaudos, knygininkystės įv. sričių istoriją ir dabartį, spaudos leidinių meno, knygrišystės, bibliofilijos, b-kų ir bibliografijos ist. tyrimų problematiką. Pradėjo klostytis lietuviška knygotyros terminija, atsirado knygotyros spauda, kūrėsi ją plėtojančios visuom. org-jos, knygos istorijos ir bibliografijos dalykai pradėti dėstyti aukštosiose m-lose. VU buvo įkurta Bibliologijos katedra (veikė 1940–43). Nuo 20 a. 7 d-mečio knygotyros tyrimai vėl suaktyvėjo. Jų plėtotei poveikio turėjo N. Feigelmanas, D. Kaunas, V. Kisarauskas, I. Korsakaitė, E. Laucevičius, I. Petrauskienė, G. Raguotienė, R. Rozet, K. Sinkevičius, V. Stonienė, L. Vladimirovas, V. Žukas, kurie nagrinėjo inkunabulistikos, lietuviškos ir Lietuvos knygų, b-kų ir skaitymo istoriją, knygos ženklų, popieriaus ir įrišimų, spaudos leidinių iliustravimo, knygotyros ir bibliografijos istorijos bei kt. klausimus. Lietuvos knygų, spaudos ir raštijos istorijos kai kuriuos aspektus nagrinėjo istorikai (V. Merkys), lit-ros istorikai (M. Ročka), žurnalistai (B. Raguotis) ir kiti. Išeivijoje knygotyros darbus tęsė Vaclovas Biržiška ir kiti. 1990 VU atkurta Knygotyros katedra, 2003 pertvarkyta į Knygotyros ir dokumentotyros i-tą – svarbiausią knygotyros mokslo ir studijų centrą. Knygų grafikos, dizaino, poligrafijos specialistai rengiami VGTU, VDA, KTU ir Kauno kolegijoje. Nuo 1949 eina žurnalas *Tarp knygų* (iki 1990 *Bibliotekų darbas*), nuo 1961 – moksl. tęstinis leidinys *Knygotyra* (iki 1969 *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai*), nuo 1993 – *Bibliografija*. 1959–88 ėjo knygų reklamai ir knygininkystei skirtas leidinys *Naujos knygos*, 1989–2000 – *Knygnešys*, 2002–04 – žurnalas *Formatas*.

Knygotyros mokslininkai dirba aukštosiose m-lose, moksl. b-kų senų ir retų spaudinių skyriuose, Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo b-kos Bibliografijos ir knygotyros centre. Plėtojami LDK, Mažosios ir Didžiosios Lietuvos, išeivijos liet. knygos, Lietuvos senųjų

knygų lotynų, lenkų, jidiš ir hebrajų kalbomis, b-kų ir skaitybos, spaudos istorijos, knygotyros teorijos ir metodologijos, terminijos, knygotyrinės biografistikos, šaltinotyros, klasifikacijos, bibliofilijos, bibliografijos istorijos, spaudos ir rankraštinio paveldo, slapyvardžių, šiuolaikinės leidybos ir knygų reklamos, knygos meno tyrimai. Svarbių knygotyros veikalų paskelbė A. Braziūnienė, J. Čepytė, N. Feigelmanas, O. Janonis, D. Kaunas, I. Korsakaitė, J. Liškevičienė, S. Matulaitytė, R. Misiūnas, D. Narbutienė, A. Navickienė, A. Pacevičius, G. Raguotienė, J. Tumelis, S. Vėlavičienė, L. Vladimirovas, Ž. Zaveckienė kiti.

L: *Knygotyra: enciklopedinis žodynas* Vilnius 1997; *Lietuvos knygos veikėjai: biografijų žodynas* [CD-ROM] Vilnius 2005.
Aušra Navickienė

TAUTOSAKOS MOKSLAS

Lietuvių tautosakos tyrinėjimo pradininkai – pirmieji tautosakos kūrinių rinkėjai ir skelbėjai (plačiau – skyriuje TAUTOSAKA), pvz., M. L. G. Rėza, S. Stanevičius ir kt. aiškino liet. liaudies dainų savitumą, L. A. Jucevičius – kai kurių patarlių reikšmes.

20 a. pirmaisiais d-mečiais, ypač po spaudos draudimo panaikinimo kiek pagerėjus kult. veiklos sąlygoms, tautosakos mokslas suaktyvėjo. 1907 J. Basanavičiaus iniciatyva Vilniuje įsteigta mokslo, švietimo ir kultūros org-ja Lietuvių mokslo draugija. Ji parengė pirmąją tautosakos rinkimo programą, pradėjo naudoti fonografą, leisti tęstinį leidinį *Lietuvių tauta* (red. J. Basanavičius), jame skelbta ir tautosakos tyrinėjimų. J. Basanavičius sudarė pasakojamosios ir kt. žanrų tautosakos knygų. Trakiškosios lietuvių kilmės teorija jis pabrėžė tautosakos reikšmę siekiant pažinti tautos praeitį. Prie liet. dainų rinkimo ir tyrinėjimo reikšmingai prisidėjo suomių mokslininkas A. R. Niemi. Jis kartu su A. Sabaliausku (slap. Žalia Rūta) 1912 pateikė didelį Š. Lietuvos dainų rinkinį, gana detaliai jas klasifikavo. A. R. Niemi rinko dainas ir Dzūkijoje, 1913 paskelbė svarbių lyginamųjų liet. dainų tyrinėjimų suomių kalba. Lygindamas sutartines su latvių giesmėmis parodė dainų struktūros kaitą. Liet. tautosaką tyrinėjo ir kiti užs. mokslininkai: olandas R. Meulenas nagrinėjo gamtos palyginimus dainose ir raudose (1909), latvis J. Lautenbahas – liet. ir latvių liaudies kūrybos istoriją (2 t. 1896–1915). 1913 pasirodė K. Jurgelionio sudaryta pirmoji mįslių knyga, 1911, 1912 ir 1914 išėjo M. Grigonio parengti žaidimų rinkiniai. M. Biržiška parašė pirmuosius tautosakos vadovėlius (išl. 1916 ir 1919).

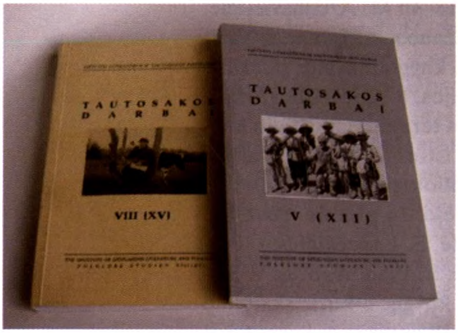

Tautosakos darbai

Atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę 3–4 d-metyje tautosakos mokslo reikalais rūpinosi Lietuvos u-to (nuo 1930 VDU) humanitarai. U-to leidiniuose *Tauta ir žodis*, *Mūsų tautosaka* pradėta skelbti tautosaka ir tautosakos tyrinėjimai. 1930 prie Hum. mokslų f-to įsteigta Tautosakos komisija, kuri, be kitų darbų, kaupė tautosakos rinkinius. U-te tautosakos srityje aktyviai reiškėsi V. Krėvė. Jis redagavo tautosakos leidinius, vadovavo Tautosakos komisijai, 1924 paskelbė reikšmingą dzūkų dainų rinkinį, pasakojamosios tautosakos rinkinių, pradėjo leisti daugiatomį leidinį *Patarlės ir priežodžiai* (iš planuotų 12 t. 1934–38 išėjo tik 4). Dainų tyrimus plėtojo B. Sruoga ir M. Biržiška (pastarasis ist. metodu tyrinėjo dainas). Svarbus M. Biržiškos tekstologinis darbas buvo M. L. G. Rėzos dainų leidimas (2 t. 1935–1937). B. Sruogos svarbiausias tyrimo objektas – liet. dainų poetika. Šiai problemai skirtame veikale *Dainų poetikos etiudai* (1927), remdamasis ist. poetikos, moderniomis psichologinėmis, estetinėmis koncepcijomis, simbolizmo teorijomis, įv. aspektais jis atskleidė daugelį liet. dainų sandaros ir raiškos ypatumų. B. Sruogos studija sustiprino literatūrinę ir estetinę tautosakos tyrimų kryptį. Metodologiškai šią kryptį jis pagrindė polemizuodamas su J. Baliu, propagavusiu etnologinį tautosakos tyrinėjimą.

Tautosakiniams darbams vykdyti 1935 įsteigta liet. tautosakos rinkimo, tvarkymo ir leidybos org-ja Lietuvių tautosakos archyvas. Jo vadovu paskirtas Austrijoje studijas bai-

gęs J. Balys labai suintensyvino tautosakos rinkimą. Iki 1940 archyvas sukaupė ~0,5 mln. tautosakos kūrinių, leido *Tautosakos darbus* (1935–41), juose skelbė tautosakos kūrinius ir jų tyrinėjimus. J. Balys pradėjo naują tyrimų kryptį – pasakojamosios tautosakos sistematiką ir tipologiją. Iš dalies remdamasis A. A. Aarne's ir S. Thompsono pasakų tipų identifikacija suklasifikavo 16 000 tekstų ir 1936 katalogo duomenis paskelbė. Remdamasis geogr. ist. metodu parašė studiją *Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje* (1939), nagrinėjo balades ir kita. Pasakojamosios tautosakos ypatumus aiškino J. Brazaitis (Ambrazevičius); jis 1934–43 VDU dėstė liet. tautosakos kursą. Išleisti J. Balio darbai *Lietuvių liaudies sakmės* (1940), *Šimtas liaudies baladžių* (1941), *Lietuviškos pasakos* (1944). 1944 pasitraukęs į Vokietiją, vėliau – į JAV, savo darbus skelbė šiose šalyse. Emigracijoje J. Balys išleido tautosakos veikalų *Lietuvių tautosakos skaitymai* (2 d. 1948), *Lietuvių tautosakos lobynas* (11 kn. 1951–89), liet. baladžių katalogą *Lithuanian Narrative Folksongs* (1954), *Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje* (1966). Užsienyje buvo paskelbta ir kitų išeivijos autorių, kitų šalių mokslininkų (E. Bradūnaitės-Aglinskienės, J. Greimo, A. Martinkaus, E. Seemanno) tautosakos darbų.

Tautosakos mokslo veikalai

Pirmieji metai po II pasaul. karo buvo nepalankūs tautosakos tyrinėjimams; viena svarbiausių to meto publikacijų – B. Sruogos sudaryta *Lietuvių liaudies dainų rinktinė* (1949). Intensyviau tautosakos tyrinėjimai publikuoti nuo 6 d-mečio vidurio: buvo pakartoti klasikiniai rinkiniai – S. Stanevičiaus *Dainos žemaičių* (1954), A. ir J. Juškų dainų 5 knygos (1954–55), M. L. G. Rėzos *Dainos* (1958) ir kt., išėjo *Lietuvių tautosakos rinktinė* (1954), pasirodė J. Lebedžio parengta kn. *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.*: *Priežodžiai, patarlės, mįslės* (1956), Z. Slaviūnas parengė rink. *Sutartinės* (3 t. 1958–59), K. Grigas ir Ambraziejus Jonynas – rink. *Patarlės ir priežodžiai* (1958), J. Dovydaitis – rink. *Lietuvių liaudies pasakos*: *Su dainuojamais intarpais* (1957). Parašyta tautosakos istoriografijos tyrimų – K. Grigas atskleidė S. Daukanto, A. Mockus – A. ir J. Juškų tautosakinę veiklą. Z. Slaviūnas detaliai aprašė sutartinių sandarą, pobūdį, paskirtį, raiškos ir turinio esminius bruožus. 20 a. 2 pusėje tautosaka tyrinėta Liet. kalbos ir lit-ros i-te (nuo 1990 Liet. lit-ros ir tautosakos i-tas). Jis perėmė Lietuvių tautosakos archyvą ir pavadino jį Lietuvių tautosakos rankraštynu. Tautosakos darbų imta skelbti tęstiniame leidinyje *Literatūra ir kalba*. Ilgainiui atsiskyrė muz. folkloristika. Iki 1990 iš viso užrašyta >700 000 tautosakos tekstų. Tautosakos rinkimo ekspedicijose dalyvaudavo ir mokslininkai, ir studentai. Aktyviai imtasi liaudies kūrybos sisteminimo ir tipologizavimo. 1955 pradėta rengti liet. liaudies dainų katalogo kartoteka. P. Jokimaitienė, B. Kazlauskienė, V. Misevičienė, E. Mažulienė susistemino ~400 000 dainų, išskyrė žanrus, temines grupes, dainų tipus, versijas, variantų grupes; šis darbas apibendrintas septyniose jų knygose (1970–86). Pasakojamosios tautosakos sisteminimą ir katalogizavimą tęsė B. Kerbelytė ir 1973 paskelbė padavimų katalogą. Remdamasi struktūriniais semantiniais principais ji sudarė visos liet. pasakojamosios tautosakos katalogą (>85 000 užrašymų). 1970 pradėtas liet. patarlių ir priežodžių sisteminimas ir tipologinimas (vadovas K. Grigas). Tipai išskirti pagal posakių atraminius žodžius ir sintaksines konstrukcijas. Daugiau kaip per 2 d-mečius sudaryta patarlių ir priežodžių kartoteka, apimanti ~200 000 tekstų.

7 d-metyje vienas didesnių, daugumą liaudies kūrybos žanrų apimančių leidinių buvo 5 t. antologija *Lietuvių tautosaka* (1962–68). 8–9 d-metyje pasirodė M. Davainio-Silvestraičio (1973), M. Slančiausko (1974, 1975), liet. rašytojų (1981) sukauptos pasakojamosios tautosakos rinkiniai, J. Janonio ir M. Janonienės išsaugota Biržų krašto tautosaka (1981), S. Daukanto *Žemaičių tautosaka* (2 t. 1983–84), J. Dovydaičio užrašy-

tos pasakos su dainuojamaisiais intarpais (1987) ir kiti. Išleista iš žymių pateikėjų A. Čepukienės (1973), P. Zalansko (1982), R. Sabaliauskienės (1986) užrašyti kūriniai; šiuos leidinius rengė K. Aleksynas, K. Grigas, P. Jokimaitienė, B. Kazlauskienė, D. Krištopaitė, V. Misevičienė, L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis ir kiti, melodijas – L. Burkšaitienė, D. Kuzinienė, B. Uginčius.

Tautosaka t.p. skelbta Kraštotyros d-jos parengtose monografijose. Pasirodė tautosakos leidinių, skirtų kt. tautų skaitytojams (B. Kerbelytės *Lietuvių liaudies pasakos / Litauische Volksmärchen* 1978 ^{2}1987 Berlynas). K. Grigas šalia liet. patarlių pateikė jų paraleles 9 kitomis Europos kalbomis (1987).

8–9 d-metyje prasidėjo ir naujas liet. dainų leidimo etapas. Sudarius jų sisteminį katalogą atsirado galimybė pradėti rengti fundamentinį daugiatomį leidinį, atskleidžiantį dainų funkcinę, tematinę, rūšinę, ist. įvairovę, visus jų tipus, versijas, variantų grupes, kūrinių paplitimą, variantus. P. Jokimaitienė parengė pirmąjį jo tomą (skirtas vaikų dainoms, išl. 1980) ir pirmąjį kar. ist. dainų tomą (1985). Tris vestuvinių dainų tomus parengė B. Kazlauskienė (antrąjį su B. Stundžiene, 1983, 1988, 1989); melodijas – Z. Puteikienė, Ž. Ramoškaitė. 1963 pasirodė apibendrinamojo pobūdžio veikalas *Lietuvių tautosakos apybraiža*. 1970 D. Sauka paskelbė kn. *Tautosakos savitumas ir vertė*. Joje liaudies kūrybos prasmė ir raiška, tautiniai savitumai atskleidžiami lyginant su kitų tautų kūrinių ypatybėmis. Susidomėta pasakojamąja ir trumpųjų pasakymų tautosaka: B. Kerbelytė paskelbė veikalą *Lietuvių liaudies padavimai* (1970) ir stebuklų pasakų rink. *Gyvasis vanduo* (1989), N. Vėlius tyrinėjo sakmes (1977, 1987), A. Seselskytė – pasakas apie pamotę ir podukrą (1985), K. Grigas – patarles (1976). Greta žanrinių tyrinėjimų į tautosakinę kūrybą buvo gilinamasi ir kitais aspektais. K. Aleksynas apžvelgė dainų kalbines stilistines ypatybes (1971), L. Sauka – dainų eilėdarą (1978), Ambraziejus Jonynas – tautosakos ir lit-ros ryšius (1979), folkloristikos istoriją iki 19 a. (1984), S. Skrodenis – lietuvių ir suomių tautosakos paraleles (1989), D. Krištopaitė pateikė medžiagos apie žymius liaudies dainininkus (3 kn. 1985–97).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę imtos tirti SSRS okupacijos l-piu draustos sritys. Pradėta intensyviai rinkti rezistencijos ir tremties dainas, pasakojimus, antisovietinius anekdotus, paskelbti rinkiniai *Sušaudytos dainos*, *Kovojanti Lietuva* (abu 1990), *Palinko liepa šalia kelio* (1998) ir kiti. Tiriamas tautosakos gyvavimas šiuolaikinėmis sąlygomis. Išleista (iki 2008) *Lietuvių liaudies dainyno* 19 t. (vestuvių dainų paskelbta 5 t., karinių istorinių – 5 t., paskutinis jų skirtas II pasaul. karo ir pokario kūrybai, šeimos – 3 t., darbo – 2 t., vaikų, jaunimo ir meilės, dainų apie gamtą, girtuoklystę – po 1 t.). Dainyną rengė K. Aleksynas, G. Dringelis, V. Ivanauskaitė, P. Jokimaitienė, B. Kazlauskienė, N. Laurinkienė, V. Misevičienė, J. Sadauskienė, L. Sauka, B. Stundžienė, J. Ūsaitytė, D. Vaitkevičienė. Melodijas parengė L. Burkšaitienė, J. Gudaitė, V. Juodpusis, A. Nakienė, Ž. Ramoškaitė, A. Žičkienė. Kitas fundamentalus veikalas, pradėtas atkūrus nepriklausomybę, – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai* (t. 1 2000, rengė K. Grigas, L. Kudirkienė, R. Kašėtienė, G. Radvilas, D. Zaikauskienė). A. Seselskytė sudarė rink. *Gervėčių pasakos* (1997), parašė įvadą ir paaiškinimus, B. Kerbelytė parengė anekdotų (su P. Krikščiūnu, 1994) ir padavimų (1999) knygas, V. Ivanauskaitė ir J. Gudaitė – rinkinį *Nepriklausomybės kovų dainos* (1998), J. Dovydaitis išleido du pasakų rinkinius (1997, 2000). Publikuoti pateikėjų O. Bluzmienės (1990), M. Matkevičiaus (2003), B. Buivydaitės (2006), K. Skrebutėnienės (2005), A. Kazlauskienės (2003), A. Prakapienės (2004), A. Žuraulienės (2005) tautosakos rinkiniai. 2006 paskelbtas 19 a. Suvalkų gubernijoje P. Užupio surinktų dainų rink. *Lietuviškos dainos*. Išleistos kalendorinės tautosakos ir papročių knygos: *Atvažiuoja Kalėdos* (2000), *Kupole rože* (2003) ir kitos. Regionų tautosakos kūriniai skelbiami ir Lietuvos valsčių serijos leidiniuose (nuo 1994). Pakartotinai skelbiami svarbūs tautosakos rinkiniai: V. Kalvaičio *Prūsijos lietuvių dainos* (1998, faksimilinis leidinys, K. Grigo įvadas, G. Šmitienės komentarai), Chr. Bartscho *Dainų balsai* (2000, parengė J. Čiurlionytė, L. Burkšaitienė, V. Daniliauskienė), *Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka* (15 kn., 1993–2004, parengė K. Aleksynas, L. Sauka, melodijas – E. Garšvie-

nė). Pasirodė naujų tautosakos tipologijos ir sistematikos veikalų. B. Kerbelytė maždaug 3 d-mečių tyrimus apibendrino veikale *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas* (3 t. 1999–2002) ir kituose. Viena esminių naujovių, pritaikytų kataloguojant kūrinius, – elementarių siužetų išryškinimas. Sisteminami ir grupuojami ir kt. žanrų (mįslių, užkalbėjimų) tipai ir variantai. Kuriamos elektroninės dainų (J. Ūsaitytė, V. Daugirdaitė), patarlių (D. Zaikauskienė), mįslių (A. Kensminienė), užkalbėjimų (D. Vaitkevičienė) duomenų bazės.

1993 atgaivinti Liet. lit-ros ir tautosakos i-te leidžiami *Tautosakos darbai*. Tautosakos tyrimai atliekami ir u-tuose. Nagrinėjama liet. tautosakos mokslo padėtis SSRS okupacijos l-piu, rezistencijos kūryba, tautosakos kūrinio ypatumai, pastovumas ir kaita, vertė, tekstas ir kontekstas, rūšys ir žanrai, poetika, tautosakos procesas, atlikėjai ir atlikimas, regioniniai skirtumai, naujoviški reiškiniai. Gilinamasi ir į savitus klausimus (moteris folklore, *Kalevala* ir Lietuva, patarlių tautiškumas ir tarptautiškumas ir kt.). Atlikti lietuvių ir latvių darbo, kalendorinių ir vestuvių dainų lyginimai (S. Matulevičienė), nagrinėti lalavimai (V. Daugirdaitė), M. Lietuvos žvejų dainos (R. Balsys), folklorinės tradicijos kaita kar. ist. dainose (V. Ivanauskaitė) ir kt., yra tyrinėjimų, skirtų tarpžanriniams dalykams (J. Ūsaitytė analizavo žemės įvaizdį, D. Černiauskaitė – metaforą liet. tautosakoje). Tautosakos vadovėlių, mokymo priemonių studentams parašė G. Skabeikytė-Kazlauskienė, B. Kerbelytė (abu 2005), D. Sauka (2007), vid. m-loms – B. Stundžienė ir B. Kerbelytė (1996), L. Sauka (1998). Išleista ir anksčiau atliktų tyrinėjimų: B. Kerbelytė rusų k. paskelbė monografiją apie istorinę stebuklų pasakų struktūros ir prasmių raidą (1991), S. Skrodenis išvertė iš suomių k. ir parengė A. R. Niemi lituanistinius raštus (1996), sudarė J. Baldžiaus darbų rinktinę (2005) ir Z. Slaviūno *Raštus* (2 t. 2006–07), A. Mockaus tyrinėjimai apie Antaną ir Joną Juškas paskelbti 2003, B. Sruogos *Raštuose* išleistos ir jo tautosakos studijos (t. 9 2003 ²2004 – parengė A. Samulionis ir D. Linčiuvienė). Išleista liet. tautosakos tyrinėjimų, kuriuos atliko kitų šalių mokslininkai. M. Huelmann paskelbė studiją *Lietuvių ir latvių darbo dainos*: *Palyginimas* (*Die litauische und lettische Arbeitslieder. Ein Vergleich* 1996), H.-J. Utheris liet. pasakų duomenis greta kitų tautų įtraukė į naujausią tarptautinį katalogą (2004). Pav.

L: *Lietuvių tautosakos apybraiža* Vilnius 1963; **A. Jonynas** *Lietuvių folkloristika*: *Iki XIX amžiaus* Vilnius 1984; **D. Sauka** *Lietuvių tautosaka* Vilnius 2007.

Leonardas Sauka

ETNOLOGIJA

Lietuvoje 19 a. pab.–20 a. pr. etnografinės medžiagos rinkimą, sisteminimą ir publikavimą organizavo Rusijos geografų, Lenkų tautotyros, Liet. mokslo d-jos. E. Volteris 1887 parašė ataskaitą *Etnografinė išvyka į Lietuvą ir Žemaitiją 1887 metų vasarą* (*Ob etnografičeskoj poezdke po Litve i Žmudi letom 1887 goda*); pirmasis tiesiogiai rinko etn. duomenis apie paprotinę teisę iš pateikėjų bei naudojosi etn. klausimynu ir stebėjimu. Metodiškai antropometrinius ir etn. duomenis rinkęs P. Višinskis parengė studiją *Antropologinė žemaičių charakteristika* (*Antropologičeskaja charakteristika žmudinov* 1897, liet. išsp. 1935). Lietuvių lit-ros d-ja paskelbė pirmąją etn. lokalinę apybraižą – K. Cappelerio *Kaip senieji Lietuvininkai gyveno* (1904). J. Vitortas parašė kn. *Lietuvių liaudies paprotinės teisės bruožai* (*Zarysy prawa zwyczajowego ludu litewskiego* 1898). Lietuvių mokslo d-ja 1909 sudarė Folkloro k-ją liaudies kultūros dalykams kaupti, 1910 parengė instrukciją ir programą folklorui bei etn. medžiagai rinkti (*Trumpa folklioro dalykams rinkti programa*). Ji padėjo sukaupti etn. rankraštyną. J. Basanavičius savo veikaluose *Apie vėles bei nekrokultą senovės lietuvių* (1903), *Lietuvių kryžiai archaeologijos šviesoje* (*1912*) bandė rekonstruoti senąją liaudies kultūrą.

20 a. 3–4 d-metyje sistemingai kaupta etnografinė (kraštotyrinė) medžiaga. Lietuvos kraštotyros d-ja 1925 išleido *Lietuvių tautotyros žinių ir senienų rinkimo programą* (sud. P. Butėnas; jis pirmasis etnologiją pavadino tautotyra). Šiaulių kraštotyros d-ja (įk. 1927 P. Bugailiškis) rengė kraštotyrininkų ir muziejininkų suvažiavimus, skatino rinkti tauto-

tyros medžiagą ir kaupti tradicinės kultūros kolekcijas. D-ja kartu su Šiaulių *Aušros* muziejumi 1931–44 parengė 3 kraštotyros, etn. medžiagos (eksponatų) rinkimo bei tautotyros programas ir klausimynus, 1933–43 leido žrn. *Gimtasai kraštas.*

Etnologija kaip mokslas Lietuvoje susiklostė 20 a. 4–6 d-metyje daugiausia J. Balio, J. Baldausko (Baldžiaus), P. Dundulienės, V. Miliaus ir A. Vyšniauskaitės pastangomis. Jau buvo sukaupta amžininkų stebėjimais paremtų etn. ir kraštotyrinio pobūdžio lietuvių gyvensenos ir kultūros bruožų aprašymų bei ikonografijos. Vertingiausi ankstyvieji etnologijos šaltiniai: M. Pretorijaus *Prūsijos įdomybės* (*Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne* ~1690), *Nachricht von der Littauer Art, Natur und Leben* (1724), T. Lepnerio *Prūsijos lietuvis* (*Der Preussische Littauer, oder Vorstellung der Nahmens-Herleitung* 1744); L. A. Jucevičiaus *Lietuva*: *jos senovės paminklai, buitis ir papročiai* (*Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów* 1846, liet. išsp. 1952), *Žemaičių žemės prisiminimai* (*Wspomnienia Żmudzi* 1842), A. Juška *Svotbinė rėda veliuoniečių lietuvių* (1880).

1934 VDU įsteigta Etnikos katedra (1940 pavadinta Tautotyros katedra ir perkelta į VU; čia veikė iki 1943). Katedrą įsteigė, jai vadovavavo ir dėstė J. Balys. Etnologijos kult. ist. metodo kūrėjo W. Schmidto bei ist. geografinės suomių m-los paveiktas jis tapo ne tik folkloristikos, bet ir etnologijos pradininku Lietuvoje. 1935–40 leistas jo įkurtas žrn. *Tautosakos darbai* iš dalies apėmė (kaip ir nuo 1930 leidžiamas žrn. *Mūsų tautosaka*) ir etnologiją: skelbė straipsnius apie šeimos, agrar. bei kalendorinius papročius. VDU, vėliau ir VU, etnologijos paskaitas skaitė J. Baldauskas (parašė veikalus *Pirktinės vestuvės* 1936 ir *Vogtinės vestuvės* 1940). Etnologijai klostytis padėjo P. Galaunės monografija *Lietuvių liaudies menas* (1930 ^{3}1988) ir M. Katkaus *Balanos gadynė* (1931 ^{3}1989).

SSRS okupacijos metais etnologinius tyrimus vykdė Ist. i-tas (etnologija buvo laikoma ist. mokslo šaka), juos koordinavo ir programas rengė SSRS MA Etn. i-tas Maskvoje. 1952–55 jis organizavo jungtines kompleksines antrop. ir etn. ekspedicijas Rytų Baltijos šalių gyventojų kasdienės kultūros kaitai, etnoistorijai ir etnokult. ryšiams tirti (dalyvavo P. Dundulienė, V. Milius, A. Vyšniauskaitė ir kt.). Nuo 7 d-mečio pradėta kolūkiečių ir miestiečių, daugiausia darbininkų, buities ir kultūros tyrimų programa remiantis statistiniais bei masinių apklausų metodais (I. Butkevičius, A. Daniliauskas, P. Kalnius, V. Kulikauskienė, J. Mardosa, R. Merkienė, M. Miliuvienė, A. Vyšniauskaitė). 1965–86 rengtas Baltijos šalių ist. ir etn. atlasas, apimantis tradicinės žemdirbystės, drabužių ir liaudies archit-ros ist. bei kult. etnokartogr. tyrimus (*Pabaltijos istorinis ir etnografinis atlasas. Žemdirbystė / Istoriko-ėtnografičeskij atlas Pribaltiki. Zemledelie*, sudarė P. Dundulienė, V. Milius, A. Vyšniauskaitė 1985, *Pabaltijo istorinis ir etnografinis atlasas. Drabužiai / Istoriko-ėtnografičeskij atlas Pribaltiki. Odežda* / sudarė M. Miliuvienė, V. Kulikauskienė 1986). Nuo 8 d-mečio pradėti etnosociol. tyrimai (taikydamas J. Arutiuniano metodologiją juos, daugiausia sov. kaimo gyventojų dvasinės kultūros tyrimus, atliko J. Mardosa). 9 d-metyje reikalauta pabrėžti etnokultūrines tradicijas tiriant vietos soc. gyvenseną, ypač domėtis vad. naujomis tradicijomis. Metodologiškai šio l-pio etnologijai didelę įtaką darė evoliucinės (ist. kult. materializmo) bei difuzinės (*kultūros ciklų* arba ist. ir geogr. sričių bei ūk. ir kult. tipų) krypties samplaika. Dėl neoevoliucionistinės krypties įtakos ir taikant lyg. ist. tyrimams marksistinę visuomenės raidos teoriją, atsižvelgta į difuzijos reikšmę kultūrų klostymuisi, nagrinėtos ūk. kult. arealų susidarymo prielaidos. Gilinantis į Lietuvos kaimo ir dvaro kultūros formų sąveikas, sudaryta etninės kultūros sistematika, nustatyti ją organizuojantys funkciniai struktūriniai ryšiai (R. Merkienė). Gvildentos kult. tradicijų bei etnokult. arealų stabilumo ir kaitos, etnokult. kontaktų bei akultūracijos problemos. Vyravo ist. lyginamasis, tipologinis tyrimo metodas, kartografijos metodika. Daugiausia tirta tradicinė lietuvių liaudies kultūra ir kasdienybė: žemdirbystė ir gyvulininkystė (P. Dundulienė *Žemdirbystė Lietuvoje: nuo seniausių laikų iki 1917 m.* 1963, R. Merkienė, V. Milius *Žemės ūkio inventorius* 1979, R. Merkienė *Gyvulių ūkis XV–XX a. pirmoje pusėje*: *Etninės patirties ištakos* 1989), liaudies archit-ra (I. Butkevičius *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos* 1971), linininkystė ir transportas (A. Vyšniauskaitė, J. Laniauskaitė *Valstiečių linininkystė ir transportas* 1977),

miško ir statybos verslai (*Valstiečių verslai* 1983), puodininkystė (J. Kudirka *Lietuvos puodžiai ir puodai* 1973), tradicinis audimas ir drabužiai (R. Kulikauskienė, M. Miliuvienė, S. Bernotienė *Lietuvių liaudies moterų drabužiai 18 a. pab.–20 a. pr.* 1974), tradiciniai kalendoriniai, šeimos ir darbo papročiai (A. Vyšniauskaitė *Lietuvių šeimos tradicijos* 1967 ir *Lietuvių lininінkystės papročiai* 1983, P. Dundulienė *Lietuvių šventės: tradicijos, papročiai, apeigos* 1991, I. Čepienė *Lietuvių liaudies vestuvių veikėjai* 1977). Kiti tyrimai apėmė darbininkų ir kaimo gyventojų kasdienybės kultūrą (A. Daniliauskas *Šiaurės rytų Lietuvos pramonės darbininkų materialinė kultūra* 1970, I. Butkevičius *Šiuolaikinis Suvalkijos kaimas* 1981, A. Daniliauskas, P. Kalnius *Lietuvos TSR pramonės darbininkų kultūros ir šeimos etnografinės problemos* 1983, I. Butkevičius, V. Kulikauskienė, M. Miliuvienė, A. Vyšniauskaitė *Šiuolaikinis Žemaitijos kaimas* 1985, J. Mardosa *Socialistinio Lietuvos kaimo gyventojų dvasinė kultūra* 1987, P. Kalnius *Šiuolaikinė Lietuvos miesto šeima* 1988). Išleista studijų serija *Iš lietuvių kultūros istorijos* (1958–89, 14 tomų, dauguma jų – iš etnologijos). Buvo leidžiama etnologijos konf-jų medžiaga: *Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje* (1970–74), *Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje* (1975–94).

Liet. mokslininkai, 1944 pasitraukę į Vakarus, parašė etnologijos veikalų Vokietijoje, JAV, Kanadoje: J. Balys – apie archainę liet. pasaulėžiūrą ir papročius (*Lietuvių vedybų papročiai / Litauische Hochzeitsbrauche* 1946, *Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje* 1966, *Lietuvių kalendorinės šventės*, 1978 [2]1992), J. Gimbutas – apie liaudies archit-rą (*19 a. lietuvių valstiečių namų stogas / Das Dach des litauischen Bauernhauses aus dem 19 Jahrhundert* 1948, *Lietuvos kaimo trobesių puošmenys* 1999), archeologė M. Gimbutienė – apie liaudies meno simboliką (*Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene / Ancient Symbolism in Lithuanian Folk Art* 1958), Anastazija ir Antanas Tamošaičiai – apie liaudies meną ir tautinius kostiumus (*Lietuvių tautinis kostiumas / Lithuanian National Costume* 1979, *Lietuvių velykiniai kiaušiniai / Lithuanian Easter Eggs* 1982, *Lietuvių juostos / Lithuanian Sashes* 1988).

1990 atkūrus Lietuvos nepriklausomybę etnologijos tyrimams imta taikyti šiuolaikines social. teorijas, labiau plėtoti tarpdisciplininiai ryšiai. Vykdyti tipologiniai ir kartografiniai tradicinių verslų, amatų, kultūros istorijos tyrimai (L. Piškinaitė-Kazlauskienė *Bitininkystė Lietuvoje. XVI a.–XX a. pirmoji pusė* 1995, *Žvejybos istorijos apybraižos* 1998, V. Milius, J. Morkūnienė, I. Šidiškienė *Amatas ir kūryba* 1997). Įv. metodologija leido tirti papročių struktūros kaitą (Ž. Šaknys *Jaunimo brandos apeigos Lietuvoje XIX a. pabaigoje–XX a. pirmoje pusėje* 1996, R. Paukštytė *Gimtuvės ir krikštynos Lietuvos kaimo gyvenime* 1999), etninius santykius ir etninių mažumų etnokultūrą (P. Kalnius *Etniniai procesai Pietryčių Lietuvoje XX a. antrojoje pusėje* 1998, *Lietuvos sentikiai. Duomenys ir tyrimai* 1998 (red. V. Čiubrinskas)), tradicinį pirštinių nėrimą ir verpimą analizuoti kaip liet. bei europinės kultūros dalį (R. Merkienė, M. Pautieniūtė-Banionienė *Lietuvininkų pirštinės. Kultūrų kryžkelėje* 1998, A. Čepaitienė *Verpimas Lietuvoje. Liaudies kultūros likimas* 2001), gilintis į tradicinę baldų ir juostų ornamentiką, ieškant simbolinių prasmių (E. Usačiovaitė *Lietuvių liaudies ornamentai: valstiečių baldų puošybos ir simbolikos bruožai* 1998, V. Tumėnas *Lietuvių tradicinių rinktinių juostų ornamentas* 2002). Pasitelkus naująsias inform. technologijas parengta įprastinių ir elektron. publikacijų pristatant tradicinės kultūros, ypač tekstilės tyrimus (V. Savoniakaitė *Audiniai kaimo kultūroje* 1998, *Kūryba ir tradicijos / Creative work and traditions* 2002).

Parengta apibendrinamųjų studijų: *Lietuvių etnografijos bruožai* (1964, red. A. Vyšniauskaitė), P. Dundulienė *Lietuvių etnologija* (1991), A. Vyšniauskaitė, R. Paukštytė, P. Kalnius *Lietuvių šeima ir papročiai* (1993), P. Dundulienė *Lietuvių šeimos papročiai* (1999), bei istoriografinių veikalų: A. Vyšniauskaitė *Lietuviai IX a.–XIX a. vidurio istoriniuose šaltiniuose* (1994), V. Milius *Mokslo draugijos ir lietuvių etnografija* (1993), *Lietuvių etnologijos bibliografija* (2001).

Leidžiama etnologijos konf-jų medžiaga: *Etnologiniai tyrinėjimai Lietuvoje* (1999). Lietuvos ist. i-tas išleido 9 etnologinių monografijų ir studijų seriją *Lietuvos etnologija* (1996–2002; vyr. red. R. Merkienė), nuo 2001 leidžiamas žrn. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* (vyr. red. V. Čiubrinskas).

1944–47 etnologus rengė VU Etn. katedra (vedėjas J. Baldžius), 1944–91 VU Istorijos f-tas (dėstė bei tyrimus vykdė P. Dundulienė). Nuo 1992 etnologijos studijos ir tyrimai atnaujinti VDU Etnologijos ir folkloristikos katedroje (iki 1997 vedėjas N. Vėlius, vėliau R. Apanavičius). Ji vienintelė Lietuvoje teikia visų pakopų etnologijos išsilavinimą. 1941–44 etnologijos tyrimus vykdė Lietuvos MA Etnologijos i-tas, nuo 1945 Ist. i-tas (dab. Lietuvos ist. i-tas); Etn. sektoriui 1961–71 vadovavo A. Vyšniauskaitė, vėliau V. Morkūnas. Prie etnologijos tyrimų prisideda Lietuvos nacionalinio, Lietuvos liaudies buities, Šiaulių *Aušros* ir M. K. Čiurlionio dailės ir kt. muziejų muziejininkai. Jie sistemina etn. medžiagos rinkinius, juos eksponuoja, rengia katalogus, konf-jas. Nuo 1991 Lietuvos nac. muziejus leidžia metraštį *Etnografija.*

Lietuvos etnologinių tyrimų atliko ir užs. mokslininkai. Lenkijos etnologai, 1924–39 dirbę VU etnologijos katedroje, parengė etn. duomenų rinkimo programų, sukaupė etn. ir muziejinės medžiagos iš Vilniaus kr., paskelbė apžvalginių (C. Baudouin de Courtenay Ehrenkreutzowa Jędrzejewiczowa *Šiek tiek žinių ir pastebėjimų apie Vilniaus vaivadijos etnografiją / Kilka uwag i wiadomości o etnografji województwa Wileńskiego* 1930) ir analitinių (M. Znamierowska-Prüfferowa *Trakų ežerų žvejyba / Rybołówstwo jezior trockich* 1930, *Žvejyba Druskininkų apylinkėse / Rybołówstwo w okolicach Druskienik* 1934) studijų. Rusų etnologas P. Kušneris (Knyševas) tyrė M. Lietuvos etnoistoriją (*Etninės teritorijos ir etninės sienos / Ėtničeskie teritorii i ėtničeskie granicy* 1951), švedų etnologas G. Ränkas – Baltijos šalių liaudies architektūrą (*Valstietiškoji architektūra Baltijos regione / Die Bauernhausformen im baltischen Raum* 1962). Vokietijoje tradicinės liet. pasaulėžiūros ir kaimo bendruomenės tyrimus skelbė G. Baueris ir M. Kleinas (*Senoji Lietuva / Das alte Litauen* 1998; G. Baueris *Visuomenė ir pasaulėžiūra baltų tradicinėje aplinkoje / Gesellschaft und Weltbild im Baltischen Traditionmilieu* 1972). *Vytis Čiubrinskas*

Architektūros ir statybos institutas, KTU Architektūros ir statybos institutas, yra Kaune. Turi (2008) Architektūros istorijos ir paveldo, Kraštotvarkos sektorius, Energetinių sistemų, Statybinės šiluminės fizikos, Statybinių medžiagų ir konstrukcijų, Kompozicinių ir apdailos medžiagų laboratorijas (dvi iš jų – akredituotos). 98 darbuotojai (6 habil. daktarai, 26 daktarai). Atlieka stat. ir archit-ros mokslų fundamentaliuosius ir taikomuosius tyrimus (pastatų akustikos, energetinio efektyvumo, konstrukcijų techninės būklės tyrimus, stat. medžiagų ir gaminių kokybės bandymus). Moksl. veiklos pagr. kryptys: Lietuvos archit-ros ir urban. istorija bei paveldas, kraštotvarkos ir teritorijų planavimas, energijos taupymo pastatuose metodų ir būdų, stat. konstrukcijų ir medžiagų savybių, technogeninių žaliavų perdirbimo į stat. medžiagas moksl. tyrimai. Parengė Alytaus eksperimentinio namų stat. kombinato surenkamųjų namų projektų (1974), nac. parkų schemų (iš jų Kuršių nerijos nac. parko, 1976), s-bių teritorijų bendrųjų planų (2007). Vykdė nac. programas *Būstas*, *Turizmo plėtojimas*, *Energijos efektyvumo didinimas* ir kitas. Išleido monografijų (23). Dalyvauja nac. mokslo programos *Darni energetika* (2008–12), programos *Europos bendradarbiavimas mokslinių ir techninių tyrimų srityje*, tarpt. org-jų (iš jų Tarptautinės stat. tyrimų ir inovacijų tarybos) veikloje.

1956 perorganizavus Fizikos ir technikos i-tą (veikė 1952–56 Kaune), įsteigtas Statybos ir archit-ros i-tas (iki 1963 priklausė SSRS MA), 1963–91 Lietuvos statybos ir archit-ros MTI, 1991–2003 Archit-ros ir statybos i-tas, nuo 2003 KTU Archit-ros ir statybos i-tas. Direktoriai: J. Sabaliauskas (1956–63), B. Vektaris (1963–92), E. Blaževičius (nuo 1992).

Kultūros, filosofijos ir meno institutas yra Vilniuje. Veikia 3 padaliniai, kuriuose yra 12 skyrių (2008): Filosofijos (Lietuvos filosofijos istorijos, Mokslo filosofijos ir istorijos, Dabartinės filosofijos ir Etikos skyriai), Kultūrologijos (Lietuvių kultūrinio identiteto, Dabartinės Lietuvos kultūros, Komparatyvistinių kultūros studijų, Baltų kultūros skyriai) ir Menotyros (Dailėtyros, Sakralinės dailės, Teatro-

logijos, muzikologijos skyriai). 2008 dirbo 118 darbuotojų, 92 mokslo darbuotojai (6 habil. daktarai, 55 daktarai). Svarbiausios moksl. tyrimų kryptys: Lietuvos kultūros formavimasis ir raida, Lietuvos filosofijos istorija, Lietuvos meno raida. Moksl. tyrimai atliekami kartu su kitomis Lietuvos ir užs. mokslo ir studijų institucijomis. Turi moksl. leidybos centrą, veikia Lietuvos MA centrinės b-kos filialas. Leidžia žrn. *Aethena* (nuo 2006), tęstinius mokslo darbų rinkinius, monografijas. Rengia Lietuvos MA leidžiamus mokslo žurnalus *Filosofija. Sociologija*, *Menotyra*, kuruoja žrn. *Logos* leidimą.

Įkurtas 2002 reorganizavus Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutą bei Kultūros ir meno i-tą (įk. 1900). Direktoriai: V. Bagdonavičius (2002–08), J. Širkaitė (nuo 2008).

Lietuvių kalbos institutas yra Vilniuje. Veikia (2008) Kalbos kultūros, Kalbos istorijos ir dialektologijos, Gramatikos, Vardyno skyriai, Leksikografijos ir Terminologijos centrai, Tarmių archyvas (Kalbos istorijos ir dialektologijos skyriaus padalinys, įk. 2002), Lituanistikos židinys (Kalbos muziejus ir Liet. kalbos centras, skirtas visuomenei, įk. 2007), leidykla. 2008 dirbo 70 mokslo darbuotojų (9 habil. daktarai ir 37 daktarai). Moksl. veiklos svarb. kryptys: liet. kalbos istorijos, leksikos, terminologijos, gramatikos, onomastikos, kalbos funkcionavimo visuomenėje, tarmių, kalbos kontaktų tyrinėjimas. Kaupiama ir skaitmeninama lituanistinė medžiaga (sudaromos tarmių, senųjų raštų, bendrinės kalbos, terminų, sinonimų duomenų, kalbos tvarkybos informacinės bazės, Lietuvos vietovardžių geoinformacinė duomenų sistema, elektroninė *Lietuvių kalbos žodyno* kartoteka ir kt.). I-tas teikia ekspertines ir kt. paslaugas visuomenei (interneto svetainė *Kalbos namai*). Remia užsienio aukštųjų m-lų baltistikos ir lituanistikos centrų mokslinę bei akademinę veiklą. Leidžiamos serijos *Lietuvių kalbos gramatikos darbai*, *Lietuvių kalbos tarmės mokyklai*, *Opera linguistica Lithuanica*, *Bibliotheca archivi Lithuanici*, *Bibliotheca Salensis*, *Tarmių tekstynas*, tęstiniai leidiniai *Acta linguistica Lithuanica* (iki t. 43 *Lietuvių kalbotyros klausimai*), *Archivum Lithuanicum* (kartu su aukštosiomis m-lomis), *Kalbos kultūra*, *Terminologija*. Yra ES nacionalinių kalbos institucijų federacijos (EFNIL, nuo 2004), Tarptautinio terminologijos informacijos centro (INFOTERM, nuo 2003), Europos terminologijos asociacijos (EAFT, nuo 2006), Europos leksikografų asociacijos (EURALEX, nuo 2005) narys.

Liet. kalbos i-tas įkurtas 1941 A. Smetonos Lituanistikos i-to Lietuvių kalbos skyriaus pagrindu. 1941–52 buvo kaupiamos liet. kalbos žodyno, tikrinių vardų kartotekos, tyrinėti Vilniaus krašto vietovardžiai, tarmės, sudaryta medžiagos liet. kalbos atlasui rinkimo programa (1951), organizuotos dialektologijos ekspedicijos, redaguotas ir leistas *Lietuvių kalbos žodynas*. 1952 sujungtas su Lietuvių literatūros institutu į Lietuvių kalbos ir literatūros institutą. 1990 atkurtas. Direktoriai: P. Skardžius (1941), A. Salys (1941–44), J. Balčikonis (1945–52), A. Vanagas (1990–95), A. Rosinas (1995), Z. Zinkevičius (1995–96), A. Sabaliauskas (1997–2000), A. Judžentis (2000–01), G. Subačius (2001–2003), J. Zabarskaitė (nuo 2003). *Algirdas Sabaliauskas, Jolanta Zabarskaitė*

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas yra Vilniuje. Veikia (2008) Senosios, Naujosios, Šiuolaikinės lit-ros, Tekstologijos, Dainyno, Sakytinės tautosakos skyriai, tautosakos archyvas, mokslinė b-ka ir leidybos centras. Dirba 109 darbuotojai (4 habil. daktarai ir 47 daktarai). Atlieka fundamentinius ir taikomuosius lietuvių lit-ros ir tautosakos tyrimus. I-tas leidžia tęstinius leidinius *Tautosakos darbai*, *Senoji Lietuvos literatūra* (abu nuo 1992), *Colloquia* (nuo 1999), knygų serijas *Senosios literatūros studijos* (nuo 1994), *Naujosios literatūros studijos* (nuo 1996), leidžiami *Lietuvių liaudies dainynas* (nuo 1980, iki 2006 išėjo 19 t.), monografijos bei studijos. Dalyvauja tarptautinėse programose *Culture 2000*, Tarptautinė mokslinė duomenų bazė *Lituanistika*.

1939 įkurtas A. Smetonos Lituanistikos i-tas, 1941 pavadintas Lietuvių lit-ros i-tu. 1952 sujungus Lietuvos MA Lietuvių lit-ros ir Lietuvių kalbos i-tus bei prijungus Istorijos i-to Tautosakos skyrių įkurtas Lietu-

vos MA Lietuvių kalbos ir lit-ros i-tas. 1990 institutas reorganizuotas: įsteigti Lietuvių lit-ros ir tautosakos ir Lietuvių kalbos institutai. Direktoriai: V. Mykolaitis-Putinas (1941–46), K. Korsakas (1946–84), J. Lankutis (1984–93), L. Sauka (1993–2001), A. Kalėda (2001–2008), M. Kvietkauskas (nuo 2008). *Donata Mitaitė*

Lietuvos istorijos institutas yra Vilniuje. Turi (2008) 7 skyrius (Archeografijos, Archeologijos, Etnologijos, LDK istorijos, Miestų tyrimo, 19 a. istorijos, 20 a. istorijos), b-ką, rankraštyną, leidyklą. 74 mokslo darbuotojai (4 habil. daktarai, 60 daktarų; 2008). Moksl. tyrimų pagr. kryptys: Lietuvos visuomenės ir valstybės raida, archeologija, proistorė, etnologija, svarbiausių Lietuvos ist. šaltinių tyrimai, miestų atsiradimas, raida ir visuom. reikšmė. Prioritetinė i-to leidybos kryptis – stambių Lietuvos istorijos šaltinių grupių – *Lietuvos Metrikos*, *Lietuvos miestų istorijos šaltinių* – publikavimas ir 12 tomų *Lietuvos istorijos* (t. 1–2 2005–07) leidyba.

1941 Lietuvos MA Hum. mokslų skyriuje įsteigtas Ist. ir archeol. i-tas, 1945–90 Lietuvos MA Istorijos institutas, nuo 1990 Lietuvos istorijos institutas. Direktoriai: K. Jablonskis (1941), P. Bugailiškis (1945–1946), P. Pakarklis (1946–48), J. Žiugžda (1948–70), B. Vaitkevičius (1970–87), V. Merkys (1987–92), A. Tyla (1992–99), E. Rimša (1999–2000), A. Nikžentaitis (nuo 2000). *Saulė Urbanavičienė*

Socialiniai mokslai

TEISĖ

Teis. minties pradžia siejama su pirmaisiais žinomais 13–14 a. teisės aktais (pvz., Kazimiero teisynas). Teisės tyrimai pradėti 16 amžiuje. Žymiausi to meto teisės tyrėjai buvo P. Roizijus, išleidęs veikalą *Lietuvos sprendimai* (*Decisiones Lituanicae* 1563, liet. 2007), kuriame pritarė rom. teisės taikymui Lietuvos teismuose, ir A. Rotundas, veikale *Lenko pasikalbėjimas su lietuviu* (*Rozmowa Polaka z Litwinem* 1564) akcentavęs teisės reikšmę valstybėje. P. Roizijus, A. Rotundas ir J. Domanovskis parengė II Lietuvos Statutą (1566). III Lietuvos Statuto (1588) įvade didikas L. Sapiega išdėstė teis. valstybės principus. Reikšmingi VU Teisės f-to (įst. 1645) profesorių mokslo veikalai – A. A. Olizarovskio *De politica hominum societate* 1651 (liet. *Apie politinę žmonių sąjungą* 2003), H. Stroynowskio *Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės mokslas* (*Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów* 1785), A. Capellio *Apie romėnų teisės dėstymą apskritai* (*De l'enseignement du droit romain généralement* 1827), I. Danilavičiaus *Napoleono kodeksas, palyginus su lenkų ir lietuvių teise* (*Kodex Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi*, par. 1817, išsp. 1905), *Istorinis žvilgsnis į Lietuvos Statutą* (*Historischer Blick auf das Litauische Statut* 1834, lenk. ir ukr. 1837), *Apie Lietuvos metraščius* (*O litovskich letopisjach* 1840, lenk. ir vok. 1841) ir kita. 1832 RI valdžiai uždarius VU teisės mokslo tyrimai keliems dešimtmečiams nutrūko.

1919–39 nemažai veikalų apie valstybių (daugiausia Lenkijos) santvarką ir teisę parengė VU Teisės ir visuom. mokslų f-to profesoriai W. Komarnickis (*Lenkijos politinė teisė* / *Polskie prawo polityczne* 1922, *Apie teisėtvarką ir sveiką valstybinę santvarką* / *O praworządności i zdrowy ustrój państwowy* 1928), S. Glaseris (*Politinių nusikaltėlių išdavimo pagrindas* / *Zasada extradycji w odniesieniu do przestępców politycznych* 1924, *Lenkijos baudžiamosios teisės apybraiža* / *Polskie prawo karne w zarysie* 1931) ir kiti. Tyrinėta LDK santvarkos istorija, teismų proceso teisė.

Nepriklausomoje Lietuvoje teisės mokslo pagr. baze tapo Lietuvos u-to (nuo 1930 – VDU) Teisių f-tas. A. Janulaitis, remdamasis gausia archyvų medžiaga, tyrinėjo 14–19 a. Lietuvos teisės istoriją (*Vyriausiasis Lietuvos tribunolas XVI–XVIII amž.* 1927, *Lietuvos*

bajorai ir jų seimeliai XIX amž. 1936, *Ignas Danilavičius Lietuvos bei jos teisės istorikas* 1932), t.p. reiškėsi kaip užs. teisės istorijos žinovas (*Imperijos rūmų teismas (1495–1806)* 1927, *Užnemunė po Prūsais (1795–1807)* 1928, *Napoleono teisynas* 1930). Teisės istorijos srityje dirbo I. Lappo (*Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, *Iš Vyriausiojo Lietuvos tribunolo istorijos*, *Iš Vyriausiųjų Lietuvos suvažiavimų istorijos XVI amž.*, visi 1932), jis t.p. spaudai parengė III Lietuvos Statutą. Konstitucinės teisės srityje daug nuveikė M. Römeris, kurio svarb. veikalai – *Reprezentacija ir mandatas* (1926), *Administracinis teismas* (1928), *Konstitucinės ir teismo teisės pasieniuose* (1931), *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (1937), nebaigtas veikalų ciklas *Valstybė ir jos konstitucinė teisė* (1934–39). Teisės teorijos plėtotei didelę reikšmę turėjo P. Leonas (*Kolektyvizmo pradas Lietuvos civilinės teisės novelose* 1925, *Istorinė žmoniškumo, etikos ir teisės evoliucija* 1937, *Teisės enciklopedijos paskaitos* 1924 ^{2}1931, *Teisės filosofijos istorija* 2 kn. 1928–36), baudž. teisei ir civilistikai – S. Beliackinas (*Privatinė teisė* 1928, *Baudžiamasis statutas su papildomaisiais baudžiamaisiais įstatymais ir komentarais, sudarytais iš Rusijos Senato ir Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimų bei kitų aiškinimų* 1934), V. Stankevičius (nuo 1944 Stauka; *Baudžiamoji teisė* 1925, *Baudžiamosios teisės istorijos pamatiniai bruožai* 1932), V. Mačys (*Civilinio proceso paskaitos* 1924, *Socialinio teisių mokslo tikslas ir mūsų žemės reformos įstatymas* 1925, *Apie šeimos santvarką ir moterų teises senovėje* 1934), tarpt. teisei – D. Krivickas (*Nuolatinis tarptautinio teisingumo tribunolas* 1935, *Klaipėdos krašto teisinė būklė Lietuvos konstitucinės teisės sistemoje pagal 1924 m. statutą* 1940). 1924–39 u-tas išleido *Teisių fakulteto darbų* 10 t. (42 knygas), kuriuose skelbti f-to profesorių straipsniai ir studijos, t.p. serijos *Teisės mokslų biblioteka* 26 kn. (dalis šių – verstinė lit-ra). Teisės mokslo baruose aktyviai reiškėsi P. V. Raulinaitis (*Parlamentarizmas: istoriniai-teoretiniai parlamentinės tvarkos bruožai* 1925, *Administracijos principai* 1926), J. Robinzonas (*Klaipėdos krašto konvencijos komentaras* 2 d. 1934), t.p. L. Purėnienė, H. Rolnikas, R. Valsonokas ir kiti.

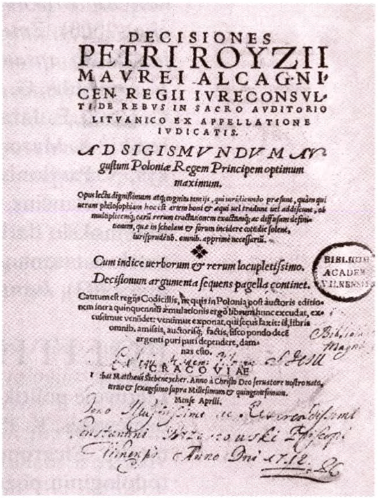
DECISIONES
PETRI ROYZII
MAVREI ALCAGNICEN. REGII IVRECONSVLTI DE REBVS IN SACRO AVDITORIO LITVANICO EX APPELLATIONE IVDICATIS.
AD SIGISMVNDVM AVgustum Poloniæ Regem Principem optimum maximum.
Opus lectu dignissimum atq; cognitu iis, qui iuridicundo præsunt, quàm qui ueram philosophiam hoc est artem boni & æqui uel tradunt uel addiscunt, ob multiplicemq; rerum tractationem exactamq; ac diffusam definitionem, quæ in scholam & forum incidere cottidie solent, iurisprudētib. omnib. apprimè necessarium.
Cum indice uerborum & rerum locupletissimo.
Decisionum argumenta sequens pagella continet.
Cautum est regiis Codicillis, ne quis in Polonia post auctoris editionem intra quinquennium æmulationis ergō librum hunc excudat, excusumue vendat: venumue exponat, qui secus faxit: is, libris omnib. amissis, auctoriq; factis, fisco pondo decē argenti puri puri dependere, damnas esto.
CRACOVIAE
[illegible] Matthæus Siebeneycher. Anno à Christo Deo seruatore nostro nato, tertio & sexagesimo supra Millesimum & quingentesimum. Mense Aprili.

P. Roizijaus *Decisiones Lituanicae* (1563) antraštinis lapas

1940 Teisės f-tas perkeltas į VU. Jo profesorius M. Römeris Vokietijos okup. metais parašė studiją *Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas*, kurioje iš konstitucinės teisės mokslo pozicijų įvertino Lietuvai tragiškus 1940 vasaros įvykius ir atliko svarbiausių to meto sov. konstitucijos nuostatų teis. analizę (išl. 1949 Augsburge, 1989 Vilniuje).

SSRS okupacijos metais dėl ideol. varžymų, teisės mokslų politizavimo, karingo izoliavimosi nuo pasaul. mokslo laimėjimų šių mokslų raida sulėtėjo. Teisininkai daugiausia nagrinėjo Lietuvos valstybės ir teisės istoriją, valstybės ir teisės pagr. institucijų esmę. 1965–90 buvo tiriama valstybės valdymo, valdymo ir teisės raidos dėsningumai. Didesnę reikšmę turi K. Jablonskio ir P. Pakarklio veikalai iš senosios Lietuvos teisės istorijos; teisės mokslui reikšminga M. Apanavičiaus, J. Bulavo, P. V. Danisevičiaus, J. Moreino, P. Rasimavičiaus, J. Žeruolio ir kitų mokslininkų veikla. Tarpt. teisės klausimais aktyviai rašė P. Kūris. Šio l-pio teisininkų sukaupta faktinė medžiaga turi išliekamosios vertės, ji liko šaltiniu praeičiai pažinti. Išeivijoje liet. teisininkai daugiausia rašė LDK (J. Dainauskas, J. Deveikytė-Navakienė, A. Plateris), nepriklausomybės l-pio (K. Račkauskas, P. V. Raulinaitis, K. Šidlauskas ir kt.) teisės klausimais.

Atkūrus nepriklausomybę nagrinėjamos Lietuvos teisės reformos ir kt. problemos. Teisės mokslo svarb. centrais tapo VU ir Mykolo Romerio u-to Teisės f-tai, VDU Teisės i-tas, Teismo ekspertizės centras (įk. 1961), Teisės i-tas (įk. 1991), Lietuvos filosofijos ir sociologijos i-to Teisės skyrius (veikęs iki 2000; 1977–90 Lietuvos MA Filosofijos, sociologijos ir teisės i-tas, 1969–77 Lietuvos MA Istorijos i-to Filosofijos, teisės ir sociologijos skyrius). Svarb. darbai: P. Pošiūno *Kriminalistinės ekspertizės* (1997), D. Mikelėnienės ir V. Mikelėno *Teismo procesas: teisės aiškinimo ir taikymo aspektai* (1999), A. Vaišvilos

Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje (2000), T. Davulio *Darbo teisė: Europos Sąjunga ir Lietuva* (2004), J. Galginaičio, R. Stankevičiaus *Draudimo teisė*, M. Maksimaičio *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija: XX a. pirmoji pusė*, E. Šileikio *Alternatyvi konstitucinė teisė*, D. Žalimo *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės* (visi 2005), V. Justickio ir G. Valicko *Procedūrinis teisingumas Lietuvos kriminalinėje justicijoje*, G. Švedo *Baudžiamosios politikos pagrindai ir tendencijos Lietuvos Respublikoje* (abu 2006). Išleistos kolektyvinės monografijos: *Mykolo Römerio mokslas apie valstybę* (1997), *Nusikalstamumo kontrolės Lietuvoje koncepcija* (2000), *Žmogaus teisės Lietuvoje* (2005), *Lietuvos konstitucinė teisė: raida, institucijos, teisių apsauga, savivalda* (2007) ir kitos. Reikšmingą indėlį įnešė mokslininkai V. Andriulis, G. Babachinaitė, O. Dambrauskaitė, A. Dambrauskas, G. Dambrauskienė, G. Goda, E. Jarašiūnas, D. Jočienė, A. Katkus, S. Katuoka, E. Kurapka, E. Kūris, H. Malevski, A. Marcijonas, V. Nekrašas, I. Nekrošius, V. Nekrošius, V. Pakalniškis, E. Palskys, V. Pavilonis, V. Piesliakas, A. Pumputis, O. Ruželytė, S. Šedbaras, V. Vadapalas, K. L. Valančius, S. Vansevičius, A. Vileita, P. Vitkevičius, J. Žilys ir kiti. Leidžiami tęstiniai mokslo darbų rinkiniai *Teisė* (leidžia VU, nuo 1957), *Jurisprudencija* (Mykolo Romerio u-tas, nuo 1998), specializuoti teisės mokslo žurnalai *Teisės problemos* (Teisės i-tas, nuo 1993), *Justitia* (leidykla *Justitia*, nuo 1996). Pav. *Mindaugas Maksimaitis*

POLITIKOS MOKSLAI

Lietuvoje politikos mokslų ištakų randama 18 a. pab. VU, kai Filosofijos f-te dėstė Z. Modzelewskis, K. Pucilowskis, A. Boreysza. Politikos studijos VU buvo grindžiamos Aristotelio, Cicerono, Tomo Akviniečio, vok. filos. H. Lippso ir kt. teoretikų veikalais, metodologiniu požiūriu vyravo polit. filosofijos ir istorizmo metodai. 20 a. 3–4 d-metyje politikos tyrimai buvo plėtojami Vilniuje ir Kaune. VU veikė Politikos mokslų m-la, 1930 įkurtas Rytų Europos tyrimų i-tas (1940 panaikintas). VDU prof. M. Römerio idėjos 20 a. 4 d-mečio pr. įkurti Kaune Politikos mokslų m-lą liko neįgyvendintos. Kai kurie VDU profesoriai (K. Pakštas, S. Šalkauskis, A. Maceina, V. Sezemanas, M. Römeris), greta kitų temų, analizavo ir tuometinės politikos problemas. Po II pasaul. karo sov. valdžia įvedė centralizuotą ir ideologiškai kontroliuojamą social. ir polit. mokslų sistemą. Politikos mokslai Lietuvoje atgaivinti tik 1988. Lietuva pirmoji buv. Sov. S-goje pradėjo social. ir polit. mokslų reformą (politikos mokslai visoje buvusioje sov. erdvėje pavadinti politologijos terminu pagal Lietuvos pavyzdį).

Šiuolaikiniuose Lietuvos politikos moksluose vyrauja 3 teoriniai metodai: istorinis aprašomasis, arba tradicinis, metodas, funkcionalizmo metodas ir sistemų teorijos bei biheivioristinės analizės metodas. Teoriniu ir metodologiniu požiūriu politikos tyrimų raidą Lietuvoje galima skirstyti į šiuos etapus: bendrų tyrimų tapatybių ir institucinių tyrimų formavimasis bei metodologinių tyrimų pagrindų perėmimas iš Vakarų mokslininkų (iki 1995); normatyviniai, aprašomieji (kokybiniai) ir atvejų tyrimai (iki 2000); laipsniškas perėjimas prie empirinių (kiekybinių) ir palyginamųjų polit. reiškinių tyrimo (nuo 2000).

Iki 1995 Lietuvos politikos tyrimuose vyravo šios temos: politikos mokslų (kaip disciplinos) objektas, demokratijos ir demokratizacijos procesai, dem. polit. kultūros ir polit. partijų raida, rinkimų ir polit. elgsenos analizė, Lietuvos ir Baltijos valstybių saugumo ir užs. politika. 1996 atsirado 2 naujos tyrimų sritys – viešasis administravimas ir Lietuvos integracija į ES ir NATO. Imta analizuoti Lietuvos visuomenės ir valstybės praktines (euroatlantinės integracijos, saugumo, demokratijos kokybės, pilietinės visuomenės raidos ir kt.) problemas.

1992 įkurta pirmoji Lietuvoje politikos mokslų institucija – VU Tarptautinių santykių ir politikos mokslų insitutas (TSPMI); svarbiausios tyrimų kryptys – politikos teorijos studijos (A. Jokubaitis, A. Kulakauskas, E. Kūris, V. Radžvilas), tarpt. santykių (A. Gricius, R. Lopata, E. Motieka, E. Nekrašas, V. Sirutavičius, N. Statkus) ir euroatlantinės integracijos (J. Čičinskas, V. Nakrošis, R. Vilpišauskas, G. Vitkus, D. Žeruolis),

Lietuvos vidaus politikos ir palyginamoji demokratizacijos (L. Bielinis, A. Jankauskas, M. Jurkynas, A. Lukošaitis, J. Novagrockienė, A. Ramonaitė) analizė.

Politikos mokslų studijos ir tyrimai dar plėtojami KU, VDU Politikos mokslų ir diplomatijos i-te, KTU Politikos ir viešojo administravimo i-te, Mykolo Romerio universitete, Lietuvos karo akademijoje. VDU Politikos mokslų ir diplomatijos i-tas tiria tautinių mažumų ir etnopolit. problemas (N. Kasatkinos, A. Prazausko, A. Puksztо tyrimai), nac. ir tarpt. saugumo bei žmogaus teisių (R. Jasiulevičienė), regioninės politikos (L. Mažylis) klausimus. KTU prioritetai – rinkimų ir polit. partijų (V. Morkevičius, A. Krupavičius, G. Žvaliauskas), viešosios politikos ir politikos diskurso (R. Baločkaitė, V. Morkevičius, A. Raipa, E. Vaidelytė) tyrimai. KU vyrauja politikos teorijos ir filosofijos (A. Bielskis, V. Laurėnas, K. Šerpetis, S. Šiliauskas), viešojo administravimo (V. Anuškevičius, A. Bučinskas, R. Riekašius) analizė. Mykolo Romerio universitete atliekami viešojo administravimo ir viešosios politikos tyrimai (A. Guogis, D. Janušauskienė, Š. Liekis, K. Masiulis, V. Paulikas, Ž. Židonis). Lietuvos karo a-ja plėtoja nac. saugumo politikos tyrimus (G. Miniotaitė, G. Vitkus, F. Žigaras).

Politikos mokslus plėtoja ir Lietuvos politologų asociacija (LPA, įk. 1991). Kasmetės LPA ir TSPMI konferencijos yra svarbus Lietuvos politologų diskusijų forumas. Nuo 1992 LPA, siekdama skatinti mokslininkų kūrybinį aktyvumą, kasmet rengia geriausios politikos mokslų publikacijos konkursą.

Liet. autorių politikos mokslų svarb. veikalai: I. Matonytės *Posovietinio elito labirintai*, V. Laurėno *Normalios politikos genezės atvejis. Lietuvos politinės sociologijos studija* (abu 2001), V. Nakrošio ir R. Vilpišausko *Politikos įgyvendinimas Lietuvoje ir Europos Sąjungos įtaka* (2002), K. Manioko *Europos Sąjungos plėtra ir europeizacija: Vidurio ir Rytų Europos valstybių įsijungimas į Europos Sąjungą* (2003), A. Krupavičiaus ir A. Lukošaičio *Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida* (2004), A. Jokubaičio *Trys politikos aspektai: praktika, teorija, menas* (2005), R. Lopatos *Įkaito anatomija: Kaliningrado jubiliejaus byla* (2006). Politikos tyrimų rezultatai publikuojami žurnale *Politologija* (nuo 1989). TSPMI ir Užs. reikalų ministerija leidžia specializuotą dvimėnesinį žurnalą *Lithuanian Foreign Policy Review* (nuo 1998, anglų k.), TSPMI ir LPA – žurnalą *Lithuanian Political Science Yearbook* (nuo 2000), Lietuvos karo akademija, VU TSPMI ir Strateginių tyrimų centras – *Lietuvos metinę strateginę apžvalgą* (nuo 2003). Politikos tyrimų rezultatai t.p. skelbiami sociologinės krypties žurnaluose *Filosofija. Sociologija*, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, *Socialiniai mokslai*. Leidžiami viešojo administravimo krypties leidiniai *Viešoji politika ir administravimas* ir *Viešasis administravimas* (abu nuo 2002).

L: V. Pšibilskis *Politikos mokslai ir studijos tarpukario Vilniuje* / *Politologija* 1995 nr. 1(6); **R. Plečkaitis** *Politikos mokslas senajame Vilniaus universitete* / *Politologija* 2000 nr. 3(19).

Algis Krupavičius

VADYBA IR ADMINISTRAVIMAS

Vadybos mokslo raidoje skiriami 3 l-piai: 1920–40, sov. okupacijos metai ir l-pis atkūrus nepriklausomybę. Klasikinių vadybos mokslo teorijų (F. W. Tayloro, H. Fayolio), paskelbtų 1910–25, idėjos greitai pasiekė Lietuvą. Pirmosios studijos pasirodė 1924 (J. Šimkaus str. *Darbo organizacija* apie F. W. Tayloro teorijos pagr. tezes) ir 1929 (P. V. Raulinaičio kn. *Administracijos principai*, kurioje perpasakota H. Fayolio teorija). Susidomėjimas vadybos mokslu didėjo. 1930 P. V. Raulinaitis išleido kn. *Darbo organizacijos metmenys* (išdėstė F. W. Tayloro teorijos pagrindus, kritikavo kai kurias jo idėjas), straipsnių paskelbė S. Nacevičius (*Teilorizmas bei fajolizmas žemės ūkyje, arba žemės ūkio darbams racionalizuoti etiudas*; apie darbo organizavimo daržininkystėje problemas), G. Galvanauskas (*Darbas administracinėse įstaigose*; apie personalo valdymo problemas). Kai kuriuos vadybos aspektus 4 d-metyje nagrinėjo V. R. Jurgutis, A. Rimka. Didelį indėlį ne tik į Lietuvos, bet ir pasaulio vadybos mokslą įnešė V. A. Graičiūnas, 1933 Ženevoje paskelbdamas str. *Organizacijos vidiniai ryšiai*. Straipsnyje išdėstyta valdomumo normų teorija aktuali ir šiais laikais, taikoma projektuojant org-jos struktūrą. 1935 grįžęs į Lietuvą V. A. Graičiūnas aktyviai skleidė vadybos idėjas, 1938 inicijavo Moksl. vadybos d-jos

steigimą. Vieno aktyviausių V. A. Graičiūno sekėjų P. Lesauskio kn. *Administracijos organizacijos paskaitos* tapo svarbiu vadybos mokslo veikalu. Tuo l-piu reikšmingų darbų paskelbė A. Baliūnas, K. Jasiūnas, J. Rimantas, J. Rugis, A. Valašinas.

SSRS okupacijos metais vadybai, kaip vienai social. mokslų krypčių, plėtotis sąlygos buvo labai sudėtingos. Iki 6 d-mečio pabaigoje vadyba (vad. menedžmentas) Sov. S-goje laikyta kapitalistų įrankiu darbo žmonių išnaudojimui didinti ir buvo draudžiama. Tik N. Chruščiovo vadovavimo metais atsirado galimybių nagrinėti vadybos problemas. 1962–67 Lietuvoje susiformavo keletas centrų, kuriuose aktyviai pradėti vadybos įv. aspektų tyrimai. VU Pramonės ekonomikos f-te dirbo M. Krejeris, R. Razauskas, jie daugiausia reikšmės teikė personalo valdymo ir vadovų darbo organizavimo klausimams. Prie šių mokslininkų prisijungę G. Samuolis, A. Baltakis, V. Grigoras, P. Gylys ir kt. išplėtė tyrimų tematiką nagrinėdami organizacinės struktūros, įmonių ūk. mechanizmo reguliavimo problemas. KPI (nuo 1990 KTU) Inžinerinės ekonomikos f-te valdymo tobulinimo problemas tyrinėjo V. Gubavičius, P. Prokopčiukas, vėliau – V. Daugėla, J. Novickas, A. Sakalas. 1969–70 šiais tyrimais susidomėjo P. Tvarijonavičius. Jo iniciatyva 1972 įkurtas Vadybos tyrimo sektorius tapo svarbiu mokslo centru. Sektoriaus tyrimų pagr. kryptis buvo personalo valdymo tobulinimas. VISI (nuo 1996 VGTU) Ekonomikos katedroje statybos, stat. medžiagų pramonės, transporto įmonių valdymo klausimus tyrinėjo J. Dilba, J. Bivainis, E. Borkauskas ir kiti. 1969 K. Antanavičius VISI įkūrė Valdymo sistemų tyrimo laboratoriją, kurioje vykdyti organizacinių struktūrų tyrimo, inform. sistemų projektavimo darbai. P. Tvarijonavičiaus ir K. Antanavičiaus bei jų suburtų moksl. grupių darbai 1970–80 buvo ryškiausi to l-pio vadybos mokslo laimėjimai. 1975–88 susikūrė ir veikė dar 3 svarbūs mokslo centrai – LŽŪA (nuo 1996 LŽŪU) Ž.ū. gamybos ir valdymo katedra, Liaudies ūkio specialistų tobulinimosi instituto (LŪSTI) Valdymo katedra ir šio i-to Kauno filialas. LŽŪA svarius darbus ž.ū. įmonių valdymo, agropramoninių susivienijimų tobulinimo klausimais atliko A. Baležentis, M. Dargvainis, V. Dudinskas, B. Grakauskas, S. Nargėla, A. Vaitiekus ir kiti. LŪSTI Valdymo katedroje vadybinio darbo organizavimo, veiklos planavimo, org-jų projektavimo problemas nagrinėjo V. Balkevičius, S. Butkus, A. Indriūnas, D. Kuzmickas, B. Melnikas. LŪSTI Kauno filiale gamybinių ūkinių sistemų struktūrizavimo, profesionalių vadovų rengimo, personalo valdymo klausimus nagrinėjo R. Jucevičius, S. Lapeika, K. Zaborskas, P. Zakarevičius, P. Žukauskas ir kiti. Vadybos tematikos tyrimus vykdė ir kt. institucijose dirbantys mokslininkai. Lietuvos MA Ekonomikos i-te nuo 7 d-mečio pab. aktyviai dirbo A. Marčinskas, P. Stanikas, 8–9 d-metyje – E. Smilga, Liaudies ūkio planavimo ir ekonomikos i-te – A. Vasiliauskas (planavimo, kaip vienos pagrindinių valdymo f-jų, tobulinimas), Lietuvos moksl. techn. informacijos i-te – J. Radžiukynas (valdymo inovacijų kūrimas ir diegimas), S. Radzevičienė (vadovų kvalifikacijos kėlimas), Filosofijos, sociologijos ir teisės i-te – R. Grigas (įmonės social. org-ja). 1989 atkurta Lietuvos vadybos draugija. Šio l-pio vadybos mokslininkų K. Antanavičiaus, V. Daugėlos, R. Grigo, P. Tvarijonavičiaus, A. Vasiliausko, P. Zakarevičiaus darbai buvo žinomi ir vertinami visoje SSRS.

Atkūrus nepriklausomybę susiklostė naujos vadybos mokslo ir praktikos plėtros sąlygos. Mokslininkams ir praktikams atsirado galimybė giliau ir plačiau susipažinti su Vakarų mokslininkų darbais, naujausiomis vadybos plėtros tendencijomis, be to, ek. sistemai transformuojantis į rinkos mechanizmą iškilo naujų, anksčiau nenagrinėtų problemų – todėl iš dalies keitėsi darbų tematika, greta jau veikiančių susikūrė naujų studijų ir mokslo centrų. Atkurtame VDU buvo įsteigtas Biznio ir vadybos f-tas. Jo dekanas P. Zakarevičius subūrė 14–16 specialistų kolektyvą, prie kurio prisijungė LŪSTI Kauno filialo, KTU Vadybos f-to, VU Kauno humanitarinio f-to ir kt. org-jų darbuotojai. F-te vykdomi tyrimai org-jų valdymo metodologijos, organizacinių struktūrų formavimo, strateginio valdymo, personalo valdymo tematika, iš kurių pažymėtini J. E. Kvedaravičiaus ir P. Žukausko darbai. KU Social. mokslų f-te įsteigtoje Vadybos katedroje t.p. susibūrė A. Seiliaus vadovaujama tyrinėtojų grupė. Šios grupės tyrimuose plėtojamos org-jų kultūros, valdymo konsultavimo, motyvavimo temos. Anksčiau įkurtuose centruose akty-

viai dirba R. Ginevičius, R. Jucevičius, A. Marčinskas, B. Melnikas, J. Ramanauskas, A. Sakalas, E. Smilga, P. Vanagas, A. Vasiliauskas. Centrų vykdomų tyrimo darbų svarbiausios temos: organizacijų valdymo metodologija ek. sistemų transformacijos sąlygomis, organizacinių struktūrų formavimo ir plėtojimo teorija ir metodai, personalo valdymas ir vadovavimo bei motyvavimo mechanizmų tobulinimas, strateginis valdymas ir strateginis organizacijų plėtojimas, visuot. kokybės valdymo sistemų kūrimas ir įvedimas, tam tikrų ūkio sričių valdymas (ekonominių ryšių su užsienio šalių organizacijomis, kuro ir energetikos, statybos, transporto, pramonės, žemės ūkio įmonių ir kt. valdymas).

L: *Vadyba Lietuvoje 1918–1940 metais* Vilnius 1991; **R. Razauskas** *365 vadovo dienos* Vilnius 1994; **S. F. Butkus** *Organizacijos ir vadyba* Vilnius 1996; **R. Jucevičius** *Strateginis organizacijų vystymas* Kaunas 1998; **A. Seilius** *Organizacijų tobulinimo vadyba* Klaipėda 1998; **P. Zakarevičius** *Vadyba: genezė, dabartis, tendencijos* Kaunas 1998; **E. Bagdonas, L. Bagdonienė** *Administravimo pagrindai* Kaunas 2000; **B. Melnikas, A. Jakubavičius, R. Strazdas** *Inovacijų vadyba* Vilnius 2000; **A. Sakalas, P. Vanagas ir kt.** *Pramonės įmonių vadyba* Kaunas 2000; **B. Vijeikienė, J. Vijeikis** *Inovacijų vadyba* Vilnius 2000; **A. Sakalas** *Personalo vadyba* Vilnius 2001; **E. K. Zavadskas, P. Mikšta, R. Sakalauskas, J. R. Šimkus** *Statybos organizavimas* Vilnius 2001; **S. Stoškus** *Bendrieji vadybos aspektai* Šiauliai 2002; **A. Vasiliauskas** *Strateginis valdymas* Vilnius 2002; **F. S. Butkus** *Vadyba: organizacijos veiklos operatyvaus valdymo pagrindai* Vilnius 2003; **J. Kasiulis, V. Barvydienė** *Vadovavimo psichologija* Kaunas 2003.

Povilas Zakarevičius

EKONOMIKOS MOKSLAI

14–15 a. *Prūsų teisyne* apibendrinta paprotinė teisė susipynė su feod. nuosavybės ek. santykių bei social. diferenciacijos reglamentavimu, šios nuosavybės formavimu iš bendruomeninių žemių ir jos panauda. 16 a. Lietuvos Statutuose sistemiškai susietos feod. ūkio funkcionavimo teis. normos ir teoriškai apibendrinti jį atitinkantys ek. principai bei interesai. Merkantilistines ir antibaudžiavines ek. idėjas 16 a. skelbė Mykolas Lietuvis, A. A. Olizarovskis, A. Rotundas, P. Skarga, A. Volanas veikaluose, pagrindžiančiuose feod. prievoles, kainų ir palūkanų susidarymą, jų lygį (M. Smiglevskis). 18 a. pab. VU pradėti dėstyti ir plėtoti fiziokratizmo pagrindai (H. Stroynowskio prigimtine teise pagrįstas ek. teorijos kursas, kurį tęsė S. Malevskis), bet tuo pat metu imta kritikuoti baudžiavinį lažą dėl jo neperspektyvumo. 1803 VU rektoriaus H. Stroynowskio iniciatyva įkurta bene pirmoji pasaulyje tokiu pavadinimu (austrų ekonomisto J. A. Schumpeterio teigimu) Polit. ekonomijos katedra. Nuo 1810 J. Znoska, vėliau ir J. Waszkiewiczius dėstė A. Smitho ek. teoriją, nagrinėjo finansų ir prekybos teor. pagrindus, J. Waszkiewiczius – prekybos, bankų, pram. plėtros, M. Očapovskis – ž.ū. ekonomikos, J. Lelewelis, I. Onacevičius – ek. statistikos, ek. geografijos ir ek. istorijos problemas, filomatai gynė liberaliojo reformizmo ek. koncepcijas. 19 a. pab. agrar. problemas nagrinėjo ir tautinio atgimimo liberalieji ideologai (V. Kudirka, P. Leonas, P. Matulionis, P. Vileišis), ir socialdemokratai (Z. Angarietis, J. Domaševičius, V. Mickevičius-Kapsukas).

H. Stroynowskio kn. *Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów* (1785) antraštinis lapas

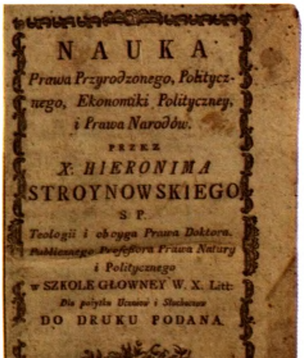

20 a. 3–4 d-metyje Lietuvos u-te (nuo 1930 VDU) Dz. Budrys, V. R. Jurgutis, A. Rimka, P. Šalčius ir kt. kūrė to meto Lietuvos finansų, pinigų ir statistikos sistemą, lietuvišką ek. terminiją, rašė ek. vadovėlius, ekonomistų rengimo programas, A. Rimka, P. Šalčius propagavo kooperacijos ir smulkiojo valstiečių ūkio pastovumo idėjas, rengė dvarų žemės reformą produktyvumui didinti, skelbė ribinio naudingumo teorijos teiginius. V. R. Jurgutis apibendrino bankininkystės ir pinigų politikos teor. aspektus, pagrindė lito įvedimą, Dz. Budrys nagrinėjo mokestinio pajėgumo ir polit. ekonomijos pagrindus, F. Kemėšis atliko agrar. sociologijos tyrimus, populiarino korporatyvizmo idėjas, J. Aleksa analizavo ūkininkų visuomenės Lietuvoje kūrimo problemas. Poleminius analitinius straipsnius skelbė žrn. *Ekonomika* (1935–40) ir *Tautos ūkis* (1930–40; rašė J. Bučas, Dz. Budrys, D. Cesevičius, F. Kemėšis, W. Zawadzkis), išplėtota *Lietuvos statistikos metraščio* (1927–40) leidyba, gyventojų ir ž.ū. surašymai.

SSRS okupacijos metais, greta socializmo ekonomikos propagavimo, ekonomikos tyrimai plėtoti Lietuvos MA Ekonomikos, Valstybinio plano k-to Liaudies ūkio planavimo ir ekonomikos, Žemės ūkio ekonomikos i-tų ir VU mokslininkų darbuose. Susiformavo kelios įvairių ekonomikos sričių tyrėjų m-los ar grupės. Viena didžiausių buvo K. Meškausko m-la (E. Berkmanas, B. Blažys, A. Gulbinskas, S. Martišius, K. Meškauskas, M. Meškauskienė, R. Naiduškevičius, E. Smilga, P. Stanikas ir kt.), apėmusi gausius Lietuvos konkrečiosios ekonomikos, jos šakų veiksmingumo tyrimus, kurie pagrindė pramonės, statybos ir kitų ūkio šakų plėtotės bei teritorinio išdėstymo, materialiųjų ir darbo išteklių balansų tobulinimo kryptis. Žemės ir miškų bei vandens ūkio naudmenų kadastro ek. pagrindimui, rekreacinių išteklių vertinimui buvo skirti V. Mališausko m-los (A. Končius, V. Mališauskas, S. Mikalauskienė, B. Poviliūnienė ir kt.) darbai. Teor. ekonomikos ir mat. metodų taikymo regioninėje analizėje aspektus plėtojo A. Buračo (A. Buračas, G. Dievulis, V. Navickas, A. V. Rutkauskas ir kt.) ir R. Rajecko (O. Balsys, M. Belkindas, L. Čekanavičius, A. Misiūnas, L. Satunovskis, V. Sutkaitis, S. Žemaitaitytė-Girijotienė, G. Žiaunys ir kt.) m-los. Ryški persipinančių ekonomikos ir vadybos tyrimų kryptis susiformavo VDU, VGTU ir KTU. Plėtoti tyrimai, skirti Lietuvos gamybinių jėgų plėtojimo ir išdėstymo schemoms (A. Drobnys, K. Meškauskas), tarpšakiniams regiono ekonomikos balansiniams metodams (L. Satunovskis), daugiasektoriam regioniniam prognozavimui (ekonometrinių ir tarpšakinių modelių sintezė), tolydžios ilgalaikės plėtros, poreikių tenkinimo ir kt. kriterijais grindžiamoms jų optimizavimo modifikacijoms (A. Buračas, A. V. Rutkauskas, L. Satunovskis ir kt.) ir automatizuotoms planinio regionų bei šakų valdymo iš centro schemoms (K. Antanavičius, R. Rajecko m-la), ek. optimizavimo aspektams (G. Dievulis, R. Rajeckas). Metaekonomiką ir ek. mokslų metodologiją plėtojo Dz. Budrys, A. Buračas, Z. Lydeka, B. Melnikas, L. Tykockis, ekonominę kibernetiką – J. Maiminas, A. Vengrys, laisvalaikio ekonomiką – K. Antanavičius, ek. statistikos, ekonometrijos bei informatikos metodų taikymą – S. Martišius, R. Rudzkis, L. Simanauskas, A. Vasiliauskas, lošimų teorijos metodus – E. Vilkas ir jo m-la (V. Bubelis, V. Geralavičius, A. Morkeliūnas, Č. Šimelis, A. Tamošiūnas). R. Rajecko m-la kartu su A. Vasiliausku sukūrė ekonometrinio plėtros modeliavimo metodikas, pateikė dinaminės ir lyginamosios analizės regresinius sprendimus. Visuom. nuosavybės santykių teor. aspektus nagrinėjo J. Čičinskas, Č. Ladukas, demografijos ir social. aspektus – P. G. Adlys, A. Merčaitis, V. Kanopienė, V. Stankūnienė. Social. infrastruktūros ir diferenciacijos ek. vertinimus grindė A. Buračas, A. Dobravolskas, R. Lazutka, T. Medaiskis, A. Mitrikas, A. Šileika, Lietuvos ž.ū. ir gamtos išteklių ek. vertinimus – M. Gregorauskas, V. Mališauskas, agrarinės teorijos ir modelių tyrimus plėtojo A. Poviliūnas, V. Sutkaitis. Lietuvos finansų istoriją nagrinėjo A. Žilėnas, Lietuvos ūkio ir ek. minties istoriją – K. Meškauskas, M. Meškauskienė, V. Puronas, prekybos ir kooperacijos bei ek. minties istoriją – P. Šalčius. Ekonominės, apskaitos, statistikos ir informatikos terminijos problemoms skirti V. Bagdžiūnienės, A. Buračo, A. Mačerniaus, J. Markelevičiaus darbai. Ek. teorijų ir su jomis susiję tyrimai skelbti žrn. *Liaudies ūkis* (ėjo 1958–90), *LTSR Mokslų Akademijos darbų* A serijoje, tęstiniuose leidiniuose *Ekonomika* (eina nuo 1960), *Ekonominių sistemų modeliavimas* (rusų k.), *Matematinių metodų taikymas socialiniuose moksluose* (rusų k.).

Atkuriant Lietuvos nepriklausomybę K. Antanavičiaus, V. Pakalniškio ir G. Vagnoriaus vadovaujamų grupių buvo sukurta originali atviros nac. ekonomikos plėtojimo koncepcija, V. Pakalniškio ir G. Vagnoriaus čekinės privatizacijos, S. Uosio ir Z. Žilevičiaus Lietuvos nac. valiutos – lito – atkūrimo koncepcija. Nuo 20 a. 10 d-mečio vid. ryškiausi darbai – A. Vasiliausko Lietuvos ekonomikos regioninės plėtros strategijos koncepcija ir kriterijų sistema (ūkio plėtros strategijos iki 2015 kūrimo vadovas – E. Vilkas, pažymėtinas ir R. Kuodžio indėlis), perkamosios galios paritetų tarpt. palyginimo metodika, R. Rudzkio konjunktūrinės rinkų analizės ir adaptuota ES statistikos tarnybos *Eurostat* ekonometrinių modelių sistema, R. Kuodžio pinigų srautų teoriniai ir modelių tyrimai. Lietuvos fin. apskaitos ir audito metodus plėtojo V. Ažušilis, V. Bružauskas, V. Lakis, J. Mackevičius, D. Mačernienė, K. Pučinskas, K. Valužis, jų diegimo sistemą formavo

G. Kalčinskas, fin. rinkų teor. ir taikomuosius tyrimus plėtojo K. Levišauskaitė, G. Rasimavičius, A. V. Rutkauskas, bankininkystės tyrimus – A. Budrytė, S. Kropas, V. Vaškelaitis, R. Visokavičius, rinkotyrą ir rinkodarą nagrinėjo V. Pranulis, V. Vengrauskas, R. Virvilaitė, ek. geografijos demografines problemas nagrinėjo S. Vaitekūnas, verslo ir įmonių funkcionavimo rinkos sąlygomis problemas tyrė J. Bivainis, R. Ginevičius (daugiakriterių vadybos sistemų adaptavimas), V. Gronskas, V. Kavaliauskienė, A. Marčinskas, B. Melnikas, A. Vasiliauskas (socialiniai vadybos aspektai), B. Neverauskas, N. K. Pranulis, S. Puškorius, A. Sakalas, V. Snieška, J. A. Staškevičius, P. Vanagas, P. Zakarevičius (vadybos org-jos m-la; plačiau skyriuje VADYBA IR ADMINISTRAVIMAS), sveikatos ekonomikos – G. Černiauskas, V. Janušonis, turto vertinimo – B. Galinienė. Tvariosios plėtros ek. vertinimus grindė L. Čekanavičius, J. Čepinskis, R. Čiegis, A. V. Rutkauskas, ž.ū. daugiafunkciškumo – J. Čaplikas, M. Treinys, V. Vitunskienė. Inovacijų strateginės plėtros ek. vertinimus grindė V. Baranauskas, P. Baršauskas, V. Daugėla, R. Jucevičius, P. Kulviecas, A. Maniušis, E. Smilga. Tarpt. ek. plėtros ir vadybos teor. aspektus plėtojo J. Čičinskas, P. Gylys, O. Rakauskienė, A. Sausanavičius, P. Žukauskas. Lietuvos ek. minties istoriją apžvelgė E. Laumenskaitė, V. Lukoševičius, Vl. Terleckas. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę sustiprėjo mokslininkų kolektyvai Lietuvos banke ir Statistikos dep-te prie Vyriausybės, didžiuosiuose u-tuose (labiausiai VU, KTU, VGTU, VDU, MRU), jų formuojamose mokyklose bendradarbiauja įv. tiriamųjų centrų darbuotojai. Universitetų ekonomikos ir vadybos f-tų mokslininkai dalyvauja nac. ir tarpt. programose SOCRATES/ERASMUS, LEONARDO DA VINCI, PHARE/ACE, TEMPUS, EUREKA, COST, kituose mokslo ir studijų projektuose. Ekonomikos teorijos ir įv. rezultatai skelbiami tęstiniuose leidiniuose *Ekonomika*, *Ekonomikos mokslai*, *Inžinerinė ekonomika*, *Lietuvos ekonominė ir socialinė plėtra*, *Lietuvos ūkis*, *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai*, *Intellectual Economics*, *Journal of Business Economics and Management*, *Property Management* ir kituose, fin. modeliavimo ir bankininkystės teorijos bei istorijos problemos – žrn. *Pinigų studijos*. Ek. tyrimų rezultatai t.p. skelbiami periodiniuose leidiniuose *Lietuvos makroekonomikos apžvalga* (*Lithuanian Macroeconomic Review*), *Lietuvos ekonomikos apžvalga*, *Lietuvos ekonomikos raidos tendencijų apžvalga* ir kituose. Svarbesni veikalai: V. Mališausko, J. Vaitiekūno *Žemės ekonominis vertinimas ir jo panaudojimas* (1963), *Lietuvos TSR žemės kadastras* (1970), *Miško žemių ekonominis vertinimas* (1975), K. Meškausko, V. Purono, M. Meškauskienės, J. Jurginio *Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu* (1976), *Žemė ir gamyba* (1977), R. Rajecko, O. Balsio *Ekonominio augimo analizė ir ilgalaikių prognozių įvertinimas* (1979, rusų k.), K. Meškausko, M. Meškauskienės *Lietuvos pramonė socializmo laikotarpiu* (1980), *Visuomeninės reprodukcijos regioninis modeliavimas* 2 kn. (1980, rusų k.), A. Gulbinsko ir kitų *Transporto raida Lietuvoje* (1983), R. Rajecko, M. Plakunovo *Gamybinės funkcijos ekonominėje analizėje* (1984) ir *Kiekybinė analizė ekonomikoje* (1987, abi rusų k.), V. Mališausko *Racionalus gamtos išteklių naudojimas* (1985), A. Buračo, A. Mitriko, A. Trepuilos *Vartojimas ir laisvalaikis* (1986), S. Martišiaus *Statistiniai ekonominio tyrimo metodai* (1986), A. Buračo *Enciklopedinis finansų ir ekonomikos žodynas* 4 t. (1997–2008), A. V. Rutkausko *Finansų rinkos ir institucijos* (1998) ir *Finansų ir komercijos kiekybiniai modeliai* (2000), Z. Lydekos *Rinkos ekonomikos tapsmas: teoriniai svarstymai* (2001), V. Vaškelaičio *Piniginiai atsiskaitymai: teorija ir praktika* (2001), *Pinigai: komerciniai bankai ir jų rizikos valdymas* (2003), *Pinigai: pinigų politika ir jos priemonės* ir *Pinigai: centriniai bankai ir jų funkcijos* (abi 2006), R. Čiegio *Tolydi plėtra ir aplinka: ekonominis požiūris* (2002), A. V. Rutkausko, P. Stankevičiaus *Investicinių sprendimų valdymas* (2006), S. Vaitekūno *Lietuvos gyventojai: per du tūkstantmečius* (2006). Pav.

L: *Lietuvos TSR liaudies ūkio ekonomika: bibliografinės rodyklės* kn. 1 *1940–1975* Vilnius 1981, kn. 2 *1976–1980* Vilnius 1986; **J. Laškovas** *Ekonominės kibernetikos ir finansų fakulteto dėstytojų mokslinių leidinių bibliografija, 1945–1980* Vilnius 1981, *Ekonominės kibernetikos ir finansų fakulteto dėstytojų mokslinių leidinių bibliografija, 1981–1986* Vilnius 1986; *Lietuvos politinės ekonomijos dėstytojų darbai, 1783–1983: bibliografinė rodyklė* Vilnius 1983; *Lietuvos ūkio ekonomika (1981–1985): bibliografijos rodyklė* 2 kn. Vilnius 1992; *Lietuvos ūkio ekonomika (1986–1992): bibliografijos rodyklė* Vilnius 1997; *Agrosocialinių mokslų ir studijų raida Lietuvoje* Kaunas 2007; *Lithuanian Economic Reforms*: *Practice and Perspectives* Vilnius 1997. *Antanas Buračas*

SOCIOLOGIJA

Modernusis sociol. mąstymas Lietuvoje atsirado 18–19 a., pradėjus taikyti empirinio tyrimo metodus. Scholastinės dorovės filosofijos kurse remiantis Aristoteliu, Tomu Akviniečiu, Šv. Augustinu ir kitais filosofijos autoritetais buvo nagrinėjama žmogaus prigimties, social. susiskaidymo, social. tvarkos ir gėrio, žmonių santykių problemos, aptariamos T. Hobbeso žmogaus prigimties ir visuom. sutarties sampratos, derinamos su social. tvarkos rel. teorija. 18 a. etinė problematika, apimanti ir social. klausimus, Lietuvos m-lose buvo teologizuojama, bet visuomenės narių tarpusavio santykių ir žmogaus vidinio (jausmų) gyvenimo problematika analizuota remiantis R. Descartes'u, B. Spinoza. 18 a. pab. sklindant Šviečiamojo amžiaus idėjoms VU plito fiziokratizmas. Šalia ek. klausimų fiziokratai (H. Stroynowskis, S. Malevskis, M. P. Karpavičius) analizavo social. susiskaidymo, social. reformų, social. sutarties ir kt. problemas, neigė visuomenės tvarkos teol. sampratą ir ją kildino iš įv. materialių veiksnių. VU profesoriai J. Sniadeckis, M. Očapovskis, I. Danilavičius dėstė prigimtinės teisės ir piliet. lygybės teorijas. 19 a. pr. sklido moderniosios tautos kūrimo koncepcijos vokiškasis variantas, buvo romantizuojama valstiečių sluoksnis ir savita tautinė kultūra, svarstomos valstiečių išlaisvinimo ir piliet. visuomenės idėjos (J. Goštautas, K. Nezabitauskis-Zabitis, S. Stanevičius, S. Konarskis). Social. teisingumo idėjos aptariamos S. Daukanto, L. Ivinskio, D. Poškos, A. Tatarės švietėjiškuose kūriniuose. Europos svarb. social. teorijų ir idėjų sklaida VU buvo Lietuvos moderniųjų social. mokslų raidos pradžia, bet iki 1832 modernusis social. mąstymas VU, kaip ir Europos kt. u-tuose, dar nebuvo atsiribojęs nuo praktinės filosofijos metodologijos, todėl nebuvo sukonstruotas sociologijos objektas, grindžiamas empirinio tyrimo metodu.

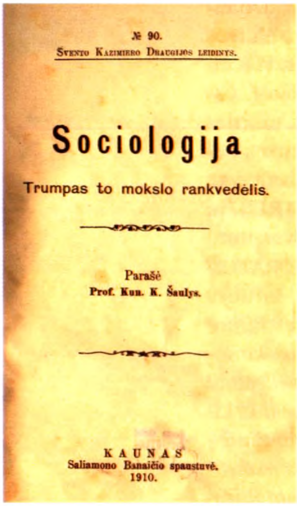
№ 90.
Švento Kazimiero Draugijos leidinys.
Sociologija
Trumpas to mokslo rankvedėlis.
Parašė
Prof. Kun. K. Šaulys.
KAUNAS
Saliamono Banaičio spaustuvė.
1910.

K. Šaulio vadovėlio *Sociologija. Trumpas to mokslo rankvedėlis* (1910) antraštinis lapas

Europai reikšmingu social. mokslų objektų formavimosi l-piu (1830–1900) Lietuva prarado u-tą ir lietuvišką spaudą lot. raidėmis. Nelegali spauda tapo 19 a. pab.–20 a. pr. lietuvių akad. raidos pagrindu, kartu ir mokslo plėtrą ribojančiu veiksniu. Nesant galimybių taikyti tyrimo metodus, buvo galima tik skleisti, o ne plėtoti visuomenės moksl. pažinimą. Per laikr. *Aušra* ir *Varpas* lietuvių šviesuomenė skleidė V. Europos sociologijos teorijų svarb. idėjas, laikraštis tapo jų veiklos pagr. priemone. Idėjos plito iš Vakarų, t.p. iš Lietuvoje ir emigracijoje susiformavusių lietuvių intelektualinių židinių, bet nelegalios spaudos publicistinius tekstus sudėtinga priskirti sociologijos, ekonomikos ar kitai social. mokslų sričiai. Publicistiniuose straipsniuose buvo vartojamas sociologijos terminas (dažnai jį vartojo V. Kudirka), juo įvardijamos visuomenės gyvenimo temos, bet jo prasmė buvo plati, apėmė visuomenės istoriją, social. ir nac. priespaudą, religijos reikšmę, verslą ir kita. *Aušros* ir *Varpo* gyvavimo metais (1883–93) dar nebuvo aiškios takoskyros tarp įv. ideologijų. Beveik vienalytė valstietiška lietuvių tauta lėmė valstiečių interesų tapatinimą su tautos interesais. Sociologijos diskurso formavimąsi ribojo publicistinis žanras, skirtas valstietijai šviesti, negausi inteligentija ir menkai išplėtota moderniosios visuomenės institucinė struktūra. Nuo 1893 formavosi 3 pagr. ideologinės srovės: konservatyvi (katalikiškoji), demokratinė (liberalioji) ir radikali (socialdemokratinė). Industrializacija, urbanizacija ir jų lemiamos darbininkų social. problemos buvo moderniosios sociologijos atsiradimo pagr. veiksniai. Kat. sociologija turėjo palankesnes raidos ir sklaidos sąlygas nei kt. ideol. kryptys. Žemaičių (Varniuose, nuo 1864 Kaune) ir Vilniaus kunigų seminarijos niekada nebuvo uždarytos. Baigę Vilniaus, Kauno ar Seinų kunigų seminariją lietuviai tęsdavo mokslus Dvasinėje katalikų akademijoje Sankt Peterburge arba užsienyje (dažniausiai Fribūro, Leuveno kat. universituose). Fribūro universiteto kat. social. mokslų profesorių (A. Gratry, G. Decurtinso, J. Serre'o, M. Turmano, A. M. Weisso) veikalai padėjo popiežiui Leonui XIII parengti encikliką *Rerum novarum* (1891), kuri tapo 19 amžiaus pabaigos jaunosios lietuvių kunigų kartos socialinių pažiūrų idėjiniu šaltiniu. 1907 Dvasinės katalikų akademijos Sankt Peterburge Sociologijos katedros profesoriumi tapęs kun. J. Matulaitis Kaune 1909 surengė visuomeninius kursus kunigams ir inteligentijai, skaitė paskaitas

apie moderniosios visuomenės social. problemas. 1909 Kauno kunigų seminarijoje sociologiją pradėjo dėstyti K. Šaulys, 1910 jis parašė pirmą lietuvišką sociologijos vadovėlį *Sociologija. Trumpas to mokslo rankvedėlis*. Nuo 1911 šioje seminarijoje sociologiją dėstė kunigas ir sociologas K. Paltarokas, 1914 jis išleido vadovėlį *Socialinis klausimas*. Vilniaus kunigų seminarijoje 1916 sociologiją pradėjo dėstyti M. Reinys. Įvairios tematikos sociol. tekstų daugiausia buvo spausdinama kat. žrn. *Draugija*, laikr. *Šaltinis*. 1908 žrn. *Draugija* A. Kaupas išspausdino str. *Sociologija: vardas, historija ir vieta tarp kitų mokslų*. Veikiami H. F. R. de Lamennais, É. Durkheimo, G. Sorelio, A. de Muno, M. Sangnier pažiūrų kat. sociologijos atstovai (J. Staugaitis, K. Šaulys, S. Šultė) aktualias tautos išlikimo, social. ir ek. problemas siūlė spręsti remiantis organinio solidarumo ir bendradarbiavimo modeliais, pagal kuriuos kiekvienas social. sluoksnis atlieka savo social. f-jas ir taikiai bendradarbiauja vienas su kitu. Įv. profes. judėjimus jie laikė sąlyga atsirasti piliet. visuomenei, sustiprėti ekonomiškai ir liet. tautai išlikti carinio režimo sąlygomis (A. Kaupas, S. Šultė, J. Staugaitis, A. Civinskas, F. Kemėšis, M. Krupavičius). Katalikai gynė klasinį susiskaidymą, pagrįstą priv. nuosavybe, kildino šį susiskaidymą iš žmogaus prigimties nelygybės ir teigė, kad nuo kiekvieno individo valios ir pastangų priklauso jo vieta visuomenėje (J. Jakštas, A. Kaupas), nuosavybės būtinumą grindė Dievo žmogui suteikta teise valdyti pasaulį (K. Šaulys, K. Paltarokas, A. Kaupas). Teigdami, kad Lietuvoje neišplėtota pramonė ir mažai darbininkų, kat. sociologai neigė marksistų klasių kovos svarbą Lietuvos visuomenei. J. Staugaičio, J. Vailokaičio teigimu, marksistai dirbtinai kūrė visuomenės susiskaidymą, nes Lietuvoje vyrauja smulkūs ūkininkai, o skirtumas tarp savininkų ir samdinių nėra ryškus, kaip industrinėse Vakarų šalyse. Kat. sociol. minties atstovai oponavo ne tik pasaulietinėms sociol. teorijoms, bet polemizavo ir tarpusavyje. S. Šultė teigė, kad valstybė turėtų labiau reguliuoti nuosavybės santykius (prisidėjo prie M. Krupavičiaus parengtos žemės reformos) ir pritarė kairiajai ideologijai. A. Civinskas kėlė lietuvių išlikimui aktualų emigracijos klausimą, K. Pakalniškis – tautos visų social. sluoksnių plėtros svarbą. Kiti, neneigdami social. susiskaidymo būtinumo, siūlė mažinti social. skirtumus (J. Jakštas, J. Matulaitis, K. Šaulys). F. Kemėšis kartu su P. Januševičiumi pirmieji Lietuvoje 1912 pradėjo anketines apklausas apie kooperatyvų struktūrą, veiklą, veikimo sąlygas ir kita. Gyvendamas JAV A. Kaupas siekė Lietuvos skaitytojus supažindinti su JAV sociologų F. H. Giddinso, L. F. Wardo, A. E. Rosso, kurie buvo D. Britanijos filos. H. Spencerio sekėjai, ankstyvaisiais veikalais.

J. Andziulaičio-Kalnėno, J. Adomaičio, V. Kudirkos, S. Matulaičio, J. Mačio, P. Mikolainio, J. Šliūpo, P. Višinskio, J. Biliūno, P. Avižonio ir kt. visuom. veikėjų pasaulietinės krypties publicistika atspindėjo ir pozityviau nei katalikų vertino 19 a. pab.–20 a. pr. social. teorijų – social. darvinizmo, evoliucionizmo, socializmo, klasių kovos – pagr. idėjas. Sociologijos pasaulietinei minčiai įtaką darė Sankt Peterburgo, Maskvos (N. Michailovskis, P. Lavrovas, N. Karijevas, M. Kovalevskis, P. Sorokinas), Varšuvos, Krokuvos u-tuose besiformuojančios sociol. nuostatos. Šiuose u-tuose mokėsi ir lietuvių, kurie susipažindavo su europietiškosios sociologijos kūrėjų A. Comte'o, J. S. Millio, H. Spencerio, A. Espinas, A. P. Lilienfeldo, A. S. Shafle's, R. Warmso, L. Büchnerio veikalais. Remdamasis vokiečių teoretikais R. Bytautas pirmasis liet. kalba publikavo modernaus nacionalizmo studiją *Tauta ir tautiškumas* (1913). Laikr. *Varpas* J. Mačys ir P. Vileišis diskutavo apie moderniosios visuomenės biurokratijos įtaką. Socialdemokratinė kryptis reiškė radikalesnes mintis. J. Andziulaitis-Kalnėnas tapo socializmo idėjų vienu ryškiausių propaguotojų 19 a. pab. JAV lietuvių spaudoje. J. Mačio pažiūros evoliucionavo nuo liberalių iki socialistinių. J. Biliūno publicistika buvo grindžiama socializmo idealais, nors joje yra ir liberalių idėjų. P. Avižonis iš pradžių skleidė visuomenės tvarkos socialistines, o vėliau liberalesnes idėjas. Radikaliausi buvo marksistai – V. Kapsukas, Z. Angarietis, S. Matulaitis. Tarp ideologinių krypčių įv. klausimais vyko intensyvi polemika. Įvairioms ideologijoms atstovaujantys straipsnių autoriai laikytini lietuviškos lyčių, šeimos ir feministinės sociologijos pradininkais. Kat. sociologai K. Paltarokas, K. Šaulys, K. Prapuolenis propagavo tradicinį požiūrį į šeimą ir moters vaidmenį (K. Prapuolenio veikalas

Moteriškė 1913). K. Paltaroko veikale *Socialinis klausimas* (1914) rašoma ir apie lytis. Lietuviško marksistinio feminizmo pradininku laikytinas Z. Angarietis (1913).

Sociologija institucionalizuota 1920–22 Aukštųjų kursų Social. mokslų f-te, vėliau Lietuvos u-te (nuo 1930 VDU). Sociologija buvo dėstoma šio u-to Teologijos-filosofijos (K. Šaulys, P. Dielininkaitis, A. Maliauskis) ir Teisės (P. Leonas) f-tuose. Tuo metu buvo išleisti keli sociologijos veikalai: L. Gumplowicziaus *Sociologijos pagrindai*, M. Weberio *Ūkės istorija* (abu 1929). M. Römeris rėmėsi É. Durkheimo social. solidarumo kai kuriomis idėjomis. V. Gustainis publicistikoje skleidė eugenikos idėjas ir aptarinėjo masinės visuomenės problemas. Marksistinės social. idėjos skleistos per propagandinę nelegalią bolševikų spaudą (Z. Angarietis, V. Kapsukas, K. Požėla, J. Greifenbergeris). Socializmo privalumai ir trūkumai buvo aptarinėjami liberalios krypties žrn. *Kultūra* (J. Šliūpas, V. Čepinskis, P. Leonas, J. Baldauskas). Didžiausią poveikį sociologijos formavimuisi darė kat. srovės vyresnės (S. Šultė, A. Jakštas) ir jaunesnės kartos atstovai: A. Maceina, P. Dielininkaitis, A. Maliauskis, S. Yla, P. Jakas, J. Ambrazevičius, P. Gaidamavičius ir kt., kuriems įtakos turėjo naujosios social. katalikybės sąjūdis (J. Maritainas, E. Mounier, M. Chenu, E. Fidleris), personalizmas ir egzistencializmas. Jaunieji katalikai kritikavo moderniosios kapitalistinės visuomenės sumaterialėjimą, social. nelygybę, išnaudojimą ir siūlė plėtoti žmogaus dvasines galias. Sociol. tematikos straipsnius dažn. publikavo žrn. *Naujoji Romuva* ir *Židinys*. A. Maceina, pasitelkdamas E. Mounier krikščioniškojo socializmo asmeninę sampratą, kritikavo visuomenės buržuazinę tvarką. Buržuaziškumu jis vadino materialiojo pasaulio sureikšminimą, svarstė asmens ir visuomenės optimalaus santykio klausimą, kritikavo šio santykio liberalistinį ir totalitarinį variantą. Kaip ir P. Jakas, palaikė tuo metu sociologijoje populiarią korporacinės social. tvarkos teoriją. A. Maceina teigė, kad turtas turėtų būti perskirstytas, bet atmetė revoliucinį perskirstymą ir siūlė social. teisingumo normą, grindžiamą krikščioniškos doros samprata. A. Maceiną galima laikyti lietuviškosios gerovės valstybės projekto, grindžiamo krikščioniškos doros ir valstybės administravimo derinimu, vienu kūrėjų. Jis manė, kad valstybė turėtų labiau dalyvauti perskirstant turtą. A. Maceina tyrė moderniosios visuomenės klasių priešpriešą, skurdą, išnaudojimą, technologijų ir masinės kultūros plėtros padarinius, nuosavybės ir darbo klausimus; samprotavimai rėmėsi filos. metodologija, todėl jo sociologijos objektas buvo konstruojamas spekuliatyviai. Socialumas jam buvo išvestinė tikrovė, metafizinė būtis, o social. klausimas – visos moderniosios dvasinės istorijos padarinys (*Socialinis teisingumas* 1938, *Buržuazijos žlugimas* 1940). P. Jakas su juo polemizavo veikale *Socialinė krikščionybė* (1939). A. Maceina, P. Gaidamavičius ir P. Jakas aptarinėjo aktyvų individą, galintį priimti naujus social. raidos iššūkius, kritikavo Lietuvos kat. bažnyčią už paklusnių individų formavimą, bet pripažino moderniosios visuomenės doros rel. pagrindą. Dotnuvos žemės ūkio a-joje sociologiją dėstęs kun. F. Kemėšis 1925–26 taikė jau anksčiau išbandytą anketinės apklausos metodą lauko darbininkų darbo sąlygoms, atlyginimui, sveikatai tirti. Nepriklausomos Lietuvos sociologija netapo svarbia akademine ir praktine disciplina – neatsirado specialaus leidinio ar katedros, nebuvo sociologijos tyrimams pirmenybę teikiančių mokslininkų, todėl nesusiformavo aiškus sociologijos diskursas. Kitaip nei iki nepriklausomos valstybės atkūrimo, tarpukaris nebuvo palankus priešingų ideologijų kovai, idėjinė priešpriešа tarp kairės ir dešinės silpnėjo. Šalia įvairialypės spaudos susiformavo visuomenę mobilizuojančios ir tautos bei social. grupių tapatumą kuriančios kt. priemonės (įv. nevyriausybinės org-jos). 20 a. 4 d-metyje sociologijos diskursas buvo labiau plėtojamas. Išleista A. Rimkos studija *Lietuvių tautos socialiniai atgimimo pagrindai ir Aušros-Varpo gadynės socialekonominiai raštai* (1932), P. Leono *Sociologija* (1939).

Savarankiškos sociologijos formavimąsi nutraukė II pasaul. karas ir SSRS okupacija. Sociologijos institucinė ir teorinė raida buvo atskirta nuo Europos sociologijos ir tapo tiesiogiai priklausoma nuo Sov. S-gos bendros mokslo politikos, griežtai ir visuotinai reglamentuojamos sov. ideologijos. Sociologijos institucionalizacijos pradžia sietina su *atšilimo* l-piu prasidėjusiu sociologijos pripažinimu. 1963–72 Sov. S-goje formavosi santykinai autonomiškos sociologijos samprata, sociologija nebelaikyta tik buržuazinės

visuomenės klaidinga teorija, priešinama ist. materializmui. Buvo dvi sociologijos raidos kryptys: ist. materializmo teorijos konkretizavimas ir plėtra (bendroji marksistinės sociologijos teorija) bei visuomenės įv. sričių sociol. tyrimų plėtra. 20 a. 7–8 d-metyje VU (1965), KTU (1966) įkurtos sociologijos laboratorijos, Istorijos i-te – Filosofijos, sociologijos ir teisės skyrius (1969, nuo 1977 i-tas), KMU Kardiologijos i-te – Med. psichologijos ir sociologijos tyrimų laboratorija (1973), kt. aukštosiose m-lose – sociol. tyrimų grupės. Nuo 20 a. 7 dešimtmečio buvo atliekamos kolūkiečių, darbininkų, jaunimo anketinės apklausos. Iki 1983 veikė ~20 sociol. tarnybų įmonėse ir org-jose, dažn. jos taikė anketinį tyrimo metodą. 1970 *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbų* serijoje A ir žrn. *Komunistas* atsirado sociol. tyrimų rubrika, nuo 1968 sociol. tekstai buvo publikuojami žrn. *Problemos*. Svarbią reikšmę sociologijos diskurso formavimui turėjo sov. bibliotekinė bibliografinė klasifikacija (BBK), tiesiogiai atspindėjusi mokslo sov. politiką. 1972 BBK skyrė bendrosios teorijos, visuomenės sričių (šeimos, sveikatos, politikos ir kt.) bei konkrečių tyrimų sociologijos sritis. Ideologiškai sociologijos tyrimų kryptys buvo grindžiamos sov. l-pio visuomenės plėtros 2 pagr. ypatumais: sudėtingėjančiu social. planavimu ir valdymu bei visuomenės social. raidos procesais, kuriems reikėjo tikslesnės informacijos ir social. procesų prognozės. Lietuvoje sociologijos plėtros svarb. institucija tapo Filosofijos, sociologijos ir teisės i-tas (nuo 2002 Lietuvos kultūros, filosofijos ir meno i-tas). Keletas centrų įsikūrė aukštosiose m-lose. Buvo suformuotos teminės tyrimų kryptys: įmonių social. raida ir planavimas, social. raidos planavimas, darbas ir social. aktyvumas (R. Grigas, Z. Morkūnas, A. Čiužas, A. Karalius, D. Tureikytė, R. Tamošiūnienė, A. Aškinis, G. Miniotaitė), jaunimo socializacija (A. V. Matulionis, M. Taljūnaitė), social. planavimas (Z. Morkūnas, A. Čiužas), laiko biudžetas (A. Mitrikas, J. Leonavičius, A. Kličius), šeima (N. Solovjovas, V. Gaidys), miesto sociologija (J. Vanagas). Publikuota straipsnių rinkiniai ir monografijos, nuo 1970 Lietuvos sociologai dalyvavo Tarptautinės sociologų org-jos kongresuose.

20 a. 8 d-metyje Sov. S-gos social. mokslų politika keitėsi. Sociologija paversta tyrimo metodų (dažn. anketinių apklausų) ir empirinės medžiagos tvarkymo disciplina, kuri pavadinta sociol. tyrimais. Sociologijos teoriją sutapatinus su ist. materializmu sociologams buvo teikiami ne sociologijos, o filosofijos mokslų (ist. materializmo) kandidato ir daktaro moksl. laipsniai. Sociologiją susiaurinus iki empirinių faktų rinkimo ir tvarkymo bei atskyrus ją nuo europietiškosiosios sociologijos teorijų buvo įteisinta ist. materializmo vyraujanti reikšmė nagrinėjant visuomenės gyvenimo visas problemas. Draudžiant plėtoti sociologijos studijas buvo atimta galimybė kryptingai studijuoti sociologijos teorijas. SSRS okupacijos metais nutrūkus visiems idėjų mainams su liet. emigracijos mokslininkais, jų tekstai negalėjo tapti sociologijos diskurso dalimi. Šio l-pio sociologijos tapatumo praradimo tipiškas pavyzdys – social. higienos disciplina. Epidemiologiniai ligų tyrimai buvo vadinami sociol. tyrimais, kurie buvo atskirti nuo medicinos ir sveikatos sociologijos teorijos. Vakarų sociologijos teorijų analizė (B. Kuzmicko veikalai apie A. Comte'ą, A. Nesavo – apie A. Schutzą, K. Mannheimą, A. Šliogerio – apie H. Marcuse, V. Valentinavičiaus – apie T. Adorną) dažn. tapdavo filosofijos tyrimo objektu, atskirtu nuo tyrimų empirinių metodų. Visuomenės totalitarinė kontrolė ir objektyvios informacijos slėpimas darė beprasmį tikslesnės informacijos, social. procesų prognozavimo ir visuomenės aktyvinimo poreikį. Režimas formavo nukrypimus nuo mokslo kokybės normų. Apribojimai sociol. tekstus dažn. paversdavo nekonceptualių duomenų rinkimu ir aprašinėjimu arba sociologiją simuliuojančiais tekstais. Moksl. atradimai tapo problemiški – sociologų veikla prarado realų tikslą. Sov. režimo ribojama sociologija neteko prasmės, o konfrontuodami su režimu sociologai negalėjo viešai reikšti savo nuostatų.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę sociologija įsiliejo į pasaulio sociologijos raidą, prasidėjo jos institucionalizacija, atkurtas autentiškas sociologijos tapatumas. Tyrinėjimus tęsė Lietuvos filosofijos ir sociologijos i-tas (nuo 2002 Social. tyrimų i-tas). Pradėti leisti akademiniai žurnalai, skirti sociologijai: *Filosofija. Sociologija* (1990), *Socialiniai mokslai* (1994), *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, *Socialiniai tyrimai* (abu 1997). VU, VDU, KTU nuosekliai formuojamos sociologijos studijos. Verčiami klasikiniai

(A. de Tocqueville'io, Ch. L. de Montesquieu, M. Weberio, É. Durkheimo, G. Simmelio) ir šiuolaikiniai (A. Giddenso, R. Dahrendorfo, H. Garfinkelio, A. D. Smitho, D. Bellio, Z. Baumano, B. Anderseno, R. Gellnerio ir kt.) veikalai, leidžiami sociologijos teorijų originalūs vadovėliai, kuriama sociologijos lietuviška terminologija. Parašyta originalių studijų apie Vakarų sociologijos teorijas (Z. Norkus *Max Weber ir racionalus pasirinkimas* 2003, A. Valantiejus *Kritinis sociologijos diskursas. Tarp pozityvizmo ir postmodernizmo* 2004). Toliau plėtojamos ir kuriamos naujos sociologijos sritys: miestų sociologija (J. Vanagas), meno sociologija (A. Gaižutis), nacionalizmo, tautinių mažumų, grupės tapatumo sociologija (R. Grigas, I. Juozeliūnienė, N. Statkus, N. Kasatkina), elito sociologija (I. Matonytė), social. org-jos ir stratifikacijos (R. Grigas, M. Taljūnaitė), partijos ir rinkimai (A. Krupavičius, A. Ramonaitė, M. Degutis), piliet. dalyvavimas (J. Imbrasaitė), kaimo bendruomenių judėjimas (A. Poviliūnas), moderniosios posovietinės Lietuvos visuomenės kaita (Z. Norkus, V. Leonavičius, M. P. Šaulauskas), lyčių ir feministinė sociologija (A. Žvikliené, V. Kanopienė, J. Reingardienė), kūno ir seksualumo (A. Tereškinas), social. traumos ir tremties (I. Šutinienė), aplinkosaugos (L. Rinkevičius), deviacijų (A. Dobryninas, A. Acus) sociologija, demogr. procesai, šeima (V. Stankūnienė, D. Jasilionis, A. Maslauskaitė, A. Žvikliené), senėjimo (S. Mikulionienė), vertybių (A. Savicka, A. Mitrikas), sveikatos (V. Leonavičius, G. Baltrušaitytė) sociologija, social. apsauga (R. Lazutka), migracija (A. Sipavičienė, R. Ališauskienė), daugėja Lietuvos sociologijos istorijos tyrinėjimų (V. Pruskus, A. Vosyliūtė, V. Gaidys, A. Čiužas, L. Kraniauskas).

Išeivijoje (JAV) J. Sedaitytė su kt. autoriais išleido keletą studijų apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą. V. Kavolio tarpdalykiniai moksl. interesai (sociologija, istorija, menotyra, literatūrologija, antropologija, psichologija ir kt.) vadintini kult. sociologijos tyrinėjimais, kuriuose sujungiamos įv. disciplinos. Jie apima V. Kavolio intelektinę evoliuciją nuo meno ir lit-ros sociologijos ar kult. psichologijos iki dorovės kultūrų studijų. V. Kavolis siekė konstruoti social. ir hum. mokslų universalius pagrindus, todėl jis, kaip ir M. Weberis, pradėjo civilizacijų ir dorovės kultūrų lyginamąsias studijas. V. Kavolis kultūrų, civilizacijų ar dorovės reikšmių konfigūracijų (jas suprato kaip tam tikrą analitinių modelių, dalyvaujančių žmonių veiksmų ir jų reikšmių istorijoje, seką, bendrąjį kultūrinės ir socialinės istorijos pagrindą) tyrimus derino su tam tikrų socialinių struktūrų sandaros elementais ir kaita, bet konfigūracijas laikė ir sąlyga atsirasti socialinių santykių tvarkai, vieningai ar priešiškai individų veiklai, kilti socialinei ar psichologinei krizei. Nepaisant teorijų, metodų, analizės lygių ir temų įvairovės, visus V. Kavolio tyrimus vienija atviras ir kartu kritinis požiūris į gyvąją kultūrą, jos kaitos detales, kurios leidžia tikslinti reikšmių konfigūracijas ir įžvelgti jų kaitos krypties niuansus. V. Kavolio veikalų pasirodymas davė reikšmingą postūmį sociologijos mokslo raidai Lietuvoje. Pav.

L: A. Rimka *Lietuvių tautos atgimimo socialiniai pagrindai ir Auszros-Varpo gadynės (1883–1893) socialekonominiai raštai* Kaunas 1932; **B. Genzelis** *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje* Vilnius 1972; **I. Lukšaitė** *Demokratinio ugdymo mintis Lietuvoje* Vilnius 1985; **V. Žemaitis** *Pasaulietinė etika Lietuvoje XIX a. pab.–XX a. pr.* Vilnius 1986; *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai* 2 t. Vilnius 1991; **V. Pruskus** *Katalikų socialinė mintis Lietuvoje* Vilnius 1995, *Primirštieji lietuvių sociologai (XIX a.pab.–XX a. pradžia)* Vilnius 2005; *Iš Lietuvos sociologijos istorijos* 4 t. Vilnius 1996–2003; **V. Kavolis** *Nuo dailės sociologijos iki moralinių kultūrų* / *Proskyna* 1992 nr. 5, *Lietuvos sociologija pakeliui į save* / *Kultūros barai* 1996 nr. 1, *Asmuo ir idėjos* Vilnius 2000; **R. Plečkaitis** *Lietuvos filosofijos istorija* Vilnius 2004. *Vylius Leonavičius*

DEMOGRAFIJA

Pirmas pagr. šiuolaikinius reikalavimus (ypač visuotinumą) atitinkantis gyventojų surašymas Lietuvos teritorijoje buvo atliktas 1790 (vienas anksčiausių pasaulyje), bet gyventojų period. surašymai atliekami tik nuo 20 a. 6 d-mečio pabaigos; surašymai atlikti 1897 (RI gyventojų visuot. surašymas), 1923, 1959, 1970, 1979, 1989, 2001. Pirmieji veikalai, vertinantys gyventojų skaičiaus ir demogr. rodiklių pokyčius, Lietuvoje pasirodė 20 a. 1 pusėje, apie demogr. statistiką rašė A. Rimka, K. Oželis, S. Kakliauskas. Tokie gyventojų tyrimai Lietuvoje buvo atliekami iki 20 a. 8 d-mečio; išleista knygų (R. Jasas, L. Truska *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymas 1790* 1972;

A. Stanaitis, P. Adlys *Lietuvos TSR gyventojai* 1973). Nuo 20 a. 9 d-mečio Lietuvos demogr. tyrimai ėmė plėstis: pradėta tirti demogr. raidos pokyčius, veiksnius, demogr. nuostatas, elgseną, pradėti gyventojų politikos tyrimai. 1984 Lietuvos MA Ekonomikos i-te įkurtas pirmasis Lietuvoje demografinių tyrimų moksl. padalinys – Darbo išteklių ir demogr. problemų tyrimo sektorius, 1986 pertvarkytas į Demografijos skyrių (1992 perkeltas į Lietuvos filos. ir sociol. i-tą, 1998 pertvarkytas į Demogr. tyrimų centrą, nuo 2002 Social. tyrimų i-to padalinys, vadovė V. Stankūnienė); centras – vienintelė demogr. tyrimų institucija Lietuvoje, vykdanti šeimos, gimstamumo, migracijos, mirtingumo, gyventojų politikos demogr. tyrimus ir dalyvaujanti tarpt. moksl. projektuose. Demografiniai gyventojų tyrimai plėtoti VU (G. Kasnauskienė, J. Kunčina, A. Merčaitis, S. Vaitekūnas), VPU (A. Stanaitis, S. Stanaitis, E. Stankūnienė), KU (A. L. Arbušauskaitė, F. Stepukonis, S. Vaitekūnas). Demogr. procesus analizuoja ir Lietuvos statistikos dep-tas. JAV Lietuvos gyventojų demogr. procesus nagrinėjo A. Damušis, K. Pakštas.

20 a. 10 d-metyje demogr. tyrimai labai išsiplėtė. Demogr. tyrimų centre atliekami reprezentatyvūs šeimos formavimo ir gimstamumo (1994–95 tarpt. tyrimas, apklausta 5000 respondentų), kartų ir lyčių (2006 longitudinis tyrimas, nustatantis pakitimus per tam tikrą laiką, apklausta 10 000 respondentų, abiejų tyrimų vadovė Lietuvoje V. Stankūnienė), migracijos procesų raidos ir veiksnių (1995–96 tarpt. migracijos tyrimas, vadovė Lietuvoje A. Sipavičienė; visi tyrimai koordinuojami JT Europos ek. k-jos), demogr. elgsenos sociodemogr. tyrimai. Atlikti keli mirtingumo sociodemogr. skirtumų tyrimai (pagr. vykdytojas D. Jasilionis). Atliekami išsamūs šeimos politikos, šeimos poreikio tyrimai.

1995–2006 išleista >20 knygų (liet. ir angl. k.): *Tarptautinė migracija Lietuvoje: priežastys, padariniai, strategija* (*International Migration in Lithuania*: *Causes, Consequences, Strategy* 1997), S. Mikulionienės, V. Stankūnienės *Vyresnio amžiaus asmenų socioekonominė padėtis ir gyvenimo sąlygos Lietuvoje* (*Socio-Economic Status and Living Arrangements of Older Persons in Lithuania* 2003), *Šeimos revoliucija? Iššūkiai šeimos politikai* (2003), V. Stankūnienės, A. Jasilionienės, R. Jančaitytės *Šeima, vaikai, šeimos politika: modernėjimo prieštaros* (2005), G. Kasnauskienės *Demografijos pagrindai* (2006), S. Vaitekūno *Lietuvos gyventojai: per du tūkstantmečius* (2006), *Lietuvos gyventojai: struktūra ir demografinė raida* (sud. V. Stankūnienė 2006).

Pagr. šaltiniai, teikiantys informaciją apie Lietuvos gyventojų skaičių ir demogr. procesus, yra gyventojų surašymai, einamoji demogr. statistika, nuo 1992 – ir gyventojų registras bei sociodemogr. tyrimai. Tiksliausiai gyventojų skaičius nustatomas per gyventojų surašymus.

PSICHOLOGIJA

Senojoje (16–17 a.) liet. rel. raštijoje buvo diegiama krikščioniškoji pasaulėžiūra, pagal kurią siela esanti substancija, nepriklausanti nuo materijos, o žmogaus dorinės savybės – įgimtos. Tuo rėmėsi ir seniausi Lietuvos psichol. minties šaltiniai – m-lose dėstyti filosofijos kursai (dalį jų sudarė psichologija), filosofų disertacijos ir studentų darbų tezės. Psichologija pradėta dėstyti 1574 Vilniaus jėzuitų kolegijoje (dėstė škotų logikos prof. J. Haius). Scholastinės filosofijos l-piu (16 a. 2 pusė–18 a. vid.) psichologija buvo vadinama scholastine psichologija, arba animastika (mokslas apie žmogaus vidinius išgyvenimus), jos esmę sudarė Aristotelio veikalo *Apie sielą* (*De anima*, liet. 1959) aiškinimas. Šis veikalas paskatino sielos reiškinių moksl. tyrimus. Jėzuitų ordinas draudė dėstyti naujųjų laikų filosofų pažiūras, bet buvo keliamos ir naujos, Aristotelio nenagrinėtos, problemos – mąstymo ir kalbos santykio, valios ir kitos. J. Kimbaras magistro disertacijoje *Pasaulio ir jo dalių filosofinės teoremos* (*Theoremata philosophica de mundo et eius partibus*; tezės 1600 paskelbtos Grazo u-te Austrijoje) akcentavo vaizduotės įtaką mąstymui. Nagrinėdami psichinių reiškinių materialaus pagrindo problemą kai kurie dėstytojai rėmėsi naujais gamtos mokslų duomenimis. Scholastinės teologijos prof. J. Markvartas (1583–1658), skaitęs VU paskaitas 1615–16, rėmėsi flamandų anatomo A. Vesalijaus (1514–64) veikalais. 17 a. 2 pusėje VU prof. S. Łosiewskis, teologas

J. Drewsas ir kiti psichinius reiškinius aiškino remdamiesi R. Descartes'o reflekso (kad psichiniai procesai susiję su smegenų veikla) samprata. S. Łosiewskis nustatė, kad jutimo procese atsiranda grįžtamasis ryšys tarp periferinės ir centrinės nervų sistemos.

16 a. 2 pusėje ir 17 a. Lietuvos kultūrą ir mokslą veikė Renesanso ir humanizmo idėjos, kurios skatino kritiškumą ir skepticizmą. Reformacijos pradžioje plito radikaliųjų arijonų (tarp jų – LDK ateizmo pradininkas K. Liščinskis), nepripažįstančių sielos nemirtingumo, pažiūros. Psichologijos žinių randama ne tik filosofijos, bet ir kitų mokslo dalykų (logikos, teisės, istorijos, lit-ros mokslo) veikaluose. VU prof. A. A. Olizarovskis knygoje *Apie politinę žmonių sąjungą* (*De politica hominum societate* 1651), remdamasis įvairiais senųjų laikų ir renesanso autoriais, nagrinėjo auklėjimo ir psichologijos problemas, nurodė amžiaus ir lyties psichologijos skirtumus.

Nuo 18 a. vid. psichologijos kurso turinys pakito. VU dėstytojai nagrinėjo ne tik senuosius autorius, papildydami jų pažiūras naujomis idėjomis (kaip buvo daroma 16–17 a.), bet pradėta dėstyti naujųjų laikų filosofų pažiūras, mėginta jas derinti su scholastinės psichologijos ir teologijos teiginiais. Remtasi R. Descartes'o vad. gyvybinių dvasių sistema, itin populiari buvo vokiečių filos. ir matematiko Chr. Wolffo filosofinė sistema, kritikuotas T. Hobbeso materializmas. VU profesoriai A. Skorulskis, B. Dobševičius, P. Laškis, D. Savickis, nagrinėdami psichinių ir fiziologinių reiškinių sąveiką, rėmėsi vad. dekartiškuoju reflekso modeliu. Įrodinėjo sielos ir kūno savitarpio priklausomumą; jų veikaluose yra mokslo apie pojūčių slenksčius užuomazgų (D. Savickis), remiamasi sensualistine pažinimo teorija (prote nėra nieko, ko anksčiau nebuvo pojūčiuose), kritikuojama pažiūra apie įgimtas idėjas, išsakyta minčių ir kitais psichologijos klausimais (apie vaizduotę, valią, gyvulių psichinę veiklą – buvo teigiama, kad gyvuliai nėra gyvi automatai, kaip aiškino R. Descartes'as, nes jie turi savybių, kurių neturi automatai, pvz., bėga nuo stipresnio priešo, spendžia spąstus, apsimeta negyvi, džiaugiasi).

1773 *Edukacinei komisijai* (veikė 1773–95) reformuojant švietimą iš m-lų programų pašalinta filosofija, kartu su ja nutrūko psichologijos dėstymas. K-jos veiklos l-piu VU nebuvo Filosofijos katedros ir paskaitų, bet psichologijos raida nesustojo. Psichologijos problemos buvo nagrinėjamos kitų disciplinų dėstytojų veikaluose, imta orientuotis į patyrimą. Labiau domėtasi psichologijos (ypač ped. psichologijos) problemomis, kurios siejosi su švietimo reformavimu. 1804 VU vėl pradėta dėstyti filosofiją, kartu ir psichologiją. VU filos. J. H. Abichtas filosofijos paskaitą pradėdavo psichologijos dėstymu (kuris buvo vadinamas sielos fiziologija), nes psichologiją laikė plačiausia filosofijos disciplina. 1823–24 psichologiją dėstė filos. J. Gołuchowskis; žmogaus veiklą jis vertino deterministo požiūriu. Išryškėjo svarbiausios 2 tendencijos: viena rėmėsi apriorizmo principais (J. H. Abichtas), kita orientavosi į patyrimą (Andrius ir Janas Sniadeckiai, A. Daugirdas). A. Sniadeckio monografijoje *Organinių būtybių teorija* (*Teorja jestestw organicznych* 1804–11) apibendrinti psichofiziologijos, A. Daugirdo veikaluose (*Traktatas apie logiką, metafiziką ir moralės filosofiją* / *O logice, metafizyce i filozofii moralney rozprawa* 1821, liet. fragmentas 1979, *Prigimtinių mąstymo taisyklių išdėstymas, arba teorinė ir praktinė logika* / *Wykład przyrodzonych myślenia prawideł, czyli logika teoretyczna i praktyczna* 1828 ir kt.) – lyginamosios psichologijos tyrimai.

1832 uždarius VU psichologijos plėtra nutrūko. Visuom. ir kultūros veikėjai S. Daukantas, K. Nezabitauskis-Zabitis, L. Jucevičius, M. Valančius, remdamiesi gyvenimo stebėjimais, asmenine patirtimi, nagrinėjo kai kuriuos žmogaus psichikos aspektus. 19 a. pab.–20 a. pr. sparčiai plėtojantis gamtos mokslams, plintant evoliucionizmo idėjoms psichol. klausimais pradėjo rašyti liet. publicistai. J. Adomaitis-Šernas, J. Šliūpas, S. Matulaitis, P. Mikolainis, J. Biliūnas, J. Baltrušaitienė, remdamiesi H. Spencerio teorija, svarstė ir materialistiškai aiškino kai kuriuos antropogenezės, pažinimo, vaiko psichinės raidos klausimus.

20 a. pr. psichologijos problematika pradėjo diferencijuotis. Aktuali tapo sąmonės ir savimonės problema, kuri buvo nagrinėjama daugiau filosofiniu aspektu. Vydūnas, nagrinėdamas sąmonės istoriją, rėmėsi indų ir kai kurių Europos filosofų idealistų pa-

žiūromis. Idealistinės buvo ir R. Bytauto pažiūros; veikale *W. M. Wundto mokslo apie sielos substancijos sąvoką kritika* (1912, rusų k.) jis kritikavo W. M. Wundto teiginius apie materialistinę sąmonės reiškinių sampratą. Teologinės krypties filosofai (A. Jakštas, P. Dovydaitis) pripažino gamtos evoliuciją, bet jos priežastimi laikė Dievo valią. Materialistinį požiūrį į gyvybę ir sąmonę gynė gamtos mokslų atstovai (P. Avižonis, A. Garmus, A. Purėnas). Aktyviau nagrinėtos ir pedagoginės psichologijos problemos. Mokytojams skirtoje period. spaudoje (žrn. *Mokykla* 1909–14, *Mokytojas* 1914) šiais klausimais rašė J. Burba, A. Busilas, A. Jakučionis, J. P. Palukaitis, M. Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana, K. Skabeika ir kiti.

20 a. pr. Lietuvoje atsirado ir profesionalių psichologų, studijavusių Europos (Vydūnas, V. Lazersonas, J. Steponavičius, M. Reinys) ir Rusijos (R. Bytautas, J. Vabalas-Gudaitis) u-tuose. Psichol. tyrimų objektais tapo konkretesni specifiniai tyrimai (psichofiziniai matavimai, reakcijų laiko, judėjimo suvokimo). Filosofinius psichologinius aspektus nagrinėjo S. Šalkauskis, M. Reinys ir I. Tamošaitis. 1907–13 Sankt Peterburge A. Nečiajevo vadovaujamoje eksperimentinės pedagoginės psichologijos laboratorijoje eksperimentinius tyrimus pradėjo J. Vabalas-Gudaitis. 1918 grįžęs į Lietuvą tęsė psichikos reakcijų tyrimus, tyrė suvokimo proceso užuomazgas, tipologinius žmonių skirtumus, tyrimų rezultatus išdėstė monografijoje *Patobulintas psichinių reakcijų metodas žmogaus darbingumui tirti* (1927). Vėliau remdamasis šiais tyrimais sukūrė neverbalinių ir verbalinių psichodiagnostikos metodikų darbingumui įvertinti, skaitė pranešimus apie darbingumą tarptautiniuose psichologų kongresuose (1927 ir 1931), rašė ped. psichologijos klausimais (*Mokinių sielos svarbesniųjų psichinių funkcijų įvertinimas* 1928).

1910–12 Miunchene ir Leipcige pedagogiką ir psichologiją studijavo J. Steponavičius, 1911–16 Jenoje ir Ciuriche – V. Lazersonas. J. Steponavičius W. M. Wundto laboratorijoje atliko eksperimentų ir apgynė disertaciją apie psichofizikos metodus. V. Lazersonas 1920 iš Kijevo atvyko dirbti į Lietuvą. Jis (iš pradžių su V. Lašu) tyrė reakcijų laiką, vėliau daugiausia – sutrikusios psichikos vaikų psichologiją. Apie vaiko pedagoginę ir taikomąją psichologiją rašė A. Gučas, pedagogai A. Busilas, J. Laužikas, A. Liaugminas, P. Maldeikis, J. Martynaitis ir kiti. Gamtininkų K. Aleksos, J. Kairiūkščio, J. Šopausko, T. Ivanausko veikaluose yra faktų ir žinių iš materialistinės psichologijos. Psichologijos plėtrą skatino Lietuvos u-te (įk. 1922, 1930–46 ir nuo 1989 Vytauto Didžiojo universitetas) Humanitarinių mokslų, Teologijos ir filosofijos f-tuose įsteigtos psichologijos katedros, kurios 1930 buvo sujungtos su ped. katedromis. Teologijos ir filosofijos f-te bendrąją psichologiją dėstė M. Reinys, Humanitarinių mokslų f-te – I. Tamošaitis; pastarajame pedagogikos ir psichologijos disciplinos buvo privalomos studentams, norintiems gauti vid. m-los mokytojo kvalifikaciją. Pedagogikos ir psichologijos specialybės studentams dar buvo skaitomi eksperimentinės psichologijos ir pedagoginės psichodiagnostikos kursai (J. Vabalas-Gudaitis), vaiko psichopatologija ir mokyklinė higiena (V. Lazersonas). 1922 prie Humanitarinių mokslų f-to buvo įsteigta Eksperimentinės psichologijos laboratorija (steigėjas ir vadovas J. Vabalas-Gudaitis). Joje buvo atliekami teorinio pobūdžio klausimų eksperimentiniai tyrimai. 1931 prie VDU įsteigta Lietuvos psichotechnikos ir profesinės orientacijos draugija (veikė iki 1940; pirmininkas prof. J. Šimkus). Šios d-jos tikslas buvo padėti pasirinkti profesiją, tirti įv. veiksnių įtaką darbo našumui, atlikti taikomosios psichologijos tyrimus. D-joje savarankišką darbą pradėję A. Gučas ir J. Laužikas vėliau stažavo V. Europos (Ciuricho, Jenos ir Vienos) u-tuose ir daug prisidėjo prie tolesnės psichologijos plėtros Lietuvoje. 1932 pradėjo veikti šios d-jos laboratorija, kuriai vadovavo V. Lazersonas. D-jos nariai (VDU dėstytojai ir studentai) atliko empirinių tyrimų, praktiškai taikė įtaigos, hipnozės, racionaliosios psichoterapijos metodus, paskelbė mokslo veikalų apie profesinę atranką ir profesinį tinkamumą. Be šios d-jos, profes. psichologijos tyrimų atliko Aeromedicininė laboratorija Kauno karo ligoninėje ir Susisiekimo ministerijos laboratorija geležinkelio darbuotojams tirti. 1940 iš VDU į Vilniaus universitetą atkėlus Humanitarinių mokslų f-tą buvo įsteigta atskira Psichologijos katedra (1940–41 vedėjas V. Lazersonas).

SSRS okupavus Lietuvą hum. mokslai buvo grindžiami dialektinio materializmo pagrindais, psichologija laikoma beveik pseudomokslu, tiriančiu sunkiai materialistiškai paaiškinamus reiškinius. 1946 uždaryta VU Psichologijos katedra. Psichologo specialybę buvo galima įgyti tik kartu su liet. kalbos mokytojo specialybe 1945 įsteigtoje VPI Psichologijos katedroje (1945–56 vedėjas A. Gučas). 20 a. 6 d-metyje požiūris į psichologiją pradėjo keistis. 1958 įsteigtas SSRS psichologų d-jos Lietuvos skyrius (nuo 1988 Lietuvos psichologų sąjunga). Pradėta plėtoti darbo, inžinerinė, socialinė psichologija. 1968 Vilniuje įsteigtas Profesinio orientavimo i-tas. 1969 VU Istorijos f-te atkurta Pedagogikos ir psichologijos katedra, 1971 ši katedra padalyta į Pedagogikos ir Psichologijos (vedėjai 1971–75 A. Gučas, 1975–86 J. Lapė) katedras. Čia buvo rengiami socialinės, darbo, inžinerinės, pedagoginės ir medicininės psichologijos specialistai. Psichologijos katedros t.p. veikė ŠPI, Mokytojų tobulinimosi i-te, Pedagogikos ir psichologijos katedra buvo LKKI, šios srities tyrimai buvo atliekami kitose aukštosiose m-lose, Pedagogikos i-te, Eksperimentinės ir klinikinės medicinos i-te, VU Specialiosios psichologijos laboratorijoje, KMI Medicininės psichologijos ir sociologinių tyrimų laboratorijoje. Dauguma psichologų tyrė bendruosius pažinimo procesų dėsningumus, vizualinę percepcinę veiklą ir jos efektyvumą lemiančius veiksnius (A. Gučas, A. Penkauskas, E. Rimkutė, G. Butkienė, J. Grudzinskas, V. Martišius), vaizdo formavimąsi lytėjimu (J. Lapė), suvokimo fiziol. mechanizmus ir jo selektyvumą (A. Bagdonas, F. Laugalys, R. Kočiūnas), atminties, mąstymo, kalbos funkcionavimą (A. Dževečka, A. Kulvečienė, A. Jacikevičius). Buvo atlikti sutrikusio regėjimo žmonių pažinimo proceso dėsningumo (VU Specialiosios psichologijos laboratorijos darbuotojai; vedėjas A. Bagdonas), neįgalių vaikų intelekto ir kalbos dėsningumo (M. Garbačiauskienė, A. Poškienė, V. Glebuvienė, R. Čepienė, V. Jonynienė, A. Grigonis, E. Zambacevičienė) tyrimai. 20 a. 9 d-metyje tirtos emocijų ir valios problemos (A. Gučas, J. Pacevičius, A. Laužikas, J. Palaima, R. Augis, V. Viliūnas), pradėta plėtoti klinikinę psichologiją (A. Goštautas, M. Rugevičius, D. Gailienė). Išleista moksl. straipsnių, mokomųjų priemonių, vadovėlių. Svarb. veikalai: J. Laužiko *Mokinių valios ugdymo bruožai* (1965), *Mokinių pažinimas ir mokymo diferencijavimas* (1974), A. Gučo *Psichologijos raida Lietuvoje* (1968), *Vaiko psichologija* (1980), M. Garbačiauskienės, L. Jovaišos *Mokymo-auklėjimo psichologiniai klausimai pamokoje*, S. Kregždės *Profesinių interesų psichologija*, L. Jovaišos *Psichologinė diagnostika* (visi 1975), *Asmenybė ir profesija* (1981), A. Jacikevičiaus *Daugiakalbystės psichologija*, J. Lapės *Darbo psichologija* (abu 1980), A. Bagdono *Zoopsichologija* (1983), A. Bagdono, M. Garbačiauskienės, A. Gučo, A. Jacikevičiaus, S. Kregždės, A. Penkausko, E. Rimkutės veikalas *Bendroji psichologija* (1986).

Atkūrus nepriklausomybę psichologijos mokslai plėtojami aukštosiose m-lose (VU, VDU, ŠU, KU, Mykolo Romerio teisės u-to, kitų aukštųjų m-lų padaliniuose). Svarb. veikalai: R. Bieliauskaitės *Asmenybės psichologija* (1993), A. Jacikevičiaus *Siela, mokslas, gyvensena* (1994), *Žmonių grupių (socialinė) psichologija* (1995), *Vaiko asmenybės ugdymas ikimokyklinėje įstaigoje* (su kt., 1997), R. Kočiūno *Psichologinis konsultavimas* (1995), *Psichoterapinės grupės: teorija ir praktika* (1997), *Grupinė psichoterapija Lietuvoje: teoriniai modeliai ir jų taikymas* (1999), D. Gailienės, L. Bulotaitės, N. Sturlienės *Aš myliu kiekvieną vaiką: apie vaikų psichologinio atsparumo ugdymą* (1996), *Asmenybės ir bendravimo psichologija: vadovėlis XI–XII klasėms* (2002), *Psichologijos pagrindai: vadovėlis IX–X klasėms* (2003), G. Valicko *Psichologinės asocialaus elgesio ištakos* (1997), D. Gailienės *Jie neturėjo mirti: savižudybės Lietuvoje* (1998), A. Suslavičiaus, G. Valicko *Socialinė psichologija teisėtvarkos darbuotojams*, R. Sargautytės *Psichologijos dėstymas: principai ir metodai* (abu 1999), A. Suslavičiaus *Paremiamoji psichologija* (2000), *Socialinė psichologija. Vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams* (2006), V. Karvelio *Neįgalių vaikų psichologinės pedagoginės sąlygos Lietuvoje*, G. Gudaitės *Asmenybės transformacija sapnuose, pasakose, mituose* (abu 2001), *Įvadas į analitinę psichologiją* (2002), H. Vaitkevičiaus *Pojūčiai ir suvokimas* (2001), V. Navicko *Mirties samprata vaikystėje* (2003), L. Bulotaitės *Narkotikai ir narkomanija* (2004), V. Justickio, G. Valicko *Procedūrinis teisingumas Lietuvos kriminalinėje justicijoje* (2006).

EDUKOLOGIJA

Lietuvoje edukologijos ištakos siejamos su tautos ugdymo praktika. Per daugelį amžių įgyta jaunosios kartos ugdymo patirtis, išreikšta tautosakoje – pasakose, dainose (nusakomos tėvų ir vaikų pareigos, abipusė jų meilė, kova su įv. sunkumais, aukštinamas darbštumas), patarlėse, priežodžiuose, mįslėse (protinio lavinimo šaltinis). Teorinė ped. mintis pradėjo klostytis 16 amžiuje. Humanizmo ir reformacijos veikėjai (A. Kulvietis, M. Mažvydas, S. Rapolionis, M. Daukša, J. Zablockis) rūpinosi švietimo plėtra, mokymu gimtąja kalba, mokymo metodais. A. Kulvietis, 1539 įsteigęs Vilniuje aukštesniąją ev. liut. m-lą (pirmąją vid. m-lą), skelbė reformacijos ir humanizmo idėjas. M. Mažvydo *Katekizme* (1547) išspausdintas pirmasis lietuviškas elementorius *Pygus ir trumpas mokslas skaititi yr rašity*. 17 a. skleistos J. A. Komenský ped. idėjos. VU prof. A. A. Olizarovskis, dėstydamas teisės mokslus, nagrinėjo ir vaikų auklėjimo klausimus. Jo veikale *Apie politinę žmonių sąjungą* (*De politica hominum societate* 1651) cituojama sen. graikų (Platono, Aristotelio), romėnų (Senekos) ir humanistų mintys apie fizinį ir dorinį ugdymą, apie gimnastikos, muzikos ir kitų mokymo dalykų svarbą vaikų raidai, prof. Ž. Liauksminas retorikos ir muzikos vadovėliuose kėlė meninio ugdymo problemas, propagavo lengvesnio mokymo metodus.

1773 uždarius jėzuitų ordiną visoms m-loms vadovavo Edukacinė komisija (veikė 1773–1803). Plito J.-J. Rousseau, J. H. Pestalozzi, pranc. švietėjų idėjos. Edukacinės komisijos veikėjai (J. L. Chreptavičius, I. J. Masalskis, G. Piramowiczius, J. Potockis) nagrinėjo ugdymo, švietimo ir m-lų organizavimo, vadovėlių, mokymo metodų ir kitus pedagogikos klausimus. G. Piramoviczius veikale *Mokytojų pareigos* (*Powinności nauczyciela* 1787), vadovaudamasis šviečiamojo amžiaus idėjomis, nusakė fizinio ir dorinio ugdymo, protinio lavinimo tikslus, kėlė mokymo turinio klausimus. Ypač svarbios 19 a. liet. švietėjų (S. Daukanto, M. Valančiaus, K. Nezabitauskio-Zabičio, L. Ivinskio, P. Višinskio ir kt.) idėjos. S. Daukantas liet. tautos istorijos pavyzdžiais ragino ugdyti dorines jaunosios kartos savybes, M. Valančius – valstiečius šviestis, mokytis naujesnių ūkininkavimo būdų, rūpinosi parapinių mokyklų steigimu, rengė populiarias knygeles, siekė palaikyti blaivybę. Nelegalioje period. spaudoje (*Varpe*, *Aušroje*, *Ūkininke*) buvo raginama šviesti tautą, propaguojama gamtos mokslai, kritikuojamas carinėje m-loje įsigalėjęs dogmatinis mokymas, smerkiamas lietuviškosios spaudos draudimas, propaguojama savišvieta (V. Kudirka, J. Adomaitis-Šernas, J. Šliūpas ir kt.). Į liet. kalbą buvo išversta J. H. Pestalozzi *Lynhardas ir Gertrūda*, K. Ušinskio, L. Tolstojaus ir kt. žymių veikėjų kūrinių. Svarbių ped. minčių mokykliniuose vadovėliuose ir spaudoje kėlė P. Višinskis.

1904 panaikinus spaudos draudimą pedagogikos raidą skatino išplitusi liet. spauda, suaktyvėjo mokytojų veikla. 1905 Kaune įsteigta Lietuvių mokytojų sąjunga (veikė iki 1914). 1906–07 ši s-ga leido laikr. *Lietuvis* (redagavo J. Basanavičius), 1909–12 – *Lietuvos ūkininke*, 1912–14 – *Lietuvos žiniose* mokytojams skirtą priedą *Mokykla* (redagavo M. Šalčius). Spaudoje buvo keliamos vaikų psichologijos, aktualios mokymo ir auklėjimo problemos. Buvo rašoma apie liet. kalbos mokymą ir liet. m-lą, mokymo metodus, vadovėlius, platinamos pažangios kt. šalių švietimo idėjos, keliami tuo metu plintančio laisvojo auklėjimo, darbo m-los principai (K. Skabeika, A. Jakučionis, J. Jablonskis, J. Palukaitis ir kt.). Švietimo ir auklėjimo svarbą žmogaus ugdymui savo raštuose ypač pabrėžė Vydūnas (jis siūlė mokymą jungti su visuomenei naudingu praktiniu darbu). G. Petkevičaitė-Bitė kėlė darbo auklėjamąją reikšmę, dorovę laikė esmine sąlyga aukščiausiam žmogaus gyvenimo tikslui pasiekti. M. Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana pabrėžė mokymo individualizavimo klausimą.

Nepriklausomoje Lietuvoje pedagogai ir visuomenės veikėjai rūpinosi ugdymo, auklėjimo ir didaktikos problemomis, mokymo turinio ir metodų, mokymo organizavimo ir kt. klausimais. Pedagogikos plėtrą skatino Lietuvos u-te (ik. 1922, 1930–46 Vytauto Didžiojo universitetas) Teologijos ir filosofijos f-te įsteigta Pedagogikos katedra (vadovavo S. Šalkauskis), 1930 sujungta su Hum. mokslų, Teol. ir filos. f-to Psichol. katedromis

(vadovavo J. Vabalas-Gudaitis). 1935 Klaipėdoje įkurta pirmoji aukštoji ped. m-la (Klaipėdos pedagoginis institutas, nuo 1944 Vilniaus ped. i-tas, nuo 1992 VPU; leido *Pedagoginį metraštį*, 2 t. 1937–39). 1919–40 Kaune Lietuvių katalikų mokytojų sąjunga (veikė 1919–40, atkurta 1990) leido žrn. *Lietuvos mokykla*, 1919–40 Kaune LR švietimo m-ja – žrn. *Švietimo darbas*. 1920 Šiauliuose ir 1921–41 Kaune ėjo Lietuvos mokytojų profesinės sąjungos (veikė 1919–40, atkurta 1990) žrn. *Mokykla ir gyvenimas* (redagavo S. Brašiškis, A. Busilas, V. Kvieska, J. Geniušas, J. Žiugžda, J. Laužikas, J. Ambraška), 1933–36 Kaune – ped. d-jos *Naujoji mokykla* žrn. *Mokykla ir visuomenė* (redagavo K. Klimavičius, J. Geniušas), 1933–40 Kaune – žrn. *Tautos mokykla* (1933–37 leido V. Augustauskas, M. Kriščiūnas ir L. Vaitekūnas, 1938–40 – Lietuvių mokytojų sąjunga, veikusi 1927–40, iki 1937 – Lietuvių mokytojų tautininkų dr. J. Basanavičiaus vardo sąjunga). Ugdymo teorijos klausimais rašė pedagogai J. Ambraška, A. Busilas, J. Geniušas, A. Jakučionis, S. Matjošaitis, P. Mašiotas, A. Purėnas, V. Ruzgas, M. Vasiliauskas ir kt., filos. ir ped. S. Šalkauskis ir A. Maceina, psichol. ir ped. J. Vabalas-Gudaitis, J. Laužikas, A. Gučas ir kiti. Pedagogai domėjosi kitų šalių pedagogika, itin V. Europoje keliamomis ped. idėjomis. Buvo propaguojamas ir kraštotyrinis principas, pagal kurį mokymą reikėjo grįsti artimiausios aplinkos ir krašto pažinimu, domėtasi italų pedagogės M. Montessori pedagogika, vok. ped. P. Petersono sukurtu vadinamuoju Jenos planu, pagal kurį vietoj klasių buvo sudaromos mokinių grupės, ieškota būdų skatinti mokinių savarankišką darbą (referatai, disputai ir kt.). M. Vasiliauskas ir A. Jakučionis savo knygose išdėstė kompleksinio mokymo esmę, parodė, kaip planuoti mokomąją medžiagą, sieti rašymą ir skaitymą su vaikui artima aplinka bei organizuoti pamokas. J. Geniušas, rengdamas mokymą, rėmėsi vok. ped. W. A. Lay sukurta vadinamąja veiksmo pedagogika. Jis teigė, kad lavinant mokinių protą, reikia žadinti ir jų emocijas, iškėlė tarpdalykinius ryšius, pritarė įv. mokymo metodų taikymui mokymo procese, žodinių metodų derinimui su savarankišku mokinių darbu, nepritarė nuolatinei individualiai apklausai pamokos pradžioje. Buvo domėtasi mokinio gabumais ir su jų ugdymu susijusiomis psichikos problemomis. J. Vabalas-Gudaitis 1922 prie Humanitarinių mokslų f-to įsteigė Eksperimentinės psichologijos laboratoriją, parengė lietuvišką Binet-Simono skalę. Reikšminga jo sukurta pedagogikos ir etikos teorija, pagrįsta sąveikos principu, iškelta grįžtamojo ryšio tarp mokytojo ir mokinio reikšmė mokymui ir auklėjimui. S. Šalkauskio veikaluose nagrinėtos bendrosios pedagogikos, auklėjimo teorijos, didaktikos ir švietimo organizavimo sistemos problemos, pateikta pilnutinio ugdymo sistema, kuri grindžiama universalumo, harmonijos ir subordinacijos principais. A. Maceina ugdymą suprato kaip žmogaus kūrimą žmoguje, ugdomąją sąveiką laikė pedagogikos teorijos ir pedagoginės praktikos pagrindu. A. Maceina plėtojo tautinio auklėjimo teoriją, parašė knygą *Tautinis auklėjimas* (1934 ^{2}1991), kurioje atskleidė tautinio auklėjimo esmę ir tikslą, išanalizavo tautinio auklėjimo veiksnius ir metodiką.

SSRS okupavus Lietuvą daugiausia propaguota sov. m-la, plėstas m-lų tinklas, ped. problemos ideologizuojamos. 1940 VU įkurta Pedagogikos katedra (1947–71 Pedagogikos ir psichologijos katedra). 1945 VPI (nuo 1992 Vilniaus pedagoginis universitetas) įkurtas Pedagogikos f-tas, kuriame veikė Pedagogikos ir psichologijos katedra. Pedagogikos ir psichologijos katedros veikė KKI (nuo 1999 Lietuvos kūno kultūros akademija) ir ŠPI (nuo 1997 Šiaulių pedagoginis universitetas), Pedagogikos ir estetinio lavinimo katedra – KPI (nuo 1990 Kauno technologijos universitetas). 1958 įkurtas Mokyklų mokslinio tyrimo institutas (nuo 1973 Pedagogikos moksl. tyrimo i-tas, nuo 2001 Švietimo plėtotės centras), prie jo buvo įsteigta Respublikinė pedagogikos mokslų koordinavimo taryba. Šiame i-te dirbo J. Laužikas, M. Lukšienė, V. Aramavičiūtė, B. Bitinas, L. Jovaiša, A. Katinienė, V. Rajeckas, V. Šernas, J. Uzdila, J. Vaitkevičius. 1964–74 šis i-tas leido tęstinį moksl. leidinį *Pedagogikos darbai* (išėjo 6 t.; tir. ~2000 egz.). 20 a. 8 d-mečio pr. pradėta plačiau tirti pedagogikos problemas. Buvo tiriamos mokymo proceso tobulinimo, mokymo diferencijavimo, teigiamo mokinių požiūrio į mokymąsi ugdymo, mokinių žinių plėtojimo, žinių sistemos formavimo, žinių taikymo, nepažangumo, pažymio ir

grįžtamosios informacijos reikšmės, mokymo krypties (J. Laužikas, B. Dobrovolskis, A. Paurienė, K. Poškus, V. Rajeckas, T. Stulpinas, V. Šernas, J. Vaitkevičius), pradinio mokymo (B. Balčytis, M. Gylienė, L. Jakubauskienė) problemos, aukštosios m-los didaktika (V. Bajorienė, L. Barzdžiukienė, A. Dumčienė, P. Jucevičienė, G. Klimovienė, V. Kučinskas, D. Milkevičienė, R. Puodžiukaitienė, I. Sabaliauskaitė, Z. Tarvydienė, M. Teresevičienė), auklėjimo problemos (V. Aramavičiūtė, M. Barkauskaitė, Z. Bajoriūnas, B. Bitinas, S. Dzieniuškaitė, R. Tidikis, V. Savickytė, J. Žilionis, P. Dereškevičius, J. Uzdila), darbinis ugdymas ir profes. orientavimas (L. Jovaiša, A. Grabauskienė, J. Galkauskas, R. Vasiliauskas, S. Jankevičius, H. Galkytė, S. Kregždė), suaugusiųjų švietimas (A. Gudonytė), vadovavimas m-lai, m-lų tinklas, švietimo darbuotojų (R. Cibulskas, B. Čėsnaitė, K. Miškinis), defektologijos (V. Karvelis, J. Laužikas, J. Unčiurys), švietimo ir pedagogikos istorijos (M. Karčiauskienė, V. Mikėnas, M. Lukšienė, V. Pupšys, K. Žukauskas), lietuvių kalbos ir literatūros, kt. dalykų mokymo metodikos, ikimokyklinio auklėjimo, pedagoginės psichologijos ir kitos problemos. Išleista pedagogikos veikalų, mokomųjų priemonių ir vadovėlių, mokslinių straipsnių. Svarbiausi veikalai: V. Rajecko *Teigiamo požiūrio į humanitarinius dalykus ugdymas* (1966), *Mokymo tobulinimo klausimai* (1972), M. Lukšienės *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmoje pusėje* (1970), *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. XVIII a. antroje–XIX a. pirmojoje pusėje* (1985), J. Laužiko *Mokinių pažinimas ir mokymo diferencijavimas*, B. Bitino *Statistiniai metodai pedagogikoje ir psichologijoje* (abu 1974), L. Jovaišos *Asmenybė ir profesija* (1981), J. Vaitkevičiaus *Moksleivių mokymosi ir laisvalaikio problemos* (1982), *Mokymo procesas* (1985), *Pedagogikos pagrindai* (su L. Jovaiša, 2 t. 1987–89), *Socialinės pedagogikos bruožai* (1988), kolektyviniai veikalai – *Mokymo proceso tobulinimo pagrindai*, *Pedagogika* (abu 1981), *Mokymo tobulinimas IV–VIII klasėje*, *Lietuvos mokyklos pedagoginės minties bruožai* (abu 1983).

Po II pasaul. karo daug liet. pedagogų (~1500) išvyko į V. Europą, JAV, Kanadą, Australiją ir kitur. Jie kūrė lituanistines m-las, rašė vadovėlius, rengė mokymo programas, organizavo mokytojų rengimo kursus, rūpinosi jų kvalifikacija (J. Barzdukas, J. Kavaliūnas, J. Malinas, J. Masilionis, J. Plačas, A. Rinkūnas ir kt.). Pedagogai rašė apie užs. lietuvių jaunimo ugdymą svetimoje aplinkoje, nagrinėjo asmenybės ir tautos, šeimos, m-los ir visuomenės bendradarbiavimo ir sąveikos problemas. 20 amžiaus 6 dešimtmetyje susiformavo lietuvių egzodo pedagogika. Žymiausi atstovai filos. krypties – L. Dambriūnas (*Lietuviškas auklėjimas šeimoje* 1964), J. Eretas (*Tremtis – prakeikimas ar uždavinys* 1963), S. Yla (*Lietuvių šeimos tradicija* 1978), V. Čižiūnas, A. Liaugminas ir kt., krikščioniškosios pedagogikos krypties – J. Gutauskas (*Krikščionybė Lietuvoje* 1973, *Dievas šiandien* 1973) ir kiti, šeimos pedagogikos krypties – L. Dambrauskas (*Lietuviškas auklėjimas šeimoje* 1964), S. Yla, A. Liaugminas ir kiti, lyginamosios pedagogikos krypties – P. Maldeikis (*Vakarų Europos ir JAV auklėjimas. Pedagoginių principų palyginimas* 1958, *Moderniosios pažangos problemos* 1966), A. Paplauskis-Ramūnas (*Iš sutemų į aušrą* 1967, *Lietuvių pedagogika kryžkelėje* 1975). A. Paplauskas-Ramūnas savo veikaluose t.p. nagrinėjo Lietuvos pedagoginės minties istorijos ištakas bei raidos ypatumus. Jo mokinys J. Račkauskas (*Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.* 1994) tyrė Lietuvos švietimą iki LDK trečiojo padalijimo, Edukacinės komisijos veiklą, jos įtaką kt. šalių švietimo sistemoms.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę edukologijos kryptis priskirta social. mokslų sričiai (pagal Mokslo sričių, krypčių ir šakų klasifikaciją; iki 1992 edukologija vadinta pedagogika). Edukologija apima pedagogiką ir didaktiką, specialiąją didaktiką, mokytojų ugdymą, fizinį lavinimą, judesių mokymą, sportą, moksl. tyrimų metodologiją, suaugusiųjų mokymą, tęstinį mokymą, kompiuterinį mokymą, lyginamąją ir istorinę pedagogiką, psichopedagogiką, eksperimentinę pedagogiką, socialinę pedagogiką, socialinę rūpybą ir pagalbą neįgaliesiems, ortopedagogiką. Edukologijos tyrimo problematika apima familistiką, arba šeimos edukologiją, auklėjimo teoriją ir metodiką arba hodegetiką (saviauklą), bendrąją, ikimokyklinę, mokyklinę, profesinę pedagogiką, istorinę, lyginamą-

ją, suaugusiųjų edukologiją (andragogiką, persikvalifikavimą, kvalifikacijos tobulinimą), didaktiką (lingvodidaktiką, dalykų didaktiką, arba metodiką), surdopedagogiką (tiflopedagogiką, ligofrenopedagogiką, logopediją), bendruomenės (globą, socialinę vadybą, konsultaciją), vietovės aplinkos (laisvalaikio, papildomąją) edukologiją, jaunimo (grupių, organizacijų), kultūros (bibliotekinę, etnologinę, religinę, žiniasklaidos), subkultūros (delinkventinę, penitencinę) edukologiją, švietimo vadybą (mokyklų ir kitų ugdymo institucijų vadybą) ir kitas.

Edukologijos mokslai daugiausia plėtojami aukštosiose m-lose (Kauno technologijos, Vilniaus pedagoginiame, Klaipėdos, Šiaulių, Vytauto Didžiojo, Vilniaus universitetuose, Lietuvos kūno kultūros akademijoje), Švietimo plėtotės ir kt. centruose. VPU leidžia žurnalą *Pedagogika* (nuo 1962), Švietimo plėtotės centras – *Ugdymo problemos* (nuo 1968, iki 1994 *Mokymo ir auklėjimo klausimai*), LKKA – *Ugdymas. Kūno kultūra. Sportas* (nuo 1968, iki 1996 *Kūno kultūra*), VU *Acta Paedagogica Vilnensia* (nuo 1991), ŠU – *Specialusis ugdymas* (nuo 1998), VDU *Profesinis rengimas. Tyrimai ir realijos* (nuo 1998), KTU *Socialiniai mokslai* (nuo 1994), jo tam tikri tomai skiriami edukologijos problemoms. Svarbiausi veikalai: B. Bitino *Didaktinės koncepcijos* (1992), *Auklėjimo procesas* (1995), *Ugdymo filosofijos pagrindai* (1996), *Ugdymo tyrimų metodologija* (1998), R. Vasiliausko *Vertybių ugdymas* (1992), Z. Bajoriūno *Familistikos pagrindai* (1993), *Šeimos edukologija* (1997), *Ugdymo pagrindai* (su A. Dumčiene, 2006), L. Jovaišos *Edukologijos pradmenys*, *Edukologijos įvadas* (abu 1993), *Hodegetika* (1996), R. Laužacko *Profesinio ugdymo pedagogika*, J. Uzdilos *Dorinis asmenybės ugdymas šeimoje*, T. Stulpino *Ugdymo principai* (visi 1993), E. Martišauskienės *Paauglių dorovinių vertinimų ypatumai* (1 d. 1994, 2 d. 1997), *Ugdymo metodikos bruožai* (1995), *Ugdymo rezultatai* (1996), V. Rajecko *Ugdomasis mokymas* (1994), *Asmenybės raida ir ugdymas* (1995), *Mokymas: svarba, esmė* (1996), *Pamoka* (1997), *Mokinių mokymosi rezultatų tikrinimas ir vertinimas* (1998), *Mokymo organizavimas* (1999), A. Ažubalio *Matematikos mokymo lietuviškoje mokykloje raida: XIX a. pr.–1940 m.*, D. Beresnevičienės *Nuolatinis mokymasis Lietuvoje*, K. Pukelio *Mokytojų rengimas ir tautos kultūra*, J. Vaitkevičiaus *Socialinės pedagogikos pagrindai* (visi 1995), *Mokytojų rengimas ir filosofijos studijos* (1998), V. Šerno *Pedagoginiai specialybės pagrindai*, *Profesinė pedagogika* (abu 1995), *Profesinės veiklos didaktika* (1998), V. Targamadzės *Švietimo organizacijų elgsena* (1996), *Švietimo vadyba* (2001), R. Dobranskienės *Mokyklos gyvenimo tvarkymas*, A. Jukšos, V. Jakavičiaus *Mokyklos pedagogika*, P. Jucevičienės *Lyginamoji edukologija* (visi 1996), *Edukologijos idėjos Lietuvos švietimo sistemos modernizavimui* (1998), V. Kučinsko *Pedagoginės ergonomikos įvadas*, L. Šiaučiukėnienės *Mokymo individualizavimas ir diferencijavimas* (abu 1997), V. Aramavičiūtės *Ugdymo samprata*, V. Jakavičiaus *Žmogaus ugdymas*, V. Spurgos *Saviugdos metodai* (visi 1998), P. Dereškevičiaus, V. Rimkevičienės, V. Targamadzės *Mokyklos nelankymo priežastys* (2000), M. Barkauskaitės *Paaugliai: sociopedagogikos dinamika* (2001).

E k o n o m i k o s i n s t i t u t a s, Lietuvos MA Ekonomikos institutas, yra Vilniuje. 2008 dirbo 15 darbuotojų (4 habil. daktarai, 4 daktarai). Moksl. darbų pagr. kryptys: ek. teorija ir mat. modeliavimas (makroekonomikos, pusiausvyros ir kt. modeliai), Lietuvos ūkio plėtojimo ek. social. problemos, ek. minties Lietuvoje istorija nuo 16 amžiaus. I-tas (kartu su VU) leidžia žrn. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai* (nuo 1995). I-tas įsteigtas 1941 05, 1944 07 veiklą nutraukė, 1945 atkurtas (iki 1946 pr. jam pagal įpareigojimą vadovavo organizacinio k-to nariai), daugėjo i-to darbuotojų (1990 pr. dirbo >180, iš jų – 126 mokslo), išleista >50 monografijų. Veikė 11 moksl. padalinių (9 skyriai, 2 laboratorijos). I-tas sprendė teorines (polit. ekonomijos, ek. minties, mat. ekonomikos, ūkio istorijos ir kt.) bei praktines (gamybinių jėgų plėtojimo ir išdėstymo, materialinių ir darbo balansų sudarymo, gamtinių išteklių ek. įvertinimo, darbo našumo didinimo, mokslo ir technikos pažangos prognozavimo ir kt.) problemas, atliko ir koordinavo įv. ek. tyrimus. Ypač reikšmingi i-to darbai, kuriuose buvo pasiūlytos ir pagrįstos pramonės, statybos, ž.ū. ir transporto plėtotės

pagrindinės kryptys. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1991–92 panaikinta buvusi instituto struktūra, >10 kartų sumažintas darbuotojų skaičius, pakeistos moksl. veiklos kryptys, 1992–95 institutas nepriklausė Lietuvos mokslų akademijai. Direktoriai: A. Janulaitis (1941 05–11, visuomeniniais pagrindais), A. Rimka (1941 12–1942 12), P. Šalčius (1942 12–1944 07), Dz. Budrys (1946–53), J. Bulavas (1953–56), K. Meškauskas (1956–81), J. Maniušis (1981–85), E. Vilkas (nuo 1985). *Vytautas Puronas*

Teisės institutas yra Vilniuje. 2008 buvo 36 darbuotojai (8 daktarai). Moksl. darbų pagr. kryptys: viešoji teisė (daugiausia nagrinėjamos konstitucinės teisės ir baudž. justicijos problemos) ir kriminologija (daugiausia nagrinėjamos vaikų ir jaunimo teisės problemos). Moksl. analitinę veiklą atlieka Teisinės sistemos tyrimo, Kriminologinių tyrimų (jo sudėtinė dalis – Vaikų ir jaunimo teisės sektorius) ir Baudžiamosios justicijos tyrimų skyriai. I-tas vykdo taikomuosius mokslinius teis. sistemos tyrimus, atlieka įstatymų ir kt. teisės aktų projektų teis. ir kriminologinę ekspertizę, kaupia, analizuoja, sistemina ir teikia valst. institucijoms teis. ir kriminologinę informaciją, dalyvauja rengiant įstatymų ir kitų teisės aktų projektus, teikia pastabas, išvadas, pasiūlymus dėl jų ir kita. Leidžia žrn. *Teisės problemos* (nuo 1993), *Verslo ir komercinė teisė* (nuo 1992), nuo 2005 *Teisės instituto mokslo tyrimų* seriją.

Įsteigtas 1991. Direktoriai: J. Galginaitis (1991–92), A. Dapšys (1992–2002), V. Valeckaitė (2002 05–02 12, laikinai ėjo pareigas), A. Čepas (nuo 2002).

Fiziniai mokslai

MATEMATIKA

Lietuvoje matematikos plėtotė sietina su švietimo sistemos raida. Nuo 14 a. pab. parapinėse m-lose buvo mokoma skaičiavimo. M-loje, kurią 1539 Vilniuje įkūrė A. Kulvietis, tarp dėstomų septynių laisvųjų menų buvo aritmetika ir geometrija. Jėzuitų kolegijoje (įst. 1570) matematika buvo filosofijos kurso dalis. Ją dėstė V. Teoboltas, L. Krakeris, J. Wujekas ir J. Bosgrave'as. Šioje kolegijoje 1574 įsteigta Matematikos katedra. VU įkūrimas 1579 paspartino mat. plėtotę, ji buvo dėstoma visą VU gyvavimo l-pį. Išlikusiame dėstytojo L. Bojerio rankraštyje *Matematika* (*Mathematica* 1603) aiškinami veiksmai su sveikaisiais skaičiais ir trupmenomis, proporcijos, klaidingos prielaidos taisyklė, kvadratinių ir kubinių šaknų traukimas, skritulio ploto skaičiavimas, matematikos taikymas astronomijoje ir geografijoje, minimi Euklido ir Pitagoro darbai. A. Milevskio rankraštyje *Matematikos disciplinų pradmenys* (*Elementale disciplinarum mathematicarum* 1629), be elementariosios aritmetikos ir geometrijos, nagrinėjamos kreivės, apytiksliai skritulio kvadratūros būdai. 17 a. 1 pusėje VU susiformavo O. Krūgerio vadovaujama taikomosios matematikos m-la, kuri nagrinėjo mechanikos, optikos, astronomijos, balistikos problemas. Paskelbta knygų lot. kalba: J. Rudaminos Dusetiškio *Įžymios matematikos optikos, geometrijos ir sferinės astronomijos teoremos ir problemos* (*Illustriora theoremata et problemata mathematica ex opticis, geometria, astronomia sphaera elementari* 1633), O. Krūgerio *Praktinė aritmetika* (*Arithmetica practica in usum studiosae juventutis Academiae et Universitatis Vilnensis Societatis Jesu* 1635), M. K. Białkowskio *Teorecentrika arba matematinis samprotavimas apie taškus ir centrus* (*Theorecentrica sive mathematicae de punctis et centris conciderationes* 1644). 17 a. 2 pusėje VU dėstė V. Skovydas, A. Tylkowskis, S. Visockis, J. Rimgaila, J. Barčas. A. Tylkowskis parašė knygas *Įdomioji geometrija* (*Geometria curiosa* 1662 [2]1692), *Įdomioji aritmetika* (*Arithmetica curiosa* 1668 [2]1689). 18 a. 1 pusėje u-te dėstė A. Kulieša, M. Karvackis, M. Bystrzyckis (1733 parašė *Teorinės ir praktinės aritmetikos vadovėlį* / *Alpha Matheseos arithmetica theoria et practica*),

K. Šulcas. 1753 Mat. katedros profesoriumi paskirtas T. Žebrauskas. Jis nuo filosofijos atskyrė matematikos disciplina, visiškai pakeitė programą; dėstė logaritmus, trigonometriją, kompleksinius skaičius, dif. ir integralinį skaičiavimą. 18 a. vid. VU išleistos pirmosios aukštosios matematikos pradmenų knygos: T. Žebrausko *Matematikos egzaminas iš aritmetikos, geometrijos, trigonometrijos ir algebros* (*Specimen mathematicum ex Arithmetica, Geometria, Trigonometria et Algebra* 1753), J. Nakcijonavičiaus ir J. Povilevičiaus *Baigtinės ir begalinės matematinės analizės uždaviniai* (*Exercitationes in analysi cum finitorum tum infinitorum mathematicae* 1758). 18 a. pab.–19 a. pr. ~40 m. P. Norvaiša dėstė to meto Europos matematikos lygį atitinkančias disciplinas: dif. ir integralinį skaičiavimą, analizinę geometriją, algebrą, skaičių teoriją, variacinį skaičiavimą, analizinių f-jų teoriją. Jo kursai buvo grindžiami Jakobo ir Johanno Bernoulli, L. Eulerio, G. W. Leibnizo, I. Newtono, t.p. naujausiais J. Le R. d'Alembert'o, J. L. de Lagrange'o, C. Maclaurino darbais. 1803 VU, Fizikos ir matematikos f-te buvo Aukštosios grynosios matematikos katedra (vedėjas P. Norvaiša) ir Aukštosios taikomosios matematikos katedra (vedėjas T. Kundzičius). Iki VU uždarymo (1832) įvairias mat. disciplinas dėstė Z. Nemčevskis, M. Polinskis-Pelka, T. Žickis, C. Chr. Langsdorfas, J. Tvardovskis, A. Virvičius, A. Kaminskas, Z. Revkovskis (nuo 1829 skaitė tikimybių teorijos kursą). 1860–63 Vilniaus observatorija išleido pirmojo RI-tiksliųjų mokslų žrn. *Vestnik matematičeskich nauk* 40 numerių; jis buvo skirtas visų mokslų atstovams, taikantiems mat. metodus. 19 a. 2 pusėje Z. Revkovskis mat. metodais nagrinėjo ekonomikos ir gamybos procesus, vysk. A. Baranauskas – kai kuriuos skaičių teorijos uždavinius. Lietuviškų aritmetikos vadovėlių m-loms buvo parengę (neišleido) J. Stanevičius (~1830), M. P. Martynaitis (Marcinskis, ~1856) ir S. Daukantas (~1860). 1864 uždraudus spaudą lot. rašmenimis, pirmieji lietuviški aritmetikos vadovėliai išleisti R. Prūsijoje, pvz., Tilžėje J. Spudulio *Užduotinas* (1885). 20 a. pr. pasirodė pirmieji kitų matematikos disciplinų vadovėliai ir uždavinynai: P. Vileišio geometrijos (1900), M. Bagdono algebros (1918), P. Mašioto ir A. Jakšto trigonometrijos (abu 1919), pradėti norminti lietuviški mat. terminai (J. Jablonskis, P. Mašiotas, M. Šikšnys, Z. Žemaitis). Iki II pasaul. karo nepriklausomos Lietuvos g-jose ir aukštesniosiose m-lose buvo naudojami originalūs A. Busilo, J. Damijonaičio, K. Klimavičiaus, P. Mašioto, P. Naujokaičio, J. Stonkaus, M. Šikšnio ir kt. autorių mat. vadovėliai. Matematikos mėgėjas kun. A. Jakštas (Dambrauskas) sukūrė keletą originalių trigonometrinių sistemų, 1922 jis išleido kn. *Naujos trigonometriškos sistemos*.

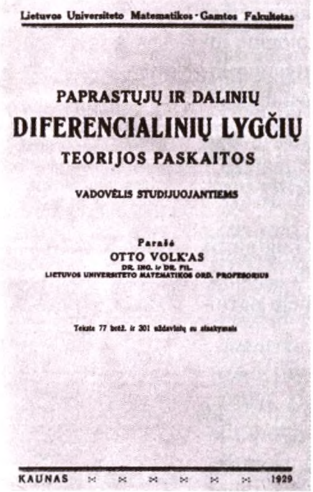
Lietuvos Universiteto Matematikos-Gamtos Fakultetas

PAPRASTŲJŲ IR DALINIŲ

DIFERENCIALINIŲ LYGČIŲ

TEORIJOS PASKAITOS

VADOVĖLIS STUDIJUOJANTIEMS

Parašė

OTTO VOLK'AS

DR. ING. ir DR. FIL.

LIETUVOS UNIVERSITETO MATEMATIKOS ORD. PROFESORIUS

KAUNAS 1929

Pirmasis lietuviškas matematikos vadovėlis aukštajai mokyklai (1929)

Matematikos moksl. tyrimai prasidėjo 1922 Kaune įkūrus Lietuvos u-tą (1930–46 ir nuo 1989 VDU, 1946–50 Kauno u-tas). Didelę reikšmę jų plėtrai turėjo iš Vokietijos atvykusio profesoriaus O. Volko (Folko) darbai. Matematikos-gamtos f-to matematikai daugiausia nagrinėjo f-jų teorijos ir dif. geometrijos klausimus. Buvo tiriami kompleksinio kintamojo f-jų dėstiniai specialiųjų f-jų eilutėmis, jie taikyti potencialo teorijoje (O. Volkas, O. Stanaitis), nagrinėti kreivių tinklai paviršiuose ir erdvės skaidymas celėmis (O. Volkas, P. Katilius), neapibrėžtinių kvadratinių formų klasių skaičius ir tiesinių formų sandaugų minimumas (G. Žilinskas). Z. Žemaitis parašė studiją *Matematikos istoriografija ir Moritz Cantor* (1930). Išleisti pirmieji lietuviški universitetiniai mat. vadovėliai: O. Volko *Paprastųjų ir dalinių diferencialinių lygčių teorijos paskaitos* (1929), P. Katiliaus *Analizinė geometrija* (1940). Matematikų ir fizikų studentų d-ja išleido V. Biržiškos, P. Katiliaus, O. Volko, P. Šerno paskaitų konspektus. Kaune buvo leidžiami u-to *Matematikos-gamtos fakulteto darbai* (14 t. 1922–42; paskutinio tomo pirmieji 2 sąsiuviniai išleisti Vilniuje). 1940 vasarą VDU Gamtos-matematikos f-tas perkeltas į Vilnių.

1919–39 Lenkijos okupuoto Vilniaus S. Batoro u-te A. Zygmundas ir J. Marcinkiewiczius nagrinėjo f-jų teorijos, trigonometrinių eilučių ir tikimybių teorijos klausimus. Vilniuje buvo leidžiamas žrn. *Bulletin de Séminaire Mathematique de l'Université de Wilno* (išėjo 2 t. 1938–39).

Po II pasaul. karo fizikos ir matematikos f-tai įkurti VU (nuo 1965 – Matematikos ir mechanikos, nuo 1978 – Matematikos, nuo 1999 – Matematikos ir informatikos) ir VPU (nuo 2003 Matematikos ir informatikos). 2006 matematikos katedros veikė ŠU, VDU, VGTU, KTU, KU. 1956 įkurtas Fizikos ir matematikos i-tas (nuo 1977 – Matematikos ir kibernetikos, nuo 1991 – Matematikos ir informatikos i-tas).

20 a. 6 d-metyje išryškėjo pagrindinės Lietuvos matematikų tyrimų kryptys: skaičių teorija ir tikimybinė skaičių teorija, tikimybių teorija ir mat. statistika, dif. lygtys ir skaičiavimo metodai, geometrija, f-jų teorija, lošimų teorija, mat. logika, matematikos taikymas kitose mokslų srityse.

Skaičių teorijos tyrimus 1946 pradėjo J. Kubilius. Nagrinėdamas skaičių klasifikacijos problemą įrodė Mahlerio hipotezės atvejų. Vėliau plėtojo analizinę alg. skaičių teoriją, ištyrė idealiųjų pirminių skaičių pasiskirstymo dėsnius signatūrinių erdvių srityse, įrodė susilpnintą Landau hipotezę dėl natūraliojo skaičiaus reiškimo 2 pirminių skaičių kvadratų suma. 20 a. 6 d-metyje sukūrė aritmetinių f-jų reikšmių pasiskirstymo tyrimo tikimybinį metodą, nustatė didžiųjų skaičių dėsnį, asimptotinių skirstinių egzistavimo sąlygas, ištyrė jų savybes, aritmetiškai modeliavo Browno judesį. Šie darbai sudaro tikimybinės skaičių teorijos pagrindą.

Tikimybinius ir analizinius skaičių teorijos metodus plėtojo J. Kubiliaus mokiniai. G. Sprindžiukas (Baltarusija) įrodė Mahlerio hipotezę bendruoju atveju, R. Sliesoraitienė apibendrino šiuos tyrimus 2 kintamųjų trečiojo laipsnio daugianariams. Analizinę algebrinių skaičių teoriją ir Hecke's dzeta f-jas nagrinėjo K. Bulota, M. Maknys, A. Matuliauskas ir kiti. Išplėstos tikimybinio metodo aritmetinių f-jų teorijoje taikymo galimybės. 20 a. 7 d-metyje R. Uždavinys išnagrinėjo adityviųjų f-jų ir daugianarių superpozicijas, A. Bakštys – multiplikatyviųjų f-jų reikšmių pasiskirstymą. 8 d-metyje ir vėliau E. Manstavičius nustatė būtinas ir pakankamas atsitiktinių procesų aritmetinio modeliavimo sąlygas bei pasiūlė aritmetinių objektų stipriojo konvergavimo koncepciją. A. Mačiulis nagrinėjo konvergavimo greičius adityviųjų f-jų centrinėje ribinėje teoremoje, G. Stepanauskas – aritmetinių f-jų su pakeistais argumentais problemas, J. Šiaulys – skirstinių konvergavimo į diskrečiuosius dėsnius sąlygas, V. Stakėnas plėtojo tikimybinę racionaliojo argumento f-jų teoriją. Tikimybiniai metodai pradėti taikyti ir kitose šakose. E. Manstavičius tyrė adityviuosius aritmetinius pusgrupius, pastaraisiais metais – atsitiktines kombinatorines struktūras ir jų atvaizdžius. A. Laurinčikas taikė tikimybinius metodus f-jų, daugiausia Riemanno ir bendresnių Dirichlet eilučių teorijose; f-jų reikšmių skirstiniams įrodė bendrąsias ribines teoremas, išplėtojo Dirichlet eilučių universalumo teoriją. Kartu su mokiniais nagrinėjo dzeta f-jų momentų asimptotinę elgseną, netrivialiųjų nulių lokalizacijos problemą. R. Garunkštis patikslino Lercho ir kitų dzeta f-jų nulių neturinčias sritis, nulių skaičiaus kritinėse zonose įverčius. Nuo 20 a. paskutinio d-mečio A. Dubickas plėtojo alg. ir transcendenčiųjų skaičių teoriją, gavo alg. skaičių formų ir Mahlerio mato įverčius, įv. transcendenčiųjų skaičių aproksimacijas racionaliaisiais ir alg. skaičiais, sprendė gretutines daugianarių algebros problemas.

Tikimybių teorijos tyrimai pradėti 1955. V. Statulevičius įrodė nehomogeninių Markovo grandinių lokaliąją ribinę teoremą, nustatė asimptotinius skleidinius, įvertino didžiųjų nuokrypių tikimybes. Jo sukurtas, kartu su R. Rudzkiu ir L. Sauliu išplėtotas kumuliantų metodas įgalino ištirti nepriklausomų ir silpnai priklausomų atsitiktinių dydžių ir vektorių sumų didžiųjų nuokrypių tikimybes. Tikimybių teorijos ribines teoremas nagrinėjo V. Statulevičiaus mokiniai ir kiti Lietuvos matematikai. Silpnai priklausomų atsitiktinių dydžių sumų asimptotinę elgseną tyrė B. Riauba, G. Aleškevičius, A. Aleškevičienė, R. Rudzkis, L. Saulis, J. Sunklodas ir kiti, nepriklausomų nevienodai pasiskirsčiusių atsitiktinių dydžių sumų asimptotiką – V. Statulevičius, A. Mitalauskas, P. Survila, A. Bikelis, A. Karoblis ir kiti. Tirta daugiamačių vektorių sumų normalioji (A. Bikelis, V. Bentkus, V. Paulauskas) ir stabilioji aproksimacija (V. Statulevičius, J. Banys, V. Bentkus, V. Paulauskas), Poissono ir sudėtinė Poissono aproksimacija (B. Grigelionis, A. Aleškevičienė, V. Statulevičius, J. J. Kruopis). V. Čekanavičius išplėtojo aproksimacijų

kintamojo ženklo matais teoriją. Nagrinėti atsitiktinių dydžių sumų maksimumai (A. Aleškevičienė, A. Aksomaitis), atsitiktinių matricų sandaugų asimptotika (A. Grincevičius). Dalis rezultatų pateikta apžvalginių straipsnių rinkinyje *Tikimybių teorijos ribinės teoremos* (red. J. V. Prochorovas ir V. Statulevičius, 2000, anglų k.). Tikimybinių skirstinių charakterizacijos stabilumą nagrinėjo J. J. Mačys ir R. Januškevičius. 20 a. 8 d-metyje pradėti tikimybių teorijos begaliniamačių erdvių tyrimai, nagrinėta neaprėžtai dalių ir stabiliųjų dėsnių struktūra ir savybės, Banacho erdvių atsitiktinių elementų sumų ribinės teoremos ir asimptotiniai skleidiniai. V. Paulauskas ištyrė Gausso vektoriaus normos savybes, su A. Račkausku sprendė Levy matų bendrosiose erdvėse charakterizacijos problemą, nustatė centr. ribinės teoremos įv. erdvėse galiojimo sąlygas (su A. Račkausku, M. Blozneliu ir kitais). Spręsdami konvergavimo greičio Banacho erdvėse problemą V. Paulauskas (su A. Račkausku, R. Norvaiša) gavo tikslių įverčių, ištyrė stabiliąsias aproksimacijas. V. Bentkus išnagrinėjo sąlygų ir pačių įverčių optimalumą, sukonstravo asimptotinius skleidinius, pasiūlė naują didžiųjų nuokrypių tyrimo metodą.

Atsitiktinių procesų teorijos tyrimus 1962 pradėjo B. Grigelionis. Iš pradžių nagrinėtas taškinių procesų silpnasis konvergavimas į Poissono procesą ir Markovo procesų optimaliojo stabdymo uždaviniai, vėliau pradėti atsitiktinių procesų struktūros, ribinės elgsenos ir statistikos tyrimai, kuriuos plėtojo ir jo mokiniai. B. Grigelionis apibrėžė semimartingalų lokaliąsias ch-kas ir jų terminais išreiškė semimartingalų silpnojo kompaktiškumo sąlygas, apibūdino nepriklausomųjų pokyčių procesus, sudarė bendrąsias netiesinio filtravimo lygtis, taikė martingalinius metodus draudos ir finansų matematikos uždaviniuose. Kartu su R. Mikulevičiumi nagrinėjo semimartingalų su kraštinėmis sąlygomis struktūrą, asimptotinę elgseną, statistikos uždavinius ir taikymą masinio aptarnavimo teorijoje. K. Kubilius ir R. Mikulevičius nustatė semimartingalų silpnojo konvergavimo sąlygas ir kai kuriais atvejais gavo galutinį rezultatą. R. Mikulevičius nagrinėjo Ito lygčių silpnųjų sprendinių šakotosiose daugdarose egzistavimo ir vienaties sąlygas, netiesinio filtravimo lygtis ir artutinius jų sprendimo metodus, plėtojo stochastinių Navier ir Stokeso lygčių teoriją. H. Pragarauskas ištyrė Ito lygčių sprendinių optimaliojo valdymo uždavinius ir susijusių stipriai netiesinių dif. integralinių lygčių išsprendžiamumą, kartu su R. Mikulevičiumi plėtoja stochastinių dalinių išvestinių lygčių teoriją. V. Mackevičius nagrinėjo Markovo procesų optimaliojo stabdymo uždavinių ribines teoremas, Stratonovičiaus stochastines lygtis, jų sprendinių asimptotinę elgseną ir skaitinius sprendimo metodus. D. Surgailis ištyrė automodeliųjų, Gausso-Markovo ir daugiakampių laukų savybes, nagrinėjo stochastinių Burgerso lygčių sprendinių asimptotinę elgseną. V. Sidoravičius nagrinėjo sąveikaujančių dalelių sistemų hidrodinaminių ribų egzistavimą, plėtojo perkoliacijos teoriją. A. Tempelmanas nagrinėjo atsitiktinių laukų ergodines savybes.

Matematinės statistikos, glaudžiai susijusios su tikimybių teorija ir atsitiktinių procesų teorija, tyrimus 1965 pradėjo B. Grigelionis nuoseklios statistinės analizės kontekste nagrinėdamas atsitiktinių procesų optimaliojo stabdymo uždavinį ir jo pakankamas statistikas. Vėliau nagrinėjo dalinai stebimų atsitiktinių procesų statistinio vertinimo (netiesinio filtravimo) uždavinį. Šį uždavinį t.p. nagrinėjo R. Mikulevičius ir H. Pragarauskas. B. Grigelionis gavo bendrųjų tolydaus laiko stochastinių eksperimentų inform. procesų išraiškas, nagrinėjo martingalų problemų sprendinių statistines daugdaras, kartu su R. Mikulevičiumi ištyrė statistinį invariantiškumo principą. Statistinės spektrinės analizės uždavinius nagrinėjo R. Bentkus ir R. Rudzkis, pasiskirstymo tankio įvertinimo metodus – ir M. Radavičius. 1995 sukurtas Gausso skirstinių mišinio parametrų įvertinimo euristinis metodas, svarbus duomenų klasifikavimo uždaviniams. Įvairių statistikų asimptotinę elgseną tyrė L. Giraitis, D. Surgailis, V. Bentkus, M. Bloznelis, R. Zitikis, R. Norvaiša, A. Račkauskas, V. Paulauskas. Laiko eilučių tolimosios priklausomybės ir parametrų įvertinimo uždavinius nagrinėjo D. Surgailis, R. Leipus, L. Giraitis. Draudos matematikoje A. Baltrūnas ir J. Šiaulys tyrinėjo bankroto tikimybių asimptotinę elgseną. V. Bagdonavičius sukūrė patikimumo ir išlikimo modelių parametrinio ir neparametrinio statistinio įvertinimo metodus.

Lietuvoje atlikta svarbių taikomųjų statistinių tyrimų. Mat. statistikos metodai taikyti optimizuojant kokybės valdymą technologiniuose procesuose (A. Bikelis, J. J. Kruopis, V. Kazakevičius, P. Vaitkus, V. Bagdonavičius) ir sprendžiant medicinos problemas (J. Sapagovas, L. Vilkauskas, V. Bikelienė, R. Eidukevičius). Analizuojami Lietuvos makroek. rodikliai (R. Rudzkis, B. Kaminskienė, D. Krapavickaitė, A. Plikusas ir kiti), tiriama Baltijos j. ir Kuršių marių ekosistema (K. Dučinskas).

Matematinės logikos tyrimus 1960 pradėjo V. Matulis. Jis sukūrė skaičiavimo sistemą be struktūrinių taisyklių klasikinei predikatų logikai, ekvivalenčią G. Gentzeno sukurtai skaičiavimo sistemai. Vėliau nagrinėtos neklasikinių logikų savybės, algoritmų sudėtingumo problemos ir taikomieji uždaviniai. R. Pliuškevičius sukūrė bendrą neklasikinių laiko logikų pilnumo ir išsprendžiamumo fragmentų tyrimo metodą. S. Jukna įrodė Boole'io f-jų apatinius įverčius, svarbius algoritmų sudėtingumo teorijoje.

Diferencialinės geometrijos tyrimai sistemingai plėtoti nuo 20 a. 6 d-mečio. K. Grincevičius nagrinėjo projekcinių erdvių Grassmanno daugdarų geometriją, sukūrė neholonominių projekcinių erdvių tiesių kompleksų teorijos versiją. V. Bliznikas nagrinėjo sluoksniuotųjų erdvių dif. geometriją, sudarė dif. lygčių sistemų sietis, su K. Grincevičiumi plėtojo Kleino erdvių nehomogeninių podaugdarių geometriją. R. Vosylius sukūrė dif. lygčių vektorinėse sluoksniuotėse Spencerio-Goldshmitho teorijos versiją, plėtojo apibendrintųjų geom. struktūrų tyrimo metodus, nagrinėjo deformuojamųjų struktūrų stabilumą.

Funkcijų teorijoje nuo 20 a. 6 d-mečio pradžios nagrinėtos kompleksinio kintamojo funkcijų teorijos problemos. Dalis jų susijusios su analizine dif. lygčių teorija. Vytautas Paulauskas nagrinėjo Lamé f-jas. Š. Strelicas apibendrino A. H. Wimano ir G. Valirono analizinių f-jų modulio maksimumo augimo rezultatus, nagrinėjo Gausso-Hurvitzo problemą. A. Janušauskas ištyrė dvilypių Dirichlet ir laipsninių eilučių savybes, įrodė Hadamard'o teoremos analogą lakūninėms eilutėms. A. Naftalevičius tyrė meromorfinių f-jų asimptotinių periodų ch-kas ir interpoliavimo problemas. V. Kabaila nagrinėjo Hardy klasės f-jų interpoliavimo uždavinius, A. Jonušauskas – vieneto glodaus skaidinio egzistavimo diferencijuojamose daugdarose problemą. E. Kirjackis tyrinėjo analizinių f-jų padalytųjų skirtumų klasių savybes, S. Norvidas ištyrė minimaliosios harmoninės ekstrapoliacijos uždavinį, R. Norvaiša plėtoja vad. šiurkščiųjų f-jų teoriją.

Diferencialinių lygčių tyrimai pradėti 20 a. 6 d-metyje. Š. Strelicas nagrinėjo paprastąsias ir pusiau elipsines dalinių išvestinių lygtis, nustatė sveikųjų transcendenčiųjų ir meromorfinių sprendinių egzistavimo sąlygas, ištyrė sprendinių asimptotinę elgseną. P. Golokvosčius nagrinėjo tiesinių paprastųjų dif. lygčių sistemas, nustatė sprendinių egzistavimo, aprėžtumo ir periodiškumo sąlygas, ištyrė sprendinių asimptotinę elgseną. Išsigimusiųjų elipsinių antrosios eilės dalinių išvestinių lygčių ir jų sistemų kraštinius uždavinius nagrinėjo B. Kvedaras, S. Rutkauskas ir D. Jurgaitis, Schrödingerio tipo lygčių sistemas – F. Ivanauskas ir A. Domarkas. L. Stupelis ištyrė mat. hidrodinamikos lygčių išsprendžiamumą neglodžiose aprėžtose srityse. K. Pileckas ištyrė Stokeso bei Navier ir Stokeso lygčių išsprendžiamumą ir sprendinių asimptotinę elgseną neaprėžtose srityse, V. Kleiza analizavo plastiškumo teorijos modelius. D. Švitra nagrinėjo paprastąsias vėluojančiojo kintamojo dif. lygtis ir jų taikymus sąveikaujančių populiacijų dinamikos uždaviniuose, V. Skakauskas – migruojančiųjų populiacijų dinaminius modelius, aprašomus dif. integralinių lygčių sistemomis.

Skaitinio sprendimo metodai plėtojami nuo 1960. M. Sapagovas sukūrė didelio tikslumo kvazitiesinių elipsinių antrosios eilės lygčių kraštinių uždavinių sprendimo skirtumines schemas, plėtoja uždavinių su nelokaliomis sąlygomis skirtuminių schemų teoriją. Tiesinių ir kvazitiesinių Schrödingerio, Kuramoto-Tsuzuki, difuzijos reakcijos ir kitų lygčių sprendimo skirtuminių schemų tikslumo, stabilumo ir ekonomiškumo problemos nagrinėtos F. Ivanausko, R. Čiegio ir jų mokinių darbuose. Sukurti teor. metodai pritaikyti sprendžiant daugelį taikomųjų fizikos, chemijos, technikos, biologijos, medicinos ir kitų sričių uždavinių.

Lošimų teorijos tyrimus 1962 pradėjo E. Vilkas. Jis sukūrė apibendrintojo lošimo koncepciją, ištyrė apibendrintojo sprendinio sąsajas su šerdimi, Nasho pusiausvyra, Neumanno-Morgensterno, koop. ir kt. sprendiniais, nagrinėjo nekoalicinių lošimų optimalumo principus. A. Morkeliūnas susistemino grupinio sprendimo taisykles. V. Bubelis gavo svarbų rezultatą nagrinėdamas kelių asmenų nekoalicinio lošimo pakeitimą 3 asmenų lošimu. V. I. Geralavičius sukūrė apibendrintosios ek. pusiausvyros modelį su tolydžiąja kainodaros f-ja ir ištyrė jo savybes.

Lietuviškoji matematikos terminija kuriama nuo 19 a. pabaigos. Daug naujų terminų buvo 1919 ir 1920 išleistuose aritmetikos, algebros, geometrijos ir trigonometrijos žodynėliuose. Šiuolaikinės terminijos pagrindu tapo Lietuvos u-te išleisti matematikos vadovėliai. Lietuviškosios mat. terminijos poreikis ypač padidėjo plėtojant daugelio matematikos šakų moksl. tyrimus. J. Kubiliaus vadovaujamoje grupėje dirbę mokslininkai parengė ir 1994 išleido trikalbį *Matematikos terminų žodyną*.

Lietuvos matematikos istorija ypač susidomėta po II pasaul. karo. Z. Žemaitis apžvelgė P. Norvaišos ir Z. Revkovskio moksl. veiklą. Išsamiai nagrinėta mat. terminų daryba ir pirmųjų lietuviškų matematikos vadovėlių m-loms istorija (P. Rumšas, H. Jasiūnas, V. Pekarskas). E. V. Gečiauskas sistemingai tyrinėjo matematikos plėtotę senajame VU. Matematikos raida apžvelgta *Vilniaus universiteto istorijoje 1579–1979*. Matematikos mokslą nepriklausomoje Lietuvoje aprašė J. Banionis. A. Ažubalis parašė kn. *Matematika lietuviškoje mokykloje* (1997). J. Kubilius ištyrė A. Baranausko indėlį į skaičių teoriją, parašė studiją *Antanas Baranauskas ir matematika* (2001). 2006 išleista išsami 1945–2006 laikotarpio matematikos raidos studija. Lietuvos mokslininkai kūrė matematikos dėstymo metodinę medžiagą ir originalius mat. vadovėlius pr. ir vid. m-lai (P. Gudynas, P. Rumšas, P. Survila, B. Balčytis, A. Bakštys, V. Stakėnas, D. Šileikienė, P. Vaškas ir kt.) ir kolegijoms (A. Apynis, E. Stankus), matematiką populiarino A. Baltrūnas, H. Jasiūnas, V. Liutikas, V. Stakėnas ir kiti. 1962 įkurta Lietuvos matematikų draugija. Nuo 1958 kasmet rengiamos Lietuvos mat. konf-jos. Nuo 1961 leidžiamas *Lietuvos matematikos rinkinys* (nuo 1973 verčiamas į anglų k.). Lietuvos matematikai surengė >40 tarpt. konf-jų. Nuo 1973 rengiamos Vilniaus tarptautinės tikimybių teorijos ir mat. statistikos konf-jos (kas 4 m.), t.p. analizinių ir tikimybinių metodų skaičių teorijos bei mat. modeliavimo ir analizės tarpt. konf-jos. 1998 Vilniuje vyko Europos statistikų kongresas.

Svarbesnės išleistos monografijos: A. Zygmundo *Trigonometrinės eilutės* (1935, anglų k., 1939, rusų k.), J. Kubiliaus *Tikimybiniai metodai skaičių teorijoje* (1959 ^{2}1962, rusų k., 1964, 1968, 1978, 1992, 1997 anglų k.), Š. Strelico *Diferencialinių lygčių analizinių sprendinių asimptotinės savybės* (1972, rusų k.), D. Švitros ir J. Kolesovo *Autosvyravimai vėluojančiojo kintamojo sistemose* (1977, rusų k.), A. Janušausko *Elipsinių lygčių analizinė teorija* (1979, rusų k.), E. Vilko ir E. Maimino *Sprendimai. Teorija ir socialiniai ekonominiai aspektai* (1979, rusų k.), E. Vilko *Matematinė optimalumo teorija* (1980, rusų k.), A. Janušausko *Kelių kintamųjų analizinės ir harmoninės funkcijos* (1981, rusų k.), A. Janušausko *Potencialo teorijos įstrižinės išvestinės uždavinys* (1985, rusų k.), A. Tempelmano *Ergodinės teoremos grupėse* (1986, rusų k., 1996, anglų k.), D. Švitros *Fiziologinių sistemų dinamika* (1989, rusų k.), L. Saulio ir V. Statulevičiaus *Didžiųjų nuokrypių ribinės teoremos* (1989, rusų k., 1991, anglų k.), V. Paulausko ir A. Račkausko *Aproksimacijos teorija centrinėje ribinėje teoremoje: Tikslūs rezultatai Banacho erdvėse* (1989, anglų k.), A. Janušausko *Daugiamatės elipsinės sistemos su kintamais koeficientais* (1990, rusų k.), A. Janušausko *Potencialo metodai elipsinių lygčių teorijoje* (1990, rusų k.), E. Vilko *Optimalumas lošimuose ir sprendimuose* (1990, rusų k.), R. Januškevičiaus *Tikimybinių skirstinių charakterizacijų stabilumas* (1991, rusų k.), L. Stupelio *Navier ir Stokeso lygtys nereguliariose srityse* (1992, rusų k., 1995, anglų k.), E. Kirjackio *Daugialapės funkcijos ir padalytieji skirtumai* (1995, rusų k.), A. Laurinčiko *Ribinės teoremos Riemanno dzeta funkcijai* (1996, anglų k.), A. J. Morkeliūno *Alternatyvos, preferencijos ir pasirinkimas* (1997), R. M. Dudley ir R. Norvaišos *Šešių neglodžiųjų funkcijų operatorių diferencijuojamumas*

ir p-variacija (1999, anglų k.), S. Juknos *Ekstremalioji kombinatorika* (2001, anglų k.), A. Laurinčiko ir R. Garunkščio *Lercho dzeta funkcija* (2002, anglų k.), V. Bagdonavičiaus ir M. Nikulino *Pagreitintų bandymų modeliai. Modeliavimas ir statistinė analizė* (2002, anglų k.).

Parašyta nemaža vadovėlių aukštosioms mokykloms: P. Katiliaus *Analizinė geometrija* (1940 ^{2}1956 ^{3}1973), J. Matulionio *Aukštoji matematika* (2 d. 1950), G. Žilinsko *Aukštoji algebra* (1960), P. Katiliaus *Diferencialinė geometrija* (1961), V. Paulausko, P. Golokvosčiaus *Diferencialinės lygtys* (1961), P. Žemaičio ir P. Rumšo *Trumpas aukštosios matematikos kursas* (1963 ^{3}1976; tik P. Rumšo), P. Katiliaus *Geometrijos pagrindai* (1966), K. Grincevičiaus ir P. Vaško *Projektyvinė geometrija* (1966), J. Kubiliaus *Realaus kintamojo funkcijų teorija* (1970), V. Kabailos ir P. Rumšo *Kompleksinio kintamojo funkcijų teorija* (1971), B. Kvedaro ir M. Sapagovo *Skaičiavimo metodai* (1974), V. Paulausko *Matematinės fizikos lygtys* (1974), K. Bulotos ir P. Survilos *Algebra ir skaičių teorija* (2 d. 1976–77), J. J. Kruopio *Matematinė statistika* (1977 ^{2}1993), J. Kubiliaus *Tikimybių teorija ir matematinė statistika* (1980 ^{2}1996), A. Matuzevičiaus *Topologija* (1982), V. Kabailos *Matematinė analizė* (1 d. 1983, 2 d. 1986), A. Matuliausko *Algebra* (1985), A. Barausko, Z. Navicko ir V. Tėvelio *Kompleksinio kintamojo funkcijos ir operacinis skaičiavimas* (1986), V. Čiočio ir R. J. Jasilionio *Matematinis programavimas* (1990), A. Nagelės ir L. Papreckienės *Kompleksinio kintamojo funkcijų teorija* (1996), V. Pekarsko *Diferencialinis ir integralinis skaičiavimas* (1 d. 1996, 2 d. 2000), F. Mišeikio *Statistika ir ekonometrija* (1997 ^{2}1998), N. Kligienės *Įvadas į atsitiktinių sekų statistinę analizę* (1998), J. Kubiliaus *Ribinės teoremos* (1998), E. Misevičiaus *Matematinė analizė* (1 d. 1998, 2 d. 2001), V. Mackevičiaus *Integralas ir matas* (1998), B. Kvedaro *Matricų teorija* (2 d. 1999–2000), G. Misevičiaus, A. Pincevičiaus, R. J. Rakausko ir R. Eidukevičiaus *Aukštoji matematika* (1999), S. Puškoriaus *Matematiniai metodai vadyboje* (2000), P. Golokvosčiaus *Diferencialinės lygtys* (2000), A. Aksomaičio *Tikimybių teorija ir statistika* (2000), V. Čekanavičiaus ir G. Murausko *Statistika ir jos taikymai* (2 d. 2000–02), A. Žemaičio *Trumpas tikimybių teorijos ir matematinės statistikos kursas* (2001 ^{2}2002), J. K. Sunklodo *Tikimybių teorijos kursas* (2003), R. Čiegio *Diferencialinių lygčių skaitiniai sprendimo metodai* (2003), P. Golokvosčiaus *Diferencialinių lygčių sprendinių stabilumas* (2004), S. Norgėlos *Matematinė logika* (2004), V. Mackevičiaus *Stochastinė analizė: Stochastiniai integralai ir stochastinės diferencialinės lygtys* (2005), A. Bakščio *Statistika ir tikimybės* (2006), V. Paulausko ir A. Račkausko *Funkcinė analizė* (2 d. 2007). Pav.

Lietuvos matematikų rengiamas žurnalas *Lithuanian Mathematical Journal*

L: E. Gečiauskas *Matematika Vilniaus universitete iki 1832 m.* / *Lietuvos matematikos rinkinys XIX* 1974; *Vilniaus universiteto istorija* 3 t. Vilnius 1976–79; **J. Banionis** *Matematikos mokslo raida Lietuvoje 1920–1940 m.* Vilnius 1994; *Matematika Lietuvoje po 1945 metų* Vilnius 2006.

Eugenijus Manstavičius, Henrikas Pragarauskas

FIZIKA

Lietuvoje fizika, kaip gamtos filosofijos dalis, 1579 pradėta dėstyti VU. Iki 18 a. vid. ji buvo Aristotelio mokymu grindžiamas teor. mokslas, kurio turinį papildydavo nauji (G. Galilei, J. Keplerio, R. Descartes'o, I. Newtono, Chr. Huygenso, B. Franklino ir kt.) atradimai, o išvados būdavo priderinamos prie oficialiojo scholastinio mokslo. VU prof. O. Krügeris ir jo mokiniai (J. Rudamina Dusetiškis, J. Młodzianowskis, J. Reyteris, A. Diblinskis) nagrinėjo optikos, astronomijos, mechanikos (balistikos) problemas. Pirmoji Lietuvoje išleista tiksliųjų mokslų knyga – J. Rudaminos Dusetiškio magistro disertacija – *Įžymios matematikos, optikos, geometrijos ir sferinės astronomijos teoremos ir uždaviniai* (*Illustriora theoremata et problemata mathematica ex opticis, geometria, astronomia sphaera elementari* 1633). Plintant Lietuvoje Šviečiamojo amžiaus pasaulėžiūrai

daugiau reikšmės imta teikti tiksliųjų mokslų dėstymui. 1753 T. Žebrausko rūpesčiu VU įsteigtas Fizikos kabinetas (vadintas Matematikos muziejumi), kuriame buvo demonstruojami optikos, elektros bandymai, pradėta astronomijos observatorijos statyba. Klostėsi eksperimentinės fizikos užuomazgos. J. Fleuret 1761–65 dėstė pirmąjį fizikos kursą, jį grindė matematika, per paskaitas demonstruodavo bandymus, 1764 K. Naruševičius dėstė mechanikos kursą. 1773 fizikos raidą VU paskatino Edukacinės k-jos švietimo reforma. U-te buvo įsteigta Fizikos kolegija, joje įkurtai Fizikos katedrai 1775–95 vadovavo J. Mickevičius. Dėstydamas fiziką jis daugiausia reikšmės teikė praktiniam žinių taikymui. Po 1803 reformos u-te veikė Fizikos ir matematikos f-to Fizikos katedra. 1804–14 fiziką dėstė S. Stubelevičius jos kursą grįsdamas naujausiais pasauliniais fizikos laimėjimais, matematika, išplėtė jos problematiką, suorganizavo laboratorinius darbus, t.p. pradėjo moksl. tyrimus – nagrinėjo elektros ir magnetizmo ryšį, šilumos prigimtį, labai papildė fizikos kabinetą naujais prietaisais, parašė pirmąjį fizikos vadovėlį *Trumpas fizikos pradmenų rinkinys* (*Zbiór krótki początków fizyki* 1816). Po S. Stubelevičiaus mirties pagal jo programą 1814–19 fiziką dėstė K. Krasovskis, 1819–32 – F. Dževinskis – jis, be eksperimentinės fizikos kurso, skaitė papildomą mat. fizikos kursą, per paskaitas demonstruodavo fizikos reiškinius, parašė modernų eksperimentinės fizikos vadovėlį *Metinis eksperimentinės fizikos kursas* (*Kurs roczny fizyki experymentalney* 1823). F. Dževinskis toliau plėtė Fizikos kabinetą, 1815 iš jo dalies įkurtas Mech. modelių kabinetas (1833 išvežtas į Vitebsko g-ją). 1832 uždarius u-tą fiziką, kaip pagalbinę discipliną, 1832–42 F. Dževinskis dėstė Medicinos-chirurgijos a-joje, joje veikė ir buvęs u-to Fizikos kabinetas. A-ją panaikinus fizikos raida Lietuvoje nutrūko. Fizikos mokslą naujomis idėjomis praturtino T. von Grotthusso darbai – jis 1805 pasiūlė pirmąją elektrolizės teoriją.

Lietuviškajai fizikos terminijai davė pradžią pirmieji populiarūs 19 a. pab.–20 a. pr. lietuviški leidiniai apie gamtos reiškinius. Juos parašė arba išvertė P. Vileišis, J. Adomaitis-Šernas, J. Šliūpas ir kt.; P. Vileišis parašė pirmąjį lietuvišką fizikos vadovėlį *Populiariszkas rankvedis fyzikos* (1899 išl. JAV).

1919–39 Lenkijos okupuoto Vilniaus S. Batoro u-to Matematikos-gamtos f-te veikė 2 eksperimentinės fizikos katedros, nuo 1922 – teor. fizikos katedra. Susiklostė šios moksl. tyrimų kryptys: reliatyvumo teorijos metodologiniai klausimai, jos ryšys su kvantine mechanika (J. Weyssenhoffas), multipolinio spinduliavimo teorija ir kai kurie kvantinės mechanikos klausimai (J. Błatonas), kvantmechaninė spektro linijų pločio teorija (A. Jabłońskis), halogenų molekulinių spektrų ir kritinių potencialų tyrimai (E. Skórka, L. Dąbrowskis, H. Horodničius), t.p. tirti ploni metalų sluoksniai (Wacławas Dziewulskis). Nagrinėtas atom. spektrų sužadinimo sąlygų sudarymas ir draudžiamųjų spektro linijų sužadinimas (H. Niewodniczańskis). 1934 H. Niewodniczańskis pirmą kartą eksperimentiškai įrodė, kad egzistuoja magn. dipolinė spinduliuotė. 1937–40 Vilniuje leistas moksl. žrn. *Acta Physica Polonica*.

1920–22 Aukštuosiuose kursuose Kaune buvo Fizikos ir matematikos sk., jis turėjo Fizikos kabinetą. Skyriuje mokėsi 13–20 žmonių. Fiziką dėstė V. Čepinskis. 1922 įkūrus Lietuvos u-tą (nuo 1930 VDU) Aukštųjų kursų Fiz. ir mat. skyriaus pagrindu įkurta Matematikos-gamtos f-to Fizikos katedra. 1922–26 katedrai vadovavo V. Čepinskis, 1926–1931 – K. Šliūpas, 1931–40 – I. Končius, be jų, katedroje dirbo A. Puodžiukynas, P. Brazdžiūnas, A. Žvironas, K. Baršauskas, A. Jucys, kurį laiką – K. Sleževičius, V. Jakovickas ir kiti. Išleisti pirmieji lietuviški fizikos vadovėliai aukštajai m-lai: V. Čepinskio *Fizikos paskaitos* (7 sk. 1923–26), I. Končiaus eksperimentinės fizikos, K. Šliūpo, P. Brazdžiūno termodinamikos paskaitų konspektai (1923, 1928, 1929, 1934, 1936, 1939), A. Žvirono, P. Brazdžiūno (redaktorius) fizikos laboratorinių darbų vadovėliai (1928, 1938). Rūpintasi fizikos populiarinimu, jos terminija, daryti moksl. tyrimai. Parengus disertacijas V. Europoje, vėliau tęsiant tuos darbus Kaune pradėti eksperimentiniai spektrų, metalų laidumo, kosm. spindulių tyrimai. P. Brazdžiūnas ištyrė gyvsidabrio spektro rezonansinės linijos skaidą el. lauke, A. Žvironas – tos pačios linijos smulkiosios sandaros dedamųjų skaidą magn. lauke. K. Šliūpas sukūrė plonų kvarcinių siūlų gamybos metodą. A. Puo-

džiukynas nustatė paladžio varžos ir sandaros kitimo priklausomybę nuo t-ros ir sugertųjų dujų. K. Baršauskas matavo antrinių kosm. spindulių energijos pasiskirstymą kosm. spindulių liūtyse. A. Jucys pradėjo plėtoti metalų ir laisvųjų atomų teoriją: kvantinės mechanikos metodais tyrė metališkojo kalio, anglies atomų ir jonų savybes. Moksl. darbų rezultatai buvo skelbiami VDU *Matematikos-gamtos fakulteto darbuose* ir užsienio fizikos žurnaluose *Annalen der Physik, Zeitschrift für Physik, Nature, Helvetica physica acta, Proceedings of the Royal Society of London*. Užmegzti ryšiai su Latvijos u-tu, Osakos imperatoriškuoju u-tu, Vilniaus S. Batoro u-tu, Jogailos u-tu, Mokslo muziejumi Londone ir kitais.

Lietuvos fizikų žurnalai

1940 Matematikos-gamtos f-tas perkeltas į VU. Čia pradėjo veikti Fizikos sk., jame 1940 įkurta Bendrosios, 1941 – Teorinės, 1944 – Eksperimentinės fizikos katedra. 1945 įsteigtas Fizikos ir matematikos, 1965 – Fiz. f-tas. 1940 VU pradėjo dirbti iš Kauno atsikėlę A. Žvironas, P. Brazdžiūnas, A. Jucys, A. Puodžiukynas (1945 jis grįžo į VDU, 1946–50 Kauno u-tas, nuo 1950 KPI). Fizikai Vilniuje ir Kaune būrė grupes jau pradėtiems moksl. tyrimams tęsti ir inicijavo naujus. Po II pasaul. karo sugebėta pasinaudoti susidariusiomis sąlygomis fizikos tyrimų plėtrai. Šių darbų Vilniuje ėmėsi P. Brazdžiūnas, šiuolaikinės eksperimentinės fizikos daugelio šakų (branduolio, puslaidininkių, lazerių fizikos ir kt.) moksl. tyrimų iniciatorius, ir A. Jucys, Kaune – P. Baršauskas. Fizikos tyrimai buvo tęsiami ir plečiami VU Fizikos ir matematikos f-te, Kauno u-te. Nuo 1948 jie buvo atliekami ir Lietuvos MA i-tuose: pradėti Technikos mokslų i-te (1948–52), vėliau tęsti Fizikos-technikos i-te (1952–55), plėtojami Fiz. ir mat. i-te (1956–76), Puslaidininkių fizikos i-te (nuo 1967), Fizikos i-te (nuo 1977). Įv. taikomieji ir moksl. tyrimai plėtoti KPI (nuo 1990 KTU), VPI (nuo 1992 VPU), Lietuvos MA Fizikos ir Fizikinių-techninių energetikos problemų (nuo 1992 Lietuvos energetikos i-tas) i-te, Elektrografijos moksl. tyrimo i-te (įk. 1957), žinybiniuose Vilniaus ir Kauno matavimo prietaisų i-tuose, moksl. gamybiniuose susivienijimuose *Venta* ir *Sigma*, kitur. Visi šie tyrimai sudarė palankias prielaidas elektronikos ir kt. šakų pramonės plėtrai Lietuvoje. Specializuojant ir koordinuojant besiplečiančius fizikos tyrimus nuo 20 a. 7 d-mečio juos imta kreipti keliomis pagr. kryptimis: plėtota teorinė atom. ir mol. spektroskopija, puslaidininkių fizika. Formavosi ir kitos tyrimų kryptys – branduolio fizika ir jos taikymas kietojo kūno fizikoje, t.p. atmosferos bei aplinkos radioaktyvumo tyrimuose, plazmos fizika, akustoelektronika, kvantinė elektronika, netiesinė optika. Paskutiniais 20 a. d-mečiais labai išsiplėtė lazerių fizikos tyrimai, formavosi biofizika, su nanodariniais susijusios ir kt. tyrimų kryptys. Nuo 21 a. pr. spartėja naujų kvantinių reiškinių, darinių tyrimai, plėtojamas nanomokslas. Kietojo kūno, lazerių fizikos ir kt. tyrimai vykdomi pagal Lietuvos aukštųjų technologijų plėtros ir įv. tarptautines (ES, NATO ir kt.) programas.

Svarbiausi fizikos tyrimų centrai – VU Fizikos f-tas, Medžiagotyros ir taikomųjų mokslų i-tas (įk. 1992), Puslaidininkių fizikos institutas, Fizikos institutas, Teor. fizikos ir astronomijos i-tas (įk. 1990, nuo 2002 Vilniaus universiteto Teorinės fizikos ir astronomijos institutas); kai kurie fizikos tyrimai daromi VPU, VDU, KTU Prof. K. Baršausko ultragarso mokslo i-te (įk. 1999), kituose KTU padaliniuose, VGTU, ŠU, Lietuvos karo a-joje.

A t o m ų t e o r i j a nuo 1946 buvo plėtojama VU Fiz. ir mat. f-te, nuo 1952 ir Lietuvos MA Fizikos-technikos, vėliau Fiz. ir mat. i-te, šiems darbams vadovavo A. Jucys. Jis kartu su mokiniais išplėtojo patikslintuosius atomų ir atom. spektrų tyrimo daugiakonfigūracinio artinio, nepilno kintamųjų atskyrimo, išplėstinį ir neortogonaliųjų radialiųjų orbitalių metodus. Sudarytos bendrosios daugiakonfigūracinės lygtys atomų būsenos f-joms rasti (Hartree, Focko ir Jucio lygtys) ir gauti pirmieji jų sprendiniai, pasiūlytas dvielektronių būsenų modelis. Išplėtota judėjimo kiekio momento ir neredukuotinių tenzorinių

operatorių kvantinė teorija, parengti grafiniai tos teorijos dydžių skaičiavimo metodai (A. J. Jucys, J. Levinsonas, V. Vanagas, A. Bandzaitis). Išplėtota atomų su atviraisiais sluoksniais nereliatyvistinė (A. Jucys, A. Savukynas ir kt.) ir reliatyvistinė teorija (Z. Rudzikas, I. Kičkin), surištojo tenzorinio pavidalo antrinio kvantavimo, kvazisukinio formalizmas, atomams nusakyti panaudota izosukinio bazė (Z. Rudzikas, J. Kaniauskas). Nuo 1969 plėtoti kompaktinių Lie ir simetrinių grupių teorijos metodai (A. Jucys, S. Ališauskas, Algimantas Adolfas Jucys, E. Norvaišas). Atrasti simetrinės grupės algebros elementai (Jucio ir Murphy elementai), svarbūs tos grupės įvaizdžių teorijoje (A. A. Jucys). Neredukuotinių tenzorių mat. aparatas pritaikytas stacionariojoje trikdžių teorijoje (A. Matulis, J. Kaniauskas ir kt.). 1980 pradėti tirti atomų sąveikos su elektronais ir fotonais procesai (E. Našlėnas, Z. Kupliauskis, A. Kupliauskienė ir kt.), jie taikyti plazmai modeliuoti, jos spektroskopinei diagnostikai. Nagrinėjami poliarizacijos reiškiniai, vykstantys per atomų sąveikos su elektronais procesus (A. Kupliauskienė, V. Tutlys). Sukurti originalūs algoritmai ir bendra programinė įranga atomų savybėms tirti, ji taikoma spektrams skaičiuoti dideliu tikslumu (P. Bogdanovičius, G. Gaigalas ir kt.). Išplėtota sudėtingų atomų su vakansijomis vidiniuose elektronų sluoksniuose, Röntgeno ir Auger šuolių ir jų pakopų teorija, gautos spektrų bendrųjų ch-kų išraiškos (R. Karazija, S. Kučas, V. Jonauskas). Tyrimų rezultatai taikomi lazerinės, termobranduolinės ir astrofizikinės plazmos savybėms nagrinėti.

Branduolio fizikos teor. tyrimai išaugo iš atomų teorijos tyrimų. Jie pradėti 20 a. 7 d-mečio pradžioje. Pirmieji darbai (V. Šugurovas, J. Kaladė) buvo skirti branduolinės sąveikos prigimčiai tirti. Vėliau V. Vanago iniciatyva branduolio teor. tyrimai buvo plėtojami Fiz. ir mat. i-te. Grupių teorijos metodais pradėta tirti branduolių sandara, energijos spektrai, kuriami lengvų ir vidutinės masės branduolių modeliai. Pritaikius aukštesniųjų Lie grupių simetriją išplėtota mikroskopinė branduolio teorija, algebriniais metodais suformuluoti branduolio kolektyvinių ir vidinių laisvės laipsnių atskyrimo principai. Apibendrintas ir pagrįstas Bohro ir Mottelsono atomo branduolio kolektyvinis modelis (V. Vanagas). Sudaryti nauji tobulesni metodai Lie grupių atvaizdų bazėms ir vaizdavimo teorijos įv. dydžiams reikšti (S. Ališauskas). Naudojantis topologiniu solitonų modeliu tiriami lengvieji atomų branduoliai ir elementariosios dalelės (E. Norvaišas). Tęsiami branduolio sandaros modeliavimo alg. metodais darbai (R. K. Kalinauskas, G. Kamuntavičius, D. Germanas).

Branduolio fizikos ir radioaktyvumo eksperimentinių tyrimų užuomazgos Lietuvoje sietinos su K. Baršausko VDU 1933–36 pasigamintais Geigerio ir Müllerio skaitikliais, t.p. su Vilniaus S. Batoro u-te prieš pat II pasaul. karą gautais radioaktyviaisiais radžio šaltiniais (ruoštasi pradėti tyrimus). 5–6 d-mečiais B. Styra brand. spinduliuotės registravimo metodais (jonizaciniais, storasluoksnių brand. fotografinių emulsijų) tyrė atmosferos radioaktyvumą ir sukūrė su branduolio fizika susijusią naują atmosferos fizikos šaką – brand. meteorologiją. Sparčiau eksperimentiniai tyrimai pradėti plėtoti įkūrus Lietuvos MA Fizikos ir matematikos i-tą ir 1969 pastačius MA laboratoriją tyrimams su radioaktyviaisiais izotopais. P. Brazdžiūno rūpesčiu i-te įsteigtas jo vadovaujamas radioaktyviojo spinduliavimo sektorius. Nuo 1961 vadovaujant K. Makariūnui pradėti brand. spektroskopijos tyrimai; atlikti vidinės konversijos elektronų spektroskopijos eksperimentai (1964; R. L. Kalinauskas), scintiliacinės gama spektrometrijos ir kaskadinių gama kvantų sutrikdytų kampinių koreliacijų (E. Makariūnienė), Mössbauerio spektroskopijos (A. Dragūnas) tyrimai. Ištirti alavo ir telūro branduolinių izomerų vidinės konversijos elektronų spektrai, 1971 išmatuota radioaktyviųjų atomų chem. apsupties įtaka gama spindulių vidinei konversijai atomų elektronų valentiniame sluoksnyje (vienas pirmųjų pasaulyje sėkmingų eksperimentų). 1967–73 gama kvantų krypčių koreliacijų metodu ištirta sužadintųjų jodo branduolių hipersmulkioji kvadrupolinė sąveika kristaluose. 1966–68 pagamintas pirmasis Lietuvoje Mössbauerio spektrometras (A. Dragūnas), pradėti tirti sudėtingų deimantiškųjų puslaidininkių Mössbauerio spektrai, nustatyti jų dėsningumai. Vėliau Mössbauerio spektroskopijos tyrimus plėtojo A. Amulevičius,

D. Baltrūnas ir kiti. 8 d-metyje pradėta tirti radioaktyviųjų atomų chem. apsupties įtaka radioaktyviųjų virsmų tikimybėms. Keliolikai branduolių pirmą kartą nustatyti išmatuojamo dydžio tikimybių pokyčiai, kai kurių eksperimentų rezultatai siejami su Mössbauerio izomerinio poslinkio kalibravimo problemos sprendimu (K. Makariūnas, A. Dragūnas, V. Keršulis, E. Makariūnienė, V. Remeikis ir kt.). 8 d-metyje Fizikos i-te veikė 14 MeV neutronų generatoriaus laboratorija, buvo atliekami neutroninės radiografijos tyrimai (V. Bertulis, V. Keršulis).

Nuo 7 d-mečio vid. brand. spektroskopijos metodai taikomi atmosferos radioaktyvumui tirti ir branduolinėje meteorologijoje, tiriami kosmogeniniai radionuklidai, jų naudojimas geofiz. procesams tirti, atmosferos savivalos nuo radioaktyviųjų nuklidų mechanizmai (V. Lujanas, R. Jasiulionis, R. Krenevičius ir kt.). Nuo 20 a. paskutinio d-mečio brand. meteorologijos metodai plačiai taikomi aplinkos radiacinėje ir branduolinėje saugoje, t.p. tiriant radioaktyviosios taršos mastą po Černobylio AE avarijos Lietuvos aplinkos sanduose. Plėtojami brand. spektroskopijos metodai radioekologinei aplinkos stebėsenai, medžiagų elementinei ir izotopinei sudėčiai tirti ir radioaktyviosioms medžiagoms identifikuoti. Modeliuojama neutronų sąveika su medžiaga panaudotame brand. kure, vertinama panaudoto brand. kuro sauga ir nuklidinė sudėtis, jonizuojančiosios spinduliuotės dozės, neutronų ir gama laukai (V. Remeikis, D. Baltrūnas, A. Plukis, T. Nedveckaitė ir kt.). 21 a. pr. darbų kryptys – radioaktyviųjų atliekų charakterizavimas, kai bus nutraukta Ignalinos AE reaktorių eksploatacija, jonizuojančiosios spinduliuotės poveikis biomol. sistemoms, aplinkos radiacinės saugos modeliavimas, Mössbauerio spektroskopijos metodų plėtotė.

Molekulių fizikos teor. darbus 20 a. 7–9 d-mečiais grupių teorijos metodais plėtojo A. Bolotinas, M. Balevičius, R. Rakauskas ir kiti. Tirta org. molekulių ir org. kristalų elektron. sandara. Taikant alg. metodus buvo plėtojama kokybinė org. molekulių elektron. sandaros ir chem. reaktyvumo teorija (V. Gineitytė, V. Lazauskas, D. Šatkovskienė). Eksperimentiniai mol. spektroskopijos darbai 1950 pradėti VU H. Jonaičio iniciatyva. 1965 sukurtas pirmasis Lietuvoje branduolių magnetinio rezonanso (BMR) spektrometras (G. Misiūnas ir kt.), 8–10 d-mečiais išplėtota BMR spektrometrija (L. Kimtys, V. Balevičius), Ramano sklaidos spektroskopija ir Fourier infraraudonoji spektroskopija (V. Balevičius, V. Šablinskas). Mol. ir chem. fizikos tyrimai nuo 20 a. pab. plėtojami Fizikos i-te ir VU Teor. fizikos katedroje. 1985 pradėti netiesinės eksitonų anihiliacijos, sukeltos intensyviais lazerio spinduliuotės impulsais, tyrimai (R. Gadonas, L. Valkūnas, V. Gulbinas, V. Liuolia, G. Trinkūnas). Plėtojama eksitonų teorija ją taikant mol. ir biol. sistemų elektron. būsenų bei sužadinimų dinamikos charakterizavimui (L. Valkūnas), t.p. nanodariniuose vykstančių reiškinių modeliavimo kvantmechaniniai ir kinetiniai metodai, tiriamos tų reiškinių valdymo galimybės. Nagrinėjami sužadinimo pernašos reiškinių ir sužadinimo gesinimo mechanizmų fotosintezėje modeliai (L. Valkūnas, G. Trinkūnas). Tiriama šviesos sukelta protonų ir jonų dinamika baltymuose (L. Valkūnas, P. Kietis), plėtojama krūvininkų fotogeneravimo mol. sistemose, polimeruose ir baltymuose teorija, analizuojamos mol. reakcijos tirpaluose (L. Valkūnas, V. Gulbinas, D. Abramavičius), plėtojami šių vyksmų mat. modeliavimo metodai (J. Šulskus, A. Gruodis). Sužadinimo dinamikos ir krūvininkų generavimo bei rekombinacijos vyksmai, t.p. dipoliniai mol. dariniai su labai dideliais optiniais netiesiškumais tiriami lazerinės spektroskopijos, fotoel. ir elektroakustiniais metodais (V. Gulbinas, S. A. Juršėnas, P. Kietis). Sukurti polimeriniai puslaidininkiai ir sensibilizatoriai fotojautrių sluoksnių gamybai, ištirti fotojautrūs org. dažikliai lazeriniams spausdintuvams, t.p. fotojautrūs poliazo junginiai (A. Undzėnas, V. Gulbinas). Tiriamos funkcinės nanomedžiagos ir molekuliniai savitvarkos reiškiniai, kuriamos technologijos joms valdyti bei taikyti mol. elektronikoje ir biolustų gamyboje (R. Valiokas).

20 a. pab.–21 a. pr. daug svarbių teor. tyrimų padaryta įvairiose fizikos srityse. Kvantmechaniškai modeliuojami mol. kompiuterių elementai (A. Tamulis). Vykdomi kietojo kūno, netiesinės sistemų dinamikos ir kvantuotųjų laukų teor. tyrimai: nagrinėjami ko-

lektyviniai reiškiniai puslaidininkiuose, nanodariniai ir kvantiniai reiškiniai magn. laukuose (A. Matulis), dinaminis chaosas ir jo valdymas – sukurtas uždelsto grįžtamojo ryšio metodas dinaminiam chaosui valdyti, kuris sulaukė tarptautinio pripažinimo (Kęstutis Pyragas), plėtojama spinduliuotės dielektrinėse terpėse, Bose's ir Einsteino kondensatuose teorija (G. Juzeliūnas). Tiriama netiesinių sistemų dinamika, kvantinis chaosas, kinetiniai ir difuziniai vyksmai, kuriama ir plėtojama 1/f triukšmų ir fliuktuacijų teorija (B. Kaulakys, V. Gontis), modeliuojamas mikrobangų sklidimas bangolaidžiais ir jų valdymas, plėtojami skaitmeniniai elektrodinamikos metodai (V. Šugurovas, L. Kniševskaja, V. Ivaška, J. Bučinskas). Teoriškai modeliuojama daugiamatė spektroskopija, naudojanti lazerio spinduliuotės daugiaimpulsį poveikį (D. Abramavičius, L. Valkūnas, M. Vengris). Mat. fizikos metodus imta taikyti ekonomikoje (ekonofizika, arba rizikos fizika; V. Gontis, B. Kaulakys). Išplėtoti reliatyvistinės dinamikos kokybiniai ir analiziniai metodai (Kazimieras Pyragas).

Kietojo kūno fizikos tyrimų pagr. kryptis – puslaidininkių fizika. Svarbiausi teor. ir eksperimentinio tyrimo centrai – Puslaidininkių fizikos i-tas, VU Fizikos f-to katedros, Medžiagotyros ir taikomųjų mokslų i-tas. Kai kurie kietojo kūno fizikos darbai t.p. vykdomi KTU Fizikinės elektronikos i-te, VDU. Tyrimai pradėti 20 a. 3 d-metyje (A. Puodžiukynas). P. Brazdžiūno iniciatyva VU Eksperimentinės fizikos katedroje 1943–48 tirtos vario ir aliuminio lydinio el. savybės (A. Misiūnas-Misiukas), 1949–50 pradėtos tirti puslaidininkių el. ir fotoel. savybės (V. Tolutis, M. Mikalkevičius, J. Viščakas, E. Sasnauskas, K. Valacka, A. Šileika). 1956 įkurtame Lietuvos MA Fizikos ir matematikos i-te J. Poželos iniciatyva pradėti puslaidininkių savybių stipriuose el. laukuose tyrimai, ištirta karštųjų krūvininkų generacija, įšilimo inercija, jų judris ir emisija. 1967 įkurtame MA Puslaidininkių fizikos i-te buvo tęsiami anksčiau pradėti karštųjų krūvininkų (J. Požela), puslaidininkių optikos (A. Šileika), t.p. plonųjų sluoksnių (V. Tolutis) tyrimai. Kietojo kūno teoriją plėtojo J. Levinsonas, MA Fizikos i-te – J. Batarūnas. Sukurta fononais stimuliuoto tuneliavimo iš priemaišų centrų teorija (Š. Kudžmauskas). Ištirta superaukštojo dažnio virpesių generacija vykstant griūtinei jonizacijai puslaidininkiuose (J. Požela). 1968 išnagrinėta didelės varžos puslaidininkių fotolaidumo kilmė, sukurtas jo modelis (J. Viščakas, A. Matulionis, E. Montrimas, J. Vaitkus). 1970 atrastas el. laidumo asimetrijos vienalyčiame izotropiniame puslaidininkyje reiškinys (J. Požela, K. Repšas, S. Ašmontas). Ištirta elektronų kaitimo įtaka puslaidininkių el. laidumui (V. Dienys, Ž. Kancleris), karštųjų elektronų triukšmai ir difuzija (V. Bareikis), elektros srovės nestabilumai, išnagrinėta kristalų elektron. struktūra (A. Matulis, R. Dagys), išplėtoti skaitmeniniai puslaidininkių ir jų darinių el. savybių tyrimo metodai (A. Reklaitis, E. Starikovas, P. Šiktorovas, V. Gružinskis), ištirtos sudėtingų puslaidininkinių junginių optinės savybės (J. Babonas), plazminiai reiškiniai ir magnetoplazminės bangos puslaidininkiuose (R. Brazis, R. Tolutis), sukurtos $A^{III}B^{V}$ ir $A^{IV}B^{VI}$ puslaidininkių plonųjų sluoksnių ir jų darinių technologijos (E. Šimulytė, T. Lideikis). Atrastas termostimuliuotasis termoelektrovaros reiškinys (M. Mikalkevičius, B. Grigas). Ištirtas puslaidininkinių sluoksnių darinių fotolaidumas ir sukurti regimosios ir infraraudonosios šviesos daugiakanaliai fotoel. keitikliai (J. Viščakas, A. Meškauskas, A. Smilga, J. V. Vaitkus). Tiriant magnetoplazminių bangų sklidimą puslaidininkiuose sukurtas ir įdiegtas į gamybą puslaidininkinių parametrų diagnostikos įrenginys (R. Tolutis, A. Laurinavičius). Sukurti puslaidininkiniai slėgio, magn. lauko jutikliai, superaukštojo dažnio elektromagn. bangų galios keitikliai. Ištirtas elektrorentgenografinių seleno sluoksnių jautris Röntgeno spinduliams, sukurti krūvininkų pernašos organiniuose elektrofotografiniuose sluoksniuose mat. modeliai, sukurti ir pritaikyti šių sluoksnių mikroparametrų nustatymo metodai (E. Montrimas, J. Kaladė, V. Jankauskas, R. Maldžius). Ištirtos amorfinio seleno ir jo junginių sluoksnių fotoel. savybės panaudotos elektrofotografijoje ir elektrorentgenografijoje (E. Montrimas, V. Gaidelis). Atrastas kvantinio našumo didėjimas netvarkiosiose medžiagose, įrodyta, kad tai smūginės jonizacijos padarinys (G. Juška), šis atradimas panaudotas *Hitachi* ypač jautrių vidikonų ir vaizdo kamerų *Harpicon* gamyboje.

Išnagrinėti nepusiausvirųjų krūvininkų dinamikos ypatumai (K. Jarašiūnas, G. Juška, L. Subačius, J. V. Vaitkus). Tiriami įvairių org. polimerų sluoksniai ir jų heterosandūros, naudojamos elektrografijoje, Saulės energetikoje, org. šviesos diodams kurti (S. A. Juršėnas, G. Juška, E. Montrimas, V. Kažukauskas). Išnagrinėta priemaišinių būsenų įtaka netiesinei šviesos sugerčiai ir liuminescencijos kolektyviniai efektai plačiatarpiuose puslaidininkiniuose junginiuose (J. V. Vaitkus, R. Baltramiejūnas, V. Gavriušinas, E. Kuokštis, A. Žukauskas). 20 a. 9 d-metyje įsivyravo optiniai puslaidininkių tyrimo metodai. Ištirti puslaidininkių defektai (A. Sakalas), išplėtoti kietųjų kūnų spektroskopiniai tyrimai (R. Baltramiejūnas, L. Valkūnas). Plėtojami lazerinės spinduliuotės ir puslaidininkių sąveikos tyrimai, sukurtas dinaminių gardelių metodas (K. Jarašiūnas, J. V. Vaitkus), t.p. nepusiausvirojo Hallo reiškinio tyrimo įrenginys (J. Storasta), dvifotonės ir dvipakopės sugerties spektrografas (V. Gavriušinas). 1975–2000 atlikti išsamūs smūginės ir tunelinės jonizacijos puslaidininkiuose tyrimai (A. Dargys, A. J. Kundrotas, N. Žurauskienė), 1981 ištirta mikrobangų ir infraraudonosios spinduliuotės sąveika su puslaidininkiais (S. Ašmontas, J. Gradauskas, A. Sužiedėlis, E. Širmulis, G. Valušis). 1985–2001 ištirti energijos virsmai šviesa sužadintose puslaidininkinėse medžiagose ir nanodariniuose (A. Žukauskas, S. A. Juršėnas, G. Tamulaitis, V. Gulbinas, L. Valkūnas), plėtojamas naujos kartos šviesos diodų tyrimas ir jo taikymas biol. procesams valdyti, biomed. diagnostikai ir apšvietimui realizuoti (E. Kuokštis, A. Žukauskas). Tirti tuneliniai procesai ir liuminescencija puslaidininkiuose (P. Pipinys).

Atkūrus Lietuvos neprikausomybę kito tyrimų sritys. 1991–2006 tirtos karštųjų krūvininkų energijos fliuktuacijos puslaidininkių nanodariniuose (V. Bareikis, A. Matulionis, R. Katilius, J. Liberis). Tirti elektronų pernašos reiškiniai nanodariniuose ir superaukštojo dažnio tranzistoriuose (J. Požela, K. Požela, V. Jucienė, A. Namajūnas). Gaminami ir tiriami aukštatemperatūrių superlaidininkų, feromagn. oksidų plonieji sluoksniai ir jų dariniai (B. Vengalis, S. Balevičius). Sukurti plonasluoksniai puslaidininkiniai dujų jutikliai (A. J. Galdikas). Tiriami ultraspartieji fizikiniai procesai puslaidininkiuose, sukurta terahercų diapazono spektroskopijos prietaisų (A. Krotkus, R. Adomavičius). Išnagrinėti technol. defektų silicyje formavimo ypatumai, nanodarinių auginimo, metastabiliųjų defektų įtaka medžiagos rekombinacinėms savybėms, prietaisų greitaveikai ir stabilumui. Ištirta sužadintų karštųjų elektronų energijos relaksacija ir spindulinės rekombinacijos ypatumai, didelės energijos jonizuojančiosios spinduliuotės sukurti defektai ir jų poveikis rekombinacijos procesams puslaidininkiuose (E. Gaubas, V. Kažukauskas, J. Požela, K. Požela, A. Šilėnas, J. V. Vaitkus).

Kietąjį kūną akustoel. metodais pradėta tirti 1962. Nagrinėtas kristalų el. laidžio kitimas, kai juose sklinda ultragarsinio dažnio akustoel. banga (E. Garška). Nuo 1967 išplėtoti optinių ir akustinių bangų sąveikos įv. puslaidininkiniuose dariniuose tyrimai (D. Čiplys). Nuo 1963 mikrobangų spektroskopijos metodais tirti dinaminiai poliarizaciniai reiškiniai puslaidininkiuose, feroelektrikuose ir kt. medžiagose. Tirti faziniai virsmai kristaluose ir jų dinamikos mechanizmai. Išplėtota feroelektrikų ir jiems giminingų medžiagų dielektrinė mikrobangų spektroskopija, sukurti originalūs metodai ir spektrometrai šiems tyrimams (J. Grigas). Tiriami faziniai virsmai ir dinaminiai procesai feroelektrinėje keramikoje, dipoliniuose stikluose, relaksoriuose ir kitose medžiagose (J. Banys, S. Lapinskas, E. Tornau). Nuo 20 a. 8 d-mečio plėtojami joninės pernašos superjonikuose ypatumų ir jų taikymo superjoniniuose akumuliatoriuose, kuro elementuose, anglies dioksido jutikliuose tyrimai (A. F. Orliukas, A. J. Galdikas). KTU (iki 1990 KPI) daugelį metų buvo gaminamos metališkosios ir puslaidininkinės dangos (J. Dudonis, A. Grigonis, A. Galdikas), tiriamos jų fiz. savybės (S. Tamulevičius), aiškinami jų susidarymo dėsningumai (L. Pranevičius, VDU), t.p. defektų susidarymas įv. medžiagose veikiant jas jonų plazma. 21 a. pr. prioritetinės kietojo kūno fizikos plėtojimo kryptys – puslaidininkių ir jų nanodarinių, t.p. naujų org. ir neorganinių medžiagų tyrimas ir gaminimas, medžiagos ir elektromagn. spinduliuotės sąveikos aiškinimas, kietojo kūno jutiklių, energiją taupančių technologijų ir nanotechnologijų kūrimas.

Lazerių fizikos, netiesinės optikos, lazerinės spektroskopijos tyrimai atliekami VU Kvantinės elektronikos katedroje (įk. 1974) ir Lazerinių tyrimų centre (įk. 1983), Puslaidininkių fizikos ir Fizikos i-te. Lazerių fizikos tyrimai pradėti 20 a. 7 d-metyje VU vadovaujant A. P. Piskarskui. 1968–69 sukurtas vienas pirmųjų pasaulyje kalio dihidrofosfato kristalo parametrinis daugiaspalvis pikosekundinis lazeris (A. P. Piskarskas ir kt.). 1970–76 ištirtas parametrinės superfluorescencijos reiškinys įvairiuose kvadratinio netiesiškumo kristaluose kaupinant ultratrumpųjų impulsų lazeriais (A. P. Piskarskas, R. Danielius, G. Dikčius, V. Kabelka, V. Sirutkaitis, V. Smilgevičius, A. Stabinis). 1971–76 nagrinėtas kietų skaidrių medžiagų atsparumas lazerio spinduliuotei ir jos sukeltas optinių savybių pokytis (E. Maldutis, P. Balkevičius, A. Dementjev), sukurtas lazerinis šviesos sugerties matuoklis (E. Maldutis, J. Rėksnys, R. Kraujalis). 1980–90 ultratrumpųjų impulsų lazeriai taikyti kuriant ypač sparčius optoelektron. perjungiklius, tiriant puslaidininkinių medžiagų savybes (A. Krotkus, Z. Dobrovolskis), 1988–92 nagrinėtos puslaidininkinių lazerių technologijos ir dinamikos problemos (A. Lazutka, A. Galvanauskas). Svarbesni tarpt. pripažinimą pelnę mokslininkų darbai: šviesos reiškinių kvadratinio netiesiškumo kristaluose tyrimai (A. P. Piskarskas, A. Stabinis, R. Danielius, A. Dubietis, V. Smilgevičius, V. Sirutkaitis), kuriais remiantis buvo sukurtas didelės galios femtosekundinis parametrinis stiprintuvas, plačiai keičiamo bangos ilgio parametrinis šviesos generatorius TOPAS ir pirmasis lazerinis ultraspartusis atrankaus žadinimo ir zondavimo spektrometras, sužadinimo migracijos fotosintezuojančiose molekulėse ir fotodinaminio jautrinimo pirminių vyksmų tyrimai ir jų taikymas navikų terapijoje ir diagnostikoje (A. P. Piskarskas, R. Danielius, R. Gadonas, R. Rotomskis, G. Streckytė, V. Smilgevičius, B. Juodka, V. Kirvelienė ir kt.). Svarbūs lokalizuotųjų šviesos būsenų, vad. X impulsų, tyrimai (A. Dubietis, A. P. Piskarskas, G. Valiulis, A. Varanavičius), t.p. iterbiu aktyvintų lazerinių kristalų tyrimai ir puslaidininkiniais lazeriais kaupinamų iterbio femtosekundinių lazerių kūrimas (R. Danielius, L. Giniūnas, A. Varanavičius). Sukurti ultrasparčiosios spektroskopijos metodai (R. Gadonas, R. Gulbinas), plėtojamos medžiagų mikrometrinio ir nanometrinio lazerinio apdorojimo technologijos (V. Sirutkaitis, G. Šlekys, G. Račiukaitis), vykdomi lazerinių pluoštų (A. Dementjev) ir standartizuoto optikos elementų charakterizavimo tyrimai (V. Sirutkaitis, O. Balachninaitė), kuriama aplinkos nuotolinio tyrimo metodika (V. Vaičikauskas ir kt.). Lazerių fizikos tyrimai lėmė Lietuvos lazerių pramonės atsiradimą 20 a. 9 d-metyje. Veikia lazerių ir kt. moksl. įrenginių gamybos b-vės *Eksma* (įk. 1983), *Standa* (1987), *Ekspla* (1992), *Šviesos konversija* (1994) ir kitos.

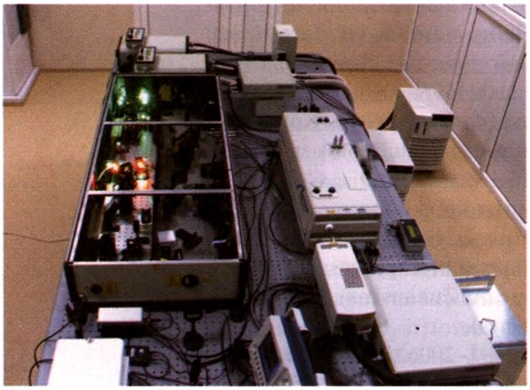

Europos jungtinės lazerių laboratorijos daugiafunkcis femtosekundinis lazerinis kompleksas (VU Lazerinių tyrimų centras, 2008)

Šiluminės fizikos krypties – šilumos mainų – tyrimai pradėti 1956 A. Žukausko iniciatyva. Pagrindinis (2007) šiluminės fizikos tyrimų centras – Lietuvos energetikos institutas. Iš pradžių tirti konvekciniai šilumos mainai vienfaziuose srautuose. Kompleksiškai ištirtas laminarinis ir turbulentinis pasienio sluoksnis ir šilumos mainai juose, aptekamų vamzdžių šilumos atidavimas, šilumos mainai kanaluose ir vamzdžiuose, šilumos atidavimas aukštos t-ros dujų, plazmos srautuose veikiant chem. reakcijoms, sudėtingi šilumos mainai, kai egzistuoja konvekcija ir spinduliavimas, ir kita. Atskleisti kai kurie konvekcinių šilumos mainų dėsningumai, metodai taikomi konstruojant šilumokaičius energetikai, chemijai ir kitur (V. Makarevičius, A. Šlančiauskas, J. Vilemas, A. Žukauskas). 21 a. pr. pagrindinės tyrimų sritys – šiluminė fizika, skysčių ir dujų mechanika ir metrologija, šilumos mainų ir turbulentinės pernašos tyrimai.

Fizikos istorija Lietuvoje pradėta dėstyti 1922 Lietuvos u-te (K. Šliūpas, A. Žvironas). Moksliniai tyrimai pradėti 1973 Lietuvos istorijos i-to Mokslo ir technikos istorijos skyriuje. Iki 2008 apgintos 2 fizikos istorijos srities dr. disertacijos (I. Šenavičienė,

1978; R. Kivilšienė, 2000). 20 a. paskutiniais d-mečiais ir 21 a. pr. išleista nemažai fizikos istorijos studijų: I. Šenavičienės *Fizikos raida Lietuvoje, 1920–1940* (1982), *Fizikos istorija Lietuvoje* (red. P. Brazdžiūnas ir kt., 1 d., 1988), H. Jonaičio *Fizikos mokymo Lietuvoje istorija* (1989) ir *Fizika nepriklausomos Lietuvos mokyklose* (1992), K. Ušpalio, I. Šenavičienės ir L. Kuzmickytės *Fizikos mokslo raida Lietuvoje pokario metais* (1993), *Kauno technologijos universiteto fizikos katedra* (red. A. Tamašauskas, 1997), *Šiuolaikinė fizika Lietuvoje* (sudarė E. Makariūnienė, E. Rupšlaukis, D. Usorytė, 1997), R. Kivilšienės ir L. Klimkos *Fizikos ir taikomųjų mokslų pradžia Lietuvoje* (2005). Apie žymių Lietuvos fizikų (V. Čepinskio, A. Jucio, P. Brazdžiūno, A. Puodžiukyno, K. Baršausko, J. Poželos ir kt.) gyvenimą ir kūrybą išleistos monografijos. Pažymėtinas pirmasis lietuviškas fizikos istorijos vadovėlis studentams – R. Karazijos *Fizikos istorija* (2002). Perleistas fizikos istor. šaltinis – P. Vileišio *Populiariszkas rankvedis Fyzikos* (1899, 2000), išleistas *Lietuvos fizikų ir astronomų sąvadas* (E. Makariūnienė ir L. Klimka, 1994 [2]2001). Įv. leidiniuose paskelbta daug fizikos istorijos straipsnių (I. Šenavičienė, R. Kivilšienė, L. Kulviecas, J. A. Martišius, L. Klimka, K. Pyragas, K. Makariūnas ir kt.). Lietuvos fizikos istorikai nuo 1950 priklausė Lietuvos mokslo istorikų organizacijai, nuo 1998 – Baltijos valstybių mokslo istorijos ir filosofijos asociacijai; nuo 1958 dalyvauja Baltijos valstybių mokslo istorikų konf-jose. VU Fizikos f-te nuo 1977 veikia Fizikos istorijos muziejus (įkūrėjas M. Balevičius).

Plonųjų sluoksnių sudarymo įrenginys (Puslaidininkių fizikos institutas, 2008)

Nuo 1954 Lietuvoje buvo rengiami respublikiniai fizikų pasitarimai, vėliau jie tapo nac. konf-jomis, kurios vyksta kas 2 metai. Veikia 1963 įkurta Lietuvos fizikų draugija. Svarbiausias Lietuvoje leidžiamas fizikos mokslo žurnalas *Lithuanian Journal of Physics* (*Lietuvos fizikos žurnalas*, įk. 1961 kaip *Lietuvos fizikos rinkinys*), nuo 1991 Lietuvos fizikų d-ja leidžia pusmetinį žrn. *Fizikų žinios*. Lietuvos fizikai yra parašę ir išleidę nemaža mokslo populiarinamųjų knygų, monografijų, fiz. vadovėlių, bibliografinių leidinių. Svarbesnės monografijos: A. Jucio, J. Levinsono ir V. Vanago *Judėjimo kiekio momento matematinis aparatas* (1960, rusų k., [2]1964, anglų k.), J. Poželos *Plazma ir srovės nestabilumai puslaidininkiuose* (1977, rusų k., 1981, anglų k.) ir *Sparčiaveikių tranzistorių fizika* (*Physics of High Speed Transistors* 1993), R. Danieliaus, A. Piskarsko, V. Sirutkaičio, A. Stabinio, J. Jasevičiūtės *Parametriniai šviesos generatoriai ir pikosekundinė spektroskopija* (1983, rusų k.), J. Grigo *Feroelektrikų ir giminingų medžiagų mikrobanginė dielektrinė spektroskopija* (*Microwave Dielectric Spectroscopy of Ferroelectrics and Related Materials* 1996), R. Karazijos *Laisvųjų atomų Röntgeno ir elektroninių spektrų teorijos įvadas* (*Introduction to the Theory of X-Ray and Electronic Spectra of Free Atoms* 1996), Z. Rudziko *Teorinė atominė spektroskopija* (*Theoretical Atomic Spectroscopy* 1997 [2]2007), H. van Amerongeno, L. Valkūno, R. van Grondelle *Fotosintetiniai eksitonai* (*Photosynthetic Excitons* 2000), H. L. Hartnagelio, R. Katiliaus ir A. Matulionio *Mikrobangų triukšmai puslaidininkiniuose įtaisuose* (*Microwave Noise in Semiconductor Devices* 2001), A. Žukausko, M. Shuro ir R. Gaškos *Kietakūnio apšvietimo įvadas* (*Introduction to Solid State Lighting* 2002 [2]2006). 1978–90 leista Puslaidininkių fizikos i-to monografijų serija *Elektronai puslaidininkiuose* (rusų k., išl. 9 knygos). Išleista fizikos vadovėlių aukštajai m-lai: P. Brazdžiūno *Bendroji fizika* (4 d. 1960–65), B. Voronkovo ir M. Remišausko *Teorinė mechanika* (1961), B. Kukšo ir S. Vičo *Fizika* (2 d. 1967, [3]1987–88), A. Bandzaičio ir D. Grabausko *Kvantinė mechanika* (1975), V. Kybarto ir V. Šugurovo *Elektrodinamika* (1977), J. Kaladės, V. Mickevičiaus ir D. Grabausko *Termodinamika ir statistinė fizika* (1982), V. Paliūno *Teorinė mechanika* (1982), S. Jakučio ir kt. *Fizikos mokymo metodika* (1983), A. Juodviršio, M. Mikalkevičiaus ir S. Vengrio *Puslaidininkių fizikos pagrindai* (1985), Kazimiero Pyrago ir A. Lozdienės *Specialioji reliatyvumo teorija* (1996), A. Matulio *Kietojo kūno fizika* (2000), *Elektrodinamika* (2001),

V. Karpaus *Kietųjų kūnų fizika. Kristalinis būvis* (2000), A. Karpaus *Mechanika. Paskaitos* (2002), Kęstučio Pyrago *Netiesinės dinamikos pagrindai* (2003), V. A. Šalnos *Optika* (2004). Rūpinamasi lietuviškąja fizikos terminija. 1979 išleistas keturkalbis *Fizikos terminų žodynas* (red. P. Brazdžiūnas [2]2007, pat. ir papild.), 1984 – *Lazerių fizikos terminų žodynas* ([2]1990), 1999 – *Jonizuojančiosios spinduliuotės ir radiacinės saugos žodynas* (V. Valiukėnas, E. Makariūnienė, G. Morkūnas). Fizikos specialistus rengia VU, VPU, VDU, KTU ir ŠU. Prie ŠU veikia neakivaizdinė jaunųjų fizikų mokykla *Fotonas*, prie VU Fizikos fakulteto – labai gabių mokinių papildomojo ugdymo mokykla *Fizikos Olimpas*. Pav.

L: *Vilniaus universiteto istorija* 3 t. Vilnius 1976–79; **I. Šenavičienė** *Fizikos raida Lietuvoje 1920–1940* Vilnius 1982; *Fizikos istorija Lietuvoje* d. 1 Vilnius 1988; **K. Ušpalis, I. Šenavičienė, L. Kuzmickytė** *Fizikos mokslo raida Lietuvoje pokario metais (1944–1955)* Vilnius 1993; *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994* Vilnius 1994; *Nuo Aukštųjų kursų Kaune iki Kauno technologijos universiteto, 1920–1997* Kaunas 1997; *Šiuolaikinė fizika Lietuvoje* Kaunas 1997; *Vytauto Didžiojo universitetas: mokslas ir visuomenė 1922–2002* Kaunas 2002.

Aldona Krutinienė, Ieva Šenavičienė

CHEMIJA

Chemija dėstyti pradėta 18 a. pab. VU Med. f-te. Jame 1784 įsteigta Chemijos katedra, kuriai vadovavo u-to rektoriaus M. Počobuto pakviestas Turino karališkosios a-jos narys J. Sartorijus. Jis dėstė chemiją ir farmaciją, įkūrė pirmąją chemijos laboratoriją, analizavo kai kurias medžiagas, pvz., ištyrė Stakliškių miner. vandens sudėtį. Per paskaitas studentams būdavo apibūdinamos paprasčiausios medžiagos – metalai, mineralai, rūdos – jų savybės ir perdirbimas, kalkių, salietros, boro rūgšties gamyba, augalinės kilmės medžiagos (sakai, kamparas, cukrus), nagrinėtas jų ryšys su žmogaus organizmo veikla, chemiškai tirti riebalai, kraujas, kaulai. Medžiagų kitimus J. Sartorijus aiškino remdamasis tuo metu Europoje paplitusia flogistono teorija. Nuo 1797 Chemijos katedrai vadovavo ir chemijos paskaitas skaitė A. Sniadeckis. Jis dėstė chemiją remdamasis naujausiais to meto mokslo laimėjimais, ją populiarino, parašė pirmąjį Lietuvoje chemijos vadovėlį *Chemijos pradmenys* (*Początky chemii* 2 t. 1800, liet. 2004), plataus atgarsio mokslo pasaulyje sulaukusį veikalą *Organinių būtybių teorija* (*Teorya jestestw organicznych* 2 t. 1804–11), buvo vienas lenkiškosios chemijos terminijos kūrėjų. Nuo 1822 Chemijos katedrai vadovavo I. Fonbergas, jis parašė didelį vadovėlį *Chemija, pritaikyta menui ir amatams* (*Chemia z zastosowaniem do sztuk i rzemiosł* 3 t. 1827–29). 19 a. pr. Gedučiuose (Linkuvos vlsč.) dirbo garsiausias visų laikų Lietuvos chemikas, vienas fizikinės chemijos pradininkų T. von Grotthussas. Jis sukūrė pirmąją elektrolizės teoriją (1805), kurios idėjos apie estafetinį krūvio perdavimą tirpalu tekant el. srovei taikomos ir dabar, atrado pirmąjį fotochemijos dėsnį. RI valdžiai 1832 uždarius VU, o netrukus ir Vilniaus medicinos-chirurgijos a-ją, chemijos mokslo studijos ir tyrimai ilgam nutrūko. Lietuvos poreikiams tenkinti Vilniuje 1900 buvo įkurta vidurinė chemijos ir technikos m-la, iki 1919 ji parengė >300 specialistų. Chemijos dėstymas atnaujintas tik atsikūrus nepriklausomai Lietuvos valstybei – nuo 1920 ji pradėta dėstyti Aukštuosiuose kursuose Kaune, F. Butkevičiaus ir P. Jodelės rūpesčiu buvo įkurtos Analizinės chemijos ir Stat. medžiagų laboratorijos. 1922 įsteigtame Lietuvos u-te (nuo 1930 VDU) Matematikos ir gamtos f-te veikė pagrindinių chemijos šakų katedros: Neorg. ir analizinės chemijos (vedėjas F. Butkevičius, nuo 1934 P. Juodakis), Org. chemijos (A. Purėnas), Fizikinės chemijos ir elektrochemijos (V. Čepinskis, nuo 1936 J. Matulis). 1924 Chemijos katedra įsteigta LŽŪA. 1922–34 Kaune veikė Valstybinė technikos ir chemijos laboratorija, kurioje buvo tiriama žaliavos ir įmonių produkcija. Prieš II pasaul. karą didž. darbus chemijos srityje nuveikė du VDU chemikai – V. Čepinskis (elektrochemija) ir A. Purėnas (org. chemija). 20 a. 4 d-metyje svarbių tyrimų atliko jaunesnės kartos chemikai, įgiję patirties V. Europos u-tuose – J. Matulis (fotochemija), J. Janickis ir K. Daukšas (neorg. chemija), A. Zubrys (org. chemija).

V. Ruokio kn. *Analizinė chimija* (1922)

Vilniaus S. Batoro u-te Matematikos ir gamtos f-to Chemijos skyriuje buvo 4 katedros: Neorg. chemijos (vedėjas M. Hłasko), Org. chemijos (K. Sławińskis), Fizikinės chemijos (E. Beckeris) ir Techn. chemijos (W. Kraszewskis). Buvo tiriamas tirpalų el. laidumas, katalitinis metalų druskų veikimas, gamtinių org. junginių – terpenų, pinenų – oksidacija ir kt. reakcijos, seleno org. junginių sintezė ir kita. 1940 VDU Matematikos ir gamtos f-tą perkėlus į VU, Chemijos f-te buvo atkurtos 4 Vilniaus S. Batoro u-te veikusios chemijos katedros. Jos iš buvusio u-to paveldėjo laboratorijų įrangos, kurios daug buvo sunaikinta ir išgrobstyta per karą, ir b-ką. Dauguma dėstytojų po karo išvyko į Lenkiją.

Po II pasaul. karo labai sunkiomis sąlygomis pamažu susiformavo 3 chemijos mokslo ir studijų centrai: Chemijos ir chem. technologijos i-tas (įk. 1945, nuo 1992 Chemijos i-tas), VU Chemijos f-tas ir KPI (nuo 1990 KTU) Chem. technologijos f-tas, vėliau (1967) – Biochemijos i-tas. 20 a. 5–6 d-metyje daugiausia tirtos vietinės žaliavos. Apskritai tyrimų buvo daroma mažai, nes nebuvo chemijos specialistų. Analitinės chemijos tyrimai (K. Daukšas ir kt.) buvo susiję su naujų analizės metodų kūrimu ir taikymu praktikoje. Sukurta fluorimetrinių, potenciometrinių analizės metodų halogenidams, sulfidams, sulfatams tirti, oksidatorių ir reduktorių mikrokiekiams nustatyti (E. Ramanauskas), spektrinės, elektrocheminės (jonometrinės), chromatografinės analizės būdų. Naujas ekstrakcinis stibio nustatymo būdas pritaikytas puslaidininkių gamyboje, kriminalistikoje (R. Kazlauskas, A. Abrutis, S. Tautkus). Atrankieji jonų elektrodai panaudoti galvanotechnikoje blizgodarių koncentracijai elektrolituose nustatyti, neorg. jonams nustatyti ir atskirti (R. Kazlauskas, S. Tautkus, A. Kareiva, V. Vičkačkaitė, A. Padarauskas), sukurta jonų porų chromatografijos ir elektroforezės sistemų (R. Kazlauskas, A. Padarauskas), mikroekstrakcijos sistemų (V. Vičkačkaitė), patobulinta vandens, dumblo, dirvožemio, metalų lydinių tyrimo metodika (S. Tautkus). Sunkiesiems metalams nustatyti pritaikyti inversiniai elektroanalizės metodai (S. Armalis), elektrai laidūs polimerai panaudoti biojutikliuose (A. Ramanavičius). Tiriami polirotaksaniniai geliai, jų naudojimas chromatografijoje, biologinių skysčių nanochromatografija, kapiliarinė elektrochromatografija (A. Maruška). Sukurta redoksimetrinių tirpalų tyrimo metodų (P. Norkus), metalų korozijai tirti pritaikyta voltamperometrija, elektrochem. impedanso spektroskopija, kvarco kristalo mikrogravimetrija, ieškoma naujų neinvazinių tyrimo būdų (E. Juzeliūnas), sukurta biojutiklių (J. Kulys, V. Laurinavičius), ištirtos analitinės sistemos, paremtos imobilizuotaisiais fermentais (J. Kulys).

Elektrochemijos plėtotę 20 a. 6–7 d-metyje skatino metalų apdirbamosios pramonės (staklių, suvirinimo aparatų, automobilių, ž.ū. mašinų g-bos) plėtra ir poreikis apsaugoti metalus nuo korozijos. Plačiai tirti daugelio metalų ir jų lydinių elektrochem. nusodinimo procesai, sukurta kelios dešimtys dangų gavimo ir metalų paviršiaus apdorojimo prieš ir po dengimo technologijų. Ištirta blizgiųjų dangų susidarymo dėsningumai ir mechanizmas (vadovas J. Matulis; vienas iš blizgiųjų dangų susidarymo teorijos kūrėjų, A. Bodnevas, O. Galdikienė), metalų nusodinimo iš kompleksinių junginių tirpalų kinetika ir mechanizmas (R. Višomirskis, S. Chotianovičius, A. Survila, A. Steponavičius, J. Šivickis, A. Molčadskis), metalų elektrokristalizacija (R. Sližys). Ypač daug darbų atlikta tiriant blizgodarių įtaką dangų savybėms, parenkant juos nikeliavimo (A. Bodnevas, O. Galdikienė), variavimo (L. Valentėlis, V. Kapočius), cinkavimo (R. Šarmaitis), alavavimo (V. Skominas), kadmiavimo (J. Šivickis) elektrolitams. Ištirta chromo (M. Mickus, D. Ramanauskienė), aukso, sidabro ir jų lydinių elektrochem. nusodinimas (R. Višomirskis, K. Juodkazis), molibdeno ir volframo sąsėdis su kobaltu ir geležimi (V. Račinskas, A. Bernotas), sukurtas būdas aliuminio dangoms gauti iš elektrolitų nevandeninių tirpalų (L. Simanavičius). Atlikta metalų kristalinės sandaros sudarymo (A. Džiūvė ir kt.), adsorbcijos (D. Poškus) darbų. Metalų dangoms, elektrochem. redukcijos mechanizmui, kinetikai tirti pritaikytas radioaktyviųjų izotopų metodas (J. Butkevičius). Nuo 1991 elektrochem. tyrimų daryta mažiau, nes labai sumažėjo metalinių dangų technologijų poreikis. Tirtas elektrochem. redukcijos mechanizmas, elektrochem. kinetika (R. Višomirskis, D. Poškus). Sukurta būdų nanostruktūrinėms aliuminio oksido

dalelėms gauti ir metalams nusodinti aliuminio oksido porose anodavimo būdu (A. Jagminas). Metalų korozijai tirti pritaikyti nauji paviršiaus tyrimo fiz. metodai (E. Juzeliūnas, R. Ramanauskas), kristalinėms fazėms – rentgeno spindulių difrakcija (R. Juškėnas). Magnetroninio plazminio formavimo būdu kuriami nauji lydiniai (K. Leinartas, P. Miečinskas, E. Juzeliūnas), tiriama mikrobiol. korozija (K. Leinartas, R. Ramanauskas, A. Lugauskas, E. Juzeliūnas), ištirta aukso ir platinos grupės metalų oksidacija, aukso-kobalto lydinio nusodinimas ir savybės (K. Juodkazis), atlikta org. elektrochemijos ir bioelektrochemijos svarbių darbų: tiriami laidūs ir elektriškai aktyvūs polimerai, elektrokatalizė ant org. mediatoriais modifikuotų paviršių (A. Malinauskas). Panaudojus Ramano spektrinius elektrochem. tyrimo metodus ištirta jonų ir org. molekulių adsorbcija ir kitimai ant elektrodų (G. Niaura).

Ištirta sidabro elektrochem. kristalizacija, blizgiųjų sidabro dangų susidarymas, patobulintas metalų paviršiaus paruošimas elektrochem. dengimui (V. Kaikaris, T. Jankauskas), aliuminio dangų elektrochem. nusodinimas iš org. elektrolitų (A. Levinskas, L. Simanavičius). Nagrinėjamos teorinės dangų nusodinimo problemos: elektrochem. reakcijų modeliavimas, cianidinių kompleksinių junginių elektrochem. redukcija, cianidų adsorbcija ant sidabro elektrodo (G. Baltrūnas), sidabro sulfitinių kompleksų elektrocheminės redukcijos mechanizmas (A. Valiūnienė), sukurta sidabro lydinių elektrolitinio nusodinimo būdų (T. Jankauskas), ištirta krūvio pernaša neorganiniams jonams elektrochemiškai adsorbuojantis ant metalo paviršiaus (V. Daujotis), tiriamas volframo ir molibdeno sąsėdis su geležies grupės metalais (H. Cesiulis). Cheminio nusodinimo būdu sukurta daugiakanalių fotoel. keitiklių (J. Sinius, A. Sinius, R. Griciuvienė), lazerinio garinimo būdu užauginta nanodarinių ant kristalo paviršiaus (J. Sinius, J. Miškinis, V. Kazlauskienė).

Atlikta svarbių darbų iš mangano elektrochemijos: sukurta puslaidininkių lydinių gavimo elektrochem. technologijų, nustatytas seleno junginių poveikis mangano ir jų lydinių nusodinimui (E. Pacauskas, B. Stulpinas, J. Janickis, V. Zelionkaitė, J. Valančiūnas). Elektrochem. būdu nusodinti mangano lydiniai su geležimi, nikeliu, kobaltu, ištirtas jų atsparumas korozijai (B. Stulpinas). Paneigta tuo metu vyravusi nuomonė, kad negalima išskirti mangano iš vandeninių elektrolitų tirpalų (nusodintas manganas iš elektrolito su selenito rūgšties priedu, B. Stulpinas). Atlikta svarbių mangano ir seleno elektrochemijos tyrimų (A. Šuliakas, D. Klungevičiūtė, D. Reingardas, A. Jokužienė). Panaudojus seleno junginių elektrochemijos tyrimus (E. Pacauskas) atrasta būdų gauti plonus selenidų (puslaidininkių) sluoksnius ant metalinio pagrindo (D. Mickevičius). Tęsiamas mangano ir jo lydinių elektrolitinio nusodinimo ir gautų dangų savybių tyrimas, sprendžiamos metalų apsaugos nuo aplinkos poveikio, metalų korozijos problemos, tiriamas polimerinių medžiagų ir audinių metalizavimas, selenatų priedų poveikis cinko-mangano elektrolitiniam nusodinimui ir dangų savybėms (A. Šulčius ir kt.), metalo junginių su selenu elektrochem. nusodinimas ant įvairių paviršių (I. Ancutienė, N. Dukštienė), sluoksninių adsorbentų-katalizatorių savybės ir sintezė (S. Kitrys), fotochemiškai aktyvių kompozicinių titano dioksido dangų susidarymas (E. Valatka).

Fizikinės chemijos pradininkas V. Čepinskis nagrinėjo ir apibendrino termodinamikos dėsnius, tyrė entropiją, kuro elementus. Parašė pirmąjį fizikinės chemijos vadovėlį liet. kalba *Fizinė chemija* (4 d. 1928–33). T. von Grotthusso pradėtus darbus – fotochem. reakcijų tyrimą – tęsė J. Matulis. J. Janickis plėtojo kelias moksl. tyrimo sritis, iš kurių svarbiausios – sieros ir seleno junginių (politionatų, selenopolitionatų) susidarymo ir skilimo reakcijos, pusiausvyros procesai druskų ir vandens sistemose. Atrasta naujų reakcijų, kurios davė pradžią selenopolitionatų tyrimui (V. Zelionkaitė). Tiriami heterogeniniai procesai, susiję su aplinkosauga ir chem. technologija, vario junginių oksidacinės-redukcinės savybės pritaikytos dujų valymo technologijose (A. Ancuta, E. Radvilavičiūtė, G. Ulozienė). Tiriamos skystosios trąšos, jų gavimo, t.p. biriųjų trąšų gavimo technologijos (A. Sviklas). Kompleksinėms trąšoms analizuoti pritaikyti atominės spektrinės analizės metodai. Nagrinėti tirpaluose vykstantys neorg. oksidatorių katalitiniai procesai,

išaiškinta šių procesų kinetika ir mechanizmas (A. Prokopčikas), tirti trivalenčio vario junginiai (G. Rozovskis), katalitinė metalų jonų redukcija pritaikyta chem. metalizacijai, nustatyti metalų chem. nusodinimo dėsningumai (A. Vaškelis, G. Rozovskis, A. Luneckas, J. Valsiūnienė). Atlikta dujų fizikinės adsorbcijos ir jonų adsorbcijos elektrochem. sistemose išsamių tyrimų (D. Poškus). Sukurta metalinių dangų ir metalų hidridų tyrimo metodų (R. Juškėnas), naujų metalizavimo būdų kaip reduktorių naudojant dvivalenčio kobalto kompleksinius junginius, tiriami ir praktiškai naudojami įv. technologijoms kurti paviršiaus elektrokatalizės reiškiniai (A. Vaškelis, Z. Jusys, E. Norkus). Plastikų paviršiams modifikuoti panaudotas sulfidinis įlaidinimas (G. Rozovskis, L. Naruškevičius), tauriųjų metalų iš atliekų regeneravimo technologijos pritaikytos praktikoje (R. Ragauskas, T. Vengris). Atliekami modernūs kietųjų kūnų paviršiaus tyrimai elektron. mikroskopijos, rentgeno fotoelektron. spektroskopijos ir atom. jėgos mikroskopijos metodais (E. Matulionis, A. Selskis, A. Sudavičius, V. Jasulaitienė). Nustatyti kai kurių neorg. medžiagų pagr. parametrų dėsningumai (A. Kazragis).

Neorganinės chemijos moksl. tyrimai 20 a. 5 d-metyje susiję su stat. medžiagų savybių tyrimu ir jų taikymu pram. reikmėms. 6–7 d-metyje tirti nepatvarūs neorg. junginiai (A. Prokopčikas, G. Rozovskis), sieros ir seleno junginiai (J. Janickis ir kt.), atrasta naujų politionatų ir selenopolitionatų (E. Pacauskas, J. Valančiūnas, V. Zelionkaitė), laisvosios selenopolitionato rūgštys (V. Zelionkaitė, J. Šukytė). Susintetinta labai daug sieros atomų turinčių unikalių savybių junginių, nustatyta jų kristalinė ir mol. sandara, panaudojimo galimybės (J. Valančiūnas, O. Tučaitė, V. Janickis, S. Grevys). Susintetinta org. polisulfanų ir poliselenanų (V. Janickis, F. Savickis), atrasta nauja seleno atmaina (V. Janickis). Ištirti sieros-arseno (V. Zelionkaitė, R. Česnienė) ir seleno-arseno šeimų junginiai. Chalkogenai ir jų junginiai pritaikyti polimerams (polietilenui, polikaproamidui) modifikuoti sudarant paviršiuje plonus laidžius elektrai ir puslaidininkių savybių turinčius sluoksnius, šios kompozicinės medžiagos panaudotos labai jautriems jutikliams ir fotoelektron. prietaisams gaminti (V. Janickis, R. Ivanauskas, I. Ancutienė, V. Krylova, N. Petrašauskienė, N. Kreivėnienė, I. Bružaitė). Sukurta būdų plonoms vario sulfidų dangoms gauti ant akytojo silicio, poliesterinio audinio, polipropileno. Tiriamas hidrosulfitų, gaunamų perdirbant celiuliozę, šalinant sieros junginius iš įmonių ir jėgainių dujinių išlakų, perdirbimas į naudingus produktus (V. Janickis, R. Rumša). Sintetinamos ir tiriamos keraminės medžiagos, kurioms būdingas aukštatemperatūris superlaidumas (A. Abrutis, A. Kareiva). Sukurtas naujas būdas aukštatemperatūriams superlaidininkams ir kitoms daugiakomponenčių oksidų plonasluoksnėms sistemoms gauti iš kompleksinių metalų org. junginių garų fazės (A. Abrutis). Zolių-gelių metodas panaudotas nanokristalinių junginių ir daugiakomponenčių metalų oksidų su savitomis fiz. savybėmis sintezei (A. Kareiva ir kt.). Tiriamas skysčių, tekančių vamzdžiais, trinties mechanizmas, kuriami būdai jai mažinti (V. Daujotis), pjezoelektrinių kvarco monokristalų savybės (R. Raudonis), org. medžiagų oksidacijos ant grafitizuotų paviršių priklausomybė nuo paviršiaus paruošimo sąlygų, porėtumo, sandaros, pagaminta drėgmei ir org. tirpikliams jautrių anglinių jutiklių, sintetinami ir tiriami nanostruktūriniai anglies dariniai, gaminamos anglinės plėvelės (J. Barkauskas).

20 a. 6 d-metyje pirmieji organinės chemijos moksl. darbai buvo biologiškai aktyvių junginių sintezė, augalinės ir gyvūninės kilmės žaliavos tyrimas (A. Purėnas). Vėlesnių tyrimų kryptys – aminorūgštys (sintezė, chem. kitimai), azoto heterocikliniai junginiai. Susintetinta ir ištirta naujų augalų augimą bei izoliuotų ląstelių dalijimąsi skatinančių junginių, polimerų stabilizatorių (R. Baltrušis), priešvėžinių veikliųjų junginių (J. Degutis), org. puslaidininkių, sukurta originalių pluošto dažymo būdų (S. Kutkevičius). Tirtos asparto rūgštys ir jų dariniai – heterocikliniai junginiai (Z. Beresnevičius), benzchinono ir jo darinių sintezė (J. Zdanavičius), aromatiniai epoksipropilaminai (A. Stanišauskaitė). Sintetinami augalų augimo reguliatoriai – *N*-pakeistosios aminorūgštys ir jų dariniai, tiriami šių junginių heterociklizacijos ypatumai (Z. Beresnevičius, V. Mickevičius), heterocikliniai enaminai ir azometinai, metalų org. junginiai, stereose-

lektyvioji sintezė (A. Šačkus, V. Martinaitis), org. puslaidininkiai, org. fotopuslaidininkiai, sukurta organinių skylinio laidumo puslaidininkių gamybos būdų, ištirtos jų šiluminės savybės ir krūvininkų pernaša, susintetinta org. medžiagų optoelektron. prietaisams, ištirtos jų optinės, fotofiz. ir fotoel. savybės, morfologiniai virsmai (A. Stanišauskaitė, V. Getautis, J. Gražulevičius). Daug tiriamųjų darbų, susijusių su vaistinių junginių sinteze ir tyrimu, atlikta vadovaujant V. Daukšui ir H. Polukordui: susintetinta naujų benzdioksolano, benzdioksano, benzdioksepano, kumarano ir kitų panašaus tipo junginių darinių, jie panaudoti vietiniams anestetikams, priešuždegiminiams ir kt. vaistams gaminti. Tirtas alkilinimo ir dealkilinimo reakcijų mechanizmas ir kinetika (G. Dienys, P. Buckus), heterociklinių junginių, pvz., stipresnio hipolipideminio poveikio pirimidino darinių, sintezė ir savybės, jų biol. aktyvumas (priešvėžinis, antiŽIV, fungicidinis), naudojimas medicinoje (P. Vainilavičius, S. Tumkevičius). Atlikta darbų iš stereochemijos ir konformacinės analizės (P. Kadziauskas, E. Butkus), ištirtos ciklinių org. junginių stereoselektyviosios reakcijos, molekulių chirališkumas. Taikomi kvantinės chemijos metodai, skysčių chromatografija, tiriama asimetrinė sintezė ir jos naudojimas, oksidacijos-redukcijos procesai gyvosiose ląstelėse. Susintetinta ląstelių komponentų modelių, konstruojamos supramolekulės (E. Butkus), tiriami metalų org. junginiai (S. Tumkevičius), azoto heterocikliniai junginiai ir biologiškai aktyvūs junginiai (L. Labanauskas). Sukurta originalių sintezės metodikų kristalams (tolanams, fenilpirimidinams) gauti, daug naujų pirmtakų OLED technologijai; gaminama daug sudėtingų junginių, jie tiekiami įvairioms pasaulio b-vėms, daugiausia taikomi org. elektronikos prietaisuose (P. Adomėnas). Susintetinta blizgodarių savybių turinčių org. junginių, tirtas jų poveikis metalų dangų sandarai ir savybėms (V. Mozolis, G. Kupetis, A. Čeika, S. Valiulienė).

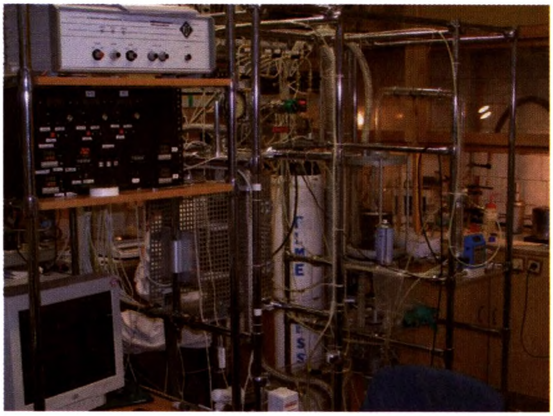

VU Chemijos fakulteto laboratorija (2008)

Polimerų chemijos tyrimai 7–9 d-metyje buvo susiję su vandenyje tirpiais kopolimerais – jų sinteze ir naudojimu vandeniu skiedžiamiems dažams, piešinių fiksatyvams gaminti, nuotekoms valyti, ištirta heterogeninė ir kvaziheterogeninė kopolimerizacija, sukurta polimerinių plėvelių meno kūriniams ir popieriniams dirbiniams apsaugoti nuo išorės veiksnių (G. Bajoras, Z. Mačionis, L. Radžiūnas). 20 a. pab.–21 a. pr. tiriami jonogeniniai polimerai, susintetinta daug amfifilinių ir vadinamosios šepečio sandaros polielektrolitų, gauta įv. skiepytųjų chitozano darinių, jie pritaikyti biotechnologijose ir įv. paviršiams kondicionuoti (R. Makuška ir kt.). Ištirtas įv. medžiagų mikrokapsuliavimas polimerinėse matricose, susintetinta naujų efektyvių nešiklių fermentams imobilizuoti (S. Budrienė). Tiriamas celiuliozės ir kt. biopolimerų modifikavimas, polielektrolitų savybės ir naudojimas aplinkosaugai ir biotechnologijoms, fotopolimerizacija, pluoštų sorbcinės savybės. Susintetinta fotolaidžių polimerų ir mažos mol. masės stiklų, nustatyta keratino ir kolageno struktūros pokyčio įtaka vilnos pluošto savybėms (J. Gražulevičius), sintetinami chromatografiniai sorbentai, tiriama jų sąveika su biopolimerais, celiuliozės darinių naudojimas vaistų gamybos technologijoje (J. Liesienė), polisacharidų chem. modifikavimas, polikompleksų gavimas iš vandenyje tirpių polimerų (A. Žemaitaitis). Sukurta kumaroninių dervų modifikavimo būdų, tirta polimerinės dispersijos ir lateksai (R. Puodžiukynas), pluoštų sąveika su dažikliais, pluoštų fotodestrukcija, kompleksinių pluoštų dažymas (R. Žiemelis, A. Paulauskas, V. Paškevičius), tirta polimerų abliacija ir difuzinis stabilizavimas (A. Mačiulis). Chemijos specialistai rengiami VU, KTU, VPU, VGTU.

Pirmasis chemijos vadovėlis – H. E. Roscoe *Chemija* JAV lietuvių iniciatyva išverstas į liet. kalbą ir 1904 išleistas Plymouthe. Nepriklausomos Lietuvos chemikai rūpinosi, kad studentai galėtų mokytis iš lietuviškų vadovėlių. Svarbiausi: V. Ruokio *Chimijos*

vadovėlis (1920) ir *Analizinė chimija: Kokybinis analizis* (1922), V. Čepinskio *Fizinė chemija* (4 d. 1922–33), F. Butkevičiaus *Elementarinis kokybinis analizis* (1929) ir *Įvadas į analitinę chemiją* (1932), K. Daukšo *Kiekybinė analizė* (1936). Chemijos terminijos kūrimu ir norminimu daugiausia rūpinosi A. Purėnas ir K. Daukšas. K. Daukšas parengė pirmąjį *Chemijos žodyną* (1960). Išleista beveik visų chemijos šakų vadovėlių: J. Matulio *Koloidų chemija* (1947), J. Janickio *Įvadas į fizinę ir koloidų chemiją* (1947), K. Daukšo *Chemijos pagrindai* (1948), 20 amžiaus 7–8 dešimtmetyje daugiau buvo leidžiami iš rusų kalbos versti chemijos vadovėliai, parašytos kelios monografijos (rusų k.), pakartotinai išleisti kai kurie vadovėliai: K. Daukšo *Neorganinė chemija* (1950), *Neorganinė sintezė* (1955), *Kiekybinė analizė* (1961), ir *Kokybinė analizė* (1965), J. Janickio *Fizikinė chemija* (1987).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę išleista nemažai chemijos vadovėlių, monografijų ir žodynų; svarbiausi: B. Stulpino ir kt. *Bendroji chemija* (1991),V. Janickio ir kt. *Bendroji ir neorganinė chemija* (1995), *Neorganinė chemija* (1999 ³2003), *Bendrosios ir neorganinės chemijos pagrindai, praktikos darbai ir uždaviniai* (2003), R. Baltrušio ir kt. *Organinė chemija* (2 d. 1969–71, 1 d. ²1995, 2 d. ²1999), J. Matulio *Fizikinė chemija* (2 d. 1999), D. Mickevičiaus *Cheminės analizės metodai* (2 d. 1998–99), A. Žemaitaičio *Polimerų fizika ir chemija* (2001), K. Daukšo ir kt. *Chemijos terminų aiškinamasis žodynas* (1997 ²2003), V. Janickio ir N. Kreivėnienės *Neorganinės chemijos teoriniai pagrindai* (2004), L. Simanavičiaus *Termodinamika chemikams* (2005), R. Makuškos ir kt. *Polimerų sintezė ir tyrimas* (2006), V. Janickio *Politionatai* (2006), B. Matulio, V. Janickio, N. Petrašauskienės *Chemijos pagrindai* (2006), A. Šulčiaus *Metalų korozija ir sauga* (2006), A. Šulčiaus ir K. Mikučionio *Automobilių korozija* (2006),V. Janickio *Seleno- ir telūropolitionatai* (2007). Pav.

L: *Vilniaus universiteto istorija* 3 t. Vilnius 1976–79; **R. D. Jankauskienė, D. O. Kimtienė** *Lietuvos chemikai* Vilnius 1999; **D. Kitrienė** *Chemijos mokslas ir pramonė Lietuvoje* Kaunas 2004.

Danutė Kimtienė, Algirdas Vaškelis

BIOCHEMIJA

Lietuvoje gyvųjų organizmų chemijos pradmenis pradėta dėstyti VU 1785. A. Sniadeckis veikale *Organinių būtybių teorija* (*Teoria jestestw organicznych* 2 t. 1804–11) propagavo biologinę gyvybės esmės teoriją, pagal kurią gyvybę palaiko nuolatinė medžiagų apykaita tarp organizmo ir aplinkos. 1921 VU Med. f-te buvo įkurta Biochemijos katedra, 1922 Lietuvos u-te – Fiziol. ir fiziol. chem. katedra, kurioje buvo tiriama mityba, cholesterolio apykaita, anafilaksijos mechanizmai. 1945–65 vyravo taikomojo pobūdžio biochemijos darbai. Buvo tiriama neuroendokrininės sistemos funkcinės būklės, baltymų, nukleorūgščių ir energijos apykaitos kitimai reumatinio proceso metu (V. Astrauskas, G. Miškinytė). Onkologijos i-to Biochemijos laboratorijoje (įk. 1957) tiriama, kaip kinta biochem. procesai (glikolizė, fermentų veikla) augant navikams ir veikiant antinavikiniams preparatams. 1962 VU įkurta Biochem. ir biofiz. katedra. Joje buvo tiriami nukleoproteidai, fermentai, energijos kaupimasis ląstelėse (B. Juodka, L. Grinius, J. Kadziauskas). 1967 įkurtas Biochemijos i-tas. Jame susintetinti antinavikiniai preparatai – aminorūgščių ir peptidų dariniai (K. Karpavičius, A. Malachovskis, P. Sadauskas). Buvo tiriamos nukleorūgštys, vitamino B_{12} ir jo kofermentų, kai kurių kitų fermentų poveikis navikiniam organizmui (S. Kanopkaitė, D. Mikalauskaitė), bioenergetikos mechanizmai (A. Jasaitis, L. Grinius), mikroorganizmų fermentai (T. Čiurlys). Nuo 1967 tiriama mikroorganizmų ir bakteriofagų genų raiška, transkripcijos baltymai (J. Rubikas, R. Nivinskas). 1972 J. Kulys pradėjo fermentų chemijos, jų struktūros ir f-jos tyrimus. Vėliau jie išsirutuliojo į biomolekulių ir paviršių sąveikos (V. Razumas), ksenobiotikų chemijos (N. Čėnas) bei biojutiklių ir bioanalitikos (V. Laurinavičius) tyrimus. 1970 pradėti eukariotinės ląstelės chromatino baltymų tyrimai ankstyvosios embriogenezės stadijos ląstelėse, vėliau buvo atliekama diferenciacijos procesų analizė transformuotose kraujo ląstelėse (A. Gineitis). Nuo 1984 analizuojami viduląsteliniai biochem. procesai (signaliniai keliai), reguliuojantys vėžinės, kamieninės ląstelės dauginimąsi, diferenciaciją ir

žūtį (A. Kalvelytė, M. Valius). Nuo 1988 atliekama naujų mikroorganizmų paieška ir tiriama jų metabolinių kelių įvairovė (R. Meškys). Svarbūs KMU bei Biomedicininių tyrimų (buv. Širdies ir kraujagyslių sistemos fiziol. ir patologijos instituto; įst. 1970) instituto biochemikų med. biochemijos darbai (L. Lukoševičius, A. Praškevičius, A. Toleikis, V. Mildažienė, V. Borutaitė, A. Jakabsonė, L. Ivanovienė). 1999 VU įsteigtas UNESCO Asocijuotas fundamentaliųjų mokslų tyrimų ir mokymų centras. Jame tiriami eukariotinių organizmų baltymų ir nukleorūgščių kompleksai (B. Juodka), ląstelių fotosensibilizacija (V. Kirvelienė), gamtinių teršalų ir chloro organinių junginių mišinių toksiškumas modeliniuose ir gamtiniuose mėginiuose (A. Četkauskaitė), prokariotų ir eukariotų ląstelių atsakas į aplinkos stresinius poveikius ir aplinkos signalų perdavimo ląstelėje kelius (E. Sužiedelienė), mikroorganizmų apvalkalėlių barjerinės f-jos ir jų sąryšis su ląstelių energijos kaupimo procesais (R. Daugelavičius). Botanikos institute ir VU Augalų fiziol. ir mikrobiol. katedroje tiriami biocheminiai augalų augimo stimuliatorių veikimo klausimai (A. Merkys). VDU biochemijos tyrimus atlieka Gamtos mokslų fakulteto Aplinkos tyrimų centro (įst. 2003) molekulinės bioenergetikos grupė (V. Mildažienė). Tiriama ląstelės medžiagų ir energijos apykaita, ląstelių atsakas į molekulinių mechanizmų stresą. Techninė ir pramoninė biochemija plėtojama Biotechnologijos institute ir bendrovėse *Fermentas* (V. Butkus), *Sicor Biotech* (V. Bumelis) Vilniuje. 1960 įkurta Lietuvos biochemikų draugija. *Jurgis Kadziauskas, Valdas Laurinavičius, Vida Mildažienė*

GEOLOGIJA

Pirmąsias rašytines žinias apie paviršinius smėlius Lietuvoje 1780 paskelbė J. E. Gilibert'as. Geologiją pradėta plėtoti 1803 įsteigus VU Mineralogijos katedrą (vedėjas R. Simonavičius). Pradėti geognostiniai tyrimai, kuriems vadovavo E. K. Eichvaldas, I. Jakowickis, S. B. Jundzilas, R. Simonavičius, V. M. Severginas, J. von Ulmanas. Buvo kaupiami geol. duomenys ir faktai. 1787 VU chemikas J. Sartoris ir fizikas J. Mickevičius suorganizavo pirmąją geologinę ekspediciją Lietuvoje – druskingų šaltinių palei Nemuną ir druskų telkinių paiešką. Vėliau tokias ekspedicijas rengdavo gamtininkai (S. B. Jundzilas, 1802 ir kiti). 1829 geologinę ekspediciją surengė E. K. Eichvaldas (VU), buvo atlikti kvartero geologijos, geomorfologijos, stratigrafijos, paleontologijos ir regioninės geologijos tyrimai. 1830 paskelbtas pirmasis geologinio žemėlapio prototipas – geognozinis žemėlapis (F. Dubois de Montpereux). Pirmuosius tyrimus atliko kitų šalių mokslininkai. Nacionalinė tyrinėtojų sudėtis turėjo įtakos idėjų raidai ir lėmė tyrimo metodus. Pradėjus tyrimus Lietuva buvo Rusijos valdoma. Geol. tyrimai daugiausia buvo atliekami Rusijos geol. institucijų darbuotojų: rusų, lenkų, suomių. 1832 uždarius VU Lietuvos geologines problemas nagrinėjo Tartu, Varšuvos, Sankt Peterburgo, Karaliaučiaus u-tų geologai. Mažojoje Lietuvoje, kuri priklausė R. Prūsijai, geol. tyrimus atliko vokiečiai, daugiausia Karaliaučiaus u-to darbuotojai. A. Giedraitis, dirbęs Rusijos geol. k-te, ir Č. Chmielevskis kartu su rusų (A. Inostrancevas, E. von Tollis) ir kt. tautybių geologais (lenkas J. Siemiradzkis) buvo pirmieji to laikotarpio tyrinėtojai – tyrė paviršines nuogulas, atsidengiančias atodangose. Prekvartero sluoksnius tyrė C. Grewingkas (Tartu u-tas). Lietuvos kvartero tyrimuose skiriami 3 ryškūs laikotarpiai: ankstyvasis, kai vyravo diliuvinė (pasaulinio tvano) hipotezė, vidurinis, kai įsigalėjo kontinentinio apledėjimo teorija, ir vėlyvasis, kai buvo pripažintas daugkartinio apledėjimo (poliglacializmo) reiškinys.

Per I pasaulinį karą tyrimus atliko vokiečių geologai. H. Mortensenas, skraidęs virš Lietuvos aeroplanu, sudarė pirmąjį glaciomorfologinį žemėlapį (jis paskelbtas 1924).

Nepriklausomos Lietuvos metais (1918–40) Lietuvos u-te (nuo 1930 VDU) kūrėsi nacionalinis geologinių tyrimų centras. 1922 universitete pradėta dėstyti geologines disciplinas (P. Jodelė 1922 išleido pirmąjį geologijos vadovėlį liet. k.), nagrinėti geol. problemas. 1922 įsteigta Mineralogijos katedra (vadovas M. Tomašauskas), 1923 – Geologijos katedra (G. Smitas-Sibinga); 1926 abi katedros sujungtos į Miner. ir geol. katedrą

(M. Kaveckis). U-to geologai rengė geol. ekspedicijas, tyrė naudingąsias iškasenas, jų telkinius (M. Kaveckis, P. Jodelė), pradėjo naudingųjų iškasenų panaudojimo tyrimus (P. Jodelė), atliko paleontologinius, stratigrafinius prekvartero ir kvartero (J. Dalinkevičius, Č. Pakuckas), geofizinius (K. Sleževičius) tyrimus. 1928 prie Anykščių, Šventosios atodangose, rasti neogeno kvarcinio smėlio sluoksniai (M. Kaveckis). Buvo nustatyta viršutinio devono, juros, kreidos sistemų stratigrafinė apimtis, monografiškai aprašyti Papilės juros sistemos amonitai ir kreidos sistemos selachijos. Ištirti 1929 ir 1933 nukritę Andrioniškio ir Žemaitkiemio meteoritai. 1925 įsteigtas Lietuvos geol. muziejus. 1932 J. Dalinkevičius ištyrė Šventosios slėnio uolienose rastas šarvuotųjų žuvų suakmenėjusias liekanas ir nustatė, kad jos vid. devono amžiaus. Naudingųjų iškasenų tyrimai paspartėjo 1936 įkūrus Lietuvos energijos komitetą ir jo sekciją – komisiją Žemės turtams tirti (vadovas P. Jodelė). 1936–40 buvo tiriami kreidos mergelio telkiniai Jiesios slėnyje, Skirsnemunės–Jurbarko–Šiaudinės ir Valkininkų–Varėnos ruože, tęsiami kvarcinio smėlio Šventosios slėnyje tyrimai, ištirti Menčių, Šablauskų, Karpėnų, Vegerių klinties telkiniai, ieškoma gipso Biržų, Pasvalio apylinkėse. 1937 naudojant gręžinių medžiagą sudarytas 1:750 000 mastelio geol. žemėlapis, 1939 paskelbti geomorfologinis ir naudingųjų iškasenų žemėlapiai. Kristalografijos ir mineralogijos vadovėlius parašė ir išleido LŽŪA prof. V. Ruokis. Trūko giliųjų gręžinių, nebuvo žinoma apie prekambro, kambro–silūro uolienas, todėl geol. sandaros vaizdas liko neišsamus, o naudingosios miner. žaliavos nenaudojamos. Šiuolaikinės geologijos pradininku laikomas J. Dalinkevičius, hidrogeologijos, inž. geologijos, miner. žaliavų tyrimo pagrindėju – M. Kaveckis. J. Dalinkevičius nustatė Lietuvos–Lenkijos gelmių įdaubą, Latvijos įlinkį, kristalinio pamato pakilumą Lietuvos pietryčiuose ir kitas palaidotas gelmių struktūras. 1936–37 išryškėjo Lietuvos gelmių sandaros svarb. bruožai. Svarbus P. Jankausko inž. geologijos veikalas *Smėlio grunto laikomosios galios įvertinimas* (1939; Paryžiaus MA aukso medalis).

Seklusis gręžimas sraigtiniu būdu

Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte geol. tyrimus atliko lenkų geologai (B. Rydzewskis, B. Halickis, E. Pasendorferis, R. Kongelis, M. Limanowskis ir kt.) dirbę Vilniaus S. Batoro u-te. Jame 1919–39 veikė 4 Žemės mokslų katedros: Mineralogijos (1920–26 ja rūpinosi Geofiz. katedros vedėjas J. Lukoševičius, 1926–31 – vedėjas P. Radziszewskis, 1931–33 – Geol. katedros vedėjas B. Rydzewskis, 1933–34 – Geogr. katedros vedėjas M. Limanowskis, nuo 1934 – Miner.-petrografijos katedros vedėjas S. Małkowskis), Geologijos (1920–33 vedėjas B. Rydzewskis, 1933–36 ja rūpinosi Geogr. katedros vedėjas M. Limanowskis, 1936–39 – vedėjas E. Pasendorferis), Geofizikos (1920–29 vedėjas J. Lukoševičius; jam mirus katedra uždaryta) ir Geografijos (1925–39 vedėjas M. Limanowskis; atidaryta vietoj panaikintos Paleontologijos katedros). Vilniaus krašte buvo rasta naudingųjų iškasenų (kreidos, molio, smėlio, žvyro), pradėta daryti kvartero geologinė ir petrografinė nuotrauka. Svarbūs B. Halickio kvartero geologiniai darbai. Žemės mokslų katedrų darbuotojų 1919–39 atlikti darbai turėjo reikšmės Vilniaus krašto geologiniam pažinimui. Bandyta atskleisti gelmių giluminę sandarą naudojant gręžinių medžiagą (Druskininkų gręžinys per visą nuosėdinių uolienų storymę), tirta kvartero nuogulų klimatostratigrafija, tarpledynmečiai ir ledynmečiai, apledėjimų ir stadijų ribos, pradėti sistemingi petrografiniai registraciniai lauko darbai siekiant nustatyti krašto geopotencialą ir surinkti medžiagą geologiniams apibendrinimams (organizavo S. Małkowskis), nustatyta ledyninio reljefo ir upių slėnių morfogenezė bei raida, keltos gamtosaugos problemos ir atliktos įdomių paminklinių gamtos objektų (kuriuos būtų galima paskelbti saugomais) paieškos. U-to geografijos magistrės diplomą 1939 gavo geologė V. Čepulytė.

Inžinerinės geologijos laboratorija

1940 SSRS okupavus Lietuvą geol. tyrimus pradėjo koordinuoti SSRS centrinės institucijos. 1940 Kaune įsteigtas Lietuvos geologijos k-tas (vadovas Č. Pakuckas). 1941 jis perkeltas į Vilnių ir pavadintas Geologinių reikalų k-to prie SSRS LKT Lietuvos geologiniu skyriumi (viršininkas Č. Pakuckas). 1940 iš Kauno į Vilniaus u-tą buvo perkeltos Geol. ir Miner. katedros, VDU įsteigta Inž. geologijos katedra (iki 1948 vadovas J. Dalinkevičius, 1948–68 – M. Kaveckis); 1950–70 ji priklausė KPI. Pradėta daryti vidutinio mastelio geol. nuotrauka, plėsti stat. medžiagų žaliavų paieškų ir žvalgybos darbai. 1941 Vilniuje įsteigtas Lietuvos MA Geol. ir geogr. i-tas (pirmasis direktorius J. Dalinkevičius). VDU išleista pirmoji geologų laida prasidėjus II pasaul. karui.

Vokietijos okupacijos metais (1941–44) buvo tęsiami geol. tarnybos pradėti darbai, sudarinėjama okupantų remiama agrodirvožemio nuotrauka, 1941–43 A. Halicka ir B. Halickis tyrė Nemuno vidurupio ir Neries kvartero atodangas, 1943–44 J. Dalinkevičius domėjosi Anykščių rj. geologinėmis-hidrogeologinėmis sąlygomis. Tirti naudingųjų iškasenų telkiniai (durpynai, molynai, klinties, gipso ir dolomito).

SSRS okupacijos metais (1944–89) industrializacija ir kolektyvizacija turėjo didelę įtaką geol. tyrimams. Kompleksinis geol. kartografavimas apėmė visą Lietuvos teritoriją (mastelis 1:200 000), buvo atliekami išsamūs empiriniai lauko tyrimai, kaupiama geol. medžiaga.

1947–52 atliktas kompleksinis geologinis kartografavimas, išgręžti pirmieji gilieji gręžiniai Vilniuje, Prienuose, Stoniškiuose, Kauno Vokėje, Žiežmariuose, Švenčionyse. 1957 įkurta Geol. ir gelmių apsaugos valdyba (viršininkas R. Tarvydas) prie LSSR MT, nuo 1979 – geologijos valdyba (V. Mikalauskas), nuo 1989 Lietuvos geologijos tarnyba. 1946–55 padaryta bendra geologijos ir naudingųjų iškasenų apžvalga, sukurta vietinių miner. žaliavų bazė. Išskirti kai kurie sluoksniai dabar naudojami kaip stratigrafinių padalinių etalonai. Netoli Druskininkų, Naravų gręžinyje, rasta eoceno (Alko svitos) uolienų. Parengti pirmieji geol. žemėlapiai, patikslinta geol. sistemų stratigrafija. Planingai pradėtos daryti geol. nuotraukos, gręžiami gilieji gręžiniai (iki kristalinio pamato). Nuo 1958 daug gręžinių buvo gręžiama kompleksinei geologinei hidrogeologinei nuotraukai (mastelis 1:200 000), požeminio vandens, naftos paieškoms ir žvalgybai (nuotrauka baigta 1978). 1975 pradėtas grupinis geol. kartografavimas (mastelis 1:50 000). Rasta akmens druskos, anhidrito, dolomito, klinties, žvyro, smėlio, ugniai atsparaus molio, opokos, fosforitų, naftos, geležies rūdos ir kt. naudingųjų iškasenų. 1968 surastas pirmasis naftos telkinys. Lietuvos vakaruose ištirti 7 naftos telkiniai. Rasti vandeningieji horizontai ir išžvalgytos vandenvietės, atlikti inž. geologiniai tyrimai Kauno HE, Kaišiadorių hidroakumuliacinei elektrinei statyti, ištirtos Nemuno hidroenergetinio pakopavimo sąlygos. VU veikė Mineralogijos (vedėjas M. Kaveckis) ir Geologijos (J. Dalinkevičius) katedros, kurios 1963 sujungtos į Geol. ir miner. katedrą, dar buvo įsteigta Hidrogeol. ir inž. geologijos katedra.

1971 pradėti sistemingi platesni Lietuvos, Latvijos ir Estijos geol. tyrimai; lyginamąja analize išsamiau interpretuota ir atskleista Lietuvos gelmių sandara. Biostratigrafinis visų sistemų suskirstymas grindžiamas rastomis 1500 faunos ir floros rūšimis. Tirta keliomis kryptimis: stratigrafijos ir regioninės geologijos (V. Čepulytė, A. Gaigalas, A. Grigelis, V. Gudelis, T. Jankauskas, M. Kabailienė, V. Karatajūtė-Talimaa, J. Kisnėrius, A. Klimašauskas, O. Kondratienė, P. Musteikis, J. Paškevičius, S. Žeiba), naftos geologijos ir tektonikos (V. Korkutis, P. Lapinskas, L. Laškova, J. Laškovas, K. Sakalauskas, P. Suveizdis), litologijos ir geochemijos (V. Baltakis, V. Kadūnas, V. Narbutas), nerūdinių naudingųjų iškasenų (A. Jurgaitis, G. Juozapavičius, R. Tarvydas), hidrogeologijos

(J. Diliūnas, M. Dobkevičius, V. Juodkazis, A. Kondratas, V. Mikalauskas, A. Zuzevičius), žemės fizikos (R. Apirubytė, S. Blinstrubas, A. Ražinskas, A. Vaznonis), inž. geologijos (K. Dundulis, V. Ignatavičius, R. Mikšys, A. Sabaliauskas, B. Sidauga, J. Šimkus). Rasti Mizarų ir Veprių palaidoti meteoritiniai krateriai. Lietuvos geologai sudarė miner. žaliavų (*Lietuvos TSR mineralinių žaliavų apžvalga*, 1959–64, 3 t.), geologinių pjūvių (1965–67, 2 t.) ir požeminių vandenų (1975, rusų k.) kadastrus, parengė Lietuvos geol., paleogeografinius, paleotektoninius žemėlapius, Lietuvos, Latvijos ir Estijos unifikuotas stratigrafines schemas (1978), Lietuvos, Latvijos ir Estijos 1:500 000 mastelio geol. žemėlapių komplektą (1978–82; SSRS valst. premija 1984). 1989 įkurta Lietuvos geologų s-ga.

Naujas geol. tyrimų periodas prasidėjo 1990 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę. Lietuva Š. Europoje geol. požiūriu yra R. ir V. Europos jungiamoji grandis. Lietuvos geol. duomenys naudojami koreliacijai. Atlikta fundamentalių apibendrinančių geol. kartografavimo, regioninės stratigrafijos, požeminio vandens išteklių, naftos geologijos, geochemijos, geoekologijos, naudingųjų iškasenų tyrimo darbų. 1993 Lietuvoje dirbo ~700 geologų, ~60 liet. kilmės geologų dirbo užsienyje.

Vilniaus universiteto Geologijos ir mineralogijos muziejus

1990 Geol. i-tui tapus Lietuvos valst. i-tu geol. tyrimai daugiausia buvo atliekami Gilumінės geologijos ir tektonikos (P. Suveizdis, S. Šliaupa), Kvartero geologijos (V. Baltrūnas, P. Šinkūnas), Baltijos jūros (L. Ž. Gelumbauskaitė, A. Grigelis, M. Repečka), Naftos geologijos (K. Sakalauskas, A. Vaznonis, O. Zdanavičiūtė), Ekogeologijos (V. Baltrūnas, A. Šliaupa), Geochemijos (V. Kadūnas, A. Radzevičius) skyriuose, Radioizotopinių (J. Mažeika), Spektrinių (R. Taraškevičius) ir Hidrocheminių tyrimų laboratorijose. Pakito geologinių mokslinių tyrimų pobūdis. Atlikti išsamesni darbai, susiję su geol. aplinkos vertinimu, aplinkosauga, Baltijos j. tyrimais. Turimi geol. duomenys įtraukti į pasaulio ir Europos duomenų bazes ir apibendrinimus. Geol. i-tas, Geol. tarnyba, VU dalyvavo programoje *Geologija – visuomenei*, projekte *Valstybinis geologinis kartografavimas*, karstinio regiono projektuose *Tatula* ir *Jotvingių juosta*. 1996–2004 Geol. i-tas ir VU atliko ilgametę valstybinę mokslo programą *Lietuvos žemės gelmių raida ir jų išteklių kitimo prognozė (Litosfera)*; 1997–2003 buvo leidžiamas žurnalas *Litosfera*. Šiuo l-piu svarbesnių veikalų parašė: O. Zdanavičiūtė *Lietuvos nafta* (1998), V. E. Gasiūnienė *Lietuvos kietosios naudingosios iškasenos* (1998), P. Šimkevičius *Pietryčių Pabaltijo juros sistema* (*Litologija ir molio mineralai*, 1998), J. Diliūnas, A. Jurevičius *Geležis Lietuvos gėlame požeminiame vandenyje* (1998), P. Lapinskas *Lietuvos silūro sandara ir naftingumas* (2000). Už atlasų ciklą *Lietuvos paviršinių nuosėdų geocheminis įvertinimas*, kurį sudaro 4 atlasai (*Panevėžio miesto geocheminis atlasas*, 1997, *Lietuvos geocheminis atlasas*, 1999, *Mažeikių rajono geocheminis atlasas*, 2001 ir *Panevėžio apskrities geocheminis atlasas*, 2004), jo autoriams V. Gregorauskienei, V. Kadūnui, V. Katinui, A. Radzevičiui, R. Zinkutei paskirta 2005 Lietuvos mokslo premija. Atliekami giluminės geologijos (A. Brazauskas, R. Gailius, G. Motuza, L. Paškevičienė, J. Paškevičius, G. Skridlaitė, S. Šliaupa, J. Valiukevičius, O. Zdanavičiūtė), kvartero geologijos (A. Bitinas, A. Gaigalas, R. Guobytė, M. Kabailienė, B. Karmaza, V. Kazakauskas, O. Kondratienė, J. Satkūnas, M. Stančikaitė, V. Šeirienė, P. Šinkūnas, G. Vaikutienė), požeminio vandens (J. Diliūnas, M. Dobkevičius, V. Juodkazis, A. Jurevičius, M. Kaminskas, A. Klimas, R. Mokrikas, A. Zuzevičius), jūros geologijos (K. Jokšas, A. Galkus, L. Ž. Gelumbauskaitė, A. Grigelis, S. Gulbinskas, E. Trimonis) tyrimai.

Lietuvoje yra užregistruotos 82 savarankiškos geol. įmonės, b-vės ir org-jos, turinčios leidimus atlikti žemės gelmių tyrimo praktinius darbus. 2007 į Žemės gelmių registrą įrašyta 13 detaliai išžvalgytų eksploatuojamų naftos telkinių. Geologijos specialistai rengiami VU Gamtos mokslų fakultete, Geol. ir miner. bei Hidrogeol. ir inž. geologijos katedrose. 1949–2006 VU geologiją studijavo ir diplomus gavo 1350 geologų.

Svarbesni veikalai: *Trumpa Lietuvos TSR geologijos apybraiža* (1959, rusų k.), *TSRS geologija* (1961, t. 39, rusų k.; jame aprašyta Lietuva), *TSRS geologinis ištirtumas* (1962–72, t. 43 – Lietuvos TSR, 4 leidiniai, rusų k.), specialus pranešimų tomas Tarptautinio geologų kongreso XXI sesijai Kopenhagoje (1968, anglų, rusų k.), *Pabaltijo ir Baltarusijos kvartero 1955 regioninės konferencijos darbai* (1957, rusų k.), *Lietuvos geologijos klausimai* (1963, rusų k.), *TSRS hidrogeologija* (1969, t. 32 – Lietuvos TSR, rusų k.), *Pabaltijo vedamieji kristaliniai rieduliai* (1971, rusų k.), *Baltijos jūros geologija ir geomorfologija* (1991), *Lietuvos geologija* (1994; Lietuvos mokslo premija 1997), J. Paškevičius *Baltijos respublikų geologija* (1994), *Geomokslai* (1999), *Lietuvos stratigrafiniai padaliniai* (1999), *Akmens amžius Pietų Lietuvoje* (2001), *Lietuvos stratigrafijos vadovas* (2002), *Lietuvos Žemės gelmių raida ir ištekliai* (2004), M. Kabailienė *Gamtinės aplinkos raida Lietuvoje per 14 000 metų* (2006), G. Motuza *Magminių ir metamorfinių uolienų petrologija* (2006). Tęstiniai leidiniai: *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Geologijos ir geografijos instituto moksliniai pranešimai* (1955–63, 15 t.), *Lietuvos geologijos mokslinio tyrimo instituto darbai* (1965–79, 33 t.), *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, *Geologija ir geografija* (1955–79, 14 t.), žurnalai: *Baltica* (nuo 1963), *Geologija* (nuo 1980), *Geologijos akiračiai* (nuo 1991). Pav.

L: A. Sitnikaitė *Lietuvos geologijos bibliografija. 1800–1965* Vilnius 1970; *Geologų darbai Tarybų Lietuvoje* Vilnius 1977; *Geologinės minties raida Lietuvoje* Vilnius 1981; *Lietuvos TSR geologijos istorija* Vilnius 1981; *Lietuvos geologijos institutas. 1941–2001* Vilnius 2001; *Geologija Vilniaus universitete* Vilnius 2003.

Algirdas Gaigalas

PALEONTOLOGIJA

Lietuvoje paleontologija pradėta domėtis ir ją dėstyti 18 a. 2 pusėje VU (LDK Vyriausioje m-loje). 1781 buvo įkurta Gamtos istorijos katedra; pirmasis jos vedėjas – J. E. Gilibert'as, į Vilnių atvykęs iš Gardino. Jis atsivežė mineralų, uolienų ir fosilijų kolekciją, kurią demonstravo gamtos ist. paskaitose. J. G. Forsteris laikomas pirmuoju evoliucionistu Lietuvoje. 1784 jis pirmasis pradėjo skaityti paleont. paskaitas VU; tai buvo nauja ne tik Lietuvoje, bet ir visoje Europoje. 19 a. 1 pusėje buvo pradėti Lietuvoje randamų fosilijų tyrimai. E. K. Eichvaldas atrado ir nurodė gausias fosilijas Ventos krante Papilės apylinkėse, kėlė organinio pasaulio evoliucijos idėjas, paskelbė 3 tomų veikalą *Specialioji zoologija* (*Zoologia specialis* 1829–31), kurio didelė dalis buvo skirta paleontologijai. 1857 C. Grewingkas ištyrė klintis N. Akmenės apylinkėse ir iš jose esančių fosilijų nustatė, kad tai viršutinio permo sluoksniai, nurodė, kad prie Kauno, Jiesios slėnyje, slūgso kreidos sluoksniai su gausia fauna, t.p. ištyrė vid. ir viršutinio devono sluoksnius ir faunos liekanas Lietuvos š.r. dalyje. 19 a. pab. kreidos, paleogeno nuosėdų atodangose esančias fosilijas, riedulinę fauną Lietuvoje ir R. Prūsijoje dar tyrė A. Giedraitis, G. M. Berendtas, Č. Chmielevskis ir kiti Karaliaučiaus u-to tyrėjai. 1922–40 arti Žemės paviršiaus slūgsančius sluoksnius su gausiomis fosilijų liekanomis detaliai tyrė VDU Geol. katedros specialistai. J. Dalinkevičius pirmasis išskyrė vid. ir viršutinio devono stratigrafinius padalinius, pagrindė juos faunos kompleksais, paskelbė naujas pečiakojų rūšis, detaliai tyrinėjo Lietuvos kreidą, jos fauną ir stratigrafiją, pirmą kartą išskyrė jos aukštus, apibūdino to meto paleogeogr. sąlygas, parašė veikalus: *Lietuvos kreida* (1934), *Lietuvos kreidos fosilinės žuvys* (*On the Fossil Fishes of the Lithuanian Chalk* 1935) ir kitus. 1933 Č. Pakuckas paskelbė paleontologinę studiją apie Ventos krantuose atsidengiančių juros amonitų tyrimus – *Papilės oksfordo ir kelovėjo amonitų fauna* ir priedą prie jos *Papilės juros stratigrafinė apžvalga remiantis amonitų fauna*.

Iki 1940 Lietuvoje buvo ištirtos ir aprašytos arti Žemės paviršiaus slūgsančių ir todėl lengvai prieinamų ištirti sluoksnių fosilijos. 1945 buvo pradėti gręžti gilieji gręžiniai ir pasiekti iki tol paleontologiškai netirti kristalinio pamato, vendo, kambro, ordoviko, silūro, apatinio devono, karbono ir kt. sistemų sluoksniai. Buvo ištirtos juose rastos fosilijos, tarp jų – naujos, iki tol Lietuvoje netirtos iškastinės organizmų grupės. J. Paškevičius – pirmasis paleontologas, 1958 VU apgynęs daktaro disertaciją. Jis tyrė ordo-

viko ir silūro pečiakojus (paskelbė 3 naujas rūšis, išskyrė ordoviko pečiakojų bendrijas), bet daugiausia – graptolitus, atrado daug naujų jų rūšių, 1976 ištyrė naują gentį *Lithuanograptus*, sudarė Lietuvos silūro naują stratigrafinę schemą, paremtą jo ištirtais faunos radiniais, graptolitų zoninę skalę (*Lietuvos silūro biostratigrafija ir graptolitai* 1979, rusų k., Lietuvos mokslo premija 1994; *Baltijos Respublikų geologija*, 1994, *The geology of the Baltic Republics* 1997). Graptolitų tyrimus tęsia S. Radzevičius. S. Žeiba tyrė viršutinio devono pečiakojus ir kiautuotuosius vėžiagyvius (*Baltijos sineklizės viršutinio devono stratigrafija ir spyniniai pečiakojai* 2004, rusų k.). V. Karatajūtė-Talimaa tiria silūro ir devono sluoksnių ankstyvuosius stuburinius (daugiausia bežandžius), ištyrė ir aprašė daug naujų rūšių (*TSRS ir Špicbergeno silūro ir devono telodontai* 1978, rusų k.). Ž. Žigaitė tęsia ankstyvųjų stuburinių (bežandžių ir šarvuotųjų žuvų) liekanų silūro nuosėdose tyrimus. A. Brazauskas tiria silūro konodontus (ankstyvųjų stuburinių liekanas), pirmą kartą pritaikė mat. statist. metodus konodontų bendrijoms išskirti, sudarė silūro konodontų zoninę skalę. P. Musteikis tyrė silūro pečiakojus, aprašė kelias naujas rūšis, išskyrė pečiakojų bendrijas, sudarė jų paplitimo žemėlapius, J. Valiukevičius – devono akantodus (ankstyvojo paleozojaus žuvis), atrado naujų akantodų rūšių, sudarė devono akantodų zoninę skalę, išskyrė devono akantodų bendrijas (*Didžiojo devoninio lauko narvos horizonto akantodai* 1985, rusų k.), N. Sidaravičienė – ordoviko ir silūro kiautuotuosius vėžiagyvius, apibūdino daug naujų rūšių ir vieną naują gentį (*Lietuvos ordoviko ostrakodai* 1992, rusų k.). V. Saladžius nagrinėjo ordoviko ir silūro moliuskus bei konodontus, T. Jankauskas – vendo ir kambro akritarchus (planktoninius dumblius), atrado ir ištyrė naujų rūšių (*TSRS prekambro mikrofosilijos* 1989, rusų k.), P. Suveizdis – permo dvigeldžius moliuskus ir pečiakojus (*Pabaltijo permo sistema* 1975, rusų k.), V. Korkutis – kambro bespynius pečiakojus, trilobitus (išmirę nariuotakojai), kirmėles (*Baltijos baseino kambro nuosėdos* 1971, rusų k.). A. Grigelis tyrė juros, kreidos ir paleogeno foraminiferus, ištyrė ir paskelbė naujų rūšių, jo vardu pavadinta viena foraminiferų gentis ir kelios rūšys (*Pietvakarių Pabaltijo juros sistemos foraminiferai* 1985, *Pabaltijo juros sistemos stratigrafija foraminiferų duomenimis* 1985, abi rusų k.). L. Rotkytė tyrė viršutinės juros galvakojus moliuskus – amonitus (*Pabaltijo viršutinės juros amonitai ir stratigrafija* 1987, rusų k.), R. Mertinienė – kreidos ryklių dantis, gautus duomenis panaudojo kreidos stratigrafijai, A. Balakytė-Vienožinskienė – neogeno, kreidos, juros, triaso ir viršutinio devono žiedadulkes bei sporas, O. Kondratienė – įv. tarpledynmečių žiedadulkes, gautus duomenis pritaikė jų augalijos raidai ir klimatui atkurti, sudarė Lietuvos teritorijos pleistoceno stratigrafinę schemą, ją sugretino su gretimų šalių teritorijų schemomis (*Lietuvos kvartero stratigrafija ir paleogeografija remiantis paleobotaninių tyrimų duomenimis* 1996, rusų k.). M. Kabailienė sukūrė metodiką palinologinių duomenų tikslesnei interpretacijai ir paleoaugalijai atkurti (Lietuvos mokslo premija 1978). M. Kabailienė pirmoji Lietuvoje pritaikė diatomėjų (titnagdumblių) analizės duomenis Baltijos jūros ir ežerų praeičiai pažinti, žiedadulkių ir diatomėjų tyrimo duomenis panaudojo vėlyvojo ledynmečio ir holoceno stratigrafinei schemai sudaryti, parašė kelias knygas: *Žiedadulkių spektrų susidarymas ir paleoaugalijos atkūrimo būdai* (1969, rusų k.), *Taikomosios palinologijos pagrindai* (1979), *Lietuvos holocenas* (1990), *Gamtinės aplinkos raida Lietuvoje per 14 000 metų* (2006). M. Stančikaitė žiedadulkių analizės metodu tiria holoceno stratigrafiją ir žmogaus ūk. veiklos poveikį aplinkai, V. Šeirienė – tarpledynmečių diatomėjas (titnagdumblius), G. Vaikutienė – senųjų Baltijos j. baseinų diatomėjas. A. Dagys tyrė triaso ceratitus (galvakojus moliuskus); už darbų ciklą *Borealinio triaso paleontologija ir biostratigrafija* Lietuvos mokslo premija 1994.

Viršutinės juros amonitas iš Papilės

Paleontologijos specialistai ruošiami VU Gamtos mokslų fakultete, Geol. ir miner. katedroje. Lietuvoje veikia paleontologų d-ja, keletas jos narių yra Europos paleontologų asociacijos nariai. Pav. *Meilutė Kabailienė*

GEOFIZIKA

METEOROLOGIJA IR KLIMATOLOGIJA

Pirmųjų meteorologijos žinių Lietuvoje randama 17 a. Vilniaus u-to astronomų ir matematikų veikaluose. 1643 Vilniaus u-te J. Počapovskis (Yoanne Poczapowsky) apgynė magistro disertaciją *Universa meteorologia.* Šis J. Počapovskio veikalas, grindžiamas Aristotelio ir M. Koperniko mokymu, neapsiribojo vien meteorol. problematika. Knygoje nagrinėjami atm. reiškiniai, aprašomas Paukščių Takas, naujos žvaigždės, žemynai, upės, jūros, Žemės gelmės, žemės drebėjimai. J. Počapovskis dėstė Vilniaus a-joje fiziką, kurios dalį sudarė ir meteorologija. Kita meteorologijai artima Vilniaus a-joje plėtota sritis buvo optika. J. Reyteris paskelbė veikalą apie vaivorykštes ir spalvas (*Iris seu colores apparentes* 1647), kuriame, greta geometrinės optikos ir spalvų aptarimo, buvo nagrinėjama debesų kilmė, teisingai aiškinama, kad vaivorykštė susidaro Saulės spinduliams lūžtant lietaus lašuose. Nuo 18 a. vidurio meteorol. mokslų raida daugiausia siejosi su fizikos progresu. VU prof. T. Žebrauskas 18 a. viduryje jau naudojosi termoskopu ir baroskopu – termometro ir barometro prototipais. 1770 M. Počobutas VU astr. observatorijoje pradėjo reguliariai matuoti oro t-rą; duomenų išlikę nuo 1777.

Reikšmingas meteorol. stebėjimų raidos etapas prasidėjo 19 a. pradžioje. 1803 T. Czackio iniciatyva Vilniaus krašte prie Vilniaus apygardos m-lų buvo įkurta 60 meteorol. stočių. VU jas aprūpino reikiamais instrumentais ir darbo instrukcijomis, kurias parengė J. Mickevičius (*Pastabos apie meteorologiją ir meteorologinių stebėjimų būdą / Uwagi o meteorologii i o sposobie obserwacji meteorologicznych* 1813). Stočių tinklas veikė iki VU uždarymo (1832). 19 a. pr. meteorol. straipsnių parašė VU rektorius ir observatorijos direktorius J. Sniadeckis. Jis reikalavo, kad u-to mokslininkai savo tyrimus ir dėstymą grįstų astr. ir meteorol. stebėjimų duomenimis; pats išanalizavo 34 metų Vilniaus krašte atliktų meteorol. stebėjimų duomenis, kuriuos panaudojo kn. *Meteorologia.* Joje kėlė būtinumą gerinti stebėjimų metodiką, diegti daugiau astr., fiz., chem. žinių, parengė naują meteorol. stebėjimų instrukciją. Nuo 1833 nereguliarius meteorol. stebėjimus vykdė Kauno, Kolainių, Kražių, Kalvarijos m-los. 1869–72 įsteigtos meteorol. stotys Kėdainiuose, Marijampolėje, Vilkaviškyje, Suvalkuose, 1875–92 – Ignalinoje, Panevėžyje, Kaune, Radviliškyje, Varėnoje, Druskininkuose. 1871 VU astr. observatorija pradėjo matuoti kritulius, 1876 – vėją. Meteorol. matavimų tinklas nuolat kito: dalis matavimo punktų veikė epizodiškai, keitėsi stočių ir postų pavadinimai, matavimų programos, terminai. Nuo 1795 iki I pasaul. karo meteorol. matavimai Lietuvoje buvo atliekami Sankt Peterburgo vyriausiosios geofiz. observatorijos įkurtose II ir III eilės meteorol. stotyse. II eilės stotys matavo oro t-rą ir drėgmę, kritulius, atm. slėgį, vėjo kryptį ir greitį, debesuotumą, III eilės – tik kritulius. Nuo 1892 pradėta matuoti sniego dangą. 20 a. pradžioje Lietuvoje veikė 36 meteorol. stotys (12 antros ir 24 trečios eilės). Stebėjimų duomenys buvo siunčiami į Sankt Peterburgą. 19 a. pab. lenkų ir rusų mokslininkai parengė pirmuosius Lietuvos klimato aprašymus. 1834 meteorol. stebėjimai pradėti Klaipėdos uoste; jų duomenys buvo skelbiami savaitraštyje *Memelsches Wochenblatt,* nuo 1849 – dienraštyje *Memeler Dampfboot.* Klaipėdos meteorol. stoties duomenys (su pertraukomis) išlikę nuo 1881.

Po I pasaul. karo meteorol. stočių darbą pradėta atkurti 1921 įsteigus Kauno meteorol. stotį (nuo 1923 Centrinė meteorol. stotis, vedėjas S. Olšauskas). Švietimo m-ja įpareigojo ją organizuoti stočių tinklą, joms vadovauti, tvarkyti stebėjimų duomenis. 1924 Lietuvos u-te įkurta Meteorologijos k-ja, kuri padėjo Centrinei meteorol. stočiai organizuoti meteorol. stebėjimų tinklą. Privačių asmenų iniciatyva meteorol. stotys kūrėsi prie m-lų ir dvarų (pvz., Šikšnių dvaro, Raseinių g-jos), bet jų stebėtojai dirbo trumpai ir nereguliariai. 1924 Meteorol. k-ja ėmė leisti metraštį *Meteorologinių observacijų daviniai Lietuvoje.* Centrinės meteorol. stoties funkcijas perėmė 1926 įkurtas Meteorol. biuras (vedėjas S. Olšauskas), kuris 1938 pertvarkytas į Klimatologijos i-tą. Meteorol. biuras kasdien iš gautų duomenų sudarydavo sinoptinį žemėlapį, rytdienos orų prognozę ir kartu su me-

teorol. stočių duomenimis spausdindavo *Lietuvos meteorologijos biuro biuletenyje.* 1926 veikė 23 meteorol. stotys, 1929 – 49: I eilės – 2 (Dotnuvos ir Kauno), II – 9, III – 13, IV – 25. Pradėtos sudaryti pagal tarpt. kodą kasdieninės meteorol. telegramos, 2 kartus per parą siunčiamos Tarptautinei meteorol. org-jai (nuo 1924). I ir II eilės stotys matavo oro ir dirvožemio paviršiaus t-rą, atm. slėgį, oro drėgmę, debesuotumą, kritulius, vėjo kryptį ir greitį, Saulės spindėjimo trukmę, sniego dangos storį. III eilės stočių matavimo programa buvo siauresnė; neturint griežtų nuostatų kai kuriose stotyse ji skyrėsi. Nuo 1929 meteorol. stočių tinklas nebuvo pastovus, kai kurios buvo uždarytos, įsteigta naujų. 1933 pab. veikė 44 stotys.

Taikomojo pobūdžio klimato tyrimai (daugiausia ž.ū. tikslams) buvo sutelkti Dotnuvos ž.ū. a-joje; jų pradininkas I. Končius parašė pirmuosius meteorologijos (1924) ir agrometeorologijos (1925) vadovėlius. Planingus fenologinius stebėjimus ir sezoninių reiškinių tyrimus Dotnuvoje 1923 pradėjo S. Nacevičius. Apie meteorol. žinių taikymą žemės ūkiui rašė A. Stulginskis, V. Ruokis, P. Matulionis (apie meteorol. sąlygų poveikį dirvodarai), J. Krikščiūnas (ž.ū. augalų reiklumą klimato sąlygoms), J. Tonkūnas (šviesos, šilumos, vandens ir orų poveikį derliui). Agroklimatinių sąlygų poveikį lauko, daržo ir sodo augalams analizavo J. Strazdas ir P. Rimkus. Pirmąjį išsamų veikalą apie Lietuvos klimatą parašė K. Pakštas (*Lietuvos klimatas* 1926). Jame nagrinėjami įvairūs klimato rodikliai, jų kaita, sudaryta klimato rajonavimo schema. 20 a. 3 d-metyje žrn. *Kosmos* išspausdinta P. Dovydaičio straipsnių apie orų prognozavimą, ekstremaliai šiltas ir šaltas vasaras ir žiemas.

1934–40 prie Krašto apsaugos m-jos Karo aviacijos viršininko štabo veikė Karo meteorol. tarnyba (viršininkas inž. majoras B. Vaivada). 1931–38 leidiniuose *Mūsų žinynas*, *Sparnai* B. Vaivada paskelbė straipsnių aeronautinės meteorologijos klausimais ir apie artilerijos bei aviacijos meteorol. aprūpinimą. 1938 Karo meteorol. tarnyba ėmėsi ir sinoptinės meteorol. darbų; sinoptinio sk. vedėjas (nuo 1939) V. Ilgūnas taikė naują Bjerkneso orų prognozių metodą. Karo meteorol. tarnyba steigė vėjo krypčiai ir greičiui matuoti zondų leidimo punktus.

1922 VU Matematikos ir gamtos f-te buvo įkurta Geodezijos ir meteorologijos katedra (nuo 1929 Meteorol. katedra; vedėjas K. Jantzenas); meteorol. tyrimus vykdė W. Dziewulskis, K. Jantzenas, A. Rajeckis. Šiai katedrai priklausė Vilniuje nuo seno veikusi meteorol. stotis. Joje buvo atliekami oro t-ros, atm. slėgio, kritulių, vėjo, Saulės spinduliuotės stebėjimai, jų duomenys apibendrinami, stebėjimų medžiaga kasdien perduodama Varšuvos meteorol. i-tui.

Atgavus Vilniaus kraštą 1939 įsteigtas Vilniaus sinoptinis ir klimatologijos I eilės postas, kuriame pradėti aerologiniai stebėjimai, ir dar keletas II eilės postų. 1940 visam Lietuvos klimato tyrimo darbui vadovavo Klimatologijos i-tas; jam priklausė 49 stebėjimo stotys ir postai, 277 fenologinių stebėjimų punktai. 1941 sausį–birželį Lietuvos meteorol. stotims vadovavo Klimatologijos i-to bazėje įkurta Hidrometeorologijos tarnybos Lietuvos v-ba, kuri buvo pavaldi SSRS vyriausiajai hidrometeorologijos v-bai. 1941 07–1944 08 Lietuvos meteorol. stočių tinklui vadovavo Švietimo m-jos žinioje atkurtas Klimatologijos i-tas, kuris buvo Vokietijos oro pajėgų tarnybos prižiūrimas.

Universitetinių meteorol. studijų pradininkas – K. Sleževičius. Jo iniciatyva Lietuvos u-to Matematikos ir gamtos f-te 1923 įkurtas Geofizikos kabinetas, kuris 1930 pertvarkytas į Geofizikos ir meteorol. katedrą (iki 1953 vadovavo K. Sleževičius). Iki 1940 meteorol. ir klimatologijos tematikos diplominius darbus apgynė 14 katedros absolventų. Svarbiausi šio l-pio mokslo darbai – geofizikos (gravimetrijos ir magnetometrijos), Saulės spinduliuotės, oro dulkėtumo, atm. cirkuliacijos ir klimato tyrimai, atlikti vadovaujant K. Sleževičiui. 1940 Matematikos ir gamtos f-tą perkėlus iš Kauno į VU, Geofizikos ir meteorol. katedra perkelta į VU Gamtos f-tą (po II pasaul. karo pertvarkyta į Meteorol. ir klimatologijos katedrą).

SSRS okupacijos metais (1944–89) Lietuvos meteorol. stočių tinklas priklausė SSRS meteorol. sistemai; stebėjimai, prognozės, klimato tyrimai buvo atliekami pagal bendrus nurodymus. 1955 Lietuvoje veikė 26 meteorol. stotys ir 94 postai. Stotyse iki 1944

stebėjimai buvo vykdomi 3 kartus per parą, nuo 1945 – 4 kartus, nuo 1966 – aštuonis. 1944 įkurtas Orų biuras, 1945 – Civilinės aviacijos meteorol. stotis, pradėta atm. radiozondavimas ir reguliarūs agrometeorol. stebėjimai, 1952 – aktinometriniai matavimai, nuo 1953 sudaromos agrometeorol. prognozės. Nuo 1974 veikė meteorol. radiolokacijos stotis. Meteorol. ir klimatologiniai tyrimai buvo atliekami Lietuvos MA Fizikos i-te, Geol. ir geogr. i-te (vėliau MA Geogr. skyriuje), Žemdirbystės i-te, Vilniaus u-te (Meteorologijos ir klimatologijos katedroje), Hidrometeorologijos ir gamtinės aplinkos kontrolės v-boje. Svarbiausios šio l-pio moksl. tyrimų kryptys: kompleksinė orų klimatologija (plėtojo A. Gričiūtė, V. Ščemeliovas), atm. cirkuliacija ir sinoptinė meteorologija (A. Buzas, Č. Garbaliauskas, I. Ignatavičienė, P. Korkutis, M. Mikalajūnas, J. Mikalajūnienė, J. Pečiūrienė, J. Ralienė, A. Šalavėjus, E. Tylienė), dendroklimatologija (T. Bitvinskas), fenologija (L. Kulienė, J. Tomkus), ž.ū. meteorologija ir mikroklimatologija (R. Karalevičienė, K. Kaušyla, I. Pempaitė, A. Seniūnas, V. Ščemeliovas, J. Tomkus), agroekologinis modeliavimas (D. Lukianienė, I. Lamsodienė), klimato svyravimai (G. Alosevičienė, V. Klimienė, V. Ščemeliovas), Saulės spinduliuotė ir paklotinio paviršiaus radiacijos balansas (G. Kasperavičienė, B. Kavaliauskas, I. Pempaitė, D. Styra), atm. chemija ir atm. radioaktyvumas (N. Astrauskienė-Dargienė, D. Butkus, A. Galvonaitė, Č. Garbaliauskas, B. Giedraitis, A. Girgždys, R. Jasiulionis, A. Kirkaitė-Mikelinskienė, K. Kvietkus, V. Lujanas, B. Lukšienė, V. Matulevičienė, V. Matuolis-Matulevičius, A. R. Milukaitė, T. Nedveckaitė, D. Perkauskas, V. Pocius, S. Šalavėjus, K. Šopauskas, D. Šopauskienė, N. Špirkauskaitė, E. Vėbra). Lietuvos hidrometeorol. tarnyba 20 a. 5–6 d-metyje parengė pirmuosius Lietuvos klimato žinynus (red. C. Dorfman); jie nuolat atnaujinami ir papildomi.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990 įkurta LR Hidrometeorologijos valdyba (nuo 1996 Lietuvos Hidrometeorologijos tarnyba prie Aplinkos m-jos), kuri vykdo reguliarius hidrol. ir meteorol. stebėjimus, kaupia stebėjimo duomenų banką, vertina vandens išteklius ir klimatą, prognozuoja orų kaitą, nepalankias ir stichines hidrol. ir meteorol. sąlygas. 1992 Lietuva tapo Pasaulinės meteorol. org-jos nare. 1993 pradėti bendrojo ozono kiekio, 2000 – Saulės ultravioletinės spinduliuotės matavimai. Nuo 2003 meteorol. stotyse diegiama automatinė įranga, atnaujinti aerologiniai ir fenologiniai stebėjimai. 2006 meteorol. stebėjimų tinklą sudarė: 14 meteorol. stočių, 2 kranto meteorol. stotys, 2 hidrometeorologijos, 9 paprastosios klimatologijos stotys, av. meteorol. centras ir 2 av. meteorol. stotys. Kai kurie oro t-ros, kritulių, vėjo rodikliai ir pavojingi meteorol. reiškiniai dar stebimi vandens matavimo stotyse. Lietuvos hidrometeorol. tarnyba bendradarbiauja su Europos meteorol. palydovų eksploatacijos organizacija (EUMETSAT), Europos vidutinės trukmės orų prognozių centru (ECMWF). Veikia ir žinybiniai meteorol. stebėjimų tinklai: Lietuvos automobilių kelių direkcijos, Lietuvos žemdirbystės i-to, Ž.ū. konsultavimo tarnybos automatinių stočių tinklas, Aplinkos m-jos foninio integruoto monitoringo ir miestų oro monitoringo stočių tinklas.

Lietuvos klimato ir meteorol. tyrimų centrai: VU Hidrologijos ir klimatologijos katedra, Fizikos i-tas, Geol. ir geogr. i-tas, Hidrometeorol. tarnyba. VU Hidrol. ir klimatologijos katedroje tiriama klimato genezė ir svyravimai, klimato modeliavimas ir prognozavimas, agroklimato ištekliai, prisitaikymo prie klimato kaitos politika (A. Bukantis, E. Rimkus), atm. cirkuliacijos procesai ir ilgalaikės orų anomalijos, atliekami sinoptinės meteorologijos (P. Jalinskas, G. Stankūnavičius) ir transporto meteorologijos (J. Kažys, E. Rimkus) tyrimai. Fizikos i-te tiriama klimato kaitos poveikis ekosistemoms (G. Bartkevičienė, M. Žalakevičius), Geol. ir geogr. i-te – klimato kaitos poveikis vandens sistemų raidai (R. Linkevičienė, J. Taminskas, L. Valiuškevičienė), Lietuvos miškų i-te – klimato veiksnių poveikis medynų produktyvumui, miškų ir agrarinių ekosistemų augalijai (R. Ozolinčius, A. Pliūra, J. Ruseckas, V. Stakėnas ir kt.). Lietuvos žemdirbystės i-te (S. Lazauskas) ir Klaipėdos u-te (V. Denisovas, N. Juščenko) atliekamas agroekologinis modeliavimas, VDU – klimato svyravimų rekonstrukcija dendrologiniais metodais (J. Karpavičius, R. Pukienė, V. Stravinskienė, A. Vitas). Hidrometeorol. tarnyba suda-

ro ir leidžia klimato žinynus, tiria orų anomalijas (G. Alosevičienė, S. Buitkuvienė, A. Galvonaitė, V. Klimienė, M. Misiūnienė, D. Skeivelienė).

Klimatologijos ir meteorol. studijos (bakalauro, magistro ir doktorantūros) vyksta VU Hidrol. ir klimatologijos katedroje (vedėjas A. Bukantis). 1930–2006 šioje katedroje specializavosi ir apgynė diplominius darbus 532 absolventai (44 įgijo magistro laipsnį); 55% visų diplominių darbų parengta meteorol. ir klimatologijos temomis.

Svarb. veikalai (autorių kolektyvų monografijos): *Lietuvos klimatas* (1966), *Lietuvos antropoklimatas* (1979), *Vilniaus ir Kauno klimatas* (1983), *Klimato elementų kintamumas Lietuvos teritorijoje* (1998), *Klimato svyravimų poveikis fiziniams geografiniams procesams Lietuvoje* (2001); monografijos: S. Nacevičiaus *Taikomoji fenologija* (1958), K. Kaušylos *Lietuvos klimatas* (1959), B. Styros *Branduolinės meteorologijos klausimai* (1959), *Branduolinė meteorologija* (1965), *Radioaktyviomis medžiagomis užterštos atmosferos švarėjimas* (1968; visos 3 rusų k.), T. Bitvinsko *Dendroklimatologiniai tyrimai* (1974), V. Lujano *Kosmogeniniai radionuklidai atmosferoje* (1979), L. Kulienės ir J. Tomkaus *Bendroji fenologija* (1990), A. Bukančio *Neįprasti gamtos reiškiniai Lietuvos žemėse XI–XX amžiuose* (1997), V. Stravinskienės *Klimato veiksnių ir antropogeninių aplinkos pokyčių dendrochronologinė indikacija* (2002). Vadovėliai ir mokomosios knygos: V. Ščemeliovo *Žemės ūkio meteorologijos pagrindai* (1977), S. Bagdono, J. Navicko, R. Šiaudienės *Agrometeorologija* (1989), A. Bukančio *Lietuvos klimatas* (1994), E. Rimkaus *Meteorologijos pagrindai* (1998), G. Valiuškevičiaus *Meteometrija* (1999), G. Stankūnavičiaus *Sinoptinės meteorologijos pagrindai* (2005), E. Rimkaus *Vadovas debesims pažinti* (2005), V. Denisovo ir N. Juščenkos *Imitacinių modelių vaidmuo agroekologijoje* (2006). Informaciniai leidiniai: A. Bagdono ir R. Karalevičienės *Agrometeorologo žinynas* (1987); *Klaipėdos klimatas* (1997), *Pajūrio klimatas* (2003), *Lietuvos klimato žinynas* (1991–2005), *Klimato kaitos politikos pagrindai* (2006). Mokslo populiarinamieji leidiniai: V. Portapo *Šimtas meteorologijos mįslių* (1982), *Įdomioji meteorologija* (1990). Tęstiniai leidiniai: *Hidrometeorologiniai straipsniai* (1968–80; 1992), *Regioninė hidrometeorologija* (1980–88), *Geografijos metraštis* (nuo 1958), *Geografija* (nuo 1961). *Arūnas Bukantis*

ATMOSFEROS FIZIKA

Atm. fizikos tyrimus Lietuvoje pradėjo K. Sleževičius. 1923 Lietuvos u-to (nuo 1930 VDU) Matematikos ir gamtos f-te įkūrė Geofizikos kabinetą, kuris 1930 pertvarkytas į Geofizikos ir meteorologijos katedrą, ir iki 1953 jai vadovavo. Tyrė Saulės spinduliuotę, oro dulkėtumą, atm. cirkuliaciją, Lietuvos klimatą. Matematikos ir gamtos f-tą perkėlus į VU, Geofizikos ir meteorol. katedra perkelta į VU Gamtos f-tą, o po II pasaul. karo pertvarkyta į Meteorol. ir klimatologijos katedrą; 1953–60 vadovavo B. Styra. Lietuvos MA Geol. ir geogr. i-te 1952–63 buvo Atmosferos fizikos sektorius; jo vadovas B. Styra čia pradėjo atm. radioaktyvumo tyrimus. 20 a. 6–7 d-metyje atmosferos, hidrometeorų ir aerozolių radioaktyvumą tyrė N. Astrauskienė, Č. Garbaliauskas, R. Jasiulionis, V. Lujanas, V. Matulevičienė, V. Matuolis (Matulevičius), T. Nedveckaitė, V. Pocius, S. Šalavėjus, K. Šopauskas, N. Špirkauskaitė, E. Vėbra. Iš pradžių tyrimai buvo atliekami Lietuvos MA Geologijos ir geogr. i-te, nuo 1963 – Lietuvos MA Fizikos ir mat. i-te (nuo 1977 Fizikos i-tas). Šiame i-te nuo 1963 pradėta tirti Lietuvos ŠE (Elektrėnai) aplinkos tarša sieros anhidritu, buvo atliekami bandymai daryti aktyvų poveikį meteorol. procesams, stabdyti krušos formavimąsi kamuoliniuose debesyse (spec. poligone Moldavijoje). 1970 Fizikos ir matematikos i-te įkurtas Atmosferos užteršimų tyrimų sektorius (vadovas K. Šopauskas), pradėti sistemingi foninės taršos tyrimai Kuršių nerijoje, Labanore, Žuvinte ir epizodiniai tyrimai dar 20 vietovių. Šie tyrimai padėjo pagrindus foninės taršos stebėsenai Lietuvoje. Perkūnijų ir konvekcinių debesų susidarymo sąlygas tyrė A. Buzas, laisvosios atm. sandarą ir klimato ypatumus – P. Korkutis, šilumos spindulinę apykaitą atmosferoje – D. Styra. Nuo 20 a. 8 d-mečio daugiausia buvo tiriama radioaktyviųjų inertinių dujų sąveika su atm. aerozoliais (D. Butkus), rūkų radioaktyvumas (A. Kirkaitė-Mikelinskienė), radioaktyviosios anglies ir gyvsidabrio pasiskirstymas atmosferoje

(R. Krenevičius, K. Kvietkus), priemaišų išplovimas konvekciniuose debesyse (B. Vėbrienė, R. Leskauskas, R. Krankalis), aerozolių transformacija ir nusėdimas, jų spektrometriniai tyrimai (A. Belovas, A. Girgždys, K. Stelingis, V. Ulevičius), sieros oksidų, ozono ir kt. teršalų koncentracijos atmosferoje priklausomybė nuo meteorol. sąlygų (B. Giedraitis, R. Girgždienė), atm. šiluminė tarša (D. Perkauskas). 1978 įkurta Fizikos i-to Ignalinos radioekologinio monitoringo stotis, skirta radionuklidų Ignalinos AE išlėkose sklaidos pažemio ore dėsningumams nustatyti ir sukeliamoms jonizuojančiosios spinduliuotės dozėms aplinkoje apskaičiuoti.

Atm. fizikos tyrimai daugiausia plėtojami Fizikos i-te, t.p. VGTU, VU, Hidrometeorol. tarnyboje. Tiriama kosmogeninės ir dirbtinės kilmės radionuklidų, jų koncentracijų atmosferoje ir radioaktyviosios taršos tendencijos, atm. teršalų susidarymas, pernešimas, teršalų sklaidos aplinkoje modeliavimas, dujinių ir aerozolinių teršalų dinamika atmosferoje, aerozolio dalelės augimo dėsningumai, fotooksidantų, rūgštinamųjų medžiagų, sunkiųjų metalų ir stabilių org. junginių apykaita tarp atmosferos ir biosferos, radioaktyviųjų inertinių dujų kaupimasis atmosferoje, meteorol. sąlygų poveikis miestų oro taršai, org. medžiagų kilmė aerozoliuose ir sąveika su klimato parametrais. Atliekami Saulės spinduliuotės, ozono, aerologiniai matavimai. Svarb. monografijos: B. Styros *Atmosferos sąranga* (1950), *Branduolinės meteorologijos klausimai* (1959), *Branduolinė meteorologija* (1965; visos rusų k.), B. Styros, V. Lujano ir K. Šopausko *Atmosferos radioaktyvumas ir meteorologija* (1975), V. Lujano *Kosmogeniniai radionuklidai atmosferoje* (1979), B. Styros ir D. Butkaus *Geofizikinės ^{85}Kr problemos atmosferoje* (1988). Moksl. straipsniai spausdinami tęstiniuose leidiniuose: *Lietuvos fizikos žurnalas* (*Lithuanian Journal of Physics*), *Aplinkos inžinerija ir kraštovaizdžio tvarkymas* (*Journal of Environmental Engineering and Landscape Management*; 1995–2003 ėjo pavadinimu *Aplinkos inžinerija*) ir kituose. 1973–98 ėjo moksl. žrn. *Atmosferos fizika* (1998–2005 *Aplinkos ir cheminė fizika / Environmental and Chemical Physics*), 1980–88 – *Regioninė hidrometeorologija*. *Arūnas Bukantis*

HIDROLOGIJA

Pirmieji Lietuvos upių tyrimai ir jų aprašymai žinomi nuo 19 amžiaus. 1842 J. Wutzke išleido Lietuvos, R. Prūsijos ir gretimų šalių hidrograf. žemėlapius, 1844 J. Stuckenbergas – Baltijos baseino laivuojamų upių aprašymus, 1899 H. Kelleris – 2 dalių veikalą apie Nemuną. 1803 Rusija ir Prūsija susitarė ištirti ir sureguliuoti bendrą Nemuno ruožą nuo Gardino iki Smalininkų. Buvo padaryta Nemuno vagos gylių nuotrauka, įsteigta 13 vandens matavimo stočių; jos veikė trumpai, stebėjimų duomenų neišliko. Pirmieji sistemingi hidrol. stebėjimai pradėti 1811 Nemuno žemupyje (Smalininkų, Tilžės, Sielių vandens matavimo stotys). Nuo 1923 hidrol. tyrimus atliko Hidrometrinė partija (įkūrėjas ir vadovas S. Kolupaila), nuo 1930 – Hidrometrinis biuras (vadovas L. Mižutavičius). 1922 Lietuvoje veikė 44, 1933 – 92 vandens matavimo stotys, 1940 – 121 stotis. Nuo 1929 prie mažų upelių vandens matavimo stotis ėmė steigti Žemės tvarkymo dep-tas. 1922 Dotnuvoje buvo įrengta laikina laboratorija hidrometriniams malūnėliams taruoti. 1926 nuolat veikianti analogiška laboratorija (taravimo baseinas) pradėjo veikti Kaune. Sukauptus hidrografinius ir hidrol. duomenis susistemino ir paskelbė S. Kolupaila; parengė hidrometrinio metraščio 2 t. (1929 ir 1930), parašė monografijas apie Nevėžį (1936), Nemuną (1940), kn. *Hidrometrija* (rusų k. 1918, liet. k. 1939–40).

SSRS okupacijos metais įkurta Hidrometeorologijos v-ba (1941); jai buvo perduotos visos meteorol. ir hidrol. stotys ir postai. 1950 Hidrometeorol. tarnybos v-boje įsteigta Hidrografinė partija, kuri ištyrė ~70 Lietuvos upių. Valdybos hidrologai tyrė upių metinį nuotėkį (E. Chabazovas, M. Siličius), sezoninį nuotėkį ir Nemuno potvynius (A. Rainys), upių minimalų nuotėkį (V. Januškis), ledo reiškinius (A. Bezuglovas), nuotėkio prognozių metodus (A. Machniova). Ž.ū. m-jos Melioracijos v-boje įkurta įstaiga *Melioracija* (veikė iki 1956) kontroliavo žinybinius postus prie mažų upelių ir 1950 parengė pirmąjį hidrometrinio metraščio tomą (sudarytojas J. Kriščiūnas). Vandens ūkio projektavimo i-tas (įst. 1956) rūpinosi vandens matavimo postų prie mažųjų upių prie-

žiūra, matavo debitus, tvarkė duomenis ir rengė metraščius (iki 1972, sudarytojas J. Kriščiūnas). Hidrotechnikos ir melioracijos i-to (1950–56 LSSR MA Melioracijos i-tas) mokslininkai tyrė dirvų drėgmės režimą, melioruotų žemių vandens balansą, melioracijos įtaką upelių nuotėkiui ir jo pasiskirstymui per metus (I. Baltrušaitienė, J. Čeičys, K. Gaigalis, A. Juozapaitis, D. Lukianienė, V. Zelionkienė), nuotėkio režimo ir apskaičiavimo teorinius klausimus (A. Juozapaitis, V. Marčėnas, A. Tiknius). A. Sakalausko ir L. Zelionkos *Lietuvos TSR šlapių žemių kadastre* (1965) pateikta žinių apie visų Lietuvos upių ir upelių ilgius, baseinų plotus, melioruotinas žemes, ežeringumą, pelkėtumą, miškingumą. Energetikos ir elektrotechnikos i-to (nuo 1967 Fizikinių ir techninių energetikos problemų i-tas) Hidroenergetikos laboratorijos (įk. 1957, vėliau Hidrologijos) darbuotojai J. Burneikis, B. Gailiušis, J. Jablonskis, M. Lasinskas, J. Macevičius parengė ir išleido *Lietuvos TSR upių kadastrą* (4 d. 1959–70) – duomenis apie upių ir upelių ilgius, baseinų plotus, vagų nuolydžius ir išilginius profilius, vid. debitus, hidroenerg. rodiklius, Nemuno nuotėkį. 1975–83 išleista 6 monografijos, skirtos kai kuriems upių baseinams, 2001 – B. Gailiušio, J. Jablonskio, M. Kovalenkovienės *Lietuvos upės: hidrografija ir nuotėkis*. Hidrologiją plėtojo ir Lietuvos aukštosios m-los. KPI buvo tobulinama upių nuotėkio apskaičiavimo metodika (J. Macevičius *Lietuvos upių hidrologinių charakteristikų skaičiavimo metodai* 1969). LŽŪA hidrologai ir hidrotechnikai nagrinėjo nuotėkio susidarymo ir apskaičiavimo problemas (A. Poška, P. Punys, B. Tilickis, R. Tumas), tyrė drenažo sistemų efektyvumą, dirvos drėgmės režimą ir vandens balanso elementus (A. Dirsė, A. Dumbrauskas, A. Kusta, Z. Rimkus, A. Sakalauskas, R. Urbonas). VU Hidrologijos ir klimatologijos katedros mokslininkai daugiausia gvildeno upių nuotėkio (metinio, sezoninio, minimalaus) susidarymo problemas (A. Barisas, K. Kilkus), tyrinėjo ežerų vandens lygio svyravimus (E. Červinskas).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę kai kurios hidrol. institucijos buvo reorganizuotos, pasikeitė arba išsiplėtė jų mokslo kryptys. Energetikos i-te greta tradicinių nuotėkio ir hidrografinių tyrimų plėtojama hidrol. procesų mat. modeliavimo kryptis (B. Gailiušis, J. Kriaučiūnienė). Mat. modeliavimo metodus vandens erozijos, chem. nuotėkio, upių vandens lygio svyravimų ir kituose tyrimuose taiko ir LŽŪU hidrologai (A. Dumbrauskas, A. Povilaitis, P. Punys). Ežerų, tvenkinių ir Kuršių marių vandens balansai, vandens lygio svyravimai tiriami Vilniaus u-te (K. Kilkus, G. Valiuškevičius) ir Energetikos i-te (B. Gailiušis, J. Kriaučiūnienė, J. Jablonskis). Aktuali yra vandens kokybės, jos apsaugos ir valdymo tyrimų kryptis, kurią plėtoja LŽŪU Vandens ūkio i-to hidrologai (J. Juškauskas, K. Gaigalis, A. Šileika), Geol. ir geogr. i-to (R. Linkevičienė, J. Mažeika, R. Šimanauskienė, J. Taminskas) ir VU (V. Juodkazis, Z. Kaunas, R. Mokrikas) mokslininkai. Lietuvos hidrologijos mokslo istoriją tiria K. Kilkus (kn. *Profesorius Steponas Kolupaila* 2002, *Antano Bariso hidrologija* 2006), M. Lasinskas (*Lietuvos upių nuotėkio tyrimai* 1994), R. Linkevičienė, G. Valiuškevičius. Sistemingus hidrol. stebėjimus ir matavimus atlieka Lietuvos hidrometeorol. tarnyba; ji t.p. sudaro ir pateikia hidrol. prognozes. *Kęstutis Kilkus*

EŽEROTYRA

Pirmieji Vilniaus krašto ežerų vandens augalus tyrė 1825 S. B. Gorskis ir J. Volfgangas. Pirmieji duomenys apie didesniuosius Lietuvos ežerus paskelbti 1861 išleistoje Kauno ir Vilniaus, o 1863 – Gardino gub. statistikoje. 1899 Dusios ež. morfologiją, morfometriją, florą ir fauną aprašė J. Radziukynas, 1904 N. Zografas žuvininkystei ištyrė 23 Kauno, 143 Vilniaus, 13 Gardino gub. ežerų. Po I pasaul. karo ežerus tyrė Lietuvos u-to (vėliau VDU) gamtininkai (K. Bieliukas, T. Ivanauskas, S. Kolupaila, K. Pakštas, Č. Pakuckas, K. Regelis, A. Šarauskaitė-Ingaunienė, P. Šivickis), Miškų ir melioracijos dep-to kultūrtechnikai (P. Gaidamavičius). 1926 prie Metelių ež. įsteigta pirmoji vandens matavimo stotis. Apie Lenkijos okupuotos Lietuvos dalies ežerus mokslo darbų 20 a. d-metyje paskelbė V. Bowkiewiczius, H. Garlikowska, J. Kondrackis, R. Kongielis, E. Rakowskis. 1929 prie Žeimenų ežero įsteigta vandens matavimo stotis. Po II pasaul. karo K. Bieliukas ir J. Kriščiūnas parengė *LTSR ežerų katalogą* (1953), K. Bieliukas parašė vadovėlį

Ežerotyros pagrindai (1961). Ežerų genezę, morfologiją ir morfometriją tyrė K. Bieliukas, A. Garunkštis ir A. Stanaitis (*Ežerai gimsta, bręsta ir miršta* 1969), K. Kilkus (*LTSR ežerų morfometrija* 1982), M. Vasiliauskienė, ežerų raidą – M. Kabailienė (*Lietuvos holocenas* 1990), R. Kunskas, N. Savukynienė, B. Vaičvilienė, ežerų hidrologiją – A. Barisas, K. Kilkus (*Lietuvos ežerų hidrologija* 1989), J. Taminskas, G. Valiuškevičius, vandens lygį – E. Červinskas, A. Garunkštis, J. Jablonskis, K. Kilkus, J. Tamošaitis, A. Tautvydas, G. Valiuškevičius, hidrochemiją – A. Bunikis, J. Kavaliauskienė, I. Klimkaitė, H. Laumenskas, J. Taminskas, dinamiką ir termiką – V. Chomskis (*Mažų ežerų dinamika ir termika* 1969), K. Kilkus (*LTSR ežerų optika ir termika* 1985, *Dimiktinių ežerų terminės struktūros* 2000), B. Pernaravičiūtė, D. Šarauskienė, G. Valiuškevičius, E. Žukaitė, sedimentaciją – R. Budavičius, J. Galčienė, A. Garunkštis (*Lietuvos ežerų sedimentaciniai procesai* 1975), V. Kadūnas, F. Martinkėnienė, J. Tamošaitis, augaliją – J. Balevičienė, A. Balevičius, V. Galinis, A. Minkevičius, I. Šarkinienė, I. Trainauskaitė, planktoną – A. Baranauskienė, G. Jankavičiūtė, K. Jankevičius, J. Kasperovičienė, J. Kavaliauskienė (*Lietuvos ežerų dumbliai* 1996), T. Kiselytė, J. Kostkevičienė, O. Pečiulienė, V. Žiliukienė, dugno gyvūniją – J. Gasiūnas, A. Grigelis, ichtiofauną – E. Bukelskis, T. Ivanauskas, R. Krotas, A. Mačionis, J. Maniukas, J. Virbickas, T. Virbickas, V. Žiliukas, ežerų apsaugos problemas – P. Kavaliauskas, K. Kilkus (*Lietuvos draustinių ežerai* 1986), J. Taminskas. Ežerus tiria Botanikos, Ekologijos, Geologijos ir geografijos, Lietuvos energetikos i-tų, Lietuvos žemės ūkio u-to, Vilniaus ų-to mokslininkai. *Kęstutis Kilkus*

JŪROS TYRIMAI

19 a. pab.–20 a. pr. Baltijos j. prie Lietuvos krantų ir Kuršių marias tyrė kt. šalių (daugiausia Vokietijos) mokslininkai; buvo daromi hidrobiol., klimatologiniai (H. Kelleris, H. Lettau, O. Meissneris, J. Schubertas, Ch. Stellmacher), geol. ir geomorfologiniai (G. Berendtas, A. K. Jentschas, J. Schumanas, A. Tornquistas, H. Hesas von Wichdorfas), sedimentologiniai (O. Pratje), hidrobiol. ir žuvininkystės (B. Benecke, A. Willeris, H. Schmidtas-Riesas, L. Szidatas, G. Marre), kompleksiniai (A. Willeris, Ch. Stellmacher) tyrimai. Lietuvos nepriklausomybės metais atgavus Klaipėdos kraštą Lietuvos specialistai pradėjo Klaipėdos uosto rekonstrukciją (uosto molai buvo statomi 1834–78), vykdė detalius Kuršių marių ir Baltijos j. priekrantės matavimus, sudarė planus. Rengiantis statyti Šventosios jūrų uostą pakviestas Danijos hidrobiologas N. Blegvadas atliko pirmuosius tikslinius tyrimus ir 1924 pagrindė žvejybos uosto statybos tikslingumą. Hidrobiologinių jūros priekrantės ir marių tyrimų padarė T. Ivanauskas (*Lietuvos jūros pakraščio, neįskaitant Kuršmarių, žuvų sąrašas* 1934), 1933–37 juos išplėtė P. Šivickis. Su uostų statyba susijusius jūros priekrantės tyrimus 1924–40 atliko J. Šimoliūnas ir J. Losinskis, priekrantės magnetometrinę nuotrauką 1930 – P. Brazdžiūnas; veikalų šiais klausimais parašė T. Daukantas (1930), P. Brazdžiūnas (1932), J. Šimoliūnas (1933–40).

SSRS okupacijos metais atlikti (1951–57) Kuršių marių tyrimai (*Kuršių marios* 1959, rusų k.). 1960 Klaipėdoje įsteigta Hidrometeorol. observatorija, Nidoje – Jūrinė hidrometeorologijos stotis. 1959 pradėta rengti hidrobiologines jūros tyrimo ekspedicijas (J. Gasiūnas, R. Jurevičius, J. Lukšėnas, J. Maniukas). Klaipėdos observatorija įsigijo jūrinių mokslo tiriamųjų laivų (*Jūratė*, *Okeanografas*, *Lev Titov*), vykdė stebėseną, tuometines valstybines ir kai kurias tarptautines mokslo programas. Buvo pradėtas sisteminis Baltijos jūros p.r. dalies ir visų Kuršių marių tyrimas (t-ros, srovių, vandens druskingumo, deguonies, biogenų koncentracijos ir kt.). 1954 jūros priekrantę ir pajūrio kopas ėmė tirti V. Gudelio vadovaujama Lietuvos MA Geol. ir geogr. i-to (vėliau MA Geografijos skyriaus) mokslinin-

Mokslinių tyrimų laivas *Vėjas*

Baltijos jūros dugno grunto hidrobiol. tyrimai (iš laivo *Vėjas*)

kų grupė (E. Červinskas, E. Michaliukaitė, S. Močiekienė, R. Stauskaitė). Vėliau šią, nuo 1966 jau V. Kirlio vadovaujamą, Krantotyros grupę papildė V. Minkevičius, R. Žaromskis, Z. Janukonis, G. Žilinskas. Jie nagrinėjo jūros kranto zonos hidrodinamiką, eolinius procesus, morfodinamiką ir litodinamiką; 20 a. 7–9 d-metyje naudodamiesi ekspediciniu laivu *Artvė* tyrė visus Lietuvos Baltijos j. ir Kuršių marių krantus. Jūros geologijos problemas 6–8 d-metyje nagrinėjo V. Gudelis, A. Linčius, A. Uginčius, A. Gaigalas, jūros geol. raidą tyrė V. Gudelis, M. Kabailienė, O. Kondratienė, L. Lukoševičius, biogeochemiją – O. Pustelnikovas. 1976 Baltijos j. prekvarterą ir kvarterą ėmė tirti A. Grigelio ir M. Repečkos vadovaujama Geol. i-to mokslininkų grupė (L. Ž. Gelumbauskaitė, P. Šimkevičius, kiti); 1978–89 kartu su SSRS Okeanologijos i-to Atlanto sk. (Kaliningradas) jie dalyvavo daugelyje jūrinių ekspedicijų. Kuršių marių hidrobiol. tyrimus (ypač žuvų) darė Lietuvos MA Zoologijos ir parazitologijos (nuo 1989 Ekologijos, nuo 2003 VU Ekologijos) i-to darbuotojai: I. Gasiūnas, K. Gaigalas, A. Gerulaitis, V. Klimašauskienė, A. Kublickas, J. Maniukas, V. Valušienė, L. Lazauskienė, A. Bubinas, G. Vaitonis. Pirmųjų tyrėjų dėka buvo sustabdyta besaikė pokario žvejyba ir išsaugoti Kuršių marių biol. ištekliai. Kuršių marių hidrobotaninius tyrimus daug metų vykdė G. Jankevičiūtė, K. Jankevičius, L. Juknevičius, S. Mažeikaitė, I. Trainauskaitė, radioekologinius – R. Dušauskienė-Duž. Prie Kuršių marių hidrodinamikos pažinimo 20 a. 2 pusėje daug prisidėjo E. Červinskas; jis tyrė ir modeliavo sroves, nagrinėjo marių kartografinio vaizdavimo raidą, įv. šalių bibliotekose ir archyvuose surinko gausią kartografijos ir hidrometeorol. darbų kolekciją. Marių ir jūros hidrol. klausimais mokslo darbų paskelbė J. Dubra. Iki paskutinio 20 a. d-mečio jūroje tyrimai buvo daromi iš Hidrometeorol. tarnybai priklausančio laivo *Lev Titov*, Kuršių mariose – iš *Vilnelės* ir *Gintaro*. Marių ir jūros priekrantės tyrimams dar buvo naudojamas laivas *Artvė*, marių tyrimams – ir *Ventvėjas.*

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę Klaipėdos hidrometeorol. observatorija pertvarkyta į Jūrinių tyrimų laboratoriją, nuo 1994 – į Lietuvos jūrinių tyrimų centrą (mokslininkai J. Dubra, I. Olenina, A. Stankevičius, Z. Štukova). Atliekami Kuršių marių š. dalies ir Lietuvos ek. zonos vandenų hidrometeorol., hidrochem. ir hidrobiol. tyrimai pagal valst. ir tarpt. programas, dalyvaujama daugelyje tarptautinių jūros tyrimo projektų. Jūros tyrimams centras naudoja jūrinį ekspedicinį laivą *Vėjas* (pav.), sisteminiams marių tyrimams – laivą *Gintaras.* KU mokslininkai atlieka krantotyros (V. Dubra, R. Povilanskas), jūros hidrometeorol. (I. Dailydienė) tyrimus. Šio u-to Baltijos pajūrio aplinkos tyrimo ir planavimo i-te hidrobiologines jūros ir Kuršių marių problemas nagrinėja D. Daunys, Z. Gasiūnaitė, S. Oleninas, R. Paškauskas, R. Pilkaitytė, jūrinių sistemų modeliavimą – A. Razinkovas, P. Zemlys ir kt., teorinius ir taikomuosius jūros bei kranto zonos geol. klausimus – N. Blažauskas, S. Gulbinskas; t.p. tyrimus atlieka V. Žulkaus vadovaujami jūros archeologai. Kuršių marių ir jūros priekrantėms tirti KU turi nedidelį laivą *Puta* ir jūrinę škuną *Brambander.* Ž.ū. m-jos Žuvininkystės laboratorija Klaipėdoje (J. Maksimovas, Š. Toliušis ir kt.) vykdo biol. išteklių stebėseną Kuršių mariose ir Baltijos j. Lietuvos ek. zonoje, dalyvauja tarpt. projektuose, teikia rekomendacijas verslininkams, analizuoja verslinių populiacijų dinamiką; tyrimams naudoja mokslo tiriamąjį laivą *Darius.* Geologijos ir geografijos i-te yra Jūros tyrimų skyrius. Buvusiame Lietuvos Geologijos i-te 1992 įkurtas Baltijos j. geologijos sk., sudaryti suvestiniai Baltijos j. geologinis, kvartero geol. ir geomorfologinis žemėlapiai (1993), 1996–99 parengti (kartu su Švedijos geol. tarnyba) pirmieji skaitmeniniai Centr. Baltijos dugno reljefo ir dugno nuosėdų žemėlapiai; mokslininkai dalyvavo daugelyje ES tarpt. projektų, atliko kompleksinę jūrinę geol. nuotrauką Nidos–Klaipėdos–Šventosios priekrantėje. Nuo 2003 tyrimus tęsia Geologijos ir geografijos i-to Jūros tyrimų skyrius. Jūros geochemijos, užterštumo

Kuršių marių dugno nuosėdų tyrimai (iš laivo *Ventvėjas*)

nustatymo ir daugelį taikomųjų klausimų tiria A. Galkus, K. Jokšas, R. Radzevičius, R. Stakėnienė, krantų dinamikos ir krantotvarkos problemas – D. Jarmalavičius, V. Minkevičius, G. Žilinskas ir kiti. Ekologijos i-to mokslininkai nagrinėja žuvininkystės (L. Ložys, R. Repečka, S. Stankus, V. Žiliukas, V. Žiliukienė), hidrobiologijos (A. Bubinas, G. Vaitonis), genotoksikologijos (J. Baršienė) problemas, tiria daugelio jūros ir marių organizmų biocenozes, populiacijų dinamiką. VU mokslininkai A. Gaigalas, E. Trimonis, G. Vaikutienė nagrinėja jūros ir marių stratigrafijos, petrografijos, sedimentologijos klausimus, R. Žaromskis – priekrantės sedimentologiją, krantų dinamiką, kranto zonos kraštovaizdžius, A. Bukantis, E. Rimkus ir kt. – pajūrio klimatą, E. Bukelskis – jūros ir marių žuvis. Parengti pirmieji liet. akademiniai jūrų hidrologijos (R. Žaromskio *Okeanai, jūros, estuarijos* 1996) ir jūrų geologijos (E. Trimonio *Jūrų ir vandenynų geologija* 2002) vadovėliai. Lietuvos energetikos i-te Kuršių marių vandens balanso, Klaipėdos sąs. problemas nagrinėja B. Gailiušis, J. Kriaučiūnienė ir kiti. Kai kurias Baltijos j. hidrodinamikos, teršalų sklaidos, ekologijos problemas su modeliais nagrinėja D. Styros vadovaujami VGTU mokslininkai. Lietuvos švyturių ir hidrografijos tarnyba ėmė leisti įv. mastelio Lietuvos akvatorijų jūrlapius. Lietuvos Baltijos j. tyrinėtojai su kitų Baltijos šalių mokslininkais bendradarbiauja bendruose projektuose, kurie dažn. skiriami jūros istorijai, aplinkai ir gamtos ištekliams pažinti ir išsaugoti.

Svarbiausi tyrimo rezultatai apibendrinti knygose: *Kuršių marios* (1959, rusų k.), *Kuršių marios* (2 t. 1978), *Baltijos jūros geologija* (1976, rusų k.), *Šiaurinės Kuršių marių dalies planktoninių organizmų vystymosi fiziol.-biochem. pagrindai* (1978, rusų k.), J. S. Dolotovo, R. Žaromskio, V. Kirlio *Nuosėdinės medžiagos diferenciacija ir priekrantinių nuogulų sluoksniuotumas* (1982, rusų k.), *Kuršių marių biochemija* (1983, rusų k.), *Mazuto išsiliejimo poveikis Baltijos jūros ekosistemai* (1984, rusų k.), A. Grigelio ir kitų *Baltijos jūros geologija ir geomorfologija* (1991, rusų k.), *Baltijos jūros geologiniai žemėlapiai* (1993), A. Galkaus, K. Jokšo *Nuosėdinė medžiaga tranzitinėje akvasistemoje* (1997), V. Gudelio *Lietuvos įjūris ir pajūris* (1998), *Kuršių marių ir Baltijos jūros aplinkos būklė* (1998), G. Žilinsko, D. Jarmalavičiaus, V. Minkevičiaus *Eoliniai procesai jūros krante* (2001), P. A. Mažeikos *Baltijos jūros hidrodinamika* (2001), *Baltijos jūros aplinkos būklė* (2003), K. Jokšo, A. Galkaus, R. Stakėnienės *The Only Lithuanian Seaport and its Environment* (2003), R. Žaromskio *Lietuvos pajūris ir kopos* (2006), autorių kolektyvo *Kuršių nerijos krantų geodinaminė aplinka ir jų apsauga* (2007). Jūrotyros klausimams skirtas tarptautinis mokslo žrn. *Baltica*, žrn. *Jūra ir aplinka.* Straipsniai apie jūros tyrimus spausdinami ir žurnaluose *Geografija*, *Geografijos metraštis.* Pav.

Rimas Žaromskis

GEOGRAFIJA

Sen. graikai turėjo aprašomosios geogr. žinių ir apie Lietuvos teritoriją. Vid. amžiais žinias apie Lietuvą platino Europos riteriai, kariaujantys su baltais. Nuo 15 a. geogr. žinių apie Lietuvą pagausėjo įv. keliautojų aprašymuose. Lenkų istorikas J. Długoszas Lenkijos kronikos (*Garbingosios Lenkijos karalystės metraščiai, arba Kronikos / Annales, seu Cronicae incliti Regni Poloniae* 1455–80) įvade pateikė pirmą Lietuvos geogr. aprašymą. Pagausėjo žinių įv. kartogr. rinkiniuose. Vienas pirmųjų Lietuvos kartogr. vaizdų yra Mikalojaus Kuziečio Vidurio Europos žemėlapyje (*Sarmatia terra in Evropa* 1491). 16 a. Lietuvos kartogr. vaizdą pateikė B. Wapowskis (1526), G. Gastaldi (1568), A. Pograbka (1570), W. Grodeckis (1574), M. Strubiczius (1589), G. Merkatorius (1595). Geogr. mokslo pradžia sietina su vietos specialistų vykdytais kartografavimo darbais.

1613 išleistas K. M. Radvilos ir T. Makowskio LDK žemėlapis su nedidele geogr. apybraiža. 1721 Sandomiere išleistas G. Rzączyńskio veikalas *Lenkijos karalystės ir LDK gamtos įdomybių istorija* (lot. k.).

Geografijos kaip mokomosios disciplinos užuomazgų buvo Vilniaus u-te. Nuo 1580 jame geografija buvo dėstoma kaip pagalbinė istorijos disciplina. 17 a. VU pradėta dėstyti geografijai artimos disciplinos: astronomija ir geodezija (dėstė A. Milewskis, O. Krügeris, J. Rudamina Dusetiškis), eksperimentinė fizika, chemija ir mechanika (J. Chevalier). 18 a. vid. imta skaityti bendrosios ir fizinės geogr. kursai (K. Wyrwiczius). 1753 įkurta VU astronomijos observatorija (steigėjas ir pirmasis vadovas T. Žebrauskas). Joje sukaupti stebėjimų duomenys padėjo patikslinti Lietuvos g-čių geogr. koordinates, tiksliau kartografuoti šalies teritoriją. 18 a. vid. išleisti pirmieji geogr. vadovėliai (K. Holowkos *Compendium geographiae* 1743, F. Paprockio *Europa – pati pirmoji pasaulio dalis / Europa z części świata najprzedniejsza* 1754, K. Wyrwicziaus *Šiuolaikinė geografija / Geografia czasów terazniey-szych* 1768, *Šiuolaikinė visuotinė geografija / Geografia powszechna czasów teraznieyszych* 1773), kuriuose išdėstyti ir kartografijos pagrindai. Po 1764 studijų reformos geografijos dėstymas pagerėjo, buvo dėstoma fizinė, ekonominė, politinė geografija, antropogeografija, žemėtyra. 19 a. pr. Vilniaus u-te dalis geografijos buvo dėstoma kartu su fizika, dalis – su istorija. 1826 įkūrus Geodezijos katedrą pradėti krašto topografavimo darbai (J. Chodzka, M. Hłuszniewiczius, P. Sławińskis). Prie geografijos populiarinimo daug prisidėjo J. Sniadeckis, parašęs pirmąjį bendrosios geografijos vadovėlį *Geografija, arba Matematinis ir fizinis Žemės aprašymas* (*Geografia, czyli Opisanie matematyczno-fizyczne Ziemi* 1804). 19 a. 1 pusėje atlikta gamtinis šalies rajonavimas (I. Domeika) ir ist. polit. raidos analizė (J. Lelewelio *Geografijos ir atradimų istorija / Historia geografii i odkryć* 1814; *Senovės tyrimai geografiniu požiūriu / Badania starożytności we względzie geografii* 1818).

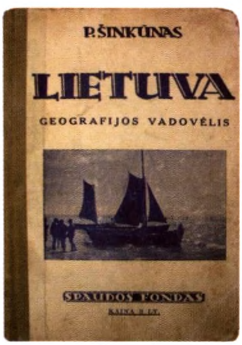

P. Šinkūno geografijos vadovėlis *Lietuva* (1936)

Nuo 19 a. iki 20 a. pr. geografija buvo traktuojama kaip įv. šakinių geogr. sferos komponentus nagrinėjančių mokslų junginys. Geogr. tyrimai buvo glaudžiai susiję su geofizikos (meteorol., hidrol.), geologijos tyrimais. 20 a. 1 pusėje prasidėjo geografijos skaidymasis į sistemines specializuotas kryptis, ėmė formuotis geomorfologija, hidrologija, klimatologija, polit. geografija, mokyklinė geografija, kartografija. 20 a. 2 pusėje sparčiai plėtojosi gamtinės geografijos šakos. Stiprėjo taikomasis požiūris į gamtinės aplinkos tyrimus. Pradėti kurti taikomosios geografijos metodiniai pagrindai. Ėmė formuotis Lietuvos kraštovaizdžio geografija. Susiformavo kraštovaizdžio morfologinio ir ekologinio pažinimo kryptys, jo taikomųjų kraštotvarkos tyrimų metodologija. Plėtojama edukacinė geografija.

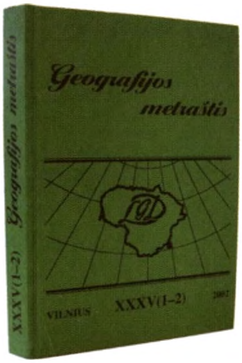

Geografijos metraštis (2002)

Geografijos tyrimų rezultatai skelbiami tęstiniuose leidiniuose *Geografija* (nuo 1961), *Geografinis metraštis* (nuo 1958), *Baltica* (nuo 1963), *Geodezija ir kartografija* (nuo 1997), mokslo įstaigų ir žinybų leidiniuose, straipsnių rinkiniuose, monografijose, kt. šalių leidiniuose. Nuo 1957 veikia Lietuvos geografų d-ja. *Algimantas Česnulevičius*

GAMTINĖ GEOGRAFIJA

Lietuvoje gamtinės geografijos teor. pagrindus sukūrė J. Sniadeckis, parašęs vadovėlį *Geografija, arba Matematinis ir fizinis Žemės aprašymas* (*Geografia, czyli Opisanie matematyczno-fizyczne Ziemi* 1804). 19 a. Lietuvos gamtos sąlygas ir išteklius tyrė Karaliaučiaus, Varšuvos, Rygos, Peterburgo, Tartu, kitų mokslo centrų gamtininkai. Šie tyrėjai nagrinėjo tik kurį nors vieną geogr. aplinkos komponentą, nesintetindami faktų. Tirtas reljefas (A. Missuna *Baltarusijos ir Lietuvos krašto ledyninių nuogulų tyrimo duomenys* 1903, rusų k.), upės, paviršiaus nuogulos (J. Siemiradzkis), dirvožemiai (W. Czaslawskis). Išleista populiarių krašto geogr. aplinkos aprašymų (K. Tiškevičius, V. Sirokomlė, A. H. Kirkoras). Tyrimai išsiplėtė nuo 20 a. 3 d-mečio, kai Vilniuje S. Batoro u-te ir

Kaune Lietuvos u-te (nuo 1930 VDU) buvo įsteigtos geografijos katedros. Jų darbuotojai nagrinėjo hidrol., klimatologijos, geomorfologijos, fitogeografijos problemas. 20 a. 3–4 d-metyje Lietuvos paviršių ir paviršines nuogulas tyrė J. Dalinkevičius, Č. Pakuckas, V. Viliamas (VDU), S. Wołłosowiczius (VU), klimatą – K. Jantzenas, S. Olšauskas, K. Pakštas, K. Sleževičius, žemės magnetizmą – K. Sleževičius, vidaus vandenis – K. Bieliukas, S. Kolupaila (VDU), M. Limanowskis (VU), dirvožemius – V. Ruokis, B. Baginskas, augaliją – K. Regelis, gyvūniją – T. Ivanauskas, kraštovaizdį – P. Matulionis, edukacinės geogr. problemas – P. Šinkūnas, S. Tarvydas, A. Vireliūnas. Buvo organizuoti geogr. aplinkos stebėjimų darbai, Kaune įsteigta Hidrometrinė partija, Centrinis meteorol. biuras. Klaipėdoje įkurtas Mokytojų institutas rengė geografijos mokytojus.

20 a. 2 pusėje Lietuvos gamtinę aplinką ir išteklius tyrė Lietuvos MA Geologijos ir geografijos i-tas, Lietuvos energetikos i-tas, VU, VPI ir KU geografijos katedros, t.p. Hidrometeorologijos tarnyba, Žemėtvarkos i-tas, kt. org-jos. Susikūrė ir plėtojamos šios gamtinės geografijos kryptys: geomorfologija (mokslo darbų paskelbė A. Basalykas, D. Bauža, A. Česnulevičius, V. Dvareckas, A. Garunkštis, V. Gudelis, Č. Kudaba, A. Mikalauskas, A. Račinskas, K. Švedas), hidrologija (A. Barysas, K. Bieliukas, J. Burneikis, V. Chomskis, B. Gailiušis, K. Kilkus, J. Kriaučiūnienė, M. Lasinskas, A. Macevičius, G. Pauliukevičius, J. Taminskas, B. Tilickis, G. Valiuškevičius), klimatologija ir meteorologija (A. Bukantis, A. Griciūtė, K. Kaušyla, B. Kavaliauskas, P. Korkutis, V. Matulevičienė, M. Mikalajūnas, E. Rimkus, K. Sleževičius, G. Stankūnavičius, V. Ščemeliovas), krantotyra (L. Ž. Gelumbauskaitė, V. Gudelis, Z. Janukonis, V. Kirlys, R. Povilanskas, R. Stauskaitė, R. Žaromskis, G. Žilinskas), kraštovaizdžio geografija (A. Basalykas, D. Galvydytė, M. Jankauskaitė, P. Kavaliauskas, F. Kavoliūtė, R. Krupickas, J. Milius, G. Pauliukevičius, R. Prapiestienė, S. Tarvydas, A. Tiknius, D. Veteikis), dirvožemių geografija (I. Baužienė, A. Dilys, M. Eidukevičienė, D. Galvydytė), biogeografija (M. Grigelytė, J. Kavaliauskienė, R. Kunskas, R. Šimanauskienė, J. Tamošaitis), eolodinamika (V. Gudelis, V. Minkevičius, R. Morkūnaitė, S. Paškauskas), jūrotyra (A. Galkus, S. Gulbinskas, K. Jokšas, R. Stakėnienė, E. Trimonis).

Gamtinės geografijos tyrimų rezultatai apibendrinti kolektyviniame veikale *Lietuvos TSR fizinė geografija* (t. 1, 1958, LSSR valst. premija 1959), kuriame, be aplinkos komponentų nagrinėjimo, yra ir integruojančių skyrių, ir A. Basalyko knygoje *Lietuvos TSR fizinė geografija* (t. 2, 1965). Kiti svarbesnieji gamtinės geografijos veikalai: V. Gudelio *Baltijos jūra* (1960), *Pabaltijo reljefas ir kvartero dariniai* (1973), autorių kolektyvo veikalas *Lietuvos TSR dirvožemiai* (1965), V. Chomskio *Mažų ežerų dinamika ir termika* (1969), A. Garunkščio *Lietuvos ežerų sedimentaciniai procesai* (1975), A. Basalyko *Lietuvos TSR kraštovaizdis* (1977), autorių kolektyvo veikalas *Kuršių marios* (2 t. 1978), Č. Kudabos *Lietuvos aukštumos* (1983), A. Mikalausko *Lietuvos fliuvioglacialinės lygumos* (1985, rusų k.), K. Kilkaus *LTSR ežerų morfometrija* (1982), *LTSR ežerų optika ir termika* (1985), *Lietuvos ežerų hidrologija* (1989), *Lietuvos vandenų geografija* (1998), G. Pauliukevičiaus *Lietuvos miškų apsauginių savybių įvertinimas ir panaudojimas* (1990, rusų k.), autorių kolektyvo *Lietuvos landšaftų struktūrinės, dinaminės ir funkcinės savybės* (1993, anglų k.), *Landšaftotyra* (1993), V. Gudelio *Lietuvos įjūris ir pajūris* (1998), autorių kolektyvo *Kuršių marių ir Baltijos jūros aplinkos būklė* (1998), R. Baubino ir J. Taminsko *Karinė gamtonauda Lietuvoje sovietmečiu: Ekologinės pasekmės* (1998), A. Česnulevičiaus *Lietuvos reljefas: morfografiniai ir morfometriniai aspektai* (1999), K. Kilkaus *Dimiktinių ežerų terminės struktūros* (2000), kolektyvinė monografija *Lietuvos dirvožemiai* (2001), P. A. Mažeikos *Baltijos jūros hidrodinamika* (2001), G. Žilinsko, D. Jarmalavičiaus, V. Minkevičiaus *Eoliniai procesai jūros krante* (2001), Jūrinių tyrimų centro monografija *Baltijos jūros aplinkos būklė* (2003). Moksl. straipsniai skelbiami *Geografijos metraštyje* ir žrn. *Geografija.*

Algimantas Česnulevičius

GEOMORFOLOGIJA

Lietuvos paviršiaus reljefo tyrimų l-pis susideda iš kelių dalių. Pirmasis – paviršiaus aprašomasis l-pis – apėmė 17–18 a., kai vykdant gamtinės aplinkos tyrimus buvo kaupiama ir pateikiama fragmentiška aprašomojo pobūdžio informacija apie Lietuvos reljefą. Didžiosios morfografinės reljefo formos 18 a. 2 pusėje minimos J. B. Fischerio, A. Bischingo moksl. darbuose. Gelmių aprašomasis l-pis prasidėjo 19 a. 1 pusėje. Buvo renkami duomenys apie Lietuvos gelmių sandarą, išskiriamos geol. struktūros. Informacija nenuoseklі, fragmentiška, nors remiasi konkrečių duomenų analize. Pirmieji tyrinėtojai: VU prof. E. K. Eichvaldas (*Lietuvos, Voluinės ir Podolės gamtos istorijos bruožai / Naturhistorische Skizze von Lithauen, Volynien und Podolien* 1830), Lietuvoje kurį laiką gyvenęs pranc. geol. F. Dubois de Monpereux (*Geognostinės pastabos apie Lietuvą / Geognostische Bemerkungen über Lithauen* 1830), Tartu u-to prof. C. Grewingkas (*Livonijos, Kuršo ir gretimų sričių geologija / Geologie von Liv- und Kurland mit Inbegriff einiger angrenzendlen Gebiete* 1861) ir I. Domeika, kuris pirmasis suskirstė paviršių į tam tikrus reljefo tipus ir atliko jų morfografinę analizę.

Abrazinio kranto tyrimai

19 a. pab.–20 a. pr. l-piu susiformavo glacigeninis požiūris į Lietuvos paviršiaus kilmę. Šias idėjas pirmasis pagrindė A. Giedraitis veikale *Vilniaus, Gardino, Minsko, Voluinės gubernijų ir Lenkijos Karalystės šiaurinės dalies geologiniai tyrimai* (1895, rusų k.), išskyręs glacigeninius kompleksus: ledyno pakraščio aukštumas, zandrines, dugninės morenos ir limnoglacialines lygumas. R. Lietuvoje geomorfologinius tyrimus atliko A. Missuna (*Lietuvos krašto galinių morenų tyrimo duomenys* 1899, *Baltarusijos ir Lietuvos krašto ledyninių nuogulų tyrimo duomenys* 1903, abu rusų k.); detalizavo reljefo mezoformas, genetiškai aiškino jų susidarymą, išskyrė įv.amžiaus reljefo bruožus. 20 a. pr. atlikti ir pirmieji struktūriniai geomorfologiniai tyrimai. L. Sawickis (*Niemen, jako klucz do zrozumienia genezy niżu północnego i jego sieci hydroraficznej* 1909) nagrinėjo Baltijos aukštumų iškilimo ir Nemuno baseino upių įsirėžimo ryšį su epeirogeniniais judesiais. D. ir N. Sobolevų moksl. straipsnyje *Ledyninių nuogulų Vilniaus apylinkėse klausimu* (1912, rusų k.) evoliuciškai traktuojamas Vilniaus apylinkių reljefas.

20 a. 1 pusėje pradėta taikyti naujus tyrimų metodus (sudaromi stambaus mastelio topografiniai žemėlapiai, aerofotografijos), kurti valstybines geogr., geol., topografines institucijas. Tyrimų duomenys skelbti vok. leidiniuose (pvz., M. Friederichseno *Landschaften und Städte Polens und Lithauens* 1918, H. Hesso von Wichdorfto *Die Geologie der Kurischen Nehrung* 1919, H. Mortenseno *Beiträge zur Entwicklung der glacialen Morphologie Lithauens* 1924). Vilniaus S. Batoro u-te įsteigtos 2 katedros – Fiz. geografijos ir Geologijos, kurių darbuotojai vykdė R. Lietuvos reljefo tyrimus; geomorfologijos straipsnių (lenkų k.) paskelbė S. Wołłosowiczius, M. Limanowskis, B. Rydziewskis, J. Kondrackis. Lietuvos u-to (nuo 1930 VDU) prof. J. Dalinkevičius pirmasis bandė nustatyti to meto Lietuvos reljefo formų kilmę, jas klasifikuoti (*Lietuvos reljefo formos ir jų kilmė* 1935). Baltijos aukštumų reljefą tyrė Č. Pakuckas (*Pietinės Lietuvos reljefo glacialiniai elementai* 1934, *Galinių morenų kryptis rytinės Lietuvos aukštumose ir tų aukštumų kilmė* 1936, *Vilniaus krašto pleistoceno klausymais* 1940). Jis pirmasis parengė genetinę ledyninio reljefo formų klasifikaciją, aprašė stambesnes mezoformas, sudarė P. ir R. Lietuvos glaciomorfologines schemas; sugretino Lietuvos pietryčių ir Lenkijos šiaurės rytų galines morenas, išskyrė 3 apledėjimus ir paskutinio apledėjimo 5 deglaciacijos fazes. Reljefui tirti buvo naudojami aerofotografijos, geomagnetinių nuotraukų, dar negausių gręžinių duomenys. Sudaryti pirmieji apžvalginiai Lietuvos reljefo žemėlapiai – P. Matulionio

(1924) ir A. Vireliūno (1930), pereita prie reljefo morfogenetinės analizės ir grafinio modeliavimo.

20 a. 6 d-metyje prasidėjo modernusis reljefo tyrimų l-pis. Paskelbti pirmieji A. Basalyko, V. Čepulytės, V. Gudelio, S. Tarvydo straipsniai apie Lietuvos reljefą. Išleistas svarbus apibendrinantis autorių kolektyvo veikalas *Lietuvos TSR fizinė geografija* (t. 1 1958), kuriame susintetinta ir kritiškai įvertinta visa to meto informacija apie Lietuvos reljefo kilmę, jo formas ir raidą. A. Basalykas jame suskirstė reljefą į genetinius tipus, S. Tarvydas – į geogr. rajonus, V. Gudelis aprašė paleogeografinę reljefo raidą. Šis veikalas paskatino tolesnius genetiškai diferencijuotus reljefo tyrimus. 7–8 d-metyje išsirutuliojo keletas geomorfologijos krypčių (turinčių apibrėžtus tyrimo objektus ir tyrimų metodiką): struktūrinė geomorfologija, arba gelmių ir paviršiaus ryšio tyrimai, glacigeninio reljefo, fliuvioglacialinio reljefo, limnoglacialinių baseinų, fliuvialinio, eolinio, erozinio, litoralinio, karstinio, organogeninio reljefo tyrimai.

Moreninio reljefo tyrimai

Struktūrinės geomorfologijos pirmieji tyrimai atlikti dar 20 a. pr. (W. Karolewicziaus *Paleogenas buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės žemėse / Paleogen na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego* 1928). Vėliau juos tobulino A. Basalykas (*Lietuvos upės* 1956), V. Gudelis (*Pabaltijo reljefas ir kvartero nuogulos* 1973, rusų k.), A. Šliaupa (*Neotektoninė Lietuvos ir kaimyninių teritorijų struktūra* 2001, rusų k.), šis pirmasis geol. struktūroms nustatyti ledyninės kilmės reljefe pritaikė efektyvų morfometrinės analizės metodą.

Glacigeninio reljefo tyrimus plėtojo V. Čepulytė (*Lietuvos žemės paviršius* 1957, *Lietuvos TSR geomorfologinis žemėlapis* 1957, rusų k., *Lietuvos geomorfologiniai rajonai ir jų geologinė raida* 1958), A. Basalykas (*Lietuvos paviršiaus reljefas* 1958, *Lietuvos TSR fizinė geografija* t. 2 1965, *Lietuvos TSR kraštovaizdis* 1977), P. Vaitiekūnas (*Valdajaus ledynmečio maksimalios Bologojės stadijos ledyno pakraščio darinių ruožas* 1965, rusų k.), A. Gaigalas (*Pagrindinių morenų struktūra, tekstūra ir genetinė įvairovė* 1971), Č. Kudaba (*Lietuvos aukštumos* 1983 ² 2006), V. Baltrūnas (*Pleistoceno stratigrafija ir koreliacija* 1995). V. Čepulytė sudarė pirmąjį smulkaus mastelio Lietuvos geomorfologinį žemėlapį (1953). A. Basalykas atliko geomorfologinį Lietuvos teritorijos rajonavimą (žemėlapiai – *Lietuvos TSR atlase* 1981). A. Gaigalas, remdamasis morenų petrografine sudėtimi, išskyrė glacigeninio reljefo įv. amžiaus stadijų ir fazių ribas. A. Česnulevičius įvertino paviršiaus formų morfografinę sandarą ir jų morfometrinius rodiklius (*Lietuvos reljefas: morfografiniai ir morfometriniai aspektai* 1999).

Fliuvioglacialinis reljefas išsamiau pradėtas tirti 7 d-metyje (L. Mico *Senieji kvartero periodo ir Nemuno baseino senslėniai Lietuvos TSR* 1974, rusų k.). Ypač išsamiai išnagrinėtas gausiuose A. Mikalausko mokslo darbuose ir jo monografijoje *Lietuvos fliuvioglacialinės lygumos* (1985, rusų k.). Fliuvioglacialinių nuogulų sedimentaciją nagrinėjo A. Jurgaitis.

Limnoglacialinių baseinų geomorfologinę sandarą tyrė V. Mikaila (*Juostuotųjų molių struktūra ir tekstūra bei jų ryšys su tirpstančiu ledynu* 1970, rusų k.), V. Klimavičienė (*Žemaičių aukštumos limnoglacialiniai dariniai* 1979, rusų k.), E. Gentvilas ir V. Minkevičius (*Moreninio reljefo performavimas limnoglacialinių baseinų pakrantės zonoje* 1986, rusų k.). Glacigeninės kilmės ežerų dubenis ištyrė A. Garunkštis (monografija *Sedimentaciniai procesai Lietuvos ežeruose* 1975, rusų k.).

Fliuvialinį reljefą tyrė A. Basalykas, V. Dvareckas (*Vėlyvojo ledynmečio ir holoceno Lietuvos upių slėnių raida / The Development of the Lituanian River Valleys in Late Glacial and Holocene* 1993), L. Micas, M. Beconis (*Žemaičių aukštumos upių tinklo raida ir šiuo-*

laikiniai geomorfologiniai procesai 1979, rusų k.). Išleista autorių kolektyvų veikalų: *Neries slėnio geodinaminiai procesai* (1982), *Geodinaminiai procesai Neries vidurupio slėnyje* (1992).

Eolinį reljefą pajūryje (pajūrio kopas) tyrė V. Gudelis (*Lietuvos geografinės aplinkos raida geologinėje praeityje* 1958, *Lietuvos įjūris ir pajūris* 1998), V. Minkevičius (*Baltijos pakrantės eolinis reljefas* 1982), E. Michaliukaitė (*Kuršių nerijos krantų ir kopų dinamika per pastaruosius 100 metų* 1967), D. Mardosienė (*Kuršių nerijos aukštųjų kopų dinamikos analizė* 1988), R. Morkūnaitė ir A. Česnulevičius (*Kuršių nerijos Pagrindinio kopagūbrio pustomojo ruožo pakitimai 1999–2003 / Changes in Blowout Segments of the Main Ridge in the Curonian Spit in 1999–2003* 2005). Išleistas G. Žilinsko, D. Jarmalavičiaus ir V. Minkevičiaus veikalas *Eoliniai procesai jūros krante* (2001). Žemyninių kopų reljefą nagrinėjo H. Kristapavičius (*Morfologinė ir morfometrinė Druskininkų–Merkinės ruožo kontinentinių mažųjų kopų charakteristika* 1961), V. Gudelis, R. Vaitonienė (*Dabartiniai geomorfologiniai procesai senųjų žemyninių kopų reljefe* 1974).

Erozinį reljefą nagrinėjo A. Basalykas (*Elementarieji geodinaminiai procesai Lietuvos TSR teritorijoje* 1982), K. Švedas (*Medininkų aukštumos raida vėlyvajame pleistocene* 2001).

Litoralinio reljefo tyrimų pradininkas V. Gudelis parašė mokslo veikalų apie Baltijos j. krantus (*Morfogenetiniai Baltijos jūros krantų tipai* 1967, rusų k., *Neotektoniniai Žemės plutos judesiai Baltijos jūros pietrytinėje pakrantėje* 1982). Apibendrintų tyrimų duomenų paskelbė L. Lukoševičius (*Vėlyvojo ledynmečio ir poledynmečio subakvaliniai senųjų krantų dariniai Baltijos jūros pietrytiniame sektoriuje* 1974), Z. Janukonis (*Pietrytinės Baltijos jūros kranto zonos sandara, reljefas bei litomorfodinamika* 1994), R. Povilanskas (*Kuršių nerijos kraštovaizdžio tvarkymas / Landscape Management on the Curonian Spit* 2004), V. Kirlys. Krantodaros procesai, nuogulų struktūra ir tekstūra apibūdinti J. Dolotovo, V. Kirlio ir R. Žaromskio veikale *Pakrantinių nuosėdinių darinių diferenciacija ir sluoksniuotumas* (1982, rusų k.). Baltijos j. dugno reljefą tyrė L. Ž. Gelumbauskaitė (*Baltijos jūros geomorfologinis žemėlapis* 1993).

Karstinį reljefą tyrė V. Narbutas, A. Linčius, V. Marcinkevičius; tyrimų rezultatai apibendrinti monografijoje *Devono uolienų karstas ir aplinkosaugos problemos Šiaurės Lietuvoje* (2001). Tiriama Š. Lietuvos karstinio regiono hidrol. sąlygos ir paviršinės karstinės formos.

Organogeninio reljefo tyrimai vykdomi technol., geobotanine, paleotelmologine ir gamtosaugine kryptimis. Organogeninio reljefo kilmės problemas nagrinėjo J. Tamošaitis (*Lietuvos TSR pelkių duburių genetinė klasifikacija* 1964, rusų k.), pelkių raidą – R. Kunskas (*Ežerų ir pelkių ekosistemų raida* 2005).

Tiriami šiuolaikiniai geomorfologiniai procesai – eroziniai ir defliaciniai (A. Račinsko monografija *Dirvožemio erozija* 1991, O. Visockio *Dirvožemių erozija* 1972, A. Pajarskaitės *Dirvų erozija ir eroduotų dirvožemių paplitimas Lietuvos TSR* 1965, rusų k.).

Svarbių mokslo darbų apie reljefo įtaką geosistemų funkcionavimui parašė G. Pauliukevičius ir I. Grabauskienė (*Gamtinių sistemų atsparumo antropogeniniam poveikiui vertinimo metodika* 1989, rusų k.).

Geomorfologinio kartografavimo darbai atliekami nuo 20 amžiaus 6 d-mečio. Sudaryti visos Lietuvos stambaus mastelio (1:50 000) ir topografinio apžvalginio mastelio (R. Guobytės *Lietuvos geomorfologinis žemėlapis* 2001) geomorfologiniai žemėlapiai. Keletas originalių apžvalginio mastelio žemėlapių (egzogeninių procesų, geodinaminio rajonavimo, litomorfogenetinio rajonavimo) sudaryta vykdant valstybinę mokslo programą *Litosfera*. Pav. *Algimantas Česnulevičius*

VISUOMENINĖ GEOGRAFIJA

Lietuvoje visuomenės geogr. pažinimo pradžia sietina su VU. Pirminiame Lietuvos visuom. geografijos raidos etape (16 a. vid.–20 a. pr.) nebuvo atliekami tiksliniai moksl. geografiniai visuomenės tyrimai, bet jos pažinimo elementų buvo geogr. vadovėliuose ir kituose veikaluose (K. Wyrwiczius, D. Radvila). K. Wyrwiczius *Šiuolaikinėje geografijoje* (*Geografia czasów teraznieyszych* 1768) kėlė krašto ūkio tyrimų svarbą. Vyravo aprašo-

mojo pobūdžio informacija apie valstybes, kraštus ir gyventojus. 19 a. plėtoti statistiniai Lietuvos vietovių aprašymai teritorijos administravimo reikmėms atskleidė kai kuriuos teritorinius to meto visuomenės skirtumus. Svarbiausi buvo gyventojų ir ūkių surašymai (apskaita): 1528, 1789, 1790, 1897. Sociogeografinių žinių buvo 20 a. 1 pusėje Vilniaus S. Batoro u-to rengtuose regionų aprašymuose.

Mokslinis visuomenės geogr. pažinimo l-pis Lietuvoje prasidėjo 20 a. 3 d-metyje ir sietinas su Lietuvos u-to (nuo 1930 VDU) veikla; 1926 jame įsteigta Geografijos ir antropologijos katedra. K. Pakšto iniciatyva išplėtoti geopolitikos ir su ja susiję tyrimai: nagrinėti valstybių polit. geogr. padėties, demografinio talpumo, emigracijos ir kolonizacijos klausimai (K. Pakštas *Baltijos respublikų politinė geografija* 1929). Mokyklinę visuom. geografiją plėtojo A. Vireliūnas, P. Šinkūnas, S. Tarvydas, kiti mokyklinių vadovėlių ir žemėlapių autoriai.

Po II pasaul. karo visuom. geografijos tyrimų tematiką lėmė ūkio atkūrimo poreikis, todėl ek. geogr. požiūriu daugiausia tyrinėti gamtos ištekliai. 20 a. 6 d-metyje prasidėjus sovietinei Lietuvos industrializacijai ir rajoninio planavimo etapui prireikė daug geogr. žinių apie darbo jėgos išteklius, teritorinius ūk. veiklos ir gyventojų ryšius. Tai paskatino gyventojų ir g-čių geografijos plėtrą; moksl. darbų paskelbė P. Adlys, V. Maldžiūnas, A. Stanaitis, S. Tarvydas, S. Vaitekūnas (kn. *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės* 1980, su V. Rupu), J. Zagorskis. Buvo atliekami ir tam tikrų ūkio šakų – pramonės, ž.ū., transporto, aptarnavimo, ir regioniniai ekonomikos geogr. tyrimai (V. Brazauskas, V. Čeginskas, M. Gudonytė, A. Gulbinskas, V. Januškevičius, J. Kunčina, O. Miliūnienė, A. Skupeika, S. Vaitekūnas). 1957 išėjo autorių kolektyvo veikalas *LTSR ekonominė geografija* (red. S. Tarvydas). Geogr. pobūdžio tyrimus rajoninio planavimo ir ek. plėtros reikmėms atliko ir kt. sričių mokslininkai (J. Daunora, P. Juškevičius, K. Meškauskas, K. Šešelgis). Išsirutuliojo miestų, kaip teritorijos organizacinių centrų, geogr. pažinimo kryptis (J. Kunčina, V. Lastas, J. Zagorskis). Paskelbta ist. geografijos darbų (N. Eitminavičienė). Visuom. geografijos tyrimai ekonomikos poreikiams buvo plėtojami VU Ek. istorijos ir geogr. katedroje, Lietuvos MA Geol. ir geogr. i-te (nuo 1963 Lietuvos MA Geogr. skyrius), VU Bendrosios geogr. ir kartografijos katedroje. Nuo 20 a. 8 d-mečio daug visuom. geografijos aspektų glaudžiai siejasi su geografine (determinuota) kraštotvarka (A. Basalykas, J. Bučas, T. Bumblauskis, K. Ėringis, P. Kavaliauskas, J. Milius). Plėtota rekreacinių išteklių pažinimo ir tvarkymo kryptis (G. Daniulaitis, P. Kavaliauskas, V. Stauskas). Lietuvos visuomenės terit. org-ja demografiniu, ek., ist. ideol. aspektais atskleista *Lietuvos TSR atlase* (1981), kuriame iš 18 teminių grupių 7 skirtos visuom. geografijai.

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo kilo didelis visuomenės terit. org-jos pažinimo poreikis naujomis polit. ir ek. sąlygomis. Prasidėjo sparti tematinė visuom. geografijos plėtra. Viena svarb. krypčių buvo geografinis šalies terit. valdymo pagrindimas (V. Daugirdo, P. Kavaliausko publikacijos, S. Vaitekūno *Lietuvos teritorija ir gyventojai* 1998, *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius* 2006), t.p. polit. geografija ir geopolitika (*Lietuvos geopolitika* 1991). Atlikti Lietuvos geopolit. padėties, polit. geogr. elgsenos ir jos rajonavimo tyrimai (R. Baubinas, V. Daugirdas, P. Kavaliauskas, S. Vaitekūnas). Apibendrinti geografiniai etnolingvistiniai tyrimai (P. Gaučas *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida XVII a. antrojoje pusėje–1939 m.* 2005). Nuo 20 a. 9 d-mečio vid. regioninės politikos reikmėms vėl plėtoti kompleksiniai regioniniai, ypač probleminių regionų sociogeografiniai, tyrimai (R. Baubinas, V. Daugirdas, S. Stanaitis). 20 a. pab.–21 a. pr. nagrinėta sparčiai kintančios visuomenės terit. org-jos transformacija naujomis polit. ir ek., globalizacijos ir regionalizacijos sąlygomis. Atlikta urbanizacijos, suburbanizacijos procesų tyrimų (D. Česnavičius, D. Krupickaitė). Tiriama miestų (D. Burneika, D. Krupickaitė), kaimiškųjų vietovių (J. Mačiulytė, J. Milius, G. Ribokas) erdvinė ir funkcinė kaita. Daromi gyventojų migracijos, kt. geodemografiniai tyrimai (D. Jasilionis, D. Krupickaitė, A. Sipavičienė, S. Stanaitis, V. Stankūnienė), kultūros, elgesio, nusikalstamumo, religijų geografijos tyrimai (V. Daugirdas, G. Paltanavičiūtė). Tiriami social. įtampų laukai, limologiniai efektai, verslo geogr. sąlygos (R. Baubinas, I. Bražukienė, D. Bur-

neika, P. Kavaliauskas, S. Stanaitis). Pramonės, ž.ū., turizmo ir kitų veiklos šakų geogr. tyrimus atliko R. Baubinas, I. Bražukienė, E. Kriaučiūnas. Paskelbta geogr. regionų aprašymų (R. Kontvainas, A. Stanaitis). Taikomųjų visuom. geografijos tyrimų srityje vyrauja tiksliniai tyrimai, susiję su teritorijų planavimu, regionine politika, planuojamos ūkinės veiklos poveikio social. aplinkai vertinimu.

Visuomeninę geografiją plėtojančios pagrindinės institucijos: Geologijos ir geografijos instituto Visuomeninės geografijos skyrius, KU Socialinės geografijos katedra, VPU Regioninės geografijos katedra, VU Geografijos ir kraštotvarkos katedra. Mokslo darbai skelbiami teminėse monografijose ir rinkiniuose, periodiniuose mokslo leidiniuose *Geografijos metraštis*, *Geografija*, *Tiltai*, užs. leidiniuose. *Ričardas Baubinas*

KARTOGRAFIJA

Pirmasis kartografinis Lietuvos teritorijos vaizdas yra Klaudijo Ptolemajo (2 a.) sudarytame Sarmatijos žemėlapyje, kuriame pavaizduotos 3 į Baltijos j. įtekančios upės – Vistula (Vysla), Chronas (Nemunas) ir Rubonas (Dauguva), ir 2 baltų gentys – sūduviai ir galindai. Vid. amžiais Lietuvos teritorija vaizduojama al Idrisi (12 a.), Fra Mauro (1459), H. Münzerio (1493), M. Beneventano (1507), Mikalojaus Kuziečio (1520), G. A. Vavasorės (1530), H. Celio (1535) žemėlapiuose. Nuo 16 a. žemėlapius kūrė Lietuvoje gyvenę kartografai: B. Wapowskis (1526), G. Gastaldi (1568), A. Pograbka (1570), W. Grodeckis (1574).

Skiriami 5 Lietuvos kartografijos raidos etapai, kurie skiriasi kartografuojamo vaizdo detalumu ir tikslumu, žemėlapių sudarymo metodais. Iki 16 a. pab. sudaryti žemėlapiai buvo netikslūs (iškreipta Baltijos j. kranto linija, netiksli g-čių, upių padėtis). 16 a. vid. A. Wiedas sudarė LDK žemėlapį (neišliko). Tikslesnis Lietuvos kartografinis vaizdas yra A. Ortelijaus atlase (1574) esančiame W. Grodeckio sudarytame Lenkijos–Lietuvos žemėlapyje; jame yra kartografinis tinklas, linijinis mastelis, tankus upių ir g-čių tinklas. 1589 M. Strubiczius sudarė LDK, Livonijos ir šiaurinės Moskovijos žemėlapį. Kartografavimas patobulėjo įsteigus VU, kuriame 17 a. pr. pradėta dėstyti kartografijai artimi dalykai – astronomija, geodezija (dėstė A. Milewskis, O. Krügeris, J. Rudamina Dusetiškis). 1613 išleistas ypač vertingas kartografinis kūrinys – M. K. Radvilos Našlaitėlio ir T. Makowskio LDK žemėlapis. Jo autorius M. K. Radvila studijavo VU, vėliau tobulinosi Italijoje. 17 amžiaus vid. sukurti pirmieji topografiniai (F. Gedkantas, 1648, K. Eigirdas, 1663) ir apžvalginiai topografiniai žemėlapiai (J. Narūnavičius, 1645). 1753 įkurta VU astronomijos observatorija (steigėjas ir pirmasis vadovas T. Žebrauskas). Joje sukaupti stebėjimų duomenys padėjo patikslinti Lietuvos g-čių geogr. koordinates, tiksliau kartografuoti teritoriją. 18 a. vid. parašyti pirmieji geogr. vadovėliai (K. A. Hołówkos *Geografijos santrauka* / *Compendium geographiae* 1743, F. Paprockio *Europa – pati pirmoji pasaulio dalis* / *Europa z częsci swiata najprzedniejsza* 1754, K. Wyrwicziaus *Šiuolaikinė geografija* / *Geografia czasów teraznieyszych* 1768; *Šiuolaikinė visuotinė geografija* / *Geografia powszechna czasów teraznieyszych* 1773), kuriuose išdėstyti ir kartografijos pagrindai. Po 1764 studijų reformos geografijos ir kartografijos dėstymas sustiprėjo. 18 a. antroje pusėje sudaryti palyginti tikslūs apžvalginiai Lietuvos–Lenkijos (T. K. Loterio 1772, 1780, T. Majerio 1795, J. Niepreckio 1749) ir regioniniai (T. K. Loterio 1775, I. F. Betgeno 1735) žemėlapiai. Šiuo l-piu sudaryti ir pirmieji teminiai žemėlapiai; vienas jų – H. Leibovičiaus *Bernardinių vienuolynų LDK žemėlapis* (1760). 19 a. pr. VU klestėjo astronomija ir geodezija. Trianguliacijos darbai Lietuvos teritorijoje pradėti 1816. Juos inicijavo VU prof. J. Sniadeckis, parašęs kelis geogr. vadovėlius (*Geografija, arba Matematinis ir fizinis Žemės aprašymas* / *Geografia, czyli Opisanie matematyczno-fizyczne Ziemi* 1804; 1817 rusų k.). J. Lelewelis paskelbė keletą svarbių kartografijai veikalų (*Geografijos ir atradimų istorija* / *Historja geografii i odkryc* 1814, *Senovės tyrimai geografijos požiūriu* / *Badania starożytności we*

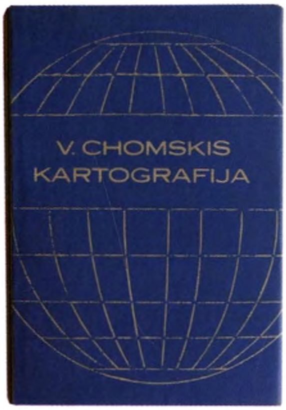

V. Chomskio monografija *Kartografija* (1979)

względzie geografii 1818) ir sudarė etnografinį Lietuvos žemėlapį. Geodeziniuose krašto matavimuose dalyvavo VU Geodezijos katedros (įk. 1826) darbuotojai ir absolventai. 1822 sudarytas topografinis 1:42 000 mastelio Vilniaus apylinkių žemėlapis. Buvo sudaromi Lietuvos miestų, miestelių ir dvarų stambaus mastelio topografiniai planai (Troškūnų, 1800, Dūkštų, 1817, Klaipėdos, 1819, Vilniaus, 1840). Po 1831 sukilimo visus kartogr. ir topografinius darbus Lietuvos teritorijoje vykdė RI žinybos. 19 a. 2 pusėje pradėti stambaus mastelio topografinės nuotraukos darbai, sudaryti gubernijų (Vilniaus, Kauno, 1867, Suvalkų), apskričių (Švenčionių, 1860), miestų (Vilniaus, 1862, Šiaulių, 1902, Panevėžio, 1907, Zarasų, 1904, Trakų) žemėlapiai. Pirmasis žemėlapis (kartoschema), kuriame vietovardžiai užrašyti lietuviškai, buvo išspausdintas 1876 M. Lietuvos laikraštyje *Nusidavimai apie Evangelijos prasiplatinimą tarp žydų ir pagonų* (Nr. 8); jame pavaizduotas misionieriaus E. Švelniaus kelionės iš Europos į Afriką maršrutas.

20 a. 1 pusėje Lietuvoje kūrėsi 2 kartogr. centrai – Vilniuje ir Kaune. Vilniaus krašte topografavimo darbus vykdė Lenkijos karinis geogr. i-tas, kurio darbuotojai sudarė 1:25 000 ir 1:300 000 mastelio žemėlapius. Pirmąjį lietuvišką Lietuvos teritorijos žemėlapį 1900 Sankt Peterburge išleido A. Macijauskas. Po I pasaul. karo, įsteigus Krašto apsaugos m-jos Karo topografijos skyrių (vadovas A. Krikščiūnas), 1925–39 sudaryti 1:25 000 ir 1:100 000 mastelio Lietuvos žemėlapiai. Jiems sudaryti naudota lauko matavimų duomenys, kai kurių plotų situacijai patikslinti taikyta aerofotografijos. Sudaryta teminių žemėlapių: P. Lietuvos dirvožemių (V. Ruokis), magnetizmo (K. Sleževičius), miškų, kelių, administracinis, kalnuotumo ir nuotakumo (A. Vireliūnas). 1937 pagamintas pirmasis lietuviškas gaublys. Kelis kartus išleisti sieniniai mokykliniai Lietuvos žemėlapiai, mokyklinis atlasas (1938). Po II pasaul. karo Lietuvoje įsteigta valst. topografinė įmonė. Įv. mokslinės ir žinybinės institucijos, tirdamos Lietuvos teritoriją, sudarė teminių žemėlapių: dirvožemių, žemėnaudų, miškų, geologinių, hidrografinių. Dažn. toks kartografavimas buvo SSRS vykdomų įv. projektų sudėtinė dalis. 1966 Vilniaus u-te V. Chomskio iniciatyva įsteigta Kartografijos laboratorija parengė kompleksinį *Lietuvos TSR atlasą* (išl. 1981; LSSR valst. premija 1983). Išleista kartografijos veikalų: V. Chomskio monografija *Kartografija* (1979), A. Samo *Žemėlapiai ir jų kūrėjai* (1997), *Lietuva žemėlapiuose* (1999, 2002).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę šalies teritorijos topografinio kartografavimo darbus organizuoja ir koordinuoja Nacionalinė žemės tarnyba ir jai pavaldžios institucijos – Aerogeodezijos i-tas, GIS centras, Žemėtvarkos i-tas. Teminį kartografavimą vykdo Lietuvos geol. tarnyba, Hidrometeorol. tarnyba, Žemėtvarkos i-tas, Lietuvos miškų i-tas, Miškotvarkos tarnyba, Hidrografijos ir švyturių tarnyba, Geol. ir geogr. i-tas, VU Kartografijos centras, b-vė *HNIT-Baltic*, *Briedis* ir kt. valst. bei privačios bendrovės. 2003 įkurta Lietuvos kartografų d-ja ir priimta į Tarptautinę kartografų asociaciją (ICA). Leidžiamas žurnalas *Geodezija ir kartografija* (nuo 1995). Kartografijos specialistus rengia VU Kartografijos centras. Pav. *Algimantas Česnulevičius*

GEODEZIJA

Taikomosios geodezijos darbų Lietuvoje būta jau 15 a. pabaigoje. 1498 P. Losajus aprašė 14 inž. matavimų, kurie buvo atlikti statant pilis. 1542 Žygimanto Augusto rūmų dailininkas A. Wiedtas sudarė Maskvos kun-tės žemėlapį, kuris apėmė R. Europą ir dalį Sibiro; išspausdintas 1544 Bazelyje. LDK pirmieji geod. matavimai atlikti 16 a. darant Valakų reformą. 1512 ir 1526 sudaryti Lietuvos ir Lenkijos žemėlapiai. 1590–1600 M. K. Radvila Našlaitėlis organizavo LDK kartografavimo darbus ir 1613 Amsterdame kartu su T. Makowskiu išleido pseudocilindrinėje kartografinėje projekcijoje sudarytą 1:1 290 000 mastelio LDK žemėlapį, kuriame buvo įbrėžtas (Lietuvos žemėlapyje pirmą kartą) dienovidinių ir lygiagrečių kartografinis tinklas. Žemėlapio geod. pagrindą sudarė astr. būdu nustatytos didesniųjų miestų geogr. koordinatės.

17 a. vid. J. Narūnavičius sudarė Vilniaus, Biržų, Tauragės miestų planus. Jis pirmasis Lietuvoje naudojo trianguliaciją žemėlapių geod. pagrindui sudaryti, parašė geodezijos vadovėlį *Geometrija* (*Geometria*), kuriame pateikė teorinių geodezijos žinių. 1790–1800 sudaryti Vilniaus, Kauno miestų planai, reljefinis Suvalkijos žemėlapis. 1816–21 VU mokslininkai (J. Sniadeckis, P. Slavinskis, M. Hlušnevičius, M. Žilinskas, J. Chodzka) kartu su K. Tennerio vadovaujama grupe darė Pabaltijo pirmojo trianguliacijos tinklo darbus. Į šį trianguliacijos tinklą įjungta Struvės geodezinio lanko (1816–55), kuris tęsiasi nuo Arkties vandenyno iki Juodosios jūros (2822 km), dalis (žemėlapis); Pasaulio paveldo paminklas (2005). Lietuvoje yra trys šio lanko punktai (Gireišių, Meškonių ir Paliepiukų), sutampantys su dabartinio Lietuvos geod. tinklo ženklais. Matavimo rezultatai panaudoti Žemės elipsoido skaičiavimams (F. W. Besselis). 1829 A. Szahinas parašė pirmuosius geodezijos vadovėlius *Aukštoji geodezija* (*Geodezja wyższa*), *Matavimai ir niveliavimas* (*Miernictwo i równoważenie*), jis t.p. pirmasis Lietuvoje naudojo barometrinį niveliavimą. 1872–92 sudarytas pirmasis tiksliojo niveliavimo tinklas, kurio dauguma linijų ėjo geležinkelių trasomis. 1882–1907 sudaryta nauja 1:21 000 topografinė nuotrauka; Žemės paviršiaus reljefas pirmą kartą žymėtas horizontalėmis, išvestomis kas 2 sieksniai (4,26 m). 1924 prie Baltijos j. esančios šalys įsteigė Pabaltijo geodezijos komisiją (Lietuvai atstovavo S. Kolupaila, S. Dirmantas, B. O. L. Kodatis), kurios tikslas – sudaryti vientisą pirmosios eilės trianguliacijos grandinę, juosiančią Baltijos j., atlikti tikslųjį niveliavimą vieno lygio paviršiaus atžvilgiu, daryti gravimetrinius ir magnetometrinius matavimus. 1929 sudarant Baltijos trianguliacijos grandinę išmatuota (1 iš 14) labai tiksli Švėkšnos bazė. Matavo Baltijos geodezijos komisijos deleguotieji matuotojai: U. Pesonenas (Suomija), Ö. Burrau (Danija), N. Jonssonas (Švedija). T. Szymanskis (Lenkija); iš Lietuvos dalyvavo A. Krikščiūnas, M. Ratautas, B. O. L. Kodatis, I. Liesis. 2006 Švėkšnos bazė įrašyta į Lietuvos kultūros vertybių registrą kaip saugotinas 20 a. technikos mokslo paveldas. Geodezijos darbams 20 a. 3–4 d-metyje vadovavo Karo topografijos sk. vadovas Tarpt. geodezijos s-gos narys A. Krikščiūnas, jis t.p. parengė leidinius *Lietuvos plotas* (1930), *Kartografija* (1931), *Topografijos vadovėlis*: *Elementarinis kursas* (1934). 4 d-metyje sudarant tiksliojo niveliavimo tinklą niveliavimo darbus atliko P. Butrimas, gravimetrinius ir magn. matavimus – K. Sleževičius. Jis sudarė Lietuvos magnetizmo žemėlapį (1936; jame pažymėjo Tumasonių–Subatės magn. anomaliją), parašė veikalus: *Gravimetriniai darbai Lietuvoje su Sternecko aparatu ties trianguliacijos signalais* (1934), *Gravimetriniai darbai 1934 m. ir svorio jėgos greitėjimas Lietuvoje* (1936),

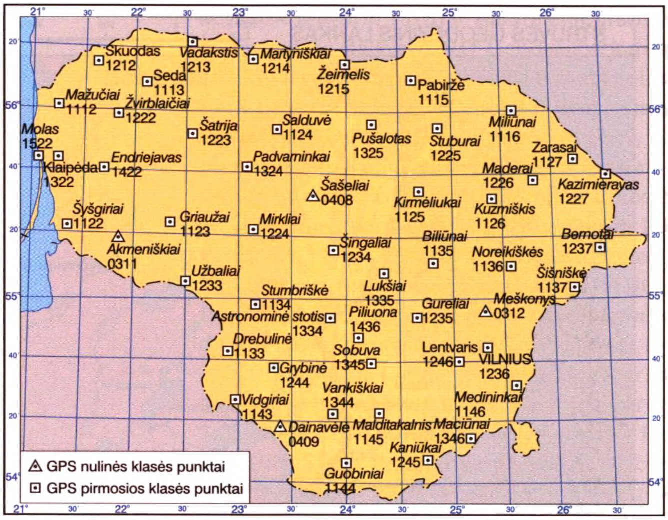

Lietuvos valstybinis GPS tinklas su nulinės ir pirmosios klasės punktais

Lietuvos magnetinė nuotrauka, padaryta 1936–38 metais (su I. Salduku, 1941). T.p. atlikta astr. matavimų (B. O. L. Kodatis, I. Liesis), darytas krašto kartografavimas, sudaryta topografinių žemėlapių. Iki 1939 Lietuvoje išmatuoti pirmosios eilės trianguliacijos tinklo, jungiančio 86 punktus, apimančio ir Pabaltijo grandinės fragmentą, kampai, šio tinklo bazių ilgiai, nustatyta 11 punktų astr. koordinatės ir krypčių azimutai. Tinklo v. dalis tarp Akmeniškių ir Arajo (Arajs; Latvijoje) punktų įėjo į Baltijos jūrą juosiančią trianguliacijos grandinę ir sujungė Lietuvos trianguliacijos tinklą su panašiais Latvijos ir Vokietijos tinklais. Po II pasaul. karo šis tinklas pavadintas pirmosios klasės trianguliacijos tinklu. 1930–40 Lietuvos krašto apsaugos m-jos Karo topografijos skyrius darė Lietuvos tiksliosios niveliacijos tinklą. Sudarytas 1:25 000 mastelio Lietuvos teritorijos topografinis žemėlapis, apimantis 10 900 km^2 plotą, ir 1:100 000 mastelio žemėlapis, apimantis 38 600 km^2 plotą. 1951–62 S. Blinstrubas ir A. Ražinskas padarė bendrąją Lietuvos teritorijos gravimetrinę nuotrauką; sudarytas Lietuvos gravimetrinis žemėlapis. 1959–69 Lietuvoje sudarytas naujas antrosios ir žemesnių klasių trianguliacijos tinklas su poligonometrijos intarpais, 1962 – vientisas trečiosios klasės niveliacijos tinklas. 5–6 d-metyje daryta Lietuvos teritorijos 1:25 000 mastelio topografinė nuotrauka žymint reljefą 5 m laipto horizontalėmis. Iki 9 d-mečio pab. sudarytas 1:10 000 mastelio topografinis žemėlapis (apėmė 97% šalies teritorijos) su 1 m arba 2 m reljefo laiptu.

Geodezijos mokslas sparčiau ėmė plėtotis 20 a. 10 d-metyje pradėjus naudoti dirbtinius Žemės palydovus. Lietuvoje imta taikyti kosm. geodezijos metodais grįstas naujas geod. matavimų technologijas, pvz., globalinę padėties nustatymo sistemą (*Global Positioning System* – GPS). 1992 Vilniaus technikos u-te (nuo 1996 VGTU) įsteigtas Geodezijos i-tas. Lietuvos geodezininkų moksl. tyrimai ir praktiniai darbai tapo svarbūs ir tarpt. mastu. Sudarytas bendrasis valstybinis globalinės padėties nustatymo sistemos tinklas, kurį sudaro nulinės, pirmosios, antrosios ir trečiosios klasės šios sistemos tinklai. Vid. atstumai tarp punktų – 100, 40, 8 ir 2,5 km. Nulinės klasės punktai įtraukti į Europos geod. koordinačių sistemą įtvirtinančių pr. punktų katalogą. Lietuvos geod. koordinačių sistema LKS-94 susieta su Europos koordinačių sistema. 1997–2006 sudarytas pirmosios klasės vertikalusis geod. tinklas. Tinklo perimetras – 2900 km, vid. atstumas tarp punktų – 2 km. Geopotencialiems aukščiams nustatyti taikyti niveliavimo, kosm. geodezijos ir gravimetrinių matavimų duomenys. Tinklas sudarytas atsižvelgiant į Tarpt. geodezijos asociacijos rekomendacijas. Sudarytas nuolat veikiančių globalinės padėties nustatymo sistemos 25 stočių tinklas; nuolat veikiančios šios sistemos stotys Vilniuje ir Klaipėdoje įtrauktos į Europos ir pasaulinius globalinės padėties nustatymo sistemos nuolat veikiančių stočių tinklus. Atliekami moksl. tyrimai ir geod. matavimai pagal tarptautines Baltijos jūros lygio (*Baltic Sea Level* – BSL), Europos vertikaliojo tinklo (*European Vertical GPS Reference Network* – EUVN), Europos atraminės aukščių sistemos (*European Vertical Reference System* – EVRS), Europos ni-

Struvės geodezinio lanko Paliepiukų (Vilniaus rj. s-bė) punktas

veliacijos tinklo (*United European Levelling Network* – UELN) programas. 1994 pirmą kartą Lietuvoje atlikti ir 2002 pakartoti absoliutūs sunkio pagreičio matavimai valstybinio gravimetrinio nulinės klasės tinklo trijuose punktuose. 1994–98 atlikti geoido tyrimai ir sudarytas geoido modelis Lietuvos teritorijai; geoido aukščių tikslumas ~3 cm. 1998–2001 sudarytas pirmosios klasės gravimetrijos tinklas, susietas su Lietuvoje atliktais absoliučiaisiais sunkio pagreičio matavimais. Nuo 1999 daromi magn. lauko parametrų kaitos tyrimai. Nustatytos geomagn. lauko parametrų variacijos. 2000 įkurta ir 2001 pagal ES standartus akredituota Kalibravimo laboratorija (elektrooptinių tolimačių); didelio tikslumo kalibravimo bazė įrengta 1996 Kyviškių oro uoste. 20 a. pab.–21 a. pr. moksl. tyrimų svarb. kryptys: geod. tinklų sudarymas (P. Petroškevičius, J. Skeivalas, A. Zakarevičius, E. K. Paršeliūnas, B. Krikštaponis, R. Putrimas), geod. matavimų matematinis apdorojimas (J. Skeivalas, Z. Tamutis), Žemės gravitacinio ir magn. laukų, geoido tyrimai (A. Ražinskas, P. Petroškevičius, E. K. Paršeliūnas, R. Obuchowskis), fotogrametrija (V. Vainauskas, A. Žalnierukas, R. Vilūnas, B. Ruzgienė, J. Sužiedelytė-Visockienė), geodinamika (I. Liesis, A. Ražinskas, A. Zakarevičius, A. Stanionis), inž. geodezija (M. Kosčiauskas, V. Č. Aksamitauskas, Z. Kumetaitis), skaitmeninis kartografavimas ir topografija (Ž. Stankevičius, E. K. Paršeliūnas, A. Kumetaitienė, S. Kazakevičius, S. Urbonas), geod. prietaisų kalibravimas (V. Giniotis, R. Putrimas). 1996 V. Vainauskui už fotogrametrijos, distancinių tyrimų ir geoinformacijos sistemų plėtotę suteikta Tarptautinės fotogrametrijos ir distancinių tyrimų d-jos ir Austrijos šios d-jos E. Dolezalo premija. Lietuvos mokslo premija 1996 paskirta Z. Tamučiui už geod. tinklų projektavimo ir optimizavimo darbus, 1999 – V. Vainauskui už darbų ciklą *Geodezijos, fotogrametrijos ir kartografijos mokslų teorijos ir praktikos plėtra 1957–98*, 2007 – P. Petroškevičiui, J. Skeivalui, A. Zakarevičiui, E. K. Paršeliūnui už darbų ciklą *Lietuvos geodezinio pagrindo sukūrimo ir plėtros Europos lygmenyje technologijų tobulinimas ir taikymas*.

GPS stoties *Šiauliai* ženklas

Lietuvoje geodezija, kaip atskira disciplina, pradėta dėstyti 1755 VU. 1826 įsteigta pirmoji Geodezijos katedra (vedėjas A. Shahinas), kuri veikė iki 1832. 1922 ji vėl buvo įsteigta Lietuvos u-te (1930–46 VDU, 1946–50 Kauno u-tas, 1950–69 KPI), 1969 perkelta į VISI (1991–96 Vilniaus technikos u-tas, nuo 1996 VGTU), nuo 1997 Geodezijos ir kadastro katedra. 1947–63 LŽŪA veikė Geodezijos, 1963–93 Žemėtvarkos ir geodezijos katedra.

Geodezijos specialistus (inžinierius) Lietuvoje pradėta rengti 1940 VDU; čia jie buvo rengiami iki 1969 (1946–50 Kauno u-tas, 1950–69 KPI), o 1970–93 – VISI (nuo 1991 Vilniaus technikos u-tas). 2008 geodezijos specialistus rengė VGTU (nuo 1993 matavimų inžinerijos bakalaurus ir magistrus), t.p. Vilniaus statybos ir dizaino bei Žemaitijos kolegijos (geodezijos inžinierius). 1989–2005 veikė Lietuvos geodezininkų s-ga (pirm. A. Zakarevičius, V. Tulevičius).

Geodezijos mokslo darbai skelbiami žnr. *Geodezija ir kartografija* (1964–94 *Geodezijos darbai*). Svarbesni veikalai: V. Vainauskas *Fotogrametrija* (1977), Z. Tamutis *Optimalūs geodezinių tinklų projektavimo metodai* (rusų k., 1979), *Inžinerinių geodezinių tinklų projektavimas* (rusų k., 1990), J. Skeivalas *Geodezinių matavimo rezultatų matematinis apdorojimas* (rusų k., 1991) ir *Koreliuotų geodezinių matavimų matematinis apdorojimas* (1995), A. Zakarevičius *Dabartinių vertikalių Žemės plutos judesių Lietuvos teritorijoje tyrimas* (1994), *Lietuvos geodezinių tinklų koordinačių sistemos ir jų ryšiai* (1996) ir *Dabartinių geodinaminių procesų Lietuvos teritorijoje tyrimas* (2003), P. Petroškevičius *Gravitacijos lauko poveikis geodeziniams matavimams* (2004). 20 a. 6–10 d-metyje išleisti svarbesni vadovėliai: M. Ratautas ir kt. *Geodezija* (1957), M. Kosčiauskas, M. Ratautas, V. Vainauskas *Inžinerinė geodezija* (1969), P. Variakojis *Geodezijos pagrindai* (1966), S. Kazakevičius ir kt. *Taikomoji geodezija* (1979), Z. Tamutis, V. Tulevičius, A. Žalnierukas *Geodezija* (d. 1 1992), Z. Tamutis, A. Žalnierukas, S. Kazakevičius, P. Petroškevičius *Geodezija* (d. 2 1996). Pav.

Algimantas Zakarevičius

ASTRONOMIJA

Lietuvoje astronomijos mokslo pradžia sietina su VU įsteigimu 1579. Astronomija iš pradžių čia dėstyta kaip filosofijos, vėliau kaip matematikos kurso dalis. Seniausias paskaitų rankraštis, kuriame yra ir astronomijos dalykų, – 1603 L. Bojerio *Matematika*. VU T. Rastoga 1627 fizikos kurso paskaitose studentams jau dėstė apie atradimus, kuriuos 1609–10 padarė G. Galilei tyrinėdamas dangų savo sukonstruotu teleskopu. VU prof. O. Krügeris su studentais 1632–33 dangaus šviesulius stebėjo pro teleskopą. Jo mokiniai išleido du svarbius veikalus: J. Rudamina Dusetiškis pirmąją Lietuvoje tiksliųjų mokslų knygą – *Įžymios matematikos, optikos, geometrijos ir sferinės astronomijos teoremos ir uždaviniai* (*Illustriora theoremata et problemata mathematica ex opticis, geometria, astronomia sphaera elementari* 1633), kurioje buvo ir astronomijos skyrius, A. Diblinskis – pirmąją astronomijos knygą *Astronomijos šimtinė* (*Centuria astronomica* 1639), bet tik 1753 T. Žebrausko iniciatyva VU įsteigta astronomijos observatorija. Mecenatai padovanojo kelis teleskopus, paaukojo lėšų kitiems astronomijos prietaisams įsigyti. Svarbesni to meto astr. tyrimai: VU astronomijos observatorijos geogr. platumos nustatymas, užtemimų ir Merkurijaus tranzito per Saulės diską skaičiavimai. Astronomijos observatorija suklestėjo 18 a. pab., kai jai vadovavo (1764–1807) M. Počobutas. Tuo l-piu Europoje sparčiai plėtota planetų judėjimo teorija – dangaus mechanika, o astr. navigacijos metodų taikymas reikalavo tikslių dangaus kūnų koordinačių matavimų. M. Počobutas ir jo mokiniai stebėjo Mėnulio ir Saulės užtemimus, kometas, matavo planetų ir žvaigždžių koordinates, įv. vietovių geogr. koordinates. Iš planetų tyrinėjimų svarbiausi buvo Merkurijaus koordinačių matavimai (1786–87), jie papildė kitų astronomų atliktus stebėjimus, kuriais remdamasis pranc. astronomas J. J. L. de Lalande'as apskaičiavo Merkurijaus orbitos parametrus. 1795 po ATR trečiojo padalijimo didesnė Lietuvos dalis buvo prijungta prie Rusijos, bet iš pradžių nei VU, nei astronomijos observatorija nepatyrė didesnių permainų. 1807 astronomijos observatorijos direktoriumi tapęs J. Sniadeckis tęsė M. Počobuto tyrinėjimus daugiausia reikšmės teikdamas neseniai atrastų asteroidų Cereros, Paladės ir Vestos stebėjimams. 1824 astronomijos observatorijos direktoriumi buvo paskirtas P. Slavinskis, observatorija įsitraukė į geodezinius darbus Lietuvoje ir Kurše. 1832 uždarius VU astronomijos observatorija perduota Peterburgo MA žinion. Daugiausia buvo stebimos Saulės sistemos planetos ir asteroidai. 1843 astronomijos observatorijai ėmė vadovauti M. Hlušnevičius, jis tęsė P. Slavinskio darbus. Nuo 1847 dirbti astronomijos observatorijoje buvo skiriami Pulkovo observatorijos astronomai – joje dirbę G. Sableris, M. Gusevas, P. Smyslovas, V. Bergas pradėjo astrofiz. tyrimus. Jie suformavo dvi moksl. tyrimų kryptis: Saulės dėmių ir vizualinės žvaigždžių fotometrijos. Saulės dėmėms tirti buvo įsigytas Dallmeyerio fotoheliografas, Merzo spektroskopas. Geriausių rezultatų pasiekta 1868–76 tiriant Saulę fotoheliografu. 1868 įsigytas unikalus prietaisas žvaigždžių ryškiui matuoti – vizualinis Schwerdo fotometras, kuriuo pavyko nustatyti atmosferos pralaidumą. Praėjus 5 metams po 1876 observatorijoje kilusio gaisro, per kurį dauguma knygų ir prietaisų sudegė, VU observatorija buvo uždaryta negavus lėšų jai atstatyti; moksl. veikla nutrūko. Vilniuje 1919 atkūrus u-tą ir Kaune 1922 įkūrus Lietuvos u-tą, vėl susidarė palankios sąlygos astronomijos plėtrai, nes pasaulyje tuo l-piu ypač paspartėjo astronomijos raida (sukurti žvaigždžių vidaus sandaros ir atmosferos teorijų pagrindai, išplėtoti mūsų Galaktikos ir kitų galaktikų tyrimai). Atgaivinant astronomijos darbus Lietuvoje t.p. buvo siekiama plėtoti žvaigždžių fizinių savybių ir mūsų Galaktikos sandaros tyrimus. Vilniuje 1920 pradėjo veikti astronomijos observatorija, kuri buvo iškelta į miesto pakraštį (dabar M. K. Čiurlionio g.). Čia 1921–38 pastatyti teleskopų

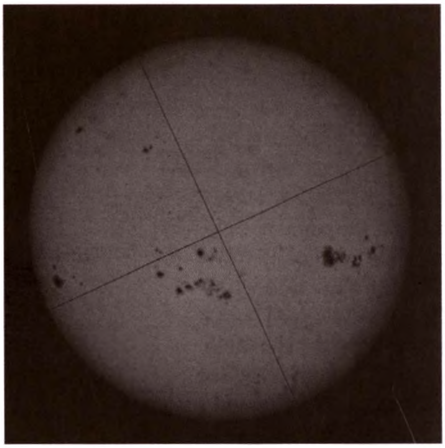

VU astronomijos observatorijoje Dallmeyerio fotoheliografu 19 a. 8 d-metyje nufotografuota Saulė

bokštai ir admin. pastatas; įsigytas 15 cm astrografas, 48 cm reflektorius su beplyšiu spektrografu. Vilniaus astronomijos observatorijoje dirbę lenkų astronomai W. Dziewulskis, W. Iwanowska, W. Zonnas daugiausia reikšmės teikė kintamųjų žvaigždžių matavimams ir statistiniams žvaigždžių tyrimams. 1945 jiems pasitraukus į Lenkiją šie darbai nutrūko ir neturėjo didesnio poveikio tolesnei astronomijos raidai Lietuvoje. Lietuvos u-te 1922 įsteigta Astronomijos katedra, kuriai vadovavo B. O. L. Kodatis (Kuodaitis). 1929 prie Kauno, Aleksote, buvo įkurta astronomijos observatorija ir sukonstruotas 12 cm astrografas. Kauno astronomijos observatorijoje svarbesnių moksl. rezultatų nebuvo gauta, bet čia susiformavo šiuolaikinio astronomijos mokslo Lietuvoje užuomazga. 1939 astronomijos observatorija buvo perkelta iš Kauno į Vilnių, bet darbus nutraukė II pasaul. karas. Svariausių rezultatų nepriklausomoje Lietuvoje pasiekė astronomai A. Juška (1927 Göttingeno u-te apgynė astronomijos daktaro disertaciją) ir P. Slavėnas (1928 Yale'io u-te), kurių tolesnė veikla turėjo didelę reikšmę astronomijos raidai Lietuvoje.

Lietuvos astronomų užgalaktinių tyrimų objektas – Trikampio galaktika (M33), nufotografuota 2001 Japonijos nacionalinės observatorijos 8,3 m skersmens Subaru teleskopu (nuotrauka sudaryta iš daugiau kaip 600 mln. vaizdo elementų)

1944 vadovaujant P. Slavėnui VU buvo pradėtos astronomijos studijos, atkurti išlikę prietaisai ir pradėti tiriamieji darbai VU astronomijos observatorijoje. 1954 pradėti sistemingi kintamųjų žvaigždžių fotometriniai matavimai (A. Ažusienis, V. Žitkevičius, A. Pučinskas ir kt.), 1959 – žvaigždžių spiečių ir žvaigždžių spektrų fotografiniai tyrimai, t.p. tarpžvaigždinės ekstinkcijos tyrimai (V. Straižys, R. Bartkus, V. Jasevičius ir kt.). Darbai paspartėjo 1957 Lietuvos MA Fizikos ir matematikos i-te įkūrus Astronomijos grupę, iš kurios 1967 suformuotas Astrofizikos sektorius (vadovas V. Straižys). Esminis veiksnys, keliems dešimtmečiams lėmęs astronomijos raidos Lietuvoje kryptį, buvo 1962 pradėti fotometrinių sistemų savybių tyrimai (V. Straižys, A. Ažusienis) ir 1965 sukurta Vilniaus fotometrinė sistema (V. Straižys, K. Zdanavičius). Sėkmingi žvaigždžių matavimai naudojant Vilniaus fotometrinę sistemą pirmą kartą atlikti 1967 Krymo astrofizikos observatorijoje. Šiems darbams plėtoti 1968 į Krymą buvo perkeltas 48 cm teleskopas. Svarbiausi astr. tyrimų infrastruktūros plėtros darbai buvo atliekami Molėtų ir Maidanako (Uzbekija) astronomijos observatorijose. Molėtų astronomijos observatorijoje 1969 pradėjo veikti 25 cm, o 1974 – 63 cm teleskopai, 1975 įsigytas 35/51 cm Maksutovo sistemos teleskopas. Molėtų astronomijos observatorijos statyba baigta 1977, o 1991 joje pradėjo veikti 165 cm teleskopas. 1975 48 cm teleskopas su elektrofotometru buvo perkeltas iš Krymo į Maidanako astronomijos observatoriją, čia 1978 pradėta 1 m teleskopo bokšto statyba. 1981 teleskopas buvo sumontuotas ir 1982 pradėti sistemingi astr. stebėjimai (1993 Maidanako observatorija su joje buvusiais Lietuvos teleskopais atiteko Uzbekijai). Šiuo l-piu daugėjo astr. tyrimus atliekančių moksl. padalinių. 1977 pertvarkius Lietuvos MA Fizikos ir matematikos i-tą Astrofizikos sektorius (vėliau skyrius) veikė Lietuvos MA Fizikos i-te. 1990 įkurtame Teor. fizikos ir astronomijos i-te suformuotas astr. tyrimų skyrius – Astronomijos observatorija (1990–2003 vadovavo V. Straižys, nuo 2003 – G. Tautvaišienė). Fizikos i-te astrofiz. tyrimus atlieka Žvaigždžių sistemų fizikos skyrius (vadovas V. Vansevičius), kuris iki 1993 veikė kaip Astrofizikinių prietaisų laboratorija (vadovas R. Drazdys). 1969 nuo VU Astronomijos katedros atskirta Astronomijos observatorija (1978–91 vadovas R. Kalytis, nuo 1992 J. Sūdžius). Astronomai dirba ir VPU. Pagrindinės Lietuvos astronomų tyrimų kryptys: Galaktikos sandara, žvaigždžių chem. sudėtis, galaktikų evoliucija. Nuo 1965 Vilniaus fotometrinę sistemą savo tyrimuose taikė daugelis Lietuvos astronomų: K. Zdanavičius (1967), A. Bartkevičius (1972), Z. Sviderskienė (1972), A. Bogdanovičius (1974), J. Sūdžius (1976), G. Kurilienė (1977), A. Pučinskas (1984), E. Meištas (1984), J. Sperauskas (1986), J. Šleivytė (1988), K. Černis (1993), R. Janulis

Asteroidas Kaunas, atrastas Molėtų astronomijos observatorijoje (2002); Palomaro observatorijoje Schmidto teleskopu 2002 04 14 kas 30 min fotografuotose nuotraukose rodyklės žymi asteroidą Kauną, judantį žvaigždžių fone

(1993), A. Kazlauskas (1993), S. Bartašiūtė (1994), R. Lazauskaitė (1997), J. Zdanavičius (2006). Sėkmingiausiai Vilniaus fotometrinė sistema panaudota tarpžvaigždinei ekstinkcijai Galaktikoje tirti. Apibendrinus atliktus fotometrinius matavimus 1993 paskelbtas 7500 žvaigždžių katalogas. Tuo ir vėlesniu l-piu buvo atliekami ir su Vilniaus fotometrine sistema nesusiję darbai: tirta UBV fotometrinė sistema (A. Ažusienis, 1967), žvaigždžių spinduliuotės poveikis tarpžvaigždinėms dulkėms (R. Bartkus, 1970), žvaigždžių spiečiai (V. Jasevičius, 1972), baltųjų nykštukių atmosferos (A. Galdikas, 1987), žvaigždžių milžinių chem. sudėtis (G. Tautvaišienė, 1988), žvaigždžių milžinių apvalkalai (A. Kučinskas, 1998), Verpeto galaktika (A. Bridžius, 1998), dulkėtosios galaktikos (D. Semionov, 2003), Andromedos galaktikos žvaigždžių spiečiai (I. Šablevičiūtė, 2007). Buvo tobulinami stebėjimų metodai ir kuriami astronomijos prietaisai: fotonų skaičiavimo metodas astrofotometrijai (R. Kalytis, 1986), elektronografinė kamera (R. Drazdys, 1986), daugiaspalvės elektronografinės fotometrijos metodas (V. Vansevičius, 1992), panoraminiai šviesos imtuvai (G. Vilkaitis, A. Skrebutėnas, 1997), atmosferos ekstinkcijos nustatymo metodas (E. Pakštienė, 2003), žvaigždžių fotometrijos metodas plataus lauko kameromis (R. Stonkutė, 2007). Lietuvai atkūrus nepriklausomybę išsiplėtė astronomų tarpt. ryšiai. Vadovaujant V. Vansevičiui 1993 pradėti galaktikų tyrimai; kartu su Japonijos astronomais sukurti nauji metodai kvazarų ir galaktikų dulkėtumui nustatyti, tirtos Vietinės grupės galaktikos, 2004 analizuojant Liūto A (Leo A) galaktikos stebėjimų duomenis pirmą kartą atrastas už nykštukinės galaktikos disko ribų besidriekiantis žvaigždžių vainikas (R. Stonkutė, D. Narbutis, V. Vansevičius). Nuo 1993 grupė Lietuvos astronomų (R. Kalytis, E. Meištas, R. Janulis) įsitraukė į programos *Visos Žemės teleskopas* darbus; 2007 R. Janulis kartu su šios programos dalyviais įv. šalių astronomais atrado planetą, nedideliu atstumu skriejančią aplink seną (buvusią milžine) žvaigždę V 391 Peg. Nuo 1995 G. Tautvaišienė su užs. astronomais atlieka spektrinius Paukščių Tako ir kitų galaktikų žvaigždžių chem. sudėties tyrimus. Nuo 1998 A. Kučinskas su įv. šalių astronomais tiria Magelano debesų žvaigždžių spiečių ir raudonųjų milžinių savybes. J. Sperauskas savo sukonstruotu radialiųjų greičių matuokliu pradėjo dvinarių žvaigždžių (su A. Bartkevičiumi) bei žvaigždžių spiečių (su JAV astronomais) tyrimus. Nuo 1999 grupė Lietuvos astronomų dalyvauja Europos kosmoso agentūros kosm. observatorijos *Gaia* rengimo darbuose. 2001 Molėtų astronomijos observatorijoje pradėti mažųjų Saulės sistemos kūnų paieškos darbai (K. Černis, K. Zdanavičius, J. Zdanavičius) – iki 2008 atrasta >190 naujų asteroidų. Lietuviškais vardais pavadinta nemažai kosm. objektų. Trys K. Černio kometos: Černis-Petrauskas (1980), Černis (1983) ir Černis-Kuichi-Nakamura (1990) atrastos vizualiai teleskopu (daugiau kaip 20 kometų jis atrado Saulės observatorijos SOHO nuotraukose). Yra asteroidai Litva (Lietuva), Čiurlionis, Vilnius, Kaunas, Molėtai, Klaipėda, Straižys, Ažusienis, Bartkevičius, krateriai Mėnulyje – Počobutas, Sniadeckis, Marse – Gusevas, Alytus, Veneroje – kalnas Žemaitė ir 40 kitų paviršiaus darinių, pavadintų daugiausia sen. lietuvių deivių ir mit. būtybių vardais; pavadinimus suteikė Tarptautinė astronomų s-ga.

1975 Lietuvos mokinių informavimo ir techninės kūrybos centre (iki 1990 Jaunųjų technikų stotis, 1990–2007 Respublikiniai moksleivių techn. kūrybos rūmai) įkurtas astronomijos būrelis, kuris organizuoja renginius ir konkursus jauniesiems astronomams (A. Visockienė, G. Beresnevičius). Astronomijos ir gamtos mokslų žinioms skleisti 1962 Vilniuje įkurtas planetariumas. 1980 Molėtų astronomijos observatorijoje pradėjęs veikti visuomeninis astronomijos istorijos muziejus 1990 tapo Lietuvos etnokosmologijos muziejumi (dir. G. Kakaras). 1973–90 veikė Sąjunginės astronomijos ir geodezijos d-jos Lietuvos skyrius; pradėtiems darbams tęsti ir koordinuoti 1995 įkurta Lietuvos astronomų sąjunga. 1993 Lietuva įstojo į Tarptautinę astronomų sąjungą.

Pirmosios mokslo populiarinamosios lietuviškos knygos apie astronomiją ir dangaus reiškinius pasirodė 19 a. pab.: 1893 Tilžėje išleista F. Janušio kn. *Apie dangų: Saulė, Menuo, žvaigždės, planetos ir kometos*, 1896 Čikagoje – J. Adomaičio-Šerno *Apie Žemę ir kitus svietus, jų būvį ir pabaigą*, 1909 Kaune – J. Geručio-Balvočiaus *Sodiečių dangus*. Svarbesnės astronomijos mokslo populiarinamosios kn.: P. Slavėno *Saulės sistema* (1946), *Žvaigždės* (1948), A. Ažusienio *Žvaigždžių milijardai* (1964), G. Kakaro *Šimtas astronomijos mįslių* (1967), A. Juškos *Žvaigždynų pasauliai* (1972), *Astronomijos enciklopedinis žodynas* (1984), Z. Sviderskienės *Astronomijos abėcėlė* (1980), *Žvaigždynai* (1983), V. Straižio *Paukščių Takas* (1992), *Astronomijos enciklopedinis žodynas* (2002). Svarbiausi tęstiniai leidiniai, kuriuose buvo skelbiami populiarūs astronomijos straipsniai ir naujienos: 1920–40 *Kosmos*, 1956–63 – *Astronominis kalendorius*, nuo 1989 leidžiamas astronomijos metraštis *Lietuvos dangus*. 1998 įkurta pirmoji astronomijos populiarinimo interneto svetainė *Lietuvos dangus* (red. A. Bridžius). Leisti tęstiniai mokslo leidiniai: 1860–63 Vilniuje M. Gusevas leido pirmąjį RI tiksliųjų mokslų žrn. *Vestnik matematičeskich nauk* (išl. 40 nr.), kuriame buvo skelbiami ir astronomijos darbai bei naujienos, 1921–39 leistas *Biuletyn Obserwatorjum Astronomicznego w Wilnie*, 1960–92 – *Vilniaus astronomijos observatorijos biuletenis* (rusų k.). Nuo 1992 leidžiamas period. žurnalas *Baltic Astronomy* (red. V. Straižys). Išleisti keli lietuviški astronomijos vadovėliai: B. Kuodaičio *Astronomija: paskaitos, skaitytos Lietuvos universitete 1925–1926 m.* (1926), A. Juškos *Astronomijos vadovėlis* (1928), P. Slavėno *Astronomija* (1938), A. Ažusienio, A. Juškos, G. Kakaro *Astrofizika* (1977), A. Ažusienio, A. Pučinsko, V. Straižio *Astronomija* (1995 ²2003) ir V. Straižio monografijos: *Daugiaspalvė žvaigždžių fotometrija* (*Mnogocvetnaja fotometrija zvjozd* 1977), *Žvaigždės su metalų deficitu* (*Zvjozdy s deficitom metallov* 1982), *Daugiaspalvė žvaigždžių fotometrija* (*Multicolor Stellar Photometry* 1992 ²1995).

Nykštukinė galaktika Liūto A, nufotografuota 2001 Subaru teleskopu

Nuo 1944 astronomo kvalifikaciją galima įgyti Vilniaus u-te. 1979–2003 Vilniaus pedagoginiame u-te (iki 1992 VPI) buvo rengiami fizikos ir astronomijos mokytojai. Pav.

L: *Vilniaus universiteto istorija* 3 t. Vilnius 1976–79; *Vilniaus astronomijos observatorijos biuletenis* 1979 nr. 50; *Vilniaus universiteto istorija, 1579–1994* Vilnius 1994; **L. Klimka, V. Straižys** *Tūkstantmetė laiko juosta. Lietuvos astronomija 1000–1999* / *Lietuvos dangus* 2000; **E. Makariūnienė, L. Klimka** *Lietuvos fizikų ir astronomų sąvadas* Vilnius 2001; **S. Matulaitytė** *Senoji Vilniaus universiteto astronomijos observatorija ir jos biblioteka* Vilnius 2004.

Jokūbas Sūdžius, Vladas Vansevičius

INFORMATIKA

Lietuvoje informatikos tyrimai pradėti ~1960, suintensyvėjo nuo 1965. Plėtoti skaičiavimo technikos, kompiuterinio projektavimo, atpažinimo procesų, rankraštinių tekstų analizės, kalbos ir balso, vaizdų apdorojimo technologijų, sistemų ir procesų modeliavimo, teor. informatikos, optimizavimo metodų, inform. sistemų, pramonės, statybos, transporto ir kt. ūkio šakų informatikos, t.p. dirbtinio intelekto tyrimai. Pradėti skelbti moksl. straipsniai programų sistemų ir inform. sistemų inžinerijos, abstrakčiųjų duomenų tipų, programų sintezės, algoritminių logikų ir kitais teor. informatikos klausimais. Pirmąsias habilituoto daktaro disertacijas apgynė J. Mockus (optimizavimo metodai, energetikos informatika, 1966); J. Maiminas (inform. sistemos, 1967), D. Maciulevičius (statybos informatikos, 1969), R. Rajeckas (inform. sistemos, 1970), L. Telksnys (atpažinimo procesai, 1971), D. Žemaitytė (med. informatikos, 1972). Pagrindiniai informatikos mokslo tyrimai buvo sutelkti Matematikos ir informatikos i-te, KTU ir VU. Daugiausia prie informatikos tyrimų organizavimo prisidėjo J. Mockus (energetikos informatika, optimizavimo metodai), L. Telksnys (atpažinimo metodai, kalbos ir balso technologijos, vaizdų

analizė), Z. Januškevičius, A. Laucevičius (med. informatika), R. Rajeckas (inform. sistemos), P. Kemėšis (inform. sistemų inžinerija, dirbtinio intelekto metodai), K. Antanavičius (stat. informatika), V. Matulis (programų sistemų inžinerija) ir G. Grigas (skaičiavimo technika).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę plėtojamos šios informatikos mokslo kryptys: duomenų saugojimas ir organizavimas kompiuteriuose, skaičiavimų teorija (algoritmų teorija, formaliųjų kalbų teorija, automatų teorija, programų analizė ir kai kurie mat. logikos klausimai), kompiuterinė matematika (lygiagretieji skaičiavimai ir su kompiuteriniais skaičiavimais susiję skaičiavimo matematikos, diskrečiosios matematikos, tikimybių teorijos ir mat. statistikos klausimai), žmogaus ir kompiuterio sąveikos tyrimas (informacijos pateikimo žmogui metodai), kompiuterinės technologijos (simboliniai perdirbimai, kompiuterinė grafika, tekstų apdorojimas, atpažinimo procesų teorija, vaizdo ir garso informacijos apdorojimas, signalų apdorojimas), kompiuterinis modeliavimas, projektavimas ir dirbtinio intelekto technologijos, skaičiavimo technikos ir kompiuterių tinklų teorija. Tyrimai atliekami Matematikos ir informatikos i-te, VGTU, KMU, VU ir kitur.

Pirmasis Lietuvos autorių informatikos leidinys (1962)

Matematikos ir informatikos institute daugiausia tiriama atpažinimo metodai (L. Telksnys, A. Lipeika, J. Lipeikienė, A. Montvilas), dirbtiniai neuroniniai tinklai ir neuroinformatika (Š. Raudys, A. Garliauskas, G. Dzemyda), geogr. inform. sistemos (V. Paliulionis), kompiuterinės duomenų analizės metodai (G. Dzemyda, V. Šaltenis), kultūros informatika (N. Kligienė, K. Juškevičius), lygiagretieji skaičiavimai (J. Žilinskas), med. informatika (G. Dzemyda, V. Šaltenis L. Telksnys ir kt.), mokyklinė informatika (V. Dagienė, V. Dagys, G. Grigas, L. Markauskaitė), operacijų tyrimas (J. Mockus, L. Sakalauskas), optimizavimo metodai (J. Mockus, A. Žilinskas), programinės įrangos lokalizavimas (V. Dagienė, G. Grigas), programų sistemų ir inform. sistemų inžinerija (A. Čaplinskas, D. Dzemydienė, A. Lupeikienė), statistinė duomenų analizė (Š. Raudys), technol. procesų valdymas (K. Kazlauskas, R. Pupeikis), teisės informatika (A. Čaplinskas, L. Paliulionienė). Taikomieji informatikos tyrimai: duomenų bazių technologijos (N. Astrauskienė, D. Vancevičienė), interneto technologijos (N. Kligienė, K. Juškevičius, S. Maskeliūnas), kompiuterių tinklų inžinerija (P. Šulcas, B. Samuolis), kompiuterizuotos leidybos technologijos (V. Statulevičius), kompiuteriniai žodynai (V. Černiauskas, S. Meškauskienė ir kt.). Matematikos ir informatikos i-tas yra vienas iš 3 pagrindinių Lietuvos mokslo ir studijų akad. tinklo LITNET regioninių centrų.

Kauno technologijos universitete informatikos tyrimai vykdomi Informatikos f-te, Elektros ir valdymo inžinerijos, Telekomunikacijų ir elektronikos, Mechanikos ir mechatronikos f-tuose, Inform. technologijų plėtros i-te, Biomed. inžinerijos i-te (vykdo moksl. tyrimus, susijusius su inform. technologijų naudojimu medicinoje), Skaičiuojamųjų technologijų centre, Mechatronikos mokslo, studijų ir informacijos centre. Pagrindinės informatikos tyrimų kryptys KTU: atpažinimo teorijos metodai (E. Pranckevičienė ir kt.), biomed. elektronika (A. Kopustinskas ir kt.), dirbtinio intelekto teorijos metodai ir technologijos (R. Simutis, A. Verikas), dirbtiniai neuroniniai tinklai (P. Kemėšis, A. Verikas), duomenų apsaugos sistemos (A. Dumčius), duomenų bazės ir duomenų inžinerija (B. Paradauskas), elektron. apsaugos sistemos (D. Eidukas), elektron. sistemų kokybės vertinimas (P. Balaišis, D. Eidukas), energetikos informatika (L. Balaševičius, J. Daunoras, G. Dervinis, V. Gargasas, V. S. Januševičius, V. Kepalas, V. Mačerauskas), fizikinių struktūrų ir procesų skaitinė analizė (R. Barauskas ir kt.), gyv. aplinkos kompiuterizavimas (D. Eidukas), inform. saugos technologijos (A. Mikuckas, I. Mikuckienė, A. Venčkauskas), interneto technologijos (A. Bargelis, V. Štuikys), inform. sistemų inžinerija ir programų sistemų inžinerija (R. Butleris, S. Gudas, L. Nemūraitė), kompiuterinė grafika (R. Keršys, R. Kupčiūnas, V. Nenorta, D. Norkuvienė, T. Pilkaitė), kompiuterinė kartografija (J. Karbauskas, E. Pranckevičienė, V. Žilevičius), kompiuterinė lingvistika (B. Tamulynas), kompiuterinė vaizdų analizė ir apdorojimas

(A. Lukoševičius), kompiuterinės balso technologijos (A. Domatas, S. Noreika, V. Pikturna, K. Ratkevičius, A. Rudžionis, V. Rudžionis, P. Žvinys), kompiuterinio eksperimento metodika ir metodai (V. Ostaševičius, R. Palevičius), kompiuterinės technol. procesų ir įrenginių valdymo sistemos (L. Balaševičius, J. Daunoras, G. Dervinis, V. Gargasas, V. S. Januševičius, V. Kepalas, T. Magyla, V. Mačerauskas, R. Stadalius), kompiuterinis projektavimas (L. Abraitis, F. Atstopas, G. Žintelis, V. Štuikys), kompiuterinis sudėtingų sistemų ir procesų modeliavimas ir valdymas (R. Barauskas, D. Levišauskas, H. Pranevičius, S. Rupkus, S. Sajauskas, R. Simutis), kompiuterių tinklų inžinerija (R. Kavaliūnas, R. Plėštys, V. Rėklaitis, G. Vilutis), kompiuterizuotosios matavimo sistemos (R. J. Kažys, A. Lukoševičius), mechatroninės sistemos ir robotika (R. Bansevičius, A. Bubulis, V. Geleževičius, V. Kargaudas), medicinos informatika (R. Barauskas, R. J. Kažys, A. Lukoševičius), optimizavimo metodai (J. Blonskis, A. Misevičius, G. Palubeckis, J. Smolinskas, A. Tomkevičius), signalų apdorojimas (R. J. Kažys, A. Lukoševičius), studijų informatika ir kompiuterinio mokymo technologijos (A. Targamadzė), sporto informatika (A. Lukoševičius ir kt.), telekomunikacijų informatika (K. Ratkevičius, A. Rudžionis, V. Rudžionis), testavimo sistemos (R. Šeinauskas), transporto informatika (D. Eidukas, H. Pranevičius), verslo informatika (V. Kiauleikis, V. Petrauskas, A. Venčkauskas). Atliekami taikomieji tyrimai: kompiuterinio projektavimo technologijų (V. Štuikys), programavimo metodų (E. Karčiauskas), garsynų ir kompiuterinių balso technologijų (A. Domatas, S. Noreika, V. Pikturna, K. Ratkevičius, A. Rudžionis, V. Rudžionis, P. Žvinys), kompiuterinių vaizdų analizės ir apdorojimo technologijų naudojimo (J. Punys, V. Punys, J. Punienė), kompiuterių tinklų saugos (R. Plėštys, D. Rimkus), Lietuvos b-kų kompiuterizavimo, Lietuvos mokslo ir studijų inform. sistemų (A. Targamadzė), Lietuvos nuotolinio mokymosi tinklo (T. Lionikas, V. Martusevičus), mobiliųjų technologijų naudojimo (R. Plėštys, D. Rimkus), mokslo ir studijų inform. infrastruktūros (V. Rėklaitis, K. Baniulis, B. Tamulynas), optimizavimo metodų (J. Blonskis, A. Misevičius, G. Palubeckis, D. Rubliauskas), praktinės sporto informatikos (E. Kazanavičius), praktinės transporto informatikos (H. Pranevičius), programuojamųjų loginių valdiklių (D. Levišauskas, R. Simutis), robotams skirtų įtaisų (R. Bansevičius, V. Kargaudas), skaitmeninių žemėlapių sudarymo technologijų (V. Žilevičius), inform. sistemų ir duomenų bazių technol. plėtros (R. Butleris, S. Gudas).

Vilniaus universiteto Matematikos ir informatikos, Ekonomikos f-tuose, Kauno humanitariniame f-te, Tarptautiniame žinių ekonomikos ir žinių vadybos centre atliekamų informatikos tyrimų kryptys: dirbtiniai neuroniniai tinklai (V. Dičiūnas), dirbtinio intelekto technologijos (R. Simutis), ekonominiai ir socialiniai inform. sistemų aspektai (O. Barčkutė, A. Mikalauskienė, R. Skyrius, I. Šarkiūnaitė), elektron. komercija (D. Krikščiūnienė, V. Undzėnas ir kt.), inform. sistemų inžinerija (R. Butleris, S. Gudas, G. Garšva, A. Lopata, A. Mitašiūnas, S. Ragaišis), kompiuterinė grafika ir kompiuterinė geometrija (K. Karčiauskas, R. Krasauskas, S. Zubė), kompiuterinės balso technologijos ir kalbos sintezė (P. Kasparaitis, V. Rudžionis), kompiuterinė vaizdų analizė ir apdorojimas (A. Bastys, A. Juozapavičius), kompiuterinis modeliavimas (R. Baronas, F. Ivanauskas, A. Juozapavičius ir kt.), kriptologija ir kodavimo teorija (A. Mačiulis, G. Skersys), lituanistikos informatika (V. Tumasonis), med. informatika (A. Bastys), programinių produktų kokybės vertinimas (K. Lapin, S. Dapkūnas, V. Sakalauskas), programų sistemų kūrimo procesas (A. Mitašiūnas, S. Ragaišis), teisės informatika (V. Čyras), verslo informatika (Z. Brazaitis, G. Garšva, V. Sekliuckis, R. Skyrius). Atliekami taikomieji tyrimai – nagrinėjamas kompiuterinių balso technologijų naudojimas ir garsynai (P. Kasparaitis), vykdoma inform. sistemų ir duomenų bazių technol. plėtra (A. Mitašiūnas, S. Ragaišis). VU skaičiavimo centras (įk. 1963) vykdo taikomuosius tyrimus ir technol. plėtros darbus, susijusius su VU inform. sistemomis ir VU kompiuterių tinklo plėtra.

Vilniaus Gedimino technikos universitete informatikos tyrimai atliekami Fundamentinių mokslų, Elektronikos, Statybos f-tų katedrose, Internetinių ir intelektualiųjų technologijų ir Atvirojo kodo i-tuose ir skaičiavimo centre. Pagrindinės infor-

matikos tyrimų kryptys: duomenų analizė (G. Kulvietis, R. Kulvietienė), elektron. verslo sistemos (A. Kaklauskas, E. K. Zavadskas, V. Trinkūnas), inform. sistemų inžinerija (P. Adomėnas, O. Vasilecas, A. Ribikauskas, I. Valatkaitė), interneto technologijos (A. Kaklauskas, E. K. Zavadskas, A. Gulbinas, S. Raslanas), kompiuterinė vaizdų analizė ir apdorojimas (R. Kirvaitis, A. Ušinskas), kompiuterinis modeliavimas (S. Štaras, V. Daškevičius), medicinos informatika (R. Kirvaitis, R. Martavičius, D. Navakauskas, R. Navickas, L. Nickelson, V. Mališauskas, A. Ušinskas), signalų apdorojimas (D. Navakauskas), statybos informatika (A. Kaklauskas, L. Ustinovičius, E. K. Zavadskas, A. Gulbinas, S. Raslanas, V. Trinkūnas). Skaičiavimo centras (įk. 1968) prižiūri VGTU inform. sistemas ir VGTU kompiuterių tinklą. Centras vykdo taikomuosius tyrimus ir technol. plėtros darbus, susijusius su VGTU informacinėmis sistemomis ir VGTU kompiuterių tinklu, kompiuterių telkiniais bei lygiagrečiaisiais ir išskirstytaisiais skaičiavimais.

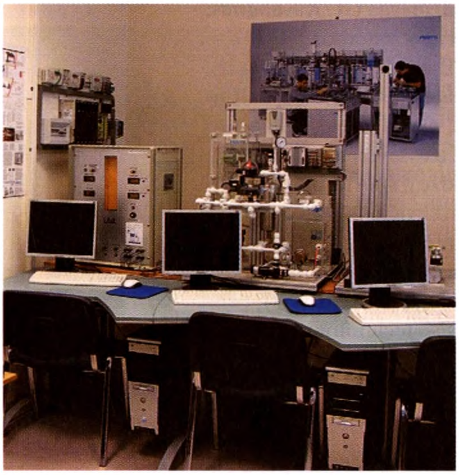

VDU Informatikos fakulteto Valdymo sistemų laboratorija (2007)

Vytauto Didžiojo universiteto Informatikos f-te, Humanitarinių mokslų f-to kompiuterinės lingvistikos centre tiriami dirbtiniai neuroniniai tinklai (A. Saudargienė ir kt.), kitos tyrimų sritys – kompiuterinė lingvistika (V. Kaminskas, R. Marcinkevičienė, A. Raškinis, G. Raškinis, I. Savickienė, A. Utka), kompiuterinė muzika (G. Raškinis), kompiuterinės technol. procesų ir įrenginių valdymo sistemos (V. Kaminskas, R. Liutkevičius), med. informatika (R. Vaišnys, A. Saudargienė, E. Tamošiūnaitė), optimizavimo metodai (A. Žilinskas, A. Jakaitienė). Taikomieji informatikos tyrimai: dabartinės lietuvių kalbos tekstynas (R. Marcinkevičienė, A. Raškinis, G. Raškinis, I. Savickienė, A. Utka), garsų informatika (A. Kazlauskienė, A. Raškinis, G. Raškinis).

Kauno medicinos universiteto Psichofiziologijos ir reabilitacijos, Kardiologijos, Biomed. tyrimų i-tai, Kardiologijos klinika, Akių ligų klinika, Farmacijos f-to Kineziologijos ir sporto medicinos katedra ir kai kurie kiti padaliniai atlieka med. informatikos tyrimus. Didžioji darbų (pradėti ~1974) dalis susijusi su informatikos metodų ir priemonių taikymu kardiologijoje, miego medicinoje, oftalmologijoje, onkologijoje ir kitose medicinos srityse (J. Blužas, J. Jurevičius, R. Jurkevičius, A. Paunksnis, A. Vainoras, G. Voroneckas, D. Žemaitytė, G. Žiliukas), t.p. vykdomi tyrimai ir technol. plėtros darbai, susiję su med. įstaigų inform. sistemų kūrimu.

Klaipėdos universiteto Gamtos ir matematikos mokslų f-to Informatikos katedroje atliekamų informatikos tyrimų pagr. kryptys: ekologijos informatika (V. Denisovas, A. Razinkovas), robotika ir studijų informatika (A. Bielskis ir kt.). Taikomieji tyrimai susiję su praktinėmis ekologijos ir studijų informatikos problemomis. Su informatika susijusius darbus atlieka VPU Matematikos ir informatikos f-tas ir Fizikos ir technologijos f-tas (pagrindinės tyrimų kryptys – kompiuterinė techn. sistemų diagnostika, optimizavimo metodai, studijų informatika), t.p. LKKA, LŽŪU, Mykolo Romerio u-to, ŠU padaliniai.

Informatikos mokymas pradėtas 1979. 1979–81 Matematikos ir informatikos i-te veikė Eksperimentinė neakivaizdinė jaunųjų programuotojų m-la. Buvo parengta mokomoji medžiaga, 1979 suprojektuotas mokymui skirtas Paskalio kalbos transliatorius vientisos sistemos ESM operacinei sistemai DOS (V. Dagienė, G. Grigas, A. Petrauskienė). 1981 įkurta neakivaizdinė Jaunųjų programuotojų m-la. Mokomąją medžiagą rengė pirmieji dėstytojai K. Augutis, V. Dagienė, V. Dagys, G. Grigas. 1986 prasidėjo visuotinis informatikos mokymas vidurinių m-lų 10–12 klasėse. 2000 įsteigta Lietuvos informatikos mokytojų asociacija. Nuo 2005 inform. technologijų kursas dėstomas visų mokyklų 5–6 klasėse. Nuo 1990 Lietuvoje organizuojamos informatikos olimpiados. Laimėtojai dalyvauja Baltijos šalių (rengiamos nuo 1995) ir pasaul. olimpiadose. Pirmoji pasaul. olimpiada

vyko 1989. Joje SSRS komandoje dalyvavęs lietuvis A. Čepaitis laimėjo aukso medalį. Lietuva pasaul. olimpiadose dalyvauja nuo 1992. Iki 2006 pasaulinėse olimpiadose Lietuvos mokiniai laimėjo 2 aukso, 15 sidabro ir 26 bronzos medalius. Nuo 2004 rengiami inform. technologijų konkursai mokiniams *Bebras* (vadovė V. Dagienė). Informatikos, ryšių ir elektronikos bendrija (LIREB) yra seniausia informatikos srities visuom. org-ja. Jos iniciatyva 1978 įkurtas visuomeninis Ryšių muziejus, 1995 – konsultacinė ekspertinė b-vė IREKA, t.p. Lietuvos informatikos, pašto, telekomunikacijų tinklų plėtojimo projektams finansuoti ir jauniems specialistams remti skirtas fondas *Infrastruktūra* (1996). Lietuvos kompiuterininkų sąjunga yra didžiausia informatikos visuom. org-ja, aktyviai propaguojanti informatiką m-lose, prisideda prie informatikos valst. politikos formavimo. 1998 ji kartu su b-vėmis IBM *Lietuva* ir *Sekasoft* įsteigė Inform. technologijų i-tą, kuriam pavesta atstovauti Lietuvai Europos kompiuterio vartotojo pažymėjimo (angl. *European Computer Driving Licence*) programoje. Siekiant skatinti interneto naudojimą Lietuvoje ir gyventojų kompiuterinį raštingumą 2002 įkurtas aljansas *Langas į ateitį*. Aljansui priklauso b-vės *Omnitel*, *Teo*, *Hansa bankas*, SEB *Vilniaus bankas*, *Sonex*, *Alna*, *Microsoft Lietuva*, *Sampo bankas*, *Motorola*, *Lietuvos rytas*. Žinių ekonomikos forumo (įst. 2000) veikla susijusi ne tik su informatika, bet ir su kitomis mokslo ir technol. šakomis (biotechnologijomis, telekomunikacijomis, mechatronika, lazerių technologijomis ir kt.).

Lietuvoje kuriami su lietuvių kalba susiję inform. technologijų standartai; tai rašto ženklų kodavimo, atvaizdavimo, išdėstymo klaviatūroje, skaičių, datų, laiko ir kitokių dydžių užrašymo formatai ir kt. Pirmieji standartai buvo sukurti 20 a. 9 d-metyje. 1992–94 dalis standartų buvo atnaujinti ir jų sąrašas papildytas. 2000 ženklų kodavimo ir klaviatūros standartai buvo pakeisti naujais, suderintais su tarptautiniais ISO standartais (G. Grigas *Lietuviški rašmenys kompiuteryje* 2001).

Išleista daugiakalbių ir aiškinamųjų informatikos žodynų: V. Kairio, A. Kaminsko, Z. Kudirkos ir kt. *Rusų–lietuvių–anglų kalbų skaičiavimo technikos terminų žodynas* 1971, Z. Kudirkos, A. Mačerniaus, K. Paulausko ir kt. *Lietuvių–anglų–rusų–vokiečių kalbų terminų žodynas. Informatika* 1997, K. V. Paulausko, R. Jasinevičiaus *Aiškinamasis kompiuterijos žodynas* 1995, V. Dagienės, G. Grigo, T. Jevsikovos *Enciklopedinis kompiuterijos žodynas* 2005. Svarbiausios Lietuvos informatikų parengtos informatikos mokymo priemonės: T. Balvočienės, V. Dagienės, A. Klupšaitės *LOGO*: *LogoWriter komandų žinynas mokytojams ir mokiniams* 1996, *Aš mokausi Logo*: *Projektų knyga mokiniams* 1997, T. Balvočienės, V. Dagienės, A. Klupšaitės *Logo pradžiamokslis*: *Mokymo priemonė darbui su Komenskio Logo* 2001. Pirmasis reikšmingesnis informatikos leidinys buvo 1962 išleistas P. Balbieriaus, A. Kazakevičiaus, L. Simanausko, P. Tamošaičio ir A. Šliavo knyga *Elektroninė skaitmeninė skaičiavimo mašina EV 80-3* (rusų k.). 1991 išleistas pirmasis lietuviškas informatikos vadovėlis (V. Dagienė, G. Grigas *Informatika. XI–XII klasei*). VU leidžia social. mokslų krypties žurnalą *Informacijos mokslai*, kuriame spausdinami ir informatikos mokslo darbai. KTU leidžia informatikos krypties mokslo žrn.: *Information Technology and Control* ir mokslo žurnalą *Electronics and Electrical Engineering*, kuriame spausdinami ir informatikos straipsniai. Matematikos ir informatikos i-tas leidžia žurnalus *Informatica* ir *Informatics in Education*. *Albertas Čaplinskas, Gintautas Grigas*

Biochemijos institutas yra Vilniuje. 10 skyrių: Bioanalizės, Bioelektrochemijos ir biospektroskopijos, Bioorganinių junginių chemijos, Fermentų chemijos, Genų inžinerijos, Ksenobiotikų biochemijos, Molekulinės mikrobiologijos ir biotechnologijos, Mokslinės informacijos, Vystymosi biologijos ir Vivariumas. I-te dirba (2008) 144 darbuotojai (6 habil. daktarai ir 43 daktarai). Svarb. veiklos kryptys: biologinių sistemų struktūros ir funkcionavimo analizė bei naujos kartos medžiagų kūrimas. Moksliniai tyrimai vykdomi biocheminių ir genetinių ląstelės pagrindų tyrimo (genų inžinerijos, proteomikos, ląstelės biologijos, biokatalizės) ir biologiškai aktyvių junginių sintezės srityse. I-to darbuotojai dalyvauja tarpt. programose (NATO, COST). Prie i-to veikia Lietuvos biochemikų draugija, Laboratorinių gyvūnų mokslo Lietuvos asociacija.

Institutas įsteigtas 1967 vietoj kai kurių Chemijos ir chem. technologijos bei Botanikos i-tų sektorių. Direktoriai: L. Rasteikienė (1967–85), J. Kulys (1985–92), V. Razumas (1992–2004), V. Laurinavičius (nuo 2004). *Virginija Bukelskienė*

Chemijos institutas yra Vilniuje. 8 skyriai (2008): Elektrochem. kinetikos, Metalų elektrochemijos, Medžiagotyros ir korozijos tyrimų, Katalizės, Medžiagų struktūros, Ekologinės chemijos, Org. chemijos, Technologijų; Korozijos bandymų laboratorija. I-te dirba (2008) ~160 darbuotojų (10 habil. daktarų, 81 daktaras). Svarbiausios moksl. veiklos kryptys: elektrocheminių, katalitinių ir sorbcinių procesų tirpaluose tyrimas ir praktinis panaudojimas, medžiagotyra ir metalų korozija, ekologinė chemija, org. junginių spektroelektrochemija, sintezė ir tyrimas. Dalyvauja ES moksl. tyrimų ir technol. plėtros programose. 1955–90 leido žrn. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Gamtos ir taikomieji mokslai* (B serija), nuo 1990 leidžia žrn. *Chemija*. I-tas įkurtas 1941, 1941–44 neveikė. 1945–92 – Chemijos ir cheminės technologijos i-tas. Direktoriai: K. Daukšas (1944–56), J. Matulis (1956–76), R. Višomirskis (1976–92), A. Vaškelis (1992–2001), E. Juzeliūnas (nuo 2001). *Violeta Karpavičienė*

Fizikos institutas yra Vilniuje. 6 laboratorijos (2008): Aplinkos fizikos ir chemijos, Atmosferos užterštumo tyrimų, Molekulinių darinių fizikos, Branduolinių ir aplinkos radioaktyvumo tyrimų, Netiesinės optikos ir spektroskopijos, Taikomųjų tyrimų; Žvaigždžių sistemų fizikos skyrius, yra Studijų katedra. I-tui priklauso Aplinkos užterštumo tyrimų stotis Preiloje, Radioekologinio stebėjimo stotis Ignalinoje. I-te dirba (2008) ~190 darbuotojų (9 habil. daktarai, 57 daktarai). Moksl. tyrimų svarb. kryptys: vyksmai atmosferoje ir hidrosferoje, aplinkos taršos dėsningumų tyrimai, foninės bei antropogeninės taršos ir radioekologinis stebėjimas; dinaminiai vyksmai baltymuose, polimeruose ir organizuotose molekulinėse struktūrose; brand. spektroskopijos metodų plėtojimas ir taikymas, aplinkos radionuklidų ir radioekologinio stebėjimo tyrimai; netiesinės optikos bei spektroskopijos metodų plėtojimas ir taikymas, lazerių kūrimas ir taikymas, megasistemų evoliucijos tyrimai. Vykdo daug tarpt. mokslinių tyrimų ir eksperimentinės plėtros programų. 1973–2005 i-tas leido žurnalą anglų k. *Environmental and Chemical Physics* (1973–98 *Atmosferos fizika*). I-tas įkurtas 1977 Fizikos ir matematikos i-tą (įk. 1956) padalijus į 2 i-tus (Fizikos ir Matematikos ir kibernetikos). 1990 nuo Fizikos i-to atskirtas Teorinės fizikos ir astronomijos i-tas. Direktoriai: J. Viščakas (1977–85), Z. R. Rudzikas (1985–89), R. Baltramiejūnas (1989–92), L. Valkūnas (1992–2002), V. Remeikis (nuo 2002). *Algimantas Undzėnas*

Geologijos ir geografijos institutas yra Vilniuje. 8 skyriai: Aplinkos geochemijos, Giluminės geologijos, Jūros tyrimų, Klimato ir vandens sistemų, Kraštovaizdžio geografijos ir kartografijos, Kvartero tyrimų, Požeminio vandens, Visuomeninės geografijos; kiti padaliniai. Dirba (2008) 113 darbuotojų (5 habil. daktarai ir 44 daktarai). Svarbiausios moksl. veiklos kryptys: Žemės gelmių sandaros, savybių, jų raidos ir išteklių susidarymo tyrimai; klimato, hidrosferos ir geol. aplinkos struktūros, būklės ir kaitos tyrimai, procesų analizė ir prognozė, apsaugos ir taupaus naudojimo pagrindimas ir geotechnologijos; Baltijos j. ir kranto zonos geosistemų tyrimai, kaitos prognozavimas; Lietuvos kraštovaizdžio ir visuom. geografijos procesų analizė ir prognozė, teritorijų planavimo pagrindimas. I-tas atlieka moksl. ekspertizes, vertina planuojamos ūkinės veiklos poveikį aplinkai, rengia tęstinius mokslo leidinius (*Baltica*, *Annales geographicae*). 1941 06 11 įsteigtas Lietuvos MA Geol. ir geogr. i-tas, kurio veikla buvo nutraukta baigiantis II pasaul. karui. 1945 i-tas atkurtas. Tyrė daugiausia gamtos išteklius, geogr. ir geol. aplinkos savybes, leido *Mokslinius pranešimus*, *Geografinį metraštį* (nuo 1958). 1963 Lietuvos MA Geologijos ir geogr. i-tas perorganizuotas į Lietuvos MA Geogr. skyrių ir Geol. i-tą (prie SSRS Valstybinio geol. k-to); kai kurie padaliniai perduoti kitiems i-tams. 1990 Geogr. skyrius perorga-

nizuotas į Geogr. i-tą. 2002 Geol. ir geogr. i-tas vėl atkurtas sujungus Geol. ir Geogr. i-tus. 1996–2003 i-tas vykdė valstybinę mokslo programą *Litosfera*. Direktoriai: J. Dalinkevičius (1941–43), K. Bieliukas (1945–63), G. Pauliukevičius (1991–99), R. Baubinas (2000–02), A. Zuzevičius (nuo 2002); Lietuvos MA Geografijos sk. vadovai: K. Bieliukas (1963–78), V. Gudelis (1979–90). *Ričardas Baubinas*

Matematikos ir informatikos institutas yra Vilniuje. 11 moksl. padalinių (2008): Atpažinimo procesų, Atsitiktinių procesų, Duomenų analizės, Informatikos metodologijos, Matematinės logikos, Matematinės statistikos, Programų sistemų inžinerijos, Sistemų analizės, Skaičiavimo metodų, Tikimybių teorijos ir statistikos skyriai, Kompiuterinių tinklų laboratorija. Yra Informatikos ir Matematikos doktorantūros katedros, UNESCO katedra *Informatika humanitarams*, Informatikos olimpiadininkų šeštadieninė mokykla, Jaunųjų programuotojų neakivaizdinė mokykla, Matematikos olimpiadų klasė. I-te dirba (2008) 206 darbuotojai (50 habil. daktarų, 42 daktarai). Moksl. tyrimų svarb. kryptys: tikimybių teorijos ir matematinės statistikos, finansų ir draudimo matematikos, diferencialinių lygčių ir jų skaitmeninių sprendimo metodų ir matematinės logikos problemų tyrimai; atpažinimo procesų, duomenų analizės, daugiaekstremalių optimizavimo uždavinių, multimedijos technologijų ir interaktyviųjų sistemų tyrimai; informatikos teorinių ir metodinių pagrindų, mokyklinės informatikos problemų, kompiuterizuotųjų sistemų ir kompiuterių tinklų inžinerijos metodų tyrimai ir taikymas. Leidžia žurnalus anglų k. *Informatica*, *Informatics in Education*, *Lithuanian Mathematical Journal*, *Mathematical Modelling and Analysis*, *Nonlinear Analysis, Modelling and Control*. I-tas vykdo daug Lietuvos ir tarpt. mokslinių tyrimų bei eksperimentinės plėtros programų ir projektų. Rengia tarptautines, žinomas visame pasaulyje *Vilniaus tikimybių teorijos ir matematinės statistikos*, *Duomenų bazių ir informacinių sistemų* mokslines konf-jas.

1956 įkurtas Fizikos ir matematikos i-tas, 1967 nuo i-to atsiskyrė Puslaidininkių fizikos i-tas, 1977 atsiskyrus Fizikos i-tui tapo Matematikos ir kibernetikos i-tu, nuo 1990 – Matematikos ir informatikos i-tas. Direktoriai: A. Jucys (1956–63), J. Požela (1963–1967), V. Statulevičius (1967–95), M. Sapagovas (1995–2004), G. Dzemyda (nuo 2005). *Saulius Maskeliūnas*

Puslaidininkių fizikos institutas yra Vilniuje. 14 laboratorijų (2008): Aukštatemperatūrio superlaidumo, Didelės galios impulsų, Epitaksinių struktūrų, Fliuktuacinių reiškinių, Jutiklių, Kietojo kūno teorijos, Mikrobangų, Mikroelektronikos, Nevienalyčių struktūrų, Optoelektronikos, Plazminių reiškinių ir chaoso, Puslaidininkių analizės, Puslaidininkių optikos, Terahercų elektronikos; Metrologijos skyrius. I-te dirba (2008) ~300 darbuotojų (22 habil. daktarai, 75 daktarai). Svarbiausios moksl. veiklos kryptys: naujų medžiagų tyrimas ir nanotechnologijų kūrimas, medžiagos ir elektromagnetinės spinduliuotės sąveikos, fliuktuacijų ir chaoso tyrimai, kietakūnių jutiklių, energiją taupančių technologijų kūrimas, informacijos technologijų plėtojimas, matų vienetų valstybinių etalonų ir pirminių matavimo metodų kūrimas. Dalyvauja ES, NATO moksl. tyrimų ir technol. plėtros programose. 2003–05 ES komisijos pripažintas nanotechnologijų ir informacijos technologijų kompetencijos centru. 1978–90 leido monografijų seriją *Elektronai puslaidininkiuose* (rusų k., išleista 9 kn.). Rengia tarpt. moksl. simpoziumus: 1970–89 *Plazma ir srovės nestabilumai puslaidininkiuose,* nuo 2002 *Labai spartūs vyksmai puslaidininkiuose*. I-tas įkurtas 1967 padalijus Fizikos ir matematikos i-tą. Direktoriai: J. Požela (1967–85), A. Šileika (1985–89), S. Ašmontas (nuo 1989). *Bonifacas Vengalis*

Teorinės fizikos ir astronomijos institutas, VU Teorinės fizikos ir astronomijos institutas, yra Vilniuje. 5 padaliniai (2008): Astronomijos observatorija, Atomo teorijos skyrius, Branduolio teorijos sektorius, Izotopinės analizės sektorius, Vyksmų ir sandarų teorijos skyrius, t.p. Molėtų astronomijos observatorija.

I-tas yra Planetariumo Vilniuje steigėjas. Dirba (2008) ~100 darbuotojų (14 habil. daktarų, 37 daktarai). Svarbiausios moksl. veiklos kryptys: efektyvių matematinės fizikos metodų plėtojimas ir taikymas daugiadalelių sistemų, jų netiesinės dinamikos ir kvantuotųjų laukų teoriniam tyrimui; atomų, subatominių dalelių, molekulių, jų darinių ir plazmos spektroskopijos tyrimai, jų taikymas nanofizikoje ir astrofizikoje; galaktikos, žvaigždžių ir tarpžvaigždinės medžiagos struktūros ir evoliucijos tyrimai. Vykdo daug tarpt. moksl. tyrimo programų. Leidžia *Baltic Astronomy* žurnalą (nuo 1992), kasmetinį leidinį *Lietuvos dangus* (nuo 1989), žrn. *Lithuanian Journal of Physics* mokslo populiarinamąjį priedą *Fizikų žinios* (nuo 1992).

Įkurtas 1990 pertvarkius Fizikos institutą, nuo 2002 VU Teorinės fizikos ir astronomijos institutas. Direktoriai: Z. R. Rudzikas (1990–2003), G. Tautvaišienė (nuo 2003).

Alicija Kupliauskienė

Biomedicinos mokslai

BIOLOGIJA

Lietuvoje biologijos mokslai pradėti plėtoti 1781 VU įsteigus Gamtos istorijos katedrą. Žymiausi 18–19 a. biologai: G. Rzączyński, G. E. Gilibert'as, S. B. Jundzilas, G. Forsteris, L. H. Bojanus, E. K. Eichvaldas, A. Sniadeckis ir u-to auklėtiniai S. B. Gorskis, J. Jundzilas, K. Miramas, J. Pabrėža, J. Strumila, K. Tyzenhauzas, J. Volfgangas. Biologijos mokslus 19 a. pabaigoje daugiausia populiarino J. Adomaitis-Šernas. 20 a. 1 pusėje biol. tyrimai daugiausia buvo atliekami VU, VDU, Žemės ūkio a-joje, Kauno ir Vilniaus bot. soduose, 20 a. 2 pusėje – Botanikos i-te (iki 1959 Biologijos i-tas), Ekologijos i-te (iki 1959 Biologijos i-tas, 1959–89 Zoologijos ir parazitologijos i-tas), VU, VPU, LŽŪU, LVA, Biochemijos i-te, Gyvulininkystės i-te, Lietuvos miškų i-te, Lietuvos žemdirbystės i-te. Lietuvoje daugiau plėtojamos biologijos mokslo šakos: biofizika, botanika, ekologija, genetika, imunologija, mikrobiologija, zoologija.

BIOFIZIKA

Lietuvoje kai kurias biofizikos problemas nagrinėjo A. Sniadeckis. 1804–11 jis parašė 2 t. veikalą *Organinių būtybių teorija* (*Teoria jestestw organicznych*). Šis veikalas laikytinas to meto biofiz., arba teorinės biol., vadovėliu. VDU buvo tiriama gyvūnų el. srovės, žmogaus regos sistema, elektronikos panaudojimo biofizikoje galimybės (V. Lašas), sveiko ir pažeisto nervo jaudrumo parametrai (J. Šopauskas). Po II pasaul. karo biofiz. tyrimai buvo pradėti KMI, 1958 įkurta Centrinė moksl. tyrimo laboratorija. Joje buvo tiriama galvos smegenų bioel. potencialų struktūra, elektroencefalogramos prigimtis (A. Mickis, E. Naruševičius, A. Gutmanas, K. Grinevičius, V. Miliukas), širdies veiklos procesai (Z. Januškevičius, J. Blužas, D. Žemaitytė). 1970 įsteigta Biofiz. ir mat. katedra, kurioje tiriama nervinių ir širdies ląstelių tinklų struktūra, žadinimo sklidimas (M. Venslauskas). Tais pačiais metais čia pradėjo veikti Membranų biofizikos laboratorija, kurioje tiriami įv. jonų skverbimosi per membraną mechanizmai (E. Naruševičius). VU įkurta Biochem. ir biofiz. katedra su Biofizikos ir neurokibernetikos laboratorija (1962). Tiriami žmogaus ir gyvūnų regos organų vizualinės informacijos apdorojimo principai ir mechanizmai, kuriami robotų regos įrenginiai (D. Kirvelis, V. Vanagas, P. H. Vaitkevičius, R. Žiliukas). Labiausiai tirti informaciniai valdymo procesai bei juos skatinančios struktūros (genai, hormonai, nervai). KMU atliekami nervų sistemos ir širdies jaudriųjų audinių sužadinimo bei sklidimo biofiz. mechanizmai. VU tęsiami regos ir motorinės sistemos neurofiziologiniai, psichofizikiniai ir psichofiziologiniai tyrimai. Nuo 1978 VU

Lazerinių tyrimų centre atliekami fotosintezės ir biol. objektų lazerinės spektroskopijos tyrimai. 1985 šiame centre susikūrusi Biofotonikos moksl. tyrimų grupė nagrinėja fotosintezės ir biomolekulių lazerinės spektroskopijos, t.p. biomedicinos ir biofotonikos klausimus. 1990 įkurta Dirglių̨jų sistemų biofizikos laboratorija (nuo 2005 Biofizikos ir bioinformatikos laboratorija). Buvo sukurta mikroelektrodinė širdies elektrofiziologinių tyrimų metodika, leidžianti tirti sujaudinimo sklidimo mechanizmus ir tarpląstelinį el. ryšį (F. Bukauskas, K. Muckus, R. Veteikis, V. Mizaras). 1999 Kauno technologijos u-te įkurta Biomedicininės inžinerijos i-tas. Nuo 2001 KTU Dozimetrijos laboratorijoje atliekami biofizikos srities tyrimai, analizuojamas nedidelių energijų rentgeno spinduliuotės poveikis gyvam organizmui (D. Adlienė). 2004 VU Onkologijos institute įkurta Biomedicininės fizikos laboratorija (R. Rotomskis). Tiriama, kaip fotosensibilizatoriai patenka į navikines ląsteles, jų veikimo mechanizmas. VDU įkurta Biofizikinių tyrimų grupė (M. Venslauskas) tiria stiprių elektros impulsinių laukų poveikį ląstelėms ir audiniams, taiko biomembranų elektroporaciją priešnavikinių vaistų ir svetimų genų pernašai į ląsteles bei audinius. 2007 Vilniaus u-te įkurtas Biologiškai aktyvių medžiagų tyrimo centras (O. Rukšėnas). Biofizikai rengiami Vilniaus u-te, Kauno technologijos u-te, KU, VGTU.

L: **D. Kirvelis** *Biofizika – organizuotų sistemų fizika / Šiuolaikinė fizika Lietuvoje* Kaunas 1998; **M. Venslauskas** *Biofizika* Kaunas 1998; **R. Rotomskis, G. Streckytė, L. Griciūtė** *Fotosensibilizuota navikų terapija: pirminiai vyksmai* Vilnius 2002.

EKOLOGIJA

Lietuvoje ekologijos tyrimai pradėti 1922 Lietuvos u-te. Buvo tirtos ežerų pakrančių ir pievų (K. Regelis, J. Dagys), Kamanų (K. Brundza), Šepetos (E. Purvinas) pelkių augalų ir paukščių (T. Ivanauskas), hidrobiontų (P. Šivickis, J. Maniukas) ekologijos problemos. Vėliau ekologijos tyrimai buvo atliekami VU, LŽŪU, Biologijos, Botanikos, Zoologijos ir parazitologijos i-tuose. Tirta biocenozių (vandens – I. Gasiūnas, T. Kiselytė; dirvožemio – I. Eitminavičiūtė, O. Atlavinytė), parazitocenozių (R. Krotas, G. Volskis) struktūra, kai kurių sistematinių gyvūnų grupių ekologija (A. Vaitkevičius, S. Pileckis, P. Ivinskis, J. Puplesis). Atlikti tyrimai populiacijų vidinei org-jai bei populiacijų ir biocenozių sąveikos su aplinka dėsningumams nustatyti (V. Būda, K. Arbačiauskas, M. Žalakevičius), parazitų ir jų šeimininkų populiacijų sąveikos imuniniam ir genetiniam mechanizmui atskleisti (V. Kontrimavičius, A. Sruoga, A. Paulauskas, D. Butkauskas). Tirta pedobiontų biocenozių reikšmė dirvodarai ir dirvos savaiminiam apsivalymui (A. Daubaras), populiacijų ir biocenozių gyvavimas natūralaus ir kintančio terminio režimo vandenyse (J. Virbickas, K. Jankevičius, D. Misiūnienė, A. Astrauskas), upių ir upelių ekosistemų funkcionavimas (T. Virbickas, V. Kesminas), paukščių migracijų ekologija (M. Žalakevičius, S. Švažas). 20 a. pab. ir 21 a. pr. ekologijos tyrimai daugiausia daromi Ekologijos ir Botanikos i-tuose, VU, VDU, KU, LŽŪU. Atliekami Žemėje vykstančių globalių procesų, klimato kaitos ir jų sukeliamų regioninių ir vietinių poveikio efektų, ekosistemų jautrumo, pažeidžiamumo ir prisitaikymo (A. Bukantis, G. Žilinskas, M. Žalakevičius, G. Bartkevičienė), taršos efektų genetiniai (R. Lekevičius, J. Baršienė, J. Lazutka, A. Rybakovas) ir ekotoksikologiniai (Z. M. Vosylienė, G. Svecevičius, N. Kazlauskienė) tyrimai, nustatoma šalies šlapumų tarpt. reikšmė ir svarba gyvajai gamtai (S. Švažas, V. Stanevičius, M. Žalakevičius). Ekologijos tyrimams ir aplinkosauginėms problemoms spręsti taikomos geografinės informacinės sistemos (G. Vaitkus, Z. Gulbinas), tiriami biol. įvairovės funkcionavimo dėsningumai ir duomenų bazės (L. Balčiauskas, V. Rašomavičius). Ekologija dėstoma VU, VPU, VDU, KU, ŠPU, LŽŪU, Utenos ir Panevėžio kolegijose. Pav.

Mečislovas Žalakevičius

LITHUANIA'S THIRD and FOURTH NATIONAL COMMUNICATION on CLIMATE CHANGE (Lietuvos III–IV Nacionalinis pranešimas, 2005)

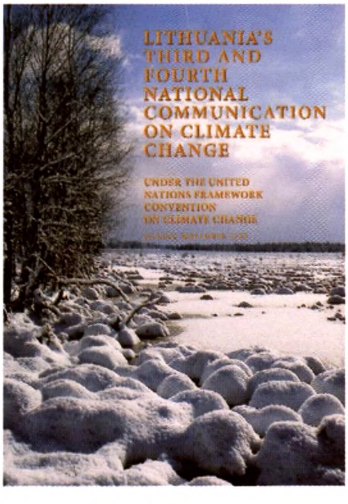

BOTANIKA

Lietuvos augalai pirmą kartą minimi 1721 G. Rzączyńskio veikale. G. E. Gilibert'as 1781 pirmasis aprašė LDK florą ir išleido 3 veikalo *Lietuvos floros metmenys* (*Flora Litvanica inchoata*) tomus. VU įkūrė Gamtos mokslų katedrą. Dėstė mineralogiją, botaniką, zoologiją. 1782 Vilniuje įsteigė bot. sodą. Tais pačiais metais išleido dar du veikalo *Flora Litvanica inchoata* tomus. 1784–87 VU Gamtos mokslų katedrai vadovavo J. G. A. Forsteris. Daug nuveikė S. Jundzilas – tyrė Vilniaus, Lydos, Gardino apyl. augalus, išleido *Lietuvos D. Kunigaikštystės provincijoje augančių augalų aprašymą* (*Opisanie roślin w Prowincyi W. X. Litewskiego naturalnie rosnących* 1791). 1814–23 VU botanikos sode, 1823–32 Gamtos mokslų katedroje dirbo J. Jundzilas. 1821 jis surengė pirmąją mokslinę ekspediciją po Lietuvą. 1830 išleido veikalą *Laukinių ir sukultūrintų Lietuvos, Voluinės, Podolės ir Ukrainos augalų aprašymas* (*Opisanie roslin w Litwie, na Wolyniu, Podolu i Ukrainie dzike rosnących jako i oswojonych*). Duomenų apie Lietuvos florą paskelbė J. Volfgangas, W. Beseris, J. Fedorovičius. Žemaitijos florą tyrė ir pirmąjį veikalą liet. k. *Taislius auguminis* (1843) parašė J. Pabrėža. Augalai tirti VU Gamtos mokslų katedroje ir bot. sode. Uždarius u-tą (1832) tyrimai susilpnėjo, bet nenutrūko. 1849 Berlyne S. B. Gorskis išleido veikalą *Naujų ir mažai žinomų Lietuvos plūdžių, maurabragių, viksvinių ir varpinių augalų rūšių iliustracijos* (*Icones potamogetonum, characearum, cyperacearum et graminearum, novas velminus cognitas species Lithuaniae illustrantes*). Lietuvos augaliją 19 a. pab.–20 a. pr. tyrė ir duomenų paskelbė K. Drymmeris, B. Hryniewieckis, E. Jančevskis, K. Lapczyńskis, O. F. fon Moellenderffas. Po I pasaul. karo bot. centrais tapo Lietuvos u-tas, Žemės ūkio a-ja (Dotnuvoje), Vilniaus u-tas, t.p. Kauno ir Vilniaus botanikos sodai. Tirta Nemuno ir jo krantų flora (P. Matulionis, L. Vailionis), Lietuvos pajūrio, Metelio ežeryno augalija (K. Regelis), Kauno ir Ukmergės apylinkių aukštesnieji augalai (J. Kuprevičius), pelkių augalija (V. Vilkaitis, K. Brundza, E. Purvinas), samanos ir grybai (A. Minkevičius). Pradėti augalų fiziol. tyrimai (J. Dagys, L. Vailionis). Parengta vadovėlių ir mokomųjų priemonių aukštosioms m-loms. Išleistas *Vadovas Lietuvos augalams pažinti* (1934), *Augalų sistematika* (1935), *Lietuviškas botanikos žodynas* (d. 1 1938). Vilniaus krašto aukštesniuosius augalus tyrė J. Mowszowiczius, J. Sokolowska-Rutkowska, citologiją ir parazitinius grybus – B. Szakienis, augalų anatomiją ir fiziologiją – K. Proszinskis, P. Wiszniewskis.

Volfgango putokšlės (*Polygala wolfgangiana*) herbariumo pavyzdys (1823 surinktas J. Volfgango Vilniaus apylinkėse, saugomas VU herbariume)

Po II pasaul. karo teoriniai ir praktiniai Δ tyrimai atliekami Botanikos i-te (iki 1959 Biologijos i-tas), VU, VPI (nuo 1992 VPU), LŽŪA (nuo 1996 LŽŪU), Žemdirbystės ir Miškų ūkio i-tuose. Tiriamojo darbo pagr. kryptys: rūšies ir fitocenozių funkcionavimo bei produktyvumo dėsningumai, racionalus jų panaudojimas augalininkystėje, fiziol. ir biochem. tyrimai, kompleksiniai pavienių regionų ar saugomų teritorijų tyrimai. Kompleksiškai ištirtos Nemuno ir kt. upių užliejamosios pievos (K. Brundza, J. Balevičienė, M. Natkevičaitė-Ivanauskienė, A. Tučienė, B. Kizienė). Parengta būdų kult. pievoms ir ganykloms gerinti (J. Tonkūnas, L. Kadžiulis). Ištirtos pelkių augalijos bendrijos, jų floristinė sudėtis (J. Balevičienė, E. Purvinas, A. Seibutis), pievų ir pelkių samanos (A. Minkevičius, J. Pipinys, I. Jukonienė). Vaistinių augalų aklimatizaciją tyrė K. Grybauskas, S. Gudanavičius, E. Kanopka, E. Šimkūnaitė, jų sukultūrinimą – J. Vaičiūnienė, J. Jaskonis, A. Peseckienė, J. Juknevičienė, L. Penkauskienė. Ištirtos vaistinių augalų (>50 rūšių) gydomosios savybės (K. Jankevičius, J. Valavičius), jų taikymas vėžiui gydyti.

Lietuvos upių, ežerų ir Kuršių marių augalijos tyrimus atliko P. Snarskis, V. Galinis, I. Šarkinienė, A. Minkevičius, J. Pipinys. Fitoplanktono ir makrofitų rūšių sudėtį tiria G. Jankavičiūtė, J. Kavaliauskienė, J. Kasperovičienė, I. Trainauskaitė, jų produkcijos procesus – A. Antanynienė, S. Budrienė, A. Krevš, G. Šlapkauskaitė, R. Šulijienė, savaiminį vandens apsivalymą – A. Baranauskienė, K. Jankevičius, A. Kučinskienė, R. Paškauskas. Duomenis apie dirvožemyje vyraujančius mikrodumblius susistemino Č. Pocienė.

Adventyvinius augalus tyrė Z. Gudžinskas, papartinius – J. Naujalis. Rizologinius augalų tyrimus atliko N. Lapinskienė. Išleistas P. Snarskio *Vadovas Lietuvos TSR augalams pažinti* (1948 ^{3}1968), A. Lekavičiaus *Vadovas augalams pažinti* (1989), 6 t. veikalas *Lietuvos TSR flora* (1959–80, LSSR valst. premija 1965), *Baltijos šalių flora* (3 t., 1992–2002). Pradėtas leisti veikalas *Lietuvos augalija* (*Pievos*, 1998). Kuriami ir tobulinami lietuviški botanikos terminai, išleistas *Botanikos terminų žodynas* (1965) ir *Botanikos vardų žodynas* (1998), *Lietuvos induočiai augalai* (1999).

Sukaupta duomenų apie retąsias augalų rūšis (K. Balevičius, R. Jankevičienė, Ž. Lazdauskaitė, A. Lekavičius, A. Stancevičius). Išleista *Lietuvos TSR raudonoji knyga* (1981), *Lietuvos raudonoji knyga* (1992, 2007), *Europinės svarbos buveinės Lietuvoje* (2001). Lietuvos miškų augalus aprašė S. Karazija, R. Murkaitė, introdukuotus medžius ir krūmus inventorizavo M. Lukaitienė, E. Navys, L. Čibiras, M. Navasaitis. Atlikti dendroklimatochronologiniai tyrimai (T. Bitvinskas, J. Karpavičius). Botanines kraštovaizdžio formavimo ir apsaugos problemas nagrinėjo K. Eringis, T. Bumblauskis, A. R. Budriūnas, R. Pakalnis, D. Lygis, dekoratyvinių augalų introdukciją ir aklimatizaciją – A. Baliūnienė, D. Dainauskaitė. Pirmąją gėlininkystės knygą liet. k. *Gėlių auginimas* (1955) parašė O. Skeivienė. Ištirti aliejiniai augalai (A. Morkūnas), introdukuoti vaisiniai (A. Urbonas), vitamininiai (Z. Butkienė, V. Butkus, Z. Bandzaitienė), introdukuoti ir vietiniai rauginiai (P. Mikšionis, J. Pipinys, D. Smaliukas), pašariniai perspektyvūs (V. Marčiulionis, A. Vitkus) augalai.

Susisteminti duomenys apie valgomuosius ir nuodinguosius grybus (A. Minkevičius, J. Mazelaitis, V. Urbonas, A. Gricius, E. Kutorga, A. Matelis, S. Karosienė). Išanalizuoti rizosferos, biologinę koroziją sukeliantys mikromicetai (A. Lugauskas, L. Kalėdienė, J. Repečkienė, R. Varnaitė). Ištirta parazitinė kultūrinių augalų mikroflora (M. Strukčinskas, O. Špokauskienė, R. Žuklienė, L. Žuklys), Baltijos šalių kūliečiai ir rūdiniai (A. Minkevičius, M. Ignatavičiūtė, B. Namajūnas), peronosporiniai (S. Stanevičienė) grybai. Atliekami kerpių tyrimai (A. Minkevičius, T. Rudzinskaitė, J. Motiejūnaitė). Iki 2007 išleista 20 veikalo *Lietuvos grybai* knygų. Fitobakterijų (E. Baltrušaitienė, I. Puipienė), fitovirusų ir mikoplazmų sukeliamas ligas tyrinėjo Z. Stasevičius, J. Staniulis, M. Navalinskienė, I. Zitikaitė.

Įrodyta vitaminų, auksinų poveikis ž.ū. augalų derliui (J. Dagys, P. Bluzmanas, J. Gruodienė), mikroelementų, herbicidų – augalų augimui, medžiagų apykaitai ir derliui (B. Baginskas, S. Stašauskaitė, V. Mališauskienė, V. Vonsavičienė), fitohormonų f-jos augimo procesuose (A. Merkys, N. Anisimovienė, J. Darginavičienė, L. Novickienė, A. Marčiukaitis, L. Miliuvienė, E. Savičienė). Įvertinta gravitacijos reikšmė augalų ontogenezei (A. Merkys, R. Laurinavičius, A. Jarošius, D. Raklevičienė).

Kuriami eksperimentinės mutagenezės metodai produktyviems ž.ū. augalams gauti (V. Rančelis, L. Balčiūnienė, J. Šukienė). Atliekamas pašarinių augalų selekcinis vertinimas (A. Sliesaravičius, S. Nekrašas), tarprūšinė somatinė hibridizacija (J. Proscevičius, N. Tiunaitienė). Įrodyta augalų DNR pažaidų atkūrimo eiga (K. Cieminis), dauginis mutabilumas (D. Čitavičius), morfologiniai, fiziol. ir genet. adaptacijos reiškiniai (E. Lekevičius).

Bot. darbai 1922–40 publikuoti VDU (iki 1930 Lietuvos u-tas) Matematikos-gamtos f-to, nuo 1940 – VU leidiniuose, 1951–58 Biologijos instituto leidiniuose, nuo 1961 publikuojami aukštųjų mokyklų tęstiniame leidinyje *Biologija*, Lietuvos MA C serijos darbuose, nuo 1989 – žurnaluose *Biologija*, *Ekologija*, nuo 1995 – *Botanica Lithuanica*. Pav.

L: J. Klimavičiūtė *Botanikos mokslo raida Lietuvoje 1919–1943* Vilnius 2002.

ZOOLOGIJA

Lietuvoje jau nuo 18 a. pr. pradėta apibendrinti zoologines žinias, atliekami kryptingesni zoologiniai tyrimai. Praktiniai duomenys apie žinduolių įvairovę, jų gausą, paplitimą ir biologiją apibendrinti G. Rzączyńskio veikale *Historia naturalis* (1721, lot. k.). Buvo aprašyti Lietuvos, Lenkijos ir kt. šalių gyvūnai, augalai, klimatas, iškasenos, mineralai, kai kurie astronominiai reiškiniai. 1779–80 išleistas J. K. Kluko 4 t. veikalas *Kraštui*

R. Kazlausko vadovėlio *Bestuburių zoologija* (1988) viršelis (dail. V. Kuraitė)

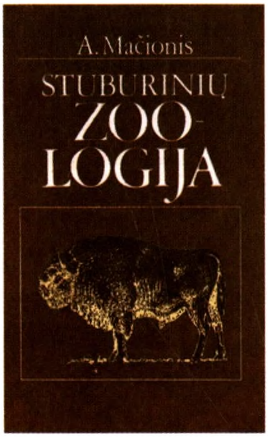

A. Mačionio vadovėlio *Stuburinių zoologija* (1989) viršelis (dail. V. Jurkūnas)

būdingų naminių ir laukinių gyvūnų natūraliosios istorijos pradmenys ir ūkis (*Zwierząt domowych i dzikich osobliwie krajowych, historii naturalnej początki i gospodarstwo*). 1781 VU buvo įkurta Gamtos istorijos katedra. Joje dėstė J. E. Gilibert'as, S. B. Jundzilas, L. H. Bojanus, E. Eichvaldas, vėliau S. B. Gorskis. Veikalų apie Lietuvos fauną – žinduolius, paukščius, žuvis 19 a. 1 pusėje paskelbė G. Belkė, K. Tyzenhauzas, A. Plateris. 20 a. pr. pradėti išsamesni zoologiniai tyrimai. Jų pradininkas – J. Elisonas, parašęs knygą *Mūsų šalies žinduoliai* (3 d. 1932). 1919 T. Ivanauskas Kaune įkūrė Gamtos tyrimo stotį. Daugiausia tyrė paukščius, bet paskelbė nemažai veikalų ir apie žinduolius, kitas gyvūnų grupes, rengė ekspedicijas, rinko zoologijos muziejui gyvūnų kolekcijas. Duomenų apie šakotaūsius vėžiagyvius 1925 paskelbė J. Bovkevičius, 1934, 1940 – P. Šivickis, apie vandenines erkes 1932 – L. Čereška, 1937 – J. Maniukas. A. Palionis surinko daug entomologinės medžiagos, J. Kriščiūnas daug nuveikė bitininkystėje. VU Lyg. anatomijos ir zool. katedroje (įk. 1919) daugiausia buvo atliekami gyvūnų (ypač vabzdžių) fiziologiniai, morfologiniai ir faunistiniai tyrimai. Nuo 20 a. vid. Vilniaus krašto žinduolius tyrė A. Mačionis, augalų kenkėjus – S. Mastauskis. Paukščių ekologijos tyrimus atliko M. Valius. I. Gasiūnas pateikė originalių siūlymų bestuburių faunai Lietuvos vandenyse gausinti. J. Maniukas tyrė Baltijos j., ežerų hidrobiologijos ir žuvininkystės problemas. J. Šeštokas ištyrė upinių vėžių ekologiją, jų išteklius, vėžių mažėjimo priežastis, vandens teršimo miner. medžiagomis neigiamą poveikį. R. Kazlauskas tyrė Lietuvos bestuburių (lašalų, drugių) ir stuburinių fauną. S. Pileckis daug nuveikė bestuburių, ypač vabalų faunistikoje. O. Pečiulienė parašė mokslo darbų apie varliagyvius, roplius, zooplanktoną. A. Kublickas nagrinėjo Lietuvos vidaus vandenų ir Baltijos j. žuvų mitybą. V. Logminas tyrė paukščių grupių paplitimą, ekologiją, gausinimą, R. Volskis – rūšies arealą, V. Valenta, A. Žiogas – Lietuvos miškų entomokompleksus. P. Rakauskas tyrė bestuburius kenkėjus. Aprašyti Lietuvos paukščiai (T. Ivanauskas, V. Logminas), žinduoliai (A. Mačionis, N. Likevičienė, S. Maldžiūnaitė, A. Palionienė, J. Prūsaitė), žuvys (R. Krotas, A. Mačionis, J. Maniukas), moliuskai (P. Šivickis), kai kurie dirvožemio (O. Atlavinytė, I. Eitminavičiūtė), vandens (J. Cukerzis, I. Gasiūnas, R. Volskis) bestuburiai. Kompleksiškai ištirta Kuršių ir Kauno marių, didesnių ežerų ir upių žuvų, vėžių ir pašarinių organizmų ištekliai, parengta priemonių jiems gausinti (R. Kazlauskas, A. Kublickas, O. Pečiulienė). Sukurta žuvivaisos ir tvenkinių žuvininkystės intensyvumo biotechninių metodų (B. Bagdžius, A. Pečiukėnas), priemonių nuo žinduolių, paukščių ir žuvų parazitozių (M. Babenskas, S. Biziulevičius, O. Kublickienė, A. Medzevičius). Parengta rekomendacijų vabzdžių, žuvų, paukščių elgsenai valdyti (G. Daniulytė), nuo vabzdžių kenkėjų (P. Rakauskas, D. Šemetulskis, P. Zajančkauskas), medžioklės ūkio plėtrai (P. Bluzma, R. Baleišis, J. Prūsaitė, L. Balčiauskas). Nuo 8 d-mečio buvo tiriamas elektroenergetikos kompleksų poveikis populiacijų ir zoocenozių funkcionavimui (J. Virbickas). Buvo tiriami kiauninių žvėrelių parazitai (V. Kontrimavičius), naminių gyvūnų kokcidiozės (T. Arnastauskienė), kitų gyvūnų parazitai (J. Kazlauskas, G. Volskis, O. Kublickienė, G. Valkiūnas), antropozooparazitozės (S. Bizulevičius, M. Babenskas). J. Šyvokienė tyrė hidroekologinių sistemų makroorganizmų ir mikroorganizmų tarpusavio sąveiką, J. Baršienė – žuvų, moliuskų, vėžiagyvių kariologiją, A. Skirkevičius, V. Būda – vabzdžių chemorecepciją. Vabzdžių (ypač žemesniųjų) faunistiką tyrė P. Ivinskis, M. Žalakevičius daug nuveikė tyrinėjant paukščių migracijas, A. Sruoga ištyrė parazito ir jo šeimininko genetinių santykių mechanizmus, ne tik rūšių, genčių, bet ir tribų kraujo ir serumo baltymų genetinį kintamumą. Zoologiniai tyrimai daugiausia sutelkti Vilniaus universiteto Ekologijos institute ir Zoologijos katedroje, Vilniaus pedagoginio u-to Zoologijos katedroje. Vykdomi bestuburių sistematikos ir bestuburių bei stuburinių gyvūnų paplitimo, aklimatizacijos, reaklimatizacijos, biol. išteklių gausinimo, produktyvumo didinimo tyrimai. Pav.

L: J. Elisonas *Zoologija* Kaunas 1932; **S. Biziulevičius** *Lietuvos zoologijos istorijos bruožai* Vilnius 1999.

Kazimieras Baranauskas

ANTROPOLOGIJA

Antropologijos pradininku Lietuvoje laikomas VU prof. A. Sniadeckis (1768–1838), kuris savo darbuose *Organinių kūnų teorija* (*Teoria jestestw organicznych* 2 t. 1804–11), *Pastabos apie vaikų fizinį auklėjimą* (*O fizycznym wychowaniu dzieci* 1805–06) nagrinėjo žmogaus vietą gamtoje, žmonių rases, organizmo amžines ypatybes, žmogaus kūno sudėtį, sukūrė originalų vaiko amžiaus skirstymą į periodus. Pirmąją antropologijos knygą (*Antropologia o wlasnosciach czlowieka fizycznych i moralnych* 1818) parašė Vilniaus u-to auklėtinis J. Jasinskis. Antropologijos darbai u-te buvo medicininės krypties. RI įvedus visuotinę karo prievolę pradėti sistemingi naujokų antropometriniai matavimai. 19 a. pabaigoje pradėti specialūs lietuvių antropol. tyrimai. I. Brennsohnas Zarasų apylinkėse ištyrė 100 lietuvių ir parašė disertaciją *Lietuvių antropologijos klausimu* (*Zur Anthropologie der Litauer* 1883). Lenkijos antrop. k-ja tirti Lietuvos gyventojų pasiuntė iš Lietuvos kilusį antropologą J. Talko-Hryncewiczių. Jis tyrė Gardino, Minsko Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gub. gyventojus ir iškastinę medžiagą (kaukoles). Prūsų antropologijos klausimus jau 18 a. pab. nagrinėjo vok. antropologai (J. F. Blumenbachas, A. Bezzenbergeris ir kt.). Jų sukaupta turtinga sen. Prūsijos osteologijos medžiaga dingo per II pasaul. karą. J. Basanavičius (1851–1927), gyvendamas Bulgarijoje, atliko pirmuosius sistemingus bulgarų antropologijos tyrimus. Jo darbas *Bulgarijos sanitarinės etnografijos medžiaga. Lomo apygarda* (bulg. k., 1891) laikomas bulgarų antropologijos pradžia. Lietuvoje J. Basanavičius pradėjo kaupti kraniologinę medžiagą, jo iniciatyva 1907 buvo įkurta Lietuvių mokslo d-ja. Šios d-jos narys D. Bukantas tyrė Zarasų apylinkių gyventojus. Po I pasaul. karo Vilniaus u-te dirbo lenkų anatomas ir antropologas M. Reicheris. Jis įkūrė Anatomijos i-tą, tyrė Lietuvos karaimų kraujo grupes, ištyrė Vilniaus Arkikatedroje surastus karalių (tarp jų Barboros Radvilaitės) palaikus. Kauno u-te antrop. tyrimus atliko J. Žilinsko (1885–1957) įkurtas Med. f-to Anatomijos i-tas. J. Žilinskas aprašė 204 kaukoles iš 4–20 amžiaus. Duomenis apibendrino disertacijoje *Lietuvių kaukolės dėžė* (1927). Kituose jo darbuose – *Lietuvių protėviai* (1931), *Crania Lituanica* (su A. Jurgučiu, 1939) apibendrinti Lietuvoje rasti kauliniai radiniai. Anatomijos i-te buvo nagrinėjami ir serologijos klausimai, vaikų fiz. raida. Pokario l-piu antropologijos darbai buvo atnaujinti S. Pavilonio (1919–98) iniciatyva. Jis paskelbė darbų apie vaikų augimą ir brendimą, sukūrė Lietuvos antrop. m-lą. Svarbių darbų parašė G. Česnys – apie Lietuvos ir kaimyninių kraštų istorinę antropologiją (kraniologiją, paleodemografiją, rekonstrukcinę somatologiją), I. Balčiūnienė – apie Lietuvos ir kaimyninių kraštų praeities ir dabartinių populiacijų odontologiją. Kauno med. u-te daugiausia plėtojama taikomosios antropologijos sritis – teismo medicina. J. V. Nainys ir A. Garmus sukūrė originalias asmens identifikavimo iš žmogaus kaulų metodikas. Pav.

Rimantas Jankauskas

S. Pavilonio, E. Andriulio, G. Česnio knygos *Žmogaus augimo ir brendimo diagnostika* (1974) viršelis (dail. L. Pladienė)

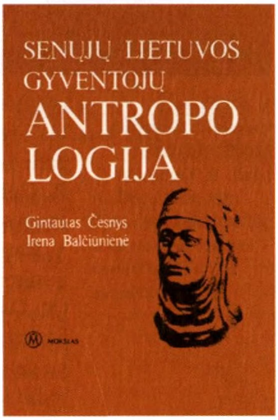

G. Česnio ir I. Balčiūnienės knygos *Senųjų Lietuvos gyventojų antropologija* (1988) viršelis (dail. V. Ajauskas)

GENETIKA

Lietuvoje 1928 M. Natkevičaitė-Ivanauskienė atliko keletą kraujo grupių, 1935–43 augalų genetinių tyrimų. K. Aleksa parašė vadovėlį *Paveldėjimas gyvulininkystėje* (1928), E. Gimbutienė – *Augalų genetika* (1936, 1939). Augalų genetinių išteklių tyrimo pradininkas A. Hrebnickis, gyvulių – J. Šveistys. D. Rudzinskas propagavo G. Mendelio mokslą, paskelbė straipsnių genetikos klausimais. Po II pasaul. karo genetikos raidą slopino vad. lysenkizmas. Nuo 1963 genetika pradėta dėstyti VU (V. Rančelis), atliekami augalų, nuo 1965 – gyvūnų ir žmogaus (R. Lekevičius) mutagenezės tyrimai. Tuo pačiu metu Biochemijos i-te buvo tiriama virusų mutagenezė ir transformacija (J. Rubikas), Botanikos i-te – mikroorganizmų genų veiklos reguliacija (J. Vasiliauskas). Genetiniai tyrimai vykdomi visuose biomed. i-tuose, kai kuriuose centruose ir taikomojo pobūdžio institucijose.

Biotechnologijos i-te taikomi genų inžinerijos metodai (K. Sasnauskas), tiriama bakterijų restrikcijos ir modifikacijos sistema (A. Janulaitis, S. Klimašauskas, V. Šikšnys, A. Lubys). Surasta daug endonukleazių. Tai vienas biotechnol. produktų, kuriuos gamina UAB *Fermentas*. Biochemijos i-te tiriamos bakteriofagų (R. Nivinskas), onkogenų (A. Karvelytė) problemos. Botanikos i-te tiriama augalų atsparumo šalčiui genetiniai pagrindai (R. Vyšniauskienė, J. Proscevičius), augalų reparacija (tyrimų pradininkas K. Cieminis), Saulės spindulių genotoksinis poveikis (V. Rančelienė, R. Vyšniauskienė), mielių genetikos problemos (D. Čitavičius, V. Melvydas, E. Servienė). VU Ekologijos i-te tiriamas genetinis (DNR) žuvų ir paukščių polimorfizmas (A. Sruoga, D. Butkauskas), atliekami Baltijos j. genotoksikologiniai tyrimai (J. Baršienė). VU Onkologijos i-te atliekami navikų molekulinės citogenetikos tyrimai (J. Didžiapetrienė, K. Sužiedėlis, K. P. Valuckas). Prie VU veikia Žmogaus ir medicininės genetikos centras. Jame molekulinės genetikos metodais tiriama Lietuvos gyventojų įvairovė, paveldimas ligas lemiančių genų paplitimas, taikomos molekulinės genetikos technologijos paveldimoms ligoms diagnozuoti (A. Basys, V. Kučinskas, D. Stakišaitis). VU Botanikos ir genetikos katedroje atliekami augalų morfogenetikos, genetinio polimorfizmo (V. Rančelis, R. Lekevičius), mutageninio aplinkos veiksnių veikimo (J. Lazutka, G. Slapšytė, T. Čėsnienė), augalų ir gyvūnų polimorfizmo, jo genetinių pagrindų (J. Lazutka, D. Žvingila, V. Rančelis) tyrimai. KMU daugiausia tiriami žmogaus citogenetikos klausimai (A. Sinkus, I. Andriuškevičiūtė). Nustatyta svarbių žmogaus chromosomų sandaros pokyčių. Atliekami skrandžio opos genetiniai ir ekologiniai tyrimai (L. Kupčinskas). Biotechnologijos tyrimai atliekami LŽŪU (A. Sliesaravičius, N. Burbulis), Lietuvos sodininkystės ir daržininkystės i-te (V. Stanys, R. Rugienius, T. Šikšnianas). Lietuvos miškų i-te tiriamos miško augalų genetikos ir selekcijos problemos (V. Ramanauskas, S. Kusienė, J. Danusevičius, R. Gabrilavičius, A. Pliūra, V. Baliuckas). Lietuvos gyvulininkystės i-te gyvulių kraujo grupes tyrė Z. Vagonis, bandoma atkurti vietines paukščių ir gyvulių veisles (R. Klimas, V. Razmaitė, S. Janušonis). Lietuvos veterinarijos a-joje atliekami stambiųjų galvijų genetikos tyrimai (K. Janušauskas, J. Miceikienė). Nuo 1994 veikia *Genofondo* programos (R. Dapkus, A. Būdvietytė, Z. Dabkevičius). Nuo 2004 prie Lietuvos žemdirbystės i-to įsteigtas Augalų genų bankas (B. Gelvonauskis). Didelės augalų genetinės saugyklos lauko sąlygomis yra VU ir VDU botanikos sodai, Lietuvos miškų ir Lietuvos sodininkystės ir daržininkystės institutai. Įvežamų augalinių ir gyvulinių maisto produktų genetinę kontrolę atlieka Nacionalinė veterinarijos laboratorija (V. Jurgelevičius). Nuo 1966 veikia Lietuvos genetikų ir selekcininkų d-ja, nuo 1999 – Baltijos šalių genetinių d-jų fed-ja. Pav.

V. Rančelio vadovėlio *Genetika* (2000) viršelis (dail. R. Dubonis)

L: V. Rančelis *Genetika* Vilnius 2000.

Vytautas Rančelis

IMUNOLOGIJA

Lietuvoje J. Briotet (1746–1819), dėstydamas chirurgijos kursą VU, 1785–86 skaitė paskaitas apie varioliaciją ir pats skiepijo žmones nuo raupų. 1802 A. Bécu (1771–1824) buvo nuvykęs tobulintis į D. Britaniją pas E. Jennerį ir 1803 išleido monografiją *Apie vakcinaciją arba vadinamuosius karvių raupus* (*O wakcynie czyli tak nazwanéy ospie krowiéy*). 1808–31 Vilniuje veikė J. Franko (1771–1842) ir A. Bécu įsteigtas Vakcinacijos i-tas. 1897 Vilniuje buvo įkurta Pasteuro stotis, kur buvo skiepijama nuo pasiutligės, gaminamos vakcinos, atliekami moksl. stebėjimai. A. Jurgeliūno iniciatyva 1918 Kaune įsteigtas Higienos i-tas veikė iki 1940. Jame buvo atliekami serologiniai tyrimai, gaminamos raupų, pasiutligės vakcinos, skiepijami žmonės. Nuo 1922 A. Jurgeliūnas Lietuvos u-te skaitė med. mikrobiologijos kursą, kur pateikė žinių iš infekcinės imunologijos. 1933–46 Kaune veikė Serologijos (iki 1938 Bakteriologijos) i-tas, kuriame buvo gaminami antitoksiniai difterijos ir stabligės imuniniai serumai, vakcina nuo vidurių šiltinės. 1938 V. Girdzijauskas pirmasis iš imunologijos apgynė med. dr. disertaciją. Veterinari-

nės imunologijos pradininkas Lietuvoje P. Sadauskas 20 a. viduryje tyrė galvijų bruceliozės (1955) ir leukozės imuniteto pažeidimus. Eksperimentinės imunologijos pradininko M. Babensko iniciatyva Lietuvoje buvo pradėti gaminti antilimfocitiniai serumai (globulinai). 20 a. 2 pusėje pradėti organizuoti imunologijos padaliniai ir įstaigos. 1969 K. Žemaitis VU Medicinos f-te įkūrė Imunologijos sektorių, 1972 M. Babenskas Eksperimentinės ir klinikinės medicinos i-te – Imunologijos laboratoriją, 1975 V. Tamošiūnas Biochemijos i-te – Imunologijos ir imunochemijos laboratoriją, 1978 E. Moncevičiūtė-Eringienė Onkologijos i-te – Navikų imunologijos laboratoriją. 1989 įkurtas Lietuvos AIDS centras (dir. S. Čaplinskas). 1990 V. Tamošiūnas organizavo Imunologijos i-tą, yra jo direktorius, 1997 B. Morkūnas – Užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės centrą. Buvo steigiamos ir klinikinės imunologijos laboratorijos: Tuberkuliozės i-te (1976), VU Santariškių ligoninėje (1987), KMU (iki 1998 KMA) klinikose (1993) ir kitur. Imunologiniai moksl. tyrimai daugiausia atliekami Imunologijos, Eksperimentinės ir klinikinės medicinos, Onkologijos, Biotechnologijos, Ekologijos i-tuose, AIDS centre ir universitetinėse klinikose (VU, KMU, Vilniaus greitosios pagalbos ligoninėje ir kt.). Tiriama imunogenezės reguliacija (V. Tamošiūnas), imuninis atpažinimas (A. Ramanavičius, E. Liutkevičius), imunobiotechnologiniai procesai (G. Biziulevičius, M. Mauricas), ekologinės imunologijos ypatumai ir jų modeliavimas (J. Ačaitė, I. Jonauskienė), priešnavikinis imunitetas (E. Moncevičiūtė-Eringienė), retrovirusinis imunitetas (A. Laiškonis, S. Čaplinskas), alerginių ligų imunitetas (R. Dubakienė), reprodukcinė imunologija (A. Eidukaitė), užkrečiamųjų ligų imunoprofilaktika (A. Ambrozaitis, B. Morkūnas), gyvūnų imunitetas ir imunogenetika (J. Pieškus, A. Sruoga). N. Šekštelienės, L. R. Pikelytės, R. Malickaitės, T. Rainienės moksl. darbai iš transplantacinio imuniteto buvo labai svarbūs atliekant pirmąsias inkstų, širdies ir kaulų čiulpų persodinimo operacijas. Išleista vadovėlių: A. Svičiulio, V. Vaičiuvėno ir B. Tilindžio *Imunologija* (1989), V. Tamošiūno *Molekulinė imunologija ir imunochemija* (1991), J. Pieškaus *Veterinarinės imunologijos pagrindai* (2001), D. Adomaitienės, N. Janulevičiūtės, R. Kazakevičiaus ir V. Vaičiuvėno *Klinikinės imunologijos įvadas* (2001). Nuo 1992 veikia Lietuvos imunologų draugija, nuo 1991 – Baltijos šalių imunologų d-jų asociacija. 21 a. pr. Lietuvoje buvo >10 imunologijos įstaigų, imunologija dėstoma VU, KMU ir LVA, imunotechnologijos principai ir metodai – VGTU. Pav. *Vytas Tamošiūnas*

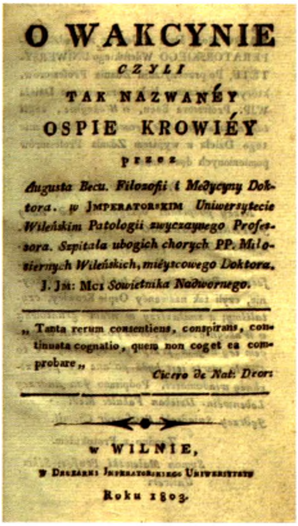

O WAKCYNIE
CZYLI
TAK NAZWANÉY
OSPIE KROWIÉY
przez
Augusta Becu. Filozofii i Medycyny Doktora. w JMPERATORSKIM *Uniwersytecie Wileńskim Patologii zwyczaynego Professora. Szpitala ubogich chorych PP. Miłosiernych Wileńskich, mieyscowego Doktora.* J. JM: MCI *Sowietnika Nadwornego.*

„Tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio, quem non coget ea comprobare„
Cicero de Nat: Deor:

w WILNIE,
w Drukarni Jmperatorskiego Uniwersytetu
Roku 1803.

A. Bécu monografijos *Apie vakcinaciją arba vadinamuosius karvių raupus* antraštinis lapas

MEDICINA

Lietuvoje ilgus amžius liaudies medicinos priemonėmis – žolių, lapų antpilais ir nuovirais, tepalais, šlapimu, saulės ir vandens procedūromis, t.p. užkalbėjimais, užkerėjimais, amuletais – ligas gydė liaudies gydytojai. Daugelis ligų buvo gydoma pirtyje, vanojant ir masažuojant; ligoniams dėdavo taures, nuleisdavo kraują, šalindavo nuospaudas, atstatydavo išnirusius sąnarius. Nuo 15 a. pabaigos Lietuvos miestuose pradėjo kurtis amatų cechai, 1509 įkurtas Vilniaus barzdaskučių-chirurgų cechas, kuris ėmė konkuruoti su pirtininkais. Jo nariai mokėjo atlikti kai kurias operacijas – nuleisti kraują, gydyti žaizdas, kaulų lūžius ir išnirimus, dėti taures, traukti dantis. Šio cecho nuostatuose reglamentuojamas barzdaskučių mokymas: 3 metus būdavo mokinys, dar vienus – pameistrys; vėliau pameistrys laikydavo egzaminą, kurį išlaikęs tapdavo meistru. Meistras suteikdavo pagalbą savo kirpykloje, ligonio namuose ar netgi turgaus aikštėje. Ilgainiui barzdaskučių mokymas tapo sudėtingesnis: pameistriai turėdavo keliauti po kt. šalių cechus, semtis patirties, grįžę į Vilnių – laikyti egzaminą. Barzdaskučiai sėkmingai konkuravo ir su diplomuotais gydytojais, atvykstančiais į Lietuvą nuo 14 a. pab.–15 a. pradžios, gyvendavusiais karaliaus ir didikų šeimose. Jie buvo V. Europos u-tus baigę vidaus ligų gydytojai teoretikai, rėmėsi žiniomis iš knygų, bet ne ligonio stebėjimu, todėl dažnai, nors ir turėdami savo namuose gyvenančius gydytojus, susirgę valdovai kviesdavosi

barzdaskučius. Pirmąjį Lietuvoje gyvenantį gydytoją, Jokūbą, 15 a. turėjo Jogaila. 15–16 a. Lietuvos kun-čių dvaruose gyveno garsūs gydytojai Jonas Zaleskis, Martynas iš Dušnikų (Dušnickis), Jonas Benediktas, Tomas iš Kauno, G. J. Ritikas-Lauchenas. Mirus S. Batorui jo gydytojai N. Bucello ir S. Simonijus pirmieji Lietuvoje išskrodė lavoną.

Pirmąsias knygas medicinos klausimais Vilniuje 1584 lotynų kalba išspausdino S. Simonijus: *Medicinos ir gamtamoksliniai komentarai apie tai, kas parašyta* (*Commentariola medica et physica ad aliquot scripta*) ir *Apie penkių migdolų galią stabdant girtumą* (*De vi quinque amygdalarum in ebrietate retardanda*). 16 amžiuje pradėtos steigti ligoninių tipo įstaigos – špitolės, kuriose buvo globojami paliegę, beturčiai žmonės, senukai. Špitolės buvo išlaikomos iš aukų. Pirmąją 10 lovų Šv. Jobo ir Marijos Magdalenos špitolę Vilniuje ~1514 įkūrė Martynas iš Dušnikų; joje buvo vaistinė, virtuvė, koplyčia; dirbo vienas prižiūrėtojas. Netrukus, 1519, atidaryta špitolė Kaune, 1536 – Šv. Trejybės špitolė Vilniuje. 1635 vienuoliai bonifratrai Vilniuje įkūrė Šv. Kryžiaus špitolę sergantiesiems psichikos ligomis; tai buvo pirmoji psichiatrijos ligoninė Lietuvoje, ji veikė iki 1915. 18 a. kai kurios špitolės tapo stacionariomis gydymo įstaigomis, jų pagrindu kūrėsi ligoninės, kitos tapo prieglaudomis. 18 a. pab. špitolėmis pradėjo rūpintis valstybė, 1792 padarytos tam tikros reformos. 1799 Špitolių k-ja panaikino kai kurias nuskurdusias Vilniaus špitoles, jų turtas ir inventorius atiteko Šv. Pilypo ir Jokūbo špitolei, kuri pavadinta Generaline Šv. Jokūbo ligonine. 50 lovų buvo skirta gydymui, numatyti medicinos darbuotojai: gydytojas, du pagalbininkai, felčeris, sanitarai ir sanitarės. Ligoninės personalo veiklos reglamentas ir ligonių gulėjimo taisyklės buvo išdėstytos specialiuose nurodymuose, kuriuos parašė E. Einholmas.

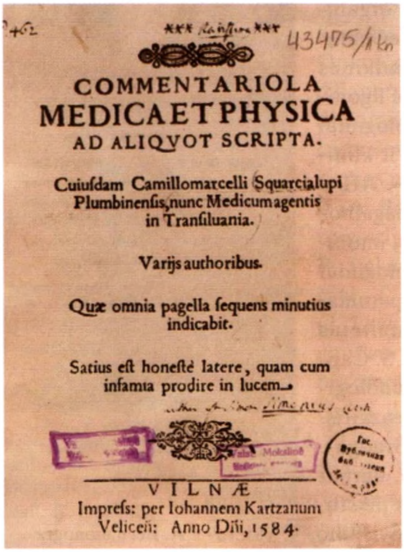
COMMENTARIOLA
MEDICA ET PHYSICA
AD ALIQVOT SCRIPTA.
Cuiuſdam Camillomarcelli Squarcialupi Plumbinenſis, nunc Medicum agentis in Tranſiluania.
Varijs authoribus.
Quæ omnia pagella ſequens minutius indicabit.
Satius eſt honeſtè latere, quam cum infamia prodire in lucem.
VILNÆ
Impreſs: per Iohannem Kartzanum Veliceñ: Anno Dñi, 1584.

Pirmoji medicininė knyga – S. Simonijaus *Medicinos ir gamtamoksliniai komentarai apie tai, kas parašyta* (1584, VU b-ka)

VU Medicinos fakultetas (*Collegium medicum*) įk. 1781 11 24 (pirmasis dekanas – S. L. Bizijas). Prie f-to buvo prijungta Gardino med. m-la, į Vilnių pervežti jos įrenginiai ir botanikos sodo augalai. J. Briotet Med. f-te įkūrė anatomijos muziejų.

Med. f-to dėstytojai kartu buvo ir atskirų med. mokslo šakų pradininkai Lietuvoje: S. L. Bizijas – moksl. anatomijos ir fiziologijos, J. E. Gilibert'as – farmacijos ir gamtos mokslų (prie VU įsteigė bot. sodą, tyrė ir aprašė Lietuvos augaliją), L. H. Bojanus – įžymus gamtininkas evoliucionistas lyg. anatomijos pradininkas, pirmosios litografijos prie VU autorius. J. P. Frankas ir jo sūnus J. Frankas plėtojo klinikinės medicinos mokslą, diegė praktines jo naujoves, buvo social. medicinos, sanitarinės statistikos, higienos pradininkai, reformavo gydytojų rengimo tvarką ir metodiką, steigė labdaringas šalpos ir gydymo įstaigas, rūpinosi nepasiturinčiais studentais. Užs. dėstytojai išugdė daug vietinių mokslininkų: chirurgus J. Niškovskį, V. Pelikaną, K. Porcijanką, auskultacijos pradininką terapeutą F. Rimkevičių, skiepijimo nuo raupų pradininką A. L. Bécu, fiziologą M. Homolickį, okulistą V. Herberskį ir kitus, kurie savo darbais išgarsino VU Europoje. J. P. Franko iniciatyva 1805 Vilniuje įkurta Terapijos klinika. Joje buvo 2 palatos po 6 lovas (vyrams ir moterims). Ligonius slaugė u-to lėšomis samdomos slaugės; gydė klinikos profesoriaus vadovaujami baigiamojo kurso studentai. 1807 prie klinikos atidaryta ambulatorija, teikianti nemokamą med. pagalbą nepasiturintiems Vilniaus miesto ir apylinkių gyventojams. 1808 atidaryta Chirurgijos klinika su 2 palatomis ir operacine. Ligonius, stebint studentams, operuodavo profesorius; lengvesnes operacijas profesoriaus arba adjunkto prižiūrimi atlikdavo ir studentai. 1815 įsteigta Akušerijos klinika, kurioje vykdavo akušerijos pratybos. 19 a. pr. VU Med. f-tas buvo vienas geriausių Europoje, tęsė Vakarų šalių medicinos tradicijas, diegė jos mokslo naujoves, garsėjo Vakcinacijos (įk. 1808) ir Motinystės (įk. 1809) i-tais. Vakcinacijos i-te buvo gaminama raupų vakcina, skiepijama nuo raupų, studentai mokomi skiepijimo metodikos. Motinystės i-te buvo teikiama nemokama med. ir materialinė pagalba nepasiturinčioms Vilniaus gimdyvėms, mirus gimdyvei buvo globojamas naujagimis.

Prasidėjus 1831 sukilimui dalis VU studentų ir dėstytojų įsitraukė į sukilėlių gretas, todėl 1832 caro Nikolajaus įsakymu u-tas buvo uždarytas, bet Med. f-tas, trūkstant gydytojų Rusijos kariuomenei, pertvarkytas į atskirą mokymo įstaigą –Vilniaus medicinos-chirurgijos a-ją, rengiančią medicinos, farmacijos ir veterinarijos specialistus. 1832–42 a-ją baigė ~700 absolventų. Prie jos veikė Akušerijos ir Veterinarijos m-los, kurias 1832–42 baigė ~420 specialistų. 1781–1842 Lietuvoje parengta ~1500 gydytojų, apginta ~240 med. dr. disertacijų. Pirmąją med. dr. disertaciją 1785 apgynė K. Virionas. 1842 uždarius a-ją medicinos mokslo centru tapo 1805 J. Franko iniciatyva įkurta Vilniaus medicinos draugija. Ji rinko duomenis apie krašto gyventojų sergamumą, ligų gydymo būdus, diegė naujus mokslo atradimus, buvo skaitomi pranešimai med. mokslo sričių įv. temomis, dalijamasi patirtimi, tobulinama medicinos, chirurgijos ir vaistininkystės pagalba gyventojams. D-jos pastangomis įkurti ir veiksmingai dirbo Vakcinacijos ir Motinystės i-tai.

1847 Vilniuje pirmą kartą panaudota eterio narkozė. 1849 siaučiant choleros epidemijai Vilniaus med. d-jos nariai, buvę VU profesoriai A. F. Adamovičius, A. Abichtas, A. Velkas, F. Rimkevičius, J. Koženiauskas parengė instrukciją, kaip apsisaugoti nuo choleros, jų iniciatyva 19 a. pab. Vilniuje pradėti vandentiekio ir kanalizacijos tiesimo darbai. 1885 visuomenės sveikatos, miesto aplinkos sanitarijos problemoms spręsti prie d-jos įkurta Sanitarijos sekcija. 1886 P. Bagenskis prie Savičiaus ligoninės įkūrė Raupų skiepijimo veršidę, kurioje gaminta vakcina ir ja skiepyti gyventojai. 1887 įkurta Bakteriologijos ir chemijos laboratorija, 1897 – L. Pasteuro stotis, 1898 – Dezinfekcijos kamera, kuria intensyviai naudotasi 1905–06 per dėmėtosios šiltinės ir choleros epidemijas. 1908 atidaryta miesto analitinė stotis bendriems chem. ir vandens tyrimams atlikti.

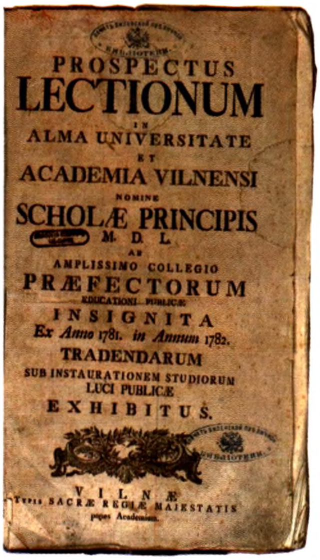

VU 1781–82 mokslo metų paskaitų tvarkaraščio viršelis (VU b-ka)

20 a. pr. dėl didelio sergamumo tuberkulioze Rusijoje (kasmet nuo ligos mirdavo daugiau negu 400 000 gyventojų), Vilniuje, Sankt Peterburgo pavyzdžiu, 1912 ir 1913 organizuoti renginiai, pavadinti *Baltosios gėlelės diena*. Jų metu skaitytos paskaitos, spausdinti pranešimai, iškabinti plakatai liet., lenkų, rusų ir žydų kalbomis, supažindinantys su tuberkuliozės profilaktika. Per renginius surinktomis lėšomis 1913 Pohuliankos (dab. J. Basanavičiaus) gatvėje Vilniuje įkurta ambulatorija sergantiesiems tuberkulioze su laboratorija ir vaistine bei labdaringa vasaros sanatorija, kurioje galėjo gydytis 52 žmonės.

1919 Lenkijai okupavus Vilniaus kr. Vilniuje 1919–39 veikė S. Batoro u-tas. Jame studijavo labai mažai lietuvių (iki 3%), nes jų priėmimas buvo specialiai ribojamas: į Med. f-tą per metus buvo priimami tik 2–3 lietuviai. Tarp baigusiųjų buvo ir vėliau nepriklausomoje Lietuvoje išgarsėję med. šviesuoliai P. Čibiras, M. Horodničienė, P. Norkūnas. 1923 Med. f-te įkurta K.W. Karaffos-Korbuto vadovaujama Higienos katedra. 1927–30 vykdyta visuom. sanitarinė akcija kovai su tuo metu paplitusiomis infekcinėmis ligomis – trachoma, tuberkulioze, vidurių šiltine, dizenterija (vienas iniciatorių – gydytojas C. Šabadas). Ypač daug reikšmės teikta trachomos profilaktikai; akcijai vadovavo L. Rostkowskis. Buvo organizuoti kovos su trachoma gydytojų būriai, kurie tikrindavo gyventojų, daugiausia besimokančio jaunimo ir šauktinių, sveikatą. Vietinės valdžios atstovams, mokytojams, inteligentams ir ūkininkams buvo skaitomos paskaitos apie trachomos profilaktiką. 1927–30 trachoma sirgo 2,9–6% moksleivių ir šaukiamojo amžiaus jaunuolių, ji sudarė 33,4% akių ligų. Šiuos duomenis tyrė ir apibendrino Vilniaus med. d-jos Vilniaus sk. pirmininkas H. Rudzińskis monografijoje *Visuomenės sveikata Vilniaus krašte* (*Zdrowotność publiczna na Wileńszczyźnie*, 1931). Trachomos galutinai įveikti nepavyko, todėl 1937 u-tas Vilniaus vaivadijos gydytojams surengė tobulinimosi kursus trachomos gydymo klausimais. Med. f-te 1919–39 dirbo žymūs mokslininkai – A. Januszkiewiczius, W. K. Jasińskis, K. Michejda, A. Safarewiczius, J. Ziemackis ir kiti. Iki 1938 buvo parengti 1185 gydytojai ir 442 farmacininkai; medicinos studentai sudarė ~25% visų u-to studentų. Nuo 1934 Vilniuje lenkų k. leistas žurnalas *Higienos archyvas* (*Archi-*

wum Higieny), nuo 1925 – *Vilniaus medicinos draugijos užrašai* (*Pamiętniki Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego*).

Atkūrus Lietuvos valstybę 1920 Kaune įkurti Aukštieji kursai, 1922 atidarytas Lietuvos (nuo 1930 VDU) u-tas. Med. f-te įsteigti Medicinos, Farmacijos, Stomatologijos (Odontologijos) ir Veterinarijos skyriai. 1929–1930 pastatyta Akių ir ausų, nosies ir gerklės ligų klinika, 1931–32 – Teorinės medicinos rūmai, 1937–39 – VDU klinikos. Med. f-te dirbo žymiausi to meto med. specialistai: P. Avižonis, K. Buinevičius, A. Hagentornas, A. Jurgeliūnas, J. Karuža, V. Kuzma, V. Lašas, P. Mažylis, P. Raudonikis, P. Radzvickas, B. Šiaulys, E. Vinteleris, J. Žilinskas. Buvo tiriama trachomos diagnostika, gydymas ir epidemiologija, aklųjų globos klausimai (P. Avižonis), Lietuvos gyventojų mityba, alergijos problemos (V. Lašas), inkstų ir šlapimtakių plastinių operacijų metodai (V. Kuzma), reumato patogenezė (J. Kupčinskas), lietuvių anatominiai ir antropologiniai ypatumai (J. Žilinskas). Kauno ligoninėse veikė u-to klinikos, kuriose buvo perimami nauji gydymo metodai, dirbamas moksl. darbas. Daug pasiekta pilvo chirurgijos, ypač skrandžio ir tulžies takų, urologijos ir traumatologijos srityse. Išleista vadovėlių studentams liet. kalba, sukurti lietuvių mokslinės med. terminijos pagrindai (P. Avižonis). 1924–1940 VDU Med. f-tą baigė ~1200 specialistų, apginta 14 med. dr. disertacijų. 1920 Lietuvoje (be Vilniaus ir Klaipėdos krašto) veikė 27 ligoninės, kuriose buvo 1215 lovų, dirbo 216 gydytojų ir 98 odontologai; 1939 – 81 ligoninė su 5092 lovomis, dirbo 1446 gydytojai ir 686 odontologai. 1919–40 veikė Kauno medicinos d-ja, 1924–40 Lietuvos gydytojų s-ga. 1920–40 leistas žrn. *Medicina*.

1939 Lietuvai atgavus Vilnių imta gaivinti ir lietuvišką VU, kuris laikinai turėjo vadovautis VDU statutu. 1940 SSRS okupavus Lietuvą visos med. mokslo įstaigos nacionalizuotos. 1940 VU senatas pavedė V. Kuzmai sudaryti komisiją Med. f-tui atkurti, į Med. skyrių buvo priimti 124, Farmacijos – 99 studentai. Vokietijos okupacijos metais 1942 įsteigtas Stomatologijos skyrius. 1943 uždarius VU Med. f-to patalpose veikė karo ligoninė. Mokslas buvo tęsiamas slaptai kai kuriuose f-tui priklausančiuose pastatuose ir profesorių butuose.

1944 SSRS vėl okupavus Lietuvą atkurto VU Med. f-to dekanu paskirtas J. Kairiūkštis. 1945 sukurta valstybinė sveikatos apsaugos sistema, įvesta nemokama med. pagalba. 1945 įkurtas Eksperimentinės medicinos ir onkologijos i-tas (nuo 1957 Eksperimentinės ir klinikinės med. i-tas), 1948 – Tuberkuliozės i-tas, 1957 – Onkologijos i-tas, išplėstas Epidemiologijos, mikrobiologijos ir higienos i-tas. Reikalauta itin greito praktinio tyrimų efekto, tad moksl. veikla buvo labiau taikomojo pobūdžio. 1947–51 VU veikė Farmacijos sk., nuo 1959 – vakarinis Pediatrijos sk., nuo 1962 – Sanitarijos ir higienos sk. ir Gydytojų tobulinimosi f-tas. 20 a. 7 d-metyje VU Med. f-te susiformavo terapeutų m-la (M. Marcinkevičius, M. Krikštopaitis, L. Laucevičius, Ch. Kibarskis ir kt.). Chirurgas P. Norkūnas ir jo mokiniai (A. Pronckus, P. Narbutas ir kt.) plėtojo pilvo, A. Sučila – krūtinės ląstos chirurgijos teoriją ir praktiką. A. Marcinkevičiui 1962 įkūrus Probleminę širdies ir kraujagyslių chirurgijos laboratoriją Lietuvoje pradėta plėtoti širdies ir kraujagyslių chirurgija (V. Sirvydis, G. Uždavinys, D. Kavoliūnas, V. Triponis ir kiti). V. Kviklio iniciatyva imtasi mokyklinės, darbo ir aplinkos higienos tyrimų. S. Pavilonis, tęsdamas J. Žilinsko tradicijas, atgaivino lietuvių antropologijos tyrimus. Ištirtas ilgas lietuvių populiacijos augimo ir brendimo l-pis, spręstos svarbiausios žmogaus biologijos problemos. 1960 H. Polukordas (su kt.) įkūrė tarpfakultetinę Vaistų sintezės laboratoriją. D. Mikalauskaitė tęsė V. Lašo pradėtus Lietuvos gyventojų mitybos tyrinėjimus.

1950 iš perorganizuoto Kauno u-to įkūrus KMI, jame veikė Terapijos, Farmacijos ir Stomatologijos f-tai. 1950–1952 J. Kupčinskas KMI sukūrė reumatologų m-lą, pasiūlė naujų tuberkuliozės diagnostikos būdų. 1953–84 Z. Januškevičius KMI kūrė Kauno kardiologų m-lą. Jo iniciatyva kardiologijoje pradėta taikyti kibernetikos, matematikos ir skaičiavimo technikos metodai, sukurta nuosekli kovos su išemine širdies liga sistema. 1959 prie KMI įkurta Centrinė moksl. tiriamoji laboratorija, 1969 petvarkyta į Širdies ir kraujagyslių sistemos fiziologijos ir patologijos i-tą (vadovas J. Blužas), jame sukurta ir įdiegta reabilitacijos sistema persirgusiesiems miokardo infarktu. KMI buvo tiriama lė-

tinių neinfekcinių ligų epidemiologija, profilaktika, tobulinami jų gydymo ir diagnostikos metodai, prognozuojama šių ligų eiga, tiriamas audinių ir organizmo struktūrinis ir funkcinis stabilumas, imuninis reaktyvumas, sveikatos apsaugos, higienos klausimai. A. Smailys eksperimentiškai pagrindė defibriliacijos taikymą klinikinėje praktikoje, A. Lukoševičiūtė pirmoji Lietuvoje pritaikė defibriliaciją širdies ritmo sutrikimams gydyti. 1978 J. Danio iniciatyva įkurtas SSRS MA Endokrinologijos i-to Kauno filialas, 1978–91 Vilniuje, Klaipėdoje ir Panevėžyje įsteigti Endokrinologijos skyriai. Įdiegta skydliaukės ligų diagnostikos ir gydymo naujų metodų, apibendrinti sergančiųjų reumatu reaktyvumo pokyčiai, atsirandantys gydymo l-piu. 1983 Kaune įkurtas pirmasis Lėtinių neinfekcinių ligų pirminės profilaktikos centras (vadovė A. Baubinienė), jame parengta kompleksinė ligų profilaktikos ir sveikatos stiprinimo programa. 1985 įkurtas Motinos ir vaiko sveikatos apsaugos i-tas.

Buvo įkurti įvairių medicinos specialybių mokslo, mokymo ir profilaktikos centrai, aprūpinti modernia to meto med. įranga, kurie metodiškai vadovavo atitinkamos medicinos krypties tarnybai, juose buvo gydomi ligoniai, kuriems reikėjo labai specializuoto gydymo. 1985 veikė 18 respublikinių medicinos mokslo, mokymo, profilaktikos ir gydymo centrų: Kardiologijos (vadovas J. Blužas), Neurochirurgijos (L. Klumbys), Širdies elektrinės stimuliacijos (J. Brėdikis), Širdies ir kraujagyslių chirurgijos (A. Marcinkevičius), Inkstų transplantacijos (vadovas B. Dainys) ir kiti. KMI 1950–85 parengta ~8500 gydytojų, 1980 stomatologų, 2158 provizoriai, 67 biofizikai. 1985 med. mokymo ir mokslo įstaigose dirbo ~850 mokslo darbuotojų, iš jų >90 mokslo (habilituotų) daktarų ir ~600 medicinos kandidatų (daktarų). VU Med. f-te 1945–90 parengta 5516 gydytojų. 1985 KMI veikė 37 medicinos d-jos. Nuo 1956 buvo leidžiamas žurnalas *Sveikatos apsauga*, nuo 1962 tęstinis aukštųjų m-lų mokslo darbų leidinys *Medicina*.

1990 atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pradėta Lietuvos aukštųjų med. studijų reorganizacija pagal ES modelį. VU Medicinos f-tą sudaro 4 katedros, 3 i-tai, 12 klinikų, vienijančių 55 centrus, skyrius ir laboratorijas, t.p. Mokomoji eksperimentinės chirurgijos ir patologinės fiziologijos laboratorija. Prie VU veikia Eksperimentinės ir klinikinės medicinos bei Onkologijos i-tai. Universitetinių (klinikinių) ligoninių statusą turi 7 Vilniaus miesto ligoninės. VU Medicinos f-te rengiami ergoterapijos, kineziterapijos, medicinos, med. biologijos, odontologijos, slaugos ir visuomenės sveikatos specialistai. 1990 įsteigta rezidentūra, kurios trukmė (2–5 m.) priklauso nuo pasirenkamos specialybės.

VU Med. f-te tiriama žmogaus genomo įvairovė, jos kilmė, ist. raida ir fenotipinė raiška, vertinama Lietuvos populiacijos genofondo struktūra, lietuvių etnolingvistinių grupių tarpusavio genetinis ryšys, t.p. ryšys su kitomis Europos populiacijomis (G. Česnys, R. Jankauskas, V. Kučinskas, J. Tutkuvienė), žmogaus ir visuomenės sveikata, gyventojų, gyvenančių ir dirbančių nepalankioje aplinkoje požiūris į savo sveikatą ir jų gyvenimo kokybė (G. Šurkienė, R. Stukas), motinos ir vaiko sveikata, vaisiaus ir naujagimio augimą lemiantys veiksniai, vaikų infekcinės, alerginės, imuninės ir medžiagų apykaitos ligos, naujagimių mirtingumo biol. ir social. veiksniai, vaikų raidos, elgesio ir psichikos sutrikimų paplitimas (G. Drąsutienė, D. Pūras, A. Raugalė), renkami, sisteminami ir apibendrinami duomenys apie Lietuvos medicinos ir biotechnologijų etiką (E. Gefenas). Nagrinėjamos ligų etiopatogenezės, diagnostikos, gydymo, reabilitacijos ir prevencijos problemos, tobulinami naujagimių ir kūdikių širdies chirurgijos metodai, tiriamas aortos ir plaučių arterijos homotransplantacijų taikymas įgimtų širdies ydų chirurgijoje, tobulinami širdies plastinių operacijų metodai (V. Sirvydis, G. Uždavinys), tiriama ankstyvoji aterosklerozė, jos mechanizmai, rizikos veiksniai, jų svarba širdies ir kraujagyslių ligų patogenezei (A. Laucevičius), tiriama kepenų ir kasos persodinimo metodika (Z. A. Kučinskienė, K. Strupas), stomatognatinės sistemos ligų paplitimas Lietuvoje (I. Balčiūnienė), virusinių hepatitų A, B, C ir ŽIV infekcijos epidemiologija, diagnostika ir gydymas (A. Ambrozaitis).

KMU (iki 1989 KMI, 1989–98 KMA) studijų reforma vyksta nuo 1990. Prie veikusių 3 (Medicinos, Stomatologijos ir Farmacijos) dar įkurti 2 f-tai – 1990 Slaugos (rengia

slaugos, kineziterapijos, ergoterapijos ir med. socialinių darbuotojų bakalauro studijų programos specialistus) ir 1994 Visuomenės sveikatos (rengia visuomenės sveikatos bakalaurus ir magistrus). 1990 prie KMU prijungtos Kauno akademinės klinikos, 1991 – Endokrinologijos ir Kardiologijos i-tai, 1992 įkurtas Psichofiziologijos ir reabilitacijos i-tas, reorganizuotas Biomed. tyrimų i-tas. KMU atliekami gyvųjų audinių funkcionavimo mechanizmų, širdies ir kraujagyslių sistemos atskirų dalių reaktyvumo tyrimai, ieškoma miokardo apsaugos priemonių, tiriamas širdies nepakankamumo chirurginis gydymas (A. Bertulis, A. Dumčius, E. Kėvelaitis, R. Lekas, J. Sapagovas, E. Širvinskas, A. Toleikis, R. Veteikis), tiriama Lietuvos gyventojų sveikata, gyvenimo kokybė, šalies sveikatos politikos raida, aplinkos veiksnių poveikis sveikatai (V. Grabauskas, R. Kalėdienė, J. Petrauskienė, A. Zaborskis). Kuriama inform. visuomenės infrastruktūra, ieškoma naujų inform. technologijomis pagrįstų diagnostikos metodų (R. Jurkevičius, A. Paunksnis, G. Varoneckas), vykdoma visuomenės sveikatos ir sveikatos priežiūros analizė, tiriamas gyvųjų audinių funkcionavimas, ieškoma pagrindinių lėtinių ligų biožymenų ir jas sukeliančių biol. veiksnių (V. Borutaitė, A. Kriščiukaitis, I. Misevičienė, K. Skauminas, A. Zaborskis). Tiriami belatakių liaukų ligų hormoninių ryšių reguliavimo mechanizmai ir sutrikimai, cukrinio diabeto patogenezė, imuninių, genetinių ir aplinkos veiksnių įtaka ligos etiologijai, profilaktikai ir gydymo strategijai, šeimos nevaisingumo endokrininės priežastys (D. Baliutavičienė, G. Kazanavičius, A. Krasauskienė, L. Lašas, D. T. Lašienė, V. Matulevičius, A. Norkus, R. Ostrauskas, L. Valius, S. A. Žindžius). Kaupiami duomenys apie širdies ir kraujagyslių sistemos morfologiją, fiziologiją, ligų atsiradimą ir eigą, kuriami ankstyvosios diagnostikos, profilaktikos, medikamentinio ir chirurginio gydymo, reabilitacijos metodai ir priemonės, ieškoma būdų sumažinti gyventojų sergamumą širdies ir kraujagyslių ligomis (R. Benetis, S. Domarkienė, P. Grybauskas, V. Lesauskaitė, D. Pangonytė). Atliekami virškinamojo trakto ir kepenų ligų, jų genetinių ir imunologinių ypatumų, ankstyvosios diagnostikos, profilaktikos, medikamentinio ir chirurginio gydymo metodų bei priemonių tyrimai (M. Kiudelis, L. Kupčinskas, J. Miciulevičienė, J. Pundzius). Siekiama nustatyti kvėpavimo organų, alerginių ligų ir jų rizikos veiksnių paplitimą tarp Lietuvos gyventojų, įvertinti patogenezės mechanizmus, sąsajas su patologijos klinikine išraiška ir baigtimi, taikomi įvairūs gydymo metodai (J. Bojarskas, E. Juozaitytė, A. Kondrotas, R. Sakalauskas). Onkologijos tyrimų tikslas – ankstyva diagnostika ir įrodymais pagrįstas gydymas, onkologinių ligonių gyvenimo trukmės prailginimas, jų gyvenimo kokybės pagerinimas, vėžio prevencijos strategija (A. Basevičius, A. Boguševičius, R. Gailys, E. Juozaitytė, R. J. Kalesinskas, I. Misevičienė, J. Pundzius). Tiriama galvos smegenų kraujotaka, jos sutrikimai, insulto poveikis sveikatai ir gyvenimo kokybei, tobulinama galvos smegenų navikų diagnostika, klinikinių ir prognozės veiksnių įvertinimas, centrinės nervų sistemos navikų spindulinis, spiralinių navikų chirurginis gydymas (S. Lukoševičius, D. Obelienienė, V. Pauža, D. Rastenytė, R. Stropus, J. Šidiškis, A. Tamašauskas, E. Vaicekavičius, A. Valančiūtė). Rengiamos medicininės, socialinės, reabilitacijos ir slaugos programos ligoniams ir neįgaliesiems su biosocial. f-jų sutrikimais (A. Kriščiūnas, V. Lesauskaitė, A. Šeškevičius, D. Žemaitytė). Nagrinėjamas ikistacionarinės ir stacionarios skubiosios med. pagalbos taikymas traumų ir urgentinių būklių atveju, ieškoma prognozės kriterijų gyvybei grėsmingos būklės ligoniams (R. J. Kalesinskas, I. Marchertienė, D. Reingardienė, R. Rimdeika, V. Pilvinis, D. Vaitkaitis, R. Vilčinis). Tobulinama moterų sveikatos stiprinimo, nėštumo ir gimdymo komplikacijų profilaktikos, diagnostikos ir gydymo, vaikų sveikatos įvertinimo ir stiprinimo metodika bei ligų profilaktika (D. Bakšienė, D. Daugėlienė, V. Gintautas, R. Kevalas, S. Milčiuvienė, R. Nadišauskienė, V. Sadauskas). Vykdomi akių ligų (glaukomos, amžinės makulopatijos) ankstyvos diagnostikos, tęstiniai jaunų žmonių oftalmologiniai ir kardiologiniai tyrimai, vertinama jų reikšmė ligoms atsirasti (J. Jankauskienė, V. Jašinskas, A. Paunksnis). Tęsiami erkių pernešamų ligų etiologiniai, epidemiologiniai, klinikiniai ir diagnostiniai, lytiškai plintančių ligų (chlamidiozės, gonorėjos) klinikiniai, epidemiologiniai tyrimai (A. Laiškonis, A. Kondrotas, L. Kupčinskas). Atliekami veido

traumų ir skausmų, burnos ligų etiologijos, patogenezės bei simptomų tyrimai, tobulinama diagnostika ir gydymas, profilaktikos galimybės, tiriamos ortodontinės anomalijos (R. Kubilius, V. Mačiulskienė, G. Sabalys, I. Žekonis). Ieškoma naujų vaistų, vykdomi vaistingųjų augalų fitochem. tyrimai, kuriama norminė techn. dokumentacija vaistinėms augalinėms žaliavoms, atliekama azoto ir sieros turinčių vaistinių medžiagų farmacinė analizė, kuriama ir tobulinama teismo chemijos ekspertizė ir ūmių apsinuodijimų diagnostikos metodai (V. Janulis, A. Savickas, E. Tarasevičius). Vaikų ir paauglių sveikatos tyrimus nuo 1965 plėtoja ŠU Med. pagrindų katedra. Visuomenės sveikatos, reabilitacijos ir slaugos problemos nuo 1998 tiriamos KU įkurtame Sveikatos mokslų f-te. Pav. *Vitalija Miežutavičiūtė*

MEDICINOS ISTORIJA

1825 VU buvo įvestas med. istorijos kursas, kurį dėstė K. Porcijanka, 1828–31 – A. Velkas. 1831 VU įkurta Med. istorijos katedra, kuriai iki 1832 (VU uždarymo), vėliau – 1832–38 Medicinos-chirurgijos a-joje vadovavo A. Abichtas, tyrinėjęs kaltūno kilmę. 1838–42 katedrai vadovavo A. Adamovičius, jis propagavo J. Franko terapijos m-los laimėjimus, A. Sniadeckio org. būtybių teoriją. Vilniaus S. Batoro u-te 1922–30 veikusioje Med. istorijos, filosofijos ir med. propedeutikos katedroje med. istoriją 1924–31 dėstė S. Trzebińskis, vėliau – S. Wladiczka, J. Szmurła, A. Wrzosekas, Lietuvos u-te 1922–24 – P. Avižonis, 1925–30 – J. Šliūpas, kuris skaitytų paskaitų pagrindu Šiauliuose išleido *Senovės ir viduramžių medicinos istoriją* (1934) – pirmąjį pasaulinės med. istorijos veikalą liet. kalba. Pasitraukus J. Šliūpui med. istorija iki 1948 dėstyta atskirų med. specialybių mokymo programose. 1946–50 Kauno u-te, nuo 1950 KMI med. istorija 1948–50 dėstyta Fiziologijos, 1951–72 – Patologinės fiziologijos katedroje. Iki 1967 šį kursą skaitė A. Vileišis. Jis paskelbė med. istorijos darbų, pradėjo rinkti eksponatus kuriamam Lietuvos med. istorijos muziejui. Nuo 1967 med. istoriją dėsto V. Siudikas – vienas Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos muziejaus kūrėjų. Jam vadovaujant ir panaudojus jo surinktus eksponatus KMU buvo įkurtas Medicinos istorijos skyrius, nagrinėta aukštojo med. mokslo istorija Lietuvoje, gydytojų ir med. d-jų veikla, gydymo įstaigų istorija, krašto sanitarinė būklė (choleros epidemijos Lietuvoje 1831–1921); parašė kn. *Iš medicinos istorijos* (*Johano Peterio Franko ir Jozefo Franko veikla Vilniuje ir Peterburge*) (su kt., 1983). Med. istoriją KMU dar dėsto A. Bagdonavičius (tyrinėjimų sritis – med. pagalba Kaune iki 18 a. pabaigos) ir A. Lygnugarienė (Kauno aukštosios med. m-los istorija). VU med. istoriją 1944–67 dėstė V. Micelmacheris, jis t.p. tyrinėjo VU Med. f-to istoriją, sveikatos apsaugos ir med. pagalbos būklę nepriklausomoje Lietuvoje. Žymiausias jo veikalas *Lietuvos medicinos istorijos apybraižos* (1967, rusų k.). 1967–70 med. istoriją dėstė S. Biziulevičius, jis tyrinėjo Lietuvos med. mokslo, ligoninių ir farmacijos istoriją, su kt. parašė akademinę *Vilniaus universiteto istoriją 1579–1979* (1976–79, 3 t.). Nuo 1970 med. istoriją VU dėsto V. Miežutavičiūtė (tyrinėjimų sritis – Vilniaus med. d-jos veikla 19–20 a., Medicinos f-to žymiausių mokslininkų moksl. ir praktinė veikla), nuo 2007 ir S. Stakulienė, tyrinėjanti Lietuvos medicinos periodikos ir medicinos muziejų raidą. A. Andriušis tiria 18–20 a. Lietuvos med. raidos istoriją, aukštojo ir vidurinio Lietuvos med. mokslo raidos istoriją, Lietuvos med. istoriografijos problemas, yra tęstinio leidinio *Vilniaus medicinos istorijos almanachas* (2 d. 1997–2006) redaktorius, monografijos *Vilniaus universiteto Patologijos muziejus* (2000) vienas autorių. *Vitalija Miežutavičiūtė*

KURORTOLOGIJA

Lietuvoje jau 1587 prie Biržų veikė miner. vandens gydykla, gydymui buvo naudojamas Smardonės (dab. Likėnai) šaltinių vanduo. 18 a. gydomaisiais miner. vandens šaltiniais pradėjo garsėti Druskininkų, Stakliškių vietovės, Druskininkuose vietinius gyventojus ir atvykėlius gydė vad. liaudies daktarai Sūručiai. 1772 ATR praradus druskų kasyklas Lenkijoje sūriais Druskininkų šaltiniais susidomėjo Lietuvos d. kun-tis ir Lenkijos karalius Stanislovas Augustas Poniatovskis. Jis įsakė ištirti visus šalies teritorijoje esančius sūrius

MY STANISŁAW AUGUST

Stanislovo Augusto Poniatovskio raštas, įpareigojantis pranešti apie Karalystės druskingas vietas ir šaltinius (1788, Lietuvos MA b-ka)

vandenis. Ištyrus šaltinius paaiškėjo, kad vanduo netinkamas valgomajai druskai gaminti, tačiau yra panašios sudėties kaip žinomi Europos miner. vandenys, naudojami gydymui, todėl Stanislovas Augustas Poniatovskis 1794 Druskininkus paskelbė gydomąja vietove. Mokslininkai gamtinius gydomuosius veiksnius pradėjo tirti 19 a. pradžioje. 1815 J. Volfgangas tyrė Birštono, 1816 T. von Grotthussas – Smardonės miner. versmių vandenį. 1821 Vilniaus med. d-jos Farmacijos skyrius organizavo Druskininkų miner. versmių chem. ir gydomųjų savybių tyrimą. 1830 Gardino farmacininkas Rumelis ir VU chemikas I. Fonbergas (1835 jis paskelbė Druskininkų šaltinių miner. vandens chem. sudėties tyrimus) tyrė miner. vandenis, pažymėjo jų gydomąją vertę. Druskininkų miner. vandens naudojimo būdus, jo savybes gydyti ligas, gydomojo purvo veikimą tyrė ir aprašė Druskininkų gydytojų d-jos nariai I. Nahumovičius, A. Regnier, K. Volfgangas, L. Zembrzyckis. 1841 Stakliškių šaltinių miner. vandeniu buvo prausiami niežais aptekę gyvuliai, kurie nuo to pasveiko. 1842 Kauno gydytojas Zelionka ir vaistininkas Ančipa tyrė Stakliškių miner. versmes ir pripažino jas tinkamas ligoms gydyti. Birštono druskingų šaltinių vandens chem. tyrimus 1843 atliko vaistininkas J. Kuševičius. Jis 1851 (su gydytojais A. Abichtu ir J. Povstanskiu) tyrė Birštono, Stakliškių miner. versmes ir išaiškino jų gydomąsias savybes. 1874 J. Ponomariovas Sankt Peterburge apgynė med. daktaro disertaciją apie Druskininkų miner. vandenis ir jų reikšmę, 1882 J. Radeckis parašė kn. *Birštono mineraliniai šaltiniai ir jų poveikis organizmui* (rusų k.). 1900–40 kurortų klimato fiziol. veikimą tyrė J. Šopauskas, Birštono miner. versmių vandens chem. sudėtį – P. Juodakis ir M. Kaveckis. B. Matulionis aprašė Birštono miner. versmių gydomąjį poveikį, gydomojo purvo naudojimo indikacijas. Reikšmingi W. K. Jasińskio, V. Lobžos, S. Silingo-Sengalevičiaus Druskininkų gydomųjų veiksnių tyrimai. Planingi kurortų moksl. tyrimai pradėti 1948 (J. Kupčinskas, A. Šopauskas). Ištirtos kurortų mikroklimato ypatybės (A. Jurgelionis, V. Kirsnys, A. Šopauskas), pradėta išsamiai tirti Birštono ir Druskininkų kurortinių veiksnių gydomąjį poveikį (S. Gruodytė, V. Sadauskas, A. Žiugžda), gydomosios fiz. kultūros taikymą ligoms gydyti (K. Dineika). 1957–67 Eksperimentinės ir klinikinės med. i-te Vilniuje veikė Kurortologijos sektorius. 1966 įsteigta Fizioterapeutų ir kurortologų moksl. d-ja. 1967 Vilniuje įkurta kurortologijos laboratorija su bazėmis Birštone, Druskininkuose ir Palangoje. Vadovai: H. Guobys (1967–68), V. Meška (1968–90), J. Bunevičius (1990–92). Buvo tiriamas kurortinių gydomųjų veiksnių mechanizmas, jų kompleksų palyginamasis efektyvumas (K. Ambraška, V. Vainauskas, J. Bunevičius, J. Naginevičius), poveikis organizmo neuroreguliacinėms f-joms ir neurovegetaciniam reaktyvumui (R. Garalevičius, V. Meška), kurortinės gerontologijos ir reabilitacijos klausimai (J. Bunevičius, V. Gurauskas), kai kurie kurortinės psichologijos aspektai (R. Nastopkienė, M. Andrašiūnienė), muzikos terapija (A. Jurgutytė, A. Kačergius, V. Pavalkis), biblioterapija (E. Stalnionienė), aktyvaus organizuoto poilsio medicininės ir socialinės problemos (E. Sasnauskaitė). Ištirtas modernių psichoterapijos metodų (pvz., biblioterapijos, choreoterapijos, landšafto terapijos) teigiamas poveikis, parengta jų naudojimo metodinių rekomendacijų. Nuo 1972 pradėtos naudoti vaistažolių ir miner. vandens vonios. Ištirtas kaskadinių maudyklių veikimo mechanizmas (K. Dineika, V. Meška), parengta jų taikymo metodika. Sukurta kai kurių virškinamojo trakto ir nervų sistemos ligų fizioterapinių gydymo metodų, sanatorijose miner. vandens voniomis, purvo aplikacijomis ir raumenų stimuliacija sėkmingai pradėtos gydyti kai kurios ligos (pvz., lėtinis tulžies pūslės uždegimas, lėtinis gastritas su žarnyno hipotonija). Sukurtas būdas emocinės įtampos lygiui nustatyti ligoniams, sergantiems uždegiminėmis ir distrofinėmis ligomis. Patobulinti kai kurie kuror-

tinio gydymo (pvz., balneoterapijos, hidroterapijos) metodai. Kurortologijos laboratorija veikė iki 1992, tais metais įkurtas KMU Psichofiziologijos ir reabilitacijos institutas Palangoje. Jame tiriamos komplikuotų ligos atvejų atstatomojo gydymo tobulinimo galimybės esant širdies ir smegenų kraujotakos patologijai, kardiovaskulinė psichofiziologija, sudaromos individualios programos įtraukiant ligonį į aktyvų ilgalaikį reabilitacijos procesą, tiriami Palangos kurorto fiziniai faktoriai (R. Bunevičius, G. Žiliukas, G. Varoneckas, J. Brožaitienė), atliekami miego ir jo sutrikimų, psichosomatinių reiškinių, medicininės ir socialinės reabilitacijos bei profilaktikos moksliniai tyrimai. Vilniaus u-to Medicinos fakultete veikia Reabilitacijos, sporto medicinos ir slaugos institutas, jame nagrinėjami kai kurie kurortologijos ir reabilitacijos klausimai: kineziterapijos, ergoterapijos, fizikinių ir natūralių gamtinių veiksnių taikymas gydant, atliekant sveikatinimą bei profilaktiką (A. Juocevičius, R. Dadelienė, D. Jurgelevičienė). Pav. *Vytautas Meška*

AGRONOMIJA

LŽŪU bandymų laukai

Lietuvoje agronomijos pradžia laikomi 1819–32, kai VU veikė Ž.ū. mokslų katedra. Jos vedėjo M. Očapovskio pastangomis Pilaitėje (dabar Vilniaus miesto dalis) u-tas 1828 įsteigė Agronomijos i-tą (mokomąjį ūkį). Ž.ū. darbuotojams rengti buvo steigiamos spec. žemesniosios ž.ū. mokyklos: Rietavo m-la (1859–63), Joniškėlio ž.ū. m-la (1899–1915); Dotnuvoje 1911–15 veikė Kauno gubernijos vidurinė ž.ū. m-la. Pirmąją dirvotyros knygą *Agronomijos, arba mokslo apie dirvožemį, pagrindai* (1819, lenkų k.), pirmąjį agrochem. vadovėlį *Žemės ūkio chemijos pagrindai* (1819, lenk. k.) ir ž.ū. vadovėlį *Apie žemę, jos įdirbimą ir ūkiškų augalų auginimą* (1825, lenkų k.) parašė M. Očapovskis, sodininkystės veikalą *Šiaurės sodai* (1820, lenkų k.) – J. Strumila. Vėliau agronomijos žinias liet. k. populiarino S. Daukantas, L. Ivinskis. 19 a. pab. agronomijos knygelių (dažn. kt. kalbomis išleistų veikalų kompiliacijų) parengė P. ir A. Vileišiai, J. Adomaitis-Šernas. Dotnuvoje buvo įkurta: Selekcijos stotis (1922), Ž.ū. a-ja ir Lauko bandymų stotis (abi 1924). VU Gamtos ir matematikos f-te 1924 įsteigtas Žemės ūkio skyrius (1938 pertvarkytas į Ž.ū. f-tą). Agronomiją plėtojo B. Baginskas, J. Jagminas, J. Kriščiūnas, V. Lastovskis, S. Mastauskis, S. Nacevičius, Z. Pietruszczyński, D. Rudzinskas, V. Ruokis, J. Tonkūnas, V. Vilkaitis. Teoriniai ir praktiniai agronomijos klausimai tiriami LŽŪU Agronomijos f-te ir jo bandymų stotyje, Žemdirbystės i-to filialuose ir bandymų stotyse, Sodininkystės ir daržininkystės, Vandens ūkio, Gyvulininkystės, Agrarinės ekonomikos, Ž.ū. inžinerijos i-tuose, LVA, VPU, Botanikos ir Ekologijos i-tuose. Pav. *Antanas Stancevičius*

AUGALININKYSTĖ

Moksl. žinių apie agronomiją ir augalininkystę randama 18 a.–19 a. pr. Vilniaus u-to gamtamoksliniuose veikaluose ir švietėjiškoje lit-roje. S. Jundzilas parašė pirmąjį Lietuvoje veikalą naudingiesiems augalams pažinti, J. Strumila – apie sodininkystę ir gėlininkystę, augalų morfologines savybes, būtinas augimo sąlygas, veisles. Augalininkystės mokslas ėmė sparčiai plėtotis 1819–32, kai Vilniaus u-te pradėjo veikti Ž.ū. katedra. Jos vedėjo M. Očapovskio pastangomis Pilaitėje (dab. Vilniaus miesto dalis) u-tas įsteigė Agronomijos i-tą (mokomąjį ūkį). Svarb. reikšmę augalininkystės plėtotei turėjo M. Oča-

povskio veikalai (lenk. k.) apie agronomijos mokslą ir dirvožemių bei ž.ū. augalų auginimą, kuriuose jis kritikavo pasenusią trilaukę žemdirbystės sistemą ir propagavo techn. augalus ir pirminį apdorojimą. Vėliau augalininkystės žinias lietuviškai populiarino S. Daukantas, L. Ivinskis. Baisogaloje 1909–14 veikė pirmoji Lietuvoje lauko bandymų stotis. Dotnuvoje po I pasaul. karo svarb. reikšmę augalininkystės raidai turėjo Selekcijos stotyje (įk. 1922), Ž.ū. a-joje (1924) ir Lauko bandymų stotyje (1924) atliekami tyrimai. D. Rudzinskas nagrinėjo augalų genetikos ir selekcijos, J. Kriščiūnas – augalininkystės, bitininkystės, tręšimo, J. Tonkūnas – pievininkystės, tręšimo, S. Nacevičius – daržovių selekcijos, daržininkystės, V. Vilkaitis ir S. Mastauskis – augalų apsaugos problemas.

Nepriklausomoje Lietuvoje augalininkystės moksl. tyrimo darbai buvo atliekami Ž.ū. tyrimo įstaigoje prie Ž.ū. rūmų. Nuo 1938 ši įstaiga tapo pavaldi Ž.ū. m-jai. Vilniuje prie Lietuvos MA 1946 įsteigtas Ž.ū. i-tas, kuris 1952 pertvarkytas į Žemdirbystės ir dirvožemio i-tą bei Gyvulininkystės ir vet. i-tą. 1956 vietoj Žemdirbystės ir dirvožemio i-to įkurtas Žemdirbystės moksl. tyrimo i-tas su centru Dotnuvoje (sujungus Dotnuvos bandymų stotį ir Valstybinę selekcijos stotį); jam priklauso ir bandymų stotys. Trakų Vokėje įkurtas šio i-to filialas. Žemdirbystės i-tas augalininkystės tyrimams lengvuose smėlio dirvožemiuose 1959 įkūrė Perlojos, eroduojamuose R. Lietuvos ir Žemaitijos kalvų dirvožemiuose 1960 – Dūkšto ir Kaltinėnų bandymo stotis. Žemdirbystės i-te tirtos bendrosios augalininkystės ir žemdirbystės (A. Tindžiulis, P. Vasinauskas), žolininkystės, kult. pievų ir ganyklų įrengimo, Nemuno užliejamųjų pievų naudojimo, žolės miltų gamybos ir pašarinių žolių selekcijos (H. Černiauskas, J. Grigalauskas, L. Kadžiulis, J. Lukaševičius, J. Pivoriūnas, V. Vasiliauskienė), augalų auginimo, selekcijos, sėklininkystės, naujų technologijų diegimo (Z. Banevičienė, V. Dovydaitis, J. Lazauskas, K. Leistrumas, V. Petraitis, Z. Ribozaitė ir kt.), bulvių auginimo technologijų tobulinimo ir biotechnologijos (A. Bujauskas, A. Puodžiukas, O. Simanavičienė, J. Tyla, I. Vaznonienė ir kt.), augalų apsaugos problemos (M. Strukčinskas, J. Šurkus, Z. Vinickas ir kt.). Ž.ū. a-joje kai kurias augalininkystės problemas tyrė J. Bulavas (selekcija ir sėklininkystė), V. Čaikauskas, R. Žulienė (cukrinių runkelių auginimas, agrotechnika), A. Petkevičius (pievininkystė, pašarininkystė), A. Stancevičius (herbologija, agrofitocenologija, žemdirbystė), K. Bėčius (bulvių auginimas, selekcija, sėklininkystė), V. Venskutonis (sodininkystė) ir kiti. Augalininkystės tyrimai dar atliekami LŽŪU, Gyvulininkystės, Sodininkystės ir daržininkystės, Botanikos, Vandens ūkio ir Ž.ū. inžinerijos i-tuose. *Vaclovas Petraitis*

DARŽININKYSTĖ

Daržininkai 1920–40 buvo rengiami Aukštosios Fredos sodininkystės ir daržininkystės m-loje, nuo 1924 (su pertraukomis) – Ž.ū. a-joje (nuo 1996 LŽŪU), 1945–2000 – Kauno, 1958–90 – Kretingos aukštesniosiose ž.ū. m-lose. Lietuvoje daržininkystės moksl. problemas tiria Lietuvos sodininkystės ir daržininkystės i-tas (J. Mačys, M. Baranauskienė, V. Ožolas, J. Armolaitienė, G. Visockienė, O. Gaučienė) ir LŽŪU (P. Svetika, L. Kmitienė, H. Danilčenko). Selekcionuojamos daržovės, tiriama jų agrotechnika, sėklininkystė, daržovių priešsėliai ir sėjomainos, priemonės nuo piktžolių, ligų ir kenkėjų, mažai išplitusios daržovės ir prieskoniniai augalai, daržovių sėjos laikas ir sėklų normos, daržovių tręšimas, laikymas žiemą, daržovių ir sėklų, daigų auginimas šiltnamiuose. Iki 2005 sukurtos 69 daržovių veislės, iš jų 48 rajonuotos (įtrauktos į tinkamiausių Lietuvoje auginti veislių sąrašą). Išleista knygų: J. Strazdo *Daržovių auginimas* (1925), P. Svetikos ir J. Eidžiūno *Daržininkystė* (1950 [4]1969), autorių kolektyvo *Daržininko žinynas* (1965), G. Stubros ir N. Gaižutienės *Sodininkystė ir daržininkystė* (1980), autorių kolektyvo *Daržovių ligos ir kenkėjai* (1983), *Lauko ir šiltadaržių daržininkystė* (1983), *Daržininkystė* (1986 [2]1995), M. Baranauskienės *Retosios daržovės* (1988), G. Visockienės *Jaunajam daržininkui* (1989), *Daržovės ir prieskoniniai augalai* (1993), J. Galvydžio *Daržovių sėklos ir veislės* (1994), G. Staugaičio ir J. Jurkšaičio *Daržovių tręšimas* (1994), Č. Bobino *Daržo augalų sėklininkystė* (1999). *Aleksandras Kmitas*

DEKORATYVINĖ SODININKYSTĖ

Dekoratyvinės sodininkystės mokslinių ir praktinių žinių buvo galima įgyti Aukštosios Fredos buvusiame dvare (prie Kauno; plotas ~200 ha) 1920 įsteigtoje Žemesniojoje sodininkystės ir daržininkystės m-loje. 1923 dalis m-los teritorijos buvo skirta besikuriančiam botanikos sodui. Taip buvo suformuotas dekoratyvinės sodininkystės centras Lietuvoje. 1924 Lietuvos u-to Miškininkystės katedroje P. Matulionis pradėjo skaityti dendrologijos paskaitas, studentai buvo supažindinami ne tik su miško medžiais, bet ir su iš kitų kraštų atvežtais į Lietuvą dekoratyviniais sumedėjusiais augalais. Specialių m-lų moksleiviams ir dekoratyvinio apželdinimo specialistams 1963 išleista knyga *Dekoratyvinė sodininkystė* (sud. M. Lukaitienė). Dekoratyvinių augalų selekcininkai ir sodininkai mėgėjai išaugino nemažai gėlių, dekoratyvinių krūmų ir medelių veislių. Dekoratyviniuose želdynuose kasmet vis daugiau auginama naujų puošnių augalų, atvežtų iš V. Europos dekoratyvinių augalų centrų. Dekoratyvinės sodininkystės mokslas plėtojamas LŽŪU, VGTU, KTU, KU, ŠU, Kauno, Kauno miškų ir aplinkos inžinerijos, Klaipėdos verslo ir technologijų kolegijose. Dekoratyvinės sodininkystės klausimais konsultuoja Lietuvos kraštovaizdžio architektų s-ga. *Mindaugas Navasaitis*

GĖLININKYSTĖ

Nuo 1925 Aukštesniojoje sodininkystės ir daržininkystės m-loje (Aukštoji Freda) buvo dėstoma dekoratyvinė sodininkystė, vėliau Ž.ū. a-joje (Dotnuva) – gėlininkystės kursas. Gėlininkystės moksl. darbas dirbamas Kauno, Vilniaus, Klaipėdos, Šiaulių botanikos soduose, Lietuvos sodininkystės ir daržininkystės i-te, LŽŪU, Lauko gėlininkystės bandymų stotyje. Gėlių sėklų ir sodmenų įvežama iš užsienio, dažn. Lenkijos, Olandijos. Gėlininkystė dėstoma LŽŪU. Apie gėlininkystę rašoma žrn.: *Mūsų sodai*, *Sodo spalvos* (nuo 1996). Išleista gėlininkystės knygų: O. Skeivienės *Gėlių auginimas* (1955) ir *Kambariniai dekoratyviniai augalai* (1957), D. Juchnevičiūtės *Gėlynai ir gazonai* (1961), P. Rimkaus *Tulpės* (1968), A. Puipos *Rožės* (1977), A. Boguševičiūtės, I. Daujotaitės *Balkonų apželdinimas* (1980), A. Lučinskienės *Kambarinės lapinės gėlės* (1980), D. Juchnevičiūtės *Gėlynai ir aplinka* (1983), D. Dainauskaitės *Flioksai* (1986), S. Gliožerio *Retos vasarinės gėlės* (1990), A. Baliūnienės, R. Juodkaitės *Tulpės* (1991), G. Prakapaitės *Gėlininkystė* (1997), *Vasarinių gėlių auginimas sėklai* (2004). *Simas Gliožeris*

PIEVININKYSTĖ

Pievininkystės mokslas plėtojamas nuo 19 amžiaus. 1819 Vilniaus u-te pradėta dėstyti pievininkystės kursą. Pirmieji žolininkystės bandymai daryti 1909–14 Baisogalos bandymų stotyje. Nuo 1925 pievininkystės tyrimus atliko Ž.ū. a-ja (pievininkystės bandymus – pievininkystės pradininkas Lietuvoje J. Tonkūnas), 20 a. 4 d-metyje – Ž.ū. rūmai (P. Sklėrius) ir Radviliškio bandymų stotis (J. Bausys). J. Klevaitis (Klivečka) Dotnuvoje pradėjo pašarinių žolių selekciją. Po II pasaul. karo pievas daugiausia tiria Žemdirbystės ir Botanikos i-tai, Ž.ū. u-tas ir Vandens ūkio i-tas. 1958–90 Žemdirbystės i-te daryta 150–250 bandymų, dirbo 30–45 pievininkystės mokslininkai (2007 dirbo 10). Pievininkystės bandymai daromi bandymų stotyse: Dotnuvos (įk. 1924, dab. Žemdirbystės i-tas), Joniškėlio ir Rumokų (1927), Samališkės (1935, dab. Žemdirbystės i-to Vėžaičių filialas), Radviliškio (1936–2000), Elmininkų (1941), Žemdirbystės ir dirvožemio i-tas (1952, dab. Žemdirbystės i-to Vokės filialas), Dūkšto (1960–2002), Kaltinėnų (įk. 1960). Ištirtos kai kurios žolynų ugdymo, tręšimo ir naudojimo problemos (V. Bilevičius, L. Kadžiulis, J. Puodžiukynas, P. Vasinauskas). Pradėta plačiau tirti žolių sėklininkystė (A. Grigas, A. Kryževičienė, J. Šlepetys, V. Žemaitis), pašarinių žolių agrotechnika (L. Kadžiulis, S. Petrauskas), ganyklų tręšimas org. trąšomis (Z. Zimkus), miner. trąšų deriniai pievoms (J. Banikonienė, L. Kadžiulis, V. Vasiliauskienė). Nuo 20 amžiaus 7 dešimtmečio pradėti žolynų laistymo (P. Aksomaitis, P. Balzarevičius, J. Gražys), intensyvaus žolių auginimo tyrimai (A. Petkevičius, K. Rimkus). Išvesta vertingų pašarinių žolių veislių, tinka-

mų auginti Lietuvoje (H. Černiauskas, J. Pivoriūnas, J. Židonytė). 20 amžiaus pabaigoje–21 amžiaus pradžioje sukurtos 8 pupinių ir 12 miglinių daugiamečių pašarinių žolių rūšių veislės (po 1–6 kiekvienos rūšies); botanikai ištyrė ir aprašė pievų augaliją, sunormino žolių rūšių vardyną, patikslino pievų taksonomiją, stebi natūraliąsias ir sėtines pievas.

L: **L. Kadžiulis** *Daugiamečių žolių auginimas pašarui* Vilnius 1972; **A. Petkevičius, K. Rimkus** *Pievininkystė* Vilnius 1972; **A. Grigas** *Daugiamečių žolių sėklininkystė* Vilnius 1976; **J. Tonkūnas, L. Kadžiulis** *Pievos ir ganyklos* Vilnius 1977; **N. Daugėlienė** *Žolininkystė rūgščiuose dirvožemiuose* Kaunas 2002; **K. Rimkus** *Pievotyra* Kaunas 2003.

Vytautas Žemaitis

SODININKYSTĖ

Lietuvoje sodininkystės pradininkais laikomi J. Strumila, E. Jančevskis, A. Hrebnickis. Aktyvus prognozuotojas ir organizatorius buvo pomologas V. Montvila. Pirmasis lietuvišką knygelę apie sodus (*Pamoksla apie sodnus arba dajgynus wajsingū mediū*) 1849 išleido S. Daukantas. Žinių apie sodininkavimą ir augintinas veisles pateikė P. Martišius, T. Ivanauskas. 1936 M. Itomlenskis ir S. Bagdonas išleido veikalą *Sodininkystė*. Straipsnių ir knygų apie sodininkystę parašė P. Rimkus, J. Strazdas, I. Štaras, V. Tuinyla, A. Urbonas, V. Venskutonis. Sodo augalų selekcijos pradininkas – I. Štaras, verslinės žemaūgės sodininkystės – A. Kviklys, intensyviosios sodininkystės – E. Armolaitis. 1938 įsteigta Sodininkystės ir daržininkystės bandymų stotis (nuo 1987 Sodininkystės ir daržininkystės i-tas).

Stasys Švirinas

GYVULININKYSTĖ

Lietuvoje naminių gyvulių anatomija, laikymo būdai, veisimas ir šėrimas buvo pradėta dėstyti 19 a. pr. Vilniaus u-te. I. Oginskis 19 a. 2 pusėje Rietavo m-loje rengė ž.ū. parodas. 1910 grafai Zubovai Bubiuose (prie Šiaulių) įsteigė trimetę gyvulininkystės ir pienininkystės m-lą. Pradėta galvijų veislininkystė. Tarpukario Lietuvoje gyvulininkystės mokslą pradėta formuoti Ž.ū. a-jos Zootechnikos katedroje (įk. 1924). Prie Kvietiškių (netoli Marijampolės) ž.ū. m-los buvo įsteigta kiaulių kontrolinio penėjimo stotis. 1936 įkūrus Vet. a-ją pradėta dėstyti gyvulininkystės disciplinas. Žymiausi mokslininkai J. Čepinskis, K. Aleksa, Z. Giršavičius, V. Zubovas. 1946 Vet. a-joje įkurtas Zootechnikos f-tas. Įsteigus Gyvulininkystės į-tą (1960) pradėta gilintis į veisimo biotechnol., imunogenetikos problemas. Žymesni mokslininkai: R. Žebenka, J. Kuosa, Č. Jukna (galvijininkystė), R. Makoveckas, J. Šveistys (kiaulininkystė), J. Kunskas, V. Tarvydas, V. Kalpokas, A. Kairys (šėrimas), Z. Vagonis (imunologija), P. Pakėnas (veisimo biotechnologija). Nuo 20 a. pab. Gyvulininkystės i-te atliekami ilgalaikiai moksl. tyrimai, susiję su gyvulių veislių gerinimu, selekcijos ir veisimo metodų tobulinimu, senųjų veislių genofondo išsaugojimu, gyvūnų mitybos, šėrimo bei pašarų gamybos ir paruošimo problemomis.

Vytautas Štuikys

VETERINARIJA

Lietuvoje ilgą laiką gyvuliai buvo gydomi liaudies veterinarijos priemonėmis. Nuo 14 a. kun-čių arklius gydė kalviai, 18 a. kavalerijos arklius – specialiai paskirti asmenys. 18 a. pab. pirmąją žemesniąją LDK vet. m-lą įkūrė J. E. Gilibert'as Horodnicoje (prie Gardino). Jis dėstė veterinariją, parašė straipsnių apie gyvulių ligas. Straipsnių apie naminių gyvulių gydymą parašė S. B. Jundzilas. 1804 VU įsteigta Vet. katedra. Jai vadovavęs L. H. Bojanus išleido vet. veikalų, rūpinosi Vet. m-los steigimu. 1823 prie u-to atidaryta Vet. m-la. 1832–42 Vilniaus medicinos-chirurgijos a-joje veikė Veterinarijos i-tas. 1842 uždarius Medicinos-chirurgijos a-ją veterinarijos specialistų rengimas nutrūko. 1918–40 vet. tarnybai vadovavo Ž.ū. m-jos Vet. dep-tas. Po I pasaul. karo Lietuvoje buvo paplitusios arklių įnosės, niežai ir kt. ligos, 1920 – galvijų maras. Su gyvulių ligomis kovojo Centrinė karo vet. ligoninė (veikė 1919–25), Marvos (prie Kauno) priešmarinė stotis (1920–24), Karo vet. bakteriologijos kabinetas (Kaune, 1922–24), Kauno vet. ligoninė (1925–26), Veterinarinės bakteriologijos i-tas (1924–38). Organizacinį ir priešepizooti-

nį darbą daugiausia dirbo apskričių vet. gydytojai, gydymo ir profilaktikos – veterinarijos rajonų vet. gydytojai ir felčeriai (apskrityse buvo po 1–3 veterinarijos rajonus). Gruzdžiuose (Šiaulių rj.), Dotnuvoje, Plungėje, Utenoje, Vilkaviškyje buvo vet. ambulatorijos, Kėdainiuose – ambulatorija su vet. vaistine. 1922–30 vet. specialistai buvo rengiami Lietuvos u-to Med. f-to Vet. skyriuje. 1936 vet. gydytojus Kaune pradėjo rengti Veterinarijos a-ja. Joje veikė Serologijos i-tas, kuriame buvo atliekama gyvulių ligų laboratorinė diagnostika, gaminama vakcinos, serumai ir kiti biol. preparatai ne tik gyvulių, bet ir žmonių ligoms gydyti ir profilaktikai. Vet. felčerius rengė Gruzdžių aukštesnioji gyvulininkystės m-la (veikė 1928–38). 1918 Lietuvoje buvo 22, 1938 pab. – 131 vet. gydytojas. Vet. gydytojai dirbo ir moksl. darbą: jie pritaikė naują interpleurinį arklių imunizavimo metodą imuniniams serumams gaminti (J. Bielkevičius), tyrė kiaulių skiepijimo nuo raudonligės efektyvumą (P. Radvila), karvių mastito etiologiją (J. Savickis), paukščių ir paršelių ligas (P. Sniečkienė), galvijų bruceliozę (A. Pabijanskas) ir tuberkuliozę (K. Kanauka). Užs. aukštosiose m-lose kai kurie Lietuvos vet. gydytojai apgynė disertacijas. 1923–40 veikė Vet. gydytojų s-ga. 1924–40 ji leido žrn. *Veterinarija ir zootechnika*. 1943 Vet. a-ja buvo uždaryta. Po II pasaul. karo vet. tarnybai vadovavo Ž.ū. m-jos Vet. v-ba. 1946 Vilniuje buvo įsteigta Vet. poliklinika. Vet. įstaigoms, org-joms, ūkiams aprūpinti vet. įranga, įrankiais, vaistais 1944 Vilniuje buvo įkurtas *Vettiekimas*. 1947 jam buvo pavesta rūpintis ir zootechn. reikmenimis, todėl pervadintas *Zoovettiekimu* (veikė iki 1965), 1965 įkurtas Respublikinis zootechnikos ir veterinarijos tiekimo org-jų susivienijimas. 1952–60 veikė Gyvulininkystės ir veterinarijos i-tas, 1960–87 Veterinarijos i-tas. 1964 įsteigta Tarpžinybinė vet. taryba. 1972 L. Aizinbudo vadovaujamoje Fiziologijos, patologinės fiziologijos ir anatomijos katedroje įkurta moksl. laboratorija. Operacinės chirurgijos srityje dirbo T. Šniukšta, anatomijos – A. Pabijanskas, histologijos – J. Šulskis. Gyvulių medžiagų apykaitos procesus tyrinėjo B. Janonis, pieno kokybės tyrimus atliko J. Nainys. Vet. a-jos mokslininkai įdiegė ir patobulino karvių cezario pjūvio operaciją (A. Andraitis), sukūrė ir įdiegė efektyvų galvijų prieskrandžių alimentinės kilmės distonijų gydymo fermentiniais preparatais būdą (J. Bakūnas, R. Karazija, A. Sederevičius), sukonstravo prietaisų galvijų kvėpavimo ir virškinimo organams tirti ir gydyti (V. Gabriolavičius, V. Šarkūnas, J. Čepulis), operacinį stalą ir spec. stovus stambiems gyvuliams fiksuoti (A. Jurevičius), padėjo išvesti produktyvių galvijų, kiaulių ir arklių linijų. Nuo 1974 Vet. a-joje buvo tiriami Vilniaus fermentinių preparatų g-loje sukurti fermentiniai preparatai vidaus ir dauginimosi organų ligoms bei pūlingoms žaizdoms gydyti (A. Sederavičius, R. Karazija, J. Bakūnas, B. Znaidauskas, E. Aniulis). Tyrinėta kiaulių skrandžio ir žarnyno limfinė sistema (V. Bižokas), gyvūnų patologinė būklė (R. Karazija, A. Jurgaitis), maisto veterinarinė sanitarija (J. Vaitkus, V. Skimundris), sukurta gyvulių kraujo grupių analizės metodų (Z. Vagonis). 1979–2004 Vet. i-te veikė Veterinarinių preparatų gamybos sk., kuriame buvo gaminami 10 pavadinimų vet. vaistai, imunologiniai preparatai, vakcinos, terpės ir prietaisai. 1989 atkurta Vet. gydytojų s-ga. 1997 ji pertvarkyta į Lietuvos vet. gydytojų asociaciją. 21 a. pr. LVA atliekami mikrobiologijos (J. Šiugždaitė), parazitologijos (J. Petkevičius), mikotoksikologijos ir ekologinės gyvulininkystės (B. Bakutis), gyvulių reprodukcijos (H. Žilinskas), farmakologijos (A. Matusevičius), zooarcheologijos (L. Daugnora) ir kt. moksl. tyrimai. Moksl. veiklos kryptys: antihelmintinių preparatų kūrimas, nesočiųjų riebalų rūgščių ir pieno rūgšties įtakos parazitiniams helmintams tyrimas, nemedikamentinė virškinamojo trakto parazitų kontrolė, užkrečiamosios bakterinės ligos, zoonozės, jų plitimas tarp gyvūnų, ekologinių veiksnių įtaka bakterinių ligų plitimui, naminių gyvulių neužkrečiamųjų ir užkrečiamųjų ligų epidemiologiniai, karvių reprodukcijos sutrikimų, karvių mastito etiologiniai tyrimai, diagnostikos, profilaktikos ir gydymo priemonių kūrimas. Vet. moksl. tyrimai atliekami LVA, Vet. ir Gyvulininkystės i-tuose. Nuo 1996 leidžiamas tęstinis periodinis mokslo leidinys *Veterinarija ir zootechnika*. Pav. *Albina Aniulienė*

Lietuvos gyvūnų globos draugijos Laukinių gyvūnų reabilitacijos centre klausoma šuns širdis (2007)

Arkliai

Karvės

ZOOTECHNIKA

Lietuvoje zootechnikos mokslo pradžia susijusi su Vilniaus u-to veikla. U-te dirbo pasaul. garso mokslininkai gamtininkai J. G. A. Forsteris, J. E. Gilibert'as ir L. H. Bojanus. U-to Vet. katedroje nuo 1806, be kitų mokslų, buvo dėstoma apie gyvulių šėrimą. 1811 I. Karpio dvare Joniškėlyje (Pasvalio rj. s-bė) įkurta ž.ū. m-la, kuri veikė pagal Vilniaus u-to parengtus nuostatus. Ž.ū. m-los buvo Marijampolėje (1846–49), Oginskių dvare Rietave (1859–63). 1842 uždarius Vilniaus medicinos-chirurgijos a-ją buvo sustabdyta Vet. ir Ž.ū. katedrų veikla. 1861 panaikinus baudžiavą ž.ū. padėtis pradėjo gerėti. Plėtojantis pramonės miestams didėjo ž.ū. ir gyvulininkystės produkcijos rinka. Dvarininkai gerino gyvulių bandas, iš užsienio atveždavo produktyvių gyvulių. Pirmosios lietuviškos zootechnikos knygelės (I. Ambraziejaus, M. Veito, P. Vitkausko) pasirodė 19 a. pab.–20 a. pradžioje. V. Zubovas rašė gyvulininkystės, pienininkystės klausimais, kiti autoriai – apie vietinių arklių ir kitų gyvulių biol. ir ūk. savybes, veršelių auginimą; J. Aleksa parengė instrukciją, kaip nustatyti karvių produktyvumą kontroliniais melžimais. Zootechnikos žinias populiarino ž.ū. d-jos (pvz., Gyvulių globos, Žemaitukų arkliams veisti, Žemės ūkio ir gyvulininkystės, Kiaulių augintojų). 1919–40 zootechnikos tiriamąjį darbą dirbo J. Petraitis, V. Zubovas, Z. Giršavičius, J. Grumšlys. Ž.ū. a-jos Zootechnikos katedroje (įk. 1924) buvo rengiami zootechnikos specialistai, plėtojamas zootechnikos mokslas. 1928 vietoj Zootechnikos katedros buvo įsteigtos Bendrosios zootechnikos, Spec. zootechnikos, Zoohigienos ir veterinarijos katedros. 1951 jos sujungtos į vieną Zootechnijos katedrą. Kiaulininkystės mokslo raidai turėjo įtakos 1932 įsteigta Kiaulių tyrimo stotis prie Kvietiškio (Marijampolės apskr.) ž.ū. m-los. Po II pasaul. karo zootechnikos mokslas buvo plėtojamas LVA Zootechnikos f-te (įk. 1946), Gyvulininkystės i-te (įk. 1952), LŽŪA ir Veterinarijos i-te (įk. 1960). Atlikti zootechnikos raidai svarbūs moksl. tyrimai. R. Žebenka parengė prie Lietuvos sąlygų pritaikytą galvijų veislininkystės sistemą, Z. Vagonis ir Č. Meškauskas – gyvulių kilmės patikrinimo imunogenetinį metodą. P. Pakėnas sukūrė ir įdiegė bulių spermos užšaldymo technologiją. J. Šveistys su kt. išvedė Lietuvos baltųjų kiaulių, V. Barauskas – sunkiųjų arklių, S. Danta – Lietuvos juodgalvių avių veisles. J. Petraitis, J. Kuosa, Č. Jukna, A. Banys gerino Lietuvos juodmargių ir Lietuvos žalųjų galvijų veisles, didino jų produktyvumą. J. Kunskas, A. Kalpokas, V. Tarvydas, A. Kairys, P. Bendikas plėtojo šėrimo mokslą ir kūrė pašarų konservavimo metodus. Č. Jukna parengė ir įdiegė gyvulių mėsinių savybių ir mėsos kokybės gerinimo sistemą. A. Varnagiris sukūrė kiaušinių inkubavimo gerinimo teoriją. V. Sirvydis tyrė biol. aktyvias medžiagas paukščiams lesinti. Prie zootechnikos plėtros daug prisidėjo G. Jocius, S. Baranauskas, A. Butkevičienė, R. Klimas, A. Sruoga ir daugelis kitų mokslininkų. Zootechnikos specialistai rengiami LVA. 1989 įkurta Lietuvos zootechnikų s-ga. Pav.

Česlovas Jukna

MIŠKOTYRA

Lietuvoje miškotyra, apimanti visas miškų pažinimo mokslo šakas, pradėjo klostytis 19 a. pab. ir buvo vadinama miškininkyste. Susiformavus atskiroms miškininkystės šakoms: bendrajai miškininkystei (nagrinėja miško komponentus, jų prigimtį ir santykius su aplinka – miško ekologija), taksacijai, miškotvarkai, želdinimo, medynų formavimo ir apsaugos disciplinoms miškų pažinimo mokslas 20 a. pab. pavadintas miškotyra. 20 a. pr. miškotyros raidai svarbūs P. Matulionio darbai. Jis aprašė miškų augalus, dirvožemius,

sudarė tipologinę miškų klasifikaciją, medžių tūrių lenteles, miško taksas, medynų augimo ir našumo lenteles. Miškotyra daugiausia plėtota LŽŪA (nuo 1996 LŽŪU) Miškų f-te (įk. 1924), vėliau – Lietuvos miškų i-te (įk. 1950). 20 a. 2 pusėje ištirta medžių tarpusavio sąveika, rūšių kaita, Saulės energijos panaudojimas medynuose, sukurta universali medžių klasifikacija (L. Kairiūkštis), miško augaviečių klasifikacija (M. Vaičys, su kt.), ištirta miško įtaka dirvodarai, atmosferos užterštumo poveikis medžiams (M. Vaičys), miško įtaka dirvožemio ir atmosferos drėgmės režimui, vandens nuotėkiui susidaryti (J. Ruseckas), miško medžių populiacinė struktūra (V. Ramanauskas), morfogenezė (R. Ozolinčius), miško tipai ir augalijos rajonavimas (S. Karazija), miško augalijos ir gyvūnijos tarpusavio priklausomybė (V. Padaiga, O. Belova). Parengta rekomendacijų ir siūlymų dėl medynų formavimo ir neplyno kirtimo (L. Kairiūkštis, A. Juodvalkis), miškų veisimo, selekcijos ir sėklininkystės (M. Daujotas, V. Ramanauskas, J. Danusevičius), racionalaus miško dirvožemių naudojimo, tręšimo, kirtimų technologijos ir technikos (M. Vaičys, R. Šleinys, Z. Šakūnas, R. Ramanauskas), pelkinės miškininkystės ir miškų saugojimo (T. Kapustinskaitė, J. Ruseckas), medynų taksavimo, inventorizavimo ir ek. vertinimo (J. Butėnas, M. Jankauskas, V. Antanaitis, J. Kenstavičius, A. Kuliešis, S. Mizaras), miško apsaugos nuo ligų ir kenkėjų (A. Vasiliauskas, V. Valenta, A. Žiogas), miško medžioklės ūkio ir šalutinių miško produktų bei rekreacinio panaudojimo (V. Padaiga, D. Budriūnienė, E. Riepšas). Tobulinami medžių streso fiziologijos (L. Skuodienė), dendrofloros (J. Rauktys, V. Ramanauskas, M. Navasaitis) ir dendroklimatochronologinių ritmų tyrimai (T. Bitvinskas, L. Kairiūkštis, J. Vencloviene, V. Stravinskienė). Pav. *Leonardas Kairiūkštis*

L. Kairiūkščio, A. Juodvalkio kn. *Etaloniniai medynai ir jų formavimas* (1985) viršelis (dail. Vilius Jurkūnas)

Biochemijos institutas yra Vilniuje. 10 skyrių: Bioanalizės, Bioelektrochemijos ir biospektroskopijos, Bioorganinių junginių chemijos, Fermentų chemijos, Genų inžinerijos, Ksenobiotikų biochemijos, Molekulinės mikrobiologijos ir biotechnologijos, Mokslinės informacijos, Vystymosi biologijos ir Vivariumas. I-te dirba (2008) 79 mokslo darbuotojai ir tyrėjai (6 habil. daktarai ir 43 daktarai). Svarb. veiklos kryptys: biologinių sistemų struktūros ir funkcionavimo analizė bei naujos kartos medžiagų kūrimas. Moksliniai tyrimai vykdomi biocheminių ir genetinių ląstelės pagrindų tyrimo (genų inžinerijos, proteomikos, ląstelės biologijos, biokatalizės) ir biologiškai aktyvių junginių sintezės srityse. I-to darbuotojai dalyvauja tarpt. programose (NATO, COST). Prie i-to veikia Lietuvos biochemikų draugija, Laboratorinių gyvūnų mokslo Lietuvos asociacija.

I-tas įsteigtas 1967 vietoj kai kurių Chemijos ir chem. technologijos bei Botanikos institutų sektorių. Direktoriai: L. Rasteikienė (1967–85), J. Kulys (1985–92), V. Razumas (1992–2004), V. Laurinavičius (nuo 2004). *Virginija Bukelskienė*

Biomedicininių tyrimų institutas, **KMU Biomedicininių tyrimų institutas**, yra Kaune. 14 laboratorijų. Dirba (2008) 102 mokslo darbuotojai (11 habil. daktarų ir 64 daktarai). Pagrindinė veikla – biomedicinos (biol., biofizikos, med. ir visuomenės sveikatos) ir fizinių (biochem.) mokslų srities fundamentiniai tiriamieji ir taikomieji darbai: sveikatos tyrimai ir ligų profilaktikos bei klinikinių sprendimų tobulinimas, visuomenės sveikatos ir sveikatos priežiūros tyrimai, pagrindinių lėtinių ligų biožymenų ir biologinių veiksnių paieška, klinikinių sprendimų tobulinimas, gyvųjų audinių funkcionavimo tyrimai, informacinių sveikatos technologijų taikymas.

Įsteigtas 1992. Direktoriai: V. Adomonis (1992–97), I. Misevičienė (nuo 1997).

Botanikos institutas yra Vilniuje. 12 laboratorijų: Floros ir geobotanikos, Kraštovaizdžio ekologijos, Ek. botanikos, Hidrobotanikos, Radioekologijos, Mikologijos, Fitopatogeninių mikroorganizmų, Biodestruktorių tyrimo, Fitovirusų, Augalų fiziol., Ląstelių inžinerijos, Genetikos. 3 sektoriai: Gravitacinės fiziol., Radioekologijos

ir Chem. analizės. Leidykla. I-tui priklauso Lauko bandymų stotis Vilniuje su vaistinių ir uoginių–vaistinių augalų kolekcija, Pajūrio biol. stotis Juodkrantėje. I-te dirba (2008) 89 mokslo darbuotojai (7 habil. daktarai ir 70 daktarų). Botanikos i-to herbariume sukaupta >100 000 augalų ir grybų kolekcinių pavyzdžių. Mikroorganizmų grynų kultūrų kolekcijoje yra ~800 rūšių grybų, streptomicetų, mielių, mieliagrybių bei bakterijų. Moksl. veiklos svarb. kryptys: Lietuvos bot. įvairovė: identifikavimas ir apibendrinimas bendrijų lygiu, genetiniai ir fiziologiniai augalų produktyvumo pagrindai: augimą ir produktyvumą lemiančių genetinių ir fiziologinių procesų valdymo galimybių tyrimai, Lietuvos mikobiotos įvairovė: identifikavimas ir apibūdinimas rūšių lygiu; mikroorganizmų bendrijų formavimosi dėsningumai. Išleido *Lietuvos TSR florą* (6 t. 1959–80), *Botanikos vardų žodyną* (1998), *Lietuvos grybai* (15 t. 1991–2005). Nuo 1995 leidžiamas žrn. *Botanica Lithuanica*.

Institutas įsteigtas 1959, perorganizavus Biologijos i-tą. Direktoriai: K. Jankevičius (1959–81), A. Merkys (1981–89), R. Pakalnis (1989–2002), V. Rašomavičius (nuo 2002). *Antanas Matelis*

Ekologijos institutas, VU Ekologijos institutas, yra Vilniuje. 3 skyriai: Sausumos ekosistemų, Vandens ekosistemų, Ekologinės fiziologijos, etologijos ir parazitologijos, 9 laboratorijos. Leidykla. I-te dirba (2008) 76 mokslo darbuotojai (8 habil. daktarai ir 53 daktarai). Moksl. tyrimo svarb. kryptys: ekosistemų ir jų sudedamųjų dalių jautrumo, pažeidžiamumo, adaptacijų ir mikroevoliucijos globalios kaitos ir antropogeninio poveikio sąlygomis dėsningumai ir mechanizmai; vandens ekosistemų funkcionavimas globalios kaitos ir antropogeninio poveikio sąlygomis, adaptacijos ir evoliucijos dėsningumai ir mechanizmai; gyvūnų populiacijų valdymo fiziologiniai, etologiniai mechanizmai ir parazitinių organizmų f-jos ekosistemose. I-te vykdomi mokslo tiriamieji darbai pagal ES programas, NATO, Kalifornijos u-to, Norvegijos, Danijos, Švedijos institucijų, tarpt. mokslo fondų programas. Nuo 1995 leidžiamas žrn. *Acta Zoologica Lituanica*.

1959 reorganizavus Biologijos i-tą įsteigtas Zoologijos ir parazitologijos i-tas, nuo 1989 – Ekologijos i-tas, nuo 2003 – VU Ekologijos i-tas. Direktoriai: P. Šivickis (1959–1960), G. Volskis (1960–63), P. Zajančkauskas (1963–83), V. Kontrimavičius (1983–89), J. Virbickas (1990–2003), M. Žalakevičius (nuo 2003). *Mečislovas Žalakevičius*

Endokrinologijos institutas, KMU Endokrinologijos institutas, yra Kaune. 4 laboratorijos (Cukrinio diabeto, Skydliaukės ligų, Hormonologijos ir Bendrosios endokrinologijos). I-te dirba (2008) 38 mokslo darbuotojai (6 habil. daktarai ir 20 daktarų). Tiriami endokrininių ligų hormoninių ryšių reguliavimo mechanizmai, sudaromas sergančiųjų cukriniu diabetu registras, nagrinėjama imuninių, genetinių ir aplinkos veiksnių įtaka ligos etiologijai, profilaktikai ir gydymui, ieškoma šeimos nevaisingumo endokrininių priežasčių. Kuriami ir tobulinami epidemiologiniai, matematiniai modeliai, gydymo ir profilaktikos algoritmai. I-tas dalyvauja tarpt. programose DIAMOND (Pasaulio diabeto programa), EURODIAB (Europos diabeto programa), DIABALT (Baltijos jūros šalių diabeto programa), UNICEF – Jodo programoje ir kitose.

1978 įkurtas SSRS Medicinos MA Eksperimentinės endokrinologijos ir hormonų chemijos i-to filialas (iniciatorius J. Danys), veikė Hormonų chemijos ir veikimo mechanizmų (dab. Hormonologijos), Cukrinio diabeto ir Skydliaukės ligų laboratorijos. Buvo tęsiami Endokrininių preparatų g-los Eksperimentinės laboratorijos (vadovas L. Lašas) darbai, kartu kuriami nauji preparatai (pvz., žmogaus augimo hormonas, kalcitoninas ir kt.). 1989 įkurta Endokrinologijos klinika ir laboratorijos. 1991 filialas pertvarkytas į Lietuvos valstybinį endokrinologijos i-tą. 1992 prijungtas prie KMU.

Direktoriai: J. Danys (1978–90), L. Lašas (1990–2005), A. Norkus (nuo 2005).

Gyvulininkystės institutas, LVA Gyvulininkystės institutas, yra Baisogaloje (Radviliškio rj. s-bė). 6 skyriai (Gyvūnų veisimo ir genetikos, Gyvūnų reprodukcijos, Gyvūnų mitybos ir pašarų, Zoohigienos ir ekologijos, Paukštininkystės ir Bandymų) ir 2 laboratorijos (Chemijos ir Gyvūnų kilmės patikrinimo). Dirba (2008) 29 mokslo darbuotojai (3 habil. daktarai ir 23 daktarai). Moksl. veiklos svarb. kryptys: gyvūnų genetikos, reprodukcijos biologijos ir genetinių išteklių tyrimai; gyvūnų mitybos ir produkcijos kokybės tyrimai; gyvūnų gerovės ir gyvulininkystės poveikio aplinkai tyrimai. I-te sukurta Lietuvos baltųjų kiaulių veislė, tobulinamos Lietuvos juodgalvių ir Lietuvos žalųjų galvijų, Lietuvos juodgalvių avių veislės, paruošta veislinių bulių laikymo ir naudojimo Lietuvos technologija, taikoma galvijų embrionų transplantacija. Parengti šalies ž.ū. gyvūnų mitybos ir efektyvaus pašarų naudojimo moksliniai pagrindai. Nuo visiško išnykimo išsaugotos ir tiriamos senosios Lietuvos ž.ū. gyvūnų veislės. Nuo 1954 leidžiamas tęstinis leidinys *Gyvulininkystė*.

1952 Vilniuje įkurtas Lietuvos gyvulininkystės ir veterinarijos i-tas, 1956 perkeltas į Baisogalą vietoj dalies buvusio Gyvulininkystės ir veterinarijos i-to skyrių, nuo 2003 LVA Gyvulininkystės i-tas. Direktoriai: R. Žebenka (1962–64), L. Tymukas (1964–76), Z. Vagonis (1976–84), A. Kairys (1984–92), J. Jatkauskas (1992–2001), V. Juškienė (nuo 2001).

Higienos institutas yra Vilniuje. Veikia Darbo medicinos centras (jame yra Mokslinių tyrimų skyrius, Profesinių ligų registras, Tarptautinių ryšių skyrius, Fizikinių veiksnių tyrimo laboratorija), Visuomenės sveikatos tyrimų, Specialistų tobulinimo, Ekspertizės, Informacijos skyriai, Cheminių veiksnių tyrimo laboratorija. I-te dirba (2008) 44 mokslo darbuotojai (1 habil. daktaras ir 12 daktarų). Atliekami taikomieji moksliniai profesinės ir visuomenės sveikatos tyrimai, asbesto ir kitų darbo aplinkos kancerogenų bei psichosocialinių rizikos veiksnių poveikio moksl. tyrimai, profes. ligų paplitimo, hospitalinių infekcijų, antimikrobinių preparatų vartojimo, gyvenimo kokybės moksl. tyrimai. I-tas koordinuoja profes. sveikatos ir visuomenės sveikatos specialistų tęstinį profes. kvalifikacijos tobulinimą ir atstovauja Lietuvos sveikatos apsaugos m-jai Pasaulio sveikatos org-joje bei kt. tarpt. org-jose. Higienos i-tas tvarko LR profesinių ligų valstybės registrą, koordinuoja nacionalinės hospitalinių infekcijų valdymo, antimikrobiniams preparatams atsparių mikroorganizmų plitimo prevencijos, Lietuvos maudyklų vandens kokybės programas. Leidžia žrn. *Visuomenės sveikata* (nuo 1996).

1808 įsteigtas Vakcinacijos i-tas (įkūrė J. Frankas), 1832 jo veikla sustabdyta. 1918 atkurtas Kaune Higienos ir sanitarijos i-to pavadinimu, 1955 prijungtas prie Higienos i-to Vilniuje, toliau veikė įv. pavadinimais. Direktoriai: Kaune – M. Nasvytis (1918–21), A. Jurgeliūnas (1921–34), J. Maldeikis (1934–1940), V. Girdzijauskas (1940), A. Makauskas (1947–55); Vilniuje – V. Kviklys (1945–59), P. Lazutka (1959–70), S. Gurčinas (1970–92), V. Jurkuvėnas (1992–98), R. Petkevičius (1998–2001), J. Kalibatas (2001–06), R. Jankauskas (nuo 2006). *Remigijus Jankauskas*

Imunologijos institutas, VU Imunologijos institutas, yra Vilniuje. 5 laboratorijos: Molekulinės imunologijos, Imunotechnologijos, Imunoanalizės ir nanotechnologijų, Imunofarmakologijos ir Biomodelių; eksperimentinių gyvūnų veislynas ir vivariumas. Dirba (2008) 31 mokslo darbuotojas ir tyrėjas (3 habil. daktarai ir 21 daktaras). Svarbiausios moksl. tyrimo kryptys: molekulinio ir ląstelinio imuniteto veikimo dėsningumų tyrimai; imuninės būklės funkcinio aktyvumo ir jai įtakos turinčių veiksnių tyrimai. Išleido (iki 2007) 11 moksl. leidinių ir monografijų. Prie i-to veikia Lietuvos imunologų d-ja.

I-tas įsteigtas 1990 reorganizavus kai kuriuos Lietuvos MA Biochemijos i-to padalinius, nuo 2002 – VU Imunologijos i-tas. Direktoriai: V. Tamošiūnas (1990–2007), M. Mauricas (nuo 2007). *Almantas Šiaurys*

Kardiologijos institutas, KMU Kardiologijos institutas, yra Kaune. Institute (2008) dirba >100 mokslo darbuotojų (20 habil. daktarų ir 70 daktarų). Atlieka širdies ir kraujagyslių sistemos fiziologinių f-jų ir jų reguliavimo mechanizmų tyrimus, Lietuvos gyventojų sveikatos būklės, širdies ir kraujagyslių ligų bei jų rizikos veiksnių paplitimo, raidos dėsningumų ir mirtingumo nuo jų tyrimus. Kuria širdies ir kraujagyslių ligų profilaktikos, diagnostikos ir reabilitacijos metodus, vertina jų efektyvumą. Vykdo Lietuvos mokslui ir sveikatos apsaugai svarbius kardiologijos ir su ja susijusių krypčių moksl. tyrimus, plėtoja tarpt. bendradarbiavimą su Europos ir pasaulio mokslo centrais, tarpt. organizacijomis. I-to mokslininkai vykdo Pasaulinės sveikatos org-jos koordinuojamus, Europos Komisijos finansuojamus ir kitus tarpt. programų projektus. Nuo 1994 leidžia periodinį žrn. *Lithuanian Journal of Cardiology* (anglų k.).

1969 KMI rektoriaus Z. Januškevičiaus iniciatyva vietoj KMI Centrinės moksl. tyrimo laboratorijos įkurtas Širdies ir kraujagyslių sistemos fiziologijos ir patologijos MTI, 1984 pavadintas Z. Januškevičiaus vardu, nuo 1986 Sveikatos apsaugos m-jos Širdies ir kraujagyslių sistemos fiziologijos ir patologijos MTI. 1991 i-tas perduotas KMA, 1992 pavadintas KMA (nuo 2003 KMU) Kardiologijos i-tu.

Direktoriai: P. Šnipas (1969–72), J. Blužas (1972–92), G. Sakalnikas (1992–97), P. Grybauskas (1997–2004), R. Benetis (nuo 2004). *Vaiva Lesauskaitė*

Lietuvos miškų institutas yra Girionyse (Kauno rj. s-bė). Turi 6 padalinius (Miškininkystės, Ekologijos, Genetikos ir selekcijos, Miško apsaugos ir medžioklėtyros, Miško išteklių, ekonomikos ir politikos skyriai bei Molekulinės genetikos ir biotechnologijos laboratorija). Dirba (2008) 25 mokslo darbuotojai (2 habil. daktarai ir 20 daktarų). Moksl. veiklos svarb. kryptys: miško ekosistemų biologinė įvairovė ir tvarumas; miško atkūrimo, produktyvumo didinimo, apsaugos ir naudojimo technologijos; molekulinės genetikos duomenimis pagrįstos biotechnologijos, miško medžių selekcija, genetinių išteklių saugojimas; miškų politika bei ekonomika; miškų tvarkymo bendrieji nuostatai, moksl. rezultatų taikymas miškų ūkyje ir aplinkosaugoje; mokslinės ir techninės informacijos skleidimas. I-tas leidžia žrn. *Miškininkystė*, *Baltic Forestry*.

Institutas įkurtas 1950 Kaune, 1963 perkeltas į Girionis. Direktoriai: A. Kvedaras (1950–61), M. Lukinas (1961–70), L. Kairiūkštis (1970–84 ir 1988–92), M. Vaičys (1984–88), A. Vasiliauskas (1992–94), S. Karazija (1994–97), R. Ozolinčius (nuo 1997). *Remigijus Ozolinčius*

Lietuvos sodininkystės ir daržininkystės institutas yra Babtuose (Kauno rj. s-bė). Turi 2 skyrius (Sodo augalų genetikos ir biotechnologijos, Sodininkystės technologijų), 2 sektorius (Daržovių selekcijos, Daržininkystės technologijų), 3 laboratorijas (Augalų apsaugos, Augalų fiziologijos, Biochemijos ir technologijos), informacinę grupę, 396 ha eksperimentinių sodų ir daržų, bandymų šiltnamių bei medelyną. Dirba (2008) 44 mokslo darbuotojai (2 habil. daktarai, 27 daktarai). Moksl. veiklos svarb. kryptys: sodo ir daržo augalų biologijos ir biotechnologijos pagrindų plėtojimas, selekcija ir genofondas; sodo ir daržo augalų agrobiologija ir ekologija, dauginimas ir auginimo technologijos; vaisių, uogų ir daržovių kokybė, jų laikymas bei perdirbimas. I-te veikia 2 asociacijos: Lietuvos verslinių sodų *Vaisiai ir uogos* ir Lietuvos daržovių augintojų. Nuo 1983 leidžiamas tęstinis leidinys *Sodininkystė ir daržininkystė*.

I-tas įkurtas 1990 vietoj Lietuvos vaisių ir daržovių MTI (įk. 1987 vietoj Vytėnų sodininkystės ir daržininkystės bandymų stoties). Direktoriai: K. Palaima (1987–89), Č. Karbauskis (1989–92), Č. Bobinas (nuo 1992). *Audrius Sasnauskas*

Lietuvos žemdirbystės institutas yra Akademijoje (Kėdainių rj. s-bė). Turi Dirvožemio ir augalininkystės, Augalų mitybos ir agroekologijos, Augalų patologijos ir apsaugos skyrius, Augalų selekcijos centrą su Javų selekcijos ir Žolių

selekcijos skyriais, Chem. tyrimų bei Genetikos ir fiziol. laboratorijas, Bitininkystės sektorių, Žemdirbystės i-to Vėžaičių filialą, Žemdirbystės i-to Vokės filialą, Elmininkų, Joniškėlio, Kaltinėnų, Perlojos, Rumokų, Upytės bandymų stotį ir Agrohem. tyrimų centrą. I-te, jo filialuose, bandymų stotyse ir Agrochem. tyrimų centre dirba (2008) 108 mokslo darbuotojai (9 profesoriai ir habil. daktarai, 78 daktarai). Fundamentinių ir taikomųjų darbų svarb. kryptys: dirvožemio fizikinės, chem., biol. savybės ir augalų mitybos procesai; augalų genetika, biotechnologija, fiziologija ir biochemija, selekcija, sėklininkystė, genetinių išteklių įvairovės išsaugojimas ir plėtra; kultūrinių augalų formavimosi ypatumai, agroekologijos ir regioninės žemdirbystės sistemos. I-tas užsiima mokslo žinių sklaida, ekspertine veikla, rengiami įv. norminiai dokumentai. Dalyvauja >20 tarpt. programų ir projektų. I-te sukurta >250 lauko augalų veislių, parengtos svarbiausios ž.ū. augalų auginimo technologijos. Nuo 1989 leidžiamas tęstinis leidinys *Žemdirbystė*.

1956 sujungus Žemdirbystės ir dirvožemio i-tą, Selekcijos ir Dotnuvos bandymų stotis įkurtas Lietuvos žemdirbystės MTI (nuo 1989 Lietuvos žemdirbystės i-tas). 1972 i-te įkurtas Pašarinių kultūrų selekcijos centras (nuo 1996 Augalų selekcijos centras). 1991 i-tui perduota Agrocheminių tyrimų stotis (įk. 1950). Direktoriai: P. Vasinauskas (1956–65), A. Būdvytis (1965–89), R. Dapkus (1989–96), Z. Dabkevičius (nuo 1997). *Rūta Švedienė*

Onkologijos institutas, VU Onkologijos institutas, yra Vilniuje. 3 pagr. padaliniai: Mokslinių tyrimų centras, Klinika, Vėžio kontrolės ir profilaktikos centras. Dirba (2008) >50 mokslo darbuotojų (11 habil. daktarų ir 30 daktarų). Vykdo onkologijos moksl. tyrimus, teikia specializuotas onkologijos asmens sveikatos priežiūros paslaugas Lietuvos gyventojams, kartu su VU rengia mokslininkus ir specialistus. Pagrindinės mokslo tiriamosios veiklos kryptys – navikų profilaktikos, pagrįstos epidemiologiniais, eksperimentiniais molekulinės biologijos ir klinikiniais tyrimais, plėtotė, naujų technologijų, ankstyvosios navikų diagnostikos ir sudėtinio gydymo priemonių ir metodų tobulinimas, onkologinių ligonių gyvenimo kokybės užtikrinimo sistemos kūrimas. Lietuvos regionuose pradėtos įgyvendinti gyventojų sveikatos būklės atrankinės patikros dėl gimdos kaklelio patologijos ir krūties vėžio programos. Pradėti žmogaus navikų biologinių žymenų tyrimai, sudarytos paciento kompleksinio ištyrimo schemos, skirtos įv. lokalizacijų navikų diferencinei diagnostikai.

1931 Vilniuje pradėjo veikti Onkologinė ligoninė ir institutas. 1934 i-tas pavadintas Vilniaus kovos su navikais tyrimo ir gydymo i-tu (veikė iki 1941). 1945 įkurtas Lietuvos MA Eksperimentinės medicinos ir onkologijos i-tas, 1957 – savarankiškas Onkologijos MTI, kurio klinikine baze tapo Respublikinis onkologinis dispanseris (įk. 1945 iš Vilniaus miesto onkologinės ligoninės). 1975 Onkologijos MTI sujungtas su Respublikiniu onkologiniu dispanseriu. 1979 Vilniuje pastatytas naujas i-to pastatas ir klinika, įsteigta 15 specializuotų įv. profilio klinikinių, eksperimentinių ir diagnostinių skyrių, atidaryta poliklinika, specializuoti kabinetai ir operacinės. 1984 įkurtas Vėžio registras. 1990 Onkologijos MTI ir Klinika reorganizuoti į Lietuvos onkologijos centrą, kuris 2002 pertvarkytas į VU Onkologijos i-tą.

Direktoriai: V. Girdzijauskas (1945–57), A. Telyčėnas (1957–82), L. Griciūtė (1982–1990), K. P. Valuckas (nuo 1990).

Psichofiziologijos ir reabilitacijos institutas, KMU Psichofiziologijos ir reabilitacijos institutas, yra Palangoje. 4 moksl. dep-tai (Informacinių technologijų ir visuomenės sveikatos, Klinikinės fiziologijos, Psichosomatinių tyrimų bei Kardiovaskulinės reabilitacijos ir profilaktikos) ir klinika. I-te dirba (2008) 34 mokslo darbuotojai (4 habilituoti daktarai ir 17 daktarų).Vykdo širdies ir kraujagyslių ligų profilaktikos ir reabilitacijos, streso valdymo ir miego sutrikimų mokslinius tyrimus. Atliekami širdies ritmo autonominio reguliavimo mechanizmų tyrimai, kompleksinis širdies ir kraujotakos testavimas sergant išemine liga, sportuojant, mie-

gant, patiriant stresą. Nagrinėjami centriniai ir autonominiai širdies ritmo ir kraujotakos reguliavimo mechanizmai, jų kitimas vystantis patologijai. Sukurta originalių kompiuterizuoto tyrimo metodikų kraujotakos adaptacijos mechanizmams fizinio ir psichologinio testavimo metu nagrinėti. Tiriami Palangos kurorto specifiniai faktoriai ir jų poveikis sveikam ir sergančiam organizmui.

1969 įkurtas KMI Palangos filialas ligonių reabilitacijai su sutrikusia galvos smegenų kraujotaka. 1977 filiale įkurta Reabilitacijos skyrius, 1978 – Kardiologijos ir neuropsichiologijos, 1980 – Fizinių faktorių tyrimo laboratorijos. 1992 filialas perorganizuotas į Psichofiziologijos ir reabilitacijos i-tą.

Direktoriai: P. Dėdinas (1968–76), G. Norvaišas, D. Vasiliauskas, Z. A. Markienė (1976–78), D. M. Žemaitytė (1978–2001), G. Varoneckas (2001–02), D. Rastenytė (2002–06), R. Bunevičius (nuo 2006).

Vandens ūkio institutas, LŽŪU Vandens ūkio i-tas, yra Vilainiuose, prie Kėdainių. Turi Vandenų apsaugos ir Lauko bandymų skyrius, Vandens išteklių ir Geofiltracinių tyrimų sektorius, Vandenvalos, Eksploatacijos ir Cheminę analitinę laboratorijas, Informacijos grupę. Dirba (2008) 30 mokslo darbuotojų (1 habil. daktaras ir 22 daktarai). Moksl. tyrimų svarb. kryptys: ž.ū. poveikio aplinkai dėsningumai ir vandens apsaugos būdai bei melioracijos sistemų funkcionavimas, jų valdymas bei modernizavimas. Tyrimų rezultatai skelbiami tęstiniame mokslo darbų leidinyje *Vandens ūkio inžinerija* (nuo 1996).

1950 Kaune įsteigtas Lietuvos MA Melioracijos i-tas, 1956–90 Lietuvos hidrotechnikos ir melioracijos MTI. 1963 perkeltas į Vilainius. 1966–90 buvo pavaldus SSRS Melioracijos ir vandens ūkio m-jai, koordinavo mokslinio gamybinio susivienijimo *Lietuvos melioracija* veiklą. 1995–2001 Lietuvos vandens ūkio i-tas, nuo 2002 priklauso LŽŪU. Direktoriai: J. Čeičys (1950–59), P. Balzarevičius (1959–91), A. S. Šileika (nuo 1991). *Vytautas Morkūnas*

Veterinarijos institutas, LVA Veterinarijos institutas, yra Kaišiadoryse. 3 skyriai: Virusologijos, Mikrobiologijos ir maisto saugos, Bendrasis. Dirba (2008) 25 mokslo darbuotojai (3 habil. daktarai ir 15 daktarų). Moksl. veiklos kryptys – gyvūnų ligų epidemiologija, etiopatogenezė, patologinio proceso ir organizmo apsauginės reakcijos dėsningumai, ž.ū. gyvulių ir paukščių ligų diagnostika, profilaktika ir gydymo priemonės. Atliekami patogeninių mikroorganizmų paplitimo tyrimai naudojant bakterijų ir virusų DNR molekulinės analizės metodus. Kuriamos ir tobulinamos gyvulių bandų, paukščių pulkų ir laukinės faunos populiacijų specifinės stebėsenos ir ligų kontrolės programos. I-tas parengė ir įdiegė daugiau kaip 70 rekomendacijų gyvulių, paukščių ir tvenkinių žuvų epizootologijai bei gyvulių neužkrečiamosioms ligoms gydyti ir profilaktikai. 1979–2004 i-te veikė Veterinarinių preparatų gamybos skyrius, kuriame buvo gaminami 10 pavadinimų veterinariniai vaistai, imunologiniai preparatai, vakcinos, terpės ir prietaisai. 1964–84 i-tas leido tęstinį leidinį *Lietuvos veterinarijos mokslinio tyrimo instituto darbai*.

I-tas įkurtas 1960 vietoj dalies pertvarkyto Lietuvos gyvulininkystės ir veterinarijos MTI (įk. 1952). 1987 sujungtas su Gyvulininkystės i-tu į Gyvulininkystės ir veterinarijos i-tą, nuo 1990 Lietuvos veterinarijos i-tas, 2002 prijungtas prie LVA. Direktoriai: M. Babenskas (1960–67), J. Pagirys (1967–73), E. Danilevičius (1973–87), A. Kairys (1987–90), J. Jokimas (1991–93), R. Mockeliūnas (1993–2003), D. Zienius (nuo 2003). *Dainius Zienius*

Technologijos mokslai

ELEKTROS INŽINERIJA

Elektrotechnika plėtojosi kartu su el. ir magn. reiškinių pažinimu. Lietuvoje šie reiškiniai pradėti tirti VU. 1753 VU prof. T. Žebrauskas demonstravo el. mašiną, kuri, veikdama trinties principu, sukelia kibirkštį. T. von Grotthussas 1805 paskelbė pirmąją elektrolizės teoriją. VU prof. S. Stubelevičius domėjosi elektroterapija – 1819 jis parašė knygą *Elektros įtaka gyvūnų būsenai* (*Wpływ elektryczności na ekonomiją zwierząca*). VU dėstytojas D. K. Skrodskis 1817 užrašuose pažymėjo, kad laidininkas, kuriuo teka srovė, veikia kompaso rodyklę, bet šio fakto nepaskelbus atradimas 1819 pripažintas danui H. Øerstedui. Fizikos katedros vedėjas F. Dževinskis 1825 išleistame vadovėlyje išnagrinėjo Ch. A. Coulomb'o elektrostatikos teoriją ir naujausius elektrodinamikos laimėjimus. 1832 uždarius VU, el. inžinerijos studijos ir teorijos plėtra Lietuvoje nutrūko, bet elektrotechnikos įrenginiai buvo statomi. 1853 pradėta tiesti elektromagn. telegrafo linija Sankt Peterburgas–Varšuva per Kauną ir Marijampolę. 1882 nutiesta pirmoji Lietuvoje telefono linija. 1892 Rietave pradėjo veikti pirmoji Lietuvos elektrinė, 1904 Klaipėdoje – el. tramvajus. Pramonės įmonėse buvo intensyviai diegiamos el. pavaros. Atsirado el. inžinerijos specialistų poreikis. 1920 Kaune įsteigtuose Aukštuosiuose kursuose buvo dėstomas elektros ir magnetizmo kursas, 1922 įkurtame Lietuvos u-te įsteigta Elektrotechn. katedra. Pirmasis jos vedėjas J. Šliogeris dėstė elektrotechniką visų specialybių studentams, jis parašė ir išleido pirmuosius lietuviškus elektrotechnikos leidinius. 1925 Kauno aukštesniojoje techn. m-loje įsteigtas Elektrotechn. skyrius. 1940 Kauno u-to Elektrotechn. katedra padalyta į Bendrosios elektrotechnikos (vedėjas V. Jakovickas), El. mašinų (A. Putrimas), El. jėgainių ir tinklų (L. Kaulakis), Telefonų, telegrafų ir radiotechn. katedras. El. jėgainių ir tinklų katedra pradėjo rengti el. energetikos specialistus, joje pradėti teoriniai el. energetikos tyrimai. 1951 nuo Bendrosios elektrotechn. katedros atsiskyrė El. įrenginių automatizavimo katedra, o nuo Elektros mašinų katedros – Pramonės įmonių el. įrenginių katedra. 1956 atsiskyrusias katedras sujungus įkurta Pramonės įmonių elektrifikacijos katedra (nuo 1962 Gamybos automatizacijos katedra). 1947 Kauno u-te el. inžinieriams rengti įkurtas Elektrotechnikos f-tas (nuo 1950 KPI padalinys; 1988–93 Energetikos, 1993–2005 – Elektrotechnikos ir automatikos, nuo 2005 – Elektros ir valdymo inžinerijos f-tas).

Kauno technologijos universiteto (1950–90 KPI) visose katedrose buvo atliekami elektros inžinerijos teorijai ir Lietuvos ūkiui svarbūs darbai. Pažymėtini J. Zdanio, 1945–64 vadovavusio Bendrosios ir 1967–68 Teorinės elektrotechnikos katedroms, nuopelnai el. inžinerijos mokslo plėtotei Lietuvoje. Elektromagn. ir magn. laukų technol. taikymo darbai pradėti 1952 Bendrosios elektrotechnikos, vėliau plėtoti Teor. elektrotechnikos katedroje. Sukurtas ir pagamintas pirmasis R. Europoje originalus dinaminis el. lauko matuoklis (J. Petruškevičius), sukurti ir įdiegti feroel. ir elektrografiniai elektrometrai (V. Lazauskas, A. Matačiūnas); šie darbai buvo atliekami bendradarbiaujant su Elektrografijos MTI. Pradėta kurti el. žūklės įranga. Buvo sukurti ir išbandyti jūroje efektyvūs pram. impulsiniai el. žūklės generatoriai (A. Vaivada, A. Pavilionis, R. Malkevičius). Šiuos darbus inicijavo S. Malkevičius, kurio siūlymu Klaipėdoje įkurta speciali el. žūklės tiriamoji laboratorija ir žvejybos laivyno padalinys. Sukurtas originalus dualinės inversijos metodas pritaikytas konstruojant talpines el. mašinas (A. Balčytis). Bendradarbiaujant su Vilniaus el. skaitiklių gamykla (įv. pavadinimais veikė iki 2007) tobulinti el. energijos skaitikliai (J. Stonys, S. Bartkevičius, P. Pukys, A. Savilionis), sukurti vainikinio išlydžio el. lauko matavimo ir technol. keitikliai, labai svarbūs energiją taupančioms technologijoms (S. Žebrauskas). Tiriami ir konstruojami elektromagnetiniai skysčio ir šilumos kiekio matuokliai (J. A. Virbalis, R. Vaikasas, A. Radžiūnas). Sukurtas šilu-

mos elektromagn. skaitiklis pradėtas gaminti *Katroje* (nuo 2006 *Axis Industries*). Visus šiuos darbus koordinavo Elektromagn. laukų moksl. tiriamoji laboratorija, įk. 1964; vėliau tapo Teor. elektrotechnikos katedros padaliniu. Bendrosios elektrotechn. katedroje (nuo 1993 Elektros ir šviesos inžinerijos katedra) buvo kuriami dažnio keitikliai, dujinio išlydžio lempų paleidimo ir reguliavimo aparatūra, aukštesnio dažnio stabilizuotosios srovės apšvietimo ir lazerių maitinimo šaltiniai (P. Balčiūnas, R. Masiulis, A. Vaškys, V. Pakėnas, R. Balsys, A. Mikulionis, J. Martynaitis). Šioje katedroje susiformavo ir vėliau nuo jos atsiskyrė Atsinaujinančiųjų šaltinių energijos technologijų centras (P. Balčiūnas, V. Adomavičius). El. mašinų katedros pagrindinė moksl. darbo kryptis – asinchroninės elektros mikromašinos. Mažos galios el. mašinų žinybinėje laboratorijoje išrasti nauji asinchroniniai mikrovarikliai su nesimetriniu statoriaus magnetolaidžiu (gaminti Lietuvoje, Ukrainoje, Rusijoje ir Baltarusijoje; jų konstrukcija patentuota JAV, Italijoje, Vokietijoje, Prancūzijoje, Japonijoje). Naujo tipo el. variklius vadovaujant P. Kostrauskui tyrė ir diegė į gamybą R. J. Mukulys, T. Šimkevičius, Z. Turauskas, A. Janickis, A. Degutis, V. Mukulys, kiti katedros ir elektrotechnikos g-lų darbuotojai. Išrastas mikrovariklis su nesimetriniu rotoriumi (P. Ukanis). Asinchroninių el. mikrovariklių su ekranuotaisiais poliais krypties darbų pradininkas – P. Baskutis, juos tęsė S. Marazas, V. Melnikas, V. Katkevičius, J. Bukšnaitis. Vadovaujant V. Katkevičiui sukonstruoti ir pagaminti šiuolaikiški el. mašinų momento matuokliai ir defektoskopai (A. Bimba, V. Limba, A. Lukoševičius, E. Milčius, G. Rinkevičius, P. Ukanis). S. Gečys, J. Listopadskis ir E. Milčius sukonstravo ir pagamino originalius asinchroninius variklius, skirtus ekstremaliam režimui giluminiuose gręžiniuose. El. mašinų katedros dėstytojams konsultuojant Vilniaus elektrotechn. g-loje *Elfa* (veikė 1959–93) pagaminti pirmieji Lietuvoje el. mikrovarikliai. Sukurti prietaisai ir būdai asinchroninių el. variklių rotorių varžai matuoti (A. Degutis, P. Baršauskas, P. Matulis, G. Melnikas, G. Rinkevičius). Išplėtota el. mašinų teorija – sukurti kompleksinių įmagnetinimo ch-kų ir magn. varžų metodai taikyti skaičiuojant feromagn. grandines, pasiūlytas el. mašinų oro tarpo magn. lauko mat. modelis; išnagrinėtas nestacionariųjų laukų taikymas elektromechanikoje. Gamybos procesų automatizavimo (nuo 1993 Procesų valdymo) katedroje moksl. darbų pradžia siejama su J. Kauno, S. Dailidės ir V. Aleksos kietųjų ir skystųjų gyvsidabrio kontaktų savybių tyrimais. P. Kemėšis pradėjo dviejų kanalų sekos sistemų tyrimo ir konstravimo mokslo kryptį, kurią toliau plėtojo K. Kriščiūnas, susidomėjęs akių judesio sekos sistemomis ir pradėjęs jų išsamų tyrimą. Šios srities moksl. tyrimų atliko J. Staniškis, vėliau jis ėmėsi biotechnol. sistemų tyrimų; juos plėtoja R. Simutis ir D. Levišauskas. Valdymo technologijų katedra, įkurta 1995 sujungus Įrengimų valdymo (iki 1993 El. pavarų katedra) ir Valdymo teorijos (iki 1993 Automatikos ir telemechanikos katedra) katedras, tęsė jose vykdytus moksl. tyrimus. Tirta įv. el. pavaros ir jų valdymo būdai (J. Daugėla, S. Marcinkevičius, V. Kubilius). M. Paulauskas sukūrė geresnių energinių ch-kų originalias kintamosios srovės su asinchroniniais varikliais ir faziniu rotoriumi pavaras. V. Geleževičius remdamasis daugiatiksliškumo kriterijumi tyrė dvikoordinates vykdymo, pozicionavimo ir skenavimo sistemas. Bendradarbiaujant su Elektrografijos MTI sukurtos ir įdiegtos kompiuterinės elektrografinių cilindrų ir elektrografinių plokštelių kokybės tyrimo sistemos. Č. Ramonas išsamiai ištyrė platumines daugiavarikles asinchronines ventilines pakopas. P. Kemėšis 1964 pradėjo automatizuotųjų valdymo sistemų tyrimus. Naudojant programuojamuosius valdiklius kuriami nauji algoritmai ir valdymo programos. Taikomi intelektinio valdymo ir Petri tinklų metodai (V. Mačerauskas, L. Balaševičius, G. Dervinis). K. Šarkauskas kartu su S. Bartkevičiumi sukūrė valdymo sistemų analizės ir sintezės sistemų programų paketą CADoCS, hibridinių sistemų modeliavimo paketą CENTAURUS plus, turintį modeliavimo Petri tinklais posistemį, ir paketą CENTAURUS COLORED, modeliuojantį hibridines sistemas spalvotaisiais Petri tinklais, šiuos paketus naudoja ir kiti u-tai Lietuvoje. Vadovaujant O. Švėgždai, vėliau – V. Bag-

Elektrostatinio lauko stiprio matuoklis DER-3R, sukurtas 1977–84 KPI Elektromagnetinių laukų laboratorijoje

donui nuo 1990 sprendžiami įvairūs geležinkelio automatikos sistemų modeliavimo klausimai. KTU Panevėžio i-te plėtojamos su ultragarsinių matavimo keitiklių kūrimu ir mechatronikos įrenginių tyrimu susijusios el. inžinerijos kryptys (L. Jakučionis, V. Sinkevičius, L. Šumskienė, D. Viržonis), skaičiuojami elektromagn. ir kitokie laukai. Elektros sistemų katedroje (įk. 1940 kaip Elektros jėgainių ir tinklų katedra) atliekami ir elektros energetikos, ir elektros inžinerijos moksl. tyrimai. Nuo 1956 vadovaujant A. Augustaičiui pradėti Lietuvos energetikos sistemos dinaminio stabilumo tyrimai, nuo 1958 – el. sistemų modeliavimo tyrimai (L. Kaulakis, A. Augustaitis, M. Bortkevičius, A. Nargėlas), sukurta dvylika nuolatinės srovės el. sistemų analizatorių. Pateiktas skirstomųjų elektros tinklų racionalios eksploatacinės schemos parinkimo modelis. Sukurtos kompiuterinės programos 330 kV el. tinklo nuostoliams skaičiuoti realiuoju laiku, t.p. programų kompleksas skirstomųjų el. tinklų relinės apsaugos analizei. 1995–1997 modernizuota Aukštųjų įtampų laboratorija, kurioje tiriami įrenginių izoliacijos parametrai ir viršįtampiai. 1995 pradėti tirti Lietuvos energetikos sistemos dažnio ir galios srautų reguliavimo procesai jai prisijungiant prie Europos energetikos sistemų. Elektromech. keitiklių mokslo grupė (S. Gečys) tiria elektromech. keitiklių elektromagn. procesus.

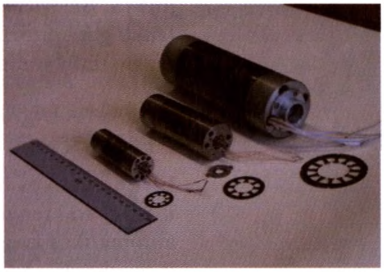
KPI Mažos galios elektros mašinų laboratorijoje sukurti (1982–85) specialios paskirties elektros varikliai

Vilniaus Gedimino technikos universitete (1969–91 VISI) el. inžinerijos moksl. darbai atliekami Automatikos katedroje (iki 1991 El. įrenginių katedra). Plėtojama tiesiaeigių el. mašinų teorija ir jų taikymas (V. Česonis, A. Smilgevičius, A. Poška, R. Rinkevičienė, B. Karaliūnas), tiriami pavojingi ir kenksmingi el. veiksniai ir priemonės nelaimingiems atsitikimams išvengti. Elektrotechn. katedroje daugiausia tiriami aukštojo dažnio įrenginiai. Remiantis atspindžio teorija ištirtas žaibo poveikis pastatams (tyrimo vadovas Z. Jankauskas). J. Novickis vadovauja Stiprių magn. laukų laboratorijai, kurioje kuriami ir tiriami stiprūs impulsiniai magn. laukai.

Klaipėdos universitete el. inžinerijos moksl. veikla susijusi su švytuojamojo judesio el. mašinų teorija ir konstravimu. Šių darbų pradininkas (1963) S. Kudarauskas, daug prisidėjo A. Bielskis, E. Guseinovienė ir L. Simanynienė. Moksl. veiklą plėtoja K. Jankauskas, K. Smailys, A. Brazaitis, V. Cirtautas, J. Vaupšas. Ieškoma būdų, kaip naudojant specialiąsias el. mašinas didinti įv. įrenginių technologijų konkurencingumą, taupyti energijos išteklius, analizuojamas jų naudojimo įvairiuose kranto ar laivų įrenginiuose ek. efektas.

Lietuvos žemės ūkio universitete (1924–96 – Lietuvos ž.ū. a-ja) 1949 įkurta Šiluminės technikos ir ž.ū. elektrifikacijos katedra. 1976 įkurtas Ž.ū. elektrifikacijos f-tas (1994 panaikintas ir jo katedros prijungtos prie Ž.ū. inžinerijos f-to) turėjo Ž.ū. elektrifikacijos ir El. mašinų (įk. 1975) katedras. P. Soko vadovaujama grupė u-te tyrė įvairius optinės spinduliuotės šaltinius, naudojamus augalams ir gyvūnams švitinti. P. Petrauskas su bendradarbiais kūrė ir tyrė dažnio keitiklius ir valdiklius, skirtus dujinio išlydžio lempoms. N. Mickūno vadovaujama grupė, bendradarbiaudama su KPI Vibrotechnikos laboratorija, Leningrado ir Maskvos MTI, kūrė ir tyrė optinės spinduliuotės matavimo sistemas, precizinių elektros pavarų keitiklius ir valdiklius. El. mašinų tyrimų atliko V. Melnikas, A. Gaidys, R. Dalibogas, D. Valentaitė, t.p. vykdė užsakomuosius žemės ūkio ir pramonės įmonių darbus. J. Čepelė daugiau negu 2 d-mečius plėtojo ir propagavo inž. kūrybos mokslą. Atsinaujinančiosios energijos tyrimų pradininkas f-te – V. Petruševičius. Vėliau vadovaujant K. Navickui įkurtos dvi atsinaujinančiosios energijos laboratorijos ir pradėti išsamūs biodujų gamybos ir Saulės energijos naudojimo tyrimai. Nuo 2000 LŽŪU Ž.ū. inžinerijos f-te toliau tęsiami kai kurie anksčiau pradėti elektros inžinerijos moksl. tyrimai.

Šiaulių universiteto (iki 1967 – KPI Šiaulių f-tas) El. inžinerijos ir Elektronikos katedrose plėtojami akies judesių tyrimai (pradininkas K. Kriščiūnas, V. Laurutis, V. Lauruška, G. Daunys, R. Laurutis). Elektromechaninių įrenginių ir elektros naudojimo efektyvių technologijų tyrimą tęsė T. Šimkevičius, A. Svirskis, L. Buivis, Z. Turauskas, V. Šukys.

Puslaidininkių fizikos instituto Mikroelektronikos laboratorijoje (A. Baškys ir kt.) nuo 1991 kuriami ir tiriami galios elektronikos prietaisai, naudojami dažnio keitikliuose, skirtuose asinchroniniams elektros varikliams valdyti. Sukurtas pirmasis Lietuvoje dažnio keitiklis su tranzistoriniais raktais. Dažnio keitiklis su skaliariniu valdymu diegiamas Lietuvos įmonėse. Tiriama dažnio keitiklių įtaka elektros tinklų įtampos kokybei, jų poveikis silpnų srovių elektronikos įtaisams. Didelės galios impulsų laboratorijoje (S. Balevičius ir kt.) kuriami ir tiriami didelės galios impulsinio elektros ir magnetinio lauko generatoriai, naudojami puslaidininkinėms medžiagoms ir struktūroms tirti, t.p. magnetinio srauto tankio matuokliai.

SPECIALISTŲ RENGIMAS. LEIDINIAI, KNYGOS, VADOVĖLIAI

El. energetikos ir elektromechanikos, valdymo automatizavimo specialybių bakalaurai ir magistrai rengiami KTU ir KTU Panevėžio i-te, automatikos ir valdymo bakalaurai ir automatikos magistrai – VGTU, pramonės ir laivų el. įrangos ir automatikos bakalaurai ir magistrai – KU, žemės ūkio energetikos inžinerijos bakalaurai ir magistrai – LŽŪU. KTU per 1947–2007 l-pį parengta ~13 000 elektros inžinerijos specialistų.

Elektros inžinerijos straipsniai skelbti 1949 pradėtame leisti tęstiniame leidinyje *Kauno politechnikos instituto mokslo darbai*. Nuo 1958 elektros inžinerijos straipsniai skelbti LSSR aukštųjų m-lų mokslo darbų serijos leidiniuose: *Elektrotechnika ir automatika*, nuo 1975 *Elektrotechnika ir techninė kibernetika*, nuo 1995 skelbiami žurnale *Elektronika ir elektrotechnika*. Nuo 1951 KPI (nuo 1990 KTU) organizuojamos metinės respublikinės konf-jos elektros inžinerijos klausimais virto tarpt. konf-jomis. Rengiamos trys tarpt. konf-jos: *Elektronika* (2007 – 11-toji konferencija), *Elektros ir valdymo technologijos* (2007 – 2-oji konferencija) ir *Elektromagnetiniai trukdžiai* (2007 metais – 17-oji konferencija). Elektros inžinerijos lietuviškosios terminijos pirmieji kūrėjai – J. Šliogeris, L. Kaulakis, J. Zdanys. 1999 išleistas penkiakalbis *Elektrotechnikos terminų žodynas* (rengimo grupės vadovas R. J. Mukulys, moksl. redaktoriai A. Smilgevičius ir S. Žebrauskas), 2001 pasirodė šio žodyno elektron. versija. 2007 parengtas *Aiškinamasis elektrotechnikos terminų žodynas*. Nuo pat el. inžinerijos studijų pradžios leidžiama originali literatūra ir vadovėliai; svarbesni vadovėliai ir knygos: J. Šliogerio *Elektrotechnikos paskaitų konspektas* (1922), J. Šliogerio *Elektrotechnika* (1931), L. Kaulakio *Šviesotechnikos pradmenys* (1931), V. Jakovicko *Nuolatinės srovės elektros mašinų apskaičiavimas* (1931), B. Garšvos *Praktinės elektrotechnikos pradmens. Nuolatinė srovė* 3 d. (1933–36), V. Petraičio *Kintamosios srovės pagrindai* d. 1 *Vienfazė srovė* (1939), P. Kasperavičiaus *Pramonės įrengimų elektros įrenginiai* (1956), A. Lašo, V. Nešukaičio ir J. Stanaičio *Pramoninė elektronika* d. 1 (1962), V. Meškausko, G. Segalio ir J. Zdanio *Pramoninės elektrotechnikos žinynas* (1962), G. Zdanio ir J. Zdanio *Elektrotechnika be integralų* (1965), V. Aleksos, S. Dailidės ir J. Staniškio *Automatikos ir technologinių procesų automatizavimo pagrindai* (1974), V. Aleksos, S. Dailidės ir J. Staniškio *Gamybos procesų automatizavimas* (1976), J. Staniškio *Optimalių biologinių procesų valdymas* (1984 rusų k.), A. Lašo, V. Bartkevičiaus, G. Jasinevičienės ir R. Šurnos *Pramoninė elektronika* d. 1 (1988), S. Masioko *Elektrotechnika* (1989), V. Geleževičiaus, K. Kriščiūno ir V. Kubiliaus *Elektros pavarų valdymo sistemos* (1990), A. Lašo, V. Bartkevičiaus, R. Šurnos, A. Veriko, A. Kopustinsko, K. Valužio ir B. Starkaus *Pramoninė elektronika* d. 2 (1991), P. Pukio *Teorinė elektrotechnika* d. 1 (1990), S. Dailidės *Technologiniai matavimai* (1993), P. Kostrausko *Vienfaziai ryškiapoliai asinchroniniai varikliai* (1995, rusų k.), S. Bartkevičiaus, V. Lazausko, P. Pukio, J. Stonio ir J. A. Virbalio *Teorinė elektrotechnika* d. 2 (1996 [2]2000), V. S. Januševičiaus *Automatinis valdymas: teorija, uždaviniai, sprendimai* (2003), A. Dambrausko *Automatinių valdymo sistemų optimizavimas* (2003), P. Pukio, J. Stonio ir A. Virbalio *Teorinė elektrotechnika: elektros grandinių teorijos pagrindai* (2004), A. Smilgevičiaus *Automatikos mikromašinos* (2005), J. Bukšnaičio *Kintamosios srovės trifazių elektros mašinų apvijų elektromagnetinis efektyvumas* (2007). Pav.

Rimantas Jonas Mukulys, Juozapas Arvydas Virbalis, Stasys Žebrauskas

ELEKTRONIKOS INŽINERIJA

Elektronikos inžinerijos pradžia sietina su Lietuvos u-te (įk. 1922) įsteigta Elektrotechn. katedra, kurioje pradėti pirmieji elektros ir radijo inžinerijos darbai. Lietuvos vyr-bė 1923 priėmė nutarimą statyti radijo stotį. Jos statybai vadovauti paskirtas Sankt Peterburgo elektrotechnikos i-to absolventas inž. K. Gaigalis, statęs radijo stotis Rusijoje, Estijoje, Latvijoje. Radijo stoties viršininkas (1926–30) karo inž. A. Jurskis nuo 1925 dėstė elektrotechniką ir radiotechniką Kauno karo m-loje ir Aukštuosiuose karo technikos kursuose, vėliau VDU. Pradėtas diegti radijo ryšys: 1924 užregistruoti 7, 1926 – 323, o 1940 – jau 37 tūkst. radijo imtuvų. Lietuvoje prasidėjo radijo mėgėjų veikla ir radijo imtuvų gamyba. Šiauliuose S. Brašiškis įkūrė Radijo laboratoriją, kurioje gamino ir detektorinius, ir lempinius radijo imtuvus. 1925–39 Vilniuje veikė radijo imtuvų fabrikas *Elektrit*. VDU Techn. f-te pradėti rengti inžinieriai elektrikai ir radijo ryšio specialistai. 1935 radiotechnikos inžinieriaus specialybę pirmasis įgijo J. Stanaitis, vėliau tapęs KPI įkurtos Radiotechn. katedros vedėju. 1950 KPI įkurtas Elektrotechn. f-tas (iš pradžių turėjo El. ryšio, vėliau ir Radiotechnikos katedrą), J. Matulio ir K. Baršausko pastangomis pradėti rengti elektronikos inžinieriai, o Lietuvoje pradėta kurti elektronikos pramonė. Kaune statomoje Prisikėlimo bažnyčioje 1952 pab. įkurta Kauno radijo g-la (vėliau pavadinta *Banga*, veikė iki 1990), 1961 įkurta Televizorių g-la, *Nuklonas* (abi Šiauliuose), *Sigma* (1956), *Vingis* (1959) *Vilma* (1960; visos Vilniuje), Panevėžio *Ekranas* (1962) ir kt. g-los. Įsteigti nauji mokslo centrai: 1957 – Elektrografijos MTI, 1958 – Kauno radijo matavimo technikos MTI, Vilniaus radijo matavimo prietaisų MTI, 1962 – mikroelektron. grandynų projektavimo i-tas *Venta*. G-lų (Kauno radijo g-los, *Sigmos* susivienijimo, g-los *Vingis* ir kitų) specialiuosiuose konstravimo biuruose sukurtos mokslininkų grupės. Moksl. centrai ir g-los priklausė SSRS m-joms. Elektronikos moksliniai tyrimai ir pramonė plėtojosi keliomis kryptimis: elektron. įrenginiai, elektron. elementai ir prietaisai, buvo kuriami vakuuminiai ir puslaidininkiniai dariniai elektron. įtaisams ar įrenginiams, sprendžiami elektron. prietaisų ir įrenginių patikimumo klausimai. *Ventoje* dirbo mikroelektronikos specialistai – A. Marcinkevičius, E. Bagdanskas, R. Navickas. Sukurta ir į serijinę gamybą įdiegta kelios dešimtys atmainų mikroelektron. grandynų, loginių mikroelektron. grandynų serija *Varduva*. Didelis Lietuvos elektronikos laimėjimas buvo Kauno radijo g-los specialiame konstravimo biure suprojektuotas televizorius *Šilelis*. 1965–85 gaminta >20 tipų įv. nešiojamųjų televizorių (eksportuoti į daugelį šalių). Šiame kostravimo biure sukurtos ir gamintos SSRS tankų televizinės sistemos karo lauko situacijai stebėti. MTI *Elektrografija* mokslininkai sukūrė 14 m^2 elektron. ekranus. Vilniaus radijo matavimų prietaisų MTI elektronikos specialistai konstravo ir tobulino oscilografus, mikrobangų generatorius, ultragarsinę med. diagnostikos įrangą, signalų generatorius šviesolaidinėms ryšio linijoms. Pažymėtini vienkartinių impulsų atmintiniai oscilografai, oscilografai tolydiesiems periodiniams iki 26 GHz dažnio virpesiams, impulsiniams ir neperiodiniams iki 0,1 ns ir mažesnės trukmės el. reiškiniams stebėti ir registruoti. Sukurti rekordinės spartos tuneliniai diodai (12 ps; V. Guoga), skirti iki 20 ps skyros stroboskopiniams oscilografams. Teor. pagrindus sukūrė A. Buinevičius, A. Denisovas, F. Vaitiekūnas ir kiti. Moksliniai tyrimai pradėti Lietuvos MA Fizikos ir matematikos i-to (įk. 1956) Puslaidininkių laboratorijoje, 1967 Puslaidininkių fizikos i-te, 1960 VU Puslaidininkių fizikos ir Radiofizikos katedrų moksl. tyrimo laboratorijose. Puslaidininkių fizikos i-te (J. Požela, I. Gaška, R. Šaltis, V. Bareikis, K. Repšas ir kt.) buvo sukurta mikrobangų metodų puslaidininkiams tirti ir tam skirta elektron. įranga. KPI įsteigta Integralinių mikroschemų gamybos automatizavimo laboratorija, joje sukurti mikroelektron. grandynai panaudoti mikrokompiuteriui pagaminti (pirmasis borto kompiuteris SSRS). VU buvo kuriama elektrografinių sluoksnių parametrų kontrolės įranga, daugiakanaliai fotoelektriniai keitikliai. Jais (20 × 2 fotojautrių elementų matricomis) į kompiuterį buvo įvedama informacija tuo metu didžiausiu pasaulyje 2000 spausdintų ženklų per minutę greičiu (keitikliai įdiegti skaičiavimo mašinų spec. konstravimo biure sukurtuose optinio skaitymo įrenginiuose *Rūta 701* ir *Rūta 702*). 1969 K. Baršaus-

kui. V. Ilgūnui, E. Jaroniui už moksl. darbų kompleksą *Ultragarsiniai skysčių tyrimo interferometrai* paskirta LSSR valst. premija (pirmoji Lietuvoje už elektronikos darbus). D. Eidukui 1970 už puslaidininkinių įtaisų pereinamųjų procesų analizę ir tyrimą subnanosekundiniame diapazone suteiktas pirmasis Lietuvoje elektronikos habilituoto daktaro laipsnis. 1980 įkurta fundamentinių mokslų srities radioelektronikos mokslo taryba elektronikos mokslo uždaviniams Lietuvoje koordinuoti (pirm. D. Eidukas), kurią sudarė med. elektronikos (J. Brėdikis, J. Blužas, E. Jaronis, E. Pileckas), ryšio elektronikos (B. Dekeris, A. Kajackas, R. Plėštys), buit. elektronikos (R. Broniukaitis, F. Grigas, A. Nemanis, A. Valančius), matavimo elektronikos (V. Domarkas, A. Buinevičius, A. Denisovas, R. Kažys, F. Vaitiekūnas, R. P. Žilinskas), radioelektronikos (L. Pranevičius, A. Sakalas, S. Štaras, Z. Vainoris), mikroelektronikos (A. Marcinkevičius, E. Bagdanskas, S. Janušonis, R. Krivickas, S. Rupkus, J. V. Vaitkus, D. Zanevičius), technol. procesų automatizavimo (J. Daunoras, A. Neverauskas, R. Barcevičius, R. Baužys, Č. Kosteckis, J. Šatkus, J. Vaičaitis) sekcijos. 1981 sudarytas moksl. gamybinis susivienijimas *Elektronika*, jo tarybą (pirm. A. M. Brazauskas, moksl. vadovas J. Požela) sudarė visų su elektronika ir elektrotechnika susijusių žinybinių i-tų ir g-lų direkcijų vadovai, t.p. KPI ir VU atstovai. 1985 patvirtintos Lietuvos elektronikos mokslo plėtros kryptys: 1985–90 – mikroprocesorinė elektronika, 1991–95 – intelektualioji elektronika, 1996–2005 – internetinė elektronika, 2006–15 – biol. elektronika. Taikomieji mokslinių tyrimų darbai 20 a. 9 d-metyje buvo vykdomi bendradarbiaujant su konstruktorių biurais ir gamybiniais kolektyvais. VU Puslaidininkių fizikos katedra įsitraukė į Lietuvos moksl. gamybinio susivienijimo *Elektronika* veiklą, t.p. buvo sukurti moksl. gamybiniai susivienijimai su Kauno radijo matavimo technikos MTI *Mikroelektronika* (1983, moksl. vadovas A. Sakalas), Vilniaus radijo matavimo prietaisų MTI *Fotonika* (1984, moksl. vadovas J. Vaitkus), sukurta bendra VU ir MTI *Venta* Mikroelektronikos medžiagų ir prietaisų diagnostikos laboratorija (1983), VU ir Moksl. gamybinio susivienijimo *Sigma* Medžiagotyros mokslo ir studijų centras (1986). Bendradarbiauta su SSRS mokslo centrais. Daugiausia tirti puslaidininkiai, taikomi elektronikoje, optoelektronikoje. Sukurti puslaidininkių parametrų matavimo ir kontrolės įrenginiai mikroelektronikos ir optoelektronikos pramonei Liumotopas-1, Liumotopas-2, Diagnostika-4, Reljefas, Geotopas. J. Vaitkui (kartu su Maskvos ir Ukrainos mokslininkais) 1988 paskirta SSRS valst. premija už specialiosios kosm. įrangos kūrimą. Svarbius įvairių elektronikos sričių moksl. tyrimus 20 a. 8–10 d-mečiais vykdė R. Broniukaitis, R. P. Žilinskas, V. J. Domarkas, R. J. Kažys, V. A. Buinevičius, A. Denisovas, S. R. Petrikis, P. Balaišis, G. Jasinevičienė, A. Targamadzė, S. Rupkus, A. Kajackas, A. Marcinkevičius, H. Pranevičius, Z. Vainoris, F. Vaitiekūnas ir kt. mokslininkai.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę pasikeitė elektronikos tyrimų pobūdis. Fundamentinių tyrimų mokslininkai perėjo dirbti į Lietuvos aukštąsias m-las, taikomosios elektronikos specialistai Lietuvoje įkūrė >250 b-vių, kuriose atliekami taikomieji elektronikos darbai, pvz., elektron. įrangos diegimas ir priežiūra med. klinikose, automobilių elektroninių saugos sistemų įrengimas. Moksliniai elektronikos inžinerijos tyrimai atliekami Lietuvos aukštosiose m-lose – KTU, VU, VGTU, ŠU, KU.

Kauno technologijos universitete plėtojami elektroniniai matavimo ir diagnostikos technologijų tyrimai (vadovas S. V. Augutis; sukurta >50 originalių įvairios paskirties elektron. įtaisų ir prietaisų), nagrinėjama elektron. sistemų kokybė ir efektyvumas (P. Balaišis ir D. Eidukas; tyrimo rezultatai įdiegti 28 Lietuvos ir užsienio įmonėse), ryšių tinklų ir paslaugų kokybė (B. Dekeris), plėtojamos ultragarsinės matavimo, vizualizavimo ir diagnostikos sistemos (R. J. Kažys; 97 patentai). A. Ragausko vadovaujamame moksl. centre *Telematika* sukurti ir patentuoti ultragarsiniai šilumos ir debito mikroprocesoriniai matuokliai, sukurti neinvaziniai ultragarsiniai matuokliai, kurių tyrimus finansavo JAV Gynybos dep-tas. Metrologijos i-te (R. P. Žilinskas) atliekami įv. krypčių elektron. metrologijos darbai. Įv. bioelektron. tyrimus atlieka Biomed. inžinerijos i-to mokslininkai (dir. A. Lukoševičius). Kuriamos intelektualiosios elektron. saugos sistemos (A. Valinevičius; vykdomi įvairūs tarpt. projektai).

Vilniaus Gedimino technikos universiteto Telekomunikacijų mokslo centre (vadovas A. Kajackas) plėtojama ryšio sistemų sinchronizacijos ir prietaisų teorija. R. Kirvaitis tiria greitaveikes elektrodinam. vėlinimo sistemas, jų taikymą tiksliose informacijos apdorojimo sistemose. J. Marcinkevičius plėtoja puslaidininkinių plačiajuosčių inform. keitiklių struktūrų sintezės, R. Martavičius – plačiajuosčių elektron. įtaisų informacijos apdorojimo sistemų tyrimus. Kuriamos ir tobulinamos sparčiaveikių integrinių grandynų technologijos (vadovas R. Navickas; vykdomi nanotechnologijų tarpt. projektai), plačiajuosčiai elektron. įtaisai (J. Skudutis).

Vilniaus universitete ištirtas elektromagn. bangų sklidimas juostelinėse linijose ir bangolaidžiuose, išnagrinėta jų laukų struktūra, nustatyti perdavimo linijų parametrai (V. Šugurovas, V. Ivaška), skaitmeniniai elektrodinamikos metodai pritaikyti didelės galios mikrobangų grandinių projektavimui ir konstravimui (V. Šugurovas). Vadovaujant F. Vaitiekūnui kompleksiškai ištirtos mikrobangų elektronikos elementų dažninės savybės. Ištirti bipoliariųjų ir lauko tranzistorių, ypač švarių ir jonais implantuotų silicio monokristalų, feritų ir feromagnetikų, aukštatemperatūrių superlaidininkų, lazerinių diodų ir kt. elektron. įtaisų triukšmai, t.p. tobulinama el. fliuktuacijų teorija (V. Palenskis). Svarbūs S. Sakalausko daugiaparametrin. elektron. fizikinių dydžių matuoklių kūrimo ir taikymo darbai. A. Matulionis ir G. Juška sukūrė išilginio fotolaidumo kinetikos, A. Sakalas – Hallo efekto didelės varžos puslaidininkiuose tyrimo aparatūrą. 2001–04 įvykdžius NATO programos *Mokslas taikai* projektą (vad. K. Jarašiūnas) buvo patobulinta anksčiau sukurta dinaminių gardelių taikymo metodika puslaidininkiams tirti ir sukurtas pramoninis puslaidininkių parametrų nustatymo įrenginys, 2006 – Europos brand. tyrimų centro (CERN) programoms ir puslaidininkinių prietaisų technologijos kontrolei vykdyti – mikrobanginis krūvininkų gyvavimo trukmės matuoklis (E. Gaubas). Nuo 2000 tyrinėjami trečiosios grupės nitridai, silicio karbidas ir kitos medžiagos, perspektyvios taikyti optoelektronikoje (A. Žukauskas, G. Tamulaitis), jonizuojančios spinduliuotės detektoriuose (J. Poželа, J. Vaitkus) ir didelės galios elektronikoje, pradėti intensyvūs org. puslaidininkių tyrimai ir iš Lietuvoje susintetintų medžiagų pagaminti pirmieji organiniai šviesos diodai (darbai įvertinti Lietuvos mokslo premijomis 2003, 2005, 2006).

Puslaidininkių fizikos institute 1991–2006 tirtos karštųjų krūvininkų energijos fliuktuacijos puslaidininkių nanodariniuose (V. Bareikis, A. Matulionis, R. Katilius), ypač spartūs (pikosekundžių ir femtosekundžių trukmės) kinetiniai procesai puslaidininkinėse medžiagose ir jų dariniuose (A. Krotkus). Kuriami magn. lauko jutikliai, labai plačios dažnių juostos (milimetrinių, submilimetrinių ir infraraudonųjų bangų) elektromagn. signalų detektoriai, gaminami ir tiriami aukštatemperatūrių superlaidininkų, feromagn. oksidų plonieji sluoksniai ir jų dariniai, skirti naujos elektronikos krypties – sukininės elektronikos (spintronikos) plėtotei. Sukurti plonasluoksniai puslaidininkiniai dujų jutikliai, terahercų dažnio spinduliuotės prietaisai: optiniai perjungikliai, emiteriai ir detektoriai. Bendradarbiaujant su VGTU mokslininkais sukurta stiprių impulsinių magn. laukų generavimo ir testavimo aparatūra.

Šiaulių universitete plėtojami biomed. elektronikos tyrimai (V. Lauruška, V. Laurutis). Klaipėdos universitete tiriamas dirbtinis intelektas ir automatinis valdymas (A. A. Bielskis).

SPECIALISTŲ RENGIMAS. LEIDINIAI, KNYGOS, VADOVĖLIAI

Elektronikos inžinerijos specialistai rengiami KU, KTU, VDU, VU, VGTU, ŠU. 1966 išleistas pirmasis elektronikos mokslų periodinis leidinys *Radioelektronika*. 1972–88 Kauno RMTMTI kartu su Lietuvos mokslinės-techninės informacijos ir techninės-ekonominės analizės MTI leido tęstinį žurnalą *Radiomatavimai* (rusų k., išl. 33 t.), Kauno RMTMTI bei Vilniaus RMPMTI dalyvavo leidžiant SSRS radijo priemonių ministerijos žinybinį žurnalą *Radijo elektronikos problemos*, seriją *Matavimo technika* (rusų k.). 1995 pradėtas leisti žurnalą *Elektronika ir elektrotechnika* (vyr. redaktorius D. Eidukas). Svar-

besnės elektronikos inžinerijos knygos: A. Kajacko ir A. Ginzburgo *Demoduliatorių sinchronizacijos teorija* (1974, rusų k.), A. Jocio ir R. V. Krivicko *Grandinių teorijos pagrindai* (1980), J. Poželos *Sparčiaveikių tranzistorių fizika* (1980, rusų k., 1993, anglų k.), K. Paulausko *Antenos ir mikrobangų įtaisai* (1985), Z. Vainorio, R. Kirvaičio ir S. Štaro *Elektrodinaminės vėlinimo ir kreipimo sistemos* (1986), D. Eiduko ir P. Balaišio *Elektroninių įtaisų kokybė* (1998), D. Eiduko, P. Balaišio, A. Valinevičiaus ir M. Žilio *Informacinių technologinių sistemų efektyvumas* (2004), J. Kruopio, A. Vaišvilos ir R. Kalniaus *Mechatronikos gaminių kokybė* (2005), A. Žukausko, M. S. Shuro, R. Gaškos *Kietakūnio apšvietimo įvadas* (*Introduction to Solid State Lighting* 2002), P. Balaišio, A. Besakirsko ir D. Eiduko *Elektroninių sistemų techninis efektyvumas* (2006), D. Eiduko, P. Balaišio, A. Valinevičiaus, M. Žilio *Elektroninių sistemų lankstumas ir efektyvumas* (*Reliability and Efficiency of Electronic Systems* 2006), E. Bareišos, V. Juso, K. Motiejūno, R. Šeinausko *Skaitmeninių sistemų funkcinis testavimas* (*Functional Digital Systems Testing* 2006). Parašyta >70 vadovėlių ir mokymo knygų; svarbesnieji: S. Masioko *Elektrotechnika* (1989), R. Kirvaičio ir R. Martavičiaus *Analoginė elektronika* (2003), Z. Vainorio *Bangų elektronikos pagrindai* (2004), S. Štaro *Puslaidininkinės ir funkcinės elektronikos įtaisai* (2005), D. Eiduko *Elektroninių sistemų duomenų analizė* (2006), J. Sveikatos *Tiesinių grandinių teorija* (2004 ³2006).

SKAIČIAVIMO TECHNIKA IR PROGRAMAVIMAS

SKAIČIAVIMO TECHNIKA

Skaičiavimo technikos pradžia sietina su 17 a. Lietuvoje pradėtais naudoti pirmaisiais skaitytuvais. Tobulindamas 1642 B. Pascalio (Prancūzija) išrastą skaitytuvą laikrodininkas iš Nesvyžiaus G. Jakobsonas ~1770 sukonstravo pirmąjį lietuvišką skaičiuotuvą (saugomas M. Lomonosovo muziejuje Sankt Peterburge). 19 a. pab. W. T. Odhnerio (1845–1905, Švedija) išrasti aritmometrai *Original-Odhner* po II pasaul. karo išplito ir Lietuvoje, plačiai naudoti įstaigose iki asmeninių kompiuterių atsiradimo. 20 a. 6 d-mečio vid. pradėtos naudoti klavišinės elektromechaninės skaičiavimo mašinėlės. 6 d-mečio pab. sparčiai plito Vilniaus skaičiavimo mašinų g-loje, vėliau ir kitų susivienijimo *Sigma* g-lų gaminama perforacinė skaičiavimo technika, skirta biurų darbui automatizuoti, apskaitai mechanizuoti. Elektroninėmis skaičiavimo mašinomis (taip buvo vadinami kompiuteriai) pradėta domėtis 20 a. 6 d-mečio viduryje. 1955 A. Jucio iniciatyva VU pradėjo veikti elektron. integratorius ELI-12 – pirmasis elektroninis skaičiavimo įrenginys Lietuvoje. Kompiuterių projektavimo darbai prasidėjo 1959 įkūrus Specialųjį konstravimo biurą Vilniaus skaičiavimo mašinų g-loje (vėliau Skaičiavimo mašinų specialus konstravimo biuras). Pirmasis darbas buvo mašinos EV 80, suprojektuotos Maskvos i-te *NIISčiotmaš*, modernizavimas. 1961–62 Skaičiavimo mašinų specialiame konstravimo biure suprojektavo (vadovas G. Grigas) pirmąją originalią lietuvišką II kartos ESM *Rūta*, skirtą buhalteriniams skaičiavimams (1963 užregistruota SSRS išradimų ir atradimų k-te). 1968 suprojektuota skaičiavimo mašina *Rūta 110* – už jos projektą 1970 paskirta LSSR respublikinė mokslo ir technikos premija E. Bičiūnui, V. Blodžiūnui, B. Borisai, A. Čuplinskui, A. Drąsučiui, J. Kamičaičiui, J. Linčiauskui, A. Nemeikšiui, V. Pauzai, V. Ramanauskui ir M. Stulpinui. Tuo pačiu metu suprojektuotas optinis rašto ženklų skaitymo įrenginys *Rūta 701* mašinai *Rūta 110*. 1964 Vilniaus skaičiavimo mašinų gamyklos specialiame konstravimo biure pradėti kaupiklių projektavimo darbai. 1968 suprojektuotas diskų įrenginys – kaupiklis R401 ir pagaminti pirmieji jo pavyzdžiai skaičia-

VDU Informatikos fakulteto muziejaus fragmentas

vimo mašinai *Rūta 110* (vadovas J. Kamičaitis). Pakete buvo 5 diskai, kurių bendra talpa – 1,4 megabaito (prilygsta šiandieninio diskelio talpai). Vėliau suprojektuotas dvigubai mažesnės talpos, bet daug mažesnis ir paprastesnis kaupiklis R412, turintis tik vieną diską ir vieną galvutę. Jo pagrindu 1976 suprojektuotas naujas kaupiklis R414. Sukurta originali duomenų kodavimo sistema, leidžianti padvigubinti įrašymo tankį nedidinant laikmenos permagnetinimų fizinio tankio. 1973 suprojektuotas blokinis vieno disko kaupiklis R421A. Visų šių kaupiklių sąsaja buvo suderinta su Skaičiavimo mašinų g-los specialiame konstravimo biure projektuojamomis mašinomis. 1982 suprojektuotas kaupiklis SM5408 su keičiamaisiais magn. diskais, 1985 – kaupiklis SM5514 su stacionariaisiais diskais, tinkantis asmeniniams kompiuteriams. 20 a. 7 d-mečio pr. Lietuvoje pradėti steigti skaičiavimo centrai – pirmasis įsteigtas 1962 Matematikos ir informatikos i-te. 1968 Lietuvoje veikė 10, 1970 – 16 skaičiavimo centrų. Galingiausią skaičiavimo techniką turėjo Mat. ir informatikos i-to skaičiavimo centras, 1985–89 jame veikė vienintelis Lietuvoje superkompiuteris *Elbrus-1-K2*. ~1980 didžiausi kolektyvinio naudojimo ne tik Lietuvoje, bet ir Latvijoje bei Estijoje buvo VU ir KTU skaičiavimo centrai. Kiti didieji Lietuvos skaičiavimo centrai: LSSR valstybinio plano komiteto Liaudies ūkio planavimo ir ekonomikos moksl. tyrimo i-to, Centr. statistikos v-bos respublikinis, Finansų m-jos informacinis, Ž.ū. ekonomikos moksl. tyrimo i-to, Ž.ū. projektavimo technologijos tresto *Orgtechstatyba* ir kiti. 1983 Lietuvoje pirmą kartą pademonstruotas asmeninis kompiuteris (b-vės *Apple* gamybos kompiuteris su spalvotu monitoriumi). Asmeniniai kompiuteriai Lietuvoje pradėjo plisti 20 a. 9 d-mečio viduryje. Iš pradžių tai buvo DVK, PE VM ES, BK 0010, *Yamaha*, *Robotron* kompiuteriai, vėliau – IBM PC. Mat. ir informatikos i-to skaičiavimo centras pirmąjį IBM PC kompiuterį įsigijo 1987. Pirmuosius į Lietuvą įvežtus kompiuterius reikėdavo papildyti liet. kalbos rašto ženklų koduotėmis, jų vaizdais ekrane ir spausdintuvuose. 1992 Lietuvoje veikė ~8000 asmeninių kompiuterių. Informacijos technologijų srityje dirbo ~11 200 specialistų. 2000 pab. jau veikė ~280 000 asmeninių kompiuterių. Valstybinėse įstaigose asmeniniais kompiuteriais naudojosi >80% darbuotojų, namuose apie ~13% gyventojų. Lietuvoje be asmeninių kompiuterių, naudojamos tarnybinės ir darbo stotys, naujos kartos mažieji ir didieji kompiuteriai, superkompiuteriai. Šiuo metu (2007) Lietuvoje galingiausias superkompiuteris yra VGTU *Daumantas* (IBM RS/6000 SP-2 markės kompiuteris, veikia nuo 1998). Naudojami kompiuterių telkiniai (klasteriai), galingumu prilygstantys superkompiuteriams. Lietuvoje pirmieji kompiuterių telkiniai pradėti kurti 2003 (R. Čiegis, A. Juozapavičius, R. Šablinskas, L. Telksnys, b-vė BGM). Kai kurios įstaigos (VGTU, KU, VU ir kt.) su telkiniais eksperimentuoti pradėjo šiek tiek anksčiau. 2007 Lietuvoje galingiausias VGTU kompiuterių telkinys *Vilkas*, veikiantis nuo 2003, naudojamas moksl. skaičiavimams. 2003 b-vė BGM Lietuvos policijos kriminalistinių tyrimų centre įdiegė telkinį *Elitas® Intel® Itanium® 2*, kuris naudojamas daktiloskopinei informacijai apdoroti. 2004 b-vė *Blue Bridge* b-vėje *Lietuvos telekomas* (dabar b-vė *Teo*) įdiegė *Hewlett-Packard* darbo stočių telkinį, naudojamą klientų ir jų mokėjimų apskaitai ir sąskaitoms rengti. 2004–05 kompiuterių telkiniai pradėti kurti masiškai. Svarbesni šiuo metu (2007) veikiantys moksl. skaičiavimams skirti kompiuterių telkiniai: MIF GRID (VU), ELEN GRID (KTU), VDU IF (VDU), KMU PRI Cluster (KMU Psichofiziologijos ir reabilitacijos i-tas), TFAI Elitas IA-64 (VU Teor. fizikos ir astronomijos i-tas), BGM-CORPI KU (KU), VPU, Generolo Jono Žemaičio

Skaičiavimo kompleksas *Rūta 110* (Ryšių istorijos muziejus Kaune)

Lietuvos karo a-jos ir Fizikos i-to kompiuterių telkiniai. 2005 Lietuvos mokslo įstaigų kompiuterių telkiniai pradėti jungti prie Estijos EestiGRID ir Šiaurės šalių NorduGRID tinklų. Sukurtos pirmosios Lietuvos lygiagrečiųjų ir išskirstytųjų skaičiavimų tinklo LitGRID užuomazgos, šis tinklas plėtojamas toliau. Siekiama sujungti Lietuvos mokslo įstaigų telkinius ir sudaryti sąlygas naudotis jų bendraisiais ištekliais.

PROGRAMAVIMO KALBOS, PROGRAMINĖ ĮRANGA

Programavimo kalbomis Lietuvoje susidomėta ~1961. 1963 VU buvo dėstomas *Algol-60* kalbos kursas. Mat. ir informatikos i-to darbuotojai buvo pirmieji programavimo kalbų propaguotojai Lietuvoje. Pirmieji programavimo kalbų transliatoriai Lietuvoje atsirado ~1965 kartu su elektronine skaičiavimo mašina *Minsk-22*; tai buvo Talino kibernetikos i-te sukurtų programavimo kalbų *Velgol* ir *Malgol*, Minsko skaičiavimo mašinų g-loje sukurto supaprastinto programavimo kalbos *Algol-60* varianto transliatoriai. ~1967 Lietuvoje pasirodė *Fortran* ir *Cobol* kalbos, su elektronine skaičiavimo mašina *Minsk-32* (1971–72) pirmieji asembleriai, su ES elektronine skaičiavimo mašina (~1980) – PL/1, RPG, 20 a. 8 d-mečio pradžioje – *Lisp*, *Pascal* ir kitos programavimo kalbos. Tuo metu pramoninis programavimas Lietuvoje vyko asemblerio ir *Cobol*, šiek tiek – PL/1 ir RPG kalbomis. Moksl. ir inž. uždaviniai daugiausia buvo programuojami *Fortran* kalba, studentams, vėliau ir moksleiviams mokyti plačiai buvo naudojama *Pascal* kalba. Pirmosios operacinės sistemos atsirado kartu su BESM-6 (1972, OS *Dispak*) ir *Minsk-32* (~1970). Kartu su ES šeimos elektroninėmis skaičiavimo mašinomis Lietuvoje atsirado operacinių sistemų IBM DOS, IBM OS/360 ir IBM OS/370 variantai. Po 1991 asmeniniams kompiuteriams pradėta naudoti operacinė sistema IBM DOS PC, vėliau *Windows* šeimos operacinės sistemos. 1991–93 Lietuvoje veikę kompiuteriai NORSK *Data* buvo valdomi operacine sistema *Sintran*. ~1993 pradėtos naudoti operacinės sistemos UNIX (asmeniniams kompiuteriams) ir AIX. Pirmosios duomenų bazių valdymo sistemos Lietuvoje atsirado 1980–81. 1981 jau buvo naudojama VSMG duomenų bazė, sukurta duomenų bazių valdymo sistemos *Bank DOS* pagrindu, ir KMI duomenų bazė, sukurta duomenų bazių valdymo sistemos *Oka* pagrindu. Tais pačiais metais pradėtos kurti Finansų m-jos, Lietuvos ž. ū. ekonomikos moksl. tyrimo i-to ir daugelio kitų organizacijų duomenų bazės. Pirmąją operacinę sistemą OS/2 *Warp* 1996 sulietuvino b-vė IBM. 2001 buvo sulietuvinta tekstų rengyklė *Word XP*. 2002 b-vė *Microsoft* kartu su b-ve *Tildė* iš dalies sulietuvino sistemą *Windows XP*, 2003–04 – kitas raštinės paketo programas: *Excel 2003* ir *PowerPoint 2003*. Bendrosios paskirties kitų gamintojų ir atvirosios programos bei didesnės m-loms skirtos programos lietuvinamos Matematikos ir informatikos i-te: sulietuvinta DOS sistemos pašto programa *Demos Mail* ir pritaikyta MIME protokolo reikalavimams (1998), rinkmenų (failų) tvarkymo programa *Total Commander* (1998; anksčiau *Windows Commander*), *Komenskio Logo* (1998), *Dinaminė geometrija* (2000), raštinės programų paketas *Open Office* (2003), Interneto naršyklės *Mozilla* (2002), *Firefox* (2004), *Opera* (2004), pašto programa *Thunderbird* (2004) ir kitos. *Linux* sistemas ir joje veikiančias programas lietuvina atvirųjų programų vartotojai visuom. pagrindais.

Pirmieji programavimo kalbų vadovėliai lietuvių kalba: G. Grigo *Programavimas algoritmine kalba Algol-60* (1971), *Algoritminė kalba Algol-60* (1976), *Algoritminė kalba FORTRAN* (1976), *Programavimo kalba PL/1* (1978). 1983 išleista G. Grigo, V. Dagienės ir A. Petrauskienės *Paskalio programavimo kalba* (1983).

PROGRAMAVIMO DARBAI

Įkūrus Mat. ir informatikos i-to, VU ir KTU skaičiavimo centrus Lietuvoje pradėti vykdyti pirmieji užsakomieji programavimo darbai. Daugumą darbų sudarė nedidelių inžinerinių arba statistinio duomenų apdorojimo uždavinių programavimas. ~1965 Mat. ir informatikos i-te buvo projektuojamas *Algol-60* transliatorius skaičiavimo mašinai *Rūta-110* (V. Mališauskaitė-Bikelienė, D. Petrėnaitė-Sapagovienė, R. Bražionytė-Paškevičienė ir kt.). 1968 užsakomuosius darbus pradėjo vykdyti Mat. ir informatikos i-te

suburta programuotojų grupė (1963–91, vadovas V. Matulis). 1968–91 ši grupė (A. Čaplinskas, P. Rumšas, B. Vaičiulis ir kt.) kūrė programinę įrangą, skirtą dideliems projektams planuoti ir valdyti. 1975 visiškai įdiegtas formalus programų sistemų kūrimo procesas. 1973 įkurtas Sąjunginio valstybinio apskaitos ir skaičiavimo darbų mechanizavimo projektavimo technologinio i-to Lietuvos filialas, kuris vykdė didelio masto pramoninio programavimo darbus. Jis kūrė inform. sistemų programinę įrangą, kuri buvo diegiama visoje SSRS: tipinę programinę įrangą sąjunginiam ir respublikiniams statistikos k-tams, civ. aviacijai ir oro uostams, naftos bazėms ir degalų tiekimui, t.p. valst. draudimo įstaigų ir bankų inform. sistemas, programų sistemas Leningrado (dabar Sankt Peterburgas) autotransporto susivienijimams. 1988 įsteigta bendra Lietuvos ir Austrijos b-vė *Baltic Amadeus* pirmiausia ėmėsi asmeninių kompiuterių programinės įrangos lietuvinimo – sukurti pirmieji lietuviški šriftai, jiems pritaikytos spausdintuvų valdymo, rašybos tikrinimo programos ir kita. Vėliau pradėtos kurti dokumentų tvarkymo sistemos ir kita kompiuterizuotų inform. sistemų programinė įranga. Statybos org-joms skirtą projektų planavimo ir valdymo programinę įrangą kūrė K. Antanavičiaus vadovaujama VGTU laboratorija. 1988 įkurtame Skaičiavimo technikos ir informatikos MTI buvo vykdomi didelio masto programavimo darbai, kuriama techn. įranga, sisteminė programinė įranga ir dalykinės programos i-te projektuojamiems įrenginiams. Po 1991 Skaičiavimo technikos ir informatikos MTI reorganizuotas ir sukurtas Valstybinis informacinės technologijos institutas didesnio pavojingumo sistemų (naftotiekių, geležinkelio, vandentiekio, atom. elektrinės) valdymui modernizuoti ir kt. darbams. Valstybinio informacinės technologijos i-to specialistai dalyvavo modernizuojant Ignalinos AE kompiuterizuotąsias sistemas, rengiant daugumos tų sistemų saugumo didinimo reikalavimus, prisidėjo prie nacionalinės informacijos technologijų ir telekomunikacijų saugumo koncepcijos rengimo. Valstybinis informacinės technologijos i-tas vienas pirmųjų (2005) Lietuvoje pradėjo gyvenamosios aplinkos kompiuterizavimo, t.p. virtualiosios terpės pritaikymo neįgaliesiems darbus. 20 a. 9 d-mečio pab. pradėjo sparčiai steigtis pramoninio programavimo įmonės. Tuo metu įsikūrė beveik visos žinomiausios inform. technologijų b-vės: *Informacinės technologijos* (1988, iki 1991 *Informacinių technologijų įmonė*), *Alna* (1989), *BGM* (1991), *Penki kontinentai* (1992), *Elsis* (1991), *Sonex sistemos* (1997, iki 1999 b-vės *Sonex kompiuteriai* skyrius), *Info Tec* (1991), *Ogmios sistemos* (1993), *Sigmanta* (1991, iki 1994 *Sigma Americom*), *Blue Bridge* (1993), *Prototechnika* (1990), *Algoritmų sistemos* (2001), *CompIdea* (1991), *Edrana* (1987–92 Materialinių išteklių m-jos skaičiavimo centras, 1992–95 Valstybinė kompiuterizavimo įmonė), *Labbis* (1991), *Omnitel* (1991) ir kitos. 1993 tarpt. korporacijos IBM ir BULL, 2003 – *Microsoft* Lietuvoje atidarė atstovybes. Pav.

Albertas Čaplinskas, Gintautas Grigas

STATYBOS INŽINERIJA

Statybos inžinerija tiria statybos teorijos ir praktikos klausimus. Jos ištakos Lietuvoje siekia žalvario ir geležies amžių, kai buvo pradėti statyti antžeminiai būstai. Stat. konstrukcijas pagal ist. l-piui būdingą technologiją darė vietos meistrai. Konstrukcijų formos, jų apdailos, jungimo vienos su kita ir tvirtinimo būdai, gamybos technologija buvo iš dalies standartizuota, pagrįsta ilgais stebėjimais ir praktine veikla. Apie stat. inžinerijos raidą įv. ist. l-piais sprendžiama iš archeol. tyrinėjimų. Iš pavienių statinių liekanų nustatoma statinių plano struktūra ir konstrukcijos, naudotos stat. medžiagos, jų apdirbimo technologija. 2 t-metyje pr. Kr. rasta karkasinės konstrukcijos ovalaus arba keturkampio plano, vienos arba kelių patalpų statinių su atvira ugniaviete. Sienas ir stogą laikė pėdžios. Sienos buvo pintos iš žabų ir iš abiejų pusių apkrėstos moliu arba iš vertikaliai įkastų suglaustų rąstų. Stogas dengtas šiaudais arba mauknomis. Būta grupinių g-čių, nuo 1 t-mečio pr. Kr. – įtvirtintų (piliakalnių), kurias juosė mediniai aptvarai ir akmenimis, rąstais sutvirtinti grunto pylimai. 1 t-mečio 1 pusėje pradėta daryti ręstines sienas. Sienų rąstai kampuose buvo jungiami rentininiu (kryžmiškai suneriant) arba stul-

piniu (suleidžiant į stulpus) būdu. Apie 1 tūkstantmečio vidurį pradėta statyti medines pilis. Pastatai buvo didesni, turėjo kelias patalpas, jų grindys medinės iš skeltinių lentų, durys iš suleistų lentų su skersinėmis apkalomis. Nuo 13 a. statomi mūriniai pastatai, pirmiausia pilys, kulto pastatai, vėliau – ir civiliniai. Daugiausia naudotas natūralių ir smulkintų laukakmenių, surištų hidraulinių kalkių, smėlio (su molio priemaiša) skiediniu, mūras, vėliau – mišrus ir vienų plytų. Aukštus pastatus mūrydavo nuo pastolių, kurie rėmėsi į statramsčius arba į lauko pusėje įmūrytas gembes. Mūrinių konstrukcijų konstravimo principus ir mūrijimo technologiją Lietuvos meistrai daugiausia perėmė iš V. Europos. Įdiegta ir naujovių: naudojo kitokio formato plytas, kitokios sudėties skiedinį laukakmeniams ir plytoms, mūrijimo būdą laukakmenių eiles išlyginant degtomis plytomis ar jų gabalais (lietuviškasis mūras). Pamatus darydavo iš akmenų mūro; jų matmenys ir gylis buvo nustatomi pagal grunto stiprumą. Sienos buvo tokio pat pločio kaip pamatas arba 20–30 cm plonesnės, apačioje 1,5–3 m pločio, į viršų šiek tiek plonėjančios (kad būtų stabilesnės). Sienų konstrukcija dažn. kiautinė: išoriniai sluoksniai iš didelių laukakmenių arba plytų, vidinis – iš smulkių (<30 cm skersmens) laukakmenių. Kampuose, kur atsiranda didesni įtempiai, įmūrydavo medinę armatūrą. Kartais sienas (pilių, bažnyčių) stiprindavo kontraforsais (būdingas gotikos elementas). Perdangos dažn. būdavo medinės, rūsio ir viršutinio aukšto – skliautinės plytų mūro. 15 a. Lietuvoje vyravo mediniai pastatai, 16 a. – dauguma svarbesnių pastatų buvo mūriniai. 15–16 a. gyv. namams naudotos fachverkinės konstrukcijos sienos. Būdingos įv. konstrukcijų skliautinės perdangos. 16 a. pab. mūrą pradėta tinkuoti spalvotu skiediniu, kai kur aptikta ir sgrafito tinko. Akmenys naudoti dažn. tik pamatams ir rūsiams. Nustatant pastato konstrukcijų matmenis buvo atsižvelgiama į grunto savybes, galimas apkrovas ir stat. medžiagų stiprumą. Nuo 17 a. vietoj kontraforsų sienas imta tvirtinti į mūrą įleistomis apskrito skerspjūvio arba juostinio profilio geležies templėmis, o sienų kampus ir tarplangius, laikančius didžiausią skliautų apkrovą, – piliastrais. Skliautinė perdanga būdavo tik virš pirmojo aukšto, kitur – lygios medinės perdangos. 18 a. mūrą imta stiprinti metaline armatūra, 19 a. – naudoti metalines ir gelžb. laikančiąsias konstrukcijas.

Stat. inžinerijos teor. klausimus imta nagrinėti 18 a. pab. VU įsteigus Taikomosios matematikos katedrą. T. Kundzičius (1747–1829), be taikomosios matematikos, dėstė mechaniką (statiką ir dinamiką), fortifikaciją, stat. medžiagų ir stat. konstrukcijų kursus, kurie sudarė civ. archit-ros kurso dalį. 1793 įsteigta Archit-ros katedra. L. Gucevičiaus sudarytoje dėstymo programoje buvo pabrėžiama medžiagų mechanikos ir statikos svarba, patariama projektuojant pamatus atsižvelgti į jų vietą ir pastato masę įvertinant apkrovas ir gruntų savybes, konstrukcijoms naudoti tinkamas medžiagas. Be to, L. Gucevičius sukonstravo stat. medžiagų keltuvą ir poliakalę. 1826 V. Gurskis (1790–1874) pradėjo dėstyti inžineriją – mokslą apie kelių, tiltų, kanalų tiesybą, šliuzų statybą. Pagal jo projektus Vilniuje įrengta krantinių, nutiestas kabamasis grandininis pėsčiųjų tiltas per Vilnią. 1832 uždarius VU stat. mechanikos ir medžiagų mechanikos mokslą plėtojo pavieniai asmenys. 1837 N. Jastržembskis rusų k. parašė 2 tomų kn. *Praktinės mechanikos kursas*, kuri buvo pirmoji mokymo priemonė R. Europos aukštosiose m-lose. Taikomosios mechanikos kursą Sankt Peterburgo kelių inžinierių korpuso i-te dėstė S. Kerbedis. Jis, be įspūdingų tiltų (santvarinių per Lugą, Vyslą Varšuvoje, arkinio ketinio su atveriamu tarpatramiu per Nevą Sankt Peterburge ir kt.) projektavimo, tyrė tiltų kesoninių atramų stiprumą ir įrengimo technologiją, gręžtinių ir muštinių kniedžių skylių poveikį plieno stipriui tempiant. F. Jasinskis (1856–99) parengė Vilnios vagos reguliavimo ir krantinės, dalies Vilniaus vandentiekio ir kanalizacijos projektus. Dirbdamas Sankt Peterburge nuo 1895 tyrė gniuždomų strypų atsparumą klupdymui, sudarė formulę gniuždomo strypo kritinei jėgai skaičiuoti, paskelbė ~40 moksl. darbų. P. Vileišis projektavo ir statė geležinkelius Rusijoje ir tiltus (>100) Lietuvoje ir Rusijoje; tiltų atramų kesoninių pamatų specialistas (1898 įkūrė kesono darbų rangovinę firmą). 1888 parašė knygą apie tilto santvarų lenkimo momentų ir skersinių jėgų skaičiavimą. P. Čechavičius projektavo ir statė hidrotechn. statinius (daugiausia uostus). Parašė knygų rusų k. – apie Odesos

Gelžbetoninis arkinis Prezidento A. Smetonos tiltas per Mūšą netoli Pasvalio (1927, konstruktorius P. Markūnas)

uostą, Dunojaus žiočių Kilijos šaką, molų statybą iš didelių masyvų, pranc. k. – apie Kilijos sausinimo darbus, apie Lietuvos uostus, lietuvių k. – *Gamtos ratas* (1924) ir *Bendros žinios apie vandentiekius* (1926). A. Loleitas (1868–1933), dirbdamas Rusijoje, tyrė gelžbetonį. Suprojektavo ir įdiegė pirmąsias daugiaatrames (1907) ir besijes (1908) perdangas, sukūrė ardančiųjų apkrovų metodo gelžbetonio stiprumui skaičiuoti principus, su kitais – ribinių būvių teoriją. 1920 Kaune įkurtuose Aukštuosiuose kursuose buvo dėstoma medžiagų mechanikos, stat. statikos (K. Vasiliauskas), statybos darbų, kelių, uostų ir tiltų kursas (J. Šimoliūnas). 1922 įkūrus Lietuvos u-tą statybos mokslas plėtotas Statybos ir stat. medžiagų technologijos, Statybos mechanikos, Hidrotechnikos, Kelių, Tiltų katedrose. K. Vasiliauskas buvo stat. mechanikos tyrimų pradininkas Lietuvoje. 1923 jis įkūrė pirmąją Mechaninę medžiagų atsparumo (medžiagų mechanikos) laboratoriją, 1929 išleido monografiją *Apskritimo būdas statybos statikoje*, 1935 – pirmąjį medžiagų atsparumo vadovėlį lietuvių k. *Elementarinis medžiagų atsparumo kursas*. 1924–39 paskelbė 15 moksl. darbų apie statikos uždavinių sprendimą ir kt. klausimus. 1930 skaitė moksl. pranešimą Stokholmo Tarptautiniame techn. mechanikos kongrese. S. Grinkevičius tyrė pastatų konstrukcijas. Parengė žinyną *Pastatams skaičiuoti daviniai* (1932), parašė vadovėlius *Mediniai tiltai* (1929) ir *Geležinės konstrukcijos* (1933). 1930 J. Kiškinas išleido pirmąjį vadovėlį apie gelžb. konstrukcijas *Gelžbetonis*. Gelžbetoninių konstrukcijų projektavimo ir naudojimo Lietuvoje pradininku laikomas P. Markūnas. Jis suprojektavo keliasdešimt tiltų per Lietuvos upes, pirmasis stogo konstrukcijai panaudojo plonasienius gelžb. kevalus (1950–56). P. Markūno mokinys J. Kuodis toliau plėtojo gelžbetonio tyrimus. 1936 stažuodamas Austrijoje darė gelžbetoninių sijų su aukštos kokybės plienu tyrimus (suteiktas mokslų daktaro vardas, pirmajam Lietuvoje statybos srities), 1938 darbą apie gelžbetonio ir betono darbų kontrolę. J. Gabrys 1931 parengė 2 dalių statybos vadovėlį (*Sauskeliai* ir *Gelžbetoniniai ir betoniniai tiltai*), darė analitinius gelžb. konstrukcijų tyrimus, nustatė trijų šarnyrų gelžb. arkų parametrų priklausomybę nuo skaičiuojamojo tarpatramio pločio ir pakylos, pateikė būdų palengvinti ir paspartinti tiltų projektavimą (1938 jam suteiktas mokslų daktaro vardas). Mokslininkų darbai buvo skelbiami žrn. *Technika* (1924–41 ir 1944). Daugeliui svarbių pastatų, pvz., Tyrimų laboratorijai, Sporto halei Kaune, stat. konstrukcijas projektavo A. Rozenbliumas. Po II pasaul. karo stat. inžinerijos teor. ir eksperimentiniai tyrimai daugiausia buvo susiję su praktiniais Lietuvos ūkio ir pramonės poreikiais. Mokslininkai darė stat. konstrukcijų ekspertizes, pastatų rekonstrukcijos ir plėtimo projektus (V. Ražaitis), įv. užsakomuosius tyrimus, pvz., pagal V. Ražaičio projektus buvo statomi *Trinyčių* ir *Gulbės* f-kai, V. Kriščiūno darbo apie Lietuvos sauskelių važiuojamosios dalies konstrukcijas duomenys buvo naudojami keliams remontuoti ir jų tinklui tobulinti. Gelžb. konstrukcijų taikymą geležinkeliams tyrė J. Kiškinas (1947), sijyno (daugiaeilės bikonstrukcijos su tampriais skersiniais ryšiais) skaičiavimo ir konstravimo klausimus (1950) – R. Pesys. 1948 K. Vasiliauskas išleido 2 monografijas: *Lekalinės kreivės* ir *Svyruojančių atramų sijos*. Moksl. darbo rezultatams aptarti buvo rengiamos konf-jos. 1949 išleistas leidinys *Kauno valstybinio universiteto techniškųjų fakultetų darbai*. Nuo 6 d-mečio imta sparčiai plėtoti statybos pram. bazę, statyta daug gelžb. konstrukcijų g-lų. Pradėti intensyvūs stat. konstrukcijų stiprumo ir deformacijų tyrimai, tobulinta skaičiavimo metodai ir gamybos technologija. Svarbesni moksl. darbai: statybinių rėminių konstrukcijų tyrimas optiniu metodu (A. Čyras, 1954), skerspjūvio formos įtaka medinių klijuotųjų sijų grynojo lenkimo atsparumui (M. Jankauskas, 1956), įražų pasiskirstymas iš anksto įtemptose nekarpytose gelžb. sijose (A. Kudzys, 1960).

STATYBOS MECHANIKA IR MEDŽIAGŲ MECHANIKA

Iki 7 d-mečio tyrimai buvo atliekami KPI Statybos mechanikos ir Medžiagų atsparumo (nuo 1993 KTU – Deformuojamųjų kūnų mechanikos) katedrose. Statybos mechanikos katedroje daugiausia buvo daromi kietojo deformuojamo kūno mechanikos tyrimai. Konstrukcijų ant tampraus pagrindo tyrimo teor. ir eksperimentinė kryptys būdingos V. Klimavičiaus, V. Gako, A. Krutinio, A. Senutos, J. Žuko ir kt. darbams, konstrukcijų dinamiką ir stabilumą nagrinėjo B. Garmus, P. Baublys, I. Cypinas, M. Remišauskas ir kiti. Nuo 7 d-mečio pradžios stat. mechanikos mokslo centru tapo KPI Vilniaus filialas (1970–90 VISI, 1990–96 Vilniaus technikos u-tas, nuo 1996 VGTU). Mechanikos (nuo 1970 Stat. mechanikos) katedroje A. Čyro suburta mokslininkų grupė kūrė naujus stat. mechanikos tyrimo ir skaičiavimo metodus, pagrįstus ekstreminių energinių principų, mat. programavimo teorijos taikymu kietojo deformuojamo kūno mechanikoje. A. Čyras stat. mechanikos mokslo plėtrą siejo su taikomąja matematika ir skaičiavimo technika (B. Galiorkino premija 1968, LSSR valst. premija 1976); jis laikomas optimizacinės stat. mechanikos pradininku. Šios mokslo srities darbų tikslas – nustatyti optimalią konstrukcijos (kūno) formą ir sutaupyti konstrukcinių medžiagų arba optimaliai paskirstyti apkrovas ir geriau panaudoti esamos konstrukcijos laikomąją galią. Svarbesni darbai: tamprių-jų-plastinių sistemų optimizavimo teorijos ir metodų tobulinimas (J. Nagevičius, R. Karkauskas, J. Atkočiūnas, S. Kalanta, S. Mažuolis, P. Čyras, K. Vislavičius, R. Kačianauskas, V. Skaržauskas, Ļ. Rimkus, R. Fliotovienė, A. Norkus, R. Baušys, S. Valentinavičius ir kt.), optimalių šarnyrinių strypinių sistemų sintezė (D. Maciulevičius, R. Belevičius, A. Čiučelis ir kt.). Nuo 8 d-mečio medžiagų mechanikos svarb. tyrimai sutelkti VISI Medžiagų atsparumo katedroje (įk. 1976) ir jos Stiprumo mechanikos laboratorijoje. Moksl. tyrimų kryptys – skaičiuojamosios mechanikos metodų tobulinimas ir taikymas, kietojo deformuojamo kūno atsparumo statiniam ir cikliniam poveikiui tyrimas, pastatų stiprumas, deformatyvumas, resursas, mat. programavimo taikymas inž. uždaviniams spręsti, stat. mechanikos kompiuterizuotas mokymas (A. Čyras, J. Atkočiūnas, R. Karkauskas, A. Krutinis, S. Kalanta, J. Nagevičius; Lietuvos mokslo premija 1993). Svarbesnės tirtos temos: deformuojamų sistemų optimizavimo teorija ir algoritmai (A. E. Čižas, K. Vislavičius, B. Mažuolis, V. Kamaitis, S. Stupakas, M. Šukšta), varžtinių jungčių atsparumas statiniam ir cikliniam irimui (M. Leonavičius, V. Kaganas, A. Krenevičius), inž. konstrukcijų kompiuterinis modeliavimas (R. Kačianauskas) ir kitos. 20 a. 10 dešimtmetyje ir 21 a. pr. VGTU Stat. mechanikos katedroje toliau nagrinėtos mat. programavimo, konstrukcijų optimizavimo teorijos sąsajos su pagrindiniais mechanikos principais (J. Atkočiūnas, S. Kalanta, R. Karkauskas, A. Krutinis, J. Nagevičius, A. Norkus, L. Rimkus, V. Skaržauskas, D. Merkevičiūtė, A. Grigusevičius, A. Venskus, E. Jermolajeva ir kt.); svarbesni tyrimai: konstrukcijų skaičiavimo ir optimizavimo teorija ir metodai (1995–98), konstrukcijų iš plastinių stiprėjančių medžiagų optimizavimas ir skaičiavimo metodai (1999–2003), netamprių konstrukcijų optimizavimo metodų tobulinimas (2004–08). Teor. mechanikos katedros (R. Belevičius) tyrimai daugiausia susiję su baigtinių elementų kūrimu plokštėms, kevalams ir mech. struktūrų optimizavimu. Tyrimų rezultatai apibendrinti monografijose.

STATYBINĖS KONSTRUKCIJOS

Po II pasaul. karo moksl. tyrimus plėtojo A. Rozenbliumas. Už tiriamąjį darbą *Surenkamos gelžbetoninės arba armosilikatinės arkos (rėminės santvaros) trobesių denginiams* 1958 jam suteikta LSSR valst. premija. KPI Inž. konstrukcijų (nuo 1961 Gelžb. konstrukcijų, nuo 1970 Stat. konstrukcijų) katedroje A. Rozenbliumo sutelkta mokslininkų grupė tyrė iš anksto įtemptas gelžb. konstrukcijas: J. Valikonis – armatūros įtempimo didumo parinkimą ir jo įtaką gelžb. konstrukcijų nuovargiui (1960), P. Pukelis – įstrižųjų plyšių atsiradimo priklausomybę nuo išilginės armatūros kiekio ir įtempimo didumo, jų įtaką sijų laikomajai galiai, G. Marčiukaitis – sijų su armatūros ekscentriškai apspaustu betonu būsenos kitimą iki suirimo, G. Lakiūnas – mažai armuotus gniuždomus elementus

ir kita. Už įtemptųjų gelžb. konstrukcijų tyrimus G. Lakiūnui, H. Lazarevičiui, G. Marčiukaičiui, P. Pukeliui, J. Valikoniui 1966 suteikta LSSR valst. premija. A. Rozembliumas sukūrė metodų gelžb. konstrukcijų pleišėjimui, įtempiams, deformacijoms skaičiuoti; atlikta eksperimentinių tyrimų teor. teiginiams pagrįsti (V. Jokūbaitis, V. Nemenas, L. Vaicekauskas, I. Židonis, A. Nakas, P. Gerdžiūnas). Įkūrus VISI (1969) dalis Gelžb. konstrukcijų ir Metalinių konstrukcijų katedrų mokslininkų persikėlė į Vilnių. KPI (nuo 1990 KTU) stat. konstrukcijų moksl. tyrimai (daugiausia jų stiprumo ir deformavimo) buvo daromi Stat. konstrukcijų katedroje. Svarbesni darbai: įtemptųjų gelžb. konstrukcijų skaičiavimas, projektavimas ir tyrimas, konstrukcijų stiprumo, ilgalaikiškumo netiesinė analizė (J. Valikonis, R. Žilinskas, A. Janickas, I. Cypinas, V. Keras, R. Bistrickaitė, M. Augonis), sukurtos ir įdiegtos vertikalios trisluoksnės atitvarų plokštės (G. Lakiūnas, K. Ilginis, B. Černius ir kt.), tiriama gelžb. sąramų ir daugiakiaurymių plokščių stiprumas, deformacinės savybės, daromi europinės vėžės įtemptojo gelžbetonio pabėgių statiniai ir dinaminiai bandymai (B. Černius, G. Andriušis). Statybos ir archit-ros i-to Stat. konstrukcijų skyriuje 1960–65 sukurta vadinamoji karštųjų taškų teorija tikimybiniam stat. konstrukcijų patikimumui skaičiuoti (B. Snarskis); naudota rengiant SSRS Statybos normas ir taisykles. Bendradarbiaujant su projektavimo i-tais 1975–89 projektuotos ir tobulintos industrinės stat. konstrukcijos ir gaminiai iš gelžbetonio, keramzitbetonio, kitų lengvųjų betonų (J. Meškauskas, J. Šarakauskas, R. Šimkus, G. Andriušis, V. Doveika, L. Šiaudvytis, K. A. Vaišvila), lengvosios konstrukcijos ir pastatai iš natūralios ir klijuotosios medienos, stiklaplastikio ir kitų medžiagų (J. Ražaitis, V. Survila), suprojektuoti surenkamieji skydinių ir lengvųjų konstrukcijų kaimo gyv. namai, sukurta jų gamybos technologija ir kartu su Alytaus eksperimentiniu namų statybos kombinatu pritaikyta gamybai (A. V. Raginis ir kt.). Nuo 8 d-mečio stat. konstrukcijų moksl. tyrimai daugiausia sutelkti VISI (1991–96 Vilniaus technikos u-tas, nuo 1996 VGTU). Išsamius žiedinio skerspjūvio gelžb. elementų tyrimus atliko A. Kudzys (už vamzdinių gelžb. konstrukcijų taikymo teoriją ir praktiką 1974 suteikta LSSR valst. premija), centrifuguoto armuoto su polimeriniais priedais betono savybių – A. K. Kvedaras, betono stiprumo nustatymo neardomuoju būdu – B. Užpolevičius. Atlikta daugelio statinių ir konstrukcijų techn. ekspertizių, pvz., tilto per Nerį Vilniuje ties šilumine elektrine, Šv. Onos bažnyčios konstrukcijų (I. Z. Kamaitis), daugelio gamyklų pokraninių sijų (A. Valentinavičius) ir kt., parengta jų stiprinimo projektų, išbandyta tiltų statine ir dinamine apkrova (A. Kudzys, I. Z. Kamaitis, J. Kivilša), tirtos įtemptųjų gelžb. tiltų konstrukcijų suklijavimo galimybės (I. Z. Kamaitis), polimerų, sintetinių dervų naudojimas betonui ir gelžbetoniui (A. Kudzys, G. Marčiukaitis), supleišėjusių gelžb. konstrukcijų būklė, sukurta jų remonto technologija ir metodika tokių konstrukcijų ilgalaikiškumui skaičiuoti (I. Z. Kamaitis, Lietuvos mokslo premija 2001), sukurtas įtemptųjų gelžb. konstrukcijų deformavimo modelis ilgalaikėms deformacijoms apskaičiuoti (G. Kaklauskas, I. Z. Kamaitis, A. Notkus, E. Dulinskas, D. Bačinskas), pateiktas plieninių konstrukcijų pusiau standžių mazgų, kuriuos veikia lenkimo momentai ir ašinės jėgos, standumo ir stiprumo skaičiavimas komponentų metodu (A. Daniūnas, A. Komka, K. Urbonas), atlikti Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo b-kos pagr. pastato būklės tyrimai, stat. konstrukcijų ir pamatų pagrindo pažaidų priežasčių analizė, įvertinta laikančiųjų konstrukcijų būklė, parengtas konstrukcijų stiprinimo projektas (E. Dulinskas, D. Bačinskas, V. Jokūbaitis, A. Notkus, G. Šaučiuvėnas, A. Šneideris, P. Vainiūnas), analitiškai ir eksperimentiškai tirtos surenkamojo gelžb. rėmo kolonos, įtemptosios sijos ir nepertraukiamuoju būdu betonuotos plokštės, parengtas jų sortimentas (G. Marčiukaitis, J. Valivonis, B. Jonaitis, A. Šneideris), tirti kompozicinių, metalinių ir medinių konstrukcijų projektavimo ir

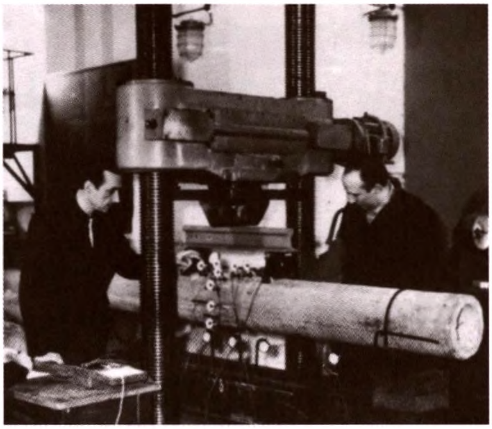

Žiedinio skerspjūvio gelžbetoninių elementų bandymas (1973; kairėje – A. Kudzys)

Gelžbetoninės sijos bandymas VGTU Konstrukcijų bandymo laboratorijoje (2006)

taikymo techn., technol. ir ek. aspektai (A. K. Kvedaras, J. Juozaitis, A. Šapalas, V. Šapalas, V. Šaraškinas, B. Valiūnas, K. Gurkšnys), susisteminti veiksniai, darantys poveikį statinių patikimumui, tirti jų vertinimo metodai (J. Parasonis, A. Endriukaitytė, L. Gabrielaitis) bei galimybės patikimumo teorijos metodus taikyti projektavimui (J. Parasonis) ir kita. 21 a. pr. stat. konstrukcijų tyrimai plėtojami Gelžb. ir mūrinių konstrukcijų, Metalinių ir medinių konstrukcijų, Tiltų ir specialiųjų statinių, Inž. archit-ros katedrose, Inovaciniame specialiųjų konstrukcijų ir statinių mokslo i-te *Kompozitas* (įk. 1992), Statinių, jų konstrukcijų ir medžiagų mokslo laboratorijoje (įk. 1992). Svarbesnės stat. konstrukcijų mokslo plėtros kryptys (2007): teoriniai ir eksperimentiniai gelžb., mūrinių, sluoksniuotųjų konstrukcijų tyrimai tobulinant ribinių būvių skaičiavimo metodą (P. Vainiūnas, G. Marčiukaitis, V. Jokūbaitis, B. Jonaitis, V. Papinigis, V. Popovas, A. Šneideris, B. Užpolevičius, R. Vadlūga, J. Valivonis), kompozicinės plieninės-betoninės ir medinės-betoninės konstrukcijos (A. K. Kvedaras, D. Mykolaitis, V. Šaraškinas, A. Šapalas, K. Gurkšnys, B. Valiūnas), aukštųjų metalinių statinių projektavimas ir eksploatavimas, plieninių konstrukcijų jungtys ir jų projektavimo metodika, plieninių ir kompozicinių konstrukcijų atsparumas ugniai, tiltų ir spec. statinių stiprumo, ilgalaikiškumo tyrimai, pažaidų, įtempių ir deformacijų analizė, fiz. modelių kūrimas, konstrukcijų stiprinimas, pastatų konstrukcijų patikimumas ir ilgalaikiškumas, inžinerijos ir archit-ros sąveika ir kita. Parengtos pirmosios Lietuvos (nacionalinės) stat. konstrukcijų projektavimo normos – Statybos techn. reglamentai (G. Marčiukaitis, J. Valivonis, B. Jonaitis, V. Papinigis, R. Vadlūga, P. Vainiūnas, V. Jokūbaitis, A. Šneideris, A. K. Kvedaras, A. Daniūnas, B. Valiūnas, A. Komka, A. Šapalas, G. Šiaučiuvėnas, R. A. Čechavičius). KTU Archit-ros ir statybos i-te nuo 1996 plėtojami patikimumo teorijos metodų taikymo statyboje tyrimai: kuriami mat. modeliai ir metodai stat. konstrukcijų (projektuojamų ir esamų) tikimybinei saugai ir ilgalaikiškumui vertinti ir prognozuoti, jų patikimumo indeksams apskaičiuoti (A. Kudzys). Transporto ir kelių tyrimo i-to (įk. 1993) ekspertai atlieka tiltų stebėseną, apžiūrą ir daro bandymus (fiksuoja konstrukcijų defektus ir pažaidas, analizuoja jų atsiradimo priežastis, didėjimo tendenciją ir galimus padarinus), įvertina statinio techn. būklę, teikia rekomendacijas ir rengia projektus defektams taisyti (remontuoti, rekonstruoti, perstatyti), pvz., 1998–2006 parengta 15 tiltų remonto, restauravimo arba statybos projektų. 1963–91 prie Statybos m-jos veikė *Orgtechstatybos* trestas. Jo specialistai ir ekspertai, bendradarbiaudami su projektavimo ir mokslo įstaigomis, kompleksiškai tyrė, vertino ir diegė statybose (t.p. ir projektavo) mokslo ir technikos naujoves (efektyvias stat. konstrukcijas, nestandartinius stat. įrenginius, racionalius gamybos ir technologijų būdus), tyrė ir vertino stat. konstrukcijų defektus ir avarines situacijas. Pagaminti eksperimentiniai naujų konstrukcijų pavyzdžiai buvo bandomi laboratorijoje iki suirimo, vertinama jų laikomoji galia ir kt. konstrukcinės savybės (V. Bagočiūnas, J. Juozaitis, J. Parasonis, M. Rozenbliumas, G. Ukelis). Suprojektuotos ir išbandytos unikalios 18 m ir 24 m tarpatramio bespyrės gelžb. denginio santvaros su iš anksto įtempta apatinės juostos ir statramsčių armatūra, tinkamos naudoti labai agresyvioje aplinkoje (J. Parasonis), įtemptosios gelžbetoninės gamybinių pastatų denginio 2,4 m pločio ir 24 m ilgio plokštės-ortakiai (V. Bagočiūnas). Pastatytų unikalių pastatų (pvz., Vilniaus koncertų ir sporto rūmų, Vilniaus baldų parduotuvės, Vilniaus OBT ir kt.) laikančiosios konstrukcijos buvo bandomos vietoje (natūriniai bandymai; V. Bagočiūnas, J. Juozaitis, J. Parasonis).

Plieninių struktūrinių Vilniaus baldų parduotuvės stogo konstrukcijų bandymas (J. Juozaitis ir J. Parasonis)

KELIŲ IR GELEŽINKELIŲ INŽINERIJA

Pirmieji svarbūs moksl. tyrimai atlikti 1930 projektuojant Žemaičių plentą. Kauno–Garliavos plente buvo įrengti bandomieji asfaltbetonio (su bitumuotu paviršiumi), betoninės, bituko plytelių grindinio dangos ruožai, Kauno–Turžėnų plente – šalto asfaltbetonio dangos ruožas. Pagal tuometinį eismo intensyvumą tirtas šių dangų tinkamumas Lietuvos sąlygoms (J. Gabrys). Sistemingi tyrimai pradėti po II pasaul. karo KPI Kelių katedroje (1922 įsteigta Lietuvos u-te, 1951–69 veikė KPI, 1969–90 VISI, 1990–96 Vilniaus technikos u-te, nuo 1996 – VGTU). Žvyro mišinius ir jų naudojimo galimybes Lietuvos keliams tyrė S. Lukošiūnas, kelių žemės sankasos gruntus, geoterminio režimo sąlygas – A. Tamaševičius. Nuo 1950 Lietuvos kelių projektavimo klausimus nagrinėjo L. Vidugiris (horizontaliųjų kreivių) ir E. Palšaitis (išilginio profilio). 20 a. 8 d-metyje asfaltbetonio tyrimams statistinius metodus taikė S. Rokas (2 monografijos, 1 išradimas). Parengtos asfaltbetonio mišinių technol. proceso stabilumo teor. nuostatos, pateikti metodai ir įrenginiai asfaltbetonio dangų įrengimo kokybei sekti ir valdyti, tyrimais pagrįsti reikalavimai asfaltbetonio mišinių komponentams, šių mišinių kokybės rodikliams. Vietinių medžiagų naudojimo automobilių kelių dangoms, jų stiprinimo cementu, kelių betoninių gaminių kokybės valdymo klausimus tyrė V. Jasulaitis. 20 a. pab.–21 a. pr. pradėti išsamūs automobilių kelių ir geležinkelių tyrimai. Sudarytas Lietuvos normatyvinių dokumentų, skirtų automobilių keliams, geležinkeliams tiesti ir statiniams statyti, sąvadas, atlikta jų ir ES normatyvų lyginamoji analizė (A. Laurinavičius, J. Christauskas, D. Čygas, Z. I. Kamaitis, I. Podagėlis, A. Juzėnas, K. Petkevičius, K. Sakalauskas, V. Puodžiukas ir kt.). Atlikti glžk. linijos Vilnius–Kaunas susisiekimo gerinimo galimybių tyrimai (K. Sakalauskas, L. Černiauskaitė). Sukurta glžk. konstrukcijų stiprumo ch-kų skaičiavimo metodika, pateiktos išvados ir rekomendacijos apie glžk. konstrukcijų ilgalaikiškumo didinimo galimybes (I. Podagėlis, A. Laurinavičius ir kt.). Pateiktos rekomendacijos žvyrkeliams tobulinti, sukurta rajoninių automobilių kelių plėtros strategija (A. Juzėnas, D. Žilionienė, R. Babickas). Suprojektuoti ir ištirti nauji asfaltbetonio mišiniai, atitinkantys padidėjusio eismo intensyvumo ir vietinio klimato sąlygas (A. Laurinavičius, D. Čygas, R. Babickas). Parengtas automobilių kelių nestandžių dangų konstrukcijų projektavimo mat. modelis (D. Čygas, A. Laurinavičius, K. Čiuprinskas). Tirtos geosintetinių medžiagų naudojimo automobilių kelių konstrukcijoms galimybės (A. Laurinavičius, D. Čygas ir kt.), rengiamų žemės sankasų stabilumas, Lietuvos automobilių magistralių patikimumas, dolomito, žvirgždo skaldos naudojimo galimybės (A. Laurinavičius, K. Petkevičius) ir kita. Už darbų ciklą *Automobilių kelių ir gatvių tiesybos technologijų eksperimentiniai tyrimai ir taikymas (1993–2005 m.)* D. Čygui ir A. Laurinavičiui 2006 suteikta Lietuvos mokslo premija. Be VGTU, automobilių kelių ir gatvių dangų kokybės ir stiprumo specialiuosius tyrimus daro, kuria, diegia ir tobulina kelio dangų tyrimo, valdymo ir priežiūros metodiką, tiria eismo automobilių keliais poveikį aplinkai ir aplinkosaugos priemonių patikimumą Transporto ir kelių tyrimo i-tas (M. Dimaitis ir kt.).

STATYBOS TECHNOLOGIJA

Moksl. tyrimai apima statybos mašinas, statybos darbų technologiją ir organizavimą, statybos valdymą, ekonomiką ir kita. Jie ypač susiję su techn. pažanga. 1922 Lietuvos u-te įsteigta Statybos ir statybos medžiagų technologijos (nuo 1950 KPI Statybos technologijos ir darbų organizavimo, nuo 1999 KTU – Statybos technologijų) katedra. Joje buvo kuriamos ir eksponuojamos vaizdinės priemonės (pastatų elementai, stat. medžiagos ir kt.), rengiami ir leidžiami vadovėliai (pvz., J. Šimoliūno *Statyba* 4 t. 1937–43) ir kt. mokymo priemonės, monografijos, daromi tyrimai, susiję su statybos, kaip ūkio šakos, poreikiais (J. Mikuckas, P. Viliūnas, E. Borkauskas). 20 a. pab.–21 a. pr. KTU tyrimų objektas yra kompleksiniai statybos procesai ir specialiosios statybos technologijos. Kompleksinių statybos procesų projektiniai sprendiniai struktūrizuojami ir for-

malizuojami taikant ekonominius matematinius optimizavimo metodus (A. Juodis, R. Janušaitis, A. Gluosnis, G. Vilūnas, R. Apanavičienė). Sudaryti betono gamybos, žemės ir kt. darbų projektinių sprendinių optimizavimo ek. mat. modeliai, kurie leidžia parinkti optimalius dalinių statybos procesų sprendinius ir prognozuoti projektinių sprendinių efektyvumą. Iš specialiųjų statybos technologijų srities sukurta šlaitinių betono konstrukcijų įrengimo, degalinių ir grunto regeneravimo betoninių aikštelių įrengimo, rezervuarų aukštų sienelių ir masyvių pamato plokščių nepertraukiamo betonavimo (V. Žiogas), betoninių grindų įrengimo ir renovacijos technologija (V. Žiogas, S. Juočiūnas, V. Medelienė), gelžb. statinių betono struktūros kitimo priežasčių nustatymo metodika, statinių renovacijos technologija (V. Žiogas, R. Vilkas). Tyrimų rezultatai panaudoti statant Kauno, Lapių, Ukmergės, Pakruojo, Raseinių, Radviliškio, Rokiškio nuotekų valymo įrenginius, vandens rezervuarus Būtingės naftos terminale, Ignalinos AE radioaktyviųjų atliekų laikinąją saugyklą, b-vės *Achema* azoto saugyklos polinį masyvų pamatą ir kitur. VGTU statybos technologijos moksl. tyrimai pradėti įkūrus Statybos darbų technologijos katedrą (1970) ir Statybos darbų technologijos (dabar Statybos technologijos ir vadybos) mokslo laboratoriją (1973). 20 a. 8–9 d-metyje svarb. moksl. veiklos kryptys buvo polimerinių medžiagų naudojimo stat. konstrukcijoms tyrimas, monolitinės statybos technologijos tobulinimas, mat. metodų taikymas statybos procesų technol. projektavimo automatizuotosioms sistemoms kurti (E. K. Zavadskas). Sukurta ir įdiegta atskirinio betonavimo technologija atitvarinėms sluoksniuotoms konstrukcijoms betonuoti (pripažinta išradimu; V. Kriukelis, P. Mikšta, L. Ustinovičius), surenkamųjų atitvarinių konstrukcijų siūlių užtaisymo technologija (A. Karablikovas), surenkamų išorinių sienų įrengimo technologija atverčiant plokštę iš gulsčios padėties į vertikalią (V. Kriukelis). Nuo 20 a. 10 d-mečio pab. viena svarbiausių moksl. tyrimų krypčių yra daugiakriterės sprendimų paramos sistemų statyboje kūrimas (E. K. Zavadskas, A. Kaklauskas, Z. Turskis, L. Ustinovičius, T. Dėjus, R. Tamošaitis, S. Mitkus, G. Ambrasas ir kt.). Šios sistemos atlieka alternatyvų automatizuotąjį variantinį projektavimą, daugiakriterį vertinimą ir parenka efektyviausius variantus. Už šios srities darbus E. K. Zavadskui (1996 ir 2004) ir A. Kaklauskui (2004) suteikta Lietuvos mokslo premija.

VANDENTVARKOS INŽINERIJA

Išsamesni moksl. tyrimai pradėti 20 a. 6 d-metyje KPI. Prie Vandentiekio ir kanalizacijos katedros veikė Pramonės nutekamųjų vandenų valymo laboratorija. Moksl. tyrimai daugiausia buvo susiję su Lietuvos pramonės ir ūkio poreikiais; tirtos pram. nuotekų biol. valymo, geležies šalinimo iš požeminio geriamojo vandens, vandentiekai tinkamo požeminio vandens telkinių papildymo paviršiniu ir filtraciniu vandeniu (S. Vabalevičius, E. Levitas, G. Kutas), geriamojo vandens ruošimo technologija (A. Sakalauskas, B. Petrulis) ir kitos vandenruošos bei vandenvalos problemos. VGTU vandentvarkos inžineriją imta plėtoti nuo 20 a. 9 d-mečio pab. (Vandentvarkos katedra įst. 1989). Svarbiausios veiklos kryptys: geležies, mangano šalinimas iš geriamojo požeminio vandens, paviršinio vandens tinkamumas pram. vandentiekiui, nuotekų biol. valymas aktyviuoju dumblu aerobinėmis ir anaerobinėmis sąlygomis, fosforo ir azoto šalinimas iš nuotekų, vandenvalos įrenginiuose susikaupusio dumblo apdirbimo technologija, eksperimentiniai ir teoriniai aplinkos sistemų tyrimai, aplinkos apsaugos technologijų kūrimas. Svarbesni 21 a. pr. tyrimai: vandens netekties priežasčių Lietuvos vandentiekiuose eksperimentiniai tyrimai ir jos mažinimo metodika (A. B. Matuzevičius, A. Sakalauskas, R. Dauknys, M. Rimeika), Kauno miesto vandentiekio geriamojo vandens kokybės tyrimai ir jos gerinimo programa (A. Sakalauskas, V. Šulga, J. Jankauskas), fosforo ir azoto šalinimo iš nuotekų technologijų analizė, vertinimas ir rekomendacijos jas tobulinti (A. B. Matuzevičius, A. Sakalauskas, R. Dauknys, M. Rimeika, M. Valentukevičienė), natūralių sorbentų naudojimo teršalams iš gamtinio vandens šalinti tyrimai ir taikymo re-

komendacijos (M. Rimeika, A. B. Matuzevičius, A. Sakalauskas, R. Dauknys, M. Valentukevičienė). Be to, rengiamos vandentvarkos projektų ekspertizės, kuriamos ir taikomos praktikoje naujos technologijos, teikiamos moksl. konsultacijos vandenruošos ir vandenvalos įrenginių eksploatavimo klausimais.

GEOTECHNIKOS INŽINERIJA

Geotechnikos inžinerija remiasi inž. geologijos, gruntų mechanikos ir stat. mechanikos dėsniais, statinių ir jų pamatų konstravimo principais, eksperimentiniais tyrimais ir lyginamąja patirtimi. Jos pradmenų būta jau 15 a. – pvz., statant Valdovų rūmus Vilniuje naudoti poliniai pamatai. P. Jankauskas 19 a. pab. sukūrė ir paskelbė metodų pamatų ir polių pagrindo stiprumui skaičiuoti. Geotechnikos inžinerijos moksl. darbai pradėti 20 a. 7 d-metyje. 1968 KPI įsteigta Pagrindų ir pamatų mokslo laboratorija (1970 perkelta į VISI; nuo 1992 Geotechnikos mokslo laboratorija). Kompleksiškai tirtos Lietuvos gruntų geotechn. savybės, statinių pamatų pagrindo stiprumas ir deformacijos, jų skaičiavimo metodai, įtempių pasiskirstymo po pamatu dėsningumas ir kita (M. Kaveckis, J. Šimkus, B. Sidauga, A. Alikonis, L. Furmonavičius, J. Vaičaitis, J. Ščesnulevičius, J. Amšiejus). 9–10 d-metyje buvo tikslinami geotechninių gruntų savybių tyrimo ir kuriami duomenų interpretavimo metodai, tobulinami grunto tyrimo aparatai (A. Alikonis, J. Amšiejus, V. Kuliešius), sukurta ir įdiegta originalių pamatų ir jų pagrindų konstrukcijų ir jų skaičiavimo metodų, įrengimo technologijų, kurios pritaikytos praktikoje (pvz., statant transporto tunelį Vilniuje), sudaryta normų ir rekomendacijų pamatams projektuoti ir statyti (A. Alikonis, J. Amšiejus, L. Furmonavičius, J. Šimkus ir kt.), moksliškai pagrįsta ir įdiegta naujų pamatų bei pagrindų statybos, rekonstrukcijos ir stiprinimo technologijų, atlikta senų ist. pastatų pamatų bei pagrindų tyrimų, pvz., Vytauto Didžiojo karo muziejaus Kaune pastato pleišėjimo priežasčių nustatymas ir Karaliaučiaus katedros pagrindo konsolidacijos ir valkšnumo tyrimas (L. Furmonavičius, V. Kuliešius, J. Medzvieckas, R. Milvydas, G. Šečkus), išanalizuoti polių ir polinio pamato pagrindo projektavimo principai, sukurtas polių laikomosios galios, nuosėdžio ir kt. parametrų prognozavimo metodas (V. Stragys, R. Mackevičius, D. Sližytė, S. Prušinskienė ir kt.) ir kiti. Nuo 2000 Geotechnikos mokslo laboratorija įtraukta į polinių pamatų plėtotės tarpt. projektą. 21 a. svarbesnės moksl. veiklos kryptys: racionalių pamatų Lietuvos sąlygomis kūrimas, polinių pamatų, t.p. sunkių pastatų pamatų (ant ištisinės plokštės) projektavimo metodų tobulinimas, geotechnikos tarptautinių bei Europos standartų analizė ir Lietuvos standartų rengimas (V. Stragys, B. Sidauga ir kt.), skaitmeninių metodų taikymas, karstinių reiškinių inž. geol. rajonavimas ir kita.

Geotechninių grunto savybių eksperimentiniai tyrimai (2004)

STATYBINĖ FIZIKA

Statybinės fizikos klausimus, susijusius su pastatų atitvarų fizikinių savybių tyrimais, pradėta nagrinėti 20 a. 5 d-mečio pab. Kauno u-te. 1961 Statybos ir archit-ros i-te įkurta Stat. šiluminės fizikos, 8 d-metyje *Termoizoliacijos* i-te – Akustikos laboratorija. 21 a. pr. stat. fizikos tyrimai sutelkti KTU, VGTU ir jų moksl. i-tuose. KTU Architektūros ir statybos i-te daugiausia daromi pastatų sienų patvarumo klimato poveikiui, oro laidumo, drėgmės poveikio pastatų atitvaroms, šilumos energijos taupymo pastatuose, apdailos medžiagų ir aplinkos parametrų įtakos patalpų mikroklimato kokybei tyrimai (J. Sabaliauskas, K. Ilginis, V. Vaicekauskas, R. Pikutis, E. Monstvilas, E. A. Radzivonas, V. Stankevičius, J. Karbauskaitė, A. Burlingis, R. Bliūdžius, R. Norvaišienė, L. Šeduikytė ir kt.).

VGTU Pastatų konstrukcijų katedroje projektuojamos įv. paskirties žiūrovų salės (bažnyčios, operos teatrai, koncertų, konf-jų, kino teatrų ir kt.), t.p. gyv. ir visuom. pastatų atitvarinės konstrukcijos su tam tikrais akustiniais rodikliais ir tiriami tokių salių (arba jų modelių), konstrukcijų akustiniai rodikliai (V. J. Stauskis). Sukurta metodų akustiniams rodikliams skaičiuoti, garsą sugeriančių ir izoliuojančių konstrukcijų (8 LR ir 4 Rusijos patentai), prietaisų patalpų akustikai tirti ir reguliuoti. Išleistos 2 monografijos (lietuvių ir anglų k.). VGTU Termoizoliacijos i-te atliekami garsą sugeriančių ir izoliuojančių stat. medžiagų ir konstrukcijų, stat. atitvarų ir jų apdailos elementų, gyv. ir visuom. pastatų akustiniai tyrimai, projektuojamos patalpos su reikiamais akustiniais rodikliais (A. Jagniatinskis, V. Lasauskas, A. Stonkus). 1998 Lietuvos mokslo premija paskirta V. Stankevičiui už darbų ciklą *Statybos šilumos technika*, 2002 – V. J. Stauskiui – už darbų ciklą *Salių akustikos tyrimai, inžineriniai sprendimai ir jų realizavimas (1977–2001 m.)*.

SPECIALISTŲ RENGIMAS. LEIDINIAI, KNYGOS, VADOVĖLIAI

Iki 1992 Lietuvos aukštosiose technikos m-lose, pradedant Aukštaisiais kursais, buvo rengiami plataus profilio statybos inžinerijos specialistai – inžinieriai, nuo 1993 imta rengti statybos inžinerijos bakalaurus ir magistrus. 1951–69 KPI ir 1969–90 VISI dar buvo rengiami kelių inžinieriai, 1975–87 KPI – vandentiekio ir kanalizacijos specializacijos inžinieriai, gamtinių vandenų ir nuotekų valymo inžinieriai ir technologai, 1985–2003 VGTU vandentvarkos specializacijos inžinieriai, nuo 1994 VGTU rengiami kelių specializacijos statybos inžinerijos bakalaurai ir magistrai, nuo 2003 aplinkos inžinerijos (vandentvarkos) bakalaurai ir magistrai, nuo 2002 KTU – pastatų inž. sistemų specializacijos statybos inžinerijos magistrai, nuo 2006 – ir bakalaurai.

Statybos inžinerijos mokslo ir mokymo įstaigose populiarinami lietuviški statybos terminai, išleista žodynų, pvz., penkiakalbis *Statybos terminų žodynas* (A. Kudzys ir kt., 2003). Nuo 1957 leidžiamas mokslo ir praktikos žrn. *Statyba ir architektūra* (nuo 1922 su pertraukomis ėjo kt. pavadinimais). Statybos inžinerijos moksl. straipsniai skelbiami mokslo žrn. *Journal of Civil Engineering and Management* (nuo 2002; 1995–2002 žrn. *Statyba*); iki 1995 buvo skelbiami aukštųjų m-lų mokslo darbų serijos tęstiniuose leidiniuose *Statyba ir architektūra* (nuo 1962) ir *Lietuvos mechanikos rinkinys* (nuo 1967). Periodiškai rengiamos tarpt. moksl. konf-jos *Naujos statybinės medžiagos, konstrukcijos ir technologijos*, resp. konf-jos *Statyba ir analizė, Pažangioji statyba*.

Svarbesni statybos inžinerijos vadovėliai: K. Vasiliauskas *Medžiagų atsparumas* (1951), K. Vasiliauskas *Statybinės statikos pagrindai* (1953), V. Klimavičius *Statybinė mechanika* (1965), M. Remišauskas *Statybinė statika* (1983), A. Čyras *Statybinė mechanika* (1989), A. Čižas *Medžiagų atsparumas* (1993), A. Žiliukas *Medžiagų atsparumas* (2001), S. Kalanta *Taikomosios optimizacijos pagrindai. Tiesinių uždavinių formulavimas ir sprendimo metodai* (2003), J. Atkočiūnas, J. Nagevičius *Tamprumo teorijos pagrindai* (2004), A. Rozenbliumas *Mūrinės konstrukcijos* (1956), H. Lazarevičius ir A. Valentinavičius *Plastmasinės konstrukcijos* (1970), A. Valentinavičius *Klijuotinės medžio konstrukcijos* (1974), J. Paulauskas, A. Kvedaras *Metalinės konstrukcijos* (1977), *Gelžbetoninės konstrukcijos* (autorių kolektyvas, 1978; LSSR valst. premija 1982), *Gelžbetoninės konstrukcijos* (autorių kolektyvas, 1992), V. Venckevičius, A. Janickas *Statinių tyrimas ir bandymas* (1996), A. Valentinavičius ir B. Valiūnas *Medinės konstrukcijos* (2000), G. Marčiukaitis, J. Valivonis *Pastatų konstrukcijų projektavimo pagrindai* (2001), *Kelių tiesimas* (autorių kolektyvas, 2 d. 1967–72), *Pastatų statybos technologija* (autorių kolektyvas, 2000), A. Juodis *Statybos procesų matematinis modeliavimas ir optimizavimas* (2005), G. Marčiukaitis ir kt. *Gelžbetoninių konstrukcijų projektavimas pagal euronormas* (autorių kolektyvas, 2007), J. Šimkus *Gruntų mechanika, pagrindai ir pamatai* (1984), *Statybinė fizika* (autorių kolektyvas, 1977), V. Barkauskas, V. Stankevičius *Pastatų atitvarų šiluminė fizika* (2000), V. J. Stauskis *Statybinė akustika* (2005). Pav. *Algimantas Nakas, Linas Vidugiris*

STATYBINIŲ MEDŽIAGŲ INŽINERIJA

Statybinių medžiagų mokslas Lietuvoje ėmė plėtotis atsiradus poreikiui gaminti dirbtines stat. medžiagas: kuriant jų gamybos technologiją reikėjo visokeriopai ištirti žaliavas, numatyti kuriamos medžiagos savybes. Seniausios Lietuvoje gaminamos dirbtinės stat. medžiagos yra keraminės plytos (nuo 13 a.), čerpės ir kokliai (nuo 14 a.). Plytas ir čerpes gaminta vietinėse plytinėse, dažn. įrengtose statybos vietose pagal tradicinę primityvią technologiją (plastišką molį minkydavo kojomis, iš minklės formuodavo įv. formų plytas, džiovindavo ir degdavo po žeme įrengtose lauko krosnyse). Kalkes degdavo duobėse. Techn. pažanga vyko labai lėtai. Tik 19 a. pab. imta naudoti garo ir kitokią mechaninę energiją, žiedines plytų degimo krosnis. Stat. medžiagų moksl. tyrimų pradininku Lietuvoje laikomas P. Jodelė. 1908 (per atostogas) Lietuvos įv. vietose jis ištyrė klintines žaliavas, tinkamas portlandcemenčiui gaminti. Kaip tinkamiausią pasirinko kreidos mergelio telkinį tarp Valkininkų ir Varėnos, suprojektavo portlandcemenčio f-ką, vadovavo jo statybai. 1914 f-kas pradėjo gaminti portlandcementį; tai buvo pirmoji stat. rišamųjų medžiagų pram. gamybos įmonė (per I pasaul. karą sugriauta). 20 a. 3–4 d-metyje P. Jodelė kartu su J. Dalinkevičiumi, M. Kaveckiu, A. Damušiu ištyrė žaliavas (Skirsnemunės kreidos mergelį) ir 1937 čia suprojektavo cemento f-ką, ištyrė Menčių-Karpėnų-Vegerių (Akmenės rj.) klinties, kuri iš pradžių buvo naudojama kalkėms degti, vėliau – portlandcemenčiui gaminti, klodus. P. Jodelė apibendrino tyrimų duomenis ir teikė rekomendacijas apie vietinių stat. medžiagų gamybą ir naudojimą knygose ir straipsniuose. 1922 įsteigus Lietuvos u-tą jame įkurta Statybos ir stat. medžiagų technologijos katedra (vedėjas P. Jodelė). Šios katedros Statybos medžiagų ir Neorg. technologijos laboratorijose 20 a. 3–4 d-metyje tirtos vietinės stat. žaliavos – klintis, kreidos mergelis (S. Sčesnulevičius, J. Šimoliūnas), dolomitas, gipsas, rišamosios medžiagos, molis, keramikos gaminiai, betonas, kiti stat. gaminiai ir jų gamybos technologija. Po II pasaul. karo daugiausia tęsti vietinių stat. medžiagų ir žaliavų, stat. medžiagų gamybos technologijos tobulinimo tyrimai. 5 d-mečio pab. praktiškai svarbūs buvo A. Rozenbliumo moksl. darbai apie sunkiuosius betonus, jų užpildų granuliometrinės sudėties įtaką betono stiprumui, vietinių rišamųjų medžiagų naudojimą, J. Mikucko – apie molio naudojimą pastatų sienoms, J. Šimkaus – plytoms. S. Sčesnulevičius sukūrė metodiką ir aparatą termoizoliacinių medžiagų šilumos laidumui matuoti. B. Ziberkas tyrė ksilolitą ir jam gaminti naudojamą magnezinį cementą, P. Viliūnas – dolomitą (*Dolomitų panaudojimas sienų konstrukcijoms* 1959), E. Borkauskas – stat. gipso gaminių atsparumą drėgmei ir kt. savybes. Išsamiau stat. medžiagas imta tirti 1950 KPI (nuo 1990 KTU) įkūrus Silikatų technologijos katedrą. J. Mituzas, B. Vektaris, M. Martynaitis, J. Sabaliauskienė, E. Daumantas, M. Martusevičius, P. Gerulis tyrė gipsą, portlandcementį, vietines rišamąsias medžiagas, kūrė jų gamybos technologijas ir naudojimo galimybes (*Mineralinių rišamųjų medžiagų technologijos* 1962), K. Sasnauskas, B. Leskauskas, A. Razvadauskas, A. Balandis, A. Kukliauskas, N. Mandeikytė, R. Šiaučiūnas, L. Urbonas, D. Palubinskaitė tyrė autoklavinių silikatinių gaminių kietėjimo procesus, kalcio hidrosilikatų fazių sintezę ir jų naudojimo galimybes efektyviems stat. gaminiams gaminti, V. Jasiukevičius, M. Martusevičius, R. Šiaučiūnas ir kt. – keramikos žaliavas, keraminių gaminių patvarumą, sapropelio naudojimo galimybes keraminiams stat. gaminiams gaminti (*Plytų, čerpių ir drenų gamyba* 1961). 1956 KPI įsteigta Stat. medžiagų katedra, 1961 – Statybinių ir termoizoliacinių stat. medžiagų probleminė laboratorija (1999 akredituota; nuo 2005 Stat. medžiagų ir konstrukcijų tyrimų centras). Centro ekspertai daro stat. medžiagų ir gaminių kokybės bandymus, sertifikuoja medžiagas ir gaminius, nustato gamybos procesų parametrus, atestuoja technol. linijas. Be taikomojo pobūdžio moksl. darbų, tiriamos ir bendrosios medžiagotyros problemos. Svarbesnės moksl. darbų sritys: betono užpildai ir vietinių nerūdinių stat. medžiagų racionalus perdirbimas ir naudojimas

P. Jodelės suprojektuotas ir pastatydintas cemento f-kas prie Valkininkų (1914)

(S. Sčesnulevičius, J. Deltuva, H. Elzbutas, A. Rumševičius ir kt.), betono mišinių sudėties projektavimo struktūriniai pagrindai, sudėties skaičiavimo matematizavimas ir kompiuterizavimas, grūdėtosios stat. kompozicinės medžiagos, jų savybių prognozavimas (A. Gumuliauskas, G. Skripkiūnas), betono kietėjimo procesai ir jų intensyvinimas, sukietėjusio betono struktūros, savybių patvarumo, ilgalaikiškumo tyrimai (M. Malakauskas, J. Deltuva, A. Gumuliauskas, H. Elzbutas, A. A. Navickas ir kt.), dirbtinių betono užpildų gamybos, pramonės atliekų utilizavimo ir jų naudojimo stat. gaminių gamybai, savaime susitankinančių betono mišinių technologijos (V. Vaivaras, Ž. Rudžionis, V. Sasnauskas, G. Skripkiūnas, E. Ivanauskas ir kt.), naujų betono atmainų (smėlingojo, dekoratyviojo, architektūrinio, stipriojo, tampriojo) kūrimas ir jų gamybos technologija (A. Gumuliauskas, Ž. Rudžionis, G. Skripkiūnas, V. Vaitkevičius, V. Kerševičius, M. Daukšys, A. Štuopys ir kt.). VISI (nuo 1996 VGTU) Stat. medžiagų laboratorija veikia nuo 1969, Stat. medžiagų katedra – nuo 1975. Moksl. veiklos svarbesnės sritys: naujų kompozicinių medžiagų kūrimas iš vietinių žaliavų ir pramonės atliekų (A. Gailius), betonų kompozicijos teor. klausimai (A. Naujokaitis), stat. gaminių iš vietinių žaliavų kokybės ir ilgalaikiškumo teor. ir eksperimentiniai tyrimai (R. Šiaučiulis, V. Stanaitis, D. Daunoravičiūtė, A. Rimkevičius, R. Mačiulaitis, A. Kičaitė, R. Žurauskienė, D. Nagrockienė). Nuo 20 a. 6 d-mečio, be aukštųjų m-lų, stat. medžiagų tyrimu ėmė rūpintis žinybinės įstaigos. 1950 prie Stat. medžiagų m-jos įkurta Centrinė mokslo tyrimo laboratorija (1959–65 Naujų statybinių medžiagų, nuo 1965 *Termoizoliacijos*, nuo 2002 VGTU *Termoizoliacijos* i-tas), kurioje buvo atliekami eksperimentiniai tiriamieji darbai, daugiausia skirti stat. medžiagų technologijoms tobulinti, naujoms stat. medžiagoms kurti. 20 a. 6–8 d-metyje Lietuvoje imta gaminti iki tol negamintas stat. medžiagas: portlandcementį (1952), silikatines plytas (1954), asbestcementį, smėlingąjį portlandcementį (1956), putų silikatbetonį (1957), miner. vatą (1958), keramzitą (1961), dujų silikatą ir dujų betoną (1962), pūstąjį perlitą (1964), polivinilchloridinį linoleumą ir putų polistireną (1966), keramines apdailos plytas ir izolą (1967), gipsbetonį ir silakporą (1971), stiklo ruberoidą (1974), akustiną (1983) ir kitas. Jų savybes tyrė, parengė daugumos jų gamybos technologiją, projektavo technol. įrenginius, teikė gamybos rekomendacijas *Termoizoliacijos* i-to mokslininkai. Svarb. darbai 20 a. 6 d-metyje–21 a. 1 d-metyje: V. Jarulaitis, P. Petrikaitis, V. Stanaitis, A. Skrinska, E. Miliukas tyrė keraminių dirbinių žaliavas ir technologiją, apdailos plytų ir keramzito gamybą, A. Sadūnas, R. Mačiulaitis – apdailos plytų ilgalaikiškumą, K. Klupšas, K. Gaigalas, J. Raibytė, D. Matuliauskienė, A. Bichovskis, A. Laukaitis – silikatines plytas, kalkes, akytąjį betoną, cemento dulkių naudojimą, A. Kaminskas, J. Kapačiauskas, A. Lasys – keramines, termoizoliacines, rišamąsias medžiagas, S. Goberis, V. Antonovičius, I. Pundienė, R. Stonys – kaitrai atsparų betoną ir kitas kaitrai atsparias medžiagas, K. Eidukevičius – miner. vatą, A. Jagniatinskis – stat. medžiagų ir konstrukcijų garso sugertį ir garso izoliaciją, A. Laukaitis, M. Sinica – beautoklavį akytąjį betoną ir jo kompozicinius gaminius (2006 išleista monografija), M. Sinica su kitais – dar ir polimerinių atliekų naudojimą naujoms medžiagoms gaminti. *Termoizoliacijos* i-to akredituota (1999) Stat. medžiagų laboratorija atlieka stat. gaminių, betono ir skiedinio užpildų, rišamųjų medžiagų, stat. skiedinių kokybės bandymus, gaminių eksploatacinių savybių, pagr. žaliavų ir priedų tyrimus, nustato gamybos technol. parametrus, sudaro ir gamina kaitrai atsparius mišinius įvairiems klojimo būdams. 1956 įkurto Statybos ir archit-ros i-to (nuo 1991 Archit-ros ir statybos, nuo 2003 KTU Archit-ros ir statybos i-tas) mokslininkų darbai t.p. susiję su stat. medžiagų pramonės plėtra taikant esamus ir kuriant naujus stat. medžiagų tyrimo metodus, teikiant moksl. ir techn. paramą gamybos įmonėms. Buvo tiriamos medžiagų naudojimo ypatybės, iš vietinių žaliavų kuriamos naujos stat. medžiagos, tobulinamos esamos, kuriamos technol. atliekų (fosfogipso, silikagelio, pjuvenų, pelenų ir kt.) naudojimo stat. medžiagoms gaminti technolo-

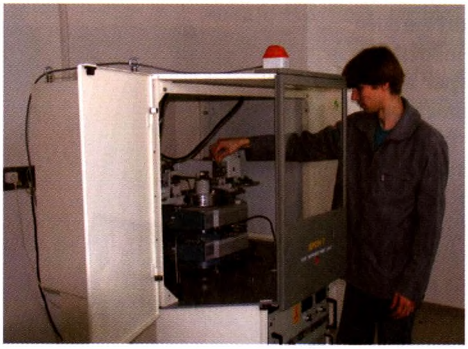
Statybinių medžiagų kristalinės struktūros ir mineraloginės sudėties nustatymas rentgeno difraktometru DRON-7 VGTU *Termoizoliacijos* i-to Fizinių cheminių tyrimų laboratorijoje (2007)

gijos. A. Gumuliauskas nagrinėjo tankiojo silikatbetonio mišinių sudėties projektavimo, gamybos technologijos ir savybių priklausomybės nuo struktūros ir sudėties klausimus, o su G. Pauliuk, S. Stoniu, J. Valma – dar ir ilgalaikio (atsparesnio karbonizacijai) efektyvaus autoklavinio 550 kg/m^3 tankio akytojo betono, skirto eksperimentiniams namams gaminti, technologijos klausimus. Pastatų išorinių sienų, ypač jų apdailos sluoksnio, eksploatacines savybes ir ilgalaikiškumą tyrė V. Stankevičius, A. Burlingis, R. Bliūdžius, J. Ramanauskas, R. Miniotaitė, V. Paukštys, R. Norvaišienė, fosfogipso perdirbimo galimybes tyrė ir sukūrė beatliekę jo perdirbimo į gipsinę rišamąją medžiagą technologiją, t.p. gipso plokščių ir blokelių gamybos technologiją S. Stonis, A. Kaziliūnas, M. Bačauskienė, B. Vektaris, J. Čėsnienė, Z. Valančius, J. Andriušienė. Silikagelio naudojimo galimybes baltajam cementui, skystajam stiklui gaminti tyrė L. Ramanauskienė, I. Vasiliauskaitė. Silikatkeraminės, faktūrinės ir kitokios sienų plokščių apdailos technologiją rengė ir diegė K. Stanevičienė, M. Daunoravičius, A. Ragauskienė, B. Vektaris. Polimerbetonio gamybos tyrimus įspaudžiant monomerus į sukietėjusį betoną atliko L. Trapidas, Ž. Mikalauskas, A. Vaitkevičius ir kiti. Polimerų ir kitokių priedų įtaką betono savybėms tyrė M. Tomonis, K. Zabulionis, B. Adomavičiūtė, B. Valinčienė ir kiti. Lengvųjų tinkavimo ir mūrijimo skiedinių, keraminių plytelių klijavimo sausųjų mišinių gamybos technologiją kūrė J. Rakaitis, R. Kaminskas, M. Bačauskienė ir kiti. Polimerinės pastatų fasadų ir interjerų apdailos dangų technologiją, jų ilgalaikiškumo vertinimo ir prognozavimo metodiką, polimerinių dispersinių dažų fasadams ir stogams, hidroizoliacinių mišinių, besiūlių ir šiltų gyvulininkystės pastatų grindų technologiją sukūrė ir gamybos rekomendacijas rengė R. Puodžiukynas, V. Bieliūnienė, A. Vilkienė, N. Pralgauskienė, V. Abraitis, R. Kumpikienė, E. Smetonaitė, A. Ragauskienė ir kiti. Techn. keramiką ir kitas ugniai atsparias medžiagas ir gaminius tyrė, sukūrė naujų ugniai atsparių medžiagų iš vietinių žaliavų taikant savaiminę aukštatemperatūrę sintezę R. Abraitis (parašė 2 monografijas). Kompozicinių ir apdailos medžiagų laboratorijoje (akredituotoje 1997), be mokslinio tyrimo ir eksperimentinės plėtros darbų, tikrinama apdailos medžiagų kokybė, teikiamos konsultacijos apdailos medžiagų naudojimo klausimais. 1973 LŽŪA (nuo 1996 LŽŪU) pradėta tirti hidrotechn. betoną ir konstrukcijas iš tokio betono (Č. L. Ramonas ir kiti), nuo 1997 tiriamos vietinės stat. medžiagos ž.ū. reikmėms. Kai kuriuos stat. medžiagų, daugiausia apdailos, pvz., dekoratyviojo tinko, t.p. stogų dangos eksperimentinius tyrimus 20 a. 8–9 d-metyje darė, kūrė jų technologijas *Orgtechstatybos* trestas (R. Garalevičius, I. Veselnickis). Nuo 2002 stat. medžiagų svarbiausi moksl. tyrimai sutelkti KTU, VGTU ir jų moksl. i-tuose. Bendradarbiaujama su kitų šalių (Latvijos, Estijos, Suomijos, Austrijos, Vokietijos, D. Britanijos, Danijos, Lenkijos) moksl. institucijomis. Mokslininkų darbai skelbiami žrn. *Medžiagotyra*, *Cheminė technologija*, *Journal of Civil Engineering and Management*.

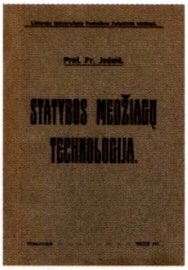

Pirmojo lietuviško statybinių medžiagų vadovėlio (1923) viršelis

Stat. medžiagų disciplina pradėta dėstyti 1920 Aukštuosiuose kursuose. 1922 įsteigus Lietuvos u-tą stat. medžiagų kursas buvo dėstomas visiems Technikos f-to studentams, vėliau – tik Stat. f-to. 1959–95 KPI (nuo 1990 KTU) buvo rengiami stat. gaminių ir konstrukcijų specialybės inžinieriai; parengta 831. Nuo 1992 rengiami statybos inžinerijos studijų programos stat. medžiagų (gaminių) technologijos specializacijos bakalaurai (iki 2006 parengta 247) ir magistrai (iki 2006 parengta 96).

Pirmuosius stat. medžiagų vadovėlius lietuvių k. parašė P. Jodelė: *Geologijos tyrinėjimai technikos žvilgsniu su Lietuvos geologijos daviniais ir šulinių gręžimais* (1922) ir *Statybos medžiagų technologija* (1923). Svarbesni stat. medžiagų vadovėliai: S. Sčesnulevičius *Statybinės medžiagos* (1966), *Statybinės medžiagos* (autorių kolektyvas, 1982), M. Malakauskas *Gelžbetoninių gaminių technologija* (1990), *Silikatų technologijos pagrindai* (autorių kolektyvas, 1995), R. Šiaučiūnas, A. Štuopys *Ugniai atsparios medžiagos* (1998), J. Deltuva, V. Vaitkevičius *Statybinių nerūdinių medžiagų gamyba, perdirbimas ir naudojimas* (2006), H. Elzbutas *Statybinių medžiagų savybių ir struktūros ypatybių tyrimo metodai* (2007), A. Gumuliauskas, A. A. Navickas *Grūdėtųjų statybinių kompozitų destrukcija* (2007), *Statybinių medžiagų technologiniai procesai* (autorių kolektyvas, 2007), G. Skripkiūnas *Statybinių konglomeratų struktūra* (2007). Pav. *Birutė Adomavičiūtė, Antanas Laukaitis, Žymantas Rudžionis*

APLINKOS INŽINERIJA

APLINKOS UŽTERŠTUMO TYRIMAI

Lietuvoje pirmiausia pradėta tirti darbo aplinkos oro užterštumą pram. įmonėse. 1970–1978 KPI Darbo apsaugos katedroje teoriškai ir eksperimentiškai tirtas oro užterštumas tekstilės įmonėse (A. Kliučininkas, P. Baltrėnas, A. Vegys). Sukurta metodų tekstilės dulkių koncentracijai ir dulkių dalelių fiz., mech. ir el. savybėms, t.p. prietaisų dulkių ir aerozolių koncentracijai nustatyti, nehomogeninių elektrostatinių oro valymo įrenginių; kai kurie jų pripažinti išradimais. Nuo 1978 oro užterštumo stat. medžiagų ir konstrukcijų įmonėse tyrimai buvo daromi VISI (P. Baltrėnas, S. Vasarevičius, A. Spruogis, A. Bakas, R. Masilevičius). Tirtos stat. medžiagų dulkės ir aerozoliai, sukurta dulkėtumo parametrų matuoklių ir kt. prietaisų, oro valymo įrenginių, įtaisų jiems regeneruoti, stacionarių, mobilių elektrostatinių grūdėtųjų filtrų, išleista 10 monografijų ir kt. leidinių; ~60 sukurtų įrenginių pripažinta išradimais. KTU Inž. ekologijos katedros (įk. 1988) mokslininkai vieni pirmųjų (1994) Lietuvoje aplinkos tyrimams pradėjo taikyti geogr. inform. sistemas (L. Kliučininkas). Kartu su Kauno miesto s-be sukurta Kauno miesto aplinkos oro kokybės stebėsenos sistema (L. Kliučininkas, M. Mockus, D. Martuzevičius), plėtojami miesto transporto taršos poveikio aplinkai ir žmonėms tyrimai, daugiausia teršalų smulkiosios ir labai smulkios frakcijos kietųjų dalelių poveikio tyrimai (D. Martuzevičius). Remiantis tyrimų rezultatais rekomenduojamos taršos mažinimo priemonės. Sudaryti Kauno miesto centr. dalies triukšmo žemėlapiai ir parengtos priemonės akustinei taršai mažinti (L. Kliučininkas, D. Šaliūnas, R. Zazerskis). Miesto transporto taršos mažinimui prognozuoti pritaikyti mat. modeliavimo metodai (D. Martuzevičius, L. Kliučininkas, S. Balkevičienė). G. Denafo sutelkta mokslininkų grupė nuo 1998 tiria oro taršos mažinimo galimybes. Svarbesni darbai: kalcio hidrosilikatinių adsorbentų taikymas org. tirpiklių garams frakcionuoti (G. Denafas), mineralo serpentino naudojimas anglies dioksido chemosorbcijai (I. Stasiulaitienė), anglies monoksido ir azoto oksidų susidarymo rodiklių nustatymas ir tikslinimas deginant gamtines dujas, mazutą, biomasę, naudotas alyvas, mėsos ir kaulų miltus (V. Revoldas, I. Urniežaitė), aplinkos oro teršalų naudojant biokurą mažinimo galimybių vertinimas (V. Revoldas), būsto, kaip netiesioginio aplinkos taršos šaltinio, ch-kų nustatymas (D. Sitnikovas), biomasės ir atliekų pelenų dalelių pasiskirstymo pagal didumą nustatymas (V. Skorupskaitė), sunkiųjų metalų išgavimo iš pelenų įv. terpėmis galimybių tyrimas (A. Jonušaitė, V. Štrimaitytė), dioksinų ir furanų šalinimo terminiu būdu iš buit. atliekų deginimo lakiųjų išmetalų galimybių tyrimas (E. Žilinskas), atliekų susidarymo ir tvarkymo prognozinio plano vertinimo modelių kūrimas ir jų pagrįstumo vertinimas (I. Rimaitytė), gyvsidabrio lempų liekanų tvarkymo chemiškai sujungiant gyvsidabrio jonus tyrimas (I. Urniežaitė), greitųjų elektronų metodo taikymo sierai iš dūmų šalinti galimybės Lietuvos energetikos įmonėse (K. Zavarauskas). Nuo 1996 VGTU tiriami būdai dujiniais teršalais (pvz., sieros, azoto oksidais, ozonu) užterštam orui valyti (P. Baltrėnas, D. Paliulis). Išaiškinta teršalų koncentracijos, oro srauto greičio, adsorbento grūdelių ir kt. veiksnių įtaka oro valymo efektyvumui, tyrimų rezultatai apibendrinti P. Baltrėno ir D. Paliulio monografijoje *Adsorbciniai oro valymo filtrai* (2002). 21 a. 1 d-metyje svarbiausios oro užterštumo tyrimų kryptys – adsorbcinio oro valymo metodų ir technologijų kūrimas. Sukurtas ir patentuotas sieros dioksido šalinimo iš oro būdas ir oro valymo įrenginys (P. Baltrėnas, D. Paliulis); pastarasis veikia recirkuliaciniu režimu ir tinka kompleksiškai iš darbo vietų oro šalinti kietąsias daleles, suvirinimo aerozolį, alyvos rūkus, sieros ir azoto oksidus, ozoną. Tiriant anglies pluoštą nustatyta, kad jis geba kompleksiškai šalinti kietąsias daleles ir dujinius teršalus. Ištirtas orimulsijos naudojimo Lietuvos energetikoje neigiamas poveikis atmo-

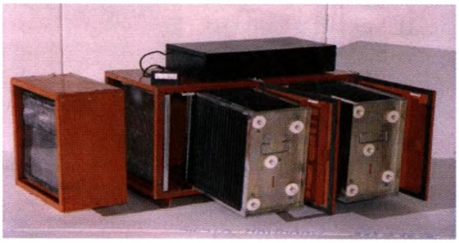

Kompleksinis oro valymo įrenginys, sukurtas VGTU

sferai, dirvožemiui, vandeniui, įvertinta jos teršalų sklaida ir skvarba dirvožemyje bei jų poveikis dirvožemio organizmams, nustatytos orimulsijos pelenų savybės ir poveikis elektrostatiniam išmetalų valymui, ištirtas orimulsija užterštas vanduo, rekomenduota medžiaga tokiam vandeniui valyti ir kita (P. Baltrėnas, E. Petraitis, S. Vasarevičius). Tiriami ir kiti energetikos objektų taršos šaltiniai, teršalų išsiskyrimo vietos, aplinkos oro tarša, triukšmas, kuriami oro taršos ir triukšmo sklaidos modeliai (E. Petraitis); P. Baltrėno ir kt. monografija *Aplinkos apsauga šiluminėje energetikoje* (2003). Nuo 1997 oro užterštumo moksl. tyrimams imta taikyti biotechnologijas. Sukurtas biologinis oro valymo įrenginys su aktyviojo dumblo recirkuliacija (P. Baltrėnas, A. Zigmontienė; LR patentas), atlikta tyrimų įkrovai naudojant pušų žievę (P. Baltrėnas, R. Vaiškūnaitė), savaimines mikroorganizmų asociacijas (LR patentas), vertinant įkrovos ilgalaikiškumą, analizuojant įv. konstrukcinius sprendinius (A. Zagorskis). Sukurtas oro valymo biol. filtras. Tyrimų rezultatai apibendrinti P. Baltrėno, A. Zigmontienės, R. Vaiškūnaitės monografijoje *Oro valymo biotechnologijos* (2004). Nuo 1996 LŽŪU Dirvotyros ir agrochemijos katedroje (A. J. Motuzas, R. Vaisvalavičius), Aplinkos i-te (N. Sabienė, V. Pauliauskas ir kt.) tiriama sunkiųjų metalų sorbcija dirvožemiuose ir jų remediacija, Lietuvos žemdirbystės i-to Agrochem. tyrimų centre (J. Mažvila, A. Antanaitis, J. Lubytė ir kt.) – agrofitocenozės taršos sunkiaisiais metalais ir radionuklidais lygis, Lietuvos miškų i-te (M. Vaičys, A. Raguotis, K. Armolaitis ir kt.) – miško fitocenozės taršos lygis. Klaipėdos u-te nuo 2005 tiriama oro teršalų iš laivų emisija, jos didumas, sklaida ir mažinimo būdai (V. Smailys, K. Daukšas).

ATLIEKŲ IR FIZINĖS APLINKOS TARŠOS TYRIMAI

Išsamūs atliekų moksl. tyrimai (savybių, sudėties nustatymas, tvarkymo technologijų kūrimas, sąvartynų poveikio aplinkai vertinimas) pradėti 20 a. 9–10 d-metyje. Jie daugiausia susiję su Lietuvos pram. plėtra ir atliekų tvarkymo tarpt. reikalavimais. Nuo 1980 KTU Procesų valdymo katedroje (įk. 1962) atliekami biotechnologinių ir nuotekų biologinio valymo procesų modeliavimo ir valdymo moksl. tyrimai. Sukurti originalūs biotechnol. rodiklių tiesioginio ir netiesioginio matavimo metodai bei sistemos, adaptyvaus valdymo strategijos būdai ir sistemos (J. K. Staniškis, D. Levišauskas, R. Simutis, J. Bazevičius). Tyrimų rezultatai apibendrinti keliose monografijose, patvirtinta ~150 išradimų; mikroorganizmų augimo greičio matuoklis (D. Berulis, J. K. Staniškis, R. Simutis, V. Žalkauskas) patentuotas daugelyje užs. šalių. Už šios srities tyrimus J. K. Staniškiui ir H. Pranevičiui 1989 suteikta LSSR valst. premija. KTU Inž. ekologijos katedroje atliktų moksl. tyrimų ir skaičiavimo pagrindu parinkta tinkamiausia Kauno miesto nuotekų valyklos ir dumblo apdorojimo komplekso vieta (G. P. Kutas ir kt.), sukurta nuotekų valymo technologija, pagrįsta aktyviojo dumblo naudojimu, pritaikyta mažųjų nuotekų valyklų įrenginiams gaminti (įdiegta b-vėje *Dinaitas*); įrenginys *ORIS 5* (V. Račys) pripažintas 2001 m. geriausiu gaminiu. Naudojant biosorbcijos tyrimų rezultatus sukurta sunkiai skaidomais angliavandeniliais užterštų nuotekų valymo technologija (V. Račys, D. Kliaugaitė, I. Viliūnas, I. Urniežaitė, G. Kazlauskas) ir įdiegta b-vėje *Klaipėdos nafta*. Svarbesni 20 a. pab.–21 a. pr. atliekų tyrimo moksl. darbai, atlikti VGTU Aplinkos apsaugos katedroje (įk. 1991) ir Aplinkos apsaugos i-te (įk. 2002): biol. dujų eksperimentiniai ir teor. tyrimai (P. Baltrėnas, A. Zigmontienė, A. Jankaitė), atliekų tvarkymas saugomose teritorijose (S. Vasarevičius), atliekų sudėties, priėmimo į sąvartynus kriterijų tyrimai (S. Vasarevičius, D. Paliulis), komunalinių atliekų regioninių sistemų (P. Baltrėnas, S. Vasarevičius, A. Zigmontienė), pavojingų atliekų tvarkymo sistemų (P. Baltrėnas, A. Zigmontienė, V. Čepanko) kūrimas ir diegimas, org. atliekų biol. irimo ir kompostavimo procesų tyrimai (S. Vasarevičius, A. Zigmontienė, A. Jankaitė), org. atliekų naudojimo biol. dujoms gaminti ir energetikos reikmėms tyrimai (P. Baltrėnas, M. Kvasauskas, V. Čepanko) ir kita. Remiantis fitotechnologijomis tiriama teršalų (sunkiųjų metalų, radionuklidų) perėjimas iš dirvožemio į augalus, sunkiųjų metalų, radionuklidų poveikis medžiams, kuriami radionuklidų cirkuliavimo dirvožemyje ir medžiuose modeliai (D. But-

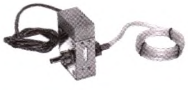

Mikroorganizmų augimo greičio matuoklis

kus, E. Baltrėnaitė, R. Bainaravičius, I. Pliopaitė-Bataitienė), ieškoma galimybių, kaip darniai naudoti žemę ir gerinti maisto saugumą, tiriama klimato ir žemėnaudos kitimo įtaka dirvožemio šiltnamio dujoms. 2002–03 atlikti buvusių SSRS kar. poligonų tyrimai ir įvertintas jų poveikis kraštovaizdžiui, dirvožemiui, paviršiniams vandenims, biol. įvairovei; išleista P. Baltrėno, G. Ignatavičiaus, R. Idzelio, K. Greičiūtės monografija *Aplinkos apsauga kariniuose poligonuose* (2005). Tirtas antropogeninis taršos poveikis sausumos ir vandens ekosistemoms: medžiojamų žvėrių užterštumas radionuklidais (R. Idzelis, R. Ladygienė, Š. Sinkevičius), žuvų – radionuklidais ir sunkiaisiais metalais (V. Čepanko, R. Idzelis, V. Kesminas, V. Misius, G. Svecevičius). 2001–04 tirti naftos produktų sorbentai, atitinkantys aplinkosaugos reikalavimus (P. Baltrėnas, V. Vaišis); kaip sorbentas pripažinta vietinė medžiaga – kiminai (LR patentas); 2007 išleista monografija. Aplinkos apsaugos i-te nuo 2002 daromi kompleksiniai transporto sistemų (daugiausia automobilių ir geležinkelių) taršos tyrimai ir jų poveikio aplinkai vertinimas, aplinkos apsaugos priemonės (P. Baltrėnas, D. Butkus, D. Paliulis, A. Jankaitė, A. Kazlauskienė). Svarb. temos: transporto keliamas triukšmo lygis automobilių ir glžk. sankirtose, atmosferos tarša anglies oksidu ir aerozolių dalelėmis, dirvožemio tarša sunkiaisiais metalais ir naftos produktais, vandens tarša naftos produktais, chloro junginiais, sniego dangos tarša, laukinių gyvūnų migracija automobilių keliuose. Klaipėdos u-te nuo 2005 tiriama chem. medžiagų (daugiausia naftos ir jos produktų) gabenimo per jūrų uostus technologijų ypatumai, galimas teršalų poveikis aplinkai, kuriamos chem. medžiagų krovos ir aplinkos apsaugos efektyvesnės technologijos (V. Zabukas, O. Pustelnikovas, V. Kvedaras, A. Žukauskaitė, M. Aušrienė, A. Skaisgirienė). LŽŪU sukurtas išsklidusios ž.ū. taršos modelis ir parengtas Lietuvos dirvožemio erozijos prognozių skaitmeninis žemėlapis (R. Tumas, A. Dambrauskas, A. Povilaitis). KTU Aplinkos inžinerijos institute (įk. 1991, jo Vilniaus filialas – 2000) nuo 2001 daromi integruotosios atliekų vadybos tyrimai, apimantys atliekų susidarymą ir prevenciją, jų srautų tvarkymo sistemas, pakartotinį atliekų naudojimą ir kita (J. K. Staniškis, R. Česnaitis, J. Miliūtė, J. Glinskaitė). KTU Inž. ekologijos katedra (kartu su kitais KTU padaliniais) 2007 parengė komunalinių atliekų tvarkymo plėtros Lietuvoje planą (G. Denafas, V. Račys, D. Martuzevičius, L. Kliučininkas, I. Rimaitytė, I. Stasiulaitienė, I. Urniežaitė).

Fizinės aplinkos tarša (triukšmas, virpesiai, jonizuojančioji spinduliuotė, chem. ir kt. teršalai) ypač žalinga darbo ir gyv. aplinkai. 1964 KPI įkūrus Vibrotechnikos moksl. tyrimo laboratoriją, be moksl. tiksliosios vibrotechnikos darbų, joje buvo tiriami ir kuriami vibracinės diagnostikos metodai, apsaugos nuo žalingos vibracijos poveikio būdai ir priemonės (K. Ragulskis, V. Nainys ir kiti). Vibracijos ir triukšmo mažinimas tirtas laivuose ir orlaiviuose. 21 a. pr. triukšmo ir vibracijos problemos nagrinėjamos VGTU Aplinkos apsaugos katedroje ir Aplinkos apsaugos i-te (P. Baltrėnas, D. Butkus, E. Petraitis, V. Vaišis, R. Grubliauskas ir kiti), Pastatų konstrukcijų katedroje (V. J. Stauskis), *Termoizoliacijos* i-te (A. Jagniatinskis ir kt.). Tiriamas garsą ir virpesius sugeriančių bei izoliuojančių medžiagų ir konstrukcijų efektyvumas, nustatomas triukšmo lygis, rekomenduojamos triukšmo mažinimo priemonės, sudaromi triukšmo žemėlapiai. 1990 LŽŪU (J. Deikus, J. Juknius, S. Merkevičius, P. Vaičiulis) sukurtas stacionarus ir kilnojamasis akustinis bangolaidis-garsintuvas mechaninės vibracijos sklaidai traktorių konstrukcijų elementuose tirti ir aplinkos kokybei vertinti. Jonizuojančioji spinduliuotė ir apsaugos nuo jos tyrimai pradėti 20 a. 6 d-metyje Lietuvos MA Fizikos i-te (B. Styra, K. Makariūnas ir kiti). 21 a. pr. šie tyrimai, be Fizikos i-to (V. Remeikis ir kiti), daromi Botanikos (D. Marčiulionienė ir kiti) ir Geologijos ir geografijos (J. Mažeika ir kiti) mokslo i-tuose, VGTU Fizikos (D. Styra, N. Astrauskienė, A. Girgždys) ir Aplinkos apsaugos katedrose (D. Butkus; 2006 išleistas vadovėlis). VGTU įvairiems atmosferos, hidrosferos, geosferos pernašos procesams modeliuoti sudarytos kompiuterinės programos (S. Vasarevičius, D. Paliulis, E. Petraitis, P. Vaitekūnas ir kt.). Su Lietuvos energetikos i-to Atsinaujinančių energijos šaltinių laboratorija sukurti atmosferos ribinio sluoksnio mat. modeliai, kuriais remiantis vertinama miestų oro kokybė, oro teršalų koncentracijos priklausomybė nuo kitų aplinkos parametrų. 20 a. 10 d-metyje KTU Aplinkos inžinerijos

i-te pradėta tirti upių ir kitų atvirų telkinių vandens kokybę (J. K. Staniškis, V. Vincevičienė, J. Kruopienė, J. Vaitiekūnienė, E. Jelisejevienė). Sukurta dinaminių modelių, leidžiančių vertinti, prognozuoti ir kontroliuoti paviršinių vandenų kokybę; išleista V. Vincevičienės monografija *Atvirų telkinių vandens kokybės modeliavimas* (1998). LŽŪU tiriami paviršiniai vandenys ir jų poveikis aplinkai. Sudarytas upių potvynių prognozavimo ir rizikos valdymo modelis, parengtas Nemuno žemupio užtvindomų teritorijų skaitmeninis žemėlapis (A. Dumbrauskas, G. Mozgiris, A. Šikšnys). Tiriami uždumblėję ežerai ir kuriamos jų valymo bei atgaivinimo technologijos (A. Ciunys, L. Katkevičius, J. Juodis). Ištirtas Lietuvos upių hidroenergetinis potencialas ir jo panaudojimo galimybės atstatant ir įrengiant mažąsias hidroelektrines ir jų galimas poveikis aplinkai (P. Punys, J. Jablonskis, J. Burneikis). Atlikta reikšmingų geofiltracijos tyrimų Lietuvos hidrotechnikos statiniuose (Č. L. Ramonas, B. Ruplys). VGTU Hidraulikos katedroje 2000–04 tirta hidrotechn. statinių ir aplinkos sąveika (N. Ždankus, A. Lukianas, S. Vaikasas, V. Šaulys, R. Pekus, A. Dolgopolovienė), nuo 2005 atliekami žmonių veiklos poveikio upių vaginiams procesams ir vandens kokybei tyrimai (A. Lukianas, S. Vaikasas, B. Čėsna, A. Česnulevičius, V. Šaulys, A. Dolgopolovienė, R. Pekus, L. Litvinaitienė). KTU Aplinkos inžinerijos i-te t.p. tiriamos chem. medžiagos gamtinėje ir antropogeninėje aplinkoje, kuriami patikimi chem. medžiagų vartojimo rizikos vertinimo metodai ir tų medžiagų poveikio aplinkai bei žmonių sveikatai mažinimo priemonės (J. Kruopienė, J. Dvarionienė, R. Česnaitis, J. K. Staniškis). Išleista J. Kruopienės ir J. K. Staniškio knyga *Cheminių medžiagų kontrolė ir vadyba* (2003). Nuo 1993 šiame i-te kuriama ir diegiama švaresnės g-bos plėtotės ir diegimo strategija (J. K. Staniškis, Ž. Stasiškienė, I. Kliopova, V. Arbačiauskas, V. Kildišas, D. Pamakštys). Sukurta originali tokios g-bos galimybių vertinimo įmonėje metodika, kuri įdiegta >150 Lietuvos pram. įmonių ir daugelyje užs. šalių (Kinijoje, Vietname, Tailande, Rusijoje, Ukrainoje, Bulgarijoje, Zimbabvėje ir kt). Išleista (5 kalbomis) J. K. Staniškio, Ž. Stasiškienės ir V. Arbačiausko knyga *Švaresnės gamybos koncepcija ir jos taikymas* (2001), 2 monografijos (2002, 2004). J. K. Staniškiui už darbų ciklą *Prevencinių aplinkos apsaugos strategijų išvystymas ir diegimas Lietuvos pramonėje (1991–2003)* 2004 suteikta Lietuvos mokslo premija, 2005 – V. Adamkaus premija. Kartu su Austrijos mokslininkais išplėtota metodika aplinkos vadybos išlaidoms įvertinti; išleista J. K. Staniškio, Ž. Stasiškienės, Chr. Jasch monografija *Assessment of Environmental Costs for Sustainable Industrial Development* (2005). Nuo 1998 tiriamas aplinkos vadybos sistemų efektyvumas į šias sistemas integruojant prevencines strategijas (J. K. Staniškis, A. Šileika, T. Pivoras, D. Pamakštys, V. Kildišas, V. Arbačiauskas). Tyrimų rezultatai apibendrinti knygose *Aplinkos apsaugos vadyba* (2002) ir *Prevencinė aplinkos vadyba* (2003). 21 a. pr. KTU Aplinkos inžinerijos i-te pirmą kartą Lietuvoje pradėti ekol. projektavimo ir darnaus vartojimo moksl. tyrimai (J. K. Staniškis, V. Varžinskas, R. Ūselytė). Sukurtas ekol. projektavimo sistemos modelis, jo praktinis taikymas išbandytas Lietuvos įmonėse (15 gaminių), išleista monografija (2005). Apie aplinkos inžinerijos tyrimus, susijusius su Ignalinos AE poveikiu aplinkai, rašoma skyriuje ENERGETIKA IR TERMOINŽINERIJA. Kai kurios aplinkos inžinerijos programos ir projektai daromi bendradarbiaujant su užs. šalių mokslininkais. Periodiškai rengiamos tarpt. moksl. konf-jos.

SPECIALISTŲ RENGIMAS. KNYGOS, VADOVĖLIAI

Aplinkos inžinerijos bakalaurai ir magistrai rengiami KTU (1988–2003 – inžinieriai), VGTU (1993–2003 – inžinieriai), LŽŪU (nuo 2001) ir Klaipėdos u-te (nuo 1991).

Mokslininkų darbai apibendrinami monografijose, skelbiami moksliniuose žurnaluose: *Journal of Environmental Engineering and Landscape Management* (1994–2003 *Mokslo darbai. Aplinkos apsauga*), *Aplinkos tyrimai, inžinerija ir vadyba* (nuo 1995). Svarbesni aplinkos inžinerijos vadovėliai: P. Baltrėnas ir kt. *Aplinkos apsauga* (1996), A. Poška, T. Punys *Inžinerinė hidrologija* (1996), R. Tumas *Vandens ekologija* (2003), J. K. Staniškis ir kt. *Integruota atliekų vadyba* (2004), D. Butkus *Jonizuojančioji spinduliuotė aplinkoje* (2006), P. Baltrėnas, D. Ščupakas *Technogenezė ir visuomenės sveikata* (2007). Pav.

Pranas Baltrėnas, Dainius Martuzevičius, Jurgis Kazimieras Staniškis

CHEMINĖ TECHNOLOGIJA

Lietuvoje chem. technologijos tyrimai daugiausia susiję su vietinės žaliavos perdirbimu į stat. medžiagas, maisto produktus, su trąšų gamyba, naftos, plastikų perdirbimu, odų, tekstilės, dirbtinio ir sintetinio pluošto, buit. chemijos gaminių gamyba. Žmonės jau senovėje mokėjo savo reikmėms išdirbti odas, gamtiniais dažais dažyti audeklus, iš beržo tošies ir medienos, spygliuočių kelmų degti degutą. Chem. technologijos, kaip ir chemijos pramonės, pradžia – 19 a. pirmieji d-mečiai. Tuo metu Lietuvoje pradėjo veikti pirmieji fabrikai – spirito varyklos, alaus daryklos, vėliau, apie 19 a. vidurį, ėmė kurtis metalo ir odų apdirbimo įmonės – nedideli degiųjų dujų fabrikai, dažus ir lakus, kosmetiką gaminančios amatininkų dirbtuvės. 1875 Klaipėdoje pradėjo veikti sieros rūgšties ir superfosfato fabrikas. Po I pasaul. karo veikė 48 chemijos įmonės, jos gamino gumos dirbinius, stiklą, popierių, celiuliozę, sieros rūgštį, superfosfatą, dažus, klijus, žvakes, degtukus, skalbiklius, muilą, terpentiną, techn. riebalus. Po II pasaul. karo ypač intensyviai tirta vietinės miner. žaliavos ir jų naudojimas rišamosioms medžiagoms gaminti. Ištyrus kreidos mergelio telkinius pastatytos hidraulinių kalkių įmonės. Chem. technologijos tiriamieji darbai sutelkti KTU (iki 1990 KPI), VU ir Chemijos i-te (iki 1992 Chemijos ir chem. technologijos i-tas). 1922 Lietuvos u-te (nuo 1930 VDU) įkurtos Org. chemijos technologijos (vedėjas J. Šimkus) ir Neorg. chemijos technologijos (vedėjas P. Jodelė) katedros (nuo 1930·Chem. technologijos katedra), VU – Techn. chemijos katedra, pokario metais prijungta prie kitų katedrų, 1960 atkurta, nuo 1971 Polimerų chemijos katedra. A. Damušio prieš II pasaul. karą atliktais klinkerio tyrimais, P. Jodelės, J. Mituzo darbais naudotasi kuriant cemento gamybos technologijas (1952 įkurta Akmenės cemento g-la; nuo 1990 *Akmencementas*).

Kauno technologijos universitete 1960–90 tirtas druskų išskyrimas iš dolomito, molio naudojimas miner. alyvoms ir aliejui gryninti, anhidritinio cemento savybės, degto dolomito naudojimas anhidritui aktyvinti, anhidrito kietėjimas (M. Martynaitis). Sukurta fosforo rūgšties gamybos atliekos – fosfogipso – naudojimo gipsinėms rišamosioms medžiagoms gaminti technologija, ištirtos šių medžiagų savybės, neatliekinė dihidratinio fosfogipso perdirbimo į beta statybinį gipsą technologija (1987 įdiegta Kėdainių chemijos kombinate; 21 a. pr. Lietuvoje gipsas ir jo gaminiai iš fosfogipso negaminami). Sukurta stiklo (elektrovakuuminio stiklo, bario stiklo, dar vadinamu lietuviškuoju bario krištolu), skystojo stiklo gavimo technologija (K. Strazdas, A. Pacauskas), atlikta daug tyrimų, susijusių su stiklo ir jo dirbinių kokybės gerinimu. Sparčiai plėtojantis chemijos pramonei, ypač miner. trąšų gamybai, sukurta naujų ir patobulintos esamos technologijos. Parengtos ir įdiegtos į gamybą granuliuotųjų, presuotųjų ir skystųjų kompleksinių trąšų su mikroelementais ir fiziologiškai aktyviomis medžiagomis, org. kilmės atliekų naudojimo granuliuotosioms trąšoms gaminti technologijos (A. Sviklas). Kauno dirbtinio pluošto g-loje pradėjus gaminti triacetatinį ir acetatinį pluoštą bei tekstūruotuosius siūlus imta tirti pluoštinių medžiagų irimą, šviesos veikiamo triacetatinio pluošto struktūros kitimus (A. Paulauskas ir kiti), apdailos medžiagų ir dažiklių atsparumą šviesai. Sukurta acetilceliuliozinių gaminių dažymo, audinių dažymo tiesioginiais dažikliais, apdailos epoksipropiliniais aminų dariniais, medvilninių audinių apdailos glamžumui mažinti būdų. 20 a. 10 d-metyje tirtas celiuliozės ir jos pluoštų chem. ir fiz. modifikavimas (J. Zdanavičius), aromatinių epoksipropilaminų sąveika su celiulioze ir gautų produktų savybės (A. Žemaitaitis), celiuliozinių medžiagų modifikavimas dietilepoksipropilaminu, celiuliozės darinių acetilinimas. Susintetinta vandenyje tirpių polimerų polikompleksų, ištirtos jų naudojimo galimybės tekstilės pramonėje ir vandenvaloje, katijoninių polimerų naudojimas tekstilės gaminių iš celiuliozinių pluoštų apdailai. Pagamintas radioaktyviojo jodo sorbentas (naudojamas Ignalinos AE), flokuliantai nuotekoms valyti, sukurta katijoninio ir anijoninio poliakrilamido gamybos technologija, ieškoma būdų krakmolui modifikuoti ir modifikuotiesiems jo dariniams naudoti ne maisto pramonėje (A. Žemaitaitis ir kiti). Odoms ir kailiams išdirbti panaudoti gamtiniai tanidai, sukurta

avikailių taurinimo vario druskomis, odų trumpalaikio konservavimo būdai, ištirtas fermentinių preparatų naudojimas odoms plikinti, odų apdaila poliuretaniniu laku, keratino ir kolageno chem. pokyčiai vilnose, dažiklių sorbcija pluošte. 20 a. 8 d-metyje pradėta sintetinti ir tirti polimerinius fotolaidininkus, jie panaudoti kopijavimo aparatų dažikliams gaminti. Susintetinta šiuolaikinėms technologijoms labai svarbių medžiagų – org. puslaidininkių, elektriškai aktyvių vinileterių, krūvininkus pernešančių mol. stiklų ir polimerų; jie naudojami optoelektroniniuose prietaisuose (J. Gražulevičius ir kiti). Kuriami alternatyvių nenaftinės kilmės degalų (biodegalų) gavimo iš augalinės kilmės žaliavų būdai. Per 20 a. paskutinius 3 d-mečius diduma moksl. darbų atlikta bendradarbiaujant su didžiausiomis chemijos pramonės g-lomis, dažn. jų užsakymu: plėsta trąšų asortimentas, tobulintos trąšų gaminimo technologijos, silvinitas panaudotas jonitams regeneruoti, metanoliui gryninti, formaldehido ir metanolio išlakoms oksiduoti, sidabro nitratui gauti iš panaudotų katalizatorių, sidabro katalizatoriui regeneruoti.

Vilniaus universitete 1970–80 modifikuotos indenkumaroninės dervos pritaikytos geresnių savybių termoizoliacinėms medžiagoms gaminti, tirtos kenksmingų org. tirpiklių pakeitimo vandeniu galimybės, vandenyje tirpių polimerų sintezė ir taikymas (G. Bajoras, Z. Mačionis, L. Radžiūnas). 21 a. pr. tyrimai sutelkti į naujų paviršinio aktyvumo medžiagų, sorbentų, flokuliantų, jonitinių dervų, flotacijos reagentų sintezę ir jų taikymą pramonėje (R. Makuška ir kiti).

Chemijos ir cheminės technologijos institutas (nuo 1992 Chemijos i-tas) – 20 a. 6–9 d-metyje buvo vienas didžiausių galvanotechnikos ir su ja susijusių technologijų kūrimo centrų ne tik Lietuvoje. Jame sukurta apie 80 originalių šios srities technologijų, kurioms buvo patvirtinti prekės ženklai *Limeda* (Lietuvos metalinė danga) ir *Likonda* (Lietuvos konversinė danga). *Limedos* technologijos: galvaninių metalinių dangų nusodinimas iš elektrolitų tirpalų – blizgusis (viensluoksnis, dvisluoksnis, trisluoksnis), matinis ir juodasis nikeliavimas (A. Bodnevas, A. Petrauskas), blizgusis variavimas iš rūgščiųjų ir šarminių elektrolitų tirpalų (L. Valentėlis, V. Kapočius), blizgusis cinkavimas ir jo lydinių dangų nusodinimas iš silpnai rūgščių ir šarminių elektrolitų tirpalų (R. Šarmaitis, P. Dobrovolskis, S. Jakobsonas), blizgusis alavavimas, alavo-bismuto ir alavo-švino dangų nusodinimas (V. Skominas), magnetinių kobalto lydinių dangų nusodinimas (V. Račinskas), aukso, paladžio, rodžio ir jų lydinių dangų nusodinimas (K. Juodkazis, P. Juzikis, S. Chotianovičius), galvanoplastikos procesai – dvisluoksnių konstrukcijų metalas-plastikas, antenų įrenginių, presavimo ir liejimo formų įdėklų su abrazyvinėmis dalelėmis ir kt. gamyba nusodinant storas metalines dangas (A. Molčadskis), chem. metalinių dangų nusodinimas – vario, nikelio, jų lydinių ir kt. metalų dangų autokatalitinis nusodinimas (A. Vaškelis ir kiti), plastikų paviršiaus paruošimas prieš metalizavimą (M. Šalkauskas), aliuminio ir jo lydinių paviršiaus paruošimas prieš dengimą galvaninėmis dangomis (Z. Kaušpėdas), panaudotų elektrolitų tirpalų regeneravimas ir nukenksminimas (M. Šalkauskas, H. Laumenskas, R. Ragauskas). *Likonda* technologijos: cinko dangų bespalvis, vaivorykštinis, juodasis ir kt. chromatavimas, fosfatavimas (R. Šarmaitis, V. Burokas). Sukurtos technologijos buvo įdiegtos daugelyje Lietuvos ir buv. SSRS respublikų gamyklų, panaudotos kai kuriose R. Europos šalyse, Kuboje. Technol. darbai tęsiami toliau – bendradarbiaujama su kt. šalimis (JAV, Vokietija, Japonija ir kt.), kuriamos ir diegiamos naujos perspektyvios technologijos.

Lietuvos žemės ūkio akademijoje (nuo 1996 LŽŪU) ištirta karbamido ir neorg. rūgščių bei aldehidų reakcijos ir gautų junginių savybės, tų junginių naudojimas granuliuotosioms ir skystosioms kompleksinėms trąšoms gaminti (J. Ciparis, A. Sviklas, P. Janulis). Kiti tyrimai susiję su skystosiomis kompleksinėmis trąšomis, turinčiomis mikroelementų, fiziologiškai aktyviomis medžiagomis (D. Brazauskienė), koncentruotos azoto rūgšties gamyba (V. Rutkovienė).

Bendrovėje *Termoizoliacija* sukurta garsą izoliuojančių medžiagų, kietosios miner. vatos gamybos, miner. vatos ir dolomitinių kalkių naudojimo silikatiniams dirbiniams gaminti technologijų (A. Kaminskas ir kiti.).

SPECIALISTŲ RENGIMAS. LEIDINIAI, KNYGOS IR VADOVĖLIAI

Chem. technologijos specialistai (neorg. ir org. medžiagų, maisto produktų, silikatų technologijos, inž. ekologijos) rengiami KTU Chem. technologijos f-te. Pirmąjį chem. technologijos vadovėlį *Chemija, pritaikyta menui ir amatams* (*Chemia z zastosowaniem do sztuk i rzemiosl* 3 d. 1827–29) parašė I. Fonbergas. Pirmasis chem. technologijos vadovėlis liet. kalba – J. Šimkaus *Cheminė technologija*, d. 1 *Vanduo. Kuras* – išleistas 1923. Svarbiausi vadovėliai ir monografijos: V. Jasiukevičius ir kt. *Bendroji silikatų technologija* (1963), A. Kaušpėdas *Cheminė technologija* (d. 1 1971), A. Ancuta *Surišto azoto technologija* (1974), J. Ciparis ir kt. *Cheminės technologijos procesai ir aparatai* (1984), K. Strazdas ir kt. *Silikatų technologijos pagrindai* (1995), B. Leskauskas ir kt. *Chemijos inžinerija* (2006), A. Sviklas ir kt. *Fosforo trąšos* (2006). Nuo 1995 leidžiamas žurnalas *Cheminė technologija*.

Vilhelmas Skominas, Alfredas Sviklas

ENERGETIKA IR TERMOINŽINERIJA

Energetikos mokslo ištakos sietinos su 1922 įkurtu Lietuvos u-tu (nuo 1930 VDU). Jo Technikos f-te pradėti rengti inžinieriai energetikai. 1922 įsteigta Elektrotechnikos (1924–30 – Elektromechanikos) katedra ir laboratorija, kurioms iki 1936 vadovavo inžinierius elektrotechnikas J. Šliogeris, nuo 1936 – A. Putrimas. L. Kaulakis pirmasis iš elektrotechnikų 1928 apgynė diplominį projektą (*Hidroelektrinė Vilkmergėje ant Šventosios*; vadovas – inžinierius elektrotechnikas A. Langė), vėliau inžinieriais elektrotechnikais tapo V. Babilius (1932), P. Drąsutis (1933), J. Stanaitis (1935), A. Gruodis (1936), J. Kaunas (1937), J. Linkaitis (1941), J. Zdanys (1943) ir kiti, hidrotechnikais – J. Losinskis, K. Rimkus, J. Daniliauskas. L. Kaulakis daug nuveikė organizuodamas elektrotechnikos inžinierių rengimą, kurdamas lietuviškąją elektrotechnikos terminiją, pradėjo elektros energetikos moksl. tyrimus. 1928 Kauno aukštosios techn. m-los dėstytojas B. Garšva parengė programinį memorandumą *Elektrifikacija ir Lietuvos tautinis progresas*; iškėlė idėją įsteigti elektrifikavimo k-tą, kuris parengtų šalies elektrifikavimo planą. Susisiekimo m-ro inž. J. Stanišauskio iniciatyva 1936 02 15 įsteigtas 10 žinybų jungiantis Energijos k-tas, turintis tirti Lietuvos energijos išteklius (vietinio kuro, vandens energijos ir kitus), stat. medžiagų ir žemės gelmių turtus, svarstyti šių išteklių naudojimo galimybes, racionalumą, gamybos būdus ir valdymą. Racionaliai naudojant vietinius energijos išteklius to meto ūkio sąlygomis buvo galima ilgą laiką plėtoti energetiką ir atsisakyti didelės dalies daug kainuojančio importuojamo kuro. Siekdama tinkamai išanalizuoti keliamas problemas Energijos k-to sudaryta Elektros k-ja (P. Drąsutis, L. Kaulakis, A. Putrimas, A. Mačiūnas, J. Avižonis, A. Banėnas ir kt.) nuo 1937 tyrė Lietuvos el. ūkį, rengė el. energijos ateities poreikių prognozes, nagrinėjo racionalius vartotojų aprūpinimo elektra būdus, formavo teisinius elektros ūkio kūrimo, jo funkcionavimo ir valdymo pagrindus. Surinkta, susisteminta ir išanalizuota visa medžiaga apie šalies elektrines, sudaryta išsami viso el. ūkio apžvalga. Remiantis šiais duomenimis bandyta sukurti Lietuvos elektrifikavimo projektą. 1940 Elektros k-ja nustatė Lietuvos elektrifikavimo plano metmenis iki 1950 metų. Šis planas tapo pagrindu vėliau rengiamoms šalies aukštosios įtampos elektros tinklų schemoms. Energijos k-to Ek. k-ja (vadovas A. Rimka) tyrė energetikos ūkio kūrimo ir plėtros ek. bazę, sudarinėjo, tobulino projektų finansavimo pagrindų variantus, nagrinėjo ek. efektyvumo klausimus. Energijos k-to nariai dalyvavo tarptautinėse energetikos org-jose, jų rengiamose konf-jose ir kt. renginiuose, susipažino su svarbiausiais kitų šalių energetikos klausimais, energetikos ūkio organizavimu ir patirtimi, naujais techn. įrenginiais ir technologijomis. Dalyvauta Pasaulio energetikos tarybos III konf-joje, kuri 1936 įvyko Vašingtone, t.p. 1937 Paryžiuje įvykusioje XI tarptautinėje didžiųjų elektros tinklų (CIGRE) konf-joje. Nemažai energetikos specialistų, pasitraukusių į Vakarus dėl SSRS okupacijos, brandino išlaisvintos Lietuvos ūkio atkūrimo mintis – 1945 07 05 Würzburgo pabėgėlių stovykloje (Vokietija) įvyku-

sioje atkuriamojoje konf-joje buvo sudaryta Lietuvos ūkio techn. atstatymo k-ja (pirmininkas P. Karvelis). 1946 liepą pakeitus VLIK organizacinę struktūrą ši k-ja buvo pertvarkyta į Planavimo k-ją. Ji pirmajame posėdyje 1947 01 15 sudarė specialistų sekcijas Lietuvos ūkio šakų atkūrimo planams rengti (Energetikos sekcijos pirmininku išrinktas K. Rimkus). 1948 09 09–11 ~150 specialistų dalyvavo planuotojų suvažiavime, kuriame energetikos problemas analizavo K. Rimkus, A. Banėnas, M. Dovydėnas, J. Daniliauskas, S. Kolupaila ir A. Vasiliauskas. Energetikos ūkio plano rengimo programoje buvo numatyta energijos šaltinių, energijos rūšių ir energijos vartotojų analizė.

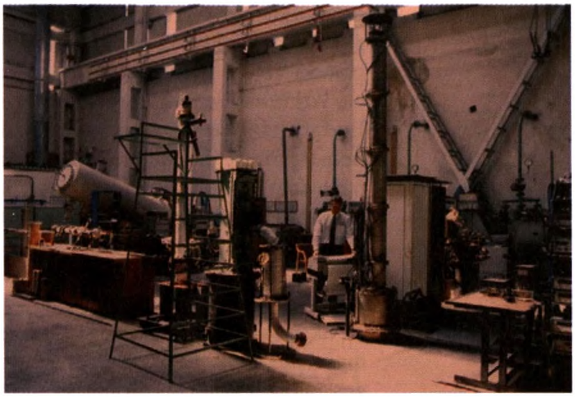

Branduolinių įrenginių šilumos mainų laboratorija (1996, Lietuvos energetikos institutas)

SSRS okupuotoje Lietuvoje energetikos tyrimai buvo tęsiami 1948 įsteigto Lietuvos MA Technikos mokslų i-to Energetikos poskyryje (vadovas L. Kaulakis). Svarbiausi moksl. tyrimų uždaviniai buvo energijos išteklių tyrimas, racionalus jų naudojimas ir energetikos plėtojimas. Bendradarbiaujant su kitomis Lietuvos MA institucijomis, mokymo i-tais ir darbuotojais praktikais elektros energijai gaminti buvo numatyta naudoti vietinius atsinaujinančius energijos išteklius – durpes, malkas, mažųjų upių vandens ir vėjo energiją, sudaryti Lietuvos ž.ū. elektrifikavimo plano metmenis, buvo rengiama vietinių energijos išteklių naudojimo schema. 1948–52 Lietuvos MA Technikos mokslų i-te suformuotas Energetikos poskyris, čia parengtos pirmosios moksl. ataskaitos, jose apibūdintos Lietuvos upių ch-kos (J. Macevičius, J. Losinskis), nustatyti žemės ūkio el. energijos ir šilumos poreikiai, el. energijos naudojimo ž.ū. darbams specifika ir galimybės. Išnagrinėtos kelių Lietuvos miestų (Kauno, Šiaulių, Panevėžio) kompleksinio aprūpinimo energija galimybės. 1951 pateiktame Lietuvos ž.ū. elektrifikavimo plane išanalizuotos vietinių energijos išteklių naudojimo galimybės, aptartos šalies elektrifikavimo gairės, suformuluotos svarb. problemos. 1952 Techn. mokslų i-tą pertvarkius į Fizikos-technikos i-tą, jame pradėti rengti energijos išteklių naudojimo, šalies energetikos ir visuot. elektrifikacijos plėtros, ž.ū. elektrifikavimo ir mechanizavimo darbų, Nemuno (Kauno HE statyba) ir mažųjų upių hidroenergetikos plėtros moksl. pagrindai. Energetikos sektoriaus (vadovas J. Heleris) darbuotojai parengė Lietuvos atsinaujinančių energijos išteklių naudojimo schemą. Jos duomenimis remtasi statant mažąsias HE, plėtojant šalies elektrifikavimą. Nustatyti el. energijos poreikiai, 1953–55 parengta studija *Lietuvos Respublikos energetikos perspektyvinis išvystymas ryšium su Nemuno kaskados panaudojimu* (J. Heleris, K. Dabužinskas, P. Grėbikas ir kt.), kurioje kompleksiškai įvertinti vietiniai energijos ištekliai ir perspektyviniai energijos poreikiai, numatytos energetikos plėtros naujos kryptys. 1956 įsteigtoje energetikos moksl. tyrimų institucijoje – Lietuvos MA Energetikos ir elektrotechn. i-to (nuo 1967 Fizikinių-techninių energetikos problemų i-tas; direktoriai A. Žukauskas 1956–62, V. Dauknys 1962–81) Energetikos sektoriuje – buvo tęsiami darbai (vadovas J. Heleris), pradėti Fizikos-technikos i-te. 1956 pasiūlyta atsisakyti mažųjų kaimo elektrinių bei dyzelinių elektrinių tolesnės plėtros ir kurti centralizuoto el. energijos tiekimo sistemą statant dideles šilumines elektrines ir HE, plečiant aukštosios įtampos (35–110 kV) el. tinklus, leidžiančius sparčiau elektrifikuoti Lietuvos miestus ir žemės ūkį. Reikšmingi 20 a. 7 d-mečio tyrimai atlikti bendradarbiaujant su įvairiomis mokslo ir projektavimo org-jomis. Nustatytos Lietuvos el. energetikos sistemos plėtros kryptys, reikalinga šiluminių ir hidroelektrinių galia, sukurta magistralinių el. tinklų linijų ir mazginių pastočių išdėstymo iki 1980 schema. Tyrimų rezultatais vadovavosi LSSR plano k-tas, projektavimo org-jos. Nuo 1967 pagrindinės energetikos tyrimų kryptys buvo plėtojamos Lietuvos MA Fizikinių-techninių energetikos problemų i-to (nuo 1992 Lietuvos energetikos institutas) Kompleksinių energetikos tyrimų laboratorijoje (1967–80 vadovas J. Heleris, 1981–87 – A. Juška, 1987–1994 – J. Burneikis,

nuo 1995 – V. Miškinis). Vykdant tyrimus daugiausia reikšmės teikta šalies elektros energetikos sistemai, šalies elektrifikacijos ir dujofikacijos plėtrai, kartu didinant kuro, daugiausia naftos produktų, energijos naudojimo efektyvumą.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę patikslintas energetikos moksl. tyrimų pobūdis. Išnagrinėta Vakarų šalyse vykdoma energetikos pertvarka, pradėta plačiai taikyti ekonometrinius ir imitacinius energijos poreikių prognozavimo ir energetikos plėtros optimizavimo modelius, tuo remiantis parengta ir atnaujinama Nacionalinė energetikos strategija, energijos vartojimo efektyvumo didinimo programa, parengta daug svarbių studijų, skirtų Lietuvos energetikos politikai ir reformų kryptims sudaryti, energijos poreikių prognozėms rengti, energetikos sistemų plėtros kryptims pagrįsti. Brand. įrenginių šilumos mainų laboratorijoje (1967–73 vadovas J. Stasiulevičius, 1973–2001 J. Vilemas, A. Skrinska) sprendžiamos brand. energetikos problemos, Ignalinos AE saugos klausimai. Nuo 1992 jie nagrinėjami Lietuvos energetikos i-to Ignalinos AE mokslinėje saugos analizės grupėje (pirmasis vadovas K. Almenas, iki 1995, vėliau E. Ušpuras, iki 1999), nuo 1999 – jos pagrindu sukurtoje Brand. įrenginių saugos laboratorijoje (1999–2004 vadovas E. Ušpuras, nuo 2004 S. Rimkevičius). Atliekami RBMK-1500 reaktoriuose vykstančių fizikinių procesų tyrimai, kaupiami, sisteminami ir tikrinami Ignalinos AE projektiniai ir eksploataciniai duomenys taikant šiuolaikinius termohidraulinių, brand. jėgainėje vykstančių neutroninių procesų modeliavimo ir skaičiavimo programų paketus. Įdiegtos Ignalinos AE II bloko modernios nepriklausomos saugos sistemos. 1994 pradėti tyrimai, susiję su radioaktyviųjų atliekų ir panaudoto brand. kuro ch-kų modeliavimu. Ištirta radioaktyviųjų atliekų ir panaudoto brand. kuro apdorojimo, saugojimo bei galutinio palaidojimo sauga. Įgyta patirtis panaudota rengiant radioaktyviųjų atliekų tvarkymo, Ignalinos AE eksploatavimo nutraukimo strategiją; tyrimus vykdo Brand. inžinerijos problemų laboratorija (P. Poškas, E. Adomaitis, R. Poškas, G. Bartkus, V. Šimonis). Fizikos i-to padaliniai tiria aplinkos radioaktyvumą, sprendžia kai kurias radioaktyviųjų atliekų ir panaudoto brand. kuro tvarkymo problemas (V. Remeikis ir kt.), KTU tiriamos medžiagos ir konstrukcijų nusidėvėjimas (P. Žiliukas ir kt.), atliekama saugos analizė (termohidrauliniai ir fizikiniai tyrimai, J. Gylys, A. Adomavičius), VGTU tiriamas suvirintųjų konstrukcijų atsparumas, tobulinamos metalų suvirinimo technologijos, Inform. technologijų i-tas kuria ir tobulina Ignalinos AE kontrolės ir valdymo sistemas (S. Sidaras ir kt.). Nuo 1961 daug svarbių darbų padaryta Hidroenergetikos, Hidrologijos laboratorijose (vadovai: M. Lasinskas, J. Burneikis, B. Gailiušis, J. Jablonskis, M. Kovalenkovienė, B. Tilickis).

ATSINAUJINANČIŲ ENERGIJOS IŠTEKLIŲ TYRIMAI

Atsinaujinančių energijos išteklių, daugiausia vandens ir vėjo, tyrimai, vykdyti Lietuvos nepriklausomybės metais, buvo atnaujinti ~1950, pradėti plėtoti 1957 (M. Lasinskas, J. Heleris, J. Burneikis, J. Jablonskis) Energetikos ir elektrotechnikos i-te. 1990 bioenergetikos tyrimai išplėtoti LŽŪU ir jo i-tuose. Atliekami biodegalų (biodyzelino, bioetanolio, antrosios kartos biodegalų) žaliavų potencialo didinimo, gamybos technologijų tobulinimo, kokybės gerinimo galimybių tyrimai (P. Janulis, V. Makarevičienė, E. Sendžikienė ir kt.). Atliekų ir biomasės perdirbimo tyrimus atlieka K. Navickas, hidroenergetikos – P. Punys, energetinės biomasės auginimo ir Saulės energijos naudojimo – A. Jasinskas, I. Šateikis ir kiti. Tyrimai atliekami Lietuvos energetikos i-to Atsinaujinančių energijos šaltinių laboratorijoje (V. Katinas, S. Vrubliauskas, E. Perednis, J. Savickas, A. Markevičius). Ištirtas vėjo potencialo pasiskirstymas Lietuvoje. 2006–07 pradėta statyti daugiau vėjo jėgainių, veikia b-vės *Vėjo spektras* 30 MW galios vėjo jėgainių parkas. Geoterminės energi-

Vandens tūrio ir debito matuoklių tyrimo hidrodinaminis stendas (2007, Lietuvos energetikos institutas)

jos tyrimai 1989 pradėti Geologijos ir geografijos i-te (P. Suveizdis, V. Rastenienė) – nustatyta, kad V. Lietuvoje yra aukšto lygio geoterminė anomalija, vėliau tyrimai vykdyti ir Lietuvos energetikos i-te (F. Zinevičius), geoterminių išteklių naudojimą KTU tyrinėja V. Lukoševičius ir kiti. Remiantis tyrimais suprojektuota ir 2004 pastatyta 35 MW galios geoterminė jėgainė Klaipėdoje (B. Radeckas ir kt.), Lietuvoje jau veikia ~200 geoterminio pastatų šildymo sistemų. Veikia biodyzelino g-los *Rapsoila* (Mažeikių rj. s-bė), *Mestila* (Klaipėdos laisvojoje ek. zonoje), *Arvi cukrus* (Marijampolės s-bė), bioetanolio – *Biofuture* (Šilutės rj. s-bė), biodujos gaminamos Kauno, Utenos vandenvalos įmonėse ir kitur.

TERMOINŽINERIJOS TYRIMAI

Termoinžinerijos moksl. tyrimai pradėti 1922, įkūrus Lietuvos u-to Technikos f-te Vidaus degimo variklių katedrą. 1922–40 šiame u-te buvo tiriami vietinio kuro naudojimo, t.p. etilo alkoholio naudojimo automobilių varikliuose klausimai bei šilumos vertimo į darbą, šaldymo ir kt. termodinaminiai procesai (T. Šulcas, V. Gorodeckis, J. Jankauskas, J. Šimkus). 1951 KPI įkurtoje Šiluminių variklių katedroje atnaujinti ir išplėtoti šiluminių procesų tyrimai (N. Milenskis, A. Žukauskas, P. Pranckūnas, J. Rudokas, A. Drobavičius, N. Liutikas, K. Kajutis, J. Garbaravičius, V. Krukonis, R. Makaveckas, P. Švenčianas, P. Samoška, J. Reklaitis). Nuo 20 a. 8 d-mečio imta plėtoti naujas moksl. tyrimų kryptis – šilumos mainus gravitacinėse skysčio plėvelėse (G. S. Gimbutis, S. Šinkūnas, V. Vasiliauskas, A. Adomavičius), hidrodinaminius ir šilumos mainų procesus putų sraute bei kitus šiluminius procesus, vykstančius energetiniuose ir technol. įrenginiuose (J. Gylys, R. Montvilas, J. Gudzinskas, G. Miliauskas, V. Lukoševičius, V. Dagilis, L. Paulauskas). Energetiniuose, technol. ir kt. įrenginiuose vykstančių šilumos mainų, šiluminių procesų tyrimai t.p. išplėtoti Fizikinių-techninių energetikos problemų i-te A. Žukausko sukurtoje Lietuvos šiluminės fizikos moksl. m-loje. Pagrindinės moksl. tyrimų, kuriais gauta svarbių rezultatų, kryptys: konvekciniai šilumos mainai laminariniuose ir turbulentiniuose pasienio sluoksniuose (A. Žukauskas, A. Ambrazevičius, A. Šlančiauskas, J. Žiugžda, A. Pedišius), šilumos mainai, hidrodinamika ir vibracijos skersai aptekamuose vamzdžių pluoštuose (A. Žukauskas, V. Makarevičius, R. Ulinskas, V. Katinas, V. Šuksteris, F. Zinevičius), išilgai aptekamų brand. reaktorių kuro rinklių hidrodinamika ir šilumos mainai (J. Vilemas, B. Čėsna, P. Poškas, V. Survila), aukštatemperatūriai ir konvekciniai spinduliavimo šilumos mainai (V. Makarevičius, A. Ambrazevičius, M. Tamonis, L. Dagys), žematemperatūrės plazmos technologijos ir pernašos procesai (A. Ambrazevičius, P. Valatkevičius, R. Juškevičius), šilumos mainų procesai skysčių plėvelėse ir šiluminiuose vamzdeliuose (V. Eva, J. Asakavičius, V. Gaigalis), šilumos mainų intensifikavimas ir kompaktiškų šilumokaičių kūrimas (A. Žukauskas, J. Vilemas, J. Stasiulevičius, A. Skrinska, L. Ašmantas, P. Daujotas, V. Ilgarubis, J. Žiugžda), konvekcinių mat. modelių kūrimas (P. Vaitiekūnas), didelių energetinių aušinimo baseinų procesų tyrimai (R. M. Drižius). Lietuvos energetikos i-te tęsiami šilumos mainų, 1990 pradėti ir tęsiami degimo procesų (A. Šlančiauskas, R. Šležas), brand. reaktorių termohidraulikos tyrimai. Sparčiai plečiami vandenilio energetikos (D. Milčius ir kt.), tęsiami plazmos technologijų (V. Valinčius, P. Valatkevičius) ir kt. tyrimai. Šiluminių įrengimų tyrimo ir bandymų laboratorijoje atliekami energetinės metrologijos taikomieji ir tiriamieji darbai (A. Pedišius, G. Zigmantas, V. Ilgarubis, J. Tonkonogij). Nuo 1996 veikia Efektyvaus energijos naudojimo tyrimų ir informacijos centras (R. Škėma, V. Gaigalis, K. Marcinauskas).

Pastatų termoinžinerijos tyrimai pradėti 20 a. 7 d-metyje. KPI įkūrus Šildymo ir vėdinimo katedrą (1961) ir Pram. vėdinimo ir oro kondicionavimo laboratoriją susiformavo šios tyrimų kryptys:

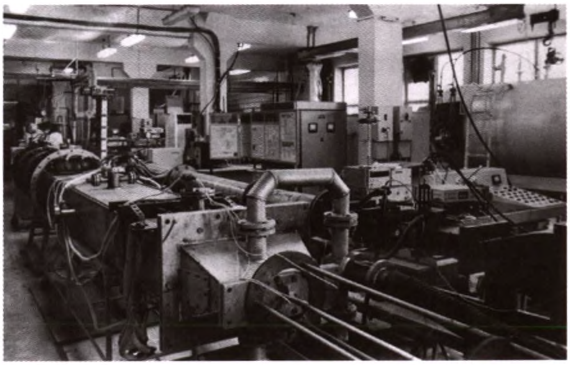
Šiluminės fizikos tyrimo įrenginiai (1987, Lietuvos fizikinių-techninių problemų institutas)

šilumos ir masės mainai šilumos ir dujų tiekimo ir vėdinimo sistemose, šilumos tiekimo tinklų pralaidumo didinimas, oro judėjimas patalpoje, dujinio kuro efektyvus naudojimas, turbulentinio tekėjimo struktūros (M. Zališauskas, K. Kajutis, M. Gedgaudas, J. Švederauskas, A. Gluosnis, E. Juodis, B. Narbutis, D. Rachlevičienė, E. Tuomas). Nuo 10 d-mečio Šildymo ir vėdinimo katedra persikėlė į VGTU, KTU įsteigta Geoinžinerijos katedra (1999). Svarbesnės tyrimų kryptys: energijos vartojimo efektyvumas ir mikroklimato kokybė pastatuose, pastatų aprūpinimo energija ir jos vartojimo sistemų gyvavimo ciklo ir ekserginė analizė, pastatų aprūpinimo energija ir jos vartojimo sistemų bei procesų integravimas, jų darnios plėtotės modeliavimas, planavimas, atsinaujinančių energijos išteklių naudojimas pastatų energetinėse sistemose, pastatų aprūpinimo energija ir jos vartojimo sistemų projektavimo, naudojimo ir priežiūros reguliavimas. 21 a. 1 d-mečio svarbesni moksl. darbai: pastato gyvavimo ciklo termodinaminės analizės modelis (VGTU – V. Martinaitis), racionalus energijos naudojimas pastatų mikroklimato sistemose, tų sistemų kūrimas ir vertinimas (VGTU – A. Skrinska, E. Juodis, S. Paulauskaitė, B. Narbutis, A. Šakmanas, K. Valančius, R. Savickas, N. Vegytė; KTU – E. Isevičius, A. Jurelionis), mokyklų pastatų priežiūros ir energijos taupymo galimybių studija (VGTU – A. Ragoža, K. Čiuprinskas, J. Čiuprinskienė, V. Martinaitis; KTU – A. Jurelionis), energijos tiekimo ir naudojimo sistemų gyvavimo ciklo tyrimas, vertinimas ir optimizavimas, auditavimo metodikos tobulinimas (VGTU – V. Martinaitis, K. Čiuprinskas, A. Ragoža, G. Šiupšinskas, D. Biekša) ir kita. 1969–2005 l-piu energetikos specialistų darbai įvertinti 11 Lietuvos mokslo premijų.

SPECIALISTŲ RENGIMAS. KNYGOS, VADOVĖLIAI

Įv. sričių energetikos specialistai rengiami KTU Mechanikos ir mechatronikos, Elektros ir valdymo inžinerijos f-tuose, spec. profilio energetikai rengiami LŽŪU ir VGTU. 1961–88 – KPI ir 1988–2003 VGTU buvo rengiami šilumos, dujų tiekimo ir vėdinimo, nuo 2003 termoinžinerijos bakalaurai, energetikos ir termoinžinerijos magistrai.

Pagrindiniai moksl. tyrimų rezultatai skelbiami monografijų serijoje *Šiluminė fizika* (serijos iniciatorius ir ilgametis, 1968–97, vyr. redaktorius A. Žukauskas, nuo 1997 J. Vilemas). Išleista šios serijos 28 tomai, 13 jų išversta į anglų k. ir išleista JAV. Paskelbta 16 monografijų hidroenergetikos ir hidrologijos klausimais. Svarbiausi moksl. tyrimų rezultatai išsamiai apžvelgiami nuo 1990 leidžiamame *Energetikos* žurnale. Rengiamos konf-jos (ir tarptautinės), leidžiami jų darbai. Išleista vadovėlių aukštosioms m-loms, svarbesni: V. Gorodeckio *Techninė termodinamika* (1935), *Bendroji šiluminė technika* (autorių kolektyvas, 1974), *Šiluminė technika* (autorių kolektyvas, 1993), A. Šlančiausko, E. Ušpuro ir kt. *Termohidromechanika* (1995), J. Gylio *Branduolinės inžinerijos įvadas* (1997), P. Švenčiano ir T. Narbuto *Šiluminė technika* (1997), E. S. Juodžio *Vėdinimas* (2000), N. Liutiko ir J. Gudzinsko *Termohidromechanika* (2001), P. Švenčiano, A. Adomavičiaus ir kt. *Aiškinamasis šiluminės ir branduolinės technikos terminų žodynas* (2004), S. Kytros *Atsinaujinantys energijos šaltiniai* (2006). Lietuvos energetikos i-tas leidžia bibliografines mokslo darbų apžvalgas, energetikos, šiluminės fizikos mokslininkų darbų rodykles. Pav. *Vytautas Martinaitis, Vaclovas Miškinis, Alfonsas Skrinska, Vytautas Žiugžda*

MEDŽIAGŲ INŽINERIJA

KONSTRUKCINĖS MEDŽIAGOS

Natūralios konstrukcinės medžiagos (akmenys, kaulai, gintaras, molis, meteoritinė geležis, mediena) Baltijos j. areale pradėtos naudoti prieš 10 tūkst. metų, kai į šiaurę slenkant tirpstantiems ledynams baltų žemėse apsigyveno medžioklę ir žvejybą praktikuojantys pirmieji gyventojai. Pirmosios konstrukcinės medžiagos – geležies – gavyba baltų gyvenamoje teritorijoje pradėta 1 t-mečio pr. Kr. pabaigoje, o geležies lydymo krosnelės

(rudnės) liekanų aptikta iš 1–4 amžiaus. Rudnėse išlydytą geležį (geležies ir šlako kruopelių gniutulą – kritą) iš vietinės pelkių rūdos (joje būdavo 18–40% geležies) redukuojant medžio anglimis kaldavo, kol pasišalindavo šlakas. 5–9 a. Lietuvos kalviai nukaldavo iki 90% vietinės gamybos geležies dirbinių (~30 rūšių); tik nedidelė dalis šių dirbinių (pvz., ginklų) buvo įvežama iš kitų kraštų. Manoma, kad baltai jau 10–11 a. mokėjo pasigaminti labai lankstų plieną (vad. Damasko plieną); tai rodo Š.v. Lietuvoje rasta to meto vietinės gamybos kalavijo geležtė ir ietigaliai, nukalti iš geležies ir anglinio plieno juostelių. 19 a. vid., pradėjus palyginti pigią geležį gabenti iš kitų Europos šalių, geležies gavyba iš pelkių rūdos sunyko. Auksakalystės dirbiniai iš įvežtinio žalvario ir sidabro Lietuvoje pradėti kurti 1 t-metyje pr. Kr., ankstyviausias sidabro dirbinys yra Kuršių pilkapyne rasta sidabrinė romėniška 1–2 a. segė. Vario ir žalvario liejinius Lietuvoje pradėta gaminti ~16 a. pr. Kr.; Narkūnų piliakalnyje rasta 2–1 t-mečio pr. Kristų lietų samtelių, tiglių, liejimo formų ir krosnelių liekanų. 13–14 a. pradėtos lieti sidabrinės lietuviškos grivinos. 15 a. Vilniuje veikė patrankų liejykla, kurioje buvo liejami ir sviediniai, varpai, vėliau tokios liejyklos atsirado Valkininkuose, Kaune, Nesvyžiuje. 17 a. 2 pusėje Europoje prasidėjus ek. krizei, t.p. dėl ATR karų su Rusija ir Švedija, metalo liejinių gamyba smuko ir atsigavo tik 19 a. pab., tada Kaune pradėjo veikti metalo pramonės g-los, turinčios ketaus liejimo cechų. 20 a. pr. buvo ~12 didesnių liejyklų, kuriose lieta iš aukštakrosnėse išlydyto ketaus (įvežamo iš Vokietijos). Daugiau liejinių pradėta lieti 20 a. 2 pusėje, rekonstravus per II pasaul. karą apgadintas liejyklas ir cechus, t.p. pastatyta naujų liejyklų; tarp jų – didžiausia Lietuvos liejykla *Centrolitas* (įk. 1962; nuo 1993 akc. b-vė *Kauno ketaus liejykla*), kurioje išlydytas pirmasis ketus – viena svarbiausių konstrukcinių medžiagų. 1988 Lietuvoje nulieta 149 000 tonų ketaus, ~5000 plieno, ~20 000 tonų spalvotųjų metalų liejinių. Buvo liejami staklių gamybos, laivų statybos, elektrotechnikos, automobilių, maisto pramonės mašinų ruošiniai, kai kurios jų atsarginės dalys, įv. buit. reikmenys, meno dirbiniai. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę ir pradėjus plėtoti rinkos ekonomiką, imta lieti sudėtingesnius buitinius (židiniai, krosnelės), dekoratyviuosius (žibintai, skulptūros, bareljefai, gėlių vazos), modernesnius techninius (šildymo katilai, orpūtės, metalinės baldų konstrukcijos ir elementai, stūmoklinių kompresorių vožtuvai ir žiedai, nestandartinė pjovimo ir kitokia įranga) liejinius; 95% jų eksportuojama į >40 Europos šalių.

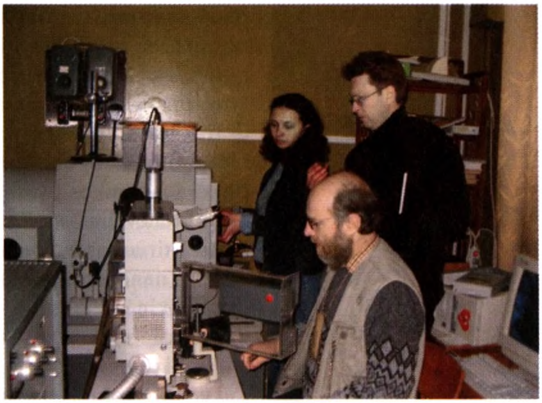

Plieno mikrostruktūros tyrimai moderniu mikroanalizatoriumi KTU Gamybos technologijų katedros laboratorijoje

Konstrukcinių medžiagų tyrimai pradėti 1924 Lietuvos u-te įkūrus Metalų technologijos katedrą (vadovas V. Mošinskis, nuo 2006 KTU Gamybos technologijų katedra). Nuo 1961, įkūrus KPI liejininkystės moksl. laboratoriją (vadovas V. Babilius, nuo 1977 S. Bočkus), buvo tiriama (bendradarbiaujant su Kauno ketaus liejykla) indukcinio ketaus lydymo, kokilinio (N. Butkevičius, P. Zemlevičius, M. Želnys, J. Navasaitis, V. Dagys, E. Majauskas), horizontaliojo tolydinio, stipriojo (S. Bočkus, A. Dobrovolskis) ketaus liejimo būdai, t.p. lydymo krosnių išklojos tinkamumas, ketaus legiravimo ir modifikavimo būdai, liejinių mech. savybės ir struktūra, liejininkystės raida Lietuvoje (J. Navasaitis). Dauguma šių tyrimų rezultatų pritaikyta Lietuvos liejyklose. 1964 KPI pradėta tirti įrankinio plieno mech. ir fiz. savybių priklausomybė nuo lydinio chem. sudėties, kristalinės struktūros (vadovas A. Pavaras), 1967 – dar ir plieno plastinės deformacijos, nuovargio ir irimo procesai, termochem. dangos, štampų tikslumas ir patvarumas ir kitokios metalotyros problemos (vadovas K. Tolutis; J. Vilis), plieno plastiškumas virsmo metu ir dirbinių deformavimasis juos apdirbant (J. Žvinys). Metalinių medžiagų apdorojimo ir inž. naudojimo problemas Lietuvoje pradėta tirti 1960 VGTU (1956–69 KPI filialas, 1969–90 VISI) įsteigus Metalų apdirbimo katedrą (nuo 1990 Medžiagoty-

Skenuojamasis elektroninis mikroskopas vandenilio gamybos, laikymo ir kuro elementų medžiagoms tirti Lietuvos energetikos institute

ros ir suvirinimo katedra); tiriama juodųjų ir spalvotųjų metalų suvirinimas ir terminis apdorojimas, plonųjų dangų technologija (vadovas A. V. Valiulis). Plonasluoksniai ir nanometriniai dariniai, jų technologijos tiriamos VU Medžiagotyros ir taikomųjų mokslų i-te (įk. 1992), fulerenų ekstrakcija ir plonųjų vamzdelių bei sluoksnių formavimas iš gamtinių anglies junginių, specialių puslaidininkinių darinių formavimas VU Puslaidininkių fizikos katedroje. Lietuvos energetikos i-to Medžiagų tyrimo ir bandymų laboratorijoje (D. Milčius, L. L. Pranevičius) su KTU Fizikos katedros mokslininkais (J. Dudoniu, G. Laukaičiu) tiriamos vandenilio gamybos, saugojimo (alanatai, iš anglies atomų sudarytos nanomedžiagos) ir kuro elementų medžiagos. Nuo 1994 KTU įsteigtame Fizikinės elektronikos i-te kuriamos naujos medžiagos ir technologijos, daugiausia nanotechnologijos (paviršinių plonasluoksnių darinių sintezė, puslaidininkių paviršiaus ir darinių savybių keitimas, joninių ir plazminių metodų taikymas kuriant nanostruktūras ir nanomedžiagas). Konstrukcinių medžiagų moksl. tyrimai KTU daromi bendradarbiaujant su kitų Europos šalių (Lenkijos, Serbijos, Norvegijos, Rusijos, Ukrainos, Estijos, Latvijos, Baltarusijos) panašaus profilio u-tais ir i-tais. 1999 įkurta Lietuvos medžiagų tyrinėtojų asociacija (prezidentas V. Krivickas), siekianti rinkti, sisteminti ir skleisti informaciją apie Lietuvoje medžiagas gaminančias ir tiriančias moksl. įstaigas, jų mokslininkų darbus, įmones, gaminančias ir naudojančias naujas medžiagas, gamintojų galimybes.

MEDIENOS MEDŽIAGOS

Medienos medžiagos Lietuvoje kurui, namams statyti, baldams ir įv. ūkio padargams gaminti buvo naudojamos jau senovėje. Jų pram. gamyba pradėta 14 a., kai atsirado būdos (minimos 1379 Kęstučio ir Jogailos paliaubų sutartyje su Vokiečių ordinu) – pirmosios miško verslo įmonės, gaminančios įvairius medienos gaminius. Iki 17–18 a. iš medienos lentų ir rąstelių baldus gaminosi patys valstiečiai, vėliau juos ėmė gaminti amatininkai. Pram. būdu iš medienos medžiagų baldus gaminti pradėta 19 a. pabaigoje, kai Kaune pastatytas pirmasis baldų f-kas *Elena* (1879). 20 a. pr. pradėta gaminti fanerą, lukštą, o 6 d-metyje – medienos plokštes (drožlių, plaušų, izoliacines), naudojamas korpusiniams baldams, medinėms konstrukcijoms ir kitokiems medienos dirbiniams.

Pirmieji medienos medžiagų tyrimai pradėti 1941 VDU įkūrus Medžio ir grūdų technologijos katedrą (vedėjas A. Gravrogkas). Intensyviau medienos medžiagas imta tirti nuo 1960 KPI (nuo 1990 KTU) atkūrus Medienos mech. technologijos katedrą (vedėjas Č. Jakimavičius); svarbesni tyrimai: hidroterminis medienos apdirbimas ir konservavimas, racionalus jos naudojimas (A. Kajalavičius), medienos džiovinimas ir džioviklių parametrai, medienos apdirbimo įrenginiai (A. Baltrušaitis, J. Ruseckas), medienos medžiagų technologija (pjaustymo optimizavimas naudojant kompiuterinę įrangą, neardomo baldinio junginio stiprumas ir irimas), medienos standartizacijos problemos (B. Papreckis), medienos klijavimo ir apdailos medžiagos (A. Barkauskas), medienos apdailos procesai, įtempių relaksacija polimeruose (J. Gydas), medienos mech. savybės (Č. Jakimavičius). Nuo 1993 prie katedros veikia Standartizacijos technikos k-tas *Mediena* (pirmininkas B. Papreckis), leidžiantis period. inform. leidinį *Miškas. Mediena. Standartizacija. Technologija*, Medžiagų bandymo laboratorija (vadovas A. Baltrušaitis), sudaryta moksl. grupė (vadovas J. Vobolis) įrangos ir medienos medžiagų tyrimams.

APRANGOS MEDŽIAGOS

Natūralios aprangos medžiagos (odos, kailiai) Lietuvoje pradėtos naudoti vėlyvojo paleolito (~12 000 pr. Kr.) l-piu. Buvo pinamas apavas iš medžio žievių arba siuvamas iš žvėries kailių, apsiaustai iš odų ir kailių. Vienas seniausių vyrų ir moterų galvos apdangalų buvo vilnonės žalvariu puoštos kepurėlės, kurių liekanų randama jau pirmųjų amžių po Kr. kapuose. Vilniaus Žemutinės pilies ir Senojo arsenalo teritorijoje rasta 13–

14 a. odos dirbinių (pakinktų, apavo liekanų). Pram. būdu aprangos (avalynės, drabužių, galvos apdangalų, galanterijos dirbinių) medžiagas gaminti pradėta 19 a.; didžiausi odos gamybos centrai buvo Vilniuje (gamino avalynės pado odas, juchtą, odines pirštines) ir Šiauliuose (gamino kietąsias ir minkštąsias odas), daugiau aprangos medžiagų pradėta gaminti nuo 20 a. 2 pusės.

Aprangos medžiagų moksl. tyrimai pradėti 1956 KPI (nuo 1990 KTU) įkūrus Odos ir tekstilės gaminių technologijos katedrą (nuo 1993 Aprangos ir polimerinių gaminių katedra). Svarbesni tyrimai atlikti 7 d-metyje prie katedros įkūrus Avalynės ir siuvimo technologijos moksl. laboratoriją (veikė 1962–93). Joje buvo tiriama natūralių odų struktūros ypatumai, savybės ir jų tarpusavio priklausomybė (vadovė N. Majauskienė), minkštų medžiagų klijuotinių sujungimų mech. savybių prognozavimas ir gerinimas (vadovas V. Rajeckas), aprangos medžiagų mech. stabilumas (vadovas M. Gutauskas). Naudojantis tyrimų rezultatais patikslinta avalynės gamybos iš raguočių odų technologija (R. Arcišauskaitė, V. Tričys), sukurtas originalus metodas avalynės formos stabilumui nustatyti (A. Ratautas), sintetinių kaučiukų avalynės padams klijuoti būdas (A. Petravičius), imta tirti minkštųjų medžiagų ir jų sujungimų deformacijas ir įtempius optinės poliarizacijos ir lazerinės interferencijos metodais (J. Liukaitis), sukurtas kompleksas (~20 pavadinimų) prietaisų heterogeninių polimerinių membranų, apkrautų pneumatine arba hidrauline apkrova, bandymams (M. Gutauskas). Svarbesni 21 a. pr. moksl. tyrimai – polimerų adhezija (vadovė V. Jankauskaitė), medžiagų mech. stabilumas (vadovas M. Gutauskas; J. Palaima ir kt.), didelės polimerų deformacijos (vadovas J. Liukaitis).

TEKSTILĖS MEDŽIAGOS

Seniausios tekstilės medžiagos – audeklo skiautė ir iš liepos karnų pinti dembliai Lietuvoje rasti iš neolito laikų. Vid. amžiais V. Europoje buvo naudojamas spec. struktūros audinys (vad. pagoniškasis atlasas), gabentas iš Lietuvos. Pram. būdu tekstilės medžiagas gaminti Lietuvoje pradėta 16 amžiuje, kai ėmė kurtis audimo cechai. Plėtojantis tekstilės pramonei 18 a. išplito LDK didikų Oginskių, Radvilų, A. Tyzenhauzo manufaktūrų darbo kilimai, drobė, gelumbė, šilkas. Daug drabužiams skirtų audinių (aksomo, brokato, raštuoto šilko) buvo įvežama iš kitų šalių. Daugiau tekstilės medžiagų gaminti pradėta 20 a. 1 pusėje atkūrus nepriklausomybę – buvo statomos naujos tekstilės įmonės, atstatomos per I pasaul. karą sugriautos senosios. Daugiausia buvo audžiami lininiai, vilnoniai, medvilniniai, šilkiniai audiniai, mezgamos megztinės medžiagos. Tekstilės medžiagų gamyba atsinaujino po II pasaul. karo atstačius daugelį per jį sugriautų ir pastačius naujų tekstilės įmonių; labiausiai plėtėsi megztinių medžiagų, skirtų apatiniams ir viršutiniams drabužiams, kilimų ir kiliminių dirbinių gamyba.

Tekstilės medžiagų inžinerijos tyrimai pradėti 1932 VDU (1946–50 Kauno u-tas). Intensyviau imta tirti nuo 1941 u-te įkūrus Tekstilės technologijos katedrą J. Indriūnas (1947 išleido pirmąjį tekstilės vadovėlį liet. kalba – *Pluoštinės medžiagos*) su kt. pradėjo tekstilės moksl. tyrimus Lietuvoje. Tirtas pluoštinių medžiagų nuovargis, jų technologija, atsparumas dėvėjimuisi, audinio paviršiaus struktūra. Šiuos tyrimus išplėtojo jo mokinys A. Matukonis (1962–88 vadovavo KPI Tekstilės technologijos katedrai); su kt. dar tyrė nevienarūšių chem. siūlų, t.p. gaminių iš jų mech. ir technol. savybes, nevienarūšių tekstilės medžiagų sandarą ir savybes, pasiūlė naujų atvirkštinės įtempio relaksacijos ir trinties tarp siūlų audinyje metodų. Audinių relaksacines savybes, jų sandaros nustatymą ir projektavimo metodologiją tyrė V. Milašius (1988–93 vadovavo KTU Tekstilės technologijos katedrai) – jis

Nanopluošto formavimo elektriniu būdu tyrimo įranga KTU Tekstilės technologijos katedros laboratorijoje

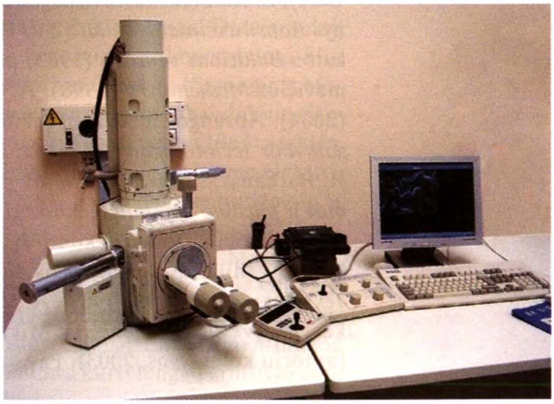

pasiūlė integralinio audinio sandaros įvertinimo koeficientą, kuris iki šiol yra pats tiksliausias iš neempirinių koeficientų. Tekstilės medžiagų mech. stabilumą, jo prognozavimą ir gerinimą nagrinėjo M. Gutauskas (sukūrė medžiagotyros prietaisų ir aparatų, tarp jų patentuotą tekstilės medžiagų grifų matavimo prietaisą). Tirdamas nevienarūšes tekstilės sistemas J. Palaima pasiūlė naują jų mech. elgsenos modelį ir įrenginį šioms sistemoms tirti. Mezginių sandarą ir jų projektavimą nagrinėja R. Čiukas (1993–2007 vadovavo KTU Tekstilės katedrai), jis sukūrė mezginių automatizuotojo projektavimo teoriją ir parengė naują mezginių kilpos modelį. A. V. Vitkauskas 1999 sukūrė tekstilės medžiagų relaksacinių reiškinių naujų modeliavimo būdų tų medžiagų relaksacinėms savybėms prognozuoti. Tirdamas tekstilės medžiagų relaksacines ir kitokias savybes R. Milašius (nuo 2007 vadovauja KTU Tekstilės technologijos katedrai) pasiūlė spartesnį šioms savybėms projektuoti būdą, grindžiamą mat. statistikos kriterijais.

KTU vykdomi nauji techninės tekstilės savybių prognozavimo, t.p. pradėti nanotekstilės formavimo ir savybių tyrimai. Lietuvos tekstilės i-te (įk. 1961) buvo tiriamos chem. siūlų savybės, jų perdirbimo technologija, atliekami techninės tekstilės tyrimai – kuriamos balistinės apsaugos priemonės, orą praleidžiančios daugiasluoksnės medžiagos, apsaugos nuo chem., radiologinių ir bakteriol. medžiagų priemonės, gerinamos jų savybės, pradedama taikyti jų gamybos technologija. Tekstilės inžinerijos mokslininkai daug prisidėjo prie šios srities terminijos tobulinimo – jų pastangomis 2001 parengtas ir išleistas *Aiškinamasis tekstilės terminų žodynas*. 1969–95 ėjo KTU tęstinis mokslo darbų rinkinys *Tekstilės ir odos technologija*, tekstilės moksl. darbai spausdinami žurnaluose *Materials Science*, *Cheminė technologija*, *Mechanika*.

SPECIALISTŲ RENGIMAS. KNYGOS, VADOVĖLIAI

Konstrukcinių medžiagų inžinerijos specialistus pradėta rengti 1922 Lietuvos universitete (1930–46 Vytauto Didžiojo u-tas), daugiau jų rengta nuo 1924, u-te įkūrus Metalų technologijos katedrą (nuo 2006 Gamybos technologijų katedra); 1946–50 – Kauno u-te, 1950–90 – KPI, nuo 1990 KTU. Medienos inžinerijos specialistus Lietuvoje pradėta rengti nuo 1941, VDU įkūrus Medžio ir grūdų technologijos katedrą; daugiau specialistų imta rengti nuo 1960 KPI atkūrus Medienos mechaninės technologijos katedrą. Aprangos medžiagų specialistus pradėta rengti 1956, kai KPI buvo įsteigta Odos ir tekstilės gaminių technologijos katedra (nuo 1993 Aprangos ir polimerinių gaminių katedra). Tekstilės inžinerijos specialistus pradėta rengti 1932 VDU, kai J. Indriūnas ėmė dėstyti verpimo ir audimo kursą; 1946–50 jie rengti Kauno u-te; daugiau imta rengti nuo 1950 KPI.

Svarbesni medžiagų inžinerijos veikalai: pirmąjį konstrukcinių medžiagų vadovėlį liet. kalba *Metalų mokslas. Liejininkystės pagrindai* 1933 parašė V. Mošinskis; kiti svarbesni veikalai: *Konstrukcinių medžiagų technologija ir medžiagotyra* (autorių kolektyvas, 1991), L. Kulikauskas *Medžiagotyra* (1997), J. Navasaitis *Lietuviška geležis* (2003), J. Žvinys *Konstrukciniai lydiniai* (2 d. 1999–2000). Pirmąjį medienos inžinerijos vadovėlį liet. kalba *Baldžiaus vadovas* (1963) parašė Č. Jakimavičius; kiti svarbesni veikalai: Č. Jakimavičius *Medienotyra* (1998), A. Morkevičiaus ir B. Papreckio *Mediena ir jos gaminiai* (2004). Aprangos medžiagų inžinerijos veikalai: D. Verbickienė, A. Mažuolis *Avalynės gamybos technologija* (1987), J. Liukaitis *Aprangos medžiagų tyrimo metodai* (2004), R. Barkauskas *Siuvimo technologiniai įrenginiai. Ypatumai ir analizė* (2004), *Odos, gumos ir plastiko gaminių technologija* (autorių kolektyvas, 2006), E. Mackevičienė, R. Titas, V. Urbelis *Drabužių konstravimas* (2007). Tekstilės inžinerijos vadovėliai: A. Matukonis, V. Milašius, J. Katunskis *Audimas* (1983), A. Matukonis, J. Palaima, A. Vitkauskas *Tekstilės medžiagotyra* (1989), A. Matukonis, V. Milašius *Audinių struktūra* (1993), R. Čiukas, B. Tvarijonavičienė, D. Mikučionienė *Trikotažo technologija* (2000), *Medžiagotyra* (autorių kolektyvas, 2003). Pav.

Stasys Bočkus, Ričardas Čiukas, Jonas Gydas, Jonas Liukaitis, Rimvydas Milašius, Algirdas Vaclovas Valiulis

MECHANIKOS INŽINERIJA

Jau 4–5 a. Lietuvoje pradėta naudoti savos gamybos plieniniai kalavijai, 9 a. – dantytieji pjautuvai, irkliniai jūrų laivai, 10 a. – audimo staklės, sukamosios girnos. 14 a. pradėjo veikti vėjo malūnai, imta pjauti pjūklais, lieti varpus, patrankų vamzdžius, skulptūras, gaminti šarvus iš metalo plokščių, kaldinti monetas. 16 a. Vilniuje veikė vandentiekis, P. Skorinos spaustuvė, popieriaus ir stiklo dirbtuvės, be to, atsirado vandens siurblių, parako malūnų. 17 a. vid. stalinių laikrodžių sukūrė J. Gierke ir A. Kochanovskis (jis nustatė ir pritaikė laikrodžiui švytuoklės izochronizmo reiškinį). 17 a. 2 pusėje K. Semenavičius kn. *Didysis artilerijos menas* (*Artis Magnae Artilleriae* 1 d. 1650) pirmą kartą pasaulyje iškėlė ir pagrindė daugiapakopės raketos ir raketinės artilerijos idėją. Pirmasis mech. variklis Lietuvoje buvo vandens ratas kuliamajai sukti, 1824 panaudotas Strėvininkų dvare (Trakų apskr.), pirmasis šiluminis variklis – garo mašina, 1840 įrengta Klaipėdos J. Masono metalo ir medžio apdirbimo įmonėje, t.p. Lietuvos įsigytas pirmasis garlaivis. 19 a. 1 pusėje Lietuvoje pradėta pram. būdu gaminti maisto produktus (miltus, kruopas, alų, spiritą). 1843–50 A. Griškevičius suprojektavo keletą orlaivių, kn. *Žemaičio garlėkys* (*Parolot Żmudzina* 1851) išsamiau aprašė dirižablį, mechaniškai valdomų sparnų pritaisymą žmogui, kėlė garu varomo propelerio ir horizontalių sparnų idėją. 1847 Kaune pradėjo veikti garo malūnas, 1860 Lentvario dvare (Trakų apskr.) garo mašina pritaikyta kuliamajai sukti, o į Vilnių atvažiavo pirmasis garvežio traukiamas traukinys, 1896 pasirodė pirmasis automobilis (daugiau jų imta importuoti nuo 20 a. 2 d-mečio). Pramoninė mašinų gamyba sparčiau pradėta plėtoti 19 a. 1 pusėje Klaipėdoje, vėliau mašinų gamybos centru tapo Kaunas. 1880 Kaune veikė 45 pramonės įmonės (tarp jų 1862 įkurta pirmoji metalo pramonės įmonė *Minerva*). Pirmosios pramonės įmonės Vilniuje buvo Cimermano ketaus liejykla (įk. 1864) ir Poselio dalgių g-la (įk. 1880 N. Vilnioje). 1912 Vilniaus centrinėje elektrinėje pradėjo veikti pirmoji Lietuvoje garo turbina, 1931 – pirmasis cukraus f-kas Marijampolėje. Po I pasaul. karo dėl patirtų nuostolių ir kitokios ūk. veiklos plėtros krypties sunyko metalo apdirbimo pramonė (1939 buvo tik 12 tokių įmonių). Daugiausia buvo gaminama buit. ir stat. paskirties metalo dirbinių, baldų, ž.ū. padargų ir kitokių nesudėtingų mašinų, audžiama audinių (1939 veikė 139 tekstilės įmonės; tarp jų *Drobė*, *Liteksas*, *Kauno audiniai*). Kaune ir Linkaičiuose (Radviliškio vlsč.) veikė ginklų g-los, kuriose gaminta šoviniai, šautuvai ir kulkosvaidžių vamzdžiai, remontuoti ginklai. Per II pasaul. karą vėl buvo sugriauta dalis pramonės mašinų gamybos įmonių, nemaža dalis įrenginių išvežta, jam pasibaigus ėmė kurtis mašinų remonto įmonės, vėliau sparčiai plėtota elektrotechn., radiotechn. įrenginių, prietaisų, įtaisų, detalių (*Elfos* g-loje, įk. 1940) ir staklių (*Žalgirio* g-loje; įk. 1941), dviračių (*Vairo* g-loje, įk. 1951) gamyba, laivų statyba (Baltijos laivų statykla, įk. 1952), maisto produktų gamyba (pradėjo veikti dideli mėsos, pieno, žuvų konservų kombinatai). Daugiausia gaminta el. varikliai, laidai ir kabeliai, el. skaitikliai, el. suvirinimo įrenginiai, radijo imtuvų ir televizorių mazgai, magnetolos, televizoriai, staklės, žvejybos laivai, šaldytuvai, grąžtai, dviračiai paaugliams, automobilių detalės, ž.ū. mašinos. Didžiąją dalį gaminamų mašinų sukonstravo Lietuvos inžinieriai projektavimo ir konstravimo biuruose ar MTI filialuose; svarbesni gaminiai: Metalo pjovimo staklių i-to (Sąjunginis Metalo pjovimo staklių i-tas) Vilniaus filiale sukonstruotos ir pagamintos labai didelio tikslumo apvaliojo šlifavimo (1962), smulkiamodulinės krumplių frezavimo (1963) staklės, apskritojo dalijimo mašina (1965), pirmoji SSRS koordinatinė mašina, valdoma elektronine skaičiavimo mašina (1977). Lietuva 1966 gamino 8,6% SSRS gaminamų staklių ir užėmė 4 vietą tarp SSRS respublikų. Išaugo žymesnių inžinierių mechanikų (A. Barakauskas, K. Dzidolikas, A. Gapšys, A. Kasparaitis, M. A. Kuzmickas, E. Majauskas, A. Speičys ir kt.). Sparčiai plėtėsi tekstilės gamyba (linų tekstilė, mezginiai, kilimai). Pradėjus modernizuoti ir specializuoti baldų gamybą imta gaminti universalių konstrukcijų korpusinius baldus, iš dalies išardomus minkštuosius baldus; Eksperimentiniame baldų projektavimo ir konstravimo biure (įsteigtas 1957) imta kurti lengvų konstrukcijų, estetiški, funkcionalūs, būsto interjerą atitinkantys baldai.

Pirmojo SSRS mikromanipuliatoriaus, veikiančio naudojant aukštojo dažnio virpesius, maketas (R. Bansevičius, K. Ragulskis, 1980)

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pramonės įmonės ir projektavimo org-jos buvo pertvarkytos ir ėmė integruotis į pasaulio rinką. 1991 iš Metalo pjovimo staklių i-to Vilniaus filialo sukurta Lietuvos ir JAV moksl. gamybinė įmonė *Brown & Sharp-Precizika*, gaminanti metrologijos ir matavimo mašinų mazgus. Atsirado moksl. paslaugų b-vių (viena svarbesnių įk. 1991 J. Gecevičiaus), kurios perimdamos technol. naujoves (*know-how*) sprendžia įmonių technol. ir techn. problemas, t.p. vykdo užsienio b-vių užsakymus.

Pirmieji mechanikos inžinierijos moksl. tyrimai Lietuvoje pradėti 20 a. 3 d-metyje; leistas žrn. *Technika* (1924–41). 1948 Lietuvos MA įsteigus Techn. mokslų i-tą (1952–56 Fizikos-technikos i-tas, 1956–67 Energetikos ir elektrotechnikos i-tas, 1967–92 Fizikinių-techninių energetikos problemų i-tas, nuo 1992 – Lietuvos energetikos institutas), kuris iš pradžių sprendė energetikos ir metalų pramonės, vėliau tik energetikos plėtros problemas. 1961 įkurtas Tekstilės pramonės i-tas, kuriame tirtos siūlų mech. savybės, tikrintos jų eksploatacinės savybės, t.p. pradėta kurti technines tekstilės medžiagas, audinius ir mezginius, skirtus gaminiams apsaugoti, specialiąsias tekstilės medžiagų (vad. nanotekstilės) apdailos technologijas ir įrenginius. Svarbūs mechanikos inžinerijos tyrimai pradėti 1964 KPI įkurtoje Vibrotechnikos laboratorijoje (vadovas K. Ragulskis; 1975–87 moksl. tyrimo sektorius *Vibrotechnika*, 1987–91 moksl. centras *Vibrotechnika*, nuo 1991 Mikrosistemų ir nanotechnologijos centras). Buvo tiriama mech. virpesių procesai, ieškoma galimybių panaudoti tyrimus įrenginiams ir technol. procesams kurti, t.p. nagrinėti apsisaugojimo nuo kenksmingų virpesių būdai ir priemonės. Sukurta nauja mechanikos inžinerijos kryptis – precizinė vibracinė mechanika. Buvo tiriami netiesinių virpesių sistemų savaiminės organizacijos ir judesio dinaminio valdymo reiškiniai, ieškota galimybių gauti tolydžiuosius judesius panaudojant virpesius ir banginius procesus, būdų mech. sistemų judesiui stabilizuoti virpesiais, naujų precizinių mech. sistemų sudarymo principų. Naudojant tyrimų rezultatus kurti būdai ir priemonės precizinių mech. sistemų judesio tikslumui didinti, sukurti virpesių principu veikiantys įv. paskirties originalūs mechanizmai ir sistemos (robotų technikai, brand. fizikai, astrofizikai, geofizikai, lazerinėms sistemoms, precizinių prietaisų ir mašinų gamybos, laivų statybos, aviacijos ir kosm. technikos, kompiuterijos įtaisams ir įrenginiams). *Vibrotechnikos* moksliniame centre sukurti pasaulyje pripažinti vibraciniai varikliai ir robotai buvo vieni pirmųjų mechatronikos įrenginių SSRS, sparčiai plėtota išradyba (K. Ragulskis su kt. padarė >1700 išradimų). Leistas ketvirtinis aukštųjų m-lų mokslo darbų rinkinys *Vibrotechnika* (1967–92; išleista 67 t., 4 t. anglų k. išleisti JAV). Šiame centre dirbo žymesni inžinieriai: R. Bansevičius, V. Ostasevičius, J. Gecevičius, A. Federavičius ir kiti). Dalis šių mokslininkų 1997 susibūrė į *Vibrotechnikos* d-ją, kuri rengia tarpt. konf-jas *Vibroengineering* (1998–2004 vyko kasmet, vėliau kas 2 metai); leidžiami konf-jų darbai, jų duomenys įtraukiami į tarptautines duomenų bazes. Svarbūs mechanikos inžinerijos darbai buvo atliekami KPI Pakavimo automatų laboratorijoje (įk. 1967, vadovas V. Židonis, 1991 mokslinis gamybinis centras *Pakavimo technika*, vėliau Pakavimo tyrimų centras) sukonstruota >20 pakavimo (fasavimo) automatų, tirta produktų dozavimo procesai, plėvelinių medžiagų suvirinimas terminiu būdu ir aukštojo dažnio srovėmis, pakuočių (fasuočių) ženklinimo, grupavimo ir kt. procesai; t.p. leistas tęstinis leidinys *Pakavimo automatai* (išėjo 4 kn.). 1994 prie KTU įsteigta Lietuvos pakuotojų asociacija, kuri 1995 priimta į Pasaulinę pakavimo organizaciją (*World Packaging Organization*, WPO).

21 a. pr. mechanikos inžinerijos tyrimai daugiausia plėtojami KTU Mechanikos ir mechatronikos f-te (2007 įkurtas Mechatronikos mokslo, studijų ir informacijos centras) kartu su Transporto problemų i-tu, Pakavimo tyrimų centru, t.p. KTU Gynybos technologijų, Technol. sistemų diagnostikos, Energetikos technologijų i-tuose. Svarbiausi tyrimai: medžiagų ir konstrukcijų stiprumo, mažaciklio nuovargio, irimo ir ilgalaikiškumo, mech. ir mechatroninių sistemų dinamikos, valdymo ir vibroakustinės diagnostikos, biomechanikos ir sporto inžinerijos, pjezomech. sistemų ir adaptyviosios mechanikos, transporto priemonių tobulinimo ir precizinių ilgio kalibravimo sistemų, pakuočių ir jų perdirbimo technologijų kūrimo. Su Lietuvos energetikos i-to mokslininkais ieškoma

būdų, kaip panaudoti atsinaujinančiuosius energijos išteklius, tiriamas energijos naudojimo efektyvumas, sprendžiamos energetikos kompleksų, šiluminių procesų, įrenginių, brand. energetikos ir jos saugumo problemos, nagrinėjami šilumos ir masės pernašos procesai. Kuriamos gynybos technologijos ir technika: lazeriniai šaulių treniruokliai, minosvaidžių treniruočių įranga, taktikos mokymo poligonuose įranga, vykdomi raketų dinamikos tyrimai. KTU Dizaino ir technologijų fakultete nagrinėjamos aprangos medžiagos, tekstilės gaminių projektavimo sistemos, spaudos technol. procesai, veikia polimerinių gaminių moksl. laboratorija. Tyrimai atliekami ir KTU Konstrukcijų patikimumo centre, Profesoriaus K. Baršausko ultragarso mokslo i-te, kuriame sisteminami ultragarsinių matavimo sistemų teor. pagrindai, kuriamos neelektrinių dydžių matavimo sistemos. Leidžiami moksl. leidiniai *Mechanika*, *Mechaninė technologija*, *Ultragarsas*, rengiamos kasmetinės įv. mokslo sričių tarpt. konf-jos.

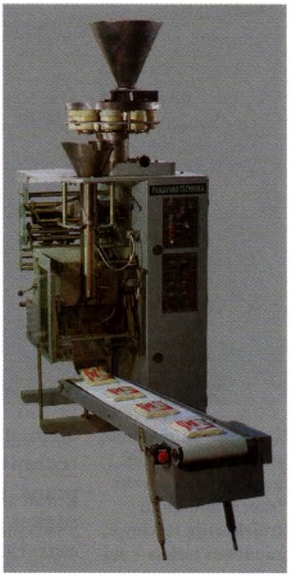

Birių produktų pakavimo automatas, suprojektuotas KTU Pakavimo tyrimų centre (1997)

Mechanikos inžinerijos tyrimai vykdomi ir kitose šalies aukštosiose m-lose – VGTU, KU, ŠU ir KTU Panevėžio i-te. VGTU Mechanikos ir Transporto inžinerijos f-tuose tiriama ir kuriama med. srities reabilitaciniai procesai ir sistemos, dirbtiniai organai, mechatroninės sistemos, atliekamas jų tribologinis ir metrologinis tyrimas, diagnostika, projektuojamos technologinės (pvz., poligrafinės, suvirinimo) sistemos, tiriama jų dinamika ir operacijos, t.p. projektuojamos transporto mašinos ir įrenginiai, tiriamas jų patikimumas. VGTU A. Gustaičio aviacijos i-te (įk. 1993) kuriama aviacinė technika, tikrinamas jos patikimumas ir atitiktis saugos reikalavimams. Leidžiami moksl. žrn. *Aviation* ir *Transport* (abu anglų k.).

Mechanikos inžinerijos tyrimus vykdo užs. lietuvių inžinieriai mechanikai: S. Bačkaitis (biomechanikos ir eismo saugos), E. Jarašiūnas (taikomoji mechanika, moksl. tyrimų programų koordinavimas), R. Kašuba (jėgos perdavimas, didžiųjų vėjo el. generatorių tobulinimas, konstrukcijų projektavimo metodika), R. Vaičaitis (aviacinė ir kosm. technika), R. Viskanta (šilumos mainų dinamika sprendžiant brand. reaktorių aušinimo problemas).

Svarbesni atkūrus Lietuvos nepriklausomybę mechanikos inžinerijos mokslininkai (1993–2006 Lietuvos mokslo premijos laureatai) – J. E. Adomaitis, L. V. Ašmantas, B. Bakšys, R. Barauskas, V. Barzdaitis, B. Čėsna, R. Čiukas, M. Daunys, A. Federavičius, J. Gylys, R. Jonušas, A. Jurkauskas, V. Katinas, J. Liukaitis, A. Matukonis, H. Medekšas, V. M. Milašius, G. Miliauskas, V. Ostasevičius, A. Pedišius, V. P. Pekarskas, P. Poškas, M. K. Ragulskis, V. Rajeckas, A. Slančiauskas, V. Šimonis, S. Šinkūnas, P. Vaitiekūnas, J. Vilemas, A. J. Vitkauskas, V. Volkovas, A. Žukauskas.

Glaudžiai bendradarbiaudami su įv. org-jomis inžinieriai steigė savo d-jas. 1899 įsteigta Rusijos technikų d-jos Vilniaus sk. (jame buvo >20 lietuvių inžinierių), 1907 – Lietuvių mokslo d-ja (vykdė moksl. tiriamąjį darbą, rengė vadovėlius), 1918 – Lietuvos inžinierių s-ga (veikė iki 1940, atkurta 1989; sprendė techn. ir ek. problemas, svarstė standartų normas, darbo saugos klausimus, rūpinosi inžinierių ir technikų rengimu); ji 1929–40 leido žrn. *Technika ir ūkis*. 1951 Niujorke įkurta Pasaulio lietuvių inžinierių ir architektų s-ga (vietoj 1946 Würzburge įkurtos Lietuvos inžinierių tremtinių d-jos; rengė studiją apie nepriklausomybės laikų Lietuvos mokslą ir ūkį). Lietuvoje t.p. veikė kai kurių technikos šakų moksl. d-jos, kurios 1954 buvo pertvarkytos į Moksl. techn. d-jas. 1949 prie Lietuvos geležinkelių v-bos įkurti Technikos namai; juose veikė b-ka, skaitykla, techn. kabinetas, 1958 įkurta Sąjunginės išradėjų ir racionalizatorių d-jos taryba. Atkūrus nepriklausomybę Lietuvos mechanikai (aktyviai veikė R. Bansevičius, P. Ilgakojis, R. T. Toločka) 1992 įstojo į Tarptautinę mašinų ir mechanizmų teorijos federaciją (*International Federation for the Promotion of Mechanism and Machine Science*, IFToMM), kuri vykdo teor. ir eksperimentinius tyrimus, skatina įv. šalių mokslininkų bendradarbiavimą, moksl. tyrimų praktinį taikymą. 2002 M. Mariūno iniciatyva įkurta Lietuvos biomechanikų s-ga, vienijanti Lietuvos aukštųjų m-lų, reabilitacinių centrų, Neįgaliųjų s-gos ir kitų mech. judėjimo, dirbtinių organų sričių darbuotojus ir koordinuojanti jų veiklą.

Lazerinis šaunamojo ginklo treniruoklis: geltona kreivė rodo lazerio spindulio trajektoriją taikinyje, raudonas taškas – akimirkinio nusitaikymo vietą, į kurią krinta lazerio spindulys

SPECIALISTŲ RENGIMAS. KNYGOS, VADOVĖLIAI

Lietuvoje inžinierius mechanikus pradėta rengti 17 a. pab.–18 a. pradžioje (karo inžinierių buvo jau 16 a. pab.) VU; jį uždarius 1832–20 buvo rengiami Sankt Peterburgo, Rygos, kitų Rusijos miestų aukštosiose m-lose. Lietuvoje inžinierius vėl pradėta rengti 1920 Kaune Aukštuosiuose kursuose (nuo 1922 Lietuvos universitetas, 1930–46 Vytauto Didžiojo universitetas), jų daugiau rengta Lietuvos u-te įkūrus Technikos skyrių. VDU mechanikos, technologijos ir kt. inž. mokslus dėstė žymūs to meto mokslininkai – K. Vasiliauskas (medžiagų mechaniką; parašė pirmąjį vadovėlį *Elementarinis medžiagų atsparumo kursas* 1935), V. Mošinskis (metalų technologijos kursą; parašė vadovėlius *Metalų technologija. Liejininkystės pagrindai* 1933, *Metalų technologija. Techniniai metalai, jų gamyba ir savybės* 1934), P. Jankauskas (teorinę ir taikomąją mechaniką; kn.: *Kinematikos ir dinamikos pagrindai* 1926 ir *Pritaikomoji mechanika* 2 d. 1926–30), J. Čiurlys (mašinų elementus; kn.: *Mašinų detalės* 1924 ir *Keliamosios mašinos* 1932), P. Čechavičius (hidrotechniką; kn.: *Bendrosios žinios apie vandentiekius* 1926, *Lietuvos uostai* 1932, pranc. kalba), V. Gorodeckis (energetiką; kn. *Techninė termodinamika* 1935), A. Gravrogkas (hidraulinių turbinų kursą; kn. *Reaktingųjų vandens turbinų darbo rato skaičiavimas* 1939) ir J. Gravrogkas (laivų mechaniką; kn. *Nuo nejudamo eterio iki reliatyvinės mechanikos* 1931). Nuo 1951 inžinieriai rengiami KTU (iki 1990 KPI), VGTU (1969–90 VISI, 1990–96 VTU), KU (1959–91 KPI Klaipėdos vakarinis f-tas), ŠU (1962–97 KPI Šiaulių vakarinis f-tas), KTU Panevėžio i-te (1961–65 KPI Panevėžio sk., 1965–89 Panevėžio vakarinis f-tas, 1989–98 Panevėžio f-tas, 1998–2001 KTU Panevėžio filialas). Mechanikos inžinerijos specialistus rengia ir Kauno techn. kolegija (1920–44 ir 1990–2002 Kauno aukštesnioji techn. m-la, 1945–90 Kauno politechnikumas).

Svarbesni atkūrus Lietuvos nepriklausomybę mechanikos inžinerijos vadovėliai: S. Naujokaičio, Z. Pociaus, K. Kumpiko, R. Toločkos *Mechanizmų ir mašinų teorija* (1994), V. Paliūno *Teorinė mechanika* (1997), A. Bargelio *Integruotos gamybos pagrindai* (1998), V. Sliesoriūno, J. Jurgaičio, V. Čiuprino *Inžinerinė grafika* (1998), J. Dulevičiaus, A. Palionio, P. Žiliuko ir kt. *Mašinų elementai: skaičiavimai ir konstravimas* (2000), V. K. Augustaičio *Mechaninių virpesių pagrindai* (2000), V. Vekterio, A. Kasparaičio, S. Kaušinio, R. Kanapėno *Matavimų teorija ir praktika* (2000), A. Žiliuko *Medžiagų mechanika* (2004), V. Ostasevičiaus, R. Dundulio *Technologiniai įrenginiai ir įrankiai* (2004), A. J. Bražiūno *Mašinų gamybos technologijos pagrindai* (2004), D. Bendikienės, R. Keršio *Inžinerinės grafikos teoriniai pagrindai* (2005), B. Bakšio, A. Federavičiaus *Robotų technika* (2006). Monografijos: A. Pavaro, J. Žvinio *Plienai* (1995), S. Bočkaus *Specialieji liejimo būdai* (1996), *Virpesių mechanika ir technika* (autorių kolektyvas, 1998), J. Vilio, V. Čiuplio, V. Terentjevo, A. V. Kvedaro *Metalo paviršinių sluoksnių plastinių deformacijų tyrimai* (*Particularies of Plastic Deformation of Near Surface Layers* 2003), *Mechatronikos žinynas* (*The Mechatronics Handbook*, autorių kolektyvas; tarp jų R. Bansevičius ir T. Toločka, 2002), B. Bakšio, A. Federavičiaus *Vibracinės automatinio manipuliavimo sistemos ir mechanizmai* (2005), M. Daunio *Ciklinis konstrukcijų stiprumas ir ilgaamžiškumas* (2005), A. Žiliuko *Stiprumo ir irimo kriterijai* (2006). *Rymantas Tadas Toločka*

ŽEMĖS ŪKIO INŽINERIJA

Lietuvoje žemės ūkio inžinerijos mokslo pradmenys pradėti dėstyti 1819 VU Žemės ūkio katedroje (vedėjas M. Očapovskis). Buvo skaitomos paskaitos apie žemės dirbimą, ž.ū. padargų naudojimą. 1825 V. Gurskis skaitė paskaitas apie kuliamąsias mašinas. 1828 Pilaitėje (dabar Vilniaus miesto dalis) buvo įsteigta praktinio mokymo ir moksl. tyrimų bazė (Agronomijos i-tas). 20 a. pr. moksl. tyrimai buvo atliekami bandymų stotyse. Pirmoji ž.ū. bandymo stotis įsteigta 1909 Baisogaloje. 1928 žemės ūkio inžinerijos tyrimai pradėti Dotnuvos ž.ū. a-jos Ž.ū. inžinerijos katedroje (vedėjas A. Kondrotas). Žemės

ūkio inžinerijos mokslas buvo intensyviau plėtojamas LŽŪA įkūrus Ž.ū. mechanizacijos bei Hidromelioracijos ir žemėtvarkos f-tus (1946), Hidrotechnikos ir melioracijos (1950) bei Ž.ū. mechanizacijos ir elektrifikacijos (1956) i-tus, Mašinų bandymo stotį (1960). Pirmieji ž.ū. inžinerijos mokslininkus rengė B. Šprinkas, B. Juralevičius, V. Filipavičius. 1949 LŽŪA (nuo 1996 LŽŪU) V. Babilius, K. Tolutis, L. Kulikauskas pradėjo konstrukcinių medžiagų tyrimus. Mašinų mechanikai matricinį harmoninį metodą naudojant skaičiavimo techniką pasiūlė A. Jasiulionis, mašinų ir mechanizmų balansavimo optimaliems parametrams skaičiuoti metrines erdves (L_p) vienas pirmųjų panaudojo A. Urba. Ž.ū. produktų džiovinimo teor. pagrindus sukūrė V. Petruševičius, V. Valušis (Ž.ū. inžinerijos i-tas), dirvožemio vandens režimo reguliavimo – A. Dirsė. Nuo 1969 J. Deikus, S. Merkevičius pradėjo tirti traktorių ir kitos ž.ū. technikos keliamą triukšmą, virpesius bei vertinti aplinkos taršą, A. Sirvydas su kt. – piktžolių kontrolės vandens garų procesus, nuo 1984 G. Labeckas su kt. – įpurškimo siurblių ir vidaus degimo variklių darbo procesus, degalų sąnaudų mažinimo ir aplinkai kenksmingos deginių emisijos kontrolės problemas. Nuo 1990 J. Padgurskas su kt. tiria ir vertina įvairių apdirbimo bei stiprinimo technologijų poveikį mechaninių sistemų tribologiniam patikimumui. Ž.ū. produktų laikymo ir perdirbimo technologijų tyrimų laboratorijoje (įk. 1979) sukurti ž.ū. produktų sandėlių projektavimo teoriniai pagrindai, parengta sandėlių ventiliacijos sistemų projektavimo metodika (V. Vilimas, A. Raila, H. Novošinskis). Tiriami termoenergetiniai procesai, kurie vyksta sandėliuojant ir perdirbant augalininkystės produktus, šių procesų poveikis aplinkai, produktų saugai ir kokybei. Javų nuėmimo procesus tiria L. Špokas. K. Navickas su kt. tiria organinių atliekų perdirbimo technologijas, biodujų gamybą ir jų naudojimą energetikoje. Teorinės ir praktinės žemės ūkio inžinerijos problemos tiriamos VGTU, LŽŪU Ž.ū. inžinerijos, KTU Aplinkos inžinerijos i-tuose, Kauno miškų ir aplinkos inžinerijos kolegijoje. Pav. *Algirdas Raila*

Žemės ūkio technika parodoje *Ką pasėsi* (LŽŪU, 2007)

MAISTO MOKSLAS IR TECHNOLOGIJA

Maisto mokslas ir technologija apima maisto produktų žaliavos ir gatavų maisto produktų chem., biochem., kokybės tyrimus, gamybos technologijų, t.p. ir sveiko maisto, naujų maisto produktų kūrimą. Iki II pasaul. karo grūdų, mėsos, pieno ir kitose maisto pramonės b-vėse buvo tiriama tik žaliavų ir jų perdirbamų produktų kokybė. Moksl. tyrimai pradėti 20 a. 6 d-metyje Sąjunginio sviesto ir sūrių pramonės MTI Lietuvos filiale (įk. 1958, nuo 1991 Lietuvos maisto i-tas, nuo 2003 KTU Maisto i-tas) ir KPI (nuo 1990 KTU) Maisto produktų technologijos katedroje (įk. 1951).

Sviesto ir sūrių pramonės MTI buvo intensyviai tiriama pieno kokybė, kuriami technol. procesai ir nauji pieno produktai. Nustatyta pašarų ir karvių ligų įtaka pieno savybėms ir iš jo pagamintų produktų kokybei (K. Butkus), sukurti kokybės greito nustatymo metodai, prietaisai *Somatas*, *Laktis* ir kiti. Tiriant mastitu ir leukoze sergančių karvių pieną gauta naujų duomenų apie tokio pieno biochem., citologinę bei mikrobiol. sudėtį (R. Butkus, V. Butkienė, L. Kliučiūtė). Nustatyta homogenizavimo proceso parametrų (t-ros, slėgio ir kitų) įtaka pieno produktų savybėms, pieno šiluminiam patvarumui, pasiūlytas naujas pieno dalinio homogenizavimo būdas, tiriamas pieno riebalų ir aliejų emulsijų patvarumas (V. Vaitkus). Sukurta naujų sviesto rūšių, ištirtos sviesto reologinės savybės (D. Kačerauskis), patobulintos sviesto gaminimo technologijos (P. Motiekaitis, V. Lazauskas). Tirta pieno fizikinių ir chem. savybių priklausomybė nuo įv. technol. veiks-

KTU Maisto instituto laboratorija

nių, parengta mažesnio riebumo fermentinių sūrių (R. Ramanauskas), naujų lydytų sūrių gaminimo (I. Kairiūkštienė) technologijų. Išrūgų baltymai panaudoti didesnės biologinės vertės raugintiems pieno produktams gaminti (S. Urbienė). Buvo tiriamos pienarūgščio rūgimo bakterijų savybės, pašalinių medžiagų (inhibitorių) įtaka jų augimui. Sukurta naujų metodų inhibitoriams nustatyti (J. Suchockienė), vadovaujant R. Talačkienei buvo tęsiama naujų raugų paieška, kuriami jų gaminimo būdai (institute pagaminti kokybiški raugai buvo tiekiami ne tik Lietuvos pieno pramonės, bet ir daugeliui SSRS įmonių). Sudaryta pienarūgščio rūgimo bakterijų nac. kolekcija (saugoma ir dabar), dauguma technologijų įdiegtos į gamybą (Z. Bitinienė).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę Maisto i-te bendradarbiaujant su LVA pradėta tirti mėsos kokybė ir produktų gamybos technologijos (H. Stankevičius), plėtojami įvairių maisto produktų mikrobiol. tyrimai (A. Šarkinas, J. Šalomskienė). Parengta kūdikių mitybai skirtų produktų gamybos iš vietinių žaliavų technologijų (S. Urbienė), patobulinti seni ir sukurta naujų metodų, taikomų maisto produktų tinkamumui ir kokybei nustatyti (G. Kačerauskienė, G. Garmienė, V. Saikauskienė), sukurti funkcionalių ir biologiškai vertingų maisto produktų gaminimo technologijų moksl. ir praktiniai pagrindai (D. Kačerauskis, A. Liutkevičius, M. Kulikauskienė, D. Sekmokienė), atlikta teor. tyrimų, susijusių su fizikinių, chem. ir biochem. veiksnių įtaka maisto produktų dispersinių sistemų struktūrai (R. Ramanauskas, J. Šalomskienė), daugeliui maisto produktų parengtos juslinio vertinimo metodikos (A. Mieželienė). Pertvarkomi įvairių maisto produktų norminiai dokumentai pagal ES reikalavimus (M. Paserpskienė, E. Mickevičius), kuriamos kokybės valdymo ir sertifikavimo sistemos (E. Kazlauskaitė). Identifikuojamos ir kolekcionuojamos maisto technologijoms skirtos pienarūgščio rūgimo bakterijos (J. Šalomskienė, A. Šarkinas).

KTU Maisto produktų technologijos katedroje nuo 1950 rengiami maisto mokslo ir technologijos įv. sričių specialistai maisto pramonės, maisto tyrimų, maisto kontrolės įmonėms, t.p. kuriamos ir tobulinamos mėsos produktų (J. Venskevičius, J. Vitkus, A. Rakauskas, R. Masteikienė, J. Laukytė, Z. Šimkevičienė), pieno produktų (J. Bernatonis, E. Grinienė, D. Ramonaitytė, O. Šeštakauskienė, O. Bernotienė, N. Mickienė, V. Mickus), duonos, pyrago ir konditerijos gaminių, majonezo (S. Sūdžienė, G. Juodeikienė, P. R. Venskutonis), grūdų produktų (G. Juodeikienė, R. Grikštas), fermentacijos produktų (J. Venskevičius, J. Bernatonis, S. Sūdžienė, J. Vitkus), cukraus (A. Čiabilis, R. Kublickienė) ir viešojo maitinimo gaminių (V. Merkienė) gaminimo technologijos; kai kurios įdiegtos Lietuvos maisto pramonės įmonėse. Tirti pieno mikroelementai (J. Bernatonis, D. Ramonaitytė) ir įv. veiksnių įtaka pieno ir jo produktų aromatinėms savybėms (E. Grinienė).

Atkūrus nepriklausomybę katedroje pradėti natūralių maisto priedų ir kitų biologiškai vertingų maisto medžiagų išskyrimo, analizės, perdirbimo ir panaudojimo maisto produktų gamyboje tyrimai naudojant superkritinės ekstrakcijos ir mikrokapsuliavimo metodus (P. R. Venskutonis). Tiriama augalininkystės produktų chem. sudėtis ir technol. savybės, ieškoma būdų jų chem. taršai mažinti, kuriami nauji fermentų produktai iš grūdinės žaliavos, t.p. nesąlytiniai metodai ir prietaisai poringoms maisto sistemoms tirti (G. Juodeikienė, L. Bašinskienė). Ištirti chemiškai ir biologiškai aktyvūs maisto mikroelementai, sukurta būdų sunkiesiems metalams nustatyti pieno produktuose (D. Ramonaitytė). Tiriami maisto produktų struktūros susidarymo mechanizmai (D. Leskauskaitė), terminio maisto produktų apdorojimo metu susidarantys junginiai (R. Vinauskienė, M. Keršienė), tobulinamos riebalų gamybos technologijos (D. Gruz-

dienė), biologiškai aktyviems augalinės kilmės junginiams tirti taikomi chromatografijos ir masių spektrometrijos metodai (A. Pukalskas).

Lietuvos žemės ūkio universiteto mokslininkai tiria genotipo, mitybos ir priešskerdiminių veiksnių įtaką gyvūnų mėsos kokybei (S. Juknevičius), natūralių priedų (fermentų, mikroelementų, pienarūgščio rūgimo bakterijų) panaudojimą maisto produktų užterštumui mažinti ir biol. vertei padidinti (S. Urbienė). Kiti darbai susiję su veiksniais, turinčiais įtakos augalinių maisto produktų technol. procesams ir produktų kokybei (E. Jarienė, H. Danilčenko).

Svarbiausi vadovėliai ir knygos: J. Bernatonis *Bendroji maisto technologija* (d. 1 su J. Venskevičiumi 1962 [2]1975, d. 2 1963 [2]1977), K. Butkus *Pieno fermos darbuotojo žinynas* (1967), *Pieno homogenizavimas* (rusų k. 1967), E. Grinienė, J. Vitkus *Techniškoji biochemija* (1968), J. Venskevičius ir kt. *Mėsos ir mėsos produktų technologija* (1974), *Endokrininės, fermentinės bei specialiosios žaliavos surinkimas ir organopreparatų gamyba* (1974), K. Butkus ir kt. *Sūrių technologija* (1984), D. Kačerauskis ir kt. *Pieno perdirbimo technologija* (1994), E. Grinienė *Pieno sudėtis ir savybių kitimas* (1992), *Biochemija* (1998), G. Kačerauskienė, S. Urbienė *Pieno ir jo produktų cheminės analizės metodai* (2 d. 1999), D. Ramonaitytė, L. Bašinskienė *Maisto toksikologija* (2001), A. Gudonis *Pieno ir pieno produktų technologija* (2002), A. Liudkevičius, J. Lazdauskienė *Viskas apie pieną ir iš pieno* (2005), S. Urbienė *Pieno sudėtis ir savybės. Žaliava produktų gamybai* (2005), *Pirminis pieno perdirbimas* (2007), R. Masteikienė *Maisto produktų mikrobiologija* (2006). Maisto i-tas kartu su Maisto produktų technologijos katedra leidžia žrn. *Maisto chemija ir technologija*. Pav.

Daiva Leskauskaitė, Sigita Urbienė

BIOTECHNOLOGIJA

Lietuvoje biotechnologijos mokslas pradėjo kurtis 20 a. 8 d-metyje. Vilniaus bandomoji fermentinių preparatų g-la (įk. 1970, 1992–2006 b-vė *Biosintezė*) gamino techn. fermentus – amilazes, proteazes, fermentinius kompleksus maisto, odų pramonei, pašarams, Kėdainių biochemijos g-la (veikė iki 1996) – baltyminius priedus pašarams. Moderniosios biotechnologijos pagrindai buvo sukurti Sąjunginiame taikomosios enzimologijos MTI (įk. 1975, nuo 1992 Biotechnologijos i-tas *Fermentas*, nuo 1995 Biotechnologijos i-tas). Jame buvo parengtos mol. biologijos ir genų inžinerijos darbams naudojamų restrikcijos endonukleazių, deoksiribonukleorūgščių (DNR) ir ribonukleorūgščių (RNR) modifikavimo fermentų ir kitokios gamybos technologijos, atrasta ir ištirta naujų šios paskirties produktų (A. Janulaitis, V. Butkus). *Fermente* (vienas 5 didžiausių pasaulyje biotechnologijos molekulinių įrankių gamintojų) kuriami ir gaminami genų inžinerijos ir mol. biologijos darbams naudojami produktai bei mol. diagnostikos komponentai – fermentai, nukleorūgščių standartai ir kita. Restrikcijos endonukleazių ir biotechnologijoje naudojamų naujų įrankių kūrimo darbai tęsiami *Fermento* mokslo padalinyje, Biotechnologijos i-te ir Biochemijos i-te. Biotechnologijos i-te atliekami restrikcijos endonukleazių erdvinės struktūros ir jų katalitinio veikimo mol. mechanizmų tyrimai, kuriami nauji programuojamų savybių, savitai su nukleorūgštimis sąveikaujantys fermentai, tinkami kryptingai genomų pertvarkai ir modifikavimui, perspektyvūs naudoti medicinoje (V. Šikšnys). Naujiems fermentams kurti taikomi modernūs baltymų inžinerijos, kryptingos evoliucijos *in vitro* ir kt. metodai. Sukurta nukleorūgščių sekai ir grandinei specifinių DNR nikazių, naujo specifiškumo DNR restrikcijos endonukleazių, naujų specifinės RNR fragmentacijos įrankių, tiriama mol. įrankių, kuriuos būtų galima naudoti genų terapijoje, sintezė. Svarbūs DNR metilinimo tyrimai (S. Klimašauskas). Gauta naujų duomenų apie DNR ir RNR metiltransferazių struktūros elementus, lemiančius katalitinį šių fermentų aktyvumą, atrastas tiesioginio kovalentinio DNR ir kt. biopolimerų žymėjimo specifinėse vietose naudojant metiltransferazes metodas.

1982 Sąjunginiame taikomosios enzimologijos MTI pradėti baltyminių vaistinių medžiagų tyrimai. Vaistams sintetinti panaudoti genų inžinerijos metodais modifikuoti mikroorganizmai, gaminantys rekombinantinius baltymus. Parengta svarbių vaistinių me-

Mikroorganizmų kultivavimo mikroreaktorius (b-vė *Sicor Biotech*)

džiagų (žmogaus interferono alfa-2b, žmogaus augimo hormono) gavimo technologijų, atlikta darbų tiriant žmogaus rekombinantinius citokinus, kurie padėjo išsiaiškinti šių baltymų veikimą ir struktūrą, tyrimų rezultatai panaudoti farmacinėje biotechnologijoje (V. Bumelis). 1989 sėkmingai baigti klinikiniai tyrimai ir įregistruotas Lietuvoje sukurtas interferono alfa-2b preparatas *Reaferon* (pirmasis genoinž. med. preparatas R. Europoje). Baltyminės vaistinės medžiagos kuriamos biotechnol. farmacijos įmonėje *Sicor Biotech* (1994–99 b-vė *Biofa*, 1999–2001 b-vė *Biotechna*), atliekami jų tyrimai. Šioje įmonėje, naudojant genetiškai modifikuotus mikroorganizmus, gaminamos veikliosios vaistinės medžiagos (interferonas alfa-2b, filgrastimas, žmogaus augimo hormonas). B-vėje *Biocentras* (įk. 1988) atrastas originalus kraujodarą skatinančios vaistinės medžiagos producentas. Kitos farmacinės biotechnologijos įmonės: b-vės *Biota* (rekombinantinių baltymų gryninimas ir analizė), *Biotechpharma* (baltyminių vaistinių medžiagų biosintezės ir išskyrimo technologijos), *Profarma* (ilgalaikio veikimo terapinės paskirties rekombinantinių baltymų technologijos). Biotechnologijos i-te originaliais biotermodinamikos metodais ieškoma naujų vaistinių medžiagų (D. Matulis). Šiame i-te kuriami imunologiniai diagnostikos metodai, pagrįsti antikūno ir antigeno sąveika ir nukleorūgščių nustatymu naudojant polimerazių grandinių reakciją (PGR), tiriami rekombinantiniai virusų baltymai ir monokloniniai antikūnai (K. Sasnauskas, A. Žvirblienė). Derinant rekombinantinių baltymų gavimo technologijas su imunologiniais metodais kuriami labai jautrūs patogenų arba jiems specifinių antikūnų nustatymo būdai. Sukurta rekombinantinių mielių producentų, kurie gamina įv. virusų (tymų, kiaulytės, hepatito B ir kt.) struktūrinius baltymus, suformuojančius į virusą panašius darinius. Pagal duomenis apie jų imunogeniškumą sukurtas kryptingo specifiškumo monokloninių antikūnų gavimo būdas, keli šimtai naujų hibridomų linijų, gaminančių antikūnus prieš tymų, kiaulytės, raudonukės, žmogaus paragripo ir kt. antigenus. Šie monokloniniai antikūnai taikomi diagnostikai ir moksl. tyrimams, gaminami ir eksportuojami užsienio b-vėms. Kryptingo specifiškumo monokloniniams antikūnams kurti naudojama rekombinantinių į virusą panašių dalelių technologija patentuota ir licencijuota b-vei *Fermentas*. Monokloniniai antikūnai t.p. tiriami VU Imunologijos i-te (M. Mauricas). 2000 b-vės *Fermento* įsteigta biotechnologinė mol. diagnostikos paslaugų b-vė *Biomedicinos tyrimų centras* (nuo 2007 b-vė *Sorpo Diagnostics*) yra moderniausia ir didžiausia mol. diagnostikos paslaugų naudojant PGR tiekėja Lietuvoje. Joje kuriami PGR reagentų rinkiniai, sukurta mol. diagnostikos rinkinių lytiniu keliu plintantiems patogenams, t.p. PGR reagentų rinkinys paukščių gripo virusui (H5 tipas) nustatyti. *Fermente* pagal tarpt. reikalavimus pertvarkoma PGR technologijoje naudojamų produktų gamyba, kad b-vė galėtų patekti į pasaulinę mol. diagnostikos produktų rinką. Biotechnologijos i-te genų inžinerijos metodais, naudojant mielių kamienus, kuriamos rekombinantinės vakcinos (K. Sasnauskas), sukurta efektyvių vakcinų prieš žmogaus hepatitą B, žmogaus papilomos virusų pavojingas atmainas ir žmogaus poliomelito virusą, sukurta žmogaus hepatito B paviršiaus baltymų darinių, tinkamų ir ligos profilaktikai, ir gydymui, kuriamos eksperimentinės baltyminės vakcinos navikų profilaktikai.

Biochemijos i-te tiriami oksidoreduktazių veikimo mechanizmai (J. Kulys, V. Razumas), t.p. sukurta biojutiklinių analitinių sistemų, kurios naudojamos medicinoje ir maisto pramonėje – analizatorių gliukozei, etanoliui, pieno rūgščiai, cholesteroliui, karbamidui, kt. metabolitams nustatyti (J. Kulys, V. Laurinavičius). Šios krypties tyrimai plėtojami ir Chemijos i-te (A. Malinauskas), elektrochem. imunojutikliai kuriami VU Imunologijos i-te (A. Ramanavičius). Biochemijos i-te kuriamos ir tiriamos naujos biokatalitinės sis-

temos, identifikuoti ir atrinkti kamienai, gaminantys gliukozės, kt. sacharidų, glicerolio, alkoholių dehidrogenazes, parengta fermentų skyrimo ir valymo schemų, pagaminta fermentų, jie panaudoti naujoms biojutiklinėms sistemoms kurti, išskirti šių fermentų genai, kurie naudojami kuriant modifikuotus fermentus (R. Meškys). Sukurta naujos kartos gliukozės, laktozės, etanolio, glicerolio biojutiklių maisto pramonės analitinėms sistemoms (V. Laurinavičius). Biotechnol. ir biomed. tyrimuose vis plačiau taikoma bioinformatika ir kompiuterinė biologija. Biotechnologijos i-te tiriama baltymų sekų giminingumas, modeliuojama baltymų erdvinė struktūra (Č. Venclovas). Kompiuterinio modeliavimo būdu sukonstruota pirmoji pasaulyje aktyvi II tipo restrikcijos endonukleazė, pasižyminti visiškai nauju, gamtoje dar neaptiktu DNR specifiškumu. VGTU tiriamas peroksidazių substratų dokingas ir molekulinė dinamika, modeliuojamos baltymų tretinės struktūros (J. Kulys). KTU kuriami biotechnol. procesų optimizavimo ir valdymo būdai, biotechnol. parametrų matavimo, procesų prognozavimo ir optimalaus valdymo sistemos (D. Levišauskas). Bioekologijos tyrimų ir praktinės veiklos centras yra b-vė *Biocentras*. Joje tiriamas biotechnol. procesų taikymas aplinkos apsaugai ir naftos teršalams šalinti, sukurtas bakterinis preparatas *Degradoilas*, jis naudojamas padariniams, sukeltiems naftai patekus į vandenį ar gruntą, likviduoti. Botanikos i-te parengta naftos produktais užteršto grunto biol. savybių atkūrimo technologija. Lietuvos žemdirbystės, Lietuvos sodininkystės ir daržininkystės ir Lietuvos miškų i-te, t.p. LŽŪU atliekami agrobiotechnol. tyrimai, ieškoma būdų tikslingai keisti augalų genomą, genų raišką ir tai pritaikyti maisto produktų gamybai, kurti norimų savybių augalų veisles. Šiose institucijose tiriama kviečių ir miežių selekcinių linijų genetinis stabilizavimas dvigubų haploidų metodu, poliploidija naudojama daugiamečių žolių pr. selekcinei medžiagai kurti, atliekama svidrių ir eraičinų tarpgentinė ir dobilų tarprūšinė hibridizacija bei genų introgresija produktyvumui ir adaptyvumui gerinti, kuriama aliejinių augalų genetinė įvairovė (I. Pašakinskienė, G. Brazauskas, A. Sliesaravičius). Kiti darbai susiję su sodo augalų devirusavimu, kryptingu genetinės struktūros keitimu *in vitro* sistemoje ir mikrovegetatyviniu dauginimu, sodo augalų tarprūšinių hibridų ir veislių kūrimu biotechnologijos metodais, pomidorų antioksidantų tyrimu (V. Stanys). DNR žymenų metodais vertinama greitai augančių Lietuvos medžių genetinė struktūra, kuriami nauji genotipai, biotechnol. metodai taikomi tolerancijos stresiniams veiksniams *in vitro* sistemoje įvertinti (S. Kuusienė). Biotechnologijos i-te tiriami genai, atsakingi už augalų atsparumą šalčiui ir jų naudojimas šalčiui atsparioms veislėms, pirmiausia rapsų, kurti (A. Ražanskienė), Botanikos i-te – augalų augimo ir adaptavimosi biochem. mol. mechanizmai, jų naudojimas augalų biotechnologijose, kuriami atsparūs abiotiniams veiksniams transgeniniai augalai (R. Vyšniauskienė). Nauja biotechnologijos kryptis yra pramoninė, arba baltoji, biotechnologija – chem. produktų gavimas iš atsinaujinančiųjų, augalinės kilmės žaliavų (augalininkystės produktų, medienos perdirbimo atliekų, specialiai perdirbimui auginamų augalų), galinčių pakeisti kuro ir chem. pramonės žaliavą naftą, fermentų naudojimas šiuose procesuose. Ši sritis apima biodegalų komponentų (bioetanolio ir biodyzelino) gamybą. LŽŪU Aplinkos i-te parengta biodegalų gamybos ir naudojimo programa (P. Janulis). Biochemijos i-te tiriama glicerolio, lignino monomerų, heterociklinių ir kt. junginių biokonversija naudojant genetiškai pakeistus mikroorganizmus (R. Meškys). KTU tiriamas krakmolo modifikavimas, gauta modifikuotų jonogeninių krakmolo darinių, daugiausia turinčių katijoninių pakaitų, jie naudojami popieriaus pramonėje (A. Žemaitaitis). Tiriamas pieno polirūgšties naudojimas gamtoje biologiškai suskylančioms ir neteršiančioms aplinkos pakuotėms gaminti. Atliekami perspektyvūs moksl. tyrimai, svarbūs šalies ūkio plėtrai. Pav.

Algimantas Pauliukonis

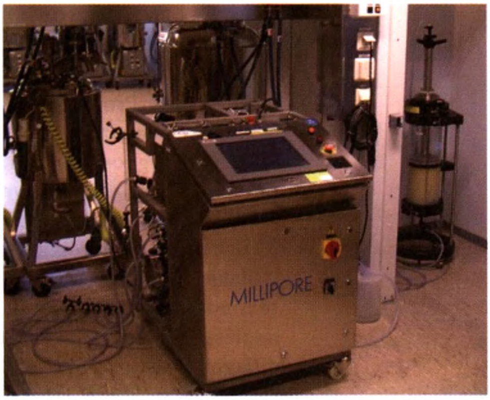

Chromatografinė sistema baltymams išskirti ir gryninti (b-vė *Sicor Biotech*)

Biotechnologijos institutas yra Vilniuje. 7 laboratorijos: Baltymų ir nukleorūgščių sąveikos tyrimo, DNR modifikacijos tyrimų, Prokariotų genų inžinerijos, Eukariotų genų inžinerijos, Imunologijos ir ląstelės biologijos, Bioinformatikos, Biotermodinamikos ir vaistų tyrimo. I-te dirba (2008) 120 darbuotojų (4 habil. daktarai ir 36 daktarai). Pagr. veiklos kryptys: DNR restrikcijos ir modifikacijos mol. ir genetiniai, rekombinantinių baltymų ir genų veiklos mielėse tyrimai, bakterijų restrikcijos modifikacijos sistemų tyrimai, fermentų, sąveikaujančių su DNR, struktūros ir f-jų tyrimai, virusų baltymų sintezė mielėse, panaudojimas vakcinoms ir diagnostikai (Lietuvos valst. premija 1994, 2001 ir 2003). Parengtos med. paskirties rekombinantinių baltymų (interferono alfa2b ir kt.) gamybos technologijos. Sukurta technologija biopolimerams žymėti (2005). Plėtojama struktūrinė bioinformatika.

I-tas įsteigtas 1975 vietoj Vilniaus eksperimentinės fermentų gamyklos centr. laboratorijos, iki 1992 Taikomosios enzimologijos institutas, iki 1995 Biotechnologijos institutas *Fermentas*. Direktoriai: A. Glemža (1975–78, 1988–89), D. Kazlauskas (1978–87), H. Dūdėnas (1987–88), A. Janulaitis (1989–92), V. Bumelis (1992–96), A. Pauliukonis (1996–2007), K. Sasnauskas (nuo 2007). *Kęstutis Sasnauskas*

Lietuvos energetikos institutas yra Kaune. 10 laboratorijų (2008): Atsinaujinančių energijos šaltinių, Brand. inžinerijos problemų, Brand. įrenginių saugos, Degimo procesų, Energetikos kompleksinių tyrimų, Hidrologijos, Medžiagų tyrimų ir bandymų, Regionų energetikos plėtros, Sistemų valdymo ir automatizavimo, Šiluminių įrenginių tyrimo ir bandymų; t.p. Informacijos skyrius, Efektyvaus energijos naudojimo tyrimų ir informacijos centras. I-te dirba (2008) ~300 darbuotojų (19 habil. daktarų, 75 daktarai). Svarbiausios moksl. veiklos kryptys: energetikos (ypač branduolinės) objektų saugos, metrologijos, šiluminės fizikos, termohidrodinamikos, degimo ir plazminių technologijų, medžiagų inžinerijos, vandenilio energetikos ir kuro elementų, hidrologijos, aplinkosaugos, atsinaujinančių energijos šaltinių, energetikos planavimo ir strategijos, energetikos sistemų valdymo tyrimai. Vykdo daug tarpt. moksl. tyrimų programų. Leidžia monografijų serijas: *Šiluminė fizika* (nuo 1968; išleista 28 t., 13 knygų anglų k. išleista JAV), *Techninė kibernetika* (nuo 1974; išl. 7 t.).

1956 pertvarkius Fizikos-technikos i-tą (įk. 1952), įkurtas Energetikos ir elektrotechnikos i-tas, 1967–92 Fizikinių ir techninių energetikos problemų i-tas, nuo 1992 Lietuvos energetikos institutas. Direktoriai: A. Žukauskas (1956–62), V. Dauknys (1962–81), J. Vilemas (1981–96), E. Ušpuras (nuo 1996). *Juozas Vytautas Žiugžda*

Žemės ūkio inžinerijos institutas, LŽŪU Žemės ūkio inžinerijos institutas, yra Raudondvaryje (Kauno rj. s-bė). Turi Laukininkystės, Biotechnologijų inžinerijos, Energetikos, Informacijos skyrius ir Projektavimo bei konstravimo biurą. Dirba (2008) 20 mokslo darbuotojų (3 habil. daktarai, 17 daktarų). Moksl. darbo kryptys: ž.ū. technologijų fiz. mech. ir chem. poveikis aplinkai, gamybos procesų ir priemonių optimizavimas, atsinaujinančių energijos šaltinių bei augalinės produkcijos ir atliekų konversija nemaisto produktams gauti. Nuo 1995 leidžiamas tęstinis leidinys *Žemės ūkio inžinerija*.

1956 vietoj Fizikos-technikos i-to ž.ū. mechanizacijos sektoriaus Raudondvario mašinų ir traktorių stotyje įkurtas Lietuvos ž.ū. mechanizacijos ir elektrifikacijos MTI, nuo 1996 Lietuvos ž.ū. inžinerijos institutas, nuo 2002 Δ priklauso LŽŪU. 1958–92 turėjo eksperimentinį ūkį, 1972–92 – eksperimentines dirbtuves. Direktoriai: A. Saukevičius (1956–59), J. Vitkauskas (1959–65), J. Dromantas (1965–75), A. Prapuolenis (1975–1992), V. Kučinskas (1992–2002), G. Rutkauskas (nuo 2003). *Almutas Dravininkas*

KULTŪRA

Etninė kultūra

RELIGIJA IR MITOLOGIJA

Lietuvių senoji religija ir mitologija rekonstruojama iš rašytinių šaltinių, tautosakos, etnografijos, kalbos duomenų. Vienos, visų tyrinėtojų pripažįstamos, rekonstrukcijos nėra. Kai kurie mokslininkai mano, kad 1 tūkstantmečio pabaigoje–2 tūkstantmečio pradžioje iki susikuriant Lietuvos valstybei vyko lietuvių tikėjimų unifikacija (tai rodo duomenys apie mirusiųjų deginimo papročio plitimą būsimos valstybės teritorijoje, kulto centralizaciją ir kt.).

Rašytiniuose šaltiniuose duomenų apie senąją liet. religiją ir mitologiją esama nuo 13 amžiaus. 13–14 a. šaltiniai pateikia duomenų dažn. apie Lietuvos valstybės ofic. religiją, žynių instituciją, šio l-pio valdovų ir karių garbintus dievus bei rel. tradicijas. Lietuvai priėmus krikštą senoji liet. religija neteko oficialios valdovų globos, jos viešos apraiškos pradėtos drausti. Senieji tikėjimai ir rel. apeigos gyvavo, tačiau nebesant žynių ofic. institucijos, nestruktūruojami vieno centro pamažu transformavosi, pynėsi su krikščionybe, nyko. Henriko Latvio kronikoje (Livonijos valdų konfederacijos karų 1185–1227 istorija, parašyta Rygos vysk. Alberto istoriografo kun. Henriko Latvio, veikalas pavadinimo neturi; istoriografijoje sąlygiškai dar vadinamas Livonijos kronika / Chronicon Livoniae) ir Eiliuotojoje Livonijos kronikoje (Livländische Reimchronik, parašyta 13 a. 10 d-metyje, autorius nežinomas) pateikiama žinių apie laidojimo papročius Lietuvoje, būrimus (pvz., dėl karo sėkmės), karo belaisvių aukojimą dievams, paminėtas Perkūnas, žemaičių žynys, buriantis iš paskersto gyvulio, aukurai, ant kurių deginamos dievams skirtos aukos. Šio l-pio svarb. šaltiniuose Haličo-Voluinės metraštyje (rus. Galicko-Volynskaja letopis′, 13 a. rusų metraštis) išvardyti karaliaus Mindaugo slapta garbinti dievai (Nunadievis, Teliavelis, Diviriksas, Zuikių dievas, Medeina) ir Jono Malalos kronikos slaviškojo vertimo intarpe (1261) užrašytas Sovijaus mitas (jame pasakojama apie mirusiųjų deginimo papročio įvedimą), dievų Andajo (Andajaus), Perkūno ir Žvorūnos vardai. Hermanas Vartbergietis (Hermann de Wartberge) veikale *Livonijos kronika* (*Chronicon Livoniae*, par. ~1358–78) aprašė Ldk Algirdo laidotuves, belaisvių aukojimą dievams. Vygandas Marburgietis (Wigand von Marburg) *Naujojoje Prūsijos kronikoje* (*Cronica nova Prutenica*, par. 1394, apima įvykius nuo 1311 iki 1394) pateikė žinių apie Ldk Kęstučio laidotuves, belaisvių aukojimą dievams, Pilėnų gynėjų žuvimą, žynius (minima ir moteris žynė), paminėjo šventyklą, kurioje telpa 60 žmonių. *Dubnicos kronikoje* ir Henriko Dysenhofeniečio (Henricus de Diessenhoven) veikale *Bažnyčios istorija, arba kronika* (*Historia ecclesiae sive chronicon*, manoma, pradėtas rašyti 1345 ar 1346; minimi įvykiai apima 1316–61 metus) pasakojama apie Ldk Kęstučio derybas su Vengrijos karaliumi Liudviku I Didžiuoju. Abiejuose šaltiniuose rašoma apie jaučio aukojimą. Dubnicos kronikoje teigiama, kad aukoja pats Kęstutis, o Henriko Dysenhofeniečio, kad tai atlieka kt. asmuo; Henrikas Dysenhofenietis nusako ir aukojimo veiksmų motyvaciją (iš kraujo tekėjimo spėjama ateitis ir kt.). Minimas taikos sutvirtinimo ritualas, bet tyrinėtojų jis detaliau neišanalizuotas. 15 a. istorikas J. Długoszas veikale *Lenkijos istorija* (*Historia Polonica*) aprašė Lietuvos (1387) ir žemaičių (1413) krikštą, kartu pateikė medžiagos

apie senąją liet. religiją. Ją J. Długoszas (vėliau ir M. Strijkovskis) raštuose lygino su rom. religija. J. Długoszas aprašė Ldk Algirdo sudeginimą, šventvietę (bokštą ant kalvos prie Nevėžio, čia nuolat deganti žynių prižiūrima ugnis), teigė, kad lietuviai garbina ugnį (ją prižiūri mergelės, panašiai kaip vestalės), girias, kai kuriuos vandens telkinius, gyvates ir žalčius, dievus Eskulapą, Jupiterį, Vulkaną, Dianą, Silvaną. Išlikęs Jeronimo Prahiškio pasakojimas apie senąją liet. religiją, jis 1477 paskelbtas E. S. Piccolomini knygoje *Įvairių įvykių ir vietų aprašymas* (*Historiarum ubique gestarum locorumque descriptio*). Pasakojime gausu konkrečių detalių (apie viešus ir privačius kultus, dievybes, žynius), leidžiančių geriau suvokti senąją lietuvių religiją. Rašoma apie skirtingus kultus (žalčių, ugnies, saulės, miškų) turinčias lietuvių gentis ir Jeronimo Prahiškio bandymą iškirsti lietuvių šventu laikomą mišką. Sakoma, mišką ginti ėmė moterys, jos ėjo pas Ldk Vytautą skųstis, kad iš dievų atimama buveinė, kurioje jos visada melsdavusios dievą sulaikyti lietų arba saulę, ir valdovas nutraukęs Jeronimo Prahiškio misiją. E. S. Piccolomini užrašytas pasakojimas rodo, kad drauge su pagrindiniais dievais garbinti ir vietiniai, gentiniai (arba žemių) dievai.

16–17 a. šaltiniuose yra medžiagos apie M. Lietuvos rel. tradicijas. Tuo metu naujos informacijos (apie aitvarus, kaukus, margučių dovanojimo paprotį ir kt.) pateikė M. Mažvydas (katekizme, giesmynuose, laiškuose). 17–18 a. šaltiniuose (vyskupų sinodų nutarimai, jėzuitų kronikos ir pastoracinės veiklos ataskaitos bei protokolai) esama žinių apie įv. dvasių ir mit. būtybių, lietuvių laikytų namų ir laukų globėjomis, garbinimą, kai kuriuose šaltiniuose užsimenama apie dangaus kūnų ir reiškinių (pvz., Saulės ir Mėnulio) garbinimą, rel. apeigas, atliekamas namuose. To meto M. Lietuvos lietuvių rel. tradicijas, dievus, mit. būtybes, žyniavimą, įv. burtus ir tikėjimus veikale *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* (*Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, par. ~1698) išsamiausiai aprašė M. Pretorijus, jis t.p. pateikė žinių apie šeimos, kalendorines, darbo šventes. 18–19 amžiuje senoji lietuvių religija ir mitologija nebesudarė bendros sistemos, religinės tradicijos tapo tautosakos, tradicinių švenčių (apie jas – skyriuje PAPROČIAI IR ŠVENTĖS) dalimi (ikikrikščioniškų tikėjimų elementų ilgai išliko vestuvių, gimtuvių, šermenų apeigose, kalendorinėse šventėse). Pasakojimai apie senąsias mitines būtybes (Perkūną, velnią, vėją, raganą, Laimę, Laumę, kaukus, aitvarus ir kt.) tapo folkloru, nesusietu su apeigomis.

Haličo-Voluinės metraštyje ir Jono Malalos kronikos slaviškojo vertimo intarpe lietuvių garbinti dievai tik paminėti, jų f-jos aiškiai neapibrėžtos; manoma, kad slaviško vertimo intarpe dievų vardai galėjo būti iškreipti. Svarb. dievai Haličo-Voluinės metraštyje apibūdinami skirtingai – rašant apie karaliaus Mindaugo garbintus dievus pirmuoju minimas Nunadievis, o kalbant apie dievus, kurių šaukiasi lietuvių kariai, – Andajas. Manoma, galėjo būti kalbama apie vieną aukščiausiąjį liet. dievą, tik garbintą keliais vardais. Teigiama, kad Žvorūna (Medeina) t.p. galėjo būti garbinta kaip viena, su medžiokle siejama deivė. Dievų dvivardystė aiškinama keliais būdais: dievai galėjo turėti kelis vardus, skirtinguose Lietuvos regionuose jie galėjo būti vadinami vietos tarme, tai lėmė draudimas tarti jų vardus. Tyrinėtojai pateikia skirtingas 13 a. šaltiniuose minimų dievų vardų etimologijas, įvairiai aiškina jų f-jas. G. Beresnevičiaus teigimu, Andajas (Nunadievis) laikytinas aukščiausiuoju dievu, jo vardai – vieno Dangaus dievo eufemizmai. Folklore jį atitinka Dievas, Dievas senelis, Diviriksą – Perkūnas, Teliavelį – velnias. N. Vėliaus nuomone, du vardai atspindi dievų-valdovų dvilypumą: Nunadievis yra aukščiausiasis dievas, o Andajas atlieka maginę f-ją. Anot N. Vėliaus, Teliavelis atlieka maginę f-ją, kai minimas tarp Nunadievo ir Dívirikso, o kai minimas po Perkūno – ek. f-ją. Diviriksas (Perkūnas) laikomas liet. karių dievu, kuriam buvo pavaldūs ir atmosferos reiškiniai (jo prašoma, kad užšaldytų upes kare su Livonijos ordinu), Teliavelis – žemės, požemio dievu, maginės ir iš dalies ek. f-jos globėju.

M. Strijkovskis veikale *Lenkijos, Lietuvos, Žemaičių ir visos Rusios kronika* (*Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, išsp. 1582) pateikė atskirą lietuvių ir žemaičių dievų sąrašą, aprašė jų f-jas (*Prokorimos* – aukšč. dievas, *Ruguczis* – rauginamų valgių

dievas, *Ziemiennik* – žemės dievas, kurio garbei pienu lakinami žalčiai, *Kruminie Pradziu Warpu* – javus teikianti dievybė, *Lituwanis* – siunčianti lietų dievybė, *Chaurirari* – žirgų dievas, *Sotwaros* – galvijus globojantis dievas, *Seimi Dewos* – šeimos dievas, *Upinis Dewos* – upių dievas, *Bubilos* – bičių ir medaus dievas, *Dzidzis Lado* – didysis dievas, *Gulbi Dziewos* – kiekvieno žmogaus globėjas, *Goniglis Dziewos* – piemenų dievas, *Swieczpuńscynis* – naminių ir laukinių paukščių dievas, *Kielu Dziewos* – kelių dievas, *Puschajtis* – žemės dievas) ir apibūdino kiekvienam jų skiriamas aukas; dažn. tai naminiai paukščiai. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad M. Strijkovskis mit. būtybių, gamtos ir ūkio globėjų neskyrė nuo dievų. Jo pateiktus dievybių vardus lietuviškai pateikia skirtingai. W. Mannhardtas teigia, kad dievų vardų liet. formos galėjo būti: Prakūrimo dievas (nuo *kurti*), Rūgičius, Rūginčius (nuo *rūgti*), Žemenykas, Žemeninkas, Krūminė (nuo *branda*, *brendimas*, *krūmas*), Lytuvonis (nuo *lietus*), Karorius (nuo *karas*), Sutvaras (nuo *sutverti*), Šeimynos dievas, Upinis dievas, Ganyklos dievas, Kelių dievas, Pušaitis. Remdamasis ankstesniais aiškinimais kai kurių M. Strijkovskio minimų mit. būtybių vardų variantus pateikė V. Mažiulis (Prakorimas, Rūgutis, Žemininkas, Krūminė, Lietuvonis, Chaurirari, Sutvaras, Šeimos dievas, Upinis dievas, Bubilas, Didis Ladas, Gulbis, Ganiklis, Kelių dievas, Pušaitis). M. Strijkovskio pateiktame dievų sąraše, nors dauguma vardų gana patikimi, neminimas net Perkūnas.

J. Łasickis veikale *Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus* (*De diis Samagitarum caeterorumque Sarmatarum et falsorum Christianorum* ~1582) pateikė žemaičių garbintų 76 dievų sąrašą, apibūdino jų f-jas. Pradedama Aukštėju Visagaliuoju (*Auxtheias Vissagistis*), po jo minima daugybė žemėpačių (*Zemopacios*), jie vadinami žemės dievais, toliau dievai vardijami tam tikromis grupėmis: dangaus ir atmosferos (Perkūnas / *Percunos*, Auska / *Ausca*, Bežlėja / *Bezlea*), miško (Medeina / *Modeina*, Kerpičius / *Kierpiczus*), namų (Ublanyčia / *Ublanicza*, Užpelenė / *Aspelenie*) dievai. Tyrinėtojai mano, kad tai ne pagr. dievai, o valstiečių garbinti dievai, mit. būtybės ir (ar) šventais laikyti objektai. Medžiagą J. Łasickis ėmė iš spausdintinių šaltinių (J. Długoszo, Mykolo Lietuvio, J. Maleckio-Sandeckio ir kt. autorių darbų pateiktos informacijos) ir Žemaitijoje Valakų reformą vykdžiusio J. Laskausko (Laškausko; Jakub Łaszkowski) pranešimo *Karšuvos valsčiaus inventorius 1562 spalio 30* (*Razgraničitel'nyj akt Korševskoj volosti 30 oktjabrja 1562*). Vieni tyrinėtojai (J. W. E. Mannhardtas) J. Laskausko informacija paremtą J. Łasickio veikalo dalį laiko reikšmingu žemaičių mitologijos šaltiniu, kiti (A. Brückneris, A. Mierzyńskis) vertina kaip beveik arba visiškai nepatikimą.

Ankstyviausiuose šaltiniuose minimi vyriškos giminės dievai, pasak tyrinėtojų, yra ide. kilmės, siejami su dangaus sfera. Deivės minimos tik vėlesniuose šaltiniuose (J. Łasickis išvardijo ~20 Žemaitijoje garbintų moteriškų mit. būtybių) ir tautosakoje (Laimė, Giltinė). Lietuvių deivės, M. Gimbutienės nuomone, kilusios iš senosios Europos kultūros.

Šv. giria, medis ar medžiai nebuvo kulto objektai, kaip manė atvykę krikščionių misionieriai ir kai kurie senosios liet. religijos ir mitologijos tyrinėtojai. Tai buvo kulto vietos, jose aukota dievams, tikėta, kad jie gali reikštis gamtos objekte. Kultinę reikšmę senojoje liet. religijoje turėjo ir ugnis. Joje degintos dievams skirtos aukos (šaltiniuose dažn. siejamos su Perkūnu). Nuolat deganti ugnis buvo šventviečių centras. Ankstyvieji ir 16 a. šaltiniai šv. ugnį ir žynius dažn. mini drauge (kitame kontekste žyniai minimi labai retai). Remdamiesi gausiais ir gana išsamiais liudijimais apie negęstančią ugnį ir su ja siejamų žynių paminėjimais, daugelis tyrinėtojų teigia, kad Lietuvoje egzistavo profesionalus žynių luomas, kuriam priklausantys asmenys turėjo prižiūrėti, kad neužgestų ugnis, rūpintis kulto apeigomis, aukoti. Pagal šaltinių autorių pateiktus duomenis manoma, kad tik žyniai galėjo atlikti lietuvių pagr. dievams skirtas apeigas. Žyniai – šaltiniuose dažniausiai minimas kulto tarnautojų (pagal N. Vėlių – apeigų atlikėjų) pavadinimas, nors vėlyvuosiuose antriniuose šaltiniuose jie vadinami kriviais, vaidilomis (šie pirminiuose šaltiniuose įvardyti kaip prūsų kulto tarnautojai, tik vėlesniuose taip vadinami ir lietuvių kulto tarnautojai). Manoma, žyniai valdovų ir karių vykdomai pasaulietinei veiklai įtakos neturėjo, rel. vyksmus bei steiginius t.p. atlikdavo kun-čiai (jie buvo

kar. ir rel. vadai). Legendose žyniai beveik neminimi. Dievams aukodavo gyvulius ir paukščius (jie būdavo atrenkami pagal spalvą, auginimą ir kt.). Valstiečiai rel. apeigas atlikdavo savo bendruomenėse. *Sūduvių knygelėje* (~1520–30) pasakojama, kad pradedant darbus buvo aukojama Pergrubrijui, o po jo ir kitiems dievams, jų garbei geriant alų; pabaigiant darbus dievams aukota po porą visų naminių gyvulių ir paukščių. Šis šaltinis pateikia ir ožio aukojimo apeigų aprašymą. M. Strijkovskis užfiksavo didžiausios lietuvių rudens šventės, skirtos Žemininkui, aprašymą: bendroje puotoje buvo aukojama po porą visų naminių gyvulių ir paukščių. Šaltiniuose – Petro Dusburgiečio, Mikalojaus iš Jerošino (Nicolaus von Jeroschin), Vygando Marburgiečio ir kt. veikaluose – yra liudijimų apie belaisvių aukojimą dievams sudeginant. Belaisvis būdavo parenkamas burtais, aukodavo patys kariai (ne žynys ir ne prieš stabą), todėl tyrinėtojų manoma, kad žmonių aukojimas nebuvo kokių nors dievų kulto išraiška – lietuviai atlikinėjo karo pergalės aukas ir kultui griežtąja prasme tokios aukos nepriskirtinos.

Šaltiniuose užfiksuota, kad Lietuvoje buvo senosios religijos kulto statinių. Šventyklų statymas Lietuvoje yra vėlyvas reiškinys, atsiradęs įsigalint krikščionybei. Vygandas Marburgietis mini 2 šventyklas Vandžiogalos žemėje, Jokūbas iš Ekso – Žemaitijoje šv. girioje stovinčius įtvirtintus pastatus; kai kurie tyrinėtojai tai laiko šventyklos paminėjimu. Būta šventviečių – aukojimo, apeigų atlikimo vietų be kultinių statinių, tik atitvertų ar natūraliomis kliūtimis (pvz., upeliu ar upe) apsaugotų. Prie Imbarės piliakalnio rasta šventvietė, archeologų nuomone, buvo naudojama nuo 10 a. iki Lietuvos krikšto. Archeologai mano, kad ir senoji Palangos gyvenvietė turėjo rel. paskirtį (planas orientuotas pagal pasaulio šalis, joje buvo daug ūk. paskirties neturinčių pastatų, randama daug keramikos, papuoštos soliarine simbolika). Greta Birutės kalno išlikusi ~14–15 a. įrengta astr. paskirtį turinti konstrukcija, kuri parodo lietuvių pagrindinių kalendorinių švenčių datas. Manoma, Palanga buvo vienas svarbiausių Perkūno garbinimo centrų, iš čia, pasak legendos, į Vilniaus šventyklą buvo atgabentas Perkūno stabas. N. Vėlius, remdamasis šia prielaida, teigia, kad kryžiuočiams nugalėjus prūsus ir ėmus puldinėti pajūrį kulto centras buvo perkeltas į Vilnių. Pasak J. F. Rivijaus kronikos, šalia šventyklos buvo krivio krivaičio buveinė su apskritu bokštu, iš kurio buvo stebimas Saulės judėjimas. 13 a. viduryje Vilniuje, dabartinės Arkikatedros vietoje, stovėjusią Perkūno šventyklą 1388 bulėje mini popiežius Urbonas VI, J. Długoszas, A. Rotundas (jis nurodė, kad šventykloje buvo 12 pakopų altorius, ant kurio degė ugnis). Kulto vietų rasta Šventojoje, Kurmaičiuose, Kereliuose (Kupiškio rj. s-bė). Šventraščių neišliko arba jų senovės lietuviai neturėjo.

Įsitvirtinant krikščionybei pirmiausia sunyko žynių institucija, pagr. dievų kultai ir jiems skirtų apeigų vietos. Religija, netekusi žynių, egzistavo jau kitokiu pavidalu. Iškilo maginiai ir panašūs reiškiniai, vietiniai senosios tradicijos perdirbiniai su savais dievavardžiais, tradicijos autentiškumas menko ir nyko. Ilgesnį laiką išliko namų dievų, kurie, manoma, ir senosios liet. religijos klestėjimo l-piu (13–14 a.) garbinti namuose, kultai. Karo dievų globa tapo neaktuali, jų kultai greitai sunyko arba buvo transformuoti. Svarb. reikšmė buvo teikiama su žeme ir valstiečio gyvenimu susijusioms dievybėms. Ilgainiui išliko tikėjimai tik nesiejamomis su apeigomis žemiausiomis mit. būtybėmis (aitvarais, kaukais), ir sufolklorintomis dievybėmis (velniu, Laume).

Lietuvių mitų fragmentų išliko tautosakoje. Kosmogoninio mito elementų yra sakmėse. Jose pasakojama apie įvairių pasaulio elementų sukūrimą. Tai vyksta tam tikra seka. Vienose sakmėse teigiama, kad pirma sukuriamas Dangus, paskui Žemė, kitose aiškinama, kad Žemė atskiriama nuo vandens. Neužfiksuota vientiso siužeto, kuriame būtų atskleisti visi svarbiausi Visatos kūrimo etapai. Dievo kūrėjo paveikslas sakmėse apie Žemės atsiradimą yra abstraktus. Jis įvardijamas Dievu, kartais sakoma, kad gyvena danguje. Dievas kuria pasaulį veikiant ir velniui. Dievas sukuria tai, kas pozityvu, velnias – kas negatyvu. Keliose sakmėse kaip kūrėjas minimas Perkūnas. Šios sakmės vaizduoja Perkūną kaip reljefo ir gyvūnijos kūrėją. Mitologinė pasaulio atsiradimo samprata atsispindi ir kalendorinėse dainose (jos skirstomos į žiemos: advento–Kalėdų, už-

gavėnių, gavėnios ir pavasario–vasaros: Velykų, Jurginių, Sekminių, Joninių švenčių bei apeigų dainas) bei apeigose, ji ypač aiškiai išreikšta naujametinio ciklo dainose. Naujųjų metų šventė tradicinės kultūros tyrinėtojų traktuojama kaip susijusi su archajine kosmogonijos samprata (laikas buvo suvokiamas kaip ciklinis procesas, kiekvienų metų pabaigoje pasaulis tarsi patirdavo krizę ir vėl būdavo simboliškai atnaujinamas). Kalendorinėse dainose ir apeigose yra kosmogoninio mito vaizdinių (būdingiausi – pasaulio medis, tiltas, elnias, kalėda), ypatingą reikšmę per šias šventes turi ugnis ir vanduo. Teogoninio mito elementų beveik neišlikę, nėra aiškių pasakojimų apie dievų kilmę, jų kartų kaitą ir kita. Etiologinėse sakmėse išliko antropogoninio mito siužetų. Pasakojama, kad žmogus atsiradęs iš Dievo spjūvio arba iš jam prausiantis nutiškusio vandens lašo. Šie siužetai priskiriami senajam pasaulėvaizdžiui (dievas visai nesidomi žmogumi ir sukuria jį netyčia). Esama sakmių apie žmogaus nulipdymą iš molio, bet manoma, kad tokie pasakojimai yra paveikti biblinių motyvų.

Užrašyta padavimų apie milžinų veiklą (Neringą ir kt.), kai kurių mitinius vardus turinčių objektų (akmenų, piliakalnių ir kt.) kilmę. Legendinėje Lietuvos vietų kilmės istorijoje dažniausiai veikia istoriniai asmenys (kun-tis Gediminas, Birutė ir kt.). Bychovco kronikoje (parašyta 16 a. 3 d-metyje, nuorašą 19 a. 1 pusėje turėjo Valkavisko apskr. teisėjas A. Bychovcas, todėl kronika pavadinta jo vardu) aprašyta Jurbarko, Kauno, Giedraičių, Alšėnų, Trakų, Vilniaus įkūrimas (pasakojimai atitinka liaudies padavimus). Užrašyta tikėjimų ir sakmių apie asmenis (raganas, burtininkus, dvasių regėtojus, vilktakius), turinčius antgamtinių galių.

Išskirtinas Sovijaus mitas. Jame aprašomi 3 laidojimo būdai sen. Lietuvoje (žemėje, įkeliant į medį ir deginant palaikus). Sovijus pritaria mirusiųjų deginimui, teigia, jog šis ritualas įvedamas, kad žmonės aukotų dievams Andajui, Perkūnui, Žvorūnai, Teliaveliui. Mite skiriami dviejų chronologiškai nelygiaverčių mitologijos sluoksnių vaizdiniai. Sovijus laikomas senosios liet. religijos reformatoriumi.

Bychovco kronikoje pateikta Šventaragio legenda minima daugelyje metraščių ir kronikų. Legendoje sakoma, kad d. kun-tis Šventaragis pasirinko girioje vietą, kur Vilnia įteka į Nerį, ir paprašė savo sūnų Skirmantą, kad šis įrengtų čia ugniavietę ir joje sudegintų mirusį tėvą. V. Toporovas teigia, kad legendos turinys suprastinas kaip mirusiųjų deginimo papročio reforma. Šventaragis nesukūrė mirusiųjų deginimo papročio kaip Sovijus (Lietuvoje paskutiniais šimtmečiais iki krikšto mirusiųjų deginimas buvo vienintelė jų laidojimo forma; tai liudija archeologiniai duomenys ir istoriniai šaltiniai), bet reformavo šias apeigas ir įsteigė kultą, kuris vyravo valdančiojoje Lietuvos dinastijoje.

P: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* 4 t. Vilnius 1996–2006. **L: N. Vėlius** *Senovės baltų pasaulėžiūra* Vilnius 1983; **P. Dundulienė** *Senovės lietuvių religija ir mitologija* Vilnius 1990; **A. J. Greimas** *Tautos atminties beieškant* Vilnius 1990; **N. Laurinkienė** *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose* Vilnius 1990; *Lietuvių mitologija* 2 t. / sud. N. Vėlius Vilnius 1995–97; *Mitologija šiandien* / sud. A. J. Greimas, T. M. Keane Vilnius 1996; **S. C. Rowell** *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva: Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345* Vilnius 2001; **G. Beresnevičius** *Lietuvių religija ir mitologija* Vilnius 2004. *Ignas Narbutas*

PAPROČIAI IR ŠVENTĖS

Lietuvių senieji papročiai, mažiau nei daugelio kitų Europos tautų paveikti krikščionybės (ikikrikščioniškieji lietuvių papročiai pagal kilmę siejasi su baltų mitologija), atspindi daugiausia žemdirbių, gyvulių augintojų, bitininkų patirtį. Lietuvių ritualiniai papročiai susiję su laiku, kuriuo matuojami antropologinis, fenologinis, agrarinis ir astronominis ciklai. Antropologinis ciklas apima žmogaus fizinę ir transcendentinę būtį. Jo svarbiausi tarpsniai – perėjimas į naują social. padėtį per įvairias žmonių bendrijas (šeimą, religinę, teritorinę, jaunimo ir moterų), po mirties – į transcendentinę mirusiųjų bendriją. Ritualais įteisinami nauji apeigose dalyvaujančiųjų ir įvesdinamojo į bendriją tarpusavio santykiai ir elgesys. Įvesdinimo apeigų veiksmai panašūs (pranešama apie naują narį, susirenka bendrija, įvesdinamasis prausiamas ar prausiasi, šukuojamas ar šukuojasi,

pakerpami plaukai, velkasi naujais drabužiais, dovanojamas audeklas, įvesdinamasis pakeliamas į orą, sveikinamas su gėrimo taure, siunčiama ratu, valgoma mėsa); įv. vietovėse šiek tiek skyrėsi apeigų atlikimo būdas. Dažn. į bendrijas įvesdindavo 1–2 asmenys, žinantys apeiginių veiksmų eilę ir jiems vadovaujantys.

ŠEIMOS ŠVENČIŲ PAPROČIAI

Kūdikio gimimas

Kūdikio gimimas buvo artimai susijęs su ikikrikščioniškosiomis įvesdinimo į šeimą apeigomis (vėliau jos pritapo prie bažn. krikšto), jas M. Lietuvoje aprašė M. Pretorijus (17 a.). Pribuvėja gimusį kūdikį suvystytą (vystydavo padėvėtos drobės vystyklais, kad užaugęs nedraskytų drabužių) parodydavo tėvui ir motinai, nuliedavo deivei Žemynai gėrimo, duoto naujagimio tėvo, linkėdama žemei vaisingumo ir prašydama kūdikiui laimės. Indą su gėrimu 3 kartus siųsdavo ratu (gėrė visi trys). Valgių likučius (vaišes paruošdavo tėvas) sudegindavo arba atiduodavo šuniui. 20 a. 1 pusės gimtuvių papročiuose buvo apeigų, susipynusių su sen. tikėjimu – kūdikio pirmojo prausimo vandenį pildavo prie židinio, krosnies ar po slenksčiu, kad vaikas laikytųsi namų, prausdavo pienu, kad būtų skaisčiaveidis, guldydavo ant knygos, kad būtų mokslus. Paskui kūdikį parodydavo šeimos nariams, kurie jį pabučiuodavo, kad visi gyventų meilėje. Iki krikšto kūdikis buvo vadinamas laikinu vardu – Ramučiu, Seneliu.

Gimdyvės ir kūdikio lankymas

M. Lietuvoje 17 a. minimi (T. Lepneris, M. Pretorijus) kūdikio motinos įvesdinimo į moterų bendriją papročiai (apgėlai). Daugiau žinių apie juos (ypač buvusius R. Lietuvoje) išliko iš 19 a. pab.–20 a. 1 pusės. Naujagimio tėvas, nešinas duona, druska ir gėrimu, lankė ir vaišino kaimynes bei giminaites ir alegorine kalba pranešdamas (*bobutė sugavo žuvytę, pas mus pečius sugriuvo*) apie įvykį kvietė aplankyti gimdyvę. Pakviestosios (dažn. ištekėjusios moterys) ateidavo sekmadienio rytą, nešdavosi vaišių ir dovanų kūdikiui, vaišinosi: R. Lietuvoje dažn. plakta kiaušiniene su duona, Vid. Lietuvoje – sklindžiais su įplaktais kiaušiniais, V. Lietuvoje – sūriu, varške, pyragu; ragauta virtos su medumi ar sviestu degtinės, dainuota, kartais šokta. 20 a. 2 pusėje gimdyvę lankydavo ir be kvietimo, kūdikiui dovanodavo drabužių, gimdyvei – saldumynų.

Krikštynos

Jos keltos nuo kūdikio gimimo praėjus savaitei, kartais ilgesniam laikui. M. Lietuvoje 17 a. (ir vėliau) krikštatėviais (kūmais) kviesdavo iki 15 porų. Juos pasitikdavo pribuvėja, užgerdavo vyr. kūmą ir įduodavo kūdikį. Išvežus kūdikį krikštyti pribuvėja samčiu užmušdavo vištą, kurią pirtyje valgydavo ir 3 kartus alumi užgerdavo (su maldomis deivėms Laimai ir Žemynai) apie stalą suklaupusios moterys, paskui ant indo uždėdavo nuometą, juostą ir ką nors dovanodavo kūdikiui. Sugrįžę kūmai užgerdavo vienas kitą, po to – tėvą; prasidėdavo vaišės. Kūmais buvo kviečiami gerbiami žmonės (kad jų savybės persiduotų krikštavaikiui). Tikėta, kad jų elgesys per krikštynas lemiąs kūdikio fizines savybes, todėl eidama į bažnyčią krikštamotė (kūma), uždėjusi koją ant akmens, pataisydavo vaiko drabužėlius, kad jis būtų tvirtas (Dzūkija), užstalėje krikštatėviai sėdėdavo susiglaudę, kad vaiko dantys nebūtų reti. Krikštatėvių institucija (kūmystė) buvo suvokiama kaip metafizinis kraujo ryšys; mirus tėvams krikštatėviai turėjo rūpintis našlaičiais, drausta tuoktis su krikštavaikiais.

Krikštynos (Klaipėda, 1931)

Nuo 20 a. pr. kviesdavo 1 krikštatėvių porą. Krikštamotė dovanodavo vad. krikšto marškinėlius: berniukui žydrais, mergaitei rausvais kaspinais ar gėlytėmis puoštos baltos medžiagos, iš jos siūdavo Pirmosios komunijos drabužį. 20 a. 1 pusėje Prienų apylinkėse būta papročio dovanoti juostą; ja perjuostą kūdikį krikštydavo (juostą saugodavo iki mirties, kartais ją dėdavo į karstą). Krikštijant kūdikį šeimoje, kurioje būta mirusių vaikų, aukodavo vištą ir gaidį (Dzūkija).

20 a. 1 pusėje menkėjant pribuvėjos paslaugų reikšmei, jos apeiginiai veiksmai (vaišinimas vadinamąja bobutės koše, vyrų kepurių grobimas, pribuvėjos išvežimas) virto ceremonijomis, žaidimais (šiuos veiksmus atlikdavo krikštijamo vaiko močiutė ar vyresnio amžiaus giminaitė); krikštynoms baigiantis pribuvėją, apvilktą išvirkščiais kailiniais, apkabinėtą kiaušinių kevalais, plunksnomis, svogūnų pynėmis, veždavo geldoje, kartais šlajose (visoje Lietuvoje) ar ant medinių akėčių (Pelesos apyl., dab. Baltarusija) paupin, versdavo į griovį ar nuo šlaito. Pav.

Jaunuolių brandos apeigos

Jaunuolių brandos apeigos buvo atliekamos pagal kaimo bendrijos papročius sulaukus pilnametystės. 19 a. pab.–20 a. 1 pusėje subrendę jaunuoliai buvo įvesdinami į jaunimo bendriją, juos dažn. įvesdindavo jaunimo lyderis ar smarkesni vaikinai, muzikantas. Įrašomieji į bernus turėjo viešai įrodyti savo sugebėjimus – vikrumą, fizinį pajėgumą (peršokti per stalą, ištęsti smūgius), pavaišinti jaunimą (gėrimu). Merginas įvesdindavo vakarėlyje šokdindami. Tapę jaunimo bendrijos nariais jaunuoliai galėjo lankytis pasilinksminimuose (gegužinėse, atlaidų vakarėliuose, šokiuose, rengtuose po talkų), įv. sambūriuose, vasarą – eiti į naktigones ir dalyvauti naktiniame merginų lankyme (viena archajiškiausių jaunimo pramogų). Seną apeigų kilmę rodo *karūnavimo* ir *traukimo iš po kašiko* papročiai; jaunesniajai seseriai per vestuves uždėjus nuotakos vainiką, ji įgydavo teisę lankytis jaunime ir tekėti (paprotys buvo paplitęs R. Lietuvoje).

Vedybos

Vedybos sutapo su perėjimu į naują social. padėtį. Vestuvių apeigos buvo susijusios su jaunavedžių įėjimu į kitą giminę, jaunamartei – ir į teritorinę bendriją. Įvesdinimo tarpininkas – piršlys (vedęs žmogus). Jis rinkdavo žinias apie besirengiančias tekėti merginas, alegorine kalba, apsimesdamas gyvulių ieškančiu pirkliu, derėjosi su jų tėvais (vaikinas ir mergina savo nuomonės viešai nereiškė). Pasak M. Pretorijaus, M. Lietuvoje piršlys su lazdyno lazda, puošta rūtomis, į atklausus (atsiklausimas dėl sutikimo priimti piršlius, piršlybų pradžia) jodavo tris kartus; antrą kartą atvykusį piršlį tėvas užgerdavo, trečią kartą – sočiai pavaišindavo (sutinkanti tekėti mergina prie piršlio lazdos pririšdavo jam ir jaunikio tėvams skirtus sutikimo ženklus: 2 rankšluosčius, nosinę ir juostą, o jos draugai apkaišydavo žalumynais arklį). Ketvirtą kartą piršlys atvykdavo su jaunikiu, lydimu jo giminaičių. Būdavo atliekamos naminės jungtuvės: jaunieji susigerdavo, po apeiginio šokio nuotakos sesuo ir jaunikio brolis jaunuosius suguldydavo klėtyje. Po Tridento susirinkimo (1545–63) katalikiškuose kraštuose ėmus pripažinti tik bažn. santuoką, Lietuvoje iš pradžių ji buvo teisinis aktas, patvirtinantis anksčiau įvykusį faktą – namines jungtuves. 19 a. 2 pusėje–20 a. dauguma naminių jungtuvių papročių (vestuvės nuotakos ir jaunikio pusėje) tapo bažn. santuokos tąsa. Po užgėrų (piršlybų užgėras

Vestuvės (Klaipėdos kr., 1933)

Kraitvežiai (Kupiškio vlsč., 1935)

Jaunieji (Kupiškio vlsč., 1935)

nuotakos tėvai galėjo išardyti grąžinę dovanas ir padengę vaišių išlaidas) nuotaka 3 savaites mergavo, puošėsi vainiku ir kaspinais, visur ją lydėjo dvi draugės – sekiotės. Vestuvės prasidėdavo pintuvėmis (mergvakariu): kaimo ir jaunimo bendrijos parengdavo nuotaką, rečiau – jaunikį, atsiskyrimui nuo bendraamžių, šeimos. Nuotaką šokdindavo, svočia sėdinčią ant duonkubilio šukuodavo, vyriausioji pamergė pindavo rūtų vainiką, moterys apdovanodavo audeklais, vyrai – pinigais. Vestuvių dieną jaunikio pulkas turėjo nugalėti sunkumus ir laimėti bendrijų, kurioms priklausė nuotaka, palankumą; vedliai, įsiprašę į kiemą, išpirkdavo stalą, piršlys surasdavo pasislėpusią nuotaką (Aukštaitija, 19 a. pab.), vyr. pabrolys iškilmingai perduodavo jaunikio atvežtą rūtų vainiką nuotakai ar vyr. pamergei. Vainiką uždėjus nuotakai ant galvos jaunieji buvo susodinami greta. Abi šalys, apsikeitusios dovanomis, susigerdavo – patvirtindavo naujus tarpusavio santykius. Nuotaka vedama apie stalą (3 kartus) verkaudama atsisveikindavo su namais ir namiškiais (ilgiausiai šis paprotys išliko R. ir P.r. Lietuvoje). Po bažn. santuokos, grįžtant į namus, piršlys su pabroliais turėjo išpirkti pakelės užtvaras ir vartus. Prie trobos durų laukė tėvai su duona ir druska, gėrimu ir ugnimi (Dzūkija); gėrimais, saldainiais ir pyragais jaunųjų palyda išpirkdavo ir vestuvininkų apsėstą stalą. Vestuvių pabaigoje tėvas dukterį palydėdavo į jaunojo vežimą. Nuotaka išvažiuodama mesdavo sau per galvą rūtas, linkėdama draugėms kuo greičiau ištekėti.

19 a. pab.–20 a. jaunųjų sutikimo papročiai jaunojo ir jaunosios namuose iš esmės nesiskyrė. Kiek dažniau jaunojo pusėje guldytuvių, keltuvių ir gaubtuvių apeigomis jaunamartei būdavo suteikiama nauja visuom. padėtis. Per gaubtuves nuotakai išpindavo kasas, pakirpdavo plaukus, vainiką ir kaspinus pakeisdavo kepurėle arba nuometu. Jaunamartę kartais pakeldavo į šeimininkes: įteikdavo pušinę (šluotą) ir žarsteklį. Keltuvių rytą nuotaka, apdovanojusi vyro giminę ir jos užgerta, tapdavo giminės nare, o atėjusi į pirtį su duona po bendrų vaišių – priimta į moterų bendriją. Vestuvių apeigos baigdavosi atgrąžtais: po savaitės jaunavedžiai lankydavo jaunosios tėvus, o po 2 savaičių jaunosios tėvai vykdavo pas jaunavedžius, patvirtindami abipusę giminystę. Ilgainiui dauguma ritualinių veiksmų virto ceremonijomis ir žaidybinėmis pramogomis, sen. papročių improvizacijomis, tik atsisveikinimas su tėvais išvykstant į jungtuves ir jaunavedžių sutikimas beveik nepakito ir išlaikė senąją prasmę. Pav.

LAIDOTUVIŲ PAPROČIAI

Žmogaus mirtis iki 20 a. 2 pusės daugiausia buvo suvokiama kaip vėlės atsiskyrimas nuo kūno ir perėjimas į mirusiųjų bendruomenę (gyvųjų pareiga buvo mirusįjį įvesdinti). Mirštantysis pageidaudavo su visais atsiteisti, atsisveikinti su artimaisiais. Kaimynai, ypač moterys, ateidavo mirštančiojo marinti – prie jo degindavo graudulinę žvakę, giedodavo ir kalbėdavo maldas. Sunkiai mirštantiesiems stengtasi padėti – guldydavo ant žemės, atidarydavo visas namų angas, kad vėlei būtų lengviau išeiti. Mirusiuosius prausdavo pirtyje ar prie jos, paguldę ant šiaudų (juos vėliau sudegindavo) arba pasodinę ant suolelio. Prausimo vandeniu šlakstydavo namo sienas, tikėta, kad nuo jo išnyksta į jas įsimetę parazitai. Apie mirusįjį buvo pranešama: mušdavo būgną, ant medžio pakabintą lentą, skambindavo varpeliu arba siųsdavo pas kaimynus ką nors iš šeimos. 16–18 a., pasak

M. Strijkovskio, M. Pretorijaus ir J. A. Brando, mirusiuosius laidojo baltais drabužiais, apautus odiniu apavu. Žmonės iš anksto rūpinosi įkapėmis; dažnai laidotuvėms pasilikdavo vestuvinius drabužius. Palaikus šarvojo ant pakeltos lentos, apklotos balta drobule ar margu audeklu. Nė vienas kaimo bendrijos narys, prašomas pasiūti mirusiajam marškinius ar pagalvėlę, padaryti karstą ar iškasti duobę, nedrįsdavo atsisakyti. Šermenims skersdavo gyvulį, darydavo alaus; per šermenis statydavo kėdę ir padėdavo lėkštę velioniui. Prie karsto ir kapinėse moterys apraudodavo velionio dorybes, liūdną pasilikusiųjų dalią – siekta įsiteikti velioniui. Į kapus lydėdavo kaimo bendrijos nariai ir giminės (jauną mirusįjį išlydėdavo kaip į vestuves – aprengtą vestuviniais drabužiais, su rūtomis). 19 a. pab.–20 a. vid. žiemą karstą veždavo eglutėmis papuoštomis rogėmis, vasarą – berželiais puoštu vežimu; po laidotuvių rengdavo mirusiojo paminėjimus: 7 arba 9, 28, 30 ar 40 dieną, keldavo vaišes. Manyta, kad vėlė 40 dienų klaidžioja apie namus. Tikėta, kad vėlė galinti virsti paukščiu, gyvuliu, augalu, už nuodėmes turinti atkentėti nusikaltimo vietoje. Tolesnis gyvųjų bendravimas su mirusiaisiais kartojosi cikliškai fenologinio, agrar. ar astr. kalendoriaus nužymėtu laiku tam tikru paros metu. 20 a. 2 pusėje laidotuvių papročiai iš esmės nepakito. Pav.

Laidotuvės (Kupiškio vlsč., 1935)

KALENDORINIŲ ŠVENČIŲ PAPROČIAI

Lietuvių gyvensenai buvo svarbūs papročiai, susiję su gamtos ir laiko ciklais, kurių ritualinių apeigų eilę galima išreikšti laike (jis priklauso nuo gamtą veikiančių astr. reiškinių) pasikartojančiu apskritimu arba spirale. Ritualais siekta sveikatos, vedybinės, ūk. veiklos sėkmės, pasotinti ir numaldyti mirusiuosius. Iš karto visų tikslų siekta per Kūčių vakarienę (gruodžio 24), Velykų Didžiąją savaitę, vitalinių (derlingumo laukams, vaisingumo ir sveikatos gyvuliams, vedybų – jaunimui) – per Jurgines (balandžio 23) ir Sekmines (7 savaitė po Velykų), Joninių naktį (iš birželio 23 į 24). Kitų švenčių paskirtis labiau diferencijuota: per Apreiškimą (kovo 25), Kryžiaus dienas (trys dienos prieš Šeštines), Šeštines (6 savaitės po Velykų ketvirtadienis) ir Šilinę (rugsėjo 8) daugiausia buvo atliekami agrar. ritualai, Šv. Andriejaus dienos (lapkričio 30) išvakarėse – ikivedybiniai, per Visų Šventųjų dieną (lapkričio 1) ir Vėlines (lapkričio 2) – susiję su mirusiųjų kultu, per Verbas (sekmadienis prieš Velykas) – žmogaus ir gyvulių sveikata, namų apsauga, Devintines (2 savaitės po Velykų ketvirtadienis) – sveikata ir mirusiųjų ramybė. Šventinio ritualo dalys – draudimai atlikti kai kuriuos veiksmus, kūno ir aplinkos valymas (plovimas, šlavimas, šveitimas, smilkymas), malda, sveikinimai ir linkėjimai, auka (ritualinių valgių valgymas, gėrimas, nuliejimas, numetimas, apkasimas, deginimas, dovanojimas), veiksmai, susiję su apsauga (lytėjimas, peržengimas, apnešimas), ateities spėjimas, šventos ugnies deginimas, šventinį suėjimą žyminčių garsų (giedojimo, dainavimo, muzikavimo) ir šviesos (laužo, deginamų stebulių) signalai – buvo atliekami pagal ikikrikščioniškus ir krikščioniškus

Sekminių dieną vainikuojama karvė (~1936)

Joninės (1985)

šventinius papročius. Per krikščioniškus ritualus pašventintiems augalams teikta ypatinga galia – kadagio, gluosnio, rečiau lazdyno, ąžuolo šakelės naudotos apsaugoti namus nuo perkūnijos. Jomis buvo plakami Verbų rytą namiškiai (Žemaitijoje Velykų antrąją dieną), išgenant bandą paliečiami gyvuliai, kad kas nenužiūrėtų ir neatimtų pieno, apsmilkomos karvės. Per Velykas ant stalo dėdavo dubenį su miežių ar avižų želmenimis, Žemaitijoje – ir beržėlio šakelių su išsprogdintais pumpurais. Per Sekmines, norėdami apsisaugoti nuo perkūnijos, sodybą puošdavo beržėlių, rečiau (P. Lietuvoje) klevų ir liepų šakomis. Per Devintines į bažnyčią šventinti nešdavosi 9 rūšių augalų – rūtų, mėtų, ramunėlių, kiečių ir kitų (dažn. vaistažolių) – vainikėlius; šventintų žolynų dėta ir mirusiesiems į karstą. Per Žolinę buvo šventinamos javų varpos sėklai, darželio gėlės ir daržovės (jos tuoj pat būdavo suvalgomos, duodama gyvuliams). Per Sekmines, Jonines, rečiau – Šeštines ir Petrines (birželio 29), beržėlio šakomis bei kitais augalais vainikuodavo karves, vainikais puošėsi patys, juos naudojo burtams. Prieš Velykas ir Kalėdas (gruodžio 25) namus puošdavo šiaudiniais sietynais – sodais (simbolizavo visatą).

Per šventes siekta uždaryti namų erdvę nuo pašalinių, apginti namus, gyvulius, laukus – per Verbas šventintas šakeles kaišiodavo į laukų kampus, po pastogėmis, per Jonines visas tvartų angas iškaišydavo dilgėlėmis, tarpduryje statydavo veidrodį. Ypač daug apsauginių veiksmų buvo atliekama per Jurgines, išgenant gyvulius: prie tvarto slenksčio dėdavo kiaušinių, kirvį, pjūklą, užrakintą spyną, tiesdavo audeklą, prijuostę, juostą, piemenukui liepdavo parnešti iš ganyklos tiek akmenėlių, kiek išginė avyčių, juos vėliau slėpdavo tvarte. Lauko darbų pradžia ir pabaiga (javų lankymas Jurginių išvakarėse, pirmoji vaga, sėjos pradžia, rugių lankymas per Sekmines, pirmojo pėdo ir paskutinių varpų pjovimas, vad. rugių gaspadoriaus-diedo nešimas namo, kasos arba ievaro pynimas, pirmasis javų vežimas) dažn. būdavo palydima duonos, druskos (sėjant – ir kiaušinių) aukojimu – duonos su druska būdavo pakasama dirvoje, valgoma laukuose, parneštos iš laukų padalijama namiškiams ir talkininkams per pabaigtuves. Ilgiausiai ir daugiausia ritualinių papročių bei jų elementų išlaikė R. Lietuvos kaimų gyventojai.

Iki 20 a. vid. Lietuvoje buvo manoma, kad individualioms apeigoms tinkamiausias laikas – nuo saulėlydžio iki gaidgystės, ypač vidurnaktis, t.p. vidurdienis, saulėtekis, saulėlydis. Tas laikas buvo įvardijamas žodžiu *šventa*. Tokią pat vertę turėjo ir astr., fenologinio, agrar. kalendoriaus datos, žyminčios perėjimą į naują būvį. Augalų vegetacijos, žydėjimo, brandos pradžia, paukščių išskridimas ir sugrįžimas, žiemą miegančių žvėrių (meškos) elgesys žymėjo ikikrikščioniškų ritualų pradžią. Pagal astr. ir fenologinį kalendorių iki šiol kartais spėjami orai, nustatoma sėjos ir kitų darbų pradžia, draudžiami kai kurie veiksmai (balandžio 24, kitą dieną po Jurginių – nešti iš miško šakas, liesti kiaušinius, ką nors skolinti; Kalėdų, Velykų, Sekminių 4 dieną – dirbti sunkius darbus), nes tikėta įvykio ar veiksmo sukeltais nepalankiais padariniais ateityje.

Fenologinio kalendoriaus datos svyruoja ~10 d., todėl ne visos ikikrikščioniškos kilmės šventės (ar jų ritualai) turėjo tikslias astr. laiku apibrėžtas datas. 16 a. kelias savaites (spalio pab. ir lapkričio pr.) trukdavo Ilgės (sen. lietuvių rudens ir mirusiųjų pagerbimo šventė). Pagal M. Strijkovskį, Joninių ritualinių papročių laikas trukdavo nuo gegužės 25 iki birželio 25 dienos; šią šventę S. Daukantas minėjo kaip Rasas (švęstos 14 dienų). Lietuvoje įvedus krikščionybę senosios šventės buvo uždraustos. Ritualiniai papročiai ėmė nykti, šventės, praradusios sakralumą, tapo pasilinksminimais, trumpėjo (nes baudžiauninko laiką tvarkė dvaras). Išlikę kai kurie senieji papročiai tapo krikščioniškųjų

rel. švenčių dalimi – pvz., Vieversio diena sutapatinta su šv. Motiejaus (vasario 24), Gandrinės – su Apreiškimu (kovo 25), Ganiklio – su Jurginėmis. Su Saulės kalendoriumi susijusių švenčių apeiginius veiksmus dažn. imta atlikti krikščioniškos šventės išvakarėse – paskutinę naktį, juos baigdavo prieš prasidedant bažn. apeigoms (Kūčių, Joninių, Vėlinių). Su Mėnulio kalendoriumi susijusių švenčių ritualai trukdavo kelias dienas, baigdavosi paskutinę naktį prieš bažn. pamaldas (Užgavėnių, Velykų, Kryžiaus dienų, Sekminių) arba krikščioniškosios šventės 2 dieną. 20 a. 1 pusėje didžiosios šventės – Velykos, Sekminės, Kalėdos – ilgiausiai (4 d.) buvo švenčiamos R. Lietuvoje. Ypač būdavo draudžiama dirbti ketvirtąją – vadinamąją Ledų – dieną. Ilgainiui šventės paprastėjo, nyko ritualiniai veiksmai. L. A. Jucevičiaus (19 a.) aprašytos Gandrinės susidėjo iš gandro eisenos mėgdžiojimo, kaimynų lankymo, vaišinimosi šaltanosiais ir kanapiniais pyragėliais. 20 a. 1 pusėje aukštaičiai kepdavo vad. gandro pyragą iš įv. javų miltų. 20 a. 2 pusėje nunyko pavasario šaukimo paprotys, tik kartais primenama vaikams pamačius pirmą gandrą verstis per galvą. 20 a. 2 pusėje šventėmis laikyta tik krikščioniško kalendoriaus didžiosios šventės (su visuotinėmis bažn. apeigomis) – Kalėdos, Velykos, Sekminės; kiekviena bažnyčia turi ir savo švenčių, atlaidų.

Užgavėnės Lietuvos liaudies buities muziejuje (Rumšiškės, 2005)

20 a. 2 pusėje (kol valst. politika buvo nepalanki teistinei pasaulėžiūrai) rel. praktika buvo varžoma; krikščioniškų švenčių pamaldos (išskyrus Kalėdų) buvo perkeliamos į sekmadienius, pasikeitė švenčių laikas ir su jomis susijusios naminės apeigos. Dalis ritualinių veiksmų buvo perkelta į šventės 1 dienos popietę ir 20 a. 7 dešimtmetyje buvo beišnykstą. 8–9 dešimtmetyje *Ramuva* ir folklorinis judėjimas atgaivino kai kuriuos ikikrikščioniškuosius bendruomenių paprotinius veiksmus, pradėta juos atlikti viešuosiuose renginiuose. Pav.

L: A. Vyšniauskaitė *Lietuvių šeimos tradicijos* Vilnius 1967; **P. Dundulienė** *Lietuvių kalendoriniai ir agrariniai papročiai* Vilnius 1979, *Lietuvių šventės: tradicijos, papročiai ir apeigos* Vilnius 1991, *Lietuvių šeimos papročiai* Vilnius 1999; **J. Balys** *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai* Silver Spring 1986, *Lietuvių kalendorinės šventės* Vilnius 1993; **B. Buračas** *Lietuvos kaimo papročiai* Vilnius 1993; **A. Vyšniauskaitė, R. Paukštytė, P. Kalnius** *Lietuvių šeima ir papročiai* Vilnius 1993; **Ž. Šaknys** *Jaunimo brandos apeigos Lietuvoje XIX a. pabaigoje–XX a. pirmoje pusėje* Vilnius 1996; **R. Paukštytė** *Gimtuvės ir krikštynos Lietuvos kaime* Vilnius 1999.

Regina Merkienė

TAUTINIAI DRABUŽIAI

Tautiniai drabužiai klostėsi ne vieną šimtmetį. Žinių apie ankstyvuosius liet. drabužius teikia archeol. duomenys, kuriuos nuo 16–17 a. papildo rašytinės žinios, ikonografinė medžiaga. Nuo seno moterų aprangos svarb. dalys buvo marškiniai, sijonas ir prijuostė. Marškiniai – lininiai, aukšta apykakle, priekyje susegti sege. Sijonas – ilgas ir platus, siūtas iš kelių vilnonės medžiagos gabalų. Prijuostė trumpesnė už sijoną (jos pirminė paskirtis buvo uždengti priekyje nesusiūtas sijono dalis). Sijonas per liemenį buvo juosiamas austine juosta. Šaltesniu oru moterys gaubėsi austomis skepetomis, kurias susegdavo įvairių formų smeigtukais. 1 t-mečio pab.–2 t-mečio pr. pradėta dėvėti liemenę, kuri nuo 16 a. tapo privaloma moters kostiumo dalimi. Avėjo dažn. naginėmis. Gausiai puošėsi žalvariniais papuošalais: mergaitės – žalvarinėmis kepuraitėmis, merginos – apgalviais, moterys galvas dengė nuometais, susegtais smeigtuku ar sege, antkaklėmis, nešiota kaklo vėriniai, apyrankės, žiedai ir kiti papuošalai, kurie įv. regionuose buvo skirtingi. 14–16 a. ėmus mažiau naudoti metalinių papuošalų, puošnumo teikdavo audinių

spalvų bei raštų tam tikri deriniai. Vyrų svarb. drabužiai – lininiai marškiniai ilgomis rankovėmis, priekyje su prakarpėle, susegti sege; vasarą dėvėti virš kelnių, sujuosti juosta ar diržu. Vėsesniu laiku dėvėta palaidinė, prakarpa priekyje buvo susegama dažn. keliomis segėmis. Palaidinę sujuosdavo metalu puoštu diržu (išskirtinė, puošniausia vyro kostiumo dalis). Kelnės – siauros, sukišamos į aulinius batus (liekanų yra iš 1 t-mečio vid.). Kepurė – austinė ar kailinė, priekyje puošta žalvariu. Didikų lauko drabužis buvo apsiaustas (pagrindinis diduomenės skiriamasis drabužis), siūtas iš storo audinio arba kailių, ties deš. petimi susegamas didele sege. Valstiečiai šaltesniu oru dėvėjo rudinę (sermėgą), veltinę kepurę, avėjo nagines.

Ilgainiui tautiniai drabužiai tapo tautos materialiosios ir dvasinės kultūros simboliu. 19 a. pab.–20 a. pr., vykstant nac. išsivaduojamajam judėjimui, besiformuojančiai tautos ideologijai prireikė tautos atstovavimo simbolių. Vienu jų (greta vėliavos ir herbo) tapo tautinis kostiumas – išeiginiai valstiečių tradiciniai drabužiai, iki 19 a. vid. klostęsi veikiami ist., ek., gamtinių sąlygų, ūk. veiklos, papročių, tradicijų ir religijos. Kiekvienoje Lietuvos etn. srityje tautiniai drabužiai turi savitų bruožų. Regioninio lietuvių tautinio kostiumo pagrindą sudarantys moterų (marškiniai, sijonas, prijuostė, liemenė, galvos apdanga ir apavas) ir vyrų (marškiniai, kelnės, liemenė, rudinė, diržas ar juosta, galvos apdanga ir apavas) drabužiai yra vienodi visoje Lietuvoje, skiriasi tik medžiaga, spalvomis, sukirpimu, puošyba ir vilkėjimo būdu.

AUKŠTAITIJA

Aukštaitijos moterų drabužiai – archajiškiausi, šviesių spalvų (daug baltos spalvos – balti marškiniai, balta prijuostė ir nuometas). Iki 19 a. vid. marškiniai siūti (ilgi, dažn. tunikos kirpimo) tik iš namie austos plonos lininės drobės. Jų apykaklė, rankovių apačia, rankogaliai, perpetės ir krūtinė puošta raudonų, rečiau mėlynų medvilninių (žičkinių) siūlų užaudimais; dažn. geom. ornamentais ar siaura juostele puošti drabužio kraštai. Nuo 18 a. pab. marškinius imta siuvinėti baltu kiauraraščiu. Sijonus dėvėjo daugiausia languotus, kai kur – ir išilgadryžius ar skersadryžius, puoštus rinktiniais raštais; jų vyraujančios spalvos – raudona, žalia, violetinė, geltona. Ant sijono aukštaitės ryšėjo baltas prijuostes, austas įv. technika su raudonų (labai retai mėlynų) žičkinių siūlų užaudimais apačioje. Liemenės buvo puošnios – siūtos iš vilnonės ar pusvilnonės medžiagos (puoštos smulkiu rašteliu: ruoželiais, vingeliais, langučiais) ar fabrikinės gamybos medžiagų – brokato, aksomo, vilnonio, šilkinio, medvilninio atlaso. Itin puošnios buvo V. Aukštaitijoje dėvėtos liemenės, siūtos pagal 17 a. madą, aukso galionais apsiūtais kraštais, suvarstomos sidabro grandinėlėmis. Merginos galvas puošė gėlių vainikais, iš kaspinų, juostelių, karoliukų, galionų padarytomis karūnomis; labiausiai buvo paplitusios aukso ar sidabro spalvos metalinių siūlų juostos (austos ir pirktinės), puoštos šilkiniais kaspinais. Ištekėjusios moterys ryšėjo nuometus (būdinga tik aukštaitėms), t.p. dėvėjo kepurėles (gobtuvėlius, kykus), ryšėjo skareles. Avėjo odines nagines, turtingesnės – pirktus odinius batelius. Vakarų aukštaitės mėgo puoštis sidabriniais karoliais, rytų – koralo ir stiklo karoliukų vėriniais. Vyrų išeiginius drabužius (primena raitelio aprangą) sudarė paprasti namuose austos baltos drobės tunikos kirpimo marškiniai be puošmenų, kelnės, rudinė ir auliniai batai. Aukštaičiai ant drobinių marškinių dėvėjo nedažyto milo pilkos ar rusvos spalvos rudinę; buvo madingos dvisiūlės (tiesaus kirpimo) ir durtinės (apačia nuo juosmens kirpta ir

Vidurio Aukštaitijoje 19 a. vid. dėvėti moters drabužiai

19 a. 2 pusėje Vidurio Aukštaitijoje dėvėti merginos ir Vakarų Aukštaitijoje – vyro drabužiai

durta suraukta arba suklostyta) apkraštuotos rudinės. Šiltesniu oru dėvėjo fetro (vilnones veltines) skrybėles; R. Aukštaitijoje buvo madingos siaurais, aukštyn atverstais, V. Aukštaitijoje – plačiais bryliais skrybėlės. Ant marškinių ir kelnių ryšėjo pintas, rinktas ar vytas juostas. Pav.

Šiaurės Žemaitijoje 19 a. viduryje dėvėti moters ir vyro drabužiai

ŽEMAITIJA

Žemaitijos moterys mėgo ryškių, sodrių spalvų drabužius. Marškiniai kuklesni už kitur Lietuvoje vilkėtus, matyt, todėl, kad žemaitės siautėsi didelėmis skaromis – iš po jų marškinių beveik nesimatė. Balti drobiniai marškiniai buvo puošiami žičkiniais užaudais ar baltai išsiuvinėtu kiauraraščiu; vyraujantis sukirpimas – tunikos su perpetėmis, stačia apykakle. Žemaitės vilkėjo po 2 sijonus: apatinį ir viršutinį. Apatinis sijonas siūtas iš vilnonės, pusvilnonės ar medvilninės medžiagos, jo apatinė dalis, kuri matėsi pasikaišius viršutinį sijoną, buvo puošiama; žemaitės mėgo skersadryžius pusvilnonius sijonus, kurių viršutinė dalis austa siaurais įvairiaspalviais ruoželiais, o apačia – keliomis plačiomis ryškių spalvų juostomis. Baltų medvilninių sijonų apačia buvo puošiama baltu siuvinėtu kiauraraščiu. Viršutiniai sijonai dažn. languoti ir dryžuoti, siūti iš kelių tiesių palų, nugaroje suraukti. Itin madingi buvo išilgadryžiai sijonai, jie dėvėti beveik visoje Žemaitijoje. Sijonų vyraujančios spalvos – žalia, raudona, juoda, violetinė. Prijuostės – tamsios ir šviesios, austos pluošteliu, sumuštine ripsine technika arba rinktinės išilgai dryžuotos. Liemenės (siūtos iš namuose austos medžiagos) – smulkiai languotos, skersai dryžuotos, pirktinės – ryškiai gėlėtos vilnonės ir šilkinio, vilnonio atlaso. Svarbus žemaičių išeiginių drabužių elementas – raudonai ir baltai languotos didelės skaros. Jomis, perpus sulenktomis trikampiu, siausdavosi ant pečių vėsesniu oru. Merginos galvas puošė gėlių vainikais ir iš kaspinų suklostytomis karūnomis – rangėmis, ryšėdavo baltas kiauraraščiu siuvinėtas skareles. Ištekėjusios moterys galvas apsirišdavo raudonlangėmis skaromis, po kuriomis dažnai dėvėjo kepurėles (siuvinėtus gobtuvėlius) ir skareles. Puošėsi gintaro karoliais. Itin iškilmingomis progomis avėjo bateliais, kitais atvejais – klumpėmis. Žemaičių vyrų drabužiai labiausiai iš visų liet. drabužių buvo paveikti vakarietiškos mados. Vyrai dėvėjo durtines natūralios (pilkos, baltos spalvos) ir dažytos (rudos, žalios) vilnos rudines ir 19 a. vid. paplitusius surdutus. Be vienspalvių, dažnos buvo ryškiaspalvės dryžuotos, languotos kelnės ir liemenės. Marškiniai – balti drobiniai, tunikos kirpimo. Ant kaklo ryšėjo margaspalvę skarelę. Susijuosdavo odiniu diržu, puoštu metalu, žičkiniu raiščiu ar megzta juosta. Skrybėlės – veltinės, plačiabrylės, dažnai puoštos povo plunksnomis. Avėjo auliniais batais, rečiau – klumpėmis. Pav.

SUVALKIJA

Suvalkijos moterų drabužiai spalvingiausi, puošniausi. Šiek tiek skiriasi kapsių ir zanavykių (panašūs į žemaičių ir klaipėdiškių) išeiginiai drabužiai – daugiausia liemenių kirpimu ir prijuosčių puošyba. Iki 19 a. pr. dėvėti balti drobiniai tunikos kirpimo marškiniai tokie, kaip aukštaičių – su įaustais raudonais raštais, 19 a. 1 pusėje kapsės labiau mėgo trumpus medvilninius, zanavykės – ilgus drobinius marškinius, 19 a. viduryje visoje Suvalkijoje paplito medvilniniai siuvinėti baltu kiauraraščiu; suvalkiečių marškiniams būdingos plačios su gausiais raukiniais rankovės. Itin puošnūs sijonai, daugiausia išilgadryžiai su viena vyraujan-

Zanavyko drabužiai 19 a. viduryje

Kapsės drabužiai 19 a. 2 pusėje

čia spalva, yra ir languotų; madingos spalvos buvo tamsiai raudona arba tamsiai mėlyna. Įspūdingiausia suvalkietės kostiumo dalis – prijuostė. 18 a. jos buvo panašios į žemaičių, puoštos raudonų siūlų ruoželiais, 19 a. vid. jas pakeitė spalvotos kaišytinės prijuostės, puoštos savitais lelijų, žirnelių, žvaigždučių ornamentais, kurie išdėstyti išilgai (zanavykių) ar skersai (kapsių); dažnai į prijuostes buvo įaudžiama sidabrinių ir auksinių siūlų. Liemenes suvalkietės siūdinosi iš brangių fabrikinių audinių: brokato, šilko, damasto; kartais siuvosi ir iš skersai dryžuoto naminio pusvilnonio audinio. Kapsės mėgo ilgas, zanavykės – trumpas giliomis iškirptėmis liemenes. Nuo 19 a. pab. vietoj liemenių pradėta dėvėti vienspalvius švarkelius. Kapsių merginos galvas puošėsi aukštais auksiniais galionais, zanavykės – siaurais galionėliais ar suvertų karoliukų karūnėlėmis. Ištekėjusios moterys po skara dėvėjo gobtuvėlius su puošniais priekakčiais. Avėjo batelius. Suvalkiečiai vyrai dėvėjo šviesios spalvos (baltos, pilkos) durtines milo rudines (nuo liemens kirptas, su klostėmis nugaroje), o nuo 19 a. vid. – pagal miesto madą pasiūtus milo surdutus. Buvo madingos vienspalvės kelnės, ramių spalvų, languotos, dryžuotos ar vienspalvės liemenės, balti drobiniai, tunikos kirpimo, be puošybos marškiniai; juos juosdavosi rinktinėmis juostomis. Avėjo aulinius batus. Dėvėjo veltines skrybėles, puoštas austomis juostomis. Pav.

DZŪKIJA

Dzūkijos moterų drabužiai – labai margi ir spalvingi; tradiciniai dzūkų drabužiai dėvėti ilgiau nei kituose etn. regionuose (sijonai ir prijuostės dėvėtos iki 20 a. 5 d-mečio). Baltus drobinius, panašius į aukštaičių, ar lininius marškinius puošė žičkinių siūlų užaudimais (juostelių, geom. ornamentų ar stilizuotų augalų raštais) ir siuvinėjo (19 a. 2 pusėje baltais siūlais išsiuvinėdavo apykakles, perpetes, krūtinę, rankogalius puošė žiedeliais, lapeliais, kiaurarašťėmis akutėmis, geom. ornamentais). 19 a. pab. marškinius imta dėvėti po švarkeliu, jų puošyba nyko, neretai prie stačios apykaklės buvo prisiuvamos megztos ar siuvinėtos apykaklaitės. Dzūkės dėvėjo smulkiai languotus sijonus (panašius į aukštaičių), dvispalves ir daugiaspalves prijuostes – languotas arba dryžuotas, puoštas kaišytais raštais apačioje, baltas, puoštas įvairiu kiaurarasčiu arba nėriniais, skersadryžes, puoštas dimučiu (pluošteliu) įaustomis spalvotomis juostomis, siuvinėtas augaliniu polichrominiu ornamentu. Mėgstamos spalvos – žalia, mėlyna, raudona, geltona. Liemenes siūdinosi iš pirktinių medžiagų: brokato, atlaso, vilnos, medvilnės, šilko, labai mėgtos ryškiaspalvės (žalios, rausvos) ir gėlėtos; buvo madingos trumpos (iki juomens) ir nuo liemens pailgintos priekyje nesusieinančiais skverneliais. Merginos galvas puošė aukso galionais ir iš kaspinų ar juostų darytomis karūnomis, puoštomis karoliukais ar nėriniais, moterys dėvėjo gobtuvėlius, kepurėles, ryšėjo skareles. Avėjo nagines ar čempes, turtingesnės – batelius. Dzūkių mėgstamiausias papuošalas – karoliai. Dažn. puošėsi 5–15 eilių koralų karoliais. Vyrų svarb. išeiginis drabužis buvo rudinė (ją 19 a. pab. pakeitė trumpas švarkas). Dzūkai dėvėjo rudas, pilkas rudines (apylinkėse prie Nemuno – siuvinėtas), puoštas dekoratyvinių siūlų ornamentais, aksomo apvadais. Kelnės ir liemenės dėvėtos ramių spalvų dryžuotos, languotos, marškiniai – drobiniai, kartais puošti baltai siuvinėtu kiaurarasčiu. Ant kaklo ryšėjo margaspalvę skarelę. Galvą dengė veltinėmis skrybėlėmis (panašiomis į aukštaičių) su siaurais, aukštyn užverstais kraštais. Avėjo aulinius batus, nagines. Ir moterys, ir vyrai ryšėjo vytas ar rinktines juostas. Pav.

19 a. pab. Alytaus apylinkėse (Dzūkija) dėvėti moters drabužiai

19 a. pab. Alytaus apylinkėse (Dzūkija) dėvėti vyro drabužiai

MAŽOJI LIETUVA

19 a. 1 pusės Klaipėdos kr. vyrų drabužiai

19 a. pab. Klaipėdos kr. moters drabužiai

Mažosios Lietuvos (klaipėdiškių) moterų drabužiai skirstomi į 2 l-pius: iki 19 a. vid. ir nuo 19 a. 2 pusės. Pirmieji buvo panašūs į žemaičių, nors turėjo savitumų (skyrėsi marškinių pasiuvimas ir puošyba, juostų raštai), vėliau dėl protestantizmo ir vok. kultūros įtakos lietuvininkų drabužiai tapo tamsesni. Nuo seno lietuvininkės dėvėjo balto lino marškinius (tunikos kirpimo arba su išilgai įdurtomis perpetėmis), kurių rankovių galuose įausdavo spalvotų siūlų ruoželius arba juos išsiuvinėdavo augaliniais raštais; siuvinėta ar įausta dažn. raudonais, mėlynais ir geltonais siūlais. Sijonai dėvėti platūs (iki 6 metrų), languoti ir išilgadryžiai, juodų, rudų, žalių, mėlynų, raudonų, geltonų spalvų, klostuoti. Nuo 19 a. vid. plito tamsiai rudi, juodi, juodi su žalsvu ar rusvu atspalviu smulkiai klostuoti sijonai. Marškinius imta siūti iš medvilnės, dažn. tunikos kirpimo, puošta pirktiniais kaspinais. Prijuostės – lininės išilgadryžės ir gėlėtos, vėliau plito tamsių spalvų šilkinės, dažn. juodos. Liemenės – tamsių spalvų, aksominės arba vilnonės, vienspalvės ir šiek tiek raštuotos. Prie juosmens segėsi itin puošnų dažn. ryškių spalvų siūlais siuvinėtą kapšelį – delmoną. Merginos vaikščiojo vienplaukės, kasas įmantriai supindavo, jas puošė gėlėmis ir kaspinais, moterys dėvėjo kepurėles ir ryšėjo skareles, avėjo batelius. 19 a. pab. susiklostė tamsus tradicinis kostiumas, siūtas pagal miesto madą: juodas, žalias ar rudas švarkelis, raštuotas smulkiai klostuotas sijonas, juoda, ruda ar žalia šilkinė prijuostė; dažn. visas kostiumas buvo juodos spalvos. Vyrų drabužiams nuo 19 a. pr. įtakos turėjo vakarietiška mada, jie mūvėjo trumpas kelnes, megztas puskojines, avėjo pusbačius, juosėsi odiniu ar siuvinėtu diržu, konservatyvesni – ilgas kelnes, juosėsi rinktine juosta, avėjo aulinius batus. Būdinga baltos, mėlynos ir durtinės rudinės, balti drobiniai tunikos kirpimo marškiniai, pirktinių medžiagų liemenės, skrybėlės su plačiais kraštais.

Visoje Lietuvoje vyrai ir moterys vilkėjo trinyčius; dažn. baltus, Dzūkijoje ir Suvalkijoje – tamsius, vienspalvius arba dryžuotus. Moterys vėsesniu oru dėvėjo švarkelius (nuo 19 a. pab.), žiemą – pilkas, rudas, baltas rudines, gausiai puoštas aksomo, dirbtinio kailio juostomis, siuvinėtas. Gobėsi šiltomis kvadratinėmis (150 × 150 cm) languotomis skaromis ir skersadryžiais ar kitaip austais stačiakampiais (180–90 cm dydžio) užsupalais. Daugelis nešiojo šilkines, vilnones pirktines skaras.

Nuo 19 a. 2 pusės tradiciniai drabužiai ėmė nykti; kaimo ir miesto apranga supanašėjo. Dabar tautiniais drabužiais puošiamasi per tautines šventes, juos dėvi folkloro ansamblių dainininkai, šokėjai ir muzikantai per f-lius, folkloro vakarus ir koncertus. Pav.

L: **S. Bernotienė** *Lietuvių liaudies moterų drabužiai XVIII a. pab.–XX a. pr.* Vilnius 1974; **T. Jurkuvienė** *Lietuvių tautinis kostiumas* Vilnius 2006.

TAUTOSAKA

PASAKOJAMOJI TAUTOSAKA

Pasakojamąją tautosaką sudaro pasakos, pasakėčios, sakmės, pasakojimai ir atsiminimai, anekdotai.

Pasakos

Pasakos skirstomos į pasakas apie gyvūnus, stebuklų pasakas, pasakas-legendas, paraboles, novelines pasakas, pasakas apie kvailą velnią, buitines pasakas, melų, formulines pasakas ir pasakas be galo. Dažn. būna siužetinės, turi daug variantų, bet išlaikomas

gana nuoseklus siužetas. Liet. lit-ros ir tautosakos i-to archyve yra >30 000 identifikuotų pasakų variantų (užrašytų iki 1982).

Pasakos apie gyvūnus yra paprastos struktūros, archajiškos. Jų pagr. veikėjai – gyvūnai ir augalai. Pasakojama dažn. apie kelis veikėjus, jų išorės ar elgesio ypatybes (kiškio bailumą, lapės gudrumą, vilko plėšrumą ir kt.). Siekiant pabrėžti šioms pasakoms būdingą komizmą gyvūnų pasaulis tapatinamas su žmonių gyv. aplinka, gyvūnams priskiriami žmonių bendravimo įpročiai. Yra ~2500 variantų (100 siužetų tipų).

Stebuklų pasakos išsiskiria santykiu su tikrove, menine raiška, fantastikos pobūdžiu. Jose pasakojama apie kovą su nepaprastais priešininkais, ypatingus gebėjimus ir magines priemones, vedybas su gyvūno pavidalą turinčiu asmeniu, stebuklingus virsmus, keliones į kitą pasaulį ir kita. Stebuklų pasakose gausu archajiškos pasaulėžiūros, sen. tikėjimų ir papročių, realaus šeimos gyvenimo atspindžių. Jose dažn. nenusakomas tikslus laikas ar vieta, veikėjai dažn. neturi vardų, pabrėžiamas tik jų statusas šeimoje ir bendruomenėje (karalius, trečias brolis, našlaitė ir kt.). Į veikėjų charakterius t.p. beveik nesigilinama, užsimenama tik apie jų pagr. bruožus (išmintį ar kvailumą, dosnumą ar šykštumą), kurie turi įtakos tam tikriems veikėjo poelgiams – taip siekiama formuoti teigiamą ar neigiamą klausytojo požiūrį į veikėjus, nes stebuklų pasakos pagr. f-ja – meniškai iliustruoti bendruomenės elgesio normas ir siekius. Yra ~12 000 variantų (175 tipai).

Pasakos-legendos yra vėlesnės kilmės nei kitos pasakų rūšys. Siužetai kildinami iš rel. pasakojimų apie Dievą ir šventuosius. Pasakojama apie Dievo, Jėzaus Kristaus ir šventųjų keliones po žemę, jų santykius su žmonėmis. Dažn. pateikiamas žmonių elgesio vertinimas. Juokingiems tradiciniams liaudies pasakojimams buvo pritaikomi nauji, krikščioniškos kilmės personažai arba komiškai atpasakojamos šventųjų gyvenimo istorijos. Įvykiai pateikiami žaismingai, nėra nusistovėjusios pradžios ir pabaigos. Tokie pasakojimai įgijo nemažai pasakų turinio ir formos bruožų, todėl yra vadinami ne legendomis, o pasakomis-legendomis, pabrėžiant jų ryšį su liaudies tradicija. Yra 2600 variantų (67 tipai).

Parabolėse, pasitelkiant tam tikrą vaizdinį, gyvenimišką situaciją, išreiškiama kokia nors idėja. Jų forma panaši į išplėtotą metaforą. Tikroji pasakojimo mintis dažn. tiesiai nepasakoma. Parabolėms būdinga netikėta atomazga, moralinio turinio išvada, didaktiškumas. Tipiški šių kūrinių personažai yra žmonės, susiduriantys su netikėtomis moralinėmis dilemomis, priimantys abejotinus sprendimus. Parabolių užrašyta nedaug, daugelis jų perimta iš rel. raštijos. Yra ~500 variantų (88 tipai).

Novelinėse pasakose vaizduojami nekasdieniški, nepaprasti, bet ne stebuklingi ar antgamtiški nuotykiai. Jų personažas veikia ne antgamtiniame, bet realiame pasaulyje, jis susiduria su įv. netikėtumais, neįtikėtinais sutapimais, atsitiktinumais. Šių pasakų tikroviškumą ir buitiškumą lemia konkrečių gyvenimo sąlygų, veiksmo aplinkybių vaizdavimas, tikrovės perteikimas. Novelinių pasakų veikėjai yra paprasti žmonės, pabrėžiama skirtinga jų social. padėtis. Jos yra vėlesnės už stebuklines pasakas, liaudies tradicijos perimtos dažn. iš rašytinių šaltinių. Yra >3000 variantų (116 tipų).

Pasakose apie kvailą velnią pasakojama apie žmogaus ir velnio konfliktus, varžybas ar drauge atliekamas užduotis. Išaukštinamas paprasto žmogaus sumanumas ir gudrumas, sugebėjimas pasijuokti iš neva pranašesnio priešininko. Pasakose velniui sudėtinga susivokti žmonių aplinkoje (jis nepažįsta kai kurių daiktų, gyvūnų, nesugeba atlikti žmonėms įprastų ir natūralių veiksmų). Yra ~2000 variantų (75 tipai).

Buitinėse pasakose vaizduojamas realus paprasto žmogaus gyvenimas ir buitis. Jos artimos anekdotams, pasakojimams. Naudojant kontrastą išryškinamas skirtingos social. padėties veikėjų (berno ir pono ar dvasininko ir kt.) konfliktas, populiari sutuoktinių nesantaikos tema, komiškai vaizduojami buit. konfliktai. Dažn. pašiepiami vyrų ir moterų neigiami būdo bruožai (tingumas, kvailumas, žioplumas). Populiarus šių pasakų personažas – gudrus apgavikas, kurio poelgiai neretai idealizuojami. Yra >6000 variantų (222 tipai).

Tautosakos ekspedicija. Iš kairės – N. Vėlius, L. Sauka, K. Grigas ir tautosakos pateikėjas K. Rukas (Ginučių kaimas, Ignalinos rj., 1964)

Melų pasakose vaizduojamos neįtikimos, dažn. absurdiškos situacijos, pateikiami vienas kitam prieštaraujantys teiginiai, nepaprasti nuotykiai, kuriuos neva tekę patirti pasakotojui. Šios pasakos trumpos, kartais neturi siužeto. Ryškus vaizduojamų įvykių ir tikrovės neatitikimas yra komiškas, pabrėžia sąmoningo melo įspūdį. Daugelis šių pasakų sekamos pirmuoju asmeniu. Yra kūrinių, kuriais tik imituojamas pasakos sekimas norint pralinksminti ar suglumінti klausytoją. Yra >900 variantų (25 tipai).

Formulinės (grandininės, kumuliatyvinės) pasakos išsiskiria tam tikrų žodinių konstrukcijų, arba formulių, kartojimu. Kas kartą pakartojant formulę įvedama naujas veikėjas, aplinkybė ar detalė. Dažn. pasakojama apie įvairius gyvulių, paukščių ar žvėrių nuotykius, fantastinius įvykius. Dažn. menkos ir visiškai nereikšmingos priežastys sukelia nesibaigiančią dramatiškų įvykių ir komiškų padarinių virtinę. Įvykiai hiperbolizuoti, paradoksalūs, dažn. nelogiški, bet nuolatinis formulių kartojimas lemia pasakos sklandumą bei darną. Yra >800 variantų (19 tipų).

Pasakas be galo (nuobodulio pasakas) sudaro dažn. vienas motyvas, kurį galima kartoti, kiek nori. Jis neišplėtotas, sudarytas iš vieno veiksmo ar situacijos. Pasakos pradžią ir pabaigą jungia žodis arba sakinys, kartais tik ritmas, kuris leidžia pasakotojui pradėti sekti iš naujo. Šiomis pasakomis stengiamasi sukelti vaikams nuobodulį, kad jie liautųsi prašę pasakų. Yra >700 variantų (8 tipai).

Pasakėčios

Šių trumpų moralizuojamų pasakojimų pagr. veikėjai – gyvūnai ar augalai. Pasakėčiose pabrėžiama pamokantis veikėjų sugebėjimas išsisukti iš netikėtų ir nepalankių situacijų ar pašiepiama neteisingas aplinkybių supratimas, žmonių ydos. Jų yra nedaug (200 variantų, 56 tipai).

Sakmės

Sakmės – itin gausus žanras. Jų pagrindas – koks nors įvykis. Pasakojant stengiamasi pabrėžti istorijos tikrumą ir informacijos patikimumą: nurodoma konkretūs veikėjai, kuriems tai esą nutikę, arba iš ko tai girdėta, veiksmo vieta, laikas ir kt. duomenys. Skiriamos etiologinės, mitologinės sakmės ir padavimai.

Etiologinės, arba pasaulio kūrimo, sakmės pasakoja apie tam tikrų universalių dalykų – gamtos objektų, visuom. reiškinių ir kt. – kilmę. Šioms sakmėms būdinga rel. pobūdis, sąsajos su krikščionybe ar populiariais liaudies tikėjimais.

Mitologinėse, arba senųjų tikėjimų, sakmėse vaizduojama žmogaus susidūrimas su antgamtine sfera: mit. būtybėmis, nepaaiškinamais, paslaptingais reiškiniais, maginiu kt. žmonių poveikiu ar sugebėjimais, pastebėti keisti ar pranašingi ženklai ir kita; tai gausiausia sakmių grupė. Populiariausi mit. sakmių veikėjai – velnias, laumė, aitvaras, raganos, burtininkai. Gausu mit. sakmių, kuriose pasakojama apie vaidenimąsi, mirtį ir mirusiuosius, užkeiktus pinigus. Pagal santykį su tradicija mit. sakmės skirstomos į fabulatus (stereotipinius pasakojimus, tradicijos nuolat siejamus su vis kitomis vietomis, veikėjais ir kt.) ir memoratus (istorijas apie asmeninius pasakotojo ar jo artimųjų susidūrimus su antgamtine sritimi).

Padavimuose (toponiminėse ir ist. sakmėse) vaizduojama tam tikrų konkrečių ist. arba geogr. objektų atsiradimas, aiškinama jų pavadinimų kilmė. Toponiminiuose padavimuose pasakojama apie gamtos objektų atsiradimą. Ist. tematikos padavimuose tam tikra vietovė siejama su svarb. ist. įvykiais.

Pasakojimai ir atsiminimai

Pasakojimams ir atsiminimams priskiriami tikroviški tautosakiniai tekstai proza. Tautosakiniais kūriniais (o ne paprastu kasdieniu, buit. kalbėjimu) šiuos tekstus laikyti leidžia tai, kad jie, nors ir neilgai ar tik tam tikroje aplinkoje, pvz., šeimoje, būdavo kartojami, t.y. susiklostė nors menka jų tradicija. Juose dažn. kalbama apie nepaprastus praeities įvykius, bet konkretumo, realumo, buitiškumo šiuose kūriniuose daug daugiau, o stebuklinis, antgamtinis atspalvis dažn. būna sunykęs. Pasakojimai turi pažintinę, ist. vertę, nes būdami konkretūs, dažn. pagrįsti asmeniniais pasakotojo įspūdžiais ar patirtimi, pateikia tam tikrą tipišką, apibendrinantį reiškinių ar faktų vertinimą. Pasakojimų ir atsiminimų tematika labai įvairi ir apima beveik visas gyvenimo sritis, todėl teminė jų klasifikacija yra sąlygiška ir apytikrė. Linkstama išskirti vadinamuosius gyvenimo pasakojimus (autobiografijas), kuriuose savitai iš asmeninių pozicijų pateikiami ist. įvykiai ir social. realijos.

Anekdotai

Anekdotams būdinga staigi ir efektinga pabaiga. Anekdotams artimų siužetų yra beveik visuose pasakojamosios tautosakos žanruose. Anekdotas dažniausiai baigiamas tiesioginės kalbos replika, todėl daugelis jų artimi ir trumpiesiems žanrams (pvz., minklėms, nesusikalbėjimams), bet papasakojus anekdotą dažniausiai pateikiami komentarai.

P: *Lietuvių tautosaka* t. 3 *Pasakos* / parengė L. Sauka, A. Seselskytė Vilnius 1965, t. 4 *Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos* / parengė L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis Vilnius 1967; *Pasakos. Sakmės. Oracijos* / surinko M. Davainis-Silvestraitis, parengė B. Kerbelytė, K. Viščinis Vilnius 1973; *Šiaurės Lietuvos pasakos* / surinko M. Slančiauskas, parengė N. Vėlius, A. Seselskytė Vilnius 1974; *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai* / surinko M. Slančiauskas, parengė N. Vėlius, A. Seselskytė Vilnius 1975; *Laumių dovanos: Lietuvių mitologinės sakmės* / sud. N. Vėlius Vilnius 1979; *Lietuvių rašytojų surinktos pasakos ir sakmės* / parengė B. Kerbelytė Vilnius 1981; *Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos* / parengė N. Vėlius Vilnius 1985; *Kaip atsirado žemė: Lietuvių etiologinės sakmės* / sudarė ir parengė N. Vėlius Vilnius 1986; *Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka* t. 1–4 *Lietuviškos pasakos įvairios* / parengė K. Aleksynas, L. Sauka Vilnius 1993–98, t. 7 *Iš gyvenimo vėlių bei velnių* / parengė K. Aleksynas, L. Sauka Vilnius 1998, t. 8 *Ožkabalių pasakos ir sakmės* / parengė K. Aleksynas, L. Sauka Vilnius 2001; *Lietuvių liaudies anekdotai* / parengė B. Kerbelytė, P. Krikščiūnas Vilnius 1994; *Ežeras ant milžino delno: Lietuvių liaudies padavimai* / sud. N. Vėlius Vilnius 1995; *Gervėčių pasakos* / parengė A. Seselskytė Vilnius 1997; *Žemės atmintis: Lietuvių liaudies padavimai* / parengė B. Kerbelytė Vilnius 1999. **L: B. Kerbelytė** *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas* 3 t. Vilnius 1999–2002, *Lietuvių liaudies pasakų repertuaras* Vilnius 2002.

Lina Būgienė, Jūratė Šlekonytė

DAINUOJAMOJI TAUTOSAKA

Dainuojamoji tautosaka pagal teksto ir melodijos ypatumus skirstoma į dainas, raudas ir giesmes.

Dainos

Dainos yra gausiausia dainuojamosios tautosakos dalis. Joms būdinga tekstų ir melodijų variantų gausa, tai atspindi dainavimo tradicijos tęstinumą ir jos kaitą. Atsižvelgiant į keletą požymių dainos grupuojamos į žanrinius skyrius. Skiriami įv. žanrų dainų tipai, versijos bei variantai. Žinoma keliolika tūkstančių dainų ir ~500 000 variantų. Pagal sąsajas su apeigomis skiriamos apeiginės ir neapeiginės dainos. Apeiginės dainos turi aiškią funkcinę paskirtį, tai vestuvių dainos, krikštynų dainos, kalendorinės dainos ir iš dalies darbo dainos. Teminiu pagrindu skiriamos vaikų dainos, šeimos dainos, jaunimo dainos, meilės dainos, karinės istorinės dainos, vaišių dainos. Baladės išsiskiria ryškesniais dramatiniais siužetais, talalinės – raiškos lakoniškumu bei komiškumu, humor. dainos – vaizdavimo būdu, šokių, žaidimų, ratelių dainos – poet. teksto, melodijos ir choreogr. judesio darna. Diachroniniu požiūriu dainos skirstomos į klasikines ir naujoviškas. Senųjų, klasikinių, dainų poetika ir muz. struktūra susiklostė, manoma, 16–17 amžiuje. Naujoviškos liaudies lyrikos – romansų, lit., didaktinių dainų ir dainų apie gamtą – atsiradimą bei plitimą paskatino 19–20 a. lit. kūryba, kuri turėjo įtakos dainuojamosios

tautosakos stiliui, papildė ją naujomis temomis. Pagal tematiką ir f-jas prie dainų priskiriamos ir sutartinės.

Su tradicinėmis šeimos apeigomis labiausiai susijusios vestuvių ir krikštynų dainos. Vienos gausiausių – vestuvių dainos – buvo atliekamos per pagrindines vestuvių apeigas. Pagal tai šios dainos skirstomos į funkcinius poskyrius – pažintuvių, sutartuvių, mergvakario, jaunosios ieškojimo ir kitas. Vienos vestuvių dainos labiau susijusios su senųjų vestuvių papročiais, kitos, naujesnės, atsirado įsigalėjus krikščioniškajai santuokai. Vestuvių dainoms būdinga savita poetika, vainikėlio, rūtos, žiedo, marių ir kitokia simbolika, įvairiai plėtojama vedybų tematika (merginos ir vaikino padėties bendruomenėje pasikeitimas, būsimosios šeimos ek. pagrindas, jos narių santykiai). Nykstant tradicinėms vestuvių apeigoms dalis vestuvių dainų virto paprastomis lyr. dainomis.

Krikštynų dainos dainuotos gimtuvių l-piu – per palankynas ir krikštynas. Jos išsiskiria simboliniu ir tiesmuku erotiškumu. Metaforiškai apdainuojamas vaiko pradėjimas, gimimas, kūmų santykiai, išvaizda, vaišinimasis.

Kalendorinės dainos būdavo atliekamos per kalendorines šventes. Kasmetinių apeigų ir ūk. veiklos pobūdis lėmė kalendorinių dainų tematikos įvairovę: vienose ryškiau atsispindi švenčių bei apeigų turinys, geresnio derliaus, vaisingumo siekis, kitose vyrauja vedybinė, meilės tematika ir simbolika. Daugelis jų pasižymi savita poetika – komponuojamos iš savarankiškų gamtos ir žmogaus gyvenimo paralelių, dažna ritualinė dialogo forma, būdingi specifiniai refrenai, mit. elementai.

Darbo dainos paplitusios visoje Lietuvoje, bet kai kurios labiau būdingos tam tikriems regionams (rugiapjūtės dainos buvo paplitusios Pietų, P.r., R. Lietuvoje, linų ir kanapių darbų dainos – R. Aukštaitijoje, šienapjūtės valiavimai – Žemaitijoje ir Š. vid. Lietuvoje). Daugelyje darbo dainų darbo tema tėra fonas žmonių tarpusavio santykiams vaizduoti, darbas, jo ritmas neatsispindi.

Šeimos gyvenimas apdainuojamas ir vaikų, šeimos, jaunimo ir meilės dainose. Jos nesaistomos apibrėžtos f-jos, atlikimo laiko ir vietos, dainuojamosios tautosakos žanrinėje sistemoje išskiriamos teminiu pagrindu. Šios dainos nevienodos kilmės – greta klasikinės poetikos kūrinių gyvuoja naujoviški tekstai, sukurti individualios poezijos pavyzdžiu.

Vaikų dainas kūrė suaugusieji ir patys vaikai. Šios dainos skirstomos į lopšines, žaidinimus, gyvūnijos apdainavimus, erzinimus.

Prie šeimos dainų priskiriami kūriniai apie šeimos narių ir giminių (tėvų ir vaikų, marčios ir anytos, vyro ir žmonos, brolių ir seserų) santykius, t.p. mirties, našlystės ir našlaičių tematikos dainos. Šios temos šeimos dainos siejasi su vestuvių, darbo, meilės, didaktinėmis dainomis, daugelis našlaičių dainų motyvų artimi laidotuvių raudoms.

Jaunimo dainose vaizduojama nerūpestingas jaunų žmonių gyvenimas tėvų namuose, jaunimo tarpusavio santykiai, mergelės rūpinimasis rūtų darželiu, bernelio – žirgeliu, konkrečiai nevaizduojant meilės ir vedybų.

Meilės dainose apdainuojama meilės ilgesys, susitikimai, vilionės, įsimylėjusiųjų apkalbos, priekaištai, išsiskyrimas, mirtis. Dauguma meilės dainų neturi ryškaus siužeto, jos laisviau plėtojamos, būdinga ištisų posmų ar motyvų perėmimas, susipynimas su kt. žanrų dainomis. Nėra atvirai reiškiamų jausmų, meilės scenų. Tuo jos skiriasi nuo naujoviškų meilės dainų – romansų.

Karinėse istorinėse dainose atskleidžiamas požiūris į įv. ist. įvykius ir visuom. gyvenimo reiškinius nuo kovų su kryžiuočiais laikų iki 20 a. 2 pusės. Senosioms, klasikinėms, šio žanro dainoms būdinga apibendrintas pasakojimas, dažn. nesusijęs su konkrečiais ist. faktais. Pagr. temos – išvykimas į karą, žinios apie kario žūtį perdavimas namiškiams, žuvusiojo gedėjimas. Vėlesnėse minima daugiau konkrečių ist. įvykių. Joms būdingesnis realistinis mūšių, kareivių buities vaizdavimas, yra natūralistinių detalių. Vėlyviausiomis karinėmis istorinėmis dainomis laikomos 20 a. kovų dėl nepriklausomybės, Vilniaus vadavimo, II pasaul. karo ir pokario metų dainos.

Vaišių dainos buvo dainuojamos įv. progomis – per darbų pabaigtuves, kalendorines bei šeimos šventes, kaimynų suėjimus. Jų pagr. tema – vaišių, vaišinimo ar vaišinimosi apdainavimas.

Baladėse vaizduojami nekasdieniški, tragiški įvykiai: priešiški šeimos narių (vyro ir žmonos, tėvo ir dukters, marčios ir anytos, brolio ir sesers) santykiai, įvairios šeimos nelaimės, tragiškai pasibaigę mylimųjų konfliktai, dramatiškas kario gyvenimas. Jose linkstama išryškinti gyvenimo reiškinių kraštutinumus, iškelti moralines normas; būdinga lyriškumas. Dauguma baladžių siužetų yra tarptautiniai. Baladžių atlikimo nesaistė apeigos, bet dėl dramatiško turinio, dažnų tragiškų motyvų baladės, daugiausia Dzūkijoje, dainuotos per gavėnią.

Talalinėms – trumpoms, lengvo ritmo, nesudėtingos melodijos, improvizacinio pobūdžio dainoms, daugiausia kurtoms ir dainuotoms jaunimo, – t.p. būdinga komiškas turinys. Šiais kūriniais su lengva pajuoka ar ironija vertinami aplinkos reiškiniai ir žmonės. Talalinės neturi ryškesnio siužeto, jų tematika gana įvairi, aprėpianti buities detales, dorovės reiškinius, visuom. ir intymius dalykus. Gausią grupę sudaro obsceniškos talalinės, kuriose gausu atvirų intymaus gyvenimo detalių, būdinga suvulgarinta kalba. Tai vėlyvos kilmės dainos, suklestėjusios ~19 amžių.

Humoristinės dainos išsiskiria pabrėžtu komizmu. Jose vaizduojant bet kuriuos reiškinius ar įvykius sudaromos juokingos situacijos, išryškinami komiški jų bruožai. Humor. dainų tematika įvairi: apdainuojami vyro ir žmonos santykiai, jaunimo meilės ir vedybiniai rūpesčiai, žmonių ydos, elgsena, išvaizda. Jos nesusijusios nei su apeigomis, nei su kokiomis nors buit. tradicijomis ir buvo dainuojamos per įv. sueigas, pasilinksminimus.

Romansai įsitvirtino 19 a. 2 pusėje–20 amžiuje. Tai liaudies ar individualios kūrybos lyr. dainos, jų atsiradimas siejamas su didėjančia miesto kultūros įtaka. Romanso pagr. tema – laiminga arba nelaiminga meilė – konkretizuojama apdainuojant įsimylėjėlių svajones, susitikimus, ilgesį, išsiskyrimą, meilės kančias, išdavystę. Gausią grupę sudaro vad. žiaurieji romansai. Tai siužetinės dainos, turiniu artimos baladėms. Jų svarb. motyvas – nužudymas ar nusižudymas iš meilės.

Literatūrinėmis dainomis laikomi poetų kūriniai, kurie, pritaikius melodiją, ima gyvuoti kaip liaudies dainos. Lit. dainomis virto kai kurie 19–20 a. lietuvių originaliosios poezijos kūriniai ir kt. tautų poetų vertimai. Autoriniai tekstai buvo perimami ir keičiami pagal atlikėjų supratimą ir skonį.

Didaktinės dainos sietinos su 19 a.–20 a. pr. didaktinio turinio lit-ra. Jos išsiskiria tiesmuku pamokslavimu, pamokomu turiniu, ironija, griežtu požiūriu į žmonių dorą, etines vertybes, siekiu įvertinti kultūros ir social. tikrovės reiškinius. Tai nuo tradicinių dainų stiliaus itin nutolę kūriniai, tarpiniai tarp dainos ir eilėraščio žanro.

Dainų apie gamtą tiesioginis vaizdavimo objektas – gamta ir jos grožio keliami jausmai. Peizažo, žmonių buities ir ūk. veiklos tam tikrų situacijų, gyvūnijos ir augalijos gyvenimo apdainavimus tiesiogiai veikė individuali poet. kūryba. Kai kurių dainų siužetų ir atskirų motyvų atitikmenų ištakos yra liet. sen. raštijoje, pasakojamojoje tautosakoje, t.p. vid. amžių pab. ir Renesanso lit-roje.

Žaidimų, šokių, ratelių dainos išsiskiria teksto, melodijos ir judesio (apie tai – skyriuje LIAUDIES CHOREOGRAFIJA) sinkretiškumu. Jų tematika įvairi: apdainuojama jaunimo santykiai, buitis, ūk. veikla, gamtos pasaulis. Dalis šių dainų teminiu ir funkciniu požiūriu artimai susijusios su kitais dainų (kalendorinių apeigų, darbo, vestuvių, karinių istorinių) žanrais, o kartais įsiterpia į šių žanrų dainas. Kai kurios šių dainų turi talalinių, lyr. ir humor. dainų bruožų. Šokiai, žaidimai ir rateliai skiriasi paskirtimi (rateliai yra pramoginės, o kai kurie šokiai ir žaidimai buvo apeiginės, kultinės paskirties ir tik vėliau įgijo pramoginę f-ją).

Sutartinės – archajiško dainuojamosios tautosakos stiliaus dainų grupė, pasižyminti savitomis poet. ir muz. raiškos priemonėmis. Pagal atlikimo būdą skiriamos vokalinės ir instrumentinės (ragais, skudučiais, kanklėmis atliekamos) sutartinės; tai polifoninės sandaros kūriniai: atliekant sutartinę skamba du skirtingi tekstai arba melodijos. Skiriami trys pagrindiniai vokalinių sutartinių dainavimo būdai: dvejinės, trejinės, keturinės. Pagal paskirtį ir tematiką vokalinės sutartinės yra įv. žanrinių grupių: darbo, kalendorinės, vestuvių, karinės istorinės, šeimos ir kitos. Sutartinių tematika artima ištisinėms dai-

noms, bet nuo jų skiriasi specifiniais priedainiais ir garsažodžiais, gausiomis stereotipinės grandininės posmų konstrukcijomis, teksto fragmentiškumu, kalbos lakoniškumu, kartojimais. Sutartinėms būdinga sinkretizmas (muzikos, žodžio ir judesio ryšys); daugiausia dainuotos Š.r. Aukštaitijoje, 20 a. 2 pusėje jų beveik nebeužrašoma.

Raudos

Raudos atliekamos esminiais gyvenimo momentais, t.p. ištikus ligai, nelaimei buityje, skundžiantis sunkiu likimu. Dažn. rauda moterys, vyrai – labai retai. Raudos kuriamos ekspromtu, pagal realią situaciją, siejant tradicinius ir improvizacinius elementus; ilgiausiai išliko Dzūkijoje. Pagal apeigas arba situaciją skiriamos laidotuvių, vestuvių, rekrutų (kareiviavimo), buitinės raudos.

Laidotuvių raudos atliekamos per šermenis, laidotuves ir mirusiojo minėjimo apeigas, vestuvių raudos (arba verkavimai) – įvairiais vestuvių apeigų momentais; dažn. raudodavo nuotaka. Vestuvių raudų tematika panaši į vestuvių dainų tematiką. Laidotuvių ir vestuvių raudos yra gausiausios.

Rekrutų raudų gyvavimas susijęs su prievartine tarnyba Rusijos armijoje 18 a. pab.–19 a. viduryje. Buitinės raudos atliekamos įvairiomis kasdienio gyvenimo nelaimingomis situacijomis, įvykiais, pvz., ištikus ligai, nelaimei, vargui. Rekrutų ir buitinių raudų užrašyta nedaug.

Giesmės

Giesmių turinys yra religinis. Daugumos giesmių ištakos – giesmynai, kurių autoriniai tekstai plisdami kito, varijavo, sutautosakėjo; kai kurių giesmių tekstų kilmė neaiški.

P: *Sutartinės*: *Daugiabalsės lietuvių liaudies dainos* 2 t. / parengė ir sudarė Z. Slaviūnas Vilnius 1958; *Lietuvių tautosaka* t. 1 *Dainos* / parengė V. Barauskienė, B. Kazlauskienė, B. Uginčius Vilnius 1962, t. 2 *Dainos, raudos* / parengė V. Barauskienė, B. Kazlauskienė, B. Uginčius Vilnius 1964; *Lietuvių liaudies dainynas* 19 t. Vilnius 1980–2005. **L: A. Juška** *Lietuviškos svotbinės dainos* 2 t. Vilnius 1955; **D. Krištopaitė** *Lietuvių karinės-istorinės dainos* Vilnius 1956; **P. Jokimaitienė** *Lietuvių liaudies vaikų dainos* Vilnius 1970; *Lietuvių liaudies dainų katalogas* 6 t. Vilnius 1972–86; **N. Laurinkienė** *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose* Vilnius 1990.

Jurgita Ūsaitytė

Apie dainuojamosios tautosakos melodiką – skyriuje ETNINĖ MUZIKA.

TRUMPŲJŲ PASAKYMŲ (SMULKIOJI) TAUTOSAKA

Trumpųjų pasakymų tautosaka yra nevienalytė, jos žanrai skiriasi raiška ir f-jomis. Skiriamasis trumpųjų pasakymų požymis – apimtis – nuo frazės iki kelių sakinių. Pagal gyvavimo sritis skirtini keli porūšiai: šnekos tautosaka (patarlės, priežodžiai, įv. situaciniai pasakymai, tradiciniai palyginimai, dėkojimai, linkėjimai, etiketo formulės), kalbos magija – užkalbėjimai, maldelės, būrimai, keiksmai, prakeikimo frazės), kalbos uždaviniai (mįslės), kalbos žaidimai (skaičiuotės, skaičiavimai, atvirkštinė kalba, greitakalbės, garsų pamėgdžiojimai, erzinimai, parodijos), t.p. šūksniai, žodinė reklama. Daugelis šių žanrų dėl savo f-jų, gyvavimo specifikos yra mišrūs, gali būti priskirti keliems tautosakos porūšiams ar net rūšims.

Šnekos tautosaka

Patarlių turinys dažn. homocentrinis (patarlės formą įgijusių fenologinių pastebėjimų, pvz., *Dalgis pievon – lašiniai verkia*; *Nuo Grabnyčių kreiva vėžė*, lietuviai turi nedaug). Patarlė yra sintaksiškai baigtas sakinys; jų būna ir dvinarių (*Lenk medį, kol žalias, mokyk vaiką, kol mažas*). Patarlėmis patariama, pamokoma (paskatinama ar sudraudžiama) arba apibendrinama (*Kalk geležį, kol karšta*; *Obuolys nuo obels netoli rieda*; *Jaunas gali, senas turi mirti*). Dalis patarlių turi tarpt. atitikmenis (pvz., *Nekask duobės kitam – pats įkrisi*; *Dovanotam arkliui į dantis nežiūri*).

Priežodžiais išreiškiama konkrečių įvykių, situacijų, asmenų vertinimas (dažn. nepalankus), tam tikrais atvejais sakomos replikos. Sintaksiškai priežodis gali būti trumpes-

nis nei sakinys (*Nei į tvorą, nei į mietą*; *Šaukštai popiet*). Priežodžiais laikomi ir tradiciniai palyginimai (*Gudrus kaip lapė*; *Gyvena kaip žirnis prie kelio*). Su priežodžiais koreliuoja kai kurie frazeologizmai (*Išėjo šunims šėko pjauti*; *Devintas vanduo nuo kisieliaus*). Kriterijus tokį junginį laikyti frazeologizmu ar priežodžiu yra vartojimo pobūdis – sintaksinių ryšių su kontekstu buvimas ar nebuvimas: priežodžiai šiuo atžvilgiu yra autonomiški. Priežodžių kategorijai priskirtini ir vad. situaciniai pasakymai – replikos tam tikra proga (*Vilką mini, vilkas čia*) ar išprovokuotos kito asmens pasakyto žodžio (*Kad rodos, tai žegnokis* – kam nors abejojant ištarus *rodos*).

Patarlėms ir priežodžiams būdinga metaforinis reikšmės perkėlimas, hiperbolės, personifikacijos. Daugumos leksika buitinė. Vad. žemąja leksika neretai sustiprinamas komiškumo efektas. Patarlių ir priežodžių struktūra tradicijos nereglamentuojama, bet yra sintaksinės struktūros modelių, būdingų daugelio tautų patarlėms – paralelės, palyginimai, konstrukcijos – *Kas..., tas...*; *Koks..., toks...*; *Kur..., ten...*; *Jei..., tai...* Patarlės poet. vaizdas gali būti sustiprinamas ritmu ir eufonijos priemonėmis (rimais, aliteracijomis, asonansais).

Kalbos magija

Užkalbėjimai (maginės formulės) sakomi gydant, siekiant ūkinės, vedybinės ar kitokios sėkmės, norint apsisaugoti, o kartais ir pakenkti. Jais siekiama paveikti kt. asmenį ar mit. būtybę, ligą, gyvūną, gamtos reiškinius. Užkalbant kartojami maginiai žodžiai ar garsai ir juos lydintys veiksmai. Archajiškų užkalbėjimų tradiciją paveikė krikščioniškoji kultūra; prie užkalbėjimų šliejasi, o kartais netgi juos pakeičia maldos ir rel. tekstų fragmentai.

Maldelės – sutautosakėję tekstai, balsiai ar mintyse sakomi kreipiantis į dievybę ar kitą garbinimo objektą (archajiškose lietuvių maldelėse – Perkūną, Žemynėlę, Gabiją, Mėnulį). Jos artimos užkalbėjimams. Tokios maldelės kadaise sudarė ritualinių tekstų klodą, į kurį įėjo ritualiniai linkėjimai, apeiginės dainos, aukojimo formulės. Įvedus krikščionybę Lietuvoje tokios maldos ėmė netekti rel. paskirties ir buvo išstumtos į magijos sritį. Maldelėmis kartais vadinamos ir nekanoninės krikščioniško turinio maldos – sutautosakėję lit. kilmės tekstai.

Būrimai – trumpi, kartais eiliuoti tekstai, sakomi siekiant gauti žinių per tam tikrus ženklus ar sapną (kreipiantis į boružę sakoma: *Dievo karvyte, ar rytoj bus šilta dienytė?* – jei ji skris, tikima, bus saulėta diena). Būrimais, kitaip nei užkalbėjimais, siekiama ne lemti įvykių baigtį, o tik gauti informacijos, dažn. dėl vedybų arba orų.

Keiksmais reiškiama neigiamos emocijos, įtūžis, nepalankumas (kartais – nuostaba ar pasigėrėjimas). Ekspresyviomis formulėmis išliejama emocinė įtampa (adresato nėra) arba jos skiriamos kt. asmeniui. Kam nors adresuojami keiksmai dažn. turi pikto linkėjimo (nebūtinai realaus) formą (*Suk tave devynios! Kad tu pasiustum! O kad tave paralis sutrauktų!*). Itin ekspresyvūs, su aiškiai išreikštu pikto linkėjimu keiksmai vadinami prakeiksmais (*Kad tavo kaulus varnos išnešiotų!*). Prie keiksmų šliejasi ir grasinimai – atviri (*Kaip duosiu, šlapia vieta liks!*) arba netiesioginiai (*Žiūrėk, kad ant stogo raudonas gaidys neužgiedotų*; *Pasilik sau ant pazvanų!*). Keiksmais bei prakeiksmais linkima ar šaukiamasi kam kitam pikto, bet dažn. netikėtos, nenatūralios mirties. Adresatas kartais siunčiamas tolyn nuo savęs, dažn. į pragarą. Būdinga trumpos, lakoniškos formuluotės (*Kad tave skradžiai!*). Keiksmuose gausu mitologinio ir eufemistinio būtybių įvardijimo. Eufemizmais švelninamos ir drastiškos, vulgarios keiksmų formulės. Yra ir juokaujamų keiksmų (*Kad tave zuikiai užbadytų!*).

Tikėjimais – trumpais pasakymais – išreiškiama mitinė pasaulėžiūra. Jiems dažn. priskiriami į folkloro kt. žanrus nepatenkantys mit. ar maginio pobūdžio tekstai. Dalis tikėjimų – draudimai, perspėjimai, spėjimai – turi tipišką sintaksinę ir semantinę struktūrą *jei* (*kad*)*..., tai...* (*Kad kūrenant ugnis čyp, tai tų namų bėda sudeg*). Tai tam tikros elgesio ar interpretacijos taisyklės, kilusios iš mitinių pasaulio ryšių suvokimo.

Kalbos uždaviniai

Mįslių svarb. požymis – dvinarė struktūra: užminimas (klausimas) ir įminimas (atsakymas). Mįslėms minti reikalingas aktyvus dialogas, jų minimo varžybų atspindžių yra liaudies pasakose ir dainose, vestuvių apeigose. Mįsles sudaro įprastinės mįslės, minklės ir galvosūkiai. Sisteminant šios grupės dėl itin skirtingos apimties ir struktūros atsakymų dar dalijamos į skyrius. Kai kurios tekstų požymiais peržengia skyrių ribas. Mįslės turi nemažai tarpt. motyvų.

Įprastines mįsles sudaro objektų mįslės, mįslės apie konkretų atsitikimą ir mįslės apie raides ar garsus ir žodžius. Objektų mįslių (dažn. vadinamų tiesiog mįslėmis) labai gausu, jos geriausiai ištirtos. Šias mįsles sudaro užminimai – trumpos žodinės ch-kos, perkeltinės reikšmės vaizdais apibūdinančios kuriuos nors tikrovės daiktus ar reiškinius, – ir juos tiesiogiai įvardijantys įminimai (*Meškos nagai surakinti. – Sąspara*). Įminimai dažn. nurodo nesudėtingus žmogaus aplinkos objektus – gyvus ir negyvus, gamtinius ir sukurtus, kai kada ir gamtos reiškinius, laiko sąvokas. Užminimų poet. vaizdai yra labai įvairūs, jie gali būti platesnės ir senesnės tematikos nei valstiečio gyvenimas, kartais turi mitinių ir fantastinių elementų, būdinga kūniškumo vaizdavimas. Daugumos objektų mįslių užminimai yra ištobulintos poet. formos, sąmojingi. Vyraujanti poetikos priemonė yra reikšmės figūros, dažn. metaforos. Su reikšmės figūromis mįslių tekstuose glaudžiai susijusios logikos figūros, itin mėgstami antitezė ir paradoksas. Objektų mįslėse stengiamasi minimaliomis sintaksės priemonėmis perteikti kuo daugiau reikšmės. Itin mėgstamos viena kitą kartojančios konstrukcijos: *Šonas šyla, šonas šąla, galva džiūsta, kojos pūsta* (*Durys*). Mįslių tekstų būna ritmiškų, rimuotų, daug aliteracijų, asonansų, dėl sąskambio sukurtų (*šarangė varangė*) ir onomatopėjinių (*tatatuoja*) žodžių.

Mįslės apie konkretų atsitikimą užminimais panašios į objektų mįsles, bet jas įminti galima tik tada, kai žinomas konkretus atsitikimas, alegoriškai ar metonimiškai nusakomas mįslėje, todėl įminimas neretai būna labai ilgas, panašus į pasakojimą, o užminimas – glaustas (pvz., *Strova* [patiekalas, valgis] *šeimyną* arba *vaikus suvalgė. – Varnui pasitaikė pačiupti lauke katę, kurią jis atnešė į lizdą savo vaikams – jauniems varniukams sulesti, bet kai varnas tuoj pat, tik ją atnešęs, nuskrido, katė varniukus suėdė*). Tokių mįslių yra sen. rašytiniuose šaltiniuose, kai kuriose pasakose. Sąlygiškai joms galima priskirti ir rel. turinio mįsles. Šių mįslių Lietuvoje užrašyta nedaug.

Mįslės apie raides ar garsus ir žodžius dar vadinamos galvosūkiais, bet jų log. konstrukcija, maskavimo principai yra tokie patys kaip objektų mįslių, tik objektas čia kitas, liudijantis abstraktesnio mąstymo pakopą, nes, norint įminti mįslę, mintyse skaidoma ne tikrovės objekto sąvoka, o jo ženklas, t.y. žodžio garsinė ar grafinė raiška: *Pas kleboną vidury, pas bobutę yra dvi* (Raidė *b*).

Ryškiausias kriterijus, apibrėžiantis visas minkles, yra klausimo forma. Skiriamos objektų minklės, tikrosios minklės ir anekdotinės minklės.

Kai kurios objektų minklės nuo objektų mįslių skiriasi tik tuo, kad objektų mįslėse dažnesnė perkeltinė reikšmė, gausiau įv. poet. ir stilistinių priemonių (nors abiejų atsakymai dažn. būna panašūs – daiktavardžiai, nurodantys konkrečius tikrovės objektus). Manoma, kad klausimo forma buvo ankstesnė, nes kai kurios objektų minklės yra labai senos, sutapusios su dainų tekstais: *Kas auga be šaknų? – Akmuo*. Objektų minklėms būdinga ir tai, kad jos dažn. sudarytos su klausimų *kas? koks? kokia? kokie? kokios?* vardininkais, bet pasitaiko ir kitų linksnių ar net klausimų.

Tikrosios minklės yra sąmojingi klausimai, klaidinantys klausiamąjį, nes verčia galvoti apie sudėtingesnius dalykus, o atsakymai būna paprasti ir netikėti: *Po kokiu medžiu kiškis slepiasi lyjant? – Po šlapiu*. Tikrosioms minklėms būdingi įvairesni klausimai, dažniausi – *kodėl? kada? kur? kiek?*, bet pasitaiko ir objektų minklėms būdingų klausimų. Lengviausia jas atskirti pagal atsakymus – jie dažn. būna ne daiktavardžiai ir nenurodo konkrečių tikrovės objektų, kartais juos sudaro visa frazė.

Anekdotinės minklės tikrosioms minklėms artimos intencijomis, bet jose iš antrojo dialogo dalyvio jau nebesitikima atsakymo – jį pateikia tas pats žmogus, kuris užduoda

klausimą. Tokie kūrinėliai gali būti priskiriami tiek minklėms, tiek anekdotams – abiem būdinga humoro ir netikėtumo siekis, žaidimas polisemija. Formaliu skiriamuoju požymiu galėtų būti tai, ar klausimas pateikiamas iš karto, ar įterpiamas į kokią nors situaciją.

Galvosūkiams būdinga aiškiai įvardijama sąlyga – tam tikra situacija – ir po to keliamas klausimas. Skiriami žodiniai ir grafiniai (piešiami) galvosūkiai, šie – tik labai sąlygiškai priskiriami trumpųjų pasakymų žanrui ir apskritai sakytinei tautosakai. Sprendžiant žodinius galvosūkius dažn. reikia skaičiuoti: *Mes trys, jūs trys; mudu du, judu du, tu bei aš. Kiek tai? – Dvylika*. Yra daug galvosūkių, kuriuos menant pakanka nestandartinio, kūrybingo mąstymo, gebėjimo įžvelgti netikėtus aspektus.

Kalbos žaidimai

Garsų pamėgdžiojimais imituojami įv. gyvūnų balsai, t.p. darbo įrankių, muz. instrumentų, gaminamų valgių skleidžiami garsai. Manoma, tai labai senas ištakas turinti liaudies kūryba. Pamėgdžiojimai būna ir eiliuoti, jie ekspresyvūs ir dinamiški, fonetikai būdinga garsų pakartojimai, gausu asonansų ir aliteracijų, daug garsažodžių, ištiktukų, kreipinių, pakartojimų.

Pagal skaičiuotes žaidžiant pasiskirstoma, kam teks gaudyti, nežiūrėti ar kitką daryti. Skaičiuotėms būdinga greitas tempas, ryškus kapotas ritmas, lydimas ritmiškų veiksmų (pvz., rankų judesių), lakoniškumas (2–6 eilutės), humoras. Skaičiavimai improvizuojami parenkant besirimuojančius su skaičiais žodžius (*Viens – varlės piens / Du – padu / Trys – apsitrys / Keturi – ką turi?...*). Kai kurie skaičiavimai poet. forma artimi erzinimams, parodijoms ar skaičiuotėms.

Sakant greitakalbes (greitašnekes) kartojami artimų garsų junginiai, kuriuos sunku greitai ir nesusipainiojus ištarti (*Žalioj girioj dėdė gerą girą gėrė ir gyrė, kad labai gera gira*). Greitakalbės mėgtos ir sakytos vaikų. Jų f-ja pramoginė, žaidybinė, kartu ir mokomoji – jomis lavinamas sudėtingesnių kalbos garsų junginių tarimas.

Atvirkštinė kalba – savotiškas kalbos žaidimas, kalbėjimo būdas, kai norint paslėpti prasmę skiemenys sukeičiami vietomis (*Tu kur karva vaibu gaišęspra? – Kur tu vakar buvai pragaišęs?*) arba kai prieš kiekvieną skiemenį kartojamas tas pats papildomas garsų junginys (*Kerbėkergo kerkiškerkis kerper kerdirkervokerną, kernuokergas, kerbe keržiukerpokerno – Bėgo kiškis per dirvoną, nuogas, be žiupono*). Garsine išraiška atvirkštinė kalba primena greitakalbes.

Erzinimais, pašiepimais išreiškiama pyktis, panieka, kartais tiesiog žaismingai improvizuojama. Vaikai erzina ar pašiepia vieni kitus, kartais gyvūnus (*Gandrai gandrai, ga ga ga, tavo pati ragana...*). Pasišaipoma ir iš svetimos kalbos, pastangų kalbėti svetima kalba (vok. k.: *Vienas ein, devyni nein*; lenk. k.: *Puidu, puidu pžez kelmyną – paleciala pempė...*), iš ist. ar polit. realijų – čia daugiausia suaugusiųjų kūrybos. Gausią erzinimų grupę sudaro pasišaipymai iš vardų (*Vincuk, insuk, insuk ir paleisk*; *Mare, Mare, tavo vyrą karia!*). Erzinimus garsiai šaukia arba dainuoja dažn. vaikai, tekstas kartais palydimas judesiais. Ilgesni (kelių frazių) erzinimai bei pašiepimai ritmiški, juose akivaizdu tendencija rimuoti. Erzinimai yra pereinamasis sakytinės ir dainuojamosios tautosakos reiškinys. Trumpi erzinimai kai kada suartėja su patarlėmis ir priežodžiais.

Parodijomis imituojami rimto, dažn. rel. turinio tekstai. Komizmo įspūdį sukelia parodijuojamo objekto ir jo sumenkinto atvaizdo neatitikimas.

Šūksnių žanro kūrinius, labai skirtingus savo forma ir vartojimo sritimi, sieja praktinė f-ja. Dauguma jų humoristiniai.

Piemenų šūksniuose vyrauja įsakmiai kartojami ir įvairiai moduliuojami signalai – specialūs onomatopėjinio pobūdžio garsažodžiai (*šiu*, *jus gul*, *uz bir*, *drebulia*, *liuo trr*, *gili*, *olia* ir kiti). Šūksniai atitinkamai intonuojami, o kai kurie ir dainuojami. Piemenys šaukdavo, ramindavo gyvulius, kviesdavo vieni kitus į naktigonę, duodavo žinią, kad laikas ginti gyvulius namo (*Džiole, džiole, / Kiaules namole! / Vingir, vingir, kukš, kukš, / Į namelį šmukšt, šmukšt!*).

Žodinė reklama

Prekių gyrimai ir užšaukimai – neilgos reklaminės kalbos, sakytiniai skelbimai, skirti turguose ar mugėse privilioti pirkėjams ir įsiūlyti prekę. Įtaigumui sustiprinti vartojamos retorinės priemonės (kreipiniai, pakartojimai ir kt.), pasitaiko ir eilėdaros elementų (sąskambių, rimavimo, ritmingų frazių).

P: K. Jurgelionis *Mįslių knyga* Chicago 1913; *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: Priežodžiai, patarlės, mįslės* / parengė J. Lebedys Vilnius 1956; *Lietuvių tautosaka* t. 5 *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai* Vilnius 1968; *Lietuvių užkalbėjimų šaltiniai: Elektroninis sąvadas* / parengė D. Vaitkevičienė Vilnius 2005.
L: K. Grigas *Lietuvių patarlės: Lyginamasis tyrinėjimas* Vilnius 1976, *Patarlių paralelės* Vilnius 1998.

Aelita Kensminienė, Dalia Zaikauskienė

TAUTOSAKA IR RAŠTIJA

Liet. folkloro tradicija sklaidos erdve keletą šimtmečių dalijasi su rašytine kultūra. Abipusės įtakos l-pis vertintinas kaip savarankiškas kultūros raidos etapas, apimantis žodinės ir rašytinės tradicijų sąveikos įv. aspektus. Rašytinė kultūra nuo savo susikūrimo daro įtaką tautosakai. Nuo atminties procesų aktyvumo nepriklausomas rašto pastovumas ir patikimumas konkuruoja su žodinės tradicijos plastiškumu, nepastovumu. Raštas sukūrė naują tradicijos tipą, garantuojantį pastovų, o ne nuolatos pasikartojantį teksto egzistavimą laike, atskyrė žodinę kūrybą nuo jos puoselėtojo. Raštu fiksuotas tekstas gali būti saugomas ir perduodamas neatkuriant iš naujo. Skirtinos dvi rašytinės kultūros paveiktų folkloro tekstų kategorijos: naujųjų laikų tradicinės bendruomenės išsilavinusių atstovų sukurti ir užrašyti kūriniai, kurių dalis pritampa prie folklorinės tradicijos ir pradeda varijuoti (šiai kategorijai priskirtina ir folkloro dalimi virtusi profesionalių autorių kūryba), ir raštu įv. kontekstuose užfiksuoti ir perkurti klasikinio folkloro variantai. Rašytinė kultūra paskatino esminius pokyčius šimtmečiais tik sakytine forma gyvavusių žodinių tekstų saugojimo, perdavimo ir atkūrimo srityje, formavo naują kult. komunikacinį kontekstą. Tautosakos kūrėjais dažn. tapdavo raštingi, apsiskaitę, su lit-ra ir menu susipažinę asmenys. Stiprėjo individualumas, leidęs kūrybingesnės prigimties, į naujoves linkusioms asmenybėms aktyviau įsilieti į paveldėtos tautosakos keitimo procesą, raštu fiksuoti tautosakos kūrinius. Formavosi savarankiška asmeninių tautosakos užrašų tradicija (dainų sąsiuviniai ir kt.). Didžiausia rašto įtaka būdinga vėlyvajam folklorui, tai rodo šių kūrinių stilius, leksika, eilėdara. Vartojama daug naujų, senajai liaudies kūrybai nebūdingų žodžių, eiliuojant sekama knygine poezija, perkuriamos žinomų poetų eilės. Šių kūrinių radimosi bei sklaidos specifika atspindi žodinės ir rašytinės kultūrų bendrumus, tarpusavio įtakos galimybes ir ribas. Raštingumas, kaip nauja kult. patirtis ir naujai atsiveriančios galimybės, sparčiai keitė ir folkloro atlikėjų santykį su žodine kūryba. Užrašytas tekstas palengva įgijo išskirtinės pagarbos ir ypatingo patikimumo statusą. Tai, kas parašyta, pati galimybė parašyti, rašymo procesas tradicinėje bendruomenėje imti suvokti kaip ypatingi kūrybiniai privalumai. Rašto paveiktuose tautosakos kūriniuose ryšku polinkis atspindėti rašymo procesą, pabrėžti rašymo prasmingumą, parašyto žodžio vertę. Veikiant rašto kultūrai folklore radosi naujų, tiesiogiai su rašymu, kaip nauja kult. patirtimi, susijusių motyvų (laiškelio rašymas ir skaitymas, rašto, kaip oficialaus pranešimo, dokumento, folklorinis įprasminimas, dainas rašančio žmogaus įvaizdis ir kt.). Raštas sudarė palankias sąlygas išlikti ir net patekti į tyrinėtojų akiratį bei folkloro publikacijas pavieniams tautosakos variantams, užfiksuotiems vienintelį kartą ir tik raštu. Žodinės tradicijos aplinkoje tokie kūriniai negalėtų išlikti dėl bendruomeninės folklorizacijos stokos. Šiuolaikinei folkloristikai, sparčiai plečiančiai tiriamų objektų ratą, tokie kūrybos pavyzdžiai reikalingi ir aktualūs kaip naujų reikšmingų folkloro procesų atspindžiai.

Žodinės ir rašytinės kultūrų sąsajos žymi esminius folkloro pokyčius (kūrybinių formų kaitą, naujų temų susiklostymą, pakitusį liaudies kūrybos gyvavimo bei sklaidos būdą) ir atspindi giluminius liet. tradicinės bendruomenės mąstymo pokyčius (tai ypač būdinga 19 a.). Visi šiuolaikinei folkloristikai prieinami tradicinės kultūros tekstai yra fiksuoti pakankamai aktyvios rašto kultūros sklaidos sąlygomis. *Vita Ivanauskaitė*

TAUTOSAKOS RINKIMAS IR SKELBIMAS

Ankstyviausių fragmentiškų žinių apie liet. folklorą yra 14 a.–17 a. pr. raštuose; dalies žinių patikimumas ar kūrinių sąsajos su tradicija mokslininkų nenustatyta. 17 a. pab.–18 a. kalbiniuose veikaluose cituojama autentiškų trumpųjų pasakymų (J. Brodovskio sudarytame *Vokiečių–lietuvių ir lietuvių–vokiečių žodyne / Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum* yra ~1000 priežodžių ir ~100 mįslių), dainų (P. Ruigys veikale *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas* 1747 pirmą kartą paskelbė 3 liet. liaudies dainas, t.p. patarlių, priežodžių, mįslių); čia tautosaka pateikiama pirmiausia kaip autentiški kalbos pavyzdžiai.

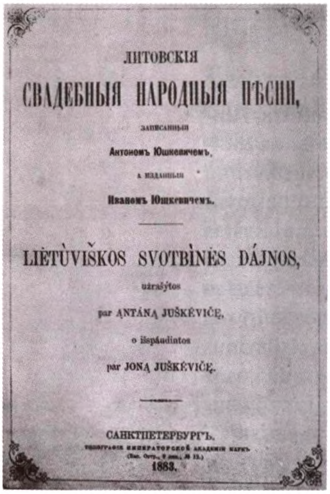
ЛИТОВСКІЯ
СВАДЕБНЫЯ НАРОДНЫЯ ПѢСНИ,
записанныя
Антономъ Юшкевичемъ,
а изданныя
Иваномъ Юшкевичемъ.

LIĖTÙVIŠKOS SVOTBÌNĖS DÁJNOS,
užrašytos
par ĄNTÁNĄ JUŠKĖVIČĘ,
o išspáudintos
par JONĄ JUŠKĖVIČĘ.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
1883.

A. Juškos lietuvių liaudies vestuvinių dainų rinkinio *Lietuviškos svotbinės dainos* viršelis

Pačia liaudies kūryba susidomėta ir folkloro kūrinius, kaip savitos kultūros apraiškas, imta užrašinėti tik 19 a. 1 pusėje. 19 a. laikomas aktyviausiu tautosakos rinkimo ir skelbimo l-piu. M. L. G. Rėza paskelbė pirmąjį liaudies dainų rink. *Dainos* (išspausdinta 85 dainų tekstai ir 7 melodijos; dainas užrašinėjo ir siuntė M. Lietuvos įv. parapijų kunigai, mokytojai ir kiti). Tautosaką, dažn. dainas, ėmė skelbti ir kiti Lietuvos kult. veikėjai (S. Stanevičiaus rink. *Dainos žemaičių* 1829, S. Daukanto rink. *Dainės žemaičių* 1846), kt. tautų mokslininkai, tyrinėjantys liet. kalbą (1853 liet. ir vok. k. išleistas G. H. F. Nesselmano rink. *Lietuvių liaudies dainos / Littauische Volkslieder*, jame pateikta 410 dainų ir 55 melodijos, 1857 išėjo A. Schleicherio kn. *Lietuvių skaitiniai ir žodynas / Litauisches Lesebuch und Glossar*, ji laikoma pirmuoju visų pagrindinių liet. tautosakos žanrų pavyzdžių rinkiniu). Šiuo l-piu išskirtini A. Juškos darbai – jis užrašė ~7000 dainų ir ~200 melodijų, aprašė veliuoniškių ir pušalotiečių vestuvių apeigas; svarb. užrašymus paskelbė knygose *Lietuviškos dainos* (3 t. 1880–82), *Lietuviškos svotbinės dainos* (2 t. 1883), *Svotbinė rėda veliuonyčių lietuvių* (1880). Pirmąjį pasakų rinkinį 1835 sudarė S. Daukantas (*Pasakos masių*, išl. 1932), pirmąjį patarlių ir priežodžių rink. *Lietuvių liaudies priežodžiai* (*Przysłowia ludu litewskiego*) 1840 paskelbė L. A. Jucevičius. 19 a.–20 a. pr. liet. folkloro kūrinius užrašinėjo ir skelbė M. Valančius, L. Ivinskis, A. Baranauskas, M. Davainis-Silvestraitis ir kiti, t.p. lietuvių kalba bei kultūra domėjęsi kitų tautų mokslininkai (J. Karłowiczius, A. Leskienas, K. F. Chr. Brugmannas, F. Fortunatovas, V. Milleris). Chr. Bartschas parengė ir išleido liaudies dainų rink. *Dainų balsai. Melodieen litauischer Volkslieder...* (2 t. 1886–89), jame pateikė 452 liet. liaudies dainų melodijas – tai didžiausias liet. liaudies dainų melodijų rinkinys, išleistas 19 amžiuje.

Naujas tautosakos kaupimo ir skelbimo etapas prasidėjo 1907 (apie jį – skyriuje TAUTOSAKOS MOKSLAS).

L: *Lietuvių tautosakos apybraiža* Vilnius 1963; **A. Jonynas** *Lietuvių folkloristika: Iki XIX amžiaus* Vilnius 1984; **A. R. Niemi** *Lituanistiniai raštai* / sud. ir vert. S. Skrodenis Vilnius 1996. *Bronė Stundžienė*

TAUTOSAKOS PATEIKĖJAI

Tautosakos pateikėja R. Sabaliauskienė

Žinių apie tautosakos pateikėjus yra tik nuo 19 amžiaus. Iš pradžių tai buvo atsitiktiniai duomenys apie pasakotojus ar dainininkus, tik A. ir J. Juškų dainų rinkiniuose minima ~100 dainininkių, pateikiama duomenų apie jų social. padėtį, tautybę, išsilavinimą; viena žymiausių – Bakšaitienė nuo Veliuonos, padainavusi 410 dainų. 19 a. šaltiniuose paminėta tik keletas pasakotojų, pvz., V. Bakutis, pasekęs pasakų M. Davainiui-Silvestraičiui, t.p. pats rinkęs tautosaką.

19 a. pr. tautosakos rinkėjai daugiausia domėjosi dainų pateikėjais, labiausiai išgarsėjo Š. Lietuvos dainininkės, sutartinių giedotojos (O. Smilgienė nuo Biržų padainavo 403 dainas, iš jų 186 sutartines; daug dainų padainavo V. Našlėnienė, E. Zaukienė, A. Žiūkienė). Apie pateikėjus paskelbta ir straipsnių spaudoje (pvz., J. Balio apybraiža apie dainininkę K. Skrebutėnienę nuo Tverečiaus).

21 a. pr. žinoma keli šimtai žymesnių liaudies dainininkų, pasakotojų. Žinių apie juos pateikiama tautosakos rinkinių įvadiniuose straipsniuose, period. ir moksl. spaudo-

je. Daugiausia yra dainų pateikėjų, ypač dzūkų. Didelė dalis medžiagos apie žymesnius dainininkus pateikiama knygų serijoje *Aš išdainavau visas daineles* (3 kn. 1985, 1988, 1997). Atskiromis knygomis išleistos žymių dainininkų tautosakos ir kūrybos rinktinės: dzūkų – J. Jurkonienės *Druskininkų dainos* (1972), A. Čepukienės *Oi tu kregždele* (1973), P. Zalansko *Čiulba ulba sakalas* (1983), R. Sabaliauskienės *Atbėga elnias devyniaragis* (1986), pasvalietės O. Bluzmienės *Linelius roviau, dainavau* (1990). Kaip atskiri dainynėliai paskelbtos E. Kuzavinienės-Zaukaitės, švenčioniškės A. Karmonienės, suvalkiečių A. Kazlauskienės ir A. Prakapienės, M. Aleksynienės nuo Prienų, dzūkės A. Žuraulienės, žemaitės J. Ramanauskaitės ir kitų padainuotos dainos. 2003 pradėta leisti kompaktinių plokštelių serija *Dainų karaliai ir karalienės*.

Tautosakos pateikėja O. Bluzmienė

Liaudies pasakotojais labiau domėtis pradėta tik 20 a. 2 pusėje. Kaip geri pasakotojai dažn. minimi žemaičiai (pvz., V. Kavaliauskienė nuo Raseinių, S. Savickaitė nuo Telšių, J. Tarvainis iš Sedos, itin daug padavimų ir pasakojimų pateikė A. Šleinys nuo Barstyčių, A. Lapinskas nuo Žarėnų ir kt.). Iš aukštaičių, suvalkiečių ir dzūkų pasakotojų gausiausia medžiagos pateikė J. Papartis nuo Vilkaviškio, S. Bandzevičius iš Žaslių apyl., sakmių pasakotojas L. Dubaka iš Ignalinos rj., L. Šilabritienė nuo Dieveniškių, pasakotoja ir dainininkė M. Šaržantaitė nuo Šalčininkų. Daugiausia pasakų yra pasekęs V. Češkevičius nuo Seinų (~500 tekstų). Pav. *Vilma Daugirdaitė*

LIAUDIES ARCHITEKTŪRA

Lietuvių liaudies archit-ra, arba etninė archit-ra, priskiriama Š.r. ir Vid. Europos arealui. Dėl skirtingų Lietuvos regionų gamtinių, kult., social. ir ek. sąlygų susiklostė savitos g-čių struktūros ir trobesių tipai, kurie skiriasi tūriais, proporcijomis, stat. konstrukcijomis, technologijomis ir puošyba. V. Lietuvos liaudies archit-ra artima Vid. Europos, R. Lietuvos – Š.r. Europos šalių statybos tradicijoms. Lietuvių liaudies archit-ros tradicija paplitusi ir už LR dab. teritorijos, anksčiau lietuvių gyventose žemėse – M. Lietuvoje, V. Baltarusijoje, Š. Lenkijoje.

GYVENVIETĖS

Seniausios kaimo g-čių formos Lietuvoje nėra tiksliai žinomos. 16 a. jau vyravo iš mažų padrikų kaimelių susiklostę nedideli kupetiniai kaimai ir užvaldytuose nenaudojamuose žemės plotuose susikūrę vienkiemiai. Kaimelių branduolys buvo aiškaus plano neturinti sodybų grupė, prie jos jungėsi labiau nutolę vienkiemiai. Kupetiniai kaimai iki 20 a. vyravo Žemaitijoje, nes čia buvo daugiausia laisvųjų žmonių – bajorų; vėliau šiame regione įvyko mažiausiai žemės reformų. 16 ir 20 a. žemės reformos pakeitė kaimo ir sodybų struktūrą. V. Europos pavyzdžiu 16 a. Lietuvoje kūrėsi gatviniai kaimai. Pagal 1557 Valakų reformos nuostatus panaikintas netvarkingas žemės valdymas ir įvesta bendra visiems kaimams trilaukė sistema (pūdymas, žiemkenčiai, vasarojus), valstiečių sodybos sukeltos į suplanuotus gatvinius rėžinius kaimus. Daugiausia gatvinių kaimų susikūrė Aukštaitijoje, čia buvo daugiau didelių dvarų ir baudžiavinių valstiečių. Kaimus vidutiniškai sudarė 20–25 ūkiai (didžiausius 40–50, mažiausius 4–5 ūkiai). Matuojant žemę rėžiais likdavo prie kaimų nepriskirtų dirbamosios žemės plotų, juose kūrėsi vienkiemiai, vadinami užusieniais (zastenkais). Tokie vienkiemiai dažnai formavosi prie rėžiais pertvarkytų bajorkaimių. Maži padrikieji kaimai susiklostė iš vienos sodybos, jie neturėjo aiškaus plano, trobesiai statyti bendroje kaimui priklausančioje teritorijoje. Daugiausia tokių kaimų susikūrė 18 a. pab.–19 a. pr. Dzūkijos ir Aukštaitijos giriose. Nuo 1820 naikinant rėžinę ūkio laukų sistemą Užnemunės kaimai Suvalkijoje pradėti skirstyti į vienkiemius, kurie dažn. sudarydavo dvi sodybų linijas; susiklostė vienkieminiai linijiniai kaimai. Reformomis siekta sukurti pažangesnę, našesnę vienkiemių sistemą. Kaimų skirstymą į vienkiemius paspartino 1906 ir 1922 žemės reformos. Iki 1939 beveik visi kaimai buvo perdalyti, apie trečdalis sodybų liko išretėjusiose kaimavietėse. 20 a. 3–4 d-metyje vien-

kiemiai planuoti racionaliai, kompaktiškai, trobesiai dėstyti apie keturkampį kiemą, sodyboje sumažėjo pastatų, namo planas įgavo beveik kvadrato formą (tapo panašus į miestietiškąjį). SSRS okupacijos metais ūkiai buvo naikinami (sunaikinta 95% sodybų), valstiečiai sukelti į naujai suformuotas kolūkių g-tes.

SODYBOS

Kintančioje g-čių struktūroje sodyba išliko šeimos gyvenimo pagr. vieta, stabiliu ūkio vienetu. Gyv. ir ūk. erdvę formavo aplink vieną, du, kartais net tris kiemus (gerąjį, ūkinį ir kluonieną) išdėstyti pastatai (gyv. namas, svirnas, tvartas, klojimas, pirtis), želdiniai (sodas, gėlių darželis, pavieniai medžiai) ir smulkiosios archit-ros statiniai (kryžiai, koplytstulpiai, tvoros, vartai, varteliai, šuliniai, suolai, aviliai ir kita). Ūkio ek. pajėgumą rodė sodybos dydis ir pastatų skaičius, o jų planavimą lėmė gamtinė aplinka, reljefas, kelių ir kaimo struktūra, tradicijos.

Senąsias liet. sodybas sudarė 4–5 trobesiai: gyv. namas, svirnas, tvartas, kluonas ir pirtis. Turtingų valstiečių sodyboje būdavo iki 20 pastatų, neturtingų – tik 1 arba 2. Iki Valakų reformos sodybos plėtojosi laisvai, pastatų išdėstymo tvarka nebuvo reglamentuota įstatymų. Gyventa didelėmis neišsidalijusiomis šeimomis, 40–50 žmonių vienoje sodyboje. Bendras d. numas su atviru ugniakuru ir troba, atskiros klėtelės (vedusiųjų poroms miegoti) ir kiti įv. paskirties ūk. ir gamybiniai pastatėliai sudarė į nedidelį kaimelį panašią sodybą. Tokia sodybos planavimo sistema išliko Dzūkijos kaimuose. Valakų reforma sunormino sodybos užstatymą. Taisyklingos formos sodybos rikiuotos viena prie kitos, trobesiai statyti abiejose gatvės pusėse: gyv. namai ir svirnai – vienoje, ūk. pastatai – kitoje. Mažažemių sodybos turėjo 1–3, dideli ūkiai – 8–10 trobesių. Sodybiniai sklypai buvo nedideli, todėl pastatus reikėjo išdėstyti patogiai ir ekonomiškai. Gatvinių kaimų sodybų planavimas priklausė nuo rėžio pločio. Platesniuose nesudalytų ūkių rėžiuose gyv. namai statyti šonu (ilguoju fasadu), siauruose – galu į gatvę. Visi sodybos pastatai buvo grupuojami aplink 1 arba 2 kiemus. Gerajame kieme statyta namas, svirnas ir viralinė arba virtuvė. Prie tvarto būdavo formuojamas ūk. kiemas gyvuliams – diendaržis, prie klojimo – kluoniena; kiemai būdavo atitveriami. Saugantis gaisrų kluonai su jaujomis ir pirtys statyti atokiau, sodybinio sklypo gale. Į gatvę atsuktą namo fasadą puošė gėlių darželiai, kryžius arba koplytstulpis. Už namo arba kitapus kaimo gatvės auginta vaismedžiai, sodinta daržai. Netoli gyv. namo (gerajame kieme) buvo kasamas šulinys, už tvartų – kūdros gyvuliams girdyti ir linams mirkyti. Dažnai kluoną ties galulauke jungė ūk. pravažiavimas, vedantis į laukus. Nemuno deltos žvejų sodybos orientuotos į upę, kuria vyko pagr. judėjimas, jų ūk. pastatai buvo mažesni nei žemdirbių sodybose.

Padrikojo plano kaimo sodybos formavosi iš vienos arba kelių sodybų, dažn. įsikūrusių kalvotose vietovėse, miškuose, prie upelių. Dalijantis šeimoms ir dėl gamtinių kliūčių nesant galimybės plėstis, tankintas užstatymas pačioje sodyboje. Pastatai grupuoti pagal f-ją – namai, svirnai, tvartai, kluonai; tokie dzūkų kaimai vadinti bendrėmis.

Vienkiemiai skirstomi į senąsias (žemaičių, užnemuniečių) ir po 20 a. žemės reformų susikūrusias sodybas. Senąsias žemaičių sodybas (iki Valakų reformos) sudarė laisvai aplink 2 arba 3 erdvius kiemus išdėstyti pastatai, keli tvenkiniai, gausūs želdynai. Suvalkijos vienkiemiai susidarė 19 a. išskirsčius gatvinius kaimus ir perėmus M. Lietuvos sodybos planavimo tradiciją trobesius statyti aplink vieną keturkampį

Gatvinio kaimo sodybos planas: *a* – pirkia, *b* – svirnas, *c* – tvartas, *d* – kluonas, *e* – pirtis

kiemą: p. arba v. pusėje statyta stuba, šalia, jai statmenai – svirnas, toliau kluonas ir tvartai. Stačiakampis kiemas būdavo pertvertas į švarųjį ir ūkinį. Prie tvarto dažnai buvo iškasamas tvenkinys, sodyba visu perimetru tankiai (kartais 3 eilėmis) apželdinama lapuočiais medžiais. 20 a. 3–4 dešimtmetyje statyti vienkiemiai yra itin aiškios struktūros. Pastatai, kaip ir Užnemunėje, dažn. statyti apie vieną keturkampį kiemą. Namus stengtasi sustatyti patogiai, sausoje vietoje, su geru privažiavimu. Sudarant sodybų planus buvo laikomasi gaisrų saugos taisyklių, reikalauta, kad pastatai būtų komponuojami taip, kad jie būtų gerai matomi iš gyv. namo. Atstumas tarp pastatų turėjo būti nuo 6 iki 50 metrų. Sodybas leista kurti ne arčiau kaip 50 m nuo vieškelio ir 25 m nuo gretimos žemės ribos. Tokio tipo sodybų išliko visoje Lietuvoje.

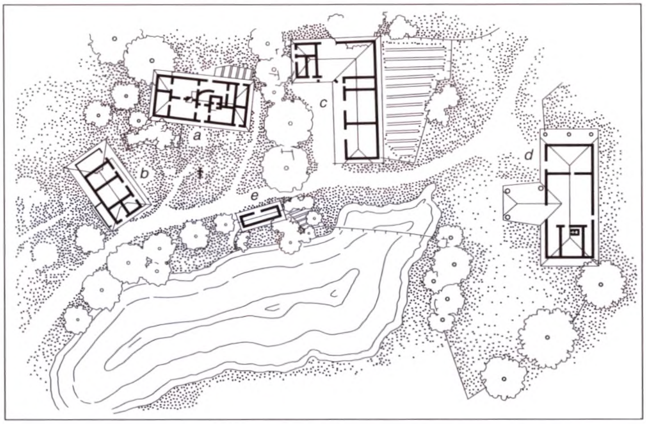

Vienkieminio kaimo sodybos planas: *a* – troba, *b* – svirnas, *c* – tvartas, *d* – kluonas, *e* – vištidė

SODYBOS PASTATAI

Sodybą sudarė gyvenamasis ir keli arba keliolika ūkinių (svirnai, tvartai, kluonai, jaujos, daržinės, žardinės, pirtys, rūsiai, malkinės), gamybinių (šie – kalvės, malūnai, karšyklos, milo vėlyklos, aliejaus spaudyklos, rūkyklos – statyti amatu besiverčiančių valstiečių sodybose) pastatų.

Seniausi gyvenamieji namai Lietuvoje, kaip ir visoje Europoje, buvo panašūs, statyti iš moliu drėbto sunertų šakų karkaso. Gyv. namo viduryje buvo atviras židinys, prie jo gaminta valgis, dirbta darbai; žiemą name laikyti ir gyvuliai. 16–17 a. tokie namai (numai) neteko gyv. paskirties; Žemaitijoje jie naudoti kaip vasaros virtuvė, sandėlis, daržinė arba tvartas. Kintant ūkininkavimo būdui, irstant didžiosioms šeimoms paplito naujo tipo gyv. namas su šoniniu įėjimu ir plūkto molio krosnimi gyv. patalpoje (10–11 a. pradėta statyti kupolines molio krosnis valgiui gaminti ir patalpai apšildyti). Gyv. namą sudarė 1–3 nedidelės patalpos. Manoma, regioniniai skirtumai susiklostė 17–18 amžiuje. Skirtinguose etniniuose regionuose statyta įv. archit-ros gyv. namai: troba (V. ir P. Lietuvoje), gryčia (Š. ir Vid. Lietuvoje), pirkia (Lietuvos p. r. dalyje), stuba (Lietuvos p. v. dalyje). Jie skyrėsi planu, konstrukcijomis, šildymo sistemomis, patalpų funkcine paskirtimi. Nesudėtingo plano viengaliai arba dvigaliai gyv. namai statyti aukštaičių ir dzūkų sodybose. Š.r. Aukštaitijos turtingų ūkininkų namas (rūmas), pristačius už priemenės papildomas patalpas, įgavo kryžiškąjį planą. Žemaitiška troba, lietuvininkų ir suvalkiečių stuba skaidyta į mažesnes patalpas, plėsta. Žemaitijoje vyravo 4–12 patalpų trobos, Suvalkijoje, M. Lietuvoje – 4–8 patalpų stubos,

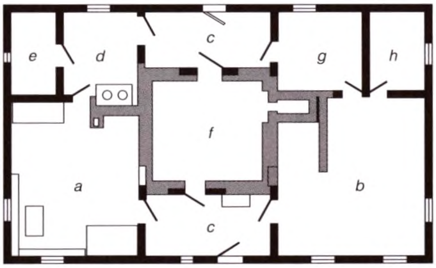

Žemaičių gyv. namo planas: *a* – troba, *b* – geroji troba, *c* – priemenė, *d* – virtuvė, *e* – šeimininkų alkierius, *f* – virenė (kaminas), *g* – trobikė, *h* – svečių alkierius

Žemaitijos sodyba (19 a., Žemaičių muziejus *Alka*)

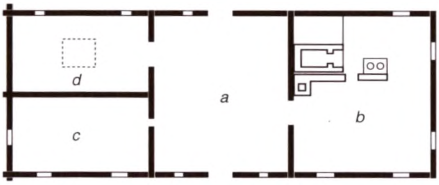

Aukštaičių gyv. namo planas: *a* – priemenė, *b* – pirkia, *c* – seklyčia, *d* – kamara

Aukštaitijoje, Dzūkijoje – 3–6 patalpų pirkios ir gryčios. Žemaitiškoje troboje, kaip ir nume, išliko atviras židinys namo viduryje, kuris ilgainiui virto erdviu uždaru kaminu – patalpa, kurioje rūkyta mėsa, virtas valgis. Užnemunės stuba sujungė žemaičių ir aukštaičių statybos tradicijas. Gyv. name išplėsta ir suskaidyta priemenės vid. dalis, atskirta virtuvės, vadinamoji tėvukų kambario erdvė. Kuršių nerijos ir Nemuno deltos stubos dažn. buvo 2 galų – šeimos ir svečių, kuriuos skyrė ~2 m pločio koridorius. Bežemių arba mažažemių sodybose gyv. namas kartais jungtas su ūk. patalpomis. Paribyje su Baltarusija gatvinių kaimų sodybose statyti ilgi daugiafunkciai pastatai (pirkia, tvartai ir daržinės po vienu stogu).

Kirdeikių kaimo gyv. namas (19 a. vid., Aukštaitija, Lietuvos liaudies buities muziejus)

Valstiečių buitis, namų interjeras, ypač dūminių gryčių, buvo skurdūs: aprūkusios plikų rąstų sienos, vožtinės lubos, plūktinės molio aslos, primityvūs baldai, dauguma jų gaminta iš medžio, puošta drožiniais ir tapyba. Turtingesniems ūkininkams miestelio amatininkai padirbdavo modernesnius, tobulesnių formų baldus. Pagr. gyv. patalpos (žemaičių šeimyninėje troboje, aukštaičių ir dzūkų pirkioje, sūduvių ir lietuvininkų šeimyninėje stuboje) svarb. vietoje – geriausiai apšviestame kampe prieš duris – stovėjo stalas. Kiti baldai (suolai, kėdės) dėstyti pasieniais, spintelė indams, spinta, šaukšdėtė – šalia krosnies. Kambario tamsesniame kampe, už krosnies, stovėjo 1 arba 2 lovos, skrynia, kūdikio lopšys, žiemą – audimo staklės. Trobos gerajame gale (seklyčioje, troboje arba stuboje) buvo sustatomi geresni, ąžuoliniai arba uosiniai ištobulintų formų, raižiniais, tapyba puošti, kaustyti baldai (rankšluostinė, kraičio skrynia, kraitkubilis, spinta), kartais pram. gamybos baldas – veidrodis arba laikrodis. Žemaičių interjeruose vyravo sodrios ryškios spalvos, aukštaičių – šviesios, naudota daug baltos spalvos, suvalkiečiai, dzūkai mėgo margus, raštuotus audinius.

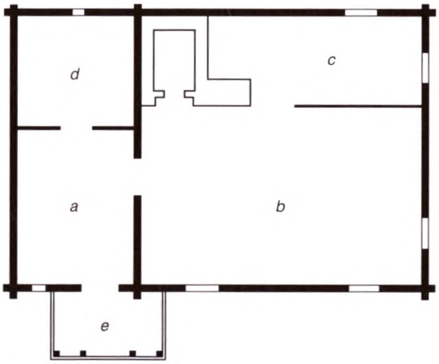

Dzūkų gyv. namo planas: *a* – priemenė, *b* – pirkia, *c* – virtuvė, *d* – kamara, *e* – prieangis

Svirnas – antras pagal svarbą pastatas sodyboje (daugelyje regionų vadintas klėtimi); tai nešildomas pastatas, skirtas grūdams, miltams, kitoms ž.ū. gėrybėms, įv. daiktams laikyti. Svirne miegodavo jaunesni šeimos nariai, jaunavedžiai, kartais samdiniai arba svečiai. Svirnų būta įv. dydžių ir formų: V. ir P.v. Lietuvoje didesni, platesni, 3–5 patalpų, R. ir P.r. – mažesni, 1–3 patalpų. Seniausi svirnai būdavo vienos patalpos, kvadratinio plano (4–5 metrų ilgio sienomis) su tradiciniu priesvirniu ir įėjimu iš galo, be langų ir lubų. Priešais duris buvo įrengti aruodai, šonuose stovėjo skrynios, lovos arba spinta. Turtingesniuose ūkiuose būdavo du svirnai, vienas skirtas grūdams, kitas – daiktams laikyti; jie statyti netoli vienas kito, dažnai sujungti vienu bendru stogu. Tarp svirnų buvo įrengiamos ratinės (vazaunės, lazaunės). Žemaitijoje

Vaitakarčmio kaimo sodyba (1920, Dzūkija, Lietuvos liaudies buities muziejus)

svirnas kartais būdavo trobos galinėse patalpose. Mažažemiai valstiečiai jų neturėjo. Svirnai statyti iš geros kokybės medienos, ant pavienių didelių akmenų arba medžio trinkų, 0,5–1 m pakelti nuo grunto paviršiaus, kad gerai vėdintųsi. Kartais po pastatu būdavo įrengiamas akmenų mūro rūsys. Svirnai buvo pirmieji pastatai su grindimis, jos darytos iš skeltinių (kol nebuvo paplitę pjūklai) sandariai suleistų storų lentų arba tašų. Abipus durų būdavo išpjaunami nedideli įv. formų (rombiniai, apskriti, pusapskričiai, stačiakampiai) langeliai. Visos patalpos turėjo į vidų atidaromas dvigubas duris. Per visą pastato ilgį būdavo įrengiamas atviras kolonėlėmis paremtas priesvirnis, puoštas reljefiniais ornamentais, tapyba.

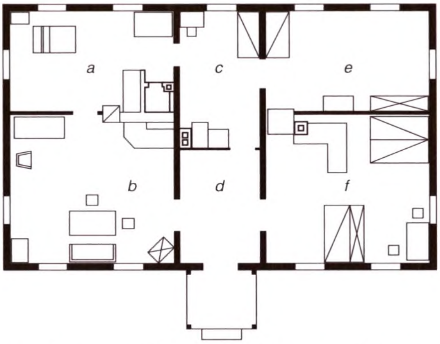

Suvalkiečių gyv. namo planas: *a* – virtuvė, *b* – stuba, *c* – tėvukų kambarys, *d* – priemenaitė, *e* – kamaraitė, *f* – seklyčia

Tvartai (dar vadinami staldais, kūtėmis, gurbais, abarėmis, namais) plito plėtojantis žemdirbystei ir gyvulininkystei. Jų būta stačiakampių, su vienu arba dviem linkiais (L, U formos), o dydis ir kiekis sodyboje priklausė nuo ūkio pajėgumo. Didesniuose ūkiuose plito kvadratinio plano tvartai su uždaru kiemu (diendaržiu) viduryje, kuriame net ir vasarą laikyti gyvuliai. Modernėjant ūkiams uždari diendaržiniai tvartai išnyko. 19 a. statyti stačiakampio plano tvartai su atskiromis gyvulių patalpomis ir pašiūrėmis (kiaulėms ir paukščiams). Bežemių ir mažažemių sodybose tvartai būdavo pristatomi prie namo.

Kluonas (dar vadinamas klojimu, jauja, rėja) – didžiausias sodybos pastatas, skirtas javams sukrauti ir kulti. Iki 19 a. pab. kluone dažnai būdavo speciali patalpa javams džiovinti, jauja su krosnimi. Kluonų būta stačiakampių, L formos, kryžiškųjų, su išilginiu arba skersiniu pravažiavimu. Jį sudarė klojimas (dar vadinamas kluonu, laitu, padu, grendymu – plūkto molio asla javams kulti), jauja (dar vadinama duoba, rėja – atskira sandari patalpa javams džiovinti), nampusės (dar vadinamos šalinėmis, strėkiais, galais – erdvė javams sukrauti), prieklojimis ir peludės (vieta pelams supilti). Jauja sandariai ręsta iš sienojų, lubos šiltintos, kertėje stovėjo dūminė krosnis, šalia sienų tvirtintos kartys (ardai) javams krauti. Virš jaujos būdavo įrengiama vad. aznyčia – iš vytelių tankiai išpintas rėmas grūdams, salyklui džiovinti. Š. Lietuvoje iki I pasaul. karo dažnai statytos atskiros molinės jaujos. Prie kluonų kartais būdavo pristatomos daržinės ir žardinės šienui ir vasarojui laikyti. 20 a. 3–4 d-metyje įkurtuose vienkiemiuose kluonus keitė daržinės (arba statyta ir kluonai, ir daržinės), kurios mažuose ūkiuose buvo sujungtos su tvartais. Jos buvo ilgo stačiakampio plano su durimis šoninėje sienoje. Pelkėtose vietose, toliau nuo sodybų, statytos pievų daržinės.

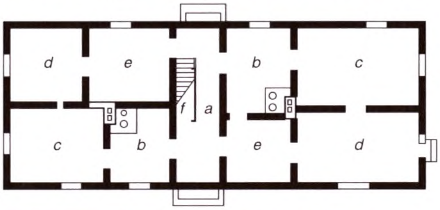

Kuršių nerijos ir Nemuno deltos žvejų gyv. namo planas: *a* – priemenė, *b* – virtuvė, *c* – didžioji stuba, *d* – mažoji stuba, *e* – kambarys, *f* – sandėliukas

Gyv. namas Kuršių nerijoje

Pirtis statė ir naudojo vienas arba keli ūkininkai. Tai nedidelis (3–4 × 5–7 m) stačiakampis pastatėlis, kurį sudarė dvi patalpos be grindų: priepirtis ir patalpa su akmenų krosnimi (senesnės pirtys buvo vienos patalpos). Priepirtį sudarė stogo užlaida, kartais paremta kolonėlėmis. Pirtis būdavo su nedideliais langais, paprastomis viensluoksnėmis durimis, šiltintomis lubomis.

Smulkioji architektūra

Tvoros – vienas svarbiausių liet. sodybos elementų. Jomis buvo skiriami kiemai, tveriami gėlių darželiai, kluoniena, daržai, sodas, pievos, ganyklos, takai gyvuliams išginti. Gerojo kiemo, darželio ir sodo tvoros būdavo tankios, dažniausiai žiogrių (vertikaliai arba horizontaliai išpintų žabų, šakų, plonų kartelių, 1,2–1,6 m aukščio) arba statinių (tankiai prikaltų prie horizontalaus skersinio arba tiesiog sukastų į žemę vertikalių rąstelių, karčių, pusrąsčių, lentų, 1,2–1,3 m aukščio), skirtos smulkiems naminiams gyvūnams sulaikyti. Daržai ir pakelės būdavo aptveriami retesnėmis, dažn. gulstinėmis ar pusgulstinėmis įv. konstrukcijos 1–1,2 m aukščio tvoromis. Ties takais tvorose rengtos lipynės. Akmeningose vietovėse krautos ~1 m aukščio akmenų tvoros. Vartai ir varteliai būdavo įrengiami tarp atskirų kiemų, ties įvažiavimais į sodybą, kluonieną, daržus. Paprasti vienvėriai vartai dažnai gaminti iš horizontalių karčių arba lentų. Gerojo kiemo vartai ir varteliai daryti iš tašytos medienos, puošti raižiniais, dekoratyviai sukaltais elementais. Senesnėse sodybose būta vartų su antvartėmis (aukštesniais stulpais šonuose ir skersiniu viršuje). Vartai turėjo ne tik apsauginę, bet ir ritualinę reikšmę (prie jų būdavo sutinkami jaunavedžiai, sustodavo laidotuvių eisena, iki vartų palydimi svečiai). Šuliniai dažn. rengti tarp švariojo ir ūk. kiemo. Kartais gatviniuose kaimuose šulinys būdavo kasamas prie gatvės, juo naudojosi keli ūkiai, didesniuose ūkiuose buvo keli šuliniai. Jie būdavo tvirtinami mediniais rentiniais arba akmenų mūru. Virš žemės ręstas 0,8–1,2 m paaukštinimas, šulinio anga dengta dangčiu ir dvišlaičiu stogeliu. Senesni šuliniai buvo su svirtimis, nuo 19 a. paplito šuliniai su velenais.

Kiti smulkiosios architektūros elementai – aviliai, balandinės, inkilai, lesyklos, lauko baldai – teikė sodybai jaukumo, jungė visus pastatus, kartu su jais sudarė vientisą sodybos ansamblį. Kryžiai, stogastulpiai, koplytstulpiai, koplytėlės – vieni unikaliausių etninės kultūros ir archit-ros statinių. Jie statyti sodybose (švariajame kieme), pakelėse, kapinėse. Lietuvių kryždirbystė kartu su kryžių simbolika 2001 UNESCO paskelbta Žmonijos žodinio ir nematerialaus paveldo šedevru.

Medžiagos ir statybos technika

Iki 20 a. pagr. statybinė medžiaga buvo mediena, dažn. spygliuočių (pušies ir eglės). Apatiniai sienojai, polangiai ir šulai gaminti iš ąžuolo. Iš medžio ręstos sienos, stogai, gaminti langai, durys, klotos grindys ir lubos, daryta pastato apdaila. Pamatams naudoti akmenys, stogo dangai – šiaudai, nendrės, meldai arba įvairūs medžio gaminiai (skiedros, lentutės, malksnos), vidaus įrangai, aslai, krosnims, kaminams – molis. Retais atvejais stogai būdavo dengiami čerpėmis, kaminai mūrijami iš degto molio plytų, o krosnims naudojami kokliai. Pagrindiniai statybos įrankiai – kirvis, oblius, nuo 18 a. pab. imtas naudoti skerspjūklis (dvirankis pjūklas). Senųjų namų ir svirnų sienojai buvo tašomi kirviu arba skliutu. Luboms, durims naudotos skaldytos ir obliuotos lentos. Ėmus naudoti skerspjūklį palengvėjo statyba, aslas pakeitė medinės grindys, priemenėse imta dėti lubas, sienas ir skliautus apkalti lentomis. 19 a. pab. atpigus metalo ir molio gaminiams, jie gausiau naudoti buityje. Medinių pastatų konstrukcijos buvo nesunkiai išardomos, paplito pastatų (svirnų ir gyv. namų) perkėlimas iš vienos sodybos į kitą. Senkant medienos ištekliams 19 a. pab. pradėta mūro statyba. Molingose Š. Lietuvos vietovėse plito molinių namų ir tvartų statyba. Pastatai buvo krečiami iš molio arba statomi iš nedegtų molio plytų. Kluonų arba tvartų sienoms dažnai naudota mišri technika – molio stulpai su rąstų intarpais. Po I pasaul. karo vėl statyti mediniai gyv. namai, o moliniai tvartai, daržinės apkalinėtos karkasinėmis lentomis. Moliniams pastatams sutvirtinti (iš pradžių sienoms ir kertėms, langų ir durų angoms) pradėta naudoti betoną ir plytas. Daugėjo plytinių namų, pastatus pradėta statyti ant betono ir akmenų pamato, stogus dengti lentelėmis, skarda, čerpėmis. Plintantys standartizuoti pram. gaminiai lengvino ir spartino statybą, bet niveliavo regioninius savitumus.

Forma ir konstrukcija

Liaudies statybos tradicijoje skiriami trys sienų konstrukcijų tipai: stulpinė (seniausia; išliko R. Lietuvos kluonų ir daržinių statyboje), karkasinė ir rentininė. Karkasinėms konstrukcijoms naudota mažiau medienos, užpildui – įv. medžiagos: medis, molis, plytos, šiaudai. Sienos ręstos dvejopai: R. Lietuvoje sienojai jungti sąlaidomis (naudoti trys kerčių nėrimo variantai), V. Lietuvoje – lygiomis kertėmis. Sienojų kampų nėrimo ir rentinių jungimo būdai lėmė trobesių dydžius. V. Lietuvoje statyti platesni trobesiai, susiformavo didesni tūriai nei R. Lietuvoje; čia (išskyrus pėdinės konstrukcijos kluonus) vyravo siauri ilgi pastatai. Vyravo trys stogų konstrukcijų tipai: pėdinė (seniausia; išliko statinių R. Lietuvoje), sijinė (išliko archajiškų formų svirnų archit-roje R. Lietuvoje), gegninė (taikyta gyv. namų ir tvartų statyboje, būdinga V. Lietuvos trobesių stogams). R. Aukštaitijos ir Žemaitijos trobesiams būdinga pusskliaučiai arba keturšlaičiai, Vid. Lietuvos ir Suvalkijos – dvišlaičiai, M. Lietuvos – laužtiniai stogai. Tradiciškai gegnių ilgis sudarydavo 2/3 pastato pločio, todėl stogų nuolydis būdavo 42–49° (V. Lietuvoje stogai statesni, R. Lietuvoje – lėkštesni). Žemaičių trobesių stogai sudarė 2/3–3/4 pastato aukščio, aukštaičių –1/2–2/3.

Puošyba

Dėl geresnės ek. padėties drožyba trobesius puošė tik laisvieji valstiečiai ir dvarų savininkai. 18 a. 2 pusėje plačiau pradėjus naudoti pjūklą ir grąžtą paplito kaimo trobesių dekoras. Naudotos įvairios medžio apdirbimo technikos: skulptūrinė (seniausia; peiliu pjaustyti reljefiniai puošybos elementai – lėkiai, prieangių kolonėlės, sijų, gegnių galai, durų, langų apvadų ornamentai), pjaustymo ir tekinimo (19 a. 2 pusėje R. ir P.r. Lietuvoje paplito kiaurapjūviai). Dekoruota sienos, prieangiai, durys, langų rėmai, stogo skydai, sijų ir gegnių galai, lėkiai ir vėjinės. Kartais durys, langai, langinės dažytos įv. spalvomis, komponuoti įv. ornamentai. Savita ir vertinga aukštaitiškų prieangių puošyba. V. Lietuvoje trobesiai statyti su plačiomis pastogėmis (lėpiais), todėl nebuvo poreikio statyti prieangius, juos dekoruoti. Žemaičių pastatams būdinga santūri, lakoniška puošyba. M. Lietuvos namų puošyboje gausu standartizuotų profilių, apvadų, įvairių pjaustinių, ypač dekoratyvūs lėkiai.

DVARŲ SODYBOS

Dvarų sodybų statiniuose (ypač mediniuose) ryšku profesionaliosios archit-ros ir liaudies archit-ros tradicijos sąveika. Dvaro sodybos Lietuvoje pradėjo kurtis 14 a. pab.–15 a. 1 pusėje, bajorams tapus žemvaldžiais (per visą Lietuvos dvarų istoriją būta ~3000 dvaro sodybų, vertingiausių fragmentų išliko V. Lietuvoje – ~500). Sodybos pastatai atliko tą pačią f-ją kaip ir valstiečio sodyboje, bet jų archit-ra buvo puošnesnė, tobulesnių formų. Susiklostė būdingas dvaro planas su keletu aptvertų kiemų, kuriuose stovėjo 20–30 pastatų. Švariajame, reprezentaciniame, kieme buvo parkas, sodas, gėlynas, tvenkiniai, alėjos, ūk. dalyje – daržai. Svarbiausią vietą sodybos komplekse užėmė dvaro rūmai. Dauguma jų vieno aukšto, stačiakampio plano, simetriški, su prieangiu pagr. fasado viduryje. Kambariai komponuoti 2, rečiau 3 eilėmis, jungti anfiladine tvarka. Pastato viduryje buvo didysis kaminas – virenė, koridoriumi sujungta su kitomis ūk. patalpomis ir su atskiru išėjimu namo gale. Sienos ręstos iš tašytų sienojų, apkaltos lentomis, pakraigės puoštos profiliuotais karnizais. Stogai dažn. aukšti pusvalmiai, kartais su mezoninu viduryje ir balkonu virš prieangio, dengti malksnomis. Vidaus patalpos tinkuotos, kartais ištapytos, klijuotos apmušalais, kambariuose klotos medinės grindys. Didžiosios menės turėjo buazeriją, interjerus puošė koklinės stačiamalkės krosnys ir židiniai. Svarbi buvo langų, durų forma ir jų apipavidalinimas. Interjeruose buvo įv. stilių baldų, paveikslų, tekstilės.

Būdviečio dvaro svirnas (1803, Suvalkija)

Pavirvyčio (Telšių rj. s-bė) dvaro rūmai (18 a. 2 pusė–19 a. pr.)

Veliuonos dvaro rūmai (19 a.)

Dvaro archit-ra (sodybos ir pastatų planavimas, archit. formos, dekoras) kito veikiama Europos madų ir stilių. Reprezentaciniai sodybos pastatai (ponų rūmai, svirnai, lobynai) dažnai būdavo rekonstruojami, bet išlaikė esminius liaudies archit-ros bruožus: darną su aplinka, monumentalumą, funkcionalumą, racionalų saikingumą, konstruktyvumą, savitą proporcinę sistemą, nuosaikias formas ir dekorą.

GAMYBINIAI STATINIAI

Gamybinių statinių grupei priskiriami malūnai, lentpjūvės, karšyklos-verpyklos, kalvės, kalkinės, smalos ir deguto varyklos, plytinės, spaustuvės, kepyklos, pieninės, aliejinės, rūkyklos, įv. dirbtuvės ir kita. Dažn. tai (išskyrus malūnus) paprastų formų nesudėtingos konstrukcijos pastatai (kartais stoginės, pašiūrės ar palapinės), saugantys gamybos įrangą nuo atmosferos poveikio. Malūnai – seniausi ir labiausiai Lietuvoje paplitę gamybiniai pastatai. 19 a. pab. vėjo malūnų buvo >200 (jie sudarė 54%, vandens malūnai – 43%, garo malūnai – 3% visų malūnų), 20 a. 3–4 d-metyje – jau ~1000. Atsiradus šiluminiams varikliams vėjo ir vandens malūnai ėmė nykti. Malūnai skyrėsi archit. formomis, stat. medžiagomis, techn. įranga ir pajėgumu. Lietuvoje buvo statomi stiebiniai ir kepuriniai vėjo malūnai. Kepuriniai statyti iš medžio, molio, mūryti iš plytų, akmenų, dolomito, buvo 3–5 aukštų aštuonkampio plano. Stiebiniai vėjo malūnai daugiausia buvo mediniai, 2–3 aukštų, kvadratinio arba stačiakampio plano. Malūno karkasas darytas iš spygliuočių medienos, apkaltas eglių, pušų, alksnių lentomis, drebulių skiedromis. Š. Lietuvoje buvo daug plūkto molio malūnų su medinėmis kepurėmis. Vandens malūnai statyti mediniai, kartais mūriniai, dažnai juose būdavo ir malūnininko gyv. patalpos. Žemaičių malūnų priemenėje stovėjo didžiulis kaminas – virenė. Vandens malūnui būdinga paprastos, monumentalios formos.

VISUOMENINIAI PASTATAI

Visuomeniniams pastatams – užvažiuojamiesiems ir užeigos namams – smuklėms (karčemoms), parapijos namams, pr. mokykloms, t.p. įv. konfesijų sakraliniams pastatams būdinga liaudies archit-ros tradicija. Smuklės paplito 14–19 amžiuje, jos statytos kas 2–5 km prie pagr. kelių, patogiose, gerai apžvelgiamose vietose, didesnių kaimų pakraščiuose, miesteliuose prie rotušės arba turgaus aikštės. Jos buvo 2 tipų: užeigos namai su užkandinėmis (kartais ir nakvynės) patalpomis (dažn. statytos miesteliuose) ir užvažiuojamieji namai su užkandinėmis, nakvynės patalpomis, tvartais, vežiminėmis. Buvo ilgo stačiakampio, kryžiškojo, kampinio (L formos) arba stačiakampio su uždaru kiemu plano, labiausiai paplitusios vieno korpuso, kompaktiško, ilgo stačiakampio plano (12–15,5 × 25–30 m). Gyv. dalies planas panašus į dvigalio namo su priemenėmis ir kaminu – virene – centre. Viename gale gyveno smuklininko šeima, kitame buvo svečių kambariai ir maitinimo patalpos. Užkandinėje pasieniais stovėjo platūs suolai (ant kurių buvo miegama), kėdės, centre – keli ilgi stalai. Ties gyv. dalimi būdavo įrengiama atvira galerija su kolonomis. Smuklės archit-roje vyravo pusvalmis arba keturšlaitis stogas (jis sudarė apie 3/4 pastato aukščio). Stogai daryti su papildomomis statramsčių eilėmis, dažn. dengti malksnomis, skiedromis, lentelėmis, rečiau šiaudais, nendrėmis. Gyv. dalis statyta iš ap-

valių pušinių arba eglinių rąstų, kampuose kertėmis arba sąsparomis sunertų tašytų sienojų. Rečiau sienos drėbtos iš molio arba naudotos įv. medžiagos: plytos, akmuo, molis. Vežiminė nebuvo šildoma, todėl sienoms dažnai naudota karkasinė arba stulpinė konstrukcija. Stulpai būdavo mediniai arba plytų, akmenų mūro. Tarpai tarp stulpų užpildyti rąstais, pusrąsčiais, lentomis, moliu. Monumentalių tūrių, raiškių siluetų smuklės išsiskyrė iš kitų kaimų ir miestelių pastatų. Jų archit-rą iš dalies veikė europiniai stiliai: barokas, klasicizmas, romantizmas. Senosioms 18 a. karčemoms būdingi barokiniai laiptuoti, laužyti stogai, masyvūs profiliuoti karnizai ir apvadai. Klasicizmas paveikė pagr. fasadų portikų formas, gotikos archit-ros bruožai ryšku smailiomis nišomis suskaidytuose frontonuose, langų formose, akmenų ir plytų mūras būdinga romantizmui.

SAKRALINIAI PASTATAI

Vieni gražiausių ir geriausiai išlikusių liaudies archit-ros sakralinių pastatų – katalikų bažnyčios (išliko ~300, daugiausia medinių). Su šventoriuje esančiomis įv. tūrių ir formų varpinėmis, koplyčiomis, koplytėlėmis jos sudaro savitus archit. ansamblius. Bažnyčių archit-rai būdinga kompozicijos išbaigtumas, raiškūs siluetai, formų ir proporcijų, europinių archit-ros stilių ir liaudiškų formų darna. Lietuvoje statytos stačiakampės (su dviem nukirstais kampais), vienanavės arba trinavės su siauresne už navą presbiterija, kryžiškojo ir taisyklingo daugiakampio plano bažnyčios. Vyrauja bebokštės bažnyčios (kartais statytos ir su dviem bokštais); savitos medinės bažnyčios su portiku pagr. fasade. Žemaičių bažnyčių (jų išliko daugiausia) fasadai monumentalūs, masyvūs, sunkių proporcijų, su aukštais stogais, aukštaičių – lengvesnių proporcijų, su žemesniais stogais.

Koplyčių archit-ra panaši į bažnyčių, tik jos mažesnės, paprastesnės, mažiau puoštos; dauguma jų stačiakampio plano, su portikais. Varpinės statytos žemesnės už bažnyčias, 1–4 tarpsnių, tvirtų konstrukcijų – ręstos iš rąstų arba karkasinės, kartais medis derintas su akmens mūru. Lietuvoje statytos stulpinės, vientiso tūrio, kelių vienodos formos tūrių arba skirtingos formos tūrių, su sandėliu arba priestatu varpinės. Puošniausios – skirtingų tūrių piramidinės varpinės – statytos 18 a. Žemaitijoje.

Judėjų maldos namų – sinagogų – formos skyrėsi nuo kitų konfesijų maldos namų; sinagogos neturėjo bokštų, kupolų, statytos monumentalių tūrių, su aukštais kelių pakopų stogais, stačiakampės, T, L formos ir netaisyklingo plano. Ilgainiui jų stogai daryti žemesni, formos pasidarė paprastesnės, mažėjo puošybos, išryškėjo judaizmo simboliai ir mūro pastatams būdingos detalės. Vietinės medinės statybos tradicijos lėmė darnias pastatų proporcijas, racionalią plano struktūrą, saikingą apdailą ir dekorą. Statyta ir cerkvės, kenesos, mečetės. Pav.

L: *Istorijos archyvas*: *XVI a. Lietuvos inventoriai* / sud. K. Jablonskis Kaunas 1938; *Lietuvių liaudies menas*: *Architektūra* 2 kn. 1957–65, *Mažoji architektūra* kn. 2–3 1990–92 (visos išleistos Vilniuje); *Lietuvos inventoriai XVII a.* / sud. K. Jablonskis ir M. Jučas Vilnius 1962; *Lietuvių liaudies architektūra* 2 t. Vilnius 1965–68; **I. Butkevičius** *Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos* Vilnius 1971; **K. Šešelgis, M. Urbelis** *Maži padriki kaimai Lietuvos TSR nacionaliniame parke* Vilnius 1980; **A. Andrejevas, E. Morkūnas** *Technikos paminklai Lietuvoje* Vilnius 1982; **P. Galaunė** *Lietuvių liaudies menas* Vilnius 1988; **K. Šešelgis** *Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai* Vilnius 1988, *Savaimingai susiklostę kaimai* Vilnius 1988, *Gatviniai ir vienkieminiai Aukštaitijos kaimai* Vilnius 1998; **R. Detlefzenas** *Rytų Prūsijos kaimo namai ir medinės bažnyčios* Vilnius 1995; **A. Jankevičienė** *Lietuvos medinė sakralinė architektūra* Vilnius 1998; **J. Gimbutas** *Lietuvos kaimo trobesių puošmenys* Vilnius 1999, *Medinė architektūra Lietuvoje* Vilnius 2002; **M. Rupeikienė** *Nykstantis kultūros paveldas*: *Lietuvos sinagogų architektūra* Vilnius 2003; **A. Vyšniauskaitė** *Lietuvio namai* Vilnius 2004; *Lietuvos medinis paveldas* Vilnius 2006; **R. Bertašiūtė** *Lietuvio sodyba* Vilnius 2007.

Rasa Bertašiūtė

Pagramančio bažnyčia (1774)

Stelmužės bažnyčia (~1650)

Koplytstulpis Antkantų senosiose kapinaitėse (Telšių rj. s-bė; medis, polichromija, 19 a. pab.–20 a. pr. nežinomas autorius)

TAUTODAILĖ

Tautodailei priskiriama savamokslių liaudies meistrų sukurti vaizduojamosios (skulptūros, tapybos, grafikos, t.p. karpiniai) ir taikomosios (tekstilės, keramikos, juvelyrikos, medžio, metalo, iš vytelių, šaknų ar šiaudų pinti) dailės dirbiniai, kryždirbystė (Žmonijos žodinio ir nematerialaus paveldo šedevras) ir paprotinė dailė. Tautodailėje atsispindi etninis savitumas, meninio mąstymo specifika, originalumas. Nuolat veikiama ist. įvykių ir visuomenės sanklodos pokyčių tautodailė išlaiko tradiciškumą, variantiškumą, kai kurios šakos – bendruomeninę prigimtį. Tautodailės tradicijų etalonu laikoma 19 a. tautodailė. 19 a. pab.–20 a. pr. (tautinio atgimimo l-piu) tautodailė traktuota kaip tautiškumo, nac. identiteto išraiška. 20 a. 2 pusėje dėl kaimo social. raidos, miesto kultūros įtakos, sov. okupacijos, masinės gamybos meno dirbinių plitimo tautodailėje (tiek tematikoje, tiek raiškoje) įvyko svarbūs pokyčiai.

Apie tautodailę (vartojamas ir *liaudies meno* terminas) rašytinių žinių atsirado 15 amžiuje. Nuo 19 a. pradėti skelbti tyrinėjimai. 1900 tautodailės kūrinių buvo eksponuota Paryžiaus pasaul. parodoje, 1907–17 – pirmosiose liet. dailės parodose. 1930–40 veikė liaudies meistrų kooperatyvas *Marginiai*. Vienas svarbiausių liaudies meno puoselėtojų buvo 1941 įkurti Respublikiniai liaudies kūrybos namai (nuo 1990 Lietuvos liaudies kultūros centras). 1966 įkurta Lietuvos liaudies meno d-ja (nuo 1989 Lietuvos tautodailininkų sąjunga). Nuo 1945 iki 10 d-mečio Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje veikė *Dailės* kombinatai, jie turėjo liaudies meistrų cechus. 7 d-metyje įkurtas meno verslų ir suvenyrų gamybinis susivienijimas *Dovana*, kuris jungė įv. šakų liaudies meno gaminių 6 įmones (*Tulpė* Panevėžyje, *Minija* Plungėje, *Žilvitis* Kaune, Druskininkų meno gaminių įmonė ir kt.); jose daugiausia plėtota liaudies meno dirbinių masinė gamyba.

Rengiamos tautodailininkų parodos (1927 Kaune, 1930 Šiauliuose, 1947, 1953, nuo 1960 per Lietuvos dainų šventes, visos Vilniuje), konkursai (nuo 1994 kasmet medžio drožėjų konkursinė paroda L. Šepkai atminti Rokiškyje, nuo 1991 kasmet A. Varno tautodailininkų tapybos kūrinių paroda Joniškyje, nuo 2005 konkursinė *Aukso vainiko* liaudies meno paroda). Leidžiami tęstiniai leidiniai: nuo 1988 *Liaudies kultūra* (iki 1989 *Kultūrinis švietimas*), nuo 1997 *Tautodailės metraštis*. Tautodailės kūrinių yra LDM, LNM, NČDM, Žemaičių muziejuje *Alka* Telšiuose, *Aušros* muziejuje Šiauliuose, Lietuvos liaudies buities muziejuje Rumšiškėse.

SKULPTŪRA

Tradicinės liaudies skulptūros prototipai – bažn. menas, maldaknygių iliustracijos, šv. paveikslėliai, jos siužetų šaltiniai – pamokslai, šventųjų gyvenimo aprašymai, liaudies giesmės. Ankstyviausių liaudies skulptūros pavyzdžių esama iš 18 a., daugiausia išliko iš 19 amžiaus. Iš liepos, rečiau ąžuolo skulptūras droždavo savamoksliai drožėjai – dievdirbiai. Skulptūros dažn. būdavo polichrominės, ryškių, kontrastingų spalvų, joms būdinga masių pusiausvyra, lakoniškos apibendrintos formos. Tradicinėje liaudies dailėje vyrauja Jėzaus Kristaus, Švč. Mergelės Marijos, šventųjų statulėlės bei skulpt. grupės, jų gausu ant kryžių, koplytėlėse, koplytstulpiuose, yra kaimo bažnyčiose, koplyčiose.

Jėzus Kristus daugiausia vaizduotas kaip Nukryžiuotasis (vadinamoji Kristaus Kančia, Mūka, Mūkelė). Paplitę ir Jėzaus Kristaus kiti atvaizdai: Jėzus Nazarietis, Rūpintojėlis, Jėzus Kristus, nešantis kryžių, retesnės nuplaktojo Jėzaus, vainikavimo erškėčiais, guldymo į karstą skulpt. grupės. Jėzaus Nazariečio (kartais aprengto medžiaginiais drabužiais), Jėzaus Kristaus, nešančio kryžių, skulptūros būdavo įkurdinamos mūrinėse pakelių koplytėlėse bei koplytstulpiuose, Žemaitijos koplytėlėse jos dažn. statytos itin didelės (1–1,5 m aukščio). Rūpintojėlio skulptūrėlės dažn. nedidelės (20–31 cm aukščio),

Švč. Mergelės Marijos skulptūra Rietavo bažnyčios šventoriuje (medis, polichromija, 19 a. nežinomas autorius)

daugiausia plito 19 a. 2 pusėje, itin išpopuliarėjo 20 a. 2 pusėje. Išsiskiria skulptūrinės kompozicijos Paskutinės vakarienės tema, yra savitų Kristaus guldymo į karstą liaudiškų interpretacijų, kuriamos ir Prisikėlimo, laiminančio Jėzaus Kristaus skulptūros. Vienas naujausių siužetų – Švenčiausiosios Jėzaus Širdies. Savitą liaudies skulptūros grupę sudaro prakartėlės, jų kurta nedaug, bažnyčiose dažn. naudotos atvežtinės (miestiečių namuose atsirado 20 a. 1 pusėje).

I. Užkurnio skulptūra *Šv. Mykolas* (medis, 1989)

Dažnos Švč. Mergelės Marijos skulptūros. Žemaitijoje (kai kurios gerbiamos kaip stebuklingos) jos rengiamos medžiaginiais drabužiais, puošiamos karoliais, girliandomis. Vieni dažniausių yra Švč. Mergelės Marijos Maloningosios, Pietos, Sopulingosios siužetai.

Į stogastulpius, koplytstulpius, koplytėles dedamoms šventųjų statuloms suteikiama simbolinė apsauginė reikšmė. Šventųjų figūros lakoniškos, statiškos, vaizduojami tik būdingiausi atributai, vaizduojamųjų charakterio vidinę ekspresiją perteikia poza, vietinio tipažo veido išraiška. Šventųjų apranga turi liaudiškos dėvėsenos bruožų. Nuo gaisrų gelbstinčios šv. Florijono, šv. Agotos skulptūros keltos į aukštus koplytstulpius kaimuose ar miestelių centruose, rečiau – sodybose. Šv. Jono Nepomuko (iki 1 m aukščio) ir šv. Jono Krikštytojo statulos, saugančios nuo nelaimių vandenyje, buvo dedamos į koplytėles ir koplytstulpius prie vandens telkinių. Vienos populiariausių – šv. Antano (šv. Antanas su Kūdikiu, šv. Antanas su monstrancija) skulptūros. Kiti dažnai vaizduoti šventieji: Jurgis, Izidorius, Juozapas, Rokas, Petras, Barbora, Ona, Veronika, Apolonija, Kazimieras. Savitą vietą liaudies skulptūroje užima angelų paveikslai. Jie vaizduojami kartu su šventaisiais arba Švč. Mergelės Marijos gyvenimo, Jėzaus Kristaus nukryžiavimo siužetuose, neturi individualizuotų bruožų, kartais aprengiami ministranto drabužiais. Aiškius ikonografinius bruožus turi arkangelai – dažn. vaizduojami Mykolas ir Gabrielius. Žymesni 19–20 a. skulptoriai: A. Potockis (1852–1945), V. Svirskis.

SSRS okupacijos metais drausta sakralinė ir net tautinė tematika, todėl kurtos pasaulietinio turinio skulptūros. Daugelis jų buvo skirta negatyviems reiškiniams (daugiausia girtuoklystei, tinginystei) pasmerkti, naudoti folkloriniai velnio, raganos paveikslai; antiklerikalinės tematikos skulptūros drožtos kaip skulpt. karikatūra. 20 a. 7–8 d-metyje susiklostė nauji siužetai ir tematika: senųjų kaimo darbų motyvai (šienpjoviai, sėjėjai), to meto darbo realijos (melžėjos, darbininkai), abstrakčios idėjos (taikos, motinystės), sov. kario paveikslai, tautiniais rūbais aprengti berneliai, mergelės; sumažėjo humor. skulptūrų. Atkūrus nepriklausomybę tautodailininkai grįžo prie tradicinių siužetų. Ypač išpopuliarėjo Rūpintojėlis, Jėzus Nazarietis, Nukryžiuotasis, Pieta, Maloningoji, šventųjų (šv. Jurgio, šv. Jono Nepomuko, šv. Antano, šv. Roko, šv. Florijono, šv. Kazimiero) atvaizdai. Dažn. sekama ne bažn. meno pavyzdžiais, bet tradicinėmis senomis skulptūrėlėmis, būdinga originali interpretacija ir savita raiška. Tai ryšku išpopuliarėjusiame angelo paveiksle – kitaip nei tradicinėje skulptūroje (čia angelas dažn. buvo skulpt. kompozicijos dalis), jis tapo savarankišku personažu, simboliu, naudojama jam nebūdinga atributika (vaizduojamas atverta širdimi, su avinėliu, paukščiu ar lubinų žiedais). Žymesni 20 a. 2 pusės–21 a. pr. drožėjai: R. Butkuvė, G. Dudaitis, A. Mockus, A. Puškorius, S. Riauba, A. Skiesgilas, K. Striaupa, L. Šepka, A. Teresius, I. Užkurnys.

M. Bičiūnienės *Užkurinės vestuvės* (aliejus, 1968, NČDM)

TAPYBA

Tapybos siužetų prototipai t.p. imti iš bažn. dailės. Ankstyviausių liaudies tapybos pavyzdžių esama iš 17 a. pab.–18 a. pradžios. Paveikslai tapyti aliejiniais, klijiniais, temperos dažais ant lentos, skardos, drobės ar popieriaus, kabinti namuose, klėtyse, dėti į koplytėles, koplytstulpius, stogastulpius (daugiausia Žemaitijoje), jais puošti bažnyčių altoriai. Yra liaudies meistrų darbo kilnojamų al-

R. Krasninkevičiaus *Suk suk ratelį* (medžio raižinys, 1979)

torėlių (dažn. tapytų ant skardos), bažn. vėliavų. Tradicinės liaudies tapybos raida nutrūko 20 a. pr., ją išstūmė pigesni spaudos būdu pagaminti paveikslai. 20 a. 7–8 d-metyje susiklostė dvi liaudies tapybos kryptys: primityvistinė ir saviveiklinė, arba stilizuotoji (sekanti įvairias akademinės dailės kryptis). Primityvistinė tapyba neturi aiškių stilistinių prototipų, joje vyrauja kaimo tematika, dažnai ji artima folklorui, pagrįsta prisiminimais, tapomi peizažai, švenčių, darbo, papročių vaizdai. Būdinga laisva kompozicija, savitas paveikslo erdvės modeliavimas. Žymesni kūrėjai: E. Adomaitienė, M. Bičiūnienė, S. Katkevičienė, E. Kniukštaitė, K. Lapinas, L. Meškaitytė, J. Nalivaikienė, B. Zavackis.

GRAFIKA

Grafika, daugiausia medžio raižiniai, į Lietuvą atėjusi iš V. Europos, įgavo savitą pavidalą. Ji plito 18 a. pab.–19 a., ypač spaudos draudimo l-piu. Daugiausia buvo kuriama Žemaitijoje (Telšiuose, Žemaičių Kalvarijoje ir Kretingoje). Raižiniais puošta sienos ir skrynių dangčių vidus. Siužetai artimi liaudies skulptūrai, būdinga dekoratyvumas, monumentalumas, raiškus piešinys. Grafika, kitaip nei tapyba, netapo dabartinės tautodailės reiškiniu. Žymesni 19 a.–20 a. pr. raižytojai: K. Grigalauskas, A. ir S. Jurevičiai, A. Klanius, S. Kuneika, A. Vinkus. 20 a. 2 pusėje pagal vaizdo komponavimo, raižybos pobūdį tradicijoms artimiausia R. Krasninkevičiaus kūryba.

KARPINIAI

Karpymas paplito nuo 19 a. pab., nuo 20 a. 2 pusės ypač paplito ažūriniai, klijuotieji popieriaus karpiniai, aplikacijos. Jiems būdinga lietuvių tautosakos siužetiniai vaizdai, augaliniai, geom. ornamentai (panašūs į liaudies mezginių, drožinių, kraičio skrynių, margučių raštus) su ritmiškai pasikartojančiais krypučių, dantelių, saulučių, žvaigždučių, snaigių motyvais. Žymesni 20 a. 2 pusės kūrėjai: J. Daniliauskienė, N. Jurėnienė, K. Navickas, O. Tumėnaitė-Bražėnienė, A. Žiupsnytė.

TEKSTILĖ

Viena populiariausių tautodailės šakų – tekstilė, ją sudaro audiniai, juostos, rankdarbiai (siuvinėti, megzti ir nerti dirbiniai, apranga ir jos dalys, dekoratyviniai dirbiniai). Yra išlikusių audinių iš neolito (daugiausia naudotų drabužiams). 17–19 a. lovatiesės, staltiesės, paklodės, užvalkalai, rankšluosčiai, gūnios, užuolaidos, kilimai, takai ir kita buvo audžiama iš lininių, vilnonių, kartais kanapinių verpalų. 19 a. 2 pusėje pradėta naudoti medvilnę, šilką, 20 a. – dirbtinį šilką ir kitas sintetines medžiagas. Iki 19 a. audiniai dažyti gamtiniais dažais (tam naudota augalų žiedai, lapai, šaknys, samanos, medžio žievė, pelkių ir geležies rūda), nuo 19 a. – anilininiais dažais, todėl audinių spalvos tapo intensyvesnės. Vad. baltieji buitiniai ir dekoratyviniai audiniai (rankšluosčiai, staltiesės, užvalkalai, paklodės, 19 a. pab.–20 a. – lovatiesės) daugiausia vienspalviai, derinta balinti ir nebalinti lininiai arba lininiai ir medvilniniai verpalai. Spalvotos buvo gūnios, 18 a.–19 a. pr. – lovatiesės, drabužių audiniai. Raštams būdinga aiški, santūri kompozicija, geom., stilizuoti augaliniai, gyvūniniai motyvai. Labiausiai plito įv. keturkampių, jų derinių su apskritimais, elipsėmis, lapų, lelijų, tulpių, kitokių gėlių, puokščių ir girliandų motyvų, dažn. dvispalviai kontrastingų spalvų raštai; šiltos spalvos derintos su šaltomis: raudona su žalia, geltona su violetine, juoda su balta, oranžinė su mėlyna. Iki 19 a. pab.–20 a. pr. buvo gausiai audžiamos ir naudojamos (daugiausia kaip drabužių detalė, dovana, t.p. kaimo apeigose)

Lovatiesė (vilna, medvilnė, 2003, O. Jezerskienė)

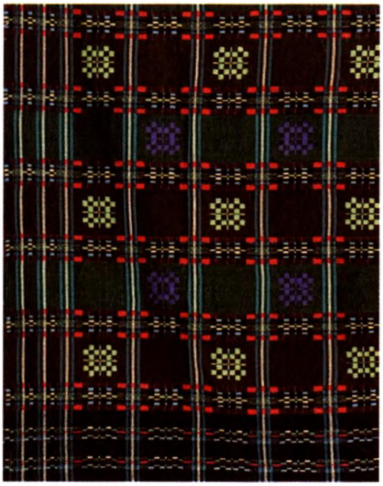

juostos. Pagal gamybos techniką skiriama austinės, pintinės, vytinės ir megztos juostos. Austinės būna rinktinės, kaišytinės ir neraštuotos. Rinktinių raštams būdinga sudėtingi geom., kartais augaliniai motyvai, kaišytinėms – įvairiai įkomponuotas ritmiškai pasikartojantis saulutės motyvas, pintinėms – spalvinis languotumas, rombai, spalvinio rašto eglutės. Vytinės juostos suvejamos iš spalvotų siūlų, galai dažn. puošiami bumbulais ar tarpais į juostą įpintu raštu. Megztos juostos vilnonės, vienspalvės, kutuotais galais.

Nuo 20 a. 1 pusės juostų išvaizda pakito, atsirado stilizuotų gaminių, 20 a. 2 pusėje jas audė *Dailės* kombinatai ir pavienės audėjos. 20 a. 9 d-metyje atgimė tradicinių juostų audimo technika, ornamentika ir koloritas. Žymesni audėjai: V. Babinskienė, E. Baumilaitė, E. Černeckienė, A. Didžgalvienė, A. Dundulis, S. Gasiūnaitė, K. Gudonytė, O. Jezerskienė, I. F. Juškienė, M. Kriukelienė, L. Kudirkienė, A. Mickuvienė, N. Smailienė, B. Urlikienė, Z. Valiukevičienė, V. Zaronskienė.

KERAMIKA

Keramika – viena seniausių taikomosios dailės šakų. Nuo neolito naudoti rankomis lipdyti moliniai indai (buit. reikmėms, maisto produktams laikyti, gaminti, t.p. valgymo, įkapių indai), dekoruoti duobučių, virvelių ir kt. įspaudų raštais. 10 a. pradėta naudoti žiedžiamąjį ratą, kiek vėliau – krosnis moliniams puodams degti. Pagal technologiją skiriama juodojo degimo (juodpuodžiai) ir glazūruotieji dirbiniai, žiesti, lipdyti indai. Kurta įv. paskirties buit. indai (puodai, puodynės, ąsočiai, lėkštės, lekeliai), dekoratyviniai dirbiniai (vazelės, skulptūrėlės, žaislai, švilpukai, lumzdeliai, žvakidės), pastatų archit. elementai (kokliai, krosnių karnizai, apvadai, plytelės grindims ir sienoms, čerpės, stiegės). Nuo dirbinių paskirties priklausė forma, dekoro motyvai, technika. Dirbiniai dekoruoti kontūriniu raižymu, reljefiniu modeliavimu (daugiausia archit. keramika), polichromine tapyba, raudonos, žalios, gelsvos, baltos spalvos glazūra. Dekorą sudaro geom., augaliniai ornamentai, kartais siužetiniai motyvai. Žymesni 20 a. 2 pusės–21 a. pr. keramikai: V. Giedra, V. Jazerskas, R. Mataitienė, B. Radeckas, B. Radeckienė, V. Šeškauskas, B. Šeškauskienė, V. Šufinskienė, V. Valiušis, V. Vertelienė, J. Vertelis.

Ąsotis (molis, glazūra, 1844, nežinomas autorius, *Aušros* muziejus Šiauliuose)

JUVELYRIKA

Metalo papuošalai paplito bronzos amžiaus pradžioje. Iš žalvario ir sidabro buvo daromos antkaklės, apyrankės, segės, antsmilkiniai, žiedai, smeigtukai, kabučiai. Puošti ginklai, karių aprangos dalys, žirgų kamanos. Metalo dirbinių puošybos ornamentai simbolizavo saulę ar mėnulį, dažn. dekoras turėjo prasminę magišką reikšmę. Gintaro dirbiniai pradėti gaminti ankstyvajame, paplito viduriniame neolite. Tai trapecijos, trikampio ir stačiakampio formos, ovalūs, rakto, kirvelio pavidalo kabučiai, magiškos reikšmės žmonių figūrėlės, vamzdeliniai ir rutuliniai karoliai, apskritos, keturkampės ir laivelio pavidalo sagutės-karoliai, segės, apyrankės, smeigtukai. Ornamente vyravo geometriniai (akutės, taškučiai, kryžiukai, trikampiai), rečiau reljefiniai gyvūniniai motyvai. 13–15 a. gamintos antkaklės su pintu lankeliu, segės, žiedai, apyrankės. Gintaro dirbiniai juvelyrikoje įsivyravo 20 a. 2 pusėje. Tekinta karoliai, gaminta natūralaus gintaro vėriniai, antkaklės, pakabučiai, apyrankės, žiedai, segės. Gintaras derintas su metalu, daugiausia melchioru, sidabru. 20 a. pab. plito žalvario dirbiniai, daugiausia senųjų dirbinių kopijos. Žymesni 20 a. meistrai: K. Barišauskas, E. Budrikienė, J. Glemža, E. Glemžienė, A. Jonušas, I. Pakutinskienė, V. Paukštys, O. Poškutė, K. Toleikis.

Rankšluostinė (medis, polichromija, 1892, J. Gelžinis, Žemaičių muziejus *Alka*)

MEDŽIO DIRBINIAI

Medžio dirbiniai – tai verpimo ir audimo įrankiai, dekoratyviniai dirbiniai, buities reikmenys, baldai, muzikos instrumentai, žaislai, apavas, archit-ros elementai. Verpimo įrankių – verpsčių ir prieverpsčių – puošyboje vyrauja segmentinės žvaigždės, aplink jas komponuojami kiti geom. elementai: rateliai, kvadratai, rombai, trikampiai, įv. žvaigždutės, naudojami augalų (lapai, šakelės, eglutės, augalo vazone) motyvai, gyvūnų (paukščių,

Skrynia (medis, polichromija, 19 a. nežinomas autorius, LDM)

V. Svirskio koplytstulpis *Šv. Jonas Krikštytojas* (medis, polichromija, 19 a. 2 pusė, Kėdainių kraštotyros muziejus)

žalčių) ornamentai, būdinga širdies motyvas, kartais yra išdrožti inicialai, data. Audimo staklės beveik nepuoštos, išskyrus sprąsčius ir šaudykles.

Dekoratyviniai dirbiniai – tai rankšluostinės, juostinės, žibinčiai, žvakidės, sietynai, pypkės, kandikliai, peleninės, tabokinės, dėžutės, lazdos. Meniškiausią ir gausiausią dalį sudaro rankšluostinės, kurių puošyboje vyrauja geom. elementai, yra augalijos motyvų, dažn. augalo šakelių su lapeliais, tulpės žiedo formų; senosios rankšluostinės dažytos. Ornamentai raižyti, drožti reljefu ir kiaurapjūviu, neretai derinta keli drožybos būdai. Buities dirbinių puošyboje naudota figūriniai, įv. gyvūnų (dažnai fantastinių) motyvai. Vaizduota buities, medžioklės siužetai, buvo išraižoma datos, inicialai, posakiai. Lazdų rankenos dažn. baigiamos arklio, šuns, avino, liūto, žmogaus galva ar visa figūra. Gausiai gaminti buities reikmenys – darbo (kultuvės, kočėlai, grėbliai, grūstuvės, piestelės, gorčiai), maisto gaminimo ir valgymo įrankiai (šaukštai, šakutės, peiliai, dubenys, kaušeliai vandeniui, alui, girai, taurės, riešutų spaustukai, cukrinės, sviestinės, lauknešėliai), virtuvės rakandai (druskinės, samčiai, pjaustymo lentelės), kinkymo reikmenys (pavalkai ir lankai kinkymui, rogės, vežimai). Labiausiai iš jų puošti kočėlai ir kultuvės. Žymesni 20 a.–21 a. pr. drožėjai: A. Baranauskas, J. Binkis, J. Paulauskas, P. Peleckis, V. Sabataitis, A. Steponavičius, V. Valiukevičius, F. Vargonas.

Baldai (stalai, suolai, kėdės, lovos, spintos, skrynios) konstruktyvūs, patvarūs, funkcionalūs, puošti kontūriniais, rečiau reljefiniais, kiaurapjūviais raštais. Puošybos elementai skulptūriški, naudota polichromija. Skrynios ir kuparai puošti dekoratyvine tapyba. Dekoruota tapant (dažn. augaliniais ir gyvūniniais motyvais), štampuojant (dažn. geom. ornamentais), mišria technika. Žemaičių skrynių koloritas intensyvus, fonas tamsus, naudotos žalios, rudos, juodos, mėlynos spalvos, piešinys ryškaus kontūro. Aukštaičių baldų spalvos šviesesnės, fonas dažn. dažytas mėlynai, žaliai. Žymesni 19 a.–20 a. pr. baldų dekoratoriai: K. Adomavičius, J. Jurevičius, M. Kančius, P. Lenkimas, K. Žulpa. Iš medinio apavo dekoruotos tik klumpės; jų viršus raižytas augaliniais motyvais (eglutės, lelijos), rečiau segmentinėmis žvaigždutėmis, širdimis. Iš muzikos instrumentų labiausiai puošta kanklės, dažn. geom. ornamentais. Iki dabar išliko medinių žaislų gamybos tradicija (drožiami švilpukai, barškalai, arkliukai).

METALO DIRBINIAI

Nuo seno gaminami ir metalo dirbiniai: rogių, vežimų apkaustai, durų rankenos, spynos. 20 a. 2 pusėje pagausėjo kaltų židinio įrankių, žvakidžių. Didžiausią ir įvairiausią kalvystės dirbinių dalį sudaro geležiniai kryžiai, kuriais puošiamos stogastulpių, koplytstulpių, koplytėlių viršūnės. Kartais kryžiai turi vėjarodes, dekore vyrauja apskritimų, kvadratų, rombų, trikampių, kryželių, vingiuotų ir tiesių linijų elementai. Žymesni kalviai: S. Babikas, P. Brazauskas, J. Bukauskas, P. Buzas, J. Dagys, K. ir J. Freibergai, S. Gailevičius, A. Galiauskas, V. Jarutis, E. Kapčius, V. Kryževičius, S. Pečetauskas, J. Praninskas, P. Ragauskas, Z. Sakalauskas, A. Semenavičius-Semėnas, J. Tilindis.

Kryžius saulutė (geležis, 2007, K. V. Galiauskas)

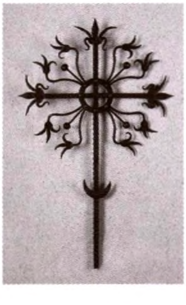

PINTIEJI DIRBINIAI

Pintieji dirbiniai – buit. ir ūk. paskirties pinti daiktai (pintinės, kraitelės, sėtuvės, kretilai, doklai pašarams rinkti, bamblės, sūrinės, vyžos, lopšiai, baldai) – spiraline ir kryžmine technika nuo seno pinami iš lazdynų, karklų virbų, plėšų, eglių ir pušų šaknų, pušies balanų, rugių šiaudų grįžčių.

KRYŽDIRBYSTĖ

Kryždirbystė apima memorialinio paminklo (dažn. kryžių, koplytėlės, koplytstulpio, stogastulpio) sukūrimo procesą ir su tuo susijusių liaudies kultūros reiškinių visumą: pamaldumą, papročius, pašventinimą, kryžiaus pagerbimo būdus, apeigas, priežiūrą. Kryždirbystė susiklostė su krikščionybės atėjimu. Joje susiliejo ikikrikščioniškosios kultūros elementai ir savitai traktuotas krikščioniškasis sakralinis menas. Paminklai statyti sunkiausiais tautos gyvenimo periodais: maro, karo metais, rezistencijos l-piu, pažymint ist. ir visuom. įvykius, jie t.p. gali būti susiję su asmens ar jo šeimos gyvenimu, kaimo bendruomenės ar jos dalies pasaulietinių ir rel. sambūrių veikla. Kurta medinės arba mūrinės koplytėlės, kopslytstulpiai, stogastulpiai, kryžiai, jie statyti aikštėse, pakelėse, kapinėse, prie sodybų, kitose ypatingose vietose (Kryžių kalnas). Žymiausias 19 a. 2 pusės kryždirbys – V. Svirskis; kiti žymesni 19–20 a. kryždirbiai: J. Bieliauskas, V. Braslauskas, J. Dzidaveckas, J. ir K. Orvidai, A. Potockis. SSRS okupacijos metais tokius paminklus (išskyrus kapinėse) drausta statyti, tad pradėta kurti pasaulietinio turinio monumentalius medžio paminklus, jų ansamblius (Ablingos memorialinis ansamblis, 1972, Čiurlionio kelias 1976), antkapines, dekoratyvines skulptūras. Nuo 20 a. 8 d-mečio pab. gausiai statomi ir tradicinio sakralinio turinio paminklai. Žymesni 20 a. 2 pusės medžio paminklų meistrai: P. Dužinkas, S. Karanauskas, P. Kaziūnas, J. Lukauskas, A. Sakalauskas, V. Stumbras, A. Teresius, V. Ulevičius, I. Užkurnys, A. Vaškys.

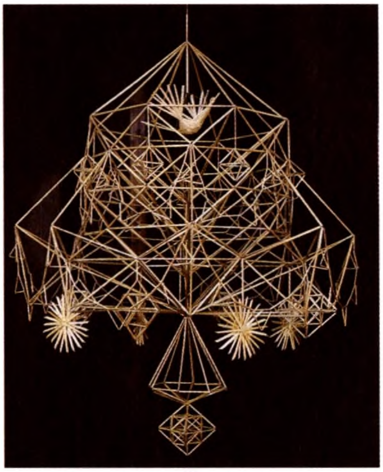
Sodas (šiaudai, 2005, M. Liugienė)

Margučiai (vaškas, dažai, 2007, A. Lampickienė)

PAPROTINĖ DAILĖ

Saviti yra paprotinio meno dirbiniai – verbos, margučiai, kaukės, sodai (daugiausia su vestuvių papročiais susijusios šiaudų kompozicijos). Vilniaus kraštui nuo seno būdingos iš sausų žolynų rišamos verbos (vadinamosios Vilniaus verbos) 20 a. pab. paplito ir kitose Lietuvos vietose. Pagal formą skiriamos volelinės (arba kiliminės), rykštelinės ir plokščiosios verbos. Nuo seno žinomi margučiai pagal dažymo ir marginimo pobūdį skirstomi į dažytinius (vienspalviai), rašytinius (marginti vašku), skutinėtuosius. Žymesnės margučių margintojos: D. Bazarienė, J. Daniliauskienė, V. Giedrytė, A. Lampickienė, E. Pempytė. Kaukės kuriamos dažniausiai Užgavėnėms pagal tam tikrą charakterinį tipą (giltinės, velniai, čigonai), pabrėžiant jo komiškumą. Naudojamos įvairios medžiagos – medis, kailis, ašutai, aprangos elementai. Pav.

L: P. Galaunė *Lietuvių liaudies menas*: *Jo meninių formų plėtojimosi pagrindai* Kaunas 1930; *Lietuvių liaudies menas*: *Medžio dirbiniai* 2 kn. 1956–58, *Keramika* 1959, *Audiniai* 2 kn. 1957–62, *Skulptūra* 2 kn. 1963–65, *Grafika, tapyba* 1968, *Drabužiai* 1974, *Mažoji architektūra* 3 kn. 1970–92 (visi Vilniuje); **I. Končius** *Žemaičių kryžiai ir koplytėlės* Chicago 1965; **I. Kostkevičiūtė** *Vincas Svirskis* Vilnius 1966; **J. Grinius** *Lietuvos kryžiai ir koplytėlės* / *LKMA metraštis* t. 5 Roma 1970; **J. Kudirka** *Lietuvos puodžiai ir puodai* Vilnius 1973; **S. Bernotienė** *Lietuvių liaudies moterų drabužiai XVIII a.–XX a. pr.* Vilnius 1974; **Z. Žemaitytė** *Lionginas Šepka* Vilnius 1984; **A. Keturka** *Spalva lietuvių liaudies baldų puošyboje* Vilnius 1987; **A. Mikėnaitė** *Lietuvių liaudies baldai* Vilnius 1992; *Vilniaus verbos* Vilnius 1993; **T. Jurkuvienė** *Lietuvių tautinis kostiumas* Vilnius 2006.

Alė Počiulpaitė

Kaukė (medis, kailis, ragas, polichromija, 2005, J. Jonušas)

ETNINĖ MUZIKA

Lietuvių etninę muziką sudaro vokaliniai, instrumentiniai ir vokaliniai instrumentiniai kūriniai. Etninės muzikos kilmė ir raida labai sena, chronologiškai sunkiai apibrėžiama. Ji yra sinkretiškai susijusi su liaudies poezija, choreografija, dažnai su teatru, cirku, taikomąja dekoratyvine daile, archit-ra ir kitomis liaudies meno šakomis. Vokalinę muziką sudaro šūksniniai signalai, garsų pamėgdžiojimai, oliavimai, raliavimai, ridavimai, rau-

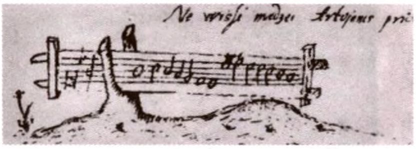

Pirmoji liet. melodija (1634 užrašė Karaliaučiaus u-to studentas F. Gedkantas)

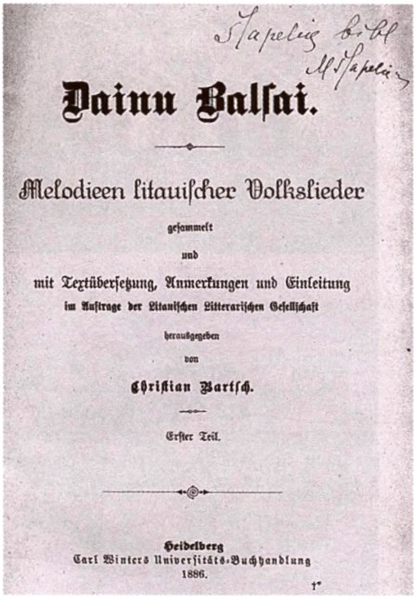

Dainu Balsai.

Melodieen litauischer Volkslieder

gesammelt

und

mit Textübersetzung, Anmerkungen und Einleitung

im Auftrage der Litauischen Litterarischen Gesellschaft

herausgegeben

von

Christian Bartsch.

Erster Teil.

Heidelberg

Carl Winters Universitäts-Buchhandlung

1886.

Chr. Bartscho liet. liaudies dainų rink. *Dainų balsai* (t. 1, 1886)

dos (ir verkavimai), sutartinės, dainos (lopšinės, talalinės, romansai ir kt.), pasakų dainuojamieji intarpai, religinės ir elgetų, padegėlių, kt. giesmės. Instr. muzika aprėpia darbo (medžioklės, žūklės, gyvulininkystės, augalininkystės, amatų, transporto ir kt.), buities (sueigų, pirties, sargdinimo ir laidotuvių, gaisro ir stichinių nelaimių, tremties, užpuolimų, kt. pavojų), kalendorinių, religinių ir šeimos apeigų, karo signalus, instrumentinius garsų pamėgdžiojimus, raliavimus, ridavimus ir tirliavimus, instrumentines ir instrumentais griežiamas vokalines sutartines, įv. improvizacijas, žaidimų, ratelių ir šokių muziką, maršus (karinius, vestuvinius, laidotuvių, žygeivių ir kt.), griežiamas dainų, giesmių melodijas. Vokalinę instr. muziką sudaro įv. instrumentais griežiamos ir dainuojamos arba giedamos (tuo pačiu metu arba atskirai, ištisai arba intarpais) tradicinės ir naujoviškos dainos, sutartinės, šokiai (su talalinių ar kitų dainų intarpais), laidotuvių, mirusiojo paminėjimo, gavėnios, gegužinės, bažn. švenčių, atlaidų giesmės ar jų ciklai (*Kalvarijos kalnai*, *Dovydo psalmės*, *Graudūs verksmai*, *Valandos*, *Rožinis* ir kt.), klajojančiųjų muzikantų, cirkininkų (ir lokininkų), kai kurios elgetų ir moralistinės dainos.

Liet. etninei muzikai būdinga sandaros ir atlikimo tradicijų stabilumas, diatoninis pagrindas, vienbalsės ir daugiabalsės paralelinės bei polifoninės muzikos formos, melodikos tipų įvairovė, dainose išplitusi posminė ir neposminė (vaikų, ganymo dainos, raudos) forma, nereguliarus (seniausiojoje muzikoje) ir reguliarus nesudėtingas ritmas, pastovūs ar kintami 2, 3 dalių ir sudėtiniai 5 ir 3, 4 ir 5 dalių metrai. Labiausiai paplitęs dainos žanras. Instr. muzika žanriniu ir stilistiniu atžvilgiu nevienalytė. Originalūs yra instr. signalai, garsų pamėgdžiojimai, raliavimai, ridavimai, tirliavimai, skudučių, ragų sutartinės. Šokių, žaidimų, maršų muzika energinga, pagrįsta kvadratinės sandaros melodijomis, daugiausia mažoro derme, akcentiniu ritmu, jos metras 2 arba 3 dalių. Muzikai (ypač dainoms) būdinga lyriškumas. Vokalinei ir instr. muzikai būdinga siaura melodijų apimtis, rečitatyvinis ritmas (susijęs su darbo, šokio ar kitų judesių ritmika), dažni kalbos ir šūksnių elementai vokalinėje muzikoje.

Etninė muzika gyvuoja nerašytiniu būdu. Atlikimo tradicija dainuojant, giedant ar griežiant muz. instrumentais tiesiogiai perteikiama iš kartos į kartą. Toks muzikos perteikimo būdas lėmė gausių variantų, versijų atsiradimą, kiekybinę ir kokybinę atranką. Liet. etninės muzikos kūrybos, jos pateikimo procesą labiausiai veikė talentingi dainininkai, pasakotojai. Yra išlikę liet. etninės muzikos užrašymo sistemų arba jų pradmenų. Skudučių ar ragų pūtėjai nuo seno žymėjo savąjį instrumentą ranteliais, pagal juos įvardydavo savo instrumentą, ritmo formulę. Suvalkiečių kanklininkai (daugiausia mokydami pradedančiuosius) žymėjo stygas skaičių seka, o pagal ją užrašydavo ir kankliuojamas melodijas.

Lietuvių etninės muzikos ištakos glūdi senovės baltų kultūroje ir siekia gentinės gimininės visuomenės laikus. Senoji muzika turėjo apeiginę, maginę (ir apotropėjinę), sakralinę, terapinę, meditacinę, darbinę, signalinę, vėliau ir estetinę paskirtį. Klostėsi signalai, garsų pamėgdžiojimai, sutartinės, raudos, senųjų darbų (medžioklės, bitininkystės, žvejybos, ganymo, žemdirbystės, malimo), kalendorinių ir šeimos apeigų, apeiginių šokių, žaidimų, ratelių dainos. Vartoti įvairūs muzikos instrumentai. Skaidantis gentinei visuomenei atsirado profesionalių arba pusiau profesionalių etninės muzikos kūrėjų ir atlikėjų. Nusistojusiuose prūsų pagoniškų apeigų ritualuose giedodavo, rečituodavo apeigų žyniai tulisonys ir lygašonys. Vėliau ėmė rastis ir kitų profesionalių muzikantų, dainininkų, giedotojų grupių – valdovų ir didikų rūmų ceremonialų (dažn. muzikantų), dainių (manoma, ir keliaujančiųjų), kariuomenės (mušė būgnus, katilbūgnius, pūtė tri-

mitus, šalamajas), kapelų muzikantų, varpininkų, rel. apeigų giedotojų ir muzikantų, raudotojų. Nuo sen. laikų etninė muzika šimtmečiais kurta daugiausia kaimo žmonių, ilgainiui klostantis miesteliams ir miestams atsirado ir miestietiškos kilmės etninė muzika.

Muzika sudarė reikšmingą pagoniškųjų apeigų dalį; pagonybės reliktų liet. etninėje muzikoje išliko net iki 20 amžiaus. Išliko sutartinės, darbo, kalendorinės, vestuvių, kar. ist. dainos, baladės, raudos. Vėlesnės kilmės (nuo 16–19 a.) etninė muzika ne tokia savita, turi daugiau tarpt. bruožų. Vietinės kilmės muzikos instrumentų, senųjų muzikos žanrų gyvavimo tradicijos 19–20 a. nyko, prarado pirminę f-ją. Plėtojosi ar atsirado naujų etninės muzikos žanrų, formų su ryškiais naujoviškumo požymiais – talalinės, literatūrinės kilmės, emigrantų, romanso tipo dainos. Išplito kitų tautų ir tarpt. kilmės muzikos instrumentai – smuikas, basetlė, klarnetas, įv. tipo armonikos, lėkštės, trikampis. Nuo 20 a. 3 d-mečio meistrai pradėjo modifikuoti kankles, skudučius, birbynes, skrabalus, lamzdelius, ragus, daudytes, ožragius, tabalus, džingulius, kelmus.

Anykščių krašto dainininkės M. Pūkenienė ir J. Kairienė (19 a. pab.–20 a. pr.)

Liet. etninė muzika gyvuoja Lietuvoje, lietuvių gyvenamuose Š.r. Lenkijos (Palenkės vaivadija), V. Baltarusijos, Latvijos (P.r. Latgalos Sėlpilio apylinkės) regionuose, t.p. Airijos, Argentinos, Austrijos, Australijos, Belgijos, Brazilijos, Danijos, D. Britanijos, Estijos, Gruzijos, Italijos, Kanados, Kazachijos, Kolumbijos, Moldavijos, Norvegijos, Olandijos, Prancūzijos, Rusijos, Švedijos, Šveicarijos, Ukrainos, Urugvajaus, Venesuelos, Vokietijos ir kitų šalių lietuvių gausiau gyvenamose vietose.

Lietuvos etn. sričių muzikai, be bendrumų, būdinga ir saviti stiliai (vadinamieji muz. dialektai): daugmaž skirtingi ar nevienodai išplitę vokalinės ir instr. muzikos rūšys, žanrai, melodikos tipai, atlikimo intonavimo būdai (skirtumai ryškiausi vokalinėje muzikoje), muz. instrumentai, gyvavimo tradicijos. P.r. Lietuvoje paplitusios vienbalsės darbo (daugiausia rugiapjūtės), kalendorinės ir šeimos (daugiausia vestuvių) apeigų dainos, raudos, yra daug melodikos tipų (nuo archajiškų iki išplėtotų melodijų), atlikimo būdų, dermių, būdinga improvizacinis dainavimas, įvairi intonavimo ornamentika, laisvasis ritmas. 20 a. pr. plito ir daugiabalsis dainavimas. Skrabalais, džinguliu, ožragiu, kerdžiaus trimitu buvo atliekami apeigų ir darbo signalai; kaimo kapelos tebevartoja cimbolus, smuiką, būgnelį (kanklių P.r. Lietuvoje nebūta). Užnemunėje išliko vienbalsės ir daugiabalsės paralelinės dainos, suvalkietiškosios kanklės (pagal jas konstruotos modifikuotosios). Š. Aukštaitijoje polifoninių (vokalinių ir instrumentinių) sutartinių kultūra, monodiniai signalai, garsų pamėgdžiojimai, darbo dainos (dažn. ganymo) gyvavo kartu su daugiabalsėmis paralelinio stiliaus dainomis, didelė instr. muzikos žanrų, instrumentų įvairovė. Žemaitijoje paplitusios daugiabalsės paralelinio stiliaus dainos, atliekamos tęsiamu ritmu, su ornamentine išdaila, yra ir vienbalsio dainavimo. Plačiai gyvavo kapelos (2–3 smuikai, basetlė, būgnas, vėliau dar ir armonikos), tabalai, skrabalai, trimitai. M. Lietuvoje išplito vienbalsio stiliaus dainos; griežta kanklėmis, birbynėmis ir tarpt. kilmės instrumentais – būku, skersine fleita, dūdmaišiu, cimbolais.

21 a. lietuvių etninė muzika gyvuoja įv. formomis. Tebėra gyvybingos kai kurios senosios muz. folkloro tradicijos; jas puoselėja senieji liaudies dainininkai, muzikantai. Rekonstruotą lietuvių etninę muziką atlieka folkloro ansambliai (Lietuvoje 9 d-mečio pab. buvo ~900), tradicinės kaimo kapelos, stilizuotą – mėgėjų ir profesionalų dainų ir šokių ansambliai, kaimo kapelos, modifikuotų liaudies muzikos instrumentų orkestrai, chorai, solistai. Lietuvių etninės muzikos elementai naudojami profesionaliojoje kūryboje.

Liet. etninė muzika sudaro savitą Europos muz. folkloro dalį. Ji turi retų ir net unikalių rūšių ir žanrų (savičiausios sutartinės), regioninių gyvavimo ypatumų, susijusių su apeigomis, magija, mirusiųjų kultu, darbais. Etniniai, kult. ir ist. ryšiai, panašios social., ek., kult. gyvenimo sąlygos lėmė nemažą lietuvių etninės muzikos bendrumą, skolinius ir tapatumą su kaimyninių tautų (daugiausia baltų, slavų, finougrų) muz. folkloru. Reikšmingų tiesioginių ir hipotetinių duomenų apie lietuvių etninę muziką ir jos ištakas teikia

Tarptautinis folkloro festivalis *Skamba skamba kankliai* (Vilnius, 2007)

Švenčionių krašto muzikantai J. Belejūnas (armonika) ir F. Lopinys (cimbolai)

archeologiniai muz. instrumentų radiniai (seniausi iš 2 t-mečio pr. Kr.) ir kiti baltų instrumentai. Seniausių formų vokalinė ir instr. muzika (signalai, garsų pamėgdžiojimai, sutartinės, raudos, darbo, kalendorinės ir kt. dainos), pasakojamoji tautosaka, kalendorinės, šeimos, darbo apeigos atspindi gentinės giminės visuomenės žmonių pasaulėjautą. Pirmosios (fragmentiškos) rašytinės žinios teikia duomenų apie liet. etninės muzikos (dainų, raudų, žaidimų) reikšmę 1 t-mečio pab.–2 t-mečio pr. baltų genčių (jotvingių, prūsų) laidojimo apeigose, dainavimą, rečitavimą apie žuvusiųjų didvyrių žygius (keliautojo Vulfstano 9 a. ir vienuolio Kanaparijaus 10 a. pasakojimai, 13 a. Eiliuotoji Livonijos kronika), mini senuosius (dažn. kar. paskirties) liet. muzikos instrumentus ir instr. muziką (nuo 12 a. liet., lenkų, rusų kronikos). Išsamesnių duomenų apie lietuvių liaudies muz. instrumentus yra 16–18 a. ist. šaltiniuose ir veikaluose, teisynuose, kelionių po Lietuvą aprašymuose. Pirmasis liet. liaudies (dainos arba giesmės) melodiją 1634 užrašė Karaliaučiuje F. Gedkantas. Liet. etninės muzikos rinkiniai (daugiausia dainynai) leidžiami nuo 19 a. 1 pusės. Vokalinės ar instr. muzikos užrašymų (kartais ir rinkinių) ar žinių apie ją, muz. instrumentus, kartais ir aprašomojo arba lyg. pobūdžio, paskelbta 19 a.–20 a. pradžioje. Chr. Bartschas (1886) tyrė liet. liaudies dainų ritmiką, metrą, pabrėžė melodijų savitumą. L. Nastas (1893) atkreipė dėmesį į liet. dainų melodijų ir poet. teksto santykį, dainavimo ir muz. instrumentų sąveiką. M. K. Čiurlionis (1910) apibūdino kai kuriuos liet. liaudies dainų melodijų bruožus. A. Sabaliauskas pirmasis aprašė (1904, 1911, 1916) sutartinių giedojimo pagr. būdus, jų muz. instrumentus. Dainų melodijų dermes, ritmą tyrė T. Brazys (1920). Lietuvių muz. instrumentus, jų muziką rinko ir tyrė J. Žilevičius, Z. Slaviūnas, S. Paliulis, J. Švedas. J. Čiurlionytė nustatė lietuvių etn. sričių vokalinės muzikos stiliaus ypatybes, raidos bruožus, apibūdino melodijų tipus, dermes, ritmiką, formą. Z. Slaviūnas nustatė sutartinių giedojimo būdus, tyrė jų poeziją, muziką, choreografiją. 19 a. 2 pusėje–20 a. pr. liet. liaudies muz. instrumentus ir medžiagą apie juos rinko (kartais ir skelbė) Lietuvių lit-ros d-jos, Rusijos geografų d-jos Šiaurės vakarų skyriaus nariai, bendradarbiai. 20 a. pr. liet. etninės muzikos rinkimo, leidimo ir tyrimo centras buvo Lietuvių mokslo d-ja (įk. 1907). 1909 fonografo velenėlyje įrašytos 3 skudučiuojamos vokalinės sutartinės – pirmasis liet. liaudies muzikos garso įrašas. Po I pasaul. karo etninės liet. muzikos sistemingam rinkimui, leidimui ir tyrimui vadovavo Tautosakos d-ja (įk. 1930), K-ja tautos melodijoms rinkti (įk. 1934), vėliau Lietuvių tautosakos archyvas (įk. 1935). Etninės muzikos rinkimui vadovauja Liet. lit-ros ir tautosakos i-tas, LMTA, VU, VPU, Lietuvos kraštotyros d-ja. Rengiami sisteminiai dainų melodijų ir poetinių tekstų katalogai. Nuo 1972 leidžiamas liet. liaudies dainų katalogas, nuo 1980 – akademinis sisteminis dainų sąvadas *Lietuvių liaudies dainynas* (iki 2008 išėjo 19 t.). G. Četkauskaitė sukūrė liet. liaudies dainų melodijų tipologinės klasifikacijos principus, kuriais remiantis sudarytas LMTA Liet. liaudies dainų melodijų tipologinis katalogas. Šį metodą G. Četkauskaitė taikė rengdama liet. liaudies dainų rinkinį *Dzūkų melodijos* (1981), teoriškai pagrindė ir apibendrino

monografijoje *Lietuvių liaudies dainų melodijų tipologija* (1998). Ji t.p. parengė liet. liaudies dainų plokštelių leidinius: *Lietuvių liaudies dainų antologija* (6 plokštelės 1966 ²1968), *Lietuvių liaudies muzika* (d. 1 *Dzūkų dainos*, 4 plokštelės su melodijomis ir tekstais, 1974; d. 2 *Aukštaičių dainos. Šiaurės rytų Lietuva*, 3 kompaktinės plokštelės, 3 audiokasetės su melodijomis ir tekstais, 1998), *Dzūkų dainininkė Marija Kuodžiūtė-Navickienė* (1976), *Lietuvos TSR liaudies muzika* (2 plokštelės, 1986, serija *Muzykal'noje tvorčestvo narodov SSSR*), *Lietuvių liaudies muzika* (kompaktinė plokštelė, 1995). Muziejai renka liet. liaudies muzikos instrumentus. Nuo 1983 Kaune veikia P. Stulgos lietuvių tautinės muzikos instrumentų muziejus. Etnomuzikologus nuo 1949 rengia Lietuvos muzikos ir teatro akademija (iki 1992 Lietuvos kons-ja, 1992–2004 LMA; nuo 1989 veikia Etnomuzikologijos katedra); 1948 čia buvo įkurtas Liaudies muzikos kabinetas (1973 pavadintas Lietuvių liaudies muzikos laboratorija, nuo 1993 Muzikologijos instituto Etnomuzikologijos skyrius; renka, tiria muz. folklorą, rengia publikacijas, mokslines konf-jas). Pav.

L: A. Niemi *Lietuvių liaudies dainų tyrinėjimai* / *Mūsų tautosaka* 1932 t. 6; **J. Čiurlionytė** *Lietuvių etnografinės muzikos apžvalga* / *Tautosakos darbai* 1938 t. 5, *Liaudies melodijų klasifikacijos sistema* / *Tautosakos rinkėjo vadovas* Kaunas 1940, *Lietuvių liaudies dainų melodikos bruožai* Vilnius 1969; **Z. Slaviūnas** *Lietuvių etnografinės muzikos bibliografija* / *Tautosakos darbai* 1938 t. 5; *Lietuvių liaudies melodijos* / parengė J. Čiurlionytė / *Tautosakos darbai* 1938 t. 5; **S. Stanevičius** *Dainos žemaičių* Vilnius ²1954; **A. Juška** *Lietuviškos dainos* 3 t. Vilnius ²1954, *Lietuviškos svotbinės dainos* 2 t. Vilnius ²1955; *Lietuvių liaudies dainos* / parengė J. Čiurlionytė Vilnius 1955; **L. Rėza** *Lietuvių liaudies dainos* Vilnius 1964, *Sutartinės* / sudarė ir parengė Z. Slaviūnas 3 t. Vilnius 1958–59; *Lietuvių liaudies instrumentinė muzika: Pučiamieji instrumentai* / sudarė ir parengė S. Paliulis Vilnius 1959; **D. Sauka** *Tautosakos savitumas ir vertė* Vilnius 1970, *Lietuvių tautosaka* Vilnius 1982; **R. Mikėnaitė** *Harmonizuota lietuvių liaudies daina* Vilnius 1972; **L. Sauka** *Tikra ir netikra liaudies kūryba* Vilnius 1983; **M. Baltrėnienė, R. Apanavičius** *Lietuvių liaudies muzikos instrumentai* Vilnius 1991; **R. Apanavičius** *Baltų etnoinstrumentologija* Vilnius 1992, *Etninė muzika. Teorijos klausimai* Kaunas 2001; **R. Ambrazevičius** *Etninės muzikos notacija ir transkripcija* Vilnius 1997; **G. Četkauskaitė** *Lietuvių liaudies dainų tipologija* Vilnius 1998; **Chr. Bartsch** *Dainų balsai* / parengė J. Čiurlionytė, L. Burkšaitienė ir V. Daniliauskienė Vilnius 2000; **D. Vyčinienė** *Sutartinių atlikimo tradicijos* Vilnius 2000; **D. Urbanavičienė** *Lietuvių liaudies choreografija* Vilnius 2001; **G. Kirdienė** *Smuikas ir smuikavimas lietuvių etninėje kultūroje* Vilnius 2002; **R. Žarskienė** *Skudučiavimas Šiaurės rytų Europoje* Vilnius 2003; *Suvalkijos dainos ir muzika* Vilnius 2003; *Aukštaitijos dainos, sutartinės ir instrumentinė muzika* Vilnius 2004; *Žemaitijos dainos ir muzika* Vilnius 2005; *Dzūkijos dainos ir muzika* Vilnius 2005; visas sudarė ir parengė A. Nakienė ir R. Žarskienė.

Arvydas Karaška

FOLKLORO ANSAMBLIAI

Seniausieji lietuvių folkloro ansambliai (sutartinių giedotojos ir šokėjos, skudutininkai, trimitininkai, raudotojos) susiklostė dar iki krikščionybės. Vėliau išplito bažn. ir pasaulietinių giesmių (ir laidotuvių, *Kalvarijos kalnų* ir kt.) ir dainų, instrumentiniai (kaimo kapelos, lokininkų grupės), teatro (Kalėdų, Užgavėnių, velyknakčio ir Velykų, Sekminių) folkloro ansambliai. Folkloro ansamblių viešų pasirodymų būta 16–18 a. mokyklinio teatro (ypač Vilniaus a-jos), gatvių, aikščių vaidinimuose. Gyvavo rusų (sentikių ir stačiatikių), baltarusių, lenkų, ukrainiečių, žydų (seniausieji klezmerių, nuo 18 a. chasidų), karaimų, totorių, čigonų (romų; ir lokininkų), vokiečių ir šveicarų (M. Lietuvoje) folkloro ansambliai. Nuo 1890 Užnemunėje suvalkiečių kanklių ansamblius būrė Ambraziejus, Bonaventūras ir Valentinas Kalvaičiai. 19 a.–20 a. pr. folkloro ansamblių koncertų būta lietuviškųjų vakarų ir kt. renginiuose. 1906 P. Puskunigis įkūrė Skriaudžių, 1914 – S. Banaičio spaustuvės, 1922 – Karo invalidų, 1923 pr. m-los (visi Kaune), 1920 – Plutiškių, 1932 S. Rudis – Krekenavos, 1936 P. Vinkšnelis – Svėdasų kanklių ansamblius, S. Paliulis 1920 – Panevėžio berniukų g-jos skudučių, 1923 – Kauno u-to skudučių ir ragų, 1933 – Vilkijos g-jos skudučių ir daudyčių ansamblį. Iki 1940 veikė S. Paliulio ir J. Kudirkos įkurti Kauno karių ragų ir skudučių ansambliai. 1923 Vilniaus lietuvių choras pastatė liet. vestuvių dalį *Onutės vestuvės*, 1927 Kauno karių teatras ir *Gabijos* choras – *Lietuviškas vestuves*. Kupiškyje susibūrusi mėgėjų trupė 1928 pastatė *Senovės kupiškėnų vestuves*, 1935 Prienų moterų d-ja – *Dzūkų vestuves*. Instrumentiniai folkloro ansambliai

Lazdinių–Adutiškio folkloro ansamblis tarpt. folkloro festivalyje *Baltica* (2002 Vilniuje, Sereikiškių parke)

koncertavo Karaliaučiuje (1916), Estijoje (1932), Vengrijoje (1933), Latvijoje (1934), choreografiniai folkloro ansambliai – Londone (1935), Paryžiuje (1937), Hamburge ir Prahoje (1938). Dzūkijos įv. vietose 1935–1938 rengtos *Senovės dienos* (liaudies muzikos koncertai, liaudies meno parodos). 7 d-metyje Kraštotyros d-jos rengiamų etnologinių ekspedicijų veikiamas kilo folklorinis sąjūdis. Sov. ideologai folkloro ansamblių veiklą ignoravo, varžė. Folkloro ansamblių sąjūdis Lietuvoje (kaip ir Latvijoje, Estijoje) turėjo reikšmės tautiniam identitetui ir savimonei, nac. atgimimui ir valstybingumo atkūrimui. 7 ir 8 d-mečių sandūroje susibūrė kaimo, miesto folkloro ansambliai (daugiausia Vilniaus aukštosiose m-lose ir kai kuriose įstaigose, vėliau – kituose miestuose). Pirmieji kaimo folkloro ansambliai: Kalvių, Lieponių (abu įk. 1967, Trakų rj. s-bė), Lazdinių, Adutiškio (abu įk. 1969, Švenčionių rj. s-bė), Žiūrų, Marcinkonių, Kriokšlio (visi įk. 1971, Varėnos rj. s-bė), Luokės (įk. 1972, Telšių rj. s-bė), *Bandonija* (įk. 1974, Eržvilkas), Puponių (įk. 1974, Kupiškio rj. s-bė). Pirmieji miesto folkloro ansambliai: Kupiškio etnografinis teatras (įk. 1966), Lietuvių etnografinis ansamblis (įk. 1967, nuo 1992 Lietuvių folkloro teatras, *Ratilio* (įk. 1968), *Sadauja* (įk. 1971), *Poringė* (įk. 1973; visi Vilniuje), *Sargėnai* (įk. 1975, Kaunas). Vėliau įsikūrė kiti folkloro ansambliai, tarp jų – *Šeduva* (Radviliškio rj. s-bė), *Rimoliai* (Seda, Mažeikių rj. s-bė), *Verpeta* (Kaišiadorys), *Dijūta*, *Jievaras*, *Visi*, *Radasta*, *Trys keturiose*, *Apynys* (visi Vilniuje), *Kupolė*, *Žaisa*, *Gadula* (visi Kaune), *Kuršių ainiai* (Klaipėda), *Insula* (Telšiai), *Sūduviai* (Vilkaviškis), *Gastauta* (Rokiškis). Žymesni vaikų folkloro ansambliai: *Tututis*, *Kaukutis* (abu Kaune), *Čirulis* (Rokiškis), *Čiučiuruks* (Telšiai), *Vorusnėlė* (Klaipėda). Folkloro ansambliai dalyvauja folkloro apžiūrose, konkursuose, f-liuose. Nuo 1975 kasmet Vilniuje rengiamas f-lis *Skamba skamba kankliai*, nuo 1985 Kaune – *Atataria lamzdžiai*, nuo 1987 kas treji metai (kasmet pakaitomis trijose Baltijos šalyse) – tarpt. festivalis *Baltica*. Nuo 1990 folkloro ansamblių pasirodymai sudaro vieną Lietuvos dainų šventės dalį. Be šių, savas tradicijas turi nuo 10 d-mečio rengiami f-liai *Griežynė* (instr. folkloro, Vilnius), *Suklegos* (postfolkloro, Kaunas), *Ėr paauga žali leipa* (Telšiai), *Parbėg laivelis* (Klaipėda), vaikų folkloro – *Aš pasiejau veiną popą* (Telšiai), *Vėlungis* (Klaipėda), *Martynas* (Visaginas) ir kiti. 1980, 1981 ir 1984 Lietuvos liaudies buities muziejuje Rumšiškėse buvo rengiamas folkloro ansamblių konkursas *Ant marių krantelio*. Lietuvių folkloro ansambliai veikia ir užsienyje – Australijoje, Baltarusijoje, JAV, Kanadoje, Kolumbijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Rusijoje (Kaliningrado sr.), Vokietijoje.

Lietuvos miestuose ir miesteliuose iki 1941 plito žydų mėgėjiški folkloro teatrų vaidinimai. Žydų marionečių teatras *Maidim* (veikė 1932–41 Vilniuje) buvo pastatęs žydų, lenkų, vietinių čigonų (romų) folkloro inscenizacijų, scenų dzūkų liaudies dainos *Pasvarscyk ancela* ir kitais motyvais. Per II pasaulinį karą Vilniaus žydų geto teatre buvo atliekamas žydų folkloras. Nuo 1971 Vilniuje veikia žydų folkloro ansamblis *Fajerlech*. Vilniuje 1975–99 veikė žydų vaikų folkloro ansamblis *Alija*. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę atsirado kitų tautų folkloro ansamblių, tarp jų – rusų *Arinuška* (vaikų, Vilniuje), *Bylina* (vaikų, Visagine), rusų ir baltarusių *Sudaruški* (Panevėžyje), baltarusių *Svitanak*, ukrainiečių *Kalina* (abu Visagine), Panevėžio ukrainiečių jaunimo, lenkų *Rudomianka* (Rudaminoje, Vilniaus rajono savivaldybė), karaimų *Sanduhač* (Trakuose), čigonų (romų) *Kaly žemčiužina*, *Roma de drom* (abu vaikų ir jaunimo, Vilniuje). Pav.

L: L. Sauka *Tikra ir netikra liaudies kūryba* Vilnius 1983; *Vilniaus miesto folkloro ansambliai. Folklore Groups of Vilnius* / sudarė E. Venskauskaitė, G. Papinigis Vilnius 1999; **I. Kriščiūnienė** *Lietuvos folkloro garso publikacijų bibliografija* Vilnius 2000.

Arvydas Karaška

KAIMO KAPELOS

Liet. liaudies ir tarpt. instrumentų muz. ansambliai. Dar vadinami kapelomis, kapelijomis, kompanijomis, komandomis. Kaip mišrūs ansambliai kaimo kapelos atsirado dar 16 amžiuje. Jas minėjo M. Strijkovskis, J. Bretkūnas, M. Pretorijus, A. Juška, J. Žilevičius ir kiti. Skiriami 2 kaimo kapelų tipai: tradicinės (3–6 muzikantų grupė) ir stilizuotos, arba liaudiškos muzikos kapelos (10–15 ir daugiau muzikantų). Tradicinės kaimo kapelos skirstomos į senąsias (iki 19 a. pr.) ir vėlyvąsias (nuo 19 a. vid.). Š. r. Aukštaitijoje senąją kapelą sudarė birbynė, lamzdelis, ožragis, dambrelis, tošelė, šukos, būgnelis, V. Aukštaitijoje – 1–2 smuikai, lamzdelis, kanklės, basetlė, būgnas, Dzūkijoje – 1–2 smuikai, basetlė, būgnelis, cimbolai, Suvalkijoje – 1–3 kanklės, smuikas, būgnelis arba būgnas, Žemaitijoje – 1–3 smuikai, basetlė, kanklės, kartais cimbolai, būgnas (kartais kelmas), būgnelis, M. Lietuvoje – smuikas, cimbolai, kartais citra, lamzdelis, dūdmaišis, skersinė fleita, būgnas. Ilgainiui tradicinius muz. instrumentus keitė tarptautiniai (koncertina, bandonija, Peterburgo, Vienos, vokiškoji armonikos, klarnetas, kornetas, dvipusis būgnas su lėkštėmis). Tradicinės aukštaičių vėlyvosios kaimo kapelos sudėtis: smuikas, Peterburgo arba Vienos armonika, basetlė, būgnas, kartais klarnetas. Rokiškio, Kupiškio apylinkėse vietoje Peterburgo, Vienos armonikų griežta koncertina arba bandonija. Dzūkijoje vėlyvąją kaimo kapelos sudarė 1–2 smuikai, vokiškoji arba Vienos armonika, būgnelis, kartais cimbolai, basetlė, Suvalkijoje – 1–2 smuikai, vokiškoji arba Vienos armonika, būgnas su lėkštėmis, kartais cimbolai, basetlė, klarnetas (Šakių apylinkėse smuikas, koncertina, būgnas), Žemaitijoje – 1–3 smuikai, basetlė, bandonija arba koncertina, būgnas, kartais klarnetas. Kaimo kapelos griežbeing šeimos (vestuvėse, krikštynose), kalendorinėse šventėse (užgavėnėse, Rasos šventėse), šokiuose (vakaruškose), vakaruotuvėse, įv. pasilinksminimuose. Griežbeing liet. liaudies ir atneštinius šokius (krakoviaką, padispaną, gailytį, dirižablį ir kt.), polkas, valsus, maršus, fokstrotus.

20 a. vid. susiklostė stilizuotos kaimo kapelos, kurias sudaro 2–3 smuikai, 1–2 klarnetai, 1–2 birbynės, trimitas, 1–3 akordeonai (kartais rusiškosios armonikos), didysis, mažasis būgnai, lėkštės, kontrabosas, trikampis, žvanguliai, 2–5 ir daugiau dainininkų. Stilizuotoms kaimo kapeloms kūrinių sukūrė J. Gaižauskas, V. Juozapaitis, B. Kutavičius, F. Bajoras ir kt.

Tradicinės kaimo kapelos dalyvauja vietiniuose ir tarpt. folkloro renginiuose, tarp jų – f-liuose *Baltica*, *Skamba skamba kankliai* (Vilnius), *Parbėg laivelis* (Klaipėda), *Ėr paauga žali lėipa* (Telšiai), *Atataria lamzdžiai* (Kaunas), *Griežynė* (Vilnius), *Ant rubežiaus* (Šiauliai), Lietuvos dainų švenčių Folkloro dienose. Žymesnės tradicinės kaimo kapelos: *Eržvilko bandonijos* (Eržvilkas, įk. 1976, vadovas A. Balčaitis), *Senoliai* (Klaipėda, įk. 1982, vadovai E. Šalkauskienė, J. Petrauskas), VISI (Vilnius, įk. 1980, vadovas E. Vyčinas), *Sutaras* (Vilnius, įk. 1988, vadovas A. Fokas), *Vydraga* (Vilnius, įk. 1988, vadovas A. Klova), *Duja* (Vilnius, įk. 1992, vadovas A. Lunys), *Ratuto* (Kaišiadorys, įk. 1993, vadovas Č. Kriščiūnas), *Griežikai* (Vilnius, įk. 1997, vadovė G. Kirdienė).

Jungtinės stilizuotos kaimo kapelos nuo 1960 dalyvauja Lietuvos dainų šventėse. Nuo 1970 Kaune (nuo 1998 ir Vilniuje) kasmet rengiama šventė konkursas *Grok, Jurgeli* (sumanytojas V. Stulga, nuolatinis dalyvis ir organizatorius J. Gaižauskas). Kiti žymesni stilizuotų kaimo kapelų renginiai: *Grok, žemaiti* (Kretinga), *Jurgelio valsas* (Telšiai), *Jurginės* (Žemaitija; kasmet rengiama vis kitoje vietovėje), *Kapelmaušis* (Panevėžio rj.), *Linksmoji armonika* (Utena), *Pamituvio armonikos* (Jurbarkas), *Žemaitiškas smuikelis* (Akmenė). Žymesnės stilizuotos kaimo kapelos: *Akmena* (N. Akmenė, įk. 1958, vadovas J. Gintauskas), *Dubysa* (Raseiniai, įk. 1968, vadovas G. Grigalis), *Jaunimėlis* (Vilnius, įk. 1971, vadovas B. Glovickas), *Rokiškio muzikantai* (Rokiškis, įk. 1990, vadovas R. Tamošiūnas), *Saulė* (Šiauliai, įk. 1972, vadovas D. Daknys), *Vėl gegužio žiedai* (Jungėnai, įk. 1979, vadovas V. K. Svitojus), *Žvangulis* (Baisogala, įk. 1973, vadovas V. Malinauskas).

Arvydas Karaška, Arūnas Lunys

LIAUDIES CHOREOGRAFIJA

Liet. liaudies choreografijos paminėjimų arba aprašų yra įv. šaltiniuose: 9–18 a. keliautojų ir kitų autorių aprašymuose apie baltus, M. ir D. Lietuvą, 19–20 a. etnografiniuose aprašuose, 20 a. tautosakos ir liaudies choreografijos rinkiniuose, sukauptoje archyvinėje medžiagoje. Ankstyvuosiuose šaltiniuose liaudies choreografija dažn. minima apibendrintai, konkretūs šokiai aprašyti kelių autorių (detaliausiai – M. Pretorijaus, jis 17 a. šokius *Žalia rūtelė* ir *Skrybėlių šokis* aprašė ir pavaizdavo raižiniuose). 19–20 a. aprašų atsirado daugiau, jie dažn. neišsamūs, trūksta duomenų apie muziką, judesius, poet. tekstą. 20 a. pab. archyvinę medžiagą papildė nufilmuoti šokių pavyzdžiai.

9–18 a. rašytiniuose šaltiniuose daugiausia minima apeiginė choreografija, atliekama per vestuves, laidotuves, gimtuves, kalendorines ir darbo šventes (kar. šokiai pasitaiko tik keliuose abejotinuose aprašuose). Joje gausu senosios baltų pasaulėžiūros ženklų, beveik nėra krikščionybės požymių. Apeiginiai šokiai liaudies choreografijoje gyvavo iki I pasaul. karo, kai kurie (pvz., pirmasis tėvų vestuvinis šokis Dzūkijoje ir kitur) tam tikruose regionuose išliko iki 21 a. pradžios.

Liet. liaudies choreografijos (dar vartojami *etnochoreografijos*, *choreografinio folkloro* terminai) palikimas labai įvairus. Senesnės kilmės liaudies šokiai daugiausia palydimi dainų, šokami grupės šokėjų. Pagr. atlikėjos – merginos ir moterys, jos tradiciškai vadovauja ir mišriems rateliams. Senųjų šokių žingsniai nesudėtingi, žemi ir siauri, dažni treptelėjimai. Tipiški choreogr. piešiniai – ratas, eilė, tiltelis, žvaigždutė, žilvitis, gyvatėlė. Figūroms būdinga įv. pynimai, nardymai, apsisukimai (po vieną arba susikibus su porininku), pasikeitimai vietomis, suplojimai rankomis, kompozicinėms formoms – simetrija, kuri ryški šokių, žaidimų ir ratelių choreogr. piešiniuose, atskiruose judesiuose (iš pradžių judesys atliekamas į vieną pusę, paskui į kitą), muzikoje (vyrauja porinis metras, kvadratinė struktūra). Solo šokama retai, išskyrus senesniuose šaltiniuose minimus apeiginius šokius (vestuvinius, krikštynų, kalendorinių, darbo švenčių), persirengėlių repertuarą, improvizacinius momentus kai kuriuose kadriliniuose šokiuose. Vyrų šokių užrašyta labai nedaug, dalis jų turi kitų Europos šalių šokiams būdingų elementų (pvz., *Mikita* šokamas su lazdomis, jam būdingi aukštesni šuoliai). 19 a. Lietuvoje paplito poriniai ir kadriliniai šokiai, kuriems dažn. vadovauja vyrai.

Šokamoji sutartinė *Dobilėlis* (1938, Kupiškis)

Šokis *Čiutytė* (1934, Kupiškis)

Liet. liaudies choreografija skirstoma į šokamąsias sutartines, ratelius, žaidimus ir šokius. Ši klasifikacija nėra griežta, dažnai sunku atskirti šokį nuo ratelio, ratelį nuo žaidimo, o sutartinės būna ne tik šokamosios, bet ir žaidžiamosios.

Šokamosios sutartinės turi daugiausia archajiškų bruožų, išsiskiria specifine muzika, savitu šokimo būdu, ypatinga judesių ir muzikos sąsaja. Trejinių sutartinių atlikimas grindžiamas kanono principu, kuris reiškiasi muzikoje, poet. tekste ir choreografijoje (su tam tikra melodijos dalimi paeiliui atliekama treptelėjimai, pačiuožiamasis žingsnis, apsisukimai, pliaukštelėjimai, tekstą iliustruojantys judesiai). Pagrindinis paprastųjų trejinių choreogr. piešinys – ratas. Trejinėse keturiose sutartinėse ratas derinamas su kvadrato arba kryžiaus

formomis. Dvejinės ir keturinės sutartinės grindžiamos kontrasto principu: muzikai būdinga kontrastinė polifonija, choreografijai – priešpriešinis judėjimas ir priešpriešinė pozicija (pora prieš porą arba keturiese kryžiaus kampuose). Kai kurios keturinės sutartinės šokamos ratu kaip ir trejinės, tik nesilaikoma kanono principo. Išsiskiria dvejinėms keturiose ir keturinėms būdingas šokimo būdas (vadinamasis sutartinių suktinis), primenantis polką, kai šoka neribotas porų skaičius ratu, paeiliui giedant tik dviem poroms (sutartinės *Bolavo, bolavo*, *Sutrinko trinko* ir kt.).

Rateliai (Lietuvos r. dalyje vadinami darželiais, v. dalyje – žaidimais) paplito 19 a. pab.–20 a. pradžioje. Juos atlieka grupė dainuodama dainą ir stovėdama 1–2 (rečiau 3) ratais, eilėje, voroje, dalį posmo sukdamasi, pindama, landžiodama arba judesiais vaizduodama dainos tekstą. Pagal būdingus choreogr. piešinius skiriami ratelių pogrupiai: rato (*Aukštai dangus*, *Kanapėlė*, *Klausė žvirblis čiulbuonėlis*, *Zur zur malūnėlis*), eilių (*Grybs grybs, baravyks*, *Šimas mano dėdė*), grandinėlės (*Avietėlė*, *Eisim į darželį*), gyvatėlės (*Dil dil melnyčiai*, *Lai gyvuoja Lietuva*), tiltelio (*Auskim, sesutės, abrūsus*, *Kukū, gegute*), vartelių (*Vai močiute, ką padarei*, *Visa mūsų šeimynėlė*).

Šokis *Mikita* (1935, Merkinė)

Ratelį šoka Lynežerio kaimo žmonės su folkloro ansamblio *Varangė* dalyviais (2006, Lynežeris)

Žaidimų choreografija susipynusi su varžybiniais ir vaidybiniais veiksmais – gaudymu, žaidėjų pasirinkimu ir pervedimu iš vienos grupės į kitą, spėliojimu, veikėjų dialogu. Žaidimams būdingi laisvi judesiai, mažai arba visiškai nepriklausantys nuo dainos ritmo. Daina dažn. yra tik veiksmo fonas, ja sukuriama nuotaika ir pasakomas žaidimo turinys, žaidėjams nurodomos užduotys (*Antelė*, *Katinas*, *Laputaitė*, *Verubė*, *Vilkas ir avys*, *Žiedo dalijimas*). Prie žaidimų priskiriami ir tokie kūriniai, kuriuose kalbamojo teksto ir choreogr. elementų yra labai nedaug (pvz., išperkant fantus).

Šokių įv. žingsniai, junginiai ir figūros sudėtingesni, jie atliekami pagal tam tikrą ritmą ir tvarką, dažn. pritariant instrumentinei muzikai. Poriniai šokiai sudaro didžiausią šokių dalį. Vieni poriniai šokiai (*Rugeliai*, *Švyis*, *Trepsiukas*, *Vajaunas*, *Vengierka*) pasižymi specifinėmis figūromis, sudaryti iš 2–3 dalių, kituose (*Abelytė*, *Kadagys*, *Krakoviakas*, *Aleksandra*, *Padispanas*) viena dalis būna polka arba valsas. Yra daug polkos ir valso variantų, kai nuolat kartojama ta pati figūra (kartais paįvairinama improvizacija); panašūs ir kiti vėlyvesni poriniai šokiai (fokstrotas, *Cvingis*). Kai kuriuos porinius šokius (*Lakišius*, *Malūnėlis*) būtinai turi šokti po 2 poras, kitus (*Našliukas*, *Žemaitukas*) – daug porų.

19–20 a. įgavę savitų bruožų visoje Lietuvoje paplito kadriliniai šokiai. Pagrindinės šių šokių ypatybės: posminė struktūra (kartais >10 posmų), kai kurios dalys arba padalos kartojamos kaip refrenas, šoka porinis porų skaičius eilėmis, kvadratu arba ratu, dažnai poros paeiliui kartoja tą pačią figūrą. Įterpus kitus šokius – polką, valsą, fokstrotą arba *Suktinį* – kadriliniai šokiai įgauna šokių siuitos bruožų. Prie kadrilinių šokių priskiriami *Anglėzas*, *Bulius*, *Lancajedas*, *Marcelė*, *Šeinas*, *Šocas*. Žemaitijoje susiklostė savitas kadrilinių šokių tipas – jonkelis, kurį šoka 4 poros; yra daug šio šokio variantų (*Blezdinginis*, *Daužtinis*, *Kertinis*, *Lendamasis*, *Našlinis*).

Nedidelę liet. liaudies šokių dalį sudaro grupiniai šokiai, jie (*Vėdaras*) turi daug bendrų bruožų su rateliais. Ratelių elementai būdingi įv. ratelinėms polkoms (*Polka su ragučiais*) arba rateliniams valsams. Kartais šokiuose yra ir žaidimo elementų (*Našliukas*) arba šokis įtraukiamas į žaidimą (žaidimas baigiamas poriniu šokiu arba šokis tampa fantine užduotimi). Kai kurie šokiai (*Suktinis*) gali būti įv. variantų – šokami kaip porinis arba grupinis šokis.

Liet. liaudies choreografijai didelę įtaką padarė 19 a. iš V. Europos ir sl. tautų sparčiai pradėję plisti šokiai (valsas, polka, kadrilis, krakoviakas ir kt.), tuomet įsigalėjo instr. muzika ir greitas šokių tempas. 20 a. 2 pusėje dėl polit., ek., social. ir kitų pokyčių liet. liaudies šokių gyvoji tradicija ėmė nykti. Ilgainiui įsigalėjo klasikinių ir kitų tautų šokių elementų turintys stilizuoti tautiniai šokiai, atliekami dainų ir šokių ansamblių (vienas žymiausių – *Lietuva*). Šiems šokiams choreogr. kompozicijas sukūrė J. Lingys, J. Gudavičius, R. Tamutis, E. Morkūnienė, A. Gužaitytė, K. Poškaitis, M. Vaitulevičiūtė, L. Vaičiulėnienė, T. Kalibataitė, V. Kondratavičius, V. Buterlevičius, D. Radvilavičienė, J. Čapaitė ir kiti. Liet. liaudies choreografijos autentiškų tradicijų gaivinimas ir sklaida prasidėjo 20 a. 7 d-metyje pradėjus kurtis folkloro ansambliams.

Pirmieji liaudies šokių tyrinėjimai paskelbti 20 a. 2 pusėje. Pirmasis liaudies šokio teoretikas ir choreografų praktikų m-los pagrindėjas – J. Lingys. Jis surinko duomenų apie autentišką liet. liaudies choreografiją, ją apibendrino sceninių šokių aprašų straipsniuose, leidinyje *Sceninis lietuvių liaudies šokis* (4 tomai). Veikalų apie lietuvių liaudies choreografiją dar parašė E. Morkūnienė, K. Poškaitis, D. Urbanavičienė, J. Čapaitė. Pav.

L: L. Sauka *Lietuvių liaudies žaidimų ir šokių tautosaka* / *Lietuvių tautosaka* t. 5 Vilnius 1968; **J. Lingys** *Sceninis lietuvių liaudies šokis* 4 t. Vilnius 1975–81; **E. Morkūnienė** *Lietuvių liaudies choreografijos bruožai*: *XIX a. pabaiga–XX a. pirmoji pusė* Vilnius 1982; **M. Grigonis** *200 žaidimų kambaryje ir tyrame ore su dainomis* Vilnius [2]1988; *Lietuvių liaudies rateliai ir šokiai* / sud. E. Kirvaitienė Vilnius 1991; **K. Poškaitis** *Liaudies choreografija*: *Choreografijos kilmės ir lietuvių liaudies choreografijos bruožų klausimai* Vilnius 1992; **D. Urbanavičienė** *Autentiškas liaudies šokis*: *Įtakos ir pasekmės* / *Liaudies kultūra* 1997 nr. 2, *Improvizacijos ir funkcijos ryšys lietuvių etninėje choreografijoje* / *Improvizacija folklore* Vilnius 1999, *Lietuvių apeiginė etnochoreografija* Vilnius 2000, *Šokamosios sutartinės*: *Užrašymai ir tyrinėjimai* / *Liaudies kultūra* 2003 nr. 3, *Tradiciniai šokiai ir visuomenės kultūra* / *Meno ir žmogaus sąveika*: *Kūryba, interpretacija, pedagogika* Vilnius 2004, *Sutartinių choreografijos bruožai*: *Paprastosios trejinės* / *Liaudies kultūra* 2007 nr. 2; **J. Čapaitė** *Šalavijo rūtelė* 2 d. Klaipėda 1994–98; *Šoks broliukai šokinį* / sud. A. Vakarinienė Vilnius 2001. *Dalia Urbanavičienė*

DAINŲ ŠVENTĖS

Lietuvoje pradėtos rengti 20 a. pradžioje. Iš pradžių dainų šventėmis buvo vadinami kelių chorų jungtiniai koncertai (1909 Jurbarke, 1910 Simne), kai kurie lietuviškųjų vakarų koncertai (Vydūno vadovaujamo choro koncertai ant Rambyno kalno ir Tilžėje 1900, 1902). 1914 Marijampolėje sudarytas Suvalkų gubernijos liaudies dainų šventės rengimo komitetas (šventėje turėjo dalyvauti 5 chorai); jo darbą nutraukė I pasaul. karas. 1923 A. Vaičiūno iniciatyva surengta pirmoji Kauno miesto dainų šventė. Pirmoji visos Lietuvos dainų šventė įvyko 1924 08 23–25 Kaune, joje dainavo 77 chorai (~3000 dainininkų), jos vyriausieji dirigentai – J. Naujalis, J. Štarka, S. Šimkus, jungtinio choro dirigentai – K. Gurevičius, M. Karka, A. Likerauskas, V. Paulauskas, A. Vaičiūnas. Repertuarą sudarė J. Bendoriaus, A. Kačanausko, J. Naujalio, M. Petrausko, S. Šimkaus, J. Tallat Kelpšos harmonizuotos liaudies dainos. 1928, 1930 Kaune surengta antroji ir trečioji Lietuvos dainų šventė; kiekvienoje iš jų – 6000 dainininkų, vyriausieji dirigentai – S. Šimkus, J. Gruodis, N. Martinonis, J. Naujalis.

1927, 1928, 1933, 1938 įvyko Klaipėdos krašto dainų šventės (pirmojoje dalyvavo 12 chorų, 800 dainininkų, 100 muzikantų). 1920–44 buvo surengta regioninių miestų ir kitokių vietinių dainų švenčių. Jose dalyvaudavo >3000 dainininkų, iki 300 muzikantų, keli šimtai porų šokėjų. Nuo 20 a. 3 d-mečio pradėta rengti moksleivių dainų ir sporto šventes.

Po II pasaulinio karo 1945 įvyko Kauno ir Vilniaus miestų dainų šventės. Pirmoji vad. respublikinė dainų šventė įvyko 1946. 1946–1985 dainų šventės būdavo rengiamos kas 5 metai Vilniuje. Jas sudarė dainų diena (kai kada jos išvakarėse būdavo rengiama dainų ir šokių ansamblių šventė) ir šokių diena (nuo 1950). 1990 tryliktoji Lietuvos dainų šventė, pavadinta tautine, įvyko per SSRS ekonominę ir vizų blokadą. Daugeliui išeivijos lietuvių dainų ir šokių ansamblių nebuvo leista atvykti į Lietuvą. Tradicinę dainų šventę sudėtį papildė tautinis vakaras – aukštaičių, dzūkų, suvalkiečių ir žemaičių folkloro kolektyvų koncertai Vilniaus senamiestyje. 1994, 1998, 2003 (*Mes*; >34 000 dalyvių) Vilniuje vyko pasaulio lietuvių dainų šventės. 2007 Vilniuje ir Kaune surengta Lietuvos dainų šventė *Būties ratu* (>35 000 dalyvių). 2003 UNESCO Lietuvos (kartu su Estijos ir Latvijos) dainų ir šokių švenčių tradiciją ir simboliką paskelbė žmonijos žodinio ir nematerialaus paveldo šedevru.

Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje paeiliui nuo 1956 rengiamos Baltijos šalių studentų dainų ir šokių šventės *Gaudeamus*. 1964, 1969, 1977, 1987, 1997, 2005 Vilniuje įvyko Lietuvos moksleivių dainų šventės.

Lietuvos dainų švenčių vyriausieji dirigentai – L. Abarius, J. Aleksa, V. Aleksandravičius, A. Arminas, R. Balčiūnas, V. Bartusevičius, E. Brazauskas, P. Bekeris, P. Bingelis, V. Četkauskas, A. Čižas, J. Dautartas, B. Dvarionas, J. Gaižauskas, P. Gylys, A. Ilčiukas, L. Jauniškienė, A. Jozėnas, V. Juozapaitis, J. Karosas, J. Kavaliauskas, R. Kaveckas, A. Krogertas, L. V. Lopas, V. Miškinis, H. Perelšteinas, A. Petrauskas, D. Plitnikienė, A. Radzevičius, P. Sližys, J. Šidlauskas, Č. Šidlauskas, T. Šumskas, J. Švedas, P. Tamošaitis, P. Vailionis, J. Vanagas, R. Varnas, G. Viržonienė, A. Vyžintas, A. Ziegoraitis, A. Žeimienė, V. Žeimys.

Pirmosios lietuvių dainų šventės užsienyje surengtos 20 a. 2 d-metyje. Iš pradžių tai buvo kelių chorų jungtiniai koncertai. Tokios dainų šventės įvyko 1916 Newarke, 1917 Madisone S. Šimkaus iniciatyva, 1916 Čikagoje A. Pociaus iniciatyva (dalyvavo 12 chorų, 500 dainininkų). Iki 1952 A. Pocius surengė 12 dainų švenčių. 1930–52 beveik kasmet dainų šventes rengė J. Žilevičius.

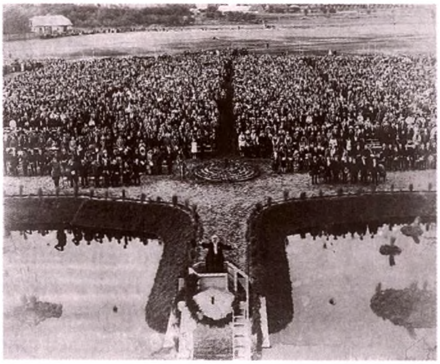

Pirmoji Lietuvos dainų šventė (1924; diriguoja J. Naujalis)

1998 pasaulio lietuvių dainų šventės vakaras Kalnų parke Vilniuje

1998 pasaulio lietuvių dainų šventės šokių diena *Žalgirio* stadione Vilniuje

2007 Lietuvos dainų šventės dainų diena Vingio parke Vilniuje

Pirmoji įvyko Niujorke (500 dainininkų) ir Bostone (400 dainininkų). 1939 Pasaulinėje parodoje Niujorke įvyko didžiausia JAV J. Žilevičiaus surengta lietuvių dainų šventė (59 chorai, ~3000 dainininkų). 1954 Čikagoje dainų šventę surengė Stepas Sodeika ir A. Giedraitis. 1946 Würzburge (Vokietija) įvyko lietuvių pabėgėlių stovyklų chorų dainų šventė (~400 dainininkų, dirigentai B. Budriūnas, B. Jonušas, V. Šimkus). Lietuvių dainų šventės vyko Filadelfijoje (1926, 800 dainininkų), Pensilvanijoje, N. Anglijoje, Kanadoje, Australijoje. 1964 Čikagoje buvo surengta lietuvių pradinių m-lų pavasario dainų šventė.

JAV ir Kanados lietuvių dainų šventės įvyko 1956 (~1200 dalyvių), 1961 (1000 dalyvių), 1966 (~1200 dalyvių), 1971 ir 1983 (~800 dalyvių), 1991 (>1000 dalyvių), 2006 (~2000 dalyvių) Čikagoje, 1978 Toronto (~1400 dalyvių). Dainų švenčių rengimui vadovauja Pasaulio lietuvių bendruomenės globojami k-tai. Išeivijos lietuviams dainų šventės tapo svarbiais renginiais lietuvybei ir patriotizmui palaikyti, muz. kultūrai plėtoti. Pav.

L: V. Jakelaitis *Lietuvos dainų šventės* Vilnius 1970 (angl. ir vok. 1984); *Dainų šventės* Vilnius 1985 (rus. 1985); *Dainų šventė* Vilnius 1987.

Aurelija Andrejauskaitė

LIAUDIES MEDICINA

Lietuvių liaudies medicina yra liaudies kultūros dalis: daug lietuvių liaudies medicinos žinių atsispindi papročiuose, patarlėse, priežodžiuose, sakmėse, pasakose. Žinių apie lietuvių liaudies mediciną randama nuo 17 a. – istorikų, rašytojų, etnografų, farmacininkų, gydytojų, mokslininkų darbuose. Apie liaudies mediciną rašė M. Pretorijus, T. Lepneris, M. Strijkovskis, T. Narbutas, S. Daukantas, L. A. Jucevičius, L. Ivinskis, A. Bezzenbergeris (Vokietija).

Lietuvių liaudies medicinos raida ir bruožai panašūs į kitų tautų liaudies medicinos, bet lietuvių archajiškesnė, palyginti geriau išlikusi ir daug gausesnė negu kitų Europos tautų. Gydymui naudota >200 mineralinių, 500 gyvūninių, 150 žemesniųjų ir 2000 aukštesniųjų augalinių žaliavų, todėl naudotų priemonių gausumu ją galima lyginti su senąja indų, kinų, Tibeto, arabų liaudies medicina. Higienos žinios, kaip ir kitų tautų liaudies medicinos sistemose, buvo žinomos daugeliui, o ligų pažinimo, gydymo būdus žinojo tik tam tikri žmonės – žyniai, vėliau – žadėtojai, žolininkės, vad. bobutės. Šios žinios būdavo perduodamos iš kartos į kartą žodiniu būdu doriems, geros sveikatos ir atminties, per ilgą laiką atrinktiems ir apmokytiems asmenims. Dauguma žinių apie ligų pažinimą ir gydymą, vaistažoles, gimdymo pagalbą buvo perduodamos moterims, vyrai daugiausia stabdydavo kraujavimą, gydydavo kaulų lūžius ir žaizdas. Neretai šios žinios būdavo užšifruotos kt. pavadinimais, kad būtų paslėptos nuo priešų ir panaudojimo piktam. Yra žinių apie liaudies gydytojo ir ligonio santykius, ligonio paslapties išlaikymą, atlyginimą už gydymą (negalima siekti sau naudos) ir kitų žinių iš medicinos deontologijos.

Lietuvių liaudies medicina, kitaip nei pasaulinė, į šakas neskirstoma – tai visuotinė tam tikrų žinių ir praktinių priemonių visuma. Šiuolaikinės medicinos požiūriu, joje galima rasti žinių iš daugelio medicinos sričių, botanikos, zoologijos, mineralogijos, farmakologijos ir farmakognozijos, meteorologijos, astronomijos ir kitų mokslų pradmenų. Didelę lietuvių liaudies medicinos dalį sudaro higienos žinios: apie metų laikų ir klimato įtaką žmogaus sveikatai ir ligų atsiradimui, asmens, mitybos, darbo higieną, įvairias buities normas. Yra žinių apie žmogaus anatomiją ir tam tikrų organų fiziologiją. Ligos priežasčių aiškinimų būta labai įvairių (gamtos veiksnių įtaka, išgąstis, nužiūrėjimas ir kt.), buvo žinomos užkrečiamosios, paveldimosios ligos. Tiriant ligonį ir nustatant ligą greta ligonio būklės nusakymų, apuostymų, spėjimų buvo naudojami ir šiuolaikinėje medicinoje populiarūs būdai: ligonio apklausa, apžiūra, apčiuopa. Didžiausią lietuvių liaudies medicinos dalį sudaro gydymo priemonės, būdai ir patarimai, kuriais remiantis gydytos visų žmogaus organizmo sistemų ligos: vidaus ligos (drugys, dusulys, kosulys, plaučių, inkstų uždegimai, vėžys), chirurginės (votis, išvarža, kaulų lūžis, išniri-

mas), infekcinės (gelta, viduriavimas), psichinės (epilepsija, isterija), vaikų (pvz., kirmėlinės ligos, tymai, skarlatina), akių, ausų, odontologinės ir kitos ligos. Ypač daug žinių yra iš motinos ir vaiko higienos, akušerijos, ginekologijos. Labai rūpintasi būsimųjų kartų sveikata – ypač jaunuolių prieš vestuves, vengta riboti gimstamumą, beveik nevartota abortinių priemonių. Buvo daugybė draudimų nėščiosioms. Naujagimių priežiūra, vaiko auginimas ir auklėjimas – tai ištisa racionali sistema. Ligoms ir negalavimams gydyti liaudies gydytojai naudodavo vaistinguosius augalus: aviečių šakeles, liepų žiedus, ramunėlius, krapus, kmynus, aguonų pieną, beržų lapus, eglių sakus, džiovintas mėlynes, žemuoges ir kitus; žinota, kada rinkti vaistažoles ir kaip jas paruošti. Buvo naudojamas medus ir bičių produktai, gyvuliniai riebalai, skruzdėlės, gyvatės, rupūžės ir kt. gyvūnai, be to, gydydavo dieta, fizinėmis priemonėmis (šalčiu, šiluma, garinimu, šutinimu), mankšta, masažu ir kt.; tai dažnai darydavo pirtyse. Taikytos chirurginės priemonės (lūžių, išnirimų gydymas, pūlinių prapjovimas). Savita priemonių grupė buvo gydymas įtaiga (burtais, užkalbėjimu, muzika, dainavimu). Dažn. būdavo naudojama ne viena šių priemonių, bet keletas jų. Liaudies medicinos metodai skirtini nuo vadinamosios namų medicinos, kuri Lietuvoje ypač paplito 19 a. pabaigoje ir 20 a. pradžioje, kai žmonės, skaitydami med. knygas ar klausydami patarimų, ėmė gydytis patys.

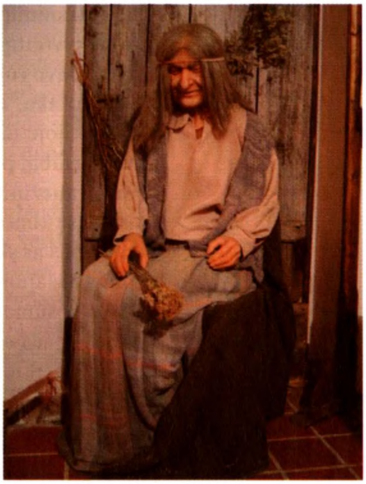

Žolininkė (Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos muziejaus ekspozicija)

20 a. pr. liaudies mediciną tyrinėjo Lietuvių mokslo d-ja, vėliau – liaudies medicinos žinias kaupė šios d-jos Tautosakos archyvas. Duomenų apie lietuvių liaudies mediciną 20 a. 1 pusėje paskelbė J. Basanavičius, V. Krėvė, G. Petkevičaitė-Bitė, 20 a. 2 pusėje – J. Balys, M. Čilvinaitė, P. Dundulienė, V. Kutorga, V. Mansikka (Suomija), B. Siaurusaitis, E. Šimkūnaitė, J. Šurkus, A. Vileišis. Lietuvoje liaudies medicina išnyko 19 amžiaus pabaigoje suirus didžiajai šeimai ir įsigalėjus oficialiajai mokslinei medicinai. 20 amžiaus pradžioje kaimuose buvo nedaug liaudies medicinos žinovų, bet daugelį jos metodų, ypač gydymą vaistažolėmis, perėmė oficialioji medicina, jomis gydo gydytojai (J. Ruolia) ir farmacininkai (J. Balvočiūtė, J. Vasiliauskas ir kiti). Daug lietuvių liaudies medicinos žinių surinkta ir saugoma tautosakos archyvuose ir kraštotyros muziejuose. Pav.

L: **J. Balys** *Lietuvių tautosakos lobynas* d. 2: *Liaudies magija ir medicina* Bloomington 1951; **J. Skliutauskas** *Dėl lietuvių liaudies medicinos tyrinėjimo mokslinės ir praktinės reikšmės* Vilnius 1958; **J. Šurkus** *Lietuvių liaudies medicinos tyrinėjimų apžvalga* Vilnius 1973; **B. Siaurusaitis** *Lietuvių liaudies medicina* Vilnius 1984; **E. Šimkūnaitė** *Lietuvių liaudies medicina* Kaunas 1993.

Benjaminas Siaurusaitis

VALGIAI

Nuo seniausių laikų vienas svarbiausių liet. valstiečių maisto produktų buvo grūdai (rugiai, miežiai, kviečiai, avižos). Iš rugių kepdavo paprastą ir plikytą juodą duoną. Juodai duonai miltus įmaišydavo šiltame vandenyje su ankstesnio kepimo raugu, tešlą per naktį paraugdavo duonkubilyje, plikytai – dalį miltų užplikydavo, tešlą raugindavo apie tris dienas (buvo saldžiarūgštė, ne taip greit sendavo). Į duoną dėdavo kmynų. Baudžiavos laikais valstiečiai kasdien valgydavo bėralinę duoną (keptą iš sumaltų su pelais grūdų), šventėms kepdavo grynų rugių, kartais ir pikliuotų kvietinių miltų kepinių. Dažniau kepė rupiai maltų kvietinių miltų ragaišį. Iš miežių ir kviečių darė kruopas, malė miltus. Avižas naudojo rečiau, virė avižinį kisielių, jų miltų primaišydavo į bėralinę duoną. R. Aukštaitijoje ir Dzūkijoje buvo auginami grikiai, iš jų virė įv. košes, iš grikinių miltų kepė bandas, blynus, apkepus, pyragėlius su grybais, vaisiais ir uogomis.

Iš mėsos daugiausia valgė kiaulieną. Kiaules skersdavo prieš Kalėdas ir Velykas (l-pis tarp Kalėdų ir Užgavėnių buvo vadinamas mėsėdžiu). Mėsą sūdė skobtiniuose loviuose ar kubiluose (2–4 savaites). Kumpius, dešras, lašinius rūkydavo (Žemaitijoje – didžiajame kamine, Aukštaitijoje – pirtyje, Suvalkijoje – iš lentų sukaltoje rūkykloje).

Rūkė alksninių malkų, kadagių šakelių dūmais. Š. Lietuvoje valgė sūdytus lašinius, Dzūkijoje – vytintą kumpį. Vasaros darbymečiui gamino skilandį – išvalytą kiaulės skrandį prikimšdavo rupiai sumaltos mėsos (tik Suvalkijoje kimšo pjaustytos mėsos gabaliukus), dėjo česnakų, druskos, pipirų, lauro lapų, rūkė šaltuose dūmuose. Iš kiaulinių taukų Aukštaitijoje darė įsnaują, Žemaitijoje – užkulą, užtriną, Suvalkijoje – taukinę. Jos dėdavo į sriubą, paskanindavo bulves. Iš kiaulių kraujo darė vėdarus – primaišydavo kvietinių ar miežinių rupiai maltų miltų ar kruopų (Žemaitijoje – ir tarkuotų bulvių) su spirgais; masę kimšdavo į storąsias žarnas ir kepdavo krosnyje. Riebalus lydydavo ir supildavo į puodynes ar skobtas liepinukes. Rudenį valgė avieną; žemaičiai darė avainį (virtą mėsą užpildavo lajumi, kad ilgiau laikytųsi). Suvalkietės blynams kepti skirtus avitaukius išlydydavo ir sumaišydavo su sėmenų aliejumi. Paukštieną valstiečiai valgydavo retai – per šventes ar susirgę. Miškingų vietovių gyventojai medžiojo laukinius paukščius (žąsis, antis, varnas, tetervinus), kilpomis gaudė kiškius. Žuvų daugiausia valgė pamario, pajūrio ir ežeringų Lietuvos rajonų gyventojai. Garsėjo Kuršių marių šaltai rūkyti unguriai, orkaitėje ant lentos keptos žuvys. Ignalinos krašte mėgta su rūkytais lašinukais kepta lydeka. Kūdrose valstiečiai prisiaugindavo karpių ir karosų; žemaičiai kepė obuoliais įdarytą karpį. Silkę valgė per pasninką.

Vasarą dažn. vartojo pieną, bulves, daržoves ir kiaušinius. Nuo seno lietuviai labiau mėgo saldų, mažiau – rūgusį karvių pieną. Iš grietinės mušė sviestą. Aukštaitijoje labiau mėgo varškę, Žemaitijoje – sūrius. Lietuvoje sūrius spaudė dvejopus: saldžius ir rūgščius. Saldiniam sūriui į užvirintą saldų pieną dėdavo varškės arba pildavo rūgštaus pieno (kad sutrauktų), išrūgas nusunkdavo. Į varškės masę bėrė cukraus, dėjo sviesto, kartais įmušdavo kiaušinių; slėgė drobiniame sūrmaišyje. Rūgštų sūrį darė iš rūgusio pieno (kartais kaitindami primaišydavo ir saldaus) varškės, pagardindavo grietine, kmynais. Buvo paprotys sūrį įduoti piemenims per Sekmines, jį valgydavo su medumi per medsukį. Dalį sūrių džiovindavo. Žemaičiai per pasninką ir talkas iš grietinės ir šiek tiek sviesto suko kastinį, kurį pagardindavo pipirais, svogūnais, česnakais ar kmynais. Ožkų pieną vartojo neturtingi valstiečiai; Plungės apylinkės garsėjo ožkų pieno sūriais.

Bulvės į Lietuvą atvežtos 17 a. pab., paplito 19 a., jų valgių gausu visoje Lietuvoje. Tai bulviniai bulbonai (švilpikai), bandelės su troškintų kopūstų ar grybų įdaru, bulvių grūstienės ir šutienės, paskanintos įv. priedais, bulvių košė, bulvių dubenėliai, bulvių rageliai. Dažn. bulvių patiekalus valgė su lašinukų, svogūnų, pieno ar grietinėlės padažu, t.p. su spirgučiais, grietine, varškės ir pieno padažu. Virtos bulvės valgytos su daržovėmis, grybais, mėsa ir rūgusiu pienu.

Žemaičiai bulves valgė su spirgine (sugrūsti pakaitinti sėmenys, kartais kanapių sėklos, pagardintos svogūnais, pipirais ir druska) ir mirkalu (darė iš spirgučių, svogūno, miltų ir pieno), iš virtų bulvių ir miltų virė pusmarškonę, iš tarkuotų bulvių ir kruopų – šilkinę košę. Aukštaičiai ir dzūkai kepė tarkuotų bulvių sklindžius, plokštainį (kugelį). Dzūkai ir suvalkiečiai mėgo ant kopūstų lapų duonkepėje keptas bulvines bandas. Vid. Lietuvoje kepti bulviniai sklindžiai su mėsa (Kėdainių blynai). 20 a. paplito didžkukuliai (vad. cepelinai).

Iš daržovių daugiausia vartojo šviežius ir raugintus agurkus, kopūstus, burokus, morkas. Į raugiamus kopūstus bėrė druskos, cukraus, dėjo kmynų, morkų, rūgščių obuolių ar spanguolių. Valgė žirnius, pupas, ropes (jas Varėnos apylinkėse kepdavo duonkepėje), vartojo prieskonines daržoves – svogūnus, krapus, kmynus, rečiau česnakus, krienus ir garstyčias, prisirinkdavo rūgštynių; iš pirktinių prieskonių vartojo pipirus ir lauro lapus. Vasarą ir rudenį miške prisirinkdavo aviečių, bruknių, žemuogių, mėlynių, spanguolių, soduose auginosi obuolių, kiaušių, vyšnių, slyvų, Žemaitijoje – ir trešnių. Po I pasaul. karo, paplitus cukrui, imta virti uogienes. Žiemai prisirinkdavo riešutų ir grybų (juos valgė dažn. raugintus ir sūdytus, baravykus džiovindavo). Vartojo medų.

Kiekviena etn. sritis turėjo mėgstamus valgius. Žemaičiai kasdien valgydavo košę su mirkalu (makalu), dažnas pietų valgis – rūgšti bulvienė su mėsa ar bulvių šutienė su

užtrinu. Vid. Lietuvoje per pusryčius valgydavo virtinių su varške, mėsos ar spirgučių įdaru, burokų arba kopūstų sriubos su mėsa, pietums pašildydavo nuo pusryčių likusių valgių. Suvalkiečiai per pusryčius valgydavo mėsą su duona ir raugintais kopūstais, kiaušinienę, per pietus – sausienę (sausai virtas ar troškintas bulves) arba bulvių plokštainį, saldžią vaisių sriubą (su vyšniomis). R. Lietuvoje kasdien kepdavo didelius sklindžius, juos valgė su dažiniu, virdavo kruopų sriubą, vasarą darė šaltibarščius (su duonos tešlos ar burokų rūgštimi).

Senovėje lietuviai gėrė midų (puotų gėrimas). Pavasarį prisileisdavo beržų ir klevų sulos, vartojo šviežią ir raugintą (supildavo į kubiliukus, įdėdavo juodųjų serbentų lapų ar ąžuolo šakelių). Lietuvoje nuo 11 a. daromas alus. Seniausias yra salyklinis alus (Vid. ir Š.r. Lietuvoje tebegaminamas). Salyklą darė iš miežių (kartais primaišydavo žirninių miltų, kad alus geriau putotų). Apynių valstiečiai prisirinkdavo miške arba užsiaugindavo. Iš ruginių miltų, duonos, obuolių ar uogų darė girą. Iš ramunėlių, liepžiedžių, aviečių šakelių, žemuogių lapų, tarkuotų džiovintų morkų virė arbatą. Gerdavo pagruzdintų miežių, kviečių, cikorijų, ąžuolo gilių kavą.

Lietuviai nuo seno valgiui ir jo gaminimui skyrė daug dėmesio, rūpinosi pavaišinti svečią. Ši tradicija tęsiasi nuo ikikrikščioniškųjų laikų, kai visoms šventėms buvo gaminami tai dienai skirti sakraliniai apeiginiai patiekalai. Šventinius patiekalus gaminta per pavasario ir rudens lygiadienius, vasaros saulėgrįžą – Rasas, žiemos tamsiadienį, Vieversio, Pempės, Gandro dienas, talkas (bulviakasį, linamynį, rugiapjūtę, bitkopį), šeimos (krikštynas, vestuves), vėliau ir religines (Kalėdas, Velykas, Sekmines) šventes. Išliko Kūčių stalo sakraliniai valgiai (prėskučiai, aguonpienis, spanguolių ar avižinis kisielius), Užgavėnių (sklindžiai ir šiupinys), Velykų (margučiai), Dzūkijoje ir Suvalkijoje – karvojus (vestuvėms keptas kvietinis pyragas, puoštas vaisiais, saldainiais, iš tešlos keptomis įv. figūrėlėmis).

19 a. 2 pusėje imta atskirai ruošti pusryčių ir pietų valgius. Vestuvių, krikštynų, laidotuvių valgiams ruošti kviestasi šeimininkes. Miestiečių ir valstiečių valgiai dar 19 a. viduryje mažai skyrėsi. Ilgainiui paplito žlėgtainiai, pjausniai, pyragaičiai, kava, arbata.

L: V. Milius *Lietuvių valstiečių maistas XIX a. antroje pusėje–XX a. pradžioje / Iš lietuvių kultūros istorijos* t. 2 Vilnius 1959; **J. Uginčienė** *Žemaičių valgiai* Vilnius 1977; *Lietuvių valgiai* Vilnius 1983; **P. Dundulienė** *Duona lietuvių buityje ir papročiuose* Kaunas 1989; **J. Kudirka** *Lietuviškos Kūčios ir Kalėdos* Vilnius 1993; **I. Končius** *Dar apie lietuvių valgius* Vilnius 1996.

Vacys Milius

Literatūra

SENOJI LITERATŪRA (iki 19 a.)

VIDURINIŲ AMŽIŲ LITERATŪRA

Lietuvoje Europos vid. amžių kultūros pavidalai ar jos kūrimo ir sklaidos kult. raiškos panašios formos aptinkamos nuo 13 a. vid., kai buvo sukurta liet. genčių valstybė. Epochos pabaigoje buvo sukurti reikšmingiausi Lietuvos vid. amžių raštijos paminklai – Vidurinio ir Plačiojo sąvadų metraščiai, pasirodė pirmieji reikšmingi Renesanso kūriniai (16 a. 1 pusė). Seniausi vid. amžių Lietuvos raštijos paminklai – pirmieji žinomi valdovų raštai (Mindaugo privilegija lot. k. Livonijos gyventojams 1253–54 ir kt.), vėliausi – daugiausia rutėnų (rusėnų) kalba (dar vadinama slavų kanceliarine kalba) rašyti Vidurinio ir Plačiojo sąvadų metraščiai (kurti ir perrašinėti 16 a. 3–6 d-mečiais). Vid. amžių Lietuvoje buvo rašoma lotynų, sen. graikų, vokiečių, bažnytine slavų k. ir kai kuriomis regione vartotomis anksčiau už lietuvius apsikrikštijusių kaimynų kalbomis (rutėnų, lenkų, čekų); jų įvairovę lėmė polit., konfesinio, karinio valstybės gyvenimo poreikiai.

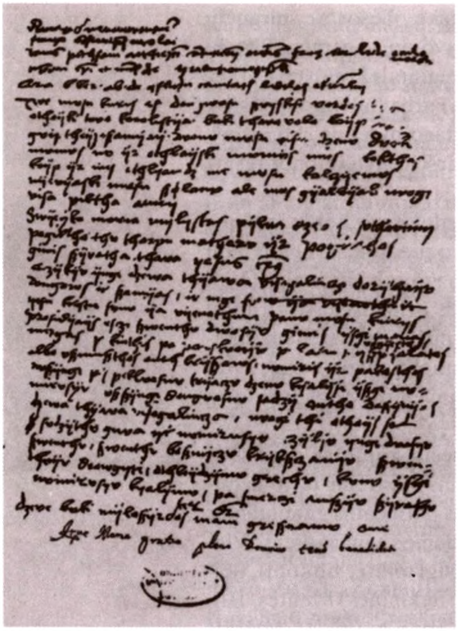

Lietuviški poteriai, įrašyti kn. *Tractatus sacerdotalis* (1503) pabaigoje

Lietuvos karaliaus Mindaugo ir d. kun-čių (Gedimino, Vytauto) lot. laiškuose Europos dvasiniams ir pasaulietiniams valdovams, t.p. žemesnio rango valst. veikėjų ir diplomatų kalbose aprašomi Lietuvos valdovų žygiai ir darbai kuriuo nors svarbiu Europos geopolit. pokyčių etapu; kai kuriuose apibūdinama Lietuvos valstybė, jos gamtiniai, kar. ir kt. ištekliai, numatomos jos perspektyvos ir svarstoma apie valstybės vietą Europoje. Lenkų k. parašyti raštai – 15 a. d. kun-čio ir kai kurių didikų (Goštautų, Radvilų) aplinkoje nuorašais plitęs Biblijos vertimas, pirmieji žinomi religinės (šventųjų gyvenimai) ir negausūs grožinės (riterių romanai) lit-ros kūrinių vertimai į lenkų k. (15 a. pab.–16 a. 1 pusė). Mindaugo valdymo pabaigos pasaulietinės raštijos paminklas – Bizantijos istoriografo J. Malalo (~491–578) pasaulio kronikos vertimo į sen. slavų k. santrauka, išlikusi keturiais nuorašais – *Archyvo chronografas* (15 a.), *Vilniaus chronografas* (16 a.), *Varšuvos chronografas* (16 a.) ir *I. J. Zabelino rankraštis* (17 a.). Juose aprašyta sen. Graikijos, Romos ir Bizantijos istorija nuo pasaulio sukūrimo iki autoriaus gyv. meto, nemažai vietos skirta pagoniškiems gr. ir rom. tikėjimams, mitams. Idėjinis nuorašų akcentas yra nuorašo protografą (pirmąjį autentišką autografinį tekstą) kūrusio autoriaus originalus intarpas (1262), perteikiantis pasakojimą apie baltų religijos reformatorių žynį Sovijų; jame t.p. minimi svarbiausi sen. baltų dievai (Andajas, Perkūnas, Žvorūna, kalvis Teliavelis). Rutėnų ir bažnytine sl. kalbomis sen. Lietuvoje buvo sukurta kitų reikšmingų raštijos paminklų – 1502–07 Vilniuje ir Supraslyje sudarytas viso Biblijos vertimo nuorašas, I Lietuvos Statutas (d. kun-čio patvirtintas 1529). Grož. lit-ros (prozos) vertimai į rutėnų kalbą – 3 ciklų (antikinio, bretonų ir bizantinio) vid. amžių riterių romanai – Lietuvą pasiekė 15 a. per Bulgariją ir Serbiją; žinomiausias antikinio ciklo vertimas *Aleksandrija* – pasakojimas apie Aleksandro Makedoniečio gyvenimą ir žygius (į rutėnų k. išverstas 15 a., išlikęs vėlesniuose 16–17 a. nuorašuose), bretonų – *Romanas apie Tristaną ir Izoldą*, pavadinimu *Pasakojimas apie riterį Triščaną* (anksčiausias žinomas vertimo nuorašas – iš 16 a. vid.), bizantinio – *Pasakojimas apie Bavą* (anksčiausias žinomas vertimo nuorašas – iš 16 a. vid.). Rutėnų k. sukurta keletas Vidurinio ir Plačiojo sąvado metraščių, jie turėjo reikšmės lit. kaitai (yra išlikę vertimų į lot. ir lenkų k. nuorašų). Pagal turinį ir parašymo laiką Lietuvos metraščiai skirstomi į tris grupes – Trumpąjį (14 a. pab.–15 a. 1 pusė, Vilnius–Smolenskas), Vidurinį, arba Platesnįjį (16 a. 3–4 d-metis), ir Platųjį sąvadus (dar žinomas Bychovco kronikos vardu). Trumpojo sąvado metraščių turinys apima Kijevo Rusios ir Lietuvos ist. įvykius – Vytauto kilmę, valdymą, sukurtos valstybės raidą iki 1446. Viduriniame sąvade aprašoma LDK istorija nuo legendinio rom. kun-čio Palemono iki 16 a. pr.; liet. valstybė siejama su Europos valstybingumo ištakomis (Romos imperija), kultūra – su lot. civilizacija. Bychovco kronikoje Vidurinio sąvado siužetai patikslinti ir išplėsti iki vientiso darnaus pasakojimo apie LDK nuo legendinės proistorės iki 1506.

Žinomi keli lietuvių raštijos paminklai – žodžiai ir glosos, 1501 užrašyti lotyniškame mišiole, ir poteriai, 1503 įrašyti leidinio *Traktatas kunigams* (*Tractatus sacerdotalis*) pabaigoje (Viešpaties malda, Angelo pasveikinimas ir Tikėjimo išpažinimas). Jų kalbos ypatybės rodo seną liet. kalbos vartojimo Bažnyčios reikalams tradiciją. Manoma, poteriai iš vok. k. į liet. k. buvo išversti Livonijos pranciškonų ~13 a. vidurį. Pavienių liet. žodžių yra ir kt. neliet. knygose, 15–16 a. ir vėliau priklausiusiose Lietuvos pranciškonams ir bernardinams. Iš vid. amžių išliko prūsiškų ir latviškų glosų, rodančių baltų kalbų siekiamybę tapti rašto kalba.

RENESANSO LITERATŪRA

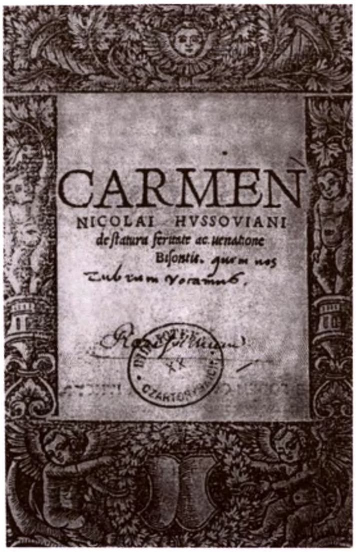

M. Husoviano kn. *Giesmė apie stumbrą* (1523) antraštinis lapas

Sen. Lietuvoje Renesanso kultūros apraiškų aptinkama 16 a. pr., Renasansas įsigalėjo 16 a. viduryje. L-pio pabaiga siejama su baroko epochos pavidalus formavusiais 16 a. 2 pusės įvykiais: kontrreformacijos pradžia 16 a. 8 d-metyje, jėzuitų mokymo ir mokslo įstaigų sistemos susiformavimu 16 a. 2 pusėje (1570 Vilniuje atidaryta jėzuitų kolegija, 1579 jos pagrindu įsteigtas u-tas; įsteigtos kolegijos Polocke, 1580, Rygoje, 1581, Nesvyžiuje, 1584, Tartu, 1585), su valstybės teisės (III Lietuvos Statutas, 1588) ir Bažnyčios (Brastos bažnytinė unija, 1596) reforma. Lietuvos Renesanso raštiją sudaro įv. pasaulietiniai ir rel. kūriniai lot., rutėnų, lenkų k. ir rel. raštai liet. kalba, ėję LDK (M. Daukšos, M. Petkevičiaus, J. Morkūno) ir Prūsijoje (M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno, S. Vaišnoro), kurią kult. ir etninis bendrumas siejo su Lenkija, Livonija ir Lietuva. Epochos pabaigos raštija pasižymėjo vaizduojamo pasaulio įvairove – rašyta jau nebe apie Lietuvai reikšmingą dinastiją, bet apie pagrindinius visuomenės sluoksnius, svarbias gimines, daugiausia Lietuvai nusipelniusius asmenis, krašto gamtą, turtus, išteklius, kita. Šiuo l-piu parašyti svarbiausi to meto lit-ros žanrų (poema, drama, istoriografijos, epistolografijos paminklai, filos., rel., polit., poleminiai dialogai ir kt.) kūriniai. Žymiausi – M. Husoviano poemos *Giesmė apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę* (*Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis* 1523, liet. išsp. 1963 periodikoje, išl. 1977; joje poetiškai išaukštintas Lietuvos kraštas, gamta, apdainuojamas d. kun-tis Vytautas), *Nauja ir nuostabi pergalė prieš turkus liepos mėnesį* (*Nova et miranda victoria de Turcis mense Iulo* 1524 Krokuva, liet. 1993; joje aprašoma M. Firlejaus vadovaujamos Žygimanto Senojo kariuomenės pergalė prie Trembovlės Ukrainoje), *Apie šventojo Hiacinto gyvenimą ir darbus* (*De vita et gestis Divi Hiacinthi carmen* 1525 Krokuva; joje pasakojamas 13 a. 1 pusėje gyvenusio ir gretimuose stačiatikių bei sen. tikėjimo kraštuose apaštalavusio dominikono šv. Hiacinto gyvenimas, keliami kat. tikėjimo idealai, mąstoma apie reformacijos keliamą grėsmę). Valstybė, jos istorija tapo daugiausia lenkiškai rašiusio M. Strijkovskio kūrybos objektu, poemoje *Dorybės šauklys* (*Goniec cnoty* 1574) aukštinama asmeninė piliečio (pirmiausia tėvynės gynėjo bajoro) narsa ir kolektyvinė ist. atmintis. Viena poemos dalis, skirta LDK istorijai, 1576–78 išplėsta ir paversta savarankišku veikalu *Apie lietuvių, žemaičių ir rusų šlovingos tautos pradžią, giminių kilmę, galybę ir didvyriškus darbus kovų laukuose ir namie* (*O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego*, išsp. 1978); šio kūrinio pagrindu parašytas žymiausias Lietuvos Renesanso istoriografijos veikalas – *Lenkų, lietuvių, žemaičių ir Visos Rusios kronika* (*Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi* 1582 Karaliaučius). Lietuvos istorija, valdovai (Vytautas) kaip simbolinės figūros aprašytos lot. ir lenkų k. sukurtose poemose – V. Jackevičiaus (Hiacintijaus) *Panegirika Polocko sugriovimui* (*Panegyricus in excidium Polocense* 1580), P. Gradovskio *Šviesiausiojo kunigaikščio pono Kristupo Radvilos žygis prieš Maskvą* (*Hodoeporicon Moschicum illustrissimi principis ac domini, domini Christophori Radiwilonis* ²1582), E. Pilgrimovijaus (Pielgrzymowskio) *Panegiriškas kreipimasis į Kristupą Radvilą* (*Panegyrica apostrophe* 1583), A. Rimšos *Dešimtmetis pasakojime apie šviesiausiojo kunigaikščio Kristupo Radvilos žygius* (*Dziesięćroczna powieść woiennych spraw oświeconego kxiążęcia y pana, pana Krysztofa Radziwiła* 1585), J. Radvano *Radviliada* (*Radivilias* 1592). *Radviliados* siužeto pagrindą sudaro karvedžio Mikalojaus Radvilos Rudojo (1512–84) gyvenimas, Livonijos kare pasiektos svarbesnės pergalės. Žanrinę įvairiakalbės lit-ros plėtrą rodo ir kiti Lietuvos Renesanso lit-ros paminklai – vad. proginiai tekstai

I Lietuvos Statutas (1529)

M. Strijkovskio portretas, išspausdintas kn. *Lenkų, lietuvių, žemaičių ir Visos Rusios kronika* (1582)

(P. Roizijaus *Epitalamijas žymiam vyrui Mikalojui Radvilai / Ad Nicolaum Radivilonem virum illustrem epithalamium* 1546, V. Agripos *Laidotuvių kalba apie Jono Radvilos, Olykos ir Nesvyžiaus kunigaikščio, gyvenimą ir mirtį / Oratio funebris de illustrissimi principis et domini, domini Iohannis Radzivili Oliciae et Nesvisii ducis, vita et morte* 1553), polit. dialogas (A. Rotundo *Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu / Rozmowa Polaka z Litwinem* 1564), filos. traktatas (A. Volano *Verta perskaityti knygelė apie politinę, arba pilietinę, laisvę / De libertate politica sive civili libellus lectu non indignus* 1572), biogr. romanas (P. Oderborno, ~1555–1604, *Didžiojo Maskvos kunigaikščio Ivano Vasiljevičiaus gyvenimas / Ioannis Basilidis magni Moscoviae ducis vita* 1585), epistolinė lit-ra (S. Risinskio, Rysiński, Risinius, ~1560–1625, *Dvi Saliamono Risinskio laiškų knygos / Epistolarum Solomonis Pantheri, libri duo* 1587), rel. lit-ra (M. Gradausko, Gradowskio, *Elegija apie mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus prisikėlimą / Elegia de resurrectione Domini nostri Iesu Christi* 1561, A. Kulviečio *Tikėjimo išpažinimas / Confessio fidei* 1543, M. Paco, A. Volano ir jiems oponuojančių P. Roizijaus, A. Rotundo, P. Skargos, A. Jurgevičiaus ir kitų rel. polemikos veikalai), nauji Biblijos vertimai į LDK ir Prūsijoje plačiau vartotas kalbas, pirmosios Biblijos publikacijos. Didesnė dalis Biblijos vertimų į rutėnų k. publikuota 1517–19 Prahoje, jų parengimui ir spaudos darbams vadovavo P. Skorina (plačiau – skyriuje KNYGŲ LEIDYBA). 16 a. 2 pusėje atnaujinta į bažnytinę slavų ar rutėnų kalbą išverstų kai kurių Biblijos dalių (daugiausia Evangelijų) leidyba – išleista I. Fiodorovo ir P. Mstislaveco *Mokomoji Evangelija* (*Evangelie učitel'noe* 1569), I. Fiodorovo *Psalmynas su maldaknyge* (*Psaltir' s časoslovcem* 1570, abi Zabłudówe–Balstogėje), visas *Šventasis Raštas* (1580–81 Ostrogas, Rovno sr.), P. Mstislaveco *Evangelija* (*Evangelie* 1575), *Psalmynas* (*Psaltir'* 1576, abi Vilniuje), V. Ciapinskio *Evangelija pagal Matą ir pagal Morkų* (*Evangelie* ~1580 Ciapinas, Vitebsko sr.). Kitus Biblijos vertimus inicijavo protestantai. Lietuvos kanclerio Mikalojaus Radvilos Juodojo rūpesčiu 16 a. 5 d-metyje parengtas naujas Biblijos vertimas į lenkų k. (išsp. 1563 Lietuvos Brastoje). Prūsijos kun-čiui pritariant ir palaikant, J. Bretkūnas 1579–90 visą Bibliją išvertė į liet. kalbą (neišspausdinta, dalis J. Rėzos redaguoto teksto – *Psalteras Dovydo* – išsp. 1625, kritinis F. Scholzo leidimas 2002, nuo 1991 spausdinamas faksimilinis leidimas). Tuo l-piu Lietuvoje daugiausia kurta rel. raštija: B. Vilento parengtos *Evangelijas bei epistolas* (1579), M. Mažvydo pirmoji lietuviška knyga *Katechizmusa prasty žadei* (1547), iš lenkų k. M. Daukšos išverstas J. Ledesmos katekizmas *Katechizmas, arba Mokslas, kiekvienam krikščioniui privalus* (1595 Vilnius), giesmynai – M. Mažvydo *Giesmė šv. Ambraziejaus bei šv. Augustino* (1549), M. Mažvydo ir B. Vilento *Gesmes chrikščioniškas* (1566–70), maldynai – J. Bretkūno *Kolektos* (1589), apeigynai – M. Mažvydo *Forma chrikštima* (1559), pamokslų rinkiniai – J. Bretkūno *Postilla* (1591), M. Daukšos versta J. Wujeko *Postilla Catholicka* (1599), teologijos darbai – S. Vaišnoro versta Adomo F. Jegerndorfiečio *Žemčiūga teologiška* (1600). Daugelio pirmųjų lietuviškų spaudinių tekstus lydinčiuose įv. prieduose (pratarmėse, dedikacijose) ryšku pilietinis autorių angažavimasis.

Renesanso epochoje pasirodė prūsiškos ir latviškos knygos – dvi katekizmo prūsų k. laidos (*Katekizmas prūsų kalba / Catechismus in preusznischer Sprach* 1545 Karaliaučius), A. Vilio išverstas M. Liuterio *Enchidrionas* ir *Mažasis katekizmas* (abi 1561). Nemažai knygų išleido Vilniaus akademijos spaustuvė.

BAROKO LITERATŪRA

Lietuvoje apima ~150 m. tarpsnį, l-pio pabaiga siejama su reikšmingais 18 a. vid. įvykiais, kai nyko ankstesnės kultūros ir valstybės gyvenimo formos (valdant Augustui III, 1733–63, sumenko valst. valdžia, į konfliktus įtrauktos užs. valstybės) ir atsirado naujų modernių kūrybinės veiklos pavidalų. Vilniaus a-ja įsteigė modernesnes švietimo ir ug-

dymo formas diegiančią kilmingųjų kolegiją (1751). Pasirodė pijorų mokymo reformai skirtas taisyklių rinkinys (1753); prie pijorų kolegijos įsteigta moderni spaustuvė (1754). Vilniuje pradėjo eiti pirmasis savaitraštis (P. Paprockio leidžiamas *Kurier Litewski* lenkų k., 1760–63), sukurta nauja žinių ir informacijos sistema. Prov-joje jėzuitai išplėtojo m-lų tinklą. Sisteminga mokymo įstaigų veikla padėjo įsigalėti įvairioms raštijos rūšims ir lit-ros žanrams. Baroko epochoje sukurta nemažai autentiškų originalių lit-ros kūrinių. Teikta reikšmės dinamiškam vidiniam žmogaus pasauliui, kūniškos ir dvasiškos raiškos sukurtam teatrališkumui, ekspresiją prislopinti bandančiai didaktikai, diegiančiai jau nebe renesansinį laisvumą, bet dievobaimingumą. Šie bruožai geriausiai atsispindėjo jėzuitų mokykliniame teatre, prozos tekstuose (istoriografijoje, biografistikoje, hagiografijos kūriniuose), metafizinėje poezijoje ir retorikoje (teor. veikaluose ir gausiose panegirikose). Jėzuitai visose savo prov-jose kūrė daug dramos veikalų, statė spektaklius, organizavo įv. renginius m-lai, miestui ar valstybei svarbesne proga. Pirmasis jų spektaklis Lietuvoje (komedija *Heraklis*; parašė italų dramaturgas S. Tucci) parodytas per Vilniaus kolegijos atidarymui skirtas iškilmes (1570 10 18), jose dalyvavo vysk. V. Protasevičius, mieste reziduojantys didikai, bajorai, miestelėnai. Nuo 17 a. pr. spektakliai lot. ir lenkų k. a-joje ir kolegijose buvo vaidinami beveik kasmet (plačiau – skyriuje TEATRAS), 17 a. 2 pusėje dramose atsirado replikų ir dialogų liet. kalba. Temos buvo iš Biblijos, Bažnyčios istorijos ar pasaulio tautų praeities. Trečdalį visų ist. tematikos kūrinių sudarė dramos, parašytos LDK ist. motyvais. Vilniuje išėjo įvairiažanris rinkinys *Šv. Kazimiero teatras* (*Theatrum S. Casimiri* 1604), žymintis naują etapą Lietuvoje kuriamos prozos raidoje. Vilniaus kan. G. Sventickis (1577–1617) šiam rinkiniui parašė šv. Kazimiero biografiją, joje renesansinės biografistikos ir hagiografistikos herojų sąrašą papildė asmeniu, kurį su skaitytoju siejo bendros piliet., rel., kult. tradicijos; į pirmą planą iškelta šiam asmeniui ir naujai epochai svarbios krikščioniškosios dorybės – artimo meilė, teisingumas, santūrumas, tvirtybė ir išmintis. Autentiškomis savomis kult. tradicijomis, herojais ir bendrais visai Europai etiniais idealais sekė ir kiti autoriai – J. Alandas (*Nesvyžiaus kolegijos fundatoriaus kunigaikščio Mikalojaus Radvilos gyvenimas / Vita Nicolai principis Radivili, fundatoris collegii Nesvisiensis* ~1616), S. Ugnievskis (*Vengrijos karaliaus šv. Vladislovo, vadinto Pamaldžiuoju, gyvenimas / Żywot S. Władysława króla Węgierskiego Pobożnym nazwanego* 1630), J. Rywockis (*Didžio herojaus paveikslas, arba Panegiriškai pavaizduotas šviesiausiasis ponas Leonas Sapiega / Idea magni herois sive Illustrissimus dominus d. Leo Sapieha... panegyrice descriptus*, *Šviesiausio garbingiausio pono Varmės vyskupo Simono Rudnickio gyvenimas / Vita illustrissimi ac reverendissimi domini, d. Simonis Rudnicki episcopi Varmiensis*), A. Kojalavičius-Vijūkas (*Knyga apie gerbiamo tėvo iš Jėzaus draugijos Lauryno Bartilijaus gyvenimą ir būdą / De vita et moribus, r.p. Laurentii Bartilii, e Societate Iesu, liber unicus*, visos 1645, *Lietuvos istorija / Historiae Lituanae* 2 d. 1650–69, *Trumpas šventai numirusių Jėzaus draugijos brolių koadjutorių paminėjimas / Pamiątka krotka Braciey Koadiutorow Societatis Jesu swiątobliwie zmarłych* 1671), K. Kojalavičius-Vijūkas (*Gerbiamo tėvo iš Jėzaus draugijos Mikalojaus Lancicijaus gyvenimas / Vita venerabilis patris Nicolai Lancicii e Societate Jesu* ~1653, išsp. 1690) ir kiti. Kai kurių autorių (J. Rywockio, A. Kojalavičiaus-Vijūko, M. K. Sarbievijaus) kūriniai epochos pabaigoje buvo perleisti atskirai ar dideliuose proginės lit-ros rinkiniuose.

J. Bretkūno *Postilės* (1591) iliustracijos

Su jėzuitų švietėjiška veikla susijęs ir poezijos suklestėjimas. 17 a. išėjo ~133 poezijos lot. k. rinkiniai, kuriuos parengė LDK pilietybę turintys ar ilgai krašte gyvenę ir dir-

M. K. Sarbievijaus kn. *Lyrika* (1632) iliustracija (P. P. Rubenso raižinys)

bę autoriai. Vienas jų – Vilniaus a-jos auklėtinis M. K. Sarbievijus, 1618–19 debiutavęs keliais proginės poez. rinkiniais. Jis išgarsėjo odžių ir epigramų rinktine *Lyrika* (*Lyricorum libri* 1625 Kölnas, 1628 Vilnius, [5]1634 Antverpenas ir kt.); naudodamasis Horacijaus poetikos priemonėmis, sekdamas jo meniniais įvaizdžiais ir poez. motyvais jungė juos su Biblijos siužetais ir derino su Bažnyčios mokymu. Jo kūryboje lyr. herojus jaučiasi vienišas šioje žemėje ir ilgisi dangaus aukštybių, aukština sielos ramybę, dvasios tvirtumą ir dorybę, padedančią apsisaugoti nuo neprasmingų žemiškų potraukių. Nuorašais plito M. K. Sarbievijaus retorikos paskaitos *Apie aštrų ir šmaikštų stilių* (*De acuto et arguto* 1619–20), jose dėstomos naujos teor. mintys, paremtos nebe Renesanso autorių aukštintu Ciceronu, o sen. romėnų vad. sidabro amžiaus lit-ros autoritetais (Seneka, Marcialiu), kurie mėgo lakoniškus sakinius, gausias sentencijas ir paradoksalius palyginimus. M. K. Sarbievijaus suformuluotas naujojo stiliaus apibūdinimas (kalba sieja nedarną ir darną kaip posakyje *taiki nesantaika arba netaiki santaika*) tapo barokinės retorikos simboliu, išreikštu gausiomis, daugiausia lot. ir lenkų kalba sukurtomis, proginėmis kalbomis (17 a. tokių kūrinių LDK pasirodė ~500). M. K. Sarbievijaus idėjomis rėmėsi, jas plėtojo ir kūrybiškai taikė kt. žymūs LDK retorikos teoretikai jėzuitai – M. Radau (*Improvizuojantis oratorius* / *Orator extemporaneus* 1640 Vilnius, iki 17 a. pab. Europos įv. miestuose išėjo >20 leidimų), Ž. Liauksminas (*Retorikos meno taisyklės* / *Praecepta artis rhetoricae* 1645 Vilnius, 17–18 a. Europos miestuose išėjo >15 leidimų), K. Kojalavičius-Vijūkas (*Šešiasdešimt religinės kalbos būdų* / *Modi LX sacrae orationis variae formandae* 1644 [7]1759). Populiarūs to l-pio autoriai – S. Starowolskis (~1588–1656) ir A. Tylkowskis (1624–95). S. Starowolskis parašė ~60 veikalų, žymiausi – biogr. bibliografijos žodynas *Šimtinė lenkų rašytojų* (*Scriptorum Polonicorum hekatontas* 1625 [5]1734), biogr. veikalas *Apie garsiuosius Sarmatijos oratorius* (*De claris oratoribus Sarmatiae* 1628), *Sarmatijos karžygiai* (*Sarmatiae bellatores* 1631), sąvadas *Sarmatų paminklai* (*Monumenta Sarmatarum* 1655, juose yra vertingos lituanistinės medžiagos); t.p. išliko *Pamokslas, pasakytas mirus Jonui Karoliui Chodkevičiui* (*Oratio in obitum Ioannis Caroli Chodkievicii* 1622). A. Tylkowskis studijavo filosofiją ir teologiją, dirbo dėstytoju, 1670–73 buvo Popiežiškosios kunigų seminarijos Vilniuje rektorius, be gimtosios lenkų, mokėjo daug kt. kalbų. Jo veikalai pedagoginiai, daugiausia lot. k., juose supažindinama su naujais mokslo atradimais – *Įdomioji meteorologija* (*Meteorologia curiosa*), *Įdomioji filosofija* (*Philosophia curiosa* 5 d., abu 1669), *Apie gėrį taikos ir karo metais, arba Ketvirtoji, moralinė, filosofijos dalis* (*De bono tam in pace, quam in bello, sive Pars philosophiae quarta moralis* 2 d. 1691), *Apie blogį, blogio priežastis ir priemones nuo jo* (*De malo malique causis et remediis* 1675 [8]1772), *Krikščioniškieji pokalbiai su savimi pačiu* (*Soliloquia Christiana* 1680 [10]1762) ir kiti. Nemažai Vilniaus a-jos profesorių dėstė visas scholastinės filosofijos disciplinas, bet jų pažiūros nebuvo plačiau žinomos, nes tuo metu nebuvo paskelbtos, liko rankraščiuose. A. Tylkowskio, o per jį ir visos jėzuitų Vilniaus filos. m-los, mokymas pasklido dėl gausių publikacijų užsienyje (Lenkijos, Vokietijos, Austrijos spaudos centruose).

Svarbūs yra J. Elgerio latvių kalba Vilniaus akademijoje išleisti veikalai – *Evangelijos visų metų sekmadieniams ir šventėms* (*Evangelia toto anno singulis dominicis et festis*), *Katekizmas, arba Trumpas krikščionių mokymo išdėstymas* (*Catechismus, seu Brevis instructio doctrinae Christianae*, abu 1672), *Religinės giesmės* (*Cantiones spirituales* 1673). Reikšmingiausias latvių leksikografijos 17–18 amžiaus paminklas – *Lenkų–lotynų–latvių žodynas* (*Dictionarium Polono–Latino–Lottawicum* 1683).

Su M. Mažvydo *Katekizmu* pradėjusi plisti liet. rašomoji kalba tapo ne bendrine, o vienu rašto kalbos variantų (vakariniu), kurį plėtė kitos rengiamos ir rašomos knygos

(giesmių kn., gramatikos; plačiau – skyriuje LIETUVIŲ KALBA). Svarbiausi vakarinio varianto raštijos paminklai – L. Zengštoko giesmės (*Giesmes chrikščioniškos ir duchauniškos* 1612), D. Kleino lot. k. parašyta pirmoji liet. kalbos gramatika (*Grammatica Litvanica* 1653) ir trumpesnis variantas vok. k. *Compendium Litvanico-Germanicum* (1654; abu šie veikalai padėjo pagrindus baigiančiai formuotis Prūsijos liet. rašomajai kalbai), D. Kleino su kitais parengtos *Naujos giesmju knygos* (1666 ^{9}1748). Rytiniu rašto kalbos variantu parašytas pirmasis lietuviškas hegzametras, išspausdintas įvairiakalbiame jėzuitų studentų poez. rinkinyje, skirtame pagerbti į Vilnių atvykusį karalių Zigmantą III Vazą (1589). Šiuo variantu parašytas nežinomo vertėjo išverstas isp. teologo J. Ledesmos anoniminiu vadinamas 1605 metų katekizmas (*Kathechismas, arba Pamokinimas vienam kuriamgi krikszczoniuy reykiamas*), K. Sirvydo *Lenkiškų, lotyniškų ir lietuviškų žodžių aruodas* (manoma, taip vadinosi pirmasis jo parašytas liet. kalbos žodynas, išsp. ~1620), t.p. *Trikalbis žodynas* (1631 ^{4}1713), gramatika *Lietuvių kalbos raktas* (~1630), pamokslų rinkinys *Punktai sakymų* (*Punkty kazań* 2 d. 1629–44). M. Daukšos knygos padėjo pamatus viduriniam rašto kalbos variantui, dar vadinamam žemaičių kalba. Šio varianto svarb. veikalai – M. Petkevičiaus parengtas dvikalbis katekizmas *Lenkiškas ir lietuviškas katekizmas* (*Polski z litewskim katechizm* 1598), J. Morkūno parengta M. Rejaus postilė (*Postilla lietuviška, tatay est Izguldimas prastas evangeliu ant kožnos nedelios ir šventes per visus metus* 1600), S. M. Slavočinskio giesmės (*Giesmes tikieimvy katholickam pridiarančias* 1646), ekumeninės pakraipos knyga (*Knyga nobažnystės krikščioniškos* 1653 ^{2}1684), S. B. Chylinskio išversta ir pradėta leisti Biblija (*Biblia, tatey ira Raštas švętas Seno ir Naujo testamenta* 1660–62), P. Šrubauskio giesmynas (*Balsas širdies pas viešpati Dieva* ~1680 ^{3}1726), J. Kasakauskio maldaknygė (*Rožančius švenčiausios Maryjos panos* 1681 ^{3}1715).

Baroko epochoje lietuvių raštijoje atsirado naujų žanrų ir rūšių. Lietuvių kalba rašyta grož. literatūra, mokslo veikalai (pirmieji žodynai ir gramatikos), statyti spektakliai. Liet. raštija patyrė ir didelį kitų kalbų (lot., lenkų, vok.) poveikį.

ŠVIEČIAMOJO AMŽIAUS LITERATŪRA

Šviečiamasis amžius Lietuvoje prasidėjo 18 a. vid., baigėsi 19 a. 4 d-metyje (1832 uždarytas VU ir valdžios įstaigose įvesta rusų k., 1839 likviduota unitų Bažnyčia, 1840 panaikintas III Lietuvos Statutas). L-pio specifiką lėmusios valst., polit. ir visuom. gyvenimo aplinkybės (atskiros Prūsijos karalystės sukūrimas 1701, ATR padalijimai 1772, 1793, 1795) paveikė ir diferencijavo raštiją bei lit-rą Prūsijoje ir Lietuvoje. Sukurta įv. žanrų rel. ir pasaulietinių raštų vok., lot. k., parašyta reikšmingų grož. lit-ros kūrinių liet. kalba. Lietuvoje pasirodė visų žanrų lenkiškų ir lotyniškų moksl. veikalų. Svarbus žiniasklaidos atsiradimas (plačiau – skyriuje PERIODINĖ SPAUDA). Vilniaus šviesuomenė leido laikr. *Wiadomości Brukowe* (1816–22), Prūsijoje leisti pirmieji liet. period. leidiniai (*Nusidavimai Dievo karalystėje* 1823–24, *Nusidavimai apie Evangelijos prasiplatinimą tarp žydų ir pagonų* 1832–34, 1837–1914). Lietuvoje aktyvesnę kūrybinę veiklą tuo metu ypač skatino 2 vienuolijų (jėzuitų ir pijorų) konkurencija švietimo ir kultūros srityje. Vienuolijoms priklausantys asmenys parengė ir išleido nemažai vadovėlių ir mokslo veikalų, aukštinančių žmogaus proto galias, keliančių mokslo ir mokymo svarbą, antikoje ieškančių grožio ir doros, Lietuvos istorijoje – pilietiškumo idealų. Svarbesni veikalai – A. Skorulskio *Filosofijos apybraiža* (*Commentariolum philosophiae* 1755; joje senosios scholastinės koncepcijos derinamos su naująja filosofija), M. Dogelio parengtas *Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aktų kodeksas* (*Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae* t. 1 1758, t. 5 1759, t. 4 1764), B. Dobševičiaus *Dabartinių filosofų pažiūros* (*Placita recentiorum philosophorum* 1760; plačiau aptarta I. Newtono fizika), *Logikos paskaitos* (*Praelectiones logicae* 1761; dėstomos F. Bacono, R. Descartes'o, J. Locke'o ir kt. pažiūros), P. Paprockio pagal A. Kojalavičių-Vijūką parašyta *Namų žinios apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę su šios tautos istorija* (*Domowe wiadomości o Wielkim Księstwie Litewskim z przyłączeniem historyi tegoż narodu* 1760 ^{4}1775), K. Virvičiaus (Wyrwicz) *Racionalioji visuotinės istorijos santrauka* (*Abrégé rai-*

sonné de l'histoire universelle 2 d. 1766–71), istoriją traktuojanti kaip svarbiausią mokymosi dalyką, Europoje versta K. Narbuto *Logika, arba Samprotavimo ir sprendimo mokslas* (*Logika, czyli Rozważania y rozsądzania rzeczy nauka* 1769 [4]1791).

1773 įkūrus Edukacinę k-ją švietimo sklaida valstybėje tapo sisteminga ir kryptinga. Mokslo ir mokymo knygos pradėtos taikyti naujos keliapakopės švietimo sistemos poreikiams. Pasirodė palankiai amžininkų įvertinta A. Kamenskio (Kamieński) *Piliečių edukacija* (*Edukacya obywatelska* 1774 Varšuva), H. Stroynowskio *Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės mokslas* (*Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki polityczney, y prawa narodów* 1785 [5]1805), daug mokslininkų ir literatų išugdžiusio G. E. Groddecko *Romėnų senienų mokslas* (*Antiquitatum Romanarum doctrina*) ir *Graikų literatūros istorijos pagrindai* (*Historiae Graecorum litterariae elementa in usum lectionum coscrpsit*, abi 1811, pavadinimu *Initia historiae graecorum litterariae* 2 t. 1821–23), gausūs T. Husaževskio, J. Lelewelio, I. Onacevičiaus, I. Danilavičiaus, E. Słowackio, A. B. Jocherio, A. V. Bohatkevičiaus (Bohatkiewicz), kitų VU profesorių ir jų auklėtinių visų mokslo sričių veikalai. Šiuo dinamišku l-piu lietuviškojoje raštijoje įvyko svarbių permainų. L-pio pradžioje liet. kalbos vartojimas buvo ribojamas rel. raštijos žanrų. Lietuviškai buvo leidžiamos maldaknygės (*Altorius duchaunas* ~1733–51 ~[5]1773), pamokslai ir rel. turinio skaitinių knygos (M. Olševskio *Broma atverta ing viečnasti* 1753 [5]1777), katekizmai (K. Klimavičiaus *Pavinastes krikščioniškas, arba Katekizmas* 1767, J. Jaskaudo *Krikščioniškas katalikiškas katekizmas* 1770), giesmynai (P. Šrubauskio) ir kita. Pradėti leisti lietuvių kalbos vadovėliai pr. mokykloms – *Mokslas skaytima rašto lękiško* (~1759–61, lenk. ir liet. k.; pavadinimu *Mokslas skaytima rašta lietuviška* 1763, liet. k.; išėjo keli leidimai).

Vykstant Ketverių metų seimui (1788–92) ir 1794 sukilimui liet. raštija pasirodė naujais pavidalais. Pirmą kartą nuo Jogailos ir Vytauto laikų valdovas, Seimas ir vykdomoji valdžia su lietuviais – viena trijų ATR tautų – ėmė bendrauti lietuvių kalba. Į liet. k. buvo verčiami Ketverių metų seimo nutarimai, išversta, bet nesuspėta išspausdinti, 1791 05 03 Konstitucija (J. Tumelio vertimas paskelbtas 1978). Lietuviškai į krašto gyventojus keliuose atsišaukimuose kreipėsi sukilimo vadovybė. Liet. dainas dainuodavo J. Jasinskio vedami sukilėliai. Į liet. kalbą išverstas Šv. Jono bažnyčioje 1794 04 20 pasakytas gedulingas M. P. Karpavičiaus pamokslas buvo išspausdintas ir garsiai skaitomas bažnyčiose, viešose vietose ir kariniuose daliniuose.

17 a. vid. panaikinus vasalinę priklausomybę Prūsija galėjo greičiau modernizuoti gyvenimo įv. sritis, anksčiau perimti naujus kult. veiklos modelius ir kūrybinės raiškos būdus. Prūsijoje anksčiau nei LDK atsirado liet. pasaulietinė lit-ra, Šviečiamajame amžiuje parašyta reikšmingų grož. lit-ros kūrinių ir liet. kalbos veikalų (plačiau – skyriuje LIETUVIŲ KALBA). Liet. raštijos leidybos srityje daug nuveikė žinomiausias 18 a. Prūsijos pamokslininkas Karaliaučiaus u-to profesorius, Prūsijos gen. superintendentas J. J. Quandtas, kuris, 1721 karaliaus paskirtas vyriausiuoju rūmų pamokslininku, rūpinosi svarbiausių rel. raštų vertimu į liet. kalbą. J. J. Quandto iniciatyva išleisti Karaliaučiaus u-to profesoriaus Chr. Langhanseno (1660–1727) pamokslai (*Trumpas ir prastas išguldimas vissų nedelės ir šventu dienu Evangeliu klausimais ir atsakimais sutaisytas ir iš vokiškos i lietuviška kalba perstatytas* ~1733 į liet. k. vertė P. Ruigys, patais. vertimas 1750 [4]1902), liet. parapijoms išleistas giesmynas (Įsruties vysk. J. Berento parengta *Išnaujo perveizdėtos ir pagerintos giesmių knygos, kurruse brangiausios senos ir naujos giesmes surašytos, Dievui ant garbės, ir Prusų karalysteje esantiems lietuvininkams ant dušu išganimo, podraug su maldų knygomis, kurruse ne tiktai senos, bet ir naujos maldos randamos yra* 1732, vėliau buvo redaguojamas ir perspausdinamas iki 20 a. vid.; vok. pratarmė J. J. Quandto, lietuviška – J. Berento, liet. istoriografijoje knyga dar vadinama Kvanto–Berento giesmynu), liet. bažnyčioms skirtas oficialus apeigynas (J. Berento išversta *Davadnas pamokinnimas kaipo vissi Lietuvoje po maloningiauso Prusu karalum essantieji kunnigai kaip Dievo tarnai tur elgtis noredami šventą klebonu urėdą viernay išpildit* 1730), pirmasis visos Biblijos leidimas (suburta vertėjų grupė, jai vadovavo J. Berentas ir bu-

vęs Liet. kalbos seminaro Karaliaučiuje vadovas P. G. Milkus, ~1692–1753, liet. pratarmė J. Berento, vok. pratarmė J. J. Quandto, joje apžvelgta 16–18 a. lietuviškų Biblijos vertimų istorija; išsp. 1735 ²1755 Karaliaučiuje). Iki 18 a. vid. J. J. Quandto ir kitų pastangomis liet. raštija perėmė visus pagrindinius rel. lit-ros žanrus.

Paminklas M. L. G. Rėzai Karaliaučiuje (past. 2005, skulpt. A. Sakalauskas)

J. J. Quandto mokinys K. Donelaitis – vienas reikšmingiausių liet. lit-ros rašytojų. Jis sukūrė originalų, analogų pasaulio lit-roje neturintį metrotoninį hegzametrą, pagrįstą antikinės metrinės ir lietuviškosios toninės eilėdaros principais, ir juo parašė 6 pasakėčias ir 4 giesmių poemą *Metai* (~1765–75, išsp. 1818). *Metai* – originalus grož. lit-ros kūrinys, turintis sąsajų su to meto Europos lit-ros tendencijomis (gamtos ir žmogiškosios prigimties aukštinimas, kaimo ir valstiečių buities vaizdai, civilizacijos ar krikščionybės nepaliestų egzotiškų bendruomenių gyvenimo tematika, antikinės lit-ros sekimas ir kt.), jam būdinga lyrinė, didaktinė, satyrinė raiška. Poemoje aprašytas žemiausias visuomenės sluoksnis (laisvų ir nelaisvų valstiečių lietuvininkų gyvenimas ir metinis įprastinių darbų ciklas), kiekvienas herojus (būras) įkūnija kurią nors filosofinę etinę autoriaus nuostatą. Meniškai vaizduojamas būrų gyvenimas sudaro Dievo globojamos, gaivalingos gamtos prieglobstyje gyvenančios, tradicinėmis krikščioniškomis vertybėmis besivadovaujančios, lietuviškai kalbančios gyvos bendruomenės (Vyžlaukio) vaizdą. *Metų* meninio pasaulio ypatybės ir kai kurios jų pasirodymo aplinkybės (kultūros sklaidos specifika į Rusijos imperiją patekusioje LDK teritorijoje) lėmė greitą K. Donelaičio kūrybos sklaidą Lietuvoje. 1818 M. L. G. Rėzai pirmąkart išleidus *Metus*, K. Donelaitį įvertino S. Daukantas, S. Stanevičius ir kiti kūrėjai, vad. mokytieji žemaičiai. 1824 pasirodžius K. Donelaičio pasakėčioms, S. Stanevičius sukūrė savų pasakėčių (išsp. 1829 kartu su K. Donelaičio). Nuo šių ir kai kurių kitų beveik vienu metu parašytų ir pasirodžiusių kūrinių (A. J. Klemento lietuviškų eilėraščių rinkinys *Donis pridera*, par. 1811, A. Strazdo eilėraščių rinkinys *Giesmies svietiškas ir švintas*, išsp. 1814, D. Poškos lietuviški eilėraščiai ir poema *Mužikas Žiemaytčiu yr Lietuvos*, par. ~1816–25) prasidėjo 19 a. tikrosios (*sensu stricto*) lietuvių literatūros istorija. Pav.

P: *Senoji Lietuvos literatūra* 20 kn. Vilnius 1992–2005. **L: J. Lebedys** *Senoji lietuvių literatūra* Vilnius 1977; **V. Zaborskaitė** *Trumpa lietuvių literatūros istorija* Vilnius 2000; **E. Ulčinaitė, A. Jovaišas** *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius* Vilnius 2003.

Sigitas Narbutas

19 AMŽIAUS LITERATŪRA

19 AMŽIAUS 1 PUSĖS LITERATŪRA. KLASICIZMAS IR ROMANTIZMAS

19 a. lit-ra atspindi kalbinio, ist., kult., estetinio ir social. identiteto įvairovę ir jo kaitą, nulemtą sudėtingo lit-ros proceso ir polit. sąlygų. 19 a. Lietuvos visuomenė kilme, kalba ir religija buvo nevienalytė. Lit-ros proceso kalbinį ir kult. heterogeniškumą lėmė daugiakultūris LDK lit. paveldas (antika, Biblija, LDK lit. ir kult. palikimas) ir su ATR žlugimu (1795) susijusios polit. permainos. Kult. dialogo ir tekstinių ryšių yra 19 a. Lietuvos lenkiškoje ir lietuviškoje lit-roje, t.p. Lietuvos žydų ir rusų lit-roje.

19 a. pr. lit-roje lenkų k. vyravo ist. savivoka, klostėsi romantizmo tendencijos. L. Unickis, kitaip nei dauguma to meto klasicistų, atsisakęs privalomo antikos (Vergilijaus ar Horacijaus) vertimo ir imitavimo, poez. knygoje *Mano mūzos pradai* (*Pierwiastki mej muzy* 1805) pagrindė romantinės lit-ros pranašumą prieš klasicistinę. Knygos prakalboje jis suformulavo savą romantinį kūrybos metodą susiedamas jį su kūrėjo vaizduote.

L. Unickio prakalba susilaukė aštrios Vilniaus klasicistų reakcijos (1806 kritinė recenzija *Gazeta Literacka Wileńska* nr. 3), 1805–06 laikomi romantizmo ir klasicizmo polemikos pradžia Lietuvos lit-roje lenkų kalba. L. Unickis anksčiau nei K. Brodzińskis (studija *Apie klasiškumą ir romantiškumą, taip pat apie lenkų poezijos dvasią / O klasyczności i romantyczności tudzież o duchu poezji polskiej* 1818) lit-roje diegė romantizmo estetikos principus. Tuo pat l-piu kaip ir L. Unickis Lietuvoje lenkų k. rašė A. Mostowska, romantinės siaubo apysakos kūrėja. 1806 Vilniuje išleistos A. Mostowskos apysakų 7 knygos – *Vaiduoklis pilaitėje* (*Strach w zameczku*), *Matilda ir Danila* (*Matylda i Daniło*), *Ne visuomet daroma taip, kaip sakoma* (*Nie zawsze tak się czyni, jak się mówi*), *Koniecpolskių pilis* (*Zamek Koniecpolskich*) ir tritomis apysakų rink. *Mano pramogos* (*Moje rozrywki*). A. Mostowskos siaubo prozą daugiausia veikė ankstyvasis V. Europos romantizmas (pranc. rašytojos S. F. Genlis kūryba, anglų siaubo apysaka). Kitas jos originalios kūrybos raidos etapas susijęs su domėjimusi Lietuvos istorija. Ist. romane *Astolda* (1807) amžinos meilės tema susipynusi su Lietuvos ist. fikcija. A. Mostowska kūryboje panaudojo romėniškąjį lietuvių kilmės mitą, žinomą nuo 12 a. ir išpopuliarėjusį 16 a. Renesanso humanistinėje lit-roje, istoriografijoje ir publicistikoje. A. Mostowskos sukurtoji Palemono legendos versija tapo liet. tautos vienybės ir patriotizmo išraiška (romane pateikta žemaičių ir liet. susijungimo į vieną tautą idėja). A. J. Klemento (rašė lenkų ir liet. kalbomis) idilinę kūrybą veikė I. Krasickio, A. Naruszewicziaus, F. Bohomoleco poezija – sekdamas jais sukūrė epigramų ir epitafijų. Remdamasis F. Karpińskio ir F. D. Kniaźnino idilės tradicija parašė vad. sieliankų (žanras, artimas idilei, bukolikai, pastoralei). Žymesni 19 a. pr. Lietuvos poetai, spausdinę savo kūrybą Vilniuje, – F. S. Sokólas, T. Lityński, O. Pietraszkiewiczius ir A. Goreckis. Juos vienijo ne tik ist. kilmė (visi kilę iš LDK ist. žemių), kuri lėmė daugiakultūrį bajoriškąjį identitetą, bet ir panaši romantinė lit. ir kult. nuostata poetiškai interpretuoti ATR žlugimą. Jų kūryboje atsispindi istorinė Lietuvos praeitis ir Vilniaus miesto legendinė kult. topografija. F. S. Sokólo poezijos rinkinyje *Lenkų mūza* (*Muza polska* 1804) istorinis ATR ir Vilniaus pilies likimas vaizduojamas pagal klasicistinės lit-ros, kuri rėmėsi antikos patirtimi, modelį.

Vienas žymiausių 19 a. pr. poetų D. Poška išvertė ir perkūrė du F. S. Sokólo eilėraščius (odė *Ant pašventimo katedrinės bažnyčios Vilniuje 1801 metuose / Na kościoł katedralny wilensky w roku 1801 poswięcony*, elegija *Dumoimas ant senos pylys Vilniuje / Duma nad rozwalinami murów Jagiellońskich w Wilnie*, abu išsp. 1804), juose polemizuojama su ATR kalbine ir ist. tradicija. D. Poškos klasicistinio stiliaus kūryba žymi Lietuvos ir Lenkijos 19 a. pr. poezijai būdingą idilinės vaizduotės ir žemdirbiškosios kult. tradicijos darną. Klasicistinėje idilėje *Mana darželis* perteikiamas privatus gyvenimo pasaulis, kuris išsiplečia iki viešosios erdvės ir ist. atminties, idealizuojama dvaro (kaimo) būtis, kuri siejama su piliet. interesais. Idilėje išsakoma simbolinė artojo-poeto būties samprata, artima Vergilijaus *Bukolikoms* ir *Georgikoms*. D. Poška – žymiausias proginių poet. laiškų kūrėjas 19 a. liet. lit-roje. Klasicistinės odės stiliumi sukurtas proginis laiškas *Pas kunigą Ksaverą Bogušą, lietuvį, ir Jokimą Lelevelį, mozūrą, raštas žemaičiuose* (1810) išreiškia piliet. tautiškumo savivoką. Laiške šlovinami K. P. Bogušo ir J. Lelewelio ist. veikalai, žemaičiai raginami sekti jų pavyzdžiu, pabrėžiama bendruomeninių principų ir visų liet. genčių ir giminių tautinė vienybė, kurią palaiko ist. atmintis ir kalba. Piliet. susirūpinimą gimtosios kalbos išlikimu D. Poška įprasmino rašydamas trikalbį lenkų–lotynų–lietuvių žodyną (*Słownik języka Litewskiego, Polskiego i Łacinskiego*, nebaigtas). Klasicistinės stilistikos poemoje *Mužikas Žiemaytčiu yr Lietuvos* perteikiama žemdirbiškosios kultūros tradicija, valstietis laikomas materialinės ir dvasinės kultūros saugotoju ir kūrėju. Istoriniuose klasicistinės odės stiliumi parašytuose *Kaimiečio artojo mąstymuose* (*Rosmyślanie Wiesniaka Rolnika*) įprasminama poeto-artojo kult. tapatybė ir reiškiama populiariosios Lietuvos istorijos rašymo būtinybė.

Klasicistinė lenkų idilės (F. Karpiński, T. K. Węgierskis) tradicija ryški A. Strazdo poezijoje, jungiančioje lit-ros, dainuojamosios tautosakos ir krikščioniškosios kultūros paveldą. Eil. rinkinį *Giesmies svietiškas ir šventas* (1814) sudaro pasaulietinio turinio ei-

lėraščiai, bažn. giesmės, idilės, pastoralės, elegijos, humor. bei satyr. eilėraščiai, giminingi lenkų vad. pašaipiajai lit-rai (*literatura sowizdrzalska*). Atskiru leidiniu 1824 pasirodė A. Strazdo odė lenkų k. *Giesmė Rygos miestui pagerbti* (*Kant na pochwalę miasta Rygi*). Bažn. raštijai svarbus A. Strazdo iš lenkų k. išverstas it. teologo R. Bellarmino katekizmas *Pamokslas krikščioniškas* (1818). A. Strazdo idilėms (*Gegužėlė*, *Strazdas*, *Selianka aušra*) būdinga gamtos ir žmogaus dialogas, šlovinama prigimtinis gyvenimo būdas, laisvė, artojo darbas, reiškiama ist. pranašystė, pasitikėjimas apvaizda. Iš antrojo (dėl cenzūros neišleistas) eil. rinkinio išliko autobiogr. eilėraštis *Ei, Dieve dievulaitis*, kuriame žmogiškumo, dialogo, bendraminčių poreikis siejamas su kult. bendradarbiavimo siekiu.

Šviečiamosios tautinės idėjos vyrauja S. Stanevičiaus, pirmojo profesionalaus filologo, negausioje klasicistinėje kūryboje. Odė ir 6 pasakėčios pasirodė 1829 (kn. *Šešes pasakas Symona Stanevičes žemayče yr antras šešes Kryžža Donalayčia lituvynynka prusa*). Programinėje klasicistinėje odėje *Šlovė žemaičių* (1823) šlovinamas žemaičių bajorų lituanistinio ir kult. sąjūdžio darbas, kuris traktuojamas kaip LDK ist. didybės tąsa, įprasminama liet. tautinės tapatybės kūrimosi istorija. Polit. klasicistinėje pasakėčioje *Arklys ir meška* meškos (Žemaitijos simbolis) ir arklio (Aukštaitijos simbolis) alegoriniu dialogu bei ironiška jų egzistavimo interpretacija reiškiama tautinės bendruomenės ist. drama, pasakėčioje *Aitvarai* – žemaičio būties ir darbo idilė. 1829 perleistoje liet. k. gramatikos *Universitas linguarum Lituaniae* (*Trumpas pamokymas kalbos lietuviškos arba žemaitiškos* 1737) prakalbose *Skaitysiantiems* (liet. k.) ir *Lecturis* (lot. k.) apibendrino filol. laimėjimus ir apibūdino dominuojančias lietuvių kult. tradicijas.

19 a. Lietuvos klasicistinės ir romantinės kult. tradicijos ryškios S. Daukanto retorinėje istoriografijoje. Ist. pasakojimai (*Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių* 1822, išsp. 1929, *Istorija žemaitiška* ~1836–38, *Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje*, par. 1850, dalis išsp. 1893, perdirbinys 1899, *Būdas senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių*, išsp. 1845) remiasi antikine retorine istoriografija, Lietuvos metraščiais, švietėjų ir romantikų istoriografijos patirtimi, Šv. Rašto motyvais. Pagrindinė S. Daukanto veikalų tema – tautinės bendruomenės prigimtinės laisvės, kalbos, dorybės ir ist. atminties išsaugojimas. *Darbuose* ir *Būde* įprasminamas glaudus gamtos ir istorijos ryšys, šlovinama pagoniškosios Lietuvos idilė, herojinė jos praeitis, kuriama idealios visuomenės ir valstybingumo vizija, pagrįsta social. utopija – prigimtiniu gyvenimo būdu, paprotine teise ir dorovine elgsena. S. Daukanto susidomėjimas antika atsispindi ir vertimuose (Kornelijaus Nepoto *Gyvatas didžiųjų karvaidų senovės*, Fedro pasakėčios *Pasakos Phedro*, abi 1846, Marko Justino *Istorija*, neišl., laisvas vertimas J. H. Campe's *Rubinaičio Peliūzės gyvenimas* 1846 ^{2}1984). Pasakėčių vertimų rink. *Pasakos Phedro* pratarmė ir studija *Pasakos būdas* yra pirmasis teor. poetikos veikalas liet. kalba, jame nuo bendrosios pasakojimo (pasakos) teorijos priartėjama prie konkretaus pasakėčios žanro ir kalbos būdo aptarimo.

Herojinę Lietuvos krašto istoriją ir Vilniaus miesto praeitį įtaigiai vaizdavo T. Lityńskis (*Įvairūs raštai eilėmis ir proza / Pisma różne wierszem i prozą* 2 t. 1808). T. Lityńskio gamtinės tematikos poezijoje vyrauja idilinė raiška, susijusi su parkų kultūros poetika ir Vergilijaus žemdirbiškąja kult. tradicija. Trijų eiliuotų laiškų apie legendinį ir ist. Vilnių ciklas yra vienas ankstyviausių romantinių tekstų apie Vilniaus miestą. Laiškuose įprasminama šlovinga Lietuvos istorija, jos gamta ir Vilniaus miesto archit-ra. T. Lityńskis yra sukūręs proginių eilėraščių, vad. sieliankų, satyrų, bet didžiausią jo kūrybos dalį sudaro rusų poetų G. Deržavino, N. Karamzino, I. Dmitrijevo, I. Krylovo, A. Puškino, K. Batiuškovo kūrinių vertimai. T. Lityńskio plėtotą romantinę Gedimino pilies tematiką tęsė O. Pietraszkiewiczius elegijoje *Svajojimas prie Gedimino pilies griuvėsių* (*Dumaniem u rozwalin zamku Giedymina* 1817), joje gausu ist. faktų ir vardų, pasakojama apie didvyriškas liet. kovas su kryžiuočiais, šlovinamos sen. lietuvių dorybės ir patriotizmas. Lietuvos ist. kraštovaizdžio sunykimas aiškinamas ATR polit. ir doroviniu nuosmukiu, priešų agresija, reiškiama meilė praeičiai ir tikėjimas Respublikos atgimimu, išsilaisvinimu. O. Pietraszkiewiczius įkūnijo filomatų ideologiją, susijusią su ist. Lietuva. Lenkų rašytojo F. Bernatowicziaus kūrybai būdinga sentimentalizmo ir preromantizmo bruožai

(epistolinis rom. *Neprotingos santuokos / Nierozsądne śluby* 2 t. 1820, ist. romanai *Pajauta, Lizdeikos duktė, arba Lietuviai 14 amžiuje / Pojata, córka Lezdejki, czyli Litwini w XIV wieku* 4 t. 1826, liet. 1886, išl. 1898, *Nalenčas / Nałęcz* 3 t. 1828, apys. rink. *Pasakojimai apie liaudies padavimus ir papročius / Powieści z podań ludu i obyczajów krajowych* 1834).

Vienas žymiausių Lietuvoje lenkų k. rašiusių poetų – A. Goreckis. *Dziennik Wileński* 1815 išspausdino jo odę *Draugystei* (*Do przyjaźni*), kurioje šlovinama draugystė kaip pamatinė bendruomeninio būvio forma, žmogiškosios egzistencijos ir žemiškosios laimės šaltinis, o jos pagrindas esąs ne asmens turtai ar kilmė, bet dorovė. Vėliau svarbiausias A. Goreckio odės idėjas perteikė A. Mickevičius. Lietuvos lit-ros istorijai svarbus A. Goreckio eilėraščių rink. *Lietuvio poezija* (*Poezje Litwina* 1834), jame plėtojama lietuviškoji ist. savivokos tematika, *Pasakėčios ir nauji eilėraščiai* (*Bajki i poezje nowe* 1837, abi išsp. Paryžiuje) su autoriaus *Dedikacija Vilniaus miestui* (*Przypisanie miastu Wilno*), kurioje brėžiami miestiškosios savivokos kontūrai, būdingi 19 a. pr. Lietuvos lit-rai. Dedikacijoje šlovinamas Vilniaus miestas laikomas tikraisiais poeto namais, reiškiama viltis matyti Vilnių laisvą.

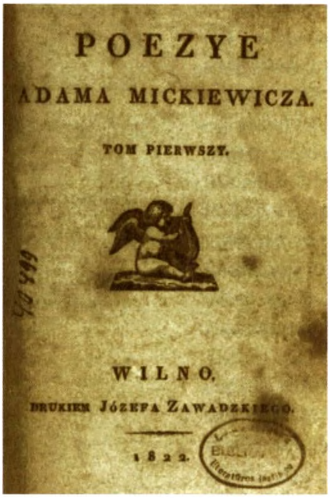

A. Mickevičiaus kn. *Poezija* t. 1 (1822)

19 a. pr. lit-ra lenkų k., kurioje vyravo LDK ist. ir mit. praeities vaizdiniai, etninės Lietuvos kraštovaizdžio simbolika, ilgą laiką veikė romantinę liet. lit-ros tradiciją. Vienas žymiausių 19 a. romantizmo poetų – A. Mickevičius, kilęs iš LDK žemių, priklausantis lenkų, liet. ir bltr. lit-rai. Jis jautėsi esąs žlugusios ATR pilietis. 1817 Vilniuje A. Mickevičius kartu su bendraminčiais J. Čečiotu, T. Zanu įsteigė slaptą filomatų d-ją, tapo vienu jos dvasinių vadovų, 1820 įkurta nelegali VU studentų filaretų d-ja. *Tygodnik Wileński* išspausdino A. Mickevičiaus stilizuotą sakmės (*skaz*) pasakojimą *Živilė* (*Żywilla* 1819), sukurtą pagal romantizmo estetikos principus. Dėl tautinės etikos (ištikimybės tėvynei, garbės jausmo) ir didvyriškumo tematikos karžygės Živilės legendą savo istorijos veikaluose (rankraštiniame variante *Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių* ir vėliau *Istorija žemaitiška*) atpasakojo ir S. Daukantas. A. Mickevičius išleido poezijos rink. *Poezija* (*Poezje* 2 t. 1822–23; pirmąjį sudarė baladės ir romansai, pirmojo tomo įvade sufomuluoti romantinės lit-ros kūrimo principai, įtraukta programinė baladė *Romantiškumas / Romantyczność*, traktuotina kaip polemika su J. Sniadeckio propaguota švietėjų ideologija, antrajame tome išspausdinta poema *Gražina / Grażyna*, poet. įžanga į *Vėlines / Dziady*, pratarmė apie Vėlinių apeigas, antra ir ketvirta *Vėlinių* dalys). Dresdene A. Mickevičius parašė trečiąją *Vėlinių* dalį. Poet. dramoje vaizduojama Lenkijos kančių dėl carizmo politikos istorija, perteikiamos LDK liaudies papročių ir apeigų tradicijos. *Vėlinės* turi ir *moralitė*, ir prometėjiškosios poemos ypatybių. Už filomatų veiklą 1823 A. Mickevičius suimtas, 1824 ištremtas į Rusiją ir į Lietuvą negrįžo. 1826 išleido sonetų knygas *Odesos sonetai*, *Krymo sonetai*, juose įtvirtinamas poeto romantinis kūrybos *credo*, perteikiantis F. Petrarcos soneto formos tradiciją, didingų gamtovaizdžių ir rytietiškojo kolorito dermę, 1828 – romantinę poemą *Konradas Valenrodas* (*Konrad Wallenrod*), vaizduojančią LDK kovų su kryžiuočiais istoriją. Poema buvo laikoma pasipriešinimo ir kovos su caro valdžia polit. manifestu. Nuo 1832 gyvendamas Paryžiuje sukūrė epinę poemą *Ponas Tadas, arba Paskutinis antpuolis Lietuvoje* (*Pan Tadeusz czyli Ostatni zajazd na Litwie* 1834) apie smulkiųjų bajorų gyvenimą Naugarduko apylinkėse, jų kasdienybę, papročius, buitį, išreikšdamas Lenkijos ir Lietuvos valstybingumo idėją (žymiausia lenkų k. parašyta poema liet. kultūroje labiausiai vertinta dėl garsiosios invokacijos: *Tėvyne Lietuva, mielesnė už sveikatą! / Litwo ojczyzno moja! Ty jesteś jak zdrowie*). Autorius rėmėsi idilės ir herojinio žanro kūrinių siužetinėmis konstrukcijomis, veikėjų charakterių kūrimo principais, motyvais. Dvylikos poet. knygų epopėjoje įprasminta Lenkijos ir Lietuvos bajoriškosios kultūros palikimas, mitologinė ir istorinė LDK praeitis. A. Mickevičius suliejo svarbiausias LDK kult. tradicijas – lenkų, lietuvių, baltarusių ir žydų, įamžino idealizuotą Lietuvos kraštovaizdį, jo kūryba buvo patriotinio tikėjimo simbolis daugeliui liet. rašytojų kartų –

A. Baranauskui, aušrininkams, Maironiui, V. Mykolaičiui-Putinui, Just. Marcinkevičiui. Filomatų d-jai priklausė visuom. veikėjas ir poetas J. Čečiotas. Jis redagavo pirmuosius A. Mickevičiaus eil. rinkinius, rašė eilėraščius, kūrė dainų tekstus, išleido bltr. liaudies dainų rink. *Kaimiečių dainelės* (*Piosenki wieśniacze* 6 t. 1837–46).

Su 19 a. Lietuvos kult. gyvenimu susijęs ir kitas garsus lenkų romantizmo kūrėjas J. Słowackis, rašęs apie dramatišką LDK istoriją. Iš kitų rašytojų, idealizuojančių vid. amžių Lietuvos praeitį, J. Słowackis išsiskyrė gebėjimu blaiviau pažvelgti į svarbiausius tolimos Lietuvos ist. įvykius. 1828 jis išvyko iš Vilniaus, bet dvasinį ryšį su juo išlaikė visą gyvenimą. Lietuviška ist. tematika vyrauja poet. kūrinyje *Lietuvos legiono giesmė* (*Pieśń legionu litewskiego* 1831), ist. dramose *Mindaugas, Lietuvos karalius* (*Mindowe, król litewski* 1832), *Horštinskis* (*Horsztyński*), poet. apysakoje *Hugonas* (*Hugo*, abi išl. 1835), poemoje *Beniovskis* (*Beniowski* 1841; nebaigta). Sukurti dramą *Mindaugas* J. Słowackį paskatino siekis įamžinti tėvo E. Słowackio, kuris sukūrė tragediją *Mindaugas, Lietuvos karalius* (*Mendog, król litewski* 1808; 1813 pastatytas spektaklis), atminimą. Pasakojimą apie prieštaringą valdovo būdą buvo siekiama išplėtoti iki dramatiškos išdavystės problematikos ir iki Katalikų bažnyčios, kaip institucijos, kritikos, kuri dažnai tapdavo J. Słowackio ideol. polemikos objektu. 19 a. pr. istorinė Mindaugo asmenybė domino daugelį Lietuvos poetų ir istorikų.

Romantinė raiška būdinga ir V. Sirokomlės (tikr. L. Kondratowiczius) kūrybai, kuri priklauso lietuvių, lenkų ir baltarusių (gimė Baltarusijoje) kultūrai. Debiutavo eilėraščiu *Paštininkas* (*Pocztylion* 1844) lit. žurnale *Athenaeum*. Rašė Lietuvos ist., mitologijos, piliet. tautiškumo tematikos kūrinius (ist. poema *Margiris* / *Margier*, poema *Piastų duktė* / *Córa Piastów*, abi 1855), tobulindamas savo eiliavimo įgūdžius vertė 16–17 a. Lietuvos ir Lenkijos lotyniškąją Renesanso poeziją (M. K. Sarbievijaus odes), reikšmingi kelionių aprašymai (*Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą* / *Wycieczki z Wilna w promieniach po Litwie* 1857–60, liet. 1989, *Nemunas nuo versmių ligi žiočių* / *Niemen od źródeł do ujścia* 1861, liet. 1933). Pirmieji V. Sirokomlės kūrybos vertimai į liet. k. pasirodė 19 a. pab. (vertė P. Arminas-Trupinėlis, V. Ažukalnis-Zagurskis, S. Dagilis, A. Jakštas, P. Vaičaitis).

Romantinė Lietuvos lit-ros tradicija plėtojama J. I. Kraszewskio (kilęs iš mozūrų bajorų giminės) kūryboje, kurios pradžia glaudžiai susijusi su Vilniaus miestu (1829–30 studijavo lit-rą VU). Lit. palikimą sudaro ~600 tomų (iš jų 223 romanai) – ist. apysakos, dramos, epopėjos, poezija, ist. ir archeologijos veikalai, kelionių aprašymai, memuarai. Didelė jo darbų dalis skirta populiarinti Lietuvos praeitį. 19 a. 3–4 d-metyje Lietuvos kult. gyvenime tai nebuvo naujas reiškinys – tuo metu pasirodė istorikų M. Balińskio (*Vilniaus miesto istorija* / *Historya miasta Wilna* 2 t. 1836–37), K. Raczyńskio, J. Čečioto, T. Narbuto, L. A. Jucevičiaus ir kt. ist. veikalai. J. I. Kraszewskio poemose ir eilėraščiuose įprasminama ikiunijinė Lietuvos (LDK) istorija, lietuviška tematika ryški ir pirmajame romane *Švento Mykolo bažnyčia Vilniuje* (*Kościół Święto Michalski w Wilnie* 1833). Vienas svarbiausių J. I. Kraszewskio ist. kūrinių – *Kunigas* (1882, liet. 1887 ^{5}2003), kurio siužetas grindžiamas vienu populiariausių Lietuvos poezijos lenkų k. ist. savimonės ir patriotizmo vaizdinių – legenda apie kryžiuočių kronikose minimo kunigaikščio Margirio ir jo bendražygių susideginimą Pilėnuose. Kiti svarbesni kūriniai – liet. tematikos poet. trilogija *Anafielas* (*Vytolio rauda* / *Witolo rauda* 1840, liet. 1881–82, 1924, *Mindaugas* / *Mindowe* 1842, *Vytauto kovos* / *Witoldowe boje* 1844), kuri laikoma bandymu sukurti lietuvišką mit. epą (S. Moniuszko pagal jį sukūrė liet. mit. tematikos kantatas *Milda* 1848, *Nijoła* 1852). J. I. Kraszewskis sukūrė herojinį Vytauto paveikslą, kuriuo įkūnijo Lietuvos savarankiškumo siekį, prilygstantį Homero epo didvyriams. Liet. lit-roje ir kultūroje J. I. Kraszewskio lit. veikalai turėjo didesnę visuomeninę nei lit. reikšmę – stiprino sulenkėjusios liet. bajorijos patriotiškumo nuotaikas, žadino lietuvybės, lietuvių kult. savitumo, tautinės savigarbos ir pasitikėjimo savimi jausmą. Su J. I. Kraszewskiu susirašinėjo M. Akelaitis, V. Dembskis, L. A. Jucevičius, A. Vištelis. Pirmieji J. I. Kraszewskio kūrinių vertimai į liet. k. (K. Praniauskaitės, A. Vištelio) pasirodė 1858.

Romantinė Lietuvos lit-ra lenkų k., daugiausia poezija, įtvirtindama gamtos ir ist. likimo idealizacija pagrįstą mitinį lietuviškumo modelį, padėjo atgimti liet. tautiniams

I. Chodzkos apysakos *Jonas iš Svisločės* (1823) iliustracija (J. H. Głowackio litografija)

jausmams. Ji sukūrė palankią emocinę ir kult. aplinką romantinei raiškai, supoetinančiai visuom. gyvensenos modelį. 19 a. 1 pusėje klasicistinė ir romantinė lit-ra lenkų k. perteikė liet. tematiką ir ATR ist. piliet. tradiciją. Viena svarbiausių jos temų – Lietuvos bajorų piliet. patriotizmas, grindžiamas ne etniniais, bet social. ir teritoriniais (kraštovaizdžio simbolika, parkų kultūra) principais.

Lit-ros lenkų k. plėtotei įtakos turėjo K. Bujnickio (1778–1878) romanai (*Kunigo Jordano atsiminimai* / *Pamiętniki księdza Jordana* 2 t. 1849–52, *Senmergė* / *Stara panna* 1854), dramos (*Komedijos proza ir eilėmis* / *Komedje prozą i wierszem* 1851). Glaudžiai su liet. didaktine proza susijusi I. Chodzkos lenk. kūryba – gavendos (ciklas *Lietuvos vaizdai* / *Obrazy litewskie* 5 serijos 1840–50, populiariausia 3 serija *Kvestoriaus atsiminimai* / *Pamiętniki kwestarza* 1844, liet. sutrumpinta 1924, kurioje vaizduojama 1812 karas, senųjų Lietuvos bajorų gyvenimo būdas) ir ist. apysakos (*Lietuvos padavimai* / *Podania litewskie* 4 serijos 1852–60). Lenkiškajai Lietuvos lit-rai priklauso L. Sztrymerio (1809–86) romanas *Kataleptikas* (*Kataleptyk* 1846), Lietuvą garbinusio A. H. Kirkoro, archeologo ir literato, veikalai. Jis rusų ir lenkų spaudoje rašė Lietuvos ist. ir etn. temomis, išleido pirmąjį išsamų Vilniaus vadovą (*Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes* / *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach* 1856, patais. ir papild. leid. 1859, liet. 1991), reikšmingą ist. ir lit. požiūriu.

L. A. Jucevičius į lenkų k. išvertė rusų poetų kūrinių, į liet. k. – lenkų poetų kūrybos, sudarė pirmą lietuvišką antologiją *Ištraukos iš naujųjų lenkų poetų* (*Wyjątki z nowoczesnych poetów polskich* 1837), lenkiškai rašiusių liet. rašytojų almanachą *Linksmine* (1841).

19 AMŽIAUS VIDURIO IR 2 PUSĖS LITERATŪRA. DIDAKTINĖ PROZA

Greta 19 a. Lietuvos klasicistinės ir romantinės poet. tradicijos plėtojosi didaktinė proza liet. kalba, veikiama homiletinės retorikos (J. Bretkūno, M. Daukšos, K. Sirvydo pamokslai). Didaktinei prozai būdinga veikėjų ir situacijų tipizacija, normatyvizmas, sinkretizmas, klajonių motyvai, antikinės lit-ros ir Biblijos siužetai, tradicinės etinės ir dorovinės kultūros diegimas, liaudiškojo ir bažn. gyvenimo būdo, valstietiškosios etikos skleidimas. 19 a. 1 pusės didaktinė liet. proza, nors ir susijusi su bažn. pamokslų tradicija, išlaikiusi dorovinį auklėjimo pobūdį, buvo orientuota ne į šventąją (*sacrum*), bet į pasaulietinę (*profanum*) sritį, kasdienio gyvenimo pamokymus. Jos stilius įvairavo nuo idealizuojamo iki humoristinio, groteskinio. I. Chodzkos kūrybos vertimai į liet. k. turėjo poveikio liet. didaktinės apysakos raidai. Ankstyviausia žinoma prozos knyga liet. k. – J. Rupeikos išversta I. Chodzkos apysaka *Jonas iš Svisločės* (1823, sulietuvintas variantas – M. Akelaičio perdirbinys *Jonas Išmisločius kromininkas* 1860), sudaryta iš tezės, pavyzdžio ir moralo, kritikuojančio kurią nors žmogaus būdo ydą, elgseną (dažn. smerkiama girtuoklystė). Apysakos pasakojimo epizodus, pamokymus, gerus arba blogus žmonių gyvenimo būdo pavyzdžius vienija keliaujantis pasakotojas, teigiamas herojus (išmintingas, doras, dievobaimingas), kuris susitinka su įv. žmonėmis skirtingomis social. aplinkybėmis, juos moko ir auklėja. P. Gomaliauskio, Gomalevskio (*Aplankymas seniuko* 1853), J. S. Dovydaičio (*Šiaulėniškis senelis* 3 d. 1860–64), M. Akelaičio (*Kvestorius* 1860) apysakų struktūra atitinka bendrąjį didaktinės apysakos modelį. J. S. Dovydaičio apysakoje yra komedinių dialogų. Labiausiai Lietuvoje išplito A. Tatarės didaktinė kūryba, pagrįsta antikine retorikos tradicija ir krikščioniškąja ideologija, pasižyminti vaizdingu pasakojimo stiliumi ir liaudišku humoru, charakteringais veikėjų tipažais. Lietuvoje pasirodė dvi A. Tatarės rel. turinio knygos *Žiburys rankoje dūšios krikščioniškos* (vertimas iš lenkų k., 1848) ir *Tiesiausias kelias ing dangaus karalystę* (1853), kaimo bendruomenėse paplitusioje didaktinėje knygoje *Pamokslai išminties ir teisybės* (1851), paremtoje Ezopo, J. de La Fontaine'o, Fedro, I. Krylovo ir kt. pasakėčių siužetais, derinamos antikos ir Biblijos lit. bei kult. tradicijos.

Didaktinei liet. prozai priklauso J. Goštauto apysakos žanrui giminingi beletrizuoti memuarai (*Ponas Teisėjaitis, arba Pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją / Pan Sędzic czyli Opowiadanie o Litwie i Żmudzi* 1839, liet. 1967), juose vaizduojamas 1831 sukilimas, atskleidžiama įv. social. sluoksnių (baudžiauninkų, bajorų ir aristokratų) nuostatos, elgsena ir tarpusavio santykiai. Kūrinyje pabrėžiama tautinės kultūros svarba (aprašomos liet. liaudies dainos, kalbama apie kalbų lygiavertiškumą) siejama su tautos ist. likimu ir gyvenimo būdu.

Kat. dorovinė tematika, Dekalogo imperatyvai, tautinės idėjos ryšku brandžiausioje M. Valančiaus didaktinėje prozoje (*Vaikų knygelė*, *Paaugusių žmonių knygelė*, abi 1868, *Palangos Juzė* 1869, *Pasakojimas Antano Tretininko*, par. 1872, išsp. 1891), pagrįstoje gero pavyzdžio (*exemplum*) tradicija. Ekspresyviu stiliumi vaizduojamas paprastas kaimo žmonių gyvenimas, susijęs su būtimi ir buitimi, artimas liaudiškajai Užgavėnių karnavalo stilistikai. Rel. ir polit. tematikos publicistikoje, pasižyminčioje įtikinėjimo retorika (dialogas *Šnekesys kataliko su nekataliku* 1868, *Perspėjimas apie tikėjimą šventą, o ypatingai apie Jėzaus Kristaus Bažnyčią*, *Prajautimas*, abi 1869), M. Valančius įtvirtino katališką pasaulėžiūrą. Hagiografinė proza (*Žyvatai šventųjų* 1858, *Gyvenimai šventųjų Dievo* 1868) rėmėsi vadinamąja gyvenimų žanro tradicija, kuri susiformavo vėlyv. antikoje ir vid. amžiais, turėjo poveikio liet. novelistikos raidai. Dramatiškos šventųjų gyvenimo istorijos perteiktos ekspresyvia barokine stilistika.

19 a. vid. liet. lit-ra žymi ryškų pokytį nuo kolektyvine bendruomenine tapatybe paremtos piliet. visuomenės padėties vaizdavimo aukštuoju klasicistiniu stiliumi (odės, panegirikos, lit. laiškas) iki asmeninių istorijų, susijusių su rel. tapatybe. A. Baranausko romantinė kūryba, tęsianti dvikalbę lit. tradiciją, atspindi tautinių aspiracijų ir kat. istorijos, aukštojo ir žemojo stiliaus darną, kurioje ryšku ir individualios savivokos pradmenys. A. Baranauską – plačių kult. interesų kūrėją intelektualą – t.p. domino lingvistikos ir matematikos tyrinėjimai. Veikale *Apie lietuvių ir žemaičių kalbą* (*O mowie ludu żmudzkiego i litewskiego* 1857) pabrėžė bendrinės liet. k. kūrimo būtinybę ir pirmasis sudarė liet. kalbos tarmių klasifikaciją. Išvertė A. Schleicherio liet. k. gramatiką, parašė *Homiletiką, arba Mokslą šventosios iškalbos*, kurioje remdamasis antikine ir krikščioniškąja retorikos tradicija suformulavo kat. pamokslo sampratą. Kūrė rel. giesmes lenkų ir liet. k., išvertė į liet. k. trečdalį Biblijos. Reikšmingiausi kūriniai – baž. giesmių ciklas *Artojų giesmės šventos* (1860), perteikiantis psalmių raudų stilistiką, jame kat. patirtis siejama su žemdirbiškąja kult. tradicija, ir tautinės patriotinės tematikos eil. *Dainu dainelę* (par. 1857, išsp. 1883). Žymiausioje romantinėje giesmėje *Anykščių šilelis* (par. 1858–59, išsp. 1860–61) šilelio istoriją modeliuoja estetinė pasakotojo būsena, reiškiama simboliniu gamtos tekstu – gimtojo kraštovaizdžio regėjimas ir apokaliptinė liet. giminės nelaisvės, kančių istorija. Epistoliniame pasakojime *Kelionė Petaburkan* (14 giesmių, par. 1858–59, išsp. 1889) lietuvių ist. ir polit. likimo refleksijos susipynusios su barokiniu stiliumi, reiškiamas pasipriešinimas carizmui, kurio pabaiga – biblinė apokaliptinė vizija. Šio pasakojimo

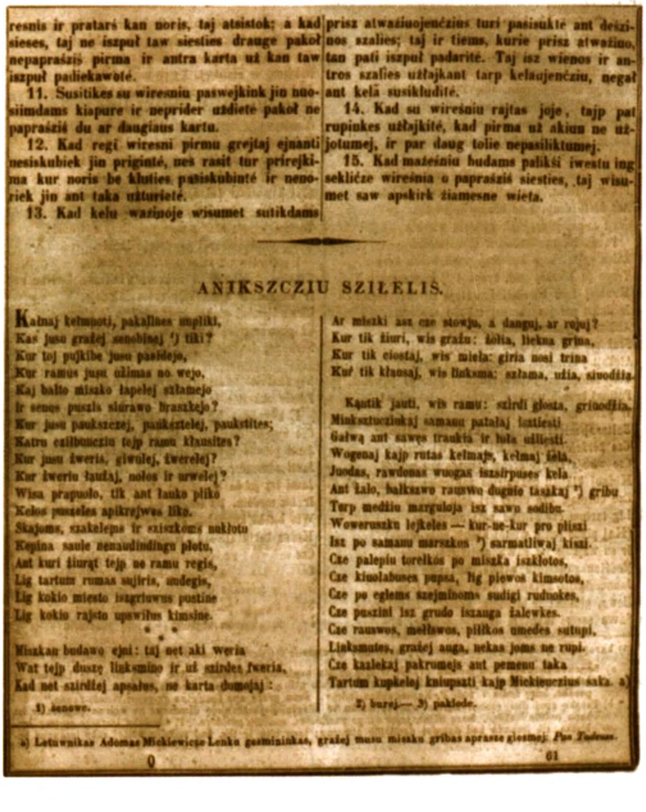
resnis ir pratarś kan noris, taj atsistok; a kad sieses, taj ne iszpuł taw siesties drauge pakoł nepaprasziś pirma ir antra karta už kan taw iszpuł padiekawotė.

11. Susitikes su wiresniu paswejkink jin nuosiimdams kiapure ir neprider uždietė pakoł ne paprasziś du ar daugiaus kartu.

12. Kad regi wiresni pirmu grejtaj ejnanti nesiskubiek jin prigintė, neś rasit tur prirejkima kur noris be kluties pasiskubintė ir nenoriek jin ant taka užturietė.

13. Kad kelu wažinoje wisumet sutikdams prisz atwažiuojenčzius turi pasisuktė ant deszinos szalies; taj ir tiems, kurie prisz atważiuotan pati iszpuł padaritė. Taj isz wienos ir antros szalies užłajkant tarp kelaujenčziu, negał ant kelâ susikludītė.

14. Kad su wireśniu rajtas joje, tajp pat rupinkes užłajkitė, kad pirma už akiun ne užjotumej, ir par daug tolie nepasiliktumej.

15. Kad mažeśniu budams palikśi įwestu ing seklićze wireśnia o paprasziś siesties, taj wisumet saw apskirk žiamesne wieta.

ANIKSZCZIU SZIŁELIS.

Kałnaj kełmuoti, pakałnes miplikt,
Kas jusu grażej senobinej ¹) tiki?
Kur toj pujkibe jusu pasidejo,
Kur ramus jusu ūžimas no wejo,
Kaj balto miszko łapelej szłamejo
Ir senos puszis siurawo braszkejo?
Kur jusu paukszczej, paukszteléj, paukstites;
Katru czilbuncziu tejp ramu kłausites?
Kur jusu żweris, giwulej, żwerelej?
Kur żweriu łandaj, nolos ir urwelej?
Wisa prapuolo, tik ant lauko pliko
Kelos puszeles apikrejwes liko.
Skajoms, szakeleṃs ir sziszkoms nukłotu
Kepina saule nenaudindingu płotu,
Ant kuri żiurąt tejp ne ramu regis,
Lig tartum rumas sujiris, sudegis,
Lig kokio miesto isagriuwus pustine
Lig kokio rajsto upswihus kimsine.

* * *

Miszkan budawo ejni: taj net aki weria
Wat tejp duszę linksmino ir už szirdes żweria,
Kad net szirdżej apsalus, ne karta dumojaj:
Ar miszki asz cze stowju, a danguj, ar rojuj?
Kur tik żiuri, wis grażu: żolia, liekna grina,
Kur tik ciostaj, wis miela: giria nosi trina
Kur tik kłausaj, wis linksma: szłama, użia, siuodżia.

Kąntik jauti, wis ramu: szirdi glosta, grinodżia.
Minksztucziukaj samanu patałaj isztiesti
Gałwą ant sawęs traukia ir bala užliesti.
Wogenaj kajp rutas kełmajs, kełmaj żela,
Juodas, rawdonas wuogas isssirpuses kela
Ant żalo, bałkszwo rauswo dugnio tasakaj ²) gribu
Terp medżiu marguloja isz sawo sodibu.
Wowerusziu lejkeles — kur-ne-kur pro plisai
Isz po samanu marszkos ³) sarmatliwaj kisai.
Cze palepiu torelkos po miszka isakłotos,
Cze kiuolabuses pupsa, lig piewos kimsotos,
Cze po eglems szejminoms sudigi rudnokes,
Cze puszini isz grudo iszauga żalewkes.
Cze rauswos, mełiswos, pilikos umedes sutupi,
Linksmutes, grażej auga, nekas joms ne rupi.
Czę kazlekaj pakrumejs aut pemenu taka
Tartum kupkelej knisupszti kajp Mickieuczius saka. a)

1) senowe.

2) burej.— 3) paklode.

a) Letuwnikas Adomas Mickiewicze Lenku gaminiukas, grażej musu miszku gribas aprasze giesmej: *Pan Tadeusz*.

0 61

A. Baranausko poemos *Anykščių šilelis* pradžia L. Ivinskio kalendoriuje (1860)

giesmė *Nu, Lietuva, nu Dauguva* laikoma 19 a. vid. tautinio atgimimo manifestu, jame žymima lietuvių tautos dvasinio ir ist. prisikėlimo bei išganymo perspektyva. Dialoge *Pasikalbėjimas Giesminyko su Lietuva* (par. 1859, išsp. 1895) poetas, tautos pranašas ir vedlys, ieško tautinio atgimimo kelio, kritikuojamos pozityvistinės ir romantinės tautinio atgimimo iliuzijos, liet. tautos išganymas, ist. ir polit. savarankiškumas siejamas su katalikybės galia ir tautos dvasios branda. Barokinės stilistikos pasakojimas *Dievo rykštė ir malonė* (par. 1859, išsp. 1861) paremtas ST poetikos ir retorikos tradicija. Kat. tautinė orientacija ryšku A. Vienažindžio romantinėje individualiojoje priešaušrio l-pio poezijoje. A. Vienažindys laikomas liet. išpažintinės meilės lyrikos pradininku, t.p. remdamasis tautosaka sukūrė dainų. Jo poezijoje (eil. rink. *Dainos*, išl. 1894) pirmą kartą liet. tautos istorija (1863 sukilimas, tremtis) parodoma per intymiąją asmens pasaulėjautą, reiškiamą poet. romanso forma ir folklorinėmis figūromis.

V. Kudirkos kn. *Viršininkai* (1895) viršelis

19 AMŽIAUS PABAIGOS LITERATŪRA

Romantinė ist. savimonė vyrauja aušrininkų – 19 a. pab. apie *Aušros* mėnraštį susitelkusios patriotinės liet. inteligentų grupuotės (A. Vištelis, J. Miliauskas-Miglovara, S. Dagilis, J. Andziulaitis-Kalnėnas, K. Sakalauskas-Vanagėlis) kūryboje. Jie idealizavo pagoniškus LDK laikus, įprasmino kolektyvinės atminties vaizdinius, prisikėlimo mitą, ist. įvykius aiškino gamtos analogijomis. Romantinę 19 a. vid. ir pab. liet. poeziją veikė 19 a. pr. romantinė Lietuvos lenkiškoji lit-ra (A. Mickevičius, J. Słowackis, J. I. Kraszewskis) ir liet. k. parašyti S. Daukanto ist. veikalai (pagoniškųjų LDK laikų šlovinimas, lietuvio ir gamtos paralelė, girios, kaip ist. galybės ir didybės, simbolis), juose derinama romantinė ir švietėjiška estetika, antikinė ir krikščioniškoji kult. tradicija.

Moderniąją tautinės savimonės programą, skelbtą žurnaluose *Aušra* ir *Varpas*, ryškiausiai atspindi V. Kudirkos klasicistinės retorikos kūryba. V. Kudirka, veikiamas romantinės ir pozityvistinės Lietuvos lit-ros lenkų k., pirmuosius eilėraščius parašė lenkų kalba. Mokydamasis Marijampolės g-joje leido satyr. laikraštėlį *Kłamstwo*, kuriame jau skleidėsi pirmieji gabaus satyriko bruožai. V. Kudirka domėjosi istorijos procesais ir įvykiais, skaitė kult. istorijos, filosofijos, pozityvistų knygas. Publicistikoje išryškėjęs V. Kudirkos pilietiškumas dominavo ir jo satyrose (*Viršininkai* 1895, *Lietuvos tilto atsiminimai* 1896, *Cenzūros klausimas* 1897, *Vilkai* 1898), kuriose remiantis klasikine satyros tradicija buvo kritikuojama visuomenė, Rusijos valdininkija. Pasakojimui būdinga retorinis antitezės principas, hiperbolizavimas, ironijos, grotesko ir farso elementai. Pilietiškumo tema tęsiama eilėraščių knygoje *Laisvos valandos* (1899). Proginiuose aukštojo stiliaus eilėraščiuose (odėse, himne) reiškiama piliet. tautiškumo nuostatos, visuom. interesai, brėžiami moderniosios tautinės savimonės orientyrai, šlovinamas žmogaus kult. darbas, keliama aktyvaus, prasmingo gyvenimo, tautinės vienybės idėja (odė *Labora*), švietėjiška ist. pažangos koncepcija ir nurodomas žmonijos dorovinis tobulėjimo planas (eil. *Ne tas yra didis*). V. Kudirkos tekstų progiškumas neatsiejamas nuo programiškumo. *Varpo* piliet. tautiškumo programa atsiskleidžia V. Kudirkos eil. *Tautiška giesmė* (išsp. 1898; 20 a. pr. tapo tautiniu, vėliau ir Lietuvos valst. himnu, įtvirtintu ir 1992 Konstitucijoje), kuriame herojinės Lietuvos praeities vaizdinys įgyja ist. atminties reikšmę, siekiama dorovinio tautinės bendruomenės būties, jos elgsenos ir jausenos, modelio, pagrįsto tradicine paprotine etika ir pozityvistine kultūra. Tautinio atgimimo tema ryški P. Vaičaičio pilietinėje programinėje poezijoje, kurioje derinama eleginė ir epinė raiška (elegija *Yra šalis, kur upės teka*). P. Vaičaičio ist. dainose, baladėse reiškiami herojiniai motyvai siejami su idiliniais atminties vaizdais, ryški savųjų ir svetimųjų skirtis, šlovinama LDK, baltų genčių stiprybė. P. Vaičaičio poezijoje poeto misija neatskiriama nuo bendruomeniškumo jausmo, piliet. pareigos tėvynei ir tautinei bendruomenei. Daugeliui įv. žanro (elegijos, soneto, poet. meditacijos, baladės) eilėraščiams būdinga idilinis tėvynės ar gimtinės

kraštovaizdis, genetiškai susijęs su antikinėmis gamtos idilėmis, kurias savaip perkūrė klasicistinė lit-ra. P. Vaičaičio poema *Hegzametras*, vaizduojanti epinę mit. praeitį, laikytina bandymu sukurti mit. tautinį epą. Poet. meditacijose, filos. elegijose (*Gyvenimo mano saulutė jau leidžias*, *Geltonas lapas susitraukęs*) iškyla ontologiniai motyvai, egzistenciniai gyvenimo, mirties prasmės klausimai, apmąstoma laiko ir laikinumo tema.

Aušrininkų tautinio atgimimo nuotaikos veikė ir Maironio kūrybą. Jo daugiasluoksnė poezija, pasižyminti kūrybinės vaizduotės universalumu, apibendrino 19 a. Lietuvos kult. ir lit. patirtį – daugiakultūrės LDK lit-ros paveldą, europinės lit-ros (J. W. Goethe, F. Schilleris, A. Mickevičius) ir klasikinės rusų poezijos (A. Puškinas, F. Tiutčevas) įtaką. 19 a. pr. ir vid. išryškėjo liet. lit-ros ir kult. formų kaita. Maironio klasikinė kūryba, siejanti antikinę ir krikščioniškąją kult. tradicijas, klasicizmo ir romantizmo poet. patirtį, atspindi liet. kalbinės savimonės brandumą. Poezijos rink. *Pavasario balsai* (1895) individo daugialypis vidinis pasaulis, jo dramatizmas rodė moderniosios poezijos gimimą. Maironis sukūrė įvairių lyrikos formų (sonetą, baladę, satyrą), įv. žanrų (eilėraštį, poemą, ist. dramą, dainą), įtvirtino aukštąjį poezijos stilių, atitinkantį jo individualią poziciją, kūryboje išryškėjusią vertybinę savivoką ir kartu suformavo tautinio gyvenimo būdo ir jausenos modelius, artimus lietuvio prigimčiai ir gyvenimui. Maironio poet. m-la kelioms poet. kartoms buvo kalbinės ir tautinės savimonės pavyzdys, daugelis eilėraščių virto dainomis.

Maironis su tėvu

LIETUVOS ŽYDŲ, KARAIMŲ, RUSŲ LITERATŪRA

Lietuvos žydų lit-rai būdinga didesnė kult. atskirtis, kurią lėmė uždaras žydų bendruomenės gyvenimo būdas ir ilgaamžė rel. tradicija. 19 a. Lietuvos žydų lit-rą veikė žydų šviečiamojo sąjūdžio (*haskala*) ideologija, kuri skatino pasaulietinės lit-ros plėtotę hebr. kalba (iki tol ja buvo rašoma rel. lit-ra). Haskalos periodo lit-ros hebr. k. raidą ir jos atsinaujinimą lėmė siekis išsivaduoti iš tradicinės žydų bendruomenės izoliacijos ir lit-ros lokalumo. Tradicinės žydiškos poetikos transformacija buvo grindžiama vietinės tematikos, lit. formų, motyvų ir kalbėjimo būdo derinimu su europietiškomis lit. ir estetinėmis tradicijomis. Vilniuje 19 a. 3 d-metyje *Berlineriš* (Berlyniečiai) lit. sąjūdžio veikloje, kurio skleidžiamos idėjos buvo artimos Vokietijos maskilių (švietėjų) pažiūroms, dalyvavo Vilniaus žydų literatai I. A. Benjakobas (1801–63), A. B. Lebenzonas, M. A. Ginzburgas (1795–1846), ketinantys leisti hebr. k. periodikos leidinį. Sumanymą įgyvendino Vilniaus žydų rašytojas maskilis, istorikas, kraštotyrininkas S. J. Finas. Jis įsteigė ir redagavo hebr. k. leidinį *Hakarmel* (1860–80), t.p. visoje RI pirmąjį periodinį hebrajų lit. almanachą *Šiaurės žiedai* (*Pirchej Cafon* 2 t. 1841–44). Vilniaus žydų istorija (Vilnius nuo 18 a. žydų dar vadintas Lietuvos Jeruzale) aprašyta S. J. Fino veikale *Ištikimas miestas* (1860), kuriam medžiagos jis ėmė net iš antkapių užrašų. S. J. Fino veikaluose atsispindi švietėjiška ideologija ir judaizmo tradicija. Vilniaus žydų poetas, haskalos sąjūdžio dalyvis M. J. Lebenzonas (1828–52; lit. slapyvardis Michalis) vertė V. Europos poeziją, rašė dramatinius biblinės tematikos eilėraščius (poemų kn. *Siono dukters dainos*, *Siono dukters arfa*, išl. 1870). Hebr. k. daugelį kūrinių prancūziškojo romano stiliumi rašė A. Mapu – romane *Raibas paukštis, arba Veidmainis* (1858–64) kritiškai vaizduojama Lietuvos žydų gyvenimo būdas, papročiai, nuostatos, keliama socialinių ir švietimo reformų būtinybė. Vienas aktyviausių 19 a. Lietuvos haskalos veikėjų ir žymiausių R. Europos poetų J. L. Gordonas

Maironio kn. *Pavasario balsai* (1895) pirmasis leidimas

sukūrė poemą *Dovydo ir Mikalės meilė* (1857), išleido eilėraščių rink. *Judėjos dainos* (4 t. 1883–84), *Judėjos pasakos* (1860), parašė satyr. apsakymą *Pasaulis toks, koks jis yra* (2 d. 1870–73). M. C. Mane's (1859–86) kūryboje vyrauja gamtos ir žmogaus jausmų pasaulis (kūriniai kartu su straipsniais ir laiškais išsp. 1897).

Lietuvos karaimų pasaulietinė lit-ra atsirado tik 19 a. pab. Vilniuje. 1889 karaimų k. buvo išleista ST Pradžios knyga, parengta Z. Mickevičiaus ir E. Rojeckio.

Į Lietuvos rusų lit-ros kūrimą 19 a. įsitraukė įv. etninės kilmės ir estetinių krypčių rašytojai. Išleista V. Markovo patriotinių odžių, pasakėčių ir romansų knygų (1853–55), V. Plaksino eilėraščių kn. *Gėlių puokštelė* (*Buketik cvetov* 1886). Liet. kultūra domėjosi P. Kukolnikas. Būdamas lojalus Rusijos valdžiai ir pritardamas oficialiajai jos politikai jis pabrėžė lietuvių skirtingumą nuo lenkų ir tariamą artumą rusams. P. Kukolnikas kūrė poet. dramas ist. ir bibline tematika, išleido apybr. *Kelionė Pilies gatve Vilniuje* (*Putešestvie po Zamkovoj ulice v Vil'ne* 1860), kurios pasakojimo būdas artimas L. Sterne'o stilistikai, minimos žymiausios Vilniaus miesto kult. asmenybės. Liet. tematika ryšku S. Slavutinskio prozoje, kuri nuo 1886 buvo spausdinama laikraštyje *Vilenskij vestnik*. S. Slavutinskio apsakymuose, apysakose ir apybraižose rašoma apie Lietuvos kaimo realijas, perkuriami liaudies padavimai. 1863 sukilimą aprašė V. von Rotkirchas epistolinės formos memuaristinėse apybraižose ir apysakose (*Spartietė* / *Spartanka* 1885). *Vilenskij vestnik* ir rinkinyje *Lietuvių pagonybės bruožai* (*Litovsko-jazyčeskie očerki* 1890) jis paskelbė liet. mitologijos apybraižų, rašė apsakymus apie neįprastus Vilniaus miesto įvykius ir žmones. LDK mit. ir ist. praeitį interpretavo M. Lipkinas poemose *Pacas ir Narėja* (*Pac i Nareja* 1886), *Kęstutis ir Birutė* (*Kejstut i Biruta* 1890), *Jogaila* (1905). Liet. tematika ryšku A. Navrockio (1839–1914) kūryboje. Nuo 1868 jis buvo karo prokuroras ir apygardos teismo pirmininkas Vilniuje, palaikė ryšius su L. Tolstojumi ir F. Dostojevskiu. A. Navrockio poet. dramose (*Lietuvos krikštas* / *Kreščenie Litvy* 1874, liet. 1927, *Jėzuitai Lietuvoje* / *Iezuity v Litve* 1880) kritikuojama Lenkija ir katalikybė, palankiai vertinama senoji liet. kultūra. Vilniaus miesto tema plėtojama A. Žirkevičiaus autobiogr. poemoje *Vaikystės vaizdeliai* (*Kartinki detstva* 1890) ir eil. knygoje *Draugams* (*Druz'jam* 1899). Pav.

L: *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius* Vilnius 2001; **T. Venclova** *Vilniaus vardai* Vilnius 2006; **M. Jackiewicz** *Literatura polska na Litwie XVI–XX wieku* Olsztyn 1993. *Eglė Klimaitė-Keturakienė*

20 AMŽIAUS (iki 1940) LITERATŪRA

LITERATŪRA IKI 1918

20 a. pradžia Lietuvos, kaip ir Vakarų, kultūroje siejama su modernizmo atsiradimu. Intelektualėjo lit-ros adresatas (19 a. buvo mažai išsilavinusių žmonių), plėtojosi meno kryptys (dailė, muzika, teatras), telkėsi įv. tautybių (lietuvių, lenkų, žydų, rusų) šviesuomenės kult. sambūriai. Panaikinus spaudos draudimą (1904) Lietuvoje gausėjo period. leidinių (plačiau – skyriuje PERIODINĖ SPAUDA). 20 a. pr. Vilniuje leistas nepriklausomas nuo caro valdžios rusų ir žydų period. leidinys *Severo-Zapadnoe Slovo* (1898–1915, nuo 1905 – *Severo-Zapadnyj golos*). 20 a. pr. pasirodė period. leidiniai *Naujoji gadynė* (1906), *Aušrinė* (1910–14), *Vaivorykštė* (1913–14). Daugiakultūrę Lietuvos aplinką atspindi 5 kalbomis (liet., rusų, lenkų, bltr., jidiš) Vilniuje išleistas lit. almanachas *Meno diena-Den' iskusstva-Dzień artystyczny-Dzen' štukarstva-Der Kunst Tog* (1914). 1907 Krokuvoje, kurioje telkėsi neoromantinis lit. ir kult. *Jaunosios Lenkijos* sąjūdis, išleistas pirmasis liet. lit-ros almanachas *Gabija*, jame skelbiama lit-ra turėjo modernizmo apraiškų (S. Kymantaitės-Čiurlionienės, J. A. Herbačiausko kūryba). Neoromantinis modernizmas plėtotas Vilniuje išleistame lit. almanache *Pirmasai baras* (1915), kuriame daugiausia rašė B. Sruoga, I. Šeinius.

20 a. pr. liet. prozai dar buvo būdinga psichol. realizmas, šviečiamosios idėjos, *Varpo* (1889–1905 spausdintas Tilžėje) skelbta pozityvistinė švietėjiška meno ir pasaulio koncepcija. V. Kudirkos skleistas tautos atgimimo idėjas savo kūryboje tęsė 19 a. paskutiniame d-metyje brendusi naujoji prozininkų karta – G. Petkevičaitė-Bitė, A. Kriščiukai-

tis-Aišbė, M. Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana, Lazdynų Pelėda. J. Biliūno apsakymams būdinga prometėjizmas, filos. ir psichol. ieškojimai (apsakymai *Per sapną* 1901, *Be darbo* 1904, novelės *Ubagas*, *Nemunu*, *Kliudžiau*, *Vagis*, *Brisiaus galas*, *Laimės žiburys*, visos 1906, apsakymų rink. *Įvairūs apsakymėliai* 1906). Susipažinusi su P. Višinskiu real. prozą pradėjo rašyti Žemaitė. Pirmasis apsakymas pavadinimu *Rudens vakaras* 1894 išspausdintas *Lietuvių ūkininkų kalendoriuje*. Žemaitė rašė gyva šnekamąja kalba, sukūrė charakteringų tipiškų kaimo personažų (*Paveikslai* 1899–1901, apsakymų ciklas *Laimė nutekėjimo*, par. 1896–99, *Prie dvaro* 1903).

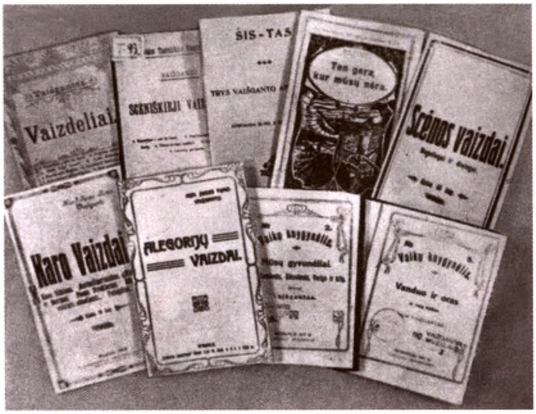

Pirmosios Vaižganto knygos

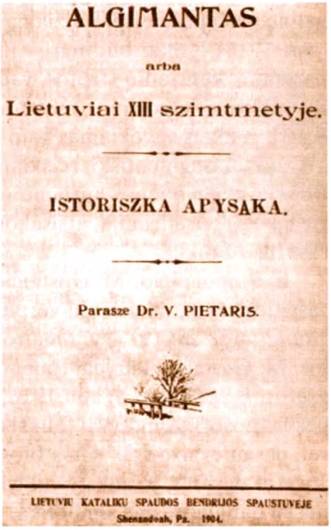
ALGIMANTAS

arba

Lietuviai XIII szimtmetyje.

ISTORISZKA APYSAKA.

Parasze Dr. V. PIETARIS.

LIETUVIU KATALIKU SPAUDOS BENDRIJOS SPAUSTUVEJE
Shenandoah, Pa. 1904.

V. Pietario romano *Algimantas* (1904) pirmasis leidimas JAV

20 a. pr. formavosi žanrai, glausto pasakojimo forma, rašytojai kūrė visažinio, psichologiškai brandaus pasakotojo paveikslą. 1905 rev-ja, proletarinė retorika ir apriorinės tiesos bei vertybės darė įtaką B. Laucevičiaus-Vargšo (vaizdelių ir apsakymėlių kn. *Katorgininkas* 1909), K. Jasiukaičio (apsakymai ir pjesė *Alkani žmonės* 1908), J. Gurauskio (apsakymas *Kalakutai*, apysaka *Duobė* 1908) prozos tematikai ir stilistikai. J. Janonis vienas pirmųjų poezijoje vaizdavo miesto kultūrą, jo kūrybai būdinga retorinis agitacinis stilius, polit. ir social. neteisybės motyvai, rev. idėjos (eil. rink. *Eilės*, išl. 1918 Voroneže, t.p. parašė eilėraščių vaikams). 1905 rev-jos tema parašytas pirmasis lietuviškas psichol. romanas – J. Lindės-Dobilo *Blūdas, arba Lietuva buvusios Rusijos revoliucijos mete* (1912 ^{2}1990). 1904 JAV ir 1906 (^{5}1978) Lietuvoje pasirodė pirmasis lietuviškas ist. romanas – V. Pietario *Algimantas* – apie 12 a. Lietuvą. Tautinio idealizmo idėjų yra V. Krėvės kūryboje, paremtoje tautosaka, šnekamąja kalba (*Dainavos šalies senų žmonių padavimai* 1912 ^{9}1992, legendinė apys. Rytų tematika *Pratjekabuda* 1913). Lietuvių etninio savitumo problemą švietėjiškoje prozoje kėlė J. Tumas-Vaižgantas (prozos kn. *Vaizdeliai* 1902, *Šis tas*, *Trys Vaižganto apysakėlės*, *Sceniškieji vaizdeliai*, visi 1906, apsakymas *Rimai ir Nerimai* 1914). A. Vienuolis siekė pasakojimo episkumo (novelės *Grįžo* 1910, *Paskutinė vietelė*, *Aleliuja*, abi 1911, *Užžėlusiu taku*, *Pati*, abi 1912). Maironis įtvirtino lyr. poemos žanrą (poemos *Jaunoji Lietuva* 1907, *Raseinių Magdė* 1909). Vydūnas parašė simbolistinių filos. dramų (trilogijos *Prabočių šešėliai* 1908, *Amžina ugnis* 1913), V. Krėvė – psichol. istorinę dramą *Šarūnas* (1911, past. 1924).

20 a. pr. plėtotas opozicinis pozityvistiniam pasakojimui estetizmas, dar vadinamas saloniniu (K. Puidos poezijos ir poet. prozos knygos *Iš sermėgiaus krūtinės*, *Keleivis*, *Ruduo*, visos 1906), impresionistinio stiliaus rašymas, kuriam būdinga impulsyvūs, kintantys vaizdai ir nepastovios žmogaus psichikos pasaulėvaizdis (M. Pečkauskaitės-Šatrijos Raganos apysaka *Viktutė* 1903, I. Šeiniaus romanas *Kuprelis* 1913, apysakos *Bangos siaučia*, *Vasaros vaišės*, novelių rink. *Nakties žiburiai*, visi 1914, apysaka *Mėnesiena* 1915). J. A. Herbačiauskas esė rinkinyje *Erškėčių vainikas* (1908) rašė apie lit. ir kult. sustabarėjimą, skelbė lit-ros atsinaujinimo programą, savo kūryboje romantinius potyrius dažnai supindavo su siurreal. vizijomis. M. K. Čiurlionis lenkų k. parašė simbolistinių eilėraščių proza apokaliptine tema (ciklas *Laiškai Devdorakėliui*, par. 1906, dalis vertimo į liet. kalbą publikuota 1914 almanache *Meno diena*). S. Kymantaitė-Čiurlionienė kn. *Lietuvoje* (1910, parengta kartu su M. K. Čiurlioniu) skatino domėtis Vakarų moderniaisiais autoriais, plėtojo estetinę meno koncepciją, nepriklausomą nuo social. ir buit.

S. Kymantaitės-Čiurlionienės kn. *Lietuvoje* (1910)

veiksnių. Siekdamas modernumo K. Puida parašė idėjinių deklaracijų, poet. apmąstymų ir psichol. impresijos apysaką *Žemės giesmė* (1911). Vakarietiškų modernių teorijų įtaka ir gretimų kraštų modernistinė kūryba skatino jaunuosius rašytojus šalia tradicinių formų kurti naują estetinį diskursą, ieškoti kitokių mąstymo ir vaizdavimo būdų.

20 a. pr. buvo rašoma romantinė dualistinės egzistencijos poezija, vėliau pereita prie monistinio pasaulio suvokimo. Poetai derino įv. stilius – realistinį, romantinį, impresionistinį, simbolistinį, avangardistinį, siekdami bendrą europinio modernizmo modelį papildyti tautiniais motyvais. Formavosi romantiško modernisto poet. tipas, išreiškiantis tradicijos ir naujovės, org. vientisumo ir savirefleksijos siekį. Pirmojo liet. lit-ros ir dailės žrn. *Vaivorykštė* ir almanacho *Pirmasai baras* poetai (M. Gustaitis, F. Kirša, V. Mykolaitis-Putinas, K. Jurgelionis, K. Binkis, B. Sruoga, Z. Gėlė) žmogų suvokė kaip begalinę paslaptį, neįspraudžiamą į ideol. ir dorovinius rėmus. K. Jurgelionio (rink. *Glūdi liūdi* 1916) lyrikai būdingi iš liaudies dainų perimti emociniai šūksniai, paralelizmu paremtos ketureilio strofos, vad. punktyrinio vaizdo poetika, pagrįsta žodžio daugiaprasmiškumu, emocijų ir metaforų žaismu, efemeriškomis jungtimis, ekspresyviu ritmu. Kūrybos aktas suvokiamas kaip aukščiausia žmogiškos būties akimirka, lyr. subjekto išgyvenimai fragmentiški, reiškiami užuominomis, nutylėjimais, simboliniais šifrais, fonetinėmis priemonėmis kuriamu vaizdu, kurį vienija nuotaika. Eilėraščiuose susiduria lyrizmas ir atvira ironija, atsisakoma tradicinės kalbos, nors dar paisoma kalbos normų ir skyrybos ženklų.

E. Steponaičio, M. Gustaičio, F. Kiršos, V. Mykolaičio-Putino, J. Baltrušaičio eilėraščiuose žymu klasikinių vertybių ilgesys. V. Mykolaičio-Putino ankstyvojoje poezijoje (*Raudoni žiedai* 1917) yra maironiškos retorikos, griežtos ritminių konstrukcijų simetrijos. M. Gustaičio kūrybai (poema *Meilė*, oratorija *Aureolė*, abi 1914, eil. rinkiniai *Tėvynės ašaros*, *Erškėčių taku*, abu 1916, *Sielos akordai* 1917) būdinga universalumas, katalikybės ir filosofijos motyvai (aukštas dvasios polėkis, asketiškas kūniškumo atsižadėjimas), rel. pasaulėvaizdis. F. Kirša filos. poezijos individualią būtį atskleidė pagal amžinybės ir Visatos dėsnius, jo ankstyvoji lyrika (rink. *Verpetai* 1918) retoriška, o filos. mintis, siejama su daugiaprasme simbolika, dažnai nesusilieja į vieną leitmotyvą ar poet. kategoriją. Savitu filos. religingumu pasižymi J. Baltrušaičio rusų k. parašyti eilėraščiai (rink. *Žemės laiptai* / *Zemnye stupeni* 1911, *Kalnų takas* / *Gornaja tropa* 1912, liet. abu 1973). Jo poezija pagrįsta filosofija, lyr. subjektas siekia transcendencijos ir prarastos harmonijos. L. Gira parengė pirmąją liet. lit-ros antologiją *Lietuva pavasarį, vasarą, rudenį, žiemą* (1911), kuri sudaryta pagal gamtos tematiką.

20 a. pr. liet. poezijoje siekiama dviplanės vaizdo struktūros, lyr. savianalizė siejama su filosofine žmogaus egzistencijos problematika, pabrėžiamas veržimasis į kažką nepasiekiama. Lyrikoje atsispindi simbolistinis poezijos ir muzikos ryšys, tobulybės siekis. Eilėraščiams būdinga sugestyvūs pakartojimai, to paties leitmotyvo variacijos, intonacijos ir emocijų kaita, simetriški sakiniai ir vaizdai, žiedinė kompozicija, melodingi refrenai, simf-jomis pavadinti eilėraščių ciklai. Liet. poet. modernizmas, dar vadinamas simbolizmu, neoromantizmu, moderniuoju romantizmu, reiškėsi kaip tradicinių ir naujų formų derinys.

LITERATŪRA 1918–1940

Nepriklausomybės l-piu Kaune leistas lit-ros ir kritikos žrn. *Skaitymai* (1920–23), lit. žurnalai *Gairės* (1923–24), *Baras* (1925), *Pradai ir žygiai* (1926–27), *Gaisai* (1930–31), *Skynimai* (1933), *Pradalgės* (1934–35), *Dienovidis* (1938–40), Lietuvos, Latvijos, Estijos, Suomijos įv. kalbų kult. almanachas *Baltijskij al'manach* (1923–37) ir kiti. Įkurtas kult. klubas ir satyrinis teatras *Vilkolakis* (1919–25), Lietuvių meno kūrėjų d-ja (1920–29).

Žymiausi 2–3 d-mečio rašytojai – V. Krėvė, S. Kymantaitė-Čiurlionienė, Vydūnas, K. Puida, F. Kirša, B. Sruoga, V. Mykolaitis-Putinas, L. Gira, M. Vaitkus. Teberašė senesnės kartos rašytojai – J. Tumas-Vaižgantas, Maironis, A. Jakštas (Dambrauskas). 3–4 d-metyje ėmė reikštis naujoji karta (J. Aistis, P. Andriušis, B. Brazdžionis, K. Boruta, P. Cvirka, J. Grušas, A. Miškinis, S. Nėris, A. Vaičiulaitis, A. Venclova). Pasirodė pirmieji K. Binkio (rink. *Eilėraščiai* 1920), S. Nėries (*Anksti rytą* 1927) poezijos rinkiniai, kuriuose yra lit. jugendo stiliaus bruožų. Kaip priešpriešą vyresnei rašytojų kartai moderniąją kūrybą skelbė pirmieji liet. avangardistai (K. Binkis, P. Janeliūnas, 1902–25, B. Raila, A. Rimydis, 1905–94, S. Šemerys, A. Šimėnas, 1899–1986, J. Švaistas, P. Tarulis, T. Tilvytis, J. Tysliava, J. Žlabys-Žengė), pagal įkurtą avangardistinės lit-ros žrn. *Keturi vėjai* (1924–28) pasivadinę keturvėjininkais. K. Binkis rengė lit. susibūrimus, 1922 išleistas *Keturių vėjų pranašas*, kuriame išspausdintas avangardistinės kūrybos manifestas. Keturvėjininkai skelbė naujas idėjas, laužė tradicines lit. formas (K. Binkio *100 pavasarių* 1923, S. Šemerio *Granata krūtinėj*, J. Tysliavos *Nemuno rankose*, abi 1924, A. Rimydžio *Knyga be vardo* 1926, P. Tarulio *Mėlynos kelnės* 1927, T. Tilvyčio *3 grenadieriai* 1926, *Išpardavimas dūšios* 1928, J. Žlabio-Žengės *Anykščių šilelis* 1930). Avangardistai (t.p. Butkų Juzė, 1893–1947, F. Kirša) eilėraščiuose įmantriomis užuominomis vaizdavo tuometinio miesto industrinį peizažą, brutalią žmogaus (vadinamojo mėsos gabalo) jauseną, liaudišką primityvizmą ir atžagarumą. Išpopuliarėjo parodija, kuria pašiepė nusistovėjusias vertybes ir lit. įvaizdžius. Meninį liet. lyrikos mąstymą siekta pakeisti nauja 20 a. žmogaus jausena, urbanistiniais motyvais, ekspresyviu žodynu. Gilintasi į ekspresionizmo, dadaizmo, kubizmo ir konstruktyvizmo programas, išpopuliarėjo antikonformizmas kaip svarbiausias menininko kūrybos principas. Keturvėjininkų lit. sambūris supriešino jaunųjų ir vyresniųjų rašytojų kartą – 1927 Lietuvos u-te įvyko *Keturių vėjų* lit. teismas.

Trumpalaikiai period. leidiniai (1923–33)

Keturių vėjų pranašas (1922) ir *Keturi vėjai* (1928 nr. 4)

Rašytojai, prijaučiantys marksizmui, susibūrė žurnale *Trečias frontas* (1930–31). A. Venclova, P. Cvirka, S. Nėris, J. Šimkus, B. Raila, K. Boruta poezijoje populiarino avangardistinę aktyvizmo programą, eilėraščiuose vartojo industrijos, politikos, ekonomikos terminus, laikraštines antraštes, tribūniškus šūksnius, kūrybai būdinga tradicijos neigimas, dinamiškumas, prasmės išskaidymas, montažo principas.

Lietuviai avangardistai nesukūrė naujų meninių formų ir stilistikos, bet aktyviu meno pažangos teigimu ir meninio mąstymo atnaujinimo siekiu praplėtė lit. kalbos galimybes ir žanrų ribas, skatino poet. kalbos laisvėjimą, originalumą laikė svarbiu vertinimo kriterijumi. *Keturių vėjų* tradiciją tęsė P. Morkūnas (1900–41), jo parengtas dadaistinių imažinistinių eil. rink. *dainuoja degeneratas* išleistas tik 1993 (dauguma eilėraščių rašyti 1928–30).

P. Morkūno kn. *dainuoja degeneratas* (1993) viršelis (dail. S. Chlebinskas)

Šalia avangardistinės buvo kuriama ir tradicinė lit-ra. B. Sruogos eilių (rink. *Saulė ir smiltys* 1920, *Dievų takais* 1923) spontaniškas, lyriškas, dinamiškas ir kartu ironiškas lyr. subjektas pakeitė tvirtą, racionalų Maironio poezijos herojų ir paskatino jaunuosius poetus kurti jausmine ir antiretorine, estetizuota, daugiaprasme kalba kaip priešybe proziškumui ir kasdieniškumui. V. Mykolaičio-Putino eilių rinkinyje *Tarp dviejų aušrų* (1927) įprasminama neoromantinių vertybių ir simbolistinės pasaulėjautos jungtis. Ryškiausiame liet. simbolizmo poezijos cikle *Pesimizmo himnai* vaizduojami vidiniai prieštaravimai, blaškymasis tarp žemės ir dangaus, dienos ir nakties, apmąstoma žmogaus ir Dievo santykis, žmogaus dorovė ir atsakomybė, kūrybos esmė. Knygoje *Keliai ir kryžkeliai* (1936) lyr. vyksmo dramatinė įtampa ne tokia ryški, vyrauja žemiškosios meilės tema. Simbolistinius eilėraščius kūrė S. Santvaras, bet jis neišvengė monotonijos ir daugiažodiškumo, ir L. Skabeika, kuris savo eil. rinkiniu *Po juodo angelo sparnais* (1928) nusigręžė nuo

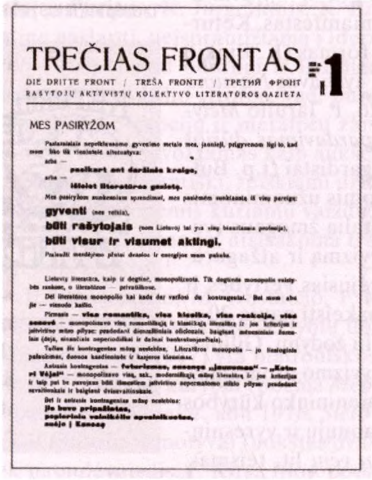

TREČIAS FRONTAS Nr. 1

DIE DRITTE FRONT / TREŠA FRONTE / ТРЕТИЙ ФРОНТ

RAŠYTOJŲ AKTYVISTŲ KOLEKTYVO LITERATŪROS GAZIETA

MES PASIRYŽOM

[illegible]

gyventi [illegible]

būti rašytojais [illegible]

būti visur ir visumet aktingi.

[illegible]

Lietuvių meno kūrėjų d-jos narių šaržai (*Lietuvos žinios* 1923)

Žrn. *Trečias frontas* (1930 nr. 1)

keturvėjininkų poetikos. L. Skabeikos poezijai būdinga kontempliatyvumas, abstraktumas, tamsos ir grėsmės vaizdai dekadentinio miesto fone.

Impresionistinėje M. Pečkauskaitės-Šatrijos Raganos apysakoje *Sename dvare* (1922) sprendžiamos švietėjiškos problemos. V. Krėvė apsakymų kn. *Šiaudinėj pastogėj* (1921–22 [5]1998) gyvai pavaizdavo kaimo žmonių gyvenimą ir jų refleksijas. A. Vienuolio apysakose *Paskenduolė*, *Inteligentų palata* (abi 1922), *Vėžys* (1925), romanuose *Prieš dieną* (1925), *Viešnia iš šiaurės* (1933 [4]1989) sprendžiami egzistenciniai ir social. klausimai. J. Tumas-Vaižgantas parašė epopėjinį romaną apie tautinio sąjūdžio l-pį *Pragiedruliai* (2 d. 1918–20), apysakas *Dėdės ir dėdienės* (1920–21 išsp. žrn. *Skaitymai*, išl. 1929), *Nebylys* (1930), kuriose atskleidžiami žmogaus pasąmonės archetipai. A. Kriščiukaitis-Aišbė išleido satyr. vaizdelių ir feljetonų rink. *Satyros trupiniai* (1928). Imta labiau domėtis miesto tematika, pasąmonės teorijomis, intymių santykių problematika. J. Savickio kūriniuose pasąmonės keliama destrukcija skatina teatrališkus žmonių santykius. Jo proza išsiskiria stilistine žaisme, sąmoju ir komizmu, remiasi dorovinių ir egzistencinių vaizduojamojo pasaulio reikšmių sudvejinimu (novelių rink. *Šventadienio sonetai* 1922, *Ties aukštu sostu* 1928). Kai kurios novelės grįstos reliatyviu pesimistiniu būties suvokimu. P. Tarulio novelių knygoje *Mėlynos kelnės* (1927) derinama globali urbanistinė techn. pasaulio perspektyva ir netikėtos žmogaus vidinės jėgos bei potyriai, vaizduojami kaimo ir kolektyvinės pasąmonės archetipai, staigia veiksmo planų kaita, vizualiomis linijomis ir netradicine skyryba laužoma tradicinė teksto kompozicija. Sekdami P. Taruliu jaunieji prozininkai P. Cvirka, K. Boruta, V. Ramonas, J. Banaitis, J. Šimkus, A. Briedis parašė apsakymų. K. Borutos aps. rinkinyje *Drumstas arimų vėjas* ir apysakoje *Namas Nr. 13* (abu 1928) yra avangardistinės poetikos, siekiama šoko efekto. Pasirinkdamas ironijos ir kontrasto principą K. Boruta siekė kuo tiksliau atspindėti savo l-pio polit. padėtį, tautos sąmoningumą ir ryžto stoką. Romanas *Mediniai stebuklai, arba Dievadirbio Vinco Dovinės gyvenimas ir darbai* (1938 [3]1979) grįstas besiblaškančio ir maištaujančio herojaus konfliktu su aplinka, tautos dvasinių vertybių aukštinimu ir sugestyviu pasakojimu. K. Puidos ist. romanui *Magnus Dux* (1936 [2]1989) būdingas modernistinis požiūris į Lietuvos praeitį – joje ieškoma reikšmingų ir dabarčiai būdingų bruožų, siekiama teisingai atkurti bei vaizduoti ist. įvykius, žmones ir juos savitai poetiškai įvertinti.

Ryškiausia ir įtakingiausia 20 a. 4 d-mečio lit. m-la – vėlyvasis neoromantizmas, liet. poezijoje įtvirtinęs romantinės tradicijos ir modernumo sąsajas su katalikybe. Neoromantikai telkėsi apie žurnalus *Pjūvis* (1929–31), *Linija* (1932), almanachą *Granitas* (1930), žrn. *Naujoji Romuva* (1931–40). Domėtasi V. Europos lit-ra, skelbtos antinatūralizmo, pasaulėžiūrinio idealizmo, meno modernizacijos, modernumo ir katalikybės, individualizmo ir universalumo sintezės programos. Neoromantikais vadinami poetai A. Miškinis, S. Nėris, J. Aistis, B. Brazdžionis, t.p. jiems artimi K. Inčiūra, A. Maceina (slap. A. Jasmantas) rašė išpažintinę lyriką, kurioje vyrauja lyr. subjekto jausmai, nuotaikos, kuriamas nuoširdumo įspūdis, aukštinamas įkvėpimas, dažna sapno, apsvaigimo būsena. Kurdami pasakišką eilėraščio vaizdą neoromantikai (dažn. S. Nėris ir A. Miškinis) naudojo

tautosakos stilistiką ir įvaizdžius. Įv. epochų ir kraštų (vid. amžiai, Renesansas, egzotiški Rytai) lit. kontekstas ryškus J. Aisčio eleginės lyrikos rinkiniuose *Eilėraščiai* (1932), *Imago mortis* (1934), *Intymios giesmės* (1935), *Užgesę chimeros akys* (1937). Rel. simbolikos gausu J. Aisčio lyrikoje, A. Miškinio rinkinyje *Varnos prie plento* (1935), poemose *Keturi miestai* (1938), daugiausia B. Brazdžionio eil. knygose *Amžinas žydas* (1931), *Krintančios žvaigždės* (1933), *Ženklai ir stebuklai* (1936), *Kunigaikščių miestas* (1939). Pesimistinė pasaulėvoka ryšku S. Anglickio eil. rinkiniuose *Kraujo auka* (1934), *Didžioji kančia* (1937). Neoromantikai eilėraščius kūrė tarsi dramas, kurias stebi skaitytojas. Tam tikra spektaklio logika dažnai pagrįsti J. Aisčio eilėraščiai, kuriuose susiduria iliuzija ir tikrovė, teatro ir gyvenimo motyvai. Nevengiama ironijos, lyr. subjektui dažn. uždedama kaukė. Neoromantikai grįžo prie klasikinio ketureilio, bandė griežtesnes formas (sonetą, rondo), pakilias intonacijas, subuitintus romantiškus vaizdus, urbanistinį peizažą. Pasaulis vaizduojamas dualistiškai – miestas siejamas su nuosmukiu, nuodėme, kaimas ir gamta – su nusiraminimu ir laisvės pojūčiu. Neoromantikų poezijoje ryšku žlugimo, artėjančios katastrofos nuojauta, vasaros pabaigos, rudens, vakaro, saulėlydžio motyvai siejami su laiko tėkmės ir žmogaus egzistencijos trapumo apmąstymu. Dažna B. Brazdžionio eilių tema – gilinimasis į modernaus žmogaus savivoką, menkumą ist. kataklizmų akivaizdoje. Kartojasi kelionės motyvas kaip žmogaus gyvenimo įvaizdis. Šios kartos poetai aukštino individo laisvę. Individo ir visuomenės konfliktas atsispindi S. Nėries eil. rinkiniuose *Pėdos smėly* (1931), *Per lūžtantį ledą* (1935), *Diemedžiu žydėsiu* (1938). Neoromantikų kūryboje svarbi tautinė, patriotinė tematika, dažni tėviškės peizažai. Neoromantinės poezijos pabaigą žymi H. Radausko eil. rinkinys *Fontanas* (1935), kuriame atsisakoma romantinės pasaulėvokos, lyrizmas keičiamas estetizavimu, skelbiama menas menui idėja, atsisakoma ideologinių meno tikslų, kuriamas nudailintas, estetizuotas eilėraščio vaizdas, bet neišvengiama tam tikrų sąsajų su neoromantizmu (poezijos vaizdai, personifikacijos, kalba). Neoromantinės stilistikos yra ir 20 a. 4 d-mečio pab. ankstyvuosiuose žemininkų – H. Nagio, V. Mačernio, K. Bradūno, A. Nykos-Niliūno – eilėraščiuose.

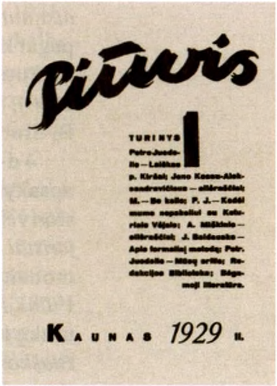

Žrn. *Pjūvis*

I. Šeiniaus dinamiškas, melodingas, jausmingas pasakojimo būdas tęsiamas A. Vaičiulaičio meilės romane *Valentina* (1936), K. Jankausko kūryboje (aps. rink. *Dulkini batai* 1938, apysakos ir romanai *Jaunystė prie traukinio* 1936, *Vieškelyje plytų vežimai* 1938, *Žygyje* 1940), artimoje skandinaviškojo impresionizmo tradicijai. Psichol. analizė ir pasakojimo kameriškumas, uždarumas būdinga V. Katiliaus romanui *Katastrofa* (1937), J. Jankaus dilogijai *Egzaminai* ir *Be krantų* (1938–39). Ankstyvajame V. Ramono novelių rinkinyje *Dailininkas Rauba* (1934) ekspresyviais poet. vaizdais ir intensyviu ritmu vaizduojamas gyvenimas, polemizuojama apie dvasinę meno prigimtį. Impresionizmo ir neoromantizmo stilistika būdinga N. Mazalaitės novelių knygoms *Miestas, kurio nėra*, *Pajūrio moterys* (abi 1939), *Karaliaus ugnys* (1942), jose fragmentišku ir laužytu stiliumi kuriamas specifiškas moteriškas pasaulis, kurio centre – savarankiška ir drąsi moteris, jautrus ir mylintis vyras, jaudinanti meilės intriga. P. Orintaitės romanuose *Paslėpta žaizda* (1934) ir *Daubiškės inteligentai* (1937) su romantiniu patosu gvildenama moteriškumo ideologija, siekiama modernaus feminizmo ir etinės kult. harmonijos, bet moters gyvenimo drama dažn. suvokiama tiesmukai ir sentimentaliai. Neoromantinė stilistika ir meilės problematika būdinga K. Inčiūros kūrybai – romane *Ant ežerėlio rymojau* (1930) ir apsakymų rinkinyje *Obelys žydi* (1937) veikėjų psichologija ir jausmai atskleidžiami pasitelkiant tautosaką ir kaimo buities vaizdus.

Prozos kūriniuose teikta daugiau reikšmės psichoanalizei, egzistencinėms problemoms, plėtota dvasinio dienoraščio, lyr. išpažinties žanrai, vidinis monologas. Veikėjo psichologija, savistaba atsispindi V. Mykolaičio-Putino romane *Altorių šešėly* (1932–33 [12]2005), kuriame vaizduojama asmenybės brendimo istorija, pasakotojas susitapatina su herojaus išgyvenimais. V. Mykolaičio-Putino romane *Krizė* (1937) psichologinę veikėjo savistabą užgožia visuom., polit. problematika. I. Šeiniaus rom. *Siegfried Immerselbe*

atsijaunina (1934) ir S. Leskaičio (slap. St. Ivošiškis, 1902–64) *Spūdai* (1937) parašytas pagal klasikinio modernistinio romano modelį. Ist. romantinių dramų parašė V. Mykolaitis-Putinas (*Valdovo sūnus* 1921, perdirbtas variantas pavadinimu *Valdovas* past. 1929, išl. 1930), V. Krėvė (*Skirgaila* rusų k. 1922, liet. išl. 1925, past. 1924, *Mindaugo mirtis* 1935), B. Sruoga (*Milžino paunksmė* 1932, past. 1934), realistinių social. dramų – P. Vaičiūnas.

4 d-metyje sustiprėjo realizmo poetika, didaktikos tendencija (P. Mašioto, S. Zobarsko apsakymai vaikams). Real. romanuose dažnai iškyla veikėjo idealisto ir sumaterialėjusios visuomenės konfliktas, būdingas romantinei pasaulėjautai (J. Grušo romanas *Karjeristai* 1935 ^{3}1957, J. Paukštelio *Pirmieji metai* 1936 ^{3}1965, *Kaimynai* 1939 ^{5}1977). I. Simonaitytė romanuose *Aukštujų Šimonių likimas* (1935 ^{11}1984), *Pavasarių audroj* (1938), *Vilius Karalius* (2 d. 1939–56 ^{6}2002) sukūrė Mažosios Lietuvos patriarchalinės lietuvininkų buities ir gyvenimo panoramą. Žemaitijos dvarų buities ir kult. realijas romanuose *Blaškomos liepsnos* (1936 ^{3}1990), *Erškėčiai* (1937) vaizdavo F. Neveravičius. Buit. realizmo tradicija gaji L. Dovydėno romane *Broliai Domeikos* (1936 ^{4}1996). Social. panorama ir kritika pasižymi J. Marcinkevičiaus romanai *Jis turi mirti*, *Benjaminas Kordušas* (abu 1937), *Nemunas patvino* (1939 ^{2}1949). Ekspresyvumas, stilizacija, plastiški vaizdai, epinis objektyvus pasakojimas būdinga P. Cvirkos prozai (novelių kn. *Saulėlydis Nykos valsčiuje* 1930 ^{3}1996, *Kasdienės istorijos* 1938 ^{3}1969, romanai *Žemė maitintoja* 1935 ^{8}1977, *Meisteris ir sūnūs* 1936 ^{4}1982). Parašyta satyr. romanų, kuriuose kritikuojama social. aplinka. Pagrindiniai tokių romanų veikėjai – nuskurdęs dvarininkas, blogas valdininkas, polit. aferistas, apsukrus kaimo verslininkas (T. Tilvyčio feljetoninis romanas *Kelionė aplink stalą* 1936, P. Cvirkos *Frank Kruk, arba Graborius Pranas Krukelis* 1934 ^{5}1972). Rašytojai realistai teikė reikšmės buities detalėms, gamtos vaizdui, žmogaus sąmonei.

K. Binkis sudarė liet. poezijos antologijas *Vainikai* (1921), *Antrieji vainikai* (1936). Išleisti vertimų rinkiniai (*Iš latvių literatūros* 2 t. 1924–26, *Rinktinės žydų apysakos* 1931, *Latvių novelės* 1933).

Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte buvo leidžiami vienkartiniai literatūriniai almanachai (*Versmė*, *Vingis* ir kiti), kūrė rašytojai O. Miciūtė, Albinas Žukauskas ir kiti. J. Kėkštas, veikiamas lenkų avangardizmo, rašė eilėraščius, kuriems būdinga katastrofizmo nuojauta, ekspresyvus vaizdavimas (eilėraščių rinkinys *Toks gyvenimas* 1938).
L: G. Viliūnas *Literatūrinis gyvenimas nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940)* Vilnius 1998; **M. Kvietkauskas** *Vilniaus literatūrų kontrapunktai: Ankstyvasis modernizmas, 1904–1915* Vilnius 2007.

LITERATŪRA KITOMIS KALBOMIS

19 a. pab.–20 a. pr. Lietuvos lenkų lit-roje vyravo pozityvistinės, patriotinės idėjos (E. Orzeszkowos kūriniai – romanas *Prie Nemuno* / *Nad Niemnem* 1887, liet. 1958, M. Rodziewiczównos, 1863–1944, apysaka *Dievaitis* / *Dewajtis* 1887, liet. 1908, ir kt.). Lenkų k. leisti leidiniai – *Gazeta Wileńska* (1906), kult. ir lit. žrn. *Ruch Literacki* (1906, dienraščio *Kurier Litewski* priedas), *Tygodnik Wileński* (1910–11). Pasirodė E. Jeleńskos (1864–1919) rom. *Haliniškių dvaras* (*Dwór w Haliniszkach*), Vilniaus gyvenimą vaizduojantis rom. *Iš meilės* (*Z miłości*, abu 1903). Saloninė estetika ir prancūzų parnasiečių stilistika būdinga S. Szadurskos eil. knygai *Bangos* (*Fale* 1906). Cz. Jankowskio redaguojamame žurnale *Ruch Literacki* paskelbta M. Konopnickos, L. Życkos, S. Szadurskos, J. Kasprowicziaus kūrybos. Modernistinės neoromantinės poezijos ir dramos veikalų parašė J. Kasprowiczius (eil. rinkiniai *Žūstančiam pasauliui* / *Ginącemu światu*), T. Micińskis (eil. ciklas *Nutrenktieji iš dangaus* / *Strąceni z niebiosów*, abu 1902), S. Przybyszewskis, J. Żuławskis. Vienas žymiausių 20 a. pr. Vilniaus lenkų modernistinės lit-ros kūrėjų J. Jankowskis su kt. įkūrė menininkų grupuotę *Banda*, kurios nariai išleido almanachą (*Żórawce* 1910). F. Ruščicas sutelkė lit-ros ir dailės sambūrį *Meno kuopa* (*Koło Artystyczne* 1910). J. Jankowskis išleido futuristinių manifestinių eil. rink. *Tramvajus skersai gatvės* (*Tram wpopszek ulicy* 1919). Z. Kleszczyńskis (1889–1938) išleido poez. knygą *Lėlės laidotuvės* (*Pogrzeb lalki* 1913), jo kūrybai būdinga ironiškas žaidimas, karnavalas, ekspresyvios raiškos priemonės.

VU aplinkoje 4 d-metyje leistas avangardistinės poezijos žrn. lenkų k. *Żagary* (1931), prie kurio prisidėjo liet. rašytojai, jame paskelbta ir liet. poezijos vertimų į lenkų kalbą. *Żagary* grupuotės atstovai Cz. Miłoszas, T. Bujnickis, J. Zagórskis, A. Rymkiewiczius ir kiti ieškojo naujų kūrybos formų. Cz. Miłoszas išleido eil. rinkinius *Poema apie sustingusį laiką* (*Poemat o czasie zastygłym* 1933), *Trys žiemos* (*Trzy zimy* 1936), kuriems būdinga katastrofizmo bruožai – nerimas, nelaimės nuojauta.

Rusų rašytojos J. Zeland-Dubelt (1863–~1937) esė rinkinyje *Lietuviškieji laiškai* (*Litovskie pis'ma* 1901) keliamos miesto modernizavimo idėjos. J. Švederis (1879–1946) parašė saloninio stiliaus novelių (rink. *Eskizai ir siluetai / Nabroski i siluety* 1904), žymių rusų ir lenkų rašytojų biografijų. A. Dechterevas Vilniuje išleido pirmąjį eil. rinkinį *Nesutvirtėję sparnai* (*Neokrepšye kryl'ja* 1908). Psichiatras ir rašytojas N. Krainskis (1869–1951) Vilniuje išleido dramą *Nakties tamsybėse* (*Vo mrake noči*), dok. psichol. apysaką *Mergaitė Maška, kalytė Džilda ir neramus psichiatras* (*Devočka Maška, sobačka Džil'da i bespokojnyj psichiatr*, abi 1912). Rusų kalba leisti laikraščiai *Ėcho* (1906), *Novaja zarja* (1905, 1906–07 pavadinimu *Svobodnoe slovo*), rusų kultūros žurnalai *Žizn' i scena* (1909–10), *Literturno-teatral'nyj kur'er* (1911), *Naš žurnal* (1911–12), *Molodye proryvy* (1912–13), rusų literatūros almanachai *Koster* (1909), *Lepestki* (1911).

Vilniuje nuo 1920 veikė Rusų d-jos literatų sekcija. Jai priklausė T. Sokolova, L. Šlosbergas, I. Petrovas, vadovavo poetas, kritikas, vertėjas D. Bochonas. E. Škliaras rusų laikraščiuose Kaune leistame *Ėcho* ir Rygoje leistame *Segodnia* bei almanache *Baltijskij al'manach* paskelbė straipsnių, eilėraščių vertimų, išleido poezijos knygas *Karavanas* (*Karavan*), *Aukštumų žiburiai* (*Ogni na veršinach*), *Vakaro stepė* (*Večernjaja step'*, visos 1923), *Ramstis* (*Posoch* 1925). Eilėraščių rinkinių išleido K. Abkovič (*Žiburiai ir tolumos / Ogni i dali* 1922), K. Oleninas (*Preliudai / Preljudii* 1925), V. Selivanovas (*Eilėraščiai / Stichi* 1928).

1905–06 Vilniuje jidiš kalbos litvakų tarme leistas žydų laikr. *Der Veker*. Pasirodė pirmasis žydų modernistinis žrn. *Literarishe monatsshriftn* (1908). 1908 Vilniuje veikė žydų salonas (*Kručės salonas / Salon de Kruche*), kurio nariai buvo A. Vaiteris, A. Litvakas, Š. Nigeris. Žydų lit-roje pirmieji modernistai buvo A. Vaiteris, U. Kacenelenbogenas, E. J. Goldšmitas, Š. Nigeris. 20 a. pr. parašyta draminių veikalų – modernistinės dramaturgijos pradininko P. Hiršbeino (1880–1948) dramos *Miriam*, *Dvėsena* (abi 1905, išsp. žrn. *Hazman*), *Tolimi ir artimi* (išl. 1906), *Inteligentas* (išl. 1907), U. Kacenelenbogeno herojinė drama *Jėga ir meilė* (~1904), A. Vaiterio drama *Priešaušris* (1907). Moderniosios poezijos kūrėjas L. Naidusas (1890–1918) išleido eil. rink. *Lyrika. Pirmoji knyga* (1915).

3–4 d-metyje Vilnius tapo žydų kultūros centru – įkurta social., moksl. ir kult. įstaigų jidiš kalba, Žydų mokslo i-tas. Nuo 2 d-mečio pab. veikė jaunų menininkų grupė *Jung Vilne*, žymiausi jos nariai poetai A. Suckeveris, Ch. Grade, Š. Kačerginskis (1908–54) leido almanachą *Jung Vilne*. M. Kulbakas išleido eil. rink. *Eilėraščiai* (1920), simbolistinę romantinę poemą *Miestas* (1920, liet. pavadinimu *Vilnius* 1997), dramą *Jakobas Frankas* (1923), romanus *Mesijas, Efraimo sūnus* (1924), *Penktadienis* (1926), kuriems būdinga žydų misticizmas, ekspresionistinis stilius. Kaune jidiš kalba buvo leidžiami keli laikraščiai, almanachai. Kūrinių spaudoje paskelbė I. Majofisas (1897–1930), E. Heimanas (1908–44), N. Grinblatas (1887–1956), D. Umru (1910–40), I. Kaplanas (1902–88).

Baltarusių kalba leistas laikr. *Naša niva* (1906–12, slavų ir lot. abėcėlėmis), almanachas *Zbornik Našaj nivy* (1912). Z. Biadulia (1886–1941) bltr. kalba išleido eil. rink. *Vaizdeliai* (*Abrazki* 1913 Sankt Peterburgas). Moderniosios bltr. prozos kūrėjas M. Hareckis Vilniuje išleido aps. rinkinį *Žiemkenčiai* (*Run'* 1914), dramatizuotą apys. *Antonas* (*Anton*, par. 1914, išsp. 1919), pirmąją bltr. lit-ros istoriją (*Gistoryja belaruskaj litaratury* 1920). Modernistinę poeziją rašė M. Bahdanovičius (sukūrė ciklą apie Vilnių *Miestas / Mesta* 1911, eil. rinkinyje *Vainikas / Vjanok* 1913).

Lietuvoje gyvenantys vok. rašytojai savo kūryboje naudojo Lietuvos istorijos siužetus, patirtus įspūdžius. Mažojoje Lietuvoje 19–20 a. sandūroje vok. kalba kūrė Klaipėdos krašte gimę ar gyvenę rašytojai. A. K. T. Mickoleitas (slap. Tielo, 1874–1911) eil. rinkinyje *Balsai iš Lietuvos* (*Klänge aus Litauen* 1907) gausu Nemuno pakrančių vaizdų ir

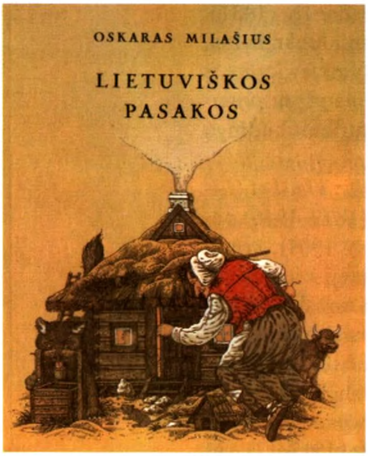

O. Milašiaus kn. *Lietuviškos pasakos* (1989, Vilnius) viršelis (dail. K. Kasparavičius)

liaudies dainų intarpų. H. Sudermanno prozos rinkinyje *Lietuviškos apysakos* (*Litauische Geschichten* 1917, liet. 1996) aprašoma Pamario krašto gyventojai ir gamtos stichijos. Apie Klaipėdos kr. rašė F. Thimmas eil. rinkinyje *Mano miela Klaipėda* (*Mein liebes Memel* 1912), C. Ratzka romane *Urtė Kalvis* (*Urte Kalvis* 1917). Vilniuje leistas vokiečių laikr. *Wilnaer Zeitung* (1916–18), kurio redaktorius bibliografas P. Fechteris (1880–1958). Apie jį susibūrė vok. rašytojai ir tapytojai. Kaune leistas laikr. *Zeitung der zehnten Armee*, jame dirbo H. Curlittas, A. Brustas (parašė eil. rink. *Lietuviškas pavasaris / Litauischer Frühling* 1915; neišliko), O. Woerle. Rašytojas H. Eulenbergas ir tapytojas H. Struckas Berlyne išleido liet. tautosakos ir liet. rašytojų kūrinių ištraukų kn. *Eskizai iš Lietuvos* (*Skizzen aus Litauen* 1916). R. Lauckneris (1887–1954) parašė dramą *Pamokslas Lietuvoje* (*Predigt in Litauen* 1919).

3–4 d-metyje Kaune veikė vokiečių g-ja, buvo leidžiama vokiška spauda. Lietuvoje kurį laiką gyvenę vokiečiai parašė liet. tematikos kūrinių; dauguma jų išleista Vokietijoje. W. Ulmanried-Naujeck *Apysakose iš Lietuvos* (*Geschichten aus Litauen* 1920) aprašė lietuvių gyvenimą I pasaul. karo išvakarėse. A. Brustas išleido rom. *Prarasta žemė* (*Die verlorene Erde* 1926) ir lyrikos rink. *Aš esu* (*Ich bin* 1929). Ist. romanų parašė W. Harichas (1888–1931, *Vytautas ir Jogaila / Witowd und Jagiello* 1932), A. Zweigas (1887–1968, *Ginčas dėl seržanto Grišos / Der Streit um den Sergeanten Grischa* 1928, *Karaliaus karūnavimas / Einsetzung eines Königs* 1937, liet. k. pavadinimu *Mindaugas II* 1955).

Lietuvių kilmės poetas O. Milašius, rašęs prancūzų k. (tėvas kildino save iš LDK bajorų), nuo 1898 gyvendamas Paryžiuje, pranc. k. išleido eil. rinkinius *Nuopuolių poema* (*Poème des Décadences* 1899), *Septynios vienatvės* (*Les Sept Solitudes* 1906), *Pradmenys* (*Les Éléments* 1911), *Poemos* (*Poèmes* 1915), *Adramandoni* (1918), *Lemuelio išpažintis* (*La Confession de Lemuel* 1922), rom. *Meilės įvadas* (*L'Amoureuse Initiation* 1910), poet. dramas *Migelis Manjara* (*Miguel Mañara* 1913), *Mefibosetas* (*Méphiboseth* 1914), t.p. parašė straipsnių apie liet. tautos kilmę, išvertė į pranc. k. lietuvių tautosakos. O. Milašiaus kūryba artima simbolizmui, lyrikai būdinga filos. apmąstymai, metafizinė erdvė, mit. archetipai. Jo kūrybos vertimai į liet. k. turėjo įtakos A. Vaičiulaičiui, V. Mačerniui, A. Žukauskui ir kitiems. O. Milašius dirbo Lietuvos ambasadoje Paryžiuje.

Vilniuje lenkų k. leistas karaimų žrn. *Myśl Karaimska* (1924–39). Jame kūrybos paskelbė karaimų poetai J. Labanosas (1878–1952), Š. Lopato, M. Tinfavičius (1912–74), vertėjas J. Maleckas (1889–1952). S. Firkovičius parašė pjesių mėgėjų teatrui (*Du gyvenimai / Eki tirlik* 1935, *Namų draugas / Dostu juvniun* 1937, *Tikras užmokestis / Kerti jal* 1938), knygą apie Lenkijos karaimus, sudarė karaimų maldų ir giesmių rinkinį (*Koltchalar* 1935). Pav.

L: D. Charny *Bletlekh fun a lebn* Varshe 1935.

20 AMŽIAUS (nuo 1940) IR 21 AMŽIAUS PRADŽIOS (iki 2007) LITERATŪRA

LITERATŪRA 1940–1945

1940 SSRS okupavus Lietuvą kairiosios pakraipos rašytojai populiarino socializmo idėjas (S. Nėries poema *Bolševiko kelias*, V. Montvilos, L. Giros, K. Jakubėno poezija). Poezijoje išnyko nuoširdus atvirumas ir poet. galia, atsirado daug dirbtinumo. Nemažai į Rusijos gilumą karo nubloškštų liet. poetų kūrė eilėraščius pagal sov. lit-ros stereotipus. Patetiškai žūtbūtinę kovą eilėse apdainavo K. Korsakas, A. Venclova, S. Nėris. SSRS–Vokietijos karo metais Maskvoje išleisti A. Venclovos apsakymų rink. *Kelias į Lietuvą* (1942), J. Baltušio *Baltieji dobiliukai* (1943).

Vokietijos okupuotoje Lietuvoje jaunieji prozininkai antologijoje *Kas girdėti kalnuose* (1942–43) tęsė sudvasinto pasakojimo tradiciją (S. Zobarskas, N. Mazalaitė, J. Jankus,

J. Kaupas, S. Tamulaitis ir kt.). Lit. almanachai *Literatūros kalendorius 1942 metams*, *Varpai*, žrn. *Kūryba* (abu 1943–44) telkė įv. kartų ir įsitikinimų rašytojus. J. Keliuočio redaguojamame žrn. *Kūryba* paskelbta B. Brazdžionio, A. Miškinio, J. Aisčio kūrybos, t.p. vertimų (R. M. Rilke's, F. Hölderlino). Sudėtinga žmogaus egzistencija aprašyta V. Mačernio *Vizijose* (par. 1939–42), sonetų cikle *Metai* (par. 1942–44). Pasirodė B. Brazdžionio poez. rinkiniai apie pavergtą tautą (*Šaukiu aš tautą* 1941, *Iš sudužusio laivo*, *Viešpaties žingsniai*, rinktinė *Per pasaulį keliauja žmogus*, visi 1943), J. Baltrušaičio filos. lyrikos eil. rink. *Ašarų vainikas* (1 d. 1942).

Eilėraščius pradėjo publikuoti H. Nagys, A. Nyka-Niliūnas, išleistas K. Bradūno eil. rink. *Pėdos arimuos* (1944). Parengti, bet neišleisti pirmieji L. Švedo eil. rinkiniai *Šauksmas* (1941), *Likimo šalys* (1944–45), kuriems būdinga romantiškas pasaulėvaizdis, vienatvės, nevilties temos, avangardizmo bruožai. Karas smerkiamas V. Mykolaičio-Putino rinkinyje *Rūsčios dienos* (1944). Periodikoje poezijos, vertimų ir kritikos straipsnių paskelbė M. Indriliūnas (vėliau tapo partizanu ir žuvo). 1944 vid. iš Lietuvos į Vakarus pasitraukė lit-ros klasikai (V. Krėvė, F. Kirša), dauguma Lietuvos rašytojų d-jos narių ir nemažai jaunųjų rašytojų. *Gabija Bankauskaitė-Sereikienė*

LITERATŪRA 1945–1960

1945–53 Lietuvoje nyko klasikinės lit-ros tradicija. Iš b-kų išimta vad. dešinioji 3–4 d-mečio periodika, dauguma liet. lit-ros klasikos kūrinių. Kūryba buvo cenzūruojama, rašytojai turėjo atsiskaityti apie privalomą marksizmo ir leninizmo studijavimą ir atsižvelgti į partinėje spaudoje reiškiamą kritiką. Tuo metu daugiausia versta soc. realizmo rašytojų (M. Šolochovo, ~30 M. Gorkio knygų), t.p. V. Nekrasovo kūrinių, rusų klasikų (A. Puškino, N. Gogolio, I. Turgenevo, A. Čechovo, F. Dostojevskio) raštų rinkinių, kurie labiau aukštinti negu liet. klasikų kūriniai. Versta bltr., ukr., armėnų, iš rusų k. – kinų ir korėjiečių lit-ros, t.p. anglų (D. Defoe, J. Swifto, Ch. Dickenso, W. Shakespeare'o), amerikiečių (W. Whitmano), prancūzų (Stendhalio, V. Hugo, H. de Balzaco, G. Flaubert'o, G. de Maupassant'o) klasikai ir kitų soc. realizmui neprieštaraujančių arba palankių rašytojų veikalai, vengta vokiečių lit-ros. Be vertėjo pavardės pasirodė P. Andriušio verstas M. de Cervanteso romanas *Don Kichotas*, V. Mykolaičio-Putino pastangomis išleista A. Mickevičiaus kūrybos. Rezistentai nelegaliai išleido partizanų ir tremtinių knygelių (1948–49 Baisogalos ir Šeduvos apylinkėse veikusi liet. partizanų Maironio rinktinė išleido rezistencinės poezijos 3 t. antologiją *Kovos keliu žengiant*, tokiu pačiu pavadinimu 1991 išleista V. Lietuvos partizanų eilių ir dainų rinktinė). Rezistencinės lit-ros tekstai plito nuorašais, spausdinti mašinraščiu. Karo dramatizmas, lemties motyvai būdingi rezistentų B. Krivicko (rink. *Žiaurusis Dievas*, par. 1945–49; neišleistas), R. D. Glemžaitės (rink. *Penktieji laisvės kovų metai*, par. 1949; neišleistas, rink. *Mes mokėsim numirt*: *Lietuvos Pasipriešinimo kovų poezija* 1994) kūrybai.

Iš kairės – J. Paukštelis, P. Cvirka, A. Vienuolis prie Nizami mauzoliejaus Baku (1946)

Daugiausia buvo rašoma sov. ideologijos lit-ra. Soc. lit-rai būdinga pastovi vaizdų topika, vulgarus didaktizmas, racionali kūrinio struktūra, vado kulto propagavimas. 1946 sušauktame visuotiniame Lietuvos rašytojų susirinkime sukritikuota iš Stutthofo lagerio grįžusio B. Sruogos beletrizuota atsiminimų kn. *Dievų miškas* (išl. 1957 Čikagoje, visas leidimas 1989, 2005 Vilniuje), kurioje su ironija ir grotesku aprašomas lagerio gyvenimo tragizmas. Lietuvoje likę rašytojai buvo priversti atspindėti sov. valstybės interesus ir politiką, skelbti vad. liaudiškumą ir partiškumą, real. stiliumi vaizduoti vad. objektyvią tikrovę, kurios pagr. herojai – buožė (valstiečių išnaudotojas) ir komunistas (nugalintis išnaudotojus), t.p. ideologizuotą šviesią ateitį, turėjo būti deklaruojama sov. valdžios atėjimo

neišvengiamybė, besąlygiškas pasitikėjimas kom. partijos ideologija. Suabsoliutinta kolektyvizmo sąvoka, ignoruotas individualumas, ypač kenčiantis individas, aukštintas kovingumas ir optimizmas. Kom. ideologija pagrįsta J. Baltušio pjesė *Gieda gaideliai* (1947), A. Gudaičio-Guzevičiaus rom. *Kalvio Ignoto teisybė* (2 kn. 1948–49 [2]1952), Alf. Bieliausko romanai *Darbo gatvė* (1956), *Rožės žydi raudonai* (1959 [5]1972), V. Petkevičiaus pirmieji romanai. T. Tilvyčio poemoje *Usnynė* (1949) vaizduojama kaimo kolektyvizacija. Sov. l-pio poezijai buvo privaloma silabotoninė eilėdara, kuria buvo kuriamas aiškus ir tikslingas soc. tikrovės vaizdavimo metodas. Poezijai būdinga soc. gyvenimo aukštinimas, patetiškas oratorinis stilius, tezės, soc. realizmo idėjų kartojimas (V. Montvilos, A. Venclovos, E. Mieželaičio, V. Mozūriūno, A. Jonyno, V. Grybo, J. Macevičiaus ir kitų eil. rinkiniai).

Dalis rašytojų kūrė vad. kompromisinę lit-rą (A. Vienuolio rom. *Puodžiūnkiemis* 1949 [5]1977, V. Mykolaičio-Putino eil. rinkinys *Sveikinu žemę* 1950, A. Žukausko *Mūsų frontas* 1951, E. Matuzevičiaus *Darbymečio vėliavos* 1950, *Draugystės daina* 1953, pirmieji daugelio pradedančiųjų poetų rinkiniai). K. Borutos tautosakinių motyvų poet. romane *Baltaragio malūnas, arba Kas dėjosi anuo metu Paudruvės krašte* (1945 [10]2006) gausu mit. įvaizdžių. Išleista A. Griciaus apsakymų ir feljetonų rink. *Laiko dvasia*, P. Vaičiūno *Rinktinė* (abi 1946), K. Binkio eil. knyga *Poezija* (1949).

1953 mirus Stalinui, *atšilimo* l-piu, prasiplėtė temų laukas, atgijo klasikinės lit-ros leidyba. Išėjo V. Mykolaičio-Putino ist. romanas *Sukilėliai* (2 d. 1957–67) apie 1863–64 sukilimą. A. Pociaus (aps. rinkiniai *Rytmetis Užgirių kaime* 1955, *Šešiolika raktų* 1960), M. Sluckio (novelių rinkiniai *Vėjų pagairėje* 1958, *Geriau mums nesusitikti* 1961), J. Avyžiaus (rom. *Kaimas kryžkelėje* 1964 [4]1988) kūryboje sprendžiamos pokario social. ir dorovinės problemos. J. Baltušio romane *Parduotos vasaros* (2 t. 1957–69) kaimo gyvenimo pokyčiai vaizduojami samdinio akimis. J. Grušas parašė poet. metaforų ist. dramas *Herkus Mantas* (išl. ir past. 1957), *Zigmantas Sierakauskas* (1966).

6 d-metyje poezijoje atgaivinta klasikinė neoromantinė tradicija. P. Širvys debiutavo eil. rinkiniu *Žygio draugai* (1954), kuriame dar yra kom. ideologijos bruožų, vėlesniuose tekstuose jų vengiama, sustiprėjo dainiškasis kūrybos pradas (eil. rink. *Ošia gimtinės beržai* 1956). 1955 eil. rinkiniais debiutavo Just. Marcinkevičius (*Prašau žodžio*) ir A. Baltakis (*Lietučiui dulkiant*). Išleista E. Mieželaičio rinktinė *Mano lakštingala* (1956), S. Nėries *Raštai* (3 t. 1957), T. Tilvyčio satyr. eilėraščių kn. *Nameliai mano brangūs* (1958). Pirmąsias knygas išleido A. Maldonis (1958), J. Degutytė (1959), V. Šimkus, A. Bernotas, V. Karalius (visi 1960). 1956 iš lagerio grįžusio A. Miškinio poezijoje (kn. *Eilėraščiai* 1960) derinamos neoromantizmo ir modernizmo tendencijos. E. Mieželaitis sukūrė hiperbolizuotą kosm. žmogų eil. cikle *Žmogus* (eil. rinkinyje *Žvaigždžių papėdė* 1959, atskira kn. rusų k. 1961, liet. k. 1962 [4]1971, Lenino premija 1962), kuris buvo parankus soc. realizmui. Vėlesnėje lyrikoje E. Mieželaitis tęsė nepriklausomos Lietuvos avangardistų eksperimentinės kūrybos bandymus.

LITERATŪRA 1960–1968

Į literatūrą atėjo nauja rašytojų karta (J. Aputis, V. P. Bložė, S. Geda, E. Ignatavičius, M. Martinaitis, S. Šaltenis, B. Vilimaitė). 6–7 dešimtmetyje išversta anglų, amerikiečių (E. Hemingway), italų, skandinavų, vokiečių modernesnių rašytojų kūrybos, kuri darė įtaką ir liet. lit-rai. Nuo 1965 pradėtas rengti tarptautinis poezijos f-lis *Poezijos pavasaris*, leidžiamas to paties pavadinimo almanachas, kuriame skelbiama modernesnė poezija, vertimai, kritikos straipsniai, esė, jame buvo reikšmingų debiutų (J. Vaičiūnaitės ir kt.). Nuo 1965 leidžiamas kultūros žurnalas *Kultūros barai*, kuriame paskelbta išeivijos grož. kūrybos, vertimų.

Greta tradicinės ir soc. realizmo kanonus atitinkančios poezijos, buvo rašoma ir vad. tyliojo, arba aukštojo, modernizmo poezija, kuriai būdinga ezopinė kalba, ironiškas požiūris į soc. gyvenseną, mitologizmo paieškos. V. P. Bložės debiutiniam eil. rinkiniui *Sep-*

tyni šienpjoviai (1961) būdinga dekoratyvumas, vėlesniuose rinkiniuose (*Nesudegantys miestai* 1964, *Iš tylinčios žemės* 1966) ryšku tautosakos parafrazės kaip paradoksalaus mąstymo šaltinis. V. P. Bložės ir kt. modernistų kūryba griovė soc. realizmo kanonus ir harmoningo pasaulio sampratą, poezijoje ryšku avargandistinė maniera – koliažas, montažas, kult. intertekstai, būdinga mit. pradas, laiko ir erdvės paradoksali kaita. M. Martinaičio eil. rink. *Balandžio sniegas* (1962) gausu sov. ideologijos ženklų, vėlesnėje kūryboje (eil. rink. *Debesų lieptais* 1966) moderniai transformuojama žemdirbiška tradicija, stilizuojami tautosakos žanrai, iškeliama mit. mąstysena, buities detalėse išryškinami archetipai. S. Gedos poezijoje kuriama mit. laikas, mitopoet. pasaulis ir metaforomis grįstos semantinės struktūros (eil. rink. *Pėdos* 1966, poema *Strazdas* 1967). J. Vaičiūnaitės kūryboje (eil. kn. *Kaip žalias vynas* 1962, *Per saulėtą gaublį* 1964, *Vėtrungės* 1966, *Po šiaurės herbais* 1968) vyrauja miesto kultūra, jos refleksijos, estetizuojama buitis. V. Šimkus parašė siužetiškų ir buitį įprasminančių eilėraščių (rink. *Geležis ir sidabras* 1968). 1964 išleista tuo metu Lenkijoje gyvenusio poeto ir vertėjo J. Kėkšto poezijos rinktinė *Lyrika*, jo kūryba paveikta lenkų avangardizmo, vyrauja klajūno tema, tylos ir mirties motyvai, būdinga ekspresyvi kalba.

Poezijos pavasaris Vilniuje Menininkų rūmų (dab. LR Prezidento rezidencija) kiemelyje (1967)

Remiantis tautosaka parašyta K. Borutos apys. *Jurgio Paketurio klajonės* (1963), išleisti baladiški, parabolėmis ir simboliais išsiskiriantys I. Mero romanai *Lygiosios trunka akimirką* (1963), *Ant ko laikosi pasaulis* (1965). Soc. tikrovė kritikuojama R. Lankausko romane *Tiltas į jūrą* (1963), J. Mikelinsko apysakoje *Trys dienos ir trys naktys* (1968). J. Mikelinsko, R. Lankausko novelėse imta daugiau reikšmės teikti individo psichologinėms problemoms. Pasirodė vidinio monologo principu parašytų romanų (M. Sluckio *Adomo obuolys*, Alf. Bieliausko *Kauno romanas*, J. Mikelinsko *O laikrodis eina*, visi 1966). Psichol. problemos ir daugiasluoksnės metaforos būdinga J. Grušo kūrybai (tragikomedijos *Meilė, džiazas ir velnias*, išl. ir past. pavadinimu *Pražūtingas apsvaigimas* 1967, pirmuoju pavadinimu 1969 ^{2}2001). K. Saja parašė groteskinių pjesių (trilogija *Oratorius*, *Maniakas*, *Pranašas Jona*, visos past. 1967, išsp. 1966–67, parabolinė pjesė *Mamutų medžioklė*, past. 1968, išsp. 1969). Just. Marcinkevičius sukūrė pirmąją poet. draminės trilogijos dalį *Mindaugas* (1968, past. 1969). Prozoje debiutavo S. Šaltenis (aps. ir apys. rink. *Atostogos* 1966) ir J. Glinskis (aps. rink. *Verdenės* 1967). J. Apučio novelių rinkiniuose (*Žydi bičių duona* 1963, *Rugsėjo paukščiai* 1967) asociatyviais vaizdais kuriamas lyrinis būties paveikslas. Pokaris, nykstantis liet. kaimas ir žmonių išgyvenimai vaizduojami V. Bubnio kūryboje (apysakos *Ramūnas* 1964, *Arberonas* 1969, aps. rink. *Gegužio nemiga* 1969).

Brandžios filos. lyrikos, apmąstančios žmogaus egzistenciją, rinkiniais į poeziją sugrįžo V. Mykolaitis-Putinas (*Būties valanda* 1963 ^{2}1965, *Langas* 1966). E. Matuzevičius tęsė neoromantinę tradiciją – rinkiniuose (*Negeski, švyturio ugnele* 1960, *Mėnesienos krantas* 1965, *Vasarvidžio tolumos* 1968) silabotoniką pakeitusiu verlibru reflektuojamos konkrečios vietovės, būsenos. Dainiškosios intonacijos, elegiškų motyvų, kaimo gamtos vaizdų, folkloro stilizaciją tęsė P. Širvys (eil. rink. *Beržų lopšinė* 1961, *Ir nusinešė saulę miškai* 1969), J. Strielkūnas (eil. rink. *Raudoni šermukšniai* 1966). Nuo silabotonikos pereidama prie verlibro S. Nėries poet. tradiciją plėtojo J. Degutytė (eil. rink. *Ugnies lašai* 1959, *Dienos – dovanos* 1960, *Ant žemės delno* 1963, *Šiaurės vasaros* 1966, *Pilnatis* 1967). Gamtos motyvai ir paradoksali vaizdų kaita būdinga A. Maldonio eil. rinkiniui *Auga medžiai*

(1965). Poemos žanrą plėtojo Just. Marcinkevičius (poemos *Donelaitis* 1964, *Siena* 1965, baladžių poema *Devyni broliai*, par. 1969–72, išsp. knygoje *Šešios poemos* 1973, atskira kn. išsp. 2000). Stilizuotų romansų, meilės lyrikos parašė A. Baltakis. A. Žukausko lyr. rinkinių (*Ilgesio varsnos* 1962, *Sunkus džiaugsmas* 1969) tematika artima žemininkams.

LITERATŪRA 1968–1988

Dėl 1968–88 SSRS ek. sąstingio lėtėjo kultūros raida, bet padaugėjo temų ir raiškos formų. 7–8 d-metyje atgaivinta žmogiškųjų vertybių hierarchija, padaugėjo Vakarų lit-ros vertimų. Išleista moderniosios pasaul. poezijos rinkinių (P. Nerudos, R. M. Rilke's, J. Bobrowskio, P. Celano ir kt.). Jaunuosius liet. kūrėjus veikė J. D. Salingerio ir J. Updike'o, A. Camus veikalai. Periodikoje pasirodė M. Prousto, J. Joyce'o, F. Kafkos, J. L. Borgeso kūrinių ištraukų. Išleista antologija *XX a. Vakarų poetai* (1969), *XX a. dramaturgija* (1970), *XX a. prancūzų dramos* (1988). Po 1972 (R. Kalantos susideginimo) atsirado disidentinės lit-ros. Pogrindyje leista LKBK (1972–89). Pagyvėjo diskusijos apie lit-rą (1968 žrn. *Pergalė* diskusija apie vidinį monologą romanuose, *Literatūroje ir mene* – apie kritiką ir prozos žanrus). Išspausdinus V. Kubiliaus str. apie vidinį monologą (žrn. *Pergalė* 1968 nr. 5) ir str. *Talento mįslės* (žrn. *Nemunas* 1972 nr. 2) apie nuo ideologijos nepriklausomą menininko talentą, LKP CK pasiuntė oficialų raštą į Maskvą Aukščiausiajai atestacinei k-jai su prašymu stabdyti V. Kubiliaus filol. m. dr. disertacijos *XX amžiaus lietuvių lyrika* tvirtinimą (patvirtinta tik 1978), t.p. jam uždrausta skelbti kritikos straipsnius. 1972 cenzūros neleista skelbti J. Apučio alegorinė apys. *Skruzdėlynas Prūsijoje* (par. 1971, išsp. 1989), J. Vaičiūnaitės eil. rink. *Surūdijusi rožė*, V. P. Bložės *Preliudai*, T. Venclovos vertimų knyga *Choras. Iš pasaulio poezijos* (pavadinimu *Balsai* išl. 1979 Čikagoje). Rankraščiuose liko A. Kalanavičiaus, M. Tomonio poez. rinkiniai. Prieštaringų vertinimų ir diskusijų susilaukė S. Gedos eil. rink. *26 rudens ir vasaros giesmės* (1972).

Liet. lit-roje įsitvirtino 4 d-mečio karta (J. Aputis, A. Baltakis, V. P. Bložė, J. Degutytė, R. Granauskas, J. Juškaitis, R. Keturakis, A. Maldonis, Just. Marcinkevičius, A. E. Puišytė-Grigaliūnienė), iškilo jaunieji rašytojai – Petras Dirgėla, V. Jasukaitytė, D. Mušinskas, B. Radzevičius, S. Šaltenis, B. Vilimaitė. Ištobulėjo novelės žanras, iš poezijos perimta aliuzijų kalba, kuri skatino modernizmo įsigalėjimą. Prozoje daugėjo psichologizmo, atsirado nemažai lyrizmo tendencijų ir egzistencinių atverčių (M. Sluckio romanas *Uostas mano – neramus* 1968 ²1974, R. Granausko novelių rink. *Medžių viršūnės* 1969, *Duonos valgytojai* 1975 ²1989, apysaka apie kaimo sunykimą ir moralinę žmonių degradaciją *Gyvenimas po klevu*, išsp. 1986 *Pergalėje*, atskira kn. 1988 ⁵2006, J. Apučio novelių rink. *Horizonte bėga šernai* 1970, *Sugrįžimas vakarėjančiais laukais* 1977, *Keleivio novelės* 1985, rinktinė *Gegužė ant nulūžusio beržo* 1986, S. Šaltenio apys. *Riešutų duona* 1972). Tikrovė buvo atskleidžiama per emocinį raiškos lauką ir individualesnį rašytojo santykį su pasauliu, keliami egzistenciniai klausimai, nuvainikuojamas herojus. Pasakojimo struktūra įgijo kitas formas (R. Granausko apys. *Jaučio aukojimas* 1975 ²1999; parašyta 3 sakiniais), daugiau reikšmės teikta žodžio skambesiui, sąmonės srauto poetikai (M. Sluckio, Alf. Bieliausko, B. Radzevičiaus kūryba). B. Radzevičiaus proza (rink. *Balsai iš tylos* 1970, rom. *Priešaušrio vieškeliai* d. 1 1979, 2 d. išl. 1985 ²1995) turi lit. egzistencializmui būdingų autobiografiškumo, vienatvės, nerimo, susvetimėjimo bruožų. J. Glinskio modernioji dramaturgija (*Grasos namai*, past. 1970, išl. 1971, *Po Svarstyklių ženklu*, past. 1976, išl. 1977) artima A. Artaud žiaurumo teatro stilistikai. J. Grušas parašė filos. novelių, kurioms būdinga pa-

Paminklo A. Vienuoliui Anykščiuose atidengimas (1982, skulpt. P. Aleksandravičius, archit. V. Gabriūnas)

VU literatai su būrelio vadovais ir svečiais (1985): sėdi (iš kairės) – A. Kapočiūtė, M. Martinaitis, E. Bukelienė, L. Noreika, E. Karnauskaitė, stovi (iš kairės) – K. Lenkšas, R. Danys, L. Jakimavičius, V. V. Landsbergis, J. Keleras, V. Kukulas, V. Daunys, M. Raižytė, V. Gasiliūnas, A. Katkevičius, V. Daškevičius

radoksai, aforistiškumas, sapno ir tikrovės susipynimas (novelių rinkiniai *Rūstybės šviesa* 1969, *Laimingasis – tai aš* 1973), ist. dramų (*Barbora Radvilaitė*, išsp. 1971, past. 1972, *Švitrigaila*, past. 1975, išsp. 1976, *Unija* 1977, past. 1978, *Rekviem bajorams* 1978, *Virgailė* 1983, *Mykolas Glinskis* 1984, past. 1985), jose ryšku humanistinės vertybės, keliamos Lietuvos valstybingumo problemos.

Lakonišką novelės struktūrą ir vidinio turinio, detalių minimalistinę raišką išplėtojo B. Vilimaitė (novelių rink. *Obelų sunki našta* 1975), D. Mušinskas (rink. *Kol išaušta rytas* 1979, *Mėlynų dilgėlynų naktis* 1982, *Šviesa virš Tausalo* 1987). J. Avyžiaus romane *Sodybų tuštėjimo metas* (4 d. 1970–89) intelektualaus veikėjo požiūriu vaizduojami II pasaul. karo ir pokario metai, ironija ir sarkazmas derinami romane *Chameleono spalvos* (1979). J. Baltušis parašė romaną apie mistiniame gamtos prieglobstyje atsidūrusį žmogų *Sakmė apie Juzą* (1979 ^{7}1989), nors jame yra ir sov. realijų. Menininkų problemos SSRS okupacijos l-piu keliamos V. Bubnio romanuose (*Pilnaties valandą* 1980, *Kvietimas* 1983, *Rudens ekvinokcija* 1985). Brolių Petro ir Povilo Dirgėlų prozai (novelių rink. *Aistrų atlaidai* 1979, apys. *Pasimatymai* 1973, romanai *Likime, keliauk sau* 1976, *Pogodalis* 1978, *Šermenų vynas* 1980) būdinga emocinis tradicinis naratyvas. Petro Dirgėlos kūryba apima platų ist. siužetų ir temų spektrą (ist. romanai *Kūlgrinda* 1984, *Joldijos jūra* 2 kn. 1987–88). V. Jasukaitytės apysakų knygoje *Stebuklinga patvorių žolė* (1981) keliamos moters problemos, pasakojimas trūkčiojantis, be nuoseklaus siužeto, sapno ir fantazijų kalba atskleidžiamas intuityvus moters pasaulis.

Lit. egzistencializmas ir kult. intertekstai būdinga T. Venclovos poez. rinkiniui *Kalbos ženklas* (1972), kultūros ir gamtos perifrazės – L. Gutausko eil. rink. *Vartai po diemedžiu* (1976), *Svetingumo namai* (1980). A. Žukausko vėlesnėje poezijoje (rink. *Atodangos* 1971, *Sangrąžos* 1973 ir kt.) vaizdingu prozišku pasakojimu (verlibru) apmąstoma būtis ir žmogaus gyvenimo vertybės. Lietuvoje išleista išeivijos rašytojo A. Mackaus poez. rinktinė *Poezija* (1972). Tradicinė sintaksė laužoma J. Juškaičio meditacinėje poezijoje, joje ryšku kult. ir ist. atminties apmąstymai (eil. rink. *Mėlyna žibutė apšvietė likimą* 1972, *Tolimos dainos* 1981, *Anapus gaiso* 1987). Poeto ir vertėjo G. Jokimaičio kūryboje (eil. rink. *Vandenų muzika* 1969, *...su naktim kalbėsiu* 1971, *Tu esi vasara* 1978, *Rasa* 1981, rinktinė *Žiemos bijūnai* 1988) meditacinė nuotaika suteikia vaizdui ar jo detalei egzistencinių prasmių. J. Vaičiūnaitė tęsė miesto kultūros temas su istoriniais intertekstais (*Šaligatvio pienės* 1980). V. P. Bložės eil. rinkiniuose (*Žemės gėlės* 1971, *Polifonijos* 1981) verlibru įtvirtintas daugiabalsis kalbėjimas. Išleisti M. Martinaičio poezijos rinkiniai *Saulės grąža* (1969), *Akių tamsoj, širdies šviesoj* (1974), *Tie patys žodžiai* (1980), *Toli nuo rugių* (1982). M. Martinaičio sukurtas folklorinis personažas Kukutis (*Kukučio baladės* 1977, papild. leid. 1986) įprasmina naivuolį išminčių, susiduriantį su soc. gyvenimo egzistenciniu absurdu ir matantį paradoksus. S. Gedos kūryboje (*Mėnulio žiedai* 1977, *Žydinti slyva Snaigyno ežere* 1981) gausu lit. intertekstų, krikščionybės, baltų ir sen. Rytų mitologijos samplaikų (rink. *Mamutų tėvynė* 1985).

Liet. lyrikos neoromantinę tradiciją tęsė J. Strielkūnas (eil. rink. *Vėjas rugiuos* 1971, *Varpo kėlimas* 1978, *Po tylinčiom žvaigždėm* 1982), vėlesnėje jo kūryboje atsirado ironijos, paradoksų, netikėtų minties šuolių (eil. rink. *Lapkričio medis* 1985). Elegiškumas būdinga A. E. Puišytės-Grigaliūnienės poezijai, kaimo vaizdiniai, gyva kalbos raiška – H. A. Čigriejaus kūrybai. Išleisti J. Degutytės eil. rinkiniai (*Šviečia sniegas* 1970, *Prieblandų sodai* 1974, *Tarp saulės ir netekties* 1980, *Purpuru atsivėrusi* 1984), kuriems būdinga laisva eilėraščio struktūra (verlibras), emocinė raiška, žmogaus, gamtos ir kultūros

Cz. Miłoszas (kairėje) ir V. Martinkus Vygriuose (1987)

paralelės. A. Maldonio lyrikoje (*Vandens ženklai* 1969, *Pėdsakai* 1971, *Rytas vakaras* 1978, *Rugiaveidė* 1982) ryšku vaikystės prisiminimai, kaimo gamtos vaizdiniai, harmonijos ilgesys, t.p. nevengiama ironijos. Just. Marcinkevičius užbaigė draminę trilogiją (*Katedra*, išl. ir past. 1971, *Mažvydas*, past. 1976, išsp. 1977), kurioje įprasminami svarbiausi tautinio sąmoningumo momentai, ist. poemoje *Pažinimo medis* (1979), rinkiniuose (*Gyvenimo švelnus prisiglaudimas* 1978) lyriškai apmąstoma žmogaus ryšys su kalba, namais, gamta. A. Baltakio vėlesnei kūrybai būdinga šnekamoji kalba, buities ir social. motyvai (eil. rink. *Akimirkos* 1970, *Duona ir debesys* 1973, *Dedikacijos* 1975).

8–9 d-metyje poezijoje debiutavo 6 d-mečio kartos rašytojai: A. Balbierius, O. Baliukonytė, V. Braziūnas, G. Cieškaitė, R. Daugirdas, A. Gailius, A. Grybauskas, D. Jazukevičiūtė, S. Jonauskas, A. A. Jonynas, R. Jonutis, D. Kajokas, E. Kelmickas, J. Liniauskas, T. Marcinkevičiūtė, N. Miliauskaitė, G. Patackas, D. Paulauskaitė, K. Platelis, R. Rastauskas, V. Rubavičius. Šiai kartai (jos kūryba dar vadinama neoklasicistine) būdinga brandi kult. refleksija, tradicinių lyrikos temų, tautosakos parafrazių moderni raiška ir sąskambiai (V. Braziūno eil. rinkiniai *Voro stulpas* 1986). K. Platelio eil. rinkiniuose ryšku antikos motyvai (rink. *Žodžiai ir dienos* 1980, *Namai ant tilto* 1984, *Pinklės vėjui* 1987), G. Cieškaitės – mitologija, gnostinė filosofija, metafizika, daugiasluoksnės metaforos (eil. rink. *Tylos žydėjimas* 1975, *Mylėti – gyventi* 1979, *Gerti iš gėlių* 1984), D. Kajoko – Vakarų religijos ir rytietiškų motyvų variacijos, meditacinė lyrika, kasdienybės kontempliacija (eil. rink. *Lapkritis veidrodyje* 1985, *Tylinčiojo aidas* 1988). Moterų poezijoje sakralizuojami buities ritualai, kuriama kamerinė erdvė (D. Paulauskaitės *Gatvė vėjuotą dieną* 1980, N. Miliauskaitės eil. rinkiniai *Uršulės S. portretas* 1985, *Namai, kuriuose negyvensim* 1988), vienatvės, romantinės išpažinties, moteriškųjų atverčių ir religijos paieškos būdinga O. Baliukonytės poezijai (eil. rink. *Iš kelio dulkių* 1982, *Tėve mūsų gyvenime* 1986). Tradicinių formų dainingos išpažintinės lyrikos parašė A. A. Jonynas (eil. rinktinės *Atminties laivas* 1981, *Parabolė* 1984, *Tiltas ir kiti eilėraščiai* 1987). S. Jonausko kūryboje (eil. rinkiniai *Spaliai* 1986) konkrečiais vaizdais, kartais su ironija, apmąstomos žmogaus gyvenimo ir gamtos paralelės. Avangardistinio maišto bruožai ir miesto poezijos ženklai būdingi G. Patacko poezijai (eil. rink. *Išvarymas iš rojaus* 1981, *Duobės danguje* 1983, *Pergamento kriauklė* 1985, *Amuletai* 1988).

8 d-mečio pab. prozoje atsirado postmodernizmo ženklų – debiutavo J. Erlickas, S. T. Kondrotas, J. Kunčinas. J. Erlickas išplėtojo postmodernaus šmaikštaus personažo tipą, ironiško (antiironiško) rašymo stilių, jo tekstų subjektas (personifikuotas autorius) metaforas suvokia tiesiogiai, o tikrovę simbolina (kn. *Kodėl?* 1979, *Raštai ir kt.* 1987). S. T. Kondroto kūryba metaforiška, iš modernistinio pereina į postmodernistinį stilių (rom. *Žalčio žvilgsnis* 1981 ^{3}2006). Apsakymuose susipynusi įv. stilistika, realybė su iracionalia mistine būsena, vieni svarbiausių veikėjų – sudaiktintos gamtos stichijos (rink. *Pasaulis be ribų* 1977, *Įvairių laikų istorijos* 1982, *Kentauro herbo giminė* 1989). Pasirodė pirmieji R. Gavelio (*Įsibrovėliai* 1982, *Nubaustieji* 1987), J. Ivanauskaitės (*Pakalnučių metai* 1985) ir kitų rašytojų novelių rinkiniai.

8 d-metyje iš Lietuvos emigravo I. Meras, poetė E. Nazaraitė, T. Venclova, S. T. Kondrotas, neaiškiomis aplinkybėmis žuvo M. Tomonis, R. Samulevičius, nusižudė A. Masionis, poetas V. Marcinkevičius (1945–78), poetė S. Vitaitė-Babraitienė (1922–80), B. Radzevičius.

Jaunesnioji karta būrėsi prie almanachų, kult. žurnalų. 1985–90 leistas jaunųjų rašytojų kūrybos almanachas *Veidai* (sud. V. Daunys), kuriame, be originaliosios kūrybos (debiutavo – L. Jakimavičius, K. Navakas, A. Marčėnas, J. Keleras, E. Ališanka, S. Parulskis, V. V. Landsbergis), paskelbta vertimų (J. Keatso, W. B. Yeatso, E. Poundo, T. S. Elioto ir kt.).

LITERATŪRA 1988–2007

Prasidėjus Sąjūdžiui 1988 *Pergalės* žurnale (nuo 1991 žrn. *Metai*) išspausdinta D. Grinkevičiūtės apybr. *Lietuviai prie Laptevų jūros* (pavadinimu *Amžino įšalo žemėje* išl. 1989). Pradėta leisti pokario, rezistencijos, išeivijos lit-ra, tremties atsiminimai (rink. *Leiskit į tėvynę*, poezijos antologija *Benamiai*: *Intos tremtinių poezija*, visos 1989, poez. kn. *Sušaudytos dainos* 1990, P. Aukštikalnytės-Jokimaitienės *Sugrįžimai* 1993, R. D. Glemžaitės poezijos rink. *Mes mokėsim numirti* 1994, B. Krivicko *Raštai* 1999), autobiogr. veikalai (V. Telksnio, J. Tumo, J. Bičkūno ir kt.). A. Miškinio stilizuotose psalmėse (ciklas *Psalmės*, par. 1949–53, išsp. knygoje *Sulaužyti kryžiai* 1989) apmąstomas žmogaus likimas. 1989 išleista autentiška B. Sruogos *Dievų miško* red-ja. Nuo 1988 leidžiama serija *Tremties archyvas*, nuo 1991 – *Laisvės kovų archyvas*, nuo 1997 – *Genocidas ir rezistencija*. Įsteigti kultūros žrn. *Krantai* (nuo 1989), *Proskyna* (1989–96), *Regnum* (1991–92), *Naujoji Romuva* (nuo 1994), savaitraštis *Šiaurės Atėnai* (nuo 1990). Liet. poezijos atgimimą žymėjo 1989 Lietuvoje išleista B. Brazdžionio poez. rinktinė *Poezijos pilnatis* (pirmas leidimas 1970 Los Andžele). Tęsiamas *Poezijos pavasario* f-lis, nuo 1990 rengiamas tarptautinis poezijos f-lis *Poetinis Druskininkų ruduo*, leidžiamas to paties pavadinimo almanachas. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę išleista dok., dienoraštinės autentiškos patirties lit-ros (V. Kubiliaus, A. Nykos-Niliūno, J. Meko dienoraščiai), įsivyravo liet. lit-roje naujas esė žanras. Išleisti SSRS okupacijos l-piu parašyti, bet nespausdinti kūriniai (V. P. Bložės rink. *Sename dvarelyje* 1994, poemų kn. *Noktiurnai* 1990, eil. poema *Ruduo* 1996, *Visai ne apie tai* 1998, *Tuštuma* 2001, poet. apys. *Prieš išskrendant tau ir man* 2004).

1988–91 leistas kultūros žrn. *Sietynas*, kuriame skelbta SSRS okupacijos l-piu drausta kūryba, t.p. vertimų ir originaliosios kūrybos (S. Parulskio, V. Daškevičiaus, L. Jakimavičiaus ir kt.). 1993–94 gyvavęs jaunųjų autorių sambūris *Svetimi* (V. Gedgaudas, g. 1962, A. Šlepikas, g. 1966, ir kiti rašytojai, 1994 išleidę savo pirmąsias knygas ir kūrybos poez. antologiją) skelbė avangardizmo idėjas ir postmodernistinį požiūrį į autorių. Poetų grupių susibūrė VU (T. S. Butkus, g. 1975, M. Gimžauskas, 1976–2007, M. Valiukas, g. 1976, M. Kvietkauskas, g. 1976, A. Šimkus, g. 1977, ir kiti rašytojai 1994 išleido almanachą *Įžanga*, M. Martinaičio vadovaujamam sambūriui *Literatų kalvė* priklausė A. Ališauskas, g. 1970, D. Šimonis, g. 1970, M. Ivaškevičius, g. 1973, R. Stankevičius, g. 1973). E. Ališankos redaguojamame kult. ir lit-ros almanache *Miestelėnai* (1991, 1995, 1999) paskelbta liet. autorių (V. P. Bložės, V. Daunio, J. Ivanauskaitės, D. Kajoko, K. Navako, K. Ostrausko ir kt.) kūrybos, esė, t.p. vertimų, užsienio teoretikų straipsnių apie postmodernizmą.

B. Brazdžionis gimtinėje (Stebeikėliai, Pasvalio rj. s-bė, 1989)

Liet. rašytojai perėmė Vakarų lit-roje nuo 6 d-mečio vyraujantį postmodernistinio rašymo stilių. Postmodernistinei lit-rai būdinga vad. didžiųjų pasakojimų krizė, subjektyvios vertybės, mitų nuvainikavimas, apvertimas, perpasakojimai, citatos, nuorodos, autentiškumą rodantis autobiografiškumas, žaidimas, ironija, pastišas, eklektinis stilius, žanrų mišimas, ji neturi nuoseklaus siužeto, pasakojimo hierarchijos. Liet. postmodernizmas analizuojamas E. Ališankos veikaluose *Vaizdijantis žmogus*: *Sacrum sklaida kultūroje* (1998) ir *Dioniso sugrįžimas* (2001).

Lit-roje kritikuojama sov. ideologijos stereotipinis mąstymas, per ironiją ir groteską demaskuojama sov. režimo absurdas ir makabriškos istorijos, sov. aplinkoje vaizduojama dažn. miesto bohemiškas gyvenimas, nevengiama erotikos (J. Kunčino romanai *Glisono kilpa* 1992, *Tūla* 1993 ²2007, *Blanchisserie, arba Žvėrynas–Užupis* 1997, *Kilnojamosios Röntgeno stotys* 1998, R. Gavelio *Vilniaus pokeris* 1989 ³2000, *Jauno žmogaus memuarai*, išsp. 1989 *Pergalėje*, atskira kn. 1991 ²2007, *Vilniaus džiazas* 1993, *Paskutinioji Žemės žmonių karta* 1995, J. Ivanauskaitės romanas *Ragana ir lietus* 1993 ³2002).

Nyko aukštosios ir populiariosios lit-ros riba. Postmodernistiniam stiliui būdinga karnavališkumas (J. Erlicko *Knyga* 1996 ²1998, *History of Lithuania* 2000), vartotojiškos visuomenės parodija ir kritika, tam tikri simuliakriniai visuomenės modeliai (J. Ivanauskaitės rom. *Placebas* 2003, R. Gavelio *Sun-Tzu gyvenimas šventame Vilniaus mieste* 2002), teksto žaidybiškumas, siurrealistinė, absurdo stilistika (R. Kasparavičiaus, g. 1948, rom. *Keturių sesučių darželis* 1996, H. Kunčiaus romanai *Būtasis dažninis kartas* 1998, *Gaidžių milžinkapis* 2004, *Nepasigailėti Dušanskio* 2006), romano rašymas apie rašymą (S. Parulskio *Doriforė* 2004, G. Grajausko *Erezija* 2005), perkuriami arba demitologizuojami mitai, į istoriją ir jos kontekstus žvelgiama pasitelkus ironiją, autoironiją, pastišą, žaismę (M. Ivaškevičiaus romanas *Istorija nuo debesies* 1998, pjesė *Madagaskaras*, išl. ir past. 2004, S. Spurgos, g. 1961, *Pasaulio vidurys* 2000, A. Jakučiūno, g. 1976, *Servijaus Galo užrašai* 2005). Magiškojo realizmo bruožai, tikrovės ir fantastikos dermė, mitų parabolės būdinga J. Skablauskaitės (romanai *Žolių kartumas* 1990, *Mėnesienos skalikas* 1997, *Kitas kraujas* 2002, *Brudenis* 2006), G. Beresnevičiaus (rom. *Paruzija* 2005), D. Kajoko (rom. *Kazašas* 2007), rytietiški motyvai – J. Ivanauskaitės (rom. *Sapnų nublokšti* 2000, kelionių apybraižos) prozai. Išleista S. T. Kondroto novelių rinktinė *Meilė pagal Juozapą* (2004).

Vyresnės ir vidurinės kartos rašytojai tęsė neoromantinės, egzistencialistinės, modernistinės lit-ros tradiciją keldami amžinųjų vertybių klausimus (P. Dirgėla, V. Juknaitė, R. Klimas, D. Mušinskas, M. Zingeris). V. Juknaitės proza (romanas *Šermenys* 1990, apysaka *Stiklo šalis* 1995, pjesė *Formulė*, išsp. *Proskynoje* 1996) atskleidė autentišką ir stichišką moters būties metafiziką degraduojančiame kaime. Išleistos ist. ir kult. motyvų A. Ramono novelių knygos (rink. *Lapkričio saulė* 1989, apys. *Balti praėjusios vasaros debesys* 1991, novelių rink. *Ramybės kalva*, išl. 1997, rinktinė *Vasario upės*, išl. 2007). L. Gutausko romanuose (*Vilko dantų karoliai* 3 t. 1990–1997, *Laiškai iš Viešvilės*, *Šešėliai*, abu 2001, *Plunksnos. Kazbek* 2003) dažn. nagrinėjamas menininko psichol. gyvenimas. Poetiška gamtos tematika būdinga E. Mikulėnaitės prozai (novelių rink. *Kelias namo* 1989, *Visada čia* 1995). Petras Dirgėla toliau rašė ist. romanus valstybingumo tematika (epopėjinis ist. romanų ciklas *Karalystė. Žemės keleivių epas* 4 t. 1997–2004). Ist. romanų t.p. sukūrė J. Užurka, real. stiliumi parašytas B. Jonuškaitės romanas *Didžioji sala* (2 d. 1997–99), vaizduojantis kelių kartų šeimos gyvenimą. Nagrinėdami social. problemas novelės žanrą įtvirtino B. Vilimaitė (rink. *Užpustytas traukinys* 1996, rinktinė *Papartynų saulė* 2002), J. Aputis (kn. *Vieškelyje džipai* 2004), D. Mušinskas (rinktinė *Kalno saugotojas* 2006). Pokario l-pis ir ist. realijos atsispindi M. Zingerio romanuose *Aplink fontaną, arba Mažasis Paryžius* (1998), *Grojimas dviese* (2002), R. Granausko apsakymų ir esė rink. *Gyvulėlių dainavimas* (1998), romanuose *Duburys* (2003), *Kenotafas* (2005), nebaigtame R. Klimo romane *Maskvos laikas* (išl. 2005). Nuo 1993 Izraelyje gyvenantis G. Kanovičius parašė epinio pasakojimo romanų apie žydų gyvenimą, holokaustą (*Nenusigręžki nuo mirties* 1992, *Ožiukas už porą skatikų* 1996, *Žydų parkas* 1998, *Nukirstų medžių šlamėjimas* 2000, visi išl. Lietuvoje). Tradicinis kaimas ir pokario rezistencija vaizduojama E. Ignatavičiaus real. prozoje (aps. rink. *Obelis Katedros aikštėje*, rom. *Kiparisų tamsa*, abu 2005). Kaimo vaizdai, gyva šnekamoji kalba, humoras ir lyrizmas būdinga H. A. Čigriejaus prozai (novelių rink. *Sugrįžusi upė* 1996, *Vieškeliukas pro dobilus* 1999, *Ekvinokcijų žmonės* 2003, *Varna braukia ašarą* 2007). S. Parulskis parašė egzistencinį, sov. armijos kontekste natūralią žmogaus prigimtį atveriantį bjaurumo estetikos romaną *Trys sekundės dangaus* (2002 ²2004). K. Saja išleido fantastinių aps. knygą *Stulpininkas* (1999), aps. rinkinius *Nebaigtas žmogus* (2003), *Tas, kuris* (2007).

Suklestėjo feministinė moterų lit-ra ir moteriškos patirties refleksija (Z. Čepaitės romanai *Paulinos kelionė* 1996, *Moters istorija* 2003, *Neapšviestas kelio ruožas* 2005, U. Barauskaitės, g. 1975, *O rytoj vėl reikės gyventi* 2002, *Dešimt* 2005, J. Ivanauskaitės *Miegančių drugelių tvirtovė* 2005, A. Urbonaitės *Posūkyje neišlėk* 2005, D. Jazukevičiūtės *Anarchistės išpažintis* 2007). Daugeliui šių romanų būdinga išpažintinis žurnalistinis stilius.

20 a. pab.–21 a. pr. išleista G. Aleksos, V. Bubnio, R. Černiausko, V. Girdzijausko, B. Jonuškaitės, N. Kepenienės, R. Lankausko, E. Liegutės, V. Martinkaus, J. Mikelinsko,

V. Papievio, J. Šikšnelio (Raido Dubrės), R. Šavelio, Š. Šimulyno, V. Šoblinskaitės-Aleksos, A. Zurbos ir kt. prozos knygų. Grįžtama prie tradicinių vertybių ir naracijos, bet vaizduojamas kaimas jau nebetekęs sakralumo (J. Šikšnelio tradicinio žanro romanas *Kryžiau žalio medžio* 2000, dinamiško ir šmaikštaus stiliaus R. Šerelytės, g. 1970, romanas *Ledynmečio žvaigždės* 1999, novelių rinkiniai *O ji tepasakė miau* 2001, *Balzamuotojas* 2006, A. Šlepiko, g. 1966, novelių rink. *Lietaus dievas* 2005). Egzistencinė refleksija ir poet. raiška būdinga L. S. Černiauskaitės (g. 1976) prozai (pjesė *Liučė čiuožia*, išl. ir past. 2003, apys., novelių, pjesių rink. *Artumo jausmas* 2005, rom. *Kvėpavimas į marmurą* 2006).

Po mirties išleista A. Kalanavičiaus lyrinių kalbos ir gamtos paralelių, poet. reminiscencijų poezijos rinktinė *Ne akmenys guli* (1994), J. Degutytės lyrikos kn. *Artumas* (1995), E. Mieželaičio *Mažoji lyra* (1999), V. Daunio miestiškos kultūros rinktinė *Kelio ženklai* (1999), J. Baltrušaičio eilėraščių rusų k. vertimų į liet. k. rinktinė *Kalba su lemtimi* (2007, vert. L. Broga). Avangardizmo bruožų turi L. Švedo poez. rinktinė *Poezija* (1995), ist. įvykių tematika, bibliniai siužetai plėtojami A. Bernoto, A. Verbos (eil. rink. *Plaštakės pleška*, išl. 2001), A. Mikutos (*Juodasis pėstininkas* 1998), V. Skripkos, G. Aleksos (eil. rink. *Giedantis rupūžis* 2007) poezijoje. R. Rastausko kūryboje ryšku tradicinis eiliavimas ir avangardistiniai eksperimentai (eil. rinkiniai *Tinginio raudos* 1992, *Aktorius pasitraukia* 1996). Siužetiškas pasakojimas būdingas K. Platelio poezijai (eil. rink. *Luoto kevalas* 1990, rinktinė *Prakalbos upei* 1995, rink. *Palimpsestai* 2004). G. Cieškaitės kūryba (eil. rink. *Skrendu virš labirinto* 1989, *Auka žvaigždžių vainikui* 1991, *Tarp laiko ir amžinybės* 1997, *Antgamtėje klajojanti šviesa* 2002) pasižymi metaforų daugiasluoksniškumu, gnostiniu pasaulio suvokimu. D. Kajoko (eil. rinkiniai *Žuvusi avis* 1991, *Drabužėliais baltais* 1994, *Mirti reikia rudenį* 2000, *Karvedys pavargo nugalėti* 2005, rinktinė *Meditacijos* 1997) poezijoje ryšku dzenbudizmo filosofijos refleksijos, eilėraščiai parašyti tradiciniu ritminiu eiliavimu ir verlibru. V. Braziūno eil. rinkiniuose (*Alkanoji linksniuotė* 1993, *lėmeilėmeilėmei* 2002, *Būtasis nebaigtinis* 2003), rinktinėje *Vakar yra rytoj* (2007) įpinami tautosakos įvaizdžiai, svarbi lingvistinė eil. raiška (fonetiniai garsų sąskambiai).

Vyresnės kartos poetų kūryboje atsirado ironijos, minimalistinių formų, siužetiško kalbėjimo (Just. Marcinkevičiaus eil. rink. *Žingsnis* 1998, minimalistinių įžvalgų, artimų haikaus žanrui, poema *Carmina minora* 2000, eil. rink. *Dienos drobulė* 2002, eil. rinktinė *Amžino rūpesčio pieva* 2005, S. Jonausko eil. rinkiniai *Šiuolaikiniai rugiai* 1990, *Širdis plaka delčią* 1998, rinktinė *Žolės balsas* 2004). J. Strielkūno eil. rinkiniuose (*Tamsūs buvo žiedai* 1990, *Trečias brolis* 1993, *Žirgo maudymas* 1995, *Tamsos varpai, šviesos varpai* 1998, *Einu namo* 1999, *Ligi dvyliktos* 2003) ryški rusų klasikinės poezijos gamtos ir meilės temų lyrinė tradicija. A. Mikutos eil. rinkiniams (*Aštuoneiliai* 2002, *Šeško šokis* 2007) būdinga žaismingas, ironizuotas požiūris į aplinkos reiškinius. V. Reimeris išleido meilės lyrikos *Ave Maria* (1996), rytietiškos tradicijos ketureilių kn. *Katrenai rytui vakarui* (1999), vėlesnėje kūryboje daugiau siužetiškumo, publicistinio stiliaus (eil. rink. *Kasdien būties korida* 2004). Sonetas plėtojamas V. Baltuškevičiaus poez. rinktinėje *Proregiai* (1999). M. Martinaitis kitu, postmodernistiškai įslaptintu vardu, pratęsė Kukučio personažo istoriją knygoje *K. B. įtariamas Marcelijus Martinaitis* (2004). V. P. Bložė išleido poetinių siužetinių pasakojimų apie Siddhartos Gautamos (Budos) gyvenimą knygą *Papildymai* (2006).

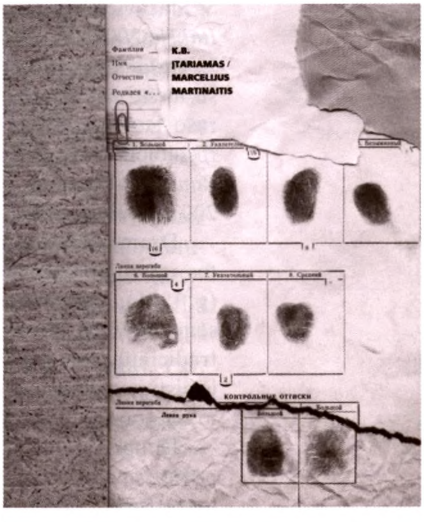

M. Martinaičio kn. *K. B. įtariamas Marcelijus Martinaitis* (2004) antraštinis lapas (R. Šileikos fotografija, dail. R. Orantas; 500-oji Lietuvos rašytojų s-gos knyga)

Moterų poezijoje įsivyravo atviresnės temos, estetizuotas kūniškumas (D. Zelčiūtės, g. 1959, eil. rinktinė *Atgal į vandenį* 2004, D. Jazukevičiūtės eil. rink. *Imperijos moteris* 2006, T. Marcinkevičiūtės ir B. Marcinkevičiūtės, g. 1969, eil. rinkiniai). Išleisti N. Miliauskaitės eil. rinkiniai *Uždraustas įeiti kambarys* (1995), rinktinė *Sielos labirintas* (1999), D. Paulauskaitės eil. rinkiniai *Sezono uždarymas* (1989), *Dviese su namais* (2001), išeivijos rašytojos E. Juodvalkės – *Mnemosinės vėrinys* (1996, su kompaktine

plokštele), dvikalbė kn. *Veidrodis ir tuštuma* (2002), O. Baliukonytės eil. rink. *Vaduok* (1992), *Bokštai* (1996), *Elgetaujanti saulė* (1998), *Neregio sodai* (2001), J. Vaičiūnaitės eil. rink. *Debesų arka* (2000). A. E. Puišytės-Grigaliūnienės (eil. rinktinė *Palaimink žodį ir aidą* 2005) kūrybai būdinga eleginė nuotaika, raudų ir maldų motyvai, lyrinis gamtos įprasminimas. D. Čepauskaitės (g. 1967) klasikinėse ketureilėse strofose derinami netikėti šmaikštūs minties šuoliai, ironiški palyginimai (*Suvalgiau vieną spanguolę* 1998, *Nereikia tikriausiai būtina* 2004). Perteikdama emocinius impulsus tradicinę sintaksę, minties nuoseklią struktūrą laužo N. Abrutytė (g. 1972, eil. rink. *Rojaus ruduo* 1995, *Iš pažintis* 1997, *Neringos M.* 2003).

Nepriklausomybės atkūrimo l-piu debiutavusių autorių kūrybai būdinga SSRS okupacijos l-pio gyvenimo vaizdų ir ideologijos demaskavimas, joje demitologizuojama žemdirbiškoji kultūra, poezija priartinama prie žmogaus ir jo kūniškumo (S. Parulskio eil. rink. *Iš ilgesio visa tai* 1990, *Mirusiųjų* 1994, *Mortui sepulti sunt* 1998, rinktinė *Marmurinis šuo* 2004), ryšku postmodernistinis žaismas, ironija ir saviironija, personalizuojamas autorius (A. Marčėno silabotonika parašytas rink. *Angelas* 1991, vėlesniuose yra ir verlibro – rinkiniai *Dulkės* 1993, *Metai be žiogo* 1994, *Vargšas Jorikas* 1998, *Dėvėti* 2001, *Pasauliai* 2004, rinktinė *Eilinė* 2006, K. Navako eil. rink. *Žaidimas gražiais paviršiais* 2003, *Atspėtos fleitos* 2006), eilėraščiai dažnai siužetiški, juose atsispindi kasdienybės paradoksai, būdinga šnekamoji kalba (G. Grajausko *Tatuiruotė* 1993, *Atsiskyrėlio atostogos* 1996, *Katalogas* 1997, *Kaulinė dūdelė* 1999, *Naujausių laikų istorija*: *Vadovėlis pradedantiesiems* 2004, D. Dabrišiaus g. 1950, V. Rudžiansko g. 1957, A. Sprauniaus, g. 1962, D. Šimonio, L. Katkaus, g. 1972, D. Gintalo, g. 1973, M. Valiuko, R. Kmitos, g. 1977, M. Buroko, g. 1977, ir kitų eil. rinkiniai). Kūryba tapo atviresnė naujoms patirtims, įsilieta į daugiakultūrį pasaulį – E. Ališankos poezijai būdinga intelektualus, laisvai laviruojantis kult. istorijomis, postmodernioje Europos miestų erdvėje veikiantis personažas, kontempliuojama postmoderni tylos koncepcija (rink. *Lygiadienis* 1991, *Peleno miestas* 1995, *Dievakaulis* 1999, *Iš neparašytų istorijų* 2002, *Exemplum* 2006). 21 a. pr. grįžtama prie 20 a. pr. avangardistinių krypčių, eksperimentuojama su žodžiu (J. Jackevičiaus, g. 1937, siurreal. groteskinė poezija, G. Norvilo, g. 1976, konkrečioji poezija), naujomis technologijomis kuriami vizualūs eilėraščiai (B. Januševičiaus, g. 1973, kn. *0+6*: *Eilėraščiai daiktai* 2006). Poezija derinama su muzika, muz. fonu (V. Braziūno ir A. Klovos *Iš naminio audimo dainos*, su kompaktine plokštele, 2005, R. Rastausko ir A. Gotesmano *Metimas*, su kompaktine plokštele, 2006, S. Kandratavičiaus ir R. Jaro *((De)generuotos NRG) sangriuva*, su kompaktine plokštele, 2007).

Egzistencialistinę tradicinę lyriką tęsia V. Kukulas (rink. *Judas taipogi danguj* 2005), S. Stacevičius (g. 1959, *Juodoji* 2005), A. A. Jonynas (sonetų vainikas *Paskutinės dienos Itakėje* 2007, M. Viliučio iliustracijos yra savarankiška ir kartu integrali knygos dalis). L. Gutausko lyrinių epitafijų knygoje *In fine* (2004) kultūriniais intertekstais kalbamasi su meno žmonėmis. Tradicinę vad. širviškąją meilės lyriką su bytnikų kartos bruožais rašo T. A. Rudokas (g. 1966, eil. rinktinė *Vėjo brolis* 2006). Jaunesnės kartos poezijoje, fiksuojančioje kasdienybę, t.p. atsispindi egzistencinė patirtis (R. Stankevičius eil. rink. *Randas* 2002, *Tylos matavimo vienetai* 2006, A. Ališausko *Rentgeno nuotraukų albumas* 2007, G. Bleizgio, g. 1975, *Vietovė. Šiaurė* 1998, *Žiema, ruduo, vasara* 2007).

Dramos veikalų parašė J. Glinskis, K. Saja, J. Erlickas, V. Juknaitė, jaunesnės kartos rašytojai – S. Parulskis, H. Kunčius, G. Grajauskas, M. Ivaškevičius, T. Šinkariukas (g. 1971), M. Valiukas (g. 1976), L. S. Černiauskaitė, G. Labanauskaitė (g. 1980). Pjesėms būdinga individualus stilius, provokacinis požiūris į tradicinį teatrą, jo vertybes, tradicinių temų ir motyvų paradoksalus, kartais absurdiškas interpretavimas. Lietuvoje išleisti neoavangardistinio teatro stilistikos išeivijos rašytojo K. Ostrausko pjesių rinkiniai *Kaliausės mirtis* (1996), *Čičinskas ir kiti* (2002), *Užgavėnių kaukės* (2006).

Išpopuliarėjo esė žanras – laisvi apmąstymai įv. temomis. Jiems būdinga subjektyvus požiūris į aplinką, autoriaus tapatinimasis su pasakotoju ar personažu, autobiografiškumas. Esė pobūdis priklauso nuo rašytojo erudicijos, patirties, dažnai jai būdinga fantazi-

ja, ironija ir autoironija, kartais priartėjama prie kitų prozos žanrų. Tradicinių apmąstymų esė knygų, dažn. apie sov. l-pį ar lit-rą, išleido O. Baliukonytė (Baliukonė), V. Daujotytė, S. Geda, R. Granauskas, R. Gudaitis, L. Inis, J. Juškaitis, R. Keturakis, J. Mačiukevičius, Just. Marcinkevičius, J. Marcinkus, M. Martinaitis, K. Platelis, R. Sadauskas, S. Šaltenis. Žaismingas stilius, autoironija, potekstės, filos. refleksijos, kanoninio esė žanro laužymas būdinga V. Daunio (*Šeštoji diena*, išl. 1995), H. Kunčiaus (*Pilnaties linksmybės* 1999), D. Kajoko (*Komentarai* 1990, *Dykinėjimai* 1999, esė ir prozos rinktinė *Lietaus migla Lu kalne* 2002), G. Grajausko (*Iš klausos* 2002), S. Parulskio (*Nuogi drabužiai* 2002, *Miegas ir kitos moterys* 2005, *Sraigė su beisbolo lazda* 2006), A. Andriuškevičiaus (*Rašymas dūmais* 2004), G. Radvilavičiūtės (*Suplanuotos akimirkos* 2004), G. Beresnevičiaus (*Pabėgęs dvaras* 2005), K. Navako (*Gero gyvenimo kronikos* 2005), P. E. Pukytės (*Jų papročiai* 2005), R. Šerelytės (*Laukiniai mėnesiai* 2006), R. Tamošaičio (*Vitaminų pardavėjas* 2007) kūrybai, intelektualių apmąstymų įv. temomis sukūrė R. Rastauskas (esė rinktinė *Kitas pasaulis, 1993–2003* 2004). Esė dažn. skelbiama periodikoje ir interneto svetainėse (L. Jonušio, G. Adomaitytės, G. Kazlauskaitės, g. 1980, ir kt.). Išleista autorių kolektyvo esė romanas *Siužetą siūlau nušauti* (2002), esė rinktinė *Aštuntoji diena* (2005). Lietuvoje pasirodė J. Meko originalaus dizaino sapnų knyga, kurioje užrašyti 1978–79 sapnai (*Mano naktys* 2007). V. Juknaitė išleido pokalbių su vaikais kn. *Tariamas iš tamsos* (2007).

21 amžiaus pradžioje mažėjo knygų tiražai, daugėjo masinės, populiariosios literatūros (I. Buivydaitė, E. Malūkas, V. Rožukas, E. de Strozzi, D. Vaitkevičiūtė ir kt.), lietuvių literatūrą pradėjo nukonkuruoti vertimai. Per paskutinį 20 a. dešimtmetį ir 21 a. pradžioje išversta žymiausių pasaulio klasikų ir šiuolaikinių autorių veikalų (M. Prousto, G. García Márquezo, W. Faulknerio, J. Joyce'o, T. Manno, G. Grasso, M. Kunderos, P. Coelho, D. Browno, F. Beigbederio, I. Allende, A. Baricco, H. Murakami ir kt.). Leidžiama klasikinės (T. S. Elioto *Pavasaris žiemos vidury* 1991, vert. K. Platelis, Ch. Baudelaire'o *Paryžiaus splinas* 1995, vert. A. Nyka-Niliūnas, *Piktybės gėlės* 1996 ^{2}1997, vert. V. Baltuškevičius, 2005, vert. S. Geda, F. Villono *Rinktinė poezija* 1999, vert. S. Geda, Omaro Chajamo *Rubajatai* 2002, vert. S. Geda, E. Poundo poez. rinktinė *Lustra* 2002, vert. K. Platelis, A. Rimbaud *Sezonas pragare. Nušvitimai* 2003, vert. J. Mečkauskas-Meškėla, S. Geda) ir šiuolaikinės pasaulio poezijos antologijų bei pavienių kn. vertimų (leidykla *Baltos lankos*, Lietuvos rašytojų s-gos leidyklos serija *Šiuolaikiniai pasaulio poetai*, leidyklos *Aidai* serija *Aidai. Poezija*). Leidžiami liet. autorių (J. Aisčio, A. Baranausko, K. Binkio, L. Dovydėno, S. Gimžausko, L. Ivinskio, A. Jakšto, S. Kymantaitės-Čiurlionienės, B. Krivicko, V. Mykolaičio-Putino, A. Miškinio, J. Savickio, I. Simonaitytės, B. Sruogos, I. Šeiniaus, A. Škėmos, P. Vaičaičio, J. Tumo-Vaižganto, M. Valančiaus ir kt.) raštai, rinktinės. Rašytojų kūrybos ir vertimų skelbiama savaitraščiuose *Literatūra ir menas*, *Nemunas*, *Šiaurės Atėnai*, *7 meno dienos*, žurnaluose *Metai*, *Krantai*, *Naujoji Romuva*, *Kultūros barai*, *Varpai*, *The Vilnius Review* (nuo 2003), almanachuose *Poezijos pavasaris*, *Poetinis Druskininkų ruduo*, *Baltija*. 2007 pradėtas leisti almanachas *Didžioji poezijos kunigaikštystė* (*Magnus Ducatus Poesis*), kuriame liet., bltr., rusų, lenkų, ukr. kalbomis skelbiama Vid. Europos poetų kūryba. Daugiausia liet. lit-rą leidžia Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, leidyklos *Vaga*, *Tyto alba*, *Alma littera*, *Versus aureus*, *Baltos lankos*. Tyrinėja Lietuvių lit-ros ir tautosakos i-tas, archyvai kaupiami Maironio lietuvių literatūros muziejuje, Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje. Rašytojai buriasi į d-jas (profesionalių rašytojų, vertėjų, lit-ros tyrėjų ir kritikų asociacija Lietuvos rašytojų sąjunga, nuo 2006 veikia internetinė svetainė *rasytojai.lt*, Lietuvos lit-ros vertėjų s-ga, Nepriklausomų rašytojų sąjunga, Lietuvos kaimo rašytojų sąjunga). Pav.

L: S. Keblienė *Užsienio rašytojai lietuvių kalba, 1940–1967*: *Bibliografinė rodyklė* Vilnius 1970; **A. Zalatorius** *Lietuvių apsakymo raida ir poetika* Vilnius 1971, *XX amžiaus lietuvių novelė* Vilnius 1980, *Prozos gyvybė ir negalia* Vilnius 1988; **V. Kubilius** *XX amžiaus lietuvių lyrika Vilnius* 1982, *XX amžiaus literatūra* Vilnius 1996, *Literatūra istorijos lūžyje* Vilnius 1997; **J. Sprindytė** *Lyrizmas šiuolaikinėje lietuvių prozoje* Vilnius 1989, *Lietuvių apysaka* Vilnius 1996, *Prozos būsenos, 1988–2005* Vilnius 2006; *Rašytojas pokario metais* Vilnius

1991; **T. Venclova** *Vilties formos*: *Estetika ir publicistika* Vilnius 1991; **D. Satkauskytė** *Lietuvių poezijos kalbinė savimonė* Vilnius 1996; **V. Daujotytė** *Parašyta moterų* Vilnius 2001, *Mažoji lyrikos teorija* Vilnius 2005; **A. Peluritytė** *Lietuvių lyrikos tradicija* Vilnius 2003, *Senieji mitai, naujieji pasakojimai*: *Apie naujausią lietuvių literatūrą* Vilnius 2006; *Naujausioji lietuvių literatūra (1988–2002)* Vilnius 2003; **R. Tūtlytė** *Išliekanti lyrika*: *XX amžiaus lietuvių poezijos vidinių struktūrų kaita* Vilnius 2006; **D. Zabielaitė** *Nuo Prousto iki Beigbederio*: *Egzistencija romano tinkluose* Vilnius 2006.

IŠEIVIJOS LITERATŪRA (1945–2007)

Per II pasaul. karą ir po jo dėl SSRS okupacijos emigravo ~70% Lietuvos rašytojų. Daugiausia lietuvių pabėgėlių stovyklų buvo Vokietijoje (Hamburge, Hanau, Detmolde, Tübingene ir kitur), 1947–48 dauguma emigravo į JAV, t.p. į D. Britaniją, Australiją. Liet. bendruomenės leido period. spaudą (viena didžiausių – *Patria* leidykla Tübingene), lit-ros istorijos vadovėlius m-loms, debiutavo nemažai jaunų autorių. Išeivijos lit-rai būdinga katastrofizmas, lit. egzistencializmas, estetizmas – modernistinio meno pakraipos, kurias lėmė II pasaul. karo tragizmas, Vakarų filosofija (S. Kierkegaardas, A. Schopenhaueris, F. Nietzsche, J. Ortega y Gassetas, M. Heideggeris, J.-P. Sartre'as).

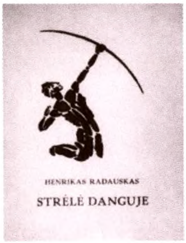

H. Radausko kn. *Strėlė danguje* (1950, dail. V. Kasiulis)

Vokietijoje išleista A. Nykos-Niliūno eil. rink. *Praradimo simfonijos* (1946), liet. rašytojų metraštis *Tremties metai* (1947), skirtas lietuviškos knygos 400 metų sukakčiai; jame sudėti 72 autorių poez. ir prozos kūriniai, pateikta filos. apmąstymų, straipsnių apie tautosaką, kalbą, istoriją. Atskiromis knygomis išleista novelių rinkinių (S. Zobarsko *Savame krašte* 1946, A. Škėmos *Nuodėguliai ir kibirkštys* 1947, L. Dovydėno *Mes ieškome pavasario* 1948, *Žmonės ant vieškelio* 1949, N. Mazalaitės *Apversta valtis*, *Legendos apie ilgesį*, abu 1948, J. Švaisto *Rašau sau* 1947, *Siela lagamine* 1948, P. Andriušio feljetonai *Ir vis dėlto – juokimės!* 1946, *Anoj pusėj ežero* 1947 ³1997, M. Katiliškio *Prasilenkimo valanda* 1948 ²1949, V. Ramono romanas apie destrukcinį kom. ideologijos poveikį Suvalkijos kaimui *Kryžiai* 1947 ³1992, J. Švaisto romanas *Paskutinį kartą tave klausiu* 1948). 1946–49 Vokietijoje ėjo avangardistinis kult. žrn. *Žvilgsniai* (red. J. Mekas), kuriame, be originaliosios avangardistinės liet. kūrybos, paskelbta modernistinės pasaul. lit-ros vertimų (G. Apollinaire'o, R. M. Rilke's, E. Hemingway, J. Ortega y Gasseto). Žurnalas sutelkė 4 liet. autorius – brolius A. ir J. Mekus, A. Landsbergį, rašytoją ir dailininką V. L. Adamkevičių-Lėtą (1923–98); jie išleido savo kūrybos antologijas *Proza* (1949 Kasselis), *Antroji proza* (1951 Niujorkas).

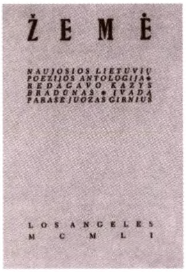

Antologija *Žemė* (1951)

1947–50 daugiausia buvo leidžiama poezijos ir smulkiosios prozos. Į JAV pasitraukusi liet. rašytojų vyresnioji karta tuo metu ryškesnių kūrinių neparašė (V. Krėvė rašė polit. atsiminimus, tęsė monumentalaus veikalo *Dangaus ir žemės sūnūs* kūrimą, I. Šeinius – memuarų grož. knygą *Raudonasis tvanas*, išl. 1953, J. Savickis dienoraštinių užrašų knygą apie 1938–48 l-pį *Žemė dega*, išl. 2 d. 1956). Nostalgijos motyvai būdingi F. Kiršos eil. rink. *Tolumos* (1947), *Šventieji akmenys* (1951), J. Aisčio *Be tėvynės brangios* (1942), *Nemuno ilgesys* (1947), *Sesuo buitis* (1951), *Kristaliniam karste* (1957). Modernistinio krikščioniškojo egzistencializmo apraiškų yra B. Brazdžionio, A. Vaičiulaičio kūryboje.

J. Jankus epiniu ir gyvu pasakojimu parašė įv. žanrų prozos (novelių rom. *Naktis ant morų* 1948 ²1990, romanai *Paklydę paukščiai* 2 d. 1952 ²1998, *Namas geroj gatvėj* 1954, aps. rinkiniai, proza vaikams). Mindaugo epocha vaizduojama J. Kralikausko ist. romanuose (*Titnago ugnis* 1962, *Mindaugo nužudymas* 1964 ir kt.). Lyr. tendencijų yra Č. Grincevičiaus prozoje (legendų ir novelių rinkiniai *Vidurnakčio vargonai* 1953, *Vyskupo katinas* 1972, *Vidudienio varpai* 1985). Dažnai išeivijos rašytojų kūryboje vaizduojama Lietuvos partizanų kovos (A. Barono rom. *Vėjas lekia lyguma* 1971, *Mirti visada suspėsi* 1980), išeivijos gyvenimas (A. Barono, D. Britanijoje gyvenusio K. Barėno proza). Alės Rūtos romane *Trumpa diena* (1955) pasakojama mergaitės istorija paskutiniaisiais nepriklausomybės ir pirmaisiais SSRS okupacijos metais R. Aukštaitijos kaime, vėlesniuose romanuose (*Žvaigždė viršum girios* 1960, *Priesaika* 1962) pateikiama plati Lietuvos istorijos panorama. Poetas ir kunigas L. K. Andriekus išleido kontempliacinės lyrikos rinkinių (*Atviros marios* 1955, *Saulė kryžiuose* 1960), juose vyrauja rel. ir patriotiniai motyvai, lyriniai Lietuvos peizažai.

3 d-mečio karta JAV būrėsi apie liet. poezijos antologiją *Žemė* (1951 JAV ^{2}1991 Vilnius), jos autoriai – žemininkai – J. Kėkštas, K. Bradūnas, A. Nyka-Niliūnas, H. Nagys, egzistencinei žemininkų pasaulėjautai artimas Lietuvoje likęs ir jaunas žuvęs V. Mačernis; išsamų įvadą antologijai parašė J. Girnius. Sakralus santykis su žeme, mitologija ir tautosaka egzistenciškai įkūnyta K. Bradūno poezijoje (eil. rink. *Svetimoji duona* 1945, *Apeigos* 1948, *Devynios baladės* 1955, *Morenų ugnys* 1958 ir kiti). Ryškiausi egzistencializmo išeivijos poetai – H. Nagys ir A. Nyka-Niliūnas. H. Nagys daugiau reikšmės teikė gamtiškajam žmogaus pradui (eil. rink. *Lapkričio naktys* 1947, *Broliai balti aitvarai* 1969, *Prijaukinsiu sakalą* 1978). A. Nykos-Niliūno filos. hermetistinė poezija priskiriama vad. aukštajam modernizmui, jo kūryboje yra lit. ir kult. intertekstų, būdinga ontologinis pasaulio suvokimas, kalbos refleksija (eil. rink. *Orfėjaus medis* 1953 ^{2}1954, *Balandžio vigilija* 1957, *Vyno stebuklas* 1974, *Žiemos teologija* 1985, rinktinės *Būties erozija* 1989, *Eilėraščiai* 1996). Jis į liet. k. išvertė nemažai Ch. Baudelaire'o, F. Hölderlino, Cz. Miłoszo, W. Shakespeare'o, Vergilijaus ir kt. poezijos, t.p. reiškėsi lit-ros kritikoje (Lietuvoje išleistas kritikos str. rink. *Temos ir variacijos* 1996). Žemininkų kartai priklauso M. Katiliškis, A. Baronas, B. Pūkelevičiūtė, V. Šlaitas. M. Katiliškis sodriu epiniu pasakojimu savitai tęsė žemdirbiškosios pasaulėjautos tradiciją (novelių rom. *Užuovėja* 1952 ^{2}1990, rom. *Miškais ateina ruduo* 1957 ^{4}2006, autobiogr. rom. *Išėjusiems negrįžti* 1958 ^{2}1990, novelių rink. *Seno kareivio sugrįžimas*, išl. 2003). A. Barono romanuose aprašomas Lietuvos nepriklausomybės l-pis (*Sodas už horizonto* 1955). Naujomis ir atvirai moteriškomis temomis poeziją praturtino B. Pūkelevičiūtė – eil. rink. *Metūgės* (1952 ^{2}1997) žymi moterų poezijos pervartą. Ji t.p. parašė keletą autobiogr. romanų (*Aštuoni lapai* 1956, patais. leid. 1992, 2003, *Devintas lapas* 1982 ^{3}2003). D. Britanijoje gyvenusio V. Šlaito poezijoje įprasminta kasdienybė ir originalūs nostalgijos įvaizdžiai (rink. *Žmogiškosios psalmės* 1949, *Ant saulėgrąžos vamzdžio* 1959, *Be gimto medžio* 1962).

Lietuvių rašytojai suvažiavime Augsburge (1947), iš kairės – H. Nagys, K. Bradūnas, A. Nyka-Niliūnas

P. Andriušio kn. *Sudiev, kvietkeli!* (1951, dail. V. Simankevičius; pirmoji *Australijos lietuvio* leidyklos knyga)

Žemininkų iniciatyva buvo įkurtas intelektualus vienijantis liet. lit-ros žrn. *Literatūros lankai* (1952–59, leidyba Baltimorėje rūpinosi K. Bradūnas, spausdinimo darbus Buenos Airėse prižiūrėjo J. Kėkštas, 1998 faksimilinis leid. Vilniuje), kuriame ryšku lit. egzistencializmo idėjos. Pirmajame numeryje buvo iškelti tikslai grąžinti lit-ros, kaip estetinės kūrybos, nepriklausomybę, palaikyti nuolatinius ryšius su Vakarų lit-ra, nedeklaruoti patriotiškumo, laikytis neutralios pasaulėžiūros ir objektyviai įvertinti liet. lit-rą. Žurnale paskelbta žymiausių liet. autorių kūrybos (A. Škėmos, M. Katiliškio K. Bradūno, H. Nagio, A. Landsbergio, K. Ostrausko ir kt.), naująja kritika paremtų kritikos straipsnių, recenzijų (A. Nykos-Niliūno, J. Kaupo, J. Meko, A. J. Greimo, L. Miškinio ir kt.), skelbta lit. polemika su recenzuojamų knygų autoriais, apžvalginiuose straipsniuose supažindinama su Vakarų lit-ra, t.p. paskelbta Cz. Miłoszo, O. Wilde'o, A. Rimbaud, F. Garcíjos Lorcos, T. S. Elioto ir kt. rašytojų vertimų. 1959 nustojus eiti *Literatūros lankams* jaunesniosios kartos literatūrologus ir rašytojus sutelkė naujas lit-ros žrn. *Metmenys* (Čikaga). Daugelį rašytojų būrė kult. žrn. *Aidai* (nuo 1944 Vokietijoje, nuo 1949 JAV), laikr. *Draugas* šeštadieniais leidžiamas K. Bradūno redaguojamas lit. priedas.

H. Radausko ekspresyvi, žaisminga estetizuota kalba žymėjo naują modernistinės lit-ros kryptį (JAV išleido eil. rink. *Strėlė danguje* 1950, *Žiemos daina* 1955, rinktinę *Eilėraščiai* 1965, ^{2}1994 Vilniuje). Modernistinė stilistika ir egzistencialistinė pasaulėvoka, susipinanti su siurreal. komponavimo principu, būdinga A. Škėmos prozai (novelių rink. *Šventoji Inga* 1952, *Čelesta* 1960, romanas *Balta drobulė* 1958 ^{8}2006, dramos *Pabudimas* 1957 ^{3}2006, *Žvakidė* 1957). A. Škėmai artima A. Landsbergio psichol. proza (novelė *Trys psichiatrai pienių lauke*, par. 1939, rink. *Kelionės muzika* 1992), postmodernizmo bruožų turi dramaturgija (pjesės *Barzda* 1964, *Meilės mokykla* 1965, *Penki stulpai turgaus aikštėje* 1966, *Vėjas gluosniuose. Gluosniai vėjuje* 1973, *Paskutinis piknikas* 1980, *Du utopiški*

Iš kairės – H. Nagys, A. Mackus, Liūnė Sutema 1958 Čikagoje

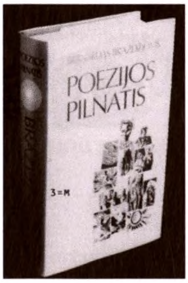

B. Brazdžionio kn. *Poezijos pilnatis* pirmasis leidimas JAV (1970, dail. A. Docius)

vaidinimai 1994). A. Landsbergio *Kelionė* (1954) apie II pasaul. karo l-pį buvo vienas pirmųjų liet. modernistinių romanų.

6 d-metyje liet. dramaturgiją atnaujinusiai K. Ostrausko kūrybai, kuri artima S. Becketto, F. Kafkos ir kitų Vakarų rašytojų modernistiniams kūriniams, būdinga radikalaus egzistencializmo pasaulėjauta, absurdo teatro, neoavangardistinė ar postmodernistinė stilistika – žaismė, ironija, paradoksai, kalbos eksperimentai, intertekstai, asociacijos, potekstės (pjesės *Pypkė* 1951, *Žaliojoj lankelėj* 1961, *Kvartetas* 1969, *Gyveno kartą senelis ir senelė* 1963, papild. 1969). K. Ostrauskas JAV išleido pjesių rinkinius *Žaliojoj lankelėj* (1963), *Kvartetas* (1971), *Čičinskas* (1977), *Gundymai* (1983), *Ars amoris* (1991), rašė kritikos straipsnių (Vilniuje išleistas kritikos, atsiminimų, laiškų rink. *Žodžiai ir žmonės* 1997). Straipsnių apie teatrą paskelbė kritikas, vertėjas ir poetas J. Blekaitis. K. Almenas rašė nuotykių romanus apie senąją Lietuvos bajorų giminę (*Upė į rytus, upė į šiaurę* 1964 [2]2005 Vilnius, *Šienapjūtė* 1970). A. Barėnas redagavo Londone leistą lit-ros mėnraštį *Pradalgė* (1964–80), sudarė prozos antologiją *Sauja derliaus* (1957).

Estetinę m-lą, vadinamą *Fluxus*, kūrė J. Mačiūnas. *Fluxus* estetinei m-lai artimo J. Meko kinematografiškoje minimalistinėje poezijoje perteikiama vaizdas, judesys, potyris, laužoma tradicinė eilėraščio forma (eil. rink. *Semeniškių idilės* 1948 [3]1997, *Gėlių kalbėjimas* 1961, *Pavieniai žodžiai* 1967, *Reminiscencijos* 1972, *Dienoraščiai 1972–1982* 1985, rinktinė *Poezija* 1971, išl. Vilniuje).

4 d-mečio karta, vad. bežemiai, bežemių generacija (Liūnė Sutema, A. Mackus, literatūrologas R. Šilbajoris, lit-ros ir kultūros tyrinėtojas sociologas V. Kavolis), subrendo emigracijoje. Jų kūryboje, kitaip nei žemininkų, nebėra ryškus praradimo ir nostalgijos jausmas. Keliami gyvenimo prasmės klausimai, abejojama išankstinėmis tiesomis, gausu tuštumos, nebūties motyvų. Liūnė Sutema debiutavo 1955 poez. rinkiniu *Tarytum pasakoj*. Visuose jos rinkiniuose kartojasi būties imperatyvas, būdinga glaustas ir poetiškai išgrynintas turinys, savistaba, tautosakos parafrazės ir motyvai (rink. *Nebėra nieko svetimo* 1962, *Bevardė šalis* 1966, *Badmetis* 1972, *Vendeta* 1981, *Poezijos rinktinė* 1992, *Graffiti* 1993, *Tebūnie* 2006, išl. Vilniuje). A. Mackus eil. rink. *Neornamentuotos kalbos generacija ir Augintiniai* (1962), *Chapel B* (išl. 1965) tęsė egzistencinės absurdo filosofijos pasaulėvaizdžio sklaidą, jo poezijoje atsispindi savitas autentiškas santykis su aplinka ir kalba, plėtojama Dievo mirties idėja. Šios kartos pasaulėjautos atgarsių yra V. Bogutaitės-Keblienės poezijoje (eil. rink. *Veidrodis jūros dugne* 1960, *Lietus ir laikas* 1969, *Po vasaros* 1978, *Apmąstymai* 2000, rinktinė *Kelionė* 1989). D. Sadūnaitės (g. 1931) kūrybai būdinga lakoniška forma, gamtos perifrazės, rel. įvaizdžiai (eil. rink. *Kai tu arti manęs* 1965, *Tu esi mano žemė* 1968, *Laiškai Dievui* 1970, *Pakeliui į Emmaus* 1974, *Baltas Ievos medis* 1977, t.p. išleido knygų anglų kalba).

A. M. Sluckaitė, 1974 emigravusi į Vakarus, Vilniuje išleido poet. prozos knygą *Miesto madrigalai* (1997), kurioje buit. detalės perteikiamos kult. įvaizdžiais, parašė pjesių (*Zekai, oratorija septyniems balsams ir pamišėlio solo*, past. 1981, *Smėlio klavyrai*, past. 1990 pagal J. Bobrowskio rom. *Lietuviški fortepijonai*), libretą B. Kutavičiaus operai *Lokys* (pagal P. Mérimée novelę, past. 2000). 1977 į JAV emigravusio T. Venclovos poezijai būdinga hermetizmas, ištobulinta forma ir vidinė struktūra, kult. mit. intertekstai ir dialogai (JAV išleisti eil. rink. *98 eilėraščiai* 1977, *Tankėjanti šviesa* 1990). T. Venclova išvertė pasaul. poezijos (vertimų rinktinės *Balsai* 1979, išl. Čikagoje, *Kitaip* 2006, išl. Vilniuje), taikydamas struktūrinės poetikos, semiotikos metodus tyrinėja liet. ir pasaul. lit-rą (literatūrologinių straipsnių, eseistikos ir publicistikos rink. *Lietuva pasaulyje* 1981, *Tekstai apie tekstus* 1985, *Vilties formos* 1991, išl. Vilniuje).

1954 Australijoje V. Landsbergis-Žemkalnis išleido kult. ir lit-ros almanachą *Atolas*, jame paskelbta V. Krėvės, P. Andriušio, Vydūno tekstų, t.p. straipsnių apie jų kūrybą.

P. Andriušis (nuo 1949 gyveno Australijoje) rašė feljetonus (rink. *Daina iš kito galo* 1962, humor. rom. *Tipelis* 1954), autobiogr. apysakas apie Aukštaitijos kaimo gamtą (*Sudiev, kvietkeli!* 1951, *Rojaus vartai* 1960), pasakų vaikams. Žemininkų kartai priklausęs V. Kazokas išleido filos. lyrikos rinkinių (*Sapnų pėdomis* 1953, *73: Akmens svajonė. Džiugesys ir kt.* 1961, *Ugnis ir žodis*, išl. 1989). Australijoje gyvenančios poetės A. Veščiūnaitės-Janavičienės (g. 1923) lyrika proziška, kaleidoskopinė (eil. rink. *Žodžiai kaip salos* 1976, *Aidinčios upės* 1985, *Medžiai ryto laisvėj* 1999, *Edvinas Gražiaveidis keliauja į Marsą* 2006), L. Šimkutės-Pocienės (g. 1942) – kontempliatyvi, meditatyvi, koncentruota, poet. metaforomis apmąstomos būties paslaptys (eil. rink. *Antrasis ilgesys* 1978, *Prisiminimų inkarai* 1982, abu išl. Čikagoje, *Vėjas ir šaknys* 1991, dvikalbiai poez. rink. *Tylos erdvės* 1999, *Vėjo žvilgesys* 2003, visi išl. Vilniuje, *Iš toli ir arti*, su S. Birgeliu 2003, išl. Punske). Prozos knygų apie liet. moterų gyvenimą išeivijoje parašė A. Lukšytė (novelių rink. *Kalnų velnias* 1970). V. S. Janavičius moderniai interpretavo gr. mitus (rom. *Pekeliui į Atėnus* 1962 ^{2}1992), parašė romaną apie II pasaul. karo įvykius Lietuvoje (*Nevykėlio užrašai* 1975), kūrybai būdinga filos. ir psichoanalitinės refleksijos. Poez. ir prozos knygų išleido J. Janavičius (g. 1926, *Kelionė į mėnulį / Journey to the Moon* 1971), J. Švabaitė-Gylienė (g. 1921, nuo 1946 gyveno Australijoje, nuo 1960 – JAV), poezijos paskelbė poetai J. A. Jūragis (g. 1917), P. Pusdešris (1917–91), B. Žalys.

Grupė liet. rašytojų Čikagoje (1988): sėdi (iš kairės) – E. Juodvalkė, A. Šešplaukis-Tyruolis, S. Geda, J. Švabaitė, J. Jankus, stovi (iš kairės) – Liūnė Sutema, K. Bradūnas, N. Užubalienė

1972 iš Lietuvos į Izraelį emigravęs I. Meras (rašo liet. k.) plėtojo mažojo romano žanrą. Pagrindinės prozos temos – karo realijų apmąstymas, žydų likimas. Vėlesnei kūrybai būdinga siurreal. improvizacijos, besiužetis asociatyvus pasakojimas (romanai *Striptizas, arba Paryžius–Roma–Paryžius* 1976, *Sara* 1982, novelių rink. *Paverstas pasaulis* 1995). Nuo 1993 Izraelyje gyvenantis G. Kanovičius parašė epinio pasakojimo romanų apie žydų gyvenimą, holokaustą (išleisti Lietuvoje).

E. Cinzo (nuo 1947 gyveno Belgijoje) socialinėje kūryboje aprašomas įv. tautybių emigrantų gyvenimas Belgijoje, psichologiškai vaizduojami žmonių santykiai (rom. *Brolio Mykolo gatvė* 1972, *Raudonojo arklio vasara* 1975, tęsinys *Mona* 1981, *Šventojo Petro šunynas* 1984). 1986 iš Lietuvos į Vakarus emigravusio S. T. Kondroto kūryba (leista Lietuvoje) metaforiška, dviprasmiška, iš modernistinio pereina į postmodernistinį stilių.

Gimusių jau ne Lietuvoje (6 d-mečio karta) rašytojų kūrybai būdinga mitologizuotas santykis su Lietuva, kultūriniai intertekstai. E. Juodvalkės poezijoje apmąstoma moteriškumo tema, būdingi mit. provaizdžiai, lyr. subjekto būsena abstrakti ir be apibrėžtos vietos (eil. rink. *Jei tu mane paliesi* 1972, *Pas ką žiedas žydi* 1983), ji t.p. išleido memuarų knygą *Cukraus kalnas, arba Lietuvės cukrininkės nuotykiai Amerikoje ir kitose egzotiškose šalyse* (2000, išl. Lietuvoje). Poetės ir kritikės Ž. B. Bilaišytės (1951–91, JAV) kūryba (eil. rink. *Žaiskim ieškojimą* 1973, rinktinė *Detalių reikšmė* 1994) išreiškia nerimą dėl svetimos kalbos, poezija artima bežemių kartos pasaulėvokai. Poetas ir vertėjas J. Zdanys (g. 1950 JAV) Lietuvoje išleido keletą eil. rinkinių, į anglų kalbą verčia liet. poetų kūrybą (yra išvertęs S. Gedos, L. Andriekaus, H. Radausko ir kt. eil. rinkinių). Anglų kalba rašo prozininkai I. Mačiulytė-Guilford, A. Šileika (g. 1953), poetas R. Phillipo (Filipavičius), E. Petrauskaitė-Page (g. 1962). 1984 į Kanadą emigravo poetė E. Nazaraitė. Jos kūrybai (eil. rink. *Medaus ir kraujo lašai* 1985, *Mechaninė mūza* 1989) būdinga kinematografiškumas ir metaforų žaismas, Lietuvos kaimo ir JAV didmiesčių įvaizdžiai, moteriškumo temos. Kipre gyvenanti D. Staponkutė (g. 1964) Lietuvoje išleido esė rink. *Lietumi prieš saulę* (2007), t.p. išvertė ir sudarė Kipro poezijos rinktinę *Sala* (2006).

Nemažai užsienio liet. rašytojų knygų išleido leidykla *Ateitis* (1955–98), Londone veikęs *Nidos knygų klubas* (1954–91), *Santaros–Šviesos* fed-jos įsteigtas *Mackaus knygų*

leidimo fondas (1965–2006). 1950 Bostone į Lietuvių rašytojų d-ją susijungė Lietuvių rašytojų tremtinių d-ja (įk. 1946 Tübingene) ir Š. Amerikos liet. rašytojų d-ja (įk. 1948), ji su įvairiomis red-jomis ir leidyklomis skelbia lit. konkursus, steigia lit. premijas, rūpinasi savo narių knygų leidyba, liet. periodika. Užsienio liet. dienraštis *Draugas* nuo 1951 iki 8 d-mečio rengė grož. lit-ros konkursus, konkursuose laimėjusias knygas daugiausia leido *Lietuviškos knygos klubas* (nuo 1951).

Atkūrus nepriklausomybę išeivijos lit-ra Lietuvoje perleidžiama, sudaromos išeivijos lit-ros antologijos (*Trys psichiatrai pienių lauke*: *Lietuvių egzodo novelė* 1995, sud. A. Zalatoriaus, *Modernioji lietuvių egzilio proza* 2006, sud. D. Kuizinienė, *Egzodo literatūra*: *Žemininkai* 2007). Autentišką išeivijos gyvenimo patirtį ir lit. refleksijas atspindi A. Nykos-Niliūno *Dienoraščio fragmentai 1938–1975* (1998, papild. 2002), *Dienoraščio fragmentai 1976–2000* (1999, papild. 2003), J. Meko *Žmogus be vietos*: *Nervuoti dienoraščiai* (2000), T. Venclovos interviu kn. *Manau, kad...* (2000).

Į Lietuvą iš užsienio grįžo gyventi rašytojai K. Almenas, K. Bradūnas, J. Kralikauskas, B. Pūkelevičiūtė, J. Vizbaras-Sūduvas, B. Žalys, literatūros kritikas, žurnalistas L. L. Mockūnas, literatūrologai B. Vaškelis, V. Skrupskelytė. Lietuvoje daug laiko praleidžia L. Šimkutė, E. Juodvalkė, K. Keblys, V. Bogutaitė-Keblienė, A. M. Sluckaitė. Pav.

L: *Lietuvių literatūra svetur, 1945–1967* Chicago 1968; *Egzodo literatūros atšvaitai*: *Išeivių literatūros kritika 1946–1987* Vilnius 1989; *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990* Čikaga 1992, Vilnius 1997; **R. Šilbajoris** *Netekties ženklai: lietuvių literatūra namuose ir svetur* Vilnius 1992; **D. Kuizinienė** *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950* Vilnius 2003.

A. Gustas kn. *Jetzt. Dabar* (1998, iliustruota autorės piešiniais); J. Bobrowskio kn. *Levino malūnas. Lietuviški fortepijonai* (1999, viršelio dail. A. Žvilius)

LITERATŪRA KITOMIS KALBOMIS (1945–2007)

Po II pasaul. karo dauguma lenkų rašytojų išvyko į Lenkiją. Lietuvoje užaugo nauja lenkiškas m-las baigusi literatų karta. Prie dienraščio *Czerwony Sztandar* 1954 įsteigtas literatų būrelis, jo nariai 1985 išleido antologiją *Nuo Neries tykių bangų* (*Sponad Wilii cichych fal*). Nuo 1989 Vilniuje leidžiamas dvisavaitinis kult. leidinys *Znad Wilii*. Lietuvoje ir Lenkijoje išleisti Lietuvos lenkų kūrybos rinkiniai, jiems būdinga lyr. kult. apmąstymai, romantizmo stilizacija (S. Worotyńskio, 1942–83, *Kontrastai ir analogijos* / *Kontrasty i analogie*, A. Rybałko, g. 1960, *Vilniau, mano Tėvyne...* / *Wilno, Ojczyzno moja...*, abu 1990, *Laiškai iš Nojaus arkos* / *Listy z arki Noego* 1991, *Turėsiu būti nuostabiausia* / *Będę musiała być prześliczna* 1992, rinktinė lenkų ir liet. kalbomis *Eilėraščiai. Wiersze* 2003, R. Mieczkowskio, g. 1950, *Ką būčiau praradęs* / *Co bym stracił*, *Aušros vartuose* / *W Ostrej Bramie*, abu 1990, *Konrado celės grindys* / *Podłoga w celi Konrada* 1994, A. Lassotos, g. 1962, *Vilniaus preliudai* / *Wileńskie preludia* 1992, M. Łotockos, g. 1944, *Pokalbis* / *Rozmova* 1991, *Ištikimybė sau* / *Wierność sobie* 1994, H. Mažulio, g. 1953, *Iliados* / *Iliady*, *Susirasti erelį* / *Doszukać się orła*, abu 1991, A. Sokołowskio, g. 1935, *Likimo spygliai* / *Kolce losu* 1992, J. Szostakowskio, g. 1953, *Nesimokyk namų* / *Nie ucz się domu* 1992, L. Komaiszko, g. 1963, J. Bębnowskos, 1916–93, J. Koziczaso, g. 1945, Z. Maciejewskio, g. 1960, M. Stempkowskos, g. 1925, A. Sniežko, g. 1945 ir kt.).

Rusų rašytojas G. Metelskis (1911–96) išleido apybraižų knygas *Nemuno krašte* (*V kraju Nemana* 1957), *Gintaro lašai* (*Kapli jantarja* 1986), apysakas apie A. Mickevičių, Z. Sierakauską, beletrizuotų biografijų (komp. A. Rubieco, poetų F. Tiutčevo, A. Tolstojaus), apsakymų, romanų, poezijos knygų. K. Vorobjovo prozos knygose (*Snieguolė* / *Podsnežnik* 1956, *Pilkšvas topolis* / *Sedoj topol′* 1958, *Riksmas* / *Krik* 1976) aprašomas II pasaul. karo ir pokario l-pis, jis t.p. parašė apysakų, prieštaraujančių ofic. ideologijai (rink. *Žuvęs prie Maskvos* / *Ubityj pod Moskvoj*, išl. 1987). V. Baranovskis (g. 1933) išleido aps. rinkinių (*Karti uoga* / *Gor′ka jagoda* 1982, *Baisus sąmyšis* / *Dikij vspoloch* 1985), knygų apie rusų sentikių likimą (*Amžių šventenybė* / *Vekovye svjatyni* 2004, ist. biogr. žodynas *Sentikybė Baltijos valstybėse ir Lenkijoje* / *Staroverija Baltii i Pol′ši*, su G. Potašenko, 2005).

Išleistas V. Asovskio (g. 1952) eil. ir vertimų rinkinys *Kita erdvė* (*Drugoe prostranstvo* 1998). Liet. poeziją į rusų k. daugiausia verčia poetai ir vertėjai G. Jefremovas, J. Kobrinas (g. 1942).

Vok. rašytojas J. Bobrowskis, 1933–35 ir 1937 gyvenęs Lietuvoje, parašė kūrinių, kuriuose gausu liet. motyvų (romanai *Levino malūnas* / *Levins Mühle* 1964, liet. 1969, *Lietuviški fortepijonai* / *Litauische Claviere* 1966, liet. 1968, eil. rinkinys liet. kalba *Sarmatijos metas* 1974). Liet. kilmės vok. poetė A. Gustas, rašanti vok. kalba, vok. ir liet. kalbomis išleido eil. rinkinius *Kūnų prigimtys* (*Körpernaturen* 1991), *Simbiozės moterys* (*Symbiosefrauen* 1993), Lietuvoje išleisti eil. rinkiniai *Briedžiai mano broliai* (1983), *Eilėraščiai, proza, piešiniai* (1994), dvikalbė knyga *Jetzt. Dabar* (1998). A. Gustas kūrybai būdinga minimalistinė forma, moters tema, gausu prisiminimų iš Lietuvoje praleistos vaikystės.

Po II pasaul. karo Lietuvoje buvo uždrausta žydų spauda ir lit-ra. Jidiš kalba kūrė poetas H. Ošerovičius. Prozininko ir dramaturgo J. Josadės (1911–95, iki II pasaul. karo rašė jidiš kalba, vėliau lietuviškai) kūryboje (aps. rink. *Neatplėšk mano laiško* 1964, pjesių rink. *Užupio drama* 1981) vyrauja dorovinės vertybės, būdinga aforistiškas rašymo stilius. Prozos kūrinių parašė G. Kanovičius (rašo rusų ir liet. kalbomis), I. Meras (rašo liet. k.), A. Karpanovičius (1918–2004, rašo jidiš kalba).

Nuo 1998 Vilniuje gyvena JAV poetas ir vertėjas K. Sh. Keysas (g. 1946, išvertė S. Gedos, J. Jackevičiaus ir kitų autorių poezijos, Lietuvoje išleido eil. rink. *Mėnulio smuklė* 1999, vert. E. Ališanka, dvikalbį eil. rink. *Pokalbiai su Tertium Quid* 2004). Pav.

VAIKŲ LITERATŪRA

Vaikų lit-ros ištakos yra tautosaka. Iki rašytinės lit-ros atsiradimo jos žanrai (dainos, pasakos, padavimai, lopšinės, įv. žaidinimai, garsažodžiai) buvo vaikų etinio ir estetinio ugdymo šaltinis. Tautosaka plėtė ir gilino kalbos garsų, sakinio prasmės ir intonacijų suvokimą, ugdė tautinę savimonę. Vaikams ir vaikų sukurta tautosaka surinkta įv. autorių ir išleista rinkiniais (S. Daukanto *Pasakos masių*, išl. pavadinimu *Žemaičių pasakos* 1940 [6]1985, J. Basanavičiaus *Lietuviškos pasakos* 2 d. 1898–1902, *Lietuviškos pasakos įvairios* 4 d. 1903–05, išl. Čikagoje, Z. Slaviūno *Maži piemenėliai, didi vargdienėliai* 1958, L. Saukos *Šepetys repetys* 1965, K. Grigo *Menu mįslę keturgyslę* 1970 [2]1984, P. Jokimaitienės *Vaikų dainos* 1980, B. Kerbelytės stebuklinės pasakos *Gyvasis vanduo* 1989 [2]1990). Rašytojai tautosakos motyvais sukūrė lit. pasakų, kurioms būdinga šiuolaikinės idėjos.

K. R. Nezabitauskio-Zabičio elementoriaus (1824) iliustracijos

Rašytinė lit-ra vaikams atsirado iš rel. raštų (Biblija, giesmynai, šventųjų gyvenimų aprašymai, katekizmai, elementoriai, spausdinti šventųjų paveikslai mit. temomis). Elementoriuje *Mokslas skaytima rašto lękiško del mažu vaykialu* (1763 [2]1766) išspausdintas pirmasis rel. dogmatikos eilėraštis *Kaledaytis del mažu vaykielu*. Pirmąją knygą vaikams su 23 paveikslėliais parengė K. Vizgirda (*Bibliie diel vayku lenkiškai yr letuviškay* 1823). Vėliau A. Strazdas, Maironis, A. Jakštas (Dambrauskas), M. Grigonis parašė sakralinių, transcendentinių, meditacinių giesmių ir eilėraščių.

Pirmoji Europoje iliustruota knyga vaikams (J. A. Komenskio *Juntamųjų daiktų pasaulis paveiksluose* / *Orbis sensualium pictus* 1658) turėjo įtakos K. R. Nezabitauskio-Zabičio elementoriaus *Naujas mokslas skaytima diel mažū vaykū Žemayčiu yr Lietuvos su 51 paveykslays* (1824) struktūrai, iliustracijoms ir turiniui. J. Šulcas išleido pirmąją pasaulietinio turinio knygą liet. kalba – *Ezopo pasakėčios* (1706). Pasirodė pirmosios pasakėčios, artimos kaimo vaikams (kn. *Šešes pasakas Symona Stanevičes žemayče yr antras šešes Kryžža Donalayčia lituvynynka prusa* 1829). Originalių pasakėčių, vertimų, perpasakojimų, kuriems būdinga Ch. Perrault pasakų mo-

M. Valančiaus apsakymo *Mikė melagėlis* iliustracija (*Vaikų knygelė* 1868)

tyvai, paskelbė A. Tatarė (*Pamokslaj išminties ir tejsibes, išguldineti priliginimajs galvočiu visu amžiu del Lietuvos vajkielu* 1851). S. Daukantas išleido elementorių *Abeciela lijtuviu, kalnienų ir žiamajtių kalbos* (1842), kuriame įtraukta smulkiosios tautosakos – patarlių, priežodžių, mįslių ir užduočių saviugdai, t.p. išvertė Fedro pasakėčių (*Pasakas Phedro* 1846). Originalių ir iš vertimų sulietuvintų pasakėčių parašė V. Kudirka, P. Arminas-Trupinėlis ir kiti. Pasakėčių pobūdis (trumpi, lengvai skaitomi tekstai) skatino fabulinę vaikų lit-rą.

Pasaulietinė vaikų lit-ra pradėjo klostytis 19 amžiuje. Ji buvo didaktinės krypties. Didaktinės lit-ros pradininkas M. Valančius sukūrė išraiškingų portretų, dialogų, humor. situacijų (pasakos *Guvus Vincė*, *Mikė melagėlis* ir kt.). Jis naudojo vaikui suvokiamas, įtaigias lit. raiškos priemones, knygelės išsiskyrė puošniomis spalvotomis iliustracijomis (*Vaikų knygelė*: *Su abrozdėliais* 1868). 19 a. pab.–20 a. pr. pasirodžiusiose mokslo populiarinamosiose apybraižose plito scientizmo idėjos, kurios skatino vaikų fantaziją, ugdė pozityvius idealus, mokė įveikti sunkumus (P. Vileišio biogr. apybraiža *Jurgis Stefensonas* 1877). P. Mašiotas suformulavo esminius reikalavimus vaikų lit-rai: estetinė kūrinio vertė, pažintinis, dorovinis pradas, aukšta kalbos kultūra (*Varpas* 1894 nr. 1). Jo įtvirtinti principai ilgainiui tapo vaikų lit-ros tradicija, nors ne visada sutapo su bendrosios lit-ros normomis. Gausi P. Mašioto kūryba išleista 40 t. (grož. proza, biogr. apybraižos, istorijos, kultūros, mokslo, ekologijos, kelionių vaizdeliai). Vaikų lit-ros rašytojas A. Giedrius (1944 pasitraukė iš Lietuvos, nuo 1959 gyveno JAV) išleido lit. pasakų, poezijos, pjesių vaikų scenai, beletrizuotų atsiminimų, vertimų. Laikydamiesi vad. pedagoginių normų vaikams rašė Žemaitė (*Rinkinėlis vaikams* 1904), K. Sakalauskas-Vanagėlis (*Dovanėlė* 1909, *Vaikų šaltinėlis* 3 t. 1918–26), Vaižgantas (*Mikutis gamtininkas* 1926). M. Grigonio *Kvietkelis* (1913) – pirmasis eil. rink. vaikams. 20 a. 1 pusėje leisti period. leidiniai vaikams *Šaltinėlis* (1906–40), *Žiburėlis* (1920–44), *Žvaigždutė* (1923–40), *Vyturys* (1931, 1935–40), *Moksleivių varpai* (1925–40), *Mokslo dienos* (1937–40), *Skautų aidas* (1923–40) ir kiti.

4 d-metyje vaikų lit-ra nuo didaktikos, moralizavimo ir informatyvumo krypo į psichologizmą. Vaizduota vaiko veržimasis į fantazijos ir nuotykių pasaulį. Eilėraščiuose atsirado modernizmo poetikos – ardomi simetriniai posmai, kaitaliojamas ritmas, vietoj gamtos onomatopėjų vartojami techn. garsažodžiai, aliteracijos (P. Babicko eil. rink. *Tra-ta-ta* 1930). Ištobulinta silabotoninė eilėraščių forma (B. Brazdžionio, L. Žitkevičiaus, K. Jakubėno eil. rinkiniai). Išleistos pirmosios nuotykių apysakos (J. Babicko *Nuostabi Jonuko kelionė* 1930, *Murziukas* 1933). Prozoje atkuriami vaikystės įspūdžiai, vaiko sieloje ieškoma humanistinių idealų (A. Vaičiulaičio *Vakaras sargo namely* 1932, S. Zobarsko *Ganyklų vaikai* 1934 ^{2}2002, L. Dovydėno *Kelionė į pievas* 1936), į gyvenimą žvelgiama smalsiomis vaiko akimis (P. Cvirkos lyr. apsakymų rink. *Cukriniai avinėliai* 1935). Sunkioje buityje vaikai vaizduojami kupini sumanymų ir energijos (B. Buivydaitės apys. *Auksinis batelis* 1936 ^{3}1984). D. Čiurlionytės-Zubovienės prozos kūrinėliams (pasakos *Šuniukas Padauža ir sumanioji Aldutė* 1936 ^{2}1937, *Kiškis Piškis baltasis bajoras* 1940 ^{2}1990) būdinga žaismingumas, tautosakiniai motyvai, harmoningas gamtos pasaulio vaizdavimas. Pasirodė ekol. humanizmo kūrinių, kuriuose apie žmogų sprendžiama iš jo santykio su gamta (V. Tamulaičio, K. Bajerčiaus, J. Mackevičiaus-Nord kūriniai). Vaikų lit-ros kūrinių stiliui, kaip ir vaiko prigimčiai, būdinga nuotaikų ir emocijų kaita, minties šuoliai, vaikiškos fantazijos ir įspūdžių prisodrintas pasakojimas. Sukurtos pirmosios pjesės vaikų teatrui (K. Binkis, B. Sruoga, S. Kymantaitė-Čiurlionienė, B. Buivydaitė), epinės poemos pasakos (S. Nėries *Eglė žalčių karalienė* 1940).

Laikr. *Žiburėlis* (1923)

Į lietuvių kalbą išversta žymių pasaulinės vaikų lit-ros kūrinių. Antikos, Rytų ir vid. amžių motyvų į liet. vaikų lit-rą atėjo per Ch. Perrault, W. Hauffo, brolių Grimmų pasakas, 20 a. pr. pasirodė D. Defoe *Robinzono Kruzo*, J. Swifto *Guliverio kelionių*, H. Chr. Anderseno pasakų adaptacijų, perpasakojimų, sulietuvinimų. Vid. amžių didikų medžioklės parodijų maniera rašė K. Binkis (poema *Kiškių sukilimas* 1937 ^{3}2005). Populiarius antikos lit-roje gyvulių ir žmogaus teismo, padavimų apie miestų įkūrimą motyvus plėtojo B. Sruoga (pjesė *Aitvaras teisėjas* 1935, poema *Giesmė apie Gediminą* 1938).

SSRS okupacijos l-piu Lietuvoje kurta lit-ra vaikams turėjo prievarta primestą kitą vertybių sistemą, pagrįstą kom. ideologija. Krikščioniškąjį humanizmą pakeitęs vad. soc. humanizmas aukščiausiu kūrybos etalonu laikė klasinį principingumą. Žmonės suskirstyti į išnaudotojus ir išnaudojamuosius. Rašytojai privalėjo atsisakyti tautinės vaikų lit-ros tradicijos ir priimti svetimą tautos ir pasaulio vaizdavimo sampratą. Kom. ideologijai nepriimtina vaikų lit-ra buvo laikoma disidentine, jos autoriai smerkiami ir stumiami iš lit. gyvenimo. Polit. dogmatizmas vaikų lit-roje ypač įsigalėjo 5 d-metyje. Įsitvirtino vaizdavimo stereotipai – persekiojantys imperialistų agentai, buržuaziniai nacionalistai, kolūkius žlugdantys buožės. Vaikai vaizduoti socializmo statytojais – dalyvauja kaimo kolektyvizacijoje, kviečia žmones kovoti už taiką, išduoda pionieriams kenkiančius bendraamžius. Dviejų vaikysčių antitezės principu pieštas nelaimingas vaikų gyvenimas Vakaruose ir laiminga vaikystė SSRS. Vyravo oratorinė, lozunginė stilistika, moralizavimas.

Atšilimo l-piu (1956–59) vaikų lit-roje ėmė formuotis metaforinis realizmas – rašytojai atsigręžė į savo tautos etnokultūrą. Pasirodė stilizuotų liet. liaudies pasakų rinkinių (K. Borutos *Dangus griūva* 1955 ^{4}1997, A. Liobytės *Gulbė karaliaus pati* 1963 ^{3}1986, *Nė velnio nebijau* 1964 ^{2}1988, *Pasaka apie narsią Vilniaus mergelę ir galvažudį Žaliabarzdį* 1970 ^{2}1985, M. Sluckio apysakos pasakos *Milžinai nenorėjo karaliais būti* 1958 ^{2}2004, J. Avyžiaus apysaka *Aštuonetas iš Trepsės namų* 1967 ^{4}2005, pasakų rinktinė *Juodažvaigždis arkliukas* 1980). Išpopuliarėjo anksčiau apolitiškumu kaltinti kūriniai (E. Mieželaičio *Kastantas muzikantas* 1948 ^{3}1984, *Zuikis puikis* 1949 ^{10}2001, A. Matučio eil. rink. *Grok, žiogeli, smuikeliu* 1948 ^{2}1983, *Genių kalvė* 1948 ^{3}1978, K. Kubilinsko eiliuota pasaka *Ožėlis kvaišelis* 1951 ^{3}2005). Atsinaujinusioje vaikų lit-roje mažėjo polit. retorikos, kito kūrinių tematika, gilėjo problematika, plėtėsi žanrai, meninė raiška. Vaikai buvo pratinami prie sudėtingesnės poezijos (Just. Marcinkevičius eil. rink. *Utititi, šalta* 1969 ^{2}1998, poemėlės *Grybų karas* 1958 ^{7}2004, *Greitoji pagalba* 1968 ^{3}2001). B. Brazdžionio ištobulintą klasikinio eilėraščio tradiciją, suteikdami individualių niuansų, tęsė jaunesnės kartos poetai – K. Kubilinskas (*Pumpurėliai* 1956, *Su žilvičio dūdele* 1957 ^{2}1987, *Stovi pasakų namelis* 1957 ^{3}1985, *Varlė karalienė* 1962 ^{4}2004, pjesės pasakos *Strakaliukas ir Makaliukas* 1958 ^{2}1986, *Vėjo botagėlis*, *Molio Motiejukas*, abi išl. ir past. 1963), A. Matutis (gamtos poemėlės *Girios televizorius* 1973 ^{2}1979, *Drevinukas* 1974), M. Vainilaitis (eiliuota pasaka *Ežio namas* 1967 ^{4}2002, eil. rink. *Mano volungėlė* 1975 ^{4}2002). V. Reimeris keldamas etines vertybes parašė buit. retorinių eilėraščių, vėlesnei jo kūrybai būdinga personifikacijos, fantazija, garsų žaismas (eiliuotas pasakojimas *Kodėl daiktai prašneko piktai* 1964, poemėlės *Ciksi-tiksi* 1969).

Poezijoje gausėjo miesto tematikos, kult. ženklų (R. Skučaitės eil. rinkiniai *Kiškių troleibusai* 1970, *Susiradom smuiko raktą* 1980). J. Vaičiūnaitės lyr. subjektas gyvena uždaroje, ankštoje namų erdvėje, neretai vienišas (eil. rinkiniai *Spalvoti piešiniai* 1971, *Balkonas penktame aukšte* 1976, *Karuselės elnias* 1981). V. Palčinskaitės kūrybai būdinga išraiškingų kaukių veidais personifikuotas daiktų pasaulis (eil. rinktinė *Namai namučiai* 1977 ^{2}1984). Etn. realijų A. Puišytės-Grigaliūnienės poezija garsino nykstančią Lietuvos kaimo dvasinę ir materialiąją kultūrą (eil. rinkiniai *Ledo mergelės* 1974, *Sidabro varpelis* 1976, *Po lino žiedu* 1981). Vaikams eilėraščių parašė P. Širvys (eil. rink. *Vyturėliai dainorėliai* 1965 ^{2}1975), A. Baltakis (eil. rink. *Vabaliukų balius* 1972), J. Lapašinskas (1923–97), E. Selelionis (1928–93), V. Rudokas, V. Giedra (1929–97), J. Nekrošius (g. 1935), R. Gir-

B. Buivydaitės apys. *Auksinis batelis* (1957) iliustracija (dail. V. Banys)

kontaitė (g. 1942), V. Skripka, A. Karosaitė (g. 1945) ir kiti. Plėtėsi nuotaikų ir patirčių įvairovė – džiaugsmas ir liūdesys, vienatvė ir kančia, noras padėti kitiems ir užuojautos ieškojimas, gėrio, grožio, tėvų meilės ilgesys. Pagausėjo kauzalinių eilėraščių, dažn. prasidedančių klausimu *kodėl?* Iš vaikų lit-ros išstumtus rel., transcendentinius motyvus keitė meditacinė lyrika – viena moderniojo sakrališkumo formų (J. Degutytės, R. Skučaitės kūryba). Vaikų lit-ra perėmė visos lit-ros patirtį ir kūrybos principus. Įsivyravo asociatyvūs vaizdai, aforistiškas sakinys, ekspresyvus stilius. Poezijoje kito eilučių simetrija, ritmika, aliteracijos, refrenai. E. Mieželaičio verlibro poemos *Dainos dienoraštis* (1973 [2]1983) meninio vaizdo branduolys – apibendrintas filosofinis vaiko mąstymas, kurį K. Jaspersas vadino pirminiu, amorfišku, fragmentišku, paradoksaliu. Vaikų lit-ra modernėjo, atsirado poet. pasaulio ir Visatos suvokimo interpretacijų. Remdamasis Biblija S. Geda sukūrė simbolišką pasakų personažą bernaitį žygūną Nieką – kosmoso, vandenynų, žemės, civilizacijos ir kultūros kūrėją. S. Gedos poezijoje vaikams ikibiblinė tuštuma užpildoma prasme – iš negera pasidaro gera, iš gamtos pereinama į mokslą, kultūrą, žmogiškąjį pasaulį (eil. rink. *Užmigę žirgeliai* 1970, *Baltojo Nieko dainelės* 1977, *Mėlynas autobusiukas* 1980). Polinkis atgaivinti savyje vaikišką žvilgsnį atsispindi V. Kukulo eil. rinkinyje *Tamsos didžiulis katinas* (1988). Baltų mitologijos įvaizdžiais įprasmintos liet. kosmogonijos dievybės L. Gutausko (eil. rink. *Dangaus kalvis Perkūnas* 1980), M. Vainilaičio (*Bruknelė* 1991 [2]1996) kūryboje. Kreipdami žvilgsnį į transcendenciją poetai ugdė vaikų pojūčius ir mąstymą. Toliau plėtota ekol. humanizmo lit-ra vaikams. Priešindamiesi civilizacijos technologijoms ir bedvasiam materializmui rašytojai rėmėsi archajiškais liet. tautos kult. savimonės klodais (K. Maruko, 1921–1992, J. Avyžiaus, J. Mikelinsko, A. Markevičiaus, g. 1923, V. A. Misevičiaus, 1924–94, V. Dautarto, E. Liegutės, g. 1930, V. Petkevičiaus, A. Pociaus, V. Žilinskaitės, R. Sadausko, B. Vilimaitės kūriniai). Suklestėjo lit. pasakos apysakos, kuriose vaizduojama lietuviška gyvensena, jaukus stilizuotas pasaulis, gyvenimo prasmės ieškantys veikėjai (K. Sajos *Ei, slėpkitės!* 1971 [3]1999). Pasitelkdami alegoriją rašytojai kėlė skaudžias gyv. meto dorovines, social. ir tautines problemas. Pasakų veikėjai dėl savo ydų ar visuomenės atstūmimo įv. magiškais būdais patenka į despotiškų valdovų viešpatiją, patiria sunkių išbandymų, susiduria su kraugeriais, savimylomis, išpuikėliais, ordinais apsikarsčiusiais valdovais, bukapročiais, savanaudžiais rūmų valdiniais (K. Sajos apysaka *Už nevarstomų durų* 1978). V. Žilinskaitė satyr. pasakose neužgauliai pašiepia vaiko ydas (*Melagių pilis* 1968 [2]1974), lyr. pasakoms būdinga melancholija ir susimąstymas (*Kaktuso paslaptis* 1973), sumaterialėjusio žmogaus gyvenime iškeliamas dvasinis pradas (*Robotas ir peteliškė* 1978 [2]1985). V. Petkevičius sukūrė lietuvių vaikų lit-roje pirmąjį romaną legendą *Molio Motiejus – žmonių karalius* (1978 [3]2004), apimantį kelis tautos egzistencijos ir kovų su grobikais amžius. V. Bubnys parašė bekompromisės paauglių psichologiją atspindinčios lit-ros (apys. *Arberonas* 1969 [2]1972, *Baltas vėjas* 1974 [2]1978). K. Kauko (g. 1928) tragikomiškoje dilogijoje (*Musei geriau* 1988, *Musei vis dar geriau* 1993) profes. išsilavinimo nepajėgiantys įgyti paaugliai svajoja, blaškosi, valkatauja, svaiginasi narkotikais, pasiduoda juodajai magijai, mistinei lemčiai, sunkiai nugali neviltį ir amžiaus problemas. Asmenybės vertės suvokimas, atkaklumas, daugelis moralės kategorijų žlunga A. Zurbos vaizduojamų paauglių sąmonėje (rom. *Šimtadienis* 1975 [3]1985, *Integralas* 1981 [2]1983). V. Račickas išpopuliarėjo apysaka *Zuika padūkėlis* (1985 [4]2006), kurioje sulaužė vaikų lit-ros tabu – vaizdavo visuomenės atstumto paauglio savižudybės social. priežastis. SSRS okup. l-piu leistas iliustruotas vaikų žrn. *Genys*, laikr. *Lietuvos pionierius* (1946–89), žrn. *Žvaigždutė* (1950–57), paauglių žrn. *Moksleivis*.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę atsirado komercinės verstinės lit-ros vaikams ir primityviai parašytų originalių, skirtų spalvinimui, žaislinių, taikomojo pobūdžio knyge-

lių. Daugelio jų turinys ir spaudos kokybė neturėjo meninės vertės (neredaguotos, lėkšto turinio). Knygų kokybė pasikeitė, kai patiems mažiausiems skaitytojams ėmė rašyti profesionalūs rašytojai. J. Liniauskas išleido antropomorfizuotų veikėjų knygeles (*Margučių pasaka*, su A. Jonikaite 1992, *Vandenų abėcėlė* 1993, papild. 2003, *Oranžinis čiulptukas, arba Mano pirmasis sandėris* 2002). Vaikų poeziją atnaujino R. Skučaitė, jos knygų veikėjas su vaiku kalbasi intymiai, jausmus ir mąstymą aktyvina vaizduose paslėptu klausimu *kodėl?* (rinkiniai *Lopšinė ešeriukui* 1993, *Laiškas sekmadieniui* 1998, *Vaikams vanagams*: *Knygelė skaityti ir mąstyti* 1999, *Takelis iš naujo* 2001, *Gražiu savo žaidžiu žodžiu*: *Mokomės lietuvių kalbos* 2004). V. Kukulas išleido eil. rinktinę *Vėjo birbynė* (2000). Nusistovėjusioje tradicinėje vaikų poezijoje neįprastos buvo J. Erlicko knygos (eil. kn. *Bilietas iš dangaus* 1990, *Bobutė iš Paryžiaus* 1995); jo kūrybai būdinga pašaipa, satyra, pasaulis vaizduojamas ne idiliškas, labiau dramatiškas, kupinas skausmo, vaiko kančios, alogiškas, apverstas, tėvų meilės aktas ar vaiko gimimas vaizduojamas atvirai, supoetintai. Sąjūdžio l-piu rašytuose J. Erlicko eilėraščiuose (*Žalias pareiškimas* 1992) didžiausia antivertybė yra sov. ideologija, jai pašiepti pasitelkiama satyra, ironija, juodasis humoras, oratorinio stiliaus poetika. M. Vainilaitis parengė eil. rinktines *Žydras povas povinėja* (1995), *Juokų maišelis* (išl. 2006), tęsė mitologijos (pasakų, sakmių, padavimų, burtų, užkeikimų) stilizaciją įv. būtybėms suteikdamas lietuviškų bruožų (eiliuotos pasakos *Sidabrinė kultuvėlė* 2002, *Nykštukas Kilipštukas* 2004, *Akivarų tiltas*, *Margaspalvė uodega*, abi 2006).

E. Mieželaičio kn. *Kastantas muzikantas* (1976) iliustracija (dail. A. Makūnaitė)

21 a. pr. vaikų lit-roje ryškėjo postmodernizmo poetikos bruožai. Išleistos S. Gedos (*Aukso karietaitė*) ir V. Landsbergio (*Čia rimtai vaikai*, abi 2006) knygos. Jose dekonstruojama B. Brazdžionio ištobulinta vaikų eilėraščio poetika, laužoma tematikos tabu, tradiciniai vaiko pasaulėvaizdžiai. S. Gedos vaizduojamas pasaulis neturi laiko ir erdvės ribų, knygoje yra tuščių lapų. V. Landsbergio eilėraščiuose vyrauja laiko ir erdvės, daiktų, reiškinių ir vertybių alogiškas, prisodrintas lyrizmo, humoro ir ironijos reikšmių supainiojimas. Knygoje nėra vaikų lit-rai įprastų sisteminių vaizdų, stabilių teis., rel., dorovinių vertybių, vaizduojami ne vaikai, bet jų buvimo ženklai, iš kurių skaitytojas gali atpažinti save. Gilesnės pasaulio įžvalgos, jų įprasminimas naujomis meninės raiškos priemonėmis būdinga ir jaunesnės kartos rašytojams. S. Poškus (g. 1957) eksperimentuoja su pirmaprade vaiko kalba, jos garsais (*Trumpos pasakaitės apie žiurkėną Vidą ir jo draugus* 1995 ²2003, eil. rink. *Nebaigta pasaka* 1998, *Dovilės albumas* 2004, pasakos *Su varna Barbora* 2007). L. Degėsys (g. 1953) išleido dviejų formatų ir spalvų, iš abiejų pusių skaitomą eil. rinkinį *Žolynas*. *Žvėrynas* (2006). A. Karosaitė daugiausia rašo ikimokyklinio amžiaus vaikams žaismingus proginius eilėraščius apie gyvūnų pasaulį (eil. rink. *Mikė, Milda ir Matilda* 1997, *Asilėlis* 1999, *Gero elgesio pradinė* 2003, *Baltoji viešnia* 2004, *Sakyk, motule*, *Kačiukų ABC*, abi 2005, *Šuniukų ABC* 2006). J. Nekrošius išleido eil. rinkinius *Gyvūnų pasaulyje* (2004), *Mieli bičiuliai, arba Gyvenkim geruoju* (2004 ²2007). Vaikams po keletą eil. knygų parašė A. Drilinga (g. 1935), J. Juškaitis, Z. Gaižauskaitė (g. 1951), M. Karčiauskas, A. Puišytė-Grigaliūnienė, P. Žemgulytė (g. 1942), D. Žilaitytė-Juškaitienė (g. 1932). Leidykla *Gimtasis žodis* serijoje *33 eilėraščiai* išleido B. Brazdžionio rinkinį *Šimtą metų aš gyvensiu* (2006). Pasirodė S. Nėries, A. Matučio, K. Kubilinsko ir kt. vaikų poezijos klasikų knygelių.

J. Ivanauskaitės prozai vaikams būdinga idėjų ir siužetų originalumas, stiliaus ir poetikos individualumas, brandi kalba (pasaka apysaka *Stebuklinga spanguolė* 1991, fantastinė apys. *Kaip Marsis Žemėje laimės ieškojo* 2004). Kino režisierius, dramaturgas, kritikas V. V. Landsbergis – vienas produktyviausių vaikų lit-ros kūrėjų – pasižymi vaiko psichologijos pažinimu, novatoriškais ieškojimais, subtilia menine raiška (*Rudnosiuko*

S. Gedos kn. *Mėlynas autobusiukas* (1980) iliustracija (dail. R. Dočkutė)

S. Daukanto kn. *Žemaičių pasakos* (1985) iliustracija (dail. A. Surgailienė)

istorijos 1993 ^{4}2006, *Obuolių pasakos* 1999 ^{2}2005, *Angelų pasakos* 2003 ^{2}2006, *Arklio Dominyko meilė* 2004, past. 2005, *Pelytė Zita* 2005, *Kiaušinių pasakos*, *Tinginių pasakos*, abi 2006). Daug vaikams rašo V. Račickas. Daugelyje jo apysakų vaizduojamas paauglys iš nedarnios šeimos, pasakojimui būdinga aktuali gyvenimo problematika, intriga, komiškos ir drastiškos situacijos (apysakos *Zuika dar gyvas* 1997 ^{2}2002, *Nauji Zuikos nuotykiai, arba Tikrasis džiaugsmas* 2001, *Šlepetė* 1996 ^{5}2006, *Kita šlepetės istorija* 1998 ^{3}2003, *Šlepetė-3* 2000 ^{3}2007, *Seni pažįstami, arba Ketvirtoji šlepetė* 2004, *Nippė nori namo* 2004 ^{2}2007, aps. rink *Stebuklingas portfelis* 2005). Vyresnės kartos rašytojos V. Žilinskaitės alegorinėse apysakose atsispindi social. problematika, ji su humoru pavaizdavo Džingų pelių visuomenės, 50 m. kentusios žiurkių priespaudą, sambrūzdį, naujus valdžios rinkimus, sukūrė dviveidės Liukės Tiputapės (deputatės) satyr. portretą (*Tiputapė* 1996, *Kintas* 2006). N. Kepenienė (g. 1957) rašo įv. temomis, jos kūrybai būdinga individuali kalba (muzikali apysaka *Tititatos užburti* 2002, apysaka *Išgelbėk mane* 2 d. 2003–05, fantazijų kn. *Baltosios žąsytės pasakos* 2006, pagoniškus Lietuvos laikus vaizduojantis rom. *Vėjų rožė* 2007).

Sukurta keletas romanų paaugliams. Skurdo, elgetavimo, agresijos, nusikaltimo vaizdai būdingi K. Sajos romanui *...kurio nieks nemylėjo* (2005 ^{2}2007). E. Liegutės (g. 1930) romane *Dešimtokai* (2005) vaizduojama jaunų žmonių kančia, narkomanų brutalumas, nešvankybės, herojai ilgisi gražesnio pasaulio. A. Zurbos jaunuolių meilės romane *Melnragės akmenys* (2005) vyrauja gėris, grožis, Lietuvos pajūrio romantika. R. Černiauskas parašė apysakaitę *Pasakėlės vaikams, vanagams ir sliekams* (2003), novelių romaną *Samdomo žudiko išpažintis* (2004). J. Kunčino apysaka *Baltųjų sūrių naktis* (1995 ^{2}2006) turi postmodernizmo bruožų. Išėjo meninių biografijų, jose bandoma atskleisti kūrybos paslaptis ir meno dėsnius (P. Palilionio, g. 1940, nuotykių apys. *Kelionė į Autorių šalį* 2005, G. Adomaitytės pasakojimai apie rašytojus *Sparnuotos iškabos* 2002, *Kelio dulkės, baltos rožės* 2003, *Avis artistė* 2005, *Gražuolės vaikai* 2006). Išleista literatūrologo S. Žuko knyga *Uodas* (2005), kurioje savita kalba kuriami ekspresyvūs vaizdai ir charakteriai. Vaikų lit-roje t.p. tęsiama P. Cvirkos, K. Borutos ritminės prozos tradicija (L. Inio, g. 1938, *Saldus miegelis voro lopšyje* 2005). Pakartotinai leidžiama vaikų lit-ros klasika.

SSRS okupacijos metais lietuviai vaikų lit-ros rašytojai ir literatūrologai ryšius su užs. institucijomis galėjo palaikyti tik per SSRS rašytojų s-gos Vaikų lit-ros tarybą. 1989 Maskvoje vykusiame Pasaulio vaikų rašytojų ir lit-ros tyrinėtojų kongrese Baltijos šalių delegatai, kurie galėjo dalyvauti tik SSRS sudėtyje, kartu su Šiaurės šalių valstybėmis įsteigė nuolatinį Baltijos šalių vaikų lit-ros forumą kaip alternatyvą SSRS rašytojų s-gos Vaikų lit-ros tarybai. Forumai vyko Sankt Peterburge (1991), Nidoje (1992), Osvencime (1993), Tamperėje (1994), Stokholme (1995). Pirmajame Lietuvos kult. kongrese (1990 Vilnius) iškelti svarbiausi vaikų lit-ros uždaviniai nepriklausomos Lietuvos kultūroje, priimta rezoliucija *Dėl vaikų ir jaunimo knygų centro (i-to) įsteigimo* (*Lietuvos kultūros kongresas* 1991). 1991 Kaune įkurtas Vaikų lit-ros muziejus. 1994 Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo b-kos Vaikų lit-ros skyrius pertvarkytas į Vaikų lit-ros centrą. 1992 įsteigtas Tarptautinės vaikų ir jaunimo knygų tarybos (*IBBY*) Lietuvos skyrius, kuris telkia vaikų rašytojus, knygų iliustratorius, literatūrologus, bibliotekininkus, pedagogus tirti, atrinkti ir skleisti lit-rą vaikams, leidžia žrn. *Rubinaitis* (nuo 1994) apie vaikų knygas, bendradarbiauja su užs. šalių institucijomis. 1994 įsteigta Pasaulio lietuvių vaikų lit-ros asociacija. 1998 atkurta Lietuvos rašytojų s-gos Vaikų lit-ros sekcija. Švietimo ir mokslo m-ja 2003 įsteigė dvi kasmetines premijas (rašytojui ir literatūrologui ar bibliotekininkui) už vaikų lit-rą ir jos sklaidą.

IŠEIVIJOS LITERATŪRA

1945 Vokietijoje pasirodė pirmosios išeivijoje skaitymo knygos (S. Zobarsko *Aušrelė*, su kitais, pirmas leid. Lietuvoje 1937, *Žiemos naktis*, *Dekite žvakutes*, visos 1945). Išleistas S. Džiugo ir kitų parengtas almanachas *Gimtinės žiburėliai* (4 kn. 1946–47). A. Giedrius atkūrė žrn. *Saulutė* (1925–31, 1945–48), išleido *Tėvelių pasakas* (1947). Pasirodė pirmosios poezijos ir prozos knygelės (L. Žitkevičiaus eil. rink. *Nemunėlio šnekos* 1945, B. Brazdžionio, slapyvardžiu Vytė Nemunėlis, *Tėvų nameliai* 1945 [2]1947, *Mažoji abėcėlė* 1946, P. Orintaitės *Kiškio lūpa* 1948 ir kt.). A. Radžius, vaiko akimis žvelgdamas pro tėviškės langą, poetizavo draminę įtampą ir tolimų pasaulių grožį (eil. kn. *Žiogo šokliuko smuikelis* 1948). L. Dovydėnas dienoraščio forma parašytoje lit. apysakoje *Pabėgėlis Rapsiukas* (1946) alegoriškai vaizdavo iš namų išvyto šunelio klajones po pasaulį. Eksperimentuodami ir ieškodami naujų idėjų bei meninės raiškos formų broliai J. ir A. Mekai parašė lit. pasakų (pasaka pjesė *Trys broliai* rinkinyje *Trys broliai ir kitos pasakos* 1946, rinkiniai *Iš pasakų krašto*, *Knyga apie karalius ir žmones*, abi 1947). Problematikos naujumu, psichologiškumu, intriga išsiskyrė J. Kaupo pasaka apysaka *Daktaras Kripštukas pragare* (1948 [4]2006). P. Andriušio animalistinei apysakėlei *Vabalų vestuvės* (1948 [2]1995) būdinga feljetoninės pasakojimo intonacijos.

JAV, Kanadoje, Australijoje, Argentinoje ir kitose šalyse kūrėsi lietuvių bendruomenės su kult. centrais. Pasirodė skaitinių rinkinių (J. Brazaičio, A. Skrupskelienės, A. Vaičiulaičio *Naujieji skaitymai, skirti tremties mokykloms* 1953, pirmas leid. Lietuvoje 1936, J. Plačo *Gintaras* 1961 [2]1970, S. Jonynienės *Tėvų šalis* 1964 [2]1986 ir kt.). Nuo 1950 JAV leidžiamas vaikų žrn. *Eglutė*. Pagrindinis rašytojų tikslas buvo gero lietuvio, grįšiančio į tėvynę, tautinis auklėjimas. Skleista mitologija, padavimai, ist. legendos. Paaugliams ir jaunimui perspausdinta liet. klasika (V. Pietario, V. Krėvės, Lazdynų Pelėdos, B. Sruogos kūriniai, M. Valančiaus *Vaikų knygelė* 1952). Tėviškės nostalgija, tėvynės išlaisvinimo motyvai būdinga P. Orintaitės, B. Brazdžionio, L. Žitkevičiaus, J. Minelgos (1917–90) eilėraščiams. Rašytojų tekstuose ir leidinių iliustracijose vyravo tautos etnokultūros motyvai ir tautiniai simboliai (P. Orintaitės legenda *Viligailė* 1951, trumpa eiliuota Lietuvos istorija *Tėviškėlės takais* 1956, ist. poema *Lietuva graži tėvynė* 1972, J. Švaisto *Petras Širvokas* 1952, S. Džiugo eil. rink. *Kiškučio vardinės* 1953 [3]1999, J. Jankaus pasaka apysaka *Senas kareivis Matatutis* 1955). A. Vaičiulaitis išleido pasakų rinkinį *Auksinė kurpelė* (1957), kuriame įkūnijo visuot. gėrio, meilės ir žmogaus saugumo idėją. Šios idėjos artimos to meto pasaulio rašytojams, kurie alegoriniuose kūriniuose skelbė žmonijos atnaujinimą be mirties bausmės ar žiaurumo. Rašytoja S. Vanagaitė-Petersonienė (g. 1916) poemoje *Laumė Daumė* (1969) poetizavo miškų ir laukų gyventojus, kurie susvetimėjusiame pasaulyje į savo bendruomenę džiaugsmingai priima pamestinuką Rugelį.

7 d-metyje išeivijoje sumažėjo vaikų knygų paklausa. V. Tamulaitis sukūrė graudžią lit. pasaką apysaką apie išeivio gyvenimą *Svirplio muzikanto kelionės* (2 kn. 1960 [2]1997) – apie vitališką, kūrybos dvasios prisodrintą jaunystę tėviškėje ir nykiam merdėjimui miško glūdumos trobelėje pasmerktą senatvę. Jaunesnės kartos rašytojai laužė tradicinius kanonus. Pasirodė apysakų, kurioms būdinga tematikos, problematikos, fabulos naujumas, intriga, veiksmo dinamika (R. Giedraičio, slap. Spalis, apys. *Gatvės berniuko nuotykiai* 1952 [4]1997 Vilniuje, A. Barono apysakų rink. *Mėlyni karveliai* 1955 [2]1958, J. Švaisto *Šaunus penketukas* 1969). Ist. nuotykių apysakose vaizduojama pagoniška Mindaugo laikų Lietuva – pilys, miškai, paslaptingos kūlgrindos, kryžiuočiai (G. Banaitytės-Ivaškienės, g. 1936, apys. *Baltasis stumbras* 1966, V. Vijeikio, 1919–2000, apys. *Saigūnas* 1976, K. Karpiaus apys. *Alpis, Kęstučio išlaisvintojas* 1942 [2]1971). Įsitvirtino magiškasis realizmas. B. Pūkelevičiūtės sukurtų lėlių knygoje *Rimas pas Kęstutį* (1975) šešiametis berniukas keliauja laike ir erdvėje – iš Amerikos į spalvingą Lietuvos praeitį. Rašytojas A. Gustaitis sukūrė 12 komiksų, vėliau juos sujungė į pasaką apysaką *Algio Trakio ir Taksiuko Šleivio nutikimai* (2001, išl. Vilniuje), joje į dramatines vizijas, sapno alegorijas įpinti

P. Augiaus iliustracija knygai *Pupos pasakos* (1970)

liet. tautos istorijos įvykiai. Realistinėje J. Švabaitės-Gylienės apysakoje *Gabriuko užrašai* (1973, Lietuvoje 1993) vyrauja Australijos gyvenimo vaizdai, Lietuva vaiko sąmonėje iškyla tik per tėvų prisiminimus.

Į uždarą konservatyvią lit-rą vaikams skverbėsi modernaus pasaulio, didmiesčių gyvenimo vaizdai, tėvų ir vaikų konfliktai. Paauglių elgsenoje išryškėjo hipių bruožai. Sukurta knygų, kuriose pasakojama, kaip lietuvių šeimų vaikai įsivelia į gatvės pavojus – susiduria su įžūlių paauglių gaujomis, dalyvauja rasiniuose konfliktuose, vartoja narkotikus (D. Bindokienės-Brazytės prozos kn. *Mieste nesaugu* 1970, *Parkas anapus gatvės* 1973, N. Jankutės-Užubalienės *Šamo ežero sekliai* 1972 [3]1991 Vilnius, apsakymas *Karilė ir pabėgėliai*, išsp. 1972 žrn. *Eglutė*, 1990 knygoje *Karilė ir jos draugai*, *Kelionė į septintą stotį* 1973 [2]2007 Vilnius). B. Pūkelevičiūtė poemėlėje *Klementina ir Valentina* (1974 [2]2004 Vilnius) vadinamąja nonsenso maniera sukūrė naują lietuvio vaiko, susiformavusio kt. civilizacijos aplinkoje, tipažą. Filosofės M. Pakalniškytės-Girniuvienės (g. 1948) detektyvinėse apysakose *Senojo bokšto paslaptis* (1978 [2]1995), *Dingusio gintaro paslaptis* (1983) ir A. M. Kubiliūtės-Daulienės (g. 1960) *Nepaprasti įvykiai aštuonioliktoje gatvėje* (1986), *Mįslingos kaladėlės* (1993) lietuvių seklių tipažai jau praradę daugelį liet. vaikams būdingų elgesio ir charakterio bruožų. Išeivijos lit-ros vaikams žanrų įvairovę praplėtė moksl. fantastikos apysakos (D. Bindokienės-Brazytės apysakos *Baltosios pelytės kelionė į mėnulį* 1966 [2]1995, *Angelų sniegas* 1981).

B. Pūkelevičiūtės sukurtos lėlės kn. *Rimas pas Kęstutį* (1975) iliustracijoms

Išeivijoje nebuvo nuolat veikiančio vaikų teatro, bet plito saviveikliniai vaikų vaidinimai, kuriuose dalyvavo ir suaugusieji. Fantastinių pjesių šiems vaidinimams parašė P. Orintaitė (*Raganytė našlaitė*, išsp. 1951), A. Pečiūraitė (g. 1950, *Užburtos kanklės*, par. ir past. 1969), A. Saudargienė (1915–2003, *Sigutė*, išsp. 1968), proginių – S. Jonynienė (1916–2003, *Tyliąją naktį*), D. Lipčiūtė-Augienė (*Velykos*), patriotinių – J. Gliauda (1906–1996, *Po svetimu dangum*, išsp. 1952), J. Gailius-Kuzmickas (1913–82, *Mažasis didvyris*, išsp. 1950–51). Profesionaliajam vaikų teatrui eiliuotų komedijų parašė A. Rūkas (*Algis Dalgis Gaidžiakojis ir gauja pabaisų* 1958), B. Pūkelevičiūtė (*Aukso žąsis*, past. 1962; pjesės motyvais past. filmas 1965, visos išsp. 2003 antologijoje). Alės Rūtos alegorinėje eiliuotoje pjesėje pasakoje *Nunešk, upeli, žąsų vargus* (1955) antikos laikų teisingumo simbolis liūtas teisia žvėris grobikus.

Ne Lietuvoje užaugusių rašytojų kalba skurdesnė, daug anglicizmų, stokoja įvairesnės konstrukcijos sakinių, vaizdingų žodžių, knygose dedami anglų k. žodynėliai, sudėtingesnių liet. žodžių paaiškinimai. Mažėjo knygų paklausa (padaugėjo mišrių šeimų, lietuviai kėlėsi į užmiesčius, vaikai geriau kalbėjo ir skaitė anglų k., atsirado knygų iš Lietuvos). Lietuvoje SSRS okupacijos laikotarpiu išeivijos literatūra vaikams beveik nebuvo leidžiama (išleista S. Tomarienės, 1913–2002, knygelės *Trys lepūnai pagyrūnai* 1961, *Pasakų sparnai* 1962, *Užburtos birbynės* 1964, *Katinas puikuolis ir žvirblis gudruolis* 1967, *Rubino širdis* 1968, *Tinginė ir darbštutė* 1970, *Burtų paukštis* 1980). Lietuvai atkūrus nepriklausomybę išeivijos vaikų ir jaunimo literatūra svariai papildė liet. vaikų literatūrą. Išleista B. Brazdžionio rinktinė *Tėvų nameliai brangūs* (parengė M. Vainilaitis, 1995), L. Žitkevičiaus, B. Pūkelevičiūtės, A. Vaičiulaičio, V. Tamulaičio, L. Dovydėno, S. Zobarsko, A. Giedriaus, A. Gustaičio knygos, antologija *Lietuvių egzodo vaikų ir jaunimo literatūra 1945–1990* (sud. V. Auryla, 2 t. 2002–03), S. Džiugo eilėraščių ir pasakų rinktinė *Kiškis neša dovanų* (2003; išeivijos dail. V. Stančikaitės iliustracijos). Pav.

L: V. Auryla *Lietuvių vaikų literatūra* Vilnius 1986; *Vaikų literatūros patirtis* Kaunas 1995; *Lietuvių egzodo vaikų ir jaunimo literatūra 1945–1990* 2 t. Kaunas 2002–03; **K. Urba** *Literatūra vaikams ir paaugliams / Naujausioji lietuvių literatūra (1988–2002)* Vilnius 2003; **V. Auryla** *Children's Literature in Totalitarian and Post-totalitarian Society / Reflections of Change: Children's Literature Since 1945* Westport–Connecticut–London 1997.

Vincas Auryla

Architektūra

NUO SENIAUSIŲ LAIKŲ IKI GOTIKOS (iki 14 a. 2 pusės)

Po ledynmečio į dabartinę Lietuvos teritoriją pradėję keltis medžiotojai rengėsi laikinas stovyklas ir būstus. Neolito l-piu, plintant gyvulininkystei ir kaplinei žemdirbystei, gyventojai tapo sėslesni. Statyti antžeminiai nesudėtingo plano ovalūs, apskriti ir keturkampiai nuolatiniai mediniai būstai su atvirais, iš akmenų sukrautais židiniais.

G-čių padaugėjo bronzos (16–5 a. pr. Kr.) ir geležies (nuo 5 a. pr. Kr.) amžiais, būstų statybai pradėjus naudoti metalinius kirvius. Statiniai buvo kūgio pavidalo, nuožulniai suręstos rąstelių sienos apkreiktos lapais, apdėtos velėnomis. Didesniems būstams naudota karkasinė pėdinė konstrukcija (Samantonių būstas, Ukmergės rj. s-bė, 2 t-metis pr. Kr.). Iš glaustai vertikaliai į žemę sukastų rąstų ir pėdžių pradėti statyti ir keturkampiai kelių patalpų būstai su atviromis ugniavietėmis (Šventosios, Nidos būstai, 2 t-metis pr. Kr.). Bronzos amžiuje pradėta kurti statinius, turinčius mirusiajam atstoti pomirtinį būstą. Mirusieji laidoti 6–20 m skersmens, 1–2 m aukščio žemės sampiluose – pilkapiuose (Kurmaičių, Kretingos rj. s-bė, Mišeikių, Klaipėdos s-bė, abu 2–1 t-metis pr. Kr.), kurie sudarė grupes – pilkapynus. Pilkapiai – pirmieji monumentaliosios archit-ros paminklų – piliakalnių – prototipai.

1 t-metyje pr. Kr. bendruomenei sukaupus daugiau materialinių išteklių maisto atsargoms apsaugoti pradėta kurti sutvirtintas g-tes – piliakalnius. Skiriami krantiniai (įrengti upių arba ežerų krantuose) ir kalviniai (įrengti lygumų kalvose) piliakalniai, jie kraštovaizdyje ryškėjo didingais tūriais, įv. kompozicijos siluetais. Lietuvoje išliko ~860–900 įv. ploto, aukščio ir silueto piliakalnių (daugiau nei kitose Baltijos šalyse). Piliakalnių viršuje būdavo apskrita, elipsinė arba trikampė įtvirtinta aikštelė, joje statyti apskriti, ovalūs, stačiakampiai antžeminiai pastatai, kurių sienų konstrukcija buvo karkasinė stulpinė. 1 t-mečio pr. Kr. 1 pusėje pradėti statyti pastatai su ręstinės konstrukcijos sienomis iš 10–12 cm storio rąstelių, kampuose sukirstų (statinio plotas buvo ~4 × 4 m). Piliakalniai tvirtinti pylimais, perkasais, medinėmis aptvaromis. Apie juos kūrėsi žemdirbių g-tės, mediniai pastatai jose statyti padrikai arba pagal kelio liniją. Piliakalniuose gyvenvietėse buvo nuolat gyvenama, esant pavojui slėptasi piliakalniuose slėptuvėse.

Kuriantis pirmosioms žemių (Nalšios, Deltuvos, Knituvos, Karšuvos, Lietuvos ir kt.) valdžios institucijoms dalį piliakalnių pradėjo valdyti sričių kun-čiai. 1 t-mečio po Kr. pab. ėmė plisti pilys tvirtovės, arba medinės pilys (būdingos ankstyvojo feodalizmo l-piui). Jos tapo svarbiais gynybos centrais kovojant su normanais, slavais, kurie nuo 9–11 a. puldinėjo lietuvių gyvenamas žemes. Šio l-pio piliakalniuose įrengtų medinių pilių (pilių tvirtovių) aikštelės užėmė ~0,2–0,4, kartais siekė 1–2 ha plotą. Tobulėjo pylimų, šlaitų aptvarų ir vartų konstrukcijos, buvo statomi mediniai bokštai, tvirtinimui kasamos perkasos (kartais 2 arba 3). Pagr. piliakalnių būta ~20–30 m, jų pylimų – 2–9 m aukščio, pylimų šlaitai daryti statesni, tvirtinti rąstais, kuolais, grįsti akmenimis, plūkti moliu; prie miškingose ir pelkėtose vietose įkurtų piliakalnių būdavo įrengiami medžio rąstais, akmenimis grįsti slapti vingiuoti keliai – kūlgrindos. Didesnių piliakalnių pagr. pylimo vidinį šlaitą dažnai stiprindavo 0,5–0,8 m storio siena, sukrauta iš gulsčių rąstų arba 3 eilių akmenų, sutvirtintų išilginiais rąstais arba moliu. Tokia lauko akmenų su moliu sienos konstrukcija laikoma ankstyvąja mūro archit-ros užuomazga Lietuvoje.

Nuo 13 a. pr. prasidėjus vokiečių ordinų, mongolų ir totorių ekspansijai iškilo būtinybė statyti ne vien žemių vadams, bet ir Lietuvos d. kun-čiui pavaldžias mūrines pilis. LDK ankstyvosios mūrinės pilys – aptvarinės pilys, pastatytos 13 a. 2 pusėje–14 a. 1 pusėje krašto vidurio areale (Kauno pirmoji, Vilniaus Žemutinė, Senųjų Trakų, Medininkų), pietryčiuose ir pietuose (Lydos, Krėvos pilys, Naugarduko, Gardino pilių donžonai). Aptvarinės pilys turėjo keturkampį arba daugiakampį mūrinį gynybinį aptvarą, kurio statybai naudoti akmenys ir kalkių skiediniu surištos keraminės storosios plytos. Išskirtinis

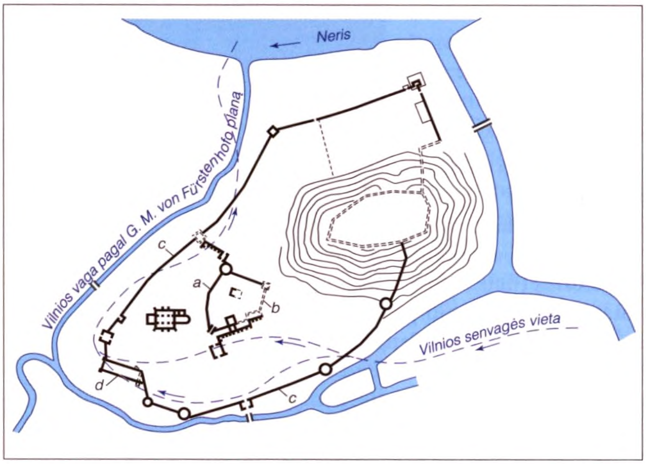

Žemutinės pilies Vilniuje planas: *a* – mažojo aptvaro mūro sienos ir pastatai, *b* – mažojo aptvaro neišlikusių statinių spėjamas kontūras, *c* – didžiojo aptvaro sienos, *d* – 1387 Vilniaus vyskupijai dovanoto namo kontūras

šių pilių bruožas – baltiškoji (vendinė) plytų perriša (kiekvienoje eilėje dėta 2 arba 3 ilgainiai pakaitomis su vienu trumpainiu). Lietuvos aptvarinių pilių gynybinės sienos nišos arba šaudymo angos turėjo pusapskrites (būdinga romanikai) arba smailiaarkes (būdinga gotikai) sąramas, donžonai – kryžminius skliautus. Gretimose šalyse (Livonijoje, Prūsijoje, Lenkijoje), kai kurioje dabartinės Baltarusijos teritorijoje 13–14 a. statytos aptvarinės pilys su tokiomis architektūros formomis ir mūrijimo technika priskiriamos ankstyvajai gotikai.

Keturkampio plano pilys statytos žemumose – Kauno pirmoji (aikštelės plotas 0,5 ha), Medininkų (1,85 ha), Lydos (0,7 ha), Krėvos (1 ha). Lygumų aptvarinės pilys mūrinių pastatų neturėjo, tik Naugarduko ir Gardino pilių aikštelėse buvo po vieną nedidelį mūrinį sakralinį statinį, Naugarduko pilyje – ir nedidelis mūrinis gyv. namas. Pirmosios daugiakampio plano mūrinės pilys įrengtos Vilniaus Žemutinėje pilyje ir Senuosiuose Trakuose (aikštelės plotas 2 ha).

Svarbiausias ir didžiausias ikigotikinės mūro archit-ros statinys – Žemutinė pilis Vilniuje. 13 a. 2 pusėje ant Pilies kalno v. papėdės kyšulio buvo suformuota daugiakampio plano aptvarinė pilis, kurios 220 m ilgio aptvaro š.v. kampe buvo apvalus iki 10 m skersmens bokštas, vėliau perstatytas į masyvesnį aštuonsienį donžoną. Pilies aikštelė buvo 0,32 ha dydžio, joje stovėjo du mūriniai gyvenamieji (manoma, reprezentacinės paskirties) keturkampio plano pastatai, prie pietinės sienos, manoma, buvo mūriniai kazematai (gynybinių įrenginių slėptuvės). 14 a. pradžioje Vilniaus Žemutinės pilies teritorija pertvarkyta, išplėsta, iš visų pusių apjuosta naujai suformuotos Vilnios vagos. Sumūrytas iki 1 km ilgio didysis mūrinis aptvaras (jame buvo 5–6 keturkampio ir apvalaus plano bokštai), kuris juosė ~10 ha plotą. Pilyje buvo Lietuvos didžiojo kunigaikščio rezidencija, gyveno ir dirbo su valstybės tarnyba susiję žmonės, amatininkai; dauguma pastatų dar buvo mediniai. Žemutinės pilies didžiojo aptvaro pietvakarinėje dalyje rasti, manoma, 13 a. 2 pusėje–14 a. 1 pusėje statyto sakralinio pastato fragmentai. Pav.

L: *Lietuvos architektūros istorija* t. 1 Vilnius 1987; **N. Kitkauskas** *Mūras su baltiškąja plytų perriša Lietuvoje* / *LKMA suvažiavimo darbai* 2005 t. 19.

Klemensas Čerbulėnas, Kazys Napaleonas Kitkauskas

GOTIKA (14 a. pab.–16 a.)

Po Krėvos sutarties (1385) ir Žalgirio mūšio (1410) užsimezgė pastovūs Lietuvos ek., prek., kult. ryšiai su Vid. Europos valstybėmis. Tai spartino miestų plėtrą, amatų klestėjimą, gotikos – pirmojo archit-ros stiliaus Lietuvoje – plitimą. Suintensyvėjo mūrinių pastatų statyba. Savivaldos teises įgijusiuose miestuose statyta rotušės, pirklių kiemai, cechų, gildijų pastatai, gyv. namai. Atsiradę šaunamieji ginklai vertė rekonstruoti ir statyti pilis. Įvedus krikščionybę (1387) miestuose ir periferijoje imta statyti daugiau bažnyčių.

Skiriami du Lietuvos gotikos archit-ros raidos etapai: ankstyvasis (14 a. pab.–15 a. 1 pusė) ir brandusis (15 a. 2 pusė–16 a.). Ankstyvosios gotikos pastatų archit-ra paprasta, sienos masyvios, fasadai sunkių proporcijų Brandžiojo gotikos l-pio pastatų kompozicija sudėtingesnė, proporcijos grakštesnės, formos puošnesnės. 16 a. gotikos statiniuose jau žymu Renesanso įtaka.

Gotikinės bažnyčios statytos beveik kvadratinio arba stačiakampio plano, halinės trinavės arba vienanavės, su siauresne trisiene apside užbaigta presbiterija. Jos dažn. bebokštės, kai kurios pagr. fasado centre (Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų, arba Vytauto bažnyčia, 15 a. pr., Šv. Gertrūdos bažnyčia, 15–16 a., abi Kaune) arba šoniniame fasade

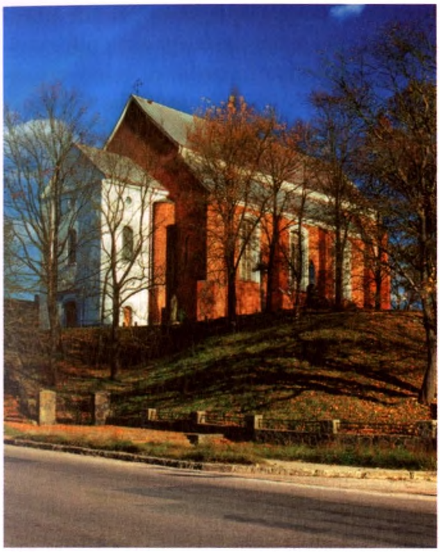

Šv. Jurgio bažnyčia Kėdainiuose (15 a. 2 pusė)

Perkūno namai Kaune (15 a. pab.– 16 a. pr.)

(Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčia Vilniuje, 1516, Šv. Mikalojaus bažnyčia Kaune, 15 a. pab.) turi aštuonkampį bokštą su kvadratiniu pagrindu. Bokšto viršūnę užbaigia smailė (Vytauto bažnyčia) arba šalmas (Šv. Mikalojaus bažnyčia, abi Kaune). Kartais du bokštai būna pagr. fasado kampuose (Šv. Onos bažnyčia Vilniuje, ~1500). Bebokščių bažnyčių pagr. fasado viršuje – aukštas trikampis arba laiptuotas, nišomis suskaidytas frontonas. Išsiskiria profiliuotu apvadu apjuosta smailėjanti arba pusapskritė portalo arka, virš jos – aukštas langas. Šoniniuose fasaduose ritmiškai išdėstyti langai ir kontraforsai; šie t.p. remia bažnyčių kampus. Gotikinių bažnyčių fasadų pagrindiniai puošybos elementai: tinkuotos įv. formų nišos, kampu sumūrytų plytų juostos, profiliuoti apvadai, juodų perdegtų plytų ornamentai. Seniausia išlikusi gotikinė bažnyčia Lietuvoje – Šv. Mikalojaus bažnyčia Vilniuje (pastatyta prieš 1387). Puošniausia kompozicija ir formų įvairumu išsiskiria Šv. Onos bažnyčia Vilniuje (jos proporcijos atitinka V. Europoje taikytus gotikos geom. dėsnius).

Gotikos stilius Lietuvoje turėjo įtakos stč. cerkvių archit-rai. Jos statytos stačiakampio plano, halinės vienanavės arba trinavės, su viena (Šv. Mikalojaus, 1514, dvi šoninės apsidės pristatytos vėliau), kartais trimis pusapskritėmis (Švč. Trejybės, 1514) arba trisienėmis (Skaisčiausiosios Dievo Motinos cerkvė, perstatyta 1522, visos Vilniuje) apsidėmis. Cerkvių fasadus puošė tinkuotos nišos, reljefiški plytų ornamentai (Skaisčiausiosios Dievo Motinos cerkvė), arkatūros juostos (Švč. Trejybės, Prisikėlimo cerkvės Vilniuje, 16 a.).

Gotikiniai vienuolynai susidėjo iš kelių dviaukščių korpusų, kurie kartu su bažnyčia formavo uždarą stačiakampį galerija apjuostą kiemą (bernardinų vienuolynas Vilniuje, 1516–79, ir Kaune, 16 a. pr.).

Pilių archit-ra monumentali, asketiška. 14 a. pab.–15 a. pilys tapo kun-čių rezidencijomis su gyv. rūmais. Atsiradus šaunamiesiems ginklams jos pritaikytos flanginei gy-

Gotikinės Vytauto bažnyčios Kaune interjeras

Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia Zapyškyje (16 a. 1 pusė)

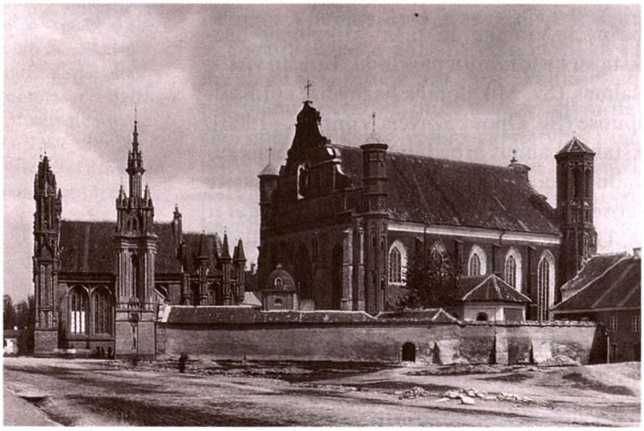

Šv. Onos ir šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčių ansamblis Vilniuje (16 a.; 19 a. J. Čechavičiaus nuotrauka)

nybai (pastatyti į sienų išorę išsikišę bokštai). Aukšta mūro siena aptverta pilių teritorija suskirstyta į gynybinę, ūkinę ir rezidencinę zonas (Aukštutinė pilis Gardine, 14–15 a., Trakų Salos pilis, 15 a. 2 pusė).

Miestų aikštėse statytos dviaukštės puošnių fasadų su aukštu bokštu gotikinės rotušės (Kauno rotušė, pradėta 1542, Vilniaus rotušė, 16 a. pab.–17 a. 1 pusė, abi vėliau perstatytos). Kiti visuom. pastatai t.p. buvo puošnių fasadų, dažn. asimetriškos kompozicijos, su originaliais reljefiškais frontonais (Perkūno namai Kaune, 15 a. pab.–16 a. pr.). Gyv. namai statyti 1–3 aukštų, galu, rečiau šonu, atgręžti į gatvę. Jų planas stačiakampis, aukštuose išdėstyta po 2–3 patalpas. Prie gatvės buvo prek. patalpa arba dirbtuvė, kitur – gyv. kambariai, rūsyje – sandėliai arba visuom. paskirties patalpos. Namų fasadai dažn. paprasti, plokščiasieniai, frontonas suskaidytas nišomis, kartais su tinkuota horizontalia juosta (namas Karmelitų g. 3 Vilniuje). Įv. dydžio ir formos langai fasade išdėstyti asimetriškai, nelygiais tarpais. Prie centr. gatvės arba aikštės stovintys namai statyti puošnesni, su reljefiškais dekoro elementais (Didžioji g. 12, 14 Vilniuje, Rotušės aikštė 2, 3 Kaune).

Gotikinių pastatų sienos kiautinio mūro konstrukcijos (paviršius mūrytas iš plytų, vidus užpildytas akmenimis), rišamoji medžiaga – kalkių skiedinys. Pilių sienose plytų eilės mūrytos pakaitomis su akmenų eilėmis. Kampai ir angokraščiai mūryti iš plytų. Pastatuose plytos rištos gotikiniu būdu (eiles sudaro pakaitomis sumūryti plytų ilgainiai ir trumpainiai). Netinkuotų sienų faktūra nelygi – plytos nevienodo dydžio ir atspalvių, siūlės skirtingo storio. Fasadai puošti juodų perdegtų plytų galais ir tinkuotais baltintais elementais. Brandžiuoju l-piu plačiai naudotos profiliuotos plytos. Daugelio pastatų sienos buvo paremtos kontraforsais. Ankstyvojo l-pio kontraforsai masyvūs, vientisi, stačiakampio skerspjūvio (Šv. Mikalojaus bažnyčia Vilniuje) arba kelių pakopų (Vytauto bažnyčia Kaune). Brandžiojo l-pio kontraforsai liekni, laiptuoti, su skirtingo skerspjūvio pakopomis (Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčia Vilniuje) arba daugiakampiai, su velenėliais briaunose (Šv. Onos bažnyčios Vilniuje presbiterija), bernardinų Šv. Jurgio Kankinio bažnyčios Kaune presbiterijoje (1502) daugiakampiai kontraforsai atitraukti nuo sienos. Angos ir nišos dažn. arkos formos, visuom. ir gyv. pastatuose daugiausia pusapskritės ir segmentinės, bažnyčiose – smailiosios arkos. Pasitaiko stačiakampių ir apskritų nišų (Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia Zapyškyje, 16 a. 1 pusė). Gotikinių pastatų vidus tinkuotas, paįvairintas netinkuotais elementais (nerviūromis, braukomis). Sienos kartais puoštos tapyba (Trakų Salos pilies salė, 15 a. pr., Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčia Vilniuje). Raiškiausi interjero elementai – skliautai. Nedidelių gyv., visuom. pastatų patalpų ir rūsių skliautai pusiau cilindriniai ir kryžminiai, pilių menių ir bažnyčių presbiterijų – žvaigždiniai (Trakų salos pilis, Vytauto bažnyčia Kaune) ir tinkliniai (Kauno katedra, 16 a. pr.),

bažnyčių šoninių navų – tinkliniai ir krištoliniai (Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčia Vilniuje), zakristijų (Kauno katedra, Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčia Vilniuje) ir gyv. namų reprezentacinių menių (Rotušės aikštė 2 Kaune, 16 a.) – krištoliniai.

Lietuvos vid. amžių archit-ra susiklostė veikiama Vid. Europos šalių vėlyv. gotikos, bet juntama senosios vietinės mūro statybos įtaka, yra renesanso ir LDK r. žemių bizantiškosios archit-ros bruožų: taip susikūrė savitas, tik Lietuvai būdingas gotikos stilius. Pav.

L: *Lietuvos pilys* Vilnius 1971; *Lietuvos architektūros istorija* t. 1 Vilnius 1987; *Kauno architektūra* Vilnius 1991; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002; *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: Sakralinė architektūra ir dailė* / sud. A. Jankevičienė Vilnius 2002.

Algė Jankevičienė

RENESANSAS (16–17 a.)

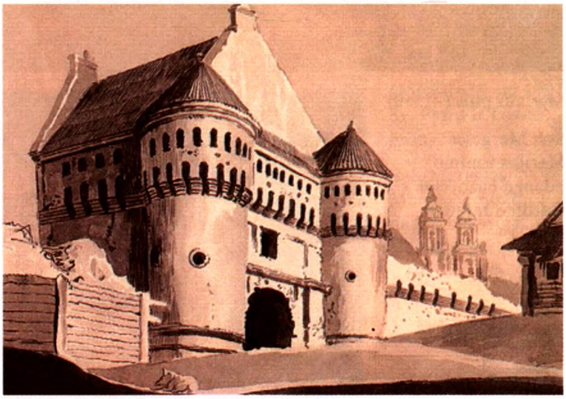

P. Smuglevičiaus *Subačiaus vartai* (plunksna, teptukas, 1785, Krokuvos nacionalinis muziejus)

LDK neturėjo savo antikinės klasikos palikimo, todėl it. renesanso kriterijai Lietuvos 16 a. archit-rai netaikytini. Dėl savitų ek. ir kult. sąlygų, tradicinės statybos technologijos (medinės archit-ros tradicijų, ne akmens, o plytų naudojimo) nebuvo sukurta sava renesanso meno teorija, o perimtos naujos formos vertintos kaip stilistinės tendencijos, jos derintos su vietos tradicijomis. Gilios vid. amžių tradicijos ilgai neužleido vietos renesansui, jis į Lietuvą pradėjo skverbtis tik 16 a. pradžioje – pirmiausia reiškėsi valdovo dvare, kuriame dirbo iš kt. šalių atvykę architektai. LDK, kaip ir kitose Europos šalyse, buvo itin populiarūs it. architekto S. Serlio veikalai, žinomi Nyderlandų ir Prancūzijos architektų projektai. Skiriami ankstyvasis (16 a. pr.–1550), brandusis (1550–1625) ir vėlyvasis (1625–55) renesanso l-piai. Formalistinis stiliaus perėmimas tęsėsi iki 17 a. vid., kartu reiškėsi ir ankstyvojo baroko formos.

Pirmieji renesanso bruožų turintys pastatai Lietuvoje neišliko. Ankstyviausios apraiškos ryšku visuom. paskirties statiniuose. 1503–22 Vilnius buvo apjuostas mūrine gynybine siena (nugriauta 1800–05, išliko tik nedidelė jos dalis ir Medininkų, arba Aušros, vartai) su penkeriais vartais (Išganytojo, Subačiaus, Medininkų, Rūdninkų, Trakų, vėliau įrengti dar penkeri) ir dviem bokštais – Apskrituoju ir Išganytojo. Renesanso bruožų siena įgavo 17 a. pr. ją rekonstruojant (išmūrytas klasikinei archit-rai būdingas karnizas, aukštas atikas, dekoruotas Nyderlandų m-los stiliumi). 16 a. 1 ketvirtyje renesanso stiliaus elementų atsirado d. kun-čio ir didikų pilyse bei rūmuose. LDK valdovų rūmai Vilniaus Žemutinėje pilyje (~1530, po 1539 dirbo it. architektai ir skulptoriai B. Z. da Gianotti, broliai G. ir B. Cini, 1800 nugriauti, nuo 2002 atstatomi) – būdingiausias Lietuvos renesanso archit-ros paminklas. Jie buvo dekoruoti tašyto akmens detalėmis, kurių būta ir 1551 pradėtoje statyti pilies Šv. Onos ir Barboros bažnyčioje. Renesanso l-piu pilyje dirbo architekai, inžinieriai, statybininkai iš V. Europos šalių: U. Hosius, J. U. Hosius, J. Breitfusas (Praiethfuss), F. Unstherffe, P. Bohemus. Manoma, 17 a. 1 ketvirtyje vykusiai Žemutinės pilies rekonstrukcijai vadovavo architektas P. Nonhartas (Nonhardt, Nonhaart).

16 a. 1 pusėje pereinamojo iš gotikos į renesanso stiliaus pilis statydinosi Lietuvos didikai. Pastatyta taisyklingo plano, apjuosta aukštais pylimais, su 4 bokštais Goštautų pilis Geranainyse (Gardino sr., 1519–29, neišliko), vėlyv. gotikos ir renesanso bruožų turinti kun-čių Iljiničių Myriaus pilis (Gardino sr., ~1550, nuo 2000 Pasaulio paveldo paminklas), 3 aukštų su daugiakampiais ryškiai išsikišusiais bokštais ir arkine galerija fasade Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio pilis Nesvyžiuje (1582–1604, archit. G. M. Bernardoni, 17–18 a. perstatyta).

Myriaus pilis (~1550)

Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios Gardine fasadas (1587)

16 a. pab.–17 a. pr. renesanso stilistinės formos, nors supaprastintos ir perkurtos, jau plačiai paplito civ. archit-roje. Šio l-pio būdingi pastatai: P. Nonharto rūmai Gaidžiūniškėse (Gardino sr., ~1612), Siesikų rūmai (17 a. 1 ketvirtis; jų planas ir smarkiai išsikišę apskriti bokštai primena prancūzų ir flamandų renesansines pilis), Sapiegų rezidencijos Galšioje (Gardino sr.) ir Bychave (Mogiliavo sr., abi 17 a. pr.), Norviliškių (16 a., 1617 perduota pranciškonams, nuo 2005 privati nuosavybė), Kiršenšteinų Raudonės (16 a. pab.) ir Gelgaudų Panemunės (1604–10) pilys. 17 a. pr. nauja gynybinė archit-ra (fortifikacijų sistema – pylimai su bastionais) buvo pritaikyta strateginėse Radvilų pilyse – Biržuose (žinoma iš 1625 švedų daryto brėžinio) ir Nesvyžiuje (žinoma iš 17 a. pr. T. Makowskio raižinio).

Pradėjus vykdyti Valakų reformą (1557) renesanso principai taikyti planuojant miestus. Vieni pirmųjų taisyklingai suplanuotų (centre – kvadratinė turgaus aikštė, iš jos kiekvieno kampo išėjo po dvi tarpusavyje statmenas gatves) miestų – Kaunas, Jurbarkas (abu 1540), Virbalis (1561) – priklausė valdovo domenui. 1607 pagal taisyklingo miesto plano principus sutvarkyta Chodkevičių Kretinga, nuo 16 a. pab. savo miestus (Nesvyžių, 1584, Biržus, 16 a. pab., Kėdainius, 17 a. 1 pusėje) perplanavo Radvilos. Statyta naujos rotušės (Nesvyžiaus, ~1584), tinkuoti ir dekoratyvine sienų tapyba puošti miestiečių namai. Susiklostė būdingas galu į gatvę pastatytas turtingo miestiečio mūrinis namas su Nyderlandų m-los banguotų formų frontonu (namai Didžiojoje g. Kėdainiuose, Pilies g. 32 Vilniuje, Vilniaus g. 20 Kaune). Nauju renesanso archit-ros elementu tapo aukšti atikai, suskaidyti nišomis su biforinėmis arkomis (namas Pilies g. 4, arsenalas Žemutinėje pilyje, VU P. Smuglevičiaus kiemo fragmentai; visi Vilniuje). Renesanso visuom. archit-rai būdinga santūri plastika, vyrauja paprasti tūriai ir lygios plokštumos, skaidomos nišų, plokščių piliastrų, paprasto profilio karnizų. Pastatai dažn. tinkuoti, išorės dekorui naudota tapyba, keramika, tinko reljefai, kartais – akmuo. Orderio elementų nedaug, jie supaprastinti, modifikuoti; pasitaiko itališko tipo atvirų galerijų, lodžijų.

Renesanso stilius LDK sakralinėje archit-roje plėtojosi sudėtingiau nei visuomeninėje. Tai lėmė staigus daugumos LDK diduomenės perėjimas prie reformacijos, vėliau, 16 a. pab., prasidėjęs atsimetimas nuo jos, labai vėlyvas, bet savitas krikščioniškosios mūrinės sakralinės archit-ros paveldas – vėlyv. gotikos ir bizantiškosios archit-ros tradicijos. Manoma, po 1530 gaisro rekonstruota Vilniaus katedra (archit. B. Z. da Gianotti ir G. Cini) turėjo renesanso stiliaus požymių. Tikėtina, kad jos fasadas buvo panašus į 1535 atstatytą pirmąją Š. Europoje renesansinę Plocko katedrą (ją projektavo tie patys architektai). Renesanso sakraliniams pastatams būdinga masyvūs, pagr. fasado link aukštėjantys tūriai, aukšti dvišlaičiai stogai, santūriai suskaidytos lygios tinkuotos

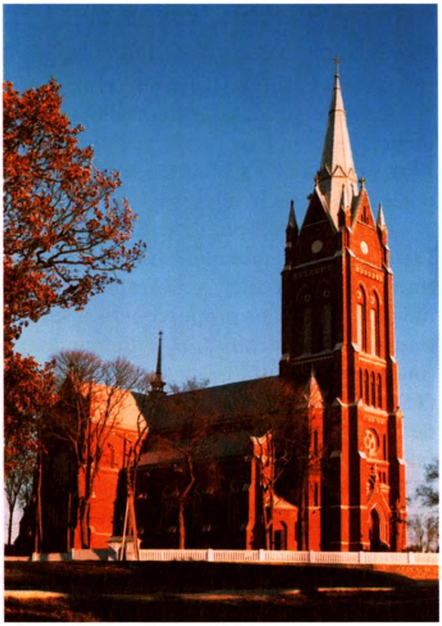

Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus katedra Šiauliuose (1595–1625, iki 1997 Šv. Petro ir Povilo bažnyčia)

Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia Kelmėje (1615)

plokštumos, portalai, orderiai, eklektiškai, bet išradingai taikomi klasikinio profilio karnizai ir frizai bei ornamentinis dekoras. 16 a. vid. pastatytos gotikinės su renesanso bruožais Šv. Kryžiaus koplyčios Vilniaus Vyskupo sode (17 a. įtrauktos į bonifratrų vienuolyno ansamblį), 16 a. 2 pusėje – nedidelė vienanavė su aukštu 5 tarpsnių keturkampiu bokštu fasade ev. ref. bažnyčia Zaslavlyje (Minsko sr., ~1557; ji priskiriama LDK būdingų vienbokščių bažnyčių tipui, bet jau neturi kontraforsų, yra dekoruota rustika), Klecko Švč. Trejybės bažnyčia (Minsko sr., ~1558). Ev. ref. maldos namuose ryškūs gynybinės archit-ros elementai: didelis bokštas N. Sveržanio (Minsko sr., 16 a. pab.) bažnyčios fasade, du masyvūs apskriti Kamojų (Vitebsko sr., ~1606) bažnyčios bokštai. Evangelikai reformatai pirmieji LDK pasistatydino centriškojo plano bažnyčias – Kuchčycuose (Minsko sr., 16 a. 2 pusė), Smurgainyse (Gardino sr., 1612). 16 a. pab.–17 a. pr. statyti katalikų sakraliniai pastatai, be renesanso, turi ir gotikos bruožų (Gardino Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų, vadinamoji Vytauto parapinė, 1587, Skarulių, 1622, Tytuvėnų, po 1614, Kelmės, 1615, Deltuvos, 1638 bažnyčios). Tuo pačiu metu LDK sakralinėje archit-roje pradėjo reikštis ankstyvojo baroko tendencijos. Kai kurie šio l-pio katalikų sakraliniai pastatai turi daug bendrų bruožų su Liublino miesto ir regiono vėlyv. renesanso sakraline archit-ra. Tai Vilniaus bernardinių Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia (1594–1627), kurios eksterjere dera gotikos, renesanso ir ankstyvojo baroko bruožai, interjere – cilindriniai skliautai su liunetėmis dekoruoti nerviūras primenančia tinkline stiuko lipdyba su Sapiegų herbais. Savitos dvi kryžminio plano katalikų bažnyčios – Šv. Stepono Vilniuje (1612, nugriautas bokštas, rekonstruota ~1820) ir Šv. Petro ir Povilo bažnyčia Šiauliuose (1595–1625) – vertingiausi LDK renesanso sakralinės archit-ros statiniai. Nyderlandų m-los motyvai žymu Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčios ir Šv. Jonų, arba Šv. Jono Krikštytojo ir šv. Jono Evangelisto, bažnyčios (abi Vilniuje) frontonuose (pastarosios frontonas žinomas iš piešinio). Kėdainių evangelikų reformatų bažnyčioje (1631–53; buvo didžiausia šios konfesijos bažnyčia Lietuvoje) savitai derinami gotikos ir baroko bruožai. LDK plitusi renesanso architektūra buvo vienas daugiakultūrį regioną vienijančių veiksnių. Pav.

L: T. Adomonis, K. Čerbulėnas *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija* t. 1 Vilnius 1987; *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio* t. 1 Vilnius 1988; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002; *Lietuvos dailininkų žodynas* t. 1 / sud. A. Paliušytė Vilnius 2005. *Birutė Rūta Vitkauskienė*

BAROKAS (16 a. pab.–18 a.)

Naujo archit. stiliaus suklestėjimą skatino katalikybės pergalė prieš reformaciją (jėzuitų įsitvirtinimas Vilniuje ir prov-joje), glaudūs LDK aukštuomenės ir Katalikų bažnyčios ryšiai su Italija, baroko estetines nuostatas plėtojančių vienuolijų (augustinų, basųjų karmelitų, jėzuitų, kamaldulių) įsikūrimas LDK. Barokiniai archit-ros reiškiniai paveikė ir LDK protestantų, stačiatikių, unitų, žydų kultūras. Skiriama ankstyvasis (1600–50), brandusis (1650–95) ir vėlyvasis (1695–1790) baroko l-piai.

Ankstyvuoju l-piu iš V. Europos (daugiausia Italijos) atvykę jėzuitai architektai, iš Lietuvos kilę jų mokiniai statė daug bažnyčių, kurių archit-roje derino it. baroko ir vietines statybos tradicijas. Sakraliniai pastatai projektuoti remiantis teologų nustatytomis idealios šventyklos proporcijomis ir krikščioniškąja simbolika (vadovautasi to meto garsiausiu ispanų jėzuito J. B. Villalpando traktatu). Pirmąja LDK barokine bažnyčia laikytina Mikalojaus Radvilos Našlaitėlio lėšomis pastatyta Dievo Kūno bažnyčia Nesvyžiuje (1586, archit. G. M. Bernardoni, kupolas 1601, archit. G. Brizio), kurios plane ir fasade kūrybingai atkartojamos Jėzaus bažnyčios Romoje (1568–84, archit. G. da Vignola, fasadas 1575, archit. G. B. della Porta) archit. formos. Bažnyčia Nesvyžiuje buvo jėzuitų ir Radvilų šeimos nekropolis, prie jos veikė jėzuitų vienuolynas ir kolegija (1599, nugriauta 19 a. 2 pusėje). Interjere vyravo šviesi pokupolinė erdvė, didysis ir transepto altoriai, buvo įrengtos emporos kolegijos mokiniams giedoti (nugriautos 18 a.), spiralinės laiptinės (vid. amžių archit-ros būdingas elementas). 17 a. pr. pradėta statyti Šv. Kazimiero bažnyčia Vilniuje (manoma, projektavo jėzuitų provincijolas P. Bokša, statė J. Frankevičius, 1750–55 įgavo vėlyv. baroko bruožų, 1864–68 rekonstruota į Šv. Mikalojaus soborą įgavo neobaroko bruožų), greta įsteigti jėzuitų profesų namai. Kitaip nei Dievo Kūno bažnyčioje Nesvyžiuje, Šv. Kazimiero bažnyčioje buvo dar daugiau LDK gotikos archit-rai būdingų elementų (kontraforsai), interjeras puošnus, su marmuriniais altoriais. Jėzuitų barokinių bažnyčių archit-ra turėjo įtakos LDK statybos plėtrai. Jėzuitai 16 a. pab.–17 a. 1 pusėje pastatydino įv. paskirties pastatų (Šv. Ignoto bažnyčią ir noviciatą, Vilniaus a-ją, kolegiją ir bažnyčias Gardine, bažnyčias ir kolegijas Polocke, Babruiske, Lucke, Kražiuose); dauguma jų neišliko. Jėzuitų statiniams būdingą ankstyvojo baroko bebokštės bažnyčios stilistiką perėmė kitos vienuolijos – bernardinai pastatydino bažnyčias Gardine (1619), Minske (po 1623), Lietuvos Brastoje (prieš 1653), pranciškonai – Alšėnuose (po 1618). Po 1620 statyti sakraliniai pastatai ir rūmai, kuriose

Dievo Kūno bažnyčia Nesvyžiuje (1586, archit. G. M. Bernardoni)

Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčia Pažaislyje (1667–1712, archit. G. Frediani)

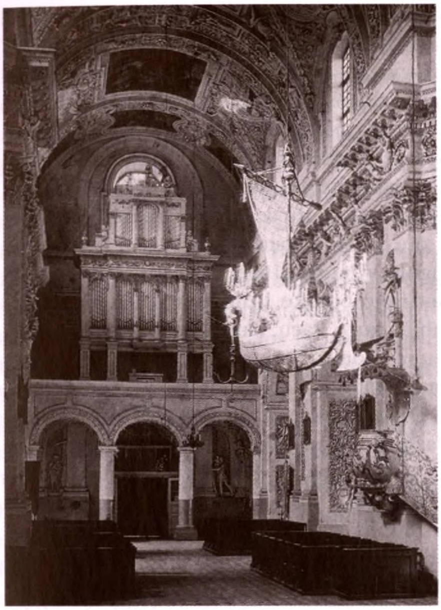

Šv. Petro ir Povilo bažnyčios Vilniuje interjeras (1677–84, skulptoriai G. P. Perti, G. M. Galli; 1939 nuotrauka)

Šv. Kotrynos bažnyčia (1741–59, archit. J. K. Glaubicas) Vilniuje

susipynę vėlyv. renesanso, Š. Europos manierizmo ir it. baroko stilistiniai elementai. Valdant švedų Vazų dinastijos atstovams Zigmantui, Vladislovui ir Jonui Kazimierui prie Vilniaus katedros pristatyta Šv. Kazimiero koplyčia (1623–36, rekonstruota 1692), rekonstruoti Žemutinės pilies rūmai (1610–55, nugriauti 1800), pastatytos naujos karmelitų bažnyčios – Visų Šventųjų (1631) su senosios regulos karmelitų vienuolynu, Šv. Teresės bažnyčia (1650, archit. Ulrichas, fasadas archit. C. Tencallos) su basųjų karmelitų vienuolynu (1633–50), Šv. Juozapo Sužadėtinio su basųjų karmeličių vienuolynu (1636–1668, nugriauta 1877), už Vilniaus miesto sienos – Vilniaus vaivados Jonušo Radvilos rūmai (1653). Šių pastatų išorė rūstoka, asketiškų formų, dekoruota švedišku smiltainiu, interjerai puošnūs, dekoruoti marmuru ir auksu.

Šv. Kazimiero koplyčia – pirmasis iš akmens pastatytas pastatas LDK; naudotas smiltainis, kelių spalvų marmuras, alebastras. Manoma, koplyčios formai galėjo turėti įtakos 17 a. pr. Romoje pastatyta popiežiaus Siksto V koplyčia prie *Santa Maria Maggiore* bazilikos ir *Santa Andrea della Valle* koplyčios vidaus dekoras (1608, archit. M. Castello). Interjerą puošė juodmedžio altorius (su sidabro statulomis), kuriame saugotos šv. Kazimiero relikvijos. Mūriniu koridoriumi koplyčia buvo sujungta su perstatytais Žemutinės pilies rūmų karališkaisiais kambariais (panašiai barokiniai kompleksai jungti Italijoje ir Ispanijoje). Dekoratyvinės marmuro ir smiltainio detalės (portalai, obeliskai, herbai) naudotos statant Šv. Teresės bažnyčią Vilniuje pagal Jėzaus bažnyčios Romoje planą. Vazų l-pio statiniai išsiskyrė bebokščiais fasadais su voliutomis, obeliskais, langų reljefiniais apvadais ir portalais; interjeruose naudota juoda spalva, ji derinta su sidabruotomis arba auksuotomis skulptūromis, baltu ir rausvu marmuru.

16 a. pab.–17 a. 1 pusėje pakito LDK pilių gynybinė sistema. Seni gotikiniai gynybiniai įtvirtinimai pakeisti aukštais pylimais – kurtinomis, kurie supo toli nuo rūmų atsikišusius keliakampės žvaigždės principu įrengtus mūrinius artilerijos bastionus. Tokias pilis pirmieji pasistatė Radvilos: Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis Nesvyžiuje (1581–99, archit. G. M. Bernardoni), Kristupas Radvila Biržuose (1641–55 sumoderninti pilies ir miesto gynybiniai įtvirtinimai, inž. A. Freytagas). Pertvarkyti ir Radvilų miestai: Biržai, Kėdainiai, Nesvyžius ir kiti. Perplanuojant Nesvyžių (archit. G. M. Bernardoni) remtasi Romos pavyzdžiu, kai gatvių labirintas atveda prie vienos iš daugelio bažnyčių. Jame, be jėzuitų bažnyčios ir kolegijos, pastatyti 5 vartai, rotušė, benediktinių ir bernardinų bažnyčios, vienuolynai, unitų cerkvė, ligoninė. Nesvyžiuje kun-tis Mikalojus

Sluškų rūmai Vilniuje (1694, dabar LMTA Teatro ir kino fakultetas)

Kristupas Radvila Našlaitėlis siekė įgyvendinti idealaus krikščioniško miesto – Dangiškosios Jeruzalės – viziją.

Jėzuitų kurtos archit-ros barokiniai principai taikyti kitų konfesijų pastatų statyboje: ev. ref. bažnyčioje Kėdainiuose (1631–53), Šventosios Dvasios cerkvėje Vilniuje (1633–38, perstatyta 19 a. 2 pusėje), unitų cerkvėje Žirovičiuose (Gomelio sr., po 1613, perstatyta 19 a.), Didžiojoje sinagogoje Vilniuje (1635, nugriauta 1957).

Brandžiojo baroko l-piu svarbiausi archit-ros ansambliai kurti Pacų, Sapiegų, Sluškų šeimų užsakymu ir lėšomis. Siekta kuo raiškesnėmis priemonėmis, statant kuo prašmatnesnį paminklą išreikšti Dievui savo pamaldumą ir nusižeminimą. Svarbiausi brandžiojo baroko ansambliai – Pažaislio bažnyčios ir vienuolyno ansamblis Kaune (1667–1712, architektai I. Affaitati, C. ir P. Putini, G. Frediani) ir Laterano kanauninkų vienuolyno su Šv. Petro ir Povilo bažnyčia (1668–1701), t.p. Sluškų (1694), Sapiegų (1697) rūmai Vilniuje. Pažaislio ansamblis simetriškas, ašinės kompozicijos centre – šešiakampė dvibokštė, su aukštu kupolu, Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčia (buvo Pacų šeimos mauzoliejus, 2005 kripta restauruota), jos fasadas dekoruotas smiltainiu, interjeras puoštas juodu ir raudonu marmuru (N. Wolscheidas), stiuko lipdiniais (G. B. Merli), freskomis (M. A. Palloni). 1831 vienuolyne įkurdinus stč. vienuolius, bažnyčią pritaikius cerkvei sunaikintas jos dekoras (mediniai altoriai, paveikslai, sidabras), 1877 nugriauta dauguma eremitų namelių (liko 3). LDK etmonas M. K. Pacas Vilniuje pastatydino lotyniškojo kryžiaus plano dvibokštę Šv. Petro ir Povilo bažnyčią (1675, architektai J. Zaoras, G. Frediani), jos fasade pirmą kartą LDK taikyta kolonų portikas ir baliustrada, interjeras dekoruotas stiuko lipdiniais (1677–84, skulpt. G. P. Perti, G. M. Galli). LDK didžiojo etmono J. K. Sapiegos pasistatydinti 3 aukštų rūmai (1697, fasadas skulpt. G. P. Perti, interjeras puoštas M. A. Palloni freskomis, G. P. Perti skulptūromis, neišliko) buvo įkomponuoti į didelį pastatų kompleksą su sodu, trinitorių vienuolynu ir bažnyčia, keleriais vartais, žvėrynu ir ūk. pastatais. Panašių archit. formų buvo Polocko vaivados D. Sluškos ir jo žmonos kunigaikštytės K. Podbereskos dviaukščiai su 3 aukštų paviljonais kampuose rūmai su sodu prie Neries (1700, interjerai sunaikinti 19 a., pritaikant rūmus kalėjimui).

Vėlyv. baroko stiliaus plėtrai turėjo įtakos vienuolynų (daugiausia bazilijonų, dominikonų, jėzuitų, karmelitų, trinitorių) praturtėjimas ir plėtimasis, stilistinės Vilniaus architektūros mokyklos susikūrimas (archit-ra buvo dėstoma Vilniaus jėzuitų a-joje, jų kolegijose, dominikonų m-lose). Architektais dirbo nebe trumpam atvykę, su valdovo dvaru susiję meistrai, bet vietiniai (J. K. Glaubicas) arba piliečiais ar LDK nuolatiniais gyventojais tapę architektai (J. Fontana, A. Würtzneris, J. Herdegenas, P. I. Hoferis, J. T. Dyderšteinas), t.p. jėzuitai (T. Žebrauskas, G. Lenkiewiczius). Pirmosios vėlyv. baroko bažnyčios buvo pastatytos 17 a. pab.–18 a. 1 ketvirtyje Vilniuje. Jų archit-rą veikė it. baroko archit. G. Guarini, vėlyv. baroko tendencijas plėtojančių architektų kūryba Italijoje ir Vokietijoje. Vilniuje 1694–1722 pastatytos centriškojo ir elipsės plano trinitorių šventyklos Antakalnyje (manoma, įtakos turėjo *Sant Ivo della Sapienza* u-to bažnyčios Romoje archit. formos, 1643–51, archit. F. Borromini) ir Trinapolyje (Kalvarijų ansamblyje), 1729–56 – Jėzaus Širdies bažnyčia. Trinitorių Viešpaties Jėzaus bažnyčia Antakalnyje – pirmoji Lietuvoje centriškoji bažnyčia su bokštais fasade. Pagal jos pavyzdį 18 a. vid. buvo pastatyta karmelitų Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės bažnyčia Medile (dab. Baltarusija, 1753). Vizitiečių Jėzaus Širdies bažnyčios Vilniuje planas, manoma, paveikė dominikonų Švč. Trejybės bažnyčios Liškiavoje (1710–41) archit. formas.

Jėzuitų architektai statė naujas ir perstatinėjo senas, gaisrų nuniokotas savo bažnyčias pagal ordino suformuluotas taisykles: atsisakyta kupolo, laikytasi stačiakampės dvi-

bokštės bažnyčios tradicijos (Šv. Rapolo bažnyčia Vilniuje, 1709, Šv. Pranciškaus Ksavero bažnyčia Kaune, 1698–1726), interjere svarbiausias buvo didysis altorius, kuris per iškilmes tapdavo teatralizuoto reginio centru (*Teatrum Sacrum* principai perimti iš it. architektų G. L. Bernini, B. Vittone, A. Pozzo). 18 a. vid. jėzuitai Vilniuje turėjo 4 bažnyčias, archit-ra ir interjerais garsėjo jėzuitų bažnyčios Gardine, Lietuvos Brastoje, Minske, Kražiuose. Gražiausia jėzuitų bažnyčia LDK laikoma Šv. Jonų bažnyčia Vilniuje (rekonstruota 1738–49, archit. J. K. Glaubicas). Jos fasado karpytas kontūras, laužyti karnizai, kolonų grupės sukuria iškilmingumo įspūdį. 18 a. vid. architektai atsisakė įprastų tektonikos dėsnių, naudojo banguotą sienos paviršių, kolonas komponavo bokštų kampuose (Visų Šventųjų bažnyčios varpinė Vilniuje, 1743), projektavo aukštus lieknus 4 ir daugiau tarpsnių bažnyčių ir varpinių bokštus (Viešpaties Dangun Žengimo bažnyčia Vilniuje, 1695–1750). Vilniaus baroko m-los pastatuose ryšku dekoratyvumas (ažūrinės grotelės, kryžiai, monstrancijos, vazos fasaduose), sienų ir karnizų bangavimas, sukuriantis ypatingą pastato ir jį supančios erdvės susaistymo iliuziją. Dvibokščių Vilniaus bažnyčių fasadai išsiskiria gausia puošyba; naudoti piliastrai su voliutomis bokštų kampuose, karpyto kontūro nišos ir langai, įmantriai lankstyti karnizai, regentystės stiliaus stiuko lipdiniai ir herbai (Šv. Kotrynos bažnyčia ir benediktinių vienuolynas Vilniuje, 1741–59, archit. J. K. Glaubicas). Būta netikėtų, originalių sprendimų – augustinų Švč. Mergelės Marijos Ramintojos bažnyčios fasade vyrauja lieknas bokštas (1746–68); išsiskiria bazilijonų vienuolyno vartai (po 1761, priskiriami J. K. Glaubicui), Šv. Kazimiero bažnyčios kupolas (1755, architektai T. Žebrauskas, J. K. Glaubicas; visi Vilniuje). Vilniaus baroko m-los tradicijos paplito visoje LDK teritorijoje. Žymesnės pagal šios m-los archit-ros principus pastatytos bažnyčios: Varnionių, Zaslavlio (Minsko sr.), Gluboko (Vitebsko sr.), Jūžintų, Bistryčios, Jiezno, Antalieptės, unitų cerkvės: Berezvečiaus (Gardino sr.; nugriauta ~1970), Šv. Sofijos Polocke (1748–64), bazilijonų Vitebske (1743–85, archit. J. Fontana, nugriauta prieš 1972).

Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia Tabariškėse (18 a. 2 pusė)

Mūro archit-ra paveikė ir medines bažnyčias, statytas daugiausia vietinių dailidžių ir stalių. Jos stačiakampės ir kryžiškos, dvibokštės (Kvetkų, Prienų, Kėdainių, Šešuolių, Smilgių), vienbokštės (neišlikusios Krakių, Leipalingio), bebokštės (Alsėdžių, Tabariškių), kartais centriškos, daugiakampės, dengtos piramidiniu stogu (Degučių, 1757). Pav.

L: *Lietuvos architektūros istorija* t. 2 Vilnius 1994; **I. Vaišvilaitė** *Baroko pradžia Lietuvoje* Vilnius 1995; **V. Drėma** *Vilniaus Šv. Jono bažnyčia* Vilnius 1997; **S. Samalavičius** *Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčia* Vilnius 1998; *LDK barokas*: *Formos, įtakos, kryptys* / sud. R. Butvilaitė Vilnius 2001; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002; *Pažaislis*: *Menas ir istorija* / sud. M. Paknys Vilnius 2005. *Birutė Rūta Vitkauskienė*

KLASICIZMAS (1770–1860)

Klasicizmo stilius Lietuvoje plito nuo 18 a. 8 d-mečio. Jo pradžia ir įsitvirtinimas siejamas su Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo l-piu (1764–95). Stiliaus plitimą lėmė Šviečiamojo (Apšvietos) amžiaus idėjos, kult. ryšiai su Lenkija, Italija, Prancūzija, 18 a. vid. meno kolekcijose populiarūs antikos ir renesanso paminklų raižinių (P. Smuglevičiaus, V. Brenno, M. Carloni, G. B. Piranesi, G. Ottaviani, G. Volpato) rinkiniai, iliustruoti archit-ros teorijos traktatai. Klasicizmo stiliaus projektų užsakymus lėmė turtingų užsakovų (didikų Radvilų, Tyzenhauzų, Sapiegų, Chreptavičių, Bžostovskių, Oginskių, Valavičių, Masalskių) skonis. Ypač daug prie klasicizmo stiliaus sklaidos Lietuvoje prisidėjo meno mecenatas vysk. I. J. Masalskis, kuris finansavo archit. L. Gucevičiaus studijas Prancūzijoje ir Italijoje, jam ir archit. M. Knakfusui užsakė projektų, buvo vienas

Taujėnų dvaro rūmai (~1785, archit. P. Rossi)

Švč. Mergelės Marijos Nugalėtojos bažnyčia Kazokiškėse (1790, archit. A. Kosakauskas)

Švč. Trejybės bažnyčia Sudervėje (1803, manoma, archit. L. Bortkevičius)

Archit-ros katedros įkūrimo VU iniciatorių. Klasicizmo stiliaus formos plito sakralinių ir visuom. pastatų, miesto rūmų, užmiesčio rezidencijų, dvarų sodybų architektūroje, interjerų įrangoje ir puošyboje. Daug lietuviškojo klasicizmo pavyzdžių sukurta buv. LDK teritorijoje. Klasicizmo kūrėjai daugiausia sekė sen. Romos architektūros pavyzdžiais (sen. Graikijos architektūros formos neprigijo). Pastatų formoms įtakos turėjo Prancūzijos, Italijos klasicizmas (Lietuvoje daugiausia kūrė ten studijas baigę ir iš ten atvykę architektai), vietinės architektūros tradicijos.

Lietuvoje skiriami klasicizmo 2 l-piai: pirmuoju (1770–95) plito ankstyvasis ir brandusis, antruoju (1795–1860) – vėlyvasis klasicizmas. Ryškios chronologinės ribos tarp ankstyvojo ir brandžiojo klasicizmo nėra (tuo pačiu metu kurta abiem l-piams būdingi pastatai). Vėlyv. klasicizmo l-piu susiliejo kelios kryptys: tęsta brandžiojo klasicizmo tradicijos, ėmė rastis ampyro, o nuo 1820 – ir romantizmo bruožų. Nuo 19 a. 3 d-mečio klasicizmui susipynus su romantizmu susiklostė vad. romantinis klasicizmas (taikyta nekanoniškos orderinės formos, nauji elementai), kuris reiškėsi iki 1860.

Klasicizmo archit-ros pradininkais Lietuvoje laikomi iš Lenkijos ir Italijos atvykę architektai M. Knakfusas (Švč. Trejybės bažnyčia Troškūnuose, 1774–88), C. Spampani (VU Baltosios salės portalas, 1773, P. K. Bžostovskio rūmų Paulavos respublikoje, dab. Merkinės kaimas, Šalčininkų rj. s-bė, projektas, 1775, neįgyvendintas; J. L. Chreptavičiaus rūmų perstatymas Ščorsuose, Gardino sr., 1776; Juozapo Radvilos rūmai Radzivilmontuose, prie Klecko, 1780, išliko griuvėsiai), G. Sacco (Valavičių rūmai Sviacke, prie Gardino, 1779), P. Rossi (Taujėnų dvaro rūmai, ~1785), J. S. Beckeris (Sapiegų rūmai Ružanuose, 1788, išliko griuvėsiai). Nuosaikaus ankstyvojo klasicizmo pastatų suprojektavo vietiniai architektai A. Kosakauskas (Švč. Mergelės Marijos Nugalėtojos bažnyčia Kazokiškėse, 1790, Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčia Žemaičių Kalvarijoje, pradėta 1781, baigta po architekto mirties 1824), J. Matekeris (Kauno rotušės rekonstrukcija, 1771–80), K. Kamieński (pranciškonų vienuolynas Gelvonuose, 1788). Ankstyvojo klasicizmo pastatuose (Šv. Jurgio bažnyčia Veisiejuose, 1768–1817, Švč. Trejybės bažnyčia Joniškėlyje, 1792) klasicistinės detalės ir ornamentika derinama su kai kuriais baroko elementais (laužytais mansardiniais stogais, lenktais frontonais, išryškinta fasadų plastine puošyba). 18 a. pab.–19 a. pr. pastatyta didikų užmiesčio rezidencijų (Zabielų dvaro rūmai Paežeriuose, 1799, archit. M. Knakfusas), perstatyta ir įrengta miesto rūmų (Tyzenhauzų, dar vadinami Fitinhofų, rūmai Vokiečių g. 28, ~1790, manoma, archit. M. Knakfu-

sas, Gureckių rūmai Dominikonų g. 15, 1775–90, de Reusų rūmai S. Daukanto aikštė 2, 19 a. pr., archit. M. Knakfusas; visi Vilniuje). Ankstyvojo ir brandžiojo klasicizmo stiliaus pastatų daugiausia kūrė Italijoje ir Prancūzijoje studijas baigę architektai, todėl ryškiausia šių šalių klasicizmo įtaka. Brandžiojo klasicizmo fasadų kompozicijose tapo populiarūs klasikiniai orderiai (dažn. romėnų dorėniškasis ir jonėniškasis, interjeruose – korintiškasis) ir jų elementai, kolonų portikai, trikampiai frontonai. Brandžiojo klasicizmo archit-ra pasižymi darniomis visumos ir dalių proporcijomis, saikingai naudojamais orderio ir dekoro elementais, racionalumu. Brandžiausios klasicizmo formos būdingos archit. L. Gucevičiaus kūrybai (Verkių dvaro sodybos centr. rūmai, ~1781, neišliko; pagal antikinių šventyklų pavyzdžius perstatytos Vilniaus rotušė, 1799, Vilniaus katedra, 1783–1801, šios statybą baigė archit. M. Šulcas). 18 a. pab. Lietuvoje pradėjo klostytis vietinė klasicizmo archit-ros tradicija, kurios raidai lemiamą reikšmę turėjo VU pradėtos nuoseklios archit-ros studijos. Nuo 1770 dėstytas praktinės ir teor. archit-ros kursas (C. Spampani, dėstė 1770–73, M. Kisieliauskas, 1773–74 ir 1777–81, M. Knakfusas, 1773–77). 1793 įkurta Archit-ros katedra (veikė iki 1832). Jos profesoriai (L. Gucevičius, M. Šulcas, K. Podčašinskis) ir adjunktai (M. Kado, nuo 1819 Varšuvos u-to profesorius) buvo žymiausi klasicizmo stiliaus kūrėjai. Jų projektuotuose pastatuose dažn. kontrasto principu komponuotos paprastos geom. formos, būdinga monumentalumas, saikingas dekoras.

Vilniaus katedros interjeras (19 a. raižinys)

Sargybinė Vilniuje, J. Basanavičiaus g. 44 (manoma, archit. J. Poussier, 1819)

Brandžiojo ir vėlyv. klasicizmo l-piu pastatyta ir perstatyta užmiesčio rezidencijų (dvarelis T. Kosciuškos g. 36 Vilniuje, 1826, dabar Danijos ambasada), dvarų sodybų pastatų (Balinskių dvaro rūmai Jašiūnuose, 1828, archit. K. Podčašinskis), suplanuota angliškųjų parkų. Periferijoje gausiai statytų dvarų sodybų pastatams būdinga racionalumas, simetrija, santūrios formos, orderio kanonų, proporcijų ir detalių laisva interpretacija. Dvarų rūmai dažn. nedideli (vieno aukšto su mezoninu), stačiakampio plano, su kolonų portiku pagr. fasade (Žeimių, 18 a. pab., manoma, archit. M. Knakfusas, Arnionių, ~1789, Šumsko, 19 a. pr., Nemėžio, 1836, Čiobiškio, 19 a. 1 pusė, dvaro rūmai). Šis rūmų tipas ypač išplito buvusiose Vilniaus vaivadijos žemėse. Vėlyv. klasicizmo l-piu statyta daug mauzoliejinių koplyčių (N. Repnino žmonos koplyčia Vingio parko r. pakraštyje, archit. K. Šildhauzas ir (arba) P. de Rossi, 1800, J. Niškovskio koplyčia K. Kalinausko g. 21, archit. K. Šildhauzas, 1819; abi Vilniuje). Sakralinių ir gyv. pastatų interjeruose taikyti orderiniai elementai, daugiausia korintiškasis orderis (Švč. Trejybės bažnyčios Troškūnuose d. altorius, 1798, dail. Karolis Jelskis, Radvilų rūmų Nesvyžiuje krosnis, 18 a. pab.).

Klasicizmo sakraliniams pastatams būdinga formų įvairovė. Ankstyvuoju ir brandžiuoju l-piais statytos bazilikinės (Švč. Trejybės Troškūnuose, 1774–88, archit. M. Knakfusas), vienanavės (Švč. Mergelės Marijos Nugalėtojos Kazokiškėse, baigta 1790), halinės

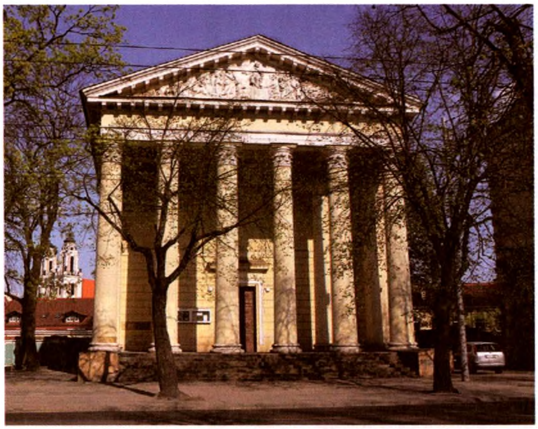

Evangelikų reformatų bažnyčia Vilniuje (1835, archit. K. Podčašinskis)

vienbokštės (Švč. Trejybės Joniškėlyje, 1792) ir bebokštės (Švč. Jėzaus Vardo Daujėnuose, 1803) bažnyčios. Jų fasaduose naudota daug orderio elementų, interjerai puošti barokine puošyba. Vėlyv. klasicizmo l-piu plito stačiakampio plano bebokštės bažnyčios su portikais (bernardinų Šv. Juozapo Valažine, Minsko sr., archit. A. Kosakauskas, baigta 1803, Šv. Kazimiero Rasnoje, Mogiliavo sr., 1819, Šv. apaštalų Pilypo ir Jokūbo Onuškyje, 1829, Šv. Jono Krikštytojo Mielagėnuose, perstatyta 1830, Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų ir šv. Jono Eismantuose, Gardino sr., 1850, Šv. Stanislovo Dauginavoje, Minsko sr., Švč. Trejybės Vidiškiuose, Ukmergės rj. s-bė, abi 1853, Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų Žaludoke, Gardino sr., 1854, Šv. Kryžiaus Išaukštinimo Taujėnuose, 1858; šių bažnyčių archit-roje dažn. sekta Vilniaus katedros formomis), stačiakampio plano bažnyčios be portikų (Šv. Baltramiejaus Giedraičiuose, 1809, Šv. Jono Krikšytojo Čiobiškyje, 1810–25), statyta ir rotondinės, kupolu dengtos bažnyčios (Šv. Antano Paduviečio Kalviuose, 1800, Švč. Trejybės Sudervėje, 1803, manoma, archit. L. Bortkevičius). Klasicizmo l-piu statytose evangelikų bažnyčiose klasicizmo elementai taikyti retai, žymu gotikos ir renesanso tradicijų tąsa (Papilio, 1785, ir Švobiškio, 1789, ev. ref. bažnyčios, Rusnės ev. liut. bažnyčia, 1809).

Profesionalioji mūrinė klasicizmo archit-ra turėjo įtakos medinių bažnyčių (Šv. Kryžiaus Atradimo Žirmūnuose, Gardino sr., archit. J. Podčašinskis, 1789, Kristaus Atsimainymo Griškabūdyje, 1796, archit. J. Vališauskas) ir dvarų sodybų gyv. namų (Ilguvoje, Jutkonyse, Kupiškio rj. s-bė, Tytuvėnėliuose, Kelmės rj. s-bė, Veliuonoje, Adomynėje) archit-rai. Vienuose mediniuose klasicizmo l-pio pastatuose tiksliai sekta klasicizmo archit-ros orderių principais, kituose – proporcijos ir formos traktuotos laisvai, jos derintos su liaudies archit-ros tradicijomis.

Klasicizmo l-pis pasižymi gana didele pastatų tipų įvairove. Be miestiečių gyv. namų, didikų rūmų, užmiesčio rezidencijų, dvarų sodybų, sakralinių pastatų, statyta ir admin., prek. pastatai (Adutiškyje, ~1826, nugriautas 20 a. 2 ketvirtyje; Rokiškyje, 19 a. pr., Sedoje, 18 a. pab.–19 a. pr., Žagarėje, 19 a. 2 ketvirtis, šie du neišliko), švietimo įstaigos (Troškūnų m-la, 1796, manoma, archit. M. Knakfusas, Telšių m-la, 1798), karčemos (Maišiagaloje, 18 a. pab.–19 a. pr., išliko rūsys, Didžioji karčema Žeimelyje, 18 a. pab.–20 a. pr.). Parengta rotušių perstatymo (Vilniaus, Kauno) ir naujų rotušių statybos projektų (Marijampolės, 1813, J. Griesmeyerio projektas, Prienų, 1819, A. Stravinskio projektas). Carinės Rusijos administracijos nurodymu dažn. pagal tipinius (pavyzdinius) projektus statyta pašto stotys (Kauno, 1828, archit. J. Poussier, Jonavos, Turžėnų, Jonavos rj. s-bė, Ukmergės, Utenos, visos 1835), kar. sargybų kelio užkardos (Griniuose, Galminiuose, Zarasų rj. s-bė, Bernotiškiuose, Ukmergės rj. s-bė, visos 19 a. vid.), kalėjimai (Raseiniuose, Švenčionyse, abu 1808, archit. J. Poussier, Šiauliuose, 1823), sargybinės (Vilniuje Liepkalnio g. 24, J. Basanavičiaus g. 44, manoma, abiejų archit. J. Poussier, abi 1819).

Vėlyv. klasicizmo atmaina – ampyras (būdinga monumentalumas, simetrija, asketiškos pastatų formos, puošyboje ryšku valdžios ir triumfo simbolika) – į Lietuvą atėjo iš Rusijos archit-ros (Generalgubernatoriaus, dabar Prezidento, rūmai Vilniuje, perstatymo projektas 1819, perstatyti iš Vyskupų rūmų 1832, archit. V. Stasovas). Ampyro bruožų yra archit. K. Podčašinskio, M. Šulco, T. Tišeckio projektuotų kai kurių dvarų rūmų, Vilniaus gyv. namų archit-roje, daugiausia interjeruose.

Klasicizmo l-piu pradėta plėtoti archit-ros teorija, išspausdinti pirmieji civilinės archit-ros teorijos veikalai, kuriuose Lietuvos klasicizmo architektai (L. Gucevičius, M. Šulcas, K. Podčašinskis) rėmėsi prancūzų neoklasicizmo teoretikų (M. A. Laugier,

Ch. É. Briseux, J. F. Blondelio, J. N. L. Durand'o) darbais. Šviečiamojo (Apšvietos) amžiaus ir romantizmo l-pio idėjos skatino domėjimąsi kaimo statybos klausimais (straipsnių paskelbė K. P. Bogušas, G. Balčiauskas, K. Krasauskas, I. Rumbovičius, T. Narbutas).

Lietuvos klasicizmo archit-ra, lyginant ją su kitų Europos šalių archit-ra, buvo šiek tiek mažesnio mastelio, pasižymėjo meninių formų saikingumu, kuklesne puošyba. Pav.

L: **P. Galaunė** *Vilniaus meno mokykla (1793–1831): Jos istorija, profesoriai ir mokiniai* Kaunas 1928; **E. Budreika** *Lietuvos klasicizmo architektūros kūrėjas Laurynas Stuoka-Gucevičius* Kaunas 1965; *Nuo gotikos iki romantizmo: Senoji Lietuvos dailė* / sud. I. Vaišvilaitė Vilnius 1992; *Vilniaus architektūros mokykla XVIII–XX a.* Vilnius 1993; **V. Levandauskas** *Architektas Karolis Podčašinskis* Vilnius 1994; *Lietuvos architektūros istorija* t. 2 Vilnius 1994; **T. Adomonis, N. Adomonytė** *Lietuvos dailės ir architektūros istorija* d. 2 Vilnius 1997; *Vilniaus klasicizmas* Vilnius 2000; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002; *Laurynas Gucevičius ir jo epocha* / sud. R. Butvilaitė, V. Jankauskas Vilnius 2004.

Rasa Butvilaitė

ROMANTIZMAS (1830–1860)

Romantizmo sąjūdis Lietuvoje kilo tarp 1831 ir 1863 sukilimų. Lemiamą įtaką Lietuvos romantizmo archit-ros savitiems reiškiniams atsirasti turėjo Lietuvoje (pirmiausia VU) kilęs kult. sąjūdis, domėjimasis ATR istorija, lietuvių kalba, tautosaka, VU studijas baigusieji architektai ir tuo metu Lietuvoje dirbę mecenatų pakviesti kt. šalių architektai (F. A. Stüleris, H. Marconi, C. L. Anichini, G. von Schachtas). Rusijos carinei valdžiai 1832 uždarius VU, Archit-ros katedros absolventai (T. Tišeckis, F. Rimgaila, K. Gregotovičius, D. Kulakovskis, A. Ranvydas, S. Kerbedis; dauguma mokėsi pas prof. K. Podčašinskį) dar 3 d-mečius projektavo pastatus Lietuvos miestuose ir dvaruose. Šiam l-piui būdingas polinkis kurti emociškai įtaigų, bet apytikrį vieno arba kito praeities stiliaus įspūdį atspindi dar palyginti paviršutinišką ist. archit-ros pažinimą.

Romantizmas labiausiai reiškėsi sakralinėje ir dvarų archit-roje. Susiklostė šios stilistinės romantizmo kryptys: romantinis (arba avangardinis) klasicizmas, romantinė (romantizmo) neogotika, romantinis (romantizmo) neobarokas, arkadų stilius, itališkųjų vilų stilius, vietines tradicijas perėmusi statyba iš akmenų mūro ir medžio. Romantizmo l-pio sakraliniai pastatai statyti tik periferijos miesteliuose; nepaisant Katalikų bažnyčiai taikomų suvaržymų, statybų padaugėjo. Statytos nedidelės halinės stačiakampio plano bažnyčios; kitaip nei klasicistinės, jos turėjo vieną arba du bokštus. Vidaus erdvė dengta medinėmis lubomis, rečiau – mūro skliautu. Profesionalių architektų iš medžio arba akmenų statytose bažnyčiose žymu etninei archit-rai būdingas formų lakoniškumas. Dalis akmeninių bažnyčių yra romantinio klasicizmo krypties (Švč. Trejybės bažnyčia Pabaiske, 1836, lenkų archit. K. Obrębskis, Švč. Trejybės bažnyčia Nedzingėje, 1845, archit. K. Gregotovičius, Kristaus Žengimo į dangų bažnyčia Eišiškėse, 1852, archit. ir istorikas T. Narbutas). Jos bebokštės, su portikais arba be jų, orderiniai elementai supaprastinti. Klasicizmo ir arkadų stiliaus deriniai plito Žemaitijoje (Švč. Trejybės bažnyčia Skuode, 1850, Šv. Kryžiaus Atradimo bažnyčia Laukuvoje, 1856, Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia Vainute, 1866), juos dažnai taikė archit. K. Gregotovičius (ev. liut. bažnyčia Tauragėje, 1843, Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčia Naujajame Strūnaityje, 1842–58). Bažnyčiose dažnai išryškinta medžiagos faktūra (Nemunėlio Radviliškio ev. liut. bažnyčia, 1854, archit. Kosowskis; mūryta iš dolomito ir raudonų plytų). Šventoriuose, kapinėse, dvarų sodybose plito akmens mūro koplyčios (Skrebiškių, 1848, Alksniupių, 1853, Kražių, 19 a. vid., Rodų, 1861, archit. C. L. Anichini). Jos kompaktiškos, bebokštės, puoštos gotikos, arkadų stiliaus motyvais.

Švč. Trejybės bažnyčia Pabaiske (1836, archit. K. Obrębskis)

Medinių bažnyčių plano ir erdvės struktūra panaši į mūrinių. Būdinga pusapskričių arkų langai (Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčia Babtuose, 1853, Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia Inturkėje, 1855), neogotikiniai bokšteliai ir smailiaarkės angos

Pagryžuvio dvaro rūmai (1859, archit. F. Rimgaila)

(medinė bažnyčia Radviliškyje, 1870, neišliko). Dažnos modifikuotų klasicizmo formų bažnyčios su portikais (Šv. Jurgio bažnyčia Šalčininkėliuose, 1834, archit. K. Podčašinskis, Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčia Paberžėje, Kėdainių rj. s-bė, 1859), kartais sekta baroko kompozicijos principais (Šv. Onos bažnyčia Slavikuose, 1835, Vievio bažnyčia, 1859, neišliko).

Romantizmo l-pio naujas menines idėjas ryškiai atspindi romantinės neogotikos kryptis. Ji plito mišraus mūro (plytų ir akmenų) pastatuose; žymesni: Rasų kapinių Vilniuje Didžioji koplyčia (1838–50), Šv. Onos bažnyčia Dūkštose (1856, abiejų archit. T. Tišeckis), Šv. Juozapo bažnyčia Karvyje (1865, inž. E. Aleksandravičius), Svėdasų koplyčia (1848), Švč. Trejybės bažnyčia Musninkuose (1865). Raiškų vad. paprastojo gotikos stiliaus pastatą suprojektavo archit. H. Marconi – Šv. Antano Paduviečio bažnyčią Gižuose (1850). Šios krypties pastatuose dažn. sekta anglų gotikai būdingu horizontaliu tūrio ir plokštumų dalijimu, fasadai tinkuoti, juose kartais išpieštos iliuzorinės detalės.

VU auklėtiniai (daugiausia archit. T. Tišeckis) sakraliniuose pastatuose plėtojo romantinio neobaroko kryptį. Bandyta naujai interpretuoti Lietuvos barokui būdingą dvibokštės bažnyčios tipą (Raudondvario bažnyčia, prie Kauno, 1856, neišliko, Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia Biržuose, 1858, abiejų archit. T. Tišeckis, statyboms vadovavo archit. C. L. Anichini). Savitą romantizmo archit-rą kūrė archit. F. Rimgaila (Šv. Onos bažnyčia Šiaulėnuose, 1866; joje dera vid. amžių ir naujųjų laikų archit-ros formos).

Dvarų sodybose tapo populiarūs angliškieji (peizažiniai) parkai ir netaisyklingai išdėstyti asimetrinės kompozicijos pastatai. Parkai (Kairėnų Vilniuje, pertvarkytas 19 a. 1 pusėje, dabar VU Botanikos sodas, Astravo, įk. 1851–62, Baisogalos, įk. 19 a. 2 pusėje, Pagryžuvio, įk. 1840–63, šio archit. F. Rimgaila) planuoti su dirbtiniais ir natūraliais vandens telkiniais, apžvalgos kalneliais, oranžerijomis. Didikų rezidencijoms ir turtingų bajorų rūmams dažn. taikytos romantinio klasicizmo formos (Astravo dvaro rūmai, archit. T. Tišeckis, 1841–62, Baisogalos dvaro rūmai, 19 a. 2 ketvirtis, Pagryžuvio dvaro rūmai, archit. F. Rimgaila, 1859), t.p. itališkųjų vilų stilius (Belvederio dvaro rūmai, ~1850). Vidutinės ir smulkiosios bajorijos dvarų sodybų pastatams didelę įtaką turėjo arkadų stilius (Panemunio dvaro rūmai, 1850, Barklainių dvaro rūmai, prie Krinčino, Raudondvario dvaro 2 svirnai, prie Kauno, abu 19 a. vid., Raguvėlės dvaro karčema, 19 a. 1 pusė, ir kluonas, 19 a. vid.). Rūmų interjeruose plito bydermejeris.

Šv. Onos bažnyčia Dūkštose (1856, archit. T. Tišeckis)

Romantinės neogotikos kryptis dvarų sodybose taikyta rečiau nei bažnyčių archit-roje. Gotikinės angos ir dekoras dažn. plito statiniuose, kurie statyti kaip dvaro sodybų akcentai (P. K. Bžostovskio dvaro sodybos vartai Paulavos respublikoje, dabar Merkinės kaimas,

Šalčininkų rj. s-bė, Rokiškio dvaro malūnas, abu neišliko, Panemunio dvaro 2 bokštai, abu 19 a. vid.), t.p. atnaujinant pilis (Raudondvario pilis, prie Kauno, atnaujinta 1840, Raudonės pilis, atnaujinta 1854–77). Klasicizmo ir gotikos formų derinys būdingas it. archit. C. L. Anichini projektuotiems pastatams (Žiežmarių dvaro rūmai, ~1857, Raudondvario klebonija, prie Kauno, 1855). Anglų neogotikos formos taikytos Raudondvario rūmuose (Radviliškio rj. s-bė, 1840, projekto autorius F. Dubois de Montpereux), pirmuosiuose Lentvario rūmuose (archit. G. von Schachtas, 1855). Dvarų sodybų ūk. ir pagalbiniuose statiniuose (dažn. statyti iš akmens) plito gotikos ir arkadų stiliaus motyvai (Daugirdiškių svirnas, Trakų rj. s-bė, archit. T. Tišeckis, 1857, išliko griuvėsiai). Romantizmo l-pio smulkiųjų bajorų mediniams dvareliams (vadinamiesiems ponų namams) būdinga smailiaarkiai arba pusapskričiai langai (Mirabelio dvarelis, Kupiškio rj. s-bė, Panemunėlio dvarelis; abu neišliko), nesudėtingi portikai ir prieangiai (Švaininkų dvarelis, Panevėžio rj. s-bė, Sendvario dvarelis, Kelmės rajono savivaldybė), mezoninai su balkonais (Šilo Pavėžupio dvarelis, Kelmės rajono savivaldybė; neišliko). Pav.

L: *Lietuvos architektūros istorija* t. 3 Vilnius 2000. *Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė*

ISTORIZMAS (1850–1930)

Istorizmo kryptis ir principas pagrįstas praeities stilių formų kartojimu. Susiklostė veikiamas romantizmo idėjoms, bet, kitaip nei romantizmo archit-roje, čia siekta atkurti ne tik bendrą įvaizdį, bet ir imituoti formas, detales. Istorizmo l-piu pastatų f-ja ir technologija lėmė naujus plano, tūrio, konstrukcijų sprendimus, tad ist. motyvai dažn. taikyti tik fasadams dekoruoti. Lietuvoje skiriami trys istorizmo l-piai: ankstyvasis (1850–75), brandusis (~1875–1900) ir vėlyvasis (1900–30). Ankstyvajam būdinga saikingas dekoras, plokštuminiai fasadai, brandžiajam – pastatų išorės perkrovimas dekoru, iškilų reljefiškų detalių gausa, vėlyvuoju periodu, veikiant modernui, formų atranka buvo griežtesnė, jas pradėta laisviau stilizuoti.

Istorizmo l-pis Lietuvoje sutapo su miestų plėtra, kuri prasidėjo po caro valdžios 1861 įvykdytos žemės reformos. Daugiausia statyta didžiuosiuose miestuose (Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose). Juose atsirado naujų, ankstesniems laikams nebūdingų pastatų: glžk. stoties rūmų, pram. statinių, bankų, m-lų, prek. halių, teatrų. 19 a. nusistovėjo pastato paskirties ir pasirenkamo stiliaus asociatyvūs ryšiai – muziejams, b-koms, kult. įstaigoms buvo taikoma neorenesanso, neobaroko, neoklasicizmo formos, sakralinė archit-ra dažn. tapatinta su vid. amžių stiliais (romanika, gotika). 1863 sukilimą lydėjusios represijos stabdė archit-ros raidą dvaruose, 1864–97 oficialiai buvo uždrausta statyti kat. bažnyčias. Valdžia rėmė stč. cerkvių steigimą, gubernijų centruose statė admin. ir kar. objektus.

Istorizmas Lietuvoje buvo kosmopolitinio pobūdžio; jis plito iš V. Europos tiesiai arba per Rusiją, kurios archit-roje vyravo vakarietiška orientacija. 19 a. vid. ir 2 pusėje Lietuvos miestuose dirbę architektai mokslus baigė Peterburgo dailės a-joje (rengė architektus dailininkus), Civ. inžinierių i-te (1842–82 Statybos m-la; rengė civ. inžinierius). Rusios valdomoje Lietuvos teritorijoje statybų tvarką reguliavo gubernijų v-bų statybos skyriai, projektus rengė juose dirbantys architektai. Pastatų archit-rą iki 1858 (valstybės finansuojamiems objektams galiojo dar ilgiau) reglamentavo pavyzdiniai (norminiai) Rusijoje parengti projektai. Iki 1863 Vilniaus ir Kauno gubernijų statybos skyriams vadovavo vietiniai architektai, vėliau šios pareigos pavestos tik specialistams iš Rusijos. Nuo 1876 pradėjo veikti Vilniaus ir Kauno miestų savivalda. ~1877 Vilniuje įvesta miesto architekto pareigybė (dirbo archit. K. Maculevičius, V. Michnevičius). Intensyvėjant statyboms 19 a. 8–9 d-metyje Vilniuje atsirado privačiai projektuojančių architektų, kai kurie jų net įsteigė projektavimo ir statybos biurus (J. Januševskis, T. Rostworowskis). 19 a. 2 pusėje miestų statyba ir sakralinė bei dvarų archit-ra plėtojosi kaip dvi savarankiškos sritys. Trijų didžiųjų miestų – Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos – archit-roje istorizmas įgavo savitų bruožų.

Teismų rūmai Vilniuje, Gedimino pr. 40 (1897, archit. G. Prusakovas; dabar Lietuvos apeliacinis teismas)

Miestų architektūra

Vilniuje 19 a. 2 pusėje–20 a. pr. valstybė finansavo daugelio svarbių visuom. pastatų statybas: glžk. stoties (1862), Valst. įstaigų (~1876, archit. I. Levickis; dabar Vidaus reikalų m-ja) rūmų, junkerių m-los M. K. Čiurlionio g. 21 (19 a. 9 d-metis; dabar VU Med. f-tas), Teismų rūmų Gedimino pr. 40 (1897, archit. G. Prusakovas; dabar Lietuvos apeliacinis teismas), Chemijos-technikos vid. m-los Naugarduko g. 24 (1901, archit. A. Bykovskis; dabar VU Chemijos f-tas), mergaičių g-jos Gedimino pr. 42 (1903; dabar LMTA), Lukiškių kalėjimo (1904). Jų archit-roje vyravo neoklasicizmas arba plytų stilius. Priv. asmenų, bendrijų ir miesto v-bos statytiems pastatams būdinga įvairesni tūriai, dažnai taikyta neorenesanso stilistika; svarbesni pastatai: oftalmologijos ligoninė Tyzenhauzų g. 18 (1884, archit. M. Berendtas; dabar VU slaugos ir ilgalaikio gydymo ligoninė), Žemės banko rūmai Gedimino pr. 6 (1891, archit. V. Gorskis; dabar Lietuvos bankas), viešbučiai *Jurgio* Gedimino pr. 20 (1895, archit. T. Rostworowskis; dabar komercinis pastatas) ir *Bristolio* Gedimino pr. 22 ir 24 (su koncertų sale ir gyv. namu, 1900, archit. K. Korojedovas; dabar Vilniaus mažasis teatras ir kt.), Valst. kontrolės rūmai J. Basanavičiaus g. 12 (1900, archit. K. Korojedovas; dabar b-vės *Lietuvos draudimas* admin. pastatas), Polesės glžk. v-bos rūmai Mindaugo g. 12 (1901, archit. T. Rostworowskis; dabar b-vės *Lietuvos geležinkeliai* admin. pastatas), miesto elektrinė Žvejų g. 14a (1903, inž. V. Malinovskis; dabar viešbutis *Elektra*). Didžiausia stilistinė įvairovė būdinga gyv. namams. Statyta prabangios rezidencijos (I. Korvino-Milevskio, perstatyta 1885, archit. F. Jasinskis, dabar Rašytojų s-gos rūmai; K. Tiškevičienės, 1888, archit. K. Maculevičius, dabar LMA b-ka; gyd. H. Raduškevičiaus, 1894–1900, archit. J. Januševskis ir kt., dabar Architektų s-gos būstinė), miesto kotedžai (privatūs architektų N. Čiagino, 1879, A. Mikulskio, 1891). Paplito nuomojamieji namai, kuriuos projektavo priv. praktika besiverčiantys architektai V. Gorskis (Vilniaus g. 27, 1879), K. Maculevičius (Pylimo g. 20, 1881), T. Rostworowskis (F. Šopeno g. 3, 1894), A. Mikulskis (Gedimino pr. 19 ir 21, abu 1897), K. Korojedovas (J. Basanavičiaus g. 16, 1898).

Kaune 19 a. daugiausia statyta Naujamiestyje, kuriame pagal 1847 caro patvirtintą planą suformuotas stačiakampis gatvių tinklas. Didelę įtaką Kauno archit-ros pobūdžiui turėjo 1879 miestui suteiktas I klasės kar. tvirtovės (statyta 1881–1915) statusas. Naujamiestyje pastatyta admin. pastatų, už miesto ir jo pakraščiuose – kareivinių (Žemuosiuose Šančiuose, 1886–96, Panemunėje, 1895–99), kar. sandėlių, fortų (7), baterijų (9), žvaigždine linija nutiesta centr. įtvirtinimų; ribotas pastatų aukštingumas. Svarbesni statiniai: Tvirtovės komendanto rūmai Gedimino g. 25 (dabar Krašto apsaugos m-jos Karinių oro pajėgų štabas), Tvirtovės inžinierių v-ba Gedimino g. 43 (dabar KTU Hum. f-tas), inžinerijos karininkų būstinė Gedimino g. 41, inžinierių v-bos viršininko namas K. Donelaičio g. 58 (dabar VDU rektoratas ir kt.; visi 1889), kar. telegrafo pastatas K. Donelaičio g. 25, intendantūra Gedimino ir Kęstučio g. sankryžoje (abu 1890), Tvirtovės štabas Kęstučio g. 27 (1891, dabar KTU Mechanikos ir mechatronikos f-tas). Visi pastatai panašaus plano ir konstrukcijų, griežtos išorės. Miesto centre pastatytas tvirtovei priklausantis neobizantiškų formų Įgulos soboras (1895, inž. K. Limarenka; dabar Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia). Kiti žymesni pastatai (pastatyti valstybės lėšomis): karo ligoninė (1850), glžk. stoties rūmai (1861, per II pasaul. karą sugriauti), Kauno gub. berniukų g-ja (1862, archit. N. Čiaginas; dabar Maironio g-ja), kalėjimas (1864, archit. N. Ikonnikovas, 1882 išplėstas), mergaičių g-ja (1884, archit. J. Golinevičius; dabar *Aušros* g-ja), amatų m-la (1900, archit. N. Andrejevas; dabar Kauno moksleivių techn. kūrybos centras). Valst. įstaigos kartais įsikurdavo tuo l-piu pastatytuose privačiuose pastatuose: Vilniaus g. 33 –

Gubernatūra (19 a. vid.; dabar NČDM padalinys – Istorinė LR Prezidentūra), Laisvės alėjoje 103 – apygardos teismas (1878, archit. J. Golinevičius; dabar Kauno miesto apylinkės teismas), I. Kanto g. 23 – Gubernijos v-ba (1898, archit. N. Andrejevas; dabar admin. pastatas). Reikšmingiausi municipaliniai statiniai – miesto teatras (1892, archit. J. Golinevičius; dabar Kauno muz. teatras; pirmasis teatrui skirtas pastatas lietuviškose gubernijose) ir komercijos m-la (1913; dabar KTU I rūmai ir Tarpt. studijų centras). Daug komercinių (viešbučių su užeigomis), pram. pastatų, gyv. namų (nuomojamų, sodybinių) priv. savininkams suprojektavo archit. J. Golinevičius, N. Andrejevas, inž. E. E. Frykas. 19 a. 2 pusėje pastatyta vok. verslininkų įkurtų pram. b-vių pastatų: alaus darykla (įk. 1853), metalo liejykla *Minerva* (įk. 1862), metalo f-kų (1867, 1879).

Vokietijos valdoma Klaipėda sparčiai atstatinėta po 1854 gaisro. Naujai statomų admin. ir sakralinių pastatų archit-roje plito Prūsijos (Vokietijos) oficialiai skleista neogotika (Pašto rūmai, 1890, archit. H. Schoede, kareivinių kompleksas, 1907, dabar KU centr. rūmai, Mokytojų seminarija, 1908). Magistrato statytuose pastatuose vyravo lakoniškas arkadų stilius (gaisrinė, 1856, neišliko; birža, 1857, Dujų f-kas, 1861, šio archit. J. Hartmannas), vėliau – neorenesansas (rotušė, 1877 perstatyta iš gyv. namo; dabar Klaipėdos apskr. viršininko administracija), modernizuotas plytų, arba medžiagų, stilius (raupsuotųjų ligoninė, 1897, neišliko). Naujamiestyje pastatyta prabangių rezidencijų, atkartojančių renesanso (pirklio H. Gerlacho vila, 1874; dabar Klaipėdos apskrities I. Simonaitytės viešoji b-ka), klasicizmo (rūmai Liepų g. 12, ~1820, 19 a. pab. išplėsti; dabar Laikrodžių muziejus) formas.

Sakralinė architektūra

Draudimo statyti kat. bažnyčias l-piu (1864–97) įtakingi didikai (Oginskiai, Plateriai, Tyzenhauzai) pastatydino jų priv. dvarų ir miestelių žemėse. 1897 caro valdžiai šį draudimą panaikinus, Vilniaus ir Kauno gubernijose kat. bažnyčias pradėta intensyviai statyti. Bažnyčių pastatai dažn. dideli, vyrauja miestų ir miestelių panoramose, daugiausia taikyta vid. amžių formų stilizacija (tokių pastatyta ~100). Neogotikinės ir retesnės neoromaninės bažnyčios yra lotyniškojo kryžiaus plano, dvibokštės arba vienbokštės, kartais bebokštės, halinės arba bazilikinės. Draudimų l-piu didikų statytas bažnyčias projektavo jų pakviesti užs. architektai: F. A. Stüleris (Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia Rietave, 1853–74; jis projektavo ir Klaipėdos 3 bažnyčias, visos neišliko), F. G. von Schachtas (Šv. apaštalo evangelisto Mato bažnyčia Rokiškyje, 1875; baigė archit. G. Werneris). Lietuvoje daug bažnyčių suprojektavo archit. K. E. Strandmannas; tarp jų – neogotikines Švč. Trejybės Gruzdžiuose (1896–1904), Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų Palangoje (1897–1907), Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų Kelmėje (1901–12), Šv. arkangelo Mykolo Žiobiškyje (1902–1911), Šv. Jono Krikštytojo Ramygaloje (1902–14), Šv. apaštalo Jokūbo Švėkšnoje (1905), Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų Salantuose (1906–11) ir neoromaninę Šv. apaštalo Jokūbo bažnyčią Alantoje (1904–12). Jos lotyniškojo kryžiaus plano, tiksliai imituoja ist. prototipus – Marburgo Šv. Elžbietos ir Stokholmo Šv. Jono bažnyčias. Lietuvoje dirbo lenkų architektai J. P. Dziekoński (Šv. Pranciškaus Asyžiečio bažnyčia Šilalėje, 1909, Šv. apaštalo evangelisto Mato bažnyčia Stulgiuose, Kelmės rj. s-bė, 1910), S. Szylleris (Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės bažnyčia Druskininkuose, projektas 1909, baigta 1931). Archit. F. Wyganowskis projektavo monumentalias, lakoniškas, raiškaus silueto stačiakampio plano bažnyčias (Šv. Kazimiero Kamajuose, 1897–1909, Visų Šventųjų Josvainiuose, 1903, Šv. apaštalo evangelisto Mato Naujamiestyje, 1908, Švč. Trejybės Pabiržėje, 1910, Šv. Juozapo Globos Panemunėlyje, 1911). Vietinis produktyviausias archit. V. Michnevičius projektavo neogotikines bei neoro-

Šv. Konstantino ir Michailo cerkvė Vilniuje (1913, architektai V. Adamovičius, A. Špakovskis; 20 a. 1 pusės nuotrauka)

manines bažnyčias (Švč. Mergelės Marijos Žeimiuose, projektas 1899, Švč. Trejybės Vidžiuose, 1913, Švč. Mergelės Marijos ir šv. Pranciškaus Asyžiečio Perlojoje, baigta 1930, Kristaus Karaliaus Barzduose, baigta 1934).

Naujųjų laikų stilius (renesansą, baroką, klasicizmą) atkartojančių bažnyčių pastatyta ~25. Ankstyvosios bažnyčios (19 a. 7–8 d-metis) kuklios išorės, nedidelės (Nukryžiuotojo Jėzaus Šlapaberžėje, 1861), vėlesnės – didelės ir puošnios (Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų Joniškyje, 1901 perstatyta po gaisro, manoma, archit. K. E. Strandmannas ir kt., Šv. Onos Vievyje, 1907–31, Švč. Trejybės Naujosiose Kietaviškėse, 1906–15, abiejų archit. V. Michnevičius, Šv. apaštalo Pauliaus Atsivertimo Vaidotuose, 1910). Didžiosios yra bazilikinės, stačiakampio arba neišryškinto kryžiškojo plano, dvibokščiai arba vienbokščiai fasadai komponuoti pagal barokinių arba renesansinių bažnyčių pavyzdžius. Originaliausia – centriškojo plano Kristaus Žengimo į dangų bažnyčia Utenoje (1884). Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčia Gegužinėje (Kaišiadorių rj. s-bė, 1910–1932, archit. V. Michnevičius) pastatyta iš tašyto akmens blokų. Neogotikos ir neobaroko formos paplito ir medinių bažnyčių archit-roje (neobarokinė Šv. vyskupo Stanislovo Višakio Rūdoje, 1883, neogotikinė Šv. Kryžiaus Salose, 1887, archit. G. Werneris). Klaipėdos krašto ir Š. Lietuvos ev. bažnyčios dažn. vienbokštės, su galerijomis viduje ir dviem langų eilėmis šoniniuose fasaduose.

Stačiatikių cerkvių daugiausia pastatyta po 1863 (per 2 m. valstybės lėšomis pastatytos 98 cerkvės, daf 16 pertvarkyta iš bažnyčių). Pertvarkant bažnyčias naikinta altoriai ir tapyba, presbiterijos erdvė pertverta ikonostasu, kartais perstatyta ir išorė (Dievo Kūno bažnyčia Kaune, perstatyta 1866, Šv. Kazimiero bažnyčia Vilniuje, perstatyta 1867, archit. N. Čiaginas). Naujų cerkvių statybai naudoti Sankt Peterburge parengti pavyzdiniai projektai. Vyravo ašinės kompozicijos, sudėtinio tūrio, rečiau – centriškos ir vientiso tūrio cerkvės. 19 a. 4–5 d-metyje Rusijoje sukurto oficialaus rusiškojo stiliaus modifikacijos taikytos ir Lietuvoje. Šiuo stiliumi perstatyta senųjų Vilniaus cerkvių (Šv. Mikalojaus, 1865, Skaisčiausiosios Dievo Motinos, 1868, abiejų archit. A. Rezanovas) ir suprojektuota naujų (Šv. Petro ir Povilo cerkvė Šiauliuose, 1867, archit. N. Čiaginas). ~1880 Rusijoje paplitusi rusiškojo stiliaus atmaina – neorusiškasis stilius – reiškėsi ir Lietuvoje. Šio stiliaus cerkvių išorė labai detalizuota, formos susmulkintos (Marijampolės cerkvės, 1884 ir 1888, ši po I pasaul. karo pertvarkyta į Šv. Vincento Pauliečio bažnyčią; Vilkaviškio cerkvė, 1894). Dauguma 7–8 d-mečio cerkvių yra bokštinio tūrio. 19 a. pab.–20 a. pr. pastatyta masyvių, sunkiais kupolais užbaigtų, į bizantiškuosius prototipus panašių cerkvių (Dievo Motinos Žengimo į dangų Švenčionyse, po 1901, Dievo Motinos Ženklo iš dangaus Vilniuje, 1909, archit. M. Prozorovas). 20 a. pr. pastatyta ir modernesnių cerkvių (Šv. Konstantino ir Michailo, dar vadinama Romanovų, cerkvė Vilniuje, 1913, archit. V. Adamovičius, A. Špakovskis, joje panaudotos statmenai susikertančios gelžb. arkos).

Sinagogų (dažn. su maldos m-lomis) archit-rą reglamentavo judaizmo tradicijos. 19 a. vid. sinagogų išorėje taikytas arkadų stilius, vėliau paplito ir rytietiški dekoratyviniai motyvai. Pastatytos choralinės sinagogos – neobarokinių formų Kaune (1872, archit. J. Golinevičius) ir romaninių bei rytietiškų formų Vilniuje (1903, D. Rozenhauzas ir A. Polozovas). Istorizmo l-piu pastatyta keletas karaimų ir totorių maldos namų, kuriuose buvo stilizuojamos dekoratyvios rytietiškos formos (kenesa Vilniuje, 1911, archit. M. Prozorovas, mečetė Kaune, 1930, archit. V. Michnevičius, A. Netyksa).

Dvarų sodybų architektūra

Ji 19 a. 2 pusėje gyveno paskutinį klestėjimo tarpsnį. Statyboms dvaruose nereikėjo Rusijos administracijos leidimų, todėl fundatoriai kvietėsi architektus iš V. Europos. Lietuvoje kūrė žymūs užs. architektai J. Hussas, L. J. Marconi, K. Jankowskis, F. Lilpopas, K. Lorensas, F. H. Schvechtenas, E. F. André. Sodybų struktūroje ir parkuose buvo derinami peizažinio ir reguliaraus planavimo elementai; ryškiausi pavyzdžiai – archit. E. F. André sukurti parkai Tiškevičių dvaruose (Palangoje, Užutrakyje, Trakų Vokėje,

Lentvaryje). Dvarų rūmų archit-roje vyravo 2 tipai: prabangi rezidencija (Plungės, 1879, archit. K. Lorentzas, Palangos, 1902, archit. F. H. Schwechtenas) ir kamerinė vila (Baltosios Vokės, po 1873, Švėkšnos, 1880). Pastatų kompozicija dažn. simetriška, stilistika labai įvairi. 6–7 d-metyje sekta gotikinės pilies prototipu (Vaitkuškio, 1862, išliko fragmentai, Beržėnų, Kelmės rj. s-bė, 19 a. 6 d-metis, Meištų, dab. Meikštai, Ignalinos rj. s-bė, 19 a. 3 ketvirtis, dvaro rūmai), kuris amžiaus pabaigoje tapo ryškiai modernizuotas (Lentvario dvaro rūmų perstatymas, 1899, Belgijos archit. de Waeghas, archit. T. Rostworowskis). Neoklasicizmas reiškėsi Varšuvos Łazienkų imitacijomis (Trakų Vokės, archit. L. J. Marconi, 1880, Lančiūnavos, 19 a. 8 d-metis, dvaro rūmai), paladianistiniais motyvais (Užutrakio dvaro rūmai, 1901, archit. J. Hussas). Neorenesansas rėmėsi itališkųjų rūmų (*palazzo*) prototipais (Plinkšių, 1886, Apytalaukio, 19 a. pab., manoma, archit. K. Kozłowskis, dvaro rūmai), rečiau – itališkomis vilomis (Paežerių dvaro rūmai, 1910, archit. Kaczkowskis). Vyravo vokiečių renesanso paveikta it. renesanso formų traktuotė. Kartais taikyti manierizmo motyvai (Vilkėnų dvaro rūmai, 1897). Mažiau plito neobarokas (Kėdainių, 1871, neišliko, Zyplių, perstatyti 1901, dvaro rūmai).

Rokiškio dvaro rūmai (perstatyti 1905, architektai K. Jankowskis, F. Lilpopas)

Iš dvarų ūk. pastatų puošnumu išsiskyrė žirgynai – čia dažnos neogotikos formos (Raudondvaryje, prie Kauno, 1870, Žagarėje, Plungėje, abu 19 a. 2 pusė, Lentvaryje, 19 a. pab.–20 a. pr., Gruzdžiuose, 1904, Vėžaičiuose, 1908), pasitaiko ir neobarokinių (Trakų Vokėje, 19 a. pab.). Tvartai, svirnai, alaus ir degtinės daryklos dažnai mūryta iš skaldytų akmenų ir plytų. Kaip dekoratyviniai parko paviljonai statyta ledainės, rūkyklos (Pienionių dvaro sodyboje, 19 a. 2 pusė), apžvalgos bokšteliai (Kėdainių, ~1880, Labūnavos, 1890, Paežerių, 19 amžiaus pabaiga). Pastatyta neogotikinių arba neoromaninių koplyčių su laidojimo rūsiais (Belvederio, 19 a. pab., Rietavo, po 1909, dvaro sodybose). Oranžerijoms taikytos lieto metalo konstrukcijos (Kretingos dvaro sodybos oranžerija, po 1875). Pav.

L: *Lietuvos architektūros istorija* t. 3 Vilnius 2000; **N. Lukšionytė-Tolvaišienė** *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje* Vilnius 2000, *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje*: *Svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)* Kaunas 2001.

Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė

MODERNAS (1900–1914)

Moderno stilius (kt. šalyse dar vadinamas *art nouveu*, secesija, jugendu, *liberty*) atmetė praeities stilius, deklaravo individualios kūrybos, savitos raiškos siekį. Lietuvoje jis plito nuo ~1900 iki I pasaul. karo (pavienių apraiškų yra ir 20 a. 3 d-mečio pastatuose). Susiklostymui turėjo įtakos Sankt Peterburgo modernas (daugiausia Vilniuje), Lenkijos secesija (Vilniuje) ir Vokietijos jugendas (Klaipėdoje, M. Lietuvoje). Moderno plitimo l-piu įsteigti pirmieji privatūs architektų biurai, imta domėtis senąja Vilniaus archit-ra (J. Kamarausko piešiniai). Daugiausia moderno stiliaus statinių pastatyta Vilniuje (išliko ~40 pastatų, t.p. fragmentų, puošybos detalių) ir Klaipėdoje, keletas – Kaune, Šiauliuose, Palangoje, dvarų sodybose. Dalis 20 a. pr. statinių ir interjerų (parduotuvėse, kavinėse) neišliko.

Skiriami moderno stiliaus 2 l-piai: ankstyvasis (būdinga plastiškos formos, augalinis dekoras) ir vėlyvasis (būdinga racionalumas, geom. stilizacija). Ankstyvojo l-pio raiškiausias statinys – archit. A. Filipovičiaus-Duboviko vila M. Valančiaus g. 3 (1903), vėlyvojo – archit. V. Michnevičiaus kotedžas J. Tumo-Vaižganto g. 4 (1913; abu Vilniuje). Moderno stiliaus pastatų (daugiausia visuomeninių) formos dažn. susipynusios su retrospektyvizmu. Neobarokas, neorenesansas, neoklasicizmas transformuotas pagal moderno kompozicijos principus – pastato planas ir tūris tapo asimetriški, buvo stilizuojamas dekoras, naudotos naujos stat. medžiagos ir konstrukcijos (metalo santvaros, gelžbetonis,

Turgaus halė Vilniuje (1906, archit. V. Michnevičius)

V. Michnevičiaus kotedžas Vilniuje, J. Tumo-Vaižganto g. 4 (1913)

Gyv. namo Vilniuje, Kaštonų g. 3 ir 5, fragmentas (1913, archit. B. Stankevičius)

apdailos plytelės, šlifuotas akmuo, kaltas metalas, faktūrinis tinkas, didelės stiklo plokštumos). Modernizuoto neoklasicizmo formos dažn. naudotos bankų pastatuose (Rusijos valst. banko rūmai Vilniuje, 1909, dabar Lietuvos MA rūmai, ir Kaune, 1914, dabar M. Romerio u-to Kauno policijos f-tas, abiejų archit. M. Prozorovas), m-lose ir ligoninėse – modernizuotas plytų, arba medžiagų, stilius (Klaipėdos miesto ligoninė, 1902, archit. Werneris, vėliau perstatyta, Ž.ū. m-los rūmai Dotnuvoje, 1913, 1944 nugriauti, *Saulės* g-ja Kaune, 1913, inž. F. Malinovskis, baigė E. A. Frykas). Klasikos modernizacija išsiskyrė pirklių klubas Gedimino pr. 51 Vilniuje (1913, archit. M. Prozorovas), moderno ir neobaroko formos derintos pirmojo Vilniaus kino teatro pastato fasade (1911, archit. V. Stipulkovskis; neišliko). Lenkų teatre Vilniuje (1913, archit. V. Michnevičius ir A. Parčevskis, dabar Lietuvos rusų dramos teatras) naudoti stilizuoti motyvai, turintys sąsajų su Vilniaus ir Krokuvos senąja archit-ra. Brolių Zavadskių prek. namuose (pradėti 1914, archit. K. Krzyżanowskis, baigti 1923, archit. K. Jankowskis, F. Lilpopas; dabar Vilniaus universalinė parduotuvė) naudotos gelžb. konstrukcijos, vidinis kiemas dengtas įstiklintu piramidiniu stogu, turgaus halės (1906, archit. V. Michnevičius, abeji Vilniuje) erdvė perdengta metalinių santvarų konstrukcija. Pastatyta ir grynąją secesiją atkartojančių pastatų (Marijampolės glžk. stotis, 1924, archit. E. A. Frykas).

Moderno stiliaus kūrėjų siekį kurti savitą aplinką ryškiausiai atspindi individualūs gyv. namai. Planavimo, įrangos ir dekoro naujovės pasireiškė bankininko J. Montvilos iniciatyva 1898–1900 Vilniuje įkurtose gyv. namų kolonijose (vadinamosiose Aguonų, Rasų, Šnipiškių, Jovaro). Aguonų ir Jovaro kolonijose vyravo sodybiniai gyv. namai su sodeliais, Rasų ir Šnipiškių (abi 1899–1903, archit. V. Stipulkovskis ir A. Kleinas) – projektuoti įvairesni gyv. namai (sodybiniai, keliabučiai kotedžai, daugiabučiai). 1911 Vilniaus centre pradėtos statyti dar vienos – Lukiškių – kolonijos (archit. A. Kleinas ir kt.) gyvenamieji namai išsiskyrė moderno ir istorinių stilių elementų deriniu. Panašių gyvenamųjų namų kolonijų buvo įkurta ir Klaipėdoje. Jų architektūrai būdinga vokiečių vadinamojo tėvynės stiliaus (*Heimatstil*) bruožai. Šio stiliaus įtakos yra ir prabangiuose rezidenciniuose gyvenamuosiuose namuose Klaipėdoje (bankininko Alexanderio gyv. namas Liepų g. 10). Smiltynėje pastatyta asimetriškų tūrių vilų su fachverko intarpais ir medžio dekoru.

Nuomojamieji namai statyti nedideli (3–4 butų), jų planai racionalesni, fasadai labiau išryškinti, asimetriškos kompozicijos, puošti stilizuotais augaliniais ir geom. motyvais (Vilniuje – Pamėnkalnio g. 22, 24, 26, 28, 1912, archit. E. Rouba, Kaštonų g. 3–5, 1913, archit. B. Stankevičius; Klaipėdoje – K. Donelaičio aikštė 2–4, 1904).

20 a. pr. moderno ir neoromantizmo veikiamos plito įvairios archit-ros pakraipos: modernizuotas plytų, arba medžiagų (daugiausia Klaipėdoje), stilius, dvarelių stilius (Vilniaus Antakalnio, Žvėryno gyv. namai, Druskininkų vilos), Zakopanės stilius (Rokiškio dvaro rūmų valgomojo interjeras, ~1905, archit. K. Jankowskis, F. Lilpopas, Palangos kurhauzo projektas, parengė 1902, archit. S. Witkiewiczius), vad. tėvynės stilius (Klaipėdoje). Išsiskiria archit. A. Vivulskio (pirmasis architektas iš Lietuvos, po 1863 studijavęs Vakarų Europoje) kūryba. Jis pirmasis sakralinėje archit-roje panaudojo gelžbetonį (Švč. Mergelės Marijos Apsireiškimo koplyčia Šiluvoje, 1912, Švč. Jėzaus Širdies bažnyčia Vilniuje, 1913, nebaigta, Trijų kryžių paminklas Vilniuje, 1916), organiškai sujungė naujas statybines medžiagas su vid. amžių architektūros tradicija, taikė skulpt. plastiką. Pav.

L: N. Lukšionytė-Tolvaišienė *Istorizmas ir modernas Vilniaus architektūroje* Vilnius 2000, *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje*: *Svarbiausi pastatai ir jų kūrėjai (1843–1915)* Kaunas 2001, *Antanas Vivulskis (1877–1919)*: *Tradicijų ir modernumo dermė* Vilnius 2002; *Lietuvos architektūros istorija* t. 3 Vilnius 2000.

Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė

20 AMŽIAUS 1 PUSĖS (1918–1944) ARCHITEKTŪRA

Atkūrus Lietuvos valstybę jos atstatymo darbams organizuoti 1919 prie Prekybos ir pramonės m-jos įsteigtas Technikos statomasis dep-tas (veikė iki 1921), 1921 prie Vidaus reikalų m-jos – Lietuvos atstatymo komisariatas (nuo 1923 Technikos, nuo 1925 Statybos, nuo 1935 Statybos ir sauskelių inspekcija). 1925 įsteigta Lietuvos inžinierių ir architektų s-ga. 1919–34 kultūros paveldo apsauga rūpinosi Lietuvos archeol. k-ja, nuo 1934 – Senovės paminklų apsaugos referentūra, nuo 1936 – Vytauto Didžiojo kultūros muziejus (visi prie Švietimo m-jos).

Pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais reikšmingų statybų nevykdyta. Statybos paspartėjo nuo 1925; 1925–39 kasmet buvo pastatoma po 17–19,5 tūkst. pastatų. Daugiausia statyta kaimuose, nes čia gyveno dauguma Lietuvos gyventojų, kūrėsi nauji ūkiai. 1918 – 38 susikūrė ~200 naujų vienkiemių; jie sudarė pusę Lietuvos ūkių. Miestai plėtoti netolygiai. Beveik pusė visų miestų statybų vyko didžiuosiuose miestuose – Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje ir Ukmergėje, daugiausia statyta laikinojoje sostinėje Kaune. Trūkstant plytų ir cemento populiariausia statybinė medžiaga buvo mediena. 1918–28 miestuose mūriniai statiniai sudarė 18% (Kaune – 34,4%, Šiauliuose – 30%), 1937 visoje šalyje – 6% (Kaune – 39%), 1939 – 7% (1938 Kaune ~42,6%) visų pastatų. 4 dešimtmetyje svarbiausiuose statiniuose pradėta naudoti gelžbetonį, plieno konstrukcijas.

Trūko statybos ir architektūros specialistų. 3–4 dešimtmetyje dirbo architektai ir inžinieriai mokslus baigę Rusijos (V. Dubeneckis, E. A. Frykas, A. Gordevičius, A. Jokimas, A. Macijauskas, P. Markūnas, K. Reisonas, L. Ritas, M. Songaila), Rygos (R. Steikūnas, J. Šimoliūnas, F. Vizbaras), V. Europos (B. Elsbergas, A. Funkas, V. Kopylovas, J. Kova-Kovalskis, S. Kudokas, V. Landsbergis-Žemkalnis, N. A. Mačiulskis, V. Ražaitis, A. Rozenbliumas, S. Stulginskis, A. Šalkauskis, V. Švipas) aukštosiose mokyklose, Lietuvos universiteto (įk. 1922, nuo 1930 VDU) Technikos fakultete (F. Bielinskis, A. Bistrickas, V. Bitė, K. Dušauskas-Duž, J. Jasiukaitis, K. Krikščiukaitis, A. Lukošaitis. Statybos technikai buvo rengiami Kauno aukštesniojoje technikos mokykloje (įk. 1920).

3 d-mečio visuom. archit-roje vyravo retrospektyvizmo tendencijos. Pastatyta neoklasicistinių pastatų: Meno m-la (1923) ir M. K. Čiurlionio galerijos laikinieji rūmai (dabar Kauno kolegijos J. Vienožinskio menų f-tas, 1925, abiejų archit. V. Dubeneckis), Lietuvos banko (1928, archit. M. Songaila, fasade K. Sklėriaus skulptūros), *Neo-Lithuania* (dabar Moksleivių rūmai, 1928), Seimo ir Teisingumo m-jos (dab. Kauno filh-ja, 1930), Lenkų kredito d-jos (dabar banko *Snoras*, 1932) rūmai (visų archit. E. A. Frykas), ban-

Lietuvos banko rūmai Kaune (1928, archit. M. Songaila)

Centrinio pašto rūmai Kaune (1931, archit. F. Vizbaras)

ko tarnautojų gyv. namas V. Putvinskio g. 38 (1925, architektai A. Gordevičius, F. Vizbaras, visi Kaune), V. Kudirkos m-los Kaune (1929, architektai F. Vizbaras, A. Jokimas, E. A. Frykas) ir Šiauliuose (1930, archit. K.Reisonas), Marijampolės mkt. seminarija (1926, archit. J. Dragašius), *Saulės* g-ja Švėkšnoje (1928, archit. J. Salenekas, A. Macijauskas).

Tautinio stiliaus ieškota taikant tautodailės ir liaudies archit-ros formas (Šv. Onos bažnyčia Karmėlavoje, 1922, archit.V. Dubeneckis; neišliko, Švč. Mergelės Marijos Angeliškosios bažnyčia Kyburiuose, 1927, archit. V. Landsbergis-Žemkalnis, kooperatyvo *Tulpė* gyv. namas Kaune, 1925, archit. A. Macijauskas). Barokas laikytas lietuviškosios archit-ros savastimi, jos interpretacijose naudotas stilizuotas tautodailės dekoras būdinga Valstybės teatro rūmų (dabar Kauno muz. teatras, archit. J. Golinevičius) rekonstrukcijai, bendrovės *Ragutis* pastatui Savanorių pr. 9 Kaune (abu 1925, architektai V. Dubeneckis, M. Songaila). Neobaroko bruožai būdingi Šv. Mikalojaus Betygaloje (1930, archit. V. Dubeneckis), Šv. arkangelo Mykolo Ariogaloje (1926–1939, architektai E. Peyeris, V. Michnevičius) bažnyčioms, Kristaus Karaliaus katedrai Panevėžyje (1929), Vyskupų rūmams Telšiuose (1930, abiejų archit. R. Steikūnas). Kitų ist. stilių retrospekcijos sakralinėje archit-roje retesnės: neoklasicizmo formos būdingos Šv. Juozapo Vadžgiryje (1924, archit. S. Kimontas), neogotikos – Švč. Mergelės Marijos vardo Sasnavoje (1928–38, archit. E. A. Frykas), Šv. Jono Krikštytojo Kuršėnuose (1933), neoromanikos – Eucharistinio Išganytojo Kybartuose (1928, archit. V. Landsbergis-Žemkalnis), Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo Kvėdarnoje (1929–40, archit. R. Steikūnas) bažnyčioms. Moderno bruožų turi geležinkelio stotys Marijampolėje, Tauragėje, Rokiškyje, Vilkaviškyje, Kretingoje (visų archit. E. A. Frykas).

3 d-mečio pab. plito modernizmas. *Art deco* stilistika būdinga Ugniagesių (1930, architektai E. A. Frykas, J. Peras, A. Jokimas), Valstybės draudimo (1932, archit. A. Gordevičius, dabar KMU, fasade J. Zikaro skulptūros) rūmams, daugiabučiams gyv. namams S. Daukanto g. 14 (archit. L. Ritas), Vytauto pr. 58 (archit. J. Peras), A. Mickevičiaus g. 17 (visi 1928, archit. E. Frykas), K. Donelaičio g. 77 (1929, architektai V. Dubeneckis, L. Ritas), kino teatrams *Daina* (1935, archit. S. Kudokas), *Pasaka* (1939, archit. J. Segalauskas, J. Rabinovičius), *Romuva* (1940, archit. N. A. Mačiulskis). Klasikiniai kompozicijos principai, supaprastinti dekoratyviniai elementai taikyti archit. M. Songailos suprojektuotuose banko filialų rūmuose Panevėžyje (1930), Utenoje (1932, su archit. A. Funku), Raseiniuose, Ukmergėje (abu 1933), Tauragėje, Biržuose (abu 1935), Mažeikiuose (1937), Kretingoje (1938), VDU Medicinos f-to rūmuose Kaune (1933, archit. V. Dubeneckis, dabar KMU).

Žymiausias modernistinis pastatas Lietuvoje – Vytauto Didžiojo karo muziejaus rūmai (1936, architektai V. Dubeneckis, K. Krikščiukaitis, K. Reisonas), jų archit-roje dera klasikinė kompozicija ir modernios formos. Modernizmo ir renesanso archit-ros principai būdingi Karininkų ramovei (1937, architektai S. Kudokas, K. Krikščiukaitis, fasade B. Pundziaus skulptūros, tautinio stiliaus svetainė).

Modernizmas ryškesnis pastatuose, kurių archit. raišką formuoja proporcijos, lygių ir skaidytų plokštumų darna, ritmą sudaro pasikartojančios traukos, lizenos ir vienodi langai. Daugiausia konstruktyvių, racionalių, funkcionalių pastatų suprojektavo V. Landsbergis-Žemkalnis: apskr. s-bės (dabar Vyriausiasis policijos komisariatas, 1933), b-vės *Pienocentras* (su archit. K. Reisonu, dabar KTU Ek. ir vadybos f-tas), Kūno kultūros i-to (dabar LKKA, abu 1934), Prekybos, pramonės ir amatų (dabar Kauno apskr. viešoji b-ka, fasade B. Pundziaus bareljefai), rūmai Kaune, funkcionalistinė Tyrimų laboratorija (su inž. A. Rozenbliumu, dabar KTU Chem. technologijos f-tas, abu 1938, visi Kaune). Kiti modernistiniai pastatai: Centr. pašto (1931), b-vės *Pažanga* (abiejų archit. F. Vizbaras, 1934, dabar VDU), Žemės ūkio (1932), Žemės banko (dabar KTU centr. rūmai, 1935, abiejų archit. K. Reisonas), Darbo (dabar Kultūros namai, architektai A. Lukošaitis, A. Novickis), Taupomųjų kasų (dabar Kauno miesto s-bės pastatas, architektai B. Elsbergas, A. Funkas, A. Lukošaitis) rūmai, Sporto halė (inž. A. Rozenbliumas, visi 1939). Pastatyti Veterinarijos a-jos (1938, archit. J. Jasiukaitis), Kauno klinikų (architektai U. Cassanas, E. Ouchanoffas), statinių kompleksai. Modernių visuomeninių statinių pastatyta Šiauliuose (Tautininkų namai, 1934; apskr. v-bos, 1935; apygardos ligoninių kasų, visų archit. V. Bitė; apygardos teismo, 1936, archit. K. Krikščiukaitis; pašto rūmai, 1939, archit. K. Dušauskas-Duž), Klaipėdoje (Raudonojo Kryžiaus ligoninė, 1933, archit. R. Steikūnas; Ped. i-to sporto rūmai, 1937, archit. V. Landsbergis-Žemkalnis; Policijos pastatas, 1938, dabar S. Šimkaus kons-ja), Telšiuose (muziejus *Alka*, 1940, archit. S. Stulginskis).

A. Smetonos g-ja Ukmergėje (1938, archit. F. Bielinskis)

4 d-metyje pastatyta daug modernių, funkcionaliai suplanuotų m-lų (pateikiami dab. pavadinimai): J. Jablonskio (1931, archit. A. Jokimas), S. Nėries (1937, archit. F. Bielinskis), Šančių (archit. S. Kudokas), J. Gruodžio kons-ja (abi 1939, architektai F. Bielinskis, V. Ražaitis, visos Kaune), Vytauto Didžiojo Klaipėdoje (1934, archit. H. Reissmanas), M. Valančiaus Telšiuose (1936, archit. S. Stulginskis), A. Smetonos Ukmergėje (1938, archit. F. Bielinskis), Raseinių (1940, A. Lukošaitis).

Sakralinėje archit-roje atsisakyta ist. citatų, naudotos aiškios geom. formos, išliko tradicinės tūrinės erdvinės kompozicijos (bazilikinės arba halinės). Žymesnės bažnyčios Kaune: Šv. Vincento Pauliečio (1936, architektai A. Mačiulskis, B. Žintelis), Šv. Antano (1936, archit. A. Bistrickas), Švenčiausiosios Jėzaus Širdies (1938, archit. A. Šalkauskis, presbiterijos arkoje L. Truikio tapyba). Nepriklausomybės simboliu tapo Kristaus Prisikėlimo bažnyčia Kaune (statyta 1934–40, atstatyta 2004); panašios tektonikos ir Kauno ev. ref. bažnyčia (1937, abiejų archit. K. Reisonas). Modernių bažnyčių statyta ir kituose miestuose: Švenčiausiosios Jėzaus Širdies Mažeikiuose (1936, archit. V. Landsbergis-Žemkalnis), Nekaltosios Švč. Mergelės Marijos Papilyje (1927–1936, archit. F. Vizbaras), Švč. Mergelės Marijos Širdies Polekėlėje (1940, archit. E. Jankauskas-Jankaitis, baigta 1977).

Gyv. namų daugiausia pastatyta Kaune, suprojektuoti nauji kvartalai. 4 d-mečio pr. pastatyta konstruktyvių formų daugiaaukščiai gyv. namai Vytauto pr. 30 (archit. V. Dubeneckis), Maironio g. 13 (archit. V. Landsbergis-Žemkalnis, abu 1930), Kęstučio g. 38 (archit. F. Vizbaras), V. Putvinskio g. 60 (archit. B. Elsbergas, abu 1932). Daugiausia statyta 2–3 aukštų kelių butų namų: V. Putvinskio g. 68 (1932, archit. A. Gordevičius), K. Donelaičio g. 19 (1933), Vydūnio alėjoje 2 (1934, abiejų archit. A. Funkas), L. Sapiegos g. 4 (1935, architektai L. D. Zimanas, I. Trakmanas).

Urbanistika beveik neplėtota; žymiausias pavyzdys – danų archit. M. Frandseno (su archit. A. Jokimu, 1923) sudaryta Kauno plano schema, iš dalies įgyvendinta Žaliakalnyje. 4 d-metyje suplanuota Smeltės (1936, archit. V. Landsbergis-Žemkalnis) ir Joniškės mikrorajonai Klaipėdoje.

Lenkijos okupuotas Vilnius plėtotas menkai, pastatyta tik keletas reikšmingesnių pastatų, kurių archit-ra atspindi Lenkijos tuometines archit-ros tradicijas. Svarb. pasta-

tai: retrospektyvistinė Technikos m-la Olandų g. (1928–40, archit. L. Sokołowskis), m-la Antakalnio g. (dabar 18 vid. m-la, 1930, archit. S. Narębskis), funkcionalistinių namų kolonija Olandų, T. Kosciuškos, M. Dobužinskio gatvėse. Modernizmo tendencijas atspindi Pašto taupomųjų kasų (dabar Vilniaus banko rūmai, 1937, architektai Z. Pugetas, J. Żórawskis), Krašto ūkio banko (dabar b-vės *Fragrances International* verslo ir admin. pastatas, 1938, architektai S. Gałęzowskis, J. Pańkowskis), Visuom. draudimo b-vės rūmai Gedimino pr. (dabar biurų pastatas, 1938, architektai S. Murczyńskis, J. Sołtanas), jų apdailai naudotas lenkiškas smiltainis. Vertingas funkcionalizmo pavyzdys – m-la Liepkalnio g. (1939, archit. R. Guttas). Pav. *Jolita Kančienė*

20 AMŽIAUS 2 PUSĖS (1945–1990) ARCHITEKTŪRA

Po II pasaul. karo SSRS okupuotoje Lietuvoje naujų pastatų archit-rai buvo būdingas vad. stalininis stilius – pseudoistorizmas. Ši pompastiškų formų archit-ra sustabdė nepriklausomoje Lietuvoje plėtotos moderniosios archit-ros nuoseklią raidą, bet neįgavo jai būdingo puošybiškumo. Pokario metais liet. architektai, taikydami sov. archit-ros doktriną (soc. turinys ir nac. forma), siekė išsaugoti nac. archit-ros savitumą – pastatams suteikė regioninės archit-ros bruožų, sov. archit-ros stilistiką pritaikė prie vietos tradicijų (LSSR paviljonas ž.ū. parodoje Maskvoje, 1953, architektai A. Lukošaitis, K. Šešelgis, J. Kumpis, interjero architektai S. Ramunis, Algimantas ir Vytautas Nasvyčiai ir kt., LSSR dramos teatrò Vilniuje interjeras, 1951, architektai S. Ramunis, A. ir V. Nasvyčiai; neišliko).

Baigiantis II pasaul. karui iš Lietuvos išvyko didžioji dalis architektų, todėl į Lietuvą buvo siunčiami (daugiausia iš Leningrado, dabar Sankt Peterburgas) architektai, kurie diegė naujas soc. realizmo archit-ros tendencijas. Jų projektuoti retrospektyvinės archit-ros statiniai nepritapo Lietuvos miestuose. Tai Mokslininkų namai (1951, archit. Dž. A. Ripa), Žaliasis tiltas (1948–52, archit. V. Anikinas, inž. E. Popovas), oro uosto pastatas (1954, architektai D. Burdinas, G. Jelkinas), kino teatras *Pergalė* (1955, archit. Dž. A. Ripa, dabar pramogų centras *Pramogų bankas*), Čiurlionio menų m-la (1957, archit. L. Kazarinskis), Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo b-ka (1958, archit. V. Anikinas; visi Vilniuje), Kauno glžk. stotis (1953, archit. P. Ašastinas). Šiuo l-piu padaryta urbanistinių klaidų – išplatinta Vokiečių g. suardė Vilniaus senamiesčio gatvių struktūrą.

6 d-mečio vid. archit-roje atsisakyta puošybiškumo, keitėsi archit-ros idėjinė koncepcija, stilistika. Naujojoje liet. archit-roje atsikartojo pasaulinės archit-ros raidos tendencijos. Ėmė reikštis po karo Lietuvoje archit-ros studijas baigusi architektų karta (A. ir V. Nasvyčiai, V. E. Čekanauskas, A. Sprindys ir kt.).

1960–70 įrengta modernių, originalių interjerų, juose atsisakyta retrospektyvizmo – taikyta nauji architektūrinių erdvių kaitos komponavimo principai, šiuolaikiškos formų detalės (kavinė, 1959, ir viešbutis *Neringa*, 1960, architektai A. ir V. Nasvyčiai; restoranas *Tauras*, 1960, archit. V. Batisa; kavinė baras *Vilnius*, 1965, archit. J. Mazolevskis; restoranas *Palanga*, 1965, architektai R. Šilinskas, A. Zaviša; visi Vilniuje, restoranai *Tulpė*, 1962, *Orbita*, 1967, abiejų architektai V. J. Dičius ir A. Mikėnas; abu Kaune; išliko tik kavinės ir viešbučio *Neringa* interjeras). 7 d-mečio pirmuosiuose pastatuose dar yra Lietuvoje prieš karą plėtotos racionalistinės archit-ros bruožų (buvęs Miestų statybos projektavimo i-tas Vilniuje, 1961, archit. E. Chlomauskas). Dalis jaunų architektų, funkcionalizmo idėjų įkvėpti, toliau plėtojo moderniosios archit-ros racionaliąją kryptį pabrėždami pastatų konstrukcinę struktūrą, griežtą geom. formą (Vilniuje – priv. gyv. namas su dirbtuve

Kino teatras *Pergalė* Vilniuje (1955, archit. Dž. A. Ripa, dabar pramogų centras *Pramogų bankas*)

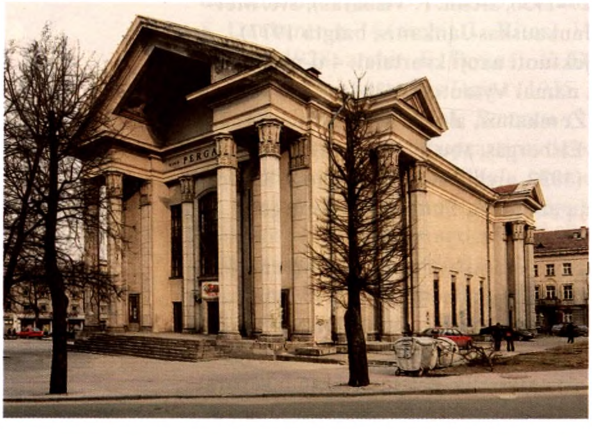

Mildos g., 1959, archit. E. L. Bergaitė-Burneikienė; Klinikinė ligoninė, 1967, architektai E. Chlomauskas, Z. Liandzbergis; dabar Vilniaus miesto universitetinė ligoninė; Kaune – Pram. statybos projektavimo i-tas, 1965, architektai A. Sprindys, V. Stauskas; KPI, nuo 1990 KTU, Statybos, 1964, Radiotechnikos, 1969, ir Chemijos technologijos, 1970, f-tų rūmai, 1970, archit. V. J. Dičius). Racionalistinė archit-ra ilgainiui įgavo įvairesnių meninių formų, tapo emocionalesnė, racionalumas derintas su plastiškumu (Vilniuje – Kompozitorių s-gos rūmai ir gyv. namai Žvėryne, 1966; Šiuolaikinio meno centras, buv. Dailės parodų rūmai, 1967, abiejų archit. V. E. Čekanauskas; poilsio namai *Žilvinas* Palangoje, 1969, archit. A. Lėckas). Šių pastatų stilistika, darna su aplinka artima suomių archit-rai, A. H. H. Aalto projektams.

Kompozitorių s-gos rūmų Vilniuje interjeras (1966, archit. V. E. Čekanauskas)

Centrinio pašto Vilniuje operacijų salė (1969, architektai Algimantas ir Vytautas Nasvyčiai)

8 d-metyje moderniojoje archit-roje toliau plėtota racionalistinė kryptis – pastatuose išryškinta tektonika, konstrukcijos (Vilniuje – Sporto rūmai, 1971, architektai E. Chlomauskas, Z. Liandzbergis, J. Kriukelis; ligoninės Santariškėse, 1977–83, architektai E. Chlomauskas, Z. Liandzbergis, R. Plyčius, R. Krištapavičius; Kaune – Miestų statybos projektavimo i-to Kauno filialo rūmai, 1975, archit. A. Sprindys). Plėtota ir plastinė, skulptūrinė archit-ros stilistika (vyrauja plastinės formos): Vilniuje – Lietuvos kooperatyvų s-gos rūmai (1977, archit. J. Šeibokas), Lietuvos agrarinės ekonomikos i-to rūmai (1978, archit. V. E. Čekanauskas), Balneologijos ir fizioterapijos gydykla Druskininkuose (1980, architektai Aušra ir Romualdas Šilinskai; po 2005–06 rekonstrukcijos – Druskininkų vandens parkas, architektai K. Kisielius, V. Kančiauskas, G. Klimavičius). G. Baravyko suprojektuoti Santuokų rūmai (1974) ir Revoliucijos muziejus (dab. Nac. galerija) Vilniuje (su archit. V. Vieliumi, 1980) – vientisos, ekspresyvios plastinės formos, sudėtingos vidaus erdvinės struktūros pastatai – iškiliausi 8 d-mečio archit-ros kūriniai. Pastatyta reprezentacinių visuom. pastatų: Vilniuje – OBT rūmai (1974, archit. E. N. Bučiūtė), dabartiniai Lietuvos Vyr-bės (1982, archit. V. E. Čekanauskas), Seimo rūmai (1982), viešbutis *Lietuva* (1983, abiejų architektai A. ir V. Nasvyčiai). Projektuodami Lietuvos centr. paštą Gedimino pr. (1969), vėliau ir Lietuvos nac. dramos teatro rūmų rekonstrukciją (1981) A. ir V. Nasvyčiai rėmėsi tais pačiais principais: vidaus erdvės laisva struktūra, saikingomis meninėmis priemonėmis, vengdami paradiškumo, ištobulindami detales.

Šio l-pio rekreacinių vietovių archit-rai būdinga regioniniai bruožai (s-bės pastatas Nidoje, 1976, archit. G. Tiškus, poilsinė *Žiogelis* prie Sartų ež. Kriaunose, Rokiškio rj. s-bė, 1978, archit. J. Anuškevičius; neišliko, poilsio namai *Linas* Palangoje, 1975, archit. A. Lėckas, Lietuvos MA poilsinė Palangoje, 1982, architektai V. J. Dičius, L. Ziberkas). Stilizuotos liet. liaudies medinės archit-ros formos naudotos poilsio namuose *Dainava* (1971), *Kelininkas* (1977, abiejų archit. V. Guogis; abu Preiloje). 8 d-metyje restauruojamuose pastatuose buvo įrengti prabangūs, liet. liaudies archit-rą mėgdžiojantys restoranų ir kavinių interjerai: Vilniuje – užeiga *Lokys* (1972, rekonstrukcijos ir interjero archit. R. Jaloveckas), restoranas *Medininkai* (1975, rekonstrukcijos archit. E. Purlys, interjero archit. K. Gibavičius), Kaune – restoranas *Medžiotojų užeiga* (1974, archit. V. Parčiauskas), restoranas *Gildija* (1976, rekonstrukcijos archit. E. Purlys, interjero archit. H. Raugalas, A. Janulis).

Prov-joje g-čių centruose statant kultūros namus, kolūkių admin. pastatus taikyti ne tiek dekoratyviniai liet. liaudies archit-ros, kiek konstrukciniai (šlaitiniai stogai), struk-

tūriniai elementai – siekta suformuoti jų savitą vidaus erdvę su atviromis medinėmis perdangų sijomis, eksterjere sukurti raiškų siluetą: kultūros namai Mindūnuose (1975, archit. P. Adomaitis), sveikatingumo kompleksas *Juknaičiai* Juknaičiuose (1982, archit. S. Kalinka), visuom. pastatai Kivyliuose (1984, archit. V. Lisauskas), valgykla-svetainė su viešbučiu (1982), kultūros namai su admin. patalpomis Punioje (1986, abiejų archit. J. Zinkevičius). Kaimuose statyti modernūs statiniai, nepažeidžiant archit. darnos kaimiškoje aplinkoje naudota šiuolaikinės formos: visuom. centras Dainavos g-tėje (Ukmergės rj. s-bė, 1970, architektai R. Kamaitis, V. Šimkus), Alksniupių kultūros namai su admin. ir pašto patalpomis (1977), vid. m-la (1984), plaukimo baseinas (1986, visų archit. A. Mačiulis).

8–9 d-metyje pastatyta modernių pastatų, kuriems būdinga monumentalios, darnios formos, raiškus siluetas: Vilniuje – autobusų stotis (1974, archit. V. Brėdikis), Ritualinių paslaugų rūmai Olandų g. (1975–88, archit. Č. Mazūras), *Lietuvos ryto* krepšinio arena (archit. E. Chlomauskas), Statistikos v-ba Gedimino pr. (archit. A. Lukšas, abu 1977), Ryšių m-jos ir centrinės telefonų stoties kompleksas Vilniaus g. (dabar Sveikatos apsaugos m-jos rūmai, 1978, archit. J. Šeibokas), parodų centras LITEXPO (1980, archit. E. Stasiulis), LDI (dabar VDA) mokomasis korpusas (1981, architektai V. Brėdikis, V. Nasvytis ir kiti), Vidaus reikalų m-jos kultūros ir sporto rūmai (1982, archit. A. Mačiulis), Kaune – M. Žilinsko galerija (1986, architektai E. Miliūnas, K. Kisielius, S. Juškys), Maltos ordino senelių namai (1987, archit. A. Kančas), Klaipėdoje – dramos teatro naujasis korpusas (1985, archit. S. Manomaitis), viešbutis *Klaipėda* (1986, archit. G. Tiškus), Šiauliuose – parduotuvė Aido g. 10 (1982, archit. K. Jurėnas), Panevėžyje – g-los *Ekranas* kultūros rūmai (1986, archit. H. A. Balčiūnas, nuo 2005 Panevėžio bendruomenių rūmai), Alytuje – miesto s-bės pastatas (1989, archit. S. Juškys).

Masinė surenkamųjų stambiaplokščių gyv. namų statyba vykdyta pagal tipinius projektus, todėl miestai suvienodėjo, miestų archit-ra sumenko; pastatyta ir savitų gyv. rajonų: Vilniuje – Žirmūnai (1962–67, architektai B. Kasperavičienė, B. Krūminis ir kt.), Lazdynai (1974, architektai V. E. Čekanauskas, V. Brėdikis ir kt.), Kaune – Dainava (1974, archit. A. Steponavičius ir kt.), Kalniečiai (1985, architektai G. Miškinienė, A. Krasilnikova, A. Steponavičius). Miestų naujuose gyv. rajonuose sukurta visuom. prek. centrų (*Debrecenas* Klaipėdoje, 1977, architektai E. Arkušauskas, G. Tiškus, P. Valatka, *Vitebskas* Kaune 1985, architektai V. Paipalas, V. Juršys, *Šeškinė* Vilniuje 1986, architektai K. Pempė, G. Ramunis ir kt.).

ARCHITEKTŪRA PO 1990

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pradėta statyti naujų tipų pastatai: prekybos kompleksai, bankai, biurai, daugiau statyta privačių gyv. namų. Pastatyta naujų sakralinių pastatų: bažnyčių – Šv. Kazimiero Kaune (1997, archit. A. Kančas), Šv. Kazimiero Klaipėdoje (1999, architektai R. Krištapavičius, A. Skiezgelas), Švč. Mergelės Marijos Krikščionių Pagalbos Alytuje (2001, architektai K. Kisielius, K. Pempė, G. Ramunis), Lietuvos kankinių Domeikavoje (2001, architektai A. Asauskas, R. Mulokas, K. Pempė, G. Ramunis), Švč. Mergelės Marijos Krikščionių Pagalbos Nidoje (2003, architektai R. Krištapavičius, A. Zaviša); Šv. Juozapo kunigų seminarija Vilniuje (1998, architektai J. Balkevičius, M. Šaliamoras), kotryniečių vienuolynas Kaune (2000, archit. D. Paulauskienė, E. Miliūnas). 9 d-metyje Lietuvos archit-ros stilistikai įtakos turėjo nauja pasaul. archit-ros kryptis – postmodernizmas, eklektiškai naudojantis istorinių archit-ros stilių formas (restoranas-kavinė *Astra* Druskininkuose, 1983, archit. Č. Šliažas, bankas *Hermis*, dab. SEB Vilniaus ban-

Švč. Mergelės Marijos Kankinių Karalienės bažnyčia Elektrėnuose (1996, archit. H. Šilgalis)

kas) Jogailos g. Vilniuje, 1996, architektai K. Pempė, G. Ramunis). Nuo 10 d-mečio jis Lietuvoje susilpnėjo, naujuose pastatuose įsivyravo blizgūs stiklo, metalo, marmuro paviršiai: Vilniuje – oro uosto keleivių terminalas (1993, architektai A. Alekna, G. Telksnys, L. Vaitys, naujasis terminalas, 2007, architektai L. Vaitys, R. Kučinskas), b-vės *Bitė GSM* admin. pastatas Žemaitės g. (2000, architektai T. Paulauskas, T. Mazūras, G. Telksnys), parduotuvė Laisvės prospekte 62 (2000, architektai S. Kuncevičius, A. Jakutis), pramogų centras *Forum Palace* (2003, architektai G. Čaikauskas, R. Palekas, M. Szejnickij), prekybos centras ir biurų pastatas P. Lukšio g. 32 (2003, archit. R. Bimba ir kiti); SEB Vilniaus banko filialas Mažeikiuose (2001, architektai A. ir D. Lučinskai), admin. pastatas ir restoranas Alytuje (2001, archit. A. Žalys), įmonės *Kraft Foods Lietuva* admin. ir laboratorijos pastatų kompleksas Kaune (2001, architektai A. Kančas, G. Kančaitė, L. Kazakevičiūtė, L. Savickas). Didesniuose miestuose pastatyta didelių prekybos ir pramogų centrų: *Akropolis* Vilniuje (2002, archit. G. Jurevičius), Klaipėdoje (2005, architektai G. Jurevičius, T. Vaičiulis, abiejų interjero archit. estas U. Künnapas), Kaune (2007, architektai G. Jurevičius, A. Kančas ir kiti, interjero archit. estas U. Künnapas ir latvis V. Massas), *Mega* Kaune (2005, archit. M. Szejnickij), *Babilonas* Panevėžyje (2005, architektai G. Stankevičius, G. Navickas). Paskutiniame d-metyje pradėta statyti aukštybiniai pastatai: b-vės *Hanner* administracinis pastatas Geležinio Vilko g. (2001, archit. A. Ambrasas), biurų centras BCC A. Goštauto g. (architektai S. Pamerneckis, A. Matulaitis, A. Onaitis), biurų pastatas *Victoria* Jasinskio g. (architektai R. Palekas, R. Bėčius, A. Baldišiūtė; abu 2005), administracijos, prekybos ir apartamentų centras *Helios City* Savanorių pr. (2007, archit. L. Merkinas ir kt.; visi Vilniuje). Aukštybiniai pastatai formuoja naują Vilniaus centrą Konstitucijos prospekte, šalia Europos aikštės (verslo ir prekybos centras *Europa*, architektai A. Ambrasas, V. Adomonytė ir kt., Vilniaus miesto s-bės pastatas, archit. A. E. Paslaitis ir kt., abu 2004, Registrų centras, 2007, archit. L. Merkinas ir kt.; visi Vilniuje). Pagal individualius projektus pastatyta originalių, modernios archit-ros privačių gyvenamųjų namų, jų suprojektavo architektai Dalia ir Evaldas Adomoniai, Asta ir Gintaras Prikockiai, G. Natkevičius, R. Adomaitis ir kiti. Pav.

Biurų pastatas *Victoria* Vilniuje Jasinskio g. (2005, architektai R. Palekas, R. Bėčius, A. Baldišiūtė)

Gyv. namas *Vingio apartamentai* Vilniuje, M. K. Čiurlionio g. (2005, architektai K. Pempė, A. Pliučas)

L: A. Mačiulis *Architektūra*: *Stiliai, kompozicija, menų sąveika* Vilnius 1997, *Dailė architektūroje* Vilnius 2003; *Lietuvos architektai* / sud. A. Mačiulis Vilnius 2002; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002.

Algimantas Mačiulis

IŠEIVIJOS ARCHITEKTŪRA

Baigiantis II pasaul. karui į JAV, Kanadą persikėlė daug lietuvių architektų. 1951 Niujorke įkurta Amerikos lietuvių inžinierių ir architektų sąjunga, kuri rengė konkursus, parodas, leido žrn. *Technikos žodis* (2004 leidyba nutrūko). Liet. architektai dirbo vietinėse (J. Okunis – *New York Port Authority*, 1960–75, V. Germanas – *Perkins and Will*, 1957–97) ir kūrė savo archit. b-ves (archit. A. Kerelis, g. 1928, – *Kerelis and Associates, Architects*, įk. 1960, archit. B. Aras, – *Bruno Aras*, įk. 1969). Pagal liet. architektų projektus JAV pastatyta: povandeninių laivų dokas Portsmouthe (1965; N. Hampšyro v-ja), kompleksas Karinio jūrų laivyno povandeninių laivų bazėje Bangore (1981, abiejų inž.

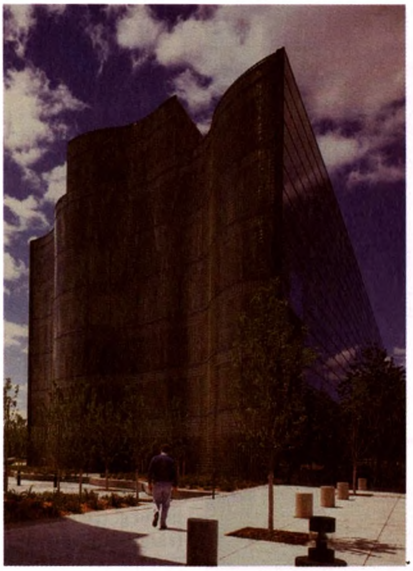

Biurų centras *Liberty* (Troy, Mičigano v-ja, 1987, archit. A. Bublys)

J. Gimbutas; Vašingtono v-ja), b-vės *General Electric Corporation* gamybiniai pastatai Pittsfielde (1969; Masačusetso v-ja), ŠE Lakelande (1984, abiejų inž. V. Izbickas; Floridos v-ja). Sakralinių pastatų liet. parapijoms projektuose siekta perteikti tautinio stiliaus bruožus: Šv. Jono ir šv. Kazimiero Los Andžele (archit. E. Arbas-Arbačiauskas), Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo koplyčioje Putname (1955, archit. K. Krikščiukaitis; Konektikuto v-ja), Švč. Mergelės Marijos Nepaliaujamosios Pagalbos Clevelande (1952, archit. S. Kudokas), Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo East Saint Louise (1956), Marquette Parko Švč. Mergelės Marijos Gimimo Čikagoje (1957), Kristaus Atsimainymo Maspethe (1962, visų archit. J. Mulokas; Niujorko v-ja), Šv. Antano vienuolyno bažnyčia Kennebunkporte (su inž. J. Gimbutu, 1966 Meino v-ja), Dievo Apvaizdos bažnyčioje Detroite (1978); t.p. Dievo Apvaizdos kultūros centro Detroite (1978, visų archit. A. Kulpa-Kulpavičius), lietuvių marijonų vienuolyno ir laikr. *Draugas* red-jos pastate Čikagoje (1957, abiejų archit. J. Kova-Kovalskis). JAV dirbo lietuvių architektai B. Elsbergas, J. Jasiukaitis, A. Macijauskas, V. Pelda-Peldavičius, Z. Seikūnas, inž. J. Šimoliūnas. 20 a. pab.–21 a. pr. JAV kuria liet. kilmės archit. A. Bublys (archit. b-vės *Barton Malow Design* Southfielde, Mičigano v-ja, viceprezidentas), A. J. Kerelis (g. 1968, archit. b-vė *Facilities Design*), R. Mulokas ir kiti. Kanadoje pagal archit. A. Kulpos-Kulpavičiaus projektus pastatyta Aušros Vartų bažnyčia Montréalyje (1952), Šv. Kazimiero bažnyčia Winnipege (1954), Lietuvos Kankinių šventovė Mississaugoje (1978). Archit. S. Kudokas suprojektavo pranciškonų bažnyčios salę ir vienuolyną Toronte (pradėta 1955). Pav.

KRAŠTOVAIZDŽIO ARCHITEKTŪRA

Lietuvoje kraštovaizdžio archit-ros plėtotė susijusi su Europos kraštovaizdžio archit-ros raida. Tradicinis objektas – sodybų tvarkymas, vėliau parkų, sodų, skverų, kapinių ir kt. želdynų projektavimas. 20 a. 2 pusėje kraštovaizdžio architektai pradėjo dalyvauti kraštotvarkos darbuose, sudarinėti smulkaus mastelio kraštovaizdžio planus.

Yra žinių, kad 16 a. Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje, į pietus nuo rūmų, būta sodo. Žvėrimis ir jų medžioklėmis garsėjo Radvilų žvėrynas Vilniuje (20 a. pr. prijungtas prie Vilniaus, užstatytas vasarnamiais). LDK laikais Vilniaus priemiesčiuose buvo įsikūrę daugelis didikų sodybų bei vienuolynų su prabangiais sodais. Vilniuje, Neries slėnio terasose, išliko 17 a. Sapiegų rūmai su parku. Šiame parke, vieninteliame Vilniuje, išliko prancūziškojo (baroko) stiliaus elementų: stačiakampis takų tinklas su 2 apskritomis aikštelėmis, tvoros ir treji įspūdingi vartai; autentiški genėti parko želdiniai sunyko. Lietuvoje nuo seno kraštovaizdžio archit-rą plėtojo ir puoselėjo architektai, gamtininkai ir sodininkai. 1775 A. Tyzenhauzo pakviestas iš Liono į Gardiną atvykęs botanikas J. E. Gilibert'as čia įkūrė botanikos sodą. 1782 jis (1781–83 dėstė VU) dab. Pilies gatvėje įkūrė mažą, bet su daugybe augalų (~2000 rūšių) VU botanikos sodą. 1799 VU botanikas S. B. Jundzilas jį pertvarkė ir išplėtė (iš Pilies gatvės perkėlė į Sereikiškes). Sode, be vietinių, buvo auginama daug kitų kraštų augalų, kurie iš čia plito po visą Lietuvą (1832 uždarius VU sodas sunyko). Straipsnyje *Apie žinotinas sodininkystės meno ypatybes* (*O przymiotach potrzebnych w sztuce ogrodniczey* 1815) S. B. Jundzilas siūlė želdyno erdvę sieti su jį supančiu kraštovaizdžiu, o sodinant augalus atsižvelgti į jų kilmės vietą, mėgstamas augimo sąlygas. VU absolventas J. Strumila Vilniaus priemiestyje, už Rūdninkų vartų (tarp dab. Sodų ir Šv. Stepono g.), įkūrė didelę sodybą, kurioje augino vaismedžius, sodinukus, gėles, daržoves, prieskoninius augalus ir vaistažoles. Savo žinias ir patyrimą išdėstė veikale *Šiaurės sodai* (*Ogrody Północne* 1820–80 lenk. k. išl. 7 leidi-

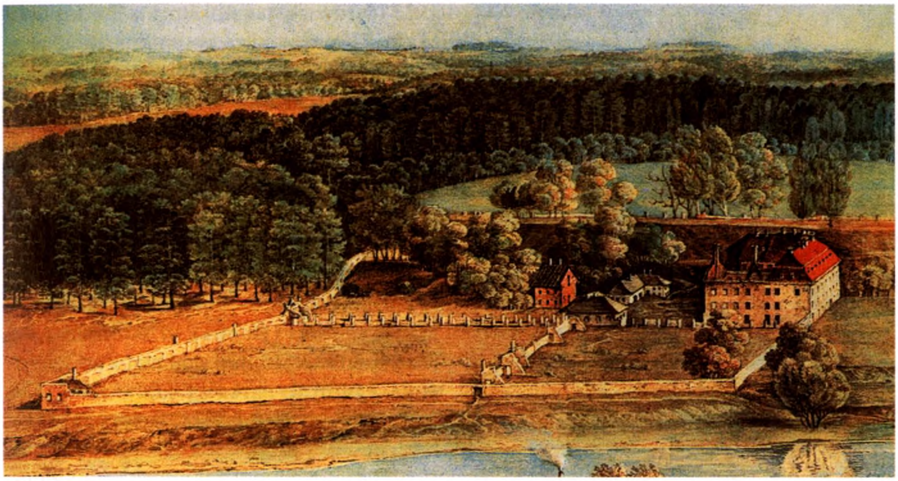

S. Smolikowskio *Jėzuitų rūmai Vingio šile* (akvarelė, 1850, Istorijos muziejus Maskvoje)

mai), kuriame daug vietos paskyrė sodybų projektavimui. Jo pateiktame dvaro sodybos teoriniame projekte parodyta, kaip sodybą pagal paskirtį sudalyti į dalis, nutiesti takus, išdėstyti želdinius, kita. J. Strumilos darbai padarė įtaką daugeliui Lietuvos parkų kūrėjų. Archit. K. Podčašinskis ne tik projektavo pastatus, bet ir davė pradžią archit-ros mokslui Lietuvoje ir Lenkijoje. 1838 straipsnyje *Bendrųjų tobulumo principų taikymas paveikslų ir skulptūrų amato kūriniams bei puošniems sodams arba parkams kurti* (*Zastosowanie ogólnych zasad doskonałośći w tworach przemyslu do obrazów i posągów, tudzież do urządzenia ogrodów rozkosznych, czyli ogrojców*) išdėstė savo požiūrį į kraštovaizdžio archit-rą. Parkų kūrimo meną jis priskyrė amatams, manė, kad parkai nėra prabangos dalykas, jie žmonėms reikalingi po darbų atgauti jėgas, pailsėti, todėl juos reikia kurti miestuose. K. Podčašinskio mokiniai dažnai kūrė dvaro sodybos visumą (1859 F. Rimgaila netoli Tytuvėnų suplanavo Pagryžuvio dvaro sodybą, suprojektavo jos pastatus).

19 a. pab. Lietuvos dvarininkai vis dažniau kvietėsi projektuotojus iš užs. šalių. Tiškevičių giminės dvarų sodybas – Palangos, Užutrakio, Trakų Vokės, Lentvario – suprojektavo pranc. kraštovaizdžio archit. E. F. André ir jo sūnus R. J. E. André. Prancūzų kūrybos principus taikė ir vietinis kraštovaizdžio archit. A. Zaleskis (baigė Sodininkystės i-tą Prószkówe, Lenkija). 1907 jis suprojektavo Biržuvėnų parką, manoma, ir Paežerių parką (Šiaulių rj. s-bė). Spėjama, kad Š. Lietuvoje dirbo vok. kraštovaizdžio archit. G. F. F. Kuphaldtas (Ryga); jam priskiriami Žagarės, Pakruojo, Renavo ir Raudondvario (Radviliškio rj. s-bė) parkai.

Nepriklausomos Lietuvos metais kaimuose ir miestuose kūrėsi naujos sodybos. Nuo seno gyvavusią valstiečių sodybų tvarkymo tradiciją puoselėjo 1921 įkurta Lietuvai pagražinti d-ja (veikė iki 1940, 1995 atkurta), kuri kasmet skelbdavo medelių sodinimo dienas. Sodybų statyba (ir planavimu) rūpinosi Ž.ū m-ja, vėliau Ž.ū. rūmų Statybos skyrius. Pastatus ir sodybų sutvarkymą projektavo užs. šalyse mokslus baigę architektai. Statybos skyriuje dirbęs archit. V. Švipas (mokėsi Bauhauso m-loje Weimare) kn. *Miesto gyvenamieji namai* (1933) išdėstė miesto planavimo pradmenis, pateikė nemažai sodybų tvarkymo pavydžių. V. Švipo suplanuotoms kaimo sodyboms būdinga sekimas senosiomis tradicijomis: erdvus kiemas, medžiai sodybos pakraščiuose, gėlių darželis prie gyv. namo. Statybos skyriaus parengti ž.ū. pastatų ir sodybų planai bei modeliai 1937 Paryžiaus pasaul. parodoje pelnė aukso medalį.

Miestų s-bėse pradėjo veikti sodininkystės skyriai, kurie rūpinosi miesto želdynais – parkais ir sodais. Kauno sodininkystės sk. tvarkė miesto skverus. Utenos s-bė, nupirkusi Vyžuonaičio ir Dauniškio ež., prie jų įrengė maudykles, miesto centre (Vyžuonos ir Krašuonos santakoje) įkūrė miesto sodą.

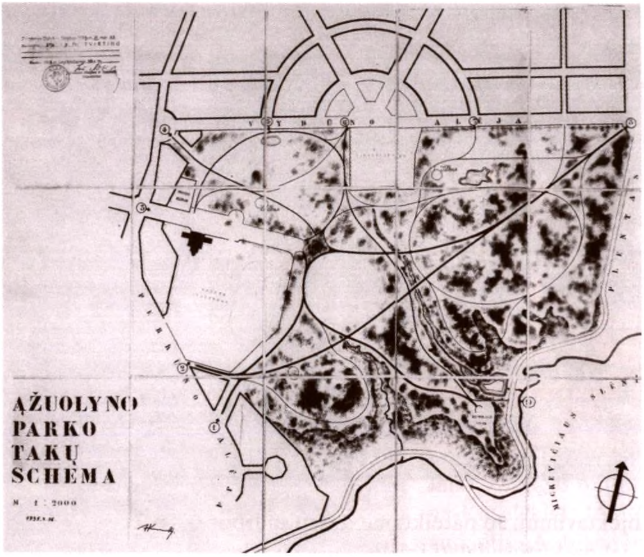

Kauno Ąžuolyno parko takų schema (1935, archit. J. Kova-Kovalskis)

Vienybės aikštės Kaune fragmentas (1936 atvirukas, iš A. Burkaus rinkinio)

1923 Lietuvos u-tas Aukštosios Fredos dvare (prie Kauno) įkūrė botanikos sodą (projektą parengė vok. kraštovaizdžio archit. C. Rauthas); senojo dvaro parko p. dalyje su tvenkiniais augalai buvo išdėstyti pagal jų sistematiką, meniškai sukomponuoti. Sodui vadovavęs botanikas K. Regelis daug rašė apie želdynų praeities stilius ir naujų želdynų kūrimo tendencijas pasaulyje bei būklę Lietuvoje. 1923 Kauno buvusios tvirtovės žemėms suplanuoti pakviestas archit. M. Frandsenas (Danija) su A. Jokimu sudarė Kauno plėtojimo schemą, kurioje numatė Ąžuolyno parką (jį suplanavo J. Kova-Kovalskis), Nemuno ir Neries pakrančių želdynus.

1941 vadovaujant V. Landsbergiui-Žemkalniui Vilniuje pradėta rekonstruoti Katedros aikštė (remiantis 1936–38 archit. R. Gutto parengtu projektu), tvarkytas E. Ožeškienės skveras (dabar S-bės aikštė), Napoleono (dabar Daukanto) aikštė.

SSRS vėl okupavus Lietuvą atvyko architektų iš Rusijos. V. Mikučianis (1945–62 Vilniaus vyr. architektas) ėmėsi pertvarkyti E. Ožeškienės skverą (palaidoti gen. I. Černiachovskio palaikai, pastatytas jo paminklas), suprojektavo Lenino (dab. Lukiškių) aikštę su Lenino paminklu (1952), skverą su P. Cvirkos paminklu (su I. Laurušu, 1959). Buvo projektuojami dideli parkai. 1947 V. Veselovskis parengė Vingio parko projektą pagal tuo metu SSRS paplitusių kultūros ir poilsio parkų pavyzdį. Jame buvo numatyta žaliasis, vasaros ir kino teatrai, žaidimo aikštelės (projektas įgyvendintas iš dalies – nutiesti kai kurie takai). 1959 parengtas naujas Vingio parko projektas (archit. B. Kasperavičienė, N. Monstavičiūtė, I. M. Daujotaitė), kuriame t.p. laikytasi kultūros ir poilsio parkų kūrimo kanonų – suprojektuota fontanų alėja su 4 fontanais, numatyta daug paviljonų, kavinių, šokių aikštelių, planuota pasodinti egzotinių medžių (maumedžių, pocūgių, raudonųjų ąžuolų, kaštonų, tuopų; projektas neįgyvendintas). 1960 parko centre pastatyta estrada (estų archit. A. Kotli projektą pritaikė archit. R. Alekna) su žiūrovų aikšte. 1955 Kaune suprojektuotas centrinis kultūros ir poilsio Ąžuolyno parkas (archit. V. Zubovas su miškininku B. Matuliausku). Numatyta parko centr. rūmai, atrakcionų sektorius, vaikų žaidimų ir sporto aikštės, tvenkiniai ir baseinai su fontanais, žaliasis teatras (dabar Dainų slėnis, 1966 rekonstruotas pagal V. Zubovo projektą).

Želdynų tvarkymas buvo išskirstytas po įv. žinybas, kraštovaizdžio architektai nebuvo rengiami. Parkus dažn. projektuodavo architektai, pasitelkdami dendrologus arba kitus augalų žinovus. 1959 įkurtas LSSR MT Valstybinio statybos ir archit-ros reikalų k-to (pirmininkas S. Vabalevičius) Miestų ir gyvenviečių apželdinimo skyrius. Jame pradėjo dirbti miškininkai L. Čibiras, E. Navys, architektės D. Juchnevičiūtė, I. M. Daujotaitė, botanikė B. Andriuškevičienė ir kiti; vadovas J. A. Naujokaitis. Skyrius rengė ir leido instrukcijas bei rekomendacijas, rengė apželdinimo svarb. projektų viešus aptari-

mus ir recenzavimą, jų parodas, moksl. konf-jas. Lietuvos želdynų apskaita ir apsauga rūpinosi 1957 prie LSSR MT įkurtas Gamtos apsaugos k-tas, pagal jo parengtą instrukciją 1958 patvirtinti 194 saugomi parkai; juos tyrinėjo M. Lukaitienė, L. Čibiras, K. Labanauskas, A. Tauras, L. Januškevičius. 1960 priimtas nutarimas dėl Palangos botanikos parko įsteigimo. 1962 Komunalinio ūkio projektavimo i-to Kauno filiale buvo įkurta Apželdinimo grupė (dabar Želdynų projektavimo grupė), kurioje dirbanti archit. T. Šešelgienė Kauno senųjų kapinių vietoje suprojektavo miesto parką, tvarkė apleistus Palangos, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio, Jurbarko, Plungės, kt. miestų parkus, su K. Šešelgiu parengė Vienybės aikštės su Karo muziejaus sodeliu Kaune pertvarkymo projektą, išleido (su kt.) kn. *Dekoratyvinė sodininkystė* (1963). 1965 LSSR MT nutarimas *Dėl tolesnio apželdinimo gerinimo Lietuvos SSR* įpareigojo Valstybinį statybos ir archit-ros reikalų k-tą sudarant bendruosius (buv. generalinius planus) parengti ir želdynų plėtojimo spec. planus (buv. kompleksinio apželdinimo schemas), t.p. vykdyti kraštovaizdžio tvarkymo ir želdynų projektavimo darbų kontrolę.

Miestų statybos projektavimo i-te (Vilniuje) įkurta Želdynų projektavimo grupė (1967–88 vadovavo miškininkė V. Šimukonytė, nariai A. Gučas, V. Dockus, R. Pilkauskas, V. Šeibokas) sudarė Vilniaus (1970), Panevėžio (1977), Klaipėdos (1984) želdynų spec. planus, Vilniaus valstybinio Pavilnių gamtos parko (dabar regioninis parkas, 1987), Žaliųjų ežerų poilsio zonos detalųjį (1977) planą, Lazdynų, Žirmūnų, Karoliniškių, Viršuliškių, Šeškinės ir Pašilaičių gyv. rajonų Vilniuje želdinių planus. I-to Kauno filialo archit. R. Augustienė suprojektavo Kalniečių (1970) ir Draugystės (1972) parkus. Nemuno ir Neries tarpupio molingoje lygumoje buvo iškastos kūdros, supilti kalneliai. Nedidelis raiškių erdvių parkas sukurtas Girstupio slėnio dalyje (1980, kraštovaizdžio archit. A. Mockaitis).

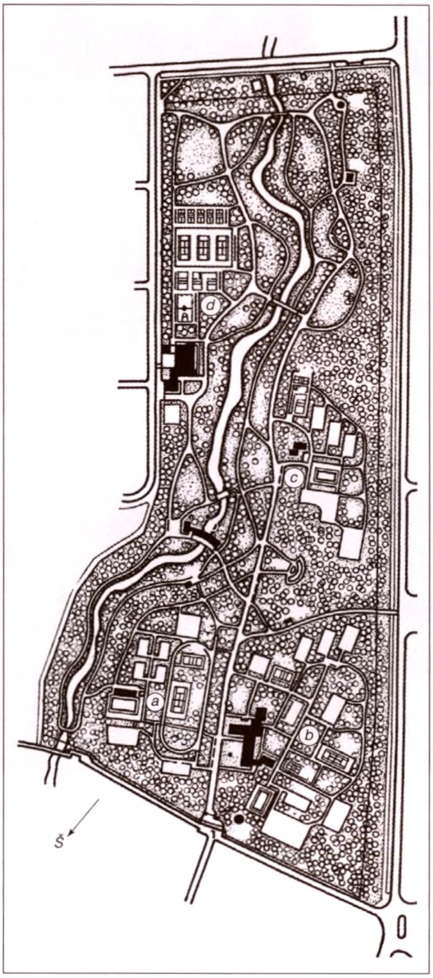

Druskininkų gydomosios fizinės kultūros parko plėtojimo projektas (1969, archit. L. Dringelis, kraštovaizdžio archit. R. Pilkauskas):
a – vaikų sektorius,
b – moterų sektorius,
c – vyrų sektorius,
d – sportinių žaidimų sektorius

Kaimo želdynus nuo 7 d-mečio projektavo Respublikinio žemėtvarkos projektavimo i-to (Vilniuje) Želdynų projektavimo grupė (1967–75 vadovavo A. Kiškis, dirbo R. Kiškė, A. Mituzas, A. Mockaitis, V. Vaitekūnienė, G. Prakapaitė, R. Survila ir kiti). A. Kiškis ir R. Kiškė parengė ir įgyvendino Juknaičių, Dainavos, Klausučių g-čių, kai kurių Mažeikių želdynų (1980), Vilniaus šiltnamių kombinato Pagiriuose aplinkumos tvarkymo (1970) projektus.

Techn. estetikos i-to Vilniaus filialo (įk. 1966) specialistai rūpinosi ir pramonės įmonių teritorijų tvarkymu. Architektūrinės aplinkos formavimo skyriuje (1968–86 vedėjas K. Jakovlevas-Mateckis, dirbo L. Čibiras, O. Skaisgirytė, L. Daškienė, A. Bacevičius ir kiti) parengti *Utenos trikotažo*, Klaipėdos pieno kombinato teritorijų, Kaišiadorių melioracijos statybos v-bos ir jos g-tės, kiti projektai. L. Čibiras ir K. Jakovlevas-Mateckis parengė kn. *Želdiniai lengvosios pramonės įmonių teritorijose* (1971).

Senųjų parkų atkūrimo projektai nuo 7 d-mečio rengti Paminklų konservavimo i-to (iki 2002 veikė įv. pavadinimais, nuo 2002 Projektavimo ir restauravimo i-tas) Parkų ir sodybų skyriuje (vadovas E. Navys, dirbo A. Knyva, D. Juchnevičiūtė, L. Čibiras, Ž. Mačionienė, E. Brundzaitė-Baltrus, R. Vasiliauskienė, K. Labanauskas, kiti). Vienas svarbesnių projektų – VU bot. sodo Kairėnuose projektas (1982, D. Juchnevičiūtė, L. Čibiras ir kiti).

1966 prie Rumšiškių įsteigtas Liaudies buities muziejus. Jo zonavimo ir ekspozicijos išdėstymo projektą 1967 parengė archit. R. Jaloveckas, projektą 1969–71 detalizavo B. Kugevičienė, V. Paulavičius ir K. Žalnierius, prie želdinių projektavimo prisidėjo L. Či-

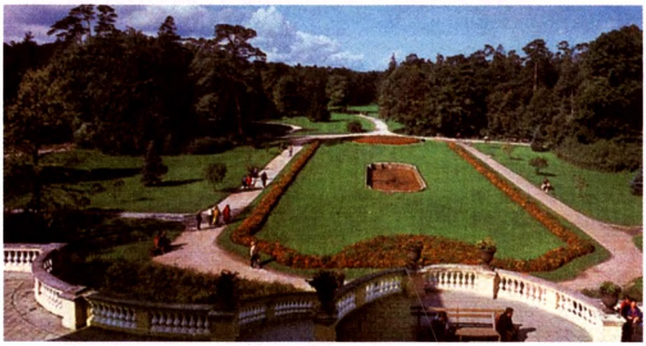

Juknaičių skveras prie administracinio pastato (1980, kraštovaizdžio architektai R. Kiškė ir A. Kiškis)

Palangos parko parteris (1899, kraštovaizdžio archit. E. F. André; 1982 atvirukas)

biras. 1974 atidarytos pirmosios ekspozicijos (jų įrengimui vadovavo K. Čerbulėnas, D. Daunys, V. Stanikūnas).

7 d-metyje Valstybinio statybos reikalų k-to iniciatyva Lietuvos didžiuosiuose miestuose buvo įvesta kraštovaizdžio architekto pareigybė (bet būdami pavaldūs miestų arba rajonų vyr. architektams neturėjo sąlygų savarankiškai vykdyti jiems priklausančių darbų).

Kraštovaizdžio architektai želdynų projektavimo patirtį pradėjo taikyti miestų ir rajonų planavime; sukurta teritorijų planavimo atskira pakopa – kraštovaizdžio planavimas. 1963 Statybos ir archit-ros i-to (Kaune) Miestų ir gyvenviečių statybos sektoriuje parengta Lietuvos SSR poilsio zonų perspektyvinio išvystymo schema (autoriai F. Bielinskis, V. Stauskas, G. Daniulaitis, A. Šipaila; LSSR valst. premija, 1968). Architektų ir inžinierių projektams buvo būdinga technokratinės nuostatos, kraštovaizdžio perdėtas estetizavimas. V. Stauskas iškėlė mikroklimato svarbą, konkrečių jo duomenų kaupimo būtinybę ir pasiūlė jų panaudojimo būdus kuriant teritorijų planavimo modelius. Pagal šiuos principus jis sudarė Neringos kompleksinį bendrąjį (buv. generalinį) planą, kt. projektus. 1967 i-te įkurtame Rekreacinės archit-ros sektoriuje (1968–93 vadovas V. Stauskas) 1974 parengta Lietuvos SSR nac. parko planavimo schema (autoriai G. Daniulaitis, P. Kavaliauskas, V. Stauskas, I. Normantas; dabar Aukštaitijos nac. parkas). V. Stauskas pirmasis Lietuvoje poilsio rajonų planavimui parengė kraštovaizdžio įvertinimo metodiką; joje balais vertinta kraštovaizdžio komponentų tinkamumas poilsio įv. formoms, teritorija vertinta kaip visuma (pavienių komponentų vertinimas laikytas pagalbiniu veiksmu). 1983 archit. L. Dringelis parengė gydomųjų parkų planavimo metodiką; ypač svarbūs jo parengti Druskininkų gydomosios fizinės kultūros parko plėtojimo (su R. Pilkausku, 1969) ir Palangos sveikatos parko (1972) projektai.

Ūkio planavimą vykdant ekonomistams ir technokratams į gamtos sąlygų įvairovę mažai būdavo atsižvelgiama. Šiuose projektuose, kai teritorijos inž. parengimui gamta būdavo kliūtis, kartais rinktasi pigesni, bet gamtai daugiau žalos darantys variantai. Izoliuoto šakinio ūkinio planavimo trūkumai buvo akivaizdūs, pradėta ieškoti išeičių. Geogr. A. Basalykas, oponuodamas ek. planavimo atstovams, paskelbė kraštovaizdžio geosisteminės org-jos koncepciją ir determinuotos kraštotvarkos principus: funkcionalumas, gamtinė adaptacija ir etnografiškumas; jų esmė – ūk. funkcijas derinti su gamtos sąlygomis. Šias mintis jis išplėtojo monografijoje *Lietuvos TSR kraštovaizdis* (1977). A. Basalykas sudarė Lietuvos kraštovaizdžio tipologinio ir regioninio skirstymo sistemas, parašė knygą apie fiz. geogr. rajonus – *Lietuvos TSR fizinė geografija* (t. 2 1965). Kraštotvarkos problemas teor. požiūriu nagrinėjo ir geogr. P. Kavaliauskas – ir ek., ir gamtinį požiūrį į krašto tvarkymą jis laikė kraštutinumu, teigė, kad kraštotvarkai būtinas kompleksinis funkcinis požiūris, o svarb. vaidmenį skyrė visuomeninei geografijai, kraštovaizdžio geografijai ir kraštovaizdžio architektūrai. P. Kavaliauskas daug nuveikė aiškindamas kraštovaizdžio sampratą ir terminą (iki tol kraštovaizdį skirtingai suprato ir apibrėžė geografai, o dar įvairiau – architektai ir kraštovaizdžio architektai). Krašto-

vaizdį jis apibūdino kaip ypatingą materialią gamtinių ir antropogeninių komponentų sąveiką, jų medžiaginių, energetinių bei inform. ryšių išraišką erdvėje ir laike.

Nemažas indėlis į kraštovaizdžio architektūros teoriją ir architektų, kurie daugiausia reikšmės teikė kraštovaizdžio pavidalui, o jame vykstančius procesus vertino tik regimuoju aspektu; tai labiausiai būdinga M. Purvino, J. Bučo, G. Daniulaičio ir V. V. Palio darbams. M. Purvinas plačiausiai išplėtojo kraštovaizdžio analizės metodiką, jis siekė nustatyti gamtinės aplinkos psichol. estetinius išteklius tiek objektyviais tų išteklių rodikliais (kraštovaizdžio erdvinės struktūros pobūdis, natūralumas bei įvairovė), tiek subjektyviomis jų suvokimo ypatybėmis. Panašiai kaip G. Daniulaitis, jis vartojo *vizualinės erdvės* sąvoką ir aiškino, kaip taikyti šią sistemą projektavimo įv. rūšims bei stadijoms. Kitaip nei kraštovaizdžio architektai, meninę kūrybą siejantys su gamtos mokslais, M. Purvinas rėmėsi psichologija. Šią kryptį plėtojo ir miškininkas A. R. Budriūnas bei ekologas K. Eringis; jie sudarė Lietuvos kraštovaizdžio estetinių išteklių žemėlapį. J. Bučas daug nuveikė, tyrinėdamas kraštovaizdžio kultūros paveldą, savo teor. darbuose jis kraštovaizdžiu vadino kaimo ist. tipą (pvz., valakinio, kolūkinio kaimo kraštovaizdis).

Kalvarijų sodų bendrijos Vilniuje sodybos fragmentas (2005, kraštovaizdžio archit. Aurelija ir Eduardas Lozuraičiai)

Utenio aikštė Utenoje (pertvarkyta 2005, archit. A. Lamauskas, kraštovaizdžio archit. R. Pilkauskas)

Atkūrus Lietuvos neprikalausomybę, suiro senosios valdymo struktūros, m-jose ir s-bėse neliko nė vienos kraštovaizdžio archit-ros institucijos (jų f-jas vykdo giminingos struktūros). 1998 Aplinkos m-joje įkurtas Kraštovaizdžio skyrius (vadovas G. Gruodis), 2005 Vilniaus miesto s-bėje – Miestovaizdžio skyrius (vadovė V. Deveikienė). Dauguma kraštovaizdžio architektų dirba privačiose b-vėse, rengia projektus privatiems užsakovams. Aplinkumos tvarkymo kultūra yra smuktelėjusi, mažai reikšmės teikiama prasmingam želdynų erdvių panaudojimui, daugiau tariamam grožiui – siekiama sodinti iš V. Europos atvežtas augalų rūšis ir keistos išvaizdos veisles. Pertvarkomos miestų centr. aikštės ir skverai: Laisvės aikštės Saldutiškyje (1997, R. Pilkauskas, J. Paragytė), Rietave (2005, L. Dringelis, R. Pilkauskas, A. Lamauskas, A. Mlinkauskienė) ir Panevėžyje (2007, V. Klimavičius, J. Maslauskas), Nepriklausomybės aikštė Rokiškyje (1999, G. E. Miknevičienė, M. Ptašek), A. Strazdo aikštė Kamajuose (2002, A. Gvildys), Šventaragio skveras Vilniuje (2004, L. M. Daujotaitė, D. Želvienė, G. Laukaitytė, G. Malžinskas), Utenio aikštė Utenoje (A. Lamauskas, R. Pilkauskas), takas tarp Subačiaus ir Maironio gatvių Vilniuje (I. Sakalauskaitė, abu 2005), Sėlių aikštė Zarasuose (2006, A. Steponavičius ir kiti). Įkurtos Kairėnų kapinės Vilniuje (2001, R. Pilkauskas, A. Žickis). Parkai kuriami daugiausia privačia iniciatyva: mėgėjiškas Žalgirio pergalės parkas prie Cinkiškių (Kauno rj. s-bė, 1991, A. Gradeckas ir kiti), Europos parkas prie Vilniaus (1993, G. Karosas), kontroversiškas Grūto parkas (2001, A. Mituzas ir kiti).

Kraštovaizdžio architektai su kt. specialistais rengia didelių teritorijų, daugiausia miestų, planavimo projektus. Jie įvertina kraštovaizdį, derina miesto poreikius su gamtos sąlygomis, parenka sklypus miesto želdynams, statyboms ir transporto infrastruktūrai. 1991 parengti Vilniaus ir Kauno plėtojimo planai.

Nuo 1943 rengiami kraštovaizdžio archit-ros konkursai; pirmasis surengtas S. Dariaus ir S. Girėno paminklo (Puntuko) prie Anykščių aplinkumai sutvarkyti. Kiti žymesni konkursai: Vilniaus pilių aplinkumos sutvarkymo (1979), Lukiškių aikštės Vilniuje tvarkymo idėjos (1995), Utenio aikštės Utenoje pertvarkymo (2003).

Kraštovaizdžio archit-ros studijos 1939 įsteigtos Kauno taikomosios dailės i-te: Dekoratyvinės archit-ros studijos vedėju dirbo J. Kova-Kovalskis, mokslas truko 5 metus. 1947–72 kraštovaizdžio archit-ros pagrindai dėstyti LDI, 1968–72 ir LDI Kauno vakariniame taikomosios dailės skyriuje; A. Tauras parengė mokymo priemonę *Landšafto architektūra kaime* (1974). KPI dėstytas g-čių želdinimo kursas, 1971 KPI Archit-ros f-tui persikėlus į VISI – kraštovaizdžio archit-ros pagrindų disciplina; I. M. Daujotaitė parengė mokomąją knygą *Kraštovaizdžio architektūros pagrindai* (1998). 1972 LDI pradėta rengti kraštovaizdžio architektus (dėstytojai V. Mikučianis, A. Tauras, R. Pilkauskas, J. Balkevičius); nuo 1990 jie rengiami tik magistrantūros studijų pakopoje. Nuo 20 a. 10 d-mečio kraštovaizdžio archit-ra dėstoma KTU ir kolegijose.

1974 Architektų sąjungoje įsteigta Kraštovaizdžio architektūros komisija (pirmininkė I. M. Daujotaitė), 1987 vietoj Kraštovaizdžio archit-ros k-jos įkurta Kraštovaizdžio architektų bendrija (vadovas A. Mituzas). 1995 įkurta Lietuvos kraštovaizdžio architektų sąjunga. Pav.

R. Pilkauskas *Kraštovaizdžio architektūros raida Lietuvoje / Vilniaus dailės akademijos darbai* 2004 t. 33.

Regimantas Pilkauskas

URBANISṪIKA

Lietuvos urbanistikos istorijos pradžia sietina su klajoklių stovyklomis, nes dar jose išryškėjo kai kurie vėlesnių g-čių svarbiausi dislokavimo ir plano ypatumai. Stovyklos kūrėsi nuo 5–4 t-mečio pr. Kr. iki ~3 t-mečio pr. Kr. pab.–2 t-mečio pr. Kr. vid. (beveik visą neolito l-pį); kaip ir kitose Europos šalyse, buvo stovyklų ir šalia vandens telkinių (Pietų, P.r. ir R. Lietuvoje, prie Baltijos jūros). Jos buvo išsidėsčiusios gana atokiai viena nuo kitos. Vienkartinės stovyklos buvo nedidelės (5–10 židinių), stovyklos, į kurias būdavo sugrįžtama, – didesnės (Nida). Stovyklų planas iš pradžių buvo padrikas, bet jau vid. neolite atsirado atviro lanksmo – atgręžtų į vandens telkinį, vėliau – uždaro arba iš dalies uždaro lanksmo formos. Bendro naudojimo erdvėje, kurią formavo lanksmu išsidėstę būstai, kartais stovėdavo gamybinis statinys (kaulų, ragų, gintaro apdirbimo dirbtuvės).

IKIMIESTINIO POBŪDŽIO PASTOVIOS GYVENVIETĖS

Jos pradėjo kurtis vėlyv. neolito viduryje. Iš pradžių g-tės susidarė vandens telkinių apatinėse terasose, bet vandens lygiui visuotinai pakilus, persikėlė į viršutines terasas, o daugelis – į upių ir upelių santakų kyšulius. G-tės buvo įv. dydžio (Nidos – 77, Kubilėlių – 9 šeimos). Didesnėse g-tėse susidarė sodybų grupės (vad. aikštelės), kuriose gyveno didžiosios (kelių kartų) šeimos. Be padriko ir lanksmo formos plano g-čių, atsirado linijinės (Kubilėliai), kuriose sodybos buvo išsidėsčiusios vandens telkinio pakraščiu einančio kelio vienoje pusėje (tai atitiko žmonių pagr. verslą – žvejybą – ir su juo susijusią gyvenseną). Aptikta ir polinių g-čių (prie Luokeso ežero). Vėlyv. neolite, be vyraujančių kūgio pavidalo būstų, pradėta statyti ir keturkampio plano su dvišlaičiais bei keturšlaičiais stogais, t.p. sudėtingesnės formos (su priestatais) vad. ilguosius trobesius. 2 t-mečio pr. Kr. pradžioje g-tes pradėta tvirtinti (Šventoji, Žemaitiškės, Švenčionių rj. s-bė), dėl to pakito g-čių vieta, planas ir vaizdas; jos tapo kompaktiškesnės.

Labiau įtvirtintos g-tės (ankstyvieji piliakalniai) atsirado 1 t-metyje prieš Kristų. Šalia jų susidarė įv. dydžio papėdės g-tės (Sokiškiai), kurios būdavo anksčiau išryškėjusių plano formų: dažn. padriko, rečiau – lanksmo ar linijinio. Tokie kompleksai (šalia kitokio pobūdžio g-čių) egzistavo iki 1 t-mečio vidurio.

Tautų kraustymasis ir slavų ekspansija į baltų žemes paskatino liet. genčių apgyvendinimo struktūros kaitą (manoma, tai paveikė ir skirtingo pobūdžio g-čių sklaidą). Didėjant g-čių užpuolimo grėsmei įtvirtinimai tapo vis sudėtingesni, o 3–5 a. atsirado naujas piliakalnio tipas – slėptuvė.

ANKSTYVOSIOS (PAGONIŠKOS) MIESTO POBŪDŽIO GYVENVIETĖS

9–10 a. liet. genčių žemėse suklestėjus ūkiui ir pagausėjus gyventojų, g-tės padidėjo, išsiplėtė jų f-jos. Tai (t.p. atsiradę vad. pavieniai didieji piliakalniai, pvz., Kunigiškiai) sudarė prielaidas ryškesnei g-čių diferenciacijai, jų kokybiniam persitvarkymui. Kai kurios prie tokių piliakalnių besikuriančios papėdžių g-tės (20 a. pab. jos pradėtos vadinti protomiestais) ėmė įgyti daugiau miesto pobūdžio g-tėms būdingų f-jų (amatai, prekyba) ir išorinių požymių. Esama įv. nuomonių, kada vad. protomiestai tapo pagoniškomis lietuvių (ir kitų baltų genčių) miesto pobūdžio g-tėmis. Nurodomas jų susiformavimo l-pis – nuo 9–10 iki 13 amžiaus. Remiamasi ne tik archeol. duomenimis (jų nepakanka), bet ir ieškoma lietuvių ir kitų baltų bei gretimų genčių ūkio ir g-čių raidos analogijų. Turint nepakankamai duomenų apie buv. g-tes prie vad. didžiųjų piliakalnių, kol kas objektyviai nenustatytas daugelio jų (Apuolės, Įpilties, Veliuonos, Merkinės) pobūdis. Išsamiau tyrinėtas Vilnius, iš dalies – Kernavė ir Palanga, veikiausiai liudija, kad 2 t-mečio pr. jau galėjo būti įv. mastu funkciškai išsirutuliojusių ir urbanistiniu archit. požiūriu susiklosčiusių pagoniškų miesto pobūdžio g-čių. Manoma, anksčiausiai tokios g-tės galėjo susikurti pajūryje (prūsų žemėse – Tursas, Viskiautai) dėl palankesnių sąlygų prekybai su Baltijos jūros pakrančių kitais uostamiesčiais (Švedijoje – Birka, Sigtuna, Visby) plėtoti. Neatmestina prielaida, kad tokių g-čių užuomazgų galėjo būti ir prie Nemuno uostaviečių Jurbarke, Veliuonoje, Vilkijoje, Merkinėje. Liet. genčių žemėse besiformuojančios pagoniškos miesto pobūdžio g-tės iki 12–13 a. sandūros dėl gynybos sistemos savitumų (piliakalnių ir pilių sklaidos) daugiausia buvo mažos, be to, funkciškai nepasiekė tuometinio Europos miesto lygio, o miestiečių sluoksnio jose nebuvo arba didesnėse g-tėse (pvz., Vilniuje) dar tik buvo pradėjęs formuotis.

10–12 a. pradėjus labiau tvirtinti ūk. veiklos ir gynybos požiūriu palankesnėje gamtinėje aplinkoje (upių arba upių ir upelių santakų kyšuliuose) išsidėsčiusius piliakalnius (Vilnius, Merkinė, Ukmergė, Veliuona), labiau išryškėjo ne tik jų diferenciacija, bet (panašiai kaip R. ir V. Europoje) susidarė prielaidos tose vietose esančioms g-tėms plėstis ir įgauti ryškesnių miesto pobūdžio g-čių požymių. Kuriantis šalies gynybos sistemai atsirado daugiau linijinio plano g-čių prie mažųjų piliakalnių. Jų forma, kai kada ir aplinkos gamtinės sąlygos, geriau atitiko žvejyba ir žemdirbyste besiverčiančių žmonių poreikius (Imbarė). Kai kuriose prie svarbių gynybos centrų išaugusiose g-tėse susidarė kvartalai (Kernavė) arba pradėjo ryškėti radialinio plano užuomazgos (Vilnius). G-čių raida buvo savaiminė. Pastatai iki 13 a. buvo nedideli mediniai; krikščioniškų Europos miestų vaizdui būdingų, jį formuojančių rotušių, bažnyčių, vienuolynų nebuvo. Be to, g-tėse neišryškėjo centras ir kompaktiškesnio užstatymo zona. G-čių vaizdui didž. poveikį turėjo šalia išsidėstę piliakalniai su pilimis ir įtvirtinimais. Daugumoje tokių g-čių, manoma, nebuvo ir aikščių (prekyba galėjo vykti už užstatytos, o kartais įtvirtinimais apjuostos teritorijos, pvz., Veliuonoje).

KRIKŠČIONIŠKOSIOS MIESTO POBŪDŽIO GYVENVIETĖS – MIESTAI IR MIESTELIAI
(nuo 13 a. vid. iki 1990)

Skiriami 4 pagrindiniai jų raidos l-piai: LDK, Rusijos valdymo, nepriklausomos Lietuvos, SSRS (ir Vokietijos) okupacijos.

LDK laikotarpis

Pagal reikšmę urbanistikos istorijai skiriami 4 l-piai: 13 a. vid.–1530–40, 1530–40–17 a. vid., 17 a. vid.–18 a. vid., 18 a. vid.–1795.

Pirmojo l-pio (13 a. vid.–1530–40) pradžioje, susidarius centralizuotai valstybei, pagerėjo g-čių raidos sąlygos, o Mindaugui tapus karaliumi ir priėmus krikščionybę, atsirado objektyvios prielaidos pagoniškoms miesto pobūdžio g-tėms virsti krikščioniškomis, bet kaimynystėje įsikūrus vokiečių ordinams ir prasidėjus ilgam karui su jais, dalies g-čių

raida ir persitvarkymas ne tik sulėtėjo, bet ir tapo sudėtingesnis. Vis dėlto, net ir vykstant karams bei nepalankiomis ūk. raidos sąlygomis, daugelis anksčiau susidariusių miesto pobūdžio g-čių konsolidavosi ūk. požiūriu, diferencijavosi į miestus ir miestelius (pirmą kartą paminėti 1387), juose įvyko reikšmingų plano ir vaizdo pokyčių. Pagausėjo radialinio plano g-čių, kurios formavosi prie svarbesnių pilių arba ūk. požiūriu reikšmingose vietose (Merkinė, Ukmergė, Raseiniai, Naugardukas). Linijinio plano g-čių paplitimą iš dalies lėmė prie vandens telkinių besikuriantys nauji ir intensyviai augę svarbūs ankstesni gynybiniai ir ūkiniai centrai (Veliuona, Vilkija, Trakai), nes jų sudėtingesnio plano susidarymui trukdė gamtinės sąlygos. Sumažėjo padriko plano g-čių. Vyravo savaiminė miesto pobūdžio g-čių raida; valstybės mastu ji nebuvo reguliuojama. Pagal stačiakampį planą nuo 1252 Vokiečių ordino užgrobtame pajūrio ruože buvo statoma tik Klaipėda (pirmoji g-tė dab. Lietuvoje, 13 a. gavusi savivaldos teises). Ūk. požiūriu svarbesnėse miesto pobūdžio g-tėse ėmė labiau ryškėti centras su jame susidariusia aikšte (Vilnius, Trakai, Merkinė, Kaunas).

G-čių vaizdas, kurį formavo vyraujantys mediniai pastatai, dėl Vokiečių ir Livonijos ordinų puldinėjimų dažnai keitėsi, bet išliko jų pagr. parametrai ir bruožai. Panoramose tebevyravo piliakalniai su pilimis ir įtvirtinimais (Vilnius, Naugardukas, Merkinė, Veliuona). Po 1387 Aukštaitijos ir 1413 Žemaitijos krikšto daugelyje svarbesnių g-čių pastatytos bažnyčios buvo nedidelės medinės ir neišryškėjo. Šiek tiek daugiau mūrinės bažnyčios galėjo pakeisti tik Vilniaus ir Gardino vaizdą. ~1440 išnykus ordinų grėsmei, kylant valstybės ūkiui, gynybiniai veiksniai ilgainiui neteko poveikio LDK v. dalies g-čių raidai ir sklaidai, todėl dauguma piliakalnių ir pilių buvo apleista ir sunyko, o nemažai prie jų buvusių g-čių persikėlė į ūk. veiklai tinkamesnes vietas. Kūrėsi ir naujos miesto pobūdžio g-tės. Visai sumažėjo padriko plano g-čių, o pagausėjo linijinio ir ypač radialinio; atsirado apskrito ir ovalaus plano g-čių. Toliau ryškėjo miestų funkcinės struktūros kaitai svarbūs plano elementai – centras su turgaus aikšte, kai kur – šalutinių gatvių tinklas. Anksčiausiai ir ryškiausiai šios permainos vyko savivaldą gavusiuose miestuose (Vilniuje – nuo 14 a. pab., Gardine – nuo 15 a. pr., t.p. Trakuose, Kaune, Naugarduke). 15 a. 1 pusėje Vilniuje jau buvo 2 aikštės – viena arčiau pilies (1387 buvo sumažinta pastačius Šv. Jono bažnyčią), kita – spinduliais sueinančių gatvių sankryžoje dab. Rotušės aikštės vietoje. Daugelyje miestelių dėl jų agrarinio pobūdžio šis procesas vyko lėtai. Išplito bažnyčių statyba, bet jos miesto vaizde dar menkai teišryškėjo. Medinių pilių mažėjant, kraštovaizdžiui įvairovės teikė miestai su mūro pilimis, įtvirtinimais (Gardinas, Vilnius, Trakai, Naugardukas). 1503–22 Vilniuje apsisaugoti nuo totorių puldinėjimų pastatyta gynybinė siena su bokštais ir vartais iš esmės pakeitė miesto vaizdą. Sudėtingesnis jis

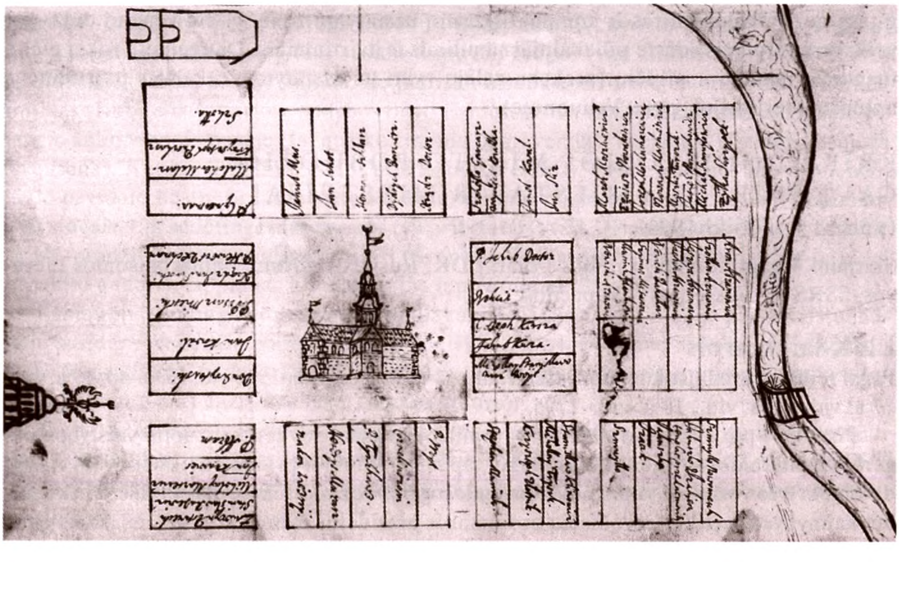

16 a. pab. suplanuoti Biržai (1661–62 T. Krell-Spinowskio sudaryto Biržų atstatymo ir išplėtimo plano fragmentas)

17 a. pr. Vilniaus panorama (T. Makowskio raižinys)

tapo ir kituose daugiataučiuose miestuose (Trakuose, Lietuvos Brastoje), nes ne tik centre, bet ir kt. vietose buvo pastatytos skirtingų konfesijų maldyklos. Didesnių miestų vaizdą keitė ir įv. atstumu nuo centro besikuriantys priemiesčiai.

Iki 1530–40 pagausėjo savivaldą gavusių miestų ne tik LDK v. dalyje (dab. Lietuvos teritorijoje), bet ir valstybės sudėtyje buvusiose slavų žemėse (dab. Baltarusija, Rusijos ir Ukrainos didelė dalis; tuo metu ją turėjo ~50 miestų). Dėl to keitėsi šių miestų, daugiausia centro, plano struktūra ir vaizdas. Tradiciškai kremliuose (su cerkvėmis) buvęs miesto centras, statant rotušes, o prie jų formuojantis turgaus aikštėms, keitėsi įgydamas V. Europos miesto modelį. Didelį poveikį slavų žemių miestų vaizdui turėjo aplinkoje išsidėstę raiškios archit-ros įtvirtinti vienuolynai.

Antruoju l-piu (1530–40–17 a. vid.) dar vyravo savaiminė visų g-čių raida, bet jos mastas mažėjo dėl pradėtos įgyvendinti valstybės politikos statyti ir pertvarkyti miestus bei miestelius, o šiek tiek vėliau – ir kaimavietes. Daugeliui miestų iki 16 a. pr. padidėjus, jų planui tapus sudėtingesniam, sutankėjus pastatams centre, pradėjo ryškėti (pirmiausia – dėl gaisrų) neigiami savaiminės raidos padariniai, todėl, manoma, dar 16 a. 1 ketvirtyje galėjo būti imtasi priemonių reguliuoti miestų statybą. Po 1530 Vilniaus gaisro (per jį sudegė Žemutinė pilis, katedra ir didesnė miesto dalis) Žygimantas Senasis patvirtino magistrato ir miestiečių susitarimą, kuriuo mieste būtų statomi namai tik pagal vad. šniūrą. Panašų nurodymą 1541 Gardinui davė Bona Sforza, bet nėra duomenų, kad tokie nurodymai būtų vykdyti. Po 1537 didelio gaisro Kaunas buvo iš esmės perstatytas pagal Renesanso epochos miestų formavimo principus – pritaikytas nuo 13–14 a. V. Europoje naudotas, o Kaune individualizuotas stačiakampis planas. ~1540 pagal paprastesnę standartinę stačiakampę (klasikinę) schemą išplėstas Bonai Sforzai priklausantis Jurbarkas: šalia linijinio plano miestelio (jis nebuvo pertvarkytas) statybai numatyta tuščia teritorija su kvadratine aikšte ir 8 gatvėmis (po 2 statmenas viena kitai iš kiekvieno aikštės kampo). Kaunas ir Jurbarkas suplanuoti dar iki Valakų reformos įstatymo paskelbimo (1557), bet jų planas atitiko vėliau pagal reformą numatytus miestų ir miestelių formavimo principus. Įgyvendinant Valakų reformą buvo kuriamas ir naujas kaimaviečių tinklas; jos planuotos pagal linijinį planą – sodybos numatytos vienoje arba abiejose gatvės pusėse. Vis dėlto g-tės buvo pertvarkomos ne tik nevienodu mastu, bet ir ne visoje LDK (tad ir buvusiose slavų žemėse). Žemaičių ir Vilniaus vyskupų ir kai kurių privačių valdų miesteliai toliau augo arba buvo pradėti statyti nesilaikant stačiakampio plano (Panevėžys, Joniškis, Žemaičių Kalvarija). Manoma, šį planą galėjo įgyti iki 35–40% tuometinių LDK v. dalies (arba 25–30% dabartinių) miestų ir miestelių. Slavų žemėse į r. nuo sostinės stačiakampis planas buvo taikomas vis mažesniu mastu. Tokios plano formos kai kur nebuvo galima panaudoti, nes dalis miesto pobūdžio g-čių buvo gana gerai užstatytos, turėjo savivaldos teises arba buvo išsidėsčiusios šiam planui nepalankioje gamtinėje aplinkoje (todėl kartais tebuvo pertvarkomos tik kai kurios miestų dalys, pvz., Ukmergėje).

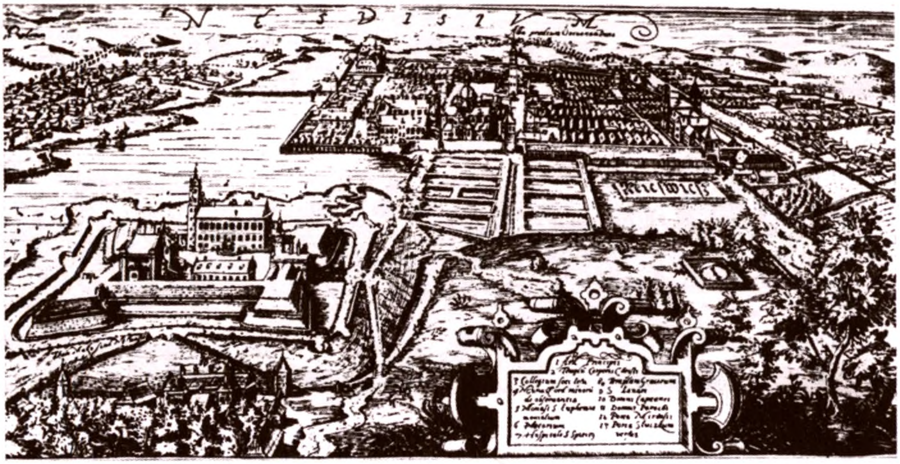

17 a. Nesvyžiaus aksonometrinis vaizdas (T. Makowskio raižinys)

Per Valakų reformą jau buvo sudaromi miestų ir miestelių (Batakiai, Palanga) planai, o jų autoriais laikytini matavimo darbus vykdę asmenys. Pagal dažniausiai naudotą standartinį stačiakampį planą ir tam tikrą jo modulį miestai ir miesteliai buvo naujai kuriami (Biržai, Nesvyžius), rekonstruojami (Kražiai), plečiami ir rekonstruojami (Kėdainiai, Kretinga) arba tik plečiami (Nemenčinė, Skuodas, Prienai). Teritorijose (Užnemunėje, LDK v. dalies š. pakraštyje), kurios dėl karų su ordinais buvo labiausiai nusiaubtos, daugiau statyta naujų miestų. Nors nevengta ir jų perstatymo: nuo 15 a. vid. iš naujo apgyvendinamoje Užnemunėje savaimingai iki tol atsiradusios g-tės per Valakų reformą buvo įv. mastu pertvarkytos arba, derinantis prie tiesiamų strateginių kelių, net perkeltos į kitą vietą (Virbalis).

Pagal stačiakampį planą rekonstruojamos, plečiamos arba kuriamos g-tės buvo formuojamos skirtingo dydžio plotuose; tai priklausė nuo g-tės numatomos reikšmės: Virbaliui, Luckui ir Nesvyžiui skirta 100 margų, Senajam Bychavui – 60, Kretingai, Gomeliui, Skuodui, Biržams – 33, Baisiogalai – 22. Planuotas ir nevienodas kvartalų skaičius, prekybai reikalingos aikštės (dažn. vienos, kai kada, pvz., Nesvyžiuje – dviejų) plotas. Perplanuojant esamas g-tes įvairiu mastu derintasi prie ėjusių per jas kelių, greta esančių vandens telkinių, o slavų žemių miestuose – ir prie tradicinės jų plano struktūros; taip pagal LDK bei Lenkijos karinių stovyklų principus perplanuoti kai kurie šių žemių miestai (Senasis Bychavas, Gluskas, Mogiliavo sr.). Pertvarkymai pakeitė LDK miestų vaizdą – įsigalėjo bažnyčių ir rotušių bokštai, visuom. pastatai; panoramos tapo raiškios, panašios į V. Europos miestų. Tokį vaizdą įgijo Vilnius, Gardinas, Trakai, Lietuvos Brasta, Kleckas ir kiti. Ne toks raiškus buvo miestelių vaizdas, bet kai kurie jų (Kražiai) beveik nesiskyrė nuo mažų miestų.

Skirtingai nuo LDK miestų, Klaipėda stačiakampį planą įgijo 13 a. vid. pagal romėnų kar. stovyklos pavyzdžiu parengtą schemą. Miesto vaizdui 16 a. pr. didelę reikšmę turėjo pilis, bažnyčios ir pradinę teritoriją su Frydricho priemiesčiu apjuosę įtvirtinimai.

Trečiojo l-pio (17 a. vid.–18 a. vid.) LDK miestų ir miestelių plano bei vaizdo raida itin reikšminga Lietuvos urbanistikai. Per 17 a. vid. vykusius karus su Rusija ir Švedija daugelis šalies v. dalies miestų ir miestelių buvo sudeginta, apgriauta, išgrobta. Sumažėjo gyventojų (visose lietuvių žemėse – 39%, Vilniaus vaivadijoje – 59%), sunyko ūkis, kai kuriose g-tėse – net dalis anksčiau užstatytų teritorijų, neliko stačiakampio plano aikščių (Kurtuvėnuose, Birštone) ar jų forma įvairiu mastu pakito (prarado ankstesnį taisyklingumą). Atstatant suniokotus miestus ir miestelius jau gana dažnai nesilaikyta jų planingo formavimo principų, ėmė įsigalėti savaiminis statybos pobūdis. Pagal Valakų reformos l-pio urbanistinius principus buvo atstatoma arba naujai formuojama vos 5–8% miesto pobūdžio g-čių (Biržai, Kėdainiai, Vilijampolė). Keli miesteliai (Jieznas, Kražiai) fragmentiškai rekonstruoti pagal to meto V. Europoje paplitusius baroko epochos

principus. Daugelio atkūrimas užsitęsė. Sparčiau ir didesnio masto darbai vykdyti Vilniuje, Gardine, Nesvyžiuje. Jie beveik nepakeitė miesto plano, didesnį poveikį turėjo vaizdui. Nors sugriautų namų vietoje buvo atstatomi menkesni, bet daugelyje miestų ir miestelių statyti ir nauji visuomeniniai baroko archit-ros pastatai arba kompleksai (bažnyčios, vienuolynai, m-los). Diduma rekonstruotų gotikos ir renesanso pastatų t.p. įgijo barokinį vaizdą. Miesteliai kito mažiau, o jų vaizdas, išskyrus nedaugelio (Jieznas), dažn. suprastėjo.

Atsikuriančius LDK miestus ir miestelius vėl nualino 18 a. pr. karai su Švedija ir Rusija. Miestuose dar sumažėjo gyventojų, o daugelyje miestelių jų apskritai neliko. Išnyko nemažai gatvių, aikštės užžėlė, dėl to dar labiau pakito Valakų reformos metu pagal stačiakampį planą pertvarkytų arba naujai pastatytų miestų ir miestelių plano taisyklingumas, raiškesnis darėsi tik jų vaizdas: po 18 a. pr. karo vien Vilniuje (ne tik centre, bet ir priemiesčiuose bei užmiestyje) buvo pastatyta 10 bažnyčių (kai kurios su vienuolynais), keliasdešimt didikų rezidencijų, visuom. pastatų. Vienuolynų ir bažnyčių pastatyta Kaune, Telšiuose, Raseiniuose, Kražiuose, Merkinėje, Gardine ir kitur.

Dėl panašios miestų ir miestelių raidos tuometinėje Prūsijoje po 17 a. vid. gaisrų, 18 a. vid. švedų ir rusų puolimų Klaipėdos įtvirtinimais apjuostos teritorijos planas beveik nepakito. Iš 3 g-čių besiformuojančioje Šilutėje pagal vienos jų – Šilokarčemos – 1731 sudarytą planą pradėta formuoti beveik stačiakampė turgaus aikštė, kuri sudarė prielaidas centrui susikurti.

Ketvirtuoju l-piu (18 a. vid.–1795) po karų, maro epidemijų ir bado šiek tiek atsigavęs LDK ūkis vėl paskatino miestų ir miestelių planingą formavimąsi, bet iniciatorius buvo jau ne tik valstybė, bet ir pažangūs didikai. Naudoti dažn. jau klasicizmo epochos urbanistikos ir archit-ros principai (1745 po didelio gaisro – Kamajuose, vėliau – Eišiškėse, Veisiejuose, Sedoje, Rokiškyje, Eržvilke), pagal kuriuos g-čių centr. dalys numatytos rekonstruoti arba ir rekonstruotos panaudojus kvadratinėje arba stačiakampėje aikštėje statmenai susikertančių ašių kompozicinę schemą. Klasicistinių principų plitimą nuo 1765 paskatino A. Tyzenhauzo ūk. veikla karališkosiose ekonomijose. Gardino ekonomijoje išplėstas šio miesto centras, planuotos naujos teritorijos – kult., pram. ir gyv. kompleksas *Meistriškumas*. Tai turėjo būti originalus sudėtingos kompozicijos rajonas, kuriame pastatai išdėstyti palei plačias gatves, spinduliais sueinančias į apskritas, daugiakampes ar ovalias aikštes. Pertvarkyti Pastovys, Dambrava, Lipskas, Sokółka, kiti miestai ir miesteliai. Alytaus ekonomijoje perstatyti ir išplėsti Bartninkai, pradėti darbai Alytuje. 1769–72 sudarytas Šiaulių ekonomijos planas, o pagal miestų ir miestelių planus pradėta jų centrų, dvarų sodybų perstatymai. Pagal stačiakampį planą iš esmės buvo perstatyti Šiauliai, Joniškyje darbai tik pradėti, Žagarėje jie vykdyti fragmentiškai.

Greta klasicistinių kompozicinių principų, 18 a. 2 pusėje kai kurie LDK miestai ir miesteliai (Anykščiai, Jonava, Panevėžio dalis – Nikolajevas) buvo pertvarkomi dar pagal Valakų reformos metu naudotą stačiakampį planą, pakeitus kai kuriuos jo elementus. Ir klasicistiniai, ir ankstesni planavimo principai šiuo l-piu įgyvendinti nevienodai ir nedaugelyje vietovių; net ir parengus planus vyravo savaiminė daugelio miestų ir miestelių raida. Klasicistinės archit-ros poveikis g-čių vaizdui buvo nevienodas: ryškesnis Vilniuje, Gardine ir rekonstruotuose mažuose miestuose arba miesteliuose, kurių centre pastatyta bažnyčių, prek. pastatų (vadinamųjų prekybos eilių, pvz., Sedoje), karčemų (Kamajuose).

Rusijos valdymo metai

Po ATR III padalijimo (1795) didžioji LDK lietuviškųjų žemių dalis atiteko Rusijai (Užnemunė – iki 1807 Prūsijai), todėl miestai ir miesteliai formuoti pagal Rusijoje nustatytą tvarką. Panaikinus savivaldos teises miesto statusas paliktas arba suteiktas tik gubernijų ir apskričių centrams, kurie turėjo būti tvarkomi pagal 1785 paskelbtą, o buv. LDK 1796 įteisintą Malonės raštą miestams; tai sudarė nevienodas ir nuo ankstesnių skirtingas miesto pobūdžio g-čių raidos sąlygas. Miestų formavimas buvo reglamentuotas aiškiau ir tiksliau negu miestelių, be to, tik miestams nustatyta ir privaloma tvarka iš pradžių turėjo

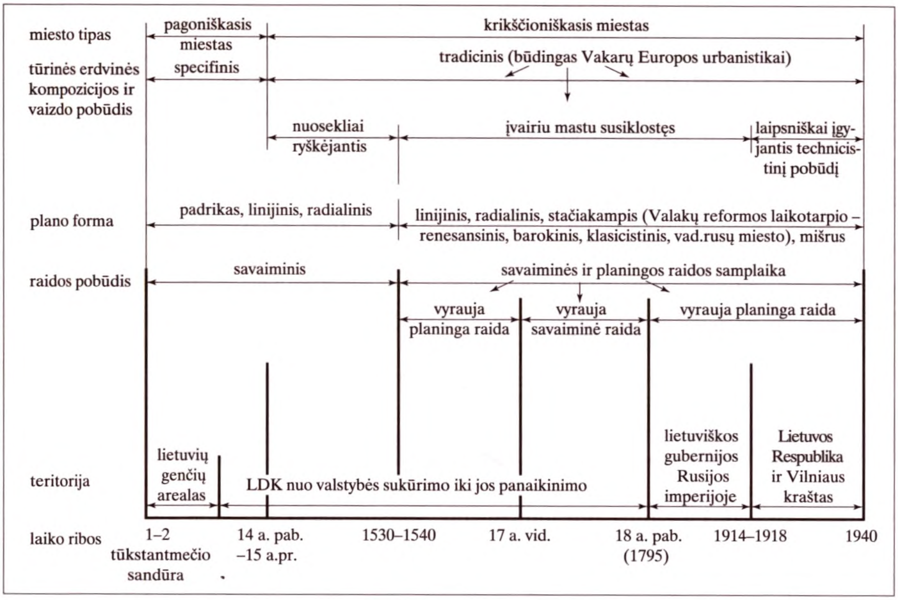

Lietuvos urbanistikos raidos schema iki 1940

būti sudaromi projektiniai planai. Miestelių statyba kurį laiką (iki 1817) palikta savieigai ir tik kai kada (po gaisrų privačiose valdose jų savininkų iniciatyva) išdegusios teritorijos galėjo būti atstatomos planingai. Šio l-pio skiriami du etapai: 1795–19 a. 7 d-metis ir 19 a. 7 d-metis–1914.

Pirmojo etapo pradžioje gana nepalankiomis sąlygomis (1812 karo nuostoliai, 1831 sukilimas) pereita prie naujos miesto pobūdžio g-čių formavimo tvarkos. Pirmiausia miestų projektiniai planai parengti Ukmergei (1800–01) ir Trakams (1801), vėliau – Marijampolei, Vilniui, Kaunui, bet jie nebuvo tinkami įgyvendinti, nes neatsižvelgta į esamą planą ir užstatymą, gamtines sąlygas, neįvertinta reali miestų plėtros galimybė. Vilnių buvo numatyta išplėsti beveik 3 kartus, suplanuotas sudėtingo reljefo neatitinkantis stačiakampis gatvių tinklas, numatyta 13 ar 14 aikščių. Netaisyklingo kontūro, banguoto reljefo pusiasalyje įsikūrusiems Trakams 1821 parengtas vietovei netinkantis vėduoklės pavidalo planas. Pagal 1823 Kauno projektinį planą beveik visus ist. centro pastatus buvo numatyta nugriauti, o prie Rotušės aikštės ir pagr. gatvių priderinto plano likusį plotą padalyti sklypais sodybinio tipo namams statyti.

Nors ir nepalankiomis sąlygomis, kai kurių didikų iniciatyva buvo perstatomi ir miesteliai. Reikšmingiausi darbai atlikti Rokiškyje – čia 19 a. pirmaisiais d-mečiais sukurta įspūdinga 2 statmenų ašių klasicistinė kompozicija (pagr. ašis nuo bažnyčios iki dvaro rūmų sutapo su aikšte), suplanuotame plote numatyta 2 tipų sodybiniai standartiniai namai. Nuo 19 a. pr. gyv. namai ir visuom. pastatai turėjo būti statomi pagal vad. pavyzdinius planus ir pavyzdinius fasadus; Vilniuje jie pradėti taikyti nuo 1814. Po 1831 sukilimo ir 1833 pakartotinio nurodymo planingai statyti miestus projektinių planų rengimas šiek tiek paspartėjo. Po 1836 Tauragės gaisro pirmą kartą pritaikyti Sudegusių miestų atstatymo nuostatai (1817). Parengti Zarasų (1836–37), Vilniaus (1837), Druskininkų (1831–41), Telšių (1837–39 ir 1851), Trakų (1846), Kauno (1847), Ukmergės (1855) planai. Juose miestus numatyta

Gardino rajono *Meistriškumas* plano schema (18 a.; iš dalies įgyvendintas)

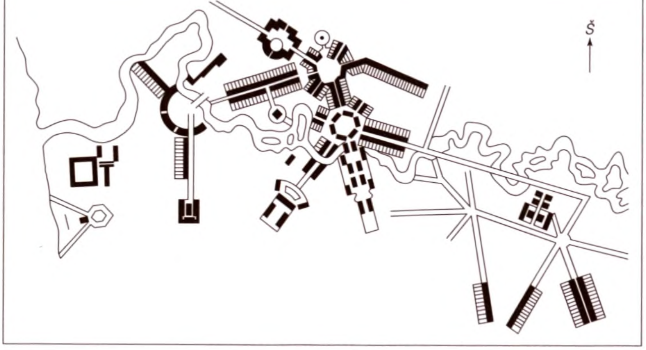

išplėsti į tuščius arba ekstensyviai užstatytus plotus, o tiesiant per juos Rygos–Tilžės ir Sankt Peterburgo–Varšuvos plentus – rekonstruoti. Įgyvendinti tik kai kurie planai, nes juos rengiant vis dar nebuvo atsižvelgta į esamą padėtį (Trakai, Šeduva, Ukmergė, Telšiai); tik Zarasai po gaisro atstatyti ir išplėsti pagal prie naujos plento trasos priderintą planą. Realizuoti ir kiti miestų išplėtimo planai (Kauno, Druskininkų, Tauragės, iš dalies – Vilniaus). Matininkų, kai kada ir architektų rengiamuose projektiniuose planuose dažn. buvo numatomas stačiakampis (Kaune, Tauragėje), rečiau – vėduoklės (Zarasuose – netinkantis banguoto reljefo vietovei tarp ežerų) gatvių tinklas. Pagal negausius ir nevienodu mastu įgyvendinamus miestų ir kai kurių miestelių projektinius planus vykdyta statyba sudarė nedidelę dalį šiose g-tėse vykusių darbų (1850–56 dvarininko iniciatyva pagal netaisyklingos vėduoklės pavidalo klasicistinę kompoziciją rekonstruotas Rietavas). Nemažai miestų ir miestelių (Utena, Kelmė, Skaudvilė) įvairiu mastu pertvarkyta pagal kitais tikslais (tiesiant naujus kelius, kt.) rengiamus planus. Daugelio miestelių statyba vyko pagal nedidelių teritorijų planus arba visai be jų. Vyraujant tokiai savaiminei statybai miestuose ir miesteliuose išryškėjo daugiausia neigiami pokyčiai – sunaikinta nemažai buvusio taisyklingo plano elementų (Telšiai, Kražiai, Eišiškės), sumažintos arba pakeistos aikštės (Šiauliai, Anykščiai, Veliuona, Gargždai, Lazdijai, Kelmė).

Nuo 1830–35 padaugėjo statybų pagal vad. pavyzdinius planus ir fasadus. Tam naudoti ne tik senieji, bet ir 1840–41, 1843–52 katalogai, kuriuose pateikti pastatų projektai buvo parengti pagal rusų archit-ros tradicijas. Statyba pagal katalogus ne tik niveliavo Lietuvos miestų ir miestelių individualų vaizdą, bet ir keitė jį suteikdama svetimos archit-ros bruožų. Miestų ir miestelių vaizdas nemažai kito ir dėl Rusijos valdžios sąmo-

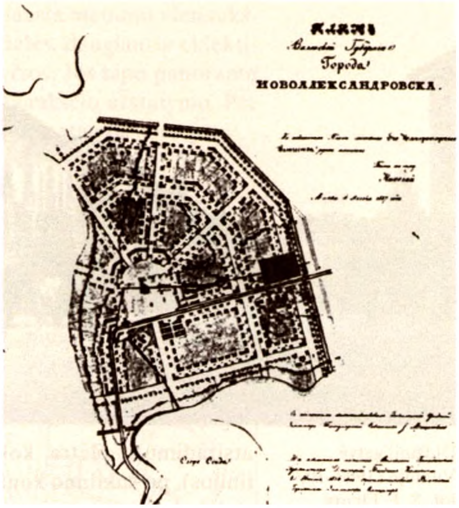

1836–37 Zarasų projektinis planas

1847 Kauno projektinis planas

Didžioji gatvė Vilniuje (1900–10, fot. S. F. Fleury, LNM)

ningo siekio sunaikinti LDK l-pio valstybingumo pėdsakus; 1800–05 Vilniuje nugriauta gynybinės sienos su kai kuriais vartais didžioji dalis, Žemutinė pilis, po 1831 sukilimo – Vyriausiojo Tribunolo rūmai su Pilies vartais. Uždarius daugelį katalikų vienuolynų jie natūraliai nyko arba buvo sąmoningai griaunami (Kražiuose nugriautas jėzuitų vienuolynas su kolegija, Merkinėje – jėzuitų vienuolynas su bažnyčia).

Antrojo etapo (19 a. 7 d-metis–1914) pradžia siejama su reikšmingais visos Rusijos, ypač jos š.v. gubernijų, kurioms priklausė ir lietuvių etn. žemės, pokyčiais: 1861 žemės reforma, 1863 sukilimu, pramonės atsiradimu ir plėtra, kokybinėmis transporto permainomis (nutiestos pirmosios glžk. linijos), po sukilimo konfiskuotų dvarų ir juose buv. miestelių liustracija. Miestų projektiniai planai rengti pagal ankstesnę tvarką, tik nuo 19 a. 8 d-mečio juose pradėta labiau atsižvelgti į esamą būklę – gatvių tinklą ir pastatus (Panevėžys, Šiauliai), bet vis dar nepakankamai – į gamtines sąlygas. Po 1863 planavimo nuostatuose atsirado reikalavimas gatvių tinklą ir aikštes planuoti taip, kad būtų sąlygos ginkluotam vietos gyventojų pasipriešinimui malšinti. Projektiniuose planuose dažn. buvo numatomas stačiakampis gatvių tinklas, kelios aikštės, viena jų – cerkvei statyti.

19 a. 7 d-metyje išplitus valdiškų dvarų liustracijai, padaugėjus gaisrų g-čių centruose įsikūrusių žydų plotuose, pradėta intensyviau rengti miestelių projektinius planus. 1879 caras išleido potvarkį *Dėl sudegusių Rusijos imperijos miestų ir miestelių atstatymo.* Miestelių projektiniuose planuose buvo numatoma mažai tikrosios būklės pakeitimų; pernelyg derintasi prie esamų gatvių trasų ir sklypų ribų. Pagal gaisro saugos reikalavimus nauji namai išdegusiose teritorijose turėjo būti statomi rečiau, bet dėl to būtų tekę iš esmės keisti ir žemėvaldą (pastatai netilptų to paties savininko sklype). Tuo nepatenkinti padegėliai namus statydavo senose vietose, todėl po gaisrų atsikūrusių miestelių užstatymo pobūdis beveik nesikeitė, kito tik vaizdas. Daugiau kito privatūs miesteliai, atstatyti pagal radikalesnius išdegusių dalių projektinius planus (Žagarė po 1881 gaisro, Salakas); kai kada jų planas tapo net raiškesnis. Miestelių projektiniuose planuose kartais būdavo numatoma juos pernelyg išplėsti į gretimus plotus (Panemunis), todėl suplanuotos didelės teritorijos likdavo neužstatytos. Visai be planų formavosi tik prie glžk. stočių besikuriantys miesteliai (Subačius, Šeštokai).

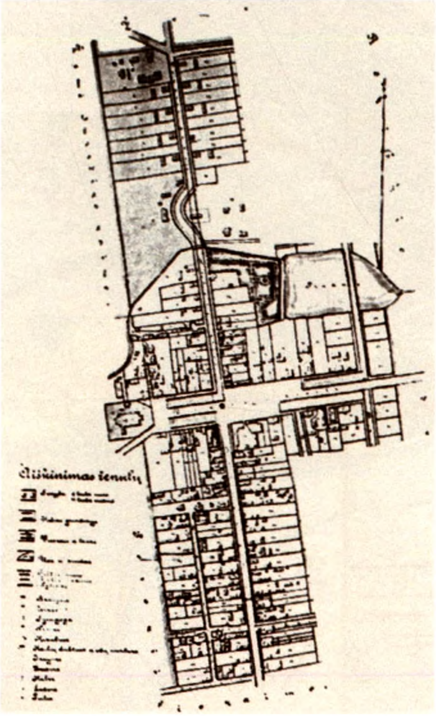

19 a. pab.–1921 Rokiškio tikrosios būklės planas

Šiuo l-piu (daugiausia jo pabaigoje) didžiuosiuose miestuose jau pastatyta aukštesnių daugiabučių namų ir visuomeninių pastatų (Glžk. apygardos rūmai Vilniuje), labiau išryškėjo tankiau apstatyti centrai. Gausėjo istorizmo l-pio ir plytų stiliaus pastatų. Jų buvo statoma ir mažųjų miestų bei

miestelių po gaisrų atkuriamose dalyse, dėl to kito iki tol daugiausia medinių vienaukščių trobesių formuojamas jų vaizdas. Tam reikšmės turėjo ir didelės, daugiausia eklektinės archit-ros raudonų plytų vienbokštės arba dvibokštės bažnyčios. Jos tapo panoramų dominantėmis, nors dažnai dydžiu nederėjo prie miestelių mažaaukščio užstatymo. Per I pasaul. karą daugelis miestų ir miestelių patyrė įv. nuostolių, o jų statyba sustojo.

Nepriklausomos Lietuvos laikotarpis

1918 atkūrus nepriklausomą valstybę kai kurie per karą nukentėję miestai ir miesteliai buvo atstatomi jų visai nereguliuojant, o kai kuriems buvo leista atsikurti pagal anksčiau parengtus projektinius planus (Zarasams – pagal 1871, Ylakiams – pagal 1911). 1919 pradėjus parceliuoti dvarus, o miestus ir miestelius plėsti jiems skiriamuose tuščiuose plotuose, pradėta rengti nemažai projektų. Dažn. buvo planuojamos tik naujai statybai skirtos teritorijos (Šiaulių, Mažeikių, Prienų, Marijampolės, Radviliškio, Pakruojo, Raseinių, Vilkijos, Jurbarko), bet kai kada – ir jau užstatyti plotai. Susidaręs gatvių tinklas nekeistas (Biržuose) arba jis tik nežymiai papildytas (Rokiškyje antra aikštė, Kėdainiuose); stačiakampis tinklas nepakankamai derintas prie anksčiau susidariusio, todėl dalis radialinio arba linijinio plano miestelių ar mažų miestų ilgainiui įgijo mišrų planą.

Įsteigus Vyriausiąją statybos inspekciją, o apskrityse – statybos k-tus, nuo 1921 visi svarbesni miestų ir miestelių pastatų projektai juose buvo svarstomi: taip pradėta formuoti valstybinę statybos politiką, bet ji beveik neišplito į 1923 prie Lietuvos prijungtą ir autonomiją gavusį Klaipėdos kraštą. Tik rekonstruojant ir plečiant Klaipėdos uostą laikytasi valstybės nustatytų bendrųjų reikalavimų.

3 d-metyje laikinajai sostinei Kaunui (prie jo 1919 prijungti priemiesčiai) 1923 buvo sudaryta perspektyvinės plėtros projektinė schema. Joje atliktas funkcinis ir statybinis teritorijų zonavimas, o miesto dalių gatvių tinklo pertvarkymas (Šančiuose) arba papildymas (Žaliakalnyje) numatytas taikant tuo metu Europos urbanistikoje paplitusias geometrizuotas gatvių tinklo formas. 1924–33 rengiant miesto dalių ir gatvių tvarkymo projektus ši schema buvo nuosekliai detalizuojama.

1928 baigus rengti dvarų parceliavimo ir miestų bei miestelių projektinius planus, atsirado prielaidos šias g-tes planingiau užstatyti. Prie to prisidėjo ir netrukus įv. vietose atliekami gatvių tinklo pertvarkymo bei papildymo, naujų aikščių planavimo arba ir įrengimo darbai. Dažn. tai daryta po gaisrų arba siekiant konkrečių – automobilių ir

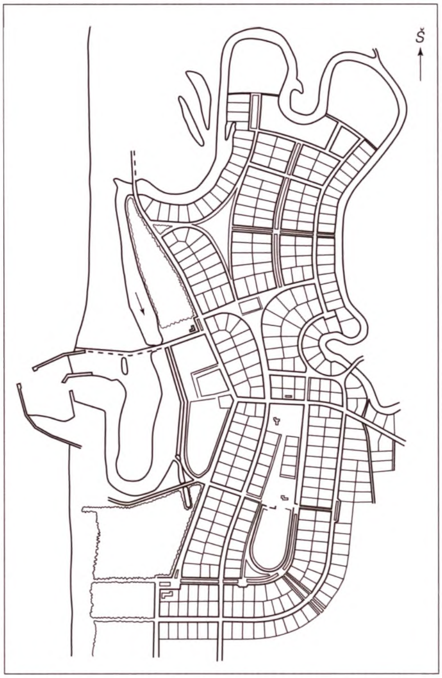

1939 Šventosios g-tės projektas

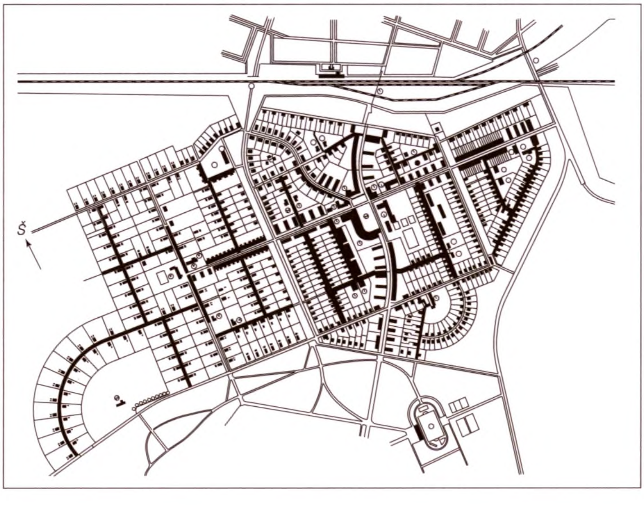

1939 Mažeikių pietinės dalies projektas

Kaunas. Rotušės aikštė (1939 nuotrauka, iš A. Burkaus rinkinio)

glžk. transporto tobulinimo – tikslų (Kaunas, Kėdainiai, Pakruojis). 4 d-mečio 2 pusėje buvo sudaroma daugiau perspektyvinių projektinių planų (Mažeikiai, Laukuva, Eržvilkas), o kai kurie jų profesionaliai parengti pagal to meto Europos urbanistikos principus (Šventoji – kuriant naują pajūrio uostą po 1939 Klaipėdos krašto okupacijos).

Siekiant pagerinti miestų ir miestelių užstatymą bei vaizdą 1929 pakeisti Lietuvos statybos įstatai – leista griauti blogos būklės ir vaizdo pastatus arba jų dalis. Iki 1939 jų nugriauta tūkstančiai, tarp kurių būta ir vertingų objektų (Sedos klasicistinės prekybos eilės, Rietavo dvaro rūmai). 1932 išleidus įsaką dėl mūro statybos plėtotės, visiems miestams ir daugeliui miestelių (Anykščiai, Joniškis, Rokiškis, Žagarė, Žeimelis, Laukuva) parengtos vadinamosios mūro statybos zonų schemos, pagal kurias įv. dydžio teritorijose (dažn. centre – aplink aikštę ir pagr. gatvėse) apribota medinių pastatų statyba, leista statyti tik mūrinius. Miestų ir miestelių vaizdas, jų archit-ros kokybė pagerėjo, nes pastatų projektai rengti užsienyje mokslus baigusių vietos architektų, profesionaliai derinant krašto tradicijas ir sąlygas su to meto Europos archit-ros pasiekimais ir tendencijomis. Sukurta savita moderniosios archit-ros stilistika, kuri geriausiai išryškėjo Kaune (jis įgijo nemažai europinio miesto bruožų). 1940 pradėtas rengti Vilniaus perspektyvinis projektas.

1919 Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte miestai ir miesteliai iki 1939 buvo formuojami pagal Lenkijos įstatymus ir statybos tvarką. Vilniuje planavimo darbų beveik neatlikta, o kai kurie krašto miesteliai buvo išplėsti dažn. pagal stačiakampį gatvių tinklą (Kaltanėnai, Ignalina – joje pritaikytas anachroniškas Rusijoje 19 a. 1 pusėje ir viduryje naudotas plano modelis); kai kurių miestelių (Pabradė) projektinis planas geriau priderintas prie esamo.

SSRS (ir Vokietijos) okupacijos laikotarpis

1940 SSRS okupavus Lietuvą nespėta įvesti naujos miestų ir miestelių formavimo tvarkos. Daugelyje miestelių (Šakiai, Žeimelis, Radviliškis) anksčiau pradėti darbai kurį laiką dar vyko, bet netrukus nutraukti. Priimtas iki okupacijos parengtas vertingų kultūros (tarp jų – ir urbanistikos) objektų apsaugos įstatymas. 1941 06 per Lietuvą einant II pasaul. karo frontui nukentėjo nemažai miestų ir miestelių. Vokietijos okupacinei valdžiai nesiimant, bet iš pradžių ir nedraudžiant, imta rengti jų atstatymo projektus, dažn. jie tik pradėti, o kai kur (Vilnius, Rietavas, Šiauliai, Varniai, Jonava) ir baigti. 1943 Vokietijos okup. valdžios įsakymu šių projektų rengimas nutrauktas.

1944 SSRS kariuomenei vėl okupavus Lietuvą, nukentėję miestai bei dalis miestelių nuo 1945 pradėti atkurti planingai pagal generalinius planus. Juos rengė Lietstatprojektas (vėliau – Miestų statybos projektavimo, Ž.ū. statybos projektavimo, Kolūkių statybos projektavimo i-tai). 1945 parengtos 5 projektinės schemos (Zarasų, Rokiškio ir kt.), 1946 – 12 (Šakių, Šiaulių, Mažeikių ir kt.), 1947 – 17. Jose daugiausia numatyti atkūrimo ir ribotos plėtros darbai iki 1950 arba 1955 metų. Pagal šiuos dokumentus įv. mastu planuota pertvarkyti ir ankstesnę miestų bei miestelių plano struktūrą (Varniuose savita 2 aikščių centro kompozicija pakeista tipine su keturkampe aikšte, Gargžduose panaikinta per Valakų reformą suformuota aikštė). Nepalankiomis miestų ir miestelių atstatymo sąlygomis (vyko ginkluotas pasipriešinimas sov. okup. režimui, gyventojų trėmimai, trūko specialistų ir stat. medžiagų) daugelis projektų nepradėti įgyvendinti, apsiribota apgriautų pastatų remontu arba pritaikymu naujai paskirčiai. 1950 pertvarkius šalies admin. sistemą nemažai miestelių – buv. valsčiaus centrų – tapo rajonų centrais, tad jų ankstesnius projektus reikėjo keisti. Be to, 1948 parengti ir iki 1952 beveik įgyvendinti

N. Akmenės ir Grigiškių naujų darbininkų g-čių projektai. 1–2 aukštų tipiniais namais ir visuom. pastatais užstatytos g-tės suplanuotos pagal SSRS naudotus planavimo principus, galiojusias stat. normas (dėl to projektai iš esmės skyrėsi nuo nepriklausomoje Lietuvoje taikytos Europos miestų planavimo praktikos).

6 d-metyje daugeliui miestų parengti nauji projektai, kuriuose numatyta jų raiškesnė plėtotė, tikslingesnis funkcinis zonavimas (suplanuotos pramonės zonos), kompleksiškesnis ir raiškesnis centr. dalių formavimas (Vilniaus centrą numatyta plėsti Neries deš. krante). Pradėtos tiesti naujos transporto magistralės; Vilniuje nepagrįstai išplatinta Muziejaus (dabar Vokiečių) gatvė, dėl to iš dalies suardyta senamiesčio plano struktūra. 1953–55 sudaryti didžiųjų miestų visuom. centrų detalūs projektai.

Plečiantis pramonei didėjo gyv. statybos mastas. Daugiausia statyti standartinės archit-ros privatūs namai, kurie nulėmė plečiamų miesto teritorijų vaizdą (Šiauliai, Telšiai, Marijampolė). Negausūs daugiabučiai namai (Vilniuje, Klaipėdoje) ir visuom. pastatai (dažn. kom. partijos k-tų būstinės naujuose rajonų centruose – Žiežmariuose, Veisiejuose, Varniuose) statyti pagal tipinius projektus, tik Šiauliuose atstatant sugriautą centrą leista individualizuoti statomų tipinių daugiabučių namų fasadus. Didžioji dalis miestelių, tapę kolūkių ir valstybinių ūkių centr. g-tėmis, turėjo būti formuojami pagal kaimo specifiką atitinkančius reikalavimus ir normatyvus. Ūkius stambinant projektai buvo dažnai keičiami.

Įv. mastu įgyvendinant miestų ir miestelių projektus (1960 juos turėjo 96 iš 116 miestų) daug kur buvo pakeista savita ir urbanistikos paveldo požiūriu vertinga jų plano kompozicija (Rietavas, Šiauliai, Skuodas). Siekiant nuo to apsaugoti kitus vertingus miestus 1949 archit-ros paminklais paskelbti Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Kėdainių senamiesčiai, 1956–59 parengtas Vilniaus senamiesčio rekonstrukcijos projektas; iki 1964 tokie projektai sudaryti Kauno, Klaipėdos, Kėdainių, o 1974 – Trakų senamiesčiams.

6 d-metyje miestų plėtros realūs tempai pralenkė planuotus, todėl 7 d-metyje beveik visiems miestams teko parengti naujus projektus. 1960 sudarytas ir naujo Elektrėnų miesto projektas – laisvo planavimo principais suformuota teritorija numatyta užstatyti tipiniais stambiaplokščiais namais ir visuom. pastatais. Pagal tokius pat principus 1962–68 pastatytas pirmasis Vilniuje Žirmūnų gyv. rajonas, o nuo 1974 statytas naujas miestas Sniečkus (dab. Visaginas). 1963 suformuota besiplečiančio Vilniaus išskaidyto plano struktūra; plėtotės pagr. kryptis numatyta į š.v. pusę, suplanuoti želdynų masyvais atskirti gyv. rajonai (Lazdynai, Karoliniškės, Viršuliškės, kt.). Kauno plano struktūra, neįvertinus gamtinių sąlygų, formuota vieningo komplekso principu. Daugelį naujų kaimo g-čių šliejant prie mažų miestų – rajonų centrų arba didesnių miestelių – jų teritorijos labai padidėjo, išsitęsė palei kelius (Užventis, Seda, Žiežmariai, Priekulė); dėl to susidarė Lietuvos miesto pobūdžio g-čių tradicinei sistemai nebūdingi kompleksai, daug kur buvo iškreiptas jų plano struktūros mastelis, pažeistas logiškos plėtotės principas. Siekiant ideologinių tikslų, mažų miestų ir miestelių centruose statomais daugiabučiais namais ir visuom. objektais siekta užstoti bažnyčias, sumenkinti jų reikšmę centro kompozicijai – Prienuose, Žemaičių Kalvarijoje, Šaukote (Radviliškio rj. s-bė).

Miestų planinga plėtra vykdyta pagal SSRS principus ir normatyvus. Pagal tipinius projektus užstatomos miestų naujosios dalys vienodėjo. Padėtis pagerėjo, kai buvo leista, nors ribotai, rengti vietos poreikius labiau atitinkančius tipinius projektus. Kūrybiškai taikant šiuos principus suplanuota gana savitų naujų gyv. rajonų (Lazdynai Vilniuje). Siekiant išsaugoti kitų kultūros paveldo požiūriu vertingų miestų ir miestelių savitumus 1969 patvirtintas vietinės reikšmės urbanistikos paminklų sąrašas (61 objektas; 2007 – 58 objektai). 7 d-metyje susiklosčiusius miestų ir miestelių formavimo principus ir bū-

Lazdynų panorama (1975, fot. A. Sutkus)

dus 8–9 d-metyje siekta tobulinti nuo 1984 pradėjus rengti individualius perspektyvinio formavimo modelius (Šiauliai, Kaunas, Kapsukas, dabar Marijampolė, Ukmergė, Šilutė, Joniškis, Žagarė). Juose ieškota optimalios laikmečio reikalavimų, logiškos plėtros ir ist. urbanistinės raidos vertingų elementų bei formų išsaugojimo simbiozės. Šiuo l-piu didžiausiuose ir vidutiniuose miestuose (Vilnius, Kaunas, Alytus, Utena) pastačius daugiabučių namų kompleksų, gerokai pasikeitė jų bendras vaizdas, poveikis aplinkai. Rekonstruojant miestų centrus pradėta formuoti pėsčiųjų zonas (Vilnius, Šiauliai, Kaunas, Marijampolė).

ATKURTOS NEPRIKLAUSOMYBĖS METAI

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę susidarė sąlygos keisti ankstesnę sovietinę miestų ir miestelių plėtros teoriją ir praktiką, bet nesant šią veiklą reglamentuojančių teisės aktų, iš pradžių esminių pokyčių beveik neįvyko. Pasikeitus finansavimo tvarkai ir prasidėjus privatizavimui, sumažėjo valstybės galimybės tiesiogiai veikti urbanistikos procesą. 1995 priimtas Teritorijų planavimo įstatymas, miestai ir miesteliai pradėti formuoti pagal apskričių ir miestų bendruosius planus. Parengti jų plėtros modeliai, kurių įgyvendinimą pavedus savivaldos institucijoms, realūs pokyčiai vyko vangiai; didesnio masto urbanistiniai projektai nevykdyti. Ryškiausiai pasikeitė didžiųjų miestų centrai (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos), kuriuose pastatyta ir aukštybinių pastatų. Miestų teritorijų plėtotę lėmė didėjantis gyvenamosios statybos mastas. Parengta kai kurių miestų vertingų teritorijų reglamentai, specialieji planai (Vilnius, Trakai). Pav.

L: V. Daugudis *Iš Vilniaus miesto praeities* Vilnius 1983; **M. Gimbutienė** *Baltai priešistoriniais laikais* Vilnius 1985; **K. Šešelgis** *Lietuvos gyvenvietės iki XIII a.* Vilnius 1986; *Lietuvos architektūros istorija* 2 t. Vilnius 1987–94; **A. Miškinis** *Lietuvos urbanistika: Istorija, dabartis, ateitis* Vilnius 1991, *Urbanistikos tendencijų kaitos Lietuvos apžvalga / Archiforma* 1998 nr. 1, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės* t. 1 Vilnius 1999, t. 2 kn. 1–2 2002–05, t. 3 2004, *Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miesto ir kaimo gyvenviečių sąveikos / Urbanistika ir architektūra* 2002 t. 26 nr. 2, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų ir miestelių planingas formavimas iki XVII a. vidurio: Ypatumai ir sąveika su Vakarų ir Rytų Europos urbanistika / Kultūros paminklai* 2000 t. 6, *Lietuvos urbanistikos paveldas: Vertybių įteisinimas, apsauga, tvarkymas (1967–93) /* sud. A. Miškinis Vilnius 2005; *Lietuvos piliakalniai: Atlasas* t. 1–3 Vilnius 2004. *Algimantas Miškinis*

Žemutinės ir Aukštutinės pilių pastatų ir jų liekanų kompleksas, yra Vilniaus senamiesčio š.r. dalyje, Neries kairiajame krante, į v. nuo Vilnios žiočių; užima ~13 ha plotą. Kompleksą sudarė Žemutinė, Aukštutinė ir Kreivoji pilis (1390 sudeginta). Žemutinės pilies teritorijoje išliko: Vilniaus katedra ir varpinė, Naujasis arsenalas (dabar LNM), pilininko (horodničiaus) namas, Lietuvos d. kun-čių rezidencinių rūmų r. korpuso rūsių dalis (19 a. pab. statytame eklektiškame dviejų aukštų name), Senojo arsenalo (dabar LDM padalinys) 3 korpusai, Pilies kalno š. atraminė siena su konservuotais Šv. Onos, t.p. Šv. Onos ir šv. Barboros bažnyčių pamatais (abeji 1965 restauruoti). 20 a. pab.–21 a. pr. atstatoma d. kun-čių renesansiniai rezidencinių rūmų (vadinamųjų Valdovų rūmų) 4 korpusai, Pilies kalno v. atraminė siena ir greta jos buvęs koridorius į Radvilų rūmus.

Žemutinės pilies teritorijoje (Pilies kalno v. ir š. papėdėje, tarp Vilnios kair. ir deš. atšakų) 6–8 m storio kult. sluoksniuose rasta nemažai 12–15 a. medinių nedidelių pastatų, t.p. 14 a. 1 pusėje statyto didžiojo gynybinio aptvaro mūro sienų (~1 km ilgio), bokštų ir vartų liekanų. Dviejų 14–15 a. mūrinių pastatų liekanos rastos senojo arsenalo teritorijoje, mūrinio 15 a. pastato kampas – netoli Šv. Onos bažnyčios pamatų, buv. Vyskupų rūmų (statytų 14 a.) – prie Katedros varpinės, LDK Vyr. Tribunolo, vikarų ir kapitulos namų pamatai, keletas dar nenustatytos paskirties mūro sienų fragmentų – prie Katedros.

Ankstyviausi (13 a. 2 pusė–14 a. pr.) mūro pastatai Žemutinėje pilyje statyti ant Pilies kalno v. papėdės kyšulio (vėliau toje vietoje pastatyti renesansiniai kun-čių rūmai). Čia buvo sumūryta daugiakampio plano aptvarinė pilis, jos 220 m ilgio mūrinio aptvaro š.v. kampe buvo apvalus (iki 10 m

Žemutinės ir Aukštutinės pilių pastatų ir jų liekanų kompleksas Vilniuje

skersmens) bokštas, netrukus perstatytas į aštuonsienį masyvesnį bokštą – donžoną. Šis aptvaras juosė iki 0,32 ha dydžio aikštelę (kiemą), kurios viduje buvo 2 mūriniai 2 aukštų rezidencinės paskirties pastatai. Kyšulio v. dalyje rasti, manoma, 13 a. 2 pusėje–14 a. 1 pusėje statyto sakralinio pastato pamatai.

Aukštutinės pilies (Pilies kalne) išliko: 14–15 a. gynybinio aptvaro, bokštų ir gotikinių rūmų mūro griuvėsių. Iki 13 a. pilis buvo medinė. Kieme buvo nedidelių (rentininių) pastatų (liekanų rasta 1938). Manoma, pilies aikštelė galėjo būti mūro siena apjuosta 14 a. 1 pusėje. 14 a. 2 pusėje pastatyta nauja mūrinė pilis. Ją sudarė gotikiniai 3 aukštų rezidenciniai rūmai (užbaigti po 1419) ir aikštelė, apjuosta iki 320 m ilgio gynybine siena su 3 bokštais ir vartais. V. ir p. bokštai buvo aštuonsieniai, 4 aukštų. Aikštelės š. pakraštyje buvo vartai, pro kuriuos šlaitu ėjo kelias į Žemutinę pilį. 15 a. pilis neteko gynybinės paskirties, ėmė irti. 19 a. 3 d-metyje p. bokštas nugriautas, o 1837–38 ant v. bokšto išlikusių 2 aukštų pastatytas medinis anstatas optiniam telegrafui (1930 nugriautas ir atstatytas mūrinis III aukštas). Per II pasaul. karą v. bokštas buvo apgriautas, vėliau restauruotas (dabar LNM padalinys). 1956–1958 ir 1992–93 konservuotos rezidencinių rūmų liekanos. Pilies v. bokštas su Lietuvos vėliava yra Vilniaus ir Lietuvos simbolis. Pav. *Napoleonas Kitkauskas*

Trakų Salos pilis yra Galvės ežero Pilies saloje, užima visą salą (~1,8 ha). Išliko rūmai (dab. Trakų ist. muziejus, atstatyti 1953–62, archit. B. Krūminis), apjuosti gynybine siena, priešpilis (atstatytas 1987, archit. S. Mikulionis), juos skiriantis griovys. Rūmai konventinio tipo, juos sudaro 2 triaukščiai korpusai su galerijomis II bei III aukšte ir beveik keturkampis donžonas, tarp jų – beveik stačiakampis akmenimis grįstas kiemas. Rūmų patalpos dengtos nerviūriniais žvaigždiniais skliautais. Interjere ant sienų ir langų nišose išliko 15 a. tapytų freskų (su bizantiškojo stiliaus bruožais), langai puošti vitražais, rūsyje įrengta hipokaustinio šildymo sistema (buvo ir židiniai). Priešpilį sudaro kiemas, apjuostas gynybine siena su 3 apvaliais 4 aukštų (su šaudymo pastoge) bokštais, bokšteliu, stačiakampiu 3 aukštų (su šaudymo pastoge) vartų bokštu bei iš vidaus pusės pastatytais kazematais. Pilį ir priešpilį jungia pakeliamasis medinis tiltas. Pilis pastatyta iš įv. dydžio akmenų, viršutinių aukštų sienos, angokraščiai, kampai, patalpų vidus dailintas

Trakų Salos pilis

plytomis, plytų rišimas – gotikinis. Rezidencinių rūmų statybai panaudota keliolika tipų profiliuotų plytų.

14 a. 2 pusėje statytą pilį sudarė vienas arba du papiliai ir pusiau uždaro plano rezidenciniai rūmai. Pilis nebaigta statyti, 1377 sudeginta kryžiuočių. 14 a. pab. ant pirmosios pilies liekanų d. kun-čių Kęstučio ir Vytauto buvo pastatyti konventinio tipo gotikiniai rūmai. 15 a. pr. pastatytas priešpilis, iškasta perkasa, jos galuose pastatytos arkados. 15 a. pilis buvo LDK valdovų rezidencija: būdavo priimami diplomatai, rengiamos iškilmės. Pastatai dažnai remontuoti, pritaikyti valdovų poreikiams. 15 a. pab. pilis ėmė nykti. 16 a. pradžioje renesansine maniera pilį rekonstravo Žygimantas Augustas. Po 1655–60 karo pilies griuvėsiai palikti irti. 1905, 1929–35 ir 1936–40 (archit. J. Borowskis, S. Lorentzas) pilis konservuota. Nuo 1951 vėl konservuota, 1953 pradėti restauracijos darbai. 21 a. pr. darbai vykdomi pagal 2000 patvirtintą Trakų Salos ir Pusiasalio pilių rezervavimo tikslinę tvarkymo ir naudojimo programą. Pav.

Biržų pilies rūmai

Biržų pilis, Biržų tvirtovė, yra Širvėnos ežero p. krante, užima ~9,3 ha. Išliko pylimų ir vandens griovių gynybinė sistema, r. bastiono parakinės (atstatytos 1984 ir 1990), vartų pastato griuvėsiai, pilies tiltas (atstatytas 1970, perstatytas 2001, archit. N. Kitkauskas), rūmų centrinė dalis ir v. siena (1978–86 rūmai atstatyti, archit. E. Purlys), po žeme – kareivinių, arsenalo, p. bastiono parakinės liekanų.

Pilis statyta 3 etapais. Pradėta ~1586 Kristupo Mikalojaus Radvilos Perkūno iniciatyva pagal it. bastioninių pilių planą. Pilis apjuosta gynybiniais vandens grioviais, užtvenkus Apaščios ir Agluonos upes suformuotas 400 ha tvenkinys (dab. Širvėnos ež.), aukštutinis ir žemutinis pylimai su bastionais kampuose. Bastionų ir kiemo išoriniai šlaitai sutvirtinti mūro kiautu iš gotiškai ristų plytų ir akmenų. Į pilies vidų buvo patenkama lenktu tiltu per dviaukštį mūrinį vartų pastatą prie r. pylimo. Iki 1589 kieme buvo pastatyta mūriniai triaukščiai pilies rūmai, arsenalas, arklidės, maisto sandėliai, kita. Per ATR karą su Švedija (1600–29) ir Šiaurės karą (1655–60) pilis buvo svarbi Lietuvos tvirtovė, 1625 ji sugriauta, 1627 grąžinta Radviloms. 1637–52 pagal nyderlandiškų bastioninių pilių planą pradėta perdaryti pylimus (archit. G. Pirkas), statyti naujus rūmus (magistro Ulricho projektas). Pagal 1655 08 10 Radvilų ir Švedijos Rygos sutartį pilis vėl atiteko Švedijai. 1657 01 24 ją užėmė V. A. Gosievskio vadovaujama LDK kariuomenė. 1659 08 20 pilį atsiėmė Boguslavo Radvilos dragūnai. 1659–69 pagal archit. T. Krell-Spinowskio projektą taisyti pylimai, užtvanka, pastatyti rūmai, kareivinės, arsenalas, vartų bokštas (inž. S. Arciševskis). 1704 09 14 pilį vėl užėmė Švedijos kariuomenė, susprogdino rūmus ir kt. pastatus, 1811 ji atiteko grafams Tiškevičiams. Nuo 1822 pilies liekanos saugotos. 19 a. pab.–20 a. pr. kieme užveistas sodas. 1931 pastatytas Jonušo Radvilos skulpt. biustas (skulpt. J. Zikaras). 1955–62 rūmų liekanos konservuotos; nuo 1989 atstatytuose rūmuose veikia Biržų krašto muziejus *Sėla*. Pav.

Evaldas Purlys

Kauno katedra, Šv. apaštalų Petro ir Povilo arkikatedra bazilika, svarbiausia ir didžiausia Kauno arkivyskupijos bažnyčia. Stačiakampė trinavė bazilikinė bažnyčia statyta etapais: 15 a. pr. išmūryta šoninių navų sienos, 16 a. – gotikinė presbiterija su trisiene apside ir dviaukštė zakristija, 17 a. – du renesansiniai kvadratiniai bokštai (išliko vienas) ir centr. nava. 1902 p.r. dalyje pastatyta neogotikinė Šv. Jono Krikštytojo koplyčia (archit. F. Wyganowskis). Bažnyčios interjere (įrengtas po 1732 gaisro, 19 a. pab. atnaujintas, darbams vadovavo dail. M. E. Andriolis) vyrauja ba-

rokas – 9 barokiniai altoriai su skulptūromis (18–19 a., didysis altorius su 12 apaštalų skulptūromis ir Golgotos skulpt. grupe baigtas 1775, skulpt. T. Podhaiskis), barokinė sakykla su skulptūra (18 a., manoma, skulpt. T. Podhaiskis), paveikslai – *Švč. Mergelės Marijos Ėmimas į dangų*, *Sopulingoji Dievo Motina* (abu 17 a., pastarasis dar vadinamas *Pieta*, gerbiamas dėl tikinčiųjų patiriamų malonių, 1985 restauruotas B. Pakšto). Yra dail. M. E. Andriolio, J. Janulio, P. Kalpoko, A. Samuolio paveikslų. Išliko sieninė tapyba (1895, dail. J. Moniuszko, J. Čajevičius), 18 a. medinis horeljefas, kt. dailės paminklų.

1579 bažnyčios statybai lėšų skyrė Steponas Batoras, 1624 – K. Kiršenšteinas, 1771 – Stanislovas Augustas Poniatovskis. 1808–64 bažnyčia priklausė augustinams. 1864 nesuderinus su Apaštalų Sostu bažnyčioje įkurdinta Žemaičių vyskupijos katedra, 1884 gautas popiežiaus Leono XIII leidimas ją perkelti iš Telšių (1895 įvyko katedros perkėlimo iškilmės). 1921 katedrai suteiktas bazilikos, 1926 – arkikatedros bazilikos titulas. Arkikatedros kriptoje palaidoti vyskupai M. Valančius, M. Paliulionis, G. Cirtautas, Švč. Sakramento koplyčioje – kardinolas V. Sladkevičius (antkapinės plokštės skulpt. A. Šlapikas, archit. R. Žukauskienė, 2001), šventoriuje – Maironis (antkapinio bareljefo skulpt. B. Bučas, archit. S. Kudokas, 1934) ir A. Jakštas. Pav. *Algė Jankevičienė*

Kauno katedra

Šv. Onos ir šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčių ansamblis, 16–19 a. katalikų sakralinių pastatų ansamblis Vilniuje. Žymiausias gotikos paminklas Lietuvoje. Ansamblį sudaro: Šv. Onos ir Bernardinų bažnyčios, varpinė, koplyčia ir vienuolynas (dabar VDA). Vėlyv. gotikos Šv. Onos bažnyčia stačiakampė, vienanavė, su trisiene apside presbiterijoje. Fasadų kompozicija vertikali, reljefiška (statybai panaudota ~30 profilių plytos), plastiškų, dinamiškų formų. Pagr. fasade virš portalo smailiaarkiai langai, juos kerta pusapskritė arka, kylis laiko centrinį bokštą, abipus jo – trikampiai erkeriai su bokšteliais. Fasado šonuose du bokštai, juose – pinakliai su pumpurais. Šoninius fasadus remia profiliuoti kontraforsai. Presbiterijoje aukšti siauri langai įsprausti tarp smailiais ažūriniais bokšteliais užbaigtų kontraforsų. Interjerą puošia barokiniai altoriai. Navos ir presbiterijos skliautai – tinkliniai. Yra 4 dailės paminklai (18–20 a. paveikslai). Bažnyčia pastatyta ~1500, ne kartą degė, buvo atstatinėta (1581), atnaujinta (1747, archit. J. K. Glaubicas), vėliau rekonstruota (1794, 1867), restauruota (1906, 1970).

Bernardinų bažnyčia gotikinė, turi renesanso bruožų; stačiakampė, halinė, trinavė, su trisiene apside presbiterijoje. P. pusėje šliejasi 3 koplyčios, prie p.r. kampo – 3 tarpsnių varpinės bokštas, prie š. sienos – vienuolyno galerija. Fasaduose vyrauja aukštų smailiaarkių langų ir lieknų kontraforsų kompozicija. Pagr. fasado vid. dalyje – renesansinis banguotas frontonas su tapyba puoštomis nišomis: centrinėje – freska *Nukryžiuotasis* (1846, dail. K. Ruseckas). Fasado kampuose aštuoniakampiai bokšteliai. Vidaus erdvė aukšta, šoninės navos su kriš-

Šv. Onos ir šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčių ansamblis Vilniuje

toliniais ir tinkliniais skliautais. Interjere išliko gotikinės sienų tapybos (16 a. 2 pusė), 17 barokinių klevo altorių (18 a.), sakykla, antkapių, kt. dailės paminklų. Pastatyta 16 a. pr., buvo apgriauta, niokota karų, gaisrų. 1949 bažnyčia sov. valdžios uždaryta. Keletą metų buvo niekieno neprižiūrima, vėliau atiduota LDI ir paversta sandėliu. 1982 pradėta restauruoti (archit. G. Laucius). 1994 bažnyčia grąžinta tikintiesiems, į ją grįžo Lietuvoje šiek tiek anksčiau veiklą atnaujinę pranciškonai (Mažesniųjų brolių ordinas). Neogotikinės trapecinio plano varpinės (1873, archit. N. Čiaginas) fasadas pakartoja Šv. Onos bažnyčios formas. Kampuose yra bokšteliai, centre – pinakliais ir pumpurais puošta smailė. Ankstyvojo baroko Kristaus laiptų koplyčia (1617) prišlieta prie varpinės. Ji dviaukštė, stačiakampė, su siauru priestatu r. gale.

Vienuolyno korpusai stovi ansamblio š. dalyje, oficina – p. pusėje. Pastatai 2–3 aukštų, su galerijomis I aukšte, juosia du kiemus. Fasadai gotikiniai. Viduje yra kryžminių, žvaigždinių ir krištolinių skliautų, gotikinės ir renesansinės sienų tapybos fragmentų. Pastatytas 16 a. pr., daug kartų rekonstruotas, perstatinėtas. 1864 uždarytas; nuo 1919 priklausė VU (S. Batoro u-tui), nuo 1944 – LDI (nuo 1990 VDA). Pav.

Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus katedra Šiauliuose

Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus katedra Šiauliuose, svarbiausia Šiaulių vyskupijos bažnyčia. Renesansinė (turi manierizmo bruožų), bazilikinė, lot. kryžiaus plano, vienanavė, vienbokštė, su transeptu, aukštu stogu. Presbiterija turi apskritą, šešiasienę apsidę, prie transepto šonų šliejasi siauros žemos koplytėlės ir zakristijos. Pagr. fasade – Š. Europos renesanso bruožų turintis 6 tarpsnių bokštas (aukštis 70,7 m su kryžiumi, apatinis tarpsnis stačiakampis, kiti – aštuoniakampiai). Portalo dekoras tęsiasi per visą antrąjį tarpsnį į viršų siaurėdamas. Pirmojo tarpsnio kampuose yra du cilindriniai bokšteliai su apskritomis angelėmis, trečiąjį ir šeštąjį tarpsnius skaido arkos ir kampiniai piliastrai. Sienų dekoras renesansinis, jas skaido piliastrai, po karnizu juos jungia arkatūrinis frizas – romaninio stiliaus motyvas. Viduje, 9 m aukštyje, įrengta galerija, transepto galuose karnizas remiasi ant plačių segmentinių arkų. Skliautas dekoruotas renesansiniu tinko nerviūrų raštu. Yra du dailės paminklai – 19 a. paveikslai. Šventoriaus tvora su sargybos bokšteliais kampuose ir šaudymo angomis. Ant bažnyčios p. sienos – saulės laikrodis (įrengtas 1625). Bažnyčia pastatyta 1625 buv. medinės bažnyčios (past. 1445) vietoje. Daug kartų rekonstruota dėl karų ir gamtos stichijų padarytos žalos. 1880 sudegęs bokštas 19 a. pab. atstatytas kitokios formos, be kupolo. Labiausiai nukentėjo per II pasaul. karą: 1944 sudegė medinės pastato dalys, meno vertybės; atstatyta 1953 (inž. V. Krikščiūnas, archit. S. Ramunis). 1997 įsteigus Šiaulių vyskupiją bažnyčiai suteiktas katedros titulas. Pav.

Pažaislio Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios ir kamaldulių vienuolyno ansamblis, 17 a. 2 pusės–18 a. pr. brandžiojo baroko ansamblis Kaune, Kauno marių š.v. krante. Žymiausias baroko ansamblis Lietuvoje. Suplanuotas pagal kamaldulių ordino regulos reikalavimus; stačiakampio plano teritorijoje pagal išilginę ašį sugrupuoti pastatai sudaro 2 zonas (v. pusėje – šventorius su svečių namais ir oficinomis, rytų – uždara eremo teritorija su nameliais), iš š. ir p. aukštu mūru aptvertą vienuolyno teritoriją supa sodai. Ansamblį sudaro: bažnyčia, prie kurios šonų prišlieti vienuolyno š. ir p. korpusai su galerijomis aplink vidaus kiemus, šventorius su p. ir š. oficinomis, svečių namai, vienuolių kamaldulių nameliai (19 a. 2 pusėje nugriauta 10 namelių, liko 3), varpinė, ūk. pastatai, Didieji ir Šventieji var-

tai. Ašinės kompozicijos centre – Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčia (Pacų šeimos kripta, 2005 restauruota). Ji šešiakampio plano, prie pagrindinio fasado iš v. pusės prišlieti du bokštai, iš r. – žemesni priestatai, p.r. kampe virš zakristijos – varpinės bokštelis. Centr. erdvėje įkomponuota 4 koplyčios. V. fasade išryškėja šešiakampis kupolas ir kampiniai bokštai, užbaigti profiliuotais šalmais. Fasadą skaido didžiojo orderio dvigubi piliastrai, profiliuoti karnizai, portalas puoštas jonėniškomis puskolonėmis, lenktu sandriku, virš karnizo, atiko įgauboje, yra kartušas su Pacų herbu, virš atiko – baliustrada, ant kurios stovėjo keturios skulpt. M. Volšeido statulos. Fasadas dekoruotas smiltainiu, interjero sienos dengtos juodu ir rausvu marmuru (iki 1689 darbams vadovavo archit. P. Puttini); stiuko dekoras (1674–76, skulpt. J. Merli) ir freskos (1676–87, dail. M. A. Palloni, 1692–1712, dail. G. Rossi) sudaro vientisas kompozicijas.

Vienuolyną įsteigė LDK kancleris Kristupas Zigmuntas Pacas. Ansamblis pradėtas statyti 1667. Po 1831 sukilimo uždarytas. 19 a. 1 pusėje perstatyti ūk. pastatai, rekonstruota pagr. pastatų fasadai (pagal architektų K. Gregotovičiaus, P. Porto, T. Tišeckio projektą). 1840 pašventintas Rytų apeigų Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų (Uspenijos) vienuolynas, bažnyčią pritaikius cerkvei sunaikinta įranga (mediniai altoriai, paveikslai, dalis freskų). 1839–44 restauruota choro ir presbiterijos skliauto stiuko lipdyba (skulpt. K. Jelskis). 1920 vienuolyną perėmė Šv. Kazimiero kongregacijos seserys. 1948 uždarytas, SSRS okupacijos metais jame buvo Resp. centr. archyvas, senelių namai, psichoneurologinė ligoninė, turistinė bazė. 1967–91 vienuolynas priklausė NČDM (restauruota zakristijos ir vienuolyno didžiojo refektorijaus lipdiniai, freskos, rekonstruota ir restauruota kt. pastatai; archit. S. Čerškutė, D. Zareckienė, inž. J. Bartkienė ir kt.). 1992 ansamblis grąžintas Šv. Kazimiero seserų kongregacijai. Pav.

Pažaislio Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios ir kamaldulių vienuolyno ansamblis

Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčia, brandžiojo baroko bažnyčia Vilniuje. Vienas žymiausių baroko paminklų Lietuvoje. Lot. kryžiaus plano, trinavė bazilikinė; vid. nava pereina į tokio pat aukščio ir pločio presbiteriją, šoninėse navose įrengtos 6 koplyčios, abipus presbiterijos – stačiakampio plano zakristijos. Išorėje vyrauja stambus kupolas su aukštu būgnu ir voliutomis paremtu žibintu. Pagr. fasadas simetriškas, jį skaido karnizai, kolonos, puskolonės, nišos, langai, 2 tarpsnių vid. dalį rėmina kolonomis sujungti du 3 tarpsnių bokštai (apatiniai tarpsniai apskriti, viršutiniai – aštuonkampiai). Fasadą užbaigia dvigubas frontonas su puskolonėmis ir niša, bokštus dengia kupolo formos šalmai su lieknomis viršūnėmis; fasadą puošia reljefai, šv. Augustino ir šv. Stanislovo skulptūros (1674, skulpt. Novotnas). Interjeras gausiai dekoruotas stiuko lipdiniais (>2000 įv. skulptūrų; 1677–84, skulpt. G. P. Perti, G. M. Galli), vid. navos ir zakristijos skliautus puošia 17 a. 2 pusės brandžiojo baroko freskos. 19 a. pr. d. altorius (archit. A. Le Brunas, dail. P. Smuglevičius,

Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčia Vilniuje

skulpt. K. Jelskis). Yra 17 a. barokinė marmurinė krikštykla, medinė paauksuota rokoko stiliaus sakykla (1804, skulpt. N. Piano, 1903, 1983–84 atnaujinta), po kupolu – Nojaus laivą vaizduojantis sietynas (1905, 1984 restauruotas), skulptūrų (*Jėzus Nazarietis* 1700, *Šv. Pranciškus Asyžietis* 20 a. 1 pusė), baroko, klasicizmo stiliaus paveikslų.

Bažnyčia pastatyta LDK etmono Mykolo Kazimiero Paco ir Laterano kanauninkų ordino iniciatyva. Pradėta statyti 1668 (pagal archit. J. Zaoro projektą, nuo 1672 darbams vadovavo archit. G. B. Frediani). 17 a. pab. bažnyčios šventorius apjuostas arkine mūro siena, kurios kampuose įrengtos 4 aštuonkampės koplytėlės. 19 a. (1804, skulpt. N. Piano ir G. Beretti, 1878) ir 20 a. (1903, 1946 atstatytas per karą apgriuvęs kupolas, 1974 suremontuota išorė, 1984 restauruotas interjeras) bažnyčia remontuota ir restauruota. 1949 sov. valdžiai uždarius Vilniaus katedrą į bažnyčią buvo perkeltas šv. Kazimiero karstas su palaikais (saugotas iki 1989). Pav.

V i l n i a u s k a t e d r a, Šv. Stanislovo ir šv. Vladislovo arkikatedra bazilika, svarbiausia katalikų bažnyčia, reikšmingiausias klasicizmo paminklas Lietuvoje. Katedra halinė, trinavė, stačiakampio plano, simetriškos kompozicijos, su 11 šoninių koplyčių (žymiausia Šv. Kazimiero), kvadratine zakristija, portiku pagr. fasade. Fasadai klasicistiškai didingi. Monumentaliame pagr. fasade – dorėniškojo orderio 6 kolonų portikas, raiškus antablementas su reljefais puoštomis metopomis, trikampio frontono timpane – horeljefas *Nojaus arka* (18 a. pab., skulpt. T. Righi). Ant frontono – šv. Elenos, šv. Kazimiero, šv. Stanislovo skulptūros (K. Jelskio skulptūros 1950 nugriautos ir sunaikintos, 1993 atstatytos, skulpt. S. Kuzma). Šoniniai fasadai simetriški, koplyčias jungia antablementas ir kolonados, sienas skaido nišos su skulptūromis. R. gale išryškėja Šv. Kazimiero koplyčios ir zakristijos kupolai. Katedros pagr. dalies interjero erdvių struktūra gotikinė, puošyba klasicistinė. Keturkampiai pilioriai remia kryžminius skliautus, sienų plokštumas skaido piliastrai, tarp jų – koplyčių portalai su trikampiais sandrikais. D. altorius – portiko pavidalo. Šv. Kazimiero koplyčia (17 a. 2 pusė) ankstyvojo baroko stiliaus, kvadratinė, viršutinė dalis aštuonsienė, gausiai dekoruota freskomis (1692, dail. M. A. Palloni); joje šv. Kazimiero karstas su palaikais, kuris 1989 03 04 iškilmingai grąžintas į koplyčią. Katedros viduje gausu vertingų freskų, paveikslų, skulptūrų, antkapinių paminklų, memorialinių lentų (yra 40 dailės paminklų), rūsiuose >20 kriptų, kuriose saugomi garsių ist. asmenybių (Barboros Radvilaitės, Elžbietos Habsburgaitės, kt.) palaikai, vienoje jų – 14 a. pab. freska *Nukryžiuotasis su Švč. Mergele Marija ir šv. Jonu Evangelistu.* Prie katedros stovi 4 tarpsnių 57 m aukščio varpinės bokštas (14–19 a.).

Vilniaus katedra

Manoma, pirmoji katedra pastatyta 13 a. pab. buv. pagoniškos šventyklos vietoje, buvo pereinamojo iš romaninio į gotiką stiliaus. Po Mindaugo mirties (1263) galėjo būti paversta pagonių šventykla. 1387 Jogailos iniciatyva pastatyta nauja bažnyčia, 15 a. pr. Vytautas pastatė gotikinę katedrą. Šventovė daug kartų griauta, atstatyta, renovuota, ne kartą degė. 1783 pradėta rekonstruoti pagal klasicistinį L. Gucevičiaus projektą, baigta 1801 (archit. M. Šulcas). Nuo 1889 – bazilika, nuo 1925 – arkikatedra. 1949 katedra uždaryta, 1956 joje įrengta Paveikslų galerija. 1988 grąžinta tikintiesiems. 1993 09 04 popiežius Jonas Paulius II malda arkikatedroje pradėjo apaštalinę kelionę Lietuvoje. Pav.

Vilniaus universiteto Didysis kiemas

Vilniaus universiteto ansamblis, Vilniaus universiteto senieji rūmai, 16–20 a. gotikos, renesanso, baroko, klasicizmo ir istorizmo l-pių pastatų ansamblis. Užima netaisyklingo plano miesto kvartalą tarp Universiteto, Šv. Jono, Pilies ir Skapo gatvių. Susideda iš 12 VU pastatų ir Šv. Jonų bažnyčios su varpine. Pastatai turi po kelis korpusus, kurie išdėstyti apie 12 įv. dydžio ir plano kiemų: Didįjį, Observatorijos, Bibliotekos, M. K. Sarbievijaus, M. Daukšos, S. Daukanto, Arkadų, L. Gucevičiaus, A. Mickevičiaus, S. T. Stanevičiaus, K. Sirvydo, Spaustuvės.

Seniausia VU ansamblio dalis – Observatorijos kiemas ir jo v. korpusas (16 a. pr., išliko gotikos mūro fragmentų, buvo renesansinė galerija, 19 a. 2 pusėje užmūryta). Senoji astronomijos observatorija (turi baroko ir rokoko elementų, sienų tapyba, 1772, E. Egenfelderis) su klasicistiniu priestatu (18 a. pab., archit. M. Knakfusas); viduje – Baltoji (su ankstyvojo klasicizmo portalu) ir Mažoji salė. Vienas seniausių ir puošniausių – Didysis kiemas, kurį supa 2 triaukščiai pastatai su atviromis renesansinėmis galerijomis (17 a. pr.); pastatų archit-roje susipynę renesanso, baroko ir klasicizmo stiliai. Klasicistinė, baroko elementų turinti Aula (vad. Kolonų salė, 18 a. pr.) su VU profesorių biustais (rekonstruota 1810–18, archit. M. Šulcas, K. Podčašinskis), Sniadeckių Teatro (18 a. vid., archit. A. Šulcas), barokinė J. Lelewelio (įrengta 20 a. pr. vietoj 18 a. vid. buvusios jėzuitų koplyčios, sienų tapyba 1930 restauruota J. Hoppeno), Rektorato posėdžių (A. Kmieliausko freskos, 1982) salės. Rūmų seniausioji dalis koridorinio planavimo, yra gotikinė salė, išlikę 17 a. pr. kryžminiai skliautai. B-kos pastatas (16–17 a.) turi renesanso ir klasicizmo bruožų. Ypač vertingos klasicistinės salės: P. Smuglevičiaus (17 a. pr., P. ir A. Smuglevičių sienų tapyba, 1804) ir vadinamoji Profesorių skaitykla (17–18 a., 19 a. pr. rekonstruota, archit. M. Šulcas). Kieme stovi Šv. Jonų bažnyčia su barokiniu dinamiškų formų fasadu (pradėta statyti gotikos l-piu, 18 a. vid. rekonstruota, archit. J. K. Glaubicas), yra varpinė (pastatyta 17 a. pr.). Išliko barokinis, sudėtingos konfigūracijos pastatas tarp M. K. Sarbievijaus ir K. Sirvydo kiemų (17 a. pab.–18 a. pr.), vėlyv. klasicizmo stiliaus (pastatas aplink Daukšos kiemą), istorizmo archit-ros (pastatas Universiteto g., 17 a. 1 pusė) pastatai.

Ansamblis pradėtas formuoti vyskupo jurisdikoje, mūriniais namais užstatytame kvartale. Nuo VU įkūrimo 1579 pastatai smarkiai keitėsi, rekonstruoti po didelių 1737–49 gaisrų (darbų vadovai architektai J. K. Glaubicas ir T. Žebrauskas, nuo 1773 – M. Knakfusas, M. Šulcas, K. Podčašinskis). 1963 ir 1968–79 ansamblis kompleksiškai restauruotas (darbų vadovė architektė A. Švabauskienė). 1970 pastatyti knygų saugyklos pastatai (architektai A. Brusokas, A. Švabauskienė).

VU ansamblyje gausu šiuolaikinės dailės kūrinių (K. Bogdano skulpt. *K. Donelaitis*, 1964, R. Gibavičiaus sgrafitas Filologijos f-to vestibiulyje, 1970, A. Kmieliausko freskos knygyne *Littera*, 1978, V. Valiaus sienų tapyba K. Donelaičio skaitykloje, 1979, P. Repšio freskos Lituanistikos centro vestibiulyje, 1977–85). Pav.

Kauno rotušės aikštės ansamblis

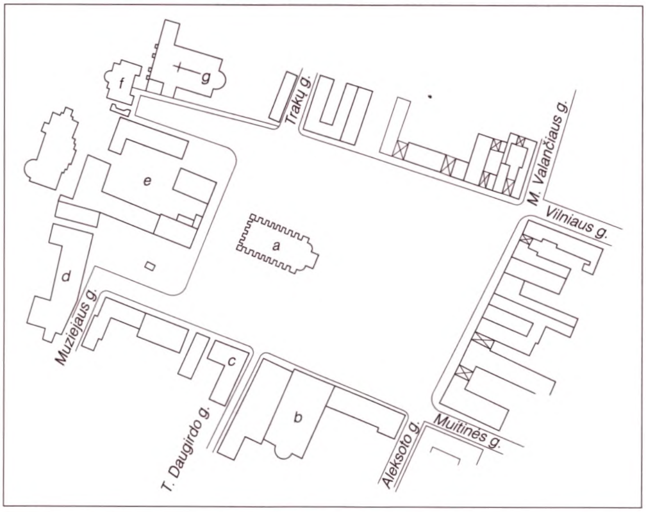

Kauno rotušės aikštės ansamblio plano schema: *a* – rotušė, *b* – Šv. Pranciškaus Ksavero bažnyčia ir jėzuitų vienuolynas, *c* – Zabielų namas, *d* – S. Siručio rūmai, *e* – arklių pašto stoties kompleksas, *f* – varpinės bokštas, *g* – Švč. Trejybės bažnyčia ir bernardinių vienuolynas

Kauno rotušės aikštės ansamblis suformuotas 16 amžiuje. Aikštės viduryje stovintis ansamblio pagr. pastatas – rotušė – vėlyvojo baroko ir ankstyvojo klasicizmo formų (yra gotikos elementų), dviaukštė, su aukštu mansardiniu stogu ir grakščiu 6 tarpsnių bokštu. Pirmoji rotušė pradėta statyti 1542 (pagal B. Choinovskio projektą), 1771–80 rekonstruota (archit. J. Matekeris), 1836–37 remontuota (archit. K. Podčašinskis), 1838 pritaikyta caro laikinajai rezidencijai, 1973 restauruota (archit. Ž. Simanavičius), dabar joje Santuokų rūmai ir Keramikos muziejus.

Vėlyvojo baroko Šv. Pranciškaus Ksavero bažnyčia (1720, bokštai 1725) ir jėzuitų vienuolynas užima beveik visą kvartalą. Šis ansamblis – bažnyčia, vienuolynas ir kolegija – suformuotas 17 a. 1 pusėje–18 a. vid., 20 a. 3–4 d-metyje paaukštinti vienuolyno ir kolegijos rūmai (archit. E. Peyeris). Zabielų namas (16 a.; 17 a. 1 pusėje ir 1796 rekonstruotas, 1964 rekonstruotas ir iš dalies restauruotas, archit. D. Zareckienė) klasicistinio tūrio, su restauruotu renesansiniu pagr. fasadu. Barokiniai S. Siručio rūmai su gotikos mūro fragmentais (18 a.; 1976 restauruoti pagal architektų L. Perevičienės, V. Murausko projektą; dabar Maironio lietuvių lit-ros muziejus). Vėlyv. klasicizmo arklių pašto stoties pastatų kompleksas (19 a. pr., archit. J. Poussier, nuo 1994 Ryšių istorijos muziejus). Kunigų seminarijos rektorato rūmai su Bažnytinio meno muziejumi 1933 pagal inž. K. Reisono projektą įterpti tarp vėlyv. renesanso varpinės bokšto (17 a. 2 d-metis) ir Švč. Trejybės bažnyčios. Vėlyv. renesanso Švč. Trejybės bažnyčia (jos bokštas – svarbus aikštės kompozicijai) ir bernardinių vienuolyno ansamblis (aikštės š.v. kampe) turi gotikos, renesanso, baroko archit-ros bruožų. Šis ansamblis pradėtas kurti 16 a. pabaigoje. Bažnyčia pastatyta 1634, per 1655–60 karą ir 1668 gaisrą sunaikintas interjeras, 18 a. pr. įrengtas naujas barokinis, 1939 pertvarkytas pagal archit. M. Songailos projektą, 1982 įrengti nauji altoriai; nuo 1969 ansamblis rekonstruojamas ir restauruojamas (archit. B. Kugevičienė, L. Perevičienė ir kt.).

Aikštę supa gotikiniai, renesansiniai gyv. namai, yra skulptūra *Maironis* (1984, skulpt. G. Jokūbonis, archit. K. Šešelgis). Pav.

Siesikų dvaro sodyba, renesansinių ir istoristinių statinių su parku ansamblis. Siesikų (Ukmergės rj. s-bė) ežero p. krante. Sudaro: pilis-rūmai (1493–1517), stulpinės konstrukcijos spirito varykla, vad. bravoras (18 a. pab., 2003 restauruotas), neoklasicistinis pastatas (1905), istorinė paukštidė (19 a. pr., 1997 restauruota), svirnas (19 a. pr.), parkas su ovalinio parterio fragmentais (17–19 a.), rūmus juosianti gynybinių įtvirtinimų sistema (17–18 a., 2006 restauruota r. dalis). Pastatus supa 3 ha ploto parkas (ež. pakrantėje). Renesansinio stiliaus pilis-rūmai turi tvirtovei būdingų bruožų: jie dviejų aukštų, stačiakampio plano, su cilindriniu ir kvadratiniu bokštu

(16 a. pab.) kampuose. Planas iš dalies anfiladinis, patalpos išdėstytos 2 eilėmis, interjerą puošė sienų tapyba, klasicistinės krosnys. Išliko renesanso l-pio židinių, sienų tapybos, grindų plytelių fragmentų, renesansiniai rūsiai su cilindriniais, p.v. dalyje – su kryžminiais skliautais. Lakoniškų, monumentalių formų fasadus ritmiškai skaido langų eilės. Š. fasade išryškėja 2 bokštai su įv. formų šaudymo angomis ir nišomis; renesansinį cilindrinį bokštą su piramidiniu stogeliu puošia platūs frizai, arkatūra, nišos su reljefiniais žiedais, stačiakampis bokštas paprastesnis. G. D. Siesickio statyti rūmai buvo 2 aukštų, su 3 cilindriniais bokštais kampuose. Iš trijų pusių pastatą supo ežeras, buvo perkasa ir pylimas. 1820–45 pagal D. Daugėlos projektą atnaujinti rūmai įgavo klasicizmo bruožų, buvo nugriautas vienas iš dviejų cilindrinių bokštų. 19 a. vid. buvo pastatytos klasicistinės arklidės ir grūdų sandėlis (visi neišliko), 20 a. pr. – neoklasicizmo stiliaus pastatas, vad. akademija. Per II pasaul. karą sodybos pastatai apgriauti, nuo 1992 restauruojami (projekto vadovė archit. G. Kirdeikienė). Pav.

Siesikų dvaro pilis-rūmai

Kelmės dvaro sodyba išsidėsčiusi Kelmės š. pakraštyje, užtvenkto Vilbėno pakrantėje ant kalvos. Viena žymiausių barokinių dvaro sodybų Lietuvoje. Sudaro: baroko stiliaus dvaro rūmai ir vartų pastatas (17 a. vid. arba ~1780), liaudies archit-ros formų oficina, svirnas (18 a. 2 pusė), pieninė, spirito varykla, kumetynas, vandens malūnas (visi 19 a.), parkas. Dvaro rūmų (vidus pertvarkytas pagal 1892 archit. F. Lehmanno iš Panevėžio projektą; 1988, 1998 restauruoti, nuo 1990 Kelmės krašto muziejus) centre išsiskiria erdvus vestibiulis, didelė šokių salė su išėjimu į atvirą terasą, kt. patalpos išdėstytos netaisyklingai. Išorėje vyrauja aukštas pusvalmis stogas su pakopa ir stoglangiais, simetrijos ašį pabrėžia mezoninas su barokiniais voliutų frontonais. Pagr. fasado frontone įkomponuotas rūmų fundatorių Gruževskių (valdė dvarą 1591–1940) herbas. Į pagr. įėjimą veda platūs laiptai. Prie kelio į reprezentacinę sodybos dalį stovi mūrinis dviaukštis vartų pastatas laiptuotu piramidiniu stogu; tai vienintelis Lietuvos dvaruose išlikęs tokio pobūdžio statinys. Jo I aukšte buvo kalėjimas, b-ka, II – atvira arkada orkestrui. Vartų arka įrėminta archivoltu, piliastrais ir antablementu; II aukšto langus ir imitacines nišas pabrėžia trikampiai ir segmentiniai sandrikai. Sodybos aukštutinėje terasoje – mišrus parkas (įrengtas 17 a. vid., 1898 pertvarkytas pagal J. Pavlovičiaus projektą, supilta kalva, iškastos 4 kūdros), žemutinėje terasoje, greta įvažiavimo į sodybą, įrengta užtvanka, suformuotas tvenkinys (18 a.). Pav.

Kelmės dvaro sodyba

Verkių dvaro sodyba, klasicizmo, iš dalies istorizmo stiliaus statinių ir parko ansamblis. Vienas vertingiausių klasicistinių ansamblių Lietuvoje. Yra Vilniaus š. pakraštyje, Neries deš. krante. Kompleksą sudaro: centrinių rūmų rūsiai (atkasti 1974), dvi oficinos, paviljonas, užvažiuojamieji namai (18 a. pab.), ledainė (iki 1792), sargo namelis (~1840), du šiltnamiai (18 a. pab.), malūnas (19 a. 2 pusė), vandens kėlimo stotis (1887), vila (18 a. 2 pusėje rekonstruota pagal M. Knakfuso projektą), kumetynas (19 a. pab.), karvidė (1864), senasis paštas (1812), malūnininko namas (19 a. pab.),

Verkių dvaro sodyba. Rytinė oficina (18 a. pab., archit. M. Knakfusas)

tarnautojų namas (19 a. pr.), tvoros liekanos, vartai (19 a. 2 pusė) ir parkas su tvenkiniais. Pagr. dalies kompozicinis centras – elipsės formos aikštė, aplink ją išdėstytos oficinos, centr. rūmų rūsiai. R. oficina – puošniausias ansamblio pastatas (nuo 1978 Mokslininkų rūmai), ji klasicistinė, su istorizmo l-pio elementais, 3 aukštų, su rūsiu, stačiakampio plano, su iškyšomis. Pagr. fasadas asimetriškas, su rizalitu ir bokšteliu, vid. dalyje – 4 jonėniškųjų kolonų portikas su lipdiniais gausiai dekoruotu frizu ir trikampiu frontonu. Interjero dekoras turi 19 a. 2 pusės bruožų. Pastatyta 18 a. pab. (archit. M. Knakfusas), rekonstruota 1840 (inž. A. Malevskis ir archit. K. Podčašinskis), pertvarkyta 19 a. vid. (archit. B. Simonas ir A. Girardu), 1975 restauruota (archit. A. Kunigėlis). V. oficina – klasicistinė, 3 aukštų, stačiakampio plano. Pagr. fasadas simetriškas, su 4 jonėniškųjų kolonų portiku. Paviljonas (18 a. pab., manoma, archit. L. Gucevičius) klasicistinis, simetriško plano, dengtas keturšlaičiu stogu ir kupolu. Rūsiai dengti kryžminiais skliautais. Pagr. fasade įdubus portalas, 2 toskaniškojo orderio kolonos, lodža su baliustrada. Parkas turi angliškojo parko bruožų (susiklostė 19 a. pab.), išsidėstęs 2 terasose ir plynaukštėje (Žaliųjų ežerų draustinio dalis). Yra 3 tvenkinių grupės.

Jau 14 a. Verkiuose buvo d. kun-čio dvaras, kurį Jogaila 1387 padovanojo Vilniaus vyskupams; pastatai buvo mediniai su mūriniais rūsiais. 15 a.–16 a. pr. Verkiuose stovėjo renesansiniai Vyskupų rūmai. 17 a. pab.–18 a. pr. vyskupas K. Brzostowskis pastatė tvirtovės tipo rūmus. 18 a. 2 pusėje pagal M. Knakfuso projektus (vadovaujant vyskupui I. J. Masalskiui) pastatytas ansamblis, įrengtas parkas. Nuo 1781 ansamblį kūrė L. Gucevičius, jam priskiriama centr. rūmai, malūnas (abu neišliko), paviljonas, admin. pastatas, smuklė. 19 a. 5 d-metyje pradėta pastatų rekonstrukcija (archit. K. Podčašinskis), nugriauti centr. rūmai. Per I pasaul. karą nukentėjo ansamblio pastatai, sunyko sodas. Nuo 1960 priklauso MA, 1961–76 restauruotas. Nuo 1992 – Verkių ist. ir kultūros draustinis. Pav. *Marija Rupeikienė*

Raguvėlės dvaro sodyba, klasicizmo ir romantizmo statinių su parku ansamblis. Vienas didžiausių dvaro ansamblių Lietuvoje (~20 ha ploto, ~20 pastatų). Yra Raguvėlės (Anykščių rj. s-bė) š.r. dalyje. Per sodybą teka Juosta. Sudaro: rūmai, oficina, ratinė (visi 18 a. pab.), du svirnai (19 a. pr., vienas restauruotas 1985, archit. R. Kazlauskas), sodininko namas (19 a. vid.), magazinas, kalvė (19 a. vid.), bažnyčia (1796) su varpinėmis (19 a. pab.), užvažiuojamieji namai (19 a. 1 pusė), vandens malūnas (19 a. vid.), pirtis (19 a. 2 pusė), kapinės su romantizmo archit-ros Komarų mauzoliejine koplyčia (18 a. 8 d-metis), originalių gotikinių formų spirito varyklos pastatai (19 a. vid.–20 a. pr.), karvidė, arklidė (19 a. 2 pusė), kumetynas (19 a. vid.–20 a. pr.), modifikuotų orderinių formų romantizmo archit-ros kluonas (19 a. vid.), daržinė (19 a. 2 pusė), mišraus plano parkas su tvenkiniu (18 a. pab.–19 a.). Sodybos kompozicijoje vyrauja š. ašis (~430 m ilgio) Juostos deš. krante, apie ją išdėstyti pagr. ansamblio pastatai, p. ašį Juostos kair. krante formuoja romantizmo l-pio ūkiniai ir gamybiniai pastatai.

Raguvėlės dvaro rūmai

Brandžiojo klasicizmo rūmai (19 a. 2 pusėje–20 a. pr. pailginti iš abiejų galų, 1962 restauruoti, archit. Ž. Simanavičius, 1983

remontuoti, archit. R. Kazlauskas) 2 aukštų, stačiakampio plano, simetriškos kompozicijos. Fasadai monumentalių formų; pagr. fasado centre – 4 dorėniškųjų kolonų portikas su plačiu antablementu ir trikampiu frontonu, balkonu, I aukštą skaido rustai, II – tiesūs sandrikai, frontoną juosia klasicistinis karnizas su dantukais. Interjere išliko koklinių krosnių, koklių židinys. Abipus parterio – klasicistinė oficina, ratinė, priešais rūmus, alėjos pradžioje – aštuonkampio plano vėlyv. klasicizmo svirnai, dengti kupolais. Ankstyvojo romantizmo užvažiuojamieji namai su modifikuotų orderinių formų fasadu. Klasicistinė medinė Šv. Stepono bažnyčia su dorėniškųjų kolonų pseudoperipteriu (1887 restauruota, joje yra 18 a. vargonai, 17–19 a. paveikslų), 2 neoklasicistinės koplytėlių tipo varpinės.

Nuo 18 a. sodyba priklausė Komarams: 18 a. 8 d-metyje I. Komaras pastatė koplyčią, 18 a. 9 d-metyje–19 a. 4 d-metyje J. Komaro iniciatyva suformuotas reprezentacinių pastatų sektorius (bažnyčia, rūmai, oficina, ratinė, svirnai, užvažiuojamieji namai), 19 a. 2 pusėje pastatyti kiti sodybos pastatai. 1940 dvarą nacionalizavus rūmuose veikė ž.ū. m-la, devynmetė m-la, kt. pastatai priklausė kolūkiui. Nuo 1985 ansamblis restauruojamas. Pav.

Palangos dvaro rūmai ir parkas. Neobarokiniai dvaro rūmai (1897–1902, vok. archit. F. H. Schwechtenas, 1957 restauruoti, archit. A. Brusokas, nuo 1963 rūmuose Gintaro muziejus) stovi ant supiltos 12 m aukščio terasos. Jie mūriniai dviaukščiai, stačiakampio plano su šoniniais rizalitais; prie šoninio fasado – aštuonkampė kupolu dengta koplyčia, turinti neorenesanso bruožų. Simetriški fasadai 2 tarpsnių, langai ir portikai dekoruoti orderiniais elementais, lipdyba (augalinis dekoras, reljefiniai kartušai, heraldiniai elementai). Puslankio pavidalo terasa ir laiptai puošti vazomis, liūto figūra. Neobaroko gausu interjeruose: dviaukščio reprezentacinio vestibiulio sienos, kolonos aptaisytos dirbtiniu marmuru, ovalius veidrodžius puošia augaliniai motyvai, galvutės, kaspinai. Aplink rūmus – parkas (19 a. pab., archit. E. F. André, belgų dendrologas B. de Coulunas, nuo 1960 bot. parkas, 1966 tvarkytas pagal archit. A. Brusoko ir dendrologo L. Čibiro projektą), įterptas į praretintą pajūrio pušyną (pasodinta ~40 naujų medžių rūšių). Jis mišraus plano, su dviem geom. parteriais abiejose rūmų pusėse; priekiniame – ištęsto ovalo formos baseinėlis, fontanas, *Laiminančio Kristaus* skulptūra (~1901, 1952 nugriauta ir sunaikinta, 1993 atkurta, skulpt. S. Žirgulis), kitame parteryje – pusapskritis rožynas ir skulptūra *Rebeka* (perkelta iš Vilkėnų dvaro, skulpt. H. Louis-Noëlis). Takai vingiuoti, greta pagr. tako – tvenkinys su sala. Parke yra 2 archeol. objektai – Birutės kalnas ir Žemaičių kalnelis. Ant Birutės kalno – neogotikinė koplyčia (1869, archit. H. Meyeris), jo papėdėje – akmeninė Lurdo grota su nišomis (~1901). Parke yra rotondos pavidalo estrada orkestrui (1927, atstatyta 1997), dekoratyvinių skulptūrų: *Eglė – žalčių karalienė* (1960, skulpt. R. Antinis, archit. A. Paulauskas), *Birutė* (1965, skulpt. K. Petrikaitė-Tulienė), *Šaulys* (1981, skulpt. S. Šarapovas, archit. A. Knyva). Prabangią rezidenciją su parku įkūrė grafas F. Tiškevičius, iki 1940 dvaras priklausė jo įpėdiniams. Po nepriklausomybės atkūrimo grafas A. Tiškevičius padovanojo jį Lietuvai. Pav.

Palangos dvaro rūmai ir parkas

Dailė

NUO SENIAUSIŲ LAIKŲ IKI GOTIKOS (iki 14 a.)

Antropomorfinės stulpinės skulptūros dalis (medis, 3 t-mečio pr. Kr. vid., Šventosios antroji g-tė, LNM)

Puodai ir dubenėliai (molis, 3 t-metis–2 t-metis pr. Kr., Šventosios pirmoji g-tė, LNM)

Seniausios dailės radiniai dabartinėje Lietuvos teritorijoje – kaulo papuošalai iš mezolito l-pio (žvėrių dantų kabučiai iš Duonkalnio kapo nr. 2, Telšių rj. s-bė, 4 t-metis pr. Kr.), žmogaus ir gyvūnų skulpt. atvaizdai, keramika iš neolito l-pio (5500–2000 pr. Kr.). Skiriami apvalieji ir plokštieji taikomosios paskirties to l-pio skulpt. atvaizdai. Atlikimo kokybe, tiksliai ir kūrybiškai stilizuota forma išsiskiria apeiginė lazda su briedės galva (Šventosios g-tė, 3 t-metis pr. Kr.). Ankstyviausias antropomorfinis atvaizdas – 2 metrų medinis stulpas su grubiai išskaptuota žmogaus galva (Šventosios g-tė, 3 t-metis pr. Kr. vid.). Smulkiosios antropomorfinės ir zoomorfinės plastikos dirbinių daugiausia aptikta gyvenvietėse prie Kretuono ežero.

Ankstyvojo ir vid. neolito keramika Lietuvos teritorijoje priskiriama Narvos kultūrai ir Nemuno kultūrai. Pagrindinės indų formos: puodai, didžiosios puodynės, nedideli pailgi, laivelį primenantys dubenėliai, apskriti dubenys, žemi plokščiadugniai puodeliai. Puodai daugiausia smailiadugniai plačiaangiai, gaminti iš molio su gausiomis augalinėmis priemaišomis, lengvi, trapūs. Jų pakraščiai ir briaunos puošti mazgelių, apvijų, pleištukų, grūdelių, dantukų arba šukų pavidalo įspaudais, įv. dydžio duobutėmis ir įraižomis (įkartomis). Nesudėtingi geom. motyvai komponuoti puodo paviršiuje horizontaliomis eilėmis, kartais – su retais vertikaliais intarpais. Vėlyv. neolito Pamarių kultūros plokščiadugnė keramika – amforos, taurės, plačiaangės puodynės, apskriti dubenys, pailgi dubenėliai ir mažieji puodeliai – buvo puošiama virvutės (virvelinė keramika) įspaudų ir įraižų (įkartų) kompozicijomis; ypač raiškios indų ąsos.

Plėtota kaulo, gintaro, rago papuošalų gamyba. Apskritimo, netaisyklingo ovalo, trapecijos formos kabučiai puošti gręžtų duobučių linijomis (sudėtingiausia geom. kompozicija pasižymi gintarinis diskas iš Daktariškės 5 g-tės, Telšių rj. s-bė, 3 t-metis pr. Kr. vid.).

Bronzos ir ankstyvajame geležies amžiuje išnyko kaulo ir gintaro kabučiai, zoomorfinės ir antropomorfinės skulptūros. Keramikos formos supaprastėjo; daugiausia gaminta puodynės, vazono formos indai, kurių paviršius lygintas šiaudų gniūžte arba specialiu dantytu įrankiu, retkarčiais puoštas duobučių, įraižų arba gnaibytu ornamentu. Toks dekoro būdas (brūkšniuotoji keramika) vyravo iki 1 t-mečio vidurio. Bronzos amžiuje gamintos urnos, kurios mažai skyrėsi nuo buities indų (sudėtingomis formomis, grakščiu siluetu išsiskiria urna juodu gludintu paviršiumi iš Egliškių pilkapyno). Trūkstant metalų gaminti metalinių formas imituojantys kauliniai smeigtukai. Bronzos amžiaus metalo papuošalų Lietuvos teritorijoje rasta mažai, jiems būdinga spiralės, disko motyvai (siejami su saulės simbolika), paplitę nuo Viduržemio j. iki Skandinavijos p-lio.

Senojo geležies amžiaus (1–4 a.) keramikoje vyravo brūkšniuoti, griežto profilio, briaunoti puodai, kartais ornamentuoti pirštų įspaudais, gnaibymu ir įraižomis (įkartomis). Klestėjo juvelyrika, gaminta smeigtukai, antkaklės. Papuošalai lieti, pasižymi santūriu geom., kiaurarasčiu ornamentu, emalio dekoru. Antkaklės trimitiniais galais puoštos lankeliu su įkartėlių ir saulučių kompozicijomis. Masyvios lietos arba iš stambių vielų susuktos antkaklės dekoruotos skardiniais arba lietais kabučiais. Nuo 3 a. paplito kaklo papuošalai, sudaryti iš žalvarinių įvijėlių, cilindrėlių, įv. karoliukų ir pusmėnulio arba trikampio formos kabučių, kurie kabinti prie smeigtukų ir antkaklių. Segės puoštos įvairiaspalvio emalio ornamentika. Puošniausi – žalvariniai ritiniai smeigtukai, dažnai naudoti su antkaklėmis kūginiais galais, grandinėlėmis, kabučiais. Senojo geležies amžiaus pradžioje apyrankės buvo masyvios, su apskrito arba ovalaus pjūvio lankeliu. 2 a. pab.–3 a. apyrankių formos tapo grakštesnės, lankeliai plonesni, pusiau apskrito arba suploto keturkampio pjūvio. Žiedai daugiausia žalvariniai įvijiniai, daryti iš trikampės ir pusiau

apvalaus pjūvio vielutės, rečiau – paplatinta priekine dalimi, dekoruoti taškučiais, akutėmis, koncentriškais ratais, brūkšneliais, trikampiais, kryputėmis, rombais ir pynutės motyvais.

Viduriniame geležies amžiuje (5–9 a.) Lietuvos teritorijoje paplito keramika grublėtu (dideli kibiro pavidalo indai storomis sienelėmis) arba lygiu paviršiumi, ornamentuota nesudėtinga duobučių, įraižų arba gnaibyto rašto kompozicija. Juvelyrikoje plačiau naudotas sidabras, auksas, alavas, taikytos naujos technologijos – facetavimas, inkrustacija, sidabravimas, alavavimas, kita. Paplito nauji puošybos elementai: spurgeliai, ąselės, kūgeliai ir stikliukai. Lankinės segės įgavo masyvesnę formą, buvo dekoruojamos sidabro žiedais ir aukso plokštelėmis, puoštomis tinkliniu raštu. Iš lankinių segių išsirutuliojo ilgakojės segės lietine užkaba, su lenktine, trikampe, kryžine, žvaigždine arba apskritine kojele, dengta taškučiais išmušta sidabro plokštele, akutėmis, saulutėmis ar žvaigždutėmis (daugiausia laiptelinių segių rasta Klaipėdos krašte).

Pasaginės segės (žalvaris, 10–13 a., Griežės kapinynas, LNM)

5–6 a. Lietuvoje paplito paprastos antkaklės su kabliuku viename gale ir plokštele su rakto skylutės pavidalo kilpele užkabinti, antkaklės storėjančiais užkeistais galais. Būdinga storagalės ir juostinės apyrankės su trikampiu iškilumu per vidurį. Nuo 6 a. papuošalai dekoruoti zoomorfiniu dekoru. 6–7 a. paplito antkaklės plokščiais užkeistais galais, prie kurių buvo prikabinti kabučiai užkeistais pergniaužtais facetuotais galais arba užkeistais storėjančiais ruplėtais galais. 8 a. atsirado iš 3 vielų vejamos vytinės antkaklės, iš kurių R. Lietuvoje išsirutuliojo vytinės antkaklės buoželiniais arba kūginiais galais. Smeigtukai tapo puošnesni ir įvairesnių formų, išpopuliarėjo žalvariniai žiediniai, kurių galvutė ir kaklelis dažn. puošti linijomis ir įkartėlėmis. Sumažėjo karolių ir kitų kaklo papuošalų įvairovė.

Sagtys (auksas, sidabras, 5 a. 2 pusė–6 a. pr., Taurapilio pilkapynas, LNM)

Vėlyvajame geležies amžiuje (9–13 a.) gaminti dideli smeigtukai su krūtinės grandinėlėmis, metaliniai apgalviai, kepuraitės, antkaklės, segės, apyrankės, žiedai. Šiaurės Lietuvoje gamintos žiemgaliams būdingos antkaklės iš suplotos vielos su prikabintais trikampiais, rombiniais arba pailgo lapo pavidalo kabučiais. Nuo 9 amžiaus paplito mažos pasaginės segės. Ankstyviausios pasaginės segės turėjo įvijines galvutes, vėlesnės dekoruotos įvairių formų galais. Iki 11 amžiaus segėtos lankinės segės – buvo populiarios laiptelinės ir labai didelės vyrų segės, kurių lankelis užsibaigia aguoninėmis arba zoomorfinėmis galvutėmis. Didelės ir plačios vyrų apyrankės dekoruotos smulkiai išraižytomis kryputėmis ir rombiniu juostiniu raštu. Žirgo aprangos detalės puoštos panašiais ornamento motyvais, ginklai ir ginkluotė puošti sidabro plokštelėmis. Pav.

L: *Lietuvių liaudies menas* kn. 1 *Senovės lietuvių papuošalai* Vilnius 1958; **T. Adomonis, K. Čerbulėnas** *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija* t. 1 Vilnius 1987; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002. *Marius Iršėnas*

GOTIKA (14–16 a.)

Krikščioniškoji vid. amžių kultūra ir gotikos stilius LDK ėmė reikštis vėliau negu V. Europos šalyse. Sparčiau plisti ji pradėjo nuo 14 a. ir kai kuriose meninės kūrybos srityse išsilaikė iki 16 a. pabaigos. Tipologiškai Lietuvos gotikos dailė artimiausia Š. ir Vid. Europos gotikai. Lietuvoje šio stiliaus raida skirstoma į ankstyvąją (iki 15 a. vid.) ir brandžiąją (iki 16 a. vid.) gotiką.

Ankstyviausi gotikos meno kūriniai į LDK buvo atvežti dar iki 1251 Ldk Mindaugo krikšto. 13 a. Lietuvos meninės kultūros reliktų išlikę labai nedaug. Manoma, gotikos bruožų galėjo turėti Rygos auksakalių sukurtos ir Mindaugo karūnavimo iškilmėms 1253 atvežtos Lietuvos valdovų insignijos ir kt. brangenybės. Gotikos ornamentikos motyvus iš atvežtinių kūrinių perėmė ir vietos meistrai (daugiausia juvelyrai). Spartesnis gotikinių vaizduojamosios ir taikomosios dailės dirbinių paplitimas susijęs su 1387 Lietuvos krikštu ir vėlesne katalikybės sklaida. Pirmieji liturginiai drabužiai, indai, meno kūriniai

Veliuonos Madona (medis, 15 a. vid., NČDM)

Monstrancija iš Vilniaus Šventosios Dvasios bažnyčios (sidabras, auksavimas, stiklas, 15 a., nežinomas auksakalys)

(paveikslai, skulptūros, iliuminuotos knygos) į Lietuvą vežti iš Lenkijos, Čekijos, Vengrijos, Vokietijos ir kt. šalių. Ilgainiui visi bažnyčių interjero įrangos elementai, liturginiai reikmenys, sakraliniai kūriniai pradėti gaminti Lietuvoje.

Gotikos laikų dailės kūrinių siužetų ir vaizdinių pagr. šaltiniai – Šv. Rašto knygos, šventųjų gyvenimo aprašymai. Kūryboje buvo įprasta naudoti įv. pavyzdžius – raižinius, piešinius, liejimo formas. Meistrai retai pasirašydavo ant savo dirbinių, dauguma jų yra anoniminiai.

Vaizduojamoji dailė – tapyba ir skulptūra – daugiausia buvo susijusi su bažnyčių puošyba ir liturgija. Gotikos tapyba skirstoma į 3 grupes – sienų tapybą, molbertinius kūrinius ir miniatiūras. Sienų tapyba puošta gyv. namų ir rūmų salės, bažnyčių navos ir kriptų sienos, skliautai. Dažn. naudota *al secco* technika. Kūriniai sudarė santykinai savarankiškas kompozicijas (epitafines, votų) arba buvo jungiami į naratyvinius ciklus. Taikyta ir archit-ros elementus (langų ir portalų nišas, skliautų nerviūras ir kt.) išryškinanti simbolinė dekoratyvinė polichromija.

Iš ankstyvosios gotikos sienų tapybos išliko epitafinė freska *Nukryžiuotasis su Švč. Mergele Marija ir šv. Jonu Evangelistu* Vilniaus katedros požemių kriptoje. Spėjama, kad ji sukurta 14 a. pab. vietinio dailininko, kuris kūrė pagal bizantiškosios dailės kanonus, bet prisitaikė prie katalikiškosios ikonografijos. Reprezentacinės sienų tapybos būta ir Trakų Salos pilyje (žinoma iš 19 a. kopijų ir fotografijų). Manoma, salių dekore derinta ornamentinės ir figūrinės kompozicijos. Figūros tapytos plokščios, apvestos kontūrine linija, išdėstytos neutraliame fone, kartais pagyvintame archit. ar peizažo motyvais. Šiose freskose ryšku bizantiškosios tapybos įtaka.

16 a. pr. (brandžiosios gotikos l-pis) sienų tapybos išliko Šv. Mikalojaus ir Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčiose Vilniuje. Šv. Mikalojaus bažnyčios skliautai puošti gotikai itin būdinga dangaus skliautą simbolizuojančia dekoratyvine tapyba. Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčioje tapyba dengė beveik visas bažnyčios sienas ir skliautus. Freskos dėstomos atskirais siužetais, figūros jose komponuojamos gotikai būdingu vad. kiliminiu būdu. Š. navos didžiausiose freskose vaizduojami įv. siužetai, sujungti į sudėtingą ikonografinę kompoziciją (šv. Kristoforas, šv. Jurgio kova su drakonu, Jėzaus Kristaus kalimas prie kryžiaus, šv. Pranciškaus gyvenimo ir legendų siužetai, pranciškonų šventieji). Bernardinų konvento koridoriuje 20 a. pab. restauruotas sienų tapybos ciklo fragmentas – Nukryžiuotasis su ST vaizdais. Visa kompozicija paremta vid. amžių mąstysenai būdingu ST ir NT įvykių tipologiniu gretinimu; stilistiškai tokia tapyba skiriama Š. ir Vid. Europos vėlyvosios gotikos krypčiai. Kai kuriuose siužetuose ryšku 16 a. pr. vok. knygų grafikos įtaka. Taikoma vad. vertybinė perspektyva – svarb. asmenys tapomi didesni; figūrų piešinys išraiškingas, formos plokščios, apvestos ryškiu kontūru.

Molbertinės gotikinės tapybos išliko nedaug (ji sunyko arba buvo pertapyta). LDK plito ant lentų tempera arba aliejumi tapyti paveikslai. Naudota auksuoti ornamentuoti fonai, suteikiantys vaizduojamam siužetui viršlaikiškumo ir anapusybės prasmę. Populiarūs simboliniai Švč. Trejybės paveikslai, kuriuose Dievas Tėvas vaizduojamas sėdintis angelų apsuptame soste ir prieš save laikantis Nukryžiuotąjį.

Gotikos stiliaus miniatiūromis puoštos katalikų liturginės ir giesmynų knygos. Rankraščių svarb. dekoratyvinis akcentas – ryškių spalvų (dažnai naudojant ir auksą) ornamentiniai inicialai. Kartais inicialai buvo piešiami ranka ir įvežtiniuose inkunabuluose. Išliko iliuminuotų rankraštinių knygų (arba paskirų jų lapų) iš pranciškonų, bernardinų ir dominikonų vienuolynų b-kų. Kai kurioms stačiatikių rankraštinėms knygoms būdingas stilizuotų gyvulių, augalų ir pynių ornamentas. Gali būti, kad Lietuvoje sukurtas seniausias grafinis šv. Kazimiero atvaizdas (medžio raižinys), paskelbtas Z. Ferreri kn. *Palaimintojo Kazimiero gyvenimas* (*Vita beati Casimiri* 1521).

LDK gotikos l-pio skulptūra daugiausia medinė, polichromuota; jos išliko nedaug. Ankstyvajai gotikai priskirtina Seinų Švč. Mergelės Marijos suveriama skulptūra, jos figūra statiška, dekoratyvi, vaizdas simboliškas. Brandžiosios gotikos skulptūrai būdinga didesnis išlenktų kūno formų ir laužytų draperijų dinamiškumas, vaizdo natūralizmas. Itin populiarios buvo didelės Nukryžiuotojo figūros (Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčioje Vilniuje, 15 a.?, Bagaslaviškio bažnyčioje, Širvintų rj. s-bė, 16 a. pr.), dažni ir kiti Jėzaus Kristaus kančios siužetai, prisikėlusio Kristaus skulptūros, Dievo Motinos su Kūdikiu figūros (*Veliuonos Madona* 15 a. vid., *Madona su kriauše* 16 a. pr.). Apvaliosios skulptūros ir reljefai greičiausiai buvo komponuojami į suveriamuosius altorius (*Kristaus nuėmimas nuo kryžiaus* Čekiškės bažnyčioje, Kauno rj. s-bė, 16 a. 1 ketvirtis, *Švč. Mergelė Marija su Kūdikiu ir šv. Ona* Batakių bažnyčioje, 16 a. pr.). Dalis išlikusių skulptūrų gali būti įvežtinės, dalis sukurta vietinių meistrų (skulptūra *Šv. Jonas Krikštytojas* Labūnavos kapų koplyčioje, 15 a. pab.–16 a. pr.). Skulptūrų formos nesudėtingos, apibendrintos.

Arnotas (drobė, šilkiniai, lininiai, auksuoto sidabro siūlai, vielutė ir virvelė, siuvinėjimas, aplikacija, manoma, 15 a. pab.–16 a. pr., LDM)

Iš gotikos taikomosios dailės daugiausia išliko buityje plačiai naudotų keramikos dirbinių (indai, archit-ros apdailos gaminiai, kokliai). 14 a. 2 pusėje–15 a. pr. LDK miestų amatininkai pradėjo gaminti juodąją, arba vad. gotikinę, keramiką, kuri tuo metu plito visoje Europoje. Į Lietuvą buvo įvežama ir keramikos iš gretimų šalių, ypač populiari buvo pirklių iš Lenkijos gabenama baltoji keramika.

14 a. paplito koklinės krosnys. 14 a. pab.–15 a. daug jų būta kun-čių, didikų rūmuose ir turtingų miestiečių namuose. Nuo 16 a. vid. koklinės krosnys plačiau paplito vienuolynų, dvarų pastatuose. Krosnys buvo puošnios, sudarytos iš įv. tipo plokštinių ir lovinių glazūruotų koklių. Jie dekoruoti augaliniu ornamentu arba figūriniais atvaizdais (herbais, fantastinių žvėrių ir paukščių arba alegorinėmis figūromis, Šv. Rašto siužetais, Švč. Mergelės Marijos, šventųjų atvaizdais, alegorinėmis, mit. figūromis). Krosnies viršų puošė iš specialiai gamintų koklių mūrytos karūnėlės, primenančios gotikinių bokštelių, masverko motyvus. Panašiai dekoruotos ir kvadratinės keraminės plytelės, naudotos židinių arba sienų puošybai. Kiek kukliau (augaliniu ir geom. ornamentu) puoštos grindų plytelės.

Taurė (sidabras, auksavimas, 16 a. 1 pusė, Vilniaus arba Vokietijos nežinomas auksakalys, LDM)

Svarbi gotikos meninių dirbinių grupė – ginklai ir insignijos. Metalinę šarvų plokštę, skydo išorinę pusę arba šalmą puošdavo stilizuotų augalinių ornamentų pynės, kartais – herbai, Nukryžiuotojo, Dievo Motinos su Kūdikiu atvaizdai. Gausiai puošti paradiniai ginklai, kurie ilgainiui prarado savo kovinę paskirtį. Tai iš senųjų smogiamųjų ginklų (buožių) išsirutulioję skeptrai, kurie 16 a. tapo simboliniais valstybės pareigūnų (etmonų, maršalkų, vaivadų) valdžios ženklais, t.p. alebardos, apeiginiai kalavijai. Kazimiero Jogailaičio sidabrinės balnakilpės ir pentinai, padengti smulkaus, preciziško ornamento raštais (~1455), liudija didikų ir riterių aprangos detalių prabangą ir meniškumą. 1492 Gardine pagaminta Kazimiero Jogailaičio laidojimo karūna. Ji pasižymi raiškiu gotikai būdingu siluetu. Gaminti ir meniški papuošalai.

Sukurta vertingų kalvystės dirbinių (metalu kaustytos Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčios Vilniuje iždinės durys su reljefiniais atvaizdais, 15–16 a. sandūra). Daug gotikos l-pio auksakalystės dirbinių buvo įvežama iš Lenkijos ir kt. šalių (15 a. pab. Mišių taurė, nuo 19 a. saugoma Vilniaus katedroje, pagal stilių priskiriama Gdansko auksakaliams). Dideliu meistriškumu pasižymėjo ir Lietuvoje dirbę auksakaliai. 1495 Vilniuje įsikūrusiame auksakalių ceche daugiausia dirbo iš Vokietijos žemių atvykę arba ten mokęsi meistrai. Jie perėmė tuo metu visoje Vid. Europoje vyravusią vok. auksakalystės technologiją ir stilių. Vertingiausi auksakalių sukurti liturginiai indai ir reikmenys, relikvijoriai (Šv. Stanislovo relikvijorius Vilniaus katedroje, 15 a.–16 a. pr., pacifikalas

Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčios Vilniuje freska *Guldymas į karstą* (16 a. pr.)

Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčioje Trakuose, 15 a. 2 pusė–16 a. 1 ketvirtis). Jiems būdinga meistriškas atlikimas ir visų detalių darna. Monstrancijoms būdingi archit. elementai, tarp kurių įkomponuotos miniatiūrinės Švč. Mergelės Marijos, Jėzaus Kristaus, šventųjų, angelų ir fantastinių gyvūnų figūrėlės, puošnios gėlių pynės, fundatorių herbai ir kiti puošybos elementai (Geranainių bažnyčiai LDK kanclerio Alberto Goštauto dovanota monstrancija, 1535). LDK cerkvėse naudoti liturginiai indai t.p. turėjo gotikos bruožų. Gotikos stiliaus elementų esama ir 17 a. pr. liturginiuose reikmenyse (Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčios Vilniuje d. monstrancija, 15–16 a., perdaryta 17 a. pr., Ramygalos bažnyčios monstrancija, 1618). Jiems būdinga archit-rą primenantys miniatiūriniai elementai – smailių bokštai, masverkais puošti langai, arkutės.

Lietuvoje būta nemažai gotikinės liturginės tekstilės. Išliko tik pavieniai dirbiniai, seniausias – Vilniaus katedros arnotas, papuoštas 15 a. pab.–16 a. pr. siuvinėtu nugaros kryžiumi (vėliau perkeltas ant 17 a. arnoto). Yra išlikę ir keli 16 a. 1 pusės arnotai, kurių nugaros kryžius puoštas siuvinėtais Dievo Motinos, Nukryžiuotojo, šventųjų atvaizdais.

Gotika LDK tapo pirmuoju krikščioniškosios kultūros stiliumi. Čia gotikos raiška patyrė tam tikrų pokyčių, susijusių su visuomenės gyvenimo raida ir didele bizantiškosios kultūros įtaka. Kai kuriose meninės kūrybos srityse gotikos įtaka išsilaikė iki 17 a. ir gyvavo su jau 16 a. pabaigoje pradėjusiu reikštis renesansu ir manierizmu. Pav.

L: *Lietuvos pilys* Vilnius 1971; **T. Adomonis, K. Čerbulėnas** *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija* t. 1 Vilnius 1987; **N. Kitkauskas** *Vilniaus pilys*: *Statyba ir architektūra* Vilnius 1989; *Lietuvos pilių archeologija* / sud. J. Genys, V. Žulkus Klaipėda–Vilnius 2001; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002; *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika*: *Sakralinė architektūra ir dailė* Vilnius 2002; *Lietuva iki Mindaugo* / sud. E. Jovaiša, A. Butrimas Vilnius 2003; **A. Kuncevičius** *Lietuvos viduramžių archeologija* Vilnius 2005. *Rūta Janonienė*

RENESANSAS (15 a. pab.–17 a. vid.)

a

b

G. M. Padovano medalio *Bona Sforza* (1532) kopija (19 a.–20 a. pr., dail. G. M. Mosca, LNM): *a* – aversas, *b* – reversas

Renesanso stiliaus apraiškų LDK tapyboje, skulptūroje, grafikoje ir taikomojoje dailėje atsirado 15 a. pab.–16 a. pradžioje. Jo įsitvirtinimą skatino stiprėjantys diplomatiniai, prek., kult., giminystės ryšiai su V. Europos šalimis (daugiausia Italija ir Vokietija), amatų, spaudos plėtotė, didėjanti amatininkų imigracija. Skiriama ankstyvasis (15 a. pab.–1530), brandusis (1530–86) ir vėlyvasis (1586–1640) renesanso l-piai. Ankstyvojo ir brandžiojo l-pio kūriniuose gausu gotikos elementų. Sudėtinga skirti vėlyv. renesanso ir ankstyvojo baroko l-piu sukurtus dailės kūrinius (ypač bažn. paveikslus, gobelenus, knygų iliustracijas, medžio drožinius ir kita), juose daug baroko stiliaus bruožų. Būdingi renesanso dailės principai (tikrovės perteikimas remiantis mat. skaičiavimais, perspektyva, anatomija), Italijoje nusistovėję 15 a., LDK buvo įgyvendinti tik baroko l-piu. Kaip ir Š. Europos šalyse, nesukūrusiose savos Renesanso teorijos, Lietuvoje renesanso stilistiniai bruožai derinti su vietine tradicija. Renesansą LDK dailėje plėtojo atvykę dailininkai ir amatininkai, dirbantys d. kun-čio dvare arba pagal užsakymus kuriantys vyskupams, didikams, kurie gerėjant ek. sąlygoms ėmė kaupti kolekcijas, b-kas. LDK dirbančių dailininkų ir amatininkų kūryba rėmėsi Italijoje, Vokietijoje ir Nyderlanduose susiformavusia stilistika.

16 a. pirmaisiais d-mečiais auksakaliai, spaudų raižytojai, grafikai ir miniatiūristai pradėjo taikyti renesansinį šriftą ir ornamentiką. Aleksandro Jogailaičio antspaudai, Vilniaus pinigų kalykloje nukaltos monetos – pirmieji renesanso stiliaus kūriniai. Val-

dant Žygimantui Senajam (1506–48) renesansas paplito antkapinėje skulptūroje, numizmatikoje, medalininkystėje, knygrišystėje, keramikoje (daugiausia koklių gamyboje), miniatiūrų tapyboje, juvelyrikoje, 16 a. 2 pusėje – altorių skulptūrose, portretų tapyboje.

Renesanso ankstyvuoju l-piu LDK pradėta kurti brangias rankraštines, miniatiūromis dekoruotas maldaknyges – jų turėjo Žygimantas Senasis, Bona Sforza. LDK kanclerio Alberto Goštauto maldaknygėje – vertingame renesanso tapybos ir knygrišystės pavyzdyje – yra 16 per visą lapą nutapytų iliustracijų, aprėmintų puošniais sudėtingų augalinių ornamentų apvadais. Prisikėlusio Kristaus vizijos iliustracijoje pavaizduotas Albertas Goštautas, Trijų Karalių siužete – Žygimantas Senasis, vienoje miniatiūrų – Vilniaus globėjas šv. Kristoforas. Manoma, maldaknygė ištapyta Vilniuje arba Krokuvoje valdovo dvare dirbusio miniatiūristo.

Vilniaus vyskupo Povilo Alšėniškio antkapinis paminklas (skulpt. G. Cini, 1555) Vilniaus katedroje

Renesanso bruožai ryškiausiai atsiskleidė skulptūroje, medalininkystėje ir juvelyrikoje. Po 1530 Vilniuje valdovų dvare dirbo it. skulptoriai B. Z. da Gianotti, G. Cini, G. M. Padovano, auksakalys, gliptikos meistras, raižytojas G. J. Caraglio, ol. medalininkas S. C. van Herwijckas, kurie kūrė Renesanso epochoje ypač vertintas portretines antkapines skulptūras, medalius, kamėjas, raižinius. 16 a. 4–6 d-metyje sukurtas Alberto Goštauto marmurinis antkapis (~1540, skulpt. B. Z. da Gianotti), Vilniaus vyskupo Povilo Alšėniškio antkapis (1555, skulpt. G. Cini, abu Vilniaus katedroje). Daugiausia marmurinių renesansinių antkapių sukūrė G. M. Padovano: Žygimanto Augusto žmonos Elžbietos (1546, su skulpt. G. Cini), Barboros Radvilaitės (1552, abu neišliko), Vilniaus vyskupo Jono Žygimantaičio (Jono iš Lietuvos d. kun-čių; neišliko), V. Protasevičiaus (abu 1558, Vilniaus katedroje, išliko fragmentai). Manoma, 1535 Bonos Sforzos užsakymu G. M. Padovano sukūrė Vytauto Didžiojo antkapį (neišliko). Renesanso epochoje antkapinėms skulptūroms buvo naudojamas marmuras iš Vengrijos, Austrijos (Zalcburgo), mirusiojo figūra vaizduota realistiškai, siekta portretiškumo, dažnai drabužiai ir lygios aprėminimo plokštumos dekoruotos renesansiniais ornamentais. G. M. Padovano laikomas ir renesansinės medalininkystės pradininku. 1532 jis sukūrė Žygimanto Senojo, Bonos Sforzos, Žygimanto Augusto ir jo sesers Izabelės portretinius medalius. Manoma, Vilniuje G. J. Caraglio sukūrė Bonos Sforzos medalį (žinomas iš kopijų), kalnų krištolo intaliją su Bonos Sforzos portretu (abu po 1545), portretinę karalienės Barboros Radvilaitės kamėją – vienintelį žinomą realistišką iš natūros darytą jos portretą (1550). G. J. Caraglio dirbo Žygimanto Augusto dvare ir kaip juvelyras. Jo kūriniai – inkrustacija papuošti aukso ir sidabro skydai iš brangiųjų metalų (1553, neišliko) – vertingi renesansinės juvelyrikos pavyzdžiai. 1561 Vilniuje d. kun-čio dvare dirbo olandų medalininkas ir portretistas S. C. van Herwijckas, jis pagal L. Cranacho portretus sukūrė d. kun-čio šeimos narių medalių seriją, manoma, ir Vilniaus vaito – auksakalio ir burmistro S. Mšiglodos ir jo žmonos Kotrynos medalį. Medaliai buvo reljefiški, tikslios modeliuotės, portretiški.

Stačiakampis koklis (16 a., Pilių tyrimo centras *Lietuvos pilys*)

16 a. 4 d-metyje Vilniuje klestėjo auksakalystė. Šiuo l-piu LDK kancleriui Albertui Goštautui buvo pagaminta Vilniaus katedros monstrancija (vadinama Geranainių, 1535), sukurtas Šv. Kryžiaus ir Jėzaus Kristaus erškėčių vainiko dyglio relikvijorius (1530–40), liturginių indų komplektas Supraslio (dabar Palenkės vaivadija) cerkvei (1541), krištolinis kryžius (1543, abiejų auksakalys J. Behmas). Visi kūriniai originalios formos, savitos dekoro kompozicijos, jų ornamentiniai ir siužetiniai motyvai būdingi Lenkijos, Baltijos regiono ir V. Europos šalių renesansui.

Evangelikų reformatų liturginis ąsotis (sidabras, ~1629, LNM)

Brastos Biblijos antraštinis puslapis (1563, Lietuvos MA b-ka)

Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio portretas (1601, grafikas D. Custa, pagal G. B. Fontanos piešinį)

Plėtojantis humanizmo kultūrai didėjo mokslo ir švietimo poreikiai, plito spauda, plėtota grafika. 1522 Vilniuje P. Skorinos išleistos rel. turinio knygelės senąja bltr. k. buvo iliustruotos medžio raižiniais, kurių stilistika paveikta vokiečių renesanso grafikos. 1563 Mikalojaus Radvilos Juodojo spaustuvėje lenkų kalba išleistas Šv. Raštas (vadinamoji Brastos Biblija) – būdingas renesansinės grafikos pavyzdys. 1542 Antverpene išspausdintas žymiausias renesanso kartografijos kūrinys Lietuvoje – A. Wiede'o sudarytas Maskvos d. kun-tės žemėlapis.

Trūkstant vietinių aukštos kvalifikacijos amatininkų ir dirbtuvių, taikomosios dailės kūriniai buvo užsakomi užs. meistrams. 1548 Žygimantas Augustas Briuselyje užsisakė unikalią gobelenų seriją su ST siužetais (dailininkai M. Coxcie, W. Tonsas, C. Florisas, audėjai – W. de Kempeneeras, W. de Pannemakeris, P. van Aelstas jaunesnysis, N. Leyniersas, J. van Tieghemo dirbtuvių meistrai), vėliau ji papildyta kt. gobelenais (iš viso 360 gobelenų). Mikalojaus Radvilos Juodojo rūmus puošė gobelenas *Kristaus krikštas Jordane* (1553, išaustas pagal L. Cranacho paveikslą, neišliko), LDK iždininkui D. Chaleckiui priklausiusiuose renesansiniuose gobelenuose vaizduojama medžioklės siužetai, Samsono istorija, savininko herbai (16 a. pab.). Be gobelenų, rytietiškų audinių, valdovai ir didikai iš užsienio parsiveždavo Venecijos stiklo dirbinių, laikrodžių, baldų, ginklų ir šarvų. 16 a. vid. K. Lochneris Žygimantui Augustui ir Mikalojui Radvilai Juodajam pagamino prabangius šarvus. 1601 išleistame leidinyje *Šviesiausiųjų imperatorių... / Augustissimorum imperatorum ...* buvo išspausdinti G. B. Fontanos piešti, D. Custos raižyti renesansiniais šarvais pasipuošusių Radvilų – Mikalojaus Juodojo, Mikalojaus Rudojo ir Mikalojaus Kristupo Našlaitėlio – portretai.

Vėlyv. renesanso l-piu (po 1586) vis labiau pradėjo reikštis baroko įtaka. Pakito antkapinių paminklų forma – jie priminė altorių (L. Sapiegos antkapis, ~1633, Šv. arkangelo Mykolo bažnyčioje Vilniuje). Naujos stilistikos bruožų atsirado Vilniuje darytuose medaliuose: ovalios formos medalių sukūrė J. Engelhartas ir J. Trilneris. LDK atsiradus privačių audyklų pradėti austi gobelenai. ~1628 A. ir M. Tolvaišiai užsisakė gobelenų seriją su evangelistų atvaizdais (išliko gobelenai su šv. Mato ir šv. Morkaus atvaizdais), jų kompozicijose yra bizantiškosios tapybos bruožų, apvadų forma panaši į flamandiškųjų. Sukurta medžio drožybos (Kretingos bažnyčios durys, stalės, sakykla, Siesikų

bažnyčios suolas, visi ~17 a. pradžią, Kėdainių evangelikų reformatų bažnyčios sakykla ir medinės buazerijos, 17 a. 1 pusė), grafikos (K. Manvydo žirgininkystės vadovėlio *Hippica* iliustracijos, 1603, LDK žemėlapis, abiejų grafikas T. Makowskis, 1613, *Vilniaus vaito S. Sabino portretas*, grafikas Andreas Flensburgietis, ~1590) kūrinių, auksakalystės dirbinių (evangelikų reformatų liturginis ąsotis, ~1629, saugomas LNM). Pav.

L: T. Adomonis, K. Čerbulėnas *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija* t. 1 Vilnius 1987; **E. Laucevičius, B. R. Vitkauskienė** *Lietuvos auksakalystė: XV–XVIII amžius* Vilnius 2001; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002; *Lietuvos dailininkų žodynas* t. 1 / sud. A. Paliušytė Vilnius 2005. *Birutė Rūta Vitkauskienė*

BAROKAS (16 a. pab.–18 a.)

Pirmosios baroko stiliaus užuomazgos LDK skulptūroje, tapyboje ir grafikoje reiškėsi 16 a. pabaigoje. Išsivadavus iš vid. amžių neindividualizuoto pasaulėvaizdžio radosi dinamiškesnių, estetiniu subjektyvizmu ir reliatyvistiniu mąstymu grįstų kūrinių. 16–17 a. sandūroje ek. pakilimo sąlygomis padidėjo meno kūrinių poreikis, kurį skatino ir tarpkonfesinės kovos. Kontrreformacijos veikėjai menu siekė patraukti visuomenės neraštingąją dalį, katalikai vaizdinę metaforą priešpriešino protestantų puoselėjamam rašytiniam žodžiui, jėzuitai rengė procesijas, gyvuosius paveikslus. Sustiprėjus elitui (silpstant karaliaus centralizuotai valdžiai) statyta dvarų rūmai, steigta šeimyninės koplyčios, kunstkameros, užsakinėta antkapiai, rinkta portretų galerijos. LDK baroko dailės savitumą nulėmė senos vietinės tradicijos, valstybės daugiatautiškumas, stačiatikių ir unitų kultūra, t.p. iš Lenkijos atėjusi sarmatiškoji kultūra. Lyginant su kitais Europos kraštais, LDK baroko dailėje nemaža konservatyvumo, provincialumo apraiškų, ji paprastesnė, jos meninį lygį (t.p. siužetus ir menines priemones) lėmė užsakovo nuostatos ir ek. padėtis. Skiriami ankstyvasis (16 a. 4 ketvirtis–1665), brandusis (1665–1700), vėlyvasis (1700–1800) baroko l-piai.

Baroko l-piu LDK dirbo vietiniai (T. Makowskis, broliai A. ir L. Tarasevičiai, J. Jermaševskis, M. Sluščianskis, S. Dorosevičius, H. Leibovičius, Radviloms dirbo Heskių šeima), t.p. užs. dailininkai (B. Strobelis, G. D. Schultzas, P. Danckersas, H. Campana, G. B. Gisleni, G. F. Rossi, Sz. Czechowiczius, W. Hondius, P. Landry, J. F. Mylius, jėzuitai dailininkai J. Malachovskis, J. Schefersas, M. Schickas, J. Grymas), kai kurie jų (M. A. Palloni, G. P. Perti, G. M. Galli, M. Wolscheidas, J. Pensa, I. E. Eggenfelderis, P. I. Hoferis, J. Hedelis, J. Schroetteris, J. G. Berchhoffas, L. Vilacas, C. Götke, Mykolas ir Tomas Schnopsai) ilgam įsikūrė LDK.

Pirmieji baroko dailės kūriniai turėjo renesanso ir manierizmo bruožų. Baroko bruožų turi Vilniaus medalininkų nukalti medaliai, Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio užsakymu Nesvyžiaus Dievo Kūno bažnyčioje sukurti jo šeimos antkapiai. Antkapinėje skulptūroje renesansui būdingą gulinčią, besiilsinčią mirusiojo figūrą pakeitė klūpėjimo poza vaizduojamas atgailaujantis riteris, nusižeminęs, pasaulio tuštybę suvokiantis didikas (Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio antkapis, ~1593) arba mirusiojo biustas aprėmintas archit. detalėmis (Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio sūnaus Kristupo antkapis, it. skulpt. G. Campagna, 1607); vėliau ši it. baroko antkapio tipiška kompozicinė schema plačiai paplito. Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio sūnaus Mikalojaus antkapyje pirmą kartą LDK vaizduojamas gulintis kūdikis, prie jo kojų – laikinumo simbolis klepsidra (vandens laikrodis). Baroko antkapiai buvo komponuojami kontrasto principu: mėgtos marmuro spalvos (juoda, rausva, balta), amžinybę simbolizuojantis archit. portalas sudarė kontrastą netvarumą ir nykimą reiškiantiems motyvams (kaukolė, vainikai). Antkapių su biustais užsisakę Sapiegos 17 a. 1 pusėje juos statydino Šv. arkan-

Stebuklingasis Trakų Dievo Motinos paveikslas (17 a. pr.) Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčioje Trakuose

gelo Mykolo bažnyčioje Vilniuje (K. Sapiegos antkapis, priskiriama M. Castello ir C. Tencallos dirbtuvėms, ~1631, T. K. Sapiegienės antkapis, skulptoriai G. B. Gisleni, G. F. Rossi, 1655). Panašios struktūros antkapį broliui Samueliui užsakė S. Pacas (~1630, Vilniaus katedroje), J. Tiškevičius – žmonai B. Naruševičiūtei (abu priskiriami M. Castello arba C. Tencallos dirbtuvėms, po 1627, Švč. Trejybės cerkvės Vilniuje Švč. Dievo Motinos Apsilankymo, arba Skuminų, koplyčioje). Antkapių su klūpančiomis figūromis yra kitose LDK prov-jų bažnyčiose (M. ir B. Volskių antkapis Dievo Kūno ir Šv. Jurgio bažnyčioje Kremenece, po 1623, antkapis mūšyje žuvusiam Jono Rudaminos Dusetiškio broliui Naugarduko bažnyčioje, 1643).

Baroko skulptūroje vyravo stiuko lipdiniai. Šv. Petro ir Povilo bažnyčios Vilniuje stiuko dekorą 1677–82 sukūrė G. P. Perti (figūrinės kompozicijos), G. M. Galli (ornamentai); po 1682 darbus tęsė A. S. Capone, J. Pensa; iš viso sukurta ~2000 skulptūrų. Meniškumu išsiskiria *Prisikėlęs Kristus* (presbiterijoje), *Šv. Marija Magdalietė* (Šv. Uršulės ir šv. Mergelių Kankinių koplyčioje). Figūros ir siužetai susieti metaforas sukuriančiais prasminiais ryšiais, derinti statiški ir dinamiški elementai, figūrų judesiai ir žvilgsniai. J. Pensa sukūrė stiuko lipdinius Šv. Mykolo bažnyčiai Mikailiškėse (Gardino sr., 1683–95), Sapiegų rūmams (su skulpt. G. P. Perti, po 1700–05, Vilniuje). Vilniuje po 1610 gaisro prireikė pakeisti apdegusius bažnyčių altorius. H. Kuntzowas Vilniaus katedrai sukūrė naują ~17 m aukščio d. altorių su skulptūromis (~1634, sunaikintas 1655; manoma, buvo panašus į Skarulių, prie Jonavos, bažnyčios altorių). 18 a. stiuko lipdyba dekoruoti LDK bažnyčių altoriai, jų archit. struktūroje ir skulpt. dekore įsitvirtino teatrališkumo principai. Po 1737 ir 1748 Vilniaus gaisrų sukurtas 23 altorių ansamblis Šv. Jonų (1737–62, skulptoriai J. K. Glaubicas, J. Hedelis, J. Voščinskis, M. Schickas, J. Grymas ir kt.; išliko d. altorius), Šventosios Dvasios (1753–60, skulpt. P. I. Hoferis) bažnyčioje. Išliko medinių barokinių altorių ansamblis Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčioje (1767, skulptoriai D. Giotto, V. Holtzas, J. K. Frezeris ir kt.), Šventosios Dvasios cerkvės ikonostasas (1757, archit. J. K. Glaubicas), Visų Šventųjų, Šv. Jokūbo ir Pilypo, Kalvarijų bažnyčių (visos Vilniuje) altorių fragmentai.

K. Sapiegos antkapinis paminklas (~1631, M. Castello ir C. Tencallos dirbtuvės ?) Šv. arkangelo Mykolo bažnyčioje Vilniuje

Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios Pažaislyje interjero fragmentas (1667–1712, dail. M. A. Palloni, skulpt. G. B. Merli)

K. Z. Paco ir jo žmonos C. I. E. de Mailly Lascaris poriniai portretai (~1670, dail. G. D. Schultzas)

LDK tapyboje barokas ilgai reiškėsi greta gotikos, renesanso ir bizantiškosios (ikonų) vaizdavimo schemos. 17 a. pr. pirmųjų barokinių švč. Mergelės Marijos atvaizdų kompozicijose (Zarasų, Dusetų, Trakų, Šiluvos bažnyčiose) ryšku italų ikonų tapybos tradicija. Sąlyginis modeliavimas, neindividualizuotas stilius, aptaisų naudojimas rodo gilias Rytų krikščionybės tradicijas, išlikusias LDK 17 ir 18 amžiuje. Potridentinės hodegetrijos ir kiti Švč. Mergelės Marijos ikonografiniai tipai (Šv. Šeima, Rožinio Marija, Škaplierinė Dievo Motina), barokinė auksuoto fono ornamentika, laisvesnis, dinamiškesnis judesys žymi baroko stilių (*Šventoji Šeima* Rūdininkų bažnyčioje, 17 a. 1 pusė). Perstatant altorius arba juos rekonstruojant baroko stiliumi seniems gotikiniams altoriaus paveikslams būdavo suteikiama baroko ikonografijai būdingų bruožų (Dievo Motinos paveikslai Trakų, Vilniaus Šv. Mykolo bažnyčių altoriuose, 17 a. 1 pusė). Altoriaus paveikslų kompoziciją veikė Lenkijoje plitusi ikonografija, Nyderlandų grafika (Aušros Vartų koplyčios Vilniuje paveikslas *Švč. Mergelė Marija*, 17 a. pr.). Bažnyčios ir koplyčios buvo puošiamos šventųjų gyvenimą vaizduojančiais paveikslų ciklais, procesijų vėliavomis (Šv. Kazimiero gyvenimo siužetai Vilniaus katedros Šv. Kazimiero koplyčioje, 1636, dail. B. Strobelis, sunaikintos 1655). Daugiafigūrių siužetų ciklai puošė vienuolynų bažnyčių chorų sienas. Išliko po II pasaul. karo apnaikinti sąlygiškų siužetų Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčios Vilniuje paveikslų ciklai (17 a. 8 d-metis).

Baroko pasaulietinės tapybos išliko nedaug. Kristupo II Radvilos Liubčios pilies kunstkameros inventorius (1633) liudija didikų pilyse buvus paveikslų, vaizduojančių valstybei svarbius ist. įvykius (mūšius, ist. asmenybių portretus, pilių planus). Gausiai kurti reprezentaciniai, imaginaciniai ir epitafiniai portretai, dvaruose ir bažnyčiose kauptos portretų galerijos. Reprezentacinio portreto tipas ir kompozicija labai artimi baroko idėjoms. LDK elito reprezentaciniai portretai nuo panašių V. Europoje skyrėsi sąlygiškesne kompozicija, portretuojamojo poza, pabrėžtinai išryškintomis valdžios arba užimamų postų insignijomis, įrašais ir herbais. Dvasininkai portretuose vaizduoti sėdintys (Vilniaus vyskupų galerijos portretai, 17 a. 2 pusė), didikai – stovintys prie kolonos arba pusiau nuleistos užuolaidos fone, prie stalo, su insignijomis rankose, rečiau – raiti (*Raitas Vilniaus vaivada J. K. Sapiega* 17 a. pab.). Portretuojamieji dažn. vaizduoti sustingę, nenatūralių pozų, žiūrintys tiesiai į žiūrovą, be ryškesnės veido psichol. išraiškos. Tokią kompoziciją lėmė kūrinio f-ja – portretai buvo skirti rūmų, bažnyčios arba vienuolyno galerijai (LDK etmono Jonušo Radvilos portretas, prieš 1655, M. K. Paco portretas Šv. Petro ir Povilo bažnyčioje Vilniuje, 17 a. pab., *Nežinomas didikas* 17 a. pr., Minsko vaivados A. Sluškos portretas, 17 a. pab.). Panašiai vaizduotos didikės (G. Sa-

Šv. Jonų bažnyčios Vilniuje didysis altorius (1737–62, skulptoriai J. K. Glaubicas, J. Hedelis, J. Voščinskis ir kt.)

Vilniaus katedros zakristijos kredensas (18 a. vid.)

piegaitės portretas, 17 a. 1 pusė, Kotrynos ir Marijos Radvilienių portretas, 1646) ir vienuolės (E. Radvilaitės portretas, abiejų dail. J. Schroetteris, 17 a. 5 d-metis). Dažn. portretus tapė pasimokę meistrai, jie kūrė ir ankstesnių portretų kartotes (LDK maršalkos K. Viesiolovskio portretas, 17 a. 3–4 d-metis). Pusės figūros reprezentacinių portretų kompozicija nedaug skyrėsi nuo visafigūrių. Meniškumu, modelio psichol. ch-ka pasižymi valdovo dvare Lietuvoje dirbusių meistrų kūriniai (Švedijos karaliaus Jono III portretas, 17 a. vid., dail. P. Danckersas, K. Z. Paco ir jo žmonos C. I. E. de Mailly Lascaris poriniai portretai, ~1670, dail. G. D. Schultzas), M. A. Palloni paveikslai (K. Z. Paco ir jo žmonos portretai, 1677). Olandų ir pranc. baroko portretui būdingas realizmas ryškus J. Schroetterio nutapytame Vilniaus pavyskupio M. Slupskio portrete (~1677). Imaginaciniuose portretuose vaizduoti šeimai svarbūs mirę giminaičiai arba bažnyčios, vienuolijos fundatoriai, kurių tikrieji atvaizdai buvo prarasti (Vytauto portretas Vilniaus katedroje, 18 a.). 15–16 a. veikėjai tokiuose portretuose vaizduojami tam laikui būdingais drabužiais su charakteringa atributika, įrašais. 17 a. LDK paplito epitafiniai ir karstiniai portretai, dažn. tapyti ant vario skardos, kalti karsto kojūgalyje. Karstiniuose portretuose labiau pabrėžta vaizduojamų asmenų psichol. išraiška (J. K. Bžostovskio epitafinis portretas Veliuonos bažnyčioje, ~1648).

Portretų galerijos LDK žinomos nuo 17 a. 2 pusės–18 amžiaus. Jos kurtos renkant išblaškytus įv. formato kūrinius (Pacų galerija) arba specialiai užsakant vienodo formato turimų portretų kopijas (Nesvyžiaus Radvilų galerija – ovaliniai portretai laurų vainike, ~1730), kartais atvaizdai tapyti pagal kt. asmenų portretus (Kodeńio galerija, išformuota po 1857). Rinkti ir raižytų portretų rinkiniai (Boguslavo Radvilos giminės narių pieštinių portretų kolekcija, ~1669, *Kunigaikščių Radvilų šeimos portretai / Icones familiae ducalis Radivillianae*, dail. H. Leibovičius, išsp. 1758). Fundatorių portretus rinko vienuolynai: kartūzų vienuolyne Berezoje (Bresto sr.) saugota Sapiegų šeimos portretų kolekcija (išformuota po 1832), Vilniaus Laterano kanauninkų vienuolyne buvo ovalių portretų kolekcija, vaizduojanti visų šio ordino lietuviškosios bažn. prov-jos vienuolynų fundatorius (išliko pavieniai portretai).

Baroko l-piu bažnyčios ir rūmai dažnai dekoruoti sienų tapyba. Geriausiai išliko Pažaislio kamaldulių bažnyčios freskų ciklai (1678–85, dail. M. A. Palloni). Freskoms būdinga įstrižinė kompozicija, įv. rakursai, siužeto įtampa, ryškios spalvos, ikonografijoje ryšku Švč. Mergelės Marijos išaukštinimo tema, koplyčios skirtos šventųjų stebuklams ir kankinystei (Šv. Kristupo, Romualdo, Magdalenos de Pazzi, Pranciškaus Saleziečio),

koridoriuose pavaizduoti palaimintojo Bogumilo ir šv. Brunono ciklai. Dvi dramatiškas kompozicijas M. A. Palloni sukūrė Vilniaus katedros Šv. Kazimiero koplyčioje (*Šv. Kazimiero karsto atidengimas*, *Stebuklingas Uršulės atgijimas prie šv. Kazimiero karsto*, abu 1692). 18 a. 1 pusėje nežinomas tapytojas ištapė Šv. Stanislovo Kostkos koplyčią Šv. Jonų bažnyčioje, Šventosios Dvasios bažnyčios (abi Vilniuje) kupolą. ~1763–67 M. Sluščianskis sukūrė šv. Teresės Avilietės gyvenimą ir stebuklus vaizduojančių freskų ciklą Šv. Teresės bažnyčioje Vilniuje. Panašiais ciklais 18 a. 2 pusėje papuoštos ir kitos vienuolijų bažnyčios (Šv. Jurgio, Visų Šventųjų, Šv. Jonų, visos Vilniuje, Nesvyžiaus Dievo Kūno, Budslavo, Minsko sr.). Susiklostė nauja sienų tapybos kryptis, paveikta A. Pozzo archit. traktatų (*Perspektyva tapyboje ir architektūroje* / *Perspectivae pictorum et architectorum* 1719). Tai iliuziškai tapyti altoriai (Šv. Teresės ir Šv. Jurgio bažnyčiose Vilniuje, daugelyje LDK bažnyčių) ir skliautai (kvadratūra Šv. Kryžiaus Atradimo bažnyčioje Kalvarijoje, 18 a. 2 pusė). Sparčiai plėtota ir molbertinė tapyba. Daug altoriaus paveikslų LDK bažnyčioms sukūrė J. G. Berchhoffas (*Švč. Mergelės Marijos Ėmimas į dangų* Kauno katedroje, 17 a.), J. Jermaševskis (*Šv. Pranciškus Ksaveras*, *Šv. Ignotas Lojola* Šv. Jonų bažnyčioje Vilniuje, abu 1737), Sz. Czechowiczius (paveikslų ciklai Šv. Kotrynos, vizitiečių Švč. Jėzaus Širdies bažnyčioje Vilniuje, kūrinių buvo Šv. Kazimiero bažnyčioje, Vilniaus katedroje, visi 1756–60).

Baroko stiliaus bruožų turi Vilniaus medalininkų H. Trilnerio (Jonušo Radvilos ir Sofijos Elžbietos vedybų medalis, 1617), J. Engelharto (Vladislovo IV karūnacinis medalis, 1633) kūryba. Vertingiausiu baroko grafikos palikimu laikytini T. Makowskio 17 a. pr. išraižyti LDK miestų ir pilių planai ir miestovaizdžiai (Vilniaus, Kauno, Gardino, Nesvyžiaus, Biržų).

Išliko taikomosios dailės dirbinių, dažn. bažnyčių vidaus įrangos detalių (Kėdainių ev. ref. bažnyčios ąžuolinės plokštės, ložės, dalis sakyklos, ~1650, Pažaislio kamaldulių bažnyčios buazerijos, 1675–94). Tamsaus medžio (ąžuolo, juodmedžio), aukso ir sidabro kontrasto estetika grįsti altoriai buvo kuriami 17 a. 1 pusėje (Šv. Kazimiero koplyčios Vilniaus katedroje altorius su sidabro skulptūromis, 1636, sunaikintas 1655, Budslavo bernardinų Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios altorius, 1643–51, Gardino brigitiečių Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčios altorius, dail. G. Zehelis, sunaikintas 20 a. 2 pusėje). 18 a. 1 pusėje Vilniaus drožėjai sukūrė meniškų auksuotų sakyklų su akanto ornamentu (Šv. Kazimiero koplyčiai Vilniaus katedroje, trinitorių, Šv. Jokūbo ir Pilypo, misionierių, Trinapolio bažnyčioms Vilniuje, Trakų, Mikailiškės, Gardino sr., bažnyčioms). Regentystės stiliaus altoriai išliko Šv. Jonų bažnyčios Vilniuje Auksakalių (1747) ir Šv. Onos (1745, 19 a. 2 pusėje perkeltas iš pranciškonų bažnyčios) koplyčiose. 18 amžiaus viduryje sukurta vertingų baldų su retų medienos rūšių faneruote ir intarsijomis (Vilniaus katedros zakristijos kredensas, pranciškonų Švenčiausiosios Mergelės Marijos Dievo Motinos Ėmimo į dangų, Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, Šv. Jonų, Šv. Ignoto bažnyčių Vilniuje baldai). Klestėjo auksakalystė, Vilniaus auksakalių cecho dirbiniai paplito visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Meistrai (L. Vilacas, D. Vitas, J. Laris, J. F. Schömnickas, J. K. Gronemanas) kūrė prabangias monstrancijas, relikvijorius, taures, stalo servizus, žvakides, aptaisus. Vertingas J. K. Gronemano pagamintas šv. Kazimiero sarkofagas-relikvijorius (1747). 18 amžiaus pradžioje prie cechų buvo kuriamos manufaktūros (audyklos, stiklo, akmens apdorojimo). 1722 O. K. Sanguškaitė-Radvilienė įsteigė stiklo manufaktūrą Nalibokuose (Gardino sr., veikė iki 1862), 1737 – veidrodžių manufaktūrą Urečėje (Minsko sr.), veikusią iki 1846. Audeklais garsėjo Kristupo Radvilos Slucke įkurtas kontušo juostų fabrikas (1767–1842). Pav.

L: **M. Matušakaitė** *Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje* Vilnius 1984; *Lietuvos architektūros istorija* t. 2 Vilnius 1994; **I. Vaišvilaitė** *Baroko pradžia Lietuvoje* Vilnius 1995; **V. Drėma** *Vilniaus Šv. Jono bažnyčia* Vilnius 1997; **A. Samalavičius, S. Samalavičius** *Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčia* Vilnius 1998; *LDK barokas*: *Formos, įtakos, kryptys* / sud. R. Butvilaitė Vilnius 2001; **E. Laucevičius, B. R. Vitkauskienė** *Lietuvos auksakalystė*: *XV–XVIII amžius* Vilnius 2001; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002; *Pažaislis. Menas ir istorija* / sud. M. Paknys Vilnius 2005.

Birutė Rūta Vitkauskienė

KLASICIZMAS (18 a. pab.–19 a. vid.)

Europoje vyraujančios humanistinės Šviečiamojo amžiaus idėjos, racionalistinė pasaulėžiūra Lietuvą pasiekė ~18 a. vidurį. Švietėjiškas sąjūdis skatino radikalias visuom., social. ir kult. gyvenimo permainas, VU reformą ir pažangius švietimo sistemos pokyčius, naujų dorovinių vertybių sklaidą. Švietėjiško sąjūdžio ideologai pakeitė požiūrį ne tik į mokslą, švietimą, bet ir į tautos istoriją, patį žmogų, reikalavo suteikti jam žinių iš įvairių gyvenimo sričių. Švietėjai ir menui taikė naujus vertybinius kriterijus, numatė naujus uždavinius, priskyrė švietėjišką auklėjamąją paskirtį. Visų rūšių mene visuotinai pabrėžta ne tik estetinė, bet ir dorovinė, daugiausia pilietiškumo, tobulesnės visuomenės ugdymo f-ja.

Didelę reikšmę švietimo idėjų gyvybingumui turėjo polit. įvykiai. 1795 žlugus ATR, pasipriešinimas Rusijos imperinei politikai, valstybės atkūrimo viltys neišblėso. Pažangioji universitetinė inteligentija tapo svarbiausia švietėjiško sąjūdžio, valstybės atkūrimo siekio, ist. ir kult. atminties gaivinimo varomąja jėga, o suaktyvėjęs kult. gyvenimas – ist. atminties išsaugojimo veiksniu.

Klasicizmo pradžia Lietuvos dailėje siejama su VU dailės katedrų įkūrimu (Tapybos ir piešimo 1797, Skulptūros 1803, Grafikos 1805). Meno atsinaujinimo, kartu ir klasicizmo idėjų bei naujos meninės raiškos sklaidą Lietuvoje spartino dailininkų kelionės ir studijos Europos (daugiausia Italijos) dailės a-jose, atsivežamos antikinės skulptūros ar jų kopijos, klasicistiniai taikomosios dailės kūriniai. Reprodukcinė grafika tapo populiaria naujų idėjų skleidimo, klasikinio antikos meno pažinimo priemone. Didelį vaidmenį suvaidino garsūs mecenatai – aukšto rango valstybės ir Bažnyčios pareigūnai. Išpopuliarėjo antikinių kūrinių kolekcionavimas ir dailės studijų reikalams skirti gipsiniai antikinių skulptūrų liejiniai.

Daugiau kaip per 70 klasicizmo gyvavimo metų grynojo klasicizmo stiliaus vaizduojamosios ir taikomosios dailės kūrinių sukurta palyginti nedaug. Jiems dažnai taikomas neoklasicizmo terminas. Ankstyvosios klasicizmo apraiškos susipynusios su baroko, vėlyvosios – su romantizmo, taikomojoje dailėje – su ampyro ir bydermejerio tendencijomis. Vaizduojamojoje ir taikomojoje dailėje ankstyvojo, brandžiojo ir ypač vėlyv. klasicizmo chronologinės ribos nežymios. Ryškesni tik idėjinių tendencijų pokyčiai. Nemažą įtaką vertybių atnaujinimui padarė 1794 sukilimas, kuris paskatino menininkus atidžiau pažvelgti į tautos istoriją, gyv. laiką ir aplinką.

Naujojo stiliaus apraiškos ryškiausios tapyboje, grynojo stiliaus skulptūrų ir ypač grafikos kūrinių sukurta kur kas mažiau. Bendruosius klasicizmo bruožus pirmiausia rodo pakitusi tematika, meninė raiška ir žanrų atsiskyrimas. Plito alegorinės, mit. ir rel. kompozicijos, vyravo su ATR istorija susijusi tematika, nutapyta daug portretų. Grafikai plėtojo peizažo žanrą. Daugelis idėjų dažn. buvo pateikiama alegoriškai. Klasicizmo estetikai būdinga didinga ramybė, harmonija, racionalus turinys ir aiškios formos, įkūnytos tiksliu, žmogaus mastelį ir proporcijas atitinkančiu piešiniu, glotnia modeliuote, racionalia šviesos ir spalvos gradacija.

P. Smuglevičiaus *Agripina perkelia vyro Germaniko palaikus į tėvynę* (aliejus, 1807, Žemaičių muziejus *Alka* Telšiuose)

Vilniaus meno mokykla išplėtė žanrų spektrą. Daugiausia plėtota ist. tematika, vaizduoti ne tik ATR praeities, bet ir to meto polit. įvykiai, žmonės. Suklestėjo portretas, greta pasaulietinio ir istorinio, plito mit. portreto žanras. Pradėta vaizduoti ne tik diduomenės, aukštas valst. pareigas užimančius žmones, bet ir

mokslo, meno, t.p. miestiečių ir valstiečių luomo atstovus. Pakito ir meninė raiška. Dinamiškas teatrališkas baroko kompozicijas keitė racionali, harmoninga, statiška ir simetriška vaizdo struktūra, įsivyravo linearizmas, skulpt. formos modeliuotė, santūrus koloritas. Svarbiausia – pakito kūrinių idėjinis turinys, kuris kartais net labiau negu meninė forma atspindėjo naujojo stiliaus plitimą. Meno kūriniai visuotinai skleidė pažangias demokratiškas Šviečiamojo amžiaus idėjas, didvyriškumo, meilės ir ištikimybės tėvynei pavyzdžius, iškėlė žmogaus piliečio moralines vertybes – drąsą, kilnumą, taurumą ir patriotizmą. Pakito ir rel. dailė. Vyravusį misticizmą keitė paprastos evangelinės vertybės ir tiesos, o barokui būdingą meninės formos puošnumą – santūri klasicizmo estetika.

J. Rustemo *Marijos Mirskytės, Barboros Šumskytės ir Adomo Napoleono Mirskio portretas* (aliejus, ~1808, Varšuvos nac. muziejus)

Lietuvos dailėje klasicizmo sklaida siejama su VU Tapybos ir piešimo katedros pirmojo vadovo P. Smuglevičiaus ped. ir kūrybine veikla. Studijavęs ir ilgą laiką gyvenęs Romoje, gerai susipažinęs su antikos paminklais savo dėstymo programoje jis vadovavosi klasicistinėmis nuostatomis. Iš dalies jas plėtojo ir kitas katedros vadovas J. Rustemas, jis vertino meninės formos racionalų paprastumą. Klasicizmo estetikos principų laikėsi ir Skulptūros bei Grafikos katedrų vedėjai, dėstytojai A. Le Brunas, K. Jelskis, I. Veisas, J. Saundersas, M. Podolinskis.

Ryškiausiu Lietuvos tapybos klasicizmo atstovu laikomas P. Smuglevičius. Pagrindines klasicizmo programos nuostatas atspindi idėjinis ir stilistinis jo kūrybos turinys. Paveiksluose vyrauja antikinės filos. lit-ros ir ist. temos (*Kalchantas, aiškinantis Achilui Apolono rūstybės priežastis*, po 1797, *Agripina perkelia vyro Germaniko palaikus į tėvynę* 1807, *Persų pasiuntiniai pas Etiopų karalių*, po 1785), polit. ir piliet. laisvės gynimo, pasiaukojimo visuomenės labui, pareigos tėvynei idėjos įkūnytos remiantis antikos istorijos, lit-ros ar mitologijos pavyzdžiais. Iš sen. Romos istorijos perimta herojinė tema atskleidžiama P. Smuglevičiaus kūriniuose, vaizduojančiuose ATR praeitį (Lenkijos istorijos iliustracijų ciklas, ~1791, *Mūšis ties Chotinu 1673 metais*, prieš 1797, *LDK etmono Jono Karolio Chodkevičiaus mirtis* 1806). Domėtasi ATR istorinėmis, politinėmis ir socialinėmis gyv. laiko aktualijomis (*Laisvių suteikimas Paulavos valstiečiams 1769 metais* 1795, *Tado Kosciuškos priesaika Krokuvos turgaus aikštėje 1794 m.* 1797). Pažangios idėjos atsispindi kūriniuose, kuriuose vaizduojamas žemesnysis visuomenės sluoksnis – valstiečiai. P. Smuglevičiaus rel. dailė perteikia l-piui būdingas biblines vertybes (*Judita*, prieš 1784, *Dorybių alegorijos* 1801). Didelę jo kūrybos dalį sudaro portretai. Kai kurie reprezentaciniai portretai ryškiai atspindi klasikinio stiliaus tapybos principus, kuriems būdinga aiški kompozicija, didaktinis turinys, fonas su antikiniais elementais (*Prozorų šeimos portretas* 1789, *Vyskupo Jono Stepono Giedraičio portretas*, prieš 1795). Svarbus ir P. Smuglevičiaus įgyvendintas žymiausių Vilniaus ist. paminklų įamžinimo projektas (*Vilniaus vaizdų albumas* 1785–86).

Klasicistų propaguojamas meninės formos taurus paprastumas ir ramus didingumas, drąsos, kilnumo, pasiaukojimo vertybių iškėlimas būdinga ir P. Smuglevičiaus mokinių kūrybai. Joje vyravo įv. tipų portretai, ist. kompozicijos, mažiau peizažų ir buit. žanro kūrinių. Klasicizmo estetiką, orientaciją į antikinio meno ir lit-ros kūrinius atspindi J. Oleškevičiaus ist. ir alegorinės kompozicijos (*Jono Karolio Chodkevičiaus atsisveikinimas su žmona Ona Ostrogiškaite išvykstant į Chotino mūšį 1621 metais* 1808, *Antiochas ir Stratonikė* 1810). Portretai nutapyti plonu dažų sluoksniu, kruopščia tapysena, juose raiški figūrų ir apšvietimo niuansų modeliuotė (*Adomo Jurgio Čartoriskio portretas* 1810). Racionali kompozicija ir forma, aiškus turinys būdinga J. Damelio (*Stanislovo Jono Bohušo-Sestšencevičiaus portretas* 1820), G. Barausko (*Šv. Bazilijus apgina našlę Vestianą*, prieš 1807), J. Peškos (*Trys mūzos* ~1800, *Jeronimo Stroinovskio portretas* ~1814), D. Kondratavičiaus kūrybai. Dėl paprastos harmoningos meninės formos, mokslo ir meno žmonių vaizdavimo, antikinių ir alegorinių siužetų panaudojimo prie klasicistinių kūrinių priski-

T. Wawrzeckio epitafija Vilniaus katedroje (marmuras, bronza, po 1816, skulpt. K. Jelskis)

riami ir kai kurie J. Rustemo (*Onos Saltonaitės-Vankavičienės portretas* ~1805, *Marijos Mirskytės, Barboros Šumskytės ir Adomo Napoleono Mirskio portretas* ~1808), P. Joteikos (*Tomo Žickio portretas*) portretai. Su Šviečiamojo amžiaus ideologija susiję ir kitų 19 a. 1 pusės dailininkų tapyti portretai ir ist. tematikos kompozicijos (V. Smakausko *Marijus Kartaginos griuvėsiuose*, *Steponas Batoras įsteigia Vilniaus akademiją* ~1830), kurių turinys rodo nac. savimonės brandumą. Vėlyvasis klasicizmas, susipynęs su romantizmu, tapyboje plito maždaug iki 19 a. vidurio, tai ryšku peizažo žanro kūriniuose (J. Peškos *Vilniaus katedra* 1808, J. Damelio *Gedimino pilis Vilniuje* 1815–16).

Klasicizmo stiliaus įsigalėjimas skulptūroje siejamas su Skulptūros katedros veikla. Nuo 1803 jai vadovavo A. Le Brunas, 1811–26 – K. Jelskis. Skulptūroje klasicizmo samprata nebuvo vyraujanti, grynojo stiliaus skulptūrų sukurta palyginti nedaug. Klasicizmo bruožus ryškiau atspindi tik archit-ros skulpt. dekoras, antkapiniai paminklai, altorių skulptūra, t.p. alegorinių ir mit. siužetų dekoratyvinės parkų skulptūros, pagrįstos antikinių kūrinių imitavimu ar perfrazavimu, portretiniai biustai ir medalionai, kamerinės bareljefinės kompozicijos. Kaip ir tapyboje, sektinu pavyzdžiu tapo antikinė klasika, siekta meninės raiškos vientisumo, racionalaus harmoningo meninio pavidalo. Gipsinių antikinių modelių kopijavimas buvo ir viena Skulptūros katedros jaunųjų skulptorių ugdymo priemonių. Kūriniuose įsivyravo Šviečiamajam amžiui būdingas žmogaus atvaizdas, vaizduota nemažai valstybei, mokslui ir menui nusipelniusių asmenybių.

Klasicistinę sampratą, radikalius meninės raiškos pokyčius labiausiai atskleidžia K. Jelskio sukurti reprezentaciniai portretai, t.p. portretiniai medalionai (K. Jelskio *Autoportretas* 1848). Juose vyrauja iš gr. ir rom. portreto perimta biusto forma, būdinga real. bruožai (*Zakarijo Nemčevskio biustas* ~1820, *Adomo Kazimiero Čartoriskio portretas* ~1823). Klasicizmo principus atspindi K. Jelskio sukurti antkapiniai paminklai, jų architektūriniuose elementuose vyrauja orderinės formos ir klasicistinė ornamentika (T. Wawrzeckio epitafija Vilniaus katedroje, po 1816, vysk. H. Stroynowskio antkapinis paminklas Šv. Jonų bažnyčioje Vilniuje, 1827–29), t.p. alegorinės kompozicijos (*Skulptūros alegorija* 1858). Klasicizmo stiliui priskirtina keletas A. Le Bruno kūrinių (*Prof. Martyno Počobuto portretas*, iki 1811). Bendrieji klasicizmo bruožai, komponavimo principai, meninės raiškos priemonės ryškios ir kai kuriuose V. Smakausko (*Šv. Petras* Mielagėnų bažnyčioje, *Juozapo Saunderso portretinis medalionas* ~1820), H. Dmachausko, F. Sivickio kūriniuose. Jų klasicizmo stilistikos kūryboje atsispindi ir romantizmo pasaulėžiūra.

Grafikoje klasicizmas nelabai ryškus. Grafikos katedros prof. J. Saunderso ir vėliau dirbusių jo auklėtinių M. Podolinskio, G. Kislingo, F. Lehmanno dailės ugdymo programos rėmėsi senovės meno estetikos kriterijais, o klasikinių kūrinių kopijavimas buvo viena svarbiausių raižymo įgūdžių ugdymo priemonių. Visuomenės poreikiai lėmė ne meninės, o reprodukcinės ir taikomosios grafikos plėtrą, kuri tapo gana veiksminga naujų idėjų skleidimo priemone. Reprodukcinę grafiką plėtojo ir pirmasis Grafikos katedros profesorius I. Veisas. Garsiausių įvairių dailės rūšių kūrinių, t.p. antikos paminklų reprodukcijų yra išraižę ir kiti to l-pio dailininkai – M. Podolinskis, F. Lehmannas, G. Kislingas, J. H. Glovackis. Daugiausia sukurta raižinių įv. pobūdžio leidiniams (I. Veiso *Labdarybė* 1808, M. Podolinskio *Lešekas ir Govorekas* 1816, pagal J. Rustemą, J. Saunderso *Jano Zamoyskio apoteozė* 1812, pagal J. Damelį). Veikė Vilniaus litografijos dirbtuvės. Veikiant bendrosioms klasicizmo estetinėms nuostatoms gausėjo dailininkų, didėjo jų profesionalumas, iš lėto klostėsi meninė grafika, bet nei gausa, nei aiškiai išreikštais klasicizmo estetikos bruožais ji neprilygo tapybai. Klasicizmo estetikos poveikį kiek ryškiau atspindi reprodukuoti portretai (M. Podolinskio *Prof. Vinco Herberskio portretas*

1814, pagal J. Rustemą, I. Veiso *Hieronimo Stroynowskio portretas* 1804, pagal I. Bruškevičių). Grafikos kūriniams būdinga itin santūri vaizdavimo maniera (J. H. Glovackio *Lauryno Gucevičiaus portretas* 1823). Plėtotas peizažo žanras, vyravo LDK (daugiausiaVilniaus archit-ros paminklų) ir antikinių Romos griuvėsių vaizdai. Kitaip nei tapyboje, grafikoje mažai plėtota ist. tematika (J. Peškos *Lenkijos praeities vaizdų albumas*), nedaug alegorinių, antiką imituojančių kūrinių.

J. Oleškevičiaus *Mikalojaus Radvilos portretas* (aliejus, 1829, Poznanės nac. muziejus)

18 a. 4 ketvirčio taikomojoje dailėje ryšku tik kai kurie klasicizmo elementai. Klasicizmo principai labiau reiškėsi 19 a. 1 pusėje. Taikomosios dailės raidą spartino 18 a. susikūrusios dailiųjų dirbinių manufaktūros ir dvarų dirbtuvės. 19 a. 1 pusės taikomosios dailės dirbiniai tenkino įv. skonio poreikius; šalia klasicizmo plėtotas ampyro ir bydermejerio stilius. Klasicizmo bruožai ryškiausi interjerų apdailoje, su archit-ra susijusiuose metalo dirbiniuose, balduose, keramikoje ir auksakalystėje. Įv. paskirties baldai buvo gaminami miestų cechuose, manufaktūrose ir dvarų dirbtuvėse, nemažai buvo įvežtinės produkcijos. Baldams būdinga aiški konstrukcija, gana tiesios linijos, faneravimas vietine ir įvežtine medžiaga, intarsijos, aplikė, marketri ir kitų technologijų dekoras. Populiari buvo keramika. Plito antikinių indų formos keramikos dirbiniai, puošti girliandomis ir kitais antikinio dekoro elementais. Nuo 18 a. 4 ketvirčio klasicizmo elementai išryškėjo auksakalių dirbiniuose. Įsivyravo masyvūs geom. formų, menkai puošti stalo indai, jų dekorui taikyta štampuotos detalės. Labai išpopuliarėjo dideli metalo indai, atkartojantys sen. Romos šios rūšies dirbinių pavyzdžius. Dekore vis labiau įsivyravo ir pseudoantikiniai motyvai. Liturginių reikmenų gamyboje per visą 19 a. išliko gaji barokinė tradicija. Išsiskyrė tik gana sparčiai plintančios kolonų su kaneliūromis pavidalo, tvirtu keturkampiu pagrindu, iš įv. metalų (tarp jų ir alavo) lietos klasicistinės žvakidės. Archit. kolonos pavidalas, girliandų, vazų, mitinių figūrėlių dekoras būdingas ir krosnims, židiniams. Tekstilės plėtotei įtakos turėjo prancūzų tekstilės pramonė. Audinių ornamentuose vyravo klasicizmui būdinga vertikalių juostų kompozicija su įpintais smulkiais augalinio rašto motyvais. Pav.

L: V. Drėma *Pranciškus Smuglevičius* Vilnius 1973; *Vilniaus meno mokykla ir jos tradicijos* Vilnius 1996; **T. Adomonis, N. Adomonytė** *Lietuvos dailės ir architektūros istorija (1770–1860)* t. 2 Vilnius 1997; **R. Janonienė** *Jonas Rustemas* Vilnius 1999, *Kazimieras Jelskis (1782–1867)* Vilnius 2003; *Vilniaus klasicizmas* Vilnius 2000.

Dalia Ramonienė

ROMANTIZMAS (19 a.)

K. Rusecko *Pjovėja* (aliejus, 1844, LDM)

Romantizmo idėjų klostymosi centras buvo VU, jas skleidė u-to auklėtiniai T. Narbutas, J. I. Kraszewskis, A. Mickevičius, J. Słowackis. Dailėje romantizmo pradžia susijusi su VU dailės katedrų įsteigimu (1797–1805), prof. J. Rustemo ped. ir kūrybine veikla. 1832 uždarius VU romantizmas plito dvaruose, Vilniaus šviesuomenės salonuose. Spaudoje romantizmo idėjas skleidė V. Sirokomlė.

Dailininkų kūryboje vyravo su tautos istorija, religija, gamta, t.p. liaudies kūryba susijusios temos. Domėtasi tautos savitumu, kelta nepriklausomybės atgavimo idėja. Stengtasi priešintis susiklosčiusiai kūrybos žanrų hierarchijai – svarbesnis tapo peizažo, buit. žanras. Kūriniuose ryšku vaizduotės, jausmų, intuicijos, individualumo sureikšminimas, racionalių, objektyvių, autoritetais grindžiamų meninės kūrybos bruožų nuvertinimas. Romantizmas Lietuvos dailėje neturėjo bendros stilistinės sistemos, bet daugelio dailininkų kūryboje ryšku dinamiškumas, ekspresyvumas, pasireiškiantis tiek kūrinio kompozicijoje, tiek kuriant koloritą, faktūrą. Romantizmo dailėje ryškesnis idėjų, temų ir siužetų aspektas, o meninei formai dažnai būdingas klasicizmo, akademizmo, bydermejerio stilių derinys.

V. Dmachausko *Miško gaisras* (aliejus, 1850, LDM)

Romantizmo bruožai ypač ryškūs J. Rustemo portretinėje kūryboje (*Autoportretas su feza*, *Tomo Zano portretas*). Juose išryškinami individualūs asmenybės bruožai, vengiama kompozicinių standartų, siekiama gyvesnės plastinės raiškos. J. Rustemo scenografijose (*Romeo ir Džuljeta* 1810), gyvuosiuose paveiksluose (*Semiramidė* 1823, *Armida* 1825) pabrėžiama dramatiška vaizduojamų epizodų kulminacija. Smulkiųjų formų kūriniuose – piešiniuose – išryškinami Lietuvos etn. tipažai.

J. Rustemo mokinio tapytojo J. Damelio kūryboje vyrauja su Lietuvos ist. įvykiais susijusi tematika (*Kryžiuočių magistro Ulricho von Jungingeno mirtis kovoje ties Žalgiriu*, *Twardowskis rodo Žygimantui Augustui Barboros Radvilaitės šešėlį*, *Grįžtanti Napoleono armija Vilniaus Rotušės aikštėje* ~1814). Šių paveikslų siužetai dramatiški, juose atskleidžiami herojų jausmų ryškiausi proveržiai. V. Vankavičius romantizmo stiliaus portretuose vaizdavo iškilias romantiškas asmenybes, nutapė nemažai A. Mickevičiaus portretų vaizduodamas jį kaip tautos dainių – vienišių, keliautoją, tremtinį (*A. Mickevičius ant Ajudago uolos* 1828).

V. Smakausko romantizmo stiliaus kūryboje vaizduojama Lietuvos istorija. 1822 dailininkas pirmasis užfiksavo nykstančią Trakų Salos pilies sienų tapybą (12 piešinių su informaciniu straipsniu 1841 paskelbta žurnale *Athenaeum*). Jis nutapė ir reikšmingų Lietuvos istorinius įvykius vaizduojančių paveikslų, iliustravo romantizmo epochos rašytojų veikalų (A. Mickevičiaus *Konradas Valenrodas* 1828, J. I. Kraszewskio poema *Vitolio rauda* 1846 ir kt.).

Vincentas Dmachauskas peizažuose dažnai vaizdavo kraštovaizdį su istoriniais (*Kryžiuočiai ruošiasi pulti Punios pilį* 1837), žanriniais (*Naktigoniai pamiškėje* 1854) motyvais, gamtą vaizdavo dramatiškomis, netipiškomis aplinkybėmis (*Miško gaisras* 1850). Jo kūryboje romantines nuostatas atspindi neįprastos šviesos (mėnesienos, gaisro) sukelti efektai; tai būdinga ir V. Dmachausko scenografijoms (miško dekoracija S. Moniuszkos operai *Halka*, bažnyčios ir gotikinės salės dekoracija G. Donizetti operai *Favoritė*, sodo dekoracija G. Rossini operai *Italė Alžyre*).

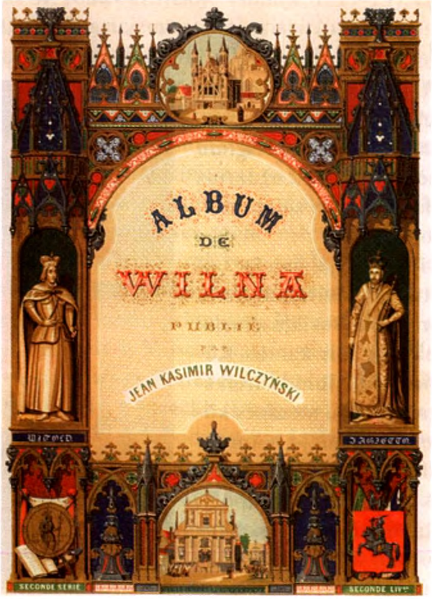

J. K. Vilčinskio *Vilniaus albumo* viršelis (19 a. 2 pusė, LDM)

K. Rusecko kūrybą paveikė Vilniaus meno m-la ir pranc. romantikų (daugiausia T. Gericault), it. nazarėnų grupės dailininkų kūryba. Jo itališkojo l-pio kūryboje dažni romantizmui būdingi griuvėsių, krioklių motyvai (*Apeninų kalnai su ožkomis* 1826), italų portretuose (*Besijuokiantis italas* 1823) ryšku laisvesnė tapybos faktūra, raiškesni, gyvesni spalvų sąskambiai. K. Ruseckas sukūrė nemažai lietuviškų peizažų (*Plikasis kalnas ir Bernardinų bažnyčia* 1858, *Tiškevičių malūnas Paplaujoje* 1859), idealizuotų Lietuvos tautinių tipažų (*Pjovėja* 1844, *Lietuvaitė su verbomis* 1847).

Susidomėjimas gimtuoju kraštu, romantiškas didžiavimasis jo praeities paminklais išpopuliarino vaizdų albumus; garsiausias –

J. K. Vilčinskio leistas *Vilniaus albumas* (1846–75), į jį įtraukti Lietuvos (J. Damelio, K. Kukevičiaus, M. Kulešos, K. Rusecko, P. Smuglevičiaus, V. Vankavičiaus, A. Žameto) ir Rusijos (V. Sadovnikovo) dailininkų kūriniai (litografuoti J. Lemercier dirbtuvėse Paryžiuje). Į albumą sudėti garsių Lietuvos asmenybių (M. K. Oginskio, B. Radvilaitės, L. Sapiegos, M. Valančiaus) portretai, Vilniaus archit-ros paminklai, dailės kūriniai, Vilniaus apylinkių vaizdai.

Skulptūroje romantizmas t.p. reiškėsi daugiausia su Lietuvos istorija susijusiais siužetais ir temomis. Tai ryšku H. Dmachausko kūryboje. Jo piešiniuose, plaketėse, medalionuose ir skulptūrose dažni 1794 ir 1831 sukilimų motyvai (T. Kosciuškos, J. Jasinskio medaliai), kūriniams būdinga formų dinamiškumas, emocionalumas. H. Dmachausko mokinė E. Skirmantaitė (1827–74) sukūrė ist. asmenų bareljefų, 1863 sukilimo tremtinių medalių, Ldk Mindaugo ir Gedimino horeljefinių kompozicijų (1870), skulpt. kompoziciją *Vytis*.

Romantizmo ikonografiniai bruožai (Lietuvos istorijos įvykių, mitologijos, išskirtinių Lietuvos asmenybių, etn. tipų vaizdavimas) būdingi ir kai kuriems real. maniera kūrusiems 19 a. 2 pusės liet. dailininkams. K. Alchimavičius nutapė paveikslų liet. mitologijos ir istorijos siužetais (*Lizdeika* 1876, *Gedimino laidotuvės* 1888, *Milda* 1890), R. Švoinickis – patriotinėmis nuotaikomis paryškintų žanrinių siužetų (*1863 m. sukilėlių patrulis pamiškėje*), E. M. Römeris – romantiškų gamtovaizdžių, portretų (*Antanas Strazdas* 1877).

Antroji romantizmo banga – neoromantizmas – daugiausia reiškėsi grafikoje (lit-ros kūrinių iliustracijose). Daugiausia grafikos sukūrė M. E. Andriolis (J. Słowackio, V. Sirokomlės, A. Mickevičiaus, J. I. Kraszewskio, J. F. Cooperio, T. Gautier, W. Shakespeare'o veikalų iliustracijos), jis t.p. išraižė ir reikšmingiems Lietuvos ist. įvykiams skirtų raižinių (*Gedimino pilies statyba* 1882). Romantizmo pasaulėjautos bruožai, susiję su simbolizmo estetika, būdingi ir kai kurių 20 amžiaus pradžios Lietuvos dailininkų – F. Ruščico, M. K. Čiurlionio, skulpt. P. Rimšos, A. Žmuidzinavičiaus, A. Varno ir kt. – kūrybai. Pav.

L: *Europos dailė: Lietuviškieji variantai* Vilnius 1994; *Vilniaus meno mokykla ir jos tradicijos* Vilnius 1996; **T. Adomonis, N. Adomonytė** *Lietuvos dailės ir architektūros istorija* t. 2 Vilnius 1997; **V. Drėma** *Kanutas Ruseckas* Vilnius 1997; *Vincentas Smakauskas* Vilnius 2000.

Helmutas Šabasevičius

20 AMŽIAUS 1 PUSĖS (1900–1944) DAILĖ

Šalyje subrendo ne viena dailininkų karta, išryškėjo įvairių stiliaus tendencijų, užsimezgė ryšiai su užs. dailės kūrėjais, susiklostė dailės gyvenimui būtinų institucijų tinklas, atsirado dailės mėgėjų ir mecenatų. Iki I pasaul. karo dailės centras buvo Vilnius. 19 a. 2 pusėje čia susibūrė įvairiatautė dailininkų bendrija, 20 a. pr. ji vienijo rusų (S. Južaninas, I. Rybakovas, 1870–po 1940, I. Trutnevas), lenkų (S. Jarockis, 1879–1944, F. Ruščicas), baltarusių (P. Hermanovičius, 1881–1939), žydų (L. Antokolskis, 1872–1942, M. Leibovskis), karaimų, lietuvių kilmės kūrėjus. Jų kūrybą veikė akademizmas, realizmas, simbolizmas. Kai kurių dailininkų (M. K. Čiurlionio, F. Ruščico, K. Stabrausko) kūryboje išryškėję *art nouveau* bruožai rodė besiklostančias modernistines tendencijas, jas skleidė spaudos publikacijos, viešos paskaitos. 1903 Vilniuje surengta lenkų simbolistų d-jos *Sztuka Ars* paroda.

1866–1915 Vilniuje veikė I. Trutnevo vadovaujama (1866–1912) Piešimo m-la. Joje mokėsi V. Kairiūkštis, J. Zikaras, t.p. J. Lipchitzas (Lipšicas) ir Ch. Soutine'as (Sutinas; vėliau emigravę į Prancūziją ir kūrę vadinamosios Paryžiaus m-los dailę), dėstė I. Rybakovas, S. Jarockis, N. S. Korobovas. 1901 prie m-los susibūręs Vilniaus dailės būrelis, 1908 perorganizuotas į Vilniaus dailės draugiją, vienijo įv. tautų Vilniaus menininkus (I. Rybakovas, J. Balzukevičius, L. Antokolskis ir kt.). 1893–1915 Vilniuje veikė

M. K. Čiurlionio *Sonata I* (*Saulės sonata. Andante*; tempera, 1907, NČDM)

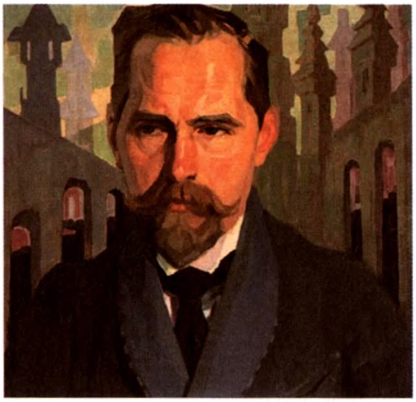

A. Varno *Antano Smetonos portretas* (aliejus, iki 1930, NČDM)

A. Samuolio *Baltoji obelis* (aliejus, 1932, LDM)

J. Mikėno *Moteris su vaisiais* (tonuotas gipsas, 1941, LDM)

Nemokamos techn. piešimo ir braižybos klasės. Stiprėjant nac. judėjimui 1907 Vilniuje surengta pirmoji lietuvių dailės paroda, po jos įkurta Lietuvių dailės draugija (veikė 1907–28) vienijo nac. dailę ugdyti siekiančius dailininkus ir dailės rėmėjus. D-jos veikloje aktyviai dalyvavo M. K. Čiurlionis, P. Rimša, A. Žmuidzinavičius ir kiti. Tapyboje vyravo real. kryptis, turinti impresionizmo ir postimpresionizmo bruožų (A. Žmuidzinavičiaus, P. Kalpoko, J. Šileikos, A. Varno, J. Vienožinskio kūriniai). Simbolizmo, neoromantizmo tendencijos būdingos K. Stabrausko, F. Ruščico, A. Žmuidzinavičiaus, A. Varno tapybai. Simbolizmo dailei artima M. K. Čiurlionio tapyba ir grafika, kuriai būdinga metamorfiškumas, erdvės ir gamtos sąlyginės formos, daugiasluoksnė paveikslo sandara.

I pasaul. karo metais dailės gyvenimas Lietuvoje sumenko, surengta tik keletas parodų, veikė dailiųjų amatų kursai, dauguma dailininkų pasitraukė į Rusiją, Lenkiją, kt. šalis. Lietuvoje reiškėsi vok. kariuomenėje tarnavę dailininkai. Tolesnę Lietuvos dailės raidą veikė nepriklausomos valstybės atkūrimas ir Vilniaus kr. praradimas. Kraštą okupavus Lenkijai susiklostė savarankiški dailės centrai Vilniuje ir Kaune. Vilnius tapo Lenkijos kult. prov-ja, dailės gyvenimas telkėsi prie VU Dailės f-to (vadovas F. Ruščicas, vėliau L. Slendzinskis) ir Vilniaus dailininkų draugijos (veikė 1920–41), nuo kurios 1931 atskilo Vilniaus nepriklausomųjų dailininkų draugija (veikė iki 1941). Leistas žrn. *Południe*, surengta parodų. Dauguma menininkų plėtojo *art deco* ir neoklasicizmo (R. Jakimavičius, S. Horno-Poplawskis, J. Horydas, E. Karniejus, L. Kosmulskis, T. Niesiołowskis, L. Slendzinskis) stilistiką. 1923 Vilniuje konstruktyvistai V. Kairiūkštis ir W. Strzemiński surengė Naujojo meno parodą (siejama su lenkų avangardizmo raida). V. Kairiūkščio kūryba padarė įtaką moderniosios liet. dailės plėtotei.

Lietuvos dailė ir dailės gyvenimas 3 d-metyje plėtojosi daugiausia pačių dailininkų pastangomis (šalyje nebuvo nei būtino institucijų tinklo, nei jų veiklos tradicijų). Dauguma dailininkų susibūrė Kaune, 1920 čia įsteigta Lietuvių meno kūrėjų draugija. Remiami valstybės jos nariai surengė apžvalginių parodų, įkūrė Piešimo kursus (juos vėliau perėmė Švietimo m-ja), 1922 jų pagrindu įkurta Kauno meno mokykla (veikė iki 1940). Nuo 1925 Kaune veikė laikinoji Čiurlionio galerija, kuri perėmė nuo 20 a. pr. visuom. organizacijų ir priv. asmenų iniciatyva sukauptus liet. dailininkų kūrinių ir tautodailės rinkinius. 1936 rinkiniai perkelti į naujas patalpas Vytauto Didžiojo kultūros muziejuje (1944 tapo Čiurlionio dailės muziejaus rinkinio pagrindu). Parodų veiklą paskatino 1926 atkurta Lietuvių dailės d-ja (Kaune turėjo parodų salę, t.p. rengė parodas prov-joje). Kurį laiką Kaune veikė N. Arbitblato galerija (įk. 1932), Lietuvos ir užs. dailės kūrinius eksponavo knygynų (Pribačio, *Mokslo* ir kt.) savininkai. Nuo 1936 Lietuvos ir užs. dailės parodos vyko Vytauto Didžiojo kultūros muziejuje. Sistemingą parodų rengimą užtikrino Lietuvos dailininkų s-gos veikla. Organizuojant dailės gyvenimą 3 d-metyje reiškėsi P. Galaunė, J. Vienožinskis, A. Žmuidzinavičius, 4 d-metyje prisijungė jaunosios kartos dailininkai A. Gudaitis, A. Valeška, V. Vizgirda.

3 d-metyje Lietuvos dailėje vyravo tapyba ir taikomoji grafika, sukurta paminklų ir skulpt. portretų. Žinomiausi monumentaliosios dailės kūriniai: J. Zikaro nepriklausomybės paminklas *Laisvė* Kaune (1928), V. Grybo paminklas S. Daukantui Papilėje (1930) ir Lietuvos banko centr. būstinės Kaune dekoras (1928). P. Rimša sukūrė atminimo medalių Lietuvos istorijos jubiliejams pažymėti. 3 d-mečio dailės stilistiką veikė akademizmas, realizmas, simbolizmas. Pavieniai dailininkai plėtojo naujas kryptis: V. Bičiūnas –

futurizmą, A. Galdikas – postkubizmą ir ekspresionizmą, A. Varnas – koloristinę postimpresionizmo tapybą. Grupuotės *Nabis* paveiktas peizažų ir portretų sukūrė V. Eidukevičius. Knygų ir žurnalų grafika pasižymėjo modernistinėmis tautodailės interpretacijomis, nuo 3 d-mečio vid. plito konstruktyvistinės tendencijos ir *art deco*. Grožinės lietuvių lit-ros, tautosakos kūrinių apipavidalino G. Bagdonavičius, A. Galdikas, V. K. Jonynas, T. Kulakauskas, P. Rimša, avangardo stilistiką diegė P. Tarulis, V. Kopylovas, V. Petravičius, J. Steponavičius, D. Tarabildienė ir kiti.

4 d-metyje dailės gyvenimas suaktyvėjo, kūryba tapo įvairesnė. Iškilo jaunoji dailininkų karta – Kauno meno m-los ir užs. dailės m-lų auklėtiniai. P. Augius (Augustinavičius), J. J. Burba, A. Gudaitis, V. K. Jonynas, T. Lomsargis, J. Mikėnas, V. Petravičius, J.Steponavičius, D. Tarabildienė, L. Truikys, S. Ušinskas, V. Vizgirda ir kiti Prancūzijos, Vokietijos, Italijos, Čekoslovakijos dailės m-lose pasitobulinę dailininkai siekė atnaujinti dailės plastinę raišką. Jie propagavo modernizmą, siekė originalumo, gynė menininko teisę į subjektyvų požiūrį ir kūrybos laisvę, ragino remtis nac. paveldu. Šiuos siekius ypač išreiškė grupuotės *Ars* (veikė 1932–34) nariai. Pirmosios *Ars* parodos proga paskelbta programa yra pirmasis liet. dailininkų manifestas. 1935 *Ars* nariai įsiliejo į Lietuvos dailininkų sąjungą. Remiama valstybės s-ga suvienijo skirtingų pažiūrų dailininkus, skatino jų veiklą. Du kartus per metus vyko apžvalginės dailės parodos, surengta individualių dailininkų parodų Kaune, Šiauliuose ir Telšiuose, Lietuvos dailė pristatyta Rygoje ir Taline, pradėta leisti dailės leidinius, rengti dailės konkursus. Plintant Lietuvoje moterų judėjimui susibūrė Lietuvos moterų dailininkių draugija (veikė 1938–40).

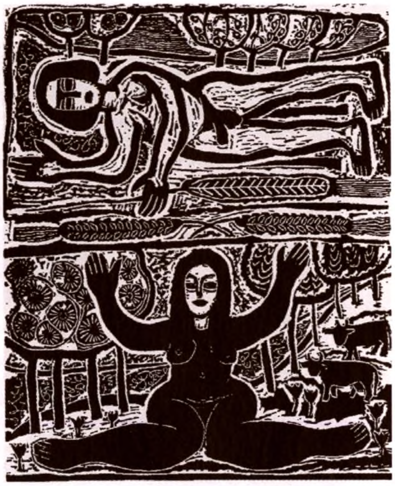

V. Petravičiaus iliustracija liaudies pasakai *Marti iš jaujos* (medžio raižinys, 1938)

4 d-metyje valstybė vykdė pagrindinio dailės mecenato ir užsakovo f-jas. Biudžeto lėšomis buvo finansuojama Lietuvos dailininkų s-gos veikla, nac. dailės rinkiniui perkami kūriniai iš parodų, skelbiami konkursai dailės kūriniams (paminklams, plakatams, monumentaliosios tapybos kūriniams) sukurti, iš dalies finansuojamas jų kūrimas, 1938 įsteigta valstybės dailės premija (teikiama Taupomųjų valstybės kasų). Valstybės užsakymai skatino dailininkų kūrybą, o reprezentacijos ir propagandos poreikiai bei užsienio įtaka formavo vyraujančias stiliaus tendencijas. Greta *art deco* ir neoklasicizmo stilių stiprėjo neotradicionalizmo atmainos, kurios liudijo pastangas kurti dailės nac. stilių (vyravo ist. temos, buvo naudojama valst. ir nac. simbolika, tautodailės ornamentai). Valstybės remiamas oficialus stilius ypač paveikė monumentaliąją ir dekoratyvinę dailę. Tai G. Bagdonavičiaus, A. Galdiko, A. Gudaičio, P. Kalpoko, J. Mikėno, J. Prapuolenio, B. Pundziaus ir kitų kūriniai reprezentaciniams interjerams (Karininkų ramovei, Lietuvos bankui, Pramonės, prekybos ir amatų rūmams; visi Kaune), Lietuvos paviljonams pasaul. parodose.

a

b

P. Rimšos medalis Vytauto Didžiojo metams paminėti 1930 (žalvaris, 1930, Žemaičių muziejus *Alka* Telšiuose): *a* – aversas, *b* – reversas

Skulptūroje ir tapyboje pasireiškusioms dekoratyvumo ir monumentalumo tendencijoms atsvarą sudarė grafikoje plitusi ekspresionizmo stilistika; ypač raiškūs Ch. M. Fainšteino, T. Valiaus, V. Jurkūno kūriniai. Kūrybingai tautodailės paveldą taikė P. Augius ir V. Petravičius. Grafikoje ryškėjo social. kritikos motyvai, aktualūs dailininkams M. Bulakai, S. Žukui. Grafikos plėtotę paskatino šalies leidybos intensyvėjimas ir bibliofilų judėjimas, ypač XXVII knygos mėgėjų d-jos veikla. P. Augius ir V. Petravičius sukūrė pirmuosius dailininko knygos pavyzdžius. Vaikų knygos iliustravimo srityje reiškėsi K. Petrikaitė-Tulienė, A. Šepetys, D. Tarabildienė, S. Ušinskas ir kiti. 4 d-metyje plėtotas plakatas, grafinė reklama ir kitos taikomosios grafikos rūšys (pakuotės, blankai, etiketės, vertybiniai popieriai). 4 d-mečio dailės stilistinę įvairovę atspindi scenografija. Scenovaizdžių ir kostiumų sukūrė vyresni dailininkai V. Bičiūnas, M. Dobužinskis, A. Galdikas ir jaunosios kartos atstovai A. Gudaitis, T. Kulakauskas, L. Truikys ir kiti.

1940 prasidėjus SSRS okupacijai kai kurie dailininkai (A. Gudaitis, L. Kazokas, S. Ušinskas) įsitraukė į propagandos org-jos *Agitpropas* veiklą. Griežtėjant sov. režimui

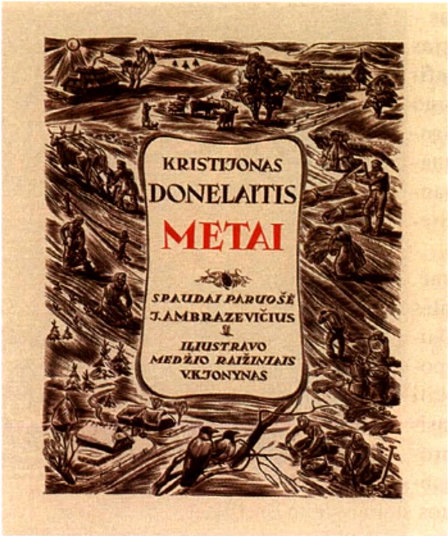

V. K. Jonyno iliustracija K. Donelaičio poemai *Metai* (medžio raižinys, 1939, LDM)

Lietuvos dailininkai buvo priversti perimti soc. realizmo principus, perteikti naujas polit. aktualijas. Daugiausia sukurta plakatų (A. Gudaitis, L. Kazokas, S. Ušinskas), knygų (P. Augius, R. Kalpokas, D. Tarabildienė) ir žurnalų (V. Kosciuška, T. Valius) iliustracijų. 1940 Kauno meno m-la ir VU Dailės f-tas reorganizuoti į Kauno taikomosios dailės m-lą (nuo 1941 Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės i-tas) ir Vilniaus laisvosios dailės m-lą (nuo 1941 VDA).

1941 Vokietijai okupavus Lietuvą, šalies dailės gyvenimą kontroliavo okupantų valdžia. Dailininkų veiklą nuo 1942 koordinavo reformuota Lietuvos dailininkų sąjunga su skyriais Vilniuje ir Kaune; surengta dailės konkursų ir parodų. Išpopuliarėjusį realistinio peizažo žanrą plėtojo tapytojai Č. Janušas, J. Mackevičius. Raiškių kūrinių sukūrė jaunosios kartos dailininkai (tapytojas V. Kasiulis, skulptoriai V. Kašuba, A. Marčiulionis). Sukurta scenovaizdžių (Č. Janušas, M. Labuckas, S. Ušinskas), išleista grafikų iliustruotų knygų (V. K. Jonynas), plakatų (V. Jankauskas, J. Steponavičius). Lietuvos dailėje vyravo neotradicionalizmo stilistikos kūriniai. Pav.

L: J. Umbrasas, E. Kunčiuvienė *Lietuvių dailininkų organizacijos 1900–1940* Vilnius 1980; *XX a. lietuvių dailės istorija* 2 t. Vilnius 1982–83; **J. Umbrasas** *Lietuvių tapybos raida 1900–1940*: *Srovės ir tendencijos* Vilnius 1987; *Vytautas Kairiūkštis*: *Straipsniai, paskaitos, laiškai, amžininkų atsiminimai* / sud. R. Brogienė Vilnius 1989; **J. Mulevičiūtė** *Modernizmo link*: *Dailės gyvenimas Lietuvos respublikoje 1918–1940* Kaunas 2001; **L. Laučkaitė** *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje* Vilnius 2002; **G. Jankevičiūtė** *Dailė ir valstybė*: *Dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940* Kaunas 2003; **R. Žukienė** *M. K. Čiurlionis*: *Tarp simbolizmo ir modernizmo* Vilnius 2004; **D. Konstantynów** *Wileńskie Towarzystwo Artystów Plastyków 1920–1939* Warszawa 2006.

Giedrė Jankevičiūtė

20 AMŽIAUS 2 PUSĖS (1945–1990) DAILĖ

Po II pasaul. karo Lietuvos meninį gyvenimą veikė SSRS okupacija ir su ja susijusios polit., social. ir kult. permainos, atkuriamo ūkio sunkumai. Sov. ideologija lėmė dailės polit. angažuotumą, turinio ir formos ypatybes. Dailininkai buvo verčiami ideologiškai persiorientuoti, perimti soc. realizmo ir vad. liaudiškumo principus. 1944 atkurta Vilniaus dailės akademija ir Kauno taikomosios dailės i-tas (nuo 1944 09 Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės institutas), 1951 abi m-los sujungtos į Lietuvos SSR dailės i-tą (nuo 1990 VDA). Veikė Kauno ir Telšių taikomosios dailės m-los (6 d-metyje pertvarkytos į technikumus). 1941 įkurtas Vilniaus dailės muziejus (nuo 1965 Lietuvos dailės muziejus), 1947 – M. K. Čiurlionio dailės muziejus (nuo 1997 NČDM) Kaune. 1944 Vilniuje įsteigtas LSSR dailės fondas. Buvo rengiamos liet. ir sov. dailininkų parodos, kilnojamosios dailės ekspozicijos, lietuviai pradėjo dalyvauti sąjunginėse dailės parodose.

Soc. realizmo reikalavimus labiausiai atitiko vaizduojamoji dailė, o sov. idėjų propagandai geriausiai tarnavo teminis paveikslas, įkūnijantis krašto ist. permainų, kolektyvizacijos, darbininkijos tematiką. Soc. realizmui būdingą iliustratyvumą, formos natūralizmą atitiko vyresnės kartos tapytojų, plėtojančių akad. realizmo ir impresionizmo paveiktą stilių, kūryba (A. Žmuidzinavičius, J. Šileika, J. Buračas, J. Janulis), kai kurie dailininkai (Z. Petravičius, Č. Znamierovskis, P. Sergijevičius) tęsė Rusijos Kilnojamųjų dailės parodų d-jos tradicijas. Buvo populiarūs peizažo, natiurmorto žanrai, juos kūrė įv. kartų tapytojai (M. Cvirkienė, A. Gudaitis, A. Petrulis, L. Katinas). Portretai įgijo akademiškumo, oficialumo (J. Vienožinskis).

Sov. estetinės dogmos neigiamai atsiliepė skulptūrai, bet neįstengė suniveliuoti žymių skulptorių kūrybos manieros, 20 a. 3–4 d-metyje diegtų neoklasicizmo tradicijų. Po karo pradėtas vykdyti monumentaliosios propagandos planas: griauti nepriklausomos Lietuvos paminklai ir statyti nauji (Vilniuje – Žemaitės, skulpt. P. Aleksandravičius,

I. Černiachovskio, abu 1950, ir Lenino, 1952, abiejų skulpt. N. Tomskis, P. Cvirkos, 1959, Zarasuose – M. Melnikaitės, 1955, abiejų skulpt. J. Mikėnas, Kaune – S. Neries, 1955, skulpt. B. Bučas). 1952 Žaliasis tiltas Vilniuje papuoštas natūralistinėmis skulpt. grupėmis (B. Bučas, J. Kėdainis, J. Mikėnas, N. Petrulis, B. Pundzius, P. Vaivada, B. Vyšniauskas). Buvo skatinama istorinė ir kolektyvinio darbo tematika (N. Petrulis, B. Vyšniauskas, K. Bogdanas, J. Kėdainis, G. Jokūbonis), išpopuliarėjo skulpt. portretai.

5 d-mečio grafika nedaug nutolo nuo 3–4 d-mečio tradicijų, bet atsirado iliustratyvumo, formos detalizavimo apraiškų. Daugiausia pasiekta knygų grafikos srityje, jos pakilimą skatino naujos leidyklos, lietuvių grož. lit-ros, rusų ir užsienio klasikos vertimų leidyba. Buvo iliustruojama liet. lit-ros palikimas, liaudies dainų ir pasakų rinkiniai (V. Jurkūno – D. Poškos poemai *Mužikas žemaičių ir Lietuvos* 1947, A. Kučo – B. Sruogos parengtai *Lietuvių liaudies dainų rinktinei* 1949). 6 d-mečio 1 pusėje knygų grafikoje stiprėjo realizmo tendencijos (V. Jurkūno iliustracijos K. Donelaičio poemai *Metai* 1956). Vaikų knygas iliustravo D. Tarabildienė, K. Petrikaitė-Tulienė, A. Makūnaitė. Medžio raižiniuose ir linoraižiniuose vyravo sov. kasdienybės tematika (J. Kuzminskis, V. Jurkūnas, A. Kučas, V. Galdikas, M. Bulaka, P. Rauduvė), buvo siekiama tikroviško vaizdo, tikslaus piešinio, erdvinės perspektyvos.

G. Jokūbonio skulptūra *Motina* Pirčiupiuose (granitas, 1960)

Dekoratyvinėje dailėje įsivyravo vaizduojamosios dailės principai: iliustratyviai perteikiami siužetai, tikroviškumas, iliuziški vaizdai, formos modeliavimas tonais ir pustoniais (S. Ušinsko, jo mokinių V. Banio, V. Jankausko vitražai; J. Mikėno, I. Trečiokaitės-Žebenkienės mozaikos). Po karo keramikai būrėsi Vilniaus, Kauno, Klaipėdos *Dailės* kombinatuose. Plito oficialaus pobūdžio didelės dekoratyvinės vazos, puoštos figūrinėmis kompozicijomis (B. Zygmantaitė, J. Vyšniauskienė, V. Miknevičius), skulpt. keramika (V. Manomaitis, O. Šuminaitė, E. Venckevičienė), kurti keraminiai pano. Svarbi to l-pio L. Strolio ir J. Mikėno kūryba, grįsta 3–4 d-mečio keramikos patirtimi. 5 d-mečio pab. į dailės gyvenimą įsiliejo pirmieji profesionalūs tekstilininkai. A. Mironaitės, J. Balčikonio, A. Narbutaitės, V. Daujoto, M. Dūdienės kilimuose puoselėti Kauno meno m-loje diegti dekoratyvumo principai. Savitų baldų suprojektavo J. Virakas, S. Ramunis, Algimantas ir Vytautas Nasvyčiai, S. Rimantienė, J. Prapuolenis. 1957 Vilniuje įkurtas Baldų projektavimo ir konstravimo biuras (nuo 1959 Liaudies ūkio tarybos eksperimentinis konstravimo biuras, nuo 1992 b-vė *Skraja*), kuris rengė projektus Lietuvos baldų pramonei.

L. Surgailio *Atgailaujanti Magdalena* (tempera, 1970)

Teigiamų permainų liet. dailėje atsirado prasidėjus *atšilimui* SSRS. 1957 SSRS dailininkų suvažiavime praplėsta soc. realizmo samprata, iškelta meno modernizavimo idėja, atsisakyta dogmatizmo, skatinta ieškoti dailės nac. formų. LSSR dailininkų s-gos plenumas (1957) reabilitavo 3–4 d-mečio liet. dailę. Deklaratyvią tematiką keitė mokslo ir technikos pažangą, motinystę, industrializaciją ir urbanizaciją įkūnijanti tematika.

Tapyboje atsigręžta į 20 a. 4 d-mečio arsininkų kūrybą, pradėta naudoti specifines raiškos priemones, puoselėti individualų stilių. Teminės A. Gudaičio, S. Džiaukšto, V. Gečo, V. Mackevičiaus, L. Surgailio, A. Savicko kompozicijos tapo individualesnės, išsiskyrė apibendrintu vaizdu, savita formos stilizacija, poet. metaforomis. Novatoriškumu pasižymėjo dekoratyvūs, emocingi urbanistiniai ir industriniai peizažai (J. Švažas, J. Čeponis, A. Stasiulevičius). Radikalesnei krypčiai būdinga šiurkštoka stilizacija, ironija, antiromantinės nuotaikos (V. Kisarausko, V. Antanavičiaus, L. Katino koliažai, asambliažai). Emocingų gamtovaizdžių ir portretų nutapė A. Petrulis, M. Cvirkie-

K. Valaičio *Vėtrungė* (geležis, 1972) Lazdynuose (Vilnius)

nė, V. Mackevičius, L. Kazokas, A. Motiejūnas, V. Karatajus, V. Ciplijauskas, S. Veiverytė, B. Uogintas, B. Mingilaitė-Uogintienė. 7 d-metyje pradėtos rengti regioninės dailės parodos: Baltijos šalių tapybos (Vilniuje), grafikos (Taline) trienalės, skulptūros kvadrienalės (Rygoje).

Skulptūroje gaivinti neoklasicizmo principai, siekta apibendrintos formos, temos psichologizmo ir simbolizmo. Monumentaliojoje plastikoje plito neoklasicistinis Motinos Tėvynės įvaizdis (*Motina* Pirčiupių kaime, 1960, skulpt. G. Jokūbonis, *Taika* Kaune, 1960, *Pirmosios kregždės* Vilniuje, 1964, abiejų skulpt. J. Mikėnas), motinystės, darbo, poilsio, kovos temos perteiktos apibendrinta, poetiškos nuotaikos moters figūra (R. Antinio vyresniojo, A. Dimžlio, N. Gaigalaitės, J. Kėdainio, J. Mozūraitės-Klemkienės skulptūros). Neoklasicizmas įsitvirtino reprezentacinėje skulptūroje (Lenino paminklas Maskvoje, 1967, skulpt. G. Jokūbonis). Kurti apibendrinti, psichologiniai amžininkų, visuom. veikėjų portretai (P. Aleksandravičius, A. Ambraziūnas, K. Bogdanas, A. Janulis, J. Naruševičius, V. Norkevičius). Modernistinę raišką plėtojo A. Ambraziūnas, V. Vildžiūnas, G. Karalius, T. K. Valaitis, L. Strioga, S. Šarapovas, V. Šerys, Š. Šimulynas. Jie siekė sąlygiškesnių formų, asociatyvaus turinio, tolo nuo tradicinės plastikos.

7 d-mečio grafikoje puoselėtas nac. stilius, kuris reiškėsi sąlygiška ir metaforiška kompozicija, formos ekspresija, folkloro poetika. Vyresnės kartos dailininkai V. Jurkūnas, A. Kučas, J. Kuzminskis, D. Tarabildienė ir jaunesnieji A. Makūnaitė, A. Skirutytė, A. Surgailienė lakštinėje grafikoje naudojo apibendrintą piešinį, pabrėžė vaizdo dekoratyvumą ir ornamentiškumą. Sukurta amžininkų portretų (E. Jurėnas, L. Paškauskaitė), gamtos ir urban. peizažų (V. Kalinauskas, A. Pakeliūnas, P. Rauduvė). Folkloro tradicijai modernesnę raišką suteikė jaunesnieji dailininkai V. Gibavičius, A. Steponavičius, B. Žilytė, A. Švažas, A. Tarabilda, V. Valius. Klasikinio raižinio tradicijos tęstos L. Lagausko, P. Repšio, ankstyvojo modernizmo – S. Krasausko kūryboje. Knygų grafikos raidą lėmė leidžiamų lit-ros kūrinių įvairovė. Derindami 20 a. 1 pusės grafikos tradicijas, modernistinius ieškojimus ir tautodailės ekspresyvumą liet. lit-ros klasikos, tautosakos kūriniams iliustracijas kūrė A. Steponavičius, V. Valius, B. Žilytė, S. Valiuvienė, A. Surgailienė, K. Juodikaitis. Vaikų knygas iliustravo D. Tarabildienė, M. Ladigaitė, S. Valiuvienė, A. Makūnaitė, A. Steponavičius, B. Žilytė. Populiarėjo plakatas (J. Galkus, J. Gudmonas, A. Gurskas, V. Kaušinis), kurti ekslibrisai (V. Jucys, V. Kisarauskas, S. S. Kisarauskienė, A. Kmieliauskas).

Sienų tapyboje plito modernistinės etn. ir mit. kompozicijos (V. Jankausko ir V. Povilaičio sienų tapyba *Neringa ir Naglis* kavinėje *Neringa*, 1959, L. Ločerio sgrafitas *Taurų medžioklė* kavinėje *Tauras*, 1961, abi Vilniuje). A. Stoškus, K. Morkūnas ir V. Grabauskas pradėjo kurti vitražus iš gelžb. karkasu tvirtinamų storo stiklo luitų. Juose vyravo Motinos įvaizdžiu įkūnijamos taikos, Tėvynės, motinystės temos, būdinga frontalios kompozicijos. Mozaikų sukūrė B. Klova, V. Kisarauskas. 7 d-mečio pr. vėlyv. modernizmo tendencijos pradėjo reikštis keramikoje. J. Adomonio, G. Jacėnaitės, E. Talmanto, A. Ličkutės, J. Vyšniauskienės, E. Venckevičienės, D. Eidukaitės dekoratyvinei keramikai būdinga ekspresyvi plastika. Plėtota archeol. formų keramika, vyravo buit. ir dekoratyviniai indai. Tekstilėje plito lakoniško piešinio, monumentalių formų batika ir rištiniai kilimai (J. Balčikonis, M. Švažienė), sukurta gobelenų (D. Kvietkevičiūtė, S. Baltakienė, M. Levitan-Babenskienė, R. Jasudytė). Interjerai dekoruoti kalto ir kalstyto metalo kompozicijomis (E. Budvytienė, T. E. Vaivadienė, K. Petrikaitė-Tulienė). Pradėjo klostytis moderni, Vakarų stilistinėmis tendencijomis ir nac. estetiniais kriterijais grįsta juvelyrika (F. Daukantas, K. Simanonis, L. Šulgaitė). Ėmė reikštis odininkai (E. Jovaiša,

R. Gudaitytė-Zaturskienė, S. Jančiukas, A. Šlapikas, Z. Kreivytė). Stiklo dirbinių sukūrė G. Didžiūnaitytė, A. Šlėgel, A. Žilys, V. Blažytė, F. Ušinskaitė, J. Ušinskaitė.

8 d-mečio 2 pusėje nusivilta soc. pažangos idėjomis, aštrėjo valst. ideologijos ir individo prieštaravimai. Deklaratyvią tematiką dailėje keitė uždaro pasaulio vaizdiniai. Dailininkai perėmė ekspresionizmo, poparto stilistiką, manierizmą, siurrealizmą, susidomėjo teatru, karnavalu, mistika, poezija. Jaunesnioji tapytojų karta plėtojo impulsyvią, emocingą, spontanišką raišką, paremtą arsininkų palikimu, ją papildė gilesniu požiūriu į egzistencines problemas, išpopuliarino netipiškus herojus, nustojo estetizuoti aplinką, naudojo kasdieniškus motyvus, gyvenimo dramos, gamtos ir technikos priešpriešos siužetus. Jie rėmėsi ekspresionizmo tradicija, naudojo miestų, šiukšlynų motyvus (A. Šaltenis, A. Kuras, A. Švėgžda, K. Dereškevičius). Intymesnė, gilesnė tapo ir teminė kompozicija, kuri pasižymėjo žanro neapibrėžtumu, fragmentiškumu (V. Gečas, S. Džiaukštas). Ekspresyvumas, konstruktyvumas ir tautodailės stilizacija susiliejo V. Kisarausko, L. Surgailio, V. Antanavičiaus, L. Gutausko, R. Bičiūno, L. Tuleikio, J. Daniliausko paveiksluose, išsiplėtė portretų plastika (A. Gudaitis, S. Veiverytė, V. Karatajus, J. Mackonis, I. Piekuras, B. Mingilaitė-Uogintienė, V. Ciplijauskas, A. Jacovskis). 8 d-mečio pab.–9 d-metyje išryškėjo fantastinė, siurrealistinė, groteskiška pakraipa (M. Skudutis, H. Natalevičius, R. Sližys, B. Gražys, Š. Sauka, A. Skačkauskas, R. Filistovičius), minimalistinės (R. Katiliūtė), daiktiškumo (R. Vilkauskas) tendencijos, neoekspresionistinė raiška (R. P. Vaitekūnas, A. Martinaitis, A. Skačkauskas, A. Petrašiūnaitė, V. Paukštė), polinkis į abstrakciją (D. Kasčiūnaitė, E. A. Cukermanas, J. Bagdonavičiūtė, K. Zimblytė).

P. Repšio freska *Pasaulio medis* (ciklo *Metų laikai* fragmentas, 1976–84) VU Lituanistikos centre

Skulptūroje greta tradicionalizmo (G. Jokūbonis, J. Kėdainis, K. Bogdanas, N. Petrulis, J. Mozūraitė-Klemkienė, D. Matulaitė) plėtotas modernizmas (T. K. Valaitis, V. Vildžiūnas, A. Ambraziūnas, L. Strioga, V. Šerys, S. Kuzma, A. Bosas, P. Mazūras, M. Navakas, K. Jaroševaitė, V. Urbanavičius), kurio sklaidą skatino 8–9 d-metyje besikuriantys skulptūrų parkai Klaipėdoje, Kaune, Mažeikiuose, Juknaičiuose. Oficialiojoje skulptūroje ir toliau vyravo neoklasicizmas (J. Janonio paminklas Biržuose, 1976, skulpt. K. Bogdanas, A. Mickevičiaus – Vilniuje, 1984, skulpt. G. Jokūbonis). Modernizmas skverbėsi ir į paminklinę bei antkapinę skulptūrą (M. K. Čiurlionio paminklas Druskininkuose, 1975, skulpt. V. Vildžiūnas, IX forto memorialinis kompleksas, 1984, skulpt. A. Ambraziūnas). 8–9 d-metyje miestuose pastatyta dekoratyvinių skulptūrų. Reprezentaciniuose kompleksuose siekta įvairių meno sričių sąveikos (monumentas *Pergalė* Kryžkalnyje, 1970, skulpt. B. Vyšniauskas, archit. V. Gabriūnas). Skulptūros konceptualumą skatino V. Mazūro, V. Urbanavičius, ypač M. Navako kūryba.

8–9 d-mečio grafikoje tautodailės motyvus keitė įvairesnės stilistikos kūriniai, kurie pasižymėjo autoriaus pasaulėjautos individualumu. Greta vyraujančių medžio raižinių ir linoraižinių vis dažniau taikyta oforto, akvatintos, litografijos technika, įvairėjo toniniai niuansai, spalva, erdvės pateikimo būdai (I. T. Daukšaitė-Guobienė, D. Gražienė, J. Plikionytė-Bružienė, D. Jonkaitytė). Ryškėjo ironija, groteskas (M. P. Vilutis, E. Juchnevičius, V. Jurkūnas, g. 1946, E. Saladžius, E. Kairiūkštytė, R. Kepežinskas), fragmentiškumas. Knygų grafikoje vertintas savitas lit-ros kūrinio suvokimas. Poezijos iliustracijose siekta asociatyvios metaforinės raiškos, filosofinės potekstės (G. Didelytė, R. Gibavičius, A. Žvilius). Vaikų knygų iliustracijos įvairavo nuo liaudiškos stilistikos (A. Makūnaitė, D. Tarabildienė) iki subjektyviai interpretuotų vaizdų (L. Gutauskas, I. Žviliuvienė, R. Kepežinskas). Stiprėjo daiktiškumo tendencijos, jos atsiskleidė A. Švėgždos, A. Puipos, R. Bartkaus, R. Valantino, G. Jonaičio estampuose.

P. Domšaičio *Keturios figūros* (aliejus, 1951, LDM)

8–9 d-metyje storastiklių vitražų sukūrė K. Morkūnas (Kauno IX forto memorialiniame komplekse, 1984), K. Stoškus, V. Garbauskas. Jaunesnės kartos atstovai B. Bružas, K. E. Šatūnas, H. Kulšys, A. Dovydėnas ir kiti atgaivino plonastiklio vitražo techniką taikydami klasikines ir lietuvių vitražo tradicijas. Sienų tapybos kompozicijų sukūrė S. Veiverytė, A. Banytė, N. Daškova (jų bendras kūrinys *Mūsų kraštas* Agrarinės ekonomikos i-te Vilniuje, 1980), N. Vilutytė, R. Dalinkevičius, P. Repšys (*Metų laikai*, VU. Mozaikos techniką iš akmenų intensyviai plėtojo M. Mačiulienė (*Darbo džiaugsmas* 1977, Kultūros centre Alsniupiuose, Radviliškio rj. s-bė, *Pašto istorija* 1991, Centr. banko pašto operacijų salėje Lydoje) ir V. Trušys (*Iš lietuvių mitologijos* 1978 VU Klasikinės filologijos f-te, *Gyvybės medis* 1982, Apskr. ligoninėje Šiauliuose), originalių mozaikų iš smaltos sukūrė L. L. Katinas (Alytaus sporto rūmų fasade, 1977), S. Drebickaitė (*Stichija* 1983, Jūratės sanatorijos baseine Palangoje), V. Vanagas (*Dzūkijos ritmai* 1985, Medvilnės kombinato kultūros centre Alytuje).

8–9 d-metis – liet. scenografijos klestėjimo l-pis. Plastiškai įtaigių scenovaizdžių teatruose sukūrė L. Truikys, R. Songailaitė-Balčikonienė, J. Čeičytė, F. Navickas, D. Mataitienė, A. Jacovskis, J. Malinauskaitė, H. Ciparis.

Konceptualiąją keramiką plėtojo A. Ličkutė, L. Šulgaitė, A. Degutytė, J. Adomonis, N. Blaževičiūtė, A. Jonuškaitė-Šaltenienė, V. Karatajūtė, Džiuljeta ir Gvidas Raudoniai, R. Jakimavičius, D. Laučkaitė-Jakimavičienė, V. Juršienė, J. Laurušaitė, J. Arčikauskas. Kurta archeol. formų indai, atsigręžta į senųjų civilizacijų palikimą (M. Bankauskaitė, G. Jasudytė, G. Šibonis, E. Šimatonis, E. Talmantas, K. Karkaitė-Mazūrienė, R. Sakalauskas). Sukurta dekoratyvinių plokščių, pano, vazų visuom. interjerams (S. Jarmalavičius, D. Gobytė-Daunorienė, D. Eidukaitė, J. Adomonis).

8–9 d-metis – lietuvių tekstilės brandos l-pis: aktyviai reiškėsi įv. kartų menininkai, plito naujos formos ir technikos. Gobelenuose įsivyravo ritminė struktūrinė vaizdo kompozicija, artimų tonų koloritas (J. Balčikonis, B. Valantinaitė-Jokūbonienė), plėtota ist. tematika (R. Jasudytė, J. Urbienė). Savitumu išsiskyrė S. Giedrimienės, D. Kvietkevičiūtės, M. Šimelio, M. Švažienės, Z. Kalpokovaitės-Vogelienės, H. Razmienės, Z. Alinskaitės-Mickonienės, F. Jakubausko kūryba. 9 d-metyje smulkiąją tekstilę kūrė D. Kvietkevičiūtė, V. Jurevičius, F. Jakubauskas, D. Buivydaitė-Aleknienė, J. Urbienė, R. Sipavičiūtė, D. Šimelienė ir kiti. Dekoratyvinio stiklo dirbinių sukūrė G. Didžiūnaitytė, A. Žilys, R. Balsys, V. Grabauskas, A. Binkis, D. Ramelis, E. Biliūnas, Z. Muldarovas, 9 d-metyje pradėję kurti V. Paulauskas, V. Gutauskas, R. Kriukas, A. Balsys. Stiprėjo metalo dirbinių individuali raiška, neoromantinės tendencijos; papuošaluose atsiskleidė antifunkcionalumas, ryšiai su vaizduojamąja daile (A. Šepkus, Marytė ir Arvydas Gurevičiai, K. Simanonis, V. Matulionis, B. Stulgaitė). Savitų odos dirbinių sukūrė R. Dūda, D. Šaulauskaitė, Z. Kreivytė, D. Mertingaitė, R. Zaturskienė, E. Boči, L. Vasiliauskas, A. Šlapikas.

Baigiantis II pasaul. karui iš Lietuvos pasitraukė ~100 dailininkų. Vokietijos ir Austrijos perkeltųjų asmenų stovyklos tapo lietuvių kultūros ir meno židiniais; čia lietuviai atkūrė daugelį Lietuvoje veikusių org-jų ir d-jų, steigė m-las. Dailininkai įsitraukė į stovyklų administravimą (V. K. Jonynas – Hanau, A. Varnas ir A. Staneika – Ravensburge, Badenas-Viurtembergas), steigė privačias dailės studijas (V. Ratas-Rataiskis – Augsburge, J. Kaminskas – Hanau, Č. Jonušas – Würzburge, vėliau – Schwäbisch Gmünde, A. Tamošaitis – Glasenbache, Zalcburgo žemė), dekoravo koplyčias ir teatrus, kūrė dekoracijas saviveiklos ansambliams. 1946–49 Freiburge veikė V. K. Jonyno iniciatyva įsteigta Dailės ir amatų mokykla. Surengta dailės parodų perkeltųjų asmenų stovyklose ir V. Vo-

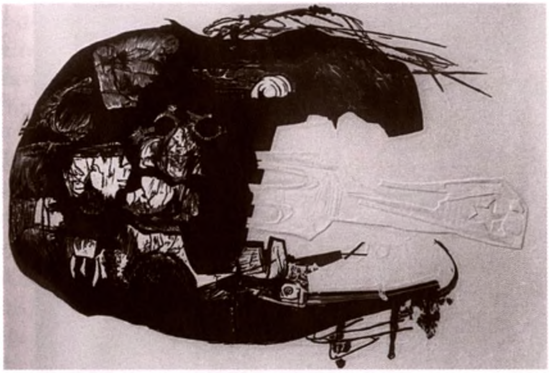

R. Viesulo *Autoportretas kaip bulvė* (medžio raižinys, 1967, VU Grafikos kabinetas)

kietijos, Italijos, Prancūzijos galerijose bei muziejuose, išleista dailės leidinių. 1947 Freiburge įkurtas Lietuvių dailės institutas (iniciatorius V. Vizgirda; 1950 i-tas perkeltas į JAV). 1948–51 iš uždaromų perkeltųjų asmenų stovyklų dailininkai persikėlė į Prancūziją (P. Gailius, V. Kasiulis, Ž. Mikšys, A. Mončys), JAV (A. Galdikas, A. Varnas, V. Vizgirda ir kt.), Kanadą (T. Valius, Anastazija ir Antanas Tamošaičiai, H. J. Naruševičiūtė-Žmuidzinienė), Australiją (V. Ratas-Rataiskis, A. Vaičaitis, A. Šimkūnas, T. Zikaras, H. Šalkauskas). Lot. Amerikoje ir Australijoje, kur profesionalioji dailė nebuvo labai išplėtota, liet. dailininkų kūryboje ryškesnis tautinis identitetas, ją menkiau paveikė vietinė dailė, bet JAV lietuviams sunkiau sekėsi kūryboje išlaikyti tautinius bruožus, jiems didesnį poveikį darė ten vyraujančios tendencijos. 1957 Čikagoje įsteigta Čiurlionio dailės galerija tapo liet. išeivių kultūros, dailės sklaidos centru JAV. 1977 Kingstone (Kanada) A. Tamošaitienės iniciatyva įsteigtas Lietuvių tautodailės institutas. 1985 Sidnėjuje G. Kazokienės pastangomis įsteigta Sidnėjaus lietuvių dailininkų d-ja, rengtos liet. dailės parodos.

Į Vakarus pasitraukė daug žymių grafikų: P. Augius, V. K. Jonynas, V. Petravičius, V. Ratas-Rataiskis, T. Valius ir kiti, todėl grafika išeivijoje labiausiai ir plėtota. Dailės ir amatų m-lą Freiburge (Grafikos studijos vadovas T. Valius) baigė grafikai V. Ignas, A. Kurauskas, H. Šalkauskas, A. Šimkūnas, A. Vaičaitis, R. Viesulas. Prancūzijoje išsilavinimą įgijo tapytojai ir grafikai Ž. Mikšys, P. Gailius, V. Kasiulis, Šveicarijoje – P. Lapė. Daugelio grafikų ankstyvojo l-pio kūrybai būdinga dekoratyvi, ekspresyvi plastika, metaforiški vaizdai, dramatinė įtampa, estampuose įprasminta perkeltųjų asmenų patirtis, nerimas dėl okupuotos tėvynės, Lietuvos kaimo gyvenimo, krikščioniškoji tematika (T. Valiaus *Gaisras Lietuvos bažnytkaimyje* 1946, V. Petravičiaus *Šauksmas audroje* 1946, R. Viesulo *Nukryžiuotasis* 1950). Grafikai iliustravo lit-ros kūrinių, daugiausia poezijos (P. Augiaus iliustracijos S. Nėries kn. *Žalčio pasakos*, išl. 1947; V. Petravičiaus iliustracijos G. Krivickienės kn. *Dainos* 1948). V. K. Jonynas tradicine maniera iliustravo V. Europos rašytojų (J. W. Goethe's, P. Mérimée ir kt.) knygų. Išsisklaidę po kt. šalis grafikai neprarado savitumo. Veikiant Vakarų dailei nyko siaura grafikų specializacija, jie dažnai reiškėsi ir kitose dailės srityse (tapyboje, monumentaliojoje dailėje), grafikoje naudodavo įvairesnes raiškos priemones. Vienas svarbiausių 6–9 d-mečio grafikos bruožų buvo tautinio tapatumo paieškos. Lietuvių folkloro įtakos būta įvairios: vienų dailininkų estampuose gausu tautinių motyvų, baltų mitologijos (V. Petravičiaus *Medeina*, *Ganiklis*, abu 1975; jo mokinės M. B. Stankūnienės ciklas *Moterų darbai* 1978; V. Švabienės estampai). Kiek kitaip folklorinį palikimą transformavo vėlyv. modernizmo, ypač abstrakčiojo ekspresionizmo, įtaką patyrę (R. Viesulo ciklas *Dainos* 1959) arba prie raiškos problematikos susitelkę, sąlygiškų formų motyvus plėtojantys menininkai (P. Gailiaus *Lietuviška siuita* 1968). Netradicinė folkloro interpretacija būdinga Ž. Mikšiui, A. Dargiui, I. Mitkutei. Australijoje V. Ratas-Rataiskis patyrė vietinių tradicijų, aborigenų meno įtaką, vaizdavo vietinę aplinką (*Pasivaikščiojimo aikštė* 1952).

4 d-mečio lietuvių knygų meno tradicijas tęsė P. Augius (iliustravo V. Mačernio *Poeziją* 1961), V. Petravičius (iliustravo A. Rūko kn. *Mano tautos istorija* 1966). V. K. Jonynas liet. lit-ros (A. Vienuolio, P. Cvirkos, K. Borutos kūrinių) iliustracijose iš pradžių plėtojo neoklasicizmo elementus, vėliau – laisvesnę manierą. Vaizdais įprasmindami lietuvių klasiką R. Viesulas (M. Katiliškio kn. *Užuovėja* iliustracijos, 1952) ir A. Kurauskas (M. Katiliškio kn. *Šventadienis už miesto* iliustracijos, 1963) naudojo gruboką, ekspresyvią stilizaciją. Lietuvių lit-ros klasiką individualia maniera iliustravo P. Lapė, V. O. Virkau, A. Korsakaitė-Sutkuvienė, Z. Sodeikienė, I. Mitkutė.

V. Igno *Sapnas* (aliejus, 1971, LDM)

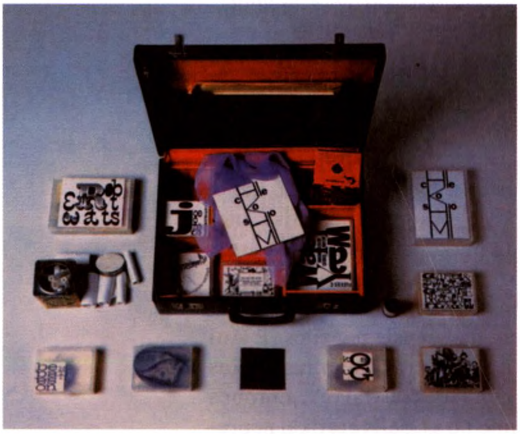

J. Mačiūno *Fluxus lagaminai su dailininkų objektais* (1966)

K. Zapkaus *Lenktynės* (akrilas, 1977, LDM)

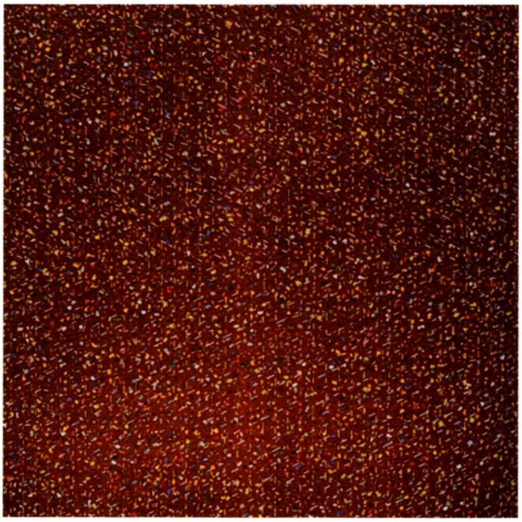

Įvairiose pasaulio vietose kurta tapyba buvo veikiama 2–4 d-mečio lietuvių, vietinio ir klasikinio modernizmo tradicijų. Perkeltųjų asmenų stovyklose Vokietijoje ir Austrijoje plėtoti Tėvynės motyvai (V. Vizgirda), lyrinis ir harmoningas santykis su aplinka (A. Valeška, P. Kiaulėnas). 6 d-mečio įv. kartų tapytojų paveiksluose vis dar vyravo autorių neoromantinę pasaulėjautą išreiškiantys gamtovaizdžiai. Gamta tapo atspirties tašku V. Vizgirdai, kurio peizažai tapo laisvesni, spontaniškesni (*Pavasaris Bostone* 1951), ir B. Murinui, nuosekliai plėtojančiam postimpresionistinį peizažą (*Auštantis pavasaris* 1963). Virtuoziška tapysena būdinga P. Kiaulėno ir V. Kasiulio kūriniams, V. Igno lyriškoms dekoratyvaus pobūdžio kompozicijoms. Dramatiškais žmogaus būties apmąstymais pasižymėjo iš M. Lietuvos kilusio P. Domšaičio, A. Dargio, Z. Sodeikienės, V. Krištolaitytės ekspresionistiniai kūriniai. Socialine romantika išsiskyrė P. Puzino, realizmu – M. Šileikio kūryba. P. Amerikoje (Brazilijoje, Bolivijoje, Argentinoje) ilgą laiką gyvenęs J. Rimša kūryboje naudojo egzotiškų kraštų motyvus, ekspresyvią stilizaciją. 2–4 d-mečio liet. tapybos tradiciją tęsė A. Valeška, J. Dobkevičiūtė-Paukštienė, M. B. Stankūnienė. Abstrakčioji tapyba, pradėta plėtoti išeivių kūryboje dar 5 d-metyje, suklestėjo 6–7 d-metyje. JAV susiformavusio abstrakčiojo ekspresionizmo stiliumi tapė A. Galdikas, A. Veščiūnas, P. Lapė, R. Viesulas, M. B. Stankūnienė. Abstrakčią raišką Niujorke plėtojo K. Žoromskis, J. Bagdonas, V. Krištolaitytė, I. D. Jurgelevičiūtė-Griežė, E. Urbaitis, Čikagoje – A. Kurauskas, P. Kaupas, G. Žumbakienė, Kanadoje – J. Račkus, Prancūzijoje – P. Gailius, Šveicarijoje – J. Katiliūtė, Švedijoje – E. Budrys. Australijoje abstrakčiais ir abstrakčiojo ekspresionizmo kūriniais išgarsėjo H. Šalkauskas, E. Kubbos, L. Urbonas, A. Vaičaitis.

7 dešimtmetyje Europoje ir JAV kilo judėjimas prieš abstraktųjį ekspresionizmą, profesionaliojo meno elitiškumą. Niujorke gyvenantis J. Mačiūnas 1962 įkūrė *Fluxus* grupę, kuri mene iškėlė atsitiktinumą, žaidybinį pradą, ironiją. 1962–63 *Fluxus* rengė meno f-lius V. Europos miestuose (Wiesbadene, Kopenhagoje, Paryžiuje, Düsseldorfe, Amsterdame, Nicoje), per f-lius kūrė hepeningus, performansus, lit. pokštus ir muz. vaizdinius fragmentus, nukreiptus prieš profesionalųjį meną. J. Mačiūnas leido ir apipavidalino *Fluxus* leidinius, vienas pirmųjų pradėjo daryti multiplius; jo veikla turėjo įtakos postmodernizmo estetikai susiklostyti.

Nuo 7–8 d-mečio kaip priešprieša abstrakčiajam ekspresionizmui JAV plintantis popartas, minimalizmas ir opartas paveikė išeivių kūrybą. Geom. minimalizmo ir oparto įtaką patyrė K. Varnelis ir K. Žoromskis. Niujorko m-los atstovas K. Zapkus abstrakčias formas skaidė į struktūros segmentus. Vokietijoje monochrominius kūrinius tapė ir žemės meną kūrė T. Burba. Konceptua-

liojo meno veikiama formavosi A. Plioplio kūryba. 9 d-metyje į išeivijos dailę įsiliejusi jaunoji karta (J. Valiūnas, A. Eiva, V. Sakalas, R. Visgirda ir kiti) nesiekė nac. savitumo, orientavosi į kosmopolitizmą ir postmodernizmą. Tapyboje ryšku įv. technikų ir stilistikų deriniai, gausu citatų.

Išeivijos skulptūroje reiškėsi įv. kartų ir išsilavinimo skulptoriai. Vieni buvo baigę studijas Lietuvoje (J. Bagdonas, J. Dagys, V. Kašuba, A. Marčiulionis), kiti – Dailės ir amatų m-lą Freiburge (A. Mončys, J. Pivoriūnas, V. Dragunavičius, G. Kaunas, R. Mozoliauskas, V. Petryla), vėliau tobulinosi įv. šalių dailės m-lose (J. Bakis, A. Brazdys, E. Gaputytė, A. Kašuba, E. Kepalas, A. Mončys, R. Mozoliauskas, E. Urbaitis). Skulptūros studijoje (vadovas A. Marčiulionis) Freiburge skleistas tradicionalizmas, diegtos Kauno meno m-loje puoselėtos vertybės, buvo supažindinama su V. Europos modernizmu. Pasklidusių po JAV, Europą ir Australiją menininkų ieškojimai klostėsi skirtingai. Skulptorių JAV (P. Aleksa, V. K. Jonynas, A. Kašubienė, E. Kepalas, E. Urbaitis, K. Varnelis), Kanadoje (J. Bakis) ir D. Britanijoje (E. Gaputytė, A. Brazdys) plastikoje susiliejo pokario vėlyv. modernizmo, vietinių tradicijų, vėliau – postmodernizmo bruožai. Vėlyv. modernizmo principus ir 2–4 d-mečio lietuvių plastikos bruožus savitai interpretavo Paryžiuje dirbantis A. Mončys (*Vandens nešėjas* 1977). JAV kūrusio V. Kašubos kūryboje susiliejo *art deco*, neoklasicizmo ir vėlyv. modernizmo bruožai (reljefas *Būties kelionė* 1984). V. K. Jonynas kūrė modernistines aliuminio skulptūras (*Diana* 1964, *Motina ir vaikas*, *Šv. Pranciškus*, abi 1969). Figūrinę plastiką plėtojusiems J. Dagiui, A. Marčiulioniui ir R. Mozoliauskui būdinga žmogaus kūno metaforos. Australijoje įsikūrusių T. Zikaro, I. Pocienės (Sakalauskienės) ir V. Jomanto kūryboje 2–4 d-mečio skulptūros tradicijos susipynė su H. Moore'o paskleista įvairialype formos analize, konstruktyvizmu, org. siurrealizmu. Pokyčiai 7 d-mečio V. Europos mene, poparto dailės kryptis paveikė ir išeivių kūrybą. A. Kašubienė ir E. Gaputytė atsisakė tradicinės plastikos sampratos, sukūrė objektų, specifinės vietos kūrinių.

V. Petravičiaus *Žmogaus likimas* (spalvintas medžio raižinys, 1983)

T. Zikaro *Figūra* (aliuminis, 20 a. 7 d-metis, NČDM)

JAV daug lietuvių ėmėsi dekoratyvinės dailės. 1951 A. Valeška Čikagoje įkūrė Vitražo ir mozaikos studiją (čia dirbo P. Augius, V. Ignas, V. Petravičius, R. Viesulas, A. Korsakaitė-Sutkuvienė, A. Kurauskas ir kiti). 1951–54 V. Petravičius dirbo dizaineriu vitražo studijose Čikagoje. 1955 V. K. Jonynas kartu su D. Schepherdu įsteigė meno studiją *Jonynas and Schepherd Art Studio, Inc. Church Interiors-Stained Glass, Mosaic*, kurioje kurti vitražai, mozaikos ir bažnyčių interjerai (atlikta ~60 užsakymų lietuvių parapijų bažnyčioms ir koplyčioms Čikagoje, Vašingtone, Niujorke, Maspethe, Niujorko v-ja, Wiltone, Konektikuto valstija, ir kitur). Reikšmingiausi V. K. Jonyno kūriniai – Šv. Petro bazilikos Romoje Lietuvių koplyčios aštuoni sienų reljefai (1968–70) ir Vatikano paviljono 1964 Niujorko pasaulinėje parodoje fasado ir bokšto dekoras. A. Elskus 1953–80 dirbo G. Durhamo vitražo studijoje Niujorke, sukūrė tapybiškos, laisvos kompozicijos vitražų ir mozaikų Niujorko, Floridos, Vašingtono, N. Džersio bažnyčioms.

Keramikos dirbinių JAV sukūrė E. Lukštaitė-Marčiulionienė, A. Marčiulionis, P. Vaškys, R. Vizgirda, A. Kašuba, Antanas ir Kostas Ulevičiai, M. Meškauskas, M. B. Stankūnienė, Kanadoje – J. Bakis, S. Pacevičienė, V. Balsienė, Australijoje – J. Janavičienė, D. Karpavičienė, U. V. Kazokaitė, J. Maželienė, Kolumbijoje – N. Sivickaitė-Mockienė, Vokietijoje – J. Kvedaravičius. Tekstilės srityje JAV dirbo J. Monkutė-Marks, A. Korsakaitė-Sutkuvienė, I. Nenortienė, M. B. Stankūnienė, E. Rastenienė, Kanadoje – Anastazija ir Antanas Tamošaičiai, Australijoje – U. Adamkevičiūtė-Padoms.

Nuo 7 d-mečio išeivių parodos pradėtos rengti Lietuvoje: 1966 – V. Vizgirdos, 1969 – V. Igno, 1970 – V. Krivicko, 1977 – J. Rimšos, 1979 – V. K. Jonyno kūrinių (visos Vilniuje). Susidomėjimas išeivijos daile padidėjo 9 d-metyje. 1988 Dailės parodų rūmuose Vilniuje surengta pirmoji grupinė išeivijos dailės paroda.

DAILĖ PO 1990

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pakito polit. ir kult. situacija, nustota reglamentuoti dailės raidą. Lietuvos dailininkų s-ga nebebuvo vienintelė dailininkų org-ja. Nuo 1989 dailininkai buriasi į grupuotes, kuriasi galerijos (žymiausios *Vartai*, *Lietuvos Aido galerija*, *Arkos galerija*, *Kairė-Dešinė*), Dailės parodų rūmai pertvarkyti į Šiuolaikinio meno centrą. Liet. dailė įsiliejo į pasaulinės dailės kontekstą. 9 d-mečio pab. Lietuvą pasiekė konceptualusis menas. Nyko dailės rūšių ir žanrų ribos, rengta hepeningai, akcijos, performansai, parodose įsivyravo objektai, instaliacijos, išpopuliarėjo videomenas, kompiuterinėmis technologijomis kuriamas menas. Instaliacijų ir videomeno sukūrė G. Akstinas, R. Antinis jaunesnysis, E. Rakauskaitė, R. Diržys, V. Jankūnas, E. Jansas, A. Lankelis, Aleksas Andriuškevičius, D. Liškevičius, Č. Lukenskas, D. Narkevičius, A. Raila, Svajonė ir Paulius Stanikai, A. Bareikis, Nomeda ir Gintaras Urbonai, L. Kasputienė, P. Jurkšaitytė, V. Ozarinskas.

Tapytojai modernistai 1989 susibūrė į grupę *24* (R. P. Vaitekūnas, V. Antanavičius, A. Kuras, A. Šaltenis, kt.). Neoekspresionistines tendencijas plėtojo grupės *Angis* (J. Gasiūnas, A. Vaitkūnas, M. Šalkauskas ir kt.), postmodernistines meno formas – grupės *Post-Ars* (Č. Lukenskas, R. Antinis, g. 1946, Aleksas Andriuškevičius, G. Zinkevičius, kt.) ir *Žalias lapas* (G. Urbonas, A. Bareikis, J. Ludavičius, D. Ž. Katinas) nariai. Vyravo įv. kartų dailininkų plėtojama modernistinė tapyba. Jų kūryboje susipynė neoekspresionizmo (L. Surgailis, A. Kuras, A. Šaltenis, K. Dereškevičius, V. Antanavičius, A. Vaitkūnas, R. Martinėnas, G. P. Janonis, R. Bartkevičius), it. neoekspresionizmo atmainos – transavangardo (V. Paukštė, J. Gasiūnas, R. P. Vaitekūnas, A. Skačkauskas, A. Petrašiūnaitė), minimalizmo (R. Katiliūtė), ironijos, grotesko (R. Sližys, B. Gražys), magiškojo realizmo, siurrealizmo (H. Natalevičius, J. Mykolaitytė) apraiškos. Liaudiškas tendencijas interpretavo A. Savickas, L. Gutauskas, J. Daniliauskas, abstrakčiosios dailės – A. Petrulis, E. A. Cukermanas, K. Zimblytė, D. Kasčiūnaitė, L. L. Katinas, daiktiškumo – P. Grušys, Ž. Augustinas, savitai postmodernizmo stilistiką plėtojo Š. Sauka. Vyresniųjų kūrybos dramatizmą 10 d-metyje papildė jaunesniųjų (V. Marcinkevičius, L. Cicėnas, Ž. Jasutytė, V. Pakalnis, S. Teitelbaumas, L. Gelumbauskas, E. Gineitytė, J. Kačiušytė, M. Kniubas, A. Kirvelytė, A. Kulbytė, R. Noreikaitė-Miliūnienė, G. Vaičys) teatrališkumas, dekoratyvizmas, žaidybinės tendencijos. Kartais įprastos tapybos priemonės derinamos su masinės gamybos daiktais (V. Antanavičius, A. Kuras, A. Griškevičius, J. Barilaitė, A. Barzdukaitė-Vaitkūnienė, E. Rakauskaitė, E. Markūnas), išnyksta kūrybos ir kasdienybės distancija.

Š. Saukos *Atšilimas* (aliejus, 1991)

Pasikeitus ist. situacijai buvo atstatomi sov. metais sunaikinti monumentai (A. Vivulskio *Trys kryžiai* Vilniuje, 1989), nugriauta sov. paminklų, kai kurie jų perkelti į Grūto parką (monumentas *Pergalė*, 1970, skulpt. B. Vyšniauskas, archit. V. Gabriūnas). Kuriamoje monumentalioje plastikoje vyravo tradicinė raiška, neoklasicistinės formos (V. Kašubos paminklai – *Paminklas Lietuvai* Druskininkuose, 1995, Ldk Gedimino Vilniuje, 1996, R. Midvikio – M. Mažvydo Klaipėdoje, 1997, karaliaus Mindaugo Vilniuje, 2003, G. Jokūbonio – Ldk Vytauto Birštone, 1998). Prezidentūros sodelis Kaune papuoštas real. plastikos prezidentų statulomis (A. Stulginskio, skulpt. A. Narutis, K. Griniaus, skulpt. S. Žirgulis, abi 1996, A. Smetonos, skulpt. A. Vaura, 1999). Lietuvos miestuose įrengta žymių visuomenės ir kultūros veikėjų biustų, memorialinių lentų, antkapinių paminklų (S. Kuzmos *Pieta* Sausio 13 aukoms Antakalnio kapinėse, 1995), postmodernistinių formų dekoratyvinių skulptūrų (Vilniuje – V. Kan-

čiausko, R. Kvinto, Kaune – R. Antinio jaunesniojo, L. Striogos, J. Zalenso, Klaipėdoje – A. Boso, R. Midvikio, V. Naručio, K. Pūdymo, Juodkrantėje – A. Ališankos, V. Naručio, N. Nasvyčio, Nidoje – K. Pūdymo). 10 d-metyje sustiprėjo plastikos polinkis į konceptualumą, social. problemų ir gyvenimo realijų aktualizavimą, žanrinių ir technologinių ribų nykimą. Plėtojama žmogaus figūros plastinė interpretacija (V. Mazūras, L. Strioga, S. Kuzma, K. Jaroševaitė), linkstama į plastikos sąlygiškumą, formos minimalizmą (M. Navakas, V. Urbanavičius, G. Karalius, M. Šnipas, A. Raila, A. Lankelis, kt.). Alternatyvia raiška pasižymi G. Urbono, D. Basčio, grupių *Post-Ars* ir *Žalias lapas* instaliacijos, objektai, akcijos, M. Navako skulpt. objektai *Reconnaisance* (Hellersdorfo gyv. kvartale Berlyne, 1998).

Nuo 10 d-mečio grafiką daugiausia kūrė 8–9 d-metyje pasižymėję autoriai, kurie siekia išsaugoti liet. grafikos tradicijų ir technologijų tęstinumą. Grafikos darbai konceptualesni, spalvingesni, didesnio formato, vis labiau supanašėja su tapyba (D. Dauknytė, A. Ramūnaitė, E. Bžeskas, J. Čapas, I. Dargužytė, M. Datkūnaitė), ryškėja monumentali forma (I. Balakauskaitė, D. Radavičiūtė, A. Krasauskaitė, S. Valius). Tradicinę raišką papildo postmodernistinė (E. Vertelkaitė, B. Zokaitytė, L. Dubauskienė, A. Rakauskaitė, R. Rimkūnas). Interpretuojami masinės kultūros ir poparto įvaizdžiai, plinta ironija, groteskas (M. P. Vilutis, K. Grigaliūnas, E. Saladžius, R. Kepežinskas). 10 d-metyje naujų, ekspresionistinių formų įgavo P. Repšio, A. Každailio, K. Vasiliūno, R. Vaigeltaitės kūryba. Greta tradicinio oforto, akvatintos, sausosios adatos, medžio raižinio ir linoraižinio taikoma mišrioji ir autorinė technika (D. Radavičiūtė, R. Vėliuvienė, J. D. Plikionytė-Bružienė), šilkografija (M. P. Vilutis), skaitmeninės technologijos (E. Rudinskas, E. Jazgevičius, L. Parulskis). Nors knygų iliustruojama mažiau, meniškų iliustracijų sukūrė R. Orantas, A. Každailis, V. Kalinauskas, B. Leonavičius, S. Eidrigevičius, S. Chlebinskas, A. Žvilius, G. Didelytė, V. Daniliauskaitė, E. Rudinskas. Vaikų knygas iliustravo L. Gutauskas, R. Kepežinskas, I. T. Daukšaitė-Guobienė, J. Račinskaitė, R. Orantas, I. Žviliuvienė, Ž. Žviliūtė, S. Chlebinskaitė. Pradėtos kurti dailininko knygos (R. Kepežinskas, K. Vasiliūnas, L. Šalčiūtė, K. Grigaliūnas, R. Vaigeltaitė, E. Mikalauskis, R. Janulevičiūtė). 1996 Perlojoje pradėjus rengti rankų darbo popieriaus plenerus išpopuliarėjo šia technika sukurti atspaudai ir objektai (E. K. Kriaučiūnaitė, N. Šaltenytė, E. Einikytė).

Dėl pakitusių ek. salygų sukurta nedaug vitražų (A. Dovydėno vitražai Kančių koplyčiai Rainiuose, 1991, D. Truskaitės vitražai b-vės *Lietuvos energija* interjere Vilniuje, 1995) ir sienų tapybos kūrinių (N. Vilutytės freska sgrafitas *Kryžiaus kelias* Elektrėnų Švč. Mergelės Marijos Kankinių Karalienės bažnyčioje, 1998). Modernizmą plėtoja keramikai A. Ličkutė, G. Degutytė-Švažienė, L. Šulgaitė, N. Blaževičiūtė, J. Adomonis, A. Jonuškaitė-Šaltenienė, K. Karkaitė-Mazūrienė. Puoselėjama ir postmodernizmo stilistika, derinami kičo, masinės ir elitinės kultūros įvaizdžiai (Ž. Bardzilauskaitė-Ragauskienė, D. Laučkaitė-Jakimavičienė), ironija, žaidybinis pradas (J. Kvašytė, M. Jonutis, N. Marčėnaitė), kartais – bjaurumo, natūralizmo estetika (Svajonė ir Paulius Stanikai, O. Grigaitė).

J. Gasiūno instaliacija *Pelenų sodas* (1993)

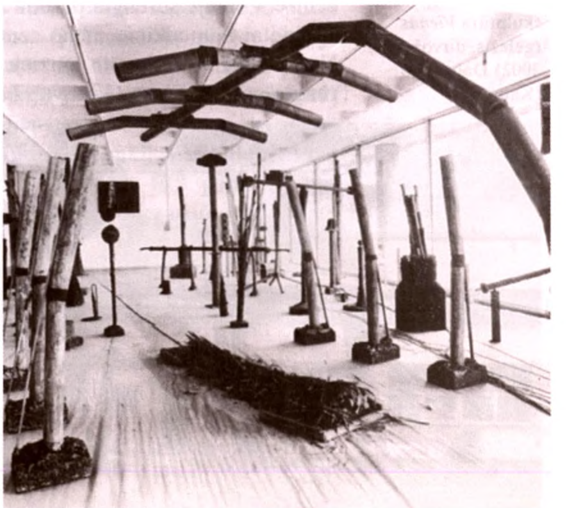

10 d-mečio pr. perėmę V. Europos tekstilės patirtį, naudodami tradicines ir neįprastas medžiagas, tekstilininkai formuoja konceptualų plokščią arba trimatį kūrinį (E. P. Pukytė, L. Oržekauskienė, L. Jonikė, V. Gelūnienė, E. G. Bogdanienė, Z. Kalpokovaitė-Vogelienė, R. Baltrušytė, I. Likšaitė, S. Inčirauskaitė, grupės *Baltos kandys* narės).

Plėtojama modernistinė, konceptualioji juvelyrika, kurioje atsisakoma papuošalo brangumo ir me-

niškumo, pabrėžiami socialiniai dirbinio dėvėjimo aspektai (I. Diržienė, S. Krivičienė, E. Ludavičius, B. Sietinšienė). 20 a. 2 pusėje–21 a. pr. originalių papuošalų sukūrė J. Balčiūnas ir V. Vidugirytė, Ž. Bautrėnas, E. Burneika, Marytė ir Arvydas Gurevičiai, F. Daukantas, V. Matulionis, K. Simanonis, B. Stulgaitė, A. Šepkus, S. Virpilaitis, V. Zaturskis ir kiti. Kuriami tradiciniai ir konceptualūs odos (E. Jovaiša, R. Dūda, E. Boči, D. Šaulauskaitė, Z. Kreivytė, D. Mertingaitė, L. Kreivaitienė, R. Toliušytė, A. Petroškienė) ir meninio stiklo (G. Didžiūnaitytė, A. Žilys, D. Ramelis, R. Kriukas, V. Gutauskas, V. Venclova, A. Daugėla, J. E. Kaubrys, R. Mulevičiūtė, A. Rimkevičius) dirbiniai.

1998 įkurta Lietuvos tarpdisciplininio meno kūrėjų s-ga, kurios nariai neapsiriboja viena meno rūšimi, pasitelkia įvairias šiuolaikinio meno priemones, rengia social. akcijas (Nomeda ir Gediminas Urbonai). Fotografija, videomenas, instaliacija tapo neatsiejama šiuolaikinių dailininkų kūrybos dalimi (D. Liškevičius, E. Rakauskaitė, D. Narkevičius, G. Makarevičius, V. Tarasovas, D. Žiūra, A. Kviliūnas, Svajonė ir Paulius Stanikai, L. Stasiulytė). Fotografijoje ir videomene aktualizuojamos opios socialinės, asmenybės ir visuomenės santykių, viešų ir privačių erdvių ribų, autoriaus identiteto problemos.

Lietuvių dailininkai dalyvauja tarptautinėse šiuolaikinio meno bienalėse Ravennoje (Italija; nuo 1992), San Paule (Brazilija), Raumoje (Suomija; abiejose nuo 1994), Venecijoje (nuo 1999), Pekine (nuo 2003), Kvangdžu (P. Korėja, nuo 2005), tarptautinėje stiklo bienalėje Kanadzavoje (Japonija; nuo 1990), tekstilės bienalėje Pittsburghe (JAV; nuo 1995), smulkiosios skulptūros trienalėje Murska Sobotoje (Slovėnija; nuo 1995), grafikos trienalėje Kanagavoje (Japonija; nuo 1999) ir kitur. Tradicija tapęs lietuvių dalyvavimas Rygos skulptūros kvadrienalėje, Talino grafikos ir taikomosios dailės trienalėse, Krokuvos grafikos trienalėje, Lodzės tekstilės trienalėje, tarptautinėje parodoje *Configura* Erfurte (iki 1991 buv. soc. šalių taikomosios dailės kvadrienalė).

Lietuvoje rengiamos tarpt. parodos: Vilniaus tapybos trienalė (nuo 1969), Baltijos tarptautinė meno trienalė (nuo 1979; išsiplėtojo iš Pabaltijo jaunųjų dailininkų parodos *Jaunystė*), dailininko knygos trienalė (nuo 1991, Lietuvos, nuo 1997 – tarptautinė), Panevėžio keramikos simpoziumas (nuo 1983 Lietuvos, nuo 1989 tarptautinis), Kauno tekstilės meno bienalė (nuo 1997), tarptautinė Baltijos šalių stiklo bienalė *Vitrum Balticum* (nuo 2000) ir kitos.

Atkūrus nepriklausomybę nemaža išeivių dailininkų padovanojo savo kūrinius Lietuvos muziejams. 1993 Vilniuje surengta kolektyvinė paroda *Sugrįžimas*, 2000 – grupinė išeivių dailininkų paroda (iš Lietuvai dovanoto Čiurlionio galerijos Čikagoje rinkinio). 1990–99 LDM surengė 30 individualių išeivijos dailininkų parodų. 1992–99 Vilniuje eksponuoti V. Kašubos, 1992–98 Klaipėdoje – P. Domšaičio kūriniai. 1996 Šiuolaikinio meno centre Vilniuje surengta paroda *Jurgis Mačiūnas. Fluxus menas – pokštas*. Įsteigti *Fluxus* kabinetai Šiuolaikinio meno centre Vilniuje (1997), Kauno paveikslų galerijoje (2000). Nuo 2000 Zarasų krašto muziejuje eksponuojami M. Šileikio paveikslai. 2005 LDM surengta paroda *Elena Gaputytė: Instaliacijos*, 2006 – paroda *Freiburgo dailės ir amatų mokykla. Dėstytojai ir mokiniai*. Kai kurie dailininkai (K. Žoromskis, K. Varnelis, A. Tamošaitis, P. Lapė, V. K. Jonynas) grįžo gyventi į Lietuvą, dovanojo sukauptas dailės kolekcijas. Savo dailės rinkinius LDM padovanojo menotyrininkė G. Kazokienė (Australija). 1996 atidaryta V. K. Jonyno galerija Druskininkuose, 1999 – A. Mončio muziejus Palangoje, 1998 – K. Varnelio namai Vilniuje, 2001 – J. Monkutės-Marks galerija muziejus Kėdainiuose, 2001 – P. Domšaičio galerija Klaipėdoje, 2003 – Anastazijos ir Antano Tamošaičių galerija *Židinys* Vilniuje. Po nepriklausomybės atkūrimo į JAV ir V. Europą

R. Antinio (g. 1946) skulptūra *Vienas* (geležis, dirvožemis, 2002) Dainavoje (Kaunas)

laikinai arba nuolatiniam gyvenimui išvažiavo dalis liet. menininkų. Paryžiuje kuria S. ir P. Stanikai, Varšuvoje – jau anksčiau iš Lietuvos išvykęs S. Eidrigevičius, Niujorke – grafikas R. Bartkus, tapytojas ir fotografas A. Naujokaitis, juvelyrai A. Šepkus, Ž. Bautrėnas, J. Balčiūnas, V. Vidugirytė ir kiti. Pav.

B. Zokaitytės *Bandymas skristi III* (ofortas, akvatinta, minkštas lakas, 2002)

P: *Tapyba* Vilnius 1966; *Taikomoji dekoratyvinė dailė* Vilnius 1969; *Skulptūra* Vilnius 1974; *Lietuvos tapyba* / sud. P. Gudynas Vilnius 1976; *Tapyba* Vilnius 1976; **B. Murinas** *Išeivijos laikotarpio 1945–1980 dailės kūrybos albumas* Chicago 1981; *Lietuvos gobelenas* / sud. D. Rekertaitė-Načiulienė, S. Stelingienė Vilnius 1983; *Lietuvių grafika: 1975–1980* Vilnius 1983; *Tapyba* Vilnius 1987. **L: I. Korsakaitė** *Gyvybinga grafikos tradicija* Vilnius 1970; *XX a. lietuvių dailės istorija* t. 3 *Lietuvių tarybinė dailė 1940–1960* Vilnius 1990; *Šiuolaikinės lietuvių dailės horizontai* Vilnius 1992; **J. Bubnys, V. Jasiukevičius** *Dailioji keramika Lietuvoje* Vilnius 1992; **A. Andriuškevičius** *Lietuvių dailė: 1975–1995* Vilnius 1997; *Skulptūra, 1975–1990* Vilnius 1997; **J. Adomonis** *Keramikos menas* Vilnius 1998; *72 lietuvių dailininkai – apie dailę* Vilnius 1998; *100 šiuolaikinių Lietuvos dailininkų* Vilnius 2000; *Lietuvių tautodailės institutas išeivijoje* Toronto 2000; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002; *Intymios erdvės, vieši gyvenimai: kūnas, viešumas, fantazija šiuolaikinėje Lietuvoje* / sud. A. Tereškinas Vilnius 2002; **A. Mačiulis** *Dailė architektūroje* Vilnius 2003; **S. Goštautas, I. Korsakaitė, V. Liutkus, L. Laučikaitė, E. Lubytė, G. Kazokienė** *Išeivijos dailė: Tarp prisirišimo ir išsilaisvinimo* Vilnius 2003; **R. Misiūnas** *Barakų kultūros knygos: Lietuvių DP leidyba 1945–1952* Vilnius 2003; **B. Kleizaitė-Vasaris** *Lietuvių dailininkų darbai Šiaurės Amerikos šventovėse* Vilnius 2004; *Lytys, medijos, masinė kultūra* / sud. A. Žukauskaitė, V. Aleksejūnaitė Vilnius 2005; *Pažymėtos teritorijos* / sud. R. Goštautienė, L. Jablonskienė Vilnius 2005; **A. Andriuškevičius** *Lietuvių dailė: 1996–2005* Vilnius 2006; *Fluxus-Codex* New York 1988; **A. Kezys** *Lithuanian Artists in North America: Exhibitors in Dailė'91, '92 and '93* Chicago 1994. *Lijana Šatavičiūtė*

Muzika

Muzika sudarė svarbią pagoniškųjų apeigų dalį; 2 t-mečio pr. baltų gentys (jotvingiai, prūsai) turėjo mirusiųjų laidojimo ritualą ir jo atlikėjus (šventikai ligašonys, tulisonys), specialų žanrinį repertuarą (apie žuvusiųjų žygius buvo dainuojama arba rečituojama). Atrodo, ritualinį rečitavimą turėjo praktikuoti ir lietuvių kriviai, žinčiai (tokias pareigybes mini Algirdo laikų dokumento nuorašas ir 15 a. istorikas J. Długoszas). Būta ir ritualinių dainų apie karus ir didvyrius (dainą, kurioje apraudamas 1362 Kauno pilies išgriovimas, t.p. Vytauto laikų dainą apie Giedraičių kun-tį Daumantą mini ir cituoja 16 a. istorikas M. Strijkovskis). Bardų tipo atlikėjų buvo LDK valdovų ir didikų dvaruose. Dar 1546 Trakų vaivados Mikalojaus Radvilos Rudojo citrininkas (kanklininkas?) Andrius apdovanotas už vad. kaimiškos raudos giedojimą.

1325 Lietuvos valdovo Gedimino duktė Aldona, tapdama Lenkijos karaliene, savo dainininkų ir muzikantų atsivežė į Krokuvą; profesionalių muzikantų 14 a. pab.–15 a. pr. turėjo d. kun-tis Vytautas savo dvare Vilniuje. Buvo griežiama Renesanso epochos instrumentais: išilginėmis fleitomis, vargonais (pozityvais), klavikordais. Jogaila turėjęs guslininkų (gali būti, kad tai slavišku žodžiu pavadinti kanklininkai). Tikėtina, kad kryžiuočių užimtoje vakarinėje Lietuvos dalyje 13 a. jau atsiradęs grigališkasis choralas; 13–14 a. misionieriai vienuoliai jį platino ir kitose Lietuvos vietose. Tai patvirtina Lietuvos karaliaus Mindaugo krikšto ir vainikavimo iškilmės, kat. apeigos bažnyčiose ir vienuolynuose Gedimino ir Algirdo laikais. Vilniaus katedros vietoje jau 13 a. stovėjo krikščionių bažnyčia, kurioje turėjo būti giedama. Kai kuriuose LDK miestuose, daugiausia dab. Baltarusijos teritorijoje, kun-čių Vaišvilko ir Švarno dvaruose, t.p. Gedimino ir Algirdo prisijungtoje Haličo ir Voluinės Ukrainoje būta stačiatikiškojo giedojimo; kartu su cerkvių statyba jis plito ir etninėse lietuvių žemėse. Vytauto laikų Lucke (vienas žy-

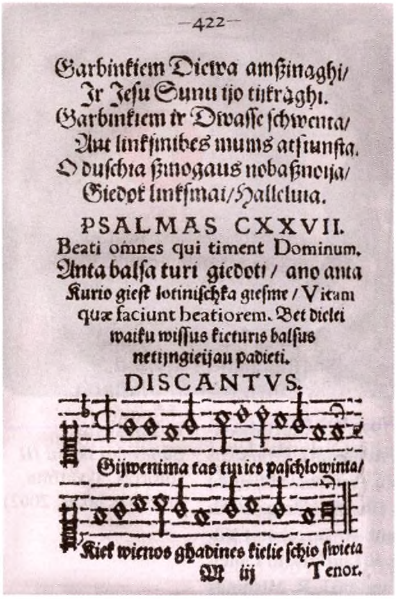

M. Mažvydo giesmės *Gyvenimą tas turės* fragmentas (išsp. giesmyne *Giesmės krikščioniškos* 1570)

miausių LDK miestų) reiškėsi ir armėnų kultūra (t.p. muzikinė). Taip ėmė formuotis kai kurie bendri regioniniai LDK muz. bruožai. 14 a. pab.–15 a. pr. įvedus visoje etninėje Lietuvoje Romos apeigų krikščionybę, paspartėjo profesionaliosios muzikos raida: bažnyčiose buvo statomi vargonai, steigiami chorai, praktikuota grigališkasis giedojimas. Prie Vilniaus katedros ir kitų bažnyčių įsteigta giedotojų m-lų, katedroje įvesta kantoriaus (1522 prelato kantoriaus) pareigybė. 16 a. pab. Vilniaus katedros m-loje buvo mokoma giedojimo ir muzikos (galbūt, vargonų). Varnių katedra turėjo giedotojų ir kanklininkų (M. Valančiaus sąvokos). Vienuolynuose perrašinėta giesmynai.

V. ir Vid. Europos muz. tradicijų plėtotę Lietuvoje skatino ir keliaujantieji tų kraštų muzikantai, ir Magdeburgo teisės suteikimas miestams (1387 ją gavo Vilnius, 15 a. 1 pusėje Kaunas, Trakai ir Ukmergė, 15 a. pabaigoje Kijevas). Pradėjo kurtis muzikantų cechai, giedotojų brolijos, miestų magistratai steigė orkestrus. D. kun-čių (Jogailos, Vytauto, Žygimanto Kęstutaičio, Kazimiero Jogailaičio, Aleksandro), didikų dvaruose atsirado vokalinių ir instr. kapelų. Italų Renesanso kultūros plitimą paskatino Žygimanto Senojo vedybos su Bona Sforza. Pažymėtinas istoriškai ankstyvas (1551) vad. itališkųjų smuikininkų atsiradimas Mikalojaus Radvilos Juodojo dvare. 16 a. žinomi vietiniai muzikantai Steponas Vilnietis, Motiejus Kaunietis (pastarasis dirbęs Žygimanto Augusto įsteigtoje vad. Lietuviškoje kapeloje Gardine). Suartėjus Lietuvai su Lenkija, padidėjo pastarosios kult. įtaka, formavosi ir bendri muz. kultūros bruožai. Istoriniai įvykiai (pvz., Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės vedybos) paliko pėdsakų ir profesionaliojoje kūryboje, ir dainuojamojoje tautosakoje.

16–17 a. Lietuvoje ryšku Renesanso ir baroko pasaulietinės muzikos apraiškos: buvo rengiami karnavalai ir muz. paradai. Didikai, sekdami d. kun-čiais Žygimantu Senuoju ir Žygimantu Augustu, steigė kapelas (Vilniuje, Kėdainiuose, Biržuose ir Nesvyžiuje garsėjo Radvilų kapelos). Lietuvoje dirbo it., lenkų, vengrų, vok. kilmės muzikai: A. Pesenti, L. Marenzio, M. A. Galilei, G. B. Cocciola, Vaclovas Šamotulietis, K. Bazilikas, V. Bakfarkas, H. Finckas, J. Brantas. VU dėstė muziką komponavę S. Berentas, M. Kreczmeris. Italijoje 17 a. 1 pusėje gyveno ir kūrė liet. komp. ir liutnininkas Kazimieras Stanislovas Rudamina Dusetiškis.

Nuo 1579 rengiamuose VU mokyklinio teatro spektakliuose (kolegijose buvo rengiami ir anksčiau) buvo nemaža muzikos ir šokių. VU studentai kartu su miesto magistratu rengdavo iškilmingas pasaulietines apeigas, teatralizuotas eisenas su alegoriniais vaidinimais, vokaline ir instr. muzika. Nuo 1636 Vilniuje, Ldk valdovų rūmuose (vad. Pilies teatre), pastatyta it. operų (dvaro komp. M. Scacchi *Elenos pagrobimas* 1636, autorystė spėjama; *Andromeda* 1644, *Apviltoji Kirkė* 1648; visų operų libretus parašė V. Puccitelli), trupėje buvo ir šokėjų. Bažnyčiose pastatyta didelių vargonų; nulieta varpų, pradėta gaminti smuikus ir klavesinus.

Nuo 16 a. vid. išplitęs reformacijos sąjūdis skatino kurti, parengti (verstinį) ir spausdinti giesmių repertuarą lietuvių ir lenkų kalba. Atsirado nemaža liet. giesmių su natomis (jų išspausdinta 1547 M. Mažvydo *Katekizme*). 1570 išspausdinta pirmoji lietuviška keturbalsė harmonizacija – M. Mažvydo giesmė *Gyvenimą tas turės*. Liaudies giedojimuose pradėjo klostytis savitas liet. protestantų choralas (daugiausia V. Lietuvoje). Kontrreformacijos veikėjai t.p. teikė nemažai reikšmės muz. švietimui, pradėta steigti muz. bursas (mokymo įstaigas su bendrabučiais). Vilniaus bažnyčiose 17–18 a. rengta muzikiniai pasijų vaidinimai.

Lietuvos muzikos raidai reikšminga VU veikla (dėstyta muzika, veikė studentų vokalinė instr. kapela, atlikinėta motetai, simf-jos, kanconos). 1667 u-to prof. Ž. Liauks-

minas išleido pirmąjį Lietuvoje natų rašto ir giedojimo vadovėlį lot. kalba *Muzikos teorija ir praktika* (*Ars et praxis musica*), A. Tylkowskis parašė traktatą *Įdomioji fizika* (*Physica curiosa*, išl. Krokuvoje 1669, lot. k.), kuriame aprašė muz. akustikos ir psichologijos dalykus. VU auklėtinis N. Dileckis daugiabalsio komponavimo ir giedojimo naujoves platino Rusijoje ir Ukrainoje. Jo svarbiausio veikalo *Muzikos gramatika* (*Gramatyka muzyczna*) pirmoji neišlikusi versija parašyta Vilniuje 1675 lenk. k., 1677 išversta į bažnytinę slavų kalbą.

M. Lietuvoje giesmių su muzika (jos neišliko) sukūrė K. Donelaitis. Klaipėdos miesto teatre (įk. 1785) 18 a. pab. buvo atliekamos operos, kurį laiką Klaipėdoje gyveno ir kūrė komp. J. D. Berlinas (vėliau žymus kompozitorius Norvegijoje). P. Ruigys paskelbė keletą liet. liaudies dainų tekstų, paliudijo tokio repertuaro vartojimą LDK miestuose (aplankytame Kaune).

18 a. LDK didikų rūmų kapelų koncertams būdinga barokinis puošnumas, paradiškumas. Operos ir baletai buvo statomi Radvilų (Nesvyžiuje, Slucke), Tyzenhauzų (Gardine), Oginskių (Slanime), kitų didikų dvaruose. Šiuose teatruose pradėjo ryškėti ir kai kurios Šviečiamojo amžiaus tendencijos (vaizduota valstiečiai, operose dainuota ne it. kalba), buvo rengiami atlikėjai. Lenkijoje dirbo liet. kilmės (spėjama) komp. A. Milvydas.

18 a. pab.–19 a. pr. vok. muziko J. D. Hollando, LDK didikų kompozitorių Motiejaus Radvilos, Mykolo Kazimiero Oginskio kūryba turėjo klasicizmo stilistikos bruožų; sukurta serenadų, kvartetų, sonatų, simf. žanro muz. kūrinių. Mykolas Kleopas Oginskis parašė apoteozinę operą Napoleono I garbei (laukta LDK atkūrimo), saloninių polonezų (*Atsisveikinimas su tėvyne* ir kt.), apybraižų apie jo lankytų šalių muziką, Vilniuje spausdino savo instr. ir vokalinę kūrybą. Operų spektaklius rengė gastroliuojančios (tarp jų ir iš Klaipėdos) ir Vilniuje įsikuriančios trupės. Vilniaus miesto teatre (įk. 1785) buvo statomos G. Paisiello, P. Anfossi, W. A. Mozarto, G. Rossini, L. Cherubini, C. M. von Weberio operos. 19 a. 1 pusėje Vilniuje buvo atlikta J. Haydno oratorija *Pasaulio sukūrimas* (1809) ir W. A. Mozarto *Requiem* (1840). VU muziką dėstė J. D. Hollandas (išleido vadovėlį *Akademinis traktatas apie tikrąjį muzikos meną* / *Traktat akademicki o prawdziwej sztuce muzyki*, išsp. Vroclave 1806, Vilniuje 1813 su priedu), J. Renneris. Tuo metu pradėta rinkti ir leisti liet. liaudies dainas (pirmąjį rinkinį *Dainos* 1825 Karaliaučiuje išleido M. L. G. Rėza, *Dainas žemaičių* 1829 Vilniuje, o jų melodijas 1833 Rygoje – S. Stanevičius), sukurta liet. liaudies dainų harmonizacijų (pirmosios paskelbtos W. Sowińskio Paryžiuje).

Liet. poetai (A. Strazdas, S. Valiūnas ir kt.) kūrė ir platino naujas lyrinio, ist. ir socialinio turinio dainas su originaliomis arba pritaikytomis melodijomis. Kražių kolegijoje giedota liaudiškai harmonizuotos liet. mišios. Po 1830–31 sukilimo uždarius u-tą Vilniaus muz. veiklą gaivino gastroliuojantys muzikantai, čia gyvenantis komp. S. Moniuszko (1848 Vilniuje atlikta jo opera *Halka*; jis sukūrė kantatų liet. mitologijos siužetais, rel. muzikos, populiarių dainų pagal A. Mickevičiaus, V. Sirokomlės ir kitų lenkiškai kuriančių Lietuvos poetų žodžius). Pasijų, simfonijų sukūrė Vilniuje dirbantys muzikai V. Dankowskis, F. Bobrowskis, T. Sokołowskis.

19 a. anoniminėse ir verstinėse dainose yra sukilimų, karų, social. konfliktų atgarsių. V. Lietuvoje baigė klostytis savitas liet. protestantų (liuteronų) choralas. 1850 Vilniuje buvo septynios f-nų, vargonų ir kitų instrumentų dirbtuvės. 1873–1915 (su pertrauka) veikė Rusų muzikos d-jos Vilniaus skyrius ir jo muz. m-la. Kai kurie dvarai Lietuvoje jau nuo 19 a. pr. turėjo muz. m-las, pajėgius orkestrus (19 a. pab. reikšmingos Plungės, Rietavo, Rokiškio muz. m-los). Vilniuje ir Kaune buvo privačių muz. m-lų, miestuose veikė kar. ir pramoginiai orkestrai, muz. mėgėjų d-jos. Vilniaus miesto teatras, paverstas rusišku, statė rusų ir Vakarų kompozitorių operas. Toks buvo pirmasis Lietuvos ir liet. profesionaliosios muzikos raidos etapas.

Po 1863 sukilimo lietuvių kult. veikla buvo smarkiai varžoma, bet 19 a. pab.–20 a. pr. atsirado kult. d-jų (kai kur slaptų), išpopuliarėjo lietuviškieji vakarai (dažnai su koncertais). Prireikė liet. repertuaro. Rašytojas ir visuom. veikėjas V. Kudirka sukūrė pjesių

f-nui, rūpinosi liaudies dainų pritaikymu chorams, išleido liaudies dainų harmonizacijų rinkinį *Kanklės* (2 sąs. 1895–99). Vargonininkai J. Kalvaitis, M. Racevičius-Račas, P. J. Pranaitis sukūrė mišių, pjesių f-nui. M. Lietuvoje greta liaudies dainų rinkimo ir epizodiško viešo jų propagavimo (t.p. parengta svarbių leidinių) 19 a. pab. įsisteigė pirmosios legalios ir veiksmingos liet. kultūros d-jos su chorais (Tilžės *Birutė* 1885, Tilžės giedotojų d-ja, 1895; žymiausias organizatorius ir chorų vadovas Vydūnas). 1899 Tilžėje pastatyta pirmoji liet. muz. pjesė scenai – Vydūno *Pasiilgimas veldėtojo*.

Didelę įtaką liet. muzikos raidai darė kompozitorių, vargonininkų ir dirigentų Č. Sasnausko, J. Naujalio, M. Petrausko ir M. K. Čiurlionio kūryba bei visuom. veikla. Jų veikalams būdinga nuosaikus klasicistinis romantizmas (Č. Sasnausko *Requiem* 1899 ir 1915, kantata *Broliai*, išsp. 1910, dainos *Kur bėga Šešupė*, *Užmigo žemė*, *Jau slavai sukilo*, J. Naujalio motetai, choro dainos *Lietuva brangi*, *Vasaros naktys*, *Jaunimo giesmė*) bei vėlyvasis romantizmas su moderno ir konstruktyvizmo elementais (M. K. Čiurlionio simf. poemos, kūriniai f-nui, chorai). Muz. kultūrą ugdė naujai įkurtos arba po 1904 legalizuotos d-jos: *Daina* (1899–1944), *Vilniaus kanklės* (1905–08), Šv. Grigaliaus vargonininkų d-ja (1908–14; šios d-jos vardu J. Naujalis 1909–10 leido pirmąjį liet. muzikos žurnalą *Vargonininkas*), J. Naujalio įsteigti vargonininkų ir choro dirigentų kursai (veikė nuo 1892 Kaune). Taip reiškėsi antrasis liet. profesionaliosios muzikos raidos etapas: remiantis folkloru sąmoningai siekta tautinės kūrybos. Tuos klausimus svarstė savo straipsniuose kompozitoriai M. K. Čiurlionis, M. Petrauskas.

Po 1904 tolydžio aktyvėjančiame chorų sąjūdyje dalyvavo ir jaunesnieji kompozitoriai bei dirigentai: J. Gruodis, S. Šimkus, J. Tallat Kelpša, A. Iešmanta, J. Bendorius, N. Martinonis. Liet. muziką skleidė Lietuvos, Rusijos, Latvijos, Lenkijos, Vokietijos, JAV miestuose veikiančios kultūros ir savišalpos d-jos (daugelis jų turėjo chorus). Pastatyta pirmosios liet. operetės (M. Petrausko *Adomas ir Ieva* 1905 Sankt Peterburge, A. Kačanausko *Jaunoji našlelė* 1908 Rygoje). 1906 Vilniuje *Vilniaus kanklių* d-ja pastatė pirmąją liet. operą – M. Petrausko *Birutė* (G. Landsbergio-Žemkalnio libretas). 1908–10 M. K. Čiurlionio iniciatyva rengtas pirmasis liet. kompozitorių kūrybos konkursas. Tilžėje, Sankt Peterburge, Rygoje, Kaune, Varšuvoje, JAV miestuose išleista liet. muzikos kūrėjų V. Kudirkos, J. Eremino, Vydūno, Č. Sasnausko, J. Naujalio, M. K. Čiurlionio, M. Petrausko dainų rinkinių, plokštelių su liet. muzikos įrašais. Tarpt. antologijose bei rinkiniuose išspausdinta Č. Sasnausko ir J. Naujalio kūrinių vargonams. Nuo 1909 Vilniuje koncertavo K. Galkausko, L. Rogowskio, A. Wyleżyńskio diriguojamas simf. orkestras (1913 skambėjo stambios formos M. K. Čiurlionio kūriniai). Vilniuje veikė ir lenkų d-ja *Lutnia* (vėliau turėjo ir teatrą), M. Lietuvoje – vokiškosios chorų d-jos. Muz. gyvenimo raidą (liet. muz. m-los Kaune įsitvirtinimą ir kt.) sutrukdė I pasaul. karas ir Vokietijos okupacija.

1918 paskelbus atkuriamą nepriklausomą Lietuvos valstybę sostinėje Vilniuje ne kartą keitėsi polit. valdžia, kult. gyvenimas joje negalėjo sustiprėti. Konservatoriją mėgino steigti M. Petrauskas, S. Šimkus. 1919 pradžioje čia apsiskelbusios sovietų valdžios pavedimu K. Galkauskas mėgino organizuoti pastovų valst. simf. orkestrą. 1920 spalio mėn. Vilnius buvo antrąkart Lenkijos okupuotas ir iki 1939 aneksuotas su visu Rusijos 1920 vasarą pripažintu Lietuvai rytiniu regionu. Tuo l-piu čia skatintos tik lenkų kult. įstaigos, liet. inteligentija buvo tremiama, varžoma. Varšuvos valdžia šio krašto kultūra menkai tesirūpino. 1919–40 Lietuvos muz. gyvenimo centras buvo Kaunas. J. Naujalio 1919 įkurta muz. m-la 1920 buvo suvalstybinta, 1933 pertvarkyta į Kauno konservatoriją. 1920 įkurta profesionali Lietuvių meno kūrėjų d-jos Operos vaidykla (nuo 1922 Valstybės opera, nuo 1926 veikė kaip Valstybės teatro dalis). 1941–44 teatras vadintas Kauno didžiuoju, 1944–48 – Kauno valst. teatru; 1948 teatras perkeltas į Vilnių, 1954 pavadintas Lietuvos SSR valstybiniu akademiniu OBT, 1998 – Lietuvos nac. OBT. Greta užs. kompozitorių veikalų pastatyta M. Petrausko *Birutė* (1921), J. Karnavičiaus *Gražina* (1933), *Radvila Perkūnas* (1937), A. Račiūno *Trys talismanai* (1936), M. Petrausko ir J. Damb-

Klaipėdos muzikos m-los pedagogai ir mokiniai (nuotrauka iš D. Kauno albumo *Mažosios Lietuvos veidai ir vaizdai* 2000)

rausko *Eglė* (1939). Operose svarb. partijas dainavo K. Petrauskas, A. Galaunienė, V. Grigaitienė, A. Sodeika, A. Staškevičiūtė, A. Kučingis, M. Rakauskaitė, V. Jonuškaitė, A. Dambrauskaitė, J. Mažeika, A. Kutkus.

1925 susidarė baleto trupė. Buvo pastatyti baletai *Lietuviška rapsodija* (1928, pagal J. Karnavičiaus muziką), V. Bacevičiaus *Šokių sūkuryje*, J. Gruodžio *Jūratė ir Kastytis*, B. Dvariono *Piršlybos* (visi 1933). Operas ir baletus dirigavo J. Tallat Kelpša, J. Gruodis, M. Bukša, L. Hofmekleris, V. Marijošius, J. Pakalnis. Operų (lietuvių kalba) ir zingšpylių (vokiečių kalba) buvo pastatyta Klaipėdos teatre; operas dirigavo J. Kačinskas. Instr. muzikos koncertus rengė Valstybės teatro orkestras, Kauno radiofono orkestras (1926–40), Lietuvos filharmonijos draugija (1928–34), Kudirkos simfoninis orkestras (1934–35), Kauno ir Klaipėdos muz. m-lų simf. orkestrai, dirigavo Lietuvos ir užsienio (E. Cooperis, N. Malko ir kt.) dirigentai. Kamerinę muziką propagavo I. Vildmano-Zaidmano bei radiofono styginių kvartetai, Valstybės teatro orkestro kvintetas ir nonetas, Klaipėdos muz. m-los pedagogų (čekų) nonetas. Užsienyje gastroliavo pianistai V. Bacevičius, B. Dvarionas, dainininkai K. Petrauskas, P. Oleka, A. Kučingis, A. Dambrauskaitė, A. Staškevičiūtė, V. Jonuškaitė, J. Mažeika, Valstybės teatro baleto trupė. Tarpt. konkursų laureatais tapo pianistas S. Vainiūnas (1933) ir dainininkas J. Mažeika (1937). Chorai koncertavo Paryžiuje, Prahoje, Stokholme, Rygoje. 1924 Kaune įvyko pirmoji visos Lietuvos dainų šventė (antroji 1928, trečioji 1930). Reikšmingos buvo regioninės dainų šventės (itin didelės 1927, 1933 ir 1938 Klaipėdoje). Tautinės dvasios ieškota propaguojant kanklių ir skudučių muziką, rengiant vadinamąsias senovės dienas. Muzikų profesionalų parengė Kauno (1920–33), Klaipėdos (1923–39), Šiaulių (nuo 1939) muzikos mokyklos, Kauno konservatorija (nuo 1933). Žymiausi kompozitoriai buvo J. Gruodis, V. Bacevičius, S. Šimkus, V. Jakubėnas, K. V. Banaitis, J. Kačinskas. Šio laikotarpio daugelio liet. kompozitorių kūrybai būdinga neoromantinė stilistika, nemaža kūrinių grindžiama liaudiškomis intonacijomis. V. Bacevičius ir J. Kačinskas sukūrė atonaliosios ir mikrotoninės ekspresionistinės muzikos kūrinių. Vadovėlių parašė T. Brazys ir kiti. Ėjo žurnalai *Muzikos menas* (1924–25), *Muzika* (1925), *Muzikos aidai* (1926), *Muzikos barai* (1931–33 ir 1938–40), *Vargonininkas* (1933–34), *Muzika ir teatras* (1933). Muzikologijos baruose reiškėsi J. Žilevičius, kritikas V. Jakubėnas, muz. tautosaką tyrė T. Brazys, J. Čiurlionytė. Originalių muzikos pedagogikos idėjų paskelbė I. Prielgauskas. Pasirodė populiarių monografijų apie didžiuosius Vakarų Europos kompozitorius, pradėtas skelbti M. K. Čiurlionio palikimas.

Naujas liet. muzikologijos etapas buvo jos institucijų kūrimo pradžia. Kaune 1935 įsteigtas Lietuvių tautosakos archyvas (dirbo S. Šimkus, J. Čiurlionytė, Z. Slaviūnas), JAV (čia persikėlė J. Žilevičius su savo rinkiniais) – Lietuvių muzikologijos archyvas (nuo 1929). Greta nuo seniau veikiančių muz. d-jų buvo įkurta Lietuvos muzikų draugija (veikė 1924–40 įv. pavadinimais), Lietuvos filharmonijos draugija (1928–34), Lietuvos kanklininkų draugija (1925–40); >20 skyrių turėjo Klaipėdos kr. giedotojų d-jų s-ga (1926–39). Vilniuje (1920–39 valdomas Lenkijos) veikė Vilniaus kons-ja (1923–35), Karłowicziaus konservatorija (1935–40), Žydų muzikos institutas (1924–40), lenkų muz. d-ja *Lutnia*, Vilniaus filh-jos d-ja (simf. koncertams iki 1936 dirigavo A. Wyleżyński). Čia gyveno ir koncertavo lenkų pianistas S. Szpinalskis, kūrė kompozitoriai T. Szeligowskis, W. Rudzińskis, Karłowicziaus konservatorijos auklėtinė H. Kalmanowicz tapo tarptautinio pianistų konkurso diplomante (Viena, 1933) ir Chopino tarptautinio pianistų konkurso laureate (Varšuva, 1937). Lietuvių muz. veikloje dalyvavo kompozitoriai ir dirigentai K. Galkauskas, J. Sinius, pedagogas A. Krutulys, baltarusių – R. Širma, V. Rouda. Lietuvių Vytauto Didžiojo g-ja turėjo savo simf. orkestrą, joje veikė neoficiali muz. m-la. Lietuvai atgavus Vilnių, 1939 įkurtas Vilniaus miesto s-bės simf. orkestras (dirigentas B. Dvarionas). Į Vilnių persikėlė radiofono orkestras, *Muzikos barų* red-ja, iš Vokietijos 1939 užgrobtos Klaipėdos – Pedagoginis i-tas, kuris rengė ir muz. mokytojus.

1918–40 nepriklausomybės l-pio išeivijos muz. kultūrą JAV gaivino parapijų ir d-jų chorai, Amerikos lietuvių Romos katalikų vargonininkų s-ga, M. Petrausko ir A. Pociaus steigiamos ir vadovaujamos kons-jos, jungtinės dainų šventės. *Metropolitan Opera* teatre (Niujorke) dainavo A. Kaskas (O. Katkauskaitė).

1940 Lietuvą okupavus ir aneksavus SSRS, prasidėjo ketvirtasis liet. muzikos raidos etapas, kuris nuo 1944 visai susiskaldė į sovietinį ir nepriklausomą, arba išeivijos, veikimą. Sov. valdžia, laikydama meną politikos priemone, visas institucijas suvalstybino ir kontroliavo. Įsteigta Vilniaus muz. m-la, Kauno muz. komedijos (vėliau Kauno muzikinis) teatras, Valst. filharmonija ir jos simf. orkestras (vadovavo B. Dvarionas), dainų ir šokių ansamblis (vadovavo J. Švedas), mišrus choras (vadovavo B. Budriūnas). Prasidėjo repertuaro sovietinimas.

Per Vokietijos okupaciją (1941–44) liet. muz. veiklą palaikė Kauno teatro (statė operas, operetes, baletus) ir Vilniaus operos trupės bei filharmonijos orkestro (vadovavo J. Kačinskas), chorų, solistų ir liaudies dainų ir šokių ansamblių (filh-jos, vadovavo J. Švedas, uždarytas 1943; Čiurlionio ansamblis, vadovavo A. Mikulskis, veikė visą laiką) spektakliai, koncertai. Žuvo, pasitraukė į SSRS arba slapstėsi daug žydų muzikų. Kauno konservatorija 1943 Vokietijos okup. valdžios įsakymu uždaryta, bet vad. savivalda Vilniaus muz. m-lai leido dirbti pagal kons-jos programą. Siekta išsaugoti muz. kolektyvus, švietimą, koncertų ir spektaklių repertuarą. V. Kudirkos *Tautiška giesmė*, kai kurios dainos (M. Petrausko ir S. Navicko *Eina garsas*) skambėdavo kaip rezistencijos balsai. Pastatyta naujų liet. veikalų: S. Šimkaus opera *Kaimas prie dvaro* (*Pagirėnai* 1942) ir J. Pakalnio baletas *Sužadėtinė* (1943). Vengdami grįžtančios SSRS okupacijos daug liet. muzikų, tarp jų kompozitoriai, dainininkai, pianistai, vargonininkai, Čiurlionio dainų ir šokių ansamblis, pasitraukė į Vakarus.

SSRS okupuotoje Lietuvoje muz. gyvenimas buvo tvarkomas pagal sovietų suvalstybintą sistemą. Kūryba (labiausiai pirmaisiais d-mečiais) ne tik buvo griežtai reglamentuojama, bet ir valstybės užsakoma, perkama. Vilniaus muz. m-la 1945 pertvarkyta į Vilniaus konservatoriją. 1949 ji sujungta su Kauno kons-ja į vieną LSSR konservatoriją Vilniuje. Įsteigtos muz. m-los (muz. technikumai, aukštesniosios muz. m-los) Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje, vid. meno m-los su muz. skyriais Vilniuje ir Kaune, daug vaikų muz. m-lų. Bendrojo lavinimo m-lose muzikos dėstymas buvo panaikintas, bet nuo 1957 vėl atkurtas; muz. mokytojus rengė VPI, vėliau – Lietuvos kons-jos Klaipėdos f-tai, ŠPI. 1946 Vilniuje surengta visos Lietuvos dainų šventė (1950–90 tokios šventės buvo rengiamos kas penkeri metai). 1945 atnaujinta LSSR kompozitorių s-gos veikla (organizacinis k-tas sudarytas 1940), 1948 įvyko pirmasis LSSR kompozitorių s-gos

suvažiavimas, pažymėtas dvasinio teroro ir prievartavimo. Pasirodė stambesnių politiškai pataikaujamų vad. tarybinės tematikos kūrinių (A. Klenickio kantata *Marytė Melnikaitė* 1945, J. Tallat Kelpšos *Kantata apie Staliną* 1947, A. Račiūno kantata ir oratorija, opera *Marytė* 1952). Muz. kūrybą žalojo primityvūs SSKP pareigūnų reikalavimai, originaliau rašančių kompozitorių užsipuldinėjimai. Paveiktas piktos kritikos nusižudė (oficiali versija) J. Pakalnis, širdies liga mirė J. Gruodis (abu 1948). Ne vienas muzikas pateko į kalėjimą ir lagerį (J. Sinius, J. Indra, A. Kučingis), neišaiškintomis aplinkybėmis nužudytas A. Šerėnas. Nors ir teroro atmosferoje bei ribojami senos romantinės stilistikos, vertingų kūrinių parašė B. Dvarionas (koncertas smuikui ir orkestrui, 1948), J. Juzeliūnas (baletas *Ant marių kranto* 1953). Naują modernesnę stilistiką nužymėjo J. Juzeliūno opera *Sukilėliai* (1957, dar 20 metų neleista statyti dėl V. Mykolaičio-Putino ir A. Liobytės libreto vad. idėjinių trūkumų) ir E. Balsio antrasis koncertas smuikui ir orkestrui (1957).

Lietuvių muzikai prieš Baltijos šalių muzikos festivalį *Carnegie Hall* Niujorke (1952 10 12). Iš kairės: J. Kačinskas, J. Žilevičius, V. Jakubėnas, V. Bacevičius

Ilgainiui daugėjo kons-ją Vilniuje baigusių kompozitorių ir muzikologų, gausėjo ir įvairėjo muz. kūryba. Taikantis prie sov. taisyklių reikėjo apsiriboti 19 a. romantine bei eklektine stilistika ir garbinti esamą polit. režimą ir jo ideologiją. Oficiali norminė estetika skatino muz. programizmą kaip tariamai suprantamesnę liaudžiai ir valdžios labiau kontroliuojamą pakraipą. Liaudiškumo reikalavimas, interpretuojant jį nedogmatiškai, leido remtis tikra tautosaka, sceniniuose žanruose – ir savojo krašto istorija. Taip radosi operų ir baletų, kuriuose nuoširdus kūrybinis ir patriotinis pradas reiškėsi nenustelbtas sovietinio konformizmo. Tie veikalai dažnai priminė 19 a. R. Europos nac. m-lų stilių, užpildė liet. kultūros ist. spragą. Laisviausia kūrėjams buvo instr. muzika, kurią kurti skatino atsiradę pajėgūs atlikėjai; kai kada šios dvi profesijos sutapdavo (B. Dvarionas, S. Vainiūnas). Bažn. muziką kurti buvo galima tik slapčiomis arba ją rašė muzikai, nepriklausantys oficialioms org-joms ir valstybės įstaigoms. Iš vietinio vad. sąjunginės respublikos biudžeto finansuojami (žinybos įsigydavo pasaulietinius muz. kūrinius) kompozitoriai buvo ir remiami, ir politiškai viliojami. Jų org-jos – LSSR kompozitorių s-gos – reikmes finansavo SSRS Muzikos fondo Lietuvos sk., kuris gaudavo savo dalį, neproporcingai mažesnę iš biudžetinių mokestinių pajamų, kurios būdavo atskaitomos iš visų muz. renginių SSRS ir jos aneksuotose šalyse. Kompozitorių kūrinius Lietuvoje pirkdavo, k-joms aprobavus jų ideologiją ir meniškumą, kai kada juos iš anksto užsakanti Kultūros m-ja (iš Lietuvos SSR biudžetinių lėšų). Muzikologų darbai, nors šios profesijos muzikai t.p. galėjo priklausyti Kompozitorių s-gai ir sudarė joje atskirą sekciją, be mažų išimčių, nebūdavo užsakomi ir įsigyjami. Muz. žurnalui leisti, nepaisant nuolatinių muzikų reikalavimų, valdžia lėšų neskyrė, o privati leidyba buvo draudžiama. Koncertus galėjo rengti tik valst. įstaigos ir LSSR kompozitorių s-ga.

Okupuotos Lietuvos kompozitorių kūryboje maždaug iki 1960 vyravo romantinės ir neoromantinės krypties bruožai, daugelyje kūrinių cituojama liet. folkloro motyvai, melodijos. Jaunesnieji kompozitoriai (A. Rekašius, V. Jurgutis, V. Laurušas, V. Barkauskas, F. Bajoras, O. Balakauskas, B. Kutavičius, J. Juozapaitis ir V. Juozapaitis) vartojo ir modernias raiškos priemones: dodekafoniją, aleatoriką, koliažą, savaip siejo jas su senąja liet. liaudies muzika. Naują stilistiką po 1960 toliau plėtojo ir jų pedagogai – vyresni kompozitoriai J. Juzeliūnas ir E. Balsys. Tai lėmė po J. Stalino mirties SSRS prasidėjęs *atšilimas* ir pačios liet. kultūros gyvybingumas, priešinimasis sovietizacijai. Liet. muz. kūrybos raidoje tai naujas ketvirtojo etapo periodas, svarbus atgijimo ir naujos brandos l-pis. Per 2–3 d-mečius (~1960–90) sukurta reikšmingų kūrinių: J. Juzeliūno, F. Bajoro, O. Balakausko, V. Barkausko, J. Bašinsko, B. Kutavičiaus, J. Juozapaičio, V. Juozapaičio, A. Rekašiaus simfonijos, E. Balsio ir B. Kutavičiaus oratorijos ir kantatos, J. Juzeliūno, J. Juozapaičio, V. Juozapaičio, B. Kutavičiaus, V. Laurušo, O. Balakausko, A. Rekašiaus,

F. Bajoro kvartetai, sonatos ir kiti kameriniai kūriniai. Reiškiantis vargonų koncertinei muzikai, vertingų šio žanro kūrinių sukūrė J. Juzeliūnas, T. Makačinas, V. Laurušas, B. Kutavičius, K. Brundzaitė.

Jaunoji to meto kompozitorių karta (A. Martinaitis, M. Urbaitis, O. Narbutaitė, J. Tamulionis, V. Bartulis), pradėjusi labiau reikštis po 1980 ir iš dalies veikiama B. Kutavičiaus, F. Bajoro, O. Balakausko, siekė muzikos intymumo, nuoširdumo ir lakoniško paprastumo. Pratęsta ir išplėtota ~1970 prasidėjusi muz. kryptis, kuri nuosekliai reiškėsi ir stiprėjo kaip vad. magiškas folklorinis ir konstruktyvistinis minimalizmas. Jaunesniųjų kūryba turiniu ir stiliumi savaip atspindėjo epochą (katastrofos nuojauta, vad. paskutiniųjų pasaulėjauta), naujomis skaudžiomis romantinėmis spalvomis papildė liet. muzikos ir visos kultūros panoramą. Kaip dalinė estetinė antiromantinė atsvara reiškėsi ir jauniausioji kūrėjų grupė (Š. Nakas, N. Valančiūtė, R. Mažulis ir kiti). Didėjant lengvosios ir pramoginės, vėliau roko muzikos paklausai, sparčiai gausėjo šio žanro kūrinių, pasirodė ir hibridų. Muz. kūrybos problemos buvo nagrinėjamos tęstiniuose leidiniuose *Muzika ir teatras* (1962–77), *Menotyra* (nuo 1967), *Muzika* (1979–92); Kompozitorių s-ga leido informacinį kronikos biuletenį *Muzikos naujienos* (1970–75), žrn. *Gaida* (1989).

Diriguoja tarptautinių konkursų laureatas M. Pitrėnas (kamerinės muzikos koncertų ciklas *Užutrakio vakarai* 2007)

Muzikologinių institucijų steigimas vyko itin vangiai. Folklorą tyrė Liet. kalbos ir lit-ros i-tas bei Lietuvos kons-jos Liaudies muzikos kabinetas. Muzikos teorijos klausimus nagrinėjo maža laboratorija Lietuvos kons-joje. Vėliausiai (1988) buvo sudaryta liet. muzikos istorijos tyrimo ir rašymo grupė prie Lietuvos istorijos i-to (1990–2002 Kultūros ir meno i-to, nuo 2002 – Kultūros, filosofijos ir meno i-to Muzikologijos skyrius). Muzikologijos disertacijoms ginti Lietuvos kons-joje 1980–91 veikė specializuota mokslo taryba. Trijų Baltijos šalių muzikologų bendradarbiavimas reiškėsi kasmetinėmis konferencijomis (nuo 1967; iki 2007 surengta 40 Baltijos muzikologų konf-jų), leidžiant *Pabaltijo muzikologijos rinkinį* rusų k. (1982 kn. 1, 1985 kn. 2, 1987 kn. 3, 1992 kn. 4), vėliau – Baltijos muzikologų konf-jų rinkinius anglų ir vok. kalbomis. Nuo 1989 pradėta rengti liet. ir lenkų muzikologų konf-jas (abiejose šalyse paeiliui), leidžiami konf-jų rinkiniai (lenkų ir liet. kalbomis).

Veikė Valstybinis OBT Vilniuje, Kauno muzikinis teatras, Klaipėdos muzikinis teatras, Lietuvių folkloro teatras (nuo 1974, 1967–74 Lietuvių etn. ansamblis), dainų ir šokių ansamblis *Lietuva* (įk. 1940, nuo 1965 dab. pavadinimas), pučiamųjų orkestras *Trimitas* (nuo 1959), Lietuvos televizijos ir radijo choras (1958–93) ir lengvosios muzikos orkestras (1958–2001; 2001–08 Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos orkestras). Valst. filh-ja turėjo simf. orkestrą (1940–41 ir nuo 1958; nuo 1998 Lietuvos nacionalinis simfoninis orkestras), Lietuvos kamerinį orkestrą (nuo 1966), 3 styginių kvartetus (Lietuvos kvartetą 1945–96; Vilniaus kvartetą, nuo 1965, Čiurlionio kvartetą, nuo 1968), Kauno chorą (1969–2006; dab. Kauno filh-jos choras), Šiaulių kamerinį chorą *Polifonija* (nuo 1986; filh-jai priklausė iki 1997), ansamblį *Musica humana* (nuo 1974), pramoginės muzikos ansamblių, Ganelino džiazo trio (GTČ, 1971–87). Koncertavo Jaunimo simf. orkestras (įk. 1988; nuo 1990 Lietuvos valstybinis simfoninis orkestras), Vilniaus naujosios muzikos ansamblis (1982–2000). Kasmet buvo surengiama >4000 koncertų, parodoma >600 muz. spektaklių. Nemaža liet. muz. atlikėjų tapo SSRS ir kt. tarpt. konkursų laureatais.

Veikė Lietuvos konservatorija (1975–95 turėjo f-tus Klaipėdoje), aukštesniosios muz. m-los Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Vilniuje, Panevėžyje, vaikų muz. m-los, Kauno Naujalio, Vilniaus Čiurlionio, Klaipėdos Balsio vidurinių meno m-lų Muz. skyriai, Marijampolės vid. muz. m-la prie Krikščioniškojo kultūros centro (nuo 1989).

Vilniuje buvo rengiama vad. respublikinės dainų šventės, Čiurlionio konkursas (Lietuvos pianistų 1965, nuo 1968 – SSRS valdžios apribotas tarptautinis Lietuvos, Latvijos, Estijos, Baltarusijos, Moldavijos pianistų, kai kada ir vargonininkų), Dvariono jaunųjų pianistų konkursas (nuo 1974), kamerinės muzikos (nuo 1967), vargonų (nuo 1968), liet. tarybinės muzikos (1977, 1982, 1987) f-liai, liet. pramoginių dainų jaunųjų atlikėjų

Tarptautinis Pažaislio muzikos festivalis (2007)

konkursai *Vilniaus bokštai* (1967–87), Šiauliuose – senosios muzikos f-liai (1978–89, nuo 1990 Tarptautinis bažn. muzikos f-lis), Birštone ir Vilniuje (abu nuo 1980) ir Panevėžyje (nuo 1988) – džiazo muzikos festivaliai, Druskininkuose – jaunimo kamerinės muzikos dienos (nuo 1987). Reikšmingi *Muzikos dienų*, *Muzikos rudens* renginiai, *Dainų dainelė*, chorų ir autentiško folkloro ansamblių f-liai. LSSR kompozitorių s-ga 1989 sausio mėn. atsiskyrė nuo SSRS kompozitorių s-gos. 1987 įkurta Lietuvos muzikų d-ja (nuo 1999 Lietuvos muzikų sąjunga).

Lietuvių išeivijoje po 1945 pagausėjo kūrybingų muz. profesionalų. Dauguma jų apsigyveno JAV, ten buvo tęsiama nepriklausoma liet. muzikinės kultūros šaka. Kūrė kompozitoriai V. Bacevičius, V. Jakubėnas, J. Kačinskas, J. Gaidelis, šiek tiek mažiau K. V. Banaitis; po 1960 radosi ir naujų gabių kompozitorių (D. Lapinskas, B. Markaitis, J. Švedas). Kaip ir anksčiau, nuolat veikė parapijų ir org-jų chorai; pastoviai ir plačiai koncertavo Čiurlionio ansamblis (veikė iki 1991; iki mirties 1983 vadovavo komp. A. Mikulskis). Kai kurie muzikai (V. Bacevičius, J. Kačinskas, V. Marijošius, D. Lapinskas) dirbo savo profesijos darbą amerikiečių įstaigose. J. Žilevičius, vėliau J. Kreivėnas labai išplėtė Lietuvių muzikologijos archyvą Čikagoje. Čia veikė ir ypatinga institucija – lietuviškos operos kompanija Čikagos lietuvių opera, kuri kasmet pastatydavo po vieną operą (1957 pirmasis spektaklis – G. Verdi opera *Rigoletas*). Ėjo žrn. *Muzikos žinios* (nuo 1934). Ryšys su okupuotos Lietuvos muzika buvo vienpusis – koncertuodavo iš jos atvykę atlikėjai, būdavo atliekami Lietuvoje sukurti kūriniai. Sovietų režimas įtariai žiūrėjo į išeivių kūrybą ir jaunesniems muzikams Lietuvoje reikėdavo dėti daug pastangų, kad būtų leista atlikti V. Bacevičiaus, J. Kačinsko kūrinius. Galimybių daugėjo prasidėjus Atgimimui ir silpnėjant sovietiniams ideologiniams varžtams, be to, režimui stengiantis atrodyti patraukliau ir skaldyti išeiviją. Apskritai išeivijos muzikos penkiasdešimtmetį (1940–90) apibūdina dvi veiklos kryptys: viena jų – nepriklausoma kūryba, t.p. koncertų ir teatro veikla, iš dalies reprezentuojanti liet. kultūrą Vakaruose ir kaupianti kraitį būsimai nepriklausomai Lietuvai, antroji kryptis – dainų ir šokių švenčių, chorų, ansamblių, švietimo įstaigų veikla, siekiant išsaugoti išeiviją, jos jaunimo lietuvybę, kad galėtų daugiau padėti būsimai vėl nepriklausomai Lietuvai. Žymūs liet. muzikai reiškėsi JAV muz. gyvenime. Niujorko *Metropolitan Opera* dainavo A. Brazis, P. Stoska, L. Šukytė, A. Voketaitis, C. Vaness, vėliau V. Daunoras, V. Urmana, Čikagos lyrinėje operoje – A. Brazis, A. Voketaitis, *New York City Opera* – P. Stoska, A. Voketaitis.

Tą l-pį apibūdina ir vad. geležinė uždanga net muzikoje: liet. kultūros skaldymas, degradavimo požymiai ir pasipriešinimas okupacijai bei noras bendrauti, turėti vieną Lietuvos muziką. 1989 Vilniuje surengtas pirmasis liet. kompozitorių išeivių f-lis *Sugrįžimas*, Lietuvos OBT pastatyta D. Lapinsko opera *Dux Magnus*.

1990 Kovo 11 Aktas dėl nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo paskatino laisvos, atviros, autentiškos kultūros raidą, pakeitė ir muzikos reiškimosi sąlygas, nužymėjo penktojo liet. muzikos l-pio pradžią. Institucinis atsiskyrimas nuo SSRS buvo užbaigtas, vėrėsi naujos bendravimo su pasauliu galimybės. Jomis naudojosi jauni Vakaruose studijuojantys muzikai, jau žinomi ir nauji liet. atlikėjai, nevaržomai išvykstantys koncertuoti ar dirbti užs. teatruose, t.p. klausytojai, išgirstantys Lietuvoje kur kas daugiau pasaulio muzikos įžymybių. 1991 surengtas pirmas atviras tarptautinis Čiurlionio pianistų ir vargonininkų konkursas. Nuo 1995 jis yra visateisis Tarptautinės muzikos konkursų fed-jos narys. Nuo 2001 Vilniuje rengiamas tarptautinis J. Heifetzo smuikininkų konkursas. Svarbūs Vainiūno, Dvariono tarptautiniai jaunųjų pianistų konkursai. Pertvarkytas Lietuvos reikmėms muz. švietimas, nauji bruožai ryškėjo koncertiniame gyvenime. Nuo 1991 Lietuvos komp. s-ga rengia tarptautinį Baltijos šiuolaikinės muzikos f-lį *Gaida*. Tarpt. pripažinimą įgijo Pažaislio ir Vilniaus (abu nuo 1996) f-liai, džiazo f-liai ir šventės Birštone, Kaune, Vilniuje, Klaipėdoje. Reikšmingas tarptautinis Thomo Manno f-lis Nidoje (nuo 1997). F-lių kultūra suklestėjo miestuose, rajonuose. Vilniuje vyksta tarpt. folkloro f-lis *Skamba skamba kankliai*, *Jauna muzika* ir Kristupo vasaros f-liai, rengiami Utenos, Biržų, Tytuvėnų ir kt. f-liai. Druskininkai tampa ir tarptautiniu muzikos kultūros reiškiniu, kuriam reikšmės teikia M. K. Čiurlionio vardas.

Pasaulinis žydų profesionaliosios muzikos f-lis, inicijuotas 1992 Vilniuje, toliau vyksta įv. šalyse. Valst. kons-ja 1992 tapo LMA, 2004 – LMTA (joje nuo 1993 teikiami daktaro mokslo laipsniai). Nuo 1993 LMTA veikia Muzikologijos i-tas su Muzikos teorijos ir istorijos, Etnomuzikologijos skyriais. 1993 aukštesniosios muz. m-los pertvarkytos į kons-jas (nuo 2004 kolegijų f-tai ir vid. m-los). Atgimsta bažn. muzikos kūryba ir muzika bažnyčiose. 1988 vyko bažn. filosofijos ir meno renginiai *Sinoikija*. Rengiami tarpt. bažn. muzikos f-liai Šiauliuose (nuo 1990), veikia 1989 atkurta Šv. Cecilijos d-ja. Radosi daugiau koncertus rengiančių org-jų, jų tarpt. ryšių, muzikos leidybos inciatyvų. 1989–94 veikė leidykla *Muzika*, 1990–2005 – atkurta J. Petronio leidykla Kaune, eina *Muzikos barai* (nuo 1998 žurnalas), tęstinis leidinys *Lietuvos muzikologija* (nuo 2000; iki 2008 išėjo 8 t.). Muz. veiklai įtakos turėjo pereinamojo l-pio į rinkos ekonomiką sunkumai, valstybės fin. paramos galimybės (skiriamos stipendijos meno kūrėjams, užsakymai, nacionalinės, vyriausybinės ir savivaldybių premijos), asmeninės iniciatyvos dinamika bei rizika. Atkurta liet. muzikos Lietuvoje ir išeivijoje vienovė, tarpusavio ryšiai. SSRS blokada 1990 vasarą dar sutrukdė dalyvauti Lietuvos dainų šventėje Vilniuje daugeliui išeivijos kolektyvų. 1994, 1998, 2003 Lietuvoje surengta pasaulio lietuvių dainų šventės, 2007 – Lietuvos dainų šventė. 2003 UNESCO Lietuvos (kartu su Estijos ir Latvijos) dainų ir šokių švenčių tradiciją ir simboliką paskelbė Žmonijos žodinio ir nematerialaus paveldo šedevru. Nuo 1989 Lietuvos dainininkai, dirigentai, režisieriai, dailininkai, šokėjai dalyvauja Čikagos liet. operos spektakliuose. 1991 Čikagos lietuvių opera su Lietuvos nac. OBT parengė A. Ponchielli operos *Lietuviai*, 1996 su Kauno muz. teatru – K. V. Banaičio operos *Jūratė ir Kastytis* premjeras. Išeivių kūryba Lietuvoje tapo bendra kultūros savastimi. Lietuvos muzikai, daugiausia dainininkai, garsėja pasaulyje (V. Urmana), instrumentininkai, chorai laimi tarpt. konkursuose. Pav.

L: J. Gaudrimas *Iš lietuvių muzikinės kultūros istorijos* 2 kn. Vilnius 1958–64, *Iš lietuvių muzikinės kultūros istorijos: Tarybinė muzika (1940–1965)* kn. 3 Vilnius 1967, *Lietuvos kompozitoriai ir muzikologai* Vilnius 1988; **V. Jakelaitis** *Lietuvos dainų šventės* Vilnius 1970; **R. Geniušas** *Dirigavimas ir Lietuvos dirigentai* Vilnius 1973; **V. Zaborskaitė** *Prie Lietuvos teatro ištakų* Vilnius 1981; **K. Jasinskas** *Koncertinis gyvenimas Lietuvoje 1919–1940* Vilnius 1983; **A. Ambrazas** *Lietuvių kompozitorių mokyklos raidos bruožai* / *Kultūros barai* 1991 nr. 12; **O. Narbutienė** *Muzikinis Kaunas* Kaunas 1992; **B. Zubrickas** *Lietuvos chorų istorija* Vilnius 1994; **J. Trilupaitienė** *Jėzuitų muzikinė veikla Lietuvoje* Vilnius 1995, *Martynas Mažvydas: pirmųjų lietuviškų knygų giesmės* Vilnius 1998; **D. Kšanienė** *Muzika Klaipėdos krašte: muzikinis gyvenimas iki 1939 metų* Kau-

nas 1996, *Muzika Mažojoje Lietuvoje. Lietuvių ir vokiečių kultūrų sąveika* Klaipėda 2003; **R. Gudelis** *Lietuvių chorinė literatūra* Vilnius 1998; **J. Vyliūtė** *Čikagos lietuvių opera* Vilnius 1999, *Lietuvių muzikai Vokietijoje 1944–1949* Vilnius 2005; *Lietuvių teatro istorija. 1929–1935* Vilnius 2000; *Lietuvos muzikos istorija (1883–1918)* Vilnius 2002; *Lietuvių teatro istorija. 1935–1940* Vilnius 2002; *Lietuvių teatro istorija. 1970–1980 (opera ir baletas 1957–1980)* Vilnius 2006; **J. Bruveris** *Lietuvos nacionalinis operos ir baleto teatras* Vilnius 2006; **Z. Ivinskis** *Kirchengesang in Litauen im XVI–XVII Jahrhundert* Bonn 1954; **A. Tauragis** *Lithuanian Music* Vilnius 1971; *Iz istorii litovskoj muzyki (1940–1975)* Leningrad 1978; **A. Ambrazas** *Problema nacional'nogo svoeobrazija v litovskoj profesional'noj muzyke* / *Pribaltijskij muzykovedčeskij sbornik* t. 1 Vilnius 1982; **V. Landsbergis** *Osnovnye ėtapy razvitija litovskoj muzykal'noj kul'tury (vozmožnosti periodizacii)* / *Pribaltijskij muzykovedčeskij sbornik* t. 1 Vilnius 1982. *Vytautas Landsbergis*

DŽIAZAS

Lietuvoje džiazo melodijas 20 a. 2–4 d-metyje Kauno restoranuose ir kavinėse (*Metropolyje*, *Versalyje* ir kt.) grojo tuo metu labai populiarūs džiazbandai; jų būta ir miesteliuose. 1940 Kauno radiofone įkurtas pirmasis Lietuvoje džiazo orkestras (vadovas A. Stupelis), kuris veikė iki 1941. Per II pasaul. karą džiazą grojo J. Šabsajaus orkestras. Pokario metais sov. ideologijos smerkiamas džiazas buvo beveik išnykęs; vėl imta groti 1957, prasidėjus politiniam *atšilimui*. 1957 susibūrė KPI orkestras (vadovas J. Tiškus), 1958 – VU džiazo sekstetas. 1961 Lietuvos kons-joje surengti džiazo muzikai skirta studentų mokslo d-jos konferencija ir koncertas laikomi Lietuvos džiazo pradžia. Po 1961 kūrėsi ansambliai, steigėsi klubai, pradėta rengti koncertus. 1968 Elektrėnuose surengtas pirmasis džiazo festivalis *Jaunystė' 68*. Roko muzikos antplūdis kurį laiką sustabdė džiazo raidą Lietuvoje. Susidomėjimas džiazu vėl atgijo po Ganelino trio (gyvavo 1976–87) sėkmingo pasirodymo 1976 tarpt. f-lyje *Jazz Jamboree' 76* Varšuvoje. Šio ansamblio nariai ne tik garsino Lietuvos džiazą užsienyje, bet ir ugdė Lietuvos džiazo auditoriją bei naują muzikantų kartą (P. Vyšniauskas, V. Labutis, L. Šinkarenka, G. Laurinavičius, S. Sasnauskas ir kt.). Lietuvoje 9 d-metyje vėl pradėta rengti festivalius: Birštone (nuo 1980), Vilniuje (Vilniaus džiazo f-lis nuo 1988 ir *Vilnius City Jazz* nuo 2002), Panevėžyje (nuo 1988), Kaune (nuo 1991), Klaipėdoje (nuo 1994). *Jūratė Kučinskaitė*

COUNTRY

Country Lietuvoje pradėta groti 20 a. 8 d-mečio pradžioje. Pradininku laikomas V. Babravičius (*Simas*), kuris 1978 įkūrė pirmąją Lietuvoje *country* grupę *Deficitai* (veikė iki 1983), grupę *Runos* (įk. 1987). 1981 A. Klova įkūrė grupę *Kikilis*. Nuo 1986 Šiauliuose gyvuojantis kaimiškos muzikos ansamblis *Jonis* atlieka ir *country* stiliaus kūrinius. *Jonio* iniciatyva įkurtas pirmasis *folk* ir *country* muzikos klubas Šiauliuose *Juonė pastuogė*, nuo 1995 rengiamas f-lis *Country Joninės*, nuo 1997 – regioniniai f-liai *Šerifo atostogos*. Kiti *country* atlikėjai: V. Stakėnas, *Crazy Crow* (Šiauliai), *Zewizdruols* (Venta), *Vienkiemis* (Vilnius), *Country Blues Session Band* (Vilnius; 1999 laimėjo II vietą konkurse *Country Europa 99*), šokių grupė *Mažasis kaubojus*. 1990 Kaune surengta pirmoji *country* šventė *Vieną kartą per Velykas*. Kasmet rengiami tarpt. f-liai *Visagino Country* (nuo 1991), *Vilnius Bluegrass* (nuo 2005), *Saulėgrąža* (nuo 2007, Kaune). Nuo 1994 vyksta Lietuvos *country* atlikėjų suvažiavimai. 1995 įkurta Lietuvos *country* muzikantų asociacija (LCMA); prezidentai: V. Stakėnas (1995–96), A. Klova (1996–99, nuo 2004 garbės prezidentas), E. Čekienė (1999–2005). Nuo 2005 šios asociacijos v-bos pirmininkas P. Trijonis. *Algirdas Klova*

ROKAS

Roko muzika paplito ~1964, kai per Liuksemburgo radiją Lietuvą pasiekė *The Beatles* dainos. Vilniaus, Kauno vid. ir aukštosiose m-lose ėmė burtis ansambliai (solinė, ritminė, bosinė gitaros ir mušamieji), kurie dažniausiai pamėgdžiodavo *The Beatles* ir *The Rolling Stones* muziką. Naujoji muzikavimo banga vadinta bitlomanija, muz. stilius – bigbitu. Tarp žymiausių ansamblių – *Vienuoliai*, *Kėkštai* (abu Vilniuje), *Kertukai* (Kaune), M. Suraučiaus ansamblis (Druskininkuose). 7 d-mečio pabaigoje bigbito grupių muz. stilius pakito. Kai kurios grupės grojo nusikopijuotą ir savos kūrybos bigbitą, ki-

tos – folkbitą (liet. folkloro ir bigbito mišinį). Susikūrė naujos grupės, tarp jų – *Antanėliai*, *Bitės* (merginų), *Bočiai*, *Dobilas*, *Favoritai*, *Gėlių vaikai*, *Rupūs miltai* (visos Vilniuje), *Dainiai*, *Eglutės* (merginų), *Perkūno ainiai*, *Raganiai*, *Vaizbūnai*, *Vyturėliai* (Kaune), *Saulės vaikai* (Šiauliuose). 7–8 d-metyje atsirado ansamblių, bandžiusių groti tuo metu madingo psichodelinio roko muziką. Garsėjo *Olego Sartakovo trio* (Vilnius) ir *Nuogi ant slenksčio* (Kaunas). 1971 Vilniuje (restorane *Žirmūnai*) įvyko nelegalus roko festivalis. 1971 gruodžio 25 d. K. Antanėlis Vilniaus dailės i-te pastatė A. Lloydo Webberio roko operą *Jėzus Kristus superžvaigždė* (*Jesus Christ Superstar*), kurią atliko jo ansamblis *Antanėliai*. Nuo 1972 (po R. Kalantos susideginimo Kaune) roko muzikantai buvo persekiojami. 8 d-mečio pab. roko sąjūdis išblėso – vienos roko grupės iširo, kitos – pasitraukė į pogrindį arba pradėjo groti pankroką, popmuziką. 9 d-mečio vid. atsirado grupių, dažniausiai grojusių poproką, tarp jų – *Antis*, *Fojė*, *Bix*. 20 a. pab.–21 a. pr. *hardrock* ir *poprock* mišinį grojo grupės *Airija*, *Anapilis*, *Antigonė*, *Arbata*, *Axis*, *F.O.D.*, *Meressin*, *Merlin*, *Nahash*, *Prosecutor*, *Rebel heart*, *Siela*, *Skylė*, *Soul Brothers*. 1987, 1988, 1989, 1996, 1997 Lietuvos miestuose surengti f-liai *Roko maršas*. Vyksta tarptautiniai roko f-liai *Roko naktys* (Plateliuose), *MountainRock* (Kaune; abu nuo 2003), krikščioniškas roko f-lis *Atbudimas* (Vilniuje, nuo 2004), *Baltijos garsas* (Valiukiškiuose, prie Kernavės, nuo 2006). *Jonas Klimas*

POPMUZIKA

Lietuvoje iki 1991 Vakarų popmuzikos stiliai ir pats terminas buvo netoleruotini. Nuo 7 d-mečio pab. pavieniai bigbito ir roko ansambliai vadinti jaunimo vokaliniais instr. ansambliais (VIA), jų muz. stilius – estradiniu. Pramoginėje muzikoje oficialiai vyravo vad. tarybinė populiari muzika: *suestradintas* pseudofolklorinis dainų ir šokių ansamblių, kaimo kapelų (*Armonika*, nuo 1969) ir liet. sovietinių estradinių dainų muz. stiliai (valst. ansambliai *Estradinės melodijos*, *Nemuno žiburiai*, *Vilniaus aidai*, *Nerija*). Atsirado mėgėjiškų jaunimo estradinių ansamblių. Nuo 7 d-mečio pr. pramoginėje muzikoje oficialiai vyravo profesionalių kompozitorių lyriškai patetiška, koncertiškai pompastiška estradinė daina su politizuotais tekstais. Dainų stilius buvo grindžiamas SSRS nusistojusia vad. tarybinės estradinės dainos stilistika, rusų muzikai būdingomis plagalinėmis intonacijomis ir kadencijomis. Į mažiau oficialias dainas dažnai buvo įterpiama JAV muz. filmų, italų, pranc. populiarių dainų pačių meniškiausių motyvų, pseudofolklorinių intonacijų (priverstinai būtinų, neva liet. liaudies dainų) ir *nekaltų*, vakarietiškai meniškų ritmų. Dainoms akompanuodavo lengvosios muzikos orkestras. Estradines dainas kūrę kompozitoriai buvo tarsi savotiški šio žanro mėgėjai, kadangi kons-joje (dab. LMTA) populiariosios muzikos kūrybos, stilių, žanrų ir ist. raidos niekas nemokė (estradinių ansamblių vadovus rengė Lietuvos kons-jos Klaipėdos f-tai). Kompozitoriai buvo rengiami tik akademinės muzikos kūrybai. Kurdami estradines dainas, jie sunkiai atsisakydavo akademiškumo ir dramaturgijos. Garsėjo bigbitą ir roką groję ansambliai: *Nuogi ant slenksčio*, *Kertukai*, *Dainiai*, *Gėlės*, *Antanėliai*, *Dobilas*, *Gėlių vaikai*, *Favoritai*, *Saulės vaikai*. Populiariausi popmuzikos ansambliai buvo *Hiperbolė* ir *Vairas*. 1985–91 veikė keli šimtai estradinių ansamblių (dauguma iširo po 1991). Ansamblių *Vairas*, *Sekmadienis*, *Fojė*, *Aliukai*, *Rondo*, *Dinamika* ir D. Butkutės, L. Diniaus bei kitų dainuojamas vertingesnes popdainas (kai kurias sukūrė K. Lušas, L. Dinius) nuo 9 d-mečio pab. vis dažniau ėmė transliuoti valstybinis radijas bei viena po kitos besisteigiančios komercinės radijo stotys. Liet. popmuzikos modeliu tapo pirmųjų transliuotų popdainų stilius, grįstas dažnai prasčiausio rusiško popso intonacijomis ir vad. bumčiko ritmu. 10 d-metyje įsigalėję prodiuserių projektai per komercines radijo stotis bei televizijos realybės šou iškėlė daugybę vienadienių popdainų ir popdainininkų. Žymesni popmuzikos atlikėjai: A. Mamontovas, Jurga, M. Mikutavičius, A. Chošnau, R. Ščiogolovaitė, A. Pilvelytė, V. Riaubiškytė, R. Cicinas, Amberlife, Mantas, ansambliai *Sel*, *Bavarija*, *Mango*, *Lemon Joy*, *Biplan*, *Delfinai*, *Skamp*, *Mokinukės*, *Ventukai*, *Sadūnai*. *Jonas Klimas*

MUZIKOS INSTRUMENTAI

Etninėje ir profesionaliojoje liet. muzikoje vartoti ar tebevartojami įv. tipo vietinės, kitų tautų ar tarpt. kilmės muz. instrumentai (idiofonai, membranofonai, chordofonai, aerofonai). Vartoti ar tebevartojami idiofonai, tarp jų – sutrenkiamieji (strypeliai, šaukštai, akmenys, klumpės, lėkštės, audimo kortos, šaudyklės, puodadangčiai, ratukinė pliauškė), beldžiamieji (džingulis, šluotkotis, spragilai, klumpės), mušamieji (tabalai, žvejų lenta, metalinė sija ar plokštė, noragas, stebulė, priekalas, trikampis, krosniadangtė, skrabalas be šerdies, varpai, buteliai), kratomieji (žvangutis, žvanguliai, varpelis, kabučiai, apyrankės, vėrinys ir kt. skambantys papuošalai, grandinė, lentelės, skrabalas su šerdimi, barškutis, džingulis, raitelio lazda, rinkinė, gūdas, kleketas), grandomieji (rumbė, skalbimo lenta, skietas, rankinė arba ratukinė terkšlė), gnaibomieji (dambrelis, balanėlė, liniuotė), glamžomieji (popieriaus lapas), frikciniai (dvilentė, šluotkotis, stiklo taurės, lango stiklas, muzikinis pjūklas), vėjiniai (vėjo varpeliai, vėjo vamzdžiai, vėjo malūnėlis, pastatų ar burlaivių vėtrungė), pučiamieji (lūpinė armonikėlė, akordeonas, armonika, bajanas, bandonija, koncertina, fisharmonija, ryla).

Vartojami ar vartoti membranofonai, tarp jų – mušamieji (katilbūgnis, kelmas, didysis būgnas, mažasis būgnas, būgnelis, bongai, timpanai), frikciniai (būkas, pūslė, balionas), dainuojamieji (mirlitonai, tarp jų – birbalas, tošelė, šukos, stebulė, kazū).

Gausu chordofonų, tarp jų – gnaibomieji (ašutas, gumelė, kaproninis valas, stalo boselis, kanklės, citra, psalteriumas, bandūra, balalaika, bandža, mandolina, gitara, Havajų gitara, klavesinas), frikciniai (pūslinė, dzindzinis, manikarka, smuikas, basetlė, violončelė, kontrabosas, ratukinė lyra), mušamieji (cimbolai, modifikuotosios kontrabosinės kanklės, klavikordas, fortepijonas).

Išplitę laisvieji ir pučiamieji aerofonai. Vartojami ar vartoti laisvieji sūkuriniai (sukutis, ūkas, brūklys), skrodžiamieji (botagas, kardo geležtė), sprogstamieji (pūslė, petarda), pučiamieji liežuvėliniai (žolinė, tošelė) aerofonai. Tarp pučiamųjų aerofonų – fleita, švilpa, skudučiai, lamzdelis, okarina, molinukas (visi švilpiamieji), birbynės, dūdmaišis, klarnetas, fagotas, saksofonas (visi liežuvėliniai), daudytės, ragai, žievės trimitas, kerdžiaus trimitas, medžioklės ragas, jaučio ragas, ožragis (visi lūpiniai), vargonai (švilpiamasis liežuvėlinis).

Seniausi Lietuvos etn. teritorijoje rasti muz. instrumentai yra neolito, bronzos amžiaus ir vėlesnių epochų kaulo švilpynės (2 t-mečio pr. Kr. 1 pusė), kaulo ir keraminiai ūkai (12–15 a.), keraminiai barškučiai (13–14 a.), molinukai (15–17 a.), raitelio lazdos (9–11 a.), apeiginės lazdos (iki 13 a. 1 pusės, Vilniaus Žemutinė pilis), dambreliai (15 a.), gausūs ir įvairūs skambantys papuošalai – kabučiai, randami nuo neolito, raktai amuletai (13–16 a.), varpelis, žvangutis, žvanguliai, skardelių ir žvangučių vėriniai, apyrankės, kario ir žirgo aprangos papuošalai. Rasta archeol. taikomosios dailės, vaizduojamojo meno paminklų, kurių siužetuose ar herbuose (Radvilų) dažnai vaizduojamas medžioklės ragas, dar fidelis, liutnia, viola (16–17 a. rūmų kokliai), būgnininkas su dvipusiu būgnu (12 a. šachmatų figūra). Itin unikalūs apeiginės, maginės, mirusiųjų kulto ir darbinės paskirties senieji vietiniai muz. instrumentai: žvejų lenta, gūdas, rinkinė, džingulis, vėjo varpeliai, stebulė.

Etniniai, kult., ist. ryšiai, panašios socialinio, ek. gyvenimo sąlygos lėmė nemaža liet. muz. instrumentų bendrumų, skolinių ir konvergentiškų analogijų su kitų tautų, daugiausia Europos (baltų, slavų, finougrų, germanų), muz. instrumentais. Ryškių analogijų turi R. Baltijos, Skandinavijos, Vid. Europos tautose išplitę tabalo, džingulio, skrabalų, dambrelio, įvairių būgnų, būko, pūslinės, kanklių, molinuko, lamzdelio, švilpos, birbynių, medinių, žievės ir rago trimitų tipo muz. instrumentai. Nuo 12 a. kronikos, kelionių, dipl. misijų aprašymai, epistoliniai, ikonografijos šaltiniai liudija Lietuvos žemių, vėliau LDK kariškoje, didikų rūmų, laidotuvių ceremonialo muzikoje buvus dvipusių būgnų, katilbūgnių, švilpynių, trimitų, panašių į V. Europos profesionaliosios muzikos instrumentus. *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės kronika* kariškus būgnus mini 1321 mūšio aprašyme.

1

2

3

4a

4b

4c

4d

5

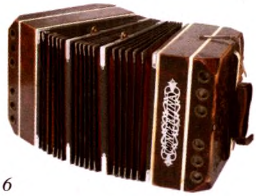
6

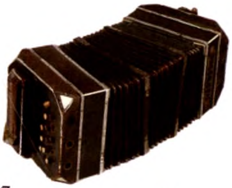
7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

1 – varpai (R. Geniušo kolekcija), *2* – senieji ir naujieji Kauno kariliono varpai (2006), *3* – medinis skrabalas su šerdimis (20 a. 1 pusė, Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus), *4* – 20 a. 1 pusės kleketai (*a* – iš Ašmenos valsčiaus, *b* – iš Troškūnų, *c* – iš Žarėnų, *d* – iš uždarytų ir nacionalizuotų Vilniaus bažnyčių), *5* – rankinė terkšlė (20 a. 1 pusė, meistras L. Tripucka, Radžiuliai, Paberžės vlsč., Vilniaus apskr.), *6* – koncertina (20 a., Kelmės rj.; A. Martinaičio nuosavybė), *7* – bandonija (padirbta 1942, meistras J. Martinkus), *8* – stalo pavidalo fisharmonija (19 a. 2 pusė, meistras I. Mekšėnas), *9* – būgnas (20 a. 1 pusė, Stakliškės), *10* – katilbūgnis (18 a. pab., Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus), *11* – cimbolai (padirbti 1880, Sklodonys, Rodūnios vlsč.), *12* – pūslinė (padirbta 1989, meistras E. Virbašius), *13* – smuikas (20 a., meistras K. Šuminas, Ginučiai), *14* – psalteriumas (20 a. 2 pusė, meistras E. Virbašius), *15* – kanklės (padirbtos 1932, meistras Damašauskas), *16* – basetlė (padirbta ~1936, meistras F. Čibas, g. 1901), *17* – Kauno arkikatedros bazilikos vargonai (1896, meistras J. Radavičius, ~1835–1908), *18* – mediniai skudučiai (20 a. 2 pusė, meistras A. Liepus, 1901–80), *19* – daudytė (20 a. 1 pusė, Kutai, Mikolajevo vlsč., Dysnos apskr.), *20* – lamzdeliai (viršuje – 1912 padirbtas K. Čivilio, Skominai, Pabaisko vlsč., apačioje – padirbtas 1975, Santaka, Švenčionių rj.), *21* – dūdmaišis (20 a. 2 pusė, meistras J. Bugailiškis, g. 1955), *22* – švilpukai (padirbti ~1948; saugomi LMTA), *23* – karklo birbynė (padirbta 1930, Joniškaičiai, Lygumų vlsč.), *24* – kontrabosinė birbynė (20 a. 2 pusė, meistras P. Serva, 1907–72, Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus), *25* – kerdžiaus trimitai (20 a. 1 pusė, Gervėčiai), *26* – ragai (5 medinių trimitų rinkinys; Remeikiai, Vabalninko vlsč.)

LDK kavalerijos katilbūgniai arganai, varganai pirmą kartą minimi Nikono metraštyje. Pasak šio metraščio, 1395 Ldk Vytautui puolant Smolenską, jo švilpynininkai griežę pagal savo lietuvišką paprotį. 17–18 a. LLV kariuomenės pėstininkų kuopos turėjo po 2 būgnininkus, o pulko štabas – būgnininką, kuris vadovavo visiems dalinio muzikantams.

V. ir Vid. Europos muz. tradicijų, kartu ir Renesanso, baroko, vėliau ir klasicizmo muz. instrumentų plitimą LDK spartino politiniai, dinastiniai, ek., kult. ryšiai su Europos valstybėmis (ypač su Lenkija). Nuo 14 a. pr. d. kun-čių, didikų rūmų, vėliau ir miestų magistratų, bažnyčių, kolegijų kapelose, orkestruose atsirado Renesanso epochos muz. instrumentų (išilginių fleitų, violų, klavikordų). Gedimino duktė Aldona, ištekėjusi už būsimojo Lenkijos karaliaus Kazimiero III Didžiojo, 1325 į Krokuvą išsivežė savo kapelą. Joje buvo griežiama bandūromis (liutnios atmaina), citromis (ar citaromis), lyromis. LDK didikų rūmų pasaulietinės muzikos tradicijos pasiekdavo katalikiškos dvasios Vavelio rūmus drauge su Lenkijos karalių sostą užimančiais LDK didikais. Ldk Jogaila, 1386 karūnuotas Lenkijos karaliumi, iš Vilniaus į Krokuvą su visu liet. dvaru išsivežė dar ir rusinų švilpynininkų, bandūrininkų, būgnininkų kapelą, kuri sudarė Vavelio karališkosios kapelos pagrindą. Ldk Vytautas,1384 pagyvenęs Vokiečių ordino prieglobstyje ir susipažinęs su ordino magistro rezidencijos Marienburge muz. tradicijomis, LDK reprezentacinių rūmų ir karinei muzikai skyrė didelį dėmesį. Vilniaus Žemutinės pilies rūmų kapeloje atvykėliai ir vietiniai muzikantai griežė išilginėmis fleitomis, trimitais, vargonais (pozityvu), klavikordu. 1393 kapelą papildė Jogailos iš Krokuvos atsiųsti fleitininkai Aulas ir Nespecha, trimitininkas Heinča, 1406 – Marienburgo fleitininkas Pasternakas su mokiniais. 1429 Lucko suvažiavime iškilminguose koncertuose varžytuvėse griežė Ldk Vytauto kapela, karaliaus Jogailos trimitininkai, Vokiečių ordino d. magistro fleitininkai ir Lucko miesto magistrato muzikantai. Muz. intstrumentai buvo užsakomi meistrams, perkami, dovanojami, įgyjami kaip trofėjai, didikų rūmuose sudaromi jų rinkiniai. Vokiečių ordino d. magistras Ulrichas von Jungingenas Ldk Vytauto žmonai Onai 1408 dovanojo ypatingos vertės instrumentus – Marienburgo meistrų darbo portatyvą ir klavikordą; tai ankstyviausias klavikordo paminėjimas Europoje. Lietuvos d. kun-čio ir Lenkijos karaliaus Kazimiero Jogailaičio Trakų ir Vilniaus rūmų kapela (~80 muzikantų) griežė LDK, V. Europos miestuose – 1447 Zwickau, 1448 Innsbrucke, Hamburge. Ldk Aleksandras (1460–1506) Vilniaus Žemutinėje pilyje turėjo kapelą (7 pūtikai ir būgnininkas), solistus – arfininką, 2 liutnininkus, 4 fidelininkus, vargonininką.

Postūmį V. Europos muz. kultūros ir muz. instrumentarijaus sklaidai suteikė Žygimanto Senojo žmona Bona Sforza. Ji 1518 Vilniuje įkurdino italų menininkų, kapelmeisterių, kompozitorių, dainininkų, muzikantų, griežiančių liutniomis, šalamajomis, trimitais, būgnais, turėjo įtakos liet. didikų kapelų naujovėms. 1551 Mikalojaus Radvilos Juodojo dvare jau būta vad. itališkųjų smuikininkų. Valdovų ir didikų rūmuose būta bardų tipo muzikantų, dainuojančių ir griežiančių įv. aerofonais, chordofonais, idiofonais. Trakų salos ir Vilniaus Žemutinės pilies, Vilniaus senamiesčio archeol. kasinėjimuose rasti keturi 15 a. dambreliai, vienas jų su šešialapės gėlytės įspaudu, spėjama, meistro ženklu. 1546 Trakų vaivados Mikalojaus Radvilos Rudojo citrininkas (arba liutnininkas) Andrius (Andreae) apdovanotas už vad. kaimiškos raudos giedojimą Žygimantui Augustui.

14 a. pab.–15 a. pr. visoje etn. Lietuvoje įvedus Romos apeigų krikščionybę, etninėje ir profesionaliojoje muzikoje plito nauji muz. instrumentai, bažn. ir rel. instrumentinės ir vokalinės muzikos žanrai, sakralinio muzikavimo tradicijos. Bažnyčiose, vienuolynuose, didikų rūmuose, rotušėse užsienio, vėliau ir vietiniai meistrai pastatė vargonų, nuliejo varpų, įtaisė kurantų. Nuo 15 a. bažn. giedojime galėjo būti vartojamas psalteriumas; vėliau šis instrumentas dar plito M. Lietuvos, Žemaitijos namų ir bendruomenių sakraliniuose giedojimuose. Kitų tautų ir tarpt. kilmės muz. instrumentus platino it., lenkų, vok., pranc., vengrų kilmės muz. pedagogai, muz. instrumentų meistrai, muzikantai, griežiantys kapelose, orkestruose, janyčarų ansambliuose, etninėje muzikoje – kitataučiai persikėlėliai, keliaujantieji muzikantai. Didėjant muz. instrumentų poreikiui gausėjo muz. instrumentų meistrų, kūrėsi cechai. 16 a. 2 pusėje–17 a. vid. garsėjo Vilniaus meistrai Danquartai. 19 a. Vilniuje, Kaune, Kėdainiuose ir kitur veikė nemažai muz. instrumen-

tų (f-nų, vargonų) dirbtuvių. Lietuvoje (daugiausia dvarų muz. m-lų orkestruose) nuo 19 a. buvo griežiama visais simf. orkestro instrumentais. Kai kurie profesionalieji muz. instrumentai (smuikas, kontrabosas, pučiamųjų orkestro instrumentai) ar jų atmainos paplito ir liaudies muz. kultūroje; jais griežsaid ir kaimo kapelos. 19 a.–20 a. pr. paplito mech. muz. instrumentai (įv. muzikinės dėžės, mech. pianinai), gitara, mandolina, bandža, nuo 19 a. vid. (daugiausia etninėje muzikoje) paplito armonikos tipo muz. instrumentai (lūpinė armonikėlė, koncertina, bandonija, armonika, akordeonas, fisharmonija). 19 a. pab.–20 a. pr. daug vietinės kilmės muz. instrumentų nyko, prarado pirminę f-ją. Nuo 20 a. pr. atsirado ir autorinių modifikuotų liaudies muz. instrumentų (kanklių ir kt.); išleista citros, kanklių, skudučių, birbynių, akordeono, f-no, smuiko, violončelės muz. vadovėlių, kt. mokomųjų priemonių.

SSRS okupacijos l-piu liaudies (tradicinius ir modifikuotuosius) muz. instrumentus gamino liaudies meistrai ir mėgėjai, Teatro d-jos gamybinis kombinatas, Lietuvos konservatorijos ir jos Klaipėdos fakultetų eksperimentinės liaudies muz. instrumentų laboratorijos, gamybinis susivienijimas *Neringa*, kai kurie dailės kombinatai. Vargonų pastatė, restauravo, rekonstravo Vokietijos (VDR), Čekoslovakijos b-vės, Vilniaus vargonų dirbtuvė (įk. 1972). Kai kuriuos el. muz. instrumentus projektavo (nuo 1969) *Ventos* institutas. 21 a. pr. daugiausia vartojami užs. šalių autorinės ir masinės gamybos muz. instrumentai. Muz. instrumentai renkami, eksponuojami (nuo 1983 Kaune veikia P. Stulgos lietuvių tautinės muzikos instrumentų muziejus), tiriami. Pav. 966–967 puslapyje.

L: **Z. Slaviūnas** *Lietuvių kanklės / Tautosakos darbai* 1937 t. 3; **S. Paliulis** *Lietuvių liaudies instrumentinė muzika*: *Pučiamieji instrumentai* Vilnius 1959; **A. Vyžintas** *Skudučiai* Vilnius 1975; **R. Apanavičius** *Birbynė ir jos evoliucija* Vilnius 1980; **M. Baltrėnienė** *Lietuvių liaudies muzikos instrumentai* 2 d. Vilnius 1980; **A. V. Baika** *Armonikų tipo instrumentai Lietuvoje ir atlikimo metodikos klausimai* Vilnius 1984; **M. Baltrėnienė, R. Apanavičius** *Lietuvių liaudies muzikos instrumentai* Vilnius 1991; **G. Kirdienė** *Smuikas ir smuikavimas lietuvių etninėje kultūroje* Vilnius 2000; **R. Žarskienė** *Skudučiavimas Šiaurės rytų Europoje* Vilnius 2003; *Suvalkijos dainos ir muzika* Vilnius 2003; *Aukštaitijos dainos, sutartinės ir instrumentinė muzika* Vilnius 2004; *Žemaitijos dainos ir muzika* Vilnius 2005; *Dzūkijos dainos ir muzika* Vilnius 2005 / visas sudarė ir parengė A. Nakienė ir R. Žarskienė. *Arvydas Karaška*

Kauno muzikinis teatras, **Kauno valstybinis muzikinis teatras**, įkurtas 1940 11 27 kaip **Kauno operetės teatras**. Pirmasis spektaklis – B. Aleksandrovo *Vestuvės Malinovkoje* – įvyko 1941 05 01. Nuo 1941 04 19 teatras buvo vadinamas Kauno muzikinės komedijos teatru. Prasidėjus SSRS–Vokietijos karui, 1941 06 30 teatras uždarytas, nuo 1941 12 15 buvo Kauno didžiojo teatro dalis. 1944 09 05 Kauno muz. komedijos teatras veiklą atnaujino. 1944 12 28 sujungtas su Kauno jaunimo teatru (oficialus pavadinimas liko tas pats, bet teatras dažnai buvo vadinamas Kauno jaunimo ir muzikinės komedijos teatru). 1949 Kauno muz. komedijos teatras sujungtas su dramos teatru; 1949–59 buvo vadinamas Kauno valstybiniu dramos ir muzikos teatru, Kauno valstybiniu muzikiniu dramos teatru. Nuo 1959 atsiskyrus dramos trupei dabartinis pavadinimas.

20 a. 5–6 d-metyje repertuare vyravo klasikinės operetės ir rusų kompozitorių muzikinės komedijos. 1948 buvo pastatyti pirmieji vienveiksmiai baletai, 6 d-mečio pradžioje pradėta statyti operas, nuo 6 d-mečio vidurio įvairaus žanro lietuvių kompozitorių kūrinius, muz. spektaklius vaikams, nuo 10 d-mečio ir miuziklus. 1970–72 teatre veikė pantomimos trupė (vadovas M. Tenisonas), 1979–86 – elektron. muzikos grupė *Argo* (vadovas G. Kuprevičius). Repertuarą sudaro operos, operetės, miuziklai, baletai, šokio spektakliai, spektakliai vaikams. Teatre dirba 38 dainininkai solistai, 38 choristai, 73 orkestro muzikantai, 19 baleto šokėjų (2008). Kasmet surengiama ~230 spektaklių, įvyksta 3–4 premjeros; teatro solistai, choras, simf. orkestras rengia koncertines programas. Naujus kūrinius teatre stato Lietuvos teatro dirigentai, režisieriai, dailininkai, spektakliuose kviečiami dainuoti žymiausi Lietuvos operos solistai. Nuo 2002 Kauno muz. teatro solistų ansamblio *Baritonų trio* (G. Maciulevičius, D. Vėbra, B. Želvys) iniciatyva kasmet rengiamas tarptautinis festivalis *Operetė Kauno pilyje*. Austri-

jos, Estijos, Lenkijos, Vengrijos, Vokietijos teatrų dirigentai, režisieriai, baletmeisteriai, dailininkai Kauno muz. teatre pastatė spektaklių, dainavo ir šių teatrų solistai. Teatras gastroliavo Maskvoje (1960), Sankt Peterburge (1987), Lietuvos miestuose, dalyvavo tarptautiniame operos festivalyje *Opera days* Kuressaarėje (Estija, 2004). Vadovai: vyr. režisieriai R. Senkutė (1953–56), R. Andrejevas (1956–67), V. Mikštaitė (ir meno vadovė 1969–75), R. Vaitkevičius (1976–80), A. Ragauskaitė (1985–88), vyr. dirigentai J. Indra (1953–65), S. Domarkas (1967–89, 1980–85 dar ir direktorius), J. Geniušas (nuo 1990), vyr. baletmeisteriai A. Kondratavičius (1971–78), I. Ribačiauskaitė (1978–2002), baleto trupės vadovas D. Bervingis (nuo 2004), vyr. dailininkė J. Malinauskaitė (1986–2002), meno vadovas G. Žilys (nuo 2005, 1991–2005 teatro vadovas), teatro vadovas B. Želvys (nuo 2005). *Janina Stankevičienė*

Klaipėdos muzikinis teatras, Klaipėdos valstybinis muzikinis teatras, įkurtas 1987 01 01. Teatro branduolį sudarė 1956–86 veikęs Klaipėdos liaudies operos teatras. Pirmasis spektaklis – A. Žigaitytės opera *Mažvydas* (pagal Just. Marcinkevičiaus dramą) – įvyko 1988 04 23.

1987–90 meno vadovu dirbo G. Žilys, 1991–92 – A. J. Lukoševičius, 1992–95 L. Dautartaitė. Teatro vadove 2005–07 dirbo A. Žigaitytė. Baleto trupės meistriškumą ugdė baletmeisteris J. Smoriginas. Spektaklius kūrė režisieriai E. Domarkas, N. Petrokas, J. Vaitkus, J. Szurmiejus (Lenkija), R. Kaubrys (nuo 2007 teatro vadovas), choreografas A. Liškauskas. Scenografiją ir kostiumus spektakliams kūrė dailininkai K. G. Rameikaitė, V. Idzelytė, A. Jacovskytė, H. Ciparis, J. Rimkutė, A. Šimonis, F. Kleinas (Austrija), W. Jankowiakas ir M. Hubka (Lenkija), I. Novikas (Latvija).

Dirigavo S. Domarkas (1993–95 vyr. dirigentas, 1995–98 vyr. dirigentas ir vadovas, 1998–2005 teatro vadovas, nuo 2005 meno vadovas), D. Anzolini (Italija), S. Cicero (Švedija), B. Burgeris (Olandija), I. Resnis (Latvija), J. Domarkas, S. Sondeckis, G. Rinkevičius, P. Bingelis, A. J. Lukoševičius, K. Kšanas, V. Konstantinovas, M. Pitrėnas, D. Pavilionis. Repertuarą sudaro įv. žanrų ir epochų sceniniai kūriniai (>40) – operos, oratorijos, operetės, miuziklai, baletai, spektakliai vaikams. Teatre dirba 18 dainininkų solistų, 37 choristai, 54 orkestro muzikantai, 19 baleto trupės narių (2008). Teatro orkestro muzikantai koncertuoja kaip M. Lietuvos simf. orkestras (įk. 1993, meno vadovas ir dirig. S. Domarkas), reguliariai rengia savarankiškas naujas koncertines programas, atlieka klasikinius simf., šiuolaikinės muzikos ir liet. kompozitorių kūrinius. Nuo 1998 kiekvieną vasarą teatras rengia operos ir simf. muzikos f-lį *Muzikinis rugpjūtis pajūryje*. F-lis vyksta Klaipėdoje, Nidoje, Juodkrantėje, Palangoje, Plungėje, Lietuvos kt. miestuose, Karaliaučiuje, Siguldoje. F-lių programos pagrindą sudaro spektaklių ir koncertinių projektų premjeros. Teatras reguliariai gastroliuoja V. Lietuvos regiono miestuose. Gastroliavo Vilniuje, Kaune, Rusijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Olandijoje, Italijoje, Šveicarijoje.

Teatro dirigentas I. H. Lapinschas (nuo 2005), režisierė R. Sasnauskaitė (nuo 2007), chormeisteris V. Konstantinovas (nuo 1987), baleto meno vadovas V. Sasnauskas (nuo 1998). *Ovidijus Petkevičius*

Panevėžio muzikinis teatras priklauso Panevėžio savivaldybei. Įkurtas 1993 12 27. Trupės branduolį sudarė Panevėžio operetės liaudies teatro artistai. Pirmasis spektaklis – D. Valionio muz. pasaka *Girių karaliai* – įvyko 1994 12 17. Turi chorą ir simf. orkestrą. Režisierius, dirigentai, dailininkai ir scenografai, solistai, baletmeisteriai ir kt. laisvai samdomi. Repertuarą sudaro įv. žanrų ir epochų sceniniai (operetės, muz. komedijos, miuziklai, muz. pasakos ir dramos, spektakliai vaikams, teatralizuoti koncertai), chorinės, kamerinės ir simf. muzikos kūriniai. Orkestro muzikantai sudaro ir Panevėžio kamerinio orkestro (įk. 1991, meno vadovas ir vyr. dirigentas V. Kapučinskas) branduolį.

Teatre nuo 1999 kasmet nuo Vasario 16 iki Kovo 11 rengiamas Didžiojo Atgimimo, Vilties, Jaunystės, Meilės ir Muzikos f-lis *Laisvės pavasaris*, kiekvieną vasarą f-lis *Ant Katedros laiptų*. Nuo 1988 kas dveji metai teatras rengia jaunųjų styginininkų ir pianistų konkursą f-lį (nuo 2003 tarptautinis). Meno vadovas ir vyr. dirigentas V. Kapučinskas, chormeisteris A. Viesulas. *Valentina Žigienė*

DAINŲ IR ŠOKIŲ ANSAMBLIAI

Lietuvoje 1940 buvo įkurta J. Švedo vadovaujamas dainų ir šokių ansamblis (vėliau *Lietuva*), A. Mikulskio vadovaujamas Čiurlionio ansamblis (1949–91 veikė Clevelande, JAV). 1942 Pereslavlyje Zalesskyje buvo suorganizuoti Lietuvos SSR meno ansambliai, kurie koncertavo Maskvoje ir kt. miestuose. Nuo 1944 kuriami mėgėjų dainų ir šokių ansambliai. Nuo 1960 dainų ir šokių ansambliai dalyvauja Lietuvos dainų šventėse, nuo 1970 per jas rengiami dainų ir šokių ansamblių vakarai. 2008 Lietuvoje veikė profesionalus dainų ir šokių ansamblis *Lietuva*, t.p. 10 mėgėjiškų suaugusiųjų ir 8 vaikų dainų ir šokių ansambliai. Žymesni dainų ir šokių ansambliai: VU dainų ir šokių ansamblis (įk. 1939; seniausias Lietuvoje). KTU dainų ir šokių ansamblis *Nemunas* (įk. 1949), Alytaus miesto vaikų ir suaugusiųjų dainų ir šokių ansamblis *Dainava* (įk. 1978), Panevėžio miesto vaikų dainų ir šokių ansamblis *Pynimėlis* (įk. 1986), Vilniaus *Sietuvos* vid. m-los vaikų dainų ir šokių ansamblis *Siaudelė* (įk. 1995). *Vytautas Jakelaitis*

„Lietuva“, Valstybinis dainų ir šokių ansamblis *Lietuva*, profesionalus šokėjų, liaudies instrumentų orkestro ir choro grupių jungtinis meno kolektyvas. 73 artistai (2008).

1940 2 pusėje prie steigiamos Valst. filh-jos organizuoti ansamblį buvo pavesta komp. J. Švedui. Pirmasis koncertas surengtas 1941 02 22. Iš pradžių ansambliui talkino ir A. Mikulskio vadovaujamas Čiurlionio ansamblis (su ansambliu koncertavo O. Mikulskienės vadovaujamos kanklininkės). 1940–43 buvo vadinamas Vilniaus filh-jos liaudies ansambliu. 1943 03 18 per Vokietijos okupaciją uždarytas. Atkurtas 1944 rugsėjo mėnesį. 1944–46 LSSR valst. filh-jos liaudies dainų ir šokių ansamblis, 1946–54 Valstybinis liaudies dainų ir šokių ansamblis, 1965 suteiktas liaudies ansamblio vardas *Lietuva*. Atliko sakralinės muz. kūrinių, parengė teminių programų ir teatralizuotų muz. spektaklių, tarp jų – *Kaimo vestuvės* (1941), *Joninės* (1942), *Amžių vėjas* (1965), *Šventiniai vakarai* (1968), *Rugio giesmė* (1985), *Ein saulelė apie dangų* (1991), *Iš protėvių šaltinio* (2000), *Žaibo gėlės* (2004). Koncertavo Europoje, Azijoje, Afrikoje, Amerikoje. Kūrinių ansambliui sukūrė E. Balsys, B. Dvarionas, V. Klova, A. Bražinskas, B. Kutavičius, V. Juozapaitis, L. Povilaitis, A. Martinaitis, V. Bartulis, J. Švedas ir kiti liet. kompozitoriai. Repertuarą sudaro liet. kompozitorių originalios ir harmonizuotos liet. liaudies dainos, instr. muzika, liet. choreografų sukurti ir liet. liaudies šokiai, žaidimai, choreogr. vaizdeliai, liet. liaudies papročių ir apeigų montažai; atlieka ir daugelio pasaulio tautų dainas, šokius, instr. muziką. Kūrybą grindžia liaudies muzika, liaudies choreografija ir apeigomis jas pritaikydama scenai, stilizuodama. Koncertuoja ir vokalinės bei instrumentinės ansamblio grupės.

Lietuva (2000)

Meno vadovai: J. Švedas (1940–43 ir 1944–62), V. Bartusevičius (1962–72), P. Budrius (1972–99), L. Povilaitis (1999–2001), V. Aleksandravičius (2002–03), S. Prusevičius (2003–04), G. Svilainis (nuo 2004). Jiems talkino choro vadovai A. Mikulskis, V. Leparskas, A. Ilčiukas, S. Zaleckas, A. Krogertas, V. Žeimys, A. Kriūnas; liaudies instr. orkestro koncertmeisteriai B. Pakštas, E. Pilypaitis, P. Budrius, K. Budrys, A. Vidugiris, S. Prusevičius; baletmeisteriai M. Baronaitė, Z. Parulis, J. Lingys, J. Gudavičius, V. Buterlevičius; dailininkai V. Palaima, R. Songailaitė, J. Balčikonis, D. Mataitienė. Pav. *Vaclovas Juodpusis*

LIETUVOS NACIONALINĖ FILHARMONIJA

Lietuvos nac. filh-ja yra Vilniuje. Priklauso Kultūros ministerijai. Turi Didžiąją ir Mažąją koncertų salę.

1940 12 04 įsteigta LSSR valst. filharmonija; dab. pavadinimas nuo 1998. Iš pradžių turėjo simf. orkestrą, mišrų chorą, liaudies dainų ir šokių ansamblį. 1943 Vokietijos okup. valdžios uždaryta. Atkurta 1944 08. 1957–66 veikė Lietuvos estradinis orkestras (vadovas J. Tiškus). 1963 salėje pastatyti koncertiniai vargonai. Turėjo Pučiamųjų kvintetą (veikė 1965–90), Lietuvos kvartetą (veikė 1945–96), Kauno chorą (priklausė 1969–2006), chorą *Polifonija* (priklausė 1986–97). 1944–2006 veikė filialas Kaune, 1963–2003 Klaipėdoje, 1982–2003 Šiauliuose. Turėjo pramoginius ansamblius (*Nerija*, *Estradinės melodijos*, *Plius minus*, V. Kernagio vadovaujamas ansamblis *Dainos teatras*). 2008 turi Lietuvos nacionalinį simfoninį ir Lietuvos kamerinį orkestrą, Vilniaus ir Čiurlionio kvartetus, ansamblį *Musica humana* ir 2 solistes vokalistes. Rengia simfoninius ir kamerinius koncertus Lietuvoje ir užsienyje, koncertus jaunimui, kompozitorių autorinius ir atlikėjų solinius koncertus, koncertų ciklus, Pažaislio, Vilniaus (abu nuo 1996) ir kitus festivalius. Direktoriai: J. Kardelis (1940–41), J. Lenktaitis (1941–43), V. Pečiūra (1944–45), P. Sagaitis (1945–49), B. Fedaravičius (1946–63, 1949–70 ir meno vadovas), D. Trinkūnas (1970–73), P. Mendelsonas (1973–74 ir 1979–85), G. Želvys (1975), R. Žigaitis (1963–86, 1975–78 ir meno vadovas), A. Budrys (1986–88 ir meno vadovas). Meno vadovas M. Šteimanas (1944–46). Gen. direktoriai: G. Kėvišas (1988–2000), E. Mikšys (2001–06), R. Prusevičienė (nuo 2006).

Vaclovas Juodpusis

Čiurlionio kvartetas, Lietuvos nac. filh-jos ansamblis. 1968 E. Paulausko įkurtas Lietuvos kons-jos studentų kvartetas 1973–77 priklausė Soči, nuo 1977 priklauso Lietuvos nacionalinei filh-jai ir pavadintas Čiurlionio kvartetu. Pirmoji kvarteto sudėtis: R. Šiugždinis (iki 1996), S. Kiškis (iki 1992), A. Grižas (iki 2003) ir S. Lipčius. 1975–77 altu griežė J. Beliajavas, 1991–96 II smuiku – J. Tankevičius. Koncertavo Lietuvoje ir daugelyje užsienio šalių, dalyvavo tarpt. f-liuose. Atlieka įv. epochų ir stilių užs. ir liet. kompozitorių kūrinius. Griežia J. Tankevičius (I smuikas; nuo 1996), D. Dikšaitis (II smuikas; nuo 1996), G. Dačinskas (altas; nuo 2003), S. Lipčius (violončelė; nuo 1968). Lietuvos nac. premija (1990), tarptautinio kamerinės muzikos konkurso Schweinfurte (Vokietija) II premija (2001).

Arvydas Karaška

„Musica humana“, Lietuvos nac. filh-jos kamerinis ansamblis, baroko orkestras. Įkurtas 1974. Pirmoji sudėtis: A. Vizgirda (fleita), J. Rimas (obojus, iki 1977), J. Banevičius (violončelė, iki 1985) ir J. Andrejevas (klavesinas, iki 1982). Ansamblyje griežė obojininkai V. Piličiauskas (1977–1993), R. Staškus (1993–2000), violončelininkas A. Griškevičius (1985–87). Surengė >2000 koncertų, teminių koncertų ciklų, tarp jų – *Senoji Europos šalių instrumentinė ir vokalinė muzika* (16 koncertų ciklas, 1994–97), *Baroko kelias* (10 koncertų, 1997–1999). Dalyvavo tarpt. festivaliuose Lietuvoje (f-lio *Kuršių nerija* nuo 1999 vienas rengėjų) ir užsienyje.

2008 griežia: A. Vizgirda (fleita, meno vadovas, dirigentas, nuo 1974), D. Tumėnaitė (fleita, nuo 2005), R. Beinaris (obojus, nuo 1998), V. Martišius (smuikas, nuo 2000), I. Girdžiūnaitė (smuikas, nuo 2006), A. Šimėnas (smuikas, nuo 2007), A. J. Verbauskas (smuikas, nuo 2007), R. Vytas (altas, nuo 1994), R. Jasiukaitis (violončelė, nuo 1990), G. Kviklys (klavesinas, vargonai, nuo 1982). Atlieka baroko ir 20 a. kompozitorių kūrinius, propaguoja šiuolaikinių liet. kompozitorių kūrybą.

Judita Žukienė

Vilniaus kvartetas, Lietuvos nac. filh-jos ansamblis. 1965 kvartetą subūrė D. Katkus. 1965–68 ir 1971–73 buvo vadinamas Jaunimo, 1968–71 – Aspirantų kvartetu. Nuo 1973 priklauso Lietuvos nac. filh-jai ir vadinamas Vilniaus kvartetu. 1969 tobulinosi Budapešte vasaros seminare pas A. Mihály. 1971 kvarteto nariai baigė Maskvos P. Čaikovskio kons-jos aspirantūrą (A. Grigoriano ir V. Gvozdeckio klasę).

1972 Lježo tarptautinio konkurso I premija. Koncertavo su užsienio ir Lietuvos instrumentininkais, dirigentais, Lietuvos nac. simfoniniu orkestru, kitais muz. kolektyvais. Koncertavo Europos, Amerikos, Afrikos, Azijos, Okeanijos šalyse. Kvartetas dalyvavo daugelyje muzikos festivalių. Griežia A. Vainiūnaitė (I smuikas, nuo 1965), A. Šilalė (II smuikas, nuo 1999), G. Jakaitis (altas, nuo 1996), A. Vasiliauskas (violončelė, nuo 1971). II smuiku griežė G. Dalinkevičius (1965–67), P. Kunca (1968–99), altu – D. Katkus (1965–94), A. Pšibilskienė (1994–1996), violončele – J. Čelkauskas (1965–1966), Z. Banevičius (1966–68), I. Kučinskas (1968–71). Atlieka įvairių epochų ir stilių užsienio, lietuvių kompozitorių kūrinius. Lietuvos SSR valstybinė premija (1979), Lietuvių fondo daktaro Antano Razmos premija (2002), Lietuvos nacionalinė premija (2004), Baltijos Asamblėjos premija (2005). *Arvydas Karaška*

ORKESTRAI

Lietuvoje 14 a. pab.–15 a. atsirado kun-čių, didikų rūmų, dvarų, giedotojų brolijų, miesto magistratų instr. ir vokalinių instr. kapelų. Vilniaus Žemutinės pilies teatre buvo pastatytos trys operos (it. *dramma per musica*): *Elenos pagrobimas* (*Il ratto di Helena* 1636), *Andromeda* (1644), *Apviltoji Kirkė* (*Circe delusa* 1648), veikė rūmų kapela (kurį laiką jai vadovavo M. Scacchi). Nuo 16 a. pab. VU veikė vokalinė instr. kapela. Per puošnias ir iškilmingas bažn. procesijas grodavo pučiamųjų instrumentų orkestrai. Nuo 17 a. minimos instr. kapelos (vėliau pučiamųjų orkestrai), kurios pritardavo Žemaičių Kalvarijos atlaidų giesmėms. 18 a. ir vėliau garsėjo Radvilų (Vilniuje, Kėdainiuose, Biržuose), A. Tyzenhauzo, M. K. Oginskio, Masalskių, Sapiegų dvarų kapelos. 19 a. pr. 60 muzikantų simf. orkestrą turėjo VU, 19 a. 2 pusėje simf. orkestrus buvo įsteigę Rusų muz. d-jos Vilniaus skyrius ir Vilniaus amatų m-la. 19 a. pab.–20 a. pr. pajėgius orkestrus turėjo Rietavo (1872–1909), Plungės (1873–1902), Rokiškio (1873–1904) dvarų muz. mokyklos. Miestuose veikė kariniai ir pramoginiai orkestrai. Nuo 1909 Vilniuje koncertavo simf. orkestras (dirigavo K. Galkauskas, L. Rogowskis, A. Wyleżyńskis). 1919 K. Galkauskas Vilniuje įkūrė valst. simfoninį orkestrą. 1919 kapelmeisteris J. Gudavičius subūrė Lietuvos kariuomenės pirmąjį karinį pučiamųjų instr. orkestrą. Be tiesioginių pareigų kariuomenėje Lietuvos kar. orkestrai rengdavo koncertus kariams ir visuomenei, dalyvaudavo regioninėse dainų šventėse, chorų koncertuose, grodavo radiofone, parkuose, kurortuose, dalyvaudavo įv. spektakliuose. 20 a. 2–4 d-metyje Kauno restoranuose ir kavinėse grojo keletas pajėgių pramoginės muz. orkestrų, tarp jų – M. Hofmeklerio vadovaujamas *Metropolio* restorano orkestras. 1940 Kauno radiofone veikė A. Stupelio vadovaujamas orkestras, Kaune veikė Valstybės teatro (įk. 1920), Kudirkos simfoninis (1934–35), Kauno radiofono simfoninis (1926–40; 1940 perkeltas į Vilnių), Kauno muz. m-los (nuo 1933 kons-jos), Klaipėdoje – Klaipėdos muz. m-los (įk. 1925 S. Šimkaus), Klaipėdos simf. orkestras (įk. 1933 J. Kačinsko). 1939 įkurtas Vilniaus miesto simf. orkestras (veikė iki 1940; įkūrė V. Landsbergis-Žemkalnis, J. P. Lenktaitis ir B. Dvarionas). 1940 pradėjo veikti Valst. filh-jos ir Kauno muz. teatro simf. orkestrai. 1942–44 Lietuvos SSR meno ansambliai Pereslavlyje Zalesskyje turėjo džiazo orkestrą (vadovas J. Šabsajus). 1958–88 veikė Šiaulių simf. orkestras. Vilniuje 1957–66 veikė Lietuvos estradinis orkestras (įkūrėjas ir vadovas J. Tiškus), 1958–2008 Lietuvos nac. radijo ir TV orkestras (iki 2001 Lietuvos radijo ir TV lengvosios muzikos orkestras), 1977–83 – Lietuvos RTV liaudies instrumentų orkestras (įkūrėjas ir vadovas R. Apanavičius). Veikia Lietuvos nacionalinis simfoninis orkestras (įk. 1940, dirig. J. Domarkas), Lietuvos valstybinis simfoninis orkestras (įk. 1988, dirig. G. Rinkevičius), Mažosios Lietuvos simfoninis orkestras (įk. 1993, dirig. S. Domarkas), Lietuvos nac. radijo ir TV orkestras (1958–2001 Lietuvos radijo ir TV lengvosios muzikos orkestras), Kauno miesto simf. orkestras (įk. 2004, dirig. M. Pitrėnas), Vilniaus muzikos mėgėjų simf. orkestras (dirig. T. Šileika; 1961–99 *Vilnius*), LMTA studentų simf. orkestras. Simf. orkestrus turi Lietuvos OBT, Kauno, Klaipėdos ir Panevėžio muz. teatrai. Koncertuoja Lietuvos kamerinis orkestras (įk. 1960, įkūrėjas ir vadovas iki 2004 S. Sondeckis), Šv. Kristoforo kamerinis orkest-

ras (įk. 1994, dirig. D. Katkus), Čiurlionio menų g-jos (įk. 1949), Dvariono muz. m-los (įk. 1956) styginių orkestrai, valst. pučiamųjų instrumentų orkestras *Trimitas* (įk. 1957, meno vadovas A. Budrys, nuo 1992, vyr. dirigentas R. Balčiūnas, nuo 1964), Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos (kapelmeisteris J. Jonušas), Krašto apsaugos savanorių pajėgų (abu įk. 1991) ir kt. kariniai orkestrai. Pučiamųjų instrumentų orkestrai veikia Kaune (*Ąžuolynas*, vadovas V. Ramančiūnas), Šiauliuose (vadovas V. Stonkus), Panevėžyje (*Panevėžio garsas*, vadovas R. Vilys), Kybartuose (vadovas A. Ziegoraitis). Liaudies instrumentų orkestrus turi dainų ir šokių ansambliai, kai kurios muz. m-los. Koncertuoja LMTA, KU, Kauno, LRT bigbendai.

Lietuvos kamerinis orkestras, Lietuvos nac. filh-jos styginių orkestras. Įkurtas 1960 S. Sondeckio (iki 2004 meno vadovas ir dirigentas) iniciatyva. Pirmasis atliko daugelį liet. kompozitorių kūrinių. Vienas Vilniaus kamerinės muzikos f-lio steigėjų (1967). Pradėjo rengti naujamečius koncertus Vilniaus paveikslų galerijoje (1966), koncertus Trakų pilies menėje (1967), *Nakties serenadų* vasaros koncertus Palangoje (1971), koncertus Šv. Jonų bažnyčioje Vilniuje Sausio 13 aukoms atminti (1992). Koncertavo su Lietuvos ir užsienio atlikėjais. Griežė žymiausiose pasaulio koncertų salėse. Gastroliavo Europos, Amerikos, Azijos, Afrikos šalyse. Dalyvavo tarpt. festivaliuose. Orkestre griežia 27 muzikantai (2008). Repertuarą sudaro baroko, klasikinės, romantinės ir 20 a. muzikos kūriniai. *Vaclovas Juodpusis*

Lietuvos nacionalinis simfoninis orkestras, Lietuvos nac. filh-jos orkestras. Įkurtas 1940 10 Vilniuje. Pirmasis koncertas įvyko 1940 12 26. 1940–1941 orkestro vyr. dirigentas buvo B. Dvarionas. 1942–44 orkestras griežė Vilniaus operos trupės spektakliuose, koncertavo. 1945–58 priklausė Lietuvos SSR radijo k-tui. 1944–45 ir 1958–63 šio orkestro dirigentas buvo A. Klenickis, 1958–64 vyr. dirigentas – B. Dvarionas. 1961–93 dirigentė dar buvo M. Dvarionaitė. Orkestre griežia 91 muzikantas (2008). Pirmasis atliko >100 liet. kompozitorių kūrinių. Dalyvavo tarptautiniuose muzikos festivaliuose, gastroliavo Europos šalyse, Japonijoje, P. Korėjoje. Koncertavo su Lietuvos ir užsienio solistais vokalistais ir instrumenininkais. Orkestrui dirigavo Lietuvos ir užsienio šalių dirigentai. Meno vadovas ir vyr. dirigentas J. Domarkas (nuo 1964), dirig. R. Šervenikas (nuo 2000) ir M. Pitrėnas (nuo 2004). Repertuarą sudaro klasikinė, romantinė ir šiuolaikinė muzika. *Vaclovas Juodpusis*

Lietuvos valstybinis simfoninis orkestras yra Vilniuje. 1988–92 veikė Jaunimo simf. orkestras. Koncertus dirigavo Lietuvos ir užsienio dirigentai. Juose dalyvavo Lietuvos ir užsienio solistai vokalistai ir instrumentininkai, chorai. Koncertavo V. Europos šalyse, dalyvavo tarpt. festivaliuose. Orkestre griežia ~90 muzikantų (2008). 1994 atliko G. Mahlerio VIII (vadinamoji tūkstančio atlikėjų) simf-ją, Ph. Glasso *Itaipu* (europinė kūrinio premjera Vilniuje, dalyvavo kūrinio autorius, dirigavo D. Russellas Davisas). Pastatė ir atliko R. Wagnerio operą *Skrajojantis olandas* (1995), G. Puccini *Toska* (1996), *Turandot* (1999), R. Strausso *Salomė* (1997; pirmą kartą Lietuvoje), R. Leoncavallo *Pajacai* (2003), P. Čaikovskio *Pikų dama* (2005), D. Šostakovičiaus *Ledi Makbet iš Mcensko apskrities* ir G. Puccini *Bohema* (abi 2006), J. Juzeliūno *Žaidimas* (2007). Repertuarą sudaro pasaulio klasikų ir liet. kompozitorių kūriniai. Meno vadovas, įkūrėjas ir vyr. dirigentas – G. Rinkevičius (nuo 1988). *Vaclovas Juodpusis*

„Trimitas“, Lietuvos valstybinis pučiamųjų instrumentų orkestras *Trimitas*. 1957 Vilniuje V. Žiliaus iniciatyva įkurtas Centrinio kultūros ir poilsio parko orkestras. 1966 pavadintas *Trimitu*, nuo 1971 valst. orkestras. Gastroliavo Europos šalyse. Su orkestru koncertavo Lietuvos ir užs. solistai, dirigentai. Sudaro pučiamųjų instrumentų orkestras (60 muzikantų, 2008), choreogr. grupė ir solistai vokalistai. Rengia klasikinės ir pramoginės muzikos koncertus, dalyvauja teatralizuotuose choreogr.

paraduose, šventėse, f-liuose. Tarptautinio pučiamųjų orkestrų konkurso Norvegijoje (1993), Vokietijoje (1998) laureatas (I premija). Orkestrui vadovavo V. Žilius (1957–1961), V. Aleksa (1961–64), R. Balčiūnas (1964–77), M. Tamošiūnas (1977–83), L. Čiapas (1983–87), R. Pašiūnas (1987–92), R. Petraitis (1992). Vyr. dirigentas R. Balčiūnas (nuo 1964), meno vadovas A. Budrys (nuo 1992). *Rita Aleknaitė-Bieliauskienė*

CHORAI

Lietuvoje pirmosios žinios apie chorus ir chorinį giedojimą yra iš 14 a. pab.–15 a. pradžios. Iš pradžių tai buvo nedideli (4–6 choristų) bažnytiniai chorai, giedoję d. kun-čio Vytauto pastatydintose bažnyčiose. Muzikologinėje lit-roje minima Vilniaus katedros mišrusis ir diskantų chorai, 16 a. Varnių katedros choras, giedoję daugiausia lotyniškai ar lenkiškai, ir dvarų chorai, sudaryti dažn. iš baudžiauninkų. Parengti chormeisterių jie dainuodavo šventiniuose renginiuose, vėliau ir operose. Atsirado ir pirmosios bažn. m-los (Trakuose, Vilniuje, Žiežmariuose), kuriose t.p. mokė giedoti lotyniškai bei lietuviškai. M. Lietuvoje buvo paplitęs daugiabalsis giedojimas. D. Lietuvoje ilgą laiką giedotos daugiausia vienbalsės giesmės. 18 a. garsėjo Vilniaus katedros choras. 1756 jo repertuarą sudarė daugiabalsės mišios ir giesmės, kiti stambių formų muz. kūriniai, 1824 atliko L. van Beethoveno oratoriją *Kristus Alyvų kalne*. 19 a. pr. garsėjo Salų dvaro, 19 a. 2 pusėje – Rietavo, Plungės, Obelių chorai; Rokiškio muz. m-los choras atliko J. Haydno oratorijos *Pasaulio sukūrimas* ištraukas.

19 a. 2 pusėje atsirado lietuviškai giedančių chorų. Spaudos draudimo l-piu veikė ~25 bažnytiniai liet. chorai. 1899 Kaune susibūrė pirmasis pasaulietinis slaptas choras *Daina* (vadovas J. Naujalis), vėliau ir kt. miestuose – Vilniuje (Vilniaus liet. savišalpos d-jos ir *Vilniaus kanklių* d-jos, abu įk. 1905 M. Petrausko, *Rūtos* d-jos, įk. 1909), Panevėžyje (*Aido* d-jos, įk. 1907), Šiauliuose (*Varpo* d-jos, įk. 1908), Marijampolėje (*Gabijos* d-jos, įk. 1911). Daug liet. chorų susibūrė ir už Lietuvos ribų – Tilžėje (Tilžės liet. giedotojų d-jos, įk. 1895 Vydūno), Rygoje (Lietuvių šelpimo d-jos, įk. 1895, *Žvaigždės* d-jos, įk. 1906), Sankt Peterburge (Labdaringosios Sankt Peterburgo liet. ir žemaičių d-jos, įk. 1894, Č. Sasnausko diriguojamas choras, įk. 1899, P. J. Pranaičio vadovaujamas choras, įk. ~1900), Maskvoje (L. Sipavičiūtės-Fedotovos vadovaujamas choras, įk. apie 1903), JAV (*Lietuvių Mildos giedorių draugystės* choras, įk. 1894 Niujorke, *Aido* d-jos choras, įk. 1912 Brukline). 20 a. pr. atsirado liet. darbininkų chorų (*Giedros* d-jos choras Rygoje, M. Petrausko, P. Bukšnaičio, A. Pociaus vadovaujami chorai JAV). 1920–40 veikė vienas profesionalus choras (Valstybės teatro Kaune), ~400 bažnytinių ir ~15 pasaulietinių mėgėjų chorų. Keli liet. chorai veikė ir Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte (Vilniaus liet. g-jos, vadovas A. Krutulys, *Varpas*, vadovas J. Sinius). 1924 pradėta rengti visos Lietuvos dainų šventes. SSRS okupacijos metais chorų sąjūdis tapo masiškas ir ideologizuotas, remiamas valstybės. Be profesionalių chorų, veikė mėgėjiški įv. org-jų, įstaigų, gamyklų, m-lų chorai, dalyvaudavę dainų šventėse, įv. Lietuvos, SSRS ir tarpt. konkursuose. 1984 Lietuvoje veikė ~2280 chorų, ~300 iš jų buvo laikomi gerais (50 buvo vadinami nusipelniusiais ir liaudies chorais).

2008 Lietuvoje veikė Kauno valst. choras, mišrus choras *Vilnius*, Šiaulių valst. choras *Polifonija*, Lietuvos nac. OBT, Kauno ir Klaipėdos muz. teatrų, *Lietuvos* ansamblio profesionalūs chorai. Garsėja LŽŪU mišrus choras *Daina* (įk. 1922), VPU mišrus choras *Ave Vita* (įk. 1935), VU akademinis choras (įk. 1940), Vilniaus berniukų ir jaunuolių choras *Ąžuoliukas*, Kauno berniukų chorinio dainavimo m-los *Varpelis* berniukų ir jaunuolių choras *Varpelis* (abu įk. 1959), Klaipėdos J. Kačinsko muzikos m-los berniukų ir jaunuolių choras *Gintarėlis* (įk. 1963), VGTU mišrus choras *Gabija* (įk. 1964), Vilniaus mergaičių ir merginų choras *Liepaitės* (įk. 1965), Šiaulių miesto berniukų ir jaunuolių choras *Dagilėlis* (įk. 1965), Kauno A. Kačanausko muz. m-los vaikų choras *Perpetuum mobile* (įk. 1979), Lietuvos nac. radijo ir TV vaikų choras (įk. 1979), VU merginų choras *Virgo* (įk. 1980), Klaipėdos E. Balsio menų g-jos vaikų choras (įk. 1981), Vilkaviškio

vyskupijos Krikščioniškosios kultūros centro Č. Sasnausko mišrus choras (įk. 1988), Vilniaus miesto s-bės kamerinis choras *Jauna muzika* (įk. 1989), Vilniaus kameriniai chorai *Aidija* (įk. 1989), *Brevis* (įk. 1990), Vilniaus bernardinų bažnyčios mišrus choras *Langas*, Klaipėdos miesto kultūros centro *Žvejų rūmai* mišrus choras *Cantare* (abu įk. 1990), ŠU merginų choras *Littera* (įk. 1991), Vilniaus miesto Taurakalnio kultūros centro moterų choras *Liepos*, Kauno Vytauto Didžiojo bažnyčios kamerinis choras *Cantate Domino* (abu įk. 1992), Šiaulių miesto s-bės jaunimo mišrus choras *Atžalynas*, Klaipėdos miesto s-bės mišrus choras *Aukuras* (abu įk. 1993), Lietuvos vaikų ir jaunimo centro jaunimo grupė *Kivi* (įk. 1994), Kauno kamerinis choras *Kamertonas* (įk. 1995), Kėdainių laisvalaikio centro kamerinis choras *Ave musica* (įk. 1996), Kretingos kamerinis choras (įk. 1998), VU mišrus choras *Pro musica* (įk. 2004). Iš viso 2008 Lietuvoje buvo >800 chorų.

Aurelija Andrejauskaitė (chorai 2008), *Anicetas Arminas*

Kauno choras, Kauno valstybinis choras, įkurtas 1969. Įkūrėjas ir vadovas P. Bingelis. Chorui dirigavo Lietuvos (J. Aleksa, S. Sondeckis) ir užsienio (Y. Menuhinas, J. Frantzas, J. Bašmetas, D. Kitajenka, V. Fedosejevas) dirigentai. Koncertavo su Lietuvos ir užsienio šalių orkestrais. Gastroliavo Vakarų Europos šalyse, dalyvavo *Bordeux pavasario*, *Viduržemio jūros*, Reimso, Strasbūro, *Senųjų ir naujųjų kelių į Indiją* (Ispanija), Šlėzvigo-Holšteino, Bergeno ir kt. tarpt. festivaliuose. ~80 choristų (2008). Repertuarą sudaro pasaulio klasikų ir liet. kompozitorių kūriniai. Priklauso Kauno filh-jai (1969–2006 Lietuvos nac. filh-jos choras).

Boleslovas Zubrickas

„Polifonija“, Šiaulių valstybinis kamerinis choras *Polifonija*, išaugo iš S. Vaičiulionio 1974 Šiauliuose įkurto senosios muz. vokalinio ansamblio *Polifonija*. Nuo 1986 profesionalus muz. kolektyvas (1986–97 priklausė Lietuvos nacionalinei filharmonijai). 1978–89 choro vadovų iniciatyva Šiauliuose vyko senosios muzikos f-liai, nuo 1990 juos pakeitė kasmet Šv. Velykų savaitę Šiauliuose rengiami tarptautiniai bažnytinės muzikos festivaliai (nuo 2007 Šiaulių tarptautinis velykinis muzikos festivalis *Resurexit*); kai kurie koncertai vyksta Vilniuje, Klaipėdoje, Kaune. Gastroliavo užsienyje, koncertavo su Lietuvos ir užsienio orkestrais, solistais. Chorui dirigavo Lietuvos ir užsienio dirigentai. Gavo apdovanojimų tarptautiniuose festivaliuose Lenkijoje (1989), Brazilijoje (1990), Italijoje (1992, 1998, 1999). Repertuaras nuo Renesanso iki šiuolaikinės muzikos kūrinių. 44 choristai (2008). Vadovai: S. Vaičiulionis ir D. Vaičiulionienė (1986–2005), G. Ramanauskas (nuo 2006).

Aurelija Andrejauskaitė

Opera

Opera Lietuvoje atsirado anksčiau negu daugelyje žymiųjų Europos muz. centrų (žanras susiklostė 16 a. pab. Florencijos muzikų ir poetų kūryboje). 1636 09 04 Lietuvos d. kun-čio ir Lenkijos karaliaus Vladislovo Vazos Vilniaus Žemutinės pilies rūmuose buvo parodyta it. opera (vadinta *dramma musicale*) *Elenos pagrobimas* (*Il ratto di Helena*; tai laikoma Lietuvos muz. teatro pradžia). Šių rūmų teatre dar buvo pastatyta *Andromeda* (1644 03 06) ir *Apviltoji Kirkė* (*Circe delusa* 1648 04 16). Operų it. libretus parašė Vladislovo Vazos rūmų poetas V. Puccitelli; *Elenos pagrobimo* muziką sukūrė rūmų kapelos vadovas M. Scacchi (kitų autorius nežinomas). Tai buvo puošnūs barokiniai spektakliai; scenos įrangą kūrė inžinierius B. Bolzoni, scenografiją – dailininkai bei architektai A. Locci ir G. B. Gisleni.

Ankstyvą operos pasirodymą Lietuvoje lėmė profesionalaus muz. gyvenimo aplinkybės ir valdovo Vladislovo Vazos domėjimasis šiuo žanru. Lietuvoje nuo seno būta rapsodų (bardų) tipo dainininkų (romantikų vadinti vaidilomis), kurie dainavo skambindami kanklėmis. Ši etninės prigimties tradicija dar buvo gyva Renesanso laikais – greičiausiai kanklėmis sau pritarė Žygimanto Augusto rūmuose vad. kaimišką raudą 1546 giedojęs

Vilniaus u-to spaustuvėje 1636 išspausdinto operos *Elenos pagrobimas* libreto viršelis (libreto autorius V. Puccitelli)

Mikalojaus Radvilos Rudojo dainius Andrius (už tai buvęs apdovanotas); M. Valančius ist. veikale *Žemaičių vyskupystė* (2 d. 1848) rašo Varnių katedrą 16 a. pab. turėjus kanklininkų grupę. Vakarietiško tipo pasaulietinės muzikos Lietuvos valdovų rūmuose būta nuo Gedimino laikų. Didelė muzikos mėgėja buvo Gedimino duktė Aldona (1325 ji ištekėjo už Lenkijos karalaičio, vėliau karaliaus Kazimiero III Didžiojo); lenkų istorikas J. Długoszas Aldonos meilę muzikai vadino smerktinu įpročiu, atsivežtu iš savo barbariškų tėvų namų. Vykdamas į Krokuvą užimti Lenkijos karaliaus sosto Jogaila tenai nusivežė ir Vilniaus rūmų muzikų. Ist. šaltiniuose ne kartą minimi d. kun-čio Vytauto dvaro muzikai; Vokiečių ordino d. magistras Ulrichas von Jungingenas 1408 kunigaikštienei Onai padovanojo portatyvą (nešiojamuosius vargonus) ir klavikordą; tai vienas ankstyviausių pastarojo instrumento paminėjimų Europoje. 1498–1501 Aleksandro rūmuose dirbo seniausiu iškiliu vokiečių muziku laikomas Heinrichas Finckas. Italų Renesanso muzikos kultūros sklaidą Lietuvoje paskatino antroji Žygimanto Senojo žmona Bona Sforza (Milano kunigaikščiai Sforzos buvo vieni žymiausių meno mecenatų). Svarbiu muzikos kultūros židiniu tapo VU, kai kurios kolegijos; vokalines instr. kapelas išlaikė miestų magistratai. Tarp žymesnių įvairiataučių to meto muzikų būta ir lietuvių (minimi Steponas Vilnietis, Motiejus Kaunietis). Itin stiprias kapelas savo rūmuose turėjo lietuvių aukštuomenė. Didikai su Vakarų muzikos naujovėmis galėjo susipažinti studijų ar išvykų kitais reikalais metu; Vilniaus vaivados Kristupo Radvilos rūmuose kurį laiką dirbo Michelangelo Galilei, florentiečio Vincenzo Galilei – vieno operos žanro pagrindėjų – sūnus. 1624 Vladislovas Vaza, globojamas Albrechto Stanislovo Radvilos, lydimas savo tėvo Zigmanto Vazos asmeninio sekretoriaus, LDK raštininko Stepono Kristupo Paco, aplankė daugelį Europos miestų, tarp jų ir Florenciją, Mantują. Jo garbei Florencijoje 1625 01 28 buvo parodyta Marco da Gagliano *dramma musicale Karalienė šventoji Uršulė* (*La Regina Sant' Orsola*), 02 03 – nauja, jo garbei sukurta Francescos Caccini (vieno operos pradininkų Giulio Caccini dukters) opera *Rudžiero išlaisvinimas iš Alcinos salos* (*La liberazione di Ruggiero dall'isola d'Alcina*). Mantujoje Gonzagų rūmuose Vladislovas Vaza matė *dramma musicale* apie tvaną (apie ją daugiau nežinoma).

1632 tapęs Lietuvos d. kun-čiu ir Lenkijos karaliumi, Vladislovas Vaza labai rūpinosi teatru (jame buvo ir šokėjų grupė). Daugiausia iš italų sudarytai rūmų kapelai vadovavo kompozitorius ir muzikologas M. Scacchi (1602–85). Operos abiejose jungtinės valstybės sostinėse buvo rodomos svarbių įvykių proga. *Elenos pagrobimo* premjera Vilniuje susijusi su didele bažnyčios iškilme – Vladislovo Vazos rūpesčiu Katedroje buvo baigta gražinti Karališkoji (dab. Šv. Kazimiero) koplyčia, į kurią rugpjūčio 14 d. buvo pernėštas karstas su šv. Kazimiero palaikais), Varšuvoje ši opera parodyta 1638. Operos spektakliu *Amūro ir Psichės vedybos* (*Le nozze d'Amore e di Psiche*) Gdanske 1646 buvo sutikta iš Paryžiaus atvykusi antroji valdovo žmona Marija Liudvika Gonzaga. *Apviltosios Kirkės* premjera įvyko 1648 karališkosios poros atvykimo į Vilnių proga; tai buvo paskutinė Vladislovo Vazos teatro opera (1648 05 20 valdovas mirė Merkinėje). Šių operų muzika neišliko. VU spaustuvėje spausdinti operų literatūriniai tekstai rodo jas turėjus visus to l-pio it. operai būdingus bruožus.

Pasibaigus Vladislovo Vazos teatro veiklai, Lietuvoje šimtą metų nebebuvo operos žanrą puoselėjančios institucijos. Muz. teatrą iš dalies pakeitė VU >200 metų gyvavusi lotyniškoji mokyklinė drama – menas, kuris derino dainavimą, instr. muziką ir šokį. Tokie spektakliai buvo rodomi ir vėliau įsteigtose Kražių (daugiausia), Kauno, Pašiaušės (Kelmės rj. s-bė), Žadiškių (Gardino sr.), Gardino, kt. kolegijose.

Operos menas Lietuvoje atgimė ~18 a. vid. didikų rūmų teatruose. Spektakliai >100 metų buvo rodomi lenkų, kartkartėmis it., pranc. ir vokiečių kalba. Didikų teatrai steigėsi (kai kurie neilgai veikė) Lietuvos ir Lenkijos valstybės žlugimo, jos padalijimo lai-

Pirmosios liet. operos – M. Petrausko *Birutė* – pagr. vaidmens atlikėja M. Piaseckaitė-Šlapelienė (1906)

kais. Žymiausias ir ilgiausiai gyvavęs buvo Radvilų teatras Nesvyžiuje (veikė 1745–1807; 1756 jis tapo profesionaliu). 1747 Radvilos įrengė teatrą ir Vilniuje, viename senųjų giminės rezidencijos pastatų (dab. Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus). Nesvyžiaus teatre dainavo dainininkai, pakviesti iš užsienio, baleto trupę ugdė prancūzų ir kt. baletmeisteriai. 1783–1802 jo vadovas buvo garsus Hamburgo muzikas, kompozitorius J. D. Hollandas; 1784 rugsėjį Stanislovo Augusto apsilankymo proga buvo parodyta jo opera *Agotėlė* (*Agatka*) ir baletas *Orfėjus pragare* (*Orfeusz w piekle*); operos libretą sukūrė komp. Motiejus Radvila. It. operos dar buvo rodomos ir Slucko teatre. 1764–84 Slanime veikė kun-čio Mykolo Kazimiero Oginskio rūmų teatras. Kun-tis savo teatrui sukūrė 4 operas. Vienas žymiausių buv. LDK žemėse teatrų buvo J. K. Branickio rūmų teatras Balstogėje (veikė 1749–72; žiemą lankydavosi ir Vilniuje). Teatre veikalai buvo atliekami daugiausia originalo kalba (iš viso parodyta 122 pjesės, 19 operų ir 41 baletas). 18 a. 2 pusėje veikė Sapiegų teatrai Ružanuose (čia buvo ir muzikos bei baleto m-los), Derečine ir Zelvoje (Gardino sr.). Vilniaus vyskupo Ignoto Masalskio rūmuose Verkiuose 18 a. pab. irgi buvo įrengtas teatras.

Pirmi viešieji teatrai Lietuvoje įsteigti 1785 Vilniuje ir Klaipėdoje (vokiečių teatras). Vilniaus viešojo teatro pradžia susijusi su rež., dramaturgo, aktoriaus ir dainininko Wojciecho Bogusławskio veikla. 1785–90 jo vadovaujama trupė, įsikūrusi Oskierkų rūmuose buvusiame teatre, pastatė komiškųjų operų, tarp jų – G. Paisiello *Fraskatietė*, *Sevilijos kirpėjas*, A. Salieri *Pavydo mokykla*, G. Albertini *Don Žuanas*, D. Cimarosos *Italė Londone*, G. Gazzanigos *Alcinos sala* ir kitos. W. Bogusławskiui išvykus, teatre 5 metus nebuvo nuolatinės trupės. Jame trumpam įsikurdavo antreprenerių vadovaujamos trupės. 1796 į Vilnių atvyko aktorius, dainininkas ir antrepreneris D. Morawskis, kuris subūrė operos ir dramos trupę; po D. Morawskio mirties 1801 teatrui vadovavo jo našlė vilnietė aktorė M. Korvel-Morawska, kt. antrepreneriai. Nuo 1796 vaidinta suremontuotose Radvilų teatro patalpose; teatras vadintas Didžiuoju (jame buvo ~1000 vietų). Nuo 1810 pradėta vaidinti ir Rotušėje įrengtoje salėje (miesto teatras į Rotušę galutinai perkeltas 1845). Opera teatro repertuare įsitvirtino 1798–99. Nuo 19 a. pr. teatro repertuare atsirado reikšmingų, to meto Europos teatruose populiarių veikalų. 1801 pastatyta viena svarbiausių lenkų operų – J. Stefano *Krokuviečiai ir kalniečiai*, 1802 W. A. Mozarto *Užburtoji fleita*. Operų spektaklių ir labdaringų koncertų surengė 1804–23 Vilniuje gyvenęs VU profesorius gydytojas J. Frankas ir jo žmona žymi dainininkė Chr. Gerhardi. Žymiausias jų muz. veiklos įvykis – J. Haydno oratorijos *Pasaulio sukūrimas* atlikimas 1809 02 17 ir 02 18 Rotušės teatre. 19 a. pirmaisiais d-mečiais itin dažnai rodytos L. Cherubini (*Lodoiska*, *Dvi dienos, arba Vandens vežėjas*), austrų ir pranc. kompozitorių operos. 1827 pastatyta G. Rossini *Laiminga apgaulė*, *Italė Alžyre*, *Turkas Italijoje*, vėliau ne kartą atnaujinta *Sevilijos kirpėjas, Tankredas*, C. M. von Weberio *Stebuklingasis šaulys*.

Operos ir dramos vaidyklos afiša (1921)

1835–44 Vilniuje veikė ir W. C. A. von Schmidkoffo vokiečių operos trupė. Jos kapelmeisteris buvo vargonininkas, pianistas, komp. W. Każyński (Vilniuje dirbo 1830–42). Teatre buvo pastatytos jo 4 operos (populiariausia *Fenela*). 1840–58 Vilniuje gyveno lenkų tautinės operos kūrėjas S. Moniuszko. Vilniuje jis sukūrė operą *Halka* (I red-ja); 1848 ji buvo atlikta koncertiškai, 1854 pastatyta teatre. Vienas žymesnių Vilniaus operos dainininkų buvo italas A. Bonoldi (dainavo teatre, S. Moniuszkos dainas). Teatras gastroliavo Minske (1802, 1818), Sankt Peterburge ir Polocke (1806), Liepojoje (1809, 1811, 1814), Rygoje (1814, 1815), Mintaujoje (1814), Balstogėje (1815, 1817), Zelvoje (1815 Sapiegų teatre), Svisločiuje (Gardino sr.; 1817 Vincento Tiškevičiaus teatre), Klaipėdoje ir Telšiuose (1829), Kaune (1844 ir nuo 1845 beveik kiekvieną vasarą). Iki 1863 sukilimo Vilniuje buvo statyta itin reikšmingų veikalų – W. A. Mozarto *Pagrobimas iš seralio*, G. Rossini *Otelas*, F. A. Boieldieu *Baltoji dama*, D. F. E. Aubero *Fra Diavolo*, *Bronzinis žirgas*, *Nebylė iš Portičio*, F. Héroldo *Zampa*, A. Ch. Adamo *Lonžiumo pašti-*

ninkas, V. Bellini *Norma*, *Svetimšalė*, G. Donizetti *Meilės gėrimas*, *Liučija di Lamermur*, *Lukrecija Bordža*, *Favoritė*, *Pulko duktė*, F. von Flotowo *Marta*, *Alessandro Stradella*. 1860 parodyta G. Verdi opera *Ernani*. Operų scenografiją kūrė dailininkai A. Smuglevičius, A. Glovackis, J. H. Glovackis (1808–25 buvo teatro dailininkas), J. Rustemas, V. Dmachauskas (1850–54 sukūrė S. Moniuszkos *Halkos*, G. Donizetti *Favoritės*, *Italės Alžyre* scenografiją). Nuo 1864 teatro dailininkas buvo A. Žametas.

Valstybės teatro solistė V. Jonuškaitė (Amneris) G. Verdi operoje *Aida* (1927)

Nuo 1844 dalis repertuaro buvo atliekama rusų kalba; spektakliai lenkų k. vyko Didžiajame teatre, rusų k. – Rotušės teatre. Po 1863 sukilimo teatras buvo uždarytas. Vietoj jo įkurtas miesto valdžios finansuojamas rusų dramos teatras, jame 1865 sausį atlikta V. Bellini operos *Norma* ištraukų. Rodyta trupės galimybes atitinkančių ankstyvojo rusų muz. teatro kūrinių, tarp jų – A. Verstovskio ir kt. autorių vodevilių. Nuo 1868 šiame teatre įsitvirtino prancūzų, daugiausia J. Offenbacho, operetės (*Gražioji Elena*, *Orfėjas pragare* ir kt.), kartais būdavo atliekamos V. Bellini operų *Norma*, *Liučija di Lamermur*, A. Verstovskio *Askoldo kapas*, M. Glinkos *Gyvybė už carą* (*Ivanas Susaninas*) scenos ar vienas kitas veiksmas. Gastroliavo it. operos trupės. 1882–87 teatre vaidino A. Voronkovo Rusų dramos ir operos artistų trupė, kurios repertuare buvo D. F. E. Aubero *Fra Diavolo*, S. Moniuszkos *Halka*, J. F. F. É. Halévy *Žydė*, M. Glinkos *Gyvybė už carą*, A. Dargomyžskio *Undinė*. 1887 penkiems sezonams Vilniuje apsistojusi antreprenerio A. Kartavovo operos ir dramos trupė per pirmąjį sezoną parodė 162 spektaklius, tarp jų – A. Rubinšteino *Demono*, G. Bizet *Karmen*, S. Moniuszkos *Halkos*, G. Verdi *Aidos*, G. Meyerbeero *Hugenotų* ir kt. operų 84 spektaklius. 1890–92 A. Kartavovo trupės dirigentas buvo čekas V. Sukas (vėliau vienas žymiausių Maskvos Didžiojo teatro dirigentų); jis parengė P. Čaikovskio *Mazepos*, G. Verdi *Otelo* premjeras. Iki I pasaul. karo Vilniuje vaidinusios įvairios trupės rodė G. Meyerbeero, P. Čaikovskio, G. Verdi, G. Puccini ir kt. kompozitorių operas. Kai kurios vaidino ir Kaune. Spektakliuose dainavo J. Katulskaja, N. Figneris, L. Sibiriakovas, V. Petrovas, A. Liarovas, P. Cesevičius ir kt. žymūs rusų dainininkai. 1881 Vilniaus teatre koncertavo E. Sirvydaitė-Sonchi, pirmoji Europoje išgarsėjusi liet. dainininkė. Vilniuje koncertavo F. Šaliapinas (pirmą kartą 1895), L. Sobinovas, A. Masini, M. Battistini ir kt. žymūs dainininkai.

Aukštuomenės rūmų, Vilniaus miesto viešajame teatre visuomet būta lietuvių muzikų bei aktorių. Jie ne kartą kritikuoti dėl lenkų kalbos tarties ydos – vad. lietuviškosios kantilenos. Sąlygos atsirasti lietuviškajam muzikos ir teatro gyvenimui buvo besusidarą 19 a. pirmaisiais d-mečiais, vad. lituanistinio sąjūdžio metais. VU nutarta steigti liet. k. katedrą, miesto teatre parodyta keletas liet. siužeto veikalų. Liet. kultūrinę veiklą sutrikdė u-to uždarymas, 1864 įvestas spaudos draudimas. Liet. operos idėją subrandino 19 a. pab. kilusi nauja tautinio atgimimo banga. 1895 Maironis parašė pirmąjį liet. operos libretą *Kame išganymas?* (vėliau keletui jo fragmentų muziką sukūrė A. Kačanauskas ir J. Gruodis). 1896 pirmajame (vėliau ir kituose) Sankt Peterburgo liet. koncerte dainavo profesionalūs solistai Č. Sasnauskas ir E. Sirvydaitė-Sonchi. 1899 Tilžėje pastatyta pirmoji liet. muzikinė pjesė scenai – Vydūno *Pasiilgimas veldėtojo*. Vydūnas su broliu muziku A. Storosta pradėjo kurti operą *Gilanda* (1905 A. Storosta mirė; spėtas sukurti vienas choras yra pirmasis liet. operos pavyzdys). Atgavus spaudą, kultūros sąjūdis iškart apėmė visą Lietuvą.

G. Rossini operos *Sevilijos kirpėjas* spektaklio scena Detmoldo (Vokietija) miesto teatre.
Iš kairės: I. Nauragis (Don Bazilijas), V. Puškorius (Don Bartolas), J. Kutkuvienė (Berta), iš dešinės: V. Baltrušaitis (Figaras), E. Kardelienė (Rozina), A. Kutkus (Almaviva)

V. Bellini operos *Norma* spektaklio scena Lietuvos nac. OBT (Norma – I. Milkevičiūtė, Orovezas – V. Bakula; dirig. V. Viržonis, rež. E. Domarkas, dail. H. Ciparis; 1987)

1906 Vilniuje, Miesto salėje (dab. Lietuvos nac. filh-ja), *Vilniaus kanklių* d-ja pastatė pirmąją liet. operą – M. Petrausko *Birutė* (G. Landsbergio-Žemkalnio libretas). Birutės partiją dainavo M. Piaseckaitė-Šlapelienė, Birutės brolio – K. Petrauskas, dirigavo M. Petrauskas, režisavo G. Landsbergis-Žemkalnis (atliko ir Seno vaidilos vaidmenį, vaidino ir 3 jo vaikai).

Nuo 20 a. pradžios Sankt Peterburge ir Maskvoje pagausėjo dainavimą studijuojančių lietuvių. Liet. koncertuose dainavo L. Sipavičiūtė, L. Skalskaitė-Šukevičienė, P. Valavičaitė, A. Galaunienė, J. Bieliūnas, P. Oleka, K. Petrauskas, J. Babravičius, S. Audėjus, V. Grigaitienė, M. Vaičkienė, A. Kutkus ir kiti.

Liet. profesionaliam operos teatrui atsirasti padėjo ne tik M. Petrausko *Birutės*, jo ir A. Kačanausko bei kt. kompozitorių operečių spektakliai Lietuvoje, Rusijos imperijos kt. vietose, JAV, bet ir profesionalių dainininkų pagausėjimas. Muz. gyvenimo raidą sutrikdė I pasaul. karas, bet sostinėje susitelkė didelė Rusijos valdymo ir karo išblaškytų lietuvių menininkų dalis. 1918 02 16 paskelbus atkuriamą nepriklausomą Lietuvos valstybę, per metus pasirengta visų profesinių muzikos meno įstaigų steigimui. 1920 Vilnių antrą kartą okupavus Lenkijai, visą kultūros veiklą teko perkelti į Kauną. Čia 1920 01 29 įsteigta Lietuvių meno kūrėjų d-ja, kuri įkūrė profesionalų teatrą – Operos ir dramos vaidyklą. 1920 12 31 parodytas pirmasis spektaklis – G. Verdi opera *Traviata*. 1926 Valstybės opera ir Valstybės drama sujungtos į vieną Valstybės teatrą, 1929 teatras pavadintas Valstybės teatru, opera, drama ir baletu. Operų spektaklius rodė ir Klaipėdos lietuvių opera. 1940 11 27 įkurtas Kauno operetės teatras (1959 pavadintas Kauno muz. teatru; nuo 1951 rodo ir operų spektaklius). Pirmaisiais SSRS okupacijos metais buv. Valstybės teatras vadintas Kauno valstybiniu dramos, operos ir baleto, Vokietijos okupacijos metais – Kauno didžiuoju, nuo 1944 rugsėjo – Kauno valst. teatru. 1944 atskyrus dramos trupę, operos ir baleto trupės sudarė LSSR valstybinį OBT, 1948 jis perkeltas į Vilnių, nuo 1998 Lietuvos nacionalinis operos ir baleto teatras. 1942–44 operas statė Vilniaus operos trupė, sudaryta iš Filharmonijos simf. orkestro, choro ir jaunesnės kartos solistų. SSRS vėl okupuojant Lietuvą į Vakarus pasitraukė ~30 operos solistų, apie pusė baleto trupės. 1947 Detmolde (Vokietija) jie pastatė G. Rossini operą *Sevilijos kirpėjas*. Į JAV pasitraukę liet. muzikai 1957 įkūrė Čikagos lietuvių operą. Jos repertuarą sudaro užs. ir liet. kompozitorių operos. Spektaklius rodė ir komp. D. Lapinsko 1982 įkurta Čikagos naujoji opera (*The New Opera Company of Chicago*; trupę sudarė lietuviai ir kitataučiai). 1956–86 veikė Klaipėdos liaudies operos teatras, kuris sudarė profesionalaus Klaipėdos muzikinio teatro (įk. 1987) branduolį. Operų pastatyta Kauno dramos teatre (B. Kutavičiaus *Strazdas,*

H. Purcello operos *Didonė ir Enėjas* spektaklio scena (Valdovų rūmų požemiai Vilniuje, 1995 per *Banchetto musicale* festivalį; rež. J. Gingell, D. Britanija)

žalias paukštis 1984), Lietuvos nacionaliniame dramos teatre Vilniuje (F. Bajoro *Dievo avinėlis* 1991; abiejų rež. J. Vaitkus); *Menų sambūris* 1996 parodė V. Bartulio *Pamoką* (rež. V. Masalskis). Lietuvos televizijoje pastatyta G. Puccini *Skraistė* (1961; pirmasis toks operos atlikimas Lietuvoje; rež. V. Mikštaitė), F. Poulenco *Žmogaus balsas* (1979), B. Bartóko *Hercogo Mėlynbarzdžio pilis* (1983), B. Dvariono *Dalia* (1985; visų rež. J. Janulevičiūtė). Lietuvos kino studijoje sukurti filmai W. A. Mozarto *Don Giovanni* (1988) ir B. Kutavičiaus *Strazdas, žalias paukštis* (1990; abiejų rež. J. Vaitkus). Operų (daugelį koncertiškai) su Lietuvos valst. simf. orkestru, liet. ir užs. chorais bei solistais pastatė dirig. G. Rinkevičius. Tai R. Wagnerio *Skrajojantis olandas* (1995), G. Puccini *Toska* (1996), *Turandot* (1999; pirmąkart Lietuvoje), *Bohema* (2006; rež. D. Ibelhauptaitė, kostiumų dail. J. Statkevičius), R. Strausso *Salomė* (1997; pirmąkart Lietuvoje), G. Verdi *Otelas*, *Simonas Bokanegra* (abi 2001), *Kaukių balius* (2001; rež. D. Ibelhauptaitė, kostiumų dail. J. Statkevičius), *Likimo galia* (2005; rež. D. Ibelhauptaitė, kostiumų dail. J. Statkevičius), R. Leoncavallo *Pajacai* (2003; rež. D. Ibelhauptaitė, kostiumų dail. J. Statkevičius), P. Čaikovskio *Pikų dama* (2005), D. Šostakovičiaus *Ledi Makbet iš Mcensko apskrities* (2006; pirmąkart Lietuvoje), J. Juzeliūno *Žaidimas* (2007). Klaipėdos muz. teatro repertuaro operų parodoma per šio teatro rengiamą vasaros f-lį *Muzikinis rugpjūtis pajūryje* (nuo 1998), dabartinės kūrybos (dažniausiai koncertiškai) – per *Gaidos* f-lį (nuo 1991; O. Balakausko *La lointaine / Tolimoji*, L. Rimšos ir L. Paulauskio *Opera in da House*, abi 2002; V. Baltako *Cantio*, A. Kučinsko *Grimo opera*, G. Sodeikos *Vienatvė dviese*, R. Ashley *Celestial Excursions / Dangiškos ekskursijos*, visos 2004; I. Stravinskio *Mavra*, Michelio van der Aa *One*, abi 2005; V. Bartulio *Pas de deux* 2006). Lietuvos nac. OBT nuo 2001 rengtas vasaros sezonas Trakų pilyje sutrumpėjo iki V. Klovos operos *Pilėnai* parodymo. *Banchetto musicale* f-liuose koncertiškai atliktos baroko operos – C. Monteverdi *Orfėjas*, J. Blow *Venera ir Adonis*, Valdovų rūmų požemiuose pastatyta H. Purcello *Didonė ir Enėjas* (1995), F. Caccini *Rudžiero išlaisvinimas iš Alcinos salos* (2001). Operų atlikta ir per tarptautinį Pažaislio muz. f-lį (nuo 1996), tarp jų – R. Leoncavallo *Pajacai* (2003), V. Bartulio *Mozarto gimtadienis* (2006), A. Piazzolos tango opera *Marija iš Buenos Aires* (pirmą kartą Lietuvoje), M. Petrausko *Birutė* (abi 2007). Pav.

G. Puccini operos *Bohema* spektaklio scena (Kongresų rūmai Vilniuje, 2006; dirig. G. Rinkevičius, rež. D. Ibelhauptaitė, kostiumų dail. J. Statkevičius)

L: V. Bakutytė *Opera Vilniuje XVIII–XIX a. / Menotyra* 1994 nr. 2, *Muzikinis spektaklis Lietuvoje (XVIII–XIX a.) / Menotyra* 1995 nr. 1, *Italų dainininkai Vilniuje (XIX a.) / Lietuvos muzikologija* 2006 t. 7; **J. Vyliūtė** *Čikagos lietuvių opera* Vilnius 1999, *Lietuvių muzikai Vokietijoje 1944–1949* Vilnius 2005; *Lietuvių teatro istorija. 1929–1935* Vilnius 2000; *Lietuvių teatro istorija. 1935–1940* Vilnius 2002; *Lietuvių teatro istorija. 1970–1980 (opera ir baletas 1957–1980)* Vilnius 2006; **J. Bruveris** *Lietuvos nacionalinis operos ir baleto teatras* Vilnius 2006.

Jonas Bruveris

Baletas

16–18 a. šokių buvo LDK mokyklinių teatrų vaidinimuose. Baleto trupes turėjo Lietuvos didieji kun-čiai ir Lenkijos karaliai Žygimantas Senasis, Vladislovas Vaza, Jonas Kazimieras. Vilniaus Žemutinės pilies teatre (1635–48) veikė ir baleto trupė. Šokiai buvo įterpiami į dramos ir operos spektaklius. 18 a. teatrus steigė didikai. Nuo 1750 Nesvyžiuje, Mykolo Kazimiero Radvilos ir jo žmonos P. U. Radvilienės dvare, baletus statė pranc. baletmeisteris Loubet Mathieu. 1758 Slucke Jeronimas Radvila įsteigė baleto

I. Stravinskio baleto *Ugnies paukštė* scena (1929, baletmeisteris P. Petrovas, dail. V. Dubeneckis)

V. Bacevičiaus baleto *Šokių sūkuryje* scena (1933, baletmeisteris N. Zverevas, dail. T. Kulakauskas)

m-lą, kuriai vadovavo pranc. baletmeisteris L. M. Dupré. 1764–84 baletai statyti Mykolo Kazimiero Oginskio Slanimo ir J. K. Branickio Balstogės dvarų teatruose. 1774 savo dvare Gardine LDK valst. veikėjas A. Tyzenhauzas įsteigė baleto m-lą, kurioje mokėsi daugiausia baudžiauninkų vaikai (~60 šokėjų), dirbo kviestiniai baletmeisteriai F. G. Le Doux, G. Petinetti (*Valstiečių baletas*, *Dūdininkų kvartetas*, *Kepėjų baletas*). Po A. Tyzenhauzo mirties 1785 trupė buvo padovanota Lietuvos d. kun-čiui ir Lenkijos karaliui Stanislovui Augustui Poniatovskiui (šoko karaliaus dvare Varšuvoje). 1788 prie jos buvo prijungta Slanimo trupė. 18 a. pab.–19 a. baleto artistai dalyvaudavo Vilniaus miesto teatro (įk. 1785) operos spektakliuose.

1919 Kaune O. Dubeneckienė su dainininke A. Galauniene įkūrė plastikos ir estetikos šokių kursus. O. Dubeneckienė dainininkų, rašytojų, aktorių kūrybos vakaruose šoko Medėjos, Persės, Jūrininkų šokius. 1920 Lietuvių meno kūrėjų d-ja Kaune įsteigė Operos vaidyklą (1922 ji suvalstybinta ir pavadinta Valstybės opera). 1921 Kaune O. Dubeneckienė įsteigė pirmąją liet. baleto studiją (iki 1925 jai vadovavo). 1922 06 02 surengtas pirmasis šios studijos mokinių koncertas, kuriame pasižymėjo J. Jovaišaitė-Olekienė, L. Gailevičaitė, N. Rivkaitė, Eugenija Žalinkevičaitė. 1921–25 jos dalyvavo Valstybės operos spektakliuose (A. Rubinšteino *Demonas*, G. Verdi *Rigoletas*, abu 1921, P. Čaikovskio *Eugenijus Oneginas* 1923), šoko O. Dubeneckienės pastatytus šokius. Artistės atlikdavo ir vyrų vaidmenis (vyrų baleto artistų nebuvo).

1925–29 Kaune suburtai Valstybės teatro baleto trupei ir studijai vadovavo buvęs Marijos teatro Sankt Peterburge baleto artistas ir baletmeisteris P. Petrovas. Teatre jis pastatė 13 baleto spektaklių ir 17 šokių operų spektakliams, siekdamas sustiprinti trupės vyrų dalį pakvietė į ją aktorių V. Sipaitį, dainininką S. Dautartą. 1925 05 18 Kaune P. Petrovas surengė baleto koncertą (rodytos baletų J. Strausso *Promenada*, N. Rimskio-Korsakovo *Orientale* ištraukos). 1925 12 04 įvyko pirmasis baleto spektaklis – 3 veiksmų L. Delibes'o *Kopelija* (baletmeisteris P. Petrovas), kuriame šoko pirmieji liet. baleto artistai O. Malėjinaitė, P. Petrovas, J. Jovaišaitė-Olekienė, B. Kelbauskas ir kiti. Ugdydamas baleto trupės profesionalumą P. Petrovas pastatė baletus: P. Čaikovskio *Gulbių ežeras* (1927), *Spragtukas*, L. Delibes'o *Silvija* (abu 1928), I. Stravinskio *Ugnies paukštė* (1929), vienveiksmę kompoziciją *Lietuviška rapsodija* (1928, pagal J. Karnavičiaus muz., joje panaudota liet. liaudies šokių žingsniai). Trupę sudarė 16 baleto artistų; žymesni: A. Abzlatavičienė, M. Kačinskienė, N. Kaliskienė, L. Matulionienė, Eugenija Žalinkevičaitė, J. Ambrazas, E. Bandzevičius, A. Butkus, B. Čunovas, J. Vasiliauskas, M. Juozapaitytė-Kelbauskienė (šoko nuo 1929).

1929 išvykus P. Petrovui Valstybės teatre dirbo baletmeisteriai V. Karalli, G. Kiakštas, T. Vasiljevas (R. Leoncavallo *Pajacai*, Poloviečių šokiai A. Borodino operai *Kunigaikštis Igoris*, abu 1931). 1931 Valstybės teatro direktorius A. Oleka-Žilinskas, siekdamas pakelti teatro meno lygį, pakvietė dirbti žymius rusų baleto artistus V. Nemčinovą, N. Zve-

revą (buvę S. Diagilevo trupės *Rusų baletas* solistai), A. Obuchovą (Marijos teatro Sankt Peterburge baleto solistas), kurie turėjo įtakos Lietuvos baleto tolesnei raidai. Baletmeisteris N. Zverevas pastatė klasikinius baletus (A. Ch. Adamo *Žizel* 1931, A. Glazunovo *Raimonda* 1933, P. Čaikovskio *Miegančioji gražuolė* 1934; juose laikėsi M. Petipa ir B. Romanovo choreografijos stilistikos), pastatė novatoriškus vienveiksmius baletus (*Naktis raganų kalne*, pagal M. Musorgskio muz., B. Nižinskos choreografija, F. Poulenco *Aubade* / *Ryto serenada*, G. Balanchine'o choreografija, *Fauno popietė*, pagal C. A. Debussy muz., V. Nižinskio choreografija, *Bolero*, pagal M. Ravelio muz., B. Nižinskos choreografija, visi 1932). 1933 N. Zverevas pastatė pirmuosius liet. kompozitorių baletus: modernųjį V. Bacevičiaus *Šokių sūkuryje*, romantiškąjį J. Gruodžio *Jūratė ir Kastytis*, linksmą ir groteskišką B. Dvariono *Piršlybos* (1935 per trupės gastroles šoktas Monte Carlo ir Londone).

J. Pakalnio baleto *Sužadėtinė* scena (1943, baletmeisteris B. Kelbauskas, dail. V. Andriušis)

3 d-metyje Kaune veikė Maskvos baleto artistės O. Iljinskajos (Iljinskaitės), V. Karalli, G. Kiakšto privačios baleto studijos, 1931–35 – A. Obuchovo baleto studija (1935 suvalstybinta). 1935 impresarijaus R. Blumo pakviesta Valstybės teatro baleto trupė gastroliavo Monte Carlo (parodyta 10 spektaklių) ir Londono teatre *Alhambra* Londone (parodyta 32 spektakliai). 1935 išvykus V. Nemčinovai, N. Zverevui ir A. Obuchovui iki 1937 Valstybės teatro baleto trupei ir studijai vadovavo rusų baletmeisterė ir pedagogė A. Fokina (Fiodorova; L. Minkaus *Don Kichotas* 1936, C. Pugni *Žirgelis Kuprelis* 1937); savo pamokomis ji patobulino baleto trupės ir studijos artistų profesionalumą. Pagrindinius vaidmenis šoko M. Juozapaitytė-Kelbauskienė, O. Malėjinaitė, B. Kelbauskas, V. Aukščiūnas. Kiti žymesni artistai: V. Adomavičiūtė, T. Babuškinaitė, I. Eidrigevičiūtė-Sprindienė, T. Kublickaitė, T. Pagodinaitė, O. Zateplinskaitė, P. Baravykas, J. Čunovas (Drazdauskaitė), H. Jagminas, S. Modzeliauskas, S. Velbasis. Po 1938 surengto baleto studijos koncerto į teatrą buvo priimtos talentingos balerinos T. Sventickaitė ir G. Sabaliauskaitė. Nuo 4 d-mečio pirmasis liet. baletmeisteris B. Kelbauskas statė baletus (*Šecherazada* 1937, pagal N. Rimskio-Korsakovo muz., B. Asafjevo *Bachčisarajaus fontanas* 1938, R. Gliero *Raudonoji aguona* 1940), šokius baleto studijos mokinių pavasariniams koncertams (1937, 1938, 1940). 3–4 d-mečio baletus dirigavo M. Bukša, L. Hofmekleris, V. Marijošius, J. Pakalnis, J. Tallat Kelpša, spektaklius apipavidalino M. Dobužinskis, O. Dubeneckienė, A. Galdikas, T. Kulakauskas, S. Ušinskas. Kaune gastroliavo žymūs rusų baleto artistai V. Trefilova, L. Šollar ir A. Viltzakas, T. Karsavina, V. Kriger ir A. Mesereras, M. Reizen ir L. Žukovas, L. Bank ir M. Gabovičius, N. Kirsanova, latviai H. Tangijeva-Birzniece ir O. Lēmanis, E. Feifere (Pfeifere) ir H. Plūcis, prancūzė L. Darsonval ir kiti, trupė *Lenkų baletas*.

Per Vokietijos okupaciją teatre vyko spektakliai, su pertraukomis veikė baleto studija. 1943 B. Kelbauskas pastatė J. Pakalnio baletą *Sužadėtinė* (dirigavo J. Pakalnis), kuriame derino klasikinio baleto judesius ir liet. liaudies šokių elementus. 1942–44 Vilniaus operoje veikė baletmeisterio V. Germanavičiaus suburta nedidelė baleto trupė (šokiai Ch. Gounod operai *Faustas* 1942, *Kvietimas šokiui*, pagal C. M. von Weberio muz., R. Drigo *Užburtoji fleita*; abu 1944). 1944 SSRS vėl okupuojant Lietuvą emigravo du trečdaliai liet. baleto artistų: I. Gintautienė (Adomavičiūtė), V. Adomavičiūtė, T. Babuškinaitė, I. Eidrigevičiūtė-Sprindienė, J. Čunovas (Drazdauskaitė), R. Drazdauskaitė, N. Giedraitytė, N. Kaliskienė, T. Kublickaitė, T. Pagodinaitė, Z. Smolskaitė, J. Šadzevičiūtė, A. Šlepetytė, O. Zateplinskaitė, E. Bandzevičius, B. Čunovas, A. Liepinis (Liepinas), S. Modzeliauskas, J. Vasiliauskas, S. Velbasis ir kiti. 1945 į Lenkiją išvyko M. Galočkinaitė ir V. Miliūnas. Vokietijoje artistus iš Lietuvos subūrė A. Butkus. 1947 Augsburge įsteigtame Lietuvių tremtinių baleto teatre A. Butkus surengė A. Delibes'o baleto

E. Balsio baleto *Eglė žalčių karalienė* scena (1960, baletmeisteris V. Grivickas, dail. J. Jankus)

A. Rekašiaus baleto *Aistros* scena (1971, baletmeisteris E. Bukaitis, dail. J. Jankus)

Kopelija spektaklį (baletmeisteris E. Bandzevičius, dirigentas A. Kučiūnas), kuris buvo rodytas DP lietuvių stovyklose. Vėliau daugelis baleto artistų įsteigė privačias baleto m-las ir studijas JAV, Kanadoje, Australijoje.

1944 nuo Kauno didžiojo teatro (iki 1940 Valstybės teatras, 1940–41 Valstybinis dramos, operos ir baleto teatras) atskyrus dramos trupę, operos ir baleto trupės sudarė Lietuvos nac. OBT (iki 1998 Lietuvos OBT). B. Kelbauskas, papildęs trupę baleto studijos mokiniais, atnaujino prieš karą statytus spektaklius. 1948 rusų baletmeisteris F. Lopuchovas Kaune pastatė B. Kelbausko pradėtą P. Čaikovskio baletą *Gulbių ežeras*. 1948 Lietuvos OBT perkeltas į Vilnių. B. Kelbauskas iš naujo pastatė J. Pakalnio baletą *Sužadėtinė*, R. Gliero *Raudonoji aguona* (abu 1949), su dirigentu Ch. Potašinsku sukūrė paskutinį savo spektaklį – J. Gruodžio *Jūratė ir Kastytis* (1965). Šiuo l-piu Lietuvos OBT pagr. vaidmenis šoko M. Juozapaitytė-Kelbauskienė, T. Sventickaitė su H. Kunavičiumi, G. Sabaliauskaitė su H. A. Baniu, solo partijas – R. Jamontaitė, R. Janavičiūtė-Kantoravičienė, R. Grigorovaitė, I. Kalvaitytė, V. Lipnickaitė, A. Ruzgaitė, R. Stankunavičiūtė, L. Šveikauskaitė, A. Tamulevičiūtė, M. Vilkevičiūtė, S. Bilida, V. Brazdylis vyresnysis, S. Gončiarovas, Z. Jamontas, V. Stiklioraitis. 1951–54 Lietuvos OBT dirbo vyr. baletmeisteris M. Moisejevas su žmona – trupės pedagoge ir repetitore K. Salnikova (A. Glazunovo *Raimonda* 1951, I. Morozovo baletas vaikams *Daktaras Aiskauda* 1954, P. Čaikovskio *Miegančioji gražuolė* 1955). 1954–71 baleto trupei vadovavo A. Lunačiarskio teatro meno i-tą Maskvoje baigęs baletmeisteris V. Grivickas. Liet. kompozitorių baletuose (J. Juzeliūno *Ant marių kranto* 1953, su A. Mesereru, 1975, J. Indros *Audronė* 1957, 1969, E. Balsio *Eglė žalčių karalienė* 1960, 1965 pagal jį sukurto pirmojo liet. filmo baleto *Eglė* choreografas ir vienas režisierių) jis derino klasikinį baletą su liet. liaudies choreografijos elementais. Originalia dramaturgija ir choreografija išsiskyrė V. Grivicko pastatyti baletai *Peras Giuntas* (1956, pagal E. Griego muz.), L. Delibes'o *Silvija*, L. Auster *Šiaurės sapnas* (abu 1961), C. Pugni *Paryžiaus katedra / Esmeralda* (1962), A. Chačaturiano *Spartakas* (1964), D. Šostakovičiaus *Panelė ir chuliganas* (1971), J. Bašinsko *Užkeiktieji vienuoliai* (1984). Pagrindinius vaidmenis Lietuvos OBT kūrė baleto solistai L. Aškelovičiūtė, G. Žvikaitė, A. Beliukevičius, R. Minderis (visi 1959 baigė Leningrado A. Vaganovos choreogr. m-lą). Šoko solistai V. Baltrušaitis, Č. Žebrauskas, V. Kudžma, S. Vabalevičiūtė, artistai R. Baranauskaitė, G. Samaitytė, V. Nikulajevas, P. Peluritis.

6–7 d-metyje Lietuvos OBT dirbo kviestiniai baletmeisteriai H. Tangijeva-Birzniece (R. Grīnblato *Rigonda* 1960), K. Bojarskis (A. Rekašiaus *Gęstantis kryžius* 1966). Daugelį spektaklių apipavidalino V. Gatavynaitė, J. Jankus, R. Songailaitė, dirigavo J. Aleksa, R. Geniušas, Ch. Potašinskas, V. Viržonis. 1974 Lietuvos OBT persikėlė į naujus rūmus. Baletmeisteris E. Bukaitis (1974–78, 1991–92 vyr. baletmeisteris) pastatė nesiužetinių

neoklasikinės stilistikos baletų (A. Rekašiaus *Aistros* 1971), atnaujino klasikinių baletų (P. Čaikovskio *Gulbių ežeras* 1974), pastatė E. Balsio baletą *Eglė žalčių karalienė* (1976). Repertuarą papildė kviestinių baletmeisterių M. Pliseckajos ir jos asistentų V. Smirnovo-Golovanovo, N. Ryženko (R. Ščedrino *Ana Karenina* 1975), t.p. N. Bojarčikovo (S. Prokofjevo *Romeo ir Džuljeta* 1977), M. Murdmos (B. Bartóko *Stebuklingas mandarinas* 1978) baletai. 1980–91 vyr. baletmeisteriu dirbo V. Brazdylis jaunesnysis (J. Gruodžio *Jūratė ir Kastytis* 1978, 1984, V. Ganelino *Baltaragio malūnas* 1979, L. Delibes'o *Kopelija* 1980, 1983, A. Rekašiaus *Amžinai gyvi* 1982, S. Krasausko grafikos motyvais). J. Smoriginas pastatė baletų Lietuvos OBT (vienveiksmių baletų vakaras *Keturios dramos* 1988, pagal įv. kompozitorių muz., O. Balakausko *Makbetas*, *Paskutinės pagonių apeigos*, pagal B. Kutavičiaus muz., abu 1989, M. Ravelio *Dafnis ir Chloja* 1997), t.p. Suomijoje, Estijoje, Maskvoje ir kitur. 1998 jis įsteigė choreogr. projektų teatrą *Vilniaus baletas*. Žymiausi šio l-pio Lietuvos OBT solistai: L. Bartusevičiūtė-Noreikienė, N. Beredina, S. Masaniova, J. Katakinas, V. Kudžma, P. Skirmantas, t.p. šoko N. Antonova, A. Gineitytė, R. Krugiškytė, V. Parutytė, A. Pirmaitienė, G. Sakalauskaitė, A. Sarokaitė (Domeikienė), V. Tarasova, J. Valeikaitė (nuo 1991 šoko užsienyje), V. Chlebinskas, V. Fadejevas, D. Kiršys.

S. Prokofjevo baleto *Romeo ir Džuljeta* scena (1993, choreogr. V. Vasiljevas, dail. S. Barchinas)

I. Stravinskio baleto *Šventasis pavasaris* scena (2000, choreogr. Sin Peng Vangas, scenografas A. Jacovskis, kostiumų dail. A. Jacovskytė)

Nuo 1992 Lietuvos OBT baleto trupei vadovauja T. Sedunova. Baletų sukūrė A. Cholina (A. Rekašiaus *Medėja* 1996; 2000 Vilniuje ji įkūrė Anželikos Cholinos šokio teatrą A|CH), E. Domeika (*Karmen*, pagal G. Bizet, R. Ščedrino muz., *Kaligula*, pagal D. Šostakovičiaus muz., abu 1992, E. Balsio *Eglė žalčių karalienė* 1995). 9–10 d-metyje garsėjo baleto artistai N. Beliakaitė (nuo 1999 šoko JAV), R. Jezerskytė (nuo 1999 šoko Olandijoje), A. Bazevičiūtė (nuo 2002 šoko D. Britanijoje, vėliau Olandijoje), M. Baužys (nuo 2001 šoko JAV). 20 a. 10 d-metyje baletų Lietuvos OBT sukūrė kviestiniai choreografai V. Vasiljevas (S. Prokofjevo *Romeo ir Džuljeta* 1993, L. Minkaus *Don Kichotas* 1994), A. Melanjinas (P. Čaikovskio *Spragtukas* 1996, *Venecijos karnavalas* 1999, pagal įvairių kompozitorių muz.). 20 a. pab.–21 a. pr. kviestiniai choreografai K. Pastoras (*Karmen* 1997, pagal G. Bizet, R. Ščedrino muz., *Vasarvidžio nakties sapnas* 1998, pagal F. Mendelssohno-Bartholdy muz., M. Urbaičio *Acid City* 2002), Sin Peng Vangas (I. Stravinskio *Šventasis pavasaris* 2000, *Carmina Burana* 2003, pagal C. Orffo muz.) pastatė šiuolaikinės choreografijos baletų. JAV baletmeisteris L. Massine'as pastatė M. Teodorakio *Graikas Zorba* (1998). Teatre dirbo rusų baletmeisteriai B. Eifmanas (*Raudonoji Žizel* 2001, pagal įv. kompozitorių muz., *Rusiškasis Hamletas* 2003, pagal L. van Beethoveno ir G. Mahlerio muz.), K. Simonovas (A. Šenderovo *Dezdemona*), A. Ratmanskis (R. Ščedrino *Ana Karenina*, abu 2005). Vienveiksmiai A. Tudoro, G. P. Arpino, G. Balanchine'o kūriniai (2004) OBT repertuare gyvavo neilgai. Atnaujinta klasikinių baletų (P. Čaikovskio *Gulbių ežeras* 2005, *Miegančioji gražuolė* 2006, L. Minkaus *Bajaderė* 2007).

21 a. pr. garsėja Lietuvos nac. OBT solistai: E. Špokaitė, M. Hamanaka, N. Juška, A. Paulauskas, artistai N. Adigamova, Ž. Baikštytė, I. Cibulskytė, K. Kanišauskaitė,

M. Urbaičio baleto *Acid City* scena (2002, choreogr. K. Pastoras, scenografas A. Jacovskis, kostiumų dail. A. Jacovskytė; priekyje kairėje – I. Zaripovas ir D. Kupstaitė)

O. Konošenko, R. Taučiūtė, E. Butkus, A. Daraškevičius, R. Maskaliūnas, E. Smalakys, šoka Ž. Čičelytė, R. Kudžmaitė, R. Ceizaris, M. Rimeikis, V. Vološinas, I. Zaripovas, A. Žužžalkinas. Daugeliui baleto spektaklių dirigavo V. Viržonis, J. Aleksa, A. Šulčys, M. Staškus, L. Balčiūnas, spektaklius apipavidalino scenografai H. Ciparis, E. Renteris (Estija), A. Jacovskis, V. Okunevas (Rusija), kostiumų sukūrė A. Jacovskytė, J. Statkevičius.

Lietuvos OBT baleto trupė gastroliavo Maskvoje (1954, 1957, 1963, 1969, 1986, 2003), Leningrade (dab. Sankt Peterburgas; 1958), Vokietijoje (1969, 1977, 1987, 1990, 1992, 1994, 2000, 2002), Bulgarijoje (1973), Rygoje (1979, 2006), Estijoje (1980), Graikijoje (1983, 1997), Švedijoje (1983, 1984), Zaire, Konge, Zimbabvėje, Argentinoje (1987), Sirijoje, Turkijoje, Meksikoje, Kuveite, Omane, Jungtiniuose Arabų Emyratuose (1988), Lenkijoje (Varšuvoje 1988, 2006), Lot. Amerikos šalyse (1989), Olandijoje (1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997), Prancūzijoje, Kaire, Danijoje (1997), JAV (Vašingtone 1998), Lodzėje, Madride, Italijoje (1999, 2004), Japonijoje (2001), Turkijoje (2001, 2002), Valensijoje, D. Britanijoje (Londone 2002, Nottinghame 2004), Slovėnijoje (2002), Ispanijoje (2005, 2007).

20 a. 2 pusėje–21 a. pr. Lietuvoje gastroliavo rusų baleto artistai G. Ulanova, M. Pliseckaja, N. Bessmertnova, J. Maksimova, A. Osipenko, V. Vasiljevas, prancūzai Y. Chauviré ir Y. Algaroffas, italė L. Cosi, ispanas Y. Yebra ir kiti, t.p. Ispanijos nac. baletas, Didžiojo teatro baleto trupė iš Ženevos, trupė *Joffrey Ballet* iš Niujorko, P. Tayloro šokio trupė, *XX amžiaus baletas* ir *Béjart Ballet Lausanne* (vadovas M. Béjart'as), Monte Carlo baletas, B. Eifmano baleto trupė ir kitos.

Be Lietuvos nac. OBT, baleto trupės dar veikia Kauno muz. teatre (nuo 1948) ir Klaipėdos muz. teatre (nuo 1987). Kauno muzikiniame teatre baletmeisteriais dirbo V. Germanavičius, J. Jastrebovas, A. Kondratavičius (*Atsisveikinimo simfonija* 1970, pagal J. Haydno muz., *Terra Archegon* 1972, pagal J. Juzeliūno muz.), I. Ribačiauskaitė (*Aušrinė* 1976, pagal J. Pakalnio muz., J. Ter Osipovo *Mažylis ir Karlsonas* 1981, I. Morozovo *Daktaras Aiskauda* 1983, S. Prokofjevo *Pelenė* 1997, P. Čaikovskio *Spragtukas* 1999), J. Smoriginas (Z. Bružaitės opera-baletas *Voro vestuvės* 2007). Su Klaipėdos muz. teatro baleto trupe baletų pastatė L. Dautartaitė, D. Tchorževskis, P. Fokinas, J. Smoriginas (*Žydrasis Dunojus* 1994, 1998, pagal J. Strausso muz., sceninė kantata *Carmina Burana* 1996, pagal C. Orffo muz., *Bolero* 1997, pagal M. Ravelio muz., *Artisto gyvenimas*, pagal H. Berliozo muz., *Sirenos*, pagal C. A. Debussy muz.; abu 1998).

1952 V. Grivicko, M. Moisejevo ir K. Salnikovos iniciatyva prie Vilniaus dešimtmetės muz. m-los įsteigtas Choreogr. skyrius (iki 1961 vadovas H. Kunavičius, nuo 1963 L. Navickytė), 1986 reorganizuotas į Vilniaus baleto m-lą, 2001 – į M. K. Čiurlionio menų m-los Baleto skyrių (2001–07 vadovas P. Skirmantas, nuo 2007 J. Vymerytė). Iki 2008 parengta 37 baleto ir 7 liaudies šokių artistų laidos. Daugelis klasikinio šokio pedagogų yra buvę Lietuvos OBT baleto artistai (kai kurie baigė Rusijos teatro a-jos Maskvoje Ped. f-tą arba Maskvos choreogr. m-los 2 metų ped. kursus): R. Janavičiūtė-Kantoravičienė, J. Jovaišaitė-Olekienė, I. Kalvaitytė, B. Krapavičienė, J. Liaugminienė, N. Makarova, A. Nasvytienė (Tumalevičiūtė), A. Ruzgaitė, G. Sabaliauskaitė, T. Sventickaitė, J. Švedai, L. Šveikauskaitė, L. Tamulevičienė, V. Tarasova, B. Tomaševičienė, J. Vymerytė, A. Beliukevičius, J. Katakinas, V. Kudžma, P. Peluritis, A. Semionovas, P. Skirmantas ir kiti. Kiekvienais metais Lietuvos OBT vyksta parodomieji mokinių koncertai, rodomi mokinių baletai (A. Klenickio *Beširdis* 1969, baletmeisteriai J. Gudavičius, L. Navicky-

tė, S. Prokofjevo *Petia ir vilkas* 1977, baletmeisterė N. Šiekštelienė, *Archegono žemė* 1980, pagal J. Juzeliūno muz., baletmeisteris A. Kondratavičius, S. Prokofjevo *Pelenė* 1984, baletmeisteris E. Suuve, Estija, L. Vilkončiaus *Piteris Penas* 2005, V. Brazdylis jaunesnysis, A. Gineitytė, A. Domeikienė, M. Levickienė, V. Kudžma). Daugelis mokinių yra pelnę apdovanojimų jaunųjų baleto šokėjų tarpt. konkursuose: Ž. Baikštytė, L. Bartusevičiūtė, M. Baužys, N. Beliakaitė, J. Dronina (nuo 2005 šoka Švedijoje), K. Gudžiūnaitė, R. Jezerskytė, N. Juška, O. Pavliukevič, R. Pipinytė, E. Špokaitė, J. Valeikaitė ir kiti.

1965–91 baleto artistai rengti Kauno vid. meno m-loje (nuo 1969 J. Naujalio meno m-la). Nuo 1971 KU veikia Choreografijos ir Sportinių šokių katedros, nuo 2001 LMTA rengiami šokio pedagogai.

20 a. 3–4 dešimtmetyje Lietuvoje straipsnius apie baletą rašė daugiausia T. Sotnikovaitė-Radauskienė, J. Kardelis, po II pasaulinio karo – A. Ruzgaitė, L. Motiejūnaitė, Ž. Dautartas, A. Kalinauskas, R. Krugiškytė, H. Kunavičius, A. Žiūraitytė, L. Gulbinaitė, 20 a. pabaigoje–21 a. pradžioje – J. Terleckaitė, H. Šabasevičius, J. Žalkauskas ir kiti. Pav.

L: A. Ruzgaitė *Choreografijos menas* Vilnius 1960, *Lietuviško baleto kelias* Vilnius 1964; **V. Grivickas** *Šokio menas* Vilnius 1965, *Baleto menas* Vilnius 2001; *Lietuvių tarybinis teatras: 1940–1956* Vilnius 1979; *Lietuvių teatras: 1918–1929* Vilnius 1981; *Krantai* 1995 nr. 10–12, 2005 nr. 4; **L. Gulbinaitė** *Akimirkos vaikai* Vilnius 1996; *Lietuvos baletas šiandien* / sud. H. Šabasevičius Vilnius 2000; *Lietuvių teatro istorija: 1929–1935* Vilnius 2000; *Lietuvių teatro istorija: 1935–1940* Vilnius 2002; *Vytautas Grivickas: Baletmeisterio užrašai* / sud. A. Grivickienė Vilnius 2005; **J. Bruveris** *Lietuvos nacionalinis operos ir baleto teatras* Vilnius 2006; *Lietuvių teatro istorija: 1970–1980* Vilnius 2006.

Aliodija Ruzgaitė

Lietuvos nacionalinis operos ir baleto teatras yra Vilniuje (nuo 1948). Teatrą 1920 rudenį Kaune įkūrė Lietuvių meno kūrėjų d-ja. 1920 12 31 parodytas pirmasis spektaklis – G. Verdi opera *Traviata*. Kartu su dramos trupe teatras pavadintas Lietuvių meno kūrėjų d-jos Operos ir dramos vaidykla. 1921 06 16 A. Rubinšteino operos *Demonas* premjeroje pasirodė pirmosios balerinos. 1922 teatras suvalstybintas, pavadintas Valstybės opera. 1925 pastatyti pirmieji baleto spektakliai – vienveiksmių baletų programa (05 18) ir L. Delibes'o baletas *Kopelija* (12 04). 1926 Valstybės opera ir Valstybės drama sujungtos į vieną Valstybės teatrą, operai suteikta teisė rodyti baleto spektaklius. 1929 baleto trupė pripažinta savarankiška, teatras pavadintas Valstybės teatru, opera, drama ir baletu. Jame dirbo 26 operos solistai, 19 šokėjų, 42 choristai, 51 orkestro artistas.

Iki SSRS okupacijos 1944 pastatyta 43 kompozitorių 64 operos (vyravo it. ir pranc. opera, rodyta reikšmingi austrų, vokiečių, rusų, čekų kompozitorių veikalai, M. Petrausko, J. Karnavičiaus, A. Račiūno, S. Šimkaus operos). Buvo rengiami orkestro koncertai, operos solistai ir choras atlikdavo mišias, oratorijas. Operos (retkarčiais ir baleto) trupė gastrolių vykdavo į Lietuvos miestus. Koncertus, daugelį operos, kai kuriuos baleto spektaklius transliuodavo Kauno radiofonas. Operos solistai dainavo Rygos, Talino, Stokholmo, Paryžiaus, Prahos, Romos, Milano, Buenos Airių ir kt. teatruose. 1935 liet. baleto trupė gastroliavo Monte Carlo (Monakas) ir Londone. Iki II pasaul. karo teatre gastroliavo užs. dainininkai, baleto artistai.

G. Verdi operos *Traviata* pirmojo spektaklio scena (1920; Violeta – A. Galaunienė, Alfredas – K. Petrauskas; dirig. J. Tallat Kelpša, rež. K. Glinskis; Operos vaidykla)

SSRS okupacija 1940, II pasaul. karas ir Vokietijos okupacija teatro veiklos krypties pastebimiau nespėjo pakeisti. Įsteigtos ir veikė su Valstybės opera susijusios 3 naujos trupės – Operetė (dabar Kauno muzikinis teatras), Vilniaus operos trupė ir Šiaulių teatro muz. ansamblis. 1941–44 teatras

B. Kutavičiaus operos baleto *Ugnis ir tikėjimas* spektaklio scena (2003; muz. vadovas ir dirig. M. Staškus, rež. J. Vaitkus, choreogr. A. Naginevičiūtė, dail. J. Arčikauskas; Lietuvos nac. OBT)

vadintas Kauno didžiuoju teatru, nuo 1944 rugsėjo – Kauno valst. teatru. 1944 SSRS vėl okupavus Lietuvą į Vakarus pasitraukė ~30 operos solistų, apie pusė baleto trupės, kai kurie dirigentai, scenografai, chorvedžiai, pianistai korepetitoriai ir kiti. 1947 Detmolde (Vokietija) jie pastatė G. Rossini operą *Sevilijos kirpėjas*, 1948 Augsburge (Vokietija) – L. Delibes'o baletą *Kopelija*, vėliau dauguma išvyko į JAV, čia dalyvavo 1957 steigiant Čikagos lietuvių operą, daugelis šokėjų įsteigė baleto studijas JAV, Kanadoje, Australijoje. Nutrūko teatro ryšiai su Europos teatrais, vokalo pedagogikos centrais, išeivijos muzikais. Teatro veikla buvo nukreipta okupacijai įteisinti ir sovietizmo propagandai skleisti. SSRS totalitarinio kom. režimo ideol. reikalavimai ilgam sustabdė šiuolaikinių kompozitorių veikalų spektaklius, sutrikdė modernios stilistikos raidą liet. kompozitorių operose ir baletuose. 1944, atskyrus dramos trupę, operos ir baleto trupės sudarė atskirą Lietuvos SSR valstybinį OBT. 1948 teatras perkeltas į Vilnių. 1954 pavadintas Lietuvos SSR valstybiniu akademiniu OBT. Nuo 1998 turi dab. pavadinimą. 1974 pastatyti nauji teatro rūmai.

R. Ščedrino baleto *Ana Karenina* scena (2005; Ana Karenina – E. Špokaitė, Vronskis – N. Juška; muz. vadovas J. Aleksa, dirig. V. Ovsianikovas, A. Šulčys, choreogr. A. Ratmanskis, scenografas ir kostiumų dail. M. Melbye; Lietuvos nac. OBT)

Pirmaisiais metais po karo trečdalį operos ir beveik pusę baleto repertuaro sudarė rusų ir buv. SSRS tautų kompozitorių kūriniai. Teatro veikla buvo politizuota, bet jis liko svarbiu tautinės kultūros židiniu. 7 d-metyje parodyta keletas 20 a. klasikos veikalų. 1944–87 l-piu pirmą kartą parodyti 31 kompozitoriaus 57 veikalai, tarp jų – dvylikos liet. kompozitorių 18 operų.

SSRS okupacijos l-piu teatras buvo vienas žymesnių visoje SSRS, todėl Maskvos žinyboms leidus gastroliavo užsienio dainininkai, šokėjai, Varšuvos Kamerinė ir Didžiojo teatro operos, Slovakų nac. teatro Bratislavoje opera, Niujorko *Joffrey Ballet*, M. Béjart'o *XX a. baletas* ir kiti. Nuo 7 d-mečio kai kurie solistai turėjo galimybę stažuoti Milano *La Scala* teatre, dalyvauti tarpt. konkursuose, dainuoti beveik tik vad. socialistinių šalių teatruose. Visas teatras gastroliavo Maskvoje (1954, 1957, 1963, 1970, 1986), Leningrade (1958), Rygoje (1979).

Naujas teatro raidos tarpsnis prasidėjo kartu su polit. gyvenimo pokyčiais, kurie lėmė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą. 1987 pastatyta paskutinė sovietinė opera (A. Bražinsko *Liepsna*). Atgauta teisė savarankiškai tvarkyti repertuarą ir visą veiklą. Atnaujinti ryšiai su išeivijos muzikais ir pasaulio operos teatrais. 1988 sausį teatras pirmą kartą gastroliavo už SSRS ribų (Varšuvos Didžiajame teatre). 1989 teatre viešėjo D. Lapinsko vadovaujama Čikagos naujoji opera (*The New Opera Company of Chicago*), su Čikagos lietuvių opera parengta bendra A. Ponchielli operos *Lietuviai* premjera. 1991 teatras pirmą kartą pasirodė Vokietijoje. Teatre dirba 28 operos solistai, 79 choristai, 113 orkestro artistų, 75 baleto artistai (2008). Solistai dalyvauja kitų muz. kolektyvų rengiamuose operų spektakliuose, koncertuoja, kviečiami į užsienį. Operos ir baleto trupė gastroliuoja užsienyje. Nuo 2001 rengiamas *Vasaros sezonas Trakų pilyje*. Nuo 2003 veikia Operos studija (vadovai V. Noreika ir J. Viržonis).

Vadovai: direktoriai A. Jaloveckas (1944–1945), A. Zauka (1945–48), J. Grybauskas (1948–52), J. Dautartas (1952–54), Z. Paulauskas (1954–62), K. Minderis (1997–98 ir 2001–02), meno vadovas ir direktorius V. Laurušas (1963–75), meno vadovas ir direktorius V. Noreika (1975–90), meno vadovas J. Širvinskas (1990–95), vyr. dirigentas ir teatro vadovas J. Aleksa (1995–97, 1975–2000 ir 2003–05 vyr. dirigentas), gen. direktorius J. Andrejevas (1999–2001), vyr. dirigentas L. Balčiūnas (2000–02), gen. direktorius G. Kėvišas (nuo 2002), vyr. dirigentas M. Staškus (1997–98 ir nuo 2005), baleto trupės meno vadovė T. Sedunova (nuo 1992), choro vadovas Č. Radžiūnas (nuo 1989). Pav. *Jonas Bruveris*

Šiuolaikinis šokis

Lietuvoje šiuolaikinio šokio pradininke laikoma D. M. Nasvytytė. Baigusi J. Klamt išraiškos šokio m-lą Berlyne 1939 Kaune ji surengė pirmąjį savo pasirodymą, įkūrė Ritminės gimnastikos ir išraiškos šokio studiją (veikė iki 1944, lankė ~200 mokinių). 1940 Valstybės teatre D. M. Nasvytytė surengė pirmąjį savo studijos mokinių koncertą, 1941–43 jie koncertavo Lietuvos miestuose (šoko išraiškos ir stilizuotus liet. liaudies šokius), 1944 Kauno jaunajame dramos teatre surengtas studijos baigiamasis koncertas. 1944 D. M. Nasvytytei (su vyru S. Gabrijolavičiumi) pasitraukus į Vokietiją, 1947 persikėlus į Australiją, Melburne veikė jos įkurta pirmoji Australijoje išraiškos šokio trupė (1952–59) ir studija (1953–59).

1944 išraiškos šokio trupę Kaune subūrė ir jai vadovavo D. M. Nasvytytės mokinė K. K. Daujotaitė (nuo 1947 kolektyvas priklausė Kauno profs-gų kultūros rūmams, 1969–84 jų išraiškos šokio kolektyvas *Sonata*). Ji trupei kūrė ir šokio kompozicijas (*Moterys*, pagal J. S. Bacho muz., *Zodiako ženklai*, pagal M. K. Čiurlionio muz. ir paveikslus, *Mirties šokis*, pagal F. Liszto muz.). 1980 Kaune K. K. Daujotaitės mokinė B. Letukaitė su *Sonatos* buv. šokėjais įkūrė moderniojo šokio studiją *Aura* (nuo 1995 pirmasis profesionalus moderniojo šokio teatras Lietuvoje). Šiame kolektyve plėtojamos šiuolaikinio šokio įv. kryptys – nuo estradinio iki modernaus. Teatro repertuarą sudaro B. Letukaitės (*Extremum mobile* 2001, *Aseptinė zona, arba Lietuviškos sutartinės* 2004) ir užs. choreografų sukurti šokio spektakliai. Prie teatro veikia moderniojo šokio studija. Nuo 1989 kasmet Kaune *Aura* rengia Tarptautinį moderniojo šokio f-lį, kuriame dalyvauja Europos, JAV, Japonijos, Kanados šokio trupės.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę šiuolaikinis šokis pradėjo plėtotis intensyviau. Nuo 1991 užs. choreografai ir pedagogai Lietuvoje rengia šiuolaikinio šokio seminarus. Vis daugiau jaunų choreografų ir šokėjų (daugiausia dirbusių mėgėjų kolektyvuose) domisi šiuolaikiniu šokiu, dalyvauja seminaruose užsienyje. Šiuolaikinio šokio raidą paspartino 1995 Vilniuje įkurtas Lietuvos šokio informacijos centras (vadovas A. Imbrasas). Centras kaupia ir skleidžia informaciją apie šiuolaikinį šokį ir baletą Lietuvoje ir užsie-

Šokio spektaklio *Viduramžių bernelio dainos* scena (2000, choreogr. V. Jankauskas; šoka G. Kirkilytė ir V. Jankauskas)

nyje, prodiusuoja Lietuvos choreografų spektaklius. Nuo 1996 centras kasmet rengia programą *Lietuvos naujojo šokio projektas* (rodomi naujausi Lietuvoje dirbančių choreografų spektakliai). Pirmaisiais metais (tai buvo pirmasis viešas šiuolaikinio šokio renginys Lietuvoje) savo kūrybą parodė 12 Lietuvos choreografų: R. Alksnytė, B. Banevičiūtė, R. Butrimavičiūtė, A. Cholina, R. Magilaitė, B. Marcinkevičiūtė (Mar), A. Naginevičiūtė, D. Stankevičius ir kiti. Šiam renginiui videomenininkas G. Šeputis sukūrė pirmąjį Lietuvoje šokio videofilmą *Žodžių žaismas* (pagal A. Andriuškevičiaus eiles, šoko R. Alksnytė). Centras nuo 1997 kasmet rengia ir tarptautinį šiuolaikinio šokio f-lį *Naujasis Baltijos šokis*, nuo 2000 kasmet centro iniciatyva vyksta renginys *Vilniaus šokio spaustuvė*, kuriame šokėjams, choreografams ir pedagogams rengiami šiuolaikinio šokio seminarai, videopaskaitos, rodomi Lietuvos ir užs. choreografų šiuolaikinio šokio kūriniai.

1989 Kaune A. Naginevičiūtė įsteigė šiuolaikinio šokio studiją *Fluidus*, sukūrė jai kompozicijų (*Nepakelk galvos* 1996, *Fata Morgana* 1997, *Fata Morgana II* 1998); nuo 1998 dėstydama LMTA (iki 2004 LMA) kuria spektaklius su studentais (*Processus* 2002, *Nėščia tyla* 2004, *Ego ir ID* 2007). Spektakliuose atskleidžiama žmogaus vidinis pasaulis, baimės ir lūkesčiai, jiems būdinga lėtas tempas, niūri nuotaika, dažnai remiamasi jap. šokio srove buto. 1995 Lietuvos vaikų ir jaunimo centre Vilniuje buvęs breiko šokėjas ir choreogr. V. Jankauskas įkūrė moderniojo šokio studiją, 1997 – savo šokio trupę. Lyriniuose spektakliuose ir kompozicijose *Viduramžių bernelio dainos* (2000), *Nuskendęs slėnis* (2003, abu pagal J. Sasnausko muz.), *Atsižadėjimas* (2001), *Pėdsakai* (2005), *Žinia* (2007) ieškoma formos naujumo ir emocinio poveikio darnos, būdinga kontaktinio stiliaus elementai. 1998 J. Smoriginas įsteigė choreogr. projektų teatrą *Vilniaus baletas* (šokio spektakliai *Choreografo laiškai M.K.Č.* 2001, pagal M. K. Čiurlionio, M. Urbaičio, G. Mahlerio muz., *boHema* 2003, pagal įv. kompozitorių muz., *Mano gyvenimas* 2004, pagal J. Massenet muz., skirtas O. Malėjinaitės atminimui, *Sulamita* 2005, pagal A. Šenderovo, A. Vollenweiderio muz.), 2000 – studiją prie šio teatro (*Spengla Ūla* 2006, pagal O. Balakausko muziką). 2000 Vilniuje A. Cholina įkūrė Anželikos Cholinos šokio teatrą A|CH (šokio spektakliai *Moterų dainos* 1998, pagal M. Dietrich dainas, *Bernardos Albos namai* 2000, pagal įv. kompozitorių muz., *Romeo ir Džuljeta* 2003, *Otelas* 2006, abu pagal įv. kompozitorių muz.). Choreogr. B. Banevičiūtė išgarsėjo savo projektais *Benamiai* (1996, pagal V. Kernagio muz.), *Svetimas 1548, arba Gyvenimas dar priešaky* (1997), *Smėlio jausmas* (2001). Ji sukūrė choreografiją A. Žigaitytės operai *Žilvinas ir Eglė* (2002, Klaipėdos muz. teatras), šokio spektakliui I. Stravinskio *Kareivio istorija* (2003), M. Petrausko operai *Birutė* (2006, abiejų rež. B. Mar). B. Banevičiūtės choreografija lengvo nuotaikingo stiliaus, jai būdinga subtili ironija. Akt. ir rež. B. Marcinkevičiūtė (Mar) sukūrė šiuolaikinio šokio spektaklių (diptikas *Traukininiai žmonės* 1996, *Lėktuviniai žmonės* 1997), kuriems būdinga lyrizmas, romantika. Kaune kuria akt., rež. ir šokėjas A. Kurienius (*Antianfas* 2000, *Išvykimai* 2006, abu šokio teatre *Aura*, *Kekšės ir kareiviai* 2002, Kauno akad. dramos teatre, *Trijų minučių romanas*, *Sekmadienis niekada*, abu 2003, *Žorž ir Frederikas*, *Violetos, Džuljetos...*, abu 2006, visi Kauno muz. teatre). Zalcburgo eksperimentinę šokio a-ją baigusios L. Juodkaitės spektakliai *Čia ir dabar...*, *Riba* (abu 2006), *Salamandros sapnas. Paveikslas* (2007, rež. V. Masalskis, pagal T. Baranausko muz.), *Trimatrix. Trys judėjimai* (2007, pagal T. Dobrovolskio muz.) energingi, juose eksperimentuojama su kūno galimybėmis ir erdve. Klaipėdoje kuria Rotterdamo šokio a-ją baigusi A. Šeiko (šokio spektaklis-instaliacija *In Signum* 2006, pagal D. Hamburgerio muz., *Laimės valandos* 2007, abi su skulpt. J. Malinausku, *La mariée* 2007, pagal T. Gurevičiaus muz.), jos šokio kompozicijose eksperimentuojama su erdve, atskleidžiamas žmogaus vidinis gyvenimas. Eksperimentinius, avangardinius šiuolaikinio šokio spektaklius kuria

choreogr. ir šokėjas A. Pulkauninkas. 1999 jis įkūrė trupę *Fabrikas Nr. 6* (*Oranžinis* 1999, *Baltas* 2001), 2001 – *Fizinį vizualinį Andriaus Pulkauninko teatrą* (*Kliudyk.lt* 2002, *Skenduoliai* 2003, *Laimės fabrikas* 2005), 2005 – Andriaus Pulkauninko kinetinę trupę (monospektaklis *Auksinis berniukas* 2007).

Šokio spektaklio *Nėščia tyla* scena (2004, choreogr. A. Naginevičiūtė)

Nuo 1998 LMTA (iki 2004 LMA) rengiami aktoriai šokėjai (kursų vadovai A. Cholina, A. Naginevičiūtė). Nuo 21 a. pr. šokio spektaklius ir kompozicijas kuria šią specialybę įgiję A. Katinas (*Orfėjas ir Euridikė*, *Paslaptys, kurias aš žinau*, abu 2002, *Mėnesiena* 2003, *The Last Beauty of the Day* 2005, *Helsinkio sindromas* 2007, visi su suomių choreogr. M. Saivosalmi), B. Urbietytė (*Panacėja*), E. Stundytė (*Plaukia Ofelija, skęsta*, abu 2005, *Nuskausminimas* 2007), P. Lisauskas ir T. Gurevičius (*Sankryža* 2006). 2005 Vilniuje aktorius, šokėjas ir choreogr. G. Ivanauskas įkūrė savo šokio teatrą, jo iš atskirų etiudų sudarytiems spektakliams (*Praba* 2005, *Vyrai baltais sijonais* 2006, *Aš tave labai myliu* 2007) būdinga lengvas komizmas. Pav. *Vita Mozūraitė*

Teatras

NUO SENIAUSIŲ LAIKŲ IKI 20 AMŽIAUS PRADŽIOS

Teatro pradmenų yra liet. liaudies papročiuose, tautosakoje, pagonių apeigose. Liaudies teatro tradicijos plėtotos miestų aikščių vaidinimuose. Teatrališkumo elementų turėjo Lietuvos kun-čių pramogos pilyje, garbingų svečių sutiktuvių ir valdovų vizitų į užs. šalis etiketas. Ldk Gedimino (14 a. 1 pusėje), Ldk ir Lenkijos karaliaus Jogailos (14 a. 2 pusėje) muzikantų kapelos buvo ir svarbi sudėtinė teatralizuotų žaidimų bei palydų dalis. 16 a. vid. Žygimanto Augusto dvare dėl Renesanso kultūros įtakos buvo populiarūs teatralizuoti maskaradai, puotos ir turnyrai (su vaidybos elementais ir kostiumais), būta cirko elementų (vaidinimus rengdavo fokusininkai, akrobatai, juokdariai, rodyti dresuoti žvėrys).

1592 Krokuvoje per Zigmanto Vazos vestuves su Ona Austre italai suvaidino populiarias Italijoje pastoralines dramas – draminę eklogę apie nimfą ir piemenį bei mitą apie Orfėją ir Euridikę (galėjo būti rodomos ir Vilniuje), kuriose veikė *commedia dell'arte* tradiciniai personažai dzaniai Arlekinas, Kolombina, Pulčinela. Zigmanto Vazos rezidavimo Vilniuje l-piu (17 a. 1 pusė) karaliaus dvare vaidino anglų profesionalių dramos aktorių trupės. ~1616 gastroliavo aktoriaus J. Greeno trupė, kurios repertuare buvo Chr. Marlowe *Maltos žydas* ir *Tragiška daktaro Fausto istorija*, W. Shakespeare'o *Venecijos pirklys*, T. Heywoodo ist. drama *Eduardas IV*, T. Deckerio ir kitų pjesės. Trupės lankėsi ir Krokuvoje; kokie spektakliai kur rodyti, nežinoma. Po kelerių metų čia vaidino A. Aerscheno trupė.

Vladislovo Vazos iniciatyva karaliaus dvare pastatyta M. Scacchi ir P. Elerto drama su muzika *Galatėja* (1628 Varšuvoje), rodytos komedijos *Paris ir Elena*, *Recitativa* (1637). Manoma, *commedia dell'arte* spektakliuose Vilniuje galėjo vaidinti F. Scala (1547–1624), t.p. kažkuris Andreini giminės artistų. Vaidinti F. Scalos, F. Andreini ir kitų scenarijai.

1635 Vilniaus Žemutinėje pilyje Vladislovas Vaza įsteigė profesionalų operos teatrą, kuriame buvo atliekami *dramma per musica* žanro kūriniai. 1636 pastatyta opera *Elenos*

pagrobimas laikoma operos Lietuvoje pradžia. Vėliau pastatytos operos *Andromeda* (1644) ir *Apviltoji Kirkė* (1648). Operų libretus rašė Vladislovo Vazos dvaro poetas italas V. Puccitelli, muziką kūrė rūmų kapelos vadovas ir komp. M. Scacchi. Atlikėjai – italų dainininkai ir įvairiatautės sudėties kapela (joje būta ir vietinių muzikantų, iš jų – liet. kilmės kompozitorius ir atlikėjas A. Gobiata). Vilniaus Žemutinės pilies teatre dirbo it. inžinieriai, architektai (archit. ir dail., pirmosios operos scenografas A. Locci), mechanikai, dailininkai B. Bolconi ir G. B. Gisleni (Ghisleni, Gislenius). Spektakliams būdinga fundamentali, prabangi scenografija, primenanti archit-ros statinius. Naudota sudėtinga scenos įranga: vaizdui pakeisti – pasukamos prizmės (periaktos arba telarai) su sceninio vaizdo fragmentais (jos statytos scenos šonuose) ir traukomi skydai scenos atpakalyje.

16–18 a. LDK veikė jėzuitų diegtas mokyklinis teatras, kuris atsirado kaip vienas kovos su reformacija būdų. Didaktinės paskirties veikla rėmėsi teatro estetikos patirtimi, todėl ilgainiui tapo visos baroko teatrinės kultūros sudėtine dalimi. LDK jėzuitų svarb. centras buvo Vilnius. Ryškiausi kultūros židiniai etn. Lietuvoje, be Vilniaus, – Kražiai, Kaunas, Pašiaušė, Varniai, Biržai, Kėdainiai. Vilniuje ir Kražiuose dėstė mokyklinio teatro teoretikas M. K. Sarbievijus. Šio teatro dramaturgai ir režisieriai buvo poetikos ir retorikos mokytojai, atlikėjai – moksleiviai (7–20 metų). 1570 Vilniuje parodytas pirmasis spektaklis – italo S. Tucci komedija *Heraklis*. Statyta užs. ir vietinių (I. Holovino, G. Šimkevičiaus, V. Narmunto, D. Butvilo, A. Griškevičiaus, T. Bogušo, K. Garšvilos ir kitų) autorių kūriniai.

Mokykliniame teatre vyravo baroko estetika, jis turėjo ir vid. amžių retrospektyvų, renesanso elementų, rokoko motyvų, atliko šviečiamąją f-ją. Praktiniam teatro darbui Vilniuje išleisti traktatai: M. K. Sarbievijaus *Apie tobuląją poeziją, arba Vergilijus ir Homeras* (*De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus* 1626) ir kelių autorių veikalų pagrindu sudaryta *Praktinė poetika* (*Poetica practica* 1648). Vaidinimai vyko Vilniaus a-jos auloje ir kieme, Šv. Jonų bažnyčioje ir Vilniaus katedroje, aikštėse prie jų, didikų (Pacų, kitų) ir LDK valdovų rūmuose, nuo 17 a. 2 pusės – specialiose salėse. Daugiau žiūrovų galėjo matyti, kai gatvėmis judėdavo iškilmingos procesijos su gyvaisiais paveikslais, triumfo vartais, muzika, giesmėmis, deklamacijomis ir dialogais.

Mokyklinio teatro vaidinimai skirstyti į Užgavėnių dramas (vaidinta Užgavėnių savaitės pabaigoje), pasijas (vaidinta Didįjį penktadienį prieš Velykas), atostogų dramas (vaidinta mokslo metų pabaigoje), panegirines dramas garbingiems svečiams pagerbti, didingiems karvedžiams pašlovinti, didikų vardynoms arba sutuoktuvėms. Iš pradžių vaidinta simultaninėje, vėliau sukcesyvioje scenoje su keičiamomis dekoracijomis (naudoti telarai, nuo 17 a. vid. – kulisai). Kvadratais sudalytos grindys buvo skirtos detalizuoti choro judėjimą, mizanscenoms, figūroms baletuose išdėstyti. Naudota itin sudėtinga teatro mašinerija (mašina-volas), pirotechnika, *laterna magica*. 18 a. pr. jau žinota profesionaliajame teatre naudoti scenos apšvietimo būdai. Aktorinio meno srityje tobulinta balso intonacija, be vaidinimo pagal griežtus kanonus, buvo atliekamos ir liaudiška farso maniera šaržuojamos komiškos scenos (intermedijose). Gyvavo tragedijos, komedijos, tragikomedijos, teisminės dramos, vad. operos, deklamacijos (siekta pademonstruoti kalbų, t.p. ir lietuvių, mokėjimą) žanrai. Šokiui teikta sakralinė prasmė. Baletiniai intarpai ilgainiui tapo savarankiškesni, panašėjo į naują meninę struktūrą, jais būdavo baigiamos mokyklinės dramos. 17 a. pab.–18 a. pr., nors jėzuitų ordino neskatintas, baletas tapo pasaulietiškesnis. Liet. k. elementų buvo intermedijose (jas vaidinant leista improvizuoti, dainuoti liaudies dainas ir kalbėti lietuviškai) ir prologuose (G. Šimkevičiaus drama apie Vytenį ir *Pergalingoji duona, arba Gedeonas* 17 a.). Buvo ir liet. tematikos kūrinių: V. Narmunto *Vilnius, kunigaikščių sostas*, *Lietuvos sostinė*, K. Bžozovskio drama *Kovos kelias į aukščiausias garbės viršūnes* (apie Vaidevutį), tragedija *Taikos sutartis* (veikia Ldk Vaišvilkas, siužetas iš M. Strijkovskio kronikos ir A. Kojalavičiaus-Vijūko *Lietuvos istorijos*), t.p. pjesės, skirtos Algirdui (*Algirdas, didysis Lietuvos kunigaikštis*, J. Obrompolskio *Šventasis alkis*), Skirgailai (*Kapuja po Kampanijos*), Mindaugui, Kęstučiui, Vytautui, Aleksandrui, Steponui Batorui.

18 a. vid. ypač išplitę didikų teatrai buvo to meto Lietuvos visuom. ir polit. gyvenimo decentralizacijos, kult. gyvenimo rustifikacijos padarinys. Pagal Versalio pavyzdį prov-joje įsteigtus teatrus sudarė dramos, operos ir baleto trupės. Radviloms priklausančiame Nesvyžiuje scenos menas gyvavo jau nuo 16 a., 1745–1807 jis tapo svarbiu kultūros reiškiniu. Lietuvos d. etmono ir Vilniaus vaivados Mykolo Kazimiero Radvilos dvare dirbo aktorių trupės iš Rygos ir Karaliaučiaus. 1748 Radvilų rūmuose Nesvyžiuje buvo įrengta uždara, specialiai teatrui pritaikyta salė. Dar 2 scenos buvo vasaros rezidencijoje *Alba*. Mykolo Kazimiero Radvilos žmona P. U. Radvilienė, statydama spektaklius ir pati rašydama eklektiškos formos bei žanro pjeses (1754 Žovkvoje, dab. Lvovo sr., išleista 16 jos pjesių), rėmėsi V. Europos teatro tradicija. Naudota simultaninės dekoracijos, vaidinta trapecijos formos scenoje su kvadratais išraižytomis nuožulniomis grindimis, lauke naudoti bosketiniai kulisai. Po P. U. Radvilienės mirties Radvilų rūmų trupėje su mėgėjais vaidino ir profesionalūs aktoriai, išplėsta muzikos kapela, suburta baleto trupė, įsteigta m-la. Repertuare buvo ir Molière'o, Voltaire'o, J. F. Regnard'o kūrinių. Tuo pačiu metu Slucke veikusiame Jeronimo Radvilos (Mykolo Kazimiero Radvilos brolio) teatre dirbo aktoriai iš Gdansko ir Vienos. Vaidintos vok., it. pjesės, *commedia dell'arte*, vad. komedijos su marionetėmis, naudojant specialų ekraną rodyti šešėlių teatro vaidinimai, spektakliuose naudoti spiraliniai volai. Jeronimo Radvilos valdose dirbo choreografai A. Puttini ir L. M. Dupré (manoma, garsiojo pranc. baleto artisto ir baletmeisterio L. M. Dupré pusbrolis). Baleto m-loje mokyti miestiečių, valstiečių vaikai, rengti baletmeisteriai. Po Jeronimo Radvilos mirties (1760) abiejų teatrų trupės susijungė ir priklausė Mykolui Kazimierui Radvilai. Baleto trupę sudarė 35 artistai ir 2 baletmeisteriai. Po Mykolo Kazimiero Radvilos mirties (1762) teatru ir baleto trupe Nesvyžiuje rūpinosi jo sūnus Karolis Stanislovas Radvila. Jam mirus (1785) aktoriai ir šokėjai atiteko sūnėnui Dominykui Radvilai. Jo iki 1790 globotas Radvilų baletas už giminės valdų neišplito.

Mykolo Kazimiero Radvilos sūnui Karoliui Stanislovui Radvilai valdant Nesvyžių (iki 1785) operose grojo 44 muzikantų orkestras (vadovas G. Albertini), dainavo V. Niccolini, C. Werter. Veikė muzikos ir baleto m-la. L. Pierożyńskio vadovaujamos dramos aktorių trupės pagrindą sudarė aktoriai iš Varšuvos. Čia parašyti pirmieji muz. sceniniai kūriniai regionine tematika, muzikai būdinga ryškūs vietinio folkloro elementai (J. D. Hollando opera *Agotėlė, arba Pono atvykimas* 1784). Statytas ir J. D. Hollando *ballet d'action* (*Orfėjas ir Euridikė*).

Didikų teatro repertuare vyravo Šviečiamojo amžiaus idėjų ir klasicizmo lit-ros įtaka, statyta Molière'o, Voltaire'o, W. Rzewuskio tragedijos, kai kur – P. A. de Beaumarchais komedija *Sevilijos kirpėjas*, Mykolo Kazimiero Oginskio teatre Slanime, be kitų, – į lenkų k. išverstos Rusijos imperatorės Jekaterinos II komedijos *Ponios Vorčalkinos vardynos* ir *Apgavikas*.

Vienas didžiausių operos centrų – Lietuvos d. etmono Mykolo Kazimiero Oginskio teatras jo rezidencijoje Slanime. 1780–81 čia pastatyti mūriniai *Naujieji operos namai* turėjo labai didelę sceną ir sudėtingą įrangą (ją tvarkė pranc. inžinieriai), tinkamą didžiajai barokinei operai ir baletams rodyti. Dekoratoriais dirbo J. Beaui (Boiji?), J. Rustemas. Trupę sudarė užsieniečiai ir vietiniai artistai. Daugelis jų mokėsi Slanime įkurtoje muz. m-loje, kuriai vadovavo D. Grabenbaueris su dukterimi E. Grabenbauer. Solistai dažn. būdavo kviestiniai: kastratas G.(?) Campanucci, solistė A. Davia de Bernucci. Didesnę repertuaro dalį sudarė originalo kalba atliekamos it. operos pagal P. Metastasio libretus, A. M. G. Sacchini, E. R. Duni, A. E. M. Grétry, P. A. Monsigny komiškosios operos, Mykolo Kazimiero Oginskio kūriniai teatrui lenkų kalba. 1778–95 Slanime veikė Vaikų baleto dep-tas, jame baudžiauninkų vaikai mokyti šokti, skaityti, rašyti. Teatre rodyti daugiaveiksmiai siužetiniai baletai (daugiausia – trupei vadovaujant čekui F. Šliancovskiui). Daugelis dainininkų ir šokėjų vėliau dirbo Tautos teatre Varšuvoje ir Vilniaus miesto teatre.

1774 Gardine Lietuvos iždininkas, meno mecenatas A. Tyzenhauzas įkūrė teatrą ir kelias mokymo įstaigas. Aktoriai ir muzikai buvo kviečiami iš visos V. Europos. Muzikos

m-loje, kuriai vadovavo A.(?) Abbate, baudžiauninkų vaikai mokyti it., pranc. kalbų, šokio, muzikos, dainavimo, dailės, matematikos ir rankdarbių. Baleto pedagogais dirbo G. Petinetti, Anna ir Cosimo Morelli, F. G. Le Doux. Savo šokėjus A. Tyzenhauzas testamentu paliko Lenkijos karaliui ir Ldk Stanislovui Augustui Poniatovskiui; jie ir Mykolo Kazimiero Oginskio baleto artistai sudarė Jo Karališkosios Didenybės šokėjų d-jos branduolį. 18 a. 2 pusėje spektakliai rodyti Tiškevičių Raudondvario, Platerių Daugėliškio, Oginskių Plungės ir kitų didikų valdose. 1782 Vilniaus vyskupas I. Masalskis įrengė teatrą Verkių rūmuose.

1785 lenkų aktorius, dainininkas (bosas), dramaturgas, režisierius W. Bogusławskis įkūrė (iki 1790 ir vadovavo) Vilniaus miesto teatrą. 1785–96 jis veikė buvusiuose Oskierkų rūmuose (Klaipėdos ir Vilniaus g. sankryžoje), 1796–1845 Radvilų rūmuose Vilniaus g. (dar vadintas Każyńskio, arba Didžiuoju, teatru, dabar Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus), 1810–11, 1833–45 (su pertraukomis) ir 1845–1914 Vilniaus rotušėje. Iki 1845 jame vaidinta lenkų, nuo 1845 lenkų ir rusų, nuo 1864 rusų kalba (tam tikrais l-piais – vok., it. kalbomis).

Pirmojoje trupėje, be kelių su W. Bogusławskiu iš Varšuvos atvykusių teatro aktorių, vaidino ir buvę LDK didikų teatrų aktoriai, dainininkai, orkestrą sudarė Vilniaus katedros ir didikų buvusių kapelų muzikantai. Repertuare buvo Molière'o *Skapeno klastos* (perdirbta), P. A. de Beaumarchais *Figaro vedybos* (1786), dėl Šviečiamojo amžiaus veikėjų įtakos – daug it. *opera buffa* ir pranc. komiškųjų operų (N. Piccini, G. Paisiello, D. Cimarosos, E. R. Duni). 1816 W. Bogusławskis gastroliavo Vilniuje.

Įvairiais Vilniaus miesto teatro gyvavimo l-piais jam vadovavo D. Morawskis, vilnietė aktorė M. Morawska (M. Korwel-Morawska), M. Każyńskis, W. C. A. von Schmidkoffas, vilnietis J. Surewiczius, H. Abramowiczius, K. Szlagieris, A. Voronkovas, A. Kartavovas, K. Nezlobinas, V. Nikulinas ir kiti. Teatre dirbo vilniečiai aktoriai J. Rogowskis, J. Szymkajło, I. Górska, M. Morawska (M. Korwel-Morawska), K. Skibińskis, D. Każyńskis, B. Gregorowicz, J. Surewiczius, dainininkai B. Pocewicz-Meyer, M. Michailovas, J. Vinogradovas, teatro orkestro dirigentai W. Każyńskis, smuikininkas kėdainietis W. (V.) Ebannas, Vilniuje arba Lietuvos prov-joje gimę choristai, orkestro muzikantai. Scenografiją kūrė A. Smuglevičius, J. H. Głowackis, J. Rustemas, A. Žametas ir kiti. 19 a. pr. repertuarą sudarė F. Schillerio, G. E. Lessingo, W. Shakespeare'o kūriniai, W. A. Mozarto opera *Užburtoji fleita*. Vilniaus miesto teatro trupė gastroliavo Sankt Peterburge (1806), Gardine, Kaune, Rygoje, Liepojoje. Teatrinį ir muz. gyvenimą Vilniuje aktyvino gydytojas ir meno mecenatas J. Frankas ir jo žmona, dainininkė, J. Haydno mokinė, Chr. Gerhardi. 1810 J. Frankas su kun-čiu Mykolu Kleopu Oginskiu kūrė Lietuvių nac. teatro projektą, bet jis liko neįgyvendintas.

19 a. 2–3 d-metyje romantizmo plėtrą Lietuvoje žymėjo statomos A. Fredro, Th. Körnerio, F. Grillparzerio dramos, G. Rossini, C. M. von Weberio operos. 1820–21, 1823(?), 1824 Vilniaus miesto teatre vaidino J. H. Heckerto vadovaujama vok. artistų trupė iš Klaipėdos: rodyta W. A. Mozarto *Tito gailestingumas*, *Belmontas ir Konstancija*, G. Rossini *Tankredas*, H. Cuno tragedijos bei plastikos ir mimikos spektakliai. Dėl romantikų įtakos teatre pagausėjo liet. tematikos veikalų (vilniečių F. Żylińskio melodrama *Vytautas, didysis Lietuvos kunigaikštis*, K. Nowińskio perdirbta J. Franul von Weissenthurn melodrama *Lietuvių ištikimybė ir drąsa*). Šio l-pio Vilniaus miesto teatro scenoje rodyti kūriniai turėjo sąsajų su A. Mickevičiaus kūryba.

1835–44 Vilniaus miesto teatre dirbo vok. dainininkas W. C. A. von Schmidkoffas (nuo 1837 vadovas), jis sujungė vok. aktorių ir vilniečių trupes. Šio l-pio repertuarą sudarė operos (V. Bellini *Norma*, C. M. von Weberio *Laisvasis šaulys*) ir dramos (A. Dumas tėvo, V. Hugo). Teatras gastroliavo aplinkiniuose miestuose, nuo 1845 kasmet – Kaune. 1838–39 teatre dirbo Europoje ir JAV vėliau išgarsėjęs aktorius B. Dawisonas. 1836 ir 1839–58 gyvendamas Vilniuje teatrui kūrė lenkų komp. S. Moniuszko (opera *Halka*, vienveiksmės operos, muzika dramos spektakliams), jis dirbo ir teatro orkestro dirigentu.

19 a. 6 d-metyje Vilniaus miesto teatre vaidinta W. Shakespeare'o *Otelas*, *Užsispyrėlės sutramdymas*, *Hamletas*, A. Dumas tėvo *Henrikas III ir jo dvaras*, *Tereza*, G. Sand *Klaudija*, E. Scribe'o *Adrienne Lecouvreur,* A. de Musset *Nereikia pažadų* (*Žalios pirštinaitės*, vertė J. Korzeniowskis), Vilniuje gyvenusio poeto V. Sirokomlės visi 6 teatrui parašyti kūriniai, G. Donizetti, G. Verdi, F. von Flotowo operos.

Nuo 1864 Vilniaus miesto teatre įtvirtinus rusų k. jame vaidino Sankt Peterburgo Imperatoriškųjų teatrų artistas P. Vasiljevas su žmona, Aleksandros teatro artiste M. Vasiljeva. Repertuarą sudarė A. Ostrovskio, N. Gogolio, I. Turgenevo pjesės. Vadovaujant A. Voronkovui rodytos teatrui pritaikytos F. Dostojevskio romano *Nusikaltimas ir bausmė* (1885) ištraukos. 1887–91 A. Kartavovo operos trupėje dainavo S. Brykinas, A. Liarovas, I. Alinskis, S. Tamarova, M. Lubkovskaja ir kiti. Orkestrui dirigavo V. Sukas. Pastatyta G. Bizet *Karmen* ir *Perlų žvejai*, G. Verdi *Trubadūras*, *Traviata*, *Aida*, *Otelas*, G. Rossini *Sevilijos kirpėjas*, Ch. Gounod *Faustas*, G. Meyerbeero *Hugenotai*, A. Ponchielli *Džokonda*, P. Čaikovskio *Mazepa*, A. Rubinšteino *Makabėjus* ir kitos operos. Dramos trupėje vaidinę Sankt Peterburgo ir Maskvos Imperatoriškųjų teatrų aktoriai M. Dalskis, M. Sablina-Dolskaja, A. Melnikova-Samoilova, G. Galickis, V. Nikulinas, A. Agariovas ir kiti sukūrė raiškius vaidmenis klasikinės dramaturgijos ir to meto rašytojų (E. Scribe'o, A. Dumas tėvo, A. Južino, M. Čaikovskio) kūriniuose. Reikšmingi buvo M. Lermontovo *Maskarado* ir A. Čechovo *Ivanovo* pjesių pastatymai.

1894–1900 teatrui vadovaujant K. Nezlobinui, trupėje vaidino M. Strelskis, K. Bravičius, V. Neronovas, N. Tiraspolskaja, P. Samoilovas, V. Komissarževskaja (1894–96). Repertuarą sudarė rusų (A. Tolstojaus trilogija *Ivano Rūsčiojo mirtis*, *Caras Fiodoras* ir *Caras Borisas*, *Idiotas*, pagal F. Dostojevskį, scenai pritaikė V. Krylovas, A. Čechovo *Dėdė Vania* ir *Žuvėdra*, daug A. Ostrovskio pjesių) ir V. Europos (Molière'o, W. Shakespeare'o, H. Sudermanno, H. Ibseno, É. Zola, Lope de Vegos, G. Hauptmanno) rašytojų veikalai. 20 a. pr. vaidinta A. Čechovo (*Trys seserys*, *Vyšnių sodas*) pjesės. Panaikinus liet. k. draudimą Vilniaus miesto teatro scenoje vaidino ir lietuviai – mėgėjų būrelių vaidintojai, kurių dalis vėliau tapo liet. tautinio profesionaliojo teatro kūrėjais. 1914 teatro veikla nutrūko.

19 amžiuje teatro vaidinimai vyko ir Kaune; jie buvo nereguliarūs. Nuo 1861 Kauno teatras priimtas Vilniaus miesto teatro žinion. 1892 Kaune pastatytas miesto teatras (dabar Kauno muzikinis teatras), kuriame vaidinti spektakliai rusų kalba.

L: **M. Biržiška** *Rinktiniai mūsų senovės raštai* Kaunas 1927; **V. Maknys** *Lietuvių teatro raidos bruožai* t. 1 Vilnius 1972; **V. Zaborskaitė** *Prie Lietuvos teatro ištakų*: *XVI–XVIII a. mokyklinis teatras* Vilnius 1981; **M. Rulikowski** *Teatr polski na Litwie*: *1784–1906* Wilno 1907; **S. Windakiewicz** *Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej* Kraków 1921; **M. Brensztejn** *Teatr szkolny w Krożach na Żmudzi* / *Ateneum Wileńskie* r. 3 1925–26; **A. Miller** *Teatr polski i muzyka na Litwie jako strażnice kultury Zachodu*: *1745–1865* Wilno 1936; **M. Alexandrowiczowa** *Dzieje teatru wileńskiego* / *Wilno i ziemia wileńska* t. 2 Wilno 1937.

Vida Bakutytė

LIETUVIŠKIEJI VAKARAI

19 amžiaus pabaigos Lietuvos politiniai ir visuomeniniai gyvenimo pokyčiai (nacionalinis judėjimas, lot. raidyno spaudos draudimas) turėjo įtakos mėgėjų teatro sąjūdžiui. Iš tautinio judėjimo dalyvių slaptų susiėjimų, kuriuose vyko skaitymai, deklamacijos, buvo dainuojama ir šokama, susiklostė lietuviškieji vakarai. Šio laikotarpio teatro raidos skiriami 2 etapai: iki 1904, kai rengti slaptieji vakarai, ir po 1904, kai panaikinus spaudos draudimą kultūros draugijos pradėjo rengti viešuosius vakarus.

Vaidinti juose pradėta 19 a. pab.–20 a. pr., kai buvo parašytos pirmosios liet. pjesės teatro mėgėjų sambūriams – trumpos komedijos ir komiškos scenelės, kuriose buvo pašiepiamos įvairios dorovinės ydos, socialinės negerovės (Keturakio *Amerika pirtyje*, J. Tumo-Vaižganto *Namai-pragarai* ir *Nepadėjus nėr ko kasti*, L. Didžiulienės-Žmonos *Lietuvaitės*, Žemaitės *Mūsų gerasis*, *Trys mylimos*, *Valsčiaus sūdas*). Saugantis valdžios slaptieji vaidinimai buvo rengiami atokiose, toliau nuo centrų įsikūrusiose kaimo trobose, klojimuose arba pakluonėse. Vaidinimus rengė užsienyje mokslus baigę lietuviai visuomeni-

Pirmojo Lietuvos dab. teritorijoje viešo liet. mėgėjų spektaklio – Keturakio *Amerika pirtyje* (1899) – rengėjai ir dalyviai: sėdi iš kairės – Žalnieriukynas, J. Juškytė, L. Vaineikis, S. Jakševičiūtė, F. Jonušis; stovi iš kairės – V. Mongirdas, E. Empacheris, A. Janulaitis, P. Višinskis, Gabalis, S. Kuizinas

ninkai, iš didmiesčių atostogoms sugrįžę universitetų studentai. Jiems talkino ir pagrindinę vaidintojų dalį sudarė provincijos miestelių mokytojai, amatininkai, fotografai, advokatai ir kiti. Slaptieji vakarai telkė lietuvių visuomenę, ugdė tautinę savimonę, lietuvių kalbą.

19 a. pab. viešus liet. vakarus rengė JAV, Rusijoje ir kt. šalyse gyvenantys lietuviai (A. Turskio *Be sumnenes, arba Kejp taj ant svieto ejnasi* 1889, Plymouthe, JAV, J. Blizińskio *Žentas dėl parodos* 1895, Sankt Peterburge). Vaidintojų būrelius turėjo ir M. Lietuvoje veikusios liet. d-jos (*Birutė*, įk. 1885 Tilžėje, Tilžės lietuvių giedotojų draugija, įk. 1895, statyta daugiausia Vydūno veikalai). 1899 08 20 Kuršo gubernijai priklausančioje Palangoje (čia negaliojo spaudos ir kult. renginių draudimas) suvaidintas pirmasis Lietuvos dab. teritorijoje viešas lietuviškas mėgėjų teatro spektaklis – Keturakio komedija *Amerika pirtyje*.

20 a. 1 d-mečio 2 pusėje mėgėjų teatras tapo viešas ir persikėlė į didžiuosius miestus. Labdaros tikslais kasmet surengti po 4 lietuviškuosius vakarus gavo teisę įv. d-jos: Vilniuje – Vilniaus lietuvių šelpimosi draugovė (įk. 1904, vėliau Vilniaus lietuvių savitarpinės pašalpos draugija), *Vilniaus kanklės* (įk. 1905), *Rūta* (įk. 1908), Kaune – *Daina* (įk. 1899), Panevėžyje – *Aidas* (įk. 1906) ir kitos. Netrukus prie d-jų pradėjo steigtis specialios teatro kuopelės: prie Vilniaus savitarpinės pašalpos d-jos – Vilniaus lietuvių vaidintojų mėgėjų kuopa (įk. 1908), prie *Rūtos* – Vilniaus artistų mėgėjų būrelis (įk. 1910), prie *Dainos* – Pirmoji lietuvių artistų trupė (įk. 1911) ir kitos. Atsirado aktyviau sceninę veiklą plėtojančių trupių, bet jų nariai buvo tik teatro mėgėjai, kurie vaidinimams skirdavo laisvalaikį, už juos negaudavo atlyginimo. Mėgėjų teatro problemas ryškiausiai atskleidė didžiausia repertuarinė 20 a. 1 pusės naujovė – ist. dramaturgijos (A. Fromo-Gužučio, M. Šikšnio, G. Landsbergio-Žemkalnio, V. Nagornoskio) spektakliai. Jie iškėlė nesudėtingų, bet 20 a. pr. liet. teatrui visiškai naujų uždavinių: prireikė ist. dekoracijų ir kostiumų, įv. sceninių efektų, reikėjo nuspręsti, kaip tvarkyti masines scenas, ilgiau repetuoti su vaidintojais. Trupėje turėjo atsirasti režisierius, kuris būtų atsakingas už visą parengiamąjį darbą. Jo ėmėsi kiek labiau patyrę, aktyvesni ir energingesni trupių nariai (G. Landsbergis-Žemkalnis, M. Grigonis, J. Linartas, L. Jakavičius). Ist. spektakliai ne tik nepaskatino mėgėjų teatro meninės brandos, bet dar akivaizdžiau nei įprasti komedijų vaidinimai atskleidė jo bejėgiškumą. 1909 po pirmojo viešo liet. spektaklio d-mečio paminėjimo Vilniuje visuotinai pradėta kalbėti apie liet. teatro krizę ir būtinybę jį reorganizuoti į profesionalųjį teatrą.

Profesionalaus teatro link žengta 1916, kai aktyvus mėgėjų teatro dalyvis J. Vaičkus, nuo 1914 mokęsis Aleksandros teatro m-loje Sankt Peterburge, čia atidarė pirmąją privačią lietuvių dramos m-lą. Joje vaidybos pradmenis įgijo keliolika auklėtinių, kai kurie jų (V. Dineika, J. Dikinis, P. Kubertavičius, O. Kurmytė, J. Stanulis) vėliau vaidino profesionaliajame teatre.

1918 Sankt Peterburge J. Vaičkus iš savo mokinių sudarė Skrajojamąjį teatrą (spektakliai rengti nuo 1917). 1918–19 J. Vaičkus su šios trupės branduoliu vaidino Vilniuje, 1919–20 – Kaune. 1919 į Vilnių iš Sankt Peterburgo grįžęs K. Glinskis (1910 Sankt Peterburge baigė Lit-ros ir meno d-jos teatro m-lą, vaidino šio teatro trupėje) čia subūrė Vilniaus liet. teatro studiją (ją sudarė dalis 1911–17 Sankt Peterburge veikusios Lietuvių dramos ir muzikos kuopos aktorių ir mėgėjų teatro aktoriai iš Vilniaus); Lenkijai užėmus Vilnių studija veikė Jurbarke, vėliau Kaune. 1920 Kaune ši studija ir Skrajojamasis J. Vaičkaus teatras susijungė į *Vaidilų bendrovę „Anga“*, kuri aktyvesnės veiklos neišplėtojo. Pav.

L: B. Sruoga *Lietuvių teatras Peterburge 1892–1918*: *Lietuvių teatro istorijai medžiaga* Kaunas 1930; **J. Būtėnas** *Lietuvių teatras Vilniuje*: *1900–1918* Kaunas 1940; **V. Maknys** *Lietuvių teatro raidos bruožai* t. 1 Vilnius 1972.

Šarūnė Trinkūnaitė

20 AMŽIAUS 1 PUSĖS (1920–1944) TEATRAS

TEATRAS 1920–1929

Šis teatro raidos etapas susijęs su pirmųjų režisierių K. Glinskio, B. Dauguviečio ir A. Sutkaus kūryba bei 1920 Kaune įkurta Lietuvių meno kūrėjų draugija. 1920 jos sudaryta Teatro taryba įkūrė pirmąjį profesionalų lietuvių teatrą – Dramos vaidyklą (1944–49, 1959–90 ir nuo 2004 Kauno dramos teatras) ir perėmė A. Sutkaus vaidybos mokyklą (su pertrauka veikė 1919–24 prie Tautos teatro). 1920 12 19 Dramos vaidykla parodė pirmąjį spektaklį – jos vedėjo J. Vaičkaus režisuotą H. Sudermanno dramą *Joninės*. Trupę sudarė aktoriai V. Dineika, K. Glinskis, M. Kiršinas-Lingvys, P. Kubertavičius, O. Kurmytė, P. Mačinskas, J. Stanulis, P. Tendžiulytė, T. Vaičiūnienė, A. Vainiūnaitė, A. Vitkauskas, režisieriai J. Vaičkus, K. Glinskis, A. Vitkauskas. 1922 teatras suvalstybintas ir pavadintas Valstybiniu dramos teatru (jis dar vadintas Valstybės teatro drama, Valstybės drama), 1925–40 vadintas Valstybės teatru. Teatro trupę papildė aktoriai J. Laucius, J. Petrauskas, S. Pilka, O. Rymaitė, V. Sipaitis, V. Steponavičius, N. Vosyliūtė ir kiti.

1921 iš Dramos vaidyklos pasitraukus J. Vaičkui ir A. Vitkauskui, dramos spektaklius iki 1931 režisavo K. Glinskis, nuo 1924 ir B. Dauguvietis. B. Dauguvietis buvo baigęs Aleksandros teatro mokyklą Sankt Peterburge (aktorinį meistriškumą), A. Sutkus – teatro studiją prie V. Komissarževskajos teatro Maskvoje (vadovavo romantinės simbolinės krypties rež. F. Komissarževskis). Daugeliui šių režisierių spektaklių būdinga 19 a. pab.–20 a. pr. rusų ikireforminio teatro bruožai. Svarbiausia spektaklyje buvo kūrinio tekstas ir aktoriaus amplua. Režisierių funkcijos buvo pagalbinės – rūpintis spektaklio apipavidalinimu, dekoracijomis, mizanscenomis, jie neturėdavo aiškios spektaklio koncepcijos, nesistengdavo derinti jo komponentų (vaidybos, scenografijos, muzikos).

K. Glinskio režisūra buvo saikinga, konservatyvi, vengta novacijų ir eksperimentų. Daugiausia jis pastatė estetiškų saloninių melodramų ir komedijų, kuriose svarbiausia aktorius. Daugelio B. Dauguviečio režisuotų spektaklių režisūra ir vaidyba buvo skubota, paviršutiniška, nes siekta gausesnio teatro repertuaro, pritraukti į teatrą žiūrovus; bet kai kurie jo spektakliai (pagal K. Čapeko, C. Gozzi, G. Hauptmanno, M. Maeterlincko, Molière'o, L. Pirandello pjeses) išsiskyrė kūrybiškumu, režisūriniu talentu, sceniniais eksperimentais, jie turi raiškaus teatrališkumo, sąlygiškumo, vizualumo elementų. B. Dauguvietis, bendradarbiaudamas su P. Vaičiūnu, kiekvieną sezoną statė aktualios tematikos jo pjeses, t.p. pastatė ir kitų lietuvių (K. Binkio, A. Griciaus, V. Krėvės, Maironio, J. Petrulio, S. Santvaro, A. Vienuolio), V. Europos (P. A. de Beaumarchais, C. Goldoni, H. Ibseno, F. Schillerio, W. Shakespeare'o, Sofoklio) ir rusų (L. Andrejevo, A. Čechovo, A. Ostrovskio, A. Puškino) rašytojų kūrinių.

Tautos teatro Kaune (veikė 1919, 1923–25) spektakliuose jo vadovas A. Sutkus bandė plėtoti romantinio simbolinio teatro kryptį, kabaretinio satyros teatro *Vilkolakis* (veikė 1920–25) aktualios tematikos vaidinimuose jis naudojo improvizaciją, šaržą, parodiją, suteikė jiems ryškią socialinę ir politinę prasmę. 1926–28 A. Sutkui einant Valstybės teatro direktoriaus pareigas trupę sustiprino *Vilkolakio* ir Tautos teatro aktoriai N. Jurašūnaitė, K. Juršys, H. Kačinskas, J. Oškinaitė, P. Pinkauskaitė, J. Siparis, V. Tamaliūnas, kurių vaidyba pasižymėjo satyrinio komedinio teatro stilistika, aštria forma, improvizacine vaidyba, turėjo šaržo, ironijos, satyros ir grotesko elementų.

TEATRAS 1929–1935

Šis teatro raidos l-pis laikomas išskirtiniu dėl režisūros, vaidybos, scenografijos ir teatro pedagogikos pokyčių. Lietuvių teatre A. Oleka-Žilinskas ir M. Čechovas pradėjo plėtoti konceptualios režisūros principus, dirbdami su aktoriais, scenografais, kompozitoriais – režisūrinio darbo metodiką. Jų diegtose novacijose išryškėjo K. Stanislavskio naujos psichol. vaidybos technikos (A. Oleka-Žilinskas ir M. Čechovas buvo K. Stanislavskio mokiniai), J. Vachtangovo plėtotos ekspresyvios ir aštrios spektaklio formos elementai.

Valstybės teatro spektaklio *Šarūnas* scena (1929, pagal V. Krėvę; rež. A. Oleka-Žilinskas, dail. A. Galdikas)

A. Olekos-Žilinsko (1930–33 Valstybės teatro direktorius) spektakliams (*Šarūnas* 1929, pagal V. Krėvę, *Varpai* 1930, *Oliveris Tvistas* 1934, abu pagal Ch. Dickensą, J. Żuławskio *Sabbatai Cevi*, H. Bergerio *Tvanas*, abu 1931, S. Kymantaitės-Čiurlionienės *Riteris budėtojas* 1934) būdinga ekspresyvus teatrališkumas, raiški plastinė forma, originali ir sąlyginė stilistika, kuri padarė įtaką tolesnei lietuvių teatro (režisūros, vaidybos, scenografijos) raidai. Šie spektakliai buvo reikšmingi ir teatro aktorių kūrybinei brandai. 1929–32 Valstybės teatro Vaidybos m-loje studijavusių jo auklėtinių (T. Daubaraitė, J. Grybauskas, J. Gustaitis, A. Jakševičius, R. Juknevičius, O. Juodytė, E. Kalinaitė, E. Kaštaunas, K. Kymantaitė, O. Mažeikytė) diplominis spektaklis A. de Musset *Meilė nežaidžiama* buvo įtrauktas į Valstybės teatro repertuarą. Pirmą kartą Lietuvoje šioje m-loje A. Oleka-Žilinskas dėstė remdamasis K. Stanislavskio sistema, buvo supažindinta ir su M. Čechovo, J. Vachtangovo, R. Steinerio vaidybos technika. Kai kurie A. Olekos-Žilinsko auklėtiniai (J. Gustaitis, J. Grybauskas, A. Jakševičius, R. Juknevičius, K. Kymantaitė) vėliau tapo ir režisieriais.

1931 įsteigtas Valstybės teatro Šiaulių skyrius (nuo 1944 Šiaulių dramos teatras), kuriam vadovavo J. Stanulis. Jame režisavo B. Dauguvietis, K. Juršys, J. Stanulis, I. Tvirbutas, vaidino buvę Valstybės teatro aktoriai ir Vaidybos m-los auklėtiniai E. Bindokaitė, V. Derkintis, G. Jakavičiūtė, S. Jukna, K. Jurašūnas, A. Kupstas, J. Laucius, P. Pinkauskaitė, E. Platušaitė, I. Tvirbutas ir kiti; scenovaizdžių sukūrė L. Truikys, V. Palaima. Daugumą spektaklių režisavo B. Dauguvietis, neretai dubliuodamas Valstybės teatro repertuarą. Teatras daug gastroliavo po Š. ir V. Lietuvą.

1933 A. Oleka-Žilinskas dėl nepagrįstų politinių kaltinimų bolševizmu, teatro rusifikavimu buvo priverstas atsistatydinti iš Valstybės teatro direktoriaus pareigų. Netrukus jis su žmona aktore V. Solovjova pradėjo vadovauti Jaunųjų teatrui (veikė 1933–34), kurio trupę sudarė jo kurso auklėtiniai ir privačios studijos mokiniai, buvę Valstybės teatro aktoriai. Jaunųjų teatras pastatė tik 2 spektaklius: *Dėdės Tomo lūšnelę* (1933, pagal H. E. Beecher-Stowe) ir B. Sruogos *Milžino paunksmę* (1934).

1932–33 Valstybės teatre dirbusio M. Čechovo sukurtiems spektakliams (W. Shakespeare'o *Hamletas* 1932 ir *Dvyliktoji naktis*, N. Gogolio *Revizorius*, abu 1933) būdinga ir tragedinis groteskas, ir vaidybos žaismė. M. Čechovo aktorinio meistriškumo pamokos buvo grindžiamos metodu, paremtu R. Steinerio plėtotais psichologinio gesto ir euritmijos (garso atkūrimo judesiu) principais.

TEATRAS 1935–1940

Išvykus iš Lietuvos A. Olekai-Žilinskui, spektaklius pradėjo kurti jauni režisieriai. 1936 į Lietuvą grįžo A. Olekos-Žilinsko mokiniai R. Juknevičius (stažavo Maskvos teatruose ir pas V. Mejerholdą), A. Jakševičius (stažavo J. Vachtangovo teatre Maskvoje, Niujorke). R. Juknevičius savo spektakliuose (H. Heijermanso *Viltis* 1936, Valstybės teatro Klaipėdos skyriuje, nuo 1951 Klaipėdos dramos teatras, G. Hauptmanno *Prieš saulėlydį* 1939, Valstybės teatre) plėtojo subtilaus poet. psichol. realizmo kryptį. A. Jakševičius debiutiniame spektaklyje E. O'Neillo *Marko milijonai* (1938 Valstybės teatre) naudojo išmoningos teatrinės žaismės ir stilingos improvizacijos principą. Valstybės teatro Klaipėdos skyriuje ir Valstybės teatro Šiaulių skyriuje savito stiliaus spektaklių sukūrė I. Tvirbutas.

20 a. 3 d-metyje Valstybės teatro spektakliuose vyravo V. Didžioko, V. Dubeneckio, J. Gregorausko, K. Šimonio sukurtos tapytos paviljoninės dekoracijos. A. Olekos-Žilinsko ir M. Čechovo spektakliuose scenografija įgavo naują prasmę – tapo konceptuali, glaudžiai susijusi su režisūriniu spektaklio sumanymu. 4 d-metyje A. Galdikas, A. Gu-

daitis, T. Kulakauskas, L. Truikys, S. Ušinskas sukūrė modernistinių scenovaizdžių, V. Palaima, S. Žukas, M. Labuckas pasuko į realizmą. Muzikos dramos spektakliams sukūrė B. Dvarionas, J. Gruodis, V. Jakubėnas, J. Karnavičius ir kiti.

1919–40 Kaune dar veikė profesionalūs ir pusiau profesionalūs įv. org-jų ir priv. teatrai: Karių teatras (1919–1939), Šaulių sąjungos teatras (1922–39, su pertraukomis), Liaudies teatras (1924–26, vadovas J. Stanulis), *Mūsų teatras* (1926–28, vadovė O. Rymaitė), Lietuvos vaikų teatro d-ja (1930–32), Rusų kultūros d-jos teatras (1930–40), Eksperimentinis teatras (1931–34, vadovas V. Sipaitis).

Valstybės teatro Klaipėdos skyriaus spektaklio H. Heijermanso *Viltis* scena (1936, rež. R. Juknevičius, dail. V. Palaima)

20 a. 3–4 d-metyje Kaune gastroliavo Kamerinis teatras (1925, vadovas A. Tairovas), teatras *Habimah* (1926, 1937, abu iš Maskvos), M. Čechovas ir Maskvos dailės teatro (II) trupė (1932), Latvijos nac. teatras iš Rygos (1937).

1924–33 prie Valstybės dramos veikė Vaidybos m-la (su pertrauka), joje kursams vadovavo K. Glinskis, B. Dauguvietis, A. Sutkus, A. Oleka-Žilinskas. 3 m. mokymo programoje, be aktorinio meistriškumo, buvo dėstomi ir bendrieji humanitariniai dalykai. 1931–34 Kaune veikė Eksperimentinio teatro studija, 1936–39 – Pirmoji Kauno dramos studija (abiejų vadovas V. Sipaitis), 1937–39 – VDU Studentų teatro studija (vadovas A. Jakševičius).

Lenkijos okupuotame Vilniuje ir Vilniaus krašte 1930–39 spektaklius rodė 1930 įkurta Vilniaus lietuvių scenos mėgėjų kuopa, 1936 pavadinta Vilniaus lietuvių teatru (iki 1939 meno vadovas ir direktorius A. Krutulys), 1939 tapo profesionaliu *Vaidilos* teatru. Pav.

L: *Lietuvių teatras 1918–1929* Vilnius 1981; *Lietuvių teatro istorija*: *1929–1935* Vilnius 2000; *Lietuvių teatro istorija*: *1935–1940* Vilnius 2002.

TEATRAS 1940–1944

1940 SSRS okupavus Lietuvą teatras tapo viena sov. ideologijos skleidimo priemonių, įvesta repertuaro cenzūra. Spektakliuose diegti soc. realizmo principai, pastatyta nemažai rusų autorių rev. tematikos pjesių. R. Juknevičiaus iniciatyva 1940 01 25 iš Valstybės teatro trupės dalies įsteigtas Vilniaus valstybės teatras (iki 1998 veikė įv. pavadinimais, nuo 1998 Lietuvos nac. dramos teatras). 1940 įkurtas Panevėžio dramos teatras (nuo 1938 Kaune veikusios Darbo rūmų vaidybos studijos pagrindu; nuo 1995 Juozo Miltinio dramos teatras), Kauno vaikų teatras (1941 ir nuo 1949 Kauno jaunojo žiūrovo teatras; 1959 šio teatro ir Kauno valst. muz. dramos teatro dramos trupės sujungtos į Kauno valstybinį dramos teatrą), Žemaičių teatras (1949 sujungtas su Šiaulių dramos teatru), 1941 – Marijampolės dramos teatras (iki 1944 veikė įv. pavadinimais, 1949 uždarytas).

Per Vokietijos okupaciją (1941–44) statyta ir atnaujinta lietuvių (K. Binkio, S. Kymantaitės-Čiurlionienės, V. Krėvės, P. Vaičiūno) bei vokiečių (F. Schillerio, G. Hauptmanno, H. Sudermanno) dramaturgų kūriniai. R. Juknevičius spektakliuose plėtojo poet. psichol. realizmo bruožus (H. von Kleisto *Sukultas ąsotis* 1941, H. Ibseno *Nora* 1942, abu Vilniaus miesto teatre, nuo 1998 Lietuvos nacionalinis dramos teatras). Kauno didžiajame teatre psichologiškais charakteriais išsiskyrė J. Monkevičiaus spektakliai (H. Ibseno *Laukinė antis*, G. Hauptmanno *Roza Bernd*, abu 1942). Panevėžio miesto teatre (1940–41 ir 1944–95 Panevėžio dramos teatras) sėkmingai debiutavo J. Miltinis (B. Jonsono *Sukčiaus testamentas* / *Volponė* 1941, L. Pirandello *Henrikas IV* 1944). Pastatyta ir nemažai vok. autorių komedijų, lengvo turinio spektaklių. 1944 dalis liet. teatro veikėjų (Z. Arlauskaitė, J. Blekaitis, K. Dauguvietytė-Šniukštienė, H. Kačinskas, J. Palubinskas, S. Pilka, L. Rutkauskaitė, I. Tvirbutas, A. Zdanavičiūtė) pasitraukė į Vakarus.

Irena Aleksaitė

20 AMŽIAUS 2 PUSĖS (1945–1990) TEATRAS

TEATRAS 1945–1957

SSRS okupuotoje Lietuvoje prie Kultūros m-jos buvo įsteigta Repertuaro k-ja, kuri vadovavo teatrams, kontroliavo jų repertuarą, suteikdavo leidimus rodyti arba uždrausdavo spektaklius, prižiūrėjo teatrų atsiskaitymą centrinėms SSRS institucijoms. Vieninteliu sektinu etalonu pripažintas Maskvos dailės teatras, buvo nurodoma laikytis jo buv. vadovo K. Stanislavskio sukurtos, vėliau kitų sov. režisierių iškraipytos ir suprimityvintos sistemos principų (rež. B. Dauguvietis ir aktoriai G. Jackevičiūtė, A. Radzevičius, J. Rudzinskas gavo SSRS valst. premiją už 1946 pastatytą spektaklį M. Gorkio *Priešai*, kuris gana tiksliai pakartojo Maskvos dailės teatro to paties pavadinimo spektaklį). Pripažinta tik soc. realizmo kryptis, kuri režisūrai suteikė fotografinio, natūralistinio buitiškumo. Buvo varžoma teatro kūrėjų laisvė (persekiojami raiškesni kūrybiniai bandymai, režisūros eksperimentai), vad. formalizmas laikytas kone polit. nusikaltimu.

Šio l-pio teatrams būdingos panašios kūrybinės problemos: režisierių stoka (daugelis teatrų veikė be vyr. režisierių), susilpnėjusi trupė (dalis aktorių buvo pasitraukę į Vakarus, o jaunieji tik pradėjo vaidinti), skurdus repertuaras. Teatrus silpnino privalomos (turėjo sudaryti ~1/2 repertuaro), bet liet. teatro tradicijoms, jo nac. mentalitetui svetimos sov. pjesės (K. Treniovo, V. Višnevskio, V. Ivanovo, B. Lavreniovo ist. rev. pjesės, buit. pjesės apie kolūkius). Daugelio teatrų repertuaras supanašėjo (keliuose statyta L. Rachmanovo *Nerami senatvė*, A. Korneičiuko *Platonas Krečetas*, B. Gorbatovo *Tėvų jaunystė*, K. Simonovo *Rusų klausimas*). Liet. klasikos kūriniai sudarė repertuaro nedidelę dalį. Šiuo l-piu pasirodžiusioms liet. autorių (J. Chlivicko, B. Dauguviečio, J. Gustaičio, V. Miliūno, J. Paukštelio) pjesėms būdinga sov. idėjų deklaracija, tiesmuki, vienareikšmiai charakteriai, žmogaus psichologiją gožiančios gamybos problemos. Beveik nestatyta šiuolaikinių užs. rašytojų pjesių, nedaug V. Europos klasikos kūrinių.

Šiuo l-piu liet. teatre daugiausia režisavo B. Dauguvietis, J. Miltinis ir R. Juknevičius. Visi jie patyrė didelį sov. valdžios ideologinį spaudimą; daugiausia – R. Juknevičius, 1945 paskirtas Vilniaus dramos teatro (nuo 1998 Lietuvos nacionalinis dramos teatras) eiliniu režisieriumi. Jo režisuoti A. Čechovo vodeviliai *Piršlybos*, *Meška*, *Jubiliejus* (1945) kritikuoti už vad. formalizmą, o dėl B. Dauguviečio pjesės *Uždavinys* pastatymo (1946) pareikšti ir polit. kaltinimai. 1946 R. Juknevičius buvo pašalintas iš Vilniaus dramos teatro (režisavo Telšiuose, Klaipėdoje, Kaune), po J. Stalino mirties 1953 sugrąžintas. Nepaisydamas nuolatinės psichol. įtampos R. Juknevičius Vilniaus dramos teatre sukūrė itin reikšmingų spektaklių. Vienam brandžiausių to meto spektaklių – B. Sruogos *Apyaušrio dalia* (1956) – būdinga teatrališkumas, metaforinis vaizdingumas. Naujoviškose rusų klasikos interpretacijose (A. Čechovo *Dėdė Vania* 1954, M. Lermontovo *Maskaradas* 1960, I. Turgenevo *Mėnuo kaime* 1962) subtilus poet. psichologizmas derintas su teatrališku sąlygiškumu. R. Juknevičius vienas pirmųjų Lietuvoje pastatė modernios, ekspresyvios formos T. Williamso dramą *Orfėjas nusileidžia į pragarą* (1962).

B. Dauguviečio (1944–49 vyr. režisierius) pastatytoms rusų (A. Čechovo *Vyšnių sodas* 1945, A. Ostrovskio *Miškas* 1948, A. Puškino *Šykštusis riteris* 1949) ir V. Europos (Molière'o *Tartiufas* 1945, F. Schillerio *Klasta ir meilė* 1949) klasikų pjesėms būdinga režisūros nuosaikumas, real. psichol. vaidyba, teikta reikšmės pjesės tekstui ir jo stilistikai. Šiuose spektakliuose atsiskleidė G. Jackevičiūtės, K. Kymantaitės, M. Mironaitės, T. Vaičiūnienės, N. Vosyliūtės, M. Chadaravičiaus, S. Juknos, V. Jurkūno, J. Rudzinsko, J. Sipario, J. Stanulio ir kitų aktorių talentas, jų vaidybos meistriškumas.

Spektaklius vis dažniau pradėjo režisuoti aktoriai. K. Kymantaitės pastatyti liet. klasikos (*Marti* 1945, pagal Žemaitę, *Paskenduolė* 1956, pagal A. Vienuolį, G. Landsbergio-Žemkalnio *Blinda* 1958, *Meisteris ir sūnūs* 1965, pagal P. Cvirką) ir šiuolaikinės dramaturgijos (B. Dauguviečio *Žaldokynė* 1948, tebevaidinamas, K. Sajos *Silva studentauja* 1957, *Nerimas* 1962, *Oratorius. Maniakas. Pranašas Jona* 1967) kūriniai, herojinė poema *Krau-*

Vilniaus dramos teatro spektaklio A. Čechovo *Vyšnių sodas* scena (1945, rež. B. Dauguvietis, dail. J. Jankus; iš kairės: Gajevas – M. Chadaravičius, Simeonovas-Piščikas – K. Preikštas, Varia – T. Vaičiūnienė, Ranevskaja – G. Jackevičiūtė, Firsas – V. Derkintis)

jas ir pelenai (1961, pagal Just. Marcinkevičių) tapo atsvara menkavertėms, itin ideologizuotoms sov. pjesėms. K. Kymantaitės (rengė ir inscenizacijas) spektakliams apie senąjį liet. kaimą būdinga raiškus etn. koloritas, sodrūs charakteriai, liaudiškas humoras, taiklios satyr. kritinės detalės. Vaidino A. Budrikaitė, E. Grikevičiūtė, G. Jackevičiūtė, G. Jakavičiūtė, G. Jasiūnaitė, O. Juodytė, G. Kernagienė, K. Kymantaitė, L. Kupstaitė, A. Leimontaitė, M. Mironaitė, S. Nosevičiūtė, T. Vaičiūnienė, N. Vosyliūtė, M. Chadaravičius, J. Čepaitis, V. Derkintis, V. V. Dumšaitis, S. Jukna, V. Jurkūnas, J. Kanopka, J. Kavaliauskas, A. Kernagis, V. Kybartas, J. Lalas, B. Lukošius, J. Meškauskas, N. Nakas, A. Pikelis, A. Radzevičius, J. Rudzinskas, A. Sabalys, P. Saudargas, K. Simaška, J. Siparis, J. Stanulis, A. Zalanskas, P. Zulonas ir kiti.

Panevėžio dramos teatro režisierius J. Miltinis buvo vienintelis tuo metu liet. režisierius, ėjęs teatro mokslus V. Europoje (4 d-metyje mokėsi Ch. Dullino teatro studijoje Paryžiuje). Aktorius jis ugdė savo suburtoje studijoje (1940–80; su pertraukomis), statydamas liet. autorių pjeses – K. Binkio *Atžalyną* (1941), P. Vaičiūno *Prisikėlimą* (1942), S. Kymantaitės-Čiurlionienės *Pinigėlius* (1943), A. Vienuolio *Prieblandoje* (1945). J. Miltinis režisavo ideologizuotų pjesių, kuriose vaizduotas gyvenimas užsienyje (K. Simonovo *Rusų klausimas*, A. Jakobsono *Gyvenimas citadelėje*, abu 1947, J. Petrovo *Taikos sala* 1948, B. Lavreniovo *Amerikos balsas* 1950, D. Umanskio *Paryžius, Stalingrado gatvė* 1951, A. Jakobsono *Šakalai* 1953), šiuose spektakliuose itin pabrėžė vizualinę spektaklio raišką: scenografiją, aprangą, apšvietimą, mizanscenas, veiksmo dinamiką. 6 d-mečio pr. pradėta kritikuoti vad. formalistinė J. Miltinio režisūra (daugiausia spektaklis A. Čechovo *Žuvėdra* 1954, prieštaraujantis šio dramaturgo kūrybos trafaretinei traktuotei), jam priekaištauta dėl K. Stanislavskio m-los nepaisymo. 1954 J. Miltinis atleistas iš teatro, bet dirbdamas Lietuvos kino studijoje toliau slapta režisavo spektaklius Panevėžio dramos teatre. 1959 jis oficialiai grąžintas į šį teatrą.

5 d-mečio pab. Kauno dramos teatre susilpnėjo aktorių trupė (dalis aktorių buvo pasitraukę į Vakarus, 6 d-mečio pr. mirė O. Rymaitė, N. Jurašūnaitė, O. Kurmytė), nebuvo nuolatinio vyr. režisieriaus. Kūrybinis atgimimas prasidėjo 1952 į teatrą atėjus A. Lunačiarskio teatro meno i-to Lietuvių studiją Maskvoje baigusiems aktoriams, kurių dauguma sudarė trupės branduolį (A. Mackevičiūtė, A. Ragauskaitė, M. Rasteikaitė, B. Raubaitė, G. Tolkutė, R. Varnaitė, V. Eidukaitis, A. Gabrėnas, K. Genys, L. Noreika, R. Tumpa, L. Zelčius). 1953 pradėjo režisuoti tą patį i-tą baigęs H. Vancevičius (1953–66 vyr. režisierius).

1945 atkurto Klaipėdos dramos teatro (iki 1951 veikė įv. pavadinimais) trupės didžiąją dalį sudarė aktoriai mėgėjai, nuolat keisdavosi režisieriai. R. Juknevičius (1949–52 vyr. režisierius), statydamas rusų klasikos kūrinius (A. Ostrovskio *Be kaltės kaltieji* 1949, N. Gogolio *Vedybos* 1951), ugdė trupės kūrybiškumą. Išsiskyrė J. Čeičytės (teatrališki, sąlygiški) ir J. Jankaus (buitiniai realistiniai) scenovaizdžiai. Teatre vaidino J. Budrikaitė, V. Gruodytė, L. Kerniūtė, V. Lietuvaitytė, E. Platušaitė, N. Bernotas, E. Čepulis, R. Grincevičius, B. Juškevičius, V. Kancleris, J. Paplauskas, S. Ratkevičius, A. Žadeikis ir kiti.

1945 įkurto Vilniaus rusų dramos teatro (nuo 1960 Lietuvos rusų dramos teatras) pirmąją trupę sudarė Maskvos ir Leningrado teatrų aktoriai bei teatro m-lų absolventai. Daugiausia statyta sov. dramaturgų, rusų ir užs. klasikos kūriniai. Teatre nebuvo nuolatinio vyr. režisieriaus, kūrė įv. režisieriai. Vaidino O. Cholina, O. Kuzmina-Dauguvietienė, N. Vigilianskaja, J. Višnevskaja, V. Belickis, M. Buinas, J. Dubravinas, L. Ivanovas, J. Janinas, B. Krasilnikovas, S. Lobanovas, B. Smelcovas.

1941–49 veikęs Marijampolės dramos teatras buvo suburtas daugiausia iš aktorių mėgėjų. Režisavo ir vaidino K. Tumkevičius, vaidino I. Čepkevičiūtė, I. Rutkauskaitė,

A. Simokaitytė, J. Bautrėnas, J. Juodagalvis, A. Valaika ir kiti. 1956–62 šiame mieste (tada Kapsukas) veikusio dramos teatro branduolį sudarė Lietuvos kons-jos auklėtiniai, kai kurie Klaipėdos dramos teatro aktoriai. 1940–49 Telšiuose veikė vienas pajėgiausių prov-jos teatro mėgėjų kolektyvų – Žemaičių teatras (įkurtas P. Gintalo ir Butkų Juzės, tikr. J. Butkus, iniciatyva). 1946–48 čia dirbusio R. Juknevičiaus spektakliams (N. Gogolio *Vedybos* 1947, A. Ostrovskio *Augintinė* 1948) būdinga didelis režisūrinis meistriškumas, kruopštus darbas su aktoriais (vaidino J. Dulskytė, I. Gurinaitė, O. Knapkytė, R. Vosyliūtė, S. Paska, A. Petkevičius, A. Pikelis, J. Šimkus, A. Žadeikis).

1949 Žemaičių teatro ir Marijampolės dramos teatro aktoriai papildė Šiaulių dramos teatro trupę. 6 dešimtmetyje J. Šeinas Šiaulių dramos teatre režisavo lietuvių dramaturgų pjesių (S. Kymantaitės-Čiurlionienės *Pinigėliai* 1953 ir *Dvylika brolių juodvarniais lakščiusių* 1954). Šiaulių dramos teatre vaidino E. Bindokaitė, I. Čepkevičiūtė, J. Gascevičiūtė, I. Gurinaitė, P. Pinkauskaitė, A. Simokaitytė, V. Venckutė, V. Auga, V. Benokraitis, S. Paska, A. Petkevičius, K. Simaška, K. Tumkevičius, J. Zubėnas ir kiti. Pav.

L: M. Petuchauskas *Teatras – amžininkas* Vilnius 1965; *Lietuvių tarybinis teatras*: *1940–1956* Vilnius 1979.

Irena Aleksaitė

TEATRAS 1957–1970

Atšilimo l-piu daugiau imta versti V. Europos lit-ros kūrinių, rengta dailės parodos, įvyko V. Europos teatrų pirmosios gastrolės. Kultūros politika nepakito: tebeveikė ideol. kontrolė, drausta rodyti kai kuriuos spektaklius, persekioti menininkai. Polit. įvykiai Vengrijoje, Čekoslovakijoje, Lenkijoje sukėlė meno inteligentijos pasipriešinimo bangą, kuri buvo nukreipta prieš mene KP taikomas ideol. polit. dogmas.

Lietuvoje kartu su ideol. priešpriešа atgimė nac. savimonės ir valstybingumo idėjos, kurios plėtotos J. Glinskio, J. Grušo, Just. Marcinkevičiaus ist. dramose. G. Kanovičiaus, V. Rimkevičiaus, K. Sajos pjesėse parodyta sov. gyvenimo absurdas, social. negerovės. Daugiau statyta šiuolaikinių užs. pjesių. Baigę Maskvos ir Leningrado aukštąsias teatro m-las režisieriai H. Vancevičius, J. V. Čibiras, P. Gaidys, J. Jurašas savo spektakliuose nagrinėjo reikšmingas visuom. problemas, naudojo naujas sceninės raiškos priemones. Šiuo l-piu teatras tapo viena svarbiausių meno šakų Lietuvoje.

Panevėžio dramos teatre J. Miltinis kūrė filosofinį intelektualųjį, humanistinių idėjų teatrą, kuriame individas susiduria su likimu, visuomene, mirtimi, atsiveria sudėtingas, kupinas prieštaravimų ir tragizmo žmogaus vidinis pasaulis, jo psichologijos paslaptys; reikšmingiausi spektakliai: H. Ibseno *Heda Gabler* (1957), A. Millerio *Komivojažerio mirtis* (1958, pirmasis spektaklis SSRS pagal šią pjesę; abu sukurti V. Blėdžio pavarde), A. Čechovo *Ivanovas* (1960), W. Shakespeare'o *Makbetas* (1961). Kiti žymesni J. Miltinio spektakliai sukurti pagal V. Europos klasikos (P. A. de Beaumarchais *Sevilijos kirpėjas* 1957, V. Blėdžio pavarde, É. M. Labiche'o *Šiaudinė skrybėlaitė* 1959, Molière'o *Žoržas Dandenas* 1965), šiuolaikinės užsienio (W. Borcherto *Lauke, už durų* 1966, F. Dürrenmatto *Fizikai* 1967, *Frankas V* 1969) ir lietuvių (J. Grušo *Adomo Brunzos paslaptis* 1966 ir *Pražūtingas apsvaigimas* 1967) dramaturgijos kūrinius. Šiuose spektakliuose brandžius vaidmenis sukūrė aktoriai H. Hokušaitė, D. Melėnaitė, R. Mikalauskaitė, E. Šulgaitė, R. Zdanavičiūtė, J. Alekna, B. Babkauskas, D. Banionis, V. Blėdis, G. Karka, S. Kosmauskas, A. Masiulis, S. Petronaitis, K. Vitkus. Spektaklių režisavo ir aktoriai J. Alekna, V. Blėdis, G. Karka.

Kauno dramos teatro repertuare išsiskyrė visuomeniškai reikšmingos, aktualias temas nagrinėjančios lietuvių rašytojų J. Grušo, Just. Marcinkevičiaus, K. Sajos, J. Glinskio pjesės. H. Vancevičiaus režisuotiems spektakliams būdinga personažų tarpusavio santykių kruopšti analizė, psichologiškumas (L. Tolstojaus *Gyvasis lavonas* 1954, A. Čechovo *Trys seserys* 1960, A. Millerio *Visi mano sūnūs* 1962, K. Inčiūros *Žemaitė*, F. García Lorcos *Bernardos Albos namai*, abu 1964, J. Steinbecko *Pelės ir žmonės* 1966), raiški teatrinė forma, romantinis patosas, grotesko elementai (J. Grušo *Herkus Mantas* 1957, Just. Marcinkevičiaus *Dvidešimtas pavasaris* 1958, K. Binkio *Generalinė repeticija* 1959,

W. Shakespeare'o *Antonijus ir Kleopatra* 1966). Šio režisieriaus spektakliuose subrendo daugelis aktorių (R. Staliliūnaitė, R. Adomaitis, K. Genys, V. Tomkus). S. Motiejūno spektakliams būdinga nuotaikinga veiksmo atmosfera (D. Urnevičiūtės *Vadink mane motina*, *Pažemintieji ir nuskriaustieji*, pagal F. Dostojevskį, abu 1965, *Baltaragio malūnas* 1966, pagal K. Borutą, D. Urnevičiūtės *Tėvuko žaislai* 1967, I. Örkény *Totas, kiti ir majoras* 1970).

Panevėžio dramos teatro spektaklio W. Shakespeare'o *Makbetas* scena (1961, rež. J. Miltinis, dail. A. Mikėnas; centre Makbetas – S. Petronaitis)

H. Vancevičiui perėjus į Lietuvos akad. dramos teatrą Kauno dramos teatro vyr. režisieriumi tapo J. Jurašas (1967–72). Jo spektakliai šio teatro raidai padarė didelį meninį ir visuom. poveikį, juose nagrinėtos aktualios šiuolaikinio gyvenimo problemos, atvirai konfrontuota su sov. ideologija. J. Jurašo spektakliams būdinga itin įdėmi režisuojamo kūrinio prasminė, stilistinė ir žanrinė analizė, aiški spektaklio koncepcija, aštrus ekspresyvumas, tikslios sceninės metaforos, parodančios sov. tikrovės absurdiškumą (K. Sajos *Mamutų medžioklė* 1968 ir *Šventežeris* 1970), menininko ir valdžios dramatiškus santykius (M. Bulgakovo *Moljeras* 1968, J. Glinskio *Grasos namai* 1970). Spektakliuose plėtota tėvynės tema (J. Grušo *Barbora Radvilaitė* 1972), subtilus psichologiškumas sietas su raiškia, teatrališka forma. Reikšmingi scenografijos pokyčiai buvo susiję su J. Malinauskaitės konceptualiais ir režisieriaus idėjoms artimais scenovaizdžiais, tikslia ir raiškia jų forma. Daugelis J. Jurašo spektaklių buvo rodomi cenzūruoti, draustos itin prasmingos jų detalės (*Barboros Radvilaitės* finalinėje scenoje uždrausta nuleisti Aušros vartų Švč. Mergelės Marijos paveikslą). 1972 kelioms kultūros instancijoms režisierius parašė atvirą protesto laišką, kuriame jas kaltino nuolatiniu savo spektaklių persekiojimu ir žalojimu, kūrybos varžymu, todėl buvo pašalintas iš teatro, o 1974 emigravo. Jo spektakliuose reikšmingų vaidmenų sukūrė aktoriai G. Balandytė, A. Jodkaitė, B. Raubaitė, R. Staliliūnaitė, R. Varnaitė, A. Gabrėnas, K. Genys, A. Voščikas, L. Zelčius.

Šio l-pio Lietuvos akad. dramos teatro padėtis buvo sudėtingesnė nei kitų teatrų. J. Rudzinsko (1953–66 vyr. režisierius) spektakliai buvo buitinės realistinės pakraipos, nemažai reikšmės teikta aktoriams, jų kuriamų personažų charakteriams. Spektakliams pagal užsienio (W. Shakespeare'o *Hamletas* 1959, H. Ibseno *Šmėklos* 1961, M. Pagnolio *Topazas* 1963, M. Gorkio *Dugne* 1964, J. W. Goethe's *Faustas* 1965) ir lietuvių (V. Krėvės *Skirgaila* 1966) klasikos kūrinius trūko raiškesnio konceptualumo, nuoseklesnės režisūros. Naujojo vadovo H. Vancevičiaus (1966–89) pasirinkimas rodė teatro vadovybės ir partinių ideologų požiūrį į šį teatrą, kuris turėjo tapti reprezentacine ideologine kultūros institucija. Teatras buvo remiamas ir palaikomas CK ideologų: režisieriams ir aktoriams buvo skiriami apdovanojimai, rengtos užs. gastrolės, teatrą drausta kritikuoti, todėl šio teatro repertuare nebuvo sov. tikrovę kritikuojančių pjesių, kokias tuo metu statė J. Jurašas Kauno dramos teatre ir P. Gaidys Klaipėdos dramos teatre. Daugelis šio l-pio Lietuvos akad. dramos teatro spektaklių (daugiausia pagal šiuolaikines liet. pjeses) buvo konformistiški, jiems būdinga lėkštos, paviršutiniškos temos, prosov. dvasia.

H. Vancevičius pastatė nemažai spektaklių pagal liet. pjeses. Itin reikšmingas Just. Marcinkevičiaus *Mindaugo* (1969) pastatymas, kuriame keliant Lietuvos valstybingumo įgyvendinimo sudėtingus klausimus atsisakyta ankstesniems šio režisieriaus ist. spektakliams būdingos romantizuotos patetikos. H. Vancevičius sukūrė reikšmingų psichol. spektaklių (J.-P. Sartre'o *Altonos atsiskyrėliai* 1968). J. V. Čibiro spektakliams būdinga subtili estetika, nagrinėtos miesto, inteligentijos gyvenimo temos, naudotos modernios režisūros priemonės (Nazımo Hikmeto *Visų užmirštas* 1960, V. Rimkevičiaus *Ratas*, M. Kunderos *Raktų savininkai*, abu 1963, F. Dürrenmatto *Damos vizitas* 1966). Spektaklių šiame teatre režisavo J. Jurašas (L. Zorino *Varšuvos melodija*, S. Mrožeko *Tango*, abu 1967, šis rodytas tik vieną sezoną, vėliau uždraustas), A. Lapėnas (*Dvylika kėdžių* 1968, pagal I. Ilfą ir J. Petrovą, E. de Filippo *Cilindras* 1969, D. Wassermano, J. Dariono *Žmo-*

gus iš La Mančos 1970) ir kiti. Vaidino aktoriai J. Berūkštytė-Trinkūnienė, I. Garasimavičiūtė, A. Janušauskaitė, K. Kymantaitė, O. Knapkytė, I. Leonavičiūtė, M. Mironaitė, R. Paliukaitytė, J. Ramanauskaitė, M. Rasteikaitė, R. Adomaitis, A. M. Chadaravičius, H. Kurauskas, O. Laniauskas, L. Noreika, S. Petraitis, J. Rygertas, A. Rosenas, J. Rudzinskas, M. Smagurauskas, T. Vaisieta, A. Zigmantavičius ir kiti.

1965 Vilniuje įkurtas Jaunimo teatras. A. Ragauskaitė (1965–68 vyr. režisierė) jo trupę subūrė iš įv. kolektyvų (t.p. ir mėgėjų) aktorių. Jos spektakliai (W. Shakespeare'o *Romeo ir Džuljeta*, poezijos spektaklis *Gintaro paukštė*, abu 1966, V. Palčinskaitės *Aš vejuos vasarą...* 1968) neapibrėžė teatro meninės krypties. Raiškių spektaklių režisavo scenografas I. Ivanovas (J. Anouilh'aus *Vyturys / Žana* 1967), J. V. Čibiras (1968–74 vyr. režisierius, J. Osborne'o *Atsigręžk rūstybėje* 1967, J. Švarco *Drakonas* 1968), G. Žilys (T. Williamso *Stiklinis žvėrynas* 1968). Vaidino aktoriai B. O. Didžgalvytė, N. Gelžinytė, R. Kazlauskaitė, V. Marcinkevičiūtė, V. Marčinskaitė, A. Matkevičiūtė, A. Mikušauskaitė, E. Pleškytė, L. Štrimaitytė, E. Žebertavičiūtė, R. Butkevičius, L. Ciunis, K. Dapkus, A. Grašys, F. Jakšys, J. Jaruševičius, R. Karvelis, S. Sipaitis, A. Šurna, G. Žilys. 1967 prie Jaunimo teatro įkurta pantomimos trupė (vadovas M. Tenisonas, 1967–70 veikė Kauno dramos teatre).

Klaipėdos dramos teatrui vadovauti paskyrus P. Gaidį (1963–98 vyr. režisierius) trupė išgyveno kūrybinį pakilimą. Savo spektakliuose (*Trys muškietininkai*, pagal A. Dumas tėvą, C. Gozzi *Karalius Elnias*, abu 1965, I. Kočergos *Laiko meistrai* 1967, V. Majakovskio *Pirtis*, K. Sajos *Poliglotas. Abstinentas*, abu 1970) naudodamas satyros, grotesko, ironijos priemones jis negailestingai pajuokė sov. realybės absurdą, demagogiją, kitas visuomenės negeroves. P. Gaidžio pastatytoms dramoms ir tragedijoms (V. Višnevskio *Optimistinė tragedija* 1963, G. Kanovičiaus *Kaip jums sekasi, pramuštgalviai?* 1965, Sofoklio *Karalius Edipas* 1966, poezijos spektaklis *Krintančios žvaigždės* 1968, pagal Just. Marcinkevičių) būdinga tiksliai perteikta autoriaus stilistika, preciziška vyksmo atmosfera ir nuotaika; reikšmingiausias spektaklis – Just. Marcinkevičiaus *Mindaugas* (1969), kuriame cenzūrai reikalaujant P. Gaidys turėjo pakeisti svarbius spektaklio koncepcijos elementus (atsisakyti finalinėje scenoje veidrodinės sienos kaip šiuolaikinės Lietuvos simbolio). Vaidino aktoriai M. Černiauskaitė-Barauskienė, E. Gaigalaitė, J. Jankauskaitė, V. Leonavičiūtė, N. Narijauskaitė, N. Sabulytė, J. Sakalaitė, G. Vaitiekaitytė, H. Andriukonis, B. Barauskas, B. Gražys, R. A. Karvelis, V. Paukštė, G. Pauliukaitis, R. Poškus, G. Pranckūnas, P. Stankus, A. Šimanskis, A. Venskūnas ir kiti.

Šio l-pio Lietuvos rusų dramos teatro režisieriaus V. Golovčinerio (1955–61 vyr. režisierius) spektakliams būdinga ansambliškumas, pabrėžiama personažų psichologija (M. Gorkio *Barbarai* 1955, A. Ostrovskio *Vasilisa Melentjeva* 1957, G. Nikolajevos ir S. Radzinskio *Grumtynės žygyje* 1960). V. Galickis (1962–65 vyr. režisierius) ieškojo naujų teatro raiškos priemonių (B. Brechto *Ponas Puntila ir jo tarnas Matis* 1963), J. Chigerovičiaus spektakliams (1966–69 ir 1973–75 vyr. režisierius) būdinga psichologiškumas, grotesko elementai (M. Bulgakovo *Bėgimas* 1967, A. Ostrovskio *Kiekvienam gudruoliui pakanka kvailumo* 1968). 1955–68 teatre dirbusi M. Mironaitė sukūrė raiškių vaidmenų L. Lurjė (Liza – *Bajorų gūžta* 1956, pagal I. Turgenevą, Nora – H. Ibseno *Lėlių namai* 1959, Eliza Dulitl – B. Shaw *Pigmalionas* 1961) ir kitų režisierių (Gitel – W. Gibsono *Dviese sūpuoklėse* 1962) spektakliuose. Vaidino aktoriai D. Jakševičiūtė, J. Maivina, T. Majorova, R. Vagnerytė, A. Inozemcevas, V. Jefremovas, M. Jevdokimovas.

Šiaulių dramos teatro vyr. režisierius J. Šeinas (1949–58), atsižvelgdamas į nevienodo meistriškumo trupę, statė buit. real. krypties spektaklius. Šią kryptį tęsė akt. ir rež. K. Tumkevičius, rež. V. Limantas (1960–63 vyr. režisierius). M. Karklelis (1964–72 vyr. režisierius) pastatė lietuvių (V. Krėvės *Žentas* 1964, *Parduotos vasaros* 1965, pagal J. Baltušį, *Šarūnas* 1966, pagal V. Krėvę, K. Inčiūros *Eglė žalčių karalienė* 1967) ir užsienio (J. Rainio *Pūsk, vėjeli* 1965, *Madam Bovari* 1966, pagal G. Flaubert'ą, F. Dürrenmatto *Vidurnakčio procesas* 1967, G. Hauptmanno *Paskendęs varpas* 1968) rašytojų kūrinių. Išsiskyrė raiškios formos, teatrališki režisierės N. Ogaj spektakliai (A. Fredro *Da-*

mos ir husarai 1968, S. Maršako *Katės namai* 1970). Šiaulių dramos teatre vaidino E. D. Cinauskaitė, F. V. Laurinaitytė, T. Maliukevičiūtė, N. Mirončikaitė, I. Tamošiūnaitė, R. Ulbinaitė, G. Vaiginytė, R. Gudas, N. Jasinskas, E. Rupšys ir kiti aktoriai. Pav.

L: M. Petuchauskas *Premjerų keliais* Vilnius 1967, *Teatro akimirkos* Vilnius 1977; *Lietuvių tarybinis dramos teatras: 1957–1970* Vilnius 1987. *Irena Aleksaitė*

TEATRAS 1970–1990

Šis l-pis vadintinas teatro modernėjimo, teatro ir publikos glaudžios konsolidacijos etapu. 8 d-metyje debiutavę režisieriai D. Tamulevičiūtė, J. Vaitkus, E. Nekrošius, R. Tuminas, G. Padegimas, S. Varnas 9 d-metyje suformavo savitą liet. režisūrinio teatro poetiką, jų spektakliai tapo menine ir moraline opozicija vad. brandaus socializmo tikrovei. Šiuo l-piu siekta išlaisvinti teatrą iš priklausomybės nuo lit-ros ir įteisinti jo, kaip savarankiško meno, meninės raiškos būdus. 8–9 d-mečio sandūroje liet. režisieriai plėtojo metaforinį teatrą, kuriam būdinga perkeltinių reikšmių žaismė, ištobulinta neverbalinė raiška, spektaklio protagonisto ir scenos erdvės autentiškumas (ryškiausias atstovas – E. Nekrošius). Sureikšminta teatrinio teksto semantika, režisūrinė metafora buvo viena veiksmingiausių priemonių kurti spektaklį kaip savitą meninį reiškinį ideologinių suvaržymų sąlygomis. Šie režisieriai baigė režisūrą aukštosiose teatro m-lose Maskvoje ir Leningrade, todėl liet. metaforiniam teatrui įtaką darė ir iš rusų teatro atėję sceninis vyksmas (sceninė tradicija), fiz. veiksmų metodas, kuris tapo spektaklių teatrinio vaizdo kūrimo ekspresyviai ir įtaigiai jungiant vaizdą ir veiksmą pagrindu. Jaunimo teatras Vilniuje ir Kauno dramos teatras šiuo l-piu buvo pagrindiniai teatro centrai, kuriuose formavosi autorinės režisūros principai, menininko saviraiška ir režisūrinis stilius sieta su paties menininko pasaulėjauta ir žmogiškąja pozicija.

Jaunimo teatre dirbusi D. Tamulevičiūtė (1974–88 vyr. režisierė) padarė didelę įtaką liet. teatro aktorystės raidai. Vad. dešimtuko aktoriams (K. Kazlauskaitė, I. Kriauzaitė, D. Overaitė, V. Podolskaitė, D. Storyk, A. Latėnas, V. Petkevičius, K. Smoriginas, A. Storpirštis, R. Vilkaitis) jos suteikti improvizacijos meno pagrindai leido sukurti paveikų spontaniškos aktorystės efektą, pasireiškiantį jauno žiūrovo lengvai atpažįstama, laisva, ironiška vaidyba. Spektakliuose (pirmasis liet. miuziklas S. Šaltenio, L. Jacinevičiaus, G. Kuprevičiaus *Ugnies medžioklė su varovais*, S. Šaltenio *Škac, mirtie, visados škac...*, abu 1976, *Jasonas* 1978) derinta poet. metafora ir kasdienė intonacija, lyrizmas ir ironija, metaforizuojama kasdienybė (kitaip nei iki tol statytose šiuolaikinėse pjesėse, atpažįstami buities elementai tapo metaforiškais spektaklių personažais). Jauno žmogaus pasaulėjauta atsispindi ir kituose D. Tamulevičiūtės spektakliuose: F. Káló *Keturiese vidurnaktį* (1981), L. Razumovskajos *Brangioji mokytoja* (1982), C. Higginso, J.-C. Carrière'o *Haroldas ir Modė* (1983, spektaklis vaidintas 19 metų), V. Rozovo *Brolis Aliоša* (1984). S. Šaltenis rašė šio teatro aktoriams skirtas pjeses, koregavo jas per repeticijas, vėliau tapo E. Nekrošiaus spektaklių lit. bendraautoriumi.

Jaunimo teatro spektaklio A. Čechovo *Dėdė Vania* scena (1986, rež. E. Nekrošius, dail. N. Gultiajeva; iš kairės: Sofija Aleksandrovna – D. Overaitė, Voinickaja – E. Žebertavičiūtė, Jelena Andrejevna – D. Storyk, Voinickis – V. Petkevičius, Teleginas – J. Pocius, Astrovas – K. Smoriginas)

Jau pirmiesiems E. Nekrošiaus spektakliams (Sh. Delaney *Medaus skonis* 1977, Jaunimo teatre, S. Šaltenio *Duokiškio baladės* ir A. Čechovo *Ivanovas*, abu 1978, Kauno dramos teatre) būdinga novatoriškos režisūros, originalaus teatrinio mąstymo bruožai, savitas pasaulio ir teatro suvokimas. Metaforiškasis E. Nekrošiaus teatras suteikė impulsą atsirasti režisūrinių įvaizdžių dramaturgijai – aktoriaus fiz. veiksmui, gestui; kasdieniam daiktui suteikta prasmių, kurias tradiciškai teatre perteikdavo rašytojo tekstas. E. Nekrošius režisavo mažai žinomų lit-ros kūrinių (*Kvadratas* 1980, pagal V. Jelisejevos apysaką *O buvo taip*, V. Korostyliovo *Pirosmani, Pi-*

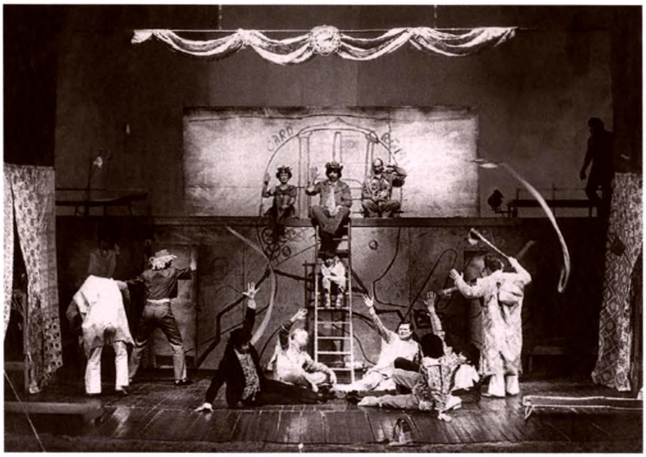

Kauno dramos teatro spektaklio A. Jarry *Karalius Ūbas* scena (1977, rež. J. Vaitkus, dail. J. Malinauskaitė)

rosmani... 1981), klasikinių pjesių pagrindu sukurtų savarankiškų teatro pjesių (K. Antanėlio, S. Gedos roko opera *Meilė ir mirtis Veronoje* 1982, pagal W. Shakespeare'o tragediją *Romeo ir Džuljeta*), prozos inscenizacijų (*Ilga kaip šimtmečiai diena* 1983, pagal Č. Aitmatovą), klasikinės dramaturgijos kūrinių (A. Čechovo *Dėdė Vania* 1986), kuriems taikė sceninės dramaturgijos, kaip autonomiškos meninės spektaklio realybės, konstravimo metodą, režisūrinės naracijos ekspresija rėmėsi pačiame lit-ros kūrinyje esančia jo interpretacijos galimybe. E. Nekrošius savo spektakliuose siejo meninį individualumą ir laiko ypatumus, gebėjo juose atspindėti to meto visuomenės egzistencinius išgyvenimus. 9 d-metyje E. Nekrošiaus spektakliai vieni pirmųjų rodyti užsienyje – 1984 tarptautiniame Belgrado teatro f-lyje BITEF (*Pirosmani, Pirosmani...*), vėliau Lenkijoje, Bulgarijoje, Suomijoje, Austrijoje, JAV (*Pirosmani, Pirosmani...*, *Dėdė Vania*), Belgijoje, Olandijoje, Vokietijoje, Italijoje, Škotijoje, t.p. Estijoje, Gruzijoje, Baltarusijoje, Rusijoje ir kitur. Teatre vaidino aktoriai K. Andrejauskaitė, V. Bagdonas, S. Bareikis, D. Brenciūtė, G. Girdvainis, I. Tamošiūnaitė, V. Taukinaitis ir kiti.

8–9 d-metyje Kauno dramos teatre J. Vaitkaus (1977–88 vyr. režisierius) sukurtuose spektakliuose kritikuota to meto visuomenė, jai būdingas konformizmas (vadinamasis moralinio nerimo, analitinis teatras). Tai turėjo įtakos J. Vaitkaus teatro vizualumui, jis sąmoningai rinkosi programiniam idėjų teatrui artimas dekoratyvias ir deklaratyvias teatrines metaforas. J. Vaitkus pirmasis SSRS pastatė A. Jarry tragifarsą *Karalius Ūbas* (1977), kuris priskirtinas tragiškojo grotesko teatrui. Spektakliuose jis plėtojo asmenybės ir aplinkos konflikto, asmenybės neišvengiamos degradacijos temas (M. Gorkio *Paskutinieji* 1978, I. Radojevo *Raudona ir ruda* 1979, H. Ibseno *Statytojas Solnesas* 1980, M. Šatrovo *Mėlynieji žirgai raudonoje pievoje* 1982, A. Camus *Kaligula* 1983, W. Shakespeare'o *Ričardas II* 1985, *Golgota* 1987, pagal Č. Aitmatovo romaną *Ešafotas*). Kai kurie J. Vaitkaus spektakliai (J. Glinskio *Kingas* 1980, J. Vaitkaus *Literatūros pamokos* 1985) cenzūros drausti kurį laiką rodyti. J. Vaitkaus domėjimasis ritualo raiška teatre, Rytų teatru, kino ekrano ir scenos erdvės sąveika (sukūrė kino filmų), ezoterika padarė įtaką ir aktorių vaidybai, išplėtė jų meninę raišką, ugdė asmenybes. E. Nekrošiaus ir J. Vaitkaus sukurti spektakliai reformavo tradicinį vad. psichol. vaidybos būdą – aktorystę pradėta vertinti kaip subjektyvios ekspresijos ir individualios energetikos sistemą, imta domėtis ilgai liet. teatre ignoruota aktoriaus kūno kalba.

Kauno dramos teatre sukurtiems G. Padegimo žymiausiems spektakliams (J. Grušo *Gintarinė vila* 1980, A. Strindbergo *Kreditoriai* 1981, T. Wilderio *Mūsų miestelis* 1982, N. Gogolio *Pamišėlio užrašai* 1985) būdingi psichoanalitinio teatro bruožai, domėjimasis modernaus, pusiausvyrą praradusio žmogaus vidiniu pasauliu. Garsėjo aktoriai R. Bagdzevičius, J. Budraitis, V. Grigolis, D. Juronytė, D. Kazragytė, N. Lepeškaitė, V. Masalskis, A. Masiulis, J. Onaitytė, R. Sabulis, V. Šinkariukas, R. Vaidotas, V. Valašinas, P. Venslovas, A. Vrubliauskas, A. Žekas.

Lietuvos akad. dramos teatro daugumai spektaklių buvo būdinga psichol. realizmo kryptis. H. Vancevičius režisavo lietuvių (Just. Marcinkevičiaus *Katedra* 1971, *Mažvydas* 1978, B. Sruogos *Kazimieras Sapiega* 1979, V. Krėvės *Skirgaila* 1987) ir užsienio (*Stepančikovo dvaras ir jo gyventojai* 1971, pagal F. Dostojevskį, H. Ibseno *Laukinė antis* 1973 ir *Junas Gabrielis Borkmanas* 1981) rašytojų kūrinių. I. Bučienė pastatė įv. stilių ir žanrų aštrios, konfliktiškos tematikos kūrinių (A. Millerio *Kaina* 1970, K. Čapeko *Makropulo receptas* 1973, J. M. Synge'o *Narsuolis iš Vakarų pakrantės* 1975, A. Vampilovo *Ančių me-*

džioklė 1977, J. Anouilh'aus *Antigonė* 1978), kuriems būdinga raiški forma, subtili veikėjų psichologijos analizė. Raiškių spektaklių sukūrė A. Lapėnas (*Dvylika kėdžių* 1968, pagal I. Ilfą ir J. Petrovą, D. Wassermano, J. Dariono *Žmogus iš La Mančos* 1970).

Šiaulių dramos teatro spektaklio V. Mykolaičio-Putino *Valdovas* scena (1974, rež. A. Ragauskaitė, dail. D. Mataitienė)

R. Tumino spektakliams (A. Kuternickio *Fėjos Dražė variacijos* 1982 ir *Tarytum mes nepažįstami* 1985, T. Williamso *Katė ant įkaitusio skardinio stogo* 1983, H. Müllerio *Tyli naktis* 1984, A. Galino *Ir vėlei tenai, kur marios šviesų / Žana* 1986) būdinga subtili, rafinuota psichol. teatro forma, domėjimasis šiuolaikinio žmogaus vidiniu pasauliu ir jį supančia aplinka. Juose plėtota kasdienybės tragizmo tema, nagrinėtas mažojo žmogaus fenomenas, naudotos neopsichol. teatro priemonės, itin savitai transformuota naujos rusų režisūros kartos (8–9 d-metyje A. Vasiljevo Maskvos K. Stanislavskio dramos teatre sukurti spektakliai) stilistika. R. Tumino spektakliuose naujai atsiskleidė Lietuvos akad. dramos teatro vyresnės kartos aktoriai, taikyti nauji personažo psichol. portreto kūrimo būdai. Nuo 1981 R. Tumino vadovaujama trupė vaidino Lietuvos akad. dramos teatro Mažojoje salėje, kurioje pradėjo formuotis Vilniaus mažasis teatras (įst. 1990, pradžia laikomas V. Kukulo ir R. Tumino teatro vaidinimas *Čia nebus mirties* 1988). Garsėjo aktoriai R. Arbačiauskaitė, A. Bružas, E. Gabrėnaitė, I. Kilšauskaitė, J. Kisielius, V. Mainelytė, S. Račkys, R. Ramanauskas, V. Rumšas, V. Tomkus.

Šiaulių dramos teatre režisavusios A. Ragauskaitės (1974–79 vyr. režisierė) spektakliuose (V. Mykolaičio-Putino *Valdovas* 1974, B. Sruogos *Pajūrio kurortas* 1975, P. Vaičiūno *Prisikėlimas* 1977) įtaigiai aktualizuota nac. dramaturgija, liet. teatrui būdinga ist. praeities interpretavimo tradicija papildyta modernizuota romantine pasaulėjauta. S. Varnas (1980–88 vyr. režisierius) pastatė iki tol Lietuvoje nerežisuotų lit-ros kūrinių (G. Büchnerio *Voicekas* 1980, G. Byrono *Kainas* 1982, I. Bergmano *Žemuogių pievelė* 1985, J. Genet *Kambarinės*, *Meistras ir Margarita*, pagal M. Bulgakovą; abu 1987), kuriuose plėtojo sąlygiškojo filosofinio teatro principus, taikė intelektualaus, konstruktyvios, disciplinuotos formos teatro modelį, lavino trupę. Jis vienas pirmųjų Lietuvoje į teatrą pakvietė dirbti kitų šalių menininkus – latvių režisierius U. Brikmanį, A. Lininį, scenografą A. Freibergą, estų režisierių P. Pedajasą. 8 d-metyje garsėjo nuo 1977 teatre vaidinančio I. Vaišytės kurso Lietuvos kons-joje (S. Bareikis, S. Jakubauskas, V. Kochanskytė, R. Krilavičiūtė, E. Leonavičius, A. Venckus, J. Žibūda) diplominiai spektakliai W. Saroyano *Žmogiškoji komedija*, *Vaikų dienos* (abu 1977). N. Ogaj (1971–73 vyr. režisierė) sukūrė teatrališkų, dinamiškų spektaklių (S. Maršako *Katės namai* 1970, J. Anouilh'aus *Euridikė* 1972), kuriems būdinga žaismė ir improvizacija. Režisavo R. Steponavičiūtė (W. Gibsono *Dviese sūpuoklėse* 1975, H. Gulbio *Vyturėliai* 1976, A. Sokolovos *Fariatjevo fantazijos* 1977, T. Williamso *Ištatuiruota rožė* 1978, E. O'Neillo *Meilė po guobomis*, H. Sudermanno *Jonas ir Erdmė*, abu 1979). Prasidėjus Atgimimo sąjūdžiui šiame teatre dirbantis G. Padegimas (1988–93 vyr. režisierius) deklaravo tautinio teatro idėją, siekė transformuoti A. Sutkaus tautinio simbolistinio teatro koncepciją, bet jo spektakliuose (V. Jasukaitytės *Žemaitė* 1986 ir *Žilvinas* 1988, A. Škėmos *Žvakidė* 1988 ir *Vieną vakarą* 1989, O. Milašiaus *Mefibosetas* 1991) išryškėjo schematiškas režisūrinis mąstymas. Reikšmingų vaidmenų sukūrė V. Baranauskas, J. Bindokas, O. Dautartaitė, I. Liutikaitė, P. Piaulokas ir kiti.

Panevėžio dramos teatre J. Miltinis tęsė intelektualaus teatro kryptį (A. Strindbergo *Mirties šokis* 1973, J. Grušo *Pijus nebuvo protingas* 1974, Sofoklio *Edipas karalius* 1977, W. Faulknerio, A. Camus *Rekviem vienuolei* 1979). Nuo 1988 teatre režisavęs S. Varnas

(1993–96 vyr. režisierius) J. Miltinio repertuarines tradicijas papildė abstrahuotos vizualinės raiškos ekspresija.

Klaipėdos dramos teatre P. Gaidys režisavo raiškių komedijų (A. Kopkovo *Dramblys* 1977, W. Shakespeare'o *Du veroniečiai* 1980, V. Merežkos *Proletarinis laimės malūnas* 1981), kurioms būdinga satyra ir groteskas, pastatė Just. Marcinkevičiaus trilogijos kitus 2 spektaklius (*Mažvydas* 1976, *Katedra* 1980), interpretavo užsienio (W. Shakespeare'o *Koriolanas* 1972) ir lietuvių (B. Sruogos *Milžino paunksmė* 1974) klasikos kūrinius. Vaidino aktoriai V. Anužis, V. Klimas, K. Macijauskas, I. Reklaitis, N. Savičenko, R. Šaltenytė, K. Žilinskas ir kiti.

Lietuvos rusų dramos teatro spektakliams tuo l-piu buvo būdinga aštri social. problematika, kritiškas realybės vertinimas. R. Viktiukas (1970–74 šio teatro vyr. režisierius) garsėjo emocionaliais, raiškios formos, šiuolaikinės tematikos spektakliais: M. Roščino *Valentinas ir Valentina* (1971), A. Čchaidzės *Byla perduodama teismui* (1972), A. Vampilovo *Susitikimai ir išsiskyrimai* / *Praėjusią vasarą Čiulimske* (1973), R. Ibrahimbəyovo *Panašus į liūtą* (1974). V. Lanskojus (1975–78 vyr. režisierius) sukūrė klasikinės dramaturgijos interpretacijų (M. Gorkio *Vasarotojai* 1975, M. Lermontovo *Maskaradas* 1976, N. Gogolio *Mirusios sielos* 1977). I. Petrovas spektakliuose derino aktualijas ir bendražmogiškųjų problemų analizę (V. Rozovo *Ketvertas lašų* 1975, *Kurtinio gūžta* 1979, I. Druţă *Šventų švenčiausia* 1976, A. Kazancevo *Kartą gyveno...* / *Senieji namai*, T. Williamso *Ištatuiruotoji rožė*, abu 1978, T. Różewicziaus *Kartoteka* 1979).

Nuo 8 dešimtmečio teatro režisieriai, siekdami estetinių inovacijų, ieškodami naujų bendravimo su žiūrovais būdų, vis dažniau spektaklius stato netradicinėse vietose: A. Čechovo *Tragikas per prievartą* (1975) pastatytas Jaunimo teatro Kamerinėje salėje, J. Vaičiūnaitės *Kasandra* – Kauno menininkų namų Kameriniame teatre, N. Gogolio *Pamišėlio užrašai* (abu 1985) – Lietuvos akademinio dramos teatro fojė (visų režisierius G. Padegimas), *Procesas* (pagal F. Kafką, režisierius S. Varnas) vaidintas Panevėžio dramos teatro keliose vietose, A. M. Sluckaitės *Smėlio klavyrai* (pagal J. Bobrowskį, režisierius J. Jurašas; abu 1990) – Kauno dramos teatro Mažųjų scenų komplekse. Pav.

L: E. Jansonas *Etiudai apie teatrą* Vilnius 1988; **V. Vasiliauskas** *Teatras be iliuzijų* Vilnius 1989; **R. Marcinkevičiūtė** *Eimuntas Nekrošius: Erdvė už žodžių* Vilnius 2002; *Lietuvių teatro istorija: 1970–1980* Vilnius 2006.

Ramunė Marcinkevičiūtė

20 AMŽIAUS PABAIGOS–21 AMŽIAUS PRADŽIOS TEATRAS

Po 1992 pasikeitė kūrybiniai orientyrai, teatras prarado išskirtinę misiją visuomenėje, grėsė kūrybinis sąstingis. Sov. l-piu aiškias menines pozicijas reiškę režisieriai šiam sąstingiui pasipriešino dar aktyviau plėtodami teatro teatralizacijos kryptį (pradėta 8–9 d-metyje), kuri šiuo l-piu galutinai įtvirtino autorinę režisūrą. 20 a. 10 d-mečio pr. naudoję teatralizacijos elementus, d-mečio pab. pasirinkę social. teatro kryptį jaunieji kūrėjai išplėtojo liet. teatrui būdingas autorinės raiškos nuostatas, t.p. bandė atkurti nutrūkusį dialogą su žiūrovais: atsisakė konfliktų visuotinumo, romantinio patoso, grąžino teatrui jo dinamiškumą ir žaismę, naujos social. realybės jauseną.

20 a. 10 d-metyje keitėsi teatrų meno vadovai, kūrėsi ir iro nepriklausomos kūrėjų bendrijos, režisieriai dirbo įv. teatruose, suburdavo aktorius vienam spektakliui. Iš teatro tikėtasi spektaklių pagal naujus nac. dramaturgijos kūrinius. 1995 Kultūros m-ja surengė pirmąjį nac. pastatymų konkursą. Nuo 1998 Teatro ir kino informacijos ir edukacijos centro (įk. 1997) iniciatyva rengti pirmieji liet. pjesės konkursai, jų pristatymai per Naujosios dramos akciją (kasmet nuo 1999); pjesių sukūrė skirtingo amžiaus ir skirtingos lit. patirties autoriai (M. Ivaškevičius, H. Kunčius, M. Kutkaitytė, S. Parulskis, T. Šinkariukas, R. Šerelytė). Savo spektaklių įvaizdžiais, herojų nuvainikavimu ir dramatine įtampa, naujais sceninės naracijos principais teatro praktikai prabilo apie laiko sumaištį, dvasinį nestabilumą, vertybinius pokyčius. Scenoje pasirodė grėsmingesnėje aplinkoje gyvenan-

tys žiauresnio likimo, agresyvesnių intonacijų herojai; spektakliuose bandyta atskleisti esamo laiko problemas (W. Shakespeare'o *Hamletas* 1997 ir *Makbetas* 1999, abiejų rež. E. Nekrošius, S. Parulskio *P. S. Byla O. K.* 1997, B.-M. Koltèso *Roberto Zucco* 1998, abiejų rež. O. Koršunovas, *Stepančikovo dvaras*, pagal F. Dostojevskį, rež. J. Vaitkus, Sofoklio *Edipas karalius*, rež. R. Tuminas, abu 1998).

1998 įkurta E. Nekrošiaus teatro studija *Meno fortas*, 1999 – Oskaro Koršunovo teatras (nuo 2004 OKT / Vilniaus miesto teatras). Dėl konkurencijos ir fin. problemų iširo A. Bagatyrytės ir E. Leonavičiaus netradicinio teatro studija *Edmundo studija 3* (veikė 1991–97 Šiauliuose), 1999 – Kaune veikęs *Menų sambūris* (įkūrė V. Masalskis, 1993–95 vadinta *Menas į šoną*) ir kiti. Savo kryptį suformavo Kauno kamerinis teatras, Gliukų teatras Klaipėdoje (1988 įkūrė B. Šarka), Keistuolių teatras Vilniuje (nuo 1989), Kauno mažasis teatras (nuo 1992), aplinkos teatras *Miraklis* (įkūrė V. Vaičiūnaitė, veikė 1995–2004). Teatro ir kino informacijos ir edukacijos centro Vilniuje iniciatyva statyta vis daugiau šiuolaikinių liet. ir užs. pjesių. Valst. teatrai finansuoti nepakankamai, todėl vis dažniau dirbta komerciniais pagrindais (statyta lengvo, pramoginio žanro spektaklių). Sutriko teatrų ir trupių kūrybos nuosekli raida. Intensyvaus meninio gyvenimo stoka skatino rengti f-lius, forumus, akcijas (tarptautinis teatro f-lis LIFE, rengtas 1993–2000, teatro forumas *Kaitos taškas* 1996, Rudens teatro forumas Vilniuje 1997–98, Naujosios dramos akcija).

Rež. E. Nekrošiaus spektaklio W. Shakespeare'o *Hamletas* scena (1997, tarptautinis teatro f-lis LIFE; dail. N. Gultiajeva; Hamletas – A. Mamontovas)

J. Vaitkaus Lietuvos akad. dramos teatre (1990–94 vyr. režisierius) sukurti spektakliai A. Škėmos *Pabudimas* (1989), A. Mickevičiaus *Vėlinės*, J. Sobolio *Getas* (abu 1990), F. Bajoro opera *Dievo avinėlis* (1991) ženklino šio teatro naują kūrybinį etapą. Simbolinio teatrališkumo, aštrių intonacijų ir apnuogintų konfliktų sceninė raiška, artima dvilypės ir paslaptingos, moralios ir amoralios žmogaus sąmonės ir pasąmonės tyrimams, atsispindi spektakliuose J. Mišimos *Markizė de Sad* (1992) ir I. Bergmano *Persona* (1994). J. Vaitkus su Lietuvos kons-joje (dabar LMTA) savo išugdytais ir 10 d-mečio pr. į teatrą atėjusiais aktoriais ir režisieriais (pirmasis Lietuvoje parengtų režisierių kursas) papildė teatro repertuarą savo mokinių (O. Kesmino, O. Koršunovo, A. Nako, V. Pranulio, G. Varno) spektakliais. Dėl vyresnės ir jaunesnės aktorių kartos priešpriešos, pašlijusių santykių su trupe J. Vaitkus buvo atleistas iš pareigų, bet ir toliau režisavo šiame teatre (A. Strindbergo *Sapnas* 1995, O. Milašiaus *Migelis Manjara* 1996). Jaunimo teatre Vilniuje jo režisuotiems spektakliams būdingas vizualus konceptualumas (H. Ibseno *Lėlių namai* 1995, A. Strindbergo *Tėvas* 1997). Šio l-pio spektakliuose J. Vaitkus scenos erdvės ir sceninių raiškos priemonių nulemtą interpretaciją įgyvendino su scenografais J. Arčikausku, D. Mataitiene, J. Paulėkaite. 21 a. pr. jis pastatė įv. estetikos spektaklių: *Madam Bovari* (2003, pagal G. Flaubert'ą), F. Schillerio *Marija Stiuart* (2004), *Demonai. Nelabieji. Apsėstieji. Kipšai* (2005, pagal F. Dostojevskį, visi Lietuvos nac. dramos teatre), W. Gombrowicziaus *Ivona, Burgundo kunigaikštytė* (2007, Jaunimo teatre) ir kitų.

1989–91 Jaunimo teatrui vadovavusi R. Vanagaitė, paskatinta permainų šalyje ir ieškodama naujų vadybos būdų, uždarė teatrą 100 dienų moratoriumui (1989 11 21–1990 03 01). E. Nekrošiaus režisuota N. Gogolio *Nosis* (1991) buvo ryškiausias šio laikotarpio postmodernistinės teatro estetikos pavyzdys, liudijantis besikeičiantį teatro vaidmenį visuomenėje ir naujos teatro estetikos poreikį, jame susiliejo teminės inversijos, aukštasis ir žemasis stilius, parodija ir ironija. 1993–98 bendradarbiaujant su tarptautiniu teatro festivaliu LIFE pastatytiems E. Nekrošiaus spektakliams (A. Puškino *Mocartas ir Saljeris. Don Chuanas. Maras* 1994, A. Čechovo *Trys seserys* 1995, W. Shakespeare'o *Hamletas* 1997) būdinga draminis gylis, daugiareikšmių sceninių priemonių ir metaforų gausa. E. Nekrošiaus įkurtame *Meno forte* buriami kūrėjai vienam spektakliui (W. Shakespeare'o *Otelas* 2000, *Pradžia. K. Donelaitis. Metai* 2003, vėliau vadintas *Metai. Pavasario linksmybės* ir *Metai. Rudens gėrybės*, *Giesmių giesmė* 2004, ST motyvais, J. W. Goethe's

Vilniaus mažojo teatro spektaklio *Nusišypsok mums, Viešpatie* scena (1994, G. Kanovičiaus romanų motyvais; rež. R. Tuminas, scenografas A. Jacovskis, kostiumų dail. A. Jacovskytė; iš kairės: Šmulė Senderis – V. Grigolis, Palestinietis – A. Žebrauskas, Efraimas – S. Račkys, Chloinė-Genechas – V. Šapranauskas)

Faustas 2006), juose siekiama supaprastinti teatro vaizdingumą, kalbėti aiškiau ir skaidriau, naudojamos minimalios raiškos priemonės.

1991–98 Jaunimo teatre režisavo V. J. Tūras, I. Jonynas, teatro aktoriai. I. Jonyno spektaklis B.-M. Koltèso *Naktis prieš pat miškus* (1998) tapo vienu originaliausių bandymų sujungti realų ir sceninį laiką, realią aktoriaus egzistenciją ir vaidybą, sunaikinti teatrinės iliuzijos įspūdį ir išlaisvinti sceninį veiksmą iš dramaturgijos suvaržymų. Kituose jo spektakliuose (A. Ostermaierio *The Making of B.-Movie* 2001, X. Durringerio *Ištisų dienų, ištisų naktų kronikos* 2002, A. Camus *Kaligula* 2004, L. Andrejevo *Žmogaus gyvenimas* 2006) ieškota naujoviškos sceninės raiškos būdų (pirminį tekstą stengtasi perkomponuoti, siekta skatinti kūrybines aktorių ir žiūrovų galias).

J. Jurašo (grįžusio iš JAV) Kauno dramos teatre pastatyti spektakliai (A. M. Sluckaitės *Smėlio klavyrai* 1990, pagal J. Bobrowskį, H. Pinterio *Kalnų kalba* 1991, A. Dorfmanno *Mirtis ir mergelė* 1992) keitė teatro kūrybinę kryptį – spektakliuose sieta social. tikrovės ir sąlyginių priemonių, aplinkos teatro, performanso ir hepeningo elementai. 1993–99 šiam teatrui vadovavo G. Padegimas. Vaidinta liet. autorių ir užs. klasikų veikalai, įkurtos naujos vaidybos aikštelės. Svarbesniems G. Padegimo spektakliams (T. Wilderio *Ilga Kalėdų vakarienė* 1991, F. García Lorcos *Jerma* 1992, W. Shakespeare'o *Tuščios meilės pastangos* 1995, M. Zingerio *Aplink fontaną, arba Mažasis Paryžius* 1996, A. Strindbergo *Šmėklų sonata* 1998) būdinga įvairialypė estetika, vaidybos galimybių paieškos. 1998 trupę papildė Aukštesniojoje aktorinio meistriškumo m-loje prie Kauno dramos teatro G. Padegimo išugdyti aktoriai.

Nuo 1990 viena svarbiausių eksperimentinių scenų Vilniuje tapo Lietuvos akad. dramos teatro Mažoji salė – atsiskyręs nuo pagrindinės trupės čia pirmuosius spektaklius parodė Vilniaus mažasis teatras (A. Čechovo *Vyšnių sodas* 1990, B. Brechto *Galilėjus* 1992, *Nusišypsok mums, Viešpatie* 1994, G. Kanovičiaus romanų motyvais, visų rež. R. Tuminas). Vilniaus mažajame teatre R. Tuminas (1990–94, 1999–2007 vadovas) pastatė spektaklius N. Gogolio *Revizorius* (2001), M. Ivaškevičiaus *Madagaskaras* (2004), A. Čechovo *Trys seserys* (2005) ir kitus, jis režisavo ir Lietuvos akad. dramos teatre (nuo 1998 Lietuvos nac. dramos teatras; 1994–99 šio teatro vadovas): S. Šaltenio *Lituanica* (1996), Sofoklio *Edipas karalius* (1998), W. Shakespeare'o *Ričardas III* (1999). Spektakliai paslankios, epinės ir žaismingos formos, juose siejama epizodų montavimas ir nuoseklus pasakojimas, būdinga nuotaikų kaita, emocingumas ir psichol. niuansai. Daugumai spektaklių scenografiją sukūrė A. Jacovskis, kostiumus – A. Jacovskytė, muziką – F. Latėnas.

Mažojoje salėje kūrė ir jaunieji režisieriai O. Koršunovas, G. Varnas (F. García Lorcos *Jei praeitų penkeri metai* 1993), C. Graužinis (J. Mišimos *Panelė Chan* 1994). Pradėta statyti mažesnių formų spektakliai, rinktasi konceptualesnis, tikslesnis, raiškesnis, dialogiškesnis bendravimo su žiūrovais būdas. Scenoje rodytos jauno žmogaus patirties transformuotos nac. idėjos ir vertybės, apmąstyta aktuali sociokult. situacija, sukurtas teatras, kuriame vienodas sąlygas kuriant ir suvokiant spektaklius turi dramaturgas, režisierius, aktorius ir žiūrovas.

O. Koršunovo pirmiesiems spektakliams (trilogija *Ten būti čia* 1990, pagal D. Charmsą, *Senė* 1992, *Senė 2* 1994, pagal D. Charmsą ir A. Vvedenskį, *Labas Sonia Nauji Metai* 1994, pagal A. Vvedenskį) būdinga vad. naujasis sceninis daiktiškumas, psichol. vaidybai svetima, biomechanikos principais pagrįsta teatr. kalba, kurioje gausu ironijos ir parodijos, sarkazmo ir grotesko elementų, formos ir turinio ryškių kontrastų. 1999 įkurtame savo teatre O. Koršunovas režisavo aktualiosios dramaturgijos (M. Ravenhillo *Shopping and fucking* 1999, M. von Mayenburgo *Ugnies veidas* 2000 ir *Parazitai* 2001) ir klasikos

(W. Shakespeare'o *Vasarvidžio nakties sapnas* 1999 ir *Įstabioji ir graudžioji Romeo ir Džuljetos istorija* 2003, *Meistras ir Margarita* 2000, pagal M. Bulgakovą, Sofoklio *Oidipas karalius* 2002) kūrinių. Klaipėdos dramos teatre O. Koršunovo pastatyti spektakliai (M. von Mayenburgo *Šaltas vaikas* 2004, A. Strindbergo *Kelias į Damaską* 2007) rodo naujos estetikos paieškas, nuolatinę kaitą nuo socialinio, radikalaus, ekspresyvaus iki lyriško ir vizualiai raiškaus teatro.

G. Varnas debiutavo *Šėpos* teatro (veikė 1989–92 Vilniuje) aktualiais polit. spektakliais. Vėliau Lietuvos akad. dramos teatre pastatė A. Camus (*Svetimas* 1995), F. García Lorcos (*Publika*), B. Strausso (*Laikas ir kambarys*, abu 1997), Calderóno de la Barcos (*Gyvenimas – tai sapnas* 2000) kūrinių, kuriems būdinga vizualus skaidrumas, dekoratyvus rafinuotumas, juose atskleidžiama aktoriaus individualybė, spektakliai emocingi ir dramatiški.

Kauno dramos teatro spektaklio H. Ibseno *Heda Gabler* scena (1998, rež. G. Varnas, scenografė J. Paulėkaitė, kostiumų dail. J. Statkevičius; Heda Gabler – J. Onaitytė)

Kauno dramos teatre G. Varnui pastačius H. Ibseno *Heda Gabler* (1998) ir E. O'Neillo *Gedulas tinka Elektrai* (1999) jame prasidėjo kūrybinis atgimimas. Po 2000 čia G. Varno (2004–07 teatro meno vadovas) sukurti spektakliai (J.-L. Lagarce'o *Tolima šalis* 2001, M. Carr *Portija Koglen* 2002, T. Dorsto, U. Ehler *Nusiaubta šalis* 2004, *Nusikaltimas ir bausmė* 2004, pagal F. Dostojevskį, D. Loher *Nekalti* 2006) monumentalesni, juose siejami istoriniai ir šiandieniniai išgyvenimai, būdinga netradicinės vaidybos erdvės, kurioje atsiskleidžia naujos aktorių vaidybos galimybės, paieškos.

10 d-mečio 2 pusės spektakliuose vaizdinių kalba beveik pakeitė dialogą arba monologą scenoje, aktorinės vaidybos sugestyvumą, kartais net užgožė aktoriaus individualybę. Vaidybos spontaniškumas, fizinė energetika ir ironiška, žaisminga intonacija būdinga daugelio šio l-pio režisierių spektakliams (M. Lermontovo *Maskaradas* 1997, rež. R. Tuminas, W. Shakespeare'o *Vasarvidžio nakties sapnas* 1999, rež. O. Koršunovas). Nuo 21 a. pr. spektakliai vis aktyviau statyti naujose erdvėse, šiuolaikinės dramaturgijos kūrinių veiksmui stengtasi suteikti kuo natūralesnę ir autentiškesnę aplinką (žiūrovai susodinami scenoje, realia dekoracija tampa apleisti statiniai, neveikiančių gamyklų ir bažnyčių erdvės). Nuo 21 a. pr. liet. teatras krypsta į nedaiktiškąją, grynąją erdvę, kurioje vėl svarbiausias tampa aktorius ir jo sugestyvi vaidyba. Debiutuoja jauni režisieriai (P. E. Budraitis, A. Jankevičius, A. Vidžiūnas), nauja aktorių karta.

Šiuo l-piu brandžių vaidmenų sukūrė aktoriai G. Adomaitis, S. Balandis, E. Barauskaitė, A. Bendoriūtė, A. Bialobžeskis, P. Budrys, N. Bulotaitė-Ulienė, J. Dapkūnaitė, D. Gavenonis, A. Gintautaitė, V. Grigaitytė, R. Kazlas, D. Kazlauskas, V. Kuodytė, V. Martinaitis, D. Meškauskas, D. Michelevičiūtė, S. Mykolaitis, E. Mikulionytė, N. Narmontaitė, A. Paškonytė, A. Preidytė, Š. Puidokas, A. Pukelytė, A. Sakalauskas, R. Samuolytė, E. Stancikas, D. Stubraitė, D. Svobonas, V. Šapranauskas, A. Tamulytė, R. Vaidotas, R. Valiukaitė, A. Žebrauskas ir kiti. Žymiausi režisieriai: R. Atkočiūnas, J. Dautartas (1991 Panevėžyje įkūrė teatrą *Menas*), V. Balsys, P. Gaidys, A. Giniotis, C. Graužinis (1996 įkūrė teatro trupę *Lietuviško teatro Naujosios kartos bendrija*, 2003 – *cezario grupė*, abi Vilniuje), A. Lebeliūnas, G. Padegimas, A. Pociūnas, S. Rubinovas, R. Steponavičiūtė, D. Tamulevičiūtė, S. Varnas, t.p. režisavo aktoriai R. Abukevičius (2004 Vilniuje įkūrė teatrą *Ramūno Ateljė*), A. Latėnas, B. Marcinkevičiūtė, V. Masalskis, S. Mykolaitis, S. Račkys, R. Rimeikis, R. Teresas, A. Večerskis ir kiti.

20 a. 5 d-mečio–21 a. pr. žymesni teatro dailininkai: V. Antanavičius, J. Arčikauskas, S. Bocullo, H. Ciparis, J. Čeičytė, V. Gatavynaitė, R. V. Gibavičius, N. Gultiajeva, V. Idzelytė, I. Ivanovas, A. Jacovskis, M. Jacovskis, A. Jacovskytė, J. Jankus, V. Kalinauskas, L. Katinas, A. Kepežinskas, G. Kličius, M. Labuckas, F. Linčiūtė-Vaitiekūnienė, G. Makarevičius, J. Malinauskaitė, V. Masteikienė, D. Mataitienė, V. Mazūras, V. Narbutas, F. Navickas, M. Nekrošius, V. Palaima, J. Paulėkaitė, M. Percovas, J. Rimkutė, J. Statkevičius, A. Stepanka, S. Straukaitė, J. Surkevičius, A. Šimonis, J. Taujanskienė,

Klaipėdos dramos teatro spektaklio A. Strindbergo *Kelias į Damaską* scena (2007, rež. O. Koršunovas, scenografė J. Paulėkaitė, kostiumų dail. A. Kuzmickaitė; centre Nepažįstamasis – V. Anužis)

R. Valčik, M. Vosyliūtė, kompozitoriai: F. Bajoras, O. Balakauskas, E. Balsys, V. Barkauskas, V. Bartulis, M. Bialobžeskis, A. Jasenka, A. Kučinskas, G. Kuprevičius, B. Kutavičius, F. Latėnas, T. Makačinas, A. Martinaitis, Š. Nakas, G. Puskunigis, G. Sodeika, M. Urbaitis.

LMTA (iki 1992 Lietuvos kons-ja, 1992–2004 LMA) rengiami teatro aktoriai (nuo 1952) ir teatro režisieriai (nuo 1988), KU – teatro režisieriai (nuo 1975) ir aktoriai (nuo 1976). Žymesni teatro f-liai Lietuvoje: Pabaltijo ir Baltarusijos dramos teatrų f-lis (1956–58, 1984–92), *Lietuvos teatrų pavasaris* (nuo 1977 Kaune, su pertrauka, iki 1990 vadintas *Vaidiname darbininkams*), *Vaidiname žemdirbiams* (nuo 1985 Rokiškyje), tarptautinis teatrų festivalis *Šermukšnis* (nuo 1985 Klaipėdoje), liet. dramaturgijos festivalis *Atgaiva* (1988 Šiauliuose), Lietuvos teatrų festivalis *Kelias* (1995 Panevėžyje), aplinkos teatro ir netradicinio meno festivalis *Po teatro kiemo dangum* (1999 Kaune), Vilniaus tarptautinis teatro festivalis *Sirenos* (nuo 2004), nacionalinės dramaturgijos festivalis *Versmė* (nuo 2005 Vilniuje), Druskininkų teatro festivalis (nuò 2005) ir kiti. Veikia Lietuvos teatro sąjunga (įk. 1987, 1987–89 Lietuvos teatro veikėjų sąjunga). Nuo 1992 teikiami teatro apdovanojimai (*Kristoforas* 1995–2001, *Fortūna*, nuo 1996, Auksinis scenos kryžius, nuo 2004).

Nuo 20 a. 10 d-mečio liet. teatro režisierių sukurti spektakliai pristatomi Europos (Edinburgo, Avinjono f-liai, MESS Sarajeve, BITEF Belgrade, *Theater der Welt* Vokietijoje, *Kontaktas* Torunėje, *Baltijskij dom* Sankt Peterburge ir kiti), JAV (New Haveno tarpt. menų ir idėjų f-lis), P. Amerikos (Buenos Airių tarpt. f-lis, Karakaso tarptautinis teatro f-lis, *Iberoamericano* Bogotoje, *Cervantino* Guanajuato), Azijos (Seulo atlikėjų menų f-lis, Singapūro menų f-lis), Australijos (Pertho tarptautinis menų f-lis) teatro f-liuose, juose pelnė daug pagr. apdovanojimų. Liet. teatro režisieriai yra gavę kt. šalių ir įv. tarptautinių teatro apdovanojimų; tarp jų – Europos teatro premija *Už naująsias teatro realybes* (1994 E. Nekrošius, 2006 O. Koršunovas), Ubu premija už geriausią Italijoje parodytą užs. spektaklį (E. Nekrošius už spektaklius A. Čechovo *Trys seserys* 1996, W. Shakespeare'o *Hamletas* 1998 ir *Makbetas* 2000, J. W. Goethe's *Faustas* 2007), RF nac. teatro premija *Auksinė kaukė* už geriausią Rusijoje parodytą užs. spektaklį (1999 R. Tuminas už spektaklį M. Lermontovo *Maskaradas*; E. Nekrošius už spektaklius W. Shakespeare'o *Makbetas* 2000, *Pradžia. K. Donelaitis. Metai* 2004), K. Stanislavskio tarptautinio visuomeninio labdaros fondo premija už žymų indėlį į pasaulio teatro meno raidą (2001 E. Nekrošius), Italijos nac. teatro kritikų asociacijos prizas už geriausią Italijoje parodytą užs. spektaklį (2007 E. Nekrošius už spektaklį J. W. Goethe's *Faustas*).

Vis dažniau liet. režisieriai spektaklius kuria su užs. koprodiuseriais (teatrais, f-liais), kviečiami režisuoti užs. šalių (Austrijos, Graikijos, Islandijos, Italijos, Latvijos, Lenkijos, Norvegijos, Rusijos, Slovakijos, Suomijos, Škotijos, Švedijos, Vokietijos) teatruose (R. Tuminas – teatre *Sovremennik* ir J. Vachtangovo akad. teatre, nuo 2007 šio teatro meno vadovas, abu Maskvoje, O. Koršunovas ir R. Tuminas – Varšuvos teatre *Studio*, R. Tuminas – Vroclavo šiuolaikiniame teatre, E. Nekrošius – *Teatro Argentina* Romoje, O. Koršunovas – Nacionaliniame teatre Osle, Karališkajame dramos teatre Stokholme, *Comédie-Française*, C. Graužinis – Helsinkio teatre *Lilla*, Helsinkio švedų teatre, kt.). Pav.

L: R. Vasinauskaitė *Repertuaro problema 1990–1999 metais* / *Menotyra* 2001 nr. 1(22), *Šiuolaikinis lietuvių teatras*: *Naujo komunikatyvumo paieškos* / *Kultūrologija* 2004 nr. 11, *Perkūros laikas. Identiteto paieškos Jono Vaitkaus ir Oskaro Koršunovo spektakliuose* / *Pažymėtos teritorijos* Vilnius 2005, *1990–1999 m. lietuvių teatras sociologijos požiūriu* / *Kultūros barai* 2007 nr. 5, *Gintarasa Varnasa sny o teatrze* / *Teatr* 2007 nr. 1; *The Theatre of Oskaras Koršunovas*: *Interviews and Articles* / sud. R. Vasinauskaitė Vilnius 2002; *Le théâtre d'Oskaras Koršunovas*: *Entretiens & articles* / sud. R. Vasinauskaitė Caen 2003.

Rasa Vasinauskaitė

Jaunimo teatras, Valstybinis jaunimo teatras, dramos teatras Vilniuje. 1965 įkurtas Jaunojo žiūrovo teatras (1966–1998 Lietuvos valstybinis jaunimo teatras). 1966 05 27 įvyko pirmojo spektaklio premjera – W. Shakespeare'o *Romeo ir Džuljeta* (rež. A. Ragauskaitė). 1967 teatre veikė pantomimos trupė (vadovas M. Tenisonas). 8–9 d-metyje išsiskyrė D. Tamulevičiūtės (1974–88 vyr. režisierė; *Bebenčiukas* 1975, pagal K. Kubilinską, pirmasis lietuviškas miuziklas S. Šaltenio, L. Jacinevičiaus, G. Kuprevičiaus *Ugnies medžioklė su varovais*, S. Šaltenio *Škac, mirtie, visados škac!* abu 1976, *Jasonas* 1978), E. Nekrošiaus (*Kvadratas* 1980, pagal V. Jelisejevos apysaką *O buvo taip*, V. Korostyliovo *Pirosmani, Pirosmani...* 1981, K. Antanėlio *Meilė ir mirtis Veronoje* 1982, libretas S. Gedos, *Ilga kaip šimtmečiai diena* 1983, pagal Č. Aitmatovą, A. Čechovo *Dėdė Vania* 1986, N. Gogolio *Nosis* 1991) spektakliai. 20 a. pab.–21 a. pr. pastatyta užsienio (H. Ibseno *Lėlių namai* 1995, rež. J. Vaitkus, A. Čechovo *Ivanovas* 1996, rež. A. Latėnas, B.-M. Koltèso *Naktis prieš pat miškus* 1998, rež. I. Jonynas, M. Kunderos *Žakas fatalistas ir jo šeimininkas* 1999, rež. C. Graužinis, W. Shakespeare'o *Ričardas III* 2000, rež. A. Latėnas, *Užsispyrėlės tramdymas* 2004, rež. C. Graužinis, A. Camus *Kaligula* 2004, rež. I. Jonynas, M. McDonagho *Pagalvinis* 2006, W. Gombrowicziaus *Ivona, Burgundo kunigaikštytė* 2007, abiejų rež. J. Vaitkus) ir lietuvių (Just. Marcinkevičiaus *Mažvydas* 1997, L. S. Černiauskaitės *Liučė čiuožia* 2003, abiejų rež. A. Latėnas, P. Vaičiūno *Patriotai* 2008, rež. J. Vaitkus) autorių kūrinių. Kiti žymesni režisieriai: I. Bučienė, J. V. Čibiras, C. Graužinis, I. Jonynas, G. Padegimas, R. Tuminas, J. Vaitkus, G. Žilys. Su teatru bendradarbiavo dailininkai N. Gultiajeva, I. Ivanovas, A. Jacovskis, L. Katinas, rež. ir dail. V. Mazūras, kompozitoriai F. R. Bajoras, F. Latėnas, A. Martinaitis, G. Puskunigis ir kiti.

Juozo Miltinio dramos teatras, Panevėžio dramos teatras (iki 1995), įkurtas 1940 02 18 J. Miltinio vadovaujamos Darbo rūmų vaidybos studijos (nuo 1938 veikė Kaune) pagrindu. 1941 03 15 suvaidintas pirmasis spektaklis – N. Pogodino *Sidabrinis slėnis* (rež. J. Miltinis). Daugiausia 5–8 d-mečio spektaklių režisavo J. Miltinis (1940–54 ir 1959–80 vyr. režisierius); svarbiausi: H. Ibseno *Heda Gabler* (1957), A. Millerio *Komivojažerio mirtis* (1958), A. Čechovo *Ivanovas* (1960), W. Shakespeare'o *Makbetas* (1961), J. Grušo *Adomo Brundzos paslaptis* (1966), *Pražūtingas apsvaigimas* (1967) ir *Pijus nebuvo protingas* (1974), W. Borcherto *Lauke, už durų* (1966), F. Dürrenmatto *Fizikai* (1967) ir *Frankas* V (1969), A. Strindbergo *Mirties šokis* (1973), Sofoklio *Karalius Edipas* (1977). Spektaklių režisavo J. Alekna (1954–56 vyr. režisierius), R. Atkočiūnas, V. Blėdis (1956–59 vyr. režisierius), J. Dautartas, G. Karka, A. Keleris, G. Padegimas, A. Pociūnas, P. Stoičevas (Šveicarija), R. Teresas (nuo 1996 teatro vadovas), S. Varnas (1993–96 vyr. režisierius) ir kiti. Su teatru bendradarbiavo scenografai M. Bulaka, A. Mikėnas, A. Stepanka, J. Surkevičius, K. Vaičiulis, kompozitoriai E. Balsys, V. Barkauskas, V. Bartulis, A. Belazaras, F. Latėnas, A. Martinaitis, M. Urbaitis ir kiti.

Kauno dramos teatras, Kauno valstybinis dramos teatras (1944–49, 1959–90 ir nuo 2004), pirmas profesionalus stacionarus liet. dramos teatras. 1920 12 19 Lietuvių meno kūrėjų d-ja įkūrė Dramos vaidyklą. 1920 12 19 suvaidintas pirmasis spektaklis – H. Sudermanno *Joninės* (rež. J. Vaičkus). 1922 Dramos vaidykla suvalstybinta ir pavadinta Valstybiniu dramos teatru. 1925 jis sujungtas su Valstybės opera ir baleto trupe į Valstybės teatrą. 20 a. 3–4 d-metyje spektaklių režisavo K. Glinskis (V. Mykolaičio-Putino *Valdovo sūnus* 1921, G. B. Shaw *Atskalūnas* 1923, G. Hauptmanno *Vežėjas Henšelis* 1924), B. Dauguvietis (C. Gozzi *Princesė Turandot*, K. Čapeko *R.U.R.*, abu 1927, L. Pirandello *Šiaip arba taip*, Molière'o *Tariamas ligonis*, abu 1928), A. Sutkus ir kiti. Išskirtiniu teatro raidos l-piu laikomi 1929–33, kai teatre režisavo ir jam vadovavo A. Oleka-Žilinskas (*Šarūnas* 1929, pagal V. Krėvę, *Varpai* 1930, *Oliveris Tvistas* 1934, abu pagal Ch. Dickensą, J. Żuławskio *Sabbatai Cevi* 1931), spektaklius kūrė M. Čechovas (W. Shakespeare'o *Hamletas* 1932, *Dvyliktoji naktis*, N. Gogo-

lio *Revizorius*, abu 1933). 1935–40 teatre reikšmingų spektaklių sukūrė R. Juknevičius (G. Hauptmanno *Prieš saulėlydį* 1939, M. Pagnolio *Topazas* 1940), A. Jakševičius (E. O'Neillo *Marko milijonai* 1939). 3–4 d-mečio žymesni scenografai: V. Didžiokas, M. Dobužinskis, V. Dubeneckis, A. Galdikas, T. Kulakauskas, L. Truikys, S. Ušinskas, kompozitoriai: J. Gruodis, J. Karnavičius, J. Tallat Kelpša ir kiti.

1941–43 rež. J. Monkevičius pastatė H. Ibseno, G. Hauptmanno, S. Santvaro kūrinių. Po II pasaul. karo režisavo V. Dineika, J. Gustaitis, A. Kupstas, A. Radzevičius, A. Sutkus, scenovaizdžius kūrė S. Žukas, M. Labuckas, T. Kulakauskas ir kiti. 1953–66 teatro vyr. režisieriumi dirbo H. Vancevičius (J. Grušo *Herkus Mantas* 1957, K. Binkio *Generalinė repeticija* 1959, A. Čechovo *Trys seserys* 1960, K. Inčiūros *Žemaitė*, F. García Lorcos *Bernardos Albos namai*, abu 1964). Išskirtiniai buvo rež. J. Jurašo (vyr. režisierius 1967–72) spektakliai: M. Bulgakovo *Moljeras*, K. Sajos *Mamutų medžioklė* (abu 1968), M. Šatrovo *Bolševikai*, K. Sajos *Šventežeris*, J. Glinskio *Grasos namai* (visi 1970), J. Grušo *Barbora Radvilaitė* (1972, visiems scenografiją sukūrė dail. J. Malinauskaitė). Vėliau jie buvo uždrausti arba rodyti cenzūros pakeisti. 1967–70 teatre veikė pantomimos trupė (vadovas M. Tenisonas). J. Vaitkaus (1977–88 vyr. režisierius) svarbesni spektakliai: E. Ignatavičiaus, J. Vaitkaus *Svajonių piligrimas* (1975), A. Jarry *Karalius Ūbas* (1977), M. Gorkio *Paskutinieji* (1978), I. Radojevo *Raudona ir ruda* (1979), *Šarūnas* (pagal V. Krėvę), H. Ibseno *Statytojas Solnesas* (abu 1980), M. Šatrovo *Mėlynieji žirgai raudonoje pievoje* (1982), S. Gedos, B. Kutavičiaus *Strazdas – žalias paukštis* (1984), J. Vaitkaus *Literatūros pamokos* (1985), *Golgota* (1987, pagal Č. Aitmatovą). Rež. E. Nekrošius pastatė vienus pirmųjų savo spektaklių (S. Šaltenio *Duokiškio baladės*, A. Čechovo *Ivanovas*, abu 1978). 1980–86 režisavo G. Padegimas (A. Strindbergo *Kreditoriai* 1981, T. Wilderio *Mūsų miestelis* 1982, *Pamišėlio užrašai* 1985, pagal N. Gogolį). 6–9 d-metyje spektaklių pastatė I. Bučienė, J. V. Čibiras, V. Lencevičius ir kiti; kūrė dailininkai J. Arčikauskas, A. Jacovskis, D. Mataitienė, F. Navickas, kompozitoriai E. Balsys, V. Bartulis, G. Kuprevičius, B. Kutavičius ir kiti.

20 a. pab.–21 a. pr. spektaklių režisavo J. Jurašas (A. M. Sluckaitės *Smėlio klavyrai* 1990, pagal J. Bobrowskį, H. Pinterio *Kalnų kalba* 1991, A. Dorfmanno *Mirtis ir mergelė* 1992), G. Padegimas (teatro vadovas 1993–99; T. Wilderio *Ilga Kalėdų vakarienė* 1991, W. Shakespeare'o *Tuščios meilės pastangos* 1995, M. Zingerio *Aplink fontaną, arba Mažasis Paryžius* 1996, A. Strindbergo *Šmėklų sonata* 1998), G. Varnas (H. Ibseno *Heda Gabler* 1998, E. O'Neillo *Gedulas tinka Elektrai* 1999), J. Vaitkus (A. Čechovo *Žuvėdra*, J. Grušo *Meilė, džiazas ir velnias*, abu 2001, W. Shakespeare'o *Venecijos pirklys* 2003). 21 a. pr. režisieriaus G. Varno (2004–07 teatro meno vadovas) reikšmingesni spektakliai: J.-L. Lagarce'o *Tolima šalis* (2001), M. Carr *Portija Koglen* (2002), *Nusikaltimas ir bausmė* (2004, pagal F. Dostojevskį), D. Loher *Nekalti* (2005). 21 a. pr. su teatru bendradarbiavo dail. J. Arčikauskas, scenografai K. Daujotaitė, A. Freibergas (Latvija), G. Makarevičius, J. Paulėkaitė, kostiumų dailininkai J. Rimkutė, J. Statkevičius, kompozitoriai V. Bartulis, G. Puskunigis ir kiti.

Keistuolių teatras, teatras Vilniuje. Privatus. 1989 įkūrė aktoriai I. Balsytė, A. Giniotis, S. Jačėnas ir rež. R. Vikšraitis. Svarbesni spektakliai (daugiausia muzikiniai, skirti vaikams ir jaunimui): *Kitą kartą...* (1989), *Aukštyn kojom* (1991, abu pagal D. Bissetą), *Smaragdo miesto burtininkas* (1992, pagal L. Franką Baumą), *Jonas kareivis* (1993), *Laimingasis Hansas* (1995, pagal J. ir W. Grimmų pasakas), *Liūdnojo vaizdo riteris*, *Zuikio paveikslėliai* (pagal liet. tautosaką, abu 1997), C. Gozzi *Karalius Elnias* (2000), *Taisyklė nr. 1, arba Sapnuoti Vilnių draudžiama!* (2001), *Paskutiniai Brėmeno muzikantai*, *Marius ir Miglė* (pagal V. Ludwigą ir B. Heymanną, abu 2002), S. Šaltenio *Škac, mirtie, visados škac...* (2004), K. Antanėlio *Meilė ir mirtis Veronoje* (2005, libretas S. Gedos). Teatro režisierius A. Giniotis, scenografė R. Skrebūnaitė, kompozitoriai A. Kulikauskas, S. Mickis. Su teatru bendradarbiavo režisieriai T. Ahrensas (Vokietija), A. Gluskinas, V. V. Landsbergis, A. Latėnas, dailininkai F. Linčiūtė-Vaitiekūnienė, V. Masteikienė ir kiti.

Klaipėdos dramos teatras, dramos teatras. 1935 į Klaipėdą perkelta Valstybės teatro uždaryto Šiaulių skyriaus trupė. 1935 09 20 suvaidintas pirmasis spektaklis – K. Inčiūros *Vincas Kudirka* (rež. A. Sutkus). Statyta lietuvių (P. Vaičiūno, I. Šeiniaus, Vydūno, K. Binkio) ir užsienio (H. Sudermanno, A. Kitzbergo, Molière'o, O. Indigo, Ch. Dickenso) autorių kūriniai. Spektaklius režisavo B. Dauguvietis, I. Tvirbutas, J. Stanulis, A. Sutkus, V. Sipaitis; 1936–39 režisieriumi dirbo R. Juknevičius (H. Heijermanso drama *Viltis* 1936). 1939 03 Vokietijai aneksavus Klaipėdos kraštą kolektyvas perkeltas į Šiaulius.

Teatras atkurtas 1945 kaip Klaipėdos muz. komedijos teatras. 1946 04 06 suvaidintas pirmasis dramos spektaklis – V. Adomėno *Svetimos plunksnos*, 1946 07 27 – K. Jurašūno muz. pjesė *Eglė žalčių karalienė* (abiejų rež. J. Gustaitis, muz. J. Švedo). Teatre veikė dramos ir muzikos trupės, statyta dramos spektakliai, operetės, pastatyta ir opera. Nuo 1948 ypač reikšmingi rež. R. Juknevičiaus (1949–52 vyr. režisierius) spektakliai: A. Ostrovskio *Be kaltės kaltieji* (1949), N. Gogolio *Vedybos* (1951). Statyta lietuvių (K. Sajos, B. Sruogos) ir užsienio (A. Ostrovskio, Molière'o, W. Shakespeare'o, Lope de Vegos) dramaturgų pjesės. 1949–62 išsiskyrė scenografės J. Čeičytės (1955–62 vyr. dailininkė) sukurti scenovaizdžiai. 1951–59 Klaipėdos dramos teatre veikė ir rusų dramos trupė. Nuo 7 d-mečio didelę įtaką teatro raidai darė rež. P. Gaidys (1963–98 vyr. režisierius, 1998–2001 teatro vadovas, nuo 2001 teatro meno vadovas). Svarbesni jo režisuoti spektakliai: I. Kočergos *Laiko meistrai* (1967), Just. Marcinkevičiaus *Mindaugas* (1969), *Mažvydas* (1976), *Katedra* (1980), V. Majakovskio *Pirtis*, K. Sajos *Poliglotas. Abstinentas* (abu 1970), B. Brechto *Motušė Kuraž* (1975), J. Glinskio *Po Svarstyklių ženklu* (1976), A. Kopkovo *Dramblys* (1977), M. Gorkio *Dugne* (1978), H. von Kleisto *Sukultas ąsotis* (1994). 20 a. pab.–21 a. pr. spektaklius kuria aktoriai B. Gražys, K. Macijauskas ir kt., su teatru bendradarbiavo režisieriai R. Atkočiūnas, A. Giniotis, O. Koršunovas, A. Latėnas, A. Lebeliūnas, G. Padegimas, D. Tamulevičiūtė, dailininkai S. Bocullo, M. Jacovskis, V. Mazūras, J. Skuratova, kompozitoriai V. Bartulis, G. Kizevičius, F. Latėnas, G. Puskunigis ir kiti.

Lietuvos nacionalinis dramos teatras (nuo 1998), dramos teatras Vilniuje. 1940 01 25 įsteigtas R. Juknevičiaus iniciatyva iš Valstybės teatro Kaune trupės dalies. 1940 10 06 suvaidintas pirmasis spektaklis – H. Heijermanso *Viltis* (rež. R. Juknevičius). Reikšmingų spektaklių režisavo R. Juknevičius: H. von Kleisto *Sukultas ąsotis* (1941), H. Ibseno *Nora* (1942).

Po karo buvo svarbūs B. Dauguviečio (1944–49 vyr. režisierius; A. Čechovo *Vyšnių sodas* 1945, A. Ostrovskio *Miškas* 1948, F. Schillerio *Klasta ir meilė*, A. Puškino *Šykštusis riteris*, abu 1949), K. Kymantaitės (*Marti* 1945, pagal Žemaitę, B. Dauguviečio *Žaldokynė* 1948, tebevaidinamas, *Paskenduolė* 1956, pagal A. Vienuolį, *Kraujas ir pelenai* 1961, pagal Just. Marcinkevičių, *Meisteris ir sūnūs* 1965, pagal P. Cvirką, K. Sajos *Nerimas* 1962, *Oratorius. Maniakas. Pranašas Jona* 1967) spektakliai. J. Rudzinskas (1953–66 vyr. režisierius) pastatė spektaklių pagal užsienio (W. Shakespeare'o *Hamletas* 1959, H. Ibseno *Šmėklos* 1961, M. Gorkio *Dugne* 1964, J. W. Goethe's *Faustas* 1965) ir lietuvių (V. Krėvės *Skirgaila* 1966) klasikos kūrinius. 6–7 d-metyje teatro raidai įtakos padarė R. Juknevičiaus spektakliai A. Čechovo *Dėdė Vania* (1954), B. Sruogos *Apyaušrio dalia* (1956), M. Lermontovo *Maskaradas* (1960), T. Williamso *Orfėjas nusileidžia į pragarą*, I. Turgenevo *Mėnuo kaime* (abu 1962).

1966–89 teatrui vadovavo H. Vancevičius (J.-P. Sartre'o *Altonos atsiskyrėliai* 1968, Just. Marcinkevičiaus *Mindaugas* 1969). 7 d-metyje buvo reikšmingi J. V. Čibiro (Nazımo Hikmeto *Visų užmirštas* 1960, V. Rimkevičiaus *Ratas*, M. Kunderos *Raktų savininkai*, abu 1963, F. Dürrenmatto *Damos vizitas* 1966), J. Jurašo (L. Zorino *Varšuvos melodija*, S. Mrożeko *Tango*, abu 1967, šis rodytas tik vieną sezoną, vėliau uždraustas), A. Lapėno (*Dvylika kėdžių* 1968, pagal I. Ilfą ir J. Petrovą, D. Wassermano, J. Dariono *Žmogus iš La Mančos* 1970) spektakliai. 8–9 d-metyje režisavo H. Vancevičius (Just. Marcinkevičiaus *Katedra* 1971 ir *Mažvydas* 1978, *Stepančikovo dvaras ir jo gyventojai* 1971, pagal F. Dostojevskį, H. Ibseno

Laukinė antis 1973 ir *Junas Gabrielis Borkmanas* 1981, B. Sruogos *Kazimieras Sapiega* 1979, V. Krėvės *Skirgaila* 1987), I. Bučienė (A. Millerio *Kaina* 1970, K. Čapeko *Makropulo receptas* 1973, J. M. Synge'o *Narsuolis iš Vakarų pakrantės* 1975, A. Vampilovo *Ančių medžioklė* 1977) ir kiti.

Nuo 9 d-mečio spektaklius kūrė R. Tuminas (A. Kuternickio *Fėjos Dražė variacijos* 1982 ir *Tarytum mes nepažįstami* 1985, T. Williamso *Katė ant įkaitusio skardinio stogo* 1983, H. Müllerio *Tyli naktis* 1984, A. Galino *Ir vėlei tenai, kur marios šviesų / Žana* 1986). 10 d-metyje reikšmingų spektaklių pastatė J. Vaitkus (1990–94 vyr. režisierius; A. Škėmos *Pabudimas* 1989, A. Mickevičiaus *Vėlinės*, J. Sobolio *Getas*, abu 1990, J. Mišimos *Markizė de Sad* 1992, I. Bergmano *Persona* 1994, A. Strindbergo *Sapnas* 1995, O. Milašiaus *Migelis Manjara* 1996), R. Tuminas (1994–99 teatro vadovas; S. Šaltenio *Lituanica* 1996, Sofoklio *Edipas karalius* 1998, W. Shakespeare'o *Ričardas III* 1999), O. Koršunovas (trilogija *Ten būti čia* 1990, pagal D. Charmsą, *Senė* 1992, *Senė 2* 1994, pagal D. Charmsą ir A. Vvedenskį, *Labas Sonia Nauji Metai* 1994, pagal A. Vvedenskį, S. Parulskio *P. S. Byla O. K.* 1997, B.-M. Koltèso *Roberto Zucco*), G. Varnas (A. Camus *Svetimas* 1995, F. García Lorcos *Jei praeitų penkeri metai* 1993 ir *Publika* 1997, B. Strausso *Laikas ir kambarys* 1997, P. Calderóno de la Barcos *Gyvenimas – tai sapnas* 2000). 21 a. pr. teatre spektaklių sukūrė J. Dautartas, B. Marcinkevičiūtė, V. Masalskis (T. Bernhardo *Įpročio jėga* 2003, P. Süskindo *Kontrabosas* 2005, T. Dorsto, U. Ehler *Aš, Fojerbachas* 2006), J. Vaitkus (J. Meko *Pati pradžių pradžia* 2002, F. Schillerio *Marija Stiuart* 2004, *Demonai. Nelabieji. Apsėstieji. Kipšai* 2005, pagal F. Dostojevskį), A. Večerskis (nuo 2005 teatro vadovas; R. Cooney *Meilė pagal grafiką* 2005) ir kiti. Su teatru bendradarbiavo dailininkai J. Arčikauskas, V. Idzelytė, A. Jacovskis, M. Jacovskis, A. Jacovskytė, J. Jankus, V. Kalinauskas, D. Mataitienė, F. Navickas, V. Palaima, J. Paulėkaitė, M. Percovas, J. Rimkutė, J. Statkevičius, J. Surkevičius, M. Šiaulytytė, R. Valčik, A. Žibikas, kompozitoriai F. Bajoras, V. Gorbulskis, A. Kučinskas, B. Kutavičius, F. Latėnas, A. Martinaitis, R. Šerkšnytė ir kiti.

L i e t u v o s r u s ų d r a m o s t e a t r a s, dramos teatras Vilniuje. 1946 09 21 suvaidintas pirmasis spektaklis – A. Ostrovskio *Be kaltės kalti* (rež. V. Ladyginas). 6–7 d-metyje išsiskyrė L. Lurjė (*Bajorų gūžta* 1956, pagal I. Turgenevą, H. Ibseno *Lėlių namai* 1959, B. Shaw *Pigmalionas* 1961), V. Golovčinerio (M. Gorkio *Barbarai* 1955, A. Ostrovskio *Vasilisa Melentjeva* 1957), V. Galickio (B. Brechto *Ponas Puntila ir jo tarnas Matis* 1963), J. Chigerovičiaus (M. Bulgakovo *Bėgimas* 1967, A. Ostrovskio *Kiekvienam gudruoliui pakanka kvailumo* 1968) režisuoti spektakliai. 8 d-metyje reikšmingų spektaklių sukūrė R. Viktiukas (J. Słowackio *Marija Stiuart*, M. Roščino *Valentinas ir Valentina*, abu 1971, R. Nasho *Lietaus pardavėjas* 1973), V. Lanskojus (M. Gorkio *Vasarotojai* 1975, *Mirusios sielos* 1977, pagal N. Gogolį), I. Petrovas (V. Rozovo *Ketvertas lašų* 1975 ir *Kurtinio gūžta* 1979, T. Williamso *Ištatuiruotoji rožė* 1978, T. Różewicziaus *Kartoteka* 1979). Nuo 20 a. 9 d-mečio teatre režisavo E. Murašovas, I. Petrovas, J. Popovas, J. Ščiuckis, V. Tumanovas, L. Vladimirovas, L. M. Zaikauskas, kviestiniai režisieriai iš Rusijos M. Byčkovas, G. di Capua, A. Girba, V. Mirzojevas, iš Ukrainos – E. Mitnickis ir kiti.

Scenovaizdžių ir kostiumų spektakliams sukūrė L. Bojarskaja, J. Imbrasienė, A. Jacovskytė, N. Livont, I. Matulionienė, J. Orlova (Rusija), G. Rameikaitė, R. Valčik, A. Grigorjancas, I. Ivanovas, S. Lukackis, M. Percovas, J. Pyžovas, A. Žibikas ir kiti.

Š i a u l i ų d r a m o s t e a t r a s, dramos teatras. 1931 įkurtas Valstybės teatro Šiaulių skyrius (nuo 1944 Šiaulių dramos teatras). 1931 09 23 suvaidintas pirmasis spektaklis – C. Gozzi *Princesė Turandot* (rež. B. Dauguvietis). 1935 trupė perkelta į Klaipėdą (vadinta Valstybės teatro Klaipėdos skyriumi), 1939 grįžo į Šiaulius. Daugiausia režisavo B. Dauguvietis ir J. Stanulis. 1939–41 pastatyta lietuvių (K. Binkio, S. Kymantaitės-Čiurlionienės, P. Vaičiūno) ir užsienio rašytojų kūrinių. 1941–44 per Vokietijos okupaciją dažniausiai rodyti anksčiau sukurti spektakliai. Po karo dau-

giausia režisavo K. Juršys, J. Šeinas, K. Tumkevičius, 7–8 d-metyje – V. Limantas, M. Karklelis, K. Tumkevičius, raiškių spektaklių sukūrė N. Ogaj (S. Maršako *Katės namai* 1970, J. Anouilh'aus *Euridikė* 1972). Teatro raidai buvo reikšmingi novatoriški A. Ragauskaitės (1974–79 vyr. režisierė) spektakliai V. Mykolaičio-Putino *Valdovas* (1974), B. Sruogos *Pajūrio kurortas* (1975), P. Vaičiūno *Prisikėlimas* (1977) ir kiti. Nuo 8 d-mečio spektaklius teatre kuria R. Steponavičiūtė. 8–9 d-metyje išsiskyrė S. Varno (1980–88 vyr. režisierius; G. Büchnerio *Voicekas* 1980, G. Byrono *Kainas* 1982, I. Bergmano *Žemuogių pievelė* 1985), G. Padegimo (1988–93 vyr. režisierius) spektakliai. 20 a. pab.–21 a. pr. spektaklių sukūrė R. Atkočiūnas, A. Giniotis, V. V. Landsbergis, A. Pociūnas, S. Račkys ir kiti. Su teatru bendradarbiavo scenografai G. Bagdonavičius, A. Freibergas (Latvija), A. Jacovskis, J. Jankus, G. Kličius, D. Mataitienė, V. Palaima, M. Percovas, J. Surkevičius, A. Šimonis, J. Taujanskienė, L. Truikys, kompozitoriai O. Balakauskas, F. Latėnas, A. Martinaitis, G. Sodeika, M. Urbaitis ir kiti.

Vilniaus mažasis teatras, Valstybinis Vilniaus mažasis teatras (nuo 1997), dramos teatras. Įkurtas 1990 03 02 (pradžia laikomas Lietuvos nac. dramos teatro Mažojoje salėje sukurtas V. Kukulo ir R. Tumino teatro vaidinimas *Čia nebus mirties* 1988, rež. R. Tuminas). Svarbesni R. Tumino (1990–94, 1999–2007 teatro vadovas) režisuoti spektakliai: A. Čechovo *Vyšnių sodas* (1990), B. Brechto *Galilėjus* (1992), *Nusišypsok mums, Viešpatie* (1994, G. Kanovičiaus romanų motyvais), M. Lermontovo *Maskaradas* (1997), N. Gogolio *Revizorius* (2001), M. Ivaškevičiaus *Madagaskaras* (2004), A. Čechovo *Trys seserys* (2005). Spektaklių scenovaizdžių sukūrė A. Jacovskis, kostiumų – A. Jacovskytė, V. Masteikienė, muzikos – F. Latėnas ir kiti.

IŠEIVIJOS TEATRAS

Daugiausia žinių surinkta apie išeivijos teatrą JAV. 1889 Plymouthe (JAV) surengtas pirmasis originalios liet. pjesės vaidinimas – A. Turskio *Be sumnenes, arba Kejp taj ant svieto ejnasi*. 19 a. pab.–20 a. pr. įsteigta teatro ir muzikos d-jų Baltimorėje (Lietuvių teatro mylėtojų d-ja, įk. 1897), Čikagoje (*Varpas*, įk. 1889, Lietuviška teatrališka draugystė, įk. 1892), Bostone (*Gabija*, įk. 1914) ir kitur. Nuo 20 a. pr. Čikagoje liet. vaidinimų meniškumu rūpinosi dramaturgas B. Laucevičius-Vargšas. 1908 jis įkūrė Dramatišką ratelį, režisavo savo pjeses (daugiausia social. tematikos). 1914 Čikagoje jo iniciatyva įkurtas Liet. dramatiškų d-jų susivienijimas, kuris turėjo suvienyti JAV liet. mėgėjų teatro būrelius. Impulsą plėtotis liet. dramos teatrui išeivijoje suteikė JAV gastroliuojantys akt. A. Vitkauskas su trupe (1915–19), akt. ir rež. U. Babickaitė (1919, nuo 1922 vaidino JAV kino filmuose ir teatruose), rež. J. Vaičkus (1923–31). 1924–26 JAV gastroliavo A. Vanagaičio, V. Dineikos ir J. Olšausko suburta estradinė grupė *Dzimdzi drimdzi* (vėliau prisijungė J. Dikinis). 1926–29 akt. S. Pilka dirbo JAV liet. mėgėjų teatro kolektyvuose. Rež. A. Oleka-Žilinskas dėstė vaidybos m-lose (1935–38 Niujorko trupėje, 1940–43 Aktorių studijoje / *The Actors Workshop*).

1944 iš Lietuvos į Vokietiją pasitraukę profesionalūs dramos teatro aktoriai ir režisieriai DP stovyklose Augsburge, Detmolde, Ingolstadte, Kasselyje, Ravensburge, Würzburge ir kitur subūrė teatro trupes, gastroliavo lietuvių gyvenamose vietose Vokietijoje. 1945–49 Hanau veikė J. Kelečiaus iniciatyva įkurtas teatro sambūris *Atžalynas* (K. Binkio *Generalinė repeticija*, pastatyta pirmą kartą, Molière'o *Tariamasis ligonis*, abu 1948, C. Odetso *Raketa į mėnulį* 1949, visų rež. J. Blekaitis); vėliau veikė Čikagoje. 1949–51 iš uždaromų DP stovyklų daug aktorių persikėlė į JAV, Kanadą, Australiją, įsteigė dramos teatro sambūrius kitose didesnėse liet. kolonijose.

1949 Čikagoje S. Pilka su K. Oželiu (1923–85) įsteigė Lietuvių teatrą. 1949–51 H. Kačinskas vadovavo dramos studijai Bostone, vėliau – Niujorke. 1949–69 Detroito liet. dramos sambūriui vadovavo Z. Arlauskaitė. 1952 Bostone A. Zdanavičiūtė įkūrė Lietuvių dramos sambūrį, 1965 B. Kerbelienė (nuo 1972 Vasaris) – Modernų lietuvių dramos teat-

rą. Nuo 1954 veikia J. Kaributo iniciatyva įkurtas Los Andželo dramos sambūris. 1956–72 Čikagoje veikė Lietuvių scenos darbuotojų s-ga, kuri rengė spektaklius, su jais gastroliavo liet. kolonijose. 1963 Čikagoje įsteigtas satyros ir humoro teatras *Antras kaimas*. 7 d-metyje JAV eksperimentinių spektaklių režisavo J. Blekaitis (K. Ostrausko *Pypkė* 1964, *Duobkasiai* 1966), N. Martinaitytė-Nelson su J. Kelečiumi (K. Ostrausko *Kartą gyveno senelis ir senelė* 1964, E. Ionesco *Kėdės*, S. Becketto *Krappo paskutinis įrašas*, J. Cocteau *Žmogiškas balsas*, visi 1965), A. Giedraitis (J.-C. van Itallie *America Hurrah*, L. Ferlinghetti *Be protesto*, abu 1967). Nuo 1968 JAV LB Kultūros taryba rengė JAV ir Kanados liet. teatro f-lius. Nuo 1976 JAV teatruose spektaklių sukūrė rež. J. Jurašas. 1999 Čikagoje įkurtas liet. teatro sambūris *Žaltvykslė*, 2004 Niujorke – *The Baltic Theatre Inc*. 20 a. 2 pusėje–21 a. pr. išeivijoje statytos Lietuvos (P. Vaičiūno, B. Sruogos, K. Binkio, S. Santvaro, K. Inčiūros), išeivijos (A. Škėmos, K. Ostrausko, A. Landsbergio) ir užs. dramaturgų pjesės.

Australijoje nuo 20 a. 5 d-mečio pab. liet. mėgėjų trupės veikė Adelaidėje (nuo 1949 čia veikė teatro mėgėjų sambūris, vėliau pavadintas grupe *Vaidila*), Sidnėjuje (1955 įkurtas teatras *Atžala*), Melburne (1966 įkurtas liet. mėgėjų teatras *Aušra*), Perthe ir kitur. Kanadoje, Montréalyje, 1950 K. Veselka su kitais įkūrė profesionalų liet. dramos teatrą, jame spektaklius režisavo J. Blekaitis (A. Škėmos *Živilė* 1950), B. Pūkelevičiūtė (*Baltaragio malūnas* 1957, pagal K. Borutą, B. Sruogos *Milžino paunksmė* 1959), vaidino A. Škėma, A. Dikinis. Nuo 1950 Hamiltone veikia mėgėjų dramos teatras *Aukuras* (įkūrėja ir vadovė E. Dauguvietytė-Kudabienė), nuo 1972 Toronte – teatras *Aitvaras* (įkūrėja ir vadovė A. Dargytė-Byszkiewicz). Liet. mėgėjų teatro trupių įkurta P. Amerikoje (Argentinoje, Brazilijoje, Kolumbijoje, Venesueloje), D. Britanijoje ir kitur.

Žymesni aktoriai ir režisieriai: S. Pilka, I. Tvirbutas, A. Rūkas, J. Kaributas (g. 1909), A. Škėma, K. Vasiliauskas (g. 1910), N. Apeikienė, P. Maželis (g. 1915), V. Valiukas (g. 1916), J. Blekaitis, J. Kelečius (g. 1918), V. Žukauskas (1919–97), D. Mackialienė (1921–2001), E. Dauguvietytė-Kudabienė, A. Dikinis (1922–88), Z. Kėvalaitytė, B. Pūkelevičiūtė, L. Barauskas, A. Žemaitaitis (g. 1931), D. Lapinskas, D. Juknevičiūtė, N. Martinaitytė-Nelson (g. 1937; visi JAV ir Kanadoje), J. Gučius (1903–78), K. Dauguvietytė-Šniukštienė, P. Rūtenis (1919–83), S. Skorulis (g. 1920), H. Bakaitis (visi Australijoje).

L: *Lietuvių scenos darbuotojų sąjunga Chicagoje 1956–1972 m.* / sud. A. V. Škiudaitė Vilnius 2004; **B. Vaškelis** *Žvilgsnis iš atokiau II*: *Lietuviškoji scena Jungtinėse Amerikos Valstijose 1889–1990* Vilnius 2006.

ŽYDŲ TEATRAS

Profesionalaus žydų teatro atsiradimas Lietuvoje glaudžiai susijęs su pasaulietine jidiš kultūra, kuri 19 a. klestėjo Vid. ir R. Europoje; 1876 Jasuose (Rumunija) buvo įkurtas pirmasis pasaulyje profesionalus žydų teatras (iki 1883 vadovas A. Goldfadenas). 1883 caro valdžiai uždraudus RI rodyti spektaklius jidiš k. iki 20 a. pr. vaidinta nelegaliai – gastroliavo vadinamosios vokiečių trupės, kuriose vaidino žydai, t.p. organizuoti lit. renginiai. 1903 vilnietis N. Lipovskis gavo leidimą Rusijoje rodyti spektaklius jidiš kalba. 1908–36 Vilniuje su pertraukomis veikė jo įkurtas Žydų liaudies teatras (*Der jidišer Folksteater*; vėliau vadovas M. Karpinovičius ir kiti). Klajojančiųjų trupių į Lietuvą atvežamų muz. dramų, operečių (daugiausia A. Goldfadeno) tradicija padarė įtaką ir žydų teatro Kaune veiklai. 1907 įkurta Kauno žydų dramos ir muzikos d-ja pastatė A. Goldfadeno muz. dramą *Sulamita*, operetę *Gydytojas Almosadas*, dramą *Bar Kochba*, kurias režisavo dail. L. Kadisonas. Šiai d-jai įtaką padarė Lietuvoje gastroliavusios E. R. Kamińskos trupės (1909) ir dramaturgo P. Hiršbeino Odesoje įkurtos trupės (1910) spektakliai. Grįžęs į Kauną ir išrinktas d-jos pirmininku rašytojas Bal-Machšovesas (I. Eljaševas) paskatino imtis rimtesnės dramaturgijos – pastatyta D. Pinskio *Cvi šeima*, *Motina* ir kitos žydų autorių pjesės. Kauniečių veiklą teigiamai vertino žinomi rašytojai Sh. Ashas, I. L. Perecas.

I pasaul. karo metais Rusijos valdžios įsaku tremiant žydus iš Kauno gub. L. Kadisonas su šeima pabėgo į Vilnių. Miestą užėmus Vokietijos kariuomenei, jis, akt. ir rež.

A. Azro, kult. veikėjas M. Mazo, užtariami žinomų Vilniaus inteligentų J. Vygodskio, C. Šabado, S. Rozenbaumo, rašytojo Z. Reizeno ir kitų, gavo leidimą veikti profesionaliam teatrui. 1916 Cirko teatre Lukiškių aikštėje Žydų dramos artistų susivienijimas (*Farejn fun Jidiše Dramatiše Artistn*, FADA; vėliau – *Vilniaus trupė* / *Di vilner trupe*; veikė iki 4 d-mečio vid.) suvaidino Sh. Asho komediją *Kaimietis* ir P. Hiršbeino pjesę *Tolimame užkampyje*. Tais pačiais metais trupei leista vaidinti Vilniaus miesto teatre (pastatyta P. Hiršbeino *Ištuštėjusi karčema*). Repertuaro didesnę dalį sudarė žydų autorių (D. Pinskio, H. Nombergo, M. Arnšteino, O. Dymovo) kūriniai, pastatyta ir L. Andrejevo *Mūsų gyvenimo dienos*, L. Tolstojaus *Tamsos galybė*. 1917 trupė gastroliavo Kaune, Suvalkuose, Gardine, Balstogėje, E. R. Kamińskai pakvietus ir parėmus – Varšuvoje. Spektakliai pasižymėjo tautiniu savitumu, aktorių ansambliškumu, raiškiais charakteriais, lit. skoniu. *Vilniaus trupė* išgarsėjo Lenkijoje ir Rumunijoje (čia vaidinta ilgiausiai), Vokietijoje, Austrijoje, Belgijoje, Olandijoje, Prancūzijoje, D. Britanijoje, JAV. Per 15 m. pastatyta 91 spektaklis (29 rodyti Vilniuje, visų rež. L. Kadisonas). Žymiausias *Vilniaus trupės* spektaklis – S. An-skio romantinė mistinė drama *Dibukas*, kurią pirmą kartą Varšuvoje 1920 jidiš k. pastatė režisierius D. Hermanas. 1922 studijoje *Habimah* Maskvoje (studijos vadovas ir rež. E. Vachtangovas) hebrajų k. pastatyta ši drama 1926 ir 1937 per gastroles rodyta ir Kaune; ji padarė įtaką žydų teatro Lietuvoje raidai. 1927 *Vilniaus trupė* suskilo, po gastrolių dalis aktorių liko JAV, kiti išvažiavo į Lenkiją. Su teatru ir toliau bendradarbiavo režisieriai D. Hermanas ir M. Veichertas, vilnietis aktorius, režisierius ir teatro pedagogas A. Morevskis, paskutiniais metais – J. Rotbaumas.

Pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais Kaune ir prov-joje gastroliavo nemažai žydų trupių (dauguma iš Vilniaus), žymesnė – 1918 Vilniuje L. Sokolovo įsteigto Žydų dramos teatro Lietuvoje (iš pradžių vaidino N. Lipovskio Žydų liaudies teatro scenoje), kuriame kaip žydų aktorius debiutavo iki tol rusų spektakliuose vaidinęs A. Morevskis. 1919 pab. L. Sokolovas su kt. aktoriais persikėlė į Kauną ir Lietuvoje su pertraukomis vaidino iki 4 d-mečio pradžios. Žydų dramos teatras Lietuvoje pastatė spektaklių pagal žydų (M. Arnšteino, Sh. Asho, O. Dymovo, P. Hiršbeino, D. Pinskio, A. Vaiterio) ir užsienio (J. B. Racine'o, L. Tolstojaus, F. Dostojevskio, A. Strindbergo) rašytojų kūrinius. 1918 pab. Varšuvoje nuo *Vilniaus trupės* atsiskyrę A. Azro ir jo žmona S. Alomis grįžo į Vilnių ir subūrė savo trupę. 1919 pr. SSRS kariuomenei užėmus miestą, ši trupė 2 mėnesius veikė kaip Vilniaus valstybinis žydų teatras. Balandį Lenkijai užėmus Vilnių, A. Azro ir S. Alomis pasitraukė į Kauną. Manoma, 1919, pasitelkę kauniečius aktorius, jie čia vaidino (paskui išvyko į užsienį). 1920 rudenį Kaune ir prov-joje paskutinį kartą Lietuvoje gastroliavo E. R. Kamińska.

Gen. L. Żeligowskio vadovaujamam Lenkijos kar. junginiui 1920 spalį okupavus Vilnių Kauno ir Vilniaus kr. žydų kult. gyvenimo ryšiai buvo nutraukti, todėl dar aktualiau tapo vietinėmis jėgomis plėtoti karo išblaškytą ir okupacijos suskaldytą litvakų kult. gyvenimą. Vilniuje veikė kelios *Vilniaus trupės* kūrybinei dvasiai artimos teatro trupės. 1919 A. Morevskis ir jo bendraminčiai A. Šteinas, J. Bulovas, J. Kamenas įkūrė Naująjį žydų dramos teatrą. Nuo 1922 veikė Žydų dramos ir komedijos teatras (vadovai A. Slobodskis ir L. Šriftzeceris). 1923 Vilniaus žydų meno d-ja įsteigė Intymųjį kamerinį teatrą (vadovas A. Slobodskis). 3 d-metyje Vilniuje prie Žydų mokslo i-to (JIVO) buvo įkurtas E. R. Kamińskos vardu pavadintas teatro muziejus. 1933 Žydų teatro d-jos globojama veikė J. Turkowo Vilniaus žydų teatro trupė. Įvairiose antreprizėse dalyvavo ir Z. Turkowas, D. Blumenfeld, I. Kamińska. Mažąsias teatro formas bendradarbiaudamas su rašytojų ir dailininkų grupe *Jung Vilne* plėtojo miniatiūrų teatras *Davke* (*Tik šitaip*; 1933–39), lėlių teatras *Maidim* (*Visų galų meistras*, veikė 1933–41). Šį teatrą įkūrė vilnietis stalius, akt. ir rež. A. Bastomskis, jam talkino J. Burginas ir H. Porudominskis, rež. M. Ranas, dailininkai B. Michtomas ir J. Mutas, kompozitoriai L. Oguzas ir E. Teitelboimas. Naudotos pirštininės lėlės, nuo 1935 – marionetės. Repertuarą sudarė žaismingai traktuojamas žydų folkloras, bibliniai siužetai, rašytojų Šolom Aleichemo, I. L. Pereco, I. Mangerio, M. Broderzono, M. Kulbako, Š. Kahano, L. Rano, L. Volfo ir kitų kūriniai. Buvo

Žydų vaidybos studijos Kaune spektaklio scena (20 a. 3 d-metis?)

parengta 11 programų (iš jų 2 – vaikams), spektakliams būdinga satyr. grotesko, burleskos bruožai, polit. ir social. aktualijos. 1924–31 Vilniaus žydų mkt. seminarijoje atgaivinta kasmetinių Purimo švenčių tradicija (iniciatorius – pedagogas M. Vainraichas), vaidinti purimšpiliai – šmaikštūs vaidinimai Esteros knygos ir kitų Biblijos siužetų motyvais. Režisavo poetas M. Kulbakas, jis pastatė ir kitų mokyklinių spektaklių.

1919 susibūrusi Kauno dramos d-ja (vadovas akt. Š. Landau) buvo labiau mėgėjiška. Profesionaliau dirbo Jungtinė dramos trupė (įk. 1920), ypač į ją atėjus talentingam akt. A. Pekeriui (režisavo H. Leiviko draminę poemą *Golemas*), statyta ir kauniečio literato I. Majofiso kūriniai. 1922 Kaune įsteigtame Naujajame žydų teatre (veikė iki 4 d-mečio vid.) vaidino D. Michailovas (ir vadovas), S. Erdi (Ardi), Dolskaja (B. Dalskaja?), kviesti ir kitų trupių aktoriai; trupę rėmė spaustuvininkas ir antrepreneris G. Lanas. 1933 Žydų teatro d-ja surengė Z. Turkowo gastroles. Kaune jis režisavo spektaklių (Molière'o *Šykštuolis*, H. Leiviko *Hiršas Lekertas*, *Notr-dam varpininkas*, pagal V. Hugo romaną *Paryžiaus katedra*), sukūrė juose pagr. vaidmenis.

Kaip atsvara mėgėjiškumui, lengvos pramogos siekiui ir komercijai kurtos teatro studijos. 1922 A. Kopelio (Mukdonio) iniciatyva įsteigta Žydų vaidybos studija (vaidinta jidiš k.). Bežodį improvizacinį spektaklį C. Gozzi *Meilė trims apelsinams* (1923) *commedia dell'arte* priemonėmis režisavo maskvietis J. Levinsonas-Benaris (kaip dailininkas talkino ir A. Sutkaus vadovaujamame *Vilkolakio* teatre), scenografiją ir kostiumus sukūrė O. Dubeneckienė, choreografija ir plastika rūpinosi O. Dubeneckienė ir V. Sotnikovaitė. 1926 Kaune įsteigta Hebrajų vaidybos studija (kartais neoficialiai vadinta *Habimah*), kurią rėmė žydų švietimo ir kultūros d-ja *Tarbut* (*Kultūra*), nuo 1929 – Švietimo m-ja. 1926 studijai vadovavo A. Sutkus (pradėjo rengti I. L. Pereco poet. dramą *Aukso grandinė*). 1927–29 vadovavęs M. Goras (1924 vienas Erec-Israelio teatro įkūrėjų Palestinoje) studijinį darbą derino su eksperimentais, skatino improvizaciją ir teatr. išmonę: 1928 surengtas inscenizacijų vakaras pagal I. L. Pereco kūrinius, 1929 pastatyta Molière'o komedija *Skapeno sukti žygiai* (dab. pavadinimas *Skapeno klastos*), kuriai būdinga avangardizmas. Vėliau studijos vadovais dirbo A. Oleka-Žilinskas (supažindino studijos mokinius su K. Stanislavskio, E. Vachtangovo ir M. Čechovo teatr. principais), Maskvos dailės teatro (II) aktorius ir režisierius, M. Čechovo bendražygis V. Gromovas (baigė režisuoti M. Ch. Luzzato pjesę *Galinga pilis* 1930), buvęs trupės *Habimah* Maskvoje akt. R. Cvi-Rabinovičius (I. L. Pereco *Aukso grandinė* 1933). 4 dešimtmečio pr. studijos veikla nutrūko, dalis jos aktorių vaidino kitose žydų teatro trupėse Lietuvoje.

1936 į Kauną iš Paryžiaus grįžo akt. R. Berger. Ji sėkmingai vaidino žydų teatro spektakliuose Kaune ir Rygoje, įkūrė Žydų teatrą Lietuvoje, kuriame susivienijo kelių kartų įv. meninių krypčių aktoriai: O. Runičius (atvyko iš Rygos), S. Erdi (Ardi), keli aktoriai iš Žydų vaidybos studijos ir Hebrajų vaidybos studijos Kaune, aktoriai I. Rotbliumas, L. Šub, M. Gurvičius. Šio teatro iniciatyva į Kauną vėl atvyko broliai Turkowai. Z. Turkowas vaidino spektakliuose *Klajojančios žvaigždės* (pagal Šolom Aleichemą), *Dėdė Mozes* (pagal Sh. Ashą). J. Turkowas režisavo spektaklių (D. Pinskio *Lobis*, L. Fodoro *Atestatas*, M. Razumnio *Motkė Chabadas*), pakvietė juose vaidinti jidiš ir hebrajų kalbomis vaidinančių studijų buv. narius, su žmona D. Blumenfeld vaidino Žydų teatro Lietuvoje spektakliuose. R. Berger iniciatyva Lietuvoje gastroliavo I. Kamińska (iš Lenkijos), režisierius J. Šternbergas su žmona S. Tal (iš Rumunijos). 1940 pr. rengtasi liet. premjerai – su poetu K. Binkiu sutarta jidiš k. statyti jo pjesę *Atžalynas* (spektaklį planuota rodyti Lietuvoje ir Latvijoje). Grąžinus Vilnių Lietuvai vėl buvo sujungta prieš 20 m.

suskaldyta litvakų kultūros erdvė. 1939 pab. iš Kauno kilęs rež. N. Eljaševas įkūrė Žydų dailės teatrą Vilniuje. Kaune gastroliavo žydų marionečių teatras *Maidim*, reviu, miniatiūrų ir komedijos teatras *Remikot* (įk. 1940) iš Vilniaus. R. Berger ir M. Karpinovičius su Vilniaus ir Kauno aktoriais pastatė A. Goldfadeno muz. dramą *Sulamita*, pagr. vaidmenį joje atliko garsi vilnietė dainininkė L. Levicka.

Vilniaus geto teatro emblema

SSRS okupacijos metais valstybinant visas meno sritis žydų teatras (kaip ir kt. teatrai) patyrė ideol. prievartą, daugiausia dėl repertuaro. 1940–41 veikė Vilniaus valstybinis ir Kauno valstybinis žydų teatrai, į juos buvo priimti ir karo atblokšti artistai iš kitų šalių. Pajėgesnis Vilniaus valstybinis žydų teatras (vienas jo režisierių buvo N. Eljaševas) repertuare įtvirtino žydų klasikinę lit-rą, bet t.p. privalėjo statyti socializmą ir rev. idėjas šlovinančius kūrinius. 1941 sov. valdžia šiuos teatrus planavo sujungti (sutrukdė prasidėjęs Sov. Sąjungos–Vokietijos karas).

Vokietijos okupacijos ir holokausto metais žydų teatro veikla sumenko. 1942 01 Vilniaus gete (jis veikė 1941 09 06–1943 09 23) akt. Š. Bliacheris (buvęs *Vilniaus trupės* narys), rež. M. Viskindas, poetas A. Suckeveris (rašytojų ir dailininkų grupės *Jung Vilne* narys, vėliau Vilniaus geto teatro Lit-ros sk. vedėjas), buvęs Šiaulių ir Klaipėdos dramos teatrų akt. I. Segalis įkūrė teatrą, kuris tapo unikaliu dvasinės ištvermės simboliu. Statyti spektakliai (*Žali laukai*, pagal P. Hiršbeiną, O. Indigo *Žmogus po tiltu*, abu 1942, D. Pinskio *Lobis*, J. Bergerio *Tvanas*, abu 1943), reviu apie geto gyvenimo aktualijas (daugiausia tekstų sukūrė K. Broido), lėlių teatro, miuziklo, operečių ir pantomimos vaidinimai, rengti koncertai, lit-ros vakarai, disputai, meno konkursai, dailės parodos, paskaitos, plėtota b-kos edukacinė veikla. 1942 04 Vilniaus gete bandyta atgaivinti lėlių teatro *Maidim* veiklą. Populiarumo sulaukė atkurtos Hebrajų dramos studijos (4 d-metyje veikė Vilniuje) pastatyta D. Pinskio pjesė *Amžinas žydas* (rež. J. Bergolskis). Dauguma Vilniaus geto teatro dalyvių žuvo kartu su kt. kaliniais 1943 09 likviduojant getą. Remdamasis I. Segalio pasakojimais, H. Kruko dienoraščiais ir kita medžiaga Izraelio rašytojas J. Sobolis apie šį teatrą parašė pjesę *Getas* (išl. 1984).

20 a. 5 d-mečio pabaigoje–6 d-mečio pradžioje SSRS, t.p. ir Lietuvoje, žydų visuom., kult. ir švietimo veikla buvo uždrausta. *Atšilimo* l-piu Respublikiniuose profsąjungų kult. rūmuose Vilniuje 1956 įkurta mėgėjiška žydų teatro trupė (nuo 1965 Žydų liaudies teatras). Trupei vadovaujantys akt. ir rež. I. Dogimas, S. Michoelso mokinys ir asistentas rež. L. Lurjė (1958–72), akt. B. Landau (1972–76), rež. M. Chersonskij (1979–99) ir kiti siekė atgaivinti profesionalų žydų teatrą Lietuvoje, statė žydų autorių (Šolom Aleichemo, P. Hiršbeino, M. Kulbako, J. Gordino, I. L. Pereco) kūrinius. 1996 įvyko paskutinio Žydų liaudies teatro spektaklio J. Gordino *Mirelė Efros* premjera (rež. M. Chersonskij). 1981–82 ir 1985–86 prie Žydų liaudies teatro veikė 2 jaunimo studijos. Pav.

L: *Krantai* 1997 nr. 3; *Vilniaus geto afišos=Vilna Ghetto posters=Plakatn fun Vilner getto* / sud. J. Biber, R. Kostanian, J. Rozina Vilnius 2006; *Jidišer teater in Eirope cvišn beide velt-milchomes* 2 t. New York 1968–72; *Pamiętnik Teatralny* 1992 z. 1–4.

Dovydas Judelevičius

LĖLIŲ TEATRAS

Lėlių ir kaukių teatro elementų turėjo senovės lietuvių kalendorinės šventės ir papročiai, medžioklės ir žemdirbystės, vestuvių ir laidotuvių apeigos. Žinių apie lėlininkus Lietuvoje esama iš 15 amžiaus. 17 a. 2 pusėje–20 a. 4 d-metyje Nemakščių bažnyčioje Velykų naktį vaidinta Jėzaus Kristaus kančių misterija. 6–8 žmonės vielomis valdė ~1 m aukščio medines lėles, kurios judėjo ant važelių. Kai kurių personažų pavieniams epizodams suvaidinti buvo sukurta po keletą lėlių (Jėzui Kristui – 12); kai kuriose Žemaitijos bažnyčiose šios tradicijos elementų išliko iki 21 a. pradžios. 18 a. LDK didikai (Radvilos, Oginskiai) savo dvaruose steigė marionečių teatro trupes. Mykolo Kazimiero Radvilos rūmuose Nesvyžiuje rodyta ir marionečių vaidinimai. 1753–58 Jeronimo Radvilos rūmuose Białoje (dabar Biała Podlaska) veikė lėlių teatro trupė. Žinoma, kad Oginskių lėlių teatras gastroliavo ne tik Lietuvoje, bet ir V. Europoje.

Pirštininė lėlė velnias (bieselis) iš liaudiško vaidinimo (20 a. 1 pusė, LNM)

19 a. lėlių teatrų kūrimąsi ir plitimą stabdė Rusijos draudimas vaidinti liet. kalba. 19 a. 2 pusėje į Lietuvą atvykdavo klajojantieji lėlininkai iš Lenkijos, Čekijos, Vokietijos, Prancūzijos, kt. šalių. 19 a. Vilniuje vyko vad. mechaninio (arba automatų) teatro vaidinimai, rodyti ir šešėlių teatro reginiai. 1–3 artistų valdomos lėlės buvo rodomos mugėse, įv. šventėse. Kai kur lėlių vaidinimus rengdavo ir vietiniai gyventojai. 19 a. pab. Vilniuje vaidinta Lukiškių turgaus aikštėje, bažnyčių šventoriuose, rel. eitynėse, t.p. per atlaidus Šiluvoje, kitose vietose per rel. ir liaudies šventes. Liaudies karnavaluose dalyvaudavo butaforiniai gyvuliai, Morės (Kotrės), Raseinių Magdės, kitos iškamšos, objektai (pvz., blukio vilkimas).

Po I pasaul. karo kaimo vietovėse rodyta mėgėjiški lėlių spektakliai. 20 a. 2–3 d-metyje Šatraminiuose (Skuodo rj.), vėliau Šeštokuose veikė lėlių teatriukai, kuriuos sudarė vaidintojas ir muzikantas. Salantuose ir Žemaitijos kt. vietose salantiškis medžio drožėjas P. Kalenda ir kaimo muzikantas S. Giedrimas rodydavo satyr. vaidinimą *Velnias piršlys ir pirmasis degtindaris*. 1926 Šiaulių mkt. seminarijoje dail. G. Bagdonavičius įkūrė mėgėjišką pirštininių lėlių teatrą.

19 a. populiarią lenkų liaudies teatro šopkos (manoma, šopkų vaidinimai vyko ir liet. k.) tradiciją siekė atgaivinti 1921–33 Vilniuje rengta *Szopka Akademicka* (sudarė rel. ir polit. turinio siužetai, kuriuose vaizduota tuometinės aktualijos). Vaidino daugiausia VU Hum. mokslų ir Dailės f-tų studentai nuo Kalėdų iki vasaros atostogų 1–2 kartus per savaitę (dalyvavo V. Drėma, lenkų rašytojai J. Putramentas, J. Zagórskis, Cz. Miłoszas, lenkų profesionalaus lėlių teatro veikėjos I. Pikiel, J. Piekarska).

1929–31 studijuodamas Paryžiuje (tapybą – pas F. Léger, scenografiją – pas A. Exter) dail. S. Ušinskas susidomėjo lėlių teatru, jo istorija, lėlių gamybos technologija. Grįžęs į Kauną, 1934 su Čekoslovakijoje lėlių gamybos išmokusiu meistru P. Svidru pradėjo gaminti marionetes, vėliau užsakė parašyti jau sukurtoms lėlėms pjesę, repetavo su būsimojo spektaklio aktoriais. 1936 05 06 Kaune parodytas pirmuoju profesionaliu lėlių teatro spektakliu laikomas S. Ušinsko suburto Marionečių teatro spektaklis A. Gustaičio *Silvestras Dūdelė* (režisieriai H. Kačinskas ir V. Sipaitis, lėlių ir scenografijos autorius S. Ušinskas, komp. V. Kuprevičius). Su raiškiomis, sudėtingos technikos, bet paslankios konstrukcijos marionetėmis (~0,5–1 m aukščio) vaidino dramos aktoriai J. Kalvaitis, O. Mažeikytė, M. Mironaitė, N. Nakas, P. Zulonas. 1936 vasarą Kaune, Šiauliuose, Klaipėdoje ir kitur suvaidinta >50 spektaklių (tais pačiais metais teatras nustojo veikti). S. Ušinsko sukurtos lėlės panaudotos pirmajam garsiniam lietuvių marionečių filmui *Storulio sapnas* (1938, rež. H. Kačinskas, dail. S. Ušinskas, filmo operatorius A. Žibas; 1939 rodytas Pasaul. parodoje Niujorke). ~1936–41 S. Ušinskas parašė pirmąją lėlių teatrui skirtą knygą – vadovėlį apie marionečių ir kaukių gamybą *Lėlių ir kaukių teatras* (išl. 2005), kuriame trumpai apžvelgė ir lėlių teatro istoriją.

1933–41 Vilniuje veikė žydų teatras *Maidim*, 1937–41 – lenkų lėlių teatrai *Bajka* (įkūrė ir vadovavo Jadwiga ir Janas Władysławas Badowskiai) ir Vilniaus marionečių teatras (*Wileński Teatr Łątek*; 1937 įkūrė ir vadovavo O. Dobužińska-Totwenowa su dukromis Ewa ir Irena Totwen, nuo 1945 teatras tęsė veiklą Balstogėje, Lodzėje, Gdanske).

Marionečių teatro Kaune spektaklio A. Gustaičio *Silvestras Dūdelė* scena (1936, režisieriai H. Kačinskas ir V. Sipaitis, lėlių ir scenografijos autorius S. Ušinskas)

Profesionalųjį lėlių teatrą Lietuvoje plėtojo M. Krinickaitė, kuri 1941–44 vadovavo Vilniuje teatre *Vaidila* veikusiai lėlių teatro trupei. 1944–49 veikė šios trupės pagrindu įkurtas Vilniaus valstybinis lėlių teatras, kurio vadovės ir rež. M. Krinickaitės sukurtiems spektakliams būdinga buit. psichol. teatro bruožai. 1949 teatro trupė buvo prijungta prie Kauno jaunojo žiūrovo teatro (veikė iki 1952).

1958 S. Ratkevičiaus (1958–86 vyr. režisierius, 1987–97 meno vadovas) ir jo žmonos V. Gruodytės iniciatyva įkurtas Kapsuko (dabar Marijampolė) lėlių teatras, 1960 jis perkeltas į Kauną ir pavadintas Kauno lėlių teatru. 7 d-metyje šiame teatre plėtota real. imitacinio lėlių teatro kryptis (stengtasi kuo tiksliau perteikti tekstą, pabrėžta lėlių valdymo tikslumas, tikroviškumas, personažų charakteringumas). Bandyta ieškoti ir kitokių lėlių teatro galimybių – spektaklyje V. Majakovskio *Misterija buf* (1967, rež. S. Ratkevičius, dail. M. Percovas) scenoje šalia lėlių vaidino ir už širmos nesislepiantys aktoriai. Nuo 7 d-mečio rež. S. Ratkevičiaus ir dail. V. Mazūro spektakliuose (P. Mančevo *Zuikių mokykla*, *Eglė žalčių karalienė*, pagal S. Nėrį, abu 1968, A. Popescu *Spindulėlis* 1971) pradėta plėtoti lėlių teatro specifinė poetika, naudotas ekspresyvus plastinis judesys, ritmų kaita, apibendrintos sąlygiškos formos. 1975–82 šiame teatre režisavusi L. Lankauskaitė pabrėžė lėlės išskirtinumą, daug reikšmės teikė tekstui, aktorinių vaidmenų kruopščiam rengimui (*Juodoji višta, arba Požemio gyventojai* 1980, pagal A. Pogorelskį). Nuo 1975 spektaklius šiame teatre kuria A. Stankevičius (nuo 1997 meno vadovas), su teatru bendradarbiavo režisieriai R. Driežis, J. Januškevičiūtė, O. Žiugžda, dailininkai D. Barauskas, J. Račinskaitė, J. Stauskaitė.

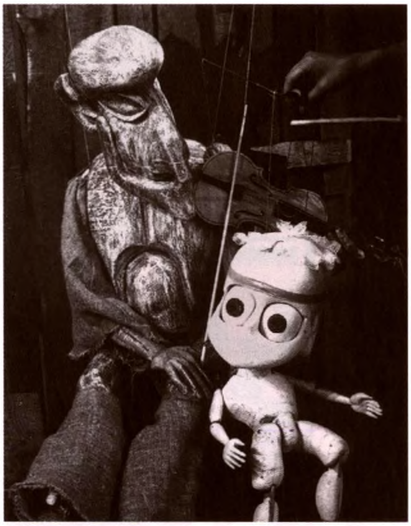

Vilniaus teatro *Lėlė* spektaklio A. Gudelio *Kur iškeliavo milžinai* scena (1977, rež. ir dail. V. Mazūras)

1958 B. Lukošiaus (iki 1969 vyr. režisierius) iniciatyva įkurtas Vilniaus lėlių teatras (nuo 1971 Vilniaus teatras *Lėlė*). B. Lukošius statė spektaklius daugiausia pagal liet. rašytojų (K. Kubilinsko, B. Sruogos, V. Krėvės) kūrinius; jiems būdinga real. imitacinio lėlių teatro bruožai (S. Nėries *Eglė žalčių karalienė* 1958, B. Lukošiaus *Lakštingala* 1961, pagal P. Cvirką, *Raganius* 1965, pagal V. Krėvę). V. Mazūro (1971–79 ir 1988–93 vyr. režisierius) sukurtiems spektakliams (M. Martinaičio *Pelenų antelė* 1971, su L. Lankauskaite, *Avinėlio teismas* 1976 ir *Žemės dukra* 1981, A. Gudelio *Gavrošas* 1973, pagal V. Hugo, S. Gedos *Pasaka apie stebuklingą berniuką* 1974, *Ak vija, pinavija*, pagal J. Biliūną, ir *Dainuojantis ir šokantis mergaitės vieversėlis*, abu 1979, A. A. Jonyno ir V. Mazūro *Cirkas yra cirkas* 1982, J. Knautho *Lakštingala* 1983, pagal H. Chr. Anderseną; visų ir dailininkas) būdinga sceninio vaizdo, teksto, lėlių plastikos ir muzikos vienovė. V. Mazūras sukūrė universalų, ne vien vaikams skirtą poet., sąlyginį teatrą, reikalaujantį žiūrovų asociatyvaus mąstymo, spektakliuose pabrėžė vizualinę spektaklio pusę, jo formą (ją įkūnijo lėlės, scenovaizdis, judančių vaizdų kompozicija), sceninę atmosferą. 1963–93 V. Mazūras režisavo (sukūrė ir lėles bei scenografiją) ~30 spektaklių, buvo ~20 spektaklių dailininkas. Teatro *Lėlė* spektaklyje G. Landau *Pagarba už nuopelnus* (1968, rež. P. Dimša, dail. G. Žalalis) šalia lėlių iš už širmos išėjo aktorius. Rež. A. Ragauskaitės spektakliuose (J. Čepoveckio *Kicius*, *tetulė ir aš* 1970, V. Palčinskaitės *Pienės pūko miestas* 1971, abiejų dail. V. Mazūras) naudota aktoriaus buvimo scenoje sąlygiška forma. 9 d-metyje šiame teatre režisavusi L. Lankauskaitė sukūrė netradicinių formų muz. spektaklių (pirmąją Lietuvoje lėlių operą – G. Mareckaitės *Mes – žvirbliukai* 1983, pagal J. Radičkovą, dail. V. Mazūras, komp. O. Balakauskas; pirmąjį Lietuvoje lėlių baletą – *Žvėrių karnavalas* 1984, G. Mareckaitės libretas, dail. A. Bagočiūnaitė, M. Urbaičio muz. pagal C. Saint-Saënsą, baletmeisteris J. Smoriginas). Nuo 9 d-mečio teatre reikšmingų spektaklių režisavo ir lėles jiems sukūrė R. Driežis (R. Tagorės *Paštas* 1987, *Sigutė* 1994, pagal S. Nėrį, A. Gustaičio *Silvestras Dūdelė* 1996, 2005, *Našlaitė Elenytė ir Joniukas aviniukas* 1997, pagal liet. liaudies pasaką, *Trys brangenybės* 2003, pagal R. Akutagavą). 10 d-metyje išsiskyrė spektakliai, kuriems lėles ir scenografiją sukūrė dailininkė A. Bagočiūnaitė, t.p. A. Mikučio režisuoti spektakliai (J. Kunčino *Lukošiukas* 1992, Just. Marcinkevičiaus *Voro vestuvės* 1994, *Pasaka apie vėžliuką* 1995, pagal Ž. Grīvą; ir šių spektaklių dailininkas). 21 a. pr. pjesių pagal Ch. Perrault ir H. Chr. Anderseno pasakas parašė ir režisavo aktorė N. Indriūnaitė, savitos estetikos scenografiją ir lėles sukūrė dailininkė J. Skuratova (A. Pogo-

Vilniaus teatro *Lėlė* spektaklio N. Indriūnaitės *Muzikinė dėžutė* scena (2005, rež. ir dail. J. Skuratova; Mama – A. Grybauskaitė, Vaikas – D. Sarapinas)

relskio *Juodoji višta* 2001, J. Mišimos *Panelė Chan* 2003, N. Indriūnaitės *Muzikinė dėžutė* 2005, ir režisierė). Su teatru bendradarbiavo kompozitoriai F. Bajoras, B. Kutavičius, F. Latėnas, T. Makačinas, A. Martinaitis, Š. Nakas, O. Narbutaitė, M. Urbaitis ir kiti.

20 a. 6–7 d-metyje B. Lukošius skatino teatro veikėjus vadovauti mėgėjiškiems lėlių teatrams. Teatrai veikė Panevėžyje (vadovai Ona ir Donatas Banioniai), Klaipėdoje (vadovas S. Ratkevičius), Vilniuje (vadovas B. Lukošius). 1965 Vilniuje įkurtas Lietuvos nac. Martyno Mažvydo b-kos Vaikų lit-ros centro (1963–94 Lietuvos valst. resp. b-kos Vaikų lit-ros sk.) lėlių teatras *Berniukas Žirniukas*. Lietuvoje ir užsienyje garsėjo 1966 įkurtas Panevėžio kultūros namų lėlių liaudies teatras (vadovai Julija ir Albertas Stepankos). Mėgėjiški lėlių teatrai veikė Utenoje (*Zuikis Puikis*, įk. 1973, nuo 1985 vadovė J. Baldauskienė), Gargžduose (*Arlekinas*, įk. 1976; vadove dirbo ir J. Januškevičiūtė), Kaune (*Nykštukas*, 1975–88 vadovė O. Stankevičienė; nuo 1988 vadovauja Jūratė ir Darius Armanavičiai), t.p. Panevėžio lėlių vežimo teatras (1986 įkūrė A. Markuckis; vasarą gastroliuojama arklio traukiamu vežimu). Mėgėjiškų lėlių teatrų veiklai įtakos turi nuo 1967 rengiama lėlių teatrų apžiūra (vėliau konkursas, f-lis) *Molinuko teatras*. Nuo 1974 dalyviai skirstyti į vaikų ir suaugusiųjų lėlių teatrus, nuo 1986 kaip atskira grupė dalyvavo lėlių liaudies teatrai (1959–90 liaudies teatro vardas buvo teikiamas geriausiems mėgėjų meno kolektyvams).

Nuo 20 a. 9 d-mečio Lietuvoje pradėta steigti naujus nevalstybinius lėlių teatrus, dalis mėgėjiškų teatrų tapo privačiais. 1988–91 Vilniuje veikusio *Šėpos* teatro itin aktualiuose tuo metu spektakliuose rež. G. Varnas atgaivino VU rengtų *Szopka Akademicka* vaidinimų tradiciją (L. Jakimavičiaus *Revoliucijos lopšinės* 1989, dail. V. Vaičiūnaitė, *Komunistinės nostalgijos* 1990, dail. Š. Leonavičius). Vilniaus vitražinių lėlių teatre *Vaivorykštė* (vaidino nuo 1982, oficialiai įk. 1992) P. Mendeika plėtoja šešėlinių lėlių teatro žanrą. Klaipėdos lėlių teatre (1992–2000 KU lėlių teatras *Ku kū*, įkurtas J. Januškevičiūtės ir D. Vaigauskaitės iniciatyva) spektaklius režisuoja J. Januškevičiūtė, G. Radvilavičiūtė ir kiti. 1995–2001 daugiausia Vilniaus viešosiose erdvėse rodyti aplinkos teatro *Miraklis* (vadovė V. Vaičiūnaitė) spektakliai (*Pro Memoria Šv. Stepono 7*, *Saulės kelionė*, abu 1995, *Vėlinės* 1998; visų rež. ir dail. V. Vaičiūnaitė), juose naudotos ir ~4 m aukščio lėlės. 1997 Vilniuje Nijolė ir Vitalijus Mazūrai įkūrė teatrą *Paršiukas Ikaras*, 1999 A. Čeredaitė – teatrą *Žalia varna*. 2001 Panevėžyje įkurtas A. Pakulevičiaus teatras (nuo 2005 veikia Šiauliuose pavadinimu *Avilys*), 2004 Vilniuje – Stalo teatras (vadovė S. Degutytė).

Nuo 1969 Lietuvoje veikė lėlių teatro rež. L. Lankauskaitės iniciatyva suburtas TV lėlių teatras. Šiame teatre daugiausia spektaklių sukūrė L. Lankauskaitė, t.p. režisavo M. Brėdikytė, A. Čeredaitė, P. Dimša, R. Driežis, N. Indriūnaitė, V. Mazūras, A. Mikutis, S. Ratkevičius ir kiti. Per TV rodyti ir repertuarinių lėlių teatrų spektakliai. Lėlės naudotos ir kitų žanrų – dramos (M. Šatrovo *Mėlynieji žirgai raudonoje pievoje* 1982, *Golgota* 1987, pagal Č. Aitmatovą, abiejų rež. J. Vaitkus, *Ilga kaip šimtmečiai diena* 1983, pagal Č. Aitmatovą, rež. E. Nekrošius, K. Kubilinsko *Molio Motiejukas* 1985, rež. S. Nosevičiūtė, S. Parulskio *Iš gyvenimo vėlių* 1995, *Daktaras ir Mangaryta* 2003, abiejų rež. V. V. Landsbergis) ir operos (P. Čaikovskio *Pikų dama* 2001, rež. G. Varnas, scenografė M. Vosyliūtė) spektakliuose.

Lietuvos lėlių teatrai dalyvauja nuo 1966 rengiamame tarptautiniame Pabaltijo respublikų ir Baltarusijos lėlių teatrų f-lyje (nuo 1989 Baltijos šalių f-lis; vyko Taline, Rygoje, Kaune, Minske, Vilniuje), nuo 20 a. 10 d-mečio aktyviai – ir kitų šalių teatro f-liuose, kuriuos dažn. rengia Tarptautinė lėlininkų org-ja (UNIMA). Lietuvoje rengiami svarbesni tarptautiniai lėlių teatro f-liai: *Šypsos lėlės ir vaikai* Kaune (nuo 1991 kasmet, Kauno lėlių teatro iniciatyva), *Lagaminas* Panevėžyje (nuo 1993 kas 2 metai), *Aitvaras* Alytuje

(nuo 1999 kasmet), *Karakumų asilėlis* Klaipėdoje (pirmą kartą surengtas 1997, 2003 atgaivintas) ir kiti. Lietuvos lėlių teatrai gastroliavo daugelyje Europos šalių, t.p. Afrikoje ir P. Amerikoje, Indijoje, lėlių teatro režisieriai ir dailininkai kuria spektaklius, lėles ir scenografiją užs. šalių teatruose. Daugelis Lietuvos lėlių teatrų yra UNIMA ir Tarptautinės teatrų vaikams ir jaunimui asociacijos (ASSITEJ) nariai. Nuo 1994 Kauno lėlių teatre veikia Valerijos ir Stasio Ratkevičių lėlių muziejus, 2006 lėlių muziejus įkurtas Vilniaus teatre *Lėlė*. Teatro lėlių kolekcijas kaupia Teatro, muzikos ir kino muziejus, Lietuvos dailininkų sukurtų lėlių yra įsigiję užsienio muziejai (S. Obrazcovo lėlių teatro muziejus Maskvoje, Liubeko lėlių teatro muziejus).

Nuo 1975 Lietuvos konservatorijoje (nuo 2004 Lietuvos muzikos ir teatro akademija) rengiami lėlių teatro aktoriai (1975–79 kurso vadovai D. Tamulevičiūtė, I. Bučienė, V. Mazūras; kursas papildė Vilniaus teatro *Lėlė* trupę; nuo 2006 kurso vadovai A. Latėnas ir G. Storpirštis), nuo 2000 Klaipėdos universitete – lėlių teatro režisieriai (2000–04 kurso vadovė J. Januškevičiūtė, nuo 2004 kurso vadovas L. Zubė). Pav.

L: **D. Gudavičiūtė** *Vilniaus ir Kauno lėlių teatrai / Lietuvių tarybinis dramos teatras: 1957–1970* Vilnius 1987; *Lėlė ir kaukė: Knyga apie lėlių teatrą* / sud. A. Girdzijauskaitė Vilnius 1999; **S. Ušinskas** *Lėlių ir kaukių teatras* / sud. D. Krutulienė Vilnius 2005; *Lietuvos lėlių teatras: Nuo ištakų iki mokyklos* / sud. S. Burneikaitė Klaipėda 2005; *Wilno teatralne* / sud. M. Kozłowska Warszawa 1998.

Petras Mendeika

Kauno lėlių teatras, Kauno valstybinis lėlių teatras, įkurtas 1958 Kapsuke (dabar Marijampolė). Iniciatoriai – aktoriai S. Ratkevičius (1958–86 vyr. režisierius, 1987–97 meno vadovas) ir jo žmona V. Gruodytė. 1958 05 18 suvaidintas pirmasis spektaklis – *Stebuklingasis Aladino žibintas* (pagal N. Gernet). 1960 teatras perkeltas į Kauną. 7 d-metyje išsiskyrė rež. S. Ratkevičiaus ir dail. V. Mazūro sukurti spektakliai P. Mančevo *Zuikių mokykla*, *Eglė žalčių karalienė* (pagal S. Nėrį, abu 1968), A. Popescu *Spindulėlis* (1971). Nuo 1975 spektaklius režisuoja A. Stankevičius (nuo 1997 meno vadovas; G. Urban *Mėlynasis šunytis* 1975, E. Ignatavičiaus *Šyvio dalia* 1979, *Stebuklingoji motina elnė* 1985). 1994 teatre V. Gruodytė ir S. Ratkevičius įkūrė lėlių teatro muziejų. Su teatru bendradarbiavo režisieriai L. Lankauskaitė, R. Driežis, J. Januškevičiūtė, O. Žiugžda, dailininkai D. Barauskas, J. Stauskaitė, J. Račinskaitė, kompozitoriai V. Bartulis, B. Gorbulskis, F. Latėnas, M. Urbaitis ir kiti.

Vilniaus teatras „Lėlė“, lėlių teatras. 1958 įkūrė B. Lukošius (iki 1969 vyr. režisierius). 1958 10 27 suvaidintas jo režisuotas pirmasis spektaklis – S. Nėries *Eglė žalčių karalienė*. Spektaklius kūrė B. Lukošius (B. Lukošiaus *Lakštingala* 1961, pagal P. Cvirką, B. Sruogos *Aitvaras teisėjas* 1963, *Raganius* 1965, pagal V. Krėvę), A. Ragauskaitė (1969–71 ir 1979–82 teatro vyr. režisierė; J. Čepoveckio *Kicius, tetulė ir aš* 1970, V. Palčinskaitės *Pienės pūko miestas* 1971). Nuo 7 d-mečio spektaklius režisuoja ir lėles bei scenografiją jiems kuria V. Mazūras (1971–79 ir 1988–93 vyr. režisierius); svarbiausi spektakliai: M. Martinaičio *Pelenų antelė* (1971, su L. Lankauskaite), *Avinėlio teismas* (1976) ir *Žemės dukra* (1981), A. Gudelio *Gavrošas* (1973, pagal V. Hugo), *Kur iškeliavo milžinai* (1977), S. Gedos *Pasaka apie stebuklingą berniuką* (1974), *Ak vija, pinavija* (1979, pagal J. Biliūną), A. A. Jonyno ir V. Mazūro *Cirkas yra cirkas* (1982), J. Knautho *Lakštingala* (1983, pagal H. Chr. Anderseną), S. Gedos *Raudonligė* (1989), J. Grušo *Barbora Radvilaitė* (1990), *Eglė žalčių karalienė* (2007). 1982–1988 vyr. režisiere dirbo L. Lankauskaitė (G. Mareckaitės *Mes – žvirbliukai* 1983, pagal J. Radičkovą, komp. O. Balakauskas; pirmoji Lietuvoje lėlių opera, *Žvėrių karnavalas* 1984, G. Mareckaitės libretas, M. Urbaičio muz. pagal C. Saint-Saënsą, baletmeisteris J. Smoriginas; pirmasis Lietuvoje lėlių baletas). Nuo 9 d-mečio spektaklius daugiausia kuria režisieriai ir dailininkai R. Driežis (R. Tagorės *Paštas* 1987, *Sigutė* 1994, pagal S. Nėrį, A. Gustaičio *Silvestras Dūdelė* 1996, 2005, *Našlaitė Elenytė ir Joniukas aviniukas* 1997, *Trys brangenybės* 2003, pagal R. Akutagavą), A. Mikutis (J. Kunčino *Lukošiukas* 1992, Just. Marcinkevičiaus *Voro vestuvės* 1994, S. Siudikos *Trys paršiu-*

kai 1999, J. Kunčino *Ragana ir Lukošiukas* 2006, abiejų tik režisierius), lėles ir scenografiją – dail. A. Bagočiūnaitė (*Apie Jonelį* 1990, pagal Žemaitę, V. Palčinskaitės *Bjaurusis ančiukas* 1998, N. Indriūnaitės *Baltos pasakos* 2005, pagal H. Chr. Anderseną) ir kiti. 20 a. pab.–21 a. pr. teatre režisavo I. Bučienė, N. Indriūnaitė, V. V. Landsbergis ir kiti, scenografiją ir lėles kūrė dailininkės J. Skuratova, N. Keršulytė, R. Valčik. Nuo 7 d-mečio muziką spektakliams kūrė F. Bajoras, K. Kaveckas, B. Kutavičius, F. Latėnas, T. Makačinas, A. Martinaitis, Š. Nakas, V. Paltanavičius, M. Urbaitis ir kiti. Nuo 1992 teatre veikia Mažoji salė, 2006 teatre įkurtas muziejus.

RADIJO TEATRAS

1927 03 04 Kauno radijo stotis transliavo pirmąjį Lietuvoje radijo teatro vaidinimą L. Giros *Beauštanti aušrelė* (rež. V. Braziulevičius, atliko jis pats ir jo vadovaujamo Karių teatro aktoriai). 3 d-mečio pab. radijo teatro repertuarą daugiausia sudarė teatro spektaklių montažai, rečiau – dramos veikalai, vaidinami radijo studijoje (L. Giros *Paparčio žiedas*, J. Rainio *Aukso žirgas*). Valstybės radiofono direktorius A. Sutkus (1929–34) sutelkė radijui talkinančių aktorių nuolatinę grupę (J. Oškinaitė, N. Vosyliūtė, K. Juršys, H. Kačinskas ir kiti), kūrė radijo teatro vaidinimus. 4 d-metyje rengti serijiniai satyriniai vaidinimai visuomenės gyvenimo aktualijų temomis: *Pupų Dėdės pastogėje* vaidinimas *Gyvenimo šaržai* (autoriai P. Biržys, A. Zabulionis), *Linksmieji broliai* (tekstus kūrė V. Dineika, vaidino V. Dineika, J. Siparis, pakaitomis – H. Kačinskas ir J. Petrauskas), *Aukštaitis, Žemaitis ir Dzūkas* (autoriai K. Juršys, P. Kubertavičius, J. Siparis), *Kriaučiukas Motiejus* (rež. B. Dauguvietis). Nuo 1934 dirbo pirmasis etatinis radijo vaidinimų režisierius J. Gučius, kuriam vadovaujant pagausėjo vaidybinių laidų ir vaidinimų, talkino vis daugiau aktorių ir rašytojų. 1929–39 pjesių specialiai radijui sukūrė V. Bičiūnas, B. Dauguvietis, J. Gučius (*Prie Žalgirio*, *Kovų dėl Vilniaus atgarsiai*, *Golgota*; parašė >30 radijo pjesių), A. Gustaitis, K. Inčiūra ir kiti. Statyta lietuvių (B. Sruogos *Milžino paunksmė*, *Algirdas Izborske*, *Gedimino sapnas*, Vydūno *Žvaigždžių takai*) ir užsienio (O. Milašiaus *Migelis Manjara*, Platono *Sokrato teismas*, A. Puškino *Mocartas ir Saljeris*) rašytojų kūriniai. 1936–39 radijo vaidinimus transliavo ir Klaipėdos radijas.

1940 06 15 Valstybės radiofoną užėmus SSRS kariuomenei radijo programas, jų kryptį ir turinį pradėjo reguliuoti KP: radijo laidose niekintas Lietuvos nepriklausomybės l-pis, šlovinta sov. valdžia. Naujai sukurtai radijo Lit-ros red-jai vadovavo J. Baltušis, jam talkino P. Cvirka, J. Marcinkevičius, J. Šimkus ir kiti.

Vokietijos okupacijos metais Kauno radijuje vaidinimus vėl rengė J. Gučius, kuris aktyviai dalyvavo per 1941 Birželio sukilimą sukilėliams užimant radiofoną. Vilniaus radijuje vaidinimus režisavo M. Chadaravičius, J. Gustaitis, M. Mironaitė (V. Krėvės *Šarūnas*, B. Sruogos *Apyaušrio dalia* ir kiti). Vaidybinėse laidose ieškota būdų, kaip apeiti vok. cenzūrą, žadinta tautinė dvasia. Iš Maskvos transliuotos J. Baltušio rengiamos vaidybinės laidos *Dėdės Silvestro pastogėje*, kuriose skleista sov. propaganda.

SSRS vėl okupavus Lietuvą radijo transliacijų centru tapo Vilnius. Tobulėjant radijo technikai radijo teatro vaidinimus pradėta įrašinėti į magn. juostą. 1948 01 18 buvo transliuojamas pirmasis įrašytas radijo vaidinimas – A. Gudaičio-Guzevičiaus romano *Kalvio Ignoto teisybė* radiofonizacija (adaptacijos autorius ir režisierius A. Kernagis; juosta neišliko). Seniausi išlikę radijo teatro įrašai – B. Dauguviečio atliekamas Barono monologas iš A. Puškino poemos *Šykštusis riteris* (1949) ir A. Puškino poema *Čigonai* (1949, adaptacijos autorius ir režisierius A. Kernagis). Garso įrašymo, atgaminimo ir montažo aparatūra leido gerinti radijo vaidinimų kokybę, išvengti klaidų, kurių pasitaikydavo vaidinant tiesioginiame eteryje, tobulinti radijo teatro meninės raiškos priemones. Lietuvos radijuje pradėti kaupti radijo teatro fondai: garso juostoje fiksuoti Lietuvos dramos teatruose pastatyti lietuvių (J. Baltušio *Gieda gaideliai*, K. Binkio *Atžalynas*, P. Cvirkos *Žemė maitintoja*, B. Dauguviečio *Žaldokynė*, A. Griciaus *Karšta vasara*, J. Grušo *Herkus Mantas*, *Pijus nebuvo protingas*, S. Kymantaitės-Čiurlionienės *Pinigėliai*, V. Krėvės *Skir-*

gaila, Just. Marcinkevičiaus *Mažvydas*, *Mindaugas*, *Katedra*, K. Sajos *Nerimas*, *Abstinentas*, B. Sruogos *Apyaušrio dalia*, *Dobilėlis penkialapis*, A. Vienuolio *Paskenduolė*, Žemaitės *Marti*) ir užsienio (A. Čechovo *Trys seserys*, *Vyšnių sodas*, F. Dürrenmatto *Fizikai*, H. Heijermanso *Viltis*, H. Ibseno *Nora*, Molière'o *Tartiufas*, H. Müllerio *Tyli naktis*, W. Shakespeare'o *Hamletas*, *Daug triukšmo dėl nieko*, L. Tolstojaus *Gyvasis lavonas*, *Švietimo vaisiai*, D. Wassermano, J. Dariono *Žmogus iš La Mančos*) rašytojų kūriniai. Daryti lietuvių (A. Baranausko, P. Cvirkos, K. Donelaičio, M. Katiliškio, Keturakio, Lazdynų Pelėdos, J. Marcinkevičiaus, Just. Marcinkevičiaus, A. Polio, B. Pūkelevičiūtės, K. Sajos, I. Simonaitytės, Šatrijos Raganos, J. Tumo-Vaižganto, P. Vaičiūno, A. Vienuolio, Žemaitės, V. Žilinskaitės) ir užsienio (L. Aškenazio, G. Byrono, H. Böllio, P. A. de Beaumarchais, I. Bergmano, J. Cocteau, K. Čapeko, A. Čechovo, D. Diderot, F. Dürrenmatto, M. Frischo, W. Gibsono, N. Gogolio, J. Galsworthy, E. Hemingway, E. Ionesco, M. Lermontovo, M. Maeterlincko, A. Maurois, A. Mickevičiaus, E. O'Neillo, J. Priestley, A. Puškino, J.-P. Sartre'o, F. Schillerio, W. Shakespeare'o, I. Shaw, L. Tolstojaus, I. Turgenevo ir kitų) autorių žymiausių dramos veikalų, prozos ir poezijos kūrinių radiofonizacijų įrašai.

Lietuvos radijo studijoje įrašomas radijo teatro spektaklis J. Tumo-Vaižganto *Nebylys* (1968); iš kairės – garso rež. R. Kudirka, rež. G. Jackevičiūtė, red. P. Morkus

Nuo 6 d-mečio pradėta rengti serijinius radijo vaidinimus aktualiomis temomis – *Dėdė Steponas ir teta Marijona*, *Linksmasis subatvakaris*, *Linksmoji studija* (autoriai B. Dačiulis, J. Juknevičius, V. Kybartas, R. Nainytė). Nuo 1962 skelbiami lietuviškų radijo pjesių konkursai, 1971–87 (su pertraukomis) rengtas SSRS radijo dramaturgijos f-lis *Draugystės juosta*. 8–9 d-metyje įrašyti stereovaidinimai (V. Pietario *Lapės ir vilko draugystė* 1973, V. Žilinskaitės *Lagaminas ir tretysis* 1976, R. Kašausko *Artojai* 1984).

Nuolat ieškota radiofonizavimo (lit-ros kūrinių pritaikymo radijui) įv. būdų. Susiklostė radijo teatro žanrai: radijo pjesė (A. Polio *Jūrininko žmona*, *Paskutinė „Meridiano" naktis*, *Jūreiviškas gambitas* ir kitos), radijo romanas (J. Avyžiaus *Sodybų tuštėjimo metas*, V. Bubnio *Nesėtų rugių žydėjimas* ir kiti), radijo novelė (A. Čechovo *Šampanas*, A. Maurois *Kaip būti mylima*, A. Puškino *Stoties prievaizdas* ir kitos), radijo monodrama (J. Cocteau *Žmogaus balsas*, J. Marcinkevičiaus *Šviesos pradžia* ir kt.), poezijos teatras (A. Mickevičiaus *Gražina*, B. Pūkelevičiūtės *Kyrie* ir kiti). Eksperimentuota kuriant meninės raiškos akustines priemones, jungiant į harmoningą visumą tekstą ir muziką, garsų efektus, kurie pirmaisiais radijo teatro gyvavimo d-mečiais radijo vaidinime atlikdavo tik iliustratyvų vaidmenį (*Miškan, būdavo, eini*, pagal A. Baranausko *Anykščių šilelį*, *Jokio gailesčio, niekam neatleista*, pagal M. Martinaičio eiles).

1991 01 13 SSRS kariuomenei užėmus Lietuvos radiją ir TV, radijo teatras liko be fondų, įrašų ir montažo studijų, bet darbo nenutraukė. 1991 01 27 Nepriklausomybės aikštėje Vilniuje ir eteryje transliuota Just. Marcinkevičiaus poema *Heroica, arba Prometėjo pasmerkimas*. Iki 1991 pab. kiekvieną sekmadienį transliuoti radijo vaidinimai, kurie būdavo įrašomi Lietuvos akad. dramos teatro Mažojoje salėje, Aklųjų ir silpnaregių s-gos b-kos garso įrašų namuose.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę buvo užmegzti ryšiai su Europos šalių radijo teatrais, pradėta dalyvauti radijo teatro tarpt. konkursuose, surengtas Europos radijo dramaturgijos f-lis *Kontaktai* (vaidinta danų, estų, latvių, norvegų, slovėnų, suomių, švedų, vokiečių ir kt. radijo pjesės). 21 a. pr. su Nac. radiju aktyviai bendradarbiavo nauja rašytojų, režisierių ir aktorių karta (V. Balsys, D. Čepauskaitė, J. Glinskis, L. Jakimavičius, A. Jankevičius, J. Kunčinas, H. Kunčius, V. V. Landsbergis, S. Parulskis, A. Pociūnas, A. Šlepikas, I. Tamulevičienė, A. Vidžiūnas, A. Žukauskaitė).

Radijo teatrą kūrė radijo režisieriai: E. Baltrukonytė (Gusevičienė), J. Bautrėnas, K. Dapkus, V. Grakauskas, G. Jackevičiūtė, L. Parokaitė, M. Skubutytė, N. Strazdūnaitė, L. Žadeikytė ir kiti; radijo garso režisieriai N. Baranauskaitė, N. Dapševičienė, S. Jadevičienė, R. Kudirka, R. Šimkutė, K. Velička ir kiti; radijo redaktoriai J. Babiliūtė,

B. Dačiulis, V. Mikšytė, P. Morkus, O. Rastenytė, O. Stankevičiūtė ir kiti; t.p. Lietuvos dramos teatrų aktoriai ir režisieriai (B. Babkauskas, D. Banionis, V. Blėdis, A. M. Chadaravičius, M. Chadaravičius, P. Gaidys, I. Garasimavičiūtė, A. Janušauskaitė, O. Juodytė, V. Jurkūnas, J. Kavaliauskas, A. Kernagis, K. Kymantaitė, O. Knapkytė, L. Kupstaitė, H. Kurauskas, A. Masiulis, J. Miltinis, M. Mironaitė, S. Račkys, A. Ragauskaitė, J. Rygertas, A. Rosenas, D. Tamulevičiūtė, H. Vancevičius, L. Zelčius, E. Žebertavičiūtė ir kiti), kino režisieriai (A. Dausa, A. Kundelis, A. Žebriūnas ir kiti). Pav. *Janina Babiliūtė*

TELEVIZIJOS TEATRAS

1957 10 13 per Vilniaus televiziją (dabar Lietuvos TV) parodytas pirmasis TV teatro spektaklis – D. Dobužinskio *O vis dėlto ji sukasi* (pagal B. Brechtą, rež. V. Gruodis). Spektaklius kūrė pati televizija (1960–75 turėjo savo aktorių trupę) arba rodė specialiai televizijai jos studijoje adaptuotus teatro spektaklius. Vaidybinių intarpų t.p. būta šviečiamosiose ir laidose vaikams.

6 d-mečio pab.–7 d-metyje vaidybos sąlygomis, raiškos priemonėmis TV teatras buvo artimas tradiciniam teatrui, spektakliai transliuoti tiesiogiai (vad. gyvasis teatras). Gyvojo TV teatro periodu išryškėjo svarbiausi TV teatro bruožai – kameriškumas, psichologiškumas, intymus santykis su žiūrovu, vengta masinių scenų, siekta kuo labiau priartinti aktoriaus veidą (naudota stambus planas). Sukurta kamerinių spektaklių (*Paskutinis lapas* 1958, pagal O. Henry, rež. V. Limantas, *Nužudyti žmogų* 1959, pagal J. Londoną, rež. S. Borisienė, K. Sajos *Moteris eina per lietų* 1963, S. Stemflio *Nėra nežinomų salų* 1967, abiejų rež. B. Bratkauskas). Gyvojo teatro spektakliuose buvo naudojamos ir kino raiškos priemonės, sceninis sąlygiškumas sietas su kinematografijos natūralumu – į TV studijoje vaidinamas scenas būdavo įterpiama natūroje nufilmuotų epizodų (P. Mérimée *Švento Antonijo gundymas* 1960, rež. V. Limantas, *Pušis, kuri juokėsi* 1965, pagal Just. Marcinkevičių, rež. S. Borisienė, *Sniegas*, pagal K. Paustovskį, rež. V. Limantas, *Skrendu į audrą*, pagal D. Graniną, rež. S. Borisienė, abu 1966). Šiuo l-piu buvo populiarus vad. literatūrinis teatras, kuriame TV raiškos priemonėmis siekta kuo tiksliau perteikti lit-ros kūrinio tekstą (*Maksimo Judo vaikai*, pagal L. Landínezą, *Kaimo kronikos*, pagal V. Rimkevičių, abu 1961, rež. P. Likša, *Žmogus lieka žmogumi* 1962, pagal J. Avyžių, rež. A. Kernagis). Specialiai televizijai parašytose pjesėse atsirado naujų, tik TV būdingų raiškos priemonių (pasakotojas I. Pikturnos TV pjesėje *Užtepti langai* 1961), imituota pažintinės laidos forma (J. Mackonio *Kapričios* 1965, abiejų rež. B. Bratkauskas). TV programoje susipynusi vaidyba ir dokumentika paskatino dok. dramos atsiradimą. Serialui *Petraičių šeimoje* (1964–72, scenarijų autoriai ir režisieriai K. Bagdonavičius, G. Dauguvietytė ir kt.) būdinga tikrovės imitacija (dažn. vaidino neprofesionalūs aktoriai, kai kurios scenos filmuotos paslėpta kamera), aktualios temos.

Nuo 7 d-mečio tiesiogiai transliuojami spektakliai buvo įrašomi kino juostoje, nuo 7 d-mečio pab. – vaizdo juostoje. Prasidėjo vad. fiksuotojo teatro l-pis, kuriam būdinga ryškesnė kinematografinė raiška. Adaptuojant prozos kūrinius TV teatrui teatro raiškos tradicinės priemonės sietos su kino raiškos galimybėmis (*Klampynė* 1972, pagal Žemaitę, rež. B. Talačka, *Paskenduolė*, pagal A. Vienuolį, rež. K. Kymantaitė, P. Bielskis, *Frank Kruk*, pagal P. Cvirką, rež. M. Karklelis, abu 1974), ieškota specifinių TV raiškos būdų, pvz., spektaklis iliustruotas grafikos lakštais (*Kelionė į Tilžę* 1976, pagal H. Sudermanną, rež. H. A. Galinis). Šio l-pio spektakliams būdinga 3 vienumų (laiko, vietos ir veiksmo) principas, dialogo psichol. įtampa (F. Dürrenmatto *Rudens vakarą* 1974, rež. H. A. Galinis), aktyvus

Lietuvos TV spektaklio D. Dobužinskio *O vis dėlto ji sukasi* scena (1964, pagal B. Brechtą, rež. V. Gruodis; centre Galilėjus – E. Kunavičius)

santykis su žiūrovu (J. Cocteau *Abejingas gražuolis* 1976, rež. D. Tamulevičiūtė). Originaliosios TV dramaturgijos spektakliai dažn. buvo filosofinės (J. Marcinkevičiaus *Šiąnakt ir visada* 1975, rež. B. Talačka), dinamiškosios kinematografinės (K. Zalenso *Vilkaraistis* 1968, rež. S. Borisienė) ir dokumentiškosios propagandinės (A. Beriozovo ir B. Bratkausko trilogija *O tu ėjai* 1968, *Yra tik vienas kelias* 1970, *Vadinkite tikruoju vardu* 1973, rež. B. Bratkauskas) krypties.

Lietuvos TV serialo *Petraičių šeimoje* scena (iš kairės: Saulius – B. Talačka, Nijolė – I. Lukoševičienė, Petras – P. Likša, Konstancija – K. Bialopetravičienė)

8 d-mečio pab. pradėjus naudoti elektroninį montažą TV teatras (vad. montažinis teatras) dar labiau priartėjo prie kino, bet polinkis į kameriškumą išliko (E. Albee'io *Zooparkas* 1977, rež. B. Morkevičius, A. Veiclerio *Pasala*, rež. B. Talačka, N. Simono *Antrosios aveniu kalinys*, rež. J. Sabolius, abu 1980, *Nuoširdumas* 1987, pagal B. Radzevičių, rež. A. Ilginis). Atsirado hibridinis TV žanras videofilmas, kuris turėjo teatro ir kino elementų: TV studijoje arba natūroje buvo nufilmuojama keletas epizodo dublių, vėliau jie būdavo montuojami. Pasitelkus videofilmo technologiją dažn. statytos liet. rašytojų pjesės (A. Griciaus *Palanga* 1981, rež. M. Karklelis, V. Mykolaičio-Putino *Valdovas* 1987, rež. B. Morkevičius), ekranizuoti prozos kūriniai (*Čia mūsų namai* 1984, pagal J. Paukštelį, rež. S. Vosylius, *Petras Kurmelis* 1986, pagal Žemaitę, rež. J. Sabolius, *Vilius Karalius* 1988, pagal I. Simonaitytę, *Nebylys* 1995, pagal J. Tumą-Vaižgantą, abiejų rež. V. Bačiulis). Pastatyta pasaulinės lit-ros klasikos kūrinių (T. Williamso *Geismų tramvajus* 1987, rež. J. Sabolius, H. Ibseno *Heda Gabler* 1988, A. Strindbergo *Tėvas, Judita*, pagal H. F. E. Bergmaną, abu 1990, visų rež. V. Bačiulis, V. Gibsono *Dviese sūpuoklėse* 1994, rež. B. Morkevičius). Kituose spektakliuose grįžta prie lit. teatro tradicijų (*Sutkai* 1977, pagal Žemaitę, rež. H. A. Galinis, *Rimai ir Nerimai* 1978, pagal J. Tumą-Vaižgantą, rež. A. Ilginis). 10 d-metyje Nepriklausomų aktorių teatras sukūrė TV spektaklių pagal liet. rašytojų kūrinius.

10 d-metyje televizijos pradėjo kurti TV programavimo reikalavimus labiau atitinkančius serijinius kūrinius (dramas, vadinamąsias muilo operas). TV spektaklių statyta vis mažiau, 21 a. pr. jų beveik nekuriama.

Per televizijos teatro gyvavimo 5 dešimtmečius iš viso pastatyta >300 spektaklių ir videofilmų. Daugiausia jų sukūrė TV režisieriai, keletą – teatro (I. Bučienė, M. Karklelis, A. Lapėnas, V. Limantas, H. Vancevičius) ir kino (M. Giedrys, H. Šablevičius) režisieriai. Televizijos teatro spektakliuose vaidino įvairių Lietuvos teatrų aktoriai. Pav.

L: Ž. Pečiulis *Videoteatras: Lietuviškųjų vaidybinių TV programų raidos bruožai (1957–1982)* Vilnius 1994.

Žygintas Pečiulis

MĖGĖJŲ TEATRAS

16–18 a. LDK jėzuitų plėtotas mokyklinis teatras turėjo mėgėjų teatro elementų. Nuo 18 a. vid. ypač išplitusiuose didikų teatruose, šalia gastroliuojančių profesionalių aktorių vaidinimų, įv. švenčių proga spektaklius kūrė ir scenos mėgėjai. 19 a. pab.–20 a. pr. rengtų lietuviškųjų vakarų programą dažn. sudarė scenos mėgėjų atliekami vaidinimai. Mėgėjų teatro būrelius turėjo ne tik Lietuvos, bet ir M. Lietuvos, Rusijos, JAV ir kitų šalių daugelis lietuviškųjų savišalpos, kultūros, profes. d-jų. 1904 panaikinus spaudos draudimą mėgėjų teatras tapo viešas ir persikėlė į didžiuosius miestus.

Per I pasaul. karą mėgėjų teatro veikla sunyko. 3–4 d-metyje Kaune vaidintojų būrelius turėjo įv. org-jos ir d-jos, veikė pastovūs mėgėjų teatrai. Kai kurie jų perėmė lietu-

viškųjų vakarų repertuarą, programos sudarymo principus. Buvo sukurta ir išleista naujų pjesių mėgėjų teatrui. Nuo 3 d-mečio nemaža lietuviškųjų vakarų Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte surengė kaimų ir miestelių vaidintojai. Nuo 4 d-mečio Vilniuje ir Vilniaus krašte vaidinimus rengė Vilniaus lietuvių scenos mėgėjų kuopa (įk. 1930, 1931 persiorganizavo į Vilniaus lietuvių studentų s-gos dramos sekciją, 1936–39 Vilniaus lietuvių teatras; nuo 1939 profesionalus *Vaidilos* skrajojamasis teatras), vaidintojų trupes turėjo liet. kultūros ir švietimo d-jos.

SSRS okupacijos metais mėgėjų teatrą, kaip meno saviveiklos rūšį, itin rėmė valstybė, todėl jo veikla labai išsiplėtė. Būreliai ir trupės buvo kuriamos prie įmonių, įstaigų, kt. org-jų, veikė miestų ir kaimų kultūros namuose, klubuose. 1941 įkurti Liaudies kūrybos namai (1962–90 veikė įv. pavadinimais, nuo 1990 Lietuvos liaudies kultūros centras) periodiškai rengė apžiūras, konkursus, leido žrn. *Meno saviveikla* (1956–64), teikė metodinę ir praktinę paramą mėgėjų teatro režisieriams, rūpinosi specialiai mėgėjų teatrui skirtų pjesių įsigijimu ir skleidimu. 1959–90 geriausiems mėgėjų teatro kolektyvams buvo teikiami liaudies teatrų vardai.

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo mėgėjų teatrus ir jų veikėjus vienija Lietuvos teatro mėgėjų sąjunga (įk. 1991; nuo 1997 leidžia laikr. *Mėgėjų teatras*), veikia kitos visuomeninės mėgėjų teatro org-jos. Nuo 1993 Lietuvos teatro mėgėjų sąjunga yra Tarptautinės mėgėjų teatro asociacijos (AITA / IATA), nuo 1998 – Šiaurės Europos mėgėjų teatro aljanso (NEATA) narė. Vyksta regioniniai, šalies ir tarptautiniai mėgėjų teatro renginiai, teatrai dalyvauja Lietuvos ir užsienio mėgėjų teatro f-liuose. Mėgėjų teatrams talkina profesionaliųjų teatrų aktoriai, režisieriai ir dailininkai. 21 a. pr. Lietuvoje veikė >1700 suaugusiųjų ir vaikų mėgėjų teatrų, tarp jų – dramos mėgėjų, m-lų ir u-tų, lėlių, pantomimos, judesio, poezijos, klojimo, vežimų teatrai, satyros ir humoro grupės. Mėgėjų teatro režisieriai rengiami KU (nuo 1975; iki 1991 Lietuvos kons-jos Klaipėdos f-tai).

L: P. Bielskis *Lietuvių liaudies teatro poetika* Vilnius 1992, *Lietuvos klojimo teatras* Klaipėda 1999; *Mėgėjų teatras Lietuvos kultūroje* / sud. G. Šimkus Klaipėda 2003; *Mėgėjų teatras*: *Teorija ir praktika* / sud. D. Vaigauskaitė, E. Savukynaitė Klaipėda 2004.

Cirkas

Cirko elementų nuo seno būta liaudies žaidimuose, kt. pramogose. Populiarūs buvo įv. linksmintojai, akrobatai, mimai, jojikai, gyvulių ir žvėrių dresuotojai. 19 a. Smurgainyse (dab. Baltarusija) veikė vienintelė Europoje vad. Lokių a-ja, kurioje buvo dresuojami lokiai visos Europos cirkams. 19 a. pab. Vilniuje, Lukiškių aikštėje, veikė stacionarus cirkas (~1300 vietų), jame 1892 prancūzas D. Godefroy antrą kartą Europoje parodė vandens spektaklį. Lietuvoje dažnai gastroliavo garsios užsienio cirko trupės, tarp jų – rusų A. ir V. Durovų, italų G. Cinisselli, A. Solomonski, M. Truzzi. Pasaulyje garsėjo liet. kilmės cirko artistai: akrobatas V. Januševskij (sceninis vardas Kadyr-Guliam), klounų muz. dueto *Bim-Bom* įkūrėjas I. Raduńskis. Cirkas išpopuliarėjo po I pasaul. karo. Atsirado pirmųjų stipruolių (atletas J. Jankauskas, imtynininkas K. Požela, J. Ramanauskas). Pagarsėjo ekvilibristas M. Vilenčikas (sceninis vardas Ričardas Lenšas), dviračių figūrininkas J. Mejeris, fakyras A. Pilkauskas (sceninis vardas Ben Ali; pirmasis Lietuvos cirko artistas, vaidinęs 1934 Pasaul. parodoje Čikagoje; 1936 tragiškai žuvo prie Alytaus). Pradėjo kurtis nedidelės cirko trupės. 1929 P. Gudauskas ir P. Tarutis įkūrė pirmąjį

Cirko pastatas (dešinėje) Lukiškių aikštėje Vilniuje (20 a. pr., atvirukas, LDM)

Lietuvoje profesionalų kilnojamąjį (vad. skrajojamąjį) cirką *Aušra*. 1930 Klaipėdoje pradėjo veikti *Aušros* vasaros palapinė, pradėti rodyti dresuotų gyvūnų (liūtų, lokių, beždžionių, tigrų) numeriai. 4 d-metyje veikė ir daugiau kilnojamųjų trupių – *Foks*, *Gražuolė*, *Karado*, *Kongas*, *Menas*, *Oktavio*, *Patrimpas*, *Roma*, *Tarzanas* ir kt. Lietuvoje prieš II pasaul. karą garsėjo iliuzionistai P. Čekanavičius, V. Markauskas, J. Minginas, J. Rudnickas, fakyrai P. Gudauskas, P. Tarutis. 1944 artisto J. Ramanausko iniciatyva įkurta Lietuvos filh-jos trupė *Cirkas scenoje* (nuo 1959 cirkas *Vilnius*; veikė iki 20 a. 9 d-mečio), kuris gastroliavo SSRS, Lenkijoje (1963), Rumunijoje (1972). Nuo 1991 veikia Gaičiūnų kilnojamasis magijos teatras *DiArchy*. 1995 Olga ir Petras Variakojai įkūrė profesionalų kilnojamąjį *Baltijos cirką*. Alytuje, Klaipėdoje, Radviliškyje veikia mėgėjų cirko trupės. Kaune yra liet. cirko muziejus ir cirko artistų kapinės, kuriose palaidoti ir garsūs užs. artistai (italai M. Truzzi, K. Feroni). Žymesni cirko artistai: Danutė ir Stanislovas Bereišiai, Česlovas Bilevičius, Vita ir Zigmundas Černiauskai, Valentinas Dikulis, Leonidas Dudoitis, Lidija ir Arvydas Gaičiūnai, Alfonsas Gineika, Otilija ir Kazys Kaluževičiai, Ramutė Kaluževičiūtė, Albinas ir Vytautas Kazlauskai, Antanas Kličius, Jurijus Lysenka, Stasys Pažerinis, Virginija Pikčiūnaitė, Algimantas ir Viktoras Putriai, Petras Pipiras, Jadvyga ir Jonas Ramanauskai, Arvydas Stonys, Jonas Stradomskas, Vladislava Variakojienė, Olga ir Petras Variakojai, Genutis Vingras, Boleslovas Zabukas, Jonas Ziemelis. Pav.

Alvidas Jancevičius

J. Ramanauskienė atlieka ekvilibristikos numerį (1957)

Kinas

KINAS 1897–1939

Pirmasis viešas kino seansas Lietuvoje įvyko 1897 07 03 Vasaros teatre dabartiniame Sereikiškių parke Vilniuje. Per jį buvo parodyta Auguste'o ir Louis Lumière'ų ir jų samdytų operatorių filmai: *Jo Imperatoriškosios Didenybės karūnavimas Maskvoje 1896 metų gegužės 14 dieną*, *Paminklo Vilhelmui I atidengimas*, *Karnavalas Nicoje*, *Reino krioklys*, *Prancūzų – rusų iškilmės*, *Darbininkų išėjimas iš Lumière'ų fabriko*, *Traukinio atvykimas į La Ciotat stotį*, *Visi publikos mėgstami paveikslai*. 20 a. pr. Lietuvos vaizdų nufilmavo kitų šalių operatoriai. 1905 Vilniuje ir Kaune pradėjo veikti pirmieji stacionarūs kino teatrai, vėliau jie įkurti Druskininkuose, Jurbarke, Marijampolėje, Panevėžyje, Šiauliuose (iki I pasaul. karo Lietuvoje veikė ~30 stacionarių kino teatrų). 1909 pirmąjį dok. reportažą *Prie Nemuno* (neišlikęs) nufilmavo rež. V. Starevičius. 1909–10 jis sukūrė filmų apie gamtą (*Laumžirgių gyvenimas*, *Skarabėjai*), pirmasis pasaulyje pradėjo eksperimentus su erdvine (lėlių) animacija. V. Starevičiaus eksperimentinis lėlių animacinis filmas *Elniaragių kova* (1910) davė pradžią liet. animaciniam kinui. 1909–13 JAV lietuvis A. Račiūnas nufilmavo Lietuvos kaimo vaizdų (juos rodė JAV gyvenantiems lietuviams). Prieš I pasaul. karą Vilniaus kino teatruose buvo rodoma įdomesnių Vilniaus įvykių kronika (operatorių pavardės nežinomos). I pasaul. karas Lietuvos kino raidą pristabdė, per karą buvo draudžiama filmuoti. Atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę 1921 pradėta kurti kino kronika (operatoriai ir režisieriai F. Dunajevas, S. Uzdonas, S. Vainalavičius, A. Žibas), 1935–40 išimtine teise ją kūrė J. Linarto kino b-vė *Mūsų Lietuva*. Kronikoje vyravo užs. svečių sutiktuvių, valst. švenčių, iškilmių vaizdai. Kronikai paremti 1932 Vidaus reikalų m-ja išleido nurodymą prieš kiekvieną vaidybinį filmą kino teatruose demonstruoti liet. kino kroniką.

Kadras iš vaidybinio filmo *Kareivis – Lietuvos gynėjas* (1928; iš kairės: Kareivis – I. Tvirbutas, Šnipas – V. Sipaitis)

3–4 d-metyje Lietuvos peizažų ir svarbesnių polit. įvykių nufilmavo JAV lietuviai J. Januškevičius, K. Lukšys, J. K. Milius (tikr. Miliauskas), Kazys ir Mečys Motūzai (dalis filmų saugoma Lietuvos centriniame valstybės archyve). 1926 Kaune įsteigtos pirmosios kino b-vės *Akis*, *Lietfilm* (gyvavo keletą metų). 1928 kino b-vėje *Akis* rež. J. Linartas (įv. šaltiniai režisieriumi nurodo V. Braziulevičių, F. Dunajevą ar V. Sipaitį) sukūrė ilgametražį vaidybinį filmą *Kareivis – Lietuvos gynėjas* (spaudoje dar vadintas *Lietuvos kareivis*, *Lietuvos kareivėlis*; neišlikęs), kuris paskelbtas nepavykusiu ir nebuvo parodytas. 1929 kino teatruose pradėti rodyti garsiniai kino filmai, daug techniškai nepritaikytų tokiems filmams kino teatrų bankrutavo. 1931 sukurti pirmieji vaidybiniai filmai (kino komedijos): trumpametražis *Sužieduotinis per prievartą* (rež. P. Malinauskas, spaudoje dar vadintas *Sužieduotinis per erškėčius*) ir ilgametražis *Jonukas ir Onutė* (rež. J. Linartas ir V. Sipaitis; abu filmai neišlikę), kuriame vaidino aktoriai V. Lietuvaitytė, V. Sipaitis, A. Leimontaitė, A. Mackevičius, S. Petraitis, P. Pinkauskaitė. Iki 1940 sukurta >70 ilgametražių kino apybraižų (*Lietuvos pramonė* 1934, operatorius A. Žibas, *Jaunieji žengia* 1936, operatoriai F. Dunajevas, J. Linartas, *Atgimusi Lietuva* 1937, rež. P. Babickas; išliko filmų epizodų). 1936 sukurtas pirmasis garsinis trumpametražis dok. filmas *Kaunas melodijų nuotaikoje* (operatoriai S. Vainalavičius, A. Žibas, garso operatorius K. Rudzītis). Nufilmuotas pirmas garsinis marionečių filmas *Storulio sapnas* (1938, rež. H. Kačinskas, dail. S. Ušinskas, operatorius A. Žibas) kurį laiką laikytas liet. animacinio kino pradžia. Daugelis kino kūrėjų buvo savamoksliai arba baigę trumpus kursus Berlyne, Maskvoje, Vienoje (P. Babickas, S. Vainalavičius, A. Žibas). Lietuvoje įsteigtos kino m-los veikė trumpai: Kaune 1926–27 kino aktorius rengė Lietuvos kino filmos m-la, 1932–33 – J. Vaičkaus kino ir teatro studija. Iki 1940 Lietuvoje kinas išpopuliarėjo, buvo sukurtas kino teatrų tinklas, bet nacionalinė kino pramonė nesusiklostė. Pav.

20 AMŽIAUS 2 PUSĖS (1940–1989) KINAS

1940 SSRS okupavus Lietuvą kinas paverstas svarbia propagandos priemone. Suvalstybinta kino pramonė, uždrausta rodyti iki okupacijos sukurtą kino kroniką, Kaune įkurta Lietuvos kino kronikos studija. Iki SSRS–Vokietijos karo pradžios joje buvo sukurta ~40 propagandinių kino žurnalų (filmavo S. Uzdonas, S. Vainalavičius, iš SSRS atsiųsti režisieriai). Per SSRS–Vokietijos karą studijos veikla nutrūko, 1944 atkurta kaip kino korespondentų punktas, 1945 pavadinta Kino kronikos studija (iki 1956 veikė įv. pavadinimais), 1949 perkelta į Vilnių, nuo 1956 Lietuvos kino studija. Iki 1989 joje buvo sutelktas visas profesionalusis kinas. Lietuvoje įsigaliojo SSRS kino filmų kūrimo, finansavimo, platinimo ir rodymo sistema. Vaidybiniams, animaciniams ir daugeliui dok. filmų finansavimas iš SSRS biudžeto buvo skiriamas tik patvirtinus paraišką kurti filmą ir jo scenarijų Valstybiniame kinematografijos k-te Maskvoje. Lietuvos biudžetas finansavo kino žrn. *Tarybų Lietuva*, Lietuvoje skirtus rodyti dok. filmus, dalį užsakomųjų dok. filmų. Filmai daugiausia rodyti SSRS (kai kurių rodymas ribotas ir SSRS). Per metus (iki 9 d-mečio pab.) buvo sukuriama vidutiniškai 7 vaidybiniai, 40 dokumentinių ir 2 animaciniai filmai.

5 d-mečio 2 pusėje kino raidą stabdė polit. kontrolė, kinematografininkų ir kūrybinės patirties stoka – kai kurie kinematografininkai (P. Babickas, A. Žibas) emigravo, kiti (J. Linartas) buvo ištremti, toliau kūrė tik S. Uzdonas ir S. Vainalavičius (vėliau abu represuoti, jiems uždrausta filmuoti). Kurta dok. apybraižos, kronikinis kino žrn. *Tarybų Lietuva* (nuo 1946 reguliariai; svarb. režisieriai: L. Maculevičius, N. Liubošicas, V. Starošas, B. Pajėdienė, A. Pavlova), mokomieji, mokslo populiarinamieji, propagandiniai dok. filmai (*Petras Cvirka* 1947, rež. L. Maculevičius ir I. Krovčiunovskis, *Skambėk, laisvoji daina* 1948, rež. S. Uzdonas, *Veterinarijos akademija* 1954, rež. N. Liubošicas ir V. Starošas), kuriuose šlovinti socializmo laimėjimai. Kino kronika paįvairinta teminiais kino žrn. *Lietuvos pionierius*, *Menas*, *Sportas*. 1947 Maskvos kino studijoje *Mosfilm* sukurtas vad. nac. tematikos vaidybinis filmas *Marytė* (rež. V. Strojeva, filmo kūrime dalyvavo ir

liet. menininkų). 1951 pagal visoms SSRS respublikoms privalomą standartą sukurtas ilgametražis spalvotas dok. filmas *Tarybų Lietuva* (rež. J. Poselskis, L. Maculevičius). Su kino studijomis *Lenfilm* ir *Mosfilm* sukurta vaidybinių filmų pagal soc. realizmo metodą (*Aušra prie Nemuno* 1953, rež. A. Faincimeris, *Ignotas grįžo namo*, pagal A. Gudaitį-Guzevičių, rež. A. Razumnas, *Tiltas*, rež. B. Šreiberis, abu 1956), juose šlovinta soc. santvarka, tendencingai vaizduota šalies istorija.

Kadras iš rež. V. Žalakevičiaus vaidybinio filmo *Niekas nenorėjo mirti* (1965; iš kairės: Juozapas-Aitvaras – L. Noreika, Bronius – B. Oja, Vaitkus – D. Banionis

Atšilimo l-piu atsinaujino dok. kinas. Rež. G. Chnkojanas plėtojo neįprastą liet. kinui marinistinę temą (*Prie Kanados krantų* 1956, *Atlanto platybėse* 1959). Dok. filmų režisavo operatorius L. Tautrimas (*Neringa* 1957, *Yra šalis* 1959, *Kodėl akmenys netyli?* 1963). Daugelio to l-pio dok. filmų scenarijus parašė rusų kinematografininkas L. Braslavskis. Jo dramaturginiai gebėjimai labiausiai atsiskleidė rež. V. Starošo dok. trilogijoje *Jie kauniečiai* (1958), *Mano draugai* (1959), *Svajos ir likimai* (1961) ir viename brandesnių to meto dok. filmų *Nenusimink, Virginijau!* (1962), kurio raiškus lit. tekstas, įv. likimų sugretinimai, lankstus montažas plėtojo žmogaus ir laiko temą.

1957 rež. V. Mikalauskas sukūrė filmą vaikams *Žydrasis horizontas*, tai buvo pirmasis Lietuvos kino studijos savarankiškai sukurtas vaidybinis filmas. Rež. V. Žalakevičiaus vaidybinis filmas *Adomas nori būti žmogumi* (1959, pagal V. Sirijos Girą) pasižymėjo daugiaplaniais psichologizuotais charakteriais. 1960 liet. kinui pirmąjį tarpt. apdovanojimą – Karlovy Varų kino f-lio pagr. prizą ir 2 diplomus – pelnė 4 novelių filmo *Gyvieji didvyriai* (1960, rež. M. Giedrys, B. Bratkauskas, A. Žebriūnas ir V. Žalakevičius) 3 pirmosios novelės. Šio filmo novelių stilistika ir tematika nužymėjo režisierių kūrybos tolesnes kryptis: socialinę buitinę plėtojo M. Giedrys (*Svetimi* 1962), intelektualinę – V. Žalakevičius (*Vienos dienos kronika* 1963), poetinę – A. Žebriūnas (*Paskutinė atostogų diena* 1964, pagal J. Nagibiną, užsienyje rodytas pavadinimu *Mergaitė ir aidas*, Locarno kino f-lio, Kanų filmų jaunimui susitikimo prizai, abu 1965; *Gražuolė* 1969). Tos pačios kartos rež. R. Vabalas plėtojo psichol. dramatinę kryptį (*Žingsniai naktį* 1962). 7 d-metyje svarbiausiu vaidybinio kino bruožu tapo savitas temos interpretavimas, asmeninis požiūris į tikrovę, filmuose pradėta gilintis į prieštaringą žmogaus vidinį pasaulį, sustiprėjo psichologizmas, vaizdo simboliškumas, metaforiškumas, asociatyvi poetika. Savitumu išsiskyrė sąlygiško pasakojimo politinė satyra su grotesko elementais *Marš marš tra-ta-ta* (1964, rež. R. Vabalas), filos. pasaka *Mažasis princas* (1966, pagal A. de Saint-Exupéry, rež. A. Žebriūnas), vesterno principais grįstas filmas *Niekas nenorėjo mirti* (1965, rež. V. Žalakevičius), kuriame vaizduojamos kovos Lietuvos kaime po II pasaul. karo. Sudėtingą tautos likimą šiuo ist. l-piu, asmeninę pasirinkimo dramą vėliau siekė atskleisti režisieriai R. Vabalas (*Laiptai į dangų* 1966, pagal M. Sluckį), M. Giedrys (*Vyrų vasara* 1970), A. Kundelis (*Sužeista tyla* 1979, pagal J. Požėrą). Skirtingą šių filmų konceptualumą ir meniškumą lėmė laiko pokyčiai, menininko mąstymas ir dorovinė atsakomybė, būtinybė atsižvelgti į ideologinę ist. vyksmo interpretaciją.

Kadras iš rež. R. Vabalo vaidybinio filmo *Birželis, vasaros pradžia* (1969; Laima – E. Žebertavičiūtė)

7 d-metyje susiklostė lietuvių dok. kino m-la (vadinama poet. dokumentika), kuriai pradžią davė rež. R. Verbos filmai (*Senis ir žemė* 1965, *Vincas Svirskis* 1967, *Čiūtyta rūta*

Rež. R. Verba filmuojant dok. filmą *Šimtamečių godos*

1968, *Šimtamečių godos* 1969, *Šventėn* 1970, *Paskutinė vienkiemio vasara* 1971), juose vaizduojama kaimo gyvenimas, tautos tradicijos, sukurti emocionalūs ir psichologiniai žmonių portretai. Poetinių raiškios plastikos dok. filmų sukūrė debiutuojantys režisieriai A. Dausa (*Naktį prieš parodos atidarymą* 1963, su A. Tumu, Korko kino f-lio prizas 1964, *M. K. Čiurlionis* 1965, *Ten, už durų* 1966), A. Grikevičius (*Saulės pasakos* 1964, Korko kino f-lio prizas 1965, *Laikas eina per miestą* 1966, *Trys taktai* 1966, Tours'o kino f-lio prizas 1967). Dok. kino meniškumui, temų, raiškos priemonių įvairovei įtakos turėjo vaidybinio kino režisierių R. Vabalo (*Stinga tik fiurerio* 1965), M. Giedrio (*Do-re-mi* 1966), A. Žebriūno (*Miške* 1967, pagal M. K. Čiurlionio simf. poemą) dok. filmai. Pieštinės animacijos filmų sukūrė kino mėgėjai Z. Tarakevičius (*Vilkas ir siuvėjas* 1966), J. Sakalauskas (*Ežio namas* 1968). 1968 dok. kino režisieriai A. Dausa ir A. Grikevičius debiutavo vaidybiniu filmu *Jausmai* (pagal E. Līvą, San Remo kino f-lio prizas 1975), kuriame aistros, prieštaringi žmogaus jausmai plėtojasi sudėtingų ist. įvykių fone. Rež. A. Grikevičius vėliau pratęsė intelektualiojo vaidybinio kino tradiciją (*Ave, vita!* 1969, *Sadūto-tūto* 1974). Poet. filmų vaikystės, jaunystės tema sukūrė rež. A. Araminas (*Kai aš mažas buvau* 1968, pagal M. Untą, *Maža išpažintis* 1971, pagal V. Bubnį, *Andrius* 1980, pagal V. Palčinskaitę, Avellino vaikų ir jaunimo filmų f-lio prizas 1982). 1970 Lietuvos kino studijoje pirmąjį animacinį filmą *Iniciatyva* sukūrė rež. A. Janauskas. Vaidybiniame kine vyravo ist. tematika (*Akmuo ant akmens* 1971, rež. R. Vabalas, *Sodybų tuštėjimo metas* 2 serijos 1976, pagal J. Avyžių, *Faktas* 1980, Kanų kino f-lyje rodytas pavadinimu *Nulinė kraujo grupė*, abiejų rež. A. Grikevičius), kuri dažn. plėtota per individualius likimus ir išgyvenimus. Sukurta keletas filmų apie gyv. l-pio problemas (*Birželis, vasaros pradžia* 1969, *Mainai* 1979, pagal J. Trifonovą, abiejų rež. R. Vabalas, *Perskeltas dangus* 1974, *Nesėtų rugių žydėjimas* 1978, abu pagal V. Bubnį, abiejų rež. M. Giedrys). Kurtas žanrinis kinas – ist. epas *Herkus Mantas* (2 serijos 1972, rež. M. Giedrys), miuziklas *Velnio nuotaka* (1974, pagal K. Borutą, rež. A. Žebriūnas, komp. V. Ganelinas). Rež. A. Žebriūno tragikomedija *Riešutų duona* (1977, pagal S. Šaltenį) pasižymėjo poetiškumu, subtiliu humoru, grotesko elementais. Rež. G. Lukšo kino filmas *Virto ąžuolai* (1976, pagal J. Baltušį) išsiskyrė liet. kinui nebūdingomis didelėmis aistromis, temperamentingais charakteriais, vėlesniame šio režisieriaus filme *Vasara baigiasi rudenį* (1982) vaizduojama sov. kaimo degradacija. Intelektualiojo kino krypčiai artimos konceptualios rež. A. Puipos ekranizacijos (*Moteris ir keturi jos vyrai* 1983, pagal H. Drachmanną, *Amžinoji šviesa* 1987, pagal R. Šavelį, *Žuvies diena* 1989, pagal J. Skablauskaitę), kuriose lit. šaltinis savitai perteikiamas kino raiškos priemonėmis, daug reikšmės teikiama vaizdo plastikai, montažinei struktūrai. Rež. R. Banionis filmuose vaizdavo jaunimo gyvenimą ir problemas (*Mano mažytė žmona* 1984, *Neatmenu tavo veido* 1988, Maskvos vaikų ir jaunimo kino ir TV filmų f-lio prizas 1989). Rež. J. Vaitkus sukūrė savo režisuotų dramos spektaklių kinematografinių variantų (*Strazdas – žalias paukštis* 1990, pagal S. Gedą), savitai derino kino ir teatro raiškos priemones. 9 d-metyje svarbesnių filmų sukūrė režisieriai A. Žebriūnas (*Kelionė į rojų* 1980, pagal H. Sudermanną), V. Žalakevičius (*Atsiprašau* 1982, *Savaitgalis pragare* 1987, dalyvaujant A. Grikevičiui, A. Kvirikašviliui), R. Vabalas (*Skrydis per Atlantą* 1983, *Miškais ateina ruduo* 1989, pagal M. Katiliškį), M. Giedrys (*Sūnus palaidūnas* 1984, pagal R. Kašauską).

Nuo 8 d-mečio 2 pusės Lietuvos kino studijoje daugiausia kurti TV filmai (dažn. užs. rašytojų kūrinių ekranizacijos) SSRS centrinės TV užsakymu (*Smokas ir Mažylis* 3 serijos, 1975, pagal J. Londoną, rež. R. Vabalas, *Seklio Kalio nuotykiai* 2 serijos 1976, pagal A. Lindgren, rež. A. Žebriūnas, *Amerikoniškoji tragedija* 4 serijos 1980–81, pagal T. Dreiserį, rež. M. Giedrys, *Turtuolis, vargšas* 4 serijos 1983, pagal I. Shaw, rež. A. Žebriūnas), tokių užsakomųjų TV filmų sukūrė ir naujos kartos režisieriai G. Lukšas (*Ma-*

Kadras iš miuziklo *Velnio nuotaka* (1974; pagal K. Borutą, rež. A. Žebriūnas, komp. V. Ganelinas; Pinčiukas – G. Girdvainis, Uršulė – R. Varnaitė)

no vaikystės ruduo 1977, pagal J. Aputį, *Žolės šaknys* 1988, pagal V. Jasukaitytę), J. Vaitkus (*Zodiakas / M. K. Č. Zodiakas* 1986, *Don Žuanas* 1987, pagal W. A. Mozarto operą), A. Puipa. Animacinių filmų sukūrė režisieriai N. Valadkevičiūtė (*Medis* 1983), A. Janauskas (*Antspaudas* 1986), I. Bereznickas (*Baubas* 1987), Z. Šteinys (*Dosnumas* 1988), V. Aškinis (*Kaktuso paslaptis* 1989).

Poet. dokumentikos tradiciją pratęsė rež. H. Šablevičiaus filmai (*Apolinaras* 1973, *Liuob šokt, liuob dainuot* 1974, *Žiniuonė* 1975, *Žmogus, einantis namo* 1986, *Pabuvam savam lauki* 1988), juose gausu montažinių paradoksų, sudėtingų garso ir vaizdo jungčių. Ideologizuotų ist. dok. filmų sukūrė rež. L. Lazėnas (*Antanas Sniečkus. Gyvenimo ir veiklos bruožai* 1976, su *Telefilmu*, *Generolas Duglas* 1978). Rež. R. Šilinis sukūrė raiškių kino portretų (*Pasirašau – architektas* 1972, apie L. Šepką, *Buvome greta* 1984, apie K. Petrauską), filmuose (*Savojo „aš" beieškant* 1977, *Post scriptum senam filmui* 1980, su V. Starošu, *Randas* 1985, *Nojaus arka* 1988) kėlė social. problemas, žmogaus atsakomybės prieš laiką ir visuomenę klausimą. Rež. G. Skvarnavičius sukūrė ironiškų social. problematikos kino feljetonų (*Džokonda IV aukšte* 1977, *Ko ašaroja Medėja?*, *Būkit sveiki, ufonautai*, abu 1979, *Kur nueisim taip apsiavę?* 1989), operatorius ir rež. P. Abukevičius – kino ir TV filmų gamtos tema (ciklas apie meškutę Nidą – 13 filmų 1976–80, filmas *Juodieji gandrai, elniukas ir meškutė Nida* 1977, Niujorko kino ir TV filmų f-lio prizas 1979, *Vilkai* 3 filmai 1981–83). Sudėtinga dramaturgija būdinga rež. A. Tumo mokslo populiarinamiesiems filmams (*Žmogus ir daiktai* 1971, *Raštus audžia istorija* 1983). Mokomųjų filmų sukūrė režisieriai P. Kalabuchovas, A. Kriščiūnas, N. Liubošicas ir kiti. Kiti svarbesni dok. kino režisieriai: V. Imbrasas (*Vandens ir vėjo fuga* 1968, *Akimirkos* 1969, *Variacijos 100-ojo vaidmens tema* 1974), B. Pajėdienė (*Dviese* 1974, *Uždegu spalvą* 1975), A. Digimas, Z. Putilovas (abu ir operatoriai). Jaunosios kartos režisieriai E. Zubavičius (*Mums nebaisūs jokie priešai* 1978, *Jautrumo kaip duonos* 1979, *Dar sykį: Lie-tu-va* 1989), S. Beržinis (*Ant Žalalendo kranto* 1987, su J. Kazlausku, *Vėliava iš plytų* 1988) filmuose kėlė smurto sov. armijoje, atsakomybės problemas. 1989 debiutavo režisieriai R. Gruodis (*Savanoriai*), A. Matelis (*Pelesos milžinai*), A. Stonys (*Atverti duris ateinančiam*), rež. Š. Bartas Vilniuje įsteigė pirmąją privačią kino studiją *Kinema*.

Kino scenarijų parašė rašytojai J. Aputis, G. Kanovičius, I. Meras, P. Morkus, S. Šaltenis, R. Šavelis, rež. V. Žalakevičius (savo, režisierių A. Grikevičiaus ir A. Dausos, A. Puipos filmų), R. Vabalas, A. Žebriūnas. Prie filmų raiškumo prisidėjo vaidybinio kino operatoriai J. Gricius, R. Juodvalkis, A. Mockus, D. Pečiūra, J. Tomaševičius, dok. kino operatoriai A. Baronas, A. Blyža, R. Damulis, R. Gabalis, A. Jančoras, J. Matonis, K. Matuzevičius, H. Mikalauskas, Z. Pomecka, A. Tarvydas ir kiti. Žymesni kino filmų, kostiumų ir grimo dailininkai: V. Bimbaitė, J. Čeičytė, J. Čiuplys, V. Kalinauskas, G. Kličius, L. Kriščiūnas, F. Linčiūtė-Vaitiekūnienė, D. Mataitienė, A. Ničius, M. Oržekauskaitė, G. Remeikaitė, A. Švažas, I. Vabalienė. Muzikos kino filmams sukūrė kompozitoriai A. Apanavičius, O. Balakauskas, V. Barkauskas, V. Ganelinas, G. Kuprevičius, B. Kutavičius, J. Širvinskas ir kiti. Liet. aktoriai (R. Adomaitis, B. Babkauskas, G. Baikštytė, D. Banionis, J. Budraitis, A. Masiulis, L. Noreika), operatoriai (J. Gricius, A. Mockus), režisieriai (V. Žalakevičius) dalyvavo kuriant kitų SSRS respublikų filmus.

Iki 1990 Lietuvos kino studijoje sukurta 121 vaidybinis filmas, 629 dokumentiniai filmai. Lietuvos kino filmai buvo apdovanoti daugiau kaip 40 SSRS kino festivalių. Pav.

L: M. Malcienė *Lietuvos kino istorijos apybraiža: 1919–1970* Vilnius 1974; *Lietuvių kino menas šiandien* / sud. B. Gintalas, A. Šimkus Vilnius 1981; **L. Tapinas** *Lietuvos kinematografininkai* Vilnius 1986; *Ekrane ir už ekrano* / sud. S. Macaitis Vilnius 1993; **V. Mikalauskas** *Kinas Lietuvoje: Nuo atrakciono iki nacionalinio kino meno* Vilnius 1999.

Skirmantas Valiulis

20 AMŽIAUS PABAIGOS (nuo 1990) – 21 AMŽIAUS PRADŽIOS KINAS

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo pasikeitus polit., ek. ir social. sąlygoms, pasikeitė ir kino filmų kūrimo ir platinimo sistema. Kaip kino kūrimo centras žlugo Lietuvos kino studija: nuo 1992 ji daugiausia yra techn. bazė kitų studijų filmams kurti (2004 privatizuota). Pagausėjo privačių kino studijų (*Studija 2000*, įk. 1990, *Litnek*, įk. 1992, 2004 abi susijungė į *Studija 2*, *Kopa*, *Vilanima*, abi įk. 1991, *Nominum*, įk. 1992, *A Propos*, įk. 1993, Uljanos Kim studija, įk. 1997, visos Vilniuje). Kino kūrėjams atsirado saviraiškos laisvė, bet jie patys turėjo rūpintis kuriamų filmų finansavimu. Iš pradžių bandyta kurti filmus su valstybės skiriamomis nedidelėmis lėšomis, vėliau pradėta bendradarbiauti su Prancūzijos, Suomijos, Vokietijos, kitų Europos šalių kino studijomis. Pirmąjį nepriklausomybės d-metį bendrus filmus su kt. šalių kino studijomis daugiausia kūrė rež. Š. Bartas, Europos kino f-liai ir fondai finansavo režisierių V. Navasaičio ir A. Stonio dok. filmus. Padidėjo tarpt. susidomėjimas Lietuvos kinu, atsirado galimybė filmus rodyti tarptautiniuose kino f-liuose.

Pratęsta SSRS okupacijos l-piu susiklosčiusios autorinės poet. dokumentikos tradicija (režisierių R. Verbos, H. Šablevičiaus, R. Šilinio filmai), kurios poet. raiška individualizavo dok. kiną, suasmenino tikrovės suvokimą. Rež. H. Šablevičius sukūrė garsių Lietuvos visuom. ir polit. veikėjų portretų (*Sustingęs tvermės metas* 1990, apie B. Gajauską, *Laba diena – God Dag* 1993, apie J. Pajaujį, *Pasmerktas myriop* 1999, apie J. Pleškį), istorinių (*Už tėvynę Lietuvą* 1991), poetinių (*Dzūkų kiemas* 1997, *Neatėjo* 1999) filmų. Režisierių Julijos ir Rimanto Gruodžių, J. Lapinskaitės, A. Matelio, Dianos ir Kornelijaus Matuzevičių, V. Navasaičio, A. Stonio filmuose per asmeninę emocinę patirtį suvokta realybė tampa gyv. laiko metraščiu. Tradicijos tęstinumas ryškiausiai atsispindi A. Stonio filmuose (*Neregių žemė* 1991, Oberhauseno trumpametražių filmų f-lio prizas, *Feliksas*, abu 1992, *Griuvėsių apaštalas* 1992, *Antigravitacija* 1995, *Skrajojimai mėlynam lauke* 1996, *Viena* 2001, *Ūkų ūkai* 2006, Bilbao kino f-lio prizas), kuriuose tikrovė tampa asmeninių refleksijų objektu. A. Matelio dok. filme *Dešimt minučių prieš Ikaro skrydį* (1990, Oberhauseno trumpametražių filmų f-lio prizas 1991) reiškiamas pozityvus požiūris į realybės prieštaravimus ir paradoksus. Daugeliui A. Matelio filmų (*Iš dar nebaigtų Jeruzalės pasakų* 1996, *Priverstinės emigracijos dienoraštis* 1999, *Sekmadienis. Evangelija pagal liftininką Albertą* 2003) būdinga paradoksai, būties slaptumas, absurdo jausena. Šio režisieriaus filmas *Prieš parskrendant į Žemę* (2005) apie vaikų onkologinę ligoninę pelnė daug tarpt. apdovanojimų (Leipcigo dok. ir animacinių filmų f-lio, Amsterdamo, abu 2005, Madrido, Zagrebo dok. filmų f-lių, Pärnu dok. ir antrop. filmų f-lio, *Silverdocs*, Vašingtonas, Bruklino kino f-lių prizai, visi 2006, JAV kino režisierių gildijos apdovanojimas už indėlį į dok. kiną 2007). Reikšmingi A. Matelio ir A. Stonio kartu režisuoti filmai *Baltijos kelias* (1990), *Skrydis per Lietuvą, arba 510 sekundžių tylos* (2000). Režisierių Dianos ir Kornelijaus Matuzevičių dok. filmuose *Iliuzijos* (1993, apie J. Josadę, Pärnu dok. ir antrop. filmų f-lio 1993, Leipcigo dok. ir animacinių filmų, San Francisco kino f-lių prizai, abu 1994), *Būti* (1999, Bilbao kino f-lio prizas), *Šičionykštė* (2001, *Cinéma du Réel*, Paryžius, kino f-lio prizas), *Nueinančios vasaros teatrai* (2006, apie E. Bukelienę) rodomi netradiciniai žmonių likimai, sprendžiamos būties problemos, kultūra iškeliama kaip dvasinė atgaiva. Poetiniams rež. R. Gruodžio filmams (*Pirtis* 1997, Briuselio kino f-lio prizas 1998, *Šeimyna* 2001, *Kaliausė* 2002, *Meistras* 2004, *Brasbendas* 2006, su J. Gruodiene) būdinga tautinės dvasios savasties, jos šiuolaikiško žavesio paieška. Rež. V. Navasaičio dok. filmuose *Rudens sniegas* (1992, Babelsbergo, Vokietija, studentų filmų f-lio prizas), *Pavasaris* (1997, *Cinéma du Réel*, 1997, Oberhauseno trumpametražių filmų, 1998, f-lių prizai) pasakojama apie amžiną gyvenimo ir gamtos ciklą, juose svarbiausia jausminis pradas, lyr. intonacija. Rež. J. Lapinskaitės dok. filmuose (*Venera su katinu, arba Iš peteliškių gyvenimo* 1997, Jekaterinburgo kino f-lio prizas, *Venecijaus gyvenimas ir Ceza-*

rio mirtis 2002, kino forumo *Arsenals*, Ryga, prizas) rodomi keistuoliai, social. atskirtyje gyvenantys žmonės, siekiama įminti jų nuošalumo paslaptį.

Dok. filmų apie svarbius šalies visuom., social. ir kult. gyvenimo įvykius, žymias asmenybes sukūrė režisieriai A. Tarvydas (*Bernardas Brazdžionis. Sugrįžimas* 1997), R. Šilinis (*Lietuvos Respublikos prezidentai* 1997–98). Rež. R. Lileikio dok. filmuose (*Anapus* 1995, *K+M+B* 2001, *Saša* 2006) iškeliamos praeities ir dabarties sąsajos, žmogaus vidiniai konfliktai, yra vaidybinio kino elementų. Dok. kino portretų (menininkų, literatų, visuom. veikėjų) sukūrė rašytojas ir rež. V. V. Landsbergis (*Vilties prezidentas* 1996, apie S. Lozoraitį, *Jono Meko antologija* 2000), A. Grikevičius (*Pastabos gyvenimo būdo paraštėse* 2002, apie V. Žalakevičių), A. Marcinkevičiūtė (*Beveik laimingas* 2004, apie J. Kunčiną). Antrop. krypties dok. filmų sukūrė A. Jevdokimovas (*Kirtimų idilės* 1991, *Aukštyn upe* 1992). Režisierių S. Beržinio (*Sudie, Jeruzale!* 1994, Jekaterinburgo kino f-lio prizas), E. Zubavičiaus (*Paribio postai* 2004) dok. filmuose atsispindi visuomenės social. pokyčiai, ist. atgarsiai ir jų įtaka dabarčiai.

Kadras iš rež. Š. Barto vaidybinio filmo *Trys dienos* (1991; Jis – A. Sakalauskas, Ji – K. Golubeva)

Vaidybiniame kine viena svarbiausių išliko praeities tema. Režisieriai filmuose aktualizavo šalies istoriją, apmąstė skaudžiausius ist. momentus. G. Lukšo vaidybiniuose filmuose (*Žalčio žvilgsnis* 1990, pagal S. T. Kondrotą, *Žemės keleiviai* 1991, Vid. ir R. Europos kino f-lio Łagówe, Lenkija, prizas, 1993, *Mėnulio Lietuva* 1997) nuosekliai plėtojamos tautos mentaliteto, skaudžios patirties, dramatiškos istorijos temos, pabrėžiama individualybės, dorovinio pasirinkimo svarba ist. kataklizmų akivaizdoje. Paskutiniame rež. V. Žalakevičiaus filme *Žvėris, kylantis iš jūros* (1992, pagal J. Zamiatiną, Šiaurės šalių kino f-lio Rouene prizas 1993) keliamos dorovinio nerimo, kaltės ir atpildo problemos. Rež. R. Banionio filmuose *Vaikai iš „Amerikos" viešbučio* (1990), *Džiazas* (1992) atkuriama 7–8 d-mečio atmosfera, jaunimo nuotaikos, stengiamasi rasti sąsajų su gyv. laiku, tęsiama ankstesniuose režisieriaus filmuose plėtota asmeninės atsakomybės tema. Rež. A. Puipa savitai interpretavo liet. rašytojų kūrinius, filmams (*Bilietas iki Tadž Mahalo* 1990, pagal R. Šavelį, Miuncheno kino f-lio prizas 1991, *Ir ten krantai smėlėti* 1991, pagal J. Aputį) būdinga žaidybinis elementas, autoironija, kai kuriems – *Vilko dantų karoliai* (1997, pagal L. Gutauską, Šiaurės šalių kino dienų Liubeke prizas, NVS ir Baltijos šalių kino f-lio *Kinošok* Anapoje prizas, abu 1997, Šiaurės šalių kino f-lio Rouene prizas 1998) – poetiškas hiperbolizuotas vaizdingumas. 1999 A. Puipa sukūrė 19 a. Rytprūsių šeimyninį epą *Elzė iš Gilijos* (pagal E. A. Wichertą, f-lio *Kinošok* prizai 2000). Jo filmas *Nuodėmės užkalbėjimas* (2007, pagal J. Ivanauskaitę) liet. kiną paįvairino nauja, iki tol mažai nagrinėta moters aistrų ir drastiško vidinio pasaulio tema. A. Puipos filmuose dažnai vaidina mėgėjų teatro aktoriai, jis vienas pirmųjų eksperimentavo su vaizdajuostės estetinėmis galimybėmis.

Rež. Š. Bartas kuria refleksyvų filos. kiną. Jo filmuose herojų pojūčiai ir pasaulio pažinimas nesiejamas su konkrečia vieta ar aiškiu siužetu: dok. filmo *Praėjusios dienos atminimui* (1990, Amsterdamo dok. filmų f-lio prizai), vaidybinių filmų *Trys dienos* (1991, Porto kino f-lio prizas 1992), *Mūsų nedaug* (1996, f-lio *Kinošok* prizas), *Laisvė* (2000) peizažai tampa visaverčiais herojais pasakojimuose apie keliones, kurių pagr. tikslas – pažinti save. Vaidybiniame filme *Koridorius* (1995, Vienos kino f-lio prizas) vyrauja realybės faktūrų, žmogaus pojūčių analizė, individuali erdvė, vienatvė iškeliama kaip atsvara masiniams siekiams. Š. Bartas derina vaidybinio, dokumentinio, netgi antrop. kino elementus. Toks derinimas yra vienas svarbiausių 20 a. pab. liet. kino bruožų, jis ryškus režisierių I. Kurklietytės, J. Lapinskaitės, R. Lileikio, A. Maceinos, V. Navasaičio kūryboje. Rež. A. Šiušos filmas *Ir jis pasakė jums sudie* (1993, pagal E. Cinzą, Šiaurės šalių

Kadras iš rež. A. Stonio dok. filmo *Uostas* (1998)

kino dienų Liubeke prizas 1993; pirmasis be valstybės paramos sukurtas liet. filmas) grindžiamas impresijomis, asmeninėmis aspiracijomis, vizualiniais žaidimais, rež. A. Juzėno filme *Rojuje irgi sninga* (1994, Mannheimo-Heidelbergo kino f-lio prizas) reiškiama jaunimo pasaulėjauta. Rež. K. Vildžiūnas liet. kine vaizdavo šiuolaikinį miestą, dabarties žmogaus priklausomybę nuo savo praeities (*Nuomos sutartis* 2002). Šio režisieriaus filme *Aš esi tu* (2006, kino forumo *Arsenals*, Ryga, prizas) rodomas savitas pabėgimas nuo dabarties realijų. Rež. V. V. Landsbergis sukūrė filmą vaikams *Jonukas ir Grytutė* (2003). Svarbūs Lietuvos ist. įvykiai atkuriami filmuose *Vienui vieni* (2003, rež. J. Vaitkus), *Dievų miškas* (2005, pagal B. Sruogą, rež. A. Puipa), *Vilniaus getas* (2006, pagal J. Sobolį, rež. A. Juzėnas). 21 a. pr. daugiau filmų sukūrė moterys režisierės: J. Lapinskaitės vaidybinis filmas *Stiklo šalis* (2004, pagal V. Juknaitę) ir I. Kurklietytės dokumentiniai filmai *Lengvas raganavimas* (2004), *Kristina Kristuje* (2005) liet. kiną paįvairino ryškiais moterų portretais, naujomis temomis.

Savito stiliaus trumpametražių vaidybinių filmų sukūrė režisieriai T. Donela (*Išakėtas krantas* 1992), A. Marcinkevičiūtė (*Menestreliai maksi paltais* 2002, pagal J. Kunčiną), D. Gasiūnaitė (*Kas miega šalia tavęs* 2003), I. Jonynas (*Sekmadienis toks, koks yra* 2003, *Šokantis kirminas* 2006), R. Greičius (*Baltos dėmės mėlyname* 2004). Jaunosios kartos režisierių dokumentiniuose (*Troleibusų miestas* 2002, rež. G. Beinoriūtė, *Dienoraštis* 2003, rež. O. Buraja, Clermont-Ferrand'o, Rio de Žaneiro kino f-lių prizai, abu 2004), trumpametražiuose ir ilgametražiuose vaidybiniuose (*Žvaigždžių kasmet vis mažiau* 2000, pagal P. Nulsoną, rež. L. Kairys, *Lengvai ir saldžiai* 2003, *Diringas* 2006, abiejų rež. I. Miškinis, *Egzistencija* 2004, rež. G. Beinoriūtė, *Zero*, rež. E. Vėlyvis, *Keturios susikertančios tiesės*, rež. K. Gudavičius, abu 2006) filmuose siekiama aiškiai vaizduoti supančią tikrovę, kintantį santykį su ja, nusakyti žmogaus individualumą, kartu ir bendrumą su kokiu nors social. ar intelektiniu visuom. sluoksniu. Jaunų režisierių filmuose žmogus yra labiau susijęs su sociumu, turi daugiau jam būdingų bruožų nei vidurinės kartos režisierių filmuose.

Nuo 1990 kuriamas kino žrn. *Valstybės kino metraštis* (1990–2002 *Lietuvos kronika*, nuo 2003 mėnesinis); svarb. režisieriai: J. Lapinskaitė, A. Maciulevičius, A. Puipa, R. Sabulis, V. Urbanavičius.

Prie vaidybinių ir dok. filmų vaizdo raiškumo daug prisidėjo kino operatoriai R. Greičius, R. Leipus, A. Mikutėnas, V. Naudžius, V. Radzevičius, jaunosios kartos kino operatoriai D. Gribanovas, A. Kemežys, R. Leonavičius. Filmų scenarijų parašė rašytojai R. Gavelis, J. Ivanauskaitė, S. T. Kondrotas, J. Sobolis, S. Šaltenis, R. Šavelis; scenarijus kuria ir patys režisieriai. Kino filmų kostiumų sukūrė J. Grigarovičius, A. Kepežinskas, G. Kličius, E. Kvintienė, D. Petrulytė, A. Rimkutė ir kiti, muziką kino filmams – kompozitoriai V. Bartulis, F. Latėnas, K. Mašanauskas, G. Puskunigis, L. Rimša, J. Širvinskas ir kiti.

Animacinių filmų sukūrė režisieriai I. Bereznickas (*Toks jau mūsų plastilininis gyvenimas* 1992), V. Aškinis (*Odisėjas* 1998), N. Valadkevičiūtė (*Sezamai, atsiverk* 2001), A. Janauskas (*Trumpas sujungimas* 2003), H. Vaigauskas (*Žiema, žiema* 1995), I. Bunokaitė (*Mataušo nutikimai* 1996), Algirdas ir Aurika Seleniai (*Vilniaus mergelė* 2000), J. Leikaitė (*Užgavėnės* 2005) ir kiti.

Lietuvos kinas finansuojamas LR kultūros m-jos ir LR kult. ir sporto rėmimo fondo, svarbi ir Lietuvoje veikiančios (nuo 2003) Europos programos *Media* fin. parama. Kino raidos procesams didelę įtaką daro 2002 priimtas Kino įstatymas, kuriuo nustatyta Lietuvos kino finansavimo būdai, liet. ir užs. kino filmų platinimo ir viešo rodymo tvarka. 2004 Lietuvai tapus ES nare Lietuvos kino filmai vis dažniau kuriami su kitų Europos šalių kinematografininkais (2004–06 visi liet. vaidybiniai ir 1 ilgametražis dok. filmas

buvo sukurti su užs. prodiuseriais). Per metus sukuriama ~2 vaidybinius, ~5 animacinius ir ~10 dok. filmų.

20 a. 2 pusėje–21 a. pr. raiškių vaidmenų sukūrė aktoriai R. Adomaitis, R. Arbačiauskaitė, B. Babkauskas, V. Bagdonas, G. Baikštytė, S. Balandis, G. Balandytė, D. Banionis, V. Blėdis, J. Budraitis, A. M. Chadaravičius, I. Dapkūnaitė, G. Girdvainis, L. Kalpokaitė, V. Kelmelytė, I. Kilšauskaitė, J. Kisielius, H. Kurauskas, A. Latėnas, L. Laucevičius, N. Lepeškaitė, V. Mainelytė, V. Masalskis, A. Masiulis, D. Michelevičiūtė, N. Narmontaitė, L. Noreika, J. Onaitytė, N. Oželytė, V. Paukštė, V. Petkevičius, E. Pleškytė, R. Sabulis, N. Savičenko, K. Smoriginas, R. Staliliūnaitė, D. Stubraitė, E. Šulgaitė, A. Šurna, V. Tomkus.

Kadras iš rež. A. Matelio filmo *Prieš parskrendant į Žemę* (2005)

Lietuvoje rengiami kino festivaliai: Vilniuje – *Kino pavasaris* (nuo 1995), Tarptautinis animacinių filmų f-lis *Tindirindis* (nuo 2003), Nebyliojo kino f-lis *Tylos garsai*, Tarptautinis Vilniaus dok. filmų f-lis, Tarptautinis filmų vaikams ir jaunimui f-lis (visi nuo 2004); daugelyje miestų – Tarptautinis mažųjų kino formų f-lis *Tinklai* (nuo 1999), Šiaurės šalių kino forumas *Scanorama* (nuo 2003). 2004 Vilniuje įkurtas komercinio kino f-lis konkursas AXX paskatino trumpametražio kino raidą (mėgėjai ir profesionalai kinematografininkai šiam konkursui sukūrė kelias dešimtis įv. meninės vertės filmų), Lietuvos miestuose vyko kino f-lis *Trispalvis kinas* (rodyti 1990–2004 sukurti geriausi liet. filmai).

Lietuvoje veikia Lietuvos kinematografininkų sąjunga (1931–35 veikė Kaune, nuo 1958 Vilniuje, 2007 vienijo 234 narius), Lietuvos kino mėgėjų sąjunga (įk. 1966 Vilniuje, 2007 vienijo ~1500 kino mėgėjų), Lietuvos kino operatorių asociacija (įk. 2003 Vilniuje, 2007 vienijo 23 narius). 1970–89 Lietuvos konservatorijos Vaidybos ir režisūros katedra rengė televizijos režisierius (išleistos 4 laidos). 1993 LMA (nuo 2004 LMTA) rež. H. Šablevičiaus iniciatyva įkurta Kino ir televizijos katedra (rengia kino ir televizijos režisierius, televizijos operatorius, garso režisierius, muzikos, teatro ir kino vadybininkus), 2002 VDA Fotografijos ir medijos meno katedroje įsteigtos animacijos studijos. Pav.

L: *Lietuvių filmai: 1990–2002 = Lithuanian Films 1990–2002* / sud. G. Arlickaitė Vilnius 2002.

Rasa Paukštytė

IŠEIVIJOS KINAS

Daugiausia žinių surinkta apie išeivijos kiną JAV. 1916 A. Kizio ir V. Kvietkausko Krutančiųjų paveikslų korporacija sukūrė trumpametražę komediją *Meilė ir turtas* (išlikusi filmo afiša). 1926 Francis (tikr. Pranas) Valuckis sukūrė vaidybinį filmą apie knygnešius *Naktis Lietuvoje*, jame vaidino lietuviai aktoriai. Iki II pasaul. karo JAV liet. operatoriai (A. Račiūnas, J. Januškevičius, A. Kazlauskas, K. Lukšys, J. Milius, Kazys ir Mečius Motūzai) filmavo JAV liet. kolonijose ir Lietuvoje. Buvo įsteigta kino b-vių (1919–20 V. K. Puodžiūno ir M. Truskos Kauno kino filmų gamybos korporacija Newarke, 1920–22 Lietuvių filmų b-vė Niujorke). 1965 rašytoja B. Pūkelevičiūtė režisavo vaidybinį filmą *Aukso žąsis* (vaidino aktoriai S. Pilka, L. Barauskas, E. Dauguvietytė-Kudabienė, A. Dikinis). 20 a. 2 pusėje trumpametražių vaidybinių, dok. filmų, kino kronikų sukūrė rež. P. Jasiukonis, A. Kezys, Adolfas ir Jonas Mekai, V. Stasiūnaitis, R. Vainorius (kūrė ir D. Britanijoje) ir kiti. Žymiausias liet. išeivijos kinematografininkas – J. Mekas. Jis vienas pirmųjų pasaulyje išplėtojo dok. filmo dienoraščio žanrą (*Prisiminimai iš kelionės į Lietuvą* 1972, *Prarasta, prarasta, prarasta* 1975, *Judėdamas pirmyn retkarčiais mačiau trumpus grožio blyksnius* 2000), Niujorke 1962 įsteigė Kino kūrėjų kooperatyvą, apie kurį susibūrė režisieriai avangardistai, 1970 (su kitais) – Filmų antologijos archyvą (vienas didžiausių avangardistinio kino archyvų); 2007 Vilniuje įkurtas Jono Meko vizualiųjų menų centras. J. Meko kūryba ir veikla padarė didelę įtaką pasaulio avangardistinio kino raidai. Lietuvių fotoarchyvas (įk. 1966 Jaunimo centre Čikagoje, dabar S. Budrio liet. fotoarchyvas) renka ir saugo filmus, fotografijas apie JAV liet. org-jas, žymius veikėjus.

Lot. Amerikos liet. gyvenimą 20 a. 2 pusėje įamžino Argentinoje gyvenantis kinematografininkas J. Gilvydis (dalis filmuotos medžiagos yra Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejuje). JAV ir Europoje trumpametražių vaidybinių ir dok. filmų sukūrė rež. J. Ziz (tikr. Žižliauskas, *Eldoradas. Lietuviai Brazilijoje 1924–29 / Eldorado, os lituanos no Brasil 1924–29* 2001, *Kol drugelis skrenda / Meanwhile a Butterfly Flies* 2002). Kirgizijoje poet. dok. filmų sukūrė rež. A. Vidugiris (*Smėlio pilys* 1967, *Narynijos dienoraštis* 1971).

Jungtinių Amerikos Vvalstijų ir Europos šalių kino filmuose vaidmenų sukūrė lietuvių kilmės aktoriai M. Aldon (tikr. A. Pauliūtė), Ch. Bronsonas (Bučinskis), L. Harvey (tikr. Skikne), A. Jillian (tikr. J. Nausėdaitė), Kaz Garas (tikr. K. Gaižutis), I. Lebedeffas (I. Lebedevas), R. Lee (tikr. Kilmonytė), M. Mason, G. Mikellis (tikr. J. Mikelaitis), J. Shimkus, J. Šernas, T. Tyleris (tikr. V. Markauskas), B. Ve Sota (tikr. Vešota) ir kiti.

L: R. M. Lapas *Ten, ekrane sužibus: Amerikos lietuvių kinematografija 1909–1979* Čikaga 1983.

Skirmantas Valiulis

TELEVIZIJOS KINAS

Kadras iš rež. B. Bratkausko TV filmo *Tadas Blinda* (1972; iš kairės: Tadas Blinda – V. Tomkus, Čigonų Baronas – B. Barauskas)

Lietuvos TV 1961 sukurti pirmieji dok. filmai buities, gamybos temomis: *Brolybės ugnys*, *Ūkanotas rytas* (abiejų rež. A. Marcinkus), *Grožio paslaptys* (rež. J. Ruzgas), *Švyturys* (rež. G. Dauguvietytė). Pirmieji vaidybiniai TV filmai – *Beržai svyruokliai* (1963, rež. V. Gruodis), *Du mažame miestelyje* (1965, rež. B. Bratkauskas). 1968 įkurtas kūrybinis susivienijimas *Telefilmas* (dabar Lietuvos TV Filmų studija). TV dok. kino filmų sukūrė režisieriai V. Gruodis (*Dzūkijos žemėje* 1967, *Ir per amžių amžius...* 1975), A. Marcinkus (*Ką pasakoja žiburiai* 1967, *Mes – Lietuva* 1968, *Jūros spalvos* 1973), K. Musnickas (*Pradėsim nuo puodynių* 1968, *Alum lijo* 1969, *Muzikantai* 1970), V. Puplauskis (*Darbas* 1971, *Kelias* 1972, *Pasiilgau arklio* 1983), R. Smetona (*Kasdien ir visą gyvenimą* 1976, *Stasys Krasauskas: Mintys balsu* 1979). Formos įvairove (filmai koncertai, filmai portretai, filmai operos, ekranizacijos) pasižymėjo rež. J. Z. Janulevičiūtės muz. dokumentiniai (*Beatričė* 1967, *Balys Dvarionas* 1971, *Pašėlęs gegužis* 1978) ir vaidybiniai (*Žmogaus balsas* 1979, pagal F. Poulenco operą, *Eglė* 1981, pagal S. Nėrį) filmai. Ideologizuotų ist. filmų sukūrė rež. V. Dabašinskas (tetralogija *Rytmečio vėliavos* 1973, *Vėliavos audroje* 1975, *Keturi* 1976, *Darbymečio vėliavos* 1977). Sov. ideologija ryškiausiai atsispindėjo dok. filmų cikluose (*Kovų ir pergalių metai* 7 filmai 1980, *Tėvynei pašaukus* 5 filmai 1985), sukurtuose polit. įvykių sukaktims pažymėti. 1961–65 televizijoje dirbo ir savitų dok. filmų sukūrė rež. P. Abukevičius (*Man 22* 1962, *Iš dainų atskridę paukščiai* 1963), debiutavo rež. H. Šablevičius (*Moteriški žaidimai*, *Altajaus montažas*, abu 1969, *Provincijos beieškant* 1971), pirmuosius maištingus, jaunatviškos dvasios filmus sukūrė rež. E. Zubavičius (*Studentai, studentai...* 1975, *Dar kartą apie laimę* 1977); vėliau jie perėjo dirbti į kino studiją. 9 d-metyje atėjo nauja TV režisierių karta: P. Savickis (*Anykščiai* 1983, *Trispalvė Atlante* 1989), J. Javaitis (*Nieko kito nemoku* 1987, apie rež. E. Nekrošių, *Jonas Jurašas: Nebaigti klavyrai* 1990), R. Kudzmanaitė (*Teka saulė vakaran* 1990, San Francisco kino f-lio prizas).

Vaidybinių filmų televizijoje sukūrė Lietuvos kino studijos režisieriai A. Žebriūnas (*Mirtis ir vyšnios medis* 1968, pagal H. E. Batesą), V. Žalakevičius (*Visa teisybė apie Kolumbą* 1970). 1972 rež. B. Bratkauskas sukūrė pirmąjį daugiaserijinį (4 serijų) ir vieną populiariausių TV filmų *Tadas Blinda*. Vėliau daugiausia kurtos liet. lit-ros kūrinių videoekranizacijos, jos padėjo populiarinti nac. lit-rą ir skyrė TV kiną nuo Lietuvos kino studijos filmų (tuo metu daugiausia užs. lit-ros ekranizacijų). Žymiausius TV vaidybinius filmus sukūrė režisieriai V. Bačiulis (*Kaimynai* 1979, pagal J. Paukštelį, *Benjaminas Kordušas* 1986, pagal J. Marcinkevičių), B. Bratkauskas (*Dičiaus karjera* 1980, pagal T. Tilvytį), B. Talačka (*Raudonmedžio rojus* 5 serijos 1981, pagal V. Sirijos-Girą, *Žalčio karūna / M. K. Čiurlionis* 1986), A. Araminas (*Vestuvės girioje* 1984), K. Musnickas (*Gyveni-*

mas po klevu 1988, pagal R. Granauską). Jų filmams būdinga dramatiški dialogai, geras aktorių ansamblis, raiškūs stambūs planai.

Iki 1990 Lietuvos TV sukurta ~400 vaidybinių, dok. ir muz. filmų. Didžioji dalis TV filmų – 16 mm kino juostoje nufilmuoti dok. filmai (vadinamosios kino apybraižos), videofilmai – buvo kuriami savarankiškai, nekontroliuojant Valstybiniam kinematografijos k-tui Maskvoje. 8 d-mečio vid.–9 d-metyje TV vaidybinių filmų (daugiausia užs. rašytojų ekranizacijų) SSRS Centrinės TV užsakymu sukurta Lietuvos kino studijoje.

Kadras iš rež. J. Lapinskaitės TV filmo *Iš avinėlių gyvenimo* (1998)

1990 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę Lietuvos TV vaidybiniame kine kurį laiką vyravo ekranizacijos: rež. V. Babaliausko filmų ciklas pagal Č. Grincevičiaus apsakymus *Vilniaus laikrodis* (1992), *Angelų prašymas* (1993), *Vidurnakčio vargonai* (1995), E. Kästnerio romanais pagrįsti rež. K. Gudonytės filmai vaikams *Dvynukės* (1994), *Dvynukės ir dvynukai* (1996), *Dvynukės ir močiutės* (2001), *Valentina* (1995, pagal A. Vaičiulaitį). TV vaidybinių filmų sukūrė kino rež. A. Puipa (*Procesas* 1994, pagal F. Kafką, *Žaibo nušviesti* 1995, J. Skablauskaitės, Petro ir Povilo Dirgėlų apsakymų motyvais), jis šmaikščiai interpretavo liet. liaudies sakmes trumpametražiame filme *Velnio išvarymas iš Mykolų kaimo* (1996). 1995 rež. A. Einikytė ir V. Lekavičius sukūrė veiksmo filmą parodiją *Tamangai* (5 serijos).

TV kino raidai įtakos turėjo pasikeitusi po nepriklausomybės atkūrimo TV situacija: įsteigta daugiau TV kanalų, paplito palydovinė, kabelinė TV. Pagausėjo perkamų iš kitų televizijų serialų, kurie paskatino ir Lietuvoje imtis panašios kūrybos. 1993 Lietuvos TV pradėtas rodyti daugiaserijinis filmas *Giminės* (40 serijų 1993–97, rež. S. Vosylius), kuriame vaidino aktoriai R. Arbačiauskaitė, I. Balsytė, G. Girdvainis, D. Juronytė, R. Karvelis, V. Mainelytė, A. Šurna, V. Tomkus, L. Zelčius ir kiti. Šio serialo populiarumą lėmė lit-roje ir kine dažna šeimos sagos forma, kuri per vienos giminės likimus pavaizdavo Lietuvos gyvenimo aktualijas, t.p. operatoriaus J. Gursko, komp. T. Leiburo, scenaristo B. Bušmos meistriškumas. 1998–2001 serialas tęstas pavadinimais *Atžalos* (15 serijų), *Giminės ir...* (5 serijos). Serialus pradėjo rodyti ir kitos TV: šeimyninės dramos *Viltys ir vilionės* (25 serijos 1999–2000, rež. V. Sarapinas, TV 3), *Nekviesta meilė* (nuo 2006, iki 2008 sukurta >100 serijų, rež. A. Šlepikas, LNK), social. polit. pobūdžio serialas *Gedimino 11* (55 serijos 2000–01, rež. R. Banionis, Baltijos TV). Komiškų serialų (*Kaimynai* 41 serija 1999–2002, *Kareiviški batai* 21 serija 2002, abu rodė LNK) sukūrė A. Zakarauskas (tikr. A. Orlauskas, ir scenarijaus autorius, prodiuseris, aktorius). 1990–2007 Lietuvoje sukurta ~20 TV serialų (juos sudaro 20–50 serijų). Serialuose vaidmenų sukūrė aktoriai R. Adomaitis, S. Balandis, R. Bagdzevičius, A. Čepaitė, R. Dominaitytė, E. Gabrėnaitė, A. Keleris, L. Laucevičius, D. Overaitė, A. Šurna, V. Tomkus, R. Valiukaitė ir kiti.

Pakito TV dok. filmų tematika: pradėta gilintis į draustas temas (rezistencinių kovų, išeivijos, tremties, disidentų ir Bažnyčios persekiojimo), įamžinta Sąjūdis ir jo veikėjai. Lietuvos TV rež. B. Talačka sukūrė dok. filmą apie Sausio tryliktosios įvykius *Okupuoti, bet nenutildyti* (1991), vėliau šią temą pratęsė režisieriai D. Keturakytė, V. Puplauskis. Jis sukūrė ir kitų aktualios tematikos dok. filmų: *Vardan tiesos* (1992; Katalikų bažnyčios istorija Lietuvoje), *Ramybė jums* (1993; apie popiežiaus Jono Pauliaus II vizitą Lietuvoje), *Atgimimo kronika* (1997). Rež. E. Zubavičius daugiausia kuria ist. dok. filmus apie partizanus (*Gyvenimas mirties rate* 1994, *Partizanės* 1995, *Skeveldros* 1997). Filmų portretų sukūrė rež. J. Sabolius (*Garibaldžio tyla*, apie K. Bajerčių, *Lemties kilpa*, apie R. Stankevičių; abu 1994, *Ketvirtasis prezidentas* 1995, apie J. Žemaitį), filmų apie menininkus – rež. R. Kudzmanaitė (*Agrastų vynas, arba Filmas apie Justiną Mikutį* 1991, *Akimirkos su Jonu Meku* 1995), P. Savickis (*Juozas Miltinis – atominės akimirkos* 1996, *Juozas Milti-*

nis – tolesnis atomo skaldymas 1997), E. M. Juozapavičiūtė (*Eime pasivaikščioti su Antanu Rekašiumi* 1998, Prahos, Sofijos TV filmų f-lių prizai). Dok. filmų sukūrė ir vaidybinio kino rež. V. Bačiulis (*Sveikas, pone Andrė* 1999, *Tėvas ir sūnus* 2001). Kino ir TV rež. J. Lapinskaitės savito stiliaus filmai (*Iš skruzdėlių gyvenimo* 1994, Monte Carlo, Baro, Juodkalnija, kino f-lių prizai, abu 1995, *Iš elfų gyvenimo* 1996, Bornholmo, Baro, abu 1996, Pärnu dok. ir antrop. filmų f-lio, Monte Carlo kino f-lio, abu 1997, prizai) dažnai turi ir vaidybinio, ir dok. kino bruožų. Žymesni TV operatoriai: J. Botyrius, V. Eidukas, Z. P. Gružinskas, A. Juknevičius, J. Marcinkevičius, V. Montvila, R. Tamariūnas.

Per LNK rodomas režisierių V. Damaševičiaus ir J. Matonio dokumentinių kino apybraižų ciklas *Menininkų portretai* (kuriamas nuo 1994, iki 2007 sukurta ~100 filmų), žurnalistės G. Sviderskytės ir istoriko A. Anušausko pirmasis istorinės dokumentikos serialas *XX amžiaus slaptieji archyvai* (serialas kuriamas nuo 2006, iki 2007 sukurti 8 filmai). Nuo 1998 geriausiam televizijos filmui gamtos tema kasmet skiriama Aplinkos ir Kultūros ministerijų bei Lietuvos televizijos įsteigta P. Abukevičiaus premija. Pav.

L: S. Valiulis *Mažojo ekrano filmai / Lietuvių kino menas šiandien* Vilnius 1981; **L. Tapinas** *Lietuvos kinematografininkai* Vilnius 1986.

Skirmantas Valiulis

Meninė fotografija

J. Čechavičiaus fotografija *Paplaujos priemiestis* (1870–80, VU b-ka)

Lietuvos fotografijos pradžia laikoma rekonstruojamų Verkių rūmų dagerotipavimas, kurį 1839 vasarą atliko kun-čio L. Wittgensteino vaikų guvernantas Marcillacas. Šis faktas minimas 1853 laikr. *Gazeta Warszawska* paskelbtuose archit. B. P. Podčašinskio atsiminimuose. Nepalanki šalies polit. situacija lėmė lėtą naujos technologijos ir kult. veiklos plėtotę. Pirmąją žinomą dagerotipinių portretų ateljė Vilniuje 1843 atidarė C. Ziegleris; tokios ateljė Lietuvoje veikė iki 1859. Vienas žymesnių fotografų buvo iš Norvegijos atvykęs K. Neupertas (nuo 1851 dirbo Vilniuje ir Druskininkuose). Iš ankstyvojo Lietuvos fotografijos periodo išliko keletas jo ir nežinomų autorių dagerotipų.

19 a. 6 d-metyje paplitus negatyvo ir pozityvo kolodijaus technologijai vietoj dagerotipinių plokštelių pradėtas naudoti stiklo negatyvas ir albumino popierius, paplito standartizuotų formatų fotoportretai. Vilniuje, Telšiuose, Kaune ir kt. miestuose įsteigta komercinių fot. ateljė. Pirmąsias peizažines ir archit-ros fotografijas sukūrė Vilniaus fotografai A. Korzonas ir A. Swieykowskis. 1860–63 A. Korzonas nufotografavo Vilniaus panoramų, archit-ros paminklų (pagal jo fotografijas atliktais raižiniais 1861–64 iliustruotas savaitraštis *Tygodnik Illustrowany*), pirmasis užfiksavo įvykį (glžk. tunelio statybą Paneriuose), pagamino erdvinių fotografijų. 1861–66 miesto panoramas ir archit-rą fotografavo A. Swieykowskis. Jis sudarė pirmąjį Lietuvoje fotografijų rinkinį *Vilniaus albumas* (32 vaizdai), sukūrė 5 dalių Vilniaus panoramą. Ankstyvosiose peizažinėse fotografijose miestas vaizduojamas romantizuotai ir pakiliai.

1862 patvirtintos Laikinosios cenzūros taisyklės, kuriomis nustatyta fot. įstaigų veikla; jų priežiūrą vykdė Vidaus reikalų m-jos Vyriausioji spaudos reikalų valdyba. 1863 sukilime dalyvaujantys fotografai savo ateljė paversdavo sueigų vieta, ginklų sandėliu, fotografavo sukilėlius, jų portretus klijavo ant vardinių fotokortelių. 1863 atlikus Vil-

niaus fot. įstaigų reviziją 4 iš 9 tuomet mieste veikusių ateljė buvo uždarytos, fotografijos, negatyvai konfiskuoti ir sunaikinti, už dalyvavimą sukilime Vilniaus fotografai nubausti (A. G. Bonoldi repatrijuotas į Vakarus, A. Korzonas ištremtas į Sibirą). Norintys tęsti veiklą fotografai turėjo pateikti rekomendacijas ir sumokėti užstatą. Buvo uždrausta fotografuoti sukilėlius, platinti jų portretus, polit. įvykių nuotraukas. Fotografuoti vietoves buvo galima tik su generalgubernatoriaus leidimu, kar. reikšmės objektus – ypač patikimiems ir įgaliotiesiems asmenims. Imperinė politika stabdė Lietuvoje fotografijos kūrybinius procesus, kurie tuo metu vyko V. Europoje. Fotografų veikla buvo ribojama cenzūruojant jų kūrybos turinį ir apimtį, todėl iki 20 a. pr. profesionalus fotoportretas plito tik komercinėse fot. ateljė. Meistriškumu, didesne įvairove pasižymėjo fotografijos, darytos dail. A. W. Strausso Vilniuje įsteigtoje fot. ateljė (veikė iki I pasaul. karo).

B. Buračo fotografija *Audėja-verpėja J. Jokšienė* (1934, Vytauto Didžiojo karo muziejus Kaune)

J. Bułhako fotografija *Vilniaus panorama* (~1939, Lietuvos MA b-ka)

Vienas svarbiausių fotografijos panaudojimo mokslo tikslais faktų yra 1865 VU Astronomijos observatorijoje įrengtas antrasis pasaulyje (po Londono) heliografas, kuriuo buvo stebimas ir fotografuojamas saulės dėmėtumas. P. Višinskis studijoje *Antropologinė žemaičių charakteristika* (1897, išsp. 1935) panaudojo ~170 žemaičių fotografijų.

Mėgėjiška fotografija pirmiausia plito dvaruose. 1876–1900 J. Hiksa fotografavo Verkių dvaro gyvenimą, didikų keliones po Europą. Vienas žymesnių fotomėgėjų buvo grafas B. H. Tiškevičius, jis fotografavo Raudondvario rūmus, jų interjerą, gyventojus, Paryžiuje turėjo įsirengęs fot. laboratoriją ir studiją, kurioje sukūrė įv. etninių portretų, žanrinių fotografijų, dalyvavo tarpt. parodose. Po 1890 Vaitkuškio dvare grafas S. K. Kosakovskis įrengė modernią fot. laboratoriją (joje dirbo su fot. J. Krajewskiu), sukaupė didžiausią žinomą 19 a. šeimos fot. archyvą, pelnė diplomų tarptautinėse ir vietinėse fot. parodose.

Fotomenininko statusą įtvirtino profesionalūs fotografai J. Čechavičius, S. F. Fleury ir J. Bułhakas, jie suformavo individualų stilių, rengė savo kūrybos parodas. J. Čechavičius, vienas žymiausių 19 a. Lietuvos fotografų, nuo 1865 gyveno Vilniuje, intensyviai fotografavo miesto archit-rą, interjerus (pirmasis iš Lietuvos fotografų), gatvių fragmentus, panoramas, jose išryškino savitą miesto landšaftą, išplėtojo kraštovaizdinės fotografijos žanrą, sukaupė vieną didžiausių 19 a. Lietuvoje fot. archyvų ir sudarė fotoalbumus *Vilniaus vaizdai* (*Widoki Wilna* ~1870), *Neries pakrančių albumas* (*Album brzegów Wilii* 19 a. 8 d-metis). Jo fotografijoms būdinga didinga panorama, ištobulinta archit-ros fotografijų kompozicija, kruopštus techn. atlikimas. 19 a. pab.–20 a. pr. fot. S. F. Fleury pasižymėjo gatvės fotografijomis, kuriose vaizdavo ekspresyvią ir gyvybingą miesto kasdienybę, jose nėra to l-pio Lietuvos fotografijai (brolių Leono ir Mirono Butkovskių, T. Chodźkos) būdingo oficialumo ir patetikos. Fot. meno sampratą diegė

A. Sutkaus fotografija *Pionierius* (1964)

A. Kunčiaus fotografija *Šokiai kaime. Abeliai* (iš ciklo *Sekmadieniai* 1969)

ir naują fot. estetiką išplėtojo J. Bułhakas. Vilniaus miesto magistrato užsakymu jis fotografavo Vilniaus archit-rą (fot. rinkinys *Fotografijos archyvas* 15 t. 1912–15); fotografijose ryšku pranc. piktorializmo įtaka. 1919 VU Dailės f-te įsteigus Fotografijos katedrą J. Bułhakas dėstė meninę fotografiją, sukūrė teor. ir praktinę bazę, suformavo Vilniaus fot. mokyklą.

19 a. pab.–20 a. pr. kraštovaizdžio fotografijų Palangoje sukūrė P. Mongirdaitė, Kaune – V. Zatorskis (jo fotoalbumą 1895 miesto bendruomenė padovanojo burmistrui A. N. Reichardui). 1902–15 Vilniuje liet. kultūros d-jų sambūrius fotografavo aktyvus jų narys ir fot. A. Jurašaitis. Nykstantį smulkiosios archit-ros paveldą dokumentavo ir kraštotyrinę fotografiją plėtojo vienas jos pradininkų dail. A. Varnas (nuo 1905) ir fot. I. Končius, etnografas ir fot. B. Buračas įamžino daug kryžių, koplytėlių, tautodailės paveldo ir papročių.

Pirmąjį d-metį po nepriklausomos valstybės atkūrimo fotografai stengėsi plėsti fot. sklaidos sritis. 1926 Kaune įsteigta Lietuvos fotografų profesionalų d-ja. Vilniaus krašte meninė fotografija turėjo gilesnes tradicijas ir plėtota kryptingiau: 1927 įkurta Vilniaus fotomėgėjų d-ja ir Vilniaus fotoklubas (J. Bułhako iniciatyva) rengė parodas, dalyvavo tarpt. salonuose, leido fot. almanachus. Modernėjanti Lietuvos kultūra skatino fot. raiškos pokyčius. Spaudoje paplito atsinaujinančią šalį vaizduojančios fotografijos, propaguotas deklaratyvus tautinis stilius. Fotografiją populiarino Lietuvos policijos sporto klubo fotosekcija Kaune ir d-ja *Putpelė* Šiauliuose (abi įk. 1932). 1932 Kaune fot. P. Babickas surengė pirmąją Lietuvoje individualią parodą. Lietuvos fotomėgėjų sąjunga (įk. 1933 Kaune, nuo 1936 d-ja) rūpinosi tautinio fot. meno sklaida. Lietuvos matininkų ir kultūrtechnikų s-gos Fotosekcija (įk. 1935 Kaune) rengė fot. parodas ir konkursus, fotografijose romantizavo šalies kraštovaizdį, kaimo žmogų. 1937 Paryžiaus pasaul. parodoje Lietuvos fotomėgėjų d-ja ir 9 fotografai pelnė aukso medalius. 1938 Kaune surengta pirmoji Lietuvoje tarptautinė fot. paroda (dalyvavo 34 užsienio ir 30 liet. fotografų). 4 d-metyje fot. raida pagyvėjo, gausiau buvo leidžiami fotoalbumai, parodų katalogai, pasirodė K. Lauciaus vadovėlis fotomėgėjams *Fotografuoti gali kiekvienas* (1933), žrn. *Foto mėgėjas* (1933, 1934), tarpt. žrn. *Galerija* liet. laida (1937–38). 1940 Vilniuje Lietuvos fotomėgėjų d-ja ir Lietuvos matininkų ir kultūrtechnikų s-gos Fotosekcija surengė bendrą parodą (pristatyti V. Augustino, K. Daugėlos, P. Karpavičiaus, S. Kolupailos, Antaninos ir Kazio Laucių, J. Mieželaiškio, A. Naruševičiaus kūriniai). Tai buvo pirmasis Lietuvos fotografijos pristatymas Vilniuje, kartu ir vieno jos raidos etapų apibendrinimas.

1940 SSRS okupavus Lietuvą, vidaus reikalų m-ro nutarimu visų iki 1940 06 20 įregistruotų d-jų ir jų skyrių veikla buvo sustabdyta. Varžyta fotomėgėjų kūryba. Kai kurie fotografai suimti ir įkalinti (1942 SSRS sušaudytas K. Laucius), kiti ištremti. 1941 Panevėžio fot. J. Žitkus (tikr. Žitkevičius; 1945 nuteistas 10 m. kalėti) įamžino sovietų teroro

Panevėžyje aukų laidotuves (fotografijos 1941–42 publikuotos spaudoje, 1942 eksponuotos nacių surengtoje parodoje). 1944 dalis fotografų (V. Augustinas, P. Babickas, K. Daugėla, S. Kolupaila) pasitraukė į Vakarus išsiveždami ir savo fot. archyvus. 1944 karo veiksmams Lietuvos teritorijoje pasibaigus sugriautą Vilnių fotografavo J. Bułhakas su sūnumi Janoszu, Kauną – fot. M. Pranckūnas.

5 d-mečio 2 pusėje–6 d-mečio pr. fotografija pradėta ideologizuoti, ji turėjo plėtoti soc. realizmo metodą ir šlovinti soc. santvarką. Tematiką lėmė fotografijai keliami uždaviniai: parodyti didžiąsias komunizmo statybas, iškelti naujus, pažangius, tik sov. valstybei būdingus bruožus. Meninio įtaigumo esmė buvo grindžiama fot. dokumentiškumu ir apibendrinta idėja. Fotoreportažas buvo paskelbtas pagrindiniu fot. meno žanru. Profesionalių fotoreportažų sukūrė fotografai I. Fišeris, J. Kacenbergas, Ch. Levinas, M. Ogajus, M. Rebis, E. Šiško. Soc. realizmo fotografija vaizdavo daugiausia tipiškas realybės apraiškas – tipiškus charakterius tipiškomis aplinkybėmis – taip įtvirtindama ir skleisdama totalitarinę ideologiją. Centralizuotą fotopropagandą ir informaciją skleidė ELTA, kuri rinko ir platino fotoinformaciją, rengė agitacinius fot. rinkinius švietimo ir kult. įstaigoms. 1950 Vilniuje išleistas jubiliejinis (sov. valdžios Lietuvoje dešimtmečiui) propagandinis fotoalbumas *Tarybų Lietuva* apie soc. permainas visose gyvenimo srityse. Egzistavo ir neoficialioji fotografija: pasipriešinimo sov. okupaciniam režimui (daugelio fotografijų autoriai nežinomi), tremties fotografijos (V. Janiselio fotoalbumas *Sibiras 1949–1958*: *Iš tremtinio dienoraščio*, išl. 2000).

1952 Vilniuje žrn. *Švyturys* red-ja surengė pirmąją fot. parodą, kurios pagr. objektas buvo pati fotografija (dalyvavo 16 fotografų). Kūriniai buvo tuo metu toleruojamos tematikos (miestų atstatymas, stachanoviečiai, ž.ū. pirmūnai, mokslo darbuotojai ir jų laimėjimai), kartu tai buvo bandymas parodyti fotografų kūrybines galimybes. Parodoje buvo pristatytos ir spalvotos fot. A. Mockaus nuotraukos. 1953 LSSR dailininkų s-gos ir SSRS dailės fondo Lietuvos sk. surengta fot. P. Karpavičiaus spalvotosios fot. paroda buvo pripažinta meno reiškiniu, iš esmės pasikeitė fot. meno vertinimas. 1957 P. Karpavičius išrado spalvų skyrimo būdą – izopolichromiją, 1961 išleido fot. technikos vadovėlį *Spalvotosios fotografijos praktika*. Per *atšilimo* l-pį iš dalies išlaisvinta idėjų raiška leido išplėsti vaizdo suvokimą, sudarė palankias sąlygas reikšti subjektyvias ir sunkiai cenzūruojamas idėjas, kurias savo kūryboje įgyvendino vieni žymiausių to l-pio fotografų A. Marcinkevičius ir V. Stanionis. 1958 įkurta LSSR žurnalistų s-gos Fot. sekcija (vienijo fotožurnalistus), A. Marcinkevičiaus iniciatyva surengta kolektyvinė meninės fot. paroda. Daugelyje miestų įsteigta fot. klubų (Resp. profs-gos rūmų ir *Zaria* Vilniuje, *Sūduva* Kapsuke, dabar Marijampolė, Pajūrio kr. meninės fot. salonas Klaipėdoje, fot. salonas *Žemaitija* Plungėje), kurie skatino mėgėjų kūrybą. Aktyviausiai veikė Kauno fot. klubas (įk. 1963, org. komiteto nariai V. Dineika, V. Jasinevičius, P. Karpavičius, A. Macijauskas, V. Naujikas), kurio iniciatyva 1966 buvo įkurta Lietuvos fot. klubų taryba. Mėgėjų fot. klubų rengiamos parodos, konkursai, kūrinių aptarimai išugdė talentingų fotografų, kurie atstovavo Lietuvai sąjunginėse ir tarpt. parodose. Fotografijų dokumentalumas tapo formalesnis, jos pasidarė meniškesnės,

A. Macijausko fotografija iš ciklo *Kaimo turguose* (1973)

R. Rakausko fotografija *Žydėjimas* (1975)

A. Budvyčio fotografija *Kelyje* (1983)

paįvairėjo tematika. Naują požiūrį į meninės fotografijos raišką atspindėjo fotografų R. Rakausko ir A. Sutkaus fotoalbumas *Vilniaus šiokiadieniai* (1965), A. Kunčiaus fotoalbumas *Senojo Vilniaus vaizdai* (1969), metinis almanachas *Lietuvos fotografija* (1967, ėjo iki 1987), 1968 LSSR dailės muziejuje Vilniuje vykusi fotožurnalistų A. Kunčiaus, V. Naujiko, R. Rakausko, A. Sutkaus 100 kūrinių paroda. Reikšmingas įvykis buvo 1969 Maskvoje surengta paroda *9 Lietuvos fotografai* ir išleistas jos katalogas. *Atšilimo* metais debiutavusius fotografus siejo gimtojo krašto tematika, humanistine pasaulėjauta grindžiama poetika, stilistiniai ieškojimai. Kryptinga, moderni ir naujos kokybės meninės fotografijos raiška suformavo Lietuvos fotografijos mokyklą. 7 d-metyje išryškėjęs sov. valdžios stagnacinis požiūris į kūrybinius procesus skatino fotomenininkus atsiriboti nuo funkcionalaus ir ideologizuoto fotožurnalizmo, siekti menininko statuso oficialaus pripažinimo. Fot. A. Sutkaus suburtos iniciatyvinės grupės pastangomis 1969 priimtas LSSR MT nutarimas dėl LSSR fot. meno d-jos (nuo 1989 Lietuvos fotomenininkų sąjunga) įsteigimo. Nutarimas įsteigti analogų SSRS neturinčią instituciją buvo didelis Lietuvos fotografų laimėjimas: atsirado galimybė nuolat dalyvauti vietinėse ir tarpt. parodose, skelbti savo kūrinius meninės fot. leidiniuose, legaliai juos realizuoti. 1973 Šiauliuose įkurtas Lietuvos fot. meno d-jos fot. muziejus (ekspozicijos autorius A. Dilys; nuo 1976 Fotografijos muziejus – vienas *Aušros* muziejaus skyrių).

Formaliai nuo fotožurnalizmo atsiribojusių fotomenininkų raiškos forma ir toliau buvo grindžiama dok. kadro paveikumu. Social. santykiai, lyr. peizažas, psichol. portretas fotografijose išreiškė apibendrintą vaizdinį, atspindėjo idealizuotą požiūrį į tikrovę. Kurti tęstiniai teminiai ciklai: egzistencinis A. Sutkaus *Lietuvos žmonės* (nuo 1959), estetizuotas R. Dichavičiaus *Žiedai tarp žiedų* (1965–89), nostalgiškas A. Kunčiaus *Sekmadieniai* (1968–85), groteskiškas A. Macijausko *Kaimo turguose* (1969–87), simbolinis V. Butyrino *Terra incognita* (1974–76), lyrinis R. Rakausko *Žydėjimas* (1974–84), asociatyvus V. Luckaus *Požiūris į senovinę fotografiją* (1974–87). Lietuvos fot. m-los tradiciją tęsė Algimantas ir Mindaugas Černiauskai, J. Kazlauskas, R. Požerskis, V. V. Stanionis, V. Šonta, S. Žvirgždas ir kiti.

9 d-mečio pr. fot. pokyčius lėmė postmodernistinės tendencijos. Fotografijoje ligi tol vyravusį metaforišką, dažn. pozityvų vaizdinį pakeitė alternatyvi vad. stebėtojų nihilistų pozicija (V. Balčyčio, A. Budvyčio, R. Pačėsos, A. Šeškaus, G. Zinkevičiaus fotografijos), būdinga neekspresyvi, nekontrastinga, minimalistinė forma, sąmoningai pasirinktas neįdomus, nevertingas vaizdavimo objektas. Naują estetiką diegė grupės TTL fotografai A. Lukys, R. Treigys, G. Trimakas (2002 Vilniuje įvyko paroda *TTL požiūris*). Fotografijoje žmogaus kūną naujai interpretavo V. Bubelytė (savianalizės principo taikymas), S. Michelkevičiūtė (vyro akto stereotipų laužymas), V. Šonta (tradicinių estetinių normų ignoravimas). Stiprėjančią teminę ir žanrinę fotografiją liudija fotografų R. Vikšraičio atvirai rodomos social. negerovės, A. Aleksandravičiaus psichol. portretai, A. Baltėno estetizuotos archit. erdvės, A. Valiaugos identitetų paieška.

G. Trimako fotografija *Plokštumos XIII* (1987)

21 a. pr. Lietuvos fotografijai būdingi pasaulio mene vykstantys pokyčiai – vis dažniau fotografijos tolsta nuo elementaraus referentiškumo ar metaforinio įvaizdžio, joms būdinga konceptualumas ir sąsajos su kitais menais. Fotografiją su medija, kitomis meno sritimis derina A. Griškevičius, D. Liškevičius, D. Narkevičius, P. Pukytė,

Svajonė ir Paulius Stanikai. Skaitmeninė technologija išplėtė fot. galimybes, kartu fotografijoje vis labiau niveliuojami realybės atspindžio ir jos konstravimo skirtumai, fotografija įterpiama į statišką tapybos arba dinamišką kinematografinį vaizdą. 2001 Vilniuje įsteigtas Lietuvos spaudos fotografų klubas (>50 narių, iniciatorius ir vadovas J. Staselis) rengia kasmetinį spaudos fotografijų konkursą parodą *Tai Lietuva* (nuo 2003). 1997 VDA įsteigta Fotografijos ir videomeno katedra (nuo 2000 Fotografijos ir medijos meno katedra).

A. Kezio fotografija *IBM paviljonas. Niujorko pasaulinė mugė* (1964)

Fot. istorijos tyrinėjimus 1939 pradėjo fot. J. Bułhakas žrn. *Fotograf Polski* paskelbtame straipsnyje apie pirmuosius Vilniaus fotografus. Fot. pradžią Lietuvoje aprašė lenkų tyrinėtoja W. J. Mossakowska (kn. *Fotografijos pradžia Varšuvoje*: *1839–1863 / Początki fotografii w Warszawie*: *1839–1863* 1994). Platesnius lietuvių fot. istorijos tyrinėjimus atliko V. Juodakis, jis išleido pirmą Lietuvos fot. istorijos kn. *Lietuvos fotografijos istorija*: *1854–1940* (1996). D. Junevičius tyrinėjo 19 a. vid.–20 a. pr. fot. raidą, Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijų fot. ateljė veiklą. Svarstymus apie įvairias fot. sritis plėtoja S. Valiulis ir S. Žvirgždas. M. Matulytė analizuoja visą fot. raidą, daugiausia SSRS okupacijos l-pio fotografijos ideologizavimą, raišką ir sklaidą, A. Narušytė – 20 a. pab.–21 a. pr. fot. raidos tendencijas. Fotografijos teor. ir ist. straipsniai skelbiami metraštyje *Lietuvos fotografija*: *Vakar ir šiandien*.

Išeivijos meninė fotografija aktyviau plėtojama Jungtinėse Amerikos Valstijose. 1966 Jaunimo centre Čikagoje įsteigtas Lietuvių fotoarchyvas (dabar S. Budrio lietuvių fotoarchyvas; renka ir saugo fotografijas, filmus apie JAV lietuvių organizacijas, žymius veikėjus). 1972 Čiurlionio dailės galerijoje pradėtos rengti kasmetinės fotografijos parodos (eksponuoti V. Augustino, K. Daugėlos, J. Dovydėno, A. Kezio, V. Maželio kūriniai). Pav.

P: *Atsisveikinant su XX amžiumi*: *Lietuvos fotografija 1932–2000* / sud. A. Sutkus, S. Žvirgždas Vilnius 2000; *Dagerotipai, ambrotipai, ferotipai Lietuvos muziejuose = Daguerreotypes, Ambrotypes, Tintypes in Lithuanian Museums* / sud. M. Matulytė Vilnius 2000; *Lietuvos fotografija*: *Iki XXI a.* / sud. S. Žvirgždas Vilnius 2002.
L: **M. Matulytė** *Vilniaus fotografija*: *1858–1915* Vilnius 2001, *Sovietinės fotografijos funkcijos ir specifika 1940–1953 m.* / *Genocidas ir rezistencija* 2003 nr. 2, *Lietuvių fotografijos meno raiška kultūros sovietizavimo kontekste (1958–1970 m.)* / *Genocidas ir rezistencija* 2005 nr. 1; **S. Valiulis, S. Žvirgždas** *Fotografijos slėpiniai* Vilnius ²2006.

Margarita Matulytė

Kultūros įstaigos

BIBLIOTEKOS

Pirmieji knygų rinkiniai pradėti kaupti 14–15 a. kun-čių ir didikų rūmuose, vienuolynuose ir bažnyčiose. 16 a. Žygimantas Augustas turėjo ~4000 tomų knygų rinkinį. Šio rinkinio dalis, t.p. Vilniaus vyskupo sufragano J. Albinijaus, didikų L. ir K. Sapiegų knygų rinkiniai vėliau sudarė 1570 prie Vilniaus jėzuitų kolegijos įkurtos b-kos (nuo 1579 – VU b-ka) pagrindą. 17 a. didelę b-ką turėjo Kėdainių ev. ref. m-la. Jėzuitai 1770 įkūrė b-ką prie bajorų kolegijos Vilniuje. Nuo 1772 b-kas prie savo kolegijų Panevėžyje, Raseiniuose, Ukmergėje steigė vienuoliai pijorai. Uždraudus jėzuitų ordiną, 1773 Vilniaus u-to b-ka paskelbta viešąja. 19 a. imta steigti d-jų b-kas. 1805 įkurta pirmoji specialioji Vilniaus med. d-jos b-ka. 1859–61 Lietuvos miestuose (Šiauliuose, Kėdainiuose, Švenčionyse, Trakuose) pradėtos steigti visuom. b-kos, po 1863 sukilimo uždarytos; po 1831

Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyrius (Smuglevičiaus salė)

ir 1863 sukilimo likviduotos ir vienuolynų b-kos. Vilniaus u-to buv. patalpose 1865 atidaryta Vilniaus viešoji b-ka. 1869 įkurta visuom. b-ka Kaune, 1900 – Šiauliuose. Spaudos draudimo metais b-kos buvo uždaromos. 20 a. pr. veikė kelios žydų (pvz., Strašūno b-ka, veikė 1892–1940 Vilniuje), baltarusių b-kos. Kultūros, švietimo, katalikiškos d-jos ir priv. asmenys pradėjo steigti b-kas prie m-lų (1901 Vilniaus gubernijoje veikė 135 tokios b-kos, Kauno gubernijoje – 179). Veikė ir privačios komercinės b-kos; viena didžiausių buvo 1901 Kaune įkurta A. Balošerio b-ka. Panaikinus spaudos draudimą Lietuvių mokslo d-ja 1907 įsteigė pirmąją lituanistinę moksl. b-ką, kurios pagrindą sudarė J. Basanavičiaus, Tilžės *Birutės* d-jos, S. Daukanto ir kiti knygų rinkiniai (1917 buvo 20 000 egz., daugiausia lituanistinės lit-ros). Reikšmingos buvo Lenkų mokslo bičiulių d-jos b-ka, Vrublevskių b-ka (įk. 1912, 1941 jos fondus perėmė Lietuvos SSR MA Centr. b-ka, nuo 1990 – Lietuvos MA b-ka) Vilniuje.

Atkūrus nepriklausomą valstybę b-kos buvo pertvarkomos, steigiamos naujos. 1919 Vilniaus viešoji b-ka pertvarkyta į Lietuvos centrinį knygyną, kuris Lenkijai okupavus Vilnių perkeltas į Kauną ir pavadintas Valstybiniu centr. knygynu (dab. Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo b-ka). Turėjo 13 skyrių (Alytaus, Biržų, Marijampolės, Mažeikių, Panevėžio, Raseinių, Rokiškio, Šiaulių, Tauragės, Telšių, Ukmergės, Utenos, Zarasų). 1922 Kaune įkurta Lietuvos u-to moksl. b-ka (1939 turėjo 179 000 egz.), 1924 – Ž.ū. a-jos b-ka (1939 – 29 000 egz.). 1936 priimtas Valstybinių viešųjų bibliotekų įstatymas, Valst. centr. knygyno skyriai pavadinti viešosiomis b-komis, per kelerius metus sukurtas platus viešųjų b-kų tinklas. Dar veikė Klaipėdos ir Kauno s-bių b-kos, Vilniuje – Mokslo mėgėjų, Lietuvių mokslo d-jos, Valst. archyvo, žinybinės ir visuom. org-jų b-kos (1939 visų b-kų fondas buvo 1,5 mln. egz.).

SSRS okupacijos metais daug privačių ir įv. d-joms bei org-joms priklausančių b-kų sunaikinta. Iš likusių viešųjų b-kų fondų buvo išimami leidiniai, daugiausia išleisti 1918–1940, t.p. užs. šalių leidiniai. Jie pateko į 1944–45 sukurtus uždarus spec. fondus. B-kų veikla buvo politizuota, fondai daugiausia komplektuoti iš SSRS išleistų leidinių, išplėstas viešųjų b-kų (pavadintų masinėmis) tinklas. 1945 veikė 248, 1956 – 1622 viešosios b-kos. 1977 viešųjų b-kų tinklas centralizuotas, sukurtos 43 rajonų ir 5 respublikinių miestų centrinės b-kos su 1843 filialais. 1989 panaikinti uždari spec. fondai. Per kelerius metus dėl sunkios ek. būklės uždaryta ~200 viešųjų b-kų, 255 sujungtos su m-lų b-komis.

Veikia valstybinės (steigėjai – valstybės valdymo institucijos, s-bės ir kt. institucijos) ir nevalstybinės (steigėjai – priv. įmonės, nevyriausybinės org-jos ir fiz. asmenys) b-kos. B-kų sistemą, fondų struktūrą ir jų apsaugą, jų sudarymo tvarką ir kita nustato LR bibliotekų įstatymas (priimtas 1995, nauja redakcija 2004). B-kų veiklos valstybinio valdymo f-jas atlieka LR Kultūros m-ja. Sprendžiant b-kų politikos formavimo ir įgyvendinimo klausimus eksperto ir konsultanto teisėmis dalyvauja Lietuvos b-kų taryba (įk. 1997), sudaryta iš 11 narių (bibliotekininkystės praktikos ir mokslo atstovų, deleguotų profes. bendruomenės ir kultūros m-ro).

B-kų sistemą sudaro nacionalinė (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo b-ka), apskričių viešosios (Kauno apskrities, Klaipėdos apskrities I. Simonaitytės, Panevėžio apskrities G. Petkevičaitės-Bitės, Šiaulių apskrities P. Višinskio, Vilniaus apskrities A. Mickevičiaus), s-bių viešosios, mokslo ir studijų institucijų, specialiosios (muziejų, sveikatos priežiūros įstaigų, žemės ūkio, technikos) ir kt. b-kos. Iš viso 2007 veikė ~3140 b-kų, iš jų 59 savivaldybių viešosios (joms priklausė 1310 filialų miesto ir kaimo vietovėse), 50 valst. ir nevalst. aukštųjų mokyklų, ~1440 bendrojo lavinimo mokyklų, ~180 kitų švietimo ir

mokymo įstaigų b-kų (visų b-kų dokumentų fondai – 103 430 505 egz.). 2004 Lietuvos aklųjų, Lietuvos medicinos, Lietuvos MA, Lietuvos technikos ir VU b-koms suteiktas valst. reikšmės b-kos statusas (jose sukauptas Lietuvos raštijos ir kultūros paveldas turi ypatingą reikšmę Lietuvos švietimui, kultūrai ir ūkiui; jos atlieka atitinkamos srities b-kų veiklos koordinavimo ir metodinės pagalbos funkcijas). Pav. *Audronė Glosienė*

Lietuvos aklųjų biblioteka, moksl. b-ka, teikianti neregiams ir silpnaregiams lit-rą bei kt. informaciją. Yra Vilniuje. Kaupia šalyje ir užsienyje leidžiamą tiflologinę spaudą ir kt. dokumentus (rankraščius, mikrofilmus, garso ir vaizdo medžiagą), formuoja universalų spec. paskirties lit-ros fondą (garsines knygas, aklųjų ir reginčiųjų raštu knygas, period. leidinius, muz. įrašus, elektron. leidinius; garsinės ir aklųjų raštu knygos sudaro 70% fondo). Turi senųjų rankraštinių knygų aklųjų raštu, magnetofoninių muz. įrašų kolekcijas. Fondus sudaro 476 140 egz., 99 430 pavadinimų leidiniai, iš jų 53 670 egz. aklųjų raštu, 229 220 egz. garsinių (iš jų 53 200 egz. elektroninių), 129 490 egz. reginčiųjų raštu dokumentų, 32 470 egz. period. leidinių (tarp jų 714 egz. aklųjų raštu, 31 756 reginčiųjų raštu). Turi Komplektavimo ir knygų tvarkymo, Informacijos (rengia metinius *Brailio raštu knygų lietuvių kalba katalogą* ir *Garsinių knygų lietuvių kalba katalogą*, abu nuo 1980, aklųjų ir reginčiųjų raštu), Skaitytojų aptarnavimo (aptarnauja skaitykloje, namuose, paštu), Tiflotyros (tvarko žymių neregių asmeninius archyvus, rengia tiflologinės bibliografijos rodykles, naujos tiflologinės lit-ros sąrašus, inform. leidinius, verčia užs. šalių periodikos straipsnius ir knygas tiflologine tematika į liet. kalbą, leidžia tiflologinę lit-rą reginčiųjų ir aklųjų raštu – *Tiflologinį kalendorių*, nuo 1967, *Lietuvos aklųjų ir silpnaregių metraštį*, nuo 1971, ir kt.), Knygos leidybos (organizuoja knygų įgarsinimą, Lietuvos period. leidinių pagrindu leidžia 16 pavadinimų įgarsintų žurnalų – *Klausutis*, nuo 1966, *Literatūros naujienos*, nuo 1974, *Aklieji pasaulyje*, nuo 1992, *Sveikatos ABC*, *Kultūra*, abu nuo 2003, ir kitus) skyrius. B-kai priklauso Lietuvos aklųjų istorijos muziejus (įk. 2003 Vilniuje; kaupia ir saugo eksponatus apie Lietuvos aklųjų veiklą, žymius akluosius). Veikia 5 filialai (Kaune, įk. 1948, Panevėžyje, įk. 1952, Šiauliuose, įk. 1957, Klaipėdoje, įk. 1961, ir Ukmergėje, įk. 1999), 46 kilnojamosios b-kos prie Lietuvos aklųjų ir silpnaregių s-gos rajoninių org-jų bei neregių bibliotekinio aptarnavimo punktai viešosiose b-kose. Vienintelė Lietuvoje leidžia garsines knygas, aklųjų raštu ir didesnio šrifto knygas (per metus išleidžia 200 pavadinimų garsinių knygų ir 20–30 pavadinimų aklųjų raštu). Nuo 1999 leidžia inform. leidinį *Mūsų knygos*. Bendradarbiauja su Estijos, Latvijos, Rusijos, Skandinavijos šalių aklųjų b-komis. Nuo 1999 siunčia savo išleistas garsines knygas liet. kalba į JAV Kongreso b-ką. Nuo 2002 Lietuvos moksl. b-kų asociacijos narė.

B-kos ištakos siejamos su Kauno aklųjų i-to b-ka, dar žinoma pavadinimu Knygynėliai mokytojų ir vaikų (įk. 1928). 1966 Vilniuje įkurta Lietuvos aklųjų d-jos respublikinė centrinė b-ka, ji sujungė visas prie aklųjų kombinatų veikiančias b-kas (Vilniuje nuo 1947, Kaune nuo 1948, Panevėžyje nuo 1952, Šiauliuose nuo 1957, Klaipėdoje nuo 1961), nuo 1992 – Lietuvos aklųjų b-ka. Direktoriai: V. V. Toločka (1966–69), S. Stasiulis (1970–95), J. J. Kudienė (nuo 1996). (2007).

Lietuvos medicinos biblioteka, didžiausia šalyje biomedicinos ir artimų mokslų b-ka. Yra Vilniuje. Kaupia ir teikia med. informaciją vartotojams, dalyvauja įgyvendinant valstybės sveikatos programas, saugo Lietuvos medicinos mokslo paveldą. Fondus sudaro 707 612 dokumentų (201 510 pavadinimų), iš jų – 667 800 knygų ir serialinių leidinių, 25 600 mikroformų, 13 820 garso ir vaizdo, 308 elektron. dokumentų (2007). Saugomi senosios med. lit-ros paminklai (5000 egz.): 16 a.–20 a. pr. enciklopedijos, žinynai, vadovėliai, monografijos, seniausios Lietuvoje medicinos kn. *Medicinos ir gamtamoksliniai komentarai* (*Commentariola medica et physica* 1584 Vilnius) faksimilė. Surinkta Lietuvos medikų P. Avižonio, J. Kairiūkščio, V. Kuzmos, V. Lašo, P. Mažylio ir kt. veikalai. Turi 6 filialus (Vilniaus universitetinės ligoninės Santariškių

klinikose, Vilniaus universitetinėje vaikų, Panevėžio ir Klaipėdos ligoninėse, Higienos i-te ir VU Onkologijos i-te). Leidžia lit-ros rodykles *Nauja medicinos literatūra* (nuo 1948), *Pasaulinės sveikatos organizacijos leidiniai Lietuvos medicinos bibliotekoje* (nuo 1995), period. leidinių rodyklę *Medicinos periodika* (nuo 1958), apie kaupiamus leidinius – *Ekspresinformaciją* (nuo 2005). Nuo 1996 rengia biobibliografijos, nuo 2002 teminės bibliografijos rodykles. Parengė nac. medicinos bibliografijos leidinį *Lietuviškoji medicininė literatūra* (iki 2007 išleista 11 t. spaudoje 1940–83 paskelbtų Lietuvos medikų darbų). Yra metodinis, konsultacinis šalies medicinos 30 b-kų (2008) centras. Nuo 1993 Pasaulinės sveikatos org-jos (PSO) Europos regiono dokumentacijos centras, nuo 1994 PSO depozitinė b-ka. Nuo 2002 Lietuvos moksl. b-kų asociacijos narė.

1941 Vilniuje įkurtos Valst. centr. mokslinės medicinos b-kos pradinį fondą sudarė gydytojų dovanotos asmeninės b-kos. 1941–44 buvo uždaryta, b-kos fondas išgrobstytas ar sunaikintas. Nuo 1945 fondus papildė Kauno med. i-to, Maskvos, Charkovo ir SSRS respublikų mokslinių medicinos ir MTI b-kų dokumentai, V. Girdzijausko, L. Laucevičiaus, T. Kairiūkščio, C. Kibarskio, V. Šimkūno ir kitų asmeninės bibliotekos. 1946–1951 bibliotekos 11 000 užsienio medicinos knygų ir žurnalų buvo paimta į uždarus spec. fondus. 1952–90 Valstybinė mokslinė medicinos biblioteka, nuo 1990 – Lietuvos medicinos blioteka. Direktoriai: S. Čepulis (1944–46), G. Gavronskis (1946–51), V. Gutauskas (1951–58), V. Žilinskienė-Lukoševičienė (1958–68), S. Liudkevičienė (1968–73), A. Rėkuvienė (1973–90), S. Kocienė (nuo 1990).

Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, universali moksl. b-ka. Yra Vilniuje. Fondus sudaro 3 752 718 egz., iš jų 3 482 978 knygos ir serialiniai leidiniai, 255 028 rankraščiai, 9188 mikroformos, 5323 kartografijos, 201 elektron. dokumentas (2007). Turi 9 skyrius mokslo i-tuose (Chemijos, VU Teorinės fizikos ir astronomijos, abu įk. 1965, Fizikos, įk. 1969, VU Ekologijos, įk. 1976, Kultūros, filosofijos ir meno, įk. 1979, Biochemijos, įk. 1980, Matematikos ir informatikos, įk. 1985, Botanikos, įk. 1996, Geologijos ir geografijos, įk. 2002). Veikia Fondų ir vartotojų aptarnavimo, Katalogų, Rankraščių (visi įk. 1941), Retų spaudinių (įk. 1957), Komplektavimo (įk. 1960), Informacijos (įk. 1961), Dokumentų konservavimo ir restauravimo (įk. 1976), Senosios periodikos (įk. 1991), Inform. sistemų (įk. 2003) skyriai, 10 skaityklų. Turi senų ir retų leidinių, iš jų 11 a. *Turovo evangelijos* originalą, 63 inkunabulus, >600 paleotipų, dantiraščių rinkinį, senų leidinių apie Lietuvą rinkinį, >12 000 senų žemėlapių, atlasų ir albumų, vieną didžiausių Baltijos šalyse 11–20 a. pergamentų rinkinį (1421 egz.), Ldk Jogailos, Vytauto ir kt. privilegijas, 15–16 a. metraščius, mokslo ir kultūros veikėjų rankraščių rinkinius, 16–20 a. parašytų lot., rutėnų, lenkų, rusų, vok. kalbomis dokumentų, 14–20 a. muz. rankraščių (>1000), bažn. institucijų (1387–20 a. vid. Vilniaus katedros kapitulos ir arkivyskupo, 16–20 a. Lietuvos ev. ref. sinodo, 17–20 a. Lietuvos karaimų bendruomenės) archyvus, >20 000 ist. ir kraštotyrinio pobūdžio atvirukų ir fotografijų rinkinį. Turi didžiausią Lietuvoje V. Europos šalių moksl. periodikos komplektą, įv. šalių periodikos, išleistos iki 1800, komplektą, periodikos, išleistos Lietuvoje 19–20 a. (iki 1945), komplektą, lituanistinės periodikos, išleistos iki 1944, komplektą. Leidžia kultūros, knygotyros, bibliografijos, bibliotekininkystės, dokumentalistikos ir kt. mokslų veikalus; svarbesni: lit-ros rodyklė *Lietuvių kalbotyra* (nuo 1963; 12 rodyklių, apimančių 1917–2000), *Lietuvos istorijos bibliografija* (nuo 1969; 4 kn., apimančios 1940–80), retrospektyviosios bibliografijos rodyklės: *Lietuvos geologijos bibliografija, 1800–1967* (1970), *Lietuvos botanikos bibliografija, 1800–1965* (1971), lit-ros rodyklė *Dendroklimatochronologija* (1978 ir 1998, apima 1900–80), R. Jaso ir L. Truskos kn. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymas 1790* (1972), E. Laucevičiaus *Popierius Lietuvoje. XV–XVIII a.* (1967, t. 1–2) ir *XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose* (1976), *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas* (K. Sirvydo, 1979), R. Jaso *Pergamentų katalogas* (1980), V. Kisarausko *Lietuvos knygos ženklai, 1518–1918* (1984), D. Labanauskaitės *Autografų kolekcijos ka-*

talogas (1989), *Rankraščių fondai* (1994). Nuo 1956 kasmet leidžia Lietuvos MA ir jos mokslo darbuotojų knygų ir straipsnių bibliografinę rodyklę. Organizuoja mokslinius, metodinius, informac. renginius, su Kauno apskrities viešąja, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo, VU b-ka rengia Lietuvos retrospektyviąją bibliografiją.

1941 Vilniuje įkurta Lietuvos SSR MA Centrinė b-ka, nuo 1990 – Lietuvos MA b-ka. Pr. fondą sudarė perimti Vrublevskių b-kos (Vilniuje; įsikūrė jos rūmuose) dokumentai, Lietuvos ev. ref. sinodo (įk. 1557), Lietuvių mokslo d-jos, Romos katalikų dvasinės seminarijos, Stačiatikių dvasinės seminarijos, Baltarusių mokslo d-jos, Centr. kariuomenės ir kitų b-kų rinkiniai. 1941 turėjo 380 000 t. knygų ir period. leidinių, 15 000 rankraščių. Po II pasaul. karo fondai papildyti uždarytų bažnyčių, vienuolynų, nacionalizuotų muziejų, d-jų, dvarų ir asmeninių (Römerių, Kosakovskių, Tiškevičių) b-kų dokumentais. Direktoriai: P. Vaičiūnas (1941–45), J. Jurginis (1945–48), V. Banaitis (1948–50), S. Brašiškis (1950–1963), J. Marcinkevičius (nuo 1963).

Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, didžiausia šalies mokslinė ir parlamento (nuo 1991) b-ka; valstybinė universali lietuviškų, lituanistinių ir užs. dokumentų saugykla; nacionalinis spaudos archyvas; nac. bibliografijos, lituanistinių leidinių valst. registravimo, šalies b-kų tiriamosios ir metodinės veiklos koordinavimo centras. Yra Vilniuje. Kaupia ir saugo Lietuvoje ir užs. skelbtus lituanistinius spaudinius ir kt. dokumentus, šalies kultūrai ir mokslui išliekamąją vertę turinčius rankraščius ir kt. skelbtus dokumentus (disertacijas, dvarų, asmeninius archyvus ir kt.), nevalst. institucijų, asmenų dokumentus, užsienyje skelbtus įv. mokslų (daugiausia hum. ir social.) dokumentus, kaupia nac. bibliografijos duomenų banką kaip rašytinio kultūros paveldo dalį, elektron. išteklių archyvą, su kt. b-komis kaupia ir tvarko Lietuvos b-kų suvestinį katalogą. Sudaro mainų ir vidaus rezervinį fondą, vykdo vidaus ir tarpt. dokumentų mainus, kontroliuoja, kad dokumentų privalomieji egzemplioriai patektų į nacionalinį publikuotų dokumentų archyvinį fondą ir b-kas. Gauna po 2 nemokamus privalomuosius Lietuvos spaudinių egzempliorius. Suteikia leidiniams ir registruoja tarpt. standartinius numerius (ISBN, ISSN, ISMN). Dalyvauja rengiant b-kų, dokumentavimo ir informacijos, bibliografavimo ir referavimo, archyvų ir dokumentų, informacijos mokslų bei leidybos sričių šalies ir tarpt. standartų projektus, kontroliuoja, kaip taikomi šalies standartai, dalyvauja rengiant ir įgyvendinant kultūros bei b-kų valst. programas.

2007 pr. fondus sudarė 6 912 266 egz. dokumentų (1 896 661 pavadinimas), iš jų – 5 140 093 knygos ir serialiniai leidiniai, 67 550 rankraščių, 90 192 mikroformos, 11 539 kartografijos, 113 438 spausdintiniai natų, 75 623 garso, 99 880 vaizdo ir 1 313 951 kt. dokumentas. Prenumeruojama 1607 pavadinimų period. leidiniai. Veikia 6 centrai (5 įkurti iš b-kos buv. skyrių). Bibliografijos ir knygotyros centras (įk. 1992 pertvarkius Knygų rūmus, įk. 1945) veikia kaip valst. einamosios ir nac. retrospektyviosios bibliografijos ir spaudos statistikos bei centralizuoto katalogavimo moksl. ir praktinės veiklos centras. Bibliotekininkystės centras (įk. 1995) yra b-kų statistikos duomenų bazė, kaupia inform. išteklius bibliotekininkystės, bibliografijos teorijos, inform. veiklos ir knygotyros klausimais; nuo 1979 leidžia lit-ros rodyklę *Bibliotekininkystė Lietuvoje*, nuo 2000 bibliografijos rodyklę *Bibliotekininkystės naujienos* ir inform. leidinį *Lietuvos bibliotekos*. Dokumentų konservavimo ir restauravimo centras (įk. 1994) organizuoja b-kos kaupiamų ir saugomų dokumentų priežiūrą. Informacijos centras (įk. 1994) kaupia ir saugo Lietuvos ir užs. inform. ir bibliografinių leidinių rinkinį, teikia metodinę pagalbą, rengia inform. renginius. Lietuvos integralios bibliotekų informacijos sistemos centras (LIBIS; įk. 1998) kuria ir diegia bendrą Lietuvos suvestinio katalogo sistemą bei koordinuoja jos plėtrą. Vaikų lit-ros centras (įk. 1994) atlieka šalies vaikų ir m-lų b-kų moksl. tyrimo ir metodikos centro funkcijas, turi *Berniuko žirniuko* lėlių teatrą (įk. 1965), nuo 1994 leidžia žrn. *Rubinaitis*. Yra Katalogavimo, Komplektavimo, Leidybos, Lituanikos, Meno, Muzikos, Retų knygų ir rankraščių, Retrokonversijos, Spaudinių saugojimo, Virtualios b-kos kū-

rimo, Raseinių (depozitinė saugykla) skyriai, 18 skaityklų, iš jų – Palangos vasaros (įk. 1966), Vokiškų leidinių J. G. Herderio (įk. 1997 Vilniuje).

B-koje saugoma 68 inkunabulai, 700 paleotipų, senų ir retų spaudinių rinkinys – 15–18 a. knygos (30 000 vnt.) ir periodika, ofic. raštai, kartografija, muzikalijos ir kt. dokumentai, priklausę Lietuvos valstybinėms, pasaulietinėms ir bažn. institucijoms (pvz., Kražių kolegijai), teologo J. K. Gintilos, Žemaičių vysk. M. Giedraičio b-koms. Saugoma M. Liuterio, P. Melanchtono, Erazmo Roterdamiečio ir kt. raštų leidimai, 17–18 a. Europos aukštųjų m-lų disertacijos ar jų tezės, antikos raštų leidimai ir jų komentarai, pergamentų rinkinys (141 vnt.), iš jų – Ldk privilegijos (42 vnt.). B-koje yra Lietuvos didikų, Bažnyčių hierarchų, Vilniaus magistro raštas ir išrašai iš įv. aktų knygų, Hugo de Folieto (1100 ar 1110–1172 ar 1174) rankraštinė kn. *Apie sielos tvirtovę* (*De claustro animae*; 14 a. pab. nuorašas). Yra Lietuvos valstybės teritorijoje spausdintų knygų rinkinys, apimantis nuo 16 a. spausdintas knygas ir period. leidinius lot., lenkų, anglų, pranc., rusų ir kt. kalbomis. M. Daukšos versta J. Wujeko mažoji postilė *Postilla Catholicka* (1599), A. Kojalavičiaus-Vijūko *Lietuvos istorija* (*Historiae Lituanae*; 1–2 dalis 1650–69), 112 unikalių lietuviškų 18–19 a. knygų, 19–20 a. liet. rašytojų, visuom. veikėjų, mokslininkų, Lietuvoje ir užsienyje gyvenusių menininkų veikalai. Dar saugoma ~420 000 meno knygų, albumų, reprodukcijų, raižinių, estampų, atvirukų, fotografijų, plakatų, >100 000 gaidų (nuo 16 a., iš jų – 16–18 a. 500 retų gaidų rinkinys).

B-ka organizuoja moksl., metodinius, inform. renginius (kasmet ~130 parodų, teminių vakarų ir kt.), nuo 1985 – metinį seminarą *Mažvydo skaitymai*. Bendradarbiauja su ~200 užs. šalių b-komis ir tarpt. org-jomis, nuo 1968 rengia Baltijos šalių nac. b-kų darbuotojų seminarą (LiLaEst). Nuo 1992 Europos Tarybos inform. biuro, nuo 1993 Tarptautinio rekonstrukcijos ir plėtros banko, nuo 1995 Tarptautinės atom. energetikos agentūros, nuo 2001 Tarptautinio valiutos fondo depozitinė b-ka. Yra tarpt. bibliotekų org-jų narė, dalyvauja tarpt. org-jų veikloje. Rengia ir leidžia profes. žrn. *Tarp knygų* (nuo 1949, iki 1991 *Bibliotekų darbas*), valstybinę bibliografijos rodyklę *Bibliografijos žinios* (nuo 1957, iki 1992 *Spaudos metraštis*), Lietuvos valst. einamąją bibliografiją, įvairių mokslo sričių bibliografines rodykles, duomenų bazes, ekspresinformacijas apie šalyje skelbtus dokumentus, bibliotekininkystės, bibliografijos, knygotyros ir inform. mokslų darbų rinkinius, monografijas, kitus moksl. ir metodikos leidinius, su kt. b-komis – nac. retrospektyviosios bibliografijos leidinius. Per metus išleidžia 40 pavadinimų leidinių (bendras tiražas – >90 000 egz.). Nuo 2002 Lietuvos moksl. b-kų asociacijos narė.

1919 01 marionetinės V. Kapsuko vyr-bės švietimo liaudies komisariatas pertvarkė Vilniaus viešąją b-ką (įk. 1865; jai atiteko dalis 1832 uždarytos VU b-kos), įkūrė Lietuvos centr. knygyną (pradėjo veikti 1919 02 01). 1919 04 Lenkijai okupavus Vilnių b-ka perkelta į Kauną ir pavadinta Valst. centr. knygynu (1936–40 ir 1941–44 – Lietuvos centr. b-ka). Fondai buvo papildyti b-kai dovanotomis, jos surinktomis ir pirktomis knygomis. 1919 pab. turėjo ~18 000, 1921 – ~63 400 dokumentų. Dalį jų (1923 – 4248, 1934 – >34 000 dokumentų) perdavė Lietuvos u-tui (nuo 1930 VDU). 1940 fondus sudarė ~76 000 dokumentų, 1940–41 b-kos (1940–41 ir 1944–50 LSSR centr. valstybinė, 1951–88 – LSSR valst. respublikinė, 1988–89 LSSR valst. Martyno Mažvydo b-ka) fondai papildyti nacionalizuotais (~200 000 egz.) spaudiniais. Per II pasaul. karą dalis dokumentų (19 175 egz.) buvo išgrobstyta ir sunaikinta, 1945–50 daug knygų, senų ir retų leidinių sunaikino sov. cenzūra, kai kurios Lietuvoje ir užsienyje išleistos knygos ir žurnalai pateko į uždarus spec. fondus. 1950–53 Vilniaus b-koms buvo perduota ~33 000 tomų. 1963 pastačius b-kos rūmus b-ka perkelta į Vilnių. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę fondai papildyti SSRS okupacijos metais draustomis knygomis. 1991–94 D. Britanijos, JAV, Lenkijos, Prancūzijos, Vokietijos ir kt. šalių liet. org-jos ir pavieniai asmenys dovanojo b-kai 43 400 knygų ir kitų spaudinių.

Direktoriai: E. Volteris (1919–22), A. Škėma (1922–35), J. Avižonis (1935–39), J. Rimantas (1939–50), D. Čepas (1950–52), J. Urbanavičius (1952–58), V. Jurgaitis (1959–76), J. Baltušis (1976–82), V. Bulavas (1982–2004), V. Gudaitis (nuo 2004).

Lietuvos technikos biblioteka, didžiausia šalies specialioji viešoji b-ka. Yra Vilniuje. Kaupia techn. ir ek. tematikos knygas ir periodiką, pram. nuosavybės dokumentų, b-vių katalogų, norminių ir kt. dokumentų fondus, teikia metodinę pagalbą moksl. techn. b-koms, koordinuoja užs. leidinių komplektavimą. Fondus sudaro 38 554 600 egz., iš jų – 36 600 000 patentinių dokumentų, 365 000 knygų ir serialinių leidinių, 796 000 norminių dokumentų ir b-vių katalogų, 15 600 elektron. dokumentų (2007). Veikia 10 skaityklų, turi skyrius Klaipėdoje (įk. 1959), Šiauliuose, Panevėžyje (abu įk. 1960), Kaune (įk. 1970); 1964–2005 veikė skyriai Marijampolėje, 1974–2005 – Alytuje. 1999 b-koje įkurtas Patentinės informacijos centras (Lietuvos, užs. šalių ir tarpt. org-jų pram. nuosavybės dokumentų, ofic. biuletenių, informacijos paieškos leidinių ir patentinės lit-ros depozitinė b-ka). Leidžia lit-ros rodyklę *Lietuvos ūkio ekonomika* (nuo 1981; išleistos 4 rodyklės, apimančios 1940–92 l-pį), inform. leidinius *Naujos knygos* (nuo 1994), *Pramoninės nuosavybės apsauga* (nuo 1999), *Užsienio periodiniai leidiniai* (nuo 1971), rengia period. leidinių, retrospektyviosios, teminės bibliografijos rodykles, elektron. katalogus. Bendradarbiauja su pasaulio patentų 44 tarnybomis. Nuo 2002 Lietuvos moksl. b-kų asociacijos narė.

1957 Vilniuje įkurtos Centrinės moksl. techn. b-kos pradinį fondą sudarė likviduotų ar reorganizuotų m-jų b-kų dokumentai. 1971–91 Respublikinė moksl. techn. b-ka, nuo 1991 – Lietuvos technikos b-ka. Direktoriai: A. Dambrauskas (1957), G. Samuolis (1958), S. Brazaitis (1958–87), K. Mackevičius (nuo 1987).

Vilniaus universiteto biblioteka, seniausia b-ka Lietuvoje. 2007 fondus sudarė 5 408 771 egz. (2 015 025 pavadinimai). Turi Informacijos paslaugų (Informavimo išteklių formavimo ir Vartotojų aptarnavimo skyriai) bei Mokslo ir kultūros paveldo (Paveldo sklaidos su Mokslo ir A. Mickevičiaus muziejais, Rankraščių su Grafikos kabinetu, Restauravimo, Retų spaudinių ir Spaudinių saugojimo skyriai) centrus, B-kos veiklos organizavimo skyrių, 9 Centrinių rūmų skaityklas, 14 VU f-tų ir 6 VU centrų b-kas (2008). Retų spaudinių skyriuje sukaupta ~173 000 senų ir retų knygų, period. leidinių: 322 inkunabulai (313 pavadinimų), 16 a. 5337 knygos (iš jų – 1409 pavadinimų 1654 paleotipai), 17 a. ~18 000 knygų, 18 a. ~55 000 knygų, ~12 000 senųjų lietuviškų knygų (pvz., M. Mažvydo *Katekizmas* 1547, M. Daukšos *Katekizmas* 1595, B. Vilento *Enchiridionas* ir *Evangelias bei epistolas* 1579), 105 senosios latvių knygos, 12 senųjų estų knygų, 388 senosios slavų knygos, 18 a. 1812 rusų knygų, ~40 aldų, 411 elzevyrų, 336 plantenai (16 a. Olandijos spaustuvininko Ch. Plantino ir jo palikuonių spausdintos knygos), ~10 000 senųjų žemėlapių, 2237 atlasai, 290 minimalijų (<10 cm knygelės), 4227 senosios natos, 1415 atsišaukimų, 366 cimelijos, 2552 enciklopedijos, žodynai, žinynai, įv. katalogai ir kt. inform. leidiniai. Saugomi ist. rinkiniai: *Bibliotheca Academiae Vilnensis* (18 000 egz.), Medicinos d-jos b-kos (veikė 1805–1914 ir 1920–39 Vilniuje; 21 000 egz.), J. Lelewelio knygų kolekcija (4800 kn.), Vilniaus-Versalio b-kos rinkinys (1830–31 sukilimo dalyvių emigrantų Versalyje sukauptos 1070 kn.), J. Pabrėžos knygų kolekcija (90 kn.). Yra leidinių apie Švedijos, Danijos, Norvegijos istoriją ir kultūrą (daugiausia lot., t.p. vok., pranc., lenkų, liet. kalbomis): H. Schedelio *Kronikos knyga* (*Liber chronicarum* 1493), *Šiaurės tautų istorija* (*Historia de gentibus septentrionalibus* 1555), Voltaire'o *Karolio XII istorija* (*Histoire de Charles XII* 1785), L. Bojerio *Karolomachija* (*Carolomachia* 1606), C. von Linné *Gamtos sistema* (*Systema naturae* 1735), *Botanikos pagrindai* (*Fundamenta Botanica* 1736) ir kiti. Rankraščių skyriuje sukaupta 265 750 archyvinių dokumentų, suskirstytų į 300 fondų. Seniausias dokumentas datuojamas 1209, daugiausia yra 17–20 a. dokumentų, rašytų lot., lenkų, LDK kanceliarine slavų, rusų, vok. ir liet., rečiau – anglų, hebrajų, jidiš, švedų kalbomis, t.p. dokumentų, susijusių su VU ir jo istorija: u-to profesorių ir mokslininkų asmeniniai, įv. d-jų archyvai, disertacijų, diplominių darbų rinkiniai, ekspedicijų medžiaga. Yra LDK teismų aktų, konfesijų, vienuolynų ir bažnyčių dokumentų, didikų ir bajorų šeimų archyvų fragmentų, miestų admin. įstaigų, cechų, kitos

ūk. veiklos dokumentų, t.p. RI v. dalies gubernijų administracijos, švietimo įstaigų archyvų, red-jų, d-jų, bažnytinių institucijų fondų ir spec. rinkinių. Skyriuje saugomi Lietuvių–švedų d-jos (veikė 1926–40 Kaune) dokumentai, Lietuvos gen. konsulato Helsinkyje 1927–40 dokumentai ir antspaudai. Saugoma dalis VDU b-kos dokumentų. Grafikos (įk. 1969) kabinete darbai renkami ir saugomi nuo 1805; nuo 1969 b-kos fondas pildomas ir šiuolaikine liet. grafika. Rinkinyje yra 90 814 grafikos darbų, iš jų – 16–19 a. ~10 000 grafikos atspaudų (liet., rusų, lenkų ir Europos kt. šalių grafikų). Yra užs. dailininkų kūrinių, ekslibrisų, autorinių knygų. Pagalbinį fondą sudaro Ž. Mikšio ir V. Kisarausko knygų rinkiniai. L. Vladimirovo JT depozito skaitykloje kaupiami ir šios org-jos padalinių, specializuotų org-jų fondai. Šios skaityklos fondą sudaro 441 729 leidiniai. Yra 10 elektron. leidinių (virtualių parodų). B-ka leidžia bibliografinius veikalus apie moksl. darbą b-koje; svarbesni: N. Feigelmano katalogas *Lietuvos inkunabulai* (1975), leidinys *Vilniaus universitetas*: *Bibliografija* (1940–77), P. Račiaus *Vilniaus universiteto bibliotekos elzevyrai* (1994), M. Svirsko ir I. Balčienės parengta moksl. laipsnių teikimo VU 16–18 a. registracijos kn. *Akademijos laurai* (1997), katalogas *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai* (2003), B. Butkevičienės *Vilniaus universiteto biblioteka* (2005). Nuo 1958 su pertraukomis leidžiamas b-kos metraštis (išėjo 5 t.). B-ka keičiasi leidiniais su >300 partnerių iš 40 pasaulio valstybių. Nuo 2002 Lietuvos moksl. b-kų asociacijos narė.

1570 įkurta Vilniaus jėzuitų kolegijos b-ka (jos pagrindą sudarė Žygimanto Augusto ir Vilniaus vyskupo sufragano J. Albinijaus rinkiniai), nuo 1579 – VU b-ka. 1580 Vilniaus vysk. V. Protasevičius b-kai paliko kelis tūkstančius knygų. B-ką rėmė ir Kat. bažnyčios kt. hierarchai. 1579–1773 b-kos fondai išaugo nuo 4500 iki 11 000 egzempliorių. Dėl karų, gaisrų ir grobstymų daug knygų atsidūrė Rusijos, Lenkijos, Švedijos ir kt. šalių b-kose. Nuo 1815 pradėta išdavinėti knygas į namus, atidarytas abonementas. B-kos direktoriaus G. E. Groddecko iniciatyva pradėtas sudarinėti kortelinis (abėcėlinis), vėliau sisteminis katalogai. VU b-ka buvo pažangiausia. RI 1832 uždarius VU, didelė dalis b-kos fondų išvežta ir išdalyta RI mokslo įstaigoms. B-kai buvo atiduoti po 1831 ir 1863 sukilimų uždarytų m-lų, vienuolynų, konfiskuotų dvarų, priv. asmenų knygų rinkiniai – ~200 000 knygų ir rankraščių. 1856 įkurtas Archeologijos k-jos Senienų muziejus, prie jo įsteigtas Skaitymo kabinetas: 1865 jie pertvarkyti į Vilniaus viešąją b-ką (turėjo >300 000 egz.) ir muziejų. 1919 atkūrus VU (pavadintas Stepono Batoro vardu), b-kos fondai, nors ir nuniokoti, išliko gana dideli, bet knygų liet. kalba buvo labai mažai. Lietuvai atgavus Vilnių, 1940 b-ka atgijo, bet 1943 kartu su VU uždaryta. 1944 atkurta. Po II pasaul. karo įrengtos skaityklos, organizuotas inform. ir bibliografinis darbas. B-ka susigrąžino ~13 000 įv. l-piais išvežtų vertingų leidinių. 1970 ir 1979 pastatytos dvi knygų saugyklos, įkurti nauji skyriai. 1965 b-kai suteiktas JT ir šios org-jos padalinių depozitinės b-kos statusas. 1968 įkurtas Restauravimo skyrius. Nuo 7 d-mečio pab. b-kos knygų pagr. saugykloje saugomi neiškomplektuoti priv. asmenų dovanotų knygų rinkiniai. 1993 pradėtas elektron. katalogas. Nuo 2001 veikia vartotojų aptarnavimo posistemė. 2003 b-ka tapo atkurtosios Vilniaus knygrišių gildijos (įk. 1664) buveine.

Direktoriai (iki 1832 b-kos prefektai, 1866–1915 b-kos k-jos pirmininkai): J. Hejus (1570–75), L. Rydzewskis (1756–57), S. Rostowskis (1765–69), J. Pażowskis (1778–87), T. Mackiewiczius (1787–92), R. Litwińskis (1792–99), B. A. Tomaszewskis (1799–?), G. E. Groddeckas (1804–25), L. Sobolevskis (1826–30), P. Kukolnikas (1830–32), A. Vladimirovas (1866–69), J. Golovackis (1871–1888), J. Kračkovskis (1888–1902), F. Dobrianskis (1902–13), D. Daugėla (1913–15), E. Volteris (1919 02–1919 04), S. H. Rygielis (1924–29), A. G. Łysakowskis (1930–39), V. Biržiška (1940–41), V. Maciūnas (1942–1944), J. Baldžius (1944–1946), M. Budrevičiūtė-Burokienė (1946–1948), L. Vladimirovas (1948–64), S. Vaidinauskaitė-Vaškelienė (1964–68), J. Tornau (1968–85), B. Butkevičienė (1985–2006), A. Glosienė (nuo 2006). *Birutė Butkevičienė*

MUZIEJAI

Pirmoji Senienų muziejaus ekspozicija VU Smuglevičiaus salėje (1857, chromolitografija iš J. K. Vilčinskio *Vilniaus albumo*)

Pagal tematiką Lietuvos muziejai yra architektūros, literatūros, memorialiniai, teatro, muzikos ir kino, dailės (vaizduojamosios, taikomosios, skulptūrų, tautodailės), gamtos (akmenų, geologijos, gintaro, jūrų, medicinos, miško, zoologijos), istorijos (archeologijos, dvarų istorijos ir kultūros, genocido ir rezistencijos, istorijos, etnografijos ir kraštotyros, kultūros istorijos), mokslo ir technikos (aviacijos, bitininkystės, dviračių, fotografijos, kalvystės, radijo ir televizijos, sporto, žvejybos), pagal priklausomybę – nacionaliniai (3), respublikiniai (15), apskričių (2) ir savivaldybių (67, lent.), t.p. žinybų (19) ir privatūs arba visuomeniniai. Veikia Lietuvos muziejų asociacija, kuri padeda plėtoti muziejų veiklą, skatina jų bendradarbiavimą (ir tarptautinį), teikia metodinę pagalbą, populiarina muziejininkystę; leidžia *Muziejininkystės biuletenį* (nuo 1999) ir žrn. *Lietuvos muziejai* (nuo 2003), pristato virtualias muziejų parodas ir panoramas. Muziejų politiką formuoja ir ją įgyvendina Muziejų taryba (veikia nuo 2003).

Muziejinių vertybių rinkiniai Lietuvoje žinomi nuo 16 a.; jie buvo pradėti kaupti Lietuvos d. kun-čių rūmuose, didikų dvaruose. Nemažai jų 18–19 a. sukaupė Vilniaus u-to numizmatikos, tapybos ir grafikos, botanikos, mineralogijos kabinetai. Pirmasis muziejus Lietuvoje (kraštotyros) – Baubliai, kuriuos D. Poška įkūrė 1812 savo dvaro sodyboje Bijotuose (Šilalės rj. s-bė). Juose buvo laikomas senienų (archeol. radinių, ginklų, šarvų, monetų) rinkinys. 1855 grafo E. Tiškevičiaus iniciatyva prie Vilniaus laikinosios archeologijos komisijos (veikė 1855–65) buvo įsteigas Senienų muziejus, kuriame kauptas ir tirtas LDK ist. ir kult. palikimas. Jo rinkinių pagrindą sudarė E. Tiškevičiaus, brolių J. A. ir M. Kosakovskių, K. Tyzenhauzo ir kitų asmenų privačios kolekcijos (senienų rinkiniai, knygos, paveikslai), Vilniaus u-to kabinetuose sukaupti rinkiniai. Po 1863 sukilimo dalis rinkinių 1868 buvo išvežta į N. Rumiancevo muziejų Maskvoje. Senienų muziejus su pertraukomis veikė iki I pasaul. karo. Kaune 1887 iš privačių asmenų kolekcijų pradėtas kurti miesto muziejus (atidarytas 1897, nuo 1905 vadintas Kauno miesto ir pramonės muziejumi; veikė iki 1936). Jo rinkinių pagrindą sudarė E. Golyškino paleontologijos kolekcija, surinkta Kauno apylinkėse statant fortus, J. Radavičiaus mineralogijos, K. Gukovskio mineralogijos ir numizmatikos, J. Žiogo, T. Daugirdo (pirmasis muziejaus direktorius) dovanotos geol., archeol. ir etn. kolekcijos. Muziejus t.p. rinko pašto ženklus, meno kūrinius, kaupė muziejinės lit-ros b-ką (sukaupta ~1200 egz.). Vilniuje A. Žirkevičiaus iniciatyva 1898 buvo įsteigtas M. Muravjovo muziejus (surinkta daug medžiagos apie 1863 sukilimą, grafo M. Muravjovo asmeninių daiktų; 1915 muziejus evakuotas į Maskvą). 20 a. pr. veikė Vilniaus karo muziejus (rinkiniai 1915 išvežti į

Taikomosios dailės muziejus, Naujasis ir Senasis arsenalai, Gedimino kalno pilies bokštas

Šiaulių *Aušros* muziejaus Ch. Frenkelio rūmai

Vitebską), nuo 1906 iki I pasaul. karo – privatus A. Bradausko Senienų ir taikomojo meno muziejus. 1907 įsikūrė Vilniaus mokslo ir meno muziejus (kolekcijų padovanojo V. Tiškevičius, M. Broel Plateris, V. Šukevičius, L. Uzembla); muziejaus rinkiniai 1914 perduoti Vilniaus mokslo bičiulių d-jos muziejui. Lietuvių mokslo ir Vilniaus mokslo bičiulių d-jos (abi įk. 1907) t.p. turėjo muziejinių rinkinių (vėliau pateko į dab. LDM ir LNM). Vilniuje 1913–40 su pertraukomis veikė žydų S. An-skio muziejus (1987 atkurtas, nuo 1997 – Vilniaus Gaono žydų muziejus).

1918 atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1919 Kaunui tapus laikinąja sostine (Vilnių ir Vilniaus kraštą buvo okupavusi Lenkija), čia suaktyvėjo muziejinis gyvenimas: 1919 įsteigtas (atidarytas 1921) Vytauto Didžiojo karo muziejus, 1925 atidaryta M. K. Čiurlionio galerija. 1936 specialiai pastatytuose rūmuose (archit. V. Dubeneckis, inž. K. Reisonas ir K. Kriščiukaitis) įkurtas Vytauto Didžiojo kultūros muziejus. Į jį perkelti Vytauto Didžiojo karo ir Kauno miesto muziejų, M. K. Čiurlionio galerijos eksponatai, Lietuvos dailės d-jos liaudies meno rinkiniai. Kaune dar veikė: Zoologijos (įk. 1919 T. Ivanausko iniciatyva), Pedagoginis (įst. 1922), Žydų istorinės ir etnografinės d-jos (įst. 1922), Botanikos (įst. 1923), Teatro (įst. 1926), Motinos ir vaiko (įst. 1932), J. Tumo-Vaižganto (įst. 1934), Bažnytinio meno (įst. 1934; SSRS okupacijos metais uždarytas, 2001 atkurtas kaip Kauno arkivyskupijos muziejus), Maironio (įst. 1936) muziejai. Vilniuje, 1920 okupuotame Lenkijos, veiklą atnaujino mokslo d-jų muziejai, T. Vrublevskio b-koje buvo įsteigtas ikonografijos muziejus. Veikė tautinių mažumų muziejai: Baltarusių (įst. 1921), Totorių (įst. 1929), Karaimų (įst. 1938 Trakuose). 1925–32 Lietuvoje kasmet vyko Kultūros kongresai, P. Bugailiškio iniciatyva 1928 ir 1935 Kaune, 1933 Šiauliuose įvyko Lietuvos muziejininkų ir kraštotyrininkų suvažiavimai. Senovės kultūros apsaugos kursai (įst. 1935) ir VDU Etnologijos katedra (1922–50) padėjo visuomenės iniciatyva apskrityse besikuriantiems kraštotyros muziejams; juos steigė ir išlaikė kraštotyros d-jos, apskritys, m-los. Pirmieji kraštotyros muziejai buvo įsteigti Šiauliuose (1923 Šiaulių apskrities valdyba įkūrė *Aušros* muziejų), Alytuje (1928 įkūrė Dzūkų kraštotyros d-ja), Telšiuose (įk. 1932 Žemaičių senovės mėgėjų d-jos *Alka* rūpesčiu). Nuo 4 d-mečio pradžios kai kurie muziejai buvo remiami Švietimo m-jos. 1935 buvo įregistruota 15 kraštotyros muziejų: 8 priklausė d-joms, 6 – apskritims, 1 (V. Putvinskio muziejus Kelmėje; įst. 1932) – Šaulių s-gai. Kražių parapija 1937 įkūrė Kražių skerdynių muziejų. Garsėjo pavieniai kolekcininkai. Šilutės dvarininkas dr. H. Scheu (Šojus) turėjo gausią archeol. radinių (iš Klaipėdos krašto senkapių) kolekciją, tautodailės (surinktų iš vietos gyventojų) ir spaudos rinkinius. 1935–40 Žagarėje veikė privatus J. Kirlio spaudos muziejus.

1940 06 SSSR okupavus Lietuvą, visi muziejai buvo suvalstybinti, valdžios nurodymu vykdytos valymo akcijos – dalis eksponatų buvo naikinama arba įslaptinama spec. fonduose. Vytauto Didžiojo karo muziejus Kaune pertvarkytas į Kariškai istorinį muziejų, 1940 pradėtas kurti Liaudies kovų muziejus Kaune. Vilniuje įsteigti: A. Puškino (1940), Dailės (1941), Literatūros (1941) muziejai. Prasidėjus II pasaul. karui dalis muziejų nukentėjo. Buvo apgadinti ir išgrobstyti Alytaus, Kelmės, Utenos, Zarasų muziejai. Muziejų veikla karo metais nenutrūko. Kaune 1941 įsteigtas Raudonojo teroro muziejus kaupė medžiagą apie sov. nusikaltimus Lietuvoje (1940–41), Kupiškyje 1942 pradėjo veikti etnografijos muziejus. SSRS okupacijos metais uždaryti žydų S. An-skio (1940) ir Baltarusių (1945) muziejai. Įsteigta naujų muziejų:

J. Biliūno memorialinis muziejus (Niūronys, Anykščių rj. s-bė)

Trakų istorijos, LSSR revoliucijos (abu 1948), Kauno IX forto (1958), Ateizmo (veikė 1961–89), Lietuvos liaudies buities (1966, atidarytas 1974), Jūrų muziejus ir akvariumas (1975), Kernavės archeol. ir istorijos muziejus (1989) ir kiti.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę (1990) atkurtas žydų muziejus, savarankiškas tapo Teatro, muzikos ir kino muziejus (1964–92 Teatro ir muzikos muziejus; priklausė Lietuvos dailės muziejui), 1992 įkurtas Lietuvos genocido aukų muziejus. Ist. ir etn. muziejus, perdavus reorganizuotų Religijų istorijos (1961–89 Ateizmo) ir Valstybės (1948–90 LSSR revoliucijos) muziejų eksponatus, pertvarkytas į Nacionalinį Lietuvos valstybės ir kultūros istorijos muziejų (dab. Lietuvos nacionalinis muziejus). Įkurta specializuotų muziejų – Lietuvos aviacijos (Kaunas), Lietuvos etnokosmologijos (Kulionys, Molėtų rj. s-bė; abu 1990) ir Žemaičių vyskupystės (Varniai, 1999). Miestų ir rajonų s-bės t.p. įsteigė muziejų: krašto – Daugyvenėje (Radviliškio rj. s-bė), Tauragėje, Vilkaviškyje (visi 1990), Jurbarke, Molėtuose, Pasvalyje, Skuode (visi 1991), Plungėje (žemaičių dailės), Šilalėje (abu 1994), Lazdijuose, Prienuose (abu 1995), Kaišiadoryse (1998), Druskininkuose (1999), Gargžduose (2005), Akmenėje (2007); memorialinius – Vydūno Kintuose (1994, nuo 1998 priklauso Šilutės rj. s-bei), J. Naujalio Raudondvaryje (2002) ir kitus.

Sekminių šventė Lietuvos liaudies buities muziejuje (Rumšiškės, 2005)

Nuo 1990 ėmė kurtis viešosios įstaigos-muziejai (Europos parkas 1991, Europos geografinio centro muziejus 1992, Grūto parkas 1999), muziejų t.p. įkūrė aukštosios mokyklos (Lietuvos karo a-ja 1999, ŠU 1992, VDA 1994, LŽŪU 1992), įv. žinybos (Lietuvos savanoriai 1993, Lietuvos bankas 1999, Kauno arkivyskupija 2001) ir mokyklos.

LIETUVIŲ MUZIEJAI UŽSIENYJE

Lietuviai, gyvenantys užsienyje, nuo 19 a. pabaigos rinko istorines ir kultūrines vertybes ir steigė lituanistinius muziejus. V. Broel Platerio Rapperswillyje (Šveicarija) 1870 įsteigtame muziejuje buvo kaupiama lituanistinė ir polonistinė medžiaga. Muziejinę medžiagą rinko Tilžėje (M. Lietuva) 1885 įsikūrusi *Birutės* d-ja (1908 jos rinkiniai perduoti Lietuvių mokslo d-jai) ir Lietuvių lit-ros d-jos 1905 Tilžėje įsteigtas Etnografijos muziejus. Čikagoje A. Račkus 1917 buvo įsteigęs Lietuvių numizmatikos ir istorijos muziejų; sukauptą JAV lietuvių gyvenimo medžiagą 1935 įsigijo Lietuvos švietimo m-ja ir perdavė Vytauto Didžiojo kult. muziejui ir VDU. 1940 A. Račkus įsteigė Lituanistikos muziejų (t.p. Čikagoje), kaupė numizmatikos, ikonografijos, pašto ženklų, senienų, gintaro rinkinius, archyvą ir b-ką. Šio muziejaus rinkinių pagrindu verslininkas S. Balzekas 1966 įsteigė Balzeko lietuvių kultūros muziejų. Čikagos Lietuvių jaunimo centre 1972 įsteigtas Lietuvių laisvės kovų, 1982 Frackville'yje (Pensilvanija) – Lietuvių išeivijos ir tautodailės muziejus. 1982 Čikagoje įsteigtame Lituanistikos tyrimo ir studijų centre nuo 1989 veikia Lietuvių muziejus (kaupiamos ist. senienos, dokumentai, meno vertybės, tautodailės dirbiniai). Tautodailės ir etn. ekspozicijas turi Baltimorės lietuviai, Lietuvių kultūros archyvas Brocktone (JAV). Lietuvių muziejų yra Australijoje, Pietų Amerikoje. RF (Tolminkiemyje, Kaliningrado sr.) veikia K. Donelaičio memorialinis muziejus, Lenkijoje – Punsko etnografinis, Istorijos ir Buities muziejai. Pav.

L: **N. Keršytė** *Lietuvos muziejai iki 1940 metų: Lietuvos muziejų raida XVI–XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje* Vilnius 2003.

Raimundas Klimavičius, Laimutė Rupšytė

K. Donelaičio memorialinis muziejus, įrengtas 1979 atstatytoje Tolminkiemio bažnyčioje (Kaliningrado sr.)

Lent. **Nacionaliniai, respublikiniai, apskričių ir savivaldybių muziejai** (2008)

Muziejaus pavadinimas (vieta)	Įkūrimo metai
Nacionaliniai muziejai	
Lietuvos dailės (Vilnius)	1941
padaliniai	
P. Domšaičio galerija (Klaipėda)	1970
Gintaro (Palanga)	1963
P. Gudyno restauravimo centras (Vilnius)	1979
Laikrodžių (Klaipėda)	1984
Miniatiūrų (Juodkrantė)	2007
Nacionalinė dailės galerija (Vilnius)	1993
Taikomosios dailės (Vilnius)	1987
Užs. šalių dailės galerija (Vilnius)	1996
Vilniaus paveikslų galerija	1956
Lietuvos nacionalinis (Vilnius)	1952
padaliniai	
Gedimino kalno pilies bokštas (Vilnius)	1960
V. Kudirkos (Kudirkos Naumiestis)	1998
Naujasis arsenalas (Vilnius)	1964
Senasis arsenalas (Vilnius)	2000
Signatarų namai (Vilnius)	2003
J. Šliūpo memorialinė sodyba (Palanga)	1989
K. Varnelio namai (Vilnius)	1993
Vilniaus gynybinės sienos bastėja	1987
Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės (Kaunas)	1944
padaliniai	
M. K. Čiurlionio dailės (Kaunas)	1921
M. K. Čiurlionio memorialinis (Druskininkai)	1963
A. ir P. Galaunių namai (Kaunas)	1995
Istorinė LR Prezidentūra (Kaunas)	2005
V. K. Jonyno galerija (Druskininkai)	1993
Kauno paveikslų galerija	1978
Keramikos (Kaunas)	1978
L. Truikio ir M. Rakauskaitės memorialinis (Kaunas)	1996
Velnių (Kaunas)	1982
J. Zikaro memorialinis (Kaunas)	1996
M. Žilinsko dailės galerija (Kaunas)	1989
A. Žmuidzinavičiaus kūrinių ir rinkinių (Kaunas)	1966
Respublikiniai muziejai	
IX forto (Kaunas)	1958
V. Into akmenų (Mosėdis, Skuodo rj. s-bė)	1957
Kauno T. Ivanausko zoologijos	1919
padaliniai	
Čepkelių rezervato	1975
Juodkrantės aplinkos tyrimų laboratorija	1976
Ventės Rago ornitologijos stotis (Šilutės rj. s-bė)	1929
Žuvinto rezervato	1937
Kernavės archeologijos ir istorijos	1930
Lietuvos aviacijos (Kaunas)	1990
padaliniai	
S. Dariaus gimtinė (Darius, netoli Judrėnų)	1991
S. Girėno gimtinė (Vytogala)	1988
Lietuvos etnokosmologijos (Molėtų rj. s-bė)	1990
Lietuvos jūrų (Klaipėda)	1975
Lietuvos liaudies buities (Rumšiškės)	1966
Lietuvos teatro, muzikos ir kino (Vilnius)	1957
Maironio lietuvių literatūros (Kaunas)	1936
padaliniai	
J. Grušo memorialinis (Kaunas)	1989
S. Nėries memorialinis (Kaunas)	1962
B. ir V. Sruogų namai (Kaunas)	1966
J. Tumo-Vaižganto memorialinis (Kaunas)	1995
Vaikų literatūros (Kaunas)	1991
Šiaulių *Aušros*	1923
padaliniai	
Aušros alėjos rūmai (Šiauliai)	1933
Dviračių (Šiauliai)	1980
Fotografijos (Šiauliai)	1973
Ch. Frenkelio rūmai (Šiauliai)	1994
Poeto Jovaro namas (Šiauliai)	1986
D. Poškos baubliai (Bijotai, Šilalės rj. s-bė)	1812
Radijo ir televizijos (Šiauliai)	1982
Žaliūkių malūnas (Šiauliai)	1967
Trakų istorijos	1948
Vilniaus Gaono žydų	1913
padaliniai	
Ž. Lipšico žydų (Druskininkai)	1996
Panerių memorialinis (Vilnius)	1960
Tolerancijos centras (Vilnius)	2001
Vytauto Didžiojo karo (Kaunas)	1919
Žemaičių vyskupystės (Telšiai)	1999
Apskričių muziejai	
K. Griniaus memorialinis (Marijampolė)	1998
Pedagoginis (Kaunas)	1922
Savivaldybių muziejai	
Akmenės krašto	2007
Alytaus kraštotyros (2 filialai)	1928
Babtų kraštotyros (Kauno rj. s-bė)	1958
A. Baranausko ir A. Vienuolio-Žukausko memorialinis (Anykščiai, 7 padaliniai)	1927
Birštono (1 padalinys)	1966
Biržų krašto muziejus *Sėla*	1928
Čekoniškių verbų ir buities seklyčia (Vilniaus rj. s-bė)	2000
Daugyvenės kultūros istorijos (Radviliškis)	1990
S. Daukanto memorialinis (Papilė, Akmenės rj. s-bė)	1986
Druskininkų miesto (1 filialas)	1999
Druskininkų rezistencijos ir tremties relikvijų	1996
Gargždų krašto (Klaipėdos rj. s-bė, 1 filialas)	2005
A. Hrebnickio memorialinis (Rojus, Ignalinos rj. s-bė)	1959
M. Jankaus (Bitėnai, Pagėgių s-bė)	1981
Jonavos krašto (4 padaliniai)	1989
Joniškio istorijos ir kultūros (4 padaliniai)	1989
Jurbarko krašto istorijos (4 padaliniai)	1991
A. ir J. Juškų etninės kultūros (Vilkija, Kauno rj. s-bė)	1989
Kaišiadorių (1 skyrius)	1998
M. Katkaus memorialinis (Ažytėnai, Kėdainių rj. s-bė)	1965
Kėdainių krašto (4 padaliniai)	1922
Kelmės krašto (5 filialai)	1936
Kretingos	1934
V. Krėvės-Mickevičiaus memorialinis (Subartonys, Varėnos rj. s-bė)	1966
Kupiškio etnografijos (3 padaliniai)	1942
Kuršių nerijos nac. parko ekspozicija (Klaipėda)	1988
Lazdijų krašto (5 padaliniai)	1924
Lazdynų Pelėdos (Paragiai, Akmenės rj. s-bė)	1966
Literatūrinis A. Puškino (Vilnius)	1940
Literatūros ir meno (Elektrėnai)	1977
T. Manno memorialinis (Nida, Neringos s-bė)	1995
Marijampolės kraštotyros (1 padalinys)	1930
Mažeikių (5 padaliniai)	1928
Mažosios Lietuvos istorijos (Klaipėda, 2 padaliniai)	1924

lentelės tęsinys

Merkinės kraštotyros (Varėnos rj. s-bė, 1 padalinys)	1968	Šiaulių rajono literatūros (1 padalinys)	1984
Molėtų krašto (4 padaliniai)	1991	Šilalės V. Statkevičiaus (1 padalinys)	1962
J. Naujalio memorialinis (Raudondvaris, Kauno rj. s-bė, 1 filialas)	2002	Šilutės (4 padaliniai)	1946
		M. ir J. Šlapelių namas (Vilnius)	1991
Neringos istorijos (Nida, 1 padalinys)	1966	Švenčionių rajono *Nalšios* (2 padaliniai)	1934
Oginskių kultūros istorijos (Rietavas)	1995	1863 metų sukilimo (Paberžė, Kėdainių rj. s-bė)	1993
Panevėžio kraštotyros (5 padaliniai)	1925	Ukmergės kraštotyros (1 padalinys)	1944
Pasvalio krašto (1 padalinys)	1991	Utenos kraštotyros (3 padaliniai)	1929
M. ir K. Petrauskų lietuvių muzikos (Kaunas, 1 padalinys)	1966	Vydūno kultūros centras (Kintai, Šilutės rj. s-bė)	1994
		Vilkaviškio krašto (2 padaliniai)	1963
Prienų krašto (2 padaliniai)	1995	Vilniaus krašto etnografijos (Nemenčinė, Vilniaus rj. s-bė)	2000
Raseinių krašto istorijos (2 padaliniai)	1975		
Rokiškio krašto (2 padaliniai)	1932	Vilniaus memorialinių muziejų direkcija (4 padaliniai)	2005
Santaka (Tauragė)	1990		
I. Simonaitytės memorialinis (Priekulė, Klaipėdos rj. s-bė)	1980	Vyskupo M. Valančiaus gimtinės (Nasrėnai, Kretingos rj. s-bė)	1969
Skuodo	1991	Zanavykų krašto (Girėnai, Šakių rj. s-bė)	1986
P. Stulgos lietuvių tautinės muzikos instrumentų (Kaunas)	1983	Zarasų krašto (2 padaliniai)	1934
		Žemaičių dailės (Plungė, 1 filialas)	1994
Šeduvos kraštotyros (Radviliškio rj. s-bė)	1959	Žemaičių muziejus *Alka* (Telšiai, 1 padalinys)	1932

Gintaro muziejus, Lietuvos dailės muziejaus padalinys Palangoje. Įk. 1963 Tiškevičių rūmuose (past. 1897, archit. F. H. Schwechtenas). Renka, saugo, eksponuoja ir populiarina gintarą ir jo dirbinius. Fondus sudaro >30 000 eksponatų (2008). Saugoma viena didžiausių Europoje inkliuzų kolekcijų (~15 000 vnt.), reikšmingas unikumų rinkinys (~4000 vnt.), Šventosios neolito g-tėse rasti gintaro dirbiniai (~130 vnt.); didžiausias saugomas gintaro luitas – *Saulės akmuo* (3526 g). Ekspozicijos: gintaro susidarymo, unikumų, archeol. radinių, gintaro panaudojimo įvairiais kultūros raidos etapais. Pirmąją Gintaro muziejaus ekspoziciją parengė P. Gudynas, ją sudarė 478 eksponatai, iš jų 186 skolinti iš kitų Lietuvos muziejų. 1965, 1969 ir 1986 ekspozicija atnaujinta ir išplėsta; ją sudaro ~4500 eksponatų (2007). Muziejuje rengiamos individualios ir grupinės gintaro meistrų parodos, konferencijos apie gintarą (nuo 1973); Lietuvos gintaro kilnojamosios parodos užsienyje (nuo 1968). Muziejaus vedėjai: B. Oškinis (1963–67), A. Puidokas (1967–68), G. Butkevičienė (1968–76), A. Tranyzas (1976–88), V. Litvaitienė (1988–92), V. Juodišius (1992–98), V. Macienė (nuo 1998).

L: **P. Gudynas, S. Pinkus** *Palangos gintaro muziejus* Vilnius [3]1974; **P. Gudynas** *Palangos gintaro muziejus* Vilnius 1968; *Palangos gintaro muziejus* / sud. A. Tranyzas Klaipėda 2004. *Lijana Šatavičiūtė*

Lietuvos dailės muziejus, nacionalinis dailės muziejus Vilniuje. Fondus sudaro >204 600 kūrinių (2007): 14 a.–20 a. 2 pusės Lietuvos ir užs. šalių vaizduojamosios, taikomosios dailės kolekcijos, liet. etnografijos ir archeologijos rinkiniai. Muziejaus padaliniai Vilniuje: Vilniaus paveikslų galerija (įk. 1956; nuo 1994 veikia Chodkevičių rūmuose), P. Gudyno restauravimo centras (nuo 1979, veikė nuo 1946), Taikomosios dailės muziejus (įst. 1987 atstatytuose Vilniaus Žemutinės pilies Sen. arsenalo rūmuose), Nacionalinė dailės galerija (buvusio LSSR rev-jos muziejaus pastate veikė 1993–99; nuo 2004 rekonstruojama), Užsienio šalių dailės galerija (J. Radvilos rūmuose, nuo 1996), Šiuolaikinės dailės informavimo centras (nuo 2000, buvęs Soroso šiuolaikinio meno centras); t.p. Gintaro muziejus Palangoje (įst. 1963 Tiškevičių rūmuose), Prano Domšaičio galerija (1970–2003 Klaipėdos paveikslų galerija), Laikrodžių muziejus Klaipėdoje (įst. 1984), Miniatiūrų muziejus (1982–2006 Juodkrantės parodų salė). Muziejus renka, saugo, tiria ir restauruoja kūrinius, rengia parodas, konf-jas, vykdo švietimo programas, leidžia katalogus ir leidinius apie dailę (*Lietuvos dailės muziejaus metraštis*, nuo 1996). Tarptautinės muziejų tarybos (ICOM) narys (nuo 1995).

Muziejus įkurtas 1941 Vilniaus miesto muziejaus (įk. 1933) pagrindu. Fondus sudarė kūriniai, paveldėti iš to muziejaus, Lietuvių mokslo d-jos, įsigyti iš nacionalizuotų

dvarų, įstaigų kolekcijų, supirkti iš priv. asmenų. Per II pasaul. karą dalis eksponatų buvo išvežta, sunaikinta arba sugadinta. 1941 muziejus reorganizuotas į Vilniaus valstybinį dailės muziejų, 1966–90 LSSR valstybinis dailės muziejus. 1964–92 muziejui priklausė Teatro ir muzikos muziejus, 1975–91 – Visų Šventųjų bažnyčia (joje veikė Liaudies meno muziejus), 1978–95 – Verkių rūmų ekspozicija (visi Vilniuje), 1990–97 – Renavo rūmai (dab. Mažeikių muziejaus padalinys), 1995–97 – Paežerių dvaras (dabar Vilkaviškio krašto muziejus). 1966–70 leido tęstinį leidinį *Muziejai ir paminklai*. Direktoriai: A. Valeška (1940–1944), L. Karsavinas (1944–49), B. Petrauskas (1949–50), T. Filipaitis (1950–53), P. Gudynas (1953–79), R. Budrys (nuo 1979).

L: *Lietuvos TSR dailės muziejus* Vilnius 1971.

Irena Dobrovolskaitė

Lietuvos jūrų muziejus yra Kopgalyje (Klaipėda). Saugo, kaupia ir propaguoja Lietuvos jūrinį paveldą, puoselėja jūrines tradicijas, skleidžia gamtosaugos idėjas. Muziejuje yra Jūrų faunos, Laivybos istorijos, Jūrų žinduolių ir paukščių, Akvariumo ir Delfinariumo ekspozicijos. Ekspozicijos salių plotas 2500 m², lauko ekspozicijos – 9000 m². Muziejaus fondą 2008 sudarė ~80 000 eksponatų (iš jų 20 000 kriauklių kolekcija). Rengiamos nuolatinės ir laikinos ekspozicijos bei parodos, delfinų, kaliforninių ir šiaurinių jūrų liūtų pasirodymai, veisiami jūriniai gyvūnai, kaupiami ir tyrinėjami eksponatai. Laivybos istorijos ekspozicija atspindi laivybą Lietuvos pakrantėse nuo senovės, supažindina su pamario žvejybos tradicijomis. Akvariumuose gyvena Baltijos baseino ir atogrąžų jūrų žuvys, koralai, lauko baseinuose – pingvinai, Baltijos jūros ruoniai, šiauriniai jūrų liūtai. Muziejus įsteigtas 1975. Jame 1993 pastatytas delfinariumas, kuriame gyvena afalinos – Juodosios jūros delfinai ir kaliforniniai jūrų liūtai. Tiriama ir atliekama delfinų terapija autizmu sergantiems vaikams. Direktoriai: A. Každailis (1975–2002), O. Žalienė (nuo 2002). *Nika Puteikienė*

Lietuvos liaudies buities muziejus, skanseno tipo muziejus po atviru dangumi. Vienas didžiausių pagal užimamą plotą (195 ha) ir eksponuojamų nekilnojamųjų pastatų skaičių (138) Europoje. Yra Kaišiadorių rj. s-bėje, prie Rumšiškių, ant Kauno marių kranto. Ekspozicija išdėstyta etn. regionais: Dzūkijos, Aukštaitijos, Suvalkijos, Žemaitijos, M. Lietuvos. Sukurta tam regionui būdingos sodybos ir g-čių fragmentai su gatvėmis, tvoromis, želdiniais, tvenkiniais, 18 a. pab.–20 a. pr. interjerai su baldais, namų apyvokos reikmenimis, audiniais (~86 000 eksponatų, 2007). Vertingiausi eksponatai – iš Lietuvos įv. vietų atkelti ir restauruoti pastatai (tarp jų – žemaičių numas, past. 1856). Muziejuje pristatomi ir liaudies verslai bei amatai – bitininkystė, medienos apdirbimas, audimas, puodų žiedimas, yra perkeltų malūnų, kalvių, milo vėlykla, kita. Tremties ir pasipriešinimo sektoriuje veikia tremtinių ir partizanų buities ekspozicija. Muziejus rengia Užgavėnių, Velykų, Joninių, Žolinių šventes, vykdo edukacines programas (kalėdinius vakarus, vestuves, mergvakarius, krikštynas).

Muziejus įkurtas 1966 Pievelių kaimo vietoje, kuriamas iki šiol. 1967 jo zonavimo ir ekspozicijos išdėstymo projektą parengė archit. R. Jaloveckas, projektą detalizavo architektės B. Kugevičienė, D. Volungevičiūtė-Pikšrienė. 1974 atidarytos pirmosios ekspozicijos; jų įrengimui vadovavo K. Čerbulėnas, S. Daunys, V. Stanikūnas. 1974–90 veikė Liaudies muzikos teatro trupė, Klojimo teatras (vadovas P. Mataitis). Per metus muziejų aplanko ~90 000 lankytojų. Kuriant ekspozicijas daug nuveikė R. Aranauskas, V. Baltrušaitis, R. Bertašiūtė, J. Morkūnas, J. Samulionytė, G. Žumbakienė. Direktoriai: V. Stanikūnas (1966–89), Z. Žumbakis (1989–92), S. Gutautas (1992–2005), V. Reipaitė (nuo 2005). *Nemira Gutautienė*

Lietuvos nacionalinis muziejus, LNM, Lietuvos ist. paveldo pagr. įstaiga. Yra Vilniuje. Kaupia, saugo, tiria, restauruoja, konservuoja ir eksponuoja valstybės istorijos vertybių svarb. rinkinius. Turi profilinius Archeologijos, Viduramžių archeologijos, Etninės kultūros, Istorijos, Naujausiųjų laikų istorijos, Ikonografijos,

Numizmatikos skyrius. Juose saugoma >1 065 500 eksponatų (2007). Turi 8 padalinius: Naujajame arsenale veikia Lietuvos ist. ir etn. kultūros, Senajame – Lietuvos proistorės ir Senosios Lietuvos istorijos, Gedimino pilies bokšte – Pilies ikonografijos ir ginklų (yra miesto apžvalgos aikštelė), Vilniaus gynybinės sienos bastėjoje – Vilniaus gynybinės sienos istorijos ir ginklų, Signatarų namuose – Vasario 16, dail. K. Varnelio namuose-muziejuje (visi Vilniuje) – jo kūrybos ir kolekcijos, V. Kudirkos muziejuje (Kudirkos Naumiestyje) – miestelio ir spaudos draudimo istorijos, J. Šliūpo memorialinėje sodyboje (Palangoje) – jo gyvenimo ir Nac. atgimimo (apie *Aušrą* ir aušrininkus) istorijos ekspozicijos. Yra b-ka, archyvas, fototeka, restauravimo centras. LNM kasmet organizuoja etn., ist. ir archeol. ekspedicijas, konf-jas, vykdo edukacinę veiklą, rengia *Ketvirtadienio kultūros istorijos vakarus*, parodas. LNM leidžia albumus, knygas, tęstinius leidinius.

Muziejaus ištakos – 1855 Vilniuje įkurtas Senienų muziejus (jo pagrindą sudarė E. Tiškevičiaus kolekcija: monetų, medalių, senų atlasų, graviūrų, portretų, istorinių retenybių rinkinys ir specializuota 3000 t. b-ka). Po 1863 sukilimo b-kos pagrindu įkurta Vilniaus viešoji b-ka, muziejus (1867 atidarytas) tapo jos dalimi, netekęs dalies eksponatų (susijusieji su Lietuvos istorija 1868 buvo išvežti į N. Rumiancevo muziejų Maskvoje).

1919 Senienų muziejaus ir Lietuvių mokslo draugijos rinkinių pagrindu buvo įkurtas Istorijos-etnografijos muziejus (dir. J. Basanavičius), Bazilijonų vienuolyne paskirtos patalpos; darbus nutraukė Lenkijos okupacija (1920). Senienų muziejų bandė atkurti (1922) lenkų muziejininkai, bet nesėkmingai; rinkiniai atiteko VU. 1941 Senienų muziejaus ir Lietuvių mokslo d-jos rinkiniai perduoti Lietuvos MA, jų pagrindu įkurti Etnografijos (VU patalpose) ir Istorijos (buv. Ist. i-to patalpose) muziejai. V. Žilėno pastangomis 1952 šiuos muziejus sujungus buvo atkurta Senienų muziejaus struktūra, 1954–60 sukurtas Lietuvos SSR ist. ir etn. muziejus (jame buvo sutelkta didžioji dalis senųjų Vilniaus rinkinių). 1956, 1966–67 atgauta dalis į Rusiją išvežtų Senienų muziejaus eksponatų. 1967 muziejus įsikūrė buv. Naujojo arsenalo pastate, 1968 atidaryta ist. principu parengta ekspozicija. 1992 muziejui perduoti reorganizuotų Ateizmo (1961–92) ir LSSR rev-jos (1948–92) muziejų eksponatai, jis pavadintas Lietuvos nac. muziejumi (nuo 1992 formuojamas kaip plataus profilio Lietuvos ist. muziejus), 1996 suteiktas nac. įstaigos statusas). Direktorė B. Kulnytė (nuo 1992).

Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, didžiausias valstybinis dailės muziejus Lietuvoje. Veikia Kaune. Jo fondus sudaro 438 265 kūriniai (2008). Eksponuojami M. K. Čiurlionio ir kt. liet. bei užs. dailininkų kūriniai, liet. etnografijos ir archeol. rinkiniai. Muziejus saugo, tiria ir restauruoja kūrinius, rengia parodas, konferencijas, vykdo švietimo programas, leidžia katalogus ir leidinius apie dailę. Yra M. K. Čiurlionio kūrybos, Vaizduojamosios dailės, Numizmatikos, Taikomosios dailės, Tautodailės, M. Žilinsko kolekcijos, Muziejinės informacijos ir švietimo, Parodų rengimo, Operatyvinės leidybos skyriai, Grafikos, Keramikos, Muziejinės dokumentacijos ir fonotekos sektoriai, b-ka, restauravimo dirbtuvės. Muziejaus padaliniai: Kaune – M. K. Čiurlionio dailės muziejus (įst. 1921; pastatas past. 1936, archit. V. Dubeneckis, K. Reisonas, K. Krikščiukaitis), Istorinė Lietuvos Respublikos prezidentūra (past. 19 a. vid., padalinys nuo 2005), Adelės ir Pauliaus Galaunių namai (įst. 1995), A. Žmuidzinavičiaus kūrinių ir rinkinių muziejus (įst. 1966), 1982 pastatytame priestate (archit. A. Mažeika) – Velnių muziejus (įst. 1982), Kauno paveikslų galerija, Keramikos muziejus Kauno rotušėje (abu įst. 1978, senosios ir šiuolaikinės liet. keramikos kolekcija), M. Žilinsko galerija (atidaryta 1989, archit. E. Miliūnas, K. Kisielius, S. Juškys; eksponuojami Sen. Egipto dailės, 16–20 a. pasaulio taikomosios dailės, 17–20 a. V. Europos dailės rinkiniai), L. Truikio ir M. Rakauskaitės memorialinis muziejus (įst. 1994), J. Zikaro memorialinis muziejus (įst. 1996); M. K. Čiurlionio memorialinis muziejus (įst. 1963), V. K. Jonyno galerija (abu Druskininkuose; atidaryta 1993, archit. A. Kančas). 1965–91 muziejui priklausė Vitražo ir skulptūros

galerija Kaune, kuri veikė Šv. arkangelo Mykolo, arba Įgulos, sobore, 1967–91 – Pažaislio vienuolyno ansamblis (nuo 1980 jame veikė senosios dailės ekspozicija).

Muziejus įsteigtas 1944 (atidarytas 1947) pertvarkius Vytauto Didžiojo kultūros muziejų. 1969 muziejui pastatytas priestatas (archit. F. Vitas). Nuo 1997 Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus. Muziejaus direktoriai: P. Galaunė (1944–49), S. Sirutis (1949–51), P. Stauskas (1951–88), M. Sakalauskas (1988–92), O. Daugelis (nuo 1992).

L: *Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus* Kaunas 2000 (elektroninis leidinys). *Lijana Šatavičiūtė*

Vytauto Didžiojo karo muziejus, **Karo muziejus**, yra Kaune. Muziejuje yra 6 skyriai (2008): Archeologijos, LDK karybos istorijos, Karybos istorijos, Naujausiųjų laikų karybos istorijos, Ryšių su visuomene ir bendrasis skyrius, Fondų apsaugos ir apskaitos. Muziejaus fonduose sukaupta ~217 260 eksponatų (2008), tarp jų šaltieji ir šaunamieji ginklai, archeol. radiniai, dokumentai, fotografijos ir negatyvai, vaizduojamojo meno ir portretų rinkiniai. Ypač vertingomis laikoma ginklų, B. Buračo negatyvų kolekcijos, *Lituanikos* transatlantinio skrydžio relikvijos, pirmojo Lietuvos kariuomenės vado gen. S. Žukausko ir kitų kariuomenės kūrėjų asmeniniai ginklai ir daiktai. Didelės II pasaulinio karo, 1944–53 Lietuvos partizanų kovų, numizmatikos kolekcijos. Moksl. b-koje yra ~15 000 leidinių, seniausias jų spausdintas 1605. Muziejuje veikia nuolatinės ginklų ir *Lituanikos* skrydžio, buvusios pogrindinės spaustuvės *ab* ekspozicijos.

Muziejus įkurtas Lietuvos kariuomenės vado P. Liatuko 1919 12 15 įsakymu, 1921 02 16 iškilmingai atidarytas. Į muziejaus bokštą 1922 02 16 įkeltas Laisvės varpas, dovanotas JAV lietuvių. 1936 02 16 naujame muziejaus pastate (archit. V. Dubeneckis, techn. projektas K. Reisono) atidaryta ir nauja ekspozicija. 1937 muziejaus bokšte įrengtas Kauno karilionas. 1936–40 muziejus kaupė ir eksponavo nepriklausomybės kovų relikvijas: ginklus, pulkų vėliavas, paveikslus, archeol. radinius ir kt. eksponatus. 1938 įrengta Žuvusiųjų už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę kripta – balto marmuro lentose aukso raidėmis įrašyta nepriklausomybės kovose žuvusių karininkų, puskarininkių, karių, šaulių ir partizanų vardai bei pavardės. 1940 06 SSRS okupavus Lietuvą muziejus neteko Vytauto Didžiojo vardo, uždaryta kripta. Vokietijos okupacijos (1941–44) l-piu pavadinimas grąžintas, bet prarasta dalis eksponatų, tarp jų – kario statula muziejaus bokšte. Po 1944 prarasta nemažai 1919–40 surinktų eksponatų – kariuomenės pulkų vėliavų, nuotraukų ir kita. Karo muziejus (1944–56 Kariškai istorinis muziejus, 1956–90 Kauno valstybinis istorijos muziejus) buvo priverstas propaguoti sov. ideologiją.

1990 01 29 grąžintas pavadinimas, iš Vidaus reikalų ministerijos grąžinta dalis eksponatų. Muziejus įgijo Lietuvos žmonių per visas okupacijas išsaugotų ir padovanotų relikvijų: 1919–40 karininkų ir kareivių, valstybės veikėjų, diplomatų asmeninių daiktų, apdovanojimų ir dokumentų. 1998 atkurta Žuvusiųjų už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę kripta. Muziejaus vadovai: V. Nagevičius (1921–40 ir 1941–44), B. Žekonis (1940–41), P. Tarasenka (1944–46), J. Apuokas-Maksimavičius (1946–64), A. V. Kvedaras (1964–79), J. Jurevičius (nuo 1979).

L: *Vytauto Didžiojo karo muziejus* Kaunas 2001.

Steponas Gečas

ARCHYVAI

Archyvai Lietuvoje pradėti kaupti 13 a. 1 pusėje. Seniausias išlikęs yra d. kun-čio (valstybės) kanceliarijos archyvas (1367–1795), 18 a. pavadintas Lietuvos Metrika. Dauguma jos dokumentų yra gaunamų ir išduodamų (siunčiamų) raštų aktavimo įrašų knygos. Įrašus LDK kanceliarine slavų, lot., lenkų k. darė rašovai (dijokai), tikrino ir vizavo jų viršininkai raštininkai. Be šių įrašų, yra šiek tiek dokumentų originalų, keliolika genealoginių lentelių, žemėlapių ir planų. Išlikusių 664 knygų (622 saugomos Maskvoje) mikrofilmai saugomi Lietuvos valstybės istorijos archyve (LVIA). Lietuvos vyr. tribunolo (dokumentų nuorašų yra nuo 15 a., originalų išliko nuo 1615), Lietuvos iždo

tribunolo (nuo 1640), Lietuvos dvasinio tribunolo (nuo 16 a.) ir kitų LDK centr. įstaigų, žemės teismų (nuo 1569), pilies teismų (nuo 1555), pakamario teismų (nuo 1583) ir kitų periferinių LDK institucijų išlikusios archyvų dalys saugomos LVIA (>10 000 aktų knygų), yra dokumentų Vilniaus u-to rankraštyne (~500 aktų knygų).

14 a. pab. pradėjo kurtis bažnytiniai archyvai. LVIA saugomi Vilniaus Romos kat. vyskupijos dvasinės konsistorijos (dokumentai nuo 1388), Vilniaus Romos kat. metropolijos kurijos (nuo 1468), Vilniaus stačiatikių vyskupijos (nuo 1545), Lietuvos unitų vyskupijos (nuo 1596), Vilniaus ev. ref. sinodo (nuo 1429) dokumentai, Žemaičių vyskupijos (nuo 1513) archyvai. Bažn. archyvų fondų dalys saugomos ir Lietuvos MA, VU b-kų rankraštynuose, Lietuvos nac. Martyno Mažvydo b-koje.

15 a. atsirado bajorų, dvarų archyvai. Iš jų didžiausias – Radvilų Nesvyžiaus archyvas; dauguma išlikusių jo dokumentų yra Minske (Baltarusijos centr. valst. ist. archyve), dalis – Varšuvoje. Padaryta šio archyvo mikrofilmų, jie saugomi LVIA; jame taip pat saugoma Belazarų, Čapskių, Druckių-Liubeckių, Górskių (Gurskių), Kosakovskių, Masalskių, Naryškinų, Oginskių, Platerių, Radvilų, Sapiegų, Tiškevičių, Zubovų ir kiti archyvai arba jų dalys. Nemaža tų archyvų dalis yra Lietuvos MA b-kos (Karpių, Lopacińskių, Okuličių, Piłsudskių, Platerių, Radvilų, Römerių, Sapiegų, Tiškevičių), Vilniaus u-to b-kos (Karpių, Radvilų, Sapiegų), Lietuvos nac. Martyno Mažvydo b-kos (Daugirdų, Gruževskių, Komarų, Kosakovskių, Nagórskių, Platerių) rankraštynuose, t.p. Biržų, Rokiškio, Telšių kraštotyros muziejuose, Lenkijos archyvuose ir b-kose. Yra dar ~100 mažesnių dvarų archyvų likučių. Dauguma dvarų archyvų dingo.

Po 1795 Lietuvoje susidarė Rusijos admin. įstaigų žinybiniai archyvai. 1852 Vilniuje įkurtas Centrinis senųjų aktų knygų archyvas, jame buvo sukaupta LDK įstaigų aktų knygos, iki 1800 buvusios Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko gubernijose; prie jo prijungti analogiški Liublino (1887) ir Vitebsko (1903) archyvai. Jame buvo ~25 000 aktų knygų. 1872 šio archyvo vedėjas (archyvaras) N. Gorbačevskis išleido pirmąjį *Centrinio senųjų aktų archyvo katalogą*; jame su turtų inventoriais nurodyta 15 628 knygos ir nemažai pavienių dokumentų. 1914 beveik visi šio archyvo seniausi dokumentai (iki 1700) buvo išgabenti į Rusiją (Liublino archyvas 1919 okupavus Vilnių išvežtas į Lenkiją). Nuo 18 a. pab. iki 19 a. vid. veikė Tribunolo archyvas (Lietuvos vyr. tribunolo ir kitų LDK institucijų aktų knygų saugykla). 1873 Pranciškonų bažnyčioje įsteigtas Bendrasis Vilniaus įstaigų archyvas (1914 ~700 000 bylų), kuriame buvo surinkta 19–20 a. Vilniaus gubernijoje veikusių Rusijos admin. įstaigų dokumentai. Analogiškas gubernijos archyvas buvo Kaune (~200 000 bylų). 1901 Vilniuje įsteigtas M. Muravjovo muziejaus archyvas (1914 ~32 000 bylų). Čia buvo saugomi dokumentai (nuo 1830) apie carizmo vykdytą visuom. ir išsivadavimo judėjimo Lietuvoje ir Baltarusijoje slopinimą; archyve buvo ir 1863 sukilimo bylos. Dalis šio archyvo dokumentų 1915 išvežta į Rusiją, o po 1939 – į Baltarusiją. Abi archyvo dalis susigrąžinus, po 1945 daug bylų atiduota Baltarusijai.

Kuriantis Lietuvos valstybei 1918 10 Vilniaus archyvus savo žinion perėmė Lietuvos Valstybės Taryba, įsteigusi Archyvų, b-kų ir muziejų k-ją. Marionetinė V. Kapsuko vyr-bė 1919 01 ją patvirtino. K-ja pradėjo organizuoti Centrinį istorijos archyvą (įteisintas 1919 03). Lenkijai 1919 04 21 okupavus Vilnių, jis buvo pavadintas Vilniaus valst. archyvu (veikė iki 1939; pagal dydį trečias to meto Lenkijos valstybėje). 1939 10 sov. pareigūnai jį apiplėšė ir išvežė į Minską ~645 000 vertingiausių bylų. Vilniuje dar veikė Vilniaus miesto archyvas (>300 000 bylų), žinybiniai archyvai, 2 rankraštynai (Vilniaus u-to ir Vrublevskių b-kos).

Nepriklausomoje Lietuvoje archyvais 1919–21 rūpinosi Valstybės archeologijos komisija. 1920 01 Švietimo m-ja patvirtino k-jos įstatus, kur pirmą kartą deklaruojama privačių archyvų kaupimas ir apsauga. 1921 10 Kaune įsteigtas Centralinis valstybės archyvas. Jame buvo saugomi iš Rusijos grąžinami fondai, t.p. išlikusios Kaune gubernijos v-bos, žandarų ir kitų rusiškų įstaigų fondų dalys bei suvežti į Kauną dvarų archyvai (1940 ~600 000 bylų). SSRS okupavus Lietuvą (1940) archyvai buvo pertvarkyti

pagal sov. modelį, juos imta centralizuoti. 1940 08 16 LSSR MT nutarimu archyvų veiklai pradėjo vadovauti LSSR vidaus reikalų liaudies komisariato Archyvų skyrius (nuo 08 25 LSSR NKVD–MVD Archyvų skyrius). 08 23 pasirašytas Archyvų įstatymas. Archyvuose buvo įkurti slaptųjų fondų skyriai. Kauno centralinis valstybės archyvas pertvarkytas ir pavadintas LSSR centriniu valstybiniu archyvu, Vilniaus valst. archyvas tapo jo filialu (1941 jis pertvarkytas į LSSR centrinį valst. archyvą, o kauniškis virto jo filialu). 1941 pr. pradėta kurti apskričių valst. archyvus. Daug problemų kėlė 1939 10 iš Vilniaus archyvų į Minską išvežtų bylų grąžinimas (1941–43 susigrąžinta ~95% bylų). 1940 pab.–1941 pr. iš Maskvos ir Leningrado buvo susigrąžinta 1914 į Rusiją išvežtų fondų dalys (>30 000 bylų, 2014 senųjų aktų knygų). Vokietijos okupacijos metais dalis dokumentų vėl grąžinta įstaigoms, dalis išvežta į Vokietiją. Per karą įstaigų archyvuose dingo >2 mln. bylų, į Vokietiją išvežtas Klaipėdos miesto archyvas, daugelis Lietuvos žydų archyvų.

Sov. S-gai vėl okupavus Lietuvą buvo kaupiami ir tvarkomi archyvų fondai, atkurti apskričių archyvai. Nemaža bylų įstaigose sunyko, fondai tvarkyti nepakankamai kvalifikuotai. Valst. archyvų spec. skyriai teikė sov. saugumui informaciją, kuri naudota gyventojų represijoms. Atkurti apskričių archyvai 1950 tapo rajonų valst. archyvais. 1960 įkurta Archyvų v-ba prie LSSR MT. Susigrąžinti 1914 ir 1939 iš Lietuvos išvežtų archyvų fondai, tačiau nemažai jų neteisėtai perduota Baltarusijai, Rusijai, Lenkijai. 1964 vietoj rajonų ir miestų valst. archyvų sukurta 10 Centrinio valst. archyvo filialų, saugančių SSRS okupacijos dokumentus. 1978 Centrinio valst. archyvo Kauno ir Šiaulių filialai pertvarkyti į centr. valstybinius archyvus. Per SSRS okupaciją daug liet. tautai vertingų archyvinių dokumentų, ypač iš dvarų, vienuolynų archyvų, žuvo arba dingo, buvo specialiai naikinama (sumalama popieriaus f-kuose, grobstoma). Polit. pobūdžio archyvai (pvz., Užs. reikalų m-jos, Vidaus reikalų m-jos, Šaulių s-gos, polit. partijų, Vokietijos okupacijos l-pio įstaigų) tyrinėtojams buvo beveik neprieinami. 1988 sustiprėjus kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės ir ypač po jos paskelbimo (1990 03 11) Sov. S-gos ir SSKP centr. institucijų nurodymu jiems pavaldžios institucijos ir kolaborantai dalį dokumentų iš SSRS KGB Lietuvos padalinio ir Partijos archyvo prie LKP CK archyvų sunaikino, dalį išvežė į SSRS (kai kuriuos dokumentus 1992 Rusija Lietuvai grąžino). 1990 02 Archyvų įstatymu Lietuvos archyvai tapo teisiškai nepriklausomi nuo SSRS institucijų. Po 1990 03 11 Lietuvos archyvai, išskyrus 2, perėjo Lietuvos Respublikos žinion; 1991 žlugus SSRS ir šie archyvai – Lietuvos visuomenės org-jų archyvas (iki 1990 Partijos archyvas prie LKP CK) ir KGB LSSR padalinio archyvas – tapo LR nuosavybe. Nuo 1990 04 archyvų veiklai vadovauja Lietuvos archyvų generalinė direkcija; 1995 02 pertvarkyta į Lietuvos archyvų dep-tą prie LR Vyr-bės). Lietuvos centrinio valstybės archyvo filialai, Kauno ir Šiaulių valstybiniai archyvai 1993 05 pavadinti apygardų archyvais. LR Seimo 1993 06 nutarimu įsteigtos Lietuvos archyvų generalinės direkcijos Ypatingos reikšmės dokumentų tvarkymo ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbo grupės (veikė iki 1996). Jos aprašė ir susistemino buvusio KGB LSSR padalinio archyvinius dokumentus. 1994 01 šis archyvas iki jo perdavimo Lietuvos archyvų generalinės direkcijos žinion pavadintas KGB archyvinių dokumentų saugykla. 1995 10 įsteigtas Lietuvos ypatingasis archyvas, kuris perėmė toje saugykloje buvusius dokumentus. 1995 12 priimtas naujas Archyvų įstatymas. 1996 įsteigtas Vilniaus apskr. archyvas (į jį perkelti panaikinto Švenčionių apyg. archyvo fondai) ir Tauragės apskr. archyvas, panaikintas Raseinių apyg. archyvas. 1997 Alytaus, Kauno, Klaipėdos, Marijampolės, Panevėžio, Šiaulių apygardų archyvai pavadinti apskričių archyvais, panaikintas Ukmergės apyg. archyvas (Anykščių, Ignalinos, Molėtų, Utenos, Zarasų raj. s-bių dokumentų fondai perkelti į įsteigtą Utenos apskr. archyvą, Ukmergės ir Širvintų – į įsteigtą Vilniaus apskr. archyvo Ukmergės filialą).

2008 Lietuvoje veikė 15 svarbiausių archyvų (3 valstybiniai, 2 specializuoti ir 10 apskričių, lent.), juose buvo >22 200 fondų, >11 mln. saugojimo vienetų (saugyklose už-

Lent. **Svarbiausieji Lietuvos valstybiniai archyvai** (2008)

Alytaus apskrities	Lietuvos literatūros ir meno	Šiaulių apskrities
Kauno apskrities	Lietuvos valstybės istorijos***	Tauragės apskrities
Klaipėdos apskrities	Lietuvos valstybės naujasis	Telšių apskrities
Lietuvos centrinis valstybės*	Marijampolės apskrities	Utenos apskrities
Lietuvos ypatingasis**	Panevėžio apskrities	Vilniaus apskrities****

* 2001 prie jo prijungtas Lietuvos vaizdo ir garso archyvas
** 2001 prie jo prijungtas Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas
*** 2001 prie jo prijungtas Lietuvos centrinis metrikų archyvas
**** turi filialą Ukmergėje

ima ~103 km lentynų). Svarbus yra ir Lietuvos MA centrinis archyvas. LR savivaldos, valdymo institucijose, prokuratūroje, teismuose kaupiami tų įstaigų žinybiniai archyvai, esantys valstybės nuosavybėje. Juridinių ir fiz. asmenų archyvai yra tų asmenų nuosavybė. Vilniuje veikia Lietuvos archyvų b-ka (2001 priskirta Lietuvos lit-ros ir meno archyvui), turinti ~115 000 spaudinių, išleistų nuo 18 amžiaus.

Archyvų veiklą reguliuoja Lietuvos archyvų dep-tas. Direktoriai: 1990–92 B. Vonsavičius, 1992 A. Guobys, 1993–97 G. Ilgūnas, 1997–98 A. Šoliūnas, nuo 1998 V. Grigoraitis.

L: *Lietuvos TSR valstybinių archyvų fondo trumpas žinynas* Sąsiuviniai 1–14 Vilnius, 1974–1989; *Lietuvos TSR centrinio valstybinio archyvo Kaune fondų žinynas* Kaunas 1986; *Lietuvos archyvai* Sąsiuviniai 1–14 Vilnius 1988–2001; *Lietuvos centrinio valstybinio istorijos archyvo fondų žinynas* t. 1 Vilnius 1990; *Šiaulių apygardos archyvo fondų žinynas* Vilnius 1994; *Sapiegų giminės dokumentai*: *Fondo aprašas* f. nr. 1292 Vilnius 1995; *Lietuvos literatūros ir meno archyvo institucijų fondo žinynas* Vilnius 1995; *Komunistinių organizacijų fondų žinynas* Vilnius 1996.

Jolita Dimbelytė, Sigitas Jegelevičius

KULTŪROS CENTRAI

Kultūros centrų veiklą reglamentuoja Kultūros centrų įstatymas (2004), pagal kurį jie yra kult. įstaigos, sudarančios sąlygas etninės kultūros sklaidai. Kult. centrai populiarina senąsias lietuvių tradicijas ir papročius, buria mėgėjų meno kolektyvus ir rengia juos dainų šventėms, organizuoja pramoginius ir edukacinius renginius (studijas ir būrelius), valst. švenčių, atmintinų ir kalendorinių datų minėjimus, puoselėja mėgėjų meną. Juos steigia valstybė (Kultūros ministerija), savivaldybės (s-bės taryba) ir kitos viešosios įstaigos ar privatūs asmenys. Juridinio asmens statusą turinti įstaiga gali gauti valstybės paramą (pagal Kultūros centrų modernizavimo, Etninės kultūros ir regionų kultūros fondų rėmimo programas).

2007 juridinį statusą turėjo 147 kult. centrai (juose buvo 510 filialų), kuriuose dirbo ~2880 kult. ir meno darbuotojų. Yra moterų, vyrų, mišrių ar vaikų chorų, vokalinių ansamblių, pučiamųjų orkestrų, liaudies kapelų, instrumentų ansamblių ar orkestrų, šokių ansamblių ar grupių, folkloro ansamblių ar modernizuoto folkloro grupių, dramos, lėlių, pantomimos ar šokio teatrų. Kult. centruose veikė 3545 mėgėjų meno kolektyvai (ir 1381 vaikų kolektyvas; iš viso juose >62 000 dalyvių), 115 studijų (ir 241 vaikų studija; >8000 dalyvių), 1076 tautodailės būreliai (ir 562 vaikų būreliai; >11 600 dalyvių) ir 234 klubai (ir 91 vaikų klubas; >7000 dalyvių). Per metus surengiama >58 000 mėgėjų meninės kūrybos ir >4800 profesionaliojo meno renginių ir koncertų. Kolektyvai dalyvauja Pasaulio lietuvių dainų, Baltijos ir Šiaurės šalių dainų šventėse, tarptautiniuose folkloro festivaliuose *Baltica*, *Skamba skamba kankliai*. Kultūros centrų veiklą koordinuoja Lietuvos liaudies kultūros centras, juos vienija, skatina bendradarbiauti, jiems Lietuvoje ir užsienyje atstovauja Kultūros centrų asociacija.

Kultūros paminklai

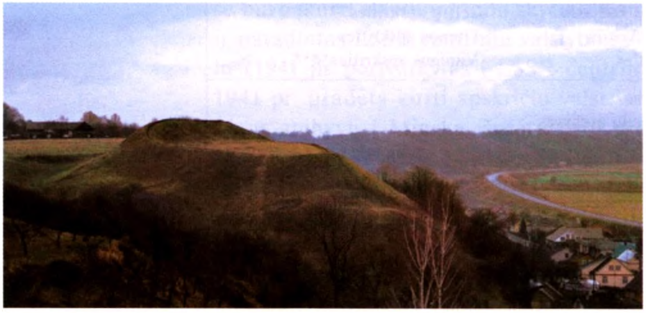

Seredžiaus I piliakalnis, dar vadinamas Palemono kalnu (Jurbarko rj. s-bė)

Lietuvoje kultūros paminklai skiriami į tam tikras grupes: archeologijos paminklai (ankstyvojo l-pio – nuo seniausių laikų iki rašytinių šaltinių atsiradimo – objektai, susiję su protėvių gyvenimu), memorialiniai paminklai (žymi ist. įvykius, jų vietas, palaidojimo vietas ir kt.), architektūros paminklai (pastatai ir jų kompleksai), urbanistikos paminklai (miestų centrai, aikštės, gynybiniai statiniai, etn. kaimai), dailės paminklai (profesonalių dailininkų ir tautodailininkų kūriniai), technikos paminklai (pram. statiniai). Kultūros paminklais rūpinasi valstybė (atliekama apskaita, nustatomi apsaugos reglamentai, remiami konservavimo, restauravimo ir tvarkymo darbai).

Didž. grupę sudaro archeologijos paminklai, kurie kartu su mitologijos paminklais apima: piliakalnius, gynybinius įtvirtinimus, senųjų miestų vietas, statinių griuvėsius ir jų liekanas, alkus, aukurus, akmenis su dubenimis, pėdomis ir ženklais, kūlgrindas, pilkapius, kapinynus ir kt. laidojimo vietas. Piliakalniai praeityje turėjo gynybinę, dabar turi moksl. ir pažintinę paskirtį, pagyvina Lietuvos kraštovaizdį. Jie gausiai lankomi žmonių, ant jų švenčiamos šventės. 2007 Kult. vertybių registre buvo 775 piliakalniai, dalis jų sutvarkyta ar tvarkoma, pritaikyta lankymui (įrengti laiptai ar takai, inform. stendai, sutvarkyti želdiniai). Gausiausiai lankomi Lietuvos istorijai reikšmingi piliakalniai: Apuolės, Kernavės, Punios, Seredžiaus, Šeimyniškėlių, Veliuonos. Pav.

MEMORIALINIAI PAMINKLAI

Atskirą kultūros ir istorijos palikimo dalį sudaro ist. kapinės (kapinynai ir kt. senovės laidojimo vietos, neveikiančios kapinės, karių kapai) ir memorialinės vietos. Tautiniai memorialiniai paminklai – kryžiai ir koplytstulpiai – yra pripažinti savitu menu; UNESCO 2001 kryždirbystė paskelbta žodinio ir nematerialaus paveldo pasaulio šedevru. Sen. kapinių dauguma – katalikų kapinės, t.p. išliko žydų, ev. liuteronų, ev. reformatų, stačiatikių, sentikių, musulmonų, totorių ir karaimų kapinių. Miestų ir rajonų s-bės prižiūri savanorių ir pasipriešinimo dalyvių kapus. Valstybės lėšomis sutvarkyti Lietuvos karių, žuvusių per 1918–20 Nepriklausomybės karą, kapai Kupiškyje, Dauguose ir Rumbonyse (Alytaus rj. s-bė), Kapčiamiestyje, Širvintose, Gelvonuose, Musninkuose. Prižiūrimi ir tvarkomi garsių visuomenės ir kultūros veikėjų (Vasario 16 Akto signatarų J. Šerno, D. Malinausko ir J. Smilgevičiaus, kunigo ir poeto Maironio, rašytojos M. Pečkauskaitės-Šatrijos Raganos, leidėjo E. Jagomasto, dainininko D. Dolskio) kapai, vertingi ist. antkapiniai paminklai Bernardinų ir Rasų kapinėse Vilniuje, t.p. žuvusių I ir II pasaul. karo dalyvių, holokausto aukų kapai. Prižiūrimos Lietuvos didikų, bažnyčių fundatorių palaidojimo vietos (Oginskių kripta Veisiejų bažnyčioje, Tiškevičių šeimos koplyčia Kretingos kapinėse). Pav.

Senosios totorių kapinės Raižiuose (Alytaus rj. s-bė)

DAILĖS PAMINKLAI

Skaistgirio (Joniškio rj. s-bė) Šv. Jurgio bažnyčios Kryžiaus kelio stotis (19 a., 1992–2001 restauravo A. Šaulys)

Daug dailės paminklų išliko bažnyčiose (daugiausia tapybos, skulptūros, įv. dekoro). Jų interjerus puošia monumentaliosios dailės kūriniai (sienų tapyba, vitražai, mozaika) ir taikomosios dekoratyvinės dailės dirbiniai, skulptūrinis dekoras (stiuko lipdyba, fundatorių antkapiai), puošnūs altoriai, sakyklos, vargonų prospektai. Gausu apeiginių ir liturginių reikmenų: krikštyklų, kilnojamųjų altorėlių, metalo ir auksakalystės dirbinių (paveikslų aptaisai, antepediumai, šviestuvai, varpai, sarkofagai, grotos, dekoratyviniai kryžiai, liturginiai indai, monstrancijos, relikvijoriai). Skulptūrinės puošybos šedevru laikoma barokinės Šv. Petro ir Povilo (Vilnius) bei Pažaislio vienuolyno (Kaunas) bažnyčių kompozicijos. Šv. Mikalojaus bažnyčioje (Vilnius) 2007 aptikta autentiška 16 a. skliautų tapyba. 18 a. skliautų tapyba 2001 restauruota Pažaislio vienuolyno bažnyčios (Kaunas) presbiterijoje ir 2003 Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios (Vilnius) zakristijoje. Nuo 1999 valstybės lėšomis restauruota unikalių ir reikšmingų Lietuvos dailės kūrinių: M. K. Čiurlionio dailės muziejaus gotikinė skulptūra – *Madona su kriauše* (16 a. pr., 1998), Raudondvario Šv. Kūdikėlio Jėzaus Teresės bažnyčios paveikslas *Šv. Benediktas* (dail. S. Čechavičius, 19 a.; 1999), Skaistgirio (Joniškio rj. s-bė) Šv. Jurgio bažnyčios Kryžiaus kelio stotys (19 a., 2001), Varnių Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus bažnyčios didysis altorius su sidabruotomis skulptūromis (17 a., 2002), Visų Šventųjų bažnyčios (Vilnius) koplyčios altorius su skulptūromis ir sienine tapyba (18 a., 2002), Rokiškio Šv. Mato bažnyčios 19 a. vitražai ir varpinės laikrodis (2002), Šiluvos bazilikos paveikslas *Dievo Motina su kūdikiu* (17 a., 2003), kun-čių Radvilų giminės sarkofagai (saugomi Kėdainių ev. ref. bažnyčioje). Vertingą Lietuvos dailės paveldo dalį sudaro molbertinė tapyba, išliko 17–18 a. tapytų šventųjų, Lietuvos dvasininkų bei didikų portretų (eksponuojami parodoje *Krikščionybė Lietuvos mene* Taikomosios dailės muziejuje Vilniuje). Pasaulyje garsūs M. K. Čiurlionio kūriniai (20 a. pr.) eksponuojami jo galerijoje Kaune. Pav.

ARCHITEKTŪROS IR URBANISTIKOS PAMINKLAI

Prie jų priskiriama: urbanistinės vietovės, etn. kaimai, gynybiniai statiniai, sakraliniai pastatai, visuom. pastatai, dvarų ansambliai ir parkai. Urbanistinėse vietovėse (ist. miestų dalys – senamiesčiai, senieji miesteliai ir statinių kompleksai) saugoma vertybių visuma: archeol. sluoksniai, urbanistinis audinys (ist. valdų ribos, gatvių tinklas, aikštės, užstatymo linijos ir tankis, statinių tūriai), pastatų architektūrinė išraiška. Lietuvos kai kurių miestų – Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Kėdainių, Šiaulių – didelės teritorijos tvarkomos pagal spec. planavimo dokumentus, programas ir apsaugos reglamentus (1995 parengtas Vilniaus senamiesčio regeneravimo projektas, 1996 parengta atgaivinimo strategija, 2003 patvirtintas reglamentas). Remiantis šiais dokumentais miestų s-bės tvarko senamiesčių teritorijas; sutvarkyta Katedros aikštė, Aukštutinės pilies teritorijos takai ir Užupio gatvės Vilniuje, Kėdainių Senoji aikštė ir senamiesčio gatvės, Rokiškio Nepriklausomybės aikštės kompleksas.

Etnografiniai kaimai ir sodybos

Etn. kaimai ir sodybos yra vertingi dvasinės ir materialiosios kult. objektai, rodantys liet. tautos etninį savitumą. Žemaitijoje paplitę padrikieji kaimai (sodybos išsidėsčiusios atokiau viena nuo kitos), Dzūkijoje išliko kupetinių kaimų (sudaro laisvai, be aiškaus plano, išsidėsčiusios sodybos), Aukštaitijoje – gatvinių kaimų (turi vieną, tiesią ar kiek lenktą, pagrindinę gatvę, palei kurią iš vienos arba abiejų pusių, statmenai ar įžambiai jai, išdėstytos sodybos), V. Lietuvoje ir Užnemunėje – vienkieminių kaimų. Į Liaudies archit-ros vertybių sąrašą įrašyta 38 kaimai, 73 sodybos ir 193 pastatai (2006). Dalis

Aukštaitijos, Dzūkijos, Suvalkijos ir Žemaitijos etn. sodybų ir pastatų saugoma Lietuvos liaudies buities muziejaus po atviru dangumi įrengtoje ekspozicijoje (Rumšiškėse); muziejaus teritorijoje restauruojamos senosios sodybos ir statomos naujos, atkuriama senoji kaimų ir sodybų aplinka. Išlikę etn. kaimai priskirti Lietuvos etn. regionų nac. parkams.

Gynybiniai pastatai

Ankstyviausi gynybiniai statiniai įrengti ikivalstybiniu ir Lietuvos valstybės kūrimosi l-piu. Juos sudaro 13–14 a. mūrinės gynybinės pilys (Medininkų pilis) bei jų kompleksai (Vilniaus, Trakų, Kauno, Klaipėdos pilys). Prie gynybinių objektų priskiriama bastioninės (išliko 16 a. pab.–17 a. Biržų pilis), 17 a. rezidencinės (Panemunės, Raudonės ir Raudondvario) pilys. Išliko 19 a. pab.–20 a. pr. fortifikaciniai statiniai – Kauno tvirtovės kompleksas, I pasaul. karo gynybinių įtvirtinimų (P.r. Lietuvoje) ir 1944–53 partiz. karo bunkerių (P.r. Lietuvoje – Punios, Žemaitijoje – Šilų miško ir Šatrijos rinktinės bunkeriai).

Sakraliniai pastatai

Lietuvoje nuo seno gyvena įv. konfesijų tikintieji, jų kulto pastatai priskiriami sakraliniams paminklams. Išliko įv. architektūrinių stilių (nuo gotikos iki modernizmo) katalikų medinių ir mūrinių bažnyčių, vienuolynų, kapinių koplyčių. Seniausios medinės bažnyčios – Užvenčio (1703), Beržoro (1746) ir Platelių (1741), unikalios yra Palūšės Šv. Juozapo (1757) ir Kėdainių Šv. Juozapo (1766, dvibokštė barokinė) bažnyčios. Reformacijos l-piu pastatyta mūrinių ev. liuteronų ir ev. reformatų bažnyčių, 19 a. – daug cerkvių, sinagogų ir kt. maldos namų; daug jų nukentėjo per SSRS okupaciją. Atkūrus nepriklausomybę sakraliniai pastatai grąžinti rel. bendruomenėms, dalis pastatų restauruota. Svarbiausi: Vilniaus arkikatedra bazilika, bažnyčios – Šv. Kazimiero ir Visų Šventųjų Vilniuje, Prisikėlimo ir Šv. Mykolo Arkangelo Kaune, Šv. Mato Rokiškyje ir Švč. Trejybės Pabiržėje, Švč. Trejybės bažnyčia ir vienuolynas Liškiavoje (visos katalikų), Kėdainių, Šilutės, Vanagų (Klaipėdos rj. s-bė) ev. liut. bažnyčios, Jurbarko ir Marijampolės stačiatikių cerkvės. Pav.

Beržoro (Plungės rj. s-bė) Šv. vyskupo Stanislovo bažnyčia ir varpinė (restauruota 1998–2001)

Švėkšnos (Šilutės rj. s-bė) dvaro Genovaitės vila (1887)

Visuomeniniai pastatai

Nemaža kultūros paminklų dalis yra visuomeniniai pastatai, juose kaip ir anksčiau įsikūrusios valst. ar visuom. įstaigos. Restauruota Prezidento rezidencija ir Krašto apsaugos m-jos rūmai Vilniuje. Dalis buv. pastatų sutvarkyta ir perduota visuom. reikmėms: 1918–40 Nepriklausomos Lietuvos Ministrų kabineto pastatas perduotas VDU, Klaipėdos kareivinių pastatas pritaikytas KU, Kėdainių kareivinių pastatas – gimnazijai. Daugelyje buv. didikų rezidencijų veikia muziejai: Chodkevičių rūmuose – Vilniaus paveikslų galerija, Radvilų rūmuose – Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus, Tiškevičių rūmuose – Kretingos muziejus ir Gintaro muziejus (Palanga), Tyzenhauzų dvaro rūmuose – Rokiškio muziejus. Daugelyje senųjų miestų pastatų yra išlikusių 16–17 a. gotikinių ir renesansinių rūsių, kurie pritaikyti kavinėms, parduotuvėms, restoranams.

Lietuvoje yra daugiau kaip 300 dvarų sodybų, įrašytų į Kult. vertybių registrą. Tai pasta-

tų ansambliai su gyvenamaisiais, ūkiniais (kai kur – su gamybiniais) pastatais ir parkais. Seniausi išlikę 17–18 a. dvarų parkai, jiems būdingas geom. išplanavimas. 18 a. pab.–19 a. plito angliškieji parkai (išliko Palangos, Užutrakio, Lentvario ir Trakų Vokės parkai, sukurti prancūzų kraštovaizdžio architekto E. F. André). Pav.

TECHNIKOS PAMINKLAI

Juos sudaro įv. paskirties statiniai, pastatai, jų kompleksai ir technol. įranga. Viena gausiausių grupių – gamybiniai pastatai. Juos pradėta statyti 16–17 amžiuje. Prie upių buvo statomi vandens, lygumose ir kalvotose vietovėse – vėjo malūnai. Rudnios vandens malūnas (Varėnos rj. s-bė) ant Ūlos upės pastatytas 16 a. kaip geležies liejykla, 1841 pritaikytas grūdams malti. Nuo 19 a. vid. prie malūnų kūrėsi medienos apdirbimo dirbtuvės, kalvės, lentpjūvės, vilnų karšyklos. Giedraičiuose (Radviliškio rj. s-bė) išliko 19 a. vid. vėjo malūnas su kalve, Saugose (Šilutės rj. s-bė) – malūnas su lentpjūve (1908), Čiobiškyje – vandens malūnas su vilnų karšykla (1900). 18 a. pab.–19 a. dvarų sodybose pradėti statyti pram. statiniai – malūnai, spirito daryklos, popieriaus, gelumbės, metalo apdorojimo įmonės, pieninės, kalvės. Nuo 1823 Vilniuje veikė V. Puslovskio įkurtas pirmasis popieriaus fabrikas. Išliko grafui J. Tiškevičiui priklausęs malūnas Mūrinėje Vokėje (Vilnius, 19 a. pab. perstatytas į popieriaus fabriką), Ch. Frenkelio odų apdirbimo fabrikas Šiauliuose, brolių Šmitų metalo apdirbimo fabrikai Kaune (visi 1879), I. Lipskio vad. bravoras Vilniuje (1896). Į Kult. vertybių registrą įrašyta ~200 pram. statinių, daugiausia malūnų. Pav.

Ginučių (Ignalinos rj. s-bė) vandens malūnas su įranga (19 a.; 1978 restauruotas, įrengtas muziejus)

Geležinkelio tiltas per Tenžės upelį (19 a. vid., Kretinga)

INŽINERIJOS PAMINKLAI

Jiems priklauso keliai ir jų įranga. Lietuvoje 17–18 a. atsirado pirmieji pašto keliai, 1830–35 nutiestas traktas Sankt Peterburgas–Varšuva, ėjęs per Lietuvą (Utenoje išliko 1835 statytas pašto stoties kompleksas). 1861 nutiesta Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelio atšaka Kaunas–Virbalis, Aukštaitijoje 1898 nutiestas siaurasis geležinkelis, pastatyta geležinkelio stočių, tiltų, tunelių. Pav.

L: T. Adomonis, K. Čerbulėnas *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija* t. 1 Vilnius 1987; **T. Adomonis, N. Adomonytė** *Lietuvos dailės ir architektūros istorija* t. 2 Vilnius 1997; *Lietuvos architektūros istorija* 3 t. Vilnius 1987–2000; *Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas (1978–1990 m.)* 2 d. Vilnius 1993; **K. Šešelgis** *Lietuvos liaudies architektūros paminklai* t. 4 *Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai* Vilnius 1996, t. 5 *Gatviniai ir vienkieminiai Aukštaitijos kaimai* Vilnius 1998; *Istoriniai parkai ir sodai Lietuvoje* Vilnius 1999; **A. Miškinis** *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės* t. 1 *Užnemunės miestai ir miesteliai* Vilnius 1999, t. 2 *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai* 2 kn. Vilnius 2002–05, t. 3 *Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai* 2 kn. Vilnius 2004–07; *Technikos paminklai Lietuvoje* Vilnius 2000; *Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai* Vilnius 2001; *Medinė architektūra Lietuvoje* Vilnius 2002; *Lietuvos dailės istorija* Vilnius 2002; *Lietuvos sakralinė dailė, XI–XX a. pradžia* 4 t. Vilnius 2003–06; *Istoriniai miestai: sena ir šiuolaikiška* 2003; *Lietuvos kultūros paveldo atgimimas* Vilnius 2004; *Urbanistika ir architektūra* Vilnius 2004; *Lietuvos urbanistikos paveldas: vertybių įteisinimas, apsauga, tvarkymas (1967–1993)* Vilnius 2005.

Utenos pašto stoties kompleksas (1835)

Knygų leidyba

Vieno pirmųjų LDK leidinių – P. Skorinos kn. *Apaštalas* – fragmentas (VU b-ka)

Vilniaus knygrišių įrištos 16 a. knygos iš Žygimanto Augusto ir K. L. Sapiegos b-kų (VU b-ka)

KNYGŲ LEIDYBA IKI 1795

Rankraštinių knygų leidybos užuomazgos Lietuvoje siekia 14–15 a., kai LDK valdovų ir didikų dvaruose imta perrašinėti ist. kronikas (Lietuvos metraščius), vėliau – ir teisinę (Lietuvos Statutus) lit-rą. Įsigalint krikščionybei atsirado ir rel. lit-ros poreikis. Ją lot., lenkų ir senąja bažnytine slavų kalba daugino įv. konfesijų vienuolynų perrašinėjimo dirbtuvės (skriptorijai). Rankraštinių knygų reikšmė ėmė mažėti išradus spaudą. Spaudinių atveždavo iš kelionių grįžtantys dvasininkai, didikai ir studentai. 1499 užsienyje (Gdanske) buvo išspausdinta pirmoji specialiai LDK skirta knyga – Vilniaus vyskupo užsakymu kanauninko Martyno parengta bažn. apeigų kn. *Agenda* (lot. k.). Vilniuje ~1520 įsikūręs spaustuvininkas P. Skorina ~1522 čia senąja bažnytine slavų kalba išleido pirmąją LDK knygą – trumpų bažn. tekstų rinkinį *Mažoji kelionių knygelė* (*Malaja podorožnaja knižica*). Apie 1523–24 Karaliaučiuje pradėjo veikti Weinreicho spaustuvė (veikė iki 1553), kurioje 1547 išleista pirmoji knyga liet. kalba – ev. liut. kunigo M. Mažvydo *Katekizmas*.

Sistemingos knygų leidybos pradžia sietina su Mikalojaus Radvilos Juodojo spaustuvės Lietuvos Brastoje įsteigimu 1553 ir kt. protestantiškų spaustuvių Nesvyžiuje (1562), Laske (1573–89), Vilniuje (~1574–75), Rygoje (1588) veiklos pradžia. Netrukus knygų leidyba susirūpino ir Kat. bažnyčios atstovai. Į katalikybę atsivertęs Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis savo tėvo spaustuvę iš Lietuvos Brastos perkėlė į Vilnių ir perdavė ją jėzuitų kolegijai (1575–86 veikė Radvilos, 1586–1805 – Vilniaus a-jos spaustuvės vardu). Vilniuje buvo išleistos pirmosios LDK knygos liet. k. – P. Canisijaus katekizmo (neišliko) ir J. Ledesmos katekizmo *Katekizmas, arba Mokslas kiekvienam krikščioniui privalus* (išsp. 1595) vertimai. 16 a. Lietuvoje išėjo ~500, 17 a. – ~5000 knygų įv. kalbomis; liet. kalba 16–17 a. išleisti 46, 18 a. (iki 1795) – 158 spaudiniai. Vidutinis knygos tiražas buvo ~500, kai kurių leidinių (katekizmų ir giesmynų) – ~2000 egzempliorių. Knygų leidybą LDK skatino valstybės, ūkio, mokslo ir švietimo poreikiai, konfesijų kova dėl įtakos visuomenei, ją reguliavo LDK ir Lenkijos valdovų privilegijos, kontroliavo bažn. cenzūra. 16–17 a. knygų leidybą daugiausia organizavo ir finansavo kat., stč., ev. ref. bendruomenės, 18 a. 2 pusėje veiklą perėmė komercinės knygų įmonės ir įstaigos – spaustuvės, knygynai ir knygrišyklos. Per 1794 (T. Kosciuškos) sukilimą liet. spaudinius leido ir pasaulietinė valdžia. 16–18 a. LDK 23 vietovėse veikė 46 spaustuvės, daugiausia (16) Vilniuje. Svarbiausia liet. spaudinių bazė buvo Vilniaus akademijos spaustuvė (1575–1805), ev. ref. leidinių liet. k. išleido J. G. Rheto spaustuvė (1651–70) Kėdainiuose (16 a. pabaigoje ev. ref. leidyba LDK uždrausta, savo knygas jie leido Karaliaučiuje). LDK kultūrai reikšmingos daugiausia lot., lenkų ir senąja bažnytine slavų k. knygas spausdinusios Bazilijonų spaustuvė (1628–1839), Pranciškonų spaustuvė (1671–81), Pijorų spaustuvė (1754–1836; visos Vilniuje). Pagal veiklos pobūdį to meto spaustuves galima skirstyti į komercines (Karcanų, Sultzerių, D. Lęczyckio ir kt.), institucines (VU, vienuolynų, Ev. ref. sinodo, stačiatikių Šventosios Dvasios brolijos) ir tarpines. Poligrafijos įrenginiai ir medžiagos buvo įvežama iš Lenkijos, Prūsijos ir kt. šalių, dalis šrifto ir popieriaus gaminta LDK. Gera poligrafinė bazė lėmė intensyvią knygų leidybą. 16 a.–18 a. 1 pusėje LDK išleistos knygos suformavo liet. spaudos kryptis, padėjo plėtotis liet. raštijai. Daugiausia buvo leidžiama rel. turi-

nio knygų – katekizmų, pamokslų rinkinių, maldaknygių, giesmynų, Biblijos tekstų; jų rengėjai dažnai rėmėsi M. Lietuvos protestantiškaisiais raštais. Išėjo ir pirmieji žodynai, gramatikos, elementoriai. Kai kurie veikalai (M. Daukšos *Postilė* 1599, K. Sirvydo *Punktai sakymų* 2 d. 1629–44, *Trijų kalbų žodynas / Dictionarium trium lingvarum* ~1620, liet. k. gramatika *Universitas lingvarum Litvaniae* 1737, elementorius *Mokslas skaitymo rašto...* 1752) buvo svarbūs liet. kultūrai. Daugiausia liet. spaudos kūrėjų ir vartotojų buvo labiausiai etninius savitumus ir kalbą išsaugojusiuose LDK regionuose – Aukštaitijoje ir Žemaitijoje, todėl liet. knygų leidybos sutelkimas Vilniuje nevisiškai atitiko to meto lietuvių kult. interesus. Pav.

LIETUVIŠKŲ KNYGŲ LEIDYBA 1795–1864

Po ATR III padalijimo Lietuvą prijungus prie Rusijos imperijos, jos valdžios institucijos varžė liet. knygų leidybą. Tolesnei jos sklaidai turėjo įtakos naujų visuom. institucijų įsikūrimas, lietuvių tautinis sąmonėjimas, Šviečiamojo amžiaus idėjų plitimas ir kalbotyros laimėjimai. 19 a. pirmaisiais d-mečiais per metus išeidavo vidutiniškai po 3–5 liet. leidinius, amžiaus viduryje – ~27, iš viso 1795–1864 išspausdinta 585 liet. knygos. Liet. spaudinius leido ir platino ne tik knygų leidėjai, spaustuvės, knygynai, bet ir visuom. org-jos, oficialios valdžios ir mokslo įstaigos bei leidybos institucijos. Į knygų leidybą įsitraukė pavieniai asmenys. Reikšmingas S. Stanevičiaus, S. Daukanto ir kitų visuom. bei kult. veikėjų rūpinimasis lietuvių pasaulietinės knygos leidyba. Atsirado prenumerata. Knygų tiražai svyravo nuo kelių šimtų iki 10 000 egzempliorių. Masinės paskirties leidinių padaugėjo ~3 kartus, jų tiražai siekė 5000–7000 egzempliorių. Bažn. cenzūrą (išskyrus rel. knygų) pakeitė pasaulietinė; remdamasi RI spaudos kontrolės įstatymais ją nuo 1796 vykdė Vilniaus cenzūros k-ja, 1803–29 – VU cenzūros k-tas, sudarytas iš VU profesorių. 1829 RI u-tai neteko teisės cenzūruoti, buvo sudarytas Švietimo m-jai pavaldus cenzūros k-tas; jis kontroliavo ir katalikiškas, bažn. aprobaciją turinčias knygas. Po 1830–31 sukilimo spaudos kontrolės institucijų veikla buvo nukreipta Rusijos valdžios pradėtai prie imperijos prijungtų tautų polit. ir kult. savitumo naikinimo politikai įgyvendinti.

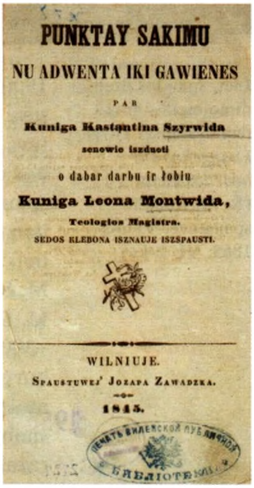
PUNKTAY SAKIMU
NU ADWENTA IKI GAWIENES
PAR
Kuniga Kastantina Szyrwida
senowie iszduoti
o dabar darbu ir łobiu
Kuniga Leona Montwida,
Teologios Magistra.
SEDOS KLEBONA ISZNAUJE ISZSPAUSTI.
WILNIUJE.
Spaustuwej' Jozapa Zawadzka.
1845.

K. Sirvydo *Punktai sakymų...* antraštinis lapas (J. Zawadzkio spaustuvė, Vilnius, 1845; VU b-ka)

Dauguma liet. knygų buvo spausdinama Lietuvos teritorijoje (iš viso veikė 36 spaustuvės, iš jų 20 spausdino liet. knygas), dalis – Rusijos, Vokietijos, Prancūzijos spaustuvėse. 19 a. pr. atsiradus litografijai, pradėjus spaustuves mechanizuoti, spauda tobulėjo. Liet. knygų tematika tapo pasaulietiškesnė, aktualesnė ir įvairesnė (19 a. pr. pasaulietinio ir rel. turinio knygų santykis buvo 2:8, amžiaus viduryje – 4:6). Išėjo pirmosios liet. knygos apie žemės ir namų ūkio darbus, sveikatos apsaugą, originalūs A. Strazdo, S. Stanevičiaus, K. Aleknavičiaus grož. lit-ros kūriniai ir tautosakos rinkiniai, bibliografiniai K. R. Nezabitauskio-Zabičio (1824), P. Köppeno (1827), J. Platerio (1830–36) ir kt. darbai, L. Ivinskio kalendoriai (1846–51, 1855–63). Ofic. raštus leido valdžia, spaudiniai (atsišaukimai) buvo naudojami ir polit. kovoje. Pasirodė pirmieji istorijos ir kalbotyros moksl. leidiniai liet. kalba (S. Daukanto *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* 1845, M. Valančiaus *Žemaičių vyskupystė* 1848, J. Juškos *Kalbos lietuviško liežuvio* 1861). Vyravo hum. tematikos kūriniai. Visai neleista ekonomikos, gamtos, technikos ir kitų mokslo sričių liet. knygų, labai mažai – ž.ū. ir med. leidinių. Kiekybinę rel. spaudinių persvarą lėmė jų kartotiniai leidimai. Pav.

SPAUDOS LIETUVIŠKAIS RAŠMENIMIS DRAUDIMO LAIKOTARPIS (1864–1904)

Lietuvių spaudos lot. raidynu draudimas 1864–1904 sustabdė liet. knygų leidybos raidą D. Lietuvoje. Sumažėjo spaustuvių (1865–75 veikė 19, iš jų 14 Vilniuje), jos daugiausia leido knygas kt. kalbomis. 1869 Vilniuje išleista 155, 1900 – 455, 1903 – 690 leidinių (daugiausia rusų, lenkų ir žydų kalbomis). Liet. knygų leidybą valdžia organizavo rusiš-

Liet. spaudos draudimo metais graždanka išleista knyga *Evangelios ant nedėlios dienų...* (R. M. Rommo spaustuvė, Vilnius, 1865; VU b-ka)

ku raidynu – graždanka. Juo išspausdinti 66 leidiniai (daugiausia elementoriai, kalendoriai, keletas grož. prozos knygelių). Supratę, kad spaudos draudimu siekiama rusifikuoti kraštą, lietuviai tokius leidinius boikotavo, siekė atgauti spaudą lot. raidynu. M. Valančius, L. Ivinskis, P. Vileišis, J. Zawadzkis ir kt. kult. veikėjai valdžios institucijoms rašė prašymus leisti spausdinti lot. raidynu; iš viso buvo įteikti 106 tokie prašymai. Cenzūros leidimai gauti tik 24 leidiniams, iš jų 13 – graždanka. P. Vileišiui iš 13 prašytų leidinių pavyko Sankt Peterburge lot. raidynu išleisti 5, L. Ivinskiui – 1 leidinį. Keletą liet. knygų (K. Donelaičio raštus, A. ir J. Juškų tautosakos rinkinius, M. Daukšos *Katekizmą* ir kt.) mokslo reikalams nedideliu tiražu išleido Rusijos mokslo įstaigos. 1900 D. Lietuvoje veikė 60 spaustuvių, iš jų 33 Vilniuje; žymiausios – Zawadzkio spaustuvė ir knygynas (1805–1939), Blumowicziaus spaustuvė (1833–~1915), Dworzeco spaustuvė (1829–1941), Rommo spaustuvė (1799–1940), Syrkino spaustuvė (1859–1915). Spaudos draudimas suaktyvino knygų leidybą M. Lietuvoje. D. Lietuvai skirtas knygas leido spaustuvininkai O. von Mauderode, J. Schoenke, L. Arnoldtas ir E. Weyeris bei kiti. Vėliau į šį darbą įsitraukė vietos lietuviai spaustuvininkai – J. Mikšas, M. Jankus. Nelegalią liet. knygų leidybą organizavo bei finansavo ir Lietuvos šviesuomenė – M. Valančius, M. Sederavičius, S. Kušeliauskas. ~60 savo parašytų ar išverstų švietėjiškų knygelių M. Lietuvoje savo lėšomis išleido P. Vileišis. Spaudos draudimo l-piu M. Lietuvoje išėjo ~3000 pavadinimų liet. leidinių (1830 jų skirta D. Lietuvai); l-pio pradžioje ~70% jų buvo rel. turinio, 19 a. pab. ~70% visų leidinių sudarė pasaulietinės knygos – daugiausia mokslo populiarinamosios, elementoriai, kalendoriai, grož. lit-ra. Iš rel. lit-ros daugiausia buvo maldaknygių, giesmynų (82 leidinius parašė ar išvertė M. Valančius). Didž. tiražais leistos maldaknygės (20 000–30 000 egz.), kalendoriai (15 000 egz.), mažesniais – grož. lit-ra (5000–6000 egz.), mokslo populiarinamosios knygos (2000–3000 egz.). Pav.

KNYGŲ LEIDYBA 1904–1918

1904 panaikinus spaudos draudimą liet. knygų leidyba pradėjo plėtotis ir D. Lietuvoje. Gausėjo spaustuvių (1904 buvo 64, 1910 – 100, 1913 – 124), veikė trys raidžių liejyklos. E. Novickio spaustuvėje Vilniuje 1906 pradėjo veikti pirmoji rotacinė mašina, didesnėse spaustuvėse atsirado linotipų. Didžiausia buvo J. Zawadzkio spaustuvė. Vilniuje įsteigtos Vileišio spaustuvė (1904–10), Kuktos spaustuvė (1906–24), Kaune – Banaičio spaustuvė (1905–18). 1905 J. Jablonskis įkūrė knygų leidimo d-ją *Aušra*, P. Višinskis – d-ją *Šviesa*, bet dėl lėšų stokos jos greitai nustojo veikusios. Rel. knygas leido Šv. Kazimiero draugija (1906–40), mokomąją lit-rą – Lietuvių mokslo draugija (1907–40). Knygas leido ir knygynų savininkai – M. Šlapelienė Vilniuje, L. Jakavičius Rygoje, 1906–15 Seinuose veikusi kunigų seminarijos profesorių knygų leidimo b-vė Laukaitis, Dvaranauskas, Narjauskas ir bendrovė leido mokslo populiarinamųjų knygų seriją *Žmonių knygynėlis*. 1905–14 išleista 3600 pavadinimų liet. knygų. Vyravo mokslo populiarinamosios ir mokomosios knygos bei to meto rašytojų Žemaitės, J. Biliūno, A. Vienuolio, I. Šeiniaus, Šatrijos Raganos grož. kūriniai. Vidutinis knygų tiražas liko toks pat, kaip ir spaudos draudimo metais.

I pasaul. karas knygų leidybą pristabdė. 1915 Vokietijos okup. valdžia uždraudė be valdžios leidimo spausdinti leidinius, įvežti juos iš kt. šalių ir platinti. Gavus spec. leidimus buvo išleista keliolika Lietuvių mokslo d-jos vadovėlių, Šv. Kazimiero d-jos rel. ir mokomųjų knygų, keli M. Šlapelienės knygyno leidiniai. Per karą į Rusiją pasitraukę Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti nariai ėmė organizuoti kult. ir leidybinį darbą. Petrograde, vėliau Voroneže veikė Lietuvių spaustuvė (1916–18), kurioje spaus-

dinti šios d-jos parengti liet. vadovėliai, užklasinė mokomoji (serija *Vaikų knygynėlis*, 16 leidinių) ir grož. lit-ra. Iš viso d-ja išleido ~50 knygų. Po 1917 Spalio perversmo spaustuvę su rankraščiais bolševikai nusavino. Nacionalizuotoje Lietuvių spaustuvėje Lietuvos reikalų komisariatas išleido ~70 nedidelių visuom. pobūdžio knygelių. Iš viso karo metais išleista ~1100 liet. knygų, ~80–90% jų buvo mažos apimties.

V. Petravičiaus iliustracija iš knygos *Gulbė karaliaus pati* (1937)

KNYGŲ LEIDYBA 1918–1940

1918–40 Lietuvoje susiklostė naujos knygų leidybos sąlygos, kurias lėmė kintanti politinė, ekonominė ir kultūrinė krašto būklė, mokslo, švietimo ir lit-ros raida. Knyga savo ruožtu darė įtaką šiems reiškiniams ir procesams. Per 22 metus išleista >25 000 neperiodinių spaudinių. Nepriklausomybės pirmuoju d-mečiu atkurta per I pasaul. karą sugriauta poligrafijos bazė. Lenkijai okupavus didžiausią spaudos centrą Vilnių knygos iki 1924 daugiausia spausdintos M. Lietuvoje (Karaliaučiuje, Klaipėdoje, Tilžėje) ir Vokietijoje (Berlyne, Leipcige). Kaune pirmosios darbą pradėjo Šv. Kazimiero d-jos spaustuvė *Šviesa* (nuo 1918), leidykla *Sakalas* (1920–44), spaustuvė *Varpas* (nuo 1921), valstybės koop. b-vė *Raidė* (nuo 1922). Iki 1925 Lietuvoje įsteigta ~30 naujų spaustuvių; iš viso 1918–40 veikė 122 spaustuvės. Spaudos centru tapo Kaunas – 1933 čia veikė 55 spaustuvės (iš 110). Knygų leidybos b-vių buvo Marijampolėje, Šiauliuose, Panevėžyje; dauguma jų buvo privačios, menko pajėgumo. Daugiausia liet. knygų išspausdino didelių susivienijimų ir b-vių spaustuvės: *Dirva* (1918–40), *Varpas* (1920–40), *Spaudos fondas* (1921–40), *Spindulys* (įk. 1928), *Viltis* (1932–40), *Šviesa* (1934–40). Jų pastangomis gerėjo ir knygų poligrafija. 1937 Paryžiaus pasaul. parodoje dail. V. Petravičius už liet. liaudies pasakos *Gulbė karaliaus pati* iliustracijas laimėjo *Grand Prix* ir žiuri diplomą, M. Katiliūtė už I. Simonaitytės rom. *Aukštujų Šimonių likimas* iliustracijas – aukso medalį. Leidyboje dalyvavo įvairių nuosavybės formų (privačios, kooperatinės, valstybinės) leidyklos bei skirtingų ideol. pažiūrų leidėjai. Valst. leidėjai – Švietimo m-jai pavaldi Knygų leidimo komisija (1919–40), VDU leidykla *Universitas* – leido vadovėlius aukštosioms m-loms, mokslo veikalus, liet. autorių grož. kūrybą ir pasaulinės lit-ros vertimus. Priv. leidėjų veikla buvo komercinė, orientuota į skaitytojų poreikius. Teigiamas reiškinys buvo leidybos, spausdinimo ir platinimo b-vių atsiradimas ir įsitvirtinimas – *Spaudos fondo*, Šv. Kazimiero d-jos, *Dirvos* ir kt. leidyklos leido, spausdino, reklamavo ir platino grož., mokslo populiarinamąją, inform. lit-rą. Didelę produkcijos dalį sudarė partijų, visuom. d-jų, s-gų ir org-jų leidiniai, išleista ir šviečiamojo pobūdžio, praktinės paskirties knygų. Liet. knygos tapo įvairios teminiu, žanriniu ir tipologiniu požiūriu. Viena ryškiausių šio l-pio tendencijų – knygos turinio sekuliarizacija (rel. knygos sudarė tik 11% visų išleistų knygų). Daugiausia išleista visuom. mokslų (teisės, politikos, administravimo, statistikos) ir grož. lit-ros leidinių. Atsirado įv. inform. leidinių (adresų knygos, verslo informacijos leidiniai, žodynai, žinynai, pradėta leisti enciklopedija). Padaugėjo moksl. lit-ros, leista daug tarnybinių, žinybinių leidinių, instrukcijų. 1928 išleista pirmoji knyga akliesiems reljefinių taškų pagrindu sukurtu Braille'io raštu; iš viso 1928–44 išspausdinta 170 tokių knygų. Pav.

KNYGŲ LEIDYBA 1940–1990

1940 SSRS okupavus Lietuvą visos leidyklos ir spaustuvės nacionalizuotos. Kaune įsteigta Lietuvos SSR valstybinė leidykla (1940–44, Kaune ir Maskvoje) per metus išleido ~1000 leidinių (daugiausia valdžios potvarkių, visuom. polit., grož. lit-ros kūrinių). Vokietijos okupacijos l-piu (1941–44) knygas leido 1941 įkurta Valstybinė leidykla (veikė iki 1944 Kaune), atkurta *Sakalo* leidykla, t.p. Finansų v-ba, Lietuvos ūkio rūmai ir kiti. Išėjo ~820 leidinių. Veikė griežta kar. cenzūra.

Po II pasaul. karo Lietuvos partizanai beveik visų apygardų štabuose organizavo pogrindinės spaudos leidybą. Miškuose buvo įrengta >20 spaustuvių: Kalvių kaime prie

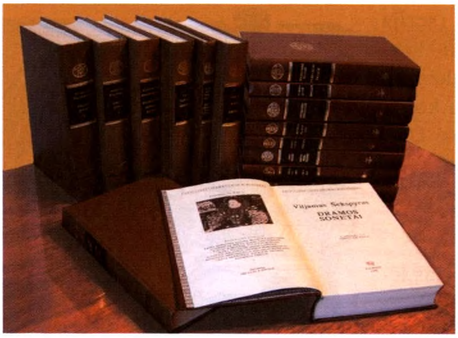

Pasaulinės literatūros bibliotekos knygų serija (leidykla *Vaga*, Vilnius)

Veliuonos (1944–45), LLKS Vyčio apygardos (1944–53, Panevėžio rj.), A apygardos Merkio štabo (1945–47 Varėnos rj.), Dainavos apygardos dzūkų rinktinės (1945–50 Alytaus apskr.), Kupiškio rajono Algimanto partizanų (1945–51), Tauro apygardos štabo (1945–51 Marijampolės rj.), Vytauto apygardos štabo (1945–52 Utenos rj.), Žemaičių apygardos (1945–52 Telšių rj.), Tauro apygardos Geležinio Vilko (1946–48 Marijampolės rj.), Vytauto apygardos Liūto rinktinės štabo (1946–50 Utenos rj.), Dainavos apygardos Merkio rinktinės štabo (1947–49 Varėnos rj.), Dainavos apygardos Šarūno rinktinės (1947–51 Alytaus rj.), Dainavos apygardos štabo (1947–52), Kęstučio apygardos štabo (1947–48 Ariogalos rj.), Šiaurės LLA organizacijos (1947, Panevėžio rj.), Prisikėlimo apygardos štabo (1948–52 Kėdainių apskr.), LLKS vadovybės (1949–52 Radviliškio rj.), Pietų Lietuvos srities (1949–53 Varėnos rj.), Pietų Lietuvos štabo (1949–53 Alytaus apskr.), Šiaurės rytų štabo (1950–52 Rokiškio rj.). Jose išspausdinta >30 pavadinimų poezijos, beletristikos, mokslinio ir politinio pobūdžio knygelių. Daugiausia buvo spausdinama rašomosiomis mašinėlėmis, dauginama rotatoriais, šapirografais, kai kurios spaustuvės turėjo savadarbių spausdinimo staklių.

Visa legali Lietuvos leidyba nuo 1944 pab. buvo formuojama pagal SSRS modelį. 1945 vietoj Lietuvos SSR valst. leidyklos įkurtos 4 valst. leidyklos: Polit. lit-ros, Grož. lit-ros (nuo 1964 *Vaga*; abi Vilniuje), Ped. lit-ros (Kaune, nuo 1964 *Šviesa*), Enciklopedijų, žodynų ir moksl. lit-ros (Vilniuje, 1949 sujungta su Polit. lit-ros leidykla ir pavadinta Polit. ir moksl. lit-ros leidykla; nuo 1964 *Mintis*). 1957 Vilniuje įkurta Vyriausioji enciklopedijų redakcija (1976–81 *Mokslo* leidyklos padalinys), 1975 – mokslo lit-ros leidykla *Mokslas* (nuo 1992, sujungus su Vyriausiąja enciklopedijų red-ja – Mokslo ir enciklopedijų leidykla, nuo 1997 – Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas), 1985 – vaikų lit-ros leidykla *Vyturys*. Leidybos teises turėjo ir kai kurios įstaigos bei org-jos (*Žinijos* d-ja, Respublikinė b-ka, VU ir kt.). Iki 1950 Lietuvoje per metus buvo išleidžiama ~1000, iki 1990 – 2500–2800 pavadinimų įv. tematikos knygų. Iš viso 1940–89 išleista ~88 000 knygų: 63 060 lietuvių, 16 913 rusų, kitos – įv. kalbomis.

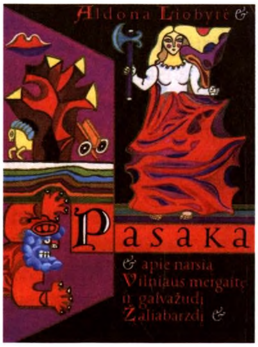

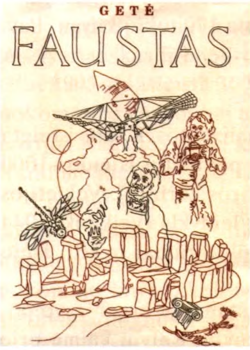

A. Liobytės kn. *Pasaka apie narsią Vilniaus mergaitę ir galvažudį Žaliabarzdį* (1970, dail. B. Žilytė) viršelis

J. W. Goethe's kn. *Faustas* (1978, dail. V. Kalinauskas) viršelis

SSRS okupacijos l-piu (1940–90) leidyklų planai turėjo būti tvirtinami ne tik Lietuvos, bet ir SSRS Spaudos k-te, LKP CK ir SSKP CK Propagandos skyriuje. 1953–63 knygų leidybai vadovavo Kultūros m-ja, nuo 1963 – LSSR MT Spaudos k-tas (nuo 1972 – Valstybinis leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų k-tas). Spaudai rengiami rankraščiai galėjo būti spausdinami tik gavus Vyriausiosios valst. paslapčių spaudoje saugojimo v-bos (*Glavlit*) leidimą. Knygos buvo cenzūruojamos, kai kurios jų kupiūruojamos ar išleistos su spec. apribojimais (su grifais *Tarnybiniam naudojimui*, *Rankraščio teisėmis*; nemaža jų numeruojamos, kad būtų lengviau susigrąžinti tiražą ir kontroliuoti jų pasklidimą). Buvo ribojamas to meto pasaulio žymiausių autorių kūrybos leidimas sov. respublikose – pirmiau turėdavo pasirodyti tokio kūrinio vertimas į rusų kalbą. Maskva vertė leisti rusų ir kitų sov. autorių kūrinius, grupuoti leidybą pagal nurodomas temas. Polit. kontrolė ir cenzūra stabdė ir žalojo tiek praeities autorių (K. Kojalavičiaus-Vijūko, Maironio, V. Krėvės), tiek žinomų, net sovietų pripažintų rašytojų (S. Nėries, A. Vienuolio, J. Avyžiaus, V. Petkevičiaus, M. Karčiausko) kūrinius; režimo oponentų knygos buvo draudžiamos. Nepaisant nepalankių sąlygų, SSRS

okupacijos l-piu buvo išleista vertingos moksl. lit-ros, originalių vadovėlių, liet. rašytojų ir verstinės grož. lit-ros kūrinių (1940–84 išėjo 8360 grož. lit-ros knygų bendru 147 mln. egz. tiražu). Pradėtos reikšmingos knygų serijos *Pirmoji knyga* (nuo 1960), *Lituanistinė biblioteka* (nuo 1966), *Pasaulinės literatūros biblioteka* (nuo 1986), liet. klasikų ir to meto žymiausių rašytojų (K. Donelaičio, Žemaitės, J. Biliūno, J. Grušo, Just. Marcinkevičiaus ir kt.) raštų leidyba, tolydžio plėtėsi filos. lit-ros vertimų leidyba, pradėjo rodytis garsių išeivijos autorių knygos (M. Katiliškio, E. Cinzo, K. Almeno, J. Aisčio ir kt.). Tęstas daugiatomio *Lietuvių kalbos žodyno*, liet. tautosakos rinkinių leidimas, išleista reikšmingų tęstinių mokslo leidinių (*Literatūra ir kalba* 22 t., 1956–95), buvo pastangų sieti leidinius su kult. akcijomis (nuo 1965 almanachas ir renginys *Poezijos pavasaris*). Lietuva garsėjo knygų dailininkais, kurie pelnydavo tarpt. apdovanojimų. Vieni pirmųjų 1959 Leipcigo knygų mugės sidabro medaliu įvertinti V. Jurkūno medžio raižiniai K. Donelaičio poemai *Metai*. Nuo 20 a. 7 d-mečio *Aukso obuolių* prizų, aukso, sidabro, bronzos medalių, plakečių ir kt. apdovanojimų už knygų iliustracijas tarpt. parodose Bratislavoje, Leipcige, Bolonijoje pelnė liet. dailininkai: A. Makūnaitė, S. Krasauskas, A. Steponavičius, B. Žilytė, B. Leonavičius ir kiti.

20 a. 8–9 d-metyje pakilo redakcinis ir meninis knygų rengimo lygis (iliustracijas kūrė R. Gibavičius, V. Kisarauskas, P. Repšys ir kt.), pagerėjo poligrafijos darbų kokybė. Iki 1990 per metus buvo išleidžiama ~300 grož. lit-ros knygų (trečdalis jų – vertimai). Vidutinis *Minties* leidyklos vienos knygos tiražas buvo 12 600, *Mokslo* – 12 500, *Vagos* – 32 000, *Vyturio* – 37 000 egzempliorių. Oficiali šio l-pio statistika nerodo tikro leidinių skaičiaus ir tematikos – atskyrus Bažnyčią nuo valstybės, leidyklos negalėjo leisti rel. lit-ros, nebolševikine dvasia parašytų veikalų. Nelegaliose spaustuvėse, nepaisant persekiojimų, buvo išleista rel. praktikos knygų (maldynų, katekizmų), Lietuvos partizanų ir tremtinių kūrinių, S. Šalkauskio, Vydūno ir kt. veikalų. Šios spaudos, slapta tiražuotos dauginimo aparatais, rašomąja mašinėle ar perrašytos ranka, buvo per visą okupacijos l-pį. Kat. leidiniai buvo spausdinami B. Paulaičio (1960–61, Semeliškės), J. Stašaičio (1964–73, Salininkai, Vilniaus rj.), Viršužiglio (1965–68), P. Plumpos (1970–71; spausdino ir LKBK; abi Kauno rj.), L. Brukšto (1970–73), seserų Cicėnaičių (1971–72; abi Vilniuje), J. Špoko (1973–74), *ab* (nuo 1981; spausdino ir antisov. lit-rą; Kauno rj.), B. Kulikausko (1971–73, Kaunas), *Kapčiamiesčio katalikų* (1970–73, Kapčiamiestis) slaptose spaustuvėse. Pav.

KNYGŲ LEIDYBA PO 1990

Didesni pokyčiai knygų leidyboje prasidėjo 20 a. 9 d-mečio pab., kai valstybė, atsisakiusi knygų leidybos monopolio, ėmė švelninti cenzūrą ir sudarė sąlygas įsitraukti į knygų leidybą kooperatyvams, t.p. autoriai galėjo leisti knygas už savo lėšas. Leidykla *Vyturys* 1989 išleido Sibiro tremtinių atsiminimų kn. *Amžino įšalo žemėje* ir kitų. Permainos dar labiau paspartėjo 1990 Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Buvo visiškai panaikinta cenzūros institucija *Glavlit*. Leidybai reglamentuoti 1996 priimtas LR visuomenės informavimo įstatymas. Pradėtos leisti anksčiau draustos knygos – polit. kalinių ir tremtinių atsiminimai, išeivių ir Vakarų šalių rašytojų kūriniai. Knygų leidybai įtakos turėjo polit. bei social. permainos, besiformuojanti rinkos ekonomika. Leidybinius poreikius formavo ir naujai kuriamos valst. valdymo institucijos, švietimo sistemos reforma. Knygų leidyba greitai tapo vienu pelningiausių verslų (pelnas siekdavo ~500%), sparčiai didėjo leidėjų skaičius: 1990 buvo įregistruota 71 leidykla ir leidėjas, išleidęs bent 1 knygą, 1992 – ~500, 2006 – ~550.

1990–93 mažėjo išleidžiamų knygų pavadinimų, bet didėjo tiražai (1 lent.); 1991 išleistų knygų bendras tiražas didžiausias per visą liet. knygų leidybos istoriją. Nuo 1992 knygų tiražai ėmė mažėti ir dėl SSRS ek. blokados sukelto ūkio nuosmukio. Trūko poligrafinių pajėgumų ir medžiagų, išryškėjo leidėjų patirties stoka, padažnėjo nesąžiningos konkurencijos, autorinių teisių pažeidimų atvejų. Leidybos apimtis mažėjo dėl nac. va-

Vilniaus knygų mugėje

Mokslo ir enciklopedijų leidybos instituto išleistos knygos

liutos – lito – įvedimo (1993) ir 1998 Rusijos fin. krizės, kuri turėjo įtakos ir Lietuvos ekonomikai. Leidėjai pradėjo specializuotis, leisti daugiau pavadinimų knygų, bet mažesniais tiražais, daugiau reikšmės imta teikti rinkodarai, knygų pardavimui ir jų kokybei. Atsigaunant ekonomikai ėmė didėti didž. leidyklų apyvarta, 2000 išleista daugiausia knygų per metus – 4859 pavadinimų, kai kurių leidėjų apyvarta 2004, lyginant su 2003, padidėjo 6 kartus. 2006 pirmą kartą po 1991 padidėjo bendras tiražas, bet vidutinis vienos knygos tiražas ir toliau mažėjo. Didėjo grož., mokomosios, verslo, kalbų mokymosi lit-ros paklausa. Atsirado naujų leidybos formų – 1998 išleista pirmoji skaitmeninė knyga *Lietuviškos knygos metai=Year of the Lithuanian Book=Jahr des litauishen Buches*. 21 a. pr. jų leidyba vis labiau pradėjo įsigalėti. Daugiausia skaitmenine forma išleidžiama akademinės, mokomosios, inform. lit-ros, kai kada knygos leidžiamos su kompaktinėmis plokštelėmis.

Nepriklausomybės l-piu susiformavo nauja knygų leidybos struktūra. Ją sudaro privačios ir valst. institucijų leidyklos (išleidžia 2/3 knygų) ir leidėjai, kuriems leidyba nėra pagrindinė veiklos sritis (valst. institucijos, priv. įmonės, d-jos, asociacijos, spaustuvės, period. leidinių leidėjai ir kt.). Didž. leidyklos *Šviesa* ir *Alma littera* (įk. 1990), 2002 susijungusios į Baltijos šalyse didžiausią knygų leidybos įmonių grupę *Alma littera įmonių grupė*, kasmet išleidžia ~20% visų knygų, bendra jų apyvarta 2006 buvo ~30 mln. Lt (vid. dydžio leidyklų apyvarta ~2–3 mln. Lt). Kitos didesnės leidyklos: *Vaga*, *Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla*, *Vilniaus universiteto leidykla* (abi įk. 1990), *TEV*, *Technologija* (abi įk. 1991), *Baltos lankos* (įk. 1992), *Tyto alba*, Vilniaus dailės akademijos leidykla (abi įk. 1993), Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, *Versus aureus* (įk. 2003). Vidutiniškai per metus vienas leidėjas išleidžia 8 knygas. ~90 leidėjų kasmet išleidžia po >10 knygų, kelios didž. leidyklos (*Šviesa*, *Alma littera*, *Technologija*, VU ir VDU leidyklos) – po >100 knygų per metus, ~1/3 leidėjų per metus – 1 knygą. 20 didž. leidėjų išleidžia >40% visų metų knygų ir >60% viso metinio tiražo. Prie didžiųjų leidyklų plėtros prisideda ir jų valdomi knygynai (*Vagos*, *Baltų lankų*, *Alma Litteros – Pegasas*). Dauguma leidyklų turi po 10–15 darbuotojų, didžiosios – ~50, jos dar bendradarbiauja su laisvai samdomais redaktoriais ir kt. specialistais. Iš viso knygų leidybos srityje 2006 dirbo ~3000 žmonių. Lietuvos knygų leidyboje vyrauja vietinis kapitalas. Dauguma leidyklų įsikūrusios didmiesčiuose, daugiausia – Vilniuje.

1 lent. **Knygų leidyba 1990–2006**

Metai	Išleista knygų (pavadinimais)	Palyginus su ankstesniais metais, %	Bendras tiražas, mln. egz.	Palyginus su ankstesniais metais, %	Vidutinis vienos knygos tiražas, tūkst. egz.	Palyginus su ankstesniais metais, %
1990	2 499	93	30,2554	127	12,107	137
1995	3 164	109,6	14,1144	71,9	4,460	65,5
2000	3 709	90,5	11,0177	84,9	2,970	93,8
2005	4 223	99,9	7,7601	97,9	1,837	98,02
2006	4 548	107,7	8,2279	106,03	1,808	98,4

2 lent. **Knygų lietuvių kalba leidyba 1990–2006**					
Metai	Išleista knygų (pavadinimais)	Knygos lietuvių kalba	Knygų lietuvių kalba, %	Bendras knygų liet. k. tiražas, mln. egz.	Vidutinis vienos knygos liet. k. tiražas, tūkst. egz.
1990	2 499	2 015	80,6	22,7637	11,297
1995	3 164	2 859	90,4	12,6108	4,410
2000	3 709	3 363	90,6	10,1321	3,012
2006	4 548	3 901	85,8	7,8026	2,000
iš viso	57 586	54 147	-	207 304,6	-

3 lent. **Lietuvių autorių ir verstinių knygų leidyba lietuvių kalba 1990–2003**								
Metai	Lietuvių autorių knygos (pavadinimais)	Bendro knygų skaičiaus dalis, %	Bendras tiražas, mln. egz.	Vidutinis vienos knygos tiražas, tūkst. egz.	Vertimai (pavadinimais)	Visos tematikos dalis, %	Bendras tiražas, mln. egz.	Vidutinis vienos knygos tiražas, tūkst. egz.
1990	1 846	91,6	15,5987	8,450	169	8,4	7,1650	42,396
1995	2 320	81,1	8,5048	3,675	539	18,9	4,1060	7,618
2000	2 508	74,6	7,8429	3,127	855	25,4	2,2892	2,677
2006	2 603	66,7	4,6871	1,800	1 298	33,3	3,1155	2,400
iš viso	41 916		154 712,6		12 231		67 701,7	12,234

4 lent. **Knygų leidyba kitomis kalbomis 1990–2006**				
Metai	Bendras skaičius (pavadinimais)	Palyginus su ankstesniais metais, %	Bendras tiražas mln. egz.	Vidutinis vienos knygos tiražas, tūkst. egz.
1990	484	-	7,4917	15,478
1995	305	97,7	1,5036	4,930
2000	346	87,3	0,8854	2,558
2006	674	98,7	0,4253	0,631
iš viso	7 690		40 804,4	

Lietuvoje 1 mln. gyventojų išleidžiama 1200 knygų. Leidėjų interesus gina Lietuvos leidėjų asociacija (LLA, įk. 1990) ir Lietuvos akad. leidėjų asociacija (LALA, įk. 2005; vienija mokymo institucijų leidyklas).

Daugiausia knygų išleidžiama liet. kalba (~85%; 2 lent.), nemažai – anglų, rusų, lenkų kalba. Liet. kalba daugiausia leidžiama liet. autorių knygos, jų dalis kinta (3 lent.). Liet. autorių knygos dažnai leidžiamos mažais (~1800 egz.) tiražais. Knygų leidyba kt. kalbomis 20 a. 10 d-metyje mažėjo, nuo 2001 ėmė didėti (4 lent.). L-pio pradžioje daugiausia sudarė knygos rusų k., vėliau jų smarkiai sumažėjo, dėl mokymo poreikių ir Lietuvos integracijos į ES didėja knygų anglų k. leidyba (5 lent.). Daugiausia knygų skirta vidaus rinkai, tik maža dalis eksportuojama ir tik keletas leidėjų orientuojasi į užs. rinkas. Liet. knygų vertimais į užs. kalbas rūpinasi įmonė *Lietuviškos knygos*.

Kasmet 1/4 knygų leidybos tematikos sudaro grož. lit-ra ir knygos vaikams; iš jų iki 2005 daugiausia buvo leidžiama liet. autorių kūrinių, 2006 daugiau išleista vertimų. Daugiausia verčiami JAV, anglų rašytojų kūriniai (~90 knygų kasmet), nemažai vok., pranc. ir skandinavų rašytojų knygų. Vyrauja pirmieji leidimai. Per 1990–2006 l-pį kasmet didėjo knygų vaikams (pusę jų sudaro originalūs kūriniai), mokomosios lit-ros (~30–40% bendro metinio visų knygų tiražo), moksl. lit-ros (padidėjo 2 kartus) leidyba. 1990–99 gausiai leista inform. pobūdžio lit-ra, 21 a. pr. jos poreikis sumažėjo, leidybos apimtis stabilizavosi (~170 knygų per metus). 20 a. pab. nebedidėjo rel. lit-ros, išliko nedidelė

5 lent. **Knygų leidyba kai kuriomis užsienio kalbomis 1990–2006**								
Metai	Anglų (pavadinimais)	Bendras tiražas, tūkst. egz.	Rusų (pavadinimais)	Bendras tiražas, tūkst. egz.	Vokiečių (pavadinimais)	Bendras tiražas, tūkst. egz.	Lenkų (pavadinimais)	Bendras tiražas, tūkst. egz.
1990	4	135,5	363	-	12	71,3	31	160,2
1995	97	313,0	97	470,0	31	153,3	30	83,4
2000	139	414,3	84	157,7	30	100,3	49	90,4
2006	446	151,8	64	102,9	42	36,2	29	40,9
iš viso	3 323	6 237,6	2 092	2 569,6	559	1 876,9	697	1 956,2

ofic. lit-ros (~100 knygų) knygų leidyba. 20 a. pab. leidėjai suaktyvino liet. grož. lit-ros leidybą užsakydami autoriams romanus. Išleidžiama knygų už autorių lėšas, didelę jų dalį sudaro poezijos knygos. Lietuvoje nepaplito komiksai, kišeninio formato knygos minkštais viršeliais ir garsinės knygos.

Liet. knygos pasižymi geru dizainu ir spaudos kokybe. Tarptautiniuose knygos meno konkursuose Bolonijoje, Barselonoje, Leipcige ir kitur dail. S. Eidrigevičius, K. Kasparavičius, R. Kepežinskas, A. Žvilius ir kt. laimėjo įv. prizų. *Vagos* išleista R. Skučaitės kn. *Laiškas sekmadieniui* (1998, dail. J. Račinskaitė) 2000 gavo UNESCO premiją kaip gražiausia knyga. Prie kokybės prisideda ir poligrafinės bazės plėtra. Didžiausios 21 a. pr. spaustuvės: *Vilniaus spauda*, *Petro ofsetas* (abi Vilniuje), *Spindulys*, *Aušra* (abi Kaune), *Titnagas* (Šiauliuose); iš viso 2006 veikė ~200 spaustuvių.

Informacija apie knygų leidybą kaupiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo b-kos Bibliografijos ir knygotyros centre, čia veikia ISBN, ISSN ir ISMN agentūros, kurios leidiniams suteikia tarpt. standartinius numerius, skirtus informacijai perduoti ir įv. operacijoms (paieškai, tarpt. mainams, prekybai) atlikti. Agentūros kaupia duomenis apie leidėjus ir jų leidžiamą produkciją. Informacija apie knygas pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo b-kos Bibliografijos ir knygotyros centro leidžiamame inform. leidinyje *Ekspresinformacija apie naujus spaudinius, išėjusius Lietuvoje* (registruojamos per savaitę gautos knygos) ir skaitmeniniame leidinyje *Numatomos leisti knygos*. Knygų reklamos pateikiama kult. leidiniuose, populiariuose žurnaluose, recenzijoms skirtas žrn. *Naujasis Židinys-Aidai* ketvirtinis priedas *Knygų aidai* (nuo 1999), populiariausių knygų sąrašus skelbia knygynai, Lietuvos leidėjų asociacija. Nemažai leidėjų ir kai kurie knygų prekybininkai rengia knygų pristatymus. Nuo 2000 kasmet rengiama tarptautinė Vilniaus knygų mugė. Lietuvos leidėjai dalyvauja ir kitose tarptautinėse knygų mugėse. Pagrindinis dalyvavimo mugėse tikslas – nac. leidybos reprezentavimas, autorinių teisių pirkimas, pardavimas.

Knygų leidybos valst. reguliavimo f-jas 1993–96 atliko Spaudos kontrolės v-ba prie Teisingumo m-jos, 1995–96 – Visuomenės informavimo priemonių v-ba prie Teisingumo m-jos. Nuo 1996 leidybą reglamentuoja LR visuomenės informavimo ir kiti verslą reguliuojantys įstatymai bei leidybiniai standartai. Leidybos teisę turi priv. ir jurid. asmenys, Valstybės įmonės Registrų centro Juridinių asmenų registre įregistravę savo leidybinę įmonę. Leidybą valstybė remia daugiausia per Kultūros bei Švietimo ir mokslo m-jas, Kultūros ir sporto rėmimo fondus, įv. specialius (proginius ir kt.) fondus ir programas (Lietuvos vardo tūkstantmečio minėjimo k-jos leidybinė programa ir kt.). Verstinių moksl. knygų leidybą ypač paskatino Atviros Lietuvos fondo parama (tarpleidyklinė serija *Atviros Lietuvos knyga*). Pav.

LIETUVIŠKŲ KNYGŲ LEIDYBA MAŽOJOJE LIETUVOJE

M. Lietuvoje 1547–1940 išėjo ~3450 vietos gyventojams skirtų leidinių liet. kalba, dauguma rel. turinio, išspausdinti dažn. gotikiniu šriftu. Išskirtini 3 knygų leidybos etapai: 1547–1807 (330 spaudinių; skirta daugiausia Prūsijos valdžios poreikiams), 1808–1919 (2500 spaudinių; labiausiai knygų leidybą veikė komerciniai, rel., tautiniai, kultūriniai interesai, visuom. polit. veikla, mokslo plėtotė), 1920–40 (670 leidinių; leidybą lėmė valstybės, Klaipėdos kr., liet. tautos išlikimo ir švietimo poreikiai). M. Lietuvoje liet. spaudos (t.p. ir periodinės) leidybą trukdė ir 1940 ją sustabdė Vokietijos valdžia. Knygų leidyba M. Lietuvoje rėmėsi labai gera poligrafine baze. Jos teritorijoje 1547–1940 veikė 390 spaustuvių ir litografijų, 17 vietovių buvo spausdinama liet. kalba. Pirmosios liet. spaustuvės buvo Traušio spaustuvė (1875–1918, Priekulė), Mikšo spaustuvė (1885–86, Tilžė), M. Voskos ir M. Jankaus (1889–90, Ragainė). Reikšmingiausios liet. kultūrai buvo H. Weinreicho (~1529–53), Reussnerių spaustuvė (1639–1746), Hartungų spaustuvė

(1734–1934; visos Karaliaučiuje), Posto spaustuvė (1816–97), Reynlaenderių spaustuvė (1840–1934), Mauderodės spaustuvė (1881–1944), E. Jagomasto spaustuvė *Lituania* (veikė 1896–1941; visos Tilžėje), Holzo ir Šerniaus spaustuvė (1875–94), *Lituania* (1920–39), *Klaipėdos rytas* (1921–2002; visos Klaipėdoje), M. Jankaus (1892–1909, Bitėnai) spaustuvės. Žymiausi spaudos centrai: Tilžė (išleista 1262 neperiod. leidiniai), Klaipėda (764), Karaliaučius (649), Priekulė (268), Bitėnai (123). 217 M. Lietuvai skirtų knygų Vokietijos ir kt. šalių miestuose išleido tarpt. rel. d-jos, mokslo ir komercijos įstaigos, priv. asmenys. Sparčiai augančios Prūsijos ekonomikos ir laisvosios rinkos sąlygomis knygų leidybos apimtys nuolat didėjo, todėl iki 1857 ir 1865–82 (dėl liet. spaudos draudimo) M. Lietuvoje išleista daugiau knygų negu D. Lietuvoje, ypač daug liet. leidinių išėjo 1890–1914. Bitėnų, Karaliaučiaus, Klaipėdos, Ragainės, Tilžės ir kitose M. Lietuvos spaustuvėse išėjo Rusijos valdžios D. Lietuvoje draudžiamų knygų lot. raidynu, Lietuvos švietėjų, socialdemokratų, latvių, lenkų, bltr. lit-ros, po 1918 – LKP nelegalių leidinių.

Kataliogas
lietuwißku knygu,
spaudintû bei gaunamû
pas
M. Jankų,
Bitėnuose per Lompėnus.
(Ostpr.)
Bitėnai 1901.
Spauda M. Jankaus.

Kataliogas (M. Jankaus spaustuvė, Bitėnai, 1901)

M. Lietuvos liet. knygos buvo įv. tematikos ir rūšių. Ilgą laiką vyravo rel. turinio leidiniai. Protestantų tolerantiškumas kt. tautų kalboms, jų rel. org-jų aktyvumas bei Prūsijos valdžios politika remti reformacijos šalininkus ir telkti ne tik savo, bet ir kt. šalių inteligentiją lėmė tai, kad M. Lietuvoje anksčiau nei LDK pasirodė pirmoji knyga liet. kalba (M. Mažvydo *Katekizmas* 1547) ir kt. rel. knygos (M. Mažvydo *Giesmės krikščioniškos* 1549, J. Bretkūno *Postilė* 1591, Biblija 1735). Sparti ekonomikos ir mokslo pažanga lėmė knygų tematikos įvairovę. M. Lietuvoje išleistos pirmosios lietuviškos įv. tematikos knygos: D. Kleino liet. k. gramatika (1653), karinis statutas *Tvarkos surašas...* (1705), grož. lit-ros knyga – Ezopo pasakėčių vertimas (1706), pirmosios med. pagalbos (1775) ir arklininkystės (1849) vadovai, ugniagesybos, bitininkystės vadovėliai (abu 1801), M. L. G. Rėzos parengtas tautosakos rinkinys *Dainos* (1825), kartografijos spaudinys – V. Europos ir Afrikos scheminis žemėlapis (1876). Lietuvių literatūrai, kalbotyrai ir Europos filologijos mokslui (daugiausia baltistikai) didelį poveikį turėjo K. Donelaičio *Metai* (išl. 1818), P. Ruigio, K. G. Milkaus, F. Kuršaičio, M. Voelkelio, K. Jurkšaičio, K. Cappellerio, A. Schleicherio, Chr. Bartscho ir kt. išleisti veikalai. M. Lietuvoje pirmą kartą į lietuvių kalbą buvo išverstas vokiečių herojinės poemos *Nybelungų giesmė* perdirbinys *Dyvni prisitikimai ir karžygiški darbai raguotojo Sygvrydo...* (prieš 1850), J. H. Pestalozzi rom. *Lynartas ir Gertrūda* (1898), E. M. Arndto, Chr. F. Gellerto, G. E. Lessingo kūriniai. Visuomenės ugdymui didelę įtaką turėjo kalendoriai (pirmasis – *Prūsiškos kalendros*, išsp. 1846 Klaipėdoje; iki 1940 išleista 308 knygos arba lakšto pavidalo kalendoriai). Pav.

LIETUVIŠKŲ KNYGŲ LEIDYBA UŽSIENYJE

Liet. knygų leidybos kitose Europos šalyse pradininkai buvo 1831 ir 1863 sukilimų dalyviai emigrantai. Jie (V. Gadonas, J. Zenavičius, J. Stasevičius ir kt.) daugiausia Prancūzijoje leido atsiminimus apie sukilimus ir kt. knygas. Daugelyje Europos šalių (daugiausia Vokietijoje ir Austrijoje-Vengrijoje, spaudos draudimo metais – ir Rusijoje) išleista filol. veikalų liet. kalba. 19 a. pab. knygų leidybą pagyvino dėl social. priežasčių iš Lietuvos emigravę žmonės. Žymesnių jų spaudos centrų atsirado D. Britanijoje. 19 a. pradėjus leisti period. leidinius užsienyje atsirado ir liet. spaustuvių (pirmąją 1916 įsigijo Škotijos lietuvių Romos katalikų darbininkų šv. Juozapo s-ga). 1911–18 leidybinę veiklą plėtojo J. Gabrio-Paršaičio vadovaujamas Lietuvių inform. centras Prancūzijoje ir Šveicarijoje (išleido ~50 Lietuvai skirtų spaudinių įv. kalbomis). Po 1918 atsirado naujų liet. emigrantų leidybos centrų Europoje. Latvijoje knygas leido knygų leidimo b-vės *Audra*, *Knygų draugija*, kt. institucijos. Vokietijoje ir SSRS spaudą leido ir nelegaliai į Lietuvą gabeno liet. komunistai. Pagrindiniai kom. lit-ros leidybos centrai buvo Pet-

Lithuanian bookplates = Lietuvių ekslibriai (Čikaga, 1980)

rogradas, Voronežas, Smolenskas, Maskva, Minskas. >50 knygų išleista Maskvoje, daugiausia – SSRS užsienio darbininkų leidykloje. 86 leidiniai 1927–37 išleisti Minske. SSRS daugiausia leista visuom. polit. lit-ra (marksistų veikalai), t.p. išleista grož. lit-ros, ist. tematikos knygų, vadovėlių. 1941–44 SSRS veikė iš Lietuvos pasitraukusios LSSR leidybinės institucijos, buvo išleista ~100 liet. spaudinių.

1945–52 daug liet. spaudinių išleista karo pabėgėlių stovyklose V. Vokietijoje, nuo kelių iki keliolikos knygų išėjo Italijoje, Anglijoje, Švedijoje, Austrijoje, Prancūzijoje ir Šveicarijoje. Knygas leido keliolika privačių ir koop. leidyklų (didžiausios – *Patria*, 1945–50, iš pradžių Tübingene, vėliau Stuttgarte, *Sūduva*, 1945–49 Augsburge, *Giedra*, 1945–49 Wiesbadene ir Kasselyje, *Aistia*, 1946–49 Wiesbadene), period. leidinių red-jos, įvairios liet. ir tarpt. org-jos, lietuvių mokymo įstaigos, lit-ros ir spaudos mylėtojų būreliai, pavieniai asmenys. Knygos, gavus kar. valdžios sutikimą, buvo spausdinamos vietos spaustuvėse arba dauginamos rotatoriais, rašomosiomis mašinėlėmis ir kitomis dauginimo priemonėmis. 1945 išleista 91, 1946–47 – >200 neperiod. leidinių. Nuo 1948 vid. liet. leidyba Vokietijoje labai sumažėjo (emigrantų ek. būklę pablogino Vokietijos valiutos reforma, be to, karo pabėgėliai pradėjo masiškai emigruoti iš V. Europos), 1949–52 išleista tik keliasdešimt pavadinimų knygų. Iš viso V. Europoje 1945–52 išleista >1000 neperiod. spaudinių (vyravo grož. lit-ra, visuom. polit. ir rel. leidiniai).

Vėlesniais metais didžiausiu leidybos centru Europoje tapo D. Britanija. D. Britanijos lietuvių s-ga 1952 Londone įsigijo B. Daunoro įsteigtą spaustuvę *Nida*, 1952–59 veikė bendra D. Britanijos ir Vokietijos lietuvių leidykla *Bendrija* (būstinė Vokietijoje); abi išleido po keletą knygų. 1954 Londone įsteigtas *Nidos knygų klubas* per 40 m. išleido >100 knygų. Knygas leido įv. sambūriai ir asmenys, daugumą jų išspausdino *Nidos* spaustuvė. Daugiausia buvo leidžiama grož. lit-ra (A. Škėmos, K. Barėno, K. Almeno, B. Brazdžionio ir kt. kūriniai), visuom. polit. lit-ra.

Tarp Italijos lietuvių knygų leidyboje aktyviai reiškėsi saleziečiai, nuo 20 a. 6 d-mečio pr. Castelnuovo don Bosco miestelyje (Pjemonto sr.), vėliau Romoje jie turėjo spaustuvę ir leidyklą, leidžiančią rel. ir grož. lit-rą. Romoje moksl. lit-rą leido LKMA.

Liet. knygų leidyba JAV pradėta 1875, kai Shamokine M. Tvarauskas savo spaustuvėje išspausdino žodyną *Tlumočius, arba slovnikas angielckaj-lietuviškas ir lietuviškaj-angielckas* (pirmoji JAV lietuvių knyga). Iki 1904 JAV išėjo ~700 liet. leidinių (knygos, albumai, smulkieji spaudiniai). Juos leido ~130 org-jų, d-jų, įstaigų ir asmenų. Daugiausia (~200 spaudinių) išleido Susivienijimas lietuvių Amerikoje (nuo 1886), *Lietuvių mokslo draugystė* (1889–96), Tėvynės mylėtojų (nuo 1896) ir kt. d-jos. Veikė ~30 liet. spaustuvių, daugumą spaudinių išleido 10 didž. spaustuvių. Kai kurių laikraščių leidėjai sukūrė didelius leidybinius centrus, apimančius periodikos ir knygų leidybą, spaudos įmones, knygrišyklas, knygų platinimą, kartu versdamiesi ir kt. verslu (prekyba, bankininkyste ir kt.). J. Paukštys (1886 Plymouthe įsteigė laikraštį ir spaustuvę *Vienybė lietuvninkų*, nuo 1897 priklausė jo giminaičiui J. J. Paukščiui), D. T. Bačkauskas (1888 Mahanoy City įsteigė laikraštį ir spaustuvę *Saulė*, išleido ~130 knygų) ir kiti. Svarbiausi liet. spaudos centrai iki 1904 buvo Shamokine, Shenandoah, Plymouthe, Mahanoy City, Niujorke ir Čikagoje. JAV lietuviai knygas leido ne tik savo reikmėms – spaudos draudimo metais jos buvo skirtos ir Lietuvai. Svarb. leidiniai: J. Basanavičiaus parengti tautosakos rinkiniai, M. Valančiaus, S. Daukanto, K. Skirmuntaitės istorijos veikalai, Žemaitės, Šatrijos Raganos, V. Pietario, A. Vienažindžio grož. kūriniai, išleista nemažai visuom. polit. tematikos, mokslo populiarinamųjų leidinių. Knygos leistos be cenzūros, bet knygų, kurių autoriai buvo Lietuvos gyventojai, leidybos duomenys buvo slepiami. Kai kurios knygos buvo iliustruotos (pirmoji – *Medega S. Daukanto bijografijai* 1898). 1900 Paryžiaus pasaul. parodoje laikraščio *Lietuva* spaustuvės (1892–1920 Čikagoje) leidiniai apdovanoti aukso medaliu. Leidinių tiražai svyravo nuo 200 iki 10 000 egz., daugiausia knygų leista 3000–4000 egz. tiražu.

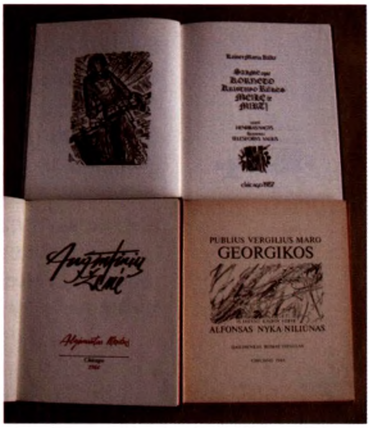

Algimanto Mackaus knygų leidimo fondo išleistos knygos

Spaudos draudimo Lietuvoje panaikinimas (1904) turėjo įtakos ir išeivių leidybai JAV, ji pradėjo labiau orientuotis į išeivių poreikius. Šalia anksčiau veiklą pradėjusių leidėjų išsiskyrė (iki 1920) A. Olšauskas, savo b-vėje *Lietuva* (laikraštis, spaustuvė, knygų leidykla, knygynas) išleidęs ~130 knygų. Savo laikraščius ir spaustuves turėjo J. M. Tananevičius (laikr. *Katalikas*, >100 knygų), S. Michelsonas (laikr. *Keleivis*, ~80 knygų), V. Šlekys (laikr. *Darbininkų viltis*, ~30 knygų); po ~80 knygų išleido b-vės *Vienybė lietuvninkų* (1886–20 Plymouthe ir Niujorke), *Saulė* (1888–1959 Mahanoy City) ir kiti. Knygas leido *A. B. Žamaičio ir Co* (~30 knygų), J. Ilgaudo (20 knygų) spaustuvės Čikagoje, P. Milišausko spaustuvė Bostone (~30 knygų), privatūs asmenys. Iš viso 1904–20 išleista ~1500 knygų, populiariausių knygų tiražai buvo iki 15 000 egzempliorių. Daugiausia išleista grož., visuom. polit. lit-ros, pjesių, mokslo populiarinamųjų knygų. Anglų k. išleista nemažai lit-ros, remiančios Lietuvos nepriklausomybės siekį. 20 a. 3 d-mečio pr. apribojus imigraciją į JAV, išeivijoje mažėjo susidomėjimas sava spauda, kartu ir leidybos apimtys. Iki 1949 daugiausia knygų leido laikraščių *Draugas*, *Dirva*, *Laisvė*, *Vilnis* red-jos ir spaustuvės, Amerikos lietuvių darbininkų literatūros draugija Brukline, kun. A. Milukas (~180 knygų) ir J. Pranaitytė (~30 knygų). Leista daug grož. ir visuom. polit. lit-ros, bet tiražai mažėjo.

Po II pasaul. karo išeivių leidybą JAV atgaivino iš V. Europos karo pabėgėlių stovyklų persikėlę lietuviai. Iš jų įsteigtų leidyklų svarbiausios buvo Liet. lit-ros d-ja (nuo 1945), *Lietuviškos knygos klubas* (nuo 1947, abi Čikagoje), *Gabija* (1949–55, Bruklinas), *Terra* (nuo 1951, Čikaga), *Vilties* d-jos leidykla (nuo 1952, Clevelandas), Lietuvių enciklopedijos leidykla (1953–85, Bostonas), *Ateitis* (nuo 1955; nuo 1971 *Ateities* lit-ros fondas, Niujorke, Čikagoje ir kitur), JAV LB Kultūros taryba (nuo 1955, Niujorkas), A. Mackaus knygų leidimo fondas (nuo 1958), fondas *Į laisvę*, Pedagoginis lituanistikos institutas (abu nuo 1960), Akademinės skautijos leidykla (nuo 1970, visos Čikagoje), JAV LB Švietimo taryba (nuo 2000, Niujorkas) ir kitos. 20 a. 6 d-mečio pab. lietuviai išeiviai turėjo >20 leidyklų, bet knygas leido mažais tiražais. Knygas leido ir SSRS palaikomi kom. leidėjai, daugiausia – period. leidinių red-jos (*Vilnis* Čikagoje, *Laisvė* Niujorke), Amerikos lietuvių darbininkų literatūros draugija (1915–87). Knygos buvo leidžiamos ne tik liet. kalba. S. Zobarsko 1962 Niujorke įsteigta *Manyland Books* leidykla ir Čikagoje veikusi A. Kezio įsteigta Amerikos lietuvių b-kos leidykla (*Lithuanian Library Press*, nuo 1977) ir kt. leidėjai anglų k. išleido nemažai liet. rašytojų kūrinių vertimų antologijų, liet. kultūrą propaguojančių knygų. Vyravo grožinė, daugiausia – lietuvių autorių (M. Katiliškio, V. Krėvės, K. Bradūno ir kt.) kūriniai, visuom. polit. lit-ra, nemažai meno leidinių. Reikšmingiausias leidybinis projektas – Lietuvių enciklopedijos leidyklos išleista Lietuvių enciklopedija (37 t. 1953–85) ir jos angliškas variantas *Encyclopedia Lithuania* (6 t. 1970–78). Knygos spausdintos anksčiau įkurtose *Draugo*, *Dirvos*, *Naujienų* ir kt. spaustuvėse, t.p. 20 a. 5 d-mečio emigrantų įsteigtose Lietuvių enciklopedijos, M. Morkūno spaustuvė (1951–92, Čikaga), Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo Vargdienių seserų kongregacijos (1950–89, Putname) spaustuvėse.

P. Amerikos šalyse liet. leidybos užuomazgos siekia 20 a. pradžią. Pirmąją spaustuvę Argentinoje ~1913 įsteigė J. Pauga. 1926 Buenos Airėse įsteigta Argentinos lietuvių darbininkų spaudos b-vė *Rytojus*, 1936 – kooperatinė spaudos b-vė *Talka*, knygas leido laikraščių *Argentinos lietuvių balsas* (Buenos Airėse), *Laikas* (Avellanedoje) red-jos, įv. org-jos. Dauguma knygų spausdinta laikr. *Laikas* spaustuvėje. Iš viso išleista ~100 knygų, daugiausia visuom. polit. tematikos, t.p. grož. lit-ros. Brazilijoje pirmosios liet. knygos išleistos 20 a. 4 d-mečio pab., gausiau leistos po II pasaul. karo. Keletas knygų išleista Venesueloje, Urugvajuje, Kolumbijoje.

Kanadoje 20 a. 3 d-mečio periodikos leidyba davė pradžią ir liet. knygų leidybai. 1950 Toronte įsteigta spaudos b-vė *Žiburiai* (leido savaitraštį *Tėviškės žiburiai*, knygas, kalendo-

rius), 1951 – leidyklos *Rūta* ir *Baltija*. Knygas leido įv. org-jos ir asmenys. Leidybos centras buvo Torontas, čia veikė spaustuvės *Litho Art Ltd.* ir *Time Press Litho Ltd.* >30 knygų išleista Hamiltone, >20 – Montréalyje. Leista daugiausia grož. ir visuom. polit. lit-ra.

Australijoje 1945 pradėtas leisti pirmas liet. laikr. *Mūsų pastogė*, 1951 įkurta spaustuvė *Mintis* (veikė iki 1988), 1948–56 veikė *Australijos lietuvio* leidykla ir spaustuvė, knygas leido įv. org-jos ir asmenys; išleista ~70 knygų, daugiausia grož. lit-ros.

1944–93 užsienyje iš viso išleista ~8000 liet. knygų ir smulkiųjų spaudinių. Pav.

L: **D. Kaunas** *Mažosios Lietuvos knyga: Lietuviškos knygos raida, 1547–1940* Vilnius 1996; **V. Užtupas** *Lietuvos spaustuvės 1522–1997* Vilnius–Kaunas 1998; **V. Stonienė** *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–1990)* Vilnius 2000; **R. Misiūnas** *Barakų kultūros knygos: Lietuvių DP leidyba 1945–1952* Vilnius 2003; **A. Buračas, V. Užtupas** *Senieji Lietuvos spaudmenys: XVI–XVIII amžiaus faksimilės* Vilnius 2004. *Remigijus Misiūnas*

Žiniasklaida

PERIODINĖ SPAUDA

1760 Vilniuje pradėjo eiti pirmasis period. leidinys Lietuvoje – laikraštis lenkų k. *Kurier Litewski*. 19 a. 1 pusėje Lietuvoje, pradedant laikr. *Tygodnik Wileński* (1804) ir *Dziennik Wileński* (1805–06), lenkų kalba ėjo daug ir įvairios spaudos. 1802 Vilniuje išėjo pirmasis laikraštis pranc., 1810 – vok., 1841 – žydų kalba. 1862–63 bltr. k. buvo leidžiamas sukilėlių laikr. *Mužycka prauda*. 19 a. įv. laiku ėjo ~30 įv. pobūdžio rusiškų period. leidinių. Pirmieji period. leidiniai liet. kalba pasirodė 19 a. 3 d-metyje Prūsijos valdomoje M. Lietuvoje. Rusijos valdomoje D. Lietuvoje ~1850 buvo rengiamasi išleisti laikraštį žemaičių k., nuo 1857 liet. laikraščius ketino leisti L. Ivinskis (*Aitvarą*) ir M. Akelaitis, nuo 1859 – M. Valančius (laikr. *Pakeleivingas*), bet Rusijos valdžiai nedavus leidimo nė vienas jų neišėjo. 1863 buvo skirta lėšų oficialiam valdžios laikraščiui rusų, liet. ir žemaičių kalbomis *Drug Naroda*, bet dėl prasidėjusio sukilimo jis neišleistas. 1864 buvo uždrausta liet. spauda lot. rašmenimis. Augustavo sukilėliams tais metais dar pavyko išleisti leidinio lenkų ir liet. k. *Žinia apie lenkų vainą su maskoliais* du numerius. 1897 nelegaliai pasirodė valstiečiams skirto laikr. *Baltasis erelis* pirmasis numeris. 1883 M. Lietuvoje išėjo pirmasis liet. žurnalas *Aušra*; tai buvo D. Lietuvos inteligentams skirtas 1883–86 Ragainėje ir Tilžėje lot. raidėmis spausdintas J. Basanavičiaus redaguojamas visuom. polit. ir lit. žurnalas, vadintas laikraščiu (vok. k. žodžio *Zeitschrift* tiesioginis vertinys; nuo tada iki 20 a. 1 d-mečio visi liet. period. leidiniai vadinti laikraščiais). Aušrininkai ir kat. veikėjai vėliau Tilžėje leido žurnalus *Šviesa* (1887–88 ir 1890), *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga* (1890–96), *Tėvynės sargas* (1896–1904), *Žinyčia* (1900–02). 1889 Tilžėje pradėjo eiti V. Kudirkos įkurtas ir redaguojamas liberaliosios dem. krypties visuom. polit. ir lit. žrn. *Varpas* (ėjo iki 1905), t.p. – tos krypties žurnalai *Ūkininkas* (1890–1905) ir *Naujienos* (1901–03). Šiuose period. leidiniuose 20 a. pr. pasirodė pirmosios iliustracijos (spaudos fotografijos).

Žurnalo *Varpas* 1889 nr. 1

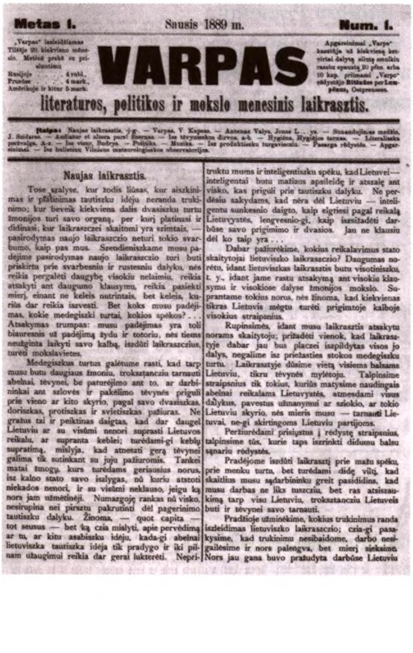
Metas I. Sausis 1889 m. Num. I.

VARPAS

literaturos, politikos ir mokslo menesinis laikrasztis.

Naujas laikrasztis.

Tose szalyse, kur žodis liûsas, kur aiszkinimas ir platinimas tautiszku idėju neranda trukinimo; kur beveik kiekviena dalis dvasiszku turtu žmonijos turi savo organą, per kurį platinasi ir didinasi; kur laikraszczei skaitomi yra szimtais, — pasirodymas naujo laikraszczio neturi tokio svarbumo, kaip pas mus. Szendieniszkame musu padėjime pasirodymas naujo laikraszczio turi buti priskirtu prie svarbesniu ir rustesniu dalyku, nės reikia pergalėti daugybę visokiu nelaimiu, reikia atsakyti ant daugumo klausymu, reikia pasiekti mierį, einant ne keleis nutrintais, bet keleis, kuriûs dar reikia iszvesti. Bet koks musu padėjimas, kokie medegiszki turtai, kokios spėkos? . . . Atsakymas trumpas: musu padėjimas yra toli biauresnis už padėjimą žydu ir totoriu, nės tiems neužginta laikyti savo kalbą, iszdûti laikraszczius, turėti mokslavietes.

Medegiszkus turtus galėtume rasti, kad tarp musu butu daugiaus žmoniu, troksztanczių tarnauti abelnai tėvynei, be paturėjimo ant to, ar darbininkai ant szlovės ir pakėlimo tėvynės priguli prie vieno ar kito skyrio, pagal savo dvasiszkas, doriszkas, protiszkas ir svietiszkas pažiuras. Ne gražus tai ir peiktinas daigtas, kad dar daugel Lietuviu ar su visûmi nenori suprasti Lietuvos reikalu, ar supranta keblei; turėdami-gi keblų supratimą, mislyja, kad atneszti gerą tėvynei galima tik sutinkant su juju pažiuromis. Tankei matai žmogų, kurs turėdams geriausius norus, isz kalno stato savo iszlygas, nû kuriu atstoti niekados nenori, ir su visûmi neklauso, jeigu ką nors jam užmėtinėji. Numazgoję rankas nû visko, nesirupina nei pirsztu pakrutinti dėl pagerinimo tautiszku dalyku. Žinoma, — quot capita — tot seusus — bet ką czia mislyti, apie pervėdimą ar tu, ar kitu asabiszku idėju, kada-gi abelnai lietuviszka tautiszka idėja tik pradygo ir iki pilnam užaugimui reikia dar gerai lukterėti. Nepri-truktu mums ir inteligentiszku spėku, kad Lietuvei — inteligentai butu mažiaus apsileidę ir atszalę ant visko, kas priguli prie tautiszku dalyku. Ne perdėsiu sakydams, kad nėra dėl Lietuviu — inteligentu sunkesnio daigto, kaip elgtiesi pagal reikalą Lietuvystės, lengvesnio-gi, kaip iszsižadėti darbûse savo prigimimo ir dvasios. Jau ne klausiu dėl ko taip yra . . .

Dabar pažiurėkime, kokius reikalavimus stato skaitytojai lietuviszko laikraszczio? Daugumas norėtu, idant lietuviszkas laikrasztis butu visotiniszku, t. y., idant jame rastu atsakymą ant visokiu klausymu ir visokiose dalyse žmonijos mokslo. Suprantame tokius norus, nės žinoma, kad kiekvienas tikras Lietuvis mėgtu turėti prigimtoje kalboje visokius straipsnius.

Rupinsimės, idant musu laikrasztis atsakytu norams skaitytoju; prižadėti vienok, kad laikrasztyje dabar jau bus placzei iszpildytas visos jo dalys, negalime isz priežasties stokos medegiszku turtu. Laikrasztyje dûsime vietą visiems balsams Lietuviu, tikru tėvynės mylėtoju. Talpinsime straipsnius tik tokius, kuriûs matysime naudingais abelnai reikalams Lietuvystės, atmesdami visus dalykus, pavestus užmanymui ar sziokio, ar tokio Lietuviu skyrio, nės mieris musu — tarnauti Lietuvai, ne-gi skirtingoms Lietuviu partijoms.

Peržiurėdami prisiųstus į rėdystę straipsnius, talpinsime tûs, kurie taps iszrinkti didumu balsu sąnariu rėdystės.

Pradėjome iszdûti laikrasztį prie mažu spėku, prie menku turtu, bet turėdami didę viltį, kad skaitlius musu sądarbininku greit pasididins, kad musu darbas ne lìks tusczių, bet ras atsiszaukimą tarp visu Lietuviu, troksztanczių Lietuveis buti ir tėvynei savo tarnauti.

Pradžioje užminėkime, kokius trukinimus randa iszleidimas lietuviszko laikraszczio; czia-gi pasakysime, kad trukinimu nesibaidome, darbo nesigailėsime ir nors palengva, bet mierį sieksime. Nors jau gana buvo pražudyta darbûse Lietuviu

Panaikinus spaudos draudimą 1904 pabaigoje Sankt Peterburge pradėjo eiti pirmasis legalus liet. period. leidinys Rusijoje – savaitraštis *Lietuvių laikraštis* (iki 1906), Vilniuje – pirmasis liet. dienraštis *Vilniaus žinios* (iki 1909). Savo leidinius ėmė leisti besikuriančios polit. partijos. Lietuvos socialdemokratai Vilniuje leido savaitraščius *Naujoji gadynė*, *Skardas*, *Žarija* (visi 1906–08), žrn. *Visuomenė* (1910–11), Rygoje – laikr. *Vilnis* (1913–14 ir 1917).

Lietuvos demokratai Vilniuje leido savaitraštį *Lietuvos ūkininkas* (1905–15 ir 1918) ir laikr. *Lietuvos žinios*, Rygoje – savaitraštį *Rygos naujienos* (abu 1909–15); vėliau pirmuosius du perėmė kt. leidėjai. Krikščionys demokratai Kaune leido savaitraštį *Nedėldienio skaitymas* (1905–07), Rygoje – savaitraštį *Rygos garsas* (1909–17), Vilniuje – laikr. *Aušra* (1911–15 ir 1919). Tautinės dem. krypties idėjas skleidė Vilniuje einantis laikr. *Viltis* (1907–15), žrn. *Vairas* (1914–40, su pertraukomis). Pasirodė įvairioms skaitytojų grupėms skirtų period. leidinių: jaunimui – *Draugas* (1904–05), *Jaunimas* (1910–36, su pertraukomis), pirmasis liet. period. leidinys vaikams *Šaltinėlis* (1906–14, su pertraukomis), moksleiviams – *Aušrinė* (1910–33, su pertraukomis), *Ateitis* (1910–40, su pertraukomis), moterims – *Lietuvaitė* (1910–14, pirmasis lietuviškas), žemdirbiams – *Lietuvos bitininkas* (1905), *Žemdirbys* (1909–13), mokytojams – *Mokykla* (1909–14), *Mokytojas* (1914), medikams – *Medicina ir gamta* (1913), mokslininkams – *Lietuvių tauta* (1907–36), muzikams – *Vargonininkas* (1909–10), teatralams – *Teatras* (1911–14), literatams – *Vaivorykštė* (1913–14). 1905–17 Lietuvoje ėjo >200 liet. period. leidinių. Laikraščių tiražai būdavo ~5000, žurnalų – ~1000 egzempliorių. Periodikos leidimo centras iki I pasaul. karo buvo Vilnius (1912 čia ėjo 23 period. leidiniai).

I pasaul. karo metais Lietuvoje buvo leidžiami tik vokiečių okup. administracijos laikraščiai *Dabartis*, *Kownaer Zeitung*, *Wilnaer Zeitung* (abu 1916–18), keli inform. laikraščiai ir biuleteniai. 1917 pab. sustiprėjus liet. tautinio atgimimo sąjūdžiui Vilniuje pasirodė kar. cenzūros kontroliuojami tautininkų laikr. *Lietuvos aidas* (jame 1918 nelegaliai paskelbtas *Vasario 16 Aktas*) ir savaitraščiai *Darbo balsas* (1917–19) bei *Tėvynės sargas* (1917–26).

1918 atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę buvo atgaivinti prieš I pasaul. karą leisti polit. partijų period. leidiniai, pradėjo eiti įv. krypčių lietuviški visuom. polit. laikraščiai ir žurnalai, įsteigta naujų oficialių ir regioninių laikraščių, įvairioms skaitytojų grupėms skirtų ir specializuotų period. leidinių. Be *Lietuvos aido*, Lietuvos Valstybės Taryba 1918 Vilniuje leido savaitraščius lenkų (*Nowiny Litewskie*) ir rusų (*Litovskij Kurjer*) kalbomis. 1918 Lenkijai okupavus Vilnių ir Vilniaus kr. lenkų admin. valdžia pradėjo naikinti lietuvybę ir persekioti liet. spaudą. Vilniuje nustojo eiti *Lietuvos aidas*. Čia leidžiami liet. laikraščiai dažnai kaitaliojo pavadinimus, atsirasdavo naujų trumpaamžių ar vienkartinių leidinių. 1920 Vilniuje išėjo >50 įvairių krypčių liet. laikraščių, 1926 – tik 7. Tautinės krypties dienraštį *Nepriklausomoji Lietuva* 1919–20 leido Laikinojo Vilniaus lietuvių k-to narių grupė. 1920 vasarą jį pakeitė M. Biržiškos redaguojamas laikr. *Vilniaus aidas*, o šį – *Vilnius* (1920–21), *Vilnietis* (1921–22), P. Karazijos redaguojami *Rytų Lietuva* (1922–23), *Lietuvos Rytai* (1923–24), *Vilniaus balsas* (1924), *Vilniaus aidas* (1924–28). *Vilniaus aidą* 1928 sujungus su ž.ū. laikr. *Dirva* (1928) ir kat. laikr. *Kelias* (1925–28) pradėjo eiti visuomenės, politikos ir lit-ros laikr. *Vilniaus rytojus* (iki 1937). Jį uždarius ėjo vienkartiniai leidiniai įvairiais pavadinimais; vietoj jų 1938–39 buvo leidžiamas laikr. *Aidas*. Ėjo kt. svarbesni tautinės krypties leidiniai: laikr. *Vytis* (1927–30), mokslo ir visuomenės žrn. *Vilniaus šviesa*, kultūros ir švietimo laikr. *Vilniaus žodis* (1929–39), kultūros žrn. *Lietuviškas baras* (1933–39), kat. krypties laikr. *Aušra* (1919–20), *Vilniaus garsas* (1920–22), *Lietuvos kelias* (1923–25), *Vilniaus varpas* (1927–31), *Vilniaus aušra* (1932–39) ir kiti. Daugiausia dienraščių ir savaitraščių ėjo lenkų k., svarb. dienraščiai: *Głos Litwy* (1919–22), *Echo Litwy* (1919–20), savaitraščiai: *Nasza ziemia* (1919–22), *Nowiny Wileńskie* (1921–22), *Życie ludu* (1924–29). Nuo 1919 nevaržomi ėjo lenkų leidžiami leidiniai *Gazeta Krajowa*, *Nasz kraj*, *Ziemia Wileńska*, *Kurier Wileński* (1924–40) ir kiti. Vilniaus krašte ėjo legalūs ir slapti laikraščiai bltr. (*Belarusskaja dumka*, 1918–22,

VILNIAUS ŽINIOS
ATBALSIAI
KARAS.
TELEGRAMOS.

Laikraščio *Vilniaus žinios* 1905 sausio 6 d. nr. 5 (Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto b-ka)

LIETUVOS AIDAS

№ 22 (70) Vilnius, antradienis, 1918 m. vasario mėn. 19 d. II metai

LIETUVOS TARYBA
skelbia
Lietuvos nepriklausomybę

Lietuvos Taryba savo posėdyje vasario m. 16 d. 1918 m. vienu balsu nutarė kreiptis: į Rusijos, Vokietijos ir kitų valstybių vyriausybes šiuo pareiškimu:

Lietuvos Taryba, kaipo vienintelė lietuvių tautos atstovybė, remdamos pripažintąja tautų apsisprendimo teise ir lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu rugsėjo m. 18–23 d. 1917 metais, **skelbia atstatanti nepriklausomą, demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine VILNIUJE** ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis.

Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas Steigiamasis Seimas, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas.

Vilnius, vasario 16 d. 1918 m.

Lietuvos Tarybos nariai:
Dr. J. Basanavičius, K. Bizauskas, M. Biržiška, S. Banaitis, P. Dovydaitis, St. Kairys, P. Klimas, D. Malinauskas, V. Mironas, St. Narutavičius, A. Petrulis, Dr. J. Šaulys, K. Šaulys, J. Šernas, A. Stulginskis, A. Smetona, J. Smilgevičius, J. Staugaitis, J. Vailokaitis, J. Vileišis.

Laikraščio *Lietuvos aidas* 1918 02 19 nr. 22 (70)

Belarusskaja krynica, 1917–40, ir kt.), rusų (*Vilenskij kurjer*, 1919–21, *Litva*, 1920–21 ir kt.), jidiš (*Wilner tog* 1924–39).

Lietuvos periodikos leidybos centru tapo laikinoji Lietuvos sostinė Kaunas. Steigiantis naujiems period. leidiniams ir didėjant jų svarbai susirūpinta spaudos ir visuomenės santykių reguliavimu, period. leidinių leidybos, spausdinimo bei platinimo, spaudos darbuotojų veiklos reglamentavimu, reikiamos informacijos teikimo organizavimu. 1919 11 30 priimtas pirmasis Lietuvos spaudos įstatymas (galiojo iki 1935). Jame buvo nustatyta leidinių išleidimo, platinimo, spausdinimo ir pardavimo tvarka, leidėjų bei redaktorių teisės, pareigos, atsakomybė, jų veiklos apribojimai. Nustatyta, kas laikoma period. leidiniu, pateikti laikraščio, žurnalo, kt. period. leidinio apibrėžimai. Specialiu straipsniu buvo panaikinti iki tol Lietuvoje galioję Rusijos spaudos įstatymai. Period. leidinių kontrolė pavesta miestų ar apskričių viršininkams, valstybės gynėjui; vidaus reikalų m-rui suteikta teisė uždrausti leisti ir platinti leidinius, nukreiptus prieš nepriklausomos valstybės kūrimą, specialiais įstatymais įvesta kar. cenzūra. 1922 įsikūrė *Lietuvos rašytojų ir žurnalistų sąjunga*, 1929 – *Lietuvos žurnalistų sąjunga*.

1919 Kaune pradėjo eiti oficialus Lietuvos vyr-bės dienraštis *Lietuva*, kar. org-jų leidiniai *Karys* (nuo 1919, su pertraukomis), *Kardas* (1925–40), *Policija* (1924–40), Šaulių s-gos žrn. *Trimitas* (1920–40). Greta valdžios leidžiamų ir globojamų laikraščių, pradėjo eiti partijų period. leidiniai. Jų skaičiumi ir tiražais pirmavo krikščioniškosios partijos ir org-jos. Lietuvos krikščionių demokratų partija leido dienraščius *Laisvė* (1919–23), *Rytas* (1923–36), *XX amžius* (1936–40), žrn. *Krikščionis demokratas* (1927–29). Žurnalus leido Šv. Kazimiero d-ja (*Vienybė* 1918–33, *Ganytojas* 1919–24, *Draugija* 1907–14, 1919–23 ir 1937–40), ateitininkai (*Ateitis* 1911–40, *Židinys* 1924–40), pavasarininkai (*Pavasaris* 1918–40), skautai (*Skautų aidas* 1923–40 ir kt.), kitos org-jos. Savo spaudą turėjo vienuolijos (jėzuitai leido žurnalus *Misijos* 1930–40 ir *Žvaigždė* 1920–40, pranciškonai – žurnalus *Šv. Pranciškaus varpelis* 1923–35 ir *Pranciškonų pasaulis* 1935–40). Ėjo kat. savaitraščiai *Šaltinis* (1926–40), *Žemaičių prietelius* (1925–40) ir kt., žurnalai mokytojams (*Lietuvos mokykla* 1918–40), moterims (*Naujoji vaidilutė* 1921–40 ir kt.), jaunimui (*Jaunimo vadas* 1923–40 ir kt.); 20 a. 3 d-metyje pasirodė kat. orientacijos gamtos, filos., teol. mokslų žurnalai *Kosmos* (1920–40), *Logos* (1921–38), *Soter* (1924–39). Leidinio *Romuva* (1921–22) red-joje kilo moderniosios katalikybės savaitinio žurnalo idėja, kurią įgyvendino J. Keliuotis 1931 pradėdamas leisti žrn. *Naujoji Romuva*. Ėjo protestantų žurnalai *Krikščionybės sargas* (1923–32), *Pagalba*, *Mūsų žodis* (1922–37), *Sėjėjas* (1926–40), laikr. *Lietuvos evangelikų kelias* (nuo 1935, su pertraukomis).

Po Gruodžio 17 perversmo (1926) įsivyravo tautininkų vyr-bės remiama spauda. Lietuvių tautininkų s-ga 1928 atgaivino ir kaip vyr-bės oficiozą leido laikr. *Lietuvos aidas*, ėjo kiti tautininkų krypties leidiniai: laikraščiai *Tautininkų balsas* (1927–28), *Tautos kelias* (1928–29), *Mūsų kraštas* (1930–38), *Tautos balsas* (1932–34), *Tėvų žemė* (1933–40), *Lietuvis* (1924–28), žurnalai *Jaunoji Lietuva* (1923–40, su pertraukomis), *Jaunoji karta* (1928–40), *Akademikas* (1933–39) ir kiti. Ėjo ir opozicinių partijų leidiniai: Lietuvos valstiečių liaudininkų s-ga leido laikraščius *Lietuvos ūkininkas* (1905–40, su pertraukomis), *Lietuvos žinios* (1922–40), žrn. *Varpas* (1918–32, su pertraukomis), Lietuvos sd. partija – savaitraščius *Darbo balsas* (1917–19, 1929), *Socialdemokratas* (1919–33), žurnalus *Žiežirba* (1922–26), *Naujoji gadynė* (1926–27), *Darbo visuomenė*, *Mintis* (1939–40). Dažn. nelegaliai, su pertraukomis įvairiose Lietuvos vietose arba užsienyje buvo leidžiami Lietuvos kom. partijos leidiniai (*Komunistas* 1918–90, su pertraukomis, laikraščiai *Tiesa* 1917–94, *Kareivių tiesa* 1920–36, žurnalai *Balsas* 1928–33, *Priekalas* 1931–38, *Barikada* 1932–37, ir kt.). Nemažai laikraščių ir žurnalų įsteigė įv. visuom. org-jos ir priv. leidėjai. Daugelis jų buvo trumpaamžiai, tik vienas kitas ėjo daugiau kaip kelerius metus. Vil-

niaus vadavimo s-ga leido mėnesinį žrn. *Mūsų Vilnius* (1928–38), Pasaulio lietuvių s-ga – žrn. *Pasaulio lietuvis* (1937–40), Kaune ėjo nepriklausomi laikraščiai *Diena* (1929–39), *Dienos naujienos* (1931–33), *Naujos žinios* (1933–1936), *Lietuvos naujienos* (1935–37), dvisavaitinis laikr. *Vakarų vėtra* (1934–38), vėliau jį pakeitė savaitraštis *Vėliava* (1938–40), žurnalai *Laiko žodis* (1933–36), laisvamanių laikraščiai *Laisvoji mintis* (1933–41), *Pasaulėžiūra* (1934–35) ir kiti. Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje, Alytuje, Kėdainiuose, Ukmergėje, Telšiuose, Raseiniuose, Tauragėje, Biržuose ir kituose miestuose įv. laiku buvo leidžiami regioniniai laikraščiai bei savaitraščiai. Visuom. polit. laikraščiai ėjo ne tik liet. kalba. Žydų org-jos Kaune jidiš k. leido dienraščius *Di Idiše Štime* (1918–40), *Folksblat* (1929–40), savaitraščius *Idiše lebn*, *Najes* (abu 1921–40), *Najer veg* (1931–40). Kaune 1920–40 ėjo inform. dienraštis rusų k. *Echo*, privatūs leidėjai leido laikraščius *Naše echo* (1929–31), *Litovskij kurjer* (1932–33), *Litovskij golos* (1933–35), *Litovskij vestnik* (1935–37), *Litovskij telegraf* (1939–40). Lenkų k. buvo leidžiami laikraščiai *Głos Kowieński* (1919–20), *Dziennik Kowieński*, *Gazeta Kowieńska* (abu 1920–21), *Litwa* (1920–23), *Goniec Kowieński* (1920–40), *Nowiny* (1921–26), *Nasze słowo* (1937), vok. k. – *Litauische Rundschau* (1920–29).

20 a. 3–4 d-metyje leista katalikiškoji kultūrinė spauda

1918–40 ėjo ~40 kultūros, lit-ros ir meno period. leidinių. Svarbiausi žurnalai: *Kultūra* (1923–41), *Keturi vėjai* (1924–28), *Trečias frontas* (1930–31), *7 meno dienos* (1927–36), *Mūsų jaunimas* (1936–40), *Muzikos barai* (1931–39), *Literatūros naujienos* (1934–38), *Skaitymai* (1920–23), *Muzikos menas* (1924–25), *Pradai ir žygiai* (1926–27), *Meno kultūra* (1928, 1930), *Gaisai* (1930–31), *Kinas* (1934–35), *Teatras* (1937–39), *Dienovidis* (1938–40) ir kiti. Išėjo keliolika lit-ros ir meno almanachų. Buvo leidžiami specializuoti mokslo žurnalai (*Vytauto Didžiojo universiteto Matematikos-gamtos fakulteto darbai* 1924–42, *Žemės ūkio akademijos metraštis* 1926–40, *Mūsų tautosaka* 1930–35, *Athenaeum* 1930–38, *Darbai ir dienos* 1930–40 ir kt.), period. leidiniai tam tikrų veiklos sričių ir profesijų darbuotojams, karo bei krašto apsaugos tematikos, sporto, satyros, humoro periodika.

20 a. 3 d-mečio pab. pasirodė pirmieji bulvarinio pobūdžio leidiniai – Kaune savaitraštis *Sekmadienis*, Šiauliuose – *Momentas* (abu 1928–40). Vėliau Kaune beveik kas metai pasirodydavo bent vienas toks naujas leidinys (1930 – dienraštis *Tempo*, 1931 – žurnalai *Aš ir jūs*, *Aistros*, 1932 – savaitraštis *Lapas*, 1933 – dienraštis *Dešimt centų*), bet daugelis jų ėjo neilgai.

Period. leidinių nuolat daugėjo (lent. 1091 psl.). 1918–40 iš viso buvo leidžiama ~2000 įvairių period. leidinių, iš jų >100 pavadinimų liet. period. leidinių ėjo Lenkijos okupuotame Vilniuje.

1935 11 16 priimtas naujas spaudos įstatymas, kuris, palyginti su 1919 įstatymu, gerokai suvaržė spaudos laisvę, įteisino cenzūrą, įvedė tam tikrus apribojimus naujiems leidiniams steigti, reikalingai informacijai iš valst. įstaigų gauti. Nuo šiol steigti naują period. leidinį buvo galima tik gavus vidaus reikalų m-ro leidimą; jis t.p. tvirtino ir atstatydindavo leidinių redaktorius, priimdavo sprendimus dėl leidinio sulaikymo ar konfiskavimo. Išankstinę cenzūrą vykdė apskrities viršininkas. M-ro pirmininko reikalavimu bet kuris laikraštis privalėjo spausdinti nurodytus straipsnius ar informaciją.

1940 SSRS okupavus Lietuvą beveik visų laikraščių ir žurnalų leidyba šalyje buvo sustabdyta, Žurnalistų s-gos veikla uždrausta, dauguma buvusių redaktorių ir žurna-

Žurnalo *Naujoji Romuva* 1938 nr. 22–24

listų atleisti iš darbo, vėliau areštuoti, įkalinti ar ištremti (~80% buvusios Žurnalistų s-gos narių), įkurta cenzūros institucija *Glavlit*. Kelis mėnesius dar ėjo dienraščiai *Lietuvos aidas*, *Lietuvos žinios*, *XX amžius*. Svarb. laikraščiu tapo kom. idėjas ir sov. santvarką propaguojanti *Tiesa*, pradėti leisti kiti panašaus turinio laikraščiai: *Tarybų Lietuva* (1940–50), *Darbininkų žodis* (1940–41), *Karių tiesa* (1940), *Valstiečių laikraštis* (nuo 1940), laikraščiai rusų k. *Truženik*, *Novaja žizn'*, *Krasnoe znamia*, lenkų k. *Gazeta Ludowa*, *Prawda komsomolska*, *Prawda pionierska* (visi 1940–41), *Prawda Wileńska* (1940–1941 ir 1944–48), toliau ėjo *Komjaunimo tiesa* (1919–90), *Vilniaus balsas* (1939–41), žrn. *Komunistas* (1918–90, su pertraukomis). Buvo leidžiami nepriklausomoje Lietuvoje ėję žurnalai *Kultūra* (1923–41), *Laisvoji mintis* (1933–41), *Gimtasai kraštas* (1934–43), *Mokykla ir gyvenimas* (1920–41), *Žiburėlis* (1920–44), *Gimtoji kalba* (nuo 1933, su pertraukomis), *Bibliografijos žinios* (1928–44), *Mūsų girios* (1929–44), *Žemės ūkis* (1925–44), *Veterinarija ir zootechnija* (1924–40), keli žurnalo tipo tęstiniai botanikos, matematikos, medicinos, technikos moksl. leidiniai. 1940–41 leisti nauji arba pakeistais pavadinimais žurnalai *Raštai*, *Genys*, *Pionierius*, *Motinos ir vaiko apsauga*, *Šeima*, *LTSR medicina*, *Liaudies ūkis*, *Liaudies sveikata*, *Ryšininkų gyvenimas*, *Komunalinis ūkis*, *Milicija*, *Liaudies sparnai*, *Šluota*. Iš viso 1941 06 ėjo 37 period. leidiniai. Daugelyje apskričių pasirodė pirmieji, daugiausia g-jų moksleivių nelegaliai leidžiami, antikomunistinės rezistencijos leidiniai – atsišaukimai, laikraštėliai. 1940 rudenį Kaune susektas ir likviduotas vienas pirmųjų rezistencijos period. leidinių – laikr. *Laisvoji Lietuva*, Kėdainiuose – g-jos moksleivių lit. polit. laikraštis *Prisikėlimas*.

Vokietijos okupacijos metais (1941–44) liet. spauda t.p. buvo varžoma ir cenzūruojama. Ėjo laikraščiai *Į laisvę* (1941–42), *Ateitis* (1943–44), *Naujoji Lietuva* (1941–44), *Ūkininko patarėjas* (1925–44), *Lietuvos gynėjas* (1944), *Tėvų žemė* (1933–44, su pertrauka), regioniniai laikraščiai *Žemaičių žemė* (1941–44, Telšiai), *Panevėžio apygardos balsas* (1941–44), *Nauja gadynė* (1941, Marijampolė), *Tėviškė* (1941–44, Šiauliai), *Laisvas žodis* (1943–44, Kėdainiai), *Naujosios Biržų žinios* (1941–44), anksčiau įsteigti žurnalai *Gimtasai kraštas*, *Žiburėlis*, *Savaitė* (1940–44), *Žemės ūkis* (nuo 1925, su pertrauka), *Naujoji sodyba* (1938–44), *Mūsų girios*, *Karys*, *Policija*, *Bibliografijos žinios*, nauji žurnalai *Kūryba* (1943–44), tęstinis leidinys *Lietuvių archyvas* (1941–44), keli almanachai, vienkartiniai leidiniai, inform. biuleteniai, į Vokietiją išvežtiems dirbti lietuviams – laikr. *Lietuviai* (1943–45), lietuvių kariams Vokietijos kariuomenėje – laikr. *Už tėvynę* (1944). Vok. okup. valdžia leido dvisavaitinį laikraštį *Ost-Echo*, nacionalsocialistų partija – savaitraštį vokiečiams *Die Brücke* (1943). Iš viso Vokietijos okupacijos metais Lietuvoje ėjo ~40 legalių period. leidinių.

Susikūrę antinaciniai rezistenciniai sąjūdžiai 1941–44 išleido ~30 pavadinimų pogrindinių laikraščių. Jie buvo slapta spausdinami spaustuvėse, rotatoriumi, rašomąja mašinėle. Lietuvos laisvės kovotojų s-ga leido inform. *Biuletenį*, leidinį *Apžvalga* (1942–44 Kaune), s-gos skyriai ir apygardos – vietinius laikraštėlius (*Apžvalga* 1942–44, Vilniuje, *Frontas* 1942–44, Pabaisko vlsč., *Kovojąs lietuvis* 1943–44, Kalvarijoje). Lietuvos laisvės kovotojų s-gos svarb. leidinys buvo *Laisvės kovotojas* (1942–44); gestapui susekus spaustuvę ir suėmus leidėjus, t.p. visą s-gos vadovybę leidinys nustojo eiti. Lietuvos laisvės kovotojų s-gos ir Nepriklausomos Lietuvos sąjūdžio pastangomis Lietuvos šaulių s-gos vardu Kaune 1943 buvo leidžiamas kar. problemoms skirtas laikr. *Lietuvos laisvės trimitas*. 1943–44 ėjo *Lietuvos šaulių sąjungos N. apylinkės biuletenis*. Lietuvių fronto grupė 1942–44 leido savaitinį *Lietuvių fronto biuletenį* (kurį laiką pogrindyje ėjo ir vėl SSRS okupavus Lietuvą). Ėjo dvisavaitinis laikraštis *Į laisvę* (1943–44), Kaune ir Šiauliuose išleista keli numeriai satyr. laikraštėlių. Lietuvių vienybės sąjūdis, vienijantis Kauno ir Vilniaus studentus bei mokytojus, Vilniuje leido pogrindinį laikr. jaunimui *Atžalynas*

(1943–44). Baltų vienijimo sąjūdžio vardu 1944 Kaune išspausdinti leidinio *Baltija* šeši numeriai. Lietuvos laisvės armija (LLA) 1943–44 Vilniuje leido laikr. *Karinės ir politinės žinios* (kurį laiką ėjo ir vėl SSRS okupavus Lietuvą). Valstiečiai liaudininkai Vilniuje, vėliau Kaune leido laikr. *Nepriklausoma Lietuva*, socialdemokratai Kaune – *Lietuvos kelią* (1943–44). Nelegalių leidinių dar leista Šiauliuose, Mažeikiuose, Jurbarke. Ėjo 9 liet. bataliono karininkų leidinys *Vieninga kova* (1943–44).

SSRS kariuomenei užimant Lietuvą į Vakarus pasitraukė kai kurių liet. laikraščių red-jos. 1944 liepą–rugsėjį Telšiuose ėjo *Lietuvos gynėjas* – Lietuvių fronto laikraštis – vienintelis period. leidinys SSRS kariuomenės dar neužimtoje Lietuvos dalyje. Tilžėje 1944 rugpjūtį–spalį ėjo laikr. *Ateitis. Kario* laikraščio red-ja Vilkaviškio apyl. ir Rytprūsiuose 1944 liepą–rugpjūtį išleido *Žygio kario* du numerius. Iš Kauno į Berlyną persikėlęs ir su *Ateitimi* susijungęs laikr. *Lietuviai* 1944–45 telkė pasitraukusius liet. inteligentus. Paskutiniais karo metais Vokietijos okupuotose Europos šalyse susibūrę lietuviai leido rankraštinius ar rotatorinius laikraštėlius, keletas jų (*Aidai*, *Tėvynėn*, *Pašvaistė*) ėjo pabėgėlių stovyklose ir po karo. V. Vokietijoje ir kt. šalyse įkurtose perkeltųjų asmenų stovyklose iki jų išformavimo 1952 veikė liet. leidyklos, įv. laiku buvo išleista ~500 liet. biuletenių, laikraščių, žurnalų. Tiražai buvo nuo kelių dešimčių iki keliolikos tūkst. egzempliorių. Keliolika laikraščių ėjo ir vok., anglų, pranc. kalbomis. 1945–47 inform. biuletenius (nekeliant platesnio pobūdžio ir tarpt. politikos klausimų) buvo galima leisti visose stovyklose. Vienas pirmųjų buvo Coburgo stovykloje 1945 išėjęs biuletenis *Lietuviškoji informacija* (nuo 1946 – *Dienos žinios*, ėjo iki 1949). Kai kurie jų beveik nesiskyrė nuo įprastinių laikraščių ar savaitraščių, tik neturėjo laikraščių statuso. Liet. laikraščių ir savaitraščių skaičius buvo griežtai ribotas, jiems leisti reikėjo gauti Jungtinių Tautų pagalbos ir atkūrimo administracijos (UNRRA), nuo 1947 – Tarptautinės pabėgėlių reikalų organizacijos (IRO) licencijas. 1946 lapkritį lietuviai gavo 4 licencijas; iš viso 1946 buvo užregistruota 220 leidinių, iš jų 41 spausdintas spaustuvėje. Leidimų sistema panaikinta 1949 pabaigoje. Pirmasis Vokietijos stovyklose gyvenančių lietuvių laikr. *Lietuvis* pasirodė 1945 rugpjūtį, ėjo iki gruodžio pradžios. Be laikraščių ir biuletenių, V. Vokietijoje buvo leidžiami hektografuoti arba spaustuvėje spausdinti žurnalai, jie ėjo nereguliariai ir dažn. trumpai. Kai kurių laikraščių ir žurnalų leidimas 1949 (ar vėliau) perkeltas į JAV.

20 a. 3–4 d-mečio populiarioji spauda

1944 SSRS kariuomenės užimtoje Lietuvos dalyje ėmė kurtis pogrindinė antisov. pasipriešinimo spauda. Pogrindyje veikiančios tautinės org-jos ir partizanai 1944–57 leido ir platino atsišaukimus, biuletenius, laikraščius, laikraštėlius; iš viso pasirodė >80 įv. period. leidinių. Vieni pirmųjų pogr. leidinius ėmė spausdinti LLA Žemaitijos padaliniai. 1944 rudenį išėjo LLA vado K. Veverskio redaguojamas biuletenis *Karinės-politinės žinios*. 1944–45 Lietuvos išlaisvinimo taryba Kaune išleido laikr. *Aušra* du numerius; rengiant trečiąjį red-ja buvo susekta, leidėjai areštuoti ir nuteisti. Period. spaudą, kuri žadino ir ugdė patriotiškumą, aiškino partizanų kovos tikslus, slopino priešo propagandą, nuo 1945 leido visų partizanų apygardų štabai (daugiausia LLA ir Lietuvos laisvės kovotojų s-gos vardu). Tauro apygarda leido laikraščius *Kovos keliu* (1945–46) ir *Laisvės žvalgas* (1945–51), partizanų vadas A. Ramanauskas (Vanagas) išleido laikr. *Trečias skam-*

butis (1945) kelis numerius ir vieną ilgiausiai ėjusių pasipriešinimo leidinių – Dainavos apygardos laikr. *Laisvės varpas* (1945–52) ir laikr. *Mylėk tėvynę* (1946–47?; ~100 nr.). A. Ramanausko (Vanago) vadovaujamame junginyje rašomąja mašinėle rusų k. buvo leidžiamas laikr. *Svobodnoe slovo*. Kęstučio apygarda leido laikr. *Ugnis* (1950–51?) ir *Kęstučio apygardos biuletenį* (1951). P. Lietuvoje Lietuvos laisvės kovotojų s-gos vardu ėjo laikr. *Partizanas* ir *Pogrindžio žodis*. Vytauto apygardos štabas leido laikr. *Aukštaičių kova* (1945–47). R. Lietuvoje 1952 ėjo laikr. *Laisvės kova*, *Aukštaitis.* Didžiosios kovos apygardoje, vadovaujamoje J. Misiūno (Žaliojo Velnio), ėjo laikr. *Žalioji giria* (1944?–46). Lokio partizanų rinktinė leido laikr. *Sutemų keleivis* (1949–50?), Liūto rinktinė – laikr. *Laisvės talka* (1946?–47), Prisikėlimo apygarda – laikr. *Prisikėlimo ugnis* (1946?–52). Daug laikraštėlių leido Žemaitijos partizanai: Žemaitės partizanų būrys – *Naują žygį* (1944), Salantų vlsč. veikiantis būrys – *Miško aidą* (1945), Raseinių ir Šiluvos apyl. partizanai – *Alio* (~1945–47). Lietuvos laisvės kovotojų s-gos Žemaičių apygardoje ėjo laikr. *Laisvės kelias* (1946–53?) ir partizanų kūrybos laikr. *Malda girioje* (1949–50). Klaipėdos kr. partizanai ~1948–50 leido laikr. *Kalvarijos už laisvę*, Lietuvos laisvės kovotojų s-gos Šatrijos rinktinė nuo 1952 – laikr. *Kovojantis lietuvis*. 1952–53 nuslopinus ginkluotą lietuvių pasipriešinimą partizanų laikraščiai nustojo eiti.

Period. spaudą turėjo ir Sibiro tremtiniai. Daugiausia tai buvo rankraštiniai laikraštėliai ir almanachai, spausdinantys tremtinių grož. lit-ros kūrinius. Altajaus kr. ėjo lietuvių jaunimo kūrybos laikraštėlis *Tėvynės ilgesys* (1944–45, ~7 sąs.). Prie Irkutsko, Alzamajaus rj., ėjo slaptas tremtinių žrn. *Taiga* (1949–51). Per Kengyro lagerio kalinių sukilimą ėjo *Vytis* (1954 05 16–06 26). Intoje keliolika 4 lagerio jaunų literatų ~1951–55 leido *Žiburėlį taigoje*, vėliau pavadintas *Tautos taku.* 1955 Vorkutos 62 lageryje ėjo *Varpas* (5 ar 6 nr.). Lageryje prie Žigulių elektrinės statybos 1951–54 išėjo ~10 *Tėvynės aido* numerių.

SSRS okupacijos metais period. spaudos leidybą Lietuvoje kontroliavo LKP CK ir jo įsteigtos spec. institucijos (*Glavlit* ir jo atstovai kiekvienoje spaustuvėje). Oficialiai spaudą leido LKP CK leidykla, nuo 1969 – laikraščių ir žurnalų susivienijimas *Periodika*, valstybinės ir LKP institucijos, visuom., moksl. ir kūrybinės org-jos (privatūs asmenys negalėjo leisti). Laikraščių ir žurnalų redaktorius skirdavo ir tvirtindavo LKP CK arba LKP miestų ir rajonų k-tai. Period. leidiniuose buvo leidžiama skelbti tik tokią užsienio informaciją, kurią teikdavo naujienų agentūra TASS. Dar nepasibaigus karui buvo atkurti kai kurie 1940–41 leisti ir įsteigti nauji period. leidiniai, atspindintys ir propaguojantys SSKP ir LKP ideologiją, kuriamos sov. santvarkos tikslus ir uždavinius (dienraščiai *Tarybų Lietuva*, *Tiesa*, *Sovetskaja Litva*, laikraščiai *Komjaunimo tiesa*, *Valstiečių laikraštis*, *Czerwony Sztandar*, žurnalai *Komunistas*, *Agitatoriaus bloknotas* 1945–69, *Laikas ir įvykiai* 1970–90). Buvo leidžiami apskričių (Vilniuje – *Prawda Wileńska*, Panevėžyje – *Panevėžio tiesa*, abu įk. 1940, Telšiuose – *Tarybų Žemaitija*, Šiauliuose – *Raudonoji vėliava*, abu įk. 1941, Marijampolėje – *Naujasis kelias*, nuo 1945; iš viso 1945–50 ėjo 39), nuo 1950 – rajonų laikraščiai; 1950–1953 dar ir 4 sričių laikraščiai: *Kauno tiesa*, *Raudonoji žvaigždė* (1952–53 Vilniuje), *Raudonoji vėliava* (Šiauliuose), *Tarybinė Klaipėda* (3 pastarieji ir *Panevėžio tiesa* nuo 1953 bei *Vakarinės naujienos* Vilniuje, nuo 1958, tapo miestų laikraščiais). 1950 Mašinų ir traktorių stotyse (MTS) buvo įsteigti polit. skyriai, kurie leido MTS laikraščius (1953 buvo 133). Po J. Stalino mirties (1953) sušvelnėjus sov. režimui įkurta naujų laikraščių ir žurnalų, spaudoje imta šiek tiek laisviau reikšti nuomonę, diskutuoti kultūros ir buities temomis. Žurnaluose *Pergalė* (1942–90), *Kultūros barai* (nuo 1965), laikr. *Literatūra ir menas* (nuo 1946) išspausdinta straipsnių apie kult. palikimo, liet. kalbos vertę ir išsaugojimą, švietimo, moralės, gamtosaugos temomis, paskelbta lit-ros klasikų kūrinių (dažnai kupiūruotų), liet. kalbos, istorijos, raštijos paminklų. Buvo leidžiama žinybinė, įvairių ūkio šakų ir specialistams skirta spauda (laikraščiai *Lietuvos geležinkelininkas* 1945–53 ir 1956–62, *Nemuno upeivis* 1949–56, žurnalai *Žemės ūkis*, *Tarybinė mokykla*, *Sveikatos apsauga* 1956–90, *Bibliotekų darbas* 1949–91; 1985 iš viso 89 tokie leidiniai), mokslo populiarinamieji leidiniai (žrn. *Mokslas ir gyvenimas*, nuo 1957),

lit-ros ir meno (laikr. *Literatūra ir menas*, žurnalai *Pergalė*, *Meno saviveikla*), jaunimo ir vaikų (laikr. *Lietuvos pionierius* 1946–89, žurnalai *Jaunimo gretos* 1944–95, *Genys*), plačiai skaitytojų auditorijai skirta (žurnalai *Švyturys*, nuo 1949, *Tarybinė moteris* 1952–89, satyros žrn. *Šluota* 1934–94, laikr. *Sportas*, 1956–92 ir nuo 2000, *Lietuvos sportas*, 1992–2000, ir kt.) periodinė spauda, aukštųjų m-lų ir mokslo įstaigų tęstiniai leidiniai bei moksl. žurnalai (*Lietuvos žemės ūkio akademijos mokslo darbai* 1953–75 ir 1993–96, *Istorija*, *Kalbotyra*, abu nuo 1958, *Knygotyra*, *Teisė*, abu nuo 1961, *Chemija ir cheminė technologija* 1961–90, *Medicina* 1962–94, *Geografija*, nuo 1964, *Baltistica*, nuo 1965, *Radioelektronika* 1966–94, *Gelžbetoninės konstrukcijos* 1967–94, *Lietuvos mechanikos rinkinys*, abu 1967–94, *Problemos* nuo 1968, *Statybos ekonomika ir organizavimas* 1971–92, *Santechnika ir hidraulika* 1971–94 ir kt.; 1985 jų buvo 69). 1985 ėjo 134 laikraščiai (iš jų 105 – liet., 25 – rusų, 4 – lenkų k.; iš viso 109 pavadinimų) ir 32 žurnalai.

20 a. 8 d-metyje atgijo pasipriešinimo sov. okup. režimui spauda. Ji daugiausia telkėsi apie Katalikų bažnyčią. 1972–89 ėjo vienas reikšmingiausių, ilgiausiai ir reguliariai leistų nelegalių leidinių *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika*, rinkusi ir skelbusi faktus apie sov. okup. valdžios antibažn. politiką: Katalikų bažnyčios veiklos varžymą, kunigų ir tikinčiųjų persekiojimą bei diskriminavimą, tikinčiųjų ir žmogaus teisių pažeidimo faktus, pranešimus apie prievartinę jaunimo ateizaciją, *LKBK* leidėjų ir talkininkų tardymus, kratų protokolus, teismų nutartis, 1940–41 nužudytų, suimtų, ištremtų kunigų sąrašus, kt. dokumentus. Vėliau pradėjo eiti daugiau pogrindinių kat. krypties leidinių: *Dievas ir Tėvynė* (1976–81), *Tiesos kelias* (1977–87), *Rūpintojėlis* (1977–90), *Ateitis* (1979–80), *Lietuvos ateitis* (1979–83) ir kitų. Tautinės period. savilaidos leidėjai (A. Terleckas, J. Sasnauskas, V. Šakalys, V. Bogušis, R. Grigas, P. Pečeliūnas ir kt.) kėlė Lietuvos nepriklausomybės, tautinio sąmoningumo klausimus; radikaliausias buvo LLL leidinys *Vytis* (1979–80). Tautinei srovei dar atstovavo *Aušra* (1975–88), *Laisvės šauklys* (1976), *Aušrelė* (1978), *Tautos kelias* (1980–81). G. Iešmanto leistas liberalus pogrindžio žrn. *Perspektyvos* (1978–88) siūlė ir konkrečius kelius nepriklausomybei atkurti. Kiti liberalūs leidiniai *Varpas* (1977–79) ir *Alma Mater* (1979) daugiausia rašė liet. kalbos, kultūros, dorovės, istorijos klausimais. Dar ėjo literatūrinės kultūrinės (*Pastogė* 1978–79, *Nemuno vaga* 1985–89), visuomeninės politinės (*Lietuvos aidai* 1987–89) krypties savilaidos leidinių. Leidėjų areštai, tardymai, kalinimai ir trėmimai, bendradarbių, platintojų ir skaitytojų persekiojimas laikinai ar visai nutraukdavo pasipriešinimo spaudos leidimą. Vietoj vienų leidinių pasirodydavo kiti, dažnai t.p. trumpaamžiai. Iki 1988 pavasario įv. laiku ėjo ~30 rezistencijos leidinių.

1985 SSRS paskelbtos pertvarkos požymiai po kelerių metų ėmė reikštis Lietuvos spaudoje. Savaitraščiuose *Gimtasis kraštas*, *Literatūra ir menas*, laikr. *Komjaunimo tiesa* pradėti spausdinti poleminiai straipsniai aktualiais ekonomikos, ekologijos, valdymo, kultūros ir visuom. gyvenimo klausimais. Po kelerių metų prasidėjus tautiniam atgimimui ir 1988 įsikūrus Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui Lietuvoje pradėta leisti Sąjūdžio spauda, rašanti apie SSRS okupacijos l-piu draustas Lietuvos valstybingumo, nac. santykių problemas, šalies istoriją, kult., dvasinį atgimimą, t.p. kitomis visuomenės, ekonomikos, politikos temomis. 1988 06 13 pasirodė rotatoriumi spausdintas *Informacinis pranešimas*, netrukus – ta pačia data ir tęstine numeracija (nr. 2) pažymėtas jį pakeitęs laikr. *Sąjūdžio žinios*, rugsėjį 100 000 egz. tiražu išėjo Sąjūdžio inform. biuletenis *Atgimimas* (nuo 1989 savaitraštis). Tais pat metais pradėti leisti įmonių, įstaigų, org-jų, m-lų Sąjūdžio rėmimo grupių biuleteniai, laikraščiai, savaitraščiai. 1989 beveik visų miestų ir rajonų Sąjūdžio tarybos turėjo savo leidinius; kai kurie jų (*Krivūlė*, *Atgaiva*, abu 1988–91, *Mažoji Lietuva* 1988–93, *Trakų žemė*, nuo 1988, *Kražių aidai* 1988–95 ir kt.) vėliau tapo krašto laikraščiais. 1988–89 išleista >130 Sąjūdžio period. leidinių.

Jaunieji lit-ros ir kultūros veikėjai V. Gasiliūnas, D. Kuolys, V. Daunys, A. Žemaitytė ir kt. pradėjo leisti nepriklausomus kult. žurnalus *Sietynas* (1988–91), *Krantai* (nuo 1989), laikr. *Dienovidis* (1990–2003; nuo 2001 žurnalas), pasirodė besikuriančių polit.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio 1988–89 spauda

partijų, visuom. judėjimų, bendrijų, d-jų, bendruomenių laikraščiai. Kai kurie rajonų laikraščiai dar 1988 pakeitė sov. pavadinimus: Varėnos rj. *Raudonoji vėliava* tapo *Merkio kraštu*, Šilutės rj. *Komunistinis darbas – Pamariu*, Telšių rj. *Komunizmo švyturys – Telšių laikraščiu*, Kauno rj. *Komunizmo vėliava – Tėviškės žiniomis*, Trakų rj. *Spartuolis – Galve.*

1990 02 09 priimtas Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymas įtvirtino pagrindines spaudos laisvės nuostatas, reglamentavo leidinių steigimą, išlaisvino spaudą nuo partinės priklausomybės, panaikino cenzūrą. 1990 03 11 atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pradėjo eiti nauji ir atgaivinti kai kurie iki 1940 leisti žurnalai, regioniniai laikraščiai ir savaitraščiai. Apie 45 metus egzistavusi sovietinė visuomenės informavimo priemonių sistema pradėjo irti ir formuotis nauja, laisva ir nepriklausoma spauda. Buvusieji valst., žinybiniai laikraščiai ir žurnalai buvo privatizuoti, jų leidėjais ir savininkais tapo priv. b-vės, visuom. org-jos, žmonių grupės ar asmenys. Iš buvusių respublikinių laikraščių ir naujai įsteigtų leidinių susikūrė naujo turinio ir formos nac. dienraščiai *Respublika* (nuo 1989), *Lietuvos rytas* (nuo 1990), *Lietuvos aidas* (nuo 1917, su pertraukomis; atkurtas 1990, iki 1992 buvo LR AT ir MT laikraštis), *Kurier Wileński* (nuo 1953; 1990–94 buvo LR Seimo ir Vyr-bės visuom. polit. dienraštis). Dar eina (2007) nac. dienraščiai *Lietuvos žinios* (1909–15, 1922–40, nuo 1990, su pertrauka), *Kauno diena* (nuo 1992; 1945–50 *Tarybų Lietuva*, 1950–92 *Kauno Tiesa*), *Verslo žinios* (nuo 1994), t.p. dienraščiai *Vakaro žinios* (nuo 2003) ir *Laikraštis tau L.T.* (nuo 2006). Daugelis dienraščių leidžia priedus, teminius ar specializuotus leidinius, dažniausiai skirtus konkrečioms skaitytojų grupėms, tam tikrų veiklos sričių ar profesijų žmonėms.

1995 sudarius apskritis atsirado apskričių laikraščiai; jais tapo kai kurie anksčiau ėję ar naujai įsteigti laikraščiai: *Klaipėda* (nuo 1945; iki 1990 pavadinimu *Tarybinė Klaipėda*), *Alytaus naujienos*, *Tauragiškių balsas*, *Utenis* (Utenos; visi nuo 1989), *Šiaulių kraštas* (nuo 1990), *Kalvotoji Žemaitija* (Telšių, nuo 1991), *Panevėžio rytas*, *Suvalkietis* (Marijampolės; abu nuo 1992), *Utenos apskrities žinios* (nuo 1995), *Telšių žinios* (nuo 1999), *Naujos tėviškės žinios* (Kauno, nuo 2000). 2007 dar ėjo 28 krašto, 14 miestų, 51 rajono laikraštis. Oficialus valstybės leidinys – laikr.*Valstybės žinios* (nuo 1940, su pertrauka, iki 1993 ėjo kt. pavadinimais).

Leidžiami anksčiau įkurti ar nauji kult. savaitraščiai *Nemunas* (nuo 1967, iki 2004 žurnalas), *Šiaurės Atėnai* (nuo 1990), *Literatūra ir menas*, *7 meno dienos* (nuo 1992), žurnalai *Naujoji Romuva* (nuo 1931, su pertrauka), *Kultūros barai* (nuo 1965), *Muzikos barai* (nuo 1989), *Metai* (nuo 1991) ir kiti. Po ~45 metų trukusios pertraukos vėl legaliai imta leisti rel. spauda. 1989 pasirodė žrn. *Katalikų pasaulis* (ėjo su pertraukomis iki 2004) ir žrn. *Caritas* (nuo 1997 vadinasi *Artuma*), 1990 atgaivintas religijos ir filosofijos žrn. *Logos*, pradėtas leisti krikščioniškos minties laikr. *XXI amžius*, Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčios laikr. *Lietuvos evangelikų kelias* (nuo 1935, su pertraukomis), 1991 – religijos ir kultūros žrn. *Naujasis židinys* (1992 sujungtas su iš JAV atkeltu žrn. *Aidai*, eina pavadinimu *Naujasis židinys-Aidai*). Į Lietuvą perkelti kai kurie užs. šalyse leisti liet. žurnalai: 1992 – *Tėvynės sargas* (ėjo iki 2000), 1993 – *Šv. Pranciškaus varpelis* (iki 1997) ir *Šaltinis* (iki 1998), 1994 – *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. 1994 atkurtas žrn. *Saleziečių žinios* (1927–40 ėjo Turine), 1999 – *Soter*. Nuo 2002 eina jėzuitų žrn. *Laiškai bičiuliams.* Savo laikraščius leidžia kai kurios vyskupijos ir parapijos.

2007 ėję Lietuvos nacionaliniai dienraščiai

Lent. **Lietuvos periodinių leidinių skaičius ir tiražai 1915–2005**

Metai	Skaičius			Vienkartinis tiražas (tūkst. egz.)			Metinis tiražas (tūkst. egz.)		
	laikraščių	žurnalų	biuletenių ir kt. inform. leidinių	laikraščių	žurnalų	biuletenių ir kt. inform. leidinių	laikraščių	žurnalų	biuletenių ir kt. inform. leidinių
1915	63	24	...	...	...	...	...	...	...
1920	133	42	...	...	...	...	...	...	...
1935	138	159	...	...	...	...	...	...	...
1941	20	17	...	...	...	...	...	...	...
1946	40	5	4	478	31	30	92 383	149	425
1950	93	10	8	595	85	24	117 210	1 134	435
1960	114	18	26	1 087	483	157	207 232	8 505	3 945
1970	91	27	49	2 109	1 471	465	341 210	20 354	13 717
1980	124	31	92	2 121	1 844	906	421 945	25 101	17 536
1985	134	32	89	2 330	1 896	910	458 508	25 650	17 275
1990	324	74	85	5 780	2 662	738	577 565	30 207	5 511
1995	477	212	109	3 411	1 346	151	268 150	29 175	783
2000	361	349	116	2 271	2 874	272	196 761	43 144	1 032
2005	325	434	109	2 140	3 141	436	218 231	55 378	3 791

Eina įvairių mokslo ir ūkio sričių, šakiniai, profes. leidiniai. Mokslo klausimais rašo savaitraštis *Mokslo Lietuva*, *Lietuvos mokslų akademijos žinios* (nuo 1995), istorijos – *Voruta* (abu nuo 1989), švietimo – laikr. *Dialogas* (nuo 1992), kalbos – *Gimtoji kalba* (nuo 1933, su pertraukomis), ekonomikos – laikraščiai *Mokesčių žinios* (nuo 1997), *Apskaitos, audito ir mokesčių aktualijos* (nuo 1998), sveikatos apsaugos – laikr. *Gydytojų žinios* (nuo 1991), žrn. *Lietuvos sveikata* (nuo 1995), ekologijos – laikraščiai *Tėviškės gamta* (nuo 1989), *Žaliasis pasaulis* (nuo 1993), krašto apsaugos ir vidaus tarnybų – laikraščiai *Savanoris* (nuo 1991), *Krašto apsauga* (nuo 2001), *Ugniagesys* (1989), žemės ūkio – laikraščiai *Valstiečių laikraštis* (1940–41 ir nuo 1944), *Ūkininko patarėjas* (1925–44 ir nuo 1989), žrn. *Žemės ūkis* (nuo 1925, su pertraukomis), transporto – laikr. *Geležinkelininkas* (1935–40 ir nuo 1992), miškų ūkio – žrn. *Mūsų girios* (nuo 1991), statybos – žrn. *Statyba ir architektūra* (1922–23 ir nuo 1957), vadybos – žrn. *Vadovas ir pasaulis* (nuo 1996; iki 2006 pavadinimu *Vadovo pasaulis*) ir kiti. Nuo 1959 eina akliesiems skirtas žurnalas Braille'io ir reginčiųjų raštu *Mūsų žodis.* Leidžiama daug įvairiai skaitytojų auditorijai skirtų žurnalų (*Mokslas ir gyvenimas*, *Moteris*, nuo 1989, *Psichologija tau*, nuo 1991, *Veidas*, *Keturi ratai*, abu nuo 1992, *Laima*, nuo 1993, *Mano namai*, nuo 1994, ir kt.).

2006 Lietuvoje ėjo 15 aukštųjų mokyklų, 18 įmonių ir organizacijų laikraščių, 29 politinių partijų, visuomeninių organizacijų ir bendrojo pobūdžio visuomeniniai politiniai, 28 informaciniai reklaminiai laikraščiai, 8 bulvarinio pobūdžio, 114 specializuotų laikraščių, 160 mokslinių žurnalų ir tęstinių žurnalo tipo leidinių, 132 specialieji žurnalai ir 142 universalūs bei literatūriniai žurnalai. Pav.

LIETUVIŠKA PERIODINĖ SPAUDA MAŽOJOJE LIETUVOJE

Ist. aplinkybės lėmė, kad pirmieji liet. period. leidiniai buvo išleisti Prūsijos valdomoje M. Lietuvoje. Čia buvo gera techn. bazė, kūrėsi period. spaudos tradicijos. M. Lietuvos skaitytojams skirti leidiniai spausdinti gotikiniais rašmenimis. Liet. spaudos draudimo l-piu (1864–1904), per Rusijos 1905–07 revoliuciją ir vėliau M. Lietuvoje buvo leidžiama ir D. Lietuvai skirta spauda (antikva, liet. rašmenimis).

Pirmasis period. leidinys liet. k. – 1823–25 leistas Tilžėje žurnalo tipo leidinys *Nusidavimai Dievo karalystėje.* 1832–1921 Karaliaučiuje ėjo jo tęsinys – mėnesinis žrn. *Nusidavimai apie Evangelijos praplatinimą tarp žydų ir pagonų*. Iš pradžių šis leidinys M. Lietuvoje buvo platinamas per Karaliaučiaus misijų d-jos paskirtus platintojus, nuo 1869 – per Prūsijos karališkąjį paštą prenumeratos būdu. Klaipėdoje 1849 ėjo pirmasis dab. Lietuvos teritorijoje liet. laikr. *Lietuvininkų prietelis.* Dauguma M. Lietuvos laikraščių

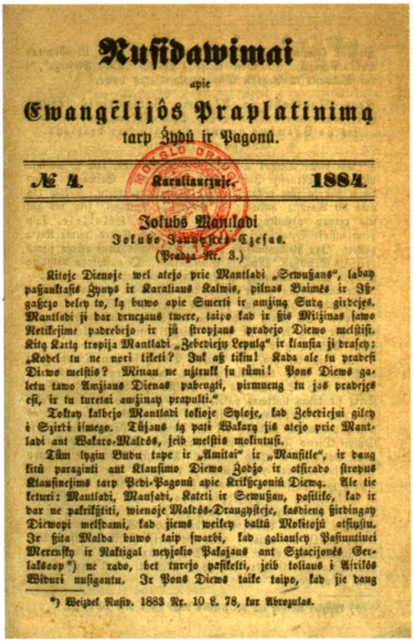
Nuſidawimai apie Ewangelijôs Praplatinimą tarp Żydû ir Pagonû.

№ 4. Karaliaucʒuje. 1884.

Laikraščio *Nusidavimai apie Evangelijos praplatinimą tarp žydų ir pagonų* 1884 nr. 4 (Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto b-ka)

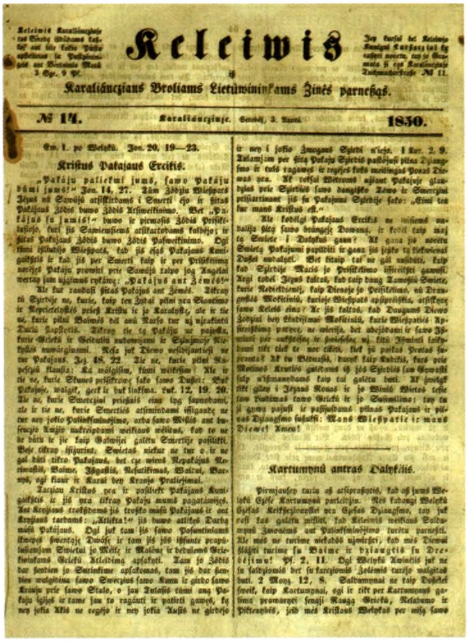
Keleiwis iš Karaliaucʒiaus Broliams Lietuwininkams Žinês parneßąs.

№ 14. 1850.

Laikraščio *Keleivis iš Karaliaučiaus...* 1850 nr. 14 (Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto b-ka)

atspindėjo stiprėjančios kaizerinės Vokietijos valstybės vidaus ir užs. politiką. Toks buvo ir Karaliaučiuje ėjęs F. Kuršaičio redaguojamas polit. savaitraštis *Keleivis iš Karaliaučiaus* (1849–80). Vietoj jo 1880 Tilžėje pradėtas leisti laikr. *Naujasis keleivis*, 1883–1924 ėjęs pavadinimu *Tilžės keleivis*, 1924–40 – *Naujasis Tilžės keleivis* kartais skelbdavo ir liet. orientacijos straipsnių, Lietuvos rašytojų kūrybos. Prolietuviškas tendencijas išlaikė Klaipėdoje leistas seniausias liet. žinių laikr. *Lietuviška ceitunga* (1877–1940), *Nauja lietuviška ceitunga* (1890–1923), *Birutė* (1909–13; abu Tilžėje), liberalus laikr. *Apžvalga* (1911–14 Klaipėdoje ir Tilžėje). Savo laikraščius turėjo polit. partijos: konservatoriai – *Konservatyvų draugystės laišką* (1880–1918 Priekulėje), liberalai – *Lietuvišką politišką laikraštį* (1884–86; nuo 1885 – *Žiūronas*, Ragainėje). Daug religinių leidinių leido evangelikai liuteronai, svarbiausi: savaitraštis *Pakajaus paslas* (1881–1933 Klaipėdoje), laikraščiai *Pasiuntinystės prietelis* (1904–08 Priekulėje), *Pagalba* (1904–19 ir 1922–38 Tilžėje ir Klaipėdoje) ir kiti; jie (spausdinti gotikiniais rašmenimis) buvo skirti ir Lietuvos evangelikams liuteronams, platinti Vokietijos–Lietuvos pasienyje.

Tilžėje buvo leidžiami Vydūno redaguojami žurnalo tipo leidiniai *Šaltinis* (1905–09), *Jaunimas* (1911–14), *Naujovė* (1915) *Darbymetis* (1921–27; skirtas ir D. Lietuvai).

Iki 1940 M. Lietuvoje buvo išleista ~150 pavadinimų liet. periodinių leidinių (be D. Lietuvai skirtų). Pav.

IŠEIVIJOS LIETUVIŲ SPAUDA

19 a. 2 pusėje prasidėjus masinei lietuvių emigracijai liet. period. leidinių atsirado JAV ir kt. šalyse. 1879 Niujorke M. Tvarauskas išleido pirmąjį JAV lietuvių laikr. *Gazieta lietuviška*. Nuo 1884, pradedant laikr. *Unija*, įv. krypčių lietuvių period. spauda reguliariai eina JAV. Svarbesni pirmieji JAV lietuvių period. leidiniai: *Lietuviškasis balsas* (1885–89), *Vienybė lietuvnikų* (1886–1920), *Apšvieta* (1892–93), *Lietuva* (1892–1920), *Nauja gadynė* (1894–96), *Tėvynė* (nuo 1896) ir kiti. 1879–1914 JAV ėjo ~100 period. leidinių. Daugelis jų veikė išeivijos visuom. gyvenimą, formavo JAV lietuvių nac. savimonę ir vienybę; kita vertus, prisidėjo prie jų polit. diferenciacijos. Patekę į Lietuvą jie gimtajame krašte skatino tautinį atgimimą, kėlė laisvės ir nepriklausomybės siekius, skatino kovoti už nac., kult., pilietines teises. 19–20 a. sandūroje pasirodė pirmieji liet.

period. leidiniai D. Britanijoje – kat. laikraščiai *Vaidelytė*, (1899, Glazgas) ir *Tėvynės sargas* (1900, Londonas). Vėliau ėjo darbininkų dem. krypties laikraščiai *Laikas* (1905–06) ir *Rankpelnis* (1907–23, abu Bellshillyje), nuo 1914 Bellshillyje, vėliau Glazge buvo leidžiamas kat. krypties laikr. *Išeivių draugas* (ėjo iki 1982).

20 a. pirmaisiais d-mečiais susiformavo liet. leidinių srovės ir kryptys. Ėjo katalikų *Draugas* (nuo 1909), *Darbininkas* (nuo 1915), dem. pasaulietinės krypties *Ateitis* (1914–18), socialistų *Naujienos* (1914–87), *Vilnis* (1920–90) ir kt. leidiniai. Pasirodė pirmieji dienraščiai (*Naujienos* ir *Katalikas*, abu nuo 1914, *Draugas*, nuo 1916, *Laisvė*, nuo 1919), leidiniai tam tikroms skaitytojų grupėms (moterims – *Moterų dirva* 1916–72, *Moterų balsas* 1916–22, jaunimui – *Moksleivis* 1912–20, vaikams – priedai ir skyriai laikraščiuose bei žurnaluose), plėtojosi lit-rai, teatrui, kultūrai (*Veidrodis*, *Jaunoji Lietuva*; abu 1914–15; *Pažanga* 1915–16, ir kt.), mokslo populiarinimui (*Laisvoji mintis*, 1910–15) skirta periodika, atsirado daug satyros ir humoro laikraščių. Vienas kitas liet. leidinys 19 a. pab. leistas D. Britanijoje. Rusijoje (Petrograde, Maskvoje, Voronеže) I pasaul. karo metais susitelkę liet. karo pabėgėliai leido laikraščius *Socialdemokratas* (1917), *Naujoji Lietuva*, *Lietuvių balsas* (1915–18), *Santara* (1917–20), *Vadas* (1916–18) ir kitus. Po I pasaul. karo liet. period. leidiniai pradėti leisti ir P. Amerikos šalyse. Brazilijoje nuo 1927 ėjo ~10 liet. laikraščių: *Brazilijos lietuvis* (1927–28), *Pietų Amerikos lietuvis* (1928–1929), *Lietuvių aidas Brazilijoje* (1930–41) ir kiti. Įv. krypčių liet. laikraščiai ir žurnalai 20 a. 3–4 d-metyje buvo leidžiami Argentinoje (savaitraščiai *Argentinos lietuvių balsas*, iki 1930 vadinosi *Balsas*, 1927–2001, *Rytojus*, 1927–37, *Švyturys*, 1930–38, ir kt.), Urugvajuje (laikr. *Naujoji banga*, 1931–40, *Darbas*, 1935–75, ir kt.), Venesueloje (žrn. *Tėvų kelias*, 1949–55) ir kt. valstybėse.

Vieni pirmųjų JAV lietuvių periodinių leidinių *Vienybė lietuvnikų* ir *Garsas Amerikos lietuvių* (Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto b-ka)

Išeivijos lietuvių spaudoje esminių pokyčių įvyko po II pasaul. karo. Nuo SSRS okupacijos į Vakarų Europą pasitraukę lietuviai karo pabėgėlių stovyklose (daugiausia Sąjungininkų okup. zonose Vokietijoje) 1944–52 įsteigė ir leido ~500 lietuviškų periodinių leidinių. Iš karo pabėgėlių stovyklų persikėlę į JAV, Kanadą, Pietų Ameriką, Australiją, Didžiąją Britaniją, Belgiją čia įkūrė ar perkėlė Sąjungininkų okup. zonose Vokietijoje anksčiau įsteigtus savo leidinius. Liet. periodinių leidinių pasirodė Australijoje, pagausėjo D. Britanijoje, Kanadoje ir P. Amerikos valstybėse. Svarbesni tuo l-piu įsteigti laikraščiai ir žurnalai: kultūros, visuomenės, meno leidiniai *Aidai*, *Metmenys*, *Akiračiai* ir kiti (visi JAV), *Nepriklausoma Lietuva* (nuo 1941), *Tėviškės žiburiai* (nuo 1949; abu Kanadoje), *Mūsų pastogė* (nuo 1948), *Tėviškės aidai* (nuo 1956; abu Australijoje), *Europos lietuvis* (nuo 1947, D. Britanijoje) ir kiti. Iš senosios lietuvių išeivių kartos (iki 1914) įsteigtų laikraščių populiariausias ir įtakingausias buvo iki šiol leidžiamas kat. dienraštis *Draugas*. 20 a. 9–10 dešimtmetyje lietuvių išeivijos spauda pradėjo nykti – daugelis leidinių užsidarė, kai kurie buvo perkelti į Lietuvą. Naujieji lietuvių emigrantai 21 a. pr. įsteigė naujų laikraščių D. Britanijoje (dvisavaitinis laikr. *Infozona*, nuo 2004, savaitraštis *Londono žinios*, nuo 2005; abu Londone), Airijoje (laikr. *Saloje*, nuo 2004, Dublinas), JAV (*Amerikos lietuvis*, nuo 2000, Čikaga). Pav.

Svarbesnė 2007 leista lietuvių išeivijos spauda (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo b-ka)

L: **J. Bulota** *Periodinės spaudos raida Lietuvoje / Žurnalisto žinynas* Kaunas 1992; *Naujosios žiniasklaidos formavimasis Lietuvoje (1988–1998 m.)* Vilnius 2000; **V. Urbonas** *Lietuvos žurnalistikos istorija* 2 d. Klaipėda 2004; **V. Vasiliauskaitė** *Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaida (1972–1989)* Vilnius 2006.

Vytas Urbonas

RADIJAS

Reguliarios Lietuvos radijo programos transliacijos pradėtos 1926 06 12 iš *Kauno radijo stoties* (pranešėjas P. Spaičys). Pusmetį kasdien buvo transliuojama 1,5 h trukmės programa, kurią sudarė laikraščių ir Eltos informacija, orų pranešimai, plokštelių muzika, operų iš Valstybės teatro transliacijos. 1926 pradėtas kurti radijo simfoninis orkestras. 1927 programą (jos trukmė buvo 3,4 h) papildė visuom. veikėjų, mokslininkų ir meninikų paskaitos, lit-ros vakarai, radijo teatras (pirmasis radijo vaidinimas – L. Giros *Beauštanti aušrelė* 1927 03 04), specializuotos laidos vaikams, moterims, ūkininkams, to meto visuom. org-jų (šaulių, skautų ir kt.) valandėlės, pradėti kurti serijiniai vaidinimai su nuolatiniais herojais – P. Biržio *Pupų Dėdės pastogėje*, estradinės grupės *Linksmieji broliai* programos ir kt., rengtos tiesioginės transliacijos iš svarbiausių šalies įvykių ir švenčių renginių vietų. 1927 Švietimo m-ja įsteigė Radijo tarybą – visuom. org-ją radijo darbui ir programoms koordinuoti bei kontroliuoti; ją sudarė įvairių m-jų, žinybų darbuotojai, kultūros veikėjai (pirm. L. Gira). 1929 Radijo taryba panaikinta, įkurtas valst. radijas Valstybės radiofonas (veikė pagal Valstybės radiofono įstatymą, buvo pavaldus Švietimo m-jai), jo direktoriais buvo A. Sutkus (1929–34), J. Bieliūnas (1934–38), E. Zabarauskas (1938–40). Lenkijos okupuotame Vilniuje nuo 1927 veikė lenkų pastatyta Vilniaus radijo stotis ir Vilniaus radiofonas (Lenkijos radijo Vilniaus sk.). 1935 Lietuva tapo Tarptautinės radijo s-gos nare, Valst. radiofonas įtrauktas į tarptautinį keitimosi radijo pogramomis tiñklą. 1936–39 veikė Klaipėdos radijo stotis, ji daugiausia retransliavo Kauno radijo stoties programą, bet rengė ir originalių laidų – vietos naujienas vok. kalba, spaudos apžvalgas, renginių transliacijas, vietos meninių kolektyvų koncertus ir vaidinimus. 1939 Vilnių grąžinus Lietuvai Vilniaus radiofonas buvo prijungtas prie Valst. radiofono. 1936 Valstybės radiofonas transliavo 6,5 h, 1940 – 7,5 h per parą. Pirmasis nuolatinis Lietuvos radijo pranešėjas ir programų vedėjas – žurnalistas P. Babickas (1926–31), vėliau dirbo I. Garmiūtė, K. Inčiūra, V. Nausėdas, A. Miškinis, V. Rastenis, A. Vabalas, J. Graičiūnas, F. Neveravičius, B. Raila, J. Rimantas ir kiti.

1940 SSRS okupavus Lietuvą Valst. radiofonas buvo įtrauktas į Sąjunginį radijo k-tą Maskvoje, pertvarkytas į Radiofikacijos ir radiofonijos k-tą prie LSSR liaudies komisarų tarybos, pakeista vadovybė ir darbuotojai, įkurtos agitacijos ir propagandos red-jos, pradėtos transliuoti laidos iš Maskvos. 1940 laidas okupuotai Lietuvai ėmė transliuoti Vatikano radijas. Prasidėjus SSRS–Vokietijos karui (1941 06 22), sov. vadovybė tą pačią dieną pasitraukė iš Kauno radijo studijos; kitos dienos rytą iš čia LAF įgaliotinis L. Prapuolenis paskelbė Lietuvos valstybės atkūrimo deklaraciją. Vokietijos okupacijos l-piu (nuo 1941 rugpjūčio) Lietuvos radijas buvo įtrauktas į Vokietijos radijo tinklą ir dirbo prižiūrimas vok. cenzorių. Baigiantis karui Lietuvos radijo įrenginius smarkiai apgadino besitraukianti vokiečių kariuomenė. 1945 atstatyta Vilniaus, 1950 pastatyta Sitkūnų (prie Kauno) radijo stotis. 1944 Lietuvos radijas tapo SSRS sąjunginio radijo padaliniu, pradėtas kurti laidinio radijo tinklas. Per kelerius metus radiofikuoti visi valsčių ir kolūkių centrai. Radijo centru tapo Vilnius; 1950 Kaune, Klaipėdoje ir Šiauliuose įkurti sričių radijo centrai, 1963 – rajonų radijo red-jos. Pirmaisiais pokario metais buvo transliuojama 4 h, 1956 – 10 h per dieną. Programose didž. dalį užėmė kom. ideologiją skleidžiančios, sov. gyvenimą propaguojančios laidos. Tai buvo būdinga ir 1946 pradėtoms transliuoti laidoms užsieniui (nuo 1965 jos transliuotos ir anglų kalba). 1948 vasarį prasidėjo visų užsienio radijo transliacijų slopinimas, trukęs iki 1988 11 30. Sprendimus dėl radijo trukdymo sistemos kūrimo priimdavo SSRS ir LSSR KP CK bei MT. Radijo trukdymo stotys buvo Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Panevėžyje, Šiauliuose. Nuo 1951 gegužės slopintos *Amerikos balso* ir Vatikano radijo, nuo 1955 – VLIK laidos iš Madrido per Nacionalinį Ispanijos radiją (*Radio National de España*), nuo 1975 – *Laisvosios Europos radijo / Laisvės radijo* laidos liet. kalba.

1956 įkurta antroji (kultūrinė muzikinė) Lietuvos radijo programa, atsirado daugiau kultūrinių laidų. 1957 LSSR MT nutarimu sujungus Radijo informacijos vyr. v-bą ir Vilniaus TV studiją buvo sudarytas TV ir radijo k-tas prie LSSR MT (1978–90 – LSSR

1 lent. **Lietuvoje transliuojamos radijo programos** (2007)

Programos pavadinimas	Nuo kada transliuojama	Programos pavadinimas	Nuo kada transliuojama	Programos pavadinimas	Nuo kada transliuojama
A2	1999	*Lietus*	1994 (iki 1999 *Ultra Vires*)	*Saulės radijas*	1989
Aerodream	2005	*Lietuvos radijas*	1926	*Spindulys*	2001
Aukštaitijos radijas	1992	*M-1*	1989	*Start FM*	2005
Baltupių radijas	2006	*M-1 plius*	1996	*Stereo plius*	2001
European hit radio	2001 (iki 2002 *Super FM*)	*Marijos radijas*	2004	*Studio Seven*	2000 (iki 2006 *Parabolė FM*)
Extra FM	2002	*Mažeikių aidas*	1996	*Super FM*	1994 (iki 1994 *Laisvoji banga*)
FM 99	1993 (iki 1998 *Alytaus radijas*)	*Neringa FM*	2006	*Tau*	1993
FM Palanga	2002	*Opus 3*	2006	*Tavo balsas*	2005
Geras FM	2003	*Power Hit Radio*	2003	*Užupio radijas*	2003
IR	2004	*Pūkas*	1996	*Vakarų FM*	2003
Jazz FM	1997 (iki 2004 *Spiritus Movens*)	*Pūkas 2*	2002	*Ventus*	1996
Kapsai	1997	*Pulsas*	1997	*Vox maris*	2004
Kelyje	2000	*Radijas 9*	2004	*Zip FM*	2002 (iki 2005 *RC2*)
Kauno fonas	1995	*Radijo klubas*	2003	*Znad Wilii*	1992
Klasika	1956 (iki 2003 LR2)	*Radiocentras*	1991	*Žemaitijos radijas*	1997
Laluna	1995	*Raduga*	2001	*Žinių radijas*	2000
		Relax FM	2002		
		Russkoje Radio Baltija	2001		

valstybinis TV ir radijo k-tas; 1957–87 vadovas buvo J. Januitis, iki 1989 – J. Kuolelis, iki 1990 – D. Šniukas). Per visą SSRS okupacijos l-pį Lietuvos radijas buvo griežtai kontroliuojamas ir cenzūruojamas. Pirmosios tiesioginės žurnalistų rengiamos laidos buvo 1987 pradėtos skaityti spaudos apžvalgos ir laida *Klausiate – atsakome*, kurioje klausytojai telefonu galėjo pateikti klausimus valdininkams. Dideli pokyčiai Lietuvos radijuje prasidėjo 1988 – laidoje užs. lietuviams paskelbta apie Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio susikūrimą, pradėti transliuoti nekupiūruoti interviu su Sąjūdžio nariais, pokalbių įrašai (žurnalisto A. Braukylos su LLL nariu A. Andreika, žurnalisto B. Rupeikos laidos apie nesugebantį derinti priv. ir valst. interesų m-rą). 1989 atleisti radijuje dirbę *Glavlit* darbuotojai, neliko cenzūros. 1990 LR AT/AS sprendimu pakeistas Lietuvos TV ir radijo k-to statusas – įkurta LRAT atskaitinga valstybės įstaiga Lietuvos radijas ir televizija ir jo polit. bei kult. strategiją nustatanti valdymo institucija – Lietuvos radijo ir TV v-ba (veikė iki 1996). Valdyba t.p. sprendė, kaip naudoti valstybinius radijo ir TV transliavimo įrenginius, rengė viešuosius konkursus. Nuo 1990 Lietuvos radijas transliuoja visą parą.

1991 01 13 SSRS kariuomenės ir KGB padaliniai šturmu užėmė RTV pastatus Vilniuje. Šturmuojamas Lietuvos radijas transliacijų nenutraukė, studijoje tuo metu dirbo diktoriai B. Lukošiūtė ir A. Sadukas. Nepriklausomos Lietuvos radijas sausio 14 d. 2 h 10 min pradėjo transliuoti iš Sitkūnų radijo stoties, vėliau – iš Vyriausybės studijos LR AT rūmuose, laikinos studijos Lietuvos aklųjų ir silpnaregių s-gos b-kos garso įrašų namuose ir kt. vietų. Iš Lietuvos radijo studijų Vilniuje Konarskio g. sov. kolaborantai transliavo prosovietinio Tarybų Lietuvos radijo programą. Maskvoje žlugus rugpjūčio pučui, 1991 08 22 okupantai pasišalino iš radijo pastatų.

1993 Lietuvos radijas tapo Europos transliuotojų sąjungos (*European Broadcasting Union*, EBU) nariu, su kitais s-gos nariais pradėjo keistis muz. programomis. 1996 priimtas LR visuomenės informavimo įstatymas ir Lietuvos nac. radijo ir TV įstatymas (naujos red-jos 2000 ir 2004), kuris iš esmės pakeitė RTV veiklos teis. reguliavimo principus. Šiuo įstatymu RTV suteiktas visuom. transliuotojo statusas, panaikinta atskaitomybė Seimui. Lietuvos nac. radijas tapo pelno nesiekiančia viešąja įstaiga, finansuojama iš valstybės biudžeto ir komercinių pajamų. Lietuvos radijo ir TV valdybą pakeitė Lietuvos radijo ir TV taryba.

Nac. radijas 2007 transliavo 4 radijo programas: *Lietuvos radijas*, *Klasika*, *@radijas*, *Opus 3*, buvo 146 darbuotojai, dir. R Geleževičius (nuo 2003). *Lietuvos radijo* programa transliuojama 24 h per parą: 11,5% transliacijų laiko užima žinios, ~40% – informacijos ir aktualijų laidos, 36,8% – muzika; rengia laidas užs. klausytojams anglų ir liet. k., girdima visoje Lietuvoje ir kai kuriose Vid. Europos šalyse. Programa *Klasika* (veikia nuo

2003 pertvarkius Lietuvos radijo antrąją programą) transliuojama 18 h per parą: 49% transliacijų laiko skiriama muzikai, 40% – kultūrinėms šviečiamosioms laidoms, kita dalis – tautinėms mažumoms – rusams, lenkams, baltarusiams, ukrainiečiams, žydams; girdima beveik visoje Lietuvoje. Muz. inform. programa jaunimui *Opus 3* (veikia nuo 2006) transliuojama 24 h per parą. Nuo 2004 *Lietuvos radijo* ir *Klasikos*, nuo 2006 – ir *Opus 3* programų galima klausytis internetu (girdima visame pasaulyje, nac. radijo interneto svetainė kasdien aplankoma >1 mln. kartų). Tik per internetą transliuojama muzikos programa *@radijas* (nuo 2005; 24 h per parą).

1989 12 31 pradėjo veikti pirmoji komercinė radijo stotis *M-1*, skirta jaunimui (transliuoja įv. stilių lengvąją muziką, pokalbių laidas, loterijas, viktorinas, žinias). Vėliau pradėjo veikti komercinės radijo stotys *Radiocentras*, *Vilniaus varpas*, *Znad Wilii* ir kitos. 1993 Vilniuje įsteigta Lietuvos RTV asociacija, vienijanti Lietuvoje veikiančias privačias RTV stotis ir ginanti jų teises. Pagal LR visuomenės informavimo įstatymą 1996 pradėtas transliuotojų licencijavimas; licencijoms išduoti įkurta nepriklausoma, Seimui atskaitinga, Lietuvos jurisdikcijai priklausančių RTV transliuotojų veiklą reguliuojanti ir kontroliuojanti institucija – Lietuvos RTV k-ja. Supaprastėjus licencijų išdavimo tvarkai komercinių radijo stočių padaugėjo. 1999 buvo transliuojamos 6 komercinės respublikinės (*M-1*, *M-1 plius*, *Radiocentras*, *Lietus*, *Pūkas*, *Žinių radijas*), 10 regioninių, 9 vietinės radijo programos, 2007 – 11 nacionalinių, 7 didžiųjų šalies miestų ir 36 kitų šalies miestų vietinės radijo programos. 2003 Lietuvos RTV centras pradėjo skaitmeninio radijo transliacijas; skaitmeninį paketą sudarė *Lietuvos radijo*, *Klasikos*, *Radiocentro*, RC2 (nuo 2005 – *Zip FM*), *Europos hitų radijo*, *Russkoje Radio Baltija* radijo programos.

2007 veikė valstybei nuosavybės teise priklausanti viešoji įstaiga Lietuvos nacionalinis RTV (visuom. radijas) ir 49 nevalst. transliuotojai. Jie antžeminiais siųstuvais transliuoja 50 radijo programų (1 lent.), iš jų 4 – ir skaitmeniniu būdu, 31 – ir internetu. Tik internetu transliuojama 13 (*@radijas*, *Dance Hit radio*, *Disco radijas*, *Gaudeamus* ir kt.) programų. Per palydovus *Sirius* užsienyje girdimos 7 programos: *Lietuvos radijas*, *Klasika*, *Pūkas*, *Pūkas-2*, *M-1*, *M-1 plius*, *Marijos radijas*.

LIETUVIŠKOS RADIJO PROGRAMOS UŽSIENYJE

Radijo programos JAV liet. kolonijose pradėtos transliuoti 1928. Pirmąsias liet. radijo Brukline (veikė iki 1956) programas parengė J. Ginkus. 21 a. pr. užsienyje veikiančios liet. radijo programos išvardytos 2 lentelėje. SSRS okup. l-piu objektyvią ir patikimą informaciją Lietuvai skleidė kai kurios užsienio radijo stotys. 1940–41 ir nuo 1946 lietuviškos radijo laidos buvo transliuojamos iš *Vatikano radijo* (nuo 1990 jos yra rel. pobūdžio, teikia informaciją apie popiežiaus veiklą, Šventąjį Sostą ir visuotinę Bažnyčią), 1951–2004 laidas liet. kalba transliavo JAV valst. radijo stoties *Amerikos balsas* Lietuvių sk., 1975–2004 veikė *Laisvosios Europos radijo* Lietuvių tarnyba. *Virginija Krivickienė*

2 lent. **Lietuvių radijo programos užsienyje** (2007)

Programos pavadinimas	Nuo kada transliuojama	Vieta	Trukmė	Programos pavadinimas	Nuo kada transliuojama	Vieta	Trukmė
Adelaidės lietuvių radijo komitetas	...	Adelaidė	1 h per savaitę	*Lietuvių bendruomenės balsas*	1953	Filadelfija	0,5 h per savaitę
Brisbanės lietuvių radijas	...	Brisbane'as	0,5 h per savaitę	*Lietuvių melodijos valanda*	1948	Baltimorė	1 h per savaitę
„Čikagos aido" radijas	2007	Čikaga	5 h per savaitę	*Los Angeles lietuvių radijas*	2001	Los Andželas	0,5 h per savaitę
Dainos aidas	1950	Rochesteris	0,5 h per savaitę	*Margutis 2*	1932	Čikaga	3,75 h per savaitę
Geelongo radijo valandėlė	...	Geelongas	1 h per savaitę	*Niujorko lietuvių radijas*	2001	Niujorkas	0,5 h per savaitę
Gintariniai aidai	1966	Hamiltonas	1 h per savaitę	*RAI International* laidos lietuvių kalba	1952–2007 09 30	Roma	2,3 h per savaitę
Lietuva brangi	...	Ryga	0,5 h per mėnesį				
Lietuviška radijo laida	1990	Balstogė	1 h per savaitę	*SBS radijas*	...	Melburnas ir Sidnėjus	1 h per savaitę
Lietuviška radijo programa	1963	Montréalis	1 h per savaitę	*Studija R*	1996	Čikaga	5 h per savaitę
Lietuviškos melodijos	1952	Los Andželas	0,5 h per savaitę	*Tėvynės garsai*	1950	Clevelandas	2 h per savaitę
Lietuviškos melodijos	1963	Detroitas	1 h per savaitę	*Tėvynės garsai*	1957	Hartfordas	1 h per savaitę
Lietuvių balsas	1945	Detroitas	0,5 h per savaitę	*Vatikano radijas*	1940	Vatikanas	4,7 h per savaitę

TELEVIZIJA

Lietuvos TV studijoje pirmoji Lietuvos TV diktorė G. Bigelytė ir operatorius A. Araminas (1957)

1957 įkurta pirmoji TV Lietuvoje – Vilniaus TV studija (dir. S. Borisienė). Reguliarios TV programos pradėtos transliuoti 1957 04 30 (kino apybraiža *Tėviškė*, vaidybinis filmas *Prologas*). 1957 birželį sujungus Radijo informacijos vyr. v-bą ir Vilniaus TV studiją įsteigtas Lietuvos valstybinis TV ir radijo k-tas prie LSSR MT (nuo 1978 – LSSR valstybinis TV ir radijo k-tas; 1957–87 vadovas J. Januitis, iki 1989 – J. Kuolelis, iki 1990 – D. Šniukas). 1957 laidos rodytos du, 1959 – šešis kartus per savaitę, nuo 1961 – kasdien. 1957 dienos programos trukmė buvo 1,4 h, 1967 – 5,5 valandos. Programos transliuotos TV bokšte Konarskio g. Vilniuje įrengtu siųstuvu. Kaune ir Kėdainiuose TV siųstuvai įrengti 1958, Panevėžyje ir Druskininkuose – 1959, Klaipėdoje – 1960, Šiauliuose – 1962. 1958 pradėti rodyti kino juostoje nufilmuoti reportažai ir transliacijos iš įvykio vietos kilnojamąja TV stotimi, 1961 surengta pirmoji tiesioginė transliacija iš Kauno. 1962 pradėta reguliariai transliuoti Maskvos (Centrinės) TV programą Vilniuje, 1963 Kaune, 1964 Šiauliuose, 1967 Klaipėdoje. 1967 padaryti pirmieji įrašai į vaizdo magnetofoną.

Pirmosios laidos buvo rodomos iš nedidelės 40 m^2 studijos Konarskio g. Vilniuje. 1960 įrengta nauja (326 m^2) studija Vilniuje, 1971 – Kaune. 1975 Vilniuje pastatytas naujas TV aparatinių ir studijų kompleksas, įrengtos 2 didelės studijos, pradėtos rodyti spalvotosios TV programos (filmas *Ties riba*, rež. R. Vabalas, reportažas kilnojamąja TV stotimi iš Gegužės pirmosios demonstracijos Vilniuje). 1977 dienos programos trukmė buvo 9,6 h, pradėtos rodyti studijinės spalvotosios laidos, 1982 – pirmoji spalvotoji transliacija (iš Kauno). 1981 pastatytas naujas 326,47 m aukščio TV bokštas Karoliniškėse.

SSRS okupacijos l-piu Lietuvos TV atliko propagandinę f-ją, laidos cenzūruotos *Glavlit* darbuotojų, kino filmai (išskyrus animacinius) transliuoti rusų kalba. Rodytos informacijos (nuo 1957 – *Vilniaus naujienos*, nuo 1958 – *Televizijos žinios*, nuo 1970 – *Panorama*), politikos (*Laikas, įvykiai, žmonės*, *Argumentai*, *Socialistinio lenktyniavimo dienoraštis*), ekonomikos (*Ieškome rezervų*, *Darbo našumas*), teisėsaugos (*Žmogus. Visuomenė. Įstatymas*, *Keliai. Mašinos. Žmonės*), meno (*Kūryba*, *Versmės*, *Tonika*), šeimos (*Jums, tėvai*, *Šeimos židinys*, *Šeimos rytmetys*) laidos, programos vaikams ir jaunimui (*Mano pasaulis*, *Dainų dainelė*). Nuo 1957 kurti TV spektakliai; iš viso 6–9 d-metyje sukurta >400 spektaklių, juos režisavo TV (S. Borisienė, B. Bratkauskas, A. Galinis, V. Gruodis, B. Talačka ir kt.) ir teatro (I. Bučienė, K. Kymantaitė, S. Nosevičiūtė, D. Tamulevičiūtė, H. Vancevičius ir kt.) režisieriai. 1964–72 kurtas TV serialas *Petraičių šeimoje* (autoriai G. Dauguvietytė, K. Bagdonavičius ir kt.). 1968 įsteigtas *Telefilmo* padalinys kūrė vaidybinius ir dok. filmus (režisieriai P. Abukevičius, B. Bratkauskas, Z. Janulevičiūtė, J. Lapinskaitė, K. Musnickas, V. Puplauskis, R. Smetona, H. Šablevičius, E. Zubavičius, V. Žalakevičius, A. Žebriūnas ir kt.). Žymiausi RTV meno kolektyvai: Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos orkestras (1958–2001 Lietuvos televizijos ir radijo lengvosios muzikos orkestras), Lietuvos televizijos ir radijo choras (veikė 1963–93), *Armonikos* ansamblis (1969–93), Lietuvos televizijos ir radijo liaudies muzikos orkestras (1977–83), Lietuvos televizijos ir radijo vaikų choras (nuo 1979). 1976 pradėti sociologiniai TV auditorijos tyrimai.

Pirmasis *Dainų dainelės* konkursas Lietuvos TV studijoje (1974)

Kuriamas videofilmas (1984)

Vienas Lietuvos RTV kabinetų po 1991 08 22, kai sov. okupantai pasišalino iš užgrobtų pastatų

Esminiai pokyčiai Lietuvos TV prasidėjo 1988. Atsirado persitvarkymą ir viešumą deklaruojančių laidų (*Veidrodis*, *Akistata*), tiesiogiai transliuoti Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio mitingai, jo Steigiamasis suvažiavimas (1988), Sąjūdžio laida *Atgimimo banga* (1988–92). LSSR valstybinis TV ir radijo k-tas 1990 reorganizuotas į Lietuvos radiją ir televiziją. Lietuvos TV tapo visuomeniniu transliuotoju (LTV), finansuojamu iš valst. biudžeto ir reklamos lėšų. Nuo 1990 aukščiausia valdymo institucija – Lietuvos RTV v-ba, nuo 1996 (priėmus Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos įstatymą; nauja redakcija 2000 ir 2004) – taryba; ji renka Lietuvos RTV gen. direktorių, tvirtina Lietuvos TV programų strategiją ir struktūrą bei direktorių.

1991 01 13 SSRS kariuomenės desantininkai tiesioginės transliacijos metu ginkluotu šturmu užėmė TV bokštą ir Lietuvos RTV kompleksą. Nepriklausomos Lietuvos TV transliacijos netrukus buvo organizuotos iš Kauno studijos ir AT pastato Vilniuje, nuo 1991 02 25 jos programą galėjo matyti visa Lietuva. Iš Lietuvos TV studijos Vilniuje buvo transliuojama prosovietinė Tarybų Lietuvos TV programa. Maskvoje žlugus rugpjūčio pučui, 1991 08 22 okupantai pasišalino iš užgrobtų pastatų; atnaujinus jų sugadintą įrangą 1991 09 01 vėl pradėta transliuoti iš TV studijos Vilniuje.

LTV (nuo 2003 dir. Š. Kalinauskas) pirmasis (pagrindinis) kanalas matomas visoje Lietuvoje, per internetinį naujienų portalą (bandomosios transliacijos 2005, reguliarios – nuo 2006) – ir visame pasaulyje. Transliuoja 18 h per parą. 32,6% transliacijų laiko užima filmai ir serialai, 17,2% informacijos, 13,7% publicistikos, 9,3% vaikų, 6,2% visuom. šviečiamosios, 3,6% kultūros, 7,4% pramoginės, 4,1% sporto, 4,1% muzikos, 0,9% tautinių mažumų, 0,9% rel. laidos. 1992–93 transliuota antroji Lietuvos TV programa iš Kauno, 2003 atnaujinta ji tapo antruoju iš Vilniaus transliuojamu kanalu (LTV2). LTV2 transliuoja 12 h per parą, daugiausia rodo kult. laidas. Nuo 2007 palydovu transliuojamas trečiasis LTV kanalas *LTV world* užsieniui. 20 a. pab.–21 a. pr. rodytos (kai kurios teberodomos) populiarios laidos vaikams *Tele-bim-bam*, politikos debatai *Spaudos klubas*, *Paskutinė kryžkelė*, serialas *Giminės* (rež. S. Vosylius), kultūros laidos *Ženklai*, *Vizijos ir tikrovė*, *Kultūros spąstai*, *Mūsų miesteliai* ir kt., informacinis šou *Laisvės alėja*, pokalbių šou *...Prieštarauk!*, žaidimai *Tam davė, o...*, *Moki žodį – žinai kelią*. Laidos *Būtovės slėpiniai* kūrėjams A. Bumblauskui, E. Gudavičiui, V. Galiniui ir A. Žostautui 1998 paskirta Lietuvos nac. premija.

1992 Lietuvos TV pirmą kartą savarankiškai transliavo Barselonos olimpines žaidynes, 1993 prisijungė prie Europos transliuotojų s-gos EBU, nuo 1994 dalyvauja Eurovizijos dainų konkurse.

1992 prasidėjo TV rinkos privatizacijos procesas. Pirmoji komercinė TV *Tele-3* (steigėja L. Baškauskaitė) laidas pradėjo rodyti 1993 gegužę. Retransliavo populiarias Rusijos ir Vakarų šalių TV programas (be vertimo), rengė kelias autorines laidas. 1996 *Tele-3* (nuo 1997 – *TV3*) įsigijo švedų b-vės *Kinnevik* padalinys *Modern Times Group*. TV3 (dir. R. Šaučikovas, nuo 2005) įsijungė į tarptautinį TV tinklą VIASAT; rodo inform. ir pramoginio pobūdžio laidas. 2002 įkurtas TV3 antrinis jaunimo kanalas *Tango TV*.

1993 įkurta *LitPoliinter TV* (steigėjas R. Bubnelis), 1995 reorganizuota į Laisvą ir nepriklausomą kanalą (LNK). LNK akcininkais buvo H. Grušnys, Švedijos b-vė *Marienberg Media*, nuo 2003 – Lietuvos b-vė *MG Baltic*. LNK (dir. Z. Sarakienė, nuo 2007) programoms būdinga pramoginė pakraipa, t.p. kuriamos publicistikos, kultūros, pokalbių, humoro autorinės laidos. 2003 įkurtas LNK antrinis kanalas TV1.

1993 reorganizavus valstybinę Rytų Lietuvos TV (veikė nuo 1992), įkurta Baltijos televizija (BTV). Steigėjai – R. Lietuvos TV ir JAV b-vės *Equitable Finance Corporation* prezidentas K. Makaitis. Nuo 1999 51% akc. kapitalo priklausė Lenkijos TV POLSAT, 2002 BTV reorganizuota ir pavadinta TV4. Nuo 2004 priklauso koncernui *Achemos grupė*, jai grąžintas BTV pavadinimas. Nuosavu siųstuvų tinklu transliuoja visą parą (nuo 1997). BTV (dir. M. Garberis, nuo 2004) daugiausia transliuoja įsigytas laidas.

1990 įsteigtos pirmosios kabelinės TV įmonės (*Inovacinė firma Init* ir *Parabolė* Kaune bei *Balticum TV* Klaipėdoje), 1995 įkurta Lietuvos kabelinės TV asociacija (2007 vienijo 48 įmones). Pirmosios vietinės TV (Šiaulių TV ir Panevėžyje *Pan TV*) pradėjo veikti 1991, 1996 įsteigta Regioninių TV asociacija (2007 vienijo 11 vietinių TV). Daugėjant TV programų transliuotojų ir retransliuotojų 1996 įsteigta Radijo ir televizijos k-ja, kurios tikslas – audiovizualinės politikos, radijo ir televizijos transliavimo strategijos formavimas. K-ja t.p. išduoda transliavimo ir retransliavimo veiklos licencijas, kontroliuoja RTV transliuotojų veiklą.

Nuo 2003 lietuviškų TV (LTV2, nuo 2005 ir LTV) programos transliuojamos ir per palydovą. 2004 siųstuvu Vilniuje pradėtos antžeminės skaitmeninės transliacijos (LNK, TV1 ir kelių užsienio TV kanalų), 2006 – skaitmeninės transliacijos laidinio plačiajuosčio ryšio tinklais (*Gala TV*). Nuo 2006 b-vė *MTV Networks Baltic* (gen. dir. M. Veselis) iš Vilniaus transliuoja Baltijos šalims adaptuotus MTV tinklo kanalus *MTV Lietuva* (dir. D. Sablovskienė), *MTV Latvija* ir *MTV Estija*.

2007 buvo 27 antžeminės (transliuojama 78 siųstuvais), 55 kabelinės, 4 mikrobangų daugiakanalės TV transliuotojai. Nacionalinių (matomų visoje Lietuvoje) kanalų vidutinė auditorijos dalis 2007 balandį buvo: TV3 – 27,5%, LNK – 22,4%, LTV – 13,1%, BTV – 8,8%. 1955 Lietuvoje buvo registruota 5, 1956 – 30, 1957 – 1500, 1967 – 295 000, 1977 – 713 000 televizorių, 2003 bent vieną televizorių turėjo 98,1% namų ūkių.

IŠEIVIJOJE. Čikagoje 1966–78 veikė lietuviška televizijos programa *Lietuviai televizijoje* (įkūrėjas A. Šlutas), 1996 atkurta pavadinimu Amerikos lietuvių televizija (ALTV). Ji transliuoja 3 kartus per savaitę po 3 h per dieną, laidų redaktorius – A. Reneckis. Pav.

L: Ž. Pečiulis *Videoteatras: Lietuviškųjų vaidybinių TV programų raidos bruožai (1957–1982)* Vilnius 1993, *Televizija: istorija, teorija, technologija, žurnalistika* Vilnius 1997, *Televizijos programų plėtra / Naujosios žiniasklaidos formavimasis Lietuvoje* Vilnius 2000, *Iki ir po televizijos: Žvilgsnis į XX amžiaus audiovizualinės masinės komunikacijos fenomeną* Vilnius 2007; **J. Januitis** *Užvakar ir šiandien* Vilnius 1998; **S. Valiulis** *Televizijos dokumentinio kino raida / Naujosios žiniasklaidos formavimasis Lietuvoje* Vilnius 2000; **A. Šimkūnas** *Kalbėsime, kol gyvi* Vilnius 2001.

Žygintas Pečiulis

INTERNETINĖ ŽINIASKLAIDA

Vienas pirmųjų internetinės žiniasklaidos projektų – 1997 sukurtas dienraščio *Lietuvos rytas* internetinis variantas *lrytas.lt*. Netrukus atsirado laikraščių *Kauno diena* (*kaunodiena.lt*), *Lietuvos žinios* (*lzinios.lt*), *Verslo žinios* (*vz.lt*) ir kitų periodinių spaudos leidinių internetiniai variantai. 2000 pradėjo veikti nuo tradicinės žiniasklaidos b-vių nepriklausomas naujienų portalas *Delfi* (*delfi.lt*; įk. 1999 kaip interneto paslaugų b-vė DELFI, nuo 2004 valdoma JAV fin. investicijų b-vės TPG). Jis teikia nuolat atnaujinamas naujienas, pramogas, rengia forumus skaitytojų bendruomenei ir kita. Naujienų portalų 21 a. pirmaisiais metais sparčiai daugėjo; 2007 populiarūs buvo *Bernardinai* (*bernardinai.lt*, nuo 2004), *Balsas* (*balsas.lt*), *Alfa* (*alfa.lt*), *Zebra* (*zebra.lt*; visi nuo 2006), *Penki* (*penki.lt*, nuo 2007), ir kiti. Įvairių veiklos sričių, ūkio ar mokslo šakų atstovai kūrė specializuotus portalus (teisės – *infolex.lt*, transporto – *cargo.lt*, sporto – *sportalas.lt*, nuo 2001, ir kt.), tapo populiarūs laisvalaikio (*one.lt*, *supermama.lt* ir kt.), informaciniai portalai. 2004 pradėtos *Lietuvos radijo*, *Klasikos* ir muz. inform. programos jaunimui *Opus 3* (nuo 2006; 24 h per parą) programų internetinės transliacijos, tik per internetą transliuojama muzikos programa *@radijas* (nuo 2005; 24 h per parą). 2006 per internetinį naujienų portalą reguliariai pradėtos transliuoti Lietuvos TV laidos. 2006 pradėjo veikti interaktyvūs integruotos žiniasklaidos projektai, pateikiantys vaizdo ir garso naujienas ir kt. daugialy-

pę informaciją, nedubliuojantys pagr. žurnalistinės veiklos; didžiausi ir lankomiausi yra Lietuvos RTV portalas *lrt.lt*, laikr. *Lietuvos rytas – lrytas.lt*, laikr. *Verslo žinios – vz.lt* (visi atnaujinti 2006). Kiti Lietuvos internetiniai dienraščiai (*Lietuvos žinios*, *Kauno diena* ir kt.) internete dubliuoja spausdintą laikraštį nepateikdami naujos informacijos. Vienas naujausių interneto informacijos žanrų – interneto dienoraštis – paplito 2005. Dienoraščiai kuriami naujienų portaluose *delfi.lt*, *alfa.lt*, *vz.lt* ir kituose, savarankiškas projektas yra interneto dienoraštis *blogas.lt*.

Svarbiausios šiuolaikinės Lietuvos internetinės žiniasklaidos ypatybės: operatyvus naujienų transliavimas (perima naujienų agentūrų f-jas ir paskirtį visą parą informuoti visuomenę), skaitytojų nuomonės paisymas (atsižvelgiant į skaitytojų atsiliepimus atnaujinamas leidinio turinys; taip sutelkiama lojalių skaitytojų bendruomenė, didėja socialinis internetinės žiniasklaidos vaidmuo), atvirumas išorės komentatoriams (visuomenės veikėjams ir įv. sričių ekspertams suteikiama galimybė analizuoti šalies politiką, ekonomiką, viešojo gyvenimo įvykius, galimybė kiekvienam skaitytojui pareikšti nuomonę, pranešti savo naujienas – tekstines, vaizdines, garsines). Vyraujantys žanrų tipai – naujienos ir teminiai rašiniai.

Internetinė žiniasklaida yra viena pažangiausių, sparčiausiai besiplėtojančių žiniasklaidos rūšių. Jos plėtrai turi įtakos didėjanti interneto reklamos rinka, interneto vartotojų skaičius (2007 Lietuvoje internetu naudojosi 39% gyventojų), žiniasklaidos b-vių internetui skiriamos investicijos (atnaujinami interneto tinklalapiai, kuriamos naujo tipo integruotos žiniasklaidos red-jos, ieškoma sėkmingo internetinio verslo modelio, didinamas darbuotojų skaičius, atnaujinamos technologijos), internetinės žiniasklaidos raidos tendencijos pasaulyje. 2006 Lietuvoje veikė 365 periodiškai atnaujinami internetiniai leidiniai.

Auksė Balčytienė

NAUJIENŲ AGENTŪROS

1920 Kaune įsteigta Lietuvos telegramų agentūra ELTA, nuo 1944 veikia Vilniuje. Rengia ir operatyviai platina aktualią informaciją apie Lietuvos ir kitų šalių politiką, ekonomiką, valst. ir visuom. institucijų veiklą, teisėtvarką, kultūrą ir kita. Per parą gauna >5000 pranešimų, užsakovams (Lietuvos ir kt. šalių žiniasklaidai) pateikia >300 informacijų liet., anglų ir rusų kalbomis, per mėnesį – >1000 fotografijų. Visą parą teikia informaciją internetu. Turi tiesioginį ryšį su kitų šalių naujienų agentūromis: *Reuters Group* (D. Britanija), *Deutsche Presse Agentur* (Vokietija), ITAR-TASS (Rusija), PAP (Lenkija), LETA (Latvija), *Sinhua* (Kinija). Nuo 1991 Vilniuje veikia Baltijos naujienų agentūros (*Baltic News Service*, BNS) Lietuvos skyrius.

PROFESINIS ŽURNALISTŲ RENGIMAS

1925–26 ir 1936–37 Lietuvos u-to (nuo 1930 VDU) Teol.-filos. f-te buvo dėstomi kai kurie žurnalistikos dalykai (pirmą kartą Lietuvoje žurnalistika tapo aukštojo mokslo objektu). Paskaitas skaitė J. Eretas (1925–26 ir 1939–40), A. Maliauskis (1925–26), J. Keliuotis (1936–37; jis buvo moderniosios žurnalistikos pradininkas, skleidė neokatalikybės idėjas, siekė integruoti Lietuvą į V. Europos kultūrą). 1941–43 VDU Filos. f-te veikė Sociologijos ir žurnalistikos katedra (vadovai – P. Dielininkaitis ir J. Keliuotis), pirmą kartą Lietuvoje organizavusi žurnalistikos studijas. Sistemingas žurnalistų rengimas aukšt. m-loje pradėtas 1949, VU Ist.-filol. f-to Lietuvių lit-ros katedroje įsteigus žurnalistikos specialybę. 1952 šiame f-te buvo įkurta Žurnalistikos katedra, nuo 1991 – Komunikacijos f-to Žurnalistikos i-tas; rengia bakalaurus ir magistrus. Žurnalistikos magistrus nuo 1998 dar rengia VDU (Politikos mokslų ir diplomatijos instituto Viešosios komunikacijos katedra; iki 2007 vadinosi Žurnalistikos katedra), žurnalistikos (komunikacijos ir informacijos) bakalaurus – Klaipėdos u-tas (nuo 2000; Social. mokslų f-to Komunikacijos katedra).

ŪKIS

21 a. pr. šalies ūkiui būdinga sparti plėtra. 1 lentelėje parodyti pagr. makroek. rodikliai 2005–06. BVP (palyginamosiomis kainomis) 2006 padidėjo 7,7% (2000 – 7,9%), 2007 pirmąjį pusmetį – 8,1%. BVP dalis 1 gyventojui 2006 sudarė ~24 100 Lt (2005 – ~20 900 Lt). BVP didėjimui didž. įtaką turėjo statybos, transporto, apdirbamosios pramonės, nekilnojamojo turto įmonių veikla (2 lent.). Viešojo sektoriaus veiklos rūšys – valstybės valdymas, švietimas ir sveikatos apsauga – nuo 2001 plėtojosi lėčiau nei visas ūkis, lėčiausiai – žemės ūkis ir miškininkystė. Šalies vidaus rinka maža, todėl ūkio plėtra priklauso nuo eksporto masto. 2006 eksportas siekė 38,8 mlrd. Lt, arba 52,6% BVP dydžio, daugiausia eksportuota mineralinių produktų (24% viso eksporto), maisto produktų (14%), mašinų ir įrangos (12,2%), aprangos ir tekstilės gaminių (8,3%). Eksportas į ES šalis sudarė 63,2% (daugiausia – į Latviją, Vokietiją, Estiją, Lenkiją ir Olandiją), NVS – 21,3% viso Lietuvos eksporto.

Lietuvai įstojus į ES sumažėjo nedarbo lygis – 2006 pab. siekė 4,8%, 2007 vid. – 4,1% (2004 pab. buvo 10,6%). Dalis žemės ūkio dirbančiųjų perėjo dirbti į statybos, transporto ir kt. įmones. 2005–07 šiek tiek sumažėjo dirbančiųjų emigravimo mastas. Išryškėjo didelė regioninė nedarbo lygio diferenciacija: 2007 pab. daugiausia bedarbių buvo Akmenės rj. (8,6% darbingo amžiaus gyventojų), Jurbarko rj. s-bėse ir Druskininkų s-bėje (po 8,5%), mažiausia – Trakų rj. ir Elektrėnų s-bėse (po 0,8%); iš didesnių miestų daugiausia – Alytuje (4,9%), mažiausia – Marijampolėje (2,5%). Didėjant darbo jėgos paklausai ir sumažėjus bedarbių skaičiui nominalusis darbo užmokestis didėjo spartėjančiai (2005 – 11%,

1 lent. **Lietuvos pagrindiniai makroekonominiai rodikliai 2005–06***

Rodiklis	2005	2006
realiojo BVP metinis pokytis, %	7,9	7,7
einamosios sąskaitos deficitas, % nuo BVP	7,2	10,8
metinė infliacija, %	2,7	3,7
vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio metinis pokytis, %	10,9	19,1
nedarbo lygis metų pab., %	7,1	4,8
paskolų nac. valiuta vidutinė palūkanų norma, %	4,7	5,4

*Statistikos dep-to duomenys

2 lent. **Ek. veiklos rūšių sukurta pridėtinė vertė* 2004–06****

Ek. veiklos rūšis	Sukurta pridėtinė vertė galiojusiomis kainomis, mln. Lt			Dalis, %	Sukurta pridėtinė vertė palyginamosiomis kainomis, mln. Lt			Dalis, %
	2004	2005	2006	2006	2004	2005	2006	2006
žemės ūkis ir miškininkystė	3 263	3 610	3 753	5,1	3 478	3 571	3 189	5,0
gavybos pramonė	302	345	393	0,5	353	325	321	0,5
apdirbamoji pramonė	11 838	13 475	15 166	20,5	11 914	12 914	14 183	22,3
elektros, dujų ir vandens tiekimas	2 498	2 584	2 792	3,8	2 488	2 503	2 505	3,9
statyba	4 102	4 917	6 516	8,8	3 846	4 285	5 188	8,2
vidaus prekyba	9 941	11 321	12 568	17,0	9 740	10 708	11 426	18,0
viešbučiai ir restoranai	836	906	1 008	1,4	719	758	810	1,3
transportas, sandėliavimas	5 288	6 292	7 305	9,9	4 739	5 338	5 990	9,4
paštas ir nuotoliniai ryšiai	1 893	1 990	2 105	2,9	1 910	2 035	2 162	3,4
fin. tarpininkavimas	1 203	1 308	1 821	2,5	1 040	1 104	1 199	1,9
nekilnojamojo turto operacijos ir kita verslo veikla	5 897	7 425	8 716	11,8	3 474	3 841	4 042	6,4
viešasis valdymas ir gynyba	3 063	3 310	3 846	5,2	3 056	3 167	3 331	5,2
švietimas	3 050	3 165	3 496	4,7	2 792	2 862	2 994	4,7
sveikatos priežiūra, social. darbas	1 667	1 949	2 306	3,1	1 480	1 546	1 643	2,6
visas šalies ūkis	56 571	64 484	73 816	100,0	54 715	59 061	63 596	100,0

* gamybos metodu apskaičiuotas BVP
** Statistikos dep-to duomenys

3 lent. **Dirbančiųjų skaičius, darbo užmokestis ir darbo našumas 2004–06***

Ek. veiklos rūšis	Dirbančiųjų skaičius, tūkst.			Dalis, %	Vidutinis darbo užmokestis**, Lt			Darbo našumas (vieno dirbančiojo sukurta pridėtinė vertė galiojusiomis kainomis), tūkst. Lt		
	2004	2005	2006	2006	2004	2005	2006	2004	2005	2006
žemės ūkis ir miškininkystė	225,6	204,2	183,9	14,4	932	1 034	1 205	14,5	17,7	20,4
gavybos pramonė	3,1	3,2	3,2	0,3	1 621	1 738	1 996	98,3	108,1	123,0
apdirbamoji pramonė	220,8	223,5	221,2	17,3	1 153	1 257	1 466	53,6	60,3	68,6
elektros, dujų ir vandens tiekimas	26,9	25,8	24,6	1,9	1 695	1 866	1 361	92,9	100,0	113,5
statyba	74,3	81,3	91,2	7,2	1 118	1 338	1 728	55,2	60,5	71,4
vidaus prekyba	170,1	183,1	195,6	15,3	1 129	1 263	1 496	58,5	61,8	64,2
viešbučiai ir restoranai	22,4	24,7	28,0	2,2	771	860	947	37,3	36,7	36,1
transportas, sandėliavimas	64,1	66,2	71,6	5,6	1 298	1 368	1 523	82,5	95,1	102,1
paštas ir nuotoliniai ryšiai	12,6	13,4	13,8	1,1	1 588	1 704	1 848	150,4	148,0	152,4
fin. tarpininkavimas	14,0	14,6	15,0	1,2	2 602	2 814	3 177	85,8	89,5	121,1
nekilnojamojo turto operacijos ir kita verslo veikla	59,5	62,9	72,7	5,7	1 322	1 535	1 732	99,2	118,0	119,8
viešasis valdymas ir gynyba	73,4	75,2	77,0	6,0	1 867	2 025	2 314	41,7	44,0	50,0
švietimas	150,5	147,4	146,9	11,5	1 019	1 148	1 299	20,3	21,5	23,8
sveikatos priežiūra, social. darbas	86,9	85,2	85,6	6,7	979	1 177	1 502	19,2	22,9	27,0
visas šalies ūkis	1 244,5	1 254,1	1 275,8	100,0	1 211	1 350	1 577	45,5	51,4	57,9

* Statistikos dep-to duomenys
** be individualiųjų įmonių

4 lent. **Namų ūkių vid. pajamos ir vartojimo išlaidos (vienam namų ūkio nariui per mėn.) 2003–06***

	Litais				%
	2003	2004	2005	2006	2006
disponuojamos pajamos	**458**	**496**	**580**	**681**	**100,0**
samdomojo darbo pajamos	253	275	328	409	60,0
verslo, individualios veiklos pajamos	63	69	79	90	13,2
žemės ūkio pajamos	41	45	51	58	8,6
turto, rentos pajamos	1	2	1	1	0,2
socialinės išmokos	107	118	131	146	21,4
kitos pajamos	34	32	40	35	5,1
vartojimo išlaidos	**487**	**512**	**578**	**652**	**100,0**
maisto produktai ir nealkoholiniai gėrimai	192	199	212	220	33,8
alkoholiniai gėrimai	11	12	14	17	2,5
tabako gaminiai	8	8	8	8	1,2
drabužiai ir avalynė	38	42	50	57	8,0
būstas, vanduo, elektra, dujos, kuras	62	63	70	78	12,0
būsto apstatymas ir kasdienė priežiūra	19	21	26	36	5,5
sveikatos priežiūra	24	27	30	33	5,0
transportas	42	45	51	67	10,3
ryšiai	26	26	29	32	5,0
laisvalaikis ir kultūra	21	23	27	34	5,2
švietimas	4	5	7	6	0,9
viešbučiai, kavinės, restoranai	21	21	29	32	4,9
įv. prekės ir paslaugos	21	23	26	32	4,9

*Statistikos dep-to duomenys

2006 – 18%) ir pralenkė darbo našumo didėjimą (3 lent.). Infliacija per 2006 padidėjo 4,5%, 2007 12 pasiekė 8,1% vid. metinį lygį (didžiausią nuo 1998). Labiausiai infliaciją padidino sparčiai brangę maisto produktai, būstas, vanduo, elektra, kuras, restoranų ir viešbučių, švietimo paslaugos. Dėl optimistinių gyventojų lūkesčių ir bankų paskolų išdavimo palankių sąlygų vartojimas sparčiai augo (4 lent.). Didėjantis vartojimas skatino importą (2006 jis sudarė 53,3 mlrd. Lt) ir didino užs. prekybos deficitą (2006 pab. siekė 10,4%, 2007 vid. – ~13,4% BVP dydžio), t.p. einamosios sąskaitos deficitą (2006 pab. siekė ~8,9 mlrd. Lt, arba 10,8% BVP dydžio, 2007 vid. – ~15% BVP dydžio), kuris dengiamas daugiausia paskolomis, todėl didėjo šalies bendroji skola užsieniui (2006 buvo ~9,7 mlrd. Lt). Vis aktyviau investuota į ilgalaikį materialųjį turtą, daugiausia nekilnojamojo turto operacijų veikloje (2006 – 18,7% visų investicijų) ir apdirbamojoje pramonėje (15,2%). Tiesioginių užsienio investicijų srautas 2006 sudarė 4,2 mlrd. Lt (didžiausias po nepriklausomybės atkūrimo), iš jų 2,6 mlrd. Lt teko akciniam kapitalui. Šiam dydžiui didelę įtaką turėjo lėšos, gautos už Vyriausybės parduotą bendrovės *Mažeikių nafta* akcijų paketą. Daugiausia investuota į apdirbamąją pramonę (39,9% metinių tiesioginių užsienio investicijų; daugiausia į naftos ir chemijos produktų gamybą), fin. tarpininkavimą (17,4%). Sukauptos tiesioginės užsienio investicijos Lietuvoje 2006 pab. siekė ~28,8 mlrd. Lt (5 lent.), iš jų – daugiausia Lenkijos (22,6% visų investicijų; šį rodiklį lėmė koncerno *PKN Orlen* investicijos į bendrovę *Mažeikių nafta*), Danijos (15,3%), Švedijos (10,6%), Vokietijos (9,9%), Suomijos (6,7%) ir Rusijos (6,3%). Lietuvos įmonių investicijos užsienyje 2007 pr. siekė

5 lent. **Materialiosios ir tiesioginės užs. investicijos Lietuvoje 2006***

Ek. veiklos pavadinimas	Materialiosios investicijos		Sukauptos tiesioginės užs. investicijos metų pab.	
	mln. Lt	%	mln. Lt	%
žemės ūkis ir miškininkystė	**441**	**2,9**	**167**	**0,6**
gavybos pramonė	**71**	**0,5**	**156**	**0,5**
apdirbamoji pramonė	**2 298**	**15,2**	**11 484**	**39,9**
maisto produktų ir gėrimų gamyba	458	3,0	1 434	5,0
aprangos ir tekstilės gamyba	162	1,1	433	1,5
medienos, popieriaus ir baldų gamyba	352	2,3	322	1,1
chem. pramonė	343	2,3	6 924	24,1
guminių ir plastikinių gaminių gamyba	185	1,2	703	2,4
stat. medžiagų gamyba	143	0,9	342	1,2
metalų ir metalo gaminių gamyba	92	0,6	120	0,4
mašinų ir įrangos gamyba	57	0,4	225	0,8
elektrinės ir optinės įrangos gamyba	74	0,5	290	1,0
transporto priemonių gamyba	54	0,4	431	1,5
elektros, dujų ir vandens tiekimas	**1 565**	**10,3**	**3 049**	**10,6**
statyba	**580**	**3,8**	**433**	**1,5**
vidaus prekyba	**1 567**	**10,3**	**3 079**	**10,7**
transporto priemonių	312	2,1	479	1,7
didmeninė	695	4,6	2 063	7,2
mažmeninė	561	3,7	537	1,9
viešbučių ir restoranų paslaugos	**184**	**1,2**	**190**	**0,7**
transportas, sandėliavimas	**1 077**	**7,1**	**328**	**1,1**
paštas ir nuotoliniai ryšiai	**365**	**2,4**	**2 795**	**9,7**
fin. tarpininkavimas	**203**	**1,3**	**4 590**	**16,0**
nekilnojamojo turto ir kita verslo veikla	**3 338**	**22,0**	**2 181**	**7,6**
nekilnojamojo turto operacijos	2 836	18,7	1 485	5,2
kompiuteriai ir su jais susijusi veikla	37	0,2	122	0,4
kita verslo veikla	283	1,9	444	1,5
viešasis valdymas ir gynyba	**2 906**	**19,2**	–	–
švietimas	**124**	**0,8**	–	–
sveikatos priežiūra, social. darbas	**178**	**1,2**	–	–
kita veikla	**273**	**1,8**	–	–
visas šalies ūkis	**15 169**	**100,0**	**28 774**	**100,0**

*Statistikos dep-to duomenys

3,1 mlrd. Lt, daugiausia Latvijoje (36,2% visų investicijų), Rusijoje (13,8%), Lenkijoje (11,3%), Ukrainoje (8,6%) ir Estijoje (6,7%). Užsienyje daugiausia investuota į didmeninę ir mažmeninę prekybą (31,7% visų investicijų), apdirbamąją pramonę (20,9%; daugiausia į chemijos produktų gamybą, maisto pramonę, mašinų ir įrangos gamybą), nekilnojamojo turto verslą (18,9%), finansinį tarpininkavimą (14,6%), transportą (10,5%).

L: *Lietuvos ekonomikos perspektyvos 2007* Vilnius 2007.

Jekaterina Rojaka, Rimantas Rudzkis, Vadimas Titarenko

Finansai

2007 pr. Lietuvos fin. sistemoje veikė 246 dalyviai. Fin. sistemos turtas didėjo sparčiau negu šalies bendrasis vidaus produktas (BVP), pvz., per 2006 – 35% (iki ~72 mlrd. Lt), tuo tarpu BVP – 7,4%. Fin. stabilumo požiūriu svarbiausias yra bankų sektorius, jame sutelkta >80% viso šalies fin. sistemos turto. Didž. komerciniai bankai – SEB Vilniaus bankas (nuo 2008 pr. SEB bankas), *Hansabankas* ir DnB NORD bankas – kontroliavo Lietuvos bankų sektoriaus turto didžiąją dalį (~70%), t.p. vyravo nebankiniuose sekto-

Lent. **Lietuvos fin. sistemos dalyviai ir jų turtas 2002–06***

	2002			2004			2006		
	skaičius,	turtas		skaičius,	turtas		skaičius,	turtas	
	vnt.	mln. Lt	%	vnt.	mln. Lt	%	vnt.	mln. Lt	%
bankai	**14**	**17 221**	**84,9**	**12**	**29 151**	**82,4**	**11**	**58 914**	**81,4**
šalies komerciniai	10	15 940	78,6	10	26 302	74,3	9	54 655	75,5
užs. bankų skyriai	4	1 281	6,3	2	2 849	8,0	2	4 258	5,9
kredito unijos	**53**	**70**	**0,3**	**61**	**185**	**0,5**	**66**	**462**	**0,6**
Centrinė kredito unija	**1**	**6**	**0,0**	**1**	**45**	**0,1**	**1**	**110**	**0,2**
lizingo b-vės	**9**	**1 748**	**8,6**	**11**	**3 887**	**11,0**	**12**	**7 481**	**10,3**
draudimo rinka	**31**	**1 176**	**5,8**	**28**	**1 685**	**4,8**	**22**	**2 746**	**3,8**
gyvybės draudimo b-vės	9	267	1,3	9	595	1,7	7	1 241	1,7
ne gyvybės draudimo b-vės	22	909	4,5	19	1 090	3,1	15	1 506	2,1

lentelės tęsinys

	2002			2004			2006		
	skaičius, vnt.	turtas mln. Lt	%	skaičius, vnt.	turtas mln. Lt	%	skaičius, vnt.	turtas mln. Lt	%
kapitalo rinka	**39**	**63**	**0,3**	**41**	**305**	**0,9**	**98**	**1 656**	**2,3**
fin. maklerio įmonės	21	61	0,3	16	78	0,2	12	156	0,2
valdymo įmonės	2	...	–	9	25	0,1	12	54	0,1
investicinės kintamojo kapitalo b-vės	1	1	0,0	1	38	0,1	1	35	0,0
investiciniai fondai	0	0	–	9	122	0,3	27	797	1,1
užsienio kolektyvinio investavimo subjektai	4	...	–	6	42	0,1	46	614	0,8
kontroliuojančiosios investicinės b-vės	11	...	–	0	0	–	0	0	–
pensijų fondai	**0**	**0**	**–**	**36**	**138**	**0,4**	**36**	**979**	**1,4**
II pakopos	0	0	–	30	127	0,4	30	905	1,3
III pakopos	0	0	–	6	11	0,0	6	74	0,1
finansų sistema	**147**	**20 283**	**100,0**	**190**	**35 396**	**100,0**	**246**	**72 348**	**100,0**
vertybinių popierių biržos kapitalizacija	**–**	**7 580**	**–**	**–**	**19 634**	**–**	**–**	**30 004**	**–**
įtrauktos į sąrašą akcijos	–	4 812	–	–	16 417	–	–	26 684	–
įtraukti į sąrašą skolos vertybiniai popieriai	–	2 768	–	–	3 216	–	–	3 320	–

* Draudimo priežiūros k-jos, Lietuvos banko, Lietuvos lizingo asociacijos, Vertybinių popierių k-jos, Vilniaus vertybinių popierių biržos duomenys

riuose (lizingo, draudimo rinkose). Sparčiai didėjo lizingo ir draudimo bendrovių turtas – 2007 pr. sudarė ~14% viso finansų sistemos turto (2006 pr. – 10,0%). Kitų finansų sistemos dalyvių (kredito unijų, kapitalo rinkos dalyvių, pensijų fondų) užimama finansų rinkos dalis padidėjo nedaug – nuo 2,8% (2005) iki 4,5% (2007 pr.), pensijų, investicinių fondų per 2006 padidėjo daugiau kaip 2 kartus, kredito unijų – beveik nepakito. Sparčiai didėjantis kapitalo rinkos dalyvių skaičius rodo, kad populiarėja pelningesnės už indėlius banko sąskaitose investavimo ar taupymo priemonės. Lietuvos finansų sistemos dalyvių skaičius ir turtas 2002–06 parodyta lentelėje.

NACIONALINIS BIUDŽETAS

1490 Lietuvoje buvo parengta sąmata (*skaičius*), kiek valstybėje surinkta ir suvartota medaus. 15 a. pab.–16 a. buvo sudarinėjamos teritorinės sąmatos. Sistemingesnės ir išsamesnės sąmatos pradėtos sudarinėti 17 amžiuje. Spec. k-ja sudarydavo valst. pajamų ir išlaidų planą – iždo skaičiaus *sumarą*. Vėliau išlaidas pradėta skirstyti atskirais straipsniais. 1775 valst. išlaidos buvo skirtos (iš viso 11 mln. auksinų): valdovui karaliui, nuolatinei tarybai, maršalo dep-tui, kanclerio dep-tui, karo dep-tui, iždo dep-tui, įv. reikalams (paprastiesiems ir nepaprastiesiems). 1776 valst. išlaidų straipsniai: karaliui, kariuomenei, administracijai (maršalo dep-tui, kanclerio dep-tui, iždo dep-tui, įv. reikalams), nepaprastosios ir nenustatytosios išlaidos. 18 a. pab. prijungus Lietuvą prie RI Lietuvos biudžetas sudarė RI biudžeto dalį. Po I pasaul. karo pirmasis valstybės biudžetas parengtas 1919 remiantis daugiausia prieškariniais RI įstatymais. 1919–40 LR biudžeto sistemą sudarė savarankiški valstybės ir s-bių (miestų, apskričių ir valsčių) biudžetai. 1919–20 biudžetą tvirtindavo Valst. Taryba, 1920–27 Seimas, 1928–39 prezidentas. 1919–1939 valst. biudžetas buvo subalansuotas (tik 1920 buvo 1,1 mln. auksinų deficitas). 1923–39 biudžeto pajamos padidėjo nuo 166 iki 362 mln. Lt: tiesioginiai mokesčiai sudarė 33–59 mln. Lt, netiesioginiai – 64–130 mln. litų. 1939 valst. biudžeto išlaidos sudarė 356,5 mln. Lt (valst. aparatui išlaikyti teko 53,7%, kar. reikalams 24,1%, pradinėms m-loms 6,5%, social. rūpybai 2,4%, sveikatos apsaugai 1%). 1945–89 Lietuvos SSR valst. biudžetas (1 lent.) buvo sudėtinė SSRS valst. biudžeto dalis. Jį sudarė respublikinis ir vietos (rajonų, miestų bei apylinkių) biudžetai. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990–92

1 lent. **Lietuvos SSR valst. biudžeto pajamų ir išlaidų struktūra 1970–90** (%)

	1970	1980	1990
pajamos	**100**	**100**	**100**
apyvartos mokestis	45,4	59,2	36,9
valst. įmonių ir org-jų pelno ir kt. įmokos	31,9	19,5	27,2
gyventojų valst. mokesčiai	7,0	6,7	12,6
valst. social. draudimo lėšos	5,5	7,2	10,4
kt. pajamos	10,2	7,4	12,9
išlaidos	**100**	**100**	**100**
ūkiui	67,9	61,6	57,2
švietimui ir mokslui	16,7	19,2	17,2
sveikatos apsaugai ir kūno kultūrai	7,3	8,4	8,8
social. rūpybai	5,6	8,2	12,2
valdymui ir teisėtvarkai	1,5	1,3	1,8
kt. išlaidos	1,0	1,3	2,8

2 lent. **Lietuvos biudžetų pajamos ir išlaidos 1998–2000** (tūkst. Lt)

	Nac. biudžetas	Valst. biudžetas	S-bių biudžetai
1998			
pajamos	9 377 765	6 439 586	3 719 954
išlaidos	9 915 567	7 123 186	3 574 156
perteklius/deficitas (–)	–537 802	–683 600	145 798
1999			
pajamos	8 983 600	5 904 056	3 207 977
išlaidos	9 108 723	5 941 989	3 295 167
perteklius/deficitas (–)	–125 123	–37 933	–87 190
2000			
pajamos	8 723 642	5 781 293	3 274 269
išlaidos	9 468 035	6 534 069	3 265 886
perteklius/deficitas (–)	–744 393	–752 776	8 383

valst. biudžeto pajamos ir išlaidos klasifikuotos pagal SSRS valst. biudžeto pavyzdį. 1991–92 nepavyko suformuoti savarankiškų s-bių biudžetų. 1992 pab. pagal Tarptautinio valiutos fondo metodiką parengta ir nuo 1993 taikoma nauja valstybės ir s-bių biudžetų pajamų ir išlaidų klasifikacija. Lietuvos biudžetų pajamos ir išlaidos 1998–2000 parodytos 2 lentelėje.

Lietuvos valstybinę biudžeto sistemą, arba biudžeto sandarą, lemia teritorijos admin. suskirstymas, reglamentuoja Biudžeto sandaros įstatymas (1990, iki 2000 vadintas Biudžetinės sandaros įstatymu, nauja red-ja 2003). Lietuvos nac. biudžetą sudaro savarankiškas valstybės biudžetas ir savarankiški s-bių biudžetai.

Nac. biudžeto sudarymą reglamentuoja Konstitucija, Biudžeto sandaros įstatymas, Seimo statutas, S-bių biudžetų pajamų nustatymo metodikos įstatymas (1997, nauja red-ja 2001), Fiskalinės drausmės įstatymas (2007, įsigaliojo 2008), atitinkamų metų Valst. biudžeto ir s-bių biudžetų fin. rodiklių patvirtinimo įstatymas, Vyriausybės patvirtintos Valst. biudžeto ir s-bių biudžetų sudarymo ir vykdymo taisyklės (2001), Strateginio planavimo metodika (2002) ir kiti nac. biudžeto pajamų gavimą bei programų finansavimą reglamentuojantys teisės aktai. Nac. biudžeto pajamas sudaro visos valst. biudžeto ir s-bių biudžetų sukaupiamos lėšos, t.y. mokestinės ir nemokestinės pajamos – valst. ir s-bių biudžetų pajamos iš mokesčių (akcizų, pridėtinės vertės, pelno, gyventojų pajamų, nekilnojamojo turto, žemės, socialinio ir kt. mokesčių), turto pajamos (palūkanos už paskolas ir indėlius, dividendai, mokestis už valstybinius gamtos išteklius ir kt.), biudžetinių įstaigų ir organizacijų pajamos (gautos atliekant jų veiklą reglamentuojančiuose dokumentuose numatytas f-jas) ir kita. Nac. biudžeto asignavimai (lėšos, kurios skiriamos biudžetinių įstaigų ir kt. subjektų, atliekančių viešojo administravimo f-jas, išlaidoms dengti, įskaitant ilgalaikio turto įsigijimą) naudojami valstybės ir s-bių f-joms atlikti (švietimui, kultūrai, social. ir sveikatos apsaugai, gynybai, ūkiui plėtoti ir kt.), įsipareigojimams vykdyti, dotacijoms teikti ir kita. Asignavimai skirstomi pagal funkcinę (valstybės f-jos) ir ekonominę (bendri lėšų kaupimo ir paskirstymo ek. požymiai) klasifikacijas (jas nustato Finansų m-ja).

Valstybės biudžeto projektas rengiamas 3 biudžetiniams metams, tvirtinamas kalendoriniams metams. Valst. biudžeto pajamas sudaro pajamos iš mokesčių, valst. turto, valstybės biudžetinių įstaigų pajamos, negrąžintina fin. parama, dotacijos ir kita. Valst. biudžeto asignavimai naudojami valst. f-joms atlikti, dotacijoms s-bių biudžetams teikti, valst. įsipareigojimams vykdyti. Valst. biudžete sudaromas Vyriausybės rezervas (ne didesnis kaip 1% patvirtintų valst. biudžeto asignavimų). Jo lėšos Vyriausybės nutarimu naudojamos ekstremalių situacijų padariniams likviduoti, su dalyvavimu tarpt. operacijose susijusiems įsipareigojimams ir kt. reikmėms pagal Vyriausybės nustatytus prioritetus finansuoti. Iš valst. biudžeto likučio (jei jo nepakanka – iš valst. biudžeto pajamų)

sudaromos valst. biudžeto apyvartos lėšos. Jos naudojamos spec. programų nepanaudotų lėšų likučiams grąžinti ir biudžeto lėšų stygiui dengti.

Savivaldybių biudžetai sudaromi 1 metams, tvirtinami be deficito, jiems taikoma 2004 patvirtinta pajamų ir išlaidų klasifikacija. S-bių biudžetų pajamas sudaro pajamos iš mokesčių ir s-bių turto (išskyrus pajamas, gaunamas pagal Valstybės ir turto privatizavimo įstatymą), s-bių biudžetinių įstaigų pajamos, t.p. pajamos už išnuomotą ar suteiktą naudoti valst. žemę, vandens telkinius ir kt., valst. biudžeto dotacijos ir kt. pervedamos lėšos, negrąžintina fin. parama ir kt. pajamos. S-bių biužetų asignavimai naudojami patvirtintoms programoms (švietimo, kultūros, sveikatos apsaugos, social. aprūpinimo, social. šalpos) vykdyti, ūkiui plėtoti ir kt. f-joms. Iš valst. biudžeto lėšų s-bės savo teritorijoje vykdo joms perduotas valst. f-jas: tvarko gyventojų registrą, registruoja civ. būklės aktus, organizuoja civ. saugą, priešgaisrinių tarnybų darbą, moka pašalpas ir kompensacijas, valdo ir disponuoja patikėjimo teise valst. žemę ir kt. valst. turtą, atlieka ž.ū., melioracijos darbus, tvarko archyvinius dokumentus, rengia ir įgyvendina darbo rinkos politiką, rūpinasi vaikų ir jaunimo teisių apsauga, teikia pirminę teis. pagalbą, social. paslaugas ir kita. S-bės gali sudaryti s-bės administracijos direktoriaus rezervą (ne didesnį kaip 1% patvirtintų s-bės biudžeto asignavimų sumos). Jo lėšos naudojamos tik toms reikmėms, kurių negalima numatyti sudarant ir tvirtinant s-bės biudžetą (pvz., ekstremalių situacijų padariniams likviduoti). Iš s-bių biudžeto likučio (jei jo nepakanka – iš s-bių biudžetų pajamų) sudaromos s-bių biudžetų apyvartos lėšos. Jos naudojamos spec. programų nepanaudotų lėšų likučiams grąžinti ir s-bių tarybų nustatyta tvarka biudžeto lėšų stygiui dengti.

Vyriausybė atitinkamų metų Valst. biudžeto ir s-bių biudžetų fin. rodiklių patvirtinimo įstatymo projektą pateikia Seimui ne vėliau kaip prieš 75 kalendorines dienas iki biudžetinių metų pabaigos (prieš tai jį pateikia svarstyti Lietuvos savivaldybių asociacijai). Projekte nurodoma bendra valst. biudžeto pajamų suma ir jų paskirstymas pagal pajamų rūšis, įmokų į valst. biudžetą (išskyrus ES fin. paramos lėšas), skiriamų spec. programoms finansuoti, paskirstymas pagal asignavimų valdytojus, bendra valst. biudžeto asignavimų suma, jų paskirstymas pagal biudžetines įstaigas programoms įgyvendinti, grynojo skolinimosi limitas, biudžetiniais metais pasirašomų valst. garantijų limitas, s-bių biudžetams skiriamų dotacijų sumos, bendrosios dotacijos kompensacijų sumos, s-bių skolinimosi limitai, gyventojų pajamų mokesčio dalis (procentais), tenkanti visų s-bių biudžetams nuo įplaukų į nac. biudžetą. Įstatymą Seimas turi patvirtinti ne vėliau kaip likus 14 kalendorinių dienų iki biudžetinių metų pradžios. Laiku nepatvirtinus biudžeto, asignavimai metų pradžioje kiekvieną mėnesį iki biudžeto patvirtinimo negali būti didesni kaip 1/12 praėjusių metų biudžeto atitinkamų asignavimų (išskyrus ES fin. paramos ir bendrojo finansavimo programas, kurioms asignavimai pervedami pagal sudarytas sutartis). Kartu tvirtinama Valstybės investicijų 3 m. programa (pagal investavimo sritis), Privatizavimo fondo (į jį pervedamos valst. objektų privatizavimo

3 lent. **Lietuvos nac. biudžeto pajamos ir išlaidos 2002–05***

	2002		2003		2004		2005	
	tūkst. Lt	%	tūkst. Lt	%	tūkst. Lt	%	tūkst. Lt	%
pajamos	**10 571 910**	**100,0**	**11 359 801**	**100,0**	**13 814 690**	**100, 0**	**16 489 504**	**100,0**
mokestinės	8 990 814	85,0	9 723 069	85,0	11 086 375	80,3	12 899 962	78,2
nemokestinės	1 559 331	14,7	1 603 176	14,1	1 203 777	8,7	1 386 803	8,4
iš kapitalo	21 766	0,2	33 557	0,3	134 744	1,0	200 168	1,2
ES parama	–	–	–	–	1 389 794	10,1	2 002 570	12,1
išlaidos	**11 673 098**	**100,0**	**12 489 693**	**100,0**	**14 560 458**	**100,0**	**17 062 787**	**100,0**
ekonomikai	2 145 663	18,4	2 535 537	20,3	2 895 884	19,9	3 986 143	23,4
social. sričiai	5 336 632	45,7	5 613 582	44,9	6 008 823	41,3	6 671 803	39,1
kitoms valstybės f-joms	4 190 803	35,9	4 340 573	34,8	5 655 751	38,8	6 404 841	37,5
perteklius arba deficitas (–)	–1 101 188		–1 129 891		–745 768		–573 283	

*Fin. m-jos duomenys

4 lent. **Lietuvos nacionalinio (valstybės ir savivaldybių) biudžeto pajamos 2006**

Pajamos	Nac. biudžetas			Valst. biudžetas			S-bių biudžetai		
	planuota, tūkst. Lt	įvykdyta tūkst. Lt	%	planuota, tūkst. Lt	įvykdyta tūkst. Lt	%	planuota, tūkst. Lt	įvykdyta tūkst. Lt	%
pajamų ir pelno mokesčiai	**5 852 888**	**6 349 255**	**108,5**	**3 980 519**	**4 328 415**	**108,7**	**1 872 369**	**2 020 840**	**107,9**
gyventojų pajamų mokestis	3 757 514	4 059 245	108,0	1 885 145	2 038 405	108,1	1 872 369	2 020 840	107,9
pelno mokestis	1 695 374	1 924 521	113,5	1 695 374	1 924 521	113,5			
social. mokestis	400 000	365 489	91,4	400 000	365 489	91,4			
turto mokesčiai	**253 661**	**278 425**	**109,8**				**253 661**	**278 425**	**109,8**
žemės mokestis	30 360	39 853	131,3				30 360	39 853	131,3
paveldimo turto mokestis	1 966	4 175	212,4				1 966	4 175	212,4
įmonių ir org-jų nekilnojamojo turto mokestis	221 335	234 397	105,9				221 335	234 397	105,9
prekių ir paslaugų mokesčiai	**8 398 993**	**8 794 754**	**104,7**	**8 354 678**	**8 733 176**	**104,5**	**44 315**	**61 578**	**139,0**
pridėtinės vertės mokestis	5 941 106	6 152 214	103,6	5 941 106	6 152 214	103,6			
atskaitymai pagal Miškų įstatymą	13 500	17 065	126,4	13 500	17 065	126,4			
akcizai	2 230 964	2 374 429	106,4	2 230 964	2 374 429	106,4			
cukraus mokesčiai	4 500	2 193	48,7	4 500	2 193	48,7			
loterijų ir azartinių lošimų mokestis	20 000	21 635	108,2	20 000	21 635	108,2			
transporto priemonių mokesčiai	43 915	78 461	178,7	43 915	78 461	178,7			
mokesčiai už aplinkos teršimą	37 609	58 192	154,7	15 483	27 566	178,0	22 126	30 626	138,4
rinkliavos	107 399	90 565	84,3	85 210	59 613	70,0	22 189	30 952	139,5
tarpt. prekybos ir sandorių mokesčiai	**157 000**	**182 944**	**116,5**	**157 000**	**182 944**	**116,5**			
turto pajamos	**452 620**	**383 089**	**84,6**	**373 792**	**297 548**	**79,6**	**78 828**	**85 541**	**108,5**
palūkanos už paskolas	69 707	88 552	127,0	69 707	88 552	127,0			
palūkanos už depozitus	7 000	20 430	291,9	7 000	20 430	291,9			
Lietuvos banko likutinis pelnas	67 000	63 596	94,9	67 000	63 596	94,9			
dividendai	152 756	63 314	41,4	146 728	56 903	38,8	6 028	6 411	106,4
mokestis už valst. turto naudojimą patikėjimo teise	24 477	16 040	65,5	24 477	16 118	65,8	0	–78	
nuomos mokestis už valst. žemę ir valstybinio vidaus vandenų fondo vandens telkinius	70 000	77 105	110,2				70 000	77 105	110,2
mokestis už valstybinius gamtos išteklius	19 680	19 036	96,7	16 880	16 933	100,3	2 800	2 103	75,1
naftos ir dujų išteklių mokestis	42 000	35 016	83,4	42 000	35 016	83,4			
pajamos už prekes ir paslaugas	**667 798**	**779 973**	**116,8**	**563 249**	**657 847**	**116,8**	**104 549**	**122 126**	**116,8**
pajamos už patalpų nuomą	26 108	40 380	154,7	16 000	19 796	123,7	10 108	20 584	203,6
konsulinis mokestis	38 000	47 771	125,7	38 000	47 771	125,7			
pajamos už atsitiktines paslaugas	399 449	430 282	107,7	305 008	328 740	107,8	94 441	101 542	107,5
įmokos už mokslą aukštosiose m-lose	179 789	234 197	130,3	179 789	234 197	130,3			
žyminis mokestis	12 452	14 104	113,3	12 452	14 104	113,3			
kt. pajamos	12 000	13 239	110,3	12 000	13 239	110,3			
pajamos iš baudų ir konfiskacijos	**72 126**	**109 274**	**151,5**	**40 400**	**61 394**	**152,0**	**31 726**	**47 880**	**150,9**
kt. neišvardytos pajamos	**12 883**	**91 195**	**707,9**	**8 863**	**48 735**	**549,9**	**4 020**	**42 460**	**1 056,2**
ilgalaikio materialiojo turto realizavimo pajamos	**95 000**	**202 210**	**212,9**	**65 000**	**115 073**	**177,0**	**30 000**	**87 137**	**290,5**
žemė	48 000	102 847	214,3	48 000	102 847	214,3			
kt. ilgalaikis materialusis turtas	47 000	99 363	211,4	17 000	12 226	71,9	30 000	87 137	290,5
sandoriai su fin. turtu	**11 985**	**28 986**	**241,9**	**11 985**	**28 986**	**241,9**			
kt. gautinos sumos	11 985	28 986	241,9	11 985	28 986	241,9			
iš s-bių biudžetų valst. biudžetui grąžinama bendrosios dotacijos kompensacija	**0**	**0**		**204 465**	**188 140**	**92,0**	**–204 465**	**–188 140**	**92,0**
visos pajamos	**15 974 954**	**17 200 106**	**107,7**	**13 759 951**	**14 642 258**	**106,4**	**2 215 003**	**2 557 848**	**115,5**
ES parama	**3 326 230**	**2 162 284**	**65,0**	**3 326 230**	**2 162 284**	**65,0**			
iš viso pajamų	**19 301 184**	**19 362 390**	**100,3**	**17 086 181**	**16 804 542**	**98,4**	**2 215 003**	**2 557 848**	**115,5**

5 lent. **Lietuvos valst. biudžeto asignavimai pagal valstybės f-jas 2006**			
	Planuota, tūkst. Lt	Pervesta, tūkst. Lt	Įvykdyta, %
bendros valstybės paslaugos	5 979 543	5 612 380	93,9
gynyba	1 295 087	1 293 580	99,9
viešoji tvarka ir visuomenės apsauga	1 428 863	1 416 111	99,1
ekonomika	4 945 509	4 604 993	93,1
aplinkos apsauga	568 345	473 183	83,3
būstas ir komunalinis ūkis	7 400	3 849	52,0
sveikatos apsauga	1 184 578	1 172 649	99,0
poilsis, kultūra ir religija	459 805	467 812	101,7
švietimas ir mokslas	1 650 756	1 697 610	102,8
social. apsauga	1 313 295	1 271 530	96,8
iš viso	18 833 181	18 013 697	95,6

lėšos), Rezervinio (stabilizavimo) fondo (jis skirtas valst. finansų sistemos stabilumui užtikrinti), Ignalinos AE eksploatavimo nutraukimo fondo ir 1990 m. blokados fondo (jį sudaro už Lietuvos ir kt. šalių gyventojų, įmonių ir org-jų suaukotus pinigus nupirkti juvelyriniai dirbiniai ir piniginės lėšos specialioje Lietuvos banko sąskaitoje) sąmatos bei rezoliucija dėl 3 m. prognozuojamų nac. biudžeto rodiklių. S-bių biudžetų projektus rengia s-bių vykdomosios institucijos ir teikia juos s-bių taryboms tvirtinti. Apsvarstytas biudžetas tvirtinamas (per 2 mėn. nuo valst. biudžeto ir s-bių biudžetų fin. rodiklių patvirtinimo) s-bės tarybos sprendimu, kuriame nurodoma bendra pajamų suma ir jų paskirstymas pagal pajamų rūšis, bendra asignavimų suma ir jų paskirstymas biudžetinėms įstaigoms ar s-bių administracijos padaliniams. Patvirtintus biudžetus s-bių administracijų direktoriai pateikia Fin. m-jai. S-bei laiku nepatvirtinus savo biudžeto, lėšos iš valst. biudžeto laikinai (iki s-bės biudžeto patvirtinimo) jai nepervedamos. Valst. biudžeto vykdymą organizuoja Vyriausybė, valst. biudžeto kasos operacijų vykdymą – Fin. m-ja per Lietuvos kredito įstaigas. S-bių biudžetų vykdymą organizuoja s-bių administracijų direktoriai, s-bių biudžetų kasos operacijų vykdymą – s-bių administracijos per Lietuvos kredito įstaigas. Valst. biudžeto vykdymo auditą atlieka Valstybės kontrolė, s-bių biudžetų – s-bių kontrolieriai (kontrolierių tarnybos). Valst. biudžeto viršplaninės pajamos naudojamos valst. biudžeto apyvartos lėšoms papildyti ir s-bių biudžetų negautoms pajamoms padengti, s-bių biudžetų viršplaninės pajamos (atmetus viršplanines pajamas, skirtas kt. s-bių negautoms pajamoms dengti) skirstomos s-bių tarybų sprendimu.

3 lentelėje (1106 p.) parodytos Lietuvos nac. biudžeto pajamos ir išlaidos 2002–05, 4 lentelėje (1107 p.) – Lietuvos nac. biudžeto pajamos 2006, 5 lentelėje – Lietuvos valst. biudžeto asignavimai pagal valst. f-jas 2006. Nuo 2004 Lietuvos nac. biudžetas yra eurointegracinis – jame susilieja Lietuvos ir ES pinigų srautai (2004 Lietuvos nac. biudžetas iš ES gavo 1390 mln. Lt, 2005 – 2003 mln. Lt, 2006 – 2162 mln. Lt, Lietuva 2004 į ES biudžetą sumokėjo 412 mln. Lt, 2005 – 739 mln. Lt, 2006 – 835 mln. Lt). Numatyta, kad 2007 valst. biudžetas gaus 19 213,9 mln. Lt pajamų (iš jų ES fin. paramos lėšų – 3086,0 mln. Lt). Daugiausia pajamų numatoma gauti iš pridėtinės vertės mokesčio (7120,4 mln. Lt), akcizų (2624,1 mln. Lt), pelno mokesčio (2339,1 mln. Lt) ir gyventojų pajamų mokesčio (2001,2 mln. Lt). Planuojami asignavimai sudarys 20 654,9 mln. Lt, Lietuvos įmokos į ES biudžetą – 939 mln. litų. Social. apsaugai planuojama skirti 1957,9 mln. Lt, švietimui (įskaitant aukštąsias m-las) – 1928,3 mln. Lt, sveikatos apsaugai (įskaitant asignavimus Privalomojo sveikatos draudimo fondo biudžetui) – 1285,1 mln. Lt, poilsio, kultūros ir religijos sritims – 546,8 mln. Lt, viešajai tvarkai ir visuomenės apsaugai – 1591,8 mln. Lt, policijos, priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo, įkalinimo įstaigoms išlaikyti – 1397,9 mln. Lt, gynybai – 1270 mln. Lt (iš jų – 1100,3 mln. Lt Krašto apsaugos m-jos vykdomoms programoms), teisėsaugos institucijų vykdomoms programoms – 404,3 mln. Lt, Ūkio m-jos programoms – 561,2 mln. Lt (iš jų – 399,2 mln. Lt ES struktūrinių fondų ir valst. biudžeto bendrojo finansavimo lėšų), Susisiekimo ministerijos programoms – 1755,8 mln. Lt (iš jų – 403,4 mln. Lt ES fin. paramos lėšų), Ž.ū. m-jai ir jos valdymo srities institucijoms – 2414,3 mln. Lt, Santaupų atkūrimo programai – 534 mln. Lt (iš jų – 388 mln. Lt Privatizavimo fondo lėšų) ir kita. Planuojama, kad s-bių biudžetų pajamos 2007 sudarys 5111,6 mln. litų.

Vitoldas Meidūnas

MOKESČIAI

Iki 16 a. LDK finansams buvo būdingas natūrinis pobūdis. Pirmieji mokesčiai (rinkliavos) buvo dėkla (mokama augalininkystės produktais) ir mezliava (imama gyvuliais, dažn. kiaulėmis ir karvėmis). Bajorija ir dvarininkija turėjo fin. privilegijų ir tik išskirtiniais atvejais mokėjo mokesčius. Ilgainiui natūrinius mokesčius pradėta keisti piniginiais. Mokesčių sistema, tobulėdama ir keisdamasi, susidėjo iš žagrinės (žagrės mokesčio), padūmės (mokestis nuo dūmo – valstiečių sodybos), pagalvės, žemės, verslo, pelno, svaigalų, dešimtinės, muitų (valstybiniai ir privatieji; už teisę važiuoti per feodalo žemę ar tiltą) ir kt. mokesčių bei rinkliavų. Buvo imami ir tikslinio pobūdžio mokesčiai – kalėjimo (kaladės, grandinių; už žmogaus laikymą kalėjime), sidabrinė, karo, hiberna (samdytai kariuomenei išlaikyti jai stovyklaujant), *subsidium charitativum* (savanoriškas kunigijos), t.p. siūlomas kariuomenei finansuoti akcizas. Apmokestinamieji vienetai buvo tarnyba (vienas ar keli valstiečių kiemai), dūmas (valstiečio sodyba), valakas (~22 ha žemės). 16 a. vid. įvykdžius žemės (valakų) reformą buvo tolygiau paskirstytos valst. prievolės, padidėjo mokėtojų skaičius ir iždo pajamos. Susidarydavo didelės mokesčių nepriemokos, todėl 1591 įsteigtas Iždo teismas, 1613 – Iždo tribunolas (veikė iki 1764), kuris sprendė su iždu (daugiausia su mokesčių nepriemokomis) susijusias bylas, baudė iždo skolininkus. To meto finansų valdymo aparatą sudarė krašto (žemės), arba didysis, iždininkas, dvaro arba kiemo iždininkas ir žemesnieji iždo tarnautojai raštininkai, iždo kasininkai, mokesčių rinkėjai. Muitai, pajamos iš kai kurių mokesčių kartu su pajamomis iš pinigų kalimo (už pradėtas kalti monetas Ldk Kęstučio ir ypač Ldk Vytauto laikais) ir valst. žemių sudarė LDK pastoviąsias (paprastąsias), seimo nustatytos pajamos (t.p. ir karo grobis, belaisvių išpirkimo pajamos, regalijos ir kt.) – nepaprastąsias LDK pajamas.

1795 beveik visą Lietuvą (išskyrus Užnemunę) prijungus prie RI Lietuva neteko savo biudžeto ir mokesčių sistemos. Buvo sudaromos gubernijų valst. finansų, zemstvų (žemietijų) ir valsčių sąmatos. Liet. gubernijose buvo imami tie patys mokesčiai kaip ir RI. Pagr. tiesioginis mokestis (RI įvestas 1722 caro Petro I) buvo pagalvės mokestis (pagalvinė), pradėtas imti 1724 iš visų valstiečių, miestiečių ir amatininkų. Privilegijuoti luomai (dvarininkai, dvasininkija), nuo 1832 ir garbės piliečiai, jo nemokėjo. Pagalvės mokestis imtas nuo vad. revizinės sielos (vyriškos lyties gyventojo). 1724 nustatytas dydis buvo 1 rb, 1812 – 3 rb, neskaitant priedų keliams tiesti ir prižiūrėti bei kt. reikalams. 1795–96 Lietuvoje buvo atlikta mokėtojų revizija (surašymas) ir pradėta imti pagalvės mokestį. Siekiant panaikinti pagalvės ir nuo 1872 imamą valstybinį zemstvinį mokestį 1875 įvestas valstybinis žemės mokestis, bet pagalvės mokestis panaikintas 1887 (1827 jis panaikintas pirkliams, 1862 – miestiečiams, 1886 – buvusiems dvarininkų valstiečiams), valstiečiai dar 12 m. turėjo mokėti ir pagalvės, ir žemės mokestį. 1909–13 valstybinio žemės mokesčio bendrą sumą gubernijoms nustatydavo Fin. m-ja, atsižvelgdama į žemės kainą, o apskritims ir valdoms – vietinės įstaigos, atsižvelgdamos į žemės rūšį (vad. razriadą). Valstiečiams už skirtinės žemės dešimtinę (1,1 ha) 20 a. pr. teko mokėti ~3 kartus didesnį žemės mokestį nei dvarininkams už priv. žemę, pvz., Kauno gubernijoje – atitinkamai 59 kp ir 17 kp, neskaitant po baudžiavos panaikinimo įvestų išperkamųjų mokesčių (Kauno gubernijoje – 1,25 rb už dešimtinę), kurie buvo panaikinti 1907. Liet. gubernijose valstybinio žemės mokesčio 1913 nustatyta 1176 mln. rb, išperkamųjų mokesčių – 172 mln. rublių. 1916 įvestas (numatytas imti 1917) pajamų mokestis buvo paprastas progresinis mokestis (2,3–12,5%). Kt. tiesioginių mokesčių (nekilnojamojo turto, verslo, piniginio kapitalo pajamų) tarifai sudarė 5–7,4% apmokestinamųjų pajamų. Šie mokesčiai (išskyrus verslo pelno mokestį, imtą iš įmonių, kurių pelnas 3% didesnis už pagr. kapitalą) buvo proporciniai. RI mokesčių sistema rėmėsi netiesioginiais mokesčiais (akcizais, muitais, fiskaliniais monopoliais). 1911 jų įplaukos (1,6 mlrd. rb) 7 kartus buvo didesnės už tiesioginių mokesčių (223 mln. rb). Degtinės monopolio ir alkoholio akcizų pajamos 1913 sudarė 953 mln. rb (28% biudžeto pajamų), dėl to RI biudžetas buvo vadinamas girtu biudžetu. Liet. gubernijose valst. finansų 1913 sąmatoje netiesioginių mo-

kesčių įplaukos (25,8 mln. rb) buvo 6 kartus didesnės už tiesioginių mokesčių įplaukas (4,2 mln. rb). Iš svaigiųjų gėrimų akcizų, patentų ir kt. mokesčių gauta 2,2 mln. rublių.

Vokietijos okupacijos l-piu (1915–1918 vid.) fin. reikalus tvarkė Vyriausiojo Rytų vado finansų valdyba (*Finanzverwaltung der Oberbefehlhabers Ost*). Mokesčiai savo forma priartinti prie Prūsijos mokesčių, kartu siekiant išlaikyti tam tikrą buvusių RI mokesčių analogiją. Mokesčių sistema buvo grindžiama daugiausia mokesčių surinkimo paprastumo principu. 1915 11 įvesti šie mokesčiai: žemės (proporcinis; po 50 pfenigų už 1 ha arba 54,5 pfenigo už dešimtinę žemės, t.y. 2–6 kartus didesnis už buvusįjį), nuomos arba nuomos vertės (progresinis; 3–6%), prekybos bei pramonės verslo (2–6%, imamas miesto vietovėje už sklypus, mokėjo ne tik pirkliai ir pramonininkai, bet ir laisvųjų profesijų atstovai – dailininkai, gydytojai, advokatai, vaistininkai). Atgaivintas pagalvės mokestis (1916 – po 6 markes, 1918 – po 8 markes per metus iš kiekvieno 15–60 m. vyriškos lyties asmens). Labai nepopuliarus buvo šunų mokestis (po 10 markių už šunį kaime ir po 30 markių mieste). Tiesioginių mokesčių įplaukos 1916 02–11 sudarė 9,3 mln. rb, iš jų – žemės mokesčio – 3,5 mln. rb, pagalvės – 2,9 mln. rb, verslo – 1,4 mln. rublių. Įvesti netiesioginiai mokesčiai: fiskaliniai monopoliai (degtinės, tabako, degtukų, sacharino, cukraus, druskos ir kt.), akcizai, muitai. Šie monopoliai buvo labai svarbūs. Vien papirosų fiskalinis monopolis 1916 Rytų krašte davė 2,5 karto daugiau pajamų negu žemės mokestis ir 3 kartus daugiau nei pagalvės mokestis, degtinės monopolis (net ir trūkstant degtinės) – ~900 000 markių. Kartu su druskos monopoliu įvestas įvežamasis druskos muitas, nustatyta didelė oficiali druskos kaina – 26 pfenigai už svarą (2 kartus didesnė nei duonos). Degtukų akcizas sudarė >50% degtukų kainos. Dingus akcizuojamam žibalui, mielėms, savaime prarado reikšmę ir jų akcizai. Sumažėjo muitų reikšmė, bet vis tiek jie sudarė >50% visų netiesioginių mokesčių įplaukų. Netiesioginių mokesčių įplaukos buvo 4 kartus didesnės už tiesioginių mokesčių įplaukas. Dar buvo įvesta žyminis mokestis, turgaus rinkliava, kelionės leidimų rinkliavos, kontribucijos (lyg ir reparacijos už Rusijos kariuomenės padarytus nuostolius Vokietijai), baudos (pvz., už prekybą žąsimis, nepagarbą vokiečiams, laiškų į kt. vietoves rašymą), rekvizicijos (jų iš Lietuvos paimta ~340 mln. aukso markių).

1918 atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę įkurtas Fin. dep-tas su Valst. iždine Kaune ir 20 vietinių iždinių, Rinkliavų ir Akcizų (akčyžės) dep-tai ir kt. valstybinės fin. institucijos. Fin. m-ras buvo vyriausiasis mokesčių prižiūrėtojas, miestuose ir apskrityse paskirti mokesčių inspektoriai ir jų padėjėjai, mokesčių k-jos ir akcizo kontrolieriai. 1919 01 23 Ministerių kabineto įsakymu įvesti RI galioję mokesčiai: žemės, pamatinis prekybos ir pram. įstaigų, nekilnojamųjų turtų miestuose, paprastasis štempelinis (žyminis). Buvo mokami s-bių mokesčiai. Atskirai įvesti ir kt. mokesčiai: palaikų, progresinis mokestis labdarybės tikslams nuo pramogų ir pasilinksminimų, apdraudžiamųjų turtų, parduodamo miško. Daugiausia surinkta žemės ir miško, prekybos ir pramonės mokesčių (1917–19 – atitinkamai 75% ir 24%, 1920 – 74% ir 25%, 1921 – 59% ir 36%). 1919 08 07 paskelbti laikinieji akcizo mokesčių įstatai įvedant akcizus spiritui, degtukams, alui, midui, arbatžolėms, tabakui, cigarams, papirosinėms gilzėms ir papirosiniam popieriui. Esant infliacijai akcizų tarifai buvo didinami. 1919 05 08 paskelbtas laikinasis Lietuvos muitinių tarifas, 1920 11 – Lietuvos muitinių tarifas nustatant advaliorinį (vertybinį) 5–25% muitą įvežamoms prekėms. 1919 pakartotinai nustatyta, kad be leidimo draudžiama išvežti į užsienį daugumą augalininkystės produktų, gyvulius ir kai kuriuos gyvulininkystės produktus. 1921 07 16 įvestas lošiamųjų ir pasjanso kortų valst. monopolis, 1922 03 28 – valstybinis degtinės ir spirito monopolis. 1922 10 01 įvedus nac. valiutą litą tvirtesnį pagrindą įgavo ir finansai. 1923–39 Lietuvos biudžeto pajamos padidėjo nuo 166 iki 362 mln. Lt (1938 sudarė 371 mln. Lt). Valst. biudžetas net ir sunkiais krizės metais buvo nedeficitinis. Mokesčiai sudarė 53–66% biudžeto pajamų. 1923–39 kasmet buvo surenkama 33–59 mln. Lt tiesioginių mokesčių (19–28% visų mokestinių ir 11–20% biudžeto pajamų). Valstybinio žemės mokesčio dydis priklausė nuo žemės rūšies: už pirmosios rūšies žemės 1 ha – 9 Lt, antrosios – 7,5 Lt, trečiosios – 5 Lt, ketvirtosios – 1,5 lito.

1923 šio mokesčio surinkta 13 mln. Lt (33% tiesioginių mokesčių), 1939 – 20 mln. Lt (55% tiesioginių mokesčių). Dalis valstybinio žemės mokesčio ėjo s-bėms. 1937 po Suvalkijos valstiečių streiko mokestis sumažintas 10%. Nekilnojamojo turto mokestis (sudarė 7–15% tiesioginių mokesčių) imtas miestuose ir miesteliuose už nekilnojamojo turto bruto pelną (iki 1935 –10%, vėliau – 11–13%). Bežemiai ir mažažemiai (išskyrus savanorius) 36 m. turėjo mokėti išperkamuosius mokesčius: 76–648 Lt už 1 ha žemės geresniuose rajonuose, 65–540 Lt – blogesniuose. Pagrindiniu patentiniu mokesčiu apmokestintos prekybos įmonės buvo suskirstytos į 5, pramonės – į 8 (1935 – 9) rūšis. 1938 šio mokesčio surinkta 2,7 mln. litų. Nuo 1930 asmens verslo mokestį mokėjo ekspeditoriai, komivojažieriai, draudimo d-jų inspektoriai ir agentai, t.p. kai kurie kiti panašaus verslo atstovai. Be pagrindinio, buvo imami dažnai kaitaliojami papildomi verslo mokesčiai: 1919–24 – pridedamasis valst. mokestis nuo prekybos ir pram. įmonių (50–300% pagr. kapitalo), 1921–25 – amato, kredito, prekybos ir pram. įmonių bendrųjų pajamų mokestis (1% bendrųjų pajamų – valstybės, 0,2% – s-bių naudai), 1926–31 – prekybos, pramonės, kredito ir amato pelno mokestis (2–20%), 1930 jį pakeitė verslo pelno mokestis (didž. tarifas nuo 20% sumažintas iki 16%). Kiti tiesioginiai mokesčiai: kapitalo pelno (5% tarifas procentinių popierių savininkų pajamoms ir palūkanoms), nekilnojamojo turto pirkimo ir pardavimo arba pripažinimo (4% pirkimo-pardavimo kainos), draudimo (draudžiamų turtų; 1 Lt nuo kiekvieno 1000 Lt draudimo pensijos), papildomojo draudimo priežiūros (mokėjo draudimo įstaigos), vandens variklių, garo katilų. 1932 įvestas progresinis darbo pajamų mokestis (4–14%, nuo 1935 – 12–18%, dvigubai sumažinant neapmokestinamąjį minimumą). Netiesioginiai mokesčiai, įskaitant fiskalinių monopolių pajamas, 1923–39 davė 64–130 mln. Lt metinių pajamų (58–69% visų mokestinių įplaukų ir 35–43% biudžeto pajamų). Visų akcizų (alkoholinių gėrimų, tabako, degtukų, mielių, cukraus) metinės įplaukos 1923–39 sudarė 16–38 mln. Lt (9–24% visų mokestinių pajamų), muitų – 36–76 mln. Lt (24–38% mokestinių pajamų). Nuo 1932 vykdyta valstybinė importo kontrolė ir importo licencijų sistema (1935–36 apėmė 134 muito tarifų straipsnius iš 216), 1936 už leidimus įvežti prekes įvestas spec. mokestis prekybos ir pram. įmonėms, padidinti muitai už įvežamą ž.ū. produkciją, kai kurias kt. prekes (druską, avalynę, geležies ir plieno dirbinius, medvilninius ir vilnonius audinius, dviračius). Be rinkliavinio pobūdžio žyminio mokesčio (imant už turto savininko pasikeitimo aktus ir įv. sandorius po 1% nuo sandorio sumos), buvo imamos ir vekselinio žyminio mokesčio (po 25 ct nuo 100 Lt vekselio sumos), teismo, plentų ir vieškelių, uostų ir vandens kelių, mokslapinigių, patentų ir kt. rinkliavos (1936–38 jos sudarė 6–7% biudžeto pajamų).

SSRS okupavus Lietuvą mokesčių sistema buvo keičiama pagal SSRS mokesčių pavyzdį. Pakeistas ankstesnis darbo pajamų mokestis, panaikinti muitai iš SSRS įvežamoms prekėms, valstiečiai (neturėję nuolatinių samdinių) atleisti nuo nesumokėtų mokesčių ir baudų, padidinti mokesčiai turtingesniems gyventojams. 1940 pab. 50–100% padidintas verslo pelno mokestis už 1940 privačioms prekybos ir pram. įmonėms, 25% – samdomą darbą naudojantiems amatininkams, nuo priv. sektoriaus apmokestinimo atskirtas socialistinio ūkio apmokestinimas (panaikinti verslo, patento mokesčiai, akcizai ir kt.), įvesta apyvartos mokestis koop. įmonėms ir org-joms, atskaitymai iš pelno valst. įmonėms ir org-joms. 1940 pab. įvestas SSRS pajamų mokestis ir rinkliava butų statybos bei kult. reikalams (vietoj darbo pajamų, butų ir kt. mokesčių), padidintas žemės mokestis didesniems ir nuolat samdomąjį darbą naudojantiems mažesniems ūkiams. 1941 žemės mokestis pakeistas vad. aštrios progresijos (0,9–55%) pajamų mokesčiui artimu ž.ū. mokesčiu (20% sumažintas bendro žemės dirbimo d-jų nariams). Nuo 1941 privatininkams nustatytas beveik dvigubai didesnis pajamų mokestis nei kooperatininkams.

1941 Vokietijai okupavus Lietuvą įvesta nauja mokesčių sistema, apimanti ir kai kuriuos iki SSRS okupacijos buvusius mokesčius. Ją sudarė tiesioginiai (žemės, nekilnojamojo turto miestuose, algų, vietos gyventojų pajamų, b-vių, vokiečių pajamų, vokiečių korporacijų), tiesioginiai s-bių (kaimo gyventojų asmens, valsčiaus gėralų, verslo, pra-

mogų, autovežimų, dviračių, t.p. mokesčiai už arklius, karves ir jaučius miestuose, t.p. šunis, kurortinė rinkliava, žemės ir nekilnojamojo turto mokesčių priedai valsčių ir apskričių s-bėms), netiesioginiai (apyvartos, degtinės, alaus, tabako, spirito, saldžiųjų medžiagų ir druskos fiskalinio monopolio) mokesčiai. 1942 įsigaliojo Vokietijos muitų įstatymas (1939) su pakeitimais.

1945–89 Lietuvos finansai vėl buvo SSRS fin. sistemos dalis. Įmonių pelno atskaitymai pakeisti trimis pelno mokesčiais – gamybinių fondų įmokomis (nuo turimų gamybinių fondų vertės), fiksuotais mokėjimais (mokėjo rentabilios įmonės) ir laisvojo pelno likučio įmokomis (pelno dalis, likusi suformavus nustatytus įmonės ek. skatinimo fondus). Keletą kartų pertvarkytas kolūkių pajamų mokestis (1958 įvestas bendras vid. tarifas vietoj anksčiau galiojusių keturių). Lietuvoje nustatytas 4–15% kolūkių pajamų mokestis. 1961–65 gyvulininkystės pajamoms taikyta 80% lengvata. 1979 koop. ir visuom. org-joms nustatytas 55% (vietoj 25%), profs-gų org-joms – 25% pajamų mokesčio tarifas. Mokesčių, kuriuos mokėjo valst. ir koop. įmonės bei kolūkiai, įplaukos sudarė ~90% valst. biudžeto pajamų. Gyventojų mokesčiai po II pasaul. karo mažėjo. Gyventojai mokėjo pajamų, ž.ū., t.p. viengungių, vienišų ir mažašeimių asmenų mokesčius. 1953 2,5 karto sumažintas ž.ū. mokestis (ne kolūkiečiams mokesčio tarifas buvo dvigubai didesnis). 1958 panaikinti privalomi ž.ū. produkcijos pristatymai valstybei. 1957 mažas pajamas gaunantys gyventojai atleisti nuo pajamų mokesčio, jiems sumažintas viengungių, vienišų ir mažašeimių mokestis (nuo 1958 moterys ir asmenys, turintys vaikų, mokesčio nemokėjo). Nuo 1981 dar buvo mokami vietiniai trobesių ir žemės savininkų (imamas iš koop. org-jų, įmonių ir gyventojų), transporto priemonių savininkų mokesčiai. Apyvartos mokesčio įplaukos 1970 sudarė 45,4% (1980 – 59,2%, 1989 – 36,9%), valst. įmonių ir org-jų pelno įmokos ir kt. mokėjimai – 31,9% (1980 – 19,5%, 1989 – 27,2%), gyventojų mokesčiai – 7,0% (1980 – 6,7%, 1989 – 12,6%) Lietuvos valst. biudžeto pajamų.

Atkūrus nepriklausomybę pradėta kurti nauja Lietuvos mokesčių sistema. 1990–2007 priimti >25 mokesčių, įmokų ir rinkliavų įstatymai, jie daug kartų keisti, taisyti, t.p. nuolat buvo keičiamos apmokestinimo nuostatos. Vietoj SSRS valst. biudžeto pajamų pagr. šaltinio – apyvartos mokesčio – įvesti bendrasis ir individualusis akcizai. 1992 jie davė atitinkamai 28,9% (24 389,6 mln. talonų) ir 13,2% (11 167,9 mln. talonų) valst. biudžeto pajamų. 1991 įvesti jurid. asmenų pelno (2003 pakeistas pelno mokesčiu), fiz. asmenų pajamų (2003 pakeistas gyventojų pajamų) ir žemės mokestis bei mokestis už valstybinius gamtos išteklius (mokesčio objektas: naudingosios iškasenos – dolomitas, durpės, gintaras, klintys, molis, žvyras ir kt., išskyrus angliavandenilius ir gydymo įstaigose naudojamas durpes, t.p. vanduo, išskyrus gydymo įstaigose naudojamą mineralinį vandenį, nuo 2003 – medžiojamieji gyvūnai). 1992 įsigaliojo naftos ir dujų išteklių mokestis. 1993 įsigaliojo Muitinės (pakeitė 1990 Muitinės laikinąjį įstatymą) ir Muitų tarifų įstatymai. 1994 vietoj bendrojo akcizo įvestas pridėtinės vertės mokestis, individualųjį pakeitė akcizas, t.p. įvesti žyminis (Žyminio mokesčio įstatymas 2001 pakeistas Rinkliavų įstatymu), prekyviečių (panaikintas 2003 pab.) mokestis. 1995 įsigaliojo įmonių ir org-jų nekilnojamojo turto (2006 pakeistas nekilnojamojo turto mokesčiu), paveldimo ar dovanojamo turto (2003 pakeistas paveldimo turto mokesčiu), konsulinis mokestis, 1996 – Muitinės kodeksas. Muitų sistema pasikeitė nuo 2004 05 01, kai Lietuva įstojo į ES. Panaikinti visi muitai tarp ES valstybių, o su šalimis, kurios nepriklauso ES, vykdoma bendra užs. prekybos ir muitų politika.

Lietuvos mokesčių sistema apima mokesčius, rinkliavas ir įmokas, kuriuos valstybė surenka iš mokesčių mokėtojų į bendruosius valstybės fondus. Pagrindinius mokesčių administravimo teis. elementus reglamentuoja, visiems mokesčiams taikomas procedūras (išskyrus numatytas išimtis), mokesčių sąrašą ir kt. nustato Mokesčių administravimo įstatymas (2004). Konkrečius mokesčius ir rinkliavas reglamentuoja atitinkami įstatymai. Jie t.p. numato, kokioms valstybės institucijoms pavedama vykdyti mokesčių administravimo f-jas. Mokesčių sąrašas ir tarifai nuolat kinta. Lietuvoje administruojami (2007–08) šie mokesčiai, įmokos ir rinkliavos: akcizai, pridėtinės vertės, gyventojų paja-

mų, pelno, nekilnojamojo turto, žemės, konsulinis, žyminis, paveldimo turto, loterijų ir azartinių lošimų, socialinis, naftos ir dujų išteklių mokesčiai, mokesčiai už valstybinius gamtos išteklius, aplinkos teršimą, pram. nuosavybės objektų registravimą, valstybės turto naudojimą patikėjimo teise, pertekliaus ir gamybos mokesčiai cukraus sektoriuje, papildomos baltojo cukraus gamybos kvotos ir pridėtinės izogliukozės gamybos kvotos vienkartinio išpirkimo mokestis, privalomojo sveikatos draudimo, valstybinio social. draudimo įmokos, įmokos į Garantinį fondą, valstybės rinkliavos, atskaitymai nuo pajamų pagal LR miškų įstatymą, muitai, kt. įmokos.

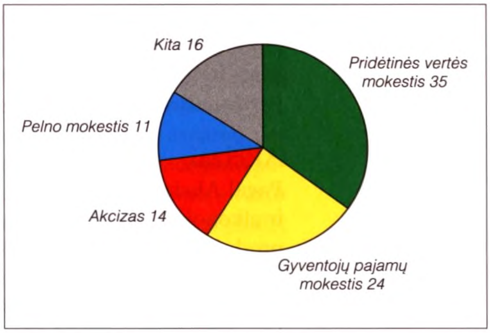

2006 į Lietuvos nac. biudžetą surinktų mokesčių ir rinkliavų struktūra (%)

Pagrindinės mokesčius administruojančios institucijos yra Valstybinė mokesčių inspekcija prie Finansų m-jos (administruoja visus Mokesčių įstatyme numatytus mokesčius, išskyrus nurodytas išimtis), LR muitinė (administruoja muitus bei priskirtą pridėtinės vertės mokesčio ir akcizo dalį), Valstybinio social. draudimo fondo v-ba (atsako už valst. social. draudimo įmokų administravimą). Kt. institucijos įgyvendina atitinkamo mokesčio įstatymą ir atlieka tam tikrus mokesčių administravimo veiksmus tik tais atvejais, kurie nurodyti atitinkamo mokesčio įstatyme. Pvz., Aplinkos m-ja vykdo mokesčių už valstybinius gamtos išteklius, aplinkos teršimą, naftos ir dujų išteklius bei atskaitymų nuo pajamų pagal Miškų įstatymą, Ž.ū. m-ja – baltojo cukraus pertekliaus, kvotinio cukraus gamybos ir papildomo cukraus gamybos mokesčių administravimo veiksmus.

Dauguma mokesčių priskiriama valst. biudžeto, kiti (pvz., žemės, nekilnojamojo turto mokestis, dalis gyventojų pajamų mokesčio, vietinės rinkliavos) – s-bių biudžetų pajamoms. Mokesčiai t.p. įskaitomi ir į tikslinius fondus – Valstybinio social. draudimo, Garantinį, Valstybinio privalomojo sveikatos draudimo ir kitus. Pagal apmokestinimo objektą ir mokėtojo bei valstybės santykius skiriami tiesioginiai (nustatomi pajamoms ir turtui) ir netiesioginiai (prekėms ir paslaugoms, sumokami per jų kainas ar įtraukus į tarifus). Lietuvos mokesčių sistemai būdingas aukštas netiesioginių mokesčių lygis – jie sudaro >50% nac. biudžeto pajamų. Daugiausia surenkama pridėtinės vertės mokesčio, gyventojų pajamų mokesčio, akcizų ir pelno mokesčio (diagrama). Į nac. biudžetą surinktų konkrečių mokesčių, įmokų ir rinkliavų dydžiai 2006 parodyti 4 lentelėje 1107 puslapyje.

Pridėtinės vertės mokestis

Pagal Pridėtinės vertės mokesčio įstatymą (2002, nauja red-ja 2004) šiuo mokesčiu apmokestinamos prekės ir paslaugos šalies teritorijoje ir importo prekės (mokesčio suma įskaičiuojama į prekės ir paslaugos kainą). Apmokestinamieji asmenys – bet kokio pobūdžio ek. veiklą vykdantys jurid. ir fiz. asmenys. Mokesčio standartinis tarifas – 18% nuo prekės ar paslaugos vertės. Lengvatinis 5% tarifas taikomas keleivių vežimo paslaugoms reguliaraus susisiekimo maršrutais, knygoms (įskaitant brošiūras, vaikiškas knygeles su paveikslėliais, piešimo ir spalvinimo knygeles, natas, žemėlapius, kalendorius, užrašų knygeles), period. leidiniams (išskyrus erotinio ir smurtinio pobūdžio bei leidinius, kuriuose mokama reklama sudaro >75% ploto), vaistams (įskaitant veterinarinius), sanitarinės (higienos) apsaugos gaminiams moterims, kūdikių maisto produktams, med. paskirties priemonėms, med. įrangai, viešbučių ir spec. apgyvendinimo paslaugoms, ekologiškiems maisto produktams, gyvoms, šviežioms ir atšaldytoms žuvims, šviežiai ir atšaldytai mėsai bei subproduktams, meno, kultūros ir sporto renginių lankymui, rašytojų, kompozitorių ar atlikėjų paslaugoms, už kurias jiems mokamas honoraras, ir kai kurioms kt. prekėms bei paslaugoms, 9% tarifas – gyv. namų renovacijos, šiltinimo paslaugoms, už kurias apmokama iš valst. ir s-bių biudžetų, valstybės teikiamų lengvatinių kreditų ir valst. spec. fondų. Neapmokestinamos su sveikatos priežiūra susijusios prekės ir paslaugos, kurias teikia tokią teisę turintys asmenys, t.p. žmogaus

organai, kraujas, motinos pienas, dantų protezai, vaikų, jaunimo, senelių ir neįgaliųjų globos institucijų teikiamos socialinės, pelno nesiekiančių jurid. asmenų teikiamos švietimo ir mokslo, RTV transliuotojų teikiamos visuomenės informavimo, draudimo ir perdraudimo bei kai kurios kt. paslaugos.

Akcizai

Pagal Akcizų įstatymą (2001, nauja red-ja 2004) akcizais apmokestinama etilo alkoholis ir alkoholiniai gėrimai (alus, vynas iš šviežių vynuogių, kt. fermentuoti gėrimai ir tarpiniai produktai), apdorotas tabakas (cigaretės, cigarai, cigarilės, rūkomasis tabakas), energetiniai produktai (variklių benzinas, žibalas, gazolis), kuras (mazutas, orimulsija, naftos dujos ir dujiniai angliavandeniliai, išskyrus gamtines dujas), el. energija. Alui, vynui ir kt. gėrimams nustatyti fiksuoto dydžio mokesčio tarifai už 1 hektolitrą produkto, atsižvelgiant į faktinę alkoholio koncentraciją, cigaretėms taikomas kombinuotasis tarifas (fiksuoto dydžio specifinis elementas už 1000 cigarečių ir vertybinis elementas procentais nuo maksimalios mažmeninės kainos), kt. apdorotam tabakui – fiksuoto dydžio akcizas už 1 kg produkcijos, energetiniams produktams – fiksuoto dydžio akcizas už 1 t ar 1000 l produkto, el. energijai – fiksuoto dydžio akcizas už 1 MWh pagal tai, kokioms reikmėms ji naudojama. Akcizų lengvatos taikomos mažų alaus daryklų produkcijai, iš biol. kilmės medžiagų ar su jų priedais pagamintiems energetiniams produktams. Neapmokestinama savo reikmėms gaminami alkoholiniai gėrimai, etilo alkoholis sveikatinimo reikmėms, produkcija acto gamybai, dyzeliniai degalai ž.ū. subjektams, veikiantiems žemės ūkyje, tvenkinių ir kitų vidaus vandenų telkinių žuvininkystėje, mokomuosius (bandymų) sklypus turinčioms ž.ū. mokslo, studijų ir mokymo įstaigoms (neviršijant tam tikrų normatyvų), navigacijos tikslais tiekiami orlaivių, laivų degalai, dujų buit. balionuose tiekiamos naftos dujos ir dujiniai angliavandeniliai, variklių degalų priedai, el. energijos gamybai naudojama, pagaminta naudojant atsinaujinančiuosius energijos šaltinius, tiekiama gyventojams ir kai kuriems viešiesiems jurid. asmenims el. energija ir kita.

Gyventojų pajamų mokestis

Šis mokestis, mokamas nuo 2003 pagal Gyventojų pajamų mokesčio įstatymą (2002), pakeitė fiz. asmenų pajamų mokestį. Juo apmokestinamos šalies gyventojų ir jurid. asmens teisių neturinčių įmonių pajamos. Tam tikroms pajamoms (sportininkų pajamoms iš sporto veiklos, atlikėjų pajamoms iš atlikėjo veiklos, honorarui, iš turto nuomos, paskirstytojo pelno gautoms pajamoms, palūkanoms ir kt.) taikomas 15% mokesčio tarifas, visoms kitoms pajamoms nuo 2008 01 01 – 24% tarifas (iki 2006 07 01 buvo 33%, iki 2008 – 27%).

Pelno mokestis

Pagal Pelno mokesčio įstatymą (2001, įsigaliojo 2002) šį mokestį moka jurid. asmens teises turinčios įmonės, t.p. jurid. asmenys, kurie verčiasi nekomercine veikla, bet gauna pajamų iš komercinės veiklos. 15% mokesčio tarifu apmokestinama Lietuvos jurid. asmenų apmokestinamasis pelnas (apskaičiuotas iš pajamų atėmus neapmokestinamąsias pajamas ir leidžiamus atskaitymus) ir pajamos iš paskirstytojo pelno (dividendai ir kt.), gauta parama, panaudota ne pagal Labdaros ir paramos įstatyme numatytą paskirtį, 10% tarifu – užs. vieneto (užs. jurid. asmuo, kurio buveinė yra užs. valstybėje) ne per nuolatinę buveinę Lietuvoje gautos pajamos (palūkanos, autorinis atlyginimas, pajamos už parduotą, kitaip perleistą ar išnuomotą turtą), kurių šaltinis yra Lietuvoje. Tam tikrą veiklą vykdančių įmonių pelnas neapmokestinamas.

Nekilnojamojo turto mokestis

Šį mokestį (0,3–1% nekilnojamojo turto mokestinės vertės) privalo mokėti jurid. asmenys už jiems nuosavybės teise priklausantį ir iš fiz. asmenų perimtą naudotis (neterminuotai arba ilgesniam kaip 1 mėn. l-piui) nekilnojamąjį turtą, t.p. gyventojai (Lietuvos ir

užs. valstybių piliečiai bei asmenys be pilietybės) už jiems nuosavybės teise priklausantį Lietuvoje esantį nekilnojamąjį turtą, kuris naudojamas individualioje ek. veikloje arba yra tam tikros paskirties (gamybos, paslaugų ir kt.), neatsižvelgiant į tai, ar yra realiai naudojamas. Neapmokestinamas gyventojų nekilnojamasis turtas, kuris naudojamas ž.ū. veikloje, švietimo darbe, social. globai, laidojimo paslaugoms teikti, jurid. asmenų nekilnojamasis turtas, kuris naudojamas aplinkosaugai, apsaugai nuo gaisro, laidojimo paslaugoms teikti, ir kita. S-bės savo biudžeto sąskaita gali sumažinti nekilnojamojo turto mokestį arba nuo jo atleisti. Mokestį reglamentuoja Nekilnojamojo turto įstatymas (2005, įsigaliojo 2006), kuris pakeitė iki 2006 galiojusį Įmonių ir org-jų nekilnojamojo turto įstatymą (pagal jį mokestį turėjo mokėti tik įmonės ir org-jos už joms nuosavybės teise priklausantį nekilnojamąjį turtą).

Žemės mokestis

Šiuo mokesčiu pagal Žemės mokesčio įstatymą (1992) apmokestinamas nustatyta tvarka įregistruotas priv. žemės sklypas arba bendrosios nuosavybės sklypo dalis (moka žemės savininkai, mokesčio tarifas metams – 1,5% žemės kainos, miško žemės kainos be medynų vertės). Kai kurie asmenys (pvz., senatvės pensininkai, neįgalieji) nuo šio mokesčio atleidžiami.

Mokestis už valstybinius gamtos išteklius

Pagal Mokesčių už valstybinius gamtos išteklius įstatymą (1991) jurid. ir fiz. asmenys, kurie įstatymų nustatyta tvarka išgauna valstybinius gamtos išteklius, moka nustatyto dydžio mokesčius pagal paimtų arba potencialiai galimų išgauti (sunaudoti) gamtos išteklių kiekį. Nuo mokesčio atleidžiami žemės naudotojai, kurie ūk. reikalams (ne pardavimui) naudoja jiems suteiktame sklype esančias stat. medžiagų žaliavas ir vandenį, t.p. biol. profilio mokslo ir mokymo įstaigos, kurios vykdo laukinės gyvūnijos, jos gyv. aplinkos ir medžioklės moksl. tyrimus bei studentų mokymą ir naudoja medžiojamųjų gyvūnų išteklius. 70% mokesčio už medžiojamųjų gyvūnų išteklių naudojimą patenka į savivaldybės, kurios teritorijoje naudojami šie ištekliai, 30% – į valstybės biudžetą, mokestis už kitus išteklius – į valstybės biudžetą (į sąskaitą, kurioje kaupiamos Aplinkos rėmimo programos lėšos).

Naftos ir dujų išteklių mokestis

Šį mokestį pagal Naftos ir dujų mokesčio įstatymą (1992, nauja red-ja 2003) moka Lietuvos ir užsienio jurid. bei fiz. asmenys, kurie nustatyta tvarka išgauna naftą ir dujas Lietuvos teritorijoje ir jos ek. zonoje Baltijos jūroje. Mokestis apskaičiuojamas pagal faktiškai per mokestinį l-pį išgautą naftos ir dujų kiekį. Mokesčio dydį sudaro bazinis ir kompensacinis tarifai. Baziniu tarifu apmokestinama iš visų telkinių išgauta nafta ir dujos, kompensaciniu – iš telkinių, kuriems surasti ar išžvalgyti panaudotos valst. lėšos. Naftai ir dujoms iš telkinių, kuriuose gavyba pradėta iki 2003 07 01, taikomas 20% bazinis mokesčio tarifas, jei vėliau – tarifas nustatomas atsižvelgiant į telkinių buvimo vietą ir gavybos mastą. Jei nafta ar dujos išgaunamos valst. lėšomis iki 2003 07 01 išžvalgytuose telkiniuose, bazinis tarifas didinamas 9%, jei po 2007 07 01 – nustatomas 9% kompensacinis tarifas. Naftai ir dujoms iš telkinių, kuriuose gavyba pradėta iki 2003 07 01 ir išgauta 75% ar daugiau išteklių, bazinis tarifas priklauso nuo telkinio buvimo vietos ir gavybos masto.

Mokestis už aplinkos teršimą

Pagal Mokesčio už aplinkos teršimą įstatymą (1999, nauja red-ja 2002, įsigaliojo 2003) apmokestinami į aplinką išmetami teršalai, kai kurie gaminiai, pripildyta pakuotė. Mokesčio mokėtojai – iš stacionarių taršos šaltinių aplinką teršiantys fiz. ir jurid. asmenys, kurie turi turėti gamtos išteklių naudojimo leidimą su nurodytais teršimo normatyvais,

iš ūk. komercinei veiklai naudojamų mobilių taršos šaltinių teršiantys fiz. ir jurid. asmenys, gaminių (padangos, transporto priemonių akumuliatoriai, gyvsidabrio lempos, galvaniniai elementai ir kt.) gamintojai ir importuotojai (už teršimą gaminių ir pakuočių atliekomis). Mokesčių tarifai ir tarifų koeficientai nustatomi teršalams ir teršalų grupėms (išmetami į atmosferą, vandens telkinius, žemės paviršių ir gilesnius jos sluoksnius) pagal jų kenksmingumą aplinkai, pakuotės rūšims (stiklinė, plastikinė, mišri, metalinė, popierinė, kartoninė, polietileno tereftalato ir kt.), transporto rūšims (motorinės ir glžk. transporto priemonės, laivai, lėktuvai) pagal kuro rūšį ar veiklos ciklą. Surinkti mokesčiai už teršimą gaminių ar pakuotės atliekomis patenka į valst. biudžetą, 30% mokesčių už teršalų į aplinką išmetimą – į valst. biudžetą, 70% – į s-bės, kurios teritorijoje yra taršos objektas, biudžetą.

Konsulinis mokestis

Šį nustatyto dydžio mokestį pagal Konsulinio mokesčio įstatymą (1994, įsigaliojo 1995) moka užs. ir Lietuvos jurid. asmenys (išskyrus Lietuvos banką), užs. valstybių ir Lietuvos piliečiai, asmenys be pilietybės už Lietuvos užs. reikalų m-jos Konsulinio dep-to, Lietuvos dipl. atstovybių ir konsulinių įstaigų užsienyje jiems teikiamas konsulines paslaugas, atliekamus notarinius veiksmus ar išduodamus jurid. galią turinčius dokumentus. Mokestis imamas už paso išdavimą, civ. būklės aktų įforminimą ir dokumentų išdavimą, dokumentų vizai gauti priėmimą ir nagrinėjimą bei vizos išdavimą, dokumentų pareikalavimą iš Lietuvos įstaigų, dokumentų legalizavimą, atliekamus notarinius veiksmus ir konsulines paslaugas globos, rūpybos, teisės į palikimą bei kt. turtiniais klausimais, dokumentų išduoti leidimą gyventi Lietuvoje tvarkymą, asmens be pilietybės kelionės dokumento galiojimo laiko pratęsimą ir kt. paslaugas.

Žyminis mokestis

Šį nustatyto dydžio (fiksuotą ar procentais nuo ieškinio sumos) mokestį moka fiz. ir jurid. asmenys už ieškinius, pareiškimus teismui, prašymus peržiūrėti sprendimus ar atnaujinti procesą, t.p. už apeliacinius ir kasacinius skundus bei išduodamus procesinius dokumentus. Nuo mokesčio gali būti atleisti ieškovai bylose dėl išlaikymo priteisimo, dėl žalos, susijusios su asmens sveikatos sužalojimu ar gyvybės atėmimu, dėl nusikalstama veika padarytos turtinės ir neturtinės žalos atlyginimo, ieškovai (darbuotojai) bylose dėl visų iš darbo teis. santykių kylančių reikalavimų, ieškovai ir turtinius reikalavimus pareiškiantys asmenys – įmonių bankroto ir restruktūrizavimo bylose, prokurorai, valst. ir s-bių institucijos bei kt. asmenys, kai siekiama apginti viešąjį, valst. ir s-bės interesus, Lietuvos bankas, Turto bankas, Valstybės turto fondas, t.p. kiti asmenys Civ. proceso kodekso (2002, įsigaliojo 2003) ar kt. įstatymų numatytais atvejais.

Paveldimo turto mokestis

Pagal Paveldimo turto mokesčio įstatymą (2002, įsigaliojo 2003) šį mokestį moka Lietuvos gyventojai (nuolatiniai ir nenuolatiniai) už paveldėtą (pagal įstatymą ar testamentą) turtą. Mokestis skaičiuojamas procentais nuo paveldimo turto apmokestinamosios vertės (ji yra 30% mažesnė už paveldimo turto vertę): jei ji ne didesnė kaip 0,5 mln. Lt – 5%, jei >0,5 mln. Lt – 10%. S-bės taryba gali atidėti mokesčio sumokėjimo terminą ne ilgesniam kaip 1 m. l-piui po paveldėjimo teisės liudijimo išdavimo, savo biudžeto sąskaita sumažinti mokestį arba nuo jo atleisti.

Loterijų ir azartinių lošimų mokestis

Pagal Loterijų ir azartinių lošimų mokesčio įstatymą (2001–03 Azartinių lošimų mokesčio įstatymas) apmokestinami jurid. asmenys, kurie organizuoja loterijas pagal Loterijų įstatymą (2003, įsigaliojo 2004) ir azartinius lošimus pagal Azartinių lošimų įstatymą (2001). Į s-bės, kuri išdavė veiklos licenciją, biudžetą organizuojantieji loterijas moka

5% nuo išplatintų loterijos bilietų nominaliosios vertės, organizuojantieji bingą, totalizatorių, lažybas – 15% gautų įplaukų (atėmus išmokėtus laimėjimus). Už kiekvieną lošimo įrenginį organizuojant lošimus automatais ir stalo lošimus mokamas fiksuotas mokestis: už A kategorijos lošimo automatą – 1800 Lt, B kategorijos – 600 Lt, už ruletes, kortų arba kauliukų stalą – 12 000 Lt per ketvirtį.

Mokestis už pramoninės nuosavybės objektų registravimą

Pagal Mokesčių už pram. nuosavybės objektų registravimo įstatymą (2001) nustatyto dydžio mokestį moka fiz. ir jurid. asmenys (išskyrus Lietuvos banką) už pram. nuosavybės objektų registravimą ir su tuo susijusių dokumentų išdavimą, t.p. už išradimo patento, pram. dizaino, prekių ženklų galiojimo termino pratęsimą, patentinio patikėtinio registravimą Valstybiniame patentų biure.

Mokestis už valstybės turto naudojimą patikėjimo teise

Pagal Mokesčio už valst. turto naudojimą patikėjimo teise įstatymą (2004, įsigaliojo 2005) apmokestinamas visas valst. įmonės valdomas, naudojamas ir disponuojamas patikėjimo teise valst. turtas (ir įmonei perduotas, ir jos pačios įsigytas). Pagr. tarifas – 0,5% apmokestinamojo turto vertės. Kai kurioms konkrečioms įstaigoms taikomi 0,1% ir 0,05% tarifai.

Socialinis mokestis

Apmokestinimo tvarka nustatyta Laikinuoju social. mokesčio įstatymu (2005, įsigaliojo 2006, taikomas 2006–2007 mokestiniams l-piams). Mokėtojai – jurid. asmenys (t.p. ir užsienio jurid. asmenys, vykdantys veiklą Lietuvoje per nuolatinę buveinę), kurie privalo mokėti pelno mokestį nuo apmokestinamojo pelno (už 2006 – 4%, 2007 – 3%). Kai kuriais atvejais mokestis gali būti sumažintas. Surinktas mokestis skiriamas social. programoms ir priemonėms, užimtumui didinti, social. paslaugų plėtrai, t.p. skurdui ir social. atskirčiai mažinti.

Privalomojo sveikatos draudimo įmokos

Privalomojo sveikatos draudimo įmokų (mokamų valstybės, darbdavių ar pačių draudžiamųjų) dydį nustato Sveikatos draudimo įstatymas (1996, įsigaliojo 1997). Individualia veikla besiverčiantys fiz. asmenys ir įmonės, įstaigos bei org-jos už asmenis, dirbančius pagal sutartis, narystės pagrindais, ūk. bendrijose ar ž.ū. b-vėse, valst. tarnautojus, politikus, pareigūnus ir kai kuriuos kt. asmenis moka 30% gyventojų pajamų mokesčio dydžio ir 3% šiems asmenims apskaičiuoto darbo užmokesčio dydžio privalomojo sveikatos draudimo įmokas. Ūkininkai ir žemės naudotojai moka nustatyto dydžio (1,5% arba 3,5% min. mėnesinės algos, atsižvelgiant į žemės naudmenų plotą), kt. asmenys – 10% užpraeito ketvirčio šalies vid. mėnesinio darbo užmokesčio dydžio įmokas.

Valstybinio social. draudimo įmokos

Pagal Social. draudimo įstatymą (1991, nauja red-ja 2004, įsigaliojo 2005) visi dirbantieji privalomai draudžiami valst. social. draudimu. Nustatyto dydžio įmokas į Valst. social. draudimo biudžetą moka apdraustieji asmenys ir (arba) jų draudėjai (darbdaviai). Konkrečių rūšių social. draudimo įmokų tarifai ir jų dydžiai (dalys) tvirtinami atitinkamų metų Valstybinio social. draudimo fondo biudžeto rodiklių patvirtinimo įstatymu. Pvz., draudėjų (įmonių) mokamų valstybinio pensijų, sveikatos, ligos ir motinystės, nedarbo social. draudimo įmokų bendrasis tarifas – 31% nuo apdraustojo pajamų (ne mažesnis už min. mėnesinę algą darbo užmokestis, pašalpos, kompensacijos už atostogas, išskyrus nėštumo ir gimdymo bei vaiko iki 3 m. priežiūros, t.p. pašalpos, kt. išmokos, išskyrus komandiruočių išlaidoms atlyginti), apdraustųjų mokamų įmokų bendrasis tarifas – 3% nuo gaunamų pajamų. Kai kurių apdraustųjų pajamoms taikomi mažesni tarifai.

Įmokos į Garantinį fondą

Pagal Garantinio fondo įstatymą (2000, įsigaliojo 2001) 0,2% darbuotojams priskaičiuoto darbo užmokesčio dydžio įmokas moka visi jurid. asmenys, išskyrus valst. ir s-bių biudžetines įstaigas, polit. partijas, profes. s-gas ir rel. bendruomenes, t.p. ES šalyse narėse ir kitose Europos ek. erdvės valstybėse įsisteigusias įmones, kuriose pagal tų šalių įstatymus vykdomos nemokumo procedūros.

Atskaitymai nuo pajamų pagal Miškų įstatymą

Pagal Miškų įstatymą (1994, nauja red-ja 2001) bendrosioms miškų ūkio reikmėms Vyr-bės nustatyta tvarka miškų urėdijos moka privalomuosius 5% atskaitymus iš pajamų už parduotą žaliavinę medieną ir nenukirstą mišką. Šie atskaitymai įtraukiami į valst. biudžeto pajamas ir naudojami Vyr-bės patvirtintai spec. programai finansuoti (miškams inventorizuoti, apskaitai, valst. miškų miškotvarkos projektams rengti, bendrai, neatsižvelgiant į nuosavybės formą, valstybinei miškų priešgaisrinei sistemai organizuoti ir išlaikyti, stichinių nelaimių padariniams ir masinių ligų bei kenkėjų židiniams likviduoti, miško mokslo ir projektavimo darbams, priv. miškų savininkams konsultuoti ir mokyti, miško propagandai organizuoti, miškų ūkį aptarnaujančių org-jų vykdomoms programoms ir kt.).

Rinkliavos

Pagal Rinkliavų įstatymą (2000, įsigaliojo 2001) fiz. ir jurid. asmenys (išskyrus Lietuvos banką) moka nustatyto dydžio privalomas rinkliavas už valstybės ir vietos savivaldos institucijų, tarnybų ar org-jų (išskyrus teismus) teikiamas paslaugas. Valst. rinkliavos (įskaitomos į valst. biudžetą) mokamos už civ. būklės aktų registravimą civ. metrikacijos įstaigose, įrašų civ. būklės aktuose pakeitimą ir papildymą, įrašą civ. būklės akte patvirtinančio dokumento išdavimą, išduodamą dokumentą dėl pilietybės, dėl išvykimo į užsienį, dėl atvykimo į Lietuvą ir gyvenimo joje, dėl užsieniečių įdarbinimo, t.p. už asmens gyv. vietą patvirtinantį dokumentą, už licencijos verstis licencijuojama veikla išdavimą ar perregistravimą, kitas įv. institucijų teikiamas paslaugas. S-bės taryba turi teisę s-bės teritorijoje nustatyti vietines rinkliavas (įskaitomos į s-bės biudžetą) už leidimus atlikti kasinėjimo darbus viešojo naudojimo teritorijoje (gatvėse, aikštėse, žaliuosiuose plotuose), atitverti ją arba apriboti eismą joje, prekiauti ar teikti paslaugas nustatytose viešosiose vietose, įrengti vaizdinę komercinę reklamą ant s-bei priklausančių ar valdomų objektų, organizuoti komercinius renginius viešojo naudojimo teritorijoje, t.p. už gyvūnų (šunų, kačių) registravimą ir laikymą daugiabučiuose namuose, komunalinių atliekų surinkimą bei tvarkymą ir kita.

Muitai

Muitų tarifus, muitų taikymo tvarką ir administravimą reglamentuoja muitų teisės aktai (ES muitinės kodeksas, ES ir Lietuvos tarpt. sutartys, Lietuvos muitinės įstatymas ir kt. teisės aktai).

Kiti mokesčiai

Cukraus gamintojai moka mokesčius už cukraus ir izogliukozės kiekį, kai viršijamos nustatytos gamybos kvotos, pagal Pertekliaus mokesčio cukraus sektoriuje įstatymą (iki 2007 Baltojo cukraus virškvočio mokesčio įstatymas, 2002), Papildomos baltojo cukraus gamybos kvotos ir pridėtinės izogliukozės gamybos kvotos vienkartinio išpirkimo mokesčio įstatymą (2006), Kvotinio cukraus gamybos mokesčio ir papildomo cukraus gamybos mokesčio įstatymą (2003, nauja red-ja 2004, įsigaliojo 2007) ir kitus.

Kitos įmokos

Pagal konkrečius įstatymus ar kitus teis. aktus gali būti numatytos įv. įmokos, pvz., administracinės baudos ir kita. *Marytė Vaičiulionienė* (nuo 1990), *Alfonsas Žilėnas* (iki 1990)

BANKAI

Pirmieji bankai Lietuvoje atsirado panaikinus baudžiavą. Ilgalaikes paskolas (10–66 m.) teikė akcinis Žemės bankas (įk. 1872) Vilniuje, Peterburgo–Tulos bankas (įk. 1872), Rusijos valstybinio Bajorų žemės banko Vilniaus skyrius (įk. 1886) bei valstybinio Valstiečių žemės banko Vilniaus (įk. 1883) ir Kauno (įk. 1884) skyriai, Suvalkų žemės kredito d-ja (įk. 1900) bei Vilniaus miesto kredito bankas (įk. 1908). Trumpalaikes paskolas pramonei ir prekybai teikė Vilniaus privatinis komercijos bankas (įk. 1873, skyrius Kaune ir agentūra Ukmergėje), kelių Rusijos komercijos bankų skyriai, savitarpio kredito d-jos (1914 Kauno gubernijoje veikė 17, Vilniaus – 12, Suvalkų – 3), bankiniai namai ir kontoros (prieš pat I pasaul. karą Kauno gubernijoje veikė 11, Vilniaus – 10, Suvalkų – 4). Iki 1914 dar veikė Rusijos valst. banko Vilniaus skyrius (įk. 1865) ir Kauno skyrius (įk. 1883). Nedideles paskolas teikė taupmenų skolinamosios b-vės (seniausia – Pabiržės, įk. 1871; 1889 veikė 31, 1915 – 155 b-vės), kredito b-vės (pradėjo kurtis 1907; 1915 veikė 52), Suvalkų gub. gminų (valsčių) taupmenų skolinamosios kasos (1912 buvo 49) bei Vilniaus ir Kauno gubernijų bendruomenių taupmenų skolinamosios kasos (steigtos nuo 1904; 1915 Kauno gubernijoje buvo 6, Vilniaus – 76). 1915 veikė 317 valst. taupomųjų kasų, turėjusių 45,2 mln. rb indėlių. 1918–22 (iki Lietuvos banko įkūrimo) pinigų emisijos bei kredito centr. įstaigos f-jas atliko vokiečių Rytų skolinamoji kasa (*Darlehnskasse Ost*, įk. 1916). 1918 pab. įkurtas Prekybos ir pramonės (1925 bankrutavo), 1919 – Ūkio, 1920 – Centralinis žydų, Komercijos, Kooperacijos bankai, M. Brauno bankiniai namai, 1921 – Tarptautinis ir Kredito, 1923 – Centralinis ūkininkų (1930 bankrutavo), 1924 – Žemės (1930 akc. kapitalas 50 mln. Lt, 96% akcijų priklausė valstybei) bankai. Paskolų buvo teikiama mažai, daugiausia spekuliuota Vokietijos markėmis ir investuota į nekilnojamąjį turtą. 1922 10 02 įvesta nac. valiuta litas ir įkurtas Lietuvos bankas (akc. kapitalas 12 mln. Lt, 80% akcijų priklausė valstybei). Įvedus litą dauguma bankinių namų nustojo veikti, 1924 liko tik M. Brauno namai Kaune. 1924 dar veikė 10 bankų, po 1929–33 pasaulinės ek. krizės liko 6 bankai ir 1 bankiniai namai. 1938 Ūkio, Komercijos ir Centraliniam žydų bankams teko 89,1% visų komercinių bankų indėlių ir 77% diskontuotų vekselių. 1939 visų šalies bankų (be Klaipėdos kr.) nuosavas kapitalas sudarė 95,2 mln. Lt, suteiktos paskolos 384,6 mln. Lt, indėliai 201,7 mln. Lt, taupomosiose kasose indėlių buvo ~70 mln. litų. Vilniaus krašte 1939 veikė 9 bankai ir bankų skyriai bei 3 bankiniai namai: Klecko ir Levino (įk. 1921), Rudzinskio ir Kaufmano (įk. 1930), Bunimovičiaus (įk. 1921). Kai kurie bankai buvo Lenkijos banko Vilniaus skyriai; Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą jie buvo likviduoti. Klaipėdos krašte 1924 veikė 15, 1936 – 5 bankai: Žemės ūkio (*Landschaftsbank*, įk. 1923), *Raiffeisenbank* (įk. 1923), Klaipėdos (įk. 1930), Lietuvių tautinis (įk. 1919) ir kredito s-ga *Kreditverein*. Jų nuosavas kapitalas sudarė 4 mln. Lt, bankai turėjo 20 mln. Lt vertės indėlių. Valst. įstaigų tarnautojai ir karininkai buvo įsteigę taupomąsias skolinamąsias kasas. 1940 SSRS okupavus Lietuvą buvo likviduoti Centralinis žydų ir Kredito bankai, M. Brauno bankiniai namai, savitarpio kredito d-jos, tarnautojų ir karininkų taupomosios skolinamosios kasos, likusieji bankai nacionalizuoti ir įtraukti į SSRS kredito sistemą. Lietuvos bankas pertvarkytas į SSRS valst. banko Lietuvos resp. kontorą. Iš kitų bankų sudarytos SSRS pramonės, SSRS prekybos ir SSRS ž.ū. bankų resp. kontoros bei Lietuvos resp. komunalinis bankas. 1941 vid. Vokietijai okupavus Lietuvą, Lietuvos laikinoji vyr-bė panaikino bankų sistemos sov. pertvarkymus (Komunalinį banką paliko). 1941 vok. okupacinė valdžia likvidavo visus Lietuvos bankus, išskyrus Lietuvos banką (jį likvidavo 1942 rudenį) ir įsteigė kelių Vokietijos bankų skyrius. Po Vokietijos okupacijos atkurti ankstesni sov. bankai. Pertvarkius SSRS bankų sistemą nuo 1959 Lietuvoje veikė SSRS valst. banko ir SSRS statybos banko resp. kontoros. Valst. banko sistemai nuo 1963 priklausė ir taupomosios kasos (1975 buvo 1073, 1983 – 965). Nuo 1978 veikė SSRS užs. prekybos banko skyrius. Pirmieji komerciniai bankai pradėjo veikti 1989 pr. (pirmasis 1988 pab. įkurtas Lietuvos akcinis inovacinis bankas). 1990 03 01

nutarta atkurti centrinį – Lietuvos banką, kuris turėtų išimtinę pinigų emisijos teisę (litas įvestas 1993), reguliuotų pinigų ir kredito apyvartą, kontroliuotų kitų bankų steigimąsi ir veiklą. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę savarankiškais Lietuvos bankais tapo SSRS bankų resp. skyriai; vėliau kai kurie bankai buvo pertvarkyti arba likviduoti. Sparčiai didėjo komercinių bankų skaičius: 1990 pab. veikė 12, 1991 pab. – 16, 1993 pab. – 28, 1995 pab. dėl bankrotų liko tik 12. 1993–97 bankrutavo 13 bankų (*Apus*, *Ateitis*, *Sekundė*, *Lietuvos verslas*, Lietuvos akcinis inovacinis bankas ir kt.), vėliau dar keli. Bankrotų pagr. priežastys: nebuvo įvertinta veiklos rizika, nesukaupta pakankamai akc. kapitalo, bankų darbuotojų profesionalumo stoka bei nusikalstama veikla. Pasitikėjimas bankais sumažėjo. Bankrutavusių bankų likvidavimo procesas užtruko: 2001 pr. dar nebuvo likviduota 14 bankų (iš Įmonių registro išbraukti tik Lietuvos valst. komercinis ir Lietuvos akcinis inovacinis). 2001 veikė 9 komerciniai bankai ir 4 užs. bankų skyriai (Lenkijos *Kredyt Bank S. A.*, Suomijos *Nordea Bank Finland Plc*, Vokietijos *Norddeutsche Landesbank Girozentrale* ir Vokietijos *Vereins-und Westbank AG*). 2001 pab. Lietuvos taupomasis bankas (įkurtas iš SSRS darbo santaupų ir gyventojų kreditavimo banko resp. skyriaus, įregistruotas 1993, 2001 privatizuotas, ~90% akcijų įsigijo Estijos *Hansapank*) ir *Hansabankas* (įk. 1999, Estijos *Hansapank* antrinis bankas) susijungė į *Hansa–LTB* (nuo 2003 *Hansabankas*). 2002 veikė komerciniai bankai: Vilniaus bankas (įk. 1990, iki 1992 Spaudos bankas, 1999 įsigijo banką *Hermis*, 2005 tapo SEB Vilniaus banku, nuo 2008 pr. SEB bankas), *Hansa–LTB*, Lietuvos žemės ūkio (įkurtas iš Lietuvos agropramoninio banko, įregistruotas 1993, 2002 privatizuotas, nuo 2003 NORD/LB, nuo 2006 DnB NORD bankas), *Snoras* (įk. 1992, iki 1993 pab. Šiaulių krašto bankas), Ūkio (įk. 1989), Šiaulių (įk. 1992), Medicinos (įk. 1992, iki 1997 *Ancorobank*), *Parex* (įk. 1996, iki 2000 10 Industrijos bankas), *Sampo* (įk. 1993, iki 2001 Lietuvos vystymo bankas). Neveiksnių aktyvų valdymo įmonei Turto bankui (1996 pertvarkytas iš *Aurabanko*) perduoti bankrutavusių ir restruktūrizuotų komercinių bankų neveiksnūs aktyvai. 1993 12 06 Lietuva priimta į Tarpt. elektroninę tarpbankinių ryšių sistemą SWIFT (*Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications*).

2008 pr. Lietuvoje veikė 9 komerciniai bankai (SEB bankas, *Hansabankas*, DnB NORD, *Snoras*, Ūkio, *Sampo*, Šiaulių, *Parex*, Medicinos) ir 2 užs. bankų skyriai (Italijos *UniCredit Bank* Lietuvos sk. ir Suomijos *Nordea Bank Finland Plc* Lietuvos sk.). Lietuvos banko duomenimis, jų bendras akc. kapitalas 2007 pr. sudarė 2,7 mlrd. Lt (per metus padidėjo 71,7%), turtas (aktyvai) – 58,9 mlrd. Lt (14,1 mlrd. Lt, arba 31,3%, daugiau nei 2006 pr.; 1 lent.). Turto didž. dalį sudarė klientams suteiktos paskolos (2 lent.), bankų įsipareigojimų struktūroje – įsiskolinimas bankams ir kitoms fin. institucijoms bei fiz. asmenų indėliai (3 lent.). Pagal valdomą turtą 69% rinkos užėmė 3 didž. bankai – SEB Vilniaus bankas (nuo 2008 pr. SEB bankas), *Hansabankas* ir DnB NORD. 2006 bankai klientams suteikė paslaugų už ~38,6 mlrd. Lt (12,7 mlrd. Lt, arba 48,9%, daugiau nei 2005), iš jų paskolų priv. įmonėms – 22,3 mlrd. Lt, fiz. asmenims – 14,7 mlrd. Lt (iš jų – 10,3 mlrd. Lt būsto paskolų). Indėliai ir akredityvai bankuose sudarė ~30,3 mlrd. Lt (5,2 mlrd. Lt, arba 20,5%, daugiau nei 2005), iš jų priv. įmonių – 10,5 mlrd. Lt, fiz. asmenų – 17,9 mlrd. litų. Bendras visų bankų grynasis pelnas (nuosekliai didėjo nuo 2002) buvo 667,0 mln. Lt (88,4% didesnis nei 2005). Lietuvos bankų asociacijos duomenimis, 2007 veikė >700 banko skyrių ar klientų aptarnavimo vietų (daugiausia – *Snoro* ir *Hansabanko*), >1200 bankomatų (daugiausia – *Hansabanko*, *Snoro* ir SEB Vilniaus banko), >24 000 mokamųjų

1 lent. **Lietuvoje veikiančių komercinių bankų ir užs. bankų skyrių turtas 2007 pr.** (mln. Lt)

Bankas ar užs. banko skyrius	Turtas
SEB Vilniaus bankas*	21 160
Hansabankas	17 559
DnB NORD	7 510
Sampo bankas	4 233
Snoras	4 211
Nordea Bank Finland Plc Lietuvos sk.	3 248
Ūkio bankas	3 025
Šiaulių bankas	1 350
Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG Vilniaus sk.**	1 010
Parex bankas	760
Medicinos bankas	427
iš viso	58 903

* nuo 2008 01 SEB bankas
** 2007 09 jo įsipareigojimus ir veiklą perėmė *UniCredit Bank* Lietuvos sk.

2 lent. **Lietuvoje veikiančių komercinių bankų ir užs. bankų skyrių turto struktūra 2007 pr.** (%)

pinigai ir lėšos centr. banke	6
lėšos kredito įstaigose	9
paskolos fin. institucijose	5
klientams suteiktos paskolos	66
vertybiniai popieriai	12
kt. turtas	2
iš viso	100

3 lent. **Lietuvoje veikiančių komercinių bankų ir užs. bankų skyrių įsipareigojimų struktūra 2007 pr.** (%)

įsiskolinimas bankams ir kitoms fin. institucijoms	34
priv. įmonių indėliai	19
fiz. asmenų indėliai	33
kt. indėliai	4
kt. įsiskolinimai (įskaitant subordinuotas paskolas)	10
iš viso	100

4 lent. **Lietuvos bankų sektoriaus kai kurie rodikliai 2007 vid.**

Bankas ar užs. banko skyrius	Skyrių (klientų aptarnavimo vietų) skaičius	Darbuotojų skaičius	Bankomatų skaičius	Mokamųjų kortelių skaitytuvų skaičius	Mokamųjų kortelių skaičius	Klientų skaičius
SEB Vilniaus bankas*	69	2 016	273	10 284	1 181 984	1 046 870
Hansabankas	128	3 370	360	10 017	1 251 720	1 258 661
DnB NORD	77	1 155	146	687	288 612	479 998
Snoras	242	1 973	325	1 453	716 432	254 358
Ūkio bankas	50	643	25	113	60 302	91 997
Sampo bankas	16	513	0	0	68 118	79 380
Šiaulių bankas	49	510	9	98	39 571	106 063
Parex bankas	27	412	59	1 361	26 311	43 217
Medicinos bankas	44	516	0	0	0	17 873
Bayerische Hypo- und Vereinsbank AG Vilniaus sk.**	2	40	0	1	0	526
Nordea Bank Finland Plc Lietuvos sk.	10	240	39	0	62 387	62 597
iš viso	714	11 388	1 236	24 014	3 695 437	3 441 540

* nuo 2008 01 SEB bankas
** 2007 09 jo įsipareigojimus ir veiklą perėmė *UniCredit Bank* Lietuvos sk.

kortelių skaitytuvų (daugiausia – SEB Vilniaus banko ir *Hansabanko*), išduotų mokamųjų kortelių skaičius pasiekė ~3,7 mln. (daugiausia – *Hansabanko* ir SEB Vilniaus banko), bankų klientų skaičius – >3,4 mln. (daugiausia – *Hansabanko* ir SEB Vilniaus banko), iš jų – ~3,3 mln. fiz. asmenų (4 lent.). *Meilutė Jasienė, Venantas Mačiekus ir kiti*

KREDITO UNIJOS

Kredito kooperatyvai pradėjo steigtis 19 a. pab. (1871 Pabiržėje, 1873 Vidžiuose, dab. Baltarusija, ir Padubysyje, dab. Bazilionai, Šiaulių rj. s-bė). Kredito kooperacija daugiausia plito tarp ūkininkų, labiau reiškėsi tarp lenkiškos orientacijos dvarininkų ir žydų kilmės piliečių. Prieš I pasaul. karą veikė 207 kredito kooperatyvai (vienijo ~88 900 narių, buvo surinkę 6,3 mln. rb indėlių, išdavę 6,8 mln. rb paskolų), Klaipėdos krašte – 47. Per I pasaul. karą jie sunyko, atgijo 1919 priėmus Kooperacijos įstatymą ir parengus konkrečių kooperatyvų rūšių pavyzdinius įstatus. 3 d-metyje išsiskyrė 2 kredito kooperatyvų tipai: žemės ūkio (smulkaus kredito d-jos, valsčių taupomosios skolinamosios kasos ir kt.) ir miesto (daugiausia žydų liaudies bankai, t.p. tarnautojų taupomosios skolinamosios kasos). 1925 veikė 302, 1930 – 209, 1935 – 369, 1937 – 422 (iš jų – 41 Klaipėdos krašte, 17 – Vilniaus krašte), 1939 – 310 (skaičius sumažėjo dėl kooperatyvų jungimosi) kredito kooperatyvų. Kaimo kooperatyvų fin. centrais tapo Kooperacijos ir Centralinis ūkininkų bankai, miesto kooperatyvų – Centralinis žydų bankas. Trumpalaikėmis paskolomis kredito kooperatyvus rėmė ir Lietuvos bankas (įk. 1922). SSRS valdžia miesto kooperatyvus nacionalizavo, kaimo – pertvarkė soc. pagrindais ir nuo 1949 pamažu likvidavo.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1994 Kanados Kvebeko prov-jos *Desjardins* kredito unijų konfed-jos tarpt. skyrius atidarė savo atstovybę Kaune. Jos pagr. tikslas buvo supažindinti Lietuvos gyventojus su kredito kooperacijos idėja, padėti steigti kredito unijas, konsultuoti fin. ir valdymo klausimais. 1996 įkurta Pirmoji lenkų kredito unija (nuo 2004 Vilniaus regiono kredito unija). Nuo 1996 kredito unijų veiklą reglamentuoja Kredito unijų įstatymas (1995, nauja red-ja 2000). Nuo 1996 leidžiamas period. leidinys *Kredito unijų žinios*. Nuo 1997 veikia asociacija *Lietuvos kredito unijos*. Pagal Centrinės kredito unijos įstatymą (2000, nauja red-ja 2004) 2002 įsteigta Lietuvos centrinė kredito unija (jos nariai – kredito unijos ir Vyriausybė). Ji verčiasi indėlių priėmimu, lėšų skolinimu, pervedimu, teikia fin. paslaugas savo nariams, t.p. kredito unijų, kurios yra jos narės, nariams, kt. fin. įstaigoms, prižiūri savo narių kredito unijų veiklą.

2007 vid. veikė 67 kredito unijos (2006 pab. – 66, 2005 – 56), jos vienijo ~84 000 narių (2006 pab. – 69 630). Bendras visų unijų turtas (aktyvai) 2007 pr. buvo 461,8 mln. Lt (didžiausios – Panevėžio kredito unijos – sudarė >51,5 mln. Lt, arba ~11,2% visų kredito unijų turto), indėliai kredito unijose – 370,9 mln. Lt (iš jų kredito unijų ir asocijuotųjų narių – 367,4 mln. Lt, arba 99% visų indėlių), suteiktų paskolų suma – 305,1 mln. litų. Kredito unijų pajamų pagr. šaltinis – palūkanų pajamos (2006 – 89,7% visų pajamų), išlaidų didž. dalį sudarė palūkanų (44,7% visų išlaidų) ir operacinės (44,1%) išlaidos. 2006 visų kredito unijų pelnas sudarė 2,3 mln. Lt, pelningai dirbo 58, nuostolingai – 8 kredito unijos. 59 kredito unijos (2007 pr. vienijo ~62 700, 2007 vid. – ~73 200 narių) yra asociacijos *Lietuvos kredito unijos* ir Lietuvos centrinės kredito unijos narės. Lietuvos centrinės kredito unijos (jos narėms priklauso 3,9 mln. Lt, Lietuvos Vyriausybei – 1,4 mln. Lt pajinio kapitalo) turtas 2007 pr. pasiekė ~109,8 mln. Lt (didžiausias per visą veiklos l-pį), suteiktų paskolų suma – 31 mln. Lt, 2006 unijos pelnas sudarė ~393 000 litų. *Daiva Jurevičienė*

1 lent. **Lietuvos lizingo b-vių portfelis 1998–2007*** (mln. Lt)

1998	644
2000	701
2002	1 825
2004	3 887
2006	7 481
2007	10 857

* Lietuvos lizingo asociacijos duomenys

LIZINGO BENDROVĖS

Lizingo verslas Lietuvoje pradėtas plėtoti 1993, 1995 įkurta pirmoji lizingo b-vė – *Vilniaus banko lizingas* (nuo 2005 *SEB VB lizingas*, nuo 2008 pr. *SEB lizingas*). 1998 įkurta Lietuvos lizingo asociacija. Lizingo rinka sparčiai plėtojosi. 1998–2007 lizingo portfelis (bendra lizingo sandorių vertė) padidėjo ~17 kartų (1 lent.).

2007 Lietuvoje veikė 12 lizingo b-vių, 11 iš jų vienijo Lietuvos lizingo asociacija. 2007 pab. didžiausią lizingo rinkos dalį užėmė b-vės *Hansabanko lizingas* ir *SEB VB lizingas* (2 lent.). Lizingo portfelis (bendra lizingo sandorių vertė) 2006 sudarė 7481 mln. Lt (iš jų naujai pasirašytų sutarčių vertė – 6218 mln. Lt): fin. lizingas – 7037 mln. Lt, veiklos lizingas – 444 mln. litų. Vertinant pagal turto rūšis kilnojamojo turto lizingas siekė 6096 mln. Lt, nekilnojamojo turto (išskyrus žemę ir gamtinius išteklius, kurie pagal Lietuvos civilinį kodeksą negali būti teikiami lizingui) – 1385 mln. litų. Iš kilnojamojo turto lizingo labiausiai buvo paplitęs sunkiojo kelių transporto priemonių, pramoninės įrangos ir lengvųjų automobilių lizingas (3 lent.). 2007 lizingo portfelis sparčiai didėjo ir 2007 09 30 pasiekė 10 021 mln. Lt (iš jų naujai pasirašytų sutarčių vertė – 6770 mln. Lt): finansų lizingas – 9488 mln. Lt, veiklos lizingas – 533 mln. litų. Kilnojamojo turto lizingas sudarė 8088 mln. Lt, nekilnojamojo turto – 1933 mln. litų. Iš kilnojamojo turto lizingo sunkiojo kelių transporto priemonių lizingas siekė 3288 mln. Lt, pramoninės įrangos – 2162 mln. Lt, lengvųjų automobilių – 1944 mln. Lt, organizacinės ir biuro technikos – 152 mln. Lt, laivų, lėktuvų ir geležinkelio riedmenų – 117 mln. Lt, kito turto – 421 mln. litų. *Daiva Jurevičienė*

2 lent. **Lietuvos lizingo rinkos pasiskirstymas pagal lizingo portfelį 2007 pab.***

Lizingo b-vė	Rinkos dalis, %
Hansabanko lizingas	40,53
*SEB VB lizingas***	36,62
DnB NORD lizingas	7,16
*Sampo banko lizingas****	5,18
Nordea Finance Lithuania	3,56
Ūkio banko lizingas	2,04
Snoro lizingas	1,95
Šiaulių banko lizingas	1,36
Parex faktoringas ir lizingas	1,25
Medicinos banko lizingas	0,24
Afin Baltica	0,09
*Parex lizingas*****	0,02
iš viso	100,0

* Lietuvos lizingo asociacijos duomenys
** nuo 2008 pr. *SEB lizingas*
*** nepriklauso asociacijai
**** lizingo paslaugas teikė iki 2008

3 lent. **Lietuvos lizingo b-vių portfelio struktūra* pagal turto rūšis 2006****

Turto rūšis	Lizingo portfelio dalis, mln. Lt
nekilnojamasis turtas	1 385
kilnojamasis turtas	6 096
pram. įranga	1 664
organizacinė ir biuro technika	129
sunkiojo transporto priemonės	2 244
lengvieji automobiliai	1 513
laivai, lėktuvai, glžk. riedmenys	108
kt. turtas	438
iš viso	7 481

* ne visų lizingo b-vių portfelis pateiktas su užs. lizingu
** Lietuvos lizingo asociacijos duomenys

DRAUDIMAS

Tam tikros draudimo operacijos buvo atliekamos jau LDK laikais. Draudimo verslas Lietuvos teritorijoje atsirado 19 a., buvo reguliuojamas RI įstatymų. Gyvybės draudimu vertėsi įmonė *Gyvenimas* (įk. 1835). Jos agentūros Kaune ir Vilniuje teikė paslaugas šių gubernijų gyventojams, tačiau gyvybės draudimas nebuvo populiarus. Transporto priemonių draudimo paslaugas teikė akc. b-vė *Viltis*. 19 a. 2 pusėje pradėjo kurtis ir savitarpio draudimo d-jos (jų nariai buvo ir draudikai, ir draudėjai). Pirmoji tokia d-ja įkurta 1897, daugiausia vienijo stambiuosius žemės savininkus. 1905 į draudimo veiklą įsitraukė ir valst. taupomosios kasos, veikiančios prie Rusijos valst. banko skyrių. Rusijai pavaldžioje Lietuvos dalyje gerai orga-

nizuotą draudimo įmonių sistemą sugriovė I pasaul. karas. Pradėjo veikti valstybės nekontroliuojamos užs. b-vės *Allianz*, *Victoria*, *Erich Nelte* ir kitos. Draudimo įmonių veiklos kontrolė buvo įvesta 1919 06 19 – prie Prekybos ir pramonės m-jos įkurta Draudimo skyrius (valst. kilnojamajam ir nekilnojamajam turtui bei gyvybei drausti), Draudimo reikalų k-tas ir Draudimo reikalų inspekcija (draudimo įstaigų veiklai prižiūrėti ir kitiems draudimo klausimams spręsti). 1919 11 17 sujungus Prekybos ir pramonės bei Finansų m-jas Draudimo skyrius tapo Rinkliavų dep-to padaliniu. 1919 12 05 priimtas Draudimo d-jų įstatymas, 1921 02 04 – Valstybinio apdraudimo įstaigos įstatymas. Ši įstaiga draudė nuo gaisro trobesius (iki 1923 pab. ūkininkams privalomai), pašarus, javus, žmonių gyvybę, turėjo teisę perdrausti savo vykdomą draudimą ir šalyje, ir užsienyje. 1921 įkurta draudimo akc. b-vė *Lietuva*, 1922 jai suteikta išimtinė teisė drausti turtą nuo gaisro visuose miestuose, turinčiuose iki 40 000 gyventojų, transporto priemones ir gyvybę – visoje Lietuvoje. 1922 įkurta b-vė *Lietuvos Loidas* (iš pradžių draudė tik pastatus nuo gaisro, vėliau vykdė ir laivų, transporto priemonių, vagysčių, nelaimingų atsitikimų, gyvybės draudimą). Centralinė draudimo s-ga *Kooperacija* (įk. 1925) draudė kooperatyvų ir jų narių kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą. 1938 veikė 6 draudimo b-vės. Be pagrindinių draudimo rūšių, buvo vykdomas ir civ. atsakomybės, vitrinų stiklų draudimas bei draudimas nuo vagysčių su įsilaužimu.

1940 SSRS valdžia nacionalizavo visas Lietuvos draudimo b-ves. Valstybės draudimo įstaiga buvo pertvarkyta į SSRS valst. draudimo įmonės padalinį. Vokietijos okupacijos metais draudimo veiklą perėmė Valstybės draudimo v-ba, kuri tiesiogiai priklausė Reicho Rytų krašto gen. komisariatui. Informacija apie draudimą buvo slapta. 1944–90 pr. draudimo veikla vykdyta pagal SSRS įstatymus, unifikuotus visoje SSRS ir R. Europoje draudimo modelius ir standartus (SSRS priimti 1948). Veikė draudimo valst. monopolis (visų rūšių draudimą vykdė Valstybinė draudimo įmonė *Gosstrach*), didelė valdymo centralizacija neleido aktyviai reaguoti į pasikeitusias sąlygas, nepaslankūs tarifai, konkurencijos nebuvimas trukdė plėsti ir tobulinti draudimo veiklą. 1958 Lietuvos valst. draudimo v-ba tapo Finansų m-jos padaliniu, 1967 – Vyriausiąja valst. draudimo v-ba. Buvo plėtojamos turto ir asmens draudimo šakos. Turto draudimo pošakiai, paremti skirtingomis nuosavybės formomis, buvo: kolūkių turto, tarybinių ūkių turto, kooperatinių ir visuom. org-jų turto, gyventojų asmeninio turto, tikinčiųjų bendruomenių ir pavienių asmenų naudojamų valst. pastatų draudimas. Turto draudimo pošakiai dar buvo skirstomi į draudimo rūšis, pvz., kolūkių turto draudimo pošakį sudarė ž.ū. pasėlių, gyvulių, pastatų ir kt. turto draudimas, gyventojų asmeninio turto – pastatų, gyvulių, namų turto ir transporto priemonių draudimas. Asmens draudimo šaką sudarė mišrusis gyvybės, vaikų, sutuoktuvių, pensijų draudimas, individualus draudimas nuo nelaimingų atsitikimų, darbuotojų draudimas įmonių ir org-jų lėšomis, draudimas iki gyvos galvos mirties ir darbingumo netekimo atveju. Visos šakos ir rūšys turėjo privalomąją ir savanoriškąją draudimo formą. Iki 1960 >90% visų draudimo įmokų buvo surenkama iš turto draudimo, 7 d-metyje asmens draudimo įmokos sudarė 20–25%.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę 1990 priimti Akc. bendrovių įstatymas (įteisino naują įmonių rūšį) ir Draudimo įstatymas (įteisino 4 rūšių draudimo įmones: valstybinę ir akc. b-ves, draudimo ir savidraudos d-jas) sudarė sąlygas kurtis privačioms draudimo b-vėms. 1991 įkurtos pirmosios priv. kapitalo draudimo b-vės – *Vicura* (iki 1994 *Kirnis*; pagr. akcininkas – Šveicarijos b-vė *Spektra Bau Industrie AG*), *Drauda* (nuo 2001 *ERGO Lietuva*; steigėjai – Vokietijos b-vė *Alte Leipziger* ir Valstybinė draudimo įmonė), *Baltijos garantas*, *Preventa* (2002 prijungta prie *ERGO Lietuva*). 1992 >90% draudimo rinkos tebekontroliavo Valstybinė draudimo įstaiga (nuo 1996 akc. b-vė *Lietuvos draudimas*, 1999 visiškai privatizuota). Ji tebeturėjo (iki 20 a. 10 d-mečio vid.) privalomojo draudimo monopolį (šia forma draudė valst. ir nevalst. akc. b-vių kapitalą, keleivių sveikatą ir gyvybę bei gyventojų pastatus). Draudimo įmonių veiklos priežiūros f-ja suteikta Draudimo reikalų tarnybai (1996 pertvarkyta į Valstybinę draudimo priežiūros tarnybą) prie Finansų m-jos. 1993 atidarytas pirmasis užs. b-vės filialas (Estijos BICO). Draudimo

b-vių sparčiai daugėjo – 1993 pab. veikė >30, tačiau netrukus dalis jų bankrutavo dėl per mažo reikalaujamo įstatinio kapitalo, didžiulės prisiimtos rizikos, keliolika ar keliasdešimt kartų didesnės už realias galimybes atlyginti galimus nuostolius, b-vių steigėjų atsakomybės trūkumo, noro kuo greičiau ir daugiau pasipelnyti, darbuotojų neprofesionalumo, netinkamo sukauptų lėšų investavimo, nepakankamos veiklos kontrolės. 1995 privačios draudimo b-vės užėmė ~1/3 rinkos. 1996 remiantis ES praktika ir reikalavimais gyvybės draudimas atskirtas nuo ne gyvybės draudimo (kad gyvybės draudimo sukauptos lėšos nebūtų naudojamos turto draudimo žalai atlyginti ir atvirkščiai). Didžiausia draudimo įmonė *Lietuvos draudimas* 1996 užėmė 57,8% draudimo rinkos, 1998 – 47%. Daugėjo draudimo brokerių (ypač užsienio), plėtojosi perdraudimo paslaugos. 10 d-mečio pab. draudimo įmones įkūrė kai kurie bankai. 1998 visos draudimo b-vės surinko 329,5 mln. Lt draudimo įmokų (gyvybės draudimo dalis sudarė 16,8%). 2002 veikė ~40 draudimo b-vių, >100 draudimo brokerių, surinkta ~741,7 mln. Lt draudimo įmokų (gyvybės draudimo dalis sudarė ~18,8%), tarpininkaujant draudimo brokeriams pasirašytų draudimo sutarčių įmokos sudarė >223 mln. Lt – 45% automobilių, ~50% turto, 31% ne gyvybės, 16% transporto priemonių savininkų civ. atsakomybės privalomojo draudimo visų įmokų. Pagal 2003 Draudimo įstatymą teisė vykdyti Lietuvoje draudimo veiklą suteikta LR įstatymų nustatyta tvarka įsteigtoms draudimo b-vėms (akcinėms, uždarosioms akcinėms ir Europos b-vėms), t.p. ES šalių draudimo b-vėms. Draudimo veiklos licencija (neribotam laikui išduoda Valstybinė draudimo priežiūros tarnyba) galioja visose ES šalyse.

Lietuvos draudimo rinkoje (Draudimo priežiūros k-jos duomenimis) 2007 pr. veikė 23 draudimo įmonės – 15 ne gyvybės draudimo ir 8 gyvybės draudimo (jos valdė 9 pensijų fondus), t.p. 100 draudimo brokerių įmonių (654 draudimo brokeriai), 7 ES šalių draudimo įmonių filialai ir 1 šalies draudimo brokerių įmonės filialas, Transporto priemonių draudikų biuras, ne gyvybės draudimo įmones vienijanti Lietuvos draudikų, Lietuvos gyvybės draudimo įmonių asociacijos, Lietuvos aktuarijų d-ja, Lietuvos draudimo brokerių įmonių, Nacionalinė draudimo brokerių įmonių asociacijos, Draudimo brokerių rūmai. Veikti Lietuvoje neįsisteigus turėjo teisę kitose ES šalyse įsteigtos 245 draudimo įmonės ir 2094 draudimo tarpininkai. Draudimo rinkos dalyvių veiklos priežiūros institucija – Draudimo priežiūros k-ja (įk. 1990 kaip Draudimo reikalų taryba prie Finansų m-jos, 1996–2003 Valstybinė draudimo priežiūros tarnyba prie Fin. m-jos). 2006 Lietuvoje buvo sudaryta ~4,2 mln. draudimo sutarčių (2005 – >3,4 mln.), pasirašytos draudimo įmokos siekė >1,4 mlrd. Lt, apmokėta žala – 492,2 mln. Lt (įskaitant gyvybės draudimo išperkamąsias sumas). Draudimo rinkoje vyrauja ne gyvybės draudimas (remiantis ES praktika ir reikalavimais gyvybės draudimas 1996 atskirtas nuo ne gyvybės draudimo); 2006 sudarė 68,7% visos draudimo rinkos. 90,4% draudimo išmokų išmokėta pagal ne gyvybės draudimo sutartis. Draudimo tankis (t.y. 1 gyventojui tenkančios pasirašytos draudimo įmokos) 2006 pab. pasiekė 426 Lt (2005 buvo 306 Lt), iš jų gyvybės draudimo – 134 Lt, ne gyvybės draudimo – 292 litų. Draudimo rinkos plėtrą lėmė spartus šalies ekonomikos augimas, didėjantis vartotojų sąmoningumas ir ek. išprusimas, draudimo rinkos dalyvių kvalifikacija ir jų aktyvi veikla rinkoje. Lietuvoje įregistruotų draudimo įmonių bendras valdomas turtas 2007 pr. siekė 2,7 mlrd. Lt (2006 pr. buvo 2,1 mlrd. Lt). 83,6% šio turto sudarė investicijos, iš jų į Vyr-bės skolos vertybinius popierius investuota 55%, į kolektyvinio investavimo subjektų vienetus – 17% lėšų. Draudimo įmonių bendras nuosavas kapitalas 2007 pr. siekė 586,3 mln. Lt (100,0 mln. Lt didesnis nei 2006 pr.), bendras įstatinis kapitalas – 390,7 mln. Lt (81,5 mln. Lt didesnis nei 2005); 80,8% įstatinio kapitalo sudarė užs. šalių kapitalas (daugiausia Lenkijos ir Danijos). Iki 2007 03 30 visos įmonės privalėjo prisitaikyti prie didesnių mokumo reikalavimų ir savo nuosavą kapitalą padidinti iki minimalaus garantinio dydžio – 3,2 mln. eurų (11,0 mln. Lt). Bendras draudimo įmonių pelnas (po apmokestinimo) 2006 buvo >35,3 mln. Lt (2005 – tik 3,6 mln. Lt). Pelningai dirbo 15 iš 23 draudimo b-vių. Iš kitų ES šalių draudimo įmonių filialų, kurie turėjo teisę teikti draudimo paslaugas, 2006 realią veiklą vykdė 3. Iš jų kredito draudimą vykdančių 2 filialų pasirašytos draudimo

įmokos sudarė 17,1 mln. Lt, išmokos – 8,6 mln. Lt, tradicinio gyvybės draudimo paslaugas teikiančio filialo pasirašytos įmokos siekė 1,9 mln. litų. Šių filialų pasirašytos įmokos sudarė 1,3% (2005 – 0,8%) Lietuvos draudimo įmonių pasirašytų įmokų. Kitų ES šalių draudimo įmonės, teikiančios Lietuvoje paslaugas neįsisteigus, gyvybės draudimo srityje dažn. teikė tradicinio gyvybės draudimo, ne gyvybės draudimo srityje – dažn. jūrų transporto ir aviacijos, turto, civ. atsakomybės draudimo paslaugas. Lietuvos draudimo b-vė *RESO Europa* yra įsteigusi filialą Latvijoje (2006 jo pasirašytos įmokos siekė 3,9 mln. Lt), teisę teikti paslaugas kitose ES šalyse neįsisteigus turėjo 3 Lietuvos draudimo įmonės (2 ne gyvybės ir 1 gyvybės draudimo), 7 draudimo brokerių įmonės.

Gyvybės draudimas

Gyvybės draudimo veiklą 2006 vykdė 8 Lietuvos draudimo įmonės, vienos ES šalies draudimo įmonės filialas, t.p. įsipareigojimus pagal iki 1997 07 31 sudarytas gyvybės draudimo sutartis vykdė viena ne gyvybės draudimo įmonė. 2007 pr. galiojančių draudimo sutarčių buvo ~281 400 (2006 pr. buvo ~249 400), iš jų naujai sudarytų – ~61 600 (2005 – ~54 600). 2006 nutraukta ~8000 sutarčių (2005 – ~9900). Sparčiausiai plėtojosi investicinis gyvybės draudimas (su investiciniais fondais susijęs gyvybės draudimas, kai investavimo rizika tenka draudėjui) – 2006 sudaryta ~43 400 sutarčių. Draudimo nuo mirties sudaryta ~11 500, kaupiamojo gyvybės draudimo ~6600 sutarčių. Per 2006 pasirašytų gyvybės draudimo įmokų suma pasiekė 452,6 mln. litų. Didž. dalį sudarė investicinio gyvybės draudimo (283,9 mln. Lt) ir tradicinio gyvybės draudimo (152,3 mln. Lt) įmokos. Sumažėjo sutuoktuvių draudimo pasirašytų įmokų (2006 sudarė 16,3 mln. Lt), šį draudimą vykdo tik 2 įmonės: *Lietuvos draudimas* – tik įsipareigojimus pagal iki 1997 07 31 sudarytas sutartis, *Hansa gyvybės draudimas* nuo 2006 02 nesudarė nė vienos naujos šio draudimo sutarties. 2006 gyvybės draudimo apmokėtos žalos dydis siekė 33,9 mln. litų. Pagal pasirašytas gyvybės draudimo įmokas pirmavo b-vės *Hansa gyvybės draudimas*, *SEB VB gyvybės draudimas* (nuo 2008 pr. *SEB gyvybės draudimas*) ir *ERGO Lietuva gyvybės draudimas*, jos užėmė 76% gyvybės draudimo rinkos (1 lent.). Perdraudikams perduotų gyvybės draudimo įmokų dalis sudarė 14,5 mln. Lt (3,2% visų 2006 pasirašytų šio draudimo įmokų). Perdraudikai 2006 apmokėjo 2,1 mln. Lt dydžio žalą. Daugiausia gyvybės rizikas perdraudžia Vokietijos b-vė *Munich Re* ir Šveicarijos b-vė *Swiss Re*, pagal perduodamas įmokas didž. dalis tenka Vokietijos b-vei *Hamburg-Mannheimer Versicherung AG*. 2007 pr. gyvybės draudimo įmonių bendras turtas siekė 1,24 mlrd. Lt (didž. dalį – 57,4% – sudarė investicijos), nuosavas kapitalas – 147,4 mln. Lt, įstatinis kapitalas – 68,3 mln. Lt (64,7% priklausė kt. valstybių draudimo įmonėms), bendras pelnas – 19,2 mln. Lt (pelningai dirbo 6 b-vės). Be draudimo įmonių vykdomo gyvybės draudimo, yra ir valstybinis social. draudimas, vykdantis draudimą senatvės, invalidumo bei netekus maitintojo pensijoms ir kitoms įstatymų numatytoms išmokoms gauti (plačiau – skyriuje SOCIALINĖ APSAUGA). Pensijų sistemos reformos įstatymas (2002) teisę vykdyti valst. social. draudimo įmokos dalies kaupimo veiklą suteikė ne tik pensijų fondų valdymo įmonėms, bet ir gyvybės draudimo b-vėms (2003 pab. pensijų kaupimo veiklą jau vykdė 5 b-vės, kurios valdė 12 pensijų fondų). 2007 pr. pensijų fondų rinkoje teliko 3 gyvybės draudimo b-vės –

1 lent. **Lietuvos gyvybės draudimo b-vių veiklos rezultatai 2006*** (neatskaičius perdraudikų dalies)

Draudimo b-vė	Pasirašytos draudimo įmokos, Lt	Sudarytos draudimo sutartys, vnt.	Apmokėta žala, Lt
Hansa gyvybės draudimas	170 285 314	20 514	8 503 841
*SEB VB gyvybės draudimas***	121 964 247	9 723	2 393 340
ERGO Lietuva gyvybės draudimas	51 772 290	3 428	708 261
*Commercial Union Lietuva gyvybės draudimas****	48 464 623	8 084	1 648 666
*Sampo gyvybės draudimas*****	27 752 637	3 477	790 013
Bonum Publicum	10 544 108	2 336	387 936
PZU Lietuva gyvybės draudimas	9 055 139	9 919	928 896
*Lietuvos draudimas******	8 701 405	0	18 020 894
*Seesam Lietuva gyvybės draudimas*******	4 040 338	895	144 808
iš viso	452 555 556	58 376	33 876 011

* Draudimo priežiūros k-jos duomenys
** nuo 2008 pr. *SEB gyvybės draudimas*
*** nuo 2007 pab. *Aviva Lietuva*
**** nuo 2007 *Se Sampo Life Insurance Baltic* Lietuvos filialas
***** vykdo įsipareigojimus pagal sutartis, sudarytas iki 1997 07 31
****** nuo 2007 10 *Seesam Life Insurance SE* filialas Lietuvoje

Commercial Union Lietuva gyvybės draudimas (valdo 3 pensijų fondus; nuo 2007 pab. *Aviva Lietuva*), *ERGO Lietuva gyvybės draudimas* (2 fondai) ir *PZU Lietuva gyvybės draudimas* (4 fondai). Šių b-vių valdomų pensijų fondų turtas 2007 pr. siekė 135,3 mln. Lt (15% visų pensijų kaupimo b-vių valdomų pensijų fondų turto). Per 2006 buvo sudaryta >29 000 pensijų kaupimo sutarčių, 505 sandoriai (konservatyvaus investavimo fondai sudarė 158, mažos akcijų dalies – 43, vidutinės – 284, akcijų – 20 sandorių), iš jų 354 pirkimo (bendra suma siekė 92,5 mln. Lt) ir 65 pardavimo (14,5 mln. Lt), didžiausią apyvartos dalį sudarė prekyba Vyr-bės vertybiniais popieriais.

2 lent. **Lietuvos ne gyvybės draudimo b-vių veiklos rezultatai 2006*** (neatskaičius perdraudikų dalies)

Draudimo b-vė	Pasirašytos draudimo įmokos, Lt	Sudarytos draudimo sutartys, vnt.	Apmokėta žala, Lt
Lietuvos draudimas	338 661 801	1 193 247	141 463 272
ERGO Lietuva	138 499 291	352 698	64 356 764
PZU Lietuva	126 616 148	464 994	67 107 922
If draudimas	97 261 199	169 541	43 956 636
BTA draudimas	89 043 090	439 030	28 276 198
Baltikums draudimas	59 938 375	718 242	28 224 097
RESO Europa	48 010 342	222 898	21 804 759
*Baltic Polis***	30 525 824	138 710	15 125 568
Seesam Lietuva	22 780 350	46 117	8 920 157
Baltijos garantas	11 842 853	127 987	4 372 149
Industrijos garantas	9 283 449	58 542	6 077 581
Lamantinas	7 856 499	154 074	840 170
*SEB gyvybės draudimas****	5 951 317	110	1 892 599
*ERGO Lietuva gyvybės draudimas****	4 875 543	5 439	1 901 087
Būsto paskolų draudimas	3 694 839	6 562	372 495
*PZU Lietuva gyvybės draudimas****	262 438	1 003	88 997
*Legela*****	122 489	1 214	0
*Bonum Publicum gyvybės draudimas****	100 012	677	13 336
iš viso	993 773 016	4 101 085	445 027 394

* Draudimo priežiūros k-jos duomenys
** nuo 2007 07 *AAS Gjensidige Baltic* Lietuvos filialas
*** gyvybės draudimo b-vės, kurios yra pasirašiusios sveikatos, nelaimingų atsitikimų, kritinių ir darbiningumo netekimo draudimo sutarčių, įvardijamų kaip su sveikata susijęs turtinis interesas
**** 2007 04 panaikinta draudimo licencija

3 lent. **Ne gyvybės draudimo b-vių pasirašytos įmokos ir išmokos pagal draudimo grupes 2006*** (Lt)

Draudimo grupė	Pasirašytos įmokos	Pasirašytos išmokos
bendrosios civ. atsakomybės draudimas	52 707 756	15 380 074
draudimas nuo ligų	35 871 567	8 177 436
draudimas nuo nelaimingų atsitikimų	35 024 566	12 904 173
fin. nuostolių draudimas	4 196 040	98 086
glžk. transporto priemonių draudimas	340 091	0
kredito draudimas	3 768 807	1 799 977
laidavimo draudimas	31 416 484	11 444 274
laivų (jūrų, ežerų, upių ir kanalų) civ. atsakomybės draudimas	211 458	0
laivų (jūrų, ežerų, upių ir kanalų) draudimas	3 303 631	29 091
pagalbos draudimas	797 400	132 203
transporto priemonių savininkų ir valdytojų civ. atsakomybės draudimas	348 975 774	178 353 391
sausumos transporto priemonių, išskyrus glžk. transporto priemones, draudimas	300 575 663	162 906 383
skraidymo aparatų civ. atsakomybės draudimas	648 013	0
skraidymo aparatų draudimas	673 234	46 796
turto draudimas nuo gaisro ar gamtinių jėgų	94 752 798	27 899 026
turto draudimas nuo kt. rūšių žalos	69 639 633	21 660 338
vežamų krovinių draudimas	10 870 101	4 196 146
iš viso	993 773 016	445 027 394

* Draudimo priežiūros k-jos duomenys

Ne gyvybės draudimas

Ne gyvybės draudimo veiklą vykdė 15 b-vių. 5 draudimo b-vės užėmė 79,8% rinkos, didž. dalį (34,5%) – *Lietuvos draudimas* (2 lent.). B-vė *Draudimo kompanija Neris* (1994–2004 *„Lietuvos draudimo" kreditų draudimas*) nuo 2005 nebesudaro naujų ir neatnaujina senų sutarčių, tik administruoja draudžiamuosius įvykius pagal iki 2005 sudarytas sutartis. Per 2006 ne gyvybės draudimo įmonių pasirašytų draudimo įmokų suma pasiekė 993,8 mln. Lt (35,1% sudarė transporto priemonių savininkų ir valdytojų civilinės atsakomybės draudimas, 30,2% – kasko, 16,5% – turto draudimas), išmokos sudarė 445,0 mln. Lt (40,1% – transporto priemonių savininkų ir valdytojų civ. atsakomybės draudimo, 36,6% – sausumos transporto priemonių, išskyrus glžk. transportą, draudimo; 3 lent.). Pagal sudarytas draudimo sutartis populiariausias buvo transporto priemonių savininkų ir valdytojų civ. atsakomybės (56,2% visų ne gyvybės draudimo sutarčių) ir sveikatos (20,3%) draudimas. Nuostolingas buvo transporto priemonių savininkų ir valdytojų civ. atsakomybės, bendrosios civ. atsakomybės draudimas ir draudimas nuo nelaimingų atsitikimų. Kitos draudimo grupės (turto, laidavimo draudimas, kasko, draudimas nuo ligų) buvo pelningos. Perdraudikų dalis sudarė 13,5% visų draudimo įmokų ir 14,4% išmokų. Daugiausia draudimo rizikos perdrausta Vokietijoje (42,5%) ir Lenkijoje (30,4%). Ne gyvybės draudimo įmonių bendras turtas 2007 pr. sudarė 1,5 mlrd. Lt, nuosavas kapitalas – 438,9 mln. Lt (24,9% įstatinio kapitalo valdė Danijos, 23,3% – Lenkijos, 15,7% – Lietuvos, 11,2% – Latvijos akcininkai), bendras pelnas 2006 – 16,1 mln. Lt (9 iš 15 b-vių dirbo pelningai).

Draudimo tarpininkai

Draudimo tarpininkai tarpininkauja tarp draudėjo ir draudiko padėdami draudėjui pasirinkti tinkamiausius draudimo produktus. Lietuvoje turi teisę veikti nepriklausomi draudimo tarpininkai – draudimo brokeriai (atstovauja draudėjo interesams, nepriklauso jokiai draudimo b-vei ir dirba su daug b-vių) ir priklausomi – draudimo agentai (tarpininkauja tik vienai draudimo įmonei). Gyvybės draudimo paslaugos dažn. teikiamos per bankus, ne gyvybės – dažn. teikia draudimo įmonių darbuotojai. 2006 per draudimo brokerius buvo sudaryta 15% visų draudimo sutarčių – ~620 000, iš jų ~612 600 (arba 99%) – ne gyvybės, ~7500 – gyvybės draudimo. 2006 pr. veikė 89, 2007 pr. – 100 draudimo brokerių b-vių ir 51 jų atstovybė, jose dirbo 654 draudimo brokeriai. Draudimo brokerių įmonės ir jų atstovybės veikia penkiolikoje Lietuvos miestų, daugiausia yra Vilniuje (67), Kaune (36) ir Klaipėdoje (18). Draudimo brokerių pajamos už tarpininkavimo veiklą 2006 sudarė 65,6 mln. Lt, pelnas – 8,2 mln. litų. *Jonas Čepinskis* (iki 2002), *Žydruolė Jonuškienė* (nuo 2002), *Dalius Raškinis* (iki 2002)

VERTYBINIŲ POPIERIŲ RINKA

Vertybinių popierių rinkos pagrindai Lietuvoje pradėti kurti 1992 Vyriausybei priėmus nutarimą *Dėl Vertybinių popierių komisijos ir Nacionalinės vertybinių popierių biržos įkūrimo*. 1992 įsteigta Vertybinių popierių k-ja, 1993 Nacionalinė vertybinių popierių birža (NVPB; pirmoji Baltijos šalyse). Pirmoji biržos prekybos sesija įvyko 1993 09 14. Jos metu prekybos sąraše buvo 19 emitentų 22 vertybiniai popieriai, įregistruota 19 fin. maklerio įmonių, parduotos 368 akcijos, prekybos apyvarta sudarė 1630,50 lito. 1994 pradėta prekiauti Vyriausybės vertybiniais popieriais, NVPB padalinys Lietuvos centrinis vertybinių popierių depozitoriumas tapo savarankiška akc. b-ve. 1995 07 pradėta kasdienė prekyba Vyriausybės vertybiniais popieriais, 2 kartus per savaitę – akcijomis. 1996 priimtas Vertybinių popierių viešosios apyvartos įstatymas. Paskelbti oficialūs NVPB indeksai (LIIN-A, LITIN-G, LITIN-VVP), pradėta kasdienė prekyba akcijomis. 1997 suformuotas Oficialusis prekybos sąrašas, pradėtas skaičiuoti jo indeksas LITIN. 1998 NVPB tapo Pasaulio biržų federacijos (*World Federation of Exchanges*) nare korespondente, 2004 – asocijuotąja nare, 2000 – Europos vertybinių popierių biržų federacijos (*Federation of European Securities Exchanges*) nare korespondente, 2002 – asocijuotąja, 2004 – visateise nare. 1998 NVPB pertvarkyta į akc. b-vę. 1999 pradėta nepertraukiama prekyba skolos vertybiniais popieriais, pradėtas skaičiuoti naujas indeksas LITIN-10. 2002 įsigaliojo Vertybinių popierių rinkos įstatymas. 2004 NVPB pavadinta Vilniaus vertybinių popierių birža, pradėjo integruotis į OMX biržų grupę, priklauso Europos vertybinių popierių biržų operatorei *Nasdaq OMX Group* (įkurta 2007 susijungus b-vėms *Nasdaq* ir OMF; ji t.p. valdo Kopenhagos, Stokholmo, Helsinkio, Talino ir Rygos vertybinių popierių biržas). Pradėti skaičiuoti nauji indeksai VILSE (vietoj LITIN-G, 2005 pakeistas indeksu OMX Vilnius), BALTIX (vietoj LITIN). 2005 Vilniaus vertybinių popierių birža prisijungė prie bendros Š. Europos ir Baltijos šalių prekybos sistemos SAXESS™.

Dabartinę Lietuvos vertybinių popierių rinkos infrastruktūrą sudaro Vilniaus vertybinių popierių birža (organizuoja vertybinių popierių viešąją prekybą), viešosios apyvartos tarpininkai (fin. maklerio įmonės, komercinių bankų specializuoti fin. maklerio padaliniai, investicijų valdymo ir konsultavimo įmonės), Lietuvos centrinis vertybinių popierių depozitoriumas (tvarko vertybinių popierių sąskaitas, aptarnauja atsiskaitymus ir kt.), tarpuskaitos (kliringo) bankas (jo f-jas atlieka mokėjimo sistema LITAS-RLS, pradėjo veikti 2004, iki 2007 pr. LITAS; operatorius – Lietuvos bankas), emitentai (jurid. asmenys, tarp jų ir Finansų m-ja bei Lietuvos bankas, savo vardu siūlantys leisti ar leidžiantys vertybinius popierius siekdami pritraukti laisvas investuotojų lėšas), investuotojai (fiz. ir jurid. asmenys, kurie savo vardu nuosavybės teise turi bent vieną kokios nors b-vės vertybinį popierių), klientai (fiz. ir jurid. asmenys, kurie naudojasi fin. maklerio įmonių teikiamomis paslaugomis perkant ir parduodant vertybinius popierius biržoje ar

Lent. **Lietuvos vertybinių popierių rinkos bendrieji duomenys 2000–06***

Rodiklis	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Vilniaus vertybinių popierių biržos kapitalizacija, mlrd. Lt	13,7	6,8	7,6	12,9	19,6	28,2	30,0
Vilniaus vertybinių popierių biržos apyvarta, mlrd. Lt	1,76	1,84	2,03	1,98	3,49	4,01	7,08
OMXV indeksas** metų pab., punktais	–	–	–	–	293,44	448,76	492,65
į Vilniaus vertybinių popierių biržos ofic. ir einamąjį prekybos sąrašus įtrauktų b-vių skaičius	54	46	45	45	43	43	43
fin. maklerio įmonių ir komercinių bankų fin. maklerio padalinių skaičius	33	28	30	27	25	22	21
fin. maklerių skaičius	203	179	171	173	188	223	270
emitentų skaičius	1 142	1 032	851	719	626	569	504
numatomų papildomais įnašais išplatinti akcijų emisijų emisinė vertė, mln. Lt***	341,6	483,7	1 853,1	282,3	609,5	754,2	705,5
papildomais įnašais išplatintų akcijų emisinė vertė, mln. Lt	219,6	461,4	619,6	253,9	497,8	733,1	679,2
kapitalo didinimas iš b-vių lėšų, mln. Lt	243,8	224,8	216,2	150,1	24,5	395,3	967,2

* Vertybinių popierių k-jos, Vilniaus vertybinių popierių biržos duomenys
** pagrindinis biržos akcijų indeksas, skaičiuojamas nuo 2004 10 27 (bazinė vertė 2000 01 01 – 100 punktų)
*** emisijos platinimo maksimalus laikas – 12 mėn., todėl dažnai pradedama platinti vienais, baigiama kt. metais

už jos ribų, turi tose įmonėse vertybinių popierių sąskaitas, suteikia fin. makleriams įgaliojimus tvarkyti ar valdyti vertybinius popierius), Vertybinių popierių k-ja (vertybinių popierių rinkos priežiūros ir reguliavimo valst. institucija). Vertybinių popierių (akcijų, obligacijų, Vyriausybės vertybinių popierių, taupymo lakštų ir kt.) apyvarta būna pirminė (siūlymas įsigyti jų išleidimo momentu ir perleidimas investuotojams) ir antrinė (siūlymas įsigyti jau išleistų į apyvartą vertybinių popierių, jų perleidimas kt. investuotojams). Akc. b-vių akcijos ir obligacijos, Vyriausybės vertybiniai popieriai platinami ir jais prekiaujama viešai kreipiantis į visuomenę ir (arba) į >100 asmenų (viešoji vertybinių popierių apyvarta). Pagal sandorių vietą skiriama biržinė ir užbiržinė vertybinių popierių apyvarta. Lietuvoje visi vertybiniai popieriai yra nematerialūs (fiksuojami įrašais asmeninėse vertybinių popierių sąskaitose, kurios atidaromos vertybinių popierių savininkų vardu).

2007 vid. Vertybinių popierių k-jai atskaitingi buvo 70 emitentų (2006 pab. – 504: 494 akc. b-vės ir 10 komercinių bankų), iš jų – 65 akc. b-vės ir 5 komerciniai bankai. Emitentų skaičius labai sumažėjo, nes pagal 2007 Vertybinių popierių įstatymą neliko atskaitingo emitento sąvokos ir pakito emitento samprata. Emitentu laikomas Lietuvoje įsteigtas jurid. asmuo, jei jo vertybiniais popieriais leista prekiauti reguliuojamoje rinkoje arba nuo 2005 07 12 jo išleistų vertybinių popierių prospektą (dokumentas investuotojams apie emitento veiklą, fin. būklę, vadovus, numatomus leisti vertybinius popierius ir kt.) patvirtino Vertybinių popierių k-ja ir vertybiniai popieriai siūlomi viešai ar įtraukiami į prekybą reguliuojamoje rinkoje, arba jo išleisti vertybiniai popieriai siūlomi viešai. Patvirtintas ir paskelbtas prospektas Lietuvos emitentui suteikia teisę siūlyti vertybinius popierius viešai ar jais prekiauti bet kurios ES šalies reguliuojamoje rinkoje. Tokia pati tvarka taikoma ir kitų ES šalių emitentams, kurie ketina viešai siūlyti vertybinius popierius Lietuvoje ar jais prekiauti Vilniaus vertybinių popierių biržoje. 2006 buvo įregistruotos 32 akcijų emisijos pritraukiant kapitalą papildomais akcininkų įnašais (iš jų 3 skirtos prijungiamų b-vių akcininkams). Bendra nominalioji visų emisijų vertė siekė 289,4 mln. Lt, bendra emisinė vertė – 705,5 mln. litų. 5 emitentai viešai siūlė akcijas, 27 – neviešai, dažn. iš anksto numatytiems investuotojams. Tarp emitentų buvo 5 bankai, jų emisijų dalis sudarė 50% visų emisijų bendros nominaliosios ir 36% emisinės vertės. Dalis akcijų buvo platinama už didesnę kainą nei nominalioji vertė. 9 b-vės didino įstatinį kapitalą iš savo lėšų (bendra padidinto kapitalo vertė – 967,2 mln. Lt). 24 akc. b-vės sumažino įstatinį kapitalą (bendra sumažinto kapitalo vertė – 207,3 mln. Lt), iš jų dėl nuostolių – 12, turto perdavimo – 3, reorganizavimo – 3, kt. priežasčių – 6. Vertybi-

nių popierių k-ja 2006 išregistravo 68 akc. b-vių (20 buvo pertvarkomos į uždarąsias akc. b-ves, 48 likviduojamos) vertybinius popierius (bendra nominalioji akc. kapitalo vertė – 1267,4 mln. Lt). 2006 išplatintos 137 obligacijų emisijos (jų bendra nominalioji vertė – 7,132 mlrd. Lt); viešai platintos 62, neviešai – 75 emisijos. Už įsigytas obligacijas investuotojai sumokėjo 7,127 mlrd. litų. Daugiausia obligacijų išleido bankai. Jų išplatintų obligacijų bendra nominalioji vertė siekė 7,039 mlrd. Lt (arba 98,7% visų obligacijų bendros nominaliosios vertės). SEB Vilniaus bankas viešajai rinkai pasiūlė 43,78%, DnB NORD – 40,26% visų viešai pasiūlytų obligacijų. Per 2006 emitentai išpirko 54 obligacijų emisijas, kurios buvo išplatintos 2006 ir ankstesniais metais (jų bendra nominalioji vertė siekė 6,427 mlrd. Lt), 2007 pr. dar galiojo 121 emisija (bendra nominalioji vertė – 2,072 mlrd. Lt).

Vilniaus vertybinių popierių biržoje 2006 buvo sudaryta sandorių (pirkimo ir pardavimo) už 7082,05 mln. Lt (76% daugiau nei 2005), iš jų pagal biržos ofic. sąrašą – 840,14 mln. Lt, einamąjį – 4707,60 mln. Lt, skolos vertybinių popierių – 1534,31 mln. litų. Pasiekta didžiausia per biržos gyvavimą akcijų apyvarta – >5,5 mlrd. Lt, užs. šalių tarpininkų (jų narystė biržoje leidžiama nuo 2005) apyvarta sudarė 39,3% visos akcijų apyvartos. 2006 pirmojo pusmečio nuosmukį ir dėl neįvesto euro kilusias pesimistines nuotaikas antrąjį pusmetį pakeitė rinkos augimas bei padidėjęs investuotojų aktyvumas. Tai paskatino nuoseklų beveik visų akcijų brangimą, kartu ir Vilniaus vertybinių popierių biržos kapitalizacijos padidėjimą iki 30,0 mlrd. Lt 2006 pabaigoje. Didėjantis vartojimas ir gyventojų polinkis skolintis paspartino bankų sektoriaus plėtrą ir skatino domėjimąsi bankų akcijomis. Investuotojai aktyviai domėjosi ir energetikos b-vių akcijomis. 2007 vid. rinkoje veikė dvidešimt du vertybinių popierių viešosios apyvartos tarpininkai (13 fin. maklerio įmonių ir investicines paslaugas teikiantys 9 komercinių bankų specializuoti padaliniai), 83 kolektyvinio investavimo subjektai (1 kintamojo kapitalo investicinė bendrovė, 28 investiciniai fondai ir 54 užs. subjektai), 12 valdymo įmonių (valdo investicinę kintamojo kapitalo b-vę, investicinius fondus ir dalį pensijų fondų), 30 pensijų fondų (10 konservatyviųjų, arba Vyr-bės obligacijų, ir 20 mišraus investavimo), iš jų 21 priklauso Vertybinių popierių k-jos, 9 – Draudimo priežiūros k-jos priežiūros sričiai. Licenciją veikti turėjo 281 fin. makleris (iš jų generalinę – 154, konsultanto – 101, prekybininko – 26). Fin. maklerio įmonių bendras turtas 2007 vid. siekė 220,6 mln. Lt (2006 pab. – 156,4 mln. Lt), pr. kapitalas – 73,0 mln. Lt (2006 pab. – 52,2 mln. Lt), 2006 jos biržoje ir už biržos ribų pirko vertybinių popierių už 26 608,5 mln. Lt, pardavė – už 18 759,9 mln. Lt, uždirbo ~29,0 mln. Lt pelno (prieš apmokestinimą). Valdymo įmonės (jų bendras turtas 2007 vid. – 64,3 mln. Lt) 2006 uždirbo 15,5 mln. Lt pelno (prieš apmokestinimą). Investicinės kintamojo kapitalo b-vės *Hansa pinigų rinkos fondas* (grynieji aktyvai 2007 vid. – 25,1 mln. Lt, 511 akcininkų) investicijos 2006 pab. siekė 34 840,76 mln. Lt (iš jų į akcijas – 34 052,30 mln. Lt), investicinių fondų (bendri grynieji aktyvai 2007 vid. – 789,2 mln. Lt, 27 318 akcininkų) investicijos 2006 pab. – 797 158,21 mln. Lt (iš jų į akcijas – 493 521,17 mln. Lt). 2007 pr. šešios valdymo įmonės valdė 21, trys gyvybės draudimo b-vės – devynis valst. social. draudimo įmokos dalies kaupimo (II pakopos) fondus (jų bendras turtas – 904,9 mln. Lt). Valdymo įmonių valdomų fondų turtas sudarė 85%, draudimo b-vių – 15% bendrojo turto. Pensijų kaupimo sutartis pasirašiusių asmenų 2006 pab. buvo ~780 440, 2007 vid. – 873 100 (konservatyviųjų fondų – 115 200, mišraus investavimo fondų – 757 900). B-vei *Hansa investicijų valdymas* teko 43,57% visų sudarytų II pakopos pensijų kaupimo sutarčių, *SEB VB investicijų valdymas* (nuo 2008 pr. *SEB investicijų valdymas*) – 27,15%, *Commercial Union gyvybės draudimas* (nuo 2007 pab. *Aviva Lietuva*) – 15,97%. II pakopos pensijų fondų ~98% investicijų sudarė investicijos į ES šalių vertybinius popierius. 2007 pr. veikė valdymo įmonių šeši papildomo savanoriško pensijų kaupimo (III pakopos) pensijų fondai (bendras jų turtas – 73,7 mln. Lt). Šiuose fonduose dalyvauja ~20 000 asmenų. III pakopos pensijų fondų 98,8% investicijų sudarė investicijos į ES šalių vertybinius fondus. Lentelėje pateikti svarbiausi Lietuvos vertybinių popierių rinką 2000–06 apibūdinantys duomenys.

PINIGAI

Lietuviškasis pusapvalės lazdelės pavidalo sidabro ilgasis (13 a.; D. Kaubrio rinkinys)

Tribriaunis didysis lietuviškasis ilgasis (14–15 a.; NČDM)

Ldk Jogailos denaras (14 a. pab.; LNM)

Ldk Vytauto denaras (14 a. pab.–15 a. pr.; Ukmergės kraštotyros muziejus)

Seniausi Lietuvoje aptinkami pinigai yra per prek. ryšius patekusios sen. Graikijos ir sen. Romos laikų monetos. 9–12 a. Lietuvoje vyravo arabiški sidabriniai dirhamai, Skandinavijos į spiralę susukti kaltiniai pinigai. ~11 a. atsirado vietinės gamybos sidabro gabalai (pailgos pusapvalio pjūvio lazdelės). Lazdelės vertę lėmė jų masė, nusistovėjus ~104 g vid. masei jos tapo liet. pinigais. Nėra žinoma, kaip šias lazdeles vadino sen. lietuviai, bet ilgainiui mokslininkai jas įvardijo ilgaisiais, arba kapomis. Daugumai liet. kapų būdingos aštriu ar buku įnagiu išgaubtame paviršiuje padarytos įkartos, rečiau – suploti galai (taip buvo tikrinama sidabro kalumas, kartu ir grynumas bei kapų visavertiškumas). Kartu su liet. kapomis buvo naudojamos ir slaviškos Naugardo (~200 g masės), Kijevo (~160 g), Černigovo (~200 g) grivinos, rečiau prūsiškos (~130 g), latviškos (~160 g) kapos. 14 a. pr.–15 a. pailgas pusapvalio pjūvio kapas išstūmė liet. tribriaunės (didžiosios) kapos (~180 g), iš jų 15 a. 2 pusėje buvo gaminamos pirmosios liet. monetos. Naujausiais duomenimis, anksčiausiai (po 1362) LDK nukaldintos kun-čio Vladimiro Algirdaičio sritinės monetos, 14 a. pab. smulkias monetas, vad. denarus, kaldino Ldk Algirdas, Kęstutis, Jogaila, sritines – Jogailos vasalai Skirgaila Vilniuje, Kaributas Severianų Naugarde. Algirdo ir Algirdaičių monetose vartoti įrašai slavų rašmenimis. Bene daugiausiai liet. monetų atmainų nukaldino Ldk Vytautas (Aleksandras, valdė 1392–1430), kuris pirmasis monetose pradėjo vartoti lot. įrašus (monogramą Gediminaičių stulpų viduje), t.p. žymėti romėnišku skaitmeniu II (denarai) monetos nominalą. Monetas su monograma t.p. kalė Ldk Švitrigaila (Boleslovas) ir Kazimieras. Pagrindinė LDK monetų kalykla buvo Vilniuje, Žemutinės pilies teritorijoje. Pirmųjų liet. monetų masės norma ir sidabro praba buvo priderintos prie Prahos grašio, paplitusio Vid. Europoje ir 14–15 a. cirkuliavusio LDK (10 denarų prilygo 1 grašiui). 1495 Ldk Aleksandras (valdė 1495–1506) įvykdė pinigų reformą ir pradėjo kaldinti visaverčius liet. denarus ir pusgrašius. Valdant Ldk Žygimantui Senajam (1506–44) pusgrašiai buvo populiariausio nominalo monetos, nepaisant to, kad Lietuvos didieji kun-čiai nuolat buvo renkami ir Lenkijos karaliais, LDK nebuvo sudariusi su Lenkija pinigų s-gos, o liet. monetos pagal sidabro kiekį buvo 20% vertingesnės už lenkiškas. 1508 Žygimantas Senasis pusgrašiuose pirmasis pradėjo žymėti kalimo metus, 1535–36 nukaldino liet. grašius. 1545 Žygimantas Augustas Vilniuje (Vokiečių gatvėje) atidarė naują modernią kalyklą. Jam valdant nukaldinta labai įvairių liet. monetų, kurių dizainas dėl Renesanso įtakos pasižymėjo meniškumu. Buvo kalami pusdenariai (obolai), dvidenariai, pusgrašiai, grašiai, dvigrašiai, trečiokai (trigrašiai), ketvirtokai (keturgrašiai), šeštokai (šešiagrašiai), pustaleriai (15 grašių), taleriai (30 grašių). 1547 nukalta pirmoji liet. auksinė moneta dukatas, 1562 – didž. auksinė moneta 10 florinų (portugalas). 1566 liet. pusgrašiai ir grašiai kaldinti ir Tykocino (dab. Lenkija) kalykloje. Nuo 1562 pusgrašiuose pirmą kartą pavaizduotas Vilniaus monetų kalyklos valdytojo Gabrieliaus Tarlos ženklas (kirvis). 1580 Ldk Steponas Batoras (valdė 1576–86) įvykdė LDK pinigų reformą suvienodindamas Lietuvos ir Lenkijos monetų masės normas. Gausiausiai monetos kaldintos valdant Ldk Žygimantui Vazai (1588–1632). Šiam l-piui būdingos monetų masės ir prabos mažėjimo tendencijos, kurias lėmė karų su Švedija sukelta pinigų infliacija. Ypač daug nukaldinta sidabrinių šilingų, trečiokų ir auksinių dukatų, portugalų. Valdant Ldk Jonui Kazimierui (1648–68) nesėkmingo karo su Rusija sukelta krašto ek. suirutė sužlugdė pinigų ūkį, sukėlė hiperinfliaciją. Pagr. moneta tapo variniai šilingai, kurie milžiniškais kiekiais kaldinti Ujazdówo, Olyvos, Vilniaus, Lietuvos Brastos, Kauno, Marienburgo kalyklose. Užs. prekybai kaldintos visavertės sidabrinės (grašiai, trečiokai, šeštokai, 18 grašių vertės ortai) ir auksinės (pusdukačiai, dukatai) monetos. Paskutinės LDK monetos – Frydricho I per Pirmąjį Šiaurės karą (1706–07) Karaliaučiuje kaldinti šeštokai.

18 a. pr. Lenkijos kalyklose pradėti kaldinti bendri ATR pinigai. Silpstant valstybei ir įsigalint anarchijai didėjo menkaverčių monetų apyvarta. Pinigų apyvartą žlugdė ir Prūsijos karaliaus Frydricho II Didžiojo iniciatyva nukaltos ir paskleistos ATR monetos efraimkos. 1794 išleisti ir popieriniai pinigai.

Lietuvą prijungus prie RI įvesti Rusijos pinigai rubliai, bet ATR pinigai dar ilgai išliko. 1825 caras Nikolajus I uždraudė Lietuvos žmonėms atsiskaityti senaisiais pinigais. Lietuva kartu su RI patyrė infliaciją, kuri tęsėsi ~100 metų. Pinigų vertė stabilizuota įvedus aukso monetų standartą tik per 1895–97 pinigų reformą. 1915 pab. Vokietijai okupavus Lietuvą greta rublių pradėjo cirkuliuoti markės. Jų apyvarta įteisinta 1915 11 11 įsakymu, kuriuo 1 sidabrinis ir popierinis rublis prilygintas 1,5 markės. Kai kurias prekes (pvz., cukrų, kavą, degtinę) galima buvo nusipirkti tik už auksines monetas. Taip siekta surinkti iš Lietuvos gyventojų auksą ir išgabenti jį į Vokietiją. 1916 06 26 į apyvartą išleisti Rytų kraštams skirti specialūs (kariniai) pinigai – ostrubliai. Juos leido Rytų skolinamoji kasa (*Darlehnskasse Ost*). Šių pinigų išleidimo tikslai – apsaugoti markę nuo infliacijos ir už mažaverčius ostrublius supirkti Lietuvos prekes. 1 ostrublis buvo prilygintas vienam Rusijos rubliui ir dviem Vokietijos markėms. 1918 rugpjūtį Rytų skolinamoji kasa pradėjo leisti į apyvartą naujo pavadinimo piniginius ženklus – ostmarkes. 1 ostmarkė prilygo vienai Vokietijos markei ir 0,5 ostrublio. Išleidus ostmarkes apyvartoje cirkuliavo ir ostrubliai. Ostrubliai ir ostmarkės vadintos bendrais vardais – ostpinigiais, obostais, ostais. Gyventojai jais nepasitikėjo, priimdavo tik reikalo spiriami. Ostrublius ir ostmarkes buvo galima iškeisti į Vokietijos markes. Pagal 1918 12 30 LR vyr-bės sutartį su Rytų skolinamąja kasa dėl 100 mln. markių paskolos ostpinigiams buvo suteiktas teisėtos mokėjimo priemonės Lietuvoje statusas, o jų apyvartą ir toliau tvarkė ši vok. įstaiga. Svetimų pinigų apyvarta Lietuvą ekonomiškai susiejo su Vokietija, prisidėjo prie krašto nac. pajamų perskirstymo Vokietijos naudai. 1919 02 25 Lietuvos laikinosios vyr-bės įsakymu ostpinigiai pavadinti auksinais, jų 1/100 dalis – skatikais. Vykstant kovoms dėl nepriklausomybės, formuojantis Lietuvos valstybės sienoms, įvairiose jos vietovėse cirkuliavo ~12 rūšių skirtingi pinigai (Bermonto armijos, Latvijos, Lenkijos, bolševikinės Rusijos, Klaipėdos miesto, Rusnės ir kt.). Valiutų chaosas, nuvertėjimas ir kursų įvairovė atnešė žmonėms nuostolių, skatino spekuliaciją, trukdė atkurti ūkį. Pinigų įvairovė išliko iki 1921 pradžios. Sparčiai didėjant markės infliacijai karo nualintoje ir reparacijų prislėgtoje Vokietijoje nuvertėjo ir auksinas. Svetimos valstybės pinigų įtaka Lietuvai pasidarė nebepakeliama. 1922 vasarą paspartėjus markės infliacijai pradėta rengtis skubiai įvesti savus pinigus litą ir jo 1/100 dalį centą, jie išleisti į apyvartą 1922 10 02. Auksinai buvo keičiami į litus iki 1922 12 31 mažėjančiu santykiu: iš pradžių į 1 litą keista 175, 1923 pab. – 850 auksinų. Litai buvo išleisti pagerėjus ekonomikos būklei, bet vyraujant psichol. nepasitikėjimui, juos emitavo Lietuvos bankas (įk. 1922). Litas buvo prilygintas 0,150462 g aukso, ne mažiau kaip 1/3 į apyvartą išleistų litų turėjo būti padengta auksu. Lito kursą pavyko stabilizuoti iš karto, bet kainos kilo ir lito nuvertėjimas truko iki 1925. Lito įvedimu nutraukta pinigų unija su Vokietija, pašalinta jos ūkio įtaka Lietuvos pinigams, unifikuota pinigų sistema. 1925 į apyvartą buvo išleistos sidabrinės (litų) ir bronzinės (centų) monetos, kurios labai palengvino atsiskaitymus. 1936 monetos pradėtos kaldinti Kauno monetų kalykloje. Lito stabilumo palaikymas buvo Vyr-bės ir Lietuvos banko vadovų prioritetinis tikslas. Geriausias lito ir Lietuvos fin. sistemos l-pis – 1926–30, vėliau dėl pasaul. ek. krizės labai sumažėjo Lietuvos aukso, užs. valiutos atsargos. Dėl to 1935 10 01 buvo įvesta valiutų kontrolė, apribota valiutų apyvartos laisvė, litas nebuvo devalvuotas.

Pirmoji liet. auksinė moneta – Ldk Žygimanto Augusto dukatas (1547; NČDM)

Ldk Žygimanto Augusto šeštokas (1547; NČDM)

Ldk Žygimanto Augusto ketvirtokas (1565; D. Kaubrio rinkinys)

Ldk Stepono Batoro grašis (1581; D. Kaubrio rinkinys)

Ldk Augusto II šeštokas (1706; D. Kaubrio rinkinys)

Prasidėjus SSRS okupacijai, 1940 10 25 greta lito įvestas SSRS rublis (jo 1/100 dalis – kapeika). Prieš tai gerokai padidinus prekių kainas buvo nuvertintos Lietuvos gyventojų santaupos. Litai nebuvo nei išleidžiami į apyvartą, nei keičiami į rublius, už turimus litus gyventojai, jurid. asmenys galėjo pirkti prekes, sumokėti mokesčius. Iki 1941 03 25 sov. rubliai cirkuliavo kartu su litais santykiu 0,9:1. Litas prilygintas 90 kapeikų pagal jų aukso turinio santykį, bet ne pagal perkamąją galią. Manoma, kad tokiu būdu litas buvo nuvertintas 3–5 kartus. 1941 03 25 slaptu nutarimu uždrausta atsiskaityti litais, vienintele teisėta mokėjimo priemone tapo sov. rublis. Buvo konfiskuoti indėliai, kurių suma didesnė nei 1000 litų. Lito banknotai buvo sudeginti, sidabro monetos išvežtos į Maskvą ir išlydytos.

Per Vokietijos okupaciją greta rublio cirkuliavo specialiai okupuotoms šalims išleistos markės – reicho kredito kasos ženklai. Jos buvo skirtos tik okupuotų kraštų apyvartai ir negalėjo būti išvežamos į Vokietiją. Nustačius neadekvatų markės ir rublio santykį (1 markė prilyginta 10 rb) antrą kartą buvo nuvertinta Lietuvos gyventojų santaupos, darbo užmokestis, turtas. Okupantai iš Lietuvos banko pagrobė ir į Vokietiją išgabeno >30 t monetinio sidabro (jo vertė >11 mln. Lt). 1944 2 pusėje SSRS vėl okupavus Lietuvą markės neteko mokėjimo galios (santaupos jomis panaikintos), cirkuliavo tik SSRS rubliai.

1989 pradėta rengtis įvesti savus pinigus (parengtas Lietuvos banko įstatymo projektas, kurti banknotų ir monetų projektai, su JAV bendrove *US Banknote Corporation* pasirašyta lito banknotų spausdinimo sutartis). 1990 pabaigoje įsteigta (veikti pradėjo 1992) Lietuvos monetų kalykla. 1992 pavasarį pradėjus trūkti rublių (grynųjų) darbo užmokesčiui, pensijoms, stipendijoms mokėti, tam tikslui pradėti naudoti bendrieji talonai. 1992 09 16 Lito komiteto nutarimu nuspręsta nuo 1992 10 01 pereiti vien prie laikinųjų lietuviškų pinigų – talonų. 1992 09 24 pradėta rublius išimti iš apyvartos keičiant juos į talonus santykiu 1:1. Šiuo santykiu buvo perrašyti indėliai, įmonių, organizacijų, įstaigų lėšos banko sąskaitose. Sukurta nacionalinė pinigų sistema leido Lietuvai pačiai reguliuoti pinigų apyvartą, saugoti nuo rublių rinką. Dėl ūkio pertvarkos sunkumų, labai pabrangintų Rusijos energetinių išteklių, kitų žaliavų ir prekių laikinieji pinigai labai nuvertėjo. 1993 06 25 į apyvartą buvo išleisti litai (talonai dar galiojo iki 1993 07 20, buvo keičiami į litus santykiu 100:1). Nuo 1994 Lietuvoje veikia valiutų valdybos modelis, užtikrinantis fiksuotą lito kursą bazinės valiutos atžvilgiu, litas buvo susietas su JAV doleriu (santykiu 4:1), 2002 persietas su euru (santykiu 3,4528:1). Pav.

L: J. Karys *Senovės Lietuvos pinigai* Bridgeport 1959; **M. Michelbertas** *Lietuvos numizmatikos įvadas* Vilnius 1989; **S. Sajauskas, D. Kaubrys** *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės numizmatika* d. 1 Vilnius 1993, d. 2 Kaunas 2006; **E. Remecas** *Vilniaus Žemutinės pilies pinigų lobis* Vilnius 2003; **A. Dulkys, S. Sajauskas, J. Galkus** *Lietuvos monetos* Vilnius 2006.

Stanislovas Sajauskas (LDK pinigai), *Vladas Terleckas*

Energetika

Pirmoji elektrinė pastatyta 1892 Rietave, prie kun-čių Oginskių dvaro lentpjūvės. 1900 Kaune pradėjo veikti pirmoji viešoji centr. šiluminė 500 kW galios elektrinė (jos savininkai buvo belgai), kuri sudarė galimybes įrengti el. apšvietimą valst. įstaigose ir gyv. namuose. 1903 prie Virvytės upės Kairiškių dvaro popieriaus dirbtuvėje buvo įrengtas vandens sukamas el. generatorius. 1923 prie Šiaulių pastatyta Bačiūnų šiluminė elektrinė (uždaryta 1957). 1930 pradėjo veikti Petrašiūnų viešoji šiluminė 6400 kW galios elektrinė. Buvo statomos ir aukštos įtampos el. tiekimo linijos – pirmoji 15 kV linija, nutiesta iš Petrašiūnų į Jonavą, pradėta eksploatuoti 1930. 20 a. pr. pastatyta daug mažų (2–12 kW galios) elektrinių. 1938 sumontavus naujus įrenginius Vilniaus centr. elektrinės (pradėjo veikti 1903) galia pasiekė 8500 kW (7 d-metyje elektrinė pritaikyta tiekti šilumą pram. įmonėms ir gyv. pastatams). 1940 pab. pradėjo veikti Rėkyvos šiluminė elektrinė. 1940 veikė 15 didesnių (>500 kW galios) ir 350 mažesnių elektrinių. 1959 pab. pradėta eksploatuoti Kauno hidroelektrinė, 1962 – Lietuvos elektrinės pirmasis blokas.

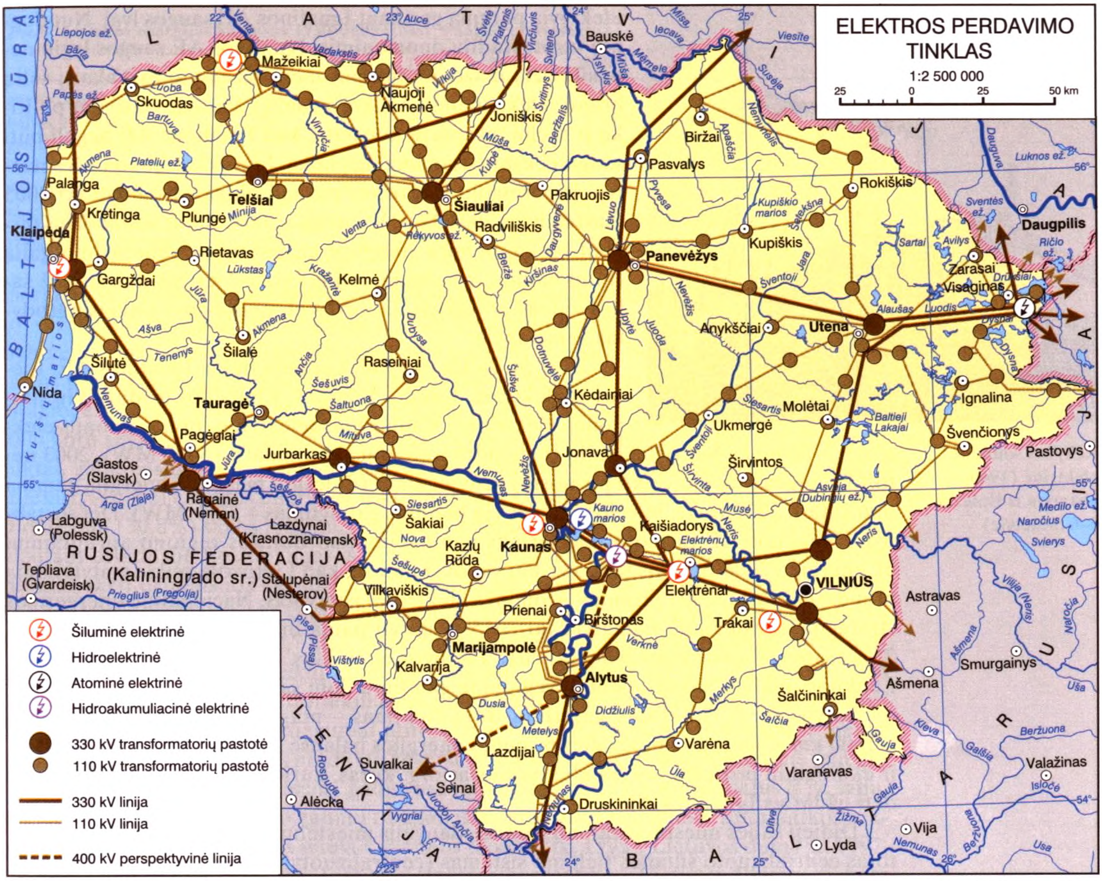

1968–85 Lietuvos elektrinė buvo el. energijos pagr. gamintoja (1 lent.). 8–9 d-metyje pradėtos statyti Kauno termofikacinė elektrinė (jos pirmasis agregatas paleistas 1975, antrasis – 1976), Mažeikių elektrinė (pirmasis turboagregatas paleistas 1979, antrasis – 1980 pab., trečiasis – 1983) ir trečioji Vilniaus termofikacinė elektrinė (pirmasis turbogeneratorius paleistas 1983, antrasis – 1986), Kruonio hidroakumuliacinė elektrinė (pirmieji du hidroagregatai paleisti 1992, trečiasis – 1994, ketvirtasis – 1998). 1983 pradėtas eksploatuoti Ignalinos atominės elektrinės pirmasis, 1987 – antrasis blokas. Atkūrus nepriklausomybę elektrinė, jos projektiniai ir eksploataciniai duomenys tapo prieinami Vakarų ekspertams. Daug šalių, turinčių patirtį brand. energetikos srityje, teikė ir tebeteikia

1 lent. **El. energijos gamyba Lietuvoje 1950–2005** (GWh)

	1950	1960	1970	1980	1990	1995	2000	2005
hidroelektrinės	7	366	426	466	414	373	339	451
Lietuvos elektrinė	–	–	6 311	9 696	7 812	551	706	1 073
Vilniaus termofikacinė elektrinė	57	230	238	275	1 695	220	908	1 247
Kauno termofikacinė elektrinė	66	183	194	815	736	6	304	698
Mažeikių šiluminė elektrinė	–	–	–	166	528	472	298	160
kt. šiluminės elektrinės	91	343	195	248	188	76	146	450
Ignalinos AE	–	–	–	–	17 033	11 822	8 419	10 338
Kruonio hidroakumuliacinė elektrinė	–	–	–	–	–	379	304	369
iš viso pagaminta el. energijos	221	1 122	7 364	11 666	28 406	13 899	11 424	14 786
bendrosios sąnaudos	221	1 130	5 186	11 559	16 430	11 220	10 088	11 818
eksportas	–	–8	2 178	107	11 976	2 679	1 336	2 968

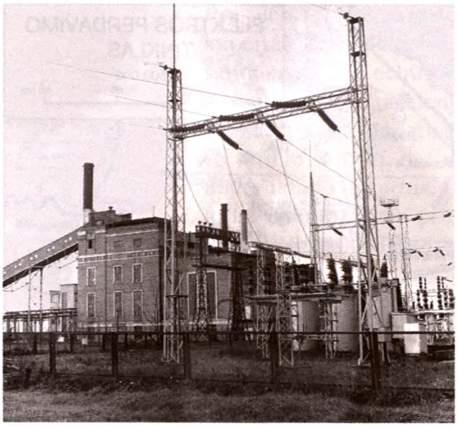

Rėkyvos šiluminė elektrinė (1940, atstatyta ir išplėsta 5–6 d-metyje)

efektyvią paramą gerinant Ignalinos AE saugos lygį. Nuodugnių tarpt. studijų duomenimis, Ignalinos AE saugos lygiu nenusileidžia maždaug tuo pat metu pastatytoms Vakarų šalių brand. elektrinėms. Atsižvelgdama į Vakarų valstybių politikų ir techn. ekspertų nuostatą, kad Ignalinos AE negali būti saugiai eksploatuojama ilgą laiką, Lietuva stojimo į ES sutartyje įsipareigojo elektrinės pirmąjį bloką sustabdyti iki 2005 (sustabdytas 2004 12 31), antrąjį – 2009. Net ir sustabdžius pirmąjį bloką, bendra įrengtoji el. energijos generavimo galia (branduolinė ir nebranduolinė) yra ~2 kartus didesnė už šalies vidaus poreikius. Lietuvos el. perdavimo tinklas parodytas žemėlapyje.

21 a. pr. šalies ūkiui el. energiją tiekia Ignalinos AE, Lietuvos elektrinė, Kauno, Vilniaus, Klaipėdos ir Mažeikių šiluminės elektrinės, Kauno hidroelektrinė, pram. įmonių elektrinės, ~80 mažų hidroelektrinių (jų bendra įrengtoji galia sudaro ~5000 MW). 2003 netoli Palangos pradėjo veikti pirmosios vėjo jėgainės (didesniu mastu el. energiją gamina nuo 2006). 2007 veikė 36 vėjo jėgainės (jų bendras galingumas – 52,3 MW). Dėl sustabdyto Ignalinos AE pirmojo reaktoriaus pablogėjus viso Baltijos regiono aprūpinimui el. energija, 2006 Baltijos šalių vyr-bių vadovai nutarė, kad Lietuvoje reikia statyti naują brand. reaktorių. 2007 priimtas Atominės elektrinės įstatymas, Nacionalinė energetikos strategija. Strategijoje numatyta iki 2015 pastatyti naują brand. elektrinę, pakeisti iki 75% esamų šilumos vamzdynų, iki 2012 Lietuvos el. tinklus sujungti su Skandinavijos ir Lenkijos tinklais, sukurti bendrą regioninę gamtinių dujų saugyklą.

Šalyje gerai išplėtotas gamtinių dujų tiekimas – magistralinių dujotiekių ilgis >1600 km. Gamtinės dujos šalies pirminės energijos balanse 2005 sudarė 28,4%, technol. ir ekologiniu požiūriu jos yra efektyviausias org. kuras, kurio suvartojimas turėtų padidėti uždarius Ignalinos AE.

Didieji šalies miestai ir rajonų centrai, daugelis miestelių ir didesnių g-čių turi išplėtotas centralizuoto šilumos tiekimo sistemas (centralizuotai šildoma ~75% gyv. namų). Dėl įv. ek., techn. ir social. priežasčių centralizuoto šilumos tiekimo būdas nėra pakankamai efektyvus, todėl šios sistemos tobulinamos ir modernizuojamos, jų plėtra derinama su kitais apsirūpinimo šiluma būdais. Vis daugiau naudojama vietinių, atsinaujinančiųjų ir atliekinių energijos išteklių – 2005 jų dalis, įskaitant ir chem. procesų energiją, bendrame pirminės energijos balanse sudarė ~10,8% (0,94 mln. t naftos ekvivalentu). Šiuolaikinis Lietuvos energetikos sektorius pagal teikiamų paslaugų mastą ir svarbą, darbuotojų skaičių (21 a. pr. – ~30 000, arba ~2% visų dirbančiųjų šalies ūkyje), bendrą įmonių ilgalaikio turto vertę (~25% viso šalies įmonių turto) ir išlaidų, skiriamų importuojamai pirminei energijai įsigyti, dydį yra vienas reikšmingiausių šalyje. Jis apima tarpusavyje susijusias energetikos sistemas (el. energetikos, naftos, gamtinių dujų, anglių ir vietinio kuro bei atsinaujinančiųjų energijos išteklių), jas sudaro visuma įmonių ir įrenginių, skirtų energijos išteklių gavybai, gamybai, transformavimui, perdavimui, skirstymui ir vartojimui. Energetikos sistemos tarpusavyje glaudžiai susijusios dėl galimybių pakeisti vienus energijos išteklius kitais ir kompleksinio daugelio energetikos objektų pobūdžio.

Vilniaus trečiosios termofikacinės elektrinės antrosios eilės statyba (20 a. 9 d-metis)

Suvartojamo kuro kiekiai ir energijos balanso struktūra labai kito (2 lent.). Iki II pasaul. karo svarb. kuras buvo malkos. Jų dalis 1938 šalies kuro balanse sudarė 66%, akmens anglys – ~24%, naftos produktai – 5%, durpės – 1%. SSRS okup. metais sparčiai didėjo durpių suvartojimas (1950 durpių kuro pagaminta 500 000 t, 1960–70 – kasmet po ~1,5 mln. t). Iki 6 d-mečio vid. energijos balanse vyravo vietiniai energijos ištekliai – malkos, durpės ir jų briketai, įv. atliekos ir vandens

2 lent. **Lietuvos energijos balansas 1950–2005** (tūkst. t naftos ekvivalentu)

	1950	1960	1970	1980	1990	1995	2000	2005
anglys ir koksas	325	1 037	1 287	994	782	226	88	169
naftos produktai	299	973	4 131	7 812	6 848	3 024	2 321	2 541
gamtinės dujos	–	–	1 108	2 551	4 679	2 029	2 065	2 348
brand. energija	–	–	–	–	4 439	3 081	2 194	3 936
vietiniai energijos ištekliai	1 131	1 407	1 063	581	421	573	791	909
el. energijos eksportas	–	–	–187	–9	–1 030	–230	–115	–619
visos energijos sąnaudos	1 755	3 417	7 402	11 929	16 139	8 703	7 344	9 284

energija, bet vėliau vietinių energijos išteklių dalis ilgainiui mažėjo (pvz., 1960 jie tenkino ~41% ūkio poreikių, 10 d-metyje 5–7%). Sparčiai didėjo energijos suvartojimas gamybinėms reikmėms. Energijos poreikiams tenkinti iš SSRS buvo importuojami pigūs naftos produktai ir gamtinės dujos (nutiesus dujotiekį į Lietuvą). Dėl ekonomikos nuosmukio, esminių pramonės struktūros pokyčių ir efektyvesnio energijos vartojimo 1990–2000 kuro suvartojimas sumažėjo 2,1 karto, reikšmingos tapo trys kuro rūšys: naftos produktai, gamtinės dujos ir brand. kuras, vietinio kietojo kuro (medienos, durpių, įv. degių atliekų), vėjo bei vandens energijos ir kt. dalis šalies energijos balanse padidėjo iki 7,6%. Didelę dalį (30,8%) šalies pirminės energijos balanse užėmė naftos produktai – 2005 jų, įskaitant orimulsiją (jos tiekimas iš Venesuelos nutrauktas 2007 dėl šios šalies sprendimo atsisakyti orimulsijos eksporto, orimulsiją Lietuvai tiekusi D. Britanijos b-vė *Bitor Europe* Lietuvos elektrinei sumokėjo 20 mln. Lt kompensaciją ir patiekė nemokamą 60 000 t siuntą) sunaudota 2,7 mln. tonų. Lietuvoje veikia vienintelė Baltijos šalyse naftos perdirbimo įmonė *Mažeikių nafta* (jos metinis pajėgumas 10–11 mln. t; nuo 2006 įmonė nebegauna žaliavų naftotiekiu *Draugystė*), naftos importo ir eksporto per Baltijos jūrą Būtingės terminalas (pajėgumai atitinkamai 6,1 ir 8,0 mln. t per metus) ir vienas moderniausių regione naftos produktų reversinis terminalas Klaipėdoje (metinis pajėgumas 7,1 mln. t). Lietuva turi techn. galimybes importuoti naftą ir jos produktus iš įv. šalių, yra techniškai apsaugota nuo galimų tiekimo iš vienos šalies sutrikimų. Energetikos sektoriaus ūk. subjektus vienija Lietuvos vandens tiekėjų (įk. 1992), Lietuvos dujų (įk. 1997, iki 2005 Dujų ūkio asociacija), Lietuvos elektros energetikos, Lietuvos šilumos tiekėjų (abi įk. 1998), Lietuvos vėjo elektrinių (įk. 2002) asociacijos. Apie energetikos objektų statybą dar skyriuje STATYBA. Pav. *Eugenijus Ušpuras*

Statyba

BENDROJI STATYBA

Lietuvos teritorijoje statyba siejama su pirmųjų gyventojų atsiradimu (10–9 t-metis pr. Kr.). Statyti nesudėtingi antžeminiai ovalūs, apskriti, vėliau ir keturkampiai, būstai su atvirais iš akmenų sukrautais židiniais. Sienos iš nuožulniai sudėtų rąstelių būdavo apkreikiamos lapais, kartais velėnomis. Didesni būstai statyti retai, jiems naudota karkasinė konstrukcija: mediniai stulpai laikė stogą, sienos būdavo išpintos žabais ir krėstos moliu. 1 t-mečio pr. atsirado sienų iš 10–12 cm storio kampuose sukirstų rąstelių, 2 pusėje pradėtos statyti medinės pilys su aukšta aptvara ir bokštais. Tuo l-piu pagr. stat. medžiaga buvo medis. Nuo 13 a. pilių sienos mūrytos iš lauko akmenų ir lygaus paviršiaus arba brauktinių (su grioveliais viename šone) molio plytų, surištų degtų kalkių skiediniu. Ankstyvieji ir gotikos l-pio pastatai yra kiautinio mūro konstrukcijos. 13 a.–14 a. vid. vyravo baltiškoji (vendinė) mūro perriša (toje pačioje plytų eilėje – 2 ilgainiai ir 1 trumpainis), 14 a. vid.–17 a. pr. – gotikinė (ilgainių ir trumpainių kaita toje pačioje plytų eilėje), 16 a. vid.–18 a. – renesansinė (vienoje eilėje – ilgainiai, kitoje – trumpai-

niai). Nuo 14 a. pilių, vėliau ir namų, mūrinės sienos stiprintos mediniais strypais. 15 a. pamatų pagrindui sutvirtinti pradėti naudoti mediniai poliai. Kaime vyravo du gyv. pastatų tipai: namas (numas, nomas) su ugniaviete ir tradicinis gyv. pastatas (aukštaičių pirkia, žemaičių troba, suvalkiečių stuba) su moline krosnimi. 11 a. pr. sodybose jau buvo statomos jaujos – kluonai, svirnai (klėtys), pirtys. Kaimo statinių pagr. medžiagos buvo natūrali mediena, molis, akmenys, kaltinė geležis. Iki 19 a. rąstus tašydavo kirviu, 19 a. 2 pusėje apipjaudavo išilginiu pjūklu (žioge), vėliau – mechaninėse lentpjūvėse arba vežiojamais motoriniais pjūklais. 14–16 a. miestiečių 1 arba 2 aukštų mūriniai namai buvo gotikos stiliaus ir 16–17 a. renesanso, 17–18 a. – dviaukščiai su uždarais kiemais – baroko, 19 a. 2–4 aukštų su fligeliais – klasicizmo stiliaus. Ankstyvuosiuose mediniuose pastatuose lubos buvo daromos iš medinių kartelių ir aplipdomos moliu, vėliau – iš skeltinių lentų. Pjautų ir obliuotų lentų lubos pradėtos dėti 18 amžiuje. Rūmuose (kartais ir bažnyčiose) nuo 16 a. darytos kesoninės lubos. Gotikos mūro pastatuose ir vėliau patalpas perdengdavo skliautais (kryžminiais, cilindriniais, žvaigždiniais, tinkliniais, krištoliniais ir kt.). Kaime nuo sen. laikų buvo paplitusios plūkto molio grindys (asla; kai kur išliko ir 20 a.). Iki 14 a. skeltinių lentų grindys būdavo įrengiamos tik kai kurių pilių gyv. patalpose. Nuo 13 a. bažnyčiose ir Vilniaus, Trakų pilyse grindims naudotos keraminės plytelės, stat. plytos. 18–19 a. rūmuose paplito parketo, 20 a. – betono, teraco, ksilolito, metlacho plytelių, linoleumo, kt. plastikinių medžiagų grindys. Senųjų gyv. namų langai buvo nedideli atviri arba aptraukti gyvulio pūsle. 13–14 a. pilių ir bažnyčių, vėliau ir gyv. namų, statybose pradėtas naudoti stiklas. Gotikos l-piu atsirado vitražų. Stogams dengti naudoti rąstai (nuo 5 a.), tašai (nuo 13 a.), keraminės čerpės (nuo 14 a.), lentos (nuo 16 a.). 20 a. pr. statybose (daugiausia tvartų) pradėtas naudoti molbetonis. Iki 19 a. pab. buvo naudojamas atvežtinis portlandcementis (iš Vokietijos ir Rusijos). 16 a. Lietuvoje pradėti statyti malūnai, liejyklos, spirito varyklos ir plytinės, Vilniuje nutiesti pirmieji mediniai ir mūriniai kanalizacijos (buitinės, pramonės ir lietaus vandens) nuotakynai. 19 a. pradėtos statyti alaus daryklos, įrengti centralizuoto vandens tiekimo tiesiniai (pirmiausia Vilniuje ir Klaipėdoje). 19 a. pab. veikė ~500 nedidelių stat. medžiagų įmonių, kurios degė kalkes, gamino plytas, čerpes ir drenažo vamzdžius, iš jų svarbiausios – Sargėnų plytinė (pradėjo veikti 1898), Klaipėdos medžio dirbinių g-la (1899), Kauno santechnikos dirbinių g-la (1879).

Per I pasaul. karą ir nepriklausomybės kovas Lietuvos ūkis buvo labai nuniokotas. Karo metu Lietuvai padarytų nuostolių apskaitymo centr. k-jos duomenimis, Lietuvoje (be Vilniaus kr.) buvo sugriauta 40 miestelių, 1013 kaimų, 242 dvarai, 1791 vienkiemis, >10 f-kų, >13 250 gyv. namų ir 24 680 negyv. pastatų. 1919 Lietuvoje neveikė nė viena plytinė, trūko visų rūšių stat. medžiagų. Pagr. stat. medžiaga buvo medis, nors miškai užėmė tik 16,3% teritorijos (pvz., Latvijoje tuo metu – 27%, Austrijoje ir Vokietijoje – 28%, Čekoslovakijoje – 33%, Švedijoje – 54%, Suomijoje – 74%). Labai trūko stat. specialistų.

Nepriklausomos Lietuvos statybos, kaip sistemos, organizavimo pradžia laikoma 1921, kai prie Vidaus reikalų m-jos buvo įsteigtas Lietuvos atstatymo komisariatas. Jis rūpinosi sugriautų miestų ir miestelių atstatymu, kelių tiesimu, stat. planų ir projektų rengimu bei tvirtinimu, leidimų statyti išdavimu, visuom. pastatų statybos techn. priežiūra, stat. medžiagų pramonės plėtojimu ir atstatymo darbų finansavimu. Prie apskričių ir miestų s-bių buvo įsteigtos apskričių atstatymo k-jos. 1925 Lietuvos atstatymo komisariatas pertvarkytas į Statybos inspekciją (nuo 1935 Statybos ir sauskelių inspekcija, vėliau k-tas), kuri priklausė Susisiekimo m-jai. Apskrityse ir miestuose veikusios atstatymo k-jos pertvarkytos į apskričių, miestų statybos inspekcijas. Valstybinio stat. k-to (veikė iki 1940) f-jos buvo priimti bendrą valstybės stat. planą, t.p. svarbesnius stat. projektus ir parinkti jiems vietą, spręsti su miestų planavimu ir atstatymu susijusius klausimus (atsižvelgiant į susisiekimo, higienos ir bendrus modernios urbanizacijos reikalavimus), svarbesnius elektrifikacijos, motorizacijos, san. statybos finansavimo ir eksploatacijos bei kt. sričių (atsižvelgiant į šalies ūkio išteklius ir galimybes), t.p. stat. medžiagų gamybos, stat. darbų

vykdytojų rengimo, stat. darbininkų ir amatininkų kvalifikacijos kėlimo, naujų stat. profesijų kūrimo reikalus, naujų statybos būdų taikymo problemas, priimti stat. įstatymus ir parengti stat. vykdymo kontrolės nuostatus. Statybų mastas kasmet plėtėsi, bet daugiausia buvo statoma (~70% visų statinių) kaimo vietovėse, nes po 1922 pradėtos žemės reformos valstiečiai kėlėsi į vienkiemius. Kaime kasmet buvo pastatoma ~6000 gyv. namų. 1922–38 kaimo vietovėse iš viso pastatyta ~248 000 statinių, iš jų – ~91 500 gyv. namų. Per šį l-pį miestuose ir miesteliuose pastatyta ~36 000 statinių, iš jų – ~20 000 gyv. namų, >2800 įv. įmonių ir g-lų, >1200 visuom. pastatų. Pram. statinius daugiausia projektavo užs. b-vės, jos t.p. gamino ir tiekė technol. įrangą. 4 d-mečio pab. tik 5 miestuose buvo įrengtas vandentiekio ir kanalizacijos tinklas, prie jo buvo prijungiami nauji visuom. ir pram. pastatai, kai kurie gyv. namai. Daugiausia pastatų (ypač kaime) statyta iš medžio. 1937 pastatyta ~14 000 medinių pastatų ir tik ~1000 mūrinių bei ~2000 molinių ar kt. nedegių medžiagų. Kaune 1937 pastatyta 214 mūrinių ir 334 mediniai pastatai. Tai lėmė didelė plytų kaina – 65 Lt už 1000 plytų. 1937 pagaminta 52 mln. plytų, o norint pereiti prie mūrinės statybos jų būtų reikėję pagaminti 6 kartus daugiau ir sumažinti kainą iki 35–40 Lt už 1000 plytų. 1939 vyriausybė patvirtino detalų Mūrinės statybos ugdymo planą, pagal kurį buvo numatyta per 10–15 m. visiškai pereiti prie mūrinės statybos, kasmet pagaminti po 300 mln. plytų, 200 000 t kalkių, per 10 m. – 1 mln. t cemento. Cementas buvo vežamas iš užsienio, 1938 jo įvežta 124 000 tonų. Cemento kaina buvo didelė – 100–110 Lt už toną. Siūlyta statyti cemento g-lą Skirsnemunėje (pajėgumas – 60 000 t per metus, cemento kaina – 50 Lt už toną), plėsti kalkių gamybą Kaune, Akmenėje. Plytoms atpiginti numatyta sumažinti joms išdegti reikalingo kuro kainą, mažesniais mokesčiais skatinti naujų plytinių statytojus, t.p. mūrinių namų savininkus 5 metus atleisti nuo valst. ir s-bių mokesčių. Iždas pajamų turėjo gauti iš išsiplėtusios stat. medžiagų gamybos ir statybų verslo. Šis planas buvo pradėtas įgyvendinti, bet 1939 prasidėjęs II pasaul. karas ir 1940 vid. SSRS okupacija jį gerokai pakoregavo.

Marijampolės geležinkelio stotis (1924, inž. archit. E. A. Frykas)

Iki 1940 Lietuvoje statybas vykdė daug mažų rangovinių b-vių. Valst., koop. ir visuom. org-jos statybas joms beveik visada atiduodavo iš varžytynių, bet nebuvo didesnės konkurencijos, nes daugeliu atveju rangovai susitardavo tarpusavyje ir gaudavo kompensaciją iš statybos rangą perėmusios b-vės. Viena aktyviausiai veikusių buvo brolių D. ir G. Ilgovskių stat. įmonė (įk. 1921). Iš pradžių ji statė tik pastatus, vėliau pradėjo tiesti ir remontuoti plentus, statyti tiltus. 4 d-metyje įmonė pastatė Kaune ir Lietuvoje daug unikalių visuom. pastatų, pvz., VDU Medicinos f-to rūmus, Ž.ū. rūmus, Vytauto Didžiojo karo muziejaus rūmus, Panemunės tiltą, kareivines ir cukraus f-ką Panevėžyje, g-ją, gyvulių skerdyklą ir šaldyklą Klaipėdoje, nutiesė plento ruožus Raseiniai–Viduklė ir Jurbarkas–Smalininkai, pastatė g-jas Biržuose, Kėdainiuose ir kita. Žinomiausi stat. įmonių savininkai-rangovai buvo P. Dėdelė, M. Grodzenskis, S. Ilgovskis. Kai kurie rangovai Kaune 4 d-mečio pab. susivienijo į akc. b-vę *Lietuvos statyba*. Nepriklausomoje Lietuvoje buvo gabių projektuotojų, kurie suprojektavo unikalių gyv. ir visuom. pastatų, prižiūrėjo, kad rangovai pastatus statytų gerai ir greitai. Pvz., P. Dėdelės b-vė 1939 gegužę Kaune vykusiam Europos krepšinio III čempionatui per 5,5 mėn. pastatė sporto halę. Halės projektą inž. A. Rozenbliumas parengė per 1,5 mėn., o detaliuosius brėžinius – jau vykstant darbams (darbus pats ir prižiūrėjo). Halės projektavimas ir statyba kainavo ~400 000 litų. Archit. M. Songaila Kaune suprojektavo Valst. teatro rekonstrukciją (su V. Dubeneckiu, 1923), Lietuvos banko rūmus (1928), VDU Fizikos-chemijos i-to rūmus (su A. Funku, F. Vizbaru, 1931; susprogdinti per II pasaulinį karą), vadovavo bankų skyrių pastatų Panevėžyje (1930), Biržuose (1935), Mažeikiuose (1937), Kretingoje (1938), Ra-

seiniuose (su A. Funku, 1933) ir Tauragėje (su A. Funku, 1935) projektavimui ir statybai. Archit. S. Kudokas Kaune suprojektavo VI g-ją Šančiuose (1938), Aukštesniosios techn. m-los rūmus (1938; dabar Kauno techn. kolegija), Karininkų ramovę (su K. Krikščiukaičiu, konstr. A. Rozenbliumas, 1937), įrengė Kauko laiptus į Žaliakalnį (1936), archit. V. Dubeneckis – Kaune VDU Med. f-to rūmus (1933), Vytauto Didžiojo karo muziejaus rūmus (su K. Reisonu, K. Krikščiukaičiu, 1931–36), daug daugiabučių namų. Archit. V. Landsbergis-Žemkalnis suprojektavo VDU akių ir ausų kliniką (1930), Kauno apskr. s-bės rūmus (1933; dabar Vyriausiasis policijos komisariatas), Kūno kultūros i-to rūmus (1932; dabar LKKA), *Pienocentro* rūmus Laisvės alėjoje (1934; dabar KTU Ek. ir vadybos f-tas), Tyrimų laboratoriją (konstr. A. Rozenbliumas, 1935–38; dabar KTU Chem. technologijos f-to senieji rūmai), Prekybos, pramonės ir amatų rūmus (1938; dab. Kauno apskr. viešoji b-ka), ligonines Panevėžyje, Švėkšnoje ir Šiauliuose (1935–40), g-jas Biržuose ir Panevėžyje (1930–36), Ped. i-to sporto rūmus Klaipėdoje (1937), bažnyčias Kybartuose (1928), Mažeikiuose (1936), Šakiuose (1934, per II pasaul. karą apgriauta, atstatant rekonstruota), rekonstravo Valst. teatrą (1930; dabar Kauno muzikinis teatras), įv. miestuose suprojektavo keliolika kotedžo tipo gyv. namų ir kita. A. Rozenbliumas 1937–40 suprojektavo ir pastatė gelžb. tiltą per Nemuną Alytuje, *Limos* f-ką Kaune, Radviliškio stiklo f-ką ir kt. pastatus, inž. K. Reisonas – Ž.ū. rūmus (1933), Žemės banką (1934; dabar KTU Centr. rūmai) ir Prisikėlimo bažnyčią Kaune (1933–40, baigta 2006), *Birutės* saldainių f-ką ir Frenkelio namus Šiauliuose, Tauragės ligoninę (1932), Pasvalio komercinę m-lą, Jurbarko tuberkuliozės ligoninę, b-vės *Maistas* šaldyklą ir b-vės *Lietūkis* sandėlius Klaipėdoje, inž. archit. F. Vizbaras – Centr. paštą (1931), *Pažangos* rūmus (1934; dabar VDU menų i-tas) ir daug daugiabučių gyv. namų bei kotedžų Kaune, inž. archit. A. Funkas – draudimo b-vės *Lietuvos Lloidas* rūmus (1936; dabar Žemėtvarkos projektavimo i-tas) ir Taupomųjų kasų rūmus (su B. Elsbergu, A. Lukošaičiu, 1939; dabar Kauno miesto s-bė) Kaune, Panevėžio cukraus f-ką (1940), dalyvavo rengiant Vytauto Didžiojo karo muziejaus Kaune, Raseinių banko, Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo (1936) projektus. Inž. archit. E. A. Frykas suprojektavo Seimo ir Teisingumo m-jos (1930; dabar Nac. filh-jos skyrius), Ugniagesių (su A. Jokimu, 1930), Lenkų kredito d-jos (1932; dabar *Snoro* bankas) rūmus Kaune, Marijampolės (1924), Tauragės, Vilkaviškio, Rokiškio, Kretingos glžk. stotis (visos 3 d-metyje). Šie ir daugelis kt. specialistų buvo baigę RI arba V. Europos šalių aukštąsias techn. m-las. Stat. inžinierius Lietuvoje pradėjo rengti 1920 Kaune įsteigtų Aukštesniųjų kursų Techn. skyrius. Šiuos kursus 1922 vasarį pertvarkius į Lietuvos u-tą, jo Techn. f-to Stat. skyriuje buvo rengiami stat. inžinieriai, architektai, geodezininkai. 1925–40 Lietuvos u-to (nuo 1930 VDU) Stat. skyrių baigė 190 stat. inžinierių (jie sudarė 63,4% visų baigusiųjų Techn. f-tą). Nuo 1920 technikus inžinierius rengė Aukštesnioji technikos m-la Kaune. Trūko specialistų, todėl (daugiausia rangovinėse org-jose) dirbo daug praktikų. Į statybas kaimo vietovėse būdavo samdomi amatininkai praktikai (tik nedaugelis jų buvo baigę amatų m-las). Stat. darbai buvo mažai mechanizuoti, reikalavo daug rankų darbo (transportuojant ir pernešant medžiagas, atliekant žemės, betonavimo ir kt. darbus), atlyginimai dėl didelės bedarbių pasiūlos buvo maži. Statybos dažn. būdavo sezoninės, darbo diena dažnai trukdavo 10 ir daugiau valandų, bet dėl konkurencijos buvo išugdyti kvalifikuoti specialistai, gebantys kokybiškai dirbti.

1940 SSRS okupavus Lietuvą buvo nacionalizuoti bankai ir didžiosios pramonės įmonės. Didelių statybos ir stat. medžiagų b-vių Lietuvoje nebuvo, todėl stat. ūkio suvalstybinimas pradėtas tik 1940 rugsėjį. Nacionalizuotas stat. org-jas perėmė įkurtas Pram. statybos trestas. Jo žemutinės grandies gamybos padaliniai – sektoriai (vėliau pervadinti kontoromis) – perėmė statybas Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, pradėta darbų specializacija. 1941 pr. Pram. statybos trestą sudarė Centr. įstaiga ir kontoros – Elektrotechnikos, Santechnikos, keturios Kauno statybos, dvi Vilniaus statybos, dvi Šiaulių statybos, Panevėžio statybos, Skirsnemunės statybos, Stat. mašinų nuomojimo, Tiekimo ir transporto. Įvedus pamaininį darbą pram. ir stat. įmonėse padidėjo darbininkų skaičius ir buvo lik-

viduotas nedarbas. Vilniuje, Kaune, Šiauliuose ir kitur pradėta gyv. namų darbininkams statyba. Iki 1941 balandžio Kaune jiems pastatyti 784 butai. 1941 priimtas pirmasis Liaudies ūkio vystymo planas. Jame numatyta kapitalinių įdėjimų už 27,3 mln. rb (palyginamosiomis 1961 kainomis). >50% visų lėšų buvo numatyta pram. pajėgumams plėsti, siauroms gamybos vietoms (daugiausia energetikos, kuro, mašinų gamybos ir stat. medžiagų pramonės šakų) panaikinti. Daug reikšmės teikta stat. medžiagų pramonės plėtrai, nes plytų, kalkių stygius labai stabdė statybas.

1941 Vokietijai okupavus Lietuvą, ji tapo sudėtine Ostlando, arba Rytų krašto, reicho komisariato dalimi. Dauguma f-kų, daugiausia stat. medžiagų, neveikė. Nutrūko naujų įmonių statyba ir senų rekonstrukcija. 1944 atsitraukdama Vokietijos kariuomenė susprogdino daug g-lų, kt. statinių, išvežė į Vokietiją mašinų, daug įrangos ir kita. Nuo karo veiksmų labai nukentėjo Šiauliai, Klaipėda, Raseiniai, Šakiai ir kt. miestai. Vilniuje buvo sugriauta ~50% visų statinių. Lietuvoje buvo sugriauta ir sudeginta 52 919 įv. pastatų (15,5 mln. m^3 tūrio), 26 480 gyv. namų (1,6 mln. m^3), 862 kult. ir buit. pastatai (1,5 mln. m^3), iš jų – 682 m-los, 30 aukštojo mokslo įstaigų pastatų, 72 ligoninės. Visiškai sutrikdytas elektros tiekimas – sugriautos Kauno Petrašiūnų, Vilniaus ir Panevėžio elektrinės, susprogdintos, sunaikintos ar iš dalies suniokotos 56 el. stotys ir pastotės (115 000 m^3), vandens siurblinės, 1655 pram. paskirties statiniai (1,9 mln. m^3), iš jų Vilniuje – dujų, miško medžiagos, odų f-kai, Kaune – metalo apdirbimo f-kai *Pergalė* ir *Metalas*, vilnonių audinių f-kas *Drobė*, stiklo, dažų ir popieriaus f-kai. Apgriauti visi mėsos kombinatai (Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Tauragėje), cukraus f-kai Pavenčiuose ir Marijampolėje. Ypač didelė žala buvo padaryta statybinių medžiagų pramonei, tik pagal 30 šios ūkio šakos aktuose pažymėtų įmonių nuostoliai sudarė >1 mln. rublių. Nukentėjo Daugėlių plytų, Akmenės ir Pakruojo kalkių fabrikai, kitos įmonės. Buvo susprogdinti 1148 tiltai, sugriauta ir išgrobstyta 14 cerkvių, 76 bažnyčios, 130 sinagogų.

SSRS vėl okupavus Lietuvą LSSR liaudies komisarų taryba ėmėsi įvertinti karo ir Vokietijos okupacijos padarytus nuostolius, organizuoti sugriauto ūkio atstatymą. LSSR valst. k-ja, įvertinusi 87 081 aktą, nustatė, kad šie nuostoliai sudarė >1,6 mlrd. rb (piliečių – >1,1 mlrd. rb, valst. įmonių ir žinybų – 0,5 mlrd. rb; palyginamosiomis 1961 kainomis). 1944 Maskvoje įsteigta Vyriausioji stat. v-ba (netrukus persikėlė į Kauną, po to į Vilnių) pradėjo operatyviai steigti valstybines stat. org-jas – Stat. trestą nr. 1 Vilniuje, Stat. trestą nr. 2 Kaune, Stat. trestą nr. 3 Šiauliuose. Trestų svarb. uždavinys buvo atstatyti karo sugriautus gyvybiškai svarbius statinius (elektros ir vandens ūkio įmones, duonos kepyklas, gyv. namus ir kt.), įstiklinti ar kitaip sutvarkyti išlikusius. Nebuvo centralizuoto stat. medžiagų tiekimo, stat. org-jos neturėjo transporto, mechanizmų, trūko specialistų, kvalifikuotų darbininkų. Pagrindinę darbo jėgą sudarė karo belaisviai ir kaliniai. Atstatymui buvo naudojama sugriautų pastatų plytos ir metalas. 1944 rugsėjį Vyriausioji stat. v-ba įsteigė Tiekimo v-bą, kurios f-jos buvo parūpinti medžiagų, kad bent minimaliai būtų tenkinami atstatymo poreikiai. Iš SSRS į Lietuvą atsiųsti energijos traukiniai, kai kurie reikiami įrenginiai, medžiagos. Vyriausioji stat. v-ba 1944 12 07 pertvarkyta į Vyriausiąją statybos ir stat. medžiagų pramonės v-bą. Jai buvo pavesta rūpintis pram. ir civ. statyba, stat. medžiagų ir detalių gamyba. Naujajai v-bai buvo perduotos valst. org-jos: 3 stat. trestai (Vilniuje, Kaune, Šiauliuose), 2 stat. medžiagų pramonės kontoros (Vilniuje, Šiauliuose), Stat. medžiagų pramonės trestas (Kaune), Stat. medžiagų tiekimo ir realizavimo trestas, Santechnikos darbų kontora, Montavimo darbų kontora, Miško medžiagos ir durpių paruošų kontora (visi Vilniuje). Trestai ir kontoros suvienijo karo nuniokotas stat. medžiagų įmones, nedideles dirbtuves. Buvo imtasi skubių priemonių jų veiklai suaktyvinti, bet 1945 pagaminta tik 10,3 mln. plytų, 0,6 mln. čerpių, 0,1 mln. koklių. Vyriausioji statybos ir stat. medžiagų v-ba 1945 10 30 buvo išskaidyta į savarankiškas Vyriausiąją statybos ir Vyriausiąją stat. medžiagų v-bas. Vyriausioji stat. v-ba vienijo visas stat. org-jas, tiekimo kontoras, gaminių dirbtuves ir nedideles pram. įmones, t.p. projektavimo i-tą *Lietuvos statybos projektas* Kaune (skyrius Vilniuje). Didesnės

pram. įmonės, turinčios savarankišką balansą, buvo mechanikos g-la Vilniuje, betono ir tolio g-los Kaune, plytų f-kas *Rokai*. 1944–46 Vyriausiosios stat. v-bos pastangomis iš dalies atkurtos miestų komunikacijos (el. tiekimas, vandentiekis, kanalizacija), kai kurios iki karo veikusios įmonės Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Klaipėdoje ir kitur, pradėtos statyti naujos įmonės ir cechai (*Elfos* g-la Vilniuje, *Žalgirio* g-los liejimo cechas N. Vilnioje, nauji vilnonių audinių f-ko *Drobė* ir metalo apdirbimo f-ko cechai Kaune, alebastro f-kas Šiauliuose ir kt.), *Žalgirio* stadionas Vilniuje, statoma M. K. Čiurlionio galerija Kaune, visoje Lietuvoje suremontuota daug gyv. namų, m-lų, ligoninių, poliklinikų. 1946 rugpjūčio pab. Vyriausiosios stat. v-bos pagrindu įsteigta Statybos m-ja (1954–57 Miestų ir kaimo statybos m-ja), kurios tikslas buvo sukurti savarankišką stat. šaką. M-ja iš pradžių turėjo du stat. trestus (Vilniuje ir Kaune), Stat. v-bą Šiauliuose, Stat. montavimo v-bą Klaipėdoje ir Remonto mechaninę g-lą Vilniuje, 1961 – jau 5 bendruosius stat. trestus (didžiuosiuose miestuose), 4 specializuotų darbų trestus (santechnikos, technol. įrengimų ir metalo konstrukcijų montavimo, el. montavimo, mechanizacijos), 10 stat. v-bų, 5 m-jai tiesiogiai pavaldžias įmones (Centrinis betono mazgas, Centrinis medžio apdirbimo kombinatas ir Remonto mech. g-la nr. 1 Vilniuje, Gelžb. konstrukcijų g-la ir Medžio apdirbimo kombinatas Kaune), dar 22 įmonės buvo pavaldžios trestams. 1981 jau veikė 8 bendrieji stat. trestai (sustambinti *Vilniaus statyba* ir *Kauno statyba*, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio, Alytaus, Jonavos chemijos, Mažeikių), Utenos stat. trestas-aikštelė, 4 namų stat. kombinatai (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių), 2 stat. v-bos (Druskininkų ir Monolitinės), 6 specializuotų darbų trestai (be ankstesniųjų, dar stat. darbų mechanizacijos Klaipėdoje ir gelžb. konstrukcijų Vilniuje), gamybinis autotransporto susivienijimas, Vilniaus stat. detalių pramonės trestas (vienijo 4 medžio apdirbimo kombinatus), susivienijimas *Metalas* (vienijo 3 įmones), t.p. trestams ir namų stat. kombinatams pavaldžių 17 įmonių. 1981 dar įkurta Komunalinių objektų stat. v-ba (Vilniaus m. valymo įrenginių statybai), 1986 Eksperimentinis projektavimo ir stat. susivienijimas *Monolitas*. SSRS MT užduotims vykdyti Lietuvos stat. m-ja organizavo stat. montavimo traukinius: 1961–64 – Kazachijos plėšiniuose elevatoriams statyti, 1966 birželį – žemės drebėjimo sugriautam Taškentui atstatyti, 1979 gegužę – Baikalo–Amūro magistralės Uojano g-tės darbams vykdyti, 1980 birželį – Tiumenės srityje naftos verslovei statyti, 1983 – gyv. namams Karelijoje statyti.

1946–89 pastatyta ir atiduota naudoti ~240 didelių pram. ir ž.ū. įmonių. Plėtojant Lietuvos gamybinį potencialą 1947 pradėta statyti Akmenės cemento g-la (nuo 1990 b-vė *Akmenės cementas*). 1952–59 atiduotos naudoti 3 technol. linijos (kiekvienos metinis pajėgumas – 150 000 t), 1961 – ketvirtoji (320 000 t), 1970 – dar 2 (po 650 000 t) ir 1974 – dar 2 (t.p. po 650 000 t). Per šį l-pį pastatyta N. Akmenė. 1954 įsteigta Kėdainių stat. v-ba ir pradėta statyti Kėdainių biochem. g-la (nuo 1993 b-vė *Kėdainių biochemija*, 2003 likviduota). Labai išsiplėtė Kėdainių miestas. 1962 pradėta statyti Jonavos azotinių trąšų g-la (nuo 1994 b-vė *Achema*), 1964 pradėtas gaminti amoniakas, g-la baigta 9 d-mečio pradžioje. 1962 pradėta statyti Kauno dirbtinio pluošto g-la (nuo 1992 b-vė *Dirbtinis pluoštas*), jos gamybos įrenginiai buvo montuojami 1965–77. Nuo šios statybos prasidėjo naujo Kauno pram. rajono su bendro naudojimo objektais statyba. 1964 Lietuvos MA ir Valstybiniam plano k-tui parengus Lietuvos gamybinių jėgų plėtros planą naujos pram. įmonės daugiausia buvo statomos 5 plečiamuose miestuose – Alytuje, Kapsuke (dabar Marijampolė), Utenoje, Telšiuose ir Tauragėje. Kartu buvo plėtojamas ir šių miestų komunalinis ūkis. Labai sparčiai augo Alytus. Čia pastatyti medvilnės (nuo 1993 b-vė *Alytaus tekstilė*), skydinių namų, mėsos kombinatai, buit. šaldytuvų, kombinuotųjų pašarų ir kt. g-los. Kapsuke (dabar Marijampolė) pastatytos maisto produktų automatų, pieno konservų, putliųjų verpalų ir kt. g-los, Utenoje – trikotažo (*Utenos trikotažas*), el. krosnelių g-los, mėsos kombinatas ir kt., Telšiuose – skaičiavimo mašinų g-la ir pieno kombinatas, išplėstas siuvimo f-kas *Mastis*, Tauragėje pastatytos drenažo vamzdelių, kombinuotųjų pašarų ir skaičiavimo mašinų g-los, išplėstas mėsos kombinatas. Mažeikiuose 1971 pradėta statyti naftos perdirbimo įmonė (nuo 1995 b-vė *Mažeikių*

nafta), jos pirmieji įrenginiai (pajėgumas – 6 mln. t naftos per metus) paleisti 1980, kiti – 1984. Labai išsiplėtė Mažeikiai. Kt. miestuose t.p. buvo statomos naujos ir plečiamos esamos įmonės.

Be Stat. m-jos org-jų, įv. objektus statė ir kt. valst. bei koop. rangovinės org-jos. Kaimo (daugiausia kolūkių) statybos darbus vykdė Respublikinis tarpkolūkinių statybos org-jų susivienijimas (įk. 1957, 1985 tapo Lietuvos valst. agropram. k-to respublikiniu kooperatiniu valstybiniu stat. susivienijimu). Stat. spec. darbus atliko Automobilių transporto ir plentų m-jos kelių statybos v-bos (įk. 1944, vėliau sujungtos į Kelių statybos trestą), energetinio ūkio atkūrimo ir elektrifikacijos darbus – Petrašiūnų stat. montavimo v-ba (įk. 1944), stat. montavimo trestas *Glavselelektro* (įk. 1949, 1954 pervadintas Specializuotu trestu nr. 8), Energetikos statybos trestas (įk. 1958, perėmė Petrašiūnų stat. montavimo v-bą, Specializuoto tresto nr. 8 keturias stat. montavimo v-bas, Komunalinio ūkio m-jos 2 tarprajonines kontoras), melioracijos darbus – *Melioracijos* kontora (1945–49), melioracijos mašinų stotys (nuo 1949), melioracijos statybos v-bos (nuo 1963), melioracijos stat. montavimo v-bos (nuo 1973), komunalinio ūkio darbus – Komunalinio ūkio m-jos Respublikinis stat. ir remonto trestas (įk. 1964, kontoros visuose didžiuosiuose miestuose ir rajonų centruose), kai kuriuos spec. darbus (glžk. statybos, spec. technol. įrenginių montavimo, vamzdynų klojimo, izoliavimo ir kt.) – SSRS m-joms pavaldžios stat. montavimo org-jos. Kai kurios kt. m-jos ir žinybos t.p. turėjo stat. remonto v-bų.

1945–50 daugiausia buvo atstatomi sugriauti miestai, pram. įmonės, vėliau, vykdant kapitalinės statybos penkmečių ir metines programas, plėtojosi miestai, pramonė, kūrėsi naujos pram. šakos (chem., staklių, prietaisų gamybos, metalo apdirbimo, laivų remonto ir statybos, mikrobiologijos ir kt.), sukurta pramoninė ž.ū. produktų gamybos bazė (šiltnamių ir paukštynų kombinatai, gyvulininkystės kompleksai, mėsos ir pieno kombinatai, kombinuotųjų pašarų g-los, grūdų elevatoriai), buvo statomi gyv. namai, m-los, vaikų darželiai, ligoninės, poliklinikos, kino teatrai ir kt. visuom. paskirties pastatai. 1946–50 Stat. m-jos org-jos pastatė ir suremontavo 49 700 m^2 gyv. ploto namų, atstatė 6 m-las, 1 ligoninę, Filh-ją Vilniuje, pastatė 20 000 vietų stadioną ir buvusį Rusų dramos teatrą Vilniuje.

Daug stat. darbų atlikta žemės ūkyje, visuose kolūkiuose ir tarybiniuose ūkiuose pastatyta gamybinių pastatų, gyvulininkystės kompleksų. 7–8 d-metyje buvo sparčiai statomi dideli pieninės ir mėsinės gyvulininkystės kompleksai. Kaimo centr. g-tėse pastatyta daug naujų gyv. namų (statyba suaktyvėjo 1976 pradėjus veikti Alytaus eksperimentiniam skydinių namų stat. kombinatui; jis pastatė >6000 vienbučių namų), m-lų, vaikų darželių, parduotuvių, ambulatorijų, kult. namų ir kt. statinių. Daugelyje g-čių įrengta centralizuotas vandentiekis, kanalizacija, nuotekų valymo įrenginiai, išasfaltuotos ir apšviestos gatvės. Kasmet buvo rengiami gražiausiai tvarkomų g-čių, sodybų konkursai. 1971 Ukmergės rj. Dainavos tarybinio ūkio g-tei paskirta SSRS valstybinė, 1988 Šilutės rj. Juknaičių eksperimentinio ūkio g-tei – SSRS Lenino premija.

Visos stat. org-jos 1944–89 įsisavino 50,544 mlrd. rb kapitalinių įdėjimų, iš jų – 30,865 mlrd. rb stat. montavimo darbams (1 lent.). Pramonei teko 27,3%, žemės ūkiui – 24,6%, butų ūkiui – 19,8%, mokslo, kult., švietimo, sveikatos apsaugos įstaigų, komunalinių ir kt. įmonių bei tiesinių statybai – 28,3% visų skirtų lėšų (1985). 1946–89 valst. ir koop. org-jų, kolūkių ir gyventojų lėšomis pastatyta ir atiduota naudoti >48 mlrd. rb vertės įv. statinių (2 lent.).

1946–89 Lietuvoje pastatyta >54 mln. m^2 bendro ploto gyv. namų, vien 1971 – 902 000 m^2. Stat. m-jos org-jos pastatė 22,8 mln. m^2 gyv. ploto (3 lent.). Gyv. namų statyba paspartėjo pradėjus statyti iš stambių surenkamųjų gelžb. plokščių. Pirmasis toks

1 lent. **Kapitaliniai įdėjimai 1944–89** (palyginamosiomis kainomis, mln. rb)

L-pis	Visi kapitaliniai įdėjimai	Statybos montavimo darbai	Įrenginiai, įrankiai, inventorius	Kita
1944–45	31	23	5	1
1946–50	263	194	61	8
1951–55	624	448	152	24
1956–60	1 582	1 081	441	60
1961–65	3 122	2 130	835	157
1966–70	5 319	3 584	1 441	294
1971–75	7 634	5 103	2 016	515
1976–80	8 982	5 511	2 795	676
1981–85	11 002	6 271	3 828	903
1986–89	11 985	6 520	4 070	1 397
iš viso	50 544	30 865	15 644	4 035

2 lent. **Atiduotų naudoti statinių vertė 1946–89** (palyginamosiomis kainomis, mln. rb)

Metai	Vertė
1946–50	222
1951–55	562
1956–60	1 430
1961–65	2 952
1966–70	4 996
1971–75	7 492
1976–80	8 753
1981–85	10 879
1986–89	11 165
iš viso	48 451

3 lent. **Lietuvos stat. m-jos org-jų pastatytas naudingas gyv. plotas 1946–89** (tūkst. m^2)

Metai	Naudingas gyv. plotas
1946	1,7
1950	20
1955	46
1960	168
1965	436
1970	888
1975	862
1980	821
1985	875
1989	1 028

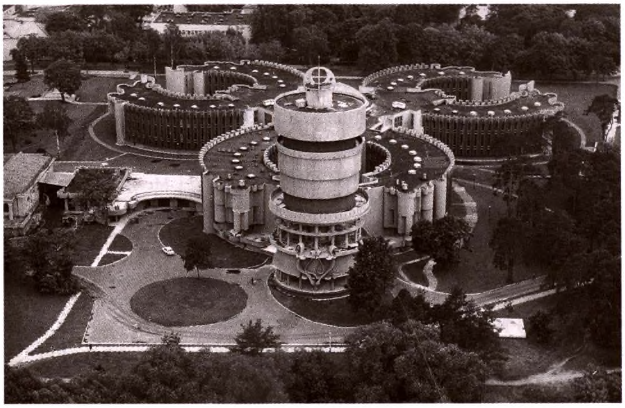

Vilniaus sporto rūmai (1971, archit. E. Chlomauskas, J. Kriukelis, Z. Liandzbergis, inž. H. V. Karvelis, A. Katilius, A. Komarovskis, S. Kovarskaja)

Druskininkų balneologijos ir fizioterapijos gydykla (1980, archit. R. Šilinskas, A. Šilinskienė, 2006 rekonstruota į Druskininkų vandens pramogų parką, archit. K. Kisielius, V. Kančiauskas)

80 butų penkiaaukštis gyv. namas pastatytas 1959 Vilniuje. Statybai plėsti įkurti namų stat. kombinatai Vilniuje ir Kaune (abu 1966), Klaipėdoje (1971), Šiauliuose (1973). Jie per metus galėjo pastatyti iki 900 000 m^2 bendrojo ploto gyv. namų. 1968 Žirmūnų gyv. rajono Vilniuje užstatymas įvertintas SSRS valstybine, 1974 Lazdynų – Lenino premija. 1980 pradėti statyti daugiaaukščiai (12–16 a.) monolitiniai gelžb. namai. 9 d-mečio pab. Stat. m-jos org-jos kasmet atiduoda naudoti po ~30 000 butų.

1946–89 pastatyta ir atiduota naudoti ~659 200 vietų bendrojo lavinimo m-lų, ~248 400 vietų vaikų darželių ir lopšelių, ~28 200 lovų ligoninių, daug poliklinikų, 1956–89 – ~44 800 vietų kino teatrų, ~180 000 vietų kult. namų ir klubų. Visuose miestuose ir rajonų centruose pastatyta buitinio aptarnavimo kombinatų, universalinių parduotuvių, visuom. maitinimo įmonių. Visuose miestuose ir miesto tipo g-tėse buvo įrengiamas vandentiekis, kanalizacija, šilumos tinklai, statomi vandens ėmimo ir nuotekų valymo įrenginiai. 1961 nutiestas magistralinis dujotiekis Dašava (Ukraina)–Vilnius, 1962–84 jo atšakos į Kauną, Panevėžį, Šiaulius, Klaipėdą, Alytų ir kt. miestus, 1988 – antroji linija Minskas–Vilnius–Panevėžys–Šiauliai–Klaipėda, prie jų išoriniais dujotiekio tinklais prijungtos pram. įmonės, katilinės, gyv. namai ir kt. objektai, gamtinių dujų tinklų ilgis gatvėse ir kiemuose pasiekė >2900 kilometrų. Jau 1960 miestuose ir miesto tipo g-tėse 53% gyv. ploto buvo įrengtas vandentiekis, 20% – kanalizacija (1988 – 94%), prie centr. šildymo 1970 prijungta 43% gyv. ploto (1988– 91%), 86% gyv. ploto turėjo karštą vandenį ir dujas.

Vilniuje pastatyti OBT, Sporto ir AT (dab. Seimo) rūmai, nauji viešbučiai, studentų miestelis Saulėtekio alėjoje, Kaune – nauji muziejai, meno galerijos, universalinė parduotuvė, KPI (dabar KTU), Ž.ū. a-jos rūmai, Klaipėdoje – Jūrų muziejus, nauji viešbučiai, Šiauliuose ir Panevėžyje – Inžinierių namai, dramos teatrai, nauji viešbučiai ir kt. statiniai, Šiauliuose Vilniaus gatvė ir Kaune Laisvės alėja pertvarkytos į pėsčiųjų gatves. Kurortuose pastatyta gydyklų, sanatorijų, poilsio namų, juos aptarnaujančių statinių. Labai išsiplėtė Palanga (Vanagupėje pastatyta daug poilsio namų) ir Druskininkai (pastatyta naujų gydyklų ir sanatorijų).

Statybų mastą ribojo nuolatinis darbininkų trūkumas, didelė jų kaita. 1946 Stat. m-jos org-jose dirbo ~3600 darbuotojų (iš jų – ~3200 darbininkų), 1960 – ~20 200 darbuotojų (~17 600 darbininkų), 1970 – ~36 300 (~30 600), 1980 – ~34 900 (~28 400), 1989 – ~44 200 darbuotojų (36 000 darbininkų). Stat. m-ja organizavo darbininkų rengimą, kvalifikacijos kėlimą, statė žinybinius gyv. namus darbuotojams (1985 jos žinioje buvo ~1 818 000 m^2 naudingojo ploto gyv. namuose ir ~155 000 m^2 bendrabučiuose, juose gyveno ~134 200 žmonių, iš jų ~12 000 bendrabučiuose). 1960 parengta 1860 darbininkų (iš jų 1700 – m-jos Mokymo kombinate), 2530 darbininkų pakėlė kvalifikaciją, 1970 parengti 6542 (Mokymo kombinate 2234), kvalifikaciją pakėlė 7555 darbininkai. Trūkstant darbuotojų į statybas (dažn. didelių objektų) centralizuotai buvo nukreipiami nuteistieji. Darbininkų pradėjo daugėti, 1970 įteisinus diferencijuotą darbo užmokesčio priedą už išdirbtus metus. Pamažu stat. org-jose pradėjo dirbti aukštąsias m-las baigusieji specialistai.

Plėtėsi stat. mašinų parkas, buvo steigiamos specializuotos stat. mašinų eksploatavimo v-bos, jų remonto dirbtuvės, mažosios mechanizacijos priemonių aikštelės. Dauguma darbų buvo atliekama mechanizuotai (1985 – 99% žemės, 97,7% betonavimo, 99,4% krovos, 60,4% tinko, 49,2% dažymo, 59,2% stogo darbų). Darbo našumui didinti buvo kuriamos ūkiskaitinės brigados (1965 – net 438, jose dirbo 16 380 darbininkų), įvestas (1968) paros ir savaitės planavimas ir dispečerinis valdymas, įkurta Stat. valdymo sistemų moksl. tiriamoji laboratorija, įdiegta (etapais 1971–85) automatizuota valdymo sistema. Kito ir statybų pobūdis: daugėjo surenkamų segmentų, vyko darbų specializacija, plėtėsi mechanizacija, stat. mechanizmų parkas. 1950 Stat. m-jos org-jos pagamino vos 2800 m^3 surenkamųjų ir gelžb. konstrukcijų (daugiausia stat. aikštelėse), 1960 vien gelžb. konstrukcijų – 121 600 m^3, 1970 – 1 087 000 m^3, 1987 – 1 369 000 m^3. M-jos mechan. g-la gamino kai kuriuos stat. mechanizmus.

Plečiantis statyboms reikėjo spartinti stat. medžiagų gamybą. 1985 veikė stat. org-joms priklausančios 26 surenkamųjų gelžb. konstrukcijų g-los, 6 stat. konstrukcijų g-los, 4 surenkamųjų gelžb. namų ir 1 skydinių namų kombinatas, 8 medžio apdirbimo įmonės, 8 metalo konstrukcijų ir santechnikos ruošinių g-los, daug stat. mašinų, mechanizmų remonto ir kt. įmonių. Pagr. stat. medžiagų ir gaminių gamyba 1945–88 parodyta 4 lentelėje.

1987 pagrindinė stat. valdymo ir vykdymo institucija Statybos m-ja iš sąjunginio perėjo į respublikinį pavaldumą. 1988 pr. jai priklausė 26 statybos ir jos veiklą aptarnaujančios org-jos: dideli statybos ir montavimo trestai, namų statybos kombinatai, specializuotos stat. v-bos, stat. projektavimo ir organizavimo padaliniai, mokymo kombinatai,

4 lent. **Pagr. stat. medžiagų ir gaminių gamyba Lietuvoje 1945–88**

Gaminys	1945	1950	1955	1960	1970	1980	1985	1988
molio ir silikatinės plytos, mln. sąlyginių vnt.	10,3	91,3	302,5	498,0	1 044,0	1 033,0	1 028	1 462,0
čerpės, tūkst. m^2	32,6	234,0	673,9	621,0	94,0	87,0	241,0	266,5
drenažo vamzdžiai, tūkst. sąlyginių km	–	1,5	3,9	31,3	111,7	...	...	112,9
kokliai, mln. vnt.	0,1	0,8	2,6	0,7	4,0	...	...	...
cementas, tūkst. t	–	18,9*	203,7	468,5	1 120,9	3 373,0	3 383,1	3 410,3
kalkės, tūkst. t	4,2	34,6	112,4	195,0	300,0	301,0	294,0	307,9
gipsas, tūkst. t	–	10,3	13,5	20,0	...	...	...	13,0
ruloninė stogo danga ir izolas, tūkst. m^2	–	4,5	7,7	9,5	36,3	44,2	45,6	46,9
asbestcemenčio lakštai, mln. sąlyginių vnt.	–	–	–	35	101	104	106	114
langų stiklas, tūkst. m^2	–	300	...	...	4 143	3 992	4 021	4 674
stiklo blokai, tūkst. sutartinių vnt.	–	–	–	–	5 500	5 985	7 001	6 274
linoleumas, tūkst. m^2	–	–	–	–	939	1 093	1 102	1 624
keraminės grindų plytelės, tūkst. m^2	–	–	–	–	–	315,4	550,0	561,5
keraminės fasadinės plytelės, tūkst. m^2	–	–	–	–	–	325,5	387,2	83,6
polistirolio plytelės, tūkst. m^2	–	–	–	–	177	61	108	–
natūralaus akmens apdailos plokštės, tūkst. m^3	–	–	–	–	–	18,0	28,5	31,0
nerūdinės stat. medžiagos, mln. m^3	–	–	–	4,4	12,8	18,8	21,6	21,6
keramzitas, tūkst. m^3	–	–	–	75,5**	156,2	378,5	549,9	835,0
pūstas perlitas, tūkst. m^3	–	–	–	–	73,9	118,4	121,3	157,0
izoliacinės durpių plokštės, tūkst. m^3	–	–	–	–	9,6	9,2	–	–
mineralinė vata ir jos dirbiniai, tūkst. m^3	–	–	–	–	136,1	389,1	443,0	653,8
garso izoliacijos plokštės *Silakpor*, tūkst. m^3	–	–	–	–	–	83,9	37,0	–
emaliuotos ketaus ir plieno vonios, tūkst. vnt.	–	–	–	159,0	213,0	188,5	211,1	339,0
radiatoriai ir konvektoriai, tūkst. km	–	–	–	78,4	91,0	182,0	226,0	220,7
šildymo katilai, tūkst. sąlyginių m^3	–	–	–	40,8	90,3	139,3	88,4	71,3
gelžb. konstrukcijos, tūkst. m^3	–	–	24,6	291,0	1 469,0	2 020,0	2 296,0	2 627,0
sieninės plokštės, tūkst. m^3	–	–	–	–	249,9	402,1	503,0	406,0
gelžb. vamzdžiai, tūkst. m^3	–	–	–	–	56,6	51,4	64,1	61,6
sieniniai betono blokai, mln. sąlyginių vnt.	–	–	...	...	127,2	154,2	175,0	261,0
gipso pertvaros, tūkst. m^2	–	–	–	–	–	430	509	534
pjautinė miško medžiaga, tūkst. m^3	–	–	...	...	1 543	...	934	938
medinės klijuotosios konstrukcijos, tūkst. m^3	–	–	–	–	–	...	...	2,3
stat. metalo konstrukcijos, tūkst. t	–	–	–	2,7	...	...	...	24,3
aliuminio konstrukcijos, t	–	–	–	–	–	189	274	365

* 1952
** 1962

Šiaulių arena (2007, archit. A. Bublys, E. Miliūnas)

Gyvenamųjų namų kvartalas *Aušros namai* Kaune, Žaliakalnyje (2007, archit. A. Karalius, D. Trainauskas)

susivienijimas *Industrija* ir kitos. Projektavimo, stat. padalinių turėjo ir kt. m-jos bei žinybos (Kaimo statybos m-ja, Tarpkolūkinis stat. įmonių susivienijimas, Komunalinio ūkio m-ja). Valstybinę statybos reguliavimo politiką vykdė Valstybinis stat. reikalų k-tas, jo žinioje buvo projektavimo ir moksl. tiriamieji i-tai – *Pramprojektas* Kaune su filialu Vilniuje, Miestų stat. projektavimo i-tas Vilniuje su filialu Kaune, skyriais Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje, *Žemprojektas* Kaune, Inž. tyrimų i-tas Vilniuje su filialu Kaune ir Geodezijos skyriais Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje, Stat. ir archit-ros MTI, t.p. žrn. *Statyba ir architektūra* red-ja ir kt. įstaigos. Veikė 4 žinybiniai projektavimo i-tai (jų projektus vertino Valstybinio stat. reikalų k-to Ekspertizės sk.): Kolūkių statybos, Komunalinio ūkio, Kelių tyrimo ir projektavimo, Vandens ūkio projektavimo. 1988 įgyvendinant ūkio reformų ir pertvarkos planą Stat. m-jos ir Valstybinio stat. reikalų k-to pagrindu įkurtas Valstybinis stat. k-tas. Teigiamų rezultatų davė eksperimentas vertinti stat. org-jų veiklą ne pagal statybos ir montavimo darbų apimtį, bet pagal prekinę produkciją (t.y. atiduotų eksploatuoti objektų vertę).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1990 panaikintas Valstybinis stat. k-tas ir įkurta Statybos ir urbanistikos m-ja (1998 jos funkcijas perėmė naujai sudaryta Aplinkos m-ja), 1990 pab. jos reguliavimo sričiai priklausė 398 stat. org-jos. 1991 priėmus Valst. turto privatizavimo įstatymą pradėtas intensyvus statybos ir stat. medžiagų pramonės įmonių skaidymas ir privatizavimas (iš esmės baigtas 1995). 1995 pab. Statybos ir urbanistikos m-jos reguliavimo sričiai priklausė 455 stat. įmonės. Stat. veiklą plėtojo >3900 b-vių ir kt. org-jų. Sėkmingiausiai dirbo tos įmonės ir org-jos, kurios per privatizavimo procesą neišsisklaidė, išsaugojo savo gamybinį ir žmogiškąjį potencialą (*YIT Kausta*, kuri 2007 tapo YIT, t.p. *Montuotojas*, Panevėžio statybos trestas ir kt.). Steigėsi stat. įmonių ir specialistų visuom. org-jos: Lietuvos statybos inžinierių s-ga (1989), Lietuvos statybininkų asociacija (1993), Statybos industrijos asociacija (1994) ir kitos. Dėl SSRS vykdytos Lietuvos ūkio blokados, padarytų klaidų, nutrūkus tradiciniams ek. ryšiams ir kt. priežasčių sumenko stat. medžiagų pramonė. Stat. įmonės plėtė stat. darbų eksportą. 1996–2000 buvo taikomasi dirbti rinkos ekonomikos sąlygomis, ieškoma efektyvesnių stat. valdymo metodų, naujų tarpt. ryšių. Steigėsi bendros su užs. kapitalu arba užs. kapitalo stat. įmonės, atsirado galimybių įsigyti geros kokybės medžiagų, perimti užs. technologijas. Statybų plėtra tebebuvo netolygi. Dėl ek. ir fin. krizės Rusijoje, Lietuvos vidaus valdymo problemų smarkiai sumažėjo statybų mastas. Buvo kuriami Lietuvos statybą reglamentuojantys dokumentai – priimtas Statybos įstatymas (1996), parengti pagrindiniai statybos reglamentai, kt. norminiai dokumentai, sukurta stat. kontrolės, stat. produkcijos sertifikavimo, viešųjų pirkimų, specialistų ir įmonių atestavimo sistemos, kita.

Statybą planuoja Vyriausybė (Ūkio ir kt. m-jos), s-bės ir individualūs statytojai (užsakovai, investuotojai). Statybos projektavimo darbus atlieka įv. sričių specialistus sutelkusios projektavimo b-vės (Lietuvos statybų projektavimo institutas, *Pramprojektas*, *Jungtinės architektų dirbtuvės* ir kt.), t.p. atestuoti individualūs projektuotojai. Konkurso

5 lent. **Lietuvos stat. sektoriaus pagr. rodikliai 1996–2000**

Rodiklis	1996	1998	2000	2002	2004	2006
stat. sektoriaus dalis BVP, %	7,0	8,4	5,6	6,5	7,9	8,6
stat. darbų mastas, mln. Lt	22 281,8	34 891,3	2 609,4	3 397,6	4 948,8	7 875,5
šalies teritorijoje	2 023,4	3 389,2	2 564,3	3 321,3	4 881,9	7 807,5
užsienyje	258,4	99,9	45,1	76,3	66,9	68,0
materialiosios investicijos gyv. namų statybai, mln. Lt	570,3	507,5	477,5	718,5	1 272,4	1 843,0
investicijų į gyv. namų statybą dalis visose investicijose, %	13,0	7,4	7,2	9,0	14,0	12,1
pastatyta butų, vnt.	5 624	4 050	4 364	4 470	6 804	7 292
pastatytų butų bendras naudingasis plotas, mln. m^2	631	500	498,8	451,5	699,1	770,8
stat. sektoriaus darbuotojų skaičius, tūkst.	119,1	99,3	83,7	93,2	116,2	148,7
stat. sektoriaus darbuotojų dalis visų dirbančiųjų skaičiuje, %	7,1	6,6	5,9	6,6	8,0	9,9

būdu parinkta projektavimo b-vė pagal statytojo (užsakovo) iš s-bių gautas projektavimo sąlygas privalo sutartyje nustatytu laiku parengti ir suderinti su tas sąlygas nustačiusiomis institucijomis ek. ir kokybinius projektinius sprendimus. Statybą rangos būdu vykdo įvairios statybos, montavimo ir kt. specializuotos b-vės, dažn. atestuotos atliekamiems darbams (*YIT Kausta*, *Panevėžio statybos trestas*, *Ranga IV*, *Montuotojas*, *Skirnuva*, *Arkada*, Tarptautinė statybos korporacija, *Hidrostatyba*, *Voltas* ir kt.). Rangos būdu atliekamai statybai skelbiami konkursai, kuriuos dažn. laimi mažiausią kainą pasiūliusi rangovinė org-ja, galinti įrodyti tinkamą pasirengimą vykdyti darbus ir patyrimą. Rangovai nuolat tobulina atliekamų darbų technologiją, įsigyja naujų efektyvių mašinų ir įrenginių, kelia savo darbuotojų kvalifikaciją. Statytojai (užsakovai) su rangovinėmis b-vėmis sudaro sutartis, kuriose numatomi įsipareigojimai (statytojui – laiku pateikti statiniui reikalingus technol. įrenginius, užtikrinti atliktų darbų apmokėjimą, rangovui – kokybiškai ir saugiai atlikti statybos ir montavimo darbus, statinį atiduoti naudojimui sutartyje numatytu laiku ir ištaisyti defektus per 1996 Statybos įstatyme numatytą l-pį), netesybų sankcijos. Nesudėtingus darbus statytojai gali atlikti ūkio būdu samdydami reikiamų specialybių darbininkus – atsakomybė už darbų organizavimą ir jų kokybę tenka statytojui. Visais atvejais statybos pradedamos gavus s-bės leidimus. Statybos darbus kontroliuoja atestuoti projekto vadovai (autorinė priežiūra), užsakovo tarnybų specialistai (techn. priežiūra) ir valstybės įgaliotieji inspektoriai (valst. priežiūra). Baigtą statinį valstybės nustatyta tvarka naudoti priima paskirtos k-jos, o s-bių tarnybos privalo organizuoti jų naudojimo priežiūros kontrolę.

6 lent. **Gyv. butų ir namų statyba Lietuvoje 1990–2006**

Metai	Pastatyta butų	Pastatyta individualių gyv. namų
1990	22 100	2 280
1992	12 700	1 700
1994	6 900	1 800
1996	5 624	2 343
1998	4 176	1 890
2000	4 463	1 904
2002	4 470	1 916
2004	6 804	2 884
2006	7 292	2 780

21 a. pr. sparčiai didėjant Lietuvos BVP išsiplėtė statybų mastas ir lyg. svoris ūkio struktūroje (statyba išimtinai priklauso nuo šalies ek. padėties). Statybos darbų mastas nuo 2,6 mlrd. Lt 2000 padidėjo iki 7,9 mlrd. Lt 2006 (5 lent.). 2006 Vilniaus apskrityje atlikta 37,3%, Kauno – 17,6%, Klaipėdos – 15,1%, Šiaulių – 7,1%, Panevėžio – 5,6%, Alytaus ir Marijampolės – po 4,1%, Utenos – 3,7%, Telšių – 3,6%, Tauragės – 1,7% visų šalies stat. darbų. Įvyko svarb. pokyčių ir gyv. namų statyboje (6 lent.) – 2006 pastatyti 7292 butai (1300 daugiau nei 2005). Pagerėjo stat. darbų kokybė. Daugelis stat. įmonių įdiegė tarpt. kokybės vadybos ir kt. sistemas. Pastatyta išskirtinių statinių, pvz., prekybos ir laisvalaikio centras *Mega* Kaune, vandens pramogų parkas Druskininkuose, medienos plokščių g-la Kazlų Rūdoje, Panevėžio apskr. G. Petkevičaitės-Bitės viešoji b-ka, admin. objektų, gyv. namų kompleksai Vilniuje, Klaipėdoje, Kaune ir kt. miestuose. Sėkmingai dirbo daug stat. įmonių – *YIT Kausta*, Panevėžio statybos trestas, *Montuotojas*, *Klaipėdos hidrotechnika*, *Ranga IV*, *Eika*, *Skirnuva*, *Andova*, *Kortas*, *Mitnija*, *Hidrostatyba* ir kitos. Stat. sektoriuje, pirmiausia valst. valdymo srityje, išryškėjo ir neigiamos tendencijos: panaikinus Statybos ir urbanistikos m-ją ir jos f-jas perdavus Aplinkos m-jai nebeliko galimybės kryptingai rūpintis stat. politika, darnia plėtra ir perspektyva, dėl spartaus statybų masto didėjimo, didelės gyventojų emigracijos statybose trūksta darbininkų, vid. grandies specialistų.

Svarbi stat. komplekso dalis yra stat. medžiagų gamybos įmonės – b-vė *Paroc* (izoliacinių medžiagų gamyba), *Wavin Baltic* (vamzdžių gamyba), *Ruukki*, *Gargždų Mida* (stogų

dangų gamyba), *Jūrės medis* (klijuotosios konstrukcijos), *Dvarčionių keramika*, *Rokų keramika* (keraminių plytelių gamyba), Matuizų plytinė (silikatinių plytų gamyba), *Akmenės cementas* (cemento gamyba), langų, gelžb. konstrukcijų gamybos įmonės ir kitos. 2006 (Statistikos departamento duomenimis) rinkai pateikta ~3 291 000 t žvyro ir žvirgždo, ~3448 t dolomitinės skaldos, pagaminta ~153 900 medinių langų ir jų rėmų, ~878 800 plastikinių langų, durų, slenksčių ir staktų, ~1,1 mln. t cemento, ~579 000 t plytų, ~427 000 m^3 surenkamųjų konstrukcinių elementų. Pav. *Antanas Kudzys* (iki 1914), *Romualdas Sakalauskas* (1914–89), *Adakras Vincentas Šeštakauskas* (nuo 1990)

ENERGETIKOS OBJEKTŲ STATYBA

1892 Rietave kun-čių Oginskių dvare šalia lentpjūvės pastatyta pirmoji Lietuvoje elektrinė. Joje buvo sumontuotas garo katilas, garo variklis ir 110 V įtampos el. generatorius. Iš elektrinės nutiesta el. tiekimo linija į dvaro rūmus, šalia esantį parką, vėliau – ir į Rietavo bažnyčią, dvaro ūk. pastatus, pasiturinčių Rietavo gyventojų namus. Per I pasaul. karą elektrinės generatorius buvo sugadintas ir iškomplektuotas, 1919 sumontuotas naujas, elektra buvo tiekiama Oginskių dvarui ir Rietavo miestui. 1921 nutiesta pirmoji kintamosios srovės 3 kV įtampos el. tiekimo linija Tauragėje. 1923 prie Šiaulių pastatyta Bačiūnų šiluminė elektrinė, iš jos nutiestos 6 kV įtampos el. tiekimo linijos į Piktmiškio durpyną ir Šiaulius. Pirmosios linijos buvo statomos naudojant medinius stulpus, izoliatorius, neizoliuotus varinius įv. skersmens laidus ir viengyslius varinius kabelius. Pirmųjų nedidelių elektrinių įtampa dažn. buvo 65 V ir 110 V, vėlesnių didesnių – 220 V. 1925–30 visuose didžiuosiuose Lietuvos miestuose veikė aukštosios įtampos el. tiekimo linijos. Perduodamos elektros galiai padidinti ir nuostoliams tinkle sumažinti pradėtos tiesti 15 kV (pirmosios 1930 – iš Petrašiūnų į Jonavą, iš Klaipėdos elektrinės į Palangą ir Šilutę) ir 30 kV (pirmoji 1941 – Rėkyvos elektrinė–Šiauliai–Radviliškis–Panevėžys) el. tiekimo linijos. 1929 pradėjo veikti šiluminės Klaipėdos, 1930 – Petrašiūnų, 1940 pab. Rėkyvos elektrinės. 1936 įkurtas Lietuvos energijos k-tas. 1940 buvo ~550 km aukštosios įtampos kabelinių (didžiuosiuose miestuose) ir orinių (miestų pakraščiuose, užmiesčiuose ir kt.), ~1650 km žemosios įtampos el. tiekimo linijų.

Per II pasaul. karą buvo sunaikinta ~90% Lietuvos elektrinių instaliuotų pajėgumų. Po karo iš didžiųjų elektrinių galėjo veikti tik Rėkyvos (2500 kW galios), Bačiūnų (1750 kW; visu pajėgumu veikė iki 1953, 1957 uždaryta, 1959 užkonservuota ir vėliau išmontuota), šiek tiek atstatyta Petrašiūnų popieriaus f-ko šiluminė (2500 kW) ir Vilniaus geležinkelio (800 kW) dyzelinė elektrinė. Apskričių ir valsčių centruose buvo likę ~800 kW veikiančių pajėgumų. Iš pradžių elektrinės buvo atstatomos rengiant jų darbuotojų ir miestų gyventojų talkas, naudojant vokiečių karo belaisvių darbą (kasdien už atlyginimą dirbdavo ~1000 belaisvių). Petrašiūnų šiluminės elektrinės atstatymo darbams paspartinti 1945 įkurta Petrašiūnų statybos montavimo v-ba (vėliau ji dirbo atstatant ir plečiant Klaipėdos, Rėkyvos rajonines elektrines; 1992 tapo b-ve *Petrašiūnų statyba*). 1945 į Kauną atgabenti ir sumontuoti 2 energetiniai traukiniai (Petrašiūnų elektrinės ir b-vės *Maistas* teritorijoje; po 1000 kW galios), kurie 6 kV įtampos linijomis tiekė el. energiją miestui, kol buvo atstatoma elektrinė. Elektrinės atstatymo darbus sutrukdė 1946 03 potvynis. 1946 paleistas pirmasis Petrašiūnų elektrinės turboagregatas, 1948 – antrasis, 1951 – trečiasis ir ketvirtasis, 1955 – penktasis. Apskričių energetikos ūkiui atstatyti ir plėtoti įsteigtos 5 elektromech. dirbtuvės: Utenos (vėliau tapo Anykščių), Ukmergės, Panevėžio, Kapsuko ir Kretingos. Sparčiau plėtojantis pramonei didėjo el. energijos poreikis. Žemės ūkiui elektrifikuoti 1949 įsteigtas SSRS ž.ū. m-jai pavaldus statybos montavimo trestas *Glavselektro* (nuo 1954 Specializuotas trestas nr. 8, pavaldus Lietuvos miestų ir kaimų statybos m-jai). 5 d-mečio pab.–7 d-metyje pastatyta daug nedidelių hidroelektrinių: Anykščių antroji, Antalieptės, Aukštadvario, Bagdanonių, Baltosios Ančios, Druskininkų, Eišiškių, Gondingos, Kapčiamiesčio, Lentvario, Motiejūnų, Pastrėvio, Širvintų ir kitos. Sumontuotos dyzelinės elektrinės Biržuose, Dauguose, Dūkšte,

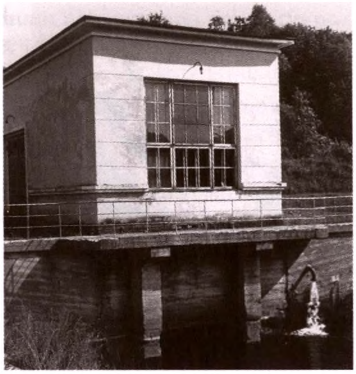

Gondingos HE (1961)

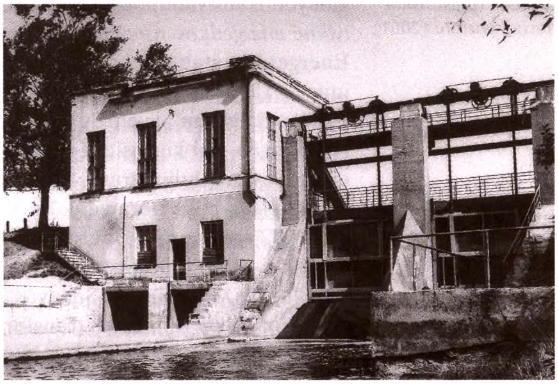

Širvintų HE (1963)

Ignalinoje, Kaišiadoryse, Obeliuose, Rokiškyje, Šalčininkuose, Švenčionėliuose, Švenčionyse, Telšiuose, Utenoje. Iki 1955 žemosios įtampos el. tiekimo linijos sudarė ~82% visų linijų. 1956 į vieną tinklą pradėta jungti atskirai veikiančias elektrines (pirmoji 110 kV įtampos el. tiekimo linija buvo Petrašiūnų elektrinė–Panevėžys–Rėkyvos elektrinė, 1958 antroji 110 kV įtampos – Kaunas–Vilnius). 1957 vyr-bė nutarė visas energetikos objektų statybos ir eksploatacijos org-jas (~20) perduoti Liaudies ūkio tarybos Energetikos ūkio v-bai (įkurta pertvarkius nuo 1944 veikiančią Vyriausiąją energetikos ir elektrifikavimo v-bą, 1962 pertvarkyta į Vyriausiąją gamybinę energetikos ir elektrifikavimo v-bą). 1958 įsteigtas Energetikos statybos trestas (iš pradžių turėjo 6, 1975 – 9 statybos montavimo v-bas), kuriam pavesta statyti elektrines, el. tiekimo linijas, transformatorines pastotes, gamybines bazes, gyv. namus ir kt. objektus, elektrifikuoti komunalinį ir žemės ūkį. Trūko stat. technikos, mechanizmų, transporto priemonių, medinės atramos buvo išvežiojamos arkliais, dėl aliumininių laidų trūkumo el. tiekimo orinėms linijoms tiesti daug kur buvo naudojami plieniniai. Trestas vienas pirmųjų SSRS 6 d-mečio pab. pradėjo statyti gelžb. atramas el. tiekimo linijoms (pirmoji 10 kV įtampos linija Karmėlava–Jonava pastatyta 1958). Tokias atramas iš pradžių gamino Petrašiūnų statybos montavimo v-ba ir Kauno sr. statybos montavimo v-bos Šakių poligonas, 1959 pradėjo veikti Vilniaus, 1961 Petrašiūnų gelžb. atramų g-la. 1962 85% aukštosios įtampos ir 30% žemosios įtampos el. tinklų buvo pastatyta naudojant gelžb. atramas. 1959 paleistas pirmasis Kauno HE agregatas, 1960 pradėta statyti Lietuvos elektrinė (pirmasis blokas paleistas 1962 pab.). Didėjant elektrifikavimo darbų mastui Energetikos statybos trestas 1959 įsteigė Šiaulių eksperimentinę el. konstrukcijų g-lą, 1960 Vilniuje – El. tiekimo linijų statybos montavimo aikštelę, 1962 – Klaipėdos, 1967 – Vilniaus statybos montavimo v-bas, 1963 – Petrašiūnų energetikos autoūkį, 1964 – Šiaulių mechanizuotą koloną, 1966 – Gamybinio ir technol. komplektavimo v-bą Vilniuje. 1962 pradėtos montuoti 330 kV įtampos transformatorinės pastotės (pirmoji Šiauliuose). 1964 12 18 prie šalies bendros energetinės sistemos tinklų prijungtas paskutinis J. Biliūno kolūkis (Biržų rj.) ir baigtas pirmasis elektrifikavimo etapas (1954–64), per kurį išplėstas el. tiekimo tinklas, buvo elektrifikuojami ž.ū. objektai, statomos rajoninės transformatorinės pastotės, panaikintos kai kurios mažos neekonomiškos elektrinės. 1958–64 Energetikos statybos trestas nutiesė 0,4–10 kV įtampos ~35 000 km, 35–110 kV įtampos ~2300 km el. tiekimo linijų, įrengė ~750 000 šviesos taškų (el. lempučių). Antrajame elektrifikavimo etape (1965–75) pakito darbų pobūdis – pradėta tiesti šilumines trasas, buvo statomos katilinės, gyv. namai, poilsiavietės, didinamas transformatorinių galingumas, el. laidai keičiami storesniais, pradėtos tiesti 330 kV el. tiekimo linijos (pirmoji 1967 – Lietuvos elektrinė–Jonava, 1969 Jonava–Pļaviņių HE) ir kita. 1965–70 nutiesta ~26 000 km žemosios įtampos, ~10 500 km 10 kV įtampos ir 2100 km 35–110 kV el. tiekimo linijų, 1971–80 nutiesta ~37 000 km žemosios įtampos, ~13 000 km 10 kV įtampos ir ~2700 km 35–110–330 kV įtampos el. tiekimo linijų. 1971 pradėta statyti Kauno termofikacinė elektrinė (pirmasis agregatas paleistas 1975), 1976 – Mažeikių elektrinė (pirmasis turboagregatas paleistas 1979, antrasis – 1980 pab., trečiasis – 1983), 1979 – Kruonio hidroakumuliacinė elektrinė (pirmieji du hidroagregatai paleisti 1992, trečiasis – 1994,

Utenos transformatorinė pastotė (2001)

ketvirtasis – 1998). 1983 pradėjo veikti Vilniaus trečiosios termofikacinės elektrinės pirmasis, 1986 – antrasis turbogeneratorius. 9 d-metyje paleista Ignalinos AE. 1981–90 nutiesta ~27 600 km įv. įtampos el. tiekimo linijų. Žymiausi Lietuvos energetikos sistemos kūrėjai ir statytojai: J. Nekrašas, A. Gruodis, A. Stumbras, P. Noreika, V. Stukas, J. Velaniškis, R. Jakubonis, T. Bitinas, A. Petravičius.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę didelių energetikos objektų nebestatoma. Pradėtos tiesti 0,4–10 kV įtampos orinės ir kabelinės linijos. 1990 įsteigta Lietuvos energetikos m-ja (1996 panaikinta, jos f-jos perduotos Ūkio m-jai), Lietuvos energetikos ir elektrifikacijos gamybinis susivienijimas *Lietuvos energetika*, 1992 pertvarkytas į valst. įmonę *Lietuvos valstybinė energetikos sistema*, 1995 jos pagrindu įsteigta b-vė *Lietuvos energija*. 1993 įkurta Energetikos statybos org-jų asociacija (1998 su Nacionaline el. energijos asociacija susijungė į Lietuvos elektros energetikos asociaciją). 1994 panaikintas Energetikos statybos trestas, dalis jam pavaldžių įmonių pradėjo veikti savarankiškai, dalis perėjo b-vei *Lietuvos energija*, kai kurios energetikos statybos b-vės sumažėjus darbų likviduotos. 1997 ant el. perdavimo linijų atramų sumontuotos pirmosios optinio ryšio linijos. 2004 energetikos objektų statybos veteranai įkūrė Energetikos objektų statytojų klubą. B-vė *Lietuvos energija* 2002 rekonstravo Tauragnų, Valkininkų, Viekšnių ir kt., 2003 – Lygumų, Pasvalio ir kt., 2004 – Bubių, Kupiškio, Leipalingio, Velžio ir kt., 2005 – Aleksoto, Antalgės, Jurbarko, Plungės, Radviliškio, Šeduvos, Užpalių, Vievio ir kt., 2006 – Amalių, Garliavos, Panemunėlio, Vilkaviškio ir kt. transformatorines pastotes. Pagal Energetikos tinklų projektavimo i-to (Kaunas) projektus įv. b-vių jėgomis 2000–07 pastatyta ir rekonstruota daug transformatorinių pastočių (Kauno, Kelmės, Kretingos ir kt. rajonuose). 2006 netoli Palangos pradėjo veikti pirmasis didelis vėjo jėgainių kompleksas, 2007 Rūdaičių kaime (Kretingos rj.) – vėjo jėgainių parkas. Dėl sustabdyto Ignalinos AE pirmojo reaktoriaus (2004 pab.) pablogėjus viso Baltijos regiono aprūpinimui el. energija 2006 Baltijos šalių vyr-bių vadovai nutarė, kad Lietuvoje reikia statyti naują brand. reaktorių. Lietuvoje (2007) yra ~7000 km aukštosios įtampos el. perdavimo linijų, >100 000 km 0,4–35 kV įtampos orinių linijų, ~16 000 km požeminių kabelinių linijų, 6–10/0,4 kV įtampos >32 000 transformatorinių pastočių, 35–110 kV įtampos ~400 transformatorinių pastočių ir 10 kV įtampos ~500 skirstyklų. Apie energetikos objektų statybą dar skyriuje ENERGETIKA. Pav.

L: *Lietuvos elektrifikavimo istorija* Kaunas 2006. *Vytautas Gritėnas*

HIDROTECHNINĖ STATYBA

Hidroenergetika

Pirmieji hidroenergetikos statiniai Lietuvoje buvo vandens malūnai, pradėti statyti 13 a. viduryje. 19 a. vid. veikė ~500 įvairių vandens jėgainių. Iki 19 a. pab. jų konstrukcija buvo gana paprasta, užtvankos neaukštos (2–3 m), pastatytos iš vietinių medžiagų, vandens energijai gauti naudoti vandens ratai. Vėliau vandens ratus imta keisti hidroturbinomis, tobulėjo HE konstrukcijos, joms statyti pradėta naudoti betoną, gelžbetonį, plieną. 1900 Sukončių (Telšių rj. s-bė) vandens malūne įrengtas el. generatorius, todėl šis malūnas laikomas pirmąja Lietuvos hidroelektrine. 1939 veikė ~640 vandens jėgainių (iš jų – ~100 HE), bet jų bendra galia buvo menka – tik ~9000 kW. HE plėtrą (pvz., Nemuno HE statybą) stabdė vyr-bė, paklusdama užsieniečiams, kurie valdė Lietuvos šilumines elektrines. Per II pasaul. karą daug vandens jėgainių (malūnų ir HE) buvo sugriauta. 1946–60 dalis jų atstatyta, pastatyta keliolika naujų, tarp jų – Kauno HE (pradėta statyti 1955). Ši elektrinė tuo metu buvo didžiausias hidroenergetinės statybos objektas (statybvietės plotas – ~180 ha, statė ~2000 žmonių). Pirmasis hidroagregatas paleistas

1959, paskutinis (ketvirtasis) – 1960. Pastačius HE Kauno nebeužtvindo pavasario potvynis. 1960 Lietuvoje veikė ~320 vandens jėgainių (iš jų – ~90 HE). 7 d-metyje SSRS pradėta intensyviai plėtoti šiluminę elektroenergetiką, mažosios HE ir kitos vandens jėgainės pasidarė neekonomiškos ir buvo uždaromos. 1978 pradėta statyti Kruonio hidroakumuliacinė elektrinė – didžiausias 20 a. Lietuvos hidrotechn. statybos objektas. Statybvietė užėmė ~650 ha plotą, joje dirbo >3600 žmonių. Iškasta 60 mln. m^3 žemių, naudota 1,5 mln. m^3 betono ir gelžbetonio, sumontuota ~150 000 t metalo konstrukcijų. Pirmasis elektrinės hidroagregatas paleistas 1992, paskutinis (ketvirtasis) – 1998, aukštutinis baseinas baigtas statyti 2004. 1990 buvo tik 12 mažųjų HE ir Kauno HE. 1945–90 hidroturbinos, hidrogeneratoriai, elektros ir kt. įranga daugiausia buvo gaunama iš SSRS g-lų, nuo 1990 – iš Čekijos, Švedijos, kitų Europos valstybių. Atkūrus nepriklausomybę mažųjų HE statyba ir atstatymas suaktyvėjo. 2007 veikė >80 tokių elektrinių. Tolesnė hidroenergetikos plėtra praktiškai sustabdyta 2004 pakeitus Vandens įstatymą. Hidroenergetikos specialistus vienija Lietuvos hidroenergetikų asociacija (įk. 1996).

Sausinimas

Lietuvoje beveik pusė žemių ir miškų buvo šlapi. 16 a. pradėta sausinti grioviais, apie 1855 – degto molio vamzdelių drenažu (šis būdas vėliau tapo pagrindiniu). 1873 pradėta centralizuotai sausinti šlapias žemes. Išsamesnių žinių apie sausinimą iki 1910 nėra; vėlesni duomenys pateikti 7 lentelėje. 1910–17, kaip ir anksčiau, vyravo sausinimas grioviais. Pirmiausia buvo reguliuojami (tiesinami, gilinami) upeliai, kad būtų nusausintos pelkės, jais gerai tekėtų griovių ir drenų vanduo. Sausinimo darbai buvo atliekami rankiniu būdu (kastuvais), todėl brangiai kainavo, buvo prieinami tik dvarininkams ir turtingiems ūkininkams, galėjo būti atliekami nedideliuose plotuose. Sausinimo projektus rengė ir vykdė užs. specialistai, drenažo vamzdeliai t.p. buvo užsieniniai. Sausinimo darbų pradėjo daugėti 3 d-metyje pradėjus remti valstybei, daugiausia reikšmės ir toliau teikta upių ir upelių vagų reguliavimui, griovių kasimui, darbai buvo atliekami rankiniu būdu. Savų specialistų, galinčių atlikti sausinimo (melioracijos) darbus 1919–23 buvo labai nedaug (daugiausia matininkai). Jų ėmė sparčiai daugėti, kai 1924–27 Dotnuvos ž.ū. technikumo Kultūrtechn. skyriuje buvo parengti 43, 1930–40 Kėdainių aukštesniojoje kultūrtechn. m-loje – >200 kultūrtechnikų. Keletas sausinimo specialistų baigė inžinerijos studijas užsienyje. Sausinimo darbų mastas didėjo – būdavo metų, kai darbininkų žemkasių (vad. zimagorų) vasarą dirbdavo iki 5000. 1939 buvo nupirkti 2 ekskavatoriai draglainai, kurie palengvino ir paspartino upelių vagų reguliavimo darbus. Sausinimo ir kitus melioracijos reikalus nuo 1920 tvarkė Ž.ū. m-jos Melioracijos sk., nuo 1938 – Melioracijos dep-tas. Jau 1921 buvo išleistas melioracijos įstatymas, upių bei upelių reguliavimo ir sausinimo grioviais instrukcija. Reikšmingą vaidmenį suvaidino 1918–40 veikusi Matininkų profesinė, nuo 1928 Matininkų ir kultūrtechnikų s-ga. Ji nuo 1926 leido žrn. *Matininkas*, nuo 1928 – *Kultūrtechnikų balsas*, nuo 1929 – *Žemėtvarka ir melioracija*. Dėl 1918–40 atliktų sausinimo darbų pagerėjo ūkininkavimo sąlygos, pagražėjo kraštovaizdis, sumažėjo emigracija. Šiek tiek sausinimo darbų buvo atlikta per II pasaul. karą.

Didelį užmojį sausinimas įgavo SSRS okupacijos metais, kai Lietuvos vyr-bės nuostatas plėtoti melioraciją palaikė ir SSRS centrinė valdžia. 1945–90 bendras nusausintas žemės plotas pasiekė 2,099 mln. ha, iš jų su drenažu – 2,566 mln. ha, sureguliuotų upelių, magistralinių griovių ilgis – ~55 000 km, rūgščių dirvožemių kasmet buvo pakalkinama iki 200 000 ha, kult. pievų ir ganyklų kasmet įrengiama iki 60 000 ha, bandotakių ir vietinių kelių nutiesta ~14 700 km, pastatyta įvairių hidrotechn. statinių, pvz., ~1900 tiltų, ~70 000 kelių vandens

7 lent. **Sausinimo sistemų statyba ir rekonstravimas 1910–2005** (ha)

Metai	Nusausinta iš viso*	Nusausinta drenažu	Rekonstruota
1910–17	17 650	5 900	–
1918–39	469 561	11 813	–
1940–44	29 962	740	–
1945–50	22 400	144**	–
1951–55	233 405	15 608	–
1956–60	365 876	156 537	8 716
1961–70	560 811	537 938	66 109
1971–75	664 999	650 103	43 095
1976–80	499 766	487 742	37 202
1981–85	301 981	285 456	162 564
1986–90	194 753	181 891	194 089
1991–95	35 395	33 044	33 645
1996–2000	2 721	2 653	15 767
2001–05	15	15	8 381

* įskaitant ir nusausintus miškų plotus
** įvykdyta 1950

pralaidų, ~240 šliuzų reguliatorių, daug slenksčių ir greitviečių (1959–69 – >130), t.p. pertvarkyta kaimo g-čių infrastruktūra, sutvarkyti gamtosaugos ir kraštovaizdžio objektai. Sausinimo ir kt. darbams projektuoti 1956 Kaune įkurtas Respublikinis vandens ūkio projektavimo institutas (RVŪPI). Jis turėjo skyrius Vilniuje, Panevėžyje, Šiauliuose, Šilutėje, 1969 i-te dirbo 1481 darbuotojas. Sukurtos spec. stat. org-jos (jų pavadinimai daug kartų keitėsi) visuose rajonuose, pradėjo veikti stat. medžiagų ir elementų g-los, įsigyta stat. technikos, pvz., 1969 turėta 2175 ekskavatorius, 1683 buldozerius, 2315 traktorių. Drenažo tranšėjoms kasti pradėjus naudoti daugiakaušius ekskavatorius, o joms užversti – buldozerius labai sumažėjo rankų darbo, padidėjo darbo našumas. Parengta daug inžinierių ir technikų, pvz., vien LŽŪA 1951–91 parengė 2425 hidrotechnikos inžinierius, Panevėžio hidromelioracijos technikumas – 5070 technikų hidrotechnikų, Bartkuškio hidromelioracijos ir Šilutės ž.ū. technikumai – 5613 technikų hidrotechnikų ir >2000 technikų mechanikų. Kvalifikuotų darbininkų (ekskavatorininkų, buldozerininkų ir kt.) skaičius pasiekė 40 000. Buvo sukurta efektyvi sausinimo sistemų naudojimo ir priežiūros sistema. Darbams vadovavo Vyriausioji melioracijos v-ba, 1965 jos pagrindu įkurta Melioracijos ir vandens ūkio m-ja. Moksl. problemas nuo 1950 sprendė Melioracijos, nuo 1956 – Lietuvos hidrotechnikos ir melioracijos MTI (nuo 1991 Lietuvos vandens ūkio, nuo 2002 LŽŪU Vandens ūkio i-tas), LŽŪA mokslininkai, RVŪPI Techninio sk. specialistai.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę sausinimo (kaip ir kiti hidrotechniniai) darbai sunyko, nes trūko finansavimo; neskiriama reikiamų lėšų net sausinimo sistemų techn. lygiui palaikyti. Projektavimo ir hidrotechn. statybos org-jos persitvarkė, jų specialistai ėmėsi vandenvarkos, santechnikos, kelių ir kt. darbų.

Drėkinimas

Drėkinimo darbai Lietuvoje pradėti vykdyti 1965–66 ganyklose ir daržovių laukuose, nuo 1975 – ir kiaulių kompleksų srutoms utilizuoti. 1975 drėkinimo sistemos apėmė ~24 000 ha, 1990 – ~41 000 ha plotą. Pagrindinis drėkinimo būdas buvo lietinimas (purškiamasis drėkinimas) naudojant įv. įrenginius, į kuriuos vanduo buvo tiekiamas iš 366 siurblinių ~3500 km ilgio slėginiais vamzdynais. Siurblinėms vanduo dažn. būdavo tiekiamas iš 376 tam skirtų tvenkinių. Drėkinimo sistemas projektavo RVŪPI. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę drėkinimas pasidarė neekonomiškas, siurblinės ir vamzdynai buvo išgrobstyti. 2007 pr. buvo tik 4400 ha kadastrinio drėkinamo žemės ploto ir 7 siurblinės.

Tvenkiniai, užtvankos, potvynių vandens pralaidos

Kartu su drėkinimo darbais plėtotas upių nuotėkio reguliavimas tvenkiniais. Daugiausia jų buvo įrengta 1964–84. 1998 buvo 414 didesnių kaip 5 ha ploto tvenkinių, mažesnių – >600. Jiems suformuoti pastatytos žemių užtvankos, dažn. su šachtinėmis potvynio vandens pralaidomis. Pastatytos 28 slenkstinės betoninės užtvankos, kurios kartu atliko ir patvenkimo, ir potvynio vandens pralaidų f-jas. Užtvankoms, pralaidoms ir tvenkiniams projektuoti RVŪPI įkurti specialūs hidrotechn. padaliniai, stat. darbams vykdyti – Kauno, Vilniaus ir Šiaulių kilnojamosios mechanizuotos hidrotechn. statybos kolonos, perkvalifikuoti specialistai. Pagerėjo projektų kokybė, juos rengiant taikytas hidraulikos ir geofiltracijos problemų fizinis bei mat. modeliavimas.

Žuvininkystės tvenkinius intensyviau pradėta įrenginėti nuo 1961. Jau 1964 jų bendras plotas siekė ~4320 ha, 1990 – ~10 000 ha, 2007 – ~10 500 ha. Šiuos tvenkinius t.p. projektavo RVŪPI, statė melioracinės hidrotechn. statybos org-jos.

Didžiausia Lietuvoje šachtinės potvynių vandens pralaidos šachta Šušvės upėje (Angiriai, Kėdainių rj. s-bė)

Kiti hidrotechniniai statiniai

Pastatyta savitų hidrotechn. statinių – Nemuno, Neries, Kuršių marių krantinės, žuvų šliuzai Tauragėje ir Anykščiuose, rekonstruoti Kernavės, Punios ir kt. piliakalnių kompleksai. Apsaugai nuo potvynių (daugiausia Nemuno žemupyje) buvo statomi polderiai. 20 a. pab. jų bendras plotas sudarė ~49 000 ha (iš jų Nemuno žemupyje – ~43 000 ha), apsauginių dambų ilgis – ~530 km, veikė 94 sausinimo siurblinės. 2007 jų liko tik ~40. Apsauginės dambos pastatytos (supiltos) iš vietinio grunto. Siurblinėse daugiausia įtaisyti žemo slėgio propeleriniai siurbliai su el. varikliais. 21 a. pr. propeleriniai siurbliai keičiami sraigtiniais (vadinamaisiais Archimedo) vandens keltuvais, kurie mažiau žaloja žuvis. Statoma rekreacinės paskirties hidrotechninių statinių.

Vienapakopis slenkstis Šalčios upėje, Šalčininkuose

Žuvitakio fragmentas Agluonėnuose (Klaipėdos rj. s-bė)

Vidaus vandens keliai

Vidaus vandens keliai (upės, ežerai, kanalai, vandens saugyklos) naudojami susisiekimui ir miško medžiagai (sieliais) plukdyti. Nuo seno tam naudotas Nemunas, nuo 14 a. – ir Neris. Sausmečiais Nemune ir Neryje tiek laivybai, tiek sieliams plukdyti trukdydavo rėvos ir seklumos, todėl 14 a. iš Nemuno vagos pradėta šalinti akmenis. 15 a. bandyta kanalu sujungti Nemuną ir Deimeną, kad laivai patogiau atplauktų į Karaliaučių. 1613–16 ištiesinta Gilija, 1689 Mažuoju, 1697 – Didžiuoju Frydricho kanalais per Giliją Nemunas sujungtas su Deimena. 18 a. pastatytos pirmosios Klaipėdos jūrų prekybos uosto krantinės. Didelę reikšmę turėjo 1765–68 iškastas 54 km ilgio Oginskio kanalas, kuris sujungė (per Ščiaros, Jaseldos, Pripetės, Dniepro upes) Baltijos ir Juodąją jūras. 1824–39 Augustavo kanalu Nemunas sujungtas su Vysla, 1825–34 siekiant apeiti Vokietijai priklausantį Nemuno žemupį nesėkmingai bandyta Dubysos–Ventos kanalu sujungti Nemuną su Baltijos jūra. 1863–73 iškastas 24 km ilgio Karaliaus Vilhelmo (dab. Klaipėdos) kanalas, kuris pagerino laivybą Nemunu ir Minija iki Klaipėdos apeinant audringas Kuršių marias. 1873–92 reguliuotas Nemuno žemupys, pradėtos statyti bunos (pusinės – iš vieno galo nesiekiančios kranto – užtvankos). Iki I pasaul. karo sureguliuota ~26 km, pastatyta 215 bunų, 17 dugno slenksčių ir kita. Vyravo rankų darbas. Po I pasaul. karo pertvarkytas Klaipėdos uostas, pradėta Šventosios uosto statyba. Nepriklausomoje Lietuvoje toliau buvo reguliuojama Nemuno vaga, 1929–33 pastatytos 89 bunos, seklumos būdavo šalinamos plaukiojančiosiomis žemkasėmis. Po II pasaul. karo atstatytas ir išplėstas Klaipėdos jūrų prekybos uostas, pastatytas žvejybos uostas. 6–7 d-metyje pastatytas naujas Kauno uostas (įk. ~1860), Kauno marių prieplauka, Jachtklubo uostas. Be Nemuno, buvo laivuojami ir Neries, Nevėžio, Minijos upių ruožai, nuo 1960 – Kauno marios. 1950 vidaus vandens kelių ilgis sudarė 612 km, 1980 – 628 kilometrus. 9 d-mečio pab. Klaipėdos uoste pastatyta jūrų keltų prieplauka. 2003 buvo 447 bunos, dar 82 numatyta rekonstruoti. 2007 valst. reikšmės vandens kelių ilgis sudarė 543 km, vietinės reikšmės – 48 km. Garantiniai kelių rodikliai palaikomi 291 km ruože statant ir remontuojant bunas, prakasant seklumas. 2005–07 Nemune pastatyta 18 turistinės paskirties stacionariųjų ir laikinųjų prieplaukų. Apie vidaus vandens kelius dar skyriuje TRANSPORTAS.

Vandentiekis

Su hidrotechn. statyba glaudžiai susijęs išorinis vandentiekis (išorinio vandentiekio sistemos). Vidaus vandentiekis priskirtinas prie specialiųjų statybos darbų. Pirmasis vandentiekis įrengtas 16 a. pr. Vilniuje. Jam naudoti mediniai gręžtiniai vamzdžiai. 19 a. imta naudoti ketaus vamzdžius. 19 a. pab. Vilniuje buvo ~4,8 km, 1916 – ~38 km, 1938 – 93 km vandentiekio linijų. Klaipėdoje vandentiekis pradėtas įrenginėti 1899, Kaune – 1923, Druskininkuose – 1932, Šiauliuose – 1935. 1950 komunalinį vandentiekį turėjo 6 miestai (linijų ilgis – 280 km).

SSRS okupacijos metais vandentiekį pradėta įrenginėti ir kaimo g-tėse, gyvulininkystės kompleksuose. Gamybinį pram. vandentiekį turėjo Vilnius, Kaunas, Klaipėda, Panevėžys, Šiauliai, kai kurios pram. įmonės. Vandentiekio sistemose dar buvo statomos siurblinės, vandenbokščiai, vandens rezervuarai, vandens gerinimo statiniai ir įrenginiai (visada – dezinfekcijos, prireikus – geležies šalinimo). 1950–90 vandentiekį projektavo komunalinio ūkio, miestų hidrotechn. statybos, pramonės hidrotechn. statybos, vandens ūkio ir ž.ū projektavimo sričių i-tai.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę buvusi vandentiekio projektavimo sistema suiro, vandentiekio statybos darbus vykdo ir specializuotos, ir artimo profilio stat. org-jos. Vis daugiau įrengiama individualių (atskiro namo, sodybos) vandentiekio sistemų. 2005 buvo naudojamos 963 išorinio vandentiekio sistemos (jų linijų ilgis – 9160 km). Jos apėmė ~66% Lietuvos gyventojų (90–95% didžiuosiuose miestuose ir 20–30% kaimuose). Komunaliniais vandentiekiais tiekiamas tik požeminis vanduo, imamas iš gręžtinių šulinių (1997 jų buvo ~14 000, 2001 – ~14 250, 2005 – ~17 100). Geriamojo vandens tiekimu rūpinasi s-bės. 2007 buvo >700 vandens tiekimo įmonių, didžiausias vienija Lietuvos vandens tiekėjų asociacija (įk. 1992).

Kanalizacija

Kanalizacija (nuotekų šalinimas, nuotakynas) plėtojosi kartu su vandentiekiu, dažn. būdavo įrengiama šiek tiek vėliau nei vandentiekis (išimtis – Panevėžys). 1918–31 Vilniuje nutiesta 50 km šiuolaikinių kanalizacijos linijų, 1935–41 – dar 128 km, Kaune 1924–29 – 15,4 kilometro. 1935 kanalizacijos tiesimo darbai pradėti Šiauliuose, šiek tiek vėliau Panevėžyje, Ukmergėje.

SSRS okupacijos l-piu kanalizacijos tinklus pradėta tiesti ir kaimo vietovėse. 1950 kanalizaciją turėjo 7, 1965 – 31, 1978 – 60 miestų. Bendras kanalizacijos linijų ilgis 1950 buvo 270 km, 1960 – 341,8 km, 1970 – 769,3 kilometro. 2006 bendras kanalizacijos linijų ilgis Lietuvoje sudarė >5750 km, iš jų Vilniuje – ~960 km, Kaune – ~890 km, kanalizaciją turėjo visos miesto ir ~730 kaimo vietovių. Tekdavo spręsti t.p. buitinės ir lietaus nuotekų kanalizacijos sistemų jungimo ir (ar) atskyrimo problemas, be to, visada iškildavo kanalizuotų nuotekų išleidimo į atviro vandens objektus problemos (nuotekų valymo būtinybė).

Nuotekų valyklos

Pirmoji nedidelė nuotekų valykla pastatyta 1928 prie Kauno kanalizacijos perpumpavimo stoties (siurblinės), bet greitai buvo likviduota. 1940 Panevėžyje pastatytas nuotekų dumblo sėsdintuvas ir nuotekų valykla, 1961–63 – biologinė nuotekų valykla – filtracijos laukai, 1979 – statinių kompleksas, 1989 jis išplėstas, 2007 iš esmės patobulintas. Vilniuje mechaninė nuotekų valykla pastatyta 1975–86, Kaune – tik 1999, biol. valykla Vilniuje – 1996, Kaune pradėta statyti 2006. 2007 Lietuvoje buvo 1111 nuotekų valyklų, iš jų – 86 miestų, 12 miestų ir pramonės, 91 pramonės, 451 kaimo g-čių, 56 įv. žinybų, 415 lietaus vandens. ~600 mažų miestelių ir kaimų nuotekų valyklų yra susidėvėjusios.

Hidrotechn. statybos specialistus vienija Lietuvos žemėtvarkos ir hidrotehnikos sąjunga (nuo 1989 tęsia 1940 SSRS valdžios uždraustos Matininkų ir kultūrtechnikų sąjungos veiklą). 1994 atkurtas ir profesinis žurnalas *Žemėtvarka ir melioracija* (nuo 2001 *Žemėtvarka ir hidrotechnika*). Daugumą hidrotechninės statybos organizacijų vienija Lietuvos melioracijos įmonių asociacija (įk. 1991). Pav. *Bronislovas Ruplys*

KELIŲ TIESIMAS

Pirmuose kryžiuočių žvalgų pranešimuose (*Lithauische Wegeberichte*) aprašomi Lietuvos gruntkeliai. Jų būklė labai priklausė nuo vietovės grunto, klimato sąlygų. Tiesiant kelius per pelkėtas vietas buvo klojami žabai, kartys ar rąstai, kartais keliai užpilami gruntu. Vėliau pranešimuose minimi keliai iš Klaipėdos į Žemaitiją, iš Įsruties į Kauną,

Darsūniškį, Alytų ir kiti (iš viso ~100 kelių). Vienas seniausių kelių, jungusių kryžiuočių ir kalavijuočių žemes, buvo kelias per Kuršių neriją, Klaipėdą ir toliau pajūriu į Livoniją. 14 a. Vilniui tapus Lietuvos sostine nutiesti keliai į Trakus, Kauną, Kernavę, Ukmergę, tarpt. keliai per Medininkus į Polocką, atšakos į Lydą, Gardiną. 16 a. svarbią reikšmę įgavo Maskvos–Poznanės kelias (nuo Medininkų nutiestas per Vilnių, Varėną, Merkinę link Gardino). Kiti svarbūs to meto prekybos keliai ėjo iš Vilniaus į Rygą (per Ukmergę, Anykščius), Karaliaučių (per Trakus, Kauną, Jurbarką), Lietuvos Brastą (per Lydą) su atšaka į Alšėnus, Naugarduką, Kijevą. 16 a. nutiestas naujas kelias nuo Įsruties per Virbalį link Nemuno, o persikėlus per jį Panemunės vieškeliu buvo galima patekti į Jurbarką, Kauną. Vieškeliams plėtotis svarbų impulsą davė keleivių, pašto siuntų, kt. krovinių (jau 16 a. buvo vežami į Krokuvą, Vieną, Veneciją) daugėjimas. Susisiekimui gerinti 1591 Seimas nusprendė nutiesti vieškelį iš Kauno į Prūsiją ir Žemaitiją.

Prijungus Lietuvą prie RI per Lietuvos teritoriją pradėta gabenti ir daugelį Rusijos prekių. Tuo metu Lietuvoje jau buvo tankus vieškelių tinklas, svarbiausi – Peterburgo–Varšuvos (per Švenčionis, Pabradę, Nemenčinę, Vilnių), Vilniaus–Kauno, Varšuvos–Rygos (per Suvalkus, Marijampolę, Kauną, Šiaulius), Karaliaučiaus–Rygos (per Klaipėdą, Palangą) kelių ruožai. Rusijos imperatorius Pavelas I, keliavęs Lietuvos, Kuršo, Lifliandijos gubernijų keliais, 1797 gegužės įsake gerai įvertino Lietuvos kelių ir tiltų būklę bei priežiūrą. Naujos rūšies keliai – plentai – Rusijoje pradėti tiesti tik 19 amžiuje. 1830–36 nutiestas Sankt Peterburgo–Varšuvos plentas (per Daugpilį, Zarasus, Kauną, Marijampolę, Suvalkus), nuo jo Marijampolėje padaryta atšaka iki Virbalio (t.y. iki Karaliaučiaus plento). 1836–58 nutiestas Sankt Peterburgo–Rygos–Karaliaučiaus plentas per Joniškį, Šiaulius, Tauragę, Pagėgius. Pagal 1833 Rusijoje sudarytą kelių klasifikaciją Peterburgo–Kauno plento ruožas Lietuvoje buvo priskirtas pirmajai klasei, Rygos–Tauragės – antrajai. 19 a. vid. pradėjus plėtotis glžk. transportui, magistralinių plentų tiesimas gerokai sulėtėjo (žemėlapis *Lietuvos keliai 19 a. vid.* 1175 psl.). 19 a. pab. Rusija intensyviai pradėjo tiesti strateginius kelius vakariniame pasienyje (Alytus–Varėna–Valkininkai, Merkinė–Leipalingis–Kapčiamiestis ir kt.). Keliasdešimt kilometrų kelių buvo nutiesta Kauno fortų teritorijoje.

Per I pasaul. karą daug kelių (daugiausia plentų) ir tiltų buvo sunaikinta, todėl atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę keliai buvo labai prasti. 1920 buvo 1190 km plentų, labai netolygiai pasiskirsčiusių po Lietuvos teritoriją (jų beveik nebuvo Žemaitijoje, Kėdainių, Panevėžio, Biržų, Rokiškio apskrityse). Plentai daugiausia buvo remontuojami, iki 1937 naujų kelių nutiesta nedaug (8 lent.). 1926 pradėtas kelių bitumavimas – dangos apsauga nuo dulkių. Pirmasis bitumuotas ruožas įrengtas Kauno–Birštono plente. 1928 Kaune, Laisvės alėjoje, paklotas pirmasis asfaltbetonio dangos ruožas. 1930 kai kuriuose miestuose buvo įrengta asfaltmakadamio danga (bitumu permerkta skalda). 1931 Kauno–Jonavos plento 2,1 km ruože paklota šalto asfaltbetonio danga. Susisiekimui su Klaipėda pagerinti 1929 pradėtas tiesti Kauno–Klaipėdos plentas (Žemaičių plentas), pirmiausia jo Raseinių–Viduklės ruožas. Plento tiesimo darbai suintensyvėjo 1934. Nuo Kauno iki Cinkiškių (Kauno rj. s-bė) buvo daroma 9 m pločio sankasa ir 6 m pločio važiuojamoji dalis. Plento ilgis – 195,5 km, dangos konstrukcija – makadamas (18 cm smėlio pagrindas ir 18 cm skaldos danga). Plentas atidarytas 1939 liepą. 1937 pradėtas tiesti ir Aukštaičių plentas (Cinkiškiai–Panevėžys–Biržai). Atgavus Vilnių, 1939–40 buvo vykdomi ir Kauno–Vilniaus plento įrengimo darbai.

Per II pasaulinį karą Lietuvos kelių ūkis buvo sugriautas. Dar tebevykstant karui 1944 pradėjo veikti Vyriausioji plentų v-ba (atsakinga už sąj. reikšmės kelius, 1953 tapo Lietuvos plentų v-ba, veikė iki 1956), 1945 – Vyriausioji kelių v-ba (atsakinga už resp. reikšmės kelius, techniškai prižiūrėjo ir vietinius kelius, 1966 tapo Vyriausiąja gamybine autokelių v-ba). 1945 tebuvo 104 km asfaltuotų kelių. Po karo pirmiausia pradėta atstatyti pagrindinius Lietuvos plentus.

8 lent. **Lietuvos plentai 1920–37** (km)*

Metai	Visi plentai	Suremontuoti	Naujai nutiesti
1920	1 190,06	–	–
1921–25	1 190,06	181,70	3,70
1926–30	1 211,61	493,50	35,49
1931–35	1 264,60	494,76	38,83
1936	1 881,00	96,70	64,20
1937	1 956,00	93,60	82,70

* statistikos metraščių duomenys

Transporto mazgas ties Sargėnais Vilniaus–Kauno–Klaipėdos automagistralėje

Iš pradžių dažn. būdavo įrengiamos žvyro dangos. Tobulinant kelius buvo taikomi medžiagų sumaišymo ant kelio ir skaldos permerkimo būdai. 1950 Lietuvoje buvo ~40 800 km kelių, iš jų ~7200 km (arba 17,6%) buvo galima važiuoti visus metus arba laikyti stabiliais oro sąlygų atžvilgiu. 1952 baigta kloti asfalto danga Vilniaus–Kauno kelyje. 1965 įkurtas Kelių statybos trestas. 1960–70 kasmet buvo įrengiama po >300 km (didžiausias asfaltavimo darbų mastas) kelių su asfalto danga. Sparčiai didėjant eismo intensyvumui pagal valstybinio projektavimo i-to *Lietkelprojektas* (įk. 1956 Kaune, nuo 1993 b-vė *Kelprojektas*) 1961 parengtą projektą pradėti Vilniaus–Kauno automagistralės tiesimo darbai. Kiekvienai eismo krypčiai buvo skirta po dvi eismo juostas, atskirtas žalia skiriamąja juosta. Sankryžos su kt. keliais įrengtos skirtingo lygio. Automagistralė baigta tiesti 1970. Tais pačiais metais pradėti Kauno–Klaipėdos automagistralės tiesimo darbai. Šios automagistralės pagrindas buvo senasis Žemaičių plentas, bet daugelyje vietų ruožų trasa ištiesinta, aplenktos visos g-tės. Automagistralė baigta 1987. Tiesiant Vilniaus–Kauno–Klaipėdos automagistralę iškasta 41,5 mln. m^3 grunto, pastatyta 51 skirtingo lygio sankryža, 16 tiltų (jų bendras ilgis 1543 m), 63 viadukai (bendras ilgis 3030 m), įrengtos 436 vandens pralaidos, sunaudota 3190 m^3 smėlio, 2 340 000 m^3 žvyro, 1 312 000 m^3 skaldos, 177 000 m^3 betono, 1 645 000 t asfaltbetonio mišinio. Automagistralėje Vilnius–Kaunas–Klaipėda įrengta vienintelė 3 lygių sankryža Baltijos šalyse – sudėtingas transporto mazgas ties Sargėnais (Kauno m. dalis). 1965–70 rekonstruoti keliai Šiauliai–Pasvalys, Švenčionys–Ignalina–Turmantas, Kupiškis–Rokiškis–Obeliai, Joniškis–Šiauliai–Tauragė, Vilnius–Gardinas ir kiti, 1970–75 – Mažeikiai–Šiauliai, Pasvalys–Šiauliai, Rokiškis–Biržai, Vievis–Trakai ir kiti, išasfaltuota >1000 km kelių. Iki 1971 g-čių gatvės, kuriomis ėjo bendrojo naudojimo keliai, buvo asfaltuojamos, jei jos sutapdavo su asfaltuojamu maršrutu. 8 d-mečio pr. sparčiau pradėta asfaltuoti didesnių, vėliau – ir mažesnių g-čių gatves. 1971–90 išasfaltuota ~1500 km g-čių gatvių. 1980 V. Sibiro Kogalymo vietovėje įsteigta Lietuvos kelių v-ba KSV-12. 1988 panaikinta Vyriausioji gamybinė autokelių v-ba ir Kelių statybos trestas, jų pagrindu įkurtas gamybinis susivienijimas *Keliai* (1990 vietoj jo įsteigtas Kelių dep-tas, netrukus pertvarkytas į b-vę *Lietuvos keliai*, 1991 ją pakeitė Lietuvos automobilių kelių direkcija).

Lietuvos kelių asfalto dangos plėtra 1950–2005

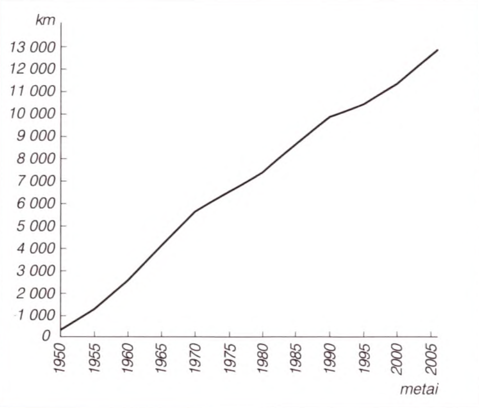

9 lent. **Tarptautiniai keliai Lietuvos teritorijoje 2007 pr.**

Kelio nr.	Kelio pavadinimas	Kelio ilgis, km
E67	Helsinkis–Talinas–Ryga–Pasvalys–Panevėžys–Kaunas–Marijampolė–Varšuva–Vroclavas–Praha	269,03
E262	Kaunas–Utena–Daugpilis–Rėzekne–Ostrovas	185,40
E77	Pskovas–Ryga–Šiauliai–Tauragė–Karaliaučius–Varšuva–Krokuva–Budapeštas	190,95
E85	Klaipėda–Kaunas–Vilnius–Lyda–Černivcai–Bukareštas–Aleksandrupolis	360,68
E272	Klaipėda–Palanga–Telšiai–Šiauliai–Panevėžys–Vilnius	382,16
E28	Berlynas–Gdanskas–Karaliaučius–Marijampolė–Prienai–Vilnius–Minskas	213,71
	iš viso	1 601,93

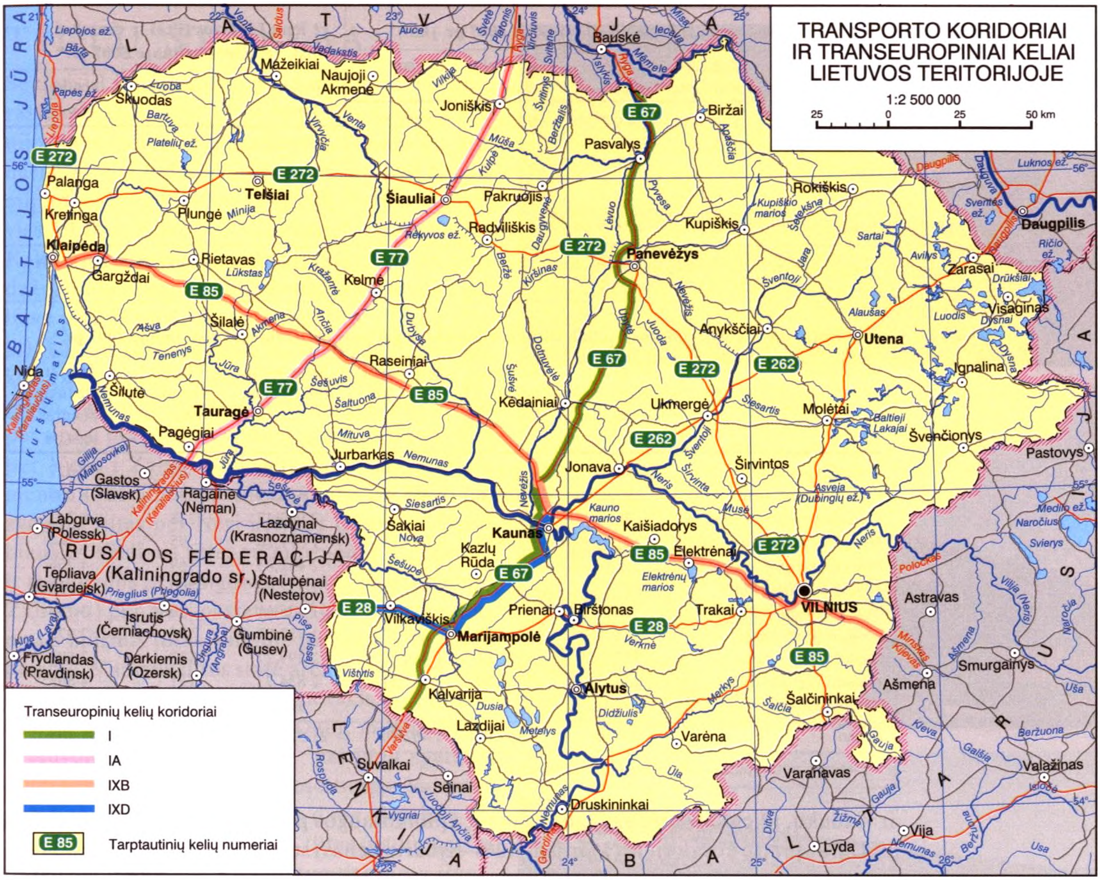

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę siekta sumažinti žvyrkelių dulkėtumą naudojant higroskopines druskas, rišamąsias medžiagas (kalcio lignosulfatą arba bitumines emulsijas), įrengiant lengvas dangas. Išasfaltuota daug km žvyrkelių, bet rajoniniai keliai vis dar daugiausia yra žvyrkeliai. 2000–06 atlikta asfalto dangos rekonstrukcijos ir taisymo darbų 1651 km, asfalto dangos paviršiaus apdorojimo darbų – 3335 km, žvyro dangos taisymo darbų – 3227 km kelių ruože, išasfaltuota 1256 km žvyrkelių, rekonstruoti ir suremontuoti 1163 tiltai ir viadukai, pastatyta 30 tiltų ir viadukų. Lietuvos asfalto kelių dangos plėtra 1950–2005 parodyta diagramoje. 2000 ES pagal ISPA programą pradėjo finansuoti Lietuvos transporto infrastruktūros ir aplinkosaugos projektus (kasmet ~50 mln. eurų). Naudojant šias lėšas I transporto koridoriuje (*Via Baltica* kelias) iki 2004 rekonstruotos 4 sankryžos, nutiesta 9,69 km ilgio Kauno v. aplinkkelio antroji eismo juosta, šio koridoriaus IA atšakos (Rygos–Šiaulių–Tauragės–Kaliningrado kelias) kai kuriuose ruožuose paplatinta ir sustiprinta kelio danga (iš viso 12,1 km). Transporto koridorių ir transeuropinių kelių Lietuvos teritorijoje schema parodyta žemėlapyje (kelių pavadinimai pateikti 9 lentelėje). Įstojus į ES Lietuvoje 2004–06 atlikti šie kelių darbai: IXB transporto koridoriuje (Vilniaus–Kauno–Klaipėdos automagistralė) sustiprinta ir paplatinta ~50 km, atnaujinta >89 km kelio dangos, nutiesta 8 km naujo kelio, įgyvendintos įvairios saugaus eismo (pėsčiųjų ir dviračių takų, šaligatvių ir atitvarų, skirtingų lygių pėsčiųjų perėjų įrengimas, sankryžų rekonstravimas, vad. juodųjų dėmių naikinimas ir kt.) ir aplinkosaugos priemonės (skirta 160 mln. Lt), I transporto koridoriuje 2004–05 sustiprinta ir paplatinta ~54 km kelio dangos, rekonstruota 1 sankryža, 14 tiltų

10 lent. **Lietuvos valst. reikšmės kelių dangos 2007 pr.** (km)*

Danga	Magistra-liniai keliai	Krašto keliai	Rajoniniai keliai	Iš viso
asfalto	1 666,54	4 947,90	6 258,12	12 872,56
cementbetonio	83,13	–	1,27	84,40
žvyro	–	–	8 360,21	8 360,21
grindinys	0,38	–	7,30	7,68
iš viso	1 750,05	4 947,90	14 626,90	21 324,85

* Lietuvos automobilių kelių direkcijos duomenys

11 lent. **Lietuvos tiltai ir viadukai valst. reikšmės keliuose 2007 pr.***

Tiltai ir viadukai	Skaičius, vnt.	Bendras ilgis, m
gelžbetoniniai	1 440	45 856
plieniniai	79	5 060
mediniai	3	267
iš viso	1 522	51 183

* Lietuvos automobilių kelių direkcijos duomenys

12 lent. **Lietuvos valst. reikšmės keliai, tiltai ir viadukai pagal juos prižiūrinčią valst. įmonę 2007 pr.***

Valst. įmonė	Magistra-liniai keliai, km	Krašto keliai, km	Rajoniniai keliai, km	Visas kelių tinklas, km	Tiltai ir viadukai, vnt.	Tiltų ir viadukų bendras ilgis, m
Alytaus regiono keliai	95,02	389,97	986,69	1 471,68	67	2 017
Kauno regiono keliai	187,07	620,05	1 869,57	2 676,69	139	6 880
Klaipėdos regiono keliai	76,85	489,10	1 514,52	2 080,47	228	6 243
Marijampolės regiono keliai	122,08	364,83	1 084,35	1 571,26	95	2 464
Panevėžio regiono keliai	135,03	509,76	1 797,86	2 442,65	169	4 256
Šiaulių regiono keliai	219,18	603,33	1 959,81	2 782,32	200	4 952
Tauragės regiono keliai	66,09	337,21	833,31	1 236,61	89	3 737
Telšių regiono keliai	67,23	344,70	900,10	1 312,03	95	2 878
Utenos regiono keliai	157,78	572,21	1 769,28	2 499,27	113	2 892
Vilniaus regiono keliai	206,62	716,74	1 911,41	2 834,77	151	4 888
Automagistralė	417,10	–	–	417,10	176	9 977
iš viso	1 750,05	4 947,90	1 462,90	21 324,85	1 522	51 183

* Lietuvos automobilių kelių direkcijos duomenys

ir viadukų, įdiegta įvairių saugaus eismo ir aplinkosaugos priemonių (skirta 71 mln. Lt), IXD transporto koridoriuje (Marijampolės–Kybartų kelias) sustiprinta ir paplatinta ~34 km kelio dangos, rekonstruotas tiltas, įdiegta saugaus eismo ir aplinkosaugos priemonių (skirta 35 mln. Lt), IXB transporto koridoriaus Vilniaus mieste įrengiamas p. aplinkkelis (skirta 214 mln. Lt), sustiprinta ir praplėsta transeuropinio E28 Vilniaus–Prienų–Marijampolės kelio ~66 km dangos, įdiegta saugaus eismo ir aplinkosaugos priemonių (skirta 66 mln. Lt), transeuropiniuose E85 Vilniaus–Lydos, E272 Vilniaus–Panevėžio–Šiaulių–Palangos keliuose sustiprinta ~116 km dangos, rekonstruoti 4 tiltai ir viadukai, įdiegta saugaus eismo ir aplinkosaugos priemonių (skirta 106 mln.), krašto ir rajoniniuose keliuose dangos konstrukcija sustiprinta ~125 km ilgio 33 ruožuose ir paplatinta >128 km ilgio 23 ruožuose (skirta 136,3 mln. Lt). 2007 pr. Lietuvoje buvo 21 324,85 km valst. reikšmės kelių (10 lent.), iš jų – 1750,05 km magistralinių kelių (8,2% viso kelių tinklo), 4947,90 km krašto kelių (23,2%) ir 14 626,90 km rajoninių kelių (68,6%). Asfalto danga sudarė 12 872,56 km (60,1% viso kelių tinklo), cementbetonio – 84,40 km (0,4%), žvyro – 8360,21 km (39,46%) ir grindinio – 7,68 km (0,04%). 558 km kelių buvo su keturiomis eismo juostomis, iš jų – 417 km automagistralių. Valst. reikšmės keliuose įrengti 1522 tiltai ir viadukai, jų bendras ilgis – 51 183 km (11 lent.), 1175 automobilių paviljonai, 379 poilsio ir automobilių stovėjimo aikštelės. Kelius ir tiltus bei viadukus prižiūri 11 valst. įmonių, iš jų 10 sudarytos pagal teritorinį principą ir prižiūri apskrityje esančius kelius, tiltus ir viadukus, *Automagistralė* (Vievis) – pagal linijinį principą ir prižiūri kelius Vilnius–Kaunas, Vilnius–Panevėžys (12 lent.). Kelių tiesimo, tiltų statybos, kelių ir tiltų projektavimo įmones vienija asociacija *Lietuvos keliai* (įk. 1993). Apie kelius dar skyriuje TRANSPORTAS, apie tiltus skyriuje TILTŲ STATYBA. Pav.

L: A. Gražulis, V. Imbrasas, R. A. Jazbutis *Lietuvos automobilių kelių tobulinimo raida 1950–2000* Vilnius 2001, *Lietuvos automobilių kelių direkcija* Vilnius 2007.

Linas Vidugiris

TILTŲ STATYBA

Seniausi Lietuvos tiltai buvo mediniai. Pirmųjų rašytinių žinių apie tiltus yra Eiliuotojoje Livonijos kronikoje (~1290). Kryžiuočių žvalgų pranešimuose (*Lithauische Wegeberichte*) 14 a. pab. minimas Varnavės tiltas Gargždų–Varnių–Šiaulių vieškelyje ir tiltas per Kražantės upę Degučių–Kaltinėnų–Kražių–Kelmės vieškelyje. LDK pilys dažn. būdavo apjuosiamos vandens grioviu, į pilį buvo patenkama pakeliamuoju tiltu (Trakų pilyje), kartais tiltui saugoti buvo statomos patrankos (Biržų pilyje). Rengdamiesi dideliems žygiams valdovai duodavo įsakymą pastatyti tiltus per upes, pvz., Ldk Vytautas įsakė pastatyti tiltą per Vyslą į Žalgirio mūšį žygiuojančiai kariuomenei. 1386 Vilniaus miesto plane jau buvo pažymėtas tiltas per Nerį kelyje į Ukmergę. Svarbiausias Vilniaus tiltas su mūrinėmis atramomis ir medinėmis perdangomis (nuo 1766 vadinamas Žaliuoju) per Nerį pastatytas 16 a. 1 pusėje. Pirmasis mūrinis tiltas Vilniuje pastatytas 16 a. pabaigoje. Vilniaus tiltus statė archit. ir inž. M. Šulcas, K. Podčašinskis, M. Malinovskis, K. Šilthauzas, N. Beleliubskis ir kiti. Daug medinių tiltų Lietuvoje pastatyta 19 a. pr., kai imta sparčiau tiesti kelius. Tiesiant Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelį 1858–62 pastatyta daug plieninių tiltų. 1861 nutiestas sijinis glžk. tiltas (vadintas Žaliuoju) per Nemuną Kaune, tuo pat metu iškastas 1400 m ilgio glžk. tunelis. 19 a. pab. pastatyti plieniniai tiltai per Vilnią – Bernardinų, Paplaujos, 1901 – Užupio tiltas. 1894 vietoj medinio Žaliojo tilto Vilniuje pastatytas plieninis (1944 sugriautas, 1952 atstatytas), 1906 pastatytas Žvėryno tiltas. Nuo 19 a. pab. Lietuvoje statomi ir gelžb. tiltai. Per I pasaul. karą Vokietijos kariuomenės spaudžiami Rusijos kariai 1915 dar spėjo pastatyti tiltą per Nemuną Merkinėje. Vokiečiai 1916–18 pastatė ilgiausią (570 m ilgio) ir aukščiausią (patiltės aukštis – 42 m) Lietuvoje tiltą per Dubysos slėnį Lyduvėnuose. Atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, 1918 pab. įkurta Lietuvos plentų v-ba rūpinosi sausumos keliais ir tiltais. 3–4 d-metyje buvo nutiesti nauji tiltai per Mūšą, Bartuvą, Apaščią, Šešupę, dideli tiltai per Ventą (70 m ilgio), Virvytę (90 m), glžk. tiltas per Salanto upę (102 m ilgio ir 26 m aukščio). 1930 nutiestas Vytauto Didžiojo tiltas per Nemuną ir inž. P. Vileišio vardu pavadintas tiltas per Nerį Kaune, karininko A. Juozapavičiaus vardu pavadintas tiltas per Nemuną Alytuje. 4 d-metyje gelžb. tiltai pastatyti Seredžiuje per Dubysą, Raudondvaryje ir Babtuose per Nevėžį, Anykščiuose, Ukmergėje per Šventąją, Slabaduose per Šešupę, 2 tiltai Marijampolėje, modernus gelžb. tiltas per Nemuną Prienuose. Iki SSRS okupacijos buvo pastatyta ~18 km bendro ilgio tiltų, kurių bendra kaina – >20 mln. litų. Tiltus projektavo inž. P. Markūnas (daugiausia suprojektavo), V. Rėklaitis, P. Vileišis ir kiti.

Per II pasaul. karą beveik visi didesni Lietuvos tiltai buvo sugriauti. 1948 SSRS kariuomenė, pasitelkusi karo belaisvius vokiečius, atstatė Vytauto Didžiojo tiltą į Aleksotą

Žaliasis tiltas per Nerį Vilniuje

Žaliasis tiltas per Nemuną Kaune

Tiltas per Dubysos slėnį Lyduvėnuose

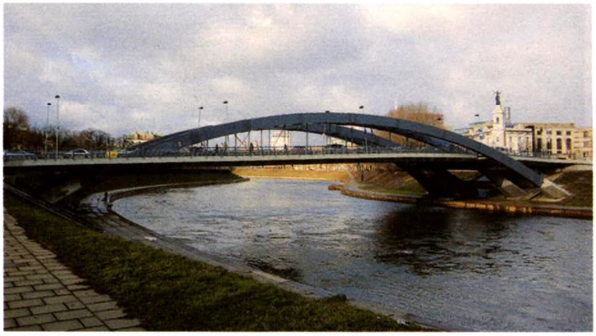

Karaliaus Mindaugo tiltas per Nerį Vilniuje

Kaune (tilto vardą panaikino), t.p. vietoj P. Vileišio vardu pavadinto tilto per Nerį Kaune pastatė medinį arkinį tiltą, vėliau vietoj jo – plieninį sijinį tiltą. 1956 buvo nutiestas plieno ir betono tiltas (jo plieninės sijos sujungtos gelžbetonio plokštėmis) per Nerį Jonavoje. 6 d-metyje tiltų statyboje pradėta plačiai naudoti surenkamąsias tiltų perdangų konstrukcijas. Tiltus imta montuoti iš gelžb. blokų ar sijų. Buvo naudojama daug vietinės žaliavos – žvyras, skalda, cementas, nes sov. valdžia plieno neleido naudoti tiltams. SSRS okup. metais pastatyti gelžb. tiltai – arkinis tiltas per Kruonę kelyje Vilnius–Kaunas (1959), Šiaurinis tiltas per Nerį Kaune (1964; abiejų statybai vadovavo žymiausias Lietuvos tiltų statytojas A. Meškinis, kuris pastatė ~60 tiltų), įtemptojo gelžbetonio surenkamieji tiltai per Nerį Vilniuje – Lazdynų (1969), originalios formos (vad. šokantis elnias) Žirmūnų (1965), Geležinio Vilko (plačiausias Vilniuje) ties VPU (1979), Vingio parko pėsčiųjų (1987, kabamųjų konstrukcijų). Paskyrus tiltams plieno pastatyti keli dideli plieniniai tiltai: per Dubysą ties Ariogala Vilniaus–Klaipėdos magistralėje (1979), per Nemuną Druskininkuose (1973) ir Alytuje (1967 ir 1977). Tiltus projektavo org-ja *Lietkelprojektas*.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę susirūpinta tinkama tiltų eksploatacija. Intensyvėjant eismui seni tiltai buvo remontuojami, rekonstruojami, tvirtinami, kai kurie maži tiltai paversti vamzdžiais arba pralaidomis. Pastatyta naujų tiltų, pvz., Vakarinis per Nemuną Kaune ties Lampėdžiais (1997, 1998 jam suteiktas nusipelniusio inž. Č. Radzinausko vardas), pėsčiųjų – į jūrą Palangoje (1997), Baltasis pėsčiųjų – per Nerį Vilniaus centre (1995), Šilo – per Nerį Vilniuje, Antakalnyje (1999), M. K. Čiurlionio – per Nemuną Kaune (2002), plieninis arkinis Karaliaus Mindaugo – per Nerį Vilniuje (2003). Tiltus projektuoja b-vės *Kelprojektas*, Tiltų ekspertų centras, Transporto ir kelių tyrimo i-tas (jis t.p. išbando ir tyrinėja tiltus). Tiltų statybos svarb. b-vės: *Kauno tiltai*, *Panevėžio keliai*, *Tilsta*, *Ukmergės keliai*. Žymiausi tiltų statytojai: V. Jankauskas (tiltai Vilniuje), V. Jukelis (Telšiuose), A. Jankauskas (Jurbarko tiltas), J. Margenis (Žirmūnų tiltas Vilniuje), A. Zablackas ir D. Karševičius (Alytuje), A. Karvelis (Ukmergėje), S. Butkevičius (įv. tiltai). Žymiausi Lietuvos tiltų statybos mokslininkai – J. Kivilšas, Z. Kamaitis, A. Steponavičius, P. Baublys, A. Norkus, V. Viršilas, J. Žekevičius – bandė naujus ir tyrinėjo eksploatuojamus tiltus. 2001 VGTU įkurta Tiltų katedra. 2007 Lietuvoje (Lietuvos automobilių kelių direkcijos duomenimis) buvo 3859 tiltai (iš jų – 454 geležinkelio, 1522 – valdomi Lietuvos automobilių kelių direkcijos, 1812 – s-bių, 71 – kt. žinybų). Pav.

L: V. Viršilas *Lietuvos tiltai* Vilnius 1998; **H. A. Kebeikis** *Žvilgsnis į Lietuvos tiltus* Kaunas 2004.

Vytautas Viršilas

RYŠIŲ OBJEKTŲ STATYBA

Pirmoji ryšių stat. org-ja – Statybos montavimo kontora – įkurta 1949 Vilniuje. Ji vykdė nedidelius ryšių įmonių pastatų remonto, Vilniaus, Kauno ir aplinkinių rajonų kaimo telefonizacijos darbus, Vilniaus ir Kauno automatinio telefono tinklo plėtrą. Kontorai, kaip ir kitoms stat. org-joms, trūko kvalifikuotų darbuotojų, remontui ir ryšiams plėtoti reikalingų stat. medžiagų, buvo prasta materialinė techn. bazė. Pagrindinė transporto priemonė buvo arklys. Sunkiomis sąlygomis kontora plėtė darbų mastą ir struktūrą, kūrė naujas brigadas. 1960 pervadinta Statybos montavimo v-ba, pradėjo montuoti miesto ir kaimo automatinių telefono stočių aparatūrą, kloti tarpmiestinius ryšių kabelius, statė rajonų ryšių mazgus, plėtė kaimo telefonizacijos darbus. Skaudvilėje, Panevėžyje ir Klaipėdoje įsteigtos kaimo ryšių statybos apylinkės. Stat. aikštelės įsikurdavo plynoje vietoje, turėjo tik kilnojamuosius stat. vagonėlius. 6–7 d-metyje pastatyti ryšių gamybiniai pastatai Vilniuje (Algirdo ir Liepkalnio gatvėse), gyv. namai ir bendrabutis ryšių dar-

buotojams Vilniuje, Prienų ir Eišiškių ryšių mazgai, kt. mažesni pastatai, rekonstruoti Ryšininkų kultūros rūmai. Greta ryšių gamybinių pastatų ir telefonizacijos darbų 1955 pradėti TV tinklo statybos ir radijo plėtros darbai. Šiuos darbus vykdė ne Lietuvos ryšių stat. org-jos, bet liet. ryšininkų indėlis į TV ir radijo tinklų statybą t.p. buvo didelis. 1955 įkurta TV centro statybos direkcija. Ji rūpinosi TV komplekso su 180 m bokštu Vilniuje (S. Konarskio gatvėje) statyba. Bokštą statė SSRS sąj. trestas *Specstalmontažkonstrukcija*, daug darbų buvo atliekama rankiniu būdu. Buvo statomi ir TV studijų korpusai, Klaipėdos telecentras Giruliuose, TV programų perdavimo radijo relinės linijos ir jų punktai. Pirmiausia pastatyti radijo relinės linijos retransliatoriai Vilniuje, Žiežmariuose, vėliau – linijos Kaunas–Klaipėda, Vilnius–Utena–Panevėžys, Vilnius–Alytus–Jurbarkas–Klaipėda. Statybos montavimo v-ba išsiplėtė, bet 7 d-metyje nebegalėjo patenkinti vis didėjančių Lietuvos ryšių ūkio poreikių. Didesnius objektus statė SSRS ryšių m-jos trestai *Sojuztelefonstroj*, *Mežgorsviazstroj*, *Radijostroj*. Jų vadovai dažnai diktuodavo savo sąlygas. 1967 įkurtas Lietuvos ryšių statybos trestas, jis iš pradžių turėjo 3 stat. org-jas – Vilniaus statybos montavimo v-bą, Kauno ir Skaudvilės specializuotas kilnojamąsias mechanizuotas kolonas. Tresto stat. montavimo darbų programa vis plėtėsi: 1968 buvo atlikta darbų už 6 mln. rb, 1980 – už 11,5 mln. rb, 1989 – už 18,5 mln. rublių. Daugėjo ir stat. org-jų, jos įkurtos Panevėžyje,Vilniuje, Šiauliuose. Darbams reikalingos medžiagos nebuvo tiekiamos centralizuotai, daug ką reikėjo pasigaminti patiems, todėl 8–9 d-metyje buvo kuriamos gamybinės dirbtuvės, įsteigta Komplektavimo v-ba. Naujos gamybinės bazės pastatytos Kaune, Klaipėdoje, Skaudvilėje, Panevėžyje, Utenoje. 1988 Lentvaryje pradėjo veikti didelė gelžbetonio ir metalo gaminių g-la. Padidėjus gamybiniams pajėgumams buvo nutiesta šimtai km tarpmiestinių ryšių linijų. 9 d-mečio pab. visi Lietuvos rajonai turėjo 2 krypčių tarpmiestinius kabelius, kasmet į eksploataciją buvo įvedama po ~60 000 numerių miesto telefono stotyse ir ~15 000 numerių kaimuose. Visos kaimo telefono stotys turėjo su rajono centru sujungtas kabelines linijas. Daug kabelinių linijų sutankinta skaitmeninių ryšių sistemomis. Tresto pajėgomis pastatyti Alytaus, Zarasų, Prienų, Varėnos, Kaišiadorių ryšių mazgų pastatai ir priestatai, ryšininkų gyv. namai Vilniuje, Trakuose, Molėtuose, Skaudvilėje, Nemenčinėje, Šiauliuose ir kitur. 1970 Anykščių rj., Viešintose pastatytas visas inž. kompleksas, 2 aukštų techn. pastatas, 180 m aukščio TV bokštas, katilinė, garažai, 5 gyv. namai po 6 butus, atvesta aukštos įtampos el. linija, vandentiekis ir kanalizacija, radijo relinė linija Vilnius–Viešintos (vėliau pratęsta į Šiaulius ir Klaipėdą). 8 d-mečio pr. Nemenčinėje pastatyta poilsio stovykla-profilaktoriumas, vėliau – poilsio bazė Dubingiuose, ryšininkų sporto kompleksas Vilniuje. Ryšių statybos specialistai atliko telefonizacijos darbus statant Ignalinos AE, Kruonio hidroakumuliacinę elektrinę, Mažeikių naftos perdirbimo g-lą, rekonstruojant Lietuvos kelius. Prie Ryšių m-jos veikė Centrinis projektavimo konstravimo biuras. Bendradarbiaudamas su Maskvos, Leningrado, Kijevo ir kitais SSRS projektavimo i-tais jis rengė telefono stočių, kabelinių linijų, radijo stočių ir įv. pastatų stat. projektus. Pagal šio biuro parengtus projektus stat. darbus vykdė ne tik Lietuvos ryšių statybos trestas, bet ir kt. rangovinės org-jos.

Telefono linijos inkarinė atrama (6–7 d-metis)

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1991 panaikintas Lietuvos ryšių statybos trestas, jo pagrindu įkurtos 7 vėliau privatizuotos įmonės. 1993 panaikintas ir Centrinis projektavimo konstravimo biuras. Inžinerinius telekomunikacijų, kabelinės TV, interneto, kompiuterių tinklų projektavimo ir diegimo darbus atlieka b-vės *Ryšių statyba* (būstinė Vilniuje, filialas Alytuje), *Telesta* (Vilnius), *Klaipėdos ryšių statyba*, KRS (iki 2005 *Kauno ryšių statyba*), *Panevėžio ryšių statyba*, *Šiaulių ryšių statyba* ir kitos. Apie ryšių objektų statybą dar skyriuje RYŠIAI. Pav.

Alfredas Antanas Basevičius

Pramonė

RAIDA IKI I PASAULINIO KARO

Lietuvoje namų pramonės pėdsakų – keramikos dirbinių – rasta Nemenčinės, Aukštadvario, Punios ir kt. piliakalnių 10–14 a. kult. sluoksniuose. Namų pramonė buvo valstiečių ūkio pagalbinis verslas. Vienos ankstyviausių – metalurgijos užuomazgos. Geležis buvo išgaunama iš pelkių rūdos, valstiečiai gamino įv. geležinius įrankius – peilius, įmovas, vedegas, kaltus, kirvius ir kita. Feod. pramonė pradėjo formuotis atsiradus amatams. Kūrėsi amatininkų cechai (daugiausia Vilniuje). 15 a. 2 pusėje Vilniuje veikė patrankų liejykla, Nesvyžiuje garsėjo Radvilų varpų ir patrankų liejykla. 16 a. Vilniuje minimos audyklos. 1547 Žygimantas Augustas davė leidimą M. Paleckiui steigti stiklo liejyklą. Veikė daug plytų degyklų. 1524 Vilniuje įsteigta pirmoji popieriaus g-la, vėliau – dar 3 popieriaus f-kai. 17 a. pr. buvo žinomi 37 cechai, kurie vertėsi 83 rūšių amatais (ž.ū. produktų perdirbimo – 20, odų ir kailių išdirbimo – 14, metalo apdirbimo – 25, audimo ir siuvimo – 24). 17 a. vid. prasidėjus Lietuvos ek. nuosmukiui sumenko ir amatų pramonė, daug cechų nustojo veikti. Vilniuje kilus badui ir marui cechų darbas pakriko. 18 a. Vilniuje veikė tik smulkūs cechai. 17 a. pab.–18 a. dvaruose veikiančias įmones pradėta pertvarkyti į manufaktūras. Žymiausias manufaktūrų organizatorius Lietuvoje buvo grafas A. Tyzenhauzas. Pasikvietęs specialistų jis statydino vėjo ir vandens malūnus, kūrė metalo liejyklas, kalves, aliejaus spaudyklas, odų dirbtuves, popieriaus f-kus, pramonės centru pavertė Gardino priemiestį Gorodnicą. Kūrėsi palivarkai su manufaktūromis, o aplink juos – valstiečių kaimai. Šiaulių ekonomijoje iš valstiečių atimtoje žemėje įkurtas 21 palivarkas. Šioje ekonomijoje 1765–68 pastatyti 4 vėjo malūnai, 2 alaus daryklos, suremontuoti 3 vandens malūnai. Žagarėje pastatytas vad. vokiškas miestelis meistrams ir kvalifikuotiems darbininkams gyventi. Gruzdžiuose įrengta spirito varykla ir verpykla. Didelės manufaktūros įkurtos Gardine; jose dirbo ~1500 darbininkų. Alytaus ekonomijoje Bartninkų palivarke veikė gelumbės audykla, metalo liejykla. A. Tyzenhauzo įmonėse buvo audžiama šilkas, gelumbė, drobė, mezgamos kojinės, gaminami ginklai, galanterijos prekės. Įmonėse buvo mokomi dirbti valstiečių vaikai. Nepakeldami sunkaus darbo manufaktūrose Šiaulių ekonomijos valstiečiai 1769 sukilo (sukilime dalyvavo ~18 000 valstiečių). Sukilėliai reikalavo panaikinti palivarkus, neversti dirbti įmonėse, panaikinti lažą, gvoltą, sargybas, grįžti prie ankstesnės mokesčių sistemos. A. Tyzenhauzo reformos nesėkmės pagr. priežastis – grįžimas nuo činšo prie lažo. Sukilimas buvo numalšintas, karalius nutraukė sutartį su A. Tyzenhauzu ir atėmė ekonomiją. Žymus pramonės skatintojas buvo ir Vilniaus vaivada M. K. Oginskis. Jo baudžiauninkai 1765–84 iškasė 54 km kanalą, kuris Nemuną sujungė su Dnepru, Baltijos jūrą – su Juodąja.

1 lent. **Vilniaus gub. gyventojai, besiverčiantys pram. veikla, 1795–96**

Apskritis	Cechams priklausančių amatininkų skaičius	Meistrų skaičius f-kuose ir g-lose
Vilniaus	776	1
Užnerio (Švenčionių)	24	–
Trakų	83	130
Breslaujos (Zarasų)	2	–
Kauno	251	239
Upytės (Panevėžio)	115	187
Ukmergės	149	297
Telšių	57	22
Raseinių	207	402
Šiaulių	116	–
iš viso	1 780	1 278

18 a. Lietuvos pramonės plėtrą sustabdė Šiaurės karas, kurį lydėjo maras ir badas. Cechų irimas, samdomojo darbo plitimas manufaktūrose, miestiečių ir valstiečių kovos pradžia už savo piliet. teises reiškė feod. gamybos irimo ir kapitalistinės gamybos pradžią.

Po ATR III padalijimo 1795 Lietuvos teritorija (išskyrus Užnemunę) atiteko Rusijai. Veikė RI įstatymai ir buvo laikomasi jos ek. politikos. Pramonės plėtra vyko prieštaringai: besiplėtojantys prekiniai piniginiai santykiai griovė feod. ek. pagrindus ir skatino kapitalistinę gamybą (pirmiausia pramonę), o dvarininkai, nenorėdami atsisakyti prievartinio baudžiauninkų darbo, negalėjo kelti jų darbo našumo, naudoti pažangesnių darbo priemonių. Dvarininkai, negalėdami plėsti gamybos, stengėsi vis labiau išnaudoti baudžiauninkus – didino baudžiavines prievoles, užgrobdavo vals-

tiečiams priklausančius žemės sklypus. Vilniaus gub. kai kurių apskričių gyventojų, besiverčiančių pram. veikla, pasiskirstymas 1795–96 parodytas 1 lentelėje. Iš gubernatorių ataskaitų matyti, kad 1875 Kauno gub. ir lietuviškojoje Vilniaus gub. dalyje veikė 107 pramonės įmonės, kurios gamino produkcijos už ~250 000 rublių. Daugiausia buvo stat. medžiagų ir keramikos (41), odos ir kailių (25), audimo (8), metalo dirbinių (7) įmonių. Išsamesnius duomenis apie Kauno ir Vilniaus (liet. dalies) gubernijų pramonę 19 a. 6 d-mečio pab. paskelbė RI armijos štabas apibūdindamas tų gubernijų geogr. ir ek. padėtį. Pagal šiuos duomenis Kauno ir Vilniaus gub. veikė 1613 įmonių (neskaitant malūnų), kuriose dirbo 3266 darbuotojai. Daugiausia buvo malimo įmonių – 764, spirito varyklų – 514, alaus daryklų – 103, odos ir kailių dirbtuvių – 103, stat. medžiagų ir keramikos – 82. Pramonė buvo menkai išplėtota, daug įmonių buvo amatininkiško pobūdžio. Pagaminamos produkcijos verte išsiskyrė spirito varyklos, bet vėliau dėl įv. teis. suvaržymų jų skaičius ir gamyba sumažėjo. Maisto ruošimo įmonių (kepyklų, mėsinių, pieninių, sūrinių, ledainių) buvo nedaug. Tam tikros reikšmės turėjo žuvų sugavimas (plėtojamas feodalams priklausančiuose ar iš valstybės nuomojamuose vidaus vandenyse) ir perdirbimas. Tabako dirbinių įmonės, būdamos toli nuo žaliavų šaltinių, plėtojosi menkai. 18 a. žlugus didžiosioms dvarų manufaktūroms panašios įmonės vėl ėmė kurtis 19 a. 1 pusėje. 1810 Vilniuje įsteigtos drobės ir gelumbės audyklos – didžiausios to meto audimo pramonės įmonės Lietuvoje. 1839 įsteigta didelė gelumbės audykla Švenčionyse, kiek vėliau – šilko ir vilnos dirbinių įmonė Šiauliuose. Metalo apdirbimo įmonės, kurios naudojo pelkių rūdą, sunyko neatlaikiusios iš Lenkijos ir Vokietijos atvežtų pigesnių gaminių konkurencijos. Dėl palankių gamtinių ir transporto sąlygų plėtota miško ir medienos apdirbimo pramonė. Mediena plukdyta Nemunu, Nerimi, Dauguva, kt. mažesnėmis upėmis. Didelių medienos apdirbimo įmonių nebuvo, daugiausia šia veikla vertėsi amatininkai (lentų pjovėjai, dailidės, staliai). Didž. pažangą 19 a. pasiekė popieriaus pramonė. 1824 Kučkuriškėse (prie Vilniaus) įsteigta popieriaus gamybos įmonė, kurioje dirbo 70 valstiečių baudžiauninkų. Įmonė gamino rašomąjį ir spaustuvinį, po 5 m. – ir ruloninį popierių. Perstatant N. Verkių įmonę įrengta vandens ir garo sukamų mašinų sistema.

19 a. malūnas Kupiškyje (vienas iš trijų išlikusių)

Užnemunės (1795–1807 priklausė Prūsijai, 1807–15 – Varšuvos kun-tei, 1815–1915 – RI autonom. vienetui Lenkijos karalystei) miestuose, remiantis J. Vonsickio surinktais duomenimis, lietuviškosios Užnemunės miestuose 1799–1800 buvo 1397 amatininkai, iš kurių >1250 vertėsi pram. pobūdžio amatais. Plėtoti pramonę Lenkijoje skatino 1810 įvesti apsauginiai muitai, susiformavo gana dideli pram. centrai, bet Užnemunė plėtojosi silpnai, daugiau orientavosi ne į Lenkijos miestus, bet į Kauną. Marijampolės, Kalvarijos ir Seinų apskrityse 1846 buvo 476 įmonės (dirbo 1123 darbuotojai), jos pagamino produkcijos už 627 400 rublių. Užnemunėje labiausiai buvo paplitusios ž.ū. produktų perdirbimo įmonės.

Klaipėdos kr. pramonė susiformavo 19 a. 1 pusėje. Čia buvo palankios sąlygos pramonei ir prekybai, bet dėl silpnų ek. ryšių su kt. teritorijomis plėtojosi menkai. Klaipėdos, Šilutės ir Tilžės (be miesto) apskrityse 1849 veikė 267 įmonės, kuriose dirbo 788 darbuotojai. Išskirtinė šio krašto pram. šaka buvo gintaro pramonė (gintarą pradėta kasti 19 a. pr.). Intensyviai buvo kasamos ir durpės. 1840 Klaipėdoje pradėta statyti laivus, pastatyta pirmoji gana didelė metalo apdirbimo įmonė. Sparčiai plėtojosi ir medienos apdirbimo bei maisto produktų gamybos pramonė. Palankias sąlygas plėtotis turėjo žvejyba.

Baudžiavos panaikinimo išvakarėse dauguma liet. gubernijų pram. įmonių veikė kaimo vietovėse, miestuose – tik 7–8% visų įmonių. Nepaisant palankių geogr. sąlygų, dėl polit. admin. susiskaldymo, tinkamo išėjimo į Baltijos jūrą neturėjimo, negausių žaliavų ir kt. priežasčių Lietuvoje nebuvo didelių pram. centrų, tokių kaip Latvijoje ar Estijoje.

1861 panaikinus baudžiavą likusios feod. liekanos trukdė kapitalistinės pramonės plėtrai. Pramonė sparčiau pradėjo plėtotis miestuose, kai buvo grįžta prie protekcionistinės muitų politikos. 1861–71 per Lietuvą nutiesti geležinkeliai Sankt Peterburgas–Varšuva ir Vilnius–Virbalis spartino pramonės plėtrą, leido ieškoti rinkų užsienyje. 1870–1900 pramonės darbuotojų skaičius padidėjo 5 kartus (miestuose – 11, kaimuose – 3 kartus). 1900 miestuose dirbo 48% visų pramonės dirbančiųjų, pagaminta 56% visos pramonės produkcijos. 1900 liet. gubernijose veikė 3434 įmonės (dirbo 19 551 darbuotojas), jos pagamino produkcijos už >22,0 mln. rb, 1908 – 3259 įmonės (18 430 darbuotojų), pagaminta produkcijos už ~27,6 mln. rb, 1912 – 3504 įmonės (21 710 darbuotojų), pagaminta produkcijos už 44,4 mln. rublių. Labiausiai pramonė plėtojosi Vilniuje (čia 1912 dirbo 21,5% visų pramonės darbuotojų), Kaune (15,8%), Klaipėdoje (13,6%), Šiauliuose (4,9%), N. Vilnioje (3,7%), Panevėžyje (1,4%). Labai menka pramonė buvo Švenčionyse, Raseiniuose, Ukmergėje, Marijampolėje, Naumiestyje, beveik visai nebuvo Trakuose, Telšiuose, Zarasuose. Iki I pasaul. karo Vilniuje labiausiai buvo išplėtota medienos apdirbimo, popieriaus ir stat. medžiagų, Kaune – mašinų gamybos ir metalo apdirbimo, Šiauliuose – odos, Panevėžyje – malimo, Klaipėdos kr. – medienos apdirbimo ir celiuliozės pramonė. Veikė vokiečių, švedų, anglų, belgų kapitalo įmonių. Liet. gubernijose pramonė plėtojosi šiek tiek sparčiau nei RI, bet jos vis tiek buvo vienos labiausiai atsilikusių RI gubernijų. Sparčiausiai plėtojosi maisto ir lengvoji, šiek tiek lėčiau – mašinų gamybos ir metalo apdirbimo bei odos ir avalynės pramonė. Pav. *Kazimieras Meškauskas*

20 AMŽIAUS (iki 1990) PRAMONĖ

Prasidėjus I pasaul. karui į RI įv. vietoves mobilizuota daug pram. darbininkų, evakuota 160 svarbesnių įmonių. Vokietijos okup. valdžia suregistravo Lietuvos pram. įmones (iš viso 975, iš jų veikiančių – 654), 1916–18 iš Lietuvos išvežė pramonės ir kt. gaminių už ~348,8 mln. markių. Pramonė buvo sumenkusi, daugiausia veikė tos įmonės, kurios dirbo frontui ar buvo naudingos okup. valžiai. Ji įsteigė kai kurias įmones – kritusiems gyvuliams perdirbti, lentpjūves ir kita. Per I pasaul. karą iškirsta ~20% miškų, milijonai kietmetrių išvežta geležinkeliais (nutiesta naujų geležinkelių) ir išplukdyta upėmis į Vokietiją.

Po Spalio perversmo (1917) marionetinė V. Kapsuko vadovaujama vyr-bė ėmė vykdyti socialinius ir ek. pertvarkymus. Gruodžio 18 d. manifestu nacionalizuotos ar sekvestruotos visos didelės pram. ir prek. įmonės (1918 pr. Vilniuje jau buvo nacionalizuotos 5 ir sekvestruota 11 pram. įmonių bei dirbtuvių). Aukščiausioji liaudies ūkio taryba sprendė pram. įmonių veiklos pagr. klausimus, vyr-bė organizavo viešuosius darbus (miestuose buvo ~10 000 bedarbių).

1918 atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę pradėta atkurti per I pasaul. karą sugriautas ir išgrobstytas pram. įmones. Pirmiausia pradėjo veikti nedidelės vietines žaliavas naudojančios ir vietinei rinkai gaminančios įmonės, šiek tiek vėliau – medienos ir metalo apdirbimo, odos, tekstilės ir mažesnės maisto pramonės įmonės. Steigėsi ir naujos nedidelės įmonės. 1919–22 Lietuvoje pradėjo veikti 247 naujos įmonės, jose dirbo 3200 darbuotojų. Klaipėdos kr. labiausiai išplėtota buvo medienos apdirbimo (1925 veikė 283 įmonės, dirbo 2380 darbininkų), maisto (493 įmonės, 1780 darbininkų), popieriaus ir poligrafijos (27 įmonės, 1212 darbininkų), tekstilės ir siuvimo (678 įmonės, 960 darbininkų) pramonė. Iš viso krašte 1925 veikė 1901 įmonė (jose dirbo 8240 darbininkų). Lietuvos pramonė jau 1924–25 pasiekė ikikarinį 1912 lygį, bet plėtrą nutraukė 1929–33 Didžioji depresija. Labai sumažėjo gamyba, produkcijos kainos, padidėjo įmonių įsiskolinimas. 1930–31 bankrutavo 97 pram. įmonės (jų bendras kapitalas – 19,3 mln. Lt), daug amatų dirbtuvių. Po krizės greičiau pradėjo atsigauti tik ž.ū. produktus perdirbančios ir vietines žaliavas naudojančios maisto ir lengvosios pramonės šakos. Ilgai neatsigavo metalo apdirbimo ir mašinų gamybos, lėtai plėtojosi stat. medžiagų, medienos apdirbimo, popieriaus ir celiuliozės, sparčiausiai – maisto ir lengvoji pramonė. Lėtą pramonės augimą lėmė Vokietijos okupacijos metais suniokotas ūkis, pramonę sukrėtusi Didž. depresija,

2 lent. **Lietuvos pram. įmonių ir darbuotojų skaičius 1900–39**

Pramonės šaka	1900		1912		1926		1937		1939	
	įmonės	darbuotojai	įmonės	darbuotojai	įmonės	darbuotojai	įmonės	darbuotojai	įmonės	darbuotojai
kuro ir šiluminės energijos gamyba	6	145	6	98	42	1 587	48	1 552	36	1 471
chem. pramonė	8	63	8	93	14	142	38	1 216	57	2 058
mašinų gamybos ir metalo apdirbimo pramonė	42	3 283	119	4 257	85	1 833	114	3 652	135	4 558
medienos apdirbimo ir popieriaus pramonė	303	2 950	205	2 960	294	7 221	277	8 445	308	9 512
stat. medžiagų, stiklo ir fajanso pramonė	453	3 078	348	1 929	84	1 623	113	3 254	67	1 773
lengvoji pramonė	391	3 440	351	4 137	296	3 807	314	11 237	337	14 089
maisto pramonė	2 125	5 522	2 228	7 044	612	4 809	417	6481	480	11 156
kt. šakos	106	1 070	239	1 192	225	1 313	111	1 952	48	879
visa pramonė	3 434	19 551	3 504	21 710	1 652	22 335	1 432	37 789	1 468	45 496

kapitalo ir žaliavų trūkumas. 1935 visų pram. šakų produkcija tik 3,6% viršijo 1930 lygį. Sparčiau pramonė pradėjo plėtotis po 1937. Svarbiausių pram. šakų įmonių ir darbuotojų skaičius 1900–39 parodytas 2 lentelėje. Pramonė buvo išsidėsčiusi netolygiai, daugiausia sutelkta Kaune, mažiausiai – Š.r. Lietuvoje (Zarasų, Utenos, Švenčionių apskrityse), labai menkai išplėtota Vilniuje. 1940 pr. Kaune veikė 412 pram. įmonių, jose dirbo 15 630 darbininkų, 285 turėjo 5–19, tik 62 – >50 darbuotojų. Kaune buvo sutelkta dauguma Lietuvos metalo apdirbimo ir mašinų gamybos įmonių (dėl ribotų realizavimo galimybių gamino tik paprastus gaminius ir mažomis serijomis), veikė keletas didesnių stat. medžiagų pramonės įmonių, chem. f-kai *Inkaras* ir *Guma*. Klaipėdos krašte reikšmingiausia buvo medienos apdirbimo, popieriaus ir celiuliozės (veikė didelis celiuliozės f-kas), lengvoji (tekstilės, avalynės, odos ir kailių), maisto pramonė. 1939 Vokietijai atplėšus nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą Lietuva neteko ~30% visos pramonės – celiuliozės, faneros, mėsos ir superfosfato f-kų, lentpjūvių, Klaipėdos uosto. Šiauliuose vyravo odos (Frenkelio, brolių Nurokų, brolių Rogalinų f-kai), maisto (mėsos, saldainių ir šokolado f-kai *Rūta*, *Birutė*, *Aušra* ir *Fortūna*, alaus darykla *Gubernija*, 3 malūnai ir elevatorius) pramonė, veikė linų apdirbimo f-kai *Semlin*, *Litlin* ir kiti. Panevėžyje svarbiausia buvo maisto (veikė mėsos, mielių ir spirito f-kai, alaus darykla, malūnai), lengvoji (linų šukavimo ir pakulų perdirbimo f-kas) pramonė. Lenkijos okupuotame Vilniuje ir Vilniaus krašte 1939 veikė 192 pram. įmonės (dirbo ~6420 darbuotojų), jos per metus pagamino produkcijos už ~57 mln. litų. Šiek tiek plėtojosi maisto pramonė – prieš II pasaul. karą veikė 37 f-kai (didžiausi – konservų f-kai *Baltik* ir *Šampinjon*, aliejaus f-kas *Kurlandska Olejarnia*), juose dirbo ~1150 darbuotojų. Lengvojoje pramonėje vyravo odos, kailių ir avalynės įmonės (iš viso 34, jose dirbo 915 darbuotojų). Lentpjūvės dirbo ne visu pajėgumu, nes trūko žaliavos. Metalo apdirbimo ir mašinų gamybos pramonė buvo išplėtota menkai, didž. f-kas *Elektrit* gamino radijo aparatus (1939 įranga išmontuota ir išvežta į Minską).

1918–40 Lietuvos pramonei buvo būdinga nuosavybės ir ūk. formų įvairovė. Be privačių įmonių, buvo stiprus koop. sektorius (*Lietūkis*, *Linas*, *Parama*, *Sodyba*), veikė mišrios (valst. koop. ir valst. privačios) akc. b-vės (*Maistas*, *Ringuva*, *Lietuvos cukrus*, *Elektra*, *Spindulys*, *Statyba*, *Lietuvos Baltijos Lloidas*). *Lietūkio* didž. įmonės – malūnai Panevėžyje ir Kalvarijoje, saldainių f-kas *Birutė* Šiauliuose. Pieno perdirbimo s-ga *Pienocentras* 1939 turėjo sūrinių, šaldytuvų, pieno produktų parduotuvių, užkandinių, vaisių sulčių f-ką, 182 perdirbimo b-ves, jų žinioje veikė 179 pieninės ir >2000 pieno nugriebimo punktų, kurie per metus perdirbdavo 500 000 t pieno). Iš mišrių akc. b-vių didžiausia – *Maistas* (1940 akc. kapitalas – 11,2 mln. Lt, 66,8% priklausė valstybei) – išplėtė ir mo-

dernizavo Kauno mėsos f-ką, 1930 prisijungė b-vę *Lietuvos eksportas*, 4 d-metyje pastatė modernius f-kus Panevėžyje, Tauragėje, Šiauliuose, b-vė *Lietuvos cukrus* (47% akc. kapitalo priklausė valstybei) pastatė 3 cukraus f-kus. Priv. kapitalo iniciatyva plėtėsi tekstilės, popieriaus, poligrafijos, stat. medžiagų pramonė. Užs. kapitalas vyravo el. gamybos (90%), chemijos (73,3%), popieriaus ir poligrafijos (82,1%), tekstilės (24,6%) pramonėje. Daugiausia buvo investavusios Belgija (18,2 mln. Lt; elektrinės Kaune ir Petrašiūnuose), Vokietija (10,7 mln. Lt, brolių Tilmansų metalo apdirbimo f-kas Kaune, kelios įmonės Klaipėdoje), Švedija (6,1 mln. Lt, Petrašiūnų popieriaus f-kas ir degtukų f-kai, b-vė *Lietmedis* Kaune), JAV (b-vė *Drobė*).

SSRS okupavus Lietuvą buvo nacionalizuotos 902 įmonės (~90% visų pram. įmonių; jose dirbo ~38 600 darbininkų): tos, kuriose dirbo >20 darbininkų, ir mažesnės, kuriose buvo naudojami mech. varikliai. 1940 10 įsteigta Valstybinė plano k-ja. Pagal 1941 priimtą ūkio vystymo planą buvo užsimota atkurti 19 užkonservuotų įmonių (*Liviela*, *Ragutis* ir kt.), dėl įv. priežasčių neveikiančius f-kus, pertvarkyti daugelį įmonių ir pram. šakų, durpių gavybą padidinti 3,3 karto, el. energijos gamybą – 2 kartus, metalo dirbinių – 62%, ž.ū. mašinų – 2,5 karto, medvilninių audinių – 4 kartus, vilnonių audinių – 2 kartus, mėsos – 79%. Pradėta statyti Turniškių HE, tvarkyti Minijos el. mazgą, imtasi priemonių bedarbių skaičiui (buvo ~300 000) mažinti. Pramonės darbuotojų skaičius 1940 07–1941 06 padidėjo nuo 43 000 iki 72 000.

Lietuvoje prasidėjus II pasaul. karo veiksmams Lietuvos laikinoji vyr-bė denacionalizavo SSRS valdžios nacionalizuotas įmones (*Valgis*, *Maistas*, *Sodyba*, *Statyba*, *Lietuvos Baltijos Lloidas*, *Kooperacija*, *Spindulys*, *Varpas*, *Žaibas*, *Raidė*, *Drobė*, *Neris*, *Metalas* ir kt.), ėmėsi ūkio atkūrimo darbų. Vok. okupacinė valdžia 1941 08 05 nutraukė Laikinosios vyr-bės veiklą. Pramonė buvo pajungta okupantų reikalams. Iš palankių asmenų sukurta valdymo institucija – vad. savivalda, visas buv. valst. įmonių ir org-jų turtas paskelbtas vad. ypatinguoju ūk. turtu, jam valdyti įsteigtos spec. vokiškos b-vės, iki 1943 reprivatizuotos 184 pram. įmonės (dalis smulkesniųjų grąžintos savininkams). Didelės pramonės įmonės buvo laikomos karo grobiu, Vokietijos nuosavybe. Aprūpinant Vokietijos kariuomenę mėsa ir jos produktais didž. reikšmės turėjo akc. b-vė *Maistas* (turėjo 6 mėsos f-kus) – vien 3 f-kai (Kauno, Šiaulių ir Panevėžio) 1942 pateikė 28 435,6 t, 1943 – 22 258,3 t mėsos, jos gaminių ir gyvų gyvulių. Mašinų gamybos ir metalo apdirbimo pramonė (~40 įmonių; Kauno b-vės *Metalas*, *Neris*, *Nemunas*, Šiaulių *Vinis*, Linkaičių ginklų f-kas, Žaslių ž.ū. mašinų dirbtuvė ir kt.) Vokietijos kar. poreikiams gamino ginklus, šaudmenis, vežimus, varžtus, spygliuotąją vielą, vinis ir kita. Dirbdamos sunkiomis sąlygomis, neremontuojamos pram. įmonės sumenko, palaipsniui likvidavosi. 1944 artėjant Rytų frontui įmonės buvo plėšiamos ir naikinamos. Sugriauti svarbiausi tekstilės, metalo apdirbimo, odos ir avalynės, celiuliozės ir popieriaus, cukraus, mėsos, saldainių, trąšų f-kai, sugriautas energetinis ūkis. Sugriautoms įmonėms atkurti reikalingos mašinos, įranga, žaliavos, medžiagos, techn. ir technol. dokumentacija buvo atvežta iš SSRS. 1944–1945 atstatyta ir pradėjo veikti ~1800 pram. įmonių (plačiau skyriuje STATYBA). 1945 Lietuvos pram. produkcija sudarė tik 40,2% 1940 lygio. Po II pasaul. karo pradėta Lietuvos industrializacija turėjo ir polit. tikslų: sovietizuoti jos ūkį, integruoti jį į SSRS ekonomiką. Vietoj senųjų (maisto ir lengvosios) pramonės šakų prioritetinėmis pripažintos mašinų gamybos šakos (elektronikos, radiotechnikos, elektrotechnikos, prietaisų ir staklių gamybos pramonė), sparčiai plėtota chemijos (plastikų, mineralinių trąšų, dirbtinio pluošto, pašarinių mielių, mikroelementų ir kt. gamyba), stat. medžiagų pramonė. Tokie ūk. sprendimai nebuvo pagrįsti Lietuvos poreikiais ir ištekliais. Šios pramonės šakos reikalavo daug kuro ir energetinių išteklių, žaliavų, kurių Lietuva neturėjo, didino transporto išlaidas, didėjantis SSRS parengtų specialistų skaičius keitė Lietuvos gyventojų nac. sudėtį. Vietinis kuras (durpės, malkos) negalėjo garantuoti statomų didelių įmonių veiklos. Jos priklausė nuo atvežtinių energetinių išteklių – akmens anglių, naftos ir jos produktų, dujų. Sparčiausiai Lietuvos pramonė plėtojosi 1956–70, kai jau buvo

sukurta stat. medžiagų pramonė ir sustiprėjo energetikos sektorius. Per šį l-pį pastatytos ir paleistos 62 didelės pram. įmonės, atstatyta ir išplėsta daug elektrinių (plačiau skyriuose ENERGETIKA ir STATYBA. Energetikos objektų statyba). Energetikos plėtra užtikrino kt. šakų (pirmiausia pramonės, ž.ū., transporto) plėtrą. 1957 įkūrus Lietuvoje Liaudies ūkio tarybą šakinis ūkio valdymas iš Maskvos pakeistas teritoriniu. Per LSSR ministrų tarybą pramonės plėtrai buvo skiriami kapitaliniai įdėjimai, Liaudies ūkio taryba lėšas skirstė pram. šakoms ir įmonėms (pagal svarbą ir buvimo vietą). Pagal perspektyvinę regioninės plėtros programą šalis suskirstyta į 10 pramonės ugdymo regionų, numatytos naujos gamybos kryptys (skaičiavimo technikos ir prietaisų gamyba), pastatytos pram. įmonės Alytuje, Kėdainiuose, Marijampolėje, Mažeikiuose, Pabradėje, Tauragėje, Telšiuose, Utenoje, t.p. buvo siekiama išspręsti mažesnių miestų gyventojų užimtumo problemą, proporcingai plėtoti Lietuvos pramonę. 1965 SSRS valdžia panaikino respublikų liaudies ūkio tarybas ir įteisino centralizuotą šakinį gamybos valdymą. Pramonės valdymas tapo griežtai centralizuotas. Ūkis suskirstytas į sąj., sąj. resp. ir resp. pavaldumo ūkį. Sąj. pavaldumo šakomis (jos tiesiogiai priklausė SSRS m-joms ir buvo finansuojamos atsižvelgiant į SSRS interesus) tapo staklių ir įrankių, visų paskirčių mašinų, valdymo sistemų ir prietaisų gamyba, metalurgija, elektronika ir radioelektronika (šių šakų įmonės gamino >50% visos pramonės produkcijos). Kai kurios šio pavaldumo įmonės buvo įslaptintos (vad. pašto dėžutės), informacija apie jų veiklą Lietuvai buvo beveik neprieinama. Sąj. resp. pavaldumui (būdingas dvigubas valdymas – iš SSRS ir LSSR m-jų) priskirtos stat. medžiagų, statybos, kuro, lengvosios ir maisto pramonės bei melioracijos ir vandens ūkio įmonės. Resp. pavaldumui paliktos vietinės pramonės, buit. paslaugų, kelių, komunalinio ūkio, švietimo, kult. ir sveikatos apsaugos įmonės ir org-jos. Visi strateginiai pram. objektai buvo statomi atsižvelgiant į SSRS interesus, vieta statyboms parenkama nepaisant Lietuvos gyventojų nuomonės. Pastatyta didelių, bet Lietuvos poreikių neatitinkančių įmonių (pvz., Kuro aparatūros, *Vilmos*, *Ventos* g-los Vilniuje), keliančių pavojų gyventojų sveikatai, aplinkai, pažeidžiančių ekol. pusiausvyrą (Ignalinos AE, chem. kombinatai Jonavoje ir Kėdainiuose). 8 d-mečio pab. didž. reikšmę turėjo maisto (28,7% visos pramonės bendrosios produkcijos), lengvoji (24,5%), mašinų gamybos ir metalo apdirbimo (21,1%), 9 d-mečio vid. – lengvoji (24,2%), mašinų gamybos ir metalo apdirbimo pramonė (23,2%). 1989 veikė 604 pram. įmonės, iš jų – 139 mašinų gamybos ir metalo apdirbimo, 122 maisto, 106 lengvosios pramonės.

Mašinų gamyba

1945–55 atstatytose įmonėse (*Metalas*, *Pergalė*, *Neris*, *Pirmūnas*, *Priekalas*, *Atrama*, *Nemunas*) pradėta gaminti medienos ir metalo apdirbimo stakles, plytų, durpių gavybos mašinas, tekstilės pramonės įrangą, el. variklius ir skaitiklius, galvaninius elementus, dviračius. 1947 Vilniuje pradėjo veikti metalo pjovimo staklių g-la *Žalgiris*, 1949 – Vilniaus statybos apdailos mašinų ir Lentvario santechnikos dirbinių g-los. 1956–70 pastatyta daug didelių mašinų gamybos įmonių: elektrotechnikos g-la Mažeikiuose, kabelių – Panevėžyje, staklių – Vilniuje, Kaune, Šiauliuose. Pastatytos įrankių, automobilių dalių, traktorių, ž.ū. mašinų, elektronikos, lengvosios ir maisto pramonės mašinų gamybos įmonės. Mašinų gamybos pramonės svarb. pošakiais tapo radioelektronikos, staklių ir įrankių, prietaisų gamybos pramonė. Kai kurių rūšių produkcija (skaičiavimo mašinos, precizinės metalo pjovimo staklės, el. mikrovarikliai) buvo geriausia SSRS. Gaminta ir daug vartojimo reikmenų (dviračiai paaugliams, dulkių siurbliai, buit. magnetofonai, šaldytuvai, televizoriai, sausieji galvaniniai elementai ir kt.).

Chemijos pramonė

Chemijos pramonė pradėta kurti nutiesus dujotiekį iš Dašavos (Ukraina). 20 a. 7 d-metyje pastatyta azoto junginių gamybos įmonė *Azotas* Jonavoje (gamino mineralines trąšas, karbamidines dervas, metilo spiritą, angliarūgštę ir kt.), pradėjo veikti superfosfato f-kas Kėdainiuose (gamino sieros rūgštį, fosforo trąšas, amofosą ir kt.), dirbtinio pluošto g-la

Kaune, pradėti gaminti plastiko gaminiai (g-la Vilniuje ir ~30 nespecializuotų įmonių). 8 d-metyje pastatytas putliųjų verpalų f-kas Marijampolėje, dirbtinių odų g-la Plungėje, chem. g-la Kėdainiuose (gamino pašarines mieles). Mikrobiologijos pramonė (Vilniaus fermentinių preparatų g-la) buvo orientuota į med. mikroanalizei ir imunofermentinei diagnostikai skirtų fermentų, sorbentų ir kofermentų gamybą. Veikė keletas farmacijos f-kų (Vilniuje, Kaune), vaistažolių perdirbimo f-kas (Švenčionyse). Buit. chemijos produkcija gaminta Vilniuje, Alytuje, Kaune.

Miško pramonė

Veikė ~60 didelių ir ~1000 medieną kertančių ir ją perdirbančių mažesnių įmonių. 1955–1985 dauguma sunaudotos medienos buvo atvežtinė. Fanerą gamino Klaipėdos, Ukmergės baldų kombinatai, Vilniaus faneros f-kas, medienos plokštes – Kazlų Rūdos, Klaipėdos, Vilniaus medienos kombinatai, medienos plaušo plokštes – Vilniaus bandomoji pluošto dirbinių g-la, gamybinis susivienijimas *Grigiškės*, Alytaus eksperimentinis namų statybos kombinatas, baldus – Jonavos, Šilutės, Ukmergės, Vilniaus baldų kombinatai, *Kauno baldų* ir Klaipėdos susivienijimų įmonės, popierių, kartoną ir celiuliozę – susivienijimas *Grigiškės* (priklausė N. Verkių popieriaus, Pabradės ir N. Vilnios kartono f-kai), Klaipėdos celiuliozės ir kartono g-la, Petrašiūnų popieriaus f-kas.

Statybinių medžiagų pramonė

Rišamąsias stat. medžiagas (cementą, kalkes) gamino Akmenės cemento g-la, Gargždų stat. medžiagų kombinatas, Vilniaus silikatinių dirbinių susivienijimas, šiferį – Daugėlių stat. medžiagų susivienijimas, Akmenės cemento g-la, ruberoidą ir izolą – Gargždų kombinatas, silikatines plytas – g-los Vilniuje, Gargžduose, Akmenėje, Matuizose, Kaune ir Kupiškyje, keramines plytas – 10 įmonių (didžiausios – Daugėliuose, Dysnoje, Palemone, Sargėnuose), sienų gelžb. plokštes, blokus – Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Vilniaus namų statybos kombinatai, gelžb. konstrukcijas – g-los Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje, Akmenėje, Kėdainiuose, Alytuje, Ukmergėje ir kitur, stiklą ir jo gaminius – f-kai Panevėžyje, Kaune ir Vilniuje.

Lengvoji pramonė

Lengvojoje pramonėje (tekstilės, trikotažo, siuvimo, odos ir avalynės, kailių, galanterijos ir kt. šakose) dirbo ~20% visų pramonės darbuotojų, buvo gaminama >20% visos Lietuvos pram. produkcijos. Didžiausios lengvosios pramonės įmonės veikė Vilniuje (drabužių, avalynės siuvimas, kailių dirbimas), Plungėje (dirbtinių odų gamyba, lininiai audiniai), Utenoje (trikotažas), Alytuje (medvilniniai audiniai, drabužių siuvimas), Kaune (šilkiniai, vilnoniai, medvilniniai audiniai, kailių dirbimas, avalynės siuvimas ir kt.), Marijampolėje (putlieji verpalai), Telšiuose, Vilkaviškyje ir Raseiniuose (drabužių siuvimas), Lentvaryje (kilimai), Kudirkos Naumiestyje, Biržuose, Mažeikiuose (pirminis linų apdirbimas).

Maisto pramonė

Maisto pramonės įmonės veikė visoje Lietuvoje (9 d-mečio pab. jų buvo ~200). Svarbiausios buvo mėsos (kombinatai Alytuje, Kaune, Klaipėdoje, Panevėžyje, Šiauliuose, Tauragėje, Utenoje, Vilniuje), pieno (pieno kombinatai Kaune, Klaipėdoje, Panevėžyje, Šiauliuose, Vilniuje, pieno miltelių g-la Utenoje, pieno konservų kombinatas Marijampolėje) ir žuvų (centras – Klaipėda) pramonės šakos. Plėtota duonos, cukraus (Kėdainiuose, Kuršėnuose, Marijampolėje, Panevėžyje), konditerijos (Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Vilniuje), alaus (Biržuose, Kaune, Klaipėdoje, Mažeikiuose, Panevėžyje, Šiauliuose, Utenoje, Vilniuje), alkoholinių gėrimų (Alytuje, Kaune, Stakliškėse, Vilniuje), aliejaus (Vilniuje), vaisių ir daržovių konservų (Kaune, Tauragėje, Vilkaviškyje, Vilniuje) gamyba.

Kazimieras Meškauskas

20 AMŽIAUS (nuo 1990)–21 AMŽIAUS PRADŽIOS PRAMONĖ

Atkūrusi nepriklausomybę Lietuva paveldėjo sov. centralizuoto ūkio valdymo mechanizmo diegtos industrializacijos nulemtą ek. struktūrą (LSSR buvo sukurtas tolygiai pasiskirsčiusių pramonės įmonių tinklas, aktyviai prekiauta su SSRS), prarado didžiąją dalį produkcijos realizavimo rinkos, turėtus prek. ryšius, pramonę ištiko nuosmukis. Pereinamuoju (iš planinės į rinkos ekonomiką) l-piu Lietuva daugelį pramonės šakų sugebėjo ne tik pritaikyti prie naujų sąlygų, bet ir paversti jas vienu esminių ek. plėtros bei užs. prekybos veiksnių. Reikšmingą įtaką darė sparti pramonės įmonių privatizacija, pritrauktos tiesioginės užs. investicijos ir stojimo į ES perspektyva. Pagal ek. veiklos rūšių klasifikaciją skiriamos trys pramonės kategorijos: gavybos, arba išgaunamoji, pramonė (kasyba ir karjerų eksploatavimas), apdirbamoji pramonė bei elektros, dujų ir vandens tiekimas. Nuo pat nepriklausomybės atkūrimo vyravo apdirbamosios pramonės šakos (jų indėlis ūkyje didžiausias pagal dirbančiųjų skaičių, sukuriamo BVP ir eksporto dalį). Šios pramonės svarba (kitaip nei daugelyje ES šalių) vis didėjo. Gavybos pramonės reikšmė dėl skurdžių gamtinių išteklių išliko menka, šakų įvairovė ribota (yra tik naftos ir durpių gavyba, akmens, molio ir smėlio karjerų eksploatavimas). Elektros, dujų ir vandens tiekimo sektorius turi išskirtinę reikšmę dėl Ignalinos atominės elektrinės ir sukuria pridėtinę vertę, didesnę už atitinkamą V. Europos šalių rodiklį. Pramonės produkcijos dalis ūkyje (kitaip nei kitose ES šalyse) turėjo aiškią tendenciją didėti, jos parduotos produkcijos indeksas po pereinamojo l-pio nuosmukio rodė sparčią plėtrą (diagrama *Lietuvos pramonės produkcijos indekso kitimas 1992–2006*; dėl 1992–94 duomenų stokos naudojamas indekso įvertis). Pramonėje dirba ~20% visų dirbančiųjų, sukuriama >25% visos ūkio sukuriamos pridėtinės vertės, pritraukiama ~40% visų į ūkį nukreiptų tiesioginių užs. investicijų. Skiriami šie pramonės raidos etapai: 1990–94 – technol. stagnacija ir didelis pramonės nuosmukis, 1995–2000 – permainingo išorės ir polit. poveikio l-pis (jo metu vyko pirmosios derybos dėl integracijos į ES, privatizuota dauguma pramonės įmonių, šalies ūkį paveikė Rusijos krizė), nuo 2001 – nuosekli pramonės plėtra (įgyvendinti esminiai šalies tikslai – įstota į ES ir didėja šalies ūkio konkurencingumas).

Paveldėta pramonės struktūra 1990–94 sunkiai galėjo veikti kaip savarankiškos šalies ūkio dalis. Labai sumažėjus ek. bendradarbiavimui su SSRS rinka Lietuva neteko pagrindinių žaliavų tiekėjų ir pramonės produkcijos pirkėjų, patyrė vienų gaminių perprodukciją ir kitų deficitą. Atsivėrus Vakarų rinkai ir į Lietuvą ėmus masiškai importuoti įvairias prekes Lietuvos pramonė nepajėgė pateikti konkurencingos produkcijos. Reikėjo kardinalių pokyčių: likviduoti technol. atsilikimą, panaikinti neefektyvias pramonės gamybos grandis, pertvarkyti kai kurias pramonės šakas (pvz., SSRS kar. pramonę pagal valst. užsakymus aptarnavusios aukšto technol. lygio įmonės atsidūrė prie žlugimo ribos, kai neteko pagr. užsakovo ir nesugebėjo konkuruoti pasaul. rinkoje). Reikėjo skubiai ieškoti rinkos plačios paskirties produkcijai realizuoti, bet tą padaryti buvo sunku dėl Lietuvos įtemptos polit. padėties ir prastos ek. reputacijos, nes Vakarų šalys įtariai vertino šalį – laisvosios rinkos naujokę. Susiklosčius kritiškai šalies ūkio padėčiai vyriausybė privalėjo priimti esminius sprendimus dėl tolesnės ūkio struktūros ir pramonės šakų plėtros. Didelę įtaką pramonės plėtros strategijai turėjo šie veiksniai: ribota šalies gamtinių išteklių įvairovė lėmė žemesnį gavybos pramonės prioritetą; iš SSRS okupacijos l-pio paveldėta perspektyvi tam tikrų apdirbamosios pramonės šakų infrastruktūra ir patogus pramonės įmonių išdėstymas turėjo galimy-

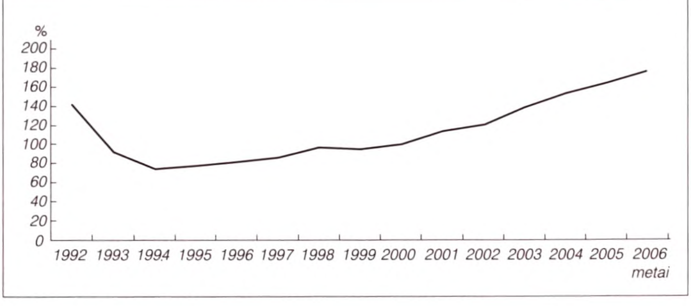

Lietuvos pramonės produkcijos indekso kitimas 1992–2006 (palyginamosiomis kainomis, 2000 – baziniai metai)

3 lent. **Parduotos pramonės produkcijos struktūra 1990–91*** (%)

Pramonės šaka**	1990	1991
maisto pramonė	21,0	31,5
lengvoji pramonė	21,9	21,3
chemijos ir naftos chemijos pramonė	3,6	3,0
miško, medžio apdirbimo, celiuliozės ir popieriaus pramonė	5,2	5,8
kuro pramonė	3,2	3,6
mašinų gamyba ir metalo apdirbimas	26,6	18,3
stat. medžiagų pramonė	4,9	5,2
miltų, kruopų ir kombinuotųjų pašarų pramonė	4,2	4,1
kitos pram. šakos	9,4	7,2
visa pramonė	100,0	100,0

* Statistikos metraščių duomenys
** pagal iki 1992 galiojusią klasifikaciją

4 lent. **Parduotos pramonės produkcijos struktūra 1992–94*** (%)

Pramonės veiklos rūšis**	1992	1993	1994
maisto produktų ir gėrimų gamyba	31,9	28,9	32,1
aprangos ir tekstilės gaminių gamyba	17,8	11,7	11,7
naftos produktų gamyba	13,1	29,5	24,2
chem. pramonė	5,2	3,8	5,8
medienos, popieriaus ir baldų pramonė	6,2	5,0	5,8
kitų nemetalo mineralinių produktų pramonė	5,6	3,9	4,5
mašinų ir įrangos pramonė	6,0	5,5	5,1
el. ir optinės įrangos gamyba	8,8	7,9	5,4
kitos pramonės šakos	5,4	3,8	5,4
visa pramonė	100,0	100,0	100,0

* Statistikos dep-to duomenys
** pagal ek. veiklos rūšių klasifikatorių

bių atitikti pereinamosios ekonomikos reikalavimus ir skatinti ek. plėtrą. Didelę reikšmę šalies ūkiui turėjo pirmasis privatizavimo etapas (1991–95), kai buvo privatizuota 81% numatyto privatizuoti valst. turto. Šiuo etapu privatizavimas vyko už investicinius čekius, bet užs. investuotojams buvo suteikta galimybė privatizuoti už pinigus. Lietuvoje veiklą pradėjo žinomos tarpt. b-vės (pvz., *Philip Morris*, *Kraft General Foods International*), kurios paskatino didžiausios pramonės šakos – maisto, gėrimų ir tabako gaminių gamybos – plėtrą. Perspektyvi buvo ir mažiausiai per pereinamąjį l-pį nukentėjusi chem. pramonė, kuri dėl standartinės kokybės ir mažesnių ekologinių apribojimų galėjo konkuruoti su Vakarų šalių gamintojais, t.p. tradicijas ir aukštos kvalifikacijos darbuotojus išsaugojusi tekstilės pramonė, pigia žaliava apsirūpinusios medienos, popieriaus ir baldų pramonė, dėl turimos technol. ir techn. bazės tvirtas pozicijas užėmę el. energijos ir naftos produktų gamybos sektoriai. Kiekybiškai analizuojant pramonės šakinę struktūrą (3–4 lent.) susidurta su statist. duomenų palyginamumo problema (Lietuvos statistikos sistema t.p. buvo keičiama pagal Vakarų šalių statistikos standartus). Kintant ūkio struktūrai pakeista ir pramonės šakų klasifikacija, todėl tarp 1991 ir 1992 duomenų yra statist. lūžis (dėl šios priežasties 1990–91 ir vėlesni duomenys palyginami tik iš dalies). 1990 daugiausia produkcijos sukūrė beveik lygiavertės maisto, lengvoji pramonė ir mašinų gamyba bei metalo apdirbimas. Išryškėjus 1991 ek. nuosmukiui pradėjo pirmauti maisto (maisto produktų, gėrimų ir tabako) pramonė, gerokai padidėjo naftos perdirbimo produktų pramonės dalis. 1994 Lietuvos rinkoje realizuota ~54% visos pramonės produkcijos (5 lent.). Didžiąją dalį produkcijos šalies viduje pardavė energetikos sektorius ir gavybos pramonės šakos (išskyrus durpių pramonę, kuri eksportavo net 83% savo produkcijos). Apdirbamosios pramonės įmonės eksportavo ~50% pagamintos produkcijos. Daugiausia produkcijos (75–80%) šalies rinkoje pardavė maisto produktų ir gėrimų, kitos nemetalo mineralinių produktų pramonės ir metalo dirbinių gamybos įmonės. Didžiąją pramonės produkcijos eksporto dalį sudarė eksportas į Baltijos ir NVS šalis bei Gruziją (daugiausia eksportuota elektrinės ir optinės įrangos, mašinų ir įrangos, automobilių, priekabų ir puspriekabių pramonės produkcijos). Vakarų šalių rinkoje paklausiausia buvo chemijos pramonės, tekstilės, drabužių siuvimo, kailių išdirbimo ir dažymo, odos ir odos dirbinių įmonių produkcija. Mažėjo dirbančiųjų pramonėje skaičius: 1992 dirbo ~434 500 (404 700 gavybos ir 29 800 apdirbamojoje pramonėje), 1993 – ~394 900 (atitinkamai 364 100 ir 30 800), 1994 – ~355 600 (atitinkamai 321 000 ir 34 600) darbuotojų.

Ek. nuosmukio metais buvo aktyviai vykdomos polit. ir ek. reformos, kuriama laisvajai rinkai palanki teis. bazė, ieškoma naujų prekybos ir bendradarbiavimo ryšių su Vakarų šalimis. 1992 Vyriausybės nutarimu suvienyti regioniniai prekybos ir pramonės rūmai ir įkurta Lietuvos prekybos, pramonės ir amatų rūmų asociacija. 1995 Seimas priėmė Prekybos, pramonės ir amatų rūmų įstatymą. Pagrindinės šių institucijų f-jos: skatinti verslo ir ūkio šakų plėtrą, ieškoti naujų pramonės veiklos krypčių, skatinti užs. prekybą, remti smulkųjį bei vid. verslą ir kita. 1995 įsigaliojo Lietuvos ir EEB Laisvosios prekybos sutartis (pasirašyta 1994), Lietuva oficialiai pareiškė siekį tapti ES nare. Lietuvai teisiškai susiejus savo ek. viziją su Europa Vakarų šalių įmonės susidomėjo pigios lietuviškos produkcijos importu, pradėjo ieškoti Lietuvoje perspektyvių verslo ir pramonės produkcijos nišų, naudoti nebrangią, bet kvalifikuotą tam tikrų sričių Lietuvos darbo jėgą.

5 lent. **Parduotos pramonės produkcijos struktūra pagal realizavimo kryptis 1994*** (%)

Pramonės veiklos rūšis	Realizuota vidaus rinkoje	Eksportas į Estiją, Latviją ir NVS	Eksportas į kt. šalis
gavybos ir apdirbamoji pramonė	**53,7**	**28,8**	**17,5**
maisto, gėrimų ir tabako pramonė	78,9	11,3	9,8
kitų nemetalo mineralinių produktų pramonė	77,9	12,8	9,3
guminių ir plastikinių dirbinių pramonė	69,2	16,1	14,7
metalų ir metalo gaminių pramonė	64,8	11,3	23,9
medienos, popieriaus ir baldų pramonė	64,8	12,9	22,2
aprangos ir tekstilės gaminių gamyba	41,9	19,7	38,4
naftos produktų gamyba	41,3	56,5	2,2
mašinų ir įrangos gamyba	27,6	54,0	18,4
transporto priemonių pramonė	25,0	36,4	38,6
el. ir optinės įrangos pramonė	24,7	56,5	18,9
chem. pramonė	19,6	67,9	67,9

* Statistikos dep-to duomenys

6 lent. **Pramonės parduotos produkcijos ir sukurtos pridėtinės vertės struktūra 1995–2000*** (%)

Pramonės veiklos rūšis	Parduota produkcija		Pridėtinė vertė	
	1995	2000	1995	2000
maisto ir gėrimų gamyba	26,6	21,3	24,0	18,7
aprangos ir tekstilės gaminių gamyba	10,1	13,2	13,7	16,0
naftos produktų gamyba	11,9	17,0	4,2	10,5
chem. pramonė	6,7	5,0	5,8	4,7
medienos, popieriaus ir baldų gamyba	5,6	8,1	10,0	11,0
kitų nemetalo mineralinių produktų gamyba	3,4	2,5	4,3	3,0
el. ir optinės įrangos gamyba	4,7	5,7	3,9	6,1
elektros, dujų ir vandens tiekimas	19,7	13,8	20,3	15,8
kitos pramonės šakos	11,3	13,4	13,8	14,2
visa pramonė	100,0	100,0	100,0	100,0

* Statistikos dep-to duomenys

7 lent. **Pramonės sektorių dalis šalies ūkio pridėtinėje vertėje 1995–2000*** (%)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
visa pramonė	25,5	24,0	23,5	23,0	22,7	23,9
gavybos ir apdirbamoji pramonė	20,3	19,3	19,2	18,9	18,4	20,1
elektros, dujų ir vandens tiekimas	5,2	4,7	4,3	4,1	4,3	3,8

* Statistikos dep-to duomenys

1996–2001 buvo įgyvendinamas antrasis valst. įmonių privatizavimo etapas, jo metu siekta pritraukti užs. investicijų į šalies ūkį, privatizuojamose įmonėse diegti pažangią technologiją, paversti jas pelningomis. Visos šios priemonės paspartino pramonės plėtrą, buvo užmegzti ilgalaikiai prek. ryšiai su ES šalimis.

1995–2000 pramonės produkcijos mastas kasmet didėjo po ~15%. Daugiausia pramonė pagamino 1998 (realizuota produkcijos už 22,2 mlrd. Lt); tokį padidėjimą labiausiai lėmė apdirbamoji pramonė. Pagrindinė šios pramonės šaka išliko maisto produktų, gėrimų ir tabako pramonė, nors jos pagaminamos produkcijos dalis visoje pramonėje labai sumažėjo. Svarbias pozicijas t.p. išlaikė naftos perdirbimo produktų, aprangos ir tekstilės bei chem. pramonė (6 lent.). Lietuvos, palyginti su Vakarų šalimis, ūkiui būdingas didelis energijos imlumas, dėl turimos galingos elektros generavimo bazės elektros, dujų ir vandens tiekimo sektorius turi išskirtinę reikšmę šalies pramonėje. Nepaisant plėtros, pramonės dalis šalies ūkio pridėtinėje vertėje šiek tiek mažėjo (7 lent.). Didžiąją pridėtinės vertės dalį sukūrė apdirbamoji pramonė. Lietuvai sugebėjus įveikti pradinius nepriklausomos ekonomikos kūrimo sunkumus, padidėjo užs. investuotojų aktyvumas, bet daugiausia apdirbamosios pramonės sektoriuje dėl čia sukauptos technol. patirties ir gamybinio kapitalo bazės (8 lent.). Iki 1996 apdirbamoji pramonė jau buvo pritraukusi 621 mln. Lt tiesioginių užs. investicijų, arba 44% visų sukauptųjų pramonėje. Užs. investuotojams patraukliausios buvo maisto ir gėrimų, aprangos ir tekstilės, medienos, popieriaus ir baldų bei transporto priemonių gamybos pramonės šakos. 1995–2000 ~30% šalies ūkio materialiųjų investicijų sudarė pramonės įmonių investicijos. Didėjančios tiesioginės užsienio ir materialiosios investicijos padidino pramonės efektyvumą ir darbo jėgos produktyvumą, bet pramonės darbuotojų ma-

8 lent. **Tiesioginių užs. investicijų į Lietuvos apdirbamąją pramonę struktūra 1996–2000*** (%)

Apdirbamosios pramonės veiklos rūšis	1996	2000
maisto produktų, gėrimų ir tabako gaminių gamyba	39,2	40,1
aprangos ir tekstilės gaminių gamyba	17,1	16,2
medienos, popieriaus ir baldų gamyba	12,6	9,8
naftos produktų ir chem. produktų gamyba	6,0	6,4
guminių, plastikinių ir kitų nemetalo produktų gamyba	10,8	9,6
el. ir optinės įrangos gamyba	5,0	7,9
transporto priemonių gamyba	7,6	7,2
kitos šakos	1,7	2,8
visa apdirbamoji pramonė	100,0	100,0

* Statistikos dep-to duomenys

9 lent. **Pramonės sukurta pridėtinė vertė 2000–06*** (mln. Lt, 2000 kainomis)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
gavybos pramonė	362	336	370	353	330	322
apdirbamoji pramonė	8 901	9 333	10 652	11 914	12 933	14 141
elektros, dujų ir vandens tiekimas	1 756	1 852	2 330	2 488	2 526	2 512
visa pramonė	11 019	11 521	13 352	14 755	15 789	16 975

* Statistikos dep-to duomenys

10 lent. **Pramonės materialiųjų investicijų dalis visose materialiose investicijose 2001–06*** (%)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
gavybos pramonė	1,4	0,7	0,5	0,5	0,5	0,5
apdirbamoji pramonė	19,6	19,0	18,9	16,3	16,4	15,2
elektros, dujų ir vandens tiekimas	8,1	9,7	9,3	9,3	9,8	10,3
visa pramonė	29,1	29,4	28,7	26,1	26,7	26,0

* Statistikos dep-to duomenys

11 lent. **Tiesioginių užs. investicijų į Lietuvos pramonę struktūra 2001–06*** (%)

Pramonės veiklos rūšis	2001	2006
maisto, gėrimų ir tabako gaminių gamyba	37,0	9,8
aprangos ir tekstilės gaminių gamyba	13,8	2,9
naftos perdirbimo ir chem. produktų gamyba	3,0	47,1
medienos ir popieriaus pramonė	7,8	3,5
guminių, plastikinių ir kitų nemetalo produktų gamyba	9,5	7,1
el. ir optinės įrangos gamyba	7,0	2,0
transporto priemonių gamyba	4,8	2,2
elektros, dujų ir vandens tiekimas	8,7	20,8
kt. veikla	8,4	4,6
visa pramonė	100,0	100,0

* Statistikos dep-to duomenys

žėjo (labiausiai apdirbamojoje pramonėje). 1995 pramonės įmonėse dirbo 330 000 darbuotojų (28% visų šalies ūkio dirbančiųjų; daugiausia dirbo apdirbamojoje pramonėje – 29 700, bet 1999 sumažėjo iki 22 100 darbuotojų.

10 d-mečio pab. sėkminga Lietuvos ūkio plėtra sulėtėjo dėl 1998 Azijos krizės ir žaliavų kainų sumažėjimo pasaul. rinkoje bei Rusijos fin., polit. ir valiutos krizės atgarsių. Labai sumažėjo Lietuvos eksportas į Rusiją, nes devalvavus rublį Lietuvos prekės Rytų rinkose tapo nekonkurencingos, vidaus rinką užplūdo eksportui skirta produkcija, padidėjo nedarbas. 1999 dėl perprodukcijos ar žaliavų trūkumo strigo pramonės įmonių veikla – gavybos ir apdirbamosios pramonės parduotos produkcijos mastas sumažėjo 12%. Jautriausiai reagavo naftos perdirbimo pramonė: sutrikus naftos tiekimui b-vei *Mažeikių nafta* šios pramonės produkcija sumažėjo 35%, jos eksportas – 25%. Prie Rusijos krizės sukeltos įtampos prisidėjo ir esminiai pokyčiai b-vėje – 1999 pab. 33% jos akcijų įsigijo JAV b-vė *Williams International*. Rusijos krizės atgarsiai Lietuvos ekonomikoje parodė, kad pradėtų struktūrinių reformų įgyvendinimo tempas buvo nepakankamas, kai kurie ūkio sektoriai nesugebėjo lanksčiai reaguoti į išorės poveikį, bet kartu paskatino atsisakyti neefektyvių sričių ir iš Rytų rinkos į Vakarų bei gretimas šalis perorientuoti pagrindinius prekybos srautus.

Rusijos krizės padariniai lėmė prastesnius Lietuvos ūkio rezultatus, bet išorės šoką įveikusi šalies ekonomika sėkmingai tęsė konjunktūros plėtrą. Naftos perdirbimo pramonei buvo reikšmingi 2002 – prie b-vės *Mažeikių nafta* valdymo prisijungė Rusijos naftos b-vė JUKOS, ji vėliau išpirko iš b-vės *Williams International* 26,85% akcijų ir perėmusi jos teises bei įsipareigojimus pradėjo valdyti 53% akcijų. 2003 9 fiz. asmenų grupei buvo perleista valstybei priklausančių 77% b-vės *Vakarų skirstomieji tinklai* (nuo 2005 VST) akcijų. Iki 2004 baigtas alkoholinių gėrimų pramonės privatizavimas (privatizuotos b-vės *Alita*, *Stumbras*, *Vilniaus degtinė*). 2004 Rusijos dujų b-vė *Gazprom* ir Vokietijos b-vė *E.ON Ruhrgas International AG* įsigijo b-vės *Lietuvos dujos* po 34% akcijų. 2004 Lietuva tapo ES nare.

2001–06 pramonės sukurta pridėtinė vertė padidėjo 42,4% (9 lent.). Nuolat didėjo apdirbamosios pramonės ir energetikos sektoriaus pridėtinės vertės mastas, ilgainiui mažėjo tik turinčios mažiausią jos dalį gavybos pramonės sukuriama pridėtinė vertė. Sparčiausiai didėjo apdirbamosios pramonės parduotos produkcijos mastas, didžiausias jis buvo 2003 – 24,6 mlrd. litų. Prasčiau sekėsi gavybos pramonės įmonėms, jų parduotos produkcijos mastas nuolat mažėjo. 2001 buvo išgautas rekordinis naftos kiekis – ~470 000 t, bet senkant išžvalgytiems telkiniams rodikliai pradėjo blogėti – 2003 išgauta tik ~388 000 tonų. Gavybos pramonės parduotos produkcijos rodiklius 2003 palaikė su statybomis susijusi sektoriaus šaka – akmens, smėlio ir molio kasyba (jos b-vių parduota produkcija padidėjo ~30%). 2001–06 pramonės produkcijos eksportas kasmet didėjo vidutiniškai 15%. Didėjo darbo vietų skaičius, vidutinis darbo užmokestis ir darbo našu-

12 lent. **Pramonės parduota produkcija* ir eksportas 2006**** (galiojusiomis kainomis, mln. Lt)

Pramonės veiklos rūšis	Produkcija	Eksportas
gavybos pramonė	**565**	**226**
akmens ir rusvųjų anglių kasyba, durpių gavyba ir aglomeravimas	94	71
nevalytos naftos ir gamtinių dujų gavyba	235	140
kita kasybos ir karjerų eksploatavimo veikla	236	15
apdirbamoji pramonė	**40 724**	**23 661**
maisto produktų ir gėrimų gamyba	7 149	2 409
tabako gaminių gamyba	633	501
tekstilės gaminių gamyba	1 286	1 010
drabužių siuvimas, kailių išdirbimas ir dažymas	1 702	1 300
odos dirbinių ir avalynės gamyba	88	45
medienos ir medinių dirbinių (išskyrus baldus) gamyba	2 265	1 429
plaušienos, popieriaus ir popieriaus gaminių gamyba	398	182
leidyba, spausdinimas ir įrašytų laikmenų atgaminimas	1 040	160
chem. pramonė	2 707	1 946
guminių ir plastikinių gaminių gamyba	1 814	913
kitų nemetalo mineralinių produktų gamyba	1 652	271
pagr. metalų gamyba	63	42
metalo gaminių, išskyrus mašinas ir įrangą, gamyba	1 529	665
mašinų ir įrangos gamyba	1 001	531
įstaigos įrangos ir kompiuterių gamyba	40	5
el. mašinų ir aparatūros gamyba	896	655
radijo, TV ir ryšių įrangos bei aparatūros gamyba	839	676
medicinos, tiksliųjų ir optinių prietaisų gamyba	330	208
variklinių transporto priemonių, priekabų ir puspriekabių gamyba	321	177
kitos transporto įrangos gamyba	830	564
baldų gamyba ir kita niekur kitur nepriskirta veikla	2 023	1 115
metalo atliekų ir laužo perdirbimas	375	288
elektros, dujų ir vandens tiekimas	**6 123**	**120**
elektros gamyba ir paskirstymas	3 497	120
dujų gavyba ir paskirstymas dujotiekiais	1 018	–
garo ir karšto vandens tiekimas	1 431	–
vandens rinkimas, valymas ir paskirstymas	177	–
visa pramonė	**47 412**	**24 007**

* be pridėtinės vertės mokesčio ir akcizų; neskelbiami nerafinuotų naftos produktų gamybos duomenys
** Statistikos dep-to duomenys

mas. Pramonės plėtrą šiek tiek stabdė didėjanti Azijos įmonių gaminamos produkcijos konkurencija ir brangstanti darbo jėga, bet dėl palankių kai kurių šakų produkcijos eksporto sąlygų pramonės vid. metinis augimo tempas buvo didesnis nei viso ūkio (2003–06 sudarė ~9%).

Materialiosios investicijos į pramonę padidėjo nuo 2,3 mlrd. Lt (2001) iki 3,9 mlrd. Lt (2006), jų struktūra parodyta 10 lentelėje. Per šį l-pį sumažėjo į maisto produktų ir gėrimų, aprangos ir tekstilės pramonę, padidėjo į naftos perdirbimo ir chem. produktų gamybos bei elektros, dujų ir vandens tiekimo veiklą nukreiptų tiesioginių užs. investicijų dalis (11 lent.). Vienas esminių prioritetų buvo kelti šalies pramonės technol. lygį, skatinti aukštųjų technologijų plėtrą, bet tik nedidelė dalis Lietuvos pramonės įmonių (daugiausia el. ir optinės technikos gamybos) priskiriama aukštųjų technologijų sričiai, pvz., 2004 aukštosioms technologijoms teko 5,7%, vidutiniškai aukštoms – 14,1%, vidutiniškai žemoms – 25,4%, žemosioms – 54,8% apdirbamosios pramonės sukurtos pridėtinės vertės. Lietuvos pramonės parduota produkcija ir eksportas 2006 parodyta 12 lentelėje.

Maisto ir gėrimų pramonė

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę šiai pramonei tenka didžiausia apdirbamosios pramonės sukuriamos pridėtinės vertės dalis, bet nuo 20 a. 10 d-mečio vid. ji nuolat mažėjo: 1995 buvo 30%, 2006 – 17,5%. Lietuvai įstojus į ES teko perorientuoti žaliavų rinkas ir derinti produkcijos kainas su Vakarų šalių kainomis. ~70% maisto ir gėrimų pramonės produkcijos realizuojama vidaus rinkoje, bet eksporto dalis 21 a. pr. didėjo, jį skatino ir už maisto produktų eksportą į trečiąsias šalis mokamos ES subsidijos. Maisto ir gėrimų pramonės pagr. šakos: pieno, mėsos, žuvų perdirbimo, duonos, konditerijos, cukraus, gėrimų ir grūdų perdirbimo pramonė. Pieno pramonės įmonės eksportuoja >50% produkcijos. ~95% pieno pramonės produkcijos pagamina 5 didž. b-vės – *Rokiškio sūris*, *Pieno žvaigždės*, *Žemaitijos pienas*, *Marijampolės pieno konservai* ir *Vilkyškių pieninė*. 2005 žuvų perdirbimo įmonės dėl padidėjusio produkcijos eksporto pirmą kartą nuo 1990 pagal apyvartą aplenkė pieno perdirbimo įmones, bet mėsos perdirbimo sektorius nėra efektyvus – 2007 veikė >200 mėsos perdirbimo įmonių ir skerdyklų (didžiausios – *Bio-*

vela, *Krekenavos agrofirma* ir *Krekenavos mėsa*, *Agrovet*, *Nematekas*, *Samsonas*, *Vilkė*, *Agaras*, *Natanga*, *Rovisa*). ~20% maisto ir gėrimų pramonės produkcijos sudarė duonos, konditerijos ir cukraus gamybos įmonių (didžiausios – *Kraft Foods Lietuva*, *Vilniaus duona*, *Fazer kepyklos*, *Mantinga*, *Vilniaus pergalė*) produkcija, bet cukraus gamyba turėjo mažėti dėl ES diktuojamos cukraus kainų mažinimo politikos. Didžiausios grūdų perdirbimo įmonės – *Kauno grūdai*, *Malsena*, *Amber pasta*, alaus gamybos – *Švyturys–Utenos alus*, *Kalnapilio–Tauro grupė*, *Ragutis*, *Gubernija*, *Rinkuškiai*, stipriųjų gėrimų gamybos – *Stumbras*, *Vilniaus degtinė*, *Alita*, *Anykščių vynas*.

Aprangos ir tekstilės pramonė

Ši pramonė yra didžiausias apdirbamosios pramonės sektorius pagal darbuotojų skaičių. Aprangos ir tekstilės pramonės (dar vadinamos lengvąja) įmonės vienos pirmųjų įsitvirtino Europos rinkoje. Jų sukuriama pridėtinė vertė (palyginamosiomis kainomis) sparčiai didėjo iki 2001, vėliau pradėjo mažėti, nes dėl Azijos įmonių konkurencijos buvo priverstos pamažu trauktis iš užs. rinkos. Vyko sektoriaus restruktūrizacija – dalis įmonių neatlaikė konkurencijos (pvz., b-vė *Alytaus tekstilė*), kitos modernizavo gamybą ir plėtėsi. Sektoriaus didž. įmonės – *Utenos trikotažas*, *Audėjas*, *Vilniaus kailiai*, *Rožė*, *Sparta*, *Audimas*, *Lelija*, *Kauno Baltija*, *Vernitas*, *Drobė*, *Skinija*.

Naftos produktų gamyba

Naftos produktų gamyba – labiausiai koncentruota (beveik visa ji sutelkta b-vėje *Mažeikių nafta*) ir našiausia (21 a. pr. jos produktyvumas buvo ~8 kartus didesnis už apdirbamosios pramonės vidurkį) pramonės šaka. Naftos produktų gamybos dalis visos pramonės gamyboje padidėjo nuo 5,4% (1995) iki 13,0% (2006), 2001–06 parduota produkcija sudarė ~30% visos pramonės produkcijos. Dėl išskirtinės reikšmės šalies ekonomikai b-vės *Mažeikių nafta* veiklos ir valdymo sprendimams skiriama ypač daug dėmesio. B-vė įkurta 1995 pertvarkius valstybinę naftos perdirbimo įmonę *Nafta* (90% akcijų priklausė valstybei). 1998 prijungtos b-vės *Būtingės nafta* ir *Naftotiekis*. 1999 b-vės *Mažeikių nafta* valdymą perėmė JAV b-vė *Williams International*, 2002 – Rusijos b-vė JUKOS, 2006 – Lenkijos koncernas *PKN Orlen*. 2006 vasarą b-vei *Mažeikių nafta* nutrauktas žaliavos tiekimas naftotiekiu *Draugystė* (ofic. versija – naftotiekio remontas).

Metilo esterio gamykla Klaipėdoje (2007)

Chemijos pramonė

Chem. pramonė geriausiai atlaikė pereinamojo iš planinės į rinkos ekonomiką l-pio išbandymus, jau pirmaisiais metais po nepriklausomybės atkūrimo dėl standartinės produkcijos kokybės ir mažesnių ekol. apribojimų buvo pajėgi konkuruoti su Vakarų šalių įmonėmis. Dėl palankių pasaulinės trąšų rinkos tendencijų itin sėkminga chem. pramonei buvo 21 a. pradžia. Chem. pramonei būdingos didelės materialiosios investicijos. Didžioji dalis šakos apyvartos ir eksporto tenka trąšų b-vių *Achema* ir *Lifosa* produkcijai, šiek tiek – vaistams (jų dalis šakos produkcijoje 1997 sudarė 13%, 2006 – 5%, didž. b-vės – *Sanitas*, *Sicor Biotech*) ir kt. prekėms.

Medienos, popieriaus ir baldų gamyba

Šios šakos įmonių sukuriama pridėtinės vertės dalis visos pramonės pridėtinėje vertėje nuolat didėjo (1995 sudarė 10%, 2006 – 17%). Didžioji dalis sektoriaus gamybos vykdoma periferiniuose šalies rajonuose, dėl to efektyviau naudojami darbo jėgos ištekliai ir mažėja regionų ek. plėtros netolygumai. Padėtį sektoriuje sunkina konkurencingos Ki-

nijos produkcijos ekspansija, žaliavų trūkumas, gamybos veiksnių kainos didėjimas ir kvalifikuotos darbo jėgos stoka. Didž. įmonės buvo *Klaipėdos baldai* ir *Pajūrio mediena*, bet dėl žaliavų stygiaus šalies rinkoje b-vė *Pajūrio mediena* 2007 nutraukė veiklą.

Guminių ir plastikinių gaminių gamyba

Šio sektoriaus sukurta pridėtinė vertė 1995–2006 padidėjo net 15 kartų. Didžioji dalis pagamintos produkcijos realizuojama vidaus rinkoje. Sektoriaus įmonės patrauklios užs. investuotojams (didžiausias tiesioginių užs. investicijų srautas buvo 2004 – 345 mln. Lt), 21 a. pr. Klaipėdos laisvojoje ek. zonoje pastatytos 2 didelės PET (polietileno tereftalato) žaliavos g-los *Neo Group* ir *Orion Global Pet*.

Kitų nemetalo mineralinių produktų gamyba

Ši pramonės šaka, apimanti stat. medžiagų (cemento, gipso, plytų ir kt.), stiklo ir keramikos gamybą, labiau orientuota į vidaus rinką ir tiesiogiai priklauso nuo statybų masto šalyje. Sektoriaus sukuriamos pridėtinės vertės dalis visos pramonės pridėtinėje vertėje mažėjo nuo 1995 iki 2002 (nuo ~6,0% iki 3,6%), po to pradėjo didėti ir 2006 vėl pasiekė 6,0% lygį. Materialiųjų investicijų mastas 21 a. pr. kasmet didėjo vidutiniškai po 20%. Daugėjant statybų eksportuojamos produkcijos dalis mažėjo (2000 sudarė 29%, 2006 – 16%). Didž. įmonės – *Akmenės cementas*, *Dvarčionių keramika*, *Paroc*, *Gargždų mida*, *Markučiai*, *Panevėžio stiklas*, *Kauno stiklas* (buv. *Aleksotas*).

Metalų ir metalo gaminių gamyba

Sektorius pradėjo atsigauti tik Lietuvos ūkiui visiškai įveikus Rusijos krizės padarinius. Plėtrą stabdo kvalifikuotų specialistų trūkumas ir menki gamybiniai pajėgumai, nedidelės tiesioginės užsienio ir materialiosios investicijos. 21 a. pr. padidėjo produkcijos eksportas (2000 – 38%, 2006 – 44% visos produkcijos). Svarb. produkcija – metalo konstrukcijos, ketaus liejiniai, plieninė viela, metalo tinklas, vinys, nerūdijančiojo plieno gaminiai.

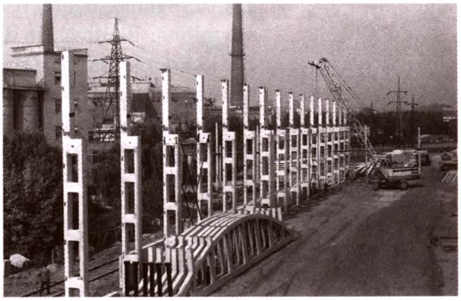

Gelžbetonio atramų gamykla Petrašiūnuose

Mašinų ir įrangos gamyba

Šio sektoriaus dalis BVP yra pati mažiausia (21 a. pr. – 1%). Plėtra buvo nestabili: 1996–2000 vyravo smukimo tendencija, 2001–02 pasireiškė spartus augimas, 2003 plėtra sulėtėjo, vėliau vėl paspartėjo. 21 a. pr. šakos sukauptos tiesioginės užs. investicijos padidėjo ~3 kartus, bet 2006 tebesiekė ~1,5% visų apdirbamosios pramonės pritrauktų tiesioginių užs. investicijų. Svarbiausios sektoriaus b-vės: *Snaigė* (šaldytuvų gamyba), *Salda* (vėdinimo ir šildymo įrangos gamyba), *Panevėžio Aurida* (kompresorių gamyba), *Vingriai* (metalo apdirbimo staklių gamyba).

Elektrinės ir optinės įrangos gamyba

Beveik visos Lietuvos aukštųjų technologijų srities įmonės gamina el. ir optinę įrangą. 1996–2004 sektorius sparčiai plėtojosi (per šį l-pį jo sukurta pridėtinė vertė palyginamosiomis kainomis padidėjo 4 kartus). 2005 pablogėjo situacija elektronikos pramonėje, dalis jos gaminių nepajėgė konkuruoti su pigesne Azijos įmonių produkcija, vienai didžiausių Europoje televizorių ekranų gamybos b-vei *Ekranas* (Panevėžys) buvo iškelta bankroto byla. Šalies didžiosios elektronikos b-vės gana glaudžiai susijusios (b-vė *Ekranas* buvo didžiausia b-vės *Vilniaus Vingis* gaminių pirkėja), todėl sumažėjo ne tik sektoriaus eksportas, bet ir pardavimo vidaus rinkoje mastas, iki tol sparčiai didėjusios materialiosios investicijos ir tiesioginių užs. investicijų srautas. Sektoriaus įmonėms nepavyksta pritraukti didžiųjų pasaulio elektronikos b-vių dėmesio, Japonijos koncernas *Yazaki* pradėjo mažinti darbuotojų skaičių savo valdomoje laidų gamybos b-vėje *Yazaki Wiring Technologies Lietuva* (Klaipėda; 1994–2001 *Baltijos automobilių technika*, iki 2004 *SY Wiring Technologies*) ir perkelti gamybą į kt. šalis.

Transporto priemonių gamyba

Lietuvos transporto priemonių gamybos sektorius apima laivų statybą ir remontą, dviračių, glžk. riedmenų, automobilių kėbulų ir priekabų gamybą, orlaivių gamybą ir remontą. Automobilių surinkimo yra tik užuomazgos. Po Rusijos krizės sektoriui, kuris orientuotas į išorės rinką, buvo būdinga sparti plėtra. Sektoriaus dalis BVP nedidelė – 21 a. pr. vos 1%. 2006 sukurta pridėtinė vertė sudarė 4,2% visos apdirbamosios pramonės pridėtinės vertės, parduota produkcija – 2,8% apdirbamosios pramonės parduotos produkcijos. Sektoriaus produkcija yra paklausi, bet plėtrą riboja darbuotojų trūkumas. Laivų statybos ir remonto įmonių produkcija sudaro 40%, dviračių gamybos – ~20%, glžk. riedmenų gamybos – 15%, automobilių kėbulų ir priekabų – >13%. Sektoriaus įmonėmis domėjosi investuotojai, labiausiai 2001–04, vėliau susidomėjimas pradėjo mažėti.

Elektros, dujų ir vandens tiekimas

Tarp ES valstybių Lietuva išsiskiria dideliu ūkio imlumu energijai, todėl šio sektoriaus pridėtinės vertės dalis ūkyje gerokai didesnė nei senųjų ES narių, nors nuo 20 a. 10 d-mečio vid. ji nuolat mažėjo (1995 sudarė 20%, 2006 – 15%). Sektorius orientuotas į vidaus rinką (21 a. pr. eksportas kasmet sudarė ~5%). Sektoriaus įmonės palankiai vertinamos užs. investuotojų – vien 2001–06 čia pritraukta ~18% visų į Lietuvą nukreiptų tiesioginių užs. investicijų. 21 a. pr. sektoriaus dirbančiųjų skaičius mažėjo, bet produktyvumas didėjo.Vyrauja 2 priešingos tendencijos – ūkio plėtra didina energijos poreikį, bet energijos brangimas ir efektyvesnis jos vartojimas skatina ūkio subjektus mažinti energijos vartojimą. Lietuvos el. energetikos sistema nėra integruota į ES el. tinklus, tebėra buv. SSRS energetikos sistemos dalis. Energetinę priklausomybę nuo Rusijos šiek tiek sumažins Baltijos valstybių energetikos b-vių bendrai tiesiama el. jungtis Baltijos j. dugnu į Suomiją ir planuojama jungtis į Švediją bei planuojama nauja brand. elektrinė. Apie energetikos sektorių plačiau skyriuje ENERGETIKA. Pav. *Indrė Genytė, Rimantas Rudzkis*

Transportas

Jau 13 a. Lietuvos teritorijoje buvo gana daug vandens ir sausumos kelių (įv. šaltiniuose minima ~100). 14 a. svarbiu susisiekimo centru tapo Vilnius. LDK tarpt. reikšmės sausumos keliai (vieškeliai) ėjo iš Vilniaus į Krokuvą, Karaliaučių, Rygą, Kijevą, Maskvą. 19 a.–20 a. pr. Lietuvos teritorijoje keliai ir geležinkeliai buvo tiesiami, vandens keliai eksploatuojami atsižvelgiant į RI (kelių tinklas 19 a. vid. parodytas žemėlapyje *Lietuvos keliai 19 a. viduryje*), per I pasaul. karą – Vokietijos polit. ir ek. interesus. 1918–40 stengtasi kurti transporto sistemą atsižvelgiant į Lietuvos poreikius. 1918 įkurta Susisiekimo m-ja iš RI ir Vokietijos valdžios paveldėjo gerokai apleistus kelius ir nedaug transporto priemonių. 1940 06 15 SSRS okupavus Lietuvą, 09 08 nacionalizuotas Lietuvos transportas, panaikinta Susisiekimo m-ja, jos f-jos ir pavaldžios įstaigos perduotos SSRS m-joms ir žinyboms. Geležinkelių, oro ir jūrų transportas tapo pavaldus SSRS, LSSR administracijai priklausė tik automobilių ir upių transportas. SSRS okupacijos metais geležinkelis, jūrų, oro ir vamzdynų transportas buvo plėtojamas ir eksploatuojamas atsižvelgiant į SSRS polit. ir ek. interesus. Išplėtotas jūrų ir oro, vamzdynų transportas, bet ek. požiūriu šių rūšių transportas šalį glaudžiai susiejo su Rusija. Labiausiai buvo plėtojami automobilių keliai ir automobilių transportas, mažiausiai – glžk. transportas.

Atkūrus nepriklausomybę, 1990 atkurta ir Susisiekimo m-ja. 1992 visas Lietuvos teritorijoje esantis transportas tapo sudėtine Lietuvos ūkio ir social. infrastruktūros dalimi. Ją sudaro geležinkelių, kelių, jūrų, vidaus vandenų, oro, miestų, vamzdynų transportas ir biotransportas (bevariklės transporto priemonės – dviračiai, velomobiliai ir kt.). Bendrojo naudojimo geležinkeliai, pagrindiniai automobilių keliai, jūrų, uostų akvatorija ir teritorija, švyturiai ir laivybą reguliuojantys bei jos saugą garantuojantys įrengi-

niai ir navigacijos ženklai, skrydžių valdymo sistemos aeronavigaciniai įrenginiai, magistraliniai vamzdynai yra LR valst. nuosavybė, kt. keliai, transporto priemonės, inž. techn. statiniai yra s-bių, jurid. ir fiz. asmenų nuosavybė. 1994 Seimas patvirtino Nacionalinę Lietuvos transporto plėtros programą. Jos pagr. tikslas – pasinaudojant gera geopolitine padėtimi, įveikiant techn., technol. ir organizacinį atsilikimą, prisijungiant prie svarbiausių transporto veiklą reglamentuojančių daugiašalių sutarčių integruoti šalies transporto sistemą į Europos transporto tinklą ir paslaugų rinką. 2004 VGTU Transporto mokslo i-tas parengė Ilgalaikę (iki 2025 metų) Lietuvos transporto sistemos plėtros strategiją, kuriai pritarė šalies Vyriausybė. Strategijoje skelbiama viena svarbiausių transporto politikos krypčių – siekis stiprinti skirtingų transporto rūšių sąveiką, pvz., keleivių vežimo srityje įdiegti vad. vieno bilieto koncepciją (galimybė su vienu bilietu naudotis įvairių transporto rūšių paslaugomis), krovinių vežimo srityje – plėtoti intermodalius transportavimo procesus ir technologijas (kurti modernius logistikos centrus, integruoti juos į žemyninėje Europoje ir Baltijos jūros regione kuriamą transporto centrų tinklą), t.p. koordinuotai plėtoti kelių, glžk., vandens ir oro uostų infrastruktūrą. Lietuvoje nuo 1986 anglų k. eina mokslo žrn. *Transport* (leidžia VGTU ir Lietuvos MA).

Lietuvos įv. kelių ilgis 1990–2006 parodytas 1 lentelėje, kelių transporto priemonių skaičius 1995–2006 – 2 lentelėje (1176 psl.), transporto schema 2007 pradžioje – žemėlapyje *Transporto schema* 1176 puslapyje. 2006 visų rūšių transportu pervežta 133,5 mln. t krovinių (3 lent. 1176 puslapyje), 22,4% daugiau nei 2000. Daugiausia keleivių ir krovinių pervežama automobiliais ir geležinkeliu. 2000–06 krovinių pervežimas oro

1 lent. **Lietuvos kelių ilgis 1990–2006*** (metų pab., km)

	1990	1995	2000	2002	2004	2006
pagrindinių geležinkelių ilgis	...	2 665	2 502	2 233	2 200	2 187
glžk. linijų eksploatacinis ilgis	2 007	2 002	1 905	1 775	1 782	1 771
iš jų elektrifikuotų	122	122	122	122	122	122
automobilių kelių ilgis	48 734	62 513	75 517	77 148	79 331	79 984
valst. reikšmės	20 904	21 121	21 313	21 335	21 345	21 325
vietinės reikšmės	23 273	36 666	54 204	55 813	57 986	...
vidaus vandenų laivybos kelių ilgis	...	...	380	477	425	441
troleibusų linijos	242	242	267	271	277	265
eksploatacinis naftotiekio ilgis	...	400	500	500	500	500

* Statistikos dep-to duomenys

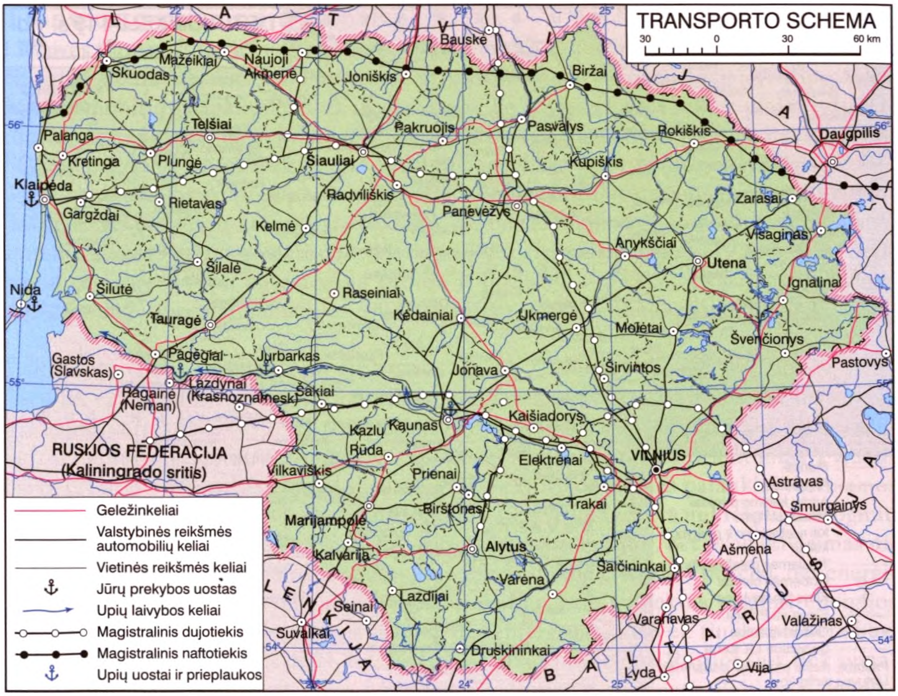

transportu padidėjo 1,7 karto, glžk. transportu – 63,5%, kelių transportu – 24,4%, jūrų transportu – 31,1%, bet 26,8% sumažėjo transportavimas naftotiekiais ir 2,3% krovinių pervežimas vidaus vandenų transportu. Tarptautinis krovinių pervežimas 2000–06 daugiausia padidėjo oro ir kelių transporto sektoriuose. Vidaus krovinių pervežimo srityje vyrauja kelių transportas. 2006 šiuo transportu pervežta 56,0 mln. t krovinių. Vežti krovinius tarpt. maršrutais 2007 pr. turėjo teisę 2984 vežėjai (eksploatavo ~20 400 transporto priemonių), vietiniais maršrutais – 1426 vežėjai (4308 transporto priemonės). 2006 geležinkelių transportu pervežta 50,2 mln. t (iš jų 17,2 mln. t sudarė tranzitas) krovinių. Daugiausia vežta naftos ir naftos produktų (20,0 mln. t), chem. ir mineralinių trąšų (7,8 mln. t), mineralinių produktų (5,9 mln. t), gyvūninės kilmės produktų (4,8 mln. t) ir juodųjų metalų (4,2 mln. t). 2006 jūrų transportu pervežta 5,9 mln. t krovinių (didž. dalis – 67% – pervežta tarp užs. uostų), vidaus vandenų – 873 400 t krovinių (didžiąją dalį sudarė keltais į Neringą keliami kroviniai). 2006 Klaipėdos jūrų uoste ir Būtingės terminale perkrauta 29,5 mln. t krovinių, iš jų – 14,0 mln. t skystųjų, 7,5 mln. t biriųjų ir 8,0 mln. t bendrųjų. Klaipėdos jūrų uoste perkrauta 23,6 mln. t krovinių (8,2 mln. t skystųjų, 7,4 mln. t biriųjų ir 8,0 mln. t bendrųjų), iš jų 203 226 kelių transporto priemonės, 231 550 TEU konteinerių. Iš

2 lent. **Lietuvos kelių transporto priemonių skaičius 1995–2006*** (metų pab.)

Transporto priemonės	1995	2000	2002	2004	2006
motociklai**	20 033	19 842	21 017	22 861	25 478
autobusai	17 052	15 069	15 376	14 377	15 134
lengvieji automobiliai**	718 469	1 172 394	1 180 945	1 315 914	1 592 238
kroviniai automobiliai	101 422	88 346	93 508	101 284	117 427
puspriekabių vilkikai	7 469	10 267	12 037	14 393	18 190
spec. automobiliai**	15 346	11 798	10 231	10 535	12 805
iš viso	879 791	1 317 716	1 333 114	1 479 364	1 781 272

* Statistikos dep-to duomenys
** iki 2003 Vidaus reikalų m-jos, nuo 2003 – valst. įmonės *Regitra* duomenys

3 lent. **Pervežta krovinių Lietuvoje 1995–2006*** (tūkst. t)

Transporto rūšis	1995	2000	2002	2004	2006
glžk. transportas	26 003,5	30 711,9	36 649,8	45 554,8	50 224,8
kelių transportas	138 329,0	45 013,4	45 046,7	51 456,1	56 026,0
naftotiekis	18 110,0	27 980,6	29 538,9	26 625,7	20 445,6
vandens transportas	6 324,8	5 367,9	5 324,2	5 345,8	6 814,9
jūrų	5 840,8	4 515,0	4 809,2	4 724,8	5 935,4
vidaus vandenų	484,0	852,4	515,0	621,0	879,5
oro transportas	2,6	3,3	3,4	6,6	5,6
iš viso	188 769,9	109 076,6	116 563,0	128 989,0	133 516,9

* Statistikos dep-to duomenys

skystųjų krovinių daugiausia perpilta naftos produktų (6,8 mln. t), iš biriųjų krovinių daugiausia perkrauta trąšų (3,9 mln. t). Būtingės terminale perpilta 5,9 mln. t naftos. Lietuvos oro transporto b-vės pervežė 5600 t krovinių ir pašto. Didžiąją dalį krovininių reisų aptarnavo Kauno oro uostas.

4 lent. **Pervežta keleivių Lietuvoje 1995–2006*** (tūkst.)

Transporto rūšis	1995	2000	2002	2004	2006
glžk. transportas	15 236,4	8 852,1	7 217,2	6 983,2	6 193,8
kelių transportas	678 163,0	417 672,8	430 627,3	430 073,9	461 538,6
autobusai**	405 686,3	258 338,5	264 962,3	297 824,8	328 000,0
troleibusai	272 476,7	159 334,3	165 665,0	132 249,1	133 538,6
vandens transportas	1 041,8	1 364,1	2 948,6	2 106,8	2 426,7
jūrų	38,7	64,2	58,4	132,9	195,0
vidaus vandenų	1 003,1	1 299,9	2 890,2	1 973,9	2 231,7
oro transportas	241,9	342,6	376,3	591,5	729,6
iš viso	694 683,1	428 231,6	441 169,4	439 755,4	470 888,7

* Statistikos dep-to duomenys
** nuo 2000 įskaitytas keleivių vežimas maršrutiniais taksi

2006 įvairių rūšių transportu pervežta 470,9 mln. keleivių (4 lent.). Daugiausia vežta kelių transportu (461,5 mln.), iš jų autobusais (įskaitant maršrutinius taksi) – 328 mln., troleibusais – 133,5 mln. keleivių. Glžk. transportu pervežta 6,2 mln. keleivių (Lietuvoje – 5,1 mln., tarpt. maršrutais – 1,1 mln.). Vežti keleivius tarpt. maršrutais 2007 pr. turėjo teisę 349 vežėjai (eksploatavo 1058 autobusus), tolimojo susisiekimo maršrutais – 320 vežėjų (1400 autobusų). 2006 Lietuvos oro uostai aptarnavo 1,8 mln. keleivių (atvykstančių ir išvykstančių). Didžiąją dalį keleivinių reisų aptarnavo Vilniaus oro uostas, antras pagal aptarnautų keleivių skaičių – Palangos oro uostas. Daugiausia keleivių atvyko iš D. Britanijos ir išvyko į ją (15,3% visų keleivių), Vokietiją (12,8%), Daniją (12,3%), Airiją (6,6%) ir Olandiją (6,2%). Lietuvos oro transporto b-vės pervežė ~729 000 keleivių. Jūrų transportu pervežta ~195 000 keleivių, vidaus vandenų – ~2,2 mln. (didžiąją dalį sudarė keltais į Neringą keliami keleiviai), į Klaipėdos jūrų uostą atvyko ir išvyko ~240 200 keleivių, iš jų – ~25 000 kruizinių laivų keleivių.

Kelių transportas

1830–35 nutiestas pirmasis Lietuvoje plentas Sankt Peterburgas–Varšuva ėjo per Zarasus, Ukmergę, Kauną, Marijampolę, Suvalkus, turėjo atšaką nuo Marijampolės per Kybartus į Karaliaučių. 1836–58 nutiestas antrasis plentas Ryga–Karaliaučius ėjo per Joniškį, Šiaulius, Tauragę. Plentus stengtasi tiesti kuo tiesesniais ruožais, su kuo mažesnio nuolydžio įkalnėmis. Lietuvos keliai buvo geriausiai tvarkomi ir prižiūrimi visoje RI. 1896 Lietuvoje įregistruotas pirmasis automobilis (buvo RI susisiekimo m-jos žinioje). Atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę nutiesti gana ilgi Žemaičių (193 km, Kaunas–Raseiniai–Rietavas–Gargždai, 1934–38) ir Aukštaičių (170 km, Cinkiškiai (Kauno rj. s-bė)–Kėdainiai–Panevėžys–Pasvalys–Biržai, 1937–39) plentai. SSRS okupacijos metais pirmoji moderni 4 važiavimo juostų automobilių magistralė Vilnius–Kaunas nutiesta 1970 ir 1987 pratęsta iki Klaipėdos. 1980 nutiesta automobilių magistralė Vilnius–Ukmergė, 1988 pratęsta iki Panevėžio.

Lietuva turi gerai išplėtotą automobilių kelių tinklą. 2007 vid. bendras kelių ilgis siekė ~80 000 kilometrų. Valst. reikšmės automobilių kelių (jais vyksta tarptautinis, tranzitinis, turistinis ir vietinis intensyvus transporto priemonių eismas) ilgis sudarė 21 324,85 km (iš jų – 12 872,56 km, arba 60,1% su asfalto danga), iš jų – 1750,05 km magistralinių (iš jų 1511 km europinės reikšmės, arba E kategorijos, kelių), 4947,90 krašto ir 14 626,90 km rajoninių. 558 km valst. reikšmės kelių yra su keturiomis eismo juostomis, iš jų – 417 automagistralių. Lietuvą kerta 6 europinės magistralės: E67 *Via Baltica* (Helsinkis–Talinas–Ryga–Panevėžys–Kaunas–Varšuva–Vroclavas–Praha), E28 (Berlynas–Gdanskas–Karaliaučius–Marijampolė–Prienai–Vilnius–Minskas), E77 (Pskovas–Ryga–Šiauliai–Karaliaučius–Varšuva–Krokuva–Budapeštas), E85 (Klaipėda–Kaunas–Vilnius–Lyda–Černivcai–Bukareštas–Aleksandrupolis), E262 (Kaunas–Utena–Daugpilis–Rēzekne–Ostrovas), E272 (Vilnius–Panevėžys–Šiauliai–Palanga–Klaipėda). Valst. reikšmės kelių tinklo tankumas 1000 gyventojų – 6,3 km, 1000 km^2 – 326,6 kilometro. Be valst. reikšmės, yra ir vietinės reikšmės keliai – viešieji (keliai ir gatvės; nuosavybės teise priklauso s-bėms) ir vidaus (nuosavybės teise priklauso valstybei, s-bėms, kt. jurid. ir fiz. asmenims). 2007 pr. Lietuvoje buvo įregistruota >1,7 mln. transporto priemonių, iš jų – ~1,6 mln. lengvųjų

(1000 gyventojų teko 433 individualūs lengvieji automobiliai), >117 000 krovininių, >12 000 spec. automobilių, >15 000 autobusų, >18 000 puspriekabių vilkikų, >25 000 motociklų. Plačiau apie Lietuvos kelius skyriuje STATYBA. Kelių tiesimas.

Geležinkelių transportas

1857–1914 nutiesta ~60% dabartinio Lietuvos geležinkelių tinklo. Tiesiant pirmąjį Lietuvos teritorijoje geležinkelį Sankt Peterburgas–Varšuva (pro Dūkštą, Ignaliną, Vilnių, Lentvarį, Varėną, atšaka pro Kauną į Kybartus) iškasti pirmieji RI glžk. tuneliai (Panerių – 430 m ir Kauno – 1820 m). Pirmasis traukinys vad. inauguraciniu reisu Daugpilis–Vilnius važiavo 1860 09 17. Eismas iki Kauno šiuo geležinkeliu pradėtas 1861, kt. dalyje – 1862. 1871–74 per Mažeikius, Radviliškį, Kaišiadoris, N. Vilnią nutiesta Liepojos–Romnų linija, 1873 – Mažeikių–Jelgavos ir Radviliškio–Panevėžio–Daugpilio, 1884 – Vilniaus–Lydos glžk. linija. Vokietijos valdomame Klaipėdos krašte nutiesti glžk. ruožai nebuvo sujungti su Lietuvos geležinkeliu. 19 a. pab. pradėtas tiesti siaurasis geležinkelis. Jam tiesti reikėjo paprastesnių techn. sąlygų ir mažesnių išlaidų. Siaurasis geležinkelis buvo tiesiamas kaip privažiuojamasis kelias prie plataus magistralinio geležinkelio, kad būtų galima prie jo privežti ir išvežti prekes ir keleivius iš atokesnių rajonų. Pirmasis siaurasis geležinkelis (750 mm pločio) nutiestas 1895 ruožu Pastovys–Švenčionys–Švenčionėliai ir buvo skirtas miško medžiagai, t.p. keleiviams vežti iki Švenčionėlių stoties, esančios prie Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelio. Netrukus linija Pastovys–Švenčionys buvo pratęsta per Uteną ir Anykščius iki Panevėžio (jos ilgis – 215 km), čia susijungė su Daugpilio–Radviliškio plačiuoju geležinkeliu. 1899–90 pradėtas naudoti 145 km Švenčionėlių–Panevėžio siaurojo glžk. ruožas (anksčiau nutiesto 125 km ilgio Švenčionėlių–Pastovių ruožo tąsa), skirtas kertamam miškui ir keleiviams vežti. Ilgokas geležinkelis (~270 km) sujungė Baltarusijos Pastovių miestelį su Liepojos–Romnų glžk. Kalkūnų ruožo Panevėžio stotimi. Pastovių–Panevėžio siaurojo geležinkelio garvežių techn. priežiūrai ir remontui Pastovių, Švenčionėlių ir Panevėžio stotyse buvo įrengti depai. Panevėžyje tokia įmonė įkurta netoli plačiojo geležinkelio stoties.

Per I pasaul. karą Vokietija kar. reikalams skubiai nutiesė ~30% Lietuvos dab. plačiųjų geležinkelių; visi jie turėjo nemažai techn. trūkumų. ~10% dabartinių Lietuvos geležinkelių nutiesta 1918–40 atsižvelgiant į krašto poreikius. Pirmuosius garvežius ir vagonus Lietuva išsinuomojo iš Vokietijos, vėliau įsigijo naujų modernesnių riedmenų (pvz., 1939 turėjo ~170 garvežių, ~220 keleivinių, 53 bagažo ir pašto, 3760 prekinių vagonų, 13 automotrisių). Kazlų Rūdos–Marijampolės–Šeštokų geležinkeliu (1923) prie bendro tinklo buvo prijungtas izoliuotas Alytaus–Šeštokų ruožas. Ruožas Kužiai (ties Šiauliais)–Telšiai–Kretinga (1932) sujungė Klaipėdos kr. su kt. teritorija.

SSRS okupacijos metais Lietuvos geležinkelis nebuvo plečiamas (net panaikinta ~400 km siaurojo geležinkelio), glžk. bėgiai keisti į SSRS bėgių plotį (iš 1435 mm į 1524 mm). Esamam plačiųjų geležinkelių tinklui (daugiausia Baltijos j. link) teko labai dideli krovinių srautai. Jie dar padidėjo 1986 pradėjus veikti tarptautinei jūrų perkėlai. Nuo 8 d-mečio pab. nebenaudojami garvežiai (juos pakeitė dyzeliniai lokomotyvai). Dėl prastos geležinkelių kokybės, blogos rekonstrukcijos ir kt. priežasčių įvyko didelių avarijų (didžiausios – 1975 ties Žasliais, 1989 Pagėgių–Klaipėdos ruože). 1992 nutiestas europinio standarto (1435 mm pločio vėžės) geležinkelio ruožas nuo Šeštokų iki Lietuvos ir Lenkijos sienos sujungė Lietuvos geležinkelį su Lenkijos.

Panerių geležinkelio tunelis (1862)

2007 eksploatuojamų glžk. ilgis siekė 1775 km, iš jų 1520 mm pločio vėžės – 1753,5 km, 1435 mm pločio vėžės – 21,8 km ir 750 mm pločio vėžės (siaurojo) – 68,8 km, dvikelių geležinkelių – 565,6 km,

iš jų 122 km elektrifikuoti. Plačiųjų geležinkelių tinklas Lietuvoje gana tankus – 31 km tenka 1000 km^2 teritorijos. Lietuvos geležinkelių tinklas ne visai atitinka ūkio poreikius, juos tiesiant buvo orientuojamasi į to meto Vokietijos ir Rusijos polit. strateginius tikslus. Mažas linijų Klaipėdos link pajėgumas (linijos vienkelės), menkas manevringumas, skirtingas glžk. linijų plotis neleidžia glžk. tinklo eksploatuoti kaip vientisos sistemos. 2007 pr. Lietuvos glžk. riedmenų parką sudarė 252 lokomotyvai, 62 el., dyzeliniai traukiniai ir automotrisės, 9387 prekiniai (1934 dengtieji, 232 platforminiai, 1896 cisterniniai, 3510 kiti ir 1815 pusvagoniai) ir 458 keleiviniai (96 elektrinės ir 183 dyzelinės traukos) vagonai.

Vidaus vandenų transportas

Vidaus vandenų transportas – seniausia Lietuvoje transporto rūšis. Jau senovėje Nemunu, Nerimi, Šventąja, Minija plaukiojo pirklių valtys, buvo plukdomi sieliai. 1613–16 iškastas kanalas sujungė Nemuną su Priegliumi, 1765–84 – kanalas nuo Nemuno intako Ščiaros iki Dniepro intako Jaseldos sujungė Baltijos ir Juodąją jūras, 1823–39 Augustavo kanalas – Nemuną su Vysla. Susidarė Nemuno vandens kelių sistema, jungianti Prieglіaus, Vyslos ir Dniepro baseinus. Prasidėjus I pasaul. karui kanalai nustojo veikti. SSRS okupacijos metais ties Kaunu pastačius aklinąhidroelektrinės užtvanką (1959) laivyba Nemuno aukštupyje prarado ankstesnę svarbą. Didesnę reikšmę turi tik laivyba Nemunu nuo Kauno iki Kuršių marių ir mariomis.

Vidaus vandenų transportas Lietuvoje nepakankamai išplėtotas. 2007 vid. bendras vidaus vandenų kelių ilgis sudarė 907,3 km, iš jų – 441,0 km laivybos. Paženklintas farvateris ir garantiniai matmenys palaikomi (farvateris valomas nuo susikaupusių nešmenų, laivybos sąlygoms gerinti upės vaga reguliuojama gruntinėmis bunomis) 383 km ruože. Šviečiančiais navigacijos ženklais paženklintas vandens kelias Kauno mariose nuo Kauno marių prieplaukos iki Rumšiškių (16 km), vandens kelio ruožas Nemune nuo Rusnės iki Atmatos žiočių (13 km) ir Kuršių mariose nuo Atmatos žiočių iki Klaipėdos (74 km). Garantinis gylis Nemuno ruože nuo Kauno iki Jurbarko yra 1,2 m, nuo Jurbarko iki Klaipėdos – 1,5 metro. 2007 laivyba vyko Kauno mariose, Nemune iki Uostadvario ir Kuršių mariose, jos sezonas truko 230 parų (nuo 03 25 iki 11 09). Nemunu tarp Kauno ir Klaipėdos baržomis daugiausia vežamos nerūdinės stat. medžiagos (žvyras), per turistinį sezoną plaukioja keleiviniai laivai. Visus metus kursuoja keleivių ir automobilių keltai tarp Klaipėdos ir Kuršių nerijos. 2007 pr. Vidaus vandenų registre įregistruota 37 555 mažųjų ir pramoginių laivų, 30 krovininių savaeigių ir 27 nesavaeigiai, 21 vilkikas, 24 keleiviniai ir krovininiai keleiviniai, 15 žvejybos, 105 reido bei pagalbiniai savaeigiai ir nesavaeigiai laivai. Plačiau apie kanalus, laivybą upėmis, vidaus vandenų transportą skyriuje STATYBA. Hidrotechninė statyba.

Jūrų transportas

Jūrų prekybai 16 a. vid. buvo pritaikyti Šventosios ir Palangos jūrų uostai. Prasidėjus Šiaurės karui 1701 jie buvo švedų sugriauti ir vėliau nebeatstatyti. Iki 18 a. vid. daugiausia naudotasi Danės uostu Klaipėdoje. Klaipėdos jūrų uosto tobulinimo darbai pradėti tik 1923. Pastatyta naujų krantinių, nutiesta 5000 m uosto geležinkelių. 1938 į Klaipėdos uostą įplaukė 1544, išplaukė 1563 įv. šalių laivai. Lietuvos jūrų prekybinis laivynas tuomet buvo menkas (1938 – 11 nedidelių laivų). SSRS okupacijos metais Klaipėdoje pastatyta naftos eksporto bazė, 1969 įsteigta *Lietuvos jūrų laivininkystė*, uoste įrengta 14 krantinių su 20 t keliamosios galios uosto kranais ir ~50 t keliamosios galios plaukiojančiaisiais kranais, 3 naftos prieplaukos, galinčios priimti iki 9,8 m grimzlės tanklaivius, 1986 pradėjo veikti tarptautinė jūrų perkėla Klaipėda–Mukranas (plaukioja 5 keltai, kiekvienas jų vienu metu gali transportuoti ~103 vagonus). Veikia nuolatinės jūrų linijos tarp Klaipėdos ir Hamburgo bei Bremeno uostų. Keltų linijomis (tarp Klaipėdos ir Mukrano bei Kylio) perkeliami krovininiai ir treileriniai vagonai. 2007 pr. Jūrų laivų registre buvo įregistruota 68 prekybiniai laivai (jų bendras tonažas – 373 641 t), iš jų – 29 universalieji sausakrūviai, 22 refrižeratoriai.

Oro transportas

Oro transportas pradėtas plėtoti 1922, Rusijos ir Vokietijos b-vei *Deruluft* atidarius oro liniją Karaliaučius–Kaunas–Maskva. Nuo 1932 skraidyta maršrutu Varšuva–Vilnius–Ryga. 1937 pradėjo veikti b-vės *Deutsche Lufthansa* (*Lufthansa*) oro linija Berlynas–Karaliaučius–Kaunas–Ryga–Talinas–Helsinkis, nuo 1938 reguliariai skraidyta Lietuvos oro linija Kaunas–Palanga. 1954 Vilniuje pastatyti oro uosto rūmai. 7 d-metyje pradėtas reguliarus susisiekimas reaktyviniais lėktuvais maršrutu Vilnius–Maskva, vėliau ir kitais. Lietuvoje įregistruota (2007) 20 oro uostų: 4 tarptautiniai (Vilniaus, Kauno Karmėlavoje, Palangos ir Zoknių Šiauliuose) ir 16 vietinių, iš jų – 2 valstybės (Kauno aviacijos gamykla ir Klaipėdos oro uostas), 1 s-bės (S. Dariaus ir S. Girėno Kaune), 1 privatus (V. Lapėno *Įstra* prie Panevėžio), 12 aeroklubų (Alytaus, Biržų, Kartenos, Paluknio, Panevėžio, Pociūnų, Sasnavos, Šeduvos, Telšių, Utenos, Valenčiūnų ir Zarasų).

Vamzdynų transportas

Vamzdynų transporto rūšis – magistralinis dujotiekis – Lietuvoje atsirado 1960 vasarą nuo dujotiekio magistralės, einančios iš Dašavos į Minską, pradėjus tiesti atšaką Ivacevičiai–Vilnius–Ryga, o nuo šios atšakos – į Kauną ir Klaipėdą. Pirmasis ruožas Ivacevičiai–Vilnius–Grigiškės pradėtas naudoti 1961, juo Lietuva tais metais gavo 64,9 mln. m^3 gamtinių dujų. Nutiesus kt. magistralinius dujotiekio ruožus gamtinės dujos pradėtos tiekti Kaunui ir Elektrėnams (1962), Panevėžiui (1963), Šiauliams ir Jonavai (1964), Klaipėdai ir Ukmergei (1968), N. Akmenei ir Kaišiadorims (1970), Kuršėnams (1971), Alytui ir Palangai (1972). 1975 pr. magistralinių dujotiekių ilgis Lietuvoje pasiekė 785 kilometrus. Iš Rusijos perkamai neperdirbtai naftai transportuoti 1978 baigta tiesti Polocko–Biržų–Mažeikių naftotiekio linija. Dabartinį vamzdynų transporto tinklą sudaro magistraliniai dujotiekiai su atšakomis ir naftotiekiai. Iš Rusijos importuojamos gamtinės dujos Lietuvos teritorijoje transportuojamos 1400 km ilgio magistraliniais dujotiekiais ir paskirstomos per ~3900 km ilgio dujotiekio atšakas. Veikia kompresorinė stotis Panevėžyje, 59 vietinės dujų paskirstymo stotys, 940 dujų slėgimo reguliavimo punktų. Naftotiekio ilgis Lietuvos teritorijoje yra 132 km, projektinis pajėgumas – 16 mln. m^3 per metus. Perpumpavimo stotys įrengtos Biržuose ir Joniškyje. Lygiagrečios naftotiekio ir produktotiekio linijos Polockas–Biržai–Ventspilis kerta Lietuvos teritoriją 85 km ruožu. Jomis neperdirbta nafta ir jos produktai iš Rusijos gali būti transportuojami į Ventspilio uostą.

Miesto transportas

Iki I pasaulinio karo kaip miesto transporto priemonė Vilniuje ir Kaune veikė arklių traukiamas tramvajus (arklinis tramvajus), vad. konkė. 20 a. pr. Klaipėdoje trumpai veikė el. tramvajus (jungė uostą ir glžk. stotį su miesto centru ir priemiesčiais). 1926 Vilniuje, 1929 Kaune ir Klaipėdoje pradėjo kursuoti keleiviniai autobusai, 1956 Vilniuje ir 1966 Kaune – troleibusai.

Adolfas Baublys

Ryšiai

RYŠIŲ ADMINISTRAVIMAS

19 a.–1918 visas Lietuvoje veikiančias ryšių įstaigas valdė centrinė RI pašto administracija. Atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, 1918 11 16 prie Lietuvos susisiekimo m-jos įkurta Pašto v-ba. Jos vadovavimo sričiai buvo priskirta paštas, telegrafas, telefono ryšiai, vėliau ir radijo stočių techn. priežiūra. 1918–40 apskričių ir valsčių centruose veikė pašto įstaigos, kaimuose – pašto agentūros. Korespondencija tiesiai adresatams buvo pristatoma tik miestuose, kaimuose – į agentūras 1–2 kartus per savaitę. 1922 01 01 Lie-

tuva priimta į Pasaulinę pašto sąjungą (*Unione Postale Universale*, UPU, įk. 1874 Berne, nuo 1947 specializuota JT institucija), 1932 – į Tarptautinę telekomunikacijų sąjungą (*International Telecommunication Union*, ITU, įk. 1932 Madride susijungus Tarptautinei telegrafo s-gai, įk.1865, ir Tarptautinei radijo telegrafo s-gai, įk. 1906). SSRS okupavus Lietuvą Susisiekimo m-ja (ir Pašto v-ba) panaikinta, apskričių pašto įstaigos tapo pašto kontoromis, mažesni paštai – skyriais. Daug buv. tarnautojų suimta ir ištremta. SSRS reikalaujant panaikinta Lietuvos narystė tarpt. org-jose. Vokietijos okupacijos l-piu Lietuvos ryšius administravo Vokietijos valdžia. Per II pasaul. karą sunaikinta ~85% ryšių ūkio. 1944 2 pusėje SSRS vėl okupavus Lietuvą ryšius pradėjo administruoti SSRS ryšių komisariato įgaliotinis Lietuvai. 1948 įkurta Lietuvos ryšių m-ja, pavaldi SSRS ryšių m-jai. SSRS okupacijos metais Lietuvos ryšiai su užs. valstybėmis buvo organizuojami per Maskvą ir kontroliuojami KGB. Vidaus ryšiai buvo plėtojami pagal SSRS centr. žinybų schemą. 1957 ryšių ūkis iš esmės pertvarkytas. Didžiausių Lietuvos miestų ir rajonų centrų ryšių kontoros tapo miestų arba rajonų ryšių mazgais. Kauno ir Klaipėdos miestų, Šiaulių ir Panevėžio rajonų ryšių mazgai teikė pašto ir kitas ryšių paslaugas. Kitų rajonų ryšių mazgai t.p. teikė visas paslaugas, bet jiems nepriklausė telefono ir telegrafo ryšių techn. priemonės ir nebuvo pavaldžių jas aptarnaujančių darbuotojų. Visų rajonų telefono ir telegrafo ryšių priemones aptarnavo Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio eksploataciniai techniniai ryšių mazgai, kurie buvo įsteigti vietoj šių miestų linijinių techninių ryšių mazgų. Papildomai įsteigti Marijampolės (tuo metu – Kapsuko) ir Rokiškio eksploataciniai techniniai ryšių mazgai. Kiekviename rajone įkurti ryšių techn. cechai buvo pavaldūs zoniniams eksploataciniams techniniams ryšių mazgams (šie buvo pavaldūs Respublikiniam el. ryšių ir radiofikacijos mazgui). Tarpt. reikšmės kabelinėms telefono ryšio linijoms prižiūrėti įkurti Vilniaus ir Šiaulių magistraliniai eksploataciniai techniniai ryšių mazgai. Ryšių m-jai pavaldūs buvo miestų ir rajonų ryšių mazgai, Respublikinis el. ryšių ir radiofikacijos mazgas, Respublikinė tarpmiestinė telefono stotis, Respublikinis telegrafas, Respublikinis RTV centras, Ryšių objektų statybos direkcija, Ryšių autobazė, Vilniaus miesto specializuotos ryšių įmonės, Vilniaus statybos montavimo darbų v-ba (vėliau tapo specializuotu statybos montavimo darbų trestu *Lietuvos ryšių statyba*). Specializuojant paslaugų teikimą 1981 įkurti Kauno ir Klaipėdos centr. paštai, Kauno miesto telefono tinklai, Kauno, Šiaulių, Panevėžio telefono-telegrafo stotys. 1987 pradėta ryšių ūkio valdymo reforma: įsteigti Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio, Kapsuko ir Utenos gamybiniai susivienijimai, panaikinti visi eksploataciniai techniniai ryšių mazgai, Respublikinis el. ryšių ir radiofikacijos mazgas. Rajoniniams ryšių mazgams pavesta vykdyti įrenginių techn. eksploataciją ir komercinę ryšių veiklą. Ryšių m-jai liko pavaldžios Vilniaus miesto specializuotos paslaugų įmonės, t.p. visi 7 gamybiniai susivienijimai, Respublikinė tarpmiestinė telefono stotis, Respublikinis telegrafas, RTV centras, Vilniaus ir Šiaulių magistraliniai eksploataciniai ryšių mazgai, trestas *Lietuvos ryšių statyba*, Centrinis projektavimo ir konstravimo biuras, Materialinio techninio tiekimo v-ba ir Ryšių autobazė. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1990 gruodį pagal Įmonių rejestro įstatymą 7 gamybiniai susivienijimai pertvarkyti į valstybines pašto, telegrafo, telefono įmones. 1991–93 panaikinus trestą *Lietuvos ryšių statyba* įkurtos 7 savarankiškos įmonės (vėliau privatizuotos), spaudos platinimo susivienijimas *Lietuvos sąjunginė spauda* pertvarkytas į spaudos platinimo įmonę *Lietuvos spauda*, įkurtos dar 27 savarankiškos įmonės. 1991 pab. panaikinta Ryšių m-ja, vietoj jos 1992 pradėjo veikti Ryšių ir informatikos m-ja. 1991 atkurta Lietuvos narystė Tarptautinėje telekomunikacijų, 1992 – Pasaulinėje pašto s-goje, Lietuva įstojo į Europos pašto ir telekomunikacijų administracijų konferenciją (*Conférence européenne des Postes des administration et télécommunications*, CEPT, įk. 1959 Montreux, Šveicarija). 1992 01 01 pašto įmonės atskirtos nuo kt. ryšių ir įkurtos valst. įmonės *Lietuvos paštas*, *Lietuvos telekomas* (1998 privatizuota, nuo 2006 TEO LT), Lietuvos RTV centras, Radijo dažnių tarnyba (nuo 2001 Ryšių reguliavimo tarnyba). 1993 b-vė *Lietuvos paštas* priimta į Europos valstybių pašto operatorių asociaciją *PostEurop* (įk. 1993 Briuselyje). 1998 Ryšių ir informatikos

m-ja panaikinta, jos f-jas ryšių valdymo srityje perėmė Susisiekimo m-ja (įkurtas Ryšių dep-tas), informatikos srityje – Valdymo reformų ir s-bių m-ja (panaikinta 2000, f-jos perduotos Vidaus reikalų m-jai). 2001 įkurtas Inform. visuomenės plėtros k-tas prie LR Vyr-bės iš Vidaus reikalų m-jos perėmė inform. technologijų ir inform. visuomenės plėtros koordinavimo f-jas. Ryšių sektoriaus veiklą reglamentuoja Visuom. informavimo (1996, pakeitė 1990–96 galiojusį Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymą), Lietuvos nac. radijo ir televizijos (1996, įsigaliojo 1997, nauja red-ja 2005, įsigaliojo 2006), Pašto (1999, nauja red-ja 2004), Elektron. ryšių (2004, pakeitė 1998–2004 galiojusį Telekomunikacijų įstatymą) įstatymai. *Alfredas Antanas Basevičius*

PAŠTAS

Archeol. radiniai ir rašytiniai šaltiniai rodo, kad baltų gyvenamos žemės jau pirmaisiais metais po Kristaus buvo žinomos įv. šalių pirkliams (daugiausia Romos imperijos gintaro prekeiviams). Keliaudami iš vienos šalies į kitą jie perduodavo rašytinę ir žodinę informaciją. 11–14 a. ryšys buvo palaikomas per pasiuntinius, t.p. įvairiomis signalizacijos priemonėmis (laužais, deglais, būgnais, mėgdžiojant paukščių balsus ir kt.), pvz., pasirodžius priešui ant piliakalnių ar aukštų kalvų būdavo uždegami pavojaus laužai. Net ir tolimų apylinkių gyventojai naktį matydavo apie artėjantį priešą pranešančio laužo ugnį, o dieną – dūmus. 12 a. 2 pusėje į Baltijos j. pakraščius dažniau atvykdavo vok. pirkliai. Pirklių vaidmuo dar labiau padidėjo, kai 13 a. įsikūrė prek. s-ga Hanza. Jos nariai vertėsi ne tik prekyba, bet įkūrė ir savo pašto traktą, kuris jungė Liubeką, Rostocką, Stettiną (dab. Szczecinas), Visbį (Visby) ir ėjo iki Rygos, Talino, Kauno, Vilniaus, Pskovo, Naugarduko, Smolensko. Šiuo traktu dažnai naudojosi Lietuvos valdovai ir diduomenė. Karalius Mindaugas buvo pirmasis valdovas, kuris siuntė savo pasiuntinius į Europą. 13 a. ir vėliau pasiuntiniai iš Rygos į Marienburgą (Malborką) keliavo sausumos keliu per Liepoją, Šventąją, Palangą, Klaipėdą, Kuršių neriją, Karaliaučių. Ldk Gedimino pasiuntiniai (dažn. vienuoliai) pasiekdavo ir Prancūziją. Dauguma Ldk Gedimino laiškų ir dokumentų buvo įrašyti gaunamų ir siunčiamų raštų registro knygose. Ldk Vytauto laikais buvo įvesta labai griežta į užsienį siunčiamų laiškų tvarka. Jie būdavo įdedami į tam tikras medines dėžutes ir registruojami. Žemių ir valdovų dvarų ryšiai dažn. buvo palaikomi per raituosius pasiuntinius – žygūnus. Jų kelias driekėsi nuo vienos pilies iki kitos. Pilių valdovai privalėjo aprūpinti žygūnus ne tik nakvyne, maistu, bet ir pakeisti pavargusį žirgą kitu. Toks skubios informacijos perdavimo tinklas buvo labai gerai organizuotas – pvz., 14 a. iš Vilniaus ar Trakų siunčiamas laiškas Vokiečių ordino sostinę Marienburgą pasiekdavo per 2–3 dienas.

Lietuvos paštas yra vienas seniausių Europoje, jo veikla minima jau 1240 ir sutampa su Lietuvos valstybės įkūrimu. Lietuvos Metrikoje yra žinių apie 13 a. buvusią vežimų prievolę. Nurodymas asmenims su vežimais budėti pilyje savaitėmis, kad perimtų ir toliau vežtų valdovo pasiuntinius, buvo pastočių ir kitokių valst. viešųjų darbų prievolė. Pastovi pastočių prievolė įvesta 1564, valdant Žygimantui Augustui. Pasiuntinių pašto pradžia laikoma 1558, kai Žygimanto Augusto dekretu pavesta organizuoti pašto pervežimą tarp Krokuvos ir Vilniaus, nes karalius dėl įv. reikalų Vilniuje gana retai būdavo Krokuvoje. Reguliarus pašto pervežimas tarp šių miestų prasidėjo 1562 (iš Krokuvos buvo siunčiamas kas trečiadienį, Vilnių pasiekdavo septintą dieną). Iš Krokuvos korespondencija t.p. būdavo siunčiama į Vieną ir Veneciją (per Vieną patekdavo į daugelį V. Europos miestų). Siųsti laišką buvo brangu – už sveriantį iki 1 loto (12,672 g) reikėjo mokėti 6 grašius; tuo metu 1 pūras (54,7 kg) rugių kainavo 7–8 grašius, kapa (60 vnt.) kiaušinių – 3 grašius. Karalius Zigmantas Vaza 1620 nustatė tvirtą Lietuvos ir Lenkijos pašto struktūrą ir priežiūrą, Seime pasiūlė, kad karaliaus dvaras nuolatiniais pašto ryšiais būtų sujungtas su valstybės didž. miestais. Pašto traktais Varšuva buvo sujungta su Vilniumi, Lvovu, Krokuva, Poznane, Gdansku. Tuo metu jau egzistavo tarpt. pašto ryšiai su Ispanija, Portugalija, Anglija, Prancūzija, Olandija, Rusija, Vokietija.

16 a. pradėjo plėtotis centralizuoti Lietuvos pašto ryšiai su V. Europa. 1664 LDK Seimui nutarus įsteigtos pašto įstaigos Vilniuje, Kaune, Gardine. Teisę naudotis pašto paslaugomis gavo daugelio miestų gyventojai. Karaliaus dvaro laiškai buvo siunčiami nemokamai. 1673 dokumentuose nustatytas Lietuvos miestams ir miesteliams kasmetinis privalomas mokestis Lietuvos pašto magistrui Vilniuje (visoje LDK 12 000 auksinų per metus) paštui išlaikyti. 17 a. vid. Rusija per Rygą, Vilnių, Kauną palaikė tiesioginius pašto ryšius su V. Europos valstybėmis. 1669 03 11 išsiųstos pirmosios pašto siuntos iš Maskvos į Vilnių; toliau per Kauną paštas buvo gabenamas iki Karaliaučiaus. Nuo 1686 šiuo Vilniaus traktu buvo siunčiamos siuntos į Angliją, Italiją, Prancūziją, Ispaniją, Vokietiją. 1717 Augustas II patvirtino Lietuvos pašto statutą. Jame buvo nurodyti pašto magistraliniai keliai ir jų susikirtimo punktai Vilnius–Gardinas–Varšuva, Vilnius–Gardinas–Lietuvos Brasta–Liublinas, Vilnius–Kaunas–Karaliaučius, Vilnius–Kaunas–Kėdainiai–Raseiniai–Mintauja–Ryga, Vilnius–Minskas–Mogiliavas ir iki Rusijos sienos. Užs. diplomatų liudijimu, jau 16 a. pab. jie per Lietuvą yra važiavę pašto arkliais. Vėliau t.p. buvo gerai organizuotas keleivių pervežimas pašto traktais. Kauno–Varšuvos trakte vid. greitis buvo 155 km per parą. 1772 tarp Varšuvos ir Kauno buvo įvestas greitasis paštas. Iš Kauno jo kelias ėjo į Sankt Peterburgą. Čia judėjimo greitis buvo >15 km per valandą. Stotyse arkliams pakeisti buvo skiriama 15 minučių. Keleiviams reikėjo mokėti 8 grašius už mylią. Valdiškos siuntos gabentos nemokamai.

1795 po ATR III padalijimo paštas buvo pertvarkytas pagal RI pašto pavyzdį. Pagrindiniuose pašto traktuose priv. paštas pakeistas valstybiniu, pradėta daugiau vežioti keleivių. 19 a. pr. Lietuvoje buvo 7 svarbiausi vieškelių maršrutai, kuriais būdavo gabenamos pašto siuntos. Pradėjo kursuoti pašto karietos diližanai (2 sieksnių ilgio 4 arba 6 arklių traukiami dengti vežimai, kuriuose tilpdavo 15–16 keleivių). Jie kursavo tarp Vilniaus ir Kauno, Minsko, Sankt Peterburgo. Iš Vilniaus į Kauną kelionė trukdavo 1,5 paros, į Minską – 2–3 paras. Kiekvienoje pašto stotyje turėjo būti parengtas važiuoti griežtai nustatytas arklių skaičius. 1850 Kauno pašto stotyje buvo laikoma 60, Ukmergės – 84, žemesnės klasės pašto stotyse palei Kauno traktą – po 48 arklius. Pašto įstaigos (vėliau pavadintos arklių stotimis) buvo steigiamos prie valst. reikšmės kelių. Svarbiausi pašto traktai ėjo iš Sankt Peterburgo per Daugpilį, Uteną, Ukmergę, Jonavą, Turžėnus, Kauną, Marijampolę, Kalvariją į Varšuvą, per Vilkaviškį į Karaliaučių, iš Rygos per Šiaulius, Tauragę į Tilžę, iš Maskvos per Minską, Vilnių, Gardiną į Varšuvą. Vėliau jais sujungti visi apskričių miestai. Daugiausia pašto stočių buvo Kauno gub., nes per ją ėjo svarbiausi arklių pašto traktai, jungiantys RI miestus Sankt Peterburgą, Maskvą, Kijevą, Minską. Nuo 1851 ryšių ūkį tvarkė Rusijos pašto ir telegrafo v-ba. Pramonės ir prekybos plėtra skatino pašto raidą, labai pagerėjo pašto siuntų pervežimas. Iš Vilniaus arklių pašto traktu siuntos buvo išvežamos 2–4 kartus per savaitę. Skubus paštas dažnai buvo siunčiamas per spec. kurjerius. Atpigo pašto patarnavimai. Gyventojų patogumui 1857 siuntų persiuntimui apmokėti buvo įvesti pašto ženklai. 1859 Kauno gub. veikė 43 pašto stotys su 1320 arklių, 1861 Vilniaus gub. – tik 11 pašto stočių su 363 arkliais. 1864 buvo organizuotas zemskinis paštas (*Zemskaja počta*), per jį siuntos iš apskrities centro 1 arba 2 kartus per savaitę būdavo atvežamos į valsčiaus raštinę, iš čia jas paimdavo kaimo seniūnai ir išdalydavo valstiečiams. 19 a. vid. pašto plėtrai įtakos turėjo glžk. tiesimas. 1860 09 04 į Vilnių atvyko pirmasis traukinys. 1869 RI buvo įkurta speciali Pašto pervežimo geležinkeliu v-ba. Kiekviena geležinkeliu siunčiama pašto siunta buvo ženklinama spec. antspaudu, nurodant maršruto ir vagono numerius, datą, glžk. stoties numerį. 1871 pradėta registruoti siunčiamus laiškus, po metų pasirodė pirmieji atvirlaiškiai. 1897 grynųjų pinigų persiuntimas buvo pakeistas pašto perlaidomis. Visi Pašto ryšių tarnybos (ji priklausė Vidaus reikalų m-jai) tarnautojai privalėjo duoti priesaiką ir raštiškai pasižadėti nedalyvauti jokiuose streikuose ar slaptose org-jose; vis dėlto 1905 10 26–30 pašto darbuotojai streikavo Vilniuje, Kaune, Šiauliuose ir kt. miestuose.

Per I pasaul. karą vok. okupacinė valdžia uždarė visas pašto įstaigas, tik nuo 1916 01 15 iš gyventojų buvo priimami atvirukai ir maži maisto siuntiniai į Vokietijos

Pirmoji nepriklausomos Lietuvos pašto ženklų laida (Vilnius, 1918 12 27)

kariuomenės nelaisvę patekusiems Rusijos kariuomenėje tarnavusiems lietuviams. Iš karo belaisvių stovyklų Lietuvą kartais pasiekdavo atvirukai (jų tekstas turėjo būti rašomas tik vokiškai). Vokiškai parašytus laiškus buvo galima siųsti į Vokietiją, Austriją, Vengriją. Nuo 1916 05 okupacinė valdžia leido siųsti laiškus į JAV. 1917 leista Lietuvoje susirašinėti lietuviškai, bet buvo įvesta griežta laiškų cenzūra. 1918 11 16 įsteigta Pašto v-ba. 1918 12 24 vok. okupacinė valdžia oficialiai pareiškė perduodanti pašto tvarkymo reikalus lietuviams. Jau 1918 12 27 buvo atspausdinti pirmieji lietuviški 10 ir 15 skatikų vertės pašto ženklai su užrašu *Lietuvos pašta*. 1919 pr. Lietuvoje veikė vos 18 pašto įstaigų, metų pab. – jau 93 (apskričių ir valsčių centruose) ir 2 agentūros (kaimuose), jose dirbo 367 tarnautojai. 1920–39 pašto tinklas padidėjo nuo 123 iki 1038 įstaigų. 1922 Lietuva (tuo metu turėjo 126 pašto įstaigas ir 40 pašto agentūrų) tapo Pasaulinės pašto s-gos nare. 1924 pašto siuntas imta pervežti ir oro linijomis. Nuo 1925 visuose paštuose buvo priimama laikraščių ir žurnalų prenumerata. Spauda prenumeratoriams buvo pristatoma tik miestuose. Į paštus ir agentūras spauda ir korespondencija buvo atvežama 1–2 kartus per savaitę. 1920 01 23 išleistas laikr. *Paštininko balsas* pirmasis numeris (iš viso išėjo 5 numeriai), 1926 07 10 – pašto, telegrafo ir telefono tarnautojų mėnesinis žrn. *Paštininkų žodis* pirmasis numeris (leistas iki 1933 12 31), 1934–40 vietoj jo ėjo žrn. *Pašto pasaulis*.

4 d-metyje pagal pašto siuntų skaičių Lietuva užėmė vieną paskutinių vietų Europoje; 1936 vienam gyventojui per metus teko vidutiniškai 15,2 laiško (Belgijoje – 169,0, Danijoje – 76,8, Estijoje – 38,0, Latvijoje – 31,2). 1937 Pašto v-ba turėjo 24 pašto vagonus, 15 autobusų (Klaipėdos kr.) paštui ir keleiviams vežioti, 12 sunkvežimių, 20 lengvųjų automobilių, 42 vežimus ir roges. 1939 Lietuvoje veikė 275 pašto įstaigos, 437 agentūros ir 326 pašto punktai. 1939 09 Lietuvai atgavus Vilniaus kr., jai buvo perduotos 33 pašto įstaigos ir 28 agentūros. 1939 Pašto v-ba turėjo 3 radijo stotis, telefono-telegrafo dirbtuves Kaune, baldų dirbtuves Panevėžyje. 1918–40 Lietuvoje išleisti 479 pašto ženklai. 1920–25 Klaipėdos kr. ir 1920–23 Vilniaus kr. turėjo savus pašto ženklus.

Prasidėjus SSRS okupacijai, 1940 08 vadovavimą Lietuvos paštui perėmė SSRS liaudies komisariato įgaliotinis ryšiams. Ant lietuviškų pašto ženklų buvo užspaustas užrašas *LTSR. 1940.VII.21*. 1940 12 panaikinta Lietuvos narystė Pasaulinėje pašto s-goje. 1940 persiųsta ~40 mln. laiškų ir atvirukų, ~356 000 siuntinių. 1941 pr. iš apyvartos išimti visi lietuviški pašto ženklai, vokai ir atvirukai, įvesti SSRS pašto tarifai. Per Birželio sukilimą sudarius Lietuvos laikinąją vyr-bę buvo perimti ryšių objektai. 1941 08 Vokieti-

Pašto ženklų serija *Angelas* (1990 10 07, dail. V. Skabeikienė)

Pašto blokas *Kovo 11* (1995, dail. A. Každailis)

jos okup. valdžia perėmė visas ryšių įstaigas, tarp jų ir Pašto v-bą (jai vadovavo iki 1944 07 10). Lietuvos paštas veikė pagal Vokietijos nustatytą tvarką. Per II pasaul. karą Lietuvos ryšiai buvo sunaikinti, nebeliko pašto transporto, susisiekimo geležinkeliais.

1944 2 pusėje SSRS vėl okupavus Lietuvą ryšiams vadovauti į Lietuvą buvo atsiųsti pareigūnai iš SSRS. Suaktyvėjo saugumo institucijų veikla, prasidėjo masiniai specialistų trėmimai į Sibirą. Lietuvos paštas buvo tvarkomas pagal Maskvos potvarkius, bet jo veikla suaktyvėjo, nes spauda buvo vertinama kaip pagrindinė propagandos ir agitacijos priemonė. Pašto siuntos buvo gabenamos spec. vagonais ir lėktuvais. Visos siuntos į užsienį ir iš užsienio ėjo tik per Maskvą. Čia jos būdavo peržiūrimos ir tikrinamos. 1949 korespondencijas ir pensijas pradėta pristatyti adresatams visoje Lietuvoje. Vyko pašto operacijų mechanizavimas ir automatizavimas. Kaune buvo įkurta sąjunginė pašto įrangos gamybos įmonė *Promsviaz*. Ji gamino pašto vokų ir atvirukų pardavimo automatus, pašto konvejerius ir kt. produkciją. 1985 veikė 1095 pašto įstaigos (iš jų 791 kaime).

1 lent. **Lietuvos pašto pagr. rodikliai 1950–94**

	1950	1960	1970	1980	1985	1990	1992	1994
išsiųsta laiškų ir atvirukų, mln. vnt.	28	48	92	136	133	92	44	31
pristatyta laikraščių ir žurnalų, mln. vnt.	104	211	442	524	571	652	256	135
išsiųsta siuntinių, tūkst. vnt.	682	698	1 083	1 853	2 045	1 122	140	88

2 lent. **Lietuvos pašto pagr. rodikliai 1996–2006**

Pašto siuntos	1996	1998	2000	2002	2004	2006
korespondencijos siuntos, mln. vnt.	41,9	49,8	45,1	51,1	52,9	55,1
vidaus	27,2	32,2	33,4	40,1	42,0	44,5
išsiųsta į užsienį	6,3	6,6	5,9	5,2	5,2	4,7
gauta iš užsienio	8,4	11,0	5,8	5,8	5,7	5,9
siuntiniai, tūkst. vnt.	123,7	169,8	285,2	159,8	145,8	131,1
vidaus	80,1	114,4	221,5	82,8	63,8	41,3
išsiųsta į užsienį	7,9	10,4	12,2	22,9	21,5	29,4
gauta iš užsienio	35,7	45,0	51,5	54,1	60,5	60,4

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pamažu buvo atkuriama lietuviška pašto atributika. 1990 05 17 išleistas pirmasis ženklinis vokas *Atgimimo ąžuolas*, spalį Kaune atspausdinta ir išleista į apyvartą 4 nominalų pašto ženklų (vienspalvių, be klijų sluoksnio ir neperforuotų) serija *Angelas*. 1991 pab. Leipcigo spaustuvėje atspausdintus pašto ženklus SSRS pasienio tarnyba pusę metų neleido įvežti į Lietuvą. 1991 pab. nutarta atskirti paštą nuo elektron. ryšių, 1992 pr. įsteigtos valst. įmonės *Lietuvos paštas* ir *Lietuvos telekomas* (nuo 2006 TEO LT); tuo metu *Lietuvos paštas* turėjo 51 filialą, paslaugas teikė 997 pašto skyriai (iš jų ~800 kaime). 1992 pašto korespondencija į užs. šalis pradėta siųsti aplenkiant Maskvą – per Kopenhagą, Frankfurtą prie Maino ir kt. miestus. 1992 Lietuva atkūrė narystę Pasaulinėje pašto s-goje. 1993 *Lietuvos paštas* įstojo į Europos valstybių pašto operatorių asociaciją *PostEurop*. 1995 įmonė pertvarkyta, filialų skaičius sumažintas iki 13, 1999 – iki 11 (10 apskričių centrų centr. paštų ir Pašto pervežimo centras Vilniuje), 2006 tapo akc. b-ve. Pašto įstatymas (2002) suteikė galimybę steigtis privačioms pašto ir pasiuntinių paslaugų įmonėms. 2007 pr. veikė 77 pašto ir pasiuntinių paslaugų įmonės, iš jų 11 turėjo leidimą teikti pašto paslaugas. Didžiausia pašto paslaugų teikėja – b-vė *Lietuvos paštas* (įpareigota visoje šalies teritorijoje teikti universaliąsias pašto paslaugas). Pajamos už suteiktas pašto ir pasiuntinių paslaugas didėjo – 2002 sudarė 101,2 mln. Lt, 2004 – 133,4 mln. Lt, 2006 – 196,4 mln. litų. Kasmet išleidžiama po 25–30 rūšių pašto ženklų. Pašto svarb. rodikliai 1950–94 parodyti 1 lentelėje, 1996–2006 – 2 lentelėje. Pav.

Alfredas Antanas Basevičius

ELEKTRONINIAI RYŠIAI (TELEKOMUNIKACIJOS)

Naujos pasaulio techninės ryšio priemonės (pirmoji optinio telegrafo linija Prancūzijoje 1794, elektromagnetinis Morse's telegrafo aparatas Vašingtone 1844, A. G. Bello išrastas telefonas JAV 1876) greitai pasiekė Lietuvą ir paspartino jos ryšių plėtrą. 1834 RI valdžia (daugiausia dėl kar. interesų) priėmė sprendimą optinio telegrafo linija sujungti Sankt Peterburgą ir Varšuvą. Ši linija (baigta 1839) tuo metu buvo pati ilgiausia pasauly-

je (1200 km), turėjo 149 stotis, signalas tarp galinių stočių užtrukdavo 15 min, telegrama iš 100 signalų buvo perduodama per 35 minutes. Per Lietuvą linija ėjo nuo Zarasų per Utenos, Ukmergės apylinkes link Kauno ir Vilniaus. Telegrafo stotys buvo įrengtos Vilniuje (Gedimino pilies bokšte) ir Kaune (Žaliakalnyje). Vilniaus gub. buvo įrengti 22 tarpiniai postai. 1842 optinis telegrafas perduotas Transporto m-jai, buvo eksploatuojamas iki 1854 08 17. 19 a. 5 d-metyje nutiestos telegrafo linijos Ryga–Liepoja–Kretinga–Palanga–Klaipėda ir Klaipėda–Tilžė–Karaliaučius. 1854 Marijampolėje, 1855 Kaune pastatytos magistralinės linijos Sankt Peterburgas–Varšuva elektromagn. telegrafo stotys. 1859 tokios stotys pastatytos Vilniuje (pirmoji telegrama išsiųsta į Sankt Peterburgą) ir Ukmergėje, 1865 jau buvo įrengtos visuose miestuose, per kuriuos ėjo ši magistralė (išskyrus Zarasus): Kaune, Ukmergėje, Panevėžyje, Šiauliuose, Telšiuose, Raseiniuose, Tauragėje. Sparčiai tiesiant naujas glžk. linijas pakeliui visuose miestuose buvo įrengiamos telegrafo stotys. Jų Lietuvoje nuo 2 (1855) padaugėjo iki 303 (1913). Vien Kauno gub. 1912 buvo išsiųstos 222 292 ir priimtos 312 943 telegramos.

Pirmoji telefono linija Lietuvoje nutiesta 1882 rudenį nuo Kretingos per Plungę iki Rietavo, ji sujungė grafų Tiškevičių, Zubovo ir kun-čio Oginskio dvarus. Nepatikslintais duomenimis (archyvai sunaikinti per II pasaul. karą), 1883 Klaipėdoje pastatyta 23 abonentų telefono stotis. 1896 kovo mėn. pradėjo veikti pirmoji 150 abonentų telefono stotis Vilniuje (tuo metu čia gyveno ~150 000 gyv.). Mokestis buvo labai didelis – 75 rb per metus abonentams, gyvenantiems ne toliau kaip 2 varstai nuo stoties, tolimesni abonentai už kiekvieną papildomą varstą mokėjo dar po 15 rublių. 1904 kovą pradėjo veikti 110 abonentų Kauno telefono stotis, 1911 – 63 abonentų stotys Šiauliuose ir Panevėžyje. Per I pasaul. karą beveik visos telegrafo ir telefono ryšio linijos buvo sunaikintos.

Nors sąlygos buvo sunkios, jau 1918 12 26 pradėjo veikti (atkurtos ir nutiestos naujos) telegrafo ir telefono linijos Vilniuje, Kaune, Vilkaviškyje, Šakiuose, Kėdainiuose, Alytuje, Kuršėnuose, Kretingoje, 1919 sausio mėn. ir kt. miestuose. Dalį telefono linijų Pašto v-bai (įk. 1918) perdavė atsitraukdama Vokietijos kariuomenė. 1919 rugpjūtį atkurtas tarptautinis telegrafo ryšys su Latvija, Vokietija, Rusija ir kt. šalimis. 1920 pr. Vilniuje veikė 50 numerių telefono komutatorius, 5 Morse's ir 2 Hugheso telegrafo aparatai. Telefono ryšys buvo įrengtas visose valst. įstaigose. 3 d-metyje sparčiai plėtojosi telefono ryšiai: 1923 pr. telefono laidų ilgis buvo ~31 500 km, 1928 – ~48 900 km. 1923 visi apskričių centrai turėjo vad. centr. baterijos telefono stotis, kurios tiesioginėmis linijomis buvo sujungtos su laikinąja sostine Kaunu. Visos žemesnio nei apskričių centrų lygio telefono stotys buvo vadinamos vietinės baterijos stotimis. Abiejų rūšių telefono stočių negausius abonentus aptarnavo telefonininkės, apskričių centruose abonentai buvo aptarnaujami visą parą. Telefono aparatų Lietuvoje buvo nedaug: 1927 vienas telefonas teko 400 gyventojų, 1935 – 138 gyventojams (pvz., Danijoje – 12, Latvijoje – 31, Estijoje – 66, Lenkijoje – 213 gyventojų). 1928 Kaune pastatytas pirmasis Lietuvoje telefonas automatas. Tarptautinio telefono ryšio pradžia Lietuvoje laikomi 1921. Pirmieji tarptautiniai telefono ryšiai organizuoti su Latvija ir Vokietija, 1928 – su Belgija, Čekoslovakija, Prancūzija, Šveicarija ir Švedija. 1930 sausio mėn. pradėta eksploatuoti ilgiausia tiesioginio ryšio magistralė Kaunas–Berlynas. 1931 daugiakanalis telefono ryšys sujungė Kauną su Karaliaučiumi, Ryga, Maskva. 1935 Klaipėdoje ir 1936 Kaune sumontuotos ir pradėjo veikti pirmosios automatinės telefono stotys. Tarpmiestinis telefono ryšys veikė tik antžeminėmis (oro) linijomis. 1937 Lietuvoje (be Vilniaus kr.) veikė 508 telefono stotys, dauguma jų turėjo po 10–20 numerių. 1938 pradėjo veikti pirmasis teletaipas Kaunas–Berlynas. 1939 Lietuvoje buvo įregistruoti 25 786 telefono abonentai.

Per II pasaul. karą beveik visas Lietuvos ryšių ūkis buvo sunaikintas. Traukdamasi Vokietijos kariuomenė sugadino beveik visus telefono ir telegrafo linijinius įrenginius, susprogdino Kauno ir Vilniaus radijo stotis.

1944 2 pusėje SSRS okupavus Lietuvą pradėta atkurti ryšių ūkį naudojant ir trofėjinę, ir SSRS gaminamą techniką. 1945 imta diegti laidinį radiją. Per kelerius metus laidiniu ryšiu buvo radiofonizuoti visi valsčių ir kolūkių centrai, paštai, ligoninės, parduotuvės,

m-los, valst. įstaigos. Valdžios reikalavimu naujai statomuose gyv. namuose įrengtas laidinis radijas (sudarė galimybę pateikti gyventojams norimą informaciją). 1949 pradėjo veikti fototelegrafas. Morse's ir Baudot aparatus ilgainiui keitė startstopiniai aparatai, 1960 telegrafo ryšys buvo visiškai automatizuotas. Telefono ryšys visiškai automatizuotas 1970 (anksčiau nei Suomijoje, daugelyje R. ir Vid. Europos šalių) – paskutinė rajoninė rankinė telefono stotis pakeista automatine N. Akmenėje, paskutinė kaimo – Liškiavoje. 1973 Vilniuje įdiegtas automatinio rinkimo telefono ryšys su visais rajonų centrais. 8 d-metyje pradėtas diegti skaitmeninis telefono ryšys (9 d-metyje jis pasiekė visus rajonų centrus, kaimo automatinės telefono stotelės sujungtos kabelinėmis linijomis). Pradėta demontuoti telefono ryšio oro linijas, vietinio telefono ryšio tinkluose dekadines-žingsnines stotis keisti koordinatinėmis, kvazielektroninėmis ir elektroninėmis stotimis. 8 d-mečio pr. pradėti kurti bevielio telefono ryšio tinklai, pvz., 300 MHz dažnio ryšių sistema *Altaj*. Ši sistema pamažu įdiegta Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje. 9 d-mečio pr. linijinė radijo telefoninio ryšio sistema įdiegta pagr. magistralėje Vilnius–Klaipėda. Sistema galėjo naudotis automobilių, turinčių spec. įrangą, vairuotojai, be to, magistralės skiriamojoje juostoje kas 3 km buvo įrengti pasikalbėjimo aparatai, iš kurių buvo galima perduoti skubius pranešimus stotyse dirbantiems budėtojams; tai buvo beveik judriojo (mobiliojo) telefono ryšio sistema, kurią Lietuvos ryšių darbuotojai sukūrė padedami Kuibyševo radijo techn. tyrimų moksl. i-to. 1980 Lietuva prisijungė prie tarptautinio abonentinio telegrafo tinklo (telekso). 1983 Vilniuje sumontuota automatinė kvazielektroninė tarpmiestinė telefono stotis *Kvarc*. 1988 pab. Lietuvos ryšininkai pirmą kartą per SSRS okupacijos l-pį suorganizavo nepriklausomas nuo Maskvos tarpmiestinio telefono ryšio linijas per Taliną, Helsinkį ir Suvalkus.

Telefono aparatai (20 a.)

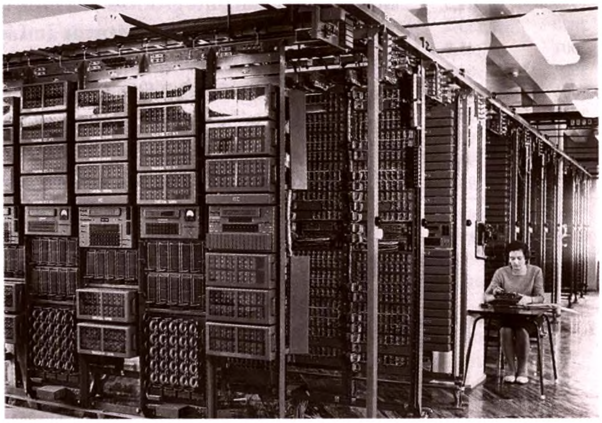

Tarpmiestinio telefono ryšio aparatūra (20 a. 6–7 d-metis)

1974 Fiz. ir mat. i-to (1977 pertvarkytas į Mat. ir kibernetikos bei Fiz. i-tus) skaičiavimo centre sukurta daugiaterminalė sistema *Mokslas* (vyr. konstruktorius L. Telksnys), kurią sudarė 50 vietinių ir nuotolinių tekstinių, 1 grafinis terminalas, grafikų braižiklis, analoginių signalų įvesties ir išvesties įrenginys. Centro įranga galėjo naudotis Vilniuje esantys Lietuvos MA mokslo tiriamieji i-tai. 8 d-mečio vid. ryšių kanalais prie sistemos buvo prijungti Kauno akad. institucijų, Fiziologijos ir kardiologinių susirgimų i-to terminalai. 9 d-metyje Lietuvoje veikė dar keletas didelių daugiaterminalių sistemų (Statistikos v-bos *Statistika*, agropramoninio komplekso *Selchoz* ir kt.). Mat. ir kibernetikos i-to terminalas (veikė 1982–90) skirtąja ryšio linija ir greitaveikos modemu buvo sujungtas su kompiuterių tinklo mazgu (pagrįstu X.25 technologija) Maskvoje. Per šį mazgą Lietuva pirmą kartą galėjo prisijungti prie tarptautinių kompiuterių tinklų *Tymnet*, *Telenet*, *Data link*, *Euronet* ir kitų. 1985 Mat. ir kibernetikos i-to skaičiavimo centre sukurtas SSRS MA duomenų perdavimo tinklo *Akademset* mazgas (pagrįstas X.25 technologija). 1986 tos technologijos pagrindu pradėtas kurti respublikinis duomenų perdavimo tinklas, veikė 2 vietiniai tinklo mazgai Vilniuje, 2 Kaune ir 1 Klaipėdoje.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę parengta rezervinė Lietuvos ryšių valdymo schema; ja pasaulis buvo informuotas apie 1990 01 13 įvykius. SSRS kariuomenei Vilniuje užėmus RTV objektus laidos buvo transliuojamos iš Kauno ir iš laikinų studijų Vilniu-

je. 1991 padedant Norvegijos ryšininkams ant Lietuvos AT pastato sumontuota palydovinio ryšio stotis ir organizuoti nuo Maskvos nepriklausomi tarptautinio telefono ryšio kanalai per Oslo telefono stotį. 1991 tarpmiestinės RI laikų telefono linijos baigtos keisti kabelinėmis. Telefono abonentų skaičius 1950–94 padidėjo 53 kartus, bet buvo gerokai mažesnis negu V. Europos valstybėse, pvz., 1991 Lietuvoje 100 gyventojų teko 21,7, Švedijoje – 68,8, Danijoje – 57,7 telefono. Lietuvos el. ryšiai savo lygiu buvo pažangiausi SSRS ir R. Europoje, bet nei tinklo plėtra, nei jo kokybe neprilygo Skandinavijos ar V. Europos valstybių telefoninio ryšio tinklams. Atsiradus galimybei įrengti bevielį ryšį pagal tarpt. standartų reikalavimus pirmoji tokia sistema NMT-45 (tuo metu labiausiai integruotas korinio telefono ryšio tinklas) įdiegta 1992, jos pirmąja operatore tapo bendra Lietuvos ir Liuksemburgo b-vė *Comliet*. Ji pasiekė maksimalų 15 000 abonentų skaičių (20 a. pab.), 2000–01 naujoji *Comliet* savininkė b-vė *Lietuvos telekomas* (nuo 2006 TEO LT) sistemą išplėtė, panaudojo kaimo vietovėms telefonizuoti ir pasiekė 45 000 abonentų skaičių. 1992 kartu su JAV b-ve *US West* Kaune atidaryta tarptautinio telefono ryšio stotis *Lintel*, per kurią iš Lietuvos buvo galima automatiškai susijungti su JAV, Kanados ir keliolikos V. Europos valstybių telefono abonentais. Tų pačių metų pab. pradėta eksploatuoti didelio galingumo skaitmeninio ryšio linija Vilnius–Varšuva. 1992 padedant Danijos b-vei *NKT Elektronic* paklotas pirmasis optinis skaidulinis (stiklo pluošto) kabelis Vilnius–Kaunas; iki tol tarpmiestinio telefono ryšio kabeliuose kas 3,5 km buvo pokalbių signalo stiprinimo punktai (optiniame kabelyje tokio pastiprinimo nereikia 102 km atstumu). Pradėta naudoti palydovinio ryšio sistema *Eurosat* ir *Intelsat*. Vėliau nutiestos optinės ryšių linijos iki Lenkijos sienos, Kaunas–Panevėžys–Šiauliai–Klaipėda, 1995 pratęstos iki Latvijos, Baltijos jūros, iš Klaipėdos į Tauragę, Marijampolę, Kauną. 1997 Švedijos b-vė *Tellia* savo lėšomis nutiesė povandeninį optinį skaidulinį kabelį per Baltijos jūrą.

3 lent. **Prie skaitmeninių automatinių telefono stočių prijungtų fiksuotojo telefono ryšio linijų dalies kitimas 1997–2007*** (%)

Metai	Dalis
1997	12,4
1998	16,3
1999	24,5
2000	33,2
2001	45,8
2002	64,9
2003	87,6
2004	90,7
2005	92,6
2006	93,9
2007	93,9

* Ryšių reguliavimo tarnybos duomenys

1997 b-vei *Lietuvos telekomas* išduota licencija teikti tarpt., tarpmiestinio ir vietinio telefono ryšio paslaugas, 1998 suteikta teisė iki 2002 pab. būti vienintele fiksuotojo telefono ryšio paslaugų teikėja Lietuvoje. Privatizavus b-vę *Lietuvos telekomas* (valstybė 1998 pardavė 60%, 2000 – 25% turėtų akcijų, 2007 valdė tik 1,58% akcijų) iš esmės pakito ryšių tinklų technol. plėtra. Buvo atnaujintas telefono ryšio tinklas, įrengtos skaitmeninės perdavimo sistemos ir komutacinės stotys (3 lent.). 2003 telekomunikacijų paslaugas pradėjo teikti ir kt. b-vės (2003 pr. jų buvo 12, 2004 pab. – 21, 2005 pab. – 40, 2007 pr. – 52). 2004 visi elektron. ryšių rinkoje veikiantys ūkio subjektai pradėjo veikti pagal ES ryšių reguliavimo sistemą. Didžiausia viešojo fiksuotojo telefono ryšio skverbtis pasiekta 2001 pr. (4 lent.), vėliau fiksuotojo telefono linijų skaičius (5 lent.) ir skverbtis 100 gyventojų mažėjo dėl didelio judriojo ryšio skverbties didėjimo (6 lent.). 2007 pr. Lietuvoje buvo 917 fiksuotojo telefono ryšio stočių. Skaitmeninių stočių imlumas sudarė 92,7% bendro visų stočių imlumo. 2007 pr. prie skaitmeninių telefono ryšio stočių buvo prijungta 93,9% b-vės *Lietuvos telekomas* ir 97,7% alternatyvių teikėjų linijų.

4 lent. **Fiksuotojo telefono ryšio skverbties kitimas 1997–2007*** (%)

Metai	Skverbtis 100 gyventojų	Skverbtis 100 namų ūkių
1997	26,8	73,2
1998	28,3	77,3
1999	31,4	81,8
2000	32,8	84,4
2001	34,0	87,0
2002	33,1	84,4
2003	27,0	68,5
2004	23,9	60,7
2005	23,9	60,6
2006	23,5	59,0
2007	23,4	46,7

* Ryšių reguliavimo tarnybos duomenys

5 lent. **Fiksuotojo telefono ryšio linijų skaičiaus kitimas 1997–2007*** (tūkst.)

Metai	Linijų skaičius
1997	992,6
1998	1 048,2
1999	1 109,8
2000	1 152,6
2001	1 187,7
2002	1 151,7
2003	935,9
2004	824,2
2005	820,04
2006	801,11
2007	729,36

* Ryšių reguliavimo tarnybos duomenys

Viešojo judriojo telefono ryšio paslaugas (GSM-900) Lietuvoje 1995 kovo mėn. pradėjo teikti b-vė *Omnitel*, spalį – *Bitė Lietuva* (iki 1997 *Mobilios technologijos*), 1999 pab. – *Tele2* (iki 2000 *Levi & Kuto*). Per >5 m. judriuoju ryšiu pradėjo naudotis ~329 000 abonentų. Padidėjus konkurencijai nuo 2000 mažėjo judriojo ryšio paslaugų kainos, sparčiai daugėjo abonentų. 2000 judriojo ryšio abonentų skaičius 100 Lietuvos gyventojų buvo gerokai mažesnis už ES 15 šalių senbuvių (sudarė 55%) ir už daugumos vėlesnių ES šalių narių vidurkį. 2000–05 abonentų skaičius labai sparčiai didėjo ir 2005 pab. Lietuva pagal judriojo ryšio skverbtį tarp ES šalių užėmė 2 vietą (po Liuk-

semburgo). 2006 judriojo telefono rinkoje abonentų skaičiaus didėjimas stabilizavosi (per metus padidėjo 8,4%), bet Lietuva vis dar pirmavo ES. 2007 judriojo ryšio operatoriai (*Omnitel*, *Bitė Lietuva* ir *Tele2*) turėjo 2215 bazinių stočių. Daugiausia bazinių stočių buvo Vilniaus (706), Kauno (401) ir Klaipėdos, mažiausiai – Marijampolės (97), Telšių (96), Tauragės (67) apskrityse.

1990 sistema *Mokslas* išsiplėtojo į Lietuvos mokslo ir studijų institucijų kompiuterių tinklą *Litnet* – pirmąjį kompiuterių tinklą Lietuvoje. Vėliau prie *Litnet* plėtros daug prisidėjo Šiaurės šalių kompiuterių tinklo *Nordunet*, JAV ir kt. šalių interneto technologijų specialistai. 1991–93 padedant Norvegijos specialistams per Mat. ir informatikos i-to (iki 1990 Mat. ir kibernetikos i-tas), VU ir KTU skaičiavimo centrų kompiuterius *Litnet* sujungtas su internetu. Ryšiui pritaikyta X.25, elektron. paštui – X.400 technologija. 1992 sukurta Lietuvos elektron. pašto adresų sritis *.lt*. Trys pirmieji antrinių sričių pavadinimai (*ktu.lt*, *mii.lt*, *vu.lt*) buvo suteikti KTU, Mat. ir informatikos i-tui ir VU. Pagrindiniu *Litnet* kūrėju tapo KTU skaičiavimo centras, jame buvo vykdomos šio tinklo operatyvaus valdymo f-jos. 1995 KTU Inform. technologijų plėtros i-tas pradėjo tvarkyti Lietuvos elektron. pašto adresus. 1994 *Litnet* tinkle pradėta taikyti TCP/IP technologija, 1994 įrengtas ryšio kanalas su Norvegija, Lietuva pradėjo naudotis visomis interneto teikiamomis paslaugomis. 1993 b-vė *Omnitel* pagal sutartį su JAV telekomunikacijų b-ve *Sprint* pradėjo teikti pasaulinio duomenų perdavimo tinklo *SprinNet* paslaugas. 1994 Lietuvoje pradėtos teikti bevielio interneto paslaugos. 1995 sukurtas pirmasis interneto tinklalapis, supažindinantis su Lietuva (*neris.mii.lt*), Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo b-koje įrengtas pirmasis Lietuvoje interneto viešosios prieigos taškas. 1994 pradėtas kurti Valstybinių institucijų kompiuterių tinklas (VIKT; jo užduotis – valst. svarbos inform. sistemų duomenų mainai), jis sujungė Seimą, Prezidento instituciją, Vyriausybės kanceliariją, m-jas, Muitinės ir Statistikos dep-tus, apėmė 15 inform. sistemų (*Savivaldybė*, *Apskritis*, *Sodra*, *Vadis* ir kt.). 1996 prie tinklo prijungti 5 didieji miestai (Kaunas, Klaipėda, Panevėžys, Šiauliai ir Utena), jo paslaugomis pradėjo naudotis >40 valst. institucijų. 1997 prijungti 4 apskričių miestai (Alytus, Marijampolė, Tauragė, Telšiai) ir 13 rajonų centrų bei miestų, 1998 – visi kiti rajonų centrai ir miestai. 1999 panaudodamas *Frame Relay* technologiją VIKT pradėjo teikti duomenų ir balso integravimo paslaugas visiems Lietuvos didiesiems miestams, 2000 – visiems miestams ir rajonų centrams. 2001 pradėtos diegti perduodamų duomenų apsaugos priemonės. 2003 VIKT pradėjo teikti fiksuotojo telefono ryšio paslaugas, 2004 buvo sujungtas su Europos administracijų duomenų perdavimo tinklu (*Trans-European Telematics Networks for Administrations*, TESTA). 21 a. pr. daugiau kaip pusė valstybinių ir savivaldos institucijų turėjo savo interneto svetaines. Nuo 2002 į internetą perkeliamos valst. įstaigų teikiamos viešosios paslaugos (gyventojų pajamų, pridėtinės vertės ir pelno mokesčio deklaravimas, įsidarbinimo, sveikatos apsaugos paslaugos, informacijos paieška viešosiose b-kose, social. įmokos, muitinės deklaracijos, statist. duomenys ir kt.). Viešosios paslaugos diegiamos vad. vieno langelio principu, t.y. gaunamos per valstybės ir savivaldos institucijų teikiamų elektron. paslaugų portalą (sukurtas 2003–04), kuris vadinamas valdžios elektron. vartais (*evaldzia.lt*, *epaslaugos.lt* ir *govonline.lt*). Nuo 2004 registruojami interneto domenų liet. vardai. Interneto (daugiausia plačiajuosčio) prieigos rinka sparčiai plečiasi. Kasmet prie plačiajuosčio ryšio prijungiama >100 000 naujų abonentų (7 lent.). Nuo 2006 vykdomas projektas RAIN; juo siekiama sukurti kaimo vietovių inform. technologijų plačiajuostį tinklą ir padaryti internetą prieinamą visiems gyventojams. 2007 pr. interneto paslaugas teikė 113 b-vių. Pav.

Alfredas Antanas Basevičius, Albertas Čaplinskas

6 lent. **Judriojo telefono ryšio abonentų skaičiaus kitimas 2000–07*** (metų pr., tūkst.)

Metai	Abonentų skaičius	Aktyvių abonentų skaičius 100 gyventojų
2000	329,1	9,4
2001	508,9	14,6
2002	993,2	28,5
2003	1 645,6	47,6
2004	2 102,2	61,0
2005	3 051,2	89,2
2006	4 353,4	127,9
2007	4 718,2	139,4

* Ryšių reguliavimo tarnybos duomenys

7 lent. **Plačiajuosčio ryšio technologijas naudojančių abonentų skaičiaus kitimas 2003–07***

Metai	Abonentų skaičius, tūkst.	Skverbtis, %
2003	66,79	1,9
2004	129,05	3,8
2005	234,1	6,9
2006	368,7	10,9
2007**	409,0	12,1

* Ryšių reguliavimo tarnybos duomenys
** 2007 04 01

RADIJO RYŠYS

Pirmoji radijo stotis Lietuvoje įrengta 1910 Kaune, Žaliakalnyje, tuometinėje RI Kauno tvirtovėje. Siųstuvas buvo kibirkštinio tipo, 1,5 kW galios, imtuvas – detektorinis. Anteną sudarė 3 metaliniai stiebai po 50 m aukščio. Stotis transliavo 1700 m banga ir palaikė ryšį su kitomis RI tvirtovėmis. Per I pasaul. karą stotimi naudojosi Vokietijos kariuomenė. Jai pasitraukus, 1919 07 09 stotį perėmė nepriklausomos Lietuvos kariuomenė. Stotis buvo naudojama kariuomenės reikmėms, per ją iki 1923 lapkričio t.p. palaikytas komercinis ryšys su kt. valstybėmis. Per šį l-pį buvo perduota ~500 ir priimta ~25 000 komercinių ir Eltos telegramų. Stoties šaukinys buvo KNS (Kaunas). Sparčiai plėtojantis radijo technikai kibirkštinius radijo siųstuvus keitė lempiniai, kurie galėjo dirbti ir telegrafo, ir telefono režimu. 1920 grupė ryšių specialistų kreipėsi į vyr-bę siūlydama statyti naują 15–16 kW galios radijo stotį, veikiančią 800–10 000 m banga ir galinčią dirbti telefono (radijo transliacija) ir telegrafo režimu. Paskelbtą konkursą naujai stočiai statyti laimėjo pranc. b-vė SFR (*Société Française Radioelectrique*). Stotis buvo pastatyta 1926, bet siųstuvo galingumas dirbant telefono režimu buvo tik 3,5 kW. Didinant galingumą iki numatyto atsirasdavo didelių signalo iškraipymų, todėl nutarta radijo programos transliaciją pradėti mažesniu galingumu. Pirmoji laida iš Kauno radijo stoties transliuota 1926 06 12 (1961 m banga, 153 kHz dažniu). Pirmaisiais metais radijo transliacijos buvo trumpos, 1926 sudarė vos 200, 1927 – 1300, 1928 – 1800 valandų. Telegrafo režimu stotis dirbo 3500 m banga. 1932 stoties darbuotojų jėgomis siųstuvas patobulintas, jo galingumas padidintas iki 7 kW. Pirmoji radijo studija įrengta stoties patalpose, todėl nepavykdavo pasiekti geros transliacijos kokybės. 1928 studija perkelta į Laisvės alėją, 1933 S. Daukanto gatvėje pastatytas radiofono studijų pastatas (čia dirba Lietuvos radijo Kauno red-ja). Studijai persikėlus į naujas patalpas pagerėjo programos kokybė. 1936 pradėjo veikti Klaipėdos radijo stotis, kuri gerokai pagerino Valstybės radiofono programos girdimumą šalies v. dalyje. Siųstuvo galingumas – 10 kW, jis transliavo 531 m banga. Programa iš Kauno studijos į Klaipėdos stotį buvo perduodama per telefono kabelį. 4 d-metyje nuspręsta statyti naują Kauno radijo stotį (ji darbą turėjo pradėti 1940). Jai parinkta vieta Sitkūnuose (17 km į vakarus nuo Kauno), planuojamo siųstuvo galia – 120 kW, darbo banga – 480 metrų. Iki 1940 pastatyta radijo stoties pastatas, dyzelinė el. stotis, planuota pastatyti 240 m aukščio anteną.

1939 03 23 užėmusi Klaipėdos kraštą (ir Klaipėdos radijo stotį) Vokietijos kariuomenė nutraukė Valstybės radiofono programos transliaciją. 1939 10 Lietuvai atgavus Vilniaus kr. imta remontuoti Vilniaus radijo stotį Liepkalnyje (50 kW galingumo, transliavo 236 m banga, pastatyta 1931). Stotis nedideliu galingumu pradėjo veikti 1939 11 26. Anksčiau pradėtos statyti naujos stoties Viršuliškėse iki 1939 pab. spėta pastatyti tik pagr. pastatą.

Prasidėjus SSRS okupacijai Kauno radijo stotis buvo pertvarkyta, jos vadovybė ir darbuotojai atleisti. Per Vokietijos okupaciją stotis įtraukta į Vokietijos radijo tinklą, įvesta laidų cenzūra, reguliariai transliuojamos Trečiojo reicho žinios. Traukdamasi iš Lietuvos Vokietijos kariuomenė susprogdino stotį, išgabeno techn. įrenginius. Per II pasaul. karą sunaikintos visos Lietuvoje veikiančios radijo stotys. SSRS kariuomenei užėmus Vilnių ir čia pastačius kilnojamąją radijo stotį *Pčela*, 1944 07 17 pradėtos transliuoti Lietuvos radijo laidos. Kauno radijas veiklą atnaujino 1944 spalio mėnesį. Buvo montuojami radijo įrenginiai Vilniaus Viršuliškių radijo stotyje. Iš čia 50 kW galios siųstuvu 520 m banga transliacija pradėta 1945 05 15. Kauno radijo stotis (Sitkūnuose) baigta statyti 1950. Iš čia 120 kW galingumo siųstuvu 216 m banga pradėta transliuoti Lietuvos radijo pirmoji programa (1956 – ir antroji), iš Vilniaus buvo transliuojama antroji. Sitkūnuose t.p. buvo sumontuoti du trumpųjų bangų siųstuvai, kurie transliavo radijo programas užsieniui ir SSRS centr. radijo programas Kazachijai bei gretimoms SSRS respublikoms.

Europoje po II pasaul. karo imta sparčiai naudoti naujus radijo bangų diapazonus, atsirado TV stočių, todėl 1947–46 pradėjo trūkti radijo dažnių. 1948 tarptautinėje radijo konf-joje Kopenhagoje Europos radijo ir TV stotims buvo paskirstyti dažniai (dažnių

planas įsigaliojo 1950). Pagal šį planą Lietuvai (iš skirtų SSRS) buvo skirti 3 dažniai vidutinių bangų diapazone – 666 kHz, 1107 kHz ir 1557 kHz, po 2 dažnius ultratrumpųjų bangų diapazone (66–73 MHz) radijo stotims ir kanalai (dažniai) TV stotims Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Viešintose. 666 kHz dažnis skirtas galingai Kauno radijo stočiai, kiti du – sinchroniniais tinklais transliuojančioms nedidelio galingumo stotims (iki 25 kW). Šių tinklų siųstuvai veikė Vilniaus, Kauno radijo stotyse, Klaipėdos, Šiaulių, Viešintų, vėliau buvo pastatyti ir Druskininkų, Tauragės, Visagino TV stotyse, jais transliuotos pirmoji bei antroji Lietuvos radijo programos. Ultratrumpųjų bangų radijo stotys buvo įrengtos TV stotyse ir transliavo pirmąją Lietuvos radijo bei (iki 1990) SSRS pirmąją centrinę (Maskvos) programą. 1973 10 22 Vilniuje pradėtos transliuoti stereofoninės radijo laidos. Jas pamažu ėmė transliuoti ir kt. stotys. 1974 trumposiomis bangomis pradėtos transliuoti Lietuvos radijo programos JAV gyvenantiems lietuviams. 1977 Sitkūnuose pradėjo veikti 500 kW galingumo siųstuvas (666 kHz dažnio banga).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę pasikeitė radijo ir TV programų transliavimo organizavimas: atsisakyta radijo programų transliavimui skirto buvusio R. Europos ultratrumpųjų bangų diapazono (66–73 MHz) ir pereita prie V. Europoje naudojamo vadinamojo FM bangų diapazono (88–108 MHz), leista nustatyta tvarka transliuoti reklamą. Steigėsi privačios radijo ir TV red-jos (studijos), jos rengė programas ir nustatyta tvarka transliavo savo ar nuomojamais siųstuvais. Pirmosioms privačioms radijo red-joms M-1 (pirmoji transliacija 1989 12 31) ir *Radiocentras* (pirmoji transliacija 1991 01 31) buvo išnuomotas vienas Vilniaus ultratrumpųjų bangų siųstuvas. 1991 01 13 valst. perversmo organizatoriams užėmus Lietuvos radijo ir TV transliacijos stotis iš Sitkūnų skubiai buvo pradėtos transliuoti laidos visai Lietuvai ir kt. šalims (radijo signalas pirmiausia pasiekė Lenkiją, Latviją, Estiją, Suomiją, vėliau palydoviniu ryšiu – visą pasaulį).

Ultratrumpųjų bangų stotys buvo uždaromos pamažu, nes ne visi gyventojai 10 dešimtmečio pradžioje turėjo FM bangų diapazono imtuvus. Radijo pramonė dar ~10 m. gamino imtuvus su ultratrumpųjų ir FM bangų diapazonais. Ultratrumpųjų bangų siųstuvai Lietuvoje visiškai išjungti 1998. 2001 06 12 Lietuvos radijo ir televizijos centras pradėjo siųsti radijo programas skaitmeniniu formatu. 2007 Lietuvoje veikė ~200 įvairaus galingumo FM bangų radijo siųstuvų. Apie radijo Lietuvoje veiklą dar skyriuje RADIJAS. *Alfredas Antanas Basevičius, Anicetas Stelingis*

TELEVIZIJA

Pirmoji TV laida Lietuvoje transliuota 1957 04 30 iš Vilniaus TV stoties S. Konarskio gatvėje. Stoties kompleksą sudarė 190 m aukščio metalinis bokštas, techninis ir pagalbiniai pastatai, kuriuose buvo įrengtos studijos, kino ir centr. aparatinės. Siųstuvų salėje buvo sumontuota 15 kW galios TV siųstuvas TTR 15/7,5 ir du po 4 kW galingumo trumpųjų bangų radijo siųstuvai DOŽD-2. TV laidos transliuotos 4 kanalu ir buvo matomos Vilniuje bei 30–40 km spinduliu aplink Vilnių. 1958 Kaune, tuometinės Radijo g-los bokšte (dab. Kristaus Prisikėlimo bažnyčios bokštas), buvo pastatytas 100 W galios retransliatorius TRSO-100 (transliavo 9 kanalu). Mažesnės galios retransliatorius įrengtas Kėdainiuose. 1959 mažos galios retransliatoriai įrengti Panevėžyje ir Druskininkuose. Per retransliatorius perduodamo vaizdo kokybė ne visada buvo gera, todėl vaizdo kokybei gerinti buvo pradėtos statyti radiorelinės stotys. 1960 07 21 baigta statyti Kauno TV stotis Žaliakalnyje. Čia buvo sumontuotas 5 kW galingumo siųstuvas TV331, transliuojantis programą 9 kanalu. Iki 1961 vid., kai baigta statyti radiorelinė linija, programa buvo priimama iš eterio. Giruliuose buvo pastatyta TV stotis su metaliniu 190 m aukščio bokštu ir techn. pastatu. Įrengus radiorelinę liniją Vilnius–Kaunas–Klaipėda 1961 12 27 mažo galingumo siųstuvu Klaipėdoje pradėta transliuoti Lietuvos TV programa. 1961 01 22 pradėjo veikti (8 kanalu transliuojantis) galingas siųstuvas IGLA. Transliuojamą programą buvo galima priimti iki 50 km atstumu. Pastačius radiorelinę liniją Maskva–Vilnius–Ryga Lietuvoje pradėta transliuoti SSRS centrinės TV programa (pirmoji laida – 1961 balandį apie kosmonauto J. Gagarino sutikimą Maskvoje). Kai kurios šios televizijos

Vilniaus TV bokšto maketas

laidos transliuotos per Lietuvos TV siųstuvus. Šiaulių televizijos stotis buvo pastatyta Lieporių gatvėje – įrengta radiorelinės linijos Leningradas–Ryga–Vilnius–Maskva tarpinė stotis (techn. pastatas, 90 m aukščio metalinis stiebas, pagalbiniai įrenginiai), sumontuotas 5 kW galingumo siųstuvas IGLA, transliuojantis 11 kanalu, t.p. du ultratrumpųjų bangų siųstuvai.

Pirmoji laida transliuota 1962 08 18. Pirmosios Lietuvos TV stotys skirtos vienai programai transliuoti, ne visose stotyse buvo vietos antram siųstuvui pastatyti, radiorelinė linija Vilnius–Kaunas–Klaipėda turėjo tik 1 kanalą TV laidoms perduoti, todėl pradėti TV stočių ir radijo relinių linijų rekonstrukcijos ir išplėtimo darbai. Centrinės TV laidos nuolat pradėtos transliuoti 1962 pr. Vilniuje, 1963 Kaune, 1964 Šiauliuose, 1967 Klaipėdoje. Iš pradžių programa į Kauną ir Šiaulius buvo perduodama per sąjunginę radiorelinę liniją (Maskva–Vilnius–Ryga), todėl jai esant užimtai buvo nutraukiamas Lietuvos TV laidų transliavimas. 1970 galinga TV stotis pastatyta Viešintose (12 kanalo 5 kW galios siųstuvas), mažo galingumo retransliatoriai Tauragėje ir Raseiniuose, radiorelinė linija Vilnius–Utena–Viešintos (vėliau pratęsta iki Klaipėdos). 1974 pradėta naujos Vilniaus radijo ir TV stoties statyba Karoliniškėse. Stoties kompleksą sudaro 190 m aukščio gelžb. bokštas su 136 m aukščio metaline antenine dalimi (bendras bokšto aukštis – 326 m). Gelžbetoninėje bokšto dalyje įrengtos aparatinės, jose sumontuoti 3 galingi TV ir 4 ultratrumpųjų bangų radijo siųstuvai, radiorelinės linijos centr. stotis. 165 m aukštyje įrengta apžvalgos aikštelė ir kavinė. Bokštą projektavo Valst. sąjunginis ryšių projektavimo i-tas (Maskva), admin. pastatą, inž. tinklus – Miestų statybos projektavimo i-tas (Vilnius). Stotis baigta statyti 1980 pabaigoje. 20 a. 9 d-metyje aikštelėse už miesto ribų pagal tipinius projektus pastatytos Kauno (Juragiuose), Šiaulių (Bubiuose), t.p. naujos Tauragės, Visagino, Druskininkų radijo ir TV stotys. Šių stočių kompleksą sudaro metalinis 250 m aukščio anteninis stiebas, techn. pastatas, kuriame galima sumontuoti 4 galingus TV ir 4 ultratrumpųjų bangų radijo siųstuvus, radiorelinės linijos stotį.

2003 pab. Lietuvos radijo ir televizijos centras pradėjo transliuoti TV programas skaitmeniniu formatu. 2006 Vilniuje TV programos pradėtos transliuoti antžeminės skaitmeninės TV siųstuvais (jais galima perduoti iki 40 TV programų). 2007 Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio stotyse įrengti skaitmeninės TV siųstuvai. 2007 Lietuvoje veikė >140 įv. galingumo TV siųstuvų. Apie televiziją Lietuvoje dar skyriuje ŽINIASKLAIDA. Pav.

Alfredas Antanas Basevičius, Anicetas Stelingis

Žemės ūkis

Lietuvoje ž.ū. yra vienas seniausių verslų. Jau vidurinio neolito l-piu (~4300–2700 pr. Kr.) baltų protėviai augino galvijus, kiaules, avis, ožkas, kiek vėliau – arklius, sėjo kanapes, soras, kviečiukus, šerytes, šiek tiek vėliau – miežius ir ankštinius augalus. Atsirado kaplinė žemdirbystė, darbo įrankiai iš pradžių buvo raginiai, vėliau ir akmeniniai kapliai. Bronzos (16–6 a. pr. Kr.) ir ankstyvajame geležies (5–1 a. pr. Kr.) amžiuje gyvulininkystė ir lydiminė žemdirbystė jau buvo svarbiausi gyventojų verslai. Senojo geležies amžiaus (1–4 a. po Kr.) viduryje ir 2 pusėje paplitus geležiniams darbo įrankiams ir padargams, ilgainiui pradėjus sėti daugiau rugių, avižų ir kitų varpinių, t.p. ankštinių javų, pluoštinių augalų bei naudoti gyvulius žemei dirbti, svarb. veikla tapo miškinė ir dirvoninė žemdirbystė. Pirmenybė buvo teikiama javams ir linams. Žemei dirbti užteko mažiau žmonių, todėl ūkininkauti galėjo ir pavienė šeima. Gimininė bendruomenė ėmė irti. Ilgainiui gyvuliai ir dirbamoji žemė tapo pavienės šeimos nuosavybe. Paspartėjus ūkio plėtrai ir padidėjus darbo našumui žmonės pradėjo gaminti daugiau ž.ū. produktų, negu reikėjo pramisti. Vyko žemdirbių turtinė diferenciacija. 9–11 a. daugiausia auginta galvijų, arklių, mažiau – kiaulių. Atsirado pūdyminė žemdirbystė. 14–15 a. pagrindinė žmonių veikla buvo žemdirbystė, mažesnės svarbos – gyvulininkystė, medžioklė, žvejyba, bitininkystė.

Prekinė ž.ū. produkcijos gamyba pradėta plėtoti tik nuo 16 a. 2 pusės, kai buvo įvykdyta Valakų reforma, pritaikyta trilaukė (taisyklingo trilaukio) žemdirbystės sistema. Padidėjo ž.ū. produktyvumas. Išsiplėtus V. Europos miestams Lietuvos ūkininkams atsivėrė rinka grūdų ir kitam produkcijos pertekliui realizuoti. 17 a. 2 pusėje ūkis pradėjo smukti. Buvo juntama visos Europos ek. depresija. Lietuvoje jos padariniai buvo didesni, nes valstiečių padėtis buvo prasta. Be to, kraštą itin nuniokojo 17 a. vidurio LDK karai su Švedija ir labiausiai su Rusija, dėl jų, bado ir maro žuvo beveik pusė gyventojų. Atkuriamas ūkis dar kartą labai nukentėjo per Šiaurės karą (1700–21) ir 1709–11 metų marą. Ž.ū. krizė truko d-mečius, ūkis pradėjo atsigauti ir pasiekė 17 a. 1 pusės lygį tik 18 a. 2 pusėje. Suintensyvėjo ž.ū. produktų gamyba. Ją skatino imli V. Europos rinka. V. Europos šalyse, pirmiausia D. Britanijoje, Vokietijoje, Švedijoje ir Olandijoje, nuo 18 a. 2 pusės padidėjo ž.ū. produktų, ypač linų ir javų, poreikis. Tokią paklausą atitiko ir to l-pio Lietuvos eksporto struktūra: apie 3/4 eksporto vertės sudarė javai ir linai. Dvarininkai, siekdami didesnių pajamų, atkūrė nuo 16 a. plėtojamą palivarkinį ūkį, didino lažą ir pinigines prievoles. Vėl ėmė didėti atodirbinė ir labiausiai piniginė renta. Baudžiauninkai nepajėgė įsigyti gerų gyvulių, padargų, neįstengė atlikti prievolių išsiplėtusiuose dvarų arimuose. Žemė vis labiau buvo alinama. Daugiau galimybių įsitraukti į prekinius piniginius santykius turėjo tik patys turtingiausi valstiečių, pirmiausia valstybinių, vad. karališkųjų, ūkiai. Didėjantį turtinį baudžiavinių ūkių skaidymąsi vis labiau lėmė diferencijuotos feod. rentos normos, kurios vertė valstiečius ieškoti optimalių ūkininkavimo galimybių.

Rusijai valdant Lietuvą naujieji poslinkiai dvarų ir valstiečių ūkiuose iki 1861 iš esmės buvo kiekybiniai. Jų tikslas – didinti Lietuvos dvarų pajamingumą, keliant rentos normą stiprinti baudžiauninkų priespaudą. Valstiečių ūkis buvo dar labai silpnai orientuotas į rinkos poreikius, jo ek. galimybes lėmė feod. rentos norma. Iki 18 a. pab. daugelyje Vid. ir R. Europos šalių baudžiava buvo objektyvus veiksnys, lėmęs šalių ūkio raidą. 19 a. pr. daugelio šalių vyr-bių nutarimais reglamentuojama arba naikinama baudžiava reiškė, kad vietoj senųjų feod. santykių ima plėtotis ir stiprėti rinkos santykiai, pirmiausia miestų pramonėje, vėliau ir kaime. Rinkos santykių formavimasis Lietuvos žemės ūkyje prasidėjo 18 a. pab.–19 a. pradžioje. Dvarininkai pradėjo pirkti tobulesnį ž.ū. inventorių, įvesti daugialaukes sėjomainas, daugiau laikyti darbinių gyvulių. Stambiems ūkiams plėtotis ir plačiau naudoti samdomąją darbo jėgą trukdė baudžiava. Ūk. ir polit. raidos verčiama Rusijos vyr-bė 1861 panaikino baudžiavą (Užnemunėje ir Klaipėdos krašte ji panaikinta 1807). Pagal baudžiavos panaikinimo nuostatus dvarininkai ir toliau liko visos žemės savininkai. Valstiečiai gavo asmens laisvę ir teisę išsipirkti sodybinę žemę; iki tol dirbtą laukų žemę jie galėjo išsipirkti tik dvarininkui sutikus. Miškus, iš dalies ir ganyklas, valstiečiai turėjo nuomotis iš dvaro už pinigus ir atodirbius, todėl 1861–62 Lietuvoje kilo valstiečių bruzdėjimų. Po 1863 sukilimo Rusijos valdžia, norėdama atitraukti Lietuvos valstiečius nuo sulenkėjusių bajorų, valstiečių reformos raidą paspartino. Buvo panaikintos laikinosios valstiečių prievolės dvarui, jie gavo teisę per 49 metus išsipirkti skirtinę žemę. Tai pagreitino rinkos santykių įsigalėjimą žemės ūkyje ir 19 a. 7 d-mečio pab. Lietuvoje jau susiformavo ž.ū. rinkos sistema. Rinkos santykių įsigalėjimas buvo susijęs su tam tikra ž.ū. gamybos pažanga. Dvarų ūkiuose ši pažanga pirmiausia pasireiškė gamybos įrankių tobulėjimu. Primityvūs gamybos įrankiai, kurie iki to laiko buvo valstiečio nuosavybė ir kuriais jis dirbo dvarininko žemę, buvo keičiami tobulesniais, juos dabar įsigydavo patys dvarininkai ir jais turėjo dirbti samdomi darbininkai. Plėtojantis rinkos santykiams gerokai pakito ž.ū. specializacija. Liet. gubernijų pagrindinė ž.ū. kryptis iki 19 a. pab. buvo laukininkystė, daugiausia javų ir linų auginimas. Nuo 19 a. pab. buvo labiau plėtojama gyvulininkystė. Tolesnę ž.ū. raidą lėmė vidaus ir išorės veiksniai: palanki geografinė šalies padėtis ir pasaulinė ek. konjunktūra. Iki I pasaul. karo Lietuvos ž.ū. didesnės pažangos nepadarė. P. Stolypino pradėta žemės reforma (1906–14) palietė tik nedidelę Lietuvos dalį. Vyravo eksten-

1 lent. **Žemės naudojimas Lietuvoje**

Plotas (tūkst. ha)	1913	1930	1939	1950	1970	1990	1994*	2000	2005
žemės ūkio naudmenos	4 380	4 254	4 430	4 250	3 595	3 513	3 513	3 371	3 368
ariamoji žemė	2 830	2 518	2 935	2 994	2 478	2 292	2 958	2 882	2 871
pasėliai:	2 144	2 039	2 591	2 293	2 286	2 214	2 557	1 557	1 750
javai	1 610	1 324	1 688	1 493	856	1 084	1 218	980	956
bulvės	188	152	220	225	174	112	117	109	74
linai	58	81,8	86	76	44	23	9,8	9	4
cukriniai runkeliai	–	0,6	9	26	26	32	27	28	21

* 1994 pakeista ž.ū. naudmenų skaičiavimo metodika: ariamąja žeme laikomos ir kultūrinės pievos, pievoms priskirtos ir natūralios ganyklos

syvi žemėnauda, buvo laikoma daug pūdymų, nederlingų pievų ir ganyklų (1 lent.). Rugiai užimdavo ~40% visų pasėlių. Žemė buvo dirbama primityviais padargais, palyginti menkai tręšiama, todėl derlius buvo nedidelis. Lietuvos dab. teritorijoje 1913 buvo (tūkst. ha): 4380 ž.ū. naudmenų, iš jų ariamosios žemės 2830 (pasėlių 2144, pūdymų ir dirvonų 686), pievų 750, ganyklų 770, sodų 30. Iš bendro pasėlių ploto 75,1% užėmė javai, 2,7% linai, 8,8% bulvės, 0,7% daržovės, 0,9% šakniavaisiai, 11,7% daugiametės ir vienametės žolės, 0,1% kiti augalai. Vid. derlingumas (t/ha): javų 0,96, linų pluošto 0,29, šakniavaisių 21, bulvių 7,9, daugiamečių ir vienamečių žolių šieno 3,1. Bendrasis derlius (tūkst. t): grūdų 1537, linų pluošto 17, bulvių 1489, šakniavaisių 420, daugiamečių ir vienamečių žolių šieno 793, pievų šieno 1200. 1913 produktyviųjų gyvulių, perskaičiuotų į sutartinius galvijus, buvo 1 524 000. Iš karvės per metus primelžta ~1200 kg pieno. Pagaminta 167 000 t mėsos (skerdenos), 837 000 t pieno, 277 mln. kiaušinių. Vid. vienam gyventojui pagaminta 270 kg pieno, 62 kg mėsos (skerdenos). Žemės ūkiu vertėsi ~80% visų šalies gyventojų, prekinės produkcijos buvo pagaminama mažai.

Per I pasaul. karą (1914–18) Lietuvos ūkis labai nukentėjo. Nuo 1916 pr. iki 1918 03 31 į Vokietiją buvo išvežta ~50 500 arklių, 28 428 t gyvulių mėsos, ~29 600 paukščių. Dėl karo veiksmų sudegė 1200 kaimų (14 270 sodybų), 2000 vienkiemių, 270 dvarų – iš viso 57 080 trobesių. Dingo daug inventoriaus. Išnaikinta pusė gyvulių. 1919 Lietuvoje, palyginti su 1913, buvo mažiau: 38% arklių, ~48% galvijų, ~44% kiaulių, ~30% avių. Labiau nukentėjo stambūs dvarai, daugelis jų liko be šeimininkų.

Lietuvai atkūrus nepriklausomą valstybę keitėsi polit., ek. ir socialinė padėtis, pertvarkytas šalies ž.ū., kuriuo labiausiai rėmėsi LR ekonomika. Nemažai žemės savininkų per karą pasitraukė į Rusiją. Daugelio jų ūkiai buvo apleisti, žemės praskolintos bankams, kuriems išnykus per karą dingo ne tik dvarininkų, bet ir visų gyventojų santaupos. Šalia stambių karo sugriautų dvarų, buvo daug bežemių ir mažažemių. Pramonė nebuvo išplėtota, gyventojus reikėjo aprūpinti darbu kaime. Buvo pertvarkomi žemės nuosavybės santykiai. Pagal 1922 Žemės reformos įstatymą į žemės fondą sukaupta be savininkų likusi, majoratinių ir didelių dvarų (dvarininkams buvo paliekamas dvaro centras su 80 ha žeme, po 1929 – su 150 ha žeme) žemė pirmiausia buvo skiriama bežemiams, mažažemiams ir kariams savanoriams. Rėžinė žemės dirbimo sistema naujomis sąlygomis netiko, tokie kaimai buvo skirstomi į vienkiemius. Reformos metu buvo sukurta 159 100 vienkiemių, užimančių 1,66 mln. ha žemės; vid. ūkio plotas 10,4 ha. Neišskirstytos į vienkiemius žemės liko 330 000 ha.

Žemės buvo sausinamos (kasami grioviai), naikinami servitutai. Pradėta taikyti nuo 6 iki 10 laukų sėjomainą. 1928 mokesčiams rinkti žemė pagal derlingumą suskirstyta į keturias rūšis. Pirmos rūšies žemės buvo 6,9%, antros – 27,34, trečios – 33,94, ketvirtos – 29,89%. Sudarant žemės paskirstymo pagal rūšis suvestinę Lietuvos teritorija suskirstyta į apygardas ir sritis. Reforma apėmė ~60% Lietuvos ploto ir iki 1940 nebuvo baigta. Vykstant reformai sparčiai didėjo ž.ū. gamyba. 3 d-mečio 1 pusėje ž.ū. kryptys buvo javų, linų, pieninių galvijų, lašininių kiaulių, vištų, žąsų auginimas. 1928–29 sumažėjus užs. rinkoje javų ir daugiausia linų pluošto kainoms imta daugiau auginti galvijų, bekonų, paukščių, ž.ū. vis labiau įgavo gyvulininkystės kryptį. Augalininkystė buvo per-

Melioracijos darbai Dotnuvos laukuose (1924–27)

Javapjūtė Kupiškio apskrityje (1929)

tvarkoma gyvulininkystės poreikiams tenkinti. Didėjo pašarinių šakniavaisių ir sėtinių žolių plotai.

Lietuvos dab. teritorijoje 1939 buvo (tūkst. ha): ž.ū. naudmenų 4430, iš jų ariamosios žemės 3070 (pasėlių 2591, pūdymų ir dirvonų 479), pievų 790, ganyklų 526, sodų 44. Iš bendrojo pasėlių ploto 65,2% buvo javų, 3,3% linų, 0,3% cukrinių runkelių, 8,5% bulvių, 1,1% daržovių, 2,3% pašarinių šakniavaisių, 19,1% daugiamečių ir vienamečių žolių, 0,2% kitų augalų. 1934–38 vid. derlingumas (t/ha) buvo: javų 1,13, linų pluošto 0,36, cukrinių runkelių 20,3, šakniavaisių 21,3, bulvių 11,9, daugiamečių ir vienamečių žolių šieno 2,64. Bendrasis derlius (tūkst. t): grūdų 1865, linų pluošto 28, bulvių 2537, šakniavaisių 1199, daugiamečių ir vienamečių žolių šieno 1298, pievų šieno 1163. 1938–39 visų produktyviųjų gyvulių, perskaičiuotų į sutartinius galvijus, buvo 1 712 000. Iš karvės per metus buvo primelžiama ~1400 kg pieno. 1938–39 per metus vid. pagaminta ~180 000 t mėsos (skerdenos), 1 240 000 t pieno, 270 mln. kiaušinių; vienam gyventojui teko 58 kg mėsos (skerdenos), 400 kg pieno.

1919–29 ž.ū. produktų kainos vidaus ir užs. rinkoje Lietuvos ūkininkams buvo palankios. Sunkiau ž.ū. produkciją buvo realizuoti nuo 1929 prasidėjus pasaulinei ž.ū. perprodukcijos krizei, kuri truko beveik iki II pasaul. karo. Eksportuota daugiausia grūdų, linų pluošto, sėmenų, bekono, sviesto, paukštienos ir kiaušinių. Didž. pajamų dalis gauta iš gyvulininkystės produktų (~56%), laukininkystės produktai sudarė ~37%, kiti ž.ū. produktai – ~7% eksporto. 1929–39 sviesto eksportas padidėjo 8,5, mėsos – 3, linų pluošto – 1,5 karto. Daugiausia ž.ū. produkcijos buvo eksportuojama į D. Britaniją ir Vokietiją (70–80% viso eksporto). Lietuvos vyr-bė stengėsi palaikyti nekintančias supirkimo kainas. Ž.ū. produktai ir gaminiai 1919–40 sudarė ~90% viso Lietuvos eksporto.

1930 buvo 920 000 įvairių ž.ū. padargų, 544 traktoriai. ~10% visų ūkių (be ūkių iki 1 ha) visai neturėjo mašinų. Miner. trąšų 100 ha ariamosios žemės buvo sunaudojama (cnt): 1930 – 47,4, 1935 – 35,2, 1938 – 43,1. Svarbią reikšmę LR žemės ūkiui turėjo ž.ū. kooperacija. Lietuvoje buvo įsikūrę daug ž.ū. produkcijos gamintojų kooperatyvų ir akcinių b-vių (*Pienocentras*, *Maistas*, *Linas*, *Sodyba*), kurios plėtojo perdirbimo pramonę. Gerėjo kaimo social. būklė. Be Žemės ūkio a-jos (įk. 1924), veikė 4 aukštesniosios ir 9 žemesniosios ž.ū. m-los. 1924 žemės ūkis einamųjų metų kainomis davė 782,5 mln. Lt, 1938 – 539,3 mln. Lt, 1939 – 577,9 mln. Lt nac. pajamų. Skaičiuojant sugretinamosiomis 1939 kainomis ž.ū. davė pajamų: 1924 – 353,2 mln. Lt, 1938 – 555,4 mln. Lt. 1924–38 grynoji ž.ū. produkcija padidėjo 1,57 karto, vid. metinis prieaugis – 3,3%. Ž.ū. produkcijos lyg. svoris tarp nac. pajamų skaičiuojant sugretinamosiomis 1939 kainomis, sumažėjo nuo 55,90% (1924) iki 45,43% (1938). Bendroji ž.ū. gamyba 1924–39 padidėjo ~1,36 karto. 1919–39, t.y. per 20 nepriklausomybės metų, ž.ū. produkcijos gamyba didėjo kasmet vid. 3,5–4%. 20 a. 4 d-metyje žemės ūkyje buvo sukuriama beveik pusė šalies nac. pajamų, jame dirbo daugiau kaip 3/4 savarankiškų darbuotojų. Ž.ū. produkcija sudarė ~80% visos šalies eksporto vertės.

1940 SSRS okupavus Lietuvą buvo sunaikinta į rinką orientuota Lietuvos ž.ū. struktūra, pakeista žemėvalda ir pradėta diegti sovietinė ž.ū. sistema. Šios sistemos esmė: valstybinė ž.ū. nuosavybė, sukolektyvintas darbas, komandinis valdymas. Buvo taikomi sov. gamybos išdėstymo principai. 1940 07 22 vad. Liaudies seimas paskelbė žemės, jos gelmių, miškų ir vandenų nacionalizaciją ir žemės reformos principus. 1940 08 05 buvo

priimtas MT nutarimas apie valst. žemės fondo sudarymą, bežemių ir mažažemių valstiečių aprūpinimo žeme tvarką. Pagal šį nutarimą į valstybinį žemės fondą turėjo būti paimta: visos valst. ir vietos s-bių žemės, kurios nereikalingos valstybei ir s-bėms; visos dvarininkų žemės su sodybomis, trobesiais, gyvu ir negyvu inventoriumi; visos bažnyčių, parapinės, vienuolynų ir kitų religinių org-jų ir įstaigų žemės; žemės piliečių, kurie gyvena miestuose, bet patys žemės nedirba ir turi kitų pragyvenimo šaltinių, išskyrus sodybas ir ne didesnius kaip 10 ha žemės sklypus, priklausančius darbininkams, žemesniesiems tarnautojams, mokytojams, t.p. asmenims, turintiems ypatingų nuopelnų liaudžiai, mokslui ir menui; ta bendro žemės ploto dalis (perviršis), kuri priklauso didesniems kaip 30 ha valstiečių ūkiams. Į valstybinį žemės fondą buvo paimta ~600 000 ha. Iš šios žemės 215 600 ha buvo paskirta valst. įmonėms ir org-joms, kita žemė – bežemiams ir mažažemiams gyventojams.

Pradėtas diegti sovietinis ž.ū. gamybos modelis. Įkurta 42 mašinų ir traktorių stotys, 283 mašinų ir arklių nuomojimo punktai, suvalstybintos ž.ū. kooperatyvų s-gos (*Pienocentras*, *Linas* ir kt.), nustatytos parduoti valstybei ž.ū. produkcijos normos už labai mažą kainą, pagal ūkio dydį diferencijuoti mokesčiai ir natūrinės prievolės, paskelbtas prievartinis paskolos obligacijų pasirašymas, valst. valdymo ir savivaldos struktūrų valymas, visose valdymo grandyse įsteigtas komisarų statusas, visuomenė skubiai rengiama būsimai kolektyvizacijai. 1941 01 įkurtas pirmasis Lietuvos dab. teritorijoje kolūkis (Akmenės vlsč.). 1941 06 prasidėjo masinis ūkininkų (daugiausia stambiųjų) šeimų trėmimas iš Lietuvos į neapgyvendintas ar retai apgyvendintas SSRS vietoves. Sov. sistema reformos metu mažiau engė smulkius ūkius, palyginti su vidutiniais ir stambiais, o vietoj stambių privačių ūkių kūrė valstybines ž.ū. įmones (sovchozus – tarybinius ūkius), todėl mažėjo gamyba, dalis žemės 1941 pavasarį liko neapsėta.

Prasidėjęs karas su Vokietija sutrukdė tolesnį Lietuvos ž.ū. kolektyvizavimą. Lietuvos laikinoji vyr-bė 1941 07 paskelbė, kad sov. valdžios atimta žemė grąžinama buvusiems savininkams. Vokietijos okup. valdžia, ignoravusi J. Ambrazevičiaus vadovaujamą vyriausybę, žemę laikė karo grobiu ir tik 1943 pavieniams ūkiams išdavė nuosavybės dokumentus jų pačių valdomai žemei. Likę represuotų žmonių ūkiai, valst. ūkiai, mašinų ir traktorių stotys buvo perduota Rytų krašto žemės valdymo b-vei *Ostland*. Įkurta keletas kitų ž.ū. b-vių (*Ostland-Faser*, *Tabakindustrie Ostland* ir kt.). Vokiečių b-vės perėmė buvusių Lietuvos b-vių *Lietuvos cukrus*, *Maistas*, *Linas*, *Lietuvos ūkis*, *Pienocentras* išlikusį turtą. Pagal okup. valdžios įregistruotus ūkių ek. rodiklius ūkininkai privalėjo vykdyti ž.ū. produkcijos privalomųjų pardavimų normas. Už parduotą produkciją buvo leidžiama įsigyti pram. prekių. Be natūrinių prievolių, buvo įvesti piniginiai mokesčiai už gyvulius ir asmens mokestis. Už prievolių nevykdymą okup. valdžia rekvizuodavo gyvulius, kitą turtą, taikydavo kardomąsias priemones.

1944 2 pusėje SSRS vėl okupavus Lietuvą buvo tęsiama 1940–41 pradėta žemės reforma. Priv. ūkio dydis buvo apribotas iki 20 ha, o aktyviai rėmusiems Vokietijos okup. valdžią – iki 5 ha; buvo konfiskuojami trobesiai, gyvuliai, inventorius. Sov. valdžia už labai mažą kainą vėl įvedė ž.ū. produkcijos pardavimo prievoles. Mokesčiai ir prievolės pirmaisiais pokario metais buvo mažiau diferencijuoti pagal ūkių dydžius negu 1941. Jau 1947 prasidėjo ekonomiškai stipresnių ūkių griovimas, kaimas rengiamas masinei prievartinei kolektyvizacijai. Tarp ūkių buvo išskirta vad. buožių ūkių kategorija, kuriai buvo taikomas iki 20 kartų didesnis mokestis negu vidutiniškai Lietuvoje, daugelis ma-

2 lent. **Žemės ūkio produkcijos gamyba**

	1939	1950	1960	1970	1980	1990	1994	2000	2005
bendras grūdų derlius, tūkst. t	1 820	1 172	1 619	2 353	2 292	3 265	2 138	2 731	2 870
bendras cukrinių runkelių derlius, tūkst. t	146	349	484	526	559	912	462	881	798
pagaminta mėsos (skerdenos), tūkst. t	127	192	212	390	422	530	224	186	232
primelžta pieno, tūkst. t	1 600	851	749	2 490	2 524	3 157	1 896	1 725	1 862
surinkta kiaušinių, mln. vnt.	176	31	438	701	95	1 272	714	692	864

Lietuvos žemdirbystės mokslinio tyrimo instituto laukai (Kėdainių rj., 1957)

žiau turtingų ūkininkų vėliau priskirti vad. buožių pakalikų grupei. 1948 daliai labiau pajamingų ūkių mokestis buvo dar padvigubintas. Ūkiai į buožių ūkių kategoriją buvo įtraukiami ne tik pagal turimos žemės plotą, bet ir pagal individualią atranką, atsižvelgiant į svetimos darbo jėgos naudojimą ūkyje (1482 ūkiai), pajamas iš ž.ū. mašinų, malūnų (382 ūkiai) bei kitus požymius (792 ūkiai). Buožių ūkių kategorijai priskirti ūkiai nepajėgė sumokėti uždėtų mokesčių ir savininkai būdavo represuojami. Ištremtųjų ūkininkų žemės buvo perduodamos tarybiniams ūkiams ir kolūkiams. 1948 valst. įmonės valdė 170 000 ha žemės. 1947 įsteigtas pirmasis po karo M. Melnikaitės kolūkis (Dotnuvos vlsč.), 1948 pab. jau buvo įsteigta 614 kolūkių. 6032 kolūkiai (1950) valdė 2 549 000 ha žemės. Daugėjo mašinų ir traktorių stočių ir mašinų ir arklių nuomojimo punktų. Valst. įmonės ir kolūkiai buvo steigiami naudojant ek. ir fiz. smurtą (vien 1948 05–1949 iš Lietuvos ištremta >70 000 žm., 98,3% jų ūkininkai ir jų šeimų nariai, 1949–50 aprašytas ~80 000 žemės mokesčio skolininkų turtas), todėl labai sumažėjo žemės ūkio gamyba (2 lent.). 1949, palyginti su 1939, arklių sumažėjo 29%, kiaulių – 52%, karvių – 45% (gyvulių ir naminių paukščių skaičiaus kaita 3 lent.), atsirado laisvų, niekam nepriskirtų žemių (1948 buvo 553 000 ha).

1953, baigus kolektyvizaciją, javų derlius siekė 0,47 t iš ha (3 kartus mažesnis negu iki II pasaul. karo). Dėl mažo derlingumo, didelių pardavimo prievolių, mažų supirkimo kainų dauguma kolūkių neturėjo kuo atsiskaityti už darbą (mokėti už darbadienius). Kolūkiečių pragyvenimo pagr. šaltinis (~76% pajamų) buvo jo asmeninis pagalbinis (0,6 ha dydžio) vienam kiemui skirtas ūkis. 1958 panaikintos kolūkiečių asmeninio ūkio prievolės; ėmė daugėti gyvulių, 50% padidėjo ir kolūkiečių asmeninės pajamos. 1958 iš mašinų ir traktorių stočių traktoriai ir ž.ū. inventorius parduotas kolūkiams. Ž.ū. kapitaliniams įdėjimams pradėti skirti didesni asignavimai iš biudžeto (1959 – 40 mln. rb, 1965 – 76 mln. rb, 1970 – 172 mln. rb). 1959–60 žemės ūkio gamyba ėmė didėti ir siekė prieškarinį lygį. Apsirūpinimas pagr. fondais skaičiuojant vienam darbuotojui žemės ūkyje buvo 1,5 karto mažesnis negu kitose šakose. Gamybinių fondų struktūra nebuvo racionali, daugiausia stokota apyvartinių lėšų, todėl blogėjo jų panaudojimas, mažėjo fondograža. Nuo 1953 kolūkių ir tarybinių ūkių gyvenvietėse pradėta gyv. namų statyba. Stambinant ūkius daugelis kaimų buvo paskelbti neperspektyviomis g-tėmis ir gyventojams tekdavo namą kelti į centrinę ūkio g-tę. Nuo 1967 pradėta gyventojus masiškai iškeldinti iš vienkiemių. Tais metais jų panaikinta 1830, 1969 – 3610, 1971–75 – 20 880. Per šį l-pį į g-tes iš vienkiemių persikėlusiesiems pastatyta 16 920 gyv. namų. 1966–80 kasmet žemės ūkį palikdavo 24–25 tūkst. žmonių, ~75% jų – darbingi.

1965–70 buvo imtasi priemonių ž.ū. padėčiai gerinti: padidintos ž.ū. produkcijos supirkimo kainos, nurašytos ūkių skolos, nustatyti nekeičiami ž.ū. produkcijos supirkimo planai. Vyko intensyvūs melioravimo darbai (iki 1969 pab. drenažu nusausinta ~1 mln. ha žemių), naudota daugiau miner. trąšų (1969 1 ha ariamosios žemės teko >500 kg miner. trąšų). 1969 kiekvienam Lietuvos gyventojui buvo pagaminta 792 kg pieno, 118 kg mėsos, pagerėjo kolūkiečių darbo užmokestis (4,6 rb už darbo dieną). Nac. pajamos iš ž.ū. siekė 37% visų pajamų (1939 – 65%). Nors į kolūkius ir tarybinius ūkius buvo daug investuojama, didesnę dalį pagamintos produkcijos davė gyventojų asmeniniai pagalbiniai ūkiai. 1970 juose buvo

3 lent. **Gyvulių ir naminių paukščių skaičius** (tūkst.)

	1941	1945	1951	1961	1981	1990	1996	2002	2006
galvijai	1 054	617	731	1 223	2 215	2 422	1 065	751	800
kiaulės	1 068	496	723	1 720	2 551	2 730	1 270	1 010	1 114
avys	611	353	378	371	62	64	32	12	29
arkliai	546	345	384	232	77	77	77	64	63
ožkos						3	14	23	22
naminiai paukščiai						17 486	8 744	6 576	9 397

46% visų karvių, 34% kiaulių, 25% avių. Per visą SSRS okupacijos l-pį ž.ū. įmonės, labiausiai 1974–75, buvo stambinamos. Ūkio vid. dydis siekė 3700 ha, ž.ū. naudmenų – 2900 ha. Prie Žemdirbystės i-to buvo įkurtas Lietuvoje didžiausias 9000 ha eksperimentinis ūkis, pradėti kurti tarpūk. susivienijimai, kurie apėmė 4–8 ūkių teritoriją. Kartu ūkiai specializavosi auginti techn. augalus ir paukščius. 1975 pab. buvo įsteigta 60 tarpūkinių susivienijimų gyvulininkystės kompleksams statyti; jie jungė >500 ūkių. Didelius gyvulininkystės kompleksus statė ir pavieniai ekonomiškai stipresni ūkiai. Šių kompleksų statybos l-piu beveik sustojo mažesnių ūkinių objektų statyba. Visos statybinės medžiagos ir kredito ištekliai buvo skiriami gyvulininkystės kompleksų statybai. Juos pastačius atsirado koncentruotos taršos židinių, kurie blogino gretimų vietovių ekol. būklę, didėjo epizootijos pavojus. ~7–8 kartus pabrango vieno gyvulio stovėjimo vieta, bet padidėjo darbo našumas, sumažėjo pašarų sąnaudos produkcijos vienetui pagaminti. Ūkių stambinimas, gyvulininkystės kompleksų statyba ir kt. priemonės laukiamo efekto nedavė, nors pagr. produkcijos gamyba didėjo. Dideliuose ūkiuose sunkėjo darbų organizavimas, didėjo pervežimo išlaidos, blogiau buvo paskirstomas technikos naudojimo laikas. Darbo našumas žemės ūkyje didėjo dėl padidėjusių kapitalinių įdėjimų. Pagal ž.ū. gamybos mastą vienam gyventojui Lietuva nuo 1975 lygiavosi į ekonomiškai stiprias Europos šalis. Sparčiai didėjo gamybos savikaina, nes ~20% sunaudojamų pašarų Lietuva įsiveždavo iš svetur. Palyginti su 1960, pieno savikaina 1970 padidėjo 2 kartus, galvijų ir kiaulių priesvorio savikaina – 2,5–3 kartus. Įmonių kapitalas dėl neūkiškumo, mažo darbo intensyvumo buvo naudojamas blogai, nors statistika pateikė darbo našumo didėjimą (100 kg pieno pagaminti 1960 reikėjo 15,9 h, 1970 – 10,1 h, 1990 – 4,77 h). Statistikoje buvo pateikiamas tik tiesioginį darbą atliekančiųjų, bet nepateikiamas pagalbinio ir aptarnaujančiojo personalo darbas, todėl darbo našumas buvo dirbtinai didinamas. Nors darbai buvo mechanizuoti, bet per 50 m. gyvulių nelabai padaugėjo. Gyventojų asmeniniuose pagalbiniuose ūkiuose išauginti gyvuliai buvo parduodami kaip visuom. ūkių gyvuliai, todėl sunku tiksliai nustatyti darbo sąnaudas produkcijos vienetui pagaminti. Daugiausia ž.ū. produkcijos Lietuva gamino 1985–90. Ž.ū. produkcija sudarė 28–31% nac. pajamų, kartu su ž.ū. žaliavų perdirbimo pramonės produkcija – daugiau kaip 50%. 1940–90 Lietuvoje gyventojų padaugėjo 30%, o ž.ū. produkcijos gamyba – 2,4 karto, todėl ~30% pagamintos mėsos ir ~38% pieno produktų buvo parduodama už Lietuvos ribų. Palyginti su nepriklausomos Lietuvos l-piu, labai padidėjo augalų derlingumas. 1986–90 kasmet vid. buvo gaunama (t/ha): grūdų 2,7, bulvių 14,5, pašarinių šakniavaisių 47, linų pluošto 0,48. Apie 80% augalininkystės produkcijos buvo sušeriama gyvuliams. 1990 Lietuvoje buvo 2321 tūkst. galvijų, 842 tūkst. karvių, 2435 tūkst. kiaulių. 1986–90 kasmet buvo pagaminama 531 tūkst. t mėsos, 3154 tūkst. t pieno, 1287 mln. kiaušinių. ~46% pagamintos ž.ū. produkcijos sudarė galvijininkystės produkcija (pienas, galvijiena), ~15% kiaulininkystės, ~13% pašarinių augalų, ~9% grūdų, ~6% bulvių, ~11% kt. produkcija. Lietuva turėjo intensyvų ž.ū. su gerai išplėtota pieno ir mėsos gyvulininkyste, kuri duodavo 87–88% visos prekinės produkcijos. 1990 žemės ūkyje buvo >50 000 traktorių, 12 000 javų kombainų, 29 000 sunkvežimių, buvo sunaudojama 22% visos Lietuvoje naudojamos el. energijos. Iki 1990 buvo nusausinta 2,6 mln. ha žemių, 41 000 ha plote įrengtos dvipusio vandens reguliavimo (sausinimo ir drėkinimo) sistemos. Nors žemės ūkiui buvo skirta ~25% visų kapitalinių įdėjimų, jis gerokai atsiliko nuo ekonomiškai stiprių V. Europos, Skandinavijos šalių.

1990 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę svarbiausi ž.ū. politikos tikslai buvo: įvykdyti žemės reformą, privatizuoti kolūkių ir tarybinių ūkių turtą, sukurti naują kainų ir pajamų palaikymo sistemą. 1991 priimti Piliečių nuosavybės teisių atkūrimo į išlikusį nekilnojamąjį turtą, Žemės reformos, Žemės ūkio b-vių ir kt. įstatymai. Vadovaujantis šiais įstatymais ž.ū. pertvarkytas ir privatizuotas dviem būdais: žemė ir išlikęs kitas nekilnojamasis turtas grąžintas savininkams ar jų įpėdiniams (restitucija), bendru darbu sukurtas turtas privatizuotas jį sukūrusių asmenų. Nedidelis valst. žemės plotas buvo

4 lent. **Pagrindinių maisto produktų suvartojimas**
(vienam gyventojui kilogramais per metus)

	1937–39	1955	1960	1970	1980	1990	1994	2000	2005
grūdų produktų	125	153	145	113	111	109	138	137	120
pieno ir jo produktų	303	263	413	464	415	479	296	272	283
mėsos ir mėsos produktų	68,5	43	54	72	81	90	50	50	71
kiaušinių, vnt.	152	113	152	208	253	306	170	175	191
daržovių (be bulvių)	45	79	92	86	77	79	67	88	104
vaisių ir uogų	33	...	...	...	47	34	46	63	77
cukraus	17,5	10,1	24,0	37,0	43,5	43,5	23,1	27,9	23,0

parduotas investuotojams. Iki 2005 pab. buvo atkurta nuosavybės teisė 797 000 pretendentų į 3,8 mln. ha plotą; tai sudarė 92,5% ploto, kurio prašė piliečiai, siekdami atkurti nuosavybės teises. Žemės restitucija ir žemės pardavimas tik privatiems asmenims turėjo įtakos privatiems plotams didėti, nes juridiniai asmenys iš pradžių ž.ū. paskirties valst. žemės įsigyti negalėjo. 2005 iš 2 747 000 ha ž.ū. paskirties žemės tik 1,7% (46 700 ha) priklausė juridiniams asmenims.

Per žemės reformą privatizavus buvusių kolūkių ir tarybinių ūkių turtą susiformavo naujo tipo ūkiai: ūkininkų ūkiai, žemės ūkio bendrovės ir kitos ž.ū. įmonės, gyventojų sodybiniai ūkiai (2–3 ha žemės savininkai). 2005 buvo 85 900 ūkininkų ūkių, 543 ž.ū. b-vės ir kitos įmonės, 153 100 gyventojų sodybinių ūkių. Kolūkių ir tarybinių ūkių turtas buvo smulkinamas, skaidomas į technol. kompleksus ir parduodamas ūkio darbuotojams už jiems išmokėtas bendrąsias ir ž.ū. įmonių investicines išmokas. Ūkių darbuotojai turtą įsigydavo daugiausia pajų pavidalu. Nepakankamai apgalvotai vykdant ž.ū. reformą, mažėjant mokiai paklausai ir silpnėjant ek. ryšiams su po SSRS suirimo susikūrusiomis NVS šalimis ž.ū. gamyba labai sumažėjo. Įtaką darė ir didelė 1992 sausra. 1992, palyginti su 1989, augalininkystės gamyba sumažėjo 41%, gyvulininkystės – 38%. Sumažėjo ir pagrindinių maisto produktų vartojimas skaičiuojant vienam gyventojui: mėsos ir kiaušinių apie ketvirtadalį, pieno – apie trečdalį, bulvių – per pusę (4 lent.). Lietuvos vyr-bė ėmėsi stabilizuoti ž.ū. gamybą. Nuo 1992 pab. nustojo reguliuoti ž.ū. produkcijos supirkimo kainas, todėl kainos didėjo ir gamyba tapo rentabili. Ūkininkams ir b-vėms buvo skirti lengvatiniai kreditai sėklai, trąšoms ir chemikalams. 1993 parengta ž.ū. (ūkininkų) veiklos plėtojimo programa. Joje buvo numatyta subalansuoti gyvulių skaičių ir pašarų bazę, aprūpinti gyventojus pagrindiniais maisto produktais, iš valst. biudžeto skirti lėšų bendrojo naudojimo keliams tiesti, sodyboms elektrifikuoti ir telefonizuoti, melioracijos sistemoms rekonstruoti, lengvatiniams kreditams gauti, sodyboms statyti. 1997 Liuksemburge įvykusiame ET posėdyje Lietuvos ž.ū. tapo pripažinto europinio ž.ū. modelio sudėtine dalimi. Svarbiausi šio modelio bruožai yra tvarus daugiafunkcis ž.ū. ir kaimo plėtra. Dėl šalies polit., ek. ir social. pokyčių daugėjo ūkininkų ūkių (5 lent.) ir kito ž.ū. produktų gamybos proporcijos. Nuo 1995 didesnę dalį ž.ū. produkcijos pradėjo gaminti augalininkystės šakos. Jose didelių augalų plotų struktūros pokyčių neįvyko. Sumažėjo linų, padidėjo bulvių, vasarinių rapsų, lauko daržovių pasėlių plotai. Teritorinė augalininkystės specializacija, susiklosčiusi 20 a. 6–9 d-metyje, mažai pakito ir pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais. Javininkystė išlieka svarbiausia augalininkystės, galvijininkystė – gyvulininkystės šaka.

Lietuvai tapus ES nare (2004) žemės ir maisto ūkis plėtojamas pagal bendrąją ES politiką. Sudaromos palankios sąlygos stabiliai ūkinei, socialinei ir gamtosauginei žemės ir maisto ūkio bei kaimo plėtrai.

21 a. pradžioje ž.ū. svarbiausias investicijų šaltinis buvo ES struktūrinių fondų parama, Kaimo plėtros plano ir Kaimo rėmimo programos priemonės, kuriomis siekiama sudaryti palankesnes ūkininkavimo sąlygas mažiau tinkamose ūkininkauti vietovėse, skatinti tausojamąją žemdirbystę,

5 lent. **Lietuvos ūkininkų ūkiai**

	1913	1939	1990	2005*
ūkininkų ūkių skaičius, tūkst.	207,4	354,8	2,9	85,9
jų turimos žemės plotas, tūkst. ha	4 042	4 507	48,75	104,8
žemės sklypo vid. plotas, ha	19,5	12,7	16,8	12,2

* Ūkininkų registre įregistruoti ūkiai

S. Stasilevičienės karvių ferma (Rokiškio rj. s-bė, 2006)

Laukų purkštuvai *Agrovizijos* parodoje (2006)

padėti modernizuotis smulkiesiems ūkiams. Ž.ū. ir kitoms kaimo verslo įmonėms svarb. fin. paslaugą teikia Ž.ū. paskolų garantijų fondas. Suaktyvėjusi ž.ū. ir maisto produktų rinka, pakilusios ž.ū. produkcijos supirkimo kainos ir fin. parama bei palankesnės kreditavimo sąlygos sudarė galimybę (2005) ž.ū. subjektams sukaupti pakankamai kapitalo ilgalaikėms investicijoms. Pagal Kaimo plėtros plano priemones žemės ūkiui 2004–06 išmokėta 988 mln. Lt, o pagal Bendrojo programavimo dokumento priemones skirta 663 mln. Lt. Padidėjo tiesioginės užs. investicijos žemės ir miškų ūkiui, žuvininkystei; 2005 skirta 160,4 mln. Lt (0,9% visų užs. investicijų šalyje). Žemdirbiams mokamos tiesioginės išmokos. Gamybos masto didėjimą skatino atsiradusi galimybė be tarifinių apribojimų eksportuoti ž.ū. ir maisto produktus į ES šalis bei parama eksportui į ne ES šalis. Spartų eksporto į ES šalis didėjimą lėmė tai, kad per trumpą l-pį Lietuvos gamintojai, pasinaudoję narystės ES siekiančioms šalims 2000–06 l-piu suteikta fin. parama pagal Specialiąją žemės ūkio ir kaimo plėtros programą, prisitaikė prie ES reikalavimų ir pagerino produkcijos kokybę. Lietuviškos produkcijos eksportą į ne ES šalis skatino maisto gaminių eksporto grąžinamųjų išmokų sistema. 2005 išmokų suma už mėsą, mėsos produktus ir gyvus gyvulius buvo ~32,9 mln. Lt, už pieno produktus – 44,4 mln. Lt.

Bendroji žemės ūkio produkcija didėja: 2003 sudarė 4498 mln. Lt, 2004 – 4555 mln. Lt, 2005 – 5067 mln. Lt, iš jos augalininkystės produkcija – 2571,8 mln. Lt, gyvulininkystės produkcija – 2495,6 mln. Lt. Žemės ūkiui tenkanti pridėtinės vertės dalis šalies bendrojoje pridėtinėje vertėje 2002 sudarė 6,4%, 2006 – 5%. Žemės ūkyje sukurta bendrojo vidaus produkto (BVP) dalis 2000 sudarė 7,2%, 2001 ir 2002 – 6,4%, 2003 – 5,8%, 2005 – 5,1%. 2005 ž.ū. naudmenos užėmė 3 368 000 ha, iš jų 2 873 000 ha ariamosios žemės, 1 750 000 ha pasėlių (žemėlapis). Iš bendro pasėlių ploto 56,6% sudarė javai, 0,2% linai, 6,2% rapsai, 1,2% cukriniai runkeliai, 4,2% bulvės, 1,1% lauko daržovės, 0,7% pašariniai šakniavaisiai. Palyginti su ES šalimis, Lietuvoje vyrauja smulkesni ūkiai, bet daugėja stambesnių specializuotų ūkininkų ūkių, juose auginamų daržovių ir veisiamų sodų, uogynų plotai užima 10–40 ha ir daugiau. Daugėja ekologinės gamybos ūkių. 2001 jų buvo 290 (6,47 tūkst. ha sertifikuotos žemės plotas), 2002 – 393 (8,78 tūkst. ha), 2003 – 697 (23,29 tūkst. ha), 2004 – 1179 (42,96 tūkst. ha), 2005 – 1811 (69,4 tūkst. ha, t.y. daugiau kaip 1% visų šalies ž.ū. naudmenų). 2005 ūkiuose buvo laikoma (tūkst.): 800 galvijų (iš jų 416,5 karvių), 1114,7 kiaulių, 62,6 arklių. Iš karvės per metus primelžta 4312 kg pieno. Per metus pagaminta (tūkst. t) 232 mėsos (skerdenos), 1862 pieno, 864 mln. kiaušinių. 2005 žemės ūkyje buvo sukurta 5,1% viso šalyje sukurto BVP. Ž.ū. ir maisto produktų dalis sudarė 12,8% (4213 mln. Lt) eksporto. Palyginti su kt. veiklos rūšimis, ž.ū. užėmė 5 arba 6 vietą po apdirbamosios gamybos, didmeninės ir mažmeninės prekybos, transporto, sandėliavimo ir ryšių, nekilnojamojo turto nuomos ir kitos verslo veiklos bei statybos. 2005 žemės ūkyje dirbo 194 300 darbuotojų. Vienam darbuotojui teko 34 700 Lt BVP. Šio sektoriaus našumas atsiliko nuo kitų ES šalių ir Lietuvos ūkio šakų našumo. Didinti našumą – vienas svarbiausių Lietuvos ž.ū. konkurencingumo palaikymo veiksnių. Buvo siekiama gerinti ūkių struktūrą, aprūpinimą naujausia ž.ū. technika ir spręsti problemas, susijusias su ūkininkų amžiumi ir ūkio dydžiu. Lietuvoje vyrauja maži pusiau natūriniai ūkiai, ūkininkų amžius nepalankus konkurencingam ūkiui plėtoti. 60% ūkininkų buvo 54 m. ir vyresni, tik 14% – iki 40 metų (2005).

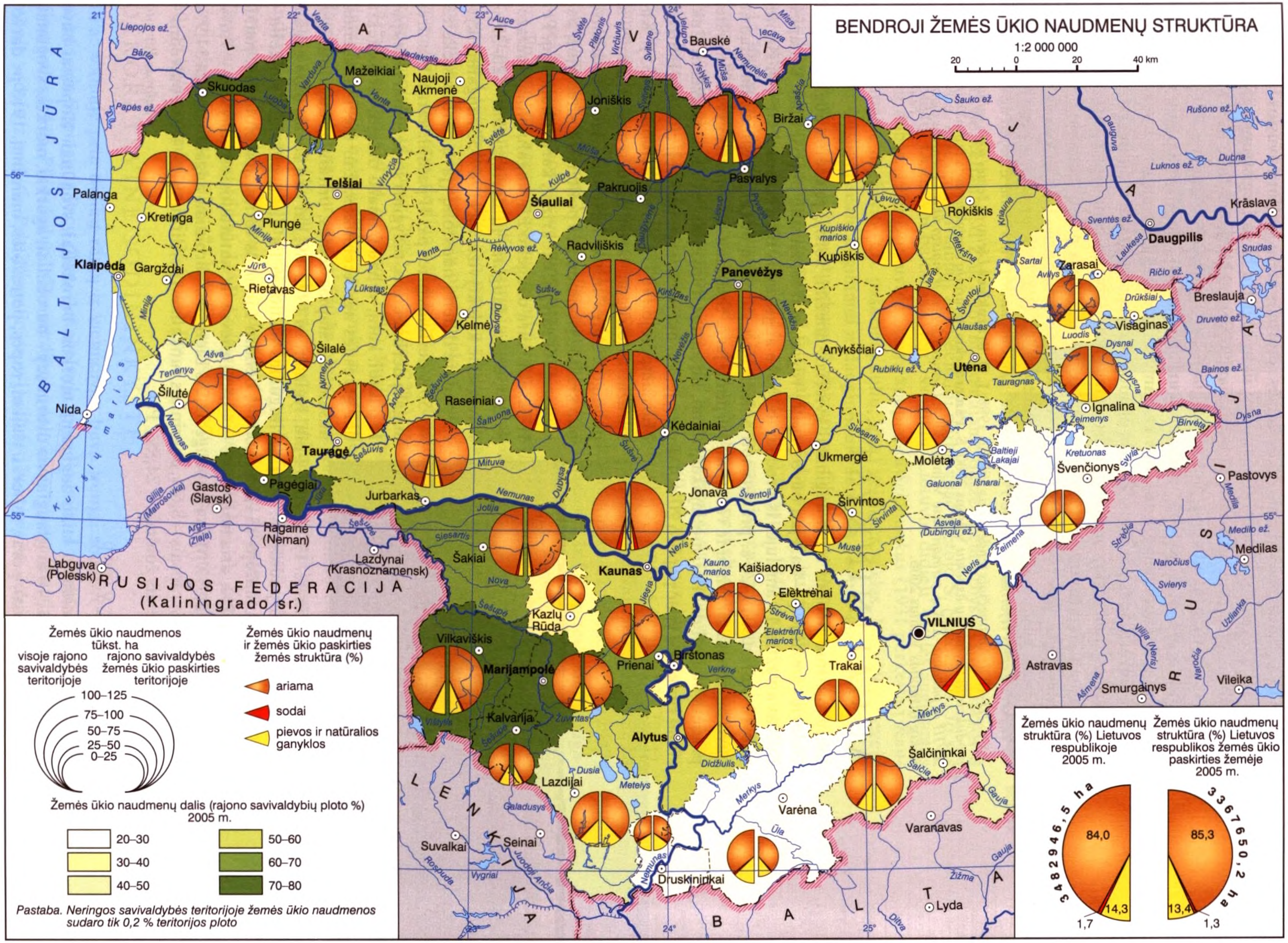
BENDROJI ŽEMĖS ŪKIO NAUDMENŲ STRUKTŪRA
1:2 000 000
20 0 20 40 km
Žemės ūkio naudmenos tūkst. ha
visoje rajono savivaldybės teritorijoje
rajono savivaldybės žemės ūkio paskirties teritorijoje
100–125
75–100
50–75
25–50
0–25
Žemės ūkio naudmenų ir žemės ūkio paskirties žemės struktūra (%)
ariama
sodai
pievos ir natūralios ganyklos
Žemės ūkio naudmenų dalis (rajono savivaldybių ploto %) 2005 m.
20–30
30–40
40–50
50–60
60–70
70–80
Pastaba. Neringos savivaldybės teritorijoje žemės ūkio naudmenos sudaro tik 0,2 % teritorijos ploto
Žemės ūkio naudmenų struktūra (%) Lietuvos respublikoje 2005 m.
3 482 946,5 ha
84,0
14,3
1,7
Žemės ūkio naudmenų struktūra (%) Lietuvos respublikos žemės ūkio paskirties žemėje 2005 m.
3 367 650,2 ha
85,3
13,4
1,3
BALTIJOS JŪRA
LATVIJA
LENKIJA
BALTARUSIJA
RUSIJOS FEDERACIJA (Kaliningrado sr.)
VILNIUS
Kaunas
Klaipėda
Šiauliai
Panevėžys
Alytus
Marijampolė
Telšiai
Tauragė
Utena

Efektyviam žemės naudojimui trukdė žemės reformos metu susiformavusios labai smulkios privačios valdos. 2006 01 01 ūkininkų ūkių registre buvo įregistruota 85 900 ūkių, jų vid. dydis – 12,2 ha. Buvo 3% ūkių, valdančių per 50 ha, jiems teko 42% visų deklaruotų žemės ūkio naudmenų ploto. Palyginti su 15 Europos Sąjungos šalių ūkininkų ūkių struktūra, Lietuvoje labai mažai konkurencingų ūkių. Dalis komercinių ūkių valdo didžiulius ž.ū. naudmenų plotus, turi kt. gamybinių išteklių, jiems geriau sekasi konkuruoti dėl investicinės paramos. Žemės naudojimo fragmentiškumą didina tarp sugrąžintos privačios žemės įsiterpę laisvos valst. žemės plotai. Netinkamos formos ir dydžio plotai sunkina ūkininkavimą, efektyvų technikos naudojimą ir naujų technologijų diegimą.

L: M. Treinys *Talkos galia (žemės ūkio kooperacija vakar ir šiandien)* Vilnius 1990; **G. Vaskela** *Žemę išdalysim iki rudens...* Vilnius 1990; **B. Povilaitis** *Lietuvos žemės ūkis 1918–1940: jo raida ir pažanga* Vilnius 1997; **G. Vaskela** *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.: analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas* Vilnius 1998; **I. O. Bražukienė** *Lietuvos žemės ūkio raida XX amžiuje produkciniu teritoriniu aspektu* Vilnius 2000; **S. Pamerneckis** *Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga–XIX a. pirmoji pusė* Vilnius 2004; *Lietuvos žemės ir maisto ūkis / Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas* Vilnius 2006.

Feliksas Klupšas

AUGALININKYSTĖ

Lietuvoje nuo neolito buvo auginami kviečiai, miežiai, soros, pradėtos auginti ropės. Geležies amžiuje (1–4 a.) jau buvo paplitę rugiai, avižos, žirniai, pupos, linai, kanapės. Bulvės atvežtos 17 amžiuje. Iš pradžių jos buvo auginamos tik dvaruose. Grikiai žinomi nuo 18 amžiaus. 19–20 a. pradėti sėti ankštinių ir varpinių augalų mišiniai, daugiausia buvo auginama žieminių ir vasarinių varpinių javų. Sparčiau plėtojantis gyvulininkystei pradėta auginti dobilai, motiejukai, vikiai, liucernos, runkeliai, morkos, griežčiai. Cukriniai runkeliai ypač paplito 20 a. 4 d-metyje, kai buvo pastatyti pirmieji cukraus fabrikai Marijampolėje (1931) ir Pavenčiuose (1935). Kukurūzai, kvietrugiai, rapsai pradėti auginti nuo 20 a. pabaigos. Augalininkystės raida labai priklausė nuo krašto visuomeninės polit. ir ek. situacijos, pasaul. rinkos sąlygų, ek. krizių, karų, okupacijų. Per II pasaul. karą daugelio ž.ū. augalų plotai sumažėjo 20–50% ir daugiau, jų derlingumas – 20–35%. Priverstinė kolektyvizacija (1949–53) augalininkystei padarė didelių nuostolių (javų derlius siekė tik 40–50% derliaus prieš pat II pasaul. karą). Bendras augalų derlingumas, palyginti su derliumi prieš pat II pasaul. karą, vėliau pamažu didėjo; tai pasiekta dėl geresnės agrotechnikos, ž.ū. mechanizacijos, nusausinus šlapias žemes, pritaikius augalininkystės mokslo laimėjimus. 1990–2006 l-piu, lyginant su 1973–89, kai visų žemės ūkio augalų derlingumas buvo padidėjęs, javų derlingumas padidėjo tik 1,6%, cukrinių runkelių – 15–17%, bulvių sumažėjo 13–15%. 2006 iš bendro Lietuvos teritorijos ploto ž.ū. naudmenos užima 53,2%, ariamoji žemė – 44,8%, pievos ir natūraliosios ganyklos – 7,6%, sodai ir uogynai – 0,9%. Miškais apaugę 32,2% Lietuvos. Varpiniais augalais apsėta 34,9%, ankštiniais – 2,5%, rapsais – 8,6%, cukriniais runkeliais (perdirbimui) – 1,0%, bulvėmis – 1,0%, daugiametėmis žolėmis – 24,8%. Pav.

Javų laukai (2005, Kėdainių rj., Akademija)

Vaclovas Petraitis

DARŽININKYSTĖ

Lietuvoje nuo seniausių laikų auginama morkos, burokėliai, svogūnai. Kopūstai buvo auginami jau 13 a., 16 a. (daugiausia dvaruose) – burokėliai, agurkai, morkos, svogūnai, pastarnokai, krienai, porai, salierai, ridikai, ropės, petražolės, mairūnai. 1913 įv. daržovėmis buvo apsodinta ~13 000 ha (0,7% viso pasėlių ploto). Valstiečiai savo poreikiams sėklų auginosi patys. Daržovių selekcijos darbai Lietuvoje pradėti 1924 Dotnuvos se-

Svogūnų laukas

Salotų ir kopūstų laukas

lekcijos stotyje, vėliau tęsti Ž.ū. a-jos mokomajame darže, Žemdirbystės i-te. Daržovių sėklininkystę, selekciją, tiriamąjį agrotechninį darbą ypač plėtojo S. Nacevičius. Jo sukurtos kopūstų 'Dotnuvos baltarusiškieji', svogūnų 'Lietuvos didieji' veislės auginamos Lietuvoje ir dabar. 1930 Dotnuvoje įkurta koop. d-ja *Sėklininkas* (1931 perkelta į Kauną), kuri augina daržovių (t.p. pašarinių žolių, linų) veislines sėklas. Nuo 1939 beveik visų augalų veislinių sėklų auginimui ir dauginimui vadovavo koop. s-ga *Lietūkis*. Daugumą daržovių sėklų ji importuodavo iš Vokietijos, Olandijos, Danijos. Daržoves supirkdavo ir eksportuodavo Lietuvos ž.ū. smulkiųjų šakų ir spec. kultūrų d-jų s-ga *Sodyba*. 1939 daržovių eksportuota 7422 t, importuota 131 tona. 1940 daržovės augintos ~14 300 ha (0,6% viso pasėlių ploto). Daržininkystė sparčiau ėmė plėtotis po II pasaul. karo. 1956 daržovių selekcijos grupė iš Žemdirbystės i-to perkelta į Vytėnų sodininkystės ir daržininkystės bandymų stotį (nuo 1987 Sodininkystės ir daržininkystės i-tas). 1963 visų kategorijų ūkiuose daržovės augintos 21 900 ha (0,9% viso pasėlių ploto; bendras derlius 33 300 t), 1986 – 19 800 ha (0,8% viso pasėlių ploto; bendras derlius 535 700 t). Buvo auginama >50 rūšių daržovių ir prieskoninių augalų. Šiltadaržiai 1986 užėmė 172 ha plotą, juose kasmet išauginta ~21 000 t daržovių. Sėklų auginimu ir realizacija (nuo 1947) rūpinasi susivienijimas *Sėklos*. 1986 išauginta 144,6 t daržovių ir 1,4 t prieskoninių augalų sėklų; trūkstamos sėklos importuojamos.

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo sumažėjo auginamų daržovių plotai. Kūrėsi ž.ū. b-vės, ūkininkų ūkiai. Kai kurie jų ėmė auginti daržoves. 2004 buvo auginamos daržovės 20,4 tūkst. ha (0,9% viso pasėlių ploto). Iš lauke auginamų daržovių kopūstinės daržovės užėmė 37% daržovių pasėlių ploto, burokėliai ir morkos – 40–43%, kt. daržovės – 20%. Bendras derlius 342,8 tūkst. t, derlingumas 16,8 t/ha. Daugiausia daržovių eksportuojama į Latviją (29%), Vokietiją (22%), Rusiją (14%), importuojama iš Danijos (41%), Lenkijos (19%), Ispanijos (12%), Rusijos (10%). 2006 Lietuvoje pramoniniai stikliniai šiltnamiai užėmė 65 ha, pramoniniai polietileniniai šiltnamiai (Kėdainių, Šilutės, Tauragės rj. s-bių teritorijose) – 500 ha plotą. Didžiausią stikliniuose šiltnamiuose išaugintų daržovių dalį (16 000 t) kiekvienais metais rinkai teikia 7 stiklinių šiltnamių įmonės, sudarančios Lietuvos šiltnamių asociaciją: b-vė *Kietaviškių gausa* (15 ha), UAB *Agro-Neveronys* (9 ha), UAB *Kauno šiltadaržiai* (3 ha), *Pagirių šiltnamiai* (20 ha), ž.ū. b-vė *Dembavos šiltnamiai* (6 ha), UAB *Kėdainių šiltnamiai* (10 ha), A. Žemaičio gėlininkystės ir daržininkystės ūkis (24 ha). Šiuose šiltnamiuose vid. metinis agurkų derlingumas 30–45 kg/m^2, pomidorų 25–35 kg/m^2. Pav.

Aleksandras Kmitas

DEKORATYVINĖ SODININKYSTĖ

18 a. Vilniuje prie didikų rūmų ir vienuolynų buvo įrengti sodai ir parkai. Svarbesni sodai: prie Sapiegų ir Pacų rūmų Antakalnyje, prie Radvilų rūmų dab. Tilto g., Bernardinų sodas ir kiti. Pilies kalno ir Bernardinų sodai vėliau tapo pirmaisiais Vilniaus visuomenės sodais ir parkais. Prie daugelio prov-jos dvarų buvo įveisti dekoratyviniai sodai ir parkai su gėlynais, medžių alėjomis, vandens telkiniais. Dažn. jie buvo nedideli, geometrinio plano, su tiesiais spinduliniais takais, aptverti aukštomis iš akmenų sumūrytomis

A. Čiapo sodas (Naujoji Akmenė)

Ceropegijos

tvoromis. Nuo 19 a. pr. seni sodai ir parkai rekonstruoti, plėsti, įveista daug naujų didelių su egzotiniais medžiais peizažinių parkų Užutrakyje, Lentvaryje, Trakų Vokėje ir kitur. Iki II pasaul. karo Lietuvoje būta ~250 dvarų parkų. Įv. dekoratyviniai želdynai buvo įrengti prie mokslo ir mokymo įstaigų, ligoninių, įmonių, bažnyčių, dekoratyviniais medžiais buvo apsodinamos miestų g-vės, užmiesčio keliai, valstiečių sodybos, jose buvo įrengiami gėlių (rūtų) darželiai. Pav. *Mindaugas Navasaitis*

GĖLININKYSTĖ

Žinių apie gėlininkystę Lietuvoje yra iš 16 amžiaus. Gėlės 18 a. pab.–19 a. pr. buvo auginamos miestų ir dvarų želdynuose, vienuolynų parkuose ir soduose, ypač Vilniaus didikų ir vienuolynų. Didelę reikšmę gėlininkystės plėtotei turėjo Gardine (1775) ir Vilniuje (1781) įkurti bot. sodai. 1923 gėlininkystės centru tapo Kauno bot. sodas. 1930 Kaune gėlėms auginti buvo pastatyta 2000 m^2 šiltnamių. Gėlininkystė ypač buvo plėtojama nuo 20 a. 7 d-mečio. Įkurta apželdinimo trestų ir gėlininkystės ūkių, įrengta daug gėlynų miestų parkuose, aikštėse, skveruose, išplėsta šiltnamių statyba. Nuo 1959 rengiamos gėlių parodos (daugiausia Vilniuje), nuo 1996 – mugės *Lietuvos žiedai*, metų pavyzdinių sodybų konkursai. 1980 Kaune įkurtas Gėlių selekcininkų susivienijimas, nuo 1998 jis pertvarkytas į Lietuvos gėlių selekcininkų d-ją (įkurta Vilniuje; vadovė D. Dainauskaitė). 1984 visuom. šiltnamiuose gėlėmis buvo apsodinta 38 ha (29 ha žieminiuose šiltnamiuose, 9 ha plėveliniuose), inspektuose – 2,5 ha, lauke – 78 ha; išauginta 22 mln. skinamųjų gėlių, ~2 mln. vazoninių ir >35 mln. gėlių sodmenų (daugiausia tulpių svogūnų); Sodininkystės d-jos Gėlininkystės sk. nariai pardavė gyventojams 16,7 mln. skinamųjų ir vazoninių gėlių, 1 mln. sodmenų. Iki nepriklausomybės atkūrimo didžiausią šiltnamių plotą gėlėms auginti turėjo Vilniaus šiltnamių kombinatas (5,1 ha), Panerio daržininkystės tarybinis ūkis (4,1 ha), Kauno miesto apželdinimo trestas (2,3 ha) ir Kaišiadorių sodininkystės tarybinis ūkis (1,9 ha).

1996 Kaune (Ž.ū. rūmuose) įkurta Lietuvos dekoratyvinių augalų ir gėlių augintojų d-ja (vadovas A. Lukoševičius). Daugiausia gėlių auginama A. Žemaičio gėlininkystės ūkyje, UAB *Jūsų sodai*, S. Zarecko gėlininkystės ūkyje, UAB *Oliseta*, Lauko gėlininkystės bandymų stotyje, mažiau augina smulkūs ūkininkai, gėlininkai mėgėjai. Pav. *Simas Gliožeris*

PIEVININKYSTĖ

Pievų ir ganyklų gerinimu Lietuvoje pradėta rūpintis 16–17 amžiuje. Buvo kertami krūmai, naikinami kupstai. Pievininkystės plėtotę stabdė karas, maras. Pievos užaugdavo krūmais, miškais. 18 a. 2 pusėje Nemuno deltoje pradėta pievas sausinti grioviais, drenažu. Nuo 15 iki 19 a. vid. pievos užėmė 12–27% tuometinės Lietuvos teritorijos. Dvaruose imta sėti daugiametes žoles, pievas tręšti srutomis. Pievų ir ganyklų gerinimu daugiau pradėta rūpintis 1928–40, kai imta labiau plėtoti gyvulininkystę. 1930 natūraliosios pievos užėmė 13,3%, nuolatinės ganyklos – 8,9%, pašarinės žolės – 7,5% (visi žolynai – ~41% ž.ū. naudmenų, ~30% teritorijos). M. Gregorausko duomenimis (1960), 1939–40 pievų buvo 14,2%, ganyklų – 9,4%, pašarinių žolių – 8,9% (~33% šalies teritorijos), 1951 (atitinkamai) – 11,6%, 7,2%, 5,0% (~24%). Iki 1941 sukultūrintos pievos ir ganyklos (~50 000 ha) per karą ir pokariu sulaukėjo, įmirko, užaugo krūmais, laukuose liko mažai dobilų. 1955 imta gerinti

Ganykla

Šienaujama pieva

pievininkystę (žolininkystę) – didinti žolynų, ypač pievų, ganyklų derlingumą, kultūrinti natūraliuosius žolynus, plėtoti žolių sėklininkystę. Sausinimo, krūmų ir akmenų šalinimo, plotų didinimo, polderių įrengimo ir kitokius žemės kultūrinimo darbus kompleksiškai atliko melioratoriai. 1959 pradėta sėti žolynus, daugiausia ganykloms. 1966 ganyklose įrengta aptvarai, vandentiekis, laistymas. Sėklas valstybei augino 60–116 žolių sėklininkystės ūkių (auginta 45 000–75 000 ha sėklažolių). Kult. žolynų sparčiai daugėjo. 1970 natūraliosios pievos ir ganyklos užėmė ~10,0%, kult. pievos ir ganyklos – ~5,4%, daugiametės žolės – ~9,0% (~24,5% teritorijos). 1980 kult. pievos ir ganyklos užėmė ~11,0%, natūraliosios pievos – ~5,6%, daugiametės žolės – ~8,1% (~24,7% teritorijos). 1990 pievos užėmė ~4,6%, ganyklos – ~13,4%, daugiametės žolės – ~9,3% (visi žolynai – ~50,7% ž.ū. naudmenų, ~27,3% teritorijos). Žolės derlius dėl įv. priežasčių (prasto tręšimo) buvo nedidelis, natūraliųjų pievų ir ganyklų derlius (šienas) buvo 1–2 t iš ha (2–5 kartus mažesnis už kult. sėtų ir pagerintų bei daugiamečių žolių derlių). Nemuno žemupio polderiuose ~20 000 ha pievų naudota žolės miltų gamybai. Iki 1990 sukultūrinta ~90% pievų. 20 a. 8–9 d-metyje vid. kasmet buvo įrengiama ir atnaujinama ~50 000 ha kult. pievų ir ganyklų. Laukuose pašarams kasmet naudota ~580 000 ha daugiamečių žolių. Už žemių kultūrinimą ir jų naudojimą kult. pievoms ir ganykloms, kompleksinės technologijos sukūrimą ir įdiegimą ž.ū. mokslininkams ir praktikams 1976 skirta SSRS valst. premija. 20 a. 10 d-metyje atgavę žemę ūkininkai nemažai kult. ganyklų drenuotose žemėse, sausesnių pievų, daugiamečių žolių išarė arba apleido. Nuo 1992 žolynai skirstomi į pievas (pievas ir natūraliąsias ganyklas) ir daugiametes žoles (su kult. ganyklomis). Iki 2006 nusausinta 86,6% ž.ū. naudmenų (~46% teritorijos), pelkių liko ~120 000 ha (~2% teritorijos). Pav. *Vytautas Žemaitis*

SODININKYSTĖ

Verslinis sodas

Lietuvos sodininkystės pradžia – 14 amžius. 1387 Lietuvos d. kun-tis Jogaila Lietuvos krikšto metu Vilniaus vyskupui dovanojo teritorijų, tarp jų minimi ir sodai. 16 a. sodais pradėjo rūpintis valstybė. Pirmajame (1529) ir antrajame (1566) Lietuvos Statutuose numatytos bausmės už sodams padarytą žalą. 1577–1647 sodai įtraukti ir į vėlesnių dvarų inventorių sąrašus. 18 a. Lietuvoje daugelis valstiečių veisė sodus, kuriuose augino obelis, kriaušes, slyvas, vyšnias, prie namų – vynmedžius, mokėta skiepyti vaismedžius. 1887 Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijose buvo 38 500 ha sodų, arba 1,06% ariamosios žemės. 1893–94 vaisių vid. derlius buvo ~124 000 tonų. 19 a. dvarų sodai

Akiuotojai medelyno lauke

užėmė vid. 3–7 ha (1865 Upytės dvaro sodas buvo 10 ha). 1918 buvo likę ~25 000 ha sodų. Nepriklausomoje Lietuvoje po žemės reformos įveista daug naujų sodų (1929 žiemą iššalo ~40%). Sodininkystės plėtra, vaismedžių auginimu ir derliaus realizavimu rūpinosi Ž.ū. rūmai (1926–40), akc. b-vė *Sodyba* (1939–40). Už pavyzdingai veisiamus sodus Ž.ū. rūmai skyrė premijas. 1934–37 premijas gavo 1674 ūkininkai, 1939 – 569 ūkininkai (29 829 Lt). 1937 sodai užėmė 38 340 ha, arba 0,87% ariamosios žemės. Obelys sudarė ~42, kriaušės ~10, slyvos ~11, vyšnios ~37% visų vaismedžių. Vaisių ir uogų vid. derlius ~80 000 t (kartais 51 000–250 000 t). 1938 įkurta Sodininkystės ir daržininkystės bandymų stotis, nuo 1987 i-tas. Sparti sodų plėtra pradėta nuo 1948 įkūrus Valstybinę medelynų kontorą, 1962 pertvarkytą į Respublikinį sodininkystės ir bitininkystės, 1980 – į Sodininkystės ir daržininkystės trestą. 1981 sukurta Lietuvos vaisių ir daržovių ūkio m-ja. Trestui ir m-jai priklausė 23 sodininkystės ūkiai, kuriuose įveisti stambūs (400–600 ha) sodai. 600 ha užėmė Kauno sodininkystės daržininkystės technikumo, 580 ha – Mičiurino (Jurbarko rj.), 497 ha – Pagirio (Kėdainių rj.), 448 ha – Žagarės (Joniškio rj.) sodai. Obelys dažn. sodintos 8 × 8 ir 6 × 8 m atstumu. Vid. derlius ~6–11 t/ha, Naradavos ūkyje (Joniškio rj.) – ~12–18 t/ha. 1984 sodai ir uogynai užėmė 48 000 ha, iš jų 29% kolūkių ir valst. ūkių, 71% gyventojų sklypuose ir bendrijų soduose. 2000 sodų ir uogynų buvo 40 500 ha, iš jų 4416 ha verslinių. Veikė 15 sodininkystės UAB, kurių sodai užėmė iki 400 ha, ūkininkų – 10–30 ha (kartais 50 ha). 2005 bendras sodų plotas buvo 42 500 ha, verslinių – 9443 ha. 2001 įkurta Lietuvos verslinių sodų asociacija *Vaisiai ir uogos*. Sodai su vaismedžių vegetatyviniais poskiepiais veisiami nuo 1923, bandymų stotyje tiriami nuo 1939. Tyrimai atnaujinti 1956. Versliniai sodai su vegetatyviniais poskiepiais pradėti veisti 1990. Pav. *Stasys Švirinas*

BITININKYSTĖ

Lietuvoje žinių apie bitininkystę (drevininkus kaip medaus duoklininkus ir medaus vartojimą) yra 13 a. viduryje. Bitininkystės raida skirtina į 2 etapus: drevinę ir avilinę bitininkystę. Ikivalstybiniu l-piu ir LDK drevine bitininkyste vertėsi drevininkai, kartais laukininkai. Bitės spiesdavosi natūraliose drevėse ir išpuvusiuose kelmuose. Vėliau patys žmonės iškaldavo bitėms dreves, skyles pridengdavo užsklanda. Kartais į medį įkeldavo dirbtinį kelmą, vieną ar kelis inkilus. Kai šalia natūralių drevių į medžius įkeldavo daugiau inkilų, atsirasdavo bitynas. Jį prižiūrėdavo drevininkai. Natūralios ir dirbtinės drevės būdavo aukštai. Drevininkai jas pasiekdavo kopėčiomis arba kopimo prietaisu geiniu. Medų iš drevės kopdavo peikena ir laikydavo liepų, beržų luobiniuose induose, liepinėse, tošinėse. Drevininkai savo drevę, inkilą, kelmą žymėdavo tam tikru ženklu. Jis buvo vienintelis nuosavybės įrodymas. Drevių ženklai pakeitė iki tol buvusias bitynų natūralias ribas (ežerus, balas, upes). Bendrieji, pagrįsti papročiais, bitininkystės teisės reikalavimai buvo įrašyti į I Lietuvos Statutą (1529). Vėliau jie buvo keičiami II Lietuvos Statute (1566). Medų ir vašką naudodavo Lietuvoje ir veždavo į užsienį. Apie bičių produktų eksportą yra duomenų nuo 16 amžiaus. Drevinė bitininkystė klestėjo 16 a.–17 a. pr., vėliau dėl spartaus miškų kirtimo ėmė nykti. 19 a. ją varžė RI įstatymai (nuo 1804 uždrausta medžiuose kirsti dreves). 19 a. 2 pusėje drevinė bitininkystė dar gyvavo miškingoje p.r. Lietuvos dalyje, 20 a. vid. – visai išnyko.

16 a. vid. rašytiniai šaltiniai LDK mini kelminius avilius. Nuo 19 a. pr. pradėta iš vok., lenkų ir rusų k. versti bitininkystės lit-rą. 19 a. Suvalkijoje ir Žemaitijoje paplito šiaudiniai aviliai. Suvalkijoje jie naudoti iki 20 a. 1 pusės, Žemaitijoje – iki 20 a. 6 d-mečio. Nuo 19 a. 8 d-mečio Lietuvoje plito rėminiai aviliai, medsukiai ir kitas bitininkystės inventorius. 1927 LR iš 150 000 bičių šeimų ~35,0% buvo laikoma kelminiuose, 1,6% šiaudiniuose ir 63,4% – rėminiuose aviliuose.

Drevininkas, sėdėdamas geinyje, kopinėja bites (piešinys iš J. Kriščiūno kn. *Bitininkystė* 1933)

9 a. aisčių bitininkystės produktą midų mini Wulfstanas. Iki 15 a. laukams (bendruomenėms) priklausę miškai su dreviniais medžiais tapo feodalų nuosavybe. Jų bites prižiūrėjo drevininkai. Valstiečiai už teisę naudotis d. kun-čio ir didikų miškų medžiuose gyvenančiomis bitėmis mokėjo medaus ir vaško duokles (pirmoji minima 1387 Jogailos sutartyje su Skirgaila). Dvarų ir valstiečių santykius, duokles, drevinių medžių ir bičių apsaugą reguliavo paprotinė teisė, vėliau paprotine teise grįstas Lietuvos Statutas, t.p. dvarų inventoriai, 1557 Valakų įstatymas. Iki 16 a. 8 d-mečio mokesčius rinkdavo nuo *tarnybos*, tai skatino *bičiulystę*. Valakų įstatymas numatė, kad medaus duoklės turi būti renkamos nuo valstiečių naudojamo žemės ploto – valako ar jo dalies. 16 a. 2 pusėje įsigalėjo paprotys imti pusės medaus duoklės nuo kiekvienos nuosavos bičių šeimos. Kartais dvarininkai primesdavo bičiulinius santykius valstiečiams, tačiau dažniausiai šie kopinėjo medų prižiūrimi dvaro prievaizdų. 17 a. 2 pusėje–18 a. nuo bičiulinių bičių t.p. buvo imama 1/2 arba 1/3 medaus duoklė.

Iki 17 a. pr. medus ir vaškas buvo vienas svarbiausių LDK eksporto prekių. Pvz., 1500–07 vien iš valdovo dvarų per Lietuvos muitines išvežta >2500 t vaško. 1605–11 per Klaipėdą išvežta 14 190 litrų medaus ir 6610 kg vaško. Eksporto prekė buvo ir midus. Vėliau Lietuvos bitininkystės produktų paklausa užsienyje ėmė mažėti: 18 a. medų ėmė keisti cukrus, midų – vaisvyniai, 19 a. žvakes – žibalas. Nuo 17 a. vid. iki 19 a. vid. bitininkų duoklės buvo pakeistos pinigine renta.

Duomenų apie bičių šeimų skaičių Lietuvoje yra nuo 19 amžiaus. Kauno gubernijoje 1894 buvo 23 803 bičių šeimos (iš jų 16% rėminiuose aviliuose); gauta 64,6 t prekinio medaus ir 12,3 t vaško. 1939 (be Klaipėdos kr., su Vilniaus kr.) buvo 207 000 bičių šeimų (iš jų 20% kelminiuose aviliuose).

20 a. pr. prasidėjo organizuota Lietuvos bitininkų veikla. 1915 Vilniuje ir 1919–27 Kretingoje su skyriais visoje Lietuvoje veikė d-ja *Bitė*, 1917–18 Kretingos apskrityje veikė d-ja *Spiečius*. 1927–40 Kaune veikė Lietuvos bitininkų d-ja. Apie bitininkystę buvo rašoma žrn. *Lietuvos bitininkas* (1905), *Sodyba* (1928–31) ir *Naujoji sodyba* (1938–44). Nuo 1947 buvo steigiami visuom. bitynai (po 1991 privatizuoti). 1950–62 bitininkystei vadovavo prie Žemės ūkio m-jos įkurta Respublikinė bitininkų kontora, 1962–89 – Respublikinis bitininkystės ir sodininkystės trestas. 1959–89 prie Lietuvos sodininkystės d-jos veikė Bitininkystės sekcija. Nuo 1962 bičių produktai (bičių pienelis, bičių duona, žiedadulkės, bičių pikis, bičių nuodai, medus) naudoti gydymui ir profilaktikai. 1964 iš bičių produktų vaistus gamino Kauno farm. f-kas *Sanitas.* 1963 ūkiai laikė 18 000, bitininkai mėgėjai – 200 000 bičių šeimų; gauta 1452 t prekinio medaus ir 5,9 t vaško. Nuo 1963 vyksta Lietuvos bitininkų šventės (2007 įvyko 31 tokia šventė). Nuo 1989 Lietuvos bitininkų s-ga jas rengia kasmet (dalyvauja ~1000–1500 bitininkų bei jų šeimų narių iš įvairių Lietuvos rj., bitininkų atstovai iš kt. šalių). Tikslas – kelti bitininkų kvalifikaciją, skleisti bitininkavimo patyrimą, mokyti jaunuosius bitininkus. 1980–91 prie Žemės ūkio m-jos veikė Bitininkystės v-ba. 1983 Stripeikiuose (Ignalinos rj. s-bė) atidarytas Bitininkystės muziejus (įk. 1976). 1989 įkurta Lietuvos bitininkų s-ga; prezidentai: J. Balžekas (1989–91, 1994–2005), K. Spetyla (1991–94), A. Skirkevičius (nuo 2006). 2008 jai priklausė 44 d-jos, veikiančios visoje Lietuvoje. Nuo 1991 kas ketvirtį UAB *Bičių korys* leidžia Lietuvos bitininkų s-gos įsteigtą mokslo ir praktikos period. žrn. *Lietuvos bitininkas.* 20 a. 8–9 d-metyje bitininkystės plėtrą stabdė intensyvus pesticidų naudojimas. Daug žalos bitynams daro nuo 1978 plintanti užkrečiamoji liga varozė. 2007 pab.–2008 pr. ji sunaikino ištisus bitynus.

Bitininkų šventė Rumšiškėse (Lietuvos liaudies buities muziejus, 2006)

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę (1990) pradėta kurti privačius ūkius, turinčius 30–100 ir daugiau bičių šeimų. Yra bitininkai mėgėjai ir bitininkai profesionalai. Bitininkai mėgėjai

dažniausiai prižiūri ~20 bičių šeimų. Medaus ir kt. produktų jie pasigamina savo šeimos ir artimųjų poreikiams. Bitininkai profesionalai laiko 100–300 bičių šeimų. Pagrindinės jų pajamos – realizuoti bičių produktai. Nuo 1996 pradėta plėtoti ekologinė bitininkystė. 2001 pab. buvo 7 specializuoti versliniai bitynai. 2005–07 pagal nacionalines programas iš Europos žemė ūkio garantijų fondo ir LR valstybės biudžeto bitininkai gavo po 900 000 Lt kasmet. 2008 Lietuvoje buvo ~100 000 bičių šeimų (didžiausias bitynas turi ~750 bičių šeimų). Medaus prikopta ~3000 t, eksportuota ~100 t, žiedadulkių surinkta ~15 t, eksportuota ~10 t, bičių pikio surinkta ~3 t, eksportuota ~2 t. Mokslinės bitininkystės problemos nagrinėjamos Lietuvos žemdirbystės i-to Bitininkystės skyriuje (įk. 1984), Lietuvos žemės ūkio u-te, Vilniaus ped. u-te ir Vilniaus u-to Ekologijos i-te. Pav.

L: J. Kriščiūnas *Bitininkystė* Vilnius [4]1961; **J. Straigis** *Bitininkystė* Vilnius 1994; **L. Piškinaitė-Kazlauskienė** *Bitininkystė Lietuvoje (16 a.–20 a. pirmoji pusė)* Vilnius 1995.

Algirdas Skirkevičius, Laura Kazlauskienė

GYVULININKYSTĖ

Lietuvoje auginti gyvulius maistui, vėliau – darbui pradėta neolite. Gyvulininkystė paplito su žemdirbyste 2 t-metyje prieš Kristų. Pirmieji prijaukinti gyvuliai buvo žolėdžiai (jų nereikėjo papildomai šerti). Ist. šaltiniuose arkliai, jaučiai, karvės, ožkos, kiaulės minima nuo 11 a. pr., sūriai, sviestas, kiaulienos produktai – nuo 16 amžiaus. Gyvulininkystės svarba padidėjo 16 a. kuriantis dvarams. Dvaruose daug galvijų laikyta dėl mėšlo, nuo 19 a. pr. pradėti auginti veisliniai gyvuliai. Po baudžiavos panaikinimo (1861) pradėta auginti daugiau gyvulių. Iki 19 a. pab. buvo auginamos nedidelio produktyvumo gyvulių veislės, gerai prisitaikiusios prie vietos sąlygų. Nuo seno veisiami žemaičių (žemaitukų) arkliai. Jie buvo ištvermingi, ilgaamžiai, tinkami joti, važiuoti ir dirbti ž.ū. darbus. Vietiniai galvijai buvo žali, baltnugariai (juodmargiai su baltu dryžiu per nugarą), šėmi (palši, rusvai pilki), kiaulės – baltos, deglos, rusvos, juodos, šiurkščiavilnės avys – pilkos, juodos, rusvos. Ūkis buvo dažn. natūrinis, pagaminta produkcija ten pat būdavo suvartojama. 19 a. 2 pusėje ir 20 a. pr. produkcija pradėta gaminti rinkai. 1913 buvo laikoma (tūkst.): 1025 galvijų, 1517 kiaulių, 504 arklių, 650 avių. Iš viso pagaminta: 167 tūkst. t mėsos, 837 tūkst. t pieno, 277 mln. kiaušinių.

Avių banda

Galvijų banda

Lietuvos Respublikoje (1918–40) daugiau pastangų buvo dedama galvijų, kiaulių ūkiui intensyvinti ir eksportinei produkcijai gaminti. Vietinių galvijų veislės gerintos juodmargių ir žalųjų reproduktoriais, įvežtais iš Danijos, Olandijos, Švedijos ir Rytprūsių. Kiaulių veislės gerintos naudojant anglų ir švedų didžiąsias baltąsias kiaules. Vietinėms avims didžiausią įtaką padarė Rytprūsių ir Klaipėdos krašto juodgalvės avys. Žemaitukams gerinti įvežti iš užsienio ardėnai, trakėnai ir Hanoverio arkliai. Nuo 1923–24 didėjo gyvulių ir produktų eksportas. Iki 1925 į Vokietiją buvo eksportuojamos riebios kiaulės, nuo 1927 į D. Britaniją – bekonai. Eksportuota daug sviesto, mažiau sūrių, pieno, grietinės. Iš paukščių daugiausia pajamų gauta už žąsis. Produkcijos pagr. perdirbėjai buvo b-vė *Maistas* ir b-vių s-ga *Pienocentras.* Didelę žalą gyvulininkystei padarė II pasaul. karas ir kolektyvizacija. Dėl priverstinio gyvulių nusavinimo labai sumažėjo jų skaičius. 6 d-mečio pab. gyvulininkystė pradėjo atsigauti ir sparčiai plėtotis. Sukurta pažangi gyvulių veislininkystės sistema, pastatyta didelių mechanizuotų fermų ir paukštynų. Pradėtos taikyti tobulesnės gyvulių laikymo ir šėrimo technologijos. 1990 pagaminta 530 tūkst. t mėsos, 3,16 mln. t pieno, 1272,6 mln. kiaušinių. Apie pusę pagamintos produkcijos buvo sunaudojama Lietuvoje, kita dalis eksportuota į SSRS. Didžioji dalis derliaus

buvo sunaudojama pašarams. Iš gyvulių buvo gaunama iki 85% visų ž.ū. pajamų. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę (1990) vietoj kolūkių ir tarybinių ūkių susikūrus ž.ū. bendrovėms dauguma stambiųjų fermų sunyko. Gyvulių sumažėjo ir tik 2001–02 jų skaičius pradėjo stabilizuotis.

21 a. pr. Lietuvos ž.ū., kartu ir gyvulininkystei, plėtojantis konkurencijos sąlygomis, ūkiai pamažu didėja, statomos modernios fermos. Nuo 1995 plėtojama nauja ž.ū. šaka – mėsinė galvijininkystė. Padaugėjo mėsinių galvijų ir jų mišrūnų. 2005 pagaminta (tūkst. t): 231,7 mėsos (skerdenos), 55,4 galvijienos, 118,9 kiaulienos, 0,7 avienos ir ožkienos, 56,6 paukštienos, 0,1 kitos mėsos, 1861,5 pieno. Surinkta 864 mln. kiaušinių, 44 t vilnos. Iš karvės primelžta 4312 kg pieno, iš dedeklės vištos gauta 253 kiaušiniai. Daugiau kaip pusė visų gyvulininkystės produktų gaunama iš galvijininkystės (pienas ir mėsa). Pav. *Česlovas Jukna*

ARKLININKYSTĖ

Lietuvos teritorijoje, manoma, naminiai arkliai atsirado ne vėliau kaip 3 t-metyje pr. Kr. – jų jau turėjo čia atsikeliančios indoeuropietiškos gentys (virvelininkai). Yra žinių, kad d. kun-tis Vytautas turėjo žirgynų Ašmenoje ir prie Kauno. Juos prižiūrėjo pareigūnai arklidininkas, paarklidininkis, augino valstiečiai žirgininkai, arklių šėrikai, ašvininkai. Buvo vedama arklių apskaita, gerinamos jų veislės, arkliai ženklinami (nuo 16 a.). 19 a. nedidelių žirgynų (po 10–15 kumelių) turėjo dvarininkai. Daugiausia buvo auginami važiuojamieji ir jojamieji arkliai. Arklininkystės plėtotei reikšmingas Vilniaus s-bės eržilų depas (veikė 1844–1914; turėjo 70–80 įv. veislių eržilų). Lietuvoje nuo seno veisiami žemaičių (žemaitukų) arkliai. 1881 Raseiniuose ir 1891 Rietave įsteigtos žemaitukų veislės arklių auginimo d-jos (veikė iki I pasaul. karo). Per I pasaul. karą sunaikinta ~1/3 arklių (beveik visi veisliniai). 1922 Plungėje įk. (1934 perkeltas į Gruzdžius) valst. žirgynas žemaitukų veislės arkliams, 1936 Kėdainiuose – jojamiesiems arkliams auginti. 1936 įk. arklių auginimo ir gerinimo d-ja (veikė iki 1940; turėjo ~2000 narių) į kilmės knygą įrašė 2451 veislinį arklį. 1918–40 Lietuvoje buvo 550–600 tūkst. arklių. Daug jų buvo išnaikinta per II pasaul. karą. Po karo įsteigta 4 eržilų depai (1963 perorganizuoti į valst. žirgynus), kergimo punktų, 3 arklių veislynai (1958 jie perorganizuoti į veislininkystės stotis). Daug nuostolių arklininkystė patyrė per kolūkių gyvavimo pirmąjį d-metį. Valst. kilmės knygose iki 1984 įrašytas 15 921 arklys. 1987 Lietuvoje buvo 79 700, 1997 – 81 000 arklių. 70% veislinių arklių sudaro Lietuvos sunkieji (nauja veisle pripažinta 1963), ~25% – žemaičių arkliai. Sportui auginami arabų arkliai, grynakraujai jojamieji, Hanoverio arkliai, Orlovo ristūnai, rusų ristūnai, trakėnai.

Lietuvoje arklininkystė pirmoji iš gyvulininkystės šakų tapo prekine. Prieš I pasaul. karą kasmet buvo parduodama ~30 000 Lietuvos arklių. Prieš II pasaul. karą kasmet 8–27 tūkst. arklių buvo eksportuojama į Vokietiją, Belgiją, Latviją. 1946–84 SSRS, Kinijai, Korėjai, Olandijai, Italijai, Prancūzijai parduota >100 000 veislinių darbinių ir mėsinių arklių. 1974–84 Maskvos aukcione parduota 128 Lietuvoje išauginti sportiniai žirgai.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę (1990) 1991–94 žemaitukų, vėliau ir stambiųjų žemaitukų bandos sunyko. Lietuvos sunkieji mėsai buvo vežami į Lenkiją ir Italiją. 1991 buvo 82,6 tūkst., 2001 – 68,4 tūkst., 2006 – 62,6 tūkst. arklių. 2006 mėsai eksportuota 6000 arklių, sportui ar veislei – 100 žirgų. Žemaitukai ir 20 a. išvesti stambieji žemaitukai bei Lietuvos sunkieji arkliai įrašyti į Pasaulio ž.ū. gyvūnų įvairovės duomenų banką ir pripažinti saugotinais. 2007 arklių veisimu rūpinosi veislininkystės asociacijos (Arklių augintojų, Žemaitukų arklių augintojų, Lietuvos sunkiųjų arklių augintojų, Baltijos hanoverių žirgų augintojų, Trakėnų žirgų augintojų). Buvo 3 valstybiniai žirgynai (*Nemuno*, Vilniaus, Sartų). Vedamos žemaitukų, stambiųjų žemaitukų, Lietuvos sunkiųjų, trakėnų, arabų arklių, Lietuvos jojamųjų, ristūnų, Baltijos hanoverių kilmės knygos, patvirtintos 66 veislinės bandos. 26% veislinių arklių sudarė trakėnai, 25% – Lietuvos sunkieji, ~7% – žemaitukai, ~7,5% – stambieji žemaitukai, ~9% – ristūnai, 18% – Lietuvos jojamieji, ~4% – Baltijos hanoveriai, ~3% – arabų arkliai. *Vytautas Barauskas, Rūta Šveistienė*

AVININKYSTĖ

Lietuvoje žinių apie avininkystę yra jau 3 t-metyje pr. Kristų. Iki 18 a. buvo auginamos šiurkščiavilnės avys, 18 a. pab. ir 19 a. pr. kai kur jos pradėtos gerinti plonavilnėmis (merinosais), nuo 19 a. 2 pusės – ir D. Britanijos mėsinėmis avimis. Nuo 1926 Avių augintojų d-ja platino Vokietijos mėsines juodgalves avis ir iš Švedijos įvežamus šropšyrus. Buvo kuriama Lietuvos juodgalvių veislė (patvirtinta 1961). 1952 Pasvalyje, 1956 Telšiuose įsteigti Lietuvos juodgalvių avių veislynai, 1963 – Šeduvos eksperimentinis ūkis (nuo 1964 Lietuvos juodgalvių avių veislininkystės ūkis, nuo 1995 valstybės įmonė *Šeduvos avininkystė*). Lietuvoje avininkystė yra pagalbinė gyvulininkystės šaka. Daugiausia avių laikyta 1924–26 (~1,5 mln.). Plečiant galvijininkystę ir kiaulininkystę avių mažėjo (1941 buvo 611 000, 1991 – 56 000, 2001 – 11 500, 2007 – ~55 000). 2007 buvo daugiau kaip 3500 avių augintojų. Vyrauja nedideli priv. avių ūkiai, auginantys 1–10 avių (~70% visų ūkių). Daugiausia avių auginama Anykščių, Ignalinos, Kupiškio, Molėtų, Rokiškio, Telšių, Utenos rj., mažiausiai – Akmenės, Joniškio, Pasvalio, Šilutės ir Varėnos rajonuose. *Birutė Zapasnikienė*

GALVIJININKYSTĖ

Lietuvoje galvijininkystę labiau plėtoti pradėta 19 a. pab.–20 a. pradžioje. Iš dvarų ir stambių ūkių bandų atrenkami produktyvesni galvijai buvo mišrinami su Olandijos juodmargiais ar Danijos žalaisiais. 1902 išleista pirmoji Lietuvos galvijų kilmės knyga. 1911 įsteigti pirmieji galvijų kergimo punktai. Nepriklausomoje Lietuvoje kūrėsi s-gos ir d-jos, kurios rūpinosi vietinių galvijų veislių gerinimu, t.p. tuo rūpinosi Žemės ūkio rūmai, b-vė *Pienocentras.* Lietuvos galvijininkystė nukentėjo per II pasaul. karą (sumažėjo galvijų ir jų produktyvumas). 1949 patvirtintos Lietuvos juodmargių ir Lietuvos žalųjų veislės. 1951 pradėta planingai šiuos galvijus veisti, įsteigti galvijų veislynai. Nuo 1956 karvės sėklinamos. 1958 įsteigtos rajoninės veislininkystės stotys, vėliau pertvarkytos į tarprajonines. Veislininkystės tarnyba kontroliavo karvių sėklinimą, bandų reprodukciją, produktyvių veislinių gyvulių auginimą, jų įtraukimą į kilmės knygą, bulių vertinimą ir tikrinimą pagal palikuonius. 1990 buvo 2422 tūkst. galvijų. Atkūrus nepriklausomybę sunyko kolūkiai ir tarybiniai ūkiai, sumažėjo auginamų gyvulių. 2007 pr. Lietuvoje buvo 838,8 tūkst. galvijų, iš jų 399,0 tūkst. karvių; 2006 vidutiniškai primelžta po 4484 kg pieno. 2008 juodmargiai sudarė ~66%, žalieji – ~21% bandos. Juodmargiai galvijai labiau auginami šalies p., v. ir vid. dalyje, žalieji – š. ir š.r. dalyje. Lietuvos galvijininkystė yra pieninė (mėsinių veislių galvijai sudaro 1,05% visų galvijų, pieninių mėsinių veislių mišrūnai – ~11%). *Vytautas Štuikys*

KIAULININKYSTĖ

Lietuvoje kiaulės buvo auginamos jau prieš 3000 m. Penimos kiaulės minimos 1381 dokumentuose, 1558 dvarų nuostatuose. 16 a. šaltiniuose minimi įvairūs rūkytos kiaulienos gaminiai. Iki 19 a. buvo laikomos vietinės trumpaausės kiaulės. Jos buvo tvirtos konstitucijos, tankiašerės. Jų šėrimu, priežiūra mažai rūpintasi; šiltu metų laiku buvo laikomos palaidos, ganomos laukuose, miškuose, diduma jų maisto susirasdavo pačios. Iki I pasaul. karo vietos kiaules pradėta kryžminti su didžiosiomis baltosiomis, vid. baltosiomis, berkšyrais, baltosiomis trumpaausėmis, didžiosiomis juodosiomis ir Danijos kiaulėmis. Tarpukario l-piu kiaulininkystė tapo viena svarbių ūkio šakų. 1926 įsteigta Kiaulių augintojų d-ja. Nuo 1932 ji turėjo kiaulių kontrolės būrelį, vietos kiaules kryžmino su didžiosiomis baltosiomis, veisė gautus mišrūnus. Nuo 1934 mėsinės kiaulės veislei buvo atrenkamos bekonų tyrimų stotyje prie Kvietiškio (Marijampolės apskr.) ž.ū. m-los. 1940 buvo auginama 1,4 mln., 1945 – 0,5 mln., 1967 pr. – 1,7 mln. kiaulių. Kiaulių skaičius ir kiaulienos gamyba iki 1990 didėjo, vėliau dėl rinkos pokyčių mažėjo (6 lent.). 20 a. pab. 85% skerdžiamų kiaulių sudarė įvairių veis-

6 lent. **Kiaulių skaičius ir skerdenos gamyba Lietuvoje**

Metai	Kiaulės (tūkst.)	Skerdena (tūkst. t)
1914	1 517,0	
1940	1 370,0	134,0
1950	722,9	126,3
1960	1 720,2	124,2
1970	2 296,8	212,8
1980	2 552,2	204,5
1990	2 214,0	240,6
2000	1 205,0	95,6
2004	1 089,3	105,1
2006	1 150,0	118,9

lių mišrūnai (didžiųjų baltųjų, diurokų, landrasų, Lietuvos baltųjų, pjetrenų). Grynuoju veisimų veislės gerinamos tik veislynuose. 21 a. pradėtos taikyti Danijoje, Norvegijoje išbandytos pažangiausios kiaulių hibridizacijos technologijos. *Algimantas Mikelėnas*

TRIUŠININKYSTĖ

Lietuvoje triušiai pradėti auginti po I pasaul. karo. 1930–40 auginti triušius skatino jaunųjų ūkininkų rateliai. Vėliau triušius daugiausia augino gyventojai savo asmeniniuose ūkiuose. Veislinius triušius augino trijų tarybinių ūkių fermos: Vainikų tarybinio ūkio, Lančiūnavos tarybinio ūkio-technikumo (abu Kėdainių rj.) ir Veiviržos paukštininkystės tarybinio ūkio (Šilutės rj.). 1986 Lietuvoje buvo 26 000 veislinių triušių patelių. 1985 paruošoms buvo pristatyta 356 800 jų kailiukų. Iš mėsinių ir mėsinių kailinių triušių dažniausiai auginami Naujosios Zelandijos, Kalifornijos, sidabriniai triušiai, šinšilai, Vienos mėlynieji, flandrai, pilkieji ir baltieji milžinai, drugeliai, iš kailinių triušių – reksai, iš pūkinių triušių – Angoros, baltieji pūkiniai triušiai. 20 a. pab. pradėti auginti Hyplus ir Zika triušių hibridai, kurie greitai auga, bręsta, yra vislūs, gerai išnaudoja pašarus, didelė jų skerdenų išeiga. 2003 Lietuvoje buvo auginama 404 400, 2007 – 103 454 triušių. *Vytautas Štuikys*

ŽUVININKYSTĖ

16–18 a. Lietuvoje plėtojosi tvenkinių žuvininkystė. Manoma, kad nuo 16 a. pradėti auginti karpiai (pagrindinės tvenkinių žuvys). Tvenkinių žuvininkystė daugiausia buvo paplitusi Verkių, Trakų Vokės, Šilo-Pavėžupio, Kurtuvėnų, Nemakščių, Kryžkalnio, Užvenčio, Alsėdžių dvaruose ir ūkiose. 19 a. pab. Lietuvoje pradėta žuvis specialiai veisti. Žuvivaisos pradininkas M. Girdvainis Gerkonyse (netoli Dūkšto) 1881 įsteigė žuvų veisyklą, joje pirmasis iš dirbtinai apvaisintų ikrų užaugino seliavų. Nepriklausomoje Lietuvoje buvo ~40 ūkių, turinčių 1500 ha ploto tvenkinius ir kasmet užauginančių ~150 t prekinių karpių. Pirmojo Ž.ū. a-jos (LŽŪU) rektoriaus P. Matulionio pastangomis 1924 Antalieptėje buvo pastatytas ir veikė nedidelis žuvų inkubatorius. 1928–38 į R. Lietuvos ežerus įleista ungurių mailiaus. SSRS okupavus Lietuvą buvo panaikinta bet kokia privati vandens telkinių nuosavybė. Tvenkinių žuvis veisė ir gaudė (daugiausia karpius) valst. žuvininkystės ūkiai (7 lent.). Įrengta daug naujų tvenkinių, pradėtos veisti ir auginti naujos žuvų rūšys: peledė, baltasis amūras, plačiakaktis. Verslinės žuvys veisiamos nuo 1952. Tuo metu veikė dar 19 a. M. Girdvainio suprojektuota Vokės žuvivaisos įmonė. Vėliau pastatytos Ignalinos, Rusnės, Simno, Žeimenos, Laukystos, Kaplių žuvivaisos įmonės. Jose inkubuoti vertingų žuvų ikrai ir auginti jaunik-

Mokslinių tyrimų laivas

Laimikis mokslinei analizei

7 lent. **Lietuvos tvenkinių žuvininkystės rodikliai***

		1958	1968	1978	1988	1990	1994	2004
žuvininkystės ūkiai	vnt.	6	11	13	16	18	22	18
tvenkinių plotas	ha	327	3 496	7 249	8 866	10 518	10 723	10 500
išauginta prekinių žuvų	t	57	996	1 268	4 007	5 855	1 785	2 689
prekinių žuvų produkcija	kg/ha	233	700	680	1 295	1 442	570	652

* valstybinių žuvininkystės ūkių ir įmonių duomenys

8 lent. **Vertingų žuvų įveisimas natūraliuosiuose vandens telkiniuose** (mln. vnt)

Žuvų rūšis	1952–60	1961–70	1971–80	1981–90	1991	1994	1999	2004
karpiai	1,18	9,73	5,87	1,97	0,59	0,55	0,15	0,06
sidabriniai karosai	0,29	4,89	4,92	18,56	1,63	0,91	0,02	0,02
peledės	–	136,94	182,10	111,00	33,41	4,02	8,5	1,32
seliavos	0,52	237,65	99,67	99,86	11,00	4,74	32,2	39,21
sykai	14,29	–	–	–	–	–	0,2	1,9
žiobriai	–	17,55	16,46	–	–	0,60	0,000	–
lydekos	–	75,62	1,26	34,65	11,07	25,47	15,15	38,52
lynai	–	0,82	0,74	–	–	0,03	0,014	2,01
sterkai	0,12	0,70	0,28	20,68	9,30	0,08	7,75	6,55
unguriai	2,66	14,87	15,91	25,57	–	–	0,05	0,07
lašišinės žuvys	–	1,29	0,34	0,10	0,43	0,05	0,072	0,08
vėgėlės	–	–	–	–	–	–	28,92	352,58
kitos žuvys	0,37	0,33	0,63	1,28	–	0,06	0,05	2,41
iš viso	19,43	500,39	328,18	313,67	67,43	36,51	93,08	444,73

liai, kurie buvo leidžiami į žuvininkystės ežerus (8 lent.). Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę nuo 1990 vidaus vandenų telkinius pradėta nuomoti priv. asmenims. Daugelis valst. žuvininkystės ūkių ir įmonių buvo privatizuota ir tapo akc. b-vėmis. 1990 tvenkiniuose užauginta 5,8 tūkst. t žuvų. Auginti daugiausia karpiai, jie sudarė 97% visų realizuotų žuvų. Be šių žuvų, vis daugiau pradėta auginti upėtakių, eršketų, lydekų, karosų, lynų ir kitų. Žuvivaisos darbus Lietuvos vandenyse atlieka Lietuvos valstybinis žuvivaisos ir žuvininkystės tyrimų centras, *Laukystos žuvų veislynas*, žuvininkystės b-vės ir vandens telkinių nuomininkai. Kasmet į vandens telkinius įleidžiama ~140–210 mln. vertingų ir nykstančių žuvų rūšių lervučių ir mailiaus. ~82% žuvų užaugina Lietuvos valstybinis žuvivaisos ir žuvininkystės tyrimų centras ir *Laukystos žuvų veislynas*. Vidaus vandenyse auginamas lašišų, šlakių, sykų, lydekų, sterkų mailius ir vėžiai. Lietuvos jūrų žvejybos rajonai yra Atlanto vandenynas ir Baltijos jūra. 2006 žuvininkystės srityje dirbo 9,108 tūkst. žmonių (~0,62% visų šalies dirbančiųjų). Verslines tvenkinių žuvis augino 18 b-vių ir ~50 ūkininkų, bendras tvenkinių plotas – 10,5 tūkst. ha. Intensyviai plėtojama ekologinė ir rekreacinė, šalies vidaus vandenyse – mėgėjiška žuvininkystė. Žuvininkystės moksl. tyrimai atliekami VU Ekologijos i-te, Vilniaus ir Klaipėdos u-te, Lietuvos valstybiniame žuvivaisos ir žuvininkystės tyrimų centre ir Lietuvos agrarinės ekonomikos i-te. Žuvininkystės specialistus rengia Vilniaus ir Klaipėdos u-tai, Klaipėdos jūreivystės kolegija. Pav. *Rimantas Repečka*

ŽVĖRININKYSTĖ

Lietuvoje pirmoji juodsidabrių lapių ferma T. Ivanausko iniciatyva įsteigta 1929 Obelynėje, netoli Kauno. Nuo 1930 joje buvo auginamos ir audinės. 1936 juodsidabres lapes augino 9 ūkiai, nutrijas – 30, audines – 12 ūkių. SSRS okupacijos metais buvo steigiamos kailinių žvėrių zoofermos, kurios priklausė Medžiotojų ir žvejų d-jai, ir žvėrininkystės tarybiniai ūkiai bei taryb. ūkių žvėrių fermos. 1970 buvo 4 kailinių žvėrių ūkiai, 5 ūkių fermos ir 5 zoofermos. Juose buvo auginamos 4370 juodsidabrių lapių, 3005 žydrosios (poliarinės) lapės, 27 073 audinių veislinės patelės. 1986 kailinius žvėris augino Jonavos, Lapių ir Vilkijos taryb. ūkiai, Priekulės paukštininkystės taryb. ūkis, Kretingos ir Trakų žvėrininkystės ūkiai, Šeduvos eksperimentinis ūkis, Tauragės tarpūkinė žvėrininkystės įmonė, 20 kolūkių. 1988 valstybei parduota 198 000 audinių, 15 000 juodsidabrių ir 53 000 žydrųjų lapių kailių. Atkūrus Lietuvos neprikausomybę pradėtos auginti trumpaplaukės daniškos audinės, suomiškos žydrosios ir norvegiškos juodsidabrės lapės. Statistikos dep-to duomenimis, 2007 auginta 3628 lapių (poliarinių melsvųjų, juodsidabrių ir kt.), 169 112 audinių, 2851 nutrija, 2931 šinšila. Šiuos gyvūnus augino 167 ūkiai (lapes – 15, audines – 18, nutrijas – 93, šinšilas – 41). *Vytautas Štuikys*

Miško ūkis

Jau ikivalstybiniu l-piu (iki 13 a. vid.) Lietuvos miškai buvo pasidalyti tarp genčių, terit. junginių – žemių ir kunigaikštysčių. 14–15 a. plintant miško verslams ėmė kurtis miško ir medienos pramonė. Kun-čiai, didikai, bajorai savinosi žemes, kartu ir miškus, valstiečiams likdavo teisė eiti į mišką, šienauti, prižiūrėti bites ir kopinėti medų, rinkti uogas ir grybus, kirsti savo reikalams medžius. Už teisę naudotis žeme ir mišku buvo atidirbama dvaruose, duodama duoklė; į vad. smulkiąją duoklę kartais įeidavo tam tikras kiekis medaus, grybų, uogų. 15–16 a. plintant miško verslams imta griežčiau skirti valstybinę, d. kun-čio, didikų, bajorų, bažnyčios nuosavybę, tai įteisinta Lietuvos Statutu (1529), Valakų įstatymu (1557), D. kun-čio girių ir žvėrių perėjų revizija (1559), valdovo Žygimanto Augusto instrukcija karališkiesiems girininkams. Tie dokumentai sudarė prielaidas kompleksiškai tvarkyti Lietuvos miško ūkį. Vienas aukščiausių d. kun-čio pareigūnų buvo didysis medžioklis, kurio institucija atsirado dar 15 amžiuje. Jam buvo pavaldūs girininkai, žvėrių sekliai, šunininkai, sakalininkai, sargai, šauliai. Kylant medienos vertei Vakarų Europoje 16 a. pasirinktinius kirtimus iš kelmo bandyta keisti kirtimais iš ploto, reglamentuota sausuolių, virtuolių ir kitų miško gėrybių rinkimo tvarka. 17 a. 2 pusėje pradėta taisyklingiau miškininkauti. Savaiminiam atžėlimui spartinti buvo kertama paliekant sėklinius medžius, purenama dirva. 18 a. kai kur bandyta ir dirbtinai veisti mišką (sėjant kankorėžius, sodinant pušaites). 18 a. pab. pradėta taikyti miško ugdymo ir neplyni (atvejiniai ir atrankiniai) galutiniai miško kirtimai. 1861–1914 dirbtinai apželdinta 40 000 ha. 1918–40 LR buvo želdinta planingai – vidutiniškai 3100 ha kasmet, o po II pasaul. karo – 10 400 ha kasmet. Daugiausia želdinta 20 a. 6 d-metyje – vid. po 19 000 ha kasmet. 1990 atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, nuo 21 a. pr. kasmet želdinama 7000–10 000 ha. Daugiausia sodinama eglių (~60%), pušų (~20%) ir mišrių želdinių (~50%). Ž.ū. naudotose žemėse kasmet želdinama 500–1000 ha.

Kėdainių medelyne auginami ąžuoliukai

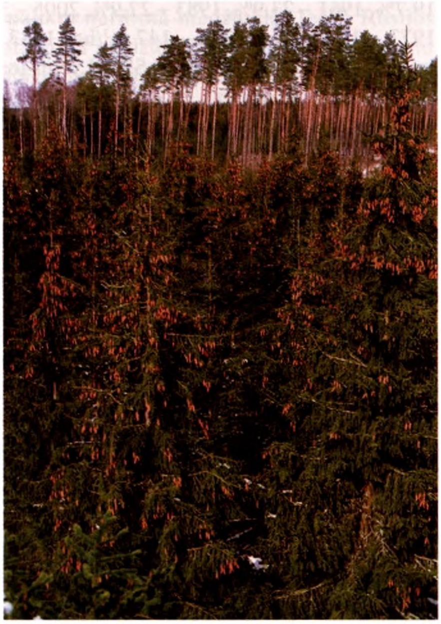

Dubravos miškų (prie Kauno) eglynas

Pirmieji miškotvarkos darbai pradėti 19 a. pr. Klaipėdos krašte ir Užnemunėje. Iki 1914 visi valstybiniai ir dalis privačių miškų buvo suinventorizuoti, nustatytos kirtimo normos. 1919 Lietuvos vyr-bė įsteigė 18 miškų urėdijų (1940 jų buvo 57), o Ž.ū. ir valstybės turtų m-joje – Miškų skyrių, vėliau pertvarkytą į Miškų dep-tą. Prie jo veikė Miškų taryba, miškų tausojimo ir tyrimo k-jos. Miško medžiagos eksportas buvo vienas pagrindinių užs. valiutos šaltinių. 1919–40 plynai iškirsta 260 000 ha medynų (atželdinta 56 000 ha). 1940 SSRS okupavus Lietuvą visi miškai buvo nacionalizuoti, įvykdžius žemės

reformą į valst. miškų fondą perimta 93 200 ha miškų, įsteigtas (1941 02 14) Miško pramonės liaudies komisariatas. Per Vokietijos okupaciją (1941–44) iškirsta 50 000 ha, išdegė 11 500 ha miško. 1945 miškų urėdijos pertvarkytos į miško pramonės ūkius, miškai suskirstyti į eksploatacinius ir apsauginius. 1947 įsteigta LSSR Miškų ūkio m-ja. Jai pavaldžios org-jos rūpinosi miško priežiūra, sanitarinių ir ugdomųjų kirtimų plėtra, aprūpino miško medžiaga ž.ū. įmones. Miško pramonės m-jai pavaldžios org-jos vykdė pagrindinio nudojimo kirtimus ir miško medžiaga aprūpino pram. įmones. 1947 nustatyta kirtimo norma – 2,3 mln. m^3 per metus – po 5 m. sumažinta iki 1,1 mln. m^3. Buvo didinamas ugdomųjų ir sanitarinių kirtimų mastas, kuris 1957 viršijo pagrindinio naudojimo kirtimų mastą. 1957 vietoj buvusių dviejų įsteigta viena LSSR Miškų ūkio ir miško pramonės m-ja. Ji turėjo 2 v-bas, 11 skyrių su 44 miškų ūkiais ir 240 girininkijų (1967 – 567). 1957–78 miškų ūkio ir miško pramonės m-ras buvo A. Matulionis. 1972–82 miškų (pramonės) ūkiai buvo sujungti į 11 susivienijimų. Visus miško ūkio ir medienos ruošos darbus atliko tos pačios įmonės. Sukurta kompleksinio miškų ūkio sistema grindžiama subalansuotu, tikslinę paskirtį atitinkančio miško auginimu ir miško išteklių naudojimu. Nuo 1961 pradėta kirsti tik tiek, kiek leidžia mokslo duomenimis pagrįstos normos ir tūrio ugdymo principai. Bendra medynų būklė gerėjo. Šalies miškingumas didėjo: 1948 – 19,7%, 1961 – 23,9%, 1983 – 27,9%, 2005 – 32,0%. 1951 vid. medienos tūris buvo 87 m^3/ha, 1973 – 134 m^3/ha, 1978 – 147 m^3/ha, 1983 – 164 m^3/ha, 2005 – 198 m^3/ha. Iki 1985 ž.ū. įmonių miškams vadovavo LSSR ž.ū. m-jos žemėtvarkos valdybos ir rajonų ž.ū. valdybų miško ūkio specialistai.

Nuo 21 a. pr. valstybinis miško ūkio valdymas priklauso Aplinkos m-jos Miškų dep-tui, ūkinę veiklą prižiūri Generalinė miškų urėdija. Bendras miško plotas 2 014 000 ha (2006), iš kurio 717 000 ha priklauso 220 000 savininkų. Rezervatiniai miškai sudaro 1,2% bendro miškų ploto, spec. paskirties (draustiniai, miestų) – 12,3%, apsauginiai – 16,0%, ūkiniai – 70,4%. Valst. reikšmės miškus valdo 43 urėdijos ir Kuršių nerijos nac. parkas. Pušynai sudaro 35,8%, eglynai – 21,4%, beržynai – 21,1%, juodalksnynai – 6,7%, baltalksnynai – 6,4%, kt. rūšys – 8,6%. Miškuose yra 400 mln. m^3 medienos, kasmet kertama 6,5 mln. m^3; vyrauja kompleksinis ūkis, pritaikytas nepertraukiamam ir tvariam jo naudojimui. Pav.

L: *Lietuvos TSR miškų ūkis* Vilnius 1968; *Lietuvos miškų metraštis XX a.* Vilnius 2003. *Leonardas Kairiūkštis*

Medžioklė

Sumedžioti fazanai

Sen. Lietuvos girių masyvuose veisėsi dideli žvėrys (stumbrai, taurai, elniai, briedžiai, rudieji lokiai), buvo gausu ir brangiakailių žvėrelių (bebrų, kiaunių, sabalų). Susikūrus LDK girios buvo laikomos d. kun-čio nuosavybe. Iš pradžių kun-čiai medžiodavo prieš karo žygius, kad turėtų žvėrienos atsargų, o kariauna lavindavo savo gebėjimus valdyti ginklus, mokėsi gyventi sunkiomis žygio sąlygomis. Vėliau medžioklė tapo didikų pramoga. Nereguliuojama medžioklė nulėmė kai kurių medžiojamųjų žvėrių ir paukščių sumažėjimą arba išnykimą. Valst. miškuose medžioklės ūkį tvarkė d. kun-čio vietininkai (dvarų valdytojai), kurie turėjo spec. pareigūnus – girininkus, žvėrių sekikus ir gaudytojus. Buvo tam tikros grupės valstiečių (kiaunininkai, bebrininkai), kurie nėjo lažo, o duoklę d. kun-čiui mokėjo žvėrių kailiais. Vietininkai rengdavo dideles medžiokles, į kurias dažnai atvykdavo d. kun-tis ir kt. didikai. Sumedžiotų žvėrių mėsa buvo sūdoma statinėse ir gabenama į d. kun-čio dvarus; ji tiekta ir kariuomenei. Sumedžiotų žvėrių kailiai buvo svarbus valst. iždo pajamų šaltinis.

Medžioklės įstatymo iki 16 a. nebuvo. Apie medžioklės teisę užsiminta 1557 Valakų įstatyme. Pagal jį d. kun-tis savo valstiečiams leido medžioti jų pačių valakuose, bet tik vilkus, lapes, kiškius, voveres ir kt. mažus gyvū-

Šernų banda

Stirnos (patinas ir patelė)

nus, o už medžioklę kun-čio giriose grėsė pakorimas. Lietuvos III Statute (1588) už medžiojimą svetimose giriose nustatyta griežta bauda ir mokestis už kiekvieną nukautą gyvūną. 1775 ATR konstitucija žemės nuomininkams uždraudė medžioti nuo šv. Baltramiejaus (rugpjūčio 24 d.) iki kovo 1 d.; dvarininkams palikta neribota medžioklės teisė. Rusijos valdymo metais medžioklę Lietuvoje reglamentavo RI medžioklės įstatymai; jų vykdymo niekas nekontroliavo. Atkūrus Lietuvos valstybingumą 1920 išleistos laikinosios medžioklės taisyklės, nuo 1921 valst. miškus pradėta nuomoti Lietuvos taisyklingosios medžioklės ir žūklės d-jai, nuo 1930 ir pavieniams asmenims. Privačiuose miškuose ir laukuose leista medžioti jų savininkams. Medžioklės tvarkymo įstatymai paskelbti 1924 ir 1935.

1 lent. **Medžiojamųjų gyvūnų skaičius**

Gyvūnai	1939	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2005
stumbrai	–	–	–	8	35	33	43	...
briedžiai	333	154	1 100	7 400	7 500	6 900	5 439	3 897
taurieji elniai	190	122	380	1 800	7 300	13 400	15 181	12 417
dėmėtieji elniai	–	–	60	66	46	55	...	...
danieliai	42	17	140	320	123	320	447	487
stirnos	34 670	10 500	26 540	60 500	36 000	42 900	68 571	81 241
muflonai	–	–	–	–	82	133	33	...
šernai	1 000	3 800	4 139	12 000	14 000	23 800	23 171	29 490
bebrai	...	58	700	5 900	7 300	11 650	35 920	...
vilkai	248	980	104	56	290	350	545	...
pilkieji kiškiai	76 100	116 000	148 100	264 000	93 400	59 400	76 587	...
baltieji kiškiai	5 380	1 800	3 650	6 050	3 800	3 000	6 483	...
lapės	11 470	7 890	16 000	13 300	9 400	9 800	26 375	...
usūriniai šunys	–	...	3 000	14 000	5 000	5 200	...	...
lūšys	4	25	35	150	120	170	87	...
barsukai	4 020	2 600	10 000	8 700	4 790	1 330	...	2 697
voverės	38 500	23 000	19 660	29 000	17 300	13 400	...	...
kiaunės	790	1 150	5 300	8 100	5 500	5 900	...	...
ūdros	160	950	2 280	3 000	750	420	...	...
europinės audinės	76	11	–	–	–	–	...	...
kanadinės audinės	...	...	140	264	250	1 100	...	...
kurtiniai	860	400	1 100	990	530	...	...	...
tetervinai	14 320	13 290	20 100	16 400	6 380	...	...	...
jerubės	15 970	9 060	...	...	...	...	...	...
kurapkos		138 000	74 300	106 300	33 100	33 700	...	...
ondatros	–	–	...	8 400	14 100	8 900	...	...
žiemojančios								
antys	...	...	2000	12 200	18 200	...	...	...
antys	...	...	...	68 000	200 890	...	...	...
gulbės	...	...	226	365	1 300	...	...	...
laukiai	...	...	...	...	28 560	...	...	...
fazanai	–	–	–	–	3 600	...	...	...
žąsys	–	–	–	–	...	...	...	...
slankos	...	...	...	...	...	...	...	...

2 lent. **Sumedžiotų gyvūnų skaičius**

Gyvūnai	1965	1975	1985	1995	2000	2005	2006
stumbrai	–	–	–	–	–	–	–
briedžiai	421	3 269	2 554	58	552	112*	149
taurieji elniai	–	152	2 784	2 135	1 906	766	869
dėmėtieji elniai	–	–	–	–	–	–	–
danieliai	–	–	–	23	21	7	23
stirnos	4 060	10 329	7 375	5 513	10 813	15 181	16 590
muflonai	–	–	...	3	...	...	...
šernai	1 740	9 684	14 680	7 765	10 883	16 554	17 800
bebrai	–	547	1 866	592	2 658	5 359	12 473
vilkai	43	61	144	94	48	29	22
pilkieji kiškiai	59 100	26 448	4 566	12 187	10 271	5 546	4 269
baltieji kiškiai	...	...	–	–	–	–	–
lapės	1 960	1 398	1 880	4 218	12 745	13 831	12 634
usūriniai šunys	1 950	292	1 672	435	3 642	3 055	4 678
lūšys	14	17	–	–	–	–	–
barsukai	–	...	–	–	9	22	16
voverės	–	–	–	–	–	–	–
kiaunės	240	130	561	245	361	972	1 049
ūdros	40	–	–	–	–	–	–
europinės audinės	–	–	–	–	25	–	–
kanadinės audinės	–	–	–	13	–	95	110
kurtiniai	5	–	–	–	–	–	–
tetervinai	740	157	48	–	–	–	–
jerubės	...	...	...	–	–	–	–
kurapkos	1 500	1 394	627	506	504	393	488
ondatros	–	776	857	147	63	105	79
žiemojančios antys	–	–	–	–	–	–	–
antys	19 800	16 379	21 991	12 882	9 103	11 331	10 596
gulbės	–	–	–	–	–	–	–
laukiai	...	1 350	2 475	215	84	277	305
fazanai	–	–	2 624	124	166	352	750
žąsys	–	–	–	430	227	112	296
slankos	–	–	–	1 775	3 505	360	–

* medžioti tik jaunikliai iki vienų metų

Didelę žalą medžioklės ūkiui padarė SSRS (1940–41), Vokietijos (1941–44) okupacija, II pasaul. karas. Didelių žvėrių labai sumažėjo. 1946 išleistos medžioklės taisyklės pildytos ir taisytos 1947, 1951, 1956 ir 1970. 1947 įsteigta Medžioklės ūkio v-ba, įkurta Medžiotojų ir žvejų d-ja. 1957 v-ba su kt. org-jomis pertvarkyta į Gamtos apsaugos k-tą. 1959 priimtas Gamtos apsaugos įstatymas, kuriame daugiau numatyta rūpintis gyvūnų apsauga. Sustiprinta valstybinė ir visuomeninė medžiojamų gyvūnų kontrolė. Sumedžiojamų stambių kanopinių žvėrių dalį (50–80%) reikėjo parduoti valstybei. Žvėriena buvo eksportuojama, gauta užsienio valiuta likdavo Lietuvoje. Už ją buvo perkami reikalingi įrenginiai ir kita. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę medžioklės reikalais rūpinasi Aplinkos m-ja. Jos veiklą reglamentuoja LR Laukinės gyvūnijos įstatymas (1997), Medžioklės įstatymas (2002) bei Medžioklės LR teritorijoje taisyklės (2002). LR medžiojami briedžiai, taurieji elniai, danieliai, stirnos, šernai, vilkai, kiaunės, lapės, usūriniai šunys, audinės, barsukai, kiškiai, bebrai, ondatros, iš paukščių – žąsys, antys, karveliai, slankos, perkūno ožethe, kurapkos, fazanai (1 lent. 1215 psl.). Medžioti teisę turi piliečiai, sulaukę 18 m. ir išlaikę medžioklės egzaminą. Daugiausia sumedžiojama elnių, stirnų, šernų, ančių, bebrų, mažiau – briedžių; vilkų medžioklė apribota (2 lent.). Nuo 20 a. vid. medžioklė tapo tausojamoji, atkuriamoji. Medžioklės plotus pradėta priskirti medžiotojų grupėms (klubams, būreliams). 20 a. pab.–21 a. pr. būreliams ir klubams pasikeitė priskirtų teritorijų nuomos tvarka, sudaromi medžioklėtvarkos projektai. Juose numatytos priemonės medžiojamiems gyvūnams saugoti ir gausinti, nurodyta, kiek leidžiama jų sumedžioti. Medžiotojų kolektyvai atsakingi už gyvūnų skaičiaus didinimą ir reguliavimą. Esant laisvai prekybai dalis žvėrienos patenka į kitas šalis. Pav.

Gediminas Turs[...]

Žvejyba

Vienas seniausių ir svarbiausių Lietuvos gyventojų verslų. Primityvių žvejybos įrankių – kaulinių ir raginių žeberklų – randama paleolito ir mezolito stovyklavietėse, tinklų liekanų, molinių svarelių, pušų žievės plūdžių – neolito stovyklavietėse. Žvejybą baltų kraštuose mini Wulfstanas (9 a.), Dusburgiečio kronika (14 a.). 15 a. pirmą kartą apribota žvejyba Nemuno žemupyje. Žvejybos klausimai aptarti I ir III Lietuvos Statutuose (1529, 1588). 1557 Valakų reformos įstatymu uždrausta žvejoti valst. vandenyse per žuvų nerštą. 1589 paskelbtos Kuršių marių ir į jas įtekančių upių žvejybos taisyklės. 1844 žvejybos plotai Kuršių mariose paskirstyti gretimiems kaimams. 19 a. buvo išleista taisyklių, kurios draudė Lietuvos vandenyse gaudyti žuvis žeberklais, jas nuodyti, nustatė leidžiamų sugauti žuvų minimalų kiekį. 19 a. 2 pusėje–20 a. 1 pusėje buvo žvejojama statomaisiais

ir traukiamaisiais tinklais, statomosiomis gaudyklėmis, įv. kabliukais, smeigiamaisiais įrankiais. 1919–40 žvejybą tvarkė Ž.ū. m-ja. Žvejyba privačiuose ir valst. vandenyse buvo vykdoma remiantis 1934 žvejybos taisyklėmis (apribotas tinklų akučių dydis, draudžiama gaudyti žuvis žeberklais, nuodyti, šaudyti), ją prižiūrėjo girininkijos. Žvejota Baltijos j. pakrantėse, Kuršių marių š. dalyje, ežeruose ir upėse. Žuvis gaudė pavieniai žvejai valtimis. 1938 Baltijos j. ir Kuršių marių žvejai turėjo ~1000 valčių ir 15 600 tinklų, sugauta 2630 t žuvų. Žuvų sugavimo kitimas pateiktas lentelėje. Po II pasaul. karo verslinė jūrų žvejyba pradėta organizuoti 1946 įsteigus Žuvies pramonės liaudies komisariatą, Aktyviosios jūrų žvejybos bazę ir Jūrų žvejybos uostą Klaipėdoje. Žvejybos laivynas gavo mažuosius žvejybos tralerius, botus ir pradėjo žvejoti Baltijos jūroje. 1947 Baltijos j. sugauta 65% visų Lietuvos žvejų sugautų žuvų. 1951 įsteigta speciali ekspedicinė silkių žvejybos bazė. 1947–48 įsteigti žvejų kolūkiai. 1957–58 jie pertvarkyti į žuvininkystės ūkius. Privatiems asmenims buvo draudžiama žvejoti Baltijos j. pakrantėse, turėti plaukiojimo priemonių. SSRS okupacijos metais vandenynuose (Atlanto ir Ramiajame) ir jūrose verslinių žuvų buvo sugaunama ~0,5 mln. tonų. Nuo 1990 vidaus vandenų telkinius pradėta nuomoti privatiems asmenims. 1990–95 Lietuva pasirašė tarpvalstybines sutartis dėl žvejybos su ES, JAV, Suomija, Švedija, Kanada, Danija (Farerų salomis), įstojo į daugelį žuvų išteklius ir žvejybą reguliuojančių tarpt. org-jų. 1992 Lietuva prisidėjo prie Tarptautinės Baltijos jūros žvejybos k-jos (IBSFC) konvencijos, kasmet gauna menkių, strimelių, bretlingių ir lašišų Baltijos jūroje kvotas. Vidaus vandenų žvejyboje dirbo ~300, akvakultūros įmonėse – 440, perdirbimo pramonėje – ~6,3 tūkst. darbuotojų. Jūrų žvejybos rajonai yra Atlanto vandenynas ir Baltijos jūra. 2004 iš viso šiuose vandenyse buvo sugauta 156,4 tūkst. t žuvų, iš jų Atlanto vandenyne – 143,8 tūkst. t, Baltijos jūroje – 12,6 tūkst. t. Atlanto vandenyne sugaunama įv. žuvų rūšių: sardinėlių, stauridžių, skumbrių, kardžuvių, ančiuvių, jūrinių ešerių ir krevečių. Baltijos jūroje ES Taryba Lietuvai skiria 31 000 t metinių žvejybos kvotų. Didžiausias natūralus vandens telkinys – Kuršių marios (Baltijos j. įlanka). 2005 Kuršių mariose buvo sugauta 1167 t žuvų, dažn. – kuojų, karšių, sterkų, žiobrių, ešerių, plakių, stintų ir kt. rūšių žuvų. Nemuno žemupyje sugaunama ~75–200 t stintų.

Verslinė žvejyba šalies vandenyse reguliuojama pagal 1995 ir 2005 Aplinkos m-jos priimtas verslines žvejybos taisykles. Baltijos jūroje ją kontroliuoja Ž.ū. m-jos Žuvininkystės dep-to Žvejybos kontrolės sk., vidaus vandenyse – Aplinkos m-jos Aplinkos apsaugos dep-tai. Žuvų sugavimo kvotas Baltijos jūroje, Kuršių mariose ir vidaus vandenyse nustato ir pagrindžia Lietuvos valstybinio žuvivaisos ir žuvininkystės tyrimų centro Žuvininkystės tyrimų laboratorija, VU Ekologijos i-tas ir

Vidaus vandenyse dažniausiai naudojami traukiamieji tinklai

Tralavimas – vienas žvejybos būdų

Lent. **Žuvies sugavimas** (t)

Metai	Vandenynai ir jūros (išskyrus Baltijos j.)	Baltijos j.	Kuršių marios	Vidaus vandenys	Tvenkiniai	Iš viso
1928	–	434	765	–	–	–
1933	–	1 442	703	1 006	–	3 151
1938	–	952	763	916	–	2 631
1985	430 514	21 611	1 680	822	3 358	457 985
1990	326 864	17 469	2 323	527	5 855	353 038
1994	38 000	10 510	692	179	1 874	51 255
2000	33 275	8 455	1 258	346	1 929	45 263
2005	124 757	13 467	1 167	370	2 014	141 775

Klaipėdos u-tas. Mėgėjiška žūklė yra viena populiariausių rekreacijos formų. Sužvejojama ~300–400 t įv. rūšių žuvų. 2004 priimtas LR mėgėjiškos žūklės įstatymas, 2005 – Mėgėjiškos žūklės taisyklės. Mėgėjiška žūklė leidžiama visus metus visuose vandens telkiniuose, išskyrus esančius valst. gamtiniuose rezervatuose ir kai kuriose žuvų susikaupimo vietose. Pav. *Rimantas Repečka*

Turizmas

Kolona Europos geografinio centro draustinyje (skulpt. G. Jokūbonis, 2004)

Pirmoji organizuoto turizmo įstaiga Lietuvoje buvo Rusijos turistų d-jos Vilniaus skyrius, įkurtas 19 a. pabaigoje. 1929 Kaune pradėjo veikti Lietuvos turizmo s-ga (pirmasis pirmininkas J. Vileišis, sekretorius M. Šalčius). Jos tikslas buvo pritraukti į Lietuvą užs. turistų. 1935 Lietuvos turizmo s-ga pertvarkyta į Lietuvos turizmo d-ją (veikė iki 1940). Ji turėjo skyrius Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje ir kt. didesniuose miestuose, leido inform. leidinius, organizavo turistines keliones, turėjo kelionių biurus Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Palangoje. Moksleivių ir jaunimo turizmu nuo 1935 rūpinosi Jaunimo iškylų ir kelionių globos k-tai (1938 jų buvo 28). 1937 prie Kūno kultūros rūmų įkurta Lietuvos keliavimo s-ga (rūpinosi kelionėmis šalies viduje), 1939 įkurtas Lietuvos turizmo d-jos Kelionių biuras.

SSRS okup. metais užs. turizmo veiklą Lietuvoje koordinavo Užs. turizmo v-ba prie Lietuvos MT, užs. turistus aptarnavo SSRS Užs. turizmo v-bos Vilniaus skyrius, kuriam priklausė viešbutis *Lietuva* Vilniuje. Užs. turizmu t.p. rūpinosi jaunimo tarptautinio turizmo biuro *Sputnik* Lietuvos skyrius. 1959 Palūšėje (Ignalinos rj.) įsteigta pirmoji turizmo bazė. 1961 įsteigti pirmieji ekskursijų biurai Vilniuje ir Kaune, jų veiklai iki 1969 vadovavo Kultūros m-jos Ekskursijų v-ba. 1969 visas vidaus turizmo ir ekskursijų darbas buvo perduotas profs-goms, jį koordinavo Lietuvos respublikinė turizmo ir ekskursijų taryba (įk. 1970). Moksleivių turizmu rūpinosi Respublikinė jaunųjų turistų stotis (įk. 1952). 1986 Lietuvoje veikė 24 turistų klubai, 2263 turizmo sekcijos kūno kultūros ir sporto kolektyvuose, 13 kelionių ir ekskursijų biurų, 7 turistinės bazės (Vilniaus, Trakų, Druskininkų, Ignalinos, Birštono, Zarasų ir Palangos; >2500 vietų), viešbutis *Turistas* Vilniuje, turistų viešbutis Panevėžyje, Vilniaus automobilių bazė *Turistas*, dirbo 2263 ekskursijų vadovai (iš jų – 263 etatiniai). 1990 pr. veikė (pavaldūs Lietuvos respublikinei turizmo ir ekskursijų tarybai) 15 kelionių ir ekskursijų biurų, 6 turizmo bazės, 2 turizmo kompleksai (*Turistas* Vilniuje ir *Takioji Neris* Kaune), autobazė *Turistas* Vilniuje.

Pajūrio dviračių trasos atkarpos: Klaipėda–Nida (per Kuršių neriją) – 52 km, Klaipėda–Latvijos siena – 49 km, Klaipėda–Rusnės sala (pamariu) – 115 km

Atkūrus nepriklausomybę, 1991 visos Lietuvos respublikinei turizmo ir ekskursijų tarybai pavaldžios įmonės buvo priskirtos Ekonomikos m-jos reguliavimo sričiai ir vėlesniais metais privatizuotos. 1992 įsteigta Valstybinė turizmo tarnyba (tiesiogiai pavaldi Vyr-bei), 1995 pertvarkyta į Valstybinį turizmo dep-tą (iš pradžių – prie Valdymo reformų ir s-bių reikalų m-jos, nuo 2000 – prie Ūkio m-jos). Dep-tas dalyvauja formuojant valstybės politiką turizmo srityje ir ją įgyvendina. Turizmo plėtra Lietuvoje vykdoma vadovaujantis Turizmo įstatymu (1998, nauja red-ja 2002) ir Vyr-bės tvirtinamomis Nacionalinėmis turizmo plėtros programomis (1994, 1999, 2003, 2007).

2006 Lietuvoje veikė 460 kelionių organizavimo paslaugas teikiančių įmonių. Jos aptarnavo ~123 700 užs. turistų Lietuvoje ir ~233 700 Lietuvos turistų užsienyje. Apgyvendinimo paslaugas teikė 627 įmonės (viešbučiai, svečių namai, moteliai, turizmo bazės, kempingai, nakvynės namai, jaunimo nakvynės namai, sveikatingumo įmonės, poilsio

Restoranas *Meridianas* Danės upėje Klaipėdoje

namai, konf-jų centrai), jose buvo ~19 200 numerių, ~44 800 vietų. Apgyvendinimo paslaugų įmonės klasifikuojamos pagal privalomą žvaigždučių sistemą (1 žvaigždutė – žemiausia klasė, 5 žvaigždutės – aukšč. klasė). Sparčiai plėtojamos kaimo turizmo paslaugos, jas teikia pagal verslo liudijimą dirbantys fiz. asmenys. 2006 veikė 550 kaimo turizmo sodybų, jos aptarnavo ~230 000 svečių. Gidų paslaugas teikė 749 gidai ir 1697 kelionių vadovai. 2007 vid. turizmo sektoriuje dirbo ~35 000 žmonių. Lietuvos turizmo pagr. rodikliai 1997–2006 pateikti lentelėje.

2006 daugiausia užsieniečių Lietuvos viešbučiuose ir svečių namuose buvo iš Vokietijos (17,3% visų atvykusiųjų), Lenkijos (13,3%), Latvijos (7,3%), Rusijos (6,5%), D. Britanijos (5,8%), Suomijos (5,0%), Estijos (4,2%), Baltarusijos (4,0%), Italijos (3,9%), Švedijos (3,4%). Didžiąją atvykusių turistų dalį sudarė individualiai keliaujantieji. Daugiausia užs. turistų buvo apsistoję Vilniuje (45% atvykusiųjų užsieniečių), Druskininkuose (~20%), Klaipėdoje (~9%), Kaune (~7%), Palangoje (~6%). 2006 į užsienį vyko >1,4 mln. Lietuvos turistų. Per Lietuvos išvykstamojo turizmo kelionių organizavimo įmones užsienyje pabuvojo 16,2% visų išvykusiųjų. Daugiausia turistų buvo išvykę į Europos šalis (~185 100 žmonių), Afrikos šalis (~38 700), Turkiją (~34 600). Iš Europos šalių daugiausia organizuotai vykta į Ispaniją (~13 100 žmonių), Graikiją (~12 300), Italiją (~11 900), Latviją ~11 100), Prancūziją (~9300), Estiją (~7200), Lenkiją (~6000). Individualių turistų maršrutai labai skyrėsi nuo organizuotai keliaujančiųjų, daugiausia vykta į Latviją, Rusiją, Vokietiją, Lenkiją, Baltarusiją. 2006 po Lietuvą keliavo ~2,1 mln. vietinių ir ~8,3 mln. vietinių vienos dienos ekskursantų.

Turizmo specialistus rengia 4 universitetinės aukštosios, 8 neuniversitetinės aukštosios (kolegijos) ir 20 profes. rengimo m-lų. Turizmo srityje veikia keletas nevalst. org-jų – Lietuvos keliautojų s-ga, Lietuvos turizmo asociacija (abi įk. 1991), Lietuvos viešbučių ir restoranų (įk. 2002 susijungus Lietuvos viešbučių ir Nacionalinei viešbučių ir restoranų asociacijoms), Lietuvos kaimo turizmo (įk. 1997), Lietuvos turizmo informacijos centrų, Lietuvos rekreacijos ir turizmo edukologų (abi įk. 2002), Lietuvos kempingų (įk. 2005) asociacijos. Turizmo informacijai skleisti sukurtas turizmo informacijos cent-

Lent. **Lietuvos turizmo pagr. rodikliai 1997–2006***

Rodikliai	1997	1999	2001	2003	2005	2006
atvykstamasis turizmas						
atvykusių turistų skaičius, mln.	1,00	1,42	1,27	1,49	2,00	2,18
kruizų keleivių skaičius, tūkst.	...	3,6	5,9	8,8	24,1	25,0
užsieniečių nakvynių viešbučiuose, svečių namuose ir moteliuose skaičius, tūkst.	536,2	600,4	671,8	766,4	1 334,1	1 451,1
užsieniečių nakvynių visose apgyvendinimo įmonėse skaičius, tūkst.	864,2	997,8	1 072,5	1 170,4	1 762,5	1 906,4
atvykstamojo turizmo pajamos, mlrd. Lt	1,44	2,20	1,53	1,94	2,56	2,84
vietinis turizmas						
Lietuvos gyventojų nakvynių viešbučiuose, svečių namuose ir moteliuose skaičius, tūkst.	321,8	319,1	292,8	341,5	727,6	933,7
Lietuvos gyventojų nakvynių visose apgyvendinimo įmonėse skaičius, tūkst.	2 608,9	2 578,7	2 004,3	1 844,9	2 488,6	2 773,9
išvykstamasis turizmas						
išvykstamojo turizmo išlaidos, mlrd. Lt	1,11	1,36	0,87	1,43	2,07	2,49
apgyvendinimas						
vietų skaičius apgyvendinimo įmonėse, tūkst.	34,8	47,2	40,6	42,4	43,7	44,8
numerių užimtumas viešbučiuose, %	32,0	31,3	31,7	32,5	40,8	42,3

*Statistikos dep-to duomenys

rų tinklas: Lietuvoje veikia 49 turizmo informacijos centrai (dauguma kaip s-bių įsteigtos viešosios įstaigos), užsienyje turizmo informacijos sklaida rūpinasi 7 Lietuvos turizmo informacijos centrai (Berlyne, Helsinkyje, Maskvoje, Varšuvoje, Londone, Barselonoje, Paryžiuje). Turizmo informacijos teikimo ir rinkodaros srityje dirba Valstybinio turizmo dep-to įsteigta viešoji įstaiga Lietuvos turizmo plėtros agentūra (įk. 1993, iki 2007 Lietuvos turizmo fondas). Lietuva nuo 2002 yra Europos kelionių komisijos (*European Travel Commission*, ETC), nuo 2003 – Pasaulio turizmo organizacijos (*World Travel Organization*, WTO) narė. Pasirašyta (iki 2007 vid.) 14 tarpvalstybinių sutarčių dėl bendradarbiavimo turizmo srityje. Pav. *Juozas Raguckas*

Komunalinis ūkis

Lietuvos komunaliniam ūkiui priskiriama: vandentiekis, kanalizacija (buitinė ir lietaus), šilumos ir karšto vandens centralizuoto tiekimo, gamtinių ir suskystintų dujų ūkis, el. energijos tiekimo, miestų ir g-čių apšvietimo tinklai ir sistemos, miesto keleivinis transportas (autobusų, troleibusų, taksi), gatvės, šaligatviai, tiltai, viadukai, krantinės, aikštės, sodai, skverai, miško parkai, gatvių ir kitų bendrai naudojamų teritorijų želdiniai, gatvių ir kt. viešųjų vietų valymo, šiukšlių, fekalijų ir kt. nešvarumų šalinimo, išvežimo ir utilizavimo, sąvartynų ūkis, viešieji tualetai, beglobių gyvūnų gaudymo ir karantinavimo stotys, fontanai, paminklai, skelbimų ir reklamos stendai (įrenginiai), kt. mažoji archit-ra, eismo reguliavimo įrenginiai, paplūdimiai, maudyklos, skęstančiųjų gelbėjimo stotys, viešbučiai, moteliai, kapinės ir kitas miesto, g-tės (gyventojų, įmonių, įstaigų ir org-jų) bendrai naudojamas turtas, t.p. jį prižiūrinčios, tvarkančios, komunalines paslaugas teikiančios įmonės (valstybinės, s-bių, individualiosios įmonės, akc. b-vės, ūk. bendrijos). Lietuvos komunalinį ūkį apibūdinantys kai kurie rodikliai parodyti lentelėje.

Lietuvoje gatves imta grįsti akmenimis 15 a. pr. (pvz., 1844 Vilniuje iš 79 gatvių ir skersgatvių 59 buvo grįsti, su mediniais šaligatviais). Nuo 17 a. vid. magistrato samdomi vežikai iš Vilniaus centro išveždavo šiukšles. 19 a. imta reikalauti, kad namų savininkai kiemuose įrengtų šiukšlių dėžes.

Pirmasis vandentiekis Vilniuje nutiestas 1532. Gręžtais mediniais vamzdžiais (jų bendras ilgis 3 km) vanduo tekėjo iš Vingrių šaltinio į miesto centrą, 16 a. pab. veikė 3 vandentiekio linijos. 1879–82 pradėti kloti metaliniai vandentiekio vamzdžiai. Kanalizacijos grioviai Vilniuje iškasti 1642. 19 a. nutiestos pirmosios požeminės medinių (vėliau keraminių, mūrinių) kanalizacijos vamzdžių linijos. 1912 Vilniuje pradėtas tiesti centralizuotas vandentiekis (38 km ilgio) ir požeminė kanalizacija (50 km). Klaipėdoje vandentiekis įrengtas 1899, Kaune – 1929, Druskininkuose ir Ukmergėje – 1932, Šiauliuose – 1935. Požeminė kanalizacija iki 1940 įrengta Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Ukmergėje. Kanalizacijos vanduo miestuose iki 1955 centralizuotai nebuvo valomas. 2007 pr. vandentiekį turėjo 76,1%, kanalizaciją – 74,6% miestų gyv. patalpų.

18 a. Lietuvos miestų pagr. gatvėse įrengti kanapių aliejaus dagtiniai žibintai, 1851 Vilniuje, vėliau ir kt. miestuose – spirito ir terpentino mišinio žibintai. Nuo 1864 Vilniaus gatvės būdavo apšviečiamos medžio du-

Lent. **Lietuvos komunalinio ūkio kai kurie rodikliai 2000–06***

	2000	2002	2004	2006
miestų automobilių keliai (km)	5 753	5 831	5 879	6 136
iš jų – su danga	5 239	5 371	5 429	5 612
troleibusų linijos (km)	267	271	277	265
troleibusų skaičius (vnt.)	474	466	476	485
pervežta keleivių troleibusais (mln.)	159,3	165,7	132,2	133,5
vartotojams pateikta šiluminė energija (teradžauliai)	...	50 316	49 552	52 278
vartotojams pateiktos suskystintos ir nesuskystintos dujos (teradžauliai)	...	31 132	36 082	31 696
suvartotas geriamasis vanduo (mln. m^3)	14,0	13,8	17,0	21,5
ūkio ir buities reikmėms sunaudotas vanduo (mln. m^3)	107,0	98,6	98,5	101,8
nuleista nuotekų (mln. m^3)	3 525,0	4 780,6	5 418,6	3 749,0
iš jų				
nereikia valyti	3 357,0	4 610,2	5 247,0	3 565,9
užterštų	144,0	170,4	171,6	183,2
nevalytų	3,0	1,3	0,4	0,7
nepakankamai išvalytų	141,0	133,6	64,8	53,6

* Statistikos dep-to duomenys

jų žibintais, 1876 juos pradėta keisti žibaliniais (t.p. ir kt. miestuose). 1903 Vilniuje atsirado pirmieji el. žibintai. 1900 Kauno gatvėms apšviesti pastatyta pirmoji el. stotis. Po I pasaul. karo pradėtos naudoti el. lemputės.

Iki 19 a. pab. keleivius vežiojo vežikai (1855 Vilniuje jų buvo 199, 1890 – 806). 1892–1893 Kaune, Klaipėdoje ir Vilniuje pradėjo veikti arklinis tramvajus (konkė). 1926 Vilniuje, 1929 Kaune ir Klaipėdoje pradėjo kursuoti keleiviniai autobusai, 1956 Vilniuje, 1966 Kaune – troleibusai.

19 a. pab. Vilniuje maistui gaminti pradėtos naudoti medžio dujos. Vilniaus dujų f-kas (pastatytas 1864) miesto gyventojams dujas tiekė iki 1941. Nuo 1956 Lietuvos miestuose, vėliau ir kaimo g-tėse naudojamos suskystintos, nuo 1961 – gamtinės dujos. Nuo 1979 butuose įrengiamos ir el. viryklės. 2007 pr. dujos buvo naudojamos 74,2%, el. viryklės – 10,9% miestų gyv. patalpų.

Pirmoji centralizuota garinio šildymo sistema įrengta Vilniuje 1903, vandens šildymo – 1939 Kaune, vėliau ir kt. miestuose. Centralizuotas šilumos tiekimas pradėtas 1947 Kaune, 1951 pastatyta pirmoji termofikacinė elektrinė Vilniuje (1958 antroji, 1984 trečioji), 1954 Klaipėdoje, 1976 Kaune, 1983 Mažeikiuose. Nuo 20 a. 7 d-mečio daugiabučiai namai Lietuvos miestuose statomi su komunaliniais patogumais. 2007 pr. centr. šildymą turėjo 72,9% miestų gyv. patalpų, karštą vandenį – 61,2% miestų ir 33,5% kaimų gyv. patalpų.

Miestus sistemingai pradėta apželdinti nuo 19 a. vidurio. 1910 Vilniuje medžiais buvo apsodinta 31 gatvė (12,3% visų gatvių ilgio).

KOMUNALINIO ŪKIO ADMINISTRAVIMAS

Iki 15 a. miestų ūkiu rūpinosi d. kun-čio administracija, miestams gavus savivaldą – jų savivaldos institucijos magistratai (tarybos, dūmos). 1918–40 komunalinį ūkį tvarkė miestų ir apskričių s-bės. Komunalinio ūkio įmonės buvo privačios, kai kurias tarnybas išlaikė s-bės. SSRS okupacijos metais priv. komunalinės įmonės buvo nacionalizuotos ir perduotos miestų ir rajonų vykd. k-tų komunalinio ūkio skyriams. Komunalinį ūkį reguliavo Komunalinio ūkio liaudies komisariatas (įk. 1942), 1945 jis tapo Komunalinio ūkio m-ja, 1962 perorganizuota į Vyriausiąją gazifikacijos ir komunalinio ūkio v-bą, 1966 – vėl į m-ją. Veikė respublikiniai susivienijimai (Vandentiekio ir kanalizacijos įmonių, įk. 1973, Šilumos energijos tiekimo, įk. 1984), Respublikinis statybos ir remonto trestas (įk. 1964), Valstybinis kuro k-tas (įk. 1966 kaip Vyriausioji gazifikacijos v-ba, 1982–87 Valstybinis dujofikavimo k-tas). Komunalinį ūkį tvarkė vietinio ūkio v-bos (įk. 1957) ir komunalinių įmonių kombinatai (įk. 1962), rajoninės (zoninės) gamybinės dujofikacijos v-bos. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę komunalinio valdymo įstaigos ir org-jos panaikintos. Vietinis komunalinis ūkis perduotas miestų ir rajonų s-bėms, energetikos įmonės (išskyrus vietines katilines ir miestų šilumos tinklus) ir dujofikavimo įmonės – Energetikos (nuo 1996 12 Ūkio) m-jai. Komunalinių įmonių kombinatas, v-bos ir trestai tapo valst. įmonėmis, 1991 jos pradėtos privatizuoti. Komunalinio ūkio reikalais Vyr-bėje iki 1998 rūpinosi Statybos ir urbanistikos m-jos, nuo 1998 – Aplinkos m-jos Komunalinio ūkio dep-tas. Dujų ūkį tvarko b-vė *Lietuvos dujos*, el. tiekimą – el. skirstomųjų tinklų, šilumos ūkį – šilumos tinklų b-vės. *Algirdas Bikulčius*

Paslaugos

Paslaugų sektorius apima prekybos, transporto, ryšių, nuomos, buitines, švietimo, kultūros, sveikatos priežiūros, social., fin. ir kt. paslaugas. 21 a. pr. Lietuvoje teikiamos šios paslaugos: asmeninių ir namų ūkio reikmenų (transporto priemonių, mašinų, el. buit. reikmenų, laikrodžių, juvelyrinių dirbinių, baldų, avalynės ir kitų odos gaminių ir dirbinių, drabužių ir kt.) taisymas, nekilnojamojo turto operacijos (nuoma, valdymas ir kt. operacijos, nekilnojamojo turto agentūrų paslaugos), mašinų, įrenginių, asmeninių ir

1 lent. **Paslaugų sektoriaus dirbančiųjų skaičius pagal paslaugų rūšis 2000–06*** (tūkst.)

Paslaugų rūšis	2000	2002	2004	2006
didmeninė ir mažmeninė prekyba, transporto priemonių remontas, asmeninių ir namų ūkio reikmenų taisymas	200,4	211,2	228,0	254,6
viešbučių ir restoranų paslaugos	27,1	28,0	32,7	39,0
transportas, sandėliavimas ir ryšiai	90,5	87,4	93,9	98,9
fin. tarpininkavimas	14,5	14,0	15,0	16,6
nekilnojamojo turto operacijos	43,2	54,9	55,8	78,3
viešasis valdymas ir gynyba, privalomasis social. draudimas	73,7	81,3	77,9	75,7
švietimas	161,0	138,9	141,0	131,5
sveikatos priežiūra ir social. darbas	96,5	94,6	98,4	105,7
kt. komunalinė, socialinė ir asmeninė aptarnavimo veikla	53,6	53,8	55,8	63,7
kt. paslaugos	1,4	4,9	5,2	3,7
iš viso	761,9	769,0	803,7	867,7

* Statistikos dep-to duomenys

namų ūkio reikmenų (įvairių transporto priemonių ir įrangos, mašinų, asmeninių ir namų ūkio reikmenų) nuoma, su kompiuterių naudojimu susijusios paslaugos (techn. įrangos naudojimo konsultacijos, programinės įrangos teikimas ir naudojimo konsultacijos, kompiuterių tinklų diegimas, duomenų apdorojimas, duomenų bazių tvarkymas, kompiuterinės įrangos techn. priežiūra ir remontas, kompiuteriniai žaidimai), kita verslo veikla (teisinės, apskaitos, audito, archit-ros ir inž. paslaugos bei konsultacijos, mokesčių konsultacijos, rinkos tyrimas, viešosios nuomonės apklausa, verslo ir valdymo konsultacijos, kontroliuojančiųjų b-vių vadyba, techn. patikra ir analizė, reklama, personalo atranka, tyrimai ir apsauga, pram. valymas, fasavimas, pakavimas, vertimas, sekretoriavimas, informacijos ir kt. paslaugos), švietimas (ikimokyklinis ugdymas, mokymas pradinėse, vidurinėse, aukštesniosiose, aukštosiose, specialiosiose m-lose, suaugusiųjų švietimas, profes. ir techn. mokymas), sveikatos priežiūra ir social. darbas (žmonių sveikatos priežiūra, reabilitacinis gydymas, odontologijos, greitosios pagalbos, veterinarijos paslaugos ir sėklinimas, social. darbas), nuotekų ir atliekų šalinimas bei sanitarinių sąlygų palaikymas (nuotekų rinkimas ir apdorojimas, kt. atliekų rinkimas ir apdorojimas, sanitarinė, žemės, vandens, grunto gerinimo ir būklės išsaugojimo veikla), poilsio organizavimas, kultūra ir sportas (kino filmų ir vaizdajuosčių gamyba bei platinimas, kino filmų rodymas, RTV veikla, muzikantų paslaugos pobūviuose, sporto veikla, azartinių žaidimų ir lažybų, kt. pramogų organizavimas, naujienų agentūrų, b-kų, archyvų, muziejų, teatrų ir kt. kult. įstaigų paslaugos), kita aptarnavimo veikla (žemės dirbimo, miškininkystės, statybos iš užsakovo medžiagų, komunalinės, transporto, ryšių, prekybos, viešbučių ir restoranų, turizmo, bankų, draudimo, lizingo, pensijų fondų, vertybinių fondų operacijų, fin. rinkos valdymo paslaugos, donorystė, gynyba, viešosios tvarkos palaikymas ir visuomenės apsauga, aplinkos apsauga, vaistininkystės, skalbyklų, pirčių, kirpyklų, grožio salonų ir masažo kabinetų, soliariumų, sveikatingumo centrų, laidojimo paslaugos, chem. valymas ir dažymas, t.p. valstybės įstaigų ir kita aptarnavimo veikla, kuri nesukuria naujos materialios produkcijos – daiktų).

21 a. pr. paslaugų sektoriuje dirbo >50% šalies dirbančiųjų (2000 – 54,5%, 2006 – 57,9%, 2007 vid. – 58,4%). Jų skaičius nuolat didėjo – 2000 dirbo 761 700, 2002 – 768 800, 2004 – 803 900, 2006 – 867 700 darbuotojų. Dirbančiųjų pasiskirstymas pagal paslaugų rūšis 2000–06 parodytas 1 lentelėje. Paslaugų mastas nuolat didėjo, 2000 suteikta paslaugų už ~5,0 mlrd. Lt, 2002 – už ~6,6 mlrd. Lt, 2004 – >8,2 mlrd. litų. 2006 sektoriuje veikė >15 000 ūkio subjektų (vyravo vid. dydžio ir smulkiosios įmonės, dirbo daug verslo liudijimus įsigijusių fiz. asmenų), jie suteikė paslaugų už ~14,0 mlrd. Lt (2 lent.). Paslaugų sektoriuje sukuriama (21 a. pr.) ~58% šalies BVP.

BUITINĖS PASLAUGOS

Lietuvoje paslaugos atsirado kartu su amatais. Amatininkai, be prekių gamybos pardavimui, teikė ir paslaugas pagal užsakymus. Iki 13 a. amatai plito iš Skandinavijos ir Rusios, 17 a. – iš Livonijos (Rygos). Nuo 14 a. Lietuvos kun-čiai ėmė skatinti amatininkystę, miestuose plėtojosi batsiuvystė, kailiadirbystė, stalių ir kt. gaminių gamyba. 1383 Jogaila išleido privilegiją amatininkams, vykstantiems į Lietuvą iš Lenkijos. Nuo 1400 Vilniuje, Kaune, Trakuose kūrėsi vokiečių, žydų ir totorių amatininkai – kalviai, siuvėjai, batsiuviai, auksakaliai, tarp Ldk Vytauto atsivežtų totorių buvo kailiadirbių, odų, vilnos ir metalo apdirbėjų. Lietuvos I (1529) ir III (1588) Statutuose minimi dvidešimt penkių veiklos rūšių amatininkai: kalviai, mūrininkai, siuvėjai, plytininkai, kailiadirbiai, odininkai,

2 lent. **Paslaugų įmonių skaičius ir jų suteiktos paslaugos 2002–06***

Paslaugų rūšis	Įmonių skaičius		Pajamos, mln. Lt	
	2002	2006	2002	2006
asmeninių ir namų ūkio reikmenų taisymas	**289**	**182**	**19,7**	**52,7**
nekilnojamojo turto operacijos	**1 501**	**2 502**	**1 230,8**	**3 085,4**
operacijos su nekilnojamuoju turtu, priklausančiu nuosavybės ar kt. teise	30	265	54,9	990,7
nekilnojamojo turto, priklausančio nuosavybės ar kt. teise, nuoma	1 108	1 750	943,8	1 556,3
nekilnojamojo turto agentūrų veikla	175	288	25,0	126,6
nekilnojamojo turto operacijos už mokestį ar pagal sutartį ir bendrosios nuosavybės būsto valdymo paslaugos	188	199	207,1	411,8
mašinų ir įrenginių, asmeninių bei namų ūkio reikmenų nuoma	**306**	**419**	**115,5**	**520,3**
sausumos transporto priemonių nuoma	122	184	66,6	129,6
kitos transporto įrangos, mašinų ir įrenginių nuoma	86	158	38,0	348,6
kt. reikmenų nuoma	98	77	10,9	42,1
su kompiuteriais susijusios paslaugos	**651**	**894**	**497,6**	**963,3**
techn. įrangos naudojimo konsultacijos	34	34	1,4	13,6
programinės įrangos tiekimas, naudojimo konsultacijos, kompiuterinių tinklų diegimas	321	487	348,3	677,1
duomenų apdorojimas	36	28	26,7	44,2
su duomenų bazėmis susijusios paslaugos	42	36	36,0	39,1
įstaigos, kompiuterinės įrangos priežiūra ir remontas	170	280	75,2	183,6
kompiuteriniai žaidimai	48	29	10,0	5,3
kita verslo veikla	**4 155**	**5 402**	**1 827,4**	**3 789,6**
teisinės paslaugos	357	171	172,1	457,5
apskaita, buhalterija ir auditas, konsultacijos mokesčių klausimais	333	550	92,7	196,2
rinkos tyrimas ir viešosios nuomonės apklausa	106	90	39,6	99,8
verslo ir valdymo konsultacijos	428	906	164,2	418,1
kontroliuojančiųjų b-vių konsultacijos	13	28	3,5	12,8
archit-ros ir inž. paslaugos bei su jomis susijusios techn. konsultacijos	1 340	1 560	460,6	803,5
techn. patikra ir analizė	101	111	73,1	128,9
reklama	751	951	458,7	838,7
personalo atranka	72	140	18,0	78,8
tyrimai ir apsauga	99	112	118,7	249,7
pram. valymas	69	129	51,3	134,4
fotografavimo paslaugos	146	144	34,6	36,6
kt. paslaugos	340	510	140,3	334,6
švietimas**	**524**	**642**	**278,9**	**543,4**
sveikatos priežiūra ir social. darbas**	**2 927**	**3 017**	**1 689,8**	**2 684,3**
žmonių sveikatos priežiūra	704	843	1 425,6	2 259,8
reabilitacinis gydymas	30	28	71,9	133,2
odontologijos paslaugos	942	999	62,8	123,5
kita žmonių sveikatos priežiūra	88	70	20,7	28,5
greitosios pagalbos paslaugos	19	21	41,3	57,9
veterinarijos paslaugos	891	731	39,2	27,3
social. darbas	253	325	28,3	54,1
nuotekų ir atliekų šalinimo, sanitarinių sąlygų palaikymo ir panaši veikla	**141**	**159**	**362,8**	**624,4**
poilsio, kultūros ir sporto veiklos organizavimas**	**853**	**1 099**	**421,6**	**1 407,0**
kino filmų ir vaizdajuosčių gamyba, platinimas ir panaši veikla	79	70	38,6	73,7
RTV veikla	68	108	142,3	254,0
sporto organizavimas	187	264	34,4	68,9
azartinių žaidimų ir lažybų organizavimas	7	18	129,8	765,3
kt. paslaugos	512	639	76,5	245,1
kita aptarnavimo veikla	**807**	**750**	**130,9**	**289,8**
chem. valymas ir dažymas	59	26	11,9	16,5
skalbyklų paslaugos	89	74	32,9	35,0
kirpyklų, grožio salonų paslaugos	389	348	51,0	162,7
laidojimo paslaugos	113	121	24,6	36,5
pirčių, soliariumų, masažo kabinetų, sveikatingumo centrų paslaugos	50	97	6,5	25,1
kt. paslaugos	107	84	3,8	14,0
iš viso	**12 154**	**15 066**	**6 575,0**	**13 960,2**

* Statistikos dep-to duomenys
** neįskaitytas biudžetinių įstaigų ir org-jų finansavimas iš biudžetų

račiai, kubiliai, puodžiai, degutininkai, anglininkai, rūdininkai, ginkladirbiai, dailidės ir kiti. 15–16 a. miestuose kūrėsi amatininkų cechai. Kiekvienas jų dažn. turėjo tam tikros veiklos monopolį. Cechai gynė amatininkų interesus, padėdavo apsirūpinti žaliavomis, perduoti patirtį, pasidalyti veiklos teritoriją. Vilniuje pirmieji cechai (auksakalių ir siuvėjų) susikūrė 1495. 1795 jau veikė 38 cechai, juose dirbo 860 meistrų, 310 pameistrių, 420 mokinių. 1852 veikė 1862 cechai, juose dirbo 1990 meistrų, 1300 pameistrių, 1990 mokinių. Kurį laiką Abiejų Tautų Respublikoje amatininkų cechų nariais galėjo būti tik krikščionys. 17 a. prie dvarų atsirado dirbtuvių (susikūrė dvarų pramonė), kurios gamindavo rinkai ir priimdavo užsakymus iš pasiturinčių gyventojų. 16–17 a. pradėtos statyti privačios ir viešosios miesto pirtys, 19 a. pab. veikė 11 pirčių. 1853–86 panaikinti visi žydų ir vokiečių amatininkų cechai. Daugėjant manufaktūrų ir f-kų amatininkų cechų reikšmė mažėjo ir 19 a. pab. jie buvo panaikinti (Kauno gubernijoje 1888, kitose – 1893).

3 lent. **Lietuvos buities reikmenų gamybos ir paslaugų įmonių ir jų darbuotojų skaičius 1928–40**

Įmonių rūšis	1928		1930		1935		1940	
	įmonės	darbininkai	įmonės	darbininkai	įmonės	darbininkai	įmonės	darbininkai
siuvyklos	53	432	54	417	37	255	39	402
mezgyklos	31	430	33	563	32	748	33	1 104
avalynės ir veltinių g-los	51	671	42	646	46	603	43	698
odų išdirbimo įmonės	24	533	24	462	13	455	24	884
kailių išdirbimo įmonės	–	–	–	–	4	56	7	177
dažyklos	4	24	3	21	3	18	2	7
vėlyklos	1	5	2	10	2	19	2	33
baldų ir medienos, stat. medžiagų gamybos įmonės	43	487	48	666	55	501	53	721
malūnai	84	788	74	638	83	619	107	904
vilnų karšyklos	17	140	20	142	11	67	24	212

1914 Lietuvos miestuose veikė 15, 1935 (be Vilniaus kr.) – 38 viešosios pirtys. 1918–40 ypač populiarios buvo dailidžių, krosnininkų, račių, kalvių, batsiuvių, siuvėjų, kailiadirbių, karšėjų, vėlėjų paslaugos. Nedidelės paslaugų artelės greitai iširdavo. Daugiausia buvo priv. šeimyninių dirbtuvėlių; 1939 (be Klaipėdos kr.) jų veikė ~34 000 (jose dirbo ~70 000 amatininkų). ~30% paslaugas teikiančių amatininkų dar vertėsi ir žemdirbyste. Iki 20 a. vid. buvo keliaujančiųjų siuvėjų, dailidžių, krosnininkų, statybininkų. 3 lentelėje pateikti 1928–40 duomenys apie Lietuvos įmones, kurios, be prekių gamybos, teikė ir buit. paslaugas (išsamios buit. paslaugų statistikos tuo l-piu nebuvo).

1940 SSRS okupavus Lietuvą sov. valdžia amatininkus subūrė į valstybės reguliuojamas arteles. Per II pasaul. karą jos iširo. 1945 panašiu principu sudaryti buit. aptarnavimo kooperatyvai, pavaldūs Verslinės kooperacijos v-bai (nuo 1950 taryba, nuo 1953 s-ga). Jai priklausė 110 kooperatyvų (daugiausia kirpyklų, siuvyklų, avalynės dirbtuvių), kuriuose dirbo ~10 000 darbuotojų. 30 didelių kooperatyvų 1956 pertvarkyta į f-kus, g-las ir perduota Vietinės pramonės bei Lengvosios pramonės m-joms. Pirtys, skalbyklos, kai kuriuose rajonuose ir kirpyklos priklausė vykdomųjų k-tų komunalinio ūkio skyriams, didžiuosiuose miestuose – pirčių ir skalbyklų trestams. 1962 įsteigta Vyriausioji buitinio gyventojų aptarnavimo v-ba, 1966 pertvarkyta į Buitinio gyventojų aptarnavimo m-ją, kooperatyvai pertvarkyti į buitinio gyventojų aptarnavimo kombinatus ir specializuotas (autoserviso, buit. technikos remonto ir kt.) įmones. Kombinatai buvo kuriami terit. principu (aptarnavo tam tikro rajono ar miesto gyventojus). Į jų sudėtį įėjo įv. dirbtuvės (cechai) ir ateljė, pirtys, skalbyklos, kirpyklos, laidojimo ir informacijos biurai, nuomos punktai ir kt. įmonės. 1965 jau veikė 3139 buit. paslaugų įmonės, 1974 – 4704 (jose dirbo 31 500 žmonių), 1985 – 3473 (iš jų – 636 kirpyklos, 461 siuvimo ir galanterijos gaminių įmonė, 386 pirtys ir dušai, 236 avalynės siuvimo ir taisymo įmonės, 221 foto- ir kino ateljė, 174 ritualinių paslaugų, 119 trikotažo mezgimo ir taisymo, 103 transporto priemonių remonto ir techn. priežiūros įmonės). 7 d-metyje pradėjo plisti žinybų suomiškosios pirtys (saunos), 9 d-metyje miestuose pradėti statyti pirčių kompleksai su karšto garo ir sauso kaitinimosi patalpomis, dušais, voniomis (kai kur buvo įrengti kontrastiniai baseinai, vandens kaskados, teikiamos masažo, gydymo šviesa paslaugos). 8 d-metyje įkurti buit. paslaugų įmonių respublikiniai ir miestų gamybiniai susivienijimai. Kai kurios paslaugos (pvz., veltinių vėlimas, kailiadirbystė, prakiurusių indų, kojinių taisymas) beveik išnyko.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę Buitinio gyventojų aptarnavimo m-ja ir paslaugų įmonių resp. susivienijimai panaikinti, buit. aptarnavimo kombinatai tapo buitinio gyventojų aptarnavimo įmonėmis ir perduoti miestų bei rajonų s-bėms. 1991 pr. veikė 63 specializuotos, 53 buit. paslaugų kompleksai, 121 buities namai (juose buvo kirpykla, siuvykla, mezgykla, avalynės, buit. technikos, laikrodžių taisyklos), 2355 dirbtuvės (ateljė), 704 kompleksiniai priėmimo punktai, buit. paslaugas teikė 33 440 darbuotojų. 1991 pradėta privatizuoti paslaugų įmones. Dalis didelių specializuotų įmonių tapo akc. b-vėmis,

kitos suskaidytos į mažesnius padalinius arba nutraukė veiklą. 1991 privatizuota 487, 1992 – 457 buit. paslaugų įmonės. Dalis privatizuotų cechų, dirbtuvių, kompleksinių priėmimo punktų nustojo teikti paslaugas, vietoj jų pradėjo veikti parduotuvės, kioskai ar kt. įmonės. Atsirado siuvėjų, mezgėjų, dailidžių, mūrininkų, šaltkalvių ir kt. buit. paslaugomis laisvalaikiu besiverčiančių asmenų, t.p. priv. įmonėlių, kurios teikė paslaugas gyventojams greta savo pagr. veiklos. Labai sumažėjo buit. paslaugų įmonių kaime. 1993 ž.ū. b-vių teritorijoje veikė tik 4 buities namai (1990 buvo 162), 2 kompleksiniai priėmimo punktai (1990 – 980). 1993 buit. paslaugas teikė 2786 ateljė ir dirbtuvės (iš jų – 73% privačių) ir 660 kompleksinių priėmimo punktų (3% privačių). Daugiausia buvo privačių kirpyklų (83% visų kirpyklų), butų remonto (t.p. 83%), transporto priemonių remonto (82%), buit. technikos remonto (70%), mažiausiai – chem. valymo ir dažymo įmonių (22%), pirčių (38%). 1993 suteikta buit. paslaugų už 503,4 mln. Lt, 1994 – 818,3 mln. Lt, 1995 – 1186,2 mln. Lt, 1996 – 1650,2 mln. litų. 1997 buit. paslaugas (2144,7 mln. Lt) gyventojams teikė ~2400 įmonių (77% privačių).

Apie švietimo paslaugas – skyriuje ŠVIETIMAS, sveikatos priežiūros paslaugas – skyriuje SVEIKATOS APSAUGA, social. paslaugas – skyriuje SOCIALINĖ APSAUGA, fin. tarpininkų (bankų, kredito unijų, lizingo ir draudimo b-vių, vertybinių popierių rinkos subjektų) teikiamas paslaugas – skyriuje FINANSAI, prek. įmonių paslaugas – skyriuje VIDAUS PREKYBA, viešojo maitinimo įmonių paslaugas – skyriuje VIEŠASIS MAITINIMAS, turizmo paslaugas – skyriuje TURIZMAS, transporto paslaugas – skyriuje TRANSPORTAS, ryšių paslaugas – skyriuje RYŠIAI, kult. ir sporto paslaugas – skyriuose KULTŪRA, SPORTAS.

Algirdas Bikulčius

Viešasis maitinimas

Viešojo maitinimo užuomazgos atsirado kartu su miestais. Nuo 14 a. pab. kun-čiai, supratę miestų reikšmę, pradėjo jiems teikti savivaldą – Magdeburgo teisę. Miesto magistratai turėjo teisę statyti rotušę, atidaryti parduotuves, pirtis, viešąsias virtuves, smukles, malūnus. Už svaigiųjų gėrimų pardavimą visi smuklininkai kun-čiui mokėjo mokestį. Visose gatvėse prie krautuvių, rūmų ir bažnyčių (beveik prie kas antro namo mieste) veikė užvažiuojamieji namai ir smuklės, pažymėtos eglutės ženklu. Nedideles smukles mėgo žemesnės klasės atstovai. Prie užvažiuojamųjų namų veikė valgyklos. Jos veikė ir atskirai, šias dažn. lankė neturtingieji. Turtingesniems bajorams nereikėjo rūpintis valgiu – jiems kiekviename pažįstamų name stovėjo skanėstais nukrautas stalas. Bendrų pasimatymų vieta buvo ir pirtys, kuriose būdavo pardavinėjami gėrimai. Dar daugiau smuklių veikė pakelėse prie svarbesnių vieškelių, jos atliko užvažiuojamųjų namų, restoranų, užeigos namų f-jas. Smuklės atsirado dėl sunkių susisiekimo sąlygų. Iš tolimų kraštų sausumos keliais vežantiems prekes, keliaujantiems įv. admin. reikalais ir kt. asmenims reikėjo turėti kur sustoti, sušilti ir pernakvoti, pastatyti arklius. Valstiečiai t.p. mėgo lankytis užeigose ir smuklėse dėl jose parduodamų svaigiųjų gėrimų. Apie viešojo maitinimo paslaugas iki 16 a. vid. rašytinių žinių yra nedaug. G. Brauno atlase, kuriame aprašomas Vilnius, teigiama, kad žmonės vyno nors ir neturi, bet geria daug, miduje ir aluje tiesiog paskendę. Daugiau autentiškų žinių yra turto surašymo dokumentuose ir testamentuose. Išsamiausiai 1634 aprašyti Konstantino ir 1644 Vinholdo namai Pilies gatvėje, Vilniuje. Vilniuje veikė salyklininkų (solodovnikų) cechas, kuris ruošdavo salyklą. Nusipirkę salyklo namų šeimininkai savo reikmėms pasigamindavo alaus, bet atsiradus pirkėjui alaus parduodavo išsinešti arba gerti vietoje, todėl pagal skiriamus kiemams mokesčius atrodė, kad mieste labai daug smuklių. Tikrose smuklėse buvo geriama, valgoma, dainuojama ir šokama. Alaus pardavėjomis (šinkorkomis) dirbo moterys, jų darbas nebuvo laikomas garbingu. Iki 16 a. vid. smuklėms teisę prekiauti svaigiaisiais gėrimais suteikdavo d. kun-tis. Ilgainiui jis leido ir bajorams steigti smukles, perduoti pagal įpėdinystę. Leidimų skaičius didėjo, daugybė smuklių veikė miestuose, prie dvarų, vieškelių.

Ilgai trukę karai su Maskva ir Švedija 16 a. 2 pusėje–18 a. pr. neigiamai paveikė visą Lietuvos ek. gyvenimą. Kraštas buvo nuniokotas, miestai ir dvarai sudeginti, dėl karų ir maro epidemijų (1655, 1709, 1711) labai sumažėjo gyventojų (miestuose liko tik apie pusę), smuko amatai ir prekyba. Visas miestų verslas tebuvo gaminti ir parduoti degtinę bei alų. Miestai pradėjo plėstis tik 18 a. 2 pusėje. Iš vidaus prekybos įmonių labiausiai klestėjo smuklės (kaip papildoma priemonė pasipelnyti parduodant valstiečiams dvaruose pagamintą degtinę). Smuklių paplitimą rodo išlikę Prienų parapijos sąrašai. Pvz., 1775 sąraše (be Prienų miestelio smuklių) minimos 124 smuklės (18 a. vid. veikė 23). Jos dažn. atstodavo ir mažmeninės prekybos krautuvėles. Smuklininkai (dažn. žydai) teisėtais ir neteisėtais būdais iš valstiečių supirkdavo ir ž.ū. produktus, skolindavo valstiečiams pinigus ir degtinę. Miestiečiai, mokantys akcizo ir kt. mokesčius, gaudavo teisę laikyti svaigiųjų gėrimų parduotuvių, valgyklų prie užvažiuojamųjų namų ir kitur. 1817 Vilniuje veikė 19 restoranų, 61 kavinė, 45 valgyklos, 29 užvažiuojamieji namai, 19 vyno rūsių, 35 aludės ir biliardinės, 614 smuklių. Dėl akcizo mokesčio smuklių skaičius vėliau labai sumažėjo, 1834 liko 324, iš jų – 256 nedidelės, parduodančios per mėnesį ne daugiau kaip po kibirą apmokestintos degtinės. 1835 Vilniaus iždo rūmų rūpesčiu Senatas panaikino smukles, kurios slapta pardavinėjo degtinę nemokėdamos mokesčio, bet vietoj panaikintų smuklių greitai atsidarydavo naujos.

Iki I pasaul. karo didesnių pokyčių neįvyko, smuklių ir traktierių skaičius nuolat didėjo: 1904 Vilniuje veikė 132 restoranai, smuklės ir arbatinės, 1910 – 88 restoranai ir smuklės, 450 alinių, 97 valgyklos, arbatinės ir kavinės. Dalis restoranų ir valgyklų veikė prie viešbučių. Pagal gubernijas duomenų pateikė ekonomistas P. Šalčius (1 lent.), jis smukles ir traktierius vadino gėryklomis, nes šių įmonėlių apyvartos didž. dalį sudarydavo pajamos už parduotus alkoholinius gėrimus. Vad. gėryklų apyvarta sudarė ~16% visos prekybos apyvartos.

Per I pasaul. karą vok. kar. institucijos kariuomenės reikmėms paimdavo visas rastas prekes. Organizuoto viešojo maitinimo, išskyrus kariuomenės poreikius, nebuvo.

Pirmiesiems nepriklausomybės metams būdinga karo nuniokoto ūkio suirutė, didelė infliacija, nepastovi valiuta. Iš pradžių maitinimo įmonių (kaip ir visos prekybos) apyvarta nebuvo oficialiai registruojama, nevykdyti surašymai. 1924–26 duomenys neapima net visų prek. įmonių skaičiaus pagal išpirktus patentus. Išliko tik 1923–24 surašymo duomenys apie Lietuvos (be Klaipėdos kr.) prek. įmonių šeimininkus ir 1924 bei 1939 išduotų patentų skaičių (2 lent.). Aukštesnės rūšies įmonės mokėjo didesnius metinius patento mokesčius. 1935 pramonės ir prekybos patento mokestis buvo nustatytas didesniam įmonių skaičiui. Dėl šios priežasties daugelis nedidelių prek. įmonių, iš kurių iki tol nebuvo reikalaujama patento, įsigijo ketvirtosios arba penktosios rūšies prek. patentą. Iš prek. įmonių buvo išskiriami viešbučiai ir svetainės, juose buvo apskaitomos visos maitinimo vietos (3 lent.), bet maitinimo įmonės atskirai neišskirtos. Masiškai kūrėsi ir vartotojų b-vės (nemažai jų veikė jau prieš I pasaul. karą, bet po karo liko labai nedaug). Kooperatyvams steigti, jų veiklai prižiūrėti 1919–20 prie Prekybos ir pram. m-jos veikė Kooperacijos dep-tas. Pirmąsias valgyklas (tuomet vadintas užkandinėmis) įsteigė koop. b-vė *Pienocentras* (veikė 1927–40). Užkandinių laikymas nebuvo šios b-vės veiklos pagr. sritis, todėl 1938 susitarus su kt. koop. org-jomis įsteigta akc. b-vė *Valgis*. 3–4 d-metyje pagausėjo įv. profilio privačių maitinimo įmonių. *Valgio* apyvarta 1939 sie-

1 lent. **Smuklių ir traktierių skaičius ir jų metinė apyvarta Lietuvoje prieš I pasaul. karą**

Gubernija	Smuklių ir traktierių skaičius	Metinė apyvarta, tūkst. rb
Kauno	916	5 754
Vilniaus	906	7 065
Suvalkų	428	2 332
iš viso	2 250	15 151

2 lent. **Prekybos ir maitinimo įmonių skaičius Lietuvoje pagal išpirktų patentų rūšis 1924 ir 1939***

Įmonė	Bendras prek. įmonių skaičius 1924	Iš jų – maitinimo įmonių (restoranų, valgyklų, kavinių ir kt.)	Bendras prek. įmonių išpirktų patentų skaičius 1939
pirmosios rūšies	218	7	125
antrosios rūšies	5 417	302	2 680
trečiosios rūšies	10 482	601	13 675
ketvirtosios rūšies	2 304	65	6 756
penktosios rūšies	–	–	2 291
iš viso	18 421	975	25 527

* Statistikos metraščių duomenys

kė 1,6 mln. Lt, pavalgydinta ~1,5 mln. žmonių. Lietuvai atgavus Vilniaus kr., 1939 b-vė išplėtė veiklą Vilniuje įsteigdama užkandinių ir svetainę. 3–4 d-metyje gerokai pagausėjo privačių maitinimo įmonių. Jų aptarnavimo lygis, maisto ir gėrimų asortimentas, interjeras mažai kuo skyrėsi nuo to meto vakarietiškų įmonių. Prabangiausi restoranai ir kavinės veikė didesniuose miestuose, daugiausia jų buvo Kaune (pvz., *Metropolis*, Konrado kavinė).

3 lent. **Viešbučių ir svetainių skaičius Lietuvoje 1929–39***

Metai	Viešbučių ir svetainių skaičius
1929	2 556
1932	2 604
1935	1 970
1937	2 301
1939	2 487

* Statistikos metraščių duomenys

Lietuvą inkorporavus į SSRS sudėtį LSSR liaudies komisarų taryba 1940 09 27 išleido įsaką nacionalizuoti visas privačias prek. įmones, kurių metinė apyvarta siekė 150 000 ir daugiau litų. 1940 spalį nacionalizuota ir b-vė *Valgis*. Jai suteikta teisė visoje Lietuvos teritorijoje steigti valgyklas, restoranus, užkandines, kavines, cukraines ir kitas panašaus pobūdžio įmones. Pagal sov. modelį visos maitinimo įmonės pradėtos vadinti visuom. maitinimo įmonėmis ir kartu su prek. įmonėmis sudarė atskirą ūkio šaką su atitinkama m-ja (komisariatu).

Per Vokietijos okupaciją visas Lietuvos ūkis buvo pajungtas kar. reikmėms. Lietuvos kooperatyvų veiklai vadovavo Centrinė prekybos bendrovė Rytams (*Zentralhandelsgesellschaft Ostland*, ZHO, būstinė Berlyne, vyr. kontora Rygoje). Ji organizavo maitinimą Rytų krašte. Privačių maitinimo įmonių veikla buvo labai suvaržyta.

Po II pasaul. karo visos maitinimo įmonės greitai pertvarkytos pagal sov. modelį. Visuom. maitinimui (kaip ir visai vidaus prekybai) vadovavo SSRS prekybos m-ja. Lietuvoje veikė Lietuvos SSR prekybos m-ja, joje buvo įsteigtas Visuom. maitinimo skyrius. Visuom. maitinimo svarb. įmonės priklausė prie SSRS prekybos m-jos veikiančioms vyriausiosioms maitinimo v-boms. Miestuose įkurti valgyklų, restoranų ir kavinių trestai priklausė vietos valdymo institucijoms ir netiesiogiai Lietuvos prekybos m-jai, rajonų ir kaimo vietovių maitinimo tinklas – *Lietkoopsąjungos* (įk. 1940 pertvarkius Lietuvos ž.ū. kooperatyvų s-gą *Lietūkis*, įk. 1921) įstaigoms. Veikė ir įvairios darbininkų aprūpinimo v-bos su vietiniais skyriais, pram. kooperacijos ir invalidų kooperacijos įstaigos, bet jos nebuvo labai svarbios organizuojant maitinimą. Didelę reikšmę visuom. maitinimui plėtoti turėjo pirmoji sovietinė pinigų reforma ir kortelių maisto bei pram. prekėms panaikinimas 1947 12 14 nutarimu. Normuoto aprūpinimo sąlygomis visuom. maitinimas plėtojosi lėtai (1945 veikė 307, 1947 – 441 įmonė). 6 d-metyje jo plėtra labai paspartėjo (4 lent.). Visuom. maitinimo tinklas apėmė pusgaminių kombinatus, f-kus-virtuves, valgyklas, restoranus, kavines, užkandines, bufetus, kulinarijos parduotuves. Kiekviena įmonių rūšis buvo dar smulkiau skirstoma. Visas tinklas suskirstytas į atvirojo (viešojo) ir uždarojo maitinimo įmones. Didesnė jų dalis aptarnavo vartotojus darbo ir mokymosi vietose, maistas čia dažn. būdavo pigesnis (dalį maisto ruošimo išlaidų dengė pelningai veikiančios atvirojo tipo maitinimo įmonės ir biudžetas). Visuom. maitinimo įmonės gamino ir dietinį maistą sergantiesiems įv. ligomis. Beveik visose didelėse pram. įmonių valgyklose būdavo atskiros dietinių patiekalų salės arba dietiniai kampeliai. Veikė ir atskiros dietinės valgyklos, bet jos nebuvo populiarios. Daugelyje maitinimo įmonių vyravo savitarna, aukštesnės klasės restoranuose ir kavinėse aptarnavo padavėjai. Į visuom. maitinimo sistemą nebuvo įtrauktas maitinimo organizavimas ligoninėse, sanatorijose, poilsio namuose, kar. daliniuose, kalėjimuose ir pataisos namuose, nes maitinimo šiose

4 lent. **Lietuvos visuom. maitinimo tinklas 1950–90*** (metų pab.)

Rodiklis	1950	1960	1965	1970	1980	1985	1990
įmonių skaičius, vnt.	953	1 366	1 909	2 465	3 771	4 414	5 197
iš jų							
mieste	740	1 114	1 321	1 702	2 577	2 985	3 591
kaime	213	252	588	763	1 194	1 429	1 606
aptarnavimo vietų skaičius įmonėse, tūkst. vnt.	...	49,1	86,3	132,0	249,8	301,4	343,8
vidutinis vietų skaičius 1 įmonėje, vnt.	...	37,8	47,2	55,1	68,0	69,5	66,2

* Statistikos metraščių duomenys

5 lent. **Lietuvos visuom. maitinimo įmonės pagal vietą 1985 pab.***

Visuom. maitinimo įmonės	Įmonių skaičius, vnt.	Vietų skaičius įmonėse, tūkst.
atvirojo (viešojo) naudojimo	1 136	68,3
uždarojo ir pusiau uždarojo naudojimo	3 278	233,1
iš jų prie		
pram. įmonių	733	54,0
statybų	98	4,1
transporto įmonių	128	4,9
tarybiniuose ūkiuose	296	11,7
miškų ūkio, paruošų ir kt. įmonių bei org-jų	282	10,7
įstaigų	512	23,3
bendrojo lavinimo m-lų	831	94,1
aukštųjų m-lų ir technikumų	107	9,5
profesinių technikos m-lų	88	12,4
kultūros ir sporto įstaigų, buitinių paslaugų įmonių, viešbučių	89	3,9
kempingų, motelių glžk. stočių	14	0,8
jūrų, upių prieplaukų, autobusų stočių, oro uostų	15	0,9
darbininkų bendrabučių	54	1,3
aukštųjų m-lų ir technikumų bendrabučių	31	1,5
visos įmonės	4 414	301,4

* Statistikos metraščių duomenys

įstaigose išlaidos buvo dengiamos iš vad. visuomeninių vartojimo fondų. Atvirojo maitinimo įmonės sudarė tik >25% visų maitinimo įmonių, vietų dalis jose buvo dar mažesnė (5 lent.). SSRS okupacijos metais daugiausia rūpintasi uždarojo maitinimo įmonių plėtra, jų techn. įranga ir dirbančiųjų maitinimo organizavimu. Patvirtintas aptarnavimo vietų normatyvas tūkstančiui didž. pamainoje besimokančių moksleivių, studentų ar dirbančiųjų pirmojoje pamainoje. Įdiegtas privalomas karšto maisto tiekimas į statybų aikšteles, dirbančiųjų naktinėje pamainoje, žemės ūkyje, nuolatinių darbininkų ir jų pagalbininkų maitinimas per derliaus nuėmimo ir apdorojimo sezoną. Dirbantiesiems kenksmingomis sąlygomis buvo tvirtinamas slenkantis pietų grafikas, nemokamai duodama pieno. Valgyklose diegtos mechanizuotos valgių išdavimo linijos. Organizuoti pietūs aprėpdavo 85–90% didž. pamainos darbuotojų, studentų, moksleivių. Plačiai buvo paplitęs abonementinis maitinimas – valgytojai iš anksto pirkdavo maitinimo abonementus (jie dažn. būdavo platinami algų ir stipendijų mokėjimo dienomis) tam tikram l-piui (pvz., savaitei, mėnesiui). Dauguma uždarojo maitinimo įmonių ruošdavo 1–3 variantus kompleksinių pietų (nebūdavo laisvo patiekalų pasirinkimo), variantai buvo sudaromi ne mažiau kaip 1 savaitei ir skelbiami viešai. Kompleksiniai pietūs buvo plačiai paplitę ir atvirojo (viešojo) maitinimo įmonėse – restoranuose ir kavinėse – ir parduodami gerokai pigiau (tik su 20% antkainiu) nei užsakomieji patiekalai. Visos maitinimo įmonės privalėjo laikytis bendros valgių gamybos kalkuliacijos, gaminti pagal centralizuotai parengtas receptūras. Kalkuliacijomis buvo nustatoma patiekalų sudėtis, išeiga, garnyro kiekis ir jo sudedamosios dalys, kaina, taikoma bendra griežta antkainio (kainos priedas procentais nuo produktų pirkimo kainos) sistema. Pagal valgiams taikomo antkainio dydį maitinimo įmonės skirstytos į 3 kategorijas. Pirmosios kategorijos įmonėse (atvirosiose aukštesnės klasės kavinėse ir restoranuose, kuriuose lankytojus aptarnavo padavėjai) buvo taikomas 36% (užsakomiesiems patiekalams iki 50%) antkainis, antrosios kategorijos (žemesnės klasės kavinėse, valgyklose ir kitose atvirojo maitinimo įmonėse, kuriose vyravo savitarna) – 20%, trečiosios kategorijos (visose uždarojo maitinimo įmonėse, jose vyravo savitarna, maistas išduodamas automatinėmis ir pusiau automatinėmis linijomis) – 10%. 7 d-metyje buvo masiškai pradėta kurti mėsos, žuvies, daržovių pusgaminių kombinatus, kurie pusiau paruoštais patiekalais aprūpindavo visas antrosios ir trečiosios kategorijos įmones, todėl maistas tam tikros kategorijos įmonėse pagal sudėtį ir kainą buvo beveik vienodas. Maisto skonis skyrėsi tik šiek tiek ir priklausė nuo virėjų išradingumo ir gebėjimo varijuoti kai kuriais produktais bei prieskoniais, garnyro sudėtimi, nepažeidžiant receptūrų rinkiniuose numatytų leistinų normų. Dėl blogėjančių SSRS ek. rodiklių visose maitinimo įmonėse privaloma tvarka ketvirtadieniais įvestos vadinamosios žuvies dienos (tą dieną nebuvo galima gaminti ir pardavinėti mėsiškų patiekalų), bet žuvų patiekalų asortimentas buvo skurdus, produkcija nelabai geros kokybės, todėl tą dieną gerokai sumažėdavo lankytojų ir apyvarta būdavo nedidelė. 7 d-metyje pradėtos steigti kulinarijos parduotuvės, kurios parduodavo maisto produktų pusgaminius ir paruoštus vartoti valgius. 1980 pab. Lietuvoje jų buvo 293. Dėl skurdaus maisto produktų asortimento maisto prekių parduotuvėse kulinarijos parduotuvės buvo labai populiarios.

20 a. 6 d-metyje pamažu kai kuriuose miestuose pradėtos steigti atvirojo maitinimo įmonės su originaliu interjeru, patiekalų asortimentu, aukštesne aptarnavimo kultūra. Lietuva greitai tapo lydere šioje srityje ir išgarsėjo ne tik SSRS, bet ir visose sov. šalyse.

Restoranų ir kavinių projektus rengė žinomi architektai. Pirmoji tokia įmonė buvo *Neringos* kavinė, atidaryta Vilniuje 1959 pab. (projekto autoriai archit. A. ir V. Nasvyčiai, interjero dail. V. Jankauskas, V. Povilaitis, skulpt. J. Kėdainis). *Neringa* dėl savo meninio originalumo, gana aukštos aptarnavimo kultūros, patiekalų spec. asortimento ir ilgainiui susiformavusio specifinio lankytojų kontingento buvo plačiai minima tuometinėje žiniasklaidoje. Visuom. maitinimo tikslams buvo pritaikomi apleisti namų rūsiai ir kt. statiniai, taip atsirado restoranai *Lokys* ir *Medininkai* Vilniuje, restoranas burlaivyje *Meridianas* Klaipėdoje, *Gildija* Kaune. Maitinimo įmonės buvo įrengiamos ir atskiruose pastatuose arba prie populiarių prek. centrų ir naujai atidaromų viešbučių (*Žirmūnai*, *Gintaras*, *Šeškinė* ir kt. Vilniuje, *Trys mergelės* Kaune, *Jaunystė* Šiauliuose, *Berželis* Prienuose, *Žilvinas* Joniškyje ir kt.). Kai kuriose maitinimo įmonėse buvo įsteigta ir prestižinių salių, į kurias paprasti žmonės negalėdavo patekti, pvz., 1965 Kaune, Rotušės aikštėje, vadinamuosiuose Zabielų namuose (17–18 a. jų savininkai buvo turtingi Kauno miestiečiai Zabielos) įrengtas restoranas *Medžiotojų užeiga*, papuoštas medžioklės trofėjais ir židiniais, jo antrajame aukšte 1973–74 įrengtos Juodoji ir Baltoji pokylių menės. Prestižinių maitinimo salių, skirtų aptarnauti pirmiausia sov. nomenklatūros atstovus ir jų svečius, buvo beveik visuose respublikinio pavaldumo miestuose ir rajonuose. Ten galima buvo patekti tik gavus miesto ar rajono aukšč. valdžios sutikimą, net maitinimo įmonės vadovas be tokio leidimo negalėjo pasinaudoti jo įmonėje esančia sale. Apsirūpinant maisto produktais ir gėrimais išskirtinį vaidmenį vaidino asmeniniai maitinimo įmonių vadovų ryšiai ir pažintys. Beveik visi produktai buvo skirstomi centralizuotai planine tvarka, bet valdininkai, skirstydami išteklius, turėjo galimybę vienų prašytojų pageidavimus patenkinti kitų sąskaita, keisti prekių pristatymo terminus, koreguoti jų kiekius. Todėl apsukresni įmonių vadovai su dovanomis vykdavo pas tiekėjus parsivežti įmonei skirtų maisto prekių ar įrangos.

Kavinės *Neringa* Vilniuje salės interjeras (1959, archit. Algimantas ir Vytautas Nasvyčiai, sienų tapyba, dail. V. Jankauskas, V. Povilaitis)

Kavinės *Nykštukas* Vilniuje sienų tapyba (1964, dail. A. Steponavičius, B. J. Žilytė; su L. Ločeriu)

Iš kitų SSRS respublikų Lietuva išsiskyrė ir steigdama specifines maitinimo įmones. Vilniuje buvo suprojektuota ir 20 a. 7 d-mečio pr. atidaryta pirmoji vaikams skirta kavinė *Nykštukas*. Ji garsėjo originaliu interjeru (freskas sukūrė dail. A. Steponavičius ir B. J. Žilytė; jos neišliko), savitu patiekalų asortimentu, buvo noriai lankoma šeimų su vaikais. Už novatoriškumą ir originalumą kavinė buvo apdovanota Sąjunginės liaudies ūkio parodos Maskvoje aukso medaliu. Panašios maitinimo įmonės (planuota nuostolinga jų veikla) pradėtos kurti ir visoje SSRS. Buvo statomos ir didesnės (kompleksinės) maitinimo įmonės jose įrengiant bendrojo aptarnavimo, banketines, spec. sales, naktinius barus ir kulinarijos parduotuves, pvz., 7 d-metyje Vilniuje pastatytas restoranas *Dainava* (archit. J. Mirošinas, interjero autoriai archit. A. Stapulionis, E. Cukermanas), kuris tapo labai populiarus (atkūrus nepriklausomybę bankrutavo vienas pirmųjų).

Sov. okupacijos metais visuom. maitinimo veiklos svarb. rodikliai buvo maitinimo įmonių ir aptarnaujamų vietų skaičius, t.p. išvestinis rodiklis – vidutinis vietų skaičius

Restorano *Medininkai* Vilniuje interjero fragmentas (2007, interjero autorė E. Tautkutė)

vienoje įmonėje. Plačiai paplitęs buvo ir savos gamybos produkcijos (ja buvo laikoma tokia, kuriai pagaminti reikėjo tam tikrų operacijų) dalies bendroje maitinimo apyvartoje rodiklis. Šis rodiklis buvo privalomas, nuo jo priklausė įmonės veiklos rezultatų vertinimas. Įv. rūšių alkoholiniai ir nealkoholiniai gėrimai, konditerijos ir tabako gaminiai, kai kurios fabrikinės gamybos ir fasuotos prekės buvo vadinamos pirktinėmis ir jų dalis apyvartoje savotiškai blogindavo įmonės veiklos įvaizdį, todėl savos gamybos produkcijos mastas nuolat didėjo, pvz., 1950 sudarė 17%, 1960 – 40%, 1970 – 52,4%, 1980 – 64,9%, 1985 – 66,8% (6 lent.). Įmonių vadovai ir gamybos vedėjai šį rodiklį gerindavo formaliai, fiktyviai didindami pagaminamų bei parduodamų patiekalų mastą.

Paskutiniais sov. metais visuom. maitinimas pagal galimybes buvo gana gerai išplėtotas. Dėl visuotinio žaliavų trūkumo, atsilikusių maisto gaminimo technologijų, griežtai reglamentuotų valgių gamybos receptūrų, ydingos kainų nustatymo kalkuliacinės sistemos ir nedidelės gyventojų perkamosios galios visuom. maitinimo įmonių darbo kokybė negalėjo iš esmės gerėti. Pažangesni vadovai ieškojo lankstesnių maitinimo organizavimo būdų. Tam tikrų galimybių atsirado SSRS prasidėjus pertvarkai ir 1988 priėmus Lietuvos ek. savarankiškumo koncepciją. Ją įgyvendinant visos nuosavybės formos buvo pripažintos lygiateisėmis, leista steigtis individualaus kapitalo koop. įmonėms. Daugelis tuomet įsikūrusių kooperatinių maitinimo įmonių bandė diegti rinkos ekonomikos principus, plėtoti maitinimo organizavimo naujoves pagal Vakarų šalių pavyzdį. Į šią veiklą įsiliejo ir žmonių, kurie beveik neturėjo supratimo apie maitinimo srities specifiką ir greitai turėjo pasitraukti iš rinkos. Vienas sėkmingiausių pavyzdžių – 20 a. 10 d-mečio pr. kvalifikuotų specialistų įkurtas restoranas *Stikliai* Vilniuje.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę per 3 m. beveik visos viešojo maitinimo įmonės privatizuotos. Iš pradžių šis procesas daug kur vyko chaotiškai ir neskaidriai, vartotojai buvo nepatenkinti maitinimo įmonių veiklos rezultatais, maisto kokybe, asortimentu ir aptarnavimu, bet didėjant konkurencijai ir tobulėjant įstatyminei bazei padėtis iš esmės pakito. Prie Vakarų šalių praktikos buvo priderinta statist. ir operatyvinė apskaita, todėl ne visada galima lyginti įv. l-pių rodiklius. Įvyko esminių nuosavybės, kainų politikos, aptarnavimo formų, maisto gaminimo technologijų pokyčių. Stabiliau viešojo maitinimo įmonės pradėjo veikti nuo 21 a. pr. (7 lent.). 2000–2005 maitinimo įmonių skaičius padidėjo tik 16%, bet aptarnavimo vietų skaičius jose – >32%. Pakito įmonių teritorinis išsidėstymas, sunyko sov. metais labai išplėtotas ir to meto sąlygomis daug naudos davęs uždarojo maitinimo organizavimas pram. įmonėse, stat. aikštelėse, m-lose, kaimo vietovėse. Kūrėsi naujos maitinimo įmonės pakelėse, vaizdingose vietose, prie viešbučių ir kitur. Atsirado ir visiškai naujo profilio įmonių, kurio-

6 lent. **Lietuvos visuom. maitinimo prek. apyvarta 1950–90*** (mln. rb, tų metų kainomis)

Rodiklis	1950	1960	1970	1975	1980	1985	1990
savos gamybos produkcija	8,7	31,1	108,5	167,2	241,4	313,7	458,7
pirktos prekės	42,6	46,7	98,5	107,6	130,5	157,5	314,0
visa apyvarta	51,3	77,8	207,0	274,8	371,9	471,2	772,7

* Statistikos metraščių duomenys

7 lent. **Restoranų, barų ir kitų viešojo maitinimo įmonių tinklas 2000–05***

Rodiklis	2000	2001	2002	2003	2004	2005
restoranų, barų, valgyklų ir kitų maitinimo įmonių skaičius metų pab., vnt.	2 489	2 433	2 770	2 792	2 868	2 881
vietų skaičius jose metų pab., tūkst. vnt.	107,9	107,1	116,1	135,9	141,1	142,5
vidutinis vietų skaičius vienoje maitinimo įmonėje	43,4	44,0	41,9	48,7	49,2	49,5
maitinimo įmonių apyvarta (be pridėtinės vertės mokesčio), mln. Lt	350,0	362,1	430,0	506,5	586,9	757,7

* Statistikos dep-to duomenys

se šalia maisto gamybos ir pardavimo buvo organizuojamas įvairiapusiškas lankytojų aptarnavimas ir pramogos. Anksčiau veikusios kavinės *Nykštukas* pavyzdžiu seka (tik teikdamas gerokai daugiau paslaugų) šeimos pramogų ir poilsio klubas *Žiogas* Vilniuje ir Panevėžyje. Šiuolaikiškai persitvarkė seniai veikiančios įmonės, pvz., žvėrienos patiekalų restoranas *Lokys* Vilniuje. Pradėjo kurtis įv. tautų virtuvių restoranai. Gyventojai pamėgo kinų, japonų, meksikiečių, ispanų, prancūzų, gruzinų ir kt. tautų valgius (dažn. pagamintus tos šalies specialistų) ir tų šalių gėrimus. Maitinimo įmonių turi ir dideli prek. centrai, kt. įmonės. Beveik visos didesnės parduotuvės ir prek. centrai pagamina įvairių maisto produktų pusgaminių, parduoda paruoštus vartoti valgius. Be restoranų ir kavinių, veikia įv. barai, picerijos, greitojo maisto įmonės, naktiniai ir striptizo klubai, boulingai, biliardinės, pramogų kompleksai, išvažiuojamųjų pobūvių organizavimo ir kt. įmonės, teikiančios viešojo maitinimo paslaugas. Svetingumo verslo įmonių veiklai tobulinti ir koordinuoti 2002 įkurta Lietuvos viešbučių ir restoranų asociacija (susijungus Lietuvos viešbučių ir Nacionalinei viešbučių ir restoranų asociacijoms). Pav.

Bronislovas Čereška

Restorano *Medžiotojų užeiga* (1965–74, archit. V. Parčiauskas) Kailių salė (2002, archit. A. Kavaliauskas, V. Rimkienė) Kaune

Vidaus prekyba

Mainų ir rinkos santykių Lietuvos teritorijoje būta jau nuo seniausių laikų, bet natūrinio ūkio sąlygomis jų reikšmė gyventojams apsirūpinant prekėmis buvo labai nedidelė. Vidaus prekyba ilgą laiką vyko daugiausia turgų ir prekymečių (mugių) forma. Nuo 14 a. pab. prekyviečių steigimą, turgų ir mugių rengimą reguliavo miesto teisių (daugiausia Magdeburgo) privilegijos, nuo 15 a. – dar ir atskiros prekybos privilegijos. Vid. amžiais buvo svarbi išvežiojamoji ir išnešiojamoji prekyba. 18 a. pab. Lietuvos teritorijoje buvo 83, 19 a. 2 pusėje – 169 g-tės, turinčios teisę rengti turgus ir prekymečius. Parduotuvės nuolat veikė tik Vilniuje, Kaune ir kai kuriuose kituose didesniuose miestuose, daugiausia prie rotušių. Vidaus prekybos plėtrai 19 a. didelę reikšmę turėjo baudžiavos panaikinimas, plentų ir geležinkelių nutiesimas, stambesnės pramonės kūrimasis, miestų ir miestelių plėtimasis. Padidėjo prekių paklausa, atsirado didelių ž.ū. produktų supirkimo kontorų, padaugėjo parduotuvių. Vilniaus gubernijoje 1852 veikė 1438 parduotuvės (iš jų Vilniuje – 829), 1857 Kauno gubernijoje – 2097 (iš jų Kaune – 819). Prekyba daugiausia buvo sutelkta žydų rankose. 20 a. pr. Lietuvoje veikė 14 241 prekybos įmonė, jų apyvarta siekė 104,9 mln. rublių. Prieš pat I pasaul. karą prekių apyvarta (A. Rimkos skaičiavimais) jau galėjo siekti 140–150 mln. rublių. 19 a. 2 pusėje, daugiausia dėl nepasitenkinimo priv. prekybininkais, pradėjo kurtis vartotojų b-vės (pirmoji įregistruota 1869 Vilniuje). Didelę reikšmę jų kūrimuisi turėjo ir nuolatiniai spaudos raginimai lietuviams imtis prek. veiklos. Iki 1905 vartotojų kooperacija plėtojosi lėtai (1904 veikė 14 koop. b-vių), vėliau jų skaičius ėmė sparčiai didėti. Prieš I pasaul. karą buvo ~150 prekybos kooperatyvų (~25 000 narių).

1918–40 Lietuvoje prekyba buvo priv. verslas. Juo verstis galėjo kiekvienas pilietis, išsipirkęs verslo liudijimą – patentą. Jų buvo 5 rūšių. Pirmosios rūšies patentus turėjo išsipirkti didmenininkai, stambūs ž.ū. produktų supirkėjai, antrosios – įmonių, kurios vertėsi mišria (didmenine ir mažmenine) prekyba, savininkai, t.p. mažmenininkai, pre-

Šilutės turgus (1935)

kiaujantys brangiais gaminiais (foto-, radijo, elektrotechn. prekėmis, aukso dirbiniais, ginklais ir kt.), trečiosios – dauguma mažmeninės prekybos įmonių savininkų, ketvirtosios – smulkūs mažmenininkai, penktosios – išvežiojamąją ir išnešiojamąją prekybą vykdantys prekybininkai. 1939 prek. įmonėms buvo išduoti 21 722 verslo liudijimai, iš jų pirmosios rūšies – 52, antrosios – 2484, trečiosios – 11 400, ketvirtosios – 5499, penktosios – 2287. Daugiausia prek. įmonių buvo Kaune (3489), joms teko ~1/3 visos prekių apyvartos. Daug prekybos įmonių veikė apskričių ir valsčių centruose.

1919–40 Lietuvoje buvo sukurta stipri vartotojų kooperacija. 1940 pr. veikė 204 prek. kooperatyvai (29 284 nariai). Jiems priklausė 363 parduotuvės, prekių apyvarta sudarė 128,9 mln. litų. Dauguma (71%) šių kooperatyvų buvo Lietuvos ž.ū. kooperatyvų s-gos *Lietūkis* (įk. 1921, 1940 pertvarkytas į vartotojų kooperatyvų s-gą *Lietkoopsąjunga*) nariai. Iš miesto kooperatyvų didesnės reikšmės turėjo Kauno vartotojų b-vė *Parama* (veikė 1919–40), koop. s-ga *Spaudos fondas* (veikė 1921–40), Karių ekonominė bendrovė. Prek. kooperatyvai turėjo teigiamos įtakos plečiant ir modernizuojant prekybos materialinę techn. bazę, gerinant gyventojų (ypač kaimo) aprūpinimą prekėmis, ugdant profesionalius darbuotojus, darant poveikį kainų lygiui. Prek. veikla vertėsi ir Lietuvos pieno perdirbimo b-vių s-ga *Pienocentras* (veikė 1927–40). Ši s-ga tiekdavo didesniems miestams pieno produktus, 1939 turėjo 17 parduotuvių, kurių apyvarta sudarė 10,2 mln. litų. Prekyba (daugiausia didmenine) vertėsi ir akc. b-vės (1939 – 35). Mėsos pramonės ir prekybos akc. b-vės *Maistas* (veikė 1923–40) žinioje buvo 5 didmeninės prek. bazės ir 63 firminės parduotuvės (jų apyvarta 1939 sudarė 18,8 mln. Lt). Valstybė turėjo spirito ir degtinės prekybos monopolį, savo degtinės parduotuvių, bet leidimai prekiauti šiais gaminiais buvo išduodami ir priv. bei koop. įmonėms.

Vidaus prekybos valstybė beveik nereguliavo (išskyrus prekybos įmonių apmokestinimą). Prekybai ir kitoms verslo rūšims plėtoti 1925 buvo įsteigti Prekybos ir pramonės rūmai (1936 pertvarkyti į Prekybos, pramonės ir amatų rūmus). 1937 jiems pavesta tvarkyti prekybos įmonių registrą. Šių įmonių apyvarta nebuvo oficialiai registruojama. Prekybos, pramonės ir amatų rūmų vertinimu, bendroji prekybos apyvarta 1937 siekė 900 mln. litų.

1940 SSRS okupavus Lietuvą pradėta kurti sovietinė prekių paskirstymo sistema. 1940 08 01 įsteigta Prekybos m-ja (liaudies komisariatas) turėjo kontroliuoti priv. prekybą ir nacionalizuoti įmones, kurių apyvarta 1939 buvo >15 000 litų. 1940 09–1941 01 nacionalizuotos 1593 įmonės, kurių bendra apyvarta 1939 siekė 491,5 mln. litų. Dauguma jų (54%) buvo perduotos koop. prekybos org-joms, daugiausia *Lietūkiui* ir jo skyriams, kitos – Prekybos komisariatui (šis jų pagrindu didžiuosiuose miestuose įsteigė valstybines mažmeninės prekybos org-jas), t.p. įvairiems pram. komisariatams ir žinyboms. Dauguma didmeninės prekybos įmonių buvo perduota SSRS pram. komisariatams. Smulki priv. mažmeninė prekyba buvo leidžiama, bet jos įmonių dėl įv. priežasčių (netikrumas dėl ateities, prekių įsigijimo sunkumai, dideli mokesčiai) greitai mažėjo. 1941 pradžioje priv. įmonėms teko 20–25%, 1941 06 – tik 10–15% mažmeninės prekybos apyvartos.

Vokietijai okupavus Lietuvą beveik visos valstybinės didmeninės prekybos įmonės buvo perduotos vokiečių b-vėms, didesnes mažmeninės prekybos įmones perėmė vok. administracija (apygardų komisariatai). Mažesnės nacionalizuotos įmonės buvo reprivatizuotos, bet tik dalis grąžinta buv. savininkams. Daug įmonių užsidarė, nes jų savinin-

kai buvo žydai, trūko prekių, buvo dideli mokesčiai ir kita. Visos koop. prekybos org-jos buvo sujungtos į vieną Rytų krašto koop. s-gą ir jų veikla nukreipta daugiausia į ž.ū. prievolių surinkimą. Didesnių miestų gyventojų normuotam aprūpinimui įsteigta spec. valstybinė prekybos org-ja *Li-Mi-Pa* (*Lietuvos miestų prekyba*). Mažesnių miestų ir kaimo gyventojus normuotais maisto produktais ir ne maisto prekėmis aprūpindavo ž.ū. bei vartotojų kooperatyvai, priv. prekybininkai. Jų veiklą kontroliavo civ. valdžia.

1 lent. **Lietuvos valst. ir koop. prekybos pagr. rodikliai 1950–89**

Pagr. rodikliai	1950	1960	1970	1980	1989
mažmeninė prekių apyvarta, įskaitant viešąjį maitinimą, mln. rb	301,3	887,4	2 208,6	4 130,8	6 684,5
iš jos					
valst. prekybos apyvarta, mln. rb	175,5	475,3	1 183,2	2 358,6	3 893,2
koop. prekybos apyvarta, mln. rb	125,8	412,1	1 025,4	1 772,2	2 791,3
mažmeninės prekybos įmonių skaičius (metų pab.)	3 831	6 318	7 148	7 361	8 138
iš jo					
parduotuvių	3 068	5 133	5 845	6 041	6 633
parduotuvių prekybos plotas (tūkst. m², metų pab.)	...	206,0	386,7	535,6	667,0
prekių sandėlių plotas (tūkst. m², metų pab.)	...	164,0	320,6	512,8	604,6
vid. metinis mažmeninės prekybos darbuotojų skaičius (tūkst.)	...	24,0	43,6	61,3	70,1

Lietuvą inkorporavus į SSRS prekių paskirstymas (cirkuliacija) iš gamybos į vartojimo sritį vyko 3 formomis: gamybos priemonių materialinio aprūpinimo (tiekimo), ž.ū. produktų supirkimo (paruošų) ir vartojimo reikmenų prekybos. Pirmosios 2 formos buvo valstybės griežtai reglamentuojamos ir reguliuojamos, rinkos požymių iš esmės neturėjo. Vartojimo reikmenų prekyba buvo valstybinė, kooperatinė ir kolūkinė. Iki 1947 leista ir priv. prekyba (1946 05 01 duomenimis, išduoti 2858 prekybos verslo liudijimai), bet valst. ir koop. pramonė jai netiekė prekių, o valst. bankai – kreditų. Iki 1947 pab. prekių pardavimas gyventojams buvo normuojamas (veikė kortelių sistema). Egzistavo ir vad. komercinė prekyba (prekių pardavimas be kortelių, bet didesnėmis kainomis), bet ji buvo labai menka. 1947 pab. įvykdžius pinigų reformą ir panaikinus kortelių sistemą, pradėjus didėti gamybos mastui bei gyventojų piniginėms pajamoms susidarė palankesnės sąlygos prekybos plėtrai. Valst. ir koop. prekybos pagr. rodikliai 1950–89 pateikti 1 lentelėje (statistikos metraščių duomenys). Svarb. reikšmę turėjo valst. įmonės ir org-jos, kurių dauguma priklausė Prekybos m-jai. Jai pavaldžios didmeninės prekybos org-jos aprūpindavo prekėmis visas valst. mažmeninės prekybos org-jas, daugeliu prekių – ir koop. prekybą, t.p. tiekė gyvulininkystės produktus į SSRS sąjunginį fondą. Valst. mažmeninės prekybos įmonės ir org-jos prekiavo didžiuosiuose Lietuvos miestuose ir kurortuose (Druskininkuose, Palangoje), valst. prekybą vykdė ir kai kurių pramonės, statybos, transporto įmonių darbininkų aprūpinimo skyriai, įv. m-joms ir žinyboms priklausančios specializuotos org-jos (prekyba medikamentais, knygomis, laikraščiais, automobiliais, naftos produktais, vaisiais ir daržovėmis, sėklomis, gėlėmis). Rajonuose prekiavo vartotojų kooperacijos įmonės ir org-jos. 1989 pab. Lietuvoje veikė 101 vartotojų kooperatyvas, juos vienijo 35 rajonų s-gos, 9 rajonuose buvo rajoniniai vartotojų kooperatyvai. Kooperatyvų veiklai vadovavo Lietuvos vartotojų kooperatyvų s-ga (*Lietkoopsąjunga*). Vartotojų kooperacija 1989 pab. turėjo 4110 parduotuvių, 8 tarprajonines didmeninės prekybos bazes, t.p. dar vertėsi viešuoju maitinimu, ž.ū. produktų paruošomis, gamybine veikla, turėjo savo transporto ir stat. įmonių.

SSRS okupacijos metais valst. ir koop. prekyba buvo valdoma ir planuojama centralizuotai, įmonių veikla smulkmeniškai reglamentuojama, rinkos santykių iš esmės nebuvo. Vartotojų kooperacija prarado daugelį esminių bruožų, pirmiausia demokratiškumą, nutolo nuo vartotojų, subiurokratėjo. Kolūkiai, įvykdę prekių pardavimo valstybei užduotis, kolūkiečiai ir kt. gyventojai galėjo savo prek. produkciją rinkos kainomis realizuoti turgavietėse. Kolūkinės prekybos valstybė neplanavo. Jos reikšmė aprūpinant gyventojus prekėmis buvo labai menka. Konkrečios prekybos formos mažmeninėje prekių apyvartoje 1975–89 pateiktos 2 lentelėje (statistikos metraščių duomenys).

2 lent. **Lietuvos mažmeninės prekybos apyvartos struktūra pagal nuosavybės formas 1975–89** (%)

Nuosavybės forma	1975	1980	1985	1989
valstybinė	52,5	55,8	56,0	57,2
kooperatinė	44,6	41,9	41,9	41,0
kolūkinė	2,9	2,3	2,1	1,8

3 lent. **Lietuvos mažmeninės prekybos apyvartos struktūra pagal nuosavybės formas 1993–97*** (%)

Nuosavybės forma	1993	1994	1995	1996	1997
valstybinė	31,4	12,3	8,6	3,3	2,0
kooperatinė	21,5	13,7	8,9	6,0	4,5
privati	47,1	74,0	82,5	90,7	93,5

* Statistikos dep-to duomenys

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę įvyko esminiai pokyčiai vidaus prekybos social. ir ek. struktūroje. Atsiradus verslo laisvei pradėjo sparčiai kurtis ir plėtotis priv. prekyba. Tai vyko 2 būdais: privatizuojant valstybines ir steigiant naujas priv. kapitalo įmones. Šie procesai vyko labai sparčiai. Įsisteigė daug naujų parduotuvių, kioskų, pagausėjo prekiaujančiųjų turgavietėse ir gatvėse. 1993 pabaigoje priv. prekybos apyvarta jau sudarė 53,8% visos mažmeninės prekių apyvartos, jai teko 58,2% visų parduotuvių. Vartotojų kooperacijos reikšmė dėl įv. priežasčių (nepagrįstų valdžios sprendimų dėl koop. turto, pačių kooperatininkų nesugebėjimo prisitaikyti prie naujų verslo sąlygų, nelegalios prekybos išplitimo ir kt.) labai sumenko (3 lent.).

Vidaus prekyba 1990–94 plėtojosi ūkio nuosmukio sąlygomis. Šis l-pis pasižymėjo didele infliacija, gyventojų realių pajamų ir perkamosios galios mažėjimu, prekių trūkumu, atsiskaitymo priemonių kaita (rubliai, laikinieji pinigai talonai, litai). 1990–91 buvo naudojamos įvairios prekių paskirstymo formos (talonai, prekių pardavimas įmonėse, org-jose ir kt.), kai kurias prekes leista pardavinėti vad. komercinėmis kainomis (didesnėmis už valstybės nustatytąsias). Tik nuo 1992 vid. pradėjo veikti laisva kainodara, bet 1993–94 valstybė dar reguliavo kai kurių prekių (daugiausia maisto) prek. antkainį. 1991 rudenį prasidėjęs valst. prekybos privatizavimas dėl įv. priežasčių (daugkartinių pirminio privatizavimo įstatymo pataisų bei jo pažeidimų, organizuotų nusikaltėlių grupių, vad. šešėlinės ekonomikos atstovų dalyvavimo ir kt.) vyko nesklandžiai ir neskaidriai. Nemažai asmenų prekyba vertėsi nelegaliai, nemokėjo mokesčių. Daugelis prekybininkų nuo mokesčių inspekcijos slėpė savo tikrąsias pajamas. Prekyba plėtojosi chaotiškai, valstybės beveik nereguliuojama ir menkai kontroliuojama. Aprūpinant gyventojus prekėmis gana didelę reikšmę turėjo turgavietės. Anksčiau jose prekiauta daugiausia ž.ū. produktais, gyvuliais, sendaikčiais, dabar šalia maisto produktų pradėta prekiauti ne tik dėvėtomis, bet ir visai naujomis (daugiausia dideliais kiekiais iš užs. šalių atvežtomis) ne maisto prekėmis. Atsiradus nedarbui, prekyba turgavietėse pradėjo verstis daug žmonių. Perkančiųjų jose t.p. buvo nemažai, nes žmonės ieškojo pigesnių prekių (turgavietėse kainos dažn. buvo mažesnės nei parduotuvėse). Statistikos dep-to prie LR Vyr-bės duomenimis, 1994 šalies mažmeninė prekių apyvarta siekė 7,3 mlrd. Lt, iš jų ~26% teko turgavietėms ir ~15% vad. šešėlinei apyvartai. Tik 1994 pab.–1995 pr. buvo priimti Vartotojų teisių gynimo ir Prekybos įstatymai, mažmeninės prekybos, ne maisto prekių keitimo taisyklės ir kiti prekybą reguliuojantys poįstatyminiai teisės aktai.

Nuo 1995 Lietuvos ūkis pradėjo atsigauti: ėmė didėti BVP, labai sumažėjo infliacija, didėjo gyventojų realiosios pajamos. 1996–2006, labiausiai antroje šio l-pio pusėje, prekyboje įvyko didelių kiekybinių ir kokybinių pokyčių, kuriuos lėmė spartus šalies ekonomikos augimas ir su juo susijęs gyventojų perkamosios galios bei prekių paklausos didėjimas. Pokyčiai reiškėsi labai greitu mažmeninės ir didmeninės prekybos įmonių apyvartos didėjimo tempu, jos struktūros kaita, turgaviečių reikšmės mažėjimu, sparčia prekybos tinklo plėtra, modernių prekybos ir pramogų kompleksų, prekybos centrų statyba, spartesniu, lyginant su kitais ūk. sektoriais, sukuriamos pridėtinės vertės didėjimu. Vidaus prekybos pagr. rodikliai 1995–2006 pateikti 4 lentelėje. Susikūrė daug naujų prekybos b-vių, kurios sėkmingai plėtojo veiklą, išradingai taikė šiuolaikinius valdymo metodus ir vis labiau įsigalėjo rinkoje. Tuo pačiu metu daug prekybos įmonių, daugiausia smulkių, nesugebėjo konkuruoti ir bankrutavo. Prekybos įmonių pasiskirstymas pagal dydį ir tendencijos pateikta 5 lentelėje. Statistikos dep-tas prie LR Vyr-bės nuo 1995 visose administraciją turinčiose turgavietėse, išskyrus prekiaujančias automobiliais, atlieka prekių apyvartos tyrimus (tokių turgaviečių 1996–2006 buvo 100–119). Pagal šių tyrimų duomenis, turgaviečių metinė apyvarta buvo didžiausia 1998–2001 ir sudarė 1,4–1,5 mlrd. litų, jos dalis visoje mažmeninės prekybos apyvartoje didžiausia buvo 1999 (9,8%). Nuo 2002 pastebima turgaviečių prekių apyvartos ir jos dalies mažmeninės prekybos apyvartoje (nuo ~6,6% 2002 iki ~3,5% 2006) mažėjimo tendencija. 2006 turgaviečių prekių

apyvartoje maisto prekės sudarė 44,5%, ne maisto prekės – 52,6%, augalai ir gyvūnai – 2,9%. 2003–06 turgaviečių prekių apyvartoje didėjo ne maisto prekių dalis. Mažmeninėje prekyboje labai didelę reikšmę turi 5 didžiausi šalies miestai – tarprajoniniai (regioniniai) gyventojų prek. aptarnavimo centrai (Vilnius, Kaunas, Klaipėda, Šiauliai ir Panevėžys). 2006 jiems teko 66,5% visos mažmeninės prekybos apyvartos ir 64,1% viso parduotuvių prekybos ploto (Vilniui atitinkamai – 37,1% ir 35,2%). Vis labiau reiškiasi išsivysčiusioms Europos šalims būdingos prekybos tendencijos: prekybos įmonių koncentracija ir kooperacija, parduotuvių tinklų kūrimasis, mažmeninės ir didmeninės prekybos integracija, prekybos internacionalizacija. Maisto prekių prekyboje vyrauja didžiausia Baltijos šalyse prekybos b-vė *Maxima LT* (iki 2007 *VP Market*), b-vės *Palink* (*Iki* ir *Leader Price*, nuo 2008 *Cento*, prekybos tinklai), *Norfos mažmena*, *Rimi Lietuva*. Šioms b-vėms 2006 teko 41,2% visos mažmeninės prekybos (išskyrus automobilių ir degalų) apyvartos, jos turėjo 22,9% parduotuvių ploto, dirbo 26,8% visų šios prekybos sektoriaus darbuotojų. Ne maisto prekių prekybos tam tikrose srityse 2006 pirmavo b-vės *Apranga* (drabužiai), *Danbalt International* (avalynė), *Klaipėdos baldų prekyba* (baldai), *Senukų mažmena* (statybos, remonto ir buities prekės), *Lukoil Baltija* (naftos produktai), *Topo centras* (buitiniai el. prietaisai, radijo ir TV prekės), *Eurofarmacijos vaistinės* (vaistai), *Silberauto* (automobiliai). Didžiausia didmeninės prekybos maisto prekėmis b-vė yra *Sanitex*, naftos produktų – *Lukoil Baltija*, statybos, remonto ir buities prekių – *Senukų prekybos centras*. Šios ir daug kitų Lietuvos prekybos įmonių prekių pardavimo organizavimo, logistikos ir inform. technologijų požiūriu neatsilieka nuo geriausių užs. šalių prekybos b-vių.

Vidaus prekybos valst. reguliavimas (įstatymais ir poįstatyminiais teisės aktais) apima prekybos įmonių steigimo, veiklos, likvidavimo, santykių su partneriais, konkurentais reglamentavimą bei kontrolę. Civ. kodeksas nustato bendrąsias jurid. asmenų, tarp jų ir prekybos įmonių, steigimo, registravimo, veiklos, reorganizavimo ir likvidavimo taisykles, t.p. visoms sutartims taiko-

4 lent. **Lietuvos vidaus prekybos pagr. rodikliai 1995–2006***

Rodikliai	1995	2000	2002	2006
prekybos įmonių skaičius	22 910	23 847	21 789	21 212
iš jų				
didmeninės prekybos	2 746	4 981	5 271	6 653
mažmeninės prekybos**	20 164	18 866	16 518	14 559
prekybos darbuotojų skaičius (tūkst.)	210,9	232,6	211,2	254,6
iš jų				
didmeninės prekybos	53,8	49,2	50,0	71,6
mažmeninės prekybos**	157,1	183,4	161,2	183,0
mažmeninės prekybos apyvarta (įskaitant prekybą turgavietėse) galiojančiomis kainomis, mln. Lt	8 801,1	16 199,2	19 464,2	...
mažmeninės prekybos apyvarta palyginamosiomis kainomis, %, 1995=100	100,0	138,8	167,8	...
mažmeninės prekybos apyvarta (be pridėtinės vertės mokesčio) galiojančiomis kainomis, mln. Lt**	...	13 254,8	15 639,7	26 795,9
mažmeninės prekybos apyvarta (be pridėtinės vertės mokesčio) palyginamosiomis kainomis, %, 2000=100	...	100,0	120,5	198,4
didmeninės ir komisinės prekybos, išskyrus prekybą variklinėmis transporto priemonėmis ir motociklais, apyvarta (be pridėtinės vertės mokesčio), galiojančiomis kainomis, mln. Lt	...	15 250,0	19 154,3	33 721,4
parduotuvių skaičius (metų pab.)***	22 112	19 211	19 089	17 731
parduotuvių prekybos plotas, tūkst. m^2	1 674,4	1 790,0	1 928,5	2 368,8
prekyboje sukurta pridėtinė vertė, mln. Lt	3 918,4	6 593,6	8 046,4	12 505,1
prekyboje sukurta pridėtinė vertė, lyginant su visa šalyje sukurta pridėtine verte, %	18,2	16,2	17,4	17,0

* Statistikos dep-to duomenys
** įskaitant variklinių transporto priemonių prekybos ir remonto, automobilių degalų mažmeninės prekybos įmonių duomenis
*** 2006 nurodyta tik mažmeninės prekybos įmonių parduotuvių skaičius ir jų prekybos plotas, neatsispindi kitų veiklos rūšių (didmeninės prekybos, maitinimo, gamybos ir kt.) įmonių žinioje buvusių parduotuvių duomenys

5 lent. **Prekybos įmonių pasiskirstymas pagal dydį 2000 ir 2006*** (%)

Veikla	Įmonių skaičius (metų pradžioje)		Darbuotojų skaičius (vid. metinis)		Prekių apyvarta	
	2000	2006	2000	2006	2000	2006
automobilių ir degalų prekyba						
mažos įmonės**	85,2	76,8	38,2	24,5	23,8	7,6
vid. įmonės***	13,7	21,0	35,6	41,6	34,8	30,4
didelės įmonės****	1,1	2,2	26,2	33,9	41,4	62,0
didmeninė prekyba						
mažos įmonės**	80,5	76,4	28,9	21,2	15,4	14,6
vid. įmonės***	16,9	20,3	40,2	36,7	36,4	37,2
didelės įmonės****	2,6	3,3	30,9	42,1	48,2	48,2
mažmeninė prekyba						
mažos įmonės**	88,7	85,0	33,6	23,6	20,9	8,8
vid. įmonės***	9,8	13,2	29,9	22,4	31,2	17,0
didelės įmonės****	1,5	1,8	46,3	51,0	47,9	74,2

* Statistikos dep-to duomenys
** 1–9 darbuotojai
*** 10–49 darbuotojai
**** 50 ir daugiau darbuotojų

mas bendrąsias ir atskirų rūšių (pirkimo-pardavimo, franšizės, komiso, paskirstymo, kreditavimo ir kt.) sutartyse taikomas spec. normas. Spec. taisykles nustato konkrečių teisinių formų įmonių (individualių įmonių, akc. b-vių, koop. b-vių, ūk. bendrijų) spec. įstatymai. Kai kurias prekybos sritis, tam tikrus prekybos įmonių veiklos aspektus reglamentuoja Alkoholio kontrolės, Tabako kontrolės, Konkurencijos, Vartotojų teisių apsaugos, Kainų, Produktų saugos, Farmacijos, Reklamos ir kt. įstatymai. Svarbią reikšmę turi Mažmeninės prekybos, Daiktų grąžinimo ir keitimo, Lietuvos Respublikoje parduodamų daiktų (prekių) ženklinimo ir kainų nurodymo, Daiktų pardavimo ne prekybai skirtose patalpose, Mažmeninės prekybos alkoholiniais gėrimais ir viešojo maitinimo įmonėse, Tabako gaminių pardavimo taisyklės ir kt. poįstatyminiai aktai. Prekyba kai kuriomis prekėmis (ginklais, šaudmenimis, alkoholio produktais, tabako gaminiais, vaistais, antikvariniais daiktais ir kt.) yra licencijuojama. Vidaus prekybą reglamentuojančių teisės aktų priežiūrą vykdo Ūkio m-ja (jos Vidaus prekybos skyrius), Konkurencijos taryba, Valstybinė vartotojų teisių apsaugos tarnyba prie Teisingumo m-jos, Valstybinė tabako ir alkoholio kontrolės tarnyba prie LR Vyr-bės, Valstybinė maisto ir veterinarijos tarnyba prie LR Vyr-bės, Valstybinė maisto produktų inspekcija prie Ūkio m-jos, Valstybinė vaistų kontrolės tarnyba prie Sveikatos m-jos ir kt. institucijos. Miestų (rajonų) s-bių tarybos nustato prekybos viešose vietose taisykles ir kontroliuoja jų laikymąsi. Pav. *Arvydas Pajuodis*

Užsienio prekyba

Baltai nuo seniausių laikų prekiavo su senovės Roma, slavų, Skandinavijos kraštais, Bizantija. Žvėrių kailiai, vaškas, gintaras, gyvuliai buvo mainomi į sidabro, vario, geležies gaminius. Iki 16 a. vid. kai kurios prekės – ginklai, grūdai, medus, galvijai – daugiausia buvo gabenamos vandens keliais. Iš sausumos kelių svarbiausias buvo Kauno–Dancigo (dab. Gdanskas) kelias. Ldk Vytautas 1403 leido Krokuvos pirkliams be muitų prekiauti su Lietuva. Iki 17 a. prekybos lengvatomis naudojosi Rygos pirkliai. Per Lietuvą jau nuo 14 a. vyko Rusijos prekyba su V. Europa. Lietuvos ir V. Europos prek. santykiai suintensyvėjo po Žalgirio mūšio (1410). 15–16 a. tranzito prekybos svarb. centrais tapo Vilnius ir Kaunas. Maskvos pirkliai Vilniuje turėjo savo prekių sandėlį ir kontorų (pvz., Maskvos pirklių kiemas). ~15 a. vid. įsteigta Hanzos kontora Kaune. 15 a. užs. pirkliams (vad. svečiams) buvo leidžiama verstis tik didmenine prekyba (pvz., vyną jie galėjo pardavinėti tik statinėmis). Hanzos narių kiemai buvo apdedami didesniu sidabrinės mokesčiu ir rinkliava. Nuo 1442 Vilnius, 16 a. – ir Kaunas turėjo prekių sankrovos teisę, pagal kurią visos atgabenamos prekės čia turėjo būti ir iškraunamos. Prekes galėjo pirkti vietos pirkliai ir pardavinėti gyventojams. Už įvežamas ir išvežamas prekes iš svetimšalių ir vietos pirklių buvo imamas pasienio ir vidaus muitas. Daugiausia buvo eksportuojama miško medžiagos, miško produktų (pelenų, deguto, dervų), kailių, vaško, nuo 16 a. – grūdų. Importo svarb. prekė buvo druska, t.p. buvo įvežama Anglijos ir Flandrijos vilnonių audinių, geležies bei kt. metalų dirbinių (ginklų, ž.ū. įrankių), stiklo, popieriaus, prieskonių ir kt. prekių.

17 a. užs. prekyba mažėjo dėl didelių muitų, karų ir maro. Beveik nustota eksportuoti grūdus. Su užsieniu daugiausia prekiauta per Rygą, Karaliaučių, mažiau – per Klaipėdos, Liepojos uostus. 1772 panaikinti vidaus muitai ir bajorų atleidimo nuo muitų privilegijos. Muitais neapmokestintos prekės buvo gabenamos per Rygą. Tuo l-piu sudaryta prek. sutarčių su kt. valstybėmis, pirkliams garantuota asmens ir prekių neliečiamybė. Dėl to 18 a. 1–9 d-metyje eksportas padidėjo 1,5 karto, ž.ū. produkcijos (grūdų, sėmenų, linų, kanapių) – >2 kartus. 19 a. Europos rinkoje smarkiai sumažėjus grūdų kainoms, mažiau imta auginti javų, sumenko grūdų eksportas. Daugiau buvo išvežama linų pluošto, odų, miško medžiagos, rūkalų, vėliau – pieno produktų (1893 jie sudarė 25% iš Kauno gub.

išvežamų prekių). 19 a. daugiausia prekiauta per Klaipėdos uostą su D. Britanija, Olandija, Prancūzija, Vokietija.

20 a. 1 pusėje Lietuvos eksporto didž. dalį sudarė ž.ū. gaminiai (1938 – 52,3% maisto produktai ir gėrimai, 13,5% gyvi gyvuliai), importo – žaliavos (1938 – 32,6%) ir pram. gaminiai (62,1%). Buvo įsivežama visas skystas kuras, druska, silkės, arbata, kava, vaistai, chemikalai, įv. tikslieji instrumentai ir aparatai, įmonių įrenginiai, automobiliai. Daug prekių (tabakas, muilas, metalo prekės, audiniai, kojinės, įvairūs ūkio ir namų reikmenys) gaminta iš įvežtinės žaliavos. Lietuvos užs. prekybos balansas beveik kiekvienais metais buvo teigiamas. Prekių eksporto pertekliumi buvo apmokama kt. kraštams už jų paslaugas, padengiamos skolos, vykdomi įv. tarpt. įsipareigojimai, todėl eksporto didinimas buvo vienas svarbiausių Lietuvos ekonomikos tikslų. 1920–40 Lietuva palaikė prek. ryšius su 50 valstybių. 1922 pasirašytos pirmosios užs. prekybos sutartys su Vokietija ir D. Britanija. Iki 1933 Lietuvos užs. prekybos svarb. partnerė buvo Vokietija (30–40% apyvartos), vėliau – D. Britanija. ~35% Lietuvos užs. prekybos apyvartos 1938 teko D. Britanijai (daugiausia prekiauta bekonu ir sviestu), ~26% – Vokietijai, 6,2% – SSRS, 4,2% – Belgijai ir Liuksemburgui, 4,1% – Olandijai, 2,8% – Prancūzijai, 3% – JAV. Importo (įvežamieji) muitai Lietuvoje buvo apsaugos ir fiskalinio pobūdžio; gataviems dirbiniams – didesni, žaliavoms – mažesni. Fiskaliniai muitai buvo taikomi maisto produktams, alkoholiniams gėrimams, brangiesiems kailiams, kitiems prabangos dalykams (kai kurioms prekėms turėjo net ribojamąjį pobūdį). Dėl 20 a. 4 d-mečio ek. krizės Lietuva buvo priversta įvesti licencijas kai kurioms importo, vėliau ir eksporto prekėms (miško medžiagai, linams). Užs. mokėjimai buvo valiutiniai, vėliau – tarpuskaitos (kliringiniai). Tarpuskaitos (kliringo) sutartis Lietuva turėjo su Vokietija ir Latvija, tokiu pat būdu buvo atsiskaitoma ir su Suomija, Italija, Vengrija.

Eksportui paruoštos žąsys Kauno geležinkelio stotyje (1937)

SSRS okupavus Lietuvą nuo 1940 jos užs. prekyba tapo SSRS užs. prekybos dalimi. Lietuvoje gamintos prekės buvo eksportuojamos pagal SSRS užs. prekybos m-jos sąjunginių prek. susivienijimų ir Valstybinių ek. ryšių su užsieniu k-to sutartis. Lietuva, naudodama papildomus prekių išteklius, kartais sudarydavo savarankiškus eksporto ir importo sandorius. Iki 7 d-mečio eksportuojama buvo nedaug, daugiausia gyvulininkystės produktų. 90,2% eksporto 1960 sudarė mėsos ir pieno produktai, 4,3% – kitos maisto prekės. Vėliau daugiau eksportuota metalo pjovimo staklių, įrankių, el. skaitiklių, televizorių, dviračių, ž.ū. mašinų, buit. chemijos prekių. 1959 Lietuvos gaminiai buvo eksportuojami į 32, 1969 – į 74, 1982 – į 92 šalis. Importo mastas tiesiogiai nuo eksporto nepriklausė. Į Lietuvą daugiau buvo įvežama technol. įrangos (staklių, mašinų ir prietaisų), sveikatos apsaugai ir komunaliniam ūkiui skirtos įrangos, transporto priemonių, plataus vartojimo prekių.

Atkūrus nepriklausomybę Lietuvos užs. prekybą pagal taikomas užs. prekybos politikos priemones, sutartinių prek. santykių su kt. šalimis kūrimo, stojimo į Pasaulio prekybos org-ją (PPO) dinamiką sąlygiškai galima suskirstyti į keletą l-pių.

Deficito kontrolės (pirmųjų bandymų panaudoti užs. prekybos politikos priemones), sutartinių prek. santykių užmezgimo l-piu (1990–93) vyko perėjimas iš komandinės į rinkos ekonomiką, buvo hiperinfliacija, masiškai trūko prekių, todėl buvo ribojamas eksportas, t.p. naudojami metodai, panašūs į administracinius, siekiant skatinti žaliavų, pusfabrikačių, komplektuojamųjų detalių importą (pirmiausia – iš NVS). Vienas pirmųjų norminių aktų šioje srityje buvo 1991 Vyriausybės nutarimas *Dėl prekių eksporto tvarkos*, kuris reglamentavo eksporto licencijavimo tvarką ir kita. Buvo rengiami muitinės procedūras reglamentuojantys teisės aktai, rengiamasi taikyti tradicines prekybos politikos priemones. Keičiantis ek. situacijai, pamažu buvo liberalizuojamas prekių eksportas, detaliau reglamentuojama eksportas ir importas, tam tikroms prekėms įvedamas importo

muitas. Pradėtos sudaryti sutartys su kt. šalimis. Dalis jų buvo susijusios su tuometinėmis Lietuvos aktualijomis ir siekiu garantuoti apsirūpinimą žaliavomis iš buvusių soc. šalių (pvz., 1992 sutartys su Kuba, Rumunija), t.p. buvo sudaromos prekybą reguliuojančios bazinės sutartys su Vakarų šalimis (pvz., 1992 – su EEB, JAV), sudarytos ir įsigaliojo pirmosios laisvosios prekybos sutartys (su Švedija, Suomija, Šveicarija, Norvegija), užmegzti ryšiai su PPO sekretoriatu. 1993 patvirtinta liberalesnė eksporto tvarka, sureguliuotas importas ir eksportas, kai kurioms prekėms įvesti importo muitai.

Dvišalių prek. santykių su prekybos pagr. partneriais reglamentavimo ir tradicinių prekybos politikos priemonių įvedimo bei tobulinimo l-piu (1993–95) toliau buvo tobulinama eksporto ir importo reguliavimo tvarka, stiprinami dvišaliai prekybos santykiai (1994 – laisvosios prekybos sutartis su EB, 1995 ją pakeitė asociacijos sutartis su ES). 1995 pasirašius laisvosios prekybos sutartį su Europos laisvosios prekybos asociacija (ELPA) baigtas prek. santykių su V. Europos šalimis reglamentavimas. Sudarytos Baltijos šalių laisvosios prekybos sutartys (1993, įsigaliojo 1994; reguliavo prekybą pram. prekėmis), t.p. su Ukraina (1995), didž. palankumo prekyboje statusą nustatančios ek. ir prek. bendradarbiavimo sutartys su NVS (pirmiausia su Rusija, Baltarusija, Kazachija), Afganistanu ir kt. šalimis, tęsiamas sutarčių sudarymas su Kanada, Australija, Filipinais, Indija, P. Korėja ir kt. šalimis, įsigaliojo sutartis su Kinija. Prasidėjo Lietuvos stojimo į PPO (pirmuoju l-piu – Bendrasis susitarimas dėl muitų tarifų ir prekybos, GATT) procesas: 1994 sausį pateiktas prašymas dėl stojimo, vasarį įsteigta GATT Lietuvos darbo grupė (pirmasis jos posėdis įvyko 1995 lapkritį). Buvo atlikta pirminė analizė, kaip Lietuvos norminiai teisės aktai atitinka GATT ir PPO reikalavimus. Lietuvos užs. prekybos politiką reglamentuojantys nac. teisės aktai pradėti kurti derinant su Lietuvos sudarytų laisvosios prekybos sutarčių reikalavimais, atsižvelgiant į PPO (GATT) reguliavimą. Viršydami savo kompetenciją kai kurie tarpt. subjektai bandė paveikti Lietuvos užs. prekybos politiką, pvz., daug ginčų sukėlė 1993 memorandumas su Tarptautiniu valiutos fondu. Pagal šį memorandumą Lietuvos Vyriausybė, be kt. dalykų, įsipareigojo sumažinti ir įšaldyti tam tikrus importo tarifus maisto produktams ir kita.

Nespalvoto vaizdo televizorius *Šilelis 405D–1* (20 a. 9 d-metis)

Siekio visiškai integruotis į pasaulio ir regionines prekybos sistemas l-piu (1996–2000) atsižvelgiant į PPO reikalavimus buvo tobulinami užs. prekybos politikos nacionaliniai teisės aktai, t.p. su ES teise buvo derinami kiti su prekyba susiję teisės aktai (sanitarinių ir fitosanitarinių reikalavimų, prekybos techn. kliūčių, Muitinės kodekso), priimami teisės aktai dėl naujų prekybos politikos priemonių (antidempingo, protekcinių priemonių ir kt.) taikymo. Vyko stojimo į PPO derybos (baigtos 2000 gruodį). Sudarytos laisvosios prekybos sutartys su Vid. Europos šalimis (1997 įsigaliojo su Lenkija, Slovėnija, Čekija, Slovakija, 2000 – su Vengrija), Turkija (įsigaliojo 1998), buvo plėtojama Baltijos šalių laisvosios prekybos erdvė (1997 įsigaliojo laisvosios prekybos ž.ū. produktais sutartis, 1998 – sutartis dėl netarifinių kliūčių prekyboje panaikinimo), sudaromos naujos ek. ir prek. bendradarbiavimo sutartys. 1998 pradėta tikrinti, ar Lietuvos teisės aktai atitinka ES teisę išorinių ek. santykių srityje. Teko spręsti prek. ginčus su kitomis laisvosios prekybos sutarčių partnerėmis (Estija, Latvija, iš dalies su Lenkija).

Visiškos integracijos į pasaulio prekybos sistemą ir pasirengimo narystei ES (užs. prekybos aspektu) l-piu (2001–04). Lietuva jau buvo (nuo 2001 05 31) PPO narė, nuosekliai vykdė visus įsipareigojimus pagal PPO ir dvišalių sutarčių reikalavimus, dalyvavo PPO derybose dėl prekybos ž.ū. produktais ir paslaugomis (vėliau šios derybos tapo PPO Dohos derybų raundo dalimi) koordinuodama savo pozicijas su EK ir Vid. Europos bei neseniai į PPO įstojusiomis šalimis, aktyviai įsitraukė į derybas dėl Rusijos ir Ukrainos stojimo į PPO. Buvo notifikuoti PPO ir apginti Lietuvos teisės aktai, reglamentuojantys užs. prekybą. Sudarytos laisvosios prekybos sutartys su Rumunija, Bulgarija, Kroatija. Lietuva aktyviai dalyvavo derybose dėl stojimo į ES (dėl išorinių ek. santykių), t.p. ES ir ELPA šalių derybose dėl su ES plėtra susijusių prekybos sąlygų pasikeitimo (dėl prekybos žuvimis su Norvegija ir Islandija), persiderant dėl investicijų sutarties su JAV. 2003 2 pusėje pradėtas laisvosios prekybos denonsavimo sutarčių procesas pagal ES reikalavimus, buvo rengiamasi modifikuoti ar denonsuoti prek. ir ek. bendradarbiavimo sutartis.

1 lent. **Lietuvos užs. prekyba 1991–2006*** (1991 – mln. rb, 1992 – mln. talonų, nuo 1993 – mln. Lt)

Rodiklis	1991	1992	1993	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006**
apyvarta	21 029,0	184 897,2	18 505,0	17 432,7	26 153,5	34 396,5	35 070,1	46 596,2	60 202,8	91 884,1
eksportas	12 300,1	107 754,4	8 707,0	8 077,2	10 621,6	12 940,6	14 193,2	19 117,4	25 819,2	38 810,9
importas	8 728,9	77 142,8	9 798,0	9 355,5	15 531,9	21 455,9	20 876,9	27 478,8	34 383,6	53 073,2
balansas	3 571,2	30 611,6	–1 091,0	–1 278,3	–4 910,3	–8 515,3	–6 683,7	–8 361,3	–8 564,4	–14 262,3

* Statistikos dep-to duomenys (nuo 1995 pateikiami pagal Specialiąją prekybos sistemą), 1991–94 informacija pateikta pagal muitinės deklaracijų ir iš įmonių surinktus duomenis
** negalutiniai duomenys

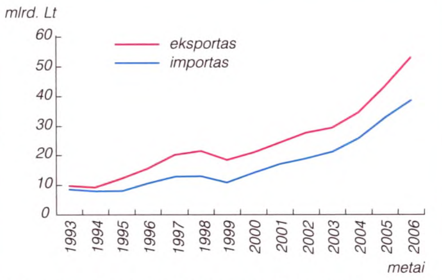

Lietuvos eksportas ir importas 1993–2006

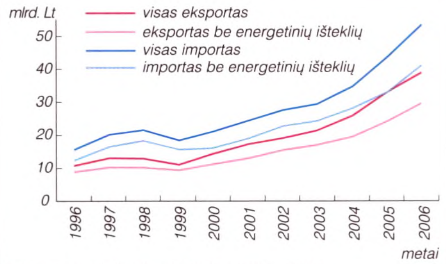

Lietuvos užsienio prekyba 1996–2006

Dalyvavimo formuojant ES užs. prekybos politiką l-piu (nuo 2004 05 01) pagr. kryptys: trečiųjų šalių rinkų atvėrimas lietuviškoms prekėms ir paslaugoms; laipsniškas, subalansuotas ir pagal tarpt. įsipareigojimus vykdomas ES rinkos atvėrimas; vienodų sąlygų tarpt. prekyboje užtikrinimas, siekis atsisakyti nesąžiningos prekybos praktikos. Lietuvos dalyvavimo formuojant ES užs. prekybos politiką laimėjimai: išlaikytos sutartys su Rusija ir Baltarusija dėl prek. ir ek. santykių, išvengta dvigubų muitų Lietuvos prekėms taikymo šiose šalyse, Lietuva prisijungė prie PPO Viešųjų pirkimų sutarties (papildomas rinkos atvėrimas į trečiąsias šalis), suteiktas rinkos ekonomikos šalies statusas Ukrainai, atidėtas rinkos ekonomikos statuso suteikimas Kinijai, atšauktos muitų lengvatos (bendrosios preferencijų sistemos) Kinijai, Indijos tekstilės gaminiams, t.p. blokuotas siūlymas dėl muitų lengvatų pratęsimo iš Rusijos importuojamiems chem. produktams (trąšoms), pasiekta rezultatų antidempingo klausimais (dėl prekybos trąšomis, lašišomis, avalyne ir kt., t.p. iškelta byla dėl kineskopų), susitarta dėl specifinės lengvatos importuojant iš Rusijos plieno produktus, dėl prekybos sąlygų tekstilės gaminiais su Baltarusija, pasiekta palankių rezultatų derybose dėl su ES plėtra susijusių nuostolių trečiosioms šalims kompensavimo, sudarytas *Tekstilės aljansas*, užtikrinantis ES rinkos apsaugą nuo spartaus tekstilės ir aprangos gaminių importo iš Kinijos, susitarta dėl tam tikrų dalykų prek. santykiuose su Ukraina (b-vių *Snaigė* ir *Mažeikių nafta* atžvilgiu), pasiekta palankių rezultatų suspendavimo procesuose, aktyviai dalyvauta priimant ES išorinio konkurencingumo strategiją ir svarstant galimą antidempingo reformą, prisidedant prie ES pozicijos suformavimo (PPO Dohos derybose). Nuo 2004 05 01 Lietuvos ir ES valstybių prek. ir ek. bendradarbiavimą reglamentuoja stojimo į ES sutartis (pasirašyta 2003 04 16) ir kiti ES teisės aktai. Bendradarbiaudama su kitomis (trečiosiomis) šalimis Lietuva vadovaujasi ES prekybą su trečiosiomis šalimis reglamentuojančiais teisės aktais, t.p. su ES teise suderintomis dvišalėmis Lietuvos ir kt. šalių prek. ir ek. bendradarbiavimo sutartimis. Siekiant plėsti Lietuvos ir gretimų šalių atitinkamų institucijų bei verslininkų bendradarbiavimą sukurtos Lietuvos ir Baltarusijos, Lenkijos, Ukrainos, Rusijos, RF Kaliningrado srities, Kazachijos dvišalės prek. ir ek. bendradarbiavimo k-jos.

Lietuvos užs. prekybos rezultatai nuolat gerėjo (1 lent.), išskyrus naftos importo iš Rusijos blokados (1992), Rusijos finansinės (1998) ir ekonominės (1999) krizės l-pius. Šių procesų padariniai sulėtino Lietuvos ekonomikos, pablogino eksporto ir importo plėtros rezultatus. Nuo 2000 prekybos apyvarta sparčiai didėjo, pvz., 2006 (palyginti su 2005) – net 21%. Nuo 2000 kasmet didėjo eksportas ir importas, 2003–06 eksportas didėjo sparčiau nei importas (diagramos *Lietuvos eksportas ir importas 1993–2006*, *Lietuvos užsienio prekyba 1996–2006*). Lietuvos ūkio subjektus prekybos ryšiai siejo su ~180 pasaulio valstybių.

2 lent. **Lietuvos prekių eksportas 1991–2006***

Šalys, šalių grupės	1991		1992		1994		1997		2000		2003		2006**	
	mln. rb	%	mln. talonų	%	mln. Lt	%	mln. Lt	%	mln. Lt	%	mln. Lt	%	mln. Lt	%
ES* **	**281,3**	**2,3**	**17 074,0**	**15,8**	**2 080,4**	**25,8**	**4 774,7**	**37,3**	**7 135,2**	**50,3**	**9 159,0**	**43,1**	**24 509,2**	**63,2**
Vokietija	67,8	0,6	4 907,5	4,6	926,4	11,5	1 656,0	12,9	2 127,8	15,0	2 169,4	10,2	3 359,5	8,7
Prancūzija	7,8	0,1	1 391,5	1,3	96,1	1,2	334,0	2,6	644,4	4,5	1 108,6	5,2	1 604,9	4,1
D. Britanija	43,9	0,4	3 505,2	3,3	186,6	2,3	448,5	3,5	1 182,7	8,3	1 396,4	6,6	1 665,8	4,3
Latvija	827,0	6,7	4 847,1	4,5	682,0	8,4	1 101,0	8,6	2 130,4	15,0	2 041,2	9,6	4 313,1	11,1
Lenkija	84,4	0,7	4 194,4	3,9	405,1	5,0	267,3	2,1	791,2	5,6	729,7	3,4	2 338,8	6,0
Estija	283,6	2,3	1 535,2	1,4	205,7	2,5	256,0	2,0	318,8	2,2	927,3	4,4	2 522,8	6,5
ELPA	**101,8**	**0,8**	**5 496,5**	**5,1**	**429,2**	**5,3**	**187,8**	**1,5**	**368,9**	**2,6**	**3 102,3**	**14,6**	**1 264,5**	**3,3**
NVS	**10 567,3**	**85,9**	**70 672,2**	**65,6**	**3 774,1**	**46,7**	**5 393,1**	**42,1**	**1 914,8**	**13,5**	**3 219,2**	**15,1**	**8 253,0**	**21,3**
Rusija	6 955,6	56,5	34 327,4	31,9	2 280,4	28,2	2 847,3	22,2	870,2	6,1	1 893,8	8,9	4 956,3	12,8
Baltarusija	1 024,2	8,3	13 002,1	12,1	529,4	6,6	1 137,4	8,9	317,1	2,2	598,1	2,8	1 473,6	3,8
Ukraina	1 403,1	11,4	15 698,2	14,6	496,7	6,1	1 105,5	8,6	537,4	3,8	489,0	2,3	1 005,5	2,6
Kazachija	267,3	2,2	1 577,3	1,5	168,9	2,1	132,3	1,0	54,4	0,4	144,3	0,7	594,0	1,5
kitos šalys	**1 349,7**	**11,0**	**14 511,7**	**13,5**	**1 793,5**	**22,2**	**2 445,5**	**19,1**	**4 774,3**	**33,6**	**5 782,1**	**27,2**	**4 784,2**	**12,2**
iš viso	**12 300,1**	**100,0**	**107 754,4**	**100,0**	**8 077,2**	**100,0**	**12 801,1**	**100,0**	**14 193,2**	**100,0**	**21 262,6**	**100,0**	**38 810,9**	**100,0**

* Statistikos dep-to duomenys (nuo 1995 pateikiami pagal Specialiąją prekybos sistemą)
** negalutiniai duomenys
*** iki 2003 – 15, 2004–06 – 25 šalys

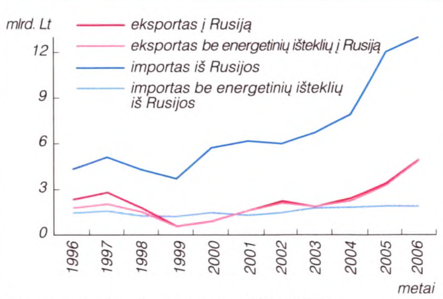

Lietuvos ir Rusijos prekyba 1996–2006

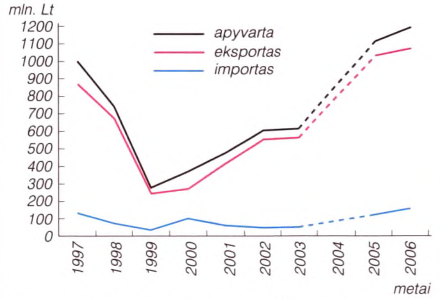

Lietuvos ir RF Kaliningrado srities prekyba 1997–2006

Lietuvos eksportas nuo 1995 (išskyrus 1999) didėjo gana sparčiai. 2005 (palyginti su 2004) iš Lietuvos eksportuotų prekių vertė padidėjo didž. dalimi – net 26,9%, 2006 (palyginti su 2005) padidėjo 18,4% (2 lent.). Lietuvai tapus ES nare išsiplėtė eksporto rinka, didėjo eksportuotų prekių dalis ne tik į ES ar NVS, bet ir į kt. valstybes. Didž. dalį sudarė į ES eksportuotų prekių vertės dalis. Tai lėmė Rusijos fin. ir ek. krizių padariniai (netekę turėtų rinkų šalies gamintojai buvo priversti persiorientuoti ir skverbtis į naujas rinkas, pvz., 1999 eksportas į ES sudarė 53,1% viso eksporto), Lietuvos ir ES asociacijos sutartis, įsigaliojusios laisvosios prekybos sutartys su kai kuriomis Vid. Europos šalimis, tolesnis prekybos liberalizavimas stojant į PPO. Eksportas į ES t.p. sparčiai didėjo Lietuvai įstojus į ES: 2004 (palyginti su 2003) – 88,6%, 2005 (palyginti su 2004) – 24%, 2006 (palyginti su 2005) – 14,4% , eksportuotų prekių dalis 2004 sudarė 66,9%, 2005 – 65,4%, 2006 – 63,2% viso Lietuvos eksporto. Eksporto svarb. partnerės – Vokietija, Latvija, Estija, Lenkija, Švedija ir Prancūzija. Lietuvos eksportuotojams svarbi yra ir NVS valstybių grupė. 1997 į NVS eksportuotų prekių vertė sudarė 42,1%, bet 1998 sumažėjo 23,1%, 1999 – 58,8% ir tesudarė 15,5% viso eksporto. Nuo 2000 (išskyrus 2003) į NVS eksportuotų prekių vertė ir Lietuvos eksporto dalis didėjo, 2006 – net 41,9% ir sudarė 21,3% viso eksporto (diagramos *Lietuvos ir Rusijos prekyba 1996–2006*, *Lietuvos ir RF Kaliningrado srities prekyba 1997–2006*). Iš NVS šalių svarbiausios eksporto partnerės – Rusija, Baltarusija, Ukraina ir Kazachija. 2002 02 Lietuvai susiejus litą su euru prekių eksportas į Vokietiją, Latviją, Lenkiją, Rusiją, Ukrainą ir kai kurias kt. šalis 2002–03 sumažėjo, vėliau vėl ėmė didėti. Lietuvos eksportas į ELPA valstybes nuo 1995 nebuvo aktyvus, bet 2002–04 jo dalis visame eksporte buvo padidėjusi, kai į Šveicariją buvo eksportuojami naftos perdirbimo produktai, 2005 vėl mažėjo, 2006 padidėjo iki 3,3%. Lietuvos eksporto (pagal Kombinuotosios nomenklatūros prekių skyrius) didž. dalį sudarė mineraliniai produktai (2006 – 24,0%), mašinos ir el. įrenginiai (12,2%), transporto priemonės (10,1%), teks-

tilės medžiagos ir dirbiniai (8,3%), chem. pramonės ir jos šakų produkcija (6,5%). Nuo 2004 didėjo daugelio skyrių prekių eksportas (išskyrus odos dirbinių ir kailių, avalynės ir kai kurių kitų). 2006 į ES ir ELPA buvo eksportuota didžiausia prekių dalis (66,5% viso Lietuvos eksporto). Plečiasi bendradarbiavimas su JAV. 2006 buvo eksportuota 57,8% Lietuvos gavybos ir apdirbamosios pramonės produkcijos (apdirbamosios pramonės produkcijos – 58,1%). Lietuvai įstojus į ES didėjo apdirbamosios pramonės produkcijos eksportas, bet vėliau vis daugiau šios pramonės šakų produkcijos (medienos ir jos gaminių, baldų, rafinuotų naftos produktų, chem. gaminių, mašinų ir įrangos, el. mašinų ir TV įrangos) parduodama vidaus rinkoje. Į ES eksportuotų maisto ir ž.ū. produktų dalis 2003 sudarė 59%, 2004 – jau 72% parduotos šios rūšies produkcijos. 2006 eksportuota 78,5% visų parduotų tekstilės gaminių, 76,4% siūtų drabužių, 76,2% rafinuotų naftos produktų, 73,1% el. mašinų ir aparatūros, 71,9% chemikalų ir chem. pramonės gaminių, 63,1% medienos ir jos dirbinių, 55,1% baldų. Kai kurių prekių eksportas 1993–2006 parodytas 3 lentelėje.

3 lent. **Kai kurių Lietuvos prekių eksportas 1993–2006***

Prekės pavadinimas	1993	1997	2000	2003	2006**
mėsa ir mėsos gaminiai, tūkst. t	36,4	18,9	22,1	9,1	43,6
pienas ir pieno produktai, tūkst. t	12,8	123,2	89,6	93,9	167,0
cementas, tūkst. t	319,5	452,7	326,7	212,8	246,4
el. energija, GWh	2 940,1	3 757,7	1 479,4	7 529,6	1 977,9
benzinas, tūkst. t	1 132,0	1 157,1	1 155,1	1 563,3	2 033,6
dyzelinas, tūkst. t	1 473,0	1 098,1	666,6	1 650,7	1 635,4
mazutas, tūkst. t	743,0	443,1	415,4	978,8	1 663,9
suskystintos naftos dujos, tūkst. t	69,0	189,0	124,7	218,9	220,3
trąšos, tūkst. t	464,0	1 104,6	1 753,3	2 321,0	2 567,3
mediena ir medienos dirbiniai, tūkst. t	92,8***	1 468,7	1 783,4	2 230,6	1 968,5
tekstilė ir tekstilės dirbiniai, mln. Lt	553,3	2 355,3	2 749,4	2 970,5	3 229,0
dviračiai, tūkst. vnt.	7,7	151,5	255,9	381,7	373,3
baldai, mln. Lt	60,8	233,5	522,1	1 121,9	1 855,9

* Statistikos dep-to, muitinės deklaracijų ir iš įmonių surinkti duomenys
** negalutiniai duomenys
*** mln. Lt

Į Lietuvą importuotų prekių vertė nuo 1995 didėjo (išskyrus 1999), bet ne kasmet tolygiai (4 lent.). Lietuvai įstojus į ES importas didėjo labai sparčiai: 2004 (palyginti su 2003) – 16,8%, 2005 (palyginti su 2004) – 25,5%, 2006 (palyginti su 2005) – 23%. Iš ES importuotų prekių vertė sudarė didžiausią importo dalį. Importo svarb. partnerės – Vokietija, Lenkija, Latvija, Olandija, D. Britanija, t.p. NVS. 1995 iš NVS importuotų prekių vertė sudarė 39,6%, 1999 sumažėjo iki 22,8%, 2000 padidėjo iki 30,0% viso Lietuvos importo, Lietuvai susiejus litą su euru vėl sumažėjo, 2005 padidėjo iki 31,1%, 2006 dėl sumažėjusio naftos importo iš Rusijos sudarė 28,1%. Iš NVS valstybių svarbiausia importo partnerė – Rusija, ji yra pagrindinė mineralinių produktų (nevalytos naftos,

4 lent. **Lietuvos prekių importas 1991–2006***

Šalys, šalių grupės	1991		1992		1994		1997		2000		2003		2006**	
	mln. rb	%	mln. talonų	%	mln. Lt	%	mln. Lt	%	mln. Lt	%	mln. Lt	%	mln. Lt	%
ES* **	**219,9**	**2,5**	**7 984,1**	**10,3**	**2 468,7**	**26,4**	**9 657,3**	**48,1**	**9 816,7**	**47,0**	**14 184,3**	**48,2**	**33 131,8**	**62,4**
Vokietija	105,1	1,2	3 608,5	4,7	1 287,7	13,8	3 879,9	19,3	3 536,7	16,9	5 291,7	18,0	7 876,4	14,8
Prancūzija	52,3	0,6	123,0	0,2	165,8	1,8	526,1	2,6	628,4	3,0	1 012,3	3,4	1 673,2	3,2
D. Britanija	8,5	0,1	447,7	0,6	132,1	1,4	664,3	3,3	923,0	4,4	913,7	3,1	1 378,9	2,6
Latvija	407,6	4,7	1 747,2	2,3	254,9	2,7	654,7	3,3	827,0	4,0	1 110,7	3,8	2 542,6	4,8
Lenkija	125,9	1,4	810,2	1,1	375,5	4,0	1 109,2	5,5	1 281,9	6,1	1 918,7	6,5	5 100,4	9,6
Estija	152,8	1,8	443,8	0,6	150,9	1,6	503,6	2,5	489,7	2,3	1 015,4	3,4	1 631,0	3,1
ELPA	**42,5**	**0,5**	**2 151,9**	**2,8**	**730,9**	**7,8**	**480,1**	**2,4**	**460,3**	**2,2**	**724,2**	**2,5**	**613,8**	**1,2**
NVS	**7 315,7**	**83,8**	**61 035,3**	**79,1**	**4 699,2**	**50,2**	**5 799,0**	**28,9**	**6 270,8**	**30,0**	**7 310,6**	**24,8**	**14 894,4**	**28,2**
Rusija	4 331,3	49,6	44 520,4	57,7	3 672,6	39,3	4 875,2	24,3	5 542,5	26,5	5 425,2	18,4	12 834,9	24,1
Baltarusija	734,5	8,4	4 501,6	5,8	356,1	3,8	434,1	2,2	324,7	1,6	771,6	2,6	1 090,2	2,1
Ukraina	912,0	10,4	5 930,6	7,7	467,6	5,0	403,1	2,0	261,6	1,3	1 045,0	3,5	732,0	1,4
Kazachija	233,1	2,7	2 495,1	3,2	60,2	0,6	45,5	0,2	64,2	0,3	19,0	0,1	137,2	0,3
kitos šalys	**1 150,8**	**13,2**	**5 971,5**	**7,8**	**1 456,7**	**15,6**	**4 161,7**	**20,6**	**4 329,1**	**20,8**	**7 218,9**	**24,5**	**4 433,1**	**8,2**
iš viso	**8 728,9**	**100,0**	**77 142,8**	**100,0**	**9 355,5**	**100,0**	**20 098,1**	**100,0**	**20 876,9**	**100,0**	**29 438,0**	**100,0**	**53 073,1**	**100,0**

* Statistikos dep-to duomenys (nuo 1995 pateikiami pagal Specialiąją prekybos sistemą)
** negalutiniai duomenys
*** iki 2003 – 15, 2004–06 – 25 šalys

5 lent. **Kai kurių prekių importas į Lietuvą 1993–2006***

Prekės pavadinimas	1993	1997	2000	2003	2006**
nevalyta nafta, tūkst. t	5 021,0	5 018,1	4 683,6	7 035,6	8 197,2
gamtinės dujos***, mln. m^3	1 870,6	2 503,0	2 581,5	2 944,3	3 100,2
farmacijos pramonės produktai, mln. Lt	12,5	699,8	746,6	951,4	1 260,0
tekstilė ir tekstilės dirbiniai, mln. Lt	74,0	1 619,4	1 973,7	2 283,9	2 667,4
avalynė, mln. Lt	294,9	76,6	85,1	156,0	278,2
automatinio duomenų apdorojimo mašinos ir jų įrenginiai, mln. Lt	0,3	238,0	274,6	433,1	946,3
mobilieji telefonai, tūkst. vnt.	–	123,9	161,1	643,0	1 003,3
automobiliai ir kitos transporto priemonės, tūkst. vnt.	5,3	301,9	161,3	263,5	446,1
plastikai ir jų dirbiniai, tūkst. t	12,7	105,8	143,0	232,2	373,4

* Statistikos dep-to, muitinės deklaracijų ir iš įmonių surinkti duomenys
** negalutiniai duomenys
*** Kuro ir energijos balanso duomenys

gamtinių dujų, akmens anglių) tiekėja. Lietuvos importo (pagal Kombinuotosios nomenklatūros prekių skyrius) didž. dalį sudarė mineraliniai produktai (2006 – 23,6%), mašinos ir mech. bei el. įrenginiai (17,6%), transporto priemonės ir įrenginiai (13,9%), chemijos pramonės ir jos šakų produkcija (8,3%), netaurieji metalai ir jų dirbiniai (7,1%). Kai kurių prekių importas 1993–2006 parodytas 5 lentelėje. 2006 didžiausią importuotų prekių dalį sudarė tarpinio vartojimo (58,5% viso importo) ir plataus vartojimo (17,8%) prekės. 21 a. pr. didėjo investicinių prekių ir lengvųjų automobilių importo vertė, 2006 ji sudarė atitinkamai 16,7% ir 6,5%.

Užs. prekybos balansas išliko neigiamas ir labai padidėjo 2005–06 dėl sparčios importo plėtros, kurią skatino vis didėjantis vidaus vartojimas, ir spartėjančios kai kurių pram. šakų (labiausiai statybos), naudojančių importuojamus tarpinio vartojimo produktus, plėtros. Užs. prekybos didž. deficitas 21 amžiaus pr. buvo prekiaujant su svarb. partnerėmis – Rusija (dėl didėjusio energetikos žaliavų importo), Vokietija (dėl didėjusio naudotų automobilių importo), Lenkija, Kinija ir Suomija. Pagal valstybių grupes didž. deficitas ilgą laiką buvo prekyboje su NVS, bet 2006 jis tapo didžiausias prekyboje su ES (dėl šio deficito didėjimo su ES prekybos partnerėmis). *Gediminas Miškinis*

SPORTAS

Sporto apraiškų jau būta sen. baltų buityje, darbe. Rusijos valdomoje Lietuvos teritorijoje sportuota mažai. Pirmoji sporto org-ja buvo 1885 Vokietijos valdomoje Klaipėdoje įkurtas irklavimo klubas *Neptūnas*. Nuo 1887 Vilniuje veikė šachmatininkų būrelis, Vilniuje ir Kaune 1907 įkurtas rusų sporto gimnastikos klubas *Sokol*. 1918 nepriklausomybę atgavusioje Lietuvoje sportinė veikla pradėta organizuoti iš Rusijos, Latvijos, JAV grįžusių ir vietinių lietuvių – S. Garbačiausko, E. Kubiliūnaitės-Garbačiauskienės, P. Olekos, V. Dineikos, P. Šližio, J. Bulotos, S. Dariaus, J. Ereto ir kt. iniciatyva bei pastangomis. Pradėta steigti sporto org-jų (s-gų, klubų). 1919 Kaune įkurta pirmoji nepriklausomos Lietuvos sporto org-ja – Lietuvos sporto sąjunga (LSS; pirm. P. Šližys). 1920 pertvarkyta į Lietuvos fizinio lavinimosi sąjungą (LFLS), kuri kultivavo beveik visas to meto populiarias sporto šakas (pirm. S. Garbačiauskas). 1922 Kaune įsteigta Lietuvos sporto lyga (LSL) – aukščiausia sporto institucija, kuri tvarkė ir vadovavo visam sporto sąjūdžiui, atstovavo Lietuvai tarpt. lygiu. Kūrėsi ir kitos sporto org-jos: 1922 – Lietuvos gimnastikos ir sporto federacija (LGSF), 1923 – Lietuvos dviratininkų sąjunga (LDS), 1923 – Lietuvos futbolo lyga (LFL), 1924 – Kauno teniso klubas (KTK), 1926 – Klaipėdos įgulos ir krašto sporto sąjunga (KSS), 1930 – Akademinis sporto klubas (ASK), 1931 – Jaunalietuvių sporto organizacija (JSO). Veikė tautinių mažumų sporto org-jos: Lietuvos žydų gimnastikos ir sporto s-ga *Makabi* (įk. 1920), Kauno lenkų sporto klubas *Sparta* (įk. 1926), rusų, vokiečių sporto klubai. 1922 pasirodė pirmasis Lietuvoje sporto žrn. *Lietuvos sportas* (red. E. Kubiliūnaitė-Garbačiauskienė). Kūno kultūros, sporto reikalams tvarkyti 1932 priimtas Kūno kultūros įstatymas. 1932 įsteigta valst. institucija – Kūno kultūros rūmai (KKR), jos vadovai buvo A. Jurgelionis (1932–34), V. Augustauskas (1934–40), V. Petronis (1940), A. Keturakis (1941), A. Vokietaitis (1941–43), V. Bakūnas (1943), M. Zaroskis (1943–44). KKR iniciatyva ir pastangomis buvo susistemintas vadovavimas kūno kultūrai ir sportui. 1934–38 veikė Aukštieji kūno kultūros kursai – aukštosios mokyklos statusą turėjusi dvimetė m-la, kuri rengė aukštesniųjų ir vid. m-lų kūno kultūros mokytojus. Parengė 3 laidas, 106 absolventus, iš jų žymesni: V. Kišonas (krepšinio treneris, LKKI žaidimų katedros vedėjas), L. Puskunigis (lengvosios atletikos, pasaulio ieties metimo rekordininkės B. Kalėdienės treneris), B. Čepanauskas (Panevėžio apygardos sporto vadovas), L. Baltrūnas (2 kartus Europos krepšinio čempionas, krepšinio ir tinklinio treneris, Australijos liet. sporto organizatorius), V. Variakojis (krepšinio ir stalo teniso treneris, sporto organizatorius) ir kiti. Buvo statomos sporto bazės: Kūno kultūros rūmai Kaune (1934), Klaipėdoje (1938), Kauno stadionas (1936), gimnazijų sporto salės, pirmasis statinys Europoje krepšinio varžyboms – Kauno sporto halė (1939). 1935 įsteigtos 7 sporto apygardos: Kauno, Panevėžio, Marijampolės, Telšių, Ukmergės, Šiaulių, Klaipėdos. 1936 įsteigtas 4 laipsnių Valstybinis kūno kultūros ženklas. 1938 parengta kūno kultūros, sporto plėtros Lietuvoje programa, įkurtas sportininkų rėmimo fondas, apygardose pradėtos rengti kūno kultūros, sporto dienos. 20 a. 3 d-mečio pr. buvo populiarinamos sporto šakos, kurios V. Europos šalyse kultivuotos jau kelis d-mečius. Pradėti rengti įv. sporto šakų Lietuvos čempionatai: 1921 – lengvosios atletikos, 1922 – futbolo, moterų krepšinio, dviračių sporto, 1924 – vyrų krepšinio, 1925 – bokso, šaudymo, 1927 – stalo teniso, 1929 – teniso, 1931 – plaukimo; nuo 1935 – gimnazijų žaidynės. Per 1935 Pasaulio lietuvių kongresą įvyko sporto šventė, kurios metu parodomąsias pratybas ir varžybas surengė JAV liet. sportininkai, sporto specia-

1937 Lietuvos rinktinė Europos vyrų krepšinio čempionate Rygoje

Lietuvos moterų krepšinio rinktinė su treneriu F. Kriaučiūnu (1938)

listai: B. Budrikas, F. Kriaučiūnas, K. Savickas (krepšinis), E. Šemaitytė (plaukimas), J. Knašas (boksas). 1937 įkurtas Lietuvos tautinis olimpinis komitetas (LTOK), kuris organizavo olimpinį sąjūdį Lietuvoje, rengė sportininkus ir komandas olimpinėms žaidynėms, atstovavo Lietuvai Tarpt. olimpiniame sąjūdyje. Pirmasis LTOK pirmininkas buvo V. Augustauskas. 1938 LTOK pagal olimpinių žaidynių tradicijas surengė Lietuvos tautinę olimpiadą, kurioje dalyvavo >2000 Lietuvoje, Brazilijoje, D. Britanijoje, JAV, Latvijoje gyvenančių liet. sportininkų, 17 sporto šakų atstovų. Vienas Lietuvos sporto prioritetų buvo tarpt. ryšiai ir tarpt. varžybos. Pirmoji Lietuvos sporto org-ja, tapusi tarpt. fed-jos nare, buvo LFL, 1923 priimta į FIFA (Tarptautinę futbolo asociacijų federaciją). 1924 į Tarpt. fed-ją priimta LDS, 1928 – Lengvosios atletikos, 1935 – šaudymo, 1936 – krepšinio. 1939 LTOK tapo IOC (Tarptautinio olimpinio komiteto) nariu.

Pirmosios tarpt. klubų rungtynės įvyko 1922, *LFLS* žaidė su Rygos *YMCA* futbolo klubu, lietuviai pralaimėjo 0:4. Pirmąsias tarpvalst. rungtynes Lietuvos futbolo rinktinė 1923 žaidė su Estija (0:5), 1924 pirmąją pergalę tarpvalst. rungtynėse pasiekė Lietuvos futbolo rinktinė, 2:1 nugalėjusi Estiją. 1925 pirmąsias tarpvalst. rungtynes Lietuvos vyrų krepšinio rinktinė žaidė su Latvija ir pralaimėjo 20:41, 1938 moterų rinktinė – su Estija ir nugalėjo 15:7. Pirmasis tarpvalst. boksininkų mačas Lietuva–Latvija surengtas 1926 Kaune. Boksavosi po keturis Lietuvos ir Latvijos boksininkus, nugalėjo Latvija 3:1. Olimpinėse žaidynėse Lietuvos sportininkai debiutavo 1924. Lietuvos futbolo rinktinė Paryžiuje žaidė su Šveicarija ir pralaimėjo 0:9. Dviratininkai J. Vilpišauskas ir I. Anolikas 188 km lenktynių plentu nebaigė. Pirmasis Lietuvos sportininkas, dalyvavęs pasaulio čempionate 1928 Davose (Šveicarija), – greitojo čiuožimo atstovas K. Bulota. 500 m rungtyje jis užėmė 25 (50,8 s), 1500 m – 26 (2 min 40,2 s), 5000 m – 28 (9 min 40,1 s), 10 000 m – 22 (19 min 47,2 s) ir daugiakovėje – 21 (221,66 taško) vietą. Pasaulio stalo teniso čempionate Lietuvos vyrų rinktinė (A. Amonas, I. Lipšicas ir C. Šimensas) pirmą kartą žaidė 1929 Budapešte, užėmė 10 vietą tarp 10 dalyvavusių rinktinių. 1939 Lietuvos stalo teniso rinktinė (C. Duškesas, V. Dzindziliauskas, E. Nikolskis, V. Variakojis) buvo ketvirta tarp 11 šalių. Pasaulio šachmatų olimpiadoje Lietuvos vyrų rinktinė debiutavo 1930 ir užėmė 14 vietą tarp 18 dalyvavusių šalių. Žaidė L. Abramavičius, Z. Kolodnas, A. Machtas, M. Šembergas, I. Vistaneckis. Futbolo rinktinė pasaulio čempionate pirmą kartą dalyvavo 1933, atrankos varžybose pralaimėjo Švedijai 0:2. Pirmuosius pasaulio čempionato medalius Lietuvai 1937 Helsinkyje laimėjo šaudymo meistrai. Šaudant olimpiniais pistoletais greitašauda į siluetus iš 25 m P. Giedrimas individualiose ir Lietuvos rinktinė (P. Giedrimas, K. Sruoga, A. Mažeika, V. Nakutis, A. Karčiauskas) komandinėse varžybose buvo apdovanoti sidabro medaliais. 1939 Liucernoje (Šveicarija) J. Miliauskas laimėjo bronzos medalį, Lietuvos rinktinė (J. Miliauskas,

Trečiojo Europos vyrų krepšinio čempionato atidarymo iškilmės naujoje Sporto halėje Kaune (1939)

P. Giedrimas, A. Jelenskas, A. Mažeika, V. Nakutis) – sidabro medalius. Lengvosios atletikos Europos čempionate 1934 Turine dalyvavo V. Bakūnas (400 m, 52,6 s), V. Komaras (110 m barjerinis bėgimas, 16,3 s), S. Šačkus (dešimtkovės nebaigė). Pirmaisiais Europos čempionais 1937 Rygoje tapo Lietuvos vyrų krepšinio rinktinė: A. Andrulis, L. Baltrūnas, Č. Daukša, L. Kepalas, F. Kriaučiūnas, P. Mažeika, E. Nikolskis, L. Petrauskas, Z. Puzinauskas, S. Šačkus, P. Talzūnas, J. Žukas; treneris F. Kriaučiūnas. 1938 I Europos moterų krepšinio čempionate Romoje sidabro medalius laimėjo Lietuvos moterų rinktinė: S. Astrauskaitė, B. Didžiulytė, J. Jazbutienė, P. Kalvaitienė, T. Karumnaitė, J. Makūnaitė, S. Markevičienė, G. Miuleraitė, A. Vailokaitytė, E. Vaškelytė; treneris F. Kriaučiūnas. 1939 Europos vyrų krepšinio čempionatą, surengtą Kaune, antrą kartą laimėjo Lietuvos rinktinė: A. Andrulis, L. Baltrūnas, V. Budriūnas, J. Jurgėla, F. Kriaučiūnas, V. Leščinskas, P. Lubinas, P. Mažeika, V. Norkus, E. Nikolskis, L. Petrauskas, Z. Puzinauskas, M. Ruzgys, M. Šliūpas; treneris F. Kriaučiūnas.

1940 SSRS okupavus Lietuvą tautinės sporto org-jos buvo uždarytos arba tapo SSRS sporto org-jų filialais. Daugelis sportininkų ir sporto organizatorių (P. Žižmaras, K. Bulota, V. ir J. Dovydaičiai, V. Augustauskas, J. Vabalas, E. Vaškelytė) buvo ištremti. Per Vokietijos okupaciją (1941–44) atsikūrė nepriklausomybės metais veikę sporto klubai ir org-jos. Okupantų valdžia nenuolankius sportininkus ir sporto organizatorius (L. Puskunigį, V. Bakūną, A. Vokietaitį, V. Tumėną) suėmė ir išvežė į Vokietiją. 1944 dauguma geriausių sportininkų pasitraukė į Vakarus. 1940–41 ir nuo 1944 kūno kultūros ir sporto sistema buvo pertvarkoma SSRS pavyzdžiu: valst. instituciją – Kūno kultūros rūmus – pakeitė Fizinės kultūros ir sporto komitetas prie Lietuvos SSR liaudies komisarų tarybos (1941 01–06), Kūno kultūros ir sporto k-tas prie LSSR komisarų tarybos (1944–46), Kūno kultūros ir sporto k-tas prie LSSR Ministrų tarybos (1946–1986), Lietuvos SSR valst. kūno kultūros ir sporto k-tas (1986–90). Komitetų pirm.: A. Šimanas (1940–41 ir 1944–46), J. Uloza (1947–53), B. Bračas (1953–54), A. Gudanovičius (1954–61), V. Ostrauskas (1961–72), A. Balčiūnas (1972–76), Z. Motiekaitis (1976–90). Vietoje sporto klubų įkurtos ir veikė sporto d-jos: *Dinamo* (1940–41 ir 1944–92), *Darbo rezervai* (1946–90), *Žalgiris* (1944), *Spartakas* (1940–60), *Lokomotyvas* (1945–92), *Kolūkietis* (1951–56), *Nemunas* (1956–87). Nuo 1945 aukštosiose m-lose, įmonėse, g-lose, kolūkiuose, vid. m-lose pradėti steigti sporto kolektyvai, nemažai jų vėliau tapo kūno kultūros plėtros, sportininkų ir komandų rengimo centrais. Tai: Vilniaus *Statyba*, *Šviesa*, *Mokslas*, *Kibirkštis*, Kauno *Pluoštas*, *Banga*, *Atletas*, *Pilėnai*, *Politechnika*, Jonavos *Azotas*, Elektrėnų *Energija* ir kiti. Mokyklinės kūno kultūros programos rengtos remiantis BPDG (*Būk pasirengęs darbui ir gynybai*) ir PDG (*Pasirengęs darbui ir gynybai*) kompleksų reikalavimais. Mokyklinės ir sportininkų rengimo programos buvo bendros visoje SSRS, bet Lietuvoje jos turėjo savitumų, rėmėsi mokslininkų ir pedagogų rekomendacijomis. 1945 įkurtas Lietuvos valst. kūno kultūros i-tas (nuo 1999 – KKA), nuo 1954 rengiami kūno kultūros specialistai VPI (nuo 1992 VPU), nuo 1949 Lietuvos aukštosiose m-lose buvo steigiamos kūno kultūros katedros. Veikė vaikų, jaunimo sporto m-los, buvo sukurta visas amžiaus grupes apimanti varžybų sistema, organizuojami fiz. aktyvumą skatinantys renginiai: *Sportui amžius ne riba*, sveikatos ir sporto šventė *Nuo gintarinės Baltijos iki olimpinės Maskvos* (1977–80), *Iš Nemuno krašto į olimpines aukštumas* (1981–84), *Judėjimas – sveikata, našus darbas* (nuo 1985) ir kiti. Po karo SSRS pasisavinus Lietuvos sporto org-jų tarpt. teises į olimpines žaidynes, į pasaulio ir Europos čempionatus Lietuvos sportininkai galėjo išvykti tik patekę į SSRS s-gos rinktinę. 1947 krepšininkai S. Butautas, K. Petke-

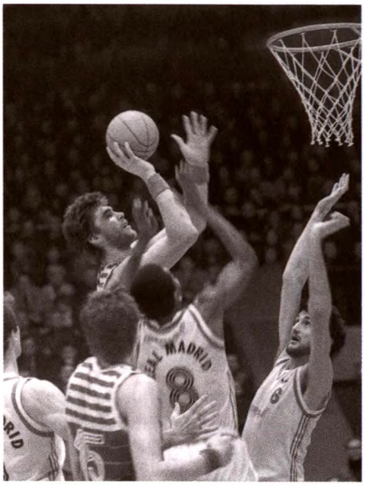

A. Sabonis (Kauno *Žalgiris*) meta į Madrido *Real* krepšį (1986)

vičius, J. Lagunavičius ir V. Kulakauskas tapo Europos čempionais. 1952 pirmuosius olimpinius (sidabro) medalius į Lietuvą parvežė S. Butautas, K. Petkevičius ir J. Lagunavičius. Boksininkas A. Šocikas pasiekė pergalių SSRS (1950–54, 1956) ir Europos (1953, 1955) čempionatuose. Pirmąja Lietuvos sportininke pasaulio čempione 1956 tapo tinklininkė L. Meščeriakova, olimpiniu čempionu 1968 – boksininkas D. Pozniakas. 1959–90 Lietuvos sportininkai laimėjo 57 pasaulio čempionatų aukso medalius (1 lent.). Pirmoji Lietuvos pasaulio rekordininkė B. Zalagaitytė-Kalėdienė 1958 numetė ietį 57 m 49 cm, pirmoji pasaulio moteris, nušokusi į tolį >7 m – V. Bardauskienė (Praha, 1978; 7,09 m). Pasaulio rekordus gerino P. Motiekaitis (1963, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1973, 1975, 1981, aviamodeliavimas), V. Špundovas (1984), G. Umaras (1984, 1985, 1986, 1987, 1988) ir A. Kasputis (1988; visi dviračių sportas, trekas), G. Vaivada (1961), A. Jeravojus (1962), J. Romenka (1965), V. Paplauskienė (1972), M. Černeckaja (1977), J. Usovas (1977), R. Kaščiuškevičius (1983; visi parašiutizmas), V. Dudinas (1969, 3000 m kliūtinis bėgimas), A. Ambrazienė (1983, 400 m barjerinis bėgimas), L. Kačiušytė (1978, 1979), R. Žulpa (1981; abu 200 m plaukimas krūtine), A. Tatarincevaitė (1970, plaukimas po vandeniu), B. Mačernis (1977, sunkioji atletika, rovimas), V. Turla (1981, 1982, 1985, kulkinis šaudymas). Didelių pergalių tarpt. varžybose pasiekė Lietuvos komandos. 1963, 1965, 1967 Europos čempionėmis tapo Vilniaus *Žalgirio* aštuonvietės irkluotojos (I. Bačiulytė, S. Bublytė, S. Korkutytė, A. Margenytė, A. Perevoruchova, L. Semaško, G. Striogaitė, R. Tamašauskaitė; treneris E. Vaitkevičius). 1967 ir 1968 Europos šalių čempionių rankinio taurę laimėjo Kauno *Žalgirio* rankininkės (R. Bitinaitė, P. Dimaitė, G. Galminaitė, R. Grinevičiūtė, E. Janilionytė, G. Lapinskaitė, A. Lasickaitė, S. Leščinskaitė, A. Pasvenskienė, E. Petkienė, R. Stasiulevičienė, I. Tuinylaitė, D. Vaitiekūnaitė, E. Zabulėnaitė; trenerė F. Bimbienė). 4 kartus (1951, 1985, 1986, 1987) SSRS čempionais tapo Kauno *Žalgirio* krepšininkai (A. Brazys, V. Chomičius, R. Čivilis, V. Jankauskas, S. Jovaiša, G. Krapikas, R. Kurtinaitis, M. Lekarauskas, A. Sabonis, A. Visockas; treneriai V. Garastas ir H. Giedraitis). 1986 *Žalgiris* laimėjo aukščiausią pasaulio klubinių komandų varžybų apdovanojimą – tarpžemyninę *Jones* taurę. 1987 Kauno *Granito* rankininkai (V. Babarskas, K. Čebatorius, R. Čikanauskas, R. Dumbliauskas, M. Juzko, J. Kaučikas, E. Miknius, A. Mikučionis, G. Mikulėnas, V. Milašiūnas, A. Mockeliūnas, V. Novickis, P. Vaitonis, R. Valuckas, S. Vasiliauskas; treneriai A. Skarbalius ir M. Prakapas), 1988 Vilniaus *Eglės* rankininkės (J. Berčiūnienė, L. Ivanauskienė, D. Kalauskaitė, L. Kavaliauskienė, A. Krasaitienė, A. Miklušytė, L. Sadzon, R. Sypkuvienė, A. Strečen, R. Šulskytė, M. Trojanovskaja, J. Žemaitytė; treneriai A. Taraskevičius ir R. Stankevičius) iškovojo Tarptautinės rankinio fed-jos taurę. Sportininkus rengė sporto m-los, sporto kolektyvai, kurių geriausiems buvo suteiktas sporto klubų statusas. 1968 Lietuvoje buvo 140 įvairių sporto m-lų, iš jų 3 aukštojo sportinio meistriškumo (ASMM), 43 olimpinio rezervo specializuotos vaikų jaunių sporto (ORSVJM), 93 vaikų jaunių (VJSM), Panevėžio internatinė, Vilniaus resp. internatinė sporto m-los. Jose veikė 5785 grupės, mokėsi 87 392 jaunieji sportininkai. Reguliariai vyko sporto šakų vaikų, jaunučių, jaunių, jaunimo, suaugusiųjų čempionatai, taurių (*Sporto*, *Tiesos*, *Lietuvos radijo ir televizijos* ir kt.) varžybos, *Drąsūs, stiprūs, vikrūs* (moksleivių), *Odinio kamuolio* (futbolo), *Auksinio ritulio* (ledo ritulio), mažojo krepšinio, vaikų dviračių varžybos. Buvo populiarios kompleksinės varžybos: moksleivių, studentų, suaugusiųjų žiemos ir vasaros spartakiados. Paplito naujos sporto šakos: meninė gimnastika (1950), rankinis (nuo 1954), regbis (1961), mažasis krepšinis (1967), žolės riedulys (1970). Nuo 1956 renkami geriausi (populiariausi) Lietuvos metų sportininkai (2 lent. 1248 psl.).

1988 12 11 atkurtas LTOK, kurio prezidentu išrinktas A. Poviliūnas. Atsikūrė žydų sporto d-ja *Makabi*, lenkų – *Polonia*. 1989 įkurta Lietuvos olimpinė a-ja. 1990 vietoj Lietuvos SSR valstybinio kūno kultūros ir sporto k-to įkurtas Kūno kultūros ir sporto dep-tas

1 lent. **Lietuvos sportininkai – olimpinių sporto šakų pasaulio čempionai** (1956–2006)

Metai	Miestas (valstybė)	Pasaulio čempionas	Sporto šaka (rungtis)
1956	Paryžius	Liudmila Meščeriakova	tinklinis
1959	Maskva	Jūratė Daktaraitė	krepšinis
1965	Tampere	Rimantas Bagdonas	graikų-romėnų imtynės
1967	Montevidėjas	Modestas Paulauskas	krepšinis
1969	Budapeštas	Stasys Šaparnis	šiuolaikinė penkiakovė
1971	San Paulas	Angelė Jankūnaitė-Rupšienė	krepšinis
1971	San Paulas	Larisa Vinčaitė	krepšinis
1973	Tampere	Vladas Česiūnas	kanojos irklavimas (10 000 m)
1973	Tampere	Vladas Trukšinas	baidarės irklavimas
1974	Meksikas	Vladas Česiūnas	kanojos irklavimas (1000 m)
1974	Meksikas	Vladas Česiūnas	kanojos irklavimas (10 000 m)
1974	San Juanas	Modestas Paulauskas	krepšinis
1975	Belgradas	Vladas Česiūnas	kanojos irklavimas (10 000 m)
1975	Cali	Angelė Jankūnaitė-Rupšienė	krepšinis
1977	Sofija	Anatolijus Korolkovas	baidarės irklavimas
1977	Sofija	Petras Šiurskas	baidarės irklavimas
1978	Berlynas	Lina Kačiušytė	plaukimas
1979	Duisburgas	Natalija Kalašnikova	baidarės irklavimas
1981	Miunchenas	Zigmas Gudauskas	irklavimas
1981	Miunchenas	Jonas Narmontas	irklavimas
1981	Miunchenas	Vladimiras Nižegorodovas	irklavimas
1981	Miunchenas	Stasys Norušaitis	irklavimas
1981	Miunchenas	Jonas Pinskus	irklavimas
1981	Miunchenas	Regina Baltutytė	irklavimas
1982	Cali	Valdemaras Chomičius	krepšinis
1982	Cali	Sergiejus Jovaiša	krepšinis
1982	Cali	Arvydas Sabonis	krepšinis
1982	Budapeštas	Sigita Mažeikaitė-Strečen	rankinis
1982	Hamburgas	Valdemaras Novickis	rankinis
1982	Hamburgas	Raimundas Valuckas	rankinis
1982	Karakasas	Vladas Turla	šaudymas (MP-6)
1982	Karakasas	Vladas Turla	šaudymas (MP-6 komandinė rungtis)
1982	Karakasas	Vladas Turla	šaudymas (MP-10 komandinė rungtis)
1982	Karakasas	Vladas Turla	šaudymas (RP-5)
1982	Karakasas	Vladas Turla	šaudymas (RP-5 komandinė rungtis)
1982	Karakasas	Vladas Turla	šaudymas (PP-3)
1982	Karakasas	Vladas Turla	šaudymas (PP-3 komandinė rungtis)
1982	Karakasas	Auksė Treinytė-Dauderienė	šaudymas (MP-5 komandinė rungtis)
1982	Karakasas	Auksė Treinytė-Dauderienė	šaudymas (PP-2 komandinė rungtis)
1983	San Paulas	Vida Beselienė	krepšinis
1983	Anterselva (Italija)	Algimantas Šalna	biatlonas
1983	San Paulas	Ramunė Šidlauskaitė	krepšinis
1983	Innsbruckas	Vladas Turla	šaudymas (PP-3 komandinė rungtis)
1985	Hazewinkelis (Belgija)	Sigitas Kučinskas	irklavimas
1985	Ruhpoldingas (Vokietija)	Algimantas Šalna	biatlonas
1985	Meksikas	Vladas Turla	šaudymas (PP-3 komandinė rungtis)
1986	Nottinghamas (D. Britanija)	Vida Cesiūnaitė-Bagdonienė	irklavimas
1987	Viena	Gintautas Umaras	dviračių sportas
1987	Viena	Gintautas Umaras	dviračių sportas (komandinė rungtis)
1987	Duisburgas	Artūras Vieta	baidarės irklavimas
1989	Stavangeris	Regina Čistiakova	lengvoji atletika
1989	Montecatini (Italija)	Daina Gudzinevičiūtė	šaudymo sportas
1989	Plovdivas	Artūras Vieta	baidarės irklavimas
1989	Chambéry (Prancūzija)	Laima Zilporytė	dviračių sportas
1990	Poznanė	Artūras Vieta	baidarės irklavimas
1990	Seulas	Aušrelė Žiūkienė	rankinis
1997	Marokas	Raimundas Šiugždinis	buriavimas
1998	Maastrichtas	Diana Žiliūtė	dviračių sportas (grupinės lenktynės)
1998	Meksikas	Vidmantas Urbonas	triatlonas
1998	Australija	Petras Silkinas	lengvoji atletika (1000 mylių bėgimas)
1999	Verona	Edita Pučinskaitė	dviračių sportas (grupinės lenktynės)
2000	Pesaro	Andrejus Zadneprovskis	šiuolaikinė penkiakovė
2001	Poznanė	Egidijus Balčiūnas	baidarės irklavimas (200 m)
2001	Poznanė	Alvydas Duonėla	baidarės irklavimas (200 m)
2001	Lisabona	Rasa Polikevičiūtė	dviračių sportas (grupinės lenktynės)
2002	Sevilija	Egidijus Balčiūnas	baidarės irklavimas (200 m)
2002	Sevilija	Alvydas Duonėla	baidarės irklavimas (200 m)
2003	Paryžius	Virgilijus Alekna	lengvoji atletika
2003	Gainesville'is (JAV)	Egidijus Balčiūnas	baidarės irklavimas (200 m)
2003	Gainesville'is (JAV)	Alvydas Duonėla	baidarės irklavimas (200 m)
2004	Maskva	Andrejus Zadneprovskis	šiuolaikinė penkiakovė
2005	Helsinkis	Virgilijus Alekna	lengvoji atletika
2006	Gvatemala	Edvinas Krungolcas	šiuolaikinė penkiakovė
2006	Gvatemala	Edvinas Krungolcas	šiuolaikinė penkiakovė (komandinė rungtis)
2006	Gvatemala	Andrejus Zadneprovskis	šiuolaikinė penkiakovė (komandinė rungtis)
2006	Gvatemala	Tadas Žemaitis	šiuolaikinė penkiakovė (komandinė rungtis)

V. Vencienė – XV žiemos olimpinių žaidynių 1988 Calgary slidinėjimo čempionė

A. Narbekovas (kairėje) – XXIV olimpinių žaidynių 1988 Seule futbolo čempionas

prie LR vyriausybės. Dep-tui vadovo: A. Raslanas (1990–93 ir nuo 2005), V. Nėnius (1993–96 ir 2001–05), R. Kurtinaitis (1997–2001). 1988 Lietuvos sportininkai pirmą kartą dalyvavo Pasaulio lietuvių sporto žaidynėse Adelaidėje. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę (1990) beveik visi sportininkai atsisakė dalyvauti SSRS rinktinėse ir čempionatuose. Daug geriausių žaidėjų (krepšininkų, futbolininkų, rankininkų) nuo 1988 išvažiavo sportuoti į užsienio klubus. Š. Marčiulionis pirmas iš Lietuvos krepšininkų 1989 debiutavo NBA čempionate (San Francisko *Golden State Warriors* komandoje). 1991 vasarą Lietuvoje buvo surengtos IV Pasaulio lietuvių sporto žaidynės, kuriose dalyvavo ~2000 liet. sportininkų iš Argentinos, Australijos, Baltarusijos, Brazilijos, Čilės, Estijos, JAV, Kanados, Latvijos, Prancūzijos, Rusijos, Urugvajaus, Vokietijos ir Lietuvos. Tarpt. olimpinis k-tas 1991 08 18 Berlyne atkūrė Lietuvos tautinio olimpinio k-to tarpt. teises. Savarankiškomis pasiskelbė Lietuvos sporto šakų fed-jos, atgavo savo tarpt. teises (Lietuvos krepšinio fed-ja 1991 12 20 ir t.t.), tapo tarpt. fed-jų narėmis. Lietuvos sportininkai ir komandos su savo šalies vėliava pradėjo dalyvauti visose ofic. tarpt. varžybose. 1992, po 64 m. pertraukos, savarankiška Lietuvos olimpinė rinktinė – biatlonininkai K. Strolienė ir D. Jasinskas, slidininkai V. Vencienė ir R. Panavas, dailiojo čiuožimo pora M. Drobiazko ir P. Vanagas vėl dalyvavo žiemos olimpinėse žaidynėse Albertville'yje. Tais pačiais metais 47 sportininkų Lietuvos olim-

2 lent. **Geriausi Lietuvos metų sportininkai**

Metai	Sportininkas	Sporto šaka	Metai	Sportininkas	Sporto šaka
1956	Algirdas Šocikas	boksas	1981	Robertas Žulpa	plaukimas
1957	Jonas Pipynė	lengvoji atletika	1982	Vladas Turla	šaudymas
1958	Birutė Kalėdienė	lengvoji atletika	1983	Ana Ambrazienė	lengvoji atletika
1959	Adolfas Varanauskas	lengvoji atletika	1984	Arvydas Sabonis	krepšinis
1960	Antanas Bagdonavičius, Zigmas Jukna	akademinis irklavimas	1985	Arvydas Sabonis	krepšinis
			1986	Arvydas Sabonis	krepšinis
1961	Antanas Bagdonavičius, Zigmas Jukna	akademinis irklavimas	1987	Šarūnas Marčiulionis	krepšinis
			1988	Gintautas Umaras	dviračių sportas
1962	Antanas Vaupšas	lengvoji atletika	1989	Šarūnas Marčiulionis	krepšinis
1963	Adolfas Varanauskas	lengvoji atletika	1990	Šarūnas Marčiulionis	krepšinis
1964	Ričardas Tamulis	boksas	1991	Šarūnas Marčiulionis	krepšinis
1965	Modestas Paulauskas	krepšinis	1992	Romas Ubartas	lengvoji atletika
1966	Modestas Paulauskas	krepšinis	1993	Vitalijus Karpačiauskas	boksas
1967	Modestas Paulauskas	krepšinis	1994	Arvydas Sabonis	krepšinis
1968	Danas Pozniakas	boksas	1995	Arvydas Sabonis	krepšinis
1969	Modestas Paulauskas	krepšinis	1996	Arvydas Sabonis	krepšinis
1970	Modestas Paulauskas	krepšinis	1997	Raimundas Šiugždinis	buriavimas
1971	Modestas Paulauskas	krepšinis	1998	Diana Žiliūtė	dviračių sportas
1972	Modestas Paulauskas	krepšinis	1999	Edita Pučinskaitė	dviračių sportas
1973	Vladas Česiūnas	kanojų irklavimas	2000	Virgilijus Alekna	lengvoji atletika
1974	Vladas Česiūnas	kanojų irklavimas	2001	Rasa Polikevičiūtė	dviračių sportas
1975	Česlovas Jezerskas	savigynos imtynės	2002	Raimundas Rumšas	dviračių sportas
1976	Angelė Rupšienė	krepšinis	2003	Virgilijus Alekna	lengvoji atletika
1977	Vilhelmina Bardauskienė	lengvoji atletika	2004	Virgilijus Alekna	lengvoji atletika
1978	Vilhelmina Bardauskienė	lengvoji atletika	2005	Žydrūnas Savickas	galiūnų sportas
1979	Lina Kačiušytė	plaukimas	2006	Virgilijus Alekna	lengvoji atletika
1980	Lina Kačiušytė	plaukimas	2007	Ramūnas Šiškauskas	krepšinis

pinė rinktinė varžėsi vasaros olimpinėse žaidynėse, kur disko metikas R. Ubartas tapo olimpiniu čempionu, o vyrų krepšinio rinktinė laimėjo bronzos medalius. 1993 įsteigta Lietuvos sporto federacijų s-ga. V. Vitkauskas 1993 05 10 pirmasis iš Lietuvos įkopė į Everestą. R. Gintautas, V. Gubanovas, I. Miniotas (kapitonas), T. Miniotas, A. Patašius, G. Žukauskas – jachta *Laisvė* rytų kryptimi pro Horno ragą 1993 10–95 01 10 apiplaukė Žemę (startavo ir finišavo Buenos Airėse). Unikalų rekordą 1998 pasiekė P. Silkinas: 1000 mylių (1609 km) nubėgęs per 11 d. 13 h 54 min ir 58 s.

1924–2004 žiemos ir vasaros olimpinėse žaidynėse dalyvavo 402 Lietuvos sportininkai. Ketveriose žaidynėse dalyvavo lengvaatletis disko metikas V. Kidykas (1988, 1992, 1996 ir 2000), dailiojo čiuožimo pora M. Drobiazko ir P. Vanagas, slidininkas R. Panavas (1992, 1994, 1998, 2002), trejose – irkluotojai A. Bagdonavičius ir Z. Jukna (1960, 1964, 1968), krepšininkai A. Sabonis, Š. Marčiulionis, R. Kurtinaitis (1988, 1992, 1996), G. Einikis (1992, 1996, 2000), lengvaatletai R. Sablovskaitė-Nazarovienė (1988, 1992, 1996), V. Alekna (1996, 2000, 2004), slidininkė V. Vencienė (1988, 1992, 1994), sunkiaatletis R. Vyšniauskas (1996, 2000, 2004). 81 sportininkas laimėjo 105 olimpinius medalius (30 aukso, 22 sidabro, 53 bronzos; 4 lent. 1250–1251 puslapyje).

Pakito sportinės veiklos struktūra, organizavimas. Vietoj sporto d-jų steigiami sporto klubai, žaidimų varžybas ima rengti sporto lygos. Sportininkų ir komandų rengimas sutelktas sporto mokymo įstaigose (SMI) ir klubuose. Atgaivintas Lietuvos kūno kultūros ženklas (1996), praplėstas ir patobulintas jo turinys, ėmė veikti Lietuvos ištvermingųjų sąjūdis (1989), K. Dineikos sveikatos s-ga (1990, nuo 1996 – Lietuvos sveikuolių s-ga), Bėgimo mėgėjų (1992), Sportas visiems (1991) asociacijos. Kasmet rengiamos moksleivių sporto žaidynės, nuo 2006 – olimpinis festivalis, konkursai *Sportiškiausia mokykla*, *Sportas ir aplinka* ir kiti (3 lent.). Pradėtos kultivuoti naujos sporto šakos: trijulių krepšinis, paplūdimio tinklinis (1990), smiginis (1995), golfas (2000), akmenslydis (2004).

Olimpiniai čempionai – lengvaatletis V. Alekna ir šaulė D. Gudzinevičiūtė (2000)

A. Duonėla (priekyje) ir E. Balčiūnas (2002, Trakai)

Lietuva – viena pajėgiausių Europos ir pasaulio krepšinio valstybių. 1994 Europos čempione tapo Lietuvos jaunių (17–18 m.), 1996 – Lietuvos jaunimo (iki 20 m.) krepšinio rinktinės, 1997 – Lietuvos moterų krepšinio rinktinė (R. Aleliūnaitė, I. Baranauskaitė, D. Belickaitė-Kurtinaitienė, L. Brazdeikytė, L. Dambrauskaitė, J. Jutelytė, Aneta ir Jurgita Kaušaitės, R. Kreivytė, R. Petronytė, J. Štreimikytė, J. Vilutytė; treneriai V. Gedvilas, A. Paulauskas). 2003 trečią kartą Europos čempiono titulą laimėjo ir Lietuvos krepšininkai (G. Gustas, Š. Jasikevičius, K. Lavrinovičius, A. Macijauskas, V. Praškevičius, D. Slanina, D. Songaila, D. Šalenga, R. Šiškauskas, S. Štombergas, E. Žukauskas, M. Žukauskas; treneriai A. Sireika, G. Krapikas, V. Chomičius). 2005 Lietuvos jaunimo rinktinė (iki 21 m.) Argentinoje tapo pasaulio čempione (R. Alijevas, M. Anisimovas, S. Babrauskas, P. Jankūnas, A. Jomantas, A. Kavaliauskas, J. Mačiulis, G. Navickas, V. Pridotkas, R. Seibutis, D. Šilinskis; treneriai R. Butautas ir R. Kurtinaitis). 2007 pasaulio čempione tapo ir Lietuvos kurčiųjų vyrų krepšinio rinktinė, treniruojama A. Šato. Geriausios Lietuvos krepšinio klubų komandos laimėjo Europos taures: Kauno *Žalgiris* – Europos šalių taurių laimėtojų taurę (1998) ir Eurolygos taurę (1999), Vilniaus *Lietuvos rytas* – ULEB taurę (2005). Įsimintinų pergalių pasaulio, Europos čempionatuose pasiekė biatlonininkas 1984 olimpinis, 1983 ir 1985 pasaulio čempionas A. Šalna, daugiakovininkai – olimpinis prizininkas, 2001 Europos ir 2004 pasaulio čempionas A. Zadneprovskis, 3 kartus (2003–05) Europos čempionas E. Krungolcas. Pasaulio lyderiai

3 lent. **Lietuvoje surengtų sporto varžybų ir jų dalyvių skaičius** (1990–2007)

Rengėjai	Varžybų skaičius	Dalyvių skaičius
asociacija *Sportas visiems*	114	10 186
sporto šakų fed-jos, s-gos	2 942	135 213
neįgaliųjų sporto org-jos	79	3 780
miestų, rajonų ir s-bių sporto org-jos	18 452	1 009 971
kitos sporto org-jos	50	12 531
iš viso	21 637	1 171 681

Lietuvos vyrų krepšinio rinktinė – 2003 Europos čempionė

Klaipėdos universiteto sportinių šokių ansamblis *Žuvėdra* (2007)

yra ir Lietuvos sportinių šokių atstovai. 1963 T. Petreikio iniciatyva surengtas pirmasis pramoginių šokių konkursas. Daugelio tarpt. konkursų laureatai buvo pramoginių šokių poros J. ir Č. Norvaišos (1968–73), D. ir V. Kamaičiai (1971–80), S. ir R. Idzelevičiai (1979–81). 2006 pasaulio čempionais tapo klasikinių šokių pora A. Bižokas ir E. Daniūtė (treneriai J. ir Č. Norvaišos), 5 kartus (1999, 2001, 2003–05) Lotynų Amerikos šokių Europos ir 5 kartus (1999, 2002–05) pasaulio čempionais – Klaipėdos *Žuvėdros* ansamblis (treneriai S. ir R. Idzelevičiai). Didelių sporto laimėjimų, pergalių prestižiškiausiose tarpt. varžybose pasiekė šachmatininkai V. Mikėnas, V. Čmilytė, akrobatinio

4 lent. **Lietuvos sportininkai – olimpinių žaidynių nugalėtojai ir prizininkai**

Metai	Miestas	Sportininkas	Sporto šaka	Laimėti medaliai		
				Aukso	Sidabro	Bronzos
1952	Helsinkis	Stepas Butautas	krepšinis		+	
1952	Helsinkis	Justinas Lagunavičius	krepšinis		+	
1952	Helsinkis	Kazys Petkevičius	krepšinis		+	
1956	Melburnas	Algirdas Lauritėnas	krepšinis		+	
1956	Melburnas	Antanas Mikėnas	lengvoji atletika		+	
1956	Melburnas	Kazys Petkevičius	krepšinis		+	
1956	Melburnas	Stanislovas Stonkus	krepšinis		+	
1956	Melburnas	Romualdas Murauskas	boksas			+
1960	Roma	Antanas Bagdonavičius	irklavimas		+	
1960	Roma	Zigmas Jukna	irklavimas		+	
1960	Roma	Birutė Kalėdienė	lengvoji atletika			+
1964	Tokijas	Ričardas Tamulis	boksas		+	
1968	Meksikas	Vasilijus Matuševas	tinklinis	+		
1968	Meksikas	Danas Pozniakas	boksas	+		
1968	Meksikas	Jonas Čepulis	boksas		+	
1968	Meksikas	Stasys Šaparnis	šiuolaikinė penkiakovė		+	
1968	Meksikas	Antanas Bagdonavičius	irklavimas			+
1968	Meksikas	Vytautas Briedis	irklavimas			+
1968	Meksikas	Juozas Jagelavičius	irklavimas			+
1968	Meksikas	Zigmas Jukna	irklavimas			+
1968	Meksikas	Modestas Paulauskas	krepšinis			+
1972	Miunchenas	Modestas Paulauskas	krepšinis	+		
1972	Miunchenas	Vladislavas Česiūnas	kanojos irklavimas	+		
1972	Miunchenas	Nijolė Sabaitė	lengvoji atletika		+	
1976	Monréalis	Aldona Česaitytė-Nenėnienė	rankinis	+		
1976	Monréalis	Angelė Rupšienė	krepšinis	+		
1976	Monréalis	Vytautas Butkus	irklavimas		+	
1976	Monréalis	Klavdija Koženkova	irklavimas		+	
1976	Monréalis	Arvydas Juozaitis	plaukimas			+
1976	Monréalis	Leonora Kaminskaitė	irklavimas			+
1976	Monréalis	Genovaitė Šidagytė-Ramoškienė	irklavimas			+
1980	Maskva	Vida Beselienė	krepšinis	+		
1980	Maskva	Aldona Česaitytė-Nenėnienė	rankinis	+		
1980	Maskva	Lina Kačiušytė	plaukimas	+		
1980	Maskva	Sigita Mažeikaitė-Strečen	rankinis	+		
1980	Maskva	Angelė Rupšienė	krepšinis	+		
1980	Maskva	Remigijus Valiulis	lengvoji atletika	+		

lentelės tęsinys

Metai	Miestas	Sportininkas	Sporto šaka	Laimėti medaliai		
				Aukso	Sidabro	Bronzos
1980	Maskva	Robertas Žulpa	plaukimas	+		
1980	Maskva	Valdemaras Novickis	rankinis		+	
1980	Maskva	Sergiejus Jovaiša	krepšinis			+
1980	Maskva	Jonas Narmontas	irklavimas			+
1980	Maskva	Jonas Pinskus	irklavimas			+
1984	Sarajevas	Algimantas Šalna	biatlonas	+		
1988	Seulas	Gintautas Umaras	dviračių sportas	+ +		
1988	Calgary	Vida Vencienė	slidinėjimas	+		+
1988	Seulas	Valdemaras Chomičius	krepšinis	+		
1988	Seulas	Arvydas Janonis	futbolas	+		
1988	Seulas	Artūras Kasputis	dviračių sportas	+		
1988	Seulas	Rimas Kurtinaitis	krepšinis	+		
1988	Seulas	Šarūnas Marčiulionis	krepšinis	+		
1988	Seulas	Arminas Narbekovas	futbolas	+		
1988	Seulas	Valdemaras Novickis	rankinis	+		
1988	Seulas	Arvydas Sabonis	krepšinis	+		
1988	Seulas	Laimutė Baikauskaitė	lengvoji atletika		+	
1988	Seulas	Romas Ubartas	lengvoji atletika		+	
1988	Seulas	Raimundas Mažuolis	plaukimas		+	
1988	Seulas	Vitalija Tuomaitė	krepšinis			+
1988	Seulas	Laima Zilporytė	dviračių sportas			+
1992	Albertville'is	Darius Kasparaitis	ledo ritulys	+		
1992	Barselona	Romas Ubartas	lengvoji atletika	+		
1992	Barselona	Romanas Brazdauskis	krepšinis			+
1992	Barselona	Valdemaras Chomičius	krepšinis			+
1992	Barselona	Darius Dimavičius	krepšinis			+
1992	Barselona	Gintaras Einikis	krepšinis			+
1992	Barselona	Sergiejus Jovaiša	krepšinis			+
1992	Barselona	Artūras Karnišovas	krepšinis			+
1992	Barselona	Gintaras Krapikas	krepšinis			+
1992	Barselona	Rimas Kurtinaitis	krepšinis			+
1992	Barselona	Šarūnas Marčiulionis	krepšinis			+
1992	Barselona	Alvydas Pazdrazdis	krepšinis			+
1992	Barselona	Arvydas Sabonis	krepšinis			+
1992	Barselona	Arūnas Visockis	krepšinis			+
1996	Atlanta	Gintaras Einikis	krepšinis			+
1996	Atlanta	Rimas Kurtinaitis	krepšinis			+
1996	Atlanta	Darius Lukminas	krepšinis			+
1996	Atlanta	Šarūnas Marčiulionis	krepšinis			+
1996	Atlanta	Tomas Pačėsa	krepšinis			+
1996	Atlanta	Arvydas Sabonis	krepšinis			+
1996	Atlanta	Saulius Štombergas	krepšinis			+
1996	Atlanta	Rytis Vaišvila	krepšinis			+
1996	Atlanta	Eurelijus Žukauskas	krepšinis			+
1996	Atlanta	Mindaugas Žukauskas	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Virgilijus Alekna	lengvoji atletika	+		
2000	Sidnėjus	Daina Gudzinevičiūtė	stendinis šaudymas	+		
2000	Sidnėjus	Dainius Adomaitis	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Gintaras Einikis	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Andrius Giedraitis	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Šarūnas Jasikevičius	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Kęstutis Marčiulionis	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Tomas Masiulis	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Darius Maskoliūnas	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Kristina Poplavskaja	irklavimas			+
2000	Sidnėjus	Darius Songaila	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Birutė Šakickienė	irklavimas			+
2000	Sidnėjus	Ramūnas Šiškauskas	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Saulius Štombergas	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Mindaugas Timinskas	krepšinis			+
2000	Sidnėjus	Diana Žiliūtė	dviračių sportas			+
2000	Sidnėjus	Eurelijus Žukauskas	krepšinis			+
2002	Salt Lake City	Darius Kasparaitis	ledo ritulys			+
2004	Atėnai	Virgilijus Alekna	lengvoji atletika	+		
2004	Atėnai	Austra Skujytė	lengvoji atletika		+	
2004	Atėnai	Andrejus Zadneprovskis	šiuolaikinė penkiakovė		+	

skraidymo meistras J. Kairys, triatlonininkas V. Urbonas, Lietuvos galiūnai Ž. Savickas, S. Brusokas, V. Blekaitis, V. Petrauskas, lengvaatlečiai: R. Ubartas, V. Alekna, A. Skujytė, šaulė D. Gudzinevičiūtė, penkiakovininkai: A. Zadneprovskis, E. Krungolcas, neįgalieji sportininkai K. Bartkėnas, M. Baumgartė, V. Girnius, A. Grigaliūnienė, T. Kuzminskis, K. Skučas ir kiti. 2007 Lietuvoje buvo 98 SMI, kuriose dirbo 1890 trenerių, sportavo 76 419 mokinių, 1355 sporto klubai (730 miestuose ir 625 rajonuose), kuriuose dirbo 634 treneriai, įv. sporto šakas kultivavo 91 999 sportininkai. Pav. *Stanislovas Stonkus*

Sportinis turizmas

Kalnų turistai Lietuvos viršūnės papėdėje (Pamyras, 2004)

Slidininkų žygis Kolos pusiasalyje (2006)

Skirstomas į kelias turizmo šakas: pėsčiųjų, slidžių, kalnų, vandens, dviračių, automobilių ir motociklų, urvų. Tai įv. sudėtingumo kategorijų sport. žygiai, įv. varžybos (technikos, raliai, maratonai, gelbėjimo darbų ir kt.). Sport. žygiai pagal fiz. krūvių intensyvumą ir maršruto gamtines bei technines kliūtis skirstomi į I–VI sudėtingumo kategorijas. Kiekvienai šakai nustatytas minimalus atstumas: pėsčiųjų, slidžių, vandens – 100 km, kalnų – 75 km, dviračių – 240 km, automobilų – 1000 km, motociklų – 500 km. Rekomenduojamas žygio dienų skaičius: I sudėtingumo kategorijos – 6, II – 8, III – 10, IV – 13, V ir VI – 16 dienų. Aktyvusis (ir sportinis) turizmas pagrįstas visišku ar daliniu keliautojų savarankiškumu įv. žygiuose.

Nepriklausomoje Lietuvoje pradėtos organizuoti poilsinės pažintinės kelionės po šalį (dažn. jaunimo). Po II pasaul. karo 1948 išvykas pėsčiomis organizavo VU studentai ir dėstytojai. Sportinio turizmo pagrindai susiformavo 6-metyje. 1953 įkurta Respublikinė turizmo sekcija, 1958 pradėjo veikti Lietuvos turizmo tarybos sistema. Buvo kuriamos miestų turizmo sekcijos, nuo 1958 steigiami miestų ir rajonų turistų klubai (Vilniuje pirmasis sport. turizmo klubas įst. 1961). Šiems klubams įsikūrus visoje Lietuvoje pradėta rengti sport. turizmo pirmenybes (pagal atskiras sporto šakas), nuo 1969 – kalnų turiadas, nuo 1972 – pėsčiųjų, nuo 1982 – slidžių ir vandens sport. turizmo maratonus. Sportiniu turizmu rūpinosi profs-gos (nuo 1958), jį organizuoti padėjo turizmo įv. šakų resp. k-jos ir Lietuvos turizmo federacija (LTF). 1958–91 veikė viena pagrindinių turizmo fed-jos k-jų – Respublikinė maršrutinė kvalifikacinė komisija (RMKK), kurios pirmininkai buvo E. Perchorovičius (1958–62), K. Monstvilas (1962–65), S. Timonovas (1965–68), G. Čižauskaitė-Jucienė (1969–91). RMKK organizavo turistines sportines keliones, tvarkė jų įforminimą, apskaitą, rūpinosi kelionių saugumu. 1966–91 LTF kartu su RMKK organizavo visų turizmo šakų Lietuvos turizmo čempionatus. 1970 įkurtas Masinio turizmo skyrius (vedėjas R. Gogelis), kuris koordinavo sportinio turizmo, turistų klubų veiklą Lietuvoje.

Baidarių ralis (Virinta, 2006)

Dviratininkų žygis Vilniuje (2006)

1971–89 SSRS sportinio turizmo čempionatuose Lietuvos komandos iškovojo 16 aukso, 16 sidabro, 13 bronzos medalių komplektų, 1980 – čempionato taurę tarprespublikinėje įskaitoje. Gerų rezultatų pasiekta SSRS slidžių, dviračių, automobilių ir motociklų turizmo pirmenybėse, Pabaltijo turistų sąskrydžiuose. Lietuvos sportinio turizmo mėgėjai keliavo po visus buvusios SSRS geogr. rajonus – nuo Arktikos iki Karakumų dykumų p. dalies ir Pamyro rj., nuo Karpatų iki Kamčiatkos ir Kurilų. Ekspedicijų metu keliautojai susipažino su naujais geogr. rajonais, parengė sudėtingus sport. maršrutus. Registruotų įv. sudėtingumo kategorijų žygių skaičius: 1972 – 347 žygiai, 1974 – 703 (iš jų didžiausio sudėtingumo – 15), 1977 – 923 (22), 1978 – 986 (24), 1981 – 908 (34), 1984 – 897 (16), 1988 – 917 (25), 1990 – 520 (17), 1997 – 112 (6), 2005 – 146 (3). 1965–90 SSRS turizmo sporto meistro vardas buvo suteiktas 84 keliautojams (iš jų 18 moterų). 1978–89 LTF rengė Geriausio Lietuvos turisto rinkimus, kuriuos laimėjo: 1978 – A. Jucevičius, R. Jatulytė, 1979 – T. Šidiškis, G. Čižauskaitė-Jucienė, 1980 – K. Ašmonas, G. Štaraitė, 1982 – K. Ašmonas, N. Martinėnaitė, 1984 – N. Kisielius, N. Martinėnaitė, 1985 – V. Varnas, B. Kalkienė, 1986 – N. Kisielius, O. Lukošiūtė, 1987 – Z. Chvojnickis, B. Kalkienė, 1988 – V. Juška, O. Lukošiūtė, 1989 – N. Kisielius, O. Lukošiūtė. Vyko kolektyvų, miestų, rajonų, respublikiniai, sąjunginiai, Pabaltijo, tarptautiniai, įv. žinybų turizmo šakų ir kompleksiniai turistų sąskrydžiai bei varžybos, sportinių kelionių čempionatai, raliai, maratonai, daugiakovės čempionatai, gelbėjimo darbų varžybos, turiados ir kt. renginiai. Daugelis jų vyksta ir po 1990. Pradėtos rengti turizmo kelionės į Vakarų šalis – 1970 (automobilių), 1984 (urvų), 1988 (dviračių, urvų), 1989 (vandens), į Himalajus – 10 d-metyje (vandens, kalnų) ir kitur. Lietuvos keliautojai organizuoja ir dalyvauja dideliuose tarpt. projektuose. 1998–2000 tarpt. *Didžiajame tūkstantmečio taikos žygyje* aplink pasaulį (24 239 km) dalyvavo 4 Lietuvos dviratininkai. 1995 V ir 1998 VI Pasaulio lietuvių sporto žaidynių programoje buvo turizmo rungtys (pėsčiųjų, vandens, dviračių turizmo), 2005 VII žaidynėse dalyviai rungtyniavo vandens turizmo ralio trasoje.

Sport. turizmą kultivuojantys klubai 1990 buvo sujungti į Lietuvos turistų klubų asociaciją. 1991 Kūno kultūros ir sporto departamentui ją panaikinus įsikūrė Lietuvos keliautojų sąjunga (LKS) – visuomeninė organizacija, kuri 2007 vienijo 32 keliautojų (turistų) klubus iš 17 miestų. Nuo 1991 LKS yra Lietuvos asociacijos *Sportas visiems*, nuo 1992 Tarptautinės sportinio turizmo sąjungos (ISU) narė. 2006 LKS renginiuose dalyvavo ~12 000 žmonių. Iki 1992 sportinio turizmo kelionės buvo organizuojamos pagal Turizmo ir ekskursijų Centro tarybos patvirtintas taisykles, 1992 – pagal Lietuvos keliautojų sąjungos taisykles. Įkūrus LKS buvusios RMKK darbą tęsia turizmo klubai ir turizmo ekspertai. Moksleivių ir jaunimo sportiniu turizmu rūpinasi Jaunimo turizmo centras (pertvarkyta Respublikinė jaunųjų turistų stotis, įk. 1952). 20 a. pab.–21 a. pr. populiariausios sportinio turizmo šakos: pėsčiųjų, vandens, kalnų, dviračių. Lietuvoje daugelio mėgstamas vandens turizmas; 87 Lietuvos upės (Lietuvos upių kadastro duomenimis) yra arba gali būti (pavasarį, lietingomis vasaromis) tinkamos vandens turizmui. Gausiausi masiniai renginiai: *Pavasario keliais* (1959–79), žygis slidėmis *Snaigė* (nuo 1962), pėsčiųjų turizmo maratonai (nuo 1974), kt. masiniai žygiai, plaukimai. Pav.

L: *Turisto žinynas* Vilnius 1978; *Lietuvos kūno kultūros ir sporto istorija* Vilnius 1996; *Keliautojų sportas 1990–2004* Vilnius 2005.

PASAULIO LIETUVIAI

Bendrosios žinios

Lent. **Lietuvių bendruomenės** (2007)

	Įkūrimo metai		Įkūrimo metai
Airijos	2005	Kolumbijos	1949
Argentinos	1950	Latvijos	1991
Australijos	1950	Lenkijos	1993
Austrijos	1956	Moldavijos	1991
Baltarusijos	1994	N. Zelandijos	1951
Belgijos	1947	Norvegijos	2001
Brazilijos	1958	Olandijos	1951
Čekijos	1996	Prancūzijos	1953
Danijos	1997	Rusijos Federacijos	1993
D. Britanijos	1947	Švedijos	1950
Estijos	1990	Šveicarijos	1952
Graikijos	2002	Ukrainos	1992
Gruzijos	1996	Urugvajaus	1950
Ispanijos	2004	Uzbekijos	1992
Italijos	1952	Venesuelos	1948
JAV	1952	Vengrijos	1992
Kanados	1952	Vokietijos	1950
Kazachijos	1998		

21 a. pr. pasaulyje gyveno >4 mln. lietuvių ir lietuvių kilmės asmenų. Daugiausia lietuvių gyvena Lietuvoje (2001 gyveno 2 907 293). Lietuvių ir liet. kilmės žmonių gyvena Airijoje (ofic. duomenimis, 24 000; neofic. duomenimis, ~120–150 tūkst.; 2006), Argentinoje (ofic. duomenimis, ~40 000 lietuvių ir liet. kilmės asmenų, 1998), Australijoje (ofic. duomenimis, 12 000; 2001), Baltarusijoje (ofic. duomenimis, 7600; 1999), Brazilijoje (ofic. duomenimis, ~0,15 mln.; 2000), D. Britanijoje (neofic. duomenimis, 0,35 mln.; 2006), Ispanijoje (ofic. duomenimis, 15 000; 2006; neofic. duomenimis, ~50 000), JAV (ofic. duomenimis, ~0,74 mln.; 2000), Kanadoje (ofic. duomenimis, 36 850; 2001), Kazachijoje (ofic. duomenimis, 9000; 2004), Latvijoje (ofic. duomenimis, ~32 000; 2006), Lenkijoje (ofic. duomenimis, 5000, Lenkijos LB duomenimis, ~20 000; 2002), N. Zelandijoje (ofic. duomenimis 111; 2001), Rusijos Federacijoje (ofic. duomenimis, 45 570; 2002), Vokietijoje (ofic. duomenimis; 10 000, 2002; neofic. duomenimis, ~25 000).

Įv. šalyse esančias lietuvių bendruomenes (lent.) vienija Pasaulio lietuvių bendruomenė, Pasaulio lietuvių jaunimo sąjunga, Pasaulio lietuvių inžinierių ir architektų sąjunga, liet. išeivijos (nuo 1990 ir LR) švietimą, kultūrą, mokslą remiantis, tautines tradicijas saugantis Lietuvių fondas, iš dalies ir kitos org-jos (ALT, BALF, VLIK, t.p. profesinės, pvz., Amerikos lietuvių dailininkų sąjunga, Amerikos lietuvių inžinierių ir architektų sąjunga).

Istorinė apžvalga

LIETUVIŲ SKLAIDA PASAULYJE IKI 20 AMŽIAUS VIDURIO

Turimomis žiniomis, lietuviai po pasaulį sklido nuo 13 amžiaus (pvz., per kovas dėl valdžios 1249 Mindaugo brolėnai Tautvilas ir Erdvilas su dėde, Žemaičių kun-čiu Vykintu, pasitraukė į Voluinę pas savo giminaitį kun-tį Danielių). 14 a. dėl polit. nesutarimų su Ldk Kęstučiu į Vokiečių ordino valdas pasitraukė jo sūnus Butautas (krikšto vardas Henrikas). Nuo 14 a. daugėjo emigrantų iš Lietuvos Ldk Gediminui, vėliau Ldk Vytautui

siekiant sustiprinti valstybės saugumą, išplėsti LDK įtakos zoną: 1319 ar 1320 Ldk Gediminas ištekino dukterį Mariją už Tverės kun-čio Dmitrijaus, 1325 – Aldoną už Lenkijos karalaičio Kazimiero, 1321 – Elžbietą (Danutę) už Mazovijos kun-čio Vaclovo, 1331 – Eufemiją (Ofką) už Haličo ir Vladimiro kun-čio Boleslovo Jurgio, 1333 – Anastaziją (Aigustę) už Maskvos d. kun-čio Semiono Išdidžiojo; jas lydėjo lietuviška dvaro palyda. Ldk Vytautas 1391 už Maskvos d. kun-čio Vasilijaus I ištekino dukterį Sofiją, 1392 už Mazovijos kun-čio Henriko – seserį Ringailę. 14–18 a. iš Lietuvos studijuoti užs. šalių u-tuose išvykdavo Lietuvos didikų giminių (pvz., Chodkevičių, Goštautų, Radvilų) atstovų. Užs. šalių u-tuose t.p. studijavo, vėliau Karaliaučiaus u-te profesoriavo liet. raštijos pradininkai A. Kulvietis, S. Rapolionis.

Per 1654–67 ATR–Rusijos karą Rusijos kariuomenė užėmė didelę LDK (ir lietuvių etninių žemių) dalį, t.p. sostinę Vilnių ir iš miestų į Rusiją išvarė daug pirklių bei amatininkų (pvz., 10% Maskvos gyventojų 1655 buvo tremtiniai iš LDK), kitų gyventojų; manoma, tarp jų buvo ir lietuvių. 18 a. į JAV pradėjo emigruoti M. Lietuvos lietuviai; jų padaugėjo po 1848 rev-jos, t.p. 19 a. pabaigoje. Po ATR III padalijimo (1795), 1830–31 ir 1863–64 sukilimų RI valdžia į Sibirą ištrėmė lietuvių. 19 a. 4 d-metyje į Prancūziją ir į JAV iš R. Prūsijos atvyko 1830–31 sukilimo dalyvių. Daugelis jų dalyvavo 1861–65 JAV pilietiniame kare. Vad. ekonominiai emigrantai iš Lietuvos į JAV pradėjo vykti nuo 1868, į didžiuosius RI miestus (pvz., Kijevą, Maskvą, Odesą, Rygą, Sankt Peterburgą, Taliną, Tartu) – nuo 19 a. 2 pusės. 19 a. 7 d-metyje–20 a. pr. į JAV atvyko ~289 000 lietuvių. Per I pasaul. karą (1914–18) išvykti iš Lietuvos nebuvo galima ir masinė lietuvių emigracija į JAV nutrūko. JAV pasiekdavo tik pavieniai lietuviai. Manoma, I pasaul. karo pradžioje ~400 000 žm., tarp jų ~300 000 lietuvių, iš liet. gubernijų pasitraukė į RI gilumą (vėliau dauguma jų grįžo). Po I pasaul. karo JAV valdžiai imigraciją ėmus riboti kito lietuvių emigraciniai maršrutai – prasidėjo emigracija į P. Amerikos valstybes Argentiną, Braziliją, Urugvajų. Iš 102 461 Lietuvos gyventojo, emigravusio 1920–40, daug atsidūrė P. Amerikoje.

JAV lietuvių rinktinė – Pirmosios Lietuvos tautinės olimpiados (1938) vyrų krepšinio varžybų nugalėtoja

Lietuvos vyr-bė, siekdama, kad nenutrūktų užs. šalių lietuvių ryšiai su Tėvyne, kad jie ir jų palikuoniai greitai nenutautėtų, įsteigė formaliai visuomeninę Draugiją užsienio lietuviams remti (1932–40). Ši skleidė tarp emigrantų tautines idėjas, Argentinoje, Latvijoje ir kitur finansavo gyv. namų statybą liet. emigrantams, rėmė liet. m-las ir d-jas, finansiškai – M. Lietuvos (R. Prūsijos) lietuvius. 1935 sušaukė I Pasaulio lietuvių kongresą (Kaune); jo nutarimu įkurta Pasaulio lietuvių sąjunga (veikė iki 1940 06) vienijo ~1000 išeivijos kult., visuom. ir ek. d-jų. 1937 ji pradėjo leisti dvisavaitinį žrn. *Pasaulio lietuvis* (ėjo iki 1940 06). Lietuvos vyr-bės ir šių org-jų iniciatyva 1938 07 17–31 Kaune surengta pasaulio lietuvių sporto šventė arba sąskrydis, oficialiai – Pirmoji Lietuvos tautinė olimpiada, – padarė įtaką ne tik pačios Lietuvos, bet ir užs. lietuvių sportiniam judėjimui. Visa ši 20 a. 4 d-mečio 2 pusės veikla padėjo telkti viso pasaulio lietuvius, tapo pavyzdžiu ir prototipu vėlesnėms 20 a. 2 pusėje jau kitomis sąlygomis kuriamoms liet. karo pabėgėlių ir liet. emigrantų org-joms (ALT, PLB) bei leidiniams.

1940 06 okupavusi Lietuvą SSRS valdžia, slopindama lietuvių pasipriešinimą sov. okup. režimui, įgyvendindama sovietizacijos, genocido ir prievartinio rusinimo politiką, Lietuvos gyventojus masiškai kalino, t.p. vykdė masinius jų trėmimus. Lietuvoje ir už jos sienų 1940–41 ir 1944–52 kalinta ~150 000 Lietuvos gyventojų, >80 000 jų – polit. kaliniai. Manoma, kad dėl pernelyg sunkaus darbo, prasto maisto, antisanitarinių sąlygų ir nepakankamos med. pagalbos lageriuose žuvo >16 000 lietuvių. Iki 2007 nustatyta, kad į tremtinių sąrašus iš viso buvo įrašyta 155 796 žmonės, >132 000 jų buvo nutremti į

Bremeno oro uoste kun. V. Šarka išlydi lietuvius į JAV (1951)

atšiaurias Sibiro, Rusijos šiaurės ir Tolimųjų Rytų sritis. ~67% tremtinių – moterys (>50 000) ir vaikai (>39 000). Dėl sunkaus darbo, atšiauraus klimato, maisto stokos ir prastų buitinių sąlygų >28 000 tremtinių žuvo. Po J. Stalino mirties (1953) dauguma polit. kalinių ir tremtinių buvo paleisti iš tremties vietų (paskutiniai – 1963), dažn. be teisės iškart grįžti į Lietuvą, be to, ~50 000 žm. Lietuvos sov. valdžia neleido sugrįžti į ankstesnę gyv. vietą ar net į Lietuvą. Dalis buv. kalinių ir tremtinių negrįžo, kiti buvo priversti likti arba grįžti į tremties vietas, dalis apsigyveno arčiau Lietuvos – Estijoje, Karaliaučiaus kr., Latvijoje. Kai kurie jų ten sukūrė mišrias šeimas, šitaip įsitvirtino ir liko gyventi. 21 a. pr. jie ir jų palikuoniai sudaro didelę dalį Sibiro ir kt. Rusijos regionų liet. bendruomenių narių; kiti ten atsidūrė per vėlesnes sov. kampanijas (pvz., per vad. plėšininių ir dirvonuojančių žemių įsisavinimą 1954–60), ar nuvyko patys.

Baigiantis II pasaul. karui į Vakarus pasitraukė >60 000 Lietuvos gyventojų, tarp jų daug inteligentų. Jiems paramą teikė JT pagalbos ir atkūrimo administracija, JAV liet. polit. org-jos ALT iniciatyva 1944 įkurtas BALF. Karo pabėgėlius apgyvendino spec. stovyklose. 1944–45 D. Britanijos, JAV, Prancūzijos okupacinėse zonose Vokietijoje veikė 20 BALF remiamų liet. g-jų, 14 prog-jų, t.p. pradinių, spec. m-lų ir vaikų darželių. 1946/47 mokslo metais liet. g-jose, prog-jose, pradinėse ir spec. m-lose mokėsi 10 158 moksleiviai. Mokymas buvo organizuojamas pagal LR švietimo programas, tik daugiau mokyta užs. kalbų. Nuo 1951 BALF rėmė Vokietijoje įkurtą lietuvių Vasario 16 g-ją.

LIETUVOS DIPLOMATŲ IR EMIGRACIJOS LIETUVIŲ ORGANIZACIJŲ PASTANGOS LAISVINTI LIETUVĄ

1948 JAV vyr-bei priėmus perkeltųjų asmenų migracijos įstatymą, dauguma lietuvių iš Vokietijos DP stovyklų išvyko į JAV (jiems įsikurti, gauti darbo JAV padėjo BALF Imigracijos ir įkurdinimo k-tas), t.p. Australiją, Kanadą, kitas pasaulio šalis; 1979 JAV gyventojų surašymo duomenimis, čia gyveno 835 000 lietuvių ir liet. kilmės amerikiečių.

Lietuvos diplomatų veikla per II pasaul. karą daugiausia buvo tik formali. Po Lietuvos prez. A. Smetonos mirties (1944) jo suteiktus formalius m-ro pirmininko ir pavaduojančiojo prezidentą įgaliojimus turintis S. Lozoraitis išlaikė tam tikrą valdžios tęstinumą. Dėl sudėtingų polit. sąlygų nebuvo įgyvendinta idėja sudaryti Lietuvos m-rų kolegiją. Užsienyje veikiančios Lietuvos dipl. tarnybos ryšiai su Lietuvos Laikinąja vyr-be ir Lietuvos antinac. pasipriešinimu nebuvo intensyvūs. Baigiantis II pasaul. karui Lietuvos diplomatai JAV, D. Britanijos, Argentinos vyr-bėms, Vatikanui, t.p. kai kurioms kitoms Tautų S-gos valstybėms įteiktose notose pabrėžė, kad Lietuvos sov. okupacija pažeidžia Atlanto chartiją. Lietuvos vyr-bės emigracijoje sudarymas kurį laiką buvo vienas svarbiausių Lietuvos dipl. tarnybos tikslų, bet nė viena valstybė nebuvo linkusi tokią vyr-bę pripažinti.

Po II pasaul. karo iki 6 d-mečio vid. dėl dipl. atstovavimo Lietuvai užsienyje varžėsi 1944 Vakaruose pradėjęs veikti VLIK ir Lietuvos dipl. tarnyba. 1944 02 VLIK deklaracijoje buvo suformuluotas siekis atkurti Lietuvos valstybingumą. 6 d-mečio vid. VLIK

po derybų su Lietuvos dipl. tarnyba ir nesėkmingų bandymų išsikovoti vyr-bės emigracijoje statusą skelbėsi esanti pagrindinė pasipriešinimo sov. okupacijai ir Lietuvos laisvinimo org-ja, veikianti kaip LR Seimas, o VLIK Vykd. taryba – kaip vyr-bė. Tokiai VLIK pozicijai nepritarė ir jai priešinosi Lietuvos dipl. tarnyba, ypač jos šefas S. Lozoraitis, – baimintasi, kad kitų valstybių nepripažinto VLIK nuostatos gali pakenkti legaliam dipl. atstovavimui dar veikiančiose ambasadose. Iki 1953 VLIK ir Lietuvos dipl. tarnyba savo nesutarimus svarstė bendrose konf-jose Berne, Paryžiuje, Romoje, Nicoje ir Reutlingene. 1947 S. Lozoraitis pirmą kartą susitiko su į užsienį atvykusiu Lietuvos ginkl. pasipriešinimo sov. okup. režimui atstovu J. Deksniu. 1948 VLIK ir Lietuvos ginkl. pasipriešinimo atstovai per Baden Badeno pasitarimą pasirašė susitarimą, kuriuo VLIK ir jo Vykd. taryba buvo pripažinta vadovaujančiąja Lietuvos laisvinimo institucija emigracijoje, bet be teis. statusą turinčių diplomatų paramos VLIK nedrįso vienašališkai pasiskelbti vyr-be užsienyje.

Politiškai aktyvios liet. išeivijos ideol. pagrindas buvo VLIK iniciatyva 1949 06 14 priimtas visus pasaulio lietuvius vienijantis dokumentas Lietuvių charta, padėjęs įkurti įv. šalyse liet. bendruomenes ir suburti jas į PLB. Manoma, 20 a. 6 d-metyje ši org-ja vienijo ~1 mln. lietuvių ir lietuvių kilmės asmenų, gyvenančių dvidešimtyje pasaulio šalių (Argentina, Australija, Austrija, Belgija, Brazilija, Danija, D. Britanija, Čilė, Italija, JAV, Kanada, Kolumbija, N. Zelandija, Olandija, Prancūzija, Švedija, Šveicarija, Urugvajus, Venesuela, Vokietija). Nuo 20 a. 6 d-mečio 1 pusės liet. išeivijos org-jos būrėsi į bendrą Lietuvos laisvinimo sąjūdį. Lietuvos laisvės byla Vakaruose nebuvo pamiršta, bet to meto tarpt. padėtis teikė vis mažiau vilčių išvaduoti Lietuvą. Keitėsi padėtis ir Lietuvoje: slopo ginkl. pasipriešinimas sov. okup. režimui, nebeturėta iliuzijų sulaukti veiksmingos Vakarų valstybių pagalbos.

Liet. emigrantų org-jos, veikdamos drauge su Lietuvos dipl. tarnyba, nuo 1953 Lietuvos okupacijos klausimą kėlė tarpt. forumuose. Pirmą kartą Baltijos šalių okupacijos ir aneksijos bylą nuosekliau pradėjo tirti 1953 07 JAV Atstovų Rūmų ir ALT pastangomis įsteigtas Kersteno komitetas. 1955 iš Vokietijos persikėlęs į JAV VLIK rengė ir ofic. institucijoms teikė memorandumus, atsišaukimus dėl Lietuvos okupacijos. Nuo 1952 bendrose polit. konf-jose Lietuvos laisvinimo reikalus svarstė VLIK, ALT, Lietuvos dipl. tarnybos, Lietuvos laisvės k-to atstovai. 7 d-mečio 2 pusėje Lietuvos okupacijos klausimas ne kartą buvo keliamas Lietuvos dipl. tarnybos, ALT, VLIK, Lietuvos laisvės k-to, PLB, JAV, Kanados liet. bendruomenių bendrose konf-jose. Siekdami Baltijos kraštų laisvinimo veiklą padaryti efektyvesnę Lietuvos, Latvijos ir Estijos laisvės k-tai sudarė Baltijos valstybių laisvės tarybą (*Baltic States Freedom Council*) ir 1960 paskelbė manifestą, smerkiantį SSRS agresiją prieš Baltijos valstybes. Atsiliepdama į tai Europos Tarybos Patariamoji Asamblėja, vykusi 1960 09 21–29 Strasbure priėmė rezoliuciją, kuria išreiškė viltį matyti tarptautinėje bendruomenėje laisvas Baltijos valstybes. Nuo 1961 ALT drauge su latviais ir estais susivienijo į *Jungtinį Amerikos baltų (nacionalinį) komitetą*, o 1972 VLIK iniciatyva įkurta Pasaulio pabaltiečių santalka. Minėtos ir kitos org-jos (Baltų komitetas, Baltų moterų taryba), išleido bendrų leidinių (pvz., *Baltic Review*, *Baltic News*). Netrūko ir naujų iniciatyvų. 1961 Los Angeles lietuvių pastangomis suburta baltiečių nepriklausoma organizacija *Americans for Congressional Action to Free the Baltic States* (lietuviai ją dažn. vadino Rezoliucijoms remti komitetu). Ji parengė ir įteikė JAV Senatui ir Atstovų Rūmams rezoliucijos, remiančios Baltijos šalių laisvės bylą, projektą. Surinkus apie 1,5 mln. remiančių šį projektą JAV piliečių laiškų bei telegramų, 1966 JAV Kongresas priėmė rezoliuciją, kuria pasmerkė Baltijos šalių okupaciją ir įpareigojo prezidentą ją perduoti JT. Kiek kitokį pobūdį kova dėl trijų respublikų nepriklausomybės įgijo subrendus naujai karo pabėgėlių kartai. Baltų kreipimasis į Jungtines Tautas (BATUN) buvo viena pirmųjų org-jų, kuri telkė šios kartos baltų jaunimą. Ji nuo 1966 veikė Niujorke ir rengiamomis demonstracijomis keldama Molotovo–Ribbentropo pakto pasekmes, priminė pasauliui neteisėtą

JAV prezidentas R. Reaganas pasirašo atsišaukimą, skelbiantį Baltijos laisvės dieną (1983)

Australijos lietuviai per demonstraciją už Baltijos šalių laisvę (1990)

Baltijos šalių okupaciją. Senosios bei naujai įkurtos org-jos (Amerikos baltų laisvės lyga, Pasaulio baltų jaunimo sąjunga ir kt.) daug padarė, kad 1982–91 JAV ir kt. šalyse būtų minima Baltų laisvės diena, 1985 suorganizuotas tarptautinis Kopenhagos tribunolas (Baltijos tribunolas), kuris pasmerkė SSRS dėl Baltijos valstybių okupacijos, surengtas Baltijos taikos ir laisvės kruizas sovietinei Baltijos šalių okupacijai ir aneksijai priminti.

Lietuvių katalikų religinės šalpos rėmėjų sąjunga (veikė 1972–92, pirm. kun. K. Kuzminskas) 1974–92 išleido LKBK 10 tomų, organizavo jų vertimą į anglų, ispanų, prancūzų ir kt. kalbas. Dvasinio pasipriešinimo leidinių platinimas, jų skelbimas lietuviškai per *Amerikos balso, Laisvės, Laisvosios Europos*, Vatikano ir kitas radijo stotis ne tik priminė tarpt. visuomenei Baltijos laisvės bylą, bet ir skatino aneksuotos Lietuvos gyventojus priešintis sov. valdžiai.

1975 08 01 Helsinkio baigiamuoju aktu (Helsinkio pasitarimas) įtvirtinus Europos valstybių sienų neliečiamumą ir valstybėms (t.p. Sov. S-gai) įsipareigojus gerbti žmogaus teises ir pagr. laisves, Lietuvos diplomatai ir liet. org-jos įvairiuose Europos valstybių forumuose – ESBO 1977–78 Belgrado, 1982 Madrido konf-jose, ir kitur pateikdavo dokumentus, 9 d-metyje Europos Parlamente per savo atstovus kėlė reikalavimą nutraukti Baltijos šalių okupaciją, žmogaus teisių pažeidimus, rel. persekiojimą, rusinimą. Ypač reikšmingas į Vakarus perduotas Keturiasdešimt penkių pabaltiečių memorandumas (1979), kuriame buvo reikalaujama panaikinti Molotovo–Ribbentropo pakto padarinius. VLIK ir kt. org-jų iniciatyva 1983 01 13 Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją dėl padėties Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje, kuria užs. reikalų m-rų konf-jai rekomendavo Baltijos šalių laisvės klausimą kelti JT. 1989 Vienoje kartu su Pasaulio baltiečių santalka suorganizauota demonstracija dėl Baltijos tautų laisvės, pasirašytas Gotlando komunikatas.

20 a. 8–9 d-metyje Lietuvos dipl. tarnyba siekė išlaikyti dar veikiančias dipl. atstovybes, pritraukti jaunesnių darbuotojų. 1980 buvo išspręsta Lietuvos dipl. tarnybos finansavimo (130–148 tūkst. JAV dol. paramą kasmet iki 1991 teikė Latvijos dipl. tarnyba; susidariusią skolą LR gražino Latvijai pagal 2005 Susitarimą del skolos gražinimo Latvijos Respublikai ryšium su Lietuvos Respublikos ambasados išlaikymu Vašingtone) ir naujų diplomatų skyrimo problema. 1983 pabaigoje po S. Lozoraičio mirties Lietuvos dipl. tarnybos vadovo pareigas perėmė S. A. Bačkis. Be jo, kartu ėjusio dipl. atstovo pareigas Prancūzijoje, 9 d-mečio pabaigoje Lietuvos dipl. tarnybą sudarė atstovas Vašingtone ir prie Apaštalų Sosto S. Lozoraitis (jaunesnysis), atstovas Londone V. Balickas, gen. konsulas Niujorke A. Simutis, generaliniai garbės konsulai: Toronte – J. Žmuidzinavičius (nuo 1989 H. Lappas), Los Andžele – V. Čekanauskas, Čikagoje – V. Kleiza, Karakase – V. A. Dambrava. Lietuvos diplomatai iki 1990 atstovavo Lietuvai svarbiausiose Vakarų valstybėse, tarpt. lygiu tam tikru mastu įgyvendino SSRS ivykdytos Lietuvos okupacijos ir aneksijos nepripažinimo politiką. 1990 03 Lietuvai atkūrus nepriklausomybę ir tarpt. bendruomenei ją 1991 pripažinus, 1991 09 19 S. A. Bačkis pranešė LR užs. reikalų m-rui, kad Lietuvos dipl. tarnyba nutraukia veiklą.

UŽSIENIO LIETUVIŲ IR LIETUVOS RYŠIAI PO 1990

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę PLB atlieka liet. bendruomenių jungiamosios grandies funkcijas, tarpininkauja joms bendradarbiaujant su LR valst. institucijomis, pvz., JAV lietuvių pelno nesiekianti šalpos organizacija Lietuvių fondas nuo 1990 remia LR švietimą, mokslą, kultūrą, t.p. specialius Kultūros ir Švietimo m-jų projektus, Lietuvos jaunimo org-jas, Vilniaus krašto m-lose dirbančius lietuvius mokytojus. Vilniuje nuo 2007 veikia bendra LR Seimo ir PLB v-bos narių k-ja (1996–2007 veikė Seimo ir JAV LB k-ja) užsienyje gyvenančių lietuvių problemoms spręsti. Užsienio lietuviai, pvz. Kanados lietuvių ansamblis *Grandinėlė*, jau nuo 1990 pradėjo dalyvauti Lietuvos renginiuose ir dainų šventėse. Į Lietuvą atvyko kai kurie Vakaruose išsimokslinę ir patirties įgiję liet. specialistai. Jie prisidėjo prie LR užsienio ek. ryšių plėtojimo (R. Mieželis), ginkl. pajėgų kūrimo (gen. J. Kronkaitis, krašto apsaugos vicem-ras R. Kilikauskas), finansų tvarkymo ir lito įvedimo (V. Dudėnas, A. Grina, J. K. Lynikas, Z. Petkus), žurnalistikoje ir visuom. veikloje reiškėsi R. Sakadolskis, teisėje – T. Klimas. JAV ilgai gyvenęs ir dirbęs V. Adamkus išrinktas prezidentu (I kadencija 1998–2003, II – nuo 2004).

Kai kurių užsienio šalių lietuviai

AIRIJOS LIETUVIAI

Iki 1990 apie lietuvius Airijoje žinių nėra. Po Lietuvos įstojimo į ES (2004) Airija tapo viena pagr. šalių, į kurią vyksta ekonominiai emigrantai iš Lietuvos. Manoma, 21 a. pr. į Airiją ilgesniam ar trumpesniam l-piui atvyko ~120–150 tūkst. lietuvių. Nuo 2005 veikia Airijos LB. Jos iniciatyva įkurtos lituanistinės m-los Dubline, Korke, Galway ir Dundalke. Leidžiami laikraščiai *Lietuvis* (nuo 2004), *Saloje* (nuo 2005), veikia lietuvių internetinės svetainės. 2008 01 Dubline įkurta lietuviška klinika.

ARGENTINOS LIETUVIAI

Lietuviai Argentinoje ėmė kurtis 19 amžiuje. 1926 remiant LR vyr-bei Argentinoje buvo įkurta lietuvius kult. ir visuom. veiklai vienijanti d-ja Argentinos lietuvių centras. Po II pasaul. karo į Argentiną iš Vokietijos DP stovyklų atvykę lietuviai, remdamiesi Lietuvių chartos nuostatais, kartu su čia jau gyvenančiais tautiečiais 1950 įkūrė Argentinos LB. Ji išplėtė veiklą visose lietuvių gyv. vietovėse (Palomar-Hurlinghamo, Temperley, Avellanedos, Villa Lugano) ir miestuose (Rosario, Berisso). Čia buvo steigiamos liet. šeštadieninės m-los, tautinių šokių grupės, sporto komandos. Argentinos LB iniciatyva 20 a. 7 d-metyje surengta paroda apie kom. terorą Lietuvoje (buvo eksponuojama visoje Argentinos teritorijoje, t.p. Urugvajuje). LB atstovai Argentinoje apsilankiusiems užs. šalių vadovams – Italijos, JAV, VFR prezidentams G. Saragatui, D. D. Eisenboweriui, H. Lübke'i, t.p. popiežiui Jonui XXIII įteikė memorandumus Lietuvos laisvinimo klausimu. Nuo 1970 Argentinos LB veiklą tęsia Argentinos lietuvių organizacijų ir spaudos taryba. Argentinoje gyvena ~40 000 lietuvių ir lietuvių kilmės žmonių (2007). Tai daugiausia antros bei trečios kartos lietuviai, iš jų ~1000 aktyviai dalyvauja lietuviškoje veikloje Buenos Airėse, Berisso ir Rosario miestuose.

AUSTRALIJOS LIETUVIAI

Pirmieji lietuviai, 19 amžiaus 1 pusėje pasiekę Australiją ir apsigyvenę N. Pietų Velso valstijoje, buvo 1831 sukilėliai. Iki II pasaul. karo Australijoje gyveno ~1000 lietuvių. 1947–52 į Australiją atvyko 10 439 lietuviai (kitais duomenimis, 9906). Organizuoto lietuviško gyvenimo pradininkė buvo Australijos lietuvių draugija, įk. 1929 Sidnėjuje.

Pavergtųjų tautų demonstrantai Australijoje, Sidnėjuje (1969)

1950 d-ja pertvarkyta į Australijos lietuvių bendruomenę. Lietuvai 1990 atkūrus nepriklausomybę Australijos LB plėtoja daugiausia kult. veiklą. Aktyviau lietuviškame gyvenime reiškiasi ~3000 lietuvių (2007). Išskirtinis ir didžiausias Australijos lietuvių kult. renginys – Australijos lietuvių dienos. Melburne veikia Lietuvių namai, Adelaidėje – Australijos lietuvių bendruomenės archyvas (kartu ir muziejus), Tasmanijos u-te – Lietuvos studijų sambūris.

BALTARUSIJOS LIETUVIAI

Iki 18 a. pab. visa dab. Baltarusijos teritorija priklausė LDK, 19 a.–20 a. pr. – Rusijos imperijai. 1918 kuriantis Lietuvos valstybei rytinių etninių žemių, dabar priklausančių Baltarusijai, lietuviai siekė, kad jų gyv. teritorija atitektų Lietuvos Respublikai. 1919 Baltarusija siekė nepriklausomybės, bet R. Baltarusija 1920 faktiškai atiteko Sov. Rusijai (buvo sudaryta Baltarusijos SSR, 1922 12 ji tapo SSRS sąj. respublika ir formaliai viena SSRS įkūrėjų). 1920–39 V. Baltarusijos teritorija buvo valdoma Lenkijos, po 1939 dalis etninių liet. žemių (Apso, Gėliūnų, Gervėčių, Girių, Pelesos, Rimdžiūnų, Rodūnios, Mockų kaimai; juose iki II pasaul. karo gyveno ~24 000 lietuvių) liko Baltarusijos teritorijoje. 1991 suirus SSRS Baltarusijoje atsirado galimybė organizuoti liet. veiklą. 1994 įkurta Baltarusijos lietuvių bendruomenė.

DIDŽIOSIOS BRITANIJOS LIETUVIAI

1657–68 D. Britanijoje gyveno Biblijos vertėjas į liet. kalbą S. B. Chylinskis. D. Britanijoje kūrėsi 1830–31 ir 1863–64 sukilimų dalyviai, Krymo karo (1853–56) belaisviai lietuviai. 1900 Londone gyveno ~9000 lietuvių, vėliau dalis jų išsikėlė į JAV. 20 a. pr. didesnės liet. kolonijos susidarė Škotijoje, t.p. Londone ir Mančesteryje.

Po II pasaul. karo iš Vokietijos Britų zonos karo pabėgėlių stovyklų į D. Britaniją atvyko ~6000 lietuvių. 1947 jie įkūrė Didžiosios Britanijos lietuvių sąjungą, pradėjo leisti *Britanijos lietuvį* (nuo 1953 *Europos lietuvis*); 1958 inicijavo Didžiosios Britanijos lietuvių jaunimo sąjungos įkūrimą. 1961 ALT pavyzdžiu suorganizuota Britų lietuvių taryba, jungusi D. Britanijos piliečius lietuvius, kelerius metus angl. k. leido inform. biuletenį, skirtą D. Britanijos spaudai.

1977 ir 1982 D. Britanijoje buvo surengtos Europos liet. studijų savaitės, 1979 – Pasaulio liet. jaunimo kongresas. 1979 D. Britanijos Lietuvių s-gos iniciatyva įsteigtas Tautinės paramos fondas šelpė Lietuvoje įkalintų ir persekiojamų asmenų šeimas, 1990 įkurtas Pagalbos Lietuvai fondas rėmė (ir finansiškai) Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą.

Lietuvių sodyba Londone (20 a. 6–7 d-metis)

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę D. Britanija tapo vienu pagrindinių naujųjų ek. emigrantų traukos centrų. Dalis lietuvių D. Britanijoje įsidarbina nelegaliai, dalis atvyksta trumpam l-piui, nedeklaruodami nei išvykimo iš Lietuvos, nei atvykimo į naująją vietą. Manoma, vien Londone 2007 gyveno ~50 000, o visoje D. Britanijoje – ~350 000 lietuvių. Nuo 2006 padėtis keičiasi. Atvykusieji vis labiau įsitraukia į

D. Britanijos lietuvių s-gos veiklą. Atvykusiųjų su šeimomis ir planuojančių ilgesniam laikui įsikurti D. Britanijoje poreikiams Londone prie Šv. Kazimiero bažnyčios (įk. 1912) veikia sekmadieninė lietuviška m-la. Leidžiami laikr. *Londono žinios* (nuo 2000), *Infozona* (nuo 2004). 2007 12 įvyko pirmoji Londono lietuvių mugė Stratforde. Mugėje kalėdines giesmes giedojo lituanistinės ir menų m-los *Moksliukas* ir muzikos m-los *Harmonija* vaikų chorai, liet. šokius šoko Londono lietuvių folkloro ansamblis *Saduto*.

ESTIJOS LIETUVIAI

Pirmieji lietuviai Estijoje apsigyveno, manoma, dar 16 a. pab.–17 a. pradžioje. 19 a.–20 a. pr. į Estiją jie atvykdavo (tarp jų buvo ir ištremtų 1830–31 sukilėlių) ieškodami darbo, t.p. studijuoti Tartu (Dorpato) u-te. 1922 Estijoje gyveno 436 lietuviai. Nuo 20 a. 3 d-mečio pab. Estijoje lietuvių pradėjo sparčiai mažėti ir sov. okupacijos pradžioje (1940 06) jų buvo 213.

Nuo 20 a. 5–6 d-mečio lietuvių vėl ėmė daugėti. 1970 jų Estijoje gyveno 2500. Tai iš Sibiro grįžę tremtiniai, negavę LSSR valdžios leidimo apsigyventi Lietuvoje, t.p. kai kurių sričių specialistai, asmenys, apsigyvenę pas sutuoktinį. Estijos lietuviai 1980 12 įkūrė Lietuvių draugiją (ji 1990 pertvarkyta į Estijos lietuvių bendruomenę). Daugiausia lietuvių gyvena Taline, jų t.p. yra Pärnu, Tartu, Türi, Narvoje, Saaremoje. Lietuvių sambūriai globojami Estijos tautinių mažumų s-gos, remiamos Estijos kultūros m-jos.

ISPANIJOS LIETUVIAI

Pirmieji lietuviai į Ispaniją pateko per I pasaul. karą (pabėgo iš Rusijos kar. dalinių, vykstančių į Salonikų frontą). Per Ispanijos piliet. karą (1936–39) abiejose kovojančiose pusėse kovėsi liet. savanorių iš Lietuvos, JAV ir P. Amerikos. 1955–65 ir 1969–75 per Ispanijos nac. radiją kasdien buvo transliuojamos VLIK laidos liet. kalba. Nuo 1990, Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, į Ispaniją atvyksta darbo ieškančių lietuvių. Nuo 2004 veikia 3 liet. sekmadieninės m-los (tarp jų *Saulutė*), 2 internetinės liet. svetainės. Alicantėje, Andalūzijoje, Katalonijoje, Madride, Navaroje bei Valensijoje – veikia Ispanijos LB skyriai. Almerijoje veikia lietuvių švietimo ir kultūros informacijos centras.

JAV LIETUVIAI

Anksčiausiai, jau 18 a. į JAV ėmė imigruoti M. Lietuvos lietuviai; jų padaugėjo po 1848 rev-jos ir ypač į 19 a. pabaigą. Po III ATR padalijimo (1795) ir po 1830–31 sukilimo JAV apsigyveno Lietuvos bajorų. Daugiau lietuvių į JAV atvyko nuo 19 a. vidurio. Manoma, kad iki 1899 jų čia apsigyveno ~50 000. 1899–1914 atvyko >252 000 lietuvių. 1875 Niujorke įsteigta pirmoji vien lietuvių Šv. Kazimiero d-ja. 1874 įsteigta pirmoji liet. spaustuvė, 1875 išspausdinta pirmoji Amerikos liet. knyga, 1879 Niujorke – pirmasis liet. laikraštis. I pasaul. karas ir griežtesnė JAV imigracijos politika 1921–29 pristabdė lietuvių imigracijos srautą. 1915–48 iš Lietuvos į JAV atvyko ~20 000 žmonių. 1918 03 13 katalikai ir tautininkai Niujorke kartu suorganizavo Liet. seimą (dalyvavo ~1200 delegatų), per kurį įkurtas Vykd. k-tas (jo nariai lankėsi pas prez. T. W. Wilsoną, siekė, kad JAV pripažintų Lietuvos nepriklausomybę). Iki 1940 į Lietuvą išvyko ~20 000 žm., iš jų ~15 000 – nuolat gyventi. Dalis JAV lietuvių specialistų vyko į Lietuvą dirbti, padėjo kurti jos ūkį. SSRS okupavus Lietuvą Amerikos liet. Romos kar. fed-jos iniciatyva 1940 08 įsteigta JAV lietuvių įv. polit. grupių atstovų Lietuvai gelbėti taryba. 1941 05 taryba pavadinta Amerikos liet. taryba (ALT). 1944–65 ALT Niujorke išlaikė Amerikos lietuvių informacijos centrą. 1944 įsteigtas ALT priklausančių org-jų atstovų šalpos fondas BALF. Daugiausia jo veikėjų pastangomis ir fondo lėšomis 1948–54 iš V. Europos karo pabėgėlių stovyklų į JAV galėjo atvykti >30 000 lietuvių. 1944 Broctone įkurtas Amerikos liet. archyvas ALKA (nuo 1964 veikia Putname). 1955 iš Vokietijos į Niujorką persikėlė VLIK centras ir jo institucija Tautos fondas. VLIK įsteigė Liet. informacijos biurą, nuo 1956 anglų k. leido biuletenį *Elta Information Service*, nuo 1970 kūrė liet. radijo

JAV lietuvių jaunimas pas pranciškonus Kennebunkporte (Meino v-ja, 20 a. 6–8 d-metis)

valandėlę. JAV lietuviai siekė, kad būtų įkurta org-ja, vienijanti įv. polit. pažiūrų ir įsitikinimų lietuvius. Ja tapo JAV LB. Iki 20 a. 8 d-mečio JAV LB rūpinosi beveik vien tik kultūros ir švietimo reikalais. 1971 sudaryta JAV LB Visuom. reikalų taryba, koordinuojanti lietuvių polit. veiklą.

20 a. 7–10 d-metyje mažėjo lietuviškai kalbančių JAV LB narių, dalis liet. jaunimo nutauto. 1977 pradėta leisti laikr. *Bridges* lietuviškai nebekalbantiems liet. kilmės asmenims. Siekta juos įtraukti į JAV LB veiklą. Keldami Lietuvos laisvės reikalą ALT ir JAV LB rengė susitikimus su JAV valdžios atstovais, siuntė delegacijas pas aukščiausius JAV valdžios pareigūnus. 9 d-mečio viduryje sov. bloko šalyse prasidėjus nac. judėjimams JAV lietuviai siekė išnaudoti JAV administracijos ir Kongreso Baltijos šalims rodomą palankumą. JAV LB ėmė labiau orientuotis į polit. pobūdžio veiklą: tvirtinti ryšius su valdžios atstovais, žiniasklaida, Bažnyčia, skleista informacija apie SSRS Lietuvoje vykdomus žmogaus teisių pažeidimus.

20 a. 9 d-mečio 2 pusėje pagyvėjus ryšiams su Lietuva, JAV lankantis Sąjūdžio veikėjams, meno kolektyvams iš Lietuvos atvykstant gastrolių, ėmė didėti JAV lietuvių ir liet. kilmės piliečių domėjimasis liet. kalba, Lietuvos istorija, geografija. 1989 Čikagos priemiestyje Lemonte įsteigtas Pasaulio lietuvių centras, ten veikia daugelio liet. org-jų centrai, vyksta liet. renginiai. 1989 įkurtas fondas *Dovana Lietuvai* surinko 467 000 dol. ir parėmė Sąjūdį, AT/AS, Sibiro tremtinių d-ją, VU ir VDU, Sausio 13 ir Medininkų žudynių aukų artimuosius, t.p. pavienius projektus (pvz., A. Šapokos redaguotos *Lietuvos istorijos* fot. leidimą). Lietuvai atkūrus nepriklausomybę (1990) JAV LB Visuom. reikalų taryba ir Vašingtone įkurta JAV LB įstaiga rengė pranešimus JAV administracijai ir Kongresui apie padėtį Lietuvoje, siekė paveikti Kongresą priimti kongresmeno R. J. Durbino pateiktą rezoliuciją dėl Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo, tarpininkavo Lietuvos veikėjams susitinkant su JAV valdžios atstovais, anglų k. išleido albumą, skirtą Sausio 13 įvykiams *The Gift of Vilnius*. 1992, 1993 Lietuvoje, 1993 Southfielde (Mičigano v-ja) surengtos konf-jos Lietuvos ir išeivijos bendradarbiavimo galimybėms ir problemoms aptarti. Nuo 1995 prie LR Seimo veikia Seimo ir JAV LB k-ja. 1999 Čikagoje įvyko Amerikos liet. org-jų bendradarbiavimo konf-ja (dalyvavo 37 org-jų atstovai). 2001 JAV LB, ALT, Lietuvos vyčių, Amerikos liet. respublikonų bei demokratų fed-jų vadovai ir Lietuvos ambasadorius V. Ušackas pasirašė įsipareigojimą bendrai siekti Lietuvos narystės NATO. 1990–2002, manoma, iš Lietuvos į JAV atvyko ~250 000 lietuvių. 21 a. pr. jie pradėjo leisti laikr. *Amerikos lietuvis* ir vis labiau įsitraukia į JAV liet. org-jų, ypač JAV LB (2003 jau 10 iš 60 JAV LB apylinkių pirmininkų buvo naujieji emigrantai; Čikagoje įkurta vad. trečiosios bangos apylinkė *Krantas*), veiklą, vaikus pradėjo leisti į lituanistines m-las (2000 jas lankė 1400 mokinių, 255 – naujųjų imigrantų vaikai), patys jose mokyti (181 mokytojas, 55 – atvykę po 1990). 2007 JAV gyveno ~0,74 mln. lietuvių ir lietuvių kilmės žmonių.

KANADOS LIETUVIAI

Pirmieji lietuviai Kanadoje įsikūrė 19 amžiuje. Į D. Britanijos karių nelaisvę patekusių Napoleono armijos karių – lietuvių (manoma, jų buvo ~150) ir lenkų, A. Wellesley, Wellingtono hercogo, įsakymu buvo suformuotas 1500 vyrų pulkas. 1813 jis buvo išsiųstas į Kanadą, 1814 paėmė amerikiečių tvirtovę Fort Erie netoli Niagaros. 1815 pulkas buvo

išformuotas, kariai gavo žemės prie Kanados pasienio. 1895 Winnipego apylinkėse gyveno ~20 iš M. Lietuvos į Kanadą atsikėlusių liet. šeimų. 1921 Kanadoje gyveno ~2000 lietuvių, iki 1941 jų padaugėjo iki ~8000. 1945–50 atvyko lietuvių iš Europos, 1944 pasitraukusių nuo SSRS okupacijos. 20 a. 10 d-metyje prasidėjusi lietuvių emigracija iš ek. sunkumus patiriančios nepriklausomybę 1990 atkūrusios Lietuvos toliau gausina Kanadoje gyvenančių lietuvių, manoma, jų yra >30 000 (ofic. duomenimis, lietuvių ir liet. kilmės kanadiečių – 36 850; 2001). 1952 08 įvykęs Kanados lietuvių suvažiavimas įsteigė Kanados lietuvių bendruomenę. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę pasikeitė Kanados LB veiklos kryptis: svarbiausiu tikslu tapo lietuvybės išlaikymas tarp pačių lietuvių. Nuspręsta atnaujinti Kanados lietuvių dienų renginius, skirti didesnį finansavimą Kanados lietuvių muziejui-archyvui, skatinti tautinę jaunimo veiklą. 1990 Kanados LB iniciatyva paskelbtas *Pagalbos Lietuvai vajus*, už surinktas lėšas 1991 nupirktas pastatas Briuselyje Lietuvos ambasadai Belgijoje. 1947 Kanados LB turėjo 21 apylinkę, 2007 jų liko 16.

Lietuvių geležinkelininkų grupė su kun. S. Kulbiu Winnipege (1948, Kanada)

KOLUMBIJOS LIETUVIAI

Pirmieji lietuviai, atvykę į Kolumbiją, buvo tėvai saleziečiai, prieš pat II pasaul. karą apsigyvenę Bogotoje. 1946 jie su keliais lietuviais pasauliečiais įkūrė Liet. katalikų k-tą karo aukoms (pirm. S. Sirutis; turėjo skyrių Medellíne), kuris susisiekė su lietuviais V. Europos karo pabėgėlių stovyklose, išrūpino jiems vizas apsigyventi Kolumbijoje (nuo 1948), stengėsi atvykusiuosius įdarbinti ir apgyvendinti (kartu su lietuvių inicijuotu įtakingu Kolumbiečių kat. k-tu pabėgėliams). 1948–53 į Kolumbiją atvyko >850 lietuvių, dauguma jų (~500) apsigyveno Bogotoje, mažiau (~350) – Medellíne, t.p. Barancabermejoje, Barranquilloje, Bucaramangoje, Cali (daugiausia ūkininkai), Tunjoje, Villavicencio ir kitur. K-tas suorganizavo liet. pamaldas Bogotoje ir Medellíne. 1949 Bogotoje įkurta Kolumbijos lietuvių bendruomenė, įsteigta jos apylinkė Medellíne. Kolumbijos LB kūrė chorus, vėliau lituanistines m-las, rengė liet. tautinių ir rel. švenčių minėjimą. 1951 Medellíne įsikūrė Liet. moterų savišalpos d-ja, 1954 – Rezistencinės santarvės skyrius. 1953 Bogotoje atidaryti Lietuvių namai, 1955 įsikūrė Liet. kat. moterų d-ja. Kolumbijoje kurį laiką ėjo neperiod. laikr. *Tėvynės aidas* (Bogotoje, 1953–54) ir *Kolumbijos lietuvis* (Medellíne). 1954–70 Bogotoje veikė Lietuvos garbės konsulatas (garbės, nuo 1967 gen. garbės konsulas S. Sirutis; SSRS spaudžiant uždarytas). Iki 20 a. 7 d-mečio pab. daugelis lietuvių iš Kolumbijos išvyko į JAV, Kanadą, Australiją ir Venesuelą; liet. veikla apmirė. Siekiant ją gaivinti įsteigtas Kolumbijos liet. kult. fondas (vadovai ku-

Lietuvių suvažiavimo Kolumbijoje, Bogotoje, dalyviai prie S. Bolívaro paminklo (1953)

nigai S. Matulis ir V. Dubinskas, išlaikė liet. radijo valandėlę) sujungtos Medellíno, Cali ir Barranquillos liet. bendruomenės (susidarė ~100 žm.). 1976 Medellíne surengtos Kolumbijos liet. dienos ir jaunimo stovykla. 1975–89 Bogotoje veikė Kolumbijos lietuvių jaunimo s-ga. 1980 per Bogotos lietuvių surengtą Kult. savaitę vėl išrinkta KLB v-ba. 1985 Kolumbijoje gyveno ~250 lietuvių. 20 a. 9 d-mečio 2 pusėje liet. veikla vėl nutrūko, 2000 pradėta gaivinti. 2005 Kolumbijoje (Bogotoje, Medellíne, Cali, Barranquilloje, Villavicencio) dar gyveno ~250 lietuvių.

LATVIJOS LIETUVIAI

Pirmieji lietuviai dab. Latvijos teritorijoje įsikūrė 7–12 amžiuje. 13 a. Latgalos pietuose jie buvo pasistatę Naujinio pilį (prie dab. Daugpilio). Šiauriausia liet. sala Latgaloje buvo Ciskodo parapijoje (9 liet. kaimai). 19 a. Latvijoje apsigyveno iš buv. ATR teritorijos pasitraukusių 1830–31 ir 1863–64 sukilimų dalyvių, vėliau ir paleistų iš Sibiro tremties, t.p. už draudžiamosios liet. spaudos platinimą, tautinę veiklą žandarų persekiojamų ir gaudomų lietuvių. 19 a. pab.–20 a. pr. plėtojantis pramonei padidėjo lietuvių imigracija. Ieškoti darbo ir mokytis lietuviai vyko į Rygą, Liepoją, Bauskę, Mintaują (dab. Jelgava), Ventspilį, kt. miestus, t.p. P. Latvijos kaimus. Nuo 19 a. pab. iki 1940 veikė lietuvių savišalpos, labdaros, kult. ir kt. org-jų (1930 jos susibūrė į Latvijos lietuvių sąjungą). Nuo 1907 Latvijoje veikė nemažai liet. m-lų (jos po II pasaul. karo buvo uždarytos).

Norėdami būti arčiau Lietuvos, Latvijoje (Daugpilyje, Jelgavoje, Rygoje, jų apylinkėse ir kitur) 20 a. 6–7 d-metyje apsigyveno daugelis buv. liet. polit. kalinių ir tremtinių, negavusių Lietuvos sov. institucijų leidimo grįžti į Lietuvą. 1991 05 04 Latvijai atkūrus nepriklausomybę veiklą pradėjo Latvijos lietuvių bendruomenė, atnaujino Latvijos lietuvių sąjunga. 20 a. 10 d-metyje Latvijos liet. bendruomenės iniciatyva įsteigta lituanistinių (sekmadieninių) m-lų: Daugpilyje (1994–2000), Jūrmaloje (1994–2005), Jelgavoje (1989), Ķegume (1999–2004), Liepojoje (1989, atkurta 1998, veikė iki 2002), Valmieroje (1998), Duobelėje (2000–06), Aknystoje (2004), jose dirbo 16 mokytojų. 21 a. pr. sumažėjus mokinių, dalis m-lų uždaryta.

LENKIJOS LIETUVIAI

Lietuvių (bei kitų baltų genčių) ir lenkų ryšiai mezgėsi dar ikivalstybiniu laikotarpiu. 14 a. Krokuvoje, Lenkijos karaliaus Jogailos dvare, apsigyveno Lietuvos didikų, iš Vilniaus atsivežtų dvariškių, dailininkų, medžiotojų. 15–18 a. Krokuvos universitete mokėsi studentų iš LDK. Didesnė emigracija iš Lietuvos į Lenkiją prasidėjo po ATR padalijimų. Lietuviai vyko mokytis, dirbti į Varšuvą, Krokuvą, Lodzę, kitus Lenkijos miestus. Iki I pasaul. karo dab. Lenkijos teritorijoje gyveno Lietuvos pietvakarių (Seinų apylinkių ir kt.) lietuvių autochtonai ir ~3000 liet. imigrantų. Po II pasaul. karo Lenkijoje apsigyveno lietuvių, atvykusių su repatrijavusiais lenkais. Jie daugiausia įsikūrė v. žemėse (Vroclave, Słupske, Gdanske, Szczecine). Po II pasaul. karo Lenkijoje 1957 buvo įkurta Lietuvių visuomeninė kultūros d-ja, 1992 pertvarkyta į Lenkijos lietuvių draugiją.

Lenkijos LB yra kult. polit. org-ja, galinti dalyvauti rinkimuose į vietos savivaldybes, į Lenkijos Seimą ir Senatą. Krasnave, Navinykuose, Pristavonyse, Punske, Vaitakiemyje, Vidugiriuose ir Suvalkuose veikia 6 pagr. m-los lietuvių dėstomąja kalba, Lietuvos konsulate Varšuvoje t.p. mokoma liet. kalbos. Liet. kalbos kaip dalyko mokosi ~900 moksleivių, maždaug pusė jų – Punsko Kovo 11 licėjuje. Beveik kiekvienoje m-loje ar liet. klasėse veikia chorai, šokių, dramos būreliai.

PRANCŪZIJOS LIETUVIAI

Prancūzijoje lietuvių gausiau pradėjo kurtis po 1831 sukilimo. Po 1863 sukilimo Prancūzijoje padaugėjo lietuvių pabėgėlių, kartu su lenkų tautine sąjunga 1886 jie įkūrė draugiją *Želmuo* (veikė iki I pasaul. karo).

20 a. 3–4 d-metyje Prancūzijos u-tuose mokėsi nemažai iš Lietuvos atvykusių studentų. 1926 Paryžiuje buvo įsteigta Lietuvių studentų d-ja. Baigiantis II pasaul. karui Prancūziją lietuviai pasiekė įv. būdais: vieni buvo patekę į DP stovyklas Prancūzijos okup. zonoje (Tarptautinės pabėgėlių reikalų org-jos, arba IRO, duomenimis, šioje zonoje gyveno 2397 lietuviai) ir pasirinko tolesniam gyvenimui šią šalį, kiti norėjo čia tęsti karo nutrauktas studijas, treti stojo į Prancūzijos svetimšalių legioną, kai kurios lietuvės ištekėjo už pranc. karių. 1944 09 buvo įkurta Prancūzijos lietuvių šalpos draugija (jos veiklą rėmė BALF, kurio iniciatyva 1952 buvo sudarytas Laikinasis organizacinis k-tas, 1953 įkurta Prancūzijos LB). Lietuvai 1990 atkūrus nepriklausomybę Prancūzijoje pradėjo gausėti laikinai iš Lietuvos atvykusių lietuvių, buvo įkurta sekmadieninė lietuvių mokykla (2000). 1953 Prancūzijoje gyveno ~1000, 2007 – ~300 lietuvių. Prancūzijos LB stengiasi, kad Prancūzijoje gyvenančios mišrios šeimos (Prancūzijoje gyvena ~700 lietuvių kilmės asmenų) dalyvautų įv. kult. renginiuose. Nuo 1949 liet. ir pranc. kalbomis leidžiamas informacinis leidinys *Prancūzijos lietuvių žinios*.

ŠVEDIJOS LIETUVIAI

Pavienių lietuvių į Švediją atvyko SSRS 1940 okupavus Lietuvą, daugiau – 1944 rudenį ir 1945. 1944 rugsėjį–spalį Švedijoje gyveno ~200 lietuvių, 1945 rugpjūčio pabaigoje jų gretas papildė iš Stutthofo koncentracijos stovyklos paleisti kaliniai. 1944 07 11 įsteigtas Lietuvių k-tas buvo pirmoji liet. org-ja. 1946 01 12 Stokholme įkurta Lietuvių d-ja Švedijoje siekė suburti visus lietuvius (ją pakeitė 1950 11 30 įkurta Švedijos LB – ji buvo pirmoji PLB narė). 1947 pab. Švedijoje lietuvių buvo beveik 500, 1955 jų liko ~150, 2007 nuolat gyvena ~300 lietuvių. Švedijos LB pastangomis 1989 07 30–08 06 dienomis Gotlando saloje vyko 36 Europos lietuvių studijų savaitė, kur išeivijos ir Lietuvos politikai, mokslo veikėjai sutarė dėl pagr. tikslo – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo (Gotlando komunikatas). 1991 LR vyr-bė įgaliojo Švedijos LB atstovauti Lietuvos interesams.

VOKIETIJOS LIETUVIAI

Daug lietuvių atsidūrė Vokietijoje baigiantis II pasaul. karui: ~65 000 karo pabėgėlių iš Didžiosios ir ~10 000 iš Mažosios Lietuvos. Po karo, pasibaigus emigracijai į JAV, Kanadą, Australiją bei kitas šalis, Vokietijoje liko ~7550 lietuvių (1954). Nuo 1957 į Vokietijos Federacinę Respubliką galėjo grįžti Lietuvoje gyvenę buvę Vokietijos piliečiai, tarp jų buvo ir lietuvių. Spėjama, kad 2007 Vokietijoje gyveno ~25 000 lietuvių. Pagrindinė Vokietijos liet. org-ja yra Hüttenfeldo miestelyje įsikūrusi Vokietijos LB, ji toliau plėtoja 1946 karo pabėgėlių stovyklose įkurtos Lietuvių tremtinių bendruomenės veiklą. Nuo 1954 Hüttenfelde (nuosavose patalpose) veikia Vasario 16 g-ja (įk. 1951), čia įsikūręs Lietuvių kultūros in-tas. Po Vokietijos suvienijimo sudaryta 16 Vokietijos LB apylinkių – Centrinė, Romuvos, Berlyno, Bonos-Kölno, Esseno-Mülheimo, Hageno, Hamburgo, Liubeko, Memmingeno, Miuncheno, Rastatto, Saksonijos, Saltzgiterio, Schwetzingerio, Stuttgarto ir Tiuringijos. Nuo 1954 Vokietijoje pradėta rengti metines Europos lietuvių studijų savaites (vėliau vyko įvairiose V. Europos šalyse bei Lietuvoje). Vokietijos LB prisidėjo prie liet. išeivių polit. veiklos dėl Lietuvos laisvės, informuodavo lietuvius karo pabėgėlius ir kt. gyventojus apie persekiojimą,

Radrennbahno karo pabėgėlių stovykla prie Hamburgo (1951)

Vokietijos lietuvių eisena Pasaulio lietuvių dainų šventėje Vilniuje (1998)

vykdomą sov. valdžios, demonstracijomis siekdavo atkreipti Vokietijos valdžios dėmesį į padėtį Lietuvoje. Seniausias Vokietijos LB leidinys – *Vokietijos Lietuvių Bendruomenės valdybos biuletenis* (nuo 1951). Pav.

L: **M. Budrys** *Amerikos lietuviai gydytojai (1884–1984)* Chicago 1992, *Lietuviai gydytojai šešiuose kontinentuose* Chicago 1996; *JAV lietuviai* 2 t. Vilnius 1998–2002; **J. Banionis** *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990* Vilnius 2002; **D. Dapkutė** *Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezė* Vilnius 2002, *Tautos fondas* New York 2002; **L. Jonušauskas** *Likimo vedami. Lietuvių diplomatinės tarnybos egzilyje veikla 1940–1991* Vilnius 2003, *Pasaulio lietuvių bendruomenė 1949–2003* Vilnius 2004, *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai* Vilnius 2004; **V. Rastenis** *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos* Vilnius 2004; **B. Vaškelis** *Žvilgsnis iš atokiau* 2 t. Vilnius 2004–06; *Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1920–1940* Vilnius 2006; *Lietuvių diplomatija išeivijoje 1940–1991* Vilnius 2007; **D. Fainhauz** *Lithuanians in the USA. Aspects of Ethnic Identity* Chicago 1991; **L. Saldukas** *Lithuanian Diaspora* Vilnius 2002, **E. Aleksandravičius, D. Kuizinienė, D. Dapkutė** *The Cultural Activities of Lithuanian Émigrés* Vilnius 2002; **A. Eidintas** *Lithuanian Emigration to the United States 1868–1950* Vilnius 2003.

Gintautas Ereminas, Linas Saldukas, Vytautas Spečiūnas

SUTRUMPINIMAI

Sutrumpinimo reikšmės aiškinime nesurašyti to paties kamieno vediniai, kuriuos galima išreikšti šia santrumpa. Pvz., *astr.* gali reikšti ne tik *astronomija*, bet ir *astronomijos*, *astronominis*, *astronomas.*

a.	– amžius
abs.	– absoliutus
abstr.	– abstraktus
adm.	– admirolas
admin.	– administacinis
adv.	– advokatas
agr.	– agronomas
agrar.	– agrarinis
air.	– airių
a-ja	– akademija
akad.	– akademikas
akc.	– akcinis
akt.	– aktorius
alb.	– albanų
alg.	– algebra
amer.	– amerikiečių
anat.	– anatomija
angl.	– anglų
antrop.	– antropologija
apybr.	– apybraiža
apyg.	– apygarda
apyl.	– apylinkė
apys.	– apysaka
aps.	– apsakymas
apskr.	– apskritis
arab.	– arabų
aram.	– aramėjų
archeol.	– archeologija
archit.	– architektas
archit-ra	– architektūra
arg.	– argentiniečių
arm.	– armėnų
art.	– artilerija
Art. Rytai	– Artimieji Rytai
asir.	– asirų
astr.	– astronomija
atm.	– atmosfera
atom.	– atominis
ats.	– atsakingasis; atsakomasis
aukšč.	– aukščiausias
Aukšt.	– Aukštutinis
austral.	– australų
autom.	– automatinis
auton.	– autonominis
av.	– aviacija
azerb.	– azerbaidža-niečių
baudž.	– baudžiamasis
bažn.	– bažnyčia
bibl.	– bibliografija
biogr.	– biografija
biol.	– biologija
b-ka	– biblioteka
bltr.	– baltarusių
bot.	– botanika
brand.	– branduolinis
braz.	– brazilų
buh.	– buhalterija
buit.	– buitinis
bulg.	– bulgarų
buv.	– buvęs
b-vė	– bendrovė
centr.	– centrinis
chem.	– chemija
ch-ka	– charakteristika
choreogr.	– choreografija
civ.	– civilinis
ct	– centas
ček.	– čekų
d.	– dalis; didysis; diena
dab.	– dabartinis
dail.	– dailininkas
dan.	– danų
dažn.	– dažniausiai
dem.	– demokratinis
demogr.	– demografija
dep-tas	– departamentas
deš.	– dešinysis
dgs.	– daugiskaita
didž.	– didžiausias
dif.	– diferencialinis
dipl.	– diplomatija
dir.	– direktorius
dirig.	– dirigentas
d-ja	– draugija
d. kun-tė	– didžioji kuni-gaikštystė
d. kun-tis	– didysis kuni-gaikštis
d-metis	– dešimtmetis
doc.	– docentas
dok.	– dokumentinis
dol.	– doleris
dr.	– daktaras
egipt.	– egiptiečių
egz.	– egzempliorius
eil.	– eilėraštis
ek.	– ekonomika
ekol.	– ekologija
el.	– elektra
elektron.	– elektronika
energ.	– energetika
esp.	– esperanto (kalba)
est.	– estų
etn.	– etnografija
ev.	– evangelikai
ev. liut.	– evangelikai liuteronai
ev. ref.	– evangelikai reformatai
ež.	– ežeras
farm.	– farmacija
fed.	– federacinis, federalinis
fed-ja	– federacija
feldm.	– feldmaršalas
feod.	– feodalinis
filh-ja	– filharmonija
filol.	– filologija
filos.	– filosofija
fin.	– finansai
fiz.	– fizika
fiziol.	– fiziologija
f-ja	– funkcija
f-kas	– fabrikas
flamand.	– flamandų
f-lis	– festivalis
f-nas	– fortepijonas
fort.	– fortepijoninis
fot.	– fotografija
f-tas	– fakultetas
g.	– gatvė; gimęs
gal.	– galininkas
gelžb.	– gelžbetonis
gen.	– generalinis; generolas
genet.	– genetika
geod.	– geodezija
geogr.	– geografija
geol.	– geologija
geom.	– geometrija
germ.	– germanų
gyd.	– gydytojas
ginkl.	– ginkluotas
gyv.	– gyvenamasis; gyventojas
g-ja	– gimnazija
g-la	– gamykla
glžk.	– geležinkelis
gr.	– graikų
grož.	– grožinis
gruz.	– gruzinų
g-tė	– gyvenvietė
gub.	– gubernija
habil. dr.	– habilituotas daktaras
hebr.	– hebrajų
hidrol.	– hidrologija
hum.	– humanitarinis
humor.	– humoristinis
ide.	– indoeuropiečių
ideol.	– ideologija
įk.	– įkurta
įl.	– įlanka
ilg.	– ilguma
imp.	– imperatorius
įn.	– įnagininkas
inform.	– informatika
instr.	– instrumentinis
inž.	– inžinerija
isl.	– islandų
isp.	– ispanų
ist.	– istorija
įst.	– įsteigta
išl.	– išleista
išsp.	– išspausdinta
įšv.	– įšvęstas; įšven-tintas
it.	– italų
i-tas	– institutas
įv.	– įvairus
j.	– jūra
jap.	– japonų
jaun.	– jaunesnysis
j. ltn.	– jaunesnysis leitenantas
jurid.	– juridinis
k.	– kalba; kalnas
kan.	– kanauninkas
kand.	– kandidatas (mokslų)
kair.	– kairysis
kar.	– kariuomenė; karinis
kartogr.	– kartografija
kat.	– katalikų
kaz.	– kazachų
kd.	– krikščionys demokratai
kilm.	– kilmininkas
kin.	– kinų
kirg.	– kirgizų
k-ja	– komisija
klng.	– kalnagūbris
kn.	– knyga
koef.	– koeficientas
kom.	– komunistų
komp.	– kompozitorius
konc.	– koncentracija
konf-ja	– konferencija
kons-ja	– konservatorija
koop.	– kooperacija
kosm.	– kosmosas
kp	– kapeika
kpt.	– kapitonas
kr.	– kraštas
krikšt.	– krikštytas
kt.	– kitas
k-tas	– komitetas
kult.	– kultūra
kun.	– kunigas
kun-tė	– kunigaikštystė
kun-tis	– kunigaikštis
L:	– Literatūra (bibliografijos skyriaus ant-raštė)
laikr.	– laikraštis
latv.	– latvių
leid.	– leidimas
lenk.	– lenkų
lent.	– lentelė
liet.	– lietuvių
lyg.	– lyginamasis
lingv.	– lingvistika
lyr.	– lyrinis
lit.	– literatūrinis
lit-ra	– literatūra
liut.	– liuteronų
log.	– logika
lot.	– lotynų
l-pis	– laikotarpis
Lt	– litas

ltn. – leitenantas
m. – mažasis; metai; miręs; mokslų (prie mokslo laipsnio)
magn. – magnetinis
maks. – maksimalus
malaj. – malajiečių
mat. – matematika
m. dr. – mokslų daktaras
mech. – mechanika
med. – medicina
mėn. – mėnuo
meteorol. – meteorologija
metodol. – metodologija
min. – minimalus
miner. – mineralogija
mit. – mitologija
m-ja – ministerija
mjr. – majoras
m. kand. – mokslų kandidatas
mkt. – mokytojas
m-la – mokykla
mln. – milijonas
mlrd. – milijardas
moksl. – mokslinis
mol. – molekulė
mold. – moldavų
mong. – mongolų
mot. g. – moteriškoji giminė
m-ras – ministras
muz. – muzika
n. – naujasis
nac. – nacionalinis
naud. – naudininkas
neleg. – nelegalus
n. koresp. – narys korespondentas
norv. – norvegų
nr. – numeris
ofic. – oficialus
okean. – okeanologija
okup. – okupacinis
ol. – olandų
ord. – ordinarinis
org. – organinis
org-ja – organizacija
p. – pietūs
P: – Publikacijos (bibliografijos skyriaus antraštė)
pab. – pabaiga
pagr. – pagrindinis
paleont. – paleontologija
pan. – panašiai
papild. – papildytas (leidimas)
papr. – paprastai
par. – parašyta
partiz. – partizanas
pasaul. – pasaulinis
past. – pastatyta
patais. – pataisytas (leidimas)
pav. – paveikslas (iliustracija)
pavad. – pavaduotojas
ped. – pedagogika
period. – periodinis
pers. – persų
piliet. – pilietinis
pirm. – pirmininkas
pl. – platuma
plg. – palygink
p-lis – pusiasalis
plk. – piliakalnis; pulkininkas
poet. – poetinis
poez. – poezijos
po Kr. – po Kristaus
poligr. – poligrafija
polit. – politinis
politol. – politologija
port. – portugalų
pplk. – papulkininkis
pr. – pradžia
pram. – pramonė
pranc. – prancūzų
prek. – prekyba
prel. – prelatas
prez. – prezidentas
priv. – privatus
pr. Kr. – prieš Kristų
prof. – profesorius
profes. – profesinis
profs-ga – profsąjunga
prog-ja – progimnazija
provans. – provansalų
prov-ja – provincija
psichol. – psichologija
psl. – puslapis
pvz. – pavyzdžiui
r. – rytai
R: – Raštai (bibliografijos skyriaus antraštė)
rb – rublis
real. – realistinis; realinis
red. – redaktorius
red-ja – redakcija
rel. – religija
resp. – respublikinis
rev. – revoliucinis
rev-ja – revoliucija
rež. – režisierius
rink. – rinkinys
rj. – rajonas
rom. – romanas; romėnų
rum. – rumunų
rus. – rusų
s. – sala
sąj. – sąjunginis
san. – sanitarija
sąs. – sąsiauris; sąsiuvinis
satyr. – satyrinis
sav. – savaitė
s-bė – savivaldybė
sd. – socialdemokratų
sekr. – sekretorius
semit. – semitų
sen. – senovė
s-ga – sąjunga
simf. – simfoninis
simf-ja – simfonija
s-ja – seniūnija
sk. – skyrius
skr. – sanskritas
skulpt. – skulptūra
sl. – slavų
slap. – slapyvardis
slovak. – slovakų
slovėn. – slovėnų
smuik. – smuikininkas
soc. – socialistinis
social. – socialinis
sociol. – sociologija
sov. – sovietinis
sp. – *species* (lot. rūšis)
spec. – specialus
sport. – sportinis
sr. – sritis
st. – stotis
stat. – statyba
statist. – statistika
stč. – stačiatikių
str. – straipsnis
sud. – sudarytojas
suom. – suomių
sutr. – sutrumpintai
svarb. – svarbiausias
š. – šiaurė
Š: – Šaltiniai (bibliografijos skyriaus antraštė)
šauksm. – šauksmininkas
šv. – šventas
Švč. – Švenčiausiasis
šved. – švedų
t. – tomas
tadž. – tadžikų
tarpt. – tarptautinis
teatr. – teatrinis
techn. – technika
technol. – technologija
teis. – teisinis
teol. – teologija
teor. – teorija
terit. – teritorija
t.y. – tai yra
tikr. – tikrasis
tikr. n. – tikrasis narys
tir. – tiražas
tiurk. – tiurkų
t-metis – tūkstantmetis
Tol. Rytai – Tolimieji Rytai
tot. – totorių
t.p. – taip pat
t-ra – temperatūra
trig. – trigonometrija
t.t. – taip toliau
tūkst. – tūkstantis
turk. – turkų
turkm. – turkmėnų
ūk. – ūkinis
ukr. – ukrainiečių
urban. – urbanistika
urugv. – urugvajiečių
u-tas – universitetas
uzb. – uzbekų
užs. – užsienio
v. – vakarai
vad. – vadinamasis
valst. – valstybinis
vand. – vandenynas
var. – varietetas
vard. – vardininkas
v-ba – valdyba
vėlyv. – vėlyvasis
vengr. – vengrų
verg. – vergovė
vert. – vertėjas
vet. – veterinarija
vid. – vidurys; vidutiniškai
vienk. – vienkiemis
viet. – vietininkas
vykd. – vykdomasis
vyr. – vyriausiasis
vyr-bė – vyriausybė
vyresn. – vyresnysis
vyr. g. – vyriškoji giminė
vysk. – vyskupas
visuom. – visuomenė
visuot. – visuotinis
v-ja – valstija
vlsč. – valsčius
v. ltn. – vyresnysis leitenantas
vns. – vienaskaita
vnt. – vienetas
vok. – vokiečių
zool. – zoologija
ž. – žodžiai
Žem. – Žemutinis
žm. – žmogus
žml. – žemėlapis
žrn. – žurnalas
ž.ū. – žemės ūkio

PASTABA. Jeigu trumpinamas žodis be priešdėlio, tai tas žodis trumpinamas ir su priešdėliu, pvz., geol. (ir: hidrogeol.), techn. (ir: politechn.), vysk. (ir: arkivysk.).

SANTRUMPOS

AB – akcinė bendrovė
AE – atominė elektrinė
AK – Armija Krajova
ALT – Amerikos lietuvių taryba
AR – Autonominė Respublika
AS – autonominė sritis
ASSR – Autonominė Sovietų Socialistinė Respublika
AT – Aukščiausioji Taryba
AT/AS – Aukščiausioji Taryba-Atkuriamasis Seimas
ATR – Abiejų Tautų Respublika
BALF – Bendrasis Amerikos lietuvių fondas
BK – Baudžiamasis kodeksas
BVP – Bendrasis vidaus produktas
CK – centro komitetas
DR – Demokratinė Respublika
DŽP – dirbtinis Žemės palydovas
EB – Europos Bendrija
EEB – Europos ekonominė bendrija
EK – Europos Komisija
ELTA – Lietuvos telegramų agentūra
ER – Estijos Respublika
ES – Europos Sąjunga
ESBO – Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija
ET – Europos Taryba
HE – hidroelektrinė
JAV – Jungtinės Amerikos Valstijos
JT – Jungtinės Tautos
KGB – Valstybės saugumo komitetas (SSRS)
KMA – Kauno medicinos akademija
KMI – Kauno medicinos institutas
KMU – Kauno medicinos universitetas
KP, KP(b) – komunistų partija
KPI – Kauno politechnikos institutas
KRV – koncentracijos ribinė vertė
KTU – Kauno technologijos universitetas
KU – Klaipėdos universitetas
LAF – Lietuvių aktyvistų frontas
LaR – Latvijos Respublika
LB – Lietuvių bendruomenė
LCS – Lietuvos centro sąjunga
LDDP – Lietuvos demokratinė darbo partija
LDI – Lietuvos dailės institutas
LDK – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
Ldk – Lietuvos didysis kunigaikštis
LDM – Lietuvos dailės muziejus
LE – Lietuvių Enciklopedija
LeR – Lenkijos Respublika
LF – Lietuvių frontas
LGGRTC – Lietuvos gyventojų genocido ir Rezistencijos tyrimo centras
LKBK – Lietuvos katalikų bažnyčios kronika
LKDP – Lietuvos krikščionių demokratų partija
LKKA – Lietuvos kūno kultūros akademija
LKKI – Lietuvos kūno kultūros institutas
LKMA – Lietuvių katalikų mokslo akademija
LKP – Lietuvos komunistų partija
LLA – Lietuvos laisvės armija
LLKS – Lietuvos laisvės kovos sąjūdis
LLL – Lietuvos laisvės lyga
LLV – Lenkijos ir Lietuvos Valstybė
LMA – Lietuvos muzikos akademija
LMTA – Lietuvos muzikos ir teatro akademija
LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus
LR – Lietuvos Respublika
LSDP – Lietuvos socialdemokratų partija
LSSR – Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika
LTS – Lietuvių tautininkų sąjunga
LVA – Lietuvos veterinarijos akademija
LVGA – Lietuvos vaizdo ir garso archyvas
LŽŪA – Lietuvos žemės ūkio akademija
LŽŪU – Lietuvos žemės ūkio universitetas
MA – Mokslų akademija
MGB – Valstybės saugumo ministerija (SSRS)
MT – Ministrų Taryba
MTI – mokslinio tyrimo institutas
MVD – Vidaus reikalų ministerija (SSRS)
NASA – Nacionalinė aeronautikos ir kosminės erdvės tyrimo valdyba
NATO – Šiaurės Atlanto sutarties organizacija
NČDM – Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus
NGP – natūralusis gyventojų prieaugis
NKGB – Valstybės saugumo liaudies komisariatas (SSRS)
NKVD – Vidaus reikalų liaudies komisariatas (SSRS)
NT – Naujasis Testamentas
NVS – Nepriklausomų Valstybių Sandrauga
OAPEC – Naftą eksportuojančių arabų šalių organizacija
OBT – operos ir baleto teatras
OPEC – Naftą eksportuojančių šalių organizacija
PAR – Pietų Afrikos Respublika
PL – pasaulinis laikas
PLB – Pasaulio lietuvių bendruomenė
RF – Rusijos Federacija
RI – Rusijos imperija
RSDDP – Rusijos socialdemokratų darbininkų partija
RSDDP(b) – Rusijos socialdemokratų darbininkų partija (bolševikų)
RTV – radijas ir televizija
SFSR – Sovietų Federacinė Socialistinė Respublika
SI – Tarptautinė vienetų sistema
SKAT – Savanoriškoji krašto apsaugos tarnyba
SS – (esesininkai) nacių Vokietijos sukarinta organizacija
SSKP – Sovietų Sąjungos komunistų partija
SSR – Sovietų Socialistinė Respublika
SSRS – Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga
ST – Senasis Testamentas
ŠE – šiluminė elektrinė
ŠPI – Šiaulių pedagoginis institutas
ŠU – Šiaulių universitetas
TF – Tautos fondas
TS(LK) – Tėvynės sąjunga (Lietuvos konservatoriai)
TV – televizija
UAB – uždaroji akcinė bendrovė
UNESCO – Jungtinių Tautų Švietimo, kultūros ir mokslo organizacija
VDA – Vilniaus dailės akademija
VDKM – Vytauto Didžiojo karo muziejus
VDU – Vytauto Didžiojo universitetas
VFR – Vokietijos Federacinė Respublika
VGTU – Vilniaus Gedimino technikos universitetas
VISI – Vilniaus inžinerinis statybos institutas
VKP(b) – visasąjunginė komunistų partija
VLE – Visuotinė lietuvių enciklopedija
VLIK – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas
VPI – Vilniaus pedagoginis institutas
VPU – Vilniaus pedagoginis universitetas
VU – Vilniaus universitetas

ŽEMĖLAPIUOSE VARTOJAMI SUTRUMPINIMAI IR SANTRUMPOS (kurių nėra bendruose sąrašuose)

Dan.	– Danijos
GPS	– globalinė padėties nustatymo sistema
GULAG	– Vyriausioji pataisos darbų lagerių valdyba (SSRS)

DAŽNIAUSIAI VARTOJAMŲ MATAVIMO VIENETŲ SIMBOLIAI

a	aras
atm	atmosfera
°C	Celsijaus laipsnis
cnt	centneris
g	gramas
h	valanda
Hz	hercas
J	džaulis
l	litras
m	metras
mg%	komponento miligramų kiekis 100 g medžiagos
min	minutė
mol	molis
N	niutonas
Pa	paskalis
s	sekundė
t	tona
V	voltas
W	vatas

DAŽNIAUSIAI VARTOJAMI MATAVIMO VIENETŲ PRIEŠDĖLIŲ SIMBOLIAI

SIMBOLIS	PRIEŠDĖLIS	REIKŠMĖ	PAVYZDŽIAI
G	giga	10^{9}	1 GHz (gigahercas) = 1000 000 000 Hz
M	mega	10^{6}	1 MJ (megadžaulis) = 1 000 000 J
k	kilo	10^{3}	1 kW (kilovatas) = 1 000 W
h	hekto	10^{2}	1 ha (hektaras) = 100 a
c	centi	10^{-2}	1 cm (centimetras) = 0,01 m
m	mili	10^{-3}	1 mA (miliamperas) = 0,001 A
n	nano	10^{-9}	1 nm (nanometras) = 0,000000001 m
p	piko	10^{-12}	1 ps (pikosekundė) = 0,000000000001 s

ENCIKLOPEDIJOS *LIETUVA* I TOMO AUTORIAI

Dr. Birutė ADOMAVIČIŪTĖ, doc. dr. Rita ALEKNAITĖ-BIELIAUSKIENĖ, prof. habil. dr. Irena ALEKSAITĖ, prof. habil. dr. Algirdas Jonas AMBRAZAS, prof. habil. dr. Vytautas AMBRAZAS, Aurelija ANDREJAUSKAITĖ, doc. dr. Albina ANIULIENĖ, dr. Kęstutis ARBAČIAUSKAS, †prof. dr. Anicetas ARMINAS, prof. dr. Vincas AURYLA, Janina BABILIŪTĖ, dr. Vida BAKUTYTĖ, doc. dr. Auksė BALČYTIENĖ, prof. habil. dr. Irena BALČIŪNIENĖ, prof. habil. dr. Pranas BALTRĖNAS, doc. dr. Gabija BANKAUSKAITĖ-SEREIKIENĖ, dr. Kazimieras BARANAUSKAS, †doc. dr. Vytautas BARAUSKAS, Alfredas Antanas BASEVIČIUS, doc. dr. Ričardas BAUBINAS, prof. habil. dr. Adolfas BAUBLYS, dr. Rasa BERTAŠIŪTĖ, doc. dr. Algirdas BIKULČIUS, Tomas BITINAS, Laura BLYNAITĖ, prof. habil. dr. Stasys BOČKUS, doc. dr. Jonas Vytautas BRUVERIS, dr. Arūnas BUBNYS, dr. Lina BŪGIENĖ, doc. dr. Vanda BUIVYDAITĖ, prof. dr. Arūnas BUKANTIS, dr. Virginija BUKELSKIENĖ, Lietuvos MA tikrasis narys prof. habil. dr. Antanas BURAČAS, dr. Rasa BUTVILAITĖ, prof. dr. Albertas ČAPLINSKAS, prof. habil. dr. Jonas ČEPINSKIS, †ist. m. kand. Klemensas ČERBULĖNAS, doc. dr. Bronislovas ČEREŠKA, Lietuvos MA narys ekspertas prof. habil. dr. Gintautas ČESNYS, prof. habil. dr. Algimantas ČESNULEVIČIUS, prof. habil. dr. Ričardas ČIUKAS, dr. Jolanta DADONIENĖ, dr. Remigijus DAUBARAS, doc. dr. Vilma DAUGIRDAITĖ, Jolita DIMBELYTĖ, Irena DOBROVOLSKAITĖ, dr. Almutas DRAVININKAS, dr. Stanislovas DVARECKAS, Gintautas EREMINAS, Arvydas GAIDYS, prof. habil. dr. Algirdas GAIGALAS, Geistautas GEČIAUSKAS, Indrė GENYTĖ, dr. Jonas GYDAS, Lietuvos MA narys korespondentas prof. habil. dr. Aleksas GIRDENIS, doc. dr. Simas GLIOŽERIS, Donatas GLODENIS, prof. habil. dr. Audronė GLOSIENĖ, Rimantas GOGELIS, dr. Gintautas GRIGAS, Vytautas GRITĖNAS, dr. Zigmantas GUDŽINSKAS, dr. Rimantė GUOBYTĖ, doc. dr. Romualdas GUREVIČIUS, Nemira GUTAUTIENĖ, dr. Marius IRŠĖNAS, dr. Vita IVANAUSKAITĖ, dr. Povilas IVINSKIS, prof. dr. Vytautas JAKELAITIS, Alvidas JANCEVIČIUS, habil. dr. Benediktas JANKAUSKAS, dr. Kęstutis JANKAUSKAS, doc. dr. Remigijus JANKAUSKAS, prof. dr. Rimantas JANKAUSKAS, habil. dr. Algė JANKEVIČIENĖ, dr. Giedrė JANKEVIČIŪTĖ, doc. dr. Meilutė JASIENĖ, Rasa JAUTAKIENĖ, doc. dr. Sigitas JEGELEVIČIUS, Jonas JONYNAS, Žydruolė JONUŠKIENĖ, doc. dr. Dovydas JUDELEVIČIUS, Lietuvos MA narys korespondentas prof. habil. dr. Česlovas JUKNA, Vaclovas JUODPUSIS, doc. dr. Daiva JUREVIČIENĖ, doc. dr. Aušra JURGUTIENĖ, prof. habil. dr. Meilutė KABAILIENĖ, doc. dr. Jurgis KADZIAUSKAS, Lietuvos MA tikrasis narys prof. habil. dr. Leonardas KAIRIŪKŠTIS, kan. doc. dr. Algimantas KAJACKAS, Jolita KANČIENĖ, Arvydas KARAŠKA, Vitalijus KARIKOVAS, dr. Violeta KARPAVIČIENĖ, dr. Jūratė KASPEROVIČIENĖ, prof. habil. dr. Paulius KAVALIAUSKAS, †dr. Laura KAZLAUSKIENĖ, dr. Aelita KENSMINIENĖ, Lietuvos MA narys ekspertas prof. habil. dr. Kęstutis KILKUS, dr. Danutė Ona KIMTIENĖ, dr. Kazys Napaleonas KITKAUSKAS, dr. Eglė KLIMAITĖ-KETURAKIENĖ, †Jonas KLIMAS, Raimundas KLIMAVIČIUS, Algirdas KLOVA, doc. dr. Feliksas KLUPŠAS, doc. dr. Aleksandras KMITAS, atsargos plk. Stasys KNEZYS, doc. dr. Halina KOBECKAITĖ, Virginija KRIVICKIENĖ, prof. dr. Algis KRUPAVIČIUS, Jūratė KUČINSKAITĖ, Lietuvos MA tikrasis narys prof.

habil. dr. Antanas KUDZYS, dr. Alicija KUPLIAUSKIENĖ, Vytautas KURPUVESAS, doc. dr. Ernestas KUTORGA, dr. Daiva Kristina KUZMICKAITĖ, Holger LAHAYNE, Lietuvių katalikų MA akademikas prof. habil. dr. Vytautas LANDSBERGIS, dr. Povilas LASINSKAS, prof. habil. dr. Antanas LAUKAITIS, prof. habil. dr. Valdas LAURINAVIČIUS, doc. dr. Romas LAZUTKA, prof. dr. Vylius LEONAVIČIUS, dr. Miglė LEONAVIČIŪTĖ-KLIMANTAVIČIENĖ, prof. habil. dr. Vaiva LESAUSKAITĖ, doc. dr. Daiva LESKAUSKAITĖ, prof. habil. dr. Jonas LIUKAITIS, doc. dr. Vytautas LOGMINAS, prof. dr. Nijolė LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Arūnas LUNYS, prof. habil. dr. Elena MACEVIČIŪTĖ, Venantas MAČIEKUS, prof. dr. Algimantas MAČIULIS, prof. habil. dr. Mindaugas MAKSIMAITIS, Lietuvos MA narys ekspertas prof. habil. dr. Eugenijus MANSTAVIČIUS, doc. dr. Ramunė MARCINKEVIČIŪTĖ, Laimonas MARKAUSKAS, prof. habil. dr. Vytautas MARTINAITIS, dr. Dainius MARTUZEVIČIUS, dr. Saulius MASKELIŪNAS, dr. Antanas MATELIS, dr. Algirdas MATULEVIČIUS, doc. dr. Snieguolė MATULIENĖ, Margarita MATULYTĖ, dr. Zita MEDIŠAUSKIENĖ, doc. dr. Vitoldas MEIDŪNAS, dr. Tauras MEKAS, Petras MENDEIKA, Lietuvių katalikų MA akademikė prof. habil. dr. Irena Regina MERKIENĖ, dr. Vytautas MEŠKA, Lietuvos MA tikrasis narys prof. habil. dr. Kazimieras MEŠKAUSKAS, doc. dr. Vitalija MIEŽUTAVIČIŪTĖ, prof. habil. dr. Algimantas MIKELĖNAS, prof. dr. Rimvydas MILAŠIUS, prof. habil. dr.Vida MILDAŽIENĖ, †Lietuvių katalikų MA akademikas prof. habil. dr. Vacys MILIUS, doc. dr. Remigijus MISIŪNAS, Lietuvos MA narys korespondentas prof. habil. dr. Algimantas MIŠKINIS, Gediminas MIŠKINIS, prof. habil. dr. Vaclovas MIŠKINIS, dr. Donata MITAITĖ, †dr. Kazys MORKŪNAS, dr. Vytautas MORKŪNAS, dr. Jurga MOTIEJŪNAITĖ, Lietuvos MA narys ekspertas prof. habil. dr. Algirdas MOTUZAS, dr. Vita MOZŪRAITĖ, doc. dr. Rimantas Jonas MUKULYS, prof. habil. dr. Juozas MUREIKA, prof. dr. Algimantas NAKAS, dr. Ignas NARBUTAS, doc. dr. Sigitas NARBUTAS, doc. dr. Mindaugas NAVASAITIS, doc. dr. Aušra NAVICKIENĖ, dr. Rita NEKROŠIENĖ, Lietuvos MA narys ekspertas prof. habil. dr. Remigijus OZOLINČIUS, prof. habil. dr. Arvydas PAJUODIS, dr. Romas PAKALNIS, Selemonas PALTANAVIČIUS, Rasa PAUKŠTYTĖ, habil. dr. Algimantas PAULIUKONIS, dr. Aušra PAŽĖRAITĖ, prof. dr. Žygintas PEČIULIS, Ovidijus PETKEVIČIUS, dr. Romualda PETKEVIČIŪTĖ, prof. habil. dr. Vaclovas PETRAITIS, doc. dr. Rimvydas PETRAUSKAS, Regimantas PILKAUSKAS, Živilė PIPINYTĖ, Lietuvos MA narys ekspertas prof. habil. dr. Romanas PLEČKAITIS, dr. Alė POČIULPAITĖ, Lietuvos MA narys korespondentas prof. habil. dr. Henrikas PRAGARAUSKAS, Evaldas PURLYS, Vytautas PURONAS, Nika PUTEIKIENĖ, Juozas RAGUCKAS, Lietuvos MA narys ekspertas prof. habil. dr. Algirdas RAILA, Lietuvos MA narys korespondentas prof. habil. dr. Vytautas RANČELIS, doc. dr. Dalius RAŠKINIS, dr. Rimantas REPEČKA, prof. habil. dr. Edvardas RIEPŠAS, doc. dr. Edmundas RIMŠA, dr. Jolanta RIMŠAITĖ, Danutė RIMŠIENĖ, Jekaterina ROJAKA, prof. habil. dr. Rimantas RUDZKIS, doc. dr. Žymantas RUDŽIONIS, dr. Marija RUPEIKIENĖ, doc. dr. Bronislovas RUPLYS, Aliodija RUZGAITĖ, Lietuvos MA narys korespondentas prof. habil. dr. Algirdas SABALIAUSKAS, prof. habil. dr. Stanislovas SAJAUSKAS, doc. Romualdas SAKALAUSKAS, dr. Linas SALDUKAS, dr. Audrius SASNAUSKAS, prof. habil. dr. Kęstutis SASNAUSKAS, Algirdas SAUDARGAS, Lietuvos MA tikrasis narys prof. habil. dr. Leonardas SAUKA, prof. habil. dr. Benjaminas SIAURUSAITIS, dr. Vilhelmas SKOMINAS, Lietuvos MA narys korespondentas prof. habil. dr. Algirdas SKIRKEVIČIUS, prof. habil. dr. Alfonsas SKRINSKA, Vytautas SPEČIŪNAS, doc. dr. Ernestas SPRUOGIS, †prof. dr. Antanas STANCEVIČIUS, prof. habil. dr. Jurgis Kazimieras STANIŠKIS, Janina STANKEVIČIENĖ, prof. habil. dr. Vlada STANKŪNIENĖ, prof. habil. dr. Vladas STAUSKAS, Anicetas STELINGIS, prof. habil. dr. Stanislovas STONKUS, prof. habil. dr. Bonifacas STUNDŽIA, doc. dr. Bronė STUNDŽIENĖ, doc. dr. Jokūbas SŪDŽIUS, prof. habil. dr. Alfredas SVIKLAS, dr. Helmutas ŠABASEVIČIUS, Bronius ŠABLEVIČIUS, dr. Antanas ŠARKINAS, dr. Lijana ŠATAVIČIŪTĖ, dr. Ieva ŠENAVIČIENĖ, prof. habil. dr. Arvydas ŠEŠKEVIČIUS, Adakras Vincentas ŠEŠTAKAUSKAS, dr. Almantas ŠIAURYS, Vida ŠIMĖNIENĖ, dr. Jūratė ŠLEKONYTĖ, dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ, dr. Vytautas ŠTUIKYS, Antanas ŠULGA, Rūta ŠVEDIEDĖ, dr. Rūta ŠVEISTIENĖ, dr. Stasys ŠVIRINAS, dr. Julius TAMINSKAS, Lietuvos MA narys korespondentas prof. habil. dr. Vytas TAMOŠIŪNAS, doc. dr. Vladas TERLECKAS, dr. Vytautas TININIS, doc. dr. Vadimas TITARENKO, prof. dr. Rymantas Tadas TOLOČKA, dr. Šarūnė TRINKŪNAITĖ, Gediminas TURSA, dr. Jūratė TUTLYTĖ, prof. habil. dr. Algimantas UNDZĖNAS, dr. Dalia URBANAVIČIENĖ, prof. habil. dr. Sigita URBIENĖ, prof. dr. Vytas URBONAS, dr. Jurgita ŪSAITYTĖ, prof. habil. dr. Eugenijus UŠPURAS, Marytė VAIČIULIONIENĖ, prof. habil. dr. Stasys VAITEKŪNAS, prof. dr. Irena VALIKONYTĖ, Lietuvos MA narys ekspertas prof. habil. dr. Algirdas Vaclovas VALIULIS, Skirmantas VALIULIS, prof. dr. Vladas VANSEVIČIUS, dr. Aldona VASILIAUSKIENĖ, dr. Rasa VASINAUSKAITĖ, Lietuvos MA tikrasis narys prof. habil. dr. Algirdas VAŠKELIS, doc. dr. Bonifacas VENGALIS, doc. dr. Linas VIDUGIRIS, prof. habil. dr. Juozapas Arvydas VIRBALIS, dr. Tomas VIRBICKAS, doc. dr. Vytautas VIRŠILAS, doc. dr. Vigintas VIŠINSKIS, dr. Birutė Rūta VITKAUSKIENĖ, Vytautas VOVERIS, doc. dr. Elena Jolanta ZABARSKAITĖ, dr. Gintautas ZABIELA, Dalia ZAIKAUSKIENĖ, prof. habil. dr. Algimantas ZAKAREVIČIUS, Lietuvos MA narys ekspertas prof. habil. dr. Povilas ZAKAREVIČIUS, dr. Birutė ZAPASNIKIENĖ, dr. Dainius ZIENIUS, Lietuvos MA tikrasis narys, Lietuvių katalikų MA akademikas prof. habil. dr. Zigmas ZINKEVIČIUS, dr. Boleslovas ZUBRICKAS, Lietuvos MA narys korespondentas habil. dr. Mečislovas ŽALAKEVIČIUS, prof. habil. dr. Rimas ŽAROMSKIS, doc. dr. Stasys ŽEBRAUSKAS, kan. doc. dr. Kęstutis ŽEMAITIS, dr. Vytautas ŽEMAITIS, Valentina ŽIGIENĖ, †Lietuvos MA narys korespondentas prof. habil. dr. Alfonsas ŽILĖNAS, dr. Juozas Vytautas ŽIUGŽDA, dr. Judita ŽUKIENĖ

ENCIKLOPEDIJOS *LIETUVA* I TOMO ILIUSTRACIJŲ AUTORIAI

Vytautas ABRAMAUSKAS (Dailė: stačiakampis koklis), doc. dr. Jonas AMŠIEJUS (Statybos inžinerija: geotechninių grunto savybių eksperimentiniai tyrimai), A. AUGUSTINAS (Urbanistika: Kaunas. Rotušės aikštė), Arūnas BALTĖNAS (Architektūra: gyv. namas Kuršių nerijoje, Pavirvyčio dvaro rūmai, Stelmužės bažnyčia, Šv. Jurgio bažnyčia Kėdainiuose, Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios Gardine fasadas, Dievo Kūno bažnyčia Nesvyžiuje, Švč. Mergelės Marijos Nugalėtojos bažnyčia Kazokiškėse, Švč. Trejybės bažnyčia Sudervėje; Dailė: puodai ir dubenėliai, freska *Guldymas į karstą* Šv. Pranciškaus Asyžiečio, arba Bernardinų, bažnyčioje Vilniuje, A. Samuolio *Baltoji obelis*, G. Jokūbonio *Motina*, P. Repšio *Pasaulio medis*; Neringa: etnografinė žvejo sodyba Nidoje; Vilnius: Visų Šventųjų bažnyčia, rotušė; Vilniaus kvartetas), prof. habil. dr. Pranas BALTRĖNAS (Aplinkos inžinerija: oro valymo įrenginys), Marijonas BARANAUSKAS (Istorija: SSKP CK gen. sekr. M. Gorbačiovo susitikimas su vilniečiais), Džoja Gunda BARYSAITĖ (Aukščiausios valstybinės valdžios institucijos: Prezidento darbo kabinetas; Istorija: Rusijos kariuomenės išvedimo grafiko pasirašymas, 1997 Vilniaus konferencijos dalyviai, Elžbieta II su vyru ir Valdas Adamkus su žmona), Arnoldas BARYSAS (Baletas: A. Rekašiaus baleto *Aistros* scena), Zenonas BAUBONIS (Architektūra: Pilių pastatų ir liekanų kompleksas Vilniuje), doc. dr. Regita BENDIKIENĖ (Medžiagų inžinerija: plieno mikrostruktūros tyrimai mikroanalizatoriumi KTU Gamybos technologijų katedros laboratorijoje), dr. Rasa BERTAŠIŪTĖ (Architektūra: Kirdeikių kaimo gyv. namas, Vaitakarčmio kaimo sodyba, Būdviečio dvaro svirnas, Veliuonos dvaro rūmai), Algimantas BRAZAITIS (Knygų leidyba: Vilniaus knygų mugėje), Laimutis BRUNDZA (Kauno muz. teatras: spektaklio scena), †Jan BUŁHAK (Architektūra: Šv. Petro ir Povilo bažnyčios Vilniuje interjeras), †Balys BURAČAS (Istorija: naujakurio sodyba; Liaudies choreografija: šokis *Čiutytė*, šokamoji sutartinė *Dobilėlis*), Ignas BURNEIKA (Gyvenvietės: Gadūnavas, Kaunas: Kaunas, Kauno senamiestis, Laisvės alėja, Nemuno krantinė, Vilnius: Televizijos bokštas; Kultūros paminklai: Verkių dvaras Vilniuje, Kurortai: Druskininkai, vaizdas nuo Druskonio ež. kranto; Sostinė: Gedimino pilis, LR Prezidento rezidencija; Vidaus vandenys: Jiesia, Jūra ties Taurage, Kauno marios), Izidorius BUTKEVIČIUS (žemaičiai: žemaičių troba), Aleksiejus CVETKOVAS (Kultūros paminklai: Biržų pilis), Aleksiejus CVETKOVAS ir †Algirdas Julius STAIŠYS (Dailė: K. Valaičio *Vėtrungė*, Klaipėda: buvusi rotušė, K. Kisielio *Žvejas*), prof. dr. Albertas ČAPLINSKAS (Informatika: pirmasis Lietuvos autorių informatikos leidinys), dr. Kazimieras ČERNIS (Astronomija: asteroidas Kaunas), prof. habil. dr. Algimantas ČESNULEVIČIUS (Paviršius: Storių keimas; Vidaus vandenys: Neris Vilniuje ties Vingio parku), Gintaras ČESONIS (Muzika: Pažaislio muzikos festivalis), Saulius DANILEVIČIUS ir Henrikas SAKALAUSKAS (Dailė: pasaginės segės), Jonas DANAUSKAS (Kurortai: Birštonas; Vidaus vandenys: Drūkšiai, Dubysa), dr. Remigijus DAUBARAS (Kauno bot. sodas), Kazys DAUGĖLA (*Trimitas*), doc. dr. Algirdas DIDŽIULIS (Žemės ūkio inžinerija), doc. dr. Egidijus DRAGAŠIUS (Mechanikos inžinerija: pirmojo SSRS mikromanipuliatoriaus maketas), Teresė Vilma DRAGŪNIENĖ (Matematika: Lietuvos matematikos rinkinys), Klaudijus DRISKIUS (Architektūra: Šv. arkangelo Mykolo bažnyčia Tabariškėse; Etninė muzika: Švenčionių krašto muzikantai, Tarptautinis folkloro festivalis *Skamba skamba kankliai*; 1998, 2007 Lietuvos dainų šventės), dr. Aigars EKERS (Vidaus vandenys: Nemunas ties Balbieriškiu), Giedrius EŽERSKIS (Geofizika: Mokslinių tyrimų laivas *Vėjas*), Darius GADONAS (Fizika: daugiafunkcis femtosekundinis lazerinis kompleksas VU Lazerinių tyrimų centre), Galina GARNAGA (Geofizika: Baltijos j. dugno grunto hidrobiologiniai tyrimai), prof. habil. dr. Steponas GEČYS (Elektros inžinerija: KPI sukurti specialūs elektros varikliai), Jurgis GIMBUTAS (suvalkiečiai: suvalkiečių stuba), Jonas GRIGALIŪNAS (Miškai; Miško ūkis), Zigmas GRUŽINSKAS (Žiniasklaida: filmuojamas Lietuvos TV spektaklis), Rimantas GUČAS (Muzikos instrumentai: Kauno arkikatedros bazilikos vargonai), Kristina GUDELYTĖ (Architektūra: Myriaus pilis), dr. Zigmantas GUDŽINSKAS (Augalija: archeofitai; augalų bendrijos; savaiminiai induočiai augalai; svetimžemiai augalai; maistiniai augalai; prieskoniniai augalai; aliejiniai augalai; eterinių aliejų augalai; medingieji augalai; vaistiniai augalai; dažiniai augalai; rauginiai augalai; dekoratyviniai augalai; nuodingieji augalai; Šiaulių bot. sodas; Vilniaus bot. sodas), Vladas GULEVIČIUS (Aukščiausios valstybinės valdžios institucijos: Vyriausybės rūmai, Vyriausybės posėdžių salė; Užsienio politika: V. Adamkus ir A. Brazauskas su diplomatais), Vidmantas ILČIUKAS (Dailė: L. Surgailio *Atgailaujanti Magdalena*), Valentinas IVINSKAS ir †Algirdas Julius STAIŠYS (Architektūra: Švč. Trejybės bažnyčia Pabaiske; Farmacija: 19 a. Lietuvos miesto vaistinės koktorija; Kurortai: Neringa, Druskininkų Sveikatos parkas; Sveikatos apsauga: Vilniaus universiteto Santariškių ligoninė), dr. Povilas IVINSKIS (Gyvūnija: drugiai; vabalai; vabzdžiai), Gediminas JACIKEVIČIUS (Šiuolaikinis šokis: šokio spektaklio *Viduramžių bernelio dainos* scena), Jonas JAKIMAVIČIUS (Architektūra: Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia Kelmėje, Sluškų rūmai Vilniuje, Šv. Jonų bažnyčios Vilniuje didysis altorius, Taujėnų dvaro rūmai, Ev. reformatų bažnyčia Vilniuje, Šv. Onos bažnyčia Dūkštose; Kultūros paminklai: Šv. Onos ir Bernardinų bažnyčių ansamblis Vilniuje, Paviršius: Aukštojas, Medininkų aukštuma; Vidaus vandenys: Merkys ties Merkine, Nemunas ties Merkine, Nevėžis ties Miežiškiais), Vytautas JANKAUSKAS (Liaudies choreografija: ratelį šoka Lynežerio kaimo žmonės su folkloro ansamblio *Varangė* dalyviais), Regina JASUDIENĖ (Švietimas: M. Lietuvos mokykla), Gintaras JONUŠKA (Ūkis: 19 a. malūnas Kupiškyje, Karaliaus Mindaugo tiltas per Nerį Vilniuje), Algimantas JUCEVIČIUS (sportinis turizmas), Genovaitė JUKNEVIČIENĖ (dainų ir šokių ansamblis *Dainava*), Romas JURGAITIS (Istorija: kabinamas Vytis), Antanas Vilius JURKŪNAS (gyvūnų piešiniai), Stanislovas KAIRYS (Teatras: Jaunimo teatro spektaklio A. Čechovo *Dėdė Vania* scena), Audrius KALINAUSKAS (Architektūrologija: veikalo *Lietuvos architektūros istorija* 3 tomai, V. Drėmos monografijos *Dingęs Vilnius* viršelis; Bažnyčia. Religija: Bazilijonų bažnyčios Vilniuje vartai,

Šv. Mikalojaus bažnyčia Vilniuje, Šventosios Dvasios stačiatikių cerkvė Vilniuje; Dailėtyra: A. Jaroševičiaus albumo *Lietuvių kryžiai* titulinis lapas, po 1990 išleisti dailėtyros veikalai; Geografija: *Geografijos metraštis*; Kalbotyra: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* [4]2000 ir *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* [4]2005; Kartografija: V. Chomskio monografija *Kartografija*; Knygų leidyba: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondo išleistos knygos, *Lithuanian bookplates=Lietuvių ekslibriai*, Mokslo ir enciklopedijų leidybos instituto išleistos knygos, *Pasaulinės literatūros bibliotekos* knygų serija; Lietuvių kalba: *Lietuvių kalbos atlasas* 3 t. 1977–91; Literatūra: J. Bobrowskio kn. *Levino malūnas. Lietuviški fortepijonai* 1999, A. Gustas kn. *Dabar. Jetzt* 1998; Literatūrologija: V. Kubiliaus *XX amžiaus literatūra* 1996, *Naujausioji lietuvių literatūra 1988–2002* 2003, Literatūros teorijos veikalai, išleisti po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, išeivijos lit-ros kritikos veikalai, literatūrologijos veikalai, 20 a. 9 d-metis–21 a. pr.; Muzikologija: *Muzikos enciklopedija*, J. Bruverio kn. *Lietuvos nacionalinis operos ir baleto teatras;* Švietimas: Vilniaus specialusis lopšelis-darželis *Čiauškutis*, Vilniaus Užupio gimnazija; Tautosakos mokslas: *Tautosakos darbai*, tautosakos mokslo veikalai; Teatrologija: B. Sruogos veikalo *Lietuvių teatras Peterburge* viršelis, 20 a. 2 pusėje–21 a. pradžioje išleisti Lietuvos teatro istorijos veikalai; Teologija: pogrindinėje kunigų seminarijoje naudoti teol. vadovėliai, platinti savilaidos būdu, mašinraščiu, A. Rubšio teologiniai veikalai; Žiniasklaida: Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio spauda, vieni pirmųjų JAV lietuvių periodinių leidinių, laikraštis *Vilniaus žinios*, laikraštis *Lietuvos aidas*, 2007 ėję Lietuvos nacionaliniai dienraščiai, svarbesnė 2007 leista lietuvių išeivijos spauda; Valstybės apdovanojimai: Vyčio Kryžiaus Riterio ir Karininko ordinai, Sausio tryliktosios atminimo medalis),Vytautas KALTENIS (Konstitucija; Istorija: naujasis Vilniaus centras), Vytautas KANDROTAS (Zootechnika), Bronė KANOVERSKYTĖ (Lietuvos zoologijos sodas), Rimantas Petras KARECKAS (Bažnyčia. Religija: Dievo Motinos Užtarėjos sentikių cerkvė, ikonostasas), Feliksas KARPAVIČIUS (Birštono sanatorija *Versmė*), Ježis Antonis KARPOVIČIUS (*Lietuva*), Vilius KAVALIAUSKAS (Valstybės apdovanojimai: Vytauto Didžiojo 1–5, Vyčio Kryžiaus 1–3, Gedimino 1–5, ordino *Už nuopelnus Lietuvai* 1–5 laipsnių ordinai, šių ordinų medaliai, Vyčio Kryžiaus ordino vėliava, Žūvančiųjų gelbėjimo kryžius), Zinas KAZĖNAS (Aukščiausios valstybinės valdžios institucijos: Seimo rūmai; Gyvenvietės: Panevėžys, Rokiškis, Seredžius, Skuodas, Šiauliai, Šiauliai: Didždvario g-ja Šiauliuose, Saulės aikštė Šiauliuose, Vilnius: Karaliaus Mindaugo tiltas, Neris ties Vingio parku, Senamiestis, Vilniaus panorama; Kultūros paminklai: Šv. Petro ir Povilo bažnyčia Vilniuje, Kelmės dvaras, Siesikų dvaras, Raguvėlės dvaras; Kurortai: Palanga; Paleontologija: viršutinės juros amonitas iš Papilės; Paviršius: Juozapinė, Karšuvos žemuma, Neries žemupio plynaukštė, Šatrija; Vidaus vandenys: Alaušas, Kertuojai, Lėvuo ties Pasvaliu, Minijos žemupys, Mūša, Šešupė ties Marijampole, Šventoji ties Šventupe, Tatula), Kazys Napoleonas KITKAUSKAS (Architektūra: Žemutinės pilies Vilniuje planas), doc. dr. Rimantas KRUPICKAS (Geografija: P. Šinkūno vadovėlis *Lietuva*), Vaclovas KRUTINIS (skaičiavimo technika ir programavimas: skaičiavimo kompleksas *Rūta 110*), †Juozas KUDIRKA (Tautodailė: ąsotis, rankšluostinė), prof. Giedrius Antanas KUPREVIČIUS (Muzikos instrumentai: Kauno kariliono varpai), Ieva KVEDERAVIČIENĖ (Istorija: *Europos* interjeras), Albertas LAMAUSKAS (Kraštovaizdžio architektūra: Utenio aikštė Utenoje), Rolandas LANČICKAS (Augalija: medieniniai augalai; saugomos buveinės), prof. habil. dr. Antanas LAUKAITIS (statybinių medžiagų inžinerija: statybinių medžiagų kristalinės struktūros ir sudėties nustatymas rentgeno difraktometru), prof. dr. Vylius LEONAVIČIUS (Sociologija), †Chanonas LEVINAS (Istorija: SSRS kariuomenė žygiuoja per Šiaulius, gamybinis susivienijimas *Azotas*), †Petras LOČERIS (Lietuvos ev. ref. Sinodas Biržų bažnyčioje 1932), Aurelija ir Eduardas LOZURAIČIAI (Kraštovaizdžio architektūra: Kalvarijų sodų bendrijos Vilniuje sodybos fragmentas), Antanas LUKŠĖNAS (Dailė: monstrancija, arnotas, taurė, Vilniaus vyskupo Povilo Alšėniškio antkapinis paminklas, Vilniaus katedros zakristijos kredensas, P. Domšaičio *Keturios figūros*, V. Igno *Sapnas*, K. Zapkaus *Lenktynės*, Š. Saukos *Atšilimas*), Stasys LUKŠYS (Istorija: Lucko pilis), Raimondas MALAIŠKA (Knygų leidyba: P. Skorinos kn. *Apaštalas*, *Evangelios ant nedėlios dienų...*, K. Sirvydo *Punktai sakymų...*, 16 a. įrištos knygos), Feliksas MARCINKAS (Dekoratyvinė sodininkystė), Inga MARČIUKAITYTĖ-EREMINIENĖ (Gamta: augalų ir gyvūnų piešiniai), doc. dr. Snieguolė MATULIENĖ (Teisiniai šaltiniai), Dmitrij MATVEJEV (Opera: G. Puccini operos *Bohema* spektaklio scena; Teatras: Vilniaus mažojo teatro spektaklio *Nusišypsok mums, Viešpatie* scena, spektaklio W. Shakespeare'o *Hamletas* scena, Kauno dramos teatro spektaklio H. Ibseno *Heda Gabler* scena, Klaipėdos dramos teatro spektaklio A. Strindbergo *Kelias į Damaską* scena; Lėlių teatras: Vilniaus teatro *Lėlė* spektaklio N. Indriūnaitės *Muzikinė dėžutė* scena), dr. Tauras MEKAS (Sveikatos apsauga; Farmacija; Liaudies medicina), Audronė MELDŽIUKIENĖ (Bažnyčia. Religija: Vilniaus kalvarijos 2006), doc. dr. Vitalija MIEŽUTAVIČIŪTĖ (Medicina; Sveikatos apsauga, Farmacija), Rimas MIKALAUSKAS (Bažnyčia. Religija: Kėdainių ev. ref. bažnyčia), Vidas MIKULĖNAS (Gamtos paminklai: studentai prie Šmitos versmės; Geografija: abrazinio kranto tyrimai, moreninio reljefo tyrimai; Geologija: seklusis gręžimas sraigtiniu būdu, Inžinerinės geologijos laboratorija,VU Geologijos ir mineralogijos muziejus; Naudingosios iškasenos: Matuizų smėlio karjeras, Menčių klinties karjeras, Naftos gręžinys Vilkyčiuose, Šaltiškių molio telkinys; Paviršius: Dzūkų aukštuma, Kruopynė, Medvėgalis, R. Žemaičių plynaukštė, Sūduvos aukštuma; Vidaus vandenys: Antalieptės tvenkinys, Elektrėnų tvenkinys, Kvyklių pelkė, Mituva, pelkė netoli Arliškių, Venta), prof. dr. Rimvydas MILAŠIUS (Medžiagų inžinerija: nanopluošto formavimo elektriniu būdu tyrimo įranga KTU Tekstilės technologijos katedros laboratorijoje), Ilona MINEVIČIŪTĖ (Informatika: VDU informatikos fakulteto Valdymo sistemų laboratorija; skaičiavimo technika ir programavimas: VDU informatikos fakulteto muziejaus fragmentas; Medžiagų inžinerija: skenuojamasis elektroninis mikroskopas vandenilio gamybos, laikymo ir kuro elementų medžiagoms tirti Lietuvos energetikos institute), dr. Jurga MOTIEJŪNAITĖ (Augalija: kerpės), Algirdas MUSNECKIS (Kultūros paminklai: Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus katedra Šiauliuose),

prof. dr. Algimantas NAKAS (statybos inžinerija: Vilniaus baldų parduotuvės stogo konstrukcijų bandymas; Prezidento A. Smetonos tiltas per Mūšą; žiedinio skerspjūvio gelžbetoninių elementų bandymas), Zenonas NEKROŠIUS (Istorija: visuomenė atsisveikina su Sausio 13 aukomis),Viktoras NELIUBINAS (Kultūros paminklai: Trakų Salos pilis), Gediminas ORENTAS (Kraštovaizdžio architektūra: Vienybės aikštės Kaune fragmentas), Evaldas PABRINKIS (Augalininkystė; Gyvulininkystė; Pievininkystė; Žemės ūkis), Selemonas PALTANAVIČIUS (Aplinkos apsauga: Raudonoji knyga; Rezervatai; Nacionaliniai parkai), Vaidas PATECKAS (Druskininkai: Švč. Mergelės Marijos Škaplierinės bažnyčia), Irena PAŽEMIENĖ (Architektūra: Rokiškio dvaro rūmai), Rymantas PENKAUSKAS (Architektūra: Perkūno namai Kaune, Vytauto bažnyčios Kaune žvaigždiniai skliautai, Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus katedra Šiauliuose, Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčia Pažaislyje, Lietuvos banko rūmai Kaune, Centr. pašto rūmai Kaune; Dailė: Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios Pažaislyje interjeras, R. Antinio, *Vienas*; Kaunas: Tyrimų laboratorija, Žilinsko dailės galerijos fragmentas, Kultūros paminklai: Vilniaus katedra, Vilniaus universiteto didysis kiemas, Pažaislio ansamblis, Kauno rotušės aikštės ansamblis, Kauno katedra), Alfredas PLIADIS (Sportas: A. Sabonis, V. Vencienė, A. Narbekovas, olimpiniai čempionai – lengvaatletis V. Alekna ir šaulė D. Gudzinevičiūtė; A. Duonela ir E. Balčiūnas, Klaipėdos universiteto sportinių šokių ansamblis *Žuvėdra*, Lietuvos vyrų krepšinio rinktinė), Giedrius POCIUS (Dailė: Stebuklingasis Trakų Dievo Motinos paveikslas), Agnė POCIŪTĖ (Bažnyčia. Religija: Kretingos ev. liut. bažnyčia), dr. Alius POCKEVIČIUS (Veterinarija), Juozas POLIS (Tautodailė: M. Bičiūnienės *Užkurinės vestuvės*), Olga POSAŠKOVA (Aukščiausios valstybinės valdžios institucijos: Seimo sesijos atidarymas), Algirdas RAKAUSKAS (Muzika: dirigentas M. Pitrėnas; Muzikos instrumentai: varpai, skrabalas, kleketai, fisharmonija, terkšlė, koncertina, bandonija, būgnas, katilbūgnis, pūslinė, cimbolai, psalteriumas, smuikas, kanklės, basetlė, skudučiai, dūdmaišis, daudytė, kontrabosinė birbynė, kerdžiaus trimitai; Opera: H. Purcello operos *Didonė ir Enėjas* spektaklio scena), Michailas RAŠKOVSKIS (Baletas: S. Prokofjevo baleto *Romeo ir Džuljeta* scena, I. Stravinskio baleto *Šventasis pavasaris* scena, M. Urbaičio baleto *Acid City* scena; Šiuolaikinis šokis: šokio spektaklio *Nėščia tyla* scena; Opera: V. Bellini operos *Norma* spektaklio scena; Lietuvos nacionalinis operos ir baleto teatras: B. Kutavičiaus operos baleto *Ugnis ir tikėjimas*, R. Ščedrino baleto *Ana Karenina* spektaklių scenos), Tomas RATKEVIČIUS (Gamtos paminklai: Pūčkorių atodanga, Stelmužės ąžuolas, Šeškinės ozas), Jolanta RAUDONIENĖ (Chemija: VU Chemijos fakulteto laboratorija), dr. Rimantas REPEČKA (Žvejyba), Jurgita RIMKEVIČIENĖ (Architektūra: Teismų rūmai Vilniuje, sargybinė Vilniuje, V. Michnevičiaus kotedžas Vilniuje, gyv. namo Vilniuje, Kaštonų g. 3 ir 5, fragmentas, turgaus halė Vilniuje), Kęstutis RIMKEVIČIUS (Neringa: Evangelikų liuteronų bažnyčia Juodkrantėje, *Villa Flora* Juodkrantėje), Rimantė ROPYTĖ (Muziejai: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus), Laimutė RUPŠYTĖ (Istorija: Karaliaus Mindaugo paminklas), prof. habil. dr. Stanislovas SAJAUSKAS (Pinigai: Ldk Augusto II šeštokas, Ldk Jogailos denaras, Ldk Stepono Batoro grašis, Ldk Vytauto denaras, Ldk Žygimanto Augusto ketvirtokas, Ldk Žygimanto Augusto šeštokas, lietuviškasis pusapvalės lazdelės formos sidabro ilgasis, pirmoji lietuviška auksinė moneta – Ldk Žygimanto Augusto dukatas, tribriaunis didysis lietuviškasis ilgasis), Henrikas SAKALAUSKAS (Vilnius: Šv. Mikalojaus bažnyčios interjeras), Mečislovas SAKALAUSKAS (Architektūra: Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia Zapyškyje; Dailė: K. Sapiegos antkapinis paminklas Šv. arkangelo Mykolo bažnyčioje Vilniuje, Gyvenvietės: Minijos kaimas, Seirijai, Trakai, Valkininkai), Ingrida SEMAŠKAITĖ (Architektūra: Pagryžuvio dvaro rūmai), dr. Jūratė SENDZIKAITĖ (Aplinkos apsauga: Aukštumalos ežerokšniai; Trispalvis astras, *Aster tripolium,* Klaipėdos uoste), Žydrūnas SINKEVIČIUS (Vidaus vandenys: Dusia), †Algirdas Julius STAIŠYS (Vidaus vandenys: Dysnai), prof. habil. dr. Jurgis Kazimieras STANIŠKIS (Aplinkos inžinerija: mikroorganizmų augimo greičio matuoklis), Mindaugas STANKŪNAS (*Polifonija*), Vladas STAUSKAS (Neringa: Neringos savivaldybė Nidoje), Kęstutis STOŠKUS (Architektūra: Žemaitijos sodyba; Dailė: antropomorfinės stulpinės skulptūros dalis, sagtys, ev. ref. liturginis ąsotis, K. Z. Paco ir jo žmonos C. I. E. de Mailly Lascaris poriniai portretai, P. Smuglevičiaus *Agripina perkelia vyro Germaniko palaikus į tėvynę*, P. Rimšos medalis Vytauto Didžiojo metams paminėti), Antanas STANEVIČIUS (Gyvenvietės: Klaipėda, Lietuvos jūrų muziejus, Medsėdžių kaimas; Krantai: Kuršių nerija – Kopgalis; Kurortai: Neringa – Nidos vaizdas iš kopų; Paviršius: Kopos Kuršių nerijoje, Pajūrio žemuma), Antanas SURBLYS (Klaipėdos bot. sodas), Arvydas SURVILA (Mechanikos inžinerija: lazerinis treniruoklis), Jonas ŠEMETAS (TV teatras: Lietuvos TV spektaklio D. Dobužinskio *O vis dėlto ji sukasi* scena; Televizija: *Dainų dainelė*), Vytautas ŠIRVINSKAS (Klaipėda: gyv. namai, delfinariumas), Arūnas ŠVELNA (Panevėžys: Kristaus Karaliaus katedra Panevėžyje), dr. Julius TAMINSKAS (Vidaus vandenys: Tauragnas), Vytautas TAMOLIŪNAS (Bažnyčia. Religija: Šv. Kūdikėlio Jėzaus Teresės relikvijos Paštuvoje), Algirdas TARVYDAS (Kinas: rež. R. Verba filmuojant dok. filmą *Šimtamečių godos*), dr. Šarūnas TOLIUŠIS (Žuvininkystė), Gintautas TRIMAKAS (Dailė: J. Gasiūno *Pelenų sodas*), Gediminas TURSA (Medžioklė), Raimondas URBAKAVIČIUS (Architektūra: kino teatras *Pergalė* Vilniuje, Kompozitorių s-gos rūmų interjeras Vilniuje, Centr. pašto operacijų salė Vilniuje, Švč. Mergelės Marijos Kankinių Karalienės bažnyčia Elektrėnuose, biurų pastatas *Victoria* Vilniuje, gyv. namas *Vingio apartamentai* Vilniuje; Bažnyčia. Religija: Šv. Jono Bosko bažnyčia Vilniuje; Vilnius: Lietuvos nacionalinis operos ir baleto teatras, Verslo ir prekybos centras *Europa*), Skaidrė URBONIENĖ (Lėlių teatras: pirštininė lėlė velnias iš liaudiško vaidinimo), Virginijus USINAVIČIUS (Istorija: Baltijos kelias, Sąjūdžio mitingas Vingio parke Vilniuje), Agnė VADLŪGAITĖ (Architektūra: Šv. Kotrynos bažnyčia Vilniuje), Juozas VAIČIKONIS (Panevėžio muz. teatras), Giedrius VAITIEKŪNAS (Bažnyčia. Religija: Lietuvos ev. ref. Bažnyčios 450 m. jubiliejinis sinodas Biržuose 2007), dr. Jelena VAITKEVIČIENĖ (Vidaus vandenys: Asveja, Baluošai, Ūla), †Stasys VAITKUS (Tautodailė: skrynia), Danutė VALENTUKEVIČIENĖ (Bažnyčia. Religija: Švč. Trejybės bažnyčios Liškiavoje didysis altorius),

prof. dr. Juozas VALIVONIS (Statybos inžinerija: gelžbetoninės sijos bandymas), Vacys VALUŽIS (Panevėžys: Panevėžio apskrities G. Petkevičaitės-Bitės viešosios bibliotekos interjeras), prof. dr. Vladas VANSEVIČIUS (Astronomija: Trikampio Galaktika; nykštukinė galaktika Liūto A), Ingrida VELIUTĖ (Bažnyčia. Religija: cerkvė Druskininkuose), doc. dr. Bonifacas VENGALIS (Fizika: Lietuvos fizikų žurnalai; plonųjų sluoksnių sudarymo įrenginys), Birutė VIJEIKIENĖ (Bažnyčia. Religija: Rel. apeigos cerkvėje), Ramūnas VIRKUTIS (Lazdinių–Adutiškio folkloro ansamblis, Tautodailė: Švč. Mergelės Marijos skulptūra Rietavo bažnyčios šventoriuje, koplytstulpis Antkantų senosiose kapinaitėse, I. Užkurnio skulptūra *Šv. Mykolas*, R. Krasninkevičiaus *Suk suk ratelį*, lovatiesė, margučiai, sodas, V. Svirskio koplytstulpis *Šv. Jonas Krikštytojas*, kryžius saulutė), Kazys VITKUS (Teatras: Panevėžio dramos teatro spektaklio W. Shakespeare'o *Makbetas* scena), Romualda ZARECKIENĖ (Architektūra: A. Smetonos g-ja Ukmergėje), Audrius ZAVADSKIS (Lėlių teatras: Vilniaus teatro *Lėlė* spektaklio A. Gudelio *Kur iškeliavo milžinai* scena), Birutė ZOKAITYTĖ (Dailė: B. Zokaitytės *Bandymas skristi III*), prof. habil. dr. Rimas ŽAROMSKIS (Geofizika: Kuršių marių dugno nuosėdų tyrimai; Krantai: Kuršių nerija – Nidos paplūdimys, Baltijos j. pakrantė prie Būtingės), doc. dr. Stasys ŽEBRAUSKAS (Elektros inžinerija: elektrostatinio lauko stiprio matuoklis), Rimantas ŽIEMYS (Energetika ir termoinžinerija: branduolinių įrenginių šilumos mainų laboratorija; vandens tūrio ir debito matuoklių tyrimo hidrodinaminis stendas), Albertas ŽILINSKAS (TV teatras: Lietuvos TV serialo *Petraičių šeimoje* scena; Radijo teatras: Lietuvos radijo studijoje įrašomas radijo teatro spektaklis J. Tumo-Vaižganto *Nebylys*; Kinas: kadras iš rež. B. Bratkausko TV filmo *Tadas Blinda*), Sigitas ŽILIONIS (Ūkis: Š*ilelis 405D-1*), Vladas ŽIRGULIS (Teatras: Kauno dramos teatro spektaklio A. Jarry *Karalius Ūbas* scena)

BIRŽŲ KRAŠTO MUZIEJUS „SĖLA“ (Lietuvos ev. ref. Sinodas Biržų bažnyčioje 1932), CHEMIJOS INSTITUTO JUOZO MATULIO MEMORIALINĖ BIBLIOTEKA (Chemija: pirmasis chemijos vadovėlis lietuvių kalba), doc. dr. BRONISLOVO ČEREŠKOS archyvas (kavinės *Neringa* Vilniuje salės interjeras, kavinės *Nykštukas* Vilniuje sieninis pano), ENERGETIKOS OBJEKTŲ STATYTOJŲ KLUBAS (Gelžbetonio atramų gamykla Petrašiūnuose, Gondingos hidroelektrinė, Rėkyvos šiluminė elektrinė, Širvintų hidroelektrinė, Utenos transformatorinė pastotė, Vilniaus trečiosios termofikacinės elektrinės antrosios eilės statyba), GELEŽINKELIŲ MUZIEJUS (eksportui paruoštos žąsys Kauno geležinkelio stotyje, Marijampolės geležinkelio stotis, Panerių geležinkelio tunelis), KRAŠTO APSAUGOS MINISTERIJOS ARCHYVAS (Lietuvos kariuomenės kariai ir jų ginkluotė), KAUNO APSKRITIES ARCHYVAS (Urbanistika: 1847 Kauno projektinis planas), KTU archyvas (Mechanikos inžinerija: birių produktų pakavimo automatas), KTU Maisto institutas (Maisto mokslas ir technologija: Maisto instituto laboratorija), LIETUVIŲ IŠEIVIJOS INSTITUTO, IŠEIVIJOS STUDIJŲ CENTRO ARCHYVAS (Pasaulio lietuviai: lietuvių geležinkelininkų grupė su kun. S. Kulbiu Winnipege 1948, Radrennbahno karo pabėgėlių stovykla 1951, Bremeno oro uoste kun. V. Šarka išleidžia lietuvius į JAV 1951, Lietuvių suvažiavimo Bogotoje dalyviai 1953, Lietuvių sodyba Londone, JAV prezidentas R. Reaganas pasirašo atsišaukimą, skelbiantį Baltijos laisvės dieną 1983, Pavergtųjų tautų demonstrantai Sidnėjuje 1969, Australijos lietuviai per demonstraciją už Baltijos šalių laisvę 1990, Vokietijos lietuvių eisena Pasaulio lietuvių dainų šventėje Vilniuje 1998), LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTO ARCHYVAS (Tautosaka: I. Žilienė įrašo A. Čaplikienės pasakas Subartonyse 2002), LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTO FOTOTEKA (Liaudies choreografija: šokis *Čiutytė*, šokamoji sutartinė *Dobilėlis*, šokis *Mikita*), LIETUVOS AUTOMOBILIŲ KELIŲ DIREKCIJA (transporto mazgas ties Sargėnais Vilniaus–Kauno–Klaipėdos automagistralėje), LIETUVOS CENTRINIS VALSTYBĖS ARCHYVAS (Teatras: pirmojo Lietuvos dab. teritorijoje viešo liet. mėgėjų spektaklio – Keturakio *Amerika pirtyje* – rengėjai ir dalyviai), LIETUVOS ENERGETIKOS INSTITUTO archyvas (Energetika ir termoizoliacija: šiluminės fizikos tyrimo įrenginiai), LIETUVOS EVANGELIKŲ LIUTERONŲ BAŽNYČIA (Lietuvos ev. liut. bažnyčios vyskupo konsekracija; Vilniaus ev. liut. bažnyčios 450 m. jubiliejaus pamaldos), LIETUVOS INFORMATIKOS, RYŠIŲ IR ELEKTRONIKOS BENDRIJA (pašto blokas *Kovo 11*, pašto ženklų serija *Angelas*, pirmoji nepriklausomos Lietuvos pašto ženklų laida, tarpmiestinio ryšio aparatūra, telefono aparatai, telefono linijos inkarinė atrama, Vilniaus TV bokšto maketas), LIETUVOS LITERATŪROS IR MENO ARCHYVAS (Lėlių teatras: Marionečių teatro Kaune spektaklio A. Gustaičio *Silvestras Dūdelė* scena; Kinas: kadras iš vaidybinio filmo *Kareivis – Lietuvos gynėjas*), LIETUVOS MOKSLŲ AKADEMIJOS BIBLIOTEKA (P. Roizijaus knygos antraštinis lapas, H. Stroynowskio knygos antraštinis lapas), LIETUVOS NACIONALINIO RADIJO IR TELEVIZIJOS MUZIEJUS (Kinas: kadras iš rež. B. Bratkausko TV filmo *Tadas Blinda,* Televizija: G. Bigelytė ir A. Araminas, Lietuvos RTV kabinetas po 1991 08 22), LIETUVOS TEATRO, MUZIKOS IR KINO MUZIEJUS (Teatras: Valstybės teatro spektaklio *Šarūnas* scena, Valstybės teatro Klaipėdos skyriaus spektaklio H. Heijermanso *Viltis* scena, Vilniaus dramos teatro spektaklio A. Čechovo *Vyšnių sodas* scena, Šiaulių dramos teatro spektaklio V. Mykolaičio-Putino *Valdovas* scena; Baletas: I. Stravinskio baleto *Ugnies paukštė* scena, V. Bacevičiaus baleto *Šokių sūkuryje* scena, J. Pakalnio baleto *Sužadėtinė* scena, E. Balsio baleto *Eglė žalčių karalienė* scena; Kinas: kadras iš rež. V. Žalakevičiaus vaidybinio filmo *Niekas nenorėjo mirti*, kadras iš rež. R. Vabalo vaidybinio filmo *Birželis, vasaros pradžia*, kadras iš miuziklo *Velnio nuotaka*, kadras iš rež. Š. Barto vaidybinio filmo *Trys dienos*), LIETUVOS STATYBININKŲ ASOCIACIJA (gyvenamųjų namų kvartalas *Aušros namai* Kaune, metilo esterio gamykla Klaipėdoje, Šiaulių arena), LIETUVOS VIEŠBUČIŲ IR RESTORANŲ ASOCIACIJA (restorano *Medininkai* Vilniuje interjero fragmentas, restorano *Medžiotojų užeiga* Kaune interjero fragmentas), Kazio LOZORAIČIO archyvas (S. Lozoraitis vyresnysis savo darbo kabinete), LŽŪU HIDROTECHNIKOS KATEDRA (didžiausia Lietuvoje šachtinės potvynių vandens pralaidos šachta Šušvės upėje, vienapakopis slenkstis Šalčios upėje, žuvitakio fragmentas Agluonėnų k.), MAŽOSIOS

LIETUVOS ENCIKLOPEDIJOS archyvas (Šilutės turgus), MELI archyvas (JAV lietuvių jaunimas pas pranciškonus Kennebunkporte, JAV lietuvių rinktinė–Pirmosios Lietuvos tautinės olimpiados (1938) vyrų krepšinio varžybų nugalėtoja), NACIONALINIS MIKALOJAUS KONSTANTINO ČIURLIONIO DAILĖS MUZIEJUS (dvarininkai medžioklėje, Ukmergė 1902 – iš S. K. Kosakovskio nuotraukų rinkinio), PASVALIO KRAŠTO MUZIEJUS (Pasvalio P. Vileišio gimnazija), PILIŲ TYRIMO CENTRO „LIETUVOS PILYS" saugykla (koklis su LDK herbu), PUNSKO S. DARIAUS IR S. GIRĖNO PAGRINDINĖS MOKYKLOS IR GIMNAZIJOS archyvas (Punsko pagrindinė mokykla ir gimnazija), Edmundo RIMŠOS archyvas (Lietuvos didysis kunigaikštis soste, Ldk Vytauto didysis antspaudas, LDK herbas, Trakų vaivadijos herbas), doc. Romualdo SAKALAUSKO archyvas (Druskininkų balneologinė gydykla, Vilniaus sporto rūmai), bendrovė „SICOR BIOTECH" (Biotechnologija: mikroorganizmų kultivavimo mikroreaktorius; chromatografinė sistema baltymams išskirti ir gryninti), STUDIJA „NOMINUM" (Kinas: kadras iš rež. A. Matelio filmo *Prieš parskrendant į Žemę*), VALSTYBINIS TURIZMO DEPARTAMENTAS PRIE ŪKIO MINISTERIJOS (*Kolona* Europos geografinio centro draustinyje, restoranas *Meridianas* Danės upėje, pajūrio dviračių trasa), VALSTYBINIS VILNIAUS GAONO ŽYDŲ MUZIEJUS (Žydų teatras: Žydų vaidybos studijos Kaune spektaklio scena), VU biblioteka (Astronomija: VU astronomijos observatorijoje Dallmeyerio fotoheliografu 19 a. 8 d-metyje nufotografuota Saulė), doc. dr. Vytauto VIRŠILO archyvas (tiltas per Dubysos slėnį Lyduvėnuose, Žaliasis tiltas per Nemuną Kaune, Žaliasis tiltas per Nerį Vilniuje)

© LATGA-A, 2008 (Valentinas AJAUSKAS: G. Česnio ir I. Balčiūnienės knygos *Senųjų Lietuvos gyventojų antropologija* viršelis; Jonas ARČIKAUSKAS: operos baleto *Ugnis ir tikėjimas* scenografija; Monika BIČIŪNIENĖ: *Užkurinės vestuvės*; Alfonsas BUDVYTIS: *Kelyje*; Saulius CHLEBINSKAS: P. Morkūno knygos *Dainuoja degeneratas* viršelis; Henrikas CIPARIS: spektaklio *Norma* scenografija; Jonas GASIŪNAS: *Pelenų sodas*; Rimtautas GIBAVIČIUS: viršelis knygai *Dingęs Vilnius*; Nadežda GULTIAJEVA: spektaklio *Hamletas* scenografija; Adomas JACOVSKIS: spektaklių *Nusišypsok mums, Viešpatie, Šventasis pavasaris, Acid City* scenografija; Aleksandra JACOVSKYTĖ: spektaklių *Nusišypsok mums, Viešpatie, Šventasis pavasaris, Acid City* kostiumai; Gediminas JOKŪBONIS: *Kolona* Europos geografinio centro draustinyje; *Motina*; Antanas Vilius JURKŪNAS: briedis, juodasis šeškas, upinis bebras, baltakrūtis ežys, A. Mačionio vadovėlio *Stuburinių zoologija* viršelis, L. Kairiūkščio ir A. Juodvalkio knygos *Etaloniniai medynai ir jų formavimas* viršelis; Vytautas KALINAUSKAS: viršelis knygai *Faustas*; Arvydas Stanislavas KAŽDAILIS: pašto blokas *Kovo 11*; Algimantas KEZYS: *IBM paviljonas. Niujorko pasaulinė mugė*; Algimantas KUNČIUS: *Šokiai kieme* iš ciklo *Sekmadieniai*; Stanislovas KUZMA: *Šaulys*; Aleksandras MACIJAUSKAS: fotografija iš ciklo *Kaimo turguose*; Albina MAKŪNAITĖ: iliustracija knygai *Kastantas muzikantas*; Janina MALINAUSKAITĖ: spektaklio *Karalius Ūbas* scenografija; Dalia MATAITIENĖ: spektaklio *Valdovas* scenografija; Petras MAZŪRAS: *Žmogus*; Vitalijus MAZŪRAS: spektaklis *Kur iškeliavo milžinai*; Regimantas MIDVIKIS, Ričardas KRIŠTAPAVIČIUS: *Karalius Mindaugas*; Romualdas ORANTAS: viršelis knygai *K. B. įtariamas Marcelijus Martinaitis*; Jūratė PAULĖKAITĖ: spektaklių *Heda Gabler, Kelias į Damaską* scenografija; Romualdas RAKAUSKAS: B. Brazdžionio sugrįžimas į Lietuvą 1989, *Žydėjimas*; Petras REPŠYS: freska *Pasaulio medis*; Arūnas SAKALAUSKAS: Paminklas Liudvikui Rėzai Karaliaučiuje; Šarūnas SAUKA: *Atšilimas*; Aspazija SURGAILIENĖ: iliustracija knygai *Žemaičių pasakos*; Leopoldas SURGAILIS: *Atgailaujanti Magdalena*; Antanas SUTKUS: *Pionierius*, *Lazdynų panorama*; Ričardas ŠILEIKA: knygos *K. B. įtariamas Marcelijus Martinaitis* fotografija; Vytautas TAMOLIŪNAS: Šv. Kūdikėlio Jėzaus Teresėlės relikvijos Paštuvoje; Antanas Pranciškus VARANKA: Vilniaus universiteto vilos Palangoje, Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į Dangų bažnyčios Palangoje interjero, poilsio namų *Palangos linas* ir VšĮ Palangos reabilitacinės ligoninės, Palangos dvaro fotografijos; Birutė ZOKAITYTĖ: *Bandymas skristi III*; Birutė ŽILYTĖ: viršelis knygai *Pasaka apie narsiąją mergaitę*; Alfonsas ŽVILIUS: J. Bobrowskio knygos *Levino malūnas. Lietuviški fortepijonai* viršelis)
© Seimo kanceliarijos Komunikacijos departamento Ryšių su visuomene skyrius (Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo deputatai sveikina Kovo 11 Akto priėmimą)

ŽEMĖLAPIŲ AUTORIAI: prof. dr. Arūnas BUKANTIS ir Paulius JALINSKAS (Bendroji ir sugertoji Saulės spinduliuotė), prof. dr. Arūnas BUKANTIS ir doc. dr. Kęstutis KAUŠYLA (Klimato rajonai), prof. dr. Arūnas BUKANTIS ir Sandra MACIJAUSKAITĖ (Agroklimato rajonai), prof. habil. dr. Algimantas ČESNULEVIČIUS (Gamtinis žemėlapis), dr. Jolanta ČYŽIENĖ, doc. dr. Jurga LAZAUSKIENĖ ir prof. habil. dr. Saulius ŠLIAUPA (Prekvartero geologinis žemėlapis), Vyda Elena GASIŪNIENĖ ir Juozas MOCKEVIČIUS (Kvartero naudingosios iškasenos; Prekvartero naudingosios iškasenos), dr. Rimantė GUOBYTĖ (Kvartero nuogulų geologinis žemėlapis), dr. Rimantė GUOBYTĖ ir prof. habil. dr. Paulius KAVALIAUSKAS (Geomorfologinės sritys ir rajonai), Paulius JALINSKAS (Spinduliuotės balansas), Vitalijus KARIKOVAS (Stačiatikų bažnyčios Lietuvoje), dr. Justas KAŽYS (Vidutinė metinė oro temperatūra; Oro temperatūra sausio ir liepos mėnesiais; Oro drėgnumas per metus), dr. Justas KAŽYS ir doc. dr. Egidijus RIMKUS (Vidutinis metinis vėjo režimas; Vidutiniai metiniai krituliai; Šiltojo ir šaltojo metų laikotarpių krituliai), gen. superintendentas Rimas MIKALAUSKAS (Evangelikų reformatų bažnyčios Lietuvoje), doc. dr. Egidijus RIMKUS (Sniego dangos storis ir trukmė), doc. dr. Gintautas STANKŪNAVIČIUS (Tipinės ciklonų trajektorijos; Tipinės anticiklonų trajektorijos), prof. habil. dr. Stasys VAITEKŪNAS (Gimstamumas rajonų ir miestų savivaldybėse 2006; Gyventojų tankumas savivaldybių kaimuose 2007; Kaimo gyventojų tankumas rajonuose 1959), doc. dr. Gintaras VALIUŠKEVIČIUS (Hidrografinis žemėlapis)

TURINYS

BENDROSIOS ŽINIOS / 7

Geografinė padėtis / 7
Valstybės simboliai / 8
Sostinė / 14
Administracinis suskirstymas / 17
Apskritys / 25
Valstybinė kalba / 35
Lietuvos vardas / 36

GAMTA / 38

Paviršius / 38
Kalnai / 44
Krantai / 49
Geologinė sandara / 50
Naudingosios iškasenos / 57
Klimatas / 65
Vidaus vandenys / 77
Upės / 77
Ežerai ir tvenkiniai / 85
Dirvožemiai / 91
Miškai / 94
Augalija / 97
Gyvūnija / 110
Aplinkos apsauga / 128
Saugomos teritorijos / 134
Kraštotvarka / 149

GYVENTOJAI / 152

Istorinė demografinė apžvalga / 152
Gyvenvietės / 166
Miestai / 172
Lietuviai / 197
Lietuvių kalba / 207
Kitos tautos / 230

KONSTITUCINĖ SANTVARKA / 242

Konstitucija / 242
Pilietybė / 246
Aukščiausios valstybinės valdžios institucijos / 250
Seimas / 250
Prezidentas / 254
Vyriausybė / 256
Savivalda / 267
Valstybės kontrolė / 272

VISUOMENĖ IR POLITIKA / 274

Politinės partijos / 274
Nevyriausybinės organizacijos / 278
Profsąjungos / 281
Valstybės apdovanojimai / 283
Valstybinės šventės ir atmintinos dienos / 287

TEISĖSAUGA / 289

Teisinė sistema / 289
Teisinės institucijos / 296
Teismai / 296
Prokuratūra / 304
Policija / 305
Advokatūra / 309
Notariatas / 311
Antstoliai / 313
Operatyvinės veiklos institucijos / 316
Valstybės saugumas / 316
Muitinė / 318
Valstybės sienos apsauga / 321
Specialiosios tarnybos / 323

KRAŠTO APSAUGA / 328

Ginkluotosios pajėgos / 328
Reguliariosios pajėgos / 328
Krašto apsaugos savanorių pajėgos / 337
Lietuvos šaulių sąjunga / 339
Tarptautinis saugumas / 341

SVEIKATOS APSAUGA / 344

Slauga / 347
Farmacija / 349
Kurortai / 351

SOCIALINĖ APSAUGA / 359

UŽSIENIO POLITIKA / 363

Tarptautinės organizacijos / 366

BAŽNYČIA IR RELIGIJA / 371

Katalikų bažnyčia / 371
Graikų apeigų katalikai / 384
Stačiatikių bažnyčia / 387
Sentikių bažnyčia / 391
Evangelikų liuteronų bažnyčia / 394
Evangelikų reformatų bažnyčia / 397
Islamas / 399
Judaizmas / 400
Karaizmas / 401
Kitos religinės bendruomenės, bendrijos / 401

ISTORIJA / 404

Ikivalstybinis laikotarpis / 404
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė nuo 13 a. vidurio iki Liublino unijos / 413
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Abiejų Tautų Respublikoje / 430
Rusijos imperijos valdoma Lietuva / 440
Lietuva I pasaulinio karo metais / 451
Lietuvos Respublika (1918–1940) / 452
SSRS okupacija ir aneksija (1940–1941) / 464
Vokietijos okupacija (1941–1944) / 468
SSRS okupacija ir aneksija (1944–1990) / 472
Lietuvos Respublika (nuo 1990) / 492
Svarbiausi Lietuvos istorijos įvykiai (chronologinė lentelė) / 498

ŠVIETIMAS / 504

Švietimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje / 504
Rusijos valdymo metai / 506
I pasaulinio karo metai / 508
Švietimas Mažojoje Lietuvoje / 509
Nepriklausomos Lietuvos metai / 510
SSRS ir Vokietijos okupacijų metai / 512
Atkurtos nepriklausomybės metai / 514
Lietuviškos mokyklos užsienyje / 517
Aukštosios mokyklos / 519

MOKSLAS / 527

Lietuvos mokslų akademija / 527
Lietuvos mokslo taryba / 530
Lietuvių katalikų mokslo akademija / 531

HUMANITARINIAI MOKSLAI / 532

Filosofija / 532
Estetika / 541
Etika / 544
Logika / 548

Teologija / 551
Architektūrologija / 554
Dailėtyra / 557
Muzikologija / 561
Teatrologija / 565
Kinotyra / 569
Kalbotyra / 570
Literatūrologija / 578
Istorija / 589
Archeologija / 592
Komunikacijos ir informacijos mokslai / 593
Tautosakos mokslas / 598
Etnologija / 601

SOCIALINIAI MOKSLAI / 606
Teisė / 606
Politikos mokslai / 608
Vadyba ir administravimas / 609
Ekonomikos mokslai / 611
Sociologija / 614
Demografija / 618
Psichologija / 619
Edukologija / 623

FIZINIAI MOKSLAI / 627
Matematika / 627
Fizika / 633
Chemija / 642
Biochemija / 647
Geologija / 648
Paleontologija / 652
Geofizika / 654
Geografija / 662
Kartografija / 669
Geodezija / 670
Astronomija / 674
Informatika / 677

BIOMEDICINOS MOKSLAI / 684
Biologija / 684
Biofizika / 684
Ekologija / 685
Botanika / 686
Zoologija / 687
Antropologija / 689
Genetika / 689
Imunologija / 690
Medicina / 691
Kurortologija / 697
Agronomija / 699
Augalininkystė / 699
Gyvulininkystė / 702
Miškotyra / 704

TECHNOLOGIJOS MOKSLAI / 711
Elektros inžinerija / 711
Elektronikos inžinerija / 715
Skaičiavimo technika ir programavimas / 718
Statybos inžinerija / 721
Statybinių medžiagų inžinerija / 731
Aplinkos inžinerija / 734
Cheminė technologija / 738
Energetika ir termoinžinerija / 740
Medžiagų inžinerija / 744
Mechanikos inžinerija / 749
Žemės ūkio inžinerija / 752
Maisto mokslas ir technologija / 753
Biotechnologija / 755

KULTŪRA / 759

ETNINĖ KULTŪRA / 759
Religija ir mitologija / 759
Papročiai ir šventės / 763
Tautiniai drabužiai / 769
Tautosaka / 773
Liaudies architektūra / 785
Tautodailė / 794
Etninė muzika / 799
Liaudies choreografija / 806
Dainų šventės / 808
Liaudies medicina / 810
Valgiai / 811

LITERATŪRA / 813

ARCHITEKTŪRA / 863
Kraštovaizdžio architektūra / 892
Urbanistika / 898

DAILĖ / 922

MUZIKA / 953
Muzikos instrumentai / 965
Dainų ir šokių ansambliai / 971
Lietuvos nacionalinė filharmonija / 972
Orkestrai / 973
Chorai / 975

OPERA / 976

BALETAS / 981

ŠIUOLAIKINIS ŠOKIS / 989

TEATRAS / 991

CIRKAS / 1030

KINAS / 1031

MENINĖ FOTOGRAFIJA / 1042

KULTŪROS ĮSTAIGOS / 1047
Bibliotekos / 1047
Muziejai / 1055
Archyvai / 1062
Kultūros centrai / 1065

KULTŪROS PAMINKLAI / 1066

KNYGŲ LEIDYBA / 1070

ŽINIASKLAIDA / 1082
Periodinė spauda / 1082
Radijas / 1094
Televizija / 1097
Internetinė žiniasklaida / 1099

ŪKIS / 1101

FINANSAI / 1103
Nacionalinis biudžetas / 1104
Mokesčiai / 1109
Bankai / 1119
Kredito unijos / 1121
Lizingo bendrovės / 1122
Draudimas / 1122
Vertybinių popierių rinka / 1127
Pinigai / 1130

ENERGETIKA / 1132

STATYBA / 1135
Bendroji statyba / 1135
Energetikos objektų statyba / 1146
Hidrotechninė statyba / 1148
Kelių tiesimas / 1152
Tiltų statyba / 1157
Ryšių objektų statyba / 1158

PRAMONĖ / 1160

TRANSPORTAS / 1174

RYŠIAI / 1180
Paštas / 1182
Elektroniniai ryšiai / 1185

ŽEMĖS ŪKIS / 1192
Augalininkystė / 1202
Bitininkystė / 1206
Gyvulininkystė / 1208

MIŠKO ŪKIS / 1213

MEDŽIOKLĖ / 1214

ŽVEJYBA / 1216

TURIZMAS / 1218

KOMUNALINIS ŪKIS / 1220

PASLAUGOS / 1221

VIEŠASIS MAITINIMAS / 1225

VIDAUS PREKYBA / 1231

UŽSIENIO PREKYBA / 1236

SPORTAS / 1243
Sportinis turizmas / 1252

PASAULIO LIETUVIAI / 1254

PASTEBĖTOS SVARBESNĖS KLAIDOS

PSL.	EILUTĖ	IŠSPAUSDINTA	TURI BŪTI
18	žml. *Administracinis suskirstymas*	Tenenys (prie Veiviržėnų)	Veiviržas
19	žml. *Administracinis suskirstymas*	Siesartis (prie Kavarsko)	Virinta
60	žml. *Kvartero naudingosios iškasenos*	Siesartis (prie Anykščių)	Virinta
76	grafikas *Metinio kritulių kiekio kaita ir jos polinominis trendas Vilniuje*	2207 (metai)	2007 (metai)
172	5 lentelė (sukeistas 2001 metų Kėdainių ir Kelmės gyventojų skaičius)	Kėdainiai 11,0 Kelmė 32,0	Kėdainiai 32,0 Kelmė 11,0
327	8 lentelė	D. Samuolis 1997–2003	S. Juocevičius 1997–1998 D. Samuolis 1998–2003
767	15–14 iš apačios	Devintines (2 savaitės po Velykų ketvirtadienis)	Devintines (9 savaitės po Velykų ketvirtadienis)

LIETUVA

Li-147 LIETUVA : enciklopedija / [vyriausioji redakcija: vyriausiasis redaktorius Antanas Račis ... [et al.]. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008–.
[D.] 1. – 2008. – 1280 p. : iliustr. –
ISBN 978-5-420-01639-8
UDK 030(474.5)

DAILININKAS
ALFONSAS ŽVILIUS

2008 05 07. 144,12 APSK. LEID. L. TIRAŽAS 5000 EGZ. UŽSAKYMAS 8.3. MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYBOS INSTITUTAS, L. ASANAVIČIŪTĖS G. 23, LT-04315 VILNIUS, WWW.MELI.LT. SPAUSDINO AB SPAUSTUVĖ „SPINDULYS“, VAKARINIS APLINKKELIS 24, LT-48184 KAUNAS, WWW.SPINDULYS.LT.